АСЕ

IV

АЗӘРБАЈЧАН СОВЕТ ЕНСИКЛОПЕДИЈАСЫ

ОН ЧИЛДДӘ

БАШ РЕДАКТОР
Ч. Б. ГУЛИЈЕВ

АЗӘРБАЈЧАН СОВЕТ ЕНСИКЛОПЕДИЈАСЫНЫН
БАШ РЕДАКСИЈАСЫ
19·БАКЫ·80

АЗӘРБАЈЧАН СОВЕТ ЕНСИКЛОПЕДИЈАСЫ

ЕЛДӘКӘЗ
ИТАБИРА

IV
ЧИЛД

АЗӘРБАЈЧАН СОВЕТ ЕНСИКЛОПЕДИЈАСЫНЫН
БАШ РЕДАКСИЈАСЫ
19·БАКЫ·80

АСЕ ЕЛМИ РЕДАКСИЈА ШУРАСЫ

АЗӘРБАЈЧАН ССР ДӨВЛӘТ НӘШРИЈЈАТ,
ПОЛИГРАФИЈА ВӘ КИТАБ ТИЧАРӘТИ ИШЛӘРИ КОМИТӘСИ

АЗӘРБАЈЧАН СОВЕТ ЕНСИКЛОПЕДИЈАСЫНЫН БАШ РЕДАКСИЈАСЫ

АЗӘРБАЈЧАН СОВЕТ ЕНСИКЛОПЕДИЈАСЫ

IV чилд

Бакы — 1980

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ КОМИТЕТ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
ПО ДЕЛАМ ИЗДАТЕЛЬСТВ, ПОЛИГРАФИИ И КНИЖНОЙ ТОРГОВЛИ
ГЛАВНАЯ РЕДАКЦИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
СОВЕТСКОЙ ЭНЦИКЛОПЕДИИ

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ СОВЕТСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ

IV том
(на азербайджанском языке)

Баку — 1980

Е

ЕЛДӘКӘЗ ШӘМСӘДДИН — Азәрб. атабәјләри *Елдәкәзләр* сүлаләсинин вә *Елдәкәзләр дөвләтинин* баниси. Бах *Шәмсәддин Елдәкәз.*

ЕЛДӘКӘЗЛӘР, Елдәнизләр, Илдәнизләр — *Елдәкәзләр дөвләти* һөкмдарлары сүлаләси. Азәрб. атабәјләри [1136—1225]. Баниси Шәмсәддин Елдәкәздир. Көркәмли нүмајәндәләри: *Мәһәммәд Чаһан Пәһләван, Гызыл Арслан.* Һөкмдарлары: Шәмсәддин Елдәкәз [1136—74], Чаһан Пәһләван [1174—86], Гызыл Арслан [1186—91], Әбу Бәкр [1191—1210], Өзбәк [1210—25], Гызыл Арслан Хамуш [1225—29]. Е. күрчү чарлары, Харәзмшаһлар вә монголларла мүһарибәләр апармышлар. Е. дөврүндә Азәрб. игтисади, сијаси вә мәдәни чәһәтдән инкишаф етмишди. Е. сүлаләсинин һакимијјәтинә Харәзмшаһ Чәлаләддин сон гојмушдур.

Әд.: бах *Елдәкәзләр дөвләти* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ЕЛДӘКӘЗЛӘР ДӨВЛӘТИ, Елдәнизләр дөвләти, Илдәнизләр дөвләти [1136—1225] — Азәрб. дөвләти. Азәрб. (Күрдән ч.-а), Шимал-Гәрби Иран вил.-ләри (Исфаһан, Реј) вә с. јерләри әһатә едирди. Пајтахты мүхтәлиф вахтларда Нахчыван, Һәмәдан, Тәбриз олмушдур. Мүһүм шәһәрләри: Тәбриз, Кәнчә, Һәмәдан, Нахчыван, Бејләган, Урмија, Әрдәбил, Зәнчан, Хој, Шәмкур вә с. Әсас тәсәррүфат саһәләри: әкинчилик, малдарлыг, ипәкчилик, тохучулуг, сәнәткарлыг вә с. Е.д.-нин әразисиндән Јахын вә Орта Шәргин тичарәт мәркәзләрини бирләшдирән мүһүм карван јоллары кечирди. Е.д.-нин сијаси һәјатында игта саһибләри олан һәрбчи феодаллар вә али мүсәлман руһаниләри әсас рол ојнајырдылар. Е.д. тәшәккүл (1136—60), јүксәлиш вә чичәкләнмә (1161—91), тәнәззүл (1192—1225) мәрһәләси кечирмишдир. Е.д.-нин јаранмасы Азәрб. атабәји *Шәмсәддин Елдәкәзин* ады илә бағлыдыр. Елдәкәзин игамәткаһы Нахчыван ш. иди. 1136 илдә Елдәкәз Сәлчуг султаны Тоғрулун оғлу Арсланшаһын атабәји вә Азәрб.-ын ч. вил.-ләринин һакими тә'јин олунду. Ираг Сәлчуг султанлығынын ичтимаи, сијаси һәјатында мүһүм рол ојнајан Елдәкәз, формал сурәтдә Сәлчугиләрә табе олса да, 12 әсрин 30-чу илләриндән мүстәгил һөкмдар кими дөвләти идарә едир вә өз адына сиккә кәсдирирди. 1152 илдә Арран, бир гәдәр сонра исә Мараға һакими Хассбәјин идарә етдији Әрдәбил Елдәкәзин һакимијјәтинә кечди. О, Ширваншаһы да асылы вәзијјәтә салмышды. 12 әсрин 50-чи илләринин сонларында Азәрб. феодалларынын мәнафејини мүдафиә едән Елдәкәзлә Сәлчуг султаны Рүкнәддин Мәһәммәд [1153—60] арасында toггушма олду. Бејләган јахынлығындакы вурушма (1158) Елдәкәзин мәғлубијјәти илә нәтичәләнди. Лакин, тезликлә Сәлчугиләр дөвләтинин бүтүн ишләрини јенидән әлә кечирән Елдәкәз 1160 илдә «Атабәј Ә'зәм» («Бөјүк атабәј») титулу алды. 1161 илдә Елдәкәз јаранмыш әлверишли шәраитдән истифадә едәрәк јахын әмирләрин көмәји илә оғуллуғу Арсланшаһын [1161—76] Сәлчуг султаны е'лан едилмәсинә наил олду. Арсланшаһ формал олараг султан титулу дашыјырды. Дөвләтин бүтүн ишләрини мүстәгил идарә едән Елдәкәз өз оғулларыны јүксәк вәзифәләрә — бөјүк оғлу Мәһәммәд Чаһан Пәһләваны һачиб, кичик оғлу Гызыл Арсланы исә сипәһсалар (орду команданы) тә'јин етди. Елдәкәз Азәрб.-ын шм. вә ч. торпагларыны јенидән бирләшдирә билди. Исфаһандан Ширван вә Күрчүстанадәк узанан әрази онун һакимијјәтинә кечди. Бунунла да Е.д.-нин тәшәккүлү просеси баша чатды вә о, Јахын Шәргин гүдрәтли дөвләтинә чеврилди. Елдәкәзләр гоншу әразиләр һесабына өз торпагларыны һәр васитә илә кенишләндирмәјә чалышыр, Ширвана, Ермәнистана вә с. јерләрә јүрүш едирдиләр. Дәбил (Двин) вә с. шәһәрләрлә бирликдә Шәрги Ермәнистан Е.д.-ндән асылы вәзијјәтә дүшмүшдү. Бу дөврдә Күрчүстанла Елдәкәзләр арасында дәфәләрлә тоггушмалар баш вермишди. 1161 илин ијулунда күрчү феодаллары тәгр. 30 минлик гошунла Елдәкәзин һакимијјәтиндә олан Дәбил ш.-ни тутдулар. Елдәкәз өзүнүн вассаллары Марағa, Хилат һакимләри вә б. феодал әмирләри илә бирликдә 1163 илин әвәлләриндә 50 минлик гошунла Күрчүстана јүрүш етди. 1166 илдә күрчү гошунлары јенидән һүчум едәрәк Кәнчәјә гәдәр ирәлиләдиләр. Лакин, чидди мүгавимәтә раст кәләрәк, кери чәкилмәјә мәчбур олдулар. Елдәкәзин вәфатындан сонра һакимијјәтә бөјүк оғлу Мәһәммәд Чаһан Пәһләван [1174—86] кечди. Чаһан Пәһләванын һакимијјәти дөврүндә Е.д. игтисади вә сијаси чәһәтдән даһа да гүввәтләнди. Чаһан Пәһләван сонунчу Сәлчуг султаны III Тоғрулун [1176—94] атабәји иди. III Тоғрул Чаһан Пәһләванын гәјјумлуғу алтында Нахчыванда јашајырды. Чаһан Пәһләван Азәрб.-ын идарәсини гардашы Гызыл Арслана тапшырды вә ону оғлу *Әбу Бәкрин* атабәји тә'јин етди. 1174 илдә дөвләтин пајтахты Һәмәдана көчүрүлдү; Тәбриз исә Гызыл Арсланын игамәткаһына чеврилди. Чаһан Пәһләван, сонралар исә Гызыл Арслан Е.д.-нин сијаси дајағыны мөһкәмләтмәк мәгсәди илә Сәлчуг султанларынын пајладыглары игта торпагларыны өз тәрәфдарлары олан феодаллар арасында бөлүшдүрдүләр. Чаһан Пәһләван јени игта торпаглары алмыш бу әмирләрин көмәји илә 50 минлик мүкәммәл сүвари орду тәшкил етди. Е.д.-нин ч. вә ш. сәрһәдләри кенишләндирилди. Чаһан Пәһләван бир нечә дәфә Күрчүстана јүрүш етди. Бир сыра гоншу өлкә һөкмдарлары Е.д.-нин номинал һакимијјәтини гәбул етди вә Чаһан Пәһләванын адына хүтбә охутдурдулар. Әһәр мәликләри өз сиккәләриндә Елдәкәзләрин дә адыны зәрб етдирирдиләр. Ширваншаһлар, Хилат, Дијарбәкр, Фарс һакимләри Елдәкәзләрин вассаллары олду. Чаһан Пәһләван ајры-ајры вил.-ләрин идарәсини оғуллары арасында бөлүшдүрдү: Реј, Исфаһан вә Ирагын бир сыра вил.-ни *Гутлуг Инанч* вә Әмиран Өмәрә, Азәрб.-ы Әбу Бәкрә, Һәмәданын идарәсини исә Өзбәкә тапшырды. Чаһан Пәһләванын һакимијјәти дөврүндә Е.д.-ндә тичарәт, сәнәткарлыг, елм вә мәдәнијјәт даһа да инкишаф етди. Онун өлүмүндән сонра һакимијјәтә гардашы Гызыл Арслан [1186—91] кечди. Гызыл Арслан мәркәзи һакимијјәтә табе олмаг истәмәјән феодаллара гаршы мүбаризә апарырды. Формал олараг султан титулу дашыјан Тоғрулу чидди нәзарәтдә сахлајан Гызыл Арслан дөвләти мүстәгил идарә едирди. Гызыл Арсланын гәјјумлуғундан гуртармаға чалышан Тоғрул, наразы Сәлчуг әмирләри, Чаһан Пәһләванын арвады Инанч хатун, Гутлуг Инанч вә б. Гызыл Арслана гаршы чыхдылар. Тоғрулла Гызыл Арслан арасында бир нечә дәфә Мазандаран, Дамған вә Һәмәдан әтрафында вурушма олду. Гызыл Арслан 1187 илдә Тоғрула гаршы Бағдад хәлифәси Насирдән [1180—1225] јардым истәди. Хәлифә Тоғрулу даһа тәһлүкәли һесаб етдијиндән Гызыл Арслана көмәк көндәрди. Тоғрул 1188 илдә хәлифә гошунуну, сонра исә Гызыл Арсланы мәғлуб етди. Лакин бу гәләбә онун мөвгејини мөһкәмләндирә билмәди. 1189 илдә Һәмәдана һүчум едән Гызыл Арслан Тоғрулу оғлу Мәликшаһла бирликдә һәбс етди; онун мүлкләрини вә игта јерләрини өзүнә јахын феодаллара пајлады. Јаранмыш гарышыглыгдан истифадә едән Ширваншаһлар да мүстәгиллијә сә'ј көстәрирдиләр. Буна јол вер-

мәмәк үчүн Гызыл Арслан 1190 илдә Ширвана һүчум едәрәк Шамахыны тутду. Ширваншаһ I Ахситан Е.д.-нин вассаллығыны гәбул етмәјә вә пајтахты мүвәггәти олараг Бакыја көчүрмәјә мәчбур олду. 1191 илдә Гызыл Арслан хәлифә Насирин разылығы илә өзүнү султан е'лан етди. Реј вә Исфаһан вил.-ләрини јенидән Е.д.-нин тәркибинә гатды; Фарс вә Хузистанын һакимләри дә Е.д.-нә табе едилди. Е.д. Шамахыдан Исфаһанадәк кениш бир әразини әһатә едирди. Гызыл Арсланын һакимијјәти дөврүндә Е.д.-нин сијаси вәзијјәтинин мөһкәмләнмәси өлкәнин игтисади вә мәдәни инкишафы үчүн әлверишли шәраит јаратды. Лакин, бу вәзијјәт узун сүрмәди; игта торпагларындан мәһрум олмуш наразы Сәлчуг әмирләринин суи-гәсди нәтичәсиндә Гызыл Арслан өлдүрүлдү. Онун өлүмүндән сонра һакимијјәтә Әбу Бәкр [1191—1210] кечди. Әбу Бәкрин дөврүндә Чаһан Пәһләванын оғуллары арасында һакимијјәт уғрунда кедән мүбаризә вә феодал чәкишмәләри нәтичәсиндә Е.д.-нин тәнәззүлү башлады. Гутлуг Инанч вә Әмиран Өмәрин һаким олдуглары Ираг-и Әчәм, Исфаһан вә Реј вил.-ләри Е.д.-ндән ајрылды. Е.д.-ндә кедән феодал чәкишмәләриндән Харәзмшаһлар, Аббасиләр, Әјјуби султанлары, Ширваншаһлар, күрчү чарлары истифадә етмәјә чалышырдылар. 1192 илдә султан Тоғрул она садиг әмирләрин көмәји илә һәбсдән азад олду вә гыса мүддәтдә Реј, Исфаһан вә Һәмәданда һакимијјәти әлә кечирди. Гутлуг Инанч Тоғрула гаршы Харәзмшаһ Тәкәшдән [1172—1200] һәрби јардым истәди. 1194 илдә Тәкәш һүчум едәрәк Хорасан, Реј вә Һәмәдан вил.-ләрини тутду. Мартын 25-дә Реј јахынлығындакы дөјүшдә Тоғрул өлдүрүлдү. Харәзмшаһ ишғал етдији вил.-ләрин идарәсини Гутлуг Инанча тапшырды. Лакин, Гутлуг Инанчын мүстәгил дөвләт јаратмаға чалышмасы Тәкәшин она мүнасибәтинин кәскин сурәтдә дәјишмәсинә сәбәб олду. 1196 илдә Гутлуг Инанч өлдүрүлдү. 1197 илдә Һәмәдан уғрунда вурушмада Харәзмшаһ әмирини мәғлуб едән Әбу Бәкр гардашы Өзбәки oраја һаким тә'јин етди. Аз сонра Тәкәшин гошунлары Һәмәданы јенидән әлә кечирдиләр. Тәкәшин өлүмүндән (1200) сонра Әбу Бәкр Һәмәданы кери гајтара билди. Лакин, сијаси сабитлијин олмамасы Әбу Бәкрин һакимијјәти дөврүндә феодаллар арасында чәкишмәләри даһа да кәскинләшдирди. 1205 илдә Марағa һакими Әлаәддин Ағсонгур Ирбил һакими Мүзәффәрәддин Көкбури илә иттифаг бағлајараг Тәбризә һүчум етди. Әбу Бәкр әмир Ајтогмушла һүчума кечәрәк Марағаны мүһасирәјә алды. Әлаәддин сүлһ бағламаға вә тутдуғу јерләри кери гајтармаға мәчбур олду; әвәзиндә исә Урмија ш.-ни алды. 1208 илдә Ағсонгуриләрин кичик јашлы сонунчу һакими өлдүкдә Әбу Бәкр Рәвандүз галасындан башга, Марағa вил.-ни дә Е.д.-нә гатды. Әбу Бәкрин вәфатындан сонра гардашы Өзбәк һакимијјәтә кечди. Өзбәкин һакимијјәти дөврүндә [1210—25] Е.д.-нин тәнәззүлү даһа да күчләнди. Феодал чәкишмәләринин давам етмәси, мүһарибәләр, мәркәзи һакимијјәтин кетдикчә зәифләмәси өлкәнин игтисади инкишафына ағыр тә'сир көстәрди, онун мүдафиә габилијјәтини хејли азалтды. Белә бир шәраитдә 1220 илдә монгол гошуну Азәрб.-а сохулду. Монголлар Тәбризи мүдафиәедә биләчәјинә архајын олмајан Өзбәкдән гијмәтли бәхшишләр, әрзаг вә пул алараг гышламаг үчүн Муғанда јерләшдиләр. Лакин онлар гәфил һүчумла әввәл Марағаны, сонра исә Әрдәбили тутдулар. Монголларын Тәбризә дөндүкләрини ешидән Өзбәк Нахчывана гачды. Лакин, шәһәрин рәиси *Шәмсәддин Туғраи* Тәбризин мүдафиәсини тәшкил етди. Тәбризлиләрин мүдафиәјә һазырлашдыгларыны көрән монголлар Аррана дөндүләр вә Бејләган әһалисинин мүгавимәтини гырыб шәһәри дағытдылар. 1225 илдә монголларын тә'гиб етдији Харәзмшаһ Мәһәммәдин оғлу Чәлаләддин Азәрб.-а һүчум едәрәк Тәбризи мүһасирәјә алды. Өзбәк Кәнчәјә, сонра исә Әлинчәгалаја гачды вә орада да өлдү. Бешкүнлүк мүгавимәтдән сонра Тәбризи тутан Чәлаләддин сонралар Е.д.-нин бүтүн әразисини әлә кечирди. Өзбәкин өлүмүндән сонра бә'зи Елдәкәз әмирләри онун лал оғлу Гызыл Арслан Хамушу [1225—29] һөкмдар е'лан етдиләр. Лакин Чәлаләддинин мәрһәмәтинә сығынан Гызыл Арслан Хамуш өлкәнин сијаси һәјатында һеч бир әһәмијјәтли рол ојнамады. Беләликлә, дахили игтисади-ичтимаи зиддијјәтләр нәтичәсиндә вә харичи дүшмәнләрин зәрбәләри алтында Е.д. әслиндә 1225 илдә сүгут етди.

Е.д. Азәрб. халгынын игтисади, ичтимаи, сијаси вә мәдәни һәјатында мүһүм рол ојнамышдыр. Азәрб. торпагларынын ваһид дөвләтдә бирләшмәси мәһсулдар гүввәләрин инкишафына, тичарәтин, сәнәткарлығын, елм вә мәдәнијјәтин јүксәлишинә шәраит јаратмышды. Јахын вә Орта Шәрг игтисадијјатында әһәмијјәтли јер тутан Азәрб. шәһәрләри мүһүм елм вә мәдәнијјәт мәркәзләринә чеврилмишди. Елдәкәзләр Нахчыван, Тәбриз, Һәмәдан вә с. шәһәрләрдә мәдрәсәләр, мәсчидләр тикдирмишдиләр. Шәмсәддин Елдәкәз сарајда шаирләр мәчлиси тәшкил етмишди. Шаирләрдән Хагани, Низами, Мүчирәддин Бејләгани, Гивами Мүтәрризи, алимләрдән Шиһабәддин Сүһрәвәрди, Нәчмәддин Әһмәд Нахчывани вә б. бу дөврдә јазыб јаратмышлар. Ме'марлыг даһа да инкишаф етмиш, Нахчыван ме'марлыг мәктәби кениш тәрәгги тапмышды. Бу дөврдә Әчәми, Әмирәддин Мәс'уд, Әһмәд ибн Әјјуб әл-Һафиз Нахчывани кими ме'марлар фәалијјәт көстәрмишдиләр. Нахчывандакы Мө'минә хатун түрбәси, Һәмәдандакы мәдрәсә, Пир Әләвијан түрбәси, Урмија јахынлығында Сәгумбад түрбәси (1184) вә с. Елдәкәзләр дөврүнүн көзәл ме'марлыг нүмунәләридир. М. С. Ордубадинин «Гылынч вә гәләм» тарихи романы Елдәкәзләр дөврүндән бәһс едир.

Әд.: Азәрбајчан тарихи, ч. 1, Б., 1961; Шәрифли М. Х., Азәрбајчан IX—XII әсрләрдә, Азәрб. ССР ЕА Тарих Институтунун Әсәрләри, ч. 12, 1957; Ибн әл-Әсир, әл-Камил фи-т-тарих, Б., 1959; Беһзади И. П., Рәвәндинин «Раһәт үс-судур вә ајәт үс-сүрур» әсәри тарихи бир мәнбә кими, Б., 1963; Мәммәдов Р. А., Нахчыван шәһәринин тарихи очерки (орта әсрләр дөврү), Б., 1977; Әли-заде А. А., Из истории государства ширваншахов в XIII—XIV вв., Изв. АН Азерб. ССР, 1949, № 8; јенә онун, Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Б., 1956; јенә онун, К некоторым вопросам, относящимся к истории владычества Сельджуков на Среднем Востоке и в Закавказье, Вопросы истории народов Кавказа, Тбилиси, 1966; Рагимов А. В., Клад ильдегизидских монет XII—XIII вв., Изв. АН Азерб. ССР, т. 10, 1954; Гусейнов Р. А., Сирийские источники об Азербайджане, Б., 1960; јенә онун, Иракские сельджукиды, ильдегизиды и Закавказье, Палестинский сб., в. 21 (84), Л., 1970; Шихаб ад-дин Мухаммед ан-Насави, Жизнеописание султана Джалал ад-дина Манкбурни (пер. с арабского, предисловие, комментарии, примечания и указатели З. М. Буниятова), Б., 1973; Буниятов З. М., Государство атабеков Азербайджана (1136—1225), Б., 1978; Osman Turan, Selcuklular Tarihi ve Türk-islam Medeniyeti, ikinci baski, Istanbul, 1969; ar-Rawandi, The Rahat as-sudur va auat as-surur, London, 1921; ظهیرالدین نیشابوری، سلجوقنامه، تهران، ۱۳۳۲؛ کاویانپور، تاریخ عمومی آذربایجان، تهران، ۱۳۴۶؛

ЕЛДӘНИЗЛӘР—бах *Елдәкәзләр.*

ЕЛДӘНИЗЛӘР ДӨВЛӘТИ—бах *Елдәкәзләр дөвләти.*

ЕЛДОРА́ДО (исп. eldorado—гызыл өлкә)—әслиндә мөвчуд олмајан, гызыл вә гијмәтли дашларла зәнкин өлкә; илк испан ишғалчылары бу өлкәни Латын Америкасы әразисиндә ахтарырдылар. Мәчази мә'нада—зәнкинликләр, әфсанәви мө'чүзәләр өлкәси.

ЕЛЕВА́ТОР (лат. elevare—галдырмаг)—1) сәпәләнән, әдәди вә дәнәвәр материаллары шагули вә маили (60—75° бучаг алтында) вәзијјәтдә фасиләсиз нәгл едән машын. Дәнәвәр вә сәпәләнән јүкләр чаловлу, әдәди јүкләр исә ләмәли вә ја чанаглы Е.-ла нәгл едилир; 2) нефт гујуларынын јералты тә'мириндә бору вә штанглары гујуја ендирәркән онлары тутан полад хамыт; 3) сәпәләнән јүкләри (әксәр һалларда дәни, сементи) гәбул етмәк, сахламаг, чәкмәк вә лазыми јерә вермәк үчүн тикили. Һәмин мәгсәдлә механики белләрдән, конвејерләрдән, сепараторлардан, автотәрәзиләрдән, аспираторлардан вә с.-дән истифадә едилир.

ЕЛЕВСИ́Н МИСТЕРИЈАЛАРЫ—Аттикада (Гәдим Јунаныстан) мәһсул бајрамы; Деметранын вә онун гызы Персефонанын шәрәфинә кечирилән дини бајрамлар. Гәдим Мисирдә мејдана чыхмасы күман олунур. Афинанын 22 *км*-лијиндә Елевсин (Eleusis) адлы јашајыш јериндә гәдимдән кечирилән сеһрбазлыг мәрасимләри Елевсин Аттика ичмалары иттифагына бирләшдирилдикдән сонра Үмумафина бајрамына чеврилмиш Е.м.-нын әсасыны тәшкил едирди. Е.м.-нда чинсиндән вә сосиал вәзијјәтиндән асылы олмајараг Аттиканын бүтүн сакинләри (о чүмләдән гуллар да) иштирак едирдиләр. Сентјабрын сону—октјабрын әввәлиндә кечирилирди. Бу мөвзуда бир сыра әсәрләр јазылмышдыр (мәс., Шиллер, «Елевсин бајрамы»).

ЕЛЕ́ЈА МӘКТӘБИ—е.ә. 6—5 әсрләрдә фәалијјәт көстәрмиш гәдим јунан фәлсәфә мәктәби. Чәнуби Италијанын Елеја ш.-ндә јаранмышды. Әсас нүмајәндәләри Парменид, Зенон вә Самослу Мелиес олмушлар. Е.м.-нин башлыча принсипләрини ишләјиб һазырлајан Парменид вә Зенон Елејадан олдуглары үчүн мәктәбин ады да бурадан көтүрүлмүшдүр. Е.м.-нин тә'лими *Һераклитин* диалектикасына гаршы чеврилмишдир. Е.м. илк дәфә олараг тәфәккүрү (вә дүшүнүлән варлығы) һисси дәрк етмәјә (вә һисси дәрк едилән варлыға) гаршы гојмуш, инсан дујғуларынын вә һисси варлығын дәјишкән

олдуғуну көстәрмиш, идракда башлыча јери тәфәккүрүн ролуна вермишдир. Һераклитин әксинә олараг Парменид диалектиканы мәнтиги јанылма һесаб етмишдир. Зәка һәрәкәтсиз, әбәди дәјишмәз оланы дәрк едир. Һәгиги варлыг (субстансија) гејри-кечичи, дәјишмәз, бөлүнмәз вә һәрәкәтсиздир. Зенона көрә һисси гавраjышлар аләмин дүзкүн мәнзәрәсини јаратмыр. Онун һәрәкәтин гејри-мүмкүнлүјү барәдә мүһакимәләри —апоријалар (јун. үмидсиз вәзијјәт) һәмин зиддијјәтләри ифадә едир. Е.м. реал варлыгда вә тәфәккүрдәки зиддијјәтләри көстәрмишдир. Зенонун метафизикасы Е.м.-нин наилијјәти олмуш, зиддијјәтләр диалектикасынын сонракы инкишафына тәкан вермишдир.

Е.м.-нин мәзијјәти бундадыр ки, о, фәлсәфәдә зиддијјәтләр проблемини гојмуш, мәнтиги сүбут методларыны ишләјиб һазырламышдыр. Е.м. *Ионија мәктәби* һилозоизмини вә гисмән еркән јунан «метафизикләри»нин алокизмини арадан галдырмаг үчүн зәрури зәмин јаратмышдыр. Е.м.-нин принсипләри сонралар Платон фәлсәфәсинин вә неоплатонизмин мәнбәләриндән олмушдур.

Әд.: Асмус В. Ф., Античная философия, М., 1976; Джохадзе Д. В., Основные этапы развития античной философии, М., 1977.

ЕЛЕКТИВ КУЛТУРА (лат. electus—сечилмиш), сечмә културасы—мүәјјән микроб нөвүнүн инкишафы үчүн әлверишли сүн'и гида мүһитиндә јетишдирилән микроб културасы. Рус микробиологу С. Н. Виноградски тәклиф етмишдир. Електив гида мүһитинин тәркиби микробларын физиоложи хүсусијјәтләринә көрә сечилир. Мәс., торпагда јашаjан, атмосфер азотуну фиксәедән азот бактеријаларыны ајырмаг үчүн тәркибиндә шәкәр вә мүхтәлиф дузлар олан азотсуз гида мүһитиндән истифадә олунур. Електив гида мүһити васитәсилә мүәјјән мәгсәд үчүн истеһсалатда ишләдилә билән мүхтәлиф микроб културасы алмаг мүмкүндүр.

ЕЛЕКТРЕТЛӘР — електрикләнмә һалыны узун мүддәт сахлаjыб, әтраф мүһитдә електрик саһәси јарадан диелектрикләр; сабит магнитләрин електрик аналогларыдыр. Е. бир нечә үзви вә гејри-үзви диелектрикләр гарышығынын әримә темп-руна гәдәр гыздырылараг күчлү електрик саһәсиндә сојудулмасы просесиндә алыныр. Гарышдырылмыш маддәләрин сабит дипол моментинә малик олан бә'зи молекуллары електрик саһәси бојунча јөнәлир вә сојудугдан сонра да һәмин истигамәти сахлаjыр. Е. електрометр, електростатик волтметр вә с. чиһазларда тәтбиг едилир.

ЕЛЕКТРИК (сон лат. electrum—електрик, кәһрәбајаохшар, јун. elektron—кәһрәба)—електрик јүкләри, онларын һәрәкәти вә гаршылыглы тә'сири илә әлагәдар олан мүхтәлиф һадисәләр топлусу. «Е.» сөзү физика вә техниканын инкишафы просесиндә бир чох дәјишикләрә уғрамышдыр. Садә Е. вә магнит һадисәләри, бә'зи чисимләрин (мәс., кәһрәбанын) сүртүнмә нәтичәсиндә јүнкүл чисимләри өзүнә чәкмәси, јә'ни електрикләнмә хассәси вә с. һәлә гәдимдән мә'лум иди. 18 әсрин әввәлләриндә чисимләрин електрикләнмәсинә һәмин чисимләр әтрафында «Е. атмосферинин» әмәлә кәлмәси кими бахылырды. Е. вә магнит тә'сирләри арасында кәскин фәрг олдуғуну илк дәфә У. *Килберт* көстәрди. 18 әсрин ахырларында електростатиканын әсас гануну мүәјјән едилди; *Кавендиш* (1773) вә Ш. *Кулон* (1785) дәгиг тәчрүбәләрә әсасланараг өлчүләри араларындакы мәсафәјә нисбәтән чох кичик олан ики јүкүн гаршылыглы тә'сир гүввәсинин, һәмин мәсафәнин квадраты илә тәрс мүтәнасиб олдуғуну мүәјјән етдиләр. Л. *Галвани* (1791) вә А. *Волта* (1794) тәрәфиндән Е. мәнбәләринин кәшф едилмәси Е.-ин инкишаф тарихиндә јени дөвр ачды. 1802 илдә В. В. *Петров* Е. гөвсүнү кәшф етди, ишығландырмада вә әритмә собаларында бундан истифадә етмәјин мүмкүн олдуғуну сөјләди. Ч. *Чоул* (1841) вә Е. Х. *Лентс* (1842) бир-бириндән хәбәрсиз, нагилдән кечән чәрәјанын ајырдығы истилик мигдарынын, чәрәјан шиддәтинин квадраты вә нагилин мугавимәти илә мүтәнасиб олдуғуну мүәјјән етдиләр (бах *Чоул—Лентс гануну*). 1820 илдә Һ. *Ерстед* сабит магнитлә Е. чәрәјаны арасында гаршылыглы тә'сир олдуғуну ашкара чыхарды. Һәмин илдә А. *Ампер* чәрәјанларын гаршылыглы тә'сир ганунуну кәшф етди. Е. јүкләрин һәрәкәти илә әлагәдар олдуғу үчүн чәрәјанларын гаршылыглы тә'сир гүввәси, електростатик гүввәдән фәргли олараг, електродинамик гүввә адландырылыр; магнитләрин гаршылыглы тә'сиринә охшадығы үчүн бу гүввәјә магнит гүввәси дә дејилир. Ампер көстәрди ки, сабит магнитин хассәләрини, магнитләнән чисмин молекулларында күман едилән сабит чәрәјанын даими дөврү илә там изаһ етмәк олар. Магнитләрин бир-бирини чәзб вә ја дәф етмәси молекулјар чәрәјанларын гаршылыглы електродинамик тә'сиринин нәтичәсидир. Амперин бу фикри магнит јүкләри һаггында һәмин вахта гәдәр олан сәһв анлајышлара сон гојду. 20 әсрин 2-чи јарысына гәдәр Амперин бу фикри белә баша дүшүлүрдү ки, магнит саһәсинин мәнбәји јалныз һәрәкәт едән Е. јүкләридир. Лакин мүасир физика елементар зәррәчикләрин малик олдуғу спин магнит моментинин јүкләрин һәрәкәти илә һеч бир әлагәси олмадығыны мүәјјән етди. Беләликлә, истәр микроһиссәчикләрин гаршылыглы магнит тә'сири, истәрсә дә макроскопик магнит һадисәләри тәкчә Е. јүкләринин һәрәкәти илә дејил, һәм дә спин магнит моментинин мөвчуд олмасы илә әлагәдардыр. 19 әсрин 20-чи илләриндә илк електромагнитләр, 30-чу илләриндә исә тәкмилләшмиш телеграф, галванопластика, илк Е. мүһәррикләри вә чәрәјан кенераторлары мејдана чыхды. Физиканын наилијјәтләри илә әлагәдар олараг електротехниканын сүр'әтлә инкишафы Е. һаггында тә'лимин инкишафына бөјүк тә'сир көстәрди. 19 әсрин 30—40-чы илләриндә М. Фарадеј електромагнит һадисәләринин јени нәзәријјәсини верәрәк, бир сыра тәчрүбәләрлә Е.-ин бүтүн мә'лум тә'сирләринин ејни маһијјәтә малик олдуғуну сүбут етди. Онун кәшф етдији електромагнит индуксијасы һадисәси електротехниканын әсасыны гојду. Фарадеј көстәрди ки, чәрәјан магнитләнмә јаратдығы кими, чәрәјанын магнит саһәси дә өз нөвбәсиндә чәрәјан (индуксија чәрәјаны) јаратмалыдыр. Индуксија чәрәјаны *Лентс гајдасына* табедир. Фарадеј *електролиз* ганунларыны мүәјјән етди вә бунунла да електрокимјанын башланғычыны гојду. Бу дөврдә ишығын полјарлашма мүстәвисинин магнит саһәсиндә фырланмасы (Фарадеј еффекти) вә диамагнетизм кәшф едилди. Фарадејин ишләриндә әсас фикирләрдән бири онун Е. һадисәләриндә ара мүһитин әсас вә һәлледичи ролуну гәбул етмәси иди. Фарадеј узаға тә'сири инкар едирди вә һесаб едирди ки, Е. вә магнит гаршылыглы тә'сирләри ара мүһитлә верилир. 19 әсрин 2-чи јарысында Ч. *Максвеллин* ишләриндә Фарадејин фикирләри инкишаф етдирилди вә чидди ријази нәзәријјә шәклинә салынды. Е. вә магнит һадисәләри арасында әлагә ики әсас ганун кими (Максвелл тәнликләри шәклиндә) ифадә едилди. Максвелл нәзәријјәси Е. һаггындакы елмин инкишафында мүһүм бир мәрһәләни баша чатдырды вә електромагнит саһәси һаггында классик тәсәввүр јаратды. Бу нәзәријјәјә көрә магнит саһәсинин замана көрә дәјишмәси бурулғанлы Е. саһәси јаратдығы кими, замана көрә дәјишән Е. саһәси дә бурулғанлы магнит саһәси јарадыр. Бу һалда електрик саһәсинин дәјишмә сүр'әти илә мүтәнасиб олан кәмијјәт електрик чәрәјанына охшадығына көрә Максвелл ону дәјишмә чәрәјаны адландырды. Бу фәрзијјә әсасында Максвелл нәзәри олараг електромагнит далғаларынын, јә'ни фәзада сонлу сүр'әтлә јајылан дәјишән електромагнит саһәсинин мөвчуд олдуғуну габагчадан сөјләди. Електромагнит далғаларынын хассәләринин нәзәри тәдгиги сонралар Максвеллин ишығын електромагнит нәзәријјәсини јаратмасына сәбәб олду. Бу нәзәријјәјә көрә ишыг да електромагнит далғаларыдыр. 1888 илдә Һ. *Һертс* електромагнит далғаларынын шүаландырылмасы үчүн тәләб едилән шәртләри һәм нәзәри арашдырды, һәм дә тәчрүбәдә өјрәнди. Бу, електромагнит далғаларындан рабитә ишләриндә истифадә едилмәсинә имкан јаратды. 1895 илдә А. С. *Попов* радиону ихтира етди. 1874 илдә Н. А. *Умов* сәлт мүһитдә енержинин сахланмасы вә јајылмасы һаггында фикир сөјләди. Ч. Појнтинг Максвелл тәнликләри әсасында електромагнит саһәсиндә енержинин һәрәкәти һаггында мүһүм теорем исбат етди. Електромагнит далғалары, хүсуси һалда, ишыг далғалары импулса маликдир вә бу, електромагнит далғаларынын үзәринә дүшдүјү чисимләрә көстәрдији тәзјиг формасында ашкара чыхыр. Буну тәчрүбәдә илк дәфә П. Н. *Лебедев* тәсдиг етди. 19 әсрин ахырларында Е. тә'лиминин Һ. *Лорентсин* классик електрон нәзәријјәсинә әсасланан јени дөврү башланды.

Атомларын гурулушу вә Е. јүкүнүн өзүнүн атом гурулушуна малик олмасы фикри «катод шүалары», «канал шүалары» (вакуумда ион сели), көзәрмиш, јахуд үзәринә көрүнән (вә ја ултрабәнөвшәји) ишыг шүасы дүшән чисимләрин електронлар бурахмасы («термоелектрон» вә «фотоелектрон» һадисәләри), радиоактивлик вә с. кими бир чох тәчрүби фактларла тәсдиг едилди. Јүклү зәррәчикләрин Е. вә магнит гаршылыглы тә'сири маддәнин макроскопик өлчүдәки хассәләринин тә'јинедичиси олду. Һәрәкәт едән чисимләрдә електромагнит һадисәләринин

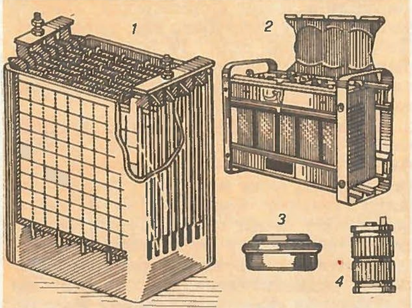
тәдгиги 20 әсрин әввәлләриндә нисбилик нәзәријјәсинин јаранмасына вә дүнја ефири һаггындакы сәһв тәсәввүрләрин тамамилә арадан галдырылмасына сәбәб олду.

Маддә атомларынын шүаланмасы вә шүа удмасы, һәм дә електромагнит шүаланмасынын елементар зәррәчикләрлә гаршылыглы тә'сири електромагнит саһәсинин икили тәбиәтә малик олмасыны көстәрди. А. Ејнштејн бу һадисәни изаһ етмәк үчүн електромагнит далғаларынын, хүсуси һалда, ишыг далғаларынын енержисинин дискрет (фасиләли) пајлардан (квантлардан) ибарәт олмасыны гәбул етмәји тәклиф етди. Бу пајларын гијмәти далға уз. илә тәрс мүтәнасибдир. Сонралар далға тәсәввүрләринин маддәнин елементар зәррәчикләринә көчүрүлмәси нәтичәсиндә *квант механикасы* вә *квант електродинамикасы* јаранды.

Әд.: Калашников С. Г., Електрик, Б., 1968; Јенә олун, Электричество, 4 изд., М., 1977; Спасский Б. И., История физики, т. 1, М., 1956.

ЕЛЕКТРИК АККУМУЛЈАТОРУ— електрик енержисини кимјәви енержијә чевириб топламаг вә лазым олдугча тәкрар електрик енержисинә чевириб ишләтмәк үчүн гурулуш. Дәфәләрлә истифадә олунан кимјәви мәнбәјин ишләмә габилијјәти долдурма јолу илә, јә'ни бошалма заманы чәрәјанын истигамәтинә экс олан истигамәтдә чәрәјан бурахмагла бәрпа олуна биләр. Е.а.-нун јарадылмасы саһәсиндә илк тәчрүбәләр 19 әсрин әввәлләриндә В. В. Петров вә И. Риттер тәрәфиндән апарылмышдыр. Е.а.-ну 1900 илдә Т. А. Едисон ихтира етмишдир. Е.а. електролит мәһлулу ичәрисинә салынмыш 2 електроддан ибарәтдир; електродлар арасындакы потенсиаллар фәрги Е.а.-нун е.һ.г.-дир. Е.а. гошулмуш електрик дөврәси гапандыгда кимјәви реаксија енержиси електрик енержисинә чеврилир. Бошалмыш Е.а.-ну долдурмаг үчүн ону сабит чәрәјан мәнбәјинә гошурлар.

Е.а. ишләмә мүддәти (јахуд долуб-бошалма сиклинин сајы), тутуму (бошалдыгда аккумулјаторун верә билдији електрик енержисинин мигдары), долдурулма вә бошалма вахтындакы орта кәркинлији вә енержиси илә характеризә едилир. Електрокимјәви схеминә ујғун олараг Е.а. гурғушун (туршу), дәмир-никел вә кадмиум-никел (гәләви), күмүш-синк вә күмүш-кадмиум Е.а. групларына ајрылыр.

Електрик аккумулјатору нөвләри: *1*—стасионар аккумулјатор; *2*—метал контејнердә јерләшдирилмиш аккумулјатор; *3*—дисквары аккумулјатор; *4*—силиндрик аккумулјатор.

Е.а.-ндан автомобил, тәјјарә, сүн'и пејк, рабитә васитәләри, киноапарат вә дикәр гурғуларда истифадә олунур.

Әд.: Романов В. В., Хашев Ю. М., Химические источники тока, М., 1968; Орлов В. А., Малогабаритные источники тока, 2 изд., М., 1970.

ЕЛЕКТРИК АЛӘТЛӘРИ — електрик мүһәррики илә һәрәкәтә кәтирилән әл машынлары. Е.а.-нин әсас нөвләри: дрел, чилалама аләти, мишар, гајчы, гајкабағлајан, нахыш ачмаг үчүн назик мишар, искәнә, винтбағлајан, дешикачан, көмүрсындыран чәкич, рәндә, дөјәч аләти, һәмчинин итиләмә дәзкаһы вә б.-дыр. Е.а. әсасән метал е'малында вә ағач е'малында тәтбиг едилир. Бундан башга, Е.а.-ндән гурашдырма, бәзәк вә б. тикинти ишләриндә истифадә едилир.

Әд.: Судакович Д. И., Бернадский Г. И., Справочник по механизированному ручному инструменту, 2 изд., М.—Л., 1961.

ЕЛЕКТРИК АНКВИЛИ (Electrophorus electricus)—дишли чәкиләр дәстәсиндән балыг нөвү. Уз. 2 *м*, чәкиси 20 *кг*-а гәдәр олур. Мәркәзи Америкада вә Чәнуби Америкада Ориноко вә Амазон чајларында јашајыр. Бәдәни илана бәнзәјир. Анал үзкәчи боғазынын алтында, електрик органлары бәдәнинин јанларындакы әзәләләрдә јерләшир. Гидасыны (балыг, гурбаға вә с.) бу органын јаратдығы електрик чәрәјаны илә өлдүрүб јејир. Вәтәкә әһәмијјәти вар.

ЕЛЕКТРИК АПАРАТЛАРЫ — електрик дөврәләри вә машынларынын идарә едилмәси, тәнзимләнмәси вә мүһафизәси үчүн ишләдилән електротехники гурғулар. Әсасән, ашағыдакы групларa ајрылыр: пајлашдырычы гурулушларын коммутасија Е.а. —нормал иш режимләриндә електрик дөврәләринин ачылыб-бағланмасы үчүндүр; бу група кәсән ачарлар, ајырычылар, јүксәк кәркинлик ачарлары дахилдир. Мәһдудлашдырычы Е.а.-ндан електрик дөврәләриндә мүһафизә мәгсәди илә гысагапанма чәрәјаныны вә ифрат кәркинликләри мәһдудлашдырмаг үчүн истифадә олунур. Бу синиф Е.а.-на електрик реакторлары, *әријән горујучулар*, бошалдычылар аиддир. Ишәсалма-тәнзимләјичи Е.а. електрик машынларынын ишә салынмасы, фырланма тезлијинин тәнзимләнмәси вә машыны дајандырмаг үчүн ишләдилир. Бу група контроллерләр, контакторлар, магнит ишәсалычылары, реостатлар, електрик дроселләри вә б. аиддир. Нәзарәт Е.а.-нын тәтбигиндән мәгсәд верилмиш електрик вә ја гејри-електрик параметрләри өлчмәк вә бу параметрләрә нәзарәт етмәкдир. Мүхтәлиф реләләр белә апаратлара аиддир. Параметрләрин дәјишилмәси һаггында информасија өлчү трансформаторларындан вә ја чевиричиләрдән нәзарәт Е.а.-нын вериҹиләринә дахил олур. Өлчү Е.а.—бөјүк чәрәјан вә кәркинликләри стандарт өлчмә чиһазларындан истифадә едәрәк өлчмәк үчүндүр. Бунлара чәрәјан вә кәркинлик трансформаторлары дахилдир. Тәнзимләјичи апаратлар електрик дөврәләриндә кәркинлик, чәрәјан, темп-р, фырланма сүр'әти вә б. кәмијјәтләрин верилмиш гијмәтләр сәвијјәсиндә сахланылмасы үчүн тәтбиг едилир. Бу апаратлара тәнзимләјичиләр, електрик стабилизаторлары аиддир.

Әд.: Казымзадә З. И., Електротехника, Б., 1965; Чунихин А. А., Электрические аппараты, 2 изд., М., 1975; Афанасьев В. В., Адоньев Н. М. и Карпенко Л. Н., Электрические аппараты высокого напряжения, Л., 1977.

ЕЛЕКТРИК АЧАРЫ—електрик аваданлығы вә гурғуларыны (електрик чыраглары, електрик мүһәррикләри, гыздырычы собалар, трансформаторлар, електрикөтүрмә хәтләрини вә с.) дөврәјә гошмаг вә ачмаг үчүн апарат. Алчаг (1000 *в*-а гәдәр) вә јүксәк (1000 *в*-дан јухары) кәркинлик ачарлары олур. Е.а.-нын әсас конструктив елементләри: тәрпәнән вә тәрпәнмәз контактлардан ибарәт контакт системи, интигал (әл илә ишләдилән, јајлы, електромагнит, пневматик) вә бирләшдиричи сыхачлардыр. Чох шиддәтли (јүз вә минләрлә *А*) чәрәјанлары ачан јүксәк кәркинлик Е.а. гөвсcөндүрән гурулушла тәчһиз едилир.

Әд.: Чунихин А. А., Электрические аппараты, 2 изд., М., 1975; Таев И. С., Электрические аппараты автоматики и управления, М., 1975.

ЕЛЕКТРИК ВАЛОХУДАНЫ—үмуми панел үзәриндә гурашдырылмыш *адаптердән* вә үстүнә граммофон валы гојулмуш диски 78; 45; 33 1/3; 16 2/3 *дөвр/дәг* тезлији илә фырладан електрик мүһәррикиндән ибарәт гурғу. Сәс јазысыны сәсләндирмәк үчүн Е.в.-нын електрик мүһәррики електрик енержиси мәнбәјинә (ишыг шәбәкәсинә, електрик батарејасына, јахуд аккумулјатора) гошулур; адаптер исә сәс тезликли електрик рәгсләринин күчләндиричиси вә репродуктор чиһазы олан радиогәбуледичијә, телевизора вә с. бирләшдирилир.

ЕЛЕКТРИК ГАЗЫЈЫЧЫСЫ — бах *Електробур*.

ЕЛЕКТРИК ГАЈНАҒЫ—гајнаг олунан һиссәләри електрик чәрәјаны илә гыздырылан гајнаг нөвү. Електрик гөвс гајнағы вә *електрик-контакт гајнағы* нөвләринә ајрылыр. Е.г. дикәр гајнаг нөвләринә нисбәтән машынгајырмада кениш тәтбиг едилир. Е.г. илә һазырланмыш мә'мулатлар чох мөһкәм олур. Е.г. илә, полад вә башга дәмир әсаслы әринтиләрлә јанашы, јүнкүл әринтиләр, әлван металлар, ағыр вә надир металлар, пластик күтләләр дә јахшы гајнаг олунур.

Әд.: Словарь-справочник по сварке, Киев, 1974.

ЕЛЕКТРИК ГАЈНАҒЫ ИНСТИТУТУ, УССР ЕА Ј. О. Патон ад. електрик гајнағы институту—металларын гајнаг едилмәси вә хүсуси електрометаллуркија саһәсиндә елми-тәдгигат ишләри апаран мүәссисә. 1934 илдә Кијевдә електрик гајнағы лабораторијасы әсасында јарадылмышдыр. Ин-т онун тәшкилатчысы вә илк директору (1953 илә гәдәр) Ј. О. *Патонун* адыны дашыјыр (1945 илдән). 1953 илдән Б. Ј. *Патон* ин-та рәһбәрлик едир. Ин-тда елми шө'бәләрдән башга, тәчрүби-конструктор бүросу, тәчрүбә з-ду вә експериментал истеһсалат саһәси вар. Флүс алтында автоматик гајнаг, чох галын металларын електрик-поса гајнағы вә с. гајнаг нөвләри; автоматик гајнаг үчүн мүхтәлиф флүсләр вә аззәһәрли өртүклү електродлар; јүксәктәзјигли чохгатлы габларын вә

силиндрик резервуарларын сәнаје гајнаг үсуллары, хүсуси кејфијјәтли полад вә әринтиләрин електрик-поса вә електрон-шүа методлары илә әридилмәси вә с. ишләр бу ин-тда ишләниб һазырланмышдыр. Космосда металларын кәсилмәси вә гајнағы үчүн бу ин-тда јарадылмыш «Вулкан» гурғусу 1969 илдә «Сојуз-6» космик кәмисиндә сынагдан кечирилмишдир. Ин-т 1972 илдән гајнаг саһәсиндә елми-тәдгигат проблемләринин ишләнилмәси үзрә ГИЈШ үзв олан өлкәләрин фәалијјәтини әлагәләндирир. Ин-тун аспирантурасы вар. 1972 илдән ин-тда инкишаф етмәкдә олан өлкәләрин мүтәхәссисләри үчүн металларын гајнағы үзрә БМТ-нин (ЈУНЕСКО) семинар-практикуму тәшкил едилмишдир. Ин-т «Автоматик гајнаг» журналы, «Хүсуси металлурҝијанын проблемләри» адлы мәчмуә нәшр едир. Ин-т Ленин ордени (1967), Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени (1955) илә тәлтиф едилмишдир.

ЕЛЕКТРИК ГАЈТАНЫ — 220 *в*-а гәдәр кәркинликли мәишәт електрик чиһазларыны вә радио апаратларыны шәбәкәјә гошмаг үчүн изолә едилмиш еластик мәфтил. Е.г. 2 вә ја 3 дамарлы олур; хејли мигдарда назик мис мәфтилләрдән бурулмуш, пластик күтлә вә ја резин изолјасијалы бу дамарларын ен кәсијинин саһәси, 0,35-дән 1 $мм^2$-ә гәдәрдир. Ен кәсијинин саһәси 2,5 $мм^2$-а гәдәр олан, памбыг парча, јахуд полихлорвинил изолјасијалы бирдамарлы Е.г. да чох јајылмышдыр.

ЕЛЕКТРИК ГАТАРЫ — електрик енержисини електрик шәбәкәсиндән алан гатар нөвү. Сәрнишин дашынмасы интенсив олан д.ј. хәтләриндә (мәс., метрополитен, шәһәрәтрафы д.ј.) истифадә олунур. Е.г. вагонларынын үмуми сајы 4—12, онларын бир гисми, јахуд һамысы моторлу ола биләр. ССРИ-дә шәһәрәтрафы д.ј.-ларында әсасән ЭР2 вә ЭР9П серијалы 10 вагонлу (5-и моторлу) Е.г.-ндан истифадә олунур.

Вагонларын һәр бириндә механики електрик вә пневматик аваданлыг олур. Механики һиссә әсасән бүтөв метал кузовдан вә ики әдәд тәкәр чүтү гајнагланмыш чәрчивәдән ибарәтдир. Електрик аваданлығына: сабит чәрәјан дарты електрик мүһәррикләри (һәр моторлу вагонда 4 әдәд), чәрәјанкөтүрәнләр, алчагкәркинликли көмәкчи чиһаз вә аваданлыг үчүн кәркинлик чевиричиләри дахилдир; дәјишән чәрәјан Е.г.-нда исә електрик мүһәррикләрини тәчһиз едән күч трансформаторлары вә дүзләндиричиләр дә олур. Е.г.-нын мүәјјән һиссәси тормозлајычы електрик аваданлығы илә тәчһиз едилир. Пневматик аваданлыға тормоз системи вә гапыларын автоматик ачылмасы үчүн ичәрисиндә сыхылмыш һава олан балон вә компрессорлар дахилдир. Баш вә ја сонунчу вагонларда машинистләр үчүн лазыми нәзарәт апаратлары вә идарәетмә гурғулары илә тәчһиз едилмиш кабиналар дүзәлдилир. Мүасир Е.г. дајаначагларда тез-тез дајанмасына, һәмчинин јериндән тәрпәнмәјә вә тормозламаја чох енержи сәрф етмәсинә бахмајараг, сүр'әтлә һәрәкәт едән е'тибарлы вә гәнаәтли нәгл. васитәсидир. ССРИ-дә сүр'әти 200 *км/саат* олан ЭР-200 серијалы Е.г. сынагдан кечирилир. Онун вагонларынын сајы 14 (12-си моторлу), дарты мүһәррикләринин күчү 10 320 *квт*-дыр (бах һәмчинин *Електрик дәмир јолу*).

Әд.: Рубчинский З. М. и др., Устройство и работа электропоездов, М., 1976; Электровозы и тяговые агрегаты промышленного транспорта, под ред. В. А. Браташа, М., 1977.

ЕЛЕКТРИК ГЫРХЫМ АГРЕГАТЫ — бах *Гырхым*.

ЕЛЕКТРИК ГОРУЈУЧУСУ — бах *Әријән горујучу*.

ЕЛЕКТРИК ГӨВСҮ (волта гөвсү) — атмосфер тәзјигиндә вә даһа јүксәк тәзјигләрдә көмүр вә ја метал електродлар арасында баш верән гөвс бошалмасы (бах *Газларда електрик бошалмалары*); мүстәгил газ бошалмасы нөвләриндән биридир. Е.г.-нү илк дәфә В. *Петров* мүшаһидә етмишдир (1802). Ачыг һавада кәркинлик алтында олан ики електродун учларыны бир-биринә тохундурдугда, онларын тохунма јерләри пис контакт нәтичәсиндә бәрк гызыр. Електродлары азачыг ајырдыгда онлар арасында парлаг ишыг сачан Е.г. алыныр. Е.г. чәтинәријән катоддан (C, W) *термоелектрон емиссијасы*, асанәријән катоддан (Cu, Ag) автоелектрон емиссијасы (сојуг емиссија) нәтичәсиндә чыхан електронларын газы ионлашдырмасы һесабына јараныр. Е.г.-нүн характерик әламәти ондакы чәрәјан шиддәтинин бөјүк, електродларындакы кәркинлијин кичик, гөвсүн өзүнүн исә чох јүксәк темп-рлу олмасыдыр. Е.г. техникада, електрик гајнағы, ишыг мәнбәји вә б. мәгсәдләр үчүн истифадә олунур.

Әд.: Капцов Н. А., Электроника, М., 1956; Финкельнбург В., Меккер Г., Электрические дуги и термическая плазма, пер. с нем., М., 1961; Калашников С. Г., Электричество, 4 изд., М., 1977.

ЕЛЕКТРИК ДӘМИР ЈОЛУ, електрикләшдирилмиш дәмир јолу — електровоз вә моторлу вагонларын електрик енержиси илә тәчһизи үчүн контакт шәбәкәси олан дәмирјол нәгл. нөвү. Нәгл. васитәләри електрик-Өтүрмә хәтләриндән енержи алыр. Әсас аваданлығы енержи тәчһизаты гурғулары (дарты јардымчы стансијасы вә контакт шәбәкәси), електровоз вә моторлу вагонлар, һәмчинин хидмәт вә тә'мир мәнтәгәләриндән ибарәтдир. Д.Ј.-нүн електрикләшдирилмәси нәтичәсиндә локомотивләрин күчү артдығы үчүн јолларда гатарларын да чәкиси артырылыр, һәрәкәт јејинләшир, јолун гатарбурахма вә јүкдашыма габилијјәти чохалыр. Е.д.ј.-нда јаначаға сәрф олунан хәрч паровоз ишләјән јола нисбәтән 3—4 дәфә аздыр. Е.д.ј.-нда сабит вә дәјишән чәрәјанлардан истифадә олунур. Магистрал д.ј.-ларында илк електрик дартгысындан 1895 илдә АБШ-ын Оһајо штатында истифадә олунмушдур. ССРИ-дә илк дәфә 1926 илдә Бакы—Сабунчу—Сураханы хәтти електрикләшдирилмишдир. Аз сонра, 1929 илдә Москва д.ј. говшағынын Москва—Мытишши хәттиндә, 1932 илдә исә Загафгазија д.ј.-нун Хашури—Зестафони хәттиндә електровоз дартысындан истифадә олунмушдур.

Сонралар Азәрб.ССР-дә д.ј.-ларынын хејли һиссәси (мәс., Бакы—Ағстафа, Бакы—Дәрбәнд) Абшерон шәһәрәтрафы саһәсинин һамысы (тәгр. 150 *км*) електрикләшдирилмишдир. Өлкәмиздәки Е.д. ј.-нун үмуми узунлуғу 38,9 мин *км*-дир (1977).

ЕЛЕКТРИК ДӨВРӘСИ — нагилләр васитәсилә бир-биринә бирләшдирилмиш мәнбә вә ишләдичидән ибарәт гапалы контур. Е.д. бир вә чохконтурлу олур. Е.д. актив (галваник елемент, аккумулјатор, кенератор) вә пассив (хәтләрин омик мүгавимәтләри, електрик гәбуледичиләри) елементләрдән ибарәтдир. Е.д. хәтти вә гејри-хәтти олур. Хәтти Е.д.-ндә кириш вә чыхыш кәмијјәтләри арасындакы әлагә хәтти ганунлара табе олур. Бу, *Ом гануну* шәклиндә ифадә олунур. Гејри-хәтти дөврәләрдә исә кириш вә чыхыш кәмијјәтләри арасындакы әлагә мүәјјән гејри-хәтти ганун үзрә олур. Е.д.-нин кириш вә чыхыш кәмијјәтләри тә'сир едән ЕҺГ (кәркинлик) вә дөврәдән кечән чәрәјандан ибарәтдир. Е.д.-ндә параметрләр топланмыш вә ја пајланмыш һалда ола биләр. Топланмыш параметрли Е.д.-ндә електромагнит саһәсинин мәсафәјә көрә јердәјишмәси нәзәрә алынмыр. Белә дөврәләрә бә'зән квазистасионар Е.д. дә дејилир. Пајланмыш параметрли Е.д.-ндә исә електромагнит далғаларынын заман вә мәсафәјә көрә јердәјишмәси нәзәрә алыныр. Белә дөврәләрә сонсуз сајда елементар Е.д.-ндән ибарәт дөврә кими бахылыр. Топланмыш параметрли Е.д. јалныз индуктивлик вә тутумдан ибарәтдирсә, Е.д. рәгс контуру адланыр. Ән кениш јајылмышы үчфазалы дөврәләрдир; бу дөврәләр икигүтблү (електрик енержиси гәбуледичиләри, мәнбәләри), дөрдгүтблү (рабитә хәтләри, күчләндиричиләр, трансформаторлар вә б.), јахуд чохгүтблү (електрон һесаблама машын чәмләјичиләри, јаддаш гурғулары вә б.) бирләшмәләр шәклиндә ола биләр. Е.д. анлајышы електротехникада, радиотехникада, автоматикада, бионикада вә б. тәтбиг едилир.

Әд.: Казымзадә З. И., Електрик дөврәләри, Б., 1965; Поливанов К. М., Линейные электрические цепи с сосредоточенными постоянными, М., 1972 (Теоретические основы электротехники, т. 1); Основы теории цепей, 4 изд., М., 1975.

ЕЛЕКТРИК ЕНЕРЖИСИНИН ӨТҮРҮЛМӘСИ — електрик енержисинин електрик стансијасындан ишләдичиләрә верилмәси. Өтүрмә үчүн дәјишән чәрәјан һаваөтүрмә хәтләри, һабелә кабел хәтләри вә сабит чәрәјан хәтләри тәтбиг едилир. Електрик енержиси күчлү агрегатлары олан ири електрик ст.-ларында һасил олунур, енержини исә кениш әразиләрдә пајланмыш, нисбәтән аз күчлү електрик гәбуледичиләри ишләдир. Бу сәбәбдән електрик енержисинин узаг мәсафәләрә өтүрүлмәси зәруридир. Күчлү електрик ст.-лары бир сыра амилләр нәзәрә алынмагла (мәс., енержи еһтијатларынын олмасы, онларын нөвү, нәгледилмә имканлары, тәбии шәраит, ваһид енеркетика системинә гошула билмәси) јерләшдирилир. Кениш әразиләри әһатә едән ваһид енеркетика системләринин иши Е.е.ө.-нин еффектлијиндән асылыдыр. Е.е.ө.-нин әсас характеристикаларындан бири онун кечиричилик габилијјәтидир. Дәјишән чәрәјан һава електрикөтүрмә хәтләри илә өтүрүлән күч онун узунлуғундан, хәттин учларындакы кәркинликдән, хәттин компенсасија дәрәчәсиндән, хәтт мәфтилләринин сајындан, мәфтилин ен кәсијиндән, ма-

териалын нөвүндән асылыдыр. Буна көрә дә енержи өтүрүлмәсинин инкишафында кәркинлијин артырылмасы електрикөтүрмә хәттинин кечиричилик габилијјәтинин јүксәлдилмәси үчүн әсас васитәдир. Дүнјада узунмүддәтли истифадәјә һесабланмыш илк електрик өтүрмәси 1875 илдә Петербургда П. Н. *Јаблочков* тәрәфиндән күчәләрин ишыгландырылмасы үчүн истифадә олунмушдур. Лакин Е.е.ө.-нин сәнаједә кениш истифадәсинә јалныз М. О. *Доливо-Доброволскинин* үчфазалы дәјишән чәрәјан Е.е.ө.-нин нисбәтән садә үсулунун ихтирасындан сонра башланмышдыр. Дәјишән чәрәјан електрик өтүрүлмәсинин инкишафы илә јанашы сабит чәрәјан Е.е.ө. техникасы тәкмилләшдирилмишдир. 1950 илдә ССРИ-дә дүнјада илк дәфә олараг 200 *кв* кәркинликли, кечиричилик габилијјәти 30 *Мвт* олан сабит чәрәјан тәчрүби кабел хәтти (Кашира ДРЕС—Москва) ишә салынмышдыр. 1962—65 илләрдә 800 *кв* кәркинликли, кечиричилик габилијјәти 750 *Мвт* олан Волгоград—Донбас һава електрикөтүрмә хәтти истифадәјә верилмишдир. ССРИ-дә 1975—85 илләрдә кәркинлији ±750 *кв*, уз. 2500—3000 *км* олан сабит чәрәјан електрикөтүрмә хәтләринин гурулмасы нәзәрдә тутулур. Һәмчинин, кәркинлији 1150 *кв* олан електрикөтүрмә хәтләринин јарадылмасы саһәсиндә интенсив тәдгигат ишләри апарылыр.

Әд.: Совалов С. А., Режимы электропередач 400—500 *кв*. ЕЭС, М., 1967; Электрические системы, М., 1972; Тиходеев Н. Н., Передача электроэнергии сегодня и завтра, Л., 1975.

ЕЛЕКТРИК ИЗОЛЈАСИЈАСЫ — електротехники гурғунун мүхтәлиф електрик потенсиаллары тә'сири алтында олан һиссәләри арасында електрик контактынын гаршысыны алмаг үчүндүр. Е.и. електрик мөһкәмлији, һәчми вә сәтһи електрик мүгавимәтләри, диелектрик иткиләр, тач бошалмасына дөзүмлүлүк, гызмаја вә шахтаја давамлылыг, механики мөһкәмлик вә с. илә характеризә олунур. Е.и. үчүн диелектрикләрин сечилмәси истифадә шәраитиндән асылыдыр. Мәс., електрик машынларынын (кенератор, мүһәррик вә с.) изолјасијасы үчүн гызмаја дајаныглығын әһәмијјәти чохдур, белә һалларда изолјасијаны чох вахт микадан һазырлајырлар. Һава електрикөтүрмә хәтләринин изолјасијасы үчүн рүтубәтәдавамлылыг вә механики мөһкәмлик мүһүм хассәләрдир. Бу һалда ән мүнасиб материал чини вә шүшәдир. Радиотехники гурғуларда ишләнән Е.и. материалларынын диелектрик иткиси минимал, һәчми вә сәтһи електрик мүгавимәтләри исә макс. олмалыдыр. Трансформатор, електрик конденсаторлары вә кабелләрдә тәтбиг олунан комбинәедилмиш Е.и. минерал јағдан вә белә јағ һопдурулмуш селлүлоздан (кағыз, електрик картону) ибарәт олур. Изолјасија конструксијасынын габаритләри гурғунун ишләк кәркинлијиндән вә Е.и.-нын ишләмә мүддәтиндән асылы олараг мүәјјән едилир. Ифрат кәркинликләр јарана биләчәк гурғуларда Е.и.-нын конструксија вә габаритини мүәјјән едәркән еһтимал олунан ифрат кәркинликләр амплитуду вә гысамүддәтли електрик мөһкәмлији дә нәзәрә алынмалыдыр.

Әд.: Сапожников А. В., Уровни изоляции электрооборудования высокого напряжения, М., 1969; Белоруссов Н. И., Электрические кабели и провода, М., 1971; Электротехнический справочник, 5 изд., т. 1, М., 1974; Богородицкий Н. П., Пасынков В. В., Тареев Б. М., Электротехнические материалы, 6 изд., Л., 1977.

ЕЛЕКТРИК ИЗОЛЈАТОРУ — бах *Изолјатор*.

ЕЛЕКТРИК ИНТИГАЛЫ—механизм вә машынлары һәрәкәтә кәтирән, електрик енержисини механики енержијә чевирән електромеханики гурғу. Е.и. бир вә ја бир нечә електрик мүһәррикиндән, өтүрүчү гурғудан вә идарәетмә апаратларындан ибарәтдир. Бу гурғу, автоматик идарәетмә вә тәнзимләмә системи илә бирликдә а в т о м а т л а ш д ы р ы л м ы ш Е.и. (АЕИ) системини тәшкил едир. Беләликлә, идарәетмә системи АЕИ-нин ајрылмаз һиссәсидир ки, бу да онун статик вә динамик хүсусијјәтләрини тә'јин едир. Е.и. мүасир автоматиканын мүһүм бир васитәсидир. Һазырда х.т.-нда ишләјән АЕИ-нин идарә олунмасы үчүн күлли мигдарда мүхтәлиф идарәетмә системләри вар. Гурулушларына көрә идарәетмә систем вә схемләри мәһдуд сајда группара ајрылыр. Е.и.-нын мүһүм үстүнлүјү игтисади чәһәтдән әлверишли, конструксијасынын садә олмасы, е'тибарлы ишләмәси, асан идарә олунмасы вә сүр'этинин тәнзимләнмәсинин мүмкүнлүјүдүр. Е.и.-нын идарә олунмасындан мәгсәд автоматик ишәсалманы, тормозламаны вә реверси тә'мин етмәк, мүхтәлиф иш режимләриндә сүр'әти јүксәк дәгигликлә сабит сахламаг вә ја габагчадан верилмиш програма ујғун идарә етмәкдир. Мүасир дәјишән вә сабит чәрәјан Е.и. гурғуларында сүр'әти тәнзимләмәк үчүн хүсуси идарәолунан јарымкечиричи чиһазлардан—тиристор чевиричиләриндән истифадә олунур. Бу чевиричиләр тәнзимләнән дүзләндиричи вә тезлик чевиричиси кими тәтбиг едилир вә Е.и. сүр'әтинин кениш диапазонда сәлис вә дәгиг тәнзимләнмәсинә имкан верир. Е.и. ејни заманда ишләк просесләрин електрикләшдирилмәси вә автоматлашдырылмасы мәгсәди илә дә тәтбиг едилир. Истеһсал просесләринин автоматлашдырылмасы илә әлагәдар мәсафәдән идарәолунан (әксәрән програмла вә ја һесаблама техникасы васитәләринин көмәји илә) АЕИ кениш јајылмышдыр. Һазырда ән чох фәрди Е.и.-ндан истифадә олунур; белә Е.и. јалныз бир ишләк механизми һәрәкәтә кәтирир.

Әд.: Әфәндизадә А. Ә., Електрик интигалларынын автоматик идарә едилмәси, Б., 1964; Чиликин М. Г., Общий курс электропривода, 5 изд., М., 1971; Хализев Г. П., Электрический привод, М., 1977.

ЕЛЕКТРИК ЈҮКҮ — електромагнит саһәсинин мәнбәји; електрик тә'лиминин әсас анлајышларындан бири. Бүтүн електрик һадисәләри Е.ј.-нүн варлығы, һәрәкәти вә гаршылыглы тә'сири илә әлагәдар анлашылыр. Шәрти олараг мүсбәт вә мәнфи адланан ики нөв јүк мөвчуддур. Ејниадлы јүкләр бир-бирини итәләјир, мүхтәлифадлы јүкләр исә чәзб олунур (бах *Кулон гануну*). Е.ј. дискретдир. Ән аз мигдарда јүкә малик елементар Е.ј. вардыр. Чисмин Е.ј. елементар електрик јүкләринин чәбри чәминә бәрабәрдир.

ЕЛЕКТРИК КАРОТАЖЫ—ахтарыш вә кәшфијјат мәгсәдилә газылмыш гујуларда сүхурларын хүсусијјәтләринин вә ардычыллығынын електрик үсулу илә өјрәнилмәси. Е.к.-нда гујунун кәсилиши боју сүхурларын фәрз олунан хүсуси мүгавимәти (ρ_K) вә гујуда өз-өзүнә јаранан (тәбии) полјаризасија потенсиалы (ПС) тә'јин олунур. Бу параметрләрин тә'јини гујуја бурахылан каротаж гурғусу (зонду) вә гују ағзында јерләшдирилән каротаж ст. васитәсилә апарылыр вә Е.к. диаграмында (каротаж лентиндә) мүвафиг әјриләрлә ифадә едилир. Е.к. диаграмларынын тәһлили лајларын сәрһәдләрини, онларын ардычыллығыны, литоложи-петрографик хүсусијјәтләрини, нефтлилијини вә газлылығыны өјрәнмәјә имкан верир. ССРИ-дә Е.к. илк дәфә 1929 илдә Грозны саһәсиндә, 1930 илдә Бакыда тәтбиг олунмушдур. Е.к.-нын ашағыдакы модификасијаларындан истифадә едилир: стандарт Е.к., јан каротаж зондламасы, микрозондларла каротаж, төрәдилмиш потенсиаллар каротажы, индуксија каротажы вә с.

ЕЛЕКТРИК КӘШФИЈЈАТЫ МЕТОДУ—кеофизики кәшфијјат методларындан бири. Јер габығыны тәшкил едән сүхурларын електрик хассәләринин (әсасән хүсуси мүгавимәтин) фәргләнмәсинә әсасланыр. Е.к.м.-ну илк дәфә 19 әсрин ахырларында К. Барус (АБШ) вә Ј. И. Рагозин (Русија) фајдалы газынтыларын ахтарышында тәтбиг етмишләр. ССРИ-дә илк електрик кәшфијјаты ишләрини 1924 илдә А. А. Петровски апармышдыр. Азәрб.-да илк дәфә 1930 илдә Абшерон ј-ада С. Ј. Литвинов нефт јатагларынын ахтарышында тәтбиг етмишдир. Е.к.м.-нда сабит вә дәјишән чәрәјан методларындан истифадә олунур. Сабит чәрәјан методларына тәбии електрик чәрәјаны методу, мүгавимәт методу (електрик профилләмә, електрик зондлама, дипол зондлама), јүкләнмиш чисим методу вә еквипотенсиал хәтләр методу; дәјишән чәрәјан методларына алчаг тезликли методлар (теллурик чәрәјан методу, магнит-теллурик зондлама методу, магнит-теллурик профилләмә методу, спир методу вә с.), ортатезликли методлар (индуксија методу, аероелектрик методу) вә јүксәктезликли методлар (ишыгландырма методу, радиодалға методу) дахилдир. Нефтли-газлы структурларын ахтарышы, мүхтәлиф кеоложи гурулушлу саһәләри бир-бириндән ајырмаг үчүн мүгавимәт методларындан вә алчаг тезликли дәјишән чәрәјан методларындан даһа чох истифадә олунур. Бөјүк сәнаје објектләри бүнөврәләринин гојулдуғу әсасы өјрәнмәклә әлагәдар мәсәләләрин, һабелә һидрокеоложи (хүсусән су јатаглары ахтарышында) проблемләрин һәллиндә електрик кәшфијјатынын мүгавимәт методлары тәтбиг едилир. Филиз јатагларынын ахтарышында һәм сабит (тәбии електрик чәрәјаны методу, еквипотенсиал хәтләр методу), һәм дә јүксәк тезликли дәјишән чәрәјан методлары (ишыгландырма методу вә с.) тәтбиг олунур.

Әд.: Заборовский А. И., Электроразведка, М., 1963; Якубовский Ю. В., Ляхов Д. Д., Электроразведка, 3 изд., М., 1974.

ЕЛЕКТРИК КОНДЕНСАТОРУ—бах *Конденсатор*.

ЕЛЕКТРИК КЕНЕРАТОРУ — мүхтәлиф нөв енержиләри (механики, кимјәви, истилик, ишыг) електрик енержисинә чевирән гурғу. Х.т.-нда истифадә олунан електрик енержиси әсасән, механики енержинин чеврилмәси јолу илә алыныр (бах *Електромашын кенератору*). Кимјәви енержи галваник елементләрдә, аккумулјаторларда, истилик енержиси билаваситә истилик батарејаларында вә магнитоһидродинамик кенераторларда, ишыг енержиси исә фотоелементләрдә електрик енержисинә чеврилир.

ЕЛЕКТРИК КӘРКИНЛИЈИ—електрик саһәсинин бир нөгтәсиндән дикәринә ваһид мүсбәт јүкүн јердәјишмәси заманы көрүлән ишә әдәди гијмәтҹә бәрабәр олан кәмијјәт. Дәјишән саһәдән фәргли олараг електростатик саһәдә ики нөгтә арасындакы кәркинлик бу нөгтәләри бирләшдирән јолун формасындан асылы дејил. Е. к. волтла өлчүлүр.

ЕЛЕКТРИК ЛАМПАСЫ—бах *Көзәрмә лампасы*.

ЕЛЕКТРИК МАШЫНЫ — механики енержини електрик енержисинә вә ја електрик енержисини механики енержијә, еләҹә дә бирпараметрли електрик енержисини башга параметрли електрик енержисинә чевирән машын. Механики енержини електрик енержисинә чевирән Е.м. кенератор, електрик енержисини механики енержијә чевирән Е.м. исә електрик мүһәррикидир. Е.м. дөнмә принсипинә көрә һәм кенератор, һәм дә мүһәррик режиминдә ишләјә биләр. Ҹәрәјанын нөвүнү, тезлијини, фазаларын сајыны, кәркинлијини вә електрик енержисинин башга параметрләрини дәјишдирән Е.м.-ларына електромашын чевиричиләри дејилир. Е.м.-нын иш принсипи електромагнит индуксијасы һадисәләринә вә електрик ҹәрәјаны илә магнит саһәләринин гаршылыглы тә'сирини мүәјјән едән електрик ганунларына әсасланыр. Е.м. ҹәрәјанын нөвүнә көрә *дәјишән ҹәрәјан машынларына* вә *сабит ҹәрәјан машынларына* бөлүнүр.

Әд.: Костенко М. П., Пиотровский Л. М., Электрические машины, 3 изд., ч. 2, Л., 1973; Вольдек А. И., Электрические машины, 2 изд., Л., 1974.

ЕЛЕКТРИК МУСИГИ АЛӘТЛӘРИ, електрон мусиги аләтләри—сәси електрик рәгсләринин көмәји илә учадандаnышанла шүаландыран мусиги аләтләри. Белә рәгсләрин мәнбәји мүхтәлиф електрик кенераторларыдыр. Е.м.а.-нә механики рәгсләри *адаптерә* өтүрмәклә електрик рәгсләринә чевирән вә күҹләндирән ади мусиги аләтләри дә (електрокитара вә с.) дахилдир. Е.м.а., әсасән, естрада ансамблларында тәтбиг олунур. Сәрбәст интонасијалы вә мүәјјән көкдә гурулан Е.м.а. мөвҹуддур. Сәрбәст интонасијалы аләтләрдә һәр бир сәсин учалығынын дәгиг сечилмәси ифаҹыдан асылы олур. Белә ки, о, бармагларыны хүсуси гол (гриф) үзәриндә сүрүшдүрмәклә истәнилән учалыгда сәс ала билир; голсуз (грифсиз) аләтләрдә исә (мәс., терменвокс) сәсин учалығы әли хүсуси *антена* гаршысында һавада апарыб-кәтирмәклә дәјишир. Бу аләтләр тәксәсли, бә'зән исә чохсәсли олур; онларда мелодијанын ифадәлилији башлыҹа шәртдир. Мүәјјән көкдә гурулан, адәтән, дилли чохсәсли Е.м.а.-ндә (емиритон вә с.) һәр бири мүәјјән тезлијә көкләнмиш чохлу кенераторлардан истифадә едилир. Сәсин азалыб-чохалмасы чох вахт педалла идарә олунур. *Тембр*, *вибрато*, *легато* вә с. алынмасы үчүн Е.м.а.-нә хүсуси ҹиһазлар гурашдырылыр.

ЕЛЕКТРИК МҮАЛИҸӘСИ — бах *Електротерапија*.

ЕЛЕКТРИК МҮГАВИМӘТИ—1) нагилин вә ја електрик дөврәсинин електрик ҹәрәјанына көстәрдији әкс тә'сири характеризә едән кәмијјәт; 2) һәмин әкс тә'сири һәјата кечирән ҹиһаз вә ја електрик дөврәсинин бир һиссәси. Сабит ҹәрәјан кечән бирҹинсли дөврә һиссәсинин, јә'ни е.һ.г. олмајан һиссәсинин R мүгавимәти, һәмин һиссәдәки U кәркинлијинин J ҹәрәјан шиддәтинә нисбәтинә бәрабәр олан скалјар кәмијјәтдир. Бу һалда Е.м. омик мүгавимәт адланыр вә нагилин маддәсиндән, һәндәси формасындан вә өлчүләриндән асылыдыр. S саһәси һәр јериндә ејни олан l узунлугда силиндр формалы нагилин мүгавимәти $R=\rho\frac{l}{S}$ дүстуру илә һесабланыр (бурада ρ хүсуси Е.м. олуб, нагилин маддәсини характеризә едир). Е.м.-нин физики тәбиәти арашдырылан бир чох һалларда ρ әвәзинә онун тәрс гијмәти олан вә електрик кечиричилији адланан $\sigma=\frac{1}{\rho}$ кәмијјәтиндән истифадә едилир. Бејнәлхалг ваһидләр системиндә Е.м. ваһиди *ом*, хүсуси Е.м. ваһиди *ом·м*-дир (практикада чох вахт *ом·см* вә *ом·мм²/м* ишләдилир). Бүтүн маддәләр хүсуси Е.м.-нин гијмәтинә көрә шәрти олараг үч јерә бөлүнүр: $\rho<10^{-4}$ *ом·см* олан маддәләр нагил, 10^{-4} *ом·см* $<\rho<10^{10}$ *ом·см* јарымкечиричи вә $\rho>10^{10}$ *ом·см* изолјатор адланыр. Металларда Е.м. кечиричиликдә иштирак едән електронларын гәфәсин дүјүнләриндәки мүсбәт ионларла тоггушмасы нәтиҹәсиндә јаранып. Е.м. темп-рдан асылыдыр. Темп-р артдыгҹа металларын Е.м. артыр, јарымкечиричи вә електролитләрин Е.м. азалыр. Металдан кечән дәјишән ҹәрәјанын тезлији артдыгҹа, онун Е.м. артыр. Дәјишән ҹәрәјан кечән дөврәдә омик мүгавимәтдән башга индуктив вә тутум мүгавимәтләри дә вар. Она көрә дә бу һалда R там мүгавимәт омик мүгавимәтдән фәргли олур. Електрик дөврәсиндә Е.м. реостатла тәнзимләнир. Е.м.-нин гијмәтини билмәк үчүн дөврәјә мүгавимәт сарғаҹы вә ја мүгавимәтләр мағазасы гошулур.

Әд.: Калашников С. Г., Электричество, 4 изд., М., 1977.

ЕЛЕКТРИК МҮҺӘРРИКИ — електрик енержисини механики енержијә чевирән машын. Е.м. галдырыҹы нәгл. машынларыны, кәмиләрин, тәјјарәләрин мүхтәлиф механизмләрини вә с. һәрәкәтә кәтирмәк үчүн вә мәишәтдә ишләдилән әсас мүһәррик нөвүдүр. Дәјишән вә сабит ҹәрәјанла ишләјир. Дәјишән ҹәрәјан мүһәррикләри синхрон, асинхрон вә коллекторлу мүһәррикләрә ајрылыр. Синхрон мүһәррикдә фырланма сүр'әти мүһәррикин тәҹһиз олундуғу ҹәрәјанын тезлији илә бағлыдыр. Асинхрон мүһәррикин фырланма сүр'әти исә јүкләнмә дәрәҹәси артдыгҹа азалыр. Коллекторлу дәјишән ҹәрәјан мүһәррикләринин фырланма сүр'әти кениш сәрһәдләр дахилиндә сәлис тәнзим едилир, лакин коллекторлу Е.м. баһа баша кәлир вә ишдә аз е'тибарлыдыр. Е.м.-нин күҹү *вт*-ын һиссәләриндән бир нечә *Мвт*-а гәдәр олур. Е.м.-нин ачыг, мүһафизә олунан, гапалы, һерметик вә партлајыш тәһлүкәси олмајан нөвләри вар.

Әд.: Казымзадә З. И., Електротехника, Б., 1965; Вольдек А. И., Электрические машины, 2 изд., Л., 1974.

ЕЛЕКТРИК НАХАСЫ (Malapterurus electricus)—нахакимиләр фәсиләсиндән балыг нөвү. Уз. 30—50 *см*; бә'зән 1 *м* олур. Нил чајында вә Африканын бә'зи чајларында јашајыр. 2 *млн*.-дәк лөвһәҹикләрдән ибарәт *електрик органлары* бел вә гарын наһијәсиндә дәринин алтында јерләшир. Е.н.-на һәр һансы су һејваны тохундугда синир учлары лөвһәҹикләри гыҹыгландырыр вә електрик органы 300 *в*-а гәдәр күҹү олан ҹәрәјан јарадыр. Вәтәкә әһәмијјәти вар.

ЕЛЕКТРИК ОРГАНЛАРЫ—бә'зи балыг нөвләриндә дүшмәндән горунмаг вә ја һүҹум етмәк, һәмчинин нөвдахили сигнализасија үчүн електрик ҹәрәјаны јарадан хүсуси органлар. *Електрик скатларында*, *електрик анквилиндә* Е.о. енинә золаглы әзәләләрин, *електрик нахасында* исә дәри вәзиләринин дәјишилмәси нәтиҹәсиндә әмәлә кәлмишдир. Е.о. һәлмәшик маддәләрлә тәҹрид едилмиш чохлу әзәлә лөвһәҹијиндән ибарәтдир. Бу лөвһәҹикләр синир телләри васитәсилә әлагәләнмишдир. Балыг башга су һејванына вә ја суалты әшјалара тохундугда рефлектор олараг бүтүн лөвһәҹикләр бирликдә електрик ҹәрәјаны јарадыр. Балығын нөвүндән асылы олараг ҹәрәјан шиддәти 300 *в* кәркинликдә 8 *а*-ә гәдәрдир. Ири балыгларын јаратдығы електрик ҹәрәјаны инсанлар үчүн дә ҹидди тәһлүкә јарадыр.

ЕЛЕКТРИК РАБИТӘСИ — електрик ҹәрәјаны васитәсилә информасијанын мәсафәјә өтүрүлмәси мәсәләләри илә мәшғул олан елм вә техника саһәси. Е.р.-нин әсас нөвләри *телеграфија*, фототелеграфија, *телефонија*, радиорабитә вә телевизијадыр. Е.р.-ндә мә'лумат билаваситә нагилләрлә јајылан електрик сигналлары, јахуд радиосигналлар васитәсилә өтүрүлүр. Өтүрүлән мә'луматлар структуруна көрә фасиләсиз вә фасиләли, гәбул үсулуна көрә исә сәнәдли (мәс., телеграм) вә гејри-сәнәдли (мәс., телефон данышығы) олур.

Әд.: Основные направления научно-технического прогресса телефонной связи, М., 1974; Гусятинский И. А., Пирогов А. А., Радиосвязь и радиовещание, М., 1974; Передача дискретной информации и телеграфия, 2 изд., М., 1974; Самойлов В. Ф., Хромой Б. П., Телевидение, М., 1975; Давыдов Г. Б., Рогинский В. Н., Толчан А. Я., Сети электросвязи, М., 1977.

ЕЛЕКТРИК РАКЕТИ—електрик ракет мүһәррики (ЕРМ) васитәсилә һәрәкәтә кәтирилән ракет; ЕРМ ракетин чәкисиндән 1000 дәфәләрлә аз дарты гүввәси илә чох јүксәк реактив шырнаг ахыны сүр'әти јарадыр. Е.р. јалныз космик сүр'әтә чатдыгдан сонра (мәс., Јерин сүн'и пејкинин орбитиндән) старт көтүрә билир; һәмин орбитә исә дарты

гүввәси бөјүк олан кимјәви вә ја нүвә мүһәррики васитәсилә чыхарылыр. Учушда електрик ракет мүһәррикинин ишләмә мүддәти бир нечә ај ола биләр. Дикәр нөв ракетләрә нисбәтән фајдалы јүкү даһа артыг олдуғуна көрә Е.р.-нин тәтбиги перспективли һесаб олунур. Е.р.-нин тәдгиги давам едир.

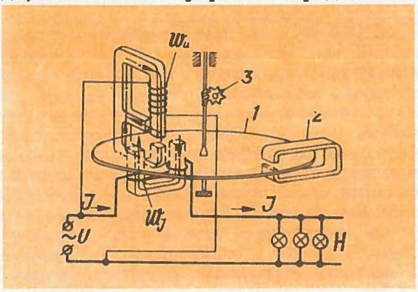
ЕЛЕКТРИК РӘГСЛӘРИ — електрик дөврәләриндә кәркинлијин вә чәрәјан шиддәтинин дәјишмәсинин бәрабәр заман фасиләләриндә (дәгиг вә ја тәхминән) тәкрар олунмасы. Бу һалда електрик дөврәсинин әтрафындакы фәзада бу дәјишмәләрлә бағлы олан електрик вә магнит саһәләринин интенсивлијинин рәгси баш верир. Бүтүн рәгс системләри кими електрик рәгс системләрини дә мәһдуд сајда сәрбәстлик дәрәчәләринә малик олан бир јерә топланмыш вә пајланмыш параметрли ики системә ајырмаг олар. Сәрбәстлик дәрәчәси бир олан садә електрик рәгс системи—рәгс контурудур. Бир-бири илә әлагәдә олан ики ејни контурдан ибарәт системин сәрбәстлик дәрәчәси икидир вә мәхсуси ω_1 вә ω_2 тезликләри илә характеризә едилир; һәмин системдәки сәрбәст рәгсләр ω_1 вә ω_2 тезликли ики рәгсин чәминдән ибарәтдир. Әлагә зәиф олдугда ω_1 вә ω_2 бир-биринә јахын олур; бу һалда електрик рәгсинин тезлији $\frac{\omega_1+\omega_2}{2}$ олан вә амплитуду $(\omega_1+\omega_2)/2$ тезлији илә периодик дәјишән рәгс шәклиндә көстәрмәк олар. Бу системдәки мәчбури рәгсин резонанс әјриси ајры-ајры контурларын резонанс әјрисиндән енлидир; әлагә гүввәтлидирсә, тезликләри ω_1 вә ω_2 олан ики ајры-ајры резонанс максимумлары алыныр. Сәрбәстлик дәрәчәләринин сајы чох олан електрик рәгс системләри дә вардыр; мәс., чохјуvалы електрик сүзкәчләри, еләчә дә сонсуз сајда мәхсуси рәгс тезликләринә малик олан пајланмыш параметрли системләр (електрик хәтләри, һәчми резонаторлар вә с.).

Әд.: Калашников С. Г., Электричество, 4 изд., М., 1977.

ЕЛЕКТРИК РӘГСЛӘРИНИН КЕНЕРАСИЈАСЫ—мүхтәлиф нөв електрик енержисинин електрик (електромагнит) рәгсләри енержисинә чеврилмәси процеси. Адәтән сабит кәркинлик мәнбәләри енержисинин електрон чиһазлары (вакуум, газбошалма вә бәркчисимли) васитәсилә, јахуд да илкин електрик рәгсләринин тәләб олунан тезликли вә формалы рәгсләрә чеврилмәси јолу илә (параметрик кенератор, квант кенератору) һәјата кечирилир. Електрон чиһазларынын типиндән асылы олараг кенераторлар лампалы (електрон лампалы), јарымкечиричили (јарымкечиричи транзисторлу вә с.), газбошалма чиһазлы (тиратронлу вә с.) олур. Кенераторун әсас һиссәләри: енержи мәнбәји, рәгсләрин тә'сирләндији вә давам етдирилдији дөврәләр (пассив дөврәләр) вә гида мәнбәји енержисини кенерасија олунан рәгсләр енержисинә чевирән актив елемент. Актив елементләр адәтән, електрон чиһазларындан (чох вахт онлары идарә едән әлавә дөврәләр—әкс рабитә дөврәләри илә бирликдә) ибарәт олур. Електрик рәгсләрини кенерасија едән кенераторлардан өлчү апаратларында, радиоверичи вә гәбуледичи гурғуларда, телевизијада, радиолокасијада вә с. истифадә олунур.

ЕЛЕКТРИК СААТЫ—бах *Саат*.

ЕЛЕКТРИК САЈҒАЧЫ—дәјишән вә ја сабит чәрәјанын електрик енержиси сәрфини һесаблајан електрик өлчү чиһазы. Дәјишән чәрәјанын актив вә реактив енержисини һесабламаг үчүн бир вә үчфазалы индуксион Е.с.-ндан, сабит чәрәјанын енержисини (електрикләшдирилмиш шәһәр нәгл. вә д.ј.-да) һесабламаг үчүн електродинамик

Електрик енержисини өлчән индуксија сајғачы: *1*—диск; *2*—сабит магнит; *3*—сајғач көстәричисинә өтүрүчү. *V*—шәбәкә кәркинлији; *I—H* јүкүндән кечән чәрәјан шиддәти; W_U—кәркинлик долағы; W_I—чәрәјан долағы.

сајғачлардан истифадә олунур. Е.с.-нын мүтәһәррик һиссәсинин дөврләр сајына мүтәнасиб олан електрик енержисинин мигдары һесаблама механизми илә гејдә алыныр. Бирфазалы индуксион типли сајғачлар әсасән мәнзилләрдә гојулур. Үчфазалы Е.с.-ндан исә електрик ст.-лары, јардымчы ст.-лар, сәнаје мүәссисәләри вә б. јерләрдә електрик енержисинин һесабланмасы үчүн истифадә олунур.

Әд.: Шкурин Г. П., Справочник по электро- и электронноизмерительным приборам, М., 1972; Касаткин А. С., Электротехника, 3 изд., М., 1973.

ЕЛЕКТРИК САҺӘСИ—*електромагнит саһәсинин* хүсуси һалы. Е.с.-ни електрик јүкләри вә ја магнит саһәсинин замана көрә дәјишмәси јарадыр. Е.с. саһәнин интенсивлији илә характеризә олунур.

ЕЛЕКТРИК СИСТЕМИ—енеркетика системинин електрик һиссәси; електрик стансијалары вә јардымчы стансијаларын електрик һиссәләриндән, електрик шәбәкәсиндән вә електрик енержиси ишләдичиләринин електрик гурғуларындан ибарәтдир. Е.с.-нин вәзифәси истеһсал олунмуш електрик енержисини истәнилән мәсафәјә өтүрмәк вә ја ону бөјүк әразидә пајламаг, енержи ишләдичиләринә чатдырмагдыр. Е.с.-нин иши гәнаәтли, е'тибарлы вә дајаныглы олмалыдыр. Системин фасиләсиз, е'тибарлы ишини тә'мин етмәк үчүн онун бүтүн елементләри вә електрик схемләри јүксәк кејфијјәтли вә мүвафиг еһтијатла һазырланыр. Иш режимләрини оптималлашдырмаг вә електрик енержисинин кејфијјәтини јүксәк сәвијјәдә сахламаг үчүн системдә чохлу мигдарда тәнзим олуна билән елементләр ишләдилир; тә'сирләнмә чәрәјанлары тәнзим олунан синхрон кенераторлар, мүһәррикләр, компенсаторлар, дөврләр сајы тәнзим олунан турбинләр, јүк алтында тәнзим олунан трансформаторлар вә с. Е.с.-нин гәнаәтли ишләмәси үчүн актив вә реактив күчләр енержи мәнбәләри арасында вә шәбәкәләрдә оптимал пајланыр. Узун вә бөјүк күчлү интигал хәтләринин, бөјүк күчлү јүк говшагларынын дајаныглы вә е'тибарлы ишләмәсини тә'мин етмәк үчүн онларын схемләри, параметрләри вә иш режимләри нормативләрә ујғун олараг сечилир вә онлара нәзарәт олунур. Е.с.-ндә гәза һадисәләринин гаршысыны алмаг вә системин нормал ишини бәрпа етмәк үчүн автоматик гурғулардан истифадә олунур. Е.с.-нин иш режимләринин тәнзими вә идарә олунмасы өлчү-информасија автоматика гурғуларынын вә һесаблама електрон машынларын көмәјилә јеринә јетирилир (бах *Електроенеркетика*, *Ваһид енеркетика системи*). Бүтүн мүрәккәб әмәлијјатларын оптимал ичрасы үчүн Е.с.-ндә автоматлашдырылмыш идарәетмә системләри кениш тәтбиг олунур.

Әд.: Электрические системы, т. 1—7, М., 1970—77; Мелентьев Л. А., Оптимизация, развития и управления больших систем энергетики, М., 1976.

ЕЛЕКТРИК СКАТЛАРЫ (Torpedinidae)—скатлар дәстәсиндән (бә'зи мүтәхәссисләр скатлары јарымдәстә һесаб едир) балыг фәсиләси. Уз. 2 *м*-дәк, чәкиси 100 *кг*-а гәдәрдир. 15 нөвү мә'лумдур. Башынын јан тәрәфләриндә јерләшән *електрик органларынын* јаратдығы електрик кәркинлији 70 *в*-а чатыр. Сакит океан, Атлантик океаны вә Һинд океанынын тропик вә субтропик суларында тәсадүф едилир. Саһилә јахын јерләрдә јашајыр. Әсасән, сујун дибиндәки онурғасызларла гидаланыр. Диридоған балыглардыр. Вәтәкә әһәмијјәти јохдур.

ЕЛЕКТРИК СОБАСЫ—електрик һадисәләринин истилик ефектиндән истифадә едән әридичи, јахуд гыздырычы соба. Е.с. *гөвс собасы*, *индуксија собасы*, електрик мүгавимәт собасы, електрон шүа собасы, електрик-поса әритмә собасына ајрылыр.

ЕЛЕКТРИК СТАНСИЈАСЫ—тәбии енержини електрик енержисинә чевирән енеркетика гурғусу. Е.с.-нын типи биринчи нөвбәдә енержи нөвү илә тә'јин олунур; *истилик електрик стансијасына*, *су-електрик стансијасына*, *атом електрик стансијасына*, *күләк електрик стансијасына* вә *магнитоһидродинамик кенератора* ајрылыр.

Истилик Е.с.-на *конденсасија електрик стансијасы*, *истилик електрик мәркәзи*, *кеотермал електрик стансијасы*, *газ турбин електрик стансијасы* вә *дизел електрик стансијасы* аиддир. Конденсасија Е. с., әсасән електрик енержиси һасил едир. Бурада бухар турбинләриндән кәлән ишләнмиш бухар конденсаторларда конденсата чевриләрәк тәкрар истифадәјә верилир. Истилик електрик мәркәзиндә гыздырылмыш бухар јүксәк темп-р вә тәзјигдә бухар турбининдән кечәрәк гисмән истилик еһтијачлары үчүн ајрылыр; ишләдичиләрә ејни заманда електрик енержиси вә истилик енержиси верилир. Газ турбин Е.с.-ндан әсасән әлавә енержи мәнбәји кими макс. јүкләнмә саатларында истифадә едилир. Үмуми технոложи сиклә көрә бирләшмиш бухар вә газ турбинли гурғуларын әлагәләндирилмәси бухаргаз Е.с. адланыр. Дизел Е.с.-нда дизел дахилијанма мүһәррикләри електрик кенераторларыны һәрә-

кәтә кәтирир. Белә Е.с.-на надир һалларда учгар р-нларда раст кәлмәк олур. **Кеотермал** Е.с.-нда термал суларын истилијиндән истифадә олунур. **Су електрик стансијасы** (СЕС) су ахынынын енержисини електрик енержисинә чевирән гурғу вә аваданлыглар комплексидир. Су енеркетика еһтијатларынын ән мүһүм хүсусијјәти онларын арасыкәсилмәз ахыныдыр. Буна көрә дә СЕС електрик енержисинә чох еһтијач олан јерләрдә тикилмәлидир. **Атом** Е.с.-нын енержи мәнбәји *нүвә реакторудур*. Нүвә реакторунун актив зонасында *зәнчирвары нүвә реаксијасы* нәтичәсиндә ајрылан истилик бухар кенераторуна дахил олур; әмәлә кәлән бухар електрик кенераторуну фырладан турбинә јөнәлир.. **Күләк** Е.с. күләјин енержисини електрик енержисинә чевирир; бу Е.с. күләк мүһәррикиндән, електрик чәрәјан кенераторундан, аваданлығын јерләшдирилмәси үчүн тикилиләрдән вә идарәетмә системиндән ибарәтдир. Күләк режими сабит олан р-нларда гурулур. **Магнитоһидродинамик кенераторда** (МһД-кенераторда) електриккечирән мүһитин (маје вә ја газын) енержиси билаваситә електрик енержисинә чеврилир. МһД-кенератордан еһтијат мәнбәји вә ја енеркетик системдә гәза һалларында електрик енержиси мәнбәји кими истифадә олуна биләр. ССРИ ЕА-нын Јүксәк Температурлар Ин-тунда акад. В. А. *Кириллин* вә акад. А. Ј. Шејндлинин рәһбәрлији алтында дүнјада сынаг характерли илк магнитоһидродинамик гурғу јарадылмышдыр. Сынағын тамамланмасы сәнаје әһәмијјәтли нәһәнк МһД-електрик стансијасынын гурулмасына имкан верәчәкдир. Бу саһәдә тәдгигатлар давам етдирилир.

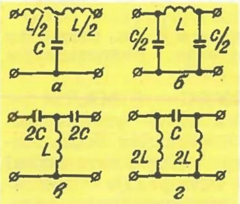
Бөјүк күчлү илк Е.с. јарадылмасы вә һасил олунан енержинин узаг мәсафәјә өтүрүлмәси јалныз үчфазалы дәјишән чәрәјан системи тәтбиг едилдикдән сонра мүмкүн олмушдур. Белә ст. илк дәфә М. О. *Доливо-Доброволски* тәрәфиндән 1891 илдә Лауфендә (Алманија) гурулмушдур. Русијада күчү 300 *квт* олан илк СЕС 1895—96 илләрдә Петербургда гурулмушдур. Е.с. јерли вә р-н әһәмијјәтли олмагла ики група бөлүнүр. Рајон Е.с. (он, јүз мин киловат күчүндә) бөјүк рајонлары електрик енержиси илә тә'мин едир. Јерли әһәмијјәтли Е.с. исә јахында јерләшән ишләдичиләрә енержи верир. Илк бөјүк күчлү Дөвләт рајон Е.с. (ДРЕС) В. И. Ленин адына Днепр СЕС олмушдур (1932). Онун турбининин күчү 67 000 *квт*, бәндинин уз. исә 760 *м*-дир.

Бакыда нефт сәнајесинин инкишафы илә әлагәдар 1901 илдә Бајылда (индики Л. Красин ад. ДРЕС), 1902 илдә исә Ағшәһәрдә (индики «Гырмызы улдуз» 1 №-ли Бакы ИЕМ) Е.с.-лары ишә салынмышдыр. Азәрб.ССР-дә Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонра 1 №-ли Сумгајыт ИЕМ (450 *Мвт*), Минкәчевир СЕС (360 *Мвт*), Бакы р-нунда «Шимал ДРЕС» (330 *Мвт*), ССРИ-дә биринчи ачыг типли ИЕС олан Әли-Бајрамлы ДРЕС (1200 *Мвт*) ишә салынмышдыр. Һал-һазырда Минкәчевирдә «Азәрбајчан» ИЕС (1200 *Мвт*) вә Шамхор СЕС (350 *Мвт*) тикилмәкдәдир.

Әд.: Рүстәмзадә П. Б., Електрик стансијалары вә јарымстансијаларынын електрик һиссәси, Б., 1962; Рыжкин В., Тепловые электрические станции, М., 1976.

ЕЛЕКТРИК СТУЛУ—өлүм чәзасы һөкмүнү ичра етмәк үчүн хүсуси дүзәлдилмиш күрсү; јүксәк кәркинликли електрик чәрәјанындан истифадә едилир. АБШ-ын 24 штатында, һәмчинин Филиппиндә тәтбиг олунур. АБШ-да Е.с. куја «даһа инсанпәрвәр вә јүнкүл е'дам васитәси» кими 1889 илдә гануниләшмишдир. Илк дәфә 1890 ил августун 6-да Нју-Јорк штатынын Оборн һәбсханасында тәтбиг едилмишдир.

ЕЛЕКТРИК СҮЗКӘЧИ—1) електрик сигналларынын тезликләрә көрә ајрылмасы үчүн гурулуш. Әсасән, конденсатор вә индуктивлик сарғачындан, јахуд конденсатор вә резистордан ибарәтдир. Е.с.-нин еквивалент схеми ики, јахуд дөрдгүтблү, П-шәкилли, Т-шәкилли вә көрпү типли тәсвир олунур. Е.с.-нин киришинә дахил олан мүхтәлиф тезликли сигналлар јекунундан Е.с.-нин чыхышында ајры-ајры тезликли сигналлар алыныр. Бу тезликләр бурахма золағы илә мүәјјән едилир. Сигналларын о бири бурахылмајан тезликләри

Сигналлары тезликләрә көрә ајыран електрик сүзкәчи схемләри: *а, б*—алчаг тезликли Т-шәкилли вә П-шәкилли сүзкәчләр; *в, г*—јүксәк тезликли сүзкәчләр; *L*—индуктивлик; *C*—тутум.

үчүн Е.с. кифајәт гәдәр сөнмә јарадыр (тезликләр тутулма золағына дүшүр). Е.с. дүзләндиричиләрдә, узаг телеграф вә телефон рабитәсинин чохканаллы хәтләриндә тәтбиг едилир. Ән садә Е.с. биртезликли (резонанс) рәгсләри ајыран вә радиогәбуледичиләрдә ишләдилән рәгс контурудур. Бундан башга ашағы тезликли Е.с. дәјишән чәрәјан дүзләндиричиләриндә кәркинлик дөјүнмәсини зәифләтмәк үчүн, золаглы Е.с. исә телевизија, радиолокасија вә с. гәбуледичиләрдә енли спектрли рәгсләри бурахмаг үчүн кениш тәтбиг олунур; 2) һаванын вентилјасијасы вә сәнаје газларынын бәрк һиссәчикләрдән тәмизләнмәси үчүн ишләдилән апарат.

Әд.: Босый Н. Д., Электрические фильтры, 4 изд., Киев, 1960; Алексеев Л. В., Знаменский А. Е., Лоткова Е. Д., Электрические фильтры метрового и дециметрового диапазонов, М., 1976.

ЕЛЕКТРИК ТӘЧҺИЗАТЫ—електрик енержисинин өтүрүлмәси вә пајлашдырылмасы илә мәшғул олан *електроенеркетика* саһәси. Е.т. системи чәрәјан мәнбәләри, пајлашдырычы електрик шәбәкәләри, мүхтәлиф көмәкчи гурулуш вә тикилиләрдән ибарәтдир. Е.т.-на, әсасән, ашағыдакылар дахилдир: јүкләрин (ишләдичиләрин тәләбатынын) һесабланмасы, системләрин ишләниб һазырланмасы, јардымчы стансијалар сајынын вә күчүнүн сечилмәси, електрик шәбәкәләринин лајиһәләндирилмәси вә онларда енержиөтүрмә габилијјәтинин јүксәлдилмәси, кәркинликләрин тәнзимләнмәси, електрик шәбәкәләринин конструктив чәһәтдән һазырланмасы, һәмчинин онларын мүһафизә олунмасы, ишләдичиләрин лазыми мигдарда електрик енержиси илә тәчһиз едилмәси үчүн е'тибарлылығын јүксәлдилмәси. ССРИ-дә сәнаје, к.т., нәгл. шәһәр тәсәррүфатынын саһәләри вә с. електрик енержиси илә әсасән мәркәзләшмиш енеркетика системләри (електрик ст.-лары, јардымчы ст.-лар вә пајлајычы шәбәкәләрдән ибарәт) васитәсилә тәчһиз олунур. Истеһсал олунан електрик енержисинин әсас һиссәси, мәс., ССРИ-дә 70%-ә гәдәри (1977) сәнаје мүәссисәләринә сәрф олунур.

Әд.: Козлов В. А., Билик Н. И., Файбисович Д. Л., Справочник по проектированию систем электроснабжения городов, Л., 1974; Ермилов А. А., Основы электроснабжения промышленных предприятий, 3 изд., М., 1976.

ЕЛЕКТРИК ТУТУМУ—нагилин електрик јүкүнү сахлама габилијјәтинин өлчүсү. Тәкләнмиш нагилин Е.т. ондакы *q* јүкүнүн φ потенсиалына олан нисбәтидир: $c=\frac{q}{\varphi}$. Е.т. бөјүдүкчә, нагил потенсиалын ејни бир гијмәтиндә даһа чох јүк вә буна ујғун олараг чох енержи сахлаја биләр. Електрик тутуму СГСЕ ваһидләр системиндә *см*, практик вә БС ваһидләр системиндә *фарад* (*ф*) илә өлчүлүр. $1ф=9\cdot10^{11}$ *см*. Чисмин Е.т. нагилин һәндәси өлчүләриндән, формасындан вә әтраф мүһитин диелектрик нүфузлуғундан (ε) асылыдыр. Мүстәви конденсаторун електрик тутуму $c=\frac{\varepsilon\varepsilon_0 s}{d}$-дир (бурада ε_0—електрик сабити, *s*—лөвһәләрдән биринин саһәси, *d*—лөвһәләр арасындакы мәсафәдир).

ЕЛЕКТРИК ҺӘРӘКӘТ ГҮВВӘСИ — гапалы дөврәдә ваһид електрик јүкүнү һәрәкәт етдирән кәнар гүввәләрин көрдүјү ишлә өлчүлән физики кәмијјәт. Тәкчә електростатик гүввәләр гапалы електрик дөврәсиндә сабит чәрәјан јарада билмәз. Дөврәдә узунмүддәтли чәрәјан алмаг үчүн харичдән енержи алараг, һәмин енержини јүкләрин һәрәкәт енержисинә чевирә билән харичи мәнбә лазымдыр. Бу мәнбә, кәнар гүввәләр саһәси адланан әлавә електрик саһәси јарадыр. Електростатик саһәнинкиндән фәргли олараг, бу саһә гүввәләринин јүкү гапалы контур үзрә һәрәкәт етдирәндә көрдүјү иш сыфра бәрабәр дејилдир. *E* илә ишарә олунур. Е.һ.г. потенсиал кими, волтла өлчүлүр.

ЕЛЕКТРИК ЧӘРӘЈАНЫ—електрик јүкләринин низамлы һәрәкәти. Е.ч.-нын истигамәти кими мүсбәт јүклү һиссәчикләрин һәрәкәт истигамәти гәбул едилир. Е.ч. гијмәтчә ики кәмијјәтлә характеризә олунур: чәрәјан шиддәти вә чәрәјан сыхлығы. Һәр һансы нагилин ен кәсијиндән ваһид заманда кечән јүкүн мигдары илә өлчүлән кәмијјәтә чәрәјан шиддәти дејилир. Чәрәјан шиддәти скалјар кәмијјәтдир вә *Бејнәлхалг ваһидләр системиндә* (БС) *амперлә* (*а*) өлчүлүр: 1*а*=1 *к/сан*. Чәрәјанын сыхлығы, чәрәјана перпендикулјар кәсијин ваһид саһәсиндән ваһид заманда кечән јүкүн мигдары илә тә'јин едилир. Чәрәјанын сыхлығы вектордур вә Бејнәлхалг ваһидләр системиндә $а/м^2$ илә өлчүлүр. Металларда Е.ч. кечиричилик електронларынын, електролитләрдә һәр ики ишарәли ионларын, газларда исә һәм ионлар, һәм дә електронларын низамлы һәрәкәтидир (бах һәмчинин *Конвексија чәрәјаны*, *Дәјишмә чәрәјаны*). Чәрәјан өз әтрафында һәмишә магнит саһәси јарадыр. Сыхлығы вә шиддәти замандан асылы олараг дәјиш-

мәјән Е.ч.-на сабит чәрәјан, экс һалда дәјишән чәрәјан дејилир. Сабит чәрәјан кечән бирчинсли нагилин ен кәсијинин һәр јериндә чәрәјан шиддәти ејни олур. Електротехникада адәтән синусоидал дәјишән чәрәјандан истифадә едилир. Јүксәк тезликли дәјишән чәрәјан кечән бирчинсли нагилин ен кәсијинин һәр јериндә чәрәјанын сыхлығы ејни олмур. Ифраткечиричиликдән башга бүтүн һалларда Е.ч. кечдији мүһити гыздырыр, дәјишән чәрәјан исә мүһитдә вә ја вакуумда һәм дә електромагнит далғалары јарадыр.

Әд.: Калашников С. Г., Электричество, 4 изд., М., 1977.

ЕЛЕКТРИК ШӘБӘКӘСИ—електрик стансијаларыны ишләдичиләрлә бирләшдирән електрик хәтләриндән, јардымчы стансијалардан, пајлајычы вә чевиричи мәнтәгәләрдән ибарәт комплекс. Е.ш. шәһәр, кәнд, сәнаје мүәссисәләри енеркетика системинә вә ја рајон (ири рајон, јахуд вилајәт әразисиндә) шәбәкәләринә, һәмчинин пајлајычы, тәчһизедичи, електрикөтүрмә хәтләринә ајрылыр. Һәр бир Е.ш. онун електротехники аваданлыг елементләринин һесабландығы номинал кәркинликлә характеризә олунур. ССРИ-дә гәбул едилмиш номинал кәркинликләр: 220/127, 380/220 вә 600 *в*; 3, 6, 10, 20, 35, 110, 150, 220, 330, 500 вә 750 *кв*-дыр. Е.ш.-нин иш режиминин әсас параметрләри будагларданкы (шәбәкә будагланмасында) чәрәјанын тезлик вә күчү, говшаглардакы кәркинлик, там, актив вә реактив күчдүр. Е.ш. васитәсилә електрик стансијалары бирләшдирилир вә енеркетика системләри јарадылыр. Е.ш. ишләдичиләрин кифајәт гәдәр е'тибарлы вә игтисади чәһәтдән әлверишли електрик енержиси илә тәчһиз олунмасыны тә'мин едир. Сабит вә ја дәјишән чәрәјанлы; алчаг вә јүксәк кәркинликли; дахили вә харичи типли (һава, јералты, суалты хәтләр); транзит (750 *кв*-а гәдәр), бәсләјичи (мәнбә илә јардымчы стансијалары бирләшдирән 35 *кв*-дан чох кәркинликли хәтләр) вә пајлајычы (20 *кв*-а гәдәр) електрик шәбәкәләри вар. Бунлардан башга електрик аваданлығынын е'тибарлы ишләмәси бахымындан ачыг вә гапалы шәбәкәләр дә вардыр.

Әд.: Гераскин О. Т., Обобщенные параметры электрических сетей, М, 1977; Караев Р. И., Волобринский С. Д., Электрические сети и энергосистемы, 2 изд., М., 1978.

ЕЛЕКТРИК-ГЫҒЫЛЧЫМ Е'МАЛЫ—*електрик ерозија е'малы* үсулларындан бири. Катод е'маледичи аләт, анод исә е'мал олунан пәстаһдыр. Е'мал просеси диелектрик хассәли маједә (тәзјиглә верилән керосин вә ја ашағы өзлүлүклү јағда) апарылыр. Пәстаһын сәтһиндә баш верән чох гыса гығылчым бошалмалары нәтичәсиндә ајрылан бөјүк мигдарда истилик металы әритмәјә, гисмән бухарланмаја вә пәстаһын сәтһиндәки һиссәчикләри сүр'әтлә сычратмаға сәрф олунур. Катодун отурачағынын формасы пәстаһда ачылачаг дешијин конфигурасијасына ујғун дүзәлдилир. Е.-г.е.-нда сабит чәрәјандан истифадә олунур. Е.-г.е. дешикләрин вә јуваларын ачылмасында, штампларын, филјерләрин һазырланмасында, гравүрләмә (ојма) ишләриндә вә с. тәтбиг едилир.

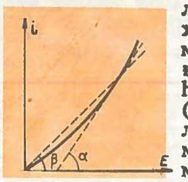
ЕЛЕКТРИК-ДАЛМА НАСОСУ — бах *Дәринлик насосу илә нефтчыхарма.*

ЕЛЕКТРИК-ЕРОЗИЈА Е'МАЛЫ—електродлар арасында јарадылан електрик импулсларынын истилик тә'сири илә металларын е'малы. Е.-е.е. бир-бириндән нисбәтән кичик вә сабит мәсафәдә јерләшмиш ики електрод (катод-аләт вә анод-пәстаһ) арасында јарадылан електрик бошалмасынын тә'сириндән е'мал сәтһинин дағылмасына әсасланмышдыр. Е.-е.е. илә пәстаһа лазыми форма вә өлчү вермәк вә ја онун сәтһ тәбәгәсинин структур вә кејфијјәтини дәјишмәк (сәтһи мөһкәмләндирмәк вә өртмәк) олур. Е.-е.е.-нын дөрд үсулу вар: *електрик-гығылчым е'малы, електрик-импулс е'малы, електрик-контакт е'малы* вә анод-механики е'мал (бах *Анод-механики дәзкаһ*). Бу үсулларын һамысы үчүн е'мал саһәсиндә гысамүддәтли електрик импулсларынын јаранмасы вә електрик бошалмасы просесинин кетмәси характерикдир. Електрик ерозијасы үсуллары бәрк вә чох бәрк материалларын е'малы, мүрәккәб конфигурасијалы деталларын һазырланмасы вә с. үчүн тәтбиг едилир.

Әд.: Гасымзадә Н. Һ., Металлар вә башга конструксија материаллары технолокијасы, Б., 1975.

ЕЛЕКТРИК-ИМПУЛС Е'МАЛЫ — *електрик-ерозија е'малы* үсулларындан бири. Е.-и.е. електрик бошалмасынын униполјар (бирчистигамәтли) импулсларындан истифадәјә әсасланыр. Импулслар електромашын кенераторларында јарадылыр. Е'мал олунан пәстаһ—катод, форма әмәлә кәтирән аләт исә аноддур. Е.-и.е.-ндән дәлмә-сурәтчыхарма ишләриндә (маје мүһитдә) деталларын габагчадан профилләнмәсиндә; магнитли, одадавамлы вә чәтинәријән әринтиләрдән һазырланмыш детал сәтһләринин өртүлмәси вә мөһкәмләндирилмәсиндә (һава мүһитиндә) тәтбиг едилир.

ЕЛЕКТРИККЕЧИРМӘ—1) маддәнин електрики кечирмәси хассәси. 2) Харичи електрик саһәсинин тә'сири илә маддәдә електрик јүкләринин истигамәтләнмиш һәрәкәтини характеризә едән кәмијјәт. Чәрәјан сыхлығынын (j) електрик саһәси интенсивлијиндән (E) асылылығы мүхтәлиф маддәләр үчүн мүхтәлиф олур вә һәмин маддәнин волт-ампер характеристикасы адланыр. $\sigma = \operatorname{tg}\alpha = dj/dE$ маддәнин хүсуси диференсиал Е.-сидир. Бунун тәрс гијмәтинә хүсуси електрик мүгавимәти дејилир ($1/\sigma = \rho$). Үмумијјәтлә, σ кәмијјәти E-дән асылыдыр вә бир чох һалда $dj/dE>0$. Бә'зән $dj/dE<0$ олур. Волт-ампер характеристикасы дүз хәтт олдугда исә σ кәмијјәти Е.-дән асылы олмур. Белә чисимләрин Е.-си Ом ганунуна табедир: $j=\sigma E$. Бејнәлхалг ваһидләр системиндә хүсуси Е.-нин ваһиди $ом^{-1}\cdot см^{-1}$-дир, практикада исә $ом^{-1}\cdot см^{-1}$ вә $м\cdot ом^{-1}\cdot мм^{-2}$ ваһидләриндән даһа кениш истифадә едилир. Бүтүн маддәләрин Е.-синә тә'сир едән ән үмуми амил темп-рдур. Јарымкечиричиләрдә вә диелектрикләрдә бунун сәбәби темп-рун дәјишмәси илә јүкдашыјычыларын консентрасијасы вә јүрүклүјүнүн дәјишмәси, металларда исә кечиричи електронларын истилик рәгси һәрәкәтиндә олан кристал гәфәси тәрәфиндән сәпилмәсидир. Бүтүн металлар үчүн мәһдуд темп-р (T) областында $\sigma \sim T^{-1}$. Чох алчаг темп-рларда металлар вә бә'зи башга маддәләр ифраткечиричи һала кечир.

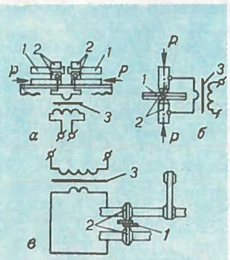

Електрик чәрәјаныны јарадан јүк дашыјычыларын физики тәбиәтиндән асылы олараг Е. үч нөв олур: електрон Е.-си, ион Е.-си вә гарышыг Е. (белә Е.-дә һәм електрон, һәм дә ион иштирак едир).

Електрон Е.-си металларда, јарымкечиричиләрдә, диелектрикләрдә, гүвәтли електрик саһәсиндәки маје вә газларда олур. Електролитләр, ион кристаллар, E чох бөјүк олмадыгда исә газлар, полјар мајеләр, бә'зи дузларын әринтиләри вә үмумијјәтлә бүтүн диелектрикләр бу вә ја дикәр дәрәчәдә ион Е.-синә маликдир. Дәјишән електрик саһәсиндә Е. комплекс кәмијјәтдир.

Әд.: Сканави Г. И., Физика диэлектриков (Область слабых полей), М.—Л., 1949; Калашников С. Г., Электричество, 4 изд., М., 1977.

ЕЛЕКТРИК-КОНТАКТ ГАЈНАҒЫ—гајнагланан деталларын тохунма сәтһләриндән електрик чәрәјаны кечирәрәк онлары гыздырыб бир-биринә сыхмагла апарылан гајнаг үсулу. Күчү 0,5—500 *ква* олан хүсуси контакт гајнағы машынлары илә јеринә јетирилир. Машын стасионар, сәјјар, асма, универсал вә ихтисаслашдырылмыш олур. Гајнаг бирләшмәсинин формасына кәрә Е.-к. г.-нын нөгтәви, релјефли, үчүча вә дијирчәкли (тикишли) нөвләри вар. Нөгтәви Е.-к.г. заманы деталлар ајры-ајры нөгтәләрдә бирләшир, ејни заманда бир, ики вә даһа чох нөгтә гајнаглана биләр; нөгтәләрин вәзијјәти нөгтәви гајнаг машынынын електродларынын јерләшдирилмәси илә мүәјјән едилир. Е.-к. г. илә 1 дәгигәдә 600 бирләшмә алмаг мүмкүндүр. Бу үсулла електрон чиһазларынын чох назик (0,02 *мкм*) метал вәрәгләри вә автомобил, тәјјарә, кәми конструксијаларынын полад һиссәләри гајнагланыр. Релјефли гајнагда деталлар үзәриндә габагчадан чыхынты дүзәлдилир. Гајнаг бир, јахуд бир нечә чыхынты боју (релјеф үзрә) апарылыр. Бу үсулун мүсбәт чәһәти јахшы контакт сәтһи јаратмасындан вә тәзјигин һәр бир нөгтәјә бәрабәр јајылмасындан ибарәтдир. Үч-үча Е.-к.г.-нда деталлар пластик вәзијјәтдә бүтүн тохунма сәтһләри боју гајнагланыр.

Електрик-контакт гајнағы схемләри: *а*—үч-үча, *б*—нөгтәви, *в*—дијирчәкли; *1*—гајнаглан мә'мулат; *2*—електродлар; *3*—гајнаг трансформатору; *P*—сыхылма гүввәси.

Бу гајнагдан полад канатларын, һәмчинин мүхтәлиф металлардан һазырланан деталларын гајнагланмасында истифадә олунур. Дијирчәкли Е.-к. г.-нда фасиләсиз сых тикиш јарадылыр, гајнаг олунан нөгтәләр бир-биринин үзәрини гисмән өртүр. Бу за-

ман електрик интигалы васитәси илә фырланан дијирчәкләр електрод ролу ојнајыр. Онлар һәм деталлары сыхыр, һәм чәрәјан кечирир вә һәм дә мә'мулатын јерини дәјишдирир. Тәзјиг алтында ишләјән бору вә габларын һазырланмасында дијирчәкли Е.-к.г.-ндан истифадә олунур. Е.-к.г. чох мәһсулдар вә асан автоматлашдырылан гајнаг нөвү олдуғундан күтләви вә ирисеријалы истеһсалатда кениш тәтбиг едилир.

Әд.: Гасымзадә Н., Металлар вә башга конструксија материаллары технолокијасы, Б., 1975; Хренов К. К., Сварка, резка и пайка металлов, 4 изд., М., 1973; Баграянский К. В., Добротина З. А., Хренов К. К., Теория сварочных процессов, 2 изд., Киев, 1976.

ЕЛЕКТРИК-КОНТАКТ Е'МАЛЫ — *електрик-ерозија е'малы* үсулларындан бири; эримә нәтичәсиндә металын сәтһ тәбәгәләри јумшалыб дағылыр. Е'мал зонасында истилији импулс-гөвс бошалмалары вә контактла гызмадан алырлар. Катод е'маледичи аләт, анод исә е'мал олунан пәстаһдыр. Е.-к.е.-да дәјишән вә сабит чәрәјандан истифадә олунур. Е.-к.е. чугун вә полад төкмәләрин тәмизләнмәсиндә, күлчәләрин кобуд јонулмасында, јајыгларын кәсилмәсиндә, мүрәккәб вә фасонлу сәтһләрин кобуд е'малында, һәмчинин деталларын сәтһи мөһкәмләндирилмәси үчүн сәтһ гајнағында тәтбиг едилир.

ЕЛЕКТРИКЛӘ ИСИТМӘ СИСТЕМИ — отаглары гыздырмаг үчүн електрик енержисини истилик енержисинә чевирән електрик чиһазлары васитәсилә иситмә нөвү. Електрик иситмә чиһазлары: ачыг көзәрмә мәфтилли (електрик бухарысы, електрорефлектор); гапалы көзәрмә мәфтилли (о чүмләдән ичәрисиндә јағ вә ја су дөвран едән чиһазлар, мәс., чини вә полад радиаторлар); гапалы көзәрмә мәфтилләри иншаат конструксијасынын (мәс., истилији аккумулјасија едән мәртәбәарасы дәмир-бетон панелләрин) ичәрисинә гојулан вә ја јарымкечиричили олур. Електрик чиһазы аз јер тутур вә јүнкүл олур. Е.и.с. үчүн бә'зән чәрәјанкечирән резиндән һазырланмыш мә'мулатлар, чәрәјанкечирән дивар кағызлары вә с. тәтбиг едилир. Лакин Е.и.с. нисбәтән баһа баша кәлдијиндән ССРИ-дә кениш тәтбиг олунмур.

Әд.: Каменев П. Н. и др., Отопление и вентиляция, 3 изд., ч. 1, М., 1975.

ЕЛЕКТРИКЛӘШДИРМӘ — х.т.-нда електрик енержисинин кениш тәтбиги. Е. тәбии енеркетика еһтијатларындан (ресурсларындан) дүзкүн истифадә етмәјә, мәһсулдар гүввәләри даһа еффектли јерләшдирмәјә, истеһсалы механикләшдирмәјә вә автоматлашдырмаға, әмәк мәһсулдарлығыны јүксәлтмәјә имкан верир. Е.-јә 19 әсрин ахырларында АБШ-да вә Русијада башланмышдыр; бу дөврдә електрик енержиси үчүн електрик кенераторлары јарадылмыш, електрик енержисинин узаг мәсафәләрә верилмәси мәнимсәнилмишди. 1883 илдә Петербургда, бир нечә ил сонра исә Москвада ИЕС тикилмишди. Азәрб.-да илк ИЕС (550 *квт* күчүндә) 1897 илдә Бакыда тикилмишди. 1901—1902 илләрдә Бакыда бир нечә енеркетика мүәссисәси истифадәјә верилмишдир (бах *Красин ад. ДРЕС*, *«Гырмызы Улдуз» истилик-електрик мәркәзи*). 1913 илдә Русијанын електрик ст.-ларынын күчү 1140

ССРИ-дә вә Азәрб. ССР-дә електрик енержиси истеһсалы вә електрик ст.-ларынын күчү.

Илләр	Електрик енержиси истеһсалы				Мүәјјән олунмуш күчү			
	Чәми		О чүмләдән СЕС-ләрдә		Чәми		О чүмләдән СЕС-ләрин	
	ССРИ-дә млрд. *квт·саат*	Азәрб. ССР-дә млн. *квт·саат*	ССРИ-дә	Азәрб. ССР-дә	ССРИ-дә млн. *квт*	Азәрб. ССР-дә мин. *квт*	ССРИ-дә	Азәрб. ССР-дә
1913	1,9	111	0,035	. . .	1,1	39,8	0,02	. . .
1928	5,0	377	0,430	. . .	1,9	110	0,120	. . .
1940	48,6	1827	5,3	24	11,2	296	1,6	2,7
1950	91,2	2923	12,7	29	19,6	488	8,2	11,9
1960	292,3	6590	50,9	1963	66,7	1415	14,8	393
1970	740,9	12027	124,4	1022	166,2	2741	31,4	411
1978	1201,9	15926	169,7	1973	245,4	3044	47,5	468

мин *квт* иди; 2 млрд. *квт.саат* електрик енержиси истеһсал едилмишди (о чүмләдән Азәрб.-да мүвафиг олараг 40 мин *квт* вә 111 млн. *квт·саат*). Русија електрик енержиси истеһсалына көрә дүнјада 8-чи јери тутурду.

Бөјүк Октјабр социалист ингилабындан сонра өлкәнин електроенеркетика тәсәррүфатынын бәрпасына вә јенидән гурулмасына башланды. 1918 илин декабр—ијун ајларында електрик ст.-лары миллиләшдирилди. 1920 илдә В. И. Ленинин тәшәббүсү илә *ГОЕЛРО* планы ишләниб һазырланды; онун әсасыны В. И. Ленинин мәшһур формулу—«Коммунизм—Совет һакимијјәти үстәкәл бүтүн өлкәнин електрикләшдирилмәсидир» тәшкил етди. 1922 илдә Кашира ДРЕС-и, 1924 илдә Уралда Кизел ДРЕС-и, 1925 илдә Горки вә Шатура ДРЕС-ләри, 1926 илдә Волхов СЕС-и истифадәјә верилди. 1927 илдә *Днепросесин* тикинтисинә башланды. 1929—40 илләрдә Украјна, Белорусија, Шимал-Гәрб вә с. эразиләрдә ири енержи системләри јарадылды. Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин әввәлләриндә бир чох електрик ст.-нын аваданлығы арха р-нлара көчүрүлдү; 1942—44 илләрдә, әсасән, Урал, Сибир, Газахыстан вә Орта Асијада 3,4 млн. *квт* күчүндә електрик ст.-лары ишә салынды. Мүһарибә илләриндә үмуми күчү 5,8 млн·*квт* олан 60 ири електрик ст. дағыдылмыш, 14 мин газан, 1,4 мин турбин вә 11 миндән чох електрик мүһәррики Алманијаја апарылмышды. Мүһарибәдән сонракы илләрдә өлкәнин електрикләшдирилмәси јүксәк сүр'әтлә инкишаф етмишдир. 1947 илдән ССРИ дүнјада електрик енержисинин истеһсалына көрә (АБШ-дан сонра) 2-чи јерә чыхмыш, 1978 илдә исә 1202 млрд. *квт·саат* електрик енержиси истеһсал етмишдир; бу, АФР, Б. Британија, Франса, Италија, Исвеч вә Австријанын бирликдә истеһсал етдији електрик енержисиндән чохдур. 1980 илдә електрик енержиси истеһсалыны 1340—1380 млрд. *квт·саата* чатдырмаг нәзәрдә тутулмушдур.

Е.-нин әсасыны ИЕС-ләр тәшкил едир; ИЕС-ләр бүтүн електрик енержисинин 80%-дән чохуну (1977; Азәрб. ССР-дә 90,8%) истеһсал едир. Славјанск, Запорожје вә Углегорск ДРЕС-ләриндә күчү 800 мин *квт* олан енержи блоклары гурашдырылмышдыр. Кострома ДРЕС-индә гурашдырылмаг үчүн күчү 1200 мин *квт* олан енержи блоку һазырланмышдыр. Азәрб. ССР-дә *Әли Бајрамлы ДРЕС-и*, Шимал ДРЕС-и (Бакы), 1 вә 2 нөмрәли Сумгајыт ИЕМ-ләри јүксәк тәзјигли вә јүксәк температурлу бухарла ишләјән истилик енеркетикасы мүәссисәләридир. Красин ад. ДРЕС вә Бакы ИЕМ-и дә бу типли мүәссисәләрдәндир. Енержи блокларынын күчү 300 мин *квт* олан Азәрбајчан ДРЕС-и тикилир (1979). Јени Бакы ИЕМ-и тикилмәси нәзәрдә тутулмушдур. Һидроенеркетика су еһтијатларындан комплекс истифадә етмәклә инкишаф етмишдир. 1977 илдә ССРИ-дә СЕС-ләрин үмуми күчү 45,2 млн. *квт* (Азәрб.ССР-дә 468 мин *квт*) олмуш, һидроелектроенержи истеһсалы 147 млрд.*квт·саат* (үмуми електрик енержисинин 13%-и; Азәрб.ССР-дә 1455 млн.*квт·саат*, үмуми електрик енержисинин 9,2%-и). Дүнјада ән ири електрик ст. олан *Краснојарск су-електрик стансијасынын* күчү 1973 илдә 6 млн.*квт*-а чатмышдыр. *Братск су-електрик стансијасы*, Волга чајында В. И. Ленин ад., Сов.ИКП XXII гурултајы ад. СЕС-ләр вә с. ири СЕС-ләр тикилмишдир. Сајано-Шушенск СЕС-ин биринчи агрегаты ишә салынмышдыр (1978). Онунчу бешилликдә Уст-Илим, Токтогул, Нурек, Зејск вә с. СЕС-ләрин күчү артырылачагдыр. Азәрб. ССР-дә *Минкәчевир су-електрик стансијасы*, *Варвара су-електрик стансијасы* јарадылмыш, 1971 илдә Араз чајында ССРИ вә Иранын биркә әмәкдашлығы илә тикилмиш СЕС (бах *Араз су говшағы*) истифадәјә верилмишдир. Күр чајында Шамхор СЕС-и тикилир. Обнинскдә сәнаје әһәмијјәтли илк сынаг АЕС-ин истифадәјә верилмәси (1954) илә нүвә енеркетикасы Е.-нин даһа перспективли истигамәтләриндән биринә чеврилмишдир. 1975 илдә бүтүн АЕС-ләр 22 млрд.*квт·саат* електрик енержиси истеһсал етмишдир; бу, үмуми һасилатын 2%-индән чохдур. ССРИ-дә ән бөјүк АЕС олан Ленинград АЕС-индә һәр биринин күчү 1 млн.*квт* олан ики реактор гурашдырылмышдыр. 1976 илд Курск АЕС-индә бу типли илк реактор ишә салынмышдыр; Нововоронеж, Кола вә Ермәнистан АЕС-ләриндә 440 мин *квт* күчүндә реакторлар ишләјир. Шевченко АЕС-индә, һәмчинин дәниз сујуну ширинләшдирән реакторда ишләјир. Реакторларын күчү 1 млн.*квт* олан АЕС-ләр тикилир. Јахын кәләчәкдә блокларынын күчү 1,5—2,4 млн. *квт* олан АЕС-ләр тикиләчәкдир. Күчү 3 млн. *квт* олан АЕС-ләри ән тәкмил аваданлыгларла тәчһиз етмәк мәгсәдилә РСФСР-ин Ростов вилајәтинин Волгодонск шәһәриндә нәһәнк Атоммаш з-дунун биринчи нөвбәси истифадәјә верилмишдир (1978).

Е.-нин инкишаф етдирилмәси үчүн бирләшмиш енержи системинин (БЕС) бөјүк әһәмијјәти олмушдур; бунларын јарадылмасына 1942 илдә башланмышдыр. Мәркәз, Урал вә Орта Волгабоју енержи системләринин бирләшдирилмәси ССРИ-нин Авропа һиссәсинин Ваһид Енержи Системинин јарадылмасынын әсасыны гојмушдур. Ҹәнуб, Шимал, Гәрб, Загафгазија вә Шимали Гафгаз, Шимали Газахыстан БЕС-ләринин, Кола, Омск енержи системләринин бу системә гошулмасы илә ССРИ Ваһид Електроенеркетика Системи јарадылмаға башланды. Бу системә 900-дән чох електрик ст. дахилдир; бунлар 867 млрд. *квт. саат* (үмуми һасилатын 75,4%-и) електрик енержиси истеһсал едир (1977). Бу системлә јанашы Сибир (күчү 30,1 млн.*квт*), Орта Асија (16,1 млн.*квт*) вә Узаг Шәрг (3,9 млн.*квт*) БЕС-ләри дә фәалијјәт көстәрир. БЕС-ләр васитәсилә мәркәзләшдирилмиш енержи тәҹһизаты 93,5% тәшкил едир (1977). Сәнаједә електрик енержисинин әсас истеһлакчысы машынгајырма вә метал е'малы, јаначаг, кимја вә нефт-кимја саһәләри, гара вә әлван металлуркијадыр. Сәнаједә истеһлак олунан електрик енержисинин тәгр. 3/4-ү електрик мүһәррикләриндә вә ишыгландырычы ҹиһазларда сәрф олунур. Сәнајенин електрикләшдирилмәси електрик енержисиндән техноложи истифадә олунмасына әсасланан јени саһәләр (алүминиум, ферроәринти, кејфијјәтли полад, әлван металлар вә мүхтәлиф електрокимјәви мәһсуллар истеһсалы, һәмчинин електрик гајнағы) јаратмаға имкан вермишдир. Електротехноложи апаратларын үмуми күчү 5 млн.*квт*-а чатмыш, техноложи еһтијачлара исә 179,6 млрд.*квт·саат* електрик енержиси сәрф олунмушдур (1975).

К.т.-нын електрикләшдирилмәси онун сәнаје әсасында инкишаф етдирилмәсинин мүһүм шәртләриндән биридир. К-з вә с-зларын дөвләт енержи системиндән електриклә тәҹһиз едилмәси хырда, игтисади ҹәһәтдән әлверишли олмајан кәнд електрик ст.-ларыны ләғв етмәјә имкан јарадыр. 1956 илдә енержи системиндән к.т.-на 30%-дән чох електрик енержиси верилмишдисә, 1977 илдә бу, 90%-дән чох олмушдур. 1975 илдә к.т.-нда електрик мүһәррикләринин үмуми күчү 45 млн. *квт* (Азәрб.ССР-дә 5291 мин ат күҹүндә) олмушдур.

Харичи сосиалист өлкәләриндә дә електрик тәҹһизатынын әсасыны ИЕС-ләр тәшкил едир. Електрик енержисинин 80—99%-ини ИЕС-ләр (ЈСФР, РСР, ЧССР, ЧХР вә КХДР-дән башга) истеһсал едир. Јаначаг кими, әсасән, даш көмүрдән (РСР-дән башга; бурада јаначағын 50%-дән чоxуну тәбии газ тәшкил едир) истифадә олунур. Дунај чајында (ЈСФР вә РСР сәрһәддиндә) 2,1 млн. *квт* күҹүндә ири СЕС вар. АДР, БХР, ЧССР-дә АЕС-ләр тикилмишдир. Маҹ.ХР, ЈСФР вә с. өлкәләрдә АЕС тикилир. АЕС-ләр тикилмәси илә бејнәлхалг тәсәррүфат бирлији олан «Интератоменерго» мәшғул олур. ГИЈШ үзвү олан Авропа өлкәләринин енеркетика системи бир-бирилә әлагәләндирилмиш вә «Мир» бирләшмиш енержи системинә дахилдир. ГИЈШ үзвү олан өлкәләр дүнја електрик енержисинин 1/5-дән чоxуну (1977 илдә 21,4%, 1540 млрд·*квт·саат*) истеһсал едир. 1977 илдә АДР-дә 92 млн. *квт·саат*, БХР-дә 29,7, Маҹ. ХР-дә 23,4, ПХР-дә 109,4, РСР-дә 59,9, ЧССР-дә 66,4 *млрд·квт·саат* електрик енержиси истеһсал олунмушдур.

Капиталист өлкәләриндә Е. Авропанын сәнаје ҹәһәтдән инкишаф етмиш өлкәләриндә, АБШ, Јапонија вә Канадада даһа јүксәк сәвијјәдәдир. 20 әсрин 60-ҹы илләриндә Африка, Асија вә Латын Америкасынын бир сыра өлкәсиндә Е. ишләринә башланмышдыр. Демәк олар ки, бүтүн капиталист өлкәләриндә зәнкин су еһтијаты олан Австрија, Норвеч вә Исвечдән башга Е.-нин әсасыны ИЕС-ләр тәшкил едир. АБШ-да, Канадада, Мисирдә (бах *Асуан бәндләри*) ири СЕС-ләр вар. Нүвә енеркетикасы сүр'әтлә инкишаф едир. 1977 илдә АБШ-да 2142 млрд *квт·саат*, Јапонијада 428, Канадада 308, АФР-дә 324, Б. Британијада 262,1 Франсада 201,7 Италијада 160 млрд. *квт·саат* електрик енержиси истеһсал олунмушдур. Өз енержи еһтијатлары чатышмајан инкишаф етмиш капиталист өлкәләр јаначағы нефт чыхаран өлкәләрдән кәтирир. 1973 илдән нефтин гијмәтинин артмасы капиталист өлкәләриндә Е. проблемини хејли кәскинләшдирир.

Әд.: Ленин В. И., Об электрификации, [Сб], М., 1965; Әфәндизадә А. Ә., Азәрбајҹанда енеркетиканын көләчәк инкишафы вә бирләшмиш Гафгаз енеркетика системи, Б., 1960; Бајрамзадә Ә. Б., Тејмуразов К. Г., Азәрбајҹанын енеркетик базасы, Б., 1961; Непорожний П. С., Электрификация и энергетическое строительство, М.—Л., 1961; Жимерин Д. Г., История электрификации СССР, М.—Л., 1962; Абдулсалимзаде Г. Я., Осуществление ленинского плана электрификации в Азербайджане, Б., 1968; Виленский М. А., По ленинскому пути сплошной электрификации, М., 1969; Развитие электроэнергетики союзных республик, под ред. П. С. Непорожнего, М., 1972; Энергетика СССР в 1976—1980 гг., под ред. А. М. Некрасова, М. Г. Первухина, М., 1977; Электрификация СССР. 1967—1977, М., 1977.

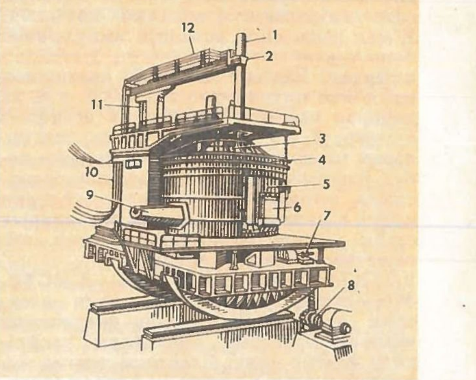
ЕЛЕКТРИКӨТҮРМӘ ХӘТТИ

ЕЛЕКТРИКӨТҮРМӘ ХӘТТИ—електрик енержисини өтүрмәк вә пајламаг үчүн, мәфтил вә көмәкчи гурғулардан ибарәт гурулуш; Е.х. енеркетика системинин әсас һиссәси олуб, електрик јардымчы с т а н с и ј а л а р ы илә бирликдә електрик шәбәкәләри әмәлә кәтирир. 1,5—2 *кв* кәркинликли сабит ҹәрәјан Е.х. (уз. 57 *км*) 1882 илдә франсыз алими М. Депре тәрәфиндән Мисбах-Мүнхен ш.-ләри арасында гурулмушдур. Русијада илк кабел хәтләри (јералты; тә'сир радиусу-1 *км*, кәркинлији 2 *кв*) 19 әсрин 70-ҹи илләринин ахырларында мејдана чыхмышдыр. 20 әсрин әввәлләриндә сәнајенин електрикләшдирилмәси вә електрик енержисинин ишләдилмә сәвијјәсинин артырылмасы илә әлагәдар 6,6; 20 вә 35 *кв* кәркинликли кабел хәтләри мејдана кәлди; 1922 илдә 110 *кв* кәркинлијә һесабланмыш илк Е.х. (Кашира ДРЕС—Москва) ишә салынмышдыр. Е.х.-нин һава вә јералты (суалты) нөвләри вар; јералты Е.х.-ндә әсасән күҹ кабелләриндән истифадә олунур. Һава Е.х. илә електрик енержиси бөјүк мәсафәләрә изолјаторларын көмәји илә дирәкләрә бәркидилмиш мәфтилләрлә өтүрүлүр. Хәтдәки кәркинлик өтүрүлән күҹдән вә хәттин узунлуғундан асылыдыр. Һава Е.х. үчүн мис, алүминиум вә бә'зән полад (әсасән кәнд јерләринин електрикләшдирилмәсиндә) мәфтилләр тәтбиг едилир. ССРИ-дә дәјишән ҹәрәјан һава Е.х. үчүн ашағыдакы кәркинлик шкаласы гәбул едилмишдир. 35; 110; 150; 220; 330; 400; 500 вә 750 *кв*.

Әд.: Т и х о д е е в Н. Н., Передача электроэнергии сегодня и завтра, Л., 1975.

ЕЛЕКТРИК-ПОЛАДӘРИТМӘ ПРОСЕСИ

ЕЛЕКТРИК-ПОЛАДӘРИТМӘ ПРОСЕСИ—електрик енержисиндән истифадә етмәклә маје чугундан вә ја бәрк шихтә материалындан полад истеһсалы просеси. Е.-п.п. әсасән индуксија вә гөвс собаларында апарылыр. *Гөвс собасында* әритмә даһа кениш јајылмышдыр. Белә собада 0,5 *т*-дан 360*т*-а гәдәр вә даһа ағыр күтләләри әритмәклә мүхтәлиф маркалы полад алмаг олур. Гөвс собасында собаја шихтә долдурдугдан сонра, електродлар ја бир-биринә, ја да шихтәјә јахынлашдырылыр, гөвс јаранып вә ондан ајрылан истилик

Тутуму 200 *т* олан гөвс собасы: *1*—електрод; *2*—електрик тутгаҹы; *3*—гүббә; *4*—су илә сојудулан гүббә һалгасы; *5*—өртүк; *6*—көмәкчи гапы; *7*—собаны дөндәрән механизм; *8*—собаны әјән механизм; *9*—лүләк; *10*—су илә сојудулан еластик кабелләрдән ибарәт мүтәһәррик ҹәрәјан кәтиричиси; *11*—електродун вә електрод тутгаҹынын јерини шагули дәјишән шток; *12*—су илә сојудулан мис борулардан ибарәт тәрпәнмәз ҹәрәјан кәтиричиси.

металы әридир. Гөвс собаларында бу просес үч үсулла апарылыр: гатышыглары там оксидләшдирмәклә, натамам оксидләшдирмәклә вә оксидләшдирмәдән. Индуксија собаларында Е.-п.п. металы дәјишән електромагнит саһәсиндә индуксија ҹәрәјаны васитәсилә путада әритмәклә апарылыр. Просес јалныз металы әритмәк вә чузи сафлашдырмаг јолу илә кедир. Е.-п.п.-нин плазма илә әритмә (нејтрал газлар електрик-гөвс мүһитиндән кечәркән ифрат гызараг ионлашыр вә плазмаја чеврилир, металы әридир), *електрик-поса әритмәси* (полад електрод електриклә гызмыш посада әридилир вә нәтиҹәдә јүксәк сафлыға малик әринти алыныр) вә електрон-шүа әритмәси үсуллары вар. Бах һәмчинин *Поладәритмә истеһсалаты*.

Әд.: Гасымзадә Н., Металлар вә башга конструксија материаллары технолокијасы, Б., 1975; Справочник металлиста, под ред. А. Н. Малова, М., 1977; Еднерал Ф. П., Электрометаллургия стали и ферросплавов, М., 1977.

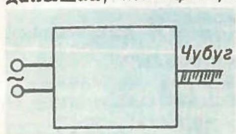
ЕЛЕКТРИК-ПОСА ӘРИТМӘСИ

ЕЛЕКТРИК-ПОСА ӘРИТМӘСИ—металларын гөвсүз, електриклә әридилмәси просеси; әритмә үчүн лазым олан истилик әридилмиш електриккечирән посадан електрик ҹәрәјаны кечдикдә ајрылыр. Е.-п. ә.-ндә посадакы истилик

артдыгча електрод метал әријир, дамчыларла посанын алтына ахыр вә орада сојујуб күлчә һалына дүшүр. Кристаллашмыш металын атмосфердән поса гаты илә тәчрид олунмасы вә карбонлу електродун иштирак етмәси (вакуум тәтбиг етмәдән) јүксәк кејфијјәтли метал алмаға имкан верир. Електрик-поса собаларынын конструксијасы гөвс вә вакуум собаларындан садәдир.

ЕЛЕКТРО... (јун. elektron—кәһрәба) —електрикә аидлик билдирән мүрәккәб сөзләрин тәркиб һиссәси (мәс., *електроакустика*, *електровоз* вә с.).

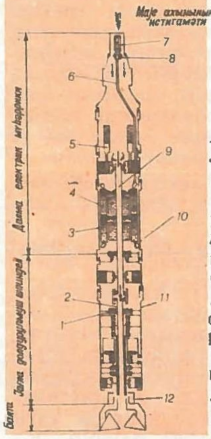
ЕЛЕКТРОАКУСТИКА (*електро...* + јун. akustikos—ешитмә)—тәтбиги *акустиканын* бөлмәси; електрик сигналларыны механики сигналлара вә әксинә чевирән чиһазларын нәзәријјәсини вә һесабланмасы методикасыны өјрәнир. Е.-ја дахил олан чиһазлар: учадан-данышан, *телефон*, *микрофон*, суалты сәс мәнбәләри, мүхтәлиф ултрасәс мәнбәләри вә гәбуледичиләри, сәс јазан чиһазлар вә с. Ән садә електроакустик чиһаз бир тәрәфиндә електрик сигналларыны вермәк вә ја гәбул етмәк үчүн лазым олан ики гүтбү, о бири тәрәфиндә исә механики сигналлары вермәк вә ја алмаг үчүн чубуғу олан гурғудур. Е.-нын әсас вәзифәси бу чиһазларда сигналларын чеврилмәсинин еффектив олмасыны вә тәһриф олунмамасыны тә'мин етмәкдән ибарәтдир.

Әд.: Фурдуев В. В., Электроакустика, М.—Л., 1948; Бергман Л., Ультразвук и его применение в науке и технике, М., 1956; Скучик Б., Основы акустики, пер. с англ., т. 1—2, М., 1976.

ЕЛЕКТРОАНАЛИЗ, електрогравиметрик анализ—мигдари анализ үсулу. Е.-дә елемент, *електролиз* васитәсилә електрод үзәринә (сәрбәст һалда вә ја оксид шәклиндә) чөкдүрүлүр вә електроду чәкмәклә елементин мигдары тә'јин едилир. Е.-ин дәгиглији чәрәјанын кәркинлијиндән, мәһлулун темп-ру вә туршулуғундан, комплекс әмәлә кәтирән маддә әлавә едилмәсиндән асылыдыр. Әсасән, мис, кадмиум, синк, күмүш, кобалт вә с. металларын тә'јининдә истифадә едилир.

ЕЛЕКТРОБУР—нефт гујуларыны газмаг үчүн електрик мүһәррики илә ишләјән вә валында газыма балтасы олан машын. Вурма газымасы үчүн Е.-ун јарадылма идејасы рус мүһәндиси В. И. Делова мәхсусдур (1899). 1938—40 илләрдә совет мүһәндисләри А. П. Островски вә Н. В. Александров тәрәфиндән јарадылмыш Е. дүнјада илк дәфә фырланма газымасында тәтбиг едилмишдир. Е.-ла илк гују 1940 илдә Бакыда Гала саһәсиндә газылмышдыр. Е.-дан истифадә етдикдә бору кәмәринин фырланмасы арадан галдырылыр. Електрик енержиси гују дибиндәки мүһәррикә газыма боруларынын ичәрисиндә јерләшдирилмиш кабел васитәсилә верилир вә балта фырланмаға башлајыр. Чәрәјаны кабелә өтүрмәк үчүн, фырланғычла ишләк бору арасында јерләшдирилән хүсуси гурулуш кабели доламаға јојмур, гујудакы аләтин фырланмасына вә галдырылыб-ендирилмәсинә имкан верир. ССРИ-дә нефт вә газ гујуларынын газылмасында харичи диаметри 250 *мм* олан Е250-16, Е250-10 вә Е250-8; харичи диаметри 215 *мм* олан Е215-12, Е215-10, Е215-8 вә ЕС215-8-2; харичи диаметри 170 *мм* олан Е170-8,

Електробурун схематик гурулушу: *1*–балта; *2*– електрик мүһәррикинин ковдәси; *3*—електрик мүһәррикинин валы; *4*—радиал дијирчәк дајағы; *5*—статор бөлмәси; *6*—ротор бөлмәси; *7*-лубрикатор (компенсатор); *8*—кабел кириши; *9*—контакт мили; *10*—контакт милинин дајағы; *11*—шпинделин көвдәси; *12*- шпинделин валы.

Е170-6 вә ЕР-170-4 вә с. маркалы Е.-лардан истифадә едилир. Мәс., Е250-8 маркалы Е.-ун техники характеристикасы беләдир: диаметри 250 *мм*, уз. 13 *м*, номинал күчү 230 *квт*, хәтти кәркинлији 1650 *в*, номинал чәрәјаны 160 *а*, валын дөврләр сајы 680 *дөвр/дәг*, номинал моменти 332 *кгм*, макс. моменти 750 *кгм*, ф.и.ә.—74%, чәкиси 3,5 *т*. Е.-ун гујудибинә өтүрүлән күч вә моментини артырмаг үчүн Бакынын експериментал електрик газыма конторунун мүһәндисләри тәрәфиндән 1961—62 илләрдә ЕС215-8 бөлмәли Е. һазырланыб Гарадағ-Дамба саһәсиндә дәрин гујуларын газылмасында тәтбиг едилмишдир. 1965 илдә бөјүк диаметрли балталарла ишләмәк үчүн Ј. В. Садыгов, И. С. Гасымбәјов вә Е. Р. Чәлалов тәрәфиндән ЕС250-10 бөлмәли Е. һазырланыб Гарадағ-Дамба саһәсиндә сынагдан кечирилмишдир. Бөлмәли Е.-ун тәтбиги гујудибинә өтүрүлән күчүн вә буручу моментин артырылмасына имкан вермишдир. Е. илә газымада балталарын гујудибиндә сәмәрәли ишләмәси үчүн сон вахтлар респ.-да акад. А. Ә. *Әфәндизадәнин* рәһбәрлији алтында Е.-ун гујудиби мүһәррикинин сүр'әтини тезлик васитәсилә идарә едән систем јарадылмыш вә Бакы мә'дәнләриндә дәрин гујуларын газылмасында тәтбиг едилмишдир.

Әд.: Садыгов Ј. В., Саламов М. Ј., Нефт вә газ гујуларынын електрик газыјычысы илә газылмасы, Б., 1973; Фоменко Ф. Н., Бурение скважин электробуром, М., 1974.

ЕЛЕКТРОВАКУУМ ЧИҺАЗЛАРЫ—јүклү зәррәчикләрин електрик вә магнит саһәләринин тә'сири алтында һәрәкәти илә әлагәдар физики просесләрә әсасланан електротехники чиһазлар; бу чиһазларын ишләмәси үчүн мүәјјән тәзјиг алтында јүксәк вакуумун, јахуд бу вә ја дикәр газын олмасы зәруридир. Е.ч.-ндан радиотехникада, автоматикада, кибернетикада, електрон схемләриндә, өлчү чиһазларында, мүхтәлиф електрик кәмијјәтләринин чевиричиләриндә вә с. истифадә едилир. Е ч. јарымкечиричи чиһазлара нисбәтән чох енержи сәрф едир, бөјүк өлчүјә вә күтләјә малик олур. Бундан башга бу чиһазлар радио вә ифрат јүксәк тезлик диапазонларында бөјүк күчә малик сигналларын кенерасијасына имкан верән радиотехники гурғуларын јарадылмасында да кениш тәтбиг едилир. Е.ч., онларда кедән физики просесләрин мүхтәлифлијинә, гурулушуна вә тәтбиг саһәсинә көрә **електрон** вә **ион** чиһазларына ајрылыр.

Електрон чиһазларынын иш принсипи електронларын һәрәкәти илә әлагәдар јаранан чәрәјанын вакуум аралығындан кечмәсинә әсасланыр. Електрон чиһазларында галыг газынын тәзјиги елә кичик гијмәтә малик олур ки, чиһазда кедән просесләрин характеринә тә'сир етмир. Мүхтәлиф електрон чиһазларында тәзјиг 10^{-5}—10^{-10} *тор* интервалында олур. Електрон чиһазлары иш принсипинә, дәјишән чәрәјанын тезлик диапазонуна, електродларда ајрылан күчә вә с. әламәтләринә көрә ашағыдакы групплара ајрылыр:

1. Електрон лампалары (бах *Електрон лампасы*).

2. Фотоелектрон чиһазлары — ишыг сигналларыны електрик сигналына чевирән чиһазлардыр. Бу чиһазларда електрон мәнбәји фотокатодлардыр. Ашағыдакы ики нөв фотоелектрон чиһазлары вардыр: а) вакуум фотоелементләри — харичи фотоеффектдә ишыг тә'сири илә катоддан чыхан електронлар һесабына јаранан чәрәјанын вакуум аралығындан кечмәсинә әсасланан фотоелектрон чиһазлары. Бу чиһазлардан автоматикада, фототелеграфијада, спектрометријада ултрабәнөвшәји шүаланманын өлчүлмәсиндә вә с. саһәләрдә кениш истифадә олунур; б) фотоелектрон чохалдычылары—бу чиһазларда фотокатоддан алынан илкин електронлар, динодлар адланан аралыг електродларда баш верән икинчи електрон емиссијасы һесабына чохгат күчләндирилир.

3. Електрон-шүа борулу чиһазлар (ЕШБЧ)—чохлу сајда мүхтәлиф нөв чиһазлары бирләшдирән бу груп үчүн характерик әламәт фокусланмыш електрон дәстәсиндән истифадә олунмасыдыр. Бу група ашағыдакы чиһазлар дахилдир: а) гәбуледичи ЕШБЧ електрон дәстәси ишыгландырычы екран үзәринә дүшәрәк боруја верилмиш електрик сигналларына ујғун кәлән ишыглы тәсвири верир. Електрик сигналларынын ишыг сигналларына чеврилмәси кинескопларда, оссилограф вә индикатор боруларында јеринә јетирилир (бах һәмчинин *Електрон-шүа борусу*); б) веричи телевизија борулары (бах *Верици телевизија борусу*); в) Електрон-оптик чевиричиләр—бир спектрал тәркибә малик тәсвири, башга спектрал тәркибә малик тәсвирә чевирән вә ја тәсвирин парлаглығыны артыран чиһазлардыр.

4. Ифрат јүксәк тезликли чиһазлар— чох јүксәк тезликли ($\sim 10^7 \div 10^{11}$ *һс*) електрик чәрәјанларыны чевирмәк үчүн истифадә олунур. Радиолокасија вә телевизија гурғулары ифрат јүксәк тезликли диапазонда ишләдијиндән бөјүк енержили ифрат јүксәк тезликли рәгсләрин кенерасијасы, күчләндирилмәси вә гәбулу мүһүм техники әһәмијјәт кәсб едир. Өз иш принсипинә көрә бир-бириндән фәргләнән ашағыдакы ифрат јүксәк тезликли чиһазлар вардыр: а) *клистронларын* иш принсипи јүксәк тезликли електрик саһәсинин тә'сири илә електрон дәстәсинин сүр'әтли

модулјасијасына әсасланыр; б) *магнетронларын* иш принсипи гаршылыглы чарпаз електрик вә магнит саһәләриндә електрон дәстәсинин јүксәк тезликли електрик саһәси илә гаршылыглы тә'сиринә әсасланыр.

Ион чиһазларында (газ бошалмалы чиһазлар) газ вә ја бухарда баш верән електрик бошалмасы принсипиндән истифадә едилмишдир. Електрон чиһазларындан фәргли олараг бу чиһазларда електрик чәрәјаны електронлардан башга чиһазын актив мүһитини тәшкил едән газ вә ја бухарын ионлары илә дә дашыныр. Ион чиһазларына стаблитрон, *газотрон*, *тиратрон* вә с. дахилдир (бах *Ион чиһазлары*).

Әд.: Кацнельсон Б. В., Калугин А. М., Ларионов А. С., Электровакуумные, электронные и ионные приборы, 2 изд., М., 1976; Изнар А. Н., Электронно-оптические приборы, М., 1977; Виноградов Ю. В., Электронные приборы, М., 1977.

ЕЛЕКТРОВАЛЕ́НТ РАБИТӘ — бах *Кимјәви рабитә*.

ЕЛЕКТРОВО́З—дарты јардымчы стансијасына гошулмуш контакт шәбәкәсиндән чәрәјанла тәчһиз олунан електрик мүһәррикли локомотив. Истифадә едилән чәрәјанын нөвүндән асылы олараг сабит вә дәјишән чәрәјанла ишләјән Е. нөвләри вар. Магистрал сәрнишин Е.-унун сүр'әти 200 *км/саат* вә даһа артыг, јүк Е.-унун сүр'әти 110—120 *км/саат*-дыр. Сабит чәрәјан Е.-унун ф.и.ә. 86—87%-дир.

ЕЛЕКТРОГРА́ФИЈА (*електро... + ...графија*) полиграфијада—електрик вә магнит чап үсулларынын мәчмусу. Тәзјигсиз чап да адланыр. *Електрофотографија*, ферромагнитографија (сәсин магнит јазысына аналожи просес) вә с. үсуллар Е.-ја аиддир.

ЕЛЕКТРО́Д (*електро...*+јун. hódos—јол)—1) галваник Е.—ион кечиричиликли (електролитә) мәһлула салынмыш, јахуд тохунулмуш електрон кечиричиликли елемент (метал, графит, електрон јарымкечиричиси вә с.). Е. илә мәһлул арасында кәлән вә онларын тәбиәтиндән асылы олан реаксија нәтичәсиндә Е. илә мәһлулун тохунма сәрһәдиндә мүәјјән потенсиаллар фәрги јараныр. Бу потенсиаллар фәргини ашкара чыхармаг вә ондан истифадә үчүн мәһлула азы ики Е. салыныр. Е.-ларын мәһлулдан кәнара чыхан учлары електрик мәнбәјинин гүтбләри (анод вә катод) адланыр; 2) електровакуум вә газ-бошалма чиһазларында електрик саһәси јаратмаг, електрон вә ионлары гәбул етмәк үчүн мүхтәлиф формада дүзәлдилмиш електрон кечиричиликли елемент; 3) гајнаг Е.-у. гајнаг вә кәсмә просесиндә детала електрик чәрәјаны өтүрән мә'мулат. Гајнаг үсулундан асылы олараг Е. әсасән, металдан (өртүклү вә өртүксүз), бә'зән дә графитдән вә көмүрдән һазырланыр. Гајнаг тикишинин кејфијјәтини јахшылашдырмаг үчүн Е.-ун үзәринә лекирләјичи, оксидләшдиричи вә ја стабилләшдиричи кимјәви маддәләрдән ибарәт өртүк чәкирләр. Өртүксүз Е.-лар гајнаг просесиндә әријән (полад, алүминиум, титан, мис вә с.) вә әримәјән (синтетик графит, електротехники көмүр вә волфрам) олур. Метал Е.-ларын диаметри 0,3-дән 12 *мм*-ә гәдәр, узунлуғу исә 300—400 *мм*-дир. 4) Соба Е.-у гөвс собаларынын конструктив елементи олуб, собанын ишләк фәзасына електрик чәрәјаны өтүрмәк үчүндүр. Поладәритмәдә көмүр вә ја графит овунтуларынын пресләнмәсиндән алынан Е.-лардан, ферроәринти истеһсалында, әсасән, долдурма Е.-лардан (диаметри 1,2 *м*-ә гәдәр) истифадә олунур. Гөвс вакуум собаларында әријиб сәрф олуначаг Е.-лары метал вә ја әринтидән һазырлајырлар.

Әд.: Технология электрической сварки металлов и сплавов плавлением, М., 1974.

ЕЛЕКТРО́Д КОКСУ—бах *Кокслашдырма*.

ЕЛЕКТРОДИАГНО́СТИКА (*електро... + диагностика*)—синирләрин вә әзәләләрин електрик чәрәјаны гычыгларына ојанығлығыны тәдгиг едән үсул. Һәдди тохуманын вәзијјәтини мүәјјәнләшдирмәјә вә бунунла да диагнозу дәгигләшдирмәјә имкан вердији үчүн клиникада кениш тәтбиг олунур. Е.-да «галваник» (сабит) вә «фарадик» (фасиләли индуктив) чәрәјанлардан истифадә едилир.

ЕЛЕКТРОДИНА́МИКА — електромагнит саһәси нәзәријјәси; јүкләрин вә чәрәјанларын електромагнит гаршылыглы тә'сири (һәм мүһитдә, һәм дә бошлугда) илә әлагәдар олан һадисәләри өјрәнир. Ики бөлмәјә ајрылыр: классик Е., квант Е.-сы (бах *Квант електродинамикасы*). Классик Е. ики әсас һиссәдән ибарәтдир: микроелектродинамика вә макроелектродинамика.

Микроелектродинамика вакуумда һәрәкәт едән елементар јүкләрин јаратдығы електромагнит саһәсинә аид ганунлары, макроелектродинамика исә мадди мүһитләрдә баш верән електромагнит һадисәләрини өјрәнир.

Макроелектродинамиканын әсас тәнликләри — Максвелл тәнликләри — мүһитдә електромагнит саһәсини характеризә едән интенсивлик вә индуксија векторларыны бу саһәни јарадан јүкләр вә чәрәјанларла әлагәләндирир:

$$\operatorname{rot}\vec{E}=-\frac{1}{c}\frac{\partial\vec{B}}{\partial t}$$

$$\operatorname{rot}\vec{H}=\frac{1}{c}\frac{\partial\vec{D}}{\partial t}+\frac{4\pi}{c}\vec{j_0}\qquad(1)$$

$$\operatorname{div}\vec{D}=4\pi\rho_0,\quad \operatorname{div}\vec{B}=0.$$

Бурада $\vec{E}$ вә $\vec{D}$ електрик саһәсинин интенсивлик вә индуксија векторлары, $\vec{H}$ вә $\vec{B}$ магнит саһәсинин интенсивлик вә индуксија векторлары, $\vec{\rho_0}$ — сәрбәст јүкләрин, $\vec{j_0}$ исә онларын јаратдығы чәрәјанларын сыхлығыдыр.

Бу тәнликләри Ч. К. *Максвелл* үч тәчрүби гануну (Кулон гануну, Фарадеј гануну, Ампер гануну) үмумиләшдирмәклә алмышдыр (1865). О, тәнликләрдә дахили симметрија јаратмаг мәгсәдилә дәјишмә чәрәјаны адланан $\vec{j_g}=\frac{1}{4\pi}\frac{\partial\vec{D}}{\partial t}$ һәддини фәрзијјә шәклиндә дахил етмишдир. Максвелл тәнликләринин доғрулуғу 1888 илдә Һ. *Һертс* тәчрүби олараг тәсдиг етмишдир. Максвелл тәнликләри електрик вә магнит һадисәләринин вәһдәтини ријази шәкилдә ајдын ифадә едир. Електромагнит саһәси һәм електрик, һәм дә магнит хассәләрини өзүндә чәмләшдирир.

Електрик саһәсинин истәнилән дәјишмәси магнит саһәсини, магнит саһәсинин истәнилән дәјишмәси исә електрик саһәсини јарадыр (бах *Електромагнит саһәси*).

Микроелектродинамиканын тәнликләрини Һ. *Лорентс* тапмышдыр. О, бу тәнликләри сонсуз кичик һәчм вә заман интервалында орталајараг Максвелл тәнликләрини јенидән алмыш вә електрон нәзәријјәсиндән истифадә едәрәк мүһитин електрик вә магнит полјарлашмасыны дәгиг изаһ етмишдир. $\vec{D},\vec{E}$ вә $\vec{B}$, $\vec{H}$ векторлары бир-бирилә ујғун олараг мүһитин електрик (ваһид һәчмин електрик диполу моменти) $\vec{P}$ вә $\vec{M}$ магнит полјарлашма вектору (ваһид һәчмин магнит моменти) васитәсилә әлагәдардыр. Кечиричилик чәрәјаны $\vec{j_0}$ исә $\vec{E}$ интенсивлик векторунун функсијасыдыр:

$$\vec{D}(\vec{E})=\vec{E}+4\pi\vec{P}(\vec{E}),$$

$$\vec{B}(\vec{H})=\vec{H}+4\pi\vec{M}(\vec{H}),\quad \vec{j_0}=\vec{f}(\vec{E}).\qquad(2)$$

Бу ифадәләр мадди мүнасибәтләр вә ја һал тәнликләри адланыр. Изотроп мүһитдә (2) мүнасибәтләри

$$\vec{D}=\varepsilon\vec{E},\quad \vec{B}=\mu\vec{H},\quad \vec{j_0}=\sigma(\vec{E}+\vec{E}^{\text{кәнар}})\qquad(2')$$

шәкли алыр. Бурада ε—мүһитин диелектрик нүфузлуғу, μ—магнит нүфузлуғу, σ исә хүсуси електриккечирмә әмсалыдыр. $\vec{E}^{\text{кәнар}}$ — електрик саһәси илә әлагәдар олмајан кәнар гүввәләрин (мәс., диффузија, кимјәви гүввәләр, темп-р градијенти вә с.) јаратдығы интенсивликдир. ε, μ вә σ кәмијјәтләри мүһитин темп-рундан вә харичи саһәнин тезлијиндән асылыдыр. Јүксәк тезликләрдә (оптик тезликләр) $\varepsilon(\omega)$ вә $\mu(\omega)$ комплекс кәмијјәтләрдир вә онларын хәјали һиссәси електромагнит саһәсинин мүһитдә удулмасыны характеризә едир.

Анизотроп мүһитләрдә (мәс., кристалларда) ε, μ, σ әмсаллары скалјар кәмијјәтләр олмајыб, ики ранглы симметрик тензорлардыр.

Елә мүһитләр вар ки, орада саһә интенсивликләри сыфыр олдугда ($\vec{E}=\vec{H}=0$) мүһит спонтан електрик вә магнит индуксијасына [$\vec{D}(o)\neq o$, $\vec{B}(o)\neq 0$] вә ја спонтан полјарлашмаја [$p(o)\neq 0$, $M(o)\neq 0$] маликдир (сегнетоелектрикләр, пироелектрикләр, ферромагнетикләр вә с. буна мисалдыр). Ики мүһитин сәрһәдиндә електромагнит саһәсинин интенсивлији вә индуксија векторлары

$$H_\tau^{(2)}-H_\tau^{(1)}=\frac{4\pi}{c}\iota_0,\quad E_\tau^{(2)}-E_\tau^{(1)}=0,$$

$$D_n^{(2)}-D_n^{(1)}=4\pi\eta_0,\quad B_n^{(2)}-B_n^{(1)}=0\qquad(3)$$

шәртләрини өдәјир. Бурада τ вә n индексләри ики мүһитин сәрһәдиндә векторларын тохунан вә нормал истигамәтдә топлананыны көстәрир. 1 вә 2 индексләри ујғун кәмијјәтләрин биринчи вә икинчи мүһитә аид олдуғуну көстәрир. ι_0 вә η_0 исә чәрәјанын вә јүкүн сәтһи сыхлығыдыр.

Максвелл тәнликләри, мадди мүнасибәтләр вә сәрһәд шәртләри истәнилән Е. мәсәләсини биргијмәтли һәлл етмәјә имкан верир.

Вакуумда електромагнит саһәси електрик саһәсинин ($\vec{E}$) вә магнит саһәсинин интенсивлији ($\vec{H}$) илә характеризә едилир. (1) тәнликләриндә $\vec{D}\equiv\vec{E}$ вә $\vec{B}\equiv\vec{H}$ олдугда, вакуум үчүн Максвелл тәнликләри, јә'ни микроелектродинамиканын тәнликләри алыныр. Бу тәнликләри илк дәфә Һ. Лорентс алмышдыр вә онлар Максвелл-Лорентс тәнликләри адланыр.

Електромагнит саһәсини икирангли дөрдөлчүлү антисимметрик тензорла характеризә едәрәк Максвелл-Лорентс тәнликләрини елә шәкилдә (коваријант шәкил) јазмаг олар ки, бир еталәт координат системиндән дикәринә кечдикдә тәнликләрин шәкли дәјишмәсин. Бу, Ејнштејнин нисбилик нәзәријјәсинин тәләбидир. Һәмин нәзәријјәјә көрә физики ганунлар бүтүн еталәт системләриндә ејни галыр.

Електротехника, радиофизика, оптика, јүклү зәррәчикләр сүр'әтләндиричиләри, космик Е., магнит һидродинамикасы вә с. Е. ганунларына әсасланыр. Классик Е.-нын һәрәкәт едән мүһитләрдә вә ја чисимләрдә електрик һадисәләрини өјрәнән мүһүм бир бөлмәси дә вар (бах *һәрәкәт едән мүһитин електродинамикасы*).

Әд.: Д ж е к с о н Дж., Классическая электродинамика, пер. с англ., М., 1965; Т а м м И. Е., Основы теории электричества, М., 1970; Л а н д а у Л. Д., Л и ф ш и ц Е. М., Теория поля, М., 1973.

ЕЛЕКТРОЕНЕРКЕ́ТИКА—күлли мигдарда електрик енержисинин алынмасы, узаг мәсафәләрә өтүрүлмәси вә ишләдичиләр арасында пајлашдырылмасы проблемләри илә мәшғул олан *енеркетика* саһәси. Е. сәнаје, нәгл., к.т., рабитә, мәнзил-коммунал тәсәррүфаты енеркетикасынын әсасыдыр. Е.-нын әсас еһтијатлары јаначаг (көмүр, нефт, тәбии газ, јанар шист вә с.), су вә нүвә енержисидир. Аз мигдарда күләк енержиси, Күнәш енержиси вә Јерин дахили истилијиндән дә истифадә олунур. Електрик енержисинин әсас һиссәси бөјүк енеркетика системләринә дахил олан күчлү *електрик стансијаларында* һасил едилир. ИЕС-ләр бүтүн електрик енержисинин 83%-дән чохуну верир. Електрик енержиси истеһсалында һидроенеркетика әсас саһәләрдән биридир. Су енержиси еһтијатларына көрә ССРИ дүнјада габагчыл јер тутур. Өлкәмиздә Е.-нын инкишафы үчүн *атом електрик стансијаларынын* бөјүк перспективләри вардыр. Е. ашағыдакы истигамәтләрдә инкишаф едир: бир-бири илә јүксәк кәркинликли електрикөтүрмә хәтләри илә әлагәләндириләрәк Е. системиндә бирләшдирилмиш нәһәнк истилик, су вә атом електрик стансијаларынын тикилмәси; енержинин истеһсалы, чеврилмәси вә өтүрүлмәси үчүн олан аваданлыгларын (кенератор, трансформатор, јүксәк кәркинлик ачарлары вә с.) техники-игтисади көстәричиләринин јахшылашдырылмасы.

Әд.: Справочник по проектированию электроэнергетических систем, под общ. ред. С. С. Ракотяна и И. М. Шапиро, 2 изд., М., 1977; Энергетика СССР в 1976—1980 гг., М., 1977.

ЕЛЕКТРОЕНСЕФАЛОГРА́ФИЈА (*електро*...+јун. enkephalos—бејин+...*графија*)—синир һүчејрәләринин фәалијјәти заманы әмәлә кәлән електрик импулсларынын електроенсефалографла гејдә алынмасы әсасында бејин фәалијјәтинин мүајинә үсулу. Башын шиш олан наһијәсини дүзкүн тә'јин етмәк үчүн, һабелә патоложи просесләрдә Е.-дан кениш истифадә олунур.

ЕЛЕКТРОИЗОЛЈА́СИЈА ЈАҒЛАРЫ—електрик апаратлары вә гурғуларынын (трансформатор, конденсатор, кабел вә с.) чәрәјан кечән һиссәләрини изолјасија етмәк вә сојутмаг үчүн ишләдилән олдугча тәмиз нефт јағлары вә бә'зи синтетик јағлар (мәс., трансформатор јағы, конденсатор јағы, кабел јағы вә с.). Е.ј.-нын өзлүлүјү кичик, диелектрик хассәләри јүксәк, електрик давамлылығы 20 *в/м*-ә гәдәр, електрик мүгавимәти 10^{10}—10^{12} *ом·см*-дир. Дүнјада илдә 1 млн. *т*-а јахын нефт мәншәли вә 50 000 *т*-а јахын синтетик Е.ј. истеһсал олунур (1978).

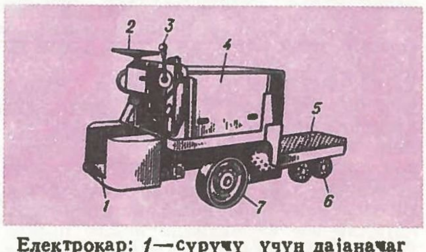
Әд.: К р е й н С. Э., К у л а к о в а Р. В., Нефтяные изоляционные масла, М., 1959; Ш а х н о в и ч М. И., Синтетические жидкости для электрических аппаратов, М., 1972.

ЕЛЕКТРОИЗОЛЈА́СИЈА МАТЕРИАЛЛАРЫ—електротехника вә радиотехника гурғуларында чәрәјанкечирән һиссәләри бир-бириндән ајырмаг вә конденсаторларын тутумуну артырмаг мәгсәди илә истифадә олунан, еләчә дә електрик машыны, апараты вә с.-дә истиликкечирән мүһит кими ишләдилән материаллар. Агрегат һалына, кимјәви тәркибинә, истеһсал үсулуна вә с. көрә Е. м. мүхтәлифдир. Е.м. бәрк, маје (дуру) вә газ һалында ола биләр. Б ә р к Е.м. да өз нөвбәсиндә физики-кимјәви хассәләринә, структуруна, истеһсал хүсусијјәтләринә көрә бир нечә група бөлүнүр. Мәс., тәбәгәвары пластикләр, кағыз вә парчалар, мика вә онун әсасында алынан материаллар, електрокерамика материаллары вә с. Лаклары вә һопдурма үчүн ишләдилән маддәләри дә шәрти олараг бу група аид едирләр. М а ј е Е.м.—електроизолјасија јағлары—бир-бириндән өзлүлүјүнә көрә фәргләнир, онларын електрик характеристикалары да мүхтәлифдир. Конденсатор вә кабел јағларынын електрик хассәләри даһа јүксәкдир. Ј а р ы м м а ј е Е.м.-на *вазелинләр*, г а з һ а л ы н д а о л а н Е.м.-на һава, елегаз (күкүрд-һексафлүорид) вә фреон-21 (дихлорфлүорметан) мисал ола биләр. Кимјәви тәркибинә көрә Е. м. үзви вә гејри-үзви нөвләрә бөлүнүр. Гејри-үзви Е.м.-ндан мика, керамика вә с. даһа кениш јајылмышдыр. Е.м. тәбии вә сүн'и (синтетик) олур. Лазыми електрик вә физики-кимјәви хассәли сүн'и Е.м. кениш тәтбиг едилир. Маддә молекулунун електрик хассәләринә көрә Е.м. полјар (дипол) вә гејри-полјар (нејтрал) олур. Бәрк Е.м. үчүн механики хассәләрин (мәс., дартылма вә сыхылмада, статик вә динамик әјилмәдә мөһкәмлијин, бәрклијин, е'малолунма габилијјәтинин), һәмчинин истилик, һигроскопиклик вә с.-нин бөјүк әһәмијјәти вар. Е.м. чәрәјанкечирән һиссәләри бир-бириндән ајырмагла бәрабәр, електрик машыны вә гурғуларынын долаг, ичлик вә дикәр елементләриндәки истилијин кәнар едилмәсинә мане олмамалыдыр. Буна көрә дә Е.м.-нын мүһүм хассәләриндән бири дә истиликкечирмәдир. Маје Е.м.-нын истиликкечирмә әмсалыны јүксәлтмәк үчүн онлара минерал долдуручу маддәләр әлавә едилир. Е.м.-нын чоху һигроскопик олдуғундан, мәсамәли Е.м.-нын сукечирмәмәк хассәсини јүксәлтмәк үчүн онлара јағ, синтетик маје вә компаундлар һопдурулур.

Әд.: Д р о з д о в Н. Г., Н и к у л и н Н. В., Електрик материалшүнаслығы, Б., 1971; Б о б ы л е в О. В. и др., Технология производства электроизоляционных материалов и изделий, 2 изд., М., 1977; Б о г о р о д ц к и й Н. П., П а с ы н к о в В. В., Т а р а е в Б. М., Электротехнические материалы, 6 изд., Л., 1977.

ЕЛЕКТРОКАПИЛЛЈАР ҺАДИСӘЛӘР—ики фазанын (мәс., маје илә газын) тәмас сәрһәдиндә електрик потенсиалынын сычрајышла дәјишмәси нәтичәсиндә сәтһи кәрилмәнин дәјишмәси. Франсыз алими Г. Липпман кәшф етмишдир: електрокапиллјар әјриләр параболаја бәнзәјир вә онларын максимумуна ујғун кәлән потенсиалда фазалар арасындакы икигат електрик тәбәгәси јох олур. Е.һ. адсорбсијада, исланмада вә дикәр просесләрдә бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

ЕЛЕКТРОКА́Р (*електро*...+инк. car—араба)—релссиз јолларда електрик мүһәррики илә һәрәкәтә кәтирилән

Електрокар: *1*—сүрүчү үчүн дајаначаг јери; *2*—сүкан; *3*—јүк платформасыны галдырыб-ендирмәк үчүн дәстәк; *4*—аккумулјатор батарејасы; *5*—јүк платформасы; *6*—идарәолунан тәкәрләр; *7*—апаран тәкәрләр.

араба. Мүһәррик електрик енержисини аккумулјатордан алыр. Е. 5 *т*-а гәдәр јүкләри 16—20 *км/саат* сүр'әтлә јахын мәсафәләрә дашымаг үчүндүр (мәс., з-д вә лиман әразиләриндә, вағзалларда). Јүксахлајан гурғусунун типинә көрә Е. тәрпәнмәз вә галдырылан платформалы олур.

Әд.: Т р о й н и н М. Ф., У ш а к о в Н. С., Электрокары и электропогрузчики, 3 изд., Л., 1973.

ЕЛЕКТРОКАРДИОГРА́М—бах *Електрокардиографија.*

ЕЛЕКТРОКАРДИО́ГРАФ (*електро*... +јун. kardia—үрәк+...*граф*)—инсан вә һејванларда үрәк фәалијјәти нәтичәсиндә әмәлә кәлән електрик импулсларыны график гејд едән чиһаз. Үрәк хәстәликләриндә дүзкүн диагноз гојмаг үчүн истифадә едилир.

ЕЛЕКТРОКАРДИОГРА́ФИЈА (*електро*...+јун. kardia—үрәк +...*графија*)—үрәк ишләјәркән үрәк әзәләсиндә әмәлә кәлән електрик импулсларынын график гејдәалынма үсулу. Е. нәтичәсиндә кағыз лентдә алынан әјри чизкиләр електрокардиограм адланыр. Тач дамарын позғунлугларынын вә миокард инфарктынын диагностикасында кениш истифадә едилир. Мүајинә үчүн хүсуси чиһаз—*електрокардиограф* ишләдилир.

Б а ј т а р л ы г д а бә'зи гејри-јолухучу вә ја инфексион хәстәликләр нәтичәсиндә һејванларын үрәјиндә баш

вермиш дәјишикликләрә диагноз гојмаг үчүн тәтбиг едилир.

ЕЛЕКТРОКАТАЛИЗ (*електро...* + *катализ*) — үзәриндә електрокимјәви реаксија кедән електродларын көстәрдији каталитик тә'сир нәтичәсиндә һәмин реаксијаларын сүр'әт вә селективлијинин дәјишмәси. Илк дәфә 20 әсрин әввәлләриндә мүәјјән едилмиш Е. һадисәси јалныз 1960 илдән сонра, башлыча олараг јаначаг елементләри саһәсиндә апарылан тәдгигатларын бөјүк вүс'әт алмасы нәтичәсиндә кениш јајылмышдыр. Е. реаксијаја кирән мәһсулларла јанашы, реаксијанын аралыг вә сон мәһсулларынын адсорбсијасы илә әлагәдардыр. Е. нәзәријјәсинин гаршысында дуран әсас вәзифә мүхтәлиф електрод материалларынын тәбиәтини ашкара чыхармаг вә онларын каталитик активлијини ирәличәдән хәбәр вермәкдир. Кимјәви чәрәјан мәнбәләри вә електролизерләрин ишинин ефективлијини артырмаг үчүн Е.-ин бөјүк әһәмијјәти вар. Һәмин гурғуларда електрокимјәви просесләри сүр'әтләндирмәк мәгсәдилә бир сыра һалларда платин катализаторлу електродлардан истифадә едилир. Е. саһәсиндәки проблемләрдән бири дә, аз тапылан вә баһа баша кәлән катализаторлар әвәзинә, електрокаталитик активлији бөјүк вә гијмәти учуз олуб, асан әлдә едилә биләнләрини јаратмагдыр.

ЕЛЕКТРОКИМЈА — физики кимјанын бир бөлмәси; кимјәви просесләрлә електрик просесләри арасындакы әлагәни өјрәнир. Мүасир Е., дахилиндә ион олан системләрин (електролит мәһлуллары вә ја електролит әринтиләри) хассәләрини, һабелә һәмин системләрлә металларын сәрһәддиндә кедән просесләри тәдгиг едир. Даһа кениш јајылмыш тә'рифә көрә Е.—електрик чәрәјаны јаранмасы илә нәтичәләнән (ја да әксинә, кимјәви бирләшмәләрин мәһлуллары вә ја әринтиләринә електрик чәрәјанынын тә'сири илә кедән) физики-кимјәви просесләри өјрәнән елмдир. Е.-нын јаранмасы Л. Галвани вә А. Волтанын ады илә бағлыдыр. Волта 1800 илдә илк кимјәви чәрәјан мәнбәји олан вә әслиндә ардычыл бирләшдирилмиш 15—20 галваник елементдән ибарәт «Волта сүтуну»ну кәшф етмишдир. Сонралар кифајәт гәдәр күчлү галваник елементләр вә аккумулјаторлар јарадылмыш, онларын көмәји илә дә сују һидрокен вә оксикенә парчаламаг, натриум, калиум, стронсиум вә с. елементләри өз бирләшмәләриндән ајырыб чыхармаг мүмкүн олмушдур. Е., бир елм кими, *електролиз* ганунлары (Фарадеј ганунлары) кәшф едилдији вахтдан (1833) јаранмышдыр.

Мүасир нәзәри Е.-нын әсас бөлмәләри бунлардыр: 1) електролитләрин гурулушу вә електриккечирмәси һаггындакы тә'лим; 2) електродла мәһлул арасындакы сәрһәддә електрокимјәви таразлыглар һаггында тә'лим; 3) електрокимјәви реаксијаларын сүр'әти һаггында тә'лим. Бураја икигат електрик тәбәгәсинин гурулушуна аид нәзәри вә тәчрүби мә'лумат, һабелә коррозијанын електрокимјәви нәзәријјәси дахилдир. Јарымкечиричиләр Е.-сы да мүасир нәзәри Е.-нын мүстәгил бир бөлмәсидир. Јарымкечиричиләр Е.-сы јарымкечиричи илә мәһлулун сәрһәддиндә електрик јүклү зәррәчикләрин гаршылыглы тә'сири илә әлагәдар һадисәләри өјрәнир. Тәтбиги Е., нәзәри Е.-нын наилијјәтләринә әсасланараг, електрокимја сәнајесинин нәзәријјә вә технолокијасыны өјрәнмәклә мәшғул олур. Е.-нын техникада ролу бөјүкдүр; металлардан бир чоху (мәс., мис, алүминиум), һабелә мүхтәлиф дузлар, гәләвиләр, үзви бирләшмәләр електролиз васитәсилә истеһсал едилир (бах һәмчинин *Галванотехника*). Електролиз васитәсилә кимјәви реаксија апармағын принсипиал јени јоллары кәшф едилмишдир. Е. јени кимјәви чәрәјан мәнбәләри јарадылмасына, металларын коррозијасы просесләринин өјрәнилмәсинә вә с. хидмәт едир. Е.-нын инкишафы електротехника вә радиотехниканын инкишафы илә әлагәдардыр. Мәс., потенсиостат јарадылмасы сабит кәркинликдә електролиз апарылмасына имкан верир ки, бу да әмәлә кәлән кәрәксиз әлавә мәһсулларын мигдарыны вә електрик енержиси сәрфини хејли азалдыр. Е. физики кимјанын башга бөлмәләри илә, еләчә дә аналитик кимја илә сых әлагәдардыр. Сон илләрдә организмдә синир вә әзәлә лифләри бојунча импулс верилишләри механизминин електрокимјәви тәбиәти мүәјјән едилдијиндән Е. илә биолокија арасында да сых әлагә јаранмышдыр. Е.-ја аид проблемләр Азәрб.ССР-дә, әсасән, Гејри-үзви вә Физики Кимја Ин-тунда тәдгиг едилир.

Әд.: Скорчеллетти В. В., Теоретическая электрохимия, 2 изд., Л., 1963; Дей К., Селбин Д., Теоретическая неорганическая химия, М., 1976; Крешков А. П., Основы аналитической химии, т. 2, М., 1976.

ЕЛЕКТРОКИМЈӘВИ АНАЛИЗ ҮСУЛЛАРЫ—тәдгиг едилән маддәјә електрик чәрәјаны илә тә'сир етмәк јолу илә апарылан кимјәви анализ үсуллары. Ән чох гравиметрик електроанализ, *полјарографија, амперометрија, кулонометрија, кондуктометрија* вә *потенсиометријадан* истифадә едилир.

ЕЛЕКТРОКИМЈӘВИ ЕКВИВАЛЕНТ — електролитдән 1 *к* електрик чәрәјаны кечдикдә електрода чөкән (вә ја һәлл олуб електроддан ајрылан) маддәнин мигдары. Фарадејин биринчи ганунуна көрә 1 *а* чәрәјанын t санијәдә ајырдығы маддәнин мигдары $W=Ite$ *г*-дыр; бурада *е*—Е.е.-дир. Әдәди гијмәтчә Е.е. маддәнин атом вә ја молекул күтләсинин валентлијинә вә Фарадеј әдәдинә (96 500 *к*) бөлүнмәсиндән алынан кәмијјәтә бәрабәрдир. Е.е. бејнәлхалг ваһидләр системиндә *кг/к* илә ифадә едилир.

ЕЛЕКТРОКИМЈӘВИ КОРРОЗИЈА— бах *Коррозија.*

ЕЛЕКТРОКИМОГРАФ (*електро...* + јун. кума— далға+...*граф*) — рентген апараты илә үрәјин һәрәкәтини вә ири дамарларын диаметрик дәјишикликләрини график гејд едән фотоелектрик чиһаз. Клиник мүајинә заманы Е.-дан истифадә едилир.

ЕЛЕКТРОКИНЕТИК ҺАДИСӘЛӘР (*електро...* + *кинетика*) — икифазалы системләрдә (мәс., бәрк вә дурулашдырылмыш) харичи електрик саһәсинин тә'сири илә фазалардан биринин дикәринә нисбәтән һәрәкәти вә ја механики гүввәләрин тә'сири илә фазаларын нисби һәрәкәти истигамәтиндә потенсиаллар фәргинин јаранмасы. Електрофорез (харичи електрик саһәсинин тә'сири илә маједәки асылы һиссәчикләрин, газ габарчыгларынын вә с. һәрәкәти), електроосмос (харичи електрик саһәсинин тә'сири илә мајенин капиллјарда һәрәкәти), Дорн ефекти (маједәки асылы бәрк һиссәчикләрин чөкмә истигамәтиндә потенсиаллар фәргинин јаранмасы) вә с. Е.һ.-ә мисалдыр.

Әд.: Духин С. С., Электропроводность и электрокинетические свойства дисперсных систем, Киев, 1975; Духин С. С., Дерягин Б. В., Электропроводность, М., 1976.

ЕЛЕКТРОКОАГУЛЈАСИЈА (*електро..* + *коагулјасија*)—харичи електрик саһәсинин тә'сири илә дисперс фазанын ири һиссәчикләр (агрегатлар) әмәлә кәтирмәси. Е. дисперс фазаны әмәлә кәтирмиш һиссәчикләрин сәтһи јахынлығында олан икигат електрик тәбәгәсинин харичи електрик саһәси тәрәфиндән деформасијасы (полјаризасија) нәтичәсиндә баш верир. Бу заман һиссәчикләр онларда јаранан индуксија дипол моменти һесабына бир-бирини чәзб едир. Һиссәчикләрин чазибә гүввәси онларын арасындакы итәләмә гүввәсинә үстүн кәлдикдә Е. баш верир. Електрик саһәсинин тә'сири кәсилдикдән сонра диполлар јох олдуғундан, агрегатлар дағылыр. Демәли, Е. дөнән просесдир. Лакин, харичи електрик саһәси чох күчлү исә Е. дөнмәјән просес олур. Тибдә Е. диатермокоагулјасија ады илә кениш јајылмыш мүаличә үсулларындан биридир. Ондан бә'зи шишләрин, ерозијаларын, илтиһаб просесләринин вә с. мүаличәсиндә, һабелә чәррәһи әмәлијјат заманы ганахманы дајандырмаг үчүн истифадә едилир.

ЕЛЕКТРОЛИЗ (*електро...*+јун. lysis — ајрылма, һәллолма, парчаланма) — електролитдән сабит електрик чәрәјаны кечдикдә онда баш верән кимјәви просес. Бу заман електролитин диссосиасијасы нәтичәсиндә әмәлә кәлән мүсбәт јүклү ионлар (катионлар) катода, мәнфи јүклү ионлар (анионлар) исә анода тәрәф һәрәкәт едир. Електролитин тәркиби катодда редуксија мәһсулларынын, анодда исә оксидләшмә мәһсулларынын әмәләкәлмә характериндән асылы олараг дәјишир. Електрод үзәриндә алынан маддәнин мигдары, һабелә електролитдән чәрәјан кечәркән кимјәви дәјишиклијә уғрајан мүхтәлиф маддәләрин күтләләри арасындакы нисбәт *Фарадеј ганунларына* табедир. Металлардан бир чоху, һабелә гәләвиләр, хлор, һидрокен, оксикен, бә'зи үзви маддәләр вә бир сыра кимјәви мәһсуллар Е. јолу илә алыныр. Сәнаједә Е. електрокимјәви јолла дејил, башга үсулларла алынмыш металларын сафлашдырылмасында, галваностекија вә галванопластикада (бах *Галванотехника*) тәтбиг едилир.

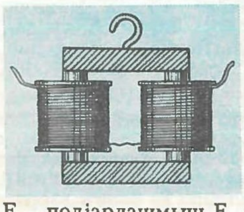
ЕЛЕКТРОЛИЗЕР, електролиз ваннасы — електролиз просесини апармаг үчүн ишләдилән апарат. Е. көвдәдән вә сабит чәрәјан мәнбәји илә бирләшдирилән електродлардан ибарәтдир. Е.-ин көвдәси полад, керамика, пластик күтлә вә ја шүшәдән һазырланыр. Коррозијадан вә јүксәк темп-рун тә'сириндән горумаг мәгсәди илә бә'зән Е.-ин көвдәси ичәридән пластик күтлә, одадавамлы кәрпич вә коррозијајадавамлы металла өртүлүр. Сәнаједә гәләвиләрин суда мәһлулларындан H_2 вә O_2, гәләви метал хлоридләриндән хлор, гәләви, һипохлорит вә хлорат алмаг үчүн, мүхтәлиф үзви мәһсулларын елек-

трикл ә оксидләшмә вә редуксијасы просесләриндә вә с. истифадә едилир.

ЕЛЕКТРОЛИТИК ДИССОСИАСИЈА—һәлл олмуш маддә илә һәллdensичи арасында кедән гаршылыглы тә'сир нәтиҹәсиндә һәмин маддәнин молекулларынын ионлара ајрылмасы. Е.д.-нын мигдар өлчүсү диссосиасија дәрәҹәсидир (α), о да һәлл олмуш маддәнин диссосиасија етмиш молекуллары сајынын һәмин маддәнин мәһлулдакы молекулларынын үмуми сајына нисбәтинә бәрабәрдир. α-нын гијмәти сыфыр илә ваһид арасында дәјишир. О, һәлл олмуш маддәнин вә һәллedичинин тәбиәтиндән, бир дә мәһлулун гатылығындан асылыдыр (мәһлул дурулашдырыланда α-нын гијмәти артыр).

ЕЛЕКТРОЛИТЛӘР (*електро*...+јун. lytós—ајрылмыш, һәлл олмуш) — һәлл олдугда мүсбәт вә мәнфи ионлара парчаланыб, мәһлула електриккечирмә габилијјәти верән маддәләр. Диссосиасија дәрәҹәсиндән асылы олараг ики јерә ајрылыр: гүввәтли вә зәиф Е. Гүввәтли Е. (дузларын демәк олар ки, һамысы, гејри-үзви туршуларын вә әсасларын әксәријјәти) мәһлулда демәк олар ки, тамамилә (јүксәк консентрасијаларда гисмән), зәиф Е. исә (үзви туршуларын чоху, су, бә'зи гејри-үзви туршу вә әсаслар) анҹаг гисмән ионлара парчаланыр. Һәлледиҹидән асылы олараг ејни електролит гүввәтли вә ја зәиф ола биләр. Елм вә техникада, хүсусән електрометаллуркија, галванотехника вә с.-дә Е.-ин ролу бөјүкдүр.

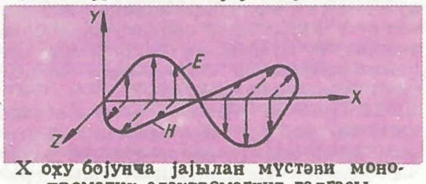
ЕЛЕКТРОМАГНИТ — долағындан кечән електрик ҹәрәјаны илә магнитләнән дәмир ичликли сарғаҹ. Е. електрик машынларында магнит сели јаратмаг, дарты гүввәси әмәлә кәтирмәк, автоматикада, телефонда вә електрик өлчү ҹиһазларында истифадә едилән мүхтәлиф електрик гурғуларында електрик енержисини механики енержијә чевирмәк, күчлү магнит саһәси (мәс., јүклү зәррәҹикләр сүр'әтләндириҹиләриндә) јаратмаг вә с. үчүндүр.

Үч нөвү вар: сабит ҹәрәјанла ишләјән нејтрал Е., полјарлашмыш Е. вә дәјишән ҹәрәјанла ишләјән Е. Нејтрал Е.-дә ишчи магнит сели (Ф) сабит ҹәрәјан сарғысы васитәсилә јарадылыр. Полјарлашмыш Е.-дә ишчи магнит сели илә јанашы, сабит магнит васитәсилә јарадылан полјарлашдырыҹы магнит сели дә мөвҹуддур. Бу Е.-ин тә'сири сарғаҹдакы сабит ҹәрәјанын гијмәт вә истигамәтиндән асылыдыр. Дәјишән ҹәрәјанла ишләјән Е.-ин магнит селинин гијмәти вә истигамәти периодик дәјишдији үчүн Е.-ин дарты гүввәси дә (ҹәрәјанынкындан ики дәфә бөјүк тезликлә) сыфырла максимум арасында периодик дәјишир. Шәкилдә садә Е. көстәрилмишдир.

Әд.: Калашников С. Г., Електрик бәһси Б., 1968.

ЕЛЕКТРОМАГНИТ ДАЛҒАЛАРЫ—електромагнит рәгсләринин фәзада јајылмасы һадисәси (бах *Електромагнит саһәси*). Бошлугда бу далғалар сөнмүр, онларын електрик (*E*) вә магнит (*H*) саһәси векторлары бир-биринә перпендикулјар мүстәвиләрдә рәгс едир, далға өзү исә бу рәгсләрә перпендикулјар истигамәтдә (енинә далға) $c=3.10^{10}$ *см/сан* сүр'әти илә јајылыр. Е.д.-нын

X оху бојунҹа јајылан мүстәви монохроматик електромагнит далғасы.

әмәлә кәлмәси вә јајылмасы Максвелл тәнликләри илә тәсвир едилир. Тә'ҹилл ә һәрәкәт едән јүкләр системинин һәр бир кичик елементи әтраф фәзаја сферик електромагнит далғасы бурахыр. Системин шүаландырдығы далға белә сферик далғаларын ҹәми олса да өзү сферик дејил. Далға зонасында исә сферик, енинә вә хәтти полјарлашмыш олур. Далға зонасы фәзанын елә областыдыр ки, бу областа гәдәр олан мәсафә һәм системин өлчүләриндән, һәм дә далға уз.-ндан олдугҹа бөјүкдүр. Далғаларын шәкли далға ҹәбһәсинин (ејни фазалы нөгтәләрин һәндәси јеринин) формасы илә тә'јин едилир. Мүстәви далғаларын далға ҹәбһәси мүстәви, сферик далғаларынкы исә сферадыр. Јүкләр олмајан фәзада Е.д. сәрбәст далға тәнлијини өдәјир:

$$\{\nabla^2-(1/c)^2\,\partial^2/\partial t^2\}\,\vec{E}=0.$$

$$\{\nabla^2-(1/c)^2\partial^2/\partial t^2\}\,\vec{H}=0.$$

Бурада $\nabla^2=\partial^2/\partial x^2+\partial^2/\partial y^2+\partial^2/\partial z^2$ вакуумда Е.д.-нын сүр'әтидир. Бу тәнликләрин һәллини мүстәви монохроматик далға(вә ја белә далғаларын суперпозисијасы) шәклиндә јазмаг олар, Е.д.-нын хассәләри онларын јајылдығы мүһитдән асылыдыр. Гејри-дисперс мүһитләрдә Е.д.-нын формасы бошлугдакы кимидир, онларын јајылма сүр'әти исә дәјишир: $v=c/\sqrt{\varepsilon\mu}$ (ε вә μ мүһитин диелектрик вә магнит нүфузлуглары, $n=\sqrt{\varepsilon\mu}$ мүһитин сындырма әмсалыдыр). Лакин дисперс (тезлик вә фәза дисперсијасы) мүһитләрдә Е.д. сөнмәклә бәрабәр онларын енинә олмасы да позула биләр (плазмада һәм енинә, һәм дә узунуна Е.д. мөвҹуддур). Белә мүһитләрдә ε вә μ тезлијин (w) вә далға әдәдинин (κ) функсијасы олан комплекс кәмијјәтләрдир. Далғанын сөнмәси далға енержисинин мүһитдә удулмасы илә әлагәдардыр. Е.д. үчүн дә ики мүһитин сәрһәдиндә сынма, гајытма, дифраксија, там дахилә гајытма вә с. һадисәләр мөвҹуддур. Далға уз.-ндан (λ) асылы олараг Е.д. мүхтәлиф областлара бөлүнүр: радиодалғалар ($\lambda\simeq10^{6}-5\cdot10^{-2}$), ишыг далғалары (инфрагырмызы шүалар $\lambda\simeq5\cdot10^{-2}-8\cdot10^{-5}$ *см*, көрүнән шүалар $\lambda\simeq8\cdot10^{-5}$ *см*$-4\cdot10^{-5}$ *см*, ултрабәнөвшәји шүалар $\lambda\simeq4\cdot10^{-5}-10^{-7}$ *см*), рентген шүалары ($\lambda\simeq2\cdot10^{-7}-6\cdot10^{-10}$ *см*), γ—шүалар ($\lambda\simeq10^{-8}-10^{-11}$ *см*). Узун далғалардан фәргли олараг гыса Е.д.-нын (ишыг далғалары, рентген шүалары вә γ—шүалар) шүаланмасы вә удулмасы јалныз квант електродинамикасы ганунлары илә изаһ едилир.

Әд.: Левич В. Г., Нәзәри физика курсу, Б., 1972; Ландау Л. Д. и Лифшиц Е. М., Электродинамика сплошных сред, М., 1957.

ЕЛЕКТРОМАГНИТ ИНДУКСИЈАСЫ—бах *Индуксија*.

ЕЛЕКТРОМАГНИТ САҺӘСИ—електрик јүкүнә, електрик вә магнит моментинә малик зәррәҹикләрин гаршылыглы тә'сирини тә'мин едән саһә. Е.с. енержи, күтлә (електромагнит күтләси), импулс вә импулс моментинә маликдир вә фәзада кәсилмәз пајланмышдыр. Е.с. електрик ($\vec{E}$) вә магнит ($\vec{H}$) саһәләринин интенсивлик векторлары вә ја φ скалјар вә $\vec{A}$ вектор-потенсиалла характеризә едилир. Е.с.-ндә јүклү зәррәҹијә $\vec{F}=e(\vec{E}+[\vec{V}\vec{H}]/c)$ (1) гүввәси (Лорентс гүввәси) тә'сир едир. Бурада *e* зәррәҹијин јүкү, $\vec{V}$ сүр'әти, *c* исә вакуумда електромагнит далғасынын сүр'әтидир.

Електрик (магнит) саһәсинин замана көрә дәјишмәси магнит (електрик) саһәсини јаратдығындан Е.с. гаршылыглы әлагәдә олан дәјишән електрик вә магнит саһәләриндән ибарәтдир. Хүсуси һалда, $\vec{E}$ вә $\vec{H}$ векторлары замана көрә дәјишмирсә, електрик вә магнит саһәләри арасындакы әлагә гырылыр вә Е.с. сырф електрик саһәси (сүкунәтдәки јүкләрин јаратдығы електростатик саһә) вә сырф магнит саһәсинә (сабит ҹәрәјан вә ја магнитин јаратдығы) ајрылыр. Е.с.-нин мәнбәји һәрәкәт едән јүкләрдир. Бошлугда Е.с. Лорентс-Максвелл тәнликләри илә тәсвир едилир. Һәрәкәт едән јүкләр өз әтрафында Е.с. јарадыр вә бу саһә сонлу сүр'әтлә јајылараг әтраф фәзаны долдурур.

Бә'зән Е.с. ону јарадан јүкләрдән ајрылараг мүәјјән сәрбәстлик кәсб едир. Белә саһә шүаланма саһәси адланыр вә сырф далға характери дашыјыр (тә'ҹиллә һәрәкәт едән јүкләрин шүаландығы саһә). Максвелл тәнликләриндән белә чыхыр ки, фәзада електрик јүкләри вә ҹәрәјан олмадыгда белә, дәјишән Е.с. мөвҹуд ола биләр (сәрбәст Е.с.). Шүаланма саһәсиндә електрик вә магнит интенсивликләри бир-биринә вә саһәсинин јајылма истигамәтинә перпендикулјар олуб (енинә саһә), мәсафә илә тәрс мүтәнасибдир. Е.с.-нин галан һиссәси исә шүаланмыр вә елә бил ки, ону јарадан јүкләри мүшајиәт едир. Бу саһәнин интенсивликләри мәсафәнин икинҹи (вә даһа јүксәк) дәрәҹәси илә тәрс мүтәнасиб олуб, мәнбәдән узаглашдыгҹа кәскин азалыр. Белә саһә енинә саһә дејил.

Е.с.-нин енержи вә импулс сыхлығы $w=(E^2+H^2)/8\pi$, $\vec{p}=[\vec{E}\vec{H}]/4\pi$ дүстурлары илә ифадә едилир. Мадди мүһитләрдә Е.с.-ни тәсвир етмәк үчүн електрик (D) вә магнит ($\vec{B}$) саһәләринин индуксија векторлары дахил едилир. Мүһитдә Е.с.-нин тәнликләри Максвелл тәнликләридир. Јүксәктезликли саһәләр үчүн классик Е.с. нәзәријјәси өдәнилмир. Белә саһәләр өзүнү далға кими јох, зәррәҹикләр топлусу кими апарыр. Бу зәррәҹикләрә Е.с.-нин квантлары дејилир (ишыг саһәси үчүн бунлар фотон адланыр). Е.с.-нин корпускулјар характери гара ҹисмин шүаланмасы, фотоеффект, Комптон еффекти, атомларын шүабурахма вә шүаудма һадисәләриндә өзүнү көстәрир. Бу һадисәләр Е.с.-нин квант нәзәријјәсиндә (квант електродинамикасында) изаһ едилир. Квант електродинамикасы Е.с.-нин һәм далға, һәм дә корпускулјар тәбиәтини әсас

көтүрәрәк, һәр бир монохроматик далғаја бир зәррәчик гаршы гојур (Е.с.-нин квантланмасы).

Əд.: Левич В. Г., Нәзәри физика курсу, Б., 1972; Гайтлер В., Квантовая теория излучения, М., 1956.

ЕЛЕКТРОМАШЫН КЕНЕРАТОРУ — фырланманын механики енержисини електрик енержисинә чевирән електрик машыны. Е.к.-нун иши магнит саһәсиндә һәрәкәт едән кечиричидә електрик чәрәјанынын әмәлә кәтирилмәси принсипинә әсасланыр. Кенератор статор, ротор, магнит саһәси мәнбәји (долаглар вә ја сабит магнит) вә електрик һәрәкәт гүввәси индуксијаланан долагдан ибарәтдир. Долагда индуксијаланан чәрәјанын ајрылмасы үчүн хүсуси гурулуш нәзәрдә тутулмушдур. Е.к.-ларыны һасил едилән чәрәјанын (сабит јахуд дәјишән) характеринә, статор вә ротор саһәләринин гаршылыглы (синхрон, асинхрон) тә'сиринә, күчүнә, тә'сирләнмә нөвүнә вә с. көрә групларa ајырырлар. Истилик, һидравлик, атом, газ-турбин вә б. електрик ст.-ларында әсас електрик енержи мәнбәји кими тәтбиг едилир.

ЕЛЕКТРОМАШЫН КҮЧЛӘНДИРИЧИСИ — илкин мүһәррикин (адәтән електрик мүһәррикинин) енержиси һесабына идарәетмә долагларына верилән сигналын күчүнү артыран сабит чәрәјан машыны. Е.к.-нин 1-пилләли (узунуна саһәли Е.к.) вә 2-пилләли (енинә саһәли Е.к.) нөвләри вар. Харичи әдәбијјатда Е.к. **амплидин** адланыр. Е.к. өз-өзүнә (мүстәгил) тә'сирләнән вә енинә саһәли сабит чәрәјан машыныдыр. Е.к.-нин күчләндирмә әмсалы 10^4—10^5-дир. Е.к. автоматлашдырылмыш електрик интигалларында кениш тәтбиг олунур.

ЕЛЕКТРОМЕГАФО́Н — бах *Мегафон*.

ЕЛЕКТРОМЕТАЛЛУ́РКИЈА — електрик чәрәјанынын тәтбиги илә металларын филиз вә гатышыглардан ајрылмасы, метал вә әринтиләрин әридилмәси вә тәмизләнмәси, һәмчинин онларын гыздырылмасы вә ујғун структура кәтирилмәси үсулларыны әһатә едән *металлуркија* саһәси. Әсасән 2 група ајрылыр: бириничидә **електротермик** методлардан (бах *Електротермија*), ј'ни електрик енержисинин истилик еффектиндән истифадә олунур, икинчидә исә гара вә әлван металларын алынмасы **електрокимјәви** методлара, башга сөзлә, електролизә әсасланыр (бах *Електрокимја*). Беләликлә, гара металлуркијада, башлыча олараг, електротермик, әлван металлуркијада исә електротермик вә електрокимјәви методлардан истифадә олунур.

20 әсрин 50—60-чы илләриндән инкишафа башлајан **хүсуси електрометаллуркијада** мүасир техниканын (космик техника, реактив техника, атом техникасы вә с.) тәләбләрини өдәјән јүксәк көстәричиләрә малик конструксија материалларынын алынмасы үсуллары тәтбиг олунур.

Əд.: Еднерал Ф. П., Электрометаллургия стали и ферросплавов, М., 1977.

ЕЛЕКТРО́МЕТР (*електро...*+*...метр*) — кичик потенсиаллар фәргини, аз мигдарда електрик јүкүнү вә чох зәиф чәрәјан шиддәтини (јүкүн топланма мүддәти нәзәрә алынмазса) өлчән чиһаз. Квадрантлы, симли, лампалы вә с. Е. нөвләри вар. 10^{-9}—15^{-15} *а* тәртибиндә чәрәјан шиддәтини өлчән квадрантлы вә симли Е.-ләр кениш јајылмышдыр. Е. онун башлығына тохунмајан вә јерлә бирләшдирилмиш метал гуту ичәрисиндә оларса, вәрәгләрин ачылма бучағы Е.-ин башлығына тохунан чисмин потенсиалынын өлчүсү (јерә нисбәтән) ола биләр.

ЕЛЕКТРОМӘНФИЛИК — молекулда кимјәви рабитә јаранмасында иштирак едән електронлары атомун өзүнә чәзб етмәси габилијјәтини характеризә едән кәмијјәт. Е.-ин һесабланмасынын бир нечә үсулу вардыр. Р. *Милликенә* көрә (1935) Е. габилијјәти атомун ионизасија потенсиалы вә електрона олан әлагәсинин чәми илә өлчүлә биләр; Л. *Полинг* Е.-и һесабламаг үчүн башга үсул тәклиф етмишдир (1932). Бу үсулларын һамысында, демәк олар ки, ејни нәтичә әлдә едилир. Е. мә'лум исә кимјәви маддәләрдән бир чохунун молекулларында електрон сыхлығынын пајланмасыны, мәс., ковалент рабитәнин полјарлығыны тәгриби олараг мүәјјән етмәк олар.

ЕЛЕКТРОМИОГРАФИ́ЈА (*електро...*+јун. mys (myos)—әзәлә+*...графија*)—скелет әзәләләриндә әмәлә кәлән електрик импулсларынын график гејдәалынма үсулу. Инсан вә һејванда һәрәки апаратын нормал һалы вә функсионал позғунлугларыны, бир сыра хәстәликләри (неврولوжи, психоложи вә с.) ашкар етмәк үчүн истифадә едилир.

ЕЛЕКТРОМОБИ́Л (*електро...*+лат. mobilis—һәрәкәт едән)—електрик енержисини аккумулјатор батарејалары вә ја *јаначаг елементиндән* алан вә електрик мүһәррики васитәсилә һәрәкәтә кәтирилән автомобил. Сәссиз ишләмәси, һаваја ишләнмиш зәһәрли газлар бурахмамасы, јүксәк динамики хассәләри—Е.-ин әсас үстүнлүкләридир. Чатышмазлығы—бир дәфәјә гәт етдији мәсафәнин кичик олмасы (аккумулјатор батарејаларыны тез-тез долдурмаг лазым кәлдији үчүн) вә хүсуси күтләсинин бөјүк олмасыдыр. ССРИ-дә ири шәһәрләрдә әрзаг мәһсулларынын вә почтун дашынмасы үчүн јүк Е.-и нүмунәләри јарадылмышдыр. Бу Е.-ләрин јүккөтүрмә габилијјәти 500 *кг*, сүр'әти саатда 70 *км*-ә гәдәр, бирдәфәлик кедиш мәсафәси 80 *км*-дир. УССР-дә «Запорожетс» автомобили басасында тәчрүби Е. һазырланмышдыр. Јереван автомобил з-дунун истеһсал етдији фургон Е.-ләри сынагдан кечирилир (1979). Е.-ләрин өзүндә маје, јахуд газ һалында олан јаначагдан електрик енержиси һасил олунур. Јаначаг елементләри илә ишләјән Е.-дә бирбаша гәт едилән мәсафә чохалыр. Дүнјанын бир сыра өлкәләриндә Е.-ин тәкмилләшдирилмәси саһәсиндә тәдгигат ишләри апарылыр. Мәс., Сиднејдә (Австралија) 100 сәрнишин дашыја билән Е. сынагдан кечирилир. Бу електробусун аккумулјатор батарејалары комплекси (күтләси 1 *т*-дур) долдурулмадан машынын дөрд саата гәдәр фасиләсиз ишләмәсинә имкан верир. Сүр'әти 60 *км*-дир.

Əд.: Ставров О. А., Электромобили, М., 1968; Долматовский Ю. А., Электромобиль, «За рулем», 1975, № 11.

ЕЛЕКТРОМОНТА́Ж ИШЛӘРИ — 1) јардымчы електрик стансијаларында, електрик стансијаларынын машын салонларында вә башга сәнаје биналарында електрик аваданлығы вә конструксијаларынын гурашдырылмасы, јерләшдирилмәси, һәмчинин кабел вә һава електрикөтүрмә хәтләринин чәкилмәси үчүн көрүлән ишләр. Е.и.-нә һазырлыг үмуми тикинти ишләри илә ејни вахтда апарылыр. 2) Тикинти објектләриндә көрүлән Е.и., әсасән говшагларын, блокларын електрик аваданлығынын бәркидилмәси вә електрикөтүрмә хәтләринә гошулмасындан ибарәтдир. Радиотехники апаратларын, рабитә техникасынын вә автоматиканын електрик гурулушларынын монтажы (јығылмасы, леһимләнмәси, гајнаг едилмәси) да Е.и.-нә дахилдир.

Əд.: Производство электромонтажных работ, под ред. А. И. Зевакина, 2 изд., М., 1976; Ктиторов А. Ф., Основные приемы и способы выполнения электромонтажных работ, М., 1977.

ЕЛЕКТРО́Н (јун. elektron—кәһрәба) —илк стабил елементар зәррәчик. Ч. Ч. *Томсон* кәшф етмишдир (1897). Е.-нун јүкү $e=1,60220 \cdot 10^{-19}$ *К*, күтләси $m_e=9,10965 \cdot 10^{-31}$ *кг*$=0,511004$ *Мев*-дир. Е. атомун електрон өртүјүнү әмәлә кәтирир. Атомдакы Е.-ларын сајы елементин атом нөмрәсинә бәрабәрдир.

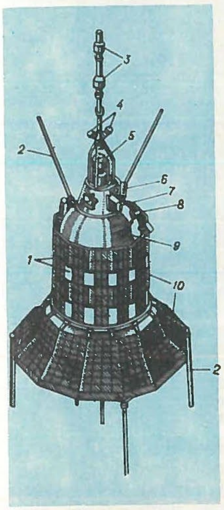
Атомларын спектр хәтләринин инчә гурулушунун тәдгиги көстәрди ки, Е. хүсуси механики моментә—спинә ($\frac{1}{2}\hbar$-а бәрабәрдир, $\hbar=\frac{h}{2\pi}$, *h*—*Планк сабити*) вә она ујғун $\mu_e \approx \mu_0 = \frac{eh}{2mc}$ (μ_0—Бор магнетонудур) хүсуси магнит моментинә маликдир. Е. *Ферми—Дирак статистикасына* табедир. Лакин, һидрокенин спектр хәтләринин ифрат инчә гурулушунун өлчүлмәси көстәрди ки, $\mu_e \neq \mu_0$ (даһа дәгиг $\mu_e=1,00115965\mu_0$). Нисбәтән ағыр зәррәчикләр (протон, нејтрон, π—мезонлар вә с.) дахили гурулуша маликдир. Лакин Е.-ун дахили гурулушу һаггында һәләлик һеч бир тәчрүби мә'лумат јохдур. Буна бахмајараг Е. $r_0=2,81777 \cdot 10^{-13}$ *см*-ә бәрабәр «електронун классик радиусу» илә сәчијјәләнир.

Е.-ун антизәррәчији позитрондур. О, *елементар зәррәчикләрин* лептонлар групуна дахилдир. Е. башга зәррәчикләрлә електромагнит вә зәиф гаршылыглы тә'сирләрдә олур. Е.-ун релјативистик квант нәзәријјәсини П. А. *Дирак* вермишдир. Елм вә техникада Е. кетдикчә бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Мүхтәлиф нөв сүр'әтләндиричиләрдә јүксәк енержиләрә гәдәр сүр'әтләндирилмиш интенсив Е. дәстәләри елементар зәррәчикләрин вә нүвәләрин тәбиәтинин өјрәнилмәсиндә әсас васитәләрдән биридир. Кичик енержили Е.-лардан исә радиоелектротехникада вә техниканын бир чох башга саһәсиндә кениш истифадә едилир. Е., јүклү зәррәчик кими, Вилсон камерасы, Һејкер—Мүллер сајғачы, Черенков сајғачы вә с. васитәсилә мүшаһидә олунур.

Əд.: Дирак П. А., Принцип квантовой механики, М., 1960; Ахиезер А. И., Берестецкий В. Б., Квантовая электродинамика, М., 1969; Мякишев Г. Я., Элементарные частицы, М., 1973.

«ЕЛЕКТРО́Н» — Јерин дахили вә харичи радиасија гуршагларыны ејни заманда тәдгиг етмәк үчүн бир дашыјычы

ракет васитәсилә мүхтәлиф јүксәкликли орбитләрә чыхарылан ики совет сүн'и Јер пејкиндән ибарәт системләрин ады. ССРИ-дә belə системләрдән биринчиси («Е.-1» вә «Е.-2») 1964 ил јанварын 30-да, икинчиси («Е.-3» вә «Е.-4») 1964 ил ијулун 11-дә бурахылмышдыр. «Е.»

Јерин «Електрон-2» сүн'и пејки: *1*—истилик тәнзимләмә системинин жалүзиләри; *2*—антеналар; *3*— магнитометрләр; *4*—күнәш оријентасијасы вериҹиләри; *5*—кичик енержили зәррәҹикләрин енеркетик спектрини өјрәнән анализатор; *6*—космик шүаларын кимјәви тәркибини өјрәнән ҹиһаз; *7*—радиасија гуршағы електронларынын енеркетик спектрләрини өјрәнән ҹиһаз; *8*—күтлә спектрометри; *9*—һерметик көвдә; *10*—күнәш батарејалары.

системләри, космик кәмиләрин учушу заманы радиасија тәһлүкәсизлијини тә'мин етмәк үчүн чох әһәмијјәтли олан Јерин радиасија гуршағы вә магнит саһәси һаггында кениш мә'лумат әлдә етмәјә имкан вермишдир.

ЕЛЕКТРО́Н ВОЛТМЕТРИ—електрон блокларындан (дүзләндириҹидән, күчләндириҹидән) вә сабит ҹәрәјанлы өлчән механизмдән ибарәт електрон ҹиһазы. Е.в.-нин тә'сир едән вә орта кәркинликләри өлчән, һәмчинин кәркинлијин амплитуд гијмәтини өлчән нөвләри вар. Импулс волтметрләри дә Е.в.-нә аиддир. Бу груп волтметрләрдән гысамүддәтли (0,1—300 *мксан*) импулс амплитудларынын өлчүлмәсиндә истифадә едилир. Өлчмә һәдләринин кенишләндирилмәси кәркинликбөләнләрлә әлдә едилир. Е.в.-нин әсас үстүнлүкләри: ҹиһазын иши үчүн демәк олар ки, енержи сәрф олунмур вә тезлик диапазону кенишдир.

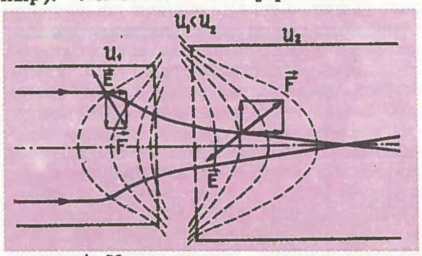
ЕЛЕКТРО́Н ЕМИССИЈАСЫ — електронларын бәрк вә бә'зи маје ҹисимләри тәрк едәрәк вакуум вә ја газ мүһитинә чыхмасы һадисәси. Ҹисимләри гыздырмагла (*термоелектрон емиссијасы*), електромагнит далғалары илә тә'сир етмәклә (фотоелектрон емиссијасы), онларын сәтһини механики е'мал етмәклә (екзоелектрон емиссијасы), јүклү зәррәҹикләрлә бомбардман етмәклә (*икинҹи електрон емиссијасы*) електронлара, ҹисми тәрк етмәк үчүн лазым олан әлавә енержини вермәклә Е.е. јаратмаг олар. Бунлардан башга чох күчлү електрик саһәсинин тә'сири илә дә Е.е. (автоелектрон емиссијасы) алмаг мүмкүндүр. Сүр'әтләндириҹи електрик саһәси чыхыш ишини азалтмагла дојма ҹәрәјанынын артмасына сәбәб олур (Шотки еффекти). Техникада Е.е. һадисәсиндән кениш истифадә олунур. Е.е. мәнбәји кими, металлар, јарымкечириҹиләр вә маје ҹивә ишләдилир.

Әд.: Добрецов Л. Н., Гомоюнова М. В., Эмиссионная электроника, М., 1966; Калашников С. Г., Электричество, 4 изд., М., 1977.

ЕЛЕКТРО́Н ЛАМПАСЫ — *електровакуум ҹиһазы*; ичәрисиндә хүсуси електродлар (торлар) васитәсилә идарә олунан електронлар сели јарадылыр. Биртәрәфли кечириҹилик хассәсинә малик олан ән садә 2-електродлу Е.л.-ндан (диоддан) *детектор* вә *кенотрон* кими истифадә едилир. 3-електродлу Е.л.-нда (*триодда*) идарәедиҹи тор потенсиалынын аз дәјишмәси анод ҹәрәјанын хејли дәјишмәсинә сәбәб олур. Триодун бу хассәсиндән, һәмчинин електродлары чох олан Е.л.-ларындан (тетродлар, пентодлар вә с.) електрик рәгсләринин кенерасијасы вә күчләндирилмәси үчүн истифадә олунур. Конструктив ҹәһәтдән Е.л. шүшә, метал-шүшә, метал-керамика, јахуд керамикадан һазырланмыш вә ичәрисиндә вакуум (10^{-7} *мм ҹ.сут.*) јарадылмыш, һәмчинин електродлар (анод, катод вә тор) гојулмуш гапалы һерметик балондан ибарәт системдир. Зәиф-күчлү лампаларын аноду никел, молибден вә танталдан, күчлү Е.л.-нын аноду исә мис вә ја ковардан (тәркибиндә 18% кобалт вә 29% никел олан дәмир әсаслы әринти) һазырланыр. Е.л.-нын катоду исә адәтән волфрамдан һазырланыр.

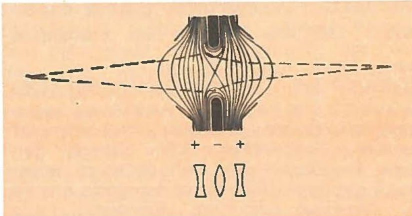
Әд.: Каганов И. Л., Сәнаје електроникасы, Б., 1966; Клейнер Э. Ю., Основы теории электронных ламп, М., 1974; Дулин В. Н., Электронные приборы, 3 изд., М., 1977.

ЕЛЕКТРО́Н ЛИНЗАСЫ—јүклү зәррәҹикләри фокуслама хассәсинә малик статик електрик вә магнит саһәләри јарадан електрон-оптик систем. Е.л.-нын тә'сир принсипи беләдир (шәк. 1); линзанын сол јарысында тә'сир едән гүввәнин оха перпендикулјар топлананы електронлары оха доғру сыхыр вә трајекторија кет-кедә оха јахынлашыр (електрон сели фокусланыр). Линзанын сағ јарысында исә

Шәк. 1. Ики коаксиал силиндр васитәсилә алынан електрик саһәсиндә силиндрин охуна паралел истигамәтдә һәрәкәт едән електрон селинин трајекторијасы.

електронлара онлары охдан узаглашдыран гүввә тә'сир едир (електрон сели сәпилир). Лакин, јолун биринчи јарысында електронун сүр'әти нисбәтән кичик олдуғундан електрик саһәси она даһа узун мүддәт тә'сир едир вә бу һиссәдә мејл икинчи һиссәдәкинә нисбәтән бөјүк алыныр. Бу сәбәбдән линзанын фокуслајыҹы хассәси онун сәпиҹи хассәсиндән күчлү олур вә електрон сели фокусланыр. Електрон оптикасында оха нәзәрән симметрик електрик саһәси јарадан електронлардан даһа чох истифадә едилир. Електрон линзалары ики нөвдүр: електростатик линзалар вә магнит линзалары. Електростатик линзалар бир вә бир нечә електроддан ибарәтдир. Бу електродлара мүхтәлиф потенсиал верилир. Електростатик линзаларын бир нечә нөвү вар: 1) иммерсион линза—кәнар електродларын потенсиаллары бир-бириндән фәргләнән линза; 2) тәк линза—кәнар електродларын потенсиаллары бир-биринә бәрабәр олан үч електродлу линза (шәк. 2); 3) катод линза-

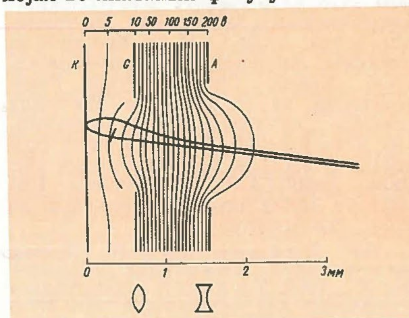

Шәк. 2.

лары вә ја иммерсион објектив катод линзанын саһәсиндә јерләшир (шәк. 3). Електростатик линзаларда фокус мәсафәләринин нисбәти линзанын сағ вә солундакы потенсиалларын квадрат көкүнүн нисбәтинә бәрабәрдир:

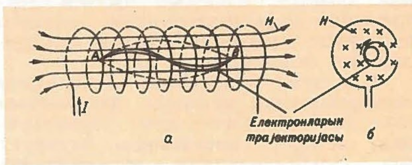
$$f_b/f_a=\sqrt{U_bU_a}$$

Тәк линзаларда $U_b=U_a$. олдуғундан $f_a=f_b$. Магнит линзалары ики ҹүрдүр. Узун магнит линзаларында ҹисим, хәјал вә линзанын фокусу магнит саһә-

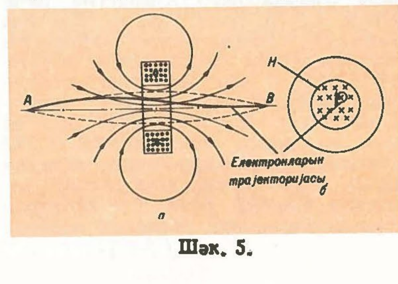
Шәк. 3.

синдә олур. Гыса магнит линзасында исә магнит саһәси фәзада кичик бир һәҹм тутур вә ҹисим, хәјал вә фокус саһәдән кәнарда јерләшир. Узун магнит линзасы узун соленоид (шәк. 4), гыса магнит линзасы исә диаметри узунлу-

Шәк. 4.

ғундан бөјүк олан сарғаҹ васитәсилә алыныр (шәк. 5). Магнит линзаларынын фокус мәсафәләри зәррәҹијин хүсуси јүкүндән асылыдыр: хүсуси јүк кичик олдугча фокус мәсафәси бөјүк олур. Електронларын сүр'әти

Шәк. 5.

магнит гүввә хәтләри илә јалныз чох кичик бучаг әмәлә кәтирдикдә узун магнит линзасы фокуслајычы тә'сир көстәрир. Онун фокус мәсафәси $f=\frac{2\pi}{B}\sqrt{\frac{2mU}{e}}$-дир (бурада B—магнит индуксијасы, U—сүр'әтләндиричи потенсиал, $\frac{e}{m}$ хүсуси јүкдүр: бах *Електрон оптикасы*).

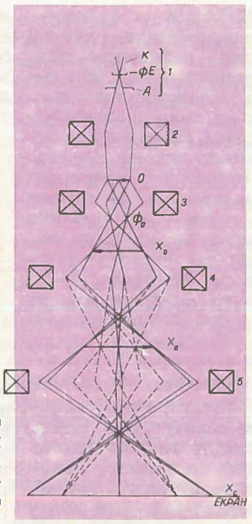
ЕЛЕКТРО́Н МИКРОСКОПИ́ЈАСЫ (биолокијада) — *електрон микроскопу* тәтбиг олунан елми-тәдгигат методу. Биолокија, тибб, кимја, физика вә дикәр елм саһәләриндә истифадә олунур: 1934 илдә Америка алими Л. Мартон електрон микроскопунда биоложи објектләрин ултрагурулушуну өјрәнмәјин мүмкүн олдуғуну көстәрдикдән сонра инкишафа башламышдыр. Тәдгиг едилән објектдән әввәлчә хүсуси кәсикләр һазырланыр, електрон микроскопунда јахшы көрүнмәси үчүн онлар ағыр металларын (уран, гурғушун, волфрам вә с.) бирләшмәләри илә ишләнир. Објектин електромикроскопик хәјалыны алмаг лазым кәлдикдә чиһазын флүоресенсијаедичи екраны кәнар едилир, електронлар бирбаша фотоловһәнин үзәринә јөнәлдилир.

Азәрб.ССР-дә Е.м. методундан илк дәфә 1958 илдә Азәрб. Вирусолокија, Микробиолокија вә Кикијена Ин-тунда, даһа сонра Азәрб.ССР ЕА Кенетика вә Селексија Ин-тунда, Н. Нәриманов ад. Азәрб. Дөвләт Тибб Ин-тунда, Рентгенолокија вә Радиолокија Ин-тунда истифадә олунмаға башланмышдыр. Е.м. методу Азәрб. Елми-Тәдгигат Јатарлыг Ин-тунда, Офталмолокија Интунда, Азәрб.ССР ЕА Ботаника Интунда вә дикәр елми мүәссисәләрдә дә тәтбиг едилмишдир.

Әд.: Хејденрајх Р., Основы просвечивающей электронной микроскопии, М., 1966; Уилки Б., Электронная микроскопия для начинающих, М., 1975.

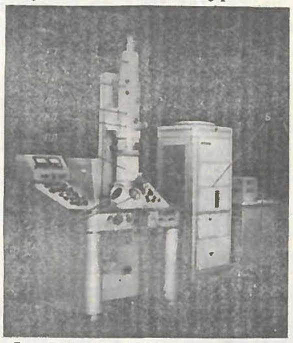
ЕЛЕКТРО́Н МИКРОСКОПУ — чох кичик објектләрин јүз мин дәфәләрлә бөјүдүлмүш хәјалыны алыб онлары тәдгиг етмәк үчүн ишләдилән чиһаз. Ади ишыг микроскопларындан фәргли олараг Е.м.-нда објектин хәјалы ишыг шүалары илә дејил, електрон дәстәси илә алыныр. Електрон дәстәси електростатик вә ја електромагнит линзалар васитәсилә мүәјјән истигамәтә јөнәлдилир вә фокусланыр.

Е.м.-нун ајырдетмә габилијјәти електронларын де-Бројл далғасынын (бах *де Бројл далғалары*) узунлуғундан, де-Бројл далғасынын узунлуғу исә сүр'әтләндиричи кәркинликдән асылыдыр. Лакин Е.м.-нун ајырдетмә габилијјәти ишыг вә електрон далғаларынын узунлуглары нисбәти илә мүтәнасиб олараг артмыр вә ишыг микроскопундакындан јалныз 100—1000 дәфә чохдур. Бу мәһдудијјәт електрон оптикасы системинә хас олан тәһрифләрлә әлагәдардыр. Ајырдетмә габилијјәти 1,5 Å олан мүасир Е.м.-нда алынмыш фотошәкилдә ајры-ајры атомлары ајдын сечмәк олур. Мүхтәлиф нөв Е.м. вар: шүакечән, емиссијалы, әкситдиричи, күзкүлү, көлкәли вә торлу. Шүакечән Е.м. ән бөјүк ајырдетмә габилијјәтинә (1,5Å) маликдир. Белә микроскопда објектин хәјалы ондан кечән електронлар васитәсилә алыныр (шәк. 1). Електрон топунун көзәрмиш телиндән гопмуш електронлар сүр'әтләндириләрәк топлајычы електрон линзасы васитәсилә О објекти үзәринә көндәрилир. Објектив васитәсилә аралыг линзанын чисим мүстәвиси үзәриндә, објектин 20—30 дәфә бөјүдүлмүш илк хәјалы алыныр. Сонра хәјал ардычыл олараг аралыг вә проjексија линзалары илә бөјүдүләрәк көзлә мүшаһидә едилмәк үчүн флүоресенсијаедичи екрана верилир. Е.м.-нун ишыгланма системи линзалар вә фотокамера ичәрисиндә 10^{-4}—10^{-5} *мм ч.сүт.* тәзјигә малик вакуум јаратмаг мүмкүн олан сутунда јерләшдирилир. Електрон дәстәсинин енержиси нә гәдәр чох оларса, електронлар тәдгиг едилән нүмунәдән кечәркән бир о гәдәр аз зәифләјир. Буна көрә дә сүр'әтләндиричи кәркинликдән асылы олараг тәдгиг олунан објекти галын көтүрмәк мүмкүндүр. Е.м.-нда објектдән кечән електронларын дифраксија мәнзәрәсини (електронограм) дә алмаг олур. Аралыг линзанын сарғыларындан кечән чәрәјаны тәнзим етмәклә, објективин арха фокал мүстәвисиндә алынмыш дифраксија мәнзәрәсини проjексија линзасы васитәсилә бөјүдүлмүш һалда екрана вермәк вә фотоловһә үзәринә көчүрмәк мүмкүндүр. Бу һалда објективин дифраксија олунмуш шүаларын јолуну кәсән апертур диафрагмасы кәнара чәкилир. Хүсуси диафрагма васитәсилә нүмунәнин истәнилән һиссәсиндән електронограм алмаг олур. Буна микродифраксија үсулу дејилир. Објект үзәринә дүшән електрон дәстәсини мејл етдирмәк, ону мүәјјән бучаг алтында әјмәк, фырлатмаг, маддәни мүхтәлиф темп-рларда вә газ мүһитиндә тәдгиг етмәк, һәмчинин кичик сүр'әтли ион вә електронларла шүаландырмаг үчүн мүасир електрон микроскоплары әлавә гурғу вә ләвазиматларла тә'мин олунур. Сүр'әтләндиричи кәркинлијин гијмәтиндән асылы олараг шүакечән електрон микроскоплары шәрти олараг ики јерә бөлүнүр; јүксәк кәркинликли (5—200 *кв*) вә ифрат јүксәк кәркинликли (400—1500 *кв*). Ифрат јүксәк кәркинликли микроскоплар нисбәтән галын објектләри (металлар үчүн бир нечә микрон) тәдгиг етмәјә имкан верир. Лакин, белә микроскоплар чох баһа баша кәлир вә онлар үчүн хүсуси бина-

Шәк. 1. Шүакечән електрон микроскопунда шүаларын јолу: бүтөв хәтләрлә — хәјал режиминдә, гырыг хәтләрлә исә дифраксија режиминдә көстәрилмишдир. *1*—електрон топу, *К* катод, *ФЕ* - фокуслајычы електрод, *А*—анод; *2*—топлајычы линза; *3*—објектив линза; *О*—објект; $Ф_0$—објективин арха фокал мүстәвиси. X_0—објектин хәјал мүстәвиси (бу мүстәви үзәриндә селекторлу диафрагма јерләшир); *4*—аралыг линза; X_a аралыг хәјал; *5*—проjексија линзасы; X_c—сон хәјал.

лар тәләб олунур. Шүакечән «УВМВ-100 В» типли Е.м.-нун (шәк. 2) ајырдетмә габилијјәти 8Å, сүр'әтләндиричи кәркинлији исә 100 *кв*-дур.

Шәк. 2. «УЭМВ-100В» типли шүакечән совет микроскопу (кәркинлик мәнбәји илә бирликдә); *П*—мүшаһидә үчүн пәнчәрәләр; *Б*—кәркинлик мәнбәји; *ЕТ*—електрон топу; *ТЛ*—топлајычы линза; *ОЛ*—објектив линза, *КО*—објектләр үчүн камера, *ПЛ*—аралыг вә проjексија линзалары.

Бә'зи һалларда тәдгиг олунан објектин өзү електрон мәнбәји олур вә һәмин електронлары сүр'әтләндириб мүәјјән линзалар системиндән бурахмагла нүмунәнин бөјүдүлмүш хәјалыны алмаг мүмкүндүр. Бу принсиплә ишләјән микроскоплар емиссијалы микроскоплар адланыр. Емиссијалы електрон микроскоплары синфинә мәнсуб олан електрон проjекторунда исә електронларын емиссијасы күчлү електрик саһәсинин тә'сири илә баш верир. Емиссијалы Е.м.-нун ајырдетмә габилијјәти 200—300 Å-дир.

Әкситдиричи Е.м.-нда исә нүмунәнин хәјалы ондан сәпилән електронлар васитәсилә алыныр. Шүакечән Е.м.-нда олдуғу кими бурада дә нүмунә сүр'әтләндирилмиш електронларла шүаландырылыр. Әкситдиричи Е.м.-нда хәјалын әмәлә кәлмәси сәтһин микрорелјефиндән асылы олараг електронларын ондан мүхтәлиф чүр сәпилмәси илә әлагәдардыр. Белә микроскопларын ајырдетмә габилијјәти 300—350Å-дир.

Күзкүлү Е.м.-ндан истифадә едәрәк нүмунәнин сәтһиндә потенсиалын пајланмасыны өјрәнмәк олар. Бу микроскопларда електронлар билаваситә нүмунәдән дејил, потенсиалы катодун потенсиалына јахын олан әкситдиричи сәтһдән сәпилир. Нүмунәнин орта потенсиалы катодун потенсиалына бәрабәр олдугда, микроскоп објектин сәтһиндәки кичик дәјишмәләрә хүсусилә һәссас олур. Күзкүлү микроскопун башга микроскоплардан үстүнлүјү ондан ибарәтдир ки, бурада нүмунә гызмыр. Белә микроскопларын ајырдетмә габилијјәти 1000 Å-дир. Көлкәли Е.м.-нда нүмунә үзәринә назик електрон зонду көндәрилир вә зонд васитәсилә екранда објектин бөјүдүлмүш, көлкәли хәјалы алыныр. Көлкәли микроскопларын ајырдетмә габилијјәти зондун диаметриндән асылыдыр вә бир нечә јүз ангстремдән аз олмур. Торлу Е.м. исә һәм галын, һәм дә електронлар үчүн шәффаф олан објектләри тәдгиг етмәјә имкан верир. Ишыгланма системиндә алынмыш вә линзалар системиндән кечмиш назик електрон зонду нүмунә үзәриндә һә-

рәкәт етдирилир. Галын нүмунәләрин сәтһиндән сәпилән вә назик тәбәгәләрдән кечән електронлар хүсуси детекторларла гејд олунур, күчләндириләрәк кинескопа верилир. Кинескопда електрон шүасы објект үзәринә дүшән електрон зонду илә синхрон олараг ачылыр вә флүоресенсијаедичи екрана верилир. Бу микроскопларын ајырдетмә габилијјәти 200 Å-ә јахындыр.

Емиссијалы, әкседиричи, күзкүлү, көлкәли вә торлу микроскоплар исә електронлар үчүн шәффаф олмајан галын нүмунәләрин сәтһини тәдгиг етмәк үчүн ишләдилир.

Бә'зи микроскопларда нүмунәнин бөјүдүлмүш хәјалы ионлар васитәсилә алыныр. Бунлар **ион микроскоплары** адланыр. Ионларын де-Бројл далғасынын узунлуғу електронлара нисбәтән кичик олдуғундан, ион микроскопларынын ајырдетмә габилијјәти

Шәк. 3. Лејкоз вирусу.

Е.м.-на нисбәтән бөјүк олур. Нәзәри һесабламалар көстәрир ки, Li ионлары илә ишләјән ион микроскопларынын ајырдетмә габилијјәтини 0,5Å-ә чатдырмаг мүмкүндүр. Ион микроскопларынын чатышмајан чәһәти ионларын маддә илә гаршылыглы тә'сирдә олмасыдыр. Е.м. илә апарылан тәдгигат ишләри әсасында ситолокија вә микробиолокијада бөјүк елми нәтичәләр әлдә едилмиш, биолокија вә с. елмләрин јени саһәләри мејдана кәлмишдир. Мәс., Е.м.-нун көмәји илә чанлы вирус

Шәк. 4. Ағ мишовул нејрону.

(шәк. 3) вә фагларын чохалмасы әтрафлы өјрәнилмиш, һүчејрәјә дахил олдугда онларын инчә морфолоки хүсусијјәтләри ашкар едилмиш, һәјат фәалијјәтләри илә әлагәдар олан мүхтәлиф просесләри тәдгиг етмәк мүмкүн олмушдур. Бу тәдгигатлар көстәрмишдир ки, вируслар вә фаглар гурулуш е'тибарилә мүрәккәб чохөлчүлү симметријаја малик олан кристал гурулушлара бәнзәјир.

Микроб вә бактеријаларын гурулушу һаггында тәсәввүрләрин кенишләнмәсиндә дә Е.м.-нун ролу бөјүкдүр. Мүәјјән едилмишдир ки, битки вә һејван һүчејрәләри фибрилл, дәнәчик, мембран вә һиссәчикләрдән (шәк. 4) тәшкил олунмушдур. Бу һиссәчикләр морфолоки вә функсионал бахымдан бир-бири илә сых әлагәдә олуб, һүчејрәдә чох мүрәккәб шәкилдә низамланмышлар. Беләликлә, мүхтәлиф һүчејрәләрин гурулушунда чохлу үмуми чәһәтләр олдуғу мүәјјән едилмишдир. Металшүнаслыгда Е.м.-ндан истифадә едәрәк, атом мүстәвиләринин хәјалы ајырд едилмиш, метал вә әринтиләрдә дислокасија шәкилләри алынмыш (шәк. 5 *а*), е'малетмәнин мүхтәлиф анларында әринтиләрин гурулушу өјрәнилмишдир (шәк. 5 *б*, *в*).

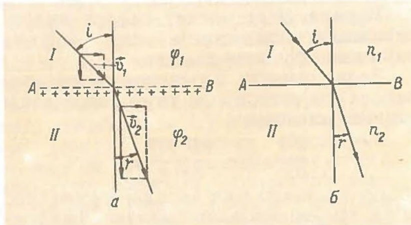
Әд.: Әфәндијев Һ. Ә., Електронларын дифраксијасы вә онун тәтбиги, Б., 1963; Электронная микроскопия, под ред. А. А. Лебедева, М., 1954; Электронная микроскопия тонких кристаллов, пер. с англ., М., 1968; Кельман В. М., Явор С. Я., Электронная оптика, Л., 1968; Утевский Л. М., Дифракционная электронная микроскопия в металловедении, М., 1973.

Шәк. 5. Метал објектләрин електрон микрофотографијасы; *а*—пластик деформасија олунмуш дәмирдә кристал гәфәсин хәтти дефектләри (дислокасијалар); 40000 дәфә бөјүдүлмүшдүр; *б*—табланмыш конструксија поладынын гурулушу; 18000 дәфә бөјүдүлмүшдүр; *в*—таблама вә тәбәксилтмә конструксија полады зәррәләриндә дахили вә сәрһәд боју карбидләрин ајрылмасы; 10000 дәфә бөјүдүлмүшдүр. (*а*) вә (*б*) електронлар назик (1500—2000 Å) метал тәбәгәләриндән кечдикдә, (*в*) исә карбид һиссәчикләри әлавә едилмиш көмүр реплика васитәсилә алынмышдыр.

ЕЛЕКТРОН МУСИГИСИ—електрик кенераторлары васитәсилә алынан вә билаваситә магнитофон лентинә јазылан сәсләрдән ибарәт мусиги. Бу сәсләр чох заман електрик аләтләри, ән'әнәви мусиги аләтләринин вә мүғәннинин сәсинә ујғунлашдырылыр. Техники мусигинин нөвләриндән олан Е.м. хүсуси електрон студијаларында јарадылыр. Сәс елементләринин сечилмәси (магнитофон лентинә јазылмасы), онларын ишләнмәси (деформасија, модификасија, трансформасија) вә композисијасы Е.м.-нин јарадылмасында әсас техники әмәлијјатлардыр. Е.м.-ндә мүәјјән учалыглы сәсләрлә јанашы, дәјишән вә гејри-мүәјјән учалыглы сәсләрдән—микротонлардан да истифадә едилир. Е.м.-ндән кинофилм, драм тамашалары вә радио верилишләринин мусиги тәртибатында истифадә олунур.

ЕЛЕКТРОН ОПТИКАСЫ—јүклү зәррәчикләрин електрик вә магнит саһәләриндә һәрәкәтини өјрәнән елм саһәси. Бу һәрәкәт ишығын гејри-бирчинсли оптик мүһитдә јајылмасы кимидир. Буна көрә дә ишыг оптикасынын әсас термин вә ганунлары Е.о.-на көчүрүлмүшдүр. Јүклү зәррәчикләрин електрик вә магнит саһәләриндә һәрәкәтини билаваситә өјрәнмәклә дә бу ганунлары алмаг олар. Е.о. електровакуум чиһазларына (електрон лампалары, електрон-шүа борусу, телевизија чиһазлары, мүхтәлиф нөв сүр'әтләндиричиләр, бета-спектрометр вә күтлә спектрометрләри, електрон микроскоплары вә с.) олан тәләбатла әлагәдар инкишаф етмишдир. Е.о. ики һиссәдән ибарәтдир: һәндәси Е.о. вә физики Е.о. Һәндәси Е.о.-нда електрон-шүа дәстәси дедикдә, електронларын һәрәкәт трајекторијалары чохлуғу нәзәрдә тутулур. Физики Е.о. електронларын далға тәбиәтинә әсасланыр.

Шәк. 1.

Електромагнит саһәсинин електрон-оптик сындырма әмсалы һәм координатлардан, һәм дә зәррәчијин һәрәкәт истигамәтиндән асылыдыр, јә'ни електромагнит саһәси гејри-бирчинсли вә анизотропдур. Потенсиаллары бир-бириндән фәргләнән ики саһәнин сәрһәдиндә електрон шүасы сыныр (шәк. 1). Електрик саһәсинин тә'сири нәтичәсиндә електронларын сүр'әтинин јалныз нормал топлананынын гијмәти дәјишир, танкенсиал топлананынкы исә сабит галыр. Бу шәртдән електрон-оптик сынма гануну (ишыг оптикасында олдуғу кими) алыныр:

$$\frac{\sin i}{\sin r}=\sqrt{\frac{V_2}{V_1}}=\frac{n_2}{n_1}$$

(бурада V_1 вә V_2 сүр'әтләндиричи потенсиаллардыр).

Бу ганундан истифадә едәрәк јүклү зәррәчикләрин електрик саһәсиндә һәрәкәт трајекторијасы тә'јин едилир. Ишыг оптикасында әсасән симметрија оху олан оптик системләрдән истифадә едилир. Е.о.-нда исә фырланма симметријасына малик електромагнит саһәләри кениш тәтбиг олунур. Белә саһәләрдә симметрија охуна јахын областда һәрәкәт едән вә сүр'әтләри бу охла чох кичик бучаг әмәлә кәтирән електронлар (параксиал електронлар) васитәсилә дүзкүн електрон-оптик хәјал алмаг олур.

Фырланма симметријалары саһәләр нәзәријјәсиндә параксиал електронларын трајекторијасы үчүн ашағыдакы диференсиал тәнлик алыныр:

$$\frac{d^2r}{dz^2}+\frac{\Phi'}{2\Phi}\frac{dr}{dz}+\frac{\Phi''}{4\Phi}\cdot r=0$$

(бурада r—симметрија оху z-дән олан мәсафә, Φ, Φ', Φ'' исә симметријалы саһәләр үчүн доғру олан $V(r, z) = \Phi(z)-\frac{r^2}{4}\Phi''(z)+\cdots$ сырасыны тә'јин едән $\Phi(z)$ функсијасы вә онун биринчи вә икинчи төрәмәләридир).

Бу, һәндәси Е.о.-нда електростатик саһәнин әсас тәнлијидир. Бу тәнликдән ашағыдакы нәтичәләр алыныр:

1) трајекторијанын тәнлијинә күтлә вә јүк дахил олмадығына көрә мүхтәлиф күтләли вә јүклү зәррәчикләр електрик саһәсиндә ејни трајекторијалар чызыр; електрон вә мәнфи јүклү ионларын һәрәкәт трајекторијасы ејнидир.

2) потенсиалын гијмәтини k дәфә дәјишдикдә трајекторија дәјишмир.

3) електрон-оптик системин өлчүләри k дәфә дәјишдикдә трајекторија да k дәфә дәјишир.

Фырланма симметријалы магнит саһәсинин вектор потенсиалы да симметрија охундан һесабланан мәсафәнин тәк дәрәчәси дахил олан сыра шәклиндә верилә билир:

$$A(z, r)=\frac{r}{2}\,B(z)-\frac{r^3}{16}\,B''(z)+\cdots$$

Бурада $B(z)$ магнит саһәси индуксијасынын симметрија оху бојунча пајланма функсијасыдыр.

Белә саһәдә параксиал електронларын трајекторијасы үчүн ашағыдакы тәнлик алыныр:

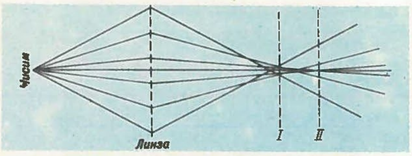
$$\frac{d^2r}{dz^2}=-\frac{eB^2(z)}{8mv_0}\,r$$

Бу тәнликдә r-ин әмсалы мүсбәтдир, јә'ни трајекторијалар саһәдән чыхдыгдан сонра z охуну мүәјјән нөгтәдә кәсәчәк. Демәли, фырланма симметријалы магнит саһәси дә фокуслајычы хассәјә маликдир.

Шәк. 2.

Оптик системләрдә мүшаһидә олунан аберрасијалар електрон-оптик системләрдә дә мүшаһидә олунур. Хроматик аберрасија катоддан чыхан електронларын сүр'әтләринин мүхтәлиф олмасы нәтичәсиндә јараныр. Бөјүк сүр'әтли електронлар симметрија охуну електрон линзасындан даһа узагда кәсир. Она көрә дә хәјал јајылмыш алыныр (шәк. 2). Бу нөв аберрасијаны азалтмаг үчүн ашағы темп-рлу катоддан вә даһа бөјүк сүр'әтләндиричи потенсиалдан истифадә едилир. Сферик аберрасијанын јаранмасына сәбәб електрон линзасынын фокус мәсафәсинин трајекторијанын оптик охдан олан мәсафәсиндән асылы олмасыдыр (шәк. 3). Трајекторијасы оптик охдан узаг олан електронлар оптик оху линзаја даһа јахын јердә кәсир. Параксиал електронлардан истифадә етмәклә бу аберрасија арадан галдырылыр.

Шәк. 3.

Әд.: Кельман В. М., Явор С. Я., Электронная оптика, Л., 1968; Арцимович Л. А., Лукьянов С. Ю., Движение заряженных частиц, М., 1972.

ЕЛЕКТРО́Н СӘНАЈЕСИ — електрон чиһазлары истеһсал едән машынгајырма саһәси. Мәһсуллары: интеграл схемләр, јарымкечиричи, електровакуум вә пјезокварс чиһазлары, квант, криокен вә оптоелектроника мә'мулатлары, һәмчинин резистор, конденсатор вә с. радиокомпонентләр, хүсуси технолоҗи аваданлыг, ләвазимат вә материаллар истеһсал едир. *Елми-техники тәрәггинин* сүр'әтини мүәјјән едән сәнаје саһәләриндән биридир. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра јарымкечиричиләр електроникасынын, микроелектрониканын, криокен техниканын, оптоелектрониканын вә с.-нин инкишаф етдији *елми-техники ингилаб* шәраитиндә јаранмышдыр (бах *Електроника*). Ичтимаи әмәк бөлкүсүнүн вә истеһсалын ихтисаслашдырылмасынын дәринләшдирилмәси просесиндә Е.с. *радио сәнајеси* вә *електротехника сәнајесиндән* ајрылараг мүстәгил саһәјә чеврилмишдир. Е.с. мәһсулларындан елм вә техниканын мүхтәлиф саһәләриндә (космосун өјрәнилмәси, радиофизика, кибернетика, тәбабәт вә с.-дә), сәнаједә, к.т.-нда, нәгл.-да мүасир идарәетмә системләринин, радиотехники гурғуларын, автоматлашдырма чиһаз вә васитәләринин јарадылмасында вә мүдафиә мәгсәдләри үчүн истифадә олунур. Е.с. истеһсалын јүксәк сәвијјәдә тәмәркүзләшмәси, ихтисаслашмасы вә кооперасијалашмасы илә фәргләнир. Ленинград Истеһсалат Бирлији «Светлана», Москва Електрик Лампалары Заводу вә с. Е.с.-нин ихтисаслашдырылмыш ири мүәссисәләридир. Азәрб. ССР-дә Е.с.-нин бир сыра саһәләри јарадылмышдыр.

Х.т.-нын вә сәнајенин дикәр саһәләринә нисбәтән Е.с. даһа јүксәк сүр'әтлә инкишаф едир. 1966—79 илләрдә ССРИ-дә Е.с. истеһсалынын һәчми бир нечә дәфә артмышдыр. Е.с.-ндә истеһсалын тәкмилләшдирилмәсинин әсас јоллары јүксәк мәһсулдар аваданлыг вә апаратлар, автоматлашдырылмыш хәтләр јарадылмасы әсасында комплекс механикләшдирмә вә автоматлашдырма, һәмчинин габагчыл елми-техники наилијјәтләрә әсасланан мүтәрәгги технолоҗи просесләрин тәтбигидир. Харичи социалист өлкәләриндә дә електрон техникасы чох инкишаф етмишдир. АДР, ЧССР, ЈСФР, ПХР-дә интеграл микросхемләр, ПХР, ЧССР, РСР, АДР-дә кинескоплар, ПХР, АДР, ЧССР, БХР-дә резисторлар; ПХР, АДР, Мач.ХР, БХР-дә конденсаторлар бурахылыр. Инкишаф етмиш капитализм өлкәләриндә Е.с. јүксәк сәвијјәјә чатмышдыр; истеһсалын вә елми тәдгигатларын јүксәк дәрәчәдә инһисарлашмасы вә тәмәркүзләшмәси (хүсусилә АБШ-да) илә фәргләнир.

Әд.: Опыт организации и работы хозрасчетных объединений в промышленности, Сб. статей, Л., 1970; Экономика, организация и планирование электронной промышленности, М., 1976; Экономика электронной промышленности, М., 1976.

ЕЛЕКТРО́Н СҮР'ӘТЛӘНДИРИЧИСИ—бах *Јүклү зәррәчикләр сүр'әтләндиричиси.*

ЕЛЕКТРО́Н ТЕЛЕСКОПУ—електрон-оптик чевиричидән вә телевизија мүшаһидә техникасындан ибарәт систем. Көј чисимләрини мүшаһидә етмәк үчүндүр. Елмә електрон микроскопуна охшар дахил едилмишдир (1940—50 илләрдән истифадә олунур). Е.т. илә көј чисминин хәјалы күчләндирилир. Бу, кичик телескопун имканларыны јүксәлдир (50 *см*-лик телескоп 2 *м*-лик телескопу әвәз едә билир вә с.). Е.т. илә ән зәиф көј чисимләри, онлардакы гысамүддәтли физики просесләр мүшаһидә едилир.

ЕЛЕКТРОН ЧИҺАЗЛАРЫ—бах *Електровакуум чиһазлары.*

ЕЛЕКТРО́Н-ВОЛТ — атом вә нүвә физикасында енержинин системдән кәнар ваһиди; 1 *волт* потенсиаллар фәргини кечәркән електронун алдығы енержи. *ев* вә *eV* илә ишарә олунур, 1 *ев*=1,6—10^{-12} *ерг*=1,6·10^{-19} *ч*; 10^3*ев*=1 *кев*; 10^6 *ев*=1 *Мев*; 10^9 *ев*= 1 *Бев*.

ЕЛЕ́КТРОН-ДЕШИК КЕЧИДЛӘРИ, р—n кечидләри—бах *Јарымкечиричиләр.*

ЕЛЕКТРО́НИКА—вакуумда, газда вә ја јарымкечиричиләрдә сәрбәст електронларын, еләчә дә ионларын һәрәкәтинә әсасланан чиһазларда баш верән һадисәләри өјрәнән (физики Е.) вә тәтбиги илә мәшғул олан (техники Е.) елм. Е. сәрбәст бир елм кими 20 әсрин әввәлләриндә инкишаф етмәјә башламышдыр. Електрик чәрәјанынын вакуумдан, јарымкечиричидән вә ја газлардан кечмәси һәм характеринә, һәм дә ганунаујғунлугларына көрә бәрк вә маје кечиричиләрдән кечмәсиндән кәскин фәргләнир. Газлардан електрик чәрәјаны кечдикдә сәс вә ишыг һадисәләри баш верир. Кәркинлик дәјишдикдә, газ вә ја јарымкечиричи ишығын тә'сиринә мә'руз галдыгда вә гыздырылдыгда јүкдашыјычыларын консентрасијасы дәјишир. Газларда вә ја јарымкечиричиләрдә сәрбәст јүкдашыјычыларын јаранмасы илә јанашы, онларын рекомбинасијасы просеси дә кедир. Јүксәк вакуумдан вә ја газдан чәрәјан кечәркән бошалма борусунун мүәјјән областында електрон вә ја мүсбәт ионларын фәза јүкләри топланыр. Бу јүкләр електродлар арасындакы фәзада потенсиалын пајланмасыны позур, вакуумда чәрәјанын сыхлығыны мәһдудлашдырыр. Метал илә јарымкечиричинин, јарымкечиричи илә јарымкечиричинин тохунма сәр-

һәдиндә бағлајычы тәбәгә јаранып. Бу тәбәгә чәрәјаны јалныз бир истигамәтдә бурахыр. Бүтүн бунлар вакуум, газ вә јарымкечиричиләрдә чәрәјан шиддәтинин кәркинликдән асылылыг характеринин мүрәккәбләшмәсинә сәбәб олур. Әксәр һалларда *Ом гануну* өдәнилмир, волт-ампер характеристикасы истәнилән диклијә малик галхан, бә'зән дә дүшән олур. Бу исә електровакуум вә ја јарымкечиричи чиһазлар васитәсилә чәрәјаны истәнилән кими идарә етмәјә имкан верир.

Физики Е.-нын термоелектрон, фотоелектрон, икинчи електрон емиссијасы, автоелектрон емиссијасы һадисәләрини, сәтһи ионлашма вә ионларын бәрк чисмин сәтһи илә гаршылыглы тә'сирини өјрәнән бәһсә катод Е.-сы дејилир. Јарымкечиричиләрдә јүкдашыјычыларын һәрәкәт ганунларыны өјрәнән бәһс јарымкечиричиләр Е.-сынын, електронларын јүксәк тезликли електрик саһәсиндә һәрәкәт ганунларыны өјрәнән бәһс исә јүксәк тезлик Е.-сынын мәзмунуну тәшкил едир. Електрик вә магнит саһәләри васитәсилә истигамәтләнмиш електрон дәстәләри алмаг вә ону идарә етмәк мәсәләләри илә *електрон оптикасы* мәшғул олур. Нәһајәт, газларда мүхтәлиф нөв електрик һадисәләриндән бәһс едән бөлмә газ Е.-сы адланыр. Беләликлә, физики Е.-да електровакуум, ион вә јарымкечиричи чиһазларын ишләмә принсипләринин физики әсаслары өјрәнилир. Техники Е. електрон чиһазларынын һазырланмасы, истеһсалы вә тәтбиги илә мәшғул олур. Ән чох јајылмыш чиһазлар ашағыдакылардыр: *електрон лампалары, јарымкечиричи диодлар, транзисторлар*, газбошалма чиһазлары, *електрон-шүа борулары*, јүксәк тезлик чиһазлары (клистрон, магнетрон, гачан далға лампасы вә б.), фотооптик чиһазлар (вакуум вә газ долдурулмуш фотоелементләр, фотоелектрон чохалдычы вә б.). Електрон чиһазлары зәиф сигналлара гаршы јүксәк һәссаслыға маликдир. Мәс., електрон чиһазларынын һәссаслығы рабитә апаратларында Јерин сүн'и пејкләриндән алынан мә'луматларын верилмәсиндә вә космик һиссәчикләрин параметрләринин өлчүлмәси, һесабланмасы вә с.-дә 10^{-25} *вт* күчүндә сигналлары гәбул етмәјә имкан јарадыр. Електрон чиһазларындан техниканын бир чох саһәләриндә мүхтәлиф мәсәләләрин һәлли үчүн истифадә олунур. Өлчү вә күтләләринин кичиклији, е'тибарлы вә игтисади чәһәтдән әлверишли олмасы електрон апаратларынын әсас хүсусијјәтләридир. Микроелектроника апаратларын е'тибарлылығыны даһа да артырыр вә истеһсалыны маја дәјәрини азалдыр.

Е. радиотехника (радиорабитә, радиолокасија, радио верилиши вә телевизија), телемеханика, автоматика вә һесаблама техникасы илә сых бағлыдыр. Елм вә техниканын мүхтәлиф саһәләринә електрон апаратларынын тәтбиги әмәк мәһсулдарлығыны кәскин сурәтдә артырыр, истеһсалатын игтисади көстәричиләрини јахшылашдырыр.

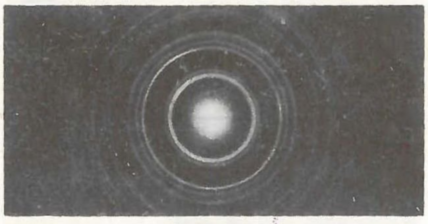
Әд.: Гапонов В. И., Электроника, М., 1960; Добрецов Л. Н., Гомоюнова М. В., Эмиссионная электроника, М., 1966; Виноградов Ю. В., Электронные приборы, М., 1977; Электронная техника и автоматике, под ред. Ю. И. Конева, М., 1977.

ЕЛЕКТРОНОГРА́ФИЈА (*електрон*+ +... *графија*)—чисимдән сәпилән електронларын јаратдығы дифраксија мәнзәрәси әсасында онларын гурулушуну өјрәнмәк үчүн үсул. Е. електронларын далға хассәли (тәбиәтли) олмасына әсасланыр (бах *де-Бројл далғалары*). Е. үсулуну инкилис алимләри К. Девиссон вә Л. Чермер нәзәри әсасландырмышдыр (1927). Совет алими

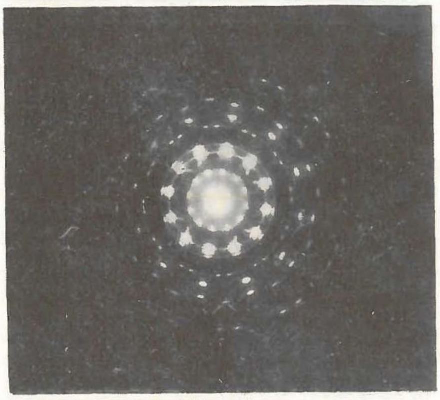
Шәк. 1.

П. С. Тартаковски електронларын далға хассәсиндән истифадә едәрәк назик (10^{-6} *см*) тәбәгәләрдән дифраксија мәнзәрәсини (електронограм) алмышдыр. Чисимләрин гурулушундан асылы олараг, онларын електронограм-

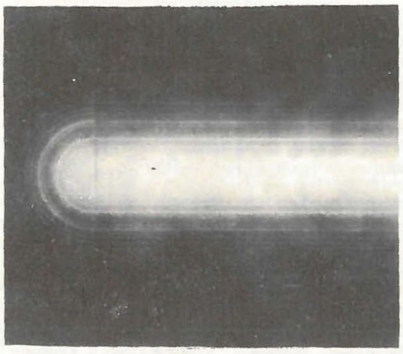
Шәк. 2.

лары мүхтәлиф олур. 1-чи шәкилдә аморф, 2-чидә поликристал, 3-чүдә монокристал нүмунәдән алынан електронограмлар верилмишдир. Електронограмлардан истифадә едәрәк чисимләрин атом гурулушуну өјрәнмәк олур (бах *Рентгенографија*). Бу саһәдә совет алимләри З. Г. Пинскерин

Шәк. 3.

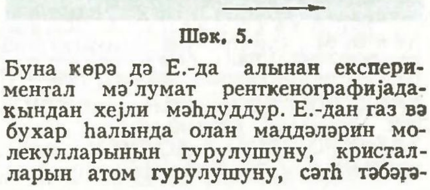
вә Б. К. Вајнштејнин бөјүк ролу вардыр. Чисимләрин гурулушуну өјрәнмәкдә Е., рентгенографија вә *нејтронографијанын* һәр биринин өз хүсусијјәти вар. Бу, електронларын, рентген шүаларынын вә нејтронларын чисимләрлә гаршылыглы тә'сиринин мүхтәлифтәбиәтли олмасы илә әлагәдардыр. Сәпилмә вә удулмада да һәмин хүсусијјәтләр өзүнү көстәрир, електронлар атомун потенсиалындан, рентген шүалары исә әсасән електронлардан сәпилир. Буна көрә дә електронларын орта атом фактору (сәпилмәнин атом фактору атомун сөнмә габилијјәтини харак-

Шәк. 4.

теризә едир) рентген шүаларынын орта атом факторундан тәгр. мин дәфә бөјүкдүр. Сәпилмәнин интенсивлији атом факторунун квадраты илә мүтәнасиб олдуғундан, ејни маддәдән сәпилмиш електрон дәстәсинин интенсивлији ујғун шәраитдә сәпилмиш рентген шүаларынын интенсивлијиндән милјон дәфә бөјүкдүр. Електрон-оптик васитәләрлә фокуслама апарараг, бөјүк интенсивликли илкин електрон дәстәси јаратмаг мүмкүн олдуғундан гыса мүддәтдә електронограм алмаг олур. Е.-нын бу үстүнлүјү нисбәтән аз мигдар маддәни өјрәнмәјә вә кинематик електронограм алмаға имкан верир. Азәрб. ССР ЕА Физика Ин-тунда кинематик Е. үсулу ишләнилмиш вә тәтбиг едилмишдир. Поликристал нүмунәдән алынмыш електронограмдакы хәтләр (шәк. 2) дифраксија конусунун мүстәви фотолөвһә илә кәсишмәсиндән алыныр (дифраксија конусунун јолунда фотолөвһәдән габагда ортасында јарыг олан екран јерләшдирилмишдир). Фотолөвһәни шагули истигамәтдә һәрәкәт етдирәрәк, кинематик електронограм (шәк. 4) алмаг вә онун васитәсилә маддәнин гурулушуну вә кристалда баш верә билән гурулуш дәјишмәләрини өјрәнмәк олар. Е. зәррәчикләринин өлчүсү 0,1 μ вә даһа аз олан дисперс маддәләрин (бах *Дисперс системләр*), назик тәбәгәләрин вә чисимләрин сәтһинин гурулушуну өјрәнмәјә дә имкан верир.

Е. үсулу илә ағыр атомларла (волфрам, молибден вә с.) јанашы гәфәсдә олан јүнкүл атомларын (һидрокен, азот, карбон вә с.) да вәзијјәтини тә'јин етмәк олур. Сәпилмә бучағындан асылы олараг електронларын сәпилмә функсијасы рентген шүаларынынкына нисбәтән кәскин дәјишир (шәк. 5).

Шәк. 5.

Буна көрә дә Е.-да алынан експериментал мә'лумат рентгенографијадакындан хејли мәһдуддур. Е.-дан газ вә бухар һалында олан маддәләрин молекулларынын гурулушуну, кристалларын атом гурулушуну, сәтһ тәбәгә-

ләринин атом гурулушуну (хүсусән термомеханики ишләмә нәтиҹәсиндә металын сәтһиндә баш верән дәјишиклији), назик тәбәгәләрдә баш верән фаза кечидләрини вә с. өјрәнмәк үчүн кениш истифадә едилир.

Әд.: Әфәндијев Һ. Ә., Електронларын дифраксијасы вә онун тәтбиги, Б., 1963; Пинскер З. Г., Диффракция электронов, М.—Л., 1949; Вайнштейн Б. К., Структурная электронография, М., 1956.

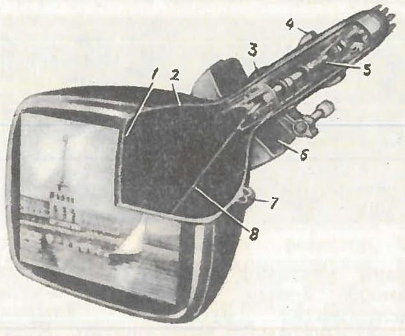
ЕЛЕКТРО́Н-ПАРАМАГНИ́Т РЕЗОНА́НС — магнит енержи сәвијјәләри арасындакы квант кечидләрилә әлагәдар олан һадисәләр чохлуғу. Ј. К. *Завојски* кәшф етмишдир (1944). Е.-п.р. һадисәләри парамагнит маддәләрин магнит, електрик вә с. хассәләрини јүксәк вә ифрат јүксәк тезликли електромагнит саһәләриндә өјрәнмәјә имкан верир. Е.-п.р.-ын физики әсасы беләдир: парамагнит маддәләрин магнетизми әсасән спинлә әлагәдардыр. Квант механикасына көрә микрозәррәҹикләрин механики һәрәкәт мигдары моменти хариҹи магнит саһәсиндә дискрет вәзијјәтләр алыр. Бу, фәза квантланмасы адланыр. Һәмин дискрет вәзијјәтләрин сајы 2S+1-дир. Бурада S—зәррәҹијин спининин хариҹи магнит саһәси истигамәтиндә максимал гијмәтидир. Мәс., S=1/2 үчүн дискрет вәзијјәтләр ики (бири саһә, дикәри онун экс истигамәти), S=1 үчүн үч, S=5/2 үчүн алты вә с. олур. Һәр белә вәзијјәт бир енержи сәвијјәсинә ујғундур. Адәтән микрозәррәҹијин магнит саһәсиндәки һалы бу дискрет вәзијјәтләрлә дејил, онлара ујғун олан магнит енержи сәвијјәләри илә характеризә олунур. Беләликлә, фәза квантланмасы нәтиҹәсиндә спинә малик олан атом магнит саһәсиндә 2S+1 магнит енержи сәвијјәләринә парчаланыр. Һәмин енержи сәвијјәләри арасындакы енержи интервалы $E=2\ \mu H$-дыр. Бурада μ—Бор магнетону, H—хариҹи магнит саһәсинин интенсивлијидир. Ашағы енержи сәвијјәсиндән јухарыја кечид системин квант удмасы илә, јухары сәвијјәдән ашағыја кечид исә шүаланма илә нәтиҹәләнир.

Алчаг темп-рларда ашағы енержи сәвијјәләринин долма еһтималы чохдур, јә'ни кичик енержили зәррәҹикләрин сајы јүксәк енержилиләринкиндән чохдур. $h\nu=2\mu H$ оланда ашағы енержи сәвијјәсиндән јухарыја кечән зәррәҹикләрин сајы, јухарыдан ашағыја кечәнләрин сајындан чох олдуғуна көрә хариҹи дәјишән магнит саһәсинин енержиси систем тәрәфиндән удулур. Белә резонанс удма-парамагнит резонансы адланыр. Сәрбәст електрон үчүн $\nu=2{,}8\ 10^6\ H\ hc$ олур. Парамагнитләрдәки әлагәли електронлар үчүн H кәмијјәти $0{,}3$—10^5 гаусс (јүксәк вә ифрат јүксәк радиотезликләр) интервалында дәјишир. Е.-п.р. елмин бүтүн саһәләриндә (физика, кимја, биолокија, кеолокија, техника вә с.) кениш тәтбиг олунур. Илк дәфә селендә парамагнит мәркәзләрин олмасы Азәрб.ССР ЕА Физика Ин-тунда ашкара чыхарылмышдыр.

Әд.: Альтшулер С. А., Козырев Б. М., Электронный парамагнитный резонанс, М., 1961; јенә онларын, Парамагнитный резонанс, Казань, 1968—71.

ЕЛЕКТРО́Н-ПОЗИТРО́Н ҸҮТҮ — бах *Ҹүтләрин јаранмасы.*

ЕЛЕКТРО́Н-ШҮА БОРУСУ — ишыг индикасијасы, коммутасија вә б. мәгсәдләр үчүн назик електрон шүасындан (електронлар дәстәси) истифадәјә әсасланан електровакуум ҹиһазы. Е.-ш.б.-нун үстүнлүјү онун әталәтсиз шүа илә (електрик енержиси ҹүзи мигдарда сәрф едиләркән шүа ҹәрәјанынын сыхлығы вә онун истигамәти үзрә) асан идарә олунмасыдыр. Е.-ш.б.-нун иш принсипи електрон емиссијасы вә ја електрон сели илә шүаландырма нәтиҹәсиндә маддә хассәсинин дәјишдирилмәси илә әлагәдар олан мүхтәлиф физики һадисәләрә әсасланыр. Е.-ш.б. силиндрик вә конусвары һиссәдән ибарәт гапалы һерметик вакуум баллонудур. Силиндрик һиссәдә катод, модулјатор, биринҹи вә икинҹи анод јерләшдирилир. Е.-ш.б. тәтбиг саһәләринә көрә електрон-график ҹиһазларына (*гәбуледиҹи телевизија борусу*, пројексијалајыҹы телевизија борусу, осиллограф борусу, јаддаш електрон-шүа борусу, ишарәҹапедән електрон-шүа борусу вә б.); оптик-електрон чевириҹиләрә (*вериҹи телевизија борусу*, електрон-оптик чевириҹиси); електрон коммутаторларына (чевиркәҹләрә) вә с. групплара ајрылыр. Јаддаш Е.-ш.б. мүәјјән мүддәт әрзиндә, диелектрикин сәтһиндә електрик сигналларыны електрик јүкләринин потенсиал релјефи шәклиндә сахламаг габилијјәтинә маликдир. Јаддаш Е.-ш.б. гејри-стасионар просесләрин јазылмасы вә дәфәләрлә јенидән көстәрилмәси, сигналларын мүгајисәси, радиолокасија индикаторларында һәрәкәт едән һәдәфләрин ајрылмасы, радиолокасија сигналларынын телевизија вә б. сигналлара чеврилмәси үчүн тәтбиг едилир (бах *Графекон*). Е.-ш.б.-ларындан осиллографларда дәјишән електрик сигналларынын формасыны мүшаһидә етмәк, телевизијада објекти тәсвир сигналларына, тәсвир сигналларыны исә екранда тәсвирә чевирмәк, һесаблајыҹы електрон машынларында дискрет сигналлары потенсиаллар вә ишыглы хәтләр васитәсилә јазмаг, јадда сахламаг вә охумаг, електрон микроскопларында микрообјектләрин бөјүдүлмүш тәсвирини алмаг, коммутаторларда икинҹи дөврәни үмуми канала бирләшдирмәк вә б. мәгсәдләр үчүн истифадә едилир.

Гәбуледиҹи телевизија електрон-шүа борусу: 1—лүминофор; 2—дахили кечириҹи өртүк (аквадаг); 3—електрон шүаларыны мәркәзләшдирән магнит; 4—ион тутуҹусунун сабит магнити; 5—електрон прожектору; 6—мејлетдириҹи систем; 7—јүксәк кәркинликли чыхыш; 8—електрон шүасы.

Әд.: Каганов И. Л., Сәнаје електроникасы, Б., 1966; Кацнельсон Б. В., Калугин А. М., Ларионов А. С., Электровакуумные, электронные и ионные приборы, 2 изд., М., 1976; Горелик С. Л. и Кац Б. М., Электронно-лучевые трубки в системах обработки информации, М., 1977.

ЕЛЕКТРО́Н-ШҮА ГАЈНАҒЫ — гајнаг едиләҹәк сәтһләри бир нөгтәјә истигамәтләнмиш електрон сели (топасы) илә фасиләсиз бомбардман етмәклә гајнаг үсулу. Е.-ш.г. ичәрисиндә 10—0,1 *МПа* (10^{-4}—10^{-6} *мм ҹ. сут.*) вакуум јарадылмыш гајнаг камерасында апарылыр. Гајнаг едилән детал—анод, 2300°С-јә гәдәр гыздырылмыш волфрам тел вә ја спирал исә катод олур. 160 000 *км/сан* сүр'әтлә һәрәкәт едән електронлар гајнаг едиләҹәк сәтһлә тоггушдугда онларын кинетик енержиси истилик енержисинә чеврилир. Електрон шүасы, демәк олар ки, бүтүн металлары әридиб, гајнама дәрәҹәсинә чатдырыр. Она көрә бу үсулдан гајнагдан башга, дешикачма, кәсмә вә с. үчүн дә истифадә едилир. Е.-ш.г. радиотехника, машынгајырма, електротехника вә с. сәнаје саһәләриндә кениш тәтбиг олунур, мә'мулатларын күтләви истеһсалында хүсусилә әлверишлидир. Бу үсулла чәтинәријән металлар, галынлыглары фәргли олан мүхтәлиф ҹинсли вә хассәли металлар, чох назик (10 *мкм*-ә гәдәр) пәстәһлар гајнагланыр.

Әд.: Гасымзадә Н., Металлар вә башга конструксија материаллары технолокијасы, Б., 1975; Хренов К. К., Сварка, резка и пайка металлов, 4 изд., М., 1973.

ЕЛЕКТРО́Н-ШҮА СОБАСЫ — хүсуси тәмизлијә малик полад вә чәтинәријән материалларын әридилмәси үчүн јүксәквакуумлу соба; собада гызма, електростатик саһәдә сүр'әтләндирилмиш електронларын кинетик енержисинин, онларын гыздырылан објект сәтһинә зәрбәләри нәтиҹәсиндә истилик енержисинә чеврилмәсинә әсасланыр. Електрон мәнбәји кими артан кәркинлији 10—40 *кв* олан мүхтәлиф конструксијалы вә һәҹмли електрон топундан истифадә едилир. Електронларын һава молекулларына сәпәләнмәсинин гаршысыны алмаг үчүн собада 10 *мПа*—10 *мкПа* (10^{-4}—10^{-7} *мм ҹ.сут.*) вакуум јаратмаг лазымдыр. Е.-ш.с.-нда ағырлығы 20 *т*-дәк олан күлчәләр әридилир.

ЕЛЕКТРОО́СМОС (*електро...*+*осмос*) — хариҹи електрик саһәсинин тә'сири илә мајенин капиллјардан вә ја мәсамәли диафрагмадан кечмәси. Електрокинетик һадисәнин бир нөвүдүр. Техникада Е.-дан су, јапышган вә желатинин тәмизләнмәсиндә, саф серум алынмасында вә с. истифадә едилир.

ЕЛЕКТРОРЕНТКЕНОГРАФИ́ЈА — бах *Рентќенографија.*

ЕЛЕКТРОРЕТИНОГРА́ФИЈА (*електро...*+лат. retina—тор, гиша+... *графија*) — ишыгла тә'сир нәтиҹәсиндә көзүн тор гишасында әмәлә кәлән биоелектрик импулсларынын график гејдәалынма үсулу. Бу мәгсәдлә електродун бири бујнуз гишаја, дикәри исә јанаға вә ја гулаға гојулур. Електроретинограмда алынан далғалар мүхтәлиф форма вә амплитудлу олур. Е.-дан көзүн тор гишасынын хәстәликләриндә диагноз гојмаг үчүн истифадә едилир.

«ЕЛЕКТРО́СИЛА» — бах *Ленинград Електрик Машынгајырма Бирлији* «Електросила».

ЕЛЕКТРОСИ́НТЕЗ — мүхтәлиф кимјәви бирләшмәләрин *електролиз* васитәсилә алынмасы үсулу. Гејри-үзви вә үзви бирләшмәләр синтезиндә һәм анодда кедән електрокимјәви оксидләшмә реаксијаларындан, һәм дә катодда кедән електрокимјәви редуксија реаксијаларындан истифадә едилир. Е. реаксијаларынын механизми електрокимјәви оксидләшмә, јахуд електрокимјәви редуксијаја мә'руз галан маддәнин тәбиәтиндән, електролиз просесиндә алынан мәһсулларын характериндән, електродларын материалындан вә бә'зи башга амилләрдән асылыдыр. Гејри-үзви бирләшмәләрдән Е. үсулу илә анодда мүхтәлиф оксидләшдиричиләр (перхлорат туршусу вә перхлоратлар, пероксисулфатлар, калиум-перманганат вә с.) алыныр. Електрокимјәви оксидләшмә вә ја електрокимјәви редуксија јолу илә алынан мәһсуллар даһа саф олур. Буна көрәдир ки, бә'зи дәрманлар, әтирли маддәләр, витаминләр, мүхтәлиф мономерләр мәһз Е. үсулу илә алыныр.

Әд.: Алабышев А. Ф. и др., Прикладная электрохимия, Л., 1974; Томилов А. П. и др., Электрохимический синтез органических веществ, Л., 1976.

ЕЛЕКТРОСКО́П (*електро...*+*...скоп*) —тәкләнмиш чисмин електрикләнмәсини ашкара чыхаран вә онун електрикләнмә дәрәчәсини тәгр. тә'јин едән чиһаз. Е. назик метал (вә ја кағыз) вәрәгләр асылмыш вә изолјатор тыхач васитәсилә шүшә балона кечирилмиш метал чубугдан ибарәтдир. Е. електрикләнән заман вәрәгләр бир-бириндән араланыр. Араланма бучағы тәгр. Е.-ун чубуғуна верилән јүклә мүтәнасибдир. Ики вәрәг әвәзинә бир учу чубуға бағланмыш бир вәрәг дә көтүрмәк олар.

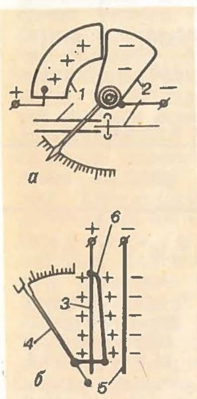

ЕЛЕКТРОСТА́Л (1938 иләдәк Затишје) — РСФСР Москва вил.-ндә шәһәр. Д.ј. ст. Әһ. 139 мин (1979). «Електростал» металлуркија з-ду, ағыр машынгајырма з-ду, Москва Полад вә Әринтиләр Ин-тунун ахшам факүлтәси, ахшам металлуркија техникуму вә с. вар.

ЕЛЕКТРОСТАТИК ИНДУ́КСИЈА— бах *Индуксија*.

ЕЛЕКТРОСТАТИК ЛИ́НЗА — бах *Електрон линзасы*.

ЕЛЕКТРОСТАТИК ӨЛЧҮ ЧИҺАЗЫ —електрикләјүкләнмиш ики, јахуд даһа чох кечиричидән ибарәт системин електрик саһәсинин енержисиндән истифадәјә әсасланан чиһаз. Е.ө.ч. лөвһәдә гурашдырылан вә кәздирилән олур, бир, јахуд чохһүдудлу сабит вә дәјишән чәрәјан волтметрләри кими (өлчмә һәдди 10 *кв*-дан 30 *кв*-а гәдәр) тәтбиг едилир. Әсас хүсусијјәтләри: шкаланын бөлкүләри бәрабәр олмур, көстәричиләри харичи магнит саһәләриндән, тәтбиг едилән кәркинлијин әјрисиндән вә тезлијиндән асылы дејил.

Електростатик волтметрләрин гурулуш схемләри: *а*—електродларын актив саһәсинин дәјишилмәси принсипи илә ишләјән волтметр; *б*—електродлар арасындакы мәсафәнин дәјишилмәси принсипи илә ишләјән волтметр; *1*—тәрпәнмәз електродлар; *2*—мүтәһәррик електрод (әгрәб мүтәһәррик електрода бирләшдирилмишдир); *3* вә *5*—тәрпәнмәз лөвһәләр; *4*—әгрәб; *6*—мүтәһәррик лөвһә.

ЕЛЕКТРОСТАТИК РАКЕ́Т МҮҺӘРРИКИ, ион мүһәррики—ишләк чисми ионлашдырылан вә јаранмыш ионлары күчлү електростатик саһәдә онларла вә јүзләрлә *км/сан*-јә гәдәр сүр'әтләндирилән мүһәррик нөвү. Ишләк чисим, адәтән гәләви металлардан (сезиумдан, рубидиумдан), һәмчинин чивә, аргон вә с. кими елементләрдән ибарәтдир. Реактив шырнағын нејтрал олмасы үчүн Е.р.м.-ндә ион дәстәләрини електронларла нејтраллашдыран хүсуси гурғу олур. Е.р.м. һәләлик експериментал һазырлыг мәрһәләсиндәдир. Орбитал учушда илк дәфә «Восход» космик кәмисиндә сынагдан кечирилмишдир (1964).

ЕЛЕКТРОСТА́ТИКА — електрик тә'лиминин бөлмәси; сүкунәтдә олан јүкләрин јаратдығы електрик саһәсини (електростатик саһәни) өјрәнир. Електростатик саһә кәмијјәтчә Кулон гануну илә характеризә олунур (потенсиаллы саһәдир). Сәтһ јүкләринин сыхлығы вә һәчми верилдикдә саһә потенсиалынын биргијмәтли тә'јини (дүз мәсәлә), саһә потенсиалынын градијенти вә нормал топлананы верилдикдә, јүкләрин пајланмасынын биргијмәтли тә'јини (тәрс мәсәлә) Е.-нын әсас мәсәләләридир. Е. ганунларында електрик апаратларында, електрон-оптик чиһазларда вә с. гурғуларда истифадә едилир.

ЕЛЕКТРОСТРИ́КСИЈА (*електро...*+ лат. strictio—јығылма)—електрик саһәсинин тә'сири илә *диелектрикләрин* деформасијасы. Буна сәбәб електрик саһәсинин тә'сири илә диелектрикин полјарлашмасыдыр. Е. нәтичәсиндә диелектрикин дахилиндә механики кәркинлик јараныр вә чисмә әлавә механики гүввә тә'сир едир. Деформасијанын тә'сири нәтичәсиндә бә'зи маддәләр електрикләнә биләр (Е.-нын әкси). Бу һадисәјә пјезоелектрик еффекти дејилир. Е. маддәнин һәр үч агрегат һалында баш верир. Сабит дипол моментинә малик молекуллары олан бә'зи маје вә газ диелектрикләрдә Е.-нын гијмәти бөјүк олур.

ЕЛЕКТРОТЕРАПИ́ЈА (*електро...* + *терапија*)—електрик енержисиндән мүаличә мәгсәди илә истифадә олунмасы. Електрик енержиси тохума вә һүчејрәләрдә физики, кимјәви дәјишиклијә, физиоложи просесин ојанмасына вә инкишафына сәбәб олур. Е. үсуллары синир-рефлектор вә нејро-һуморал јолларла организмдә синир системинин, үрәк-дамар системинин, маддәләр мүбадиләсинин, дахили секресија вәзиләринин вә с. функсијасыны тәнзим едир. Е. синир системи хәстәликләринин мүаличәсиндә вә с.-дә тәтбиг едилир. Е.-нын галванизасија, франклинизасија, фарадизасија, дарсонвализасија, диатермија, индуктотермија, ултрајүксәк тезликли чәрәјан саһәси илә вә с. мүаличә үсуллары вар. Үрәк чатышмазлығында, һамиләликдә, ганахмаја мејлли хәстәликләрдә Е.-дан истифадә етмәк олмаз.

ЕЛЕКТРОТЕРМИ́ЈА (*електро...*+јун. therme—истилик) — електротехниканын материал вә мә'мулатларын гыздырылмасы вә әридилмәсиндә електрик енержисинин истифадәсиндән бәһс едән саһәси. Е.-дан сәнаје (бах *Електрометаллуркија*), мәишәт вә тибдә кениш истифадә олунур. Е. јүксәк темп-р алмаға, мә'мулатын ајры-ајры һиссәләрини гыздырмаға, бә'зи техноложи просесләри (мәс., чәтинәријән метал вә материалларын алынмасында) апармаға, верилән темп-р режиминдә јүксәк дәгигликлә бәрабәр гызманы тә'мин етмәјә вә с. имкан верир. Е. просесләринин асан механикләшдирилмәси вә автоматлашдырылмасы исә онун даһа да кениш јајылмасы үчүн шәраит јарадыр.

Әд.: Гасымзадә Н., Металлар вә башга конструксија материаллары технолокијасы, Б., 1975; Бодяко М. Н. и Астапчик С. А., Электротермообработка сплавов с особыми свойствами, Минск, 1977.

ЕЛЕКТРОТЕ́ХНИКА—електрик һадисәләринин практики тәтбиги илә бағлы олан просесләр һаггында елм; електрик вә магнит һадисәләринин ганунаујғунлугларыны өјрәнән, електрик енержисинин һасилаты, өтүрүлмәси, пајланмасы вә тәтбигини тәдгиг едән елм бөлмәси; електрик енержисинин х.т.-нын бүтүн саһәләриндә, һәрби ишдә, мәишәтдә билаваситә тәтбиги илә әлагәдар техника саһәси.

Русијада електрик һадисәләринин тәбиәти вә хассәләринин өјрәнилмәсинә аид илк ишләр М. В. *Ломоносов* вә К. В. *Рихмана* мәхсусдур. 1758 илдә рус алими Ф. Епунус илк дәфә олараг «електрик гүввәси» илә магнетизм арасында әлагә олдуғуну сөјләмиш, 1785 илдә исә Ш. *Кулон* електрикләнмиш чисимләр арасындакы гаршылыглы тә'сир ганунуну вә магнит гүтбләри арасында гаршылыглы тә'сир ганунларыны мүәјјән етмишдир. 1820 илдә Һ. К. *Ерстед* електрик чәрәјанынын магнит әгрәбинә механики тә'сирини мүшаһидә етмиш, А. *Ампер* исә чәрәјанлы соленоидин магнит хассәсинә малик олдуғуну кәшф етмишдир. Бу тәдгигатлар електрик вә магнит һадисәләри арасында сых әлагә олдуғуну мүәјјән етмишдир. М. *Фарадеј* тәрәфиндән електромагнит индуксија һадисәсинин кәшф едилмәси (1831) електрик машынларынын јарадылмасынын әсасыны гојмушдур.

Гөвс лампалары (П. Н. *Јаблочков*, 1876) вә еләчә дәközәрмә лампалары (рус алими А. Н. *Лодыкин*, 1872 вә Т. *Едисон*, 1879) васитәсилә електрик ишыгландырма системләри ишләниб һазырланды. Електрикин белә илк практики тәтбиги Е.-нын инкишаф етмәсинә сәбәб олду. Үчфазалы чәрәјан техникасынын јаранмасы електроенеркетиканын инкишафында мүасир мәрһәләнин башланғычы олду. Рус алими М. О. *Доливо-Добоволскинин* гысагапанмыш вә фаза роторлу үчфазалы асинхрон мүһәррикләр, үчфазалы трансформаторлар, автотрансформаторлар, електрик енержисинин үч вә дөрдмәфтилли хәтләр системи һаггында јаратдығы әсәрләр үчфазалы чәрәјан системинин ишләниб һазырланмасына сәбәб олду. Е.-нын нәзәри әсасларыны магнит вә електрик дөврәләри

нәзәријјәси вә електромагнит саһәси нәзәријјәси тәшкил едир. Магнит вә електрик дөврәләр нәзәријјәсинин әсасыны исә *Ом гануну* (1827), *Чоул-Лентс гануну* (1844) вә *Кирхһоф ганууну* (1847) тәшкил едир. Електромагнит саһәси һаггындакы мүасир елм електромагнит далғаларынын мөвчуд олдуғуну вә онларын ишыг сүр'әти илә јајылдығыны исбат етмиш Ч. К. *Максвеллин* нәзәри тәдгигатларына әсасланыр. Бу нәзәријјә тәчрүбә јолу илә Һ. *Һертс*, електромагнит далғаларынын алынмасы вә јајылмасы тәчрүбәсилә П. Н. *Лебедев* вә дүнјада илк дәфә (1895) радиорабитәсини һәјата кечирмиш А. С. *Попов* тәрәфиндән, һәмчинин радиотехниканын сонракы инкишафы илә тәсдиг едилмишдир. Електрик енержисиндән истифадәјә әсасланан илк техники васитәләр телеграф апаратлары (кимјәви чәрәјан мәнбәләри), гальванопластика үчүн гурулушлар, електрик сигналлашма васитәләри вә миналары партлатмаг үчүн алышдырычылар (фитилләр) олмушдур. 19 әсрин 2-чи јарысындан е'тибарән електрик енержиси ишыгландырма мәгсәдләри үчүн вә күч гурғуларында (бах *Електрик интигаллы*) тәтбиг олунмаға башланылды. Електрик кенераторлары, гөвс-ишыг мәнбәләри, көзәрмә лампалары, күч трансформаторлары, кабел мә'мулаты һазырланмаға башланмышды. Мүасир радио вә електротехника сәнајесинин инкишафы нәзәри вә практики Е. саһәсиндә ән јени тәдгигатлара вә кәшфләрә әсасланыр. Унификасија олунмуш електрик машынларынын јарадылмасына, онларын ф.и.ә.-нын јүксәлдилмәсинә, давамлылығына, магнит вә изолјасија материалларынын кејфијјәтинин јахшылашдырылмасы һесабына габарит өлчүләринин кичилдилмәсинә бөјүк әһәмијјәт верилир. Бирләшмиш енеркетика системләринин јарадылмасы вә електрикөтүрмә хәтләринин узунлуғунун артырылмасы илә әлагәдар олараг күч трансформаторларына вә јүксәк кәркинлик ачарларына еһтијач артмышдыр. Бөјүк күчлү СЕС-ләрин вә електрикөтүрмә хәтләринин гуращдырылмасы кәркинлији 500—750 *кв*, күчү 1300 мин *ква*-а гәдәр олан трансформатор гурғуларындан истифадәни тәләб етди. Дүнјада илк дәфә ССРИ-дә (1965) Конаково-Москва тәчрүби електрикөтүрмә хәтти үчүн 750 *кв*-луг ики груп автотрансформатор һазырланмышдыр. Кәркинлији 500—4000 *в* олан алүминиум дамарлы вә өртүјү пластик күтләдән һазырланмыш кабелләр һазырланыб истифадәјә верилмишдир. Електрик гајнағынын јени үсуллары кениш тәтбиг олунур. Електрик гајнаг аваданлығы истеһсалында вә гајнаг просесинин автоматлашдырылмасы саһәсиндә ССРИ Е. сәнајеси дүнјада габагчыл јер тутур.

Полад истеһсалында електрик енержиси кениш тәтбиг едилир. Метал е'малы үчүн индуксија вә гөвс собалары, һәмчинин електрон собасы кими електротермик гургулардан истифадә олунур. Һазырда бүтүн мүасир истеһсалат просесләри електрикләшдирилмә вә автоматлашдырма әсасында инкишаф едир.

Азәрб.ССР-дә Е.-нын бир чох саһәсини тәмсил едән мүасир сәнаје мүәссисәләри вә елми-истеһсалат бирликләри вар. Бакыда Азәрбајчан Елми-Тәдгигат Електротехника Ин-ту вә Үмумиттифаг Елми-Тәдгигат Електрик Машынгајырма Технолокијасы Ин-тунун Бакы шө'бәси фәалијјәт көстәрир.

Әд.: Казымзадә З. И., Електротехника, Б., 1965; Бессонов Л. А., Теоретические основы электротехники. М., 1973; Касаткин А. С., Электротехника, 3 изд., М., 1974; Теоретические основы электротехники, под ред. Г. А. Ионкина, т. 1, М., 1976.

ЕЛЕКТРОТЕ́ХНИКА СӘНАЈЕСИ — електрик енержисинин истеһсалы, өтүрүлмәси вә истеһлакы үчүн електротехника мәһсуллары истеһсал едән сәнаје саһәси. Е.с. 19 әсрин 80-чи илләриндә јаранмыш, Алманија вә АБШ-да хүсусилә сүр'әтлә инкишаф етмәјә башламышдыр.

Ингилабдан әввәл Русијада Е.с. 19 әсрин ахырында инкишаф етмәјә башламышды. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра Е.с. јүксәк сүр'әтлә инкишаф етмишдир. В. И. Ленинин тәшәббүсү илә 1920 илдә Русијанын електрикләшдирилмәси һаггында Дөвләт планы (ГОЕЛРО) гәбул едилди; 1921 илдә електротехника саһәсиндә өлкәдә илк елми мәркәз — Дөвләт Елми-Експериментал Електротехника Ин-ту (В. И. Ленин ад. Үмумиттифаг Електротехника Ин-ту) јарадылды. Биринчи бешилликләр дөврүндә Е.с. Ленинград, Москва, Харков кими ири шәһәрләрдә инкишаф етмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин әввәлиндә бир сыра мүәссисә Волгабоју, Урал, Сибир вә Орта Асија р-нларына көчүрүлмүш вә орада өлкәнин мүдафиәси үчүн електротехника аваданлығы истеһсал едилмишдир. Мүһарибәдән сонра Е.с. бәрпа олунмуш вә јүксәк сүр'әтлә инкишаф етмишдир. Азәрб.ССР, Ерм.ССР, Молд.ССР, Өзб.ССР, УССР, Прибалтика респ.-ларында ири електротехника комплексләринин јарадылмасы електротехника аваданлығы бурахылышыны фасиләсиз олараг артырмаға имкан вермишдир.

Е.с. техники характеристикасына көрә елм вә техниканын дүнја стандартлары сәвијјәсинә мүвафиг олан күч електрик аваданлығы истеһсал едир. Истеһсал мигјасынын сүр'әтлә артмасы вә јени техники истигамәтләрин јаранмасы илә әлагәдар Е.с.-нин тәркибиндән радиотехника аваданлығы, рабитә васитәләри, електрик-өлчмә чиһазлары, автомобил-трактор васитәләринин електрик аваданлығынын истеһсалы ајрылмышдыр. ССРИ-дә Е.с. тәркибиндә елми-тәдгигат, лајиһә-конструктор вә технолоҗи тәшкилатлар, о чүмләдән јүксәк-кәркинликли аваданлыг, ири електрик машынгајырма, трансформаторгајырма, електротермик аваданлыг, електрик гајнаг аваданлығы, ишыг техникасы аваданлығы, кабел сәнајеси саһәләриндәки елми-техники мәркәзләр дахилдир.

Азәрб.ССР-дә Е.с. мүһарибәдән сонракы илләрдә јарадылмышдыр. *Бакы електрик машынгајырма заводу*, *Бакы истеһсалат бирлији Азәрелектроишыг*, *Бакы мајесиз трансформатор заводу*, *Бакы истеһсалат бирлији Азәрелектротерм* вә с. респ. Е.с.-нин ән бөјүк мүәссисәләридир. 1975 илдә Бакыда ССРИ Е.с.-нин ән бөјүк мүәссисәләриндән бири—*Бакы мәишәт кондисионерләри заводу* истифадәјә верилмишдир. Азәрб.ССР. Е.с.-нин елми мәркәзләри Азәрб. Елми-Тәдгигат Електротехника Ин-ту, Үмумиттифаг Елми-Тәдгигат Електрик Машынгајырма Технолокијасы Ин-тунун Бакы Шө'бәсидир. Азәрб.ССР Е.с.-нин Бакы, Минкәчевир, Кировабад, Степанакерт, Губа вә с.-дә мүәссисәләри вар.

ССРИ-нин дикәр сосиалист өлкәләри илә Е.с. саһәсиндә әмәкдашлығы сосиалист интеграсијасы әсасында һәјата кечирилир. Бу, електрик аваданлығынын әсас нөвләринин бурахылышыны гыса мүддәтдә артырмаға вә ГИЈШ үзвү олан өлкәләрин еһтијачларыны өдәмәјә имкан вермишдир. 1974 илдән ГИЈШ үзвү олан өлкәләрин вә ЈСФР-ин Е.с. игтисади вә елми-техники

ССРИ-дә електротехника сәнајесинин мүһүм мәһсул нөвләринин истеһсалы

	1940	1950	1960	1970	1978
Турбин кенераторлары, млн. *квт*	0,5	0,9	7,9	10,6	18,2
Ири електрик машынлары, мин әдәд	0,3	1,4	8,0	17,0	27,9
Күчү 100 *квт*-дан чох олан дәјишән чәрәјан електрик мүһәррикләри, мин әдәд	3,1	15,8	19,5	28,0	39,3
Күчү 0,25 *квт*-дан 100 *квт*-дәк олан дәјишән чәрәјан електрик мүһәррикләри, мин әдәд	261	787	2850	5837	9131
Күч трансформаторлары, млн. *ква*	3,5	10,4	49,4	106	150

Азәрб. ССР-дә електротехника аваданлығы истеһсалы

	1950	1965	1970	1978
Күчү 100 *квт*-дан чох олан дәјишән чәрәјан електрик мүһәррикләри, әдәд	783	1802	2730	3550
Күчү 0,25 *квт*-дәк олан дәјишән чәрәјан електрик мүһәррикләри, мин әдәд	1,0	238,0	270,3	298,3
Күч трансформаторлары, мин *ква*	656,5	444	672	1616
Електрик лампалары, млн. әдәд	—	4,2	10,3	22,0
Електрик гајнаг аваданлығы, мин әдәд	—	5,6	11,3	25,8

әмәкдашлыг үзрә бејнәлхалг тәшкилат («Интерелектро») чәрчивәсиндә әлагәләндирилир. ССРИ електротехника профилли мүәссисәләрин тикилмәсиндә бир сыра инкишаф едән өлкәјә (Һиндистан, Ираг вә с.) техники јардым көстәрир, һабелә һәмин өлкәләрә һазыр електротехника мәһсуллары ихрач едир.

Әсас капиталист өлкәләриндә Е.с. јүксәк дәрәчәдә инһисарлашдырылмыш вә тәмәркүзләшдирилмишдир. Белә ки, капиталист өлкәләриндәки електротехника мәһсуллары истеһсалынын 50%-и дүнјанын 11 ән ири електротехника ширкәтинин—«Ченерал електрик», «Вестинһауз» (АБШ), «Сименс», «АЕК» (АФР), «Мисубиси», «Хитати», «Тосиба» (Јапонија), вә с. пајына дүшүр. Күч електротехника аваданлығынын истеһсалы јүксәк сүр'әтлә артыр.

Әд.: Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, Б., 1976; Развитие электротехники в СССР, М., 1962; Электротехническая промышленность СССР, М., 1976.

ЕЛЕКТРОТЕХНИКИ ДӘМИР—електротехникада тәтбиг едилән, јүксәк магнит, механики вә технолоҗи хассәли материал. Е.д. кими *армко-дәмир* даһа кениш јајылмышдыр. Әсасән, сабит чәрәјанла ишләјән електрик апаратларында истифадә олунур.

ЕЛЕКТРОТЕХНИКИ КЕРАМИКА—нарындәнәли материалларын јүксәк темп-рда бишәрәк бирләшмәсиндән алынан мә'мулатлар; әсасән, изолјаторларын һазырланмасында истифадә олунур. Јүксәк сыхлыға (суудма габилијјәти 0,5%-ә гәдәр), механики вә електрик мөһкәмлијинә (50 *һс*-дә 25—45 *кв/мм*-дән аз олмур) маликдир. Изолјаторлар ики група ајрылыр: 1) телефон вә телеграф хәтләринин, алчагкәркинликли харичи вә дахили шәбәкәләрин гурашдырылмасында тәтбиг едилән алчагкәркинликли (500 *в*-а гәдәр); 2) јүксәккәркинликли апаратлар вә електрикөтүрмә хәтләри үчүн јүксәккәркинликли (500 *в*-дән јүксәк).

Әд.: Никулин Н. В., Кортнев В. В., Производство электрокерамических изделий, 3 изд., М., 1976.

ЕЛЕКТРОТЕХНИКИ ПОЛАД—електрик машын вә апаратларынын конструксијасында ишләдилән силисиумла лекирләнмиш полад групу. Е.п., динам поладына вә *трансформатор поладына* ајрылыр.

ЕЛЕКТРОТОН (*електро*... +јун. tónos — кәркинлик) — сабит чәрәјанла тә'сир етдикдә синирин вә ја әзәләлифинин физики, физики кимјәви вә физиолоҗи хассәсинин дәјишилмәси. Әввәл чәрәјан бурахылан јердә мүсбәт вә мәнфи бир вә икивалентли ионлар пајланыр; бу, катод вә анод гојулан наһијәдә синирин, илк нөвбәдә һүчејрә протоплазмасынын сыхлашмыш үст гатынын физики-кимјәви хассәсинин дәјишилмәсинә сәбәб олур. Нәтичәдә синирин һәмин наһијәсиндә физиолоҗи хассәләр (ојаныглыг, кечиричилик, аккомодасија вә б.) дәјишилир; дәјишиклик ән чох билаваситә катодун (кателектротон) вә анодун алтында (анелектротон) көрүнүр, онлардан узаглашдыгча тәдричлә зәифләјир. Анелектротон — анод гојулмуш наһијәдә ојанығлығын вә кечиричилијин зәифләмәси; кателектротон—катод гојулмуш наһијәдә ојанығлығын вә кечиричилијин јүксәлмәси илә характеризә олунур.

ЕЛЕКТРОТРАВМА (*електро*...+јун. trauma—јара)—електрик чәрәјаны вурдугда орган вә тохумаларда баш верән патолоҗи дәјишиклик. Зәдәләмә ағырлығындан асылы олараг дөрд дәрәчәдә олур: 1) әзәләләр гыч олур, һуш итмир; 2) әзәләләр гыч олур, һуш итир; 3) һуш итир, һәмчинин үрәк фәалијјәти вә тәнәффүс позулур; 4) клиник өлүм баш верир. Е.-да електрик јанығы јалныз III вә IV дәрәчәли олур. IV дәрәчәли електрик јанығындан әзәлә, вәтәр, синир вә сүмүкләр дә зәдәләнир. Илк јардым: Е. алмыш шәхси тә'чили олараг чәрәјанын тә'сириндән азад етмәк. Хәстәнин үрәк-дамар системи вә тәнәффүсү позуларса, сүн'и тәнәффүс вермәк, үрәк фәалијјәтини бәрпа едән дәрманлардан истифадә етмәк вә с.

ЕЛЕКТРОФИЗИОЛОКИЈА (*електро*...+*физиолокија*)—инсан вә һејван физиолокијасынын бир бөлмәси; организмдә електрик һадисәләрини өјрәнир. Синир вә әзәлә системинин фәалијјәтинин өјрәнилмәсиндә Е.-нын бөјүк әһәмијјәти вар. Е.-нын *електроенсефалографија*, *електрокардиографија* вә б. үсуллары експериментал клиник тәдгигатларда вә клиник бајтарлыгда тәтбиг олунур. Бах *Биофизика*, *Биоелектрик потенсиаллары*.

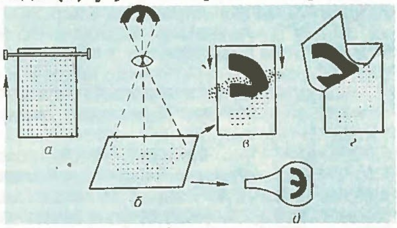
ЕЛЕКТРОФОН (*електро*...+...*фон*), радиограммофон—*граммофон валыны* охутмаг үчүн адаптер, сәстезликли електрик рәгсләри күчләндиричиси вә електродинамик репродуктордан ибарәт кәздирилә билән апарат. Е-да, *електрик валохуданы* кими, 78, 45, 33 1/3; 16 2/3 *дөвр/дәг* тезликлә фырланан граммофон валларыны сәсләндирмәк үчүндүр. Е.-дан монофоник вә стереофоник граммофон јазыларыны сәсләндирмәк үчүн истифадә олунур.

ЕЛЕКТРОФОРЕЗ (*електро*... + јун. phóresis — дашыма, көчүрмә), катафорез—1) маје мүһитдә асылы вәзијјәтдә олан дисперс һиссәчикләрин (бәрк чисим гырынтылары, газ габарчыглары, башга маје дамчылары вә коллоид һиссәчикләринин) харичи електрик саһәсинин тә'сири илә јаранан истигамәтләнмиш һәрәкәти. Рус алими Ф. Рејсс кәшф етмишдир (1807). Е. һадисәсиндән техникада торфун вә килин сусузлашдырылмасында, нефтин судан ајрылмасында вә с.-дә истифадә едилир; 2) тибдә—ионогалванизасија, ионотерапија, ионофорез—дәрман маддәләринин ионларыны дәри вә селикли гишалары зәдәләмәдән сабит чәрәјан васитәсилә организмә дахил етмәк. Комплекс мүаличә үсулудур. Сабит чәрәјан мүаличәви тә'сир көстәрмәклә јанашы һүчејрә вә тохумаларын кечиричилијини артырыр, дәрман маддәләринин тә'сири үчүн әлверишли шәраит јарадыр. Е. үсулу илә организмә дахил олан дәрман ионлары дәринин сәтһи гатларына топланыр, тәдричлә өз фармаколоҗи тә'сирини көстәрир. Бу үсулун үстүн чәһәти сабит чәрәјанла дәрманын комплекс тә'сир көстәрмәсидир; аллеркија вә зәһәрләнмәјә сәбәб олмур, аз мигдар дәрманла организмә гүввәтли вә нисбәтән узунмүддәтли мүаличәви тә'сир көстәрир, һәзм системинин селикли гишасыны гычыгландырмыр вә с.

Е.-дән үрәк-ган-дамар чатышмазлығында, полиневрит, радикулит, отосклероз вә с. хәстәликләрдә истифадә едилир.

Әд.: Һүсејнов Ә. Һ., Үмуми физиотерапија, Б., 1966; Специальная физиотерапия, София, 1974.

ЕЛЕКТРОФОТОГРАФИЈА — диелектрикин вә ја јүксәкмүгавимәтли јарымкечиричинин фотокечиричи тәбәгәсиндә әмәлә кәлән кизли електрик тәсвиринин ашкарланмасына әсасланан фотографик просес (бах *Фотокечиричилик*). Фотоелектретләр үзәриндә алынан Е. вә ксерографија кими нөвләрә ајрылыр (бах һәмчинин *Електрет*). Ксерографија үсулу илә електрофотографик тәсвирин алынмасы схеми шәкилдә көстәрилир. Ксерографик тәбәгә өзлүјүндә ишығаһәссас хассәјә малик олмур; бу хассә тәбәгәләрин јалныз електрикләшдирилмәсиндән сонра әмәлә кәлир. Тәбәгә дахилиндә електрик саһәси јараныр. Електрикләшдирмә просесиндә (*а*) тәбәгә сәтһинә бәрабәр шәкилдә мүсбәт вә мәнфи ионлар чөкүр вә тәбәгә санки јасты конденсатор (лөвһәләри арасында јүксәк мүгавимәтли јарымкечиричи јерләшдирилән) шәклини алыр. Експозисија вермә мүддәтиндә (*б*) јарымкечиричинин фотокечиричилији нәтичәсиндә тәбәгәнин мүгавимәти азалыр, бу исә тәбәгәнин сәтһинә чөкдүрүлмүш јүкләрин ишыгланмаја мүтәнасиб азалмасына (јох олмасына) сәбәб олур. Експозисијавермә мүддәтиндән сонра галан електрик јүкләри кизли електрик тәсвирини әмәлә кәтирир. Бу тәсвири 2 үсулла ашкара чыхармаг олар: 1) електрик јүклү хүсуси тозла (гуру, јахуд суспензија һалында) ашкарлама јолу илә (*в*) вә билаваситә тәбәгәјә, јахуд кағыза, плјонкаја көчүрәрәк сабитләшдирмәклә; 2) билаваситә електрон шүасы илә охунма јолу илә. Е.-нын бә'зи характеристикалары фотографијанын дикәр просесләри үчүн гејри-мүмкүн олдуғундан (мәс., кизли фототәсвирин узун мүддәт сахланыла билмәси информасијанын дәфәләрлә сурәтләрдән көчүрүлмәсинин мүмкүнлүјү, игтисади көстәричиләрин јүксәк олмасы вә с.) мәтн вә графики материалларын кичик тиражла оператив чохалдылмасына имкан верир (репрографија). Е.-дан елм вә техниканын бир сыра саһәләриндә (мәс., рентkенографија, һолографија, спектроскопија, јарымкечиричиләр физикасында) тәдгигат вә гејдәалма үсулу кими дә истифадә олунур.

Електрофотографик тәсвирин алынмасы схеми: *а*—електрикләшдирмә; *б*—експозисијавермә; *в*—гуру һалда ашкарлама; *г*—тәсвирин ишыға һәссас олмајан лөвһәјә көчүрүлмәси; *ғ*—електрон шүасы илә охунма.

Әд.: Процессы и аппараты электрофотографии, Л., 1972.

ЕЛЕКТРОХОД—һәрәкәтверичи механизмләри електрик мүһәррикләри илә һәрәкәтә кәтирилән кәми; електрик мүһәррикләри Е.-ун өз електрик ст.-ндан, аккумулјаторлардан вә ја харичи контакт шәбәкәсиндән ишләјир. Кә

минин әсас електрик кенераторуну фырладан мүһәррикләрин типиндән асылы олараг Е.-лар дизел-електроходлара (дизел мүһәррикләри) вә турбоелектроходлара (бухар вә газ турбинләри) ајрылыр.

ЕЛЕКТРОЧӘРРАҺИЈЈӘ — јүксәктезликли чәрәјанла тохумалары јармаг вә ја онлары дағламагдан ибарәт чәрраһи үсул. Хүсуси апарат васитәсилә апарылыр. Тохумалары јармаг үчүн бычаг, ијнә вә с. формалы актив електроддан истифадә едилир. Бу үсулун үстүнлүкләри: операсија заманы ган иткиси аз олур, иринли просесләрдә инфексија јајылмасынын гаршысы алыныр, јаман шиш һүчејрәләри дәрһал мәһв олур. Е.-дән чәрраһлығын бүтүн саһәләриндә (ән чох онколокија вә нејрочәрраһлыгда) истифадә едилир.

ЕЛЕ́КТРУМ (лат. electrum, јун. elektron—кәһрәба рәнки илә әлагәдар)—минерал. Гызыл вә күмүшүн тәбии бәрк әринтиси. Кубик сингонијада кристаллашыр. Тәркибиндә күмүшүн мигдары 25 — 75%-дир; чүзи мигдарда мис, дәмир вә с. елементләрдә олур. Рәнки ачыг-сарыдан күмүшү-ағадәк дәјишир. Метал парылтылыдыр. Сәртлији 2— 3; сыхлығы 12 500 — 15 600 *кг/м³*. Надир минералдыр. Кварс, барит, калсит дамарларында Ag, Pb вә с. минералларла бирликдә тәсадүф олунур. ССРИ-дә Урал вә Алтајда тапылыр.

ЕЛЕ́КИЈА (јун. élegeia, élegos—шикајәт) —кәдәр, һүзн ифадә едән лирик ше'р жанры. Е.ә. 7 әсрдә Јунаныстанда јаранмышдыр (Каллин, Мимнерм, Тиртеј вә б.). Шәрг әдәбијјатындакы дини характер дашыјан *мәрсијә*, нөвһә вә синәзәнләр дә бу жанра аид едилир. Е.-да һәјатдан күскүнлүк, гәм-гүссә һакимдир. Фәлсәфи, ашиганә, сијаси, әхлаги мәзмунлу Е.-лар да јазылыр. Шәрг, хүсусилә классик Азәрб. әдәбијјатында ашиганә тәрздә јазылмыш Е.-лар мүһүм јер тутур (М. Фүзулинин гәзәлләри, Х. Натәван вә М. Һадинин бир сыра әсәри). М. Ј. Лермонтовун «Дүшүнчә», «Үрәјим дарыхыр», «Гәлбим гәмлидир», И. В. Һөтенин «Рома елекијалары» ше'рләри фәлсәфи, С. Рүстәмин «Јанды» ше'ри сијаси Е. нүмунәсидир.

М у с и г и д ә—гәм, гүссә, кәдәр, һүзн ифадә едән мусиги пјеси (Ж. Массненин фп. илә виолончел үчүн Е.-сы, П. Чајковскинин симли оркестр үчүн јаздығы серенададан Е., С. Рахманиновун фп. Е.-лары вә с.).

ЕЛЕМЕ́НТАР АНА́ЛИЗ, е л е м е н т а н а л и з и—үзви бирләшмәләрин тәркибиндәки елементләрин вәсфи вә ја мигдари тә'јини үсуллары. Е.а.-и ики мәрһәләдә апарылар: 1) үзви маддәни парчалајыб тә'јин едиләчәк елементи гејри-үзви бирләшмә (мәс., CO_2, H_2O, H_2S) шәклиндә ајырырлар; 2) елементи вәсфи вә ја мигдари анализ үсуллары илә тә'јин едирләр.

ЕЛЕМЕ́НТАР ӘМӘЛИЈЈАТ (h е с а б л а м а т е х н и к а с ы н д а) —әсас әмәлијјатлары јеринә јетирән рәгәмлә һесаблајан електрон машынында ајры-ајры һиссәләрин әмәли. Рекистрин сыфыр вәзијјәтинә гајытмасы, рекистрдә 1 рәгәми һүдудунда сағa, јахуд сола һәрәкәт, әлавә рәгәм кодунун алынмасы Е.ә.-а мисал ола биләр. Е.ә.-лардан микропрограмла идарәетмәнин әсасыны тәшкил едән—микроәмр јаратмаг олар.

ЕЛЕМЕНТАР ЗӘРРӘЧИКЛӘР—маддәнин гурулушу мә'лум олмајан ән кичик һиссәләри. Е.з. термини шәртидир вә физика елминин инкишаф сәвијјәси илә мүәјјән едилир. Вахтилә атом, атом нүвәси елементар һесаб олунурду. Електронун (1897), протонун (1919), нејтронун (1932) кәшфиндән сонра ашкар олунду ки, протон вә нејтрон нүвәни, нүвә илә електронлар атому тәшкил едир, атом исә γ-квантлар (фотонлар) удуб бурахыр. 30-чу илләрдә белә күман едилирди ки, бу дөрд Е.з. бүтүн мүшаһидә олунан материјанын (гравитасија саһәсиндән башга) әсасыны тәшкил едир вә физики һадисәләри изаһ етмәк үчүн јени зәррәчикләрә еһтијач јохдур. Тезликлә нејтрино (1932), мү-мезон (мүон, 1936), пимезон (пион, 1947), гәрибә зәррәчикләр (50-чи илләр), резонанслар (60-чы илләр), пси-зәррәчикләр (1974), һејранедичи зәррәчикләр (1976) вә ағыр лептонлар (1975—77) кәшф олунду. Антизәррәчикләри вә мөвчудлуғу нәзәри сөјләнилиб (кварклар, партонлар, W, Z_0-мезонлар вә б.), лакин тәчрүбәдә һәлә тапылмамыш зәррәчикләри дә нәзәрә алсаг, 350 дән чох Е.з. вар (1978). Е.з. јараныб мәһв ола билир. Онларын әксәријјәти өзүндән јүнкүл Е.з.-ә чеврилир. Јүнкүл Е.з. јалныз чеврилмә анында јараныр. Е.з.-ин гаршылыглы тоггушмасы заманы јени Е.з. әмәлә кәлир вә ја бир нөв Е.з. дикәр нөв Е.з.-ә чеврилир. Е.з.-ин бу хүсусијјәти тоггушан зәррәчикләрин енержиси бөјүк олдугча өзүнү даһа габарыг бүрузә верир, тоггушма заманы јаранан Е.з.-ин сајы кәскин артыр вә јени хассәләр вә хүсусијјәтләр мејдана чыхыр. Бүтүн јени Е.з. вә антизәррәчикләр јүксәк енержили зәррәчикләрин тоггушмасы просесләринин өјрәнилмәси заманы кәшф олунмушдур. 50-чи илләрә гәдәр јүксәк енержили зәррәчикләрин мәнбәји космик шүалар иди. Белә зәррәчикләр лабораторија шәраитиндә јүклү зәррәчикләр сүр'әтләндиричиләри васитәсилә алыныр. Јүксәк енержиләрдә физики һадисәләр даһа кичик мәсафәләрдә (10^{-14} *см*) кедир вә микроаләмин даһа јени ганунаујғунлугларыны ашкар етмәјә имкан верир.

Е.з., әсасән күтләси (m), електрик јүкү (e) вә спини (J) илә сәчијјәләнир. Е.з. күтләсинә көрә јүнкүл зәррәчикләр (лептонлар) вә ағыр зәррәчикләр (вә ја адронлар) групуна бөлүнүр. Јүнкүл зәррәчикләр групуна фотон (γ; 0) вә лептонлар: електрон (e, 0,51), мүон ($\mu^{\pm}$, 106), електрон нејтрини (ν_e, 0), мүон нејтрини (ν_μ, 0), адронлар групуна исә мезонлар: пи ($\pi^{\pm}$140; π°, 135), ка ($K^{\pm}$, 494; K°, K^{-}, 498), ета (η°, 550); мезон резонансларына исә ка ($K^{*\pm}$, K^{*0}, $\bar{K}^{*0}$, 890), ро ($\rho^{0\pm}$, 760), омега (ω, 783), фи (φ, 1020), пси (ψ°, 3095—4400), һејранедичи резонанс ($D^{0\pm}$, 1875—2006) вә барионлар дахилдир. Барионлар нуклонлардан: протон (p, 938), нејтрон (n, 939,5); һиперонлардан: сигма (Σ^{+}, 1190; Σ^{0}, 1193; Σ^{-}, 1198), ламбда (λ^{0}, 1116), кси (Ξ^{-}, 1315; Ξ^{0}, 1321) вә барион резонансларындан: делта (Δ^{++}, Δ^{+}, Δ^{-}, Δ^{0}, 1236), сигма ($\Sigma_{\delta}^{0,+}$, 1385), кси (Ξ^{0-}, 1530), омега (Ω^{-}, 1674), һејранедичи резонанс (Λ_c, 2260) вә б. ибарәтдир (бурада 0, ± ишарәләри Е.з.-ин 0, —e, +e електрик јүкүнә малик олдуғуну, Е.з.-ин ишарәләриндән сонракы рәгәмләр исә *Мев* енержи ваһидләриндә онларын күтләсини көстәрир). Спинин гијмәти Е.з.-ин һәрәкәт ганунуну вә статистиканы тә'јин едир. Лептон, нуклон вә һиперонларын спини $\frac{1}{2}\left(h - \frac{h}{2\pi}\right.$ ваһидләриндә h—Планк сабити), барион резонансларынкы 3/2, 5/2 вә с., мезонларынкы сыфыр, мезон резонансларынкы ваһиддир. Спини јарым там олан зәррәчикләр *фермион*, спини там олан зәррәчикләр *бозон* адланыр.

Е.з. күчлү, електромагнит, зәиф вә гравитасија *гаршылыглы тә'сирдә* олур.

20 әср физикасынын ән мүһүм наилијјәтләриндән бири тәбиәтин зәррәчик вә антизәррәчијә көрә симметрик олмасынын кәшфидир. Ади маддәләрин атомлары протон, нејтрон вә електронлардан ибарәтдир. Атомлары антипротон, антинејтрон вә позитрондан (антиелектрондан) ибарәт антимаддә олмалыдыр. Антиһидрокен вә антиһелиум-3 изотопунун нүвәси тапылмыш, галан елементләрә ујғун антимаддәләрин нүвәсинин кәшфи исә ифрат бөјүк енержили зәррәчикләрин алынмасы техникасынын инкишафы илә бағлыдыр. Мүасир физикада саһә вә зәррәчик анлајышлары арасында, демәк олар ки, сәрһәд јохдур: һәр нөв саһәјә зәррәчик (саһәнин кванты), һәр зәррәчијә исә ујғун саһә гаршы гојулур. Мәс., електромагнит саһәсинә фотонлар, нүвә саһәсинә пионлар, спинор саһәләрә исә лептон вә барионлар ујғундур.

Е.з.-ин там нәзәријјәси һәлә мөвчуд дејилдир. Мүасир нәзәријјә Е.з.-ин лептон, мезон, барион кими груплара бөлүнмәсинин сәбәбини, Е.з.-ин бу вә ја башга характеристикаја малик олмасыны, онларын гијмәтини изаһ едә билмир. Еләчә дә дөрд гаршылыглы тә'сирдән әлавә башга гаршылыглы тә'сирин олмасы вә даһа нечә јени зәррәчијин тапылачағы мә'лум дејил. Бүтүн бу мәсәләләр Е.з.-ин кәләчәк нәзәријјәсинин мәзмунуну тәшкил етмәлидир. Е.з.-ин сајча чохлуғу онларын һамысынын елементар олмасыны шүбһә алтына алыр вә системләшдирилмәсини тәләб едир. Бу истигамәтдә бә'зи чәһдләр едилмишдир. Фәрз олунур ки, Е.з. ја әсл елементар олан маһдуд сајда зәррәчикләрдән вә онларын антизәррәчикләриндән төрәнмиш, ја да онлар ејни бир саһәнин мүхтәлиф һәјәчанланма һалында олан квантларыдыр (ваһид саһә нәзәријјәси). Груп нәзәријјәси әсасында инкишаф етдирилән биринчи истигамәтдә фәрз олунур ки, Е.з. әсл елементар олан кварк (јүкү $\pm\frac{e}{3}$, $\pm\frac{2}{3}$, спини $\frac{1}{2}$ вә антикварклардан вә ја нөгтәви сајылан партонлардан (електрик јүкү ±e, спини 1/2) төрәмишдир. Бу фәрзијјә јалныз адронлары системләшдирмәјә имкан верир. Лептонлары исә бу системә дахил етмәк мүмкүн олмур.

Мезонлар кварк вә антикваркдан, барионлар исә үч кваркдан ибарәтдирсә, Е.з. үчүн дөрдкварклы (ики ади, бир гәрибә, бир һејранедичи) модел дахил етмәклә адрон групларыны нәзәри әсасландырмаг олар. Бу моделә

көрә адронлар, спини сыфыр, дахили чүтлүјү мәнфи ($\overline{0}$) олан 8 псевдоскалјар мезондан (октет $\overline{0}$: π^+, π^0, π^-, η, K^+, K^0, K^-, $\widetilde{K^0}$); 8 псевдоскалјар һејранедичи мезондан (октет $\overline{0}$: η', η_c, F_0^+, F^-, D^0, D^-, $\widetilde{D}^0$, D^+); 8 вектор мезон резонансдан (октет $\overline{1}$: ρ^+, ρ^0, ρ^-, ω, K^{*+}, K^{*0}, K^{*-}, $\widetilde{K}^{*0}$); 8 вектор һејранедичи мезон резонансдан (октет $\overline{1}$: φ, ψ, F^{*+}, F^{*-}, $\widetilde{D}^{*0}$, D^{*-}, D^{*0}, D^{*+}); 10 бариондан (декуплет $\frac{1}{2}^+$: p, n, λ^0, Σ^+, Σ^0, Σ^-, Ξ^0, Ξ^-, Σ_c^{++}, Σ_c^+); 10 һејранедичи бариондан (декуплет $\frac{1}{2}^+$: Σ_c^0, λ_c^+, Ξ_λ^+, Ξ_λ^0, $\Xi_\lambda^{+\prime}$, Ξ''^0_λ, S^0, Ξ_{2c}^{++}, Ξ_{2c}^+, S_{2c}^+); 10 барион резонансдан (декуплет $\frac{3}{2}^+$: Δ^{++}, Δ^+, Δ^0, Δ^-, Σ^{*+}, Σ^{*0}, Σ^{*-}, Ξ^{*0}, Ξ^{*-}, Ω^-) вә 10 һејранедичи барион резонансдан (декуплет $\frac{3}{2}^+$: Δ_c^{++}, Δ_c^+, Δ_c^0, Σ_c^+, Σ_c^0, Ξ_c^0, Δ_{cc}^{++}, Δ_{cc}^+, Σ_{cc}^+, Ω_c^{++}) ибарәтдир.

Кваркларын статистикасы илә әлагәдар чәтинликләри арадан галдырмаг үчүн фәрз олунур ки, һәр бир кварк үч рәнкдән (гырмызы, көј, сары) биринә бојаныр. Кваркларын вә тәклиф едилән моделләрин сајынын чохлуғуна бахмајараг Е.з.-и системләшдирмәк чәһдләри һәләлик там мүвәффәгијјәт газанмамышдыр. Ваһид саһә нәзәријјәси истигамәтиндә апарылан тәдгигатларда Е.з.-ин јалныз күтләсинин гијмәтини (күтлә спектрини) алмаг мүмкүн олмушдур.

Әд.: Элементарные частицы и компенсирующие поля, М., 1964; Щёлкин К. И., Физика микромира, М., 1965; Элементарные частицы, в. 1—2, М., 1973—75.

ЕЛЕМЕНТАР РИЈАЗИЈЈАТ—ријази анализ мејдана кәләнәдәк (17 әсрин 2-чи јарысында) топланыб системә салынмыш ријази биликләр. Һесаб, елементар әдәдләр нәзәријјәси, елементар чәбр, елементар һәндәсә вә тригонометрија Е.р.-а дахилдир. Е.р.-да чохлуг, дәјишән функсија вә лимит анлајышына үмумиләшмиш шәкилдә дејил, анчаг конкрет вә хүсуси шәкилдә раст кәлмәк олур. Мәс., чеврәнин узунлуғуну тә'јин едәркән анчаг конкрет бир ардычыллығын лимитиндән истифадә едилир. Орта мәктәбдә кечилән ријази материаллар Е.р.-дан көтүрүлмүшдүр. Лакин, орта мәктәб ријазијјаты вә Е.р. анлајышлары ејни дејилдир. Е.р.-да олан, лакин, мәктәбдә кечилмәјән (мәс., сферик һәндәсә) вә әксинә, мәктәбдә кечилән, лакин, Е.р.-а аид олмајан (мәс., ријази анализин елементләри) материаллар да вар.

ЕЛЕМЕНТАР УЗУНЛУГ — гаршылыглы тә'сирдә олан ики зәррәчик арасындакы ән кичик мәсафә. l_0 илә ишарә олунур. 10^{-17} *см* тәртибиндәдир. Гаршылыглы тә'сирдә олан саһәләр нәзәријјәсиндәки сонсуз бөјүк кәмијјәтләри сонлу етмәк үчүн гәбул едилмишдир.

ЕЛЕМЕНТАР ФУНКСИЈАЛАР — чохһәдлиләр, расионал функсијалар, үстлү функсија, гүввәт функсијасы, логарифмик функсија, тригонометрик функсијалар, тәрс тригонометрик функсијалар, онлар үзәриндә дөрд һесаб әмәлини, һәмчинин суперпозисијаны (мүрәккәб функсија дүзәлтмәни) сонлу сајда тәтбиг етмәклә алынан вә бир дүстурла ифадә олунан бүтүн функсијалар. Мәс., $y=2x^2+1$, $y=(e^x+1)$; $\operatorname{tg} x$, $y=\sin^2 x:(\ln^2 x+1)$ вә с. Е.ф.-ын төрәмәси дә Е.ф.-дыр (интегралы исә Е.ф. олмаја да биләр). Елементар олмајан функсијалары (мәс., *Гамма-функсијаны*) өјрәнмәк үчүн онлар Е.ф.-ын сонсуз сырасы, сонсуз һасили, интегралы вә с. шәклиндә көстәрилир. Е.ф. тә'јин олундуғу нөгтәдә кәсилмәјәндир.

ЕЛЕМЕНТАР ҺӘНДӘСӘ—һәндәсәнин елементар ријазијјата дахил олан һиссәси. Һәчми дәгиг олмадығына көрә маһијјәти һаггында фикирләр мүхтәлифдир. Е.һ.-нин Евклид һәндәсәси олдуғуну сөјләјәнләр гисмән һаглыдыр. Доғрудан да, Е.һ.-нин тәшәккүлүндә *Евклид һәндәсәсинин* бөјүк ролу олмушдур. Е.һ. әсасән, ашағыдакы фигурлары өјрәнир: 1) аксиомларла тәсвир олунан сонлу сајда садә фигурдан ибарәт фигурлары (мәс., чохбучаглылары, чохүзлүләри); 2) садә хассәләри илә мүәјјән едилән, о чүмләдән нөгтәләрин һәндәси јери олан фигурлары (мәс., чеврә, бучағын тәнбөләни вә с.); 3) һәндәси гурма нәтичәсиндә алынан фигурлары (мәс., конус, силиндр). Е.һ.-дә һәндәси чевирмәләр, һәндәси гурмалар, һәндәси кәмијјәтләрин өлчүлмә нәзәријјәсинин елементләри вә ријазијјатын башга бөлмәләри дә өјрәнилир. Е.һ.-дә саһә, сәтһ, һәчм, чеврәнин узунлуғу, даирәнин саһәси вә с.-нин анчаг хүсуси өлчүлмә үсуллары шәрһ едилир. Һәндәси кәмијјәтләрин үмуми вә мүчәррәд өлчүлмә үсуллары Е.һ.-јә дахил дејил. Орта мәктәбдә өјрәнилән һәндәсә, әсасән Е.һ.-дир. Лакин Е.һ. анчаг орта мәктәб һәндәсәси илә битмир. Е.һ.-дән мәктәбдә кечилмәјән материаллар да (мәс., сферик һәндәсә, инверсија, аксиоматика вә с.) вар.

Әд.: Погорелов А. В., Элементарная геометрия, 3 изд., М., 1977.

ЕЛЕМЕНТЛӘР КЛАРКЫ (Clarke)—һидросфердә, Јер габығында, Јердә, космик чисимләрдә вә с. кеокимјәви вә ја космокимјәви системләрдә кимјәви елементләрин орта мигдарынын чәки вә ја атом фаизини көстәрән әдәд. Јер габығы кларкы даһа јахшы өјрәнилмишдир. Јер габығыны (16 *км* дәринлијәдәк) тәшкил едән мүхтәлиф сүхурларын кимјәви тәркиби һаггындакы мә'луматы илк дәфә (1889) Америка алими Ф. У. Кларк үмумиләшдирмишдир. Јер габығынын тәркибиндә кимјәви елементләрин фаизлә мигдарына даир рәгәмләр сонралар А. Ј. *Ферсман* тәрәфиндән дәгигләшдирилмиш вә онун тәклифи илә Кларк әдәди адландырылмышдыр. Кларк чәдвәлинин анализи (бах *Кеокимја*) көстәрир ки, 1) кимјәви елементләр Јер габығында чох гејри-бәрабәр пајланмышдыр; 2) сыра нөмрәләри артдыгча кимјәви елементләрин јајылмасы азалыр; 3) елементләри кларкына көрә чохдан аза сыра илә дүздүкдә (O, Si, Al, Fe, Ca, Na, K, Mg, H, Ti, C, Cl, P, S, Mn вә с.) Јер габығында чәки илә биринчи үч елемент 82,58%, биринчи доггуз елемент 98,13%, биринчи он беш елемент 99,61%-дир; 4) чүт нөмрәли елементләр даһа чохдур. Биринчи 26 елементдән чүтләр Јер габығы күтләсинин 87%-ини, тәкләр исә 13%-ини тәшкил едир. Фајдалы газынты јатагларынын ахтарышында вә сәнаје чәһәтдән гијмәтләндирилмәсиндә Е.к.-нын бөјүк әһәмијјәти вар.

ЕЛЕМЕНТЛӘРИН ДӨВРИ СИСТЕМИ—кимјәви елементләрин тәбии тәснифаты, *Менделејев дөври ганунунун* чәдвәл шәклиндә ифадәси. Е.д.с.-нин илк вариантыны Д. И. *Менделејев* 1869—71 илләрдә ишләјиб һазырламышдыр. Менделејевдән әввәл алман кимјачылары И. Дөберејнер, Л. Мејер, франсыз кимјачылары Ж. Дүма, А. Шанкуртуа, инкилис кимјачылары У. Одлинг, Ч. Нјуләндс вә бир сыра башга алимләр охшар хассәли кимјәви елементләри груплара ајырмаг имканы олдуғуну мүәјјән етмишләр; мәс., Дөберејнер «триадалар» (1817, 1829) вә Нјуләндс «октавалар» (1863) ајырмыш, Л. Мејер елементләрин бир нечә характерик групунда атом чәкиләринин нисбәтини көстәрән чәдвәл дүзәлтмишдир (1864). Лакин, онлар анчаг ајры-ајры елемент группары арасындакы ганунаујғунлуглары ашкар етмәклә кифајәтләнмиш вә үмуми нәтичә чыхармамышлар.

Д. И. Менделејев кимјәви елементләрин дөври системини јарадаркән онларын атом чәкиләринә (атом күтләләринә) вә кимјәви чәһәтдән охшарлығына әсасланмышдыр. Мүасир дөври систем исә елементләрин атом нүвәләринин мүсбәт јүкләринин артмасына әсасланыр. Атом нәзәријјәси ирәли сүрүлдүкдән сонра мүәјјән едилди ки, елементләрин хассәләринин дөври сурәтдә дәјишилмәси онларын атом чәкисиндән дејил, атом нөмрәсиндән (Z), даһа доғрусу, атом нүвәсинин мүсбәт јүкләринин сајындан асылыдыр. Дөври ганунун атом нәзәријјәси илә әсаслaндырылмасы вә изотоплуг һадисәсинин кәшфи «атом күтләси» («атом чәкиси») анлајышына елми тә'риф вермәјә имкан јаратды. Дөври систем чәдвәлиндә (јапышдырма рәнкли шәклә бах) бүтүн кимјәви елементләрин атом күтләләри карбон шкаласы үзрә көстәрилмишдир (бунлар 1973 илдә гәбул едилмиш Бејнәлхалг гијмәтләрдир). Орта мө'тәризәләрдә радиоактив елементләрин нисбәтән узун мүддәт јашајан изотопларынын күтлә әдәдләри көстәрилир.

Е.д.с.-нин гурулушу. Елементләрин мүасир (1979) дөври системиндә 107 кимјәви елемент вар. Бунлардан бүтүн трансуран елементләр ($Z=93$—107), һәмчинин технесиум ($Z=43$), прометиум ($Z=61$), астат ($Z=85$) вә франсиум ($Z=87$) сүн'и үсулла алынмышдыр. Е.д.с., адәтән, чәдвәл, бә'зән дә һәндәси фигур, спирал вә с. шәкилләрдә көстәрилир. Бунлардан ән чох јајыланы гысаформалы, узунформалы вә пилләкәнвары чәдвәлләрдир. Гыса вә узунформалы чәдвәлләрин илк вариантларыны Д. И. Менделејев тәклиф етмишдир (онларын мүасир формалары рәнкли јапышдырма шәкилдә вә мәтндә көстәрилир). Узунформалы чәдвәли 1905 илдә Исвечрә кимјачысы А. Вернер, пилләкәнвары чәдвәли исә 1921 илдә Н. *Бор* тәкмилләшдирмишдир. Бу формалардан һәр биринин өз үстүнлүјү вә чатышмазлығы вардыр. Е.д.с.-нин гурулмасынын әсас

принсипи, бүтүн кимјәви елементләри груп вә дөврләрә ајырмағдыр. Һәр груп өз нөвбәсиндә әсас (*а*) вә әлавә (*б*) јарымгруплара ајрылыр. Һәр јарымгрупа кимјәви хассәчә охшар елементләр дахил едилмишдир. Ејни групун *а* вә *б* јарымгрупларындакы елементләр арасында, адәтән, баш (групун нөмрәсинә бәрабәр олан) оксидләшмә дәрәчәләриндә мүәјјән охшарлыг вар. Биринчи дөвр мүстәсна олмагла галан дөврләр гәләви металла башлајыб тә'сирсиз газла гуртарыр. Һәр дөврдә анчаг мүәјјән сајда елемент олур. Е.д.с. 8 груп вә 7 дөврдән ибарәтдир (једдинчи дөвр һәлә тамамланмамышдыр). Дөврләр әрәб, груплар исә Рома рәгәмләри илә көстәрилир.

Биринчи дөврүн хүсусијјәти, онда чәми 2 елемент (H вә He) олмасыдыр. Һидрокен һәм гәләви металлар, һәм дә һалокенләрлә үмуми хассәләрә малик олдуғундан, Е.д.с.-ндә ону, адәтән, VII*а*, бә'зән дә I*а* јарымгрупунда јерләшдирирләр. Һелиум—VIII*а* јарымгрупунун биринчи елементидир (Не вә тә'сирсиз газлары узун мүддәт мүстәгил сыфыр групуна ајырырдылар).

Икинчи дөврдә (Li—Ne) 8 елемент вар. Бу дөвр, оксидләшмә дәрәчәси 1 олан Li гәләви металы илә башлајыр, сонра оксидләшмә дәрәчәси 2 олан Be кәлир. Ондан сонра оксидләшмә дәрәчәси 3 олан B елементи јерләшмишдир, онун металлыг хассәләри зәифдир. Сонра кәлән C елементи типик ғејри-металдыр, һәм мүсбәт, һәм дә мәнфи дөрдвалентли ола биләр. Бу дөврүн сонракы елементләри N, O, F вә Ne ғејри-металлардыр. Бунлардан јалныз азотун баш оксидләшмә дәрәчәси (5) групун нөмрәсинә ујғун кәлир; оксикен анчаг надир һалларда мүсбәт валентлик көстәрир. F үчүн 6 оксидләшмә дәрәчәси мә'лумдур. Икинчи дөвр тә'сирсиз газ олан Ne елементи илә гуртарыр.

Үчүнчү дөврдә дә (Na—Ar) 8 елемент вардыр. Онларын хассәләринин дәјишилмәси характери бир чох чәһәтдән икинчи дөврдә олдуғу кимидир. Лакин Be-дан фәргли олараг Mg-да вә B-дан фәргли олараг Al-да металлыг хассәләри даһа артыгдыр. Al үчүн амфотерлик дә башлыча хүсусијјәтдир. Сонра кәлән Si, P, S, Cl вә Ar типик ғејри-металлардыр. Ar мүстәсна олмагла, онларын һамысынын баш оксиди јерләшдикләри групун нөмрәсинә ујғун кәлир. Беләликлә, һәр ики дөврдә Z артдыгча, елементин металлыг хассәләринин зәифләмәси вә ғејри-металлыг хассәләринин күчләнмәси мүшаһидә едилир. Менделејев, икинчи вә үчүнчү дөврләрин, јә'ни кичик дөврләрин елементләрини типик елемент адландырмышдыр. Онлар тәбиәтдә ән чох јајылмыш елементләрдәндир, C, N вә O исә, H илә бирликдә үзви материјанын әсас елементләридир. Биринчи үч дөврүн елементләринин һамысы *а* јарымгрупунда јерләшдирилмишдир. I, II вә III дөвр елементләринин бир һиссәси мүасир терминолокија илә дејилсә, I*а*- вә II*а*-јарымгрупларыны тәшкил едән s-елементләр (гәләви вә гәләви-торпаг металлар), бир һиссәси дә (B—Ne вә Al—Ar) III *а*—VIII *а* јарымгрупларыны тәшкил едән *p*-елементләр сырасына дахилдир (јапышдырма шәкилдә *s*-елементләрин кимјәви ишарәләри гырмызы, *p*-елементләринки исә гәһвәји рәнкдә көстәрилмишдир).

Дөрдүнчү дөврдә (K—Kr) 18 елемент вар. Бу, биринчи бөјүк дөврдүр. Гәләви метал K вә гәләви-торпаг метал Ca-дан сонра (һәр икиси s-елементдир) 10 елементдән ибарәт кечид елементләри (Sc—Zn) вә ја *d*-елементләр кәлир (јапышдырма шәкилдә көј рәнкдә көстәрилмишдир). Онлар мүвафиг групларын *б* јарымгрупларындадыр. Кечид елементләринин (онларын һамысы металдыр) чохунун баш оксидләшмә дәрәчәси, јерләшдикләри групун нөмрәсинә бәрабәрдир, јалныз Fe—Co—Ni триадасы мүстәсналыг тәшкил едир. Бунлардан Co вә Ni максимум үчвалентлидир, Fe исә мүәјјән шәраитдә дөрдвалентли олур. Ga илә башлајыб Kr илә гуртаран елементләр сырасы (*p*-елементләр) *а* јарымгрупунда јерләшмишдир. Онларын хассәләринин дәјишилмәси характери икинчи вә үчүнчү дөврүн мүвафиг интервалларындакы елементләрдә олдуғу кимидир. Мүәјјән едилмишдир ки, Kr башлыча олараг F илә кимјәви бирләшмәләр әмәлә кәтирә биләр.

Бешинчи дөврүн (Rb—Xe) гурулушу да дөрдүнчү дөврдәки кимидир. Бу дөврдә дә 10 кечид елементиндән (Y—Cd) ибарәт чалаг вардыр; онларын һамысы *d*-елементдир. Бешинчи дөврүн спесифик хүсусијјәтләри бунлардыр: 1) Ru—Rh—Pd триадасында јалныз рутениумун оксидләшмә дәрәчәси 8-дир; 2) *а* јарымгрупунун бүтүн елементләринин (Xe да дахил олмагла) баш оксидләшмә дәрәчәси, јерләшдикләри групун нөмрәсинә бәрабәрдир; 3) јодда зәиф металлыг хассәләри вардыр. Беләликлә, дөрдүнчү вә бешинчи дөврләрдә елементләрин атом нөмрәси артдыгча, онларын хассәләринин дәјишилмәси даһа мүрәккәб характер дашыјыр, чүнки бу сыранын бөјүк бир интервалында елементләр өз металлыг хассәсини мүһафизә едир.

Алтынчы дөврдә (Cs—Rn) 32 елемент вар. Бурада 10 *d*-елементдән (La, Hf—Hg) әлавә, 14 *f*-елементдән ибарәт *лантаноидләр* (сериумдан лүтесиума гәдәр олан елементләр) јерләшдирилмишдир (чәдвәлдә ишарәләри јашыл рәнкдәдир). Лантандан лүтесиума гәдәр олан елементләр кимјәви чәһәтдән бир-биринә чох охшајыр. Гысаформалы чәдвәлләрдә лантаноидләр La ханасына дахил едиләрәк чәдвәлин ашағысында ајрыча сәтирдә јазылыр (узунформалы вә пилләкәнвары чәдвәлләрдә бу нөгсан арадан галдырылмышдыр).

Франсиумдан ($Z=87$) башлајан једдинчи дөврдә дә 32 елемент олмалыдыр, бундан һәләлик 21-и ($Z=107$ елементинә гәдәр) мә'лумдур.

Франсиум (Fr) I*а*-, радиум (Ra) II*а*-јарымгрупуна мәнсуб *s*-елементләрдир, актиниум (Ac) III*б*- јарымгрупу елементләринин аналогудур (*d*-елементләрдир). Сонра кәлән 14 елемент (Z=90-дан 103-ә гәдәр) *f*-елемент олуб, *актиноидләр* фәсиләсини тәшкил едир. Гысаформалы чәдвәлләрдә бу елементләр Ac ханасында јерләшдирилиб, чәдвәлин ашағысында ајрыча сәтирдә јазылыр (лантаноидләр јазылдығы кими). Онлар, оксидләшмә дәрәчәләринин хејли мүхтәлиф олмасы илә лантаноидләрдән фәргләнир.

$Z=104$ вә $Z=105$ елементләринин кимјәви тәбиәтинин өјрәнилмәси көс-

Елементләрин дөври системинин узун формасы (мүасир вариант).

Дөврләр	Елемент груплары																															
	Ia	IIa	IIIб	Фәсиләләр														IVб	Vб	VIб	VIIб	VIIIб			Iб	IIб	IIIa	IVa	Va	VIa	VIIa	VIIIa
1																															1 H	2 He
2	3 Li	4 Be																									5 B	6 C	7 N	8 O	9 F	10 Ne
3	11 Na	12 Mg																									13 Al	14 Si	15 P	16 S	17 Cl	18 Ar
4	19 K	20 Ca	21 Sc															22 Ti	23 V	24 Cr	25 Mn	26 Fe	27 Co	28 Ni	29 Cu	30 Zn	31 Ga	32 Ge	33 As	34 Se	35 Br	36 Kr
5	37 Rb	38 Sr	39 Y															40 Zr	41 Nb	42 Mo	43 Tc	44 Ru	45 Rh	46 Pd	47 Ag	48 Cd	49 In	50 Sn	51 Sb	52 Te	53 I	54 Xe
6	55 Cs	56 Ba	57 La	58 Ce	59 Pr	60 Nd	61 Pm	62 Sm	63 Eu	64 Gd	65 Tb	66 Dy	67 Ho	68 Er	69 Tm	70 Yb	71 Lu	72 Hf	73 Ta	74 W	75 Re	76 Os	77 Ir	78 Pt	79 Au	80 Hg	81 Tl	82 Pb	83 Bi	84 Po	85 At	86 Rn
7	87 Fr	88 Ra	89 Ac	90 Th	91 Pa	92 U	93 Np	94 Pu	95 Am	96 Cm	97 Bk	98 Cf	99 Es	100 Fm	101 Md	102 (No)	103 (Lr)	104 Ku	105 (Ns)	106 (EW)	107 (ERe)	108	109	110	111	112	113	114	115	116	117	118
	s^1	s^2	d^1	f^2	f^3	f^4	f^5	f^6	f^7	f^7d^1	f^9	f^{10}	f^{11}	f^{12}	f^{13}	f^{14}	$f^{14}d^1$	d^2	d^3	d^4	d^5	d^6	d^7	d^8	d^9	d^{10}	p^1	p^2	p^3	p^4	p^5	p^6
	s		d	f														d									p					

тәрмишдир ки, онлардан биринчиси һафниумун, икинчиси исә танталын аналогудур, јә'ни *d*-елементләрдир, IVб вә Vб јарымгрупларында јерләшдирилмәлидир. $Z = 106$-дан 112-јә гәдәр елементләр дә б јарымгрупларына мәнсуб елементләр олмалыдыр, сонра *p*-елементләр башламалы вә $Z = 113—118$ елементләр IIIa — VIIIa јарымгрупларыны тутмалыдыр.

Е.д.с.-нин нәзәријјәси. Бу нәзәријјәнин әсасыны елементләрин атом нөмрәси, онларын атомларынын електрон тәбәгәләри (сәвијјәләри) вә јарымсәвијјәләринин гурулушуна даир тәсәввүр тәшкил едир (бах *Атом*, *Атом физикасы*). Бу тәсәввүр, Е.д.с.-ндә кимјәви елементләрин хассәләринин дәјишилмәси вә атом спектрләринин өјрәнилмәси нәтиҹәләри нәзәрә алынмагла 1913—21 илләрдә Бор тәрәфиндән инкишаф етдирилмишдир.

Z артдыгча, ајры-ајры дөврләрдә атомларын електрон конфигурасијалары үмуми шәкилдә белә көстәрилир:

	1	2		3		4			5		
	<u>1s</u>	2s	<u>2p</u>	3s	3p	4s	<u>3d</u>	4p	5s	4d	5p
n	1	2	2	3	3	4	3	4	5	4	5
l	0	0	1	0	1	0	2	1	0	2	1

	6				7			
	6s	<u>4f</u>	5d	6p	7s	5f	6d	7p
n	6	4	5	6	7	5	6	7
l	0	3	2	1	0	3	2	1

Бурада *n* вә *l*—әсас вә орбитал квант әдәдләри, алтындан хәтт чәкилмиш шрифтләр—*n*-ин көстәрилән гијмәтиндә тәбәгәнин гурулушуну тамамлајан јарымсәвијјәләрдир. Һәмин схем һәр дөврдә јерләшән елементләрин сајыны (2, 8, 8, 18, 18, 32, 32...) асанлыгла мүәјјән етмәјә имкан верир.

Атомларын харичи електрон тәбәгәләринин конфигурасијаларынын типләри (конфигурасијалар рәнкли јапышдырма шәкилдә көстәрилмишдир) елементләрин кимјәви хассәләринин әсас хүсусијјәтләрини мүәјјән едир. Бу хүсусијјәтләр *a* јарымгрупунун (*s*- вә *p*-елементләр), б јарымгрупунун (*d*-елементләр) вә *f* фәсиләләринин (лантаноидләр вә актиноидләр) елементләри үчүн спесификдир. Е.д.с.-ин јухары сәрһәди һәләлик мә'лум дејилдир, буна көрә дә һәмин системин, ән нәһајәт, нечә елементдән ибарәт олачағыны индидән сөјләмәк олмаз. Сүн'и сурәтдә һәлә нечә елементин синтез едилә биләчәји мәсәләси дә бу күнәдәк һәлл олунмамыш галыр. Атом нөмрәси 100-дән чох олан елементләрин изотоплары анчаг гыса мүддәт әрзиндә јашаја билир (бах *Нүвә кимјасы*, *Нүвә физикасы*). Буна бахмајараг күман едилир ки, 114, 126, 164 вә 184-чү һипотетик елементләр кифајәт гәдәр давамлы олачагдыр. Бу да, белә елементләрин синтез едилә биләчәјини көзләмәјә әсас јарадыр. Нәзәри һесабламалара көрә сәккизинчи дөвр 50 елементдән ибарәт олмалыдыр.

Е.д.с.-нин әһәмијјәти. Тәбиијјат елмләринин инкишафында Е.д.с.-нин ролу чох бөјүкдүр. О, атом-молекул нәзәријјәсинин ән мүһүм наилијјәтләриндән бири олуб, «кимјәви елемент» анлајышына дүзкүн тә'риф вермәјә, бәсит маддә вә бирләшмә мәфһумларыны дәгигләшдирмәјә имкан јаратмышдыр. Е.д.с. атомларын гурулуш нәзәријјәсинин ишләниб һазырланмасына вә изотоплуг һадисәсинин шәрһинә көмәк етмишдир. Вахтилә һеч кәсә мә'лум олмајан бир нечә елементин варлығы, мәһз бу системин ганунаујғунлугларына әсасән габагчадан хәбәр верилмиш вә һәмин елементләрин бүтүн әсас хассәләри көстәрилмишдир. Е.д.с. кимјанын, хүсусилә дә гејри-үзви кимјанын өзүлүдүр. О, тәләб олунан хассәли маддәләр синтез едилмәси, јени материал нөвләринин ишләниб һазырланмасы, мүхтәлиф кимјәви просесләр үчүн спесифик катализаторлар сечилмәси вә с. мүһүм мәсәләләрин һәллини тә'мин едир. Е.д.с. кимјанын тәдрисинин дә елми тәмәлидир.
Јапышдырма шәкил, бах сәһ. 80-81

Әд.: Гарајев З., Гејри-үзви кимја, Б., 1975; Астахов К. В., Современное состояние периодической системы Д. И. Менделеева, М., 1969; Кедров Б. М., Трифонов Д. Н., О современных проблемах периодической системы, М., 1974; Дей К., Селбин Д., Теоретическая неорганическая химия. М., 1976.

ЕЛЕМЕНТЛӘРИН СЫРА НӨМРӘСИ—бах *Атом нөмрәси*.

ЕЛЕМЕ́НТ-ҮЗВИ БИРЛӘШМӘЛӘР—тәркибиндә карбон атомунун билаваситә башга елементин атому илә бирләшдији үзви маддәләр (Е.-ү.б. сырасына, адәтән, карбонун һидрокен, оксикен, азот, күкүрд, хлор, бром вә јодла олан бирләшмәләри дахил едилмир). Е.-ү.б.-ин хассәләри (рабитәнин мөһкәмлији, полјарлашма дәрәчәси вә с.) карбон-елемент рабитәсинин характериндән асылыдыр. Е.-ү.б.-ин әсас нөвләри бунлардыр: типик алкил (арил) бирләшмәләри, асетиленидләр (мәс., Cu_2C_2), метал карбониллләри [мәс., $Ni(CO)_4$] вә с. Бир нечә елемент атому олан бирләшмәләр (мәс., дилитиумметан Li_2CH_2), еләчә дә елемент-үзви полимерләр вар. Е.-ү.б.-ин јарыдан чоху *метал-үзви бирләшмәләрдир*. Бунлардан башга *силисиум-үзви бирләшмәләрин* (синтетик каучук вә сүртку јағлары истеһсалында), *фосфор-үзви бирләшмәләрин* (инсектисид маддәләр истеһсалында), *гурғушун-үзви бирләшмәләрин* (бир антидетонатор кими), һабелә *флүор-үзви бирләшмәләр*, *бор-үзви бирләшмәләр* вә с.-нин бөјүк сәнаје әһәмијјәти вар. Бә'зи Е.-ү.б. организмләрин һәјат фәалијјәти просесләриндә мүһүм рол ојнајыр (мәс., B_{12} витамини, һемоглобин вә с.), бә'зиләри (арсен-, стибиум-, гызыл-, вә чивә-үзви бирләшмәләр) тибдә ишләдилир. Фосфор-үзви бирләшмәләрдән бир чоху биоложи актив маддәләрдир, инсан вә һејванларын карбоһидрат мүбадиләсиндә иштирак едир.

ЕЛЕМЕ́НТ-ҮЗВИ ПОЛИМЕРЛӘР—молекулларында карбоһидрокенләрлә јанашы силисиум, бор, галај, титан, алүминиум, керманиум вә с.-нин (адәтән, тәбии үзви маддәләрдә тәсадүф едилмәјән кимјәви елементләрин) атомлары олан полимерләр. Е.-ү.п.-дә гејри-үзви материаллара хас олан истиҹадавамлылыг, чох вахт одадавамлылыг вә ади һәлледичиләрдә һәллолма габилијјәти вар, һалбуки гејри-үзви материалларда, мәс., метал, кварс вә с.-дә бу хассә јохдур. Е.-ү.п.-и, башлыча олараг, поликонденсасија вә пилләли полимерләшдирмә үсуллары илә алырдар. Молекулларынын әсас зәнчириндә —Si—O—, —B—N—, —B—P—, —B—O—Si—, —N—P—, —Al—O—, —Al—O—Si—, —Al—P—, —Ti—O—, ја да координасија рабитәли метал ионлары олан Е.-ү.п. (бунлара координасија полимерләри дејилир) үзәриндә кениш тәдгигат апарылыр. Ән чох ишләдилән Е.-ү.п. силисиум-үзви полимерләр вә олигомерләрдир (хүсусән полиүзвисилоксанлар). Бунлардан истиҹә вә шахтаја давамлы сүртку јағы, каучук, һидрофобизатор, пластик күтлә, јапышган вә лак кими истифадә едилир. Титан-үзви полимерләрдән бири олан поли-*н*-бутилортотитанатдан $[—Ti(OC_4H_9)_2O^-]_n$ истиҹәдавамлы мина (емал) истеһсал олунур. Техникада чох вахт алукон адландырылан полиалүмоксанлар полиефир гатранларынын модификаторлары, мина вә с. һазырланмасында ишләдилир. Координасија полимерләринин бә'зиләриндән (мәс., полифталсианинләрдән) мүхтәлиф кимјәви реаксијаларда катализатор, еләчә дә үзви јарымкечиричи кими истифадә олунмасы перспективи кенишдир.

ЕЛЕРО́Н (фр. aileron, aile—ганад)—тәјјарә ганадынын арха кәнары бојунча јерләшән мүтәһәррик аеродинамик сәтһ. Е. учушу енинә (узунуна оха нисбәтән) идарә етмәк, јахуд тәјјарәјә *крен* вермәк үчүндүр.

ЕЛЕФАНТИА́З [eléphas (eléphantos)—фил] ф и л а з а р ы—лимфанын хроник дурғунлуғу нәтиҹәсиндә дәринин вә дәриалты тохумаларын тәдриҹән галынлашмасы илә характеризә олунан хәстәлик. Е.-да бәдәнин ајры-ајры һиссәләри (чох вахт ашағы, бә'зән јухары әтрафлар, чинсијјәт органлары, үз вә с.) хејли бөјүјүб ејбәчәр шәкил алыр. Сәбәби: паразит хәстәлији (*филјариоз*), ресидив верән гызылјел, лимфа дурғунлуғуна сәбәб олан илтиһаби вә гејри-илтиһаби просесләр вә с. М у а л и ч ә с и ҹәррахи үсулладыр. П р о ф и л а к т и к а с ы: Е.-а сәбәб олан илтиһаби просесләри вахтында арадан галдырмаг, шәхси кикијена гајдаларына риајәт етмәк.

ЕЛЗА́С (Alsace)—Франсанын шм.-г.-индә тарихи вил. (әсасән, индики Јухары вә Ашағы Рејн департаментләрини әһатә едир). «Е.» адына илк дәфә 7 әсрдә тәсадүф едилир. 7 әсрин сону—8 әсрин 1-чи јарысында һерсоглуг, сонрадан исә Каролингләр дөвләти тәркибиндә графлыг олмушдур. 870 илдә Шәрги Франк краллығы, 10 әсрдә исә Швабија һерсогларынын һакимијјәти алтына кечмишди. 12 әсрдән Е. шәһәрләринин игтисади вә сијаси әһәмијјәти артмаға башлады, бир сыра Е. шәһәрләри өзүнүидарә һүгугу алды. 15—16 әсрләрдә һуманизм вә Реформасијанын мүһүм мәркәзи иди. 15 әсрин сону—16 әсрдә Е.-ы кәндли-плебеј һәрәкаты бүрүмүшдү. *Вестфалија сүлһүнә* (*1648*) көрә Е. Франсанын һакимијјәти алтына кечди. 18 әсрдә Е.-да к.т. вә сәнаје јүксәлиш дөврүнә гәдәм гојду, Страсбург ун-ти үмумавропа әһәмијјәти кәсб етди. Е. халгы *Бөјүк Франса ингилабында* фәал иштирак етмиш, «Марселјеза» исә Страсбургда јазылмышдыр (1792). Ингилаб Е. халгыны Франса илә мөһкәм бирләшдирди. 1798 илдә, һәлә дә мүстәгиллијини сахламыш Е. шәһәри Мјулуз да Франсаја бирләшди. Франса—Пруссија мүһарибәсиндән (1870—71) сонра Е. вә Шәрги Лотаринкија Алманијанын һакимијјәти алтына

кечәрәк *Елзас-Лотаринкија* империја әразисини тәшкил етди.

ЕЛЗАСЛЫЛАР—*Елзасын* әсас әһалиси, Франсада милли азлыг тәшкил едән халг. Тәгр. 1,4 млн. нәфәрдир (1975). Франсыз вә алман дилләриндә данышырлар. Мәншә, дил вә мәдәнијјәтчә алманлара јахындырлар; франсыз мәдәнијјәтинин дә күчлү тә'сиринә мә'руз галмышлар. Е.-ын тәгр. 50%-и сәнајенин мүхтәлиф саһәсиндә, 11%-и к.т.-нда (бағчылыг, үзүмчүлүк вә чөл ишләриндә) ишләјир. Диндар Е.-ын тәгр. 3/4 һиссәси католик, галанлары лүтеран вә калвинистдирләр.

Әд.: Народы зарубежной Европы, т. 2, М., 1965.

ЕЛЗАС-ЛОТАРИНКИЈА (Alsace Lorraine)—Алманијанын 1871—1918 илләрдә империја әразиси; *Франса—Пруссија мүһарибәси (1870—71)* заманы Франсадан гопарылмыш Елзас департаментләри Јухары вә Ашағы Рејн (Белфор р-нундан башга) вә Лотаринкија департаментләри Мјөрт вә Мозелин бир һиссәсиндән тәшкил олунмушду. Е.-Л. әһалисинин кетдикчә артан наразылығы (алманлашдырма сијасәтинә вә с. е'тираз әламәти олараг 1872—82 илләрдә тәгр. 400 мин елзаслы вә лотаринкијалы Франсаја мүһачирәт етмишди) вә бөјүк сијаси нүфуза малик јерли сол буржуа «Протест» партијасынын Е.-Л.-нын илһагына гаршы чыхмасы империја һөкумәтини 1877 илдә бурада һәрби режими јумшалтмаға мәчбур етди. Лакин 1881 илдән ишғал режими јенидән күчләндирилди. 19 әсрин 90-чы илләриндә Е.-Л.-да дәмир филизи чыхарылмасынын даһа да артмасы Алманијада сәнајенин инкишафына көмәк етди; Алманија капиталынын Е.-Л.-ја ахыны јерли буржуазија илә алман буржуазијасыны јахынлашдырды. Е.-Л.-ја Алманија империјасы дахилиндә мухтаријјәт верилмәси тәрәфдарлары фәаллашдылар. 1811 илдә Е.-Л. үчүн јерли ганунверичилик органы (ландтаг) јарадылмасыны нәзәрдә тутан конститусија верилди. Лакин, јерли әһали барәдә ајрысечкилик вә алманлашдырма сијасәти давам едирди. Е.-Л. үстүндә Алманија-Франса зиддијјәтләринин кәскинләшмәси Биринчи дүнја мүһарибәсинин башланмасында мүһүм рол ојнады. *Версал сүлһ мүгавиләсинә (1919)* әсасән Е.-Л. Франсаја гајтарылды. 1940 илдә Е.-Л. әразисини алман-фашист гошунлары ишғал етмишди; 1944 илин сону—1945 илин әввәлләриндә азад едилди вә Франсаја гајтарылды.

ЕЛИ ЈАСОН—Шәки р-нунун Бөјүк Дәһнә к.-ндән 1902 илдә тапылмыш 1 вә ја 2 әсрә аид јунанча китабәдә ады чәкилән шәхс (бах *Бөјүк Дәһнә*).

ЕЛИАН КЛАВДИ (Aelianus Claudius; 2 әсрин сону, Пренеста—3 әсрин 1-чи јарысы)—Рома јазычысы, софист. Јунан дилиндә јазылмыш «Һејванларын тәбиәти һаггында», «Мүхтәлиф әһвалатлар» вә с. әсәрләрин мүәллифи. «Һејванларын тәбиәти һаггында» әсәриндә гәдим Азәрб.-ын Каспиана вил.-ндә чохлу өкүз сүрүсү вә ат илхыларынын олмасы, каспиләрин дәвәләрлә Мидијанын пајтахты Екбатана ш.-нә гурудулмуш вә дузланмыш балыг апармалары, балыг ичалатындан јапышган һазырламалары, һәмчинин каһинләрин, варлыларын вә адлы-санлы адамларын дәвә јунундан тохунмуш палтар кејимләри вә с. һаггында мә'лумат вермишдир.

Әсәрләри: О природе животных, в сб.: Поздняя греческая проза, М., 1960; Пестрые рассказы, М.—Л., 1963.

Әд.: Тревер К. В., Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, М.—Л., 1959; Алиев К., К вопросу об источниках и литературе по истории древней Кавказской Албании, в кн.: Вопросы истории Кавказской Албании, Б., 1962.

ЕЛИЗАБЕТ (Elizabeth)—АБШ-ын шм.-ш.-индә шәһәр. Нју-Черси штатындадыр. Нјуарк бухтасында порт. Әһ. 106 мин (1975). Кимја, нефтајырма, метал е'малы, машынгајырма, тикиш сәнајеси вар.

ЕЛИЗАБЕТВИЛ (Elisabethville)—Заир Республикасында *Лубумбаши* ш.-нин кечмиш (1966 илләдәк) ады.

ЕЛИЗИЈА (лат. elisio—сыхышдырма, итәләјиб чыхарма), сәсдүшүмү—фонетик һадисә; самитлә битән сөзләрдән сонра саитлә башланан шәкилчи кәлдикдә (фикир—фикрин, оғул—оғлун вә с.), инсан ады билдирән мүрәккәб исимләрдә (Әлиәкбәр—Әләкбәр, Мирзәәли—Мирзәли вә с.) әввәлки ваһидин сон саитинин дүшмәси. Азәрб. дилиндә Е. данышыгда, хүсусилә шивәләрдә чох јајылмышдыр.

Әд.: Дәмирчизадә Ә., Мүасир Азәрбајчан дили. Фонетика, орфоепија, орфографија, Б., 1972.

ЕЛИЗИУМ (лат. Elysium), Елиси, Јелисеј чөлләри—антик мифолокијаја көрә ахирәт дүнјасында мө'минләрин фираван јашадыглары бәрәкәтли јер. Христианлыгда чәннәт һаггында тәсәввүрүн јаранмасында Е. әсатиринин мүәјјән ролу олмушдур.

ЕЛИОТ (Eliot) Томас Стернз (26.9. 1888, Миссури штаты, Сент-Луис—4.1.1965, Лондон)—инкилис-американ шаири, тәнгидчи вә драматург. Нобел мүкафаты лауреаты (1948). Мәншәчә америкалыдыр. «Сәнәт сәнәт үчүндүр» буржуа нәзәријјәсинин тәрәфдары олмушдур. Поетик вә әдәбитәнгиди әсәрләри илә Гәрб өлкәләриндә ше'р дилинә тә'сир көстәрмишдир. «Итирилмиш торпаг» (1922), «Дөрд квартет» (1943) поемалары мәшһурдур. «Килсәдә гәтл» (1935), «Коктејл» (1949), «Шәхси катиб» (1954), «Јашлы дөвләт хадими» (1959) пјесләри вар.

Әсәри: Бесплодная земля, М., 1971.

ЕЛИСТА (1944—57 илләрдә Степној)—Калмык МССР-ин пајтахты. Д.ј. ст. Аеропорт. Әһ. 63,1 мин (1977). Шәһәрин ады калмык дилиндәки «елстја» (гумлу) сөзүндән көтүрүлмүшдүр. 1853 илдә Е. адланан гобуда Елиста мешә плантасијасы салынмышды. 1865 илдә Е. кәнд, 20 әсрин әввәлиндә Маныч улусунун мәркәзи иди. 1918 илин февралында Е.-да Совет һакимијјәти гурулмушдур. 1928 илдән Калмык МВ-нин, 1935 илдән Калмык МССР-ин пајтахтыдыр. 1942 ил августун 12-дә алман фашистләри тәрәфиндән ишғал олунмуш, 1943 ил јанварын 1-дә Совет Ордусу азад етмишдир. Совет һакимијјәти илләриндә Е. Калмык МССР-ин сәнаје вә мәдәнијјәт мәркәзинә чеврилмишдир.

Е.-да јејинти, јүнкүл, ағач е'малы, тикинти материаллары вә с. сәнаје мүәссисәләри (әт комбинаты, тикиш, трикотаж, мебел ф-кләри, автомобил тә'мири, силикат з-длары вә с.), ун-т, елми-тәдгигат әтлик малдарлыг ин-ту, Калмык елми-тәдгигат дил, әдәбијјат вә тарих ин-ту, автомобил јолу техникуму, тибб, педагожи, мусиги, мәдәни-маариф мәктәбләри, драм театры, өлкәшүнаслыг музејй вар.

Әд.: Элиста. 100 лет. Прошлое, настоящее, будущее, Элиста, 1965; Элиста, 1970.

ЕЛИТ (фр. élite—ән јахшы, сечилмиш) 1) биткиселексијасында—јени сорт лар јаратмаг үчүн сечилән ән јахшы биткиләр; 2) тохумчулугда—селексија вә тәдгигат мүәссисәләриндә јетишдирилмиш јүксәккејфијјәтли саф тохум сортлары (бах *Тохумчулуг тәсәррүфаты*); 3) һејвандарлыгда—мүәјјән чинсли һејван сүрүсүндә мөһкәм конститусијалы, јүксәк мәһсулдарлығы вә сағламлығы илә фәргләнән ән јахшы һејванлар.

ЕЛКЕР Семјон Васијлевич (1.5.1894, Бөјүк Абакасы, индики Чувашија МССР-ин Ибреси р-ну—6.9.1966, Чебоксары)—чуваш совет јазычысы. Чув. МССР халг шаири (1940). 1930 илдән Сов.ИКП үзвү. Чуваш совет поезијасынын јарадычыларындандыр. «Зәманә» адлы илк ше'р китабы 1928 илдә нәшр едилмишдир. «Зүлм алтында» (1931) поемасы 18 әср кәндли һәрәкатындан бәһс едир. «Дан јери гызаранда» (1940), «Одлар вә фыртыналар арасындан» (1949) романларында Совет һакимијјәти уғрунда мүбаризә тәсвир олунур. «Онсәккизинчи ил» (1953) поемасы Вәтәндаш мүһарибәсинә һәср едилмишдир.

Әсәрләри; На заре, Чебоксары, 1950; Под гнетом, Чебоксары, 1960.

ЕЛЛАДА [Hellás (Hellados)]—еллинләрин вәтәни, гәдимдә илк әввәл (Һомерә көрә) Фессалијада кичик әразинин, сонралар бүтүн Јунаныстанын ады. 1833 илдән Јунаныстан дөвләтинин рәсми ады.

ЕЛЛӘРОЈУҒУ — Азәрб.ССР-дә дағ. Ханлар р-нунун әразисиндә, Габырры (Иори) чајынын сағ саһилиндәдир. Һүнд. 597 *м. Елдар шамы* битир.

ЕЛЛИНГ (һолландча helling)—кәми (гајыг вә с.) гурашдырмаг вә ја тә'мир етмәк үчүн үстү өртүлү тикили. Дирижаблләр үчүн тә'мир вә ја дајаначаг јеринә дә Е. дејилир.

ЕЛЛИНГТОН (Ellington) Едуард Кеннеди (ләгәби Дүк Е., 29.4.1899, Вашингтон—24.5.1974, Нју-Јорк)—Америка пианочусу, бәстәкар вә дирижор. 1918 илдә «Вашингтон банд» ансамблыны тәшкил етмиш, бу ансамбла АБШ-да вә Авропанын бир чох өлкәсиндә консертләр вермишдир. Илк дәфә чаз ансамблына Америка зәрб аләтләрини дахил етмишдир. Зәнчи блүзләринин характерик хүсусијјәтләринә әсасланан Е. симфоник вә мүасир чаз мусигиси формаларыны бир-биринә јахынлашдырмаға сә'ј көстәрмишдир. «Карван», «Креол рапсодијасы» вә с. мусиги пјесләри мәшһурдур.

ЕЛЛИНИЗМ, һеллинизм—Аралыг дәнизинин шәрг саһили өлкәләри тарихиндә мәрһәлә; Македонијалы Искәндәрин һәрби сәфәрләриндән тутмуш (е.ә. 334—323), һәмин өлкәләрин Рома тәрәфиндән ишғалына гәдәр олан дөврү әһатә едир. «Е.» терминини тарихшүнаслығa алман тарихчиси И. Г. *Дројзен* кәтирмишдир. Тарихчиләр «Е.» терминини мүхтәлиф шәкилдә шәрһ едирләр; бир чохлары јунан вә јерли (әсасән, Шәрг) мәдәнијјәтләринин гаршылыглы тә'сирини өн плана чәкир, бә'зән «Е.» анлајышынын

Еллинизм. 1. «Чанверән галл». Мәрмәр. Е.ә. 3 әсрин сону. Капитоли музеји. Рома. 2. Акесандр, Полидор вә Атенодор. «Лаокоон». Мәрмәр. Е.ә. тәгр. 50. Ватикан. Рома. 3. «Пергамлы Афродита». Мәрмәр. Е.ә. 2 әсрин әввәли. Берлин. 4. «Самофракијалы Нике». Мәрмәр. Е.ә. 4 әсрин сону. Лувр. Парис. 5. «Арфачалан». Ајрытам фризиндән фрагмент. 1—2 әсрләр. Ермитаж. Ленинград.

хронолоҗи сәрһәдләрини орта әсрләрин башлангычына гәдәр кәтириб чыхарырлар. Дикәрләри башлыча диггәти сосиал-сијаси структурларын гаршылыглы тә'сири мәсәләсинә јөнәлдир, јунан-македонијалыларын апарычы ролуну гејд едир, игтисади мүнасибәтләри мүасирләшдирирләр. Совет тарихшүнаслығында (С. И. Ковалјов, А. Б. Ранович, К. К. Зелјин вә б.) Е. Аралыг дәнизинин шәрг саһили өлкәләри тарихиндә сосиал-игтисади мүнасибәтләр, сијаси тә'сисатлар вә мәдәни инкишаф саһәләриндә јунан вә јерли үнсүрләрин гаршылыглы әлагәси илә характеризә олунан конкрет тарихи бир мәрһәлә кими шәрһ едилир. Е. тарихини, бир гајда олараг, еллинист дөвләтләрин јаранмасы (јахуд, Искәндәрин сәркәрдәләри — диадохларын мүбаризәси), Е.-ин чичәкләнмәси, нәһајәт, еллинист дөвләтләрин тәнәззүлү вә Рома табелијинә кечмәси дөврләринә бөлүрләр.

Еллинист дөвләтләрин јаранмасы. Искәндәрин өлүмүндән сонра, һакимијјәт уғрунда гыса мүбаризә нәтичәсиндә бағланмыш сазишә әсасән дөвләтин бүтөвлүјү сахланды (Искәндәрин өлүмү әрәфәсиндә онун јаратдығы дөвләт Балкан ј-аны, Екеј дәнизи а-рыны, Мисири, Өн Асијаны, Орта Асијанын ч. р-нларыны, Һинд чајынын ашағы ахарынадәк Мәркәзи Асијанын бир һиссәсини әһатә едирди). II Филиппин гејри-гануни оғлу Арридеј вә Искәндәрин арвады Роксананын доғачағы ушаг вәлиәһд е'лан олундулар. Әслиндә исә һакимијјәт Искәндәр дөврүндә јүксәк һәрби вә сарај вәзифәләри тутан бир груп македонијалы әсилзадәнин әлинә кечди. Кәмағыл III Филипп (Арридеј) вә IV Александр (Роксананын јенидә доғдуғу ушаг) дөврүндә Пердикка рекент олду, Јунаныстан вә Македонија Антипатрла Кратерин әлиндә галды, Фракија Лисимахын табелијинә кечди. Антигон Кичик Асијада ән нүфузлу шәхсә чеврилди. Мисир Птолемеј Лагын ихтијарына верилди. Ордуда мүһүм рәһбәр вәзифәләри Селевк вә Антипатрын оғлу Кассандр тутду. Пердикка ишғал олунмуш әразиләри гарәт етмәклә јашамаға өјрәшмиш ордудан истифадә етмәклә тәкһакимијјәтлијини мөһкәмләндирмәјә чалышырды. Онун Антигона вә Птолемеј Лага гаршы чыхышлары диадохларын һакимијјәт үстүндә узунмүддәтли мүбаризәсинин башланғычы олду. Лакин, Пердикканын Мисирә гаршы һәрби сәфәри (321) аз мүвәффәгијјәтли олдуғундан ордуда наразылыг баш верди, Пердикка сәркәрдәләри тәрәфиндән өлдүрүлдү. Антипатр рекент кечди, Антигона Асијанын стратег-автократору сәлаһијјәти верилди. Селевк Бабилистан сатраплығынын һакими олду. Антипатрын өлүмүндән (319) сонра диадохларын мүһарибәси јенидән башланды. Јунаныстан вә Македонија әсас һәрби әмәлијјатлар мејданына чеврилди. Антипатрдан сонра сәлаһијјәт сәркәрдә Полиперхонта кечди. Кассандр Полиперхонта гаршы мүбаризәјә башлады; бу мүбаризәјә чар еви, Македонија әсилзадәләри вә јунан *полисләри* дә чәлб олунду. Нәтичәдә чар сүлаләси тамамилә нүфузуну итирди. III Филипп, онун арвады Евридика вә Искәндәрин анасы Олимпиада өлдүрүлдү, Роксана оғлу илә Кассандрын әлинә кечди (сонра Кассандрын көстәриши илә һәр икиси өлдүрүлдү, бунунла да Искәндәр дөвләтинин ајры-ајры әразиләри арасында мөвчуд олан формал әлагә тамамилә гырылды); Кассандр Македонијаны вә Јунаныстанын чох һиссәсини өзүнә табе етди. Антигонун күчләнмәсиндән горхан Кассандр, Птолемеј вә Селевк она гаршы иттифаг бағладылар. 312 илдә Птолемеј мүһүм гәләбә газанды; 311 илдә бағланмыш сүлһ мүгавиләсинә әсасән диадохлар мүстәгил һакимләр кими танынды. Македонија тахт-тачыны әлә кечирмәк нијјәтиндә олан Антигон 307 илдә мүһарибәјә башлады. Онун оғлу Деметри Саламин јахынлығында (Кипр) Птолемејин донанмасыны мәғлуб етди. Бу гәләбәдән сонра Антигон өзүнә вә Деметријә чар титулу верди. Лакин Ипс јахынлығындакы һәлледичи дөјүшдә (301) Лисимах, I Селевк вә Кассандр Антигону там мәғлубијјәтә уғратдылар; Антигон дөјүшдә өлдүрүлдү, онун әразиләри, әсасән, I Селевклә Лисимах арасында бөлүшдүрүлдү. Птолемејләр дөвләти, Селевкиләр дөвләти, *Вифинија* вә *Понт падшаһлығынын* әсас сәрһәдләри мүәјјәнләшдирилди.

Македонија тахт-тачы уғрунда кедән сонракы мүбаризәдә I Деметри галиб кәлди. Лакин 287—286 илләрдә Лисимах Епир чары Пирр илә иттифагда Деметрини мәғлуб едиб, Македонијаны әлә кечирди. Лакин Деметринин оғлу II Антигон Гонат 283 илдә Македонија чары е'лан едиләрәк Фракија илә Македонијаны һакимијјәти алтында бирләшдирди. 281 илдә Лисимах I Селевклә мүбаризәдә һәлак олду, онун дөвләти дағылды. 281 (јахуд, 280) илдә I Селевк дә өлдүрүлдү.

Еллинизмин чичәкләнмәси (е.ә. 3 әср — 2 әсрин әвәлләри). 3 әсрдә һәрби әмәлијјатлар нисбәтән мәһәлли характер дашымаға башламышды. Гүдрәтли донанмаја малик Птолемејләр Екеј дәнизиндә вә Јунаныстанда Македонијанын һөкмранлығыны ләғв етмәјә чан атырдылар. Македонијанын Јунаныстанда өз әразиләрини кенишләндирмәк чәһдләри јунан полисләринин мүгавимәтинә раст кәлирди. 283 илдә Пергам падшаһлығы Селевкиләрдән ајрылды, 260 илдә Каппадокија мүстәгиллик газанды, тәгр. 3 әсрин орталарында Парфија вә Јунан-Бәлх падшаһлығлары јаранды. Е. чәмијјәти игтисади инкишафынын характер чәһәти әмтә истеһсалынын вә тичарәтин артмасы иди. Искәндәријјә, Антиохија вә Селевкија кими јени тичарәт вә сәнәткарлыг мәркәзләри јаранды. Кичик Асија вә Суријанын саһил р-нларында јени полисләр мејдана кәлди. Мисир, Сурија, Кичик Асија, Јунаныстан вә Македонија арасында дәнизлә мүнтәзәм әлагә јаранды; Гырмызы дәниздән Иран көрфәзи бојунча, орадан да Һиндистана тичарәт јолу ачылды. Мисирин Гара дәниз саһили өлкәләри, Карфакен вә Рома илә тичарәт әлагәләри јаранды. Пул тәдавүлү вә дөвријјәси кенишләнди.

Диадохлар арасындакы јарымәсрлик мүбаризә дөврү, әслиндә, мүрәккәб структурлу вә јени дөвләт типли Е. чәмијјәтинин јаранмасы дөврү иди. Еллинист монархијалары Шәрг деспотизми илә полис гурулушу характерли үнсүрләри өзүндә бирләшдирмишди. Торпаг мүнасибәтләринин мүрәккәблији еллинист дөвләтләрдә чохтәбәгәли сосиал структурун јаранма-

сына сәбәб олмушду. Чарын аиләси вә сарај адамлары, али һәрби вә мүлки инзибати идарә апараты, даһа варлы шәһәрлиләр вә али каһинләр јухары тәбәгәни тәшкил едирди. Орта тәбәгә—тачирләр, сәнәткарлар, чар идарәләринин ишчиләри, јерли каһинләр, мүәллимләр, һәкимләр, философлар вә б.-ндан ибарәт иди. Ашағы тәбәгәјә әмлаксыз јерли әһали (лаој), асылы вә јарымасылы әкинчиләр, чар е'малатханаларынын ишчиләри вә б. дахил иди. Гуллар ән ашағы пилләдә дурурду. Диадохларын мүһарибәләри, полис гурулушунун јајылмасы гулдарлыг мүнасибәтләринин классик антик формада инкишафына (гулдарлығын даһа примитив формалары сахланмагла) күчлү тәкан верди. Лакин к.т.-нда (хүсусилә чар торпагларында) гул әмәји, јерли әһалинин ондан һеч дә аз сәрфәли олмајан әмәјини арадан чыхара билмәди.

Јунаныстан вә Македонијада сосиал инкишаф типи башга формада чәрәјан едирди. Јунан полисләринин Македонијаја бирләшдирилмәси онлара әһәмијјәтли игтисади үстүнлүк вермәди. Полисләрдә мүстәгиллик ән'әнәләри күчлү олдуғундан Македонијанын илһагчылыг сијасәти әһалинин демократик тәбәгәләринин инадлы мүгавимәтинә раст кәлирди. Македонија һөкмранлығына гаршы полис иттифаглары јаранды (*Етолија иттифагы*, *Ахајја иттифагы*). Лакин, Ахајја иттифагынын рәһбәрлији Спартадакы сосиал һәрәкатын инкишафындан горхараг көмәк үчүн Македонија чары III Антигон Досона мүрачиәт етди. Селласија јахынлығындакы дөјүшдә (222/221) Македонија вә Ахајја иттифагынын бирләшмиш гүввәләри Спарта чары III Клеоменин ордусуну мәһв етди, Спартаја Македонија гарнизону јеридилди. Мисирин дахили чәтинликләриндән истифадә едән Македонија чары V Филипп Селевки чары III Антиохла иттифага кирәрәк, Птолемејләрин Мисирдән кәнардакы торпагларыны өз араларында бөлүшдүрдүләр. Лакин јунан полисләринин азадлығы шүарындан истифадә едән Рома Етолија иттифагыны вә Ахајја иттифагыны өз тәрәфинә чәкди, Македонијаја гаршы мүһарибәјә башлады. 197 ил сүлһ мүгавиләсинә әсасән Македонија Кичик Асија, Екеј дәнизи вә Јунаныстандакы бүтүн әразиләрини итирди. Мисирдәки дахили чәтинликләрдән вә Македонијанын Рома илә мүһарибәдә мәғлубијјәтиндән истифадә едән III Антиох тәгр. е.ә. 210—204 илләрдә Парфија вә Бәлхи Селевкиләрдән асылы олмаға мәчбур етди. Лакин е.ә. 190 илдә Магнесира јахынлығында Ромаја мәғлуб олдугдан сонра о, Авропа вә Кичик Асијадакы (Таврдан шимала доғру) әразиләриндән әл чәкмәјә мәчбур олду. Бәлх, Парфија, Ермәнистан вә Софена да Селевкиләрин асылылығындан чыхды.

Романын гәләбәси сијаси вәзијјәти көкүндән дәјишдирди: бу дөврдән еллинист дөвләтләрин Шәрги Аралыг дәнизи р-нунда һекемонлуг иддиасына сон гојулду, кичик дөвләтләрдән Вифинија, Каппадокија, Понт вә хүсусилә дә Романын көмәјинә архаланан Пергамын әһәмијјәти артды.

Еллинист дөвләтләрин тәнәззүлү вә Рома табелијинә кечмәси (е.ә. 2 әср—1 әсрин сону). Гәрби Аралыг дәнизи өлкәләринин Рома һакимијјәти алтында бирләшмәси. Јунаныстанын Сичилија вә г.-дәки дикәр јунан колонијалары илә ән'әнәви тичарәт әлагәләриндә, һабелә Мисир вә Суријанын е.ә. 3 әсрдән Шимали Африка вә Италија илә мөһкәмләнмиш әлагәләриндә мүһүм дәјишикликләрә сәбәб олду. Тичарәт јолларынын, игтисади мәркәзләрин јердәјишмәси просеси башланды. Ромалыларын һәрби вә игтисади експансијасы Италијада вә ишғал едилмиш вил.-ләрдә гулдарлыг мүнасибәтләринин интенсив инкишафына сәбәб олду: әһали күтләви сурәтдә әсарәт алтына алыныр, гул алвери вә гул әмәјиндән истифадә даирәси кенишләнирди. Романын ишғал олунмуш әразиләрдә еллинист дөвләтләри арасындакы зиддијјәтләри кәскинләшдирмәјә рәвач вермәси, һәмчинин дурмадан артан веркиләр күтләви халг һәрәкатларынын кенишләнмәсинә, бә'зи һалларда исә бу һәрәкатларын вәтәндаш мүһарибәсинә чеврилмәсинә сәбәб олду. Македонија чары Персејин јунан полисләрини Ромаја гаршы биркә мүбаризәјә чәлб етмәк сә'јләринә бахмајараг она јалныз Епир вә Иллирија гошулду, нәтичәдә Македонија ордусу Пидне јахынлығында (168) дармадағын едилди; Македонија 4 маһала бөлүндү. Епир шәһәрләринин әксәријјәти дағыдылды, 150 миндән артыг адам гул кими сатылды. 133 илдә Пергам Романын табелијинә кечди. Селевкиләр дөвләтиндә сепаратчылыг мејлләри күчләнди. Бабилистан, Парфија вә Мидија Селевкиләр дөвләтиндән ајрылды. Е.ә. 1 әсрин әввәлиндә Коммакен вә Иудеја вил.-ләри мүстәгиллик әлдә етди; 64 илдә Селевки чарлығы Сурија әјаләти ады илә Ромаја бирләшдирилди. Е.ә. 96 илдә Киренаика, 58 илдә Кипр, 30 илдә исә сонунчу еллинист дөвләти олан Мисир Рома тәрәфиндән ишғал олунду, бунунла да сијаси систем кими Е. дөврүнә сон гојулду. Лакин Е. дөврүндә бәргәрар олмуш сосиал-игтисади структур вә мәдәни ән'әнә үнсүрләри Шәрги Аралыг дәнизи өлкәләринин сонракы инкишафына бөјүк тә'сир көстәрди.

Е. мәдәнијјәти хроноложи чәһәтдән еллинизм дөврү мәдәнијјәти, тиположи чәһәтдән исә јунан (еллин) вә јерли үнсүрләрин гаршылыглы тә'сири нәтичәсиндә јаранмыш мәдәнијјәтдир. Бу мәдәнијјәтин тиположи чәһәтдән баша дүшүлмәси онун хроноложи вә чоғрафи сәрһәдләрини кенишләндирмәјә, Македонијалы Искәндәрин јүрүшләриндән (е.ә. 4 әср) тутмуш Рома империјасынын сүгутунадәк (5 әср) бүтүн антик дүнја мәдәнијјәтинин «Е. мәдәнијјәти» анлајышына дахил едилмәсинә имкан верир. Еллинист өлкәләри әразисиндә бәргәрар олмуш мәдәнијјәт јекрәнк дејилди. Һәмин мәдәнијјәт һәр бир вил.-дә јерли, нисбәтән сабит мәдәнијјәт ән'әнәләри илә, ишғалчылар, кәлмә јунанлар вә гејри-јунанлар тәрәфиндән кәтирилән мәдәнијјәтин гаршылыглы тә'сири нәтичәсиндә формалашмышды. Е. мәдәнијјәтинин чичәкләнмәси е.ә. 4—3 әсрләрә аиддир. Е. дөврү монархијаларынын јаранмасы илә јени һүгуг мүнасибәтләри вә сосиал-психоложи кејфијјәтләр, јени мәзмунлу идеолокија мејдана кәлди. Кәркин сијаси вәзијјәт, еллинист дөвләтләри арасында арасыкәсилмәз һәрби мүнагишәләр вә дахилдәки сосиал һәрәкатлар Е. мәдәнијјәтиндә өз әксини тапмышдыр. Классик јунан мәдәнијјәтинә нисбәтән Е. мәдәнијјәтиндә еллинләшмиш јухары тәбәгәләрлә јерли ән'әнәләрә садиг галмыш шәһәр вә кәнд јохсуллары мәдәнијјәтләринин мәзмун вә характериндәки фәргләр даһа габарыг шәкилдәдир.

Е л м. Е. дөврү елми үчүн фактики материалларын чохлуғу вә системләшдирилмәси, елми биликләрин дифференсиасијасы сәчијјәвидир. Дәгиг елмләр хүсусилә инкишаф етмишди; Евклид, Ератосфен, Һерон, Һиппарх, Архимед, Страбон, Аристарх вә б. мәшһур идиләр. Искәндәријјәли Һиппарх Күнәш илинин дәгиг вахтыны мүәјјәнләшдирмиш, Јерлә Күнәш вә Ај арасындакы мәсафәни тә'јин етмишди. Һеронун бухар шары нәзәријјәси мәшһур иди. Самослу Аристарх Јерин оху әтрафында фырланмасыны вә онун Күнәш әтрафында һәрәкәтини көстәрмишди. Ератосфен ријази чоғрафија саһәсиндә чалышырды. Евклид елементар һәндәсә системини јаратмышды. Һерофил вә Ерасистрат тибб саһәсиндә шөһрәт газанмышдылар. Һәрби техника вә тичарәтин кенишләнмәси дәнизчилијин даһа да инкишафына сәбәб олмушду. Е.ә. 325—320 илләрдә Массилијалы Питеј гүтб даирәсинә гәдәр Норвеч саһилләрини тәдгиг етмиш, Елба чајы мәнсәбинә чыхмышды. Мајаклар (Искәндәријјә, Родос), далғакәсичиләр гурулурду. Мисир вә Пергам ипәк дәзкаһлары техники чәһәтдән јүксәк сәвијјәдә иди. Һуманитар елмләр дә инкишаф едирди. Искәндәријјә мәктәбиндән олан философлар (Зенодот, Бизанслы Аристофан вә б.) классик јунан әдәбијјаты нүмунәләринин тәнгиди мәтнини вә шәрһини һазырлајырдылар. Е. дөврүнүн фәлсәфәси *стоисизм*, *Епикүр мәктәби* вә с. фәлсәфи көрүшләрдә әксини тапмышдыр. Бәдии сәнәткарлыг јүксәк инкишаф етмишди. Птолемејләр дөврүндә Искәндәријјәдә елм мәркәзи—музеј тәшкил олунмушду. *Искәндәријјә китабханасы* (тәгр. 700 мин чилд) вә Пергам китабханасында гијмәтли әсәрләр сахланылырды.

Ә д ә б и ј ј а т. Е. дөврү әдәбијјатынын сәчијјәви чәһәти онун ичтимаи мигјасынын әввәлки дөврләрә нисбәтән мәһдудлашмасыдыр. Јалныз театр күтләви характерини сахламышды. Мәишәт вә аилә мүнагишәләринә даһа чох мараг көстәрән Аттика комедијасы (*Менандр*, Филемон, Дифил—е.ә. 4 әсрин 2-чи јарысы—3 әср) јаранмышды. Е. өлкәләриндә фачиәләрин тамашаја гојулдуғу мә'лум олса да, онлардан дөврүмүзәдәк нүмунәләр кәлиб чатмамышдыр. Е.ә. 3 әсрдән е'тибарән әдәбијјат јени мәдәнијјәт мәркәзләриндә, башлыча олараг, Искәндәријјәдә инкишаф етмишди. Искәндәријјә китабханасында чалышан филолог вә шаирләр ән'әнәви жанрлары јениләшдирмәјә чалышырдылар. Филит. Кермесианак вә *Каллимахын* јарадычылығында елекија мифоложи мәзмунлу һекајәтә чеврилди. Каллимах гәһрәманлыг епосуну мәишәт сәһнәләрини чанландыран кичик поема («епиллија») илә әвәз етди. *Феокритин* идиллијаларында Керодун папирусда јазылмыш «Мимиамблар»ында да (19 әсрдә тапылмышдыр) мәишәт мөвзусу әсас јер тутурду. Бу дөврдә ашиганә мәз-

мунлу. епиграмлар ксниш јајылмышды. Родослу Аполлони гәһрәманлыг епосу ән'әнәләрини давам етдирмишдир. Лакин онун јарадычылығына да Е. поезијасына хас олан елмилик (сүжет хәттинә тарихи арајышлар, әсатирләр әлавә едилмәси, гәдим сөзләр ишләдилмәси) тә'сир көстәрмишдир. Антик вә орта әсрләр әдәбијјатынын сонракы инкишафында Е. дөврүндә тәшәккүл тапмыш нәср жанрларынын—әфсанәви һөкмдар вә сәркәрдәләрин иштирак етдији мәһәббәт романлары («Нина һаггында роман»), хәјали идеал чәмијјәтин тәсвиринин (Јамбул, Евкемер) мүһүм ролу олмушдур. Е. әдәбијјаты инсанын дахили аләминин, онун күндәлик мәишәтинин тәсвиринә хүсуси диггәт верирди; фолклор ән'әнәләринә мүрачиәт исә әдәби жанрларын сәрһәдләрини генишләндирирди.

Тәсвири сәнәт вә ме'марлыг. Е.ә. 4 әсрин сону—е.ә. 1 әсрин ахырынадәк олан дөврдә Шәрги Аралыг дәнизи вил.-ләриндә јаранмышдыр. Еллин мәдәнијјәти е.ә. 5—4 әсрләр јунан инчәсәнәтинин ән'әнәләрини мәнимсәмиш, онун бир чох хүсусијјәтләри исә Јунаныстан вә Шәрг өлкәләри мәдәнијјәтинин гаршылыглы тә'сириндән јаранмышдыр. Е. дөврүндә шәһәрсалма кениш инкишаф етмишди. Искәндәријјә, Антиохија вә с. шәһәрләр дәбдәбәли мәркәзләрә, кениш күчәләрә малик иди. Искәндәријјәдәки әзәмәтли Фарос мајакы Е. дөврүндә иншаат техникасынын ән көзәл нүмунәләриндән олмушдур. Бу дөврдә мәнзил иншааты кенишләнир, интерјерләри зәнкин бәзәкләрлә (мозаика, дивар рәсмләри) ишләнмиш јашајыш евләри тикилир. Е. дөвру тәсвири сәнәтиндә бир сыра мәктәбләр јараныр (Пергам, Искәндәријјә, Родос вә с.). Е. инчәсәнәтинә мәхсус әсәрләр образларын мөһтәшәмлији (Зевс меһрабы; Пергам мәктәби), мәишәт вә мәнзәрә мотивләринин зәнкинлији (Искәндәријјә мәктәби), драматик сурәтләрин мүрәккәблији («Лаокоон» һејкәл групу; Родос мәктәби) илә фәргләнир. Самофракијалы Нике вә Милослу Афродита һејкәлләри Е. мәдәнијјәтинин көзәл нүмунәләридир. Дәрин психоложи портретләр (Демосфенин һејкәли вә с.), чохфигурлу композисијалар, мәнзәрә вә натүрмортлар Е. инчәсәнәтиндә кениш јајылмышды. Декоратив-тәтбиги сәнәт терракота вә фил сүмүјүндән һејкәлчикләр, даш үзәриндә ојма (габарыг тәсвирли камејалар вә с.) илә тәмсил олунур.

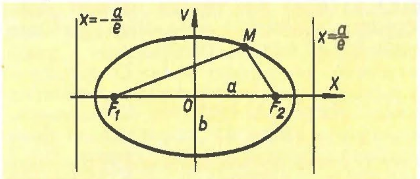
Азәрбајчан Е. дөврүндә. Албанија (Гафгаз) вә Атропатена дөвләтләри илә еллинист өлкәләри арасында мүхтәлиф характерли әлагәләр јаранмышды. Атропатена дөвләтинин башчысы Атропат Македонијалы Искәндәрин е'тибарыны газанмыш, гызыны Искәндәрин јахын силаһдашы вә көркәмли сәркәрдәләриндән Пердиккаја әрә вермишди. Македонијалы Искәндәр тичарәтин инкишафына, башга өлкәләрлә әлагәләр јарадылмасына хүсуси диггәт јетирирди. О, Хәзәр дәнизиндән су јолу кими истифадә мәгсәдилә хүсуси експедисија тәшкил етмәк истәјирди, лакин өлүмү буна мане олду. Е.ә. 283—282 илләрдә Селевк Патроклун башчылығы илә белә експедисија (Хәзәр дәнизинин тәдгиги үчүн елмә мә'лум олан илк експедисија) тәшкил едилди. Експедисија заманы Патрокл Хәзәр вә онун г. саһилиндәки Албанија (Гафгаз) һаггында гијмәтли мә'луматлар топламышды. Бу експедисијанын һесабаты галмаса да, сонралар јашамыш јунан вә Рома мүәллифләри Хәзәр дәнизи вә Албанија (Гафгаз) һаггында јазыларында һәмин һесабатдан кениш истифадә етмишләр. Еллинист дөвләтләри илә әлагәләр өлкәнин игтисади вә мәдәни һәјатына мүсбәт тә'сир көстәрирди. Бу дөврдә Азәрб.-да јени шәһәрләр салынмыш, сәнәткарлыг вә тичарәт инкишаф етмишди. Тичарәт јоллары Атропатена вә Албанијанын еллинист өлкәләри илә сых әлагә сахламасына шәраит јарадырды. Тичарәтдә мүһүм рол ојнајан Екбатанадан (Һәмәдан) Албанија, Ермәнистан вә Иберијаја кедән тичарәт јоллары Атропатенадан кечирди. Мәнбәләрә көрә, Е. дөврүндә Хәзәр дәнизи вә Күр чајындан су јолу кими истифадә олунурду. Е. дөврүндә тичарәт бејнәлхалг характер дашыјырды; Минкәчевир, Гәбәлә, Хыныслы (Шамахы) вә с. јерләрдә апарылан археоложи газынтылар заманы Е. дөврүндә Мисир, Сурија, Иран, Бәлх вә с. өлкәләрдән кәтирилән бәзәк шејләринә, шүшә, кил габлара, мөһүрләрә, пуллара вә с. тәсадүф олунмушдур. Археоложи материаллар Е. дөврүндә Атропатена вә Албанијада пул дөвријјәсинин кениш јајылдығыны көстәрир. Әввәлләр әсасән кәтирилмә пуллардан истифадә олунурду. Пулларын ән гәдимләри Македонијалы Искәндәрин драхма вә тетрадрахмаларыдыр. Азәрб. әразисиндән дәфәләрлә тәк-тәк вә дәфинә (бах *Бәрдә дәфинәләри*, *Гәбәлә дәфинәләри*) һалында белә пуллар тапылмышдыр. Тәдгигатлар дахили базарын пула тәләбатыны өдәмәк үчүн Албанијада (Гафгаз) һәлә е.ә. 3—2 әсрләрдә күмүш пул зәрб едилдијини сүбут едир. Е. дөврүндә еһтимал ки, Атропатенада да пул кәсилмишдир. Лакин, һәләлик белә пуллар тапылмамышдыр. Булла адланан, үзәриндә мөһүр әкслəри вә ону бағламаг үчүн ип изләри олан кил парчаларына Гәбәләдә даһа чох тәсадүф олунмушдур. Тәсвирләр сүбут едир ки, үзәриндә јунан әсатириндән сүжетләр олан мөһүрләрин бир чоху јунан сәнәткарлары тәрәфиндән еллинист өлкәләриндә һазырланмышдыр. Буллалардакы бә'зи тәсвирләр исә мөһүрләрин Албанијада (Гафгаз) јерли усталар тәрәфиндән һазырландығыны көстәрир. Минкәчевирдә тапылмыш бир чох кил габын һазырланмасында Е. мәдәнијјәтинин тә'сири дујулур. Е.ә. 3 әсрдән башлајараг бу тә'сир *Јалојлутәпә мәдәнијјәтиндә* дә өзүнү көстәрирди. Е. дөврүндә Азәрб. әразисиндә јунан дили дә мүәјјән гәдәр јајылмышды. Е. дөврүндә Азәрб.-да гул әмәјиндән истифадә олунса да, гулдарлыг бурада нисбәтән мәһдуд характердә иди. Мәнбәләрдә Албанијада (Гафгаз) јалныз мә'бәд гулларынын олмасы һаггында мә'лумат вар.

Әд.: Азәрбајчан тарихи, ч. 1, Б., 1961; Азәрбајчанын мадди мәдәнијјәти, ч. 1—3, Б., 1949—53; Ковалев С. И., История античного общества. Эллинизм. Рим, Л., 1936; Ранович А. Б., Эллинизм и его историческая роль, М.—Л., 1950; Тревер К. В., Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, М.—Л., 1950; Всеобщая история искусств, т. 1, М., 1956; Зельин К. К., Исследования по истории земельных отношений в эллинистическом Египте II—I вв. до н. э., М., 1960; Струве В. В., Общественный строй эллинистического Египта, «Вопросы истории», 1962, № 2; Пахомов Е. А., Античные монеты в Албании (в пределах Азербайджанской ССР), в сб.: Вопросы истории Кавказской Албании, Б., 1962; Халилов Д. А., Раскопки на городище Хынысли, Памятники древней Кавказской Албании, «Советская археология», 1962, № 1; Ямпольский З. И., Древняя Албания III—I вв. до н. э., Б., 1962; Шофман А. С., История античной Македонии, ч. 2, Казань, 1963; Блаватская Т. В., Голубцова Е. С., Павловская А. И., Рабство в эллинистических государствах в III—I вв. до н. э., М., 1960; Зельин К. К., Трофимова М. К., Формы зависимости в Восточном Средиземноморье эллинистического периода, М., 1969; Штоль Г., Боги и гиганты, пер. с нем., М., 1971; Казиев С. М., Бабаев И. А., Кабалинский клад монет эллинистической эпохи. Нумизматика и эпиграфика, т. 9, М., 1971; Пикус Н. Н., Царские земледельцы (непосредственные производители) и ремесленники в Египте в III в. до н. э., М., 1972; јенә онун, Изучение истории эллинистического Египта в конце XIX—начале XX в., в кн.: Древний Восток и античный мир, М., 1972; Бабаев И. А., Античная черепица Кавказской Албании, «Советская археология», 1974, № 2; Инадзе М., Трансформация эллинистических традиций в странах Передней Азии и Закавказья в позднюю античную эпоху, Тбилиси, 1974; Федоров-Давыдов Г. А., На окраинах античного мира, М., 1975; Алиев Играр, К интерпретации параграфов 1, 3, 4 и 5 IV главы XI книги «География» Страбона, «Вестник древней истории», 1975, № 3; Художественная культура и археология античного мира, М., 1976; Античность и античные традиции в культуре и искусстве народов Советского Востока. Сб. статей, М., 1978.

ЕЛЛИНЛӘР (јун. héllenes)—јунанларын өзләринә вердикләри ад. Һәлә гәдимдән Шәрги Аралыг дәнизјаны әразиләрдә јашајан вә јунан дилиндә данышан әһали Е. адланырды. Һомер јалныз Чәнуби Фессалијанын Еллада вил.-нин әһалисиндән Е. кими бәһс етмишдир. Сонралар Орта вә Шимали Јунаныстанын бүтүн әһалисинә аид едилән Е. ады *дорилләр* тәрәфиндән Пелопоннесә јајылмышды. Е.-ин әчдады әфсанәви Еллин һесаб олунур. «Е.» термининин үмумхалг ады кими ишләдилмәси, еһтимал ки, јунан колонијаларынын вә б. халгларла тичарәт мүнасибәтләринин инкишафы илә әлагәдар олмушдур. Бүтүн јунанларын ады кими «Е.» терминини илк дәфә *Архилох* ишләтмишдир.

Әд.: бах *Јунанлар* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ЕЛЛИПС (јун. élleipsis—гүсур)—фокуслар адланан F_1 вә F_2 нөгтәләриндән мәсафәләринин чәми сабит олан нөгтәләр чохлуғу. Садә тәнлији $x^2/a^2+y^2/b^2=1$ шәклиндәдир (a вә b Е.-ин јарымохларынын узунлугларыдыр). $e=c/a$ нисбәтинә онун *екссентриситети*

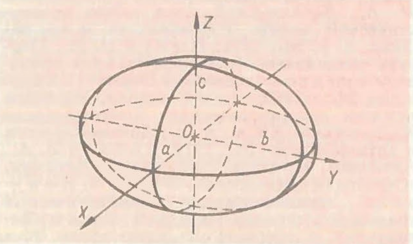

($F_1F_2=2c$, $c^2=a^2-b^2$, $0<e<1$), $x=\pm a/e$ дүз хәтләринә исә директрисләри дејилир. Е. *икитәртибли хәтдир*. Даирәви конусу бүтүн доғуранлары кәсән

мүстәви (отурачаға паралелдирсә чеврә алыныр) илә кәсдикдә Е. алыныр (бах *Конус кәсикләри*).

ЕЛЛИПСИС — ифадәнин асанлыгла бәрпа едилә билән һәр һансы бир үнсүрүнүн атылмасы; мәс., «Ачылығындан јемәк олмур, ширинлијиндән атмаг» (олмур). Е. ифадәнин емосионаллығыны артырыр, она лаконизлик верир.

ЕЛЛИПСОИД (*еллипс*+јун. éidos—көрүнүш)—координатлары $x^2/a^2+y^2/b^2+z^2/c^2=1$ тәнлијини өдәјән нөгтәләр чохлуғу (a, b, c—јарымохларын узунлугларыдыр). Е. гаршылыглы перпендикулјар үч симметрија мүстәвиси олан овалвары икитәртибли сәтһдир. Еллипс бөјүк (кичик) оху әтрафында

фырландыгда узунсов (сыхылмыш) фырланма еллипсоиди алыныр (бах *Сфероид*). Е.-ин симметрија мүстәвиләри вә онлара паралел мүстәвиләрлә кәсишмәси еллипсдир. Фырланма Е.-инин охуна перпендикулјар кәсикләр чеврәдир.

ЕЛЛИПТИК ИНТЕГРАЛ—$\int R(x,y)dx$ шәклиндә интеграл. Бурада $R(x, y)$ функсијасы x вә $y=\sqrt{p(x)}$-ин расионал функсијасыдыр, $p(x)$ исә тәкрари көкләри олмајан үч вә ја дөрддәрәчәли чохһәдлидир.

$$\int_0^x \frac{dt}{\sqrt{(1-t^2)(1-\kappa^2t^2)}} = \int_0^\varphi \frac{d\alpha}{\sqrt{1-\kappa^2\sin^2\alpha}}, \qquad (1)$$

$$\int_0^x \sqrt{\frac{1-\kappa^2t^2}{1-t^2}}\,dt = \int_0^\varphi \sqrt{1-\kappa^2\sin^2\alpha}\,d\alpha \qquad (2)$$

интеграллары ујғун олараг биринчи вә икинчи нөв Е.и. адланыр. Үчүнчү нөв Е.и.-а чох аз раст кәлинир. (1) вә (2) бәрабәрликләринин сол (сағ) тәрәфиндәки интеграллар нормал шәкилдә Јакоби (Лежандр) Е.и.-ы адланыр. $x=1$ вә $\varphi=\pi/2$ олдугда (1) вә (2) там Е.и. адланыр, ујғун олараг $F(\kappa)$ вә $E(\kappa)$ илә ишарә олунур. Е.и. термини тәнлији $u=a\sin\alpha$, $v=b\cos\alpha$ олан ($a<b$) еллипс гөвсүнүн

$$S=a\int_0^\varphi \sqrt{1-\kappa^2\sin^2\alpha}\,d\alpha$$

узунлуғунун һесабланмасы илә әлагәдар јаранмышдыр; бурада $\kappa=\sqrt{a^2-b^2}/a$ еллипсин ексентриситетидир.

Əд.: Фихтенгольц Г. М., Курс дифференциального и интегрального исчисления, 7 изд., т. 2, М., 1970.

ЕЛЛИПТИК ПАРАБОЛОИД—бах *Параболоид*.

ЕЛЛИПТИК ТӘНЛИКЛӘР—бах *Ријази физика тәнликләри*.

ЕЛЛИПТИК ФУНКСИЈА—бах *Хүсуси функсија*.

ЕЛЛИС (Ellice)—Сакит океанын г.-индә, Полинезијада адалар групу. Бах *Тувалу*.

ЕЛМ—инсанын әмәли вә нәзәри фәалијјәтинин спесифик саһәси; ичтимаи шүур формаларындан бири. Е.-ин чәмијјәтин мәһсулдар гүввәләринин инкишафына вә ичтимаи һәјатын мүхтәлиф саһәләринә тә'сиринин сосиал нәтичәләри мүһүмдүр. Е. һәмчинин тәбиәт, чәмијјәт вә тәфәккүрүн инкишаф ганунлары һаггында биликләр системидир.

Е.-ин әсас инкишаф мәрһәләләри: Гәдим Шәрг өлкәләриндә (Бабилистан, Мисир, Һиндистан, Чин) топланмыш илк биликләр Е.-ләрин илкин шәртләрини һазырламышдыр. Гәдим јунан мүтәфәккирләри (Аристотел вә б.) һәјат һаггында абстракт фикирләр ирәли сүрмүш, дүнјанын јаранмасынын тәбии ганунаујғунлугларыны дәрк етмәјә чалышмышлар. Һәмин дөврдә ајры-ајры билик саһәләри натурфәлсәфәдән ајрылмаға башлады. Еллинизм дөврүндә һәндәсә (Евклид), механика (Архимед) вә астрономијанын (Птолемеј) әсасы јаранды. Орта әсрләрдә Әрәб Шәрги вә Орта Асија мүтәфәккирләри (Ибн Сина, Ибн Рүшд, Бируни вә с.) гәдим јунан Е.-инин ән'әнәсини јени биликләрлә зәнкинләшдирмишләр. Авропада бу ән'әнә христианлығын тә'сиринә мә'руз галараг Е.-ин спесифик формасы олан схоластиканы јаратмышдыр. Мүасир мә'нада Е. јени дөврдә (16—17 әсрләр) капиталист истеһсал үсулунун тәләбаты нәтичәсиндә формалашмаға башлады. Дини тәфәккүрүн сарсылмаға башладығы Интибаһ дөврүндә Е. мә'нәви һәјатын мүстәгил амилинә чеврилирди (Леонардо да Винчи, Н. Коперник). Јени дөвр Е.-индә експеримент мүһүм тәдгигат методу олмуш вә нәзәри мүһакимәләри тәбиәти дәрк етмәк просеси илә әлагәләндирмишди. 16—17 әсрләрдә Е.-ин идрак күчүнүн артмасы, онда баш верән дәрин дәјишикликләр илк елми ингилабла нәтичәләнмишдир (Г. Галилеј, И. Кеплер, У. Һарвеј, Р. Декарт, И. Нјутон вә б.). Бу заман «Дүшүнән зәка мөвчуд олан һәр шејин јеканә ме'јары олмушдур» (Енкелс Ф., Анти-Дүринг, Б., 1967, сәһ. 12). Дүнјанын механистик шәрһиндә, 17 әсрин сонунда системләшдирилмиш вә тамамланмыш механиканын мүвәффәгијјәтләринин һәлледичи ролу олду вә о, универсал дүнјакөрүшү әһәмијјәти кәсб етди. Нәинки физики вә кимјәви, һәтта биоложи һадисәләрин, о, чүмләдән инсанын бүтөв организм кими изаһ едилмәси дә (Ж. Ламетринин «инсан-машын» консепсијасы) механистик дүнјакөрүшү чәрчивәсиндә иди. Јени дөвр Е.-инин експериментә истинад етмәси вә механиканын инкишафы Е.-ин истеһсалатла әлагәсинин бүнөврәсини гојмушдур. Дүнјанын механистик мәнзәрәси әсасында 19 әсрин әввәлләриндә керчәклијин мүхтәлиф саһәләринә аид хејли елми билик топланмыш вә системә салынмышды. Лакин әлдә едилән биликләрин шәрһи метафизика чәрчивәсиндә мүмкүн олмадығындан јени метода—елмин нәтичәләринин синтезинә еһтијач јаранмышды. Енержинин сахланмасы вә чеврилмәси ганунунун кәшфи (Р. Мајер, Ч. Чоул, К. Һелмһолтс) физика вә кимја үчүн үмуми әсас јаратды. Һүчејрә нәзәријјәси (Т. Шванн, М. Шлејден) бүтүн чанлы организмләрин охшар гурулуша малик олдуғуну көстәрди. Тәкамүл тә'лими (Ч. Дарвин) тәбиәтшүнаслыға инкишаф идејасыны кәтирди. Елементләрин дөври системи (Менделејев) бүтүн мә'лум маддә нөвләри арасында дахили әлагә олдуғуну ашкар етди. 19 әсрин орталары үчүн ичтимаи инкишаф һаггында елми нәзәријјәнин сосиал-игтисади, фәлсәфи вә үмумелми илкин шәртләри јаранмышды. К. Маркс вә Ф. Енкелс ичтимаи Е.-ләрдә вә фәлсәфәдә ингилаби чеврилиш етмиш вә чәмијјәт һаггында Е.-ләрин методоложи базасыны јаратмышлар. Бу саһәдә јени инкишаф мәрһәләси В. И. Ленинин ады илә бағлыдыр. 19 вә 20 әсрләрин ајрычында, әсасән физикадакы јени кәшфләр (електронун, радиоактивлијин вә с. кәшфи) јени дөвр классик Е.-инин, хүсусилә онун фәлсәфи методолокијасынын—механистик дүнјакөрүшүнүн бөһранына сәбәб олду. Һәмин бөһранын маһијјәти В. И. Ленинин «Материализм вә емпириокритисизм» әсәриндә тәһлил едилмишдир. Сонралар бу бөһран јени елми ингилабла (М. Планк, А. Ејнштејн вә б.) арадан галдырылмышдыр. 19 әсрдә Е.-ин истеһсалатла јахынлашмасы Е.-дә коллектив әмәјин хејли артмасына сәбәб олду. Бу, Е.-ин јени тәшкилат формаларына еһтијач јаратды. Мүасир Е. онун кетдикчә билаваситә истеһсал гүввәсинә чеврилмәси, һәјатын бүтүн саһәләринә нүфуз етмәси вә дәринләшмәси, сосиал ролунун күчләнмәси илә характеризә олунур. Е. техниканын тәрәггиси илә инкишаф едәрәк ону габагламыш, инсанын тәбиәт вә чәмијјәт гүввәләрини өзүнә табе етмәсинин көстәричисинә чеврилмишдир. Ф. Енкелс јазырды: «...инсанын зәкасы да, онун тәбиәти дәјишдирмәји өјрәнмәсинә мүвафиг сурәтдә инкишаф едирди» (Тәбиәтин диалектикасы, Б., 1966, сәһ. 202).

Е. *диндән*, *инчәсәнәтдән* фәргли олараг өз мә'луматларынын һәгигилији вә дүрүстлүјүнү сүбут едән објектив, мәнтиги биликләр системидир. Е. елмәгәдәрки тәфәккүрә хас олан емпирик вә ади шүур сәвијјәсиндән фәргләнир. Мәс., лап гәдимдән сојугдәјмәни бәдәнин мүвафиг һиссәләрини овушдурмагла «мүаличә етмәји», ағачын дәмирдән јүнкүл олмасыны, һабелә кечәдән сонра күндүзүн, күндүздән сонра кечәнин кәлмәсини һамы билирди. Лакин инсанлар бу һадисәләрин сәбәбини вә ганунаујғунлугларыны мүәјјән едә билмирдиләр. Бунлар Е.-ин инкишафынын сонракы дөврләриндә ашкар едилмишдир. Е. һадисә вә просесләрин јалныз заһири әлагәләрини дејил, ичтимаи практикада дәфәләрлә сүбута јетирилән, тәбиәт вә чәмијјәт ганунлары илә ифадә олунан әлагәләри ашкара чыхарыр, ону мүвафиг тәнликләрлә ифадә едир, кәмијјәт вә кејфијјәт ганунлары шәклиндә мүәјјәнләшдирир. Е. керчәклији абстракт-нәзәри формада әкс етдирир, ону мәнтиги анлајышларла көстәрир. Е.-ин инкишафы-

нын башлыча амили мадди истеһсалын, ичтимаи тарихи практиканын тәләбатыдыр. Е. бунунла јанашы өзүнәмәхсус јарадычы фәалијјәт формасыдыр. Е.-ин структуру вә ичтимаи функсијалары вар. Онун структуру Е.-ә дахил олан билик системләринин мүрәккәблији илә характеризә олунур. Е.-ин ичтимаи функсијасы инсанлара тәбиәт, чәмијјәт һаггында биликләр вермәк, онларда елми дүнјакөрүшү формалашдырмаг вә һәртәрәфли инкишаф етмиш шәхсијјәт јетишдирмәкдир. Мүасир Е.-ин инкишафы елми проблемләрин характериндән асылы олараг бир нечә Е.-ин көмәји илә апарылан комплекс тәдгигатлары зәрури етмишдир. Техника Е.-ләринин, биолокијанын, Јер һаггында Е.-ләрин, тәбабәтин, игтисадијјатын, ријазијјатын тәбиәти мүһафизә проблемләрини бирликдә тәдгиг етмәләри буна мисалдыр. Практикаја билаваситә мүнасибәти бахымындан ајры-ајры Е.-ләр фундаментал вә тәтбиги Е.-ләрә бөлүнүр. Фундаментал Е.-ләрин вәзифәси тәбиәт, чәмијјәт вә тәфәккүрүн фәалијјәтини вә гаршылыглы тә'сирини идарә едән ганунлары дәрк етмәкдир. Һәмин ганунлар «халис» шәкилдә, јә'ни истифадә едилмәсиндән асылы олмајараг өјрәнилир. Буна көрә дә фундаментал Е.-ләр «халис» Е.-ләр адландырылыр. Тәтбиги Е.-ләрин билаваситә вәзифәси фундаментал Е.-ләрин нәтичәләрини јалныз идрак мәсәләләринә дејил, һәмчинин сосиал-практик проблемләрә тәтбиг етмәкдир. Бурада мүвәффәгијјәтин ме'јары тәкчә һәгигәтә наил олмаг дејил, һәм дә сосиал сифариши тә'мин етмәк өлчүсүдүр. Тәтбиги Е.-ләрлә практиканын говушдуғу јердә тәтбиги Е.-ләрин нәтичәләриндән техноложи просесләрдә, конструксијалар вә сәнаје материаллары истеһсалында вә с. истифадә етмәјә имкан верән хүсуси тәдгигат саһәләри инкишаф едир. Тәтбиги Е.-ләрин инкишафында ја нәзәри, ја да практик проблематика үстүнлүк тәшкил едә биләр. Мәс., мүасир физикада електродинамика вә квант механикасынын бөјүк ролу вардыр. Бунларын конкрет предмет саһәләринә тәтбиги исә физиканын мүхтәлиф саһәләрини, металлар физикасыны, јарымкечиричиләр физикасыны вә б. јарадыр. Онларын нәтичәләринин практикада сонракы тәтбиги сајәсиндә мүхтәлиф тәтбиги Е.-ләр—металшүнаслыг, јарымкечиричиләр технолокијасы вә б. мејдана кәлмишдир ки, бу Е.-ләрин истеһсалла бирбаша әлагәси мүвафиг конкрет тәдгигатлар васитәсилә тә'мин едилир. Бүтүн техника Е.-ләри тәтбиги Е.-ләрдир. Адәтән фундаментал Е.-ләр өз инкишафында тәтбиги Е.-ләри габаглајараг онлар үчүн нәзәри еһтијат јарадыр. Мүасир Е.-дә бүтүн тәдгигатларын вә вәсаитин 80—90%-и тәтбиги Е.-ләрин пајына дүшүр. Мүасир Е.-ин тәшкилиндә ән вачиб мәсәләләрдән бири «фундаментал тәдгигатлар—тәтбиги тәдгигатлар—ишләјиб һазырлама—тәтбиг» тсикли чәрчивәсиндә мөһкәм планлы гаршылыглы әлагә јаратмаг вә һәрәкәт вахтыны азалтмагдыр. Е.-ин структурунун үч әсас компоненти вар. 1) емпирик билик. Бураја експериментал Е.-ләрин тәчрүбә вә мүшаһидә јолу илә әлдә етдији спесифик елми мә'луматлар дахилдир. Бу структур сәвијјәсиндә ортаја чыхан елми факт вә мүшаһидәләр Е.-ин нәзәри чәһәтдән инкишафына тәкан вермиш, үмумиләшдирмәләр едилмиш вә елми нәзәријјәләр јаранмышдыр. Физикада јени емпирик фактларын үмумиләшдирилмәси електромагнит далғаларынын (Һертс, Ч. Максвелл), ренткен шүаларынын, радиоактивлијин (А. Беккерел), радиумун (М. Күри-Складовскаја вә П. Күри), електронун (Ч. Томсон), ишыг тәзјигинин (Лебедев), *квант механикасы* ганунларынын (М. Планк) нәзәри чәһәтдән кәшф едилмәсинә кәтириб чыхарды. Бундан башга «тәбиәтшүнаслыгда ән јени ингилабла» (В. И. Ленин) әлагәдар мејдана чыхан һәмин кәшфләр Е.-дә метафизик тәфәккүр тәрзинә чидди зәрбә вурду, диалектик материалист методунун дүзкүнлүјүнү тәсдиг етди. Диалектик материалист методун објективлијини мүасир елми инкишаф бир даһа сүбут едир. 2) нәзәри билик. Нәзәријјә елми фактлары, мә'луматлары бүтөв систем шәклиндә көтүрүр, емпирик билијин инкишаф принсипләри әсасында һадисә вә просесләрин һәм структур, һәм дә функсионал ганунаујғунлугларыны мүәјјәнләшдирир. Е.-ин бу вә ја дикәр саһәсиндә топланмыш фактоложи әсас нәзәри системләшдирмәни зәрури едир. Е.-ин нәзәри чәһәтдән үмумиләшдирилмәси, ријазиләшмәси онун бөјүк үстүнлүјүдүр. Мәс., 19 әсрин 2-чи јарысында истилик просесләрини өјрәнән термодинамика јаранды, енержинин сахланмасы вә чеврилмәси гануну кәшф едилди. Классик механика И. Нјутон тәрәфиндән кәшф едилән вә бүтүн механика ганунларыны ваһид систем шәклиндә бирләшдирән Е. олду. Тарихин материалистчәсинә анлајышы сајәсиндә чәмијјәт һаггында Е. јаранды. Нәзәри билик саһәсинә *һипотез* вә *интуисија* да аиддир. Елми кәшфләрин бөјүк гисми һипотез, интуитив дујум васитәсилә ирәли сүрүлмүш, експеримент вә ичтимаи практика илә јохланылмыш, ја мөвчуд нәзәри билик системинә дахил едилмиш вә ја да сәһв вә јанылма кими инкар едилмишдир. Бунлар Е.-ин инкишафына бөјүк тәкан верән идраки амилләр олмушдур. Е.-ин үмуми инкишаф ганунаујғунлугларындан бири онун нисби мүстәгиллијинин артмасыдыр. Елми информасијанын артмасы Е.-ин структуруна бөјүк тә'сир көстәрир, јени-јени проблемләрин һәллини зәруриләшдирир. Е.-ин мүһүм дахили инкишаф мәнбәји онун мүхтәлиф истигамәтләри вә ајры-ајры алимләр арасында идеја мүбаризәсидир. 3) Е. дүнјакөрүшү характери дашыјыр. Бу, Е.-ин идеоложи истигамәтини мүәјјәнләшдирир. А. Ејнштејнин *нисбилик нәзәријјәси* материја, һәрәкәт, мәкан вә заманын гаршылыглы әлагә вә вәһдәтини сүбут едир, бу исә јалныз физики проблем дејил, һәм дә фәлсәфи проблемдир. Фәлсәфи *ниһилизм* Е.-и өз инкишаф јолундан сапдырыр, елми проблемләрин һәллини дүзкүн истигамәтләндирмир, динчилијә сүрүкләјир. Ф. Енкелс көстәрмишдир ки, Е. фәлсәфәсиз инкишаф едә билмәз. «...диалектикаја гаршы көстәрилән емпирик нифрәтин чәзасы бундан ибарәт олур ки, ән сағлам дүшүнән емпирикләрдән бә'зиләри ән вәһши бир мөвһуматын—мүасир спиритизмин гурбаны олурлар» (Тәбиәтин диалектикасы, Б., 1966, сәһ. 42). Диференсиал вә интеграл һесабынын кәшфинә илк дәфә И. Нјутон кәлиб чыхмышдыр. Һалбуки онун емпирик мөвгеји һәмин кәшфи нәзәри чәһәтдән ифадә етмәјә имкан вермәмишди. Лакин һәмин кәшфи Лејбнитс етмиш, ону мүвафиг формаја салмышдыр. Позитивист мөвге А. Пуанкарејә нисбилик нәзәријјәсинин кәшфини баша чатдырмагда мане олду. Мүасир буржуа философларындан бә'зиләри Е.-и фәлсәфи методолокијадан ајырмаға, ондан ирәли кәлән дүнјакөрүшү—идеоложи нәтичәни инкар етмәјә чәһд едир, фәлсәфәни синифләр фөвгүндә дуран Е. саһәси, башгалары исә Е.-и теолокијанын тамамланмасы кими гәләмә верирләр. Онларын фикринчә, Е.-ләр саһәсиндә һәгиги елми билик јохдур, чүнки тәбијјат Е.-ләри кuја мүәјјән һәдләри билмәклә кифајәтләнир, ичтимаи Е.-ләр исә субјектин јаратдығы фактлар әсасында инкишаф едир.

Марксизм фәлсәфәсинә көрә, факт Е.-ин структурунда өзүнәмәхсус јер тутан, нәзәри вә дүнјакөрүшү характери дашыјан биликдир. Бу билијә фактоложи билик дә дејирләр. Мүасир дөврдә Е. даһа да инкишаф етмиш, мүәјјән мә'нада дөврүнү габагламышдыр. Е. *елми техники ингилабын* ән мүһүм компоненти вә һәрәкәтверичи гүввәсидир. 20 әсрдә Е.-ин «артым нөгтәси» онун објектив инкишафы илә чәмијјәтин ирәли сүрдүјү мүхтәлиф сосиал тәләбләрин говушдуғу нөгтәдәдир. 20 әсрин орталарында әсас кәшфләр тәбиәтшүнаслыгда, хүсусилә биолокијада олмушдур (мәс., Ф. Крик вә Ч. Уотсон тәрәфиндән дезонсирибонуклеин туршусунун молекулјар структурунун кәшфи, кенетик код вә с.). Даһа јүксәк инкишаф темпи мүасир Е.-ин мүхтәлиф саһәләрдә әлдә етдији наилијјәтләрини *интеграсија* едән вә дөврүн ири комплекс проблемләринин һәллинин принсипчә јени перспективләрини ашкара чыхаран истигамәтләри үчүн характерикдир (јени енержи мәнбәләринин вә материалларын јарадылмасы, инсанын тәбиәтлә мүнасибәтләринин оптималлашдырылмасы, бөјүк системләри идарә етмә, космик тәдгигатлар вә с.). Ики бир-биринә зидд ичтимаи системин бүтүн саһәләрдә мүбаризәси дөврүндә социализм системинин үстүнлүкләри Е.-ин инкишафына објектив реал имканлар ачмышдыр. Л. И. Брежнев Сов.ИКП-нин 25-чи гурултајында демишдир: «...јалныз елмин вә техниканын сүр'әтлә инкишаф етмәси әсасында ичтимаи ингилабын сон вәзифәләри јеринә јетирилә биләр—коммунизм чәмијјәти гурула биләр» (Сов. ИКП XXV гурултајынын материаллары, Б., 1976, сәһ. 52).

Е. с о с и а л и н с т и т у т кими 17 әср—18 әсрин әввәлиндә Авропада елми чәмијјәтләрин вә *академијаларын* јарандығы вә елми журналларын нәшр едилдији дөврдә формалашмышдыр. О вахта гәдәр елми биликләр китаблар, тәһсил, алимләр арасында јазышма вә үнсијјәт васитәсилә инкишаф етдирилирди. 19 әсрин сонунадәк Е.-лә мәшғул оланларын сајы нисбәтән аз олдуғундан о «кичик» Е. олараг галырды. 19 әсрлә 20 әсрин ајрычында күчлү техники базаја малик елми тәдгигат ин-тлары вә лабораторијаларын јаранмасы елми фәалијјәти мүасир сәнаје әмәји формаларына јахын

лашдырмышдыр. Беләликлә, «кичик» Е. «бөјүк» Е. олмушдур. Һәјатын бүтүн саһәләринә сирајәт едән мүасир Е. ичтимаи-игтисади потенсиалын ән мүһүм амилинә чеврилир, кетдикчә даһа артыг вәсаит тәләб едир. Нәтичәдә Е. саһәсиндәки сијасәт сосиал идарәетмәнин апарычы саһәләриндән биринә чеврилмишдир. Капитализмдә Е.-ин наилијјәтләриндән әсасән инһисарларын кәлирини артырмаг, истисмары күчләндирмәк, игтисадијјаты һәрбиләшдирмәк мәгсәдилә истифадә олунур. Сосиализмдә исә Е.-ин инкишафы бүтүн халгын мәнафеји наминә үмумдөвләт мигјасында планлашдырылыр. ССРИ Конститусијасында дејилир: «Чәмијјәтин тәләбатына ујғун олараг дөвләт елмин планлы инкишафыны вә елми кадрлар һазырланмасыны тә'мин едир, елми тәдгигат нәтичәләринин халг тәсәррүфатында вә һәјатын башга саһәләриндә тәтбиг олунмасыны тәшкил едир» [ССРИ Конститусијасы (Әсас Гануну), Б., 1978, маддә 26]. Игтисадијјатын елми әсасда планлы инкишафы нәтичәсиндә һәм коммунизмин мадди-техники базасынын јарадылмасында, һәм дә јени инсанын формалашмасында Е.-ин ролу артмышдыр. Инкишаф етмиш сосиализм зәһмәткешләрин мәнафеји наминә Е.-ин јени-јени мүвәффәгијјәтләри үчүн кениш имканлар ачыр.

Е. билавасит истеһсал гүввәсинә чеврилмишдир. Әмәк просесиндә автоматлашдырылмыш саһәләрдә фәһләдән кениш мә'лумата малик олмаг, елми билекләрә јијәләнмәк тәләб олунур. Бу бахымдан Е. коммунизм гуручулуғунда тәкчә техникаја дејил, даһа чох инсанын јарадычы габилијјәтинә әсасланыр, онун һәртәрәфли инкишафы үчүн мадди вә мә'нәви илкин шәртләри јарадыр. «Бөјүк» Е.-ин мејдана кәлмәси илк нөвбәдә онун техника вә истеһсал илә әлагәсинин характеринин дәјишмәсиндән асылы олмушдур. 19 әсрин сонунадәк Е. истеһсал үчүн көмәкчи ролуну ојнамышдыр. Сонралар Е.-ин инкишафы техника вә истеһсалы габагламыш, ваһид «Е.-техника-истеһсал» системи тәшәккүл тапмышдыр. Елми-техники ингилаб мадди фәалијјәтин структуру вә мәзмунуну даим дәјишдирир. Мүасир чәмијјәтдә тәбијјат вә техника Е.-ләри илә јанашы ичтимаи Е.-ләрин дә мүһүм ролу вардыр. Мүасир Е.-дә Е.-ин тәшкили вә идарә едилмәси проблемләри мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Е.-ләрин тәмәркүзләшмәси үмуммилли вә бејнәлхалг елми тәшкилат вә мәркәзләрини јаратмыш, ири бејнәлхалг лајиһәләрин һәјата кечирилмәсини тә'мин етмишдир. Дөвләт идарә системиндә Е.-ә хүсуси рәһбәрлик едән органлар тәшкил олунмушдур. Әввәлләр Е.-ин тәшкили функсијасы јалныз ун-тә вә дикәр али тәһсил очагларына верилир вә саһәчилик принсипи әсасында гурулурду. 20 әсрдә ихтисаслашдырылмыш тәдгигат мүәссисәләри кениш инкишаф едир. Елми фәалијјәтә, хүсусилә әсаслы тәдгигатлара сәрф едилән хәрчләрин сәмәрәлилијинин ашағы дүшмәси Е.-ин јени тәшкилат формаларына еһтијач доғурду. Бу бахымдан Е.-ин саһә (мәс. Москва вил.-ндә Пушкин биоложи тәдгигатлар мәркәзи) вә комплекс (мәс., Новосибирск елми мәркәзи) характерли елми мәркәзләр кими тәшкилат формалары јаранды. Бунунла јанашы елми методун өзү дә башга фәалијјәт саһәләриндә истифадә едилир. Әмәјин елми тәшкили күтләви характер алмышдыр. Һесаблајан електрон машынларын вә кибернетиканын көмәји илә истеһсалы автоматик идарәетмә системләри кениш тәтбиг едилир. Е.-ин милли инкишаф хүсусијјәтләри вардыр. Бу, өз ифадәсини алимләрин мүхтәлиф өлкәләр үзрә јерләшмәсиндә, елми мәктәб вә чәрәјанлар чәрчивәсиндә Е.-ин ајры-ајры саһәләри үзрә тәдгигатлар апармаг мәдәнијјәти ән'әнәсинин милли хүсусијјәтләриндә, өлкә мигјасында фундаментал вә тәтбиги Е.-ләр үзрә апарылан тәдгигатларын нисбәтиндә, Е.-ин инкишафы саһәсиндәки дөвләт сијасәтиндә тапыр. Е.-ин инкишафы тәһсил системи, елми кадрларын һазырланмасы илә сых бағлыдыр. Елми-техники ингилаб шәраитиндә тарихән тәшәккүл тапмыш орта вә али тәһсил мәктәбләриндәки тәдрис ән'әнәси илә чәмијјәтин тәләбаты арасында ујғунсузлуғу арадан галдырмаг мәгсәдилә психолокија, педагокика вә кибернетиканын наилијјәтләринә әсасланан јени тәдрис методлары тәтбиг едилир. Мүасир Е.-ин зәһмәткешләрдә јүксәк әхлаги кејфијјәтләр тәрбијә етмәк ишиндә ролу бөјүкдүр. Бу, сосиализмдә Е.-ин ән мүһүм вәзифәләриндәндир. Е.-лә әхлаг арасында мүнасибәт проблеми елми һәгигәтә хидмәт етмәји, Е.-ин наилијјәтләриндән чәмијјәтин хошбәхтлији наминә истифадәни әһатә едир. Милитаристләрин Е.-дән барбарчасына истифадә етмәси (һитлерчиләрин адамлар үзәриндә апардыглары антиһуманист тәчрүбәләр, Хиросима вә Нагасаки һадисәләри) тәрәггипәрвәр алимләрин ичтимаи е'тиразына (Пагуош конфрансы вә б.) сәбәб олмушдур. Е.-ин мүхтәлиф чәһәтләрини өјрәнән бир сыра хүсуси саһәләр (Е. тарихи, Е.-ин мәнтиги, Е.-ин сосиолокијасы, бәдии јарадычылығын психолокијасы вә с.) мөвчуддур. 20 әсрин орталарындан Е.-ләри комплекс шәкилдә өјрәнән *елмшунаслыг* јаранмышдыр.

Е.-ин сосиал ролу вә кәләчәји проблеми антагонист чәмијјәтдә мүхтәлиф вә чох заман зиддијјәтли дүнјакөрүшү бахымындан гијмәтләндирилир. Стсиентизм Е.-и бөјүк мәдәни сәрвәт адландырыр, дәгиг Е.-ләрин үмуми методларыны мүтләгләшдирир, онларын сосиал-һуманист вә дүнјакөрүшү проблемләринин әһәмијјәтини инкар едир. Антистсиентизм исә, әксинә, Е.-ләри инсана гаршы чеврилмиш дүшмән гүввә адландырыр, онун мәдәнијјәтә мүсбәт тә'сирини инкар едир. Марксист фәлсәфә һәм стсиентизмин, һәм дә антистсиентизмин Е.-ин сосиал ролуну мүтләгләшдирмәк чәһдини рәдд едир, һәмин проблеми конкрет ичтимаи систем дахилиндә өјрәнмәји ирәли сүрүр. Е.-ин ичтимаи һәјатда мүстәсналығыны гејд едән марксизм-ленинизм онун дикәр ичтимаи шүур формалары илә чохчәһәтли, мүрәккәб әлагәсини дә көстәрир. О, Е.-и бәшәр мәдәнијјәтинин зәрури мәһсулу, мадди вә мә'нәви мәдәнијјәтин башлыча мәнбәји вә стимулу һесаб едир. Марксизм-ленинизм ичтимаи Е.-ләрин сосиал инкишафы, идејалар мүбаризәсинә тә'сирини көстәрир, Е.-лә дүнјакөрүшүнүн сых әлагәсинә үстүнлүк верир.

Е.-ин кәләчәји мәсәләсиндә дә марксизм тә'лими вә буржуа консепсијалары зиддијјәт тәшкил едир. Стсиентизмә көрә, Е. кәләчәкдә јеканә мә'нәви мәдәнијјәт саһәси олачаг, Е.-ин «гејри-расионал» саһәләрини арадан көтүрәчәкдир. Антистсиентизм исә Е.-ин кәләчәкдә ја мәһв олачағы, ја да онун даим инсанын маһијјәтинә гаршы дурачағы идејасындан чыхыш едир. Марксист ленинчи дүнјакөрүшү мүасир Е.-и биликләрин тарихән шәртләнмиш истеһсалы вә тәшкили кими гијмәтләндирир, О, Е.-ин кәләчәјини онун ајры-ајры саһәләри арасында һәдләрин силиниб итәчәјиндә, кетдикчә методоложи үнсүрләрлә зәнкинләшәчәјиндә, онун дикәр идрак формалары илә јахынлашачағында көрүр. Бу исә кәләчәкдә керчәклијин мәнимсәнилмәси вә дәјишдирилмәси наминә инсанын универсал јарадычылыг габилијјәтинин ашкар едилмәсинә јөнәлдилән јени ваһид Е.-ин мејдана кәлмәсинә имкан јарадачагдыр. Идраки, естетик, әхлаги вә дүнјакөрүшү үнсүрләрини вәһдәтдә бирләшдирәчәк белә Е. коммунизмдә әмәјин үмуми, универсал характеринә ујғун кәләчәк вә һәртәрәфли инкишаф етмиш инсанын формалашмасында мүһүм рол ојнајачагдыр.

Елми биликләрин инкишафы өз әксини Е.-ләрин тәснифатында тапмышдыр. Биликләрин тәснифаты идејасы Гәдим Шәргдә јаранмышдыр. Антик дөврүн мүтәфәккирләри (Аристотел вә б.) биликләри објектинә көрә тәбиәт (физика), чәмијјәт (етика) вә тәфәккүр (мәнтиг) саһәсинә бөлмүшләр. 15—18 әсрләрдә фәлсәфә мүстәгил Е. саһәләринә ајрылмышдыр. Ф. *Бекон* бүтүн биликләри тарих, поезија вә фәлсәфә саһәсинә тәсниф етмишдир. Ријазијјаты үмуми метод һесаб едән Т. *Һоббс* дедуктив Е.-ләр үчүн һәндәсәни, индуктив Е.-ләр үчүн исә физиканы әсас көтүрмүшдүр. Һәмин метода әсасланан Р. *Декарт* Е.-ләрин тәснифатыны биликләрин өз предмет әламәтләринә көрә гурмушдур. Философлардан бә'зиләри (мәс., П. *Гассенди*) Е.-ләри мәнтиг, физика вә етикаја, дикәри (мәс. Ч. *Локк*) исә физика, практика вә мәнтигә ајырмагла классик тәснифаты бәрпа етмишләр. Русијада Е.-ләрин тәснифатыны М. В. Ломоносов инкишаф етдирмишдир. Франсыз *енсиклопедистләри* (Дидро, Д'аламбер) Ф. Беконун тәснифатына үстүнлүк вермишләр. Үмумидән хүсусијә доғру *координасија* принсипинә әсасланан тәснифат Франсада (19 әсрин әввәли вә орталары) кениш јајылмышды. К. А. *Сен-Симон* ән садә һадисәләрдән ән мүрәккәб вә хүсуси һадисәләрә кечидә ујғун кәлән објективлик принсипини ирәли сүрмүшдүр. О. Конт онун идејаларыны енсиклопедик, јахуд ијерархија үзрә дүзүлүшүнү вермишдир: ријазијјат/астрономија/физика /кимја /физиолокија /сосиолокија. Конт өз тәснифатына материјанын әсас һәрәкәт формаларыны вә ичтимаи һәрәкәт формасыны (сосиолокија) әкс етдирән Е.-ләри дахил етмиш, онлары дүзкүн ардычыллыгла дүзмүшдүр. Бунунла о, *субординасија* принсипинә әсасланан тәснифатын илкин шәртләри үчүн зәмин јаратмышдыр.

Һ. Спенсер Контдан фәргли олараг Е.-ләрин дүзүлүшүндә психолокијаја да јер вермиш, бүтүн Е.-ләри абстракт (мәнтиг вә ријазијјат), конкрет (астрономија, кеолокија, биолокија

психолокија вә сосиолокија) вә бунлар арасында аралыг тәшкил едән абстракт-конкрет (механика, физика вә кимја) саһәләринә тәсниф етмишдир.

И. *Кант*, Ф. В. *Шеллинг*, хүсусилә *Һекел* Е.-ләрин тәснифатыны идеалист әсасда гурсалар да, бурада тәбиәтин ән садә пилләдән ән јүксәк пилләјә доғру инкишафы идејасы өз әксини тапмышдыр. Русијада фәлсәфә илә тәбиәјјат Е.-ләрини бир-бириндән ајыран позитивист консепсијаја гаршы мүбаризә (А. И. Кертсен) апарылыр, тәбиәјјат елмләри илә һуманитар Е.-ләр арасындакы ујғунсузлуғу арадан галдырмаг (Н. Г. Чернышевски) вә Е.-ләрин синтезини һәјата кечирмәк үчүн бөјүк сә'ј көстәрилирди.

19 әсрин сонунда тәбиәтшүнаслыгдакы бөһранла әлагәдар *махизм* (о чүмләдән Франсада А. Пуанкаре, Е. Гоболо, А. Навилл) вә *енеркетизм* тәрәфдарлары ичтимаи һадисәләри, биопсихик (Р. Авенариус, Е. Мах), јахуд енеркетик биофизики (В. Оствалд) һадисәләрә мүнчәр етмәклә Е.-ләрин тәснифатында гаты идеалист мөвге тутурдулар. Ж. Пиаже (Франса) Е.-ләрин тәснифатында објектдән субјектә вә әксинә кечиди нәзәрдә тутан тсиклик схеми әсас көтүрмүшдүр. Неопозитивистләр П. Опенһејм (Алманија), Ф. Франк (Австрија), Г. Бергман (АБШ), Ч. Ајер (Бөјүк Британија) тәснифаты мәнтиги позитивизм бахымындан гурмушлар. Неотомистләрин (Е. Жилсон, М. де Вулф) тәснифатында хүсуси Е.-ләр ашағыда, үмуми Е.-ләр, јахуд фәлсәфә ортада, теолокија исә јухарыда јерләшир.

Е.-ләрин тәснифатынын материалист-диалектик принсипләрини илк дәфә Ф. Енкелс «Тәбиәтин диалектикасы» әсәриндә ишләјиб һазырламышдыр. Ф. Енкелс елмләрин марксизмә гәдәрки тәснифатынын (Конт, Спенсер) мәһдудлуғуну арадан галдыраraг Е.-ләрин әлагәси вә бир-биринә кечмәсини материјанын әлагә вә формаларынын бир-биринә кечмәсинин ифадәси кими гијмәтләндирирди. Бу, тәбиәјјат Е.-ләринин (механика-физика-кимја-биолокија) дүзүлүшүнү мүәјјәнләшдирмәјә имкан верир. Һәмин дүзүлүшүн әсасында һәрәкәтин садә кејфијјәт формаларынын онун тәдричән али формаларына кечмәси принсипи дурур. «Һәрәкәтин бир формасы дикәр формасындан инкишаф етдији кими, һәмин формаларын ин'икасы, мүхтәлиф елмләр дә, зәрури олараг бир-бириндән ирәли кәлмәлидир» (Енкелс Ф., Тәбиәтин диалектикасы, Б., 1966, сәһ. 219—220). Ф. Енкелс тәбиәтшүнаслыгдан ичтимаи Е.-ләрә вә тәфәккүр һаггында Е.-ләрә кечиди өзүнүн әмәк антропокенизми нәзәријјәси илә әсасландырыр. Е.-ләрин инкишафы ики мүгабил просесдә баш верир. *Диференсиасија* Е.-ләрин кетдикчә артмагда олан интеграсијасыны, бүтөв системдә говушмасыны тә'мин етмишдир. Тәбиәтшүнаслыгла сосиал Е.-ләр арасында техники Е.-ләр (кәнд тәсәррүфаты вә тибб Е.-ләри дә дахил олмагла), тәбиәтшүнаслыгла фәлсәфә арасында ријазијјат, онунла мәнтигин һәддиндә ријази мәнтиг јерләшир. Психолокија һәр үч билик саһәси илә әлагәдардыр. Бу әлагә тәбиәтлә—зоопсихолокија вә али синир фәалијјәти һаггында тә'лим, чәмијјәтлә—дилчилик, педагокика, сосиал психолокија вә б., тәфәккүрлә-мәнтиг вә идрак нәзәријјәси васитәсилә һәјата кечирилир. Техника елмләрини вә ријази Е.-ләри тәмсил едән кибернетика хүсуси јер тутур. О, ејни заманда тәбиәјјат (биолокија, физиолокија, хүсусилә ријазијјат), ичтимаи (дилчилик, һүгуг, игтисад) вә мәнтиг Е.-ләринә дәриндән нүфуз едир. Мүасир Е.-ин инкишафы Ф. Енкелсин Е.-ләр тәснифатыны хејли дәјишикликләрә уғратмышдыр. Микроаләм һаггында тамамилә јени Е. субатом физикасы (нүвә физикасы, квант механикасы вә с.), аралыг Е.-ләр (биокимја, биофизика, кеокимја вә б.) мејдана кәлмишдир. Буна көрә дә, Е.-ләрин тәснифаты бирхәтли верилә билмәз. Мүасир тәснифатда мүрәккәб шахәләнмә просеси кедир. Е.-ләри һәрәкәт формаларыны өјрәнән вә өз мадди дашыјычысы (субстрат) олан даһа үмуми, абстракт вә даһа хүсуси Е.-ләрә ајырмаг тәләбатына еһтијач јаранмышдыр. Совет алими Б. М. *Кедровун* тәклиф етдији Е.-ләрин әјрихәтти тәснифаты үчбучаглы схемдир. Бу схемин јухарысында тәбиәјјат Е.-ләри јерләшир. Ашағы сағ бучағы фәлсәфә, ашағы сол бучағы ичтимаи Е.-ләр тәшкил едир. Үчбучағын мәркәзиндә јерләшән психолокијанын ону һәмин үч груп Е.-ләрлә бирләшдирән әлагә хәтләри вардыр. Ријазијјат тәбиәјјат вә фәлсәфә Е.-ләри, техника Е.-ләри исә тәбиәјјат вә ичтимаи Е.-ләр арасында јерләшир. Әкәр бу схемдән тәбиәјјат, ичтимаи вә техника Е.-ләрини ајырсаг, тәбиәјјат Е.-ләринә ријази Е.-ләрин дахил олдуғу, ичтимаи Е.-ләрин исә јалныз игтисади Е.-ләрлә тәмсил олундуғу (тәбиәјјат вә ријази Е.-ләр, техника Е.-ләри, ичтимаи Е.-ләрин бир бөлмәси кими игтисад Е.-ләри) Е.-ләр сырасы јараныр. Һәмин сыра абстрактдан конкретә доғру јүксәлмә методу васитәсилә бүтүн тәфәррүаты илә ишләнмишдир.

Мүасир Е.-дә интеграсија просеси биликләр саһәсиндәки диференсиасија илә паралел баш верир. Тәбиәт, чәмијјәт вә техника арасындакы гаршылыглы тә'сир һаггында глобал Е.—*еколокија* јаранмышдыр. Е.-ләрдә биринчилик проблеминдә дә диференсиасија баш верир. Мәс., физикада—елементар һиссәчикләр физикасы вә галактикаданкәнар објектләр физикасы, ичтимаи Е.-ләрдә фәлсәфә, биолокијада еколокија вә с. Мүасир дөврдә үмуми елми биринчилик ичтимаи Е.-ләрә мәхсусдур. Е.-ләрдә давам едән кәмијјәт дәјишикликләри Е.-ләрин тәснифатыны кетдикчә тәкмилләшдирмәји тәләб едир.

Азәрб.-да Е.-ин гәдим тарихи вар. Һәлә 12—13 әсрләрдә Фазил Фәрәддин Ширвани, Фәләки Ширвани, Хагани ријазијјатла мәшғул олмушлар. Хагани, Низами, Фүзули, Нәсими тәбиәтшүнаслығын бир чох мәсәләләрини дүзкүн шәрһ етмишләр. 13 әсрдә Нәсирәддин Туси Марағада рәсәдхана тикдирмиш вә она рәһбәрлик етмишдир. Бурада улдузларын дәгиг глобусу тәртиб едилмишдир (һазырда Дрезден музејиндә сахланылыр). 19 әсрин 30-чу илләриндә А. А Бакыханов дүнјанын һелиосентрик системи тә'лимини мүдафиә едән «Әсрарүл-Мәләкүт» әсәрини јазмышдыр. 1880 илдә Д. И. Менделејев Бакы нефтинин тәдгиги илә мәшғул олмуш вә ондан сүрткү јағы алмаг үсулларыны көстәрмишдир. Лакин Азәрб.-да Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра (1920) ун-тин вә б. али мәктәбләрин, елми-тәдгигат мүәссисәләринин, хүсусилә ЕА-нын тәшкил олунмасы (1945) сајәсиндә Е. даһа да инкишаф етмишдир. Азәрб. алимләринин нәзәри вә експериментал физика (хүсусилә јарымкечиричиләр физикасы) саһәсиндәки бир сыра тәдгигатлары дүнја шөһрәти газанмышдыр. Астрономијаја (Күнәш физикасы, галактика, газ думанлыглар вә с.) даир мүһүм тәдгигатлар апарылыр. Ријазијјат (функсијалар нәзәријјәси, функсионал анализ), механика, кибернетика вә с. саһәсиндә бөјүк ишләр көрүлүр. Нефт е'малы вә кимјасы саһәсиндәки мүвәффәгијјәтләрә көрә Азәрб.ССР «Нефт академијасы» адланыр. Респ.-да октан әдәди јүксәк олан бензинин алынмасы, етилен, пропилен кими кичикмолекуллу олефинләрин истеһсалы технолокијасы вә полиетиленин јени синтез үсулу јарадылмыш, акрилнитрил, метаакрилинтрил кими гијмәтли мономерләр вә етилен-пропилен каучуку алынмышдыр. Ичтимаи Е.-ләр дә мүвәффәгијјәтлә инкишаф едир. Азәрб.-ын гәдим, орта әсрләр, јени вә совет дөврү тарихи тәдгиг едилир. Ленин милли сијасәтинин тәнтәнәси вә с. мәсәләләрә даир әсәрләр нәшр олунмушдур. Фәлсәфә, игтисадијјат, дилчилик вә инчәсәнәт проблемләри саһәсиндә тәдгигатлар кенишләнмишдир. Онунчу бешилликдә Азәрб.-да апарылачаг елми тәдгигатларын әсас истигамәтләри Сов.ИКП 25-чи гурултајы вә АКП 29-чу гурултајынын гәрарлары әсасында мүәјјәнләшдирилмишдир.

Әд.: Маркс К., Капитал, ч. 1, Б., 1969; ч. 2–4, Б., 1956—1974 (бах Мөвзу көстәричиси); Енкелс Ф., Анти-Дүринг, Б., 1967; јенә онун, Тәбиәтин диалектикасы, Б., 1966; Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, һ. 1, сәһ. 129—130); Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, Б., 1976; Бернал Дж., Наука в истории общества, пер. с англ., М., 1956; Кедров Б. М., Классификация наук, кн. 1—2, М., 1961—65; Добров Г. М., Наука о науке, Киев, 1966; Эффективность научных исследований. Сб. статей, пер. с франц. и англ., М., 1968; Волков Г. Н., Социология науки, М., 1968; Очерки истории и теории развития науки, М., 1969; Наука и нравственность. Сб. статей, М., 1971; Ученые о науке и ее развитии, М., 1971; Философия и наука, М., 1972; Концепция науки в буржуазной философии и социологии. Вторая половина XIX—XX в. Сб. статей, М., 1973; Человек—наука—техника, М., 1973; Социально-психологические проблемы науки, М., 1973; Проблемы развития науки в трудах естествоиспытателей XIX века (начало столетия—70-е годы), М., 1973; Швырев В. С., Юдин Э. Г., Мировоззренческая оценка науки: критика буржуазных концепций сциентизма и антисциентизма, М., 1973; Сноу Ч. П., Две культуры, пер. с англ., М., 1973; Копнин П. В., Гносеологические и логические основы науки, Киев, 1974; Логико-философский анализ понятийного аппарата науки, Киев, 1977; Социалистическая интеграция и наука, М., 1977; Яхнел Н., Социология науки, пер. с болгарского, М., 1977; Добров Г. М., Коренной А. А., Наука: информация и управление, М., 1977; Наука и общество, М., 1977; Наука и мир человека, М., 1978; Современные изменения в науке и технике и их социальные последствия, пер. с румынского. М., 1978.

«ЕЛМ ВӘ ҺӘЈАТ»—ајлыг елми-күтләви журнал. Азәрб.ССР «Билик» чәмијјәтинин органы. 1961 илдән Азәрб. дилиндә Бакыда нәшр едилир. Журнал елмин, техниканын мүһүм проблемллә-

ри, физика, кимја, кибернетика вә с. саһәләрдәки јениликләрлә јанашы, археолокија, етнографија, халг тәбабәти, мусиги, әдәбијјат вә с. һаггында материаллар дәрч едир. Тиражы 100 мин нүсхәдир (1978).

«ЕЛМ» НӘШРИЈЈАТЫ, Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын нәшријјаты — респ.-да елми әдәбијјаты нәшр едән ихтисаслашдырылмыш нәшријјат. 1945 илдә тә'сис едилмишдир. «Е.»н.-нда әсасән, Азәрб. алимләринин елмин бүтүн саһәләринә даир орижинал әсәрләри вә мәчмуәләр бурахылыр. Нәшријјат чохчилдли «Азәрбајчан тарихи» (3 чилддә), «Азәрбајчан кеолокијасы» (7 чилддә), «Азәрбајчанын флорасы» (8 чилддә), «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи» (3 чилддә) китабларыны, «Азәрбајчан нефти», «Азәрбајчан микрофлорасы», «Азәрбајчан халчалары» монографијаларыны, «Азәрбајчанын елм вә мәдәнијјәт хадимләри» серијасындан библиографик көстәричиләр (1980 илә гәдәр 49 бурахылышы олмушдур) вә с. әсәрләри чапдан бурахмышдыр. «Е.»н.-нда Азәрб. әдәбијјаты вә инчәсәнәти классикләринин әсәрләри, фолклор абидәләри дә бөјүк тиражла нәшр олунур. Нәшријјат, һәмчинин елми-күтләви китабчалар, терминоложи вә тәрчүмә лүғәтләри чап едир. «Е.» н. дөври нәшрләр— «Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын Мә'рузәләри», «Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын Хәбәрләри», «Азәрбајчан .кимја журналы» бурахыр.

ЕЛМИ АД—педагожи вә ја елми-тәдгигат фәалијјәтиндән асылы олараг, јүксәкихтисаслы елми ишчиләрә верилән ад. ССРИ-дә ассистент, досент, кичик елми ишчи, баш елми ишчи, проф. Е.а.-лары, ССРИ, мүттәфиг респ.-ларын ЕА-лары вә саһә академијаларынын м. үзвү вә һәгиги үзвү (акад.) адлары гәбул едилмишдир. Бә'зи Е.а.-лар (досент, баш елми ишчи, проф. вә с.) ААК тәрәфиндән тәсдиг едилир.

Капиталист өлкәләриндә проф. Е.а.-ы, бир гајда олараг, кафедра мүдири вәзифәсиндә ишләјәнләрә верилир.

ЕЛМИ АТЕИЗМ—дини көрүшләри тәкзиб едән елми материалист бахышларын ардычыл вә бүтөв системи; атеизмин тарихи инкишафынын ән јүксәк формасы. Е.а. марксист фәлсәфә илә ејни дөврдә—19 әсрин 40-чы илләриндә мејдана кәлмиш, елми биликләрин диференсиасијасы нәтичәсиндә мүстәгил фәлсәфи саһәјә чеврилмишдир. Е.а.-ин тәдгигат објекти, предмети вә спесифик структуру марксист-ленинчи фәлсәфәнин објекти, предмети вә структуру илә үзви бағлыдыр.

Е.а.-ин принсипләри К. Марксын «Һекелин һүгуг фәлсәфәсинин тәнгидинә даир. Кириш», «Фејербах һаггында тезисләр», Ф. Енкелсин «Анти-Дүринг», «Лүдвиг Фејербах вә классик алман фәлсәфәсинин сону», «Алманијада кәндли мүһарибәси» вә В. И. Ленинин «Сосиализм вә дин», «Фәһлә партијасынын динә мүнасибәти», «Синифләрин вә партијаларын динә вә килсәјә мүнасибәти», «Материализм вә емпириокритисизм», «Мүбариз материализмин әһәмијјәти һаггында» вә б. әсәрләриндә, о чүмләдән марксизмин баниләринин мәктубларында ишләниб һазырланмышдыр. Е.а.-ин елми-нәзәри әсасы диалектик вә тарихи материализмдир. Онун диалектик вә тарихи материализмлә гырылмаз вәһдәтини әсасландыраraг В. И. Ленин көстәрир ки, «...бу мәсәләдә дә марксизмин сијаси хәтти онун фәлсәфи әсаслары илә гырылмаз сурәтдә бағлыдыр» (Ленин В. И., Дин һаггында, Б., 1965, сәһ. 415).

Е.а.-ин предметини динин сосиал-игтисади, синфи-тарихи вә гносеоложи-психоложи көкләрини ачыб көстәрмәк, онун мәншәји вә маһијјәтини, тәнәззүлү вә арадан галдырылмасы јолларынын, атеизмин тәшәккүлү вә инкишафы тарихинин, ејни заманда елми материалист дүнјакөрүшүнүн ганунаујғунлугларынын өјрәнилмәси тәшкил едир.

Е.а.-ин структуруну динин фәлсәфи тәнгиди (динин сосиал вә гносеоложи көкләринин вәһдәт һалында тәнгиди), динин тәбии-елми тәнгиди (дүнјанын дини изаһынын елми тәкзиб едилмәси әсасында онун реал објектив материалист мәнзәрәсини вермәк), динә конкрет тарихи јанашма (динин мејдана кәлмәсинин илкин тарихи шәртләри, онун мүртәче ролу, мүасир дөврдә тәнәззүлү), динин сосиолокијасы (күтләләр ичәрисиндә дини шүурун мејдана кәлмәси, онун ичтимаи шүур вә ичтимаи варлыгла әлагәси, ичтимаи һәјатда ролу, сосиал функсијасы вә синфи характеринин ифшасы), дини психолокија (дини шүурда психоложи компонентләрин арашдырылмасы), нәзәри атеизм тәрбијәси (динин тәшәккүлү ганунаујғунлугларыны мүәјјәнләшдирмәк, дини әхлагын елми тәнгидини вермәклә коммунист әхлагыны әсасландырмаг) тәшкил едир. Марксист диншүнаслыг да Е.а.-ин структурунда мүһүм јер тутур.

Марксизм-ленинизм баниләри атеизмин бәргәрар олмасыны коммунизм чәмијјәтинин гурулмасы илә бағлајырдылар. В. И. Ленин јазырды: «...һәр чүр хурафаты рәдд едән бизим елми, материалист дүнјабахышымыза әсасән, һабелә бүтүн зәһмәткешләрин азадлығы вә сәадәти уғрунда мүбаризә вәзифәси кими үмуми вәзифәләримизә әсасән биз сосиал-демократлар христиан növ динине мәнфи јанашырыг», (Әсәр. там күллијјаты, ч. 15, сәһ. 172). «Буна көрә дә... тәблиғатымыза атеизмин тәблиғи дә мүтләг дахилдир» (јенә орада, ч. 12, сәһ. 154).

Дини бахышларын тәкзиби, керчәклији елми шәкилдә анламаг инсана һәјатда өз јерини вә ролуну дүзкүн баша дүшмәјә, онун јарадычы габилијјәтини инкишаф етдирмәјә, шәхсијјәтин дүнјаны дәјишдирмәк ишиндә фәаллығыны артырмаға көмәк едир. Е.а. динин идеоложи мүбаризәдә ролу вә јерини мүәјјән едир, динә, килсәјә, мәсчидә мүнасибәтин практик вәзифәләрини, зәһмәткешләрин атеист тәрбијәсинин форма вә мәзмунуну әсасландырыр. Е.а.-ин үмуми практик истигамәти шәхсијјәтин мә'нәви һәјаты үчүн мүһүмдүр. Совет Иттифагы вәтәндашларынын әксәријјәти Е.а. дүнјакөрүшүнә јијәләнмишләр.

Е.а. кечмишин атеист ирсинин мәһдудлуғуну арадан галдырмагла онун мүсбәт үнсүрләриндән јарадычылыгла истифадә едир. Марксист атеизм ичтимаи елмләрлә үзви әлагәдә вә мүасир тәбиәтшүнаслыгла иттифагда инкишаф едир. Онун башлыча функсијасы зәһмәткеш күтләләрдә елми материалист дүнјакөрүшүнү формалашдырмаг вә онлары һәр чүр мә'нәви әсарәтдән хилас етмәкдир. О, дәрин һуманист маһијјәтә вә мә'нәви гүввәјә маликдир. К. Маркс атеизмә тә'риф верәркән көстәрир ки, атеизм аллаһы инкар етмәк васитәси илә инсанын өз варлығыны тәсдиг едир (Маркс К. и Энгельс Ф., Из ранних произведений, М., 1956, с. 598). Е.а. инсан ләјагәтини онун һәр чүр истисмар, зүлм вә мә'нәви көләликдән, дини мөвһуматын тә'сириндән азад олмагда, елми материалист дүнјакөрүшүнә јијәләнмәкдә, коммунизм гуручулуғунда шүурлу вә фәал иштирак етмәкдә көрүр. О, сахта һуманизми рәдд едир.

Е.а. диндарлара мүнасибәт вә вичдан азадлығы проблемләринә хүсуси әһәмијјәт верир. В. И. Ленин өлкәмиздә сосиализм гуручулуғу дөврүндә Е.а. нәзәријјәсинин һәјата кечирилмәсиндә партијанын вә совет дөвләтинин сијасәтинин елми әсасларыны ишләјиб һазырлајаркән дин илә диндар күтләләри фәргләндирмәји төвсијә едирди. Е.а. дин әлејһинә мүбаризәдә инзибатчылығы вә зор васитәләрини рәдд едир. Һәлә К. Маркс вә Ф. Енкелс декретләр вә инзибатчылыгла атеизми мәчбури е'тигада чевирмәк мејлини писләјирдиләр.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәсиндән сонра өлкәмиздә Е.а. нәзәријјәсинин практик һәјата кечирилмәсини, елми-материалист дүнјакөрүшүнә јијәләнмәјин әсас програмыны В. И. Ленин һазырламышдыр. О көстәрмишдир ки, Е.а. тәблиғатында «Ән мүһүм чәһәт... һәлә гәтијјән инкишаф етмәмиш олан күтләләри дин мәсәләләринә дүшүнчәли јанашмагла вә динләри дүшүнчәли тәнгид етмәклә мараглындырмағы бачармагдыр» (Ленин В. И., Әсәрләри, ч. 33, сәһ. 230—231). Н. Нәриманов Һәштәрханда мүсәлман коммунистләринин вә мәс'ул ишчиләринин јығынчағындакы нитгиндә (1918) мүсәлман халглары арасында атеизм тәблиғаты апарыларкән јерли шәраитин хүсусијјәтләрини нәзәрә алмағы, там еһтијатла һәрәкәт етмәји, бу халглара тәмкинлә јанашмағы төвсијә етмишди (Нәриманов Н., Мәгаләләр вә нитгләр, ч. 1, Б., 1971, сәһ. 204—212). 1921 илин мартында РК(б)П МК-нын мүсәлманлар јашајан вилајәтләрин партија тәшкилатларына мүрачиәти ишләниб һазырланаркән В. И. Ленин милли учгарларда дин әлејһинә атеист тәблиғатда Н. Нәримановун тәклиф етдији метод вә формалары нәзәрә алмағы төвсијә етмишди. Өлкәмиздә вичдан азадлығы Е.а. принсипләри илә үзви вәһдәтдәдир. Сосиалист вичдан азадлығы вәтәндашлар үчүн тәкчә дин азадлығыны дејил, ејни заманда Е.а. тәблиғаты апармаг азадлығыны да тә'мин едир. Өлкәмиздә Е.а. тәрбијәси һуманист әһәмијјәт кәсб едир. «ССРИ вәтәндашларынын вичдан азадлығы, јә'ни, һәр һансы динә е'тигад етмәк вә ја һеч бир динә е'тигад етмәмәк, дини ајинләри ичра етмәк вә ја атеизм тәблиғаты апармаг һүгугу тә'мин олунур. Дини е'тигадла әлагәдар олараг әдавәт вә нифрәт ојатмаг гадаған олунур» (ССРИ Конститусијасы (Әсас Гануну), маддә 52). Сов.ИКП өз фәалијјәтиндә Ленинин көстәришләринә садиг галараг бир сыра гәрар вә сәнәдләрдә Е.а.-и һәм нәзәри, һәм дә практик чәһәтдән даһа да инкишаф етдирмишдир.

Сов.ИКП МК-нын «Әһалинин атеист тәрбијәсини күчләндирмәк тәдбирләри һаггында» (феврал, 1964) вә «Ичтимаи елмләри даһа да инкишаф етдирмәк вә коммунизм гуручулуғунда онларын

ролуну јүксәлтмәк тәдбирләри һаггында» (август, 1967) гәрарларында атеизм проблемләринин ишләниб һазырланмасына хүсуси әһәмијјәт верилир. Партија адамлары дүнјаны елми-материалистчәсинә анламаг руһунда тәрбијә етмәк вә диндарларын һејсијјәтинә тохунмадан дини мөвһуматы арадан галдырмаг үчүн идеја тә'сири васитәләриндән истифадә едир. Сов.ИКП-нин Програмында көстәрилир ки, «Мүнтәзәм сурәтдә кениш елми-атеизм тәблиғаты апармаг... дини е'тигадын әсассызлығыны сәбирлә изаһ етмәк лазымдыр» (Сов.ИКП Програмы, Б., 1977, сәһ. 110). Инкишаф етмиш сосиализм чәмијјәтинин башлыча хүсусијјәтләриндән бири бурада елми-атеист дүнјакөрүшүнүн һөкмран олмасыдыр. Өлкәмиздә һәјата кечирилән сијаси-игтисади вә мәдәни гуручулуг тәдбирләри саһәсиндә ССРИ күтләви атеизм өлкәсинә чеврилмишдир. Коммунист партијасы вә совет дөвләтинин көркәмли хадимләриндән М. И. Калинин, Н. Нәриманов, Н. К. Крупскаја, А. В. Луначарски, П. А. Красиков, Ј. М. Јарославски, И. И. Сквортсов-Степанов, В. Д. Бонч-Брујевич вә б.-нын Е.а. саһәсиндә хидмәти бөјүкдүр.

АДУ-да «Атеизм тарихи вә нәзәријјәси» кафедрасы (1966) вар.

Әд.: Маркс К. вә Енкелс Ф., Дин һаггында, Б., 1965; јенә онларын, Об атеизме, религии, церкви, М., 1971; Ленин В. И., Дин һаггында, Б., 1965; јенә онун, Материализм вә емпириокритисизм, Б., 1968; јенә онун, Фәлсәфә дәфтәрләри, Әсәрләри, ч. 38; јенә онун, Об атеизме, религии и церкви, М., 1969; Сов.ИКП Програмы, Б., 1977; ССРИ Конститусијасы (Әсас Гануну), Б., 1977; Дин вә килсә һаггында сәнәдләр мәчмуәси, Б., 1966; Деятели Октября о религии и церкви, М., 1968; Францов Г. П., Научный атеизм, М., 1972; Гришанов Л. Г., Атеизм как утверждение бытия человека, Кишинев, 1973; Угринович Д. М., Введение в теоретическое религиоведение, М., 1973; История и теория атеизма, М., 1974; Колоницкий П. Ф., Атеизм и формирование коммунистической личности. М., 1975; Научный атеизм, М., 1976; О религии и церкви, Сб., М., 1977.

ЕЛМИ ГАБАГКӨРӘНЛИК— мүшаһидә едилмәјән, јахуд тәчрүбәдә һәләлик тәсдиг олунмамыш тәбиәт вә чәмијјәт һадисәләринин габагчадан сөјләнилмәси. Бу, нәзәри вә експериментал мә'луматларын үмумиләшдирилмәсинә вә инкишафын објектив ганунаујғунлуғунун нәзәрә алынмасына әсасланыр. Е.г. елм ганунларынын дәрк едилмәси әсасында һәмин ганунлара табе олан һадисәләрин кәләчәји һаггында сөјләнилән биликдир. Е.г. елмдә мә'лум олан ганунлар вә нәзәријјәләр зәмининдә һәјата кечирилир. Е.г. инсан шүурунун «габаглајан ин'икас» габилијјәтиндән төрәмәдир. Бу габилијјәт исә тарихи-ичтимаи инкишаф нәтичәсиндә јаранмышдыр. Ичтимаи вә фәрди инсан фәалијјәтинин ән садә һалларында белә габагкөрәнлик габилијјәти тәзаһүр едир (илк әкинчи вә һејвандарларын ишин тәләбатына ујғун оларaг габагкөрәнлији). Е.г. бир нечә әламәтинә көрә тәсниф едилә биләр: објектләрин характеринә көрә Е.г. ики јерә ајрылыр. 1. Һәлә елмдә вә тәчрүбәдә мә'лум олмајан, лакин мөвчуд олан һадисәләрин, јахуд онларын мүәјјән хассә вә инкишаф истигамәтинин Е.г.-и (бу мә'нада кечмишдә мөвчуд олмуш вә һазырда мөвчуд олан һадисәләр вә ја онларын хассәләри, чәһәтләри габагчадан көрүлә биләр. Мәс., антизәррәчикләрин, јени кимјәви елементләрин, фајдалы газынтыларын вә с. мөвчудлуғунун габагчадан хәбәр верилмәси). 2. Мөвчуд олмајан, лакин јаранмалы олан һадисә вә һалларын габагкөрәнлији (бу Е.г. јалныз кәләчәјә аид олана шамил едилир. Мәс., капитализмин мәһв олачағынын вә коммунизмин галиб кәләчәјинин лабүдлүјүнү К. Маркс вә Ф. Енкелсин габагчадан көрмәси). Һәјата кечирилмәсинин мәнтиги механизминә көрә Е.г. јенә дә ики јерә ајрылыр: индуктив (бу өзү ики мәрһәләдән ибарәтдир: күтләви емпирик мәчмуларын өјрәнилмәси сајәсиндә онлар үчүн үмуми олан чәһәтләрин мүәјјәнләшдирилмәси вә һәмин чәһәтләрин башга мәчмулара екстраполјасија едилмәси) вә дедуктив Е.г. Дедуктив Е.г. өзү дә ики нөвә ајрылыр: һипотетик-дедуктив Е.г. вә емпирик-дедуктив Е.г. Һәр ики һалда Е.г.-ин нәтичәси практикада јохланылыб тәсдиг едилмәлидир. Керчәклијин објектив ганунаујғунлугларынын инкары (агностисизм, скептисизм) Е.г.-ин инкарына кәтириб чыхарыр. Бу, ичтимаи инкишаф һаггында бүтүн идеалист нәзәријјәләрә хасдыр. Е.г.-ин ме'јары онун әсасыны тәшкил едән ганун, нәзәријјә вә елми системин камиллијиндәдир. Мәс., ичтимаи инкишафда Е.г.-ин әсасыны марксизм-ленинизм нәзәријјәси, ме'јарыны исә тарихин материалистчәсинә анлашылмасы тәшкил едир. Е.г.-ин сон ме'јары практикадыр.

Әд.: Маркс К., Капитал, ч. 1, Б., 1969; ч. 2—3, Б., 1956—60; Енкелс Ф., Тәбиәтин диалектикасы, Б., 1966; Ленин В. И., Бизим ингилабымыз һаггында, Әсәрләри, ч. 33; Бауэр А. и др., Философия и прогностика, пер. с нем., М., 1971; Виноградов В. Г., Гончарук С. И., Законы общества и научное предвидение, М., 1972; Коган Л. И., Прогнозирование и планирование культурного развития, М., 1973.

ЕЛМИ ДӘРӘЧӘ—мүәјјән билик саһәсиндә али тәһсилли мүтәхәссисә верилән ихтисас дәрәчәси. ССРИ-дә *елмләр намизәди* (биринчи) вә *елмләр доктору* (икинчи) Е.д.-ләри вар. Е.д. бир сыра али мәктәб вә елми-тәдгигат мүәссисәләринин елми шуралары тәрәфиндән верилир вә *Али Аттестасија Комиссијасында* тәсдиг едилир. Дикәр сосиалист өлкәләриндә елми ишчиләрин аттестасија системи вә Е.д.-ләрин сајы ССРИ-дә гәбул едилмиш систем вә сајдан фәргләнир. Мәс., Мачарыстанда биринчи Е.д.—ун-т доктору (2—3 ихтисас имтаһаны вермиш вә ун-тин комиссијасында диссертасија мүдафиә етмиш ун-т мә'зунларына верилир), икинчи Е.д.—елмләр намизәди, үчүнчү Е.д.—елмләр докторудур (елмләр академијасы тәрәфиндән верилир). АДР-дә ики Е.д. вар — мүәјјән елм саһәсиндә доктор (ССРИ-дә елмләр намизәди дәрәчәсинә мүвафиг) вә докторхабил (ССРИ-дә елмләр доктору).

Капиталист өлкәләриндә елми кадрларын әсас аттестасија системләри инкилис-американ вә франсыз системләридир. АБШ-да Е.д. акад. дәрәчә адланыр. Инкилтәрә вә АБШ-ын али мәктәбләрини битирәнләрә елмләр (вә ја сәнәтләр) *бакалавры* Е.д. верилир. Бакалавр диплому ССРИ-дә 4 иллик ин-т-лары битирәнләрә верилән диплома мүвафигдир. Инкилис-американ системиндә икинчи Е.д. елмләр (вә ја сәнәтләр) *макистри* адланыр. Макистрин елми сәвијјәси тәһсил мүддәти 5 ил олан совет али мәктәбләрини битирәнләрин сәвијјәсинә мүвафигдир. Сонракы Е.д. фәлсәфә доктору вә АБШ-ын бә'зи ун-тләриндә елмләр докторудур (ССРИ-дә елмләр намизәди Е.д.-синә мүвафиг). Фәлсәфә доктору Е.д.-си бир чох башга өлкәләрдә дә вар (мәс., Австралија, Аркентина, Данимарка, Иран, Канада, Мексика, Түркијә вә с.). Тәһсил вә елми сәвијјәјә аид дипломларын мүвафиглијини хүсуси һөкумәтләрарасы конвенсијалар мүәјјәнләшдирир.

ЕЛМИ ИШЧИ—елми проблем үзәриндә мүстәгил чалышан вә ја онун коллектив һәллиндә иштирак едән елми-тәдгигат мүәссисәси ишчиси. ССРИ-дә ассистент, кичик Е.и., баш Е.и., досент, проф. вә с. ад вә вәзифәләри вар. Кичик Е.и. вәзифәсинә елмләр намизәди елми дәрәчәси вә ја али тәһсили олан, ихтисасы үзрә бир илдән аз олмајараг ишләјән шәхсләр мүсабигә јолу илә тә'јин едилирләр. Кичик Е.и. ады елми-тәдгигат идарәси елми шурасынын гәрарына әсасән директорун әмри илә тәсдиг едилир. Баш Е.и. ады елми әсәрләри, ихтирасы олан, мүсабигә јолу илә баш Е.и. вәзифәсинә сечилән; азы 5 ил елми-педагожи (о чүмләдән 3 ил елми) стажы олан, һәмин идарәдә азы бир ил баш Е.и., шө'бә вә ја лабораторија рәһбәри вәзифәсиндә ишләјән е.д. вә ја елмләр намизәдләринә верилир. Баш Е.и. ады *Али Аттестасија Комиссијасынын* вә ССРИ ЕА Рәјасәт Һеј'әтинин (елмләр академијаларынын идарәләри үзрә) гәрары илә верилир.

ЕЛМИ КИНО—кинематографија саһәләриндән бири. 4 нөвү вар: *елми-күтләви кино, тәдрис киносу, елми-тәдгигат киносу, елм-истеһсалат киносу*. Е.к. нөвләринин өзүнәмәхсус објекти, функсијасы вә ифадә васитәләри олур. Кинематографијасы инкишаф етмиш бүтүн өлкәләрдә Е.к. мүстәгил саһә тәшкил едир. 1947 илдә Бејнәлхалг Елми Кино Ассосиасијасы јарадылмышдыр. ССРИ дә бу тәшкилатын үзвүдүр.

Әд.: Основы классификации научных фильмов (Сб.), М., 1971.

ЕЛМИ КОММУНИЗМ—марксизм-ленинизмин үч тәркиб һиссәсиндән бири. Е.к. пролетариатын синфи мүбаризәси, сосиалист ингилабы, сосиализм вә коммунизм гуручулуғунун сосиал-сијаси ганунаујғунлуглары, бүтөвлүкдә дүнја ингилаб просеси һаггында елмдир. Е.к. марксизм-ленинизмин дикәр тәркиб һиссәләри—марксист фәлсәфә вә сијаси игтисадә илә үзви бағлыдыр. Е.к. кениш мә'нада бүтөвлүкдә марксизм-ленинизмин ардычыл фәлсәфи, игтисади вә сосиал-сијаси бахышлар системини әһатә едир. Е.к. принсипләрини К. Маркс вә Ф. Енкелс 1848—49 илләр Франса ингилабынын, Парис Коммунасынын (1871) тәчрүбәсинин үмумиләшдирилмәси («Франсада 1848-чи илдән 1850-чи илә гәдәр синфи мүбаризә», «Франсада вәтәндаш мүһарибәси», «Капитал», «Гота програмынын тәнгиди», «Анти-Дүринг», «Аиләнин, хүсуси мүлкијјәтин вә дөвләтин мәншәји» вә б.) әсасында инкишаф етдирмишләр. Е.к.-ин тәдгиг етдији ганунаујғунлуглар, ганунлар вә категоријалар чәмијјәтин сосиал-сијаси һәјатыны, синифләр вә дикәр ичтимаи груплар арасындакы мүнасибәт-

ләри әкс етдирир. Бу мүнасибәтләрин башлычасы синифләр арасындакы мүнасибәтләрдир.

Дүнја ингилаб просесинин сосиал-сијаси ганунаујғунлуглары ики әсас групa ајрылыр: а) капиталист өлкәләриндә пролетариатын буржуазијаја гаршы ингилаби мүбаризәсинин вә антиимпериалист милли азадлыг һәрәкатынын ганунаујғунлуглары; б) социализм јолуна гәдәм гојан өлкәләрдә социализм вә коммунизм гуручулуғунун ганунаујғунлуглары. Е.к.-ин ганунлары ашағыдакы чәһәтләрлә характеризә олунур: 1) чәмијјәтин социализмә вә коммунизмә доғру һәрәкәтинин сосиал-сијаси просесләринин маһијјәтини ифадә едән бу ганунаујғунлугларын бир гисми (капитализмдән социализмә кечидин ганунаујғунлуглары вә синифсиз чәмијјәт гуручулуғу ганунаујғунлуглары) мүасир ичтимаи инкишафын јалныз мүәјјән тарихи мәрһәләләриндә, дикәр гисми исә (ичтимаи просесләрин шүурлу сурәтдә идарә олунмасы; ичтимаи мүнасибәтләрин планаујғун вә арасыкәсилмәз тәкмилләшдирилмәси, шәхсијјәтин һәртәрәфли инкишафы вә с.) коммунизм формасијасы кедишиндә фәалијјәт көстәрир; 2) сосиал-сијаси инкишафын ганунаујғунлуглары тарихән конкрет формаларда тәзаһүр едир. Мәс., фәһлә синфи илә кәндлиләрин иттифагы сосиалист ингилабынын гәләбәсинәдәк истисмарчы синифләрин һакимијјәтинин деврилмәси уғрунда мүбаризәдә тәзаһүр едир, социализм гуручулуғу мәрһәләсиндә пролетариат диктатурасынын мәзмуну вә әсас принсипи кими чыхыш едир, коммунизмә кечид дөврүндә синифсиз чәмијјәт гуручулуғунун ән мүһүм шәртләриндән бири олур; 3) һәмин ганунаујғунлуглар мүхтәлиф өлкәләрдә мүхтәлиф шәкилдә тәзаһүр едир. Мәс., социализм јолуна гәдәм гојан өлкәнин спесификасындан, конкрет шәраитиндән, бејнәлхалг саһәдә гүввәләрин нисбәтиндән асылы олараг сосиалист ингилабы динч вә ја гејри-динч формада баш верә биләр, пролетариат диктатурасы мүхтәлиф форма ала биләр.

Диалектик вә тарихи материализмин ганун вә категоријаларындан фәргли олараг Е.к.-ин ганун вә категоријаларынын хүсусијјәти ондадыр ки, бунлар бир формасијанын—коммунизм формасијасынын мејдана кәлмәси, тәшәккүлү вә инкишафы илә бағлыдыр. Коммунизм чәмијјәтини өјрәнән дикәр елмләрдән фәргли олараг Е.к.-ин ганун вә категоријалары коммунизм формасијасынын үмуми инкишаф просесләрини, онларын тәзаһүр формаларыны әкс етдирир. Бунунла да Е.к.-ин ганун вә категоријалары социализм вә коммунизм һаггында конкрет елмләрин методоложи функсијасыны јеринә јетирир. Коммунизм чәмијјәтинин мејдана кәлмәси, тәшәккүлү вә инкишафы просесини марксист фәлсәфә, сијаси игтисад вә Е.к. өјрәнсәләр дә, онларын һәр биринин өз тәдгигат објекти вар вә онлар үмуми мәсәләни спесифик методларла һәлл едирләр. Әкәр диалектик материализм вә тарихи материализм чәмијјәтин коммунизм әсасында дәјишдирилмәсини фәлсәфи чәһәтдән сүбута јетирирсә, сијаси игтисад чәмијјәти коммунизмә апаран игтисади просесләри тәһлил едирсә, Е.к.-ин вәзифәси социализм вә коммунизм чәмијјәтинин бүтөв мәнзәрәсини вермәк вә јени чәмијјәт гурмаг уғрунда мүбаризә јолларыны көстәрмәкдир. Е.к. капитализмин мәһвини вә коммунизмин тәнтәнәсини сосиал-сијаси бахымдан әсасландырыр. Һадисә вә просесләрә сосиал-сијаси бахымдан, комплекс јанашма вә мәнтиги үмумиләшдирмә (тарихилик мөвгејиндә дајанмагла) Е.к. методунун характер чәһәтләридир.

Е.к. бејнәлмиләл нәзәријјәдир. Бу, дүнја ингилаб просесинин, социализм вә коммунизм гуручулуғунун, фәһлә синфинин бејнәлмиләл тәбиәтиндән ирәли кәлир. Е.к. ајрыча көтүрүлмүш өлкәнин дејил, бүтүн өлкә вә халгларын ингилаби һәрәкат тәчрүбәсини үмумиләшдирән, онларын милли-спесифик чәһәтләрини нәзәрә алан, һәмчинин һәјатын дәјишмәси, јениләшмәси илә бирликдә инкишаф едән, тәкмилләшән јарадычы тә'лимдир. Е.к.-ин мејдана кәлмәсинин әсас илкин сосиал шәртләри капиталист истеһсал үсулунун инкишафы, буржуа чәмијјәтиндә синфи зиддијјәтләрин кәскинләшмәси, пролетариатын артмасы вә онун тарихи мүбаризә мејданына чыхмасы олмушдур. К. Маркс вә Ф. Енкелс Е.к. нәзәријјәсини јарадаркән франсыз утопик социализмини, алман классик фәлсәфәсини вә инкилис сијаси игтисадыны тәнгиди ишләмиш вә утопик социализми Е.к.-ин идеја мәнбәји кими мүәјјәнләшдирмишләр. Бөјүк утопистләр капитализм гурулушунун кәскин тәнгидини вермиш, кәләчәк чәмијјәтин бә'зи әламәтләрини ирәличәдән сезмишләр. Лакин, «Утопик социализм нә капитализмдәки муздлу көләлијин маһијјәтини ајдынлашдыра билир... нә дә јени чәмијјәтин јарадычысы ола биләчәк ичтимаи гүввәни тапа билирди» (Ленин В. И., Әсәрләри, ч. 19, сәһ. 7).

Е.к.-ин јарадылмасында К. Марксын ики ән бөјүк кәшфинин—тарихин материалистчәсинә анлајышы вә изафи дәјәр нәзәријјәсинин һәлледичи ролу олду. Ф. Енкелс јазмышдыр: «Бу кәшфләр сајәсиндә социализм елм олмушдур вә инди вәзифә... бу елми бүтүн тәфәррүаты илә вә рабитәли шәкилдә инкишаф етдирмәкдән ибарәтдир» (Маркс К. вә Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 2, Б., 1953, сәһ. 132). Тарихи материализм ичтимаи мүнасибәтләр системиндә истеһсал мүнасибәтләринин әсас вә мүәјјәнедичи мүнасибәтләр олдуғуну вә капиталист ичтимаи мүнасибәтләринин кечичи характерини ашкара чыхарды вә көстәрди ки, социализм капитализмин зиддијјәтләринин ингилаби јолла һәллинин лабүд нәтичәсидир. Капитализмдә мәһсулдар гүввәләрлә буржуа истеһсал мүнасибәтләри арасындакы антагонист зиддијјәт сосиалист ингилабынын игтисади әсасыны тәшкил едир.

Марксист сијаси игтисад капитализмин инкишафынын әсас зиддијјәт вә мејлләрини, бунларын лабүд сурәтдә онун мәһвинә вә пролетар ингилабынын гәләбәсинә доғру апардығыны ашкар етмишдир. Марксын бу ики кәшфи сајәсиндә мүәјјән едилмишдир ки, чәмијјәтин инкишафы ичтимаи-игтисади формасијаларын дәјишилмәсиндән ибарәт ганунаујғун тәбии-тарихи просесдир, социализмин гәләбәси лабүддүр. К. Маркс вә Ф. Енкелсә көрә пролетариат буржуа чәмијјәтинин ән ингилабчы, ән мүтәшәккил, ән шүурлу вә бејнәлмиләлчи синфи олдуғундан јалныз о, социализмин вә коммунизмин гәләбәсини тә'мин етмәк вәзифәсини јеринә јетирмәјә гадирдир. Е.к.-ин проблемләри ашағыдакылардыр: капитализмин мәһвини вә коммунизмин тәнтәнәсини әсасландырмаг, капитализмин социализм илә әвәз олунмасынын илкин ингилаби шәртләри вә шәраити, коммунизм уғрунда мүбаризәдә фәһлә синфинин үмумдүнја тарихи ролуну ајдынлашдырмаг, пролетариатын тарихи ролу вә сосиалист ингилабыны, милли азадлыг вә фәһлә һәрәкатыны, социализм вә коммунизм гурмағын јолларынын вә ганунаујғунлугларынын тәһлилини вермәк, капитализмдән социализмә кечид дөврүнүн, чәмијјәтин социализм вә коммунизм фазаларынын инкишафынын әсас ганунаујғунлуг вә чәһәтләрини ашкар етмәк, мүхтәлиф тарихи мәрһәләләрдә марксист-ленинчи партијаларын стратекија вә тактикасынын әсас принсипләрини, һәмчинин социализм вә коммунизм гуручулуғунун бүтүн мәрһәләләриндә чәмијјәтин елми тәшкилини өјрәнмәкдир. Е.к. коммунизм уғрунда мүбаризәнин објектив ганунларындан истифадә јолларыны ачыб көстәрир. О, социализм гуручулуғунда субјектив амилләрин дә әһәмијјәтини тәдгиг едир.

К. Маркс вә Ф. Енкелс синфи мүбаризә, сосиалист ингилабы, пролетариат диктатурасы, ингилаби партија, онун стратекија вә тактикасы, фәһлә синфи илә кәндлиләрин иттифагы, коммунизм формасијасынын тәшәккүлү вә инкишафынын әсас мәрһәләләри һаггында бүтөв тә'лим јаратмыш, Е.к. нәзәријјәсини 1848—51 илләр ингилабларынын вә Парис Коммунасынын тәчрүбәси, Коммунистләр Иттифагынын (1847—52), 1-чи Интернасионалын (1864—76) фәалијјәти әсасында инкишаф етдирмишләр. Е.к. Русијада 19 әсрин 80-чи, хүсусән 90-чы илләриндән кениш јајылды. Русија фәһлә һәрәкатында марксизмин гәләбәси утопик социализмә вә оппортунизмә гаршы мүбаризә шәраитиндә баш вермишдир. В. И. Ленин јазмышдыр: «Русија, јеканә дүзкүн ингилаби нәзәријјә олан марксизмә доғрудан да јарымәсрлик бир тарих әрзиндә ешидилмәмиш әзијјәт вә гурбанлар, көрүнмәмиш ингилаби гәһрәманлыг, мисилсиз әзмкарлыг вә фәдакарлыгла ахтармаг, өјрәнмәк, тәчрүбәдә сынамаг, мә'јус олмаг, јохламаг, Авропа тәчрүбәсини мүгајисә етмәк нәтичәсиндә чәфа илә наил олмушдур» (Әсәрләри, ч. 31, сәһ. 9—10).

Е.к.-ин инкишафында Ленин мәрһәләси хүсуси јер тутур. В. И. Ленин көстәрди ки, империализм капитализмин сон мәрһәләси, сосиалист ингилабынын әрәфәсидир. О, марксизмин сосиалист ингилаби нәзәријјәсини зәнкинләшдирәрәк бир нечә вә һәтта ајрыча көтүрүлмүш өлкәдә социализмин гәләбәсинин мүмкүнлүјүнү сүбут етди. Буржуа-демократик ингилабынын бөјүјүб сосиалист ингилабына кечмәси һаггындакы идејаны инкишаф етдирди, јени тарихи дөврдә милли азадлыг ингилабынын тәдричән бөјүјүб сосиалист ингилабына кечмәсини, гејри-капиталист инкишаф јолунун мүмкүнлүјүнү көстәрди, сосиалист ингилабынын формаларыны, һәрәкәтверичи гүввәләрини, мүасир дөврүн харак-

терини, зиддијјәтләрини вә дүнја ингилаб просесини тәһлил етди. В. И. Ленин пролетариатын һекемонлуғу нәзәријјәсини конкретләшдирәрәк јени тарихи дөврдә халг күтләләринин тәкҹә сосиалист ингилабында дејил, һәтта сосиализм вә коммунизм гурмаг уғрунда мүбаризәсинә фәһлә синфинин рәһбәрлијинин зәрурилијини әсасландырмышдыр. О, пролетариат диктатурасынын конкрет формаларынын ајры-ајры өлкәләрдә мүхтәлифлијини ајдынлашдырмыш, Советләри онун дөвләт формасы кими кәшф етмишдир. В. И. Ленин ҹәмијјәт гуруҹулуғу нәзәријјәсини сосиалист сәнајеләшдирмәси, кәндли тәсәррүфатларынын кооперативләшдирилмәси, мәдәни ингилаб һаггында тә'лимлә зәнкинләшдирмиш, сосиализм гуруҹулуғунун үмуми ганунаујғунлугларыны ачыб көстәрмишдир. О, инкишаф етмиш сосиализм ҹәмијјәти идејасыны ирәли сүрмүшдүр. В. И. Ленин јени типли партија һаггында елми тә'лим јаратмыш, милли мәсәләјә вә мүстәмләкә мәсәләсинә даир Коммунист партијасынын нәзәријјәсини вә сијасәтини ишләјиб һазырламышдыр. В. И. Ленин капитализмдән сосиализмә кечид дөврү, сосиализм вә коммунизм фазалары, сосиализм гурмағын елми планы, сосиализмин бөјүјүб коммунизмә кечмәсинин ганунаујғунлуглары, сосиализм ҹәмијјәтини елми идарәетмә принсипләри, иҹтимаи гурулушу мүхтәлиф олан дөвләтләрин динҹ јанашы јашамасы принсипи, коммунист тәрбијәси һаггында тә'лими инкишаф етдирмишдир. «Ленинин чох бөјүк хидмәти бундан ибарәтдир ки, о һәјатын гаршыја гојдуғу ән ҹидди мәсәләләрә ҹаваб вермиш, империализмә гаршы, иҹтимаи вә милли әсарәтә гаршы сосиалист ингилабынын гәләбәси вә коммунизмин тәнтәнәси уғрунда мүбаризәнин ән тә'сирли формаларыны көстәрмишдир» (Коммунист вә фәһлә партијаларынын Бејнәлхалг мүшавирәси. Сәнәдләр вә материаллар, Москва, 5—17 ијун, 1969-ҹу ил, Б., 1970, сәһ. 94). Е.к. нәзәријјәсинин инкишафында Русијада Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәсинин, сосиализмин бир сыра өлкәдә гәләбә чалмасы вә онун дүнја системинә чеврилмәсинин бөјүк ролу олмушдур. Коммунизм формасијасынын јаранмасы илә Е.к. сосиализм гурмаг һаггында елм олду.

Е.к. һаггында Ленин мүддәаларыны Сов.ИКП вә дикәр марксист-ленинчи партијалар инкишаф етдирирләр. Е.к.-ин инкишафында Коммунист Интернасионалы мүһүм рол ојнады. Коминтерн капитализмин үмуми бөһранынын, јени дөврүн маһијјәтинин елми тәһлилини верди, дүнја ингилаб просесинин инкишафында биринҹи сосиалист өлкәсинин ролуну ачыб көстәрди. Мүһарибә вә ингилаб һаггында марксист-ленинчи нәзәријјәни инкишаф етдирмәк, бејнәлхалг коммунист һәрәкатынын стратекија вә тактикасыны елми сурәтдә әсасландырмаг Коминтернин тарихи хидмәтидир. Сов.ИКП Е.к. нәзәријјәсини јени тарихи шәраитә ујғун инкишаф етдирмиш, ону јени мүддәаларла зәнкинләшдирмишдир. Сов.ИКП Програмында «...—елми коммунизм нәзәријјәсинин, онун јарадыҹылыгла инкишаф етдирилмәсинин вә тәблиғ едилмәсинин кетдикҹә даһа бөјүк әһәмијјәт кәсб етмәси» хүсусилә гејд едилир (Сов.ИКП Програмы, Б., 1977, сәһ. 124). Ҹәмијјәтин мүхтәлиф инкишаф пилләләриндә конкрет-тарихи шәраитдән асылы олараг Е.к.-ин бу вә ја дикәр проблеми өн плана чәкилир. Сосиалист дәјишикликләри едилән өлкәдә капитализмдән сосиализмә кечид дөврү проблеми башлыҹа тәдгигат објекти кими өјрәнилир. Сосиалист ингилабынын һәлә баша чатмадығы өлкәдә Е.к. нәзәријјәсинин мәркәзиндә фәһлә синфинин бүтүн зәһмәткешләрлә иттифагы шәраитиндә өз сијаси һакимијјәтини гурмаг уғрунда мүбаризәси башлыҹа проблемдир. Бу вә ја дикәр мәрһәләдә ортаја чыхан проблемләр арасындакы фәрг һеч дә о демәк дејилдир ки, һәр бир өлкәнин өз Е.к.-и олмалыдыр. Е.к.-ин ҹоғрафи, милли вә дикәр әламәтләрә көрә мүхтәлиф нөвләри мүмкүн дејил. Ајрыҹа өлкәнин спесифик хүсусијјәтләрини нәзәрә алмаг мәсәләси дә ваһид Е.к. нәзәријјәсинин мәзмунуна дахилдир. В. И. Ленин јазырды: «...бурада... вәзифә коммунизмин үмуми вә әсас принсипләрини синифләр вә партијалар арасында олан с п е с и ф и к мүнасибәтләрә, коммунизмә доғру објектив инкишафын с п е с и ф и к ҹ ә һ ә т л ә р и н ә тәтбиг едә билмәкдән ибарәтдир: бу спесификлик һәр бир ајрыҹа өлкәдә вардыр вә буну өјрәнмәји... вә дујмағы баҹармаг лазымдыр» (Әсәрләри, ҹ. 31, сәһ. 77). Мәһз зәһмәткешләрин сосиализм вә коммунизмин тәнтәнәси уғрунда мүбаризәсиндә бејнәлмиләл вә милли вәзифәләринин әлагәләндирилмәси бејнәлхалг ингилаби һәрәкатын мүвәффәгијјәтләринин ваҹиб шәртидир.

Сов.ИКП өлкәмиздә коммунизм гуруҹулуғу тәҹрүбәсини үмумиләшдирәрәк Програмында, 23—25-ҹи гурултајларын материалларында вә дикәр сәнәдләрдә коммунизмин мадди-техники базасынын јарадылмасы, коммунист иҹтимаи мүнасибәтләринин формалашмасы, һәртәрәфли инкишаф етмиш шәхсијјәтин јетишдирилмәси јолларыны мүәјјән етмишдир. Сов.ИКП 25-ҹи гурултајы инкишаф етмиш сосиализм һаггында, сосиалист һәјат тәрзи һаггында мүддәалары јарадыҹылыгла инкишаф етдирмиш, коммунизм ҹәмијјәти гуруҹулуғунун игтисади, сосиал-сијаси вә идеоложи вәзифәләрини мүәјјәнләшдирмишдир. «Марксизм-ленинизм тә'лими илә силаһланмыш Коммунист Партијасы ҹәмијјәтин инкишафынын баш перспективини, ССРИ-нин дахили вә хариҹи сијасәт хәттини мүәјјән едир, совет халгынын бөјүк јарадыҹылыг фәалијјәтинә рәһбәрлик едир, коммунизмин гәләбәси уғрунда онун мүбаризәсинә планлы, елми ҹәһәтдән әсасландырылмыш характер верир» [ССРИ Конститусијасы (Әсас гануну), маддә 6].

Коммунист вә фәһлә партијаларынын 1957, 1960 вә 1969 илләр Бејнәлхалг Мүшавирәләри, 1975 ил Латын Америкасы вә Кариб һөвзәси өлкәләри Коммунист партијаларынын (Һавана) конфрансы, 1976 ил Авропа коммунист вә фәһлә партијаларынын (Берлин) конфрансы Е.к. нәзәријјәсини даһа да зәнкинләшдирмишдир. Һәмин Мүшавирәләрин вә конфрансын сәнәдләриндә мүасир дөврүн характери, әсас мәзмуну, башлыҹа фәргләндириҹи әламәти, сосиалист ингилабы вә сосиализм гуруҹулуғунун әсас ганунаујғунлуглары, һакимијјәт уғрунда мүбаризәдә динҹ вә гејри-динҹ формаларын дүзкүн әлагәләндирилмәси, дүнја сосиализм системинин үмуми инкишаф ганунаујғунлуглары, дүнја коммунист һәрәкатынын баш хәтти, стратекија вә тактикасы, марксист-ленинчи партијалары арасында гаршылыглы әлагәләрин принсипләри, буржуа идеолокијасы вә мүасир тәфтишчилијә гаршы мүбаризәнин әсас истигамәтләри вә с. мүәјјәнләшдирилмишдир. Е.к. синфи вә милли зүлмдән азад олмаг уғрунда мүбаризәдә пролетариатын, һәмчинин дикәр зәһмәткеш күтләләрин мә'нәви силаһы, коммунист вә фәһлә партијаларынын стратекија вә тактикасынын нәзәри базасы, инкишаф етмиш сосиализм шәраитиндә иҹтимаи-сијаси просесләрин, ҹәмијјәтә елми рәһбәрлијин үмуми нәзәри әсасыдыр. Е.к.-ин вәзифәси јени һадисәләри нәзәри ҹәһәтҹә үмумиләшдирмәк, коммунизм гуруҹулуғу мәсәләләринин һәјата кечирилмәси үзрә практик төвсијәләр вермәк, буржуа вә тәфтишчи нәзәријјәләри ифша етмәкдир. Сосиал просесләри идарәетмә проблемләрини, елми-техники ингилабын наилијјәтләрини сосиализмин үстүнлүкләри илә бирләшдирмәк јолларыны ишләјиб һазырламаг Е.к.-ин ән мүһүм вәзифәләриндәндир. «Марксизм-ленинизм јеканә дүзкүн коммунизм елми, күтләләрин ингилаби јарадыҹылығына мисилсиз сијаси рәһбәрлик сәнәти олмуш вә олмагдадыр» (Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын 60-ҹы илдөнүмү һаггында, Б., 1977, сәһ. 31). Л. И. Брежневин әсәрләриндә марксизм-ленинизм, хүсусән инкишаф етмиш сосиализм гуруҹулуғу вә коммунизм ҹәмијјәти проблемләри јарадыҹылыгла вә дәриндән ишләниб һазырланмышдыр. Е.к. мәсәләләри Бејнәлхалг фәһлә вә коммунист һәрәкатынын хадимләринин әсәрләриндә јарадыҹылыгла инкишаф етдирилир.

Е.к. идејалары Азәрб.-да 19 әсрин 90-ҹы илләриндән е'тибарән јајылмыш, биринҹи рус ингилабы, 1917 ил Феврал буржуа-демократик вә Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы дөврүндә вә Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонракы илләрдә даһа кениш вүс'әт алмышдыр. Азәрб.-ын марксист иҹтимаи фикриндә синфи мүбаризә, пролетариатын синфи мүбаризәсинин формалары вә буннларын гаршылыглы нисбәти, Русијада баш верән ингилабларын характери, һәрәкәтвериҹи гүввәләри, вәзифәләри, бу ингилабларда пролетариатын авангард ролу, фәһлә синфинин кәндлиләрлә иттифагы, буржуа-демократик ингилабынын бөјүјүб сосиалист ингилабына кечмәси, ингилабда партијанын стратекија вә тактикасы, милли вә милли-мүстәмләкә мәсәләси, милли азадлыг һәрәкаты, халглар достлуғу вә пролетар бејнәлмиләлчилији, јени ҹәмијјәт гуруҹулуғу мәсәләләри мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. 1963 илдән Е.к. фәнни ССРИ-нин али мәктәбләриндә тәдрис олунур. АДУ-да, АПИ-дә, АзНКИ-дә вә б. Елми коммунизм кафедралары (1967) фәалијјәт көстәрир. Азәрб.ССР ЕА Фәлсәфә вә Һүгуг институнун елми коммунизм вә тарихи материализм шө'бәсиндә Е.к. проблемләри тәдгиг едилир.

ЕЛМИ РӘҺБӘР—елмләр намизәди елми дәрәҹәси алмаг үчүн чалышан аспиранта вә ја диссертанта елми мәсләһәт вә истигамәт вермәкдән өтрү

тә'јин едилмиш јүксәк ихтисаслы мүтәхәссис (адәтән е.д.). Е.р. аспирантла (диссертантла) биркә иш планы тәртиб едир, үмуми нәзәри әдәбијјаты мәнимсәмәкдә она көмәк көстәрир. Фәрди планда нәзәрдә тутулмуш бүтүн ишләр Е.р.-ин нәзарәти алтында јеринә јетирилир. Тамамланмыш диссертасија Е.р.-ин мүсбәт рә'јини алдыгда мүдафиәјә тәгдим едилир.

ЕЛМИ ЧӘМИЈЈӘТЛӘР—елми тәдгигатла мәшғул олан мүтәхәссисләрин, һәр һансы елм саһәси илә мараглананларын көнүллү чәмијјәтләри. Әсас фәалијјәти елми әсәрләрин мүзакирәси вә нәшриндән, елми тәдгигатлар үчүн вәсаит бурахмагдан вә с. ибарәтдир. Капиталист өлкәләриндә Е.ч. һөкумәтә мәхсус олмајан хүсуси чәмијјәтләрдир. Бу тәшкилатларын малијјә фондуну үзвлүк һаглары, елми нәшрләрин сатылмасындан әлдә едилән кәлир, хүсуси шәхсләрин нанәси вә с. тәшкил едир.

ССРИ-дә вә дикәр сосиалист өлкәләриндә Е.ч. биликләрин јајылмасында мүһүм рол ојнајыр, елми техники мәсәләләрин һәллиндә, елми експедисијаларын тәшкилиндә вә с. иштирак едир. ССРИ ЕА-нын, мүттәфиг респ.-ларын ЕА-ларынын, саһә ЕА-ларынын, МДУ-нун нәздиндә Е.ч. фәалијјәт көстәрир. ССРИ-дә бир сыра Үмумиттифаг Е.ч.-и [минералокија, астрономија-кеодезија (Азәрб.ССР-дә филиалы вар), чоғрафија, Д. И. Менделејев адына кимја (Азәрб.ССР-дә филиалы вар), фәлсәфә вә с.], Азәрб.ССР-дә респ. (чоғрафија, минералокија, ријазијјат вә с.) Е.ч.-и вар. Истеһсалатда ишләјән алим вә мүтәхәссисләри елми-техники чәмијјәтләр бирләшдирир. Елмлә марагланан кәнчләрин али мәктәбләрдә вә дикәр тәдрис мүәссисәләриндә јарадылан чәмијјәтләри дә Е.ч. адланыр: тәләбә Е.ч.-и, мәктәб Е.ч.-и вә с.

Е.ч. бејнәлхалг елми иттифаглар вә бирликләр чәрчивәсиндә өлкәләр арасында елми-техники әмәкдашлығын инкишафында мүһүм рол ојнајыр, елми әсәрләрин кениш мүбадиләсини апарыр, елми конфранслар, симпозиумлар, конгресләр кечирир.

ЕЛМИ ШУРА, ССРИ-дә—али мәктәб вә елми идарәләрдә елми-тәдгигат ишләринин әсас истигамәтини мүәјјәнләшдирән мәшвәрәтчи орган. Е.ш.-нын тәркибинә ректор (декан), директор, директор мүавини, елми катиб, көркәмли алимләр, партија вә һәмкарлар иттифагы тәшкилатларынын нүмајәндәләри дахил олурлар. Али мәктәбин (факүлтәнин) Е. ш.-сы тәдрис планыны, елми-тәдгигат вә тә'лим-тәрбијә мәсәләләрини мүзакирә едир, бош јерләри тутмаг үчүн мүсабигәләр вә сечкиләр кечирир, мүәллимләри вә елми ишчиләри елми ад алмаға тәгдим едир вә и.а. Елми-тәдгигат идарәләриндә јарадылан елми-техники шураларын да фәалијјәт даирәси тәгр. ејнидир.

Елми дәрәчә вермәк һүгугуна малик ихтисаслашдырылмыш (бир, јахуд бир-биринә јахын ики, үч ихтисас үзрә) Е.ш.-нын иш принсипи «Елми дәрәчә вә елми адларын верилмәси һаггында әсаснамә»дә (1975) шәрһ едилир. Докторлуг вә намизәдлик диссертасијасы мүдафиә етмәк һүгугу верән ихтисаслашдырылмыш елми шуралар ән габагчыл елми тәдгигат идарәләриндә вә али мәктәбләрдә јарадылыр. Ихтисаслашдырылмыш шуранын тәркибини, сәлаһијјәт мүддәтини елмләр академијаларынын, назирликләрин вә идарәләрин тәклифи илә *Али Аттестасија Комиссијасы* (ААК) тәсдиг едир. ССРИ ЕА-нын елми идарәләри үзрә шуралар ААК вә ССРИ ЕА Рәјасәт һеј'әти тәрәфиндән јарадылыр.

ЕЛМИ-КҮТЛӘВИ ӘДӘБИЈЈАТ—елм, онун јарадычылары һаггында әсәрләр. Елмин мәһсулдар гүввәјә чеврилмәси, сүр'әтли инкишафы вә шахәләнмәси, сосиал характери Е.-к.ә.-а кениш охучу күтләсинин диггәтини артырыр. Е.-к.ә.-а фундаментал вә тәтбиги елмләрин әсасларындан, актуал проблемләриндән, елм хадимләринин һәјатындан, сәјаһәтләрдән бәһс едән мүхтәлиф жанрлы әсәрләр дахилдир. Елми-күтләви әсәрләрдә габагчыл елми наилијјәтләр анлашыглы формада тәблиғ едилир. Авропада елм һаггында илк күтләви әсәрләр [«Шејләрин тәбиәти һаггында» (Л. Кар) вә «Шүшәнин фајдасы һаггында мәктуб» (М. В. Ломоносов)] п о е т и к формада јазылмышдыр. М. Фарадејин «Шамын тарихи», И. М. Сеченовун «Баш бејнин рефлексләри», К. А. Тимирјазевин «Биткинин һәјаты» әсәрләри Е.-к.ә.-ын нүмунәләридир. В. И. Ленинин күтләви охучу үчүн јазылмыш әсәрләри, елми-күтләви чыхышларын мәгсәди барәсиндә мүлаһизәләри елми биликләри популјарлашдырма нәзәријјәсинин инкишафында мүһүм рол ојнамышдыр.

ССРИ-дә Е.-к.ә.-ын инкишафында А. М. Горкинин вә С. И. Вавиловун мүһүм хидмәти вар. Көркәмли алим, јазычы вә журналистләрдән М. Илјин, К. К. Паустовски, В. А. Обручев, А. Ј. Ферсман, О. Н. Писаржевски, Б. С. Житков, В. В. Бианки, В. И. Орлов, Ј. К. Голованов вә б.-нын елми-күтләви әсәрләри мәшһурдур. ССРИ-дә кениш мигјасда Е.-к.ә. нәшр олунур. Мүасир елми биликләрин јајылмасында *«Билик»* чәмијјәтләри, «Елм вә бәшәријјәт», «Еврика» вә с. иллик нәшрләр, хүсуси журналлар, радио вә телевизија верилишләри мүһүм рол ојнајыр. Азәрб.ССР-дә «Елм вә һәјат» журналы нәшр олунур. Азәрб.ССР ЕА, респ. нәшријјатлары елми-күтләви брошүрләр бурахыр.

ЕЛМИ-КҮТЛӘВИ КИНО—елми кино нөвләриндән бири; кениш тамашачы күтләси үчүн нәзәрдә тутулур. Мүхтәлиф нөв вә жанрлары әһатә едир. Е.-к.к. тәбијјат вә һуманитар елмләрин әсасларыны кениш күтләләрин баша дүшәчәји тәрздә шәрһ едир, онлара елми дүнјакөрүшү ашылајыр, елм вә техниканын наилијјәтләрини тәблиғ едир, алимләрин һәјат вә јарадычылығы, елми ахтарышлар вә кәшфләр һаггында мә'лумат верир. Е.-к.к.-нун үч типи вар: елми-күтләви, елми-публисистик вә елми-бәдии. Бунлардан елми-күтләви филмләр даһа кениш јајылмышдыр. Белә филмләр илк дәфә 1897 илдә Франса вә Алманијада, 1911 илдә исә Русијада јаранмышдыр. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра В. И. Ленинин тәшәббүсү илә елм вә техниканын мүхтәлиф саһәләринә даир күтләви киномүһазирәләр, 20-чи илләрдә өлкәмизин әксәр киностудијаларында елм, техника, мәдәнијјәт вә инчәсәнәт мәсәләләринә даир елми-күтләви филмләр чәкилирди. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонракы илләр (1946—50) Е.-к.к.-нун фәал инкишаф дөврүдүр. 50-чи илләрдә киноочерк вә киноповестләрин дә истеһсалына башланылды. Бу илләрдә елми-бәдии филмләр јарадылмасына мејл артды. 60—70-чи илләрдә елми-техники ингилабла бағлы олан јени мәсәләләр (елмин инкишаф јоллары, елми јарадычылығын спесификасы, интеграсија, мүхтәлиф елмләрин гаршылыглы сурәтдә бир-биринә нүфуз етмәси, елмин чәмијјәтдә јени мәһсулдар гүввә кими ролу вә с. һаггында) елми-публисистик әсәрләрдә әксини тапмаға башлады. «Азәрбајчанфилм» киностудијасында да елми-күтләви филмләр чәкилир.

Әд.: В а с и л ь к о в И., Научно-популярное кино, М., 1977.

ЕЛМ-ИСТЕҺСАЛАТ БИРЛИКЛӘРИ—ССРИ-дә елмин истеһсалатла бирләшмәси формаларындан бири. Бирликләрә рәһбәрлик едән елми-тәдгигат ин-тлары базасында јарадылыр; тәркибинә адәтән һүгуги шәхс һүгугуна малик технложи, лајиһә-конструктор тәшкилатлары, тәчрүбә истеһсалаты вә серија илә мәһсул бурахан з-длар да дахилдир. Е.-и.б.-нә рәһбәрлији баш директорун башчылыг етдији (баш директор ејни заманда елми-тәдгигат институнун директорудур) баш дирексија һәјата кечирир. ССРИ-дә Е.-и.б. 1967 илдә јарадылмышдыр. Бунларын јарадылмасы елм вә истеһсалатын бирләшмәси просесинә рәһбәрлији јахшылашдырмаға, јени техниканын тәдгигиндән серија илә истеһсалына кими давам едән мүддәти максимум гысалтмаға имкан верир. Е.-и.б.-ндә јени техниканын һазырланмасы вә истеһсалынын мәнимсәнилмәси просесинин мүхтәлиф мәрһәләләринин тәшкилати әлагәсизлији ләғв едилир, елми-техники тәрәггинин фасиләсизлији тә'мин олунур. Лајиһәчиләрин, конструкторларын, технолог вә истеһсалатчыларын елми вә техники идејаларын ишләниб һазырланмасында фәал иштирак етмәләри үчүн имканлар ачылыр. ССРИ-дә, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә бир сыра Е.-и.б. фәалијјәт көстәрир. Азәрб.ССР-дә *Бакы нефт машынгајырма елм-истеһсалат бирлији* белә бирликләрдәндир. Елмин истеһсалатла бирләшмәси мәсәләсинә дикәр сосиалист өлкәләриндә дә чидди диггәт верилир. Бу өлкәләрдә Е.-и.б.-нин структуруна ујғун бирликләр јарадылмышдыр.

ЕЛМ-ИСТЕҺСАЛАТ КИНОСУ—елми кинонун бир нөвү; халг тәсәррүфатында јени техниканын тәтбигини вә мүтәрәгги иш үсулларыны тәблиғ едир. Елм-истеһсалат филминә техники-тәблиғат филми дә дејилир. Елми-күтләви филмдән фәргли олараг, Е.-и.к. башлыча олараг ихтисаслашмыш аудиторија (мәс., сәнаје, иншаат, нәгл. вә к.т. ишчиләри) үчүн нәзәрдә тутулур. Филмләр, адәтән, сәнәдли материаллар әсасында, елми-публисистик очерк жанрында јарадылыр. Е.-и.к. ССРИ-дә 1920 илдә В. И. Ленинин тәшәббүсү илә јарадылмышдыр. Елм-истеһсалат филмләри васитәсилә автомат хәтләрин јарадылмасы, металларын сүр'әтлә е'малынын јени үсуллары, к.т. јениликләри кими мәсәләләр тәблиғ едилир вә јајылырды. 60—70-чи илләрдә елм-истеһсалат филмләриндә, һәмчинин автоматика, радиоелектроника, лазер вә ултрасәс техникасынын, мүхтәлиф тәсәррүфат саһәләриндә һесаблајан електрон машынларын тәтбиги, габагчыл мүәссисәләрин гәчрүбәси, әмәјин елми тәшкили вә планлашдырылмасы һаг-

гында да мә'лумат верилир. ССРИ-нин бир чох киностудијаларында, о ҹүмләдән «Азәрбајҹанфилм» киностудијасында да елм-истеһсалат филмләри чәкилир. Сәнаје чәһәтдән инкишаф етмиш бүтүн өлкәләрдә Е.-и.к. вар. Авропа сәнаје Ассосиасија Шурасы һәр ил истеһсалат филмләри фестивалы тәшкил едир.

ЕЛМИ-ТЕХНИКИ ИНГИЛАБ—ичтимаи истеһсалын инкишафында елмин мүһүм амилә чеврилмәси әсасында мәһсулдар гүввәләрдә баш верән көклү кејфијјәт дәјишиклији. Е.-т. и. һәмчинин елм вә техниканын инкишафында әсаслы кејфијјәт дәјишиклији, дөврүн сычрајышыдыр.

Е.-т. и.-ын илкин елми-техники вә социал шәртләри вар. Онун һазырланмасында 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә тәбиәтшүнаслығын мүһүм ролу олмушдур. Електронун, радиумун, кимјәви елементләрин чеврилмәсинин кәшфи, нисбилик вә квант нәзәријјәсинин мејдана кәлмәси илә елм микроаләм вә бөјүк сүр'әтләр саһәсинә дахил олмушдур. В. И. Ленин бу чеврилиши тәбиәтшүнаслыгда ән јени ингилаб адландырмышдыр. 20-ҹи илләрдә ингилаби ирәлиләјиш техникада да, илк нөвбәдә сәнаје вә нәглијјатда електрикин тәтбиги нәтиҹәсиндә баш вермишдир. Радио ихтира едилмиш, авиасија мејдана кәлмишдир. 40-чы илләрдә елм атом нүвәсинин парчаланмасы проблемини һәлл етмиш, бәшәријјәт атом енержисинә малик олмушдур. *Кибернетиканын* јаранмасы мүһүм әһәмијјәт кәсб етмишдир. Атом реакторлары вә атом бомбасы јаратмаг саһәсиндәки тәдгигатлар капиталист дөвләтләрини ири милли елми-техники план чәрчивәсиндә елм вә сәнаје арасында разылашдырылмыш гаршылыглы әлагә јаратмаға мәҹбур етмишдир. Психоложи бахымдан атом енержисиндән истифадә бәшәријјәтдә елмин чаһаншүмул дәјишдириҹи имканларына вә онларын практик тәтбигинә инам јаратды. Елми мәгсәдләр үчүн ајрылмыш пул вәсаити, елми-тәдгигат идарәләринин сајы артмаға башлады. Елми фәалијјәт күтләви пешәјә чеврилди. 50-ҹи илләрдә ССРИ-дә космосун тәдгиги саһәсиндәки мүвәффәгијјәтләрин вә мүасир елмин тәшкили вә планлашдырылмасында совет тәҹрүбәсинин тә'сири алтында бир чох өлкәдә елми фәалијјәти планлашдырмаг вә идарә етмәк үчүн үмумдөвләт органлары јарадылды. Елми вә техники тәдгигатлар арасында билаваситә әлагәләр мөһкәмләнди, елмин наилијјәтләринин истеһсала тәтбиги артды. Һәмин илләрдә һесаблајан електрон машынлар (ҺЕМ) мејдана кәлмиш, елмдә вә истеһсалатда инсанын мәнтиги функсијалары тәдриҹән машынлара верилмиш, истеһсалын вә идарәетмәнин комплекс автоматлашдырылмасына кечид үчүн имкан јаранмышдыр.

Елмлә техниканын гаршылыглы әлагә формалары үч дөврә ајрылыр: а) биринҹи дөврдә (тәгр. 18 әсрә гәдәр) елм вә техника инсан фәалијјәтинин ики мүхтәлиф вә мүстәгил саһәси кими тәзаһүр етмиш, онларын әлагәси зәиф олмушдур; елмин истеһсала тәтбиги тәсадүфи вә гејри-мүнтәзәм характер дашымышдыр. Бу дөврдә елм техникадан кери галыр вә онун наилијјәтләрини хејли ләнк изаһ едирди. Техники ихтиралары алимләр јох, истеһсалчыларын өзү едирди; б) икинҹи дөврдә (тәхм. 20 әсрин 40-чы илләринә гәдәр) елмин инкишаф сәвијјәси илә техниканын сәвијјәси бәрабәрләшир, елм техниканын тәләбаты илә даһа чох һесаблашыр вә онун «сифариши» илә ишләмәјә башлајыр, елм вә техника бир-биринә даһа чох еһтијаҹ һисс едирләр. К. Маркс јазырды ки, мануфактура дөврү ири сәнајенин елми вә техники елементләрини илк дәфә инкишаф етдирир. 19 вә 20 әсрин көркәмли тәбиәтшүнаслары Менделејев, Бертло, Лебедев, Болсано, Дүбуа-Рејмон, Либих, Ејнштејн, Бор вә б. елмин техника вә истеһсалла бағлылығына даир гијмәтли фикирләр сөјләмишләр. Бу дөврүн ахырларында елм мүәјјән саһәләрдә техниканы габагламаға башлајыр, «елм-техника» системи рүшејм һалында формалашыр; в) үчүнҹү дөврдә, 20 әсрин 40-чы илләриндән башлајараг елм өз инкишафында техникадан габагда кедир, «елм-техника» системи инкишаф едиб «елм-техника-истеһсал-инсан» системи олур. Мәһз үчүнҹү дөврдән башланан Е.-т.и. нәтиҹәсиндә техниканын сон дәрәҹә мүрәккәбләшмәси, онун иш принсипләринә инсанын нәзарәтинин чәтинләшмәси инсанлары бир-бириндән асылы етмишдир. Е.-т.и. бир сыра сәҹијјәви ҹәһәтләрә маликдир. 1. Әввәлки дөврләрдә елм вә техникада ингилаблар мүхтәлиф заманларда баш верир вә ваһид просес һалында бирләшмирди. Мәс., 18 әсрин ахырларында баш вермиш техники ингилаб (вә онун нәтиҹәси олан сәнаје чеврилиши) сонралар елмин истеһсалатда тәтбигинә кениш јол ачды. Е.-т.и. ајры-ајрылыгда елм, техника, јахуд истеһсалатда дејил, «елм-техника» системиндә ингилабдыр. Бу ингилабын башлыҹа мүһәррики ичтимаи истеһсалдыр. Елми биликләрин истеһсала тәтбигинин зәрурилији исә техники ингилабы мејдана кәтирмишдир. 2. «Елм-техника» системинин «елм-техника-истеһсал» системинә чеврилир. Бу, ичтимаи истеһсалын сәмәрәлилијини артырыр, елмин наилијјәтләринин истеһсалата тәтбиги мүддәтини кетдикҹә гысалдыр (електрикин кәшфиндән илк електрик стансијасынын јарадылмасынадәк 100 ил кечмишсә, һазырда елми идеја илә онун тәтбиги арасында 3—5 ил кечир), инсанын истеһсалатдакы мөвгеји вә функсијалары, онун әмәјинин характер вә мәзмуну хејли дәјишир. 3. Е.-т.и. сајәсиндә инсанын истеһсалатда јеринә јетирдији нәзарәт функсијасы машынлара верилир, инсан истеһсалын үмуми програмчысы, истеһсал вә технbackложи просесләрин, машынларын тәнзимчиси олур. Бу просес кетдикҹә даһа да интенсивләшәҹәкдир. Дикәр тәрәфдән техниканын, истеһсал технолокијасынын мүрәккәбләшмәси вә даһа чох «елмиләшмәси», инсанын билик сәвијјәсинин, бачарыг вә вәрдишләринин инкишафыны тәләб едир. 4. Елми биликләр мәһсулдар гүввәләрин үнсүрләриндә — техника вә технолокијада, истеһсалын техники формаларында маддиләшир; әввәлки дөврләрдән фәргли олараг елм бүтүн истеһсал просесләринин зә833инә, истеһсалын инкишафынын мүһүм амилинә чеврилир. 5. Идрак сәвијјәсинин даһа да дәринләшмәси, молекул, атом, елементар һиссәҹикләр, кенләр вә с. гурулушуну билмәк әсасында предмет вә һадисәләрә мәгсәдјөнлү тә'сир көстәрилир. Бунун ики әсас нәтиҹәси мүһүмдүр: а) тәбиәт предметләринин атом вә атомдахили гурулушуна мәгсәдли тә'сир јолу илә хассәси әввәлҹәдән верилмиш маддәләрин алынмасы реаллашыр; б) предметләрдән истифадә едилмәси үчүн јени е'мал вә технолокија методлары јараныр. Һәр ики јолла биз тәбиәтдә аз тапылан, лакин истеһсал, һәјат вә техниканын инкишафы үчүн зәрури олан маддәләр алыр вә тәтбиг едирик (сүн'и лифләр, полимерләр, синтетик маддәләр вә гида маддәләринин алынмасы, кимјәви елементләрин гаршылыглы чеврилмәсинин һәјата кечирилмәси вә с.). Ганунаујғун просес олан Е.-т.и.-ын ашағыдакы әсас истигамәтләри мөвҹуддур: јени енержи мәнбәләринин ашкар едилмәси вә истифадәси; јерәтрафы вә космик фәзанын, дүнја океанынын мәнимсәнилмәси; истеһсалын кимјалашдырылмасы; истеһсалын биоложиләшдирилмәси; истеһсалын автоматлашдырылмасы.

Е.-т.и.-ын һәр истигамәти истеһсал илә елмин вәһдәтиндән, елмин наилијјәтләринин истеһсал саһәсинә тәтбигиндән ибарәтдир. Бу, елми «истеһсаллашдырыр», истеһсалы исә «елмләшдирир». Нәтиҹәдә елм-истеһсал комплекси адланан јени мәркәз јараныр ки, о да синтетик функсијаја маликдир. Е.-т.и.-ын бу истигамәтләри субординасија принсипи әсасында систем һалында инкишаф едир. Онлардан биринин инкишафы зәрури сурәтдә дикәрләринин сүр'әтли инкишафына сәбәб олур. Мүхтәлиф енержи мәнбәләри (атом, су, күнәш, күләк вә с.) илә ишләјән електрик стансијалары һәм өз мигјасына, һәм иш принсипләринә, һәм дә истифадә гајдаларына көрә автомат илә идарә едилир. Бу просесләрдә инсан һәм әгли, һәм дә физики имканларына көрә билаваситә иштирак едә билмәдијиндән бу саһәләрин инкишафы автоматлашдырмадан асылыдыр. Автоматлашдырма јени замaнда кимја технолокијасынын инкишафынын рәһнидир. Е.-т.и. шәраитиндә автоматлашдырма: а) истеһсалын арасы кәсилмәзлијини, мәһсул боллуғунун јарадылмасыны, һәмчинин мәһсулун стандартлашдырылмасыны тә'мин едир; б) инсанын иҹра етдији функсијаларын машынлара кечмәсинә шәраит јарадыр; в) истеһсал шәраитинин көстәриҹиләри (истилик, сојуглуг, јүксәк вә алчаг тәзјиг, зәрәрлилик дәрәҹәси вә с.) истеһсалын сәмәрәлилијини артырыр; г) мә'луматын топланмасы, ишләнмәси, сахланмасы вә истифадә олунмасы функсијасы һесаблајан-електрон машынларына кечдијиндән идарәетмәни ваһид системә чевирир вә автоматик идарәетмә системләринин (АИС) јарадылмасыны зәрури едир. Бу просесдә әввәл саһәләр үзрә, сонра өлкә мигјасында фәалијјәт көстәрән, кәләҹәкдә исә бүтүн саһәләри әһатә едә биләҹәк универсал АИС јарадылаҹагдыр. Планлашдырма, прогнозлашдырма, истеһсалын ихтисаслашдырылмасы вә тәнзим едилмәси, елми тәдгигатларын планлашдырылмасы вә с. бу системләрин функсијасына аид едиләҹәкдир.

Е.-т.и.-ын технолоожи маһијјәтинин, инсанын истеһсал просесиндәки мөвгејинин, онун әмәјинин характер вә мәзмунунун дәјишмәси, ичтимаи мүнасибәтләр системиндәки дәјишикликләр Е.-т.и.-ын социал маһијјәтинин әсасыдыр. Капитализмдә вә социализмдә ичтимаи мүнасибәтләр бир-биринә там экс олдуғуна көрә, Е.-т.и.-ын нә-

тичәләри (хүсусилә сосиал нәтичәләр) дә бир-биринә зидд олур. Е.-т.и. өз орбитинә, инкишаф етмәкдә олан «үчүнчү дүнја» өлкәләрини дә чәлб едир. Е.-т.и.-нын әсл дашыјычысы фәһлә синфидир. О, чәмијјәтин әсас мәһсулдар гүввәси олмагла Е.-т.и.-нын ардычыл, там инкишафында јеканә марағлы синифдир. Капитализмдә фәһлә синфи ичтимаи мүбаризә апармагла зәһмәткешләрин мәнафеји наминә Е.-т.и.-нын инкишафына јол ачыр. Ишчи гүввәсинин истеһсал вә гејри-истеһсал (хидмәт) саһәләри арасында бөлүнмәси нисбәти дәјишир (елм, тәһсил, хидмәт саһәләриндә ишләјәнләрин сајы кетдикчә артыр). Әгли әмәклә техниканы, истеһсалы вә идарәетмә функсијасыны ичра едәнләрин хүсуси чәкиси даһа да артачагдыр. Е.-т.и. нәтичәсиндә чәмијјәтдә чидди сосиал структур дәјишикликләри баш верир: кәнд әһалисинин шәһәрә (сәнајејә), сәнаједә мәшғул оланларын исә елм вә хидмәт саһәсинә ахыны мүшаһидә олунур.

Елми-техники чеврилиш к.т. истеһсалыны ингилабиләшдирир, к.т. әмәјини сәнаје әмәјинә чевирир. Елмин, техниканын вә сәнајенин артымы нәтичәләриндән ән мүһүмү әһалинин мәркәзләшмәси вә *урбанизасијадыр*. Күтләви коммуникасија васитәләри вә мүасир нәглијјатын инкишафы мәдәни һәјатын бејнәлмиләлләшдирилмәсинә көмәк едир. Е.-т.и. просесиндә тәбиәт вә чәмијјәт мүнасибәтләри јени мә'на кәсб едир. Бәшәријјәтин гаршысында «еколожи проблем», јә'ни әтраф мүһити горумаг вә ону елми идарә етмәк вәзифәси дурур. Е.-т.и. шәраитиндә һәр һансы ири проблемә комплекс јанашма мүһүм јер тутур. Бунунла әлагәдар ичтимаи елмләрлә тәбиијјат вә техника елмләри арасында сых гаршылыглы әлагә, үзви вәһдәт зәруридир. Бу, ичтимаи истеһсалын сәмәрәлилијини јүксәлтмәк, һәјат шәраитини јахшылашдырмаг вә мәдәни јүксәлиш үчүн чох мүһүмдүр. Әмәјин даһа интенсив инкишаф едән саһәләриндә ишчиләрин ихтисасыны дәјишмәк вә артырмаг, онлары јени пешәләрә јијәләнмәјә чәлб етмәк ганунаујғун характер алыр. Е.-т.и. иш күнүнүн гысалдылмасы вә асудә вахтын артмасы үчүн имканлар ачыр. Капитализмдә конвејер хәтләриндә ишләјән фәһләләр машынын артан сүр'әти илә һесаблашмалы вә онун бир һиссәси кими һәрәкәт етмәли олур. Инсан ән јахшы һалда јалныз техники чәһәтдән инкишаф едир, лакин онун ичтимаи маһијјәти өзкәләшир.

Е.-т.и. үмумдүнја миғјасында әмәк бөлкүсү вә игтисади әлагәләр јарадыр. Бу әлагәләр бахымындан бејнәлхалг стандартлары вә дүнја базарындакы гијмәтләри нәзәрә алмадан бу вә ја дикәр өлкәдә мәһсул истеһсал етмәк мүмкүн дејилдир. Бу үмуми мејлләрин фәалијјәт интенсивлији, һәјатакечмә метод вә васитәләри, тәзаһүр формалары вә нәтичәләри һәр бир өлкәдәки ичтимаи-игтисади системдән, хүсусилә истеһсал мүнасибәтләринин типиндән, дахили вә харичи сијасәтдән асылыдыр. Мүасир капитализмин сосиал конфликтләри илә Е.-т.и. бир јерә сығмыр. В. И. Ленин көстәрирди ки, «...техника чеврилишинин ардынча... истеһсалда ичтимаи мүнасибәтләр лабүд олараг ән кәскин бир сурәтдә дәјишилир, истеһсалда иштирак едән шәхсләрин мүхтәлиф груплары арасында гәти бир тәфригә әмәлә кәлир, ән'әнә илә әлагә тамамилә кәсилир, капитализмин бүтүн мәнфи чәһәтләри кәскинләшиб кенишләнир...» (Әсәр. там күллијјаты, ч. 3, сәһ. 483).

Мүасир Е.-т.и. капитализмдән сосиализмә објектив зәрури кечиди сүр'әтләндирмиш вә бунунла да дүнја ингилаб просесинин мүһүм амилинә чеврилмишдир. Сосиалист өлкәләринин инкишафы Е.-т.и.-нын наилијјәтләрини сосиализм системинин үстүнлүкләри илә үзви әлагәләндирмәји нәзәрдә тутур. «Капитализмлә сосиализм арасында тарихи јарышын әсас саһәләриндән бири олан елми-техники ингилабын кенишләнмәси сосиализм чәмијјәтинин инкишафы үчүн мүһүм шәртдир» (Коммунист вә фәһлә партијаларынын Бејнәлхалг Мүшавирәси. Сәнәдләр вә материаллар, Б., 1970, сәһ. 309 — 310). Е.-т.и. ичтимаи гурулушу мүхтәлиф олан дөвләтләр арасында да бејнәлхалг елми-техники әмәкдашлығын инкишафыны тәләб едир (мәс., әтраф мүһитин зәһәрләнмәсинә гаршы биркә мүбаризә, космик рабитә пејкләриндән истифадә, Дүнја океаны еһтијатларынын тәдгиги вә с.). Е.-т.и.-нын наилијјәтләринин капиталистчәсинә тәтбиги инһисарларын мөвгејини мөһкәмләндирмәк мәгсәди күдүр. Капитализм ичтимаи истеһсалын кортәбии характеринин гаршысыны алмагда вә бүтүн чәмијјәт миғјасында кооперасијанын, планлашдырма вә идарәетмәнин бөјүк күчүндән истифадә етмәкдә, мәһсулдар гүввәләр илә истеһсал мүнасибәтләри, истеһсалын ичтимаи характери илә мәнимсәмәнин хүсуси характери арасындакы башлыча зиддијјәти арадан галдырмагда ачиздир. Капитализмдә Е.-т.и. һәјат тәрзинин стандартлашдырылмасына, «күтләви мәдәнијјәт»ин јаранмасына, «шәхсијјәтин өзкәләшмәси»нә сәбәб олдуғу һалда, сосиализмдә о, инсанын һәртәрәфли инкишафына хидмәт едир.

Е.-т.и.-нын маһијјәти вә сосиал нәтичәләринин шәрһи марксист-ленинчи вә буржуа идеолокијалары арасындакы мүбаризәдә мүһүм мәсәләләрдәндир. Буржуа идеологлары «јүксәк сәнаје чәмијјәти», «технотрон чәмијјәт» консепсијаларында технолокија ингилабыны сосиал ингилаба, зәһмәткешләрин азадлыг һәрәкатына гаршы гојурлар. Техноложи пессимизм мөвгејиндә дуран «јени солчулар» елм вә техниканы инсаны әсарәтә салан һадисә һесаб едир, расионал биликдән әл чәкмәји, чәмијјәти дини әсасларла дәјишдирмәји башлыча чәһәт сајырлар. Е.-т.и. нәтичәсиндә капитализм зиддијјәтләринин артмасы елм вә техникаја гаршы дүшмән мүнасибәт јаратмышдыр ки, бу да идеоложи әсасыны малтусчулуг идејаларыны дирчәлдән «артымын һәдләри», «бәшәријјәтин еколожи бөһраны», «сыфыр һәдли артым» консепсијаларында тапмышдыр. Сов.ИКП вә Совет дөвләти Е.-т.и.-нын инкишафы мәгсәдилә ону прогнозлашдырмаг, планлашдырмаг вә елми сурәтдә идарә етмәк үчүн вачиб тәдбирләр көрүр. Сов. ИКП 25-чи гурултајы гејд етмишдир: «Елми-техники ингилабын мүвәффәгијјәти, игтисадијјата, чәмијјәт һәјатынын бүтүн саһәләринә бу ингилабын мүсбәт тә'сири тәкчә елми ишчиләрин сә'ји илә тә'мин едилә билмәз. Ичтимаи истеһсалын бүтүн иштиракчыларынын, тәсәррүфат механизминин бүтүн пилләләринин тарихи әһәмијјәти олан бу просесә чәлб олунмасы кетдикчә даһа бөјүк рол ојнајыр» (Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, Б., 1976, сәһ. 53).

Дүнја сосиализм системи Е.-т.и.-нын наилијјәтләриндән сосиал тәрәгги мәгсәдилә истифадә едир. Сосиализмдә Е.-т.и. чәмијјәтин сосиал структурунун вә ичтимаи мүнасибәтләрин тәкмилләшмәсинә көмәк едир. Марксизм-ленинизм баниләри коммунизм илә елми вәһдәтдә көтүрмүш, коммунизми елм вә техниканын наилијјәтләри әсасында инсанларын габилијјәтләрини вә јүксәк тәләбләрини ашкар едән чәмијјәт адландырмышлар. Коммунизмин гәләбәси наминә Е.-т.и.-нын имканларындан там истифадә етмәк зәрури олдуғу кими, Е.-т.и.-нын да инкишафы үчүн сосиалист ичтимаи мүнасибәтләринин даһа да тәкмилләшдирилмәси вә онларын тәдричән коммунист ичтимаи мүнасибәтләринә кечмәси сон дәрәчә мүһүмдүр.

Әд.: Научно-техническая революция и общественный прогресс, М., 1969; Гвишиани Д. М., Микулинский С. Р., Научно-техническая революция и социальный прогресс, «Коммунист», 1971, № 17; Современная научно-техническая революция в развитых капиталистических странах: экономические проблемы, М., 1971; Афанасьев В. Г., Научно-техническая революция, управление, образование, М., 1972; Урбанизация, научно-техническая революция и рабочий класс, М., 1972; Научно-техническая революция и социализм, М., 1973; Борьба идей и научно-техническая революция, М., 1973; Человек-наука-техника, М., 1973; Глаголев В. Ф., Гудожник Т. С., Козиков И. А., Современная научно-техническая революция, М., 1974; Научно-техническая революция и человек, М., 1977; Ахмедли Дж., Рагимов А., Рабочий класс в эпоху НТР, Б., 1977; НТР и идеологическая борьба, М., 1977; НТР и развитое социалистическое общество, Тбилиси, 1977; Философия марксизма и современная научно-техническая революция, М., 1977.

ЕЛМИ-ТЕХНИКИ ПРОГНОЗЛАШДЫРМА—бах *Прогнозлашдырма.*

ЕЛМИ-ТЕХНИКИ ТӘРӘГГИ—елм вә техниканын гаршылыглы сурәтдә биркә мүтәрәгги инкишафы. Е.-т.т. 16—18 әсрләрдә, елми-нәзәри вә техники фәалијјәтин бир-биринә јахынлашмаға башладығы дөврдә јаранмышдыр. Е.-т.т. инсанларын фәалијјәтиндә ики нисбәтән мүстәгил чәрәјан олмушдур. 16 әсрдә тичарәт, кәмичилик вә ири мануфактуралара олан еһтијач бир сыра мәсәләләрин нәзәри вә тәчрүби һәллини тәләб едирди. Бу дөврдә елм Интибаһ идејаларынын тә'сири алтында схоластик ән'әнә илә тәдричән әлагәсини кәсир вә тәчрүбәјә мүрачиәт етмәјә башлајырды. Үч бөјүк кәшф: компас, барыт вә хүсусилә китаб чапы елми вә техники фәалијјәтин мөһкәм иттифагынын әсасыны гојду. «...мануфактура дөврү ири сәнајенин илк елми вә техники үнсүрләрини инкишаф етдирмишдир» (Маркс К., Капитал, ч. 1, Б., 1969, сәһ. 379). 18 әсрин ахырында машынлы истеһсалын мејдана кәлмәси—бундан бир гәдәр әввәл јашамыш ријазијјатчы, механик, физик, ихтирачы, маһир сәнәткарлардан ибарәт бөјүк бир ордунун елми-техники јарадычылығынын нәтичәси иди. Ч. Уаттын кәшф етдији бухар машыны тәкчә техники конструктор фәалијјәтинин мәһсулу олмајыб, һәм дә «елмин мәһсулу» иди. Машынлы истеһсал, өз нөвбәсиндә, елмин әмәли тәтбиги үчүн јени, гејри-

мәһдуд имканлар ачырды. Бүтүн бунлар Е.-т.т.-нин јени, икинчи мәрһәләјә кечиди демәк иди; бу мәрһәлә елм вә техниканын бир-биринин инкишафыны јүксәк сүр'әтлә вә гаршылыглы сурәтдә стимуллашдырмасы илә характеризә олунур. Е.-т.т.-нин үчүнчү мәрһәләси мүасир *елми-техники ингилабла* бағлыдыр. Бунун тә'сирилә техниканын инкишафына јөнәлдилән елми фәнләр чохалыр вә кенишләнир. Техники мәсәләләрин һәллиндә биологлар, физиологлар, психологлар, дилшүнаслар, мәнтигчиләр иштирак едирләр. Техники тәрәггинин сүр'әтләнмәсинә игтисадијјат вә истеһсалын тәшкили, игтисади вә сосиал просесләрин елми чәһәтдән идарә олунмасы, конкрет сосиал тәдгигатлар, истеһсалат естетикасы, техники јарадычылығын психолокијасы вә мәнтиги, прогнозлашдырма да бирбаша вә ја долајы тә'сир көстәрир. Елм техниканы көкүндән вә арасы кәсилмәдән дәјишән гүввәјә чеврилир. Техника да, өз нөвбәсиндә елмин тәрәггисини стимуллашдырыр. Мүасир Е.-т.т.-нин характерик хүсусијјәти онун тәкчә сәнаједени дејил, һәм дә чәмијјәтин һәјат фәалијјәтинин бир чох дикәр саһәләрини дә (к.т., нәгл., рабитә, сәһијјә, тәһсил, мәишәт) әһатә етмәсидир. Елми вә техники фәалијјәт вәһдәтинин парлаг тәчәссүмү бәшәријјәтин космосу фәтһ етмәсидир.

Е.-т.т. сосиал тәрәггинин әсасыдыр. Лакин, капитализм шәраитиндә елм вә техниканын тәрәггиси, әсасән, һаким синфин мәнафеји үчүндүр, ондан һәрбиләшдирмә вә бәшәријјәтә зидд мәгсәдләр үчүн истифадә олунур вә чох вахт мә'нәви сәрвәтләрин тәнәззүлү илә, инсан мә'нәвијјатынын мәһви илә нәтичәләнир. Социализмдә Е.-т.т. бүтүн халгын мәнафеји наминә һәјата кечирилир, елм вә техниканын мүвәффәгијјәтлә инкишафы коммунизм гуручулуғунун игтисади вә сосиал мәсәләләр комплексинин һәллинә, шәхсијјәтин һәртәрәфли вә аһәнкдар инкишафы үчүн мадди вә мә'нәви зәмин јарадылмасына көмәк едир.

Сов.ИКП ССРИ-дә Е.-т.т.-нин һәр васитә илә сүр'әтләндирилмәси мәсәләсини—«һәм нөвбәти вәзифәләр, һәм дә узунмүддәтли перспективләр нөгтеји-нәзәриндән»—өн плана чәкир (Сов. ИКП XXIV гурултајынын материаллары, Б., 1971, сәһ. 59). Сов.ИКП 25-чи гурултајы да Е.-т.т.-ни сүр'әтләндирмәји үмдә вәзифә кими гаршыја гојмушдур. Бах һәмчинин *Елм, Тәрәгги, Техника.*

ЕЛМИ-ТӘДГИГАТ ИНСТИТУТУ (ЕТИ)—елми тәдгигат ишләринин тәшкили вә апарылмасы үчүн јарадылмыш мүәссисә. «Институт» анлајышы елми идарә мә'насында илк дәфә 1795 илдә Франса Институтунун ады үчүн тәтбиг едилмишдир. Мүасир мә'нада баша дүшүлән ЕТИ-ләр 19 әсрин ахыры—20 әсрин әввәлләриндә Франсада јарадылмышдыр. Капиталист өлкәләриндә малијјә вә идарәетмә системинә көрә мүхтәлиф типли (дөвләт, хүсуси вә с.) ЕТИ-ләр вар (чох заман лабораторија, бүро вә и.а. адланыр); һәмин өлкәләрин милли ЕА-ларынын вә дикәр әсас елми тәшкилатларынын өз ЕТИ-ләри јохдур.

ССРИ-дә ЕТИ-ләрин фәалијјәти дөвләт планлары әсасында гурулур. Әсас нәзәри проблемләр өлкәдә елми ишләри әлагәләндирмә мәркәзи олан ССРИ ЕА вә мүттәфиг респ.-ларын ЕА-ларынын ин-тларында тәдгиг едилир. Назирлик, дөвләт идарә вә комитәләри јанында да саһә ЕТИ-ләри вар. Елм вә истеһсалатын әлагәсинин јени формасы кими мејдана кәлмиш елм-истеһсалат бирликләриндә ЕТИ-ләр мүһүм рол ојнајыр. ССРИ-дә ЕТИ-ләр шәбәкәсинин јарадылмасы вә фәалијјәти тәчрүбәсиндән дикәр сосиалист өлкәләри дә истифадә едирләр. Елми-техники ингилаб нәтичәсиндә бир сыра өлкәләрдә јени типли ЕТИ-ләр мејдана кәлмишдир. Һәлли чәтин олан елми проблемләрин биркә ишләнилмәси үчүн *Бирләшмиш Нүвә Тәдгигатлары Институту* (Дубна), Авропа Нүвә Тәдгигатлары Мәркәзи (Женевә) кими бејнәлхалг ЕТИ вә елми мәркәзләр јарадылмышдыр. ГИЈШ-ин, ЈУНЕСКО-нун нәздиндә бир сыра ЕТИ фәалијјәт көстәрир.

Азәрб.-да ЕТИ типли илк елми-тәдгигат идарәләри Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра тәшкил едилмиш, 1925 илдә Азәрб. һејвандарлыг вә бајтарлыг ЕТИ јарадылмышдыр. Һазырда Азәрб. ССР ЕА ЕТИ-ләри илә јанашы, мүхтәлиф елм саһәләри үзрә онларча башга ЕТИ фәалијјәт көстәрир (*Азәрбајчан Елми-Тәдгигат Нефт Машынгајырма Институту, Тикинти Материаллары Институту* вә с.).

Әд.: Организация науки, Киев, 1970; Эволюция форм организации науки в развитых капиталистических странах, М., 1972; Великий Октябрь и расцвет науки Советского Азербайджана, Б., 1977.

ЕЛМИ-ТӘДГИГАТ КИНОСУ — елми кино нөвләриндән бири. Елми-тәдгигат филмләриндән мәгсәд өјрәнилән објект, һадисә вә просесләри (чоғрафи вә етнографик експедисијаларын, чәрраһијјә әмәлијјатларынын вә с. чәкилишини) инсанын билаваситә мүшаһидә заманы гавраја билдији шәкилдә екранда чанландырмагдыр. Белә филмләрин чәкилишиндә мүхтәлиф техники васитә вә үсуллардан истифадә едилдији үчүн, көзлә көрүнмәјән објект, һадисә вә просесләри екранда нүмајиш етдирмәк мүмкүн олур. Көрүнмәјән објектләр (мәс., бактеријалар) чох кичик олдуғу үчүн оптик, јахуд електрон микроскопу васитәсилә чәкилир. Чох узаг мәсафәдә јерләшән әшјаларын вә ја баш верән һадисәләрин чәкилишиндә исә узунфокуслу објективләрдән (телеобјективдән) истифадә олунур. Астрономик мүшаһидә чиһазларындан истифадә илә апарылан астрокиночәкилиш үсулу да буна охшардыр. Аз контрастлы, көрүнмәјән објектләрин кино тәдгигиндә хүсуси оптик вә електрон-оптик методлар тәтбиг едилир. Спектрин көрүнмәјән шүаларында (мәс., ултрабәнөвшәји вә инфрагырмызы) апарылан тәдгигатлар исә һәмин шүалара һәссас олан хүсуси киноплјонкаларла чәкилир. Ити вә ја јаваш сүр'әтли һадисә вә просесләрин (мәс., күлләнин атылмасы, биткиләрин бөјүмәси вә с.) мүшаһидәси чәтин олдуғундан јүксәк сүр'әтли вә јавашыдылмыш киночәкмә үсулларына мурачиәт едилир. Е.-т.к.-нда дикәр үсуллардан да, мәс., рентген шүаларында апарылан чәкилишләрдән, еләчә дә стереоскопик, организмдахили (мәс., мә'дәдахили) вә һолографија чәкилишләриндән истифадә олунур. Мүасир техники васитәләр вә кинофотоматериаллар ишығландырылма дәрәчәси илә фәргләнән мүхтәлиф миғјаслы објектләри чәкмәјә имкан верир. Е.-т.к.-ндан елми-тәдгигат ин-тлары вә тәшкилатларынын ишиндә кениш истифадә олунур. Е.-т.к.-нун материаллары тәдрис вә елми-күтләви филмләрин чәкилиши үчүн дә чох фајдалыдыр.

Әд.: Основы классификации научных фильмов, Сб., М., 1971.

ЕЛМИ-ФАНТАСТИК ӘДӘБИЈЈАТ— елм вә техниканын тәрәггиси перспективләрини экс етдирән бәдии әдәбијјат нөвү. Е.-ф.ә. үнсүрләринә һәлә антик дөврдә тәсадүф едилирди (Аристофан, Лукиан). Е.-ф.ә.-ын баниси «Јени Атлантида» китабынын мүәллифи *Ф. Бекондур.* Е.-ф.ә. мүасир елмин тәшәккүлү дөврүндә јаранмыш (Т. Морун, И. Кеплерин, Ч. Свифтин вә б.-нын әсәрләри), елми-техники вә ичтимаи утопија ән'әнәләрини давам етдирән Ж. Верн, У. Моррис вә Һ. Уелсин јарадычылығында формалашмышдыр. Р. Бредбери, А. Әзимов, Р. Шекли (АБШ), А. Кларк (Инкилтәрә), С. Лем (Полша), Абе Кобо (Јапонија), А. Веркор (Франса) вә б. мүасир харичи Е.-ф.ә.-ын танынмыш нүмајәндәләридир. Гәрб өлкәләриндә кениш јајылмыш вә јалныз заһири чәһәтдән бу жанрын тәләбләринә ујғун кәлән әјләнчә әдәбијјаты («космик опера», комиксләр вә с.) објектив олараг буржуа идеолокијасынын тәблиғинә хидмәт едир. Русијада Е.-ф.ә. 19 әсрдән—В. Ф. Одојевскинин («4338-чи ил») вә Н. Г. Чернышевскинин («Нә етмәли?») романлары, һәмчинин К. Е. Сиолковски, А. А. Богданов, А. И. Куприн, В. А. Обручев вә б.-нын ингилаба гәдәрки әсәрләри илә башланыр. ССРИ-дә А. Н. Толстој («Аелита», «Мүһәндис Гаринин һиперболоиди»), А. Орловски («Дәһшәт машыны»), И. Винниченко («Күнәш машыны»), А. Берјајев («Амфибија адам», «Профессор Доуелин башы» вә с.), А. И. Јефремов («Андромеда думанлығы»), А. Н. вә Б. Н. Стругатски гардашлары («Гачмаг чәһди», «Мәскун ада») вә б. кәскин ичтимаи мәзмунлу елми-фантастик әсәрләр јаратмышлар. Азәрб. әдәбијјатында Е.-ф.ә. үнсүрләринә илк дәфә С. Һүсејнин «Тәзә шәһәрдә» һекајәсиндә тәсадүф олунур. Е. Маһмудов, М. Ибраһимбәјов, Анар вә б.-нын бу жанрда әсәрләри вар.

ССРИ-нин вә дикәр сосиалист өлкәләринин Е.-ф.ә.-нда ичтимаи никбинлик вә һуманизм руһу һакимдир. Коммунизм гуручулуғу дөврүндә Е.-ф.ә. елми тәхәјјүлүн формалашмасына вә кәнчләрин бәдии зөвгүнүн тәрбијәсинә хидмәт едир.

Әд.: Бритиков А., Русский советский научно-фантастический роман, Л., 1970; Кагарлицкий Ю., Что такое фантастика? М., 1974.

ЕЛМЛӘР ДОКТОРУ—елми дәрәчә; ССРИ-дә елмләр намизәди вә ја профессор елми ады олан вә али мәктәб, јахуд елми мүәссисәләрин ихтисаслашдырылмыш елми шуралырында ачыг шәкилдә докторлуг диссертасијасы мүдафиә едән шәхсләрә верилир. 1934 илдә ССРИ *Али Аттестасија Комиссијасы* тәрәфиндән тә'сис едилмишдир. Е.д. елми дәрәчәси мүстәсна һалларда, докторлуг диссертасијасы мүдафиә етмәјән, лакин елми әсәрләри, кәшф вә ихтиралары илә мәшһур олан шәхсләрә дә верилир. ССРИ-дә 34,6 мин, Азәрб.ССР-дә исә 853 е.д. вар (1977).

ЕЛМЛӘР НАМИЗӘДИ—елми дәрәчә; намизәдлик имтаһанларыны мүвәффә-

гиjјәтлә верән вә ачыг шәкилдә намизәдлик диссертасиjасы мүдафиә едән али тәһсилли шәхсләрә верилир. Е.н. дәрәчәси али мәктәбләрин (факүлтәләрин), jахуд елми-тәдгигат мүәссисәләринин ихтисаслашдырылмыш елми шураларынын тәгдиматы әсасында ССРИ Назирләр Совети jанында *Али Аттестасиjа Комиссиjасында* тәсдиг олунур. ССРИ-дә 345,4 мин, Азәрб.ССР-дә исә 7594 е. н. вар (1977).

ЕЛМШҮНАСЛЫГ—елмин jаранма, инкишаф, фәалиjјәт, диференсиасиjа вә интеграсиjа ганунауjғунлугларыны, елми фәалиjјәтин структур вә динамикасыны, онун чәмиjјәтин дикәр сосиал институтлары, мадди вә мә'нәви һәjат саһәләри илә гаршылыглы әлагәсини өjрәнән елм. Елмин мүхтәлиф инкишаф аспектләринин фәлсәфә вә хүсуси елмләр тәрәфиндән өjрәнилмәсинә 19 әсрин сонундан башланмышдыр (Һ. Һелмһолтс, К. Бернар, Т. Һексли, К. А. Тимирjазев, В. И. Вернадски). Елмин комплекс шәкилдә тәдгигинә тәләбат исә 20 әсрин 1-чи jарысындан, онун ролунун артмасы вә елми-техники ингилабын инкишафы илә jаранмышдыр.

30-чу илләрдә Е.-ын проблематикасы формалашмаға башлаjыр [Полша алимләри М. вә С. Осовскиләрин Е.-ын програмыны jаратмаг чәһди; Р. Мертонун (АБШ) «XVII әсрдә Инкилтәрәдә елм, техника вә чәмиjјәт» (1938) китабында тарихи-елми материалын сосиоложи тәфсири]. Е.-ын тәшәккүлүндә Ч. Берналын («Елмин сосиал функсиjасы», 1939) хидмәти бөjүкдүр.

Е.-ын мүстәгил саһә кими формалашмасы 60-чы илләрә, ССРИ-дә, һәмчинин башга өлкәләрдә Е.-ын предмети вә вәзифәләри һаггында тәсәввүрләрин вә Е. проблемләрини тәдгиг едән елм коллективләринин jаранмасы дөврүнә аиддир. Е.-да аналитик вә норматив тәдгигат истигамәтләри тәшәккүл тапыр. Аналитик истигамәт елмин jаранма, фәлиjјәт вә инкишаф ганунауjғунлугларыны өjрәнир (елмин дахили ганунауjғунлуглары, онун сосиал-тарихи инкишаф детерминантлары вә онларын гаршылыглы тә'сири; елмин дикәр сосиал институтларла әлагәсинин типолокиjасы; елми биликләр системинин кенезиси вә структуру; елмин һәчминин вә сосиал функсиjасынын дәjишмәси просесиндә онун тәшкилат формаларынын тәкамүлү вә с.). Е.-ын башлыча анлаjышларынын («елми фәалиjјәт», «елми билик», «Елми jарадычылыг», «елм институту» вә б.) тәдгиги үчүн мүхтәлиф елми методлардан истифадә едиләрәк долаjы көстәричиләр jарадылыр. Беләки, елмин чәмиjјәтдәки jери, дикәр сосиал институтларла онун гаршылыглы әлагәси өjрәниләркән тарих, сосиолокиjа, сиjаси игтисад вә б. елмләрин анлаjыш вә методлары тәтбиг едилир (елми-техники фәалиjјәтин структуру—идеjанын ирәли сүрүлмәсиндән елми билиjин тәтбигинә гәдәр бүтүн мәрһәләләрин өjрәнилмәси—елми билиjин функсиjалары, онун игтисади һәjат тәләбаты илә әлагәси вә с.). Елми jарадычылыг проблемләри психоложи вә сосиал-психоложи методларын көмәjи илә өjрәнилир (бураjа алимин шәхсиjјәт көстәричиләринин, елми коллективләрдәки мүхтәлиф сәвиjјәли шәхсиjјәтләрарасы мүнасибәтләрин, елми нүфуз вә онун ролунун, елми коллективләрдәки сосиал-психоложи тә'лимин, фәрди вә коллектив елми jарадычылығын динамикасынын вә с. өjрәнилмәси дахилдир). Елми фәалиjјәтин тәдгиги, мәзмун вә нәтичәләринин, елмин вә елми тәдгигатын инкишаф мәнтиги, елм тарихи вә фәлсәфә тарихи үзрә мүтәхәссисләрин сә'jләрини бирләшдирир. Елми информасиjа күтләсинин вә информасиjа ахынынын структур вә динамикасыны статистик тәдгиг едән саһә—елмметриjа формалашмышдыр. Елми фәалиjјәтин 2 тип тәшкилат формасы вар: 1) елмин пешәjә көрә өзтәшкили (елми фәнн, елми мәктәб, «көрүнмәз коллектив» вә б.), 2) елмин институт шәклиндә формалашмасы (университет, академиjа, елми-тәдгигат ин-тлары вә с.). Бир сыра фәнләрин зәмининдә Е.-а дахил олан саһәләр (елмин сосиолокиjасы, елмин игтисадиjјаты, елмин психолокиjасы) jаранмышдыр. Е.-да кибернетиканын, информасиjа нәзәриjјәсинин, систем нәзәриjјәсинин идеjа вә методларындан истифадә едилир. Лакин, Е. һәр шеjдән әввәл там бир систем олан елмин мүхтәлиф үнсүрләри арасындакы гаршылыглы тә'сири өjрәнән елмдир.

Е.-да норматив тәдгигатлар аналитик тәдгигатларын нәтичәләринә әсасланыр. Норматив тәдгигатларын мәгсәди елми сиjасәтин, һәм дә елми дөвләтин тәнзим етмәсинин нәзәри әсасларыны ишләjиб һазырламагдыр (елми фәалиjјәтин сәмәрәлилиjини jүксәлтмәк jолларыны, онун објектив гиjмәтләндирилмәси ме'jарыны мүәjјән етмәк мәгсәдилә төвсиjәләр ишләjиб һазырламаг, елмин узунмүддәтли планлашдырылмасыны тә'мин едән даһа чох перспективли истигамәтләри мүәjјәнләшдирмәк). Бу мәгсәдлә ири тәдгигат бирликләринин, елми мәркәзләрин фәалиjјәтинин вә бөjүк елми-техники лаjиһәләрин мадди база, информасиjа вә кадрларла тә'мин едилмәси проблеми илә мәшғул олан тәдгигатлар групу jарадылмышдыр (Космосун, Дүнjа океанынын вә с. фәтһ едилмәси). Информасиjа ахыны вә коммуникасиjа үсуллары өjрәнилир, комплекс шәкилдә сосиоложи вә сосиал-психоложи тәдгигатлар апарылыр.

Елми кадрларын һазырланмасы вә онлардан истифадә едилмәси илә бағлы олан спесифик проблематика Е.-да мүһүм әһәмиjјәт кәсб едир (кадр сечмә системи, мүтәхәссис һазырламаг, ихтисасы сахламаг вә артырмаг). Елми-техники *прогнозлашдырма* мүасир Е.-ын ән мүһүм вә jени проблемләриндәндир. Бу, елм вә техниканын сосиал-игтисади нәтичәләринин башлыча истигамәтләрини мүәjјән етмәjә имкан верир. Тәдгигатларын прогнозлашдырылмасында вә програмлашдырылмасында һесаблаjан електрон машынлардан кениш истифадә едилир. Мүасир Е.-да елми прогнозлашдырма илә jанашы, системли анализ методу да мүһүм рол оjнаjыр. Е.-а көрә елм, jени биликләрә jиjәләнмәк мәгсәдилә jени мә'луматлары әлдә едән, топлаjан вә мәнтиги ишләjән информасиjа просесидир. Бу бахымдан информасиjа системләри Е. вә елмметриjа мәсәләләринин һәллиндә перспективли саһәдир. Информасиjа ахынынын артмасы ганунауjғунлугларынын тәдгиги исә аjры-аjры елмләр үзрә тәдгигатларын интенсивлиjини вә динамикасыны ашкар едир. Бу нөв тәдгигатларда ихтисаслашмыш иснад көстәричиләри (ИМИК) мүһүм jер тутур. Илк «елми иснад индекси» Калифорниjада (АБШ) Елми информасиjа ин-тунда (1961) һазырланмышдыр. Азәрб.ССР Дөвләт План Комитәси нәздиндә Елми-техники информасиjа вә техники игтисади тәдгигатлар Ин-тунда иснад көстәричиләри үзрә тәдгигатлар апарылыр. Һәмин көстәричиләр әсасында елмин инкишаф просесинин кәмиjјәт вә кеjфиjјәт характеристикасы мүәjјән едилир. Бурада елмләрдә диференсиасиjа вә интеграсиjа, jени елми истигамәтләрин формалашмасы, тәдгигатларын дахили структуру, елми коллектив вә мәктәбләр, елмдә беjнәлхалг әмәк бөлкүсү проблемләри өjрәнилир.

ССРИ-дә Е. мәсәләләри илә ССРИ ЕА Тәбиәтшүнаслыг вә Техника Тарихи Ин-тунда, Украjна ССР ЕА Кибернетика Ин-тунда, ССРИ ЕА Игтисадиjјат Ин-тларында (Москва, Новосибирск), ССРИ ЕА Мәркәзи Игтисади Риjазиjјат Ин-тунда, ССРИ ЕА Фәлсәфә Ин-тунда, ССРИ ЕА Идарәетмә Проблемләри Ин-тунда, һәмчинин ССРИ ЕА Сибир шө'бәсинин Мә'дән ишләри Ин-тунда мәшғул олурлар. Полша ЕА-сында Е. үзрә Комитә, Болгарыстан ЕА Рәjасәт һеj'әти нәздиндә Е. Мәркәзи, АДР ЕА-да елмин нәзәриjјәси вә тәшкили Ин-ту jарадылмышдыр. Е. проблемләри Чехословакиjа ЕА Фәлсәфә вә Сосиолокиjа Ин-тунда вә Мачарыстан ЕА Сосиолокиjа Ин-тунда өjрәнилир. 1970 илдән Варшавада ГИJШ-ин «Елмшүнаслыг проблемләри» адлы иллик мәчмуәси нәшр едилир.

Е. саһәсиндә нәзәри вә емпирик тәдгигатлар АБШ-да (Т. Кун, Д. Праjс, J. Һарфилд, Р. Мертон, Б. Барбер, Д. Пелто), Исвечдә (Х. Торнебом, Г. Раднитски), Бөjүк Британиjада апарылыр. Инкишаф етмәкдә олан өлкәләрдә елмин инкишаф проблемләри, елми фәалиjјәт көстәричиләринин ваһид мүгаjисә системинин jарадылмасы вә дикәр мәсәләләр JУНЕСКО-нун һимаjәси алтында тәдгигат группары тәрәфиндән өjрәнилир.

Азәрб.ССР ЕА-да тәбиәтшүнаслыг вә техника тарихи үзрә елми шура (1965) вар.

Әд.: Микулинский С. Р., Родный Н. И., Наука как предмет специального исследования, «Вопросы философии», 1966, № 5; јенә онларын, Место науковедения в системе наук, јенә орада, 1968, № 6; Наука о науке. Сб. статей, пер. с англ., М., 1966; Добров Г., Наука о науке, Киев, 1966; Социология науки, Ростов н/Д. 1968; Лахтин Г. А., Тактика науки, Новосибирск, 1969; Налимов В. В., Мульченко З. М., Наукометрия, М., 1969; Джахая Л. Г., Классификация наук как философская и науковедческая проблема, Сухуми, 1969; Социологические проблемы науки, М., 1974; Клименюк В. Н., Управление развитием и исследованием научного потенциала, Киев, 1974; Вопросы теории и практики управления и организации науки, М., 1975; Диалектика и методологические проблемы развития науки, Б., 1976; V Закавказская конференция по истории науки. Тезисы докладов, Б., 1977; Научный центр. Модели развития, М., 1977; Вопросы методологии и теории исторической науки, М., 1977.

ЕЛОДЕ́JА (helodes)—субоjар фәсиләсиндән чохиллик от чинси. Су биткисидир. Шимали вә Чәнуби Америкада 10 нөвү вар. ССРИ-дә 2 нөвү—сых Е. вә Канада Е.-сы (кәтирилмиш биткидир), о чүмләдән Азәрб.ССР-дә бир нөвү битир. Су һөвзәләриндә күтләви сурәтдә чохалдыгда кәминин һәрәкәтини чәтинләшдирир (буна көрә Е.-jа «су тауну» деjирләр). Битки һүчеjрә-

синин гурулушуну өјрәнмәк үчүн Е. гијмәтли објектдир. Аквариумларда да јетишдирилир.

ЕЛОНГА́СИЈА (лат. ēlongātio—узаглашма) — 1) *ашағы планетләрин* Күнәшдән ән бөјүк бучаг мәсафәсиндә көрүндүјү вәзијјәт. Шәргә (гәрбә) тәрәф көрүндүкдә шәрги (гәрби) Е. адланыр. Е.-да Венера Күнәшдән 43°—48° бучаг мәсафәсиндәдир. Орбитинин ексцентриситети бөјүк олдуғу үчүн Е.-да Меркуринин Күнәшдән бучаг мәсафәси 18°—28° гәдәр дәјишир. Е.-да Меркури вә Венера бахыш шүасы бојунча ја мүшаһидәчијә тәрәф, ја да ондан экс тәрәфә һәрәкәт едир. 2) Улдузларын көј гүббәси үзрә көрүнән күнлүк һәрәкәти заманы шм. нөгтәсиндән һесабланан азимутунун мүтләг гијмәтчә ән бөјүк гијмәт алдығы вәзијјәт.

ЕЛ-ПА́СО (El Paso) —АБШ-ын ч.-унда, Техас штатында шәһәр. Рио-Гранде чајы саһилиндә, Мексика илә сәрһәддәдир. Д.ј. говшағы. Әһ. 370 мин (1975). К.т. мәһсулларынын тичарәти вә е'малы р-нунун (һејвандарлыг вә с.) мәркәзидир. Мис, гурғушун әридилир. Нефт е'мал олунур. Туризм инкишаф етмишдир. Курортдур.

ЕЛТО́Н—Хәзәрјаны овалығын шм. һиссәсиндә, РСФСР Волгоград вил.-ндә шор көл. Дәниз сәвијјәсиндән 14,7 *м* ашағыдадыр. Саһ. 152—200 *км²*; сәвијјә тәрәддүдү илә әлагәдар дәјишир. Дибиндә галын дуз гаты вә күкүрдлү мүаличә палчығы вар. Онларын үзәрини дојмуш дузлу мәһлул (галынлығы јаз дашгынлары заманы 1 *м*-ә чатыр, пајызда исә 10—20 *см*-дәк азалыр) өртүр. Дуз истеһсал едилир. Е.-а бир сулу кичик чајлар төкүлүр. Јахынлығында ејни адлы курорт, Е. р-нунда минерал булаглар вар.

ЕЛУА́Р (Eluard) Пол (тәхәллүсү; әсл ады Ежен Емил Пол Г р е н д е л (Grindel); 14.12.1895, Сена департаменти, Сен-Дени ш.—18.11.1952, Парис)—франсыз шаири.

1942 илдән Франса Коммунист Партијасынын үзвү. «Илк ше'рләр» китабы 1913 илдә чыхмышдыр. 1914 илдә ордуја чағырылмышдыр. Чәбһә тәәссүратлары әсасында јазылмыш ше'рләриндә [«Вәзифә вә нараһатлыг» (1917), «Әминаманлыг дөврү үчүн ше'рләр» (1918) китаблары] мүһарибә әлејһинә е'тираз ифадә едилмишдир. 20—30-чу илләрдә Е. модернизмә мејл көстәрсә дә, онун естетик принсипләрини тамамилә гәбул етмәмиш, мүтәрәгги мәзмунлу ше'рләр јазмышдыр [«Кәдәр пајтахты» (1926), «Поезијанын мәһәббәти» (1929), «Гызылкүл һамы үчүндүр» (1934) вә с. китаблары]. Икинчи дүнја мүһарибәси илләриндә *Мүгавимәт һәрәкаты* әдәбијјатында фәал иштирак етмишдир: «1942-чи илин поезијасы вә һәгигәти» (1942), «Шаирләрин шәрәфи» (1943), «Јашамаға лајиг оланлар» (1944) мәчмуәләри. Мүһарибәдән сонра Е. сүлһ вә демократија уғрунда мүбаризә апармыш, габагчыл мәдәнијјәт хадими кими шөһрәт газанмышдыр. Һәлә 30-чу илләрдән јарадычылығында нәзәрә чарпан реализм бу дөврдә даһа да инкишаф етмишдир. Е.-ын поезијасы үмумбәшәри, һуманист маһијјәтә маликдир. Ше'рләри лакониклији, аһәнкдарлығы, форма сәрбәстлији вә рәнкарәнклији илә фәргләнир. 2 дәфә Совет Иттифагында олмушдур (1950, 1952). Бир сыра ше'ри Азәрб. дилинә тәрчүмә едилмишдир.

Ә с ә р л ә р и: Ше'рләр, «Азәрбајчан», 1966, № 2; Ше'рләр, јенә орада, 1968, № 12; Стихи, М., 1971; Стихи, в кн.: Западноевропейская поэзия XX века, М., 1977.

Әд.: В е л и к о в с к и й С. И., К горизонту всех людей. Путь П. Элюара, М., 1968; К р и в у ш и н а Е. С., Поэзия Поля Элюара, М., 1972.

ЕЛУ́ВИУМ (лат. eluere—јумаг)—әмәлә кәлдикләри јердә (көклү сүхурлар үзәриндә) галан ашынма мәһсуллары. Бунлар тәдричән көклү сүхурлара кечир. Е. тәбәгә әмәлә кәтирмир, мүхтәлиф өлчүлү гырынты дәнәләриндән ибарәт олур. Е. үфүги вә ја азмејлли сәтһләрдә јығылараг ашынма габығы әмәлә кәтирир.

ЕЛ-ФЕРРО́Л, Ел-Феррол-дел-Каудилјо (El Ferrol, El Ferrol del Caudillo)—Испанијанын шм.-г.-индә, Ла-Корунја әјаләтиндә (Галисија вил.) шәһәр вә порт. Әһ. 87,7 мин (1970). Кәмигајырма, машынгајырма, кимја, ағач е'малы, балыг консерви сәнајеси, ири арсенал вар. Атлантик океанында һәрбидәниз базасы (16 әсрдән) кими дә истифадә олунур.

ЕЛХАН, и л х а н—*Елханиләр дөвләти* һөкмдарларынын титулу. Е. титулуну илк дәфә бөјүк монгол ханы Хубилај *Елханиләр сүлаләсинин* баниси Һүлакү хана [1256—65] вермишди.

ЕЛХА́НИЛӘР, И л х а н и л ә р—*Елханиләр дөвләти* һөкмдарлары сүлаләси [1256—1357]. Елми әдәбијјатда баниси *Һүлакү ханын* ады илә Һүлакүләр дә адландырылыр. Көркәмли нүмајәндәләри: Һүлакү хан, Абага хан, Аргун хан, Газан хан, Әбу Сәид Баһадур хан. Һөкмдарлары: Һүлакү хан [1256—65], Абага хан [1265—82], Әһмәд Тәкудар [1282—84], Аргун хан [1284—91], Кејхату хан [1291—95], Бајду хан [1295], Газан хан [1295—1304], Мәһәммәд Худабәндә Өлчајту [1304—16], Әбу Сәид Баһадур хан [1316—35], Арпа хан [1335—36], Муса хан [1336], Мәһәммәд хан [1336—38], Тоға Тејмур [1337—39], Сатибәј хатун [1339—40], Чаһан Тејмур [1339—40], Сүлејман хан [1340—44], Әнуширәван [1344—55], Һәсән хан [1356—57].

Е. Аббасиләр хилафәтинә сон гојмуш, Гызыл Орда дөвләти, Чағатај улусу вә Мисир мәмлүкләри илә мүһарибәләр апармышлар. Азәрб.-а јијәләнмәк үстүндә Гызыл Орда илә, әсасән, Азәрб. әразисиндә апарылан мүһарибәләр өлкәнин игтисади вә мәдәни һәјатына ағыр тә'сир көстәрирди. Мүһарибәләр вә дахили чәкишмәләр нәтичәсиндә игтисади һәјат хејли зәифләсә дә, сонралар (хүсусилә Газан хан дөврүндә) сәнәткарлыг, тичарәт, елм вә инчәсәнәт нисбәтән инкишаф етмишди. Дахили чәкишмәләр, һакимијјәт уғрунда Чәлаириләр, Чобаниләр вә б.-ларынын мүбаризәси Е. сүлаләсинә сон гојду.

Әд.: Л е н-П у л ь С т е н л и, Мусульманские династии. Хронологические и генеалогические таблицы с историческими введениями, с прим. и дополнениями В. В. Бартольда, СПБ, 1899; Б о с в о р т К. Э., Мусульманские династии, М., 1971; П и р и е в В. З., Генеалогическая таблица Хулагуидов, ДАН Азерб.ССР, 1977, т. 33, № 2; бах һәмчинин *Елханиләр дөвләти* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ЕЛХАНИЛӘР ДӨВЛӘТИ, И л х а н и л ә р д ө в л ә т и [1256—1357]—Јахын вә Орта Шәргдә феодал дөвләти. Әсасы монгол ханы Чинкизин нәвәси Һүлакү хан [1256—65] тәрәфиндән гојулдуғундан, чох вахт Һүлакүләр дөвләти дә адланыр. Азәрб., Иран, Ермәнистан, Күрчүстан, Кичик Асија (Гызыл Ирмаг чајынадәк), Күрдүстан, Ираг-и Әрәб, Әфганыстан вә Түркмәнистанын чох һиссәсини вә с. әразиләри әһатә едирди. Трапезунд императорлуғу, Конја султанлығы, Киликија (ермәни) чарлығы вә с. Е.д.-нин вассалы иди. Елхани һөкмдарлары Чағатај улусу, Гызыл Орда вә Мисир султанлығы илә мүһарибәләр апармышлар. Лакин, Рома папасы, Кенуја, Франса вә Инкилтәрә краллары илә иттифаг бағласалар да, Суријаны әлә кечирмәк үчүн Мисир мәмлүкләри илә апардыглары мүһарибәләр нәтичәсиз галмышды. Пајтахты мүхтәлиф вахтларда Марага, Тәбриз, Султанијјә олмушдур. Әсас шәһәрләри: Тәбриз, Бағдад, Султанијјә, Исфаһан, Мосул, Шираз, Әрдәбил, Хој, Сәлмас, Урмија, Марага, Нахчыван, Кәнчә, Әхлат, Әрзинчан, Амид, Мардин, Реј, Зәнчан, Куфә, Гәзвин, Кашан, Һәмәдан, Јәзд, Һерат вә с. Башлыча тәсәррүфат саһәләри әкинчилик, малдарлыг, ипәкчилик, бағчылыг иди.

Е.д.-нин тәркибинә дахил олан өлкәләрин игтисадијјаты монгол истилалары заманы мүһарибәләр вә хүсусилә илк Елханиләрин амансыз верки сијасәти нәтичәсиндә тәнәззүлә уғрады. Ағыр верки вә мүкәлләфијјәтләр нәтичәсиндә кәндлиләр мәһсулун 4/5, һәтта даһа чох һиссәсини дөвләтә вә феодаллара вермәјә мәчбур идиләр. Феодал истисмары үсјанлара вә кәндлиләрин тәһким олдуглары торпаглардан күтләви сурәтдә гачмаларына сәбәб олурду. *Тамға* верки системи шәһәр игтисадијјатынын әсасыны сарсытды. Мәнбәләрин мә'луматына көрә, Е.д.-нин бә'зи вилајәтләриндә әкин саһәләринин 9/10 һиссәси истифадәсиз галмыш, һәр он евдән анчаг бириндә адам јашајырды. Бир чох шәһәр харабалыға чеврилмишди. Ағыр игтисади вәзијјәт *Газан ханы* дахили сијасәти дәјишмәјә вадар етди. О, вәзири *Рәшид әд-динин* иштиракы илә бир чох ислаһат (бах *Газан хан ислаһатлары*) кечирди; веркиләрин һәчми дәгиг мүәјјәнләшдирилди, гејри-гануни веркиләр ләғв едилди. Тамғанын һәчми азалдылды, бә'зи шәһәрләрдә исә тамамилә ләғв едилди. Саһибсиз торпаглар бечәрилмәк шәрти илә мүәјјән күзәштләрлә истифадәјә верилди. Кениш сүн'и суварма ишләри апарылды; ваһид өлчү вә чәки системи тәтбиг едилди. Бу ислаһатлар Е.д.-нин тәсәррүфатынын нисбәтән чанланмасына сәбәб олду. Дөвләтин әсас кәлири к.т., сәнәткарлыг вә тичарәтдән әлдә едилирди. Е.д.-нин тәркибинә дахил олан бир сыра вилајәтләрин әлверишли тәбии шәраити әкинчилик, бағчылыг, үзүмчүлүк, тәрәвәзчилик вә бостанчылығын инкишафына имкан јарадырды. Сүн'и суварма системиндән кениш истифадә олунурду (Һәмдуллаһ Гәзвининин јаздығына көрә тәкчә Тәбриздә 900 кәһриз вар иди). Азәрб., Ермәнистан вә с. вилајәтләрин кениш отлаглары, јајлаг вә

гышлаглары малдарлығын инкишафына шәраит јарадырды. Көчәри характер дашыјан малдарлыг тәсәррүфаты, әсасән, монгол вә түркдилли тајфа ә'јанларынын әлиндә чәмләнмишди.

Шәһәрләрдә, хүсусилә Тәбриздә, мүхтәлиф сәнәткарлыг е'малатханалары (к а р х а н а л а р) мөвчуд иди. Бөјүк шәһәрләрдә ајры-ајры сәнәтләр үзрә хүсуси мәһәлләләр (мискәрләр, зәркәрләр, зиреһгајыранлар, бәззазлар, дәмирчиләр, дәрзиләр, харратлар, ипәкчиләр, тохучулар вә с.) салынмышды. Азәрб.-да тохучулуг, ипәкчилик, халчачылыг вә с. кениш јајылмышды. Орта Асија, Чин вә Һиндистаны Аралыг дәнизи вә Гара дәниз саһилләриндәки тичарәт мәркәзләри илә бирләшдирән транзит-тичарәт јоллары Е.д.-нин әразисиндән кечирди. Азәрб. карван јолларынын кәсишдији јердә иди. Тичарәт карванларындан чохлу көмрүк (тамға, бач вә с.) алынырды. Харичи өлкә (хүсусилә Венесија вә Кенуја) тачирләри Е.д. илә тичарәтдә бөјүк рол ојнајырдылар. Азәрб.-да, Киланда вә с. вилајәтләрдә истеһсал олунан ипәк, әдвијјат, даш-гаш (фирузә, јагут), һабелә мејвә гурусу, нефт, дуз, памбыг вә с. харичә дә көндәрилирди. Тәбриздә вә с. шәһәрләрдә харичи өлкәләрдә һазырланан бүтүн әмтәә нөвләринә раст кәлмәк мүмкүн иди.

Дөвләтин дахили вә харичи сијасәтиндә көчәри монгол вә түркдилли тајфа ә'јанлары, малијјә апаратында исә әсасән Иран мә'мурлары мүһүм рол ојнајырдылар. Е.д.-нин гурулушу һәрби-феодал мүтләгијјәт үсули-идарәсиндән ибарәт иди. Дөвләтин башында елхан дурур, һәрби гүввәләрә баш әмир (әмир әл-үмәра), диван ишләринә вәзир (саһиб диван), дини мәсәләләрә газы башчылыг едирди. Дөвләтин әразиси вилајәтләрә бөлүнмүшдү. Һакимләр тәрәфиндән идарә олунан һәр бир вилајәтдә мәркәзи органлара мүвафиг олараг һәрби, диван, дини вә с. органлар мөвчуд иди. Елхани һөкмдарлары Чинкиз ханын јасасына (г а н у н у н а) әсасән гурултајда сечилир, сонра исә али монгол ханы тәрәфиндән тәсдиг едилирди. Бу һал сонралар формал характер дашымаға башлады; 14 әсрин 1-чи јарысындан исә тамамилә әһәмијјәтини итирди. Баш әмир дөвләтин дөрд јүксәк рүтбәли әмирләри арасындан сечилирди. Галан 3 сәркәрдә исә гол әмирләри адланырды. Гошун он мин (т ү м ә н), мин, јүз вә он нәфәрлик һиссәләрә бөлүнүрдү. Ордуда түмән әмири, минбашы, јүзбашы, онбашы, *букавул*, јасавул вә б. фәалијјәт көстәрирдиләр. Һәрбчиләрә *игта* верилирди. Малијјә системиндә 7 чүр һесабат дәфтәри ишләнирди. Диван ишләриндә саһиб диван, биткичи, пәрванәчи, мустауфи, тамғачы, хәзинәдар, мүшриф, назир вә б. әсас рол ојнајырды. Дөвләтин дахили интизамы тутгавул (ж а н д а р м) тәшкилаты тәрәфиндән горунурду. Дөвләт апаратындакы сајсыз-һесабсыз мә'мурлар һәр васитә илә зәһмәткеш күтләләри истисмар едирди.

Е.д.-нин јаранмасы Һүлакү ханын ады илә бағлыдыр. 1254 илдә гардашы монгол ханы Менгунун көстәришинә әсасән, Өн Асијаја јүрүш едән Һүлакү хан гыса мүддәтдә Шимали Иранда Исмаилиләрин һөкмранлығына (1256) вә Аббасиләр хилафәтинә (1258) сон гојдугдан сонра Һәләб, Димәшг, Ирбил вә с. шәһәрләри тутду. Һүлакү ханын әлинә чохлу сәрвәт кечди. Бу һүчумлар заманы елм, мәдәнијјәт вә тичарәт мәркәзи олан бир чох шәһәр дағыдылды. Әһали гәсбкарлара гаршы чидди мүгавимәт көстәрди. Монголлар бөјүк чәтинликлә халгын мүгавимәтини гырдылар; чохлу (хүсусилә шәһәр сәнәткарлары) әсир алынды. Һүлакү ханын јүрүшүндән сонра Азәрб.-да көчәри феодалларын һөкмранлығы күчләнди. Чоғрафи вә стратежи чәһәтдән әлверишли мөвгедә олан Азәрб. Е.д.-нин сијаси вә инзибати мәркәзинә чеврилди. Елханиләрин игамәткаһы Марағада иди.

Һүлакү хан Е. д.-ни јаратдыгдан сонра, көчәри задәканлара архаланараг дөвләтин мүһүм вәзифәләрини шаһзадәләр вә ә'јанлар арасында бөлдү. Монгол ә'јанлары дөвләти вәзифәләрини јеринә јетирәркән илк нөвбәдә шәхси варидатларынын артырылмасына чалышырдылар. Халг күтләләринин амансыз истисмары тезликлә көчәри монгол задәканларынын һәддән артыг варланмасына, игтисади вә һәрби гүдрәтләринин артмасына сәбәб олду. Һүлакү ханын, гисмән дә Абага ханын [1265—82] һакимијјәтинин илк дөврләриндә Е.д. игтисади, һәрби, сијаси вә инзибати чәһәтдән мөһкәм олдуғундан, көчәри феодаллар мәркәзи һакимијјәтә гаршы чыхмаға чәһд етмирдиләр. Абага ханын өлүмүндән сонра көчәри феодаллар арасындакы зиддијјәтләр кәскинләшди. Әһмәд Тәкударын дөврүндә [1282—84] шаһзадәләр арасында һакимијјәт уғрунда мүбаризә башланды. Феодал ара мүһарибәләриндә Е.д.-нин һәрби гүввәләринә башчылыг едән баш әмирләр вә һәрбчи феодаллар әсас рол ојнајырдылар. Мүхтәлиф феодал групларына архаланан Аргун хан [1284—91], Кејхату хан [1291—95] вә Бајду ханын [1295] дөврүндә дөвләтин дахили вәзијјәти даһа да кәркинләшди. Газан ханын дөврүндә [1295—1304] тәсәррүфатын бәрпасы, өлкәнин үмуми вәзијјәтинин нисбәтән низама салынмасы мәгсәдилә кечирилән ислаһатлар дөвләтин тәнәззүл просесини нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә кечикдирди. Газан ханын вә монгол ә'јанларынын күтләви сурәтдә ислам динини гәбул етмәләри онларын отураг феодаллара вә мүсәлман руһаниләринә јахынлашмаларына имкан верди. Газан ханын ислаһатлары онун һакимијјәтини мөһкәмләтдисә дә, көчәри феодалларын бир чохунун мәнафејинә тохундуғундан мәркәзи һакимијјәтә гаршы чыхмаг чәһдләри олду (мәс., 1295/96 илдә Арран вә Хорасанда). 1297/98 илдә Азәрб.-ын шм.-ында Тајчу Оғулун, аз сонра исә Пир Јагубун башчылығы илә галхан иғтишашлар гыса мүддәтдә јатырылды. Беләликлә, Газан хан узун мүбаризәдән сонра мәркәзи һакимијјәтә гаршы чыхан көчәри феодалларын мүгавимәтини гыра билди. Газан ханын вәсијјәтинә әсасән, һакимијјәтә кечән гардашы Мәһәммәд Өлчајту [1304—16] онун сијасәтини давам етдирирди. О, Газан ханын бүтүн ганунларынын гүввәдә галдығы барәдә јарлыг верди. Әмир әл-үмәра вәзифәсинә Гутлугшаһ, онун өлүмүндән сонра исә Чобан тә'јин едилди. Мәһәммәд Өлчајту вассаллары үзәриндә һакимијјәтини мөһкәмләдә билди; Килан, Һерат вә с. әразиләр јенидән Е.д.-нә гатылды. Лакин Мәһәммәд Өлчајтунун вәфатындан сонра Е.д.-нин дахили вә харичи вәзијјәти кәскин сурәтдә дәјишди. Һакимијјәтә кечән 12 јашлы Әбу Сәидин [1316—35] һакимијјәтинин илк илләриндә бүтүн идарә ишләри баш әмир Чобанын әлиндә чәмләшди. Лакин, игтисади вә һәрби гүввәјә малик олан бә'зи феодаллар мәркәзи һакимијјәтә табе олмаг истәмир, вахташыры иғтишашлар төрәдир, мүстәгиллијә чәһд көстәрирдиләр. Өлкәнин гејри-сабит дахили вәзијјәти онун харичи сијасәтинә дә мәнфи тә'сир етди. 1318/19 илдә Хорасанда Чағатај шаһзадәси Јасавур Әбу Сәидә гаршы чыхды; Гызыл Орда ханы Өзбәк Азәрб. әразисини әлә кечирмәк мәгсәди илә шм.-дан. һүчума кечди вә Күр чајынадәк ирәлиләди. Мисир султаны да Елханиләрә гаршы мүһарибә е'лан етди. Ејни вахтда баш вермиш үчтәрәфли һәрби тәһлүкәнин гаршысынын алынмасында Чобан мүһүм рол ојнады. Елханиләрин һәрби гүввәләри сәфәрбәрлијә алынараг һәр үч истигамәтә көндәрилди. Гызыл Орда гошунлары Азәрб.-дан чыхарылды. Мисир султанынын һүчумунун гаршысы алынды; Хорасан гијамы јатырылды. Чобан дөвләтин идарәсини фактик олараг әлә кечирәрәк Әбу Сәиди тамамилә өзүндән асылы вәзијјәтә салды. Һакимијјәтин Чобанын әлиндә чәмләшмәси бә'зи феодалларын наразылығына сәбәб олду. 1319 илдә әмир Зејнурун тәшкил етдији гәсд ләғв едилди. Әмир Гурумишинин Күрчүстанда башлајан иғтишашы чәтинликлә јатырылды. 1320 илдә Күрчүстан әразисиндә әмир Әркинајын гијамы заманы Газан Оғлан, 1322 илдә исә Кичик Асијадакы үсјан заманы Чобанын оғлу Тејмурташ һөкмдар е'лан олунду. Чобан һәмин чыхышлары јатырды. Чобанын гәјјумлуғундан гуртармаға чалышан Әбу Сәид 1328 илдә наразы феодал групларынын тә'киди вә көмәји. илә Чобаны өлдүрдү вә Чобаниләри дөвләт идарәсиндән узаглашдырды. Әбу Сәид дөвләти нисбәтән мүстәгил идарә етмәјә башлады вә јени вәзифә бөлкүсү апарды. Бу тәдбирләр ајры-ајры феодал групларынын мүгавимәтинә сәбәб олурду. 1329 илдә Хорасанда Нарин Тоғајын башчылығы илә иғтишаш баш верди. 1334 илдә Султанијјәдә бир груп феодал мәркәзи һакимијјәтә гаршы чыхды. Әбу Сәид бу чыхышлары чәтинликлә јатыра билди. 1335 илдә јенидән Азәрб.-а һүчума кечән Гызыл Орда ханы Өзбәкә гаршы мүбаризә апармаг мәгсәди илә Гарабаға кәлән Әбу Сәид гәфләтән вәфат етди. Әбу Сәидин өлүмүндән сонра һакимијјәт уғрунда феодал груплары арасында мүбаризә ачыг шәкил алды. Өлкәдә баш верән гарышыглыгдан истифадә едән вәзир Гијасәддин Мәһәммәд Рәшиди бә'зи әмирләрин вә ә'јанларын разылығы илә Арпа ханы [1335—36] тахта чыхарды. Арпа хан Гызыл Орда гошунуну өлкәдән гова билди. Тезликлә Әбу Сәидин дајысы Әли Падшаһ Арпа ханын һакимијјәтә ирси кечмәдијини бәһанә едәрәк она гаршы чыхды вә ону мәғлубијјәтә уғрадараг Учанда Һүлакү ханын нәслиндән Мусаны [1336] һөкмдар е'лан етди. Чәми бир нечә ајдан сонра Чәлаири Шејх Һәсән Илкани (Бозорг) Әли Падшаһы вә Муса ханы мәғлуб едәрәк Мәһәммәд

ханы [1336—38] тахта чыхарды. Хорасанда исә јерли әмирләр Тоға Тејмуру хан е'лан етдиләр (1337). Беләликлә, Е.д. идә икиһакимијјәтлик јаранды. 1338 илдә Чобани Шејх Һәсән (Кичик) Чәлаири Шејх Һәсәнә гаршы чыхараг ону мәғлуб етди вә Мәһәммәд Өлчајтунун гызы Сатибәј хатуну һөкмдар [1339—40] е'лан етди. Ири феодаллар арасында һакимијјәт уғрунда кедән мүһарибәләр мүхтәлиф вилајәтләрин әлдән-әлә кечмәсинә сәбәб олду. 1339—40 илләрдә Е.д.-нин әразиси мүхтәлиф феодал групларынын мүбаризәси нәтичәсиндә парчаланды. Азәрб. вә гоншу вилајәтләр Сатибәј хатунун, Ираг-и Әрәб Чәлаири Шејх Һәсәнин, Хорасан Тоға Тејмурун, Рум Әмир Әртинајын, Мосул вә Дијарбәкр Ибраһим шаһ бин Сәнитәнин, Шираз, Исфаһан вә Фарс әјаләтләри султан Әбу Исһагын, Јәзд вә Кирман вил.-ләри Мәһәммәд шаһ бин Музәффәрин әлинә кечди. Чәлаири Шејх Һәсән 1340 илдә Чаһан Тејмуру [1339—40] һакимијјәтдән кәнар едиб мүстәгил Чәлаириләр дөвләтинин әсасыны гојду. Чобани Шејх Һәсән исә Сатибәј хатуну Сүлејман хан [1340—44] илә әвәз етди. Е.д.-нин әразисиндә тәшкил олунмуш дөвләтләр арасында мүбаризә кәсилмирди. 1340—41 илләрдә Чәлаири Шејх Һәсән Азәрб.-а ики дәфә јүрүш етсә дә, мүвәффәгијјәт газана билмәди. 1343 илдә Шејх Һәсән Чобани өлдүрүлдүкдән сонра Азәрб.-да дахили вәзијјәт даһа да кәркинләшди. Сүлејман хан феодал өзбашыналығына гаршы мүбаризә апармаг игтидарында олмадығындан Чобаниләрдән Мәлик Әшрәфи вә Јағы Басдыны Тәбризә дә'вәт етди. 1344 илин јазында Чобаниләрә гаршы Тәбриздә үсјан баш верди. Лакин тезликлә Тәбриз үсјаны амансызлыгла јатырылды. Шәһәрә дахил олан Әшрәф, Елхани шаһзадәси Әнуширәваны [1344—55] һөкмдар е'лан етди. Әнуширәван формал олараг һөкмдар сајылса да, әслиндә дөвләти Әшрәф идарә едирди. Гәддар вә залым бир шәхс олан Әшрәф мүхтәлиф васитәләрлә ајры-ајры шәхсләрин әмлакыны мүсадирә едир, халгын амансызчасына истисмары һесабына сәрвәтини артырмаға чалышырды. Е.д.-нин дахили вәзијјәти кетдикчә кәркинләширди. 1356 илдә Мәлик Әшрәф Әнуширәваны Һәсән хан [1356—57] илә әвәз етди. Онун төрәтдији фәлакәтләр әһалинин бүтүн тәбәгәләри арасында наразылыға сәбәб олду. Әһали күтләви сурәтдә вәтәни тәрк едиб башга өлкәләрә гачырды. Гази Мәһиәддин *Бәрдәи* илә Гызыл Орда дөвләтинә кедән Азәрб. феодаллары Чаны бәји Әшрәфлә мүбаризәјә тәһрик едә билдиләр. Чаны бәј вә онун мүттәфиги Ширваншаһ Кавусун гошунлары 1357 илдә һеч бир манеәјә раст кәлмәјәрәк Тәбризә дахил олду. Мәлик Әшрәф тутулараг Тәбриздә өлдүрүлдү. Әшрәф Әнуширәванын вә Һәсән ханын ады илә дөвләти идарә едирди. Онун өлүмү илә Е.д. 1357 илдә там сүгут етди. Азәрб. мүвәггәти олараг Гызыл Орда дөвләтинин тәркибинә дахил олду.

Монгол һүчумлары ишғал олунмуш әразиләрин тәсәррүфат һәјатына, елм вә мәдәнијјәтинә ағыр зәрбә вурмуш олса да, бир гәдәрдән сонра өлкәдә мүәјјән чанланма баш верди. 1259 илдә дөврүнүн көркәмли алими Мәһәммәд Нәсирәддин Тусинин башчылығы илә Марағa рәсәдханасы ачылды. 14 әсрин әввәлләриндә Тәбриздә *«Дар үш-шәфа»* јарадылды. Елмин мүхтәлиф саһәләри инкишаф етди. Ријазијјатчы Үбејд Тәбризи, философ Маһмуд Шәбүстәри, мусигишүнас Сәфиәддин Урмәви, шаирләрдән Әвһәди Марағаји, Зүлфүгар Ширвани, Иззәддин Һәсәноғлу вә б. Елханиләр дөврүндә јазыб јаратмышлар. Рәшид әд-дин, Вәссаф, Кашани, Һәмдуллаһ Гәзвини вә б.-нын фарсдилли тарихшүнаслығын инкишафында мүһүм хидмәтләри олду. Елханиләр дөврүндә Султанијјә вә Маһмудабад (Муғанда) ш.-ләри, Тәбриздә Шәнб-и Ғазан, Рәб-и Рәшиди вә с. мәһәлләләр салынды. Шәһәрләрдә мәсчид, мәдрәсә, ханакаһ вә с. биналар тикилди.

Әд.: Азәрбајчан тарихи, ч. 1, Б., 1961; Ш ә р и ф л и М. Х., XIII—XIV әсрләрдә Азәрбајчанда тичарәт вә тичарәт јоллары, ССРИ ЕА Азәрб. филиалынын Хәбәрләри, 1944, № 2; П и р и ј е в В. З., Азәрбајчан Һулакуләр дөвләтинин тәнәззүлү дөврүндә (1316—1360-чы илләр), Б., 1978; А л и-з а д е А. А., Борьба Золотой Орды и государства Хулагидов за Азербайджан, Изв. АН Азерб.ССР, 1946, № 5, 7; ј е н ә о н у н, Из истории государства Ширваншахов в XIII—XIV вв., Изв.АН Азерб.ССР, 1949, № 8; ј е н ә о н у н, К вопросу о положении крестьян в Азербайджане в X—XIV вв., Труды Института истории и философии АН Азерб. ССР, т. 3, 1953; ј е н ә о н у н, Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Б., 1956; История Ирана с древнейших времен до конца XVIII в., Л., 1958; П е т р у ш е в с к и й И. П., Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV вв., М.—Л., 1960; ј е н ә о н у н, Иран и Азербайджан под властью хулагидов (1256—1353), в сб.: Татаро-монголы в Азии и Европе, М., 1970; Б а р т о л ь д В. В., Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира. Соч., т. 2, ч. 1, М., 1963; ј е н ә о н у н, Персидская надпись на стене Анийской мечети Мануче, јенә орада, т. 4, М., 1966; H o w o r t h H; History of the mongols of Persia, part 3, London, 1888; S p u l e r B., Die Mongolen in Jran, 3 ed, Berlin, 1968;

عباسی اقبال. تاریخ مفصل ایران' جلد بول. تهران
فضل اله رشید الدین. جامع التواریخ.
جلد سوم. متن عامی وانتقادی فارسی بسعی
واهتمام عبد الکریم علی اوغلی علی زاده. باکو

ЕЛЧИ—*дипломатик рүтбәләрдән* бири (сәфир рүтбәсиндән ашағы рүтбә). Е., бир гајда олараг, *миссијаја* башчылыг едир.

ЕЛЧИ—евләнмәк мәгсәди илә оғлан евинин гыз евинә көндәрдији нүмајәндә. Адәтән, оғланын јахын гоһумларындан (әми, дајы, бөјүк гардаш, әми арвады, јахуд дајы арвады) вә бир нәфәр ағсаггалдан ибарәт олур. Гыз евиндә Е.-ләрә ширин чај верилмәси сон разылыг әламәти һесаб олунур.

ЕЛЧИ ЈОЛУ—Месопотамија вә Ирандан башлајыб Гара дәниз саһилләринә гәдәр узанан, Азәрб. әразисиндә Һәфтәран вадиси вә Көндәләндағын ч.-ндан кечән јол. Азәрб.-ын бир чох јашајыш јерини башга өлкәләрлә бирләшдирирди. Еһтимал ки, һәмин јолдан бир чох өлкәнин нүмајәндәләри (е л ч и л ә р и) кечдији үчүн белә адланмышдыр. *Бәзиркән* јолу да дејилир. Гәбәлә ш.-нин харабалыглары Е.ј. үзәриндәдир. Албанлар антик дөвр вә орта әсрләрдә бир чох өлкә илә бу јолла игтисади, сијаси вә мәдәни әлагә сахламышлар. Е.ј. боју гәдим јашајыш мәскәнләри вә гәбиристанлардан тапылмыш кәтирилмә әшјалар да бу әлагәләри сүбут едир; гәдим көрпүләр, көзәтчи мәнтәгәләри вә с. тикилиләрин галыглары галыр.

ЕЛЧИН (Елчин Илјас оғлу Ә ф ә н д и ј е в; 13.5.1943, Бакы)—Азәрб. совет јазычысы, тәнгидчи. 1965 илдән Сов.ИКП үзвү. Филолокија елмләри намизәди (1970). Азәрб. Јазычылар Иттифагынын катиби (1976 илдән). Мүасирләримизин һәјатына, мә'нәви-әхлаги проблемләрә һәср едилмиш һекајә мәчмуәләринин вә повестләрин («Мин кечәдән бири», 1966; «Ачыг пәнчәрә», 1968; «SoS», 1969; «Күмүшү, нарынчы», 1973; «Бу дүнјада гатарлар кедәр», 1974; «Долча», 1978 вә с.), ссенариләрин, әдәби-тәнгиди мәгаләләрин мүәллифидир. «Дружба народов» (1973), «Смена» (1977) журналларынын мүкафатыны алмышдыр. Әсәрләри ССРИ халглары дилләринә вә бә'зи харичи дилләрә тәрчүмә едилмишдир.

Әсәрләри: Бир көрүшүн тарихчәси, Б., 1977; Серебристый фургон, М., 1978.

Е'МАЛЕДИЧИ СӘНАЈЕ—сәнаје вә к.т. хаммалынын е'малы вә јенидән е'малы илә мәшғул олан истеһсал саһәси. *Һасилат сәнајесиндән* фәргли олараг (бу сәнаједә әмәк предмети тәбиәтин өзүндәдир) Е.с. дә әмәк мәһсулу олан предметләрдән истифадә олунур. Е.с.-јә гара вә әлван металлар, кимја вә нефт кимјасы мәһсуллары, машын вә аваданлыг, ағач е'малы вә селлүлоз-кағыз сәнајеси мә'мулатлары, семент вә дикәр тикинти материаллары, јүнкүл вә јејинти сәнајеси мәһсуллары истеһсал едән мүәссисәләр, һәмчинин сәнаје мә'мулатларынын тә'мири мүәссисәләри вә с. аиддир. Е.с. кениш тәкрар истеһсал базасыдыр, ичтимаи әмәјин мәһсулдарлығынын јүксәлдилмәсинин әсасыдыр. Е.с.-нин бүтүн сәнаје мәһсулундакы һиссәси өлкәнин сәнаје чәһәтдән инкишаф дәрәчәсинин, онун сәнајесинин саһә структурунун мүтәрәггилијини әкс етдирир 1978 илдә Е.с.-нин әсас саһәләри олан машынгајырма вә метал е'малы сәнајеси 1940 илдәкинә нисбәтән 64 дәфә (Азәрб.ССР-дә 47 дәфә), кимја вә нефт кимјасы сәнајеси 54 дәфә (Азәрб.ССР-дә 252 дәфә), гара металлуркија 13 дәфә (Азәрб.ССР-дә гара вә әлван металлуркија 2094 дәфә) артмышдыр. Е.с. дикәр социалист өлкәләриндә дә јүксәк сәвијјәјә чатмышдыр. Капиталист өлкәләриндән АБШ, Јапонија, АФР, Б. Британија, Франса, Италија вә Канаданын даһа чох инкишаф етмиш Е.с.-си вар. Бах *Сәнаје*.

ЕМА́Н (лат. emano—ахырам, јајылырам)—радиоактив маддәләрин консентрасијасынын системдәнкәнар ваһиди 1Е.=10 *күри/л*. Чох аз ишләдилир.

ЕМАНА́СИЈА (лат. emanatio—ахма)—*радонун* көһнәлмиш ады. Кимјәви ишарәси Em-дир. Елемент газ һалындадыр. Үч тәбии радиоактив изотопу вар. Онун тәбии изотопларына, һабелә тәркибиндә радиоактив елемент олан бәрк чисимләрин өзләриндән ајырдығы радиоактив хассәли газлара да чох вахт Е. дејилир.

ЕМАНА́СИЈА ПЛАНАЛМАСЫ—фајдалы газынты ахтарышында радиометрик кәшфијјат методу; торпагдакы һаванын тәркибиндә радон вә ториумун мигдарына әсасланыр. Радиоак-

тив елементләрин, әсасән, уран, ториум вә онларын парчаланма мәһсулларынын ахтарышында α, β вә γ шүаланмаја әсасланан дикәр методларла јанашы тәтбиг едилир. Е.п.-нда 0,5—10 *м*-лик гујудан торпагдакы һава хүсуси әл насосу васитәсилә өлчү чиһазынын камерасына јығылыр. Еманасија камерадакы һаваны ионлашдырыр вә нәтичәдә һаванын електриккечиричилик хүсусијјәтләрини артырыр. Һаванын електриккечиричилијинә әсасән ондакы еманасијанын гатылығы тә'јин едилир. Торпагдакы һавада мүәјјән еманасијанын олмасы јер алтында бу еманасијаја ујғун радиоактив елементли јатағын олдуғуну көстәрир.

ЕМАНО́МЕТР (*еманасија*+...*метр*)——чөл еманасија планалмасы заманы торпагдакы һавада радон изотопларыны тә'јин етмәк, онларын консентрасијаларыны вә һәмчинин тоз нүмунәләринин активлијини өлчмәк үчүн ишләдилән кеофизики чиһаз.

ЕМАНУЕ́Л Николај Маркович (д. 1.10.1915, Курск вил., Тим ш.)—совет кимјачысы (физики кимја), ССРИ ЕА акад. (1966; м. үзв. 1958), Ленин мүкафаты лауреаты (1958), ССРИ ЕА Рәјасәт һеј'әтинин үзвү (1975), үмуми вә техники кимја бөлмәсинин академик-катиби. Бир нечә харичи өлкәнин ЕА-нын үзвүдүр. 1948 илдән Сов.ИКП үзвү. Әсас тәдгигаты кимјәви кинетика вә онун әмәли тәтбиги, газ реаксијаларынын механизми, полимерләрин сабитләшдирилмәси мәсәләләри, маје карбоһидрокенләри оксидләшдирмәклә мүһүм мәһсуллар алынмасы саһәсиндәдир. Организмдә патоложи просесләрин кедишиндә (о чүмләдән јаман шиш әмәлә кәлмәсиндә) сәрбәст радикалларын ролуна, керонтолокија проблемләринә вә психотроп препаратларын фармаколокијасына аид дә кениш тәдгигат апарыр. Е. Совет Кимјачылары Милли Комитәсинин сәдри, «Успехи химии» журналынын баш редактору, АБШ-да нәшр едилән бејнәлхалг «International Journal of Chemical Kinetics» (1968 илдән) вә «Journal of Polimer Science» (1974 илдән) журналларынын редаксија һеј'әтинин үзвүдүр. Ленин ордени, 3 башга орден, А. Н. Бах ад. мүкафат вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Роль среды в радикально-цепных реакциях окисления органических соединений (совм. с Г. Е. Заиковым и З. К. Майзус), М., 1973; Курс химической кинетики (совм. с Д. Г. Кнорре), 3 изд., М., 1974.

Әд.: Николай Маркович Эмануэль, М., 1976 (Серия «Биобиблиография ученых СССР»).

Е́МБА—Газах. ССР Актүбинск вә Гурјев вил.-ләриндә чај. Уз. 712 *км*, һөвзәсинин саһ. 45,7 мин *км*². Мугочар д-рынын г. јамачларындан башланыр. Хәзәрјаны овалыгла ахыр. Хәзәр дәнизинә төкүлүр. Јајда сују азалыр вә дәнизә чатмыр. Ашағы ахынында сујун бол вахты бир-бири илә голларла бирләшән көлләр әмәлә кәтирир. Нојабрдан март—апрелләдәк донмуш олур. Мүһүм голу Темирдир. Суварма да истифадә олунур. Е. һөвзәсиндә нефт чыхарылыр.

ЕМБА́РГО (исп. embargo—гадағанетмә)—бејнәлхалг һүгуг термини. Әввәлләр дөвләт һакимијјәтинин өз өлкәсинин портундан истәр өзүнүн, истәрсә дә дикәр өлкәнин кәмисинин чыхмасыны гадаған етмәси мә'насында ишләдилирди; инди өлкәјә мал вә ја валјута кәтирилмәсинин, јахуд өлкәдән апарылмасынын гадаған олунмасы мә'насында ишләнилир. Е. мүһарибә вә динч дөврдә тәтбиг олуна биләр. Мүһарибә дөврүндә Е. әслиндә игтисади блокада формасында олур. Динч дөврдә Е. башга өлкәјә тә'сир тәдбири, игтисади вә малијјә тәзјиги васитәсидир. БМТ низамнамәси өз һәрәкәтләри илә бејнәлхалг тәһлүкәсизлијә горху јарадан дөвләтә гаршы коллектив чәза тәдбири кими Е.-дан истифадәни нәзәрдә тутур. Лакин Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра БМТ принсипләринә зидд олараг Е. ишғалчылыг мәгсәдләрилә тәтбиг олунурду; АБШ вә НАТО блокунун үзвү олан дикәр өлкәләрин ССРИ вә дикәр социализм өлкәләринә мал кәтирилмәсинә гаршы тәтбиг етдикләри Е. белә мәгсәд күдмүшдүр.

ЕМБЛЕ́М (лат. emblema, јун. emblēma—нишан, габарыг бәзәк)— мүәјјән анлајышы, јахуд идејаны (фикри) ифадә едән шәрти вә ја символик тәсвир. Мәс., ағ көјәрчин сүлһ Е.-дир. ССРИнин Е.-и—ораг вә чәкич совет адамларынын динч әмәјини, фәһлә вә кәндлиләрин сарсылмаз гардашлыг иттифагыны, Советләр өлкәсиндә бүтүн һакимијјәтин зәһмәткешләрә мәхсус олдуғуну билдирир. Бакынын Е.-и ләвһә үзәриндә үч символик алов шө'ләси вә ики дәниз далғасы тәсвириндән ибарәтдир.

ЕМБОЛАЈОН, Емболеј—Гафгаз Албанијасында јашајыш мәнтәгәси. Птолемејин «Чоғрафи тә'лимнамә» әсәриндә ады чәкилир. Алазан вә Албан чајлары арасында олдуғу көстәрилир. Јери мүәјјәнләшдирилмәмишдир.

Әд.: Ковалевский С. А., Лик Каспия, Б.—М., 1933; јенә онун, «Карта Птолемея» в свете исторической географии Прикаспия, Изв. Всесоюзного географического общества, в. 1, Л., 1953; Тревер К. В., Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, М.—Л., 1959.

ЕМБОЛИ́ЈА (јун. embolē—мүдахилә)—емболларын (тромб, пиј, һава, тохума һүчејрәси вә с.) ган вә ја лимфа чәрәјаны илә дамарлара дахил олмасы. Бә'зи патоложи һалларда емболлар дамарларын мәнфәзинә илишиб онун тыханмасына сәбәб олур. Е.-лар тәбиәтиндән вә мәншәјиндән асылы олараг мүхтәлиф олур: тромбемболија, јағ (пиј) Е.-сы, һава (газ) Е.-сы вә с. Тромбемболија Е.-нын ән чох тәсадүф олунан формасыдыр. Тромбемболијаны тромбдан гопан һиссәчикләр (ган лахтасы) вә тромб төрәдир. Јағ емболијасы сүмүкләрин сынмасы, сүмүк илијинин парчаланмасы вә гана јағ дамчысынын кечмәси, дәриалты пиј гатынын әзәләнмәси вә с. нәтичәсиндә әмәлә кәлир. Гана кечмиш јағ дамчылары ағчијәрин, бејнин, бөјрәјин вә с. капиллјарларында топланыб, һәмин һиссәдә ган тәчһизатынын позулмасына, органларын тохумаларынын некрозлашмасына сәбәб олур. Һава (газ) емболијасы—һаванын мүхтәлиф сәбәбләрдән (јараланма, чәрраһи әмәлијјат заманы вә с.) дамар диварынын тамлығынын позулмасы вә надир һалларда кессон хәстәлији илә әлагәдар баш верир. Емболлар лимфа вә ган дамарларында, бөјүк вә кичик ган дөвранында олур. Мүхтәлиф клиник әламәтләрлә тәзаһүр едир. Бөјүк ган дөвраны артеријаларынын Е.-сы әсасән, бағырсаг дамарларында вә әтраф артеријаларында мүшаһидә олунур. Чөз дамарларынын Е.-сында шиддәтли санчы, ганлы исһал, бағырсагларын анемик инфаркты нәтичәсиндә перитонит һаллары олур. Әтраф артеријаларын Е.-сы гәфләтән кәскин ағрыларла башлајыр. Әтрафлар ағарыр, сојујур, һиссијјатыны вә функсијасыны итирир. Артеријанын там тутулмасы нәтичәсиндә әтрафда гангрен башлајыр. Аорта бифуркасијасынын вә ағчијәр артеријасынын Е.-сы һәјат үчүн ән тәһлүкәлидир. Аорта бифуркасијасынын Е.-сы ашағы әтрафларда, ашағы гарын наһијәсиндә кәскин ағрыларла башлајыр, сидик ифразы чәтинләшир. Ағчијәр артеријасынын Е.-сында гәфләтән дөш гәфәсиндә кәскин ағры башлајыр, боғулма, көјәрмә вә һушунуитирмә әламәтләри мүшаһидә олунур. Әкәр, ағчијәр артеријасынын әсас шахәси емболла тутуларса, хәстә 5—15 *дәг.* әрзиндә өлә биләр. Әсас артеријанын бир шахәсинин Е.-сы исә ағчијәрин инфаркты илә нәтичәләнир.

Е.-ны дамарларын спазмындан ајырмаг лазымдыр. Илк јардым: там сакитлик; һәкимин мәсләһәти илә ағрыны арадан көтүрмәк үчүн ағрыкәсичи маддәләр вермәк вә с. Мүаличәси консерватив вә чәрраһи үсулладыр.

Әд.: Гукасян А. Г., Внутренние болезни, М., 1972.

ЕМБРИОКЕНЕ́З (јун. embryon—рүшејм+gėnesis—мәншә, јаранма), ембрионал инкишаф, рүшејм инкишафы — чохһүчејрәли һејван вә битки организмләриндә фәрди инкишаф (онтокенез) дөврләриндән бири. Е. просеси јумурта вә ја рүшејм дахилиндә кедир.

ЕМБРИОЛО́КИЈА (јун. embryon—рүшејм + ...*локија*), һејван вә инсан ембриолокијасы — рүшејмин әмәлә кәлдији дөврдән, јумурта гојан һејванларда јумуртадан бала чыхана гәдәр, диридоған һејванларда исә бала доғулана гәдәр олан мүддәтдә ембрионун инкишафыны өјрәнән елм. Е. һәмчинин чинси һүчејрәләрин јетишмәсини, ана бәтниндә өз инкишафыны баша вурмајан орган вә ја органлар системинин постембрионал дөврдә бөјүмә, диференсиасија вә рекенерасијасыны, ембрионал инкишафын нормал кетмәсини, ејбәчәрлијин мејдана чыхмасыны, органларын, тохумаларын инкишафында нормал просесләрин позулмасыны вә јаман шишләрин төрәмә сәбәбләрини дә өјрәнир.

Е. һаггындакы илк тәсәввүр е.ә. 4 әсрдә Мисир, Јунаныстан, Һиндистан вә Чиндә јаранмышдыр.

Организмин инкишафы һаггында тәсәввүрләрин мејдана кәлмәси Һиппократ (е.ә. 4 әср) вә Аристотелин (е.ә. 384—322 ил) ады илә бағлыдыр. Инсанын вә тојуг јумуртасынын рүшејми үзәриндә мүшаһидә апармагла Һиппократ *преформизм* нәзәријјәсини ирәли сүрмүшдүр.

Инсанын, мәмәли һејванларын, гушларын, сүрүнәнләрин, балыгларын вә бә'зи онурғасыз һејван рүшејминин инкишафыны өјрәнән Аристотел Һиппократын әксинә олараг рүшејмдә дахили һиссәнин харичи һиссәјә, өн һиссәнин арха һиссәјә нисбәтән тез әмәлә кәлди-

јини сөјләмиш вә *епикенез* нәзәријјәсини ирәли сүрмүшдүр.

Сонракы дөврдә Е. зәиф инкишаф етмиш, јалныз 17 әсрдә У. Һарвеј, Р. Грааф, Ј. Сваммердам, А. Левенһук, М. Малпики вә б. алимләр мүхтәлиф һејванларын ембриоложи инкишафыны изләмишләр. Лакин онлар да өз мүшаһидәләриндә преформистләрин сәһв чәһәтләрини тәкрар етмишләр. Преформизм нәзәријјәсинә К. Ф. Волф (1759) чидди зәрбә ендирмишдир. Сонралар Л. Трелер, Х. И. Пандер вә К. М. Берин еркән рүшејм дөврүндә органларын үч рүшејм тәбәгәсиндән әмәлә кәлмәси нәзәријјәсини ирәли сүрмәси, еләчә дә К. М. Берин мәмәли һејван вә инсан јумурталығында јумурта һүчејрәсини кәшф етмәси преформизмә даһа бир зәрбә олду. К. М. Бер онурғалы һејванларын ембрионал инкишафыны мүгајисәли шәкилдә өјрәнмәклә мүхтәлиф синфә аид олан һејванларда рүшејмин охшарлығы нәзәријјәсини ирәли сүрмүш вә бунунла да мүасир Е.-нын әсасыны гојмушдур.

Тәкамүл вә мүгајисәли Е.-нын сонракы инкишафы А. О. Ковалевски, И. И. Мечников, А. Н. Севертсов, В. В. Заленски, В. М. Шимкевич, П. П. Иванов, Н. В. Бобрески, А. А. Каратнјева, Н. Ф. Кашшенко вә б.-нын ады илә бағлыдыр. 19 әсрин сону вә 20 әсрин әввәлләриндә експериментал Е. саһәсиндә кениш тәдгигатлар апарылмышдыр. Е.-нын инкишафында совет алимләриндән И. И. Шмалһаузенин, Б. С. Матвејевин, В. А. Докелин, А. В. Ивановун, А. Г. Гурвичин, Г. А. Шмидтин, С. Н. Боголјубскинин, А. П. Дыбанын, А. Н. Студискинин, И. А. Аршевскинин вә б.-нын бөјүк хидмәтләри олмушдур.

Мүасир Е. ситолокија, һистолокија, кенетика, физиолокија, биокимја кими елми саһәләрлә әлагәдар олуб, рекенерасија, трансплантасија, мүһитин дәјишдирилмәси, рүшејм һиссәсинин көчүрүлмәси вә с. методлар васитәсилә инкишаф етдирилир. Е.-нын әсас проблемләри мајаланма, һүчејрәнин бөлүнмәси, рүшејм тәбәгәләринин, еләчә дә орган вә системләрин әмәлә кәлмәси, инкишафын сонракы мәрһәләләриндә јашдан асылы олараг дәјишилмәләр, чинсијјәт елементләринин инкишафы, метаморфоз, гејри-чинси чохалма, рекенерасија, органларын көчүрүлмәси, инкишафын патоложи һаллары вә с.-дир. Ембрионун инкишафына мүхтәлиф амилләрин көстәрдији тә'сирин өјрәнилмәси дә Е.-нын әсас проблемләриндәндир. Е. елминин гаршысында дуран әсас вәзифә организмин инкишаф принсипләри вә ону идарә етмәк јолларыны өјрәнмәкдир. Е.-нын наилијјәтләри тибб вә һејвандарлыг тәчрүбәсиндә бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Белә ки, ембрионал инкишаф заманы организм садәчә олараг бөјүјүб инкишаф етмир, ејни заманда онун кәләчәк фәалијјәтинин әсасы гојулур.

ССРИ-дә Е.-ја даир тәдгигатлар, әсасән, ССРИ ЕА-нын Инкишаф Биолокијасы Ин-тунда, А. Н. Севертсов ад. Һејванларын Тәкамүл вә Еколожи Морфолокијасы Ин-тунда, тибб ин-тлары вә ун-тләрин мүвафиг лабораторијаларында, Азәрб.ССР-дә исә республика ЕА Зоолокија Ин-тунда апарылыр.

Б и т к и Е.-сы битки организминин төрәнмә ганунаујғунлугларыны, рүшејм структурунун диференсиасијасыны, онтокенезин илк мәрһәләсиндә микро вә макроспорларын, рүшејм кисәсинин, еркәк вә диши гаметләрин әмәлә кәлмәсини, мајаланма просесини вә с. һадисәләри өјрәнир. Битки Е.-нын әсас тәдгигат методу мүгајисәли Е.-дыр. Мүгајисәли Е. мә'луматларынын битки *филокенези*, форма вә нөв әмәләкәлмә проблемләринин һәллиндә бөјүк әһәмијјәти вар. Битки Е.-сы барәдә илк мүлаһизәләр чох гәдимдән мејдана кәлмиш, јалныз 19 әсрин 2-чи јарысында биолокијанын үмуми инкишафы вә микроскопун тәкмилләшдирилмәсиндән сонра инкишаф етдирилмишдир. 19—20 әсрләрдә битки Е.-сынын инкишафында рус ботаникләриндән С. М. Розанов, И. Н. Горожанкин, В. М. Арнолди, А. С. Фаминсын, С. Г. Навашин вә П. А. Барановун бөјүк хидмәтләри олмушдур. Мүасир битки Е.-сы саһәсиндәки тәдгигатлар ембриокен (спорокенез, гаметокенез, зиготокенез вә с. мәсәләләри өјрәнир), ембриоложи просесин морфофизиолокијасы (о чүмләдән тозчуг борусунун әмәлә кәлмәси вә мајаланма илә әлагәдар олан чинси просесләр) вә мүгајисәли битки Е.-сы истигамәтиндә апарылыр. Битки Е.-сы Инкилтәрә, Франса, Италија, Һиндистан, Исвечрә, АБШ вә с. өлкәләрдә кениш мигјасда инкишаф етдирилир. ССРИ-дә битки Е.-сы проблемләри ССРИ ЕА-нын Ботаника Ин-тунда вә Баш Ботаника Бағында, УССР ЕА-нын Ботаника Ин-тунда, бир чох ун-т вә ин-тларын мүвафиг кафедраларында һәлл едилир. Азәрб.ССР-дә битки Е.-сына даир тәдгигат ишләри Азәрб.ССР ЕА-нын Ботаника Ин-тунда апарылыр.

Әд.: Я к о в л е в М. С., Эмбриогенез и его значение для филогении растений, М.—Л., 1960; Б о г о л ю б с к и й С. Н., Эмбриология сельскохозяйственных животных, М., 1968; Б о д о м е р Ч., Современная эмбриология, пер. с англ., М., 1971; Б а т ы г и н а Т. Б., Эмбриология пшеницы, Л., 1974; Т о к и н Б. П., Общая эмбриология, М., 1977.

ЕМБРИО́Н (јун. embryon—рүшејм)—инкишафын еркән дөврүндә инсан вә һејван организми. Бах һәмчинин *Рүшејм.*

ЕМБРИО́Н ГИШАСЫ—бә'зи онурғасыз һејванларда, акула балыгларында, бүтүн али онурғалы һејванларда вә инсанда рүшејмин һәјат фәалијјәтини тә'мин едир вә ону зәдәләнмәкдән горујур. Јумурта гишасындан фәргли олараг Е.г. јумуртаһүчејрәнин јетишмәси заманы јох, рүшејмин инкишафы заманы әмәлә кәлир. *Амнион, хорион* вә *аллантоис* Е.г.-на аиддир. Бах һәмчинин *Рүшејм.*

ЕМЕРКЕНСЛӘР [лат. emergens (emergentis)—чыхан]—биткинин көвдә вә јарпагларынын сәтһиндә әмәлә кәлән чыхынтылар (төрәмәләр). Е.-ин әмәлә кәлмәсиндә (түкләрдән фәргли олараг) епидермисдән әлавә, даһа дәриндә јерләшән тохумалар да (кичиткәнин далајычы, маја сармашығынын исә илишкән түкләри, гызылкүлүн тиканлары, шеһчичәјинин јарпагларындакы вәзичикләр вә с.) иштирак едир.

ЕМЕТИ́Н—амјөб дизентеријасынын мүаличәсиндә ишләдилән алкалоид. Ағ кристал маддәдир. Суда һәлл олур. Ипекакуана биткисинин көкүндән алыныр.

ЕМИ́ЛИ ПА́ВЕЛ Лутси (Lucius Aemilius Paulus); (?—е.ә. 216)—Рома дөвләт хадими, сәркәрдә. Емилиләрин гәдим патриси нәслиндәндир. Е.ә. 219 вә 216 илләрдә консул олмуш, е.ә. 219 илдә Иллирија тајфалары үзәриндә гәләбә чалмышдыр. Е.ә. 216 илдә консул Г. Теренси илә бирликдә Канна јахынлығында вурушмада Рома гошунларына командanлыг етмиш вә бу вурушмада өлдүрүлмүшдүр.

ЕМИ́ЛИЈА-РОМА́НЈА (Emilia-Romagna) — Шимали Италијада вилајәт. Болонја, Феррара, Форли, Модена, Парма, Пјанчентса, Равенна, Речо-нел-Емилија әјаләтләриндән ибарәтдир. Саһ. 22,1 мин *км*², әһ. тәгр. 4 млн. (1978). Инз.м. Болонја ш.-дир. Вилајәт Емилија овалығыны (Ломбардија овалығынын бир һиссәси) вә Тоскана-Емилија Апеннин д-рынын шм. јамачларыны (Чимоне д., 2163 *м*) тутур. Вил.-дә јејинти (хүсусилә шәкәр) вә јүнкүл сәнаје инкишаф етмишдир. Металлуркија, метал е'малы, к.т. машынгајырмасы, кимја, ағач е'малы, тохучулуг сәнајеси мүәссисәләри вар. Әсас сәнаје мәркәзләри: Речо-нел-Емилија, Болонја, Модена. Нефт, метан, күкүрд һасил едилир. Тахыл, шәкәр чуғундуру, чәтәнә әкилир. Үзүмчүлүк, әтлик-сүдлүк һејвандарлыг инкишаф етмишдир.

ЕМИ́Н КЕВОРГ (Карлен Григорјевич М у р а д ј а н ы н тәхәллүсү; д. 13.10.1918, Ерм.ССР, Аштарак к.)—ермәни совет шаири. ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1951, 1976). 1953 илдән Сов.ИКП үзвү. «Норк» (1946), «Јени јол» (1949), «Ахтарыш» (1955), «Үч нәғмә» (1957), «Ијирминчи әср» (1970), «Ермәнистан һаггында једди нәғмә» (1973) вә с. китабларын мүәллифидир. Һуманизм, вәтәнпәрвәрлик вә вәтәндашлыг пафосу, фәлсәфи дүшүнчә Е.К. јарадычылығынын сәчијјәви хүсусијјәтләридир.

Ә с ә р л ә р и: Әбәдијјәт, Б., 1973; Стихи, Ереван, 1952; Век. Земля. Любовь, М., 1974; Семь песен об Армении, Ереван, 1977.

Әд.: История армянской советской литературы, М., 1966; Б о д о с я н С., Лирика десятилетия (1958—1968), Ереван, 1970.

ЕМИНЕ́СКУ (Eminescu) Михаил (Михај; әсл фамилијасы Е м и н о в и ч; 15.1.1850, Ботошани ш. вә ја Ипотешти к.— 15.6.1889, Бухарест) — румын вә молдав шаири. РСР ЕА акад. (өлүмүндән сонра, 1949). Румын әдәбијјатынын классикләриндәндир. «Позғун кәнчләр» (1869) сатирик ше'риндә вәтәнин талејинә лагејд мүнасибәт ифша едилир.

«Мәләк вә иблис» (1873) поемасы кәндли мөвзусуна һәср олунмушдур. Ингилаби мүбаризә руһу илә ашыланмыш «Император вә пролетар» (1874) поемасында Е. фәһлә образы јаратмышдыр. «Лучафер» (1883) поемасында буржуа чәмијјәтиндә јарадычы шәхсијјәтин фачиәси, «Намәләр» (1881—90) әсәриндә ичтимаи әдаләтсизлик әлејһинә е'тираз әксини тапмышдыр. Е.-нун јарадычылығы румын әдәбијјатында романтизмдән тәнгиди реализмә кечид мәрһәләсидир.

Бә'зи ше'рләри Азәрб. дилинә тәрҹүмә едилмишдир.

Әсәрләри: Лирика, М., 1968; Стихотворения, в кн.: Александри В., Стихотворения, Эминеску М., Стихотворения, Кошбук Д., Стихотворения, Караджале И., Потерянное письмо. Рассказы, Славич И., Счастливая мельница, М., 1975.

Әд.: Попович К. Ф., Социальные мотивы в поэзии М. Эминеску, Кишинев, 1963; Кожевников Ю. А., Михаил Эминеску и проблема романтизма в румынской литературе XIX в., М., 1968.

ЕМИНОВ Әскәр Абдулла оғлу (д. 1924, Газах р-ну, Биринчи Шыхлы к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1949). 1962 илдән Сов.ИКП үзвү. Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин иштиракчысыдыр. 1941 илдән әмәк фәалијјәтинә башламышдыр. 1949 илдә атчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур.

ЕМИНОВ Мирһәмзә Мирһәсән оғлу (д. 18.6.1932, Илич р-нунун Јајчы к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1973). Азәрб.ССР Дөвләт мүкафаты лауреаты (1976). 1968 илдән Сов.ИКП үзвү. 1958 илдән С. Вурғун ад. к-за колхозчу, иншаат бригадири (1959—60), агроном (1960—61) ишләмиш, 1961 илдән бригадирдир. АКП МК үзвү (1976 илдән), Азәрб. ССР Али Советинин (8,9-ҹу чағырыш) депутатыдыр. 1972 илдә түтүнчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур.

ЕМИССАР (лат. emissarius — нүмајәндә) — башга өлкәјә мүәјјән гејри-рәсми (чох заман мәхфи) тапшырыгла көндәрилән шәхс.

ЕМИССИЈА (лат. emissio— бурахылыш)—тәдавүлә банкнот, кағыз пул вә гијмәтли кағыз бурахылышы. Капиталист өлкәләриндә банкнот Е.-сыны хүсуси Е. банклары (бир гајда олараг, өлкәнин мәркәзи Е. банкы) һәјата кечирир [(бах *Мәркәзи (емиссија) банклар*]. Банкнот Е.-сы, адәтән, мүхтәлиф шәртләрлә мәһдудлашдырылыр: банкнотун мүәјјән дәрәҹәдә метал (гызыл, күмүш), тиҹарәт вексели вә с. гијмәтли кағызла тә'мин едилмәси вә с. Кағыз пул Е.-сыны дөвләт хәзинәси һәјата кечирир. О, хүсусән 18—19 әсрләрдә буржуа өлкәләриндә бөјүк рол ојнамышдыр. Гијмәтли кағыз (*сәһм*, истиграз вәрәгәси вә с.) Е.-сы капиталист өлкәләриндә пул капиталын сәһмдарлар ҹәмијјәтинин вә дөвләтин әлиндә тәмәркүзләшмәси васитәсидир (бах *Гијмәтли кағызлар*).

ССРИ-дә Дөвләт банкы билетләри вә хәзинә билетләри Е.-сыны планлы сурәтдә *ССРИ Дөвләт Банкы* һәјата кечирир. Бунларын 25%-ә гәдәри гызыл вә дикәр сабит гијмәтли валјута илә, дикәр һиссәси исә Дөвләт банкынын е'тибарлы активи илә тә'мин едилир. Гијмәтли кағызларын Е.-сы *дөвләт истигразларынын* бурахылышы илә мәһдудлашдырылыр.

ЕМИССИЈА БАНКЛАРЫ—бах *Мәркәзи (емиссија) банклар*.

ЕММЕН (Emmen)—Нидерландын шм.-ш.-индә, Дренте әјаләтиндә шәһәр. Әһ. 86,2 мин (1975). Кимја сәнајеси, трикотаж, електротехника, әҹзачылыг, семент сәнајеси мүәссисәләри вар. Е. р-нунда торф чыхарылыр.

ЕММЕТРОПИЈА (јун. émmetros—мүтәнасиб, күн, тараз—ōps—көз)—көзүн нормал шүасындырма габилијјәти (көзүн рефраксијасы). Е.-лы көзләрдә паралел шүалар тор гишанын үзәриндә топланыр, онлар һәм узағы, һәм дә јахыны јахшы көрүр.

ЕМОСИЈА (фр. emotion, лат. emovere—һәјәҹанландырмаг, әсәбиләшдирмәк)—керчәклијин экс етдирилмәси просесиндә инсанда јаранан һисси һал. Емосионал һаллар (*әһвал*, *аффект* вә *еһтирас*) тә'сир гүввәсинә вә ҹәрәјанетмә мүддәтинә көрә, зәиф вә шиддәтли олмагла бир-бириндән фәргләнир. Бә'зән Е. (инсанда) һиссин синоними кими ишләдилир. Е. һејванларда мадди-үзви тәләбатын тә'мин едилиб-едилмәмәси илә әлагәдардыр. Һејванларын бејниндә ашкар едилән «разылыг» вә «наразылыг» синир мәркәзләри һејванлар үчүн мәнфи вә мүсбәт Е.-ларын сәҹијјәви олмасыны објектив сурәтдә тәсдиг едир. Е.-ларын инкишафында баш бејнин јарымкүрәләриндә кедән просесләрин вә габыгалты төрәмәләрин мүһүм әһәмијјәти вар. Баш бејин габығы илә габыгалты төрәмәләрин гаршылыглы әлагәсинин кәсилмәси Е.-ларын позулмасына сәбәб олур.

Әд.: Эмоции и воображение, М., 1975.

ЕМПЕДОКЛ (Empedoklēs) (е.ә. 490—430)—гәдим јунан материалист философу, һәким вә сијаси хадим; гулдарлыг демократијасынын идеологу. Е. «Тәбиәт һаггында» фәлсәфи поемасында дөрд илкин маддәни (торпаг, су, һава вә од) материјанын елементләри (мөвҹуд олан һәр шејин «көкләри») һесаб едирди. Е.-а көрә, шејләрин јаранмасы һәмин елементләрин бирләшмәси, мәһви исә шејләрин илкин елементләрә парчаланмасыдыр. Аләмин мүхтәлифлији һәр шејин бирләшмәси вә мәһв олмасы просесидир. Е.-ун фикринҹә аләмдә һәмчинин ики мадди һәрәкәтверичи гүввә мөвҹуддур: мәһәббәт (ҹәзбетмә гүввәси) вә дүшмәнчилик (дәфетмә гүввәси). Мүрәккәб ҹисмләрин садә елементләрдән әмәлә кәлмәси һаггында фикри Е. ирәли сүрмүшдүр.

Күнәш тутулмасыны Е. Ајын Јерлә Күнәшин арасында олмасы илә изаһ етмиш, ишығын фәзада јајылмасы үчүн вахт тәләб олундуғуну көстәрмишдир. Тәбиәтшүнаслыға даир фикирләри вар. Антик дөврүн тәкамүлчүсү олан Е.-а көрә, биткиләр һејванлардан әввәл јаранмышдыр, һејванлар бир нечә инкишаф мәрһәләси кечирмиш, јашамаға даһа чох габил олан нөвләри галмышдыр; инсан исә чох узун тәкамүл (инкишаф) јолу кечмишдир.

ЕМПИРЕЈ (јун. empýrios—алова бүрүнмүш)—1) гәдим јунан космогоник тәсәввүрләринә көрә көјүн алов бүрүмүш үст гаты; аллаһларын мәскәни. 2) Јүксәклик, әлчатмаз јер, хәјал аләми.

ЕМПИРИЗМ (јун. empeiria—тәҹрүбә)—идрак нәзәријјәсиндә һисси тәҹрүбәни инсан тәсәввүрләри, идејалары, анлајышлары вә биликләринин мәнбәји һесаб едән тә'лим. Е. јени дөврүн фәлсәфәсиндә формалашмышдыр. Идеалист Е. (Беркли, Јум, Мах, Авенариус, Богданов, мүасир мәнтиги емпиризм вә с.) тәҹрүбәни дујғулар вә ја тәсәввүрләрлә мәһдудлашдырыр, објектив аләмин онун әсасы олдуғуну инкар едир. Материалист Е.-ә көрә (Ф. Бекон, Һоббс, Локк, 18 әср франсыз материализми) һисси тәҹрүбә реал аләмин һисс органларына тә'сиринин нәтиҹәсидир. Е. илк дөврләрдә схоластика әлејһинә олдуғундан мүтәрәгги мә'на кәсб етмиш, сонралар исә *агностисизмин* мәнбәјинә чеврилмишдир. Е. 19 әсрдә *позитивизмин* вә она бәнзәр ҹәрәјанларын (*механисизм*, *прагматизм*, *мәнтиги позитивизм* вә с.) гносеоложи әсасы олмушдур. Үмумијјәтлә, Е. һисси идракын, тәҹрүбәнин ролуну метафизикҹәсинә шиширдир вә нәзәријјәләрин функсијасыны лазыми гәдәр гијмәтләндирмир, тәфәккүрүн фәал ролуну вә нисби мүстәгиллијини инкар едир. Марксист фәлсәфә Е.-ин бу мәһдудлуғуну арадан галдырмышдыр. Диалектик материализмә көрә, идрак просеси идракын һисси вә мәнтиги пилләләринин вәһдәтидир. «Ҹанлы сејрдән абстракт тәфәккүрә вә бундан практикаја—һәгигәти дәрк етмәјин, објектив реаллығы дәрк етмәјин диалектик јолу беләдир» (Ленин В. И., Әсәрләри, ч. 38, сәһ. 171).

Әд.: Шашкевич П. Д., Эмпиризм и рационализм в философии Нового времени, М., 1976.

ЕМПИРИЈА (јун. empeiria—тәҹрүбә)—1) инсан тәҹрүбәси; хариҹи аләмин һисс органлары васитәсилә дәрк едилмәси; 2) *експериментдән* фәргли олараг, тәбии шәраитдә *мүшаһидә*.

ЕМПИРИК ДҮСТУР—тәҹрүбәнин нәтиҹәсинин $y=ax^2+bx+c$, $y=\alpha e^{-px}$ вә ја б. дүстурла ифадәси (a, b, c, α, p—мәҹһул параметрләрдир, белә ки, a вә b ејни заманда сыфра бәрабәр олмур). Параметрләрин оптимал гијмәтләри *ән кичик квадратлар үсулу* илә тапылыр.

ЕМПИРИК ПСИХОЛОКИЈА — тәҹрүбәни әсас көтүрән психоложи ҹәрәјан. Тәмәли 17 әсрин фәлсәфи системләри әсасында гојулмуш (Р. Декарт, Б. Спиноза, Т. Һоббс, Ҹ. Локк), 18 әсрдә формалашмыш (Х. Волф, Д. Һартли вә б.), 19 әсрин 1-ҹи јарысында инкишаф етмишдир (Ҹ. Милл, Ҹ. С. Милл вә б.). 19 әсрин 2-ҹи јарысында көркәмли нүмајәндәләри А. Бен, Һ. Спенсер, И. Тен, Т. Рибо иди. Е.п.-ја көрә һәгиги биликләр дујғу органлары илә әтраф аләмин гавранылмасы, јени тәҹрүбә сајәсиндә әлдә едилир. Е.п. өз нәтиҹәләриндә мүшаһидә вә експериментләрә истинад етсә дә бунлар субјектив маһијјәт дашыјырды; куја психи һадисәләр, о ҹүмләдән шүур јалныз өзүнүмүшаһидә, дахили тәҹрүбә илә өјрәнилә биләр. Е.п. психофизики проблемин һәллиндә дуализм мөвгејиндә дурур, материалист монизмә истинад етмирди. Е.п. тәҹрүбә әсасында ајры-ајры психи просесләрә (дујғу, һафизә, диггәт вә с.) даир зәнкин материал топласа да, онларын шәрһиндә идеализмдән узаглаша билмирди.

Әд.: Ярошевский М. Г., История психологии, М., 1976.

ЕМПИРИОКРИТИСИЗМ (*емпирија* +јун. kritikē—тәнгид)—19 әсрин 2-ҹи јарысында Алманија вә Австријада јаранмыш субјектив идеалист фәлсәфи

чәрәјан; *махизмин* нөвү. «Е.» терминини илк дәфә *Авенариус* өзүнүн «Халис тәчрүбәнин тәнгиди» әсәриндә ишләтмишдир. Е. мадди аләмин објективлијини инкар едир, онун «нејтрал елементләрдән» ибарәт олмасы мүддәасыны ирәли сүрүр. Емпириокритикләр тәчрүбәни илкин, тәбиәти, материјаны вә варлығы исә төрәмә сајырлар. Е. принсипиал координасија принсипини («Мән»сиз мөвчуд олмајан објектив аләм һаггында консепсија) е'лан етмәклә субјектив идеалист мөвге тутурду. Е.-ә көрә, тәчрүбә објектив реаллыгла әлагәси олмајан дујғулар мәчмусудур. Е. Ч. *Берклинин*, Д. *Јумун* вә И. *Кантын* субјектив идеализмини дирчәлтмәк тәшәббүсү иди. В. И. Ленин *«Материализм вә емпириокритисизм»* әсәриндә Е.-ин ичтимаи мүртәче ролуну көстәрмиш, емпириокритикләрин дујғулары објектләрин хассәләри илә ејниләшдирмәк вә онлары агностикчәсинә бир-бириндән ајырмаг чәһдини тәнгид етмиш, Е.-и «фидеизмин јалныз инчә, халис» формасы адландырмышдыр (Материализм вә емпириокритисизм, Б., 1968, сәһ. 382).

Е. һәмчинин физикадакы бөһранла, физики идеализмлә бағлыдыр. Е. *позитивизмин* нөвләриндән бири олмуш, елмин вәзифәсини «дујғуларын тәһлилинә» мүнчәр етмишдир. Авенариус вә Махла јанашы И. Петсолд, А. Богданов, Б. Базаров вә б. Е.-ин нүмајәндәләри олмушлар.

Әд.: Ленин В. И., Материализм вә емпириокритисизм, Б., 1968; Буржуазная философия кануна и начала империализма, М., 1977.

ЕМПИРИОМОНИ́ЗМ (*емпирија* + јун. mónos—тәк)—емпириокритисизмин, махизмин нөвләриндән бири. А. А. Богданов јаратмышдыр. Е.-ә көрә мадди аләм елементләр комплексләри силсиләсиндән ибарәтдир. Бу силсиләдә һәр бир комплекс хүсуси мүтәшәккиллији илә сечилир. Һәмин силсиләнин һалгалары ашағыдакылардыр: 1) елементләр һәрч-мәрчлији (инсансыз тәбиәт); 2) елементләрин ассосиатив әлагәси (психик олан, јахуд фәрди мүтәшәккил тәчрүбә); 3) физики олан вә ондан төрәмә идрак (ичтимаи мүтәшәккил тәчрүбә). Әмәк просесиндә психик олан (фәрди мүтәшәккил тәчрүбә) физики оланын (ичтимаи мүтәшәккил тәчрүбәнин) бир һиссәсинә чеврилир вә мүстәгил идраки әһәмијјәтини итирир. Е. һесаб едир ки, идракын функсијасы тәчрүбәни фәал сурәтдә аһәнкләшдирмәк, онун зиддијјәтләрини арадан галдырмаг, тәчрүбә үчүн үмуми тәшкиледичи формалар јаратмаг, һәрч-мәрч елементләр (дујғулар) аләмини гајдаја салынмыш мүнасибәтләр аләми илә әвәз етмәкдир. Е.-ә көрә, сәбәбијјәт, мәкан вә заман тәчрүбәнин ичтимаи мүтәшәккиллијини ифадә едир. Һәгигәт «чанлы тәшкиледичи тәчрүбә»дир. Инсан исә һәр шејдән әввәл «билаваситә тәәссүратлар комплексидир», инсан сонракы инкишафы нәтичәсиндә физики чисмә чеврилир. В. И. Ленин Е.-и тәнгид едәрәк көстәрмишдир: «Идеализм дә елә будур, чүнки психик олан, јә'ни шүур, тәсәввүр, дујғу вә с. мүстәгил мөвчуд һесаб олунур, физики олан исә онун нәтичәси кими көтүрүлүр, ону әвәз едир» (Материализм вә емпириокритисизм, Б., 1968, сәһ. 240).

Е.-ә көрә, истәнилән заман мә'лум олмајан физики, јахуд физиоложи факты психик фактла әвәз етмәк олар вә ја әксинә, јә'ни мадди оланы идеал олана мүнчәр етмәк мүмкүндүр. Бу, әслиндә ичтимаи варлығы ичтимаи шүурла ејниләшдирмәк чәһдидир. Е.-ин тәнгиди В. И. Ленинин *«Материализм вә емпириокритисизм»* әсәриндә, һәмчинин К. В. *Плехановун* әсәрләриндә верилмишдир.

Әд.: Ленин В. И., Материализм вә емпириокритисизм, Б., 1968.

ЕМПИРИОСИМВОЛИ́ЗМ (*емпирија* + *символ*) — емпириокритисизмин П. Јушкевич тәрәфиндән јарадылмыш нәвү. Е.ә. көрә фәлсәфи анлајышлар (һәгигәт, варлыг, маһијјәт вә с.) мадди аләмин шеј вә һадисәләрини әкс етдирмир. Мадди аләм емпириосимволларын мәчмусудур. П. Јушкевичин фикринчә, емпириосимволлар «халис тәчрүбәдә» вериләнләр (јә'ни мүхтәлиф дујғулар) вә «халис зәка»нын јаратдыгларыдыр (бураја фантастик тәсәввүрләр дә аид едилир). Ән садә емпириосимволлар ајрыча дујғуларла бағлыдыр. Али емпириосимволлар исә тәбиәт ганунларыдыр. Реал аләм, заман, мәкан, һәрәкәт, күтлә јалныз «емпириосимволлар системинин сон һәддидир». Идракын мәгсәди емпириосимволлары топламагдыр. Емпириосимволлар исә коллектив инсан шүурундан илкин бәлли оланлары системләшдирир. Е.-ин башлыча принсипләри П. Јушкевичин, «Мүасир енеркетика» (1908), «Материализм вә тәнгиди реализм» (1908) әсәрләриндә шәрһ едилмишдир. Е.-ә беркличилијин вә кантчылығын бөјүк тә'сири олмушдур.

В. И. Ленин «Материализм вә емпириокритисизм» әсәриндә көстәрмишдир ки, субјектив идеализм олан Е. харичи аләми вә онун ганунларыны инсанын идраки фәалијјәтинин символлары кими гијмәтләндирир.

Әд.: Ленин В. И., Материализм вә емпириокритисизм, Б., 1968; История философии в СССР, т. 4, М., 1971.

Е́МС (Ems)—АФР-ин шм.-г.-индә чај. Уз. 371 *км*, һөвзәсинин саһ. 12 510 *км*²-дир. Тевтобург Мешәси д-рындан башланыр. Шимал дәнизинин Долларт көрфәзинә төкүлүр. Каналлар васитәси илә Везер вә Рејн чајлары илә бирләшдирилмишдир. Мәнсәбиндән 212 *км* мәсафәдә кәмичилијә јарарлыдыр.

Е́МУ (Dromiceus novaehollandiae)—ему фәсиләсиндән гуш нөвү. Һүнд. 170 *см*-дәк, чәкиси 45—55 *кг*-а гәдәрдир. Гонур-боз чаларлы түкләри јуна охшајыр. Ганадлары инкишаф етмәјиб. Учмур. Ајаглары узун вә үчбармаглыдыр. Саатда 48 *км* сүр'әтлә гачыр. Рәнки боздур. Австралија вә Тасманијанын чөл вә јарымсәһраларында јајылмышдыр. Моногамдыр. От, јарпаг вә хырда будаглардан дүзәлтдији јуваја 8—10 јумурта гојур. Еркәји 53—60, бә'зән 66 күн күрт јатыр. Мејвә, тохум вә хырда һејванларла гидаланыр. Украјнанын ч.-унда (Асканија-Новада) сахланылыр вә чохалдылыр. Дүзкүн бәсләндикдә зоопаркларда да артырыла биләр.

ЕМУЛГА́ТОР—*емулсија* әмәлә кәлмәсинә көмәк едән вә онун давамлылығыны артыран маддәләр. Е., емулсија әмәлә кәтирән ики маје арасында топлашараг, онларын сәрһәд тәбәгәсинин сәтһи кәрилмәсини азалдыр вә емулсија һиссәчикләринин сәтһиндә мөһкәм горујучу өртүк әмәлә кәтирир. Һәмин өртүкләр емулсија һиссәчикләринин бирләшмәсинә мане олур. Сабун, сапонин, желатин, синтетик маддәләрдән бир чоху, нарын кил, каолин, мүхтәлиф сулфат вә карбонатлар, ағыр метал оксидләри вә с. Е. кими ишләдилир.

ЕМУ́ЛСИЈА (лат. emulsus—сағылмыш)—бир-бириндә һәлл олмајан ики маједән ибарәт дисперс систем. Е.-да мајеләрдән бири (дисперс фаза) дикәриндә (дисперсија мүһитиндә) кичик дамчылар шәклиндә јајылыр. Илк өјрәнилмиш Е.-лардан бири сүддүр. Е. бир сыра техноложи просесләрдә (мәс., кәрә јағы, маргарин, мүхтәлиф дәрман препаратлары вә с. истеһсалында), флотасијада, јол иншаатында (асфалт Е.-лары), фото материаллары һазырланмасында, рәссамлыг ишләриндә вә с. ишләдилир. 19 әсрин 2-чи јарысындан башлајараг сүн'и Е.-лардан истифадә едилир.

ЕМФИЗЕМАТО́З КАРБУ́НКУЛ (лат. Gangraena emphysematosa, Sarcophysema haemorrhagicum), емкар, симптоматик карбункул, күјлү карбункул—гарамалын кәскин инфексион гејри-контакиоз хәстәлији. Әзәләләрин чатыртылы шишкинлији, һејванын ахсамасы вә сүр'әтли өлүмү илә характеризә олунур. Е. к.-у илк дәфә 1870 илдә Ф. Шабер тәсвир етмишдир. Е.к.-ун төрәдичиси Clostridium chauvoci (B. chauvoei) анаероб микробудур. Спорлары торпагда, суда, кичик су һөвзәләринин лилиндә узун мүддәт јашаја билир. Һејванлар отлама дөврүндә, әсасән исти вә гураг ајларда тиканлы отлары көкүндән чыхарыб једикдә јолухур. Спорлары јем вә су васитәсилә һәзм јолуна дүшүб гана, һәмчинин әзәләләрә вә дәриалты тохумаја кечир. Инкубасија дөврү 1—3 (бә'зән 5) күндүр. Спорлар чохалараг токсин вә агрессинләр ифраз едир, тохуманын шишмәсинә вә некрозуна сәбәб олур. Һејванын темп-ру галхыр, үрәк фәалијјәти зәифләјир, тәнкнәфәслији артыр, көвшәмир, ағзынын сују ахыр. Организм зәифләмишсә, Е.к. сепсис шәклиндә, карбункул әмәлә кәлмәдән тәзаһүр едир. Вахтында јардым көстәрилмәзсә, һејван 10—60 саат әрзиндә өлүр. Бә'зән, хүсусилә гоча һејванларда шиш әмәлә кәлмир, клиник көстәричиләри чох чүзи олур вә һејван сағалмаға башлајыр; бә'зән дә просес ағыз бошлуғунда јајылараг гулаг сејваны наһијәсиндә чатыртылы шишләрлә мүшаһидә едиләрәк, удлағын вә һәмчинин дилин зәдәләнмәси илә сәчијјәләнир. Карбункул әмәлә кәлмәдән һејванларын бир нечә саат әрзиндә өлмәси һаллары да гејд едилмишдир. Е.к.-дан шүбһәләндикдә харичи мүһити јолухдурмамаг мәгсәди илә һејванын чәсәди јарылмыр.

Профилактика вә мүбаризә тәдбирләри: јолухмуш батаглыг отлаглары, су һөвзәләрини гурутмаг; һејванлары јалныз иммунизасија кечирилдикдән 2 һәфтә сонра отлаға бурахмаг; һејванлары 2 дәфә (3 вә 6 ајлығында) пејвәнд етмәк; Е. к. олан тәсәррүфатларда карантин гојмаг, хәстә һејванлары ајырыб мүаличә етмәк, галан һејванлара ваксин вурмаг; хәстә вә өлү һејванын олдуғу јери ағардычы әһәнк мәһлулу илә јумаг; хәстә һејванын пејинини дезинфексија едиб јандырмаг; чәсәдләри јандырмаг вә 2 *м* дәринликдә басдырмаг.

Әд.: Коляков Я. Е., Ветеринарная микробиология, 3 изд., М., 1965; Каган Ф. И., Колесова А. И., Эмфизематозный карбункул, в кн.: Диагностика инфекционных и протозойных болезней сельскохозяйственных животных, М., 1968.

ЕН, енек—Азәрб.-ын гәрб зонасында (Газах, Кәдәбәј, Кәлбәчәр вә с. р-нлары) малдарлыгла мәшғул олан әһали арасында ев һејванларынын кимә мәхсус олдуғуну билдирән нишан (бах *Дамға*).

ЕНАНТ ЛИФИ, енант — синтетик *полиамид лифләринин* бир нөвү. Етилен вә карбонтетрахлорид әсасында алынан аминенант туршусунун поликонденсасијасы јолу илә синтез едилир. Енант, капрон вә анид лифләринин алынма технолокијалары охшардыр (бах *Кимјәви лифләр*). Е.л. чох мөһкәм олмасы илә, һабелә истијә, ишыға вә тәкрар деформасијаја давамлылығы илә дикәр синтетик лифләрдән фәргләнир. Е.л.-ндән чохишләнән тохучулуг мә'мулаты һазырланмасында, техникада истифадә едилир.

ЕНГР (Ingres) Жан Огүст Доминик (29.8.1780, Монтобан—14.1.1867, Парис)—франсыз рәссамы, *академизмин* көркәмли нүмајәндәси. 1797 илдә Парисдә Ж. Л. *Давидин* јанында охумушдур. 1806 илдән Италијада јашајыб јаратмышдыр (фасилә илә). 1835—41 илләрдә Ромадакы Франса Академијасынын директору ишләмишдир. Е. Реставрасија дөврүндә чәкдији реал

Ж. О. Д. Енгр. „Ханым Ривјерин портрети". 1805. Лувр. Парис.

һәјатдан вә һәгигәтдән узаг тарихи вә мифоложи композисијаларында («XIII Лүдовикин вә'ди», 1824, Монтобан килсәси; «Һомерин апофеозу», 1827, Лувр, Парис) классисизмин мүһафизәкар еһкамларына риајәт етмишдир. Онун бу илләрдәки әсәрләриндә романтизм мејлләри дә өзүнү көстәрир. Е. зиддијјәтли јарадычылыг јолу кечмишдир. О, бир чох әсәриндә, хүсусилә портретләриндә дәфәләрлә өзүнүн үмуми принсипләриндән узаглашмыш, реалист портрет типләри јаратмышдыр (Ривјерләр аиләси, 1805, Л. Ф. Берте; һәр ики әсәр Луврдадыр). Көзәллији әбәди идеал сајан Е. әсәрләриндә кәнч гадын бәдәнини бүтүн инчәлији илә тәсвир етмишдир («Чиммиш гадын», 1808, «Узанмыш чарије», 1814, «Чешмә», 1856; һамысы Луврдадыр). Бу әсәрләрдә формаларын ајдынлығы вә пластиклији күчлүдүр. Маһир рәсм устасы олан Е. карандашла да портретләр чәкмишдир (Ф. Маркоттанын, 1811, Стамати аиләсинин, 1818, Лебланын, 1823). Москва вә Ленинградын музејләриндә дә Е.-ын әсәрләри сахланылыр.

Әд.: Березина В., Жан-Огюст-Доминик Энгр, М., 1977.

ЕНДАРТЕРИИТ (*ендо...*+артерија)—артериал дамарларын дахили гишасынын илтиһабы. Әсасән (95—97%), кишиләрин ашағы әтрафында мүшаһидә едилир. Әламәтләри: ајаг бармагларынын сојумасы, јеријәркән балдырда ағры, тез јорулма, сојуға давамсызлыг вә с. Хәстәлији әмәлә кәтирән вә онун кедишини ағырлашдыран сәбәбләрдән бири папирос чәкмәкдир. Профилактикасы: папирос чәкмәмәк, ајаглары гуру вә исти сахламаг, дар ајаггабы кејмәмәк вә с. Мүаличә фәрди вә һәкимин нәзарәти алтында консерватив (мүхтәлиф дамаркенәлдән дәрманлар, мәлһәмли сарғылар, витаминләр вә с.) апарылыр. Бу, мүсбәт нәтичә вермәдикдә операсија едилир.

ЕНДЕМИЈА (јун. endēmos—јерли), ендемик хәстәлик;—әһали јашајан мүәјјән јердә бу вә ја дикәр инфексион хәстәлијин даими оларак аз вә ја чох олмасы; инфексион хәстәлијин мәһдуд јајылмасы.

ЕНДЕМИКЛӘР—мәһдуд бир саһәдә јајылмыш һејван вә биткиләр. Е.-ин тутдуғу саһә бә'зән чох кичик олур; мәс., Елдар шамы Елдар дүзүнүн г.-индә (Иори чајынын сағ саһили) чәми 25 *ha* саһәни тутур. Кечилмәз вә ја чәтинликлә кечилән манеәләрлә башга јерләрдән ајрылмыш саһәләрдә (мәс., адаларда, тәчрид олунмуш дағлыг өлкәләрдә, дәрин көлләрдә) Е. хүсусилә чохдур. Мүгәддәс Јелена а.-нда биткиләрин тәхминән 85%-и, Бајкал көлү фаунасында исә 76%-дән чоху Е.-дир; Алп д-рында азы 200 ендемик битки нөвү вар. Нәсли кәсилмиш фауна вә ја флоранын нүмајәндәләри палеоендемик (мәс., нәһәнк секвоја), сон вахтлар мејдана чыхмыш вә һәлә јајылмамыш формалар исә неоендемик (мәс., Крым фыстығы) адланыр. Һејван вә биткиләрин нөв, чинс, фәсилә вә б. тәснифат ваһиди дә ендемик ола биләр.

ЕНДЕРБИ ТОРПАҒЫ(Enderby Land)—Шәрги Антарктида әразисинин тәгр. 45° илә 55° ш.у.-лары арасындакы һиссәси. Мәркәзи һиссәсиндә буз өртүјүнүн һүнд. 2000—2500 *м*, бузун галынлығы 3000 *м*-дир. Саһил бојунча бә'зи јерләр буздан азаддыр. Кембридән әввәлки гнејс вә шистләрдән тәшкил олунмушдур. Е.т. Совет Антарктика експедисијасынын интенсив тәдгигат р-нларындан биридир. 1963 илдә бурада ССРИ-нин јени елми ст. («Молодёжная») ачылмышдыр. Е.т.-ны Лондон коммерсантлары Ендерби гардашлары фирмасынын көндәрдији експедисија кәшф етмиш (1831) вә онларын шәрәфинә адландырылмышдыр.

ЕНДО...(јун. endon—дахилдә)—«дахили» мә'насыны билдирән мүрәккәб сөзләрин тәркиб һиссәси (мәс., ендогамија, ендокен просесләр).

ЕНДОГАМИЈА (*ендо...*+јун. gamos—никаһ)—мүәјјән ичтимаи груп дахилиндә (гәбилә, тајфа, каста вә с.) никаһ адәти. Ибтидаи ичма чәмијјәтиндә гәбилә екзогам, тајфа исә ендогам иди. Ибтидаи ичма мүнасибәтләринин дағылдығы дөврдә бир сыра халгларда (малагасиләр, әрәбләр, өзбәкләр вә б.) гәбилә, јахуд даһа чох гәбиләдахили групплар — *патронимијалар* ендогам олду. Бу, әмлакы јахын гоһумларда сахламаг мәгсәдиндән ирәли кәлирди. Азәрб.-да Е. олмасы һаггында Мовсес Каланкатлынын «Албан тарихи» әсәриндә мә'лумат вардыр.

Әд.: Енкелс Ф., Аиләнин, хүсуси мүлкијјәтин вә дөвләтин мәншәји, Б., 1971; Штернберг Л. Я., Семья и род у народов Северо-Восточной Азии, Л., 1933; Першиц А. И., Из истории патриархальных форм брака, КСИЭ, в. 24, М., 1955.

ЕНДОДЕРМА (*ендо...*+*дерма*)—али биткиләрин көвдә вә көкүндә илк габығ һүчејрәләринин дахили гаты. Тәркибиндә, әсасән, нишаста дәнәләри олан сых бирләшмиш паренхим һүчејрәләриндән әмәлә кәлир. Бә'зән ијнәјарпаглы биткиләрин јарпағында олур. Е. һүчејрәләринин гилафы галынлашыр вә ағачлашыр.

ЕНДОЗООХОРИЈА—бах *Зоохорија*.

ЕНДОКАРД (*ендо...*+јун. kardia—үрәк)—үрәјин (гулагчыг вә мә'дәчикләрин) дахили гишасы; Е. бирләшдиричи тохумадан ибарәтдир. Үзәри јасты ендотел һүчејрәләрлә өртүлүдүр. Үрәк гапаглары Е.-дан әмәлә кәлмишдир.

ЕНДОКАРДИТ (*ендо...*+јун. kardia—үрәк) — үрәјин дахили гишасынын (ендокард) илтиһабы. Ревматик (зијилли) вә септик (јаралы) олур. Ревматик Е. *ревматизм* хәстәлијиндә мүшаһидә олунур. Ревматизм үрәјин үч гатыны (ендокард, миокард вә перикард) зәдәләјир. Ән чох кәнч јашларында тәсадүф едилир. Хәстәлијин илк әламәти тем-рун јүксәлмәси (38°, бә'зән дә 39°) вә нәбзин дәјишмәсидир; бир нечә күндән бир нечә һәфтәјә, һәтта аја гәдәр давам едә биләр. Гыздырма јүксәлдикдән бир нечә саат (бә'зән бир нечә күн) сонра ојнагларда ағры башлајыр. Үрәкдә олан дәјишиклик хәстәлијин башланғычында о гәдәр дә нәзәрә чарпмыр. Нәбз чох вахт сүр'әтләнир. Бир нечә һәфтәдән сонра үрәкдә систолик, диастолик күјләр ешидилир (хәстәлијин диагностикасында диастолик күјүн ешидилмәсинин бөјүк әһәмијјәти вар). Септик Е. сепсис нәтичәсиндә баш верир; чох кәскин вә узун сүрән хәстәликдир. Хәстәлији микроблар (стрептококлар, гонококлар, пневмококлар вә с.) төрәдир. Кәскин септик Е. аборт, доғум, гызылјел, остеомиелит вә иринләмәдән сонра баш верә биләр. Бу заман тем-р јүксәлир, хәстәнин үмуми һалы ағырлашыр, башағрысы, иштаһасызлыг, үрәк наһијәсиндә ағры вә с. олур. Е.-ин илкин вә гајыдан (тәкрарланан) формалары да вар. Илкин Е. әввәлләр ревматик Е. кечирмәјәнләрдә, ән чох ушаг вә кәнчләрдә (чох вахт ајдын клиник әламәтләри олмур), гајыдан Е. исә әввәлләр ревматик Е. кечирәнләрдә мүшаһидә олунур. Илтиһаб просеси јени саһәләрдә вә ја әввәлчә зәдәләнмиш јерләрдә кедир. Мүаличәси: ревматик Е.-дә салисил вә һормон препаратлары, бутадион вә с. септик Е.-дә антибиотикләр вермәк вә организмин үмуми мүгавимәтини артырмаг. Профилактикасы: ревматик Е.-ин профилактикасы әслиндә ревматизмин профилактикасы кимидир. Е.-ләрдә анкиналы хәстәләри вахтында вә әсаслы мүаличә етмәк, стрептококк инфексијасынын башга мәнбәләрини дә (тонзиллит, синусит, отит вә с.) арадан галдырмаг.

Әд.: Кишидзе Н. Н. и Мхитарян К. А., Кардиология: достижения и перспективы развития, М., 1977.

ЕНДОКРИН ВӘЗИЛӘР—бах *Вәзиләр.*

ЕНДОКРИНОЛОКИЈА (*ендо...*+ +јун. krinō—ајырырам+*...локија*)—дахили секресија вәзиләри һаггында елм. Е. 19 әсрин 2-чи јарысында физиолокијадан ајрылыб дахили секресија вәзиләринин анатомија, физиолокија, биокимја вә патолокијасыны, һәмчинин ендокрин хәстәликләри, һормонларын кимјасыны вә һормонотерапијаны өјрәнән комплекс елмә чеврилмишдир. 20 әсрдә Е. елминин сүр'әтли инкишафы сајәсиндә ССРИ-дә вә харичи өлкәләрдә ендокрин хәстәликләрин (*Шәкәрли диабет, Акромегалија, Аддисон хәстәлији, Миксөдем, Боғаз уру* вә с.) өјрәнилмәси вә мүаличәси, кимјәви тәмиз һормонларын вә һормон препаратларынын алынмасы вә онларын гурулушунун өјрәнилмәси саһәсиндә мүвәффәгијјәтләр әлдә едилмишдир. Е.-нын нејроендокринолокија, маддәләр мүбадиләсинин ендокрин тәнзими, организмин функсијасынын низамланмасында ендокрин системинин ролу, Е.-да иммунолокија проблемләринин өјрәнилмәси вә с. саһәләри вар. Е. мә'луматларындан тибб, зоотехнија вә бајтарлыг тәчрүбәсиндә истифадә едилир. ССРИ-дә Е. тәдгигатлары Үмумиттифаг Експериментал Ендокринолокија Ин-тунда, Украјна Експериментал Ендокринолокија Ин-тунда, тибб, бајтарлыг вә к.т. ин-тларынын хүсуси ендокринолокија лабораторијаларында, Үмумиттифаг Физиолокија, Биокимја вә Гидаланма Ин-тунда апарылыр. Тәдгигат ишләринин нәтичәләри ССРИ-дә «Проблемы ендокринолокии и һормонотерапии» журналында вә бир сыра харичи өлкә (АБШ, Б. Британија, Франса, Јапонија, АДР вә с.) журналларында нәшр олунур.

Е. бир елм кими Москва, Ленинград, Харков, Бакы вә Минск Һәкимләри Тәкмилләшдирмә Ин-тларында, онун ајры-ајры бөлмәләри исә тибб ин-тларында, к.т. ин-тларынын бајтарлыг вә зоотехнија факүлтәләриндә вә ун-тләрин физиолокија кафедраларында тәдрис едилир. Азәрб.ССР-дә Республика Ендокринолокија Диспансери фәалијјәт көстәрир.

Әд.: Г а р а ј е в А. Ә., Ендокринолокија, Б., 1945; Ә л ә к б ә р о в М. Ә., Ендокрин хәстәликләр заманы тә'чили јардым, Б., 1973.

ЕНДОКЕН ПРОСЕСЛӘР (*ендо...*+ +јун. genos—јаранма)—Јер тәкиндә онун дахили гүввәләринин (истилик енержиси, Јерин фырланмасындан јаранан ағырлыг гүввәси вә с.) тә'сири илә баш верән кеоложи просесләр. Е.п.-ә тектоник, метаморфик, магматик, һидротермал вә с. просесләр аиддир. Фајдалы газынты јатагларынын әксәријјәти Е.п. нәтичәсиндә әмәлә кәлир. Е.п.-ин өјрәнилмәсинин Јерин инкишафы хүсусијјәтләрини бәрпа етмәкдә вә Јер габығында бу просесләр нәтичәсиндә әмәлә кәлән фајдалы газынты јатагларынын јерләшмәси ганунаујғунлуғуну ајдынлашдырмагда бөјүк әһәмијјәти вар.

ЕНДОМЕТРИТ (*ендо...*+јун. mētra—ушаглыг)—ушаглығын селикли гишасынын (ендометрија) илтиһабы. Сәбәби селикли гишаја микроорганизмләрин (гонококк, стрептококк, стафилококк вә с.) дүшмәсидир. Инфексија узун сүрән, ағырлашма верән доғумдан сонра, әксәр һалларда исә хәстәханадан кәнарда (евдә) аборт заманы, јахуд ушаглыға јахын олан илтиһаблы (мәс., ушаглыг боруларынын вәрәми) органлардан кечә биләр. Е. бә'зән грип, дифтерија, јаталаг вә с.-нин ағырлашмасы нәтичәсиндә дә баш верир. Хәстәлијин кедиши вә нәтичәси организмин үмуми һалындан, хәстәлијә мүгавимәт габилијјәтиндән вә микробларын фәаллығындан асылыдыр. Ә л а м ә т л ә р и: хәстәлијин башланғычында организмдә бә'зән кәскин дәјишиклик олмур, лакин чох вахт темп-р 38,5—39,5°С галхыр, гарнын ашағы наһијәсиндә ағры олур, ифразатын рәнки буланыр, ајбашы вахтында олмур, кинеколожи мүајинә заманы гадын бәрк ағры һисс едир. Мүаличә дүзкүн апарылдыгда хәстәлик кечир. Ушаглыг бојнунун каналы чох даралдыгда вә ја ифразатын ахыб кетмәси үчүн башга манеә төрәндикдә ифразат ушаглыг бошлуғунда топланыр, хәстәлик даһа да ағырлашыр вә узун сүрүр, микроблар әзәлә тәбәгәсинә кечиб илтиһаб әмәлә кәтирир. Чох вахт ушаглыгдан ифраз олунан ирин ушаглыг борусуна кечиб онун илтиһабына сәбәб олур (бах *Салпинкит*). Ушаглыг борусундан ирин јумурталыға, чанағын бирләшдиричи тохумасы—параметриума вә перитона кечиб онларда да илтиһаб әмәлә кәтирир. Нәтичәдә биринчи һалда *оофорит*, икинчидә *параметрит*, үчүнчүдә исә *перитонит* әмәлә кәлир. М ү а л и ч ә с и: Е.-и төрәтмиш сәбәбләрдән асылыдыр. Мүаличә анчаг һәкимин көстәриши илә апарылмалыдыр. Хәстәлијин кәскин дөврүндә там сакитлик јаратмаг, гарнын ашағы наһијәсинә бузла долу резин говуг гојмаг, хәстәјә антибиотикләр, сулфаниламид препаратлары, вәрәм мәншәли Е.-дә стрептомисин, фтивазид, ПАСТ вә с. вермәк, ушаглыг бошлуғунда ирин топландыгда, јахуд ирин чәтин ахыб кетдикдә дренаж васитәсилә ону харич етмәк, ушаглыг каналыны дезинфексијаедичи вә с. мәһлуллар илә јумаг. Хәстәјә өз ганыны көчүрмәк дә (аутоһемотерапија) јахшы нәтичә верир. Хәстәлијин хроник дөврүндә санаторија-курорт мүаличәси дә мәсләһәт көрүлүр. П р о ф и л а к т и к а с ы: чинсијјәт органларында башланан илтиһаб просесләринин вахтында мүаличәси, ајбашы дөврүндә (хүсусилә дә доғумдан сонракы дөврдә) кикијена гајдаларына чидди риајәт етмәк, мүаличә заманы асептика вә антисептика гајдаларыны көзләмәк вә с.

Әд.: Воспалительные заболевания женских половых органов, Киев, 1975; М а н д е л ь ш т а м А. Э., Семиотика и диагностика женских болезней, Л., 1976.

ЕНДОМИТОЗ (*ендо...*+јун. mitos—сап, тел)—1) битки вә һејван һүчејрәләринин нүвәләриндә иј телләр әмәлә кәлмәдән вә нүвә бөлүнмәдән хромосом сајынын артмасы. Е. нәтичәсиндә хромосомларын сајы артдыгда *полиплоид* нүвәләр әмәлә кәлир. Тәкрар Е. 1000-ә гәдәр вә даһа чох хромосом јығымы олан нәһәнк нүвәләрин јаранмасына сәбәб олур. Е. бағырсаг епителиси, әзәлә, һәшәрат, хәрчәнккимиләр вә с.-нин һүчејрәләри үчүн характерикдир; 2) хромосомлары әмәлә кәтирән нуклеопротеид телләринин (хромонемләрин) дәфәләрлә артмасы просеси; бунун нәтичәсиндә политен адланан нәһәнк хромосомлар (1000—16000 плоидли) әмәлә кәлир. П о л и т е н и ј а ј а селикли гиша (икиганадлы һәшәратда), Малпики борусу, бағырсаг дивары һүчејрәләриндә тәсадүф едилир.

ЕНДОПАРАЗИТЛӘР—бах *Паразитизм.*

ЕНДОСКОПИЈА (*ендо...*+*...скопија*)—дахили органлара ишыгландырычы оптик чиһазла (ендоскопла) бахмаг. Е.-нын *гастроскопија, бронхоскопија, ректоскопија, систоскопија* вә с. нөвләри вар. Е.-дан диагностика вә мүаличә мәгсәди илә, ендоскопик үсулдан исә өд јолларында чәрраһи әмәлијјат заманы истифадә едилир (холедохоскопија, холанкиоскопија).

ЕНДОСПЕРМ (*ендо...*+јун. spérma—тохум)—бүтүн чылпагтохумлу вә бир чох өртүлүтохумлу биткиләрин тохумларында рүшејмин инкишафы үчүн зәрури олан гида маддәләринин топландығы хүсуси тохума.

ЕНДОТЕЛИ (*ендо...*+јун. thēlē—әмзик) — бирләшдиричи тохуманын ган вә ја лимфа илә тохундуғу јерләрдә һүчејрәләр гаты (капиллјарларын дивары, артеријаларын, веналарын, лимфа дамарларынын вә үрәк бошлуғунун дахили сәтһи).

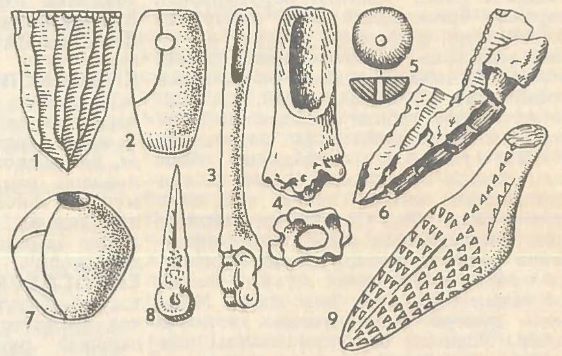
ЕНДОТЕРМИК РЕАКСИЈА (*ендо...* +јун. thermē—истилик) — харичи мүһитдән истилик удулмагла кедән кимјәви реаксија. Филизләрдән металларын редуксијасы просесләри, фотосинтез просеси, еләчә дә молекулун сәрбәст атомлара парчаланмасы илә кедән бүтүн ајрылма реаксијалары Е.р.-лардыр.

ЕНДОФОТОГРАФИЈА (*ендо...*+*фотографија*) — инсан вә һејванларда бошлуглу органларын селикли гишасынын фото шәклини алмаг үсулу. Е.-дан бурун, дөш вә гарын бошлуглары, удлаг, гыртлаг, бронхлар, гида борусу, мә'дә-сидик кисәси вә с.-нин диагностикасында истифадә едилир.

ЕНДШПИЛ (алм. Endspiel, Ende—ахыр, сон+Spiel—ојун)—шаһмат ојунунда сон мәрһәлә; бу мәрһәләјәдәк бир чох фигурлар, һәр шејдән әввәл вәзирләр дәјишдирилир. Вәзир Е.-и дә мүмкүндүр; бу һалда вәзирдән башга бүтүн фигурлар дәјишдирилмиш олур. Шаһ вә пијадаларын фәал ојуну илә Е. дебүтдән (ојунун башланғычы) вә миттелшпилдән (ојунун ортасы) фәргләнир.

ЕНЕЈ (лат. Aeneas)—антик мифолокијада *Тројанын* әсас гәһрәманларындан бири, Анхиз вә *Афродитанын* оғлу, ромалыларын улу бабасы. Е. һаггында әсатир Веркилинин «Енеида» әсәринин мөвзусу үчүн әсас олмушдур. Е. образы мусигидә дә (Н. Лысенконун «Енеида» операсы, Һ. Порселин «Дидона вә Енеј» операсы вә с.) әксини тапмышдыр.

ЕНЕОЛИТ (лат. aeneus—мис+јун. lithos—даш)—Мис-даш дөврү, Неолитдән Тунч дөврүнә кечид дөврү; бә'зән Халколит (јун. холкос—мис) дөврү дә адланыр. Һәр ики термин мисин мејдана кәлмәсини көстәрир. Мис alәтләрин мејдана кәлмәсинин әһәмијјәти бөјүк олмушдур. Әввәлчә миси дашын нөвләриндән һесаб едән ибтидаи инсанлар илк дәфә метал аләтләри мис күлчәсиндән дөјмә үсулу илә алмышлар; тәдричән миси истидә јумшалдыб истәнилән формаја сала билмишләр. Чәмијјәт тарихиндә Е. дөврү мүһүм игтисади-ичтимаи мәрһәлә тәшкил едир. Тоха әкинчилијинин башга тәсәррүфат нөвләриндән

Азәрб.ССР әразисиндән тапылмыш Енеолит дөврү материаллары. I табло. 1—обсидиан (д ә в ә к ө з ү) нуклеус; 2—даш балта; 3—сүмүк чилалајычы; 4—сүмүк тоха; 5—ип әјирән; 6—ораг; 7—даш топпуз; 8—сүмүк биз; 9—килдән гадын фигуру.

үстүнлүјү, иншаатда чиј кәрпичдән истифадә, килдән гадын фигурларынын, бојалы габларын кениш јајылмасы вә мис әшјаларла јанашы даш аләтләрдән кениш истифадә Е. дөврүнүн сәчијјәви чәһәтләридир. ССРИ әразисиндә ашкар олунмуш Анау вә Намазгатәпә (Орта Асија,) Триполје типли (Украјна), Техут, Хатынарх, Кизјак (Ермәнистан), Шулавери, Арухло (Күрчүстан) вә с. абидәләр Е.-ә аиддир. Азәрб.ССР-дә Е. дөврү абидәләри Нахчыван әразисиндә, Мил—Муған вә Кәнчә—Газах дүзәнлијиндә ашкар едилмишдир. Бу абидәләр (Күлтәпә, Шомутәпә, Төјрәтәпә, Гарғалар тәпәси, Илан тәпәләри, Камилтәпә, Әликөмәк тәпәси вә с.) әһалиси әсасән әкинчиликлә мәшғул олан јашајыш јерләридир; археоложи газынтылар Е. дөврүндә Азәрб.-да әһалинин илк дәфә мәишәт вә тәсәррүфатда чиј кәрпичдән истифадә етдијини көстәрир; евләр даирәви планлы иди. Газынты заманы тапылмыш арпа, буғда галыглары, дән дашлары, сүмүкдән вә бујнуздан тохалар, дашдан ораг дишләри вә с. әкинчилијин инкишафына

II табло. 1, 4, 5—кил габлар; 2—һәвәнкдәстә; 3—дән дашы.

сүбутдур. Орагларын дәстәси ағачдан вә ја һејванын чәнә сүмүјүндән дүзәлдилирди. Әһали малдарлыгла да мәшғул олмушдур. Буну тапылмыш һејван (өкүз, инәк, гојун, кечи, донуз вә с.) сүмүкләри тәсдиг едир. Мәишәтдә вә тәсәррүфатда даш аләтләр үстүнлүк тәшкил етмиш, дашдан чилалы балталар, чахмаг вә ја обсидиандан (д ә в ә к ө з ү) кәсичи аләтләр (бычаг, кәсәр, гашов) дүзәлдилмишдир. Бу аләтләрлә сүмүкдән биз, ијнә, гашыг, бәзәк шејләри вә с. һазырлајырдылар. Мәишәтдә сахсы габлардан да кениш истифадә олунмушдур. Габлар гулпсуз иди. Лакин гулплу габлара да (Әликөмәк тәпәсиндә) тәсадүф едилмишдир. Габларын үзәриндә (боја илә чәкилмиш вә јапма) нахышлар вардыр. Нахчыван јахынлығында Күлтәпә, Газах р-нунда Гарғалар тәпәси вә Әликөмәк тәпәси јашајыш јерләриндән мис әшјалар тапылмышдыр.

ЕНЕРЖИ (јун. energeia—иш, фәалијјәт)—тәбиәтдәки мүхтәлиф просесләрин вә гаршылыглы тә'сирләрин үмуми өлчүсү. Е. материјанын бүтүн һәрәкәт нөвләринә хасдыр вә мүхтәлиф һәрәкәт нөвләрини ваһид өлчүјә кәтирмәјә имкан верир. Һәрәкәт нөвләрини кәмијјәтчә характеризә етмәк үчүн мүхтәлиф Е. нөвләри вар. Мәс., механики, истилик, кимјәви, електромагнит, гравитасија, нүвә Е.-си вә с. Е.-нин белә бөлкүсү мүәјјән гәдәр шәрти олса да, бу, мүхтәлиф просесләри тәдгиг етмәјә имкан верир. Е.-нин сахланмасы гануну заманын бирчинсли олмасындан билаваситә алыныр вә тәбиәтин әсас ганунларындан бирилир. Е.-нин ән садә нөвү м е х а н и к и Е.-дир. Механики Е. системин кинетик вә потенсиал Е.-ләринин чәминә бәрабәрдир. К и н е т и к Е. системи тәшкил едән мадди нөгтәләрин (вә ја зәррәчикләрин, чисимләрин) һәрәкәт Е.-ләринин чәмидир:

$$W^{(\kappa)} = \sum_{i+1}^{N} \frac{m_i v_i^2}{2} \qquad (1)$$

бурада m_i вә v_i i-чи зәррәчијин сүкунәт күтләси вә сүр'әти, N—системдәки зәррәчикләрин сајыдыр. П о т е н с и а л Е. зәррәчикләрин бир-бири илә вә онларын харичи саһә илә гаршылыглы тә'сир Е.-сидир:

$$W^{(n)} = U(\vec{r}_1, \vec{r}_2, \ldots \vec{r}_N).$$

Бурада $\vec{r}_i$ i-чи зәррәчијин радиус-векторудур. Кинетик Е.-дән фәргли олараг потенсиал Е.-нин үмуми ријази ифадәси јохдур. Гаршылыглы тә'сирин верилмиш нөвүнә потенсиал Е.-нин мүәјјән шәкли ујғун кәлир.

Јер сәтһиндән h һүндүрлүјүнә галдырылмыш M күтләли чисмин потенсиал Е.-си $W^{(n)} = Mgh$, квазиеластик гүввәләрә ујғун потенсиал Е. исә $\frac{kx^2}{2}$-дир; бурада g—сәрбәстдүшмә тә'чили, k исә сабитдир. Системин јерләшдији харичи саһә замандан асылыдырса, потенсиал Е. дә замандан асылы олачагдыр. Системә тә'сир едән харичи гүввәләр стасионар (замандан асылы олмајан) вә потенсиаллы, дахили гүввәләр исә потенсиаллыдырса, белә системин там Е.-си һәрәкәт заманы сабит галыр:

$$W^{(k)} + W^{(n)} = \text{const} \qquad (2)$$

И с т и л и к Е.-си чисми вә ја системи тәшкил едән атом вә молекулларын низамсыз һәрәкәтинин кинетик Е.-си илә өлчүлүр. Макроскопик физикаја көрә истилик Е.-си дикәр Е. нөвләриндән кејфијјәтчә фәргләнир. Башга Е. нөвләриндән фәргли олараг истилик Е.-си системин һалыны характеризә етмир. О, бахылан системин дикәр системләрлә мүбадиләсинин бир нөвүдүр.

Саһә (електромагнит, гравитасија вә с.) материјанын бир шәклидир. Саһә дә Е.-јә, һәрәкәт мигдарына, күтләјә вә с.-јә маликдир. Саһәнин Е.-си фәзада мүәјјән сыхлыгла пајланыр вә бу Е. саһә илә бирликдә фәзада һәрәкәт едир. Бу да Е. сели шәклиндә өзүнү көстәрир. Електромагнит саһәсинин Е. сыхлығы:

$$w = \frac{E^2 + H^2}{8\pi}.$$

V һәчминдә јерләшмиш N сајда јүклү зәррәчикдән вә онларын јаратдығы електромагнит саһәсиндән ибарәт олан системин Е.-синин сахланмасы гануну (V бүтүн фәзаны әһатә едәрсә)

$$\sum_{i+1}^{N} \frac{m_i c^2}{\sqrt{1-\left(\frac{v_i}{c}\right)^2}} + \int_v \frac{E^2 + H^2}{8\pi} dv = \text{const} \text{ олар} \qquad (3)$$

Демәли, саһәнин мөвчуд олдуғу фәзада саһә Е.-си илә јүклү зәррәчикләрин кинетик Е.-ләринин чәми сабитдир. Гравитасија саһәсинин Е.-си кејфијјәтчә електромагнит саһәсинин Е.-синдән фәргләнир, лакин о да материјанын хүсуси формасыдыр.

Н ү в ә Е.-си. Ејнштејнин хүсуси нисбилик нәзәријјәсинә көрә күтлә илә Е. арасында универсал әлагә мөвчуддур. Сәрбәст зәррәчијин (вә ја чисмин) Е.-си $E = \frac{mc^2}{\sqrt{1-v^2/c^2}} = m'c^2$ (бурада m'—зәррәчијин һәрәкәт күтләси, с—ишығын вакуумдакы сүр'әтидир). Бу мүнасибәт истәнилән Е. нөвү үчүн доғрудур. Һәрәкәт етмәјән зәррәчик ($v=0$) сүкунәт Е.-синә ($E=mc^2$) маликдир.

Һәр һансы физики системин (мәс., чисмин, молекулун, атомун, нүвәнин вә с.) сүкунәт күтләси (M) бу системи тәшкил едән ајры-ајры зәррәчикләрин сүкунәт күтләләринин чәминә $\left(\sum_{i=1}^{N} m\right)$ бәрабәр дејилдир. Бу күтләләрин $\Delta M = M - \sum_{i=1}^{N} m_i$ фәрги системин күтлә дефекти адланыр. Ејнштејн дүстуруна көрә ΔM күтлә дефектинә Mc^2 гәдәр Е. (рабитә енержиси) ују-

гун кәлир. Рабитә Е.-си мүсбәт олан ($\Delta M>0$) системләр дајанығсыз, мәнфи олан ($\Delta M<0$) системләр исә дајаныглы һалда олур. Күтлә дефекти атом нүвәләриндә мүһүм рол ојнајыр. Нүвәнин рабитә Е.-си нүвәни өз тәркиб һиссәләринә—протон вә нејтронлара ајырмаг үчүн сәрф олунан ишә (Е.-јә) бәрабәрдир. Ағыр нүвәләр бу вә ја дикәр нөв бөлүнмәјә (алфа-, бета-, гамма—радиоактивлик, һәјәчанланмыш нүвәләрин јүнкүл нүвәләрә бөлүнмәси вә с.) мә'руз галдыгда күтлә дефектинә мүвафиг Е. (зәррәчикләрин кинетик Е.-си, шүа Е.-си вә с. шәкилдә) ајрылыр. Бу да нүвә Е.-синдән динч мәгсәдләр үчүн истифадәнин әсасыны тәшкил едир.

Микрозәррәчикләрин (молекул, атом, нүвә, електрон вә с.) һәрәкәти квант механикасы ганунларына табедир. Квант механикасынын инкишафы көстәрди ки, микрозәррәчијин енержиси, импулсу, бә'зи һалларда исә һәрәкәт мигдары моменти дискрет гијмәтләр алыр, јә'ни квантланыр. Атомун енержиси E_1, E_2, E_3... кими јалныз сечилмиш гијмәтләр ала биләр. Атомун бу һаллары стасионар һаллар адланыр, атом бу һалларда оларкән енержи удулуб бурахылмасы исә атом бир стасионар һалдан дикәринә кечдикдә баш верир. Квант механикасына көрә ирәлиләмә һәрәкәтиндән башга бүтүн һәрәкәт нөвләринә ујғун Е. квантланыр.

Е. *ерг*, *чоул*, *килограмметр*лә, *електрон-волтла* (*ев*), *Мев* (10^6 *ев*) вә *Бев*лә (10^9 *ев*) өлчүлүр.

Әд.: Чавадов Ә. В., Квант механикасы, Б., 1975; Шпольский Э. В., Атомная физика, т. 1—3, М., 1967—77; Савельев И. В., Курс общей физики, т. 1—3, М., 1977.

ЕНЕРЖИ ГАТАРЫ—енержи системләриндән узагда јерләшән ишләдичиләри мүвәггәти олараг електрик енержиси илә тәчһиз етмәк үчүн дәмирјол вагонларына гурашдырылмыш *сәјјар електрик стансијасы*. Е.г. үчүн илкин мүһәррик дизел, бухар вә ја газ турбини (күчү 1—10 *Мвт* вә даһа чох) ола биләр.

ЕНЕРЖИ СӘВИЈЈӘЛӘРИ—бах *Атом*.

ЕНЕРЖИНИН САХЛАНМАСЫ ВӘ ЧЕВРИЛМӘСИ ГАНУНУ—тәбиәтин үмуми гануну. 19 әсрин 40-чы илләриндә Р. *Мајер*, *Ч. Чоул* вә *К. Һелмһолтс* бир-бириндән хәбәрсиз бу ганунун ријази ифадәсини вермишләр. Бу гануна көрә гапалы (харичи мүһитлә һеч бир әлагәси олмајан) мадди системин дахилиндә кедән бүтүн просесләрдә системин там енержиси сабит галыр вә о, јалныз бир шәкилдән башга шәклә чеврилир. Систем харичи мүһитлә әлагәдәдирсә, онун енержисинин артмасы (азалмасы) системлә гаршылыглы тә'сирдә олан харичи чисимләрин вә саһәләрин енержисинин азалмасына (артмасына) бәрабәрдир. Енержи материјанын мүхтәлиф һәрәкәт формаларынын үмуми өлчүсүдүр. Енержи систем һалынын биргијмәтли функсијасыдыр, јә'ни систем бир (башланғыч) һалдан дикәр (сон) һала кечдикдә онун енержисинин дәјишмәси јалныз бу ики һалла тә'јин едилир вә системин кечид јолундан асылы дејилдир. Е.с. вә ч.г. адәтән өјрәнилән физики һадисәләрин характеринә ујғун ифадә олунур. Мәс., ики еластик күрәнин тоггушмасы заманы Е.с. вә ч.г. күрәләрин кинетик енержиләри чәминин тоггушмадан әввәлки гијмәти тоггушмадан сонракы гијмәтинә бәрабәр олдуғуну, електрон вә позитрон чүтүнүн анниһилјасија едәрәк фотонлара (електромагнит саһәсинә) чеврилмәсиндә исә чүтүн енержисинин електромагнит саһәсинин енержисинә чеврилмәсини ифадә едир.

ЕНЕРКЕТИЗМ—енержини бүтүн һәјат һадисәләринин илкин әсасы һесаб едән вә *махизмлә* сых бағлы олан идеалист фәлсәфи тә'лим. Е. 19 әсрин орталарында *енержинин сахланмасы вә чеврилмәси ганунунун* тәшәккүлү дөврүндә мејдана кәлмишдир. Е.-ин тәрәфдарлары (В. Оствалд, *Мах*) һәрәкәти материјадан ајырыр, енержинин материјасыз мөвчудлуғу фикрини ирәли сүрүрдүләр. Марксист фәлсәфәјә көрә, енержи материјанын ән мүһүм хассәләриндәндир **В. И. Ленин** Е.-и «Көһнә гносеоложи сәһвләри «јени» истилаһларла өрт-басдыр етмәк...» тәшәббүсү адландырмышдыр. Материализм вә емпириокритисизм, Б., 1968, сәһ. 287).

Әд.: Ленин В. И., Материализм вә емпириокритисизм, Б., 1968; Буржуазная философия кануна и начала империализма, М., 1977.

ЕНЕРКЕТИКА—енержи еһтијатлары, мүхтәлиф енержи нөвләринин алынмасы, бир шәкилдән башга шәклә чеврилмәси, өтүрүлмәси вә истифадә олунмасы мәсәләләрини әһатә едән тәсәррүфат саһәси. Әсас енержи еһтијатлары—көмүр, јанар шист, нефт, тәбии газ, торф, одун, су енержиси, күләк вә Күнәш енержиси, Јерин дахили истилији вә нүвә енержисидир. Енержи еһтијатлары чох вахт енержи ишләдичиләриндән узагда јерләшдији үчүн онун узаг мәсафәләрә верилмәси дә мүасир енеркетиканын әсас проблемләриндән биридир. Енержинин чеврилмәсинә вә истифадә олунмасына көрә Е.-ны сәнаје, нәгл., к.т., рабитә вә јашајыш-коммунал тәсәррүфаты Е.-сына ајырырлар.

Сәнаје Е.-сына електрик, истилик вә кимјәви енержи, атом енержиси, електромагнит шүаланма енержиси вә б. енержи нөвләринин пајланмасы вә истифадә олунмасы дахилдир. Енержи еһтијатларындан ән чох сәнаједә истифадә олунур. ССРИ-дә јаначагенержи еһтијатларынын 60%-индән чоху сәнаје Е.-сынын пајына дүшүр. Истеһсалат просесләри ишләдилән енержинин нөвүнә көрә күч, истилик, електрокимјәви вә електромеханики просесләрә ајрылыр. Әсас енержи нөвү електрик енержисидир (бах *Електроенеркетика*). Електрик интигаллары, електрик веричиләри вә идарә системләринин өлчү чиһазлары—сәнајенин автоматлашдырылмасы вә механикләшдирилмәсинин әсасыдыр. Бир сыра сәнаје саһәләриндә (мәс., овунту металлуркијасы, кимја сәнајеси вә с.) темп-р шәраитинә көрә јалныз електрик собалары тәтбиг олунур. Сәнаје мүәссисәләринин електрик вә истилик енержиси илә тәчһизи үчүн кетдикчә атом енержисиндән даһа кениш истифадә олунур.

Нәглијјат Е.-сына һәрәкәт едән нәгл. (автомобил, тәјјарә, кәми, д.ј. вә с.) енеркетика гурғулары, д.ј. стансијалары, порт, депо, гараж вә с.-нин енеркетика тәсәррүфатлары дахилдир. Нәгл. Е.-сында бүтүн әсас енержи нөвләри: истилик енержиси (дахилијанма мүһәррикләри, бухар вә газ турбинләри, ракет мүһәррикләри вә с.), електрик енержиси (бүтүн електрик мүһәррики нөвләри, трансформаторлар, електрик чиһазлары вә апаратлары вә с.) вә атом енержиси (атом кәмиләри вә суалты гајыгларынын нүвә күч гурғулары) кениш тәтбиг олунур.

Кәнд тәсәррүфаты Е.-сы характеринә көрә сәнаје Е.-сына јахындыр. Сәнаје Е.-сындан фәрги—истеһсал күчүнүн нисбәтән кичиклији, електрик енержисиндән гејри-бәрабәр истифадә олунмасы (мөвсүмдән асылы олараг), учуз јаначағын ишләдилмәси (мазут, керосин, ашағы сортлу бензин) вә јерли јаначагдан истифадәдир (торф, тәбии газ, јанар шист, одун). Күләкли р-нларда күләк енержисиндән, күнәшли күнләри чох олан р-нларда исә Күнәш енержисиндән истифадә олунур. К.т.-нда кичик су-електрик стансијаларындан истифадә едилмәси дә әлверишлидир.

Рабитә Е.-сында бүтүн васитәләрин иши (радио, телефон, телеграф) електрик енержисиндән истифадәјә әсасланыр. Рабитәдә гәбул, верилиш, информасијанын ишләнмәси вә јығылмасында електрик чәрәјанынын бүтүн чеврилмә нөвләриндән истифадә олунур.

Шәһәр вә коммунал тәсәррүфатында ишыгландырма мәгсәдилә, шәһәр нәгл.-нын һәрәкәти үчүн, биналарын гыздырылмасында, исти су илә тәчһизиндә, ев ишләринин механикләшдирилмәсиндә вә с. мүхтәлиф енержи нөвләриндән, әсасән, електрик енержисиндән истифадә едилир. Шәһәрләрин електроенеркетика тәсәррүфаты бир гајда олараг ири Е. бирликләриндә бирләшир.

Әд.: Энергетика СССР в 1976—1980 годах, под ред. А. М. Некрасова и М. Г. Первухина, М., 1977; Веников В. А. и Зубанов К. К., Энергетика СССР и США: актуальные проблемы, М., 1977; Жимерин Д. Г., Энергетика: настоящее и будущее, М., 1978.

ЕНЕРКЕТИКА ИНСТИТУТУ, И. Г. Јесман ад. Азәрбајчан Елми-Тәдгигат Енеркетика Институту—ССРИ ЕА Загафгазија филиалынын Азәрб. шө'бәсиндә 1933 илдә тәшкил олунмуш енеркетика бөлмәси әсасында јарадылмышдыр (1945). Бакыдадыр. 1963 илдән ин-т ССРИ Енеркетика вә Електрикләшдирмә Назирлијинин нәздиндәдир. Бөлмәјә вә илк дөврдә ин-та акад. И. Г. *Јесман* башчылыг етмишдир. Ин-тда 12 лабораторија вә бир нечә көмәкчи бөлмә фәалијјәт көстәрир. Илдырым һадисәләрини вә ондан мүһафизә тәдбирләрини өјрәнән лабораторија ССРИ-дә јеканә лабораторијадыр. Ин-т респ.-нын һәм јахын илләрдә, һәм дә кәләчәкдә јаначаг—енеркетика балансынын планлашдырылмасы вә оптималлашдырылмасы, атм. вә коммутасија ифрат кәркинлијинин, дәјишән вә сабит чәрәјан електрик интигалларында сүр'әт тәнзиминин тәдгиги, енеркетика системләринин е'тибарлылығы, дајаныглығы вә автоматлашдырылмасы, истилик енеркетикасы вә истилик мүбадиләси вә с. илә әлагәдар актуал мәсәләләрин һәлли илә мәшғулдур. Бу тәдгигатларын нәтичәләри сәнаједә кениш тәтбиг олунур. Ин-тун әмәкдашлары 1971—77 илләрдә 40 ихтира үчүн мүәллифлик шәһадәтнамәси алмышлар. Ин-тда Азәрб. ССР ЕА-нын акад. А. Ә. Әфәндизадә, м. үзвү А. Ә. Әлизадә, 3 е.д., 32 елмләр намизәди,

1 нәфәр Азәрб.ССР әмәкдар мүһәндиси вә 1 нәфәр Азәрб.ССР әмәкдар ихтирачысы чалышыр (1979). Ин-тун аспирантурасы вар. 1936 илдән ин-т «Әсәрләр» нәшр едир.

ЕНЕРКЕТИКА СИСТЕМИ—өз араларында вә електрик енержи ишләдичиләри илә електрикөтүрмә хәтләри васитәсилә әлагәләндирилмиш електрик стансијалары бирлији. Е.с.-нин тәркибинә истилик, атом вә су електрик стансијалары, електрикөтүрмә хәтләри, јардымчы електрик ст.-лары, истилик вә електрик шәбәкәләри, истилик вә електрик енержи гәбуледичиләри дахилдир. Е.с.-ндән истифадәнин әһәмијјәтли үстүнлүкләри вар: електрик енержиси илә тәчһиз јахшылашыр, р-нун енеркетика еһтијатларындан (аначаг вә су енержисиндән) даһа јахшы истифадә олунур, тәләбатын (ишләдичиләрин) електрик ст.-лары арасында даһа гәнаәтли пајланмасы һесабына електрик енержисинин маја дәјәри азалыр, ваһид күчү бөјүк олан аваданлығын тәтбигинә имкан јараныр, еһтијат күч азалыр. Е.с. адәтән ваһид мәркәздән идарә олунур (бах *Ваһид енеркетика системи*).

ССРИ-дә, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә енержи системләри 1930—35 илләрдә јарадылмаға башламышдыр. 1954 илә гәдәр јалныз Абшеронда Е.с. вар иди. Сонрадан Минкәчевир СЕС-и, Әли-Бајрамлы ДРЕС-инин вә Бакы—Минкәчевир—Ағстафа; Бакы—Әли-Бајрамлы — Ағдам — Кировабад арасында 220 000—330 000 *в*-луг електрикөтүрмә хәтләринин ишә салынмасы Е.с.-нин Азәрб.ССР әразисиндә јајылмасына сәбәб олду. 1960 илдән башлајараг Азәрбајчан, Күрчүстан вә Ермәнистан енеркетика системләри бирләшәрәк Загафгазија Ваһид Енеркетика Системини јаратмышдыр. Һазырда тикилмәкдә олан «Азәрбајчан» ИЕС вә Шамхор СЕС респ.-нын Е.с.-нин күчүнү тәгр. 1,5 дәфә артыраҹагдыр.

ЕНЕСКУ (Enescu) Ҹорҹе (19.8.1881, Шимали Молдавија, Ливени к.—4.5.1955, Парис) — румын бәстәкары, скрипкачы, пианочу, дирижор, педагог, мусиги хадими.

Муасир румын милли бәстәкарлыг мәктәбинин баниси. Румынија Елмләр Академијасынын мүхбир үзвү (1932). Вјана (1893) вә Парис (1899) консерваторијаларыны битирмишдир. 1912 илдә румын бәстәкарларыны һәвәсләндирмәк мәгсәди илә мүкафат фонду тә'сис етмишди. Румынија фашист ишғалындан азад едилдикдән сонра демократик мусиги мәдәнијјәти гуручулуғунун фәал иштиракчысы олмушдур. Јарадычылығында румын мусиги фолклорундан кениш истифадә етмишдир. «Един» (1931, тамашасы 1936) операсынын, 3 симфонија (1905, 1913, 1919), 2 симфоник поема, 3 сүита, 2 румын рапсодијасы, камера-инструментал вә вокал әсәрләрин мүәллифидир. Е.-нун әсәрләри румын мусигисинин классик нүмунәләридир. Скрипкачы вә дирижор кими румын мусигисини тәблиғ етмишдир (ССРИ-дә 1946 илдә консертләр вермишдир). 1958 илдән Бухарестдә мусигичиләрин Ҹ. Енеску ад. Бејнәлхалг мүсабигәси (үч илдән бир) кечирилир.

Әд.: К о т л я р о в Б., Джордже Энеску, 2 изд., М., 1970.

ЕНЗИМЛӘР—бах *Ферментләр*.

ЕНЗООТИЈА (јун. en—да, дә+zōon — һејван) — һејванларын јолухучу хәстәликләринин мүәјјән әразидә јајылмасы. Е. адәтән, һәр һансы хәстәлик төрәдичисинин отлаглара, су мәнбәләринә, торпаға јолухмасы илә әлагәдардыр.

ЕНЗООТИК АТАКСИЈА (гузуларда)—баш бејнин үзви вә функсионал дәјишилмәси (енсефаломалјасија вә һидроенсефалија) нәтичәсиндә рефлектор ојанманын зәифләмәси вә һәрәкәтин позғунлуғу илә характеризә олунан хәстәлик. Е.а. битки вә торпағында кифајәт гәдәр мис, хејли мигдарда молибден вә гурғушун (мисин антагонисти) олан биокеокимјәви әјаләтләрдә баш верир. Хәстәлијин јајылмасы күтләви баласалмаја, гузуларын зәиф, һәрәкәтсиз, ејбәчәр вә өлү доғулмасына сәбәб олур. Бә'зән гузуларда бојун вә чијин әзәләләринин гыч олмасы мүшаһидә едилир. Хәстәлији јүнкүл кечирән гузуларда һәрәкәтин координасијасы позулур вә тәдричән әтрафлар ифлич олур.

М ү а л и ч ә в ә п р о ф и л а к т и к а с ы: 0,1%-ли биоветин, кобалт вә мис-сулфат мәһлулу тә'јин етмәк, гузулу гојунларын јем расионуна (јајда суја) мис-сулфат әлавә етмәк, отлаглары јахшылашдырмаг, торпаға мис-сулфат вермәк вә с.

ЕНИАН—Гафгаз Албанијасында шәһәр. *Ути* вил.-нә (Мил дүзү) дахил иди. Е. һаггында Страбон мә'лумат вермишдир. Еһтимал ки, еркән орта әсрләрдә Е. *Јунан* адланмышдыр. Страбонун мә'луматына көрә Е.-да јунанлар јашајырдылар. Јери мүәјјәнләшдирилмәмишдир.

Әд.: Я м п о л ь с к и й З. И., К изучению древнеазербайджанского города Юнан, Труды Азербайджанской (Оренкалинской) археологической экспедиции, т. 1, МИА СССР, М.—Л., 1959, № 67.

ЕНИНӘ ӘЈИЛМӘ — бах *Әјилмә*.

ЕНЫХ ГАЛАСЫ—Азәрб.ССР Гусар р-нунда орта әсрләрә аид гала. Бах *Әниг галасы*.

ЕНКАУСТИКА-бах *Мумлубојакарлыг*.

ЕНКЕ (Encke) Иоһанн Франтс (23.9.1791 — 26.8.1865) — алман астроному. Берлин рәсәдханасынын директору олмушдур (1825—63). *Енке-Баклунд кометинин* орбитини өјрәнмиш вә ашкар етмишдир ки, бу кометин дөврү мүнтәзәм азалыр. Венеранын Күнәш һалгасындан кечмәсинин мүшаһидәсинә әсасән Күнәш параллаксынын гијмәтини тә'јин етмишдир.

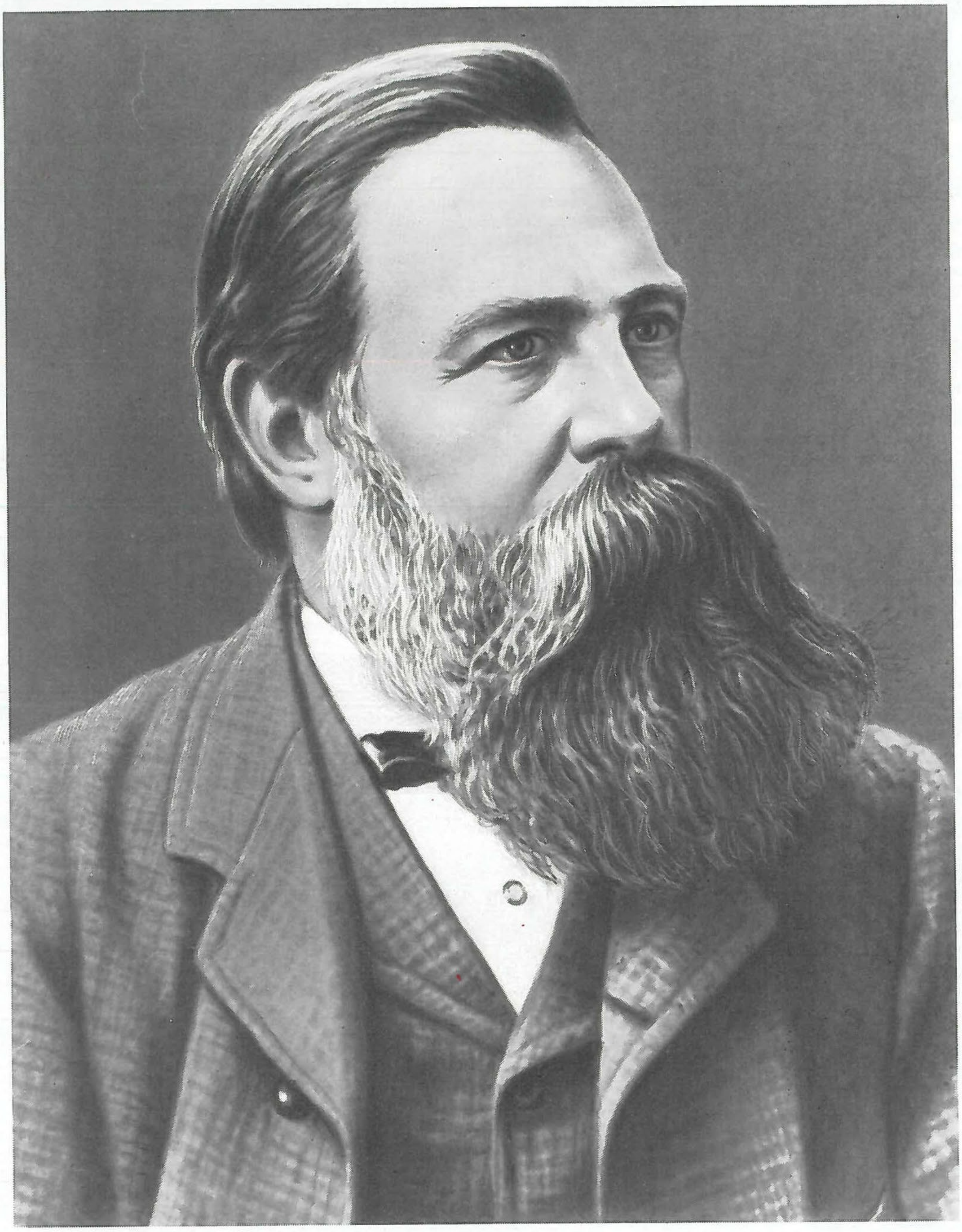
ЕНКЕ—БАКЛУНД КОМЕТИ—гысадөврлү комет (Күнәш әтрафына доланма дөврү 3,28 илдир). Илк дәфә франсыз астроному А. Мешен мүшаһидә етмишдир, алман астроному И. Енке исә онун һәрәкәтиндәки сарсынтылары сөјләмишдир. О. *Баклунда* көрә комет Күнәшә јахынлашдыгда күтләси азалдығы үчүн өз орбитини дәјишир. Совет астроному С. Г. Маковер кометин һәрәкәт нәзәријјәсини даһа дәгиг вермиш (1955) вә буна әсасән Меркуринин күтләсини тә'јин етмишдир.

ЕНКЕЛБРЕКТ ЕНКЕЛБРЕКТСОН (Engelbrekt Engelbrektsson) (тәгр. 1400—4.5.1436)—Исвечдә, Данимарка кралларынын сијасәтинә гаршы бөјүк халг үсјанынын (1434—36) рәһбәри, Исвеч халг гәһрәманы. 1435 илдә Исвечин «дөвләт рәһбәри» сечилмишди. Үсјанда кәндлиләр, шахтачылар, хырда задәканлар да иштирак едирдиләр. Үсјанчылар өлкәнин чох һиссәсини тутмушдулар. Лакин өз мөвгеләрини мөһкәмләндирмәк үчүн үсјана гошулан вә рәһбәрлији әлә кечирән ә'јанлар Е.Е.-у һакимијјәтдән кәнар етмишдиләр. Бу заман о, јенидән халгы ајаға галдырмыш, лакин задәканлар тәрәфиндән хаинчәсинә өлдүрүлмүшдү; үсјан исә јатырылмышды.

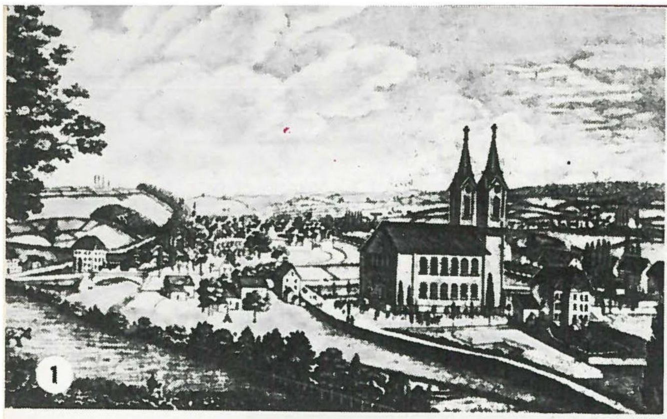
ЕНКЕЛС (Engels) Фридрих (28.11.1820, Бармен— 5.8.1895, Лондон)—елми коммунизмин баниләриндән бири, бејнәлхалг пролетариатын рәһбәри вә мүәллими, К. Марксын досту вә силаһдашы. «Енкелс өз досту... Карл Марксдан сонра бүтүн сивилизасијалы дүнјада ән көзәл алим вә мүасир пролетариатын ән көзәл мүәллими иди» (Л е н и н В. И., Әсәр. там күллијјаты, ч. 2, сәһ. 5).

Ф. Енкелс ф-к саһиби аиләсиндә доғулмушдур. Атасы Фридрих Енкелс тәбиәтчә ирадәли, чалышган, сијаси көрүшләринә көрә исә мүһафизәкар вә чох диндар адам иди. Анасы Елизабет Енкелс һәссас гәлбли, шән, күчлү јумора малик, әдәбијјат вә инчәсәнәти севән гадын иди вә аиләнин илки олан Ф. Енкелсә хејли тә'сир көстәрмишди. Ф. Енкелс Бармен шәһәр мәктәбиндә, сонра Елберфелддә кимназијада охумушдур (1834—37). Гуртармасына бир ил галмыш атасынын тә'киди илә кимназијадан чыхмыш, әввәл Барменда атасынын конторунда, 1838—41 илләрдә исә Барменда тичарәт ишини өјрәнмәклә мәшғул олмушдур. Асудә вахтларында тәһсилини мүстәгил артырмышдыр. 1839 илин мартында «Вупперталдан мәктублар» адлы илк публисистик мәгаләсини чап етдирмишдир. 1839 илдә алман фәлсәфәсини, хүсусилә Һекелин әсәрләрини өјрәнмәјә башламышдыр. Бременда олдуғу дөврдә онун дүнјакөрүшү ингилабчы демократ кими формалашмышдыр. 1841—42 илләрдә Берлиндә һәрби гуллугда олмуш, Берлин университетиндә мүһазирәләр динләмиш, Һекел фәлсәфәсиндән атеист вә ингилаби нәтичәләр чыхармаға чалышан кәнч һекелчиләрә гошулмушдур. 1841 илин 2-чи јарысында Фејербахын «Христианлығын маһијјәти» китабы илә танышлығын она чидди тә'сири олмушдур. 1841 илин сону—1842 илин әввәлиндә јаздығы әсәрләриндә Ф. *Шеллингин* бахышларыны тәнгид етмиш, атеист вә ингилабчы демократ кими ачыг чыхыш етмишдир. 1842 илин март—декабр ајларында «Рејн гәзети»ндә (октјабрдан баш редактору К. Маркс иди) әмәкдашлыг етмишдир. Һәмин илин пајызында Ф. Енкелс һәлә елми коммунизмә кәлиб чатмајан, хејли дәрәчәдә утопик характер дашыјан коммунизм мөвгејинә кечмишдир. Лакин Ф. Енкелс һәлә о заман коммунизмин башга тәрәфдарларындан әсл ингилаби руһу илә фәргләнирди. 1842 ил нојабрын ортапарында Көлндә «Рејн гәзети»нин редаксијасында илк дәфә К. Маркслa көрүшмүшдүр. Бу «замандан е'тибарән һәјатда бу ики достун фәалијјәти онларын үмуми иши олмушду» (јенә орада).

Ф. Енкелс 1842 илин нојабрындан

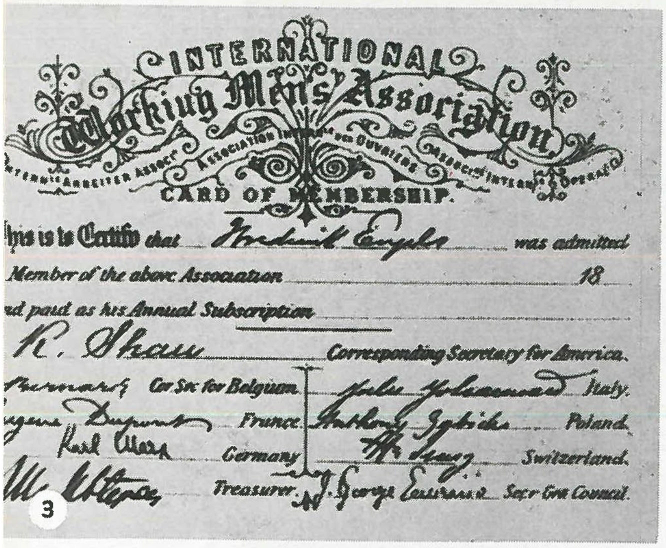

ФРИДРИХ ЕНКЕЛС.

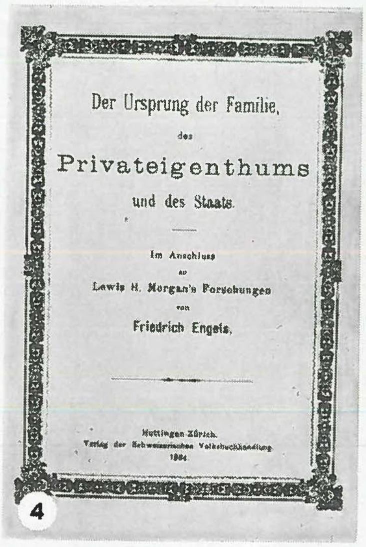

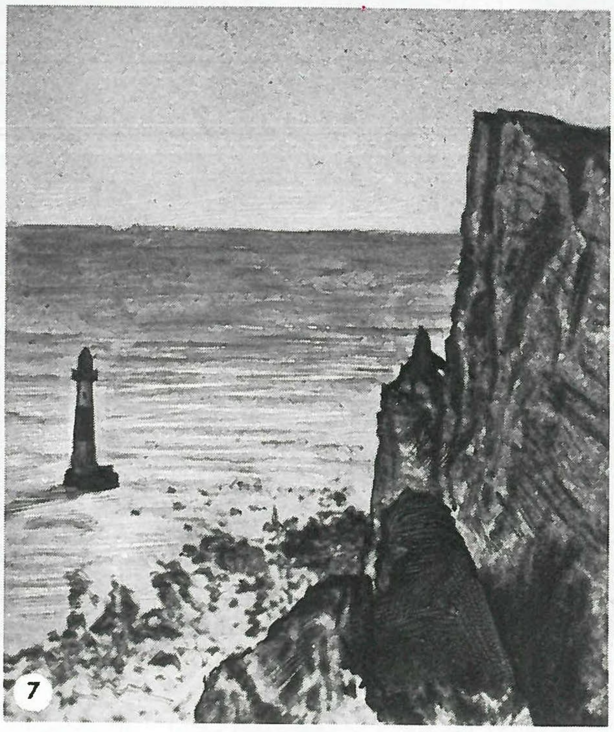

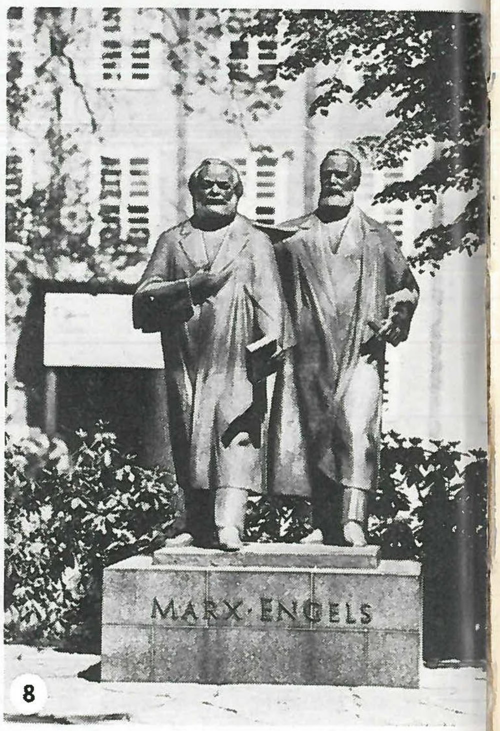
INTERNATIONAL
Working Men's Association
CARD OF MEMBERSHIP.
This is to Certify that ... was admitted
Member of the above Association ... 18
and paid as his Annual Subscription
Corresponding Secretary for America.
Cor. Sec. for Belgium
France
Germany
Treasurer
Italy
Poland
Switzerland
Secr Gen Council

Der Ursprung der Familie,
des
Privateigenthums
und des Staats.
Im Anschluss
an
Lewis H. Morgan's Forschungen
von
Friedrich Engels.
Hottingen-Zürich.
Verlag der Schweizerischen Volksbuchhandlung.
1884.

1. Бармен шәһәри. 19 әсрә аид гравүра. 2. Ф. Енкелс 1839 илдә. 3. I Интернасионалын Ф. Енкелсә мәхсус үзвлүк билети. 4. Ф. Енкелсин «Аиләнин, хүсуси мүлкиjjәтин вә дөвләтин мәншәjи» китабынын илк нәшринин үз габығы. 5. Ф. Енкелс 40-чы илләрдә. 6. Ф. Енкелс 1864 илдә. 7. Ф. Енкелсин күлү олан урнанын Истборн ш. jахынлығында дәнизә гәрг едилдиjи jер. 8. Карл-Маркс-Штадт ш.-ндә (АДР) К. Маркс вә Ф. Енкелсә абидә. 1957. Һеjкәлтәраш В. Һевард.

Енкелс Ф. мәгаләсинә.

1844 илин августунадәк Инкилтәрәдә јашамыш, Манчестердә атасынын пајчы олдуғу фирмин конторунда ишләмишдир. Инкилтәрәдән «Рејн гәзети»нә көндәрдији илк мәгаләләринин бириндә («Дахили бөһранлар») белә нәтичәјә кәлмишдир ки, бу өлкәдә зоракы ичтимаи ингилабын баш вермәси лабүддүр вә онун әсас гүввәси пролетариат олмалыдыр. Ф. Енкелс Инкилтәрәдә оларкән бу өлкәнин ичтимаи вә сијаси мүнасибәтләрини, фәһлә синфинин вәзијјәтини, чартистләр һәрәкатыны, игтисади, һәмчинин социалист вә коммунист әдәбијјатыны өјрәнмишдир. Онун идеализмдән материализмә, ингилаби демократизмдән елми коммунизмә кечмәси бурада баша чатмышдыр. Ф. Енкелс сонралар јазмышды: «Манчестердә јашадығым заман мән белә бир шејлә, нечә дејәрләр, билаваситә үз-үзә кәлдим ки, индијә гәдәр тарихи әсәрләрдә heч бир рол ојнамајан вә ја әһәмијјәтсиз бир рол ојнајан игтисади фактлар, heч олмаса мүасир дүнја үчүн, һәлледичи тарихи бир гүввәјә маликдир; игтисади фактлар әсас тәшкил едир вә бу әсас үзәриндә һазыркы синфи әксликләр әмәлә кәлир; ири сәнајенин варлығы нәтичәсиндә бу синфи әксликләрин тамамилә инкишаф етдији бүтүн өлкәләрдә вә демәли, хүсусилә Инкилтәрәдә һәмин синфи әксликләр сијаси партијаларын тәшкил олунмасы үчүн, партијаларын мүбаризәси үчүн вә онунла бирликдә бүтүн сијаси тарих үчүн әсас тәшкил едир» (М а р к с К., Е н к е л с Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 2, Б., 1953, сәһ. 345). Бу фикирләр Ф. Енкелсин «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир гејдләри»ндә, «Инкилтәрәнин вәзијјәти» адлы мәгаләләриндә шәрһ едилмишдир. К. Марксын «игтисади категоријаларын тәнгидинә даир даһијанә очерки» (јенә орада, ч. 1, сәһ. 347) адландырдығы «Гејдләр» Манчестер дөврүнүн ән мүһүм әсәридир. Ф. Енкелс илк дәфә бурада хүсуси мүлкијјәтин тарихән кечичи характер дашыдығыны көстәрәрәк, буржуа сијаси игтисадыны вә капиталист истеһсал үсулуну ингилабчы пролетариат, коммунизм вә диалектика мөвгејиндән тәнгид етмишдир. Ф. Енкелс «Гејдләр»дә «...мүасир игтисади гурулушун әсас һадисәләрини социализм бахымындан тәдгиг етмиш вә көстәрмишдир ки, бунлар хүсуси мүлкијјәт һөкмранлығынын зәрури нәтичәләридир» (Л е н и н В. И., Әсәр. там күллијјаты, ч. 2, сәһ. 11). 1844 ил август сонунда Ф. Енкелс Инкилтәрәдән Алманијаја гајыдаркән 10 күн Парисдә галмыш, јенә дә К. Маркслa көрүшмүшдүр. Бу тарихи көрүш заманы К. Маркслa Ф. Енкелсин бахышларынын там бирлији ајдын олмуш вә һәмин вахтдан онларын достлуғу вә тәгр. 40 иллик мисилсиз әмәкдашлығы башламышдыр. Бу әмәкдашлығын илк бәһрәси кәнч һекелчиләрин идеализминә гаршы јөнәлдилмиш «Мүгәддәс аилә» китабыдыр. Ф. Енкелс Алманијаја гајытдыгдан сонра Инкилтәрәнин ичтимаи инкишафына даир мүшаһидәләринин нәтичәләрини «Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти» китабында үмумиләшдирмишдир. Сәнаје чеврилишинин ичтимаи нәтичәләрини тәһлил едәрәк мәһсулдар гүввәләрлә истеһсал мүнасибәтләринин диалектикасынын кәшфинә јахынлашмышдыр. О, бу әсәрдә социализми фәһлә һәрәкаты илә бирләшдирмәјин зәрурилији мүддәасыны ирәли сүрмүшдүр. «Бу китаб капитализмә вә буржуазијаја гаршы дәһшәтли бир иттиһам иди... Нә 1845-чи илədәк, нә дә сонралар фәһлә синфинин мүсибәтләри бу гәдәр ајдын вә доғру бир шәкилдә тәсвир едилмәмишдир» (јенә орада, сәһ. 10). Лакин Ф. Енкелс әсәрдә пролетариатын изтирабларыны тәсвир етмәк вә она јардым етмәк лүзумуну көстәрмәклә кифајәтләнмәмиш, «... б и р и н ч и оларaг демишдир ки, пролетариат т ә к ч ә изтираб чәкән бир синиф дејилдир: пролетариатын мәһз һәмин биабырчы игтисади вәзијјәти ону дајанмадан ирәлиләдир вә өзүнүн тамам азад олмасы уғрунда мүбаризәјә мәчбур едир. Мүбаризә едән пролетариат исә ө з ү - ө з ү н ә к ө м ә к е д ә ч ә к д и р» (јенә орада, сәһ. 9). Ф. Енкелс Алманијада коммунист идејаларынын гызғын тәблиғатчысы олду; «Елберфелд нитгләри» (1845, феврал) бунун ән јахшы нүмунәси иди. Полис Ф. Енкелсә чидди көз гојдуғуна көрә о, 1845 илин апрелиндә Брүсселә—К. Марксын јанына кәлди. К. Маркс тарихи материалистчәсинә анлајыша даир фикирләрини Ф. Енкелсә изаһ етди вә онлар бу јени дүнјакөрүшүнү Һекелдән сонракы алман фәлсәфәсинин тәнгиди шәклиндә биркә ишләјиб һазырламағы гәрара алдылар. Һәмин илин јајында Инкилтәрәјә биркә сәфәрдән сонра, пајызда нијјәтләрини һәјата кечирмәјә башладылар. 1845—46 илләрдә Брүсселдә онлар *«Алман идеолокијасы»* әсәрини јаздылар. Әсәрдә илк дәфә мәһсулдар гүввәләрлә истеһсал мүнасибәтләринин гаршылыглы тә'сири вә инкишаф диалектикасы верилмиш вә бу замин үзәриндә тарихи материализм елми коммунизм нәзәријјәсинин фәлсәфи әсасы кими илк дәфә бүтөв бир консепсија шәклиндә ишләниб һазырланмышдыр.

1846 илин јанварында К. Маркс вә Ф. Енкелсин Брүсселдә тәшкил етдикләри Коммунист мүхбир комитәсинин фәалијјәти илк бејнәлхалг коммунист тәшкилатынын — *Коммунистләр иттифагынын* јаранмасы үчүн шәраит јаратды. Комитәнин тапшырығы илә Ф. Енкелс 1846 илин августунда Парисә көчүб, коммунист идејаларынын тәблиғинә башлады. 1847 илин јанварында К. Маркс вә Ф. Енкелс *Әдаләтлиләр иттифагы* рәһбәрләринин тәклифи илә иттифага дахил олдулар вә онун елми коммунизм принсипләри әсасында јенидән гурулмасында иштирак етдиләр. Иттифагын 1-чи конгресиндә (1847, 2 ијун) Ф. Енкелс мүһүм рол ојнады. Конгрес Ф. Енкелсин тәртиб етдији програм лајиһәсини («Коммунист инамы символунун лајиһәси»), јени Низамнамә вә *«Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!»* шүарыны гәбул етди. К. Маркс вә Ф. Енкелс бејнәлхалг коммунист вә демократик һәрәкатын мүһүм мәсәләләрини јени ингилаби нәзәријјә мөвгејиндән ишыгландыра биләчәк мәтбуат органы јаратмаға чалышырдылар. Лакин бу баш тутмады вә 1847 илин јазындан онлар «Алман-Брүссел гәзети»ндә әмәкдашлыға башладылар. Октјабрын сонунда Коммунистләр иттифагы Парис даирә комитәсинин тапшырығы илә Ф. Енкелс јени програм лајиһәси—25 суал вә чавабдан ибарәт «Коммунизмин принсипләри»ни тәртиб етди. Ф. Енкелс «Коммунизмин принсипләри» үзәриндәки иши барәдә 1847 илин нојабрында К. Маркса јазмышдыр: «Мән коммунизмин нә демәк олдуғу мәсәләсиндән башлајырам вә сонра бир баша пролетариат үзәринә кечирәм — пролетариатын әмәлә кәлмәси тарихи, әввәлки ишчиләрдән онун фәрги, пролетариат илә буржуазија арасында әкслијин инкишафы, бөһранлар, нәтичәләр... Ахырда коммунистләрин партија сијасәтиндән ачыг данышмаг мүмкүн олдуғу дәрәчәдә, һәмин сијасәт мәсәләси» (М а р к с К., Е н к е л с Ф., Сечилмиш мәктублар, Б., 1955, сәһ. 35). «Бүтүн дүнјаја јајылан вә санки дүнән јазылмыш бир әсәр кими бүтүн әсас мүддәалары бу күнәдәк дүзкүн, чанлы вә әһәмијјәтли олараг галан» (Л е н и н В. И., Әсәрләри, ч. 19, сәһ. 594—595), пролетар партијасынын чох мүһүм нәзәри сәнәди олан бу әсәр, әслиндә «Манифестин» илкин лајиһәси иди. Коммунистләр иттифагынын 2-чи конгреси (1847, нојабр-декабр) К. Маркс вә Ф. Енкелсә програмын сон мәтнини тәртиб етмәји тапшырды. Бу, бејнәлхалг коммунист һәрәкатынын илк програм сәнәди—*«Коммунист Партијасынын Манифести»* иди.

1848 ил мартын 21-дә Ф. Енкелс Парисә кәлди вә Коммунистләр иттифагы МК-сынын ишинә гошулду. Бу заман Алманијада ингилаб башланмышды вә К. Маркс вә Ф. Енкелс алман коммунистләрини демократик ингилабда пролетариатын хәттини мүәјјән едән фәалијјәт програмы илә силаһландырмағы өзләринин башлыча вәзифәси сајырдылар. «Алманијада Коммунист партијасынын тәләбләри» һазыр олдугда, Коммунистләр иттифагынын МК-сы ону рәһбәр програм сәнәди кими гәбул етди. Апрелин әввәлиндә Көлнә көчән К. Маркс вә Ф. Енкелс 1848 ил ијунун 1-дән 1849 ил мајын 19-дәк «ингилабчы пролетариатын һәлә индијәдәк мисли көрүнмәмиш ән јахшы органы» олан (јенә орада, ч. 21, сәһ. 72) «Јени Рејн гәзети»ни нәшр етдиләр. 1849 илин мај-ијул ајларында Ф. Енкелс Чәнуб-Гәрби Алманијадакы силаһлы үсјанда билаваситә иштирак етди, ингилабын мәғлубијјәтиндән сонра исә әввәлчә Исвечрәјә, сонра Инкилтәрәјә мүһачирәт етди. 1849 илин нојабрында Ф. Енкелс Лондона кәлди. К. Маркс даһа әввәл бураја көчмүшдү. Ингилабын мәғлубијјәтиндән сонракы илк илләрдә јаздығы «Империја конституцијасы уғрунда алман кампанијасы» (1849, август—1850, феврал), «Алманијада кәндли мүһарибәси» (1850), «Алманијада ингилаб вә әксингилаб» (1851, август—1852, сентјабр) әсәрләриндә Ф. Енкелс пролетариатла кәндлиләрин иттифагы, силаһлы үсјанын сәнәт олмасы идејаларыны инкишаф етдирмишдир. 1850 илин мартында Коммунистләр иттифагынын бәрпасы уғрунда мүбаризәнин кедишиндә К. Маркс вә Ф. Енкелс «Мәркәзи Комитәнин Коммунистләр иттифагына мүрачиәти»ни тәртиб етдиләр; бурада фасиләсиз ингилаб идејасынын классик ифадәси верилмишдир. 1850 илдә К. Маркс вә Ф. Енкелс «Јени Рејн гәзети. Сијаси-игтисади ичмал» журналыны нәшр етдиләр (6 нөмрәси чыхмышдыр). 1850 илин нојабрында Ф. Енкелс Манчестерә кетмәјә вә јенидән «Ермен вә Енкелс» фирмасы-

нын тичарәтханасында ишләмәjә мәчбур олду. 1851 илдә Ф. Енкелс ирландијалы фәһлә гыз Мери Бернс илә евләнди (онлар һәлә 1843 илдә, Ф. Енкелсин Инкилтәрәjә биринчи кәлиши заманы таныш олмушдулар). 1863 илдә Мери вәфат етди. Бир ил сонра Ф. Енкелс балдызы Лиззи Бернс илә аилә гурду (Лиззи 1878 илдә вәфат етмишдир). Ф. Енкелс тичарәт ишини хошламаса да бу, К. Маркса вә онун аиләсинә мүнтәзәм мадди јардым көстәрмәк үчүн јеканә имкан иди. 1870 илин сентјабрында Ф. Енкелс фирма ишләри илә тамамилә үзүлүшүб Лондона көчдү. Ф. Енкелсин Манчестердә јашадығы 20 ил онунла К. Марксын арасында ән мүнтәзәм јазышма (тәгр. 1350-дәк мәктуб) јолу илә чох кениш мәсәләләр барәсиндә фикир мүбадиләси дөврүдүр. 50—60-чы илләрдә Ф. Енкелс дөври мәтбуат үчүн чох јазмыш, «Јени Америка енсиклопедијасы»нда әмәкдашлыг етмиш (Бирма, Әлчәзаир, Әфганыстан һаггында тарихи-етнографик очеркләр јазмышдыр), дөврүн мүһүм һадисәләринә мүнасибәтини билдирмишдир. Бу ишдә онунла К. Маркс арасында планаујғун әмәк бөлкүсү вар иди. Һәрби иши мүнтәзәм өјрәнән Ф. Енкелс «Мүгәддәс иттифагын 1852 илдә Франса әлејһинә мүһарибәсинин имканлары вә перспективләри» адлы әлјазмасында (1851, апрел) илк дәфә марксист һәрби нәзәријјәнин әсасларыны ишләјиб һазырлады. Ф. Енкелс 1858 илдә тәбиәтшүнаслығы мүнтәзәм өјрәнмәјә башлады. Ијулун 14-дә К. Маркса мәктубунда кәләчәк *«Тәбиәтин диалектикасы»* әсәринин бә'зи әсас идејаларыны ифадә етди. 1859 илин августунда К. Марксын «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» китабынын чапдан чыхмасы илә әлагәдар Ф. Енкелс она рә'ј јазмышды; бурада К. Марксын илк бөјүк кәшфинин—тарихи материалистчәсинә анлајышын әһәмијјәтини көстәрмиш, ону сијаси игтисада тәтбиг олунан диалектик материалист методун һазырланмасына бәрабәр тутараг, бу методун мүһүм чәһәтләрини, хүсусән, тарихиликлә мәнтигилијин әлагәсини характеризә етмишдир. Рәсми буржуа елми 1867 илин сентјабрында «Капитал»ын 1-чи чилдинин чапдан чыхмасыны сүкутла гаршыладыгда, Ф. Енкелс 1867 илин октјабры—1868 илин ијулунда 9 мәгалә-рә'ј јазмыш вә К. Марксын башлыча әсәринин әһәмијјәтини шәрһ етмишдир.

Биринчи Интернасионал вә Парис коммунасы дөврүндә Ф. Енкелс пролетариатын бу илк күтләви бејнәлхалг тәшкилатына рәһбәрлик ишиндә К. Марксын ән јахын көмәкчиси иди. Лондона көчдүкдән сонра Ф. Енкелс Интернасионалын Баш Шурасынын үзвү, Италија вә Испанија үзрә катиб-мүхбир олмушдур. Лондон конфрансынын (1871), Һаага конгресинин (1872) ишиндә иштирак етмиш, фәһлә һәрәкатында хырда буржуа чәрәјанларына—лассалчылыг, прудонизм вә бакунизмә гаршы барышмаз мүбаризә апармышдыр. Парис коммунасындан сонра бүтүн инкишаф етмиш өлкәләрдә сосиалист фәһлә партијаларынын јарадылмасы күнүн вачиб мәсәләсинә чеврилмишди. Ф. Енкелс К. Маркслa бирликдә, јаранмагда олан партијаларын елми әсаслары уғрунда мүбаризә апарырды. О, илк күтләви марксист партија олан Алманија С.-Д. Фәһлә Партијасына хүсуси диггәт јетирмиш, онун мәркәзи органында бир чох мүһүм нәзәри әсәрини: «Мәнзил мәсәләсинә даир» (1872—73), *«Анти-Дүринг»* (1877—78) вә с. чап етдирмишдир. 1875 илдә Алманија С.-Д. Партијасы лассалчы Үмумалман Фәһлә Иттифагы илә бирләшдикдә, Ф. Енкелс партијанын лассалчылара принсипиал нәзәри күзәштләрә кедән програм лајиһәсини тәнгид етмишдир.

70-чи илләр Ф. Енкелсин нәзәри фәалијјәтинин тәрәгги дөврү иди. 1873 ил мајын 30-да К. Маркса мәктубунда Ф. Енкелс өзүнүн башлыча әсәрләриндән бири олан «Тәбиәтин диалектикасы»нын идејасыны шәрһ етди. Бу әсәрдә Ф. Енкелс тәбиәтин диалектик-материалист анлајышыны һәртәрәфли инкишаф етдирмишдир. «Анти-Дүринг»дә Ф. Енкелс марксизмин һәр үч тәркиб һиссәсинин—диалектик вә тарихи материализмин, сијаси игтисадын, елми коммунизм нәзәријјәсинин һәртәрәфли елми шәрһини вермишдир. 1880 илдә Ф. Енкелс П. Лафаргын хаһиши илә һәмин әсәрин үч фәслини јенидән ишләјиб, «Сосиализмин утопијадан елмә доғру инкишафы» ады илә нәшр етдирди. К. Маркс бу китабчаны «елми сосиализмә кириш» адландырмышдыр.

1883 ил мартын 14-дә К. Маркс вәфат етди. «Маркс сағ икән Енкелс ону һәдсиз дәрәчәдә севир, вәфат етдикдән сонра исә онун хатирәсинә ән јүксәк бир һөрмәт бәсләјирди. Бу гәтијјәтли мүбаризин вә тәләбкар мүтәфәккирин дәриндән севән бир гәлби вар иди» (Ленин В. И., Әсәр. там күллијјаты, ч. 2., сәһ. 13). К. Марксын вәфатындан сонра бејнәлхалг фәһлә һәрәкатына рәһбәрлијин вә марксист нәзәријјәнин сонракы инкишафынын бүтүн ағырлығы Ф. Енкелсин үзәринә дүшдү. О, нәзәри тәдгигатларыны дајандырмаға вә әсас диггәти «Капитал»ын тамамланмасы, һәмчинин К. Марксын вә өзүнүн бир чох әсәринин јенидән нәшринә, марксист нәзәријјәсинин мә'на вә әһәмијјәтинин изаһына вермәјә мәчбур олду. Ф. Енкелс «Капитал»ын 2-чи (1885) вә 3-чү (1894) чилдләринин чапа һазырланмасына чох бөјүк әмәк сәрф етди. «Енкелс «Капитал»ын II вә III чилдләрини нәшр етмәклә өз даһи достуна әзәмәтли бир абидә гојмуш вә бу абидә үзәриндә истәр-истәмәз өз адыны да әбәди чизкиләрлә јазмышдыр. Доғрудан да «Капитал»ын бу ики чилди ики адамын: Маркс илә Енкелсин әсәридир» (јенә орада).

Һәјатынын сон дөврүндә Ф. Енкелс бир сыра көркәмли нәзәри әсәр јаратмышдыр. 1884 илин март-мајында о, *«Аиләнин, хүсуси мүлкијјәтин вә дөвләтин мәншәји»* әсәрини јазды. Бурада, о, тарихи материалистчәсинә анлајышы ибтидаи чәмијјәт тарихинин тәһлилинә тәтбиг едәрәк, марксист материалист консепсијаны хејли зәнкинләшдирмишдир. 1886 илин әввәлиндә Ф. Енкелс «Лүдвиг Фејербах вә классик алман фәлсәфәсинин сону» әсәрини тамамлады. Бу әсәрдә о, марксизмин нәзәри мәнбәләриндән олан Һекел вә Фејербахын классик алман фәлсәфәси илә К. Марксын диалектик материалист фәлсәфәси арасындакы әлагәни ачыб көстәрмиш, фәлсәфәнин әсас мәсәләсинин тә'рифини вә тарихи материалистчәсинә анлајышын хүласәсини вермишдир. Тарихи материализмин инкишафында Ф. Енкелсин тарихи материализм һаггында 90-чы илләрә аид мәктубларынын, һәмчинин «Сосиализмин утопијадан елмә доғру инкишафы»нын инк. нәшринә (1892) киришин бөјүк әһәмијјәти олмушдур. Мәктубларда Ф. Енкелс тарихи материализмин диалектик характерини, чәмијјәт һәјатынын бүтүн саһәләри арасындакы гаршылыглы тә'сири, инсан фәалијјәтинин бүтүн төрәмә саһәләринин нисби мүстәгиллијини, ичтимаи һәјатын төрәмә һадисәләринин онлары мүәјјәнләшдирән зәминә екс-тә'сирини, хүсусилә, үстгурумун базисә екс-тә'сирини, тарихи просесдә инсанын фәал ролуну гејд етмишдир. «Франсада вә Алманијада кәндли мәсәләси» әсәриндә (1894, нојабр) Ф. Енкелс аграр мәсәләјә даир марксист нәзәријјәсини даһа да инкишаф етдирмиш, к.т.-ндакы әсаслы дәјишикликләрин конкрет һәллини вермишдир. Ф. Енкелсин сон бөјүк әсәри К. Марксын «Франсада синфи мүбаризә» әсәринин јени нәшринә јаздығы (1895, март) мүгәддимә иди.

1888 илин јајында Ф. Енкелс АБШ-да бир ајдан чох сәјаһәтдә олмушдур. Һәјатынын сон илләриндә Ф. Енкелс Авропа вә Америкада сосиалист фәһлә һәрәкатынын инкишафына һәлледичи тә'сир көстәрән ишини давам етдирирди. О, сосиалист партијаларынын тактикасынын һазырланмасына, онларын идеја вә тәшкилатча мөһкәмләнмәси уғрунда мүбаризәјә, сағ вә «сол» оппортунизмин ифшасына бөјүк гүввә сәрф едирди. Ф. Енкелс Икинчи Интернасионалын јарадылмасында чох бөјүк рол ојнамыш, онун 3-чү конгресиндә (Сүрих, 1893) инкилис, франсыз вә алман дилләриндә нитг сөјләмишдир. 1891 илдә Алманија С.-Д. Партијасынын јени програмынын һазырланмасы илә әлагәдар К. Марксын «Гота програмынын тәнгиди»ни дәрч етдирди вә јени Ерфурт програм лајиһәсинин тәнгиди илә чыхыш етди.

Ф. Енкелс рус дилини билир, Русија илә дәриндән марагланыр, рус ингилабчылары (К. В. Плеханов, П. Б. Акселрод, В. И. Засулич, П. Л. Лавров вә б.) илә әлагә сахлајыр, онлара даим көмәк көстәрир, ејни заманда халгчылыг идеолокијасынын зәифлијини тәнгид едирди. О, Русијаны Авропа фәһлә һәрәкатынын габагчыл дәстәсиндән бири сајыр, Авропадакы әсаслы дәјишикликләри Русијада демократик ингилабын гәләбәси илә бағлајырды. Ф. Енкелс Русијада көзләнилән ингилаби чеврилиши дүнја тарихиндә ән јахын дөнүш нөгтәси адландырмышды.

Сәһһәтинин зәифләмәсинә бахмајараг, Ф. Енкелс өмрүнүн сон күнләринәдәк ингилаб мүбаризләри чәркәсиндә галмаға чалышыр, коммунизмин гәләбәси әсри олачаг 20 әсрә, һеч олмазса, бир нәзәр салмағы арзулајырды. Лакин о, 1895 ил августун 5-дә ахшам саат 10[30] дәг.-дә вәфат етди. Вәсијјәтинә әсасән онун чәназәсини јандырыб, күлү јығылмыш урнаны августун 27-дә Инкилтәрәнин Истборн ш. јахынлығында (бура Ф. Енкелсин севимли истираһәт јери иди) дәнизә гәрг етдиләр.

К. Маркс вә Ф. Енкелсин достлуғу сәдагәтли, јүксәк идејалы достлуғун классик нүмунәсидир. Бу дост-

луғун әсасында ән әввәл пролетариат ишинә хидмәт дурурду. «Гәдим рәвајәтләрдә мүхтәлиф вә тә'сирли достлуг нүмунәләриндән данышылыр. Авропа пролетариаты дејә биләр ки, онун елмини инсан достлуғуна даир бүтүн ән тә'сирли гәдим рәвајәтләрдәкиндән даhа сәмими бир достлугла јашамыш олан ики алим вә мүбариз јаратмышдыр» (Ленин В. И., Әсәр. там күллијјаты, ч. 2, сәh. 13). Ф. Енкелс К. Марксын аиләсинин дә бөјүк досту олмушдур. Ф. Енкелс вәфатындан әввәл әмлакынын чох hиссәсини К. Марксын гызларына вәсијјәт етмишди.

Марксизм нәзәријјәсинин јарадылмасында, хүсусилә онун ишләниб hазырланмасында Ф. Енкелсин ролу чох бөјүкдүр. Диалектик материализмин hәртәрәфли инкишаф етдирилмәси, тарихи материализм, диалектик мәнтиг, сијаси игтисад, елми коммунизм нәзәријјәсинин әсас проблемләринин, ингилаби фәhлә hәрәкатынын тактики мәсәләләринин ишләниб hазырланмасы Ф. Енкелсин хидмәтидир. В. И. Ленинин јаздығы кими, «Енкелсин бүтүн әсәрләрини нәзәрә алмадан марксизми баша дүшмәк вә ону мүкәммәл шәрh етмәк олмаз» (Әсәрләри, ч. 21, сәh. 82). Јарадычыларындан бири Ф. Енкелс олан марксизм-ленинизм нәзәријјәси тарихин чидди сынагларындан шәрәфлә чыхмышдыр. «Марксизм-ленинизм дүзкүн стратекија вә тактика hазырламаг үчүн јеканә е'тибарлы әсасдыр. О, бизә тарихи перспектив hаггында анлајыш верир, габагчадан узун илләр үчүн ичтимаи-игтисади вә сијаси инкишафын истигамәтини мүәјјән етмәкдә, бејнәлхалг hадисәләрдән дүзкүн баш ачмагда көмәк едир» (Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары,Б., 1976, сәh. 79).

1970 илдә Ф. Енкелсин анадан олмасынын 150 иллик јубилеји кечирилмишдир.

hәлә Совет hакимијјәтинин гәләбәсиндән әввәл Азәрб.-да Ф. Енкелсин «Аиләнин, хүсуси мүлкијјәтин вә дөвләтин мәншәји», «Алманијада ингилаб вә әксингилаб», «Алманијада социализм», «Анти-Дүринг», «Инкилтәрәдә фәhлә синфинин вәзијјәти», «Лүдвиг Фејербах вә классик алман фәлсәфәсинин сону», К. Марксла биркә јаздыглары «Коммунист Партијасынын Манифести» әсәрләри јајылмышды.

К. Маркс вә Ф. Енкелсин әсәрләри ССРИ-дә 112 140 мин тиражла 3 мин дәфә нәшр едилмишдир (1977, јанвар). Ф. Енкелсин әсәрләри Азәрб. дилиндә 232,8 мин тиражла 33 дәфә нәшр олунмушдур (1977, ијун).

Азәрб.-да Ф. Енкелсин ад. мәдәни-маариф мүәссисәләри, к-з вә с-злар, күчәләр вә с. вар.

Јапышдырма шәкил, бах сәh.64-65

Әсәрләри: Маркс К., Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 1—2, Б., 1953; јенә онларын, Сечилмиш әсәрләри, 3 чилддә, ч. 1, Б., 1978; јенә онларын, Соч., 2 изд., т. 1—45, 46 (ч. 1—2), 47, 49, М., 1955—77; јенә онларын, Сечилмиш мәктублары, Б., 1955; К. Маркс вә Ф. Енкелсин рус сијаси хадимләри илә јазышмасы, Б., 1957; јенә онларын, Дин hаггында, Б., 1965; јенә онларын, Коммунист Партијасынын Манифести, Б., 1976; јенә онларын, Кәнчләр hаггында, Б., 1977; Енкелс Ф., Тәбиәтин диалектикасы, Б., 1966; јенә онун, Анти-Дүринг, Б., 1967; јенә онун, Аиләнин, хүсуси мүлкијјәтин вә дөвләтин мәншәји, Б., 1971.

Әд.: Ленин В. И., Фридрих Енкелс, Әсәр. там күллијјаты, ч. 2; јенә онун, Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, h. I—II); Великие основоположники марксизма, М., 1967; Степанова Е. А., Фридрих Энгельс, 2 изд., М., 1956; Макеев Н. Я., Произведения К. Маркса, Ф. Энгельса, В. И. Ленина в нелегальных партийных и легальных библиотеках Баку накануне и в годы первой русской революции, в кн.: Азербайджан в годы первой русской революции, Б., 1966; јенә онун, Произведения К. Маркса, Ф. Энгельса и В. И. Ленина в библиотеках Баку (1907—1914), Труды ИМЛ при ЦК КП Азербайджана, т. 28, Б., 1967; Бабин А. И., Ф. Энгельс—выдающийся военный теоретик рабочего класса, М., 1970; Кедров Б. М., Энгельс и диалектика естествознания, М., 1970; Энгельс и современные проблемы философии марксизма, М., 1971; Фридрих Энгельс и военная история, М., 1972; Проблемы этнографии и антропологии в свете научного наследия Ф. Энгельса, М., 1972; Прижизненные издания и публикации произведений К. Маркса и Ф. Энгельса, т. 1—2, М., 1974—77; Развитие Ф. Энгельсом проблем философии и современность, М., 1975; Штерн Х., Вольф Д., Великое наследие, М., 1976; Корню О., К. Маркс и Ф. Энгельс. Жизнь и деятельность, пер. с франц., 2 изд., М., 1976; Карл Маркс, Фридрих Энгельс. Собрание фотографий, М., 1976; Федосеев П. Н., Фридрих Энгельс и его вклад в теорию и практику коммунизма, в его кн.: Марксизм в XX веке, М., 1977; Их простота и человечность, 4 изд., М., 1977; Фридрих Энгельс. Биография, 2 изд., М., 1977.

ЕНКЕЛС (1914—1931 илләрдә Покровск)—РСФСР Саратов вил.-ндә шәhәр. Волганын сол саhилиндә кәми дајаначағы. Д.ј. ст. (Покровск-Приволжски). Әh. 161 мин (1979). Машынгајырма, кимја, ағач е'малы, тахташалбан, јүнкүл вә јејинти сәнајеси, тикинти материаллары мүәссисәләри, мусигили комедија театры, өлкәшүнаслыг музеји вә с. вар.

ЕНКЕЛСКӘНД—Азәрб.ССР Шамхор р-нунда кәнд. Е. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 11 *км* г.-дә, Бакы—Тбилиси шосе вә д.ј.-ндан 8 *км* аралы, Кичик Гафгазын шм.-ш. әтәјиндәдир. Әh. 2401 (1978); үзүмчүлүк, hејвандарлыг вә әкинчиликлә мәшғулдур. Шамхор шәраб з-дунун филиалы, орта вә сәккизиллик мәктәб, китабхана, клуб, киногурғу, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

ЕНЛИАҒЫЗЛАР (Eurystomus)—көјчәгарғакимиләр фәсиләсиндән гуш чинси. Бәдәнинин уз. 30 *см*-дәк олур. Ганадлары вә гујруғу көј, димдији вә ајаглары гырмызыдыр. Түк өртүјү сых вә чодлур; рәнки, әсасән, түнд-јашыла, көјә вә бәнөвшәјијә чалыр. Димдији гыса вә енлидир. 3 нөвү вар: тропик Африкада вә Мадагаскарда 2, Чәнуб-Шәрги Асијада, Австралијада 1 нөвү јајылмышдыр. ССРИ-дә Хабаровск өлкәсинин ч.-унда вә Приморје өлкәсиндә 1 нөвү јашајыр. Көчәри гушлардыр. Коғушларда дүзәлтдији јуваја 4—6 јумурта гојур. hәшәратла гидаланыр.

ЕНЛИБАШЛАР (Leuciscus cephalus)—чәкикимиләр (Cyprinidae) фәсиләсиндән балыг чинси. Бәдәнинин уз. 80 *см*, чәкиси 8 *кг*-а гәдәрдир. Башы енли (ады да бурадандыр), јасты вә ири пулчуглудур. Е. Авропа вә Өн Асијанын бир чох чајларында јајылмышдыр. ССРИ-дә 18, о чүмләдән Азәрб. ССР-дә 1 нөвү мә'лумдур. Бир сыра јарымнөвләр әмәлә кәтирир. Мај ајынын әввәлиндә 100 миндән чох күрү төкүр.

ЕНЛИБУРУН МЕЈМУНЛАР, Америка мејмунлары (Ceboidea)—али приматлар групу. Әксәријјәтинин бурун аракәсмәси енли (ады да бурадандыр), бурун дәликләри јанлара доғру чох енлиләшмишдир. Бәдәнинин уз. 13 *см*-дән 75 *см*-дәк, гујруғунун уз. 19 *см*-дән 90 *см*-дәк олур, бә'зиләринин гујруғу илишәндир. Овурд кисәләри вә отураг дөјәнәкләри јохдур. Түкү сыхдыр, мүхтәлиф рәнклидир. 32 вә ја 36 диши олур. 2 фәсиләси вар. Мәркәзи вә Чәнуби Американа (икинчи ады да бурадандыр) јајылмышдыр. Ағачларда сүрү илә јашајыр, бә'зиләри аилә груплары илә кәзир. 1—3 бала доғур. Хырда hејван, hәмчинин битки јејир. Күндүз hәјаты кечирир.

ЕНЛИДИМДИК ӨРДӘК (Anasclypeata)—өрдәккимиләр фәсиләсиндән гуш. Бәдәнинин уз. 50 *см*-дәк, еркәјинин чәкиси 700 *г*-а гәдәр олур; дишиси нисбәтән кичикдир. Димдији уч тәрәфдән чох енлидир (ады да бурадандыр). Авропа вә Асијанын мүлајим гуршагларында, hәмчинин Шимали Американын г. hиссәсиндә јајылмышдыр. Көчәри гушлардыр. ССРИ-нин мешәчөл вә чөл зоналарында тәсадүф едилир. Гышда Загафгазија вә Орта Асијада раст кәлир, јајда исә түләмә үчүн Волга чајы делтасына, Газах.ССР вә Зауралјенин көлләринә јығышырлар. Азәрб.ССР-дә Ләнкәран овалығында, Гарасу, Ағчала көлләриндә гышлајыр. Ән чох дурғун су hөвзәләриндә вә чајларын сакит ахан јерләриндә олур. Гуру јерләрдә дүзәлтдији јуваја 7—10 јумурта гојур. 22—23 күн күрт јатыр. Моллјусклар, кичик хәрчәнк вә hәшәратларла гидаланыр. Ов гушудур.

ЕНЛИК ХИДМӘТИ—1) мәһәллин чоғрафи енлијинин дәјишмәсини өјрәнмәк үчүн енлијин систематик тә'јини. Чоғрафи енликләрин дәјишмәси Јер гүтбләринин онун сәтhиндә өз вәзијјәтини сабит сахламамасы илә әлагәдардыр. 2) Јер гүтбләринин hәрәкәтини биркә өјрәнән астрономик мүәссисәләр бирлији. Үч Е.х. фәалијјәт көстәрир: Бејнәлхалг Е.х., совет Е.х., тә'чили Е.х. Бејнәлхалг Е.х. (1961 илдән гүтбләрин hәрәкәтинин бејнәлхалг хидмәти) 1899 илдә тә'сис олунмушдур. Бу, енлик мүшаhидәләринә әсасән Јер гүтбләринин координатларыны тә'јин едән 5 бејнәлхалг ст.-ны бирләшдирир вә $+39°$, 08 паралелиндә јерләшир. Улуғбәј ад. совет Е.х. Өзб.ССР-ин Китаб шәhәриндәдир. Бурада гүтбләрин координатлары совет астроному А. Ј. Орловун үсулу илә hесабланыр. Тә'чили Е.х. бејнәлхалг астрономија иттифагынын 9-чу гурултајынын гәрары илә тә'сис едилмишдир. Бурада гүтбләрин координатлары бөјүк рәсәдханаларын енлик мүшаhидәләриндән алдығы мә'луматлара әсасән hесабланыр. Е.х.-ндән кеодезијада вә *вахт хидмәтиндә* истифадә олунур.

ЕНОЗИС, енносис (јун. Hénosis—иттифаг, бирлик)—Јунаныстанла бирләшмәк уғрунда hәрәкат. «Е.» термини, 1830 илдә мүстәгил јунан дөвләти јарадылдыгдан сонра Түркијә hакимијјәти алтында галан Фессалија, Крит, Самос вә дикәр јунан торпагларын әhалисинин Јунаныстанла бирләшмәк тәләбләри илә әлагәдар мејдана чыхмышдыр. Бу hәрәката православ килсәси башчылыг едирди. Түркијә (1923 иләдәк) вә Инкилтәрә (1960 иләдәк) ағалығы дөврләриндә кипрли ју-

нанларын Киприн Јунаныстанла бирләшдирилмәси уғрундакы һәрәкаты мүтәрәгги милли азадлыг характери дашыјырды. 1960—70-чи илләрдә Кипр Республикасында Е. идејасыны мүдафиә едән јунан ичмасынын милләтчи әһвали-руһијјәли тәбәгәләринин һәрәкәтләри јунан вә түрк ичмалары арасында мүнасибәтләрин низама салынмасына, Киприн мүстәгил дөвләт кими инкишафына манечилик төрәдир.

ЕНОЛЛАР—тәркибиндә икигат рабитәли карбон атому јанында һидроксил групу олан дојмамыш спиртләр. Ән садәси етанол вә ја башга адла винил спиртидир ($CH_2{=}CHOH$), лакин о, сәрбәст јашаја билмәјиб дәрһал сиркә алдеһидинә $CH_3{-}C\begin{smallmatrix} {=}O \\ {-}H \end{smallmatrix}$ чеврилир. Үмумијјәтлә, һидроксил групу икигат рабитәли карбон атому јанында гала билмәдијиндән (Елтеков гајдасы), Е. изомерләшәрәк алдеһид вә ја кетонлара чеврилир. Техникада пластик күтлә кими ишләдилән *поливинил спирти* долајы јолла алыныр.

ЕНСЕЛА́Д—Сатурнун пејки. Инкилис астроному В. Һершел кәшф етмишдир (1789). Доланма дөврү 1 *күн* 8 *саат* 53 *дәг* 7 *сан*, диаметри тәгр. 800 *км*, Сатурндан тәгр. 238 000 *км* мәсафәдәдир.

Е́НСЕНСБЕРКЕР (Enzensberger) Һанс Магнус (д.11.11.1929, Кауфбејрен, Баварија)—алман шаири, публисист (АФР). 1965 илдән Гәрби Берлиндә јашајыр. «Чанаварларын мүдафиәси» (1957), «Өлкәнин дили» (1959), «Корлар әлифбасы» (1964) ше'р китаблары илә танынмышдыр. Алман сијаси лирикасы ән'әнәләрини јарадычы шәкилдә давам етдирән Е.-ин әсәрләриндә фашизм, милитаризм, буржуа чәмијјәти тәнгид олунур. «Һаванада истинтаг» (1968, 1970 илдә нәшр едилмишдир) пјесини 1961 илдә Кубаја мүдахилә иштиракчыларынын истинтаг протоколлары әсасында јазмышдыр. Публисист әсәрләри вә есселәри вар. «Өлкәнин дили» ше'ри Азәрб. дилинә тәрчүмә едилмишдир. Бакыда олмушдур (1966).

Ә с ә р л ә р и: Стихи—мои тени, «Иностранная литература», 1966, № 10; Стихи, в кн.: Западноевропейская поэзия XX века, М., 1977.

ЕНСЕФАЛИ́Т (јун. enkephalos—бејин)—бејнин илтиһабы, хәстәликтөрәдән микроорганизмләрин бејинә кечмәси нәтичәсиндә баш верән инфексион хәстәлик. Е. спесифик төрәдичиләрин (сүзүлән вирусларын бир нечә типи) билаваситә бејин тохумасына кечмәсиндән, бә'зи инфексион хәстәликләрдән (грип, јаталаг, гызылча, скарлатина, сучичәји, ревматизм, гудузлуг вә с.), кәскин вә хроник интоксикасијадан (гидадан зәһәрләнмәләр вә с.) төрәјир. Бә'зән кәлләнин травмасы да Е.-ә сәбәб ола биләр. Сүзүлән вирусларын төрәтдији Е. епидемија шәклиндә јајыла билдијиндән епидемик Е. адланыр. Организмдә вирус һематокен јолла јајылыр. Вируслу Е.-дән сонра организмдә давамлы иммунитет јараныр. Вируслу Е.-ә летаркија Е.-и, кәнә (баһар-јај) Е.-и аиддир. Л е т а р к и ј а е н с е ф а л и т и н и н к л и н и к әламәтләри мүхтәлифдир. Летаркија Е.-индә хәстәнин темп-ру субфебрил, аз һалларда исә 38°-дән јухары ола биләр. Үмуми бејин әламәтләри зәиф олур. Әсас характерик әламәти јуху позғунлуғудур (чох јухулулуг, бә'зән исә јухусузлуг мүшаһидә олунур). Сон заманлар летаркија јухусуна аз тәсадүф едилир. Көзүн һәрәки синири позулур, нәтичәдә диплопија, птоз, чәпкөзлүк, конвергенсијанын зәифләмәси, анизокорија (бәбәкләрин бәрабәр олмамасы) вә с. һаллар мејдана чыхыр. Вегетатив позғунлуглардан тәрләмә, ағыз сујунун ахмасы, үз дәрисинин јағ бурахмасы, *полиурија* мүшаһидә олунур. Бә'зән хәстәлијин әсас әламәти јалныз һычгырты олур. Онурға бејни мајеси дәјишмир. Хәстәлијин кедишиндә кәскин вә хроник дөвр ајырд едилир. Хроник Е. ја билаваситә кәскин Е.-дән сонра, јахуд 10—15 ил кечдикдән сонра баш верир.

К ә н ә (б а һ а р-ј а ј) е н с е ф а л и т и вирусларыны јајан отлаг кәнәләридир. Баһар вә јај ајларында (мај-ијул) тәсадүф олунур. Инкубасија дөврү 7—20 күндүр. Хәстәлик гәфләтән кәскин башлајыр. Темп-р 39—40°-ја чатыр. Хәстәдә баш ағрылары, гусма олур. Хәстәлијин илк күнләриндә дә шуур позғунлуғу, сајыглама, менингит әламәтләри (менингоенсефалитик синдром) ола биләр. Онурға бејни мајесиндә дә дәјишикликләр баш верир. Јухары әтраф вә бојун әзәләләриндә ифлич (полиомиелитик синдром), ағыр һалларда булбар синдром мејдана чыхыр. Ән горхулу һал галхан ифлич формасыдыр. Бу 2—3 күн әрзиндә хәстәни мәһв едә биләр.

М ү а л и ч ә с и: епидемик Е.-ин кәскин дөврүндә 5 *мл* 40%-ли һексаметилентетрамин мәһлулу, 5 *мл* 40%-ли уротропин мәһлулу 10 күн мүддәтиндә венаја вурулур. Паркинсонизм дөврүндә сиклодол, тропатсин, скополамин препаратларындан истифадә олунур. *Глаукома* хәстәлији оланлара бу препаратлар мәсләһәт дејил. L-dopa (елдопа) препараты кениш тәтбиг едилир. Бу препаратларла мүаличә јахшы нәтичә вермәдикдә стереотоксик үсулла чәрраһи мүаличә тәтбиг олунур. Кәнә Е.-ләри үчүн спесифик мүаличә үсуллары ишләнилиб һазырланмышдыр. Хәстәлијин ағыр һалларында әзәлә дахилинә спесифик глобулин вә ја һипериммун серуму вурулур. Е.-ләрин әксәријјәтиндә вә токсик енсефалитләрдә серумдан, инфексијанын (пневмонијанын) гаршысыны алмаг үчүн исә антибиотикләрдән истифадә едилир. Венаја 40% уротропин вә 40% глүкоза (20—40 *мл*) мәһлулу јеридилмәси јахшы нәтичә верир. Мүаличә мәгсәди илә онурға бејни мајеси алыныр. Преднизолон, дексаметазон, аскорбин туршусу, витаминләр вә с.-дән истифадә едилир. П р о ф и л а к т и к а с ы: кәнә енсефалитинин гаршысыны алмаг үчүн кәнәләри мәһв етмәк вә онларын дишләмәсинин гаршысыны алан васитәләрдән (хүсуси кејим, дәријә камфора јағы сүртмәк) истифадә етмәк, ваксинасија.

Әд.: К а р п о в С. П. и Ф е д о р о в Ю. В., Эпидемиология и профилактика клещевого энцефалита, Томск, 1963, библиогр; М а р г у л и с М. С., Инфекционные заболевания нервной системы, М.—Л., 1940; С а л а е в а З. М., Геморрагический энцефалит в Азербайджане, Б., 1968; Ш а п о в а л А. Н., Профилактика клещевого энцефалита, М., 1977; В о т я к о в В. И., П р о т а с И. И. и Ж д а н о в В. М., Западный клещевой энцефалит, Минск, 1978.

ЕНСЕФАЛОГРА́ФИЈА, п н е в м о е н с е ф а л о г р а ф и ј а (*енсефалит+... графија*)—бејнин рентгенолоЖи мүајинә үсулу. Рентгенограмда ајдын көлкә алмаг мәгсәди илә хәстәнин кәлләә бошлуғуна мүәјјән мигдар һава, оксиген вә ја хүсуси препаратлар (торотраст вә с.) вурулур. Һәмин маддәләр бел вә ја әнсәалты наһијәјә, ја да бир баша бејин мә'дәчикләринә јеридилир. Бејиндә шиш, абсес, јад чисим вә с. олмасыны мүәјјәнләшдирмәк үчүн Е. үсулундан истифадә едилир.

ЕНСЕФАЛОМИЕЛИ́Т (*енсефалит*+ јун. myelós—онурға бејни)—бејнин вә онурға бејнин илтиһабы. Чох вахт инфексион вә аллеркик хәстәликләр нәтичәсиндә баш верир. Хәстәлијин төрәмәсиндә ушаг инфексијалары (гызылча, сучичәји, мәхмәрәк) вә интоксикасијанын да ролу вар. Клиник кедиши мүхтәлифдир. Хәстәлик кәскин башлајыр, бәдәнин һәрарәти 37,5—38,5°-јәдәк јүксәлир, парестезија, көздә икиләшмә, көрмәнин зәифләмәси вә с. мүшаһидә олуна биләр. Ганда лејкоситләрин мигдары артыр (*лејкоситоз*), *еритроситләрин чөкмә реаксијасы* сүр'әтләнир. М ү а л и ч ә с и: антибиотикләр вә B_1 витамини илә бирликдә антиаллеркик вә һормонал препаратлар (димедрол, преднизолон, дексаметазон вә с.).

ЕНСИ́ (шумер дилиндә: көһнәлмиш охунушу п а т е с и)—Гәдим Месопотамијада е.ә. 27—26 әсрләрдә шәһәр дөвләт һакими. Каһинлик вә инзибати сәлаһијјәти вар иди. Е.ә. 21 әсрдә һөкмдар тәрәфиндән тә'јин олунан маһал рәисләри Е. адланырды. Е.ә. 2-чи миниликдә истеһсал васитәләри үзәриндә мүлкијјәтдән мәһрум едилән, јарымгул вәзијјәтинә дүшән, һөкмдар вә мә'бәд тәсәррүфатларында ишләјән әкинчи-јардарлара Е. дејилирди.

Әд.: Д ь я к о н о в И. М., Общественный и государственный строй древнего Двуречья, Шумер, М., 1959; ј е н ә о н у н, Muskenum и повинностное землевладение на царской земле при Хаммурапи, «Eos», 1956, v 48, fasc. 1.

ЕНСИЗБУРУН МЕЈМУНЛАР (Simiae catarrhinae)—али приматлар јарымдәстәсиндән мејмун групу. Е.м.-ын (јоғунбәдәнлиләрдән башга) бурун аракәсмәси дардыр. Бoју 35 *см*-дән (чыртдан әнтәр) 175 *см*-дәкдир (горилла). Бејни јахшы инкишаф етмишдир. 32 диши вар. Боғаз кисәләри олур. Әксәријјәтинин гујруғу узундур; бә'зиләринин гујруғу гыса вә ја һеч јохдур. Түк өртүјү вә дәринин ајры-ајры јерләри әлвандыр. Ибтидаи Е.м.-да оврд кисәләри (назикбәдәнлиләрдән башга) вә отураг дөјәнәкләри (һиббонларда зәиф инкишаф етмишдир) олур. Асија вә Африкада јајылмышдыр. Сүрү вә ја аилә группары илә јашајыр. Ики там фәсиләси вар: ибтидаи Е.м. (1 фәсиләси—әтјејәнкимиләр), инсанабәнзәр мејмун групундан (һиббонлар вә понкидләр фәсиләси) вә һоминидләр фәсиләсиндән ибарәт инсанабәнзәр приматлар.

ЕНСИ́КЛИКА (јун. enkyklios—даирәви)—Рома папасынын бүтүн католикләрә вә ја ајрыча бир өлкәнин католикләринә көндәрдији мәктуб. Дини е'тигад вә ичтимаи-сијаси мәсәләләрә аид олур. Католик килсәсинин ганунларына көрә Е. мүзакирә олуна билмәз вә ичра едилмәси мәчбуридир. Е. васитәсилә папалыг католисизм јајылмыш өлкәләрдә католикләрин ичтимаи

фикрини формалашдырмаға вә ичтимаи сијаси мүнасибәтләрә тә'сир көстәрмәјә чәһд едир.

ЕНСИКЛОПЕ́ДИЈА (јун. enkyklapaideia—биликләр даирәси)—бүтүн елм вә әмәли фәалијјәт саһәләринә даир системли вә јығчам мә'лумат верән елми нәшр. Е.-ларда материаллар әлифба сырасы илә, тәк-тәк һалларда мөвзуја көрә дүзүлүр. Мәзмунуна көрә универсал, универсал милли Е.-лар вә саһә Е.-лары олур. «Е.» терминининин мә'насы тарих боју дәјишилмишдир: антик чәмијјәтдә 7 мүстәгил сәнәт нөвү (грамматика, риторика, диалектика вә ја мәнтиг, һәндәсә, һесаб, мусиги вә астрономија), 16 әсрдә Гәрби Авропада «мүхтәлиф мәзмунлу күллијјат», сонралар 18 әсрәдәк биликләрин тәснифаты мә'насында ишләдилмиш, тәдричән мүасир мә'насыны алмышдыр. Е. характери дашыјан әсәрләр һәлә е.ә. 12—10 әсрләрдә Чиндә, е.ә. 2-чи минилллијин 2-чи рүбүндә Гәдим Мисирдә мејдана кәлмишдир. Гәдим Јунаныстанда Демокритин вә Аристотелин әсәрләри өз әһатәлилилијинә көрә Е. характерли олмушдур. Гәдим Ромада илк Е.-лардан бири Марк Теренси Варронун 9 китабдан ибарәт «Елмләр» әсәри иди. Әрәб дилиндә илк Е. философ Фәрабинин (870—950) «Биликләр сијаһысы» әсәри һесаб едилир. Иран алими Зәкәријјә Разинин (825—925 вә ја 934) «Тибб күллијјаты» вә 10 чилдлик «Тибб китабы» енсиклопедик характерлидир. Ибн Синанын (980—1037) дари (гәдим фарс-тачик) дилиндә јаздығы «Данишнамә» тәзкирәси, тәкчә Шәргдә дејил, Авропада да бөјүк шөһрәт газанмыш «Шәфа китабы» кениш әһатәли енсиклопедик әсәрләрдир. Түрк алими Дашкөпрүзадәнин (16 әср) мүхтәлиф елм саһәләри һаггында енсиклопедик мә'лумат верән «Сәадәт ачары» әсәри орта әсрләрин (Шәргдә һәтта 19 әср дә дахил олмагла) системли енсиклопедијалары типинә јахындыр. 19—20 әсрләрдә Шәргдә кениш јајылмыш енсиклопедијалардан Шәмсәддин Саминин (1850—1904) 6 чилдлик «Гамуси аләми»ни, М. Ә. Деһхуданын (1879—1956) 50 чилдлик «Лүғәтнамә»сини көстәрмәк олар. Авропада 17 әсрин ахыры—18 әсрдә П. Бејлин «Тарихи вә тәнгиди лүғәт»и мәшһур иди. 18 әср франсыз маарифчи фәлсәфәсинин көркәмли абидәси олан «Енсиклопедија, јахуд елм, инчәсәнәт вә пешәләрә даир изаһлы лүғәт»ин сонракы енсиклопедик нәшрләрә бөјүк тә'сири олмушдур. 18—20 әсрләрдә *«Британија енсиклопедијасы»* (К. Маркс вә Ф. Енкелсин һәмин Е.-да мәгаләләри дәрч олунмушдур) вә с. нәшр едилмишдир.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынадәк Русијада нәшр олунан Е.-лар ичәрисиндә ән мүкәммәли Ф. А. Брокһауз вә И. А. Јефронун 82 әсас вә 4 әлавә чилддән ибарәт «Енсиклопедија лүғәти»дир (1890—1907). А. вә И. Гранат гардашларынын «Енсиклопедија лүғәти» дә кениш јајылмышды. Бу Е.-нын 7-чи нәшринин 28-чи чилдиндәки «Маркс» мәгаләсини В. И. Ленин јазмышдыр.

ССРИ-дә Е.-ларын нәшринә чидди фикир верилир. «Сосиал-игтисади вә мәдәни гуручулуғун, зәһмәткешләрин коммунист тәрбијәсинин актуал вәзифәләринин јеринә јетирилмәсиндә совет енсиклопедија әдәбијјаты мүһүм рол ојнајыр» (Л. И. Брежнев). *«Бөјүк Совет Енсиклопедијасы»нын* 66 чилдлик биринчи, 51 чилдлик икинчи вә 30 чилдлик үчүнчү нәшри чап олунмушдур. Бундан әлавә, *«Кичик Совет Енсиклопедијасы»нын* 3 нәшри, «Енсиклопедик лүғәт»ин 2 нәшри, «Ушаг енсиклопедијасы»нын 3 нәшри бурахылмыш, һәмчинин онларча саһә Е.-сы нәшр едилмишдир. ССРИ-нин мүттәфиг респ.-ларында да универсал-милли Е.-лар нәшр олунур. 10 чилддән вә бир хүсуси «Азәрбајчан ССР» чилдиндән ибарәт олачаг «Азәрбајчан Совет Енсиклопедијасы»нын нәшри респ.-нын сијаси вә мәдәни һәјатында әламәтдар һадисәдир.

Дүнјанын бүтүн өлкәләриндә совет Е.-ларынын тәчрүбәсиндән истифадә едилир. Сосиалист өлкәләри Е. нәшријјатлары нүмајәндәләринин Һавана (јанвар, 1976) вә Москва (декабр, 1977) мүшавирәләриндә гејд олундуғу кими, бу өлкәләрдә Е.-ларын нәшри гаршылыглы көмәк вә әлагәләр әсасында һәјата кечирилир. Авропада тәһлүкәсизлик вә әмәкдашлыға даир Һелсинки Мүшавирәсинин Јекун актында, өлкәләр һаггында даһа долғун мә'лумат вермәк мәгсәди илә, Е. нәшријјатлары арасында материаллар мүбадиләсини кенишләндирмәјин әһәмијјәти гејд едилмишдир.

Әд.: Дробинский А. И., К. Маркс, Ф. Энгельс, В. И. Ленин и энциклопедическая литература, М., 1958; Кауфман И. М., Русские энциклопедии, М., 1960; Гудовщикова И. В., Общие зарубежные энциклопедии, Л., 1963; Шмушкис Ю. Е., Советские энциклопедии, М., 1975.

ЕНСИКЛОПЕДИСТЛӘР — «Енсиклопедија, јахуд елм, инчәсәнәт вә пешәләрә даир изаһлы лүғәт»и тәртиб вә нәшр едән франсыз маарифчиләри. «Енсиклопедија»нын тәшкилатчысы вә рәһбәри Дидро, онун ән јахын көмәкчиси Д'Аламбер, катиби Л. де Жокур иди. Е. «Енсиклопедија»ны материализм вә маарифчилик идејаларыны тәблиг едән мүбариз органа чевирә билмишдиләр. Бурада Һолбах, Һелветси, Волтер фәал иштирак едирди. Ж. Ж. Руссо, Монтескје, тәбиәтшүнаслардан Бүффон вә Добантон, игтисадчылардан Түрго вә Кене, мүһәндис Буланже, һәким Бартез вә б. мүәллифләр сырасында идиләр. Онлары феодализм вә килсәнин өзбашыналығына барышмаз мүнасибәт, орта әср схоластикасына нифрәт бирләшдирирди. «Енсиклопедија» 28 чилддән ибарәт иди (Парис, 1751—72); «Енсиклопедија»нын беш әлавә чилди дә (Амстердам, 1776—77) нәшр едилмишди. Дидро вә Д'Аламберин јаздыглары «Проспект»дә көстәрилирди ки, нәшрдән мәгсәд елм вә инчәсәнәтә даир билликләри топламагдыр. Бурада билликләри системә салмаг идејасынын Ф. *Бекондан* көтүрүлдүјү дә гејд едилир.

Икинчи чилдин нәшриндән сонра «Енсиклопедија» гадаған едилмишди. Сәбәб илаһијјата даир мәгаләләрин еһтимал едилән мүәллифи аббат де Праданын дини е'тигадсызлыгда тәгсирләндирилмәси иди. Һөкумәт нәшри давам етдирмәји ијезуитләрә тапшырмышды. Лакин онлар бу ишин өһдәсиндән кәлә билмәдикләри үчүн «Енсиклопедија»ны әслиндә јенә Дидро вә Д'Аламбер бурахырды. Једдинчи чилд чапдан чыхдыгдан сонра Е. јенидән сензура тәзјигинә мә'руз галмышдылар. Д'Аламберин «Ченеврә» мәгаләсиндә дини фанатизм әлејһинә сөјләнилән фикир бөјүк һај-күјә сәбәб олмушду. Е.-ин дини е'тигад мәсәләсиндәки мөвгеји илә разылашмајан Руссо «Енсиклопедија»ны тәрк етмишди. Һелветсинин «Әгил һаггында» әсәри Рома папасы XIII Иннокенти тәрәфиндән лә'нәтләндирилдикдән вә Парис парламентинин гәрары илә јандырылдыгдан (1759) сонра «Енсиклопедија»нын нәшри дајандырылды. Сензура һәмин әсәрдә вә «Енсиклопедија»да идеја охшарлығы ашкар етмишди. Е.-ләр үчүн ән бөјүк зәрбә арасыкәсилмәз тә'нәләрә, сензура тәзјигинә дөзмәјән Д'Аламберин редакторлугдан әл чәкмәси олду. 1759 илдән «Енсиклопедија» кизли нәшр олунурду. Једди ил әрзиндә ишин бүтүн ағырлыгы Дидронун үзәринә дүшмүшдү. 1765 илдә он чилдин әлјазмалары нәшр олунду. Гравүрләр вә шәкилләр исә 1772 илдә чап едилди. Волтерин фикринчә «Енсиклопедија» бүтүн франсызлары, һәтта авропалылары енсиклопедист етмишдир». Е. Бөјүк Франса ингилабынын (1789—94) идејача һазырланмасында һәлледичи рол ојнамышлар. Ф. Енкелс јазырды ки, «өз нәзәријјәләрини... «Енсиклопедија»да бүтүн билик објектләринә чәсарәтлә тәтбиг етдиләр. Беләликлә дә ...материализм Франсада бүтүн охумуш кәнчләрин дүнјакөрүшү олду» (Маркс К. вә Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 2, Б., 1953, сәһ. 102—103).

Әд.: Бах *Дидро* мәгаләсинин әдәбијјатына.

Е́НСХЕДЕ (Enschede)—Нидерландын ш.-индә, Оверејсел әјаләтиндә шәһәр. Д.ј. говшағы. Аеропорт. Твенте каналында порт. Әһ. 141,4 мин (1977). Твенте р-нунун тохучулуг мәркәзи. Памбыг парча вә кәтан сәнајеси, тохучулуг машынгајырмасы, кағыз, кимја, керамика, јејинти сәнајеси, али техники мәктәб вар.

ЕНТАЛПИ́ЈА (јун. enthalpo—гыздырырам)—системин һалыны тә'јин едән термодинамик потенсиал: $H=U+pV$. Бурада U—системин *дахили енержиси*, p—тәзјиги, V—һәчмидир. Сабит тәзјигдә кедән просесләрдә системин Е.-сынын дәјишмәси харичдән она верилән истилијин мигдарына бәрабәрдир. Буна көрә дә Е. һәм дә истилик функсијасы адланыр.

ЕНТАМЈӨБ—бах *Дизентерија амјобу*.

ЕНТЕРИ́Т (јун. énteron—бағырсаг)—назик бағырсағын селикли гишасынын илтиһабы. Мүстәгил хәстәлик кими Е. чох аз јајылмышдыр. Әксәр һалларда Е. јоғун бағырсағын (ентероколит) вә ја мә'дә вә назик бағырсағын (гастроентерит) јахуд мә'дә-бағырсаг трактынын илтиһабы (гастроентероколит) илә бир вахтда тәсадүф едилир. Етиолокијасы: Е. мүхтәлиф мәншәли олур. Инфексион спесифик (гарын јаталағы, паратифләр, вәба, дизентерија), инфексион гејри-спесифик (грип, сепсис, гызылјел, пневмонија вә с.) вә паразитар (бағырсаг гурдлары вә с.). Гидаланма кикијенасынын позулмасы (хараб олмуш әт, балыг вә с., јахшы јујулмамыш мејвә вә гәрәвәз једикдә, гајнамамыш сүд ичдикдә), бә'зән мүхтәлиф јаныглар, чәрраһи әмәлијјат, еләчә дә, арсен, чивә, фосфор вә с. илә зәһәрләнмәләр Е.-ә сәбәб ола биләр. Е. кәскин вә хроник формаларда олур. Кәскин ентерит (enteritis asi-

ta) гәфилдән башлајыр. Хәстәдә үмуми зәифлик, иштаһасызлыг әламәтләри баш верир, гарнында ағры, санчы, гурултулу олур, исһал башлајыр, бә'зән үрәкбуланмасы, гусма мүшаһидә едилир, хәстәнин темп-ру јүксәлир, рәнки ағарыр, дили, додағы гурујур, јанғысы олур, дилинин үстү әрплә өртүлүр вә с. Гида токсикоинфексијалары мүстәсна олмагла кәскин Е., әсасән, тамам сағалыр. Лакин бә'зән хәстәлијин фәсад вермәси нәтичәсиндә анкиохолит (өд јоллары илтиһабы), һепатит, кәскин аппендисит, бағырсаг тутулмасы вә с. әмәлә кәлә биләр. Мүаличәси: мә'дәни зәһәр вә хәстәликтөрәдичиләрдән тәмизләмәк үчүн 2%-ли чај содасы илә јумаг лазымдыр. Чох маје итирмиш хәстәләрин дәриси алтына хөрәк дузунун изотоник мәһлулу (1—2 *л*) вә ја 5%-ли глүкоза мәһлулу (0,5—1 *л*) јеридилмәли, дахилә сулфаниламид препаратлары (фталазол вә ја сулкин), антибиотикләр (тетрасиклин, биомисин) верилмәлидир. Хәстә 2—3 күн јатагда галыб анчаг чај, дүјү һәлими ичмәли, сухары јемәлидир. Шәхси кикијена гајдаларына риајәт етмәлидир.

Хроник ентерит (enteritis chronica)—јоғун бағырсағын хроник илтиһабы илә биркә олур. Кәскин Е. јахшы мүаличә олунмагдыгда, гидада зүлал чатышмадыгда, витамин (хүсусән B_1 вә А) аз олдугда, гида јахшы чејнәнмәдикдә, тез-тез гуру вә јағлы хөрәкләр једикдә, мә'дә ширәси кифајәт гәдәр ифраз олунмадыгда, һабелә гарачијәр, мә'дәалты вәзи вә гурд хәстәликләри нәтичәсиндә хроник Е. баш верә биләр. Хроник Е. бағырсағын әсас функсијаларынын позулмасына, бу да организмин үмуми зәифлијинә сәбәб олур. Хроник Е. үчүн характерик әламәт хәстәлијин каһ кәскинләшмәси, каһ да сакитләшмәсидир. Кәскинләшмә заманы, хүсусән сәһәр тездән гарында ағры (санчы) олур, артериал тәзјиг ашағы дүшүр, хәстәнин башы кичәлләнир, јемәкдән сонра үмуми зәифлик һисс едилир. Хроник Е.-дә бә'зи витаминләрин организмдә синтези вә сорулмасынын позулмасы авитаминоза, К витамининин чатышмамасы ганахмалара, B_{12} витамининин чатышмамасы исә ганазлығына вә глосситә (дил илтиһабы) сәбәб олур. Мүаличәси: әввәлчә хәстәлијин сәбәбини ајдынлашдырмаг лазымдыр. Мәс., хәстәдә бағырсаг гурдлары олмасы мүәјјән едиләрсә онлар тәмизләнмәли, мә'дә хәстәлији варса мүаличә олунмалы вә с. Үмуми тәдбирләрлә јанашы пәһризин дә бөјүк әһәмијјәти вар. Организми витаминләрлә (хүсусән аскорбин туршусу, никотин туршусу, тиамин вә К витамини илә) тә'мин етмәк лазымдыр. Белә хәстәләрә ағ чөрәк, мүхтәлиф сыјыглар, кәсмик, јаван әт, јағсыз балыг мәсләһәт көрүлүр.

Әд.: Аббасов И. Т. и Саакян А. Г., Диагностика и терапия хронических заболеваний тонкой кишки, Б., 1977.

ЕНТЕРО... (јун. énteron—бағырсаг)—бағырсаға (мәс., ентерокиназа), дахили органлара (мәс., ентеротоксемија) аидлик билдирән мүрәккәб сөзләрин тәркиб һиссәси.

ЕНТЕРОКИНА́ЗА (*ентеро...*+јун. kinéo—һәрәкәт едирәм)—ентеропептидаза—пептидһидролаз групундан протеолитик фермент. Оникибармаг бағырсағын селикли гишасынын һасил етдији гликопротеид; тәркибиндә 30%-дән чох карбоһидрат вар. Е. мә'дәалты ширәдәки трипсинокен маддәсини зүлаллары парчалајан актив *трипсин* ферментинә чевирир.

ЕНТЕРОКОЛИ́Т—бах *Ентерит*.

ЕНТЕРОПТО́З—бах *Спланхноптоз*.

ЕНТЕРОТОКСЕМИ́ЈА (*ентеро...*+ +јун. toxikon—зәһәр+haima — ган), «јумшалмыш бөјрәк»—гојунларда кәскин јолухучу хәстәлик. Гојунларын бағырсағында анаероб микроорганизмләрин фәалијјәти нәтичәсиндә әмәлә кәлән токсиндән баш верән зәһәрләнмә. Зәһәр әсасән гарачијәр вә бөјрәк паренхимасыны зәдәләјир. Сонра исә бүтүн организми зәһәрләјир. Хәстәлијин коматоз вә гычлыг формалары олур. Коматоз Е.-сында гојун бир јердә фырланыр, палчыг, зибил чејнәјир, бөјрү үстә дүшүб башыны керијә верир. Гычлыг Е.-сында гојун әввәл сүст олур, сонра бирдәнбирә күчлү гычлыг (конвулсија) мүшаһидә едилир вә 3—6 күндән сонра һејван өлүр. Чәмдәк јарылдыгда бағырсағын селикли гишасына ган сыздығы, бөјрәјин (бә'зән һәр икисинин) јумшалдығы көрүнүр. Мүбаризә тәдбирләри: Е. ашкар едиләндә тәсәррүфатда гојунлар чох кәздирилмәли, онлара јерли штамлардан алынмыш горујучу ваксин вурмалы вә с.

ЕНТЕРОҺЕПАТИ́Т—бах *Һистомоноз*.

ЕНТИМЕ́МА—бах *Силлокизм*.

ЕНТО... (јун. entós—дахилдә)—«дахили», «дахилдә» мә'наларыны билдирән мүрәккәб сөзләрин тәркиб һиссәси (мәс., ентодерма).

ЕНТОДЕ́РМА (*енто...*+*дерма*)—чохһүчејрәли һејван организми рүшејминин дахили гаты (дахили рүшејм вәрәги). Илк бағырсаг дивары Е. әсасында јараныр, бундан бүтүн бағырсагларын вә онунла әлагәдар вәзиләрин селикли гишасы инкишаф едир. Али онурғалыларда Е.-дан ағчијәрләр, балыгларда исә үзмә говуглары јараныр. Бағырсагбошлуглулуларда исә Е. јеткин һејванын икигатлы бәдәниндә дахили гатдыр.

ЕНТОМОЗЛАР (јун. éntoma—һәшәратлар)—һәшәратларын к.т. һејванларында төрәтдији хәстәликләр. Е. һәр јердә јајылмышдыр, бүтүн һејванлар Е.-ла хәстәләнә биләр. Е. сүд, јумурта, әт, јун, көн-дәри хаммалынын азалмасына сәбәб олур. Битләр, ләләкјејәнләр, гансоранлар вә бирәләрдән хәстәлик јолухмуш һејванларын чәки артымы вә иш габилијјәти азалыр. Е. һејванларын инфексион хәстәликләринин кедишини ағырлашдырыр, организмин горујучу габилијјәтини зәифләдир, бә'зән һејванын өлүмү илә нәтичәләнир. Һематопинидозлар, маллофагозлар, гарамалын һиподерматозу, тәкдырнаглыларын гастрофилјозу, атларын ринестрозу вә с. Е. һејванлар арасында кениш јајылмышдыр.

ЕНТОМОЛО́КИЈА (јун. éntoma—һәшәратлар +...*локија*) — зоолокијанын һәшәратлары вә онларын тәбиәтдә ролуну өјрәнән саһәси. Е. бир елм кими 17 әсрин әввәлләриндән башлајараг инкишаф етмишдир. Онун баниләри итал-јан биологу М. Малпики, һолланд тәбиәтчиси Ј. Сваммердам вә франсыз тәбиәтшүнасы Р. Реомјур олмушдур. Малпики вә Сваммердам илк дәфә һәшәратларын микроскопик гурулушуну вә метаморфозуну өјрәнмишдир. Реомјур «Һәшәратларын тарихинә даир мемуарлар»ында һәшәратларын биолокијасыны, инкишаф тарихини вә с. дәгиг изаһ етмиш, ары аиләси фәрдләринин функсијаларыны ајдынлашдырмышдыр. 18 әсрин әввәлләриндә һәшәратларын мүгајисәли-анатомик гурулушунун кениш сурәтдә өјрәнилмәсинә башланды. Зоолокијадан мүстәгил елм кими ајрылараг Е. һәшәратларын систематикасыны, филокенијасыны, морфолокија, анатомија, һистолокија, ембриолокија, физиолокија вә еколокијасыны, јајылмасыны (ентомочоғрафијасыны) вә палеонтолокијасыны (палеоентомолокијасыны) өјрәнир. Е. һәшәратларын 30 дәстәјә мәнсуб олан тәгр. 1,2 *млн*.-дан чох нөвүнү өјрәнир. Мүасир Е. нәзәри вә практики мәсәләләри өјрәнән бир сыра елмдән ибарәтдир. 2 һиссәјә—үмуми Е. вә тәтбиги Е.-ја бөлүнүр. Үмуми, јахуд нәзәри Е. һәшәратларын морфолокијасыны, физиолокија, биолокија вә систематикасыны, тәтбиги Е. исә зәрәрли һәшәратлары вә онлара гаршы мүбаризә тәдбирләрини өјрәнир. Е. практики чәһәтдән к.т. Е.-сына, мешә Е.-сына, тибб Е.-сына вә бајтарлыг Е.-сына бөлүнүр. Арычылыг вә ипәкчиликдә фајдалы һәшәратларын истифадә едилмәси хүсуси јер тутур. Һәшәратларын торпаг хассәләринә тә'сирини вә онун мүнбитләшмәсиндә, бәрпа олунмасындакы ролуну торпаг Е.-сы тәдгиг едир. Һәшәратларын тәбиәтдәки ролу гәдим вахтлардан өјрәнилир. Һәшәратлар чичәкли биткиләрин јеканә тозлајычысыдыр. Зәрәрли вә фајдалы һәшәрат нөвләринин әксәријјәти бир чох онурғалы һејванларын гидасыдыр. Лакин онларын елми әсаслар үзрә әтрафлы тәдгигатына вә с. јалныз 18, Азәрб.-да исә Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра башланмышдыр.

ССРИ-дә Е. илә ССРИ ЕА Зоолокија Ин-ту, мүттәфиг респ.-ларын ЕА зоолокија ин-тлары, али мәктәбләрин мүвафиг кафедралары, Үмумиттифаг Битки Мүһафизәси Ин-ту, мүттәфиг респ.-ларын битки мүһафизәси ин-тлары вә с. мәшғул олур. Һәшәратларын систематикасы саһәсиндәки мәсәләләр ССРИ ЕА Зоолокија Ин-ту тәрәфиндән бурахылан чохчилдли «ССРИ фаунасы» вә мүттәфиг респ.-ларын ЕА Зоолокија Ин-тларынын чап етдирдији әсәрләрдә ишыгландырылыр.

ССРИ ЕА јанындакы Үмумиттифаг Ентомолокија чәмијјәти вә онун мүттәфиг респ. вә вил.-ләрдә олан шө'бәләри ентомологларын ичтимаи тәшкилатыдыр. Вахташыры кечирилән гурултај вә елми мүшавирәләрдә Е. саһәсиндә апарылан тәдгигатлар планлашдырылыр вә тәһлил едилир.

ЕНТОМОФАГЛАР (јун. éntomon—һәшәрат + phagos — јејән) — һәшәратларын һесабына инкишаф едән паразит вә јыртычы организмләр. Е.-ын әсас һиссәсини мүхтәлиф һәшәрат дәстәләринә (мәс., пәрдәганадлылара, торганадлылара, бөчәкләрә, икиганадлылара вә с.) мәнсуб чинс вә нөвләр тәшкил едир. Бир чох гуш, кәмиричи, балыг, гурд, кәнәчик, һәмчинин ибтидаиләр, көбәләкләр, бактеријалар вә вируслар да Е.-а аиддир. Е.-дан зәрәрверичиләрә гаршы биоложи мүбаризәдә кениш истифадә едилир.

ЕНТОМОФИЛИ́ЈА (јун. éntomon—һәшәрат+philia--достлуг, севки)--биткиләрин һәшәратлар васитәсилә тозланмасы.

ЕНТРОПИЈА (јун. en—да, дә+trope—чеврилмә)—термодинамик системин һал функсијасы. Елмә Р. *Клаузиус* дахил етмишдир (1865). Термодинамиканын биринчи ганununа көрә енержи итмир, бир нөвдән башга нөвә чеврилир. Енержинин ики мүхтәлиф нөвү олан иш истилијә, истилик исә ишә тамамилә чеврилә биләр. Бу заман үмуми енержи сабит галдығындан термодинамиканын биринчи гануну белә просесләрин кетмәсинә һеч бир мәһдудијјәт гојмур. Лакин С. Карно кәстәрмишдир ки, практикада истилији тамамилә ишә чевирмәк мүмкүн дејил.

Әтраф мүһитдән истилик алан вә јалныз һәмин мүһитин сојумасы һесабына иш көрән машын дүзәлтмәк олмаз (термодинамиканын икинчи гануну).

Икинчи ганун таразлыгдан чыхмыш системин һансы јолларла таразлыға гајытмасыны да көстәрир. Е. таразлыгда олан системи кәмијјәтчә характеризә едир вә $dS=\frac{dQ}{T}$; $S=\int\frac{dQ}{T}$ дүстуру илә ифадә олунур (бурада dQ—истилик мигдары, T—мүтләг темп-рдур).

Истилијин ишә чеврилән һиссәсинин јухары сәрһәди системин таразлыға кәлдији јоллардан максимал иш верәни илә тә'јин едилир. Белә јолда Е. дәјишмир вә просес дөнән олур. Темп-рлары мүхтәлиф олан ики чисим бирбиринә тохунаркән истилик бириндән дикәринә верилсә дә, о ишә чеврилмир. Истилик енержисини дөнән просеслә бир чисимдән дикәринә көчүрмәк вә максимал иш алмаг үчүн һөкмән даирәви просес едән јардымчы чисим (ишчи чисим) олмалыдыр.

Јухары сәрһәдә наил олмаг үчүн ишчи чисим ики шәрти өдәмәлидир: а) просес дөнән олмалыдыр, б) просесин формасы енержи мүбадиләсиндә иштирак едән чисимләрин ејни темп-рлу олмасыны тә'мин етмәлидир.

Дөнмәјән просес үчүн $dS>\frac{dQ}{T}$. Термодинамиканын икинчи гануну Е.-ны јалныз аддитив сабит дәгиглији илә тә'јин едир.

Термодинамика Е.-нын системин дахилиндә баш верән физики просесләрлә әлагәсини ашкара чыхара билмир. Бу әлагәни статистик физика верир: $S=\kappa\ln W$ (κ—Болтсман сабити, W—микрохарактеристика олуб, термодинамик еһтимал адланыр).

Таразлыгда олмајан систем таразлыға кәлинчә арасы кәсилмәдән Е.-сы аз олан һалдан Е.-сы чох олан һала кечир вә нәһајәт, таразлыгда Е. ән бөјүк гијмәт алыр. Гапалы систем мүәјјән анда гејри-таразлыг һалындадырса, ондан сонракы анлар үчүн ән еһтималлы һала системин Е.-сынын монотон артмасы ујғун кәлир. Каинаты ваһид бир гапалы систем гәбул едиб термодинамиканын икинчи ганунуну тәтбиг етсәк, тәчрүбә илә нәзәријјә арасында кәскин зиддијјәт ашкара чыхар. Нәзәријјәјә көрә ваһид гапалы систем кими фәрз олунмуш Каинат теч-тез истилик таразлығына кәлмәлидир. Буна Каинатын «истилик өлүмү» дејилир. Күндәлик астрономик мүшаһидәләр исә буну тәсдиг етмир. Бу зиддијјәт Каинатын ваһид бир гапалы систем кими гәбул едилмәси нәтичәсиндә алыныр. Үмуми нисбилик нәзәријјәсинә көрә Каинат заман вә координата көрә дәјишән гравитасија саһәсиндә олдуғундан һеч вахт ваһид бир систем кими гапалы һесаб едилә билмәз. Е. анлајышы елмин дикәр саһәләриндә дә (биолокијада, информасија нәзәријјәсиндә, һесаблама техникасында вә с.-дә) вар.

Әд.: Базаров И. П., Термодинамика, М., 1976; Ландау Л. Д., Лифшиц Е. М., Статистическая физика, М., 1976.

ЕНТРОПИЈА (информасија нәзәријјәсиндә)—мүәјјән мәнбәдән алынан мә'луматларын гејри-мүәјјәнлик өлчүсү. Елми американ ријазијјатчысы К. Е. Шеннон дахил етмишдир (1916). Сонлу сајда мүмкүн $x_1, \ldots, x_n$ гијмәтләрини ујғун олараг $p_1, \ldots, p_n$ еһтималлары илә ала билән тәсадүфи објектин (тәсадүфи кәмијјәт, тәсадүфи вектор вә с.) Е.-сы $H(p_1, \ldots, p_n)=\sum_{i=1}^{n}p_i\log_2\frac{1}{p_i}$ дүстуру илә һесабланыр. Ики мүмкүн гијмәтдән һәр бирини 0,5 еһтималы илә ала билән тәсадүфи објектин Е.-сы ваһидә бәрабәрдир. Бу Е. *бит* адланыр. H функсијасынын хассәләри: симметрикдир; n—өлчүлү фәзанын $\{(p_1, \ldots, p_n)$: $0\leqslant p_1\leqslant 1$, $p_1+\ldots+p_n=1\}$ алтчохлуғунда кәсилмәздир; $0\leqslant H\leqslant\log_2 n$ доғрудур; тәсадүфи објект сабит гијмәт алдыгда онун Е.-сынын гијмәти ән кичик (сыфыр), мүмкүн гијмәтләрини бәрабәр еһтималла ($1/n$) алдыгда исә ән бөјүк ($\log_2 n$) олур; n артдыгда $H\left(\frac{1}{n}, \ldots, \frac{1}{n}\right)$ функсијасы артыр; тәсадүфи објектин мүмкүн гијмәтләр чохлуғунун гаршылыглы биргијмәтли ин'икасына нәзәрән инвариантдыр.

Тәсадүфи објектин мүмкүн гијмәтләр чохлуғу гејри-дискретдирсә, онун Е.-сы $H=\int_{-\infty}^{\infty}f(x)\log f(x)dx$ дүстуру илә һесабланыр; бурада $f(x)$—објектин еһтимал сыхлығыдыр. Мәс., нормал тәсадүфи кәмијјәтин ентропијасы $\log_2(\sigma\sqrt{2\pi e})$-дир, бурада σ^2—*дисперсија*, *e* исә *Непер әдәдидир*. Е. информасија мигдары (бах *Информасија нәзәријјәси*) илә сых әлагәдардыр.

Әд.: Шаһбазов Ә. Ә., Еһтимал нәзәријјәси вә ријази статистика, Б., 1973; Шеннон К. Е., Работы по теории информации и кибернетики, пер. с англ., М., 1963.

ЕНУГУ (Enugu)—Никеријада шәһәр. Шәрги-Мәркәзи штатынын инз. м. Д.ј. вә шосе јоллары говшағы. Әһ. 187 мин (1975). Енугу даш көмүр һөвзәсинин мәркәзидир. Кичик полад-прокат з-ду, јахынлығында металлуркија, газ, семент з-длары вар.

ЕНҺАРМОНИЗМ (јун. en—ичиндә+harmonia — һәмаһәнк, һармоник) — ејни учалыгда јерләшән мүхтәлиф адлы сәсләрин таразлашдырылмасы вә ејниләшдирилмәси (мәс., до-дијез—ре-бемол вә с.). Бир сәсин енһармоник дәјишмәси диатоник интервалы хроматик интервала (мәс., кичик терсијаны артырылмыш секундаја) чевирир, аккордун гурулушуну дәјишир.

ЕО... (јун. eós — һәрфи мә'нада субһ шәфәги; бурада: башланғыч) —башланғыч, «илк», «илкин» мә'наларыны билдирән мүрәккәб сөзләрин тәркиб һиссәси (мәс., еоантроп, еолит вә с.).

ЕОЗИНОФИЛЛӘР (*ео*...+јун. philéo—севирәм)—инсанда вә онурғалы һејванларда ган һүчејрәләри; дәнәли лејкоситләрин бир нөвү. Ситоплазмаларында олан хүсуси дәнәчикләр турш бојалара чох һәрисдир. Јашлы адамларын ганында лејкоситләрин үмуми сајынын 2—4%-ини Е. тәшкил едир. Е. организмин мүһафизәсиндә (хүсусилә әзәрләнмәләр заманы) иштирак едир.

ЕОЛ (јун. Aiolos—күләкләр һөкмдары)—1) гәдим јунан мифолокијасында Еллинин оғлу; *еолијалыларын* улу бабасы; 2) үзән Еолија а.-нда мәскун олан күләкләр һөкмдары.

ЕОЛ ЧӨКҮНТҮЛӘРИ—күләјин фәалијјәти нәтичәсиндә топланан гумлу вә килли (лөсс) чөкүнтүләр. Е.ч.-нин илкин материалы сүхурларын ашынма мәһсулу вә мүхтәлиф мәншәли (дәниз, чај, көл вә с.) гумлардыр. Е.ч. мүхтәлиф аккумулјатив релјеф формалары (дүн, бархан, бархан тирәләри вә с.) әмәлә кәтирир. Е.ч. (хүсусилә гумлар) сәһраларда (Бөјүк Сәһра, Тәклә-Мәкан, Гоби, Гызылгум, Гарагум) даһа кениш јајылмышдыр. Е.ч. һәмчинин дәниз саһилләриндә, бөјүк чајларын дәрәләриндә, көлләрин чухурларында да раст кәлир. Еол гумлары х.т.-на бөјүк зијан вурур; әкин саһәләрини, суварма каналларыны вә јоллары басыр. Лөсс гурунун 10%-ини өртүр вә мәһсулдар торпаг һесаб едилир.

ЕОЛИЈАЛЫЛАР (Aiolets) — гәдим јунан тајфаларындан бири. Е.-ын ән гәдим јајылма мәркәзләри еһтимал ки, Шәрги Фессалија олмушдур. Беотија, һәмчинин Кичик Асијанын шм.-г.-индә (Еолида адланмышды) вә гоншу а.-ларда (Лесбос вә Тенедос) јашамышлар. Е. мүхтәлиф диалектләрдә данышырдылар. Е.-ын јерли тајфаларла мүбаризәси Һомерин «Илиада»сында әксини тапмышдыр.

ЕОН (јун. aion—заман)—кеохроноложи бөлкүдә бир нечә кеоложи ераны бирләшдирән термин. Илк дәфә 1875 илдә Америка кеологу Ч. Дана тәрәфиндән ишләнмишдир. Е.-а мүвафиг кәлән үмуми гәбул едилмиш стратиграфик термин јохдур. Лакин кеоложи әдәбијјатда Криптозој (Археозој вә Протерозој дахилдир) вә Фанерозој (Палеозој, Мезозој вә Кајнозој дахилдир) адлары чох ишләнир.

ЕОС (јун. eos)—гәдим јунан мифолокијасында субһ шәфәги илаһәси; *Һелиосун* вә Селенанын (Ај илаһәси) бачысы. Гәдим Рома мифолокијасына көрә *Аврора* адланыр.

ЕОСЕН ШӨ'БӘСИ, Еосен (*ео*...+јун. kainós—јени, јени һәјат шәфәги)—Палеокен системинин орта шө'бәси. Илк дәфә 1833 илдә инк. алими Ч. Лајел тәрәфиндән ајрылмышдыр. Ады һејванат аләминин јени формаларынын—мәмәлиләрин мејдана кәлмәси илә әлагәдардыр. Е. шө'бәси алт, орта, үст јарымшө'бәләрә бөлүнүр. Чөкүнтүләри ССРИ-нин Авропа һиссәсинин ч.-унда, Гәрби Сибирдә, Орта Асијада, Узаг Шәргдә, Крымда, Гафгазда (о чүмләдән Азәрб.ССР-дә Бөјүк Гафгазда вә Кичик Гафгазда) јајылмышдыр. Азәрб.ССР-дә Кичик Гафгазда вулканокен сүхурлардан, Нах.МССР-дә вулканокен-чөкмә вә туфокен сүхурлардан, Бөјүк Гафгазда гумдашы, алевролит вә меркел арагатлары олан меркелли килләрдән, Талышда базалт, туф-брекчија вә туфконгломератлардан ибарәтдир. Характер фаунасы фораминифер вә молјусклардыр.

ЕОҺИППУС (Eohippus)—аткимиләрдән нәсли кәсилмиш ибтидаи дырнаг-

лы һejван. Бәдәнинин уз. 0,5 *м*-ә чатырды. Габаг ajаглары дөрд, дал ajаглары исә үчбармаглы иди. Еосен дөврүндә Шимали Америка вә Авропа мешәләриндә jашамышды. Е. атларын әчдады сajылыр; буна көрә дә ону атларын филокенетик сырасынын (мәншәjинин) әсасы һесаб едирләр.

ЕПАМИНО́НД (Epameinṓndas: е.ә. тәгр. 418—362)—гәдим jунан сәркәрдәси, сиjаси хадим. Фива дөвләтинә вә Беотиjа иттифагына башчылыг етмишдир (Пелопидлә биркә). Левктра әтрафындакы вурушмада (е.ә. 371) jени дөjүш низамы тәтбиг едәрәк спарталылары мәглуб етмишдир. Сонунчу вурушмада әввәлки тактикасыны даһа да инкишаф етдирәрәк Мантинеjа jахынлығындакы дөjүшдә (е.ә. 362) jенидән гәләбә чалмыш, лакин алдығы jарадан өлмүшдүр. Е.-ун гәләбәләри Пелопоннес иттифагынын парчаланмасына сәбәб олду.

ЕПАС (русча — Экспериментальный полет «Аполлон» — «Союз» сөзләринин баш һәрфләриндән)—*«Аполлон»* вә *«Соjуз»* космик кәмиләринин биркә експериментал учушу (иjул, 1975). ЕПАС програмы динч мәгсәдләрлә космик фәзанын тәдгиги вә ондан истифадә едилмәси саһәсиндә әмәкдашлыг һаггында ССРИ илә АБШ арасында 1972 ил 24 маj тарихли сазишә әсасланыр. Учушун әсас мәгсәди: орбитдә jахынлашма системләринин вә бирләшдиричи агрегатын сынаглары; космонавтларын гаршылыглы сурәтдә кәмидән кәмиjә кечмә имканларынын jохланылмасы; бирләшмиш кәмиләрдә мүәjjән едилмиш ишләрин биркә һеj'әт тәрәфиндән jеринә jетирилмәси; гәза һалларында jардым көстәрилмә тәдбири дә дахил олмагла, ССРИ вә АБШ космик кәмиләринин биркә учушларынын кечирилмә тәчрүбәсинин әлдә едилмәси. Бундан башга ЕПАС-ын вәзифәсинә бирләшмиш кәмиләрин сәмтинин идарә олунмасы, кәмиләрарасы рабитәнин, һәр ики учушу идарәетмә мәркәзләринин ишинин әлагәләндирилмәси дә дахил иди. 1975 ил иjулун 15-дә саат 15.20 дәг.-дә Баjконур космодромундан «Соjуз-19» космик кәмиси (командир—А. А. *Леонов*, кәми мүһәндиси —В. И. *Кубасов*), һәмин күн саат 22.50 дәг.-дә Канаверал бурнундакы (Флорида штаты) космодромдан «Аполлон» космик кәмиси (командир—Т. *Стаффорд*, пилотлар—В. Бранд, Д. Слеjтон) бурахылмышдыр. Иjулун 17-дә саат 19.12 дәг.-дә кәмиләр бирләшмиш вә jерәтрафы орбитдә беjнәлхалг комплекс космик фәалиjjәт көстәрмәjә башламышдыр. Учуш әрзиндә кәмиләр ики дәфә бирләшмишләр. Кәмиләрин бирләшмиш вәзиjjәтдә үмуми учуш мүддәти 46 саат 36 дәг.-дир. Иjулун 21-дә «Соjуз», 24-дә исә «Аполлон» кәмиләри учушуну баша чатдырыб Jерә енмишдир. Учуш әрзиндә «сүн'и Күнәш тутулмасы» (Күнәш тачынын вә космик апарат атмосферинин тәдгигинин jени методларынын експериментал jохланылмасы); «ултрабәнөвшәjи удулма» (космосда атомар оксикен вә азотун консентрасиjасынын өлчүлмәси); «зонаjарадан көбәләкләр» (jерәтрафы космик учуш амилләринин — чәкисизлиjин, артыг jүкләнмәнин, космик шүаланманын әсас биоложи ритмләрә тә'сиринин өjрәнилмәси); «микроблар мүбадиләси» (космик учуш шәраитиндә кәми һеj'әти арасында вә мүхтәлиф кәмиләрин һеj'әтләри арасында микроорганизмләрлә мүбадилә шәраитинин вә характеринин тә'jин едилмәси); «универсал соба» (метал вә jарымкечиричи материалларда бә'зи металлуржи вә кристаллокимjәви просесләрә чәкисизлиjин тә'сиринин аjдынлашдырылмасы) кими елми-тәдгигат експериментләри апарылмышдыр.

ЕПАС-ын һәjата кечирилмәси—космик фәзанын динч мәгсәдләрлә истифадәси вә тәдгиги саһәсиндә беjнәлхалг әмәкдашлығын инкишафында мүһүм аддымдыр.

Әд.: Ребров М. Ф. и Гильберг Л. А., «Союз»—«Аполлон», Л., 1975; «Союз» и «Аполлон», М., 1976.

ЕПЕJРОКЕНИК ҺӘРӘКӘТЛӘР (jун. epeiros—гураглыг+genos—jаранма, мәншә)—Jер габығынын даим вә һәр jердә тәдричлә галхмасы вә енмәси. *Jер габығынын еһтизази һәрәкәтләри* термининин көһнәлмиш синонимидир.

ЕПИ... (jун. epi—үстүндә, jанында, сонра)—бир шеjин үстүндә олмаг (мәс., епидермис), давамы (мәс., епикенез) мә'наларыны билдирән мүрәккәб сөзләрин өн һиссәси.

ЕПИГОНЛАР (jун. epigonoi — нәсилләр)—1) гәдим jунан мифолокиjасында Аргосун jедди гәһрәманынын оғуллары. Аталарынын мүвәффәгиjjәтсиз сәфәриндән (онлар Фиваны мүһасирә етмиш, лакин ала билмәмишдиләр) он ил сонра Е. Фива ш.-ни тутмушдулар. 2) Македониjалы Искәндәрин сәркәрдәләринин (*диадохларын*) оғулларына верилән ад. 3) Мәчази мә'нада ачиз давамчылар; епигончулуг ифадәси бурадандыр.

ЕПИГОНЧУЛУГ—бах *Тәглидчилик*.

ЕПИГРА́М (jун. epigramma—jазы)—1) сатирик мәзмунлу лаконик ше'р. 2) Гәдим Jунаныстанда мә'бәд диварларына, һеjкәл вә постаментләр үзәринә һәкк олунан мәнзум китабә.

ЕПИ́ГРАФ (jун. epigraphē—jазы)—әдәби әсәрин әввәлиндә верилән вә онун әсас идеjасыны, мәзмунуну, һабелә үмуми руһуну ифадә едән ситат, кәлам вә jа аталар сөзү.

ЕПИГРА́ФИКА (jун. epigraphē—китабә)—даш, метал, сахсы вә с. үзәриндә, әсасән гәдим вә орта әсрләрә аид jазыларын топланмасы, нәшри вә шәрһи илә мәшғул олан көмәкчи тарих фәнни. Әдәбиjjатда ән гәдим китабәләр епиграфик абидәләр адландырылыр. Интибаһ дөврүндә антик мәдәниjjәтә, һәмчинин Шәрг, еләчә дә Библиjа дөврү гәдим абидәләринә марағын артмасы илә әлагәдар меjдана кәлмишдир. Е. әввәлчә jалныз Италиjада, Jунаныстанда, Шимали Африкада вә Фәләстиндә тапылан, даһа доғрусу, латын, jунан, етруск, гәдим jәһуди вә Финикиjа-пун дилләриндәки китабәләрлә мәшғул олурду. 18 вә 19 әсрләрдә китабәләрин әслилик әламәтләринә көрә онларын хронолокиjасынын мүәjjәнләшдирилмәси үсуллары, һәмчинин мүхтәлиф китабәләрдә тәтбиг олунан символик нишан вә ихтисарларын охунулмасы методу ишләниб һазырланды. Епиграфик метод китабәләрин тарихинин мүәjjәнләшдирилмәсинә (палеографик әламәтләрә көрә, бах *Палеографиjа*) көмәк едир. Мисир һероглифләринин, михи jазынын, һетт һероглифләринин вә Микена jазыларынын, Орта Асиjа, Гәдим Иран, Һинд вә Узаг Шәрг jазыларынын, сонралар исә Мәркәзи Америка jазыларынын охунмасы Е.-нын саһәсини хеjли кенишләндирди. Еһрамларын вә дикәр сәрдабаларын, мә'бәдләрин диварларында, хатирә вә гәбирүстү абидәләрдәки Гәдим Мисир мәтнләринин өjрәнилмәси Е.-нын методикасыны даһа да зәнкинләшдирди. Е.-нын мә'луматлары тарих елми үчүн бөjүк әһәмиjjәтә маликдир. Епиграфик мәтнләр, әсасән, рәсми, дини, мәрасим вә һәср-итһаф китабәләриндән ибарәтдир. Е. елминин инкишафында jунан, латын, славjан, әрәб, фарс, түрк китабәләринин топланмасы, еләчә дә тәдгиг едилмәсиндә рус вә совет алимләриндән Ф. Ф. Соколов, В. В. Латышев, И. В. Светаjев, Н. И. Новосадски, Х. Д. Френ, Н. В. Ханыков, Б. Дорн, В. В. Радлов, С. J. Малов, А. С. Орлов, Б. А. Рыбаков вә б.-нын мүһүм хидмәти олмушдур. Азәрб.-да ашкар едилмиш михи, пәһләви, латын, албан (Гафгаз), әрәб, фарс, түрк, гәдим ермәни, һинд-санскрит дилләриндә епиграфик абидәләр өjрәнилир.

Әд.: Не'мәтова М. С., Азәрбаjчанын епиграфик абидәләри (XVII—XVIII әсрләр), Б., 1960; Новосадский Н. И., Греческая эпиграфика, 2 изд., ч. 1, М., 1915; «Эпиграфика Востока», т. 1—21, М.—Л., 1947—72; Крачковская В. А., Эпиграфика на арабском языке в России до 1850 г., в сб.: Советское востоковедение, т. 6, М.—Л., 1949 (лит.); Малов С. Е., Памятники древнетюркской письменности, М.—Л., 1951; Бакрадзе А. и Болквадзе С., Каталог грузинских эпиграфических памятников Государственного музея Грузии, Тбилиси, 1953; Меликишвили Г. А., Урартские клинообразные надписи, М., 1960; «Нумизматика и эпиграфика», т. 1—11, М., 1960—74; Рыбаков Б. А., Русские датированные надписи XI—XVI вв., М., 1964; Федорова Е. В., Латинская эпиграфика, М., 1969; Гукасян В., Опыт дешифровки албанских надписей Азербайджана, Изв. АН Азерб.ССР (серия литературы, языка и искусства), 1969, № 2; Сотникова М. П., Русская эпиграфика в советское время, в сб.: Вспомогательные исторические дисциплины, т. 3, Л., 1970; Эпиграфика Восточной и Южной Азии, М., 1972.

ЕПИДЕ́МИJА (jун. epidēmia — jолухучу хәстәлик)—jашаjыш jериндә (өлкәдә, раjонда, коллективдә) һәр һансы инфексион хәстәлиjин күтләви шәкилдә jаjылмасы. Хәстәлиjин Е. шәкли алдығыны тә'jин етмәк үчүн көстәричи кими мүәjjән бир рәгәм көтүрмәк олмаз. Бу, хәстәлиjин нөвүндән, һәмин jер үчүн хәстәләнмәнин вәзиjjәтиндән вә еләчә дә хәстәлиjин баш вердиjи вахтдан асылыдыр. Мәс., грип илә күндә һәр мин нәфәрдән биринин хәстәләнмәси геjдә алынарса спорадик, бу рәгәм 5—10 дәфә артмыш олса епидемик хәстәләнмә кими мүәjjән едилир. Анчаг нисбәтән аз геjд олунан гарын jаталағы илә һәр 10 000 нәфәрә 10 хәстәләнмә мүәjjән едилдикдә бу, грипдә олдуғу кими спорадик хәстәләнмә jох һәмин вахт үчүн Е. кими геjд едилмәлидир. Хәстәләнмәнин геjдә алындығы jер дә нәзәрә алынмалыдыр. Мәс., вәба хәстәлиjи Һиндистанда һәмишә геjд олунур, она көрә дә вәба илә хәстәләнмәнин орада спорадик хәстәләнмә кими мүәjjән едилән сәвиjjәси башга өлкәләрдә Е. саjылыр. Хәстәләнмәнин сәвиjjәси мүәjjән едилдикдә вахтла да һесаблашмаг лазымдыр. Мәс., ингилабдан әввәл Русиjада чичәк хәстәлиjинин кениш jаjылдығы бир вахтда, тәбии чичәклә 5—10 хәстәләнмә һалы

спорадик хәстәлик кими гејд едилирди. Һазырда бу хәстәләнмә тамам ләғв едилдији үчүн харичи јолухма јолу илә 5—10 хәстәләнмә гејд олунарса бу, Е. кими гијмәтләндирилир.

Е. јерли вә кәтирилмә ола биләр. Е. бир нечә өлкәни, гитәни вә ја бүтүн јер күрәсини әһатә етдикдә пандемија, бирдән-бирә баш вердикдә експлозив, јахуд епидемик аловланма адланыр. Е. илә мүбаризә бу истигамәтдә тәшкил олунур: инфексијаны зәрәрсизләшдирмәк вә ја тамам мәһв етмәк (мәс., таун вә тулјаремија хәстәлији заманы кәмиричиләри гырмаг, хәстәләри тәчрид етмәк вә с.): хәстәлик төрәдичиләрини јолухма јолунда дезинсексија вә дезинфексија үсуллары илә мәһв етмәк; әһали арасында хәстәлијә гаршы күтләви пејвәнд етмәклә иммунитет јаратмаг.

Әд.: Бургасов П. Н. и Безденежных И. С., Научные основы организации профилактики инфекционных болезней, М., 1977.

ЕПИДЕМИК УШАГ ИФЛИЧИ — бах *Полиомиелит.*

ЕПИДЕМИК ҺЕПАТИТ—бах *Вирус һепатити.*

ЕПИДЕМИОЛОЖИ МҮАЈИНӘ — инфексијаны јајан амилләри, епидемик очагларын әмәләкәлмә сәбәбләрини вә шәраитини өјрәнән үсул. Епидемиолокијанын елми методунун мүһүм һиссәләриндән бири. Е.м. заманы хәстәлик баш вермиш јер әтрафлы өјрәнилир. Хәстә вә онун әһатәсиндә оланлар арасында мүәјјән план үзрә сорғу апарылыр, мүхтәлиф лабораторија, клиник вә с. мүајинә үсулларындан истифадә едилир. Е.м.-нин көмәји илә епидемијаларын шиддәтләнмәси вә баш вермә сәбәбләри мүәјјән едилир, епидемијалар әлејһинә ән әлверишли тәдбирләр системи ишләниб һазырланыр.

ЕПИДЕМИОЛО́КИЈА (*епидемија*+...*локија*)—тибб елминин мүстәгил бир саһәси олуб, епидемијаларын, даһа доғрусу епидемик просесин баш вермә сәбәбләрини вә онун инкишафындакы ганунаујғунлуглары өјрәнир. Е. јолухучу хәстәликләрин инсан чәмијјәтиндә баш вермәси вә јајылмасы сәбәбләрини тәдгиг едир, хәстәлијә гаршы мүбаризә вә профилактика үсулларыны һазырлајыр вә онун ләғв едилмәси илә мәшғул олур. Һазырда јолухучу хәстәликләрин епидемијаларына надир һалларда тәсадүф едилдијиндән вә тәк-тәк хәстәләнмәләр шәклиндә гејдә алындығындан Е. јалныз епидемијалары дејил, јолухучу хәстәликләрлә тәк-тәк хәстәләнмәләри дә өјрәнир вә онлара гаршы профилактика вә мүбаризә тәдбирләри апарыр. Е. бир-биринә јахын микробиолокија, иммунолокија, инфексион хәстәликләрин клиникасы (бах *Инфексион хәстәликләр*), паразитолокија, кикијена вә с. фәнләрлә сых әлагәдә инкишаф едир. Е., гаршысында дуран мәсәләләрин һәллиндә бу фәнләрин иш үсулларындан истифадә едир.

Әд.: Тағызадә Т. Ә., Епидемиолокија, Б., 1957; Безденежных И. С., Эпидемиология, 3 изд., М., 1977.

ЕПИДЕ́РМИС (*епи...*+*дерма*) — дәринин үст гаты; харичи гаты гәрниләшә билән чохгатлы јасты епители. Е.-дә 4 гат вар; һејванларын Е.-и ја бүтүн сәтһ боју, ја да ләкәләр шәклиндә пигментләшмишдир. Е.-дә ган дамарлары јохдур. Е. тохума мајеси илә гидаланыр вә мүһафизә функсијасы дашыјыр.

ЕПИДЕРМОФИТИ́ЈА (*епидермис*+јун. phytón—битки)—инфексион дәри хәстәлији. Төрәдичиләри епидермофитион көбәләкчикләридир. Әсасән, бөјүк бүкүшләрдә (гасыг, голтуг), ајагда, бармаг араларында вә ајаг дырнагларында олур. Әламәтләри: бүкүшләрдә, гасыгда хырда пулчугларла өртүлмүш чәһрајы-гырмызы ләкәләр олур. Ајаг Е.-сында пәнчәдә хырда шәффаф судурчуглар әмәлә кәлир, бунлар бир-бири илә бирләшиб партладыгда ерозијаја сәбәб олур, гашынма верир. Мүаличәси: көбәләкчикләр әлејһинә препаратлар: гризеофулвин, синкундан, ундесин, Аријевич мәлһәми вә с. Профилактикасы: ајагын тәрләмәсинин гаршысыны алмаг, шәхси кикијена гајдаларына әмәл етмәк, һамам вә душханаларда санитарија нәзарәти вә с.

Әд.: Желтаков М. М., Дәри-зәһрәви хәстәликләр, Б., 1975.

ЕПИДИДИМИ́Т (*епи...*+јун. didymos— хаја) — хаја артымынын илтиһабы. Е., әсасән, сидик-чинсијјәт органларынын вә үмуми јолухучу хәстәликләрин (грип, јаталаг, вәрәм, сүзәнәк вә с.) ағырлашмасы нәтичәсиндә баш верир. Кәскин вә хроник олур. Кәскин Е.-дә темп-р јүксәлир, хајалыгда вә гасыг наһијәсиндә кәскин ағры, хроник Е.-дә исә күт ағры олур. Мүаличәси: јатаг режими, антибиотикләр, сулфаниламид препаратлары вә с.

Әд.: Грехман Б. С., Неспецифический эпидидимит, М., 1963, библиогр.

ЕПИДО́Т (јун. epidosis—артым)—силикатлар групуна аид минерал. Тәркиби $Ca_2FeAl_2[SiO_4][Si_2O_7]O(OH)$. Моноклиник сингонијада кристаллашыр. Тәк кристаллар, радиал шүалы, јелпикварı вә дәнәли агрегатлар әмәлә кәтирир. Рәнки дәмирин мигдарындан асылы олараг ағ-бозумтул, сарымтыл-јашыл, түнд-јашыл, јашылымтыл вә с. олур. Сәртлији 6,5, сыхлығы 3400—3500 *кг/м³*. Шүшә парылтылыдыр. Метаморфик сүхурларда, хүсусилә јашыл шистләрдә вә алчаг темп-рлу скарнларда раст кәлир. Дәмир филизи скарнлары үчүн (Дашкәсәндә) хүсусилә характерикдир. Мә'мулат дашы кими ишләнир.

ЕПИЗО́Д (јун. epeisódion — әлавә)— 1) әһвалат, һадисә; 2) әдәби әсәрин, пјес, тамаша вә филмин сүжетчә биткин, мүстәгил һиссәси.

ЕПИЗОО́ТИЈА (*епи...*+јун. zoon—һејван)—епизоотик просесин јајылма интенсивлијини характеризә едән дәрәчәләрдән бири. Е. тәсәррүфат, р-н, вил. вә ја өлкәни әһатә едә биләр. Е. төрәдичиләрин мәнбәји, јолухмаларын ејни вахта дүшмәси, јолухма һалларынын сајы, хәстәлик гејдә алынан тәсәррүфатлар арасындакы мәсафә илә характеризә едилир. Е. *дабаг, таун*, донуз тауну вә с. хәстәликләр заманы баш верә биләр.

ЕПИЗООТИК ЛИМФАНКИТ (лат. Lymphangitis episootica), Африка мангосу, лимфа дамарларынын епизоотик илтиһабы—тәкдырнаглы һејванларын инфексион хәстәлији. Дәридә гранулематоз просес, лимфа дамарлары вә дүјүнләринин зәдәләнмәси илә характеризә олунур. 1960 илдән ССРИ-дә ләғв едилмишдир. Төрәдичиси Cryptococcus farciminosus көбәләјидир. Е. л.-ә әсасән атлар, гатырлар, ешшәкләр тутулур. Инфексија мәнбәји хәстә һејванлардыр. Төрәдичи зәдәләнмиш дәридән аерокен вә алиментар јолларла һејван организминә кечир. Инкубасија дөврү 1 ајдан 3 ајадәк олур. Е.л.-ин хошхассәли вә бәдхассәли формалары вар. Хошхассәли форма заманы лимфанкит дүјүнләр әввәлчә дәринин сәтһиндә, дәриалты тохумада, бә'зән дә селикли гишада әмәлә кәлир. Илтиһаб очағы кетдикчә бөјүјүр, ирин ахмасы сүр'әтләнир, тәдричән ганы ахан јаралара чеврилир. Бәдхассәли форма заманы исә тәкчә дәридә јох, дәриалты тохумада, бә'зән гарачијәрдә, ағчијәрдә, һәзм апараты вә б. орган вә тохумаларда да әмәлә кәлир. Бу форма иринтөрәдән инфексијалар шәклиндә ағырлашмалар да верир. Дәриалты тохума ганлы иринлә өртүлүр, јаралар чох кеч сағалыр; чох вахт пиемија вә ја сепсис инкишаф едир. Бу форма чәтин сағалыр вә бә'зән дә һејван тәләф олур. Профилактикасы: атларын сахланмасында вә онлара гуллуг едилмәсиндә бајтарлыг-санитарија тәдбирләринә чидди риајәт етмәк, Е.л.-ли тәсәррүфатда карантин гојмаг вә с. Мүаличәси: хәстә атлары чәрраһи јолла вә ја дәрманла мүаличә етмәк, иринли лимфа дүјүнләрини вә јаралары екстирпасија едиб сағлам тохуманын үзәриндән 0,5 *мм* галынлыгда гопармаг, јараја антисептик дәрманлар гојмаг, јаралары гашыјыб дағламаг, иринли јаралары салисил туршусунун 20%-ли спиртли мәһлулу, јод тинктурасы вә с. илә јумаг.

Әд.: Сәфәров К., Сәфәров Ј., Мәммәдов Т., Епизоотолокија, Б., 1971.

ЕПИЗООТОЛО́КИЈА (*епизоотија*+...*локија*)—к.т. һејванларында јолухучу хәстәликләрин баш вермәси, јајылмасы вә гуртармасы ганунаујғунлугларыны өјрәнән елм. Е., һәмчинин епизоотијанын профилактикасы вә мүбаризәсинә даир елми чәһәтдән әсасландырылмыш тәдбирләр һазырлајыр. Е. үмуми вә хүсуси шө'бәләрә ајрылыр. Үмуми Е. јолухучу хәстәликләрин баш вермәсинин үмуми сәбәбләрини, онларын инкишафынын вә сөнмәсинин үмуми ганунларыны өјрәнир, һәмчинин јолухучу хәстәликләрин гаршысыны алмаг вә онлары ләғв етмәк үчүн үмуми тәдбирләр һазырлајыр. Хүсуси Е. ајрылыгда һәр бир јолухучу хәстәлијин хүсусијјәтләрини өјрәнир вә она гаршы мүбаризә тәдбирләри көрүр. Л. Пастер, Р. Кох, Д. И. Ивановски, И. И. Мечников вә б. алимләрин тәдгигаты илә јолухучу хәстәликләрин хүсуси микроорганизмләр тәрәфиндән төрәдилдији мә'лум олдугдан сонра Е., елми сурәтдә инкишафа башламышдыр. Октјабр сосиалист ингилабындан сонра совет алимләриндән С. Н. Вышелесски, Ф. А. Терентјев, М. С. Ганнушкин вә б.-нын тәдгигаты совет Е. елмини даһа да инкишаф етдирмишдир. Е. елми микробиолокија, иммунолокија, патоложи физиолокија, зоокикијена вә санитарија елмләри илә әлагәдардыр. ССРИ-дә Е.-ја даир елми ишләр бајтарлыг вә зоотехника али мәктәбләринин кафедраларында, Үмумиттифаг Експериментал Бајтарлыг Ин-тунда,

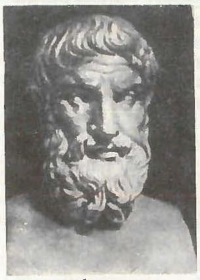
вил. вә зона елми-тәдгигат бајтарлыг ин-тларында, Дөвләт Елми Нәзарәт Институнда, о ҹүмләдән Азәрб. Елми-Тәдгигат Бајтарлыг Ин-тунда апарылыр.

Әд.: Тодор И., Частная эпизоотология, София, 1965; Эпизоотология, под ред. Р. Ф. Сосова, М., 1974.

ЕПИЗООХО́РИЈА—бах *Зоохорија.*

ЕПИКРИ́З (*епи...*+јун. krisis—гәрар, нәтиҹә)—хәстә башга јерә көчүрүлдүкдә, јахуд өлдүкдә һәкимин *хәстәлик тарихинин* сонунда јаздығы гәти гәрар.

ЕПИКУ́Р (Epikuros) (е.ә. 341—270)—гәдим јунан материалист философу. «Епикүр бағы» фәлсәфи мәктәбини јаратмышдыр (е.ә. 306). Е. өмрүнүн сонунадәк Афинада јашамыш, 300-дәк әсәр јазмышдыр; лакин бунларын чоху бизә чатмамышдыр.

Е.-ә көрә, Каинат сонсуз вә әбәдидир. Онун фикринҹә, атомлар өз-өзүнә илкин дүзхәтли һәрәкәт һалындан кәнара чыха билмәк вә беләликлә дә әјрихәтли һәрәкәтдә олмаг габилијјәтинә маликдирләр. Бу идеја гәдим јунан атомистикасында ирәлијә доғру мүһүм аддым олмушдур. Е.-ун атеист тә'лими *Платонун* («идејалар аләми») вә *Аристотелин* («илк мүһәррик») бахышларынын там әксинә олмушдур. Е.-ә көрә, аллаһлар инсанларын ишинә гарышмыр, хошбәхт өмүр сүрүрләр. Халгын е'тигад етдији аллаһлар уйдурма варлыгдыр. Бәдәнин өлмәси илә руһ да өлүр. Е.-ун фикринҹә дүнјаны дәрк етмәк мүмкүндүр. Дујғулар, һиссләр вә анлајышлар, јахуд үмуми тәсәввүрләр идракын ме'јарыдыр. Дујғулар биликләрин мәнбәји, идракын башланғычыдыр. Е. етикасы Демокрит *евдемонизминин* давамыдыр. Әсл зөвгалма Е.-ә көрә, *атараксија* вәзијјәтиндә мүмкүндүр.

Марксизм классикләри Е. фәлсәфәсинин динә вә идеализмә гаршы мүбаризәдәки ролуну гијмәтләндирмиш, ону гәдим дөврүн радикал маарифчиси адландырмышлар. *Епикүрчүлүјүн* мејдана кәлмәси Е.-ун фәлсәфи тә'лими илә сых бағлыдыр.

Әд.: Маркс К., Различие между натурфилософией Демокрита и натурфилософией Эпикура, в кн.: Маркс К. и Энгельс Ф., Из ранних произведений, М., 1956; Шакир-заде А., Эпикур, М., 1963; Асмус В. Ф., Античная философия, М., 1976; Джохадзе Д. В., Основные этапы развития античной философии, М., 1977.

ЕПИКУ́Р МӘКТӘБИ (е.ә. 4 әсрин сону—6 әсрин әввәли)—Гәдим Јунаныстанда Епикүрүн тәшкил етдији материалист фәлсәфи мәктәб. Е.м. өз инкишафында үч мәрһәлә кечмишдир.1) еллинизм дөврү Е.м. (е.ә. 4—3 әср);2) јунан-Рома епикүрчүлүјү (е.ә. 2—1 әср); 3) Рома епикүрчүлүјү (1—6 әсрләрдә Рома империјасы дөврүндәки епикүрчүлүк) 1-ҹи дөврә Епикүрүн вә онун ән јахын достларынын—Лампсаклы Метродор вә ријазијјатчы Полијенин вә Митиленли Ермархын јарадыҹылығы аиддир. 2-ҹи дөвр Е.м. нүмајәндәләри Филонид, Афиналы Аполлодор, Сидонлу Зенон, Лаконлу Деметри, индуктив мәнтиг мәсәләләрини ишләјиб һазырламыш Гадаралы Филодемдир. 3-ҹү дөвр әсасән Рома гулдарлыг ҹәмијјәти илә бағлыдыр. Бу дөврдә Кај Амафини, Италијаја көчмүш Гадаралы Филодем (антик атомистика тә'лимини Ромада о јајмышдыр) фәалијјәт көстәрмишләр. Рома епикүрчүлүјүнүн чичәкләнмә дөврү Лукретсинин јарадыҹылығы илә бағлыдыр.

Е.м.-ндә демократизм һөкм сүрмүшдүр. Мәктәбин нүмајәндәләри ичәрисиндә гадынлар, һәтта гуллар да вар иди. Бурада башлыҹа тәдрис методу сөһбәтләр, јазышмалар олмушдур. Епикүрүн вә онун ардыҹылларынын тәшкил етдикләри «ахшам јығынҹагларында» фәлсәфи вә сијаси мөвзуда сөһбәтләр апарылырды. Е.м. 1 әсрин ахырларында император Домитсиан тәрәфиндән бағланмышды. Лакин, епикүрчүлүјүн тә'сири давам етмишдир. Император Марк Аврели 2 әсрин 2-ҹи јарысында Е.м.-ни бәрпа етмишди. Епикүрчүлүјүн кениш јајылмасы онун тәһрифинә дә сәбәб олмушдур. Јухары тәбәгәләрин нүмајәндәләри епикүрчүлүјү гејри-мәһдуд һәзз алмаға чағырыш кими баша дүшүрдүләр. Шаирләрдән Һоратси, Веркили, Овиди дә епикүрчүлүјүн тә'сири алтында олмушлар. Е.м.-нә рәғбәт бәсләјән Лукиан вулгарлашдырылмыш епикүрчүлүјә гаршы чыхмышдыр.

Е.м.-нин материализми вә атеизми фәлсәфәнин вә материалист тәбиәтшүнаслығын сонракы инкишафына тә'сир көстәрмишдир.

Әд.: Асмус В. Ф., Античная философия, М., 1976; Джохадзе Д. В. Основные этапы развития античной философии, М., 1977.

ЕПИКҮРЧҮЛҮК—*Епикүрүн* вә онун ардыҹылларынын тә'лими. Е. Гәдим Јунаныстанда кениш јајылмышды. Гәдим Ромада онун тәблиғатчысы Тит Лукретси Кар олмушдур. Е.-ә көрә фәлсәфә инсаны тәбиәт тануналарыны билмәмәкдән ирәли кәлән вә фөвгәлтәбии гүввәләрә инанмаға кәтириб чыхаран горхуну арадан көтүрмәклә хошбәхт етмәлидир. Е. атомистик, хүсусилә етик принсип кими јајылмышдыр. Е.-ә көрә, һәзз бүтүн ҹанлы мөвҹудатын тәбии мәгсәдидир. Ән јүксәк һәзз достлуг вә биликдир. Бунларын сајәсиндә һәјәҹан кечирмәјән руһ (*атараксија*) вә фәрди азадлыг, истәр хариҹи аләм тә'сирләриндән, истәрсә өз еһтирасларындан асылы олмамаг вәзијјәти тә'мин едилир. Е. ҹәмијјәти һәззә ҹан атан, бирбиринә јаманлыг етмәмәк һаггында сазишә кәлән ајры-ајры фәрдләрин мәҹмусу һесаб едир. Е.-ун гулдарлыг ҹәмијјәтинин али тәбәгәләрини тәмсил едән ардыҹыллары ону һисси һәззләрин тәблиғи кими баша дүшмүшләр. Христиан килсәси Е.-ү әхлаги позғунлугла ејниләшдирирди. Јени дөврдә Е. етик, Интибаһ дөврүндән исә атомистик тә'лим кими дәрк едилмишдир. Бу, 17—18 әсрләрдәк материалист вә маарифчи фәлсәфәдә дә давам едир. Јени дөвр Е.-үнүн бариз нүмајәндәси *Гассенди* олмушдур. Етик принсип кими Е.-ун илк формасы антик *евдемонизминә* јахын иди. Интибаһ дөврү философлары, франсыз маарифчиләри Е.-ү һедонизм руһунда шәрһ етмиш, һисси һәззләри башлыҹа сајан тә'лим кими гијмәтләндирмишләр.

В. И. Ленин Е.-ү Гәдим јунан материализминин формаларындан бири һесаб етмишдир (бах Әсәрләри, ҹ. 38, сәһ. 306—313).

Әд.: бах *Епикур, Епикур мәктәби* мәгаләләринин әдәбијјатына.

ЕПИКЕНЕ́З (*епи...*+јун. genesis—јаранма, мәншә)—организмләрин ардыҹыл олараг јени органларын әмәлә кәлмәси јолу илә рүшејмдән инкишаф етмәси һаггында нәзәријјә. 1759 илдә Петербург ЕА-нын үзвү К. Волф әсасландырмыш, сонрадан К. Бер инкишаф етдирмишдир. Е. өз дөврүндә мүтәрәгги тә'лим сајылмыш вә преформизмә гаршы гојулмушдур. Лакин Е. рүшејмин инкишафыны мүәјјән едән амилләри (һүҹејрә диференсиасијасына кенетик нәзәрәт, органокенез вә с.) нәзәрә алмамыш вә она көрә дә мүасир ембриолокија вә кенетикадан кәнарда галмышдыр.

ЕПИКЕНЕ́З (кеолокијада)—сүхурларда сонрадан кедән просесләр. Е. сүхурларда мүхтәлиф дәјишикликләрин вә јени минералларын әмәлә кәлмәсинә сәбәб олур. Јенидән кристаллашма, конкресијаларын бөјүмәси, јени конкресијаларын зәиф минерал модификасијалары һесабына даһа давамлы модификасијаларын әмәлә кәлмәси, сементләшмә, һидратлашма вә с. просесләр Е.-ә аиддир.

ЕПИЛЕ́ПСИЈА (јун. epilepsia—өзүндәнкетмә)—вахташыры *гыҹолма* тутмалары вә шүурун тамамилә вә ја гисмән итмәси илә мүшајиәт олунан хәстәлик. Е.-да хәстәник хасијјәти тәдриҹән дәјишир вә бир сыра һалларда хәстәлик зеһни әмәк габилијјәтинин ашағы дүшмәси вә ағыл зәифлији илә нәтиҹәләнир. Е.-ја дүнјанын бүтүн өлкәләриндә, әсасән ушагларда вә јенијетмәләрдә (бөјүкләрдә исә нисбәтән аз) тәсадүф едилир Хәстәлијин етиолокијасы (сәбәби) вә патокенези (инкишаф механизми) там ајдынлашдырылмајыб. Е. кенуин вә симптоматик (бејнин инфексион вә ја токсик хәстәлији, бејин артеријаларынын склерозу, һабелә бејин габығы наһијәсиндә шиш, чапыг вә с. олмасы нәтиҹәсиндә) баш верир. Гыҹолма тутмалары, хәстәнин горхмасы, һәјәҹанланмасы, һәддән артыг зәифләмәси заманы да төрәјә биләр. Чох вахт, тутмадан әввәл хәстәнин һалы позулур, башы ағрыјыр, әсәбләшир, бә'зән нечә санијә давам едән кәскин психи позғунлуг дөврү (аура) олур. Тутма заманы хәстә һушуну итириб јыхылыр, бәдәни гыҹ олур (бөјүк тутма). Тутма гәфләтән башладығы үчүн хәстә мүхтәлиф хәсарәтә уғраја биләр (јүксәкдән јыхылыб әзиләр, суда боғулар, јанар, машын алтында гала биләр). Тутма заманы тәнәффүс әзәләләри гыҹ олдуғундан нормал тәнәффүс акты позулур, хәстәнин үзү көјәрир, көзләри бәрәлир вә ја бәрк јумулур, бәбәкләрин ишыға реаксијасы итир, хәстәнин ағзындан көпүк кәлир, бә'зән көпүк ганлы (дилини дишләдикдә) олур. Хәстә гејри-ихтијари олараг сидик (бә'зән нәҹис) ифраз едир. Гыҹолма 2—3 *дәг* чәкир вә хәстә өзүнә кәлмәдән дәрин јухуја кедир. Јухудан ајылдыгдан сонра баш верән һадисәләри хатырламыр. Е. тутмалары күндә, ајда вә ја илдә бир нечә дәфә тәкрар олуна биләр. Бә'зән хәстә өзүнә кәлмәдән бир-биринин ардынҹа гыҹолма тутмалары баш верә биләр (Е. статусу). Белә хәстә һөкмән хәстәханаја көндәрилмәли вә она тә'ҹили тибби јардым көстәрилмәлидир. Гыҹолма тутмалары гысамүддәтли дә ола биләр («кичик тутма»). Бу заман хәстә бир нечә са-

нијә һушуну итирир, гычолма јүнкүл формада кечир. «Кичик тутмалардан» сонра хәстәнин һушу тез өзүнә гајыдыр. Е.-лы хәстәләрин хасијјәти кет-кедә дәјишир (гәзәбли, хырдачы, ағыр тәрпәнән олур), јаддашы вә ағлы зәифләјир, хәстәнин сөз еһтијаты мәһдудлашыр. Е.-нын диагнозу *електроенсефалографија* методу илә дүрүстләшдирилә биләр. М ү а л и ч ә с и: мүнтәзәм сурәтдә комплекс дәрманлар тә'јин етмәк, бром препаратлары, лүминал вә с. вермәк. Тутмалары јүнкүлләшдирмәк үчүн електротерапијадан, һабелә бензонал, һексамидин, дифенин, фенобарбитал, хлоракен вә с.-дән истифадә етмәк, ағыр һалларда чәрраһи әмәлијјат.

Әд.: С а р а д ж и ш в и л и П. М. и Г е л а д з е Т. Ш., Эпилепсия, М., 1977.

ЕПИЛО́Г (*епи*... +...*локија*) — бәдии әсәрләрә (поема, роман, драм) әлавә едилән сонлуг. Е.-да, әсасән, әсәрин гәһрәманларынын сонракы талеји һаггында гыса мә'лумат верилир.

ЕПИО́РНИС (Aepyornis)—моа илә гоһум групдан дәвәгушујабәнзәр гачынты гуш. Мадагаскарын Антропокен чөкүнтүләриндән мә'лумдур. 17 әсрдә нәсли кәсилмишдир (инсан тәрәфиндән гырылмышдыр). Е. өлчүсүнүн нәһәнклији илә (һүнд. 5 *м*-дәк) характеризә олунур. Ганады демәк олар ки, тамамилә итмиш, јалныз чијин сүмүјүнүн кичик рудименти галмышды. Дөш сүмүјү вә чијин гуршағы зәиф инкишаф етмишди. Арха әтрафы ири олмасы илә фәргләнмишдир.

ЕПИПАЛЕОЛИ́Т (*епи*...+*јун.* palaios —гәдим+lithos—даш)—бир сыра тәдгигатчыларын бөлкүсүнә көрә Палеолитдән сонра кәлән вә әксәр археоложи дөврләшдирмәләрдә еркән Мезолитә мүвафиг олан археоложи дөвр. Е.-ин техникасында вә мәдәнијјәтиндә Палеолит чизкиләри һәлә габарыг әкс олунур. Авропада Е. мәдәнијјәтинә, адәтән, *Азил мәдәнијјәтини* аид едирләр.

ЕПИ́Р (Épeiros)—Јунаныстанын шм.-г.-индә, Иони дәнизи саһилиндә вилајәт. Саһ. 9,2 мин *км*². Әһ. 310,3 мин (1971). Мүһүм шәһәри Јанинадыр. Арта, Превеза, Теспротија, Јанина номлары Е. әразисиндәдир. Сәтһи, әсасән, дағлыгдыр (Пинд д-ры). Иглими вә биткиси Аралыг дәнизи типлидир. Аграр р-ндур. Үзүмчүлүк инкишаф етмишдир. Буғда, дары, түтүн, памбыг әкилир, дағларда исә малгара сахланылыр. Тахта-шалбан тәдарүк едилир. Балыг овланыр. Порту Превезадыр.

ЕПИ́Р ДЕСПОТЛУҒУ—тарих әдәбијјатында Епир падшаһлығынын шәрти ады.

ЕПИР ПАДШАҺЛЫҒЫ, Е п и р д е с п о т л у ғ у—Бизанс империјасынын парчаланмасы нәтичәсиндә (Константинопол сәлибчиләр тәрәфиндән тутулдугдан сонра) Балкан ј-а-нын г.-индә јаранмыш дөвләт. Баниси Михаил Анкел Дука [1204—15], пајтахты Арта иди. Етник тәркиби јунанлар, албанлар, славјанлар, влахлардан ибарәт иди. Бә'зи вил.-ләрдә азад кәндли, дикәрләриндә феодал торпаг мүлкијјәти үстүн јер тутурду; албан вә влахларда нәсли-тајфа мүнасибәтләринин галыглары мүһафизә олунурду. Мәркәзи һакимијјәт зәиф иди. Феодор Анкел [1215—30] Фессалоникини пајтахт, өзүнү исә император е'лан етди (1224). Онун гошунларыны болгарлар дармадағын етдикдән (1230) сонра Е.п. ики јерә парчаланды. Бу вахтдан һәр ики дөвләт Балканлардакы сијаси мүбаризәдә чидди рол ојнамады. 1337 илдә Е.п. Бизанс империјасына (1261илдә бәрпа едилмишди) бирләшдирилди.

Әд.: История Византии, т. 3, М., 1967; История Византии. Историография, М., 1975.

ЕПИСЕ́НТР (*епи*...+лат. centrum—мәркәз)—зәлзәлә *һипосентринин* Јер сәтһиндәки пројексијасы. Е.-ин вәзијјәти сејсмик ст.-лар тәрәфиндән гејд едилән еһтизазларын тәдгиги әсасында мүәјјәнләшдирилир. Күчлү зәлзәләләрдә, Е. әсасән, Јер сәтһиндә ән чох дағылмыш јерләр һесаб едилир.

ЕПИСЕ́НТР, п а р т л а ј ы ш е п и с е н т р и —нүвә дөјүш сурсатынын һавадакы (јер вә ја су алтындакы) партлајыш мәркәзинин јер вә ја су сәтһинә пројексијасы. Нүвә партлајышынын јерүстү нөгтәси (јери) п а р т л а ј ы ш м ә р к ә з и адланыр.

ЕПИСИКЛО́ИД—бах *һипосиклоид вә еписиклоид.*

ЕПИСТЕМОЛО́КИЈА (јун. epistḗmē—билик+...локија)—инкилис вә франсыз дилли өлкәләрдә *идрак нәзәријјәсинин*, гноеолокијанын ифадә едилмәси үчүн ишләнән термин. Е. термини фәлсәфәни онтолокија вә Е. һиссәләринә бөлән шотланд философу Ч. Һ. Ферженин «Метафизиканын әсаслары» (1854) ады илә бағлыдыр.

ЕПИСТОЛЈАР ӘДӘБИЈЈАТ (лат. epistola, јун. epistolē—мәктуб)—ичтимаи хадимләрин вә ја ајры-ајры шәхсләрин мәтбуатда дәрч едиләрәк, әдәбијјата вә ичтимаи һәјата дахил олмуш мәктублары. Мәктуб формасында јазылмыш елми, әдәби вә публисист әсәрләр дә Е.ә.-а аид едилир (мәс., И. В.Көтенин «Кәнч Вертерин изтираблары», Ф. М. Достојевскинин «Јохсул инсанлар», М. Ф. Ахундовун «Кәмалүддөвлә мәктублары», Ә. Б. Һагвердијевин «Хортданын чәһәннәм мәктублары» вә с.).

ЕПИТА́КСИЈА (*епи*...+лат. táxis—гајда илә јерләшмә)—үзәриндә көјәрдилдији алтлығын гурулушуну тәкрар етмәклә кристалын јетишдирилмәси. Е.-нин баш вермәси үчүн алтлығын вә көјәрдилән кристалын гәфәс сабитләри ики кристаллографик ох истигамәтиндә бир-бириндән ән чоху 10% фәргләнмәлидир. Гәфәс сабитләри ујғун кәлмәдикдә, көјәрдилән кристалын гурулушунда дахили кәркинликләр, дислокасијалар вә с. дефектләр јараныр. Е. һадисәсиндән монокристал назик тәбәгәләрин алынмасында истифадә олунур.

ЕПИТА́ФИЈА (*епи*...+јун. táphios—гәбир)—гәбирүстү нитг, баштдашы јазысы. Ә д ә б и ј ј а т д а—өлмүш адама һәср олунан јығчам ше'р. Сатирик мәзмунлу Е.-лар да вар.

ЕПИТЕ́ЛИ (*епи*...+јун. thēlḗ—әмзик) —1) и н с а н в ә һ е ј в а н тохумасы типләриндән бири. Горужучу, ифразедичи вә соручу функсија дашыјыр. Е. 2 бөлмәдән ибарәтдир; ө р т ү к Е.-си вә в ә з и л и Е. Өртүк Е.-си организмлә харичи мүһит арасында өртүк лајларынын, дахили бошлуғун вә дахили бош органларын (мәс., бағырсаг) диварыны өртүр. Вәзили Е. вәзиләрин әсас һиссәсини тәшкил едир. 2) Б и т к и л ә р д ә Е. назик диварлы паренхим ифразат һүчејрәләри олуб, һәјат үчүн зәрури мәһсуллар ифраз едир.

ЕПИТЕТ (јун. epitheton, һәрфи мә'насы—әлавә)—бәдии тәсвир васитәси; *мәчаз* нөвләриндән бири, ифадәнин тә'сирини гүввәтләндирмәк үчүн әсас сөзүн әввәлинә әлавә едилән сөз (исим, сифәт, зәрф). Е. тәсвир олунан һәр һансы бир һадисә вә ја әшјанын сәчијјәви әламәтини тә'јин едир, тәсвирә ифадәлилик, конкретлик вә чанлылыг кәтирир. Шәрг поетикасында вәсф, мүасир Азәрб. поетикасында исә бәдии тә'јин адланыр. Адәтән, сифәт шәклиндә ишләдилир (мәс., «Гајнар һәјат», «Гушгонмаз гаја», «Лалә јанаг», «Сәрвбојлу көзәл» вә с.). Е.-ин кениш јајылмыш нөвү *тәшбеһдир*. Азәрб. халг ше'риндә, классик вә мүасир поезијада јүксәк сәнәткарлыг нүмунәси олан орижинал Е.-ләр јарадылмышдыр.

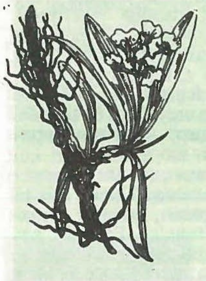
Әд.: Р ә ф и л и М., Әдәбијјат нәзәријјәсинә кириш, Б., 1958.

ЕПИФЕНОМЕНАЛИ́ЗМ (*епи*...+ јун. phainomenon—тәзаһүр едән)—психолокијада тә'лим; Е.-ә көрә психика инсанын һәјат вә фәалијјәтиндә һеч бир рол ојнамыр, јалныз madди просесләри (бејнин физиоложи просесләрини) мүшајиәт едир. «Е.» терминини 17 әср инкилис философу Т. Һоббс тәклиф етмишдир. Е. психиканы madди аләмдән тамамилә фәргләнән, ондан асылы олмајан вә онунла изаһ едилмәјән хүсуси, лакин тә'сирсиз варлыг һесаб едир. Адәтән Е. психиканын материјанын инкишафындан доғдуғуну изаһ едә билмәјән, буна көрә дә психиканын инсан һәјатындакы ролуну инкар едән механисизмлә узлашыр. Механисизмин бүтүн башга мәһдуд чәһәтләри кими, бу мәһдудлуғу да јалныз диалектик материализм арадан галдыра билир.

ЕПИФИ́З (јун. epiphysis—артым, чыхалма) —1) ә з к и л ә б ә н з ә р в ә з и, б е ј н и н ү с т а р т ы м ы—инсан вә онурғалы һејван бејнинин көрмә габарлары наһијәсиндә јерләшир. Чаван фәрдләрдә Е. даһа чох инкишаф едир. Чаван һејванларда Е.-ин чыхарылмасы вә ја ушагларда Е.-ин гурулушунун дәјишилмәси организмин анормал бөјүмәсинә вә еркән чинси јетишкәнлијә сәбәб олур. Е. спесифик һүчејрәләр, бирләшдиричи тохума, лимфоситләр, синир лифләри, ган капиллјарлары вә с.-дән ибарәтдир; 2) борушәкилли узун сүмүкләрин кәнәлмиш учу.

ЕПИФИТЛӘР (*епи*...+јун. phytón—битки)—һәјатынын бир һиссәсини, ја һамысыны башга биткиләр үзәриндә кечирән, торпагла әлагәси олмајан ағач вә от биткиләри. Паразитләрдән фәргли оларағ Е. гида маддәләрини үзәриндә јашадыглары биткидән алмыр. Башга биткиләрин јарпаглары үзәриндә јашајан биткиләр е п и ф и л л ә р адланыр. Әсасән тропик мешәләрдә јајылмышдыр. Аз рүтубәтли исти јерләрдә олан Е. мамыр, шибјә, гыжы вә јосунлардан ибарәтдир. 2 әсас групу вар: јарымепифитләр в ә әсл Е. Јарымепифитләр инкишафа ағачларда башлајыр. Бир мүддәтдән сонра торпаға ишләјән вә ондан су, минерал маддәләр алан узун әлавә көкләр әмәлә кәтирир. Әсл Е. өмрү боју ағачларда торпагла әлагәси олмадан јашајыр. Бәлә Е. тез-тез су вә минерал маддәләрдән корлуг чәкир. Бунунла

әлагәдар Е. дә су вә гиданы алмага вә онлары даһа сәмәрәли сәрф етмәjә хүсуси уjғунлашмалар әмәлә кәтмиш-

Ағач будағы үзәриндә сәһләб чичәји.

дир. Бә'зи Е.-дә көкләрин бир һиссәси jухарыjа галхараг бир-биринә сарылыб ичәрисинә тоз вә төкүлмүш jарпагларын jығылдығы көк jувалары әмәлә кәтирир; беләликлә, гидаланан көкләр үчүн субстрат jараныр. Бир чох Е.-дә гураг jерләрин биткиләри олан ксерофитләрин әламәтләри мүшаһидә едилир. Азәрб.ССР-дә епифитләрдән аг баламбүрчә (Viscum album) чох тәсадүф едилир.

ЕПИХЛОРҺИДРИ́Н, 3-хлор 1, 2-епоксипропан, α-епихлорһидрин, $O-CH_2-CH-CH_2Cl$ — үзви маддә. Хлороформ иjли, рәнксиз, зәһәрли ахычы маjедир, селикли гишаларын гычыгланмасына сәбәб олур. 116,1°С-дә гаjнаjыр, —25,6°С-дә донур, сыхлығы 1,180 *г/см*^{3}-дир, суда һәлл олмур, үзви һәлледичиләрдән бир чоху илә гарышыр. Е. аллилхлоридлә һипохлорит туршусунун бирләшмәсиндән әмәлә кәлән глисериндихлорһидринә натриум карбонатла тә'сир етмәклә алыныр. Е. кимjәви чәһәтдән активдир. Е.-ин су илә әмәлә кәтирдиjи глисерин-монохлорһидринә гәләви илә тә'сир етдикдә глисерин алыныр. *Епоксид гатранларынын* истеһсалында, бә'зи боjа маддәләринин синтезиндә вә с. ишләдилир. Һавада Е. бухарларынын jолверилән максимал консентрасиjасы 1 *мг/м*^{3}-дир.

ЕПОКСИ́Д ГАТРАНЛАРЫ—тәркибиндә епоксид групулары (>С—С—) олан бирләшмәләрин фенол, чохатомлу спирт, амин вә с. илә әмәлә кәтирдиjи полимерләр. Молекул күтләсиндән асылы олараг мүхтәлиф өзлүлүкдә маjе, jа да бәрк маддәләрдир. Сәнаjедә диоксидифенилолпропан вә епихлорһидрин әсасында алынан Е.г. даһа кениш jаjылмышдыр. Сыхлығы 1—1,035 *г/см*^{3}-дир. Е.г.-нын метала, шүшәjә, керамикаjа јапышма габилиjjәти (бах *Адһезиjа*) jүксәкдир, хлор, хлорид вә фосфат туршуларынын тә'киринә гаршы давамлыдыр. Е.г.-дан пластик күтләләр, авиасиjа јапышганлары, мүхтәлиф лаклар, кимjа вә jа jеjинти сәнаjеси апаратлары үчүн өртүк материаллары, һабелә пенопласт һазырланмасында вә с. истифадә олунур. 1960 илдән Сумгаjыт кимjа комбинатында истеһсал едилир.

ЕПОЛЕ́Т (фр. épaulette, épaule—чиjин)—1) фәргләнмә нишанлары олан, гызыл вә jа күмүш бафта, сачаг вә с. илә бәзәдилмиш, бир тәрәфи кирдә, хүсуси формалы погон; 2) 1917 иләдәк Русиjада забит рүтбәсинин нишаны.

ЕПОПЕ́JА (*епос* + jун. + poiéo—jарадырам) 1) гәдим поезиjада тәдричән синтезләшәрәк дастан шәклиндә формалашмыш рәвајәт, әфсанә вә нәғмә силсиләси («Илиада», «Одиссеjа», «Маһабһарата», «Рамаjана», «Роланд нәғмәләри» вә с.); 2) умумхалг вә тарихи әһәмиjjәтли проблемләр галдыран, ичтимаи һәjат просесләри әһатәли әкс етдирилән епик тәһкиjәнин ән ири, монументал формасы (Л. Н. Толстоjун «Һәрб вә сүлһ», М. А. Шолоховун «Сакит Дон», М. С. Ордубадинин «Думанлы Тәбриз», С. Рәһимовун «Шамо» әсәрләри вә с.). Мәчази мә'нада бә'зән мүһүм тарихи гәһрәманлыг әһәмиjjәтли һадисәләрә дә Е. дејилир (мәс., Бакы коммунасы Е.-сы).

Е́ПОС (jун. épos—сөз, һекаjә, маһны)—бәдии jарадычылығын 3 әсас нөвүндән бири. Епик нөвә, кениш мә'нада, шифаһи вә jазылы әдәбиjjатда һәчминдән вә гурулушундан асылы олмаjараг, тәһкиjә үсулу илә jазылмыш, мүхтәлиф жанрлара мәхсус сүжетли ше'р вә нәср әсәрләри (нағыл, әфсанә, рәвајәт, дастан, поема, һекаjә, повест, роман вә с.) дахилдир (Һомерин «Илиада» вә «Одиссеjа»-сы, Фирдовсинин «Шаһнамә»-си, Низаминин поемалары, Ш. Руставелинин «Пәләнк дәриси кејмиш пәһләван»-ы, Л. Н. Толстоjун «Һәрб вә сүлһ»-ү вә с.). Мәһдуд мә'нада исә Е. шифаһи әдәбиjjатын ән кениш jаjылмыш епик жанрыдыр (мәс., карел-финләрин *«Калевала»*, русларын *«Игор полку дастаны»*, өзбәкләрин «Алпамыш», гырғызларын *«Манас»*, ермәниләрин *«Сасунлу Давид»*, түркдилли халгларын *«Китаби-Дәдә Горгуд»*, *«Короғлу»* кими әдәби абидәләри). Бир чох халгда Е.-ла jанашы, мүхтәлиф милли истилаһлар да мөвчуддур (мәс., русларда *былина*, украjналыларда *дума*, фарсларда, тачикләрдә вә түркдилли халгларда, о чүмләдән азәрб.-ларда дастан вә с.). Форма чәһәтдән Е. һәр халгда спесифик хүсусиjjәтләрлә сәчиjjәләнир; әксәр халгларда ше'рлә, бир гисминдә исә нәсрләдир. Түркдилли халгларда Е. jа анчаг ше'р, jа да ше'рлә нәсрин гарышығындан (мәс., Азәрб. дастанларында) ибарәтдир. Аjры-аjры халгларда Е.-ун jаранмасы мүхтәлиф дөврләрә тәсадүф едир: мәс., jунан Е.-у е.ә. 9—8 әсрләрдә, «Манас» ерамызын 9, «Китаби Дәдә Горгуд» 11—12 әсрләриндә, былиналар исә Киjев Рус дөвләти дөврүндә jаранмышдыр. Тарихи катеgориjа олан Е. сөз сәнәтинин мүстәгил әдәби нөвү кими чәмиjjәт инкишафынын вә ичтимаи тәфәккүрүн мүәjjән мәрһәләсинин мәһсулудур. Онун илк нүмунәләри ибтидаи ичма гурулушу дөврүндә jаранмышдыр. Е.-ун мәзмуну мүхтәлиф тарихи мәрһәләләрдә мүхтәлиф мәзмун дашымышдыр; мәс., архаик Е.-ун мәзмун вә мүндәрәчәсини гәдим инсанын тәбиәтлә, онун коргәбин гүввәләри илә мүбаризәси, әмәк аләтләри истеһсалы, әмәк просесинин тәсвири, jахуд гәбилә тоггушмасы тәшкил едир. Чәмиjjәтин синифләрә бөлүндүjү дөврләрдә Е. артыг ичтимаи вә сиjаси мәзмун кәсб етмиш, вәтәнпәрвәрлик, милли азадлыг вә истиглалиjjәт уғрунда мүбаризә онун әсас мөвзуларына чеврилмишдир. Азәрб. Е.-унун шаһ әсәри олан «Короғлу» Азәрб. халгынын дахили зүлмкарлара вә харичи ишғалчылара гаршы мүбаризәсинин бәдии ифадәсидир. Азәрб. Е.-унун ән бөjүк голуну тәшкил едән мәһәббәт дастанларынын әсас мөвзусу исә шәхсиjjәт азадлығы, инсанын мә'нәви азадлығы кими дәрин ичтимаи мә'на дашыjан азад севкидир.

Әд.: Маркс К., Енгельс Ф., Об искусстве, т. 1—2, М., 1976; Азәрбаjчан әдәбиjjаты тарихи. 3 чилддә, ч. 1, Б., 1960; Тәһмасиб М. Һ., Азәрбаjчан халг дастанлары (орта әсрләр), Б., 1972; Мелетинский Е. М., Происхождение героического эпоса. Ранние формы и архаические памятники, М., 1963; Гегель Г. В. Ф., Эстетика, т. 3, М., 1977; Якубова С., Азербайджанское народное сказание «Ашыг Гариб», Б., 1968; Жирмунский В. М., Тюркский героический эпос, Л., 1974; Короглу Х., Огузский героический эпос, М., 1976.

ЕПО́ХА (jун. epoche—мәрһәлә; дөвр)—тәбиәтдә, чәмиjjәтдә, елмдә, инчәсәнәтдә вә с. саһәләрдә мүһүм фәргләндиричи хүсусиjjәтләри илә сәчиjjәләнән мүәjjән дөвр; инкишафда кеjфиjjәтчә jени дөвр.

ЕПО́ХА (тарихи кеолокиjада)—бир кеоложи шө'бәнин чөкүнтүләринин әмәлә кәлмәси үчүн кечән вахт (заман). Дөврүн бир һиссәси олуб, кеоложи әсрләрә бөлүнүр. Мүтләг давамиjjәти 10 млн. илдән 30 млн. илә гәдәрдир. Бах *Кеоложи jашһесабламаг*.

ЕПО́ХА (астрономиjада) көj чисминин вәзиjjәтини, дәjишән улдузун парлаглығыны вә jа координат системинин истигамәтләнмәсини тә'jин едән, заман кечдикчә дәjишән кәмиjjәтләрин гиjмәтинин верилдиjи ан. Мәс., улдуз каталогунун Е.-сы һәмин каталогда улдузларын вәзиjjәтинин верилдиjи андыр.

ЕПСОМИ́Т (инк. epsomite. Инкилтәрәдә Епсом ш.-нин адындан), ачы дуз—сулфатлар групуна аид минерал. Тәркиби $MgSO_4 \cdot 7H_2O$. Ромбик сингониjада кристаллашыр. Сәртлиjи 2—2,5, сыхлығы 1680 *кг/м*^{3}. Призматик, иjнәвары кристаллар шәклиндә вә сых сал күтлә һалында тапылыр. Рәнксиздир. Шүшә парылтылыдыр. Суда һәлл олур. Гуру иглим шәраитиндә шор көлләрдә әмәлә кәлир. Гарабоғазгол көрфәзи, Елтон, Сиваш вә с. көлләрдә, Азәрб.ССР-дә Дарыдағ мәркмуш jатағында вар. Тохучулуг, кағыз, кимjа сәнаjесиндә вә тибдә ишләдилир.

ЕПЮ́Р (фр. épure) һәндәси елементләри вә фәза фигурунун мүстәвиләр үзәринә проjексиjаламагла алынан чертjож (бах *Тәрсими һәндәсә*).

Е́РА (лат. aera—ан, ләһзә) һәр һансы әламәтдар вә jа әфсанәви һадисә илә баглы олан тарих һесабынын башланғыч аны (вахтын ардычыл һесабы бу андан башлаjыр); тарих һесабы системи. Тәгвимин башландығы һадисәнин характериндән асылы олараг Е. үч jерә бөлүнүр.

Астрономик ераjа, мәс., ән гәдим һинд ерасы (Кали) аиддир. Бу Е. бә'зи планетләрин вәзиjjәтинә көрә һесабланмышдыр, е.ә. 3102 ил феврални 18-дән башланыр.

Сиjаси Е.-jа, мәс., Набонассар (е.ә. 747 ил февралын 26-дан, онун тахта чыхдығы күндән һесабланыр) Е.-сы, Селевкиләр (е.ә. 312 ил октjабрын 1-дән) Е.-сы, Диоклетиан вә jа әзабкешләр Е.-сы (Диоклетианын һакимиjjәтә кәлмәсиндән башлаjараг), франсыз Е.-сы 1792, 22 сентjабр (Франсада 1-чи респ.-нын е'лан едилмәсиндән һесабланыр) вә с. аиддир.

Дини Е.-jа «Исанын доғулмасы»-ндан (Романын әсасынын гоjулмасынын

754—753 или) башлајан Е. мисал ола биләр. 525 илдә Рома раһиби Кичик Диониси тәклиф етмишдир (дикәр ады—Диониси Е.сы да бурадандыр). Бу Е. беіјнәлхалг практикада вә тарих елминдә гәбул едилмишдир («Исанын доғулмасы»ндан әввәл вә сонра). ССРИ-дә бизим ера (б.е.) адландырылыр. Мүсәлман Е.-сы (һичри; 622 илдә Мәһәммәдин Мәккәдән Мәдинәјә көчмәси), Будда Е.-сы (е.ә. 544 илдә Будданын гәбул едилмиш өлүм тарихиндән башлајараг) вә с. дә дини Е.-ја мисалдыр. Бах *Тәгвим.*

ЕРА—*тарихи кеолокијада* кеохроноложи шкаланын ән бөјүк заман өлчү ваһиди; Јерин кеоложи тарихиндә *група* тәшкил едән сүхурларын әмәлә кәлмәси вахтына ујғун ән бөјүк мәрһәлә. Е. лар еонларда груплашыр вә дөврләрә бөлүнүр. Сон Фанерозој сонуна үч Е. (Палеозој, Мезозој, Кајнозој) дахилдир. Археозој вә Протерозоју исә бирликдә Криптозој адландырырлар. Е.-ларын мүтләг јашлары мүхтәлифдир.

ЕРАТОСФЕН; киренли Ератосфен (Eratosthénes Kyrenáios; е.ә. тәгр. 276—194)—гәдим јунан алими. Ријазијјатда садә әдәдләрин тапылмасы үчүн үсул (Ератосфен гәфәси) вермиш, кубун икигат бөјүдүлмәси мәсәләсинин һәлли үчүн чиһаз јаратмышдыр. Јер меридианыны илк дәфә Е. өлчмүшдүр (бах *Дәрәчә өлчмәси*). Хронолокија, астрономија, әдәбијјат (гәдим комедијалар һаггында тәдгигат), фәлсәфә вә мусигијә даир дә әсәрләри вар.

ЕРБИЛ, Ирбил (әр. اربل) —Ирагын шм.-ында шәһәр. Ербил әјаләтинин инз. м. Д.ј. ст. Иран, Түркијә вә Суријаја кедән шосе јоллары говшағы. Әһ. 90 мин (1965). Кустар үсулла дәри мә'мулаты истеһсал олунур. Тахыл, күнчүт, түтүн, памбыг вә мал-гара тичарәти едилир.

ЕРБИУМ (лат. Erbium), Er—кимјәви елемент. Елементләрин дөври системинин III групундадыр, *лантаноидләрә* аиддир, күмүшү-ағ металдыр, ат. н. 68, ат. к. 167,26-дыр. Тәбии Е. алты сабит изотопдан ибарәтдир. Сүн'и радиоактив изотоплары да (мәс. ^{169}Er) алынмышдыр. Е.-у 1843 илдә Исвеч кимјачысы К. Мосандер кәшф етмишдир. Ады Исвечин Иттербју к.-нин адындан көтүрүлмүшдүр. Јер габығында Е.-ун чәки илә мигдары $4 \cdot 10^{-4}$ %-дир. 1497°С-дә әријир, сыхлығы 9,050 *г/см*^{3}-дир. Бирләшмәләриндә үчвалентлидир. Луминофорлар, лазер материаллары, хүсуси шүшә нөвләри вә с. һазырланмасында ишләдилир.

ЕРГ (әр. عرق)—Шимали Африка сәһраларында гум массивләринин әрәбчә ады. Шимали Африкада ән бөјүк гумлу сәһра массивләри Шәрги вә Гәрби Е.-ләрдир. Релјефи, әсасән, һаким пассат күләкләри истигамәтиндә узанан һүндүр (200—300 *м*-дәк) гум тирәләриндән ибарәт олур. Бу нөв массивләр Әрәбистанда нәфуд, Орта Асијада гум (кум) адланыр.

ЕРГ (јун. érgon — иш) —СГС *ваһидләр системиндә* иш вә енержи ваһиди; 1 *дина* гүввәнин һәмин гүввә истигамәтиндә 1 *см* мәсафәдә көрдүјү ишә бәрабәрдир. 1 Е.$=10^{-7}$ *ч*$=1{,}02 \cdot 10^{-8}$ *кГм*$=6{,}25 \cdot 10^{-11}$ *ев.*

ЕРГАСТЕРИ (јун. ergasterion—е'малатхана)—Гәдим Јунаныстанда, еллин Шәргиндә, сонралар Рома империјасынын шәрг әјаләтләриндә, даһа сонралар Бизансда сәнәткарлыг е'малатханасы. Е.-ләрдә бир гајда олараг гул әмәјиндән истифадә едилирди.

ЕРГАСТУЛ (лат. ergastulum—е'малатхана)—Гәдим Ромада гулларын салындығы хүсуси һәбсхана; әксәрән кәнддәки виллаларда, јер алтында, бә'зән исә шәһәр евләриндә тикилирди. Е.-да гандалланмыш мәһбуслара чох ағыр ишләр көрдүрүлүрдү. Гәдим Ромада бә'зән маликанәнин бүтүн гулларына да Е. дејилирди.

ЕРГАТИВ ГУРУЛУШ, дилчиликдә (јун. ergátes—тә'сир едән)—тә'сирли вә тә'сирсиз фе'лләрдә мүбтәданын мүхтәлиф һалларда ифадә олунмасыны көстәрән чүмлә гурулушу. Гәдим Өн Асија, Иран, Гафгаз, баск, палеоасија, американ, һинд вә с. дилләрдә тәсадүф едилир. Е.г.-лу дилләрдә тә'сирлик һал, адәтән, олмур; чүмләдә васитәли тамамлыг адлыг һал илә ифадә едилир. Бир чох дилдә ергатив һал һинд-Авропа вә түрк дилләриндәки һәр һансы башга һала ујғун кәләрәк, бир сыра функсијалары јеринә јетирир. Бә'зи дилләрдә исә ергатив һал мүстәсналыг тәшкил едәрәк, тә'сирли фе'лләрдә јалныз мүбтәда функсијасы дашыјыр.

Әд.: Мещанинов И. И., Эргативная конструкция предложения в различных системах языков, М., 1965; Климов Г. А., Очерк общей теории эргативности, М., 1973.

ЕРГОДИК НӘЗӘРИЈЈӘ (*ерг*...+ јун. hodós—јол)—илк дәфә статистик физикада вә системләрин үмуми динамикасында ергодик фәрзијјәнин (фаза функсијаларынын заман орталарыны онларын фаза орталары илә әвәз етмәјин мүмкүнлүјү) ријази әсасландырылмасы илә әлагәдар јаранмыш нәзәријјә. Системдә фаза орталары заман орталары илә үст-үстә дүшүрсә, систем ергодик адланыр. 1931 илдә американ ријазијјатчысы Ч. Биркһоф белә теорем исбат етди: систем јалныз вә јалныз о заман ергодикдир ки, онун фаза фәзасынын ики кәсишмәјән мүсбәтһәчмли инвариант чохлугларынын бирбаша чәм шәклиндә ајрылышы јохдур. Онун тәдгигатларыны совет алимләри А. Ј. Хинчин, Н. М. Крылов, Н. Н. Боголјубов, американ алими Ч. фон Нејман вә б. инкишаф етдирәрәк үмумиләшдирмишләр. Хинчин ергодик фәрзијјәнин тәгриби вариантыны (заман вә фаза орталарынын тәгриби бәрабәрлијини) чидди әсасландырды (1952). Е.н. сонралар өлчүлү фәзаларын чеврилмәсинин сырф ријази нәзәријјәси кими инкишаф етди. 50-чи илләрин 2-чи јарысында Е.н. јени тәкан алды. А. Н. Колмогоров Е.н. дә апарычы олан јени истигамәт (*ентропија*) јаратды. Бу истигамәт *динамик системин* информасија нәзәријјәси үсуллары илә тәдгиги вә үмуми рабитә нәзәријјәси илә сых бағлыдыр. Сонралар ентропијалы Е.н. һамар чохобразларын дифеоморфизмләринин өјрәнилмәсинә тәтбиг олунду, һәмчинин Һаусдорф өлчүсү илә чевирмәнин ентропијасы арасында әлагә ашкар едилди. Е.н.-нин ентропијалы истигамәти саһәсиндә А. Н. Колмогоровун бөјүк хидмәти олмушдур.

Әд.: Биллингслей П., Эргодическая теория и информация, пер. с англ., М., 1969; Орнстейн Д., Эргодическая теория, случайность и динамические системы, пер. с англ., М., 1978.

ЕРГОМЕТР (*ерг*...+...*метр*) — әмәк габилијјәтини, һәмчинин иш просеси заманы инсан организминдә баш верән функсионал дәјишикликләри тәдгиг едән вә чизкиләрлә көстәрән механики чиһаз.

ЕРГОНОМИКА (*ерг*...+јун. nómos—ганун)— әмәк просесиндә инсанын функсионал имканларыны өјрәнән, ишчинин әмәк мәһсулдарлығыны, иш габилијјәтини јүксәлтмәк үчүн оптимал шәраитин јарадылмасы имканларыны вә ганунаујғунлуглары ашкара чыхаран елми фәнн. Е. техника елмләри, мүһәндис психолокијасы, физиолокија, антропометрија, әмәк кикијенасы вә сосиолокијанын мә'луматларына әсасланыр. Е.-нын тәдгигат саһәләри: 1) физики мүһитин инсанын функсионал вәзијјәтинә вә иш габилијјәтинә тә'сиринин тәдгиги, мүһитин зәрәрли тә'сирләриндән организми мүһафизә едән еффектив васитәләрин һазырланмасы; 2) психоложи, физиоложи — кикијеник вә естетик тәләбләр нәзәрә алынмагла, идарәетмәнин мүхтәлиф нөв васитә вә мәнтәгәләринин әлверишли јерләшдирилмәсиндә үмуми принсипләрин мүәјјән олунмасы; 3) ичрачыларда мөһкәм професионал динамик стереотипләрин јаранмасына тә'сир көстәрән иш јери вә шәраитинин лајиһәләндирилмәсинә тәләбатын тә'јини; 4) гаврама вә һиссетмә һәддләриндән, анализаторларын иш габилијјәтиндән, ишыг вә рәнк сигналларындан асылы олараг мүхтәлиф тип индикасијаларын (көрмә, ешитмә вә с.) оптимал характеристикаларынын еффектлилијинин тә'јини, идарәетмә органларынын, онларын диктә етдији иш һәрәкәтләринин инсанын рефлектив реаксијасына ујғунлуғуну нәзәрә алмагла, сәчијјәви хассәләринин тә'јини. Е.-нын тәдгиг етдији систем: инсан—әмәк аләти—истеһсал мүһитидир. Инсан бу системин елә бир һиссәсидир ки, ону дәрһал дәјишдирмәк мүмкүн дејилдир. Одур ки, бу системин дикәр һиссәләрини мәһз инсана ујғунлашдырмаг даһа артыг мәгсәдәујғундур. Бах һәмчинин *Мүһәндис психолокијасы.*

Әд.: Сидоров О. А., Физиологические факторы человека, определившие компановку поста управления машиной, М., 1962; Алексеев Ю. Г., Эргономика—наука рабочая, М., 1977.

ЕРГОСТЕРИН, D_2 провитамини, $C_{28}H_{44}OH$—һүчејрәдахили мембранлары әмәлә кәтирән битки стерини. Мол. к. 396,66-дыр. Үзви һәлледичиләрдә һәлл олан призматик кристаллардыр, шикитонинлә (азотсуз, үзви бирләшмә) чөкдүрүлүр. Мајада, човдар маһмызында, киф көбәләкләри миселисиндә хүсусилә чохдур. Е.-дән ергокалсиферол (D_2 витамини) алыныр.

ЕРДУРАН (Erduran) Ајла (д. 1935, Истамбул)—түрк скрипкачысы. Мусиги тәһсилини Парис консерваторијасында (1950—53) сонра исә Нју Јоркда Көртис мусиги институтда алмышдыр. Илк чыхышы 1955 илдә олмушдур. 1957 илдә Москвада Д. Ојстрахдан дәрс алмышдыр. Е. Авропа, Асија вә Американын бир чох өлкәсиндә, о чүмләдән ССРИ-дә (1957, 1963) консертләр вермишдир. Репертуарында П. Чајковски, С. Прокофјев, Н. С.

Бах, К. Дебүсси, Ј. Брамс вә б.-нын әсәрләри әсас јер тутур. Бакыда гастролда олмушдур.

ЕРЕБРУ (Örebro) — Исвечдә шәһәр. Еребру ленинин инз. м. Свартон чајы саһилиндәдир. Әһ. 117,8 мин (1976). Мүһүм ајаггабы (өлкәдә ајаггабы истеһсалынын тәгр. 1/2-и) сәнајеси мәркәзидир. Машынгајырма, кағыз сәнајеси вар.

ЕРЕБУНИ—Урарту дөвләтинин шм.-ында е.ә. 782 илдә һөкмдар I Аркиштинин салдырдығы гала. Харабалығы Јереванын (Ерм. ССР) шм. кәнарында Арин-берд тәпәсиндә ашкар едилмишдир. Мүнтәзәм газынтылар 1950 илдән апарылыр. Е.ә. 8 әсрдә гала ири һәрби-инзибати мәркәз вә шм.-а һәрби јүрүшләр заманы Урарту һөкмдарларынын игамәткаһы олмушдур. Газынтылар заманы гала диварлары, сарај, ики мә'бәд, тәсәррүфат тикилиләри, һәмчинин Аркишти вә онун оғлу Сардуринин тәгр. 20 китабәси вә с. ашкар едилмишдир. Е.ә. 7 әсрдә гала әввәлки әһәмијјәтини итирди. Е.-дә анчаг е.ә. 6 әсрин әввәлләриндә һөкмдар Руса дөврүндә јени тикинтиләрә башланылды. Урарту дөвләтинин сүгутундан сонра да Е.-дә јашајыш давам етмиш, Әһәмәниләр (Һ а х а м а н и ш и л ә р) дөврүндә исә јени биналар тикилмишди. Е.-нин ады Јереванын адында сахланылмышдыр. 1968 илдә Јереванын 2750 иллији илә әлагәдар Е.-дә кениш бәрпа ишләри апарылмышдыр.

Әд.: О г а н е с я н К., Эребуни, Ереван, 1968; ј е н ә о н у н, Росписи Эребуни, Ереван, 1973. *Ն. Վ. Հարությունյան. Էրեբունի հիմնադրման ժամանակի հարցի շուրջը. ՊԱՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ. 1959, № 2—3.*

ЕРЕБУС (Erebus)—Антарктикада Росс а.-нда сөнмәмиш вулкан. Зирвәси үч гәдим кратердән (јалныз бири активдир, һүнд. 3791 *м*, диаметри 850 *м*, дәринлији 275 *м*-дир) ибарәтдир. Гәдим сүхурлары трахитләрдир. Јамачларында (100 *м*-дәк) дәниз фауна вә флорасынын галыглары ашкар едилмишдир. Инкилис сәјјаһы Ҹ. К. Росс кәшф етмиш вә она өз кәмисинин адыны вермишдир.

ЕРЕДИА (Heregia) Хосе Мариа (31.12. 1803, Куба, Сантјаго—21.5.1839, Мексика, Толука)—Куба шаири. Испанија мүстәмләкә һөкмранлығына гаршы мүбаризәдә иштирак етмиш, 1823 илдә АБШ-а гачмыш, гијаби өлүмә мәһкум олунмушду. 1825 илдән Мексикада јашамышдыр. Е. Куба поезијасында романтизмин банилəриндәндир. Јарадычылығында вәтәнпәрвәрлик вә милли азадлыг мотивләри әсас јер тутур («Ше'рләр» китабы, 1825, 1832 вә с.).

ЕРЕКЛИ (Eregli)—Түркијәнин шм.-ында шәһәр. Д.ј. ст. Әһ. 45 мин (1975). Тохучулуг вә јејинти сәнајеси инкишаф етмишдир. Е. р-нунда даш көмүр вә манган филизи чыхарылыр.

ЕРЕКСИЈА (лат. erectio)—мәсамәли ҹисимләрин ганла долмасы нәтиҹәсиндә еркәк ҹинсијјәт үзвүнүн һәҹмҹә бөјүмәси вә бәркимәси; ҹинси ојанма заманы Е. мәркәзиндән (онурға бејнинин бел шө'бәсиндә јерләшән синир һүҹејрәләриндән) кәләп синир импулсларынын тә'сири илә баш верир.

ЕРЕНБУРГ Илја Григорјевич (27.1. 1891, Кијев —31.8.1967, Москва)—рус

совет јазычысы, иҹтимаи хадим. ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1942, 1948), «Халглар арасында сүлһү мөһкәмләтмәјә көрә» Бејнәлхалг Ленин мүкафаты лауреаты (1952). Ингилаби фәалијјәтинә көрә 1908 илдә һәбс олунмуш, һәмин ил Франсаја мүһаҹирәтә кетмишдир. «Көрүрәм» адлы илк ше'р китабы 1911 илдә Парисдә чыхмышдыр. 1917 илин ијулунда Русијаја гајытмышдыр. Илк вахтлар Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын әһәмијјәтини дәрк етмәмишдир («Русија наминә дуалар» ше'р китабы, 1918). 20-ҹи илләрдә јаздығы әсәрләрдә—«Хулио Хуренитонун гејри-ади маҹәралары» (1922), «Жанна Нејин мәһәббәти» (1924) романлары, «Д. Ј. трести» (1923), «Он үч гәлјан» (1923) һекајә китабларында капитализм, буржуа әхлагы тәнгид едилмәклә бәрабәр, ингилаба тәрәддүдлү мүнасибәт дә экс олунмушдур. Е.-ун 20-ҹи илләрин сону—30-ҹу илләр публисистикасында ики дүнјанын мүбаризәси, сосиализмин гәләбәси мөвзусу әсас јер тутур; «Ағ көмүр, јахуд Вертерин көз јашлары» (1928), «Ваһид ҹәбһә» (1930) китаблары. «Икинҹи күн» (1933) романы сосиализм гуруҹулуғундан бәһс едир. Испан халгынын азадлыг мүбаризәси илләриндә (1936—39) «Известија»нын Испанијадакы мүхбири олан Е. фашизм әлејһинә мәгаләләр јазмыш, бејнәлхалг антифашист мәдәнијјәт конгресләриндә (1935—1937) иштирак етмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә һәрби мүхбир кими ҹәбһәләрдә олмуш, «Правда», «Известија», «Красная звезда» гәзетләриндә совет адамларынын вәтәнпәрвәрлијиндән, фашизмә нифрәтиндән бәһс едән публисист јазылар («Мүһарибә», китаб 1—3, 1942—44) дәрҹ етдирмишдир. «Парисин сүгуту» (1941) романында Авропада фашизмә гаршы *Мүгавимәт һәрәкаты*, «Фыртына» (1947) романында совет халгларынын Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндәки сарсылмаз бирлији вә гәһрәманлығы экс олунмушдур. «Доггузунҹу вал» (1951—52) романы вә «Мүлајим һава» (1954—56) повести кәскин мүбаһисәләр доғурмушдур. Әдәби-тәнгиди мәгалә вә есселәри дә вар. «Инсанлар, илләр, һәјат» (китаб 1—6, 1961—65) адлы хатирәләри нәшр едилмишдир. Сүлһ уғрунда фәал мүбариз, Үмумдүнја Сүлһ Шурасынын витсе-президенти, Совет Сүлһү Мүдафиә Комитәси сәдринин мүавини олмушдур. Бејнәлхалг сүлһү мүдафиә конгресләринин (Парис, Вротслав, Варшава вә с.) иштиракчысыдыр. ССРИ Али Советинин (3—7-ҹи чағырыш) депутаты олмушдур. Әсәрләри бир чох дилә тәрҹүмә едилмишдир. 2 дәфә Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Ә с ә р л ә р и: Ганичәнләр, Б., 1928; Гудуз ҹанаварлар, Б., 1941; Немес, Б., 1942; Сәнин јурдун, Б., 1943; Собр. соч., т. 1—9, М., 1962—66; Летопись мужества. Публицистические статьи военных лет, М., 1974.

Әд.: Т р и ф о н о в а Т. К., И. Г. Эренбург, в кн.: История русской советской литературы, 2 изд., т. 4, М., 1971.

ЕРЕПСИН—назик бағырсағын ширәсиндә вә селикли гишасында олан пептидаза ферментләри гарышығы. Е. зүлалларын парчаланмасындан алынан алчаг молекуллу аралыг мәһсуллары парчаланманын сон мәһсулларына гәдәр чевирир; гидадакы зүлалларын һәзм олунмасы илә гуртарыр.

ЕРЕСУНН, З у н д (Öresund)—Скандинавија ј-а илә Зеландија а. арасында боғаз. Балтик дәнизини Каттегат боғазы илә бирләшдирир. Уз. 70 *км*, ени 3,7—24 *км*, дәринлији фарватердә 8 *м*-ә гәдәрдир. Г. саһилиндәки Копенһакен ш. (Данимарка) илә ш. саһилиндәки Малмө (Исвеч) портуну д.ј. бәрәси әлагәләндирир.

ЕРЕХТЕЈОН, Е р е х ф е ј о н (Erechtheion)—Афина Акрополунда мә'бәд, гәдим јунан ме'марлығынын көркәмли абидәси. Е.ә. 421—406 илләрдә ағ мәрмәрдән тикилмишдир. Асимметрик композисијаја малик олан Е. ионик ордерли ики классик портикдән, бир сыра отаглардан вә мәшһур кариатидалар (ағ мәрмәрдән 6 гадын һејкәли) портикиндән ибарәтдир. Саһә е'тибарилә о гәдәр дә бөјүк олмајан Е. (портикләрсиз саһ. 11,6 *м*×23,5 *м*) зәрифлијинә көрә Акропол ансамблында хүсуси јер тутур.

ЕРЗЈА (Н е ф е д о в) Степан Дмитријевич (8.11.1876, Симбирск губ.-нын Бајево к., индики Мордва МССР-ин Ардатов р-ну—24.11.1959, Москва)—Мордва совет һејкәлтәрашы. Москва Бојакарлыг, Һејкәлтәрашлыг вә Ме'марлыг Мәктәбиндә охумушдур (1902—06). Италија вә Франсада (1906—14), Уралда, Батуми вә Бакыда (1918—25), Аркентинада (1926—50), Москвада (1950 илдән) јашамышдыр. Әсасән, ағаҹ һејкәлтәрашлығы саһәсиндә ишләмишдир. Е.-нын 1918—26 илләрдә јаратдығы «Парис коммунарлары», «Урал коммунистләри»,

С. Д. Е р з ј а. «Чылпаг гадын». 1930. Квебрахо. Мордва Республика Шәкил Галерејасы. Саранск.

«1905-ҹи ил ингилабынын гурбанларына» вә с. әсәрләри ифадәлилији вә динамиклији илә фәргләнир. Инсанын мүрәккәб психоложи вәзијјәтинин усталыгла верилмәси, дәрин емосионаллыг вә оријинал пластика Е. јарадыҹылығынын әсас хүсусијјәтләридир («Мәтанәт», 1932, «Дәһшәт», 1933, «Үмидсизлик», 1936, «Һәсрәт», 1944). Материалын тәбии формасындан мәһарәтлә истифадә едән Е. бүтүн әсәрләриндә ağa-

чын јалныз мүәјјән һиссәсини ишләмиш, онун ишләнмәјән сәтһини исә тәбии сурәтдә композисијаја дахил етмишдир («Александр Невски», 1931, «Мордва кәндлиси», 1937, «Автопортрет», 1937, «Мордвалы гоча», 1944). В. И. Ленинин (1928), Л. Бетһовенин (1929), Л. Н. Толстојун (1930), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы Әһмәдчанованын (1955) вә б.-нын портретләрини јаратмышдыр. Е. 1923—25 илләрдә Азәрб. Рәссамлыг Мәктәбиндә дәрс демишдир. Бу илләрдә Е. Бакыда бир сыра һејкәлләр јаратмышдыр: Мә'дәнчиләр Иттифагы Мәркәзи Евинин (индики Республика Халг Јарадычылығы Еви) фронтонунда вә карнизләри үстүндә гојулмуш дәмир-бетон һејкәл групу (1924) вә с. Бу һејкәлләр галерејасында Бакы нефтчиләринин образлары тәсвир олунмушдур. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Абрамов К., С. Д. Эрьзя (Нефедов), Саранск, 1976; Трофимов В., Эрьзя (Бакинский период творчества), Б., 1977.

ЕРЗЈАЛАР — кечмишдә мордва халгынын тајфа групу; һазырда мордвалыларын етнографик групу. Әсасән, Мордва МССР-ин шм.-ш. р-нларында, һәмчинин респ.-нын Кочкуровск р-нунда јашајырлар. Әксәр груплары Горки, Улјановск, бир гисми Пенза, Саратов вил.-ләриндә, Чуваш МССР-дә мәскән салмышдыр. Антроположи чәһәтдән Е. мордвалыларын дикәр етнографик групу—мокшалардан фәргләнир; учабојлудурлар, сачлары вә көзләри даһа ачыг рәнкдәдир. Е.-ын мүасир мадди мәдәнијјәтләри руслара јахындыр. Е.-ын әдәби дили совет дөврүндә формалашмыш мокша дилинә јахындыр. Бу дилдә орта мәктәбләрин ибтидаи синифләриндә дәрс кечилир, гәзет вә журналлар нәшр едилир; бәдии әдәбијјатлары вардыр.

ЕРИ (Erie)—Шимали Америкада Бөјүк Көлләр системиндә көл. Һурон вә Онтарио көлләри арасында, 174 *м* јүксәкликдәдир. Ч. һиссәси АБШ-а, шм. һиссәси Канадаја мәнсубдур. Саһ. 25,7 мин *км*², дәринлији 62 *м*-ә гәдәрдир. Көлә Детројт чајы төкүлүр; ондан Ниагара чајы ахыр. Уелленд каналы Е.-ни Онтарио көлү илә, Ниагара чајы системи вә Ери каналы исә Һудзон чајы системи илә әлагәләндирир. Бөјүк нәгл. әһәмијјәти вар. Мүһүм портлары: Толидо, Кливленд, Буффало (АБШ) вә Порт-Колборн (Канада).

ЕРИ (Erie)—АБШ-ын Пенсилванија штатында шәһәр. Ери көлү саһилиндә порт. Әһ. 123 мин (1975). Машынгајырма, гара металлуркија, метал е'малы, кимја сәнајеси вар. Көмүр ихрач, дәмир филизи, тахта-шалбан, одунчаг идхал едилир.

ЕРИ КАНАЛЫ (Erie Kanal)—АБШ-ын шм.-ш.-индә сүн'и су јолу. Уз. Буффало ш.-ндән Трој ш.-нә гәдәр 547 *км*, Олбани ш.-нәдәк 560 *км*-дир. Һудзон чајыны Ери көлү илә әлагәләндирән Е.к. Бөјүк Көлләр системини Атлантик океаны илә бирләшдирир. 1817—25 илләрдә чәкилмишдир.

ЕРИВАН—*Јереван* ш.-нин 1936 иләдәк ады.

ЕРИВАН ГУБЕРНИЈАСЫ—чар һөкумәтинин 1849 ил 9 ијун тарихли фәрманына әсасән тәшкил едилмиш инзибати ваһид. Ериван, Александропол, Нахчыван вә Нор-Бајазит гәзаларыны бирләшдирирди. Е.г. шм.-дан Тифлис, ш.-дән Јелизаветпол губ.-лары илә, г.-дән Түркијә вә ч.-дан Иранла һәмсәрһәд иди. 1867 ил фәрманы әсасында Ордубад гәзасы ләғв едилди; әразисинин бир һиссәси Јелизаветпол губ.-на бирләшдирилди. Саһ. 27 830 *км*², әһ. 829 550 нәфәр олмушду (1897). Е.г.-нын әһалиси тахылчылыг, малдарлыг, барамачылыг, түтүнчүлүк, үзүмчүлүк вә с. илә мәшғул олурду. 19 әсрин ахырлары—20 әсрин әввәлләриндә Загафгазијада сәнаје капитализминин инкишафы Е.г.-на да тә'сир етди. Губ.-да зәиф дә олса сәнаје инкишаф етмәјә башлады. Сәнаје мүәссисәләри әсасән кустар характер дашыјырды. Губ.-да 2672 фәһлә ишләјән 424 мүәссисә вар иди. Мис е'малы вә шәрабчылыг инкишаф етмишди. Ихрачатында шәраб-конјак мәһсуллары мүһүм јер тутурду. Губ.-да һәрби, мүлки вә инзибати һакимијјәтә һәрби губернатор нәзарәт едирди. О, һәрби һиссә үзрә һәрби назирә, мүлки ишләр үзрә исә Гафгаз чанишининә табе иди. Е.г.-нда 1879 ил октјабрын 1-дә шәһәр Думасы јарадылды. Думаја нүмајәндәләр сензлә сечилирди. Русијада буржуа-демократик ингилаблары дөврүндә Е.г. зәһмәткешләри дә рус пролетариаты илә бирликдә мүтләгијјәтә, буржуазијаја вә мүлкәдарлара гаршы мүбаризәјә гошулдулар. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы дөврүндә, онун гәләбәсиндән сонра Е.г.-да кәндли һәрәкаты, тә'тил вә нүмајишләр кенишләнди, ичтимаи вә милли азадлыг уғрунда болшевикләрин билаваситә рәһбәрлији илә мүбаризә даһа да гүввәтләнди. 1918 илин мајында милләтчи-буржуа дашнак партијасы Е.г.-нда һакимијјәти әлә кечирди. 1920 илин мајында әксингилаби дашнак һөкумәтинә гаршы силаһлы үсјан баш верди. Үсјан Александропол (индики Ленинакан), Зәнкәзур, Јереван вә с. јерләрдә гәләбә газанды. Антантадан көмәк алан дашнаклар Мај үсјаныны силаһ күчүнә јатырдылар. 1920 ил нојабрын 29-да Е.г.-нда Совет һакимијјәти гурулду.

Әд.: Очерки истории коммунистических организаций Закавказья, ч. 1, Тбилиси, 1967; Победа Советской власти в Закавказье, Тбилиси, 1971; Григорян З. Т., Присоединение Восточной Армении к России в начале XIX века, М., 1959; Мильман А. Ш., Политический строй Азербайджана в XIX—начале XX веков, Б., 1966; Парсамян В. А., История армянского народа. 1801—1900 гг., кн. 1, Ереван, 1972; Акопян Т. Х., Очерк истории Еревана, Ереван, 1977.

ЕРИВАН ХАНЛЫҒЫ—18 әсрин орталарында Загафгазијада јаранмыш феодал дөвләтләриндән бири. Арарат дүзәнлијини, Севан көлү һөвзәсини вә Араз чајындан ч.-г.-ә узанан әразини әһатә едирди. Ханлыг наибләрин идарә етдији 12 маһала бөлүнмүшдү. Ханын вәзир вә инзибати вәзифә дашыјан бир нечә мирзәдән ибарәт диваны варды. Гошуна хан өзү башчылыг едирди. Әһалиси, әсасән, ермәниләр вә азәрб.-лар иди; әкинчилик, бағчылыг, тәрәвәзчилик вә малдарлыгла мәшғул олурдулар. Е.х.-нда дөвләт (диван), халисә (хана вә аилә үзвләринә мәхсус), мүлк, вәгф вә чамаат торпаг мүлкијјәт формалары мөвчуд иди. Кәндлиләр онларча верки верир вә мүхтәлиф мүкәлләфијјәт дашыјырдылар. Ағыр феодал истисмары нәтичәсиндә ханлыгда синфи зиддијјәтләр кәскинләшир вә кәндли чыхышлары баш верирди. 18 әсрин 2-чи јарысында ханлығын игтисади һәјатында нисбәтән чанланма нәзәрә чарпса да, Е.х. сијаси чәһәтдән мөһкәм дејилди. Е.х.-нын һакими Һәсәнәли ханын дөврүндә [1756—64] Е.х. Картли-Кахети чарлығындан асылы вәзијјәтә дүшдү; Һүсејнәли ханын һакимијјәти илләриндә [1764—83] исә ханлыг феодал ара вурушмалары нәтичәсиндә даһа да зәифләди. Бундан истифадә едән Картли Кахети чары II Иракли 1779 илдә Е.х.-на һүчум едәрәк 8 кәндин әһалисини зорла Күрчүстана көчүрдү. 18 әсрин 80-чи илләриндә Е.х. Картли-Кахети чарлығы илә сазишә кирмәјә мәчбур олду. Бу сазишә көрә ханлыг II Ираклијә илдә 3000 түмән хәрач вәрмәли, Картли-Кахети исә Е.х.-нын әрази бүтөвлүјүнү горумалы иди. Сазишә әсасән II Иракли Е.х.-ндан көчүрүлмүш кәндлиләри кери гајтарды. *Кеоркијевск трактатына* (1783) әсасән, Картли-Кахети чарлығынын Русија дөвләтинин һимајәсинә кечмәси Е.х.-нда Русијаја тәмајүлүн күчләнмәсинә сәбәб олду. Русијанын Загафгазијада нүфузунун күчләнмәсиндән нараһат олан Османлы султаны Е.х.-нын јени һөкмдары Гуламәли ханы Күрчүстан әлејһинә галдырмаға чалышырды. Тезликлә II Ираклинин тәрәфдарлары Гуламәли ханы өлдүрдү. Онун јеринә Әлимәһәммәд хан һакимијјәтә кечди. Османлы империјасынын тә'киди илә авар һакими Умма хан 1785 илдә күрчү кәндләрини гарәт едәрәк Ермәнистанын шм. р-нларына сохулду. 1786 илин јазында Умма хан Е.х.-нын бир чох кәндини гарәт едәрәк кери чәкилди. 1787 илдә гарабағлы Ибраһимхәлил хан Хој һакими Әһмәд хан вә Умма ханла бирликдә Е.х.-на басгын етмәјә һазырлашды. Ибраһимхәлил хан Е.х.-на һүчум етмәздән әввәл Нахчыван һөкмдары Чәфәргулу ханы тахтдан салыб өз тәрәфдары Аббасгулу ханын һакимијјәтә кечмәсинә наил олду. Е.х.-нын тәһлүкәдә олдуғуну көрән II Иракли кнјаз Багратионун башчылығы илә Ериван ханынын көмәјинә 1000 нәфәрлик гошун көндәрди. Е.х.-нын гошунлары күрчү гошуну илә бирликдә Нахчывана һүчум етди. 80-чи илләрин сонларына јахын мүстәгил сијасәт јүрүдән Е.х. Картли-Кахети чарлығынын асылылығындан тамамилә чыхды. 1795 илдә Аға Мәһәммәд шаһ Гачарын Загафгазијаја јүрүшү заманы Иран гошунунун бир һиссәси Е.х.-на һүчум етди; 35 күнлүк мүһасирәдән сонра Ериван галасы Гачарлара табе олду. 1796 илдә кенерал В. Зубовун башчылығы илә Русија гошунларынын Загафгазијаја һәрби јүрүшү заманы Ериван һакими Мәһәммәд хан Русијанын һимајәсинә кечмәк истәдијини билдирди. Лакин II Јекатеринанын өлүмүндән сонра Русија гошунлары Загафгазија әразисини тәрк етди. Аға Мәһәммәд шаһ Ериван ханыны һәбс едәрәк ханлығын идарәсини Әлигулу хана тапшырды. 1797 илдә Аға Мәһәммәд шаһын өлүмүндән сонра әһали Әлигулу ханы Еривандан говду. Һәмин илин сонунда Иранын јени һөкмдары Фәтәли шаһ Мәһәммәд ханы һәбсдән азад едәрәк јенидән хан тә'јин етди. О, мүстәгил сијасәт јүрүдәрәк Ирана табе олмамаға чалышырды. Күлүстан мүгавиләсинә (1813) көрә Е.х. Иранын тәркибинә кечди. Түркмәнчај мүгавиләсинә (1828) әсасән, исә Е.х.-нын әразиси Русијаја бирләшдирилди.

Əд.: История армянского народа, ч. 1, Ереван 1951; Арутюнян Б. М., Крупное монастырское хозяйство в Армении в XVII—XVIII вв., Ереван, 1940; Петрушевский И. П., Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX вв., Л., 1948; *Աբրահամյան Ա., Պառնասյան Ն., Օհանյան Հ. Ժամանակակից հայոց լեզու. Հ. 2-րդ ձևաբանություն, Երևան, 1974.*

ЕРИДА́Н (лат. Eridanus)—көјүн Чәнуб јарымкүрәсиндә бүрч. Буга, Балина, Соба, Феникс, Һидра, Саат, Минар, Довшан вә Орион бүрчләри арасындадыр. Ән парлаг улдузу *Әхәрнәһрдир*. ССРИ әразисиндә пајызда вә гышда арабир көрүнүр.

ЕРИДУ, Ереду (Ирагда индики Әбу Шәһрејн—ابو شهرين харабалығы)—Шумердә ән гәдим шәһәрләрдән бири. Е.ә. 4 чү миниллијин 1-чи јарысындан мөвчуд иди. Су вә мүдриклик аллаһы Енкијә (Еа) ситајишин мәркәзи олмушдур. 1918 илдән археоложи газынты апарылыр. Газынтылар заманы мә'бәдләр, ситајиш әшјалары, әмәк аләтләри вә ичтимаи биналарын галыглары ашкар едилмишдир.

Əд.: Клима Й., Общество и культура древнего Двуречья, пер. с чешского, [Прага], 1967.

ЕРИЗИПЕЛО́ИД (erysipeloid; јун. erysipelas— гызылјел + eidos — һал), донуз гызылјели — инфексион дәри хәстәлији. Адәтән, әл бармагларында, надир һалларда биләкдә олур. Төрәдичиләри донуз гызылјели чөпләридир. Е. әсасән, көһнә әт, балыг вә гуш әти, һабелә ашыланмамыш дәри вә с. дән јолухур. Зәдәләнмиш јердә инфексија дүшдүкдән 2—7 күн сонра гызарты, гашынма, ағры баш верир. Хәстәлик 2—3 һәфтә давам едир. Мүаличәси: антибиотикләр, сулфаниламид препаратлары, синтомисин емулсијасы вә с.

ЕРИКАКИМИЛӘР (Ericaceae)—икиләпәли битки фәсиләси. Алчагбојлу һәмишәјашыл кол, аз һалда јарымкол, лиана вә ағачдыр. Јарпаглары нөвбәли дүзүлүр. Чичәкләри икичинсијјәтли олуб, салхым вә сүпүркәјәбәнзәр чичәк групунда јерләшир. Мејвәси гутучугабәнзәр вә ја чәјирдәјәбәнзәр олур. Һәр ики јарымкүрәдә 50 чинси вә 1750 нөвү, ССРИ-дә 21 чинси вә 50-дән чох нөвү, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 2 чинси вә 5 нөвү вар. Әксәр нөвләри декоративдир. Јабаны нөвләриндән ән чох јајылаиы ерика, ајыгулағы вә с. дир. Бунлардан чох гијмәтли ефир јағы алыныр.

ЕРИНИЛӘР, еринниләр (јун. Erinnyes), јевменидләр—гәдим јунан мифолокијасында интигам илаһәләри. Әлиндә гырманч вә мәш'әл тут муш, сачларында иланлар гывры лан ифритә гадын кими тәсвир едилирдиләр. Е. образы әдәбијјат (мәс., Есхил «Јевменидләр», Еврипид «Орест» вә с.) вә инчәсәнәтдә («Јатмыш Еринија» һејкәли) әксини тапмышдыр.

ЕРИСТА́ВИ Константин Давидович (22.1.1889, индики Күрч.ССР Вани р-нунун Киров к.—22.3.1975, Тбилиси)—совет чәрраһы, тибб е.д. (1926), проф. (1929) Күрч.ССР ЕА акад. (1950), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1966), Күрч.ССР Дөвләт мүкафаты лауреаты (1975) 1940 илдән Сов.ИКП үзвү. Тәдгигаты, әсасән, ағчијәр, үрәк вә ган дамарлары чәрраһлығына, һәзм органларынын патолокијасына вә јаман ниш проблемләринә һәср олунмушдур. Күрч. ССР Али Советинин (1—5-чи чағырыш) депутаты олмушдур. 3 дәфә Ленин ордени, 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы, Гырмызы Улдуз орденләри вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: К экспериментально-морфологическим основам возникновения и роста опухолей, Тбилиси, 1956, (совм. с др.); Клиника и лечение острых холециститов, Труды Института экспериментальной и клинической хирургии АН Груз.ССР, т. 6, Тбилиси, 1956.

ЕРИСТА́ВИ Кеорки Давидович (1811, индики Күрч.ССР Душети р-нунун Одзиси к.—21.9.1864, орада)—күрчү драматургу, шаир, режиссор, актјор, ичтимаи хадим. Јарадычылығынын илк дөврүндә романтик ше'рләр јазмышдыр. Күрчү әдәбијјатында тәнгиди реализмин, күрчү милли театрынын баниләриндәндир. «Дәли» (1838) сатирик комедијасы илә реалист драматург кими танынмышдыр. «Чәкишмә» (јахуд «Нөгтә вә веркүл», 1840), «Бөлкү» (1850), «Хәсис» (1851) комедијаларында 19 әср күрчү задәканлығынын сүгутуну, мә'нәви мискинлијини, күтлүк вә худпәсәндлијини, тичарәт буржуазијасынын дахили ејбәчәрлијини әкс етдирмишдир. 1852—53 илләрдә күрчү ичтимаи вә әдәби фикринин инкишафына мүһүм тә'сир көстәрмиш «Сисгари» («Шәфәг») гәзетинин редактору олмушдур.

Əд.: Хәлилов П., ССРИ халглары әдәбијјаты, һ. 1, Б., 1975; Гамезардашвили Д. М., Романтики и реалисты в грузинской литературе XIX века, Тбилиси, 1963.

ЕРИ́СТИКА (јун. eristikos—мүбаһисә едән)—мүбаһисә етмәк мәһарәти. Е. Гәдим Јунаныстанда е.ә. 5 әсрин 2-чи јарысында софистләр арасында, е.ә. 4 әсрдә Мегара мәктәбиндә кениш јајылмышды. Гәдим јунан риторика вә фәлсәфәсиндә инандырмаг мәһарәти кими мејдана кәлмиш Е. чох кечмәдән мүбаһисә заманы һәр һансы мүддәаны, догру вә ја јанлышлығындан асылы олмајараг, мүдафиә, јахуд тәкзиб етмәк үчүн ишләдилән үсуллар мәчмусуна чеврилди. Аристотел «Софист тәкзибләр һаггында» трактатында софистика илә Е. арасында фәрг гојмамыш, софист әгли нәтичәләри еристик силлокизмләр адландырмышдыр. Бизим дөврүмүздә биләрәкдән јанлыш мүһакимә үчүн ишләдилән үсуллары софистика, үмумијјәтлә мүбаһисә етмәк мәһарәтини исә Е. адландырырлар.

ЕРИТРЕ́ЈА—Ефиопијада әјаләт. Саһ. 118 мин *км*², әһ. 2,12 млн. (1975). Инз. м. Асмера ш. Ерамызын әввәлиндән Е. Аксум падшаһлығынын, 13—16 әсрләрдә исә әразисинин хејли һиссәси Ефиопија дөвләтинин тәркибинә дахил иди. 1557 илдә түркләр Массауа портуну тутараг Е.-нын ичәриләринә доғру ирәлиләдиләр. 1868 илдә Түркијә султаны Массауанын идарә олунмасыны Мисир хәдивинә һәвалә етди. 1882 илдә Италија Ассаб (Асеб) портуну, 1855 илдә исә Массауаны тутду. 1890 илдә Италијанын ишгал етдији әразидә Е. мүстәмләкәси јарадылды. 1941—52 илләрдә Е. инкилисләр тәрәфиндән идарә олунмушдур. БМТ Баш Мәчлисинин гәрары (1950) илә Е. 1952 илдә Ефиопија илә федерасијада олан мухтар инзибати ваһидә чеврилди. 1962 илин нојабрында федерасија ләғв олунду вә Е. Ефиопијаја бирләшдирилди. 60—70-чи илләрдә Е.-да сепаратчылыг һәрәкаты күчләнди; 1974 илин сентјабрында Ефиопија ингилабынын гәләбәсиндән сонра јени һакимијјәт органлары Е.-нын мухтаријјәти мәсәләсини динч јолла низама салмаг барәдә бүтүн тәклифләри рәдд едилди, силаһлы сепаратчыларла һөкумәт гошунлары арасында тоггушмалар баш верди. 1978 илин сону—1979 илин әввәлиндә Е. нын әксәр әразиси сепаратчылардан тәмизләнди.

ЕРИТРЕМИ́ЈА (јун. erythrós гырмызы+haima—ган)—ган јарадан органларын хроник хәстәлији. Ганда еритроситләрин вә һемоглобинин миндарынын артмасы, далағын бөјүмәси, һабелә артериал ган тәзјигинин јүксәлмәси илә мүшајиәт олунур. Дамар тромбозу вә гансызма илә нәтичәләнә биләр. Хәстәлијин баш вермә сәбәби һәлә мә'лум дејил.

ЕРИТРИ́Т, $CH_2OH(CHOH)_2CH_2OH$ дөрдатомлу спиртләрин (тетритләрин) ән садәси. Рәнксиз кристал маддәдир. Үч стереоизомер формасы вар: D еритрит, L-еритрит вә мезоеритрит. Тәбиәтдә јалныз мезоеритрит тапылмышдыр. О јосунларда (Roccella tinctoria) сәрбәст һалдадыр. Суда асан лытла һәлл олуб гаты ширин мәһлул әмәлә кәтирир. Бә'зән үчатомлу спирт олан глисерин әвәзинә ишләдилир.

ЕРИТРОМИСИ́Н—антибактериал тә'сирли дәрман. Тә'сиринә көрә пенисилинә јахындыр. Пневмонија, пневмоплеврит, скарлатина, сепсис, ангина, тонзиллит вә с. хәстәликләр заманы ишләдилир. Таблет шәклиндә һазырланыр.

ЕРИТРОСИТЛӘР (јун. erythrós—гырмызы+kýtos—бурада: һүчејрә)—инсанда вә һејванда гырмызы ган күрәчикләри. Бах *Ган.*

ЕРИТРОСИТЛӘРИН ЧӨКМӘ РЕАКСИЈАСЫ (ЕЧР)—даһа дүзкүн еритроситләрин чөкмә сүр'әти (ЕЧС); лахталанмасынын гаршысы алынмыш ганы сахладыгда плазма адланан шәффаф мајенин үстдә топланмасы, еритроситләрин исә габын дибинә чөкмәси. Организмин вәзијјәтиндән вә ганын дәјишилмәсиндән асылы олараг еритроситләрин чөкмәси мүхтәлиф сүр'әтдә олур. Нормал ЕЧР сүр'әти кишиләрдә 3—10 *мм саатда*, гадынларда 3—14 *мм саатдыр*. ЕЧР ин механизми ганын чөкмәси заманы онун ашағы гатларына кечән агломератларын (еритросит топалары) әмәлә кәлмәсилә јанашы, плазманын зулал һиссәчикләрининин еритроситләрдә адсорбсијасындан ибарәтдир. Тохума парчаланмасына (миокард инфаркты, шишләр вә с.), илтиһаби хәстәликләрә (вәрәм, сәтәлчәм, ревматизм, сепсис вә с.) сәбәб олан бүтүн патоложи просесләр ЕЧР-и сүр'әтләндирир. ЕЧР хәстәликләрин характерик симптому олмајыб темп-р дәјишилмәси кими бәдәнин үмуми, гејри-спесифик реаксијасыдыр. ЕЧР-ин артыб-азалмасы организмин нормал һалынын позулмасыны көстәрән илк үмуми әламәтләрдән биридир. Һамиләлик вә вакиинасија заманы ЕЧР чохалыр, дүлал вә үрәк чатышмазлығында, еритремијада, *вирус һепатитиндә* исә азалыр.

Е́РКЕЛ (Erkel) Ференс (7.11.1810, Дјула—15.6.1893, Будапешт)—мачар бәстәкары, пианочу, педагог вә мусиги хадими. Мачар милли опера сәнәти

нин баниси. Мусиги тәһсилини Братиславада алмышдыр. 1838 илдән Будапешт Милли Театрынын дирижору (сонралар баш дирижор), 1875—89 илләрдә Будапештдәки Мусиги академијасынын директору вә проф. олмушдур. 1853 илдә Будапештдә филармонија тәшкил етмишдир. Е. тарихи-вәтәнпәрвәрлик мөвзусунда монументал опералар вә мачар милли һимнини јазмышдыр. Е.-ин јарадыҹылығы мачар халг мусигиси илә сых бағлыдыр. 9 операнын, о ҹүмләдән «Марија Батори» (1840), «Һунјади Ласло» (1844), «Банк бан» (1861), «Крал Иштван» (1885) операларынын, еләҹә дә увертүра, хор, маһны, фп. пјесләри вә с. әсәрләрин мүәллифидир. Е. 1963 илдә ССРИ-дә олмуш, бир чох шәһәрдә, о ҹүмләдән Бакыда концертләр вермишдир.

Әд.: Мартынов И., Очерки о зарубежной музыке первой половины XX века, 2 изд., М., 1970, с. 402—04.

ЕРЛЕНМЕЈЕР КОЛБАСЫ —бах *Колба.*

ЕРЛИФТ—бах *Газлифт.*

ЕРМӘНИ БОРИСИ — Азәрб.ССР Шаумјан (кәнд) р-нунда кәнд. Е.Б. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 6 *км* шм.-да, Шаумјан—Тодан шосе јолу кәнарында, Муровдағ силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 941 (1978); һејвандарлыг вә әкинчиликлә мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси вар. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

ЕРМӘНИ ДИЛИ — *ермәниләрин дили.* ССРИ-дә бу дилдә 3,2 млн.-дан чох (1970), хариҹдә исә тәгр. 1,3 млн. адам данышыр. Һинд-Авропа дилләри аиләсинә мәнсуб олан Е.д. гәдим јазыја маликдир. Ермәни әдәби дилинин тарихи 3 дөврә бөлүнүр: гәдим (5—11 әсрләр), орта (11—17 әсрләр) вә јени (17 әсрдән сонра). Гәдим Е.д. абидәләринин дилинә грабар дејилир. 19 әсрин сонларындан е'тибарән јени ермәни милли әдәби дили формалашмышдыр. Мүасир Е.д.-нин чохлу диалектә бөлүнән 2 (ш. вә г.) варианты вар. ССРИ-дә јашајан ермәниләр «ашхарабар» адланан ш. вариантында данышырлар. Е.д.-нин фонетик тәркиби 8 саит, 30 самит вә бир дифтонгдан ибарәтдир. Грамматик гурулушча, әсасән, илтисаги дилдир. Исмин тәк вә ҹәм һаллары вар. Грамматик ҹинс категоријасы арадан чыхмышдыр. Исмин 7 һалы вә 8 һалланма нөвү мөвҹуддур. Фе'лин заман, шәкил, нөв, шәхс, тәрз вә һал категоријалары вар. Ермәни әлифбасыны *Месроп Маштос* јаратмышдыр (бах *Ермәни јазысы*).

Әд.: Кусикьян И. К., Очерки исторического синтаксиса литературного армянского языка, М., 1959; Туманян Э. Г., Армянский язык, в кн.: Языки народов СССР, т. 4, М., 1966; Гарибян А. С., Гарибян Дж. А., Краткий курс армянского языка, Ереван, 1971; Гарибян А. С., Армянский язык, в кн.: Языки Азии и Африки, Индоевропейские языки, кн. 1, М., 1976; Աբրահամյան Ս., Պառնասյան Ն., Օհան ան Հ. Ժամանակակից հայոց լեզու հ. 2-րդ Ձեվաբանություն, Երևան, 1974.

ЕРМӘНИ ЈАЗЫСЫ —фонетик јазы. *Месроп Маштос* тәрәфиндән гәдим јунан (Бизанс) вә шимали арами јазылары әсасында тәгр. 405—406 илләрдә тәртиб едилмишдир. Әввәлләр 36 һәрфдән ибарәт олмушдур. 12 әсрдә «ф», «о», даһа сонралар исә «у» һәрфләри әлавә едилмишдир. Мүасир Е. ј. 39 һәрфдән ибарәтдир. Графикасы тарихән хејли дәјишикликләрә уғрамышдыр; әввәлләр чыхынтылы ҹизкиләри олан һәрфләр тәдриҹән дәјирмиләшдириләрәк *сүр'әтли јазы* формасына салынмышдыр.

Схемдә ермәни һәрфләринин ады вә јазылышы һәм Азәрб., һәм дә латын (ме'тәризәдә) әлифбасы илә верилир. Азәрб. вә латын әлифбаларында мүгабили олмајан ермәни һәрфләри бејнәлхалг шәрти ишарәләрлә көстәрилир.

Աա	ајб (ajb)	а(a)	Յյ	ји (ji)	j(j)
Բբ	бен(ben)	б(b)	Նն	ну (nu)	н(n)
Գգ	гим(gim)	г(g)	Շշ	шај(šaj)	ш(š)
Դդ	дај(daj)	д(d)	Ոո	вој(voj)	во(vo)
Եե	јеч(ječ)	је(je)	Չչ	чај(čaj)	ч(č)
Զզ	зај(zaj)	з(z)	Պպ	пје(pe)	п(p)
Էէ	е(e)	е(e)	Ջջ	ҹе(ǯe)	ҹ(ǯ)
Ըը	ыјет(yjet)	ы(y)	Ռռ	рраj(ṙaj)	рр(ṙ)
Թթ	тој(ṫoj)	т(t)	Սս	се(se)	с(s)
Ժժ	же(že)	ж(ž)	Վվ	вев(vev)	в(v)
Իի	ин (in)	и(i)	Տտ	тјун(ṭiun)	т(ṭ)
Լլ	лјун(liun)	л(l)	Րր	ре (re)	р(r)
Խխ	хе (xe)	х(x)	Ցց	цој(coj)	ц(c)
Ծծ	ҹај(çaj)	ҹ(ç)	Ււ	ун (un)	у(u)
Կկ	кен(gen)	к(g)	Փփ	пјур (piur)	п(p)
Հհ	һој (hoj)	һ(h)	Քք	ке(khe)	к(kh)
Ձձ	дзај(ʒaj)	дз(ʒ)	Եվ և	јев (jev)	јев (jev)
Ղղ	ғат(ɣat)	ғ(ɣ)	Օօ	о	о(o)
Ճճ	чје(çe)	ч(ç)	Ֆֆ	фи (fi)	ф(f)
Մմ	мен(men)	м(m)			

Әд.: Ағајан Е., Месроп Маштос вә ермәни јазысынын јаранмасы, «Азәрбајҹан», 1962, № 6; Периханян А. Г., К вопросу о происхождении армянской письменности, в кн.: Переднеазиатский сборник, т. 2, М., 1966.

ЕРМӘНИЛӘР (өзләрини һај адландырырлар)—милләт; ССРИ-дә јашајан Е. Ерм.ССР-ин әсас әһалисини (88,6 %) тәшкил едир (1970). ССРИ-нин башга респ.-ларында, о ҹүмләдән Азәрб. ССР-дә (484 мин), Күрҹ.ССР-дә (452 мин), һәмчинин Шимали Гафгазда јашајырлар. ССРИ-дә Е.-ин үмуми сајы 3559 мин нәфәрдир (1970); 1975 илин орталарында тәгр. 3,9 млн. Хариҹдә АБШ, Аркентина, Австралија, МӘР, Иран, Франса, Ливан, Түркијә, Сурија, Болгарыстан вә с. өлкәләрдә јашајырлар (тәгр. 2 млн.). 1920 илдән сонра Е. хариҹдән Ерм.ССР-ә гајыдырлар.

Ермәни дилиндә данышырлар. Диндарлары, әсасән христиандыр, хариҹдә јашајан Е.-ин бир гисми католик вә протестантдыр. Е.-ин етник әсасыны е.ә. 2-чи минилликдә Кичик Асијанын шм.-ш. һиссәсинин әһалиси тәшкил етмишдир. Бу өлкә Һетт (е.ә. 16—15 әсрләр) китабәләриндә Арматана, сонралар исә (е.ә. 14—13 әсрләр) Һајаса адланырды. Е. халг кими әсасән, е.ә. 1-чи минилликин 2-чи јарысында формалашмышлар. Шәрги Ермәнистанын Русијаја бирләшдирилмәси (1801—28) илә әлагәдар ермәни халгынын һәјатында мүһүм мүтәрәгги дәјишикликләр баш верди. Капиталист мүнасибәтләринин инкишафы Е.-ин милләт кими формалашмасы үчүн шәраит јаратды (әсасән 19 әсрин сонунда баша чатды). Ерм.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән (1920, нојабр) сонра социализм гуруҹулуғу просесиндә, Ленин милли сијасәтинин һәјата кечирилмәси нәтиҹәсиндә Е.

ЕРКЕР (алм. Erker)—отағын фајдалы саһәсини артырмаг үчүн бинанын фасад диварларында дүзәлдилән јарымдаирәви, үчбучаглы, јахуд чохүзлү чыхынты. Адәтән, шүшәбәндли олур. Е. чох вахт бинанын бир нечә мәртәбәсини (1-чи мәртәбәдән башга) әһатә едир.

ЕРКЕЧ—Азәрб.ССР Шаумјан (кәнд) р-нунда кәнд. Е. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 19 *км* шм.-г.-дә, Шаумјан—Тодан шосе јолу кәнарында, Бузлуг чајынын (Күрәк чајынын голу) сағ саһилиндә, Мурвдағ силсиләсинин шм.-ш. әтәјиндәдир. Әһ. 748 (1978); үзүмчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси вар. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

ЕРКӘК АРЫ—арыларын еркәк фәрди. Бах һәмчинин *Бал арысы.*

ЕРКӘКҸИК—өртүлүтохумлу биткиләрдә чичәјин ҹинсијјәт органларындан бири. Чичәкдә Е.-ләрин сајы вә формасы биткинин ҹинсиндән вә нөвүндән асылы олараг мүхтәлифдир. Чичәк инкишаф едәркән Е. тумурҹугларынын ашағы һиссәсиндән Е.-ин саплағы (тели), јухары һиссәсиндән исә тозлуғу әмәлә кәлир. Тозлуг ики тозҹуг кисәсиндән ибарәтдир, һәр тозҹуг кисәси исә икијувалы олдуғу үчүн Е. дөрд јуваја маликдир. Тозлуг јуваларында, епидермисин алт һиссәсиндә илк археспорија һүҹејрәләри әмәлә кәлир. Онлар ики дәфә мејоз јолла бөлүнәрәк, әввәлҹә диада (ики), сонра исә тетрада (дөрд) микроспорлара чеврилир. Тетрада микроспорлар үмуми гилафларыны итирәрәк ајрылча гилаф әмәлә кәтириб бөјүјүр вә онларын нүвәси ики дәфә митоз јолла бөлүнүр. Беләликлә, бир векетатив вә ики кенератив һүҹејрәси олан јеткин тозҹуглар әмәлә кәлир. Тозлуғун фиброз (лифли гат) һүҹејрәләри гурујуб чатладыгда јетишмиш тозҹуглар әтрафа јајылыр вә тозланмаја сәбәб олур.

ЕРКИН (Erkin) Үлви Ҹамал (14.3. 1906, Истамбул—1973, Анкара) —түрк бәстәкары, пианочу вә педагог. 1925—30 илләрдә Парис Нормал Мусиги Мәктәбиндә охумушдур. 1930 илдән Анкара Педагожи Мусиги Мәктәбиндә, 1935 илдән исә Анкара Дөвләт Консерваторијасында һармонија вә фп.-дан дәрс демишдир. Мүасир мусигинин ифадә васитәләриндән истифадә едән Е.-ин әсәрләриндә милли колорит күҹлүдүр. 2 симфонијанын, скрипка, фп. илә орк. үчүн концертләрин, саз квартети, орк. үчүн рапсодија вә с. әсәрләрин мүәллифидир.

социалист милләти кими тәшәккүл тапдылар. Е. јени бејнәлмиләл бирлијин— совет халгынын тәркиб һиссәсидир. Совет һакимијјәти илләриндә Е.-ин ичтимаи, игтисади вә мәдәни һәјатында бөјүк тәрәгги олмушдур. Мадди мәдәнијјәт вә мәишәтин мүасир формалары демәк олар ки, һәр јердә ән'әнәви формалары әвәз етди. Совет халгынын мүтәрәгги милли вә бејнәлмиләл ән'әнәләри кениш инкишаф етмәјә башлады. Ән'әнәви халг сәнәткарлығы (халчачылыг, зәркәрлик, көн-дәри мә'мулаты вә с.) тәрәгги едир. Е.-ин тарихи, тәсәррүфаты вә мәдәнијјәтләри һаггында бах *Ермәнистан Совет Социалист Республикасы* мәгаләсинә.

Әд.: Народы Кавказа, т. 2, М., 1962; Козлов В. И., Национальности СССР (этнодемографический обзор), М., 1975.

ЕРМӘНИСТАН ДРАМ ТЕАТРЫ, Г. Сундукјан ад. Ермәнистан Дөвләт Академик Драм Театры—1921 илдә Јереванда јарадылмыш, 1922 илдә Г. Сундукјанын «Пепо» пјеси илә ачылмышдыр. Илк илләрдә театрын репертуары милли драматургларын вә Авропа классикләринин әсәрләриндән ибарәт иди. Мүхтәлиф илләрдә театрда актјорлардан Асмик, А. Восканјан, О. Гулазјан, В. Вагаршјан, Р. Нерсесјан, А. Аветисјан, Г. Ҹанибекјан, М. Ҹанан, Д. Малјан, реж.-лардан Л. Калантар, А. Бурҹалјан, А. Гулакјан, В. Аҹемјан, Т. Шамирханјан, В. Вартанјан фәалијјәт көстәрмишләр. Ән јахшы тамашалары: «Отелло», «Һамлет», «Кориолан» (В. Шекспир), «Туфан» (А. Островски), «Фигаронун тоју» (П. О. Бомарше), «Јегор Булычов вә башгалары» (М. Горки), «Бағдасар дајы» (А. Паронјан), «Хатабала» (Г. Сундукјан), «Шәрәф наминә», «Намус» (А. Ширванзадә), «Түфәнкли адам» (Н. Погодин), «Лјубов Јароваја» (К. Тренјов), «Платон Кречет», «Ҹәбһә» (А. Корнејчук) вә с. Театрын сәһнәсиндә Ҹ. Ҹаббарлынын «1905-ҹи илдә» вә И. Гасымовун «Даирәни кенишләндирин» пјесләри тамашаја гојулмушдур. Театр классик репертуары, еләҹә дә ермәни совет драматуркијасыны фәал тәблиғ едир. Һазырда (1979) театрда актјорлардан В. Вардересјан, М. Симонјан, М. Мкртчјан, Х. Абрамјан, С. Саркисјан вә б. фәалијјәт көстәрирләр. Театрын баш реж. Р. Капланјандыр. Театр Москвада, ССРИ-нин бир чох шәһәриндә, дәфәләрлә Бакыда гастролда олмушдур. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир (1956).

ЕРМӘНИСТАН ЈАЈЛАСЫ—Асијада, Түркијә, ССРИ вә Иран әразиләриндә јајла. ССРИ-дәки һиссә Ерм.ССР әразисини тамамилә, Күрҹ.ССР-ин ҹ. һиссәсини вә Азәрб.ССР-ин ҹ.-г. һиссәсини тутур. Саһ. уҹгар силсиләләрлә бирликдә тәгр. 400 мин *км*²-дир. Сәтһи Кајнозој туф-лава јајлалары (Гарабағ вә с.), тектоник чөкәкликләр (Арарат вә с.), гырышыг-гајмалы силсиләләр (Зәнкәзур, Дәрәләјәз вә с.) вә вулканик дағлардан (Ҹаваһет, Арсијан) ибарәтдир. Чохлу вулкан (Бөјүк Арарат—5165 *м*, Савалан—4821 *м*, Сүбһан—4434 *м*, Арагатс — 4090 *м* вә с.) вар. Фајдалы газынтылары: хромит, алунит, гызыл, мис, мәркмуш, манган, полиметал филизләр, дашдуз вә с. Иглими субтропик континенталдыр. Орта темп-р јанварда—3-дән—15°С-јә, ијулда 15—20°С, чөкәкликләрдә 25°С-јә гәдәрдир. Иллик јағынты 300 — 800 *мм*, чөкәкликләрдә 150 — 300 *мм*-дир. Күр, Араз, Бөјүк Заб (Дәҹләнин сол голу) вә Фәрат чајларынын јухары ахынлары Е.ј. әразисиндәдир. Бөјүк көлләри: Ван, Севан, Урмија. Чөкәкликләрдә гуру чөл вә дағ јарымсәһра, чајлар бојунҹа чәмән вә кол биткиләри битир. Әһалиси сых олан ваһәләр суварылыр. Рүтубәтли дағ јамаҹларында 800—1400 *м* јүксәкликдә дағ чөлләри, 1000—2300 *м* јүксәкликдә палыд вә шам мешәләри үстүнлүк тәшкил едир. Бөјүк Арарат, Сүбһан д-рынын зирвәләри даими гар вә бузлагларла өртүлүдүр. Ачыг шабалыды, гонур, боз, түнд-шабалыды вә с. торпаглар јајылмышдыр. Һејванлардан кәмириҹиләр вә сүрүнәнләр даһа чохдур; ҹүјүр, безоар кечиси, вәһши гоч, ајы, бәбир, золаглы кафтар да вар.

Ермәнистан јајласындан мәнзәрә.

ЕРМӘНИСТАН ОПЕРА ВӘ БАЛЕТ ТЕАТРЫ, А. А. Спендиаров ад. Ермәнистан Дөвләт Академик Опера вә Балет Театры—1932 илдә Јереванда тәшкил едилмиш, 1933 илдә А. Спендиаровун «Алмаст» операсы илә ачылмышдыр. Илк илләрдән театрын репертуарында рус вә хариҹи өлкә классикләринин әсәрләри илә јанашы милли бәстәкарларын опералары да кениш јер тутур. Мүхтәлиф дөврләрдә театрын труппасында көркәмли ифачылардан Һ. Даниелјан, П. Лиситсиан, Л. Исетски, А. Каратов, Ш. Талјан, Т. Сазандарјан, А. Петросјан, дирижорлардан М. Тавризиан, К. Сараҹов, К. Будагјан, С. Чарекјан, реж.-лардан А. Бурҹалјан, А. Гулакјан, Л. Калантар, В. Аҹемјан вә б. фәалијјәт көстәрмишләр. Ән јахшы тамашалары: «Ануш», «Давид бәј» (А. Тигранјан), «II Аршак» (Т. Чухаҹјан), «Алмаст» (А. Спендиаров), «Сајат Нова» (А. Арутјунјан), «Сүгут» (Г. Арменјан) опералары, «Гајане», «Спартак» (А. Хачатурјан), «Әбәди бүт», «Мәрмәр» «Мави ноктүрн» (Е. Оһанесјан), «Прометеј» (Е. Аристакесјан) балетләри, «Сасунлу Давид» опера-балети (Е. Оһанесјан) вә с. Театрда Ү. Һаҹыбәјовун «Короғлу» операсы тамашаја гојулмушдур. Һазырда (1979) театрда мүғәннниләрдән Г. Гаспарјан, Д. Погосјан, М. Јеркат, Н. Ованесјан, Г. Галачјан, балет артистләриндән В. Галстјан, Е. Мнатсаканјан вә б. чыхыш едирләр. Ленин ордени илә тәлтиф олунмушдур (1939)

ЕРМӘНИСТАН СОВЕТ СОСИАЛИСТ РЕСПУБЛИКАСЫ (Һајкакан Советакан Сосиалистакан Һанрапедутјун), Ермәнистан (Һајастан—Ермәниләр өлкәси).

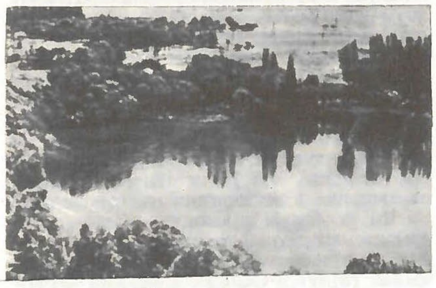
Үмуми мә'лумат. ССРИ тәркибиндә мүттәфиг республика. 1920 ил нојабрын 29-да тәшкил едилмишдир. 1922 ил мартын 12-дән 1936 ил декабрын 5-дәк ЗСФСР-ин тәркибиндә олмушдур. 1936 ил декабрын 5-дән мүстәгил мүттәфиг республикадыр. Загафгазијанын ҹ. һиссәсиндәдир. Шм.-да Күрҹ. ССР, ш.-дә вә ҹ.-ш.-дә Азәрб.ССР, г.-дә Түркијә, ҹ.-да Иранла һәмсәрһәддир. Саһ. 29,8 мин *км*². Әһ. 3031 мин (1979, 17 јанвар). Пајтахты Јереван ш.-дир. 36 инзибати р-ну, 24 шәһәри, 33 шәһәр типли гәс. вар (1979).

Дөвләт гурулушу. Ерм.ССР фәһлә, кәндли вә зијалыларын сосиалист үмумхалг дөвләти, ССРИ тәркибиндә мүттәфиг совет сосиалист респ.-сыдыр. Гүввәдә олан Конститусијасы 1978 ил апрелин 14-дә гәбул едилмишдир. Дөвләт һакимијјәтинин али органы 5 ил мүддәтинә сечилән бирпалаталы Ерм.ССР Али Советидир (сессијалары арасындакы дөврдә онун Рәјасәт Һеј'әти). Али Совет респ. һөкумәтини (Назирләр Советини) тәшкил едир, ганунлар гәбул едир вә с. Р-н, шәһәр, шәһәрләрдә р-н, гәсәбә вә кәндләрдә јерли һакимијјәт органлары мүвафиг Халг Депутатлары Советләридир (халг тәрәфиндән 2,5 ил мүддәтинә сечилир). 18 јашына чатмыш бүтүн вәтәндашларын сечмәк вә сечилмәк һүгугу вар. Али мәһкәмә органы Ерм.ССР Али Советинин 5 ил мүддәтинә сечдији респ. Али мәһкәмәсидир. Али мәһкәмәнин тәркиби 2 мәһкәмә коллекијасы (мүлки вә ҹинајәт ишләри үзрә) вә Пленумдан ибарәтдир. Ерм.ССР Прокурорину ССРИ Баш прокурору 5 ил мүддәтинә тә'јин едир. Ерм.ССР-ин дөвләт керби, бајрағы вә һимни вар.

Тәбиәт. Е. *Ермәнистан јајласынын* шм.-ш. һиссәсини тутур; гырышыглы, гырышыглы-гајмалы вә вулканик дағлар, лава платолары, аллүвиал дүзәнликләр, чај дәрәләри вә көл чөкәкликләри илә мүрәккәбләшмиш типик дағлыг өлкәдир. Әразинин 90%-и дәниз сәвијјәсиндән 1000 *м*-дән артыг јүксәкдәдир. Орта һүнд. 1800 *м*-дир. Ән һүндүр зирвәси Арагатс д. (4090 *м*), ән алчаг јери Дебед вә Араз чајларынын дәрәсиндәдир (350—400 *м*).

Е. кеоморфоложи хүсусијјәтинә көрә 4 вилајәтә бөлүнүр. Гырышыг-гајмалы дағларын шимал-шәрг саһәси (Сомхети, Базум, Пәмбәк, Шаһдағ вә с. силсиләләр); Мәркәзи вулканик саһә (Арагатс массиви, Көјәм вә Варденис

массивләри, Гарабағ јајласы, Ширак, Лори-Пәмбәк, Севан чөкәкликләри вә с.); Ч ә н у б һ и с с ә (Ајотсдзор, Бәргүшад вә Меһри голлары илә бирликдә Зәнкәзур силсиләси); О р т а д а ғ а р а с ы ч ө к ә к л и к (шм.-г. һиссәси һамар аккумулјатив релјефлә сәчијјәләнән Арарат дүзәнлијидир, һүнд. 850—1000 *м*). Е. әразиси Аралыг дәнизи кеосинклинал гырышыглыг гуршағынын дахили һиссәсиндә јерләшир. Кеоложи гурулушу мүрәккәбдир. Бурада Кембридән әввәлки чөкүнтүләрдән башлајараг Антропокен дахил олмагла бүтүн чөкүнтүләр иштирак едир. Интрузив сүхурлар, Јура, Палеокен јашлы вулканокен-чөкмә сүхурлар инкишаф етмишдир. Респ. әразисинин тәгр. 1/3-и андезит-базалтлар, туфлар, перлитләр вә Антропокен вулканларынын башга пүскүрмә мәһсуллары илә өртүлүдүр. Респ. мис-молибден, халкопирит, надир вә сәпинти елементләр, полиметал филизләр, дәмир, нефелинли сијенит, бентонит, дашдуз, тикинти материаллары вә с. јатаглар, минерал суларла зәнкиндир. Е. субтропик зонада јерләшир. Иглими дүзәнлик вә дағәтәји һиссәдә јајы исти, гышы мүлајим кечән гуру, континентал; орта темп-р јанварда— 4-дән —5°С-јә гәдәр, ијулда 24—26°С (мүтләг макс. 42°С), иллик јағынты 200—400 *мм*-дир; дағ платоларында вә дағ јамачларында (1400 *м* һүнд.-дәк) мүлајим континентал; орта темп-р јанварда —4-дән —6°С-јә гәдәр, ијулда 18—20°С, иллик јағынты тәгр. 500 *мм*-дир; орта дағлыгда мүлајим; орта темп-р јанварда — 4-дән—10°С-јә гәдәр, ијул-августда 18—20°С, иллик јағынты 600—800 *мм*-дир; јүксәк дағлыгда (2000—3000 *м* јүксәкликдә) сојуг; орта темп-р гышда (јанвар) —9-дан —14°С-јә гәдәр (мүтләг минимум —46°С), јајда 10—15°С-дир. Чајлары Араз (Ахурјан, Касах, Раздан, Арпа, Воротан, Вохчи вә с.) вә Күр (Дебед, Агстев, Ахум вә с.) һөвзәләринә аиддир. Е.-да 100-дән чох дағ көлү вар. Ән бөјүјү Севан көлүдүр. Торпаг вә битки өртүјү мүхтәлифдир. Орта Араз чөкәклијинин алчаг һиссәләриндә шоракәт, батаглыг торпагларда һаллофит биткиләр јајылмышдыр. 1400 *м*-дәк һүнд.-дә дашлы гонур торпагларда әтирли јовшан үстүнлүк тәшкил едир. Чөл гуршағынын (2100—2200 *м*-дәк) шабалыды вә дағ гаратопрагларында ағотлу мүхтәлиф от биткиләри битир. Мешә вә коллуглар респ. әразисинин тәгр. 13%-ини тутур. Јүксәк дағлыг саһәсинин дағ-чәмән торпагларында суб-

Ајкерлич көлү.

алп вә алп чәмәнләри вар. Һејванлар аләми мүхтәлифдир. Сүрүнәнләрдән күрзә, әгрәб, гамышлыгларда чөлдонузу, гамыш пишији, чаггал, дағ чөлләриндә вә јүксәк дағлыг һиссәдә Кичик Асија сүнбүлгыраны, әрәбдовшаны, дағ сичаны, тарла сичаны, гушлардан торағај, шанапипик, мәзар гарталы, тоғлукөтүрән, Гафгаз улары, вүрок, кәклик вә с., мешәләрдә чүјүр, чөлдонузу, Сурија ајысы, мешәпишији, вашаг, дәлә, сүләјсин, чохлу гуш, ч. һиссәдәки дағларда гајакечиси вә надир һалларда раст кәлән дағгојуну вар. Јенотабәнзәр ит, батаглыг гундузу, халлы Уссури пәләнки иглимә ујғунлашдырылмышдыр. Республика әразисиндә тәбии ландшафты мүһафизә етмәк үчүн Дилижан вә Хосров горуглары вар. 1978 илдә Севан милли паркы тәшкил едилмишдир.

Әһали. Әсас әһалиси *ермәниләрдир* (88,6%). Ерм.ССР-дә азәрб.-лар (148,2 мин), руслар (66,1 мин), күрдләр (37,5 мин), украјналылар (5,9 мин), ассуријалылар (ајсорлар; 5,5 мин) (1970) вә б. халглар да јашајыр. Совет һакимијјәти илләриндә Ерм.ССР-ин әһалиси 3 дәфә артмышдыр. Әһалинин артмасында башга респ.-лардан, һабелә харичдән көчүб кәлән ермәниләр дә рол ојнајыр. Орта сыхлыг 1 *км*²-дә 97,1 нәфәрдир (1977, 1 јанвар). Әһалинин сыхлығына көрә ССРИ-дә 2-чи јери (Молдавијадан сонра) тутур; 45%-дән чоху Арарат дүзәнлијиндә јашајыр (1 *км*²-дә 400 нәфәр). 99%-и дәниз сәвијјәсиндән 800 *м* һүнд.-дә јашајыр; әһалинин тәгр. 76%-и х.т.-нда чалышыр. Ири шәһәрләри: Јереван—956,5 мин (1977), Ленинакан—188 мин, Кировакан—130 мин (1976). Совет һакимијјәти илләриндә Ечмиәдзин, Гафан, Абовјан, Раздан, Октемберјан, Алаверди вә с. јени ш.-ләр јаранмышдыр.

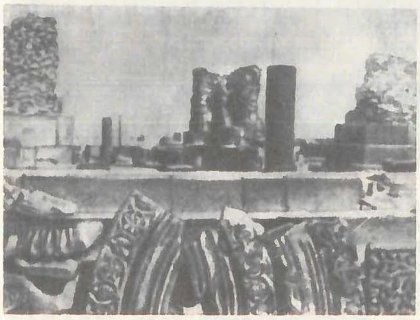
Тарихи очерк. Е. әразисиндә ән гәдим инсан изләри Ашағы Палеолитә аиддир. Е.ә. 2-чи миниллијин сону—1-чи миниллијин әввәлиндә Ермәнистан јајласындакы гәбиләләр арасында ибтидаи ичма гурулушунун дағылмасы просеси мүшаһидә олунурду. Ассурија илә мүбаризәдә (е. ә. 13 әсрдән) Е. јајласынын тајфалары мүхтәлиф иттифагларда (Уруатри, Наири, Дајани вә с.) бирләшмишдиләр. Бу иттифагларын әсасында е. ә. 9 әсрдә *Урарту дөвләти* јаранды. Дахили зиддијјәтләр, һәмчинин скифләрин вә Мидијанын һүчумлары е.ә. 6 әсрдә Урартунун сүгутуна сәбәб олду. Бунунла белә, игтисади вә мәдәни һәјат инкишаф едирди. Урартунун кечмиш пајтахты Тушпа (Ван) вә Аркиштихинили (Армавир) ш.-ләри Е.-ын тәсәррүфат вә мәдәнијјәт мәркәзләринә чеврилмишди. Е.ә. 1-чи миниллијин 2-чи јарысында ермәни халгынын формалашмасы просеси баша чатды (бах *Ермәниләр*). *Бисутун китабәсинин* гәдим фарс дилиндәки мәтниндә Е. Armina (Армина), Елам дилиндәки мәтниндә harmi-nu-ja (Һармиунја), Бабил дилиндәки мәтниндә u-ra-as-tu (Ураашту) адланыр. Е.ә. 6 әсрин ахырынчы рүбүндә Е. Әһәмәниләр, е.ә. 3 әсрин сонундан Селевкиләр дөвләтинә табе едилди. Селевкиләр Магнесија јахынлығындакы дөјүшдә (е.ә. 190) Ромалылара мәғлуб олдугдан сонра I *Арташес* Е.-ын мүстәгиллијини е'лан етди вә Арташесләр сүлаләсинин әсасыны гојду. II *Тигранын* һакимијјәт илләри [е.ә. 95—56] Е.-ын ән гүдрәтли дөврү иди. Гәдим Јунаныстанын вә еллин өлкәләринин тә'сири илә Е.-да мәдәнијјәт јүксәк сәвијјәјә чатмышды. Ромалыларла мүһарибәдә мәғлубијјәтә уғрамыш (е.ә. 69) II Тигран тутдуғу бүтүн торпаглары демәк олар ки, итирди вә е.ә. 66 илдә Рома империјасын-

Гачарана кедән јол.

дан асылылығы гәбул етмәјә мәчбур олду. Е.ә. 1 әсрдән Е. әразиси Рома илә Парфија чарлығы арасында мүбаризә мејданына чеврилди. Ерамызын 62 илиндә Е.-да *Аршакиләр* сүлаләси һакимијјәтә кечди. 3 әсрин 2-чи јарысында Е. Сасаниләр дөвләтиндән асылы вәзијјәтә дүшдү. 3—4 әсрләрдә Е.-да феодал мүнасибәтләри һаким мөвге газанды. Ичма кәндлиләри вә гуллар тәдричән феодал-асылы кәндлиләрә чеврилирди. Торпаглар феодал-кнјазларын (нахарарларын) ирси мүлкијјәтинә кечирди. 301 илдә христианлыг Е.-да рәсми дөвләт дини е'лан олунду. Ермәни килсәсинә католикослар башчылыг едирдиләр. Биринчи католикос Григори Партевин ады илә, ермәни апостол килсәсинә бә'зән григориан килсәси дә дејилир. Сасани ишғалчыларына гаршы үмумхалг мүбаризәси нәтичәсиндә 4 әсрдә Е. јенидән бир мүддәт мүстәгил ола билди. Лакин, бу узун чәкмәди. 387 илдә Е. Рома вә Сасаниләр арасында бөлүшдүрүлдү. 391 илдә Гәрби, 428 илдә исә Шәрги Е.-да чар һакимијјәти ләғв олунду. Гәрби Е.-ы Рома сәркәрдәси, Шәрги Е.-ы Сасани чанишини (мәрзбан) идарә едирди. 450 илдә Вардан Мамиконјанын башчылығы илә Сасаниләрә гаршы күчлү үсјан башланды. *Аварајр* (А в а р а ј) *вурушмасында (451)* үсјанчылар мәғлуб олду. 5 әсрин 80-чи илләриндә Сасаниләр әлејһинә мүбаризә јенидән күчләнди. Бир нечә иллик мүбаризәдән сонра Сасаниләр Е.-ын өзүнүидарә һүгугуну тәсдиг етмәјә мәчбур олду. 6 әсрин сонунда Сасаниләр Е.-ын чох һиссәсини Бизанса күзәштә кетди. Е. Бизансдан асылы дөвләтә чеврилди. 7—9 әсрләрдә үмуми бәрабәрлик идејасыны ирәли сүрән, ири торпаг саһиблијинә, дини адәтләрә вә килсә ијерархијасына гаршы чыхан павликианчылыг тә'лими кәндлиләр арасында кениш јајылмышды. 7 әсрин сонунда әрәб гошунлары Загафгазијаны ишғал едиб, Е., Картли вә Гафгаз Албанијасыны бир әмирликдә («Әрминијјә») бирләшдирдиләр. Әрәб ишғалы Е.-да феодал мүнасибәтләринин инкишафыны ләнкитди. Әрәб һөкмранлығына гаршы халгын мүбаризәси (703, 748—750, 774—775 илләр үсјанлары) кәндлиләрлә феодаллар арасында кәскин синфи мүбаризә шәраитиндә кедирди. *Бабәк һәрәкаты* Е.-ы да бүрүмүшдү. 850 илдә Хилафәтә гаршы јени халг үсјаны башланды. Лакин, јалныз 9 әсрин сонунда Е. Хилафәтин һакимијјәтиндән азад олду. Өлкәнин идарәси *Багратиләр* сүлаләсинин әлинә кечди. Инкишаф етмиш феодализм дөврүндә (9—13 әсрләр)

феодал торпаг мүлкијјәти артыр, кәндлиләрин феодаллар тәрәфиндән истисмары шиддәтләнирди. Сәләмчилик инкишаф едирди. Бүтүн бунлар синфи мүбаризәни кәскинләшдирирди. Феодаллара гаршы мүбаризә тондракиләр һәрәкаты шәклиндә тәзаһүр едирди. Бејнәлхалг карван тиҹарәти јоллары

Звартнос мә'бәдинин ме'марлыг деталлары.

үстүндә јерләшән Е. шәһәрләри (Ани, Двин, Гарс, Ван вә с.) ири сәнәткарлыг мәркәзләринә чеврилмишди. Јарыммүстәгил чарлыглар вә кнјазлыглар (*Васпуракан*, Гарс, Ташир-Дзоракет чарлыглары, Тарон кнјазлығы вә с.) јаранмышды. Феодал пәракәндәлији Бизансын ишғалчылыг сијасәтинә мүгавимәт көстәрмәјә имкан вермәди. 11 әсрин 1-ҹи јарысында Бизанс бүтүн Е.-ы зәбт етди. 11 әсрин орталарында сәлҹуг һүҹумлары башланды. 11 әсрин 70—80-ҹи илләри арасында онлар демәк олар, бүтүн Е.-ы ишғал едиб дағытдылар. Е.-ын игтисади инкишафы ләнкиди. 1080 илдә Аралыг дәнизи саһилиндә (Киликијада) Рубениләрин һакимијјәти алтында ермәни дөвләти јаранды. Рубениләр Бизанса, әрәбләрә, сәлҹуглара, сәлибчиләрә, һәмчинин мәркәзи һакимијјәтә гаршы чыхан ермәни феодалларына гаршы һәрби вә дипломатик мүбаризә апарырдылар. II Левонун [1185—1219], I Һетумун [1226—70] вә III Левонун [1271—89] дөврүндә Киликија чарлығы даһа чох тәрәгги етмишди. 11 әсрин сонундан Сәлҹуг дөвләти дағылмаға башлады. Сәлҹуглара гаршы азадлыг һәрәкатына Захариләр башчылыг едирди. 12 әсрин 2-ҹи јарысы вә 13 әсрин әввәлиндә күрҹү вә ермәни гошунлары Е.-ын чох һиссәсини азад етди; Күрҹүстанын һимајәси алтында мүстәгил кнјазлыг јарадылды. Е.-ын дикәр һиссәси сәлҹуг әмирләринин һакимијјәтиндә галмагда иди. Е.-ын азад олунмасы игтисадијјат вә мәдәнијјәтин инкишафына көмәк етди. 13 әсрин 1-ҹи јарысында әһалинин күчлү мүгавимәтинә бахмајараг, Загафгазија монголлар тәрәфиндән ишғал олунду. Е. Елханиләр дөвләтинин тәркибинә дахил едилди. Киликија чары I Һетум монголларла әлверишли мүгавилә бағлајыб, онларын һүҹумундан горунду. Лакин Мисир мәмлүкләри Киликијаја дағыдычы јүрүшләр едирдиләр. 1375 илдә Киликија чарлығы сүгута уғрады. 13 әсрин 60-чы илләриндә Загафгазија, о ҹүмләдән Е. Елханиләрлә Гызыл Орда ханлары арасында мүһарибә мејданына чеврилди. 14 әсрин сонунда Е. әввәл Тохтамышын, сонра исә Тејмурун јүрүшләри заманы дағыдылды. 15 әсрин әввәлләриндә Е. Гарагојунлу, сонра исә Ағгојунлу дөвләтинә табе едилди. 14—15 әсрләрдә, өлкәнин мәркәзи кими, Ајрарат вил.-нин вә Ериван ш.-нин әһәмијјәти артды. 1441 илдә католикосун игамәткаһынын Ечмиәдзинә көчүрүлмәси буна шәраит јаратды. 16 әсрдән Е. Сәфәвиләр дөвләтинин тәркибинә дахил иди. 16—18 әсрләрдә Сәфәвиләрлә Түркијә арасындакы мүһарибәләр Е.-ын игтисади вә мәдәни һәјатына бөјүк зәрәр вурду. I *Шаһ Аббас* [1587—1629] чохлу ермәни аиләсини зорла Ирана көчүрдү. Мүһарибәләр заманы талан едилмиш ермәни аиләләринин бир һиссәси Күрҹүстан вә Азәрб.-а көчмүш, Тифлис вә Шамахыда хејли ермәни сәнәткары вә таҹири мәскән салмышды. 1639 илдә Түркијә илә Иран арасындакы сүлһ мүгавиләсинә көрә Е.-ын г.-и Түркијәјә, ш.-и исә Ирана верилди. Ағыр сијаси-иҹтимаи вә милли-дини зүлм ермәни халгыны азадлыг уғрунда мүбаризәјә галдырды. Әввәлләр бу һәрәкат Гәрби Авропа дөвләтләриндән көмәк көзләјирдисә, 17 әсрин сонундан онун башлыҹа хариҹи сијаси дајағы Русија олду. Бу јалныз Русијанын ҹоғрафи мөвгеји, Орта вә Јахын Шәргдә онун сијаси вә стратежи мәнафеји илә дејил, һәмчинин һәлә Кијев Рус дөвләти заманындан мөвҹуд олан рус-ермәни игтисади вә мәдәни әлагәләри илә бағлы иди. Бу әлагәләр I Пјотр дөврүндә хүсусилә кенишләнди. Бу ишдә Е.-да милли азадлыг һәрәкатынын көркәмли хадими Исраел Ори мүһүм рол ојнамышдыр. 18 әсрин 20-ҹи илләриндә Е.-да Иран зүлмү әлејһинә башланмыш үсјан сонрадан Загафгазијаја һүҹум етмиш Түркијә ишғалчыларына гаршы чеврилди. Мүбаризәнин мәркәзи Сүник, әсас гүввәси силаһланмыш халг иди. Халг гошунунда ермәниләрлә јанашы азәрб.-лар да вурушурду. Иран ағалығы devрилди, сијаси мүстәгиллик газанылды. 1724 илин јазында Түркијә гошунлары Е.-а һүҹум етди, әһалинин инадлы мүгавимәтинә бахмајараг Ериваны тутду. Ишғалчылара бир нечә күчлү зәрбә вуран Сүник узун мүддәт мүстәгиллијини горуду. Надир шаһ дөврүндә Түркијә гошунлары кери чәкилди, Е. јенә дә Иранын һакимијјәти алтына кечди. 18 әсрин 2-ҹи јарысындан Е.-да азадлыг һәрәкаты јенидән ҹанланды. 1761 илдә Исраел Оринин давамчысы Иосиф Емин Е.-ын дөвләт мүстәгиллијинин бәрпасы һаггында Русија һөкумәти илә данышыглар апарды. Һиндистандакы ермәни колонијаларынын бә'зи нүмајәндәләри дә милли азадлыг һәрәкаты идејасыны мүдафиә едирдиләр. Русијанын һимајәси алтында ермәни буржуа респ.-сы јаратмаг лајиһәси ирәли сүрүлдү. 1813 илдә Шимали Азәрб. ханлыглары (Нахчыван ханлығындан башга), Түркмәнчај сүлһ мүгавиләсинә (1828) әсасән Нахчыван вә Ериван ханлыглары Русијаја бирләшдирилди. Е.-ын Русијаја бирләшдирилмәсинин мүтәрәгги әһәмијјәти олду. Е. керидә галмыш феодал Иранынын әсарәтиндән, дағыдычы мүһарибәләрдән гуртарды, өлкәнин динҹ тарихи инкишафы үчүн шәраит јаранды. Бунунла белә, бүтүн Загафгазија кими, Е. да чаризмин мүстәмләкә әсарәти алтында олан керидә галмыш аграр өлкә иди. 19 әсрин 40—50-ҹи илләриндә Е.-ын иҹтимаи-игтисади һәјатында баш верән дәјишикликләр, ермәни буржуа милләтинин тәшәккүлү просеси, милли зүлм сијасәтинә гаршы мүбаризә иҹтимаи-сијаси һәрәкатын јүксәлишинә сәбәб олду. 1870 илдә Е.-да кечирилән кәндли ислаһаты капиталист мүнасибәтләринин инкишафына шәраит јаратдыса да, кәндлиләр әслиндә јенә дә ири торпаг саһибләринин зүлмү алтында галдылар.

Гәрби Е.-ын габагҹыл зијалылары кәләҹәк ермәни буржуа респ.-сы конститусијасынын әсасы ола биләҹәк «милли конститусија» јаратмаг идејасы ирәли сүрүрдүләр. 19 әсрин 2-ҹи јарысында Гәрби Е.-да милли азадлыг һәрәкаты гүввәтләнди. Гәрбдәки ермәниләр Русија һөкумәтиндән һимајәчилик хаһиш етдиләр. 1862 илдә Киликијада Османлы зүлмүнә гаршы кәндли үсјаны баш верди. Русија—Түркијә мүһарибәси (1877—78) дөврүндә милли азадлыг һәрәкаты ҹанланды; Загафгазија ермәниләри рус ордусуна көмәк едир, сувари полклары вә дружиналар јарадыр, арабалар вә әрзаг верирдиләр. Мүһарибәдән сонра Гарс вә Е.-ын бә'зи р-нлары Русијаја бирләшдирилди. Сан-Стефано сүлһүнүн (1878) вә Берлин конгресинин (1878) шәртләринә көрә Түркијә Гәрби Е.-да ислаһатлар кечирмәји вә ермәниләрин тәһлүкәсизлијини тә'мин етмәји өһдәсинә көтүрдү. Лакин бу гәрарлар јеринә јетирилмәди. 1895—96 илләрдә султан һөкумәти ермәниләрин күтләви гырғыныны тәшкил етди. Бу, дүнјанын габагҹыл адамларынын һиддәт вә е'тиразына сәбәб олду.

Капитализмин инкишафы илә Е.-да вә Загафгазијанын башга р-нларында ермәниләрин игтисади вә мәдәни мәркәзләри јаранмаға башлады. Пролетариатын мејдана чыхмасы вә марксизмин јајылмасы ермәни халгынын милли азадлыг һәрәкатында кејфијјәт дәјишикликләринә сәбәб олду. 1898 илдән илк марксист дәрнәкләри јаранмаға башлады. 1905—07 илләр ингилабы дөврүндә Е. болшевикләри фәһлә дөјүш дружиналары, тә'тил комитәләри јаратдылар. Ериван губернијасынын бир чох кәндиндә кәндлиләр мүлкәдарлары говараг, верки вермәкдән бојун гачырырдылар. Кәндли комитәләри мејдана кәлирди. Бу илләрдә Е. болшевикләринин фәалијјәтинә С. Г. Шаумјан, С. С. Спандарјан, Б. М. Кнунјантс, С. И. Касјан, Б. А. Борјан вә б. рәһбәрлик едирдиләр. Биринҹи дүнја мүһарибәси (1914—18) заманы Османлы һөкумәти јерли һакимијјәт органларына ермәниләрин күтләви сурәтдә гырылмасы (кеносид) һаггында көстәриш вермишди. 1915—16 илләрдә 1,5 млн.-дан артыг ермәни мәһв едилди; 600 миндән чох ермәни Месопотамија сәһраларына говулду; бунларын чоху һәбс дүшәркәләриндә өлдү. 300 мин ермәни Русијада сығынаҹаг тапды. Гачгын ермәниләрин бир һиссәси исә Јахын Шәрг, Авропа вә Америка өлкәләриндә мәскән салды.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы ермәни халгынын иҹтимаи вә милли зүлмдән азад олмасынын башланғыҹыны гојду. РСФСР ХКС-нин «Түркијә Ермәнистаны һаггындакы» 1917 ил 29 декабр (1918 ил, 11 јанвар) тарихли декрети ермәниләрин там азад олунмасыны вә онлара өз мүгәддәратыны тә'јин етмәк һүгугу верилмәсини тәләб едирди. Лакин, бејнәлхалг вәзијјәт

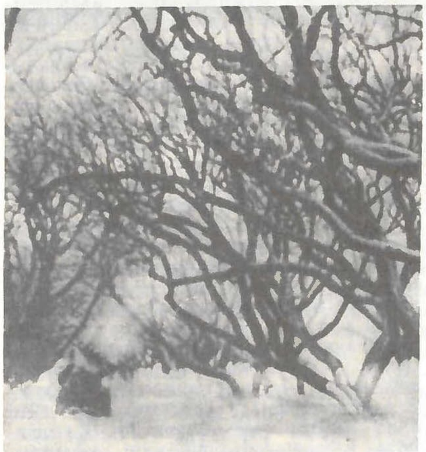
бу декрети һәјата кечирмәјә имкан вермәди. Әксингилаби гүввәләр Загафгазијаны бир мүддәт Совет Русијасындан ајыра билдиләр. Бүтүн Загафгазијада олдуғу кими Е.-да да һакимијјәт әксингилаби *Загафгазија комиссарлығынын* әлинә кечди. 1918 илин февралында ону *Загафгазија сејми* әвәз етди. 1918 илин мајында Загафгазијада Азәрб., Е. вә Күрҹүстан буржуа респ.-лары јаранды. Мајын 28-дә јаранмыш Е. буржуа респ.-сында һакимијјәт башына әксингилаби буржуа-милләтчи *«Дашнаксутјун»* партијасы кәлди. Дашнак һөкумәтинин ағалығы дөврү Е.-ын игтисади вә мәдәни тәнәззүлү дөврүдүр. Совет Русијасында вә Загафгазијада јаранмыш ағыр вәзијјәтдән истифадә едән Түркијә Брест сүлһүнүн (1918) шәртләрини позараг, 1918 илин јазында Загафгазијаја, о ҹүмләдән Е.-а һүҹум етди. Халг ишғалчылара гаршы мүбаризәјә галхды. Сәрдарабад, Баш Апаран, Гаракилсә јахынлығында мүдахиләчиләрә зәрбә вурулдуса да, бу, һәрби әмәлијјатларын үмуми кедишини дәјишмәди. Мүдахиләчиләр Е.-ын хејли һиссәсини ишғал едәрәк, 1918 ил ијунун 4-дә Батумда дашнак һөкумәти илә биртәрәфли сүлһ бағладылар. Антанта вә Түркијә арасындакы Мудрос барышығына (1918) әсасән, Түркијә һөкумәти 1918 илин октјабрында гошунларыны Загафгазијадан чыхарды. Биринчи дүнја мүһарибәсиндә Алманија блокунун мәғлубијјәтиндән сонра (1918, нојабр) Загафгазијада, о ҹүмләдән Е.-да Инкилтәрә империалистләринин ағалығы башланды. Е. зәһмәткешләринин Совет һакимијјәти уғрунда мүбаризәсинә коммунист тәшкилатлары башчылыг едирди. 1919 илин сентјабрында РК(б)П Гафгаз Өлкә Комитәсинин тәшәббүсү илә Ериванда Е. коммунист тәшкилатларынын биринчи кизли мүшавирәси чағырылды. Мүшавирәдә партија тәшкилатларына рәһбәрлик едәҹәк ваһид мәркәз—РК(б)П-нин Ермәнистан Комитәси јарадылды. 1920 илин јанварында Ериванда Е. коммунист тәшкилатларынын 1-ҹи кизли конфрансы кечирилди. Е. зәһмәткешләринин дашнак һөкумәти әлејһинә чыхышлары 1920 илин мајында силаһлы үсјана чеврилди; Е.-ын бә'зи јерләриндә Совет һакимијјәти гурулду. Лакин дашнак һөкумәти Антанта империалистләринин көмәји илә Мај үсјаныны јатырды. Дашнак һөкумәти коммунистләрә гаршы тә'гиб вә террора башлады. Мај үсјанынын рәһбәрләри С. К. Алавердијан, Б. Б. Гәрибҹанјан, Г. Тукасјан вә б. күлләләнди. Азәрб.ССР халг харичи ишләр комиссары М. Д. Һүсејнов 1920 ил ијулун 10-да Е. дашнак һөкумәтинә нота көндәрәрәк, Азәрб. һөкумәти адындан тәләб етди ки, коммунистләрин һәр ҹүр тә'гибинә сон гојулсун. Ејни заманда билдирилмишди ки, Азәрб.-да дашнаклара гаршы тә'гиб күҹләндириләҹәк вә онлар һәбс едилиб, Е.-да һәбс олунмуш коммунистләрин әвәзиндә киров сахланаҹаглар. Совет Азәрб.-ы һөкумәтинин ишә гарышмасы нәтиҹәсиндә бир чох ермәни коммунистинин һәјаты хилас едилди. 1920 илин ијулунда Бакыда РК(б)П Гафгаз Бүросу Бакы үчлүјүнүн иҹласында Е. Коммунист Партијасынын МК-сы јарадылды. 1920 илин сентјабрында јенидән Е. әлејһинә һәрби әмәлијјата башлајан Түркијә Е. әразисинин 2/3-ни тутду.

11-ҹи Гызыл Ордунун Јеревана дахил олмасы. 1920, декабр.

РК(б)П-нин Гафгаз Бүросу, Азәрбајҹан Коммунист Партијасы дашнак ағалығына вә харичи һәрби мүдахиләчиләрә гаршы мүбаризәдә Е. зәһмәткешләринә бөјүк көмәк көстәрирдиләр. 1920 илин сентјабрында Бакыда Е. Коммунист Партијасынын конфрансы олду. Конфранс партија тәшкилатларыны силаһлы үсјан һазырламаға јөнәлтди. 1920 ил нојабрын 29-да Е. зәһмәткешләри болшевикләрин рәһбәрлији алтында үсјан галдырыб, көмәјә кәлән 11-ҹи Гызыл Орду һиссәләри илә бирликдә дашнак һакимијјәтини девирдиләр. 1920 ил нојабрын 29-да Е. Ингилаб Комитәсинин бәјаннамәси илә Е. Совет Сосиалист Респ.-сы е'лан олунду. В. И. Ленинин тәклифи илә 1920 илин декабрында Совет һөкумәти Е.-а көмәк тәшкил етди. Азәрб. Ингилаб Комитәсинин Н. Нәриманов тәрәфиндән имзаланмыш бәјаннамәсиндә (1920 ил, 2 декабр) Е.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәси алгышланыр вә дејилирди: «Совет Азәрбајҹаны өз һәдсиз сәрвәтләриндән: нефт вә Совет Азәрбајҹанындакы башга мәһсуллардан истифадә етмәк үчүн өз гапыларыны Совет Ермәнистанынын үзүнә кениш ачыр. Бу сәрвәтләр... инди Русија, Совет Азәрбајҹаны вә Совет Ермәнистаны зәһмәткешләринин малыдыр». 1920 илин декабрында Азәрб.-дан Е.-а јанаҹаг, тахыл, һәмчинин 200 ишчи көндәрилди. 1921 илдә Совет Азәрб.-ындан Е.-а 1,6 млн. *т* јанаҹаг көндәрилмишди. Е.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәси Азәрб. ССР-ин һәрби-сијаси вәзијјәтинин јахшылашмасына көмәк етди. В. И. Ленин *«Азәрбајҹан, Күрҹүстан, Ермәнистан, Дағыстан вә Дағлылар республикасындакы коммунист јолдашлара»* адлы мәктубунда (1921 ил, 14 апрел) бу респ.-ларда тәсәррүфат-сијаси вә мәдәни гуруҹулуг ишләринин кениш програмыны верди. 1921 илин мајында А. Ф. Мјасниковун сәдрлији илә Ерм.ССР ХКС јарадылды. Е.-ын 1-ҹи Советләр гурултајы (1922 ил, 30 јанвар—4 феврал) Ерм.ССР-ин биринчи Конститусијасыны тәсдиг етди. 1922 ил мартын 12-дә Е. Загафгазија федерасијасы иттифағына гошулду; декабрын 30-да Ерм.ССР ЗСФСР тәркибиндә ССРИ-јә дахил олду. 1936 ил декабрын 5-дән мүстәгил совет сосиалист респ.-сы кими ССРИ-јә дахилдир. 1937 ил мартын 23-дә Е.-да сосиализмин наилијјәтләрини әкс етдирән јени Конститусија гәбул олунду. Мүһарибәдән әввәлки бешилликләрдә сәнајеләшдирмә вә коллективләшмә һәјата кечирилди, Е. сәнаје-аграр респ.-сына чеврилди. Мәдәни ингилаб галиб кәлди. Ермәни сосиалист милләти јаранды. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә ССРИ-нин башга халглары илә бирликдә ермәни халгы да алман-фашист ишғалчыларына гаршы гәһрәманҹасына вурушмуш, 96 ермәни дөјүшчү Совет Иттифагы Гәһрәманы адына лајиг көрүлмүш, 70 минә јахын адам орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур. Бөјүк Вәтән мүһарибәси ҹәбһәләриндә Совет Иттифагы Маршалы И. Х. Баграмјан, ССРИ донанма адмиралы И. С. Исаков, авиасија маршалы С. А. Худјаков (Ханферјан), зиреһли танк гошунлары баш маршалы А. Х. Бабаҹанјан кими көркәмли сәркәрдәләр јетишмишдир.

Мүһарибәдән сонракы илләрдә Е.-ын х.т. вә мәдәнијјәти даһа да инкишаф етмишдир. К.т.-нын инкишафы саһәсиндәки мүвәффәгијјәтләринә көрә Е. 1958 илдә Ленин ордени, игтисади вә мәдәни гуруҹулугдакы наилијјәтләринә көрә 1968 илдә икинҹи дәфә Ленин ордени илә, Е. зәһмәткешләринин сосиализм гуруҹулуғундакы хидмәтләринә көрә вә респ.-нын 50 иллији мүнасибәтилә 1970 илдә Октјабр Ингилабы ордени, ССРИ-нин јарадылмасынын 50 иллији мүнасибәтилә 1972 илдә Халглар достлуғу ордени, тәсәррүфат вә мәдәнијјәт саһәсиндәки наилијјәтләрә вә Е.-ын Русија тәркибинә дахил олмасынын 150 иллији мүнасибәти илә 1978 илдә үчүнҹү дәфә Ленин ордени илә тәлтиф олунмушдур.

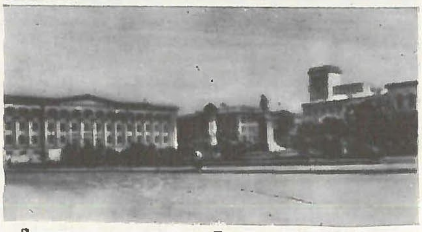

Ечмиадзин рајону. 5 №-ли совхозда әрик бағларынын дәрманланмасы.

Партијанын 25-ҹи гурултајынын гәрарларыны, онунҹу бешиллијин тапшырыгларыны јеринә јетирмәк уғрунда мүбаризә апаран Е. зәһмәткешләри коммунизм гуруҹулуғунда јени-јени наилијјәтләр әлдә едирләр. 1976, 1977 вә 1978 илләрдә үмумиттифаг сосиализм јарышында јүксәк нәтиҹәләр газандығына көрә Е.-а Сов.ИКП МК-нын, ССРИ Назирләр Советинин, ҮИҺМШ-ин вә ҮИЛККИ МК-нын кечичи Гырмызы бајрағы верилмишдир.

Ермәнистан Коммунист Партијасы (ЕКП)—Сов.ИКП-нин тәркиб һиссәсидир. Е.-да марксизм 19 әсрин ахырында јајылмаға башламышдыр. 1898 илдә Тифлисдә ермәни фәһләләринин илк марксист групу јарадылмыш, 1899 илин јајында С. К. Шаумјан Ҹалалоғлу к.-ндә (индики Степанаван ш.) Е.-да илк марксист дәрнәји тәшкил етмишдир. 1901—02 илләрдә Ериван вә

Александрополда с.-д. дәрнәкләри, 1902 илдә Тифлисдә ермәни с.-д.-ларынын Иттифагы јарадылды. В. И. Ленин Иттифагын «Манифест»ини јүксәк гијмәтләндирмишди. 1902—05 илләрдә Ахпат к.-ндә, Алаверди вә Гарсда, Борчалы гәзасынын бә'зи кәндләриндә с.-д. дәрнәкләри, Сарыгамыш, Нор Бајазет, Гафан с.-д. тәшкилатлары тәшкил олунду. 1905 илин мајында С. К. Шаумјанын рәһбәрлији илә Алаверди фәһләләринин илк күтләви нүмајиши кечирилди. Болшевикләр фәһлә дөјүш дружиналары, кәндли комитәләри јарадыр, ордуда ингилаби иш апарырдылар. 1905—07 илләр ингилабынын мәғлубијјәтиндән сонра Ериван, Александропол, Алаверди, Гафан, Нор Бајазет вә Гарсда РСДФП-нин кизли тәшкилатлары фәалијјәтләрини давам етдирирди. Биринчи дүнја мүһарибәси заманы болшевикләр пролетариатын бирлијини мөһкәмләндирмәк үчүн кениш фәалијјәт көстәрирдиләр. Феврал буржуа-демократик ингилабындан сонра Е.-да болшевикләр вә меншевикләр формал олараг һәлә дә бир тәшкилатда идиләр. Лакин 1917 илин ијулунда меншевикләрлә тәшкилат ајрылығы башланды. 1917 ил ијулун 16-да болшевикләрин үмумшәһәр јығынчағында РСДФ(б)П Александропол тәшкилатынын бүросу сечилди. Ериван тәшкилаты һәлә бирләшмиш һалда иди вә мүхтәлиф вахтларда бурада каһ болшевикләр, каһ да меншевикләр үстүн олурдулар. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәсиндән сонра тәшкилатда болшевик фраксијасы хејли күчләнди. 1918 илин нојабрында болшевик фраксијасы меншевикләрдән гәти ајрылды. «Хоск» гәзети 1918 илин декабрында Е.-ын бүтүн коммунист тәшкилатларына вә коммунистләринә РСДФП Ериван Комитәсинин мүрачиәтини чап етди. Мүрачиәтдә Ериван коммунист тәшкилатынын јарадылдығы е'лан едилир вә билдирилирди ки, үмуми гурултај чағырыланадәк бу тәшкилат Е. әразисиндә партијанын али органы олачагдыр. 1919 илин јаз вә јајында Бакы, Тифлис вә Загафгазијанын башга пролетар мәркәзләриндән Е.-на хејли тәчрүбәли партија кадрлары кәлди ки, бунлар да јерли тәшкилатларын ишинин гүввәтләнмәсиндә бөјүк рол ојнадылар. 1919 илин сентјабрында Еривaнда Е. коммунист тәшкилатлары нүмајәндәләринин кизли мүшавирәсиндә илк ваһид рәһбәр партија мәркәзи—РК(б)П Ермәнистан Комитәси сечилди. 1920 ил јанварын 18—19-да Ериванда кизли кечирилән конфранс болшевик тәшкилатларынын бирләшмәсини баша чатдырды. 1920 ил мај силаһлы үсјанына башчылыг едән Е. болшевикләри Александрополда ҺИК сечдиләр. Үсјанын мәғлубијјәтиндән сонра болшевикләр кизли ишә кечдиләр. 1920 ил нојабрын 29-да Е. зәһмәткешләри Гызыл Ордунун көмәји илә Совет һакимијјәти гурдулар. Болшевикләр 1921 илин февралында дашнак гијамына гаршы мүбаризәјә башчылыг етдиләр. 1922 илин јанварында ЕК(б)П-нин 1-чи гурултајы кечирилди. ЕК(б)П сосиализм гуручулуғу уғрунда Е. зәһмәткешләринин мүбаризәсинә рәһбәрлик етди. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә ЕК(б)П-нин рәһбәрлији илә респ.-нын х.т. һәрби гајдада гурулду. Мүһарибәдән сонракы илләрдә ЕКП респ.-да игтисадијјат вә мәдәнијјәтин даһа да инкишафыны тә'мин етди. Е. коммунистләри партијанын 20—24-чү гурултајларынын гәрарларыны һәјата

Ленинакан шәһәри. В. И. Ленин адына мејдан.

кечирәрәк респ. һәјатынын бүтүн саһәләриндә мүһүм наилијјәтләр газанмышлар. Сов.ИКП 25-чи гурултајынын тарихи гәрарларыны рәһбәр тутан ЕКП респ. зәһмәткешләринин бүтүн сә'јләрини коммунизм гуручулуғунда јени мүвәффәгијјәтләр әлдә олунмасына јөнәлдир. ЕКП-нин 156 050 коммунисти бирләшдирән 5239 илк тәшкилаты вар (1979, јанвар).

Ермәнистан Ленин Коммунист Кәнчләр Иттифагы (ЕЛККИ)—ҮИЛККИ-нин тәркиб һиссәси, онун мүбариз дәстәләриндән биридир. Е.-да коммунист кәнчләр дәрнәкләри 1917 илдә јаранмаға башламышдыр. 1919 илин апрелиндә Ериванда коммунист кәнчләр тәшкилаты («Спартак») јарадылды. Загафгазија коммунист кәнчләр тәшкилатларынын 1919 илин сентјабрында Бакыда кечирилмиш 1-чи конфрансы Азәрб., Е. вә Күрчүстанын кәнчләр тәшкилатларыны Русија Коммунист Кәнчләр Иттифагынын Загафгазија тәшкилатында бирләшдирди. 1920 илин декабрында кәнч коммунистләрин Ериван иттифагы Тәшкилат бүросу сечди; 1921 илин јанварында бүро Е. комсомолунун МК-сына чеврилди. Е. комсомолунун 1-чи гурултајы (1921, август) ЕККИ-нин (1924 илдән ЕЛККИ) тәшкилатча бирләшмәсини баша чатдырды. Е. комсомолу респ.-да сосиализм гуручулуғунда, кәнчләрин марксизм-ленинизм вә пролетар бејнәлмиләлчилији руһунда тәрбијәси ишиндә јахындан иштирак етмишдир. Е. комсомолчулары Бөјүк Вәтән мүһарибәси заманы чәбһәдә вә архада гәһрәманлыг көстәрмиш, мүһарибәдән сонракы илләрдә респ. х.т.-нын даһа да инкишаф етдирилмәсиндә мүһүм рол ојнамышлар. ЕЛККИ коммунизм гуручулуғу уғрунда мүбаризәдә респ -нын комсомолчу вә кәнчләринә башчылыг едир. ЕЛККИ Ерм.ССР-ин Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф олунмушдур (1932). ЕЛККИ-нин 486 422 үзвү бирләшдирән 5745 илк тәшкилаты вар (1979, јанвар).

Ермәнистан Һәмкарлар Иттифаглары (ЕҺИ)—ССРИ Һәмкарлар Иттифагларынын тәркиб һиссәсидир. Е.-да илк һәмкарлар иттифаглары 1905 илин јајында, бир чох саһә һәмкарлар иттифаглары исә 1906—07 илләрдә јарадылмышдыр. Е.-да Совет һакимијјәтинин гурулмасы илә (1920, нојабр) һәмкарлар иттифаглары х.т.-нын бәрпасында мүһүм рол ојнамаға башлады. 1921 илин августунда ЕҺИ-нин 1-чи гурултајы кечирилди. ЕҺИ респ.-нын сәнајеләшдирилмәсиндә, к.т.-нын коллективләшмәсиндә мүһүм рол ојнамыш, Стаханов һәрәкатына рәһбәрлик етмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврүндә ЕҺИ чәбһәјә һәр васитә илә јардым көстәрмәк үчүн фәалијјәтини кенишләндирди. Мүһарибәдән сонракы илләрдә һәмкарлар иттифаглары тәшкилатларынын гүввәләри х.т.-нын даһа да јүксәлишинә, зәһмәткешләрә мәнзил-мәишәт вә мәдәни хидмәтин јахшылашдырылмасына јөнәлдилмишдир. ЕҺИ әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлдилмәси, фәһлә вә гуллугчуларын әмәк вә һәјат шәраитинин јахшылашдырылмасы үчүн сә'јлә чалышыр, сосиализм јарышынын вә коммунист әмәји һәрәкатынын кенишләндирилмәсинә бөјүк диггәт верир. ЕҺИ 1238 мин үзвү бирләшдирир (1979, јанвар).

Халг тәсәррүфаты. Респ. милли кәлиринин 65,3%-ини сәнаје, 10,7%-ини тикинти, 12%-ини к.т., 2,9%-ини нәгл. вә рабитә, 9,1%-ини дикәр саһәләр тәшкил едир (1978). Сәнајесиндә әлван металлуркија, машынгајырма, кимја, јүнкүл вә јејинти сәнајеси саһәләри, тикинти материаллары истеһсалы инкишаф етмишдир. Совет һакимијјәти илләриндә көһнә сәнаје саһәләри тамамилә јенидән гурулмуш вә кенишләндирилмишдир. 1978 илдә сәнаје мәһсулу истеһсалы 1913 илдәкинә нисбәтән 314 дәфә артмышдыр. 9-чу бешилликдә бу артым 45% олмушдур.

Е.-ын енеркетикасы нәгл едилән газа (Азәрб.ССР-дән, Шимали Гафгаздан вә һәмчинин Ирандан), маје јаначаға (Раздан ДРЕС-и, Јереван вә Кировакан ИЕС-ләри), атом енержисинә (Ермәнистан АЕС-и) вә һидроенержијә (Раздан вә Воротан СЕС-ләр каскады вә с.) әсасланыр. Електрик ст.-ларынын күчү 3,4 млн. *квт*-дыр (1978). Мүһарибәдән сонракы илләрдә машынгајырма (хүсусилә чиһазгајырма, електротехника, електрон вә радио сәнајеси, дәгиг дәзкаһгајырма), һәмчинин автомобилгајырма, компрессор, су насослары вә с. истеһсалы сүр'әтлә инкишаф етдирилир. Мүһүм машынгајырма мәркәзләри: Јереван, Ленинакан, Кировакан, Абовјан. Кимја сәнајеси јарадылмышдыр. Синтетик каучук, кимјәви лиф, автомобил шини, азот күбрәләри, сулфат туршусу, мис купоросу вә с. истеһсал едилир. Кимја сәнајеси мүәссисәләри Јереван, Кировакан, Алаверди ш.-ләриндәдир. Әлван металлуркија сәнајеси молибден, гурғушун, синк консентратлары, мис, алүминиум вә с. истеһсал едир. Гызыл, надир металлар чыхарылыр. Әлван металлуркија сәнајеси Алаверди (мис-кимја комбинаты), Гафан (мис-филиз комбинаты), Јереван (алүминиум

Күмүш СЕС.

з-ду), Зод (гызыл-филиз комбинаты) ш.-ләриндә мәркәзләшмишдир. Тикинти материаллары сәнајесиндә (Артик, Анипемза, Арарат, Раздан, Ара-

Чәдвәл 1

Әсас сәнаје мәһсуллары истеһсалы

Мәһсул нөвләри	1913	1940	1950	1960	1970	1978
Електрик енержиси, млн. *квт·саат*	5,1	395	949	2747	6100	11500
Күч трансформаторлары, мин *ква*	—	—	—	3501	4804	1421
Мәркәзденгачма насослары, мин әдәд	—	—	—	41	83,6	115,2
Електрик ишыг лампалары, млн. әдәд	—	—	—	—	134,8	173,4
Јүк автомобилләри, мин әдәд	—	—	—	—	4,0	9,8
Металкәсән дәзкаһлар, мин әдәд	—	—	0,9	3,8	11,5	17,6
Сулфат туршусу (моноһидратда), мин *т*	—	—	24,1	63,5	67,7	220,1
Минерал күбрәләр, шәрти ваһидлә, мин *т*	—	—	57,9	211	252,7	405
Памбыг парча, млн. *м*	—	—	34,6	65,6	94,5	105,2
Јун парча, мин *м*	—	17	551	3858	5189	6830
Ипәк парча, мин *м*	—	201	1529	6847	12082	20158
Халча, халча мә'мулаты, мин $м^2$	—	16,1	17,8	605	1297	2564
Дәри ајаггабы, млн. чүт	—	0,9	2,0	5,3	10,3	12,2
Мәишәт сојудучулары, мин әдәд	—	—	—	—	100,4	165
Консервләр, млн. шәрти банка	1,0	17,3	31,4	95	241,4	354,4
Коњјак, мин *дал*	48	63	96	386	660	850
Үзүм шәрабы, мин *дал*	133	1117	1527	3765	8158	9075

Чәдвәл 2

Әкин саһәләри (мин *ha*)

	1913	1940	1950	1960	1970	1977
Үмуми әкин саһәси	346	434	471	415	409	432
Дәнли биткиләр	308	340	319	222	186	166
о чүмләдән: буғда	192	228	198	155	117	95
Техники биткиләр	21	36	43	27	12	14
о чүмләдән: шәкәр чуғундуру	—	2	4	4	4	4,5
түтүн	0,1	5	10	8	6	7
памбыг	15	16	17	14	—	—
Картоф	7	13	23	16	18	18
Тәрәвәз	5	6	10	10	18	17
Јем биткиләри	4	38	77	139	174	211

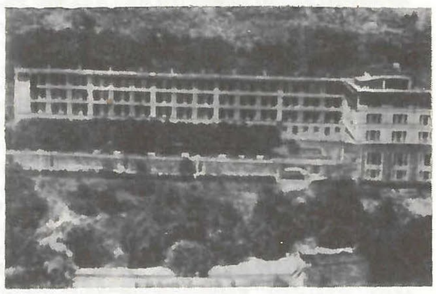
гатс) мүхтәлиф рәнкли туфлардан дивар блоклары, мәрмәр, семент, һәмчинин ододавамлы мә'мулат истеһсалы вә с. иттифаг әһәмијјәтлидир. Јејинти сәнајесиндә шәраб-коњјак вә мејвә консерви истеһсалы даһа әсасдыр. Мүһүм мүәссисәләри Арарат дәрәсиндә, респ.-нын шм.-ш. вә ч.-ш. р-нларындадыр. Тохучулуг мә'мулаты, ајаггабы вә с. истеһсал едилир.

Е.-да к.т.-нын инкишафы үчүн тәбии базаларын мәһдуд олмасына бахмајараг, к.т. чохсаһәлидир. К.т.-на јарарлы торпаглар респ. әразисинин 46,6%-ини (о чүмләдән шум јери 16%, отлаглар 23%, бичәнәкләр 5%, чохиллик биткиләр тәгр. 3%) тәшкил едир. К.т.-нын гурулушунда әкинчилик вә һејвандарлығын хүс. ч. тәгр. еһидир. Биткичиликдә үзүмчүлүк, мејвәчилик, түтүнчүлүк, тахылчылыг әсас јер тутур. Һәмчинин шәкәр чуғундуру, тәрәвәз-бостан биткиләри јетишдирилир. Үмуми к.т. мәһсулу 1978 илдә 1913 илдәкинә нисбәтән тәгр. 8 дәфә артмышдыр. 317 к-з, 429 с-з вар. (1977). 1977 илдә к. т. 12052 трактор, 1449 тахылјыған комбајн, 13904 јүк машыны вә хүсуси автомобил, 415 мин *т* минерал күбрә вә с. илә тәчһиз едилмишдир. Суварылан торпаглар 289 мин *ha*-дыр

Респ.-да үзүмлүкләрин саһ. 36,6 мин *ha* (1977; 1913 илдә 7,8 мин *ha*, 1940 илдә 11,4 мин *ha*), мејвә вә киләмејвә әкмәләринин саһ. 33,4 мин *ha*-дыр (1975; 1913 илдә 3,5 мин *ha*, 1940 илдә 8,4 мин *ha*). 1977 илдә 317 мин *т* тахыл, 223 мин *т* үзүм, 185,3 мин *т* мејвә вә киләмејвә, 197,4 мин *т* шәкәр чуғундуру, 281,5 мин *т* картоф, 415 мин *т* тәрәвәз мәһсуллары јығылмышдыр.

Һејвандарлыг сүдлүк-әтлик малдарлыг вә гојунчулуғун инкишафы үзрә ихтисаслашдырылмышдыр. Респ.-да 771,7 мин гарамал (о чүмләдән 295,6 мин инәк), 2364,6 мин давар, 219,1 мин донуз, 7,9 млн. гуш вар (1978). 1978 илдә 83,1 мин *т* әт 478,4 мин *т* сүд, 410,1 млн. әдәд јумурта, 4,7 мин *т* јун истеһсал едилмишдир. Үмуми јүк дөвријјәсиндә (7,2 млрд. *т/км*, 1974) д.ј. нәгл.-нын хүс. ч. 54%, автомобил нәгл.-нынкы 44%, һава нәгл.-нынкы 0,5%-дир. Д.ј.-ларынын уз. 722 *км* (1913 илдә 362 *км*), автомобил јолларынын уз. 8,9 мин (1913 илдә 1000 *км*) *км*-дир (1978).

Сәһијјә. 1974 илдә Е.-да әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум сајы 24, өлүм сајы 5 (1913 илдә 23,9), һәр мин нәфәр дири доғулана көрә ушаг өлүмү 24 олмушдур. Совет һакимијјәти илләриндә чичәк, вәба, гајыдан јаталаг, трахома тамамилә ләғв едилмишдир. Е.-да 23 960 чарпајылыг (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 86 чарпајы) 231 хәстәхана мүәссисәси, амбулатор-поликлиника јардымы көстәрән 477 һәким мүәссисәси, 13 вәрәм, 4 дәри-зөһрәви, 3 онколожи диспансер, 206 аптек вә 525 аптек мәнтәгәси, 50 санитарија-епидемиоложи ст., 9199 һәким, 22 мин орта тибб ишчиси, елми-тәдгигат тибб ин-тлары, 32 санаторија вә пансионат, 28 истираһәт еви вар (1974). Һәким кадрларыны Јереван Тибб Ин-ту һазырлајыр. Е.-да Арзни, Чермук, Дилиҹан курортлары, Анкаван, Арарат, Сатани вә с. муаличә јерләри вар.

Арзни курортунун корпусларындан бири.

Халг маарифи вә мәдәни маариф мүәссисәләри. 5 әсрәдәк ермәни мәктәбләриндә тәһсил Сурија вә јунан дилләриндә иди. Месроп Маштосун 405—406 илләрдә јаратдығы ермәни әлифбасы ана дилиндә тәһсилин инкишафына шәраит јаратды. 5 әсрин ахыры—7 әсрин әввәлләриндә Е.-да монастыр мәктәбләриндә руһанилрлә јанашы мүәллимләр дә һазырлајырдылар. Орта әсрләрдә Дпреван, Аршарунјанс, Јерасхадзор, Ахпат, Нор Кетик, Нарек мәктәбләри, Ананија Шираклынын мәктәби, Санаин, Бжни, Ани, Гарс, Сис академијалары хүсусилә фәргләнирди. Мәшһур Гладзор вә Татев ун-тләриндә әсасән тәбиијјат, ријазијјат, тарих, риторика, грамматика, мусиги, астрономија тәдрис едилирди.

19 әсрин 60—70-чи илләриндә Тифлисдә, Ериванда, Бакыда, Истамбулда килсә мәктәбләри вә хүсуси гадын мәктәбләри, 1874 илдә Ечмиәдзиндә Кеворкјан руһани семинаријасы јарадылмышды. 1914/15 дәрс илиндә 459 үмумтәһсил мәктәбиндә 34,7 мин шакирд охујурду (әсасән ибтидаи мәктәбләрдә). 1921 илдә Е. ХКС јашлы әһали арасында савадсызлығын ләғв едилмәси һаггында декрет гәбул етди. 1940 илдән үмуми ичбари 7 иллик, 1959 илдән үмуми ичбари 8 иллик тәһсил һәјата кечирилди. 1977/78 дәрс илиндә 1520 үмумтәһсил мәктәбиндә 616284 шакирд тәһсил алырды, 92 техники пешә мәктәби, 113 орта ихтисас тәһсили мүәссисәси, 13 али мәктәб фәалијјәт көстәрирди. 1977 илдә 1051 мәктәбәгәдәр мүәссисәдә 122,1 мин ушаг тәрбијә олунур-

Алаверди. Мис-кимја комбинаты.

ду. Ерм.ССР-дә 56 пионерләр сарајы вә еви, 116 ушаг вә кәнчләр идман мәктәби, 7 кәнч тәбиәтчиләр стансијасы, 25 кәнч техникләр стансијасы, 2 ушаг дәмир јолу; 1322 күтләви китабхана (12,4 млн. китаб вә журнал; бөјүк китабханалары: А. Ф. Мјасникјан ад. Дөвләт китабханасы, Ерм. ССР ЕА-нын әсаслы китабханасы, Месроп Маштос ад. Матенадаран, ун-тин елми китабханасы) вар (1977). 1192 клуб мүәссисәси, 39 музеј, тәгр. 4 мин бәдии өзфәалијјәт дәрнәји, 26 халг театры, Јереванда Халг јарадычылығы еви (1937) фәалијјәт көстәрир.

Елм вә елми идарәләр.

Тәбијјат вә техника елмләри. Е.-да елми фикирләрин инкишафы һәлә гәдим дөврләрдән башланмышдыр. Е.ә. 1-чи минилликдә Е.-да гәмәри тәгвимдән истифадә едилирди. 5 әсрдә Күнәш тәгвиминә кечилди. *Ананија Шираклы* Күнәшин вә Ајын тутулмасыны елми чәһәтдән әсасландырды, һесаба даир «Суаллар вә һәлләр...» дәрслијини јазды. Ани-Ованес Имастасер ријазијјат, астрономија вә с.-јә даир әсәрләр јаратды. Шәрги Е.-ын Русијаја бирләшмәси елм вә мәдәнијјәтин инкишафына мүсбәт тә'сир көстәрди. Е.-да елмин сүр'әтлә инкишафы Совет һакимијјәтинин гурулдуғу дөврдән башланды. 30-чу илләрин орталарына кими елми проблемләрин мәркәзи Јереван ун-ти (1920) иди; 1935 илдә ССРИ ЕА-нын Е. филиалы, 1943 илдә исә һәмин филиал әсасында Ерм. ССР ЕА јаранды. Физика-ријазијјат елмләри илә мәшғул олан елми мүәссисәләрин ачылмасы вә онларын мадди базасынын мөһкәмләнмәси даһа интенсив кедирди. *Бүракан Астрофизика Рәсәдханасынын* тәдгигатлары дүнја шөһрәти газанмыш, мүасир астрофизика вә улдуз астрономијасынын инкишафына бөјүк тә'сир көстәрмишдир. Бу мүвәффәгијјәтләр В. Һ. *Амбарсумјан* вә Ерм.ССР ЕА мүхбир үзвләри Г. А. Гурзадјан, Б. Е. Маркарјан, Л. В. Мирзојан вә б.-нын ады илә бағлыдыр. Физика ин-тунда, Јереван ун-тиндә вә Политехник Ин-тунда елементар зәррәчикләр, електроника, радиофизика вә физиканын башга саһәләриндә мүһүм ишләр апарылыр. Космик шүалара даир (А. И. Алиханов, А. И. Алиханјан) гијмәтли нәтичәләр алынмышдыр. 1966 илдә физика ин-тунда о дөвр үчүн ССРИ-дә ән бөјүк електрон сүр'әтләндиричиси (6 *Гев*-дәк) гурулду. 50-чи илләрәдәк ријази тәдгигатлар әсасән комплекс областда јахынлашма нәзәријјәсинә аиддир. С. Н. Меркелјан, Ерм.ССР ЕА акад.-ләри А. Л. Шакинјан вә М. М. Чрбашјанын рәһбәрлик етдији алимләр групу бу саһәдә мүһүм нәтичәләр алмышлар. Механика саһәсиндә еластиклик, пластиклик вә сүрүшкәнлик нәзәријјәләринә даир ишләр танынмышдыр. Анизотроп өртүк вә лөвһәләр нәзәријјәсинә даир тәдгигатларын мүһүм нәзәри вә тәтбиги әһәмијјәти вар. 1957 илдә Ерм. ССР ЕА-нын һесаблама мәркәзи вә Ријази Машынлар Ин-ту тәшкил едилди. Е. алимләри вә конструкторлары «Раздан» (ССРИ-дә илк јарымкечиричи машын), «Наири» (ССРИ-дә илк автоматик програмлашдыран гурғу), «Масис-1» маркалы рәгәмлә һесаблајан јарымкечиричи машынлар јаратдылар. Елми-Тәдгигат Енеркетика Ин-тунда енеркетика системләринин моделләнмәси үзрә мүһүм ишләр апарылыр. Електротехниканын елми әсасларынын систематик ишләниб һазырланмасы Үмумиттифаг Елми-Тәдгигат Електромеханика Ин-тунун Е. филиалында апарылыр.

Јер һаггында елмләр саһәсиндә тәдгигатлар кенишләндирилир. Тәбии сәрвәтләрин өјрәнилмәсиндә кеологлар хејли иш көрмүшләр. Стратиграфија саһәсиндә мүнтәзәм тәдгигатлар апарылыр, Гафгазын тектоника проблемләри өјрәнилир, филиз вә гејри-филиз фајдалы газынтыларын јајылма ганунаујғунлуглары тәдгиг олунур. Үмуми физики чоғрафија саһәсиндә, иглим вә су еһтијатларынын өјрәнилмәсиндә бөјүк ишләр көрүлмүшдүр.

Ерм.ССР-ин кимјачы алимләри, алүминиум-оксид вә башга мәһсуллар алмаг үчүн нефелин сијенитләринин комплекс е'малы үсулуну ишләјиб һазырламышлар. Үмумиттифаг Елми-Тәдгигат Полимер Мәһсуллар Ин-ту асетиленләдән винилхлоридин синтезинин јени технолокијасыны ишләјиб һазырламыш вә һәјата кечирмишдир. Ерм.ССР кимјачылары ССРИ ЕА-нын Г. М. Кржижановски ад. Енеркетика Ин-ту вә Азот Сәнајеси Ин-ту илә бирликдә ССРИ-дә биринчи олараг фотосинтез үсулу илә капрон лиф истеһсалы үчүн јени хаммал алмышлар. Електрон-парамагнит резонансы үсулу илә газ фазалы кимјәви реаксијаларын өјрәнилмәсинин јени принсипи ишләниб һазырланмышдыр. Үзви кимја, фармаколокија вә биокимја елмләрилә сых әлагәдар олан јени бир елм—тәбии вә синтетик физиоложи актив маддәләр кимјасы јаранмышдыр. Агрокимјәви Проблемләр вә Һидропоника Ин-тунда торпағын мәһсулдарлығынын сахланмасы, артырылмасы вә торпагсыз мүһитдә (һидропоника) битки бечәрмәклә әлагәдар тәдгигатлар апарылыр, сәнаје биткичилијинин әсаслары инкишаф етдирилир. Ерм.ССР ЕА-нын Л. А. Орбели ад. Физиолокија Ин-ту векетатив синир системи физиолокијасы проблеминә даир ССРИ-дә Баш Ин-тдур. ССРИ-дә ән ири нејрокимја мәркәзи олан Ерм.ССР ЕА Биокимја Ин-ту јарадылмышдыр. Тибб елминин проблемләри Јереван Тибб Ин-тунун кафедраларында вә с. ин-тларда ишләниб һазырланыр. А. А. Оһанесјанын 5 чилдли «Ермәнистанда тәбабәтин тарихи» әсәри (1946—47) дүнја шөһрәти газанмышдыр.

Јереван. Коњјак заводунда спирталынма сехи.

Ичтимаи елмләр.

Фәлсәфә. Е.-да фәлсәфи идејалар ирәли сүрән илк әсәрләр е.ә. 1-чи әсрдә мејдана кәлмишдир. Плутархын шәһадәтинә көрә, ермәни чары II Артавазд стоисизм руһунда фачиә әсәрләри вә нитгләр јазмышдыр. 5 әсрдән башлајараг Е.-да еркән феодализм дөврүнүн фәлсәфи фикри тәшәккүлә башламышдыр. Һәмин дөврдә бир сыра мүтәфәккирләр феодал-христиан идеолокијасыны, монофиситлији мүдафиә едир, *зәрдүштилијә* гаршы чыхырдылар. Давид Анахт варлыг проблемләринин шәрһиндә неоплатонизмә гошулур, идрак мәсәләләриндә исә скептисизми рәдд едирди. 10—12 әсрләрдә Григор Макистрос, Ованес Имастасер (Иоанн Саркаваг) фәлсәфәнин диндән мүстәгиллији, дүнјанын маддилији фикрини ирәли сүрүрдүләр. 12—13 әсрләрдә бу ән'әнәни Мхитар Гош вә Татев мәктәбинин номиналист философлары Ованес Воротнетси вә онун шакирди Григор Татеватси инкишаф етдирмишләр. 17—18 әсрләрдә феодализм дөврү фәлсәфәсини Симеон Чугаетси вә Степанос Лехатси тәмсил едирдиләр. 18 әсрин 2-чи јарысында Һиндистанын Мәдрәс ш.-ндәки ермәни колонијасында бир груп ермәни маарифчиси (Шаамир Шаамирјан, Иосиф Емин, Мовсес Баграмјан) «Тәбии һүгуг» принсипләрини ирәли сүрмүшдү. Ш. Шаамирјанын ишләјиб һазырладығы конститусија лајиһәсиндә халг суверенитети, үмуми сечкиләр, шәхси азадлыг, сөз азадлығы, шәхси мүлкијјәт тохунулмазлығы е'лан олунурду.

19 әсрин орталарында Гәрби Е.-ын буржуа маарифчи идеологу Николос Зорајанын әсәрләри диггәти чәлб едирди. 19 әсрин 2-чи јарысында ермәни фәлсәфәси вә ичтимаи-сијаси фикриндә буржуа-либерал вә ингилаби-демократик чәрәјанлар јаранмышды. Ермәни либерализминин баниси Степанос Назарјан, ингилаби-демократик чәрәјанын рәһбәри Микаел Налбандјан иди. 19 әсрин сонундан Е.-да марксизм јајылмаға башлады.

Совет Е.-ы фәлсәфәсиндә, әсасән, ермәни вә гәрб фәлсәфи ирси, диалектик вә тарихи материализм, сосиолокија проблемләри, тәбиәтшүнаслығын фәлсәфи мәсәләләри тәдгиг едилир. Ермәни марксист философлары јашлы нәслинин (Г. Г. Күликехвјан, Л. Е. Арисјан, Г. Г. Габриелјан, Г. Г. Асланјан вә б.) Е. фәлсәфәсиндә хидмәти бөјүкдүр.

Тарих елми. Е. тарихшүнаслығына даир илк әсәрләр е.ә. 1-чи әсрә аиддир.

Јереван. Месроп Маштосун абидәси. Һејкәлтәраш Г. Чубарјан.

5 әсрин 1-чи јарысында тарихшүнаслыг хејли инкишаф етмишди. Мовсес Хоренлинин (5 әсрин сону—6 әсрин әввәли) «Ермәнистан тарихи» әсәри орта әср ермәни тарихчиләринә мүһүм тә'сир көстәрмишдир. 9—15 әср тарихшүнаслығы үчүн тәсвирчилик, провиденсиализм идејасы характерик иди. 1784—86 илләрдә М. Чамчјанын 3 чилдлик «Ермәнистан тарихи» нәшр олунду. 18 әср—19 әсрин әввәлләриндә тарихшүнаслыгда Түркијә вә Иран зүлмүнә гаршы милли азадлыг мүбаризәси екс олунур, илк дәфә Русијанын хиласкар ролу мәсәләси гојулурду. Е. Русијаја бирләшдирилдикдән сонра тарихшүнаслыг даһа да инкишаф етди, демократик истигамәт јаранды. 19 әсрин ахырларындан Е.-да марксизмин јајылмасы илә тарихшүнаслыгда јени мәрһәлә башланды. С. К. Шаумјан, С. Спандарјан вә б. буржуа-милләтчи вә мүртәче-клерикал тарихшүнаслыға гаршы мүбаризә апарырдылар. Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра Е.-да тарих елминин инкишафы сүр'әтләнди. Е. әразисиндә ибтидаи ичма гурулушу вә гәдим дөвләт гурумлары, гулдарлыг гурулушу вә феодализм дөврү проблемләри, милли азадлыг һәрәкаты мәсәләләри, 18—19 әсрләрдә аграр мүнасибәтләр, Е.—Русија әлагәләри вә с. саһәсиндә кениш тәдгигатлар апарылыр. Ингилаби мүбаризә тарихи, Е.-да социализм гуручулуғу, јеткин социализм вә коммунизм гуручулуғу проблемләринә, партија гуручулуғу мәсәләләринә хүсуси диггәт јетирилир. Респ. алимләри археолокија, етнографија, Шәрг халгларынын тарихи, мәдәнијјәти вә с. саһәләрдә дә тәдгигат ишләри апарырлар. Е., Азәрб. вә Күрчүстан тарихчиләринин биркә әмәкдашлығы нәтичәсиндә «В. И. Ленин Загафгазија һаггында», «Загафгазија коммунист тәшкилатлары тарихинин очеркләри» (һ. 1—2), «Загафгазијада Совет һакимијјәтинин гәләбәси», «Загафгазија коммунист тәшкилатларынын зәһмәткешләрин бејнәлмиләл тәрбијәси саһәсиндә фәалијјәти» вә с. коллектив әсәрләр јазылмышдыр. Е.-да Ерм.ССР ЕА Тарих Ин-ту, Археолокија вә Етнографија Ин-ту, ЕКП МК јанында Партија Тарихи Ин-ту, ЕА-нын шәргшүнаслыг бөлмәси, Е. мәркәзи архиви, Мәркәзи тарих архиви вә с. фәалијјәт көстәрир.

Игтисадијјат елми. Совет һакимијјәтинин гурулмасы игтисадијјат елминдә әсаслы дәјишикликләрә сәбәб олду. 1921 илдә Јереван ун-тиндә совет игтисадијјаты факүлтәси (1922 илдән ичтимаијјат факүлтәси) јарадылды. 30-чу илләрин әввәлләриндә ун-тдә игтисадијјат факүлтәси ачылды. 1955 илдә Игтисадијјат ин-ту, 1958 илдән Елми-Тәдгигат К.Т.-нын Игтисадијјаты вә Тәшкили Ин-ту, 1966 илдә Ерм.ССР Дөвләт План Комитәсинин Елми-Тәдгигат Игтисадијјат вә Планлашдырма Ин-ту јарадылды. 1966 илдән әһалинин халг истеһлакы малларына олан тәләбатыны вә тичарәт конјунктурасыны өјрәнән Үмумиттифаг Елми-Тәдгигат Ин-тунун Ермәнистан филиалы, 1967 илдән ССРИ Дөвләт План Комитәси нәздиндә Елми-Тәдгигат Планлашдырма вә Нормативләр Ин-тунун филиалы фәалијјәт көстәрир. Сијаси игтисадын нәзәри мәсәләләринә, әсас фондларын тәкрар истеһсалы вә онлардан истифадә едилмәсинә, идарәетмә, тәсәррүфат һесабы вә мадди һәвәсләндирмәјә, әһалинин тәкрар истеһсалы вә әмәк еһтијатларындан истифадәјә, малијјәјә, игтисади фикир тарихинә, игтисадијјатда ријази методлардан истифадәјә вә с. проблемләрә даир монографијалар вә әсәрләр нәшр едилмишдир.

Һүгуг елми. Ерм.ССР-ин һүгугшүнаслары ингилабдан әввәлки Е. һүгуг фикринин марксист тәһлилини вермиш, совет һүгугунун институтлары вә саһәләринә даир бир сыра әсәр јаратмышлар. Ерм.ССР-ин һүгугшүнаслары јени ганунларын вә мәчәлләләрин һазырланмасында, совет һүгугунун тәблиғиндә, һүгугшүнас кадрларын һазырланмасында фәал иштирак едирләр. Тәдгигатлар, әсасән, Јереван ун-тинин һүгуг факүлтәсиндә вә Ерм.ССР ЕА Фәлсәфә вә Һүгуг Ин-тунда апарылыр. Совет дөвләтинин вә һүгугунун тарихи, чинајәт һүгугу, Ерм.ССР-ни бејнәлхалг мүнасибәтләри мәсәләләри, мүлки, инзибати, колхоз вә с. һүгуг саһәләринин проблемләри өјрәнилир.

Елми идарәләр. 1975 илин ахырында Ерм.ССР-дә 102 (1933 илдә 39), о чүмләдән ЕА системиндә 31 елми-тәдгигат идарәси фәалијјәт көстәрирди. Ерм.ССР Дөвләт План Комитәси јанында Елми-Техники Информасија вә Техники-Игтисади Тәдгигатлар Елми-Тәдгигат Ин-ту јарадылмышдыр. Елми ишчиләрин сырасында (17138 нәфәр) 42 акад., 54 м. үзвү (1978), 630 елмләр доктору, 4734 елмләр намизәди (1976) вар. Елми кадрлар ЕА-нын, ун-тин вә дикәр али мәктәбләрин, елми-тәдгигат идарәләринин аспирантураларында һазырланыр.

Мәтбуат, радио верилишләри, телевизија. Ермәни дилиндә илк чап китабы «Парзатумер» («Изаһлы тәгвим») 1512 илдә Венесијада, илк журнал—«Аздарар» («Хәбәрләр») 1794 илдә Мәдрәсдә (Һиндистан), илк гәзет—«Аревелјан санутсмунк» («Шәрг хәбәрләри») 1815 илдә Һәштәрханда бурахылмышдыр. 1921 илдә Ерм.ССР «Һајастан» («Ермәнистан») Дөвләт Нәшријјаты тәшкил едилди. 1976 илдә респ. нәшријјатлары 1165 адда китаб (о чүмләдән ермәни дилиндә 812), 91 журнал вә дикәр дөври нәшр (о чүмләдән ермәни дилиндә 55) чап етмишдир. Мүһүм мәтбуат органлары: гәзетләр—«Советакан Һајастан» («Совет Ермәнистаны», 1920), «Авангард» (1923), «Гракан терт» («Әдәбијјат гәзети», 1932); «Коммунист» (рус дилиндә, 1934), «Совет Ермәнистаны» (Азәрб. дилиндә, 1921), «Риа-Таза» («Тәзә јол», күрд дилиндә, 1930) вә б. Журналлар—«Советакан Һајастан» («Совет Ермәнистаны»), «Ленинјан угиов» («Ленин јолу илә»), «Советакан граканутјун» («Совет әдәбијјаты») вә б.-дыр.

1926 илдән радио, 1956 илдән исә телевизија верилишләри апарылыр (ермәни, рус, Азәрб. күрд дилләриндә).

Әдәбијјат. Халг јарадычылығы абидәләриндә (нағыллар, әсатири вә тарихи ривајәтләр, әфсанәләр, епик нәғмәләр, дастанлар вә с.) Е.-ын гәдим гәбиләләринин һәјат вә мүбаризәси әксини тапмышдыр. Ермәни халг јарадычылығынын зирвәси олан «*Сасунлу Давид*» епосунда әрәб хилафәтинә гаршы гәһрәманлыг мүбаризәси бәдии шәкилдә үмумиләшдирилмишдир.

Е. јазысынын тарихи михи китабәләриндән башлајыр (е.ә. 1-чи миниллијин әввәли). Е.-да еллинизм мәдәнијјәтинин чичәкләндији дөврдә (е.ә. 1 әср) Тигранакерт вә Арташат пајтахт шәһәрләриндә јунан дилиндә фачиәләр тамашаја гојулурду. Христианлыг Е.-да рәсми дин кими гәбул едилдикдән (301) сонра бүтпәрәстлик абидәләри мәһв едилди. Алим вә сијаси хадим *Месроп Маштос* ермәни јазысынын әсасыны гојду; 5 әсрдә орижинал вә тәрчүмә әдәбијјаты кениш јајылды. Агафанкел, Павстос Бузанд, Јеғише, Мовсес Хоренаси вә б. тарихчиләрин әсәрләри бәдии әдәбијјатын инкишафына бөјүк тә'сир көстәрди. Хилафәт әсарәтиндән гуртардыгдан сонра (10 әср) Е. интибаһы үчүн шәраит јаранды (Һ. Драсданакертси, Т. Артсруни, Г. *Нарекатси* вә б.). 11 әсрдә бизанслыларын, даһа сонра сәлчугларын басгыны әдәбијјатын да инкишафыны ләнкитди; 12 әсрдә, Һ. Имастасар (Һ. Саркаваг), Н. Шнорали, Н. Ламбронаси кими шаирләр јазыб јаратмышлар. Мхитар Гош, В. Ајкектси танынмыш тәмсилчиләр иди. Артыг 13 әсрдән бир чох шаирләр халг данышыг дилиндә (орта ермәни дили) әсәрләр јазырдылар; *Фрик* ичтимаи е'тираз поезијасынын, К. Јерзнкатси мәһәббәт лирикасынын баниләридир. Вәтән һәсрәти илә бағлы «гүрбәт» мөвзусу поезијада мүһүм јер тутурду. Һ. Јерзнкатси, Һ. Тлкурантси, М. Нағаш, Г. Ахтамартси, Н. Кучак килсәнин зиддинә олараг әсәрләриндә никбин әһвали-руһијјә тәблиғ едирдиләр. 13—16 әсрләрдә поема жанры јүксәк инкишаф сәвијјәсинә чатды (Г. Тсерентс, Х. Кечаретси, А. Сјунетси, А. Багишетси, С. Абарантси вә б.). 18 әсрдә Б. Дпир, П. Гапантси, Н. Һовнатан вә *Сајат Нова* јазыб јаратмышлар. 19 әсрин 20-чи илләриндә әдәбијјаты кениш халг күтләләринин баша дүшмәдији гәдим ермәни дилиндән (грабар) јени ермәни дилинә (ашхарабар) кечирмәјә чалышан «кечид дөврү» јазычылары мејдана кәлди (А. М. Аламдарјан, М. Д. Тағиадјан). 40—50-чи илләрдә Г. Алишан ше'рләриндә милли дирчәлиш идејаларыны тәблиғ едирди. Ермәни әдәбијјатында мүтәрәгги романтизмин вә реализмин мөһкәмләнмәси маарифчи-демократ Х. *Абовјанын* ады илә бағ-

Ермәни әлјазмасындан миниатүр. 13 әср.

лыдыр. Ермәни ичтимаи фикринин вә әдәбијјатынын инкишафында ингилабчы-демократ М. *Налбандјанын* мүһүм хидмәти олмушдур. 50—60-чы

илләрдә Гәрби Е.-да М. Мамурјан, Г. Чилингарјан, С. Воскан, А. Свачјан вә б. публисистләр фәалијјәт көстәрирди. Бурада романтизмин тәшәккүлү М. Пешикташлјан вә П. *Дурјанын* јарадычылығы илә бағлыдыр. 70—80-чи илләрдә Р. *Патканјан* .Х. Абовјанын реалист ән'әнәләрини, П. *Прошјан* ичтимаи-мәишәт романыны инкишаф етдирдиләр. Педагог вә јазычы Г. *Ағајанын* әсәрләриндә маарифин күчүнә сарсылмаз инам экс олунмушдур. Г. *Сундукјан* вә Һ. *Паронјан* реалист драматуркијанын әсасыны гојмушлар. Публисист, «Мшак» («Әмәкчи») гәзетинин редактору Г. Артсруни, Тсерентс, *Раффи* вә б. јазычылар әсәрләриндә 70—80-чи илләр милли азадлыг һәрәкаты идејаларыны экс етдирирдиләр.

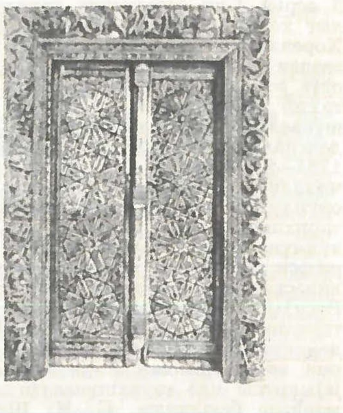
80—90-чы илләрдә тәнгиди реализм әсас чәрәјан олду (Нар-Дос, Муратсан, В. Папазјан, А. Арпиарјан, Г. Зөһраб, Т. Комсаракан, А. *Ширванзадә* вә б.). Һ. Иоаннисјан ермәни поезијасыны халг мотивләри илә зәнкинләшдирди. Ал. Сатурјанын поезијасында зәһмәткеш күтләләрин һаким тәбәгәләрә гаршы е'тиразы ифадә олунмушдур. Һ. *Туманјан* 19 әср ермәни әдәбијјаты ән'әнәләрини инкишаф етдирмишдир. 19 әсрин сону вә 20 әсрин 1-чи јарысында А. *Исаһакјан* вә В. *Терјанын* јарадычылығы ермәни әдәбијјатында јени мәрһәлә олду. 20 әсрин әввәлләриндә Т. Чракјан, Сиаманто, Д. *Варужан*, М. Медзаренс, Р. Севак, В. Текејан вә б. јазыб јаратмышлар. Һ. *Һакопјан* ермәни пролетар әдәбијјатынын әсасыны гојду.

Ермәни халгынын Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонракы јени тарихи мәрһәләдәки һәјаты ингилаб шаири *J. Чаренсин* јарадычылығында кениш әксини тапмышдыр. А. Вштуни, К. Сарјан, Г. Маһари, С.Таронтси вә Н. *Зарјанын* әсәрләри 20—30-чу илләрин поезијасында мүһүм һадисә иди. Бу дөврдә ермәни нәсри мөвзу, жанр вә үслуб рәнкарәнклији илә характеризә олунур (М. *Арази*, Д. *Дәмирчјан*, С. *Зорјан*, А. *Бакунс*, В. Тотовентс). Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврүндә вә ондан сонракы илләрдә А. Исаһакјан, Д. Дәмирчјан, Н. Зарјан, К. Сарјан, А. Сирас, Һ. Сагијан Һ. *Шираз*, Г. *Борјан*, Р. *Кочар*, С. *Ханзадјан*, П. *Севак*, К. *Емин*, С. *Капутикјан* вә б.-нын әсәрләри бөјүк шөһрәт газанды. Мүасир ермәни әдәбијјатында сосиалист реализминин бәдии ән'әнәләри давам етдирилир. Е. совет әдәбијјаты харичдәки ермәни колонијаларынын әдәби-бәдии һәјатына мүсбәт тә'сир көстәрир.

Азәрб.-ермәни әдәби әлагәләри гәдим тарихә маликдир. Низами бә'зи әсәрләрини јазаркән ермәни мәнбәләриндән истифадә етмишдир. Орта әсрләрдә Азәрб. халг дастанларынын бир чоху ермәниләр арасында јајылмышды. Азәрб. классик вә ашыг ше'ринин бир сыра нүмунәләри (Нәсиминин ше'рләри вә с.) ермәни әлифбасы илә көчүрүлмүш вә ермәни охучулары арасында кениш јајылмышды. Бир сыра ермәни ашыглары (Сәлмаслы Гул Һарутјун, Шамчы Мелкон, Араззлы Сәркис, Сајат Нова, М. Мәдәтов, Ашыг Авак вә б.) Азәрб. дилиндә дә ше'р гошмушлар. М. Ф. Ахундов, Х. Абовјан, М. Ә. Сабир. Ч. Мәммәдгулузадә Ә. Һагвердијев, Н. Нәриманов, А. Ширванзадә, А. Исаһакјан, Ч. Чаббарлы, С. Вурғун, М. Һүсејн, И. Әфәндијев вә б. Азәрб. вә ермәни јазычылары әсәрләриндә ики гардаш халгын тарихи достлуғундан, бирбиринә дәрин рәғбәт вә мәһәббәтиндән бәһс етмишләр. Халгларымыз арасында әдәби әлагәләр Совет һакимијјәти илләриндә хүсусилә кенишләнмишдир. Классик вә мүасир ермәни әдәбијјатынын бир сыра нүмунәләри Азәрб. дилинә, Азәрб. шаир вә јазычыларынын әсәрләри исә ермәни дилинә тәрчүмә олунмушдур. Азәрб. вә ермәни әдәбијјатшүнаслары халгларымызын әдәби әлагәләринә даир әсәрләр јазмышлар.

Ме'марлыг вә тәсвири сәнәт. Урарту дөвләтинин (е.э. 9—6 әсрләр) тикилиләри јүксәк иншаат мәдәнијјәти илә сәчијјәләнир. *Еллинизм* дөврүндән гала (Гарни) вә шәһәр (Арташат, Тигранакерт) харабалары галмышдыр. Феодализмин инкишафы илә әлагәдар Е.-да 4—7 әсрләрдә гәсргалалар, кнјаз сарајлары, мә'бәд (Вохчаберд, Арзни, Ечмиадзин, Рипсиме, Звартнос, Аруч вә с.) вә килсәләр (Ширванчух, Касах, Ерерук) тикилмишдир. 9 әсрдән шәһәрләрдә јашајыш вә дини биналарын иншасы кенишләнир. *Анидә* мүдафиә гурғулары, сарај вә килсәләр (Гакикашен килсәси, 1001—10), *Ағтамарда* сарај вә Мүгәддәс хач килсәси (915—21) учалдылыр. Бу дөврдә стратежи әһәмијјәтли мөһтәшәм галалар (Анберд, Тигнис) тикилир. 12—14 әсрләрдә бир сыра даш конструксијалар мејдана кәлир (Ајриванк мағара-монастыры, 12—13 әсрләр). 11—14 әсрләрдә Киликија ермәни дөвләтиндә (1080—1375) чохлу гала, сарај, мә'бәд, лиман вә с. тикилмишдир. Русија илә бирләшдикдән (1828) сонра Е. шәһәрләриндә 2—3 мәртәбәли биналар инша едилди. Совет Ермәнистанынын ме'марлығы өлкәдә сосиалист дәјишикликләринин тә'сири вә милли ән'әнәләрдән јарадычылыгла истифадә едилмәси әсасында формалашмышдыр. 1930-чу илләрдә совет ме'марлары К. С. Алабјан, Г. Б. Кочар, М. Д. Мазманјан вә б. јашајыш мәһәлләләринин комплекс тикинтиси идејасыны һәјата кечирдиләр. Иншаатда мүасир вә милли ме'марлыг формаларынын әлагәләндирилмәси вә ермәни ме'марлығынын үслуб јөнүнүн мүәјјәнләшмәсиндә А. И. Таманјанын јарадычылығы мүһүм әһәмијјәт кәсб етирди. Совет һакимијјәти илләриндә Е.-да чохмәртәбәли јашајыш евләри тикилмиш, хатирә абидәләри («1918-чи ил Сәрдарабад дөјүшү гәһрәманларына», Октемберјан р-ну; «Ермәнистанда Совет һакимијјәтинин гурулмасы уғрунда һәлак оланлара», Јереван) јарадылмышдыр. 1933 илдән Ерм.ССР Ме'марлар Иттифагы фәалијјәт көстәрир.

Е. эразисиндә гәдим дөврләрә (е.э. 6—4-чү миниилликләр) аид гаја тәсвирләри, һәндәси нахышлы керамика, бәдии метал мә'мулаты (е.э. 2-чи миниллик), «вишап» адланан даш балыглар вә с. ашкар едилмишдир. Еллинизм дөврүндән мозаика (Гарнидәки һамамын дөшәмәси, 2—3 әсрләр) вә *терракота* мә'мулатлары галмышдыр. Еркән орта әср һејкәлтәрашлығы 4—5 әсрләрә аид стелалар вә садә килсә бәзәкләри илә тәмсил олунур. 6—7 әсрләрдә ојма бәзәкләр үстүнлүк тәшкил едир (Звартнос мә'бәдинин сүтун башлығы), сүжетли релјефләр мејдана кәлир. Ағтамар мә'бәдинин релјефләри, Анидә Тигран Оненс килсәсинин һејкәлтәрашлыг бәзәкләри, һәмчинин Нор-Кетик вә Нораванк килсәләринин (13—14 әсрләр) һејкәлтәрашлыг бәзәкләри гијмәтли сәнәт нүмунәләридир. Ермәни миниатүр мәктәби орижинал әсәрләри илә фәргләнир. 14—17 әсрләрдә Момик, Торос Таронаси, Авак, Григор Татеваси вә б. миниатүрчү рәссамлар фәалијјәт көстәрмишләр. 18 әсрдә Е. инчәсәнәтиндә реализмин илк әламәтләри јараныр. 19 әсрин 30—70-чи илләриндә портрет бојакарлығы инкишаф едир. 19 әсрин сонларындан Е. тәсвири сәнәтиндә мәишәт сәһнәләри (А. Шамшинјан), тарихи мөвзуда әсәрләр (В. Суренјанс), мәнзәрә (Г. Башинчагјан), портрет (С. Ағачанјан), һәмчинин һејкәлтәрашлыг (А. Тер-Марукјан, А. Күрчјан) кениш јајылыр. 1920—30 илләрдә ермәни совет рәссамлыг мәктәбинин формалашмасында М. Сарјанын бөјүк ролу олмушдур. Бу дөврдә С. Аракелјан, А. Кочојан, Ј. Татевосјан вә б. тематик таблолар јаратмыш, монументал вә дәзкаһ һејкәлтәрашлығы (А. Сарксјан, С. Степанјан, А. Урарту вә б.), дәзкаһ вә китаб графикасы (Т. Хачванкјан вә б.), театр рәссамлығы (Г. Јакулов, М. Сарјан, М. Арутчјан, Х. Јесајан вә б.) инкишаф етмишдир. 40—50-чи илләрин рәнккарлығында сүжетли табло, мәнзәрә, натүрморт, һејкәлтәрашлыг вә с. үстүнлүк тәшкил едир (Ј. Кочар, М. Абеғјан, О. Зардарјан, М. Асламазјан, А. Бекарјан, Е. Исабекјан вә б.). 60—70-чи илләрдә Е. рәссамлығы јени тәмајүлләрин мејдана кәлмәси, мүасир мөвзуларда дәрин психоложи әсәрләрин јарадылмасы илә характеризә

Муш килсәсинин бәдии ојмалы гапылары. 12 әср. Ерм. Тарихи Музејиндә сахланылыр.

ССРИ халг артисти Р. Нерсесјанын портрети. Һејкәлтәраш А. Шираз.

олунур (М. Аветисјан, А. Акопјан, Л. Бажбеук-Меликјан, А. Мелконјан, Р. Адалјан, М. Петросјан вә б.). 1932 илдән Ерм.ССР Рәссамлар Иттифагы фәалијјәт көстәрир.

Мусиги. Ермәни мусигисинин тарихи чох гәдимдир. Е.ә. 3 әсрдә монодик мусигинин (бирсәсли маһнылар) әсас ифадә васитәләри мүәјјәнләшмиш, кәндли мусигиси, дини (бүтпәрәстлик) мусиги, гусан сәнәти јаранмышды. Бамбир, вин, чутак, кнар, чнар, тавих (симли аләтләр), сринг, пог, јекче рапог (нәфәс аләтләри) вә с., тмбук тснтсга (зәрб аләтләри) гәдим мусиги аләтләридир. Мүасир инструментал ансамблларын тәркибинә каманча, уд, тар, ганун, сантур, зурна, шви, паркапзук, дапп (дәф, јахуд гавал), нағара вә с. дахилдир. Христианлығын гәбул едилмәси (301) килсә мусигисинин әсасыны гојду. 5 әсрдә гласлар (килсә мусигиси мәгамлары) системләшдирилди, 7 әсрдә шараканлардан (дини маһны) ибарәт илк мәчмуә, 8—9 әсрләрдә нот јазысы системи јарадылды. 10—13 әсрләрдә мелодик чәһәтдән инкишаф етмиш ириһәчмли дини вә дүнјәви вокал пјесләр-таглар мејдана чыхды. Орта әср дини мусиги нүмунәләринин, еләчә дә дүнјәви маһны вә тагларын нот јазылары дөврүмүзәдәк галмышдыр. 16 әсрдә Е.-нын Түркијә вә Иран тәрәфиндән ишғалы илә әлагәдар халг маһныларында кәдәр, гүссә әһвали-руһијјәси артмыш, ичтимаи мотивләр күчләнмишди. 17—18 әсрләрдә ермәни ашыг сәнәти јаранды. Нәгаш Овнатан, Сајат Нова ашыг сәнәтинин көркәмли нүмајәндәләридир. Мүхтәлиф диатоник мәгамлара әсасланан вә зәнкин ритм малик олан ермәни монодик мусигиси чохсәсли мусигинин инкишафына зәмин олду. 19 әсрин 2-чи јарысында јени бәстәкарлыг мәктәби јаранды, професионал мусиги сәнәти тәкмилләшди. Бәстәкар Т. Чухачјанын 1868 илдә јаздығы «II Аршак» әсәри илк ермәни операсыдыр. 80-чи илләрдән халг маһнылары топланараг нота салынды вә хор үчүн ишләнди (Х. Кара-Мурза, М. Јекмалјан). *Комитас* ермәни халг мусигиси әсасында соло вә хор әсәрләринин јүксәк бәдии нүмунәләрини јаратды; онун јарадычылығы ермәни мусигисинин инкишафында јени мәрһәлә олду. А. Спендиаров милли симфонијанын вә вокал-симфоник мусигинин әсасыны гојду. А. Тигранјан ермәни операсына јени үслуб кәтирди. Респ.-да Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра ермәни мусиги сәнәти һәртәрәфли инкишаф етди. Јени бәстәкарлар нәслинин нүмајәндәләри арасында А. *Хачатурјан* хүсуси јер тутур. Онун бир чох әсәри (инструментал консертләр, балет, симфонија вә с.) совет мусигисинин инкишафында мүһүм рол ојнамышдыр. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә ермәни мусигисиндә вәтәндашлыг вә гәһрәмани-фачиәви мотивләр күчләнмишди. Мүһарибәдән сонракы илләрдә кәнч бәстәкарлардан А. Бабачанјан, А. Арутјунјан, Е. Мирзојан вә б.-нын јарадычылығы мүкәммәлләшди, симфоник вә камера мусигиси саһәсиндә бөјүк наилијјәтләр әлдә едилди. 60—70-чи илләрдә јазылмыш «Сајат Нова» (А. Арутјунјан), «Бөјүкләр үчүн нағыл» (Е. Арутјунјан) опералары, «Алтуни» (Е. Оһанесјан), «Өлмәзлик» (К. Орбелјан), «Прометеј» (Е. Аристакесјан) балетләри, һәмчинин Е. Мирзојан, Г. Јекиазарјан, Л. Сарјан, А. Ачемјанын симфоник вә камера әсәрләри ермәни совет мусигисинин наилијјәтидир. Мүғәнниләрдән һ. Данијелјан, Т. Сазандарјан, Г. Гаспарјан, П. Лиситсиан, Н. Ованесјан, Ш. Талјан, М. Јеркат, А. Ајдинјан, дирижорлардан К. Сарачов, М. Тавризиан, Т. Алтунјан, О. Чекичјан, скрипкачылардан А. Габриелјан, Ж. Тер-Меркерјан вә б. мәшһур мусиги хадимләридир.

Респ.-да опера вә балет театры, мусигили комедија театры, филармонија (симфоник орк., камера орк., хор капелласы, Комитас ад. квартет, маһны вә рәгс ансамблы, естрада орк., халг рәгс ансамблы), хор чәмијјәти нәздиндә хор капелласы (1966 илдән), радио вә телевизија симфоник оркестри вә с. мусиги коллективләри, консерваторија, орта ихтисас вә дикәр мусиги мәктәбләри, Ерм.ССР ЕА нәздиндә Инчәсәнәт Ин-ту, Бәстәкарлар Иттифагы (1932 илдән) фәалијјәт көстәрир.

Театр. Ермәни театрынын јаранмасы е.ә. 1-чи миниллијә аиддир. Е.ә. 69 илдә чар II Тигранын дөврүндә Тигранакертдә театр бинасы тикилмишди. Е.ә. 53 илдә Арташатда Еврипидин «Вакхпәрәст гадынлар» фачиәси тамашаја гојулмушду. 17—19 әсрләрдә Лвов (мәктәб театрлары), Москва, Венесија, Вјана, Мәдрәс, Ҝәлкәтә вә с. ш.-ләрдәки ермәни колонијаларында театр сәнәти инкишаф етмишди. 1810 илдә Истамбулда М. Бжишкјанын башчылығы илә ермәни дилиндә тамашалар верилмиш, 1836 илдә Тифлисдә «Шермазанјан дарбас» адлы театр тәшкил едилмишди. 60-чы илләрин әввәлләриндә һәвәскар труппалар әсасында Истамбулда (1861, С. Екимјанын рәһбәрлији илә), Тифлисдә (1863, К. Чмшкјанын башчылығы илә) професионал ермәни театрлары јарадылды. Тифлис труппасынын фәалијјәти, Г. Сундукјанын драматуркијасы ермәни сәһнәсиндә тәнгиди реализмин мөһкәмләнмәсинә зәмин олду. 19 әсрин 70-чи илләринин сонундан Түркијә һөкумәтинин Истамбулдакы ермәни театрларынын тә'гиби нәтичәсиндә П. *Адамјан*, Сиранујш, Астхик, А. Рачја вә б.-лары Загафгазијаја көчдү. Бу дөврдә Тифлис ермәни театрында К. Чмшкјан, М. Амрикјан, К. Тер-Давтјан, Вардуи, С. Чмшкјан кими реалист актјорлар чыхыш едирдиләр. 80-чи илләрдә ермәни театрынын инкишафында П. Адамјанын, 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә исә актјорлардан Сиранујш вә О. *Абелјанын* фәалијјәти хүсуси әһәмијјәт кәсб етмишдир. Ермәни театр сәнәтинин инкишафында ингилаби-демократик вә марксист әдәби тәнгидин мүһүм ролу олмушдур. Биринчи дүнја мүһарибәси (1914—18) вә дашнак ағалығы илләриндә (1918—20) Е.-да ғабагчыл мәдәнијјәт хадимләри ермәни театрынын реалист ән'әнәләринин горуну6 сахланмасына чалышмыш, театрда декадентчилијә, пессимизмә гаршы мүбаризә апармышлар. Е.-да Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра театрын инкишафы үчүн кениш имканлар ачылды. 1921 илдә Јереванда респ.-нын ән бөјүк драм театры—Г. Сундукјан ад. театр (бах *Ермәнистан Драм Театры*), сонралар кәнч тамашачылар театры, Ленинакан, Кировакан вә с. ш.-ләрдә драм театрлары тәшкил едилди. Ермәни совет театрынын јаранмасы вә мөһкәмләнмәсиндә Л. Калантар, А. Бурчалјан, А. Гулакјан, В. *Ачемјан*, Р. *Нерсесјан*, В. *Вагаршјан*, А. *Аветисјан*, В. *Папазјан* вә б.-нын мүһүм ролу олмушдур. Е.-да професионал балет сәнәти Совет һакимијјәти илләриндә јаранмышдыр. 1933 илдә Јереван опера вә балет театрында балет труппасы тәшкил едилмиш, 1939 илдә илк милли балет—А. Хачатурјанын «Сәадәт» («Гајане») әсәри тамашаја гојулмушдур. Театрларын репертуарында Г. Сундукјаҥ, А. Ширванзадә, А. Паронјан, А. Островски, Н. Гогол, М. Лермонтов, Л. Толстој, М. Горки, А. Чехов, Софокл, В. Шекспир, Ф. Шиллерин, еләчә дә совет драматургларындан Д. Дәмирчјан, В. Вагаршјан, К. Тренјов, Б. Лавренјов, Н. Погодин вә б.-нын әсәрләри мүһүм јер тутур. Азәрб. сәһнәсиндә ермәни драматургларындан А. Ширванзадә, Г. Сундукјан, А. Паронјан, М. Чанан вә Г. Борјанын пјесләри, бәстәкарлардан А. Тигранјан, А. Спендиаров вә А. Арутјунјанын опералары, А. Хачатурјанын «Спартак» балети тамашаја гојулмушдур. Е.-ын театрларында Азәрб. драматургларынын әсәрләринә дә кениш јер верилмиш, Ч. Чаббарлынын «Севил», «1905-чи илдә», «Ајдын», «Јашар», «Солғун чичәкләр», С. Вурғунун «Вагиф», «Фәрһад вә Ширин», М. Ибраһимовун «Кәндчи гызы», Ш. Гурбановун «Сәнсиз», И. Сәфәрлинин «Көз һәкими» пјесләри, Ү. Һачыбәјовун «Короғлу» операсы, «Аршын мал алан» вә «О олмасын, бу олсун» мусигили комедијалары, С. Әләскәровун «Улдуз», Р. Һачыјевин «Гафгазлы гардашгызы» оперетталары вә с. әсәрләр тамашаја гојулмушдур. Асмик, А. Восканјан, Г. Чанибекјан, Г. Акопјан, А. Аразјан, А. вә Г. Арутјунјанлар, О. Гулазјан, М. Мартиросјан, Е. Вартанјан, Р. Капланјан, Д. Малјан, Б. Нерсесјан, М. Симонјан, В. Вардересјан, Ж. Товмасјан, Ж. Елојан, В. Галстјан мәшһур театр хадимләридир.

Респ.-да 13 театр (1976), о чүмләдән Јереван Драм Театры, К. С. Станиславски ад. Рус Драм Театры, Ч. Чаббарлы ад. Јереван Азәрб. Драм Театры, Кукла театры фәалијјәт көстәрир. 1940 илдә театр чәмијјәти, 1944 илдә театр ин-ту тәшкил едилмишдир.

Кино. Е. әразисиндә илк кино чәкилиши 1907 илдә олмушдур. 1920 илин сонунда оператор А. Лемберг Е.-да Совет һакимијјәтинин гурулмасына һәср едилмиш сәнәдли материаллар чәкмишдир. 1923 илдә респ.

«Намус» филминдән кадр. Реж. А. Бек-Назаров.

ХКС-ин декрети илә «Дөвләткино» (һазырда А. И. Бек-Назаров ад. «Ермәнистанфилм» киностудијасы) тә'сис олунду. «Совет Ермәнистаны» (1924) сәнәдли филми ермәни совет кино сәнәтинин илк ишидир. Е. бәдии киносунун тәшәккүлүндә А. *Бек-Назаровун* «Намус» (1925; илк ермәни бәдии филми), «Зарс» (1927), «Хаспуш» (1928), «Вулкан үзәриндә ев» (1929; «Аздөвләткино» илә биркә) филмләри бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Е. киносунун илк сәсли филми «Пепо»дур (1935, реж. А. Бек-Назаров). 30-чу илләрдә тарихи-ингилаби мөвзуларда филмләр чәкилирди («Зәнкәзур», 1938, реж. А. Бек-Назаров; «Дағ маршы» 1939; реж. С. Кеворков). Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә гысаметражлы бәдии филмләр вә сәнәдли чәбһә материаллары јарадылмыш, еләчә дә тамметражлы «Давид бәј» (1944, реж. А. Бек-Назаров) бәдии филми чәкилмишдир. Әфсанәви ингилаб гәһрәманы Камоја һәср едилмиш «Шәхсән мә'лумдур», «Фөвгәл'адә тапшырыг» (1958, 1965, реж.-лар С. Кеворков, Е. Карамјан) вә «Камонун сон гәһрәманлығы» (1973, реж.-лар С. Кеворков, Г. Мелик-Авакјан) кино трилокијасы, «Шимал көј гуршағы» (1961, реж. А. Ај-Артјан), «Салам, мәнәм!» (1966, реж. Ф. Дөвләтјан), «Үчбучаг» (1967, реж. Г. Малјан), «Хатабала» (1971, реж. Ј. Јерзинкјан), «Кишиләр», «Олимпдән кәлмиш адам» (1972, 1974, реж. Е. Кеосајан), «Хаос» (1973, реж. Л. Вагаршјан), «Бағдасар арвадыны бошајыр» (1976, А. Паронјанын «Бағдасар дајы» пјеси үзрә, реж. Г. Мелик-Авакјан) Е. киносунун 60—70-чи илләрдә истеһсал етдији ән јахшы филмләрдәндир. С. Кеворков, Е. Карамјан, Ф. Дөвләтјан, Х. Абрамјан, А. Чикәрханјан, Г. Тонунс, М. Симонјан, Ф. Мкртчјан вә б. танынмыш кино хадимләридир. 1958 илдән Ерм. ССР Кинематографчылар Иттифагы фәалијјәт көстәрир.

Јапышдырма шәкил, бах сәһ. 80-81

Әд.: Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, һ. 1, сәһ. 132); Ермәни нәсри антолокијасы, Б., 1954; Ермәни ше'ри антолокијасы, Б., 1954; Антонјан Г., Ермәни вә Азәрбајҹан халгларынын әдәби әлагәси, Б., 1955; Јереванлы Ә., Ермәни-Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјаты әлагәләри, Јереван, 1958; јенә онун, Азәрбајҹан-ермәни әдәби әлагәләри. Гәдим дөврдән XVIII әсрин сонуна гәдәр, Јереван, 1975; Ағајан Е., Месроп Маштос вә ермәни јазысынын јаранмасы, «Азәрбајҹан», 1962, № 6; Далјан С. М., Ермәнистан ССР, Б., 1972; Хәлилов П., ССРИ халглары әдәбијјаты, һ. 1, Б., 1975; Сејидов М., Азәрбајҹан-ермәни әдәби әлагәләри (орта әсрләр), Б., 1976; Аббасов И., Азәрбајҹан фолклору XIX әср ермәни мәнбәләриндә, Б., 1977; Рамазанов Ј., Азәрбајҹан дилиндә јазыб-јарадан ермәни ашыглары, Б., 1977; Петрушевский И. П., Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX вв., Л., 1949; Гоян Г., 2000 лет армянского театра, т. 1—2, М., 1952; Арутюнян В. М., Оганесян К. Л., Архитектура Советской Армении, Ереван, 1955; Тигранов Г., Армянский музыкальный театр, т. 1—3, Ереван, 1956—75; Ганаланян О., Очерки армянской литературы XIX—XX вв., Ереван, 1957; Изобразительное искусство Армянской ССР, М., 1957; Асафьев Б., Очерки об Армении, М., 1958; Иоаннисян А. Р., Присоединение Закавказья к России и международные отношения в начале XIX столетия, Ереван, 1958; Кушнарев Х., Вопросы истории и теории армянской монодической музыки, Л., 1958; Григорян З. Т., Присоединение Восточной Армении к России в начале XIX в., М., 1959; Шавердян А., Очерки по истории армянской музыки XIX—XX вв. (досоветский период), М., 1959; Измайлова Т. А., Айвазян М. А., Искусство Армении, М., 1962; Ризаев С., Армянская художественная кинематография, Ереван, 1963; Атаян Р., Армянская народная песня, М., 1965; История армянской советской литературы, М., 1966; История советского драматического театра, т. 1—6, М., 1966—71; История СССР с древнейших времен до наших дней, т. 1—10, М., 1966—73; Гарибджанян Г. Б., В. И. Ленин и освобождение народов Закавказья, Ереван, 1960; јенә онун, В. И. Ленин и большевистские организации Закавказья, Ереван, 1967; Амирханян Ш. М., Из истории борьбы за Советскую власть в Армении, Ереван, 1967; Нерсесян В. Н., О некоторых закономерностях и особенностях строительства социализма в Армении, Ереван, 1967; Очерки истории закавказских коммунистических организаций, ч. 1, Тбилиси, 1967; ч. 2, Б., 1971; Очерки истории Коммунистической партии Армении, Ереван, 1967; Харманарян С. В. Ленин и становление Закавказской федерации, Ереван, 1969; Галоян Г. А., Рабочее движение и национальный вопрос в Закавказье, Ереван, 1969; јенә онун, Октябрьская революция и возрождение народов Закавказья, М., 1977; Агаян Ц. П., Вековая дружба народов Закавказья, т. 1—3, Ереван, 1970—78; јенә онун, В. И. Ленин и создание Закавказских советских республик, Ереван, 1976; История музыки народов СССР, т. 1—5, М., 1970—74; История советской многонациональной литературы, т. 1—6, М., 1970—74; Зулалян М. К., Армения в первой половине XVI в., М., 1971; Победа Советской власти в Закавказье, Тбилиси, 1971; Советская Армения в годы Великой Отечественной войны, Ереван, 1975; Абегян М., История древнеармянской литературы, Ереван, 1975; Аракелян Б. Н., Очерки по истории искусства древней Армении, VI в. до н. э.—III в. н. э., Ереван, 1976; Киракос Гандзакеци, История Армении, М., 1976; Закоян Г. В., Армянское немое кино, Ереван, 1976; Есаян С. А., Древняя культура племен Северо-восточной Армении, Ереван, 1976; Манукян М., Гусаны Армении, М., 1977; Деятельность коммунистических организаций Закавказья по интернациональному воспитанию трудящихся, Тбилиси, 1977; Мамедов С. А., Исторические связи азербайджанского и армянского народов во второй половине XVII—первой трети XVIII в., Б., 1977; Тер-Гевондян А. Н., Армения и арабский халифат, Ереван, 1977.

ЕРМӘНИСТАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫ—Ермәнистан ССР-ин али елми идарәси. 1943 илдә ССРИ ЕА-нын филиалы әсасында јарадылмышдыр. Јеревандадыр. 3 фәхри академики, 40 академики, 52 м. үзвү вә 3 әчнәби үзвү вар (1977). Президенти В. Һ. Амбарсумјандыр. Системиндә 7 бөлмә (физика-ријазијјат елмләри, физика-техника вә механика елмләри, кимја елмләри, Јер һаггында елмләр, биолокија елмләри, тарих вә игтисадијјат, фәлсәфә вә филолокија), 30 елми-тәдгигат мүәссисәси (о чүмләдән Ленин орденли Бүракан Астрофизика Рәсәдханасы), әсаслы китабхана (236 мин чап вәһиди) фәалијјәт көстәрир (1978). «Мә'рузәләри», «Хәбәрләри» вә с. елми журналлары нәшр олунур.

ЕРМӘНИСТАН—ТҮРКИЈӘ МҮҺАРИБӘСИ (1920)—Түркијә илә дашнак Ермәнистаны арасында мүһарибә. Антанта вә АБШ, дашнаклары Гафгазда тәчавүзкарлыг мәгсәди күдән Түркијә илә мүһарибәјә тәһрик етди. Ијунун 9-да Түркијә гошунлары (Казым Гарабәкир пашанын командан-лығы илә) Нахчыван јахынлығында һүчума кечди. РСФСР һөкумәти васитәчилик етмәклә мүһарибәнин гаршысыны алмаға чалышды, лакин Түркијә команданлығы вә дашнаклар Совет тәклифиндән имтина етдиләр. Сајча чох олан Түркијә гошунлары дашнаклара үстүн кәлди; Сентјабрын 29-да Сарығамышы, сонра Әрдәһаны, октјабрын 30-да исә Гарсы тутдулар. Ермәни халгыны хилас етмәк, Азәрб. вә Күрчүстаны тәһлүкәдән гуртармаг үчүн Совет һөкумәти јенидән Ермәнистана өз васитәчилијини тәклиф етди. Лакин дашнаклар бу тәклифи дә рәдд етдиләр. Совет Русијасы илә Түркијә арасындакы мүнасибәтләрин кәскинләшмәјинә үмид бәсләјән империалистләр бу дәфә Түркијәдән Гафгазда Советләр әлејһинә јүрүшдә истифадә етмәк истәдиләр. Меншевик Күрчүстаны нојабрын 6-да өзүнүн битәрәфлијини билдирди. Түркијә гошунлары нојабрын 7-дә Александрополу (индики Ленинакан), нојабрын 12-дә Ағин ст.-ны тутуб Јеревана һүчум етдиләр. Нојабрын 18-дә дашнаклар барышыг сазиши бағламаға мәҹбур олдулар, декабрын 2-дә исә Александропол сүлһ мүгавиләсини имзаладылар. Бу мүгавиләјә көрә Ермәнистан әслиндә Түркијәнин табелијинә кечмәли иди. Лакин нојабрын 29-да Ермәнистанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра Ермәнистан Совет һөкумәти бу мүгавиләни рәдд етди. 1921 ил мартын 16-да Совет Русијасы илә Түркијә арасында имзаланан мүгавиләјә көрә Гарс вил. вә бә'зи р-нлар Түркијәдә галды. Түркијә гошунлары Александропол р-нуну вә Нахчыван ССР әразисини тәрк етди. 1921 ил октјабрын 13-дә Гарсда Түркијә илә Загафгазија Совет респ.-лары арасында сүлһ мүгавиләси имзаланды.

Әд.: Кадишев А. Б., Интервенция и гражданская война в Закавказье, М., 1960; Хейфец А. Н., Советская Россия и сопредельные страны Востока в годы гражданской войны (1918—1920), М., 1964; јенә онун, Советская дипломатия и народы Востока, 1921—1927, М., 1968; Багиров Ю. А., Из истории советско-турецких отношений в 1920—1922 гг., Б., 1965.

«ЕРМӘНИСТАНФИЛМ», А. Бек-Назаров ад. «Ермәнистанфилм» киностудијасы—совет киностудијаларындан бири. 1923 илдә јарадылмышдыр. Јеревандадыр. 1928 илләдәк киноФабрик, сонралар «Арменкино», 1938 илдән «Јереван киностудијасы» адланмышдыр. 1957 илдән «Е.» адланыр. «Е.»-дә бәдии филмләр, мултипликасија вә телевизија филмләри, киножурналлар вә с. истеһсал едилир. 1959 илдә «Е.»-ин кинохроника бөлмәси мүстәгил киностудијаја—Јереван хроника, сәнәдли вә елми-күтләви филмләр студијасына чеврилмишдир (бах *Ермәнистан ССР* мәгаләсинин Кино бөлмәсинә).

ЕРМИТАЖ, Дөвләт Ермитажы, Ленинградда—ССРИ-дә ән бөјүк бәдии вә мәдәни-тарихи музеј; дүнјанын ән бөјүк музејләриндән бири. 1764 илдә II Јекатеринанын шәхси коллексијасы әсасында јарадылмыш, 1852 илдә күтләви бахыш үчүн ачылмышдыр. Совет дөврүндә јенидән гурулмуш

Дөвләт Ермитажынын бинасы. Ленинград.

вә кенишләндирилмишдир. Е.-да ибтидаи ичма дөврүнүн, Гәдим Шәрг, антик вә орта әсрләрин зәнкин мадди-мәдәнијјәт абидәләри топланмышдыр. Гәдим скифләрин вә Шимали Причерноморјенин антик абидәләри хүсуси гијмәтә маликдир. Е.-да Гәрби Авропа инчәсәнәти Рафаел, Леонардо да Винчи, Микеланчело, Чорчоне, Тисиан, Д. Веласкес, Рембрандт, П. П. Рубенс вә б.-нын надир әсәрләри, 17—18 әсрләр франсыз бојакарлығынын, 18 әср инкилис бојакарлығынын ән көзәл нүмунәләри илә тәмсил олунур. Е.-да зәнкин нумизматика (гәдим сиккә вә медаллар) коллексијасы, декоратив-тәтбиги сәнәт әшјалары, рәсм вә гравүра әсәрләри вар. Орта әсрләрдә Шәргдә, о чүмләдән Азәрб.-да һазырланмыш декоратив-тәтбиги сәнәт әсәрләриндән надир нүмунәләр Е.-да сахланылыр. Азәрб. сәнәткарларынын дүзәлтдији тунчдан гуш, инсан, һејван фигурлары (7—11 әсрләр), кашы мә'мулатлар (12—15 әсрләр), мәишәт әшјалары (долча, тијан, каса вә с.), Ширван лүләјини (тунч, 1206), ағырлығы 2 *т* олан мәшһур тунч тијан (1399, Әбдүләзиз ибн Шәрәфәддин Тәбризи), һәмчинин археложи тапынтылар, керамика мә'мулатлары (14—17 әсрләр) Е.-ын експозисијасыны зәнкинләшдирир. 1491 илдән Е.-да Рус инчәсәнәти тарихи шө'бәси фәалијјәт көстәрир. Е.-да 2700 миндән (1978) чох експонат мүһафизә олунур. Музејин експозисијасына илдә 3 млн.-дан артыг тамашачы бахыр. Е. һәм дә бөјүк елми-тәдгигат мәркәзидир. Бурада һәр ил онларча елми әсәрләр нәшр едилир, елми вә мәдәни маариф ишләри (илдә 15 миндән чох екскурсија) апарылыр. Е. бөјүк бәрпа комбинатыдыр. Бурада мүһазирә салону, бәрпа е'малатханалары, рентген кабинети, тәдгигат лабораторијалары, китабхана, фототека вә с. вар. Е.-ын бналары (*Гыш сарајы* вә с.) көркәмли ме'марлыг абидәсидир. 1941 илдә, мүһарибәнин ағыр күнләриндә бурада Низаминин анадан олмасынын 800 иллији гејд олунмушдур.

Әд.: Персианова О. М., Эрмитаж—сокровищница мировой культуры, Л., 1955; Государственный Эрмитаж. Ленинград (Альбом), М., 1975; Новые поступления Эрмитажа, 1966—1977, ред. Ю. А. Русаков, Л., 1977.

ЕРМЛЕР Фридрих Маркович (13.5. 1898, Режитса, индики Латв.ССР Резекне ш.—12.7.1967, Ленинград)—совет кино режиссору. ССРИ халг артисти (1948). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты [1941, 1946 (ики дәфә), 1951]. 1919 илдән Сов.ИКП үзвү. Ленинград Екран Сәнәти Ин-тунда охумушдур (1923—24). 1924 илдән кинода фәалијјәтә башламышдыр. «Алмасатан Катја» (1926, Е. Иоһансонла биркә), «Гар басмыш ев» (1928), «Империјанын харабалығы үзәриндә» (1929) филмләри јениликлә көһнәлијин мүбаризәсинә һәср олунмушдур. 1932 илдә С. Јуткевичлә биркә јаратдығы «Өһдәлик» филми илк совет сәсли филмләриндәндир. «Кәндлиләр» (1935), С. М. Кирова һәср олунмуш «Бөјүк вәтәндаш» (2 серија; 1938,

«Бөјүк вәтәндаш» филминдән кадр. Реж. Ф. М. Ермлер.

1939) филмләри Е.-ин ән көркәмли әсәрләриндәндир. Е. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә «О, Вәтәни мүдафиә едир» (1943), «Бөјүк дөнүш» (1945), сонралар исә «Битмәмиш повест» (1955), «Тарихин мәһкәмәси гаршысында» (1965) филмләрини чәкмишдир. Әксәр филмләринин ссенари мүәллифләриндәндир. Бир сыра филми бејнәлхалг кино фестивалларында мүкафата лајиг көрүлмүшдүр.

ЕРНАНДЕС (Hernandez) Микел (30. 10.1910, Ориуела—28.3.1942, Аликанте)—испан шаири. Испанија Коммунист Партијасынын үзвү (1936 илдән). Испан халгынын милли-ингилаби мүһарибәсиндә (1936—39) респ. ордусу һиссәләриндән биринин комиссары, чәбһә гәзетләринин вә радионун редактору олмушдур. Фашист мәһкәмәси тәрәфиндән 2 дәфә өлүмә мәһкум едилмиш, лакин һөкм 30 иллик һәбс чәзасы илә әвәз олунмушдур. Һәбсханада өлмүшдүр. «Ај биличиси» (1933), «Сөнмәз ишыг» (1936), «Халг күләји» (1937), «Инсан кешикдә» (1939) ше'р китабларында фашизмлә мүбаризә тәсвир едилир. Һәбсханада јаздығы «Һәсрәт кансонјеро вә романсеролары»нда вәтәндашлыг руһу күчлүдүр. Коммунистләрин мүбаризәсиндән бәһс едән «Өлүм кешиши» (1937) вә с. пјесләри вар. 1937 илдә ССРИ-дә олмушдур.

Әсәрләри: Стихи, М., 1970; Стихи, в кн.; Испанские поэты XX века. Хуан Рамон Хименес. Антонио Мачадо. Федерико Гарсиа Лорка, Рафаэль Альберти. Мигель Эрнандес, М., 1977.

ЕРНАНДЕС (Hernández) Хосе (10.11. 1834, Буенос-Ајрес әјаләтинин Пуејрредон гәс.—21.10.1886, Буенос-Ајрес)—Аркентина шаири, сијаси хадим. Парламентин депутаты вә сенатор кими халг мәнафејини мүдафиә етмишдир. Реалист Аркентина әдәбијјатынын көркәмли әсәрләриндән олан «Мартин Фјерро» (h. 1, 1872; h. 2—«Мартин Фјерронун гајытмасы», 1879) роман-поемасында зәһмәткешләрә дәрин рәғбәт экс олунмушдур.

ЕРНЕСАКС Густав Густавович (д.12. 12.1908, Таллин јахынлығындакы Перила к.)—естон совет бәстәкары, хор дирижору, педагог. ССРИ халг артисти (1956). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1974). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1947, 1951). Ленин мүкафаты лауреаты (1970). Таллин консерваторијасыны битирмишдир (1934, А. *Каппын* бәстәкарлыг синфини). 1937 илдән Таллин консерваторијасында дәрс дејир (1946 илдән проф.). 1944 илдән өзүнүн јаратдығы Таллин филармонијасы кишн хорунун (һазырда Ест.ССР Дөвләт Академик Киши Хору) баш дирижору вә бәдии рәһбәридир. Е. мүасир хор сәнәтинин көркәмли нүмајәндәләриндәндир. Әсәрләри естон халг мусигисинин характерик чәһәтләринә әсасланыр. 5 операнын (о чүмләдән «Фыртыналар саһили», 1949), кантаталарын, бир чох хор әсәрләринин, Ест.ССР Дөвләт һимнинин (1944), драм тамашаларына, кинофилмләрә мусигинин мүәллифидир. 3 дәфә Ленин ордени, Октјабр ингилабы, Гырмызы Әмәк Бајрағы вә «Шәрәф нишаны» орденләри илә тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Петрова И. Ф., Г. Г. Эрнесакс, в кн.: Композиторы—лауреаты Ленинской премии, М., 1971.

ЕРОЗИЈА (лат. erosio—ашынма)—сүхурларын вә торпағын сәтһ сулары илә јујулмасы, дағылмасы, ахынын күчү илә сүхурларын механики парчаланмасы (мәчра дибинин су вә бәрк гырынтыларла һамарлашмасы), сүхурларын (әһәнкдашы, доломит вә с.) кимјәви һәлли вә с. просесләрин мәчмусу. Е. сәтһи вә хәтти тә'сир көстәрир. *Сәтһи* Е.-да релјефин кәлә-көтүрлүјү һамарлашыр, *хәтти* Е.-да исә јарған, гобу, дәрә вә с. әмәлә кәлир. Е. релјеф формаларынын инкишафына јан Е. вә дәринлик Е.-сы тә'сир едир. *Јан* Е.-да дәрә, јарған јамачлары јујулур вә дәрә кенишләнир. *Дәринлик* Е.-сында исә ахын мәчрасы дәринләшир. Харичи әдәбијјатларда Е. чох вахт бузлагларын, күләк вә далғанын дағыдычы фәалијјәтини ифадә едән термин кими дә верилир («күләк Е.-сы», «дәниз Е.-сы» вә с.).

ЕРОЗИЈА (*торпагда*)—торпағын үст мүнбит гатынын су вә күләк васитәсилә дағылмасы. Нормал вә сүр'әтли (дағыдычы) олур. Нормал Е. тәдричән башлајыр вә торпағын мүнбитлијини азалтмыр. Сүр'әтли Е. инсанын дүзкүн олмајан тәсәррүфат фәалијјәти: јамачларда торпағын дүзкүн бечәрилмәмәси, һејванларын отарылмасы вә с. нәтичәсиндә әмәлә кәлир. Е.-ны јағыш, гар, күләк вә ирригасија сулары төрәдир. Сәтһи, гобу, ирригасија вә күләк Е.-сына тәсадүф едилир. Е. тә'сириндән торпағын мүнбит гаты јујулуб дағылыр, гобулар, јарғанлар әмәлә кәлир вә торпагларын мүнбитлији азалыр. Торпаг Е.-сынын гаршысы агротехники, мешә-мелиорасија, һидротехники мүбаризә тәдбирләри илә алы-

нып. Е. бир чох өлкәләрин к.т.-на зәрәр вурур. ССРИ-дә Е.-ја гаршы апарылан ишләр әсасән, шырымларын чәкилмәси, торпагларын дәрин золагларла јумшалдылмасы, чохиллик отларын сәпилмәси, террасларда үзүм вә мејвә бағларынын, горујучу мешә золагларынын салынмасы вә с.-дән ибарәтдир. Азәрб.ССР к.т. назирлијинин Ерозија бөлмәси, Һидротехника вә Мелиорасија Ин-ту респ.-да Е.-ја гаршы мүбаризә мәсәләләри илә мәшғул олур.

ЕРОЗИЈА (металларда)—метал мә'мулат сәтһинин газ вә ја маје ахыны, һәмчинин механики, јахуд електрик бошалмалары тә'сирләриндән тәдричән дағылмасы. Е. әтраф мүһитин, оксидләшмәнин, темп-р вә галыг кәркинликләринин вә с. тә'сири нәтичәсиндә баш верән физики вә физики-кимјәви просесләр комплексидир. Е. һадисәсинә әсасланан бир сыра техноложи просесләрдә, мәс., гырма-шырнаг, гумшырнаг, електрик-ерозија, ултрасәс е'мал просесләриндә сүртүнмә, јејилмә вә с. нәтичәсиндә сәтһләр ашыныр. Металларын Е.-ја гаршы мүгавимәтинин артырылмасына јүксәк бәрклијә малик, чәтинәријән вә кифајәт гәдәр пластик хассәли материаллар ишләтмәклә, материаллары арматурламагла вә с. үсулларла наил олурлар.

ЕРОЗИЈА (тибдә)—дәри епителиси вә ја селикли гишасынын зәдәләнмәси. Е.-да јалныз өртүк епители зәдәләнир. Е. мүхтәлиф сәбәбләрдән ола биләр: механики тә'сир (мәс., сыјрынты, сүртүлмә); декенерасија-илтиһаб просесләри (мәс., мә'дә Е.-сы), нормал вә ја патоложи ифразатын гычыгландырычы тә'сириндән (мәс., ушаглыг бојну Е.-сы вә с.).

ЕРОЗИЈА БАЗИСИ—чајларын төкүлдүјү һөвзәнин сәвијјәси. Үмуми (јахуд әсас) Е.б. Дүнја океанынын сәвијјәсидир. Үмуми Е. б.-ндән башга чај боју јерли (јахуд мүвәггәти) Е.б.-ләри (ахар көлләр, чај голларынын әсас чаја төкүлдүјү јерләр вә с.) дә вар; бу, чајын дәрининә ерозијасыны ләнкидән вә астаналарын әмәлә кәлмәсинә сәбәб олан мөһкәм сүхурларын сәтһә чыхдығы јерләрдир. Е.б.-нин јүксәклијинин дәјишмәси (Јер габығынын әсри һәрәкәти, јахуд дәниз сәвијјәсинин тәрәддүдү) чај дәрәләринин дәринләшмәси, јахуд чөкүнтүләрлә долмасы илә мүшајиәт олунур.

ЕРОЗИЈА БӨЛМӘСИ, елми-тәдгигат ерозија бөлмәси—Азәрб.ССР к.т. назирлијинин елми-тәдгигат мүәссисәси. Бакыдадыр. 1950 илдә Азәрб.ССР к.т. назирлијинин нәздиндәки кимјалашдырма ст.-нын әсасында тәшкил едилмишдир. 1961 илдә елми-тәдгигат Е.б. адландырылмышдыр. 4 лабораторијасы (ерозија просесинин өјрәнилмәси вә хәритәләшдирилмәси; ерозијаја гаршы агротехники мүбаризә тәдбирләри; ерозијаја гаршы фитомелиорасија мүбаризә тәдбирләри; ерозијаја уғрамыш торпагларын мүнбитлији) вар. Бу лабораторијалар ерозија амилләри, ирригасија вә күләк ерозијасынын әмәлә кәлмәси, тәјјарәдән чәкилмиш шәкилләрин торпаг-ерозија тәдгигатында истифадәси, әкин саһәләриндә ерозијаја гаршы агротехники мүбаризә тәдбирләри, ерозијаја уғрамыш јамачларда террасларын дүзәлдилмәси, јујулмуш торпагларын чохиллик отлар сәпмәклә бәркидилмәси, ерозијаја уғрамыш торпаглара минерал күбрә вермәклә онларын бәрпа олунмасы, һумус вә онун тәркиби, торпағын микробиоложи шәраити вә с. проблемләрлә мәшғул олур. «Ерозија бөлмәсинин әсәрләри» адлы 7 чилддә елми мәчмуә бурахыр.

ЕРОЗИЈАЈА ГАРШЫ МЕШӘ ЗОЛАГЛАРЫ—бах *Горујучу мешә золаглары*.

ЕРО́Т, Ерос [јун. Eros (Erotos)]—гәдим јунан мифолокијасында мәһәббәт аллаһы, *Афродитанын* оғлу. Е.-ун шәрәфинә дөрд илдән бир бајрамлар кечирилирди. Әлиндә ох вә јај тутмуш оғлан ушағы вә ја көзәл кәнч кими тәсвир едилир. Гәдим Ромада *Купидон* вә ја *Амурла* ејниләшдирилирди. Е. образы әдәбијјатда (мәс., Апулејин «Гызыл ешшәк» романы вә с.) әксини тапмышдыр.

ЕРО́Т—кичик планет (№ 433). Алман астроному Г. Витт кәшф етмишдир (1898). Еллипс үзрә һәрәкәт едир. Күнәш әтрафына доланма дөврү 1,76 ил, диаметри 19,8 *км*, екссентриситети 0,22, Күнәшдән мәсафәси 1,46 *астрономик ваһиддир*. Е. Јерә чох јахынлашдыгда (22 млн. *км*) Күнәшин параллаксы дәгигләшдирилир.

ЕРРИО́ (Herriot) Едуар (5.7.1872—26.3.1957)—Франса сијаси вә дөвләт хадими, радикал вә радикал-сосиалистләр партијасынын лидери. Лион ун-ти филолокија факүлтәсинин проф. (1900). Франса Академијасынын үзвү (1946). Үч дәфә (1924—25, 1926 вә 1932 илләрдә) баш назир олмушдур. Е. һөкумәти 1924 илдә ССРИ илә дипломатик мүнасибәтләр јаратмыш, 1932 илдә исә ССРИ илә бир-биринә һүчум етмәмәк барәдә мүгавилә имзаламышды. Е. *Мүнхен сазишинә* (*1938*) гаршы чыхмыш, ССРИ-нин иштиракы илә Авропада коллектив тәһлүкәсизлик системи јарадылмасы тәрәфдары олмушдур. Франсанын фашист Алманијасы тәрәфиндән ишғалындан сонра (1940) әслиндә сијаси фәалијјәтдән узаглашмыш, 1944 илдә тутулараг Алманијаја апарылмышды; 1945 илин апрелиндә Совет Ордусу азад етмишдир. 1947—54 илләрдә Милли Мәчлисин сәдри, 1954—57 илләрдә исә фәхри сәдри олмушдур. Авропада бир-биринә гаршы дуран һәрби груплашмалар јарадылмасына, Гәрби Алманијанын јенидән силаһландырылмасына гаршы чыхмышдыр. 1955 илдә Е. Бејнәлхалг сүлһ мүкафатына лајиг көрүлмүшдүр; өмрүнүн сонуна кими ССРИ илә достлуг тәрәфдары иди. 1922, 1933 вә 1945 илләрдә ССРИ-дә олмушдур. Е. публисист, тарихчи, јазычы, әдәбијјат вә мусиги тәнгидчиси олмушдур.

ЕРСТЕ́Д (Orsted) Һанс Кристиан (14.8.1777—9.3.1851)—Данимарка физики, Данимарка Крал Елми Чәмијјәтинин даими катиби (1815—51), Петербург ЕА үзвү (1830), Копенһакен ун-тинин проф. (1806), Копенһакен Политехник Мәктәбинин директору (1829). Електрик чәрәјанынын магнит әгрәбинә тә'сирини кәшф етмиш (1820), алүминиум-хлоридин вә алүминиумун алынмасы үсулларыны ишләјиб һазырламышдыр.

ЕРСТЕ́Д—СГС *ваһидләр системиндә* магнит саһәсинин интенсивлик ваһиди; *е* вә ја Ое илә ишарә олунур. 10 *а* чәрәјан кечән дүзхәтли сонсуз узун нагилдән 2 *см* мәсафәдә олан нөгтәдә магнит саһәсинин интенсивлијидир.

$$1e=\frac{1}{4\pi}\,10^3 a/м=79,5775\ a/м.$$

Һ. *Ерстедин* шәрәфинә адландырылмышдыр.

Е́РФУРТ (Erfurt)—АДР-ин ч.-г.-индә маһал. Саһ. 7,3 мин *км*². Әһ. 1240 мин (1978). Инз. м. Ерфурт ш.-дир. Е.-ун ч.-уну Түринкија Мешәси д-рынын шм. јамачлары, шм.-ыны Һартс массивинин тирәләри, мәркәз вә шм.-ш.-ини тәпәли дүзәнлик тутур. Машынгајырма, дәгиг механика, јазы машыны, саат, електротехника мә'мулаты истеһсал едилир. Метал е'малы, дәри-ајаггабы, тохучулуг, кимја, јејинти сәнајеси вар. Полиграфија вә нәшријјат иши инкишаф етмишдир. Әсас сәнаје мәркәзләри: Ерфурт, Вејмар, Ејзенах, Гота. Маһалда әсасән, буғда, арпа, картоф, шәкәр чуғундуру, түтүн вә тәрәвәз јетишдирилир. Сүдлүк һејвандарлыг, донузчулуг, дағларда гојунчулуг инкишаф етмишдир. Е. курорт вә туризм р-нудур.

Е́РФУРТ (Erfurt)—АДР-ин ч.-г.-индә Кера чајы (Елба һөвзәси) саһилиндә шәһәр. Ерфурт маһалынын инз. м. Д.ј. говшағы. Әһ. 205 мин (1978). Һесаблајычы вә јазы машынлары («Оптима»), електрорадиотехники апаратлар, ағыр машынлар вә дәзкаһ истеһсал едилир. Кимја, дәри-ајаггабы, полиграфија, јејинти сәнајеси, тибб академијасы, 12—18 әсрләрә аид ме'марлыг абидәләри вар. Е.-да бејнәлхалг күл сәркиси кечирилир.

Гәдим јашајыш мәскәни олан Е.-да 741 илдә ејниадлы јепископлуг јаранмышды. Мајнс јепископлуғу тәркибиндә 13 әсрдә өзүнүидарә һүгугу алмыш, 14—15 әсрләрдә мүһүм тичарәт-сәнәткарлыг мәркәзи олмушдур. Е. ун-ти (1392—1816) 16 әсрдә алман һуманизминин мәркәзләриндән бири иди. 17 әсрдә Е. игтисади әһәмијјәтини вә өзүнүидарә һүгугуну итирди. 1802—06 илләрдә Пруссија тәркибиндә иди. 1806 илдә Наполеон гошунлары тәрәфиндән тутулмуш, *Вјана конгресинин* (*1814—15*) гәрарына көрә јенидән Пруссијаја гајтарылмышды. *Ерфурт програмы* бурада гәбул олунмушдур. 1945 илдән совет ишғал зонасына дахил иди; 1949 илдән АДР-ин тәркибиндәдир.

Е́РФУРТ ПРОГРАМЫ—Алманија Сосиал-Демократ Партијасынын (АСДП) програмы; 1891 илин октјабрында АСДП-нин Ерфурт ш.-ндәки гурултајында гәбул олунмуш вә *Гота програмыны* әвәз етмишди. Нәзәри мәзмунуна Ф. Енкелсин һәлледичи тә'сири олмушду. Минимум вә максимум програмлардан ибарәт иди. Програм синфи мүбаризәнин марксист принсипләринә әсасланыр, сијаси мүбаризәни фәһлә синфи үчүн зәрури сајыр, бу мүбаризәдә партијанын тәшкилатчылыг ролуну гејд едирди. Алманија с.-д.-сы тарихиндә АСДП-нин биринчи вә јеканә марксист програмы (1921 илдә АСДП јени—оппортунист програм гәбул етди) олан Е.п. башга өлкәләрдә сосиалист һәрәкатынын инкишафына бөјүк тә'сир көстәрди. В. И. Ленин Е.п.-ны јүксәк гијмәтләндирмишдир. Бунунла јанашы, Ф. Енкелс вә В. И. Ленин програмда чидди гүсурлар олдуғуну көстәрмишдиләр; демократик респ. уғрунда мүбаризә

вәзифәси, пролетар диктатурасы тәләби програмда эксини тапмамышды. Алман с.-д.-ијасынын лидерләри Ф. Енкелсин тәнгидини партија күтләләриндән кизләтдиләр вә нәтичә е'тибарилә програмын сонунчу мәтни һазырланаркән онун мүһүм гејдләри бүтүнлүкдә нәзәрә алынмады. Бунунла белә, Е.п.-нын гәбулу АСДП дахилиндә марксизмин лассалчылар вә дикәр хырда буржуа чәрәјанлары үзәриндә гәләбәси, бүтөвлүкдә алман ингилаби фәһлә һәрәкаты тарихиндә мүһүм мәрһәлә иди.

Әд.: Ленин В. И., Партијамызын програм лајиһәси, Әсәр. там күллијјаты, ч. 4; Энгельс Ф., К критике проекта социал-демократической программы 1891, Маркс К., Энгельс Ф., Соч., т. 22; Тетнев В. П., К истории разработки Эрфуртской программы германской социал-демократии, в кн.: Рабочее движение в новое время, М., 1964; Овчаренко Н. Е., В борьбе за революционный марксизм. Проблемы теории тактики и организации германской социал-демократии в конце XIX в., М., 1967.

ЕСА ДИ КЕЈРОШ (Eça de Queiróz) Жозе Марија (25.11.1845, Повуади-Варзин—16.8.1900, Парис)—португал јазычысы. Португал әдәбијјатында тәнгиди реализмин көркәмли нүмајәндәси. «Падре Амаронун чинајәти» (1875) вә «Јадикар» (1887) романларында дин хадимләринин ријакарлығы, әхлагсызлығы, буржуа либерализми ифша олунур. «Базилионун кузени» (1878) романы хырда буржуа вә зијалыларын һәјатындан бәһс едир. «Мајалар аиләси» (1888) вә «Әсилзадә Рамирес нәсли» (1897) романларында задәканларын мә'нәви дүшкүнлүјү тәсвир олунур. «Шәһәр вә дағлар» (1901 илдә нәшр олунмушдур) романында ичтимаи мотивләр нисбәтән зәифдир. Јарадычылығы 20 әср реалист Португалија вә Бразилија романынын инкишафына тә'сир көстәрмишдир.

Әсәри: Преступление падре Амаро. Переписка Фрадике Мендеса, М., 1970.

ЕСАМБАЈЕВ Маһмуд Әлисолтанович (д. 15.7.1924, Грозны јахынлығындакы Көһнә Атаки к.)—чечен совет балет артисти, рәггас. ССРИ халг артисти (1974). Грозны Хореографија Мәктәбиндә охумуш (1939—41), Гырғызыстан Опера вә Балет Театрынын солисти олмушдур

М. Есамбајев «Мән рәгс едәчәјәм» филминдә.

(1944—56). 1957 илдән естрадада чыхыш едир. Е.-ин репертуарына дүнја халгларынын рәгсләри дахилдир. «Чобан» (чечен-ингуш, өзбәк), «Овчу вә гартал» (монгол), «Дөјүшчү» (башгырд), «Гызыл аллаһ» («Бһарат натјам» һинд классик рәгси үслубунда), «Макумба» (Бразилија мәрасим рәгси), «Аве Марија» рәгс новелласы (Ф. Шубертин мусигиси әсасында), «Алов рәгси» (М. де Фаљанын мусигиси әсасында) Е.-ин мәшһур рәгсләриндәндир. Виртуозлуг, јүксәк емосионаллыг вә пластиклик, рәгсин үслуб вә характерини дәгиг, габарыг вермәк маһарәти Е.-ин ифачылығы үчүн характерикдир. «Мән рәгс едәчәјәм» (1963, «Азәрбајчанфилм») бәдии филминдә баш ролда чәкилмишдир. ССРИ Али Советинин (10-чу чағырыш) депутатыдыр.

Әд.: Пожидаев Г., Повесть о танце, М., 1972.

ЕСБЈЕРГ (Esbjerg)— Данимаркада шәһәр вә балыгчылыг порту. Јутландијанын г.-индәдир. Әһ. 77,8 мин (1973). Мүһүм јејинти сәнајеси мәркәзидир.

ЕСЕРЛӘР, социалист ингилабчылар— 1901 — 22 илләрдә Русијада хырда буржуа партијасы. 19 әсрин 90-чы илләриндә фәалијјәт көстәрән халгчы дәрнәк вә групларын бирләшмәси нәтичәсиндә јаранмышды. Лидерләри: В. М. Чернов, Н. Д. Авксентјев, Б. В. Савинков вә б. Нәзәри бахышлары халгчылыг вә тәфтишчилик (бернштејнчилик) идејаларынын еклектик гарышығындан ибарәт олан Е.-ин ичтимаи дајағыны шәһәр вә кәндин хырда буржуазијасы, хүсусән голчомаглар тәшкил едирди. Е.-ин идеја вә нәзәри бахышларынын әсассызлығыны рус марксистләриндән илк дәфә В. И. Ленин сүбут етмишдир. Е. синифләр вә синфи мүбаризә һаггындакы марксист нәзәријјәјә гаршы «халгын бирлији» тәләбини ирәли сүрүр, хырда кәндли тәсәррүфатыны идеализә едир, «әмәкчи» кәндлиләрин (кәнд пролетариаты вә муздлу әмәкдән истифадә етмәјән ортабаблар) мәнафејини пролетариатын мәнафеји илә ејниләшдирирдиләр. Ингилабын һәрәкәтверичи гүввәсини кәндлиләрдә көрән Е. буржуа-демократик ингилабында пролетариатын рәһбәр ролуну инкар едир, фәрди террору чаризмә гаршы мүбаризәдә әсас тактики васитә сајырдылар. Е.-ин аграр програмы торпағы социалистләшдирәрәк бәрабәрчилик әсасында кәндли ичмаларына вермәји нәзәрдә тутурду. Бу, 1905—07 илләр ингилабы заманы Е.-ин кәндлиләр тәрәфиндән фәал мүдафиә олунмасынын әсас сәбәбләриндән иди. Болшевикләр Е.-ин бахышларыны мүнтәзәм ифша едир, ејни заманда онларын чаризмә вә мүлкәдарлара гаршы үмумхалг мүбаризәсиндә иштиракыны, кәндлиләр ичәрисиндәки тә'сирини нәзәрә алараг, Е.-лә мүбариз сазишләрә кирмәји мүмкүн сајырдылар. РСДФП-нин 3-чү гурултајында (1905) бу барәдә мүвафиг гәтнамә гәбул олунмушду. 1917 илдә Е., меншевикләрлә бирликдә, буржуа Мүвәггәти һөкумәтини мүдафиә етдиләр вә онун тәркибинә дахил олдулар (А. Ф. Керенски, Н. Д. Авксентјев, В. М. Чернов, С. Л. Маслов). *Ијул күнләриндә* (*1917*) Е. ачыг-ашкар буржуазијанын тәрәфинә кечдиләр вә болшевикләрә гаршы террорда иштирак етдиләр. Е.-ин зәһмәткешләр арасында тә'сири кәскин сурәтдә азалмаға башлады. 1917 илин јајында Е. партијасындан сол фраксија ајрылды; декабрда *сол есерләр* партијасы јаранды. Бөјүк Октјабр социалист ингилабынын гәләбәсиндән сонра Е. Совет һакимијјәтинә гаршы силаһлы мүбаризә апарыр, гијамлар, суи-гәсдләр тәшкил едир, террорчулуг едирдиләр. Ағгвардијачылар дармадағын олундугдан сонра бејнәлхалг империализм әсас үмидини Е.-ә бағлады. Е. *Кронштадт антисовет гијамынын* (*1921*), бир сыра голчомаг гијамынын (*антоновчулуг* вә с.) тәшкилиндә фәал иштирак етдиләр. Гијамлар јатырылдыгдан сонра, 1922 илдә Е. партијасы тамамилә дағылды вә фәалијјәтини дајандырды. Онун рәһбәрләри харичә гачараг, антисовет мәркәзләр јаратдылар. Сырави Е.-дән бә'зиләри РК(б)П-јә дахил олдулар. 1922 илдә Москвада сағ Е.-и мүһакимә етдиләр.

1903 илин ијулунда Е.-ин Бакы тәшкилаты јаранмышды. Азәрб.-дакы есер тәшкилатларынын ичтимаи дајағы Хәзәр Тичарәт Донанмасынын дәнизчиләри, дәмирјолчулар, сәнәткарлар вә Русијанын әкинчилик р-нларындан кәлән вә кәндлә әлагәсини кәсмәмиш мә'дән фәһләләринин бир һиссәси иди. Бакы Е.-и «Кавказскоје слово» (1905—06), «Молот» (иртича илләриндә), «Трудовоје знамја» (1919—20) вә с. гәзетләр нәшр етмишләр. 1904 илдә Е.-ин Шуша вә Јелизаветполда тәшкилатлар јаратмаг чәһдләри баш тутмады. Үмумијјәтлә, Е.-ин фәһләләр арасындакы әлагә вә тә'сирләри аз иди. 1905 илдә Бакы есер тәшкилаты гәти формалашды. Е.-ин Бакы, Тифлис, Батум вә Кутаиси комитәләри 1905 илин февралында Тифлисдә есер партијасынын Гафгаз Иттифагында бирләшдиләр. 1905 илин нојабрында Бакыда Азәрб. буржуа-мүлкәдар зијалыларынын есер тәшкилаты—*«Иттифаг»* јарадылды. 1906 илин әввәлиндә даһа бир есер тәшкилаты—«Әш-шәмс» («Күнәш») јаранды. Мәктәблиләр арасында есер идејаларыны јајмаг үчүн «Предвестник зари» («Сәһәр мүждәчиси») адлы шакирд тәшкилаты јарадылмышды. 1906 илин апрелиндә Бакы есер тәшкилаты нәздиндә јарадылмыш «Һәрби иттифаг» Бакы гарнизонунун әскәрләри вә Хәзәр Һәрби Донанмасынын матрослары арасында тәблиғат апарырды. 2-чи Дөвләт думасына сечкиләр заманы Бакы есерләри дашнак, есер вә либерал буржуа нүмајәндәләриндән ибарәт принсипсиз «Землја и волја» блокуна дахил идиләр. 1907 илин јајында Бакы есер тәшкилатына *«Дашнаксутјун»дан* ајрылмыш «кәнч дашнаклар» групу дахил олду. 1905—07 илләр ингилабы заманы Бакы есерләри бир нечә суигәсд вә террор тәшкил етмишдиләр. Бакы есерләри 1907—08 илләрдә нефт сәнајечиләринин ортаја атдығы мүшавирә кампанијасында иштирак етмәклә болшевикләрин ирәли сүрдүјү вә фәһләләрин мәнафејинә ујғун олан

бојкот тактикасына гаршы чыхдылар. 1910 илин апрелиндә Бакы есер тәшкилаты ичраијјә комитәсинин үзвләри һәбс олунду. Биринчи дүнја мүһарибәси башландыгда Бакы есерләринин чоху сосиал-шовинист мүдафиәчилик мөвгеји тутду; галан һиссәси мүһарибәјә мәнфи мүнасибәт бәсләјирди. Есерләрин бу һиссәси 1915 илдә большевикләрин тә'сири илә һәрби-сәнаје комитәләринә сечкиләрдә иштирак етмәди. Феврал буржуа-демократик ингилабынын гәләбәсиндән сонра фәалијјәтини кенишләндирән есерләр, меншевикләр вә дашнакларла бирликдә Бакы Фәһлә Депутатлары Советинә дахил олдулар. Онлар барышдырычылыг сијасәти јеридир, «ингилабын наилијјәтләрини мүдафиә» намина Мүвәггәти һөкумәти сөзсүз мүдафиә етмәк һаггында ибарәләрлә зәһмәткешләри алдатмаға чалышырдылар. *Бакы коммунасына* гаршы хәјанәткар мөвге тутан сағ есерләр, меншевикләр вә дашнакларла бирликдә, 1918 ил ијулун 25-дә Бакы Советинин ичласында инкилисләри Бакыја чағырмағ һаггында гәрар гәбул едилмәсинә наил олдулар. Сағ есерләрин Бакы тәшкилаты «Ваһид Русија» шүары илә чыхыш едир, христиан вә мүсәлман фәһлә вә кәндлиләри арасында милли-дини һиссләри гызышдырмаг сијасәти јеридирди. Е. мүсават һөкумәтиндә дә иштирак едирдиләр. 1919 илин мај тә'тили заманы Е. хәјанәткар мөвге тутмушдулар. Е. Бакы фәһлә конфрансына гаршы да позучулуг иши апарырдылар. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра Азәрб.-дакы есер тәшкилатлары фәалијјәтини дајандырды.

Әд.: Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, һ. 1, сәһ. 557—558, 580—583); Азәрбајчан Коммунист Партијасы тарихинин очеркләри, Б., 1964; Азәрбајчан тарихи, ч. 2, Б., 1964; Әфәндијев С. М., Азәрбајчан пролетариатынын ингилаби мүбаризә тарихиндән, Б., 1957; Ибрагимов З. М., Революция 1905—1907 гг. в Азербайджане, Б., 1955; Токаржевский Е. А., Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане, Б., 1957; Стельник Б. Я., Бакинский пролетариат в годы реакции (1907—1910 гг.), Б., 1969; Гулиев Дж. Б., Борьба Коммунистической партии за осуществление ленинской национальной политики в Азербайджане, Б., 1970; Гусев К. В., Партия эсеров: от мелкобуржуазного революционаризма к контрреволюции, М., 1975; Спирин Л. М., Крушение помещичьих и буржуазных партий в России (нач. XX в.—1920 г.), М., 1977; Лопач З. А., Из истории борьбы большевиков Азербайджана против эсеров накануне первой русской революции. Изв. АН Азерб. ССР (серия истории, философии и права), 1978, № 1.

ЕСЕС (алм. SS—Schzstzutaffeln—мүһафизә дәстәләри)—Фашист Алманијасында һәрбиләшдирилмиш имтијазлы тәшкилат, бах һәмчинин СС.

ЕСКА́ДРА (фр. escadre—дөрдбучаг шәклиндә һәрби дүзүлүш)—1) ҺДД-нда мүхтәлиф кәмиләрин оперативтактики бирләшмәси. Ики вә ја даһа чох кәми дивизионундан ибарәт ин- зибати вә ја тактики һиссә. Е.-ја дөјүш кәмиләриндән әлавә, флагман кәмиләри, һәмчинин үзән база вә јардымчы кәмиләр дахил ола биләр. 2) Икинчи дүнја мүһарибәси (1939—45) заманы бә'зи харичи ордуларда ҺҺГ бирләшмәси.

ЕСКА́ДРА МИНАДАШЫЈЫЧЫСЫ, есминес—дүшмән кәмиләринә торпеда вә артиллерија зәрбәләри ендирмәк, кәшфијјат апармаг, дөјүш вә конвој кәмиләрини горумаг, суалты гајыглары тапыб мәһв етмәк вә миналанмыш манеәләр дүзәлтмәк үчүн һәрби кәми. Е.м.-нын силаһлары—торпедалар, ракетләр, калибри 76—130 *мм* олан универсал топлар, кичиккалибрли зенит автоматлары вә миналардыр.

ЕСКАДРИ́ЛЈА (фр. escadrille)—һәрби вә мүлки авиасијанын бир нечә кичик дәстәдән ибарәт олан бөлмәси (9—25 тәјјарә, вертолјот). Бир нечә Е. авиаполк (авиагруп, авиачинаһ), мүлки авиасијада исә дәстә тәшкил едир. Мүасир һәрби авиасијада әсас тактики вә атәш бөлмәсидир.

ЕСКАДРО́Н (фр. escadron)—3—4 взводдан вә ики дәстәдән (идарә вә тәсәррүфат) ибарәт низами сүвари гошун бөлмәси. Е.120-дән 200-дәк сүваридән ибарәт иди (20 әсрин әввәли). Русијада Е. 18 әсрин әввәлиндән, ССРИ-дә исә 1918 илдән (Гызыл Ордунун јарадылмасы илә) мөвчуддур.

ЕСКАЛА́ТОР (инк. escalator, фр. escalader—дырмашмаг, лат. scala—пилләкән)—адамлары бир сәвијјәдән о бирисинә кечирмәк үчүн һәрәкәт едән пилләкән шәкилли галдырычы нәгл. гурғусу. Метро ст.-ларында, ичтимаи биналарда (мәс., Бакынын В. И. Ленин ад. Сарајында), мағаза, театр, вағзал биналарында вә с. тәтбиг едилир. Бакы метро ст.-ларында Е.-дан кениш истифадә олунур. Е.-ун пилләләри ләвһәли дарты зәнчири васитәсилә дијирчәкләр үзәриндә гурулмуш јолла һәрәкәт едир. Јухары ст.-да интигал, ашағыда исә зәнчири тарымлашдыран гурғу јерләшир. Пилләкән лентинин һәрәкәт сүр'әти 0,5—1 *м/сан*, мејл бучағы 30—35°-дир.

ЕСКВИЛИ́Н (лат. Mons Esquilinus)—Рома ш.-нин салындығы 7 тәпәдән бири. Гәдимдә Е.-дә Балыг мејданы вә с. тичарәт күчәләри, мејданлар варды. Императорлуг дөврүндә Е.-дә Ливи портики, Неронун «Гызыл ев»и, Тит вә Трајан һамамлары, сиккәхана вә с. тикилмишди.

ЕСКИ́З (фр. esquisse—лајиһә)—рәсамлыг әсәринин, гурғу, механизм вә с.-нин мөвзусуну, јахуд планыны мүәјјәнләшдирмәк үчүн гаралама чизкиләрлә чәкилән илк варианты. Е.-дә мүәллифин әсас фикри, кәләчәк објектин үмуми чизкиләри вә маһијјәти ифадә олунур.

ЕСКИ́-КЕРМЕ́Н — Крымда, Бағчасарајдан 18 *км* ч.-г.-дә, орта әср мағара шәһәринин харабалығы. Шәһәрин тәшәккүлү 5—6 әсрләрә аид едилир. Е.-К.-дә 1928—37 илләрдә Н. И. Репниковун рәһбәрлији илә газынты апарылмышдыр. Шәһәр дашдан һөрүлмүш гала диварлары илә әһатәләнмишди; гајада мүһасирә заманы истифадә едилән јералты су анбары газылмышды. Шәһәр 8 әсрин сонларында, еһтимал ки, хәзәрләр тәрәфиндән дағыдылмышды. 11 әсрдә бәрпа олунмуш, 12 әсрдә исә Феодоро кнјазлығынын тәркибинә дахил едилмишди. 12—13 әсрләрдә чичәкләнмә дөврү кечирән Е.-К.-и 1229 илдә Ногај ханын дәстәләри дағытмышдыр. Газынтылар заманы күчәләр, чохлу даш бина, гајада газылмыш тәсәррүфат тикилиләри вә с. галыглары ашкар едилмишдир. Әһали әкинчилик, сәнәткарлыг вә тичарәтлә мәшғул олмушдур.

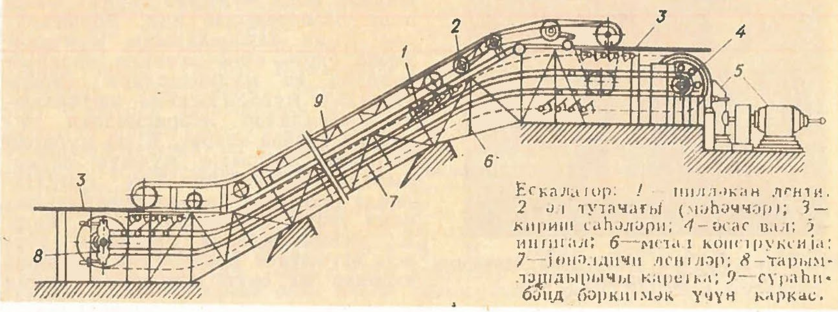
Әд.: Веймарн Е. В., Оборонительные сооружения Эски-Кермена, в сб.: История и археология средневекового Крыма, М., 1958; Якобсон А. Л., Средневековый Крым, М.—Л., 1964.

ЕСКИМО́С ДИЛИ — *ескимосларын* дили. Палеоасија дилләринин ескимо-алеут групуна дахилдир. Бу дилдә тәгр. 90 мин адам данышыр (1975). 20-јә јахын (ССРИ-дә 3) диалекти вар. Грамматик гурулушча илтисаги дилдир. Мүтләг вә ергатив гурулушлу садә чүмләләр кениш јајылмышдыр. ССРИ-дә јашајан ескимосларын 1932 илдә латын, 1937 илдә исә рус графикасы әсасында әлифбасы тәртиб едилмишдир.

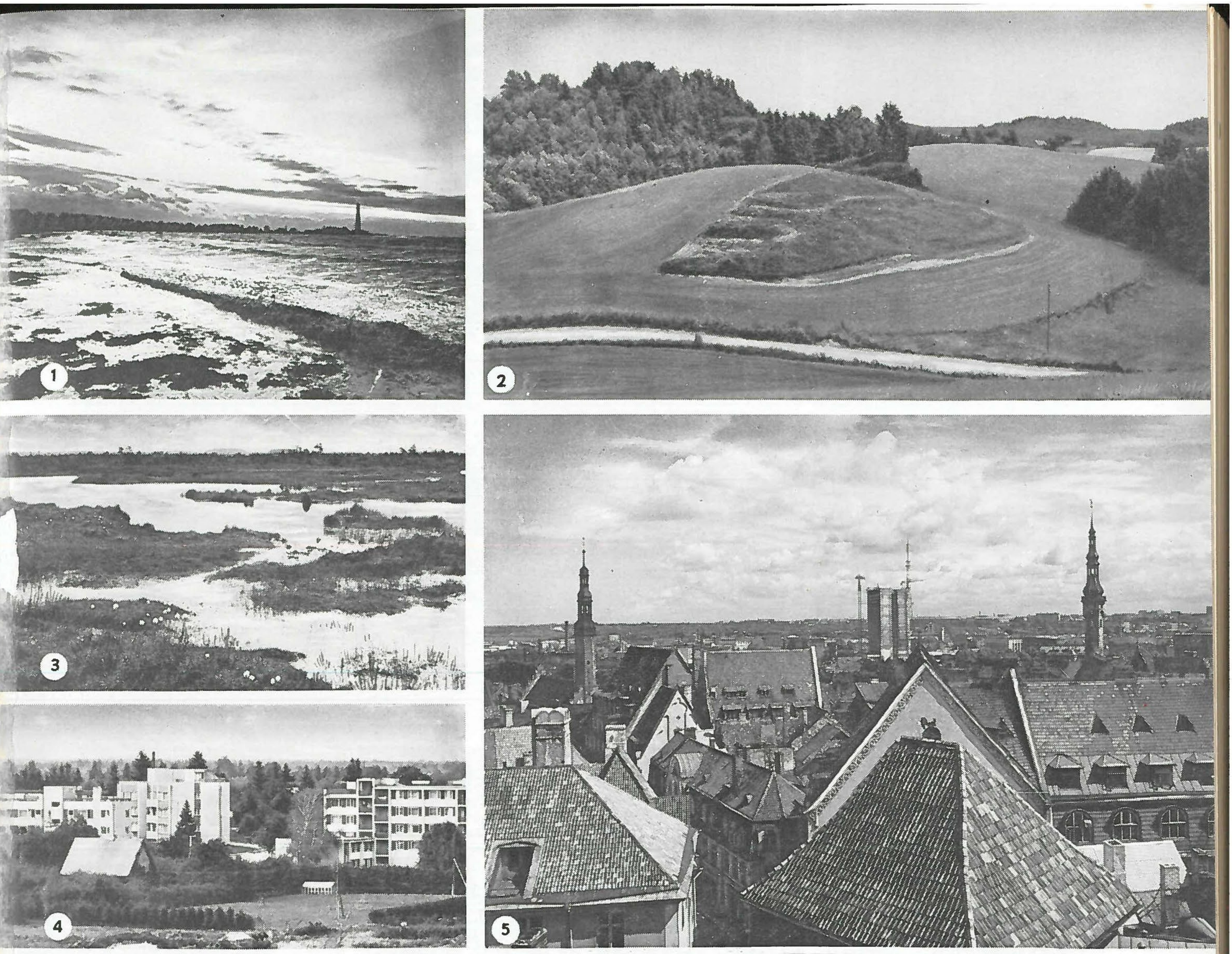
Әд.: Языки народов СССР, т. 5, Л., 1968.

ЕСКИМОСЛАР, ескимолар—Гренландијада, Канаданын шм. учгарларында, Аљаскада, һәмчинин ССРИ-дә (Чукот ј-а-нын ш.-индә), јашајан халг. Үмуми сајлары тәгр. 90 мин нәфәрдир (1974). Е.-ын дили ескимо-алеут дилләри аиләсинә мәнсубдур. Әсасән, дәниз һејванлары ову, балыгчылыг вә маралчылыгла мәшғулдурлар. Харичдә јашајан Е. Шимали Америка һиндиләри илә бирликдә өз һүгуглары уғрунда мүбаризә апарырлар. ССРИ-дә јашајан Е. 1308 нәфәрдир (1970). Өзләрини југыт, јахуд јупигыт («инсанлар», «һәгиги инсанлар») адландырырлар. Совет һакимијјәти илләриндә Е.-ын тәсәррүфат вә мәишәтиндә көклү дәјишикликләр олмуш, к-зларда бирләшмиш Е. чукчаларла бирликдә јүксәк дәрәчәдә механикләшдирилмиш чохсаһәли тәсәррүфат јаратмыш вә инкишаф етдирмишләр. Е. арасында савадсызлыг ләғв олунмуш, зијалылары јетишмишдир. Халг сәнәткарлығы инкишаф етмишдир. Диндар Е.-ын әксәријјәти христианлығы гәбул етмиш, бир гисми ән'әнәви динләрини сахламышлар.

Әд.: Арутюнов С. А., Сергеев Д. А., Древние культуры, азиат-

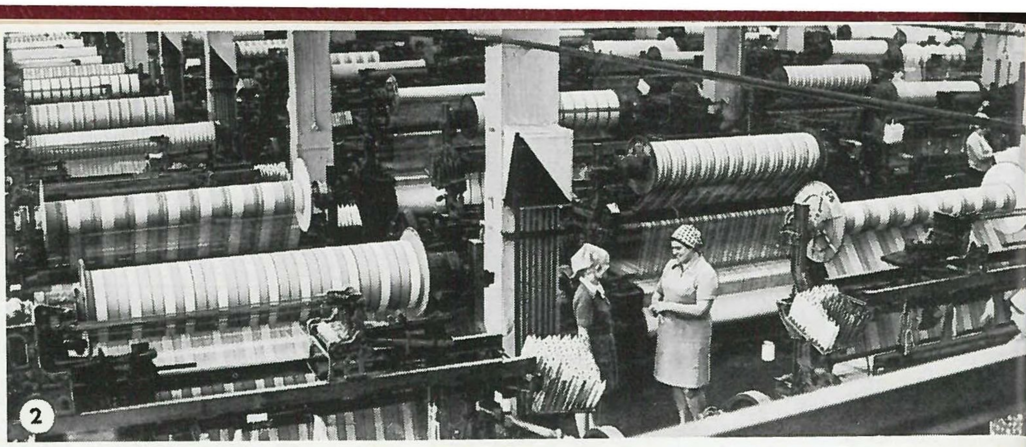

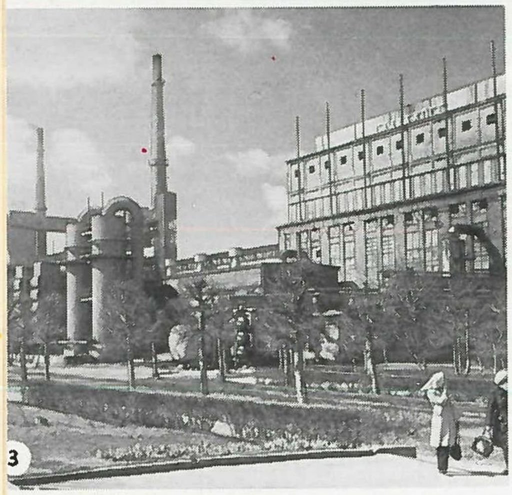
Ескалатор: 1 — пилләкән ленти; 2 — әл тутачағы (мәһәччәр); 3 — кириш саһәләри; 4 — әсас вал; 5 — интигал; 6 — метал конструксија; 7 — јөнәлдичи лентләр; 8 — тарымләшдырычы каретка; 9 — сүраһибәнд бәркитмәк үчүн каркас.

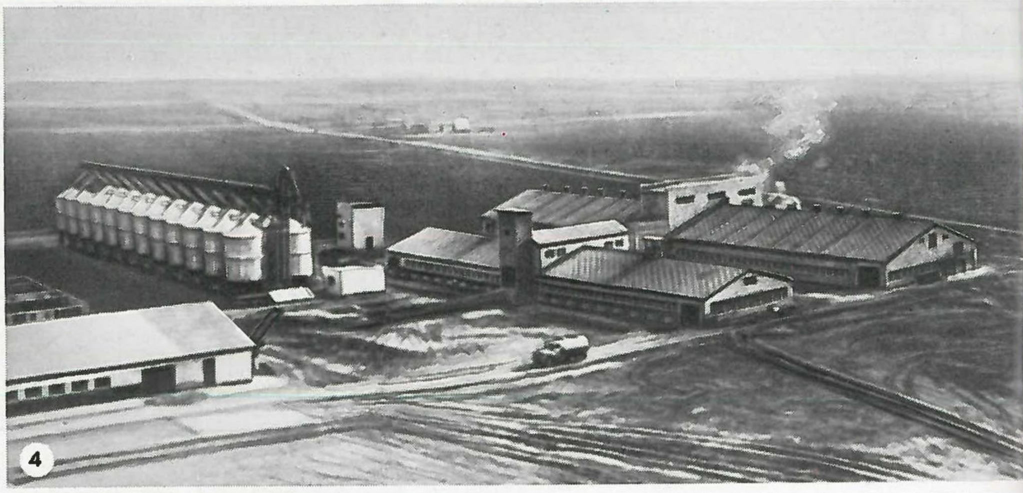

Естонија ССР. 1. Хиума адасынын саһилбоју. 2. Естонијанын ҹәнубунда тәпәли релјеф. 3. Мурака батаглығы. 4. «Кају» колхозунун јашајыш евләри. 5. Таллин. Шәһәрин көһнә һиссәсиндән көрүнүш. 6. Јени вә көһнә Тарту. 7. Таллин. Шәһәрин јени јашајыш рајону—Вјајкеыјсмјае. 8. Саку гәсәбәси.

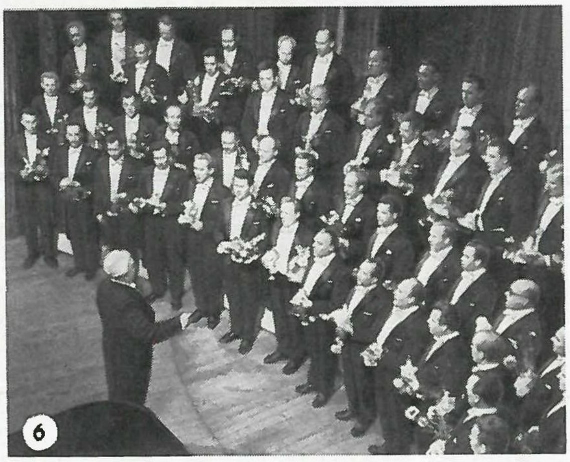

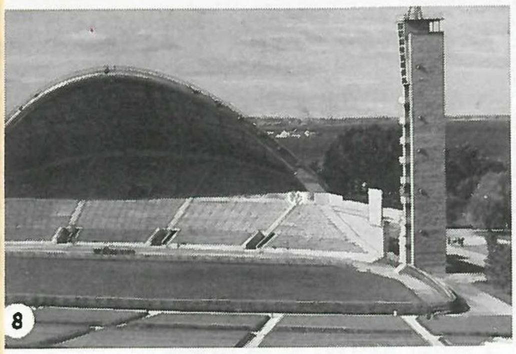

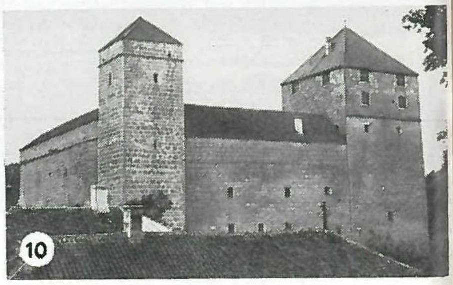

Естонија ССР. 1. Таллин кәми тә'мири заводунда көрпү. 2. Кеоркијевски тохуҹулуг фабрик-комбинатынын сехләриндән бириндә. 3. В. И. Ленин адына «Кохтла-Јарве» шист е'малы комбинаты. 4. «Тарту» тәҹрүбә-нүмунә совхозунда донуз дамлары. 5. А. Соммерлинг адына совхозда от уну һазырланмасы. 6. Естонија Дөвләт Академик Киши Хору (дирижор Г. Ернесакс). 7. Естон пролетариатынын 1 декабр 1924 ил үсјаны шәрәфинә абидә. 1975. Таллин. 8. Маһны естрадасы. 1960. Таллин. 9. Таллин стадионунда халг рәгс бајрамы. 10. Гәср. 14—15 әсрләр. Кинкисепп.

ских эскимосов (Уэленский могильник), М., 1969; Файнберг Л. А., Очерки этнической истории зарубежного Севера, М., 1971.

ЕСКОЛА Антс Волдемарович (д. 17. 2.1908, Таллин)—естон совет актјору. ССРИ халг артисти (1964). 1925—41 вә 1947—49 илләрдә «Естонија» театрында, 1949—66 илләрдә В. Кингисепп ад. Таллин Дөвләт Драм Театрында чыхыш етмишдир. 1966 илдән Кәнч Тамашачылар Театрынын актјорудур. Зиддијјәтли, мүрәккәб талели образларын маһир ифачысы олан Е.-нын јарадычылығына ифадәлилик, дәрин психолокизм хасдыр. Әсас ролларьі: Јаго, Октавиан, Һамлет («Отелло», «Антони вә Клеопатра», «Һамлет», В. Шекспир), Тузенбах («Үч бачы», А. Чехов), Пер Күнт («Пер Күнт», Һ. Ибсен), Туиjск («Вичдан», Е. Раннет), Маурус («Инсан вә аллаһ», А. Таммсааренин әсәри үзрә) вә б. Киноја чәкилмишдир. 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

ЕСКОРИАЛ (Escorial), Ескуриал —Испанијада шәһәр; испан краллары-нын кечмиш игамәткаһы. Мадридин јахынлығындадыр. Е.-ын ады 16 әсрдә бурада тикилмиш Сан-Лоренсо дел Ескориал сарај-монастыр ансамблы илә (1563—84, ме'мар Х.Б. де Еррера; Х.Б. де Толедонун лајиһәси үзрә) бағлыдыр. Мави-боз гранитдән тикилмиш ансамбл 16 дахили һәјәти әһатә едән килсә, сарај, семинарија, монастыр, китабхана, мавзолеј («Краллар пантеону») вә с. биналардан ибарәтдир. Комплексин мәркәзиндә мүгәддәс Лаврентин килсәсинин әзәмәтли күнбәзи учалыр. Е. комплексинә дахил олан биналарын интерјерләри 16—18 әсрләрдә италјан вә испан рәссамларынын (Ф. Сурбаран, Ел Греко, Х. Рибера, Д. Веласкес, А. Кано, Тисиан, П. Веронезе, Ј. Тинторетто вә б.) рәнкарлыг вә һеjкәлтәрашлыг әсәрләри илә бәзәдилмишдир. Е. һазырда јај курорту вә туризм мәркәзидир.

ЕСКОРТ (фр. escorte — мүшајиәт) — 1) һәрби конвој, мүһафизә, мүшајиәт дәстәси. 2) Һәрби вә нәгл. кәмиләринин ескадра мина кәмиләри, кешикчи кәмиләр, суалты гајыглар вә ја тәјјарәләрлә мүшајиәт олунмасы. 3) Нәгл. тәјјарәләринин вә дикәр тәјјарәләрин, мәс., дөвләт хадимләрини апаран тәјјарәләрин гырычы тәјјарәләрлә мүшајиәти. 4) Рәсми шәхсләри гаршыладыгда вә јола салдыгда, дәфн мәрасимләриндә вә с. һалларда фәхри Е. тә'јин олунур.

ЕСКУДО (исп. вә португалча escudo—кәрб)—1) Португалијада 15 әсрдән (илк күтләси 4,6 *г*), Испанијада 16 әсрдән (күтләси тәгр. 3,4 *г*) вә Латын Америкасынын бир сыра өлкәсиндә гызыл сиккә. Күмүш Е. да кәсилмишдир. 2) Португалија вә Мозамбикдә пул ваһиди; 100 *сентавоја* бәрабәрдир. 100 Португалија Е.-су 1,34 маната бәрабәрдир (1979, сентјабр).

ЕСКУЛАП (лат. Aesculapius)—1) гәдим јунан мифолокијасында шәфа аллаһы Асклепинин латынча ады; е.ә. 291 илдә Е.-а е'тигад Ромаја кечмишди. Е.-ын атрибуту илан иди.

ЕСПАДРОН (фр. espadon, исп. espada —гылынч)—гылынчојнатма јарышларында истифадә олунан дешичи вә кәсичи тә'лим силаһы. Бир гәдәр әјри вә ја дүз тијәли олур.

ЕСПЕРАНТО (исп. esperanto—үмидедән)—бејнәлхалг сүн'и дил. 1887 илдә Полша һәкими Л. Заменгоф (тәхәллүсү Еспаранто) јаратмышдыр. Латын графикасы әсасында тәртиб едилмиш Е. әлифбасында 28 һәрф (5 саит, 23 самит) вар. Имласы фонетик принсипә әсасланыр; бә'зи һәрфләрин үзәриндә шәрти ишарәләр гојулур, вургу һәмишә сонунчудан габагкы һеҹаја дүшүр. Лүғәт тәркиби, әсасән, Һинд-Авропа дилләри үчүн үмуми олан бејнәлхалг сөзләрдән ибарәтдир. Илтисаги принсипә әсасланан грамматикасы чох садәдир; 16 гајдасы вар. Дүзәлтмә сөзләр сабит сөз көкләринә хүсуси шәкилчиләр әлавә етмәклә јараныр. Мүрәккәб сөзләр садә сөзләрин бирләшмәсиндән әмәлә кәлир. Исим «о», сифәт «а», зәрф «е» саитләри илә битир. Ҹәмлик «ј», тә'сирлик һал «п» шәкилчиси илә ифадә олунур. Фе'л шәхсә вә кәмијјәтә көрә дәјишилир. 1907 илдә Е.-ну ислаһ етмәјә чәһд көстәрилмишдир. 1954 илдә ЈУНЕСКО бејнәлхалг мәдәни әлагәләр саһәсиндә Е.-нун јардымы илә әлдә олунмуш нәтиҹәләри мүсбәт гијмәтләндирмишдир. Үмумдүнја есперанто ҹәмијјәти Е. тәрәфдарларынын ән ири тәшкилатыдыр. «Есперанточуларын сүлһ уғрунда үмумдүнја мүбаризә һәрәкаты» да мөвҹуддур. Есперанточулардан Л. Заменгоф, Г. Баки, К. Калочај (маҹар), Р. Швартс (франсыз), М. Болтон (инкилис), Н. Хохлов (рус), Х. Дрезен (естон) вә б.-нын әсәрләри мәшһурдур. Е. дилиндә онларча елми-күтләви вә бәдии журнал, мәҹмуә чыхыр. Мүхтәлиф дилләрдә јазылмыш чохлу бәдии, елми вә күтләви әсәр («Библија», «Енеида», «Һамлет», «Фауст», «Гачаглар», «Јевкени Онекин» вә с.) Е.-ја тәрҹүмә олунмушдур. Бејнәлхалг симпозиумларда, мүшавирә вә көрүшләрдә Е. дан да истифадә едилир (1905 илдән). Москвада совет есперанточуларынын тә'сисдичи конфрансы кечирилмиш, совет есперанточулары ҹәмијјәти јарадылмышдыр (1979).

Әд.: Ворошил Г., Бејнәлхалг сүн'и дил вә онун әһәмијјәти, «Елм вә һәјат», 1975, № 6; Сергеев И. В., Основы эсперанто, М., 1961; Певский В., Наука и международный язык, «Мир науки», ч. 2, 1977.

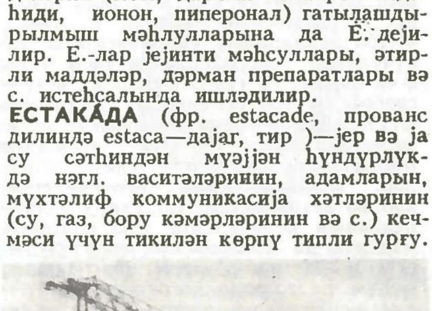
ЕСПИРИТУ-САНТУ (Espirito Santo)—Бразилијанын ш.-индә штат. Саһ. 45,6 мин *км²*. Әһ. 1776 мин (1977). Штатын инз. м. вә мүһүм порту Виторија ш.-дир. Әразисини г.-дә Бразилија јајласынын бир һиссәси (Бандејра д., 2890 *м*), ш.-дә Атлантикјаны овалығын бир һиссәси тутур. Иглими тропик, овалыгда исти вә рүтубәтлидир. Орта темп-р јанварда 25—26°С, ијулда 20°С-дир. Иллик јағынты 1200—1500 *мм*. Дағлыг саһәдә темп-р нисбәтән алчагдыр. Һәмишәјашыл вә гарышыг мешәләр вар. Игтисадијјатынын әсасы к.т.-дыр. Гәһвә (әкин саһәсинин тәгр. 50%-и), шәкәр гамышы, какао, гарғыдалы, чәлтик, маниок, пахла, картоф, банан, портағал, үзүм, түтүн јетишдирилир. К.т. мәһсуллары с'мал едилир. Тохуҹулуг ф-кләри вар. Моназитли гум, нефт чыхарылыр. Мика, дағ бүллуру, мәрмәр јатаглары, минерал булаглар вар. Балыгчылыг инкишаф етмишдир.

ЕССЕ (фр. essai—тәҹрүбә, сынаг, очерк)—әдәби жанр; мүәјјән бир мөвзуну вә онунла бу вә ја дикәр мә'нада бағлы олан фәрди тәәссүратлары, мүлаһизәләри шәрһ едән сәрбәст композисијалы кичик нәср әсәри. Е. фәлсәфи, әдәби-тәнгиди, тарихи-биографик, публисист вә беллетристик сәҹијјәли олур. Е.-нин үслубу образлылығы, һикмәтамизлији, субјективлији, данышыг дилинә јахынлығы илә сечилир. Илк нүмунәләрини франсыз философу вә јазычысы М. Монтен (1533—92) јаратмышдыр. Гәрби Авропа әдәбијјатында кениш јајылмышдыр. Е.-јә совет әдәбијјатында, о ҹүмләдән Азәрб. әдәбијјатында да мүраҹиәт едилир.

ЕССЕН (Essen)—АФР-дә, Шимали Рејн-Вестфалија әразисиндә шәһәр. Рејн чајы вә Рејн-Һерне каналы саһилиндә порт. Мүһүм нәгл. говшағы. Аеропорт. Әһ. 677,6 мин (1976). Рур сәнаје р-нунун мүһүм игтисади мәркәзләриндәндир. Әсас сәнаје саһәләри: даш көмүр, ағыр вә нәгл. машынгајырмасы, металлуркија, електротехника, тохуҹулуг, семент, јејинти вә с. Е.-дә ири сәнаје вә малијјә ширкәтләринин идарәләри, чохлу елми-тәдгигат ин-тлары вар. 11 әсрдә салынмышдыр.

ЕССЕНСИЈА (лат. essentia—әсл, әсас) —учучу үзви маддәләрин гатылашдырылмыш мәһлуллары (мәс., мејвә Е.-сы, сиркә Е.-сы). Бә'зи алдеһидләрин (ситрал, ванилин вә с.) спиртдә мәһлулларына, мүхтәлиф ефир јағларынын вә ја синтетик әтирли маддәләрин (мәс., дарчын вә ҹирә алдеһиди, ионон, пиперонал) гатылашдырылмыш мәһлулларына да Е. дејилир. Е.-лар јејинти мәһсуллары, әтирли маддәләр, дәрман препаратлары вә с. истеһсалында ишләдилир.

ЕСТАКАДА (фр. estacade, прованс дилиндә estaca—дајаг, тир)—јер вә ја су сәтһиндән мүәјјән һүндүрлүкдә нәгл. васитәләринин, адамларын, мүхтәлиф коммуникасија хәтләринин (су, газ, бору кәмәрләринин вә с.) кечмәси үчүн тикилән көрпү типли гурғу.

Хәзәр дәнизинин нефт мә'дәнләриндә естакада гурашдырылмасы.

Дајаглардан вә ашырым конструксијасындан ибарәтдир. Дәмир-бетон, метал, даш вә тахтадан тикилир; тир, чәрчивә, тағ вә с. конструксијалы олур. Мә'дән Е.-ларынын тикилмәси дәниз нефт мә'дәнләринин инкишафында мүһүм мәрһәләдир. Дәринлији 30 *м*-дәк олан суларда дәмир-бетон вә метал Е.-лар гурулур. Хәзәр дәнизиндә Нефт Дашлары, Палчыг сопкасы, Сангачал-Дуванны, Булла а-сы вә с. мә'дәнләрдә нефт чыхармаг үчүн Е.-лар вар.

ЕСТАМП (фр. estampe, итал. stampa—басма)—чап графикасы әсәри; даш, метал, ағач үзәриндә һәкк олунмуш рәсмләрин басма үсулу илә кағыза, бә'зән дә ипәк вә с. материаллара көчүрүлмүш сурәти. Е. термини 19 әсрдә јаранмыш-

дыр. *Гравура, офорт, литографија* Е.-ын әсас нөвләридир.

ЕСТАФЕ́Т (фр. estafette, итал. staffa—үзәнки)—1) кечмишдә чапарлар, гасидләрлә көндәрилән мәктуб, мә'лумат, почт. 2) Мүәјјән мәрһәләләрә бөлүнмүш мәсафәдә бир-бирини әвәз едән идманчыларын јарышы. Һәр мәрһәләнин сонунда идманчы Е. ағачыны өз команда јолдашына өтүрмәлидир. Мәсафә башына биринчи чатан команда галиб һесаб едилир. Гачышда диаметри 4 *см*, узунлуғу 28—30 *см* олан ағачын, атчылыг идманында гамчынын, јелкәнли гајыг идманында диаметри 30—40 *см* олан, ортасына бајрагчыг санчылмыш үзкәчин нөвбәти идманчыја өтүрүлмәси илә јарышын јени мәрһәләси башланыр. Хизәкчиләрин Е. јарышында өз мәрһәләсини баша чатдыран идманчы әлини команда јолдашынын чијнинә вә ја күрәјинә тохундурур; Е. үзкүчүлүјүндә идманчы мүвафиг әмәлијјаты әлини һовузун диварына тохундурмагла јеринә јетирир. Мәзмунуна көрә Е. јарышлары садә вә комбинасијалы олур. Садә Е.-ләрдә бүтүн мәрһәләләр ејни һәрәкәт үсулу илә гәт едилир [мәс., гачышда 4×100 (4 идманчы һәрәси 100 *м* гачыр), 4×200, 4×400, 4×1500 вә и.а., сәрбәст үсулла үзкүчүлүкдә 4×100, 4×200, хизәк Е.-индә 3×5 *км*, 4×10 *км* вә и.а.]. Комбинасијалы Е.-ләр 2 нөвә ајрылыр: 1) идманын бир нөвүнә аид мүхтәлиф һәрәкәт үсулларындан ибарәт Е. (мәс., 4×100 *м* мәсафәјә комбинасијалы үзкүчүлүкдә 1-чи мәрһәлә архасы үстә, 2-чи—брасс, 3-чү—баттерфлјај, 4-чү—сәрбәст үсулла гәт едилир; 2) идманын мүхтәлиф нөвләринә аид һәрәкәт үсулларындан ибарәт Е. (мәс., ајры-ајры мәрһәләләри нөвбә илә јүнкүл атлетләр, велосипедчиләр, мотосиклетчиләр вә аварчәкәнләр гәт едир). Олимпиаданын кечирилдији јерә олимпија мәш'әли дә Е. принсипи үзрә чатдырылыр. Идман Е.-ләри илә јанашы, мүһүм һадисәләрә һәср едилмиш ичтимаи-сијаси мәзмунлу Е.-ләр дә кечирилир.

ЕСТЕЗИОЛО́КИЈА (јун. áisthesis—дујғу, һисс+...*локија*)—нормал анатомијанын шө'бәләриндән бири, дујғу органларынын (мәс. көрмә, ешитмә) гурулушуну өјрәнән елм.

ЕСТЕРАЗАЛАР — мүхтәлиф мүрәккәб ефирләрин һидролизинә (парчаланмасына вә су илә бирләшмәсинә) вә синтезинә сәбәб олан ферментләр. Е. инсан, һејван вә битки тохумаларында, һәмчинин микроорганизмләрдә вар. Организмләрдә јағларын, липоидләрин вә с. маддәләрин чеврилмәси просесләриндә иштирак едир.

ЕСТЕРЛӘР — *мүрәккәб ефирләрин* башга ады.

ЕСТЕТИК ГАВРАЈЫШ —бах *Естетика.*

ЕСТЕТИК ЗӨВГ—бах *Естетика.*

ЕСТЕТИК ИДЕАЛ—бах *Естетика.*

ЕСТЕТИК ТӘРБИЈӘ — коммунист тәрбијәсинин тәркиб һиссәси; инсанда әдәбијјат вә инчәсәнәт әсәрләриндән, һәмчинин тәбиәт, чәмијјәт, әмәк вә дavailanышдакы көзәлликләрдән зөвг ала билмәк, онлары дүзкүн гијмәтләндирмәк бачарығынын, бәдии габилијјәтин инкишаф етдирилмәси. Е.т. инсанын естетик һиссләринин инкишафына, мәфкурәсинин тәшәккүлүнә тә'сир едир. Сов.ИКП Програмында дејилир: «Партија... һәр бир адамын өз шәхси габилијјәтини ән долғун шәкилдә тәзаһүр етдирмәси үчүн һәр чүр шәраит јарадылмасына, бүтүн зәһмәткешләрин естетик тәрбијәсинә, халга јүксәк бәдии зөвг вә мәдәни вәрдишләр ашыланмасына даим гајғы көстәрәчәкдир» (Б., 1977, сәһ. 118). Е.т.-дә коммунист мәфкурәвилији, мүнтәзәмлик, јашаујғунлуг вә чохчәһәтлилик әсасдыр. Е.т. ана лајласындан башлајараг, өмүр бoју давам едир. Мәктәбәгәдәр тәрбијә мүәссисәләриндә отагларын бәзәнмәси, ојунчаглар, мусиги, нәғмә вә бәдии оху, рәсм вә кәзинтиләр ушагларын Е.т.-синә хидмәт едир. Мәктәбдә Е.т. даһа да гүввәтләнир; мусиги, рәсм, ана дили вә әдәбијјат дәрсләри, өзфәалијјәт дәрнәкләри, сәһәрчикләр, театр, кино вә музејләрә кедиш, һәмчинин мәктәбдәнкәнар ушаг мүәссисәләринин кечирдикләри тәдбирләр шакирдләрин Е.т.-синдә бөјүк рол ојнајыр. Е.т. јашлылар арасында да апарылыр.

Әд.: Маркс К. и Энгельс Ф., Об искусстве, 3 изд., т. 1—2, М., 1976; Ленин В. И., О литературе и искусстве, 5 изд., М., 1976; Естетик тәрбијә, Б., 1972; Гурбанов Б., Естетика аләминә сәјаһәт, Б., 1977.

ЕСТЕТИК ҺИСС—бах *Естетика.*

ЕСТЕТИК ШУУР—бах *Естетика,*

ЕСТЕ́ТИКА (јун. aisthetikós—дујан, һәссас)—көзәллик ганунларыны, инчәсәнәтин керчәклијә мүнасибәтини, онун нөв вә жанрларынын, бәдии шүурун ганунаујғун инкишафынын спесифик хүсусијјәтләрини, бәдии јарадычылыг методуну өјрәнән фәлсәфи елм. Е., һәмчинин инсанын керчәклији естетик мәнимсәмәсинин мүхтәлиф чәһәтләрини тәдгиг едир. Инсанын керчәклијә естетик мүнасибәти шәхсијјәт, чәмијјәт вә тәбиәт арасындакы мүнасибәтләрин үзви һиссәсидир. Инсанларда узун тарихи мүддәт әрзиндә көзәлликдән һәзз алмаг мејли Е.-нын көзәллик һаггында елм адландырылмасына сәбәб олмушду. Бу, керчәкликдә вә инчәсәнәтдә ејбәчәрлик проблеминин тәдгигини узун мүддәт көлкәдә гојмушду. Керчәклијин естетик мәнимсәнилмәси идрак просесинин, елми биликләрин, ичтимаи мүнасибәтләрин вә шәхсијјәтин инкишаф сәвијјәси илә сых бағлыдыр. Керчәклијин бәдии-естетик мәнимсәнилмәсинин ән јүксәк формасы *инчәсәнәтдир*. Е.-нын предмети әтрафында тарих бoју идеализм илә материализм арасында кәскин мүбаризә кетмишдир. Бу бахымдан Е. антик дөврдән башлајараг синфи мүбаризәнин мәркәзиндә дурмушдур.

«Е.» терминини елмә 18 әсрдә А. *Баумгартен* кәтирмишдир. Лакин, естетик фикир һәлә тәхминән ики мин беш јүз ил бундан әввәл гулдарлыг дөврүндә Мисир, Бабилистан, Һиндистан вә Чиндә јаранмыш, Гәдим Јунаныстан (Платон, Аристотел вә б.) вә Гәдим Ромада (Лукретси Кар, Һоратси вә б.) инкишаф етмишдир. Антик мифолокијада, гәдим һинд, гәдим Чин вә гәдим јунан философларынын тә'лимләриндә көзәлликлә ејбәчәрлик арасында гаршылыглы әлагә, инчәсәнәтин чәмијјәтдә ролу вә онун инсанын әхлагына тә'сири мәсәләләри ирәли сүрүлмүшдүр. Орта әсрләрин «илаһи көзәллик» һаггында мистик тә'лимләриндә һәр чүр көзәллијин мәнбәји вә али көзәллијин тәчәссүмү аллаһ һесаб олунурду. Маарифчи Е.-нын нүмајәндәләри (Е. Бјерк, Һогарт, Д. Дидро, Ж. Ж. Руссо, И. И. Винкелман, Г. Е. Лессинг, И. Һердер), хүсусилә онларын давамчылары Ф. Шиллер вә Көте инчәсәнәтлә керчәклијин әлагәси идејасыны инкишаф етдирмишләр. Е. тарихиндә алман классик фәлсәфәсинин (Кант, Шеллинг, Һекел) хүсуси ролу олмушдур. Кантын инчәсәнәтин мүстәсналығы, онун керчәклијә «еһтијачы» олмадығы һаггында мүддәасы сонралар «халис инчәсәнәт», «сәнәт сәнәт үчүндүр» нәзәријјәләринин әсасы олмушдур. О, көзәллији фајдаја, форма камиллијини идеја мәзмунуна гаршы гојмагла формалист Е.-нын јаранмасына јол ачмышдыр. Дикәр алман классик философларындан фәргли олараг Һекел инчәсәнәтә тарихилик бахымындан јанашмыш, онун форма вә категоријаларынын диалектик тәһлилини вермиш, һәјат илә инчәсәнәт арасында субстансионал әлагәни баша дүшмүшдүр. Лакин, классик алман фәлсәфәси үмумијјәтлә Е.-нын әксәр проблемләринин шәрһиндә идеалист мөвге тутмушдур. Марксизмә гәдәрки материалист Е.-нын нүмајәндәләри (Дидро, Лессинг, Һолбах, Һелветси, Фејербах) естетик ганунаујғунлуглары керчәклијин өзүндә ахтармыш, керчәклијин објектив әкс етдирилмәси, инчәсәнәтин идеја мүбаризәсиндә иштиракынын зәрурилији фикрини ирәли сүрмүшләр. Лакин, онларын фәлсәфи системләринин метафизик характери вә тарихә сәһв бахышлары синифли чәмијјәтдә инчәсәнәтин синфи тәбиәтини дүзкүн баша дүшмәјә имкан вермирди. Мәс., Фејербах көзәллији билаваситә физики предмет вә һадисәләрдә, естетик һисс вә зөвгләри исә биоложи ганунаујғунлугларда, инсанын тәбиәтиндә көрүрдү. Е. тарихиндә рус ингилабчы демократларынын (Белински, Чернышевски, Кертсен, Доброљубов) Е.-сы хүсуси јер тутур. Онлар реалист инчәсәнәтин ганунаујғунлугларыны, онун идејалылығы вә хәлгилији принсипләрини ишләјиб һазырламыш, «халис инчәсәнәт», «сәнәт сәнәт үчүндүр» нәзәријјәләринин әсассызлығыны ачыб көстәрмиш, инчәсәнәтин вәзифәсини ичтимаи керчәклијин ејибләрини арадан галдырмагда көрмүшләр.

Е.-нын ән јүксәк тарихи формасы марксист-ленинчи Е.-дыр. Марксизмин мејдана кәлмәси, диалектик вә тарихи материализм методунун Е. саһәсинә тәтбиги естетик фикир тарихиндә јени кејфијјәт чеврилишинә сәбәб олду. Марксист-ленинчи Е.-нын башлыча принсипләри К. Маркс, Ф. Енкелс вә В. И. Ленинин әсәрләриндә шәрһ едилмишдир. Марксист Е.-нын инкишафында К. В. Плеханов, Ф. Меринг, П. Лафарг, К. Сеткин, А. В. Луначарски вә б.-нын бөјүк хидмәти олмушдур. Марксист-ленинчи Е. тәфтишчилијә вә еһкамчылыға гаршы мүбаризә просесиндә формалашмышдыр. О, инчәсәнәти ичтимаи шүур формаларындан бири вә керчәклијин естетик мәнимсәнилмәсинин спесифик формасы кими өјрәнир. Керчәклијин естетик мәнимсәнилмәсинин үч тәрәфи вар: 1) објектив керчәкликдә естетиклик; 2) субјектив естетиклик (естетик шүур); 3) инчәсәнәт (субјектив вә објектив естетиклијин вәһдәти). Е. һәмин тәрәфләрин маһијјәтини, ганунаујғунлугларыны вә онларын конкрет тәзаһүр-

ләрини өјрәнир. Идеалист вә вулгар материалист тә'лимләрдән фәргли олараг марксист-ленинчи Е. инсанларын јарадычы, мәгсәдјөнлү практик фәалијјәтини керчәклијин естетик гавранылмасынын објектив әсасы һесаб едир. Естетик шүурун ичтимаи варлығa мүнасибәти, керчәклијин дүзкүн экс етдирилмәси просесиндә ин'икас нәзәријјәси мүһүм нәзәри-методоложи әһәмијјәт кәсб едир. Е.-нын үмуми категоријалары (көзәллик вә ејбәчәрлик, үлвилик, фачиәвилик вә комиклик вә с.) керчәклијин өзүнәмәхсус шәкилдә мәнимсәнилмәсинин тәзаһүрүдүр. Е. естетик мәнимсәнилмәнин субјектив тәрәфини—естетик һисс, зөвг, тәәссүрат, идеја вә идеаллары објектив һәјат просесләринин спесифик формада ин'икасы вә тәчәссүмү кими гијмәтләндирир. Марксист Е. инчәсәнәтин партијалылығы вә хәлгилијини, бәдии образын хүсусијјәтләрини, инчәсәнәтин форма илә мәзмунунун гаршылыглы әлагәсини, бәдии метод вә үслубларыны, сосиалист реализми методу вә онун коммунизм гуручулуғу ишиндә ичтимаи дәјишдиричи ролуну да тәдгиг едир. Е. һәмчинин дүнјакөрүшү елмидир. Марксист-ленинчи Е. инчәсәнәтин игтисади базислә әлагәсини, онун синифли чәмијјәтдә инкишаф ганунаујғунлугларыны ачыб көстәрир. Марксизмин синфи мүбаризә нәзәријјәси инчәсәнәтин һаким синфин әлиндә идеолокија силаһы олдуғуну сүбут етди. Инчәсәнәтин синфи мәнафе илә бағлы олдуғуну В. И. Ленин марксист-ленинчи Е.-нын ән мүһүм принсипиндә—әдәбијјат вә инчәсәнәтин партијалылығы принсипиндә ифадә етмишдир. В. И. Ленин естетик фикир тарихиндә илк дәфә көстәрди ки, «партијасыз» инчәсәнәт һаким синфин мүртәче мәнафејинә хидмәт едир. «Буржуа јазычысынын, рәссамынын, актрисасынын азадлығы пул кисәсиндән, рүшвәтдән, маашдан үстүөртүлү (јахуд ријакарчасына үстү өртүлән) асылылыгдан башга бир шеј дејилдир» (Ленин В. И., Әсәр. там күллијјаты, ч. 12, сәһ. 111). Инчәсәнәтин синфи тәбиәтинин классик елми тәһлили В. И. Ленинин Л. Н. Толстојун јарадычылығына һәср едилмиш әсәрләриндә верилмишдир. Бурада ирәли сүрүлән естетик принсипләр марксист Е.-нын инкишафында мүһүм методоложи әһәмијјәт кәсб едир. Марксист-ленинчи Е.-нын тәдгиг етдији идејалылыг, партијалылыг, хәлгилик принсипләрини бир сыра ичтимаи елмләр дә (әдәбијјатшүнаслыг, сәнәтшүнаслыг, психолокија, фәлсәфә вә етика) өјрәнир. Е.-нын проблем вә категоријалары фәлсәфә, психолокија вә сәнәтшүнаслыгла билаваситә әлагәдардыр. Лакин, ичтимаи елмләрин категоријаларыны механики сурәтдә Е.-нын категоријалары илә ејниләшдирмәк Е.-нын спесификлијини вә онун дикәр елмләрлә әлагәсинин характерини бајағылашдырыр. Әкәр әдәбијјатшүнаслыг, јахуд сәнәтшүнаслыг конкрет саһәләри өјрәнирсә, Е. һәмин елмләрин наилијјәтләринә әсасланмагла, әдәбијјат вә инчәсәнәтин бүтүн нөв вә жанрларына хас олан үмуми ганунаујғунлуглары тәдгиг едир. ССРИ-дә вә сосиалист өлкәләриндә марксист Е. саһәсиндә кениш тәдгигатлар апарылыр. Совет Е. елми марксист-ленинчи Е.-нын зәнкин ирсинин давамчысыдыр. Совет естетикләри (В. Асмус, М. Лифшитс, А. Лосев вә б.) Е.-нын гносеоложи (инчәсәнәтин керчәклији ин'икас вә дәрк етмәк формасы кими нәзәрдән кечирилмәси), психоложи (бәдии јарадычылығын вә инчәсәнәтин гавранылмасыны характеризә едән психи просесләрин тәдгиги), аксиоложи (инсанын објектив реаллыға естетик мүнасибәти вә керчәклијин бәдии гавранылмасы, тәбиәтин сәрвәтләр нәзәријјәси бахымындан ашкар едилмәси), сосиоложи («инчәсәнәт вә чәмијјәт» проблеминин мүхтәлиф чәһәтләрини һәм нәзәри, һәм дә конкрет сосиоложи тәдгигатлар сәвијјәсиндә арашдырылмасы), педагожи-мәдәни (естетик тәрбијә проблемләри вә сосиализм чәмијјәтинин естетик мәдәнијјәтинин тәһлили) вә с. аспектләрини кениш тәдгиг едирләр. *Дизајн* вә техники естетика проблемләри, дә́враныш, мәишәт Е.-сы мәсәләләринин ишләниб һазырланмасы актуал характер дашыјыр. Капиталист өлкәләриндәки марксист философлар да марксист-ленинчи Е.-ны јарадычылыгла инкишаф етдирирләр. Марксист-ленинчи Е. мүасир дөврүн естетик просесләрини дәриндән тәһлил едир вә үмумиләшдирир, Сов.ИКП Програмында ирәли сүрүлән вәзифәнин—коммунизм чәмијјәти үчүн һәртәрәфли инкишаф етмиш, аһәнкдар шәхсијјәт јетишдирмәк вәзифәсинин һәјата кечирилмәсиндә фәал иштирак едир.

Сов.ИКП Мәркәзи Комитәсинин 25-чи гурултаја һесабатында көстәрилир ки, өлкәмиздә коммунизм гуручулуғу просеси сосиализм реализми әсасында јарадылан јени әсәрләрдә тәбии олараг, өз әксини тапмышдыр. «Өлкәмизин һәјатында әсас, мүһүм јер тутан, совет адамларынын шәхси талејинин бир һиссәси олан һадисәләр һәмин әсәрләрдә даһа тез-тез, башлычасы исә даһа дәриндән экс олунур» (Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, Б., 1976, сәһ. 86).

АКП-нин 29-чу гурултајы естетика проблемләринә бөјүк диггәт јетирмишдир.

Азәрб. шифаһи халг јарадычылығы естетик фикирләрлә зәнкиндир. Азәрб. мүтәфәккирләри вә маарифчиләри (Низами, Бәһмәнјар, Фүзули, Нәсими, М. Ф. Ахундов, А. Бакыханов, Һ. Зәрдаби, А. Сәһһәт, М. Сабир, Ү. Һачыбәјов вә б.) өз әсәрләриндә гијмәтли естетик идејалар ирәли сүрмүшләр.

АДУ-да Естетика вә етика кафедрасы фәалијјәт (1961) көстәрир. Азәрб. ССР ЕА Фәлсәфә вә Һүгуг Ин-тунун Естетика вә етика шө'бәсиндә (1965) мүасир Е.-нын актуал проблемләри вә Азәрб. халгынын естетик фикринин тарихи мәсәләләри тәдгиг едилир.

Әд.: Маркс К. и Энгельс Ф., Об искусстве, 3 изд., т. 1—2, М., 1976; Ленин В. И., О литературе и искусстве, 5 изд., М., 1976; Ленин и искусство, М., 1969; Плеханов Г. В., Эстетика и социология искусства, т. 1—2, М., 1978; Луначарский А. В., Об изобразительном искусстве, т. 1—2, М., 1967; Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, Б., 1976; Мирзәјева Ш., Әдәбијјат вә инчәсәнәтин партијалылығы принсипи, Б., 1965; Буало, Поезија сәнәти, Б., 1969; Аристотел, Поетика, Б., 1974; Гурбанов Б., Естетика аләминә сәјаһәт, Б., 1977; Из истории советской эстетической мысли, М., 1967; Каган М. С., Лекции по марксистско-ленинской эстетике, Л., 1971; Борев Б., Эстетика, М., 1973; Скатерщиков В. К., XXV съезд КПСС, проблемы эстетики, М., 1977; Лукин Ю. А., Скатерщиков В. К., Основы марксистско-ленинской эстетики, М., 1977; Современная буржуазная эстетика. Критические очерки, М., 1978; Лосев А. Ф., Эстетика Возрождения, М., 1978; Рюриков Б. С., Идеологические основы эстетики, М., 1978.

ЕСТО́Н ДИЛИ—*естонларын* дили. Фин-угор дилләриндәндир. ССРИ-дә Е.д.-ндә 1 млн.-дан чох адам данышыр (1979). Е.д. гәдим Прибалтика-фин тајфа диалектләри әсасында јаранмышдыр. 3 диалекти вар: саһил (шм.-ш.), Шимали Естонија (Таллин) вә Чәнуби Естонија (Тарту). Е.д.-ндә илк јазы 13 әсрә аиддир. Дөврүмүзәдәк кәлиб чатан илк китаб 1535 илдә чап едилмишдир. Милли әдәби дил 19 әсрин 2-чи јарысында Шимали Естонија диалекти әсасында формалашмышдыр. Әсас фонетик хүсусијјәти гыса, узун вә чох узун сәсләрин олмасыдыр. Морфоложи гурулушча илтисаги-инсирафи дилдир. Мүасир әдәби дилдә исмин 14 һалы вар. Лүғәт тәркибиндә Балтик, керман вә славјан дилләриндән кечмә сөзләр чохдур. Јазыда латын әлифбасындан истифадә едилир.

Әд.: Языки народов СССР, т. 3, М., 1966.

ЕСТО́НИЈА СОВЕТ СОСИАЛИСТ РЕСПУБЛИКАСЫ (Eesti Noukogude Sotsialistik Vabariik), Естонија.

Үмуми мә'лумат. ССРИ тәркибиндә мүттәфиг респ. 1940 ил ијулун 21-дә тәшкил едилмиш, 1940 ил августун 6-да ССРИ-јә дахил олмушдур. ССРИ-нин шм.-г. һиссәсиндә, Балтик дәнизи саһилиндә, Фин вә Рига көрфәзләри арасындадыр. Моонзунд, јахуд Гәрби Естонија архипелагы (Сааремаа а., Һијумаа а., Муху а. вә с.) да Е.-ја дахилдир. Саһ. 45,1 мин *км*², әһ. 1466 мин (1979, 17 јанвар). Пајтахты Таллин ш.-дир. 15 р-ну, 33 шәһәри, 26 шәһәр типли гәс. вар.

Дөвләт гурулушу. Ест.ССР фәһлә, кәндли вә зијалыларын сосиалист үмумхалг дөвләти, ССРИ тәркибиндә мүттәфиг совет сосиалист респ.-сыдыр. Гүввәдә олан Конститусијасы 1978 ил апрелин 13-дә гәбул едилмишдир. Дөвләт һакимијјәтинин али органы 5 ил мүддәтинә сечилән бирпалаталы Ест.ССР Али Советидир (сессијалары арасындакы дөврдә онун Рәјасәт һеј'әти). Али Совет респ. һөкумәтини (Назирләр Советини) тәшкил едир, ганунлар гәбул едир вә с. Р-н, шәһәр, шәһәрләрдә р-н, гәс. вә кәндләрдә јерли һакимијјәт органлары мүвафиг Халг Депутатлары Советләридир (2,5 ил мүддәтинә сечилир). 18 јашына чатмыш бүтүн вәтәндашларын сечмәк вә сечилмәк һүгугу вар. Али мәһкәмә органы Ест.ССР Али Советинин 5 ил мүддәтинә сечдији респ. Али мәһкәмәсидир. Ест.ССР Прокуро-

руну ССРИ Баш прокурору 5 ил мүддәтинә тә'јин·едир. Ест.ССР-ин дөвләт керби, бајрағы вә һимни вар.

Тәбиәт. Е.-нын әразиси Шәрги Авропа дүзәнлијинә дахилдир. Орта һүнд. 50 *м,* ән һүндүр јери 317 *м*-дир (Һаанја јүксәклији). Гәдим бузлашма изләри—моренләр, озлар, бузлаг көлләри вә с. характерикдир. Респ.-нын шм. саһилбојунда һүнд. 56 *м*-ә чатан глинт (денудасија нәтичәсиндә әмәлә кәлән чыхынты) вар. Глинтин үзәри Кембри јашлы гумдашы, кил, Шимали Е.-нын галан јерләри вә адалар Ордовик вә Силур јашлы әһәнкдашы вә доломитлә өртүлүдүр. Чәнуби Е.-да әһәнкдашылары үзәриндә Девон јашлы гырмызы гумдашы вә кил гатлары вар. Фајдалы газынтылары: јанар шист (сәнаје еһтијаты 4 млрд. *т*), торф (1000-дән чох јатағы вар), фосфорит, глауконит гумдашы, диатомит вә мүхтәлиф тикинти материаллары. Мүаличә палчыглары вар. Иглими дәниз типиндән континентал типә кечид тәшкил едир. Јајы гыса вә сәрин, гышы мүлајимдир. Орта темп-р февралда —3,4-дән —7,4°С-јә гәдәр, ијулда 16,3—17,4°С-дир. Иллик јағынты 600—700 *мм*-дир. Чајлары, әсасән Балтик дәнизи, һәмчинин Чуд көлү һөвзәсинә аиддир. Ән ири чајлары: Нарва, Пјарну, Казари, Емајыки. Емајыки вә гисмән Нарва кәмичилијә јарарлыдыр. Е. көлләрлә (әразисинин 4,8%-и) зәнкиндир. Чуд вә Псков көлләринин бир һиссәси (1584 *км*²-и) Е. әразисиндәдир. Респ. әразисинин 20,7%-и батаглыглардыр. Адаларда, респ.-нын шм.-г. вә шм. һиссәсиндә аз мәһсулдар карбонатлы, Пандивере јүксәклијиндә вә мәркәзи һиссәдә мәһсулдар карбонатлы, ч. һиссәдә подзоллу торпаглар јајылмышдыр. Битки өртүјү чәһәтдән Е. гарышыг мешәләр јарымзонасына аиддир. Е. әразисинин 38%-и мешәләрдир. Бунун 70%-и ијнәјарпаглыдыр (шам, күкнар). Е. үчүн гарышыг мешәләр фаунасы характерикдир. Мүхтәлиф фәсилләрдә 315-ә јахын гуш нөвүнә раст кәлмәк олур. Суларында 80 нөвә гәдәр балыг вар. Е.-да Вајка, Вијдумјае, Матсалу вә Нигуала горуглары, Лаһемаа Милли паркы тәшкил едилмишдир.

Әһали. Әсас әһали *естонлардыр* (925 мин). Е.-да руслар (335 мин), украјналылар (28 мин), белоруслар (19 мин), финләр (19 мин) вә б. халглар да јашајырлар (1970). Орта сыхлыг 1 *км*²-дә тәгр. 32 нәфәрдир (1977). Әһалинин 995 мин нәфәри шәһәрләрдә, 452 мини исә кәндләрдә јашајыр (1977). Бөјүк шәһәрләри: Таллин—415 мин, Тарту— 100 мин, Коһтла-Јарве — 72 мин, Нарва—72 мин, Пјарну—50 мин вә с. (1977).

Тарихи очерк. Е. әразисиндә гәдим инсан изләри Мезолит дөврүнә (е.ә. тәгр. 7500 ил) аиддир. Е.ә. 3-чү миниликдән Е. әразисиндә фин-угор тајфалары мәскән салмыш, е.ә. 3-чү миниллијин сонларында бура Балтик тајфаларынын әчдадлары кәлмишдир. Бу тајфаларын бирләшмәси нәтичәсиндә е.ә. 1-чи минилликдә естләр тәшәккүл тапмышдыр. Е.ә. 2-чи миниллијин орталарында тунчдан, е.ә. 1-чи миниллијин орталарында дәмирдән истифадә олунмаға башланмышды. 10 әсрдән тичарәт мәркәзләри вә лиманлар—Колыван (Таллин), Тарту (Јурјев) вә с. јаранды, ири шәһәрләр мејдана кәлди. 1030 илдә *Јарослав Мудры* Тартуну ишғал етди вә Јурјев галасынын әсасыны гојду. 1030—61 илләрдә Чәнуб-Шәрги Е. *Кијев Рус дөвләтинә* дахил иди. 13 әсрин әввәлиндә Е.-да тәгр. 100—150 мин адам јашајырды. Дөвләтин јаранмасы просеси феодал-католик тәчавүзү нәтичәсиндә јарымчыг галды. 12 әсрин сонунда Прибалтикада башламыш алман тәчавүзү 1208 илдә Е.-ја јајылды. 1217 ил сентјабрын 21-дә Вилјанди јахынлығында һәлледичи вурушмада алманлар естләрин 6 минлик бирләшмиш ордусуну мәғлуб етдиләр. Рига јепископу Албертин көмәјә чағырдығы Данимарка кралы II Валдемар 1219—20 илләрдә Шимали Е.-ны тутду, Таллини дајаг мәнтәгәсинә чевирди. 1223—24 илләрдә алманлар Е.-нын материк һиссәсини тамамилә зәбт етдиләр. 1227 илдә Сааремаа а. ишғал олунду. Естләрин мәғлубијјәтинин сәбәбләри һәрби-техники чәһәтдән кериликләри вә сијаси чәһәтдән дағыныг олмалары иди. 1238 илдә Шимали Е. әразиси Данимаркаја кечди. Мәркәзи Е. Ливонија орденинә чатды. 1224 илдә Чәнуб-Шәрги Е.-да Тарту јепископлуғу, 1228 илдә Гәрби Е.-да Сааре-Лјаенемаа јепископлуғу јарадылды. Е.-нын ишғалындан сонра алман тәчавүзү руслар (1242 илдә Буз дөјүшү) вә литвалылар тәрәфиндән дајандырылды. 1343 ил апрелин 23-дә Харјумаада (Шимали Е.) үсјан башланды [бах *Јури кечәси үсјаны (1343—45)*]. Үсјан Гәрби Е.-ја да јајылды вә Сааремаа а.-нда даһа күчлү шәкил алды. Ливонија орденинин гошунлары үсјаны јатырды. 1346 илдә Данимарка кралы IV Валдемар Шимали Е.-ны Тевтон орденинә сатды. 14 әсрин сонундан кәндлиләрин тәһкимләшдирилмәси просеси башлады; 15 әсрин сону—16 әсрин әввәлиндә Е.-да кәндлиләрә артыг феодалларын мүлкијјәти кими бахырдылар. Таллин, Тарту, Нарва, Вилјанди, Пјарну шәһәрләри 13 әсрдән сәнәткарлыг вә тичарәт (о чүмләдән русларын транзит тичарәти) мәркәзләринә чеврилмишди. Таллин, Тарту, Пјарну вә Вилјанди Һанза иттифагынын үзвләри иди. 1523 илдә Е.-ја нүфуз едән *Реформасија* һәрәкаты әһалинин мүхтәлиф тәбәгәләри арасында зиддијјәтләри кәскинләшдирди. Дини ибадәтин ана дилиндә олмасы илк естон китабларынын (1525) нәшринә шәраит јаратды. 1558 илдә Ливонија мүһарибәсинә (1558—83) башлајан Рус дөвләти тезликлә Шәрги Е.-ны тутду. 1559 илдә Гәрби Е. Данимаркаја, 1561 илдә Шимали Е. Исвечә, Чәнуби Е. Реч Посполитаја табе едилди. 1572—77 илләрдә Рус дөвләти Таллин ш. вә адалардан башга, бүтүн Е.-ны зәбт етди. Лакин Реч Посполита илә Јам-Заполски (1582) сүлһ мүгавиләсинә вә Исвеч илә Плјусса барышығына (1583) әсасән Чәнуби Е. Реч Посполитаја, Шимали Е. (Естландија) Исвечә, Сааремаа а. Данимаркаја верилди. 1600—25 илләрдә Исвеч Е.-нын бүтүн материк һиссәсини ишғал етди. 1645 илдә Сааремаа а. Данимаркадан Исвечә кечди. Исвечин әлиндәки Прибалтика торпаглары Естландија вә Лифландија губ.-ларына бөлүндү. 1680 илдә Исвеч кралы XI Карл задәкан торпагларынын бир һиссәсини хәзинәјә гајтармаға башлады. 17 әсрдә илк мануфактуралар мејдана чыхды. Естон дилиндә әдәбијјат јаранды. 1632 илдә Тартуда ун-т ачылды (фасиләләрлә 1710 иләдәк фәалијјәт көстәрмишдир). 17 әсрин 80-чи илләриндә илк кәнд мәктәбләри ачылды. 1695—97 илләрдәки «бөјүк ачлыг» нәтичәсиндә Е. әһалисинин сајы 350 миндән 280 минә енди.

Шимал мүһарибәсинин (1700—21) кедишиндә—1704 илдә рус гошунлары Тарту вә Нарва шәһәрләри илә бирликдә, Шәрги Е.-ны тутду. 1710 илдә бүтүн Е. Русијаја бирләшдирилди (рәсмән 1721 ил Ништадт сүлһ мүгавиләсинә әсасән). Алман задәканлары өз һакимијјәтләрини сахладылар. Мүһарибә вә таун нәтичәсиндә азалмыш әһали сонралар артараг, 18 әсрин 80-чи илләриндә 490 мин нәфәрә чатды (алманлар 3—4% иди). Русија губ.-лары, хүсусән Петербургла мал мүбадиләси кенишләнди. 1802 илдә Тартуда јенидән ун-т ачылды. 1804 ил кәндли гануны әсасән Естландија вә Лифландија губ.-ларында кәндли мүкәлләфијјәтләри низама салынды. Наһијә мәһкәмәләри јарадылды. Естландија (1816) вә Лифландија (1819) кәндлиләри һаггындакы ганунлара әсасән кәндлиләр шәхсән азад олдулар, лакин бүтүн торпаглар мүлкәдарларын мүлкијјәтиндә галды. Мүлкәдарларын мәһкәмә вә полис һакимијјәти сахланды. 19 әсрин 20-чи илләринин сонунда Е.-да сәнаје чеврилиши башланды. Тохучулуг сәнајеси (маһуд ф-кләри) даһа сүр'әтлә инкишаф едирди. Лифландија (1849), Естландија (1856) вә Сааремаадакы (1865) кәндли ганунлары бијардан пул рентасына кечмәјә, кәндлиләрин торпағы сатын алмасына шәраит јаратды. Лакин феодал-тәһкимчилик галыгларынын, хүсусилә бијарын галмасы кәндли һәјәчанларына сәбәб олду (1858 ил Махтра үсјаны вә с.). Капитализмин инкишафы илә к.т.-нда әмтәә истеһсалы артырды. 60-чы илләрин сонунда торпағын пулла ичарәјә көтүрүлмәси үстүн јер тутурду. Чәнуби Е.-да кәндлиләр мүлкәдарлардан торпағы пулла алырдылар. Лакин 19 әсрин сонунда кәндлиләрин тәгр. 60%-и торпагсыз иди. Ири сәнајенин инкишафы нәтичәсиндә 60—70-чи илләрдә сәнаје чеврилиши баша чатды. 19 әсрин 2-чи јарысында естон милләти тәшәккүл етди. 60-чы илләрдә естон милли һәрәкаты мејдана чыхды. Бу һәрәкат Прибалтика алман мүлкәдарларынын имтијазлы мөвгејинә гаршы, милли азадлыг әлдә олунмасына јөнәлдилмишди. 70-чи илләрдә Е.-да, Русија фәһлә һәрәкаты илә сых әлагәдә, фәһлә һәрәкаты башлады (1872 ил Кренголм тә'тили). 90-чы илләрдән марксизм идејалары јајылырды. 19 әсрин сонунда Е. Русија империјасы тәркибиндә инһисарчы капитализм мәрһәләсинә гәдәм гојду. 20 әсрин әввәлиндә Е. Русија империјасында капитализмин даһа чох инкишаф етдији р-нлардан иди. М. И. *Калининин* көмәји илә 1901—02 илләрдә Таллиндә с.-д. фәһлә дәрнәкләри јарадылды. 1904 илдә РСДФП-нин Таллин (Ревел) Комитәси тәшкил олунду. Фәһлә вә кәндлиләрин силаһлы үсјанынын кедишиндә 1905 ил декабрын 12—20-дә Е.-да 120-дән чох маликанә јандырылды вә дағыдылды. 1910 илдән башлајан јени сәнаје јүксәлиши иттисадијјатын һәрбиләшдирилмәси илә бағлы

иди. 1912 илдән ингилаби һәрәкатда чанланма башлады. В. И. Ленинин тәшәббүсү илә 1914 ил мартын 22-дә Таллиндә с.-д. тәшкилатларынын мүшавирәси кечирилди; Г. И. *Петровски* мә'рузә етди. Оппортунистләр партијадан говулду. Е. болшевикләри естон буржуа милләтчиләринә гаршы мүбаризә апарырдылар. Биринчи дүнја мүһарибәси дөврүндә һәрби мәһсуллар бурахан сәнаје саһәләри сүр'әтлә инкишаф едир, х.т.-нын башга саһәләриндә исә хаммал, ишчи гүввәси чатышмырды. Әрзаг чатышмазлығы, баһалыг, истисмарын артмасы синфи мүбаризәни күчләндирирди. Болшевикләр чох чәтин шәраитдә кениш тәблиғат иши апарырдылар. Феврал буржуа-демократик ингилабы Таллин фәһләләринин үмуми тә'тили илә башланды. Мартын 2(15)-дә ингилабчы фәһләләр, матрослар вә әскәрләр Таллиндә һакимијјәти әлә алдылар. Мартын әввәлиндә Е.-нын һәр јериндә ингилаб галиб кәлди. Лакин бүтүн Русијада олдуғу кими, Е.-да да икиһакимијјәтлик јаранды. Апрелин 16—17 (29—30)-дә Таллиндә РСДФ(б)П Шимали Балтик (естон) тәшкилатларынын 1-чи конфрансы кечирилди. Конфранс В. И. Ленинин Апрел тезисләрини бәјәнди вә сосиалист ингилабы хәтти көтүрдү. Корниловчулуғун мәғлубијјәтиндән сонра Е.-да Советләрин болшевикләшмәси башланды. Гызыл гвардија һиссәләри, орду вә донанмада болшевик дөјүш дәстәләри јарадылырды. Силаһлы үсјана рәһбәрлик үчүн Үмуместонија ҺИК тәшкил олунду. Октјабрын 23 (нојабрын 5-и)-дә ҺИК Таллинин бүтүн стратежи мәнтәгәләрини нәзарәт алтына алды. Октјабрын 23—25 (нојабрын 5—7-си)-дә, алман гошунларынын ишғал етдији адалардан башга, бүтүн Е.-да һакимијјәт Советләрин әлинә кечди. Көһнә дөвләт апараты дағыдылды, совет дөвләт гурулушунун әсаслары јарадылды. 1918 илин феврал—мартында алман гошунлары Е.-ны ишғал етди. 1918 ил нојабрын 19-да һакимијјәт естон буржуа Мүвәггәти һөкумәтинә верилди. 1919 илин јанварынадәк Гызыл Орду Е.-нын чох һиссәсини азад етди. 1918 ил нојабрын 29-да Нарвада Естонија Совет Респ.-сы—Естланд Әмәк Коммунасы е'лан олунду (сәдри J. J. *Анвелт* иди). 1919 илин әввәлиндә дахили әксингилабчыларын вә мүдахиләчиләрин бирләшмиш гүввәләри Гызыл Орду һиссәләрини Е. әразисиндән сыхышдырды. Халг күтләләринин тәзјиги алтында Е. буржуа һөкумәти 1920 ил февралын 2-дә РСФСР илә сүлһ мүгавиләси имзаламаға мәчбур олду. 1920 илин нојабрында кизли шәраитдә Естонија КП-нин (ЕКП) 1-чи гурултајы чағырылды. Совет Русијасындан ајры дүшмүш буржуа Е.-сы Гәрби Авропанын империалист дөвләтләриндән асылы өлкәјә чеврилмишди. Е. әсасән, Б. Британијаја мејл едир, антисовет харичи сијасәт јеридирди. 1924 ил декабрын 1-дә ЕКП-нин рәһбәрлик етдији естон пролетариатынын силаһлы үсјаны мәғлубијјәтә уғрады. 1934 ил мартын 12-дә фашист чеврилиши баш верди. Е.-нын фашист Алманијасындан асылылығы даһа да артды. ЕКП-нин рәһбәрлији илә Е. зәһмәткешләри 1940 ил ијунун 21-дә фашист диктатурасыны девирдиләр. И. Варес башда олмагла халг һөкумәти јарадылды. Демократик әсасларла сечилмиш Дөвләт думасы 1940 ил ијулун 21-дә Естонија Совет Сосиалист Респ.-нын јарандығыны е'лан етди. 1940 ил августун 6-да ССРИ Али Совети Ест. ССР Дөвләт думасынын хаһишини јеринә јетирәрәк, Ест.ССР-и бәрабәр һүгуглу мүттәфиг респ. кими ССРИ-нин тәркибинә гәбул етди. 1940 ил августун 25-дә Ест.ССР-ин биринчи Конститусијасы гәбул олунду. Совет һакимијјәтинин илк илиндә сәнаје мәһсулу истеһсалы 63% артды. Торпаг ислаһаты нәтиҹәсиндә 50 мин муздур вә јохсул кәндли тәгр. 400 мин *һа* торпаг алды. ССРИ-јә гаршы мүһарибәјә башлајан алман фашистләри 1941 илдә Е.-ны ишғал етдиләр. Ганлы террор режими јарадылды. Е.-да 125 мин нәфәр өлдүрүлдү. 1942 илдә ССРИ-нин арха р-нларында Е. атычы корпусу тәшкил олунду. Корпус Е.-нын азад олунмасы уғрунда дөјүшләрдә, дүшмәнин Курландија груплашмасынын дармадағын олунмасында иштирак етмишдир. 1944 ил нојабрын 24-дә Е. дүшмәндән тамамилә тәмизләнди. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндәки икидлијинә көрә 12 нәфәр естон Совет Иттифагы Гәһрәманы адына лајиг көрүлмүшдүр. Мүһарибәдән сонра Е.-да јенидән сосиалист дәјишикликләринә башланды. Шист сәнајеси хүсусилә инкишаф етди, газшист сәнајеси јарадылды. Фәһлә синфинин сә'ји вә гардаш совет респ.-ларынын јахындан көмәји илә сосиализмин мадди-техники базасы јарадылды. 1949 илдә елликлә коллективләшмә башланды. Коллективләшмә х.т.-нын бүтүн саһәләриндә сосиализмин гәләбәсини баша чатдырды. Е. јүксәк инкишаф етмиш сәнаје-аграр респ.-на чеврилди. Мәдәни ингилаб баш верди. Совет һакимијјәти илләриндә естон сосиалист милләти тәшәккүл тапды. Е.-да сосиализм гәти гәләбә чалды. 1970 илдә Таллин ш. Ленин ордени илә тәлтиф олунду. Х.т. вә мәдәнијјәтин инкишафындакы наилијјәтләринә көрә вә Совет һакимијјәтинин бәрпасынын 25 иллији мүнасибәтилә Е. 1965 илдә Ленин ордени, ССРИ-нин тәшкилинин 50 иллији мүнасибәтилә 1972 илдә Халглар достлуғу ордени илә тәлтиф едилди. Сов.ИКП 25-чи гурултајынын гәрарларыны һәјата кечирән Е. зәһмәткешләри коммунизм гуручулуғунда јени-јени наилијјәтләр газанырлар.

Естонија Коммунист Партијасы (ЕКП)—Сов.ИКП-нин тәркиб һиссәси, коммунизм гуручулуғунда Е. зәһмәткешләринин авангардыдыр. Илк с.-д. тәшкилаты 1902 илдә Таллиндә М. И. Калининин рәһбәрлији илә јарадылды. 1904 илдә РСДФП-нин Таллин Комитәси тәшкил едилди. 1905—07 илләр ингилабы дөврүндә бүтүн Е.-да с.-д. тәшкилатлары фәалијјәт көстәрирди. Е. с.-д. тәшкилатларынын 1907 илдә чағырылмыш конфрансы болшевикләрин меншевикләр үзәриндә гәләбәси илә нәтиҹәләнди. 1912 илдә Нарвада легал фәһлә гәзети «Кијр» («Шәфәг») нәшрә башлады. 1914 илдә РСДФП МК Г. И. *Петровскини* Е. болшевикләринә көмәјә көндәрди. Һәмин илин ијунунда Е. болшевик тәшкилатларынын конфрансы РСДФП-нин Е. тәшкилаты МК-сыны јаратмағы гәрара алды. 1917 илин јанварында РСДФ(б)П-нин Шимали Балтик тәшкилатлары бүросу јарадылды. РСДФ(б)П Шимали Балтик (естон) тәшкилатларынын 1-чи конфрансы (1917, апрел) В. И. Ленинин *Апрел тезисләрини* бәјәнди. Болшевикләр есерләрә, меншевикләрә вә буржуа милләтчиләринә гаршы мүбаризәјә, Е.-да сосиалист ингилабынын һазырланмасына рәһбәрлик едирдиләр. Вәтәндаш мүһарибәси илләриндә (1918—20) болшевикләр буржуазијаја вә харичи мүдахиләчиләрә гаршы, Совет Русијасы илә сүлһ уғрунда мүбаризә апарырдылар. 1920 ил нојабрын 5-дә ЕКП-нин кизли шәраитдә кечирилмиш 1-чи гурултајы партијанын програмыны вә низамнамәсини гәбул етди, МК сечди. Буржуа диктатурасы дөврүндә ЕКП кизли фәалијјәт көстәрмиш, Коминтернин бөлмәси олмушдур. Ағ террор шәраитиндә, сағ вә сол тәмајүлләрә гаршы мүбаризәдә ЕКП күтләләрлә әлагәни мөһкәмләтмиш, буржуа диктатурасынын деврилмәсини һазырламышдыр. 1940 илдә сосиалист ингилабынын гәләбәсиндән сонра ЕКП респ.-да сосиализм гуручулуғуна рәһбәрлик етмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә (1941—45) коммунистләр естон халгыны алман-фашист ишғалчыларына гаршы мүбаризәјә галдырмышдылар. Мүһарибәдән сонракы илләрдә ЕКП әмәкчиләри к.т.-нын коллективләшмәси вә респ.-нын сәнајеләшдирилмәси ишинә сәфәрбәр етмишдир. Сов.ИКП 25-чи гурултајынын тарихи гәрарларыны рәһбәр тутан ЕКП респ. зәһмәткешләринин сә'јләрини коммунизм гуручулуғунда јени мүвәффәгијјәтләр газанмаға јөнәлдир. ЕКП-нин 86119 үзвү вә 3729 намизәди бирләшдирән 2642 илк тәшкилаты вар (1978, јанвар).

Естонија Ленин Коммунист Кәнчләр Иттифагы (ЕЛККИ)—ҮИЛККИ-нин тәркиб һиссәси, онун габагчыл дәстәләриндән биридир. Илк коммунист кәнчләр тәшкилаты болшевикләрин рәһбәрлији илә 1917 илин мајында Таллиндә јарадылмышдыр. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәсиндән сонра Е.-нын дикәр шәһәрләриндә дә коммунист кәнчләр тәшкилатлары јарадылды. 1918 илин февралында бу тәшкилатлар Шимали Балтик Коммунист Кәнчләр Иттифагында бирләшдиләр. 1920 ил декабрын 5-дә ЕКП-нин рәһбәрлији илә јарадылмыш легал Үмуместонија Кәнч Пролетарлар Иттифагы Коммунист Кәнчләр Интернасионалынын програмыны гәбул етди. ЕККИ-нин 1-чи гурултајы 1922 илин сентјабрында кизли шәраитдә чағырылды. 1924 ил декабр үсјанынын мәғлубијјәтиндән сонра ЕККИ тәшкилатлары дағыдылды. Фашист террoруна бахмајараг, Е. кәнчләри ЕКП-нин башчылығы илә буржуа диктатурасы әлејһинә фәал мүбаризә апарырдылар. Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра ЕККИ кизли шәраитдән чыхыб, 1940 ил октјабрын 18-дә ҮИЛККИ-јә дахил олду. Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврүндә (1941—45) естон милли һиссәләриндә тәгр. 10 мин комсомолчу алман-фашист ишғалчыларына гаршы мүбаризә апармыш, хејли комсомолчу партизан дәстәләриндә вурушмушдур. 7 нәфәр комсомолчу Совет Иттифагы Гәһрәманы адына лајиг көрүлмүшдүр. ЕЛККИ коммунизм гуручулуғу ишиндә ЕКП-нин фәал көмәкчисидир. ЕЛККИ-нин

153 932 үзвү бирләшдирән 2657 илк тәшкилаты вар (1978, јанвар).

Естонија Һәмкарлар Иттифаглары (ЕҺИ)—ССРИ Һәмкарлар Иттифагларынын тәркиб һиссәсидир. ЕҺИ 1905—07 илләр ингилабы дөврүндә јаранмыш, әксәријјәти иртича илләриндә (1907—10) дағыдылмышды. 1917 ил Феврал буржуа-демократик ингилабындан сонра јенидән фәалијјәтә башламышдыр. Һәмкарлар иттифагларынын 1919 ил августун 30—31-дә кечирилмиш 1-чи гурултајы Е.-дан харичи мүдахиләчиләри говмағы вә Совет Русијасы илә сүлһ бағламағы тәләб етди. 1924 ил декабр үсјанынын мәғлубијјәтиндән сонра ЕҺИ ләғв едилди. Фашист диктатурасы дөврүндә (1934—40) һәмкарлар иттифагларынын фәалијјәтинин мәһдудлашмасына бахмајараг, ЕКП һәмкарлар иттифаглары һәрәкатынын бирлији антифашист чәбһә јаратмаг вә мөһкәмләндирмәк уғрунда мүбаризәни давам етдирмәди. ЕҺИ социалист ингилабы дөврүндә (1940) ЕКП-нин әсас көмәкчиси иди. Е.-да Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра һәмкарлар иттифаглары јени чәмијјәтин гәләбәси уғрунда әмәкчиләрин мүбаризәсинин фәал тәшкилатчысы олду. ЕҺИ респ.-да әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлдилмәси, фәһлә вә гуллугчуларын әмәк вә һәјат шәраитинин јахшылашдырылмасы үчүн сә'јлә чалышыр. ЕҺИ-нин 729 888 үзвү бирләшдирән 3908 илк тәшкилаты вар (1978, јанвар).

Халг тәсәррүфаты. Е. инкишаф етмиш к.т. олан сәнаје респ.-сыдыр. Социалист сәнајеләшдирмәси нәтичәсиндә сәнајенин көһнә саһәләри инкишаф етдирилмиш, јени саһәләри (шисткимја, чиһазгајырма) јарадылмышдыр. Сәнаје мәһсулунун үмуми һәчми 1940 илдәкинә нисбәтән 1975 илдә 39,1 дәфә, 1977 илдә исә 43 дәфә артмышдыр. Респ.-да истеһсал едилән мәһсуллар дүнјанын онларча өлкәсинә көндәрилир. Е. Прибалтика респ.-лары арасында илк нөвбәдә јаначаг-енержи вә кимја сәнајеси үчүн хаммал еһтијатларынын зәнкинлији илә фәргләнир. Прибалтикада истеһсал олунан електрик енержисинин бөјүк әксәријјәтини Е. верир. Әсас енеркетика мәркәзи Нарва ш.-ндәдир. Бурада Прибалтика вә Естонија ДРЕС-ләри тикилмишдир. Шистлиј һөвзәнин мәркәзи Коһтла-Јарведә шист е'малы комбинаты (маје јаначаг, газ, азот күбрәләри, кимјәви маддәләр истеһсал едир) вар.

Е.-нын е'маледичи сәнајеси, әсасән, машынгајырма саһәсиндә ихтисаслашдырылмышдыр. Чиһазгајырма, електротехника, радиотехника, һәмчинин нефт аваданлығы, гыздырычы газанлар, һәндәкгазан екскаваторлар вә с. истеһсалы мүһүм јер тутур. Кәмигајырма бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Машынгајырма мәркәзләри Таллин, Тарту, Пјарну вә Выру шәһәрләридир. Суперфосфат (Маарду), семент (Кунда), газ-бетон вә дәмир-бетон панелләри (Коһтла-Јарве, Нарва), дивар блоклары (Таллин), селлүлоз вә кағыз (Таллин, Кеһра), фанер вә мебел (Таллин, Пјарну) истеһсал едилир. Тохучулуг сәнајеси, илк нөвбәдә памбыг парча (Нарва, Таллин), јун парча (Синди) вә кәтан парча (Пјарну) истеһсалы инкишаф етмишдир. Тикиш вә трикотаж сәнајесинин мәркәзи Таллин ш.-дир. Респ.-нын демәк олар ки, бүтүн шәһәрләриндә јејинти сәнајеси мүәссисәләри вар. Таллин ш. һәм дә балыг ову донанмасынын ири мәркәзидир.

Чәдвәл 1

Әсас сәнаје мәһсуллары истеһсалы

Мәһсул нөвләри	1913	1940	1950	1960	1970	1978
Електрик енержиси, млн. *квт·саат*	5,5	190	435	1950	11600	19100
Шист, млн. *т*	...	1,9	3,5	9,2	18,9	30,4
Екскаваторлар, әдәд	—	—	—	339	1688	2226
Минерал күбрәләр, мин *т*	—	—	7,8	...	1326	1317
Кағыз, мин *т*	22,9	21,6	37,7	92,2	105	106
Памбыг парча, млн. *м*	77,5	23,8	26,8	108*	217,3	...
Кәтан парча, млн. *м*	—	2,3	3,3	6,7*	8,3	...
Дәри ајаггабы, млн. чүт	...	0,6	1,2	3,9	6,9	5,7
Консервләр, млн. шәрти банка	0,3	3,6	9,5	61,9	151,3	298
Әт, мин *т*	...	16,7	8,8	55,1	98,6	141
Һејван јағы, мин *т*	...	13,2	9,5	17,2	21,6	27,4
Балыг вә дәниз һејваны ову, мин *т*	140,0	22,8	26,4	...	291,2	...

*млн. $м^2$

К.т.-нын әсас саһәси һејвандарлыгдыр (үмуми к.т. мәһсулунун 70%-ини верир). Сүдлүк вә чинс һејвандарлыг, һәмчинин донузчулуг вә гушчулуг инкишаф етмишдир. Е.-да 154 к-з (о чүмләдән балыгчылыг), 163 с-з вар (1979). Респ.-да 820,9 мин гарамал (о чүмләдән 319 мин инәк), 975 мин донуз, 142 мин давар, 5,2 млн. гуш вар (1979). 1978 илдә дөвләтә 244,8 мин *т* мал вә гуш әти (дири чәкидә), 1077,2 мин *т* сүд, 318,2 млн. јумурта сатылмышдыр. Е.-да мөһкәм јем базасы јарадылмышдыр. Гурудулмуш торпаглардан (үмуми саһ. 903,5 мин *ha*, 1975) әкин саһәси вә отлаг кими истифадә олунур. Е.-да әкинчилик һејвандарлыға хидмәт едән саһәдир. Онун мәһсулларындан, әсасән, јем һазырланыр.

Чәдвәл 2

Әкин саһәләри (мин *ha*-ла)

	1960	1965	1970	1977
Үмуми әкин саһәси	762	772	798	950,6
Дәнли биткиләр	273	324	341	438,2
о чүмләдән:				
буғда	39	29	22	48,7
човдар	87	93	45	18,1
арпа	70	130	208,5	290,7
вәләмир	42	14	46,5	60,4
Узунлифли кәтан	9	5	3	5,8
Картоф	100	87	79	76,0
Јем биткиләри	374	350	368	425,2

1978 илдә Е.-да 888 мин *т* тахыл, 860 мин *т* картоф истеһсал едилмишдир. Һәмин илдә респ.-нын к.т. 2798 трактор, 620 тахылјыған, 350 картофјыған вә 95 силосјыған комбајнла тәчһиз едилмишдир.

Е.-да сых д.ј. (үмуми уз. 954 *км*, 1977) вә автомобил јоллары (26,3 мин *км*, 1977) шәбәкәси вар. Мүһүм истигамәтләрдәки дар д.ј. хәтләринин енли д.ј. хәтләри илә әвәз едилмәси ишләри баша чатдырылыр (1977). Дәниз нәгл. (јүк дөвријјәсинин 46,1%-и, 1975) мүһүм јер тутур. Әсас порту Таллиндир. Һава нәгл. инкишаф етмишдир. Коһтла-Јарве—Таллин вә Коһтла-Јарве—Ленинград газ кәмәрләри, Валдај—Рига газ кәмәриндән исә Тартуја гол чәкилмишдир.

Сәһијјә. 1976 илдә Е.-да әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум сајы 15,1, өлүм сајы 12; һәр мин нәфәр дири доғулана көрә ушаг өлүмү 17,6, орта өмүр 70 ил олмушдур. Совет һакимијјәти илләриндә инфексион вә паразитар хәстәликләр тамамилә ләғв едилмишдир.

1913 илдә Е.-да 2500 чарпајылыг 40 хәстәхана олдуғу һалда 1976 илдә 16 320 чарпајылыг (әһалинин һәр мин нәфәринә 11,3 чарпајы, 1913 илдә 2,6) 160 хәстәхана мүәссисәси, амбулатор-поликлиника јардымы көстәрән 241 һәким мүәссисәси, 231 фелдшер-мама мәнтәгәси, 12 вәрәм, 4 дәри-зөһрәви, 2 онколожи, 2 мүаличә бәдән тәрбијәси диспансерләри, 57 ушаг вә гадын мәсләһәтханасы, 5492 һәким, 14821 орта тибб ишчиси, 19 санаторија, 4 истираһәт еви, Хаапсалу, Пјарну курортлары вар. Һәким кадрларыны Тарту ун-тинин тибб факүлтәси вә тибб мәктәбләри һазырлајыр.

Халг маарифи вә мәдәни-маариф мүәссисәләри. Е.-да илк мәктәбләр 13 әсрдә монастыр вә килсәләрин нәздиндә руһаниләр һазырламаг үчүн алман колонистләри тәрәфиндән јарадылмышды. 17 әсрдә Е. Исвеч краллығынын тәркибинә дахил олдугдан сонра, лүтеранлығы јајмаг мәгсәдилә килсәләрдә кәндли ушаглары үчүн ана дилиндә мәктәбләр, шәһәр мәктәбләри, Таллиндә кимназија (1631), Тартуда ун-т (1632) ачылды. 19 әсрин 2-чи јарысында дәрсләрин ана дилиндә апарылдығы кәнд мәктәбләри нисбәтән кениш јајылмышды. Чар һөкумәтинин руслашдырма сијасәти илә әлагәдар олараг 1890 илдән башлајараг тәдрисин бүтүн мәктәбләр рус дилиндә тәһсил системинә кечирилди.

Буржуа респ.-сы илләриндә (1920—40) ибтидаи (6 иллик) вә орта (5—6 иллик) мәктәбләрдә дәрсләр ана дилиндә апарылырды, лакин шакирдләрин 42%-и ибтидаи тәһсили баша чатдыра билмәјиб мәктәби тәрк едирди.

Е.-да социалист ингилабынын гәләбәсиндән (1940) сонра тәһсил совет мәктәб системи әсасында јенидән гурулду. 1977 ил мә'луматына көрә респ.-да 707 мәктәбәгәдәр мүәссисәдә 77,3 мин ушаг тәрбијә олунурду. 1976/77 дәрс илиндә 611 үмумтәһсил мәктәбиндә 215,1 мин, 37 орта ихтисас мәктәбиндә 24,6 мин, 34 техники пешә мәктәбиндә 13,1 мин шакирд, 6 али мәктәбдә (Тарту Дөвләт Ун-ти, Таллин Политехник Ин-ту, Таллин Педагожи Ин-ту, Таллин дөвләт консерваторијасы вә с.) 24,8 мин тәләбә тәһсил алырды. Әһалинин һәр 1000 нәфәрин-

дән 214 нәфәри натамам орта, 122 нәфәри орта, 81 нәфәри орта ихтисас, 15 нәфәри натамам али, 47 нәфәри али тәһсилә маликдир (1975). Респ.-да 33,4 млн. нүсхә китаб фонду олан 1502 китабхана (мүһүмләри: Ф. Р. Крејтсвалд ад. Дөвләт китабханасы, Тарту Дөвләт ун-тинин елми китабханасы, Ест.ССР ЕА-нын китабханасы, Дөвләт елми-техники китабханасы вә с.), 52 музеј, 475 клуб мүәссисәси вә с. фәалијјәт көстәрир (1976).

Елм вә елми идарәләр.

Тәбијјат вә техника елмләри. Е.-да елм 19 әсрин әввәлләриндә инкишаф етмәјә башламышдыр. 1802 илдә Тарту ун-ти јаранды. Мүхтәлиф вахтларда ун-тдә М. Бартелс, Ф. Миндинг, К. Е. Сепфф, К. Петерсон, Г. Паррот, Б. Јакоби, Н. И. Пирогов, Н. И. Кузнетсов вә б. көркәмли алимләр дәрс демишләр. 1808—10 илләрдә Ф. Г. В. Струве гоша улдузларын тәдгиги илә мәшғул олмуш, рефракторла илк дәфә улдуза гәдәр мәсафәни тә'јин етмишдир. Кимјачы вә ботаник К. Клаус рутениуму кәшф етди, И. Л. Кондаков исә синтетик каучукун алынма методуну верди (1899). Һелмерсен Русијанын Авропа һиссәсинин кеоложи хәритәсини, Ф. Шмидт Кембри, Ордовик вә Силурун стратиграфик схемини, К. Ф. Ледебур Русијанын флорасыны тәртиб етди. Н. М. Лунин витаминләри кәшф етди, Е. Бергман исә чәрраһлыг асептикасынын әсасыны гојду. 1834—39 илләрдә кәнд тәсәррүфаты ин-ту, 1848—1918 илләрдә исә бајтарлыг ин-ту фәалијјәт көстәрмишдир. Нејрочәрраһлыг (Л. Пуусепп), ботаника (Т. Липпмаа), астрономија (Е. Епик), к.т. биткиләринин селексијасы, (Ј. Аамисепп, М. Пилл) саһәсиндә дә мүһүм ишләр көрүлдү. 1936 илдә Таллиндә Техника Ин-ту јаранды. 1932—37 илләрдә 8 чилдлик Естонија енсиклопедијасы нәшр едилди. Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра Е.-да елм сүр'әтлә инкишаф етди. 1946 илдә Ест.ССР ЕА тә'сис олунду. Нәзәри вә тәтбиги ријазијјат (Ј. Нуут), нәзәри физика (П. Кард, Х. Кересс), бәрк чисим физикасы (Ч. Лушшик, К. Ребане), кимја (П. Кокерман), Галактиканын гурулушу (Г. Кузмин), астрофизика (А. Киппер), кеофизика, өртүкләрин динамикасы (Н. Алумјае), автоматик идарәетмә вә кибернетика (Б. Тамм), нүвә-магнит резонанс методунун тәтбиги вә инкишафы (Е. Липпмаа) саһәләриндә мүһүм нәтичәләр әлдә едилмишдир. Чиһазгајырма, истилик физикасы (И. Епик), иншаат механикасы (Л. Јуркенсон, Х. Лаул) сүр'әтлә инкишаф едир. Респ.-да стратиграфија, палеонтолокија, литолокија, һидрокеолокија, ентомолокија вә орнитолокија, тибб, бајтарлыг саһәсиндә дә тәдгигатлар апарылыр.

Ичтимаи елмләр.

Фәлсәфә. Естон халгынын еркән фәлсәфи фикри шифаһи јарадычылығында әксини тапмышдыр.

Бурада алман әсарәтчиләринә нифрәт вә синфи зүлмә гаршы е'тираз, һәмчинин халгын әхлаги принсипләри вә естетик бахышлары ифадә олунмушдур. Е.-да пешәкар фәлсәфәнин тәшәккүлү Тарту Ун-тинин ачылмасы илә бағлыдыр. Илк мәнтиг вә естетика проф. М. Савони олмушдур. Ун-тин бәрпасындан (1802) сонра фәлсәфә бир нечә онилик әрзиндә кантчылыг руһунда тәдрис едилмишдир. Буржуа демократијасынын идеологу К. Р. Јакобсон атеизми вә материализми тәблиғ едирди. Пешәкар фәлсәфәјә гаршы олан клерикал иртичанын башында персонализмин баниси Г. Тејхмүллер дурурду. Илаһијјат факүлтәси илә дүнјакөрүшү ихтилафларына көрә М. Ј. *Шлејден* вә Г. Зејдлитс Тартуну тәрк етмишдиләр. 19 әсрин сону 20 әсрин әввәлләриндә материалист тәбиәтшүнаслар А. Н. Севертсов, А. И. Садовски, Ф. Ј. Левинсон-Лессинг демократ зијалылара бөјүк тә'сир көстәрмишдиләр. 19 әсрин 90-чы илләриндә Тартуда тәләбә марксист дәрнәкләри јаранмышды. 1900-чү илләрдә М. И. Калинин Таллиндә ленинчи «Искра» јајмыш вә онун мәгаләләринин естон дилинә тәрчүмәси ишини тәшкил етмишдир. Тартуда «Искра»ны Д. И. Улјанов јајырды. «Кијр» гәзетиндә марксист-ленинчи идејалары Ј. Анвелт вә В. Кингисепп тәблиғ едирди. Бөјүк Октјабр социалист ингилабынын гәләбәсиндән сонра Е.-да болшевикләр марксист-ленинчи идејалары кениш јајмаға башладылар. Бу фәалијјәт мүвәггәти буржуа диктатурасы дөврүндә дә давам етди. Е. буржуа фәлсәфәси еклектик характер дашымышдыр. Неореализм (Ф. Фрејманн), персонализм (Е. Теннманн), һәмчинин милләтчилик вә иргчилик идејалары тәблиғ едилирди.

Е.-да Совет һакимијјәтинин бәрпасы марксист-ленинчи фәлсәфәнин инкишафына кениш имканлар ачды. Естон дилиндә В. И. Ленинин сечилмиш әсәрләри, К. Маркс вә Ф. Енкелсин әсас әсәрләри нәшр едилди. Респ.-нын али мәктәбләриндә фәлсәфә кафедралары, Ест.ССР ЕА-да фәлсәфә бөлмәси вә сосиолокија бөлмәси ачылды. Јени философ кадрлар јетишди. Г. И. Наанын нисбилик нәзәријјәсинин фәлсәфи мәсәләләри үзрә әсәрләри мәшһурдур. Тәбиәтшүнаслығын (Л. О. Валт, В. А. Вихалемм, П. Г. Кард, Т. В. Лојт, В. П. Хјутт) вә тарихин (Е. Н. Лооне) методолокијасы саһәсиндә кениш тәдгигатлар апарылыр. Е. философлары материалист диалектика (М. Г. Макаров), идрак нәзәријјәси (Ј. К. Ребане), естетика (Л. Н. Столович), социал ингилаб нәзәријјәси (Р. Н. Блјум-Русак), елми атеизм (К. М. Виммсааре) проблемләрини тәдгиг едирләр. Кәнчләрин социал-пешә тәмајүлү (М. Х. Титма), инкишаф етмиш социализм чәмијјәти мәдәнијјәтинин социал структуру вә бејнәлмиләлләшдирилмәси мәсәләләри үзрә конкрет сосиоложи тәдгигатлар апарылыр.

Тарих елми. Е. тарихшүнаслығынын јаранмасы 13 әсрдән башламышдыр. Бу дөврдә јазылан әсәрләрдә сәлибчиләрин Прибалтика вә Рус торпагларына һүчумларына, христианлығын зорла јајылмасына һагг газандырылырды. Сонракы дөврдә Прибалтика алман дворјан тарихшүнаслығы мејдана чыхмышдыр. 16—17 әсрләрин салнамәчиләриндән Б. Руссов, Х. Келхин әсәрләриндә, чәсарәтсиз дә олса, алман дворјанларынын имтијазлары, тәһкимчилик тәнгид олунурду. 18 әсрин сонундан радикал истигамәтин нүмајәндәләри дә тәһкимчилијә гаршы чыхырдылар (Г. Меркел, И. Петри).

19 әсрин 60-чы илләриндә естон буржуа тарихшүнаслығы јаранды, 20 әсрин 30-чу илләриндә Е. вә естон халгынын тарихинә аид үмумиләшдирилмиш әсәрләр јазылды. Бу заман буржуа тарихшүнаслығында ики истигамәт—марксизмә јахын, тарих елминин мүстәгиллијини тәләб едән (Х. Круус, П. Тарвел) вә һаким синифләрлә бағлы истигамәтләр мөвчуд иди.

20—30-чу илләрдә ССРИ-дә естон марксист тарихшүнаслығы инкишаф едирди (В. Кингисепп, Ј. Анвелт вә б.). Е.-да Совет һакимијјәтинин бәрпасы (1940) марксист тарихшүнаслығын һәртәрәфли инкишафына шәраит јаратды. Кениш тәдгигатлар нәтичәсиндә «Естонија ССР тарихи» (ч. 1—3; 1961—74), «Естонија Коммунист Партијасы тарихинин очеркләри» (ч. 1—3; 1961—72) вә с. коллектив әсәрләр јазылды. Инкишаф етмиш социализм чәмијјәти, коммунизм гуручулуғу проблемләринин тәдгигинә хүсуси диггәт јетирилир. Е. тарихчиләри респ. тарихинин мүхтәлиф саһәләри—археолокија, етнографија вә с. саһәсиндә кениш тәдгигатлар апарылар.

Игтисадијјат елми. 18 әсрин ахырында тәһкимчилик әлејһинә фикирләр, 19 әсрин 90-чы илләриндә исә марксист идејалары јајылмаға башламышды. 20-чи әсрин илк рүбү Е.-да марксист игтисади фикрин тә'сиринин артмасы илә характеризә едилир. Буржуа диктатурасы (1919—40) дөврүндә гејри-марксист игтисадијјат елми дурғунлуг кечирмишдир.

Е.-да Совет һакимијјәти бәрпа едилдикдән (1940) сонра респ.-да социализм гуручулуғу проблемләри нәзәри вә тәчрүби чәһәтдән ишләнилмәјә башланды. 50-чи илләрдән Е.-да игтисадијјат елми бир чох истигамәтдә инкишаф етди. Респ. игтисадчылары х.т.-нын тарихи, игтисади тә'лим тарихи, сијаси игтисад, к.т. игтисадијјаты вә аграр нәзәријјәләр, х.т.-нын планлашдырылмасы нәзәријјәси вә методикасы вә с. проблемләр саһәсиндә чалышырлар. Е.-да ЕССР ЕА Игтисадијјат Ин-ту (1946), Естонија Елми-Техники Информасија вә Техники-Игтисади Тәдгигатлар Ин-ту (1968), ЕССР Дөвләт План Комитәсинин Игтисадијјат вә Планлашдырма лабораторијасы (1973) вә с. мәркәзләр, али мәктәбләрин игтисадијјат факүлтәләри вә кафедралары фәалијјәт көстәрир.

Һүгуг елми. Е.-да һүгуг елминин инкишафы Тарту ун-тинин јарадылмасы (1632) илә бағлыдыр. Һәмин ун-тдә һүгуг факүлтәси дә фәалијјәт көстәрирди. 19 әсрдә бу ун-тдә һүгуг елми хејли инкишаф етмишди. 1917—40 илләрдә һүгуг нәзәријјәси вә инзибати һүгуг, мүлки һүгуг, малијјә һүгуғу, чинајәт һүгуғу, һүгуг тарихи проблемләри үзрә тәдгигатлар апарылмышдыр.

Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонра дөвләт вә һүгуг саһәсиндәки тәдгигатлар, әсасән, Тарту Дөвләт Ун-тинин һүгуг факүлтәсинин кафедраларында вә Ест.ССР ЕА Игтисадијјат Ин-тунун һүгуг бөлмәсиндә апарылыр. Дөвләт вә һүгуг нәзәријјәси вә тарихи, Ест.ССР-ин Октјабр ингилабына гәдәрки дөвләт вә һүгуг тарихи, дөвләт вә инзибати һүгуг, бејнәлхалг һүгуг, мүлки һүгуг вә мүлки просес, колхоз һүгуғу, әмәк һүгуғу проблемләринә вә с. һәср едилмиш әсәрләр вә дәрсликләр јазылмышдыр. Алимләр вә мүәллимләр ганунверичилик актларынын ишләниб һазырланмасы, респ. мәчәлләләринин тәр-

тиби вә тәфсири үзрә бөјүк иш апарылар.

Елми идарәләр. Ест.ССР-ин елми идарәләриндә 5555 елми ишчи, о ҹүмләдән 18 акад., 27 м. үзв (1978), 250 е.д., 2349 елмләр намизәди ишләјир (1976). Респ.-нын ән мүһүм елми мәркәзи *Естонија ССР Елмләр Академијасыдыр*. Е.к.т. академијасы, ЕА системинә дахил олмајан елми идарәләрдән һејвандарлыг вә бајтарлыг елми-тәдгигат ин-ту(Тарту), Тарлачылыг вә мелиорасија елми тәдгигат ин-ту (Саку), Експериментал вә клиник тибб ин-ту (Таллин) вә б. ин-тларда да елмин ән јени наилијјәтләриндән х.т.-нын мүхтәлиф саһәләриндә сәмәрәли истифадә етмәк вә с. проблемләр үзәриндә чалышырлар.

Мәтбуат, радио верилишләри, телевизија. Е.-да илк журнал 1766—67 илләрдә, илк гәзет 1806 илдә чыхмышдыр. 1857 илдән мүнтәзәм олараг естон дилиндә гәзетләр чап едилир. 1977 илдә Ест.ССР-дә 42, о ҹүмләдән естон дилиндә 31 гәзет, 25 журнал, 114 бүллетен вә дөври мәҹмуәләр нәшр едилмишдир. Мүһүм мәтбуат органлары: «Рахва Хјаел» («Халгын сәси»), «Советскаја Естонија», «Ноорте Хјаел» («Кәнҹлијин сәси»), «Молодјож Естонии» гәзетләри, «Еести коммунист» («Естонија коммунисти»), «Лооминг» («Јарадыҹылыг») журналлары вә б.дыр. Радио верилишләри 1926, телевизија верилишләри 1955 илдән апарылыр.

Әдәбијјат. 1535 илдә нәшр олунмуш Катехизис (суал-ҹаваб формасында јазылмыш әсәр) естон дилиндә нәшр олунмуш илк китаблардандыр. 16—18 әсрләрдә, әсасән, килсә әдәбијјаты кениш јајылмышды. 19 әсрин орталарынадәк халгын арзу вә истәкләри шифаһи әдәбијјатда әксини тапмышдыр. 19 әсрин орталарында милли әдәбијјат инкишафа башлады. Онун баниси Ф. Р. *Крејтсвалд* халг гәһрәманы Калевипоег һаггындакы әфсанәләр әсасында ејниадлы епос јаратды. Халг поезијасынын топланмасында Ф. Р. Фелман вә Ј. Хуртун да мүһүм хидмәтләри вар. Е. драматуркијасынын баниси, романтик шаир Л. *Којдуланын* әсәрләриндә вәтәнпәрвәрлик руһу гүввәтлидир. Е. Борнһјөе тарихи һекајәләриндә иҹтимаи зүлмә гаршы мүбаризәјә чағырмышдыр. 19 әсрин 90-чы илләриндә тәнгиди реализм тәшәккүл тапды. Онун баниләри Е. *Вилде* вә К. Е. Сјаргавадыр. Ј. Лијвин әсәрләри реалист поезијанын инкишафына тә'сир көстәрмишдир. А. Китсберкин пјесләри кәскин иҹтимаи конфликти вә ајдын характерләри илә фәргләнир. 20 әсрин әввәлләриндә модернист ҹәрәјанларын тә'сири илә «Кәнҹ Естонија» әдәби групу јаранды. Көркәмли шаир Г. Сујтс вә новеллачы Ф. Туглас да бу група дахил идиләр. А. *Таммсааренин* бешҹилдлик «Һәгигәт вә әдаләт» романында естон ҹәмијјәтинин 19 әсрин 70-ҹи илләриндән башлајараг јарымәсрлик инкишафынын кениш мәнзәрәси экс олунмушдур. М. Метсанурк, О. Лутс, А. Мјалк, А. Гајлит вә б.-нын әсәрләри дә кениш шөһрәт газанмышды. Поезијада М. Ундер, Х. Виснапуу, Ј. Сјутисте, драматуркијада Х. Раудсеппин јарадыҹылығы әһәмијјәтли јер тутур. 1920—39 илләрдә естон әдәбијјаты Совет Иттифагында да инкишаф етмишди; 1926—32 илләрдә Ленинградда естон пролетар јазычылары ҹәмијјәти, 1932—37 илләрдә исә совет јазычылары иттифагынын естон бөлмәси фәалијјәт көстәрмишдир. 1943 илдә Москвада Естонија Совет Јазычылары Иттифагы јарадылды. И. *Варес*, И. Семпер, Ј. Кјарнер вә М. Рауд мүбариз руһлу ше'рләр јаздылар. Мүһарибәдән сонракы дөврдә сосиалист реализми методу әсасында инкишаф едән естон совет әдәбијјаты јени мәрһәләјә дахил олду. А. *Јакобсон* драматург кими дә танынды. А. Хинт естон совет әдәбијјатынын епопејасы олан дөрдҹилдлик «Күләкләр саһили» тарихи романыны јазды. Р. Сирке, Е. Крустен, Һ. *Леберехт*, П. *Куусберг* вә В. Гроссун романларында мүһүм иҹтимаи проблемләр галдырылыр. Шаир, драматург вә насир Ј. *Смуулун* «Буз сәлтәнәти һаггында китаб» әсәри Ленин мүкафатына лајиг көрүлмүшдүр. Д. *Вааранди*, Р. Парве, Ј. Кросс, В. Беекман мүасир поезијанын көркәмли нүмајәндәләридир. Е. Беекман, П. Е. Руммо, Е. Ветемаа, М. Траат вә б.-нын јарадыҹылығы диггәти ҹәлб едир. Е. Вилде, А. Јакобсон, Һ. Леберехт, Ј. Смуул, Ј. Раннап вә б.-нын һекајә вә повест китаблары Азәрб. дилинә, һабелә Низами, Вагиф («Көрмәдим» ше'рини 1878 илдә Ф. Р. Крејтсвалд тәрҹүмә етмишдир), Ҹ. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир, С. Вурғун, М. Һүсејн, М. Ибраһимов, Р. Рза, М. Раһим, Мир Ҹәлал, Ә. Мәммәдханлы, М. Дилбази вә б. Азәрб. јазычыларынын әсәрләри естон дилинә тәрҹүмә олунмушдур. Л. Сеппел билаваситә Азәрб. дилиндән бәдии тәрҹүмәләр едир.

Ме'марлыг вә тәсвири сәнәт. 13 әсрдә Е. ме'марлығында роман вә готик үслублары елементләри мејдана кәлмиш (Сааремаа а.-ндакы килсәләр), 14 әсрдә готик үслуб јаранмышдыр. Сон готика дөврүнүн (14 әсрин 2-ҹи јарысы—16 әсрин 1-ҹи рүбү) абидәләриндән Таллиндә ратуша, Олевисте, Нигулисте килсәләри, Пиритада монастыр вә с. галыр. Тартудакы Јаани килсәси (14 әср) һејкәлтәрашлыг формаларынын зәнкинлији илә фәргләнир. 15 әсрә аид бир чох тәсвири вә тәтбиги сәнәт әсәри мүһафизә олунмушдур. 16 әсрдә Е.-нын ме'марлыг вә инҹәсәнәтиндә үстүнлүк тәшкил едән Ренессанс мәдәнијјәти 17 әсрин 2-ҹи јарысындан *барокко* илә әвәз олунду. Бу дөврдә зәркәрлик кениш инкишаф етди, Нарва ш. инҹәсәнәтин мүһүм инкишаф мәркәзинә чеврилди. 18 әсрин 1-ҹи рүбүндә Кадриоргда тикилмиш сарај вә парк (ме'марлар Н. Микетти вә М. Земтсов) бу дөврүн ән көркәмли ме'марлыг ансамблыдыр. 18 әсрин ме'марлығы тикилиләрин әтраф ландшафтла әлагәләндирилмәси (мүлкәдар маликанәләри) илә характеризә олунур. 18 әсрин сону—19 әсрин орталарындан Е. ме'марлығында *классисизм* һаким мөвге тутур. Классисизмин принсипләри Тарту ш.-нин планлашдырылмасында вә ме'марлығында (ратуша вә ун-т бинасы) өз әксини тапмышдыр. Рәссам И. Көлер, һејкәлтәрашлар А. Л. Вајсенберг вә А. Адамсон естон милли инҹәсәнәтинин илк нүмајәндәләридир. 19 әсрин сонундан Е. инҹәсәнәтиндә реалист ҹәрәјан мејдана кәлди. А. Лајкмаа вә К. Рауданын әсәрләри бу саһәдә шөһрәт газанды. Петербургда рәссамлыг тәһсили алмыш естон рәссамлары (бојакарлар К. Мјаки,

Таллиндә Јухары шәһәр гәсри. 13—14 әсрләр.

Н. Тријк, һејкәлтәраш Ј. Коорт) фәалијјәтә башладылар. 1919 илдә Тартуда «Паллас» Рәссамлыг мәктәби ачылды. Һејкәлтәраш А. Старкопф, бојакар вә график А. Веббе, график Е. Вијралт вә б.-нын јарадыҹылығы

А. Адамсон. «Интизарда». 1897.

естон инҹәсәнәтинин инкишафында мүһүм әһәмијјәт кәсб етмишдир. Естон совет инҹәсәнәтиндә графика мүһүм јер тутур (рәссамлар К. Гејндорф, А. Бах, Виве Толли, Е. Окас вә б.). Е.-да инҹәсәнәтин тәтбиги сәнәт (Адамсон-Ерик, Л. Ерм, С. Раунам, Е. Рееметс), бојакарлыг (Е. Китс, Л. Микко) вә с. саһәләри инкишаф едир.

Мусиги. Естон маһнылары һаггында илк мә'луматлар 2-ҹи минилијин әввәлләринә аиддир; халг мусигиси, әсасән бирсәслидир. Торупилл (тулуг зурнасы) вә каннел мәшһур чалғы аләтләридир. 19 әсрин 1-ҹи јарысында Е.-да хор сәнәтинә мараг ојанды, әсрин орталарында нәфәс аләтләри оркестрләри јарадылды, мусиги фолклорунун топланылмасына башланылды. Естон мусиги мәдәнијјәтинин инкишафында маһны бајрамлары бөјүк рол ојнамышдыр (илк дәфә 1869 илдә Тартуда кечирилмишдир). Илк естон бәстәкарлары А. Кунилејд, Ф. Себелман, А. Томсон хор үчүн маһнылар јазмышлар. Милли мусиги кадрларынын һазырланмасында Петербург консерваторијасынын бөјүк ролу олмушдур. Бәстәкарлардан Р. Тобиасораторија вә инструментал мусигинин, А. *Капп*, А. Лемба, М. Лүдиг, Һ. Еллер симфоник вә камера-инструментал мусигинин, М. Саар хор мусигисинин инкишафында әһәмијјәтли рол ојнамыш, Е. Аав милли операнын («Викингләр», 1928), Е. Тубин милли балетин («Кратт», 1943) әсасыны гојмушлар. 20 әсрин 1-ҹи јарысында

скрипкачалан Ј. Сырмус (һәмчинин ингилабчы олмушдур), контрабасчы Л. Јухт, пианочу А. Лемба, мүғәнниләрдән Б. Һансен, К. *Отс* үмумдүнја шөһрәти газанмышдылар. Естон совет мусигисинин инкишафында бәстәкарлардан Е. *Капп*, Г. *Ернесакс*, Б. Кырвер, Е. Тамберг, В. Тормис

Таллин. «Естонија» Опера вә Балет Театры вә Естонија Дөвләт Филармонијасынын бииалары.

вә б.-нын хидмәти вардыр. Мүғәнниләрдән Т. *Куузик*, дирижор Н. Јарви вә б. мәшһурдур. Респ.-да «Естонија» Опера вә Балет Театры, «Ванемујне» Мусигили Драм Театры, филармонија, консерваторија (1923 илдән), симфоник оркестр, академик киши хору вә с. мусиги коллективләри, бәстәкарлар иттифагы (1941 илдән) фәалијјәт көстәрир.

Театр. Е.-да илк театр тамашалары 16 әсрдә латын вә алман дилләриндә ојнанылмышдыр. Естон милли театрынын јаранмасы 1870—71 илләрдә Тартуда («Ванемујне» чәмијјәти) Л. *Којдуланын* пјесләринин тамашасы илә бағлыдыр. 1906 илдә «Естонија» (Таллин) вә «Ванемујне» (Тарту), 1911 илдә исә «Ендла» (Пјарну) профессионал театрлары јарадылды. Реж. А. Вијра, актјорлардан П. Пинна, Т. Алтерманн, А. Триллјарв бу дөврүн көркәмли сәһнә хадимләриндәндирләр. Илк естон професснонал пролетар театры 1917 илдә Таллиндә, сонра исә Нарвада јаранмышдыр. Буржуа респ.-сы дөврүндә һаким даирәләр буржуа идеолокијасыны мөһкәмләндирмәк мәгсәдилә театрлара тәзјиг көстәрирдиләр. Лакин мүтәрәгги театр хадимләри ичтимаи әһәмијјәт кәсб едән репертуар уғрунда мүбаризә апарырдылар. Е.-да Совет һакимијјәти бәрпа едилдикдән (1940) сонра театр сәнәтиндә јени мәрһәлә башланды. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә А. Лаутер, П. Пылдроос, И. Таммур кими театр хадимләри 1942 илдә Естонија Дөвләт Бәдии Ансамблында бирләшдиләр. Мүһарибәдән сонракы дөврдә драматуркија, мусиги жанрлары вә бәдии сәнәткарлығын инкишафы Е. театр сәнәтинә мүһүм тә'сир көстәрди. Е. театрларында рус, совет, харичи өлкә классикләринин, милли, еләчә дә мүасир драматургларын әсәрләри ојнаныльр. Театр хадимләриндән К. *Карм*, К. *Ирд*, А. *Ескола*, А. Талви, Ј. *Јарвет*, Т. Рандзијр вә б. мәшһурдур. Респ.-да 9 професснонал вә 13 халг театры фәалијјәт көстәрир. Е.-да Г. Гарајевин «Илдырымлы јолларла» вә А. Мәликовун «Мәһәббәт әфсанәси» балетләри тамашаја гојулмушдур Ч. Чаббарлы ад. Кировабад Дөвләт Драм Театрында естон драматургу

Е. Каппын «Калевипоег» балетиндән сәһнә. «Естонија» Опера вә Балет Театры. Таллин. 1948.

Е. Раннетин «Азғын оғул» пјеси ојнанылмышдыр.

Кино. «Пјарнуда ајы ову» (1914) илк естон бәдии филмидир. «Лал» кино дөврүндә 20 бәдии филм («Доллар», «Шикәст кәлинләр», «Румму Јури»—һамысы 1929; вә с.) чәкилмишдир. Совет дөврүндә илк Е. филмләри («Галада һәјат», 1947, реж. К. Раппапорт; вә с.) «Ленфилм» киностудијасы илә биркә јарадылмышдыр. 1955 илдән «Таллинфилм» студијасы мүстәгил олараг филмләр истеһсал едир. Көркәмли естон совет јазычыларындан Ј. Смуул, П. Куусберг, А. Хинт вә б. кинодраматуркија саһәсиндә фәалијјәт көстәрмишләр. «Тәһлүкәли дөнкәләр» (1961, реж.-лар Ј. Кун, К. Кијск), «Чәһәннәмдән кәлмиш јени шејтан» (1964, реж.-лар Ј. Мүүр, Г. Кроманов), «Андрес Лапетеуса нә олмушдур?», «Сонунчу јадикар», «Пролетариат диктатурасы үчүн брилјантлар» (1966, 1970, 1975, реж. Г. Кроманов), «Баһар», «Јај» (1969, 1977, реж. А. Крууземент), «Гырмызы скрипка» (1974, АДР-ин «Дефа» киностудијасы илә биркә, реж. К. Кијск), «Мешәдә булаг» (1974, реж. Л. Лајус) Е. киносунун ән јахшы филмләриндәндир. К. Кијск, Г. Кроманов, Ј. Мүүр вә Л. Лајус мәшһур кино хадимләридир. 1960 илдән Ест.ССР Кинематографчылар Иттифагы фәалијјәт көстәрир.

Јапышдырма шәкил, бах сәһ. 96-97.

Әд.: Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, һ. 1, сәһ. 132); Кэбин И. Г., Эстония—прошлое, настоящее, Таллин, 1970; јенә онун, Великий Октябрь и Эстония, Таллин, 1975; Хәлилов П., ССРИ халглары әдәбијјаты, һ. 2, Б., 1977; Арзуманов В., Азәрбајчан вә Балтик халгларынын әдәби әлагәләри, Б., 1972; Олевсоо Г., Естонија ССР, Б., 1972; Вага В., Эстонское изобразительное искусство, Таллин, 1956; Вахтер А. М., Эстонская ССР, 2 изд., М., 1957; Изобразительное искусство Эстонской ССР, М., 1957; Проблема пространственной формы в средневековой архитектуре Латвии и Эстонии, Таллин, 1960; История Эстонской ССР, т. 1—3, Таллин, 1961—74; Левин Б. И., Развитие советской государственности в Эстонии, М., 1961; Очерки истории Коммунистической партии Эстонии, ч. 1—3, Таллин, 1961—70; Ларин П. А., Эстонский народ в Великой Отечественной войне 1941—1945, Таллин, 1964; История советского драматического театра, т. 1—6, М., 1966—71; Козенкранпус И., Тобро В., Киноискусство советской Эстонии, М., 1966; Эстония, М., 1967; Лиги Х. М., Феодальные повинности эстонских крестьян, Таллин, 1968; Бассель Н., Литературные связи советской Эстонии, Таллин, 1970; История музыки народов СССР, т. 2—5, М., 1970—74; История советской многонациональной литературы, т. 1—6, М., 1970—74; Очерки истории эстонской советской литературы, М., 1971; Вадер А. П., Эстонская Советская Социалистическая Республика, М., 1972; В нерушимом союзе, Таллин, 1972; Кума Х., Эстонские национальные ковры. Альбом, Таллин, 1976; Народное хозяйство Эстонской ССР в 1975 году, Таллин, 1976; Социалистические революции 1940 г. в Литве, Латвии и Эстонии. М., 1978.

ЕСТОНИЈА ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫ—Ест.ССР-ин али елми идарәси. 1946 илдә јарадылмышдыр. Таллиндәдир (елми идарәләринин бир гисми Тартудадыр). 18 акад., 27 м. үзвү вар (1978). Президенти К. К. Ребанедир. Системиндә 3 бөлмә (физика-ријазијјат вә техника елмләри, кимја, кеолокија вә биолокија елмләри, ичтимаи елмләр), 11 елми-тәдгигат ин-ту вә дикәр елми идарәләр, елми китабхана (2500 миндән чох чап ваһиди) фәалијјәт көстәрир (1978). «Хәбәрләри» вә с. елми журналлары нәшр олунур.

ЕСТОНЛАР (өзләрини е с т л а с с д адландырырлар)— Ест.ССР-ин әсас әһалиси (68,2%), милләт. РСФСР, Лат. ССР, Укр.ССР, Абх.МССР-дә дә јашајырлар. ССРИ-дә 1,08 млн. нәфәрдир (1975). Һәмчинин АБШ-да (60 миндән чох), Исвечдә (тәгр. 22 мин), Канадада (тәгр. 19 мин) вә с. өлкәләрдә дә јашајырлар. *Естон дилиндә* данышырлар. Диндарлары лүтеран, бир гисми православдыр. 19 әсрин 2-чи јарысында капитализмин инкишафы илә милләт кими тәшәккүл тапмышлар. Естонијада Совет һакимијјәти бәрпа едилдикдән (1940) сонра, дикәр совет халглары илә сых сијаси, игтисади вә мәдәни әмәкдашлыг нәтичәсиндә Е. сосиалист милләти кими формалашдылар. Ән'әнәви халг сәнәткарлығы инкишаф етмишдир. Е.-ын тарихи, тәсәррүфаты вә мәдәнијјәтләри һаггында бах *Естонија Совет Сосиалист Республикасы* мәгаләсинә.

ЕСТРА́ДА (фр. estrade, исп. estrado—сәһнә, мејданча)—консерт залында артистләрин чыхышы үчүн нәзәрдә тутулмуш сәһнә. Театр сәһнәсиндән фәргли олараг Е.-да өн вә арха пәрдә, декорасијалар, театр машынлары олмур.

ЕСТРА́ДА СӘНӘТИ—тамаша вә ја консертдә бир нечә артистин (бәдии гираәтчи, мүғәнни, мусигичи, фокусчу, акробат, рәггас, конферансје вә б.) чыхышыны бирләшдирән театр сәнәти нөвү. Е.с.-нин тарихи кәзәрки актјорларын јарадычылығы илә бағлыдыр. 18 әсрин әввәлләриндә Инкилтәрәдә кичик естрада театрлары (мүзик-һолл), 19 әсрин 2-чи јарысындан Франсада естрадасы олан ресторанлар (кафе-шантан), кабареләр кениш јајылды, сонралар *варјете* мејдана кәлди. Е.с. 20 әсрдә даһа популјарлашмыш вә инкишаф етмишдир. М. Шевалје, Е. Пиаф, Ш. Азнавур, И. Монтан, М. Матје, Ж. Беко, М. Марсо (Франса), Е. Фитсчералд, П. Робсон, П. Сикер, Д. Рид (АБШ), Л. Торрес (Аркентина), Рафаел (Испанија) Е.с.-нин мәшһур сәнәткарларындандыр. Сосиалист өлкәләри мүғәнниләриндән Р. Караклаич, Ч. Марјанович (ЈСФР), Л. Иванова, Б. Киров, Ј. Христова (БХР), К. Готт, К. Вондрачкова (ЧССР), А. Керман, Ј. Полонски (ПХР) вә б. танынмышдыр.

Совет Е.с.-нин тәшәккүлүндә ингилаби сатира театрларынын мүһүм ролу олмушдур. 20-чи илләрдә Моск-

ва, Ленинград, Бакы вә с. ш.-ләрдә мүзик-һоллар, 1928 илдә чаз оркестри (Л. Утјосовун рәһбәрлији илә), 1939 илдә миниатүр театры (А. Рајкинин рәһбәрлији илә), 1941 илдә Москва Естрада Театры јаранды. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә естрада бригадалары чәбһәдә, һәрби хәстәханаларда чыхыш едирди. 50—60-чы илләрдә јени естрада коллективләри фәалијјәтә башлады, естрада програмларынын идеја-бәдии сәвијјәси јүксәлди. Совет Е.с. хадимләриндән М. Миронова вә А. Менакер, Ј. Тимошенко вә Ј. Берјозин (Тарапунка вә Штепсел), С. Кочарјан, И. Андроников, Р. Беһбудов, М. Магомајев, К. Шулженко, Л. Зыкина, Е. Пјеха, М. Есамбајев, Е. Хил, А. Пугачова вә б., естрада коллективләриндән «Орера», «Песнјары», «Шән ушаглар», «Достлуг», Ј. Силантјевин рәһбәрлији илә Үмумиттифаг Радиосу вә Мәркәзи Телевизијанын Естрада-Симфоник Оркестри вә с. мәшһурдур.

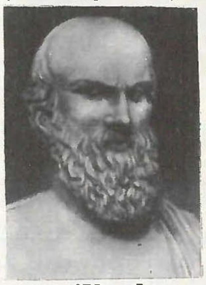
Азәрб.-да Е.с.-нин мәншәји гарагәлли тамашалары, ашыг сәнәти, кәндирбаз, мејханачыларын чыхышлары илә бағлыдыр. Совет һакимијјәтинин илк илләриндә јарадылмыш Бакы Азад Тәнгид-Тәблиғ Театрында миниатүр тамашалар васитәсилә көһнә дүнја ифша олунур, актуал мөвзулу, кичик һәчмли әсәрләр ојнанылырды. 1936 илдә Азәрб. Дөвләт Филармонијасы јарадылды. Е.с.-нин инкишафында бәстәкарлардан Т. Гулијев, Р. Һачыјев, мүғәнниләрдән Р. Беһбудов, М. Магомајев, Ш. Әләкбәрова, Полад Бүлбүлоғлу, пианочу-импровизаторлардан Р. Бабајев, В. Мустафазадә вә б.-нын хидмәти вардыр. Респ.-да Маһны Театры (бәдии рәһбәри Р. Беһбудов), «Гаја», «Дан улдузу» вокал-инструментал вә инструментал ансамбллары, Азәрб. Дөвләт Естрада Симфоник Оркестри (бәдии рәһбәри М. Магомајев), Азәрб. Радио вә Телевизијасынын Естрада Оркестри (бәдии рәһбәри Т. Әһмәдов) вә с. фәалијјәт көстәрир.

Әд.: Дмитриев Ю. А., Искусство советской эстрады, М., 1962; Эфендиева И., Новое в азербайджанской песне, Б., 1974; Русская советская эстрада, М., 1977.

ЕСТРЕМАДУ́РА (Estremadura)—Испанијанын г.-индә тарихи вилајәт. Бадахос вә Касерес әјаләтләриндән ибарәтдир. Саһ. 41,6 мин *км²*. Әһ. 1403 мин (1975). Месета јајласынын ч.-г. һиссәсиндәдир. Шм.-ыны Мәркәзи Кордилјер (2401 *м*), ч.-уну Сјерра-Морена (1104 *м*), мәркәзи һиссәсини Сјерра-де-Гвадалупе (1563 *м*) д-ры тутур. Иглими Аралыг дәнизи типлидир. Јајы исти вә гураг кечир. Иллик јағынты 400—600 *мм*, дағлыг јерләрдә 800—1000 *мм*. Мүһүм чајлары Тахо вә Гвадианадыр. Е. аграр вилајәтдир. Гојунчулуг (әсасән, меринос) вә донузчулуг инкишаф етмишдир. Буғда, арпа, зејтун, памбыг, түтүн, үзүм вә с. јетишдирилир. Јејинти, тохучулуг, керамика, семент сәнајеси мүәссисәләри вар. Аз мигдарда фосфорит, гурғушун, мис вә волфрам чыхарылыр. Әсас сәнаје мәркәзләри: Бадахос, Касерес.

ЕСТУА́РИ (лат. aestuarium—су басмыш чај мәнсәби)—дәнизә тәрәф кениш ачылмыш гыфабәнзәр чај мәнсәби. Е. чајын төкүлдүјү јердә дәниз сәвијјәсинин галхмасы, чајын кәтирдији материаллары габарма-чәкилмә вә ја дәниз ахынларынын јујуб апармасы илә әлагәдар әмәлә кәлир. Јенисеј, Темза, Мүгәддәс Лаврентиј вә с. чајларын мәнсәби Е. типлидир.

ЕСХИ́Л, Ајсхилос (Aeschýlos), (е.ә. тәгр. 525, Елевсин—456, Сичилија, Кела)—гәдим јунан драматургу, «фачиәнин атасы» (Ф. Енкелс), *Евпатридләр* нәслиндәндир. Јунаныстан—Иран мүһарибәсиндә иштирак етмишдир. Рәвајәтә көрә 90 фачиә јазмыш, бунлардан дөврүмүзәдәк јалныз 7-си кәлиб чатмышдыр («Иранлылар», 472; «Фив әлејһинә једди сәркәрдә», 467; «Јалваранлар», «Орестеја» трилокијасы—«Агамемнон», «Хоефорлар», «Евменидләр», 458; «Зәнчирләнмиш Прометеј»). Фачиәнәвисләрин јарышында 13 дәфә биринчи јери тутмушдур. Әсәрләриндә дөврүнүн фәлсәфи, сијаси-ичтимаи, әхлаги мәсәләләринә тохунмушдур. «Иранлылар» фачиәсиндә галиб халг, вәтән мәһәббәти, азадлыг, һабелә Афина демократијасынын гүдрәти вә ичтимаи идеаллары тәрәннүм олунур. «Јалваранлар»да гәдим аилә мүнасибәтләринин галыглары писләнир. «Фив әлејһинә једди сәркәрдә» әсәри инсанын халг вә дөвләт гаршысында мәс'улијјәтиндән бәһс едир. «Орестеја» трилокијасында валидејн һүгугларынын принсипләри гаршылашдырылыр, пәдәршаһлығын тарихи ролу бәдии шәкилдә ишыгландырылыр. Е. јарадычылығынын зирвәси «Зәнчирләнмиш Прометеј» фачиәсидир. Прометеј образынын тимсалында Е. бәшәријјәтин мүбариз, азадпәрвәр вә јарадычы гүввәләрини тәрәннүм етмишдир. «Фәлсәфә тәгвиминдә ән аличәнаб мүгәддәс вә әзабкеш» (Маркс К. вә Енкелс Ф., Инчәсәнәт һаггында, М., 1976, сәһ. 273; рус дилиндә) олан Прометеј зүлмүн вә истибдадын дүшмәни, бәшәријјәтин тәмәннасыз вә дөнмәз досту кими тәсвир олунур. Е.-ин гәһрәманлары азадлыға чан атан, талејә гаршы чыхан мәрд инсанлардыр. Марксизм классикләри Е. јарадычылығыны јүксәк гијмәтләндирмишләр. О, К. Марксын ән чох севдији шаирләрдән олмушдур. «Орестеја» вә «Зәнчирләнмиш Прометеј» әсәрләри Азәрб. дилинә тәрчүмә едилмишдир.

Әсәрләри: Агамемнон. Хоефорлар, Евменидләр, «Антик әдәбијјат мүнтәхәбаты» китабында, Б., 1950; Зәнчирләнмиш Прометеј, Б., 1975; Трагедии, М., 1978.

Әд.: Султанлы Ә., Антик әдәбијјаты тарихи, Б., 1958; Радциг С. И., История древнегреческой литературы, 4 изд., М., 1977.

ЕТА—феодал Јапонијасында парија кастасы. Јапонијада буддизмин јајылмасы вә феодал мүнасибәтләринин формалашмасы дөврүндә (4—7 әсрләр) мејдана чыхмышдыр. Бу кастаја «чиркин» пешәләри јеринә јетирәнләр аид едилирди. Онлар тамамилә һүгугсуз идиләр. 1871 илдә Е. формал ләғв олунса да, кастаја аид едиләнләр ајры-сечкилијә мә'руз галырлар. Онларын һәјат шәраитини јахшылашдырмаг уғрунда чәмијјәтләр вар.

ЕТАКРИДИ́Н, риванол—дәрман препараты; антисептик маддәләр групундандыр. Тибдә кениш ишләдилир (күчлү антимикроб тә'сирлидир, тохумалары гычыгландырмыр). 0,1—02%-ли мәһлулу илә иринли јаралар, перитон, плевра бошлуғу, ушаглыг, сидик вә өд кисәси јујулур. Көз вә гулаг дамчысы кими дә ишләдилир.

ЕТАЛО́Н (фр. étalon)—өлчү ваһидләринин елм вә техниканын сәвијјәсинә мүвафиг бөјүк дәгигликлә экс етдирилмәсинә, сахланылмасына вә верилмәсинә хидмәт едән өлчү нүмунәси вә ја өлчү чиһазы. Е. үч чүр олур: илкин Е. (прототип), сурәти чыхарылмыш Е., ишләк Е. Өлчмә, нәтичә е'тибарилә еталонла мүгајисә етмәк демәкдир. Она көрә дә Е. максимум дәгиглији вә сабитлији илә характеризә олунур. Е. харичи тә'сирләрин вә дахили гурулушларын дәјишмәси нәтичәсиндә әмәлә кәлән дәјишикликләрдән башга (һәмин дәјишикликләр мүвафиг дүзәлишлә нәзәрә алыныр) узун мүддәт һеч бир дәјишиклијә уғрамамалыдыр.

ЕТАЛО́Н ЈАНАЧАГ—мотор јаначагларынын детонасијаја давамлылығыны вә ја аловланма темп-руну мүәјјән етмәк үчүн ишләдилән маје карбоһидрокенләр, ја да онларын гарышығы. Ики група ајрылыр: әсас вә әлавә Е. ј.-лар. Детонасијаја чох давамлы олан изооктан, асан детонасија едән нормал һептан, һәмчинин сетан вә с. әсас Е.ј., нисбәтән учуз баша кәлән бензол, бирбаша дистиллә бензини, техники изооктан вә с. исә әлавә Е.ј.-дыр. Әлавә Е.ј. гарышыгларындан *октан әдәдинин, сетан әдәдинин* тә'јининдә вә јаначағын чешидинин мүәјјән едилмәсиндә истифадә олунур.

ЕТАМИНА́Л-НА́ТРИУМ, нембутал—јухукәтирән дәрман. Тә'сиринә көрә барбамилә јахындыр. Таблет вә порошок һалында һазырланыр. Јуху позғунлугларында ишләдилир, јүксәк дозасы наркотик тә'сир көстәрир.

ЕТА́Н, $CH_3—CH_3$—*метанын* ән јахын һомологу олан дојмуш карбоһидрокен; рәнксиз, ијсиз газдыр, —88,6°С-дә мајеләшир, —183,3°С-дә донур, сыхлығы (мајеләшмә темп-рунда) 0,546 *г/см³*-дир. Зәиф ишыглы аловла јаныр, суда аз һәлл олур. Сәнаједә Е.-ы нефт газлары вә тәбии газлардан, һабелә нефт вә даш көмүрүн термик е'малындан алырлар. Организмә зәиф наркотик тә'сир көстәрир. Үзви маддәләрдән бир чохунун, о чүмләдән синтетик етил спирти, мүхтәлиф ефир нөвләри, бә'зи полимерләр вә с.-нин синтези үчүн хаммалдыр.

ЕТАНО́Л—*етил спиртинин* башга ады.

ЕТАНОЛАМИНЛӘР—үмуми формуллары $RR'NCH_2CH_2OH$ олан аминспиртләр (бурада R вә R'—H, CH_3—, C_2H_5— вә с. ола биләр). Һәм амин, һәм дә спирт хассәли, өзлү, һигроскопик мајеләрдир. Су илә, спиртлә гарышыр; хлороформда јахшы, карбоһидрокенләрдә вә ефирдә пис һәлл олур. Е. аммонјакын, бирли вә икили аминләрин етиленоксид вә ја етиленхлорһидринлә гаршылыглы тә'сириндән алыныр. Емулгатор кими, һабелә мүхтәлиф боја вә дәрман препаратларынын синтезиндә јарыммәһсул кими ишләдилир. Онлардан коррозија инһибитору вә техники газларын тәмизләнмәсиндә (һидрокен-сулфид, карбон газы, сиа-

нид туршусу вә с.-ни удмаг үчүн) удучу маддә кими дә истифадә олунур.

ЕТА́П (фр. étape—мәнтәгә)—1) јолун, мәсафәнин бир һиссәси; 2) һәр һансы кејфијјәт дәјишиклији вә ја һадисә илә бағлы олан дөвр; һәр һансы просесин бир мәрһәләси; 3) ингилаба гәдәрки Русијада конвојун мүшајиәти илә һәбс вә ја сүркүн јеринә кедән мәһкумларын дајаначаг (кечәләмә) мәнтәгәси; 4) мүһарибә дөврүндә јолда һәрәкәт едән һәрби һиссә, команда вә нәгл.-ын кечәләмәси, истираһәти вә тәчһизаты үчүн мәнтәгә; 5) јаралы вә хәстәләри евакуасија системиндә архаја көндәриләнләрә тибби јардым көстәрмәк үчүн тибб мүәссисәләринин јерләшдији јер.

ЕТАТИ́ЗМ (фр. état—дөвләт)—бә'зи һалларда чәмијјәтин игтисади һәјатында дөвләтин ролунун күчләндијини көстәрмәк үчүн ишләдилән термин. «Е.» терминини (дөвләтин мәркәзләшдирилмәси мә'насында) әдәбијјата 19 әсрин сонунда Исвечрә буржуа либералы Н. Дро кәтирмишдир. Дөвләт капитализминин тәзаһүр формаларындан бири олан Е. Түркијә Респ.-нын илк дөврләри үчүн даһа характерик олмушдур. Һәлә 1922 илдә К. *Ататүрк* «билаваситә дөвләт әһәмијјәтли мүәссисә вә идарәләри» дөвләтләшдирмәји (Е.-ин түркчә «дөвләтчилик» ады да бунунла әлагәдардыр) тәклиф етмишди. Сонралар Е. камалчыларын әсас принсипләриндән бири олмуш, Чүмһуријјәт Халг Партијасынын програмына (1931) вә һәтта Түркијә һөкумәтинин рәсми игтисади доктринасы кими Түркијә Респ. конститусијасына (1937) дахил едилмишдир. Өлкәнин сијаси вә игтисади мүстәгиллијини мөһкәмләтмәк уғрунда түрк милли буржуазијасынын апардығы мүбаризә шәраитиндә Е. мүәјјән дәрәчәдә мүсбәт рол ојнамышды. Е.-ә әсасланан түрк милли игтисадијјатынын инкишафында Совет Иттифагынын Түркијәјә көстәрдији јардымын (1932) мүһүм әһәмијјәти олмушду. Лакин ири буржуазијанын нүфузунун күчләнмәси вә Түркијә һаким даирәләринин Ататүрк тәрәфиндән мүәјјән олунмуш милли сијасәт принсипләриндән үз дөндәрәрәк Гәрбин империалист дөвләтләри илә сых әмәкдашлыг хәтти көтүрмәси илә [хүсусилә, Демократ партијасынын һакимијјәти дөврүндә (1950—60)] Е.-ин мәзмун вә характери дәјишди. Түркијәнин мүртәче һәрби блоклара гошулмасы илә, милли игтисадијјаты јүксәлтмәк васитәси олмаг е'тибарилә Е.-ин мүтәрәгги әһәмијјәти һечә ендирилди. Демократ партијасынын һакимијјәти devrилдикдән (1960, 27 мај) сонра, мүтәрәгги түрк ичтимаијјәти, Ататүркүн мүәјјән етдији Е. принсипләрини өлкәнин мүстәгил инкишафы уғрунда мүбаризәнин јени шәраитинә ујғунлашдырмаг мәгсәди илә «јени Е.» шүарыны ирәли сүрдү.

Әд.: Әлибәјов И. В., Етатизм һаггында түрк буржуа көрүшүнүн тәнгидинә даир, Түркијә тарихи мәсәләләри, Б., 1972; Данциг Б. М., Этатизм, его сущность и значение в экономике Турции, Ученые записки Института востоковедения АН СССР, 1959, т. 17.

Е́ТВЕШ (Eötvös) Лоранд (27.7.1848—8.4.1919)—мачар физики, Мачарыстан ЕА үзвү (1873) вә президенти (1889). 1886 илдә сәтһи кәрилмәнин темп-рдан асылы олараг дәјишмәсини ифадә едән ганунун тә'рифини вермиш, ихтира етдији гравитасија вариометринин көмәјилә үмумдүнја чазибә ганунунун әсас мүддәасыны исбат етмишдир. Ағырлыг гүввәси тә'чили градијентинин ваһиди *етвеш* онун адыны дашыјыр.

ЕТВЕШ—гравитасија саһәси градијентинин системдәнкәнар ваһиди. Кеофизикада тәтбиг олунур. 1 Е., ағырлыг гүввәси тә'чилинин Јер сәтһинин нормалы үзрә 10 *км* узунлугда 10^{-2} *см/сан*^{2} дәјишмәсидир. 1Е. $=10^{-9}$ *сан*$^{-2}$. Л. *Етвешин* шәрәфинә адландырылмышдыр.

Е'ТИБАРЛЫЛЫГ (техникада)—һәр һансы техники системин (мә'мулатын), өз истифадә көстәричиләрини верилмиш һүдудда вә тәләб олунан мүддәтдә горујуб сахламагла, верилмиш функсијалары јеринә јетирмәк хассәси. Кејфијјәт көстәричиси олан Е. дикәр кејфијјәт көстәричиләринә гаршы гојулмур, белә ки, Е. нәзәрә алынмадыгда системин бүтүн кејфијјәт көстәричиләри өз әһәмијјәтини итирир. Е. көстәричиләри дикәр техники көстәричиләрлә бирликдә системин там кејфијјәт көстәричиләрини тәмсил едир. Е.-ын гијмәтләндирилмәси мүрәккәб мәсәлә олуб, еһтимал нәзәријјәси вә ријази статистика үсуллары илә әлагәдардыр. Системин Е.-ы лајиһәләндирмә просесиндә һесабланыр, истеһсал заманы тә'мин едилир вә истифадәдә верилмиш сәвијјәдә сахланыр. Беләликлә, Е. системин елә бир хассәсидир ки, о һәмин системин сазлығы (имтинасыз ишләмәси), узунөмүрлүлүјү, тә'мирәјарарлылығы илә өлчүлүб, ејни заманда системин өһдәсинә дүшән вә ја она «тапшырылан» вәзифәнин нормал өдәнилмәсини тә'мин едир. **Сазлыг**—системин узун мүддәт мүәјјән истифадә шәраитиндә гәбул олунмуш режимдә өз иш габилијјәтини сахламасы, **узунөмүрлүлүк**—системин дағылмасына вә ја башга һәддә кечмәсинәдәк олан заман әрзиндә истифадә үчүн сазлығыны горумасы, **тә'мирәјарарлылыг**—системдә насазлығын арадан галдырылмасы илә онун иш габилијјәтинин јенидән бәрпа олунма хассәсидир. Јухарыда көстәрилән тә'рифләр Е. нәзәријјәсинин әсас анлајышларына аид олмагла бәрабәр, өзләринә мәхсус «кәмијјәт» гијмәтләринә дә мәхсусдур. Һәмин гијмәтләрин һесабланмасы исә әсасән еһтимал олунан заманла $-t$, насазлыг үзүндән дајанма мүддәти$-T_0$, дајанмаларын интенсивлији$-\lambda(t)$ вә сајы $-a(t)$ илә апарылыр. Бундан әлавә, системин тә'мирәјарарлылығы вә онун иш габилијјәтинин јенидән бәрпасы үчүн заман $-T_0$, бәрпа интенсивлији$-\mu(t)$ вә системин һазырлыг әмсалы $-K_h$ кими кәмијјәтләр дә вачибдир. Бу кәмијјәтләрин әсасында системдә там Е. һесабланыр:

$$D(t)=R(t)\cdot K_h$$

бурада $D(t)$—там е'тибарлылыг; $R(t)$—сазлыг (имтинасыз ишләмә); K_h—һазырлыг әмсалыдыр. Азәрб.ССР-дә Е. нәзәријјәси илк дәфә нефтчыхарма сәнајеси үчүн ишләнән автоматика вә телемеханика васитәләринин, о чүмләдән АГМ, ЧТП типли нефт-мә'дән өлчмә вә нәзарәт гурғуларынын лајиһәләндирилмәсиндә, онларын истеһсалында вә истифадәсиндә тәтбиг олунмушдур. Сонралар һәмин системләрин (гурғуларын) Е.-ынын јүксәлдилмәсиндә бу нәзәријјәнин техники-игтисади әһәмијјәти бир даһа исбат едилмишдир.

Әд.: Базовский М., Надежность (теория и практика), М., 1965; Бехбудов В. Г., Киясбейли Ш. А., Организация производства и вопросы надежности телеаппаратуры и приборов автоматики, Б., 1967; Козлов Б. А., Ушаков И. А., Справочник по расчету надежности, М., 1974; Кубарев А. И., Надежность в машиностроении, М., 1977.

Е'ТИБАРЛЫЛЫГ НӘЗӘРИЈЈӘСИ—мүрәккәб системин *е'тибарлылыг* көстәричиләри илә әлагәдар мәсәләләри (онлары һесабламаг, оптималлашдырмаг, тәчрүби нәтичәләрә әсасән гијмәтләндирмәк вә с.) өјрәнән елм. 20—30 ил бундан әввәл һәрби вә сәнаје објектләринин е'тибарлылығыны өјрәнмәк зәрурәти илә әлагәдар јаранмыш вә 50-чи илләрдән сүр'әтлә инкишаф едир. Е.н.-ндә сырадан чыхан елементләрин әвәз олунмасы вә тә'мири, истисмар мүддәтиндә насаз елементләрин ашкар едилмәси, профилактикасы вә онларын иш габилијјәтини итирмәсинә сәбәб олан физики вә кимјәви просесләрин нәзәрә алынмасы да арашдырылыр. Системин е'тибарлылығы үчүн әсасән ашағыдакы мигдар көстәричиләри ишләдилир: саз ишләмә еһтималы (верилән заман интервалында системин сырадан чыхмамасы еһтималы), гејри-стасионар һазырлыг әмсалы (системин верилән заман анында саз вәзијјәтдә олма еһтималы), стасионар һазырлыг әмсалы (сонлу заман интервалында системин саз ишләмә мүддәтинин ријази көзләмәси), гејри-стасионар е'тибарлылыг әмсалы (верилән анда саз вәзијјәтдә олан системин бу андан һесабланан заман интервалында сырадан чыхмамасы еһтималы), стасионар е'тибарлылыг әмсалы (башланғыч андан кифајәт гәдәр мүддәт кечдикдән сонра верилән заман интервалында системин сырадан чыхмамасы еһтималы). Системи тәшкил едән ардычыл бирләшдирилмиш елементләрин сајы артдыгда, онун е'тибарлылығы (**саз ишләмә еһтималы**) азалыр. Мәс., һәр биринин е'тибарлылығы 0,94 олан 1000 елементли системин е'тибарлылығы 0,00004-дүр, јә'ни систем практики олараг ишләмир. Мәркәзи синир системинин олдугча јүксәке'тибарлы олмасы азе'тибарлы елементләрдән јүксәк е'тибарлы систем гурмағын мүмкүнлүјүнү тәсдиг едир. Американ алимләри Чон фон Нејман, Е. Ф. Мур вә К. Е. Шеннон азе'тибарлы елементләрдән јүксәке'тибарлы систем гурмаг проблемини арашдырмышлар. Е'тибарлылығы јүксәлтмәк үчүн әсас үсул системә әлавә еһтијат елементләринин дахил едилмәсидир. Мәс., һәр биринин е'тибарлылығы 0,9 олан 4 елементли системин е'тибарлылығы (0,6561), она бир елемент әлавә едилдикдә 0,9185, икиси әлавә едилдикдә исә 0,9841 олур.

Системи тәшкил едән елементләрин һәчми, чәкиси вә дәјәри үзәринә гојулан мәһдудлуг шәртләри еһтијат елементләрдән истәнилән мигдарда истифадә етмәјә имкан вермир. Она көрә е'тибарлылығы максимума чатдыран еһтијат елементләринин оптимал сајы тапылыр. Е'тибарлылығын мигдар характеристикалары садә һалда ана-

литик үсулларла, мүрәккәб һалда исә системин фәалијјәтини тәсвир едән тәсадүфи просеси моделләмәклә тә'јин едилир. Е.н.-нин статистик мәсәләси е'тибарлылығы тәчрүбәнин нәтичәләринә әсасән гијмәтләндирмәкдир.

Е.н.-ндә әсасән еһтимал нәзәријјәси, тәсадүфи просесләр, ријази мәнтиг, күтләви хидмәт нәзәријјәси вә ријази програмлашдырмадан истифадә едилир.

Әд.: Шаһбазов Ә. Ә., Еһтимал нәзәријјәси вә ријази статистика, Б., 1973; Барлоу Р., Прошан Ф., Математическая теория надежности, М., 1969.

Е'ТИБАРНАМӘ, инаныш—бир шәхсин (е'тибар едәнин) адындан үчүнчү шәхсләр гаршысында тәмсил олунмаг үчүн дикәр шәхсә (е'тибар едиләнә) верилән јазылы сәлаһијјәт. Е. е'тибар едиләнин сәлаһијјәтинин мәзмунуну вә мүддәтини әкс етдирән биртәрәфли әгддир. Е. сәлаһијјәт һәчминә көрә 3 нөв олур: бирдәфәлик—бир мүәјјән һәрәкәти ичра етмәк үчүн (мәс., әмәк һаггыны алмаг үчүн); хүсуси—охшар һәрәкәтләри ичра етмәк үчүн (мәс., мүәссисәнин һүгуг мәсләһәтчисинә маһкәмәдә вә ја арбитражда чыхыш етмәк үчүн); үмуми—е'тибар едәнин әмлакыны бүтүнлүклә идарә етмәк үчүн Е. Совет һүгугуна көрә Е. бағлама формалары вә үсуллары, онун гүввәдә олма мүддәти, хитам гајдасы мүттәфиг респ.-ларын мүлки мәчәлләләри илә мүәјјән едилир (мәс., Азәрб. ССР Мүлки Мәчәлләси, м. 60—65). Ганун бә'зи Е. нөвләри үчүн онларын мүтләг нотариал гајдада тәсдиг олунмасыны тәләб едир. Дөвләт тәшкилаты адындан верилән Е.-дә һәмин тәшкилат рәһбәринин имзасы вә тәшкилатын мөһүрү олмалыдыр.

ЕТИК СОСИАЛИЗМ— либерал-буржуа нәзәријјәси. Е.с.-ә көрә сосиализмин маһијјәтини ичтимаи-игтисади вә сијаси мүнасибәтләр дејил, әхлаги сәрвәтләр тәшкил едир. 19 әср—20 әсрин әввәлләриндә сағ сосиалистләр вә јени кантчылар ирәли сүрмүш, бир сыра Гәрб өлкәләриндә кениш јајылмышдыр. Е.с.-ин нәзәријјәчиләри Л. Блүм, Ж. Таксје, А. Фландерс, Р. Гимден вә б. синфи мүбаризәни, ичтимаи ингилабы, капиталистләрин истисмарына мүгавимәти, пролетар диктатурасыны «кобудлуг, әхлагсызлыг» кими гәләмә верирләр. Онларын фикринчә, сосиализм гурмаг үчүн синфи мүбаризә апармаг, сосиал ингилабы баша чатдырмаг дејил, истисмарчылара әдаләт, бәрабәрлик, вичдан, мәрһәмәт, хејирхаһлыг вә саирә һаггында нәсиһәт етмәк кифајәтдир.

Бу мөвгедән чыхыш едән Г. Коген, П. Наторп, Р. Штаммлер, К. Форлендер, П. Нелсон вә б. јени кантчылар елми сосиализми идеалист етика илә, тарихи материалистчәсинә анлајышы Кантын практик әгил консепсијасы илә әвәз етмәјә чәһд көстәрмишләр. Онларын фикринчә, куја Кант өзүнүн гәти императив тә'лиминдә сосиализм идејаларыны Марксдан әввәл ишләјиб һазырламышдыр. Мәс., Бернштејн «Сосиализмдә реалист вә идеалист чәһәтләр» әсәриндә Марксы өз тә'лиминдә етиканы сосиализмин әсасы кими гәбул етмәмәкдә тәгсирләндирир. Јени кантчылара көрә, етика «Сосиал педагокика» олуб синфи конфликтләри, мүнагишәләри арадан галдырмалы вә инсанлар арасында һәмрә'јлик јаратмалыдыр.

Е.с. бахымындан куја пролетар диктатурасы, пролетар ингилабы, диалектик зиддијјәтләр вә с. һаггында фикирләр мә'насыздыр вә сосиал инкишафа манс олур. Мүасир сосиалистләрдән В. Ејхлер, О. Поллак вә б. христиан етикасы мөвгејиндән ингилаби марксизмә һүчум едир, синфи мүбаризә әвәзинә синфи сүлһ шуарлары ирәли сүрүрләр. Марксист партијалар Е.с.-ин чәфәнкијат, зәһмәткешләри өз азадлыглары уғрунда реал мүбаризәдән чәкиндирмәкдә васитә вә марксизми неокантчылыг мөвгејиндән тәфтиш етмәк формасы олдуғуну көстәрмишләр. Марксизм сүбут етмишдир ки, бир ичтимаи гурулушу дикәри илә јалныз әхлаги ибарәләрлә әвәз етмәк олмаз, чүнки әхлаг өзү ичтимаи-игтисади гурулушун мәһсулудур. Марксизм баниләри мәһз «етик сосиализм» гәбилиндән олан чәрәјанлара гаршы мүбаризә апарараг сосиализми утопијадан, хәјалдан елмә чевирдиләр.

ЕТИКА (јун. ethika, ethos—адәт, хасијјәт)—*әхлаг* һаггында фәлсәфи елм. Е. гулдарлыг чәмијјәтиндә синифләрин вә әмәк бөлкүсүнүн јаранмасы нәтичәсиндә фәлсәфәнин тәркиб һиссәси кими мејдана кәлмишдир. Е. термини илк дәфә Аристотелин «Никомахын етикасы», «Бөјүк етика», «Евдем етикасы» әсәрләриндә ишләнмишдир. Гәдим Шәрг вә јунан мүтәфәккирләринин етик көрүшләри әмәли нәсиһәт характери дашыјан фәлсәфи фикирләрдән ибарәт олмушдур. Аристотел Е.-сы илк әхлаг нәзәријјәсидир. Гәдим јунан философлары Е. илә сијасәт арасында гырылмаз әлагәни (Аристотел) көстәрмиш, онун вәзифәсини инсаны, мә'насыз вә гејри-тәбии еһтираслардан узаглашдырмагда (Епикүр) көрмүшләр. Платон исә етик фикирләри инсан варлығындан харичдә, әбәди «хејир» идејасында ахтармышдыр. Стоикләрә көрә, Е. инсанлара чәсурлуг вә әдаләт кими кејфијјәтләр ашыламалыдыр. Рома стоикләри (Сенека, Епиктет, Марк Аврели, Сисерон) «тәбиәт ганунуну» әхлагын әсасы һесаб етмишләр.

Феодализм дөврүндә дин һаким идеолокија олдуғундан етик принсипләр теолокија илә үзви вәһдәтдә арашдырылырды. Христианлыг Е.-сы (мүгәддәс Августин, Аквиналы Фома) аллаһа инанараг ахирәт дүнјаја үмид бағламағы әсас көтүрүрдү. Буна бахмајараг Аристотелин Е.-сына әсасланан мүтәфәккирләр (Фәраби, Ибн-Рүшд вә б.) мүтәрәгги әхлаги фикирләр сөјләмишләр.

Схоластикаја гаршы чыхмыш Јени дөвр философлары етик тәсәввүрләрин көкләрини дөвләт гурулушунда ахтармыш (Т. Һоббс), Е.-ны субстансија вә онун модуслары, инсанын психи еһтираслары һаггында тә'лим кими баша дүшмүш, тәбиәти вә инсаны дәрк етмәји јүксәк әхлаги кејфијјәт һесаб етмишләр (Спиноза). Франсыз мүтәфәккирләринин фикринчә (Һелветси, Һолбах, Ламетри вә Дидро) мә'нәвијјат фитри олмајыб ичтимаи керчәклијин мәһсулудур. Онлар әхлаги кејфијјәтләрин формалашмасында сосиал мүһитин ролуна үстүнлүк вермиш, Е.-ны инсанлара өз шәхси мәнафеләрини чәмијјәтин мәнафеји илә узлашдырмаг јолуну көстәрән вә бу әсасда шәхсијјәтин хошбәхтлијинә чалышан елм адландырмышлар. Классик алман фәлсәфәсинин нүмајәндәләри етик принсипләрин мәншәјини шүурун априор формаларында, «практик зәкада» (Кант), мүтләг идејада (Һекел) ахтармышлар. Л. Фејербахын фикринчә, Е. инсанларын мәнафеләри арасында аһәнкдарлығы тә'мин едә биләчәк «бәшәри мәһәббәт» һиссини ашыламалыдыр. Рус ингилабчы демократларынын (А. И. Кертсен, В. Г. Белински, Н. Г. Чернышевски, Н. А. Добролјубов) Е.-сы марксизмә гәдәрки Е. тарихиндә мүһүм јер тутур. Онлар демократик һуманизм, ингилаби вәтәнпәрвәрлик, хошбәхтлик вә һәјатын мә'насы мәсәләләрини мүтләгијјәти девирмәк проблеми вә әдаләтли ичтимаи гурулуш уғрунда мүбаризә илә үзви әлагәләндирмишләр. Марксизмә гәдәрки философлар ичтимаи һадисәләри идеалистчәсинә баша дүшдүкләриндән Е.-нын предмет вә вәзифәләринин, әхлагын мәншәји вә маһијјәтинин елми изаһыны верә билмәмишләр. Гәдим дөврдән башлајараг Е. «инсан нечә һәрәкәт етмәлидир?» суалына чаваб ахтармыш, әхлагын мәншәји вә маһијјәти мәсәләләри илә мәшғул олмушдур. Һәмин проблемләр материализм илә идеализм арасындакы даими мүбаризәнин мәркәзиндә дурмушдур. Тарихән өзүнү доғрултмуш бу бөлкү мүасир буржуа фәлсәфәсиндә ифрат шәкил алараг метаетиканын норматив етикаја, һәгигилијин мә'нәвијјата, әхлагын исә елмилијә гаршы гојулмасына кәтириб чыхармышдыр.

К. Маркс, Ф. Енкелс вә В. И. Ленин кечмиш етик тә'лимләри тәнгиди сурәтдә өјрәнмәклә, дикәр ичтимаи елмләрдә олдуғу кими етик фикирләр саһәсиндә дә ингилаби чеврилиш етмиш, һәгиги Е. елмини јаратмышлар. Марксист-ленинчи Е. нәинки елми-фәлсәфи әсасына, һәмчинин сосиал-синфи тәбиәтинә көрә Е.-нын ән јүксәк тарихи типидир. О, тарихдә илк дәфә олараг бүтүн зәһмәткешләрин, биринчи нөвбәдә фәһлә синфинин мәнафејини ардычыл ифадә едәрәк етик фикирләр тарихинә кејфијјәт вә мәзмунча јени мә'нәви сәрвәтләр (азад әмәјин мәзијјәти, бејнәлмиләлчилик, коллективчилик вә с.) кәтирмишдир. Көркәмли марксистләр К. Плеханов, Д. Благојев, А. Лабриола, П. Лафарг, А. Бебел, Ф. Меринг вә б. марксист Е.-нын формалашмасында мүһүм рол ојнамышлар. В. И. Ленинин етик көрүшләри марксист Е.-нын инкишафында јени мәрһәләдир. В. И. Ленин јени тарихи шәраитдә марксист Е.-ны јарадычылыгла инкишаф етдирмиш, ону елми систем һалына салмышдыр. В. И. Ленин етик проблемләри пролетариатын синфи шүурунун инкишафы, јени чәмијјәт гурмаг уғрунда мүбаризәдә зәһмәткешләрин шүурлулуғунун артмасы илә бағлајырды. В. И. Ленин идеалист Е.-ны сосиал зүлмә бәраәт газандыран идеолоҝи силаһ һесаб етмишдир. Марксист-ленинчи Е.-нын предмети материалист диалектиканын ганунлары илә мүәјјән едилир. Марксист-ленинчи Е. әхлагы спесифик һадисә вә ичтимаи шүур формасы кими өјрәнир, онун чәмијјәтдәки ролундан, әхлаги тәсәввүрләрин инкишаф ганунларындан бәһс едир. Педагокика, психолокија, сосиолокија, сосиал психолокија, мәнтиг, етнографија, елми коммунизм вә б. елмләр дә әхлагы өјрәнир. Лакин Е.-нын спесификлији ондадыр ки, әхлаг онун јеканә тәдгигат објектидир. Марксист-ленинчи Е. әхлагын дикәр ичтимаи шүур формалары (дин, ин-

чәсәнәт вә б.) илә әлагәсини тәдгиг едир. Лакин Е.-нын башлыҹа предметини коммунист әхлагы, онун тәшәккүл ганунаујғунлугларынын тәдгиги тәшкил едир. Марксист-ленинчи Е. коммунист әхлагыны ҹәмијјәтин үстгурурму кими өјрәнир. О, нәзәри вә норматив Е.-ны вәһдәт һалында көтүрүр, әхлагын мәншәјини сон нәтиҹәдә ҹәмијјәтин игтисади мүнасибәтләриндә ахтарыр. Чүнки ҹәмијјәтдә игтисади-сијаси мүнасибәтләрин дәјишмәсилә јени әхлаги мүнасибәтләр, давраныш нормалары јараныр. Марксист Е.-ја көрә әхлаг ҹәмијјәтдә инсанлар арасында гаршылыглы мүнасибәтләри тәнзим етмәк тәләбатындан доғмушдур, өзүнүн ичтимаи функсијасыны јеринә јетирәркән исә синфи вә ја ичтимаи рә'јә, көнүллүлүјә әсасланыр. Әхлаги мүнасибәтләр, шүур вә фәалијјәтин әсас үнсүрләри өз тәҹәссүмүнү Е.-нын категоријаларында тапмышдыр. Е. һәмчинин мүхтәлиф ҹәмијјәтләрдә мөвҹуд олмуш әхлаг формаларынын конкрет-сосиоложи тәдгигини верир. Марксист Е. әхлагда синфиликлә үмумбәшәрилијин вәһдәти, шәхси вә ичтимаи мәнафеләрин, азадлыгла зәрурәтин мүнасибәти, етик категоријаларын тәснифаты вә гаршылыглы әлагәси кими проблемләрин дә елми изаһыны верир.

Е. партијалы вә дүнјакөрүшү елмдир. Чүнки Е. тәкҹә әхлаги инкишафын дүзкүн елми изаһыны вермәклә кифајәтләнмәјиб, һәр шејдән әввәл ичтимаи мүнасибәтләрин тәкмилләшмәсиндә билаваситә иштирак едир. Сосиализм өз әхлаги имканларыны артырдыгҹа јени инсанын формалашмасына көмәк едир. Бу ишдә марксист ленинчи Е.-нын да ролу мисилсиздир. Марксист-ленинчи Е.-да елмилик коммунист идејалылығы илә үзви вәһдәтдәдир. О, мөвҹуд әхлаги адәтләрә тәнгиди јанашмагла шәхсијјәтә ҹәмијјәтдә фәал әхлаги мөвге тутмаг кејфијјәти ашылајыр. Л. И. Брежнев демишдир: «Шәхсијјәти ән чох јүксәлдән онун һәјатда фәал мөвге тутмасыдыр, ичтимаи борҹа шүурлу мүнасибәт бәсләмәсидир, бу заман онун сөзү илә ишинин бир-биринә ујғун кәлмәси күндәлик давраныш нормасы олур. Мә'нәви тәрбијәнин вәзифәси белә бир мөвге тәрбијә етмәкдир» (Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, Б., 1976, сәһ. 85).

ССРИ-дә Е. проблемләринин тәдгигинә хүсуси фикир верилир. Сов.ИКП МК-нын партијанын 25-чи гурултајына һесабатында көстәрилир ки, партијанын идеоложи фәалијјәтиндә ән мүһүм вәзифәләрдән бири «...бүтүн тәрбијә ишинин гојулушуна комплекс гајдада јанашмагдан, јә'ни зәһмәткешләрин мүхтәлиф групларынын хүсусијјәтләрини нәзәрә алмагла идеја-сијаси тәрбијәнин, әмәк вә әхлаг тәрбијәсинин сых бирлијини тә'мин етмәкдән ибарәтдир» (Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, Б., 1976, сәһ. 81). Харичи өлкәләрин бир сыра философу [Р. Миллер, Х. Бек (АДР), Јарошевски (Полша), Попелова, Енгст (Чехословакија), Ж. Конју, Ги Бесс, Ж. Канапа, Лүсјен Сев (Франса), Г. Селзам (АБШ) вә б.] марксист Е. проблемләрини өјрәнир. Бејнәлхалг фәһлә вә коммунист һәрәкаты хадимләри К. Димитровун, М. Торезин, П. Толјаттинин, Ж. Дүклонун вә б.-нын марксист Е.-нын инкишафында хидмәтләри бөјүкдүр.

Азәрб.ССР-дә марксист Е. проблемләри вә хүсусилә Азәрб. халгынын етик көрүшләри тарихи, коммунист әхлагы мәсәләләри тәдгиг едилир.

ССРИ ЕА Фәлсәфә Ин-тунда Е. бөлмәси (1960), Азәрб.ССР ЕА Фәлсәфә вә Һүгуг Ин-тунда «Естетика вә етика» шө'бәси (1965), АДУ-да Е. вә естетика кафедрасы (1961) тәшкил едилмишдир.

Әд.: Маркс К., Энгельс Ф., Святое семейство, Соч., т. 2; јенә онларын, Немецкая идеология, јенә орада; Маркс К., Морализующая критика и критизирующая мораль, јенә орада, т. 4; Ленин В. И., Дөвләт вә ингилаб, Әсәрләри, ч. 25; јенә онун, Коммунист мәнәвијјаты һаггында; Б., 1966; Көјүшов З. Б., Азәрбајҹан маарифчиләринин етик көрүшләри, Б., 1960; јенә онун, Әхлаги сәрвәтләр, Б., 1966; Ҹәфәрли Т., Марксист-ленинчи етиканын мәсәләләри, Б., 1970; Архангельский Л. М., Категории марксистской этики, М., 1963; Попелова И., Этика, пер. с чешского, М., 1965; Дробницкий О. Г., Кузьмина Т. А., Критика современных буржуазных этических концепций, М., 1967; Очерк истории этики, М., 1969; Ангелов С., Марксистская этика как наука, пер. с болгарского, М., 1973; Дробницкий О. Г., Понятие морали, М., 1974; Основы марксистско-ленинской этики, М., 1978; Мазаева Е. Б. и Паточкин В. Ф., Проблемы этики и нравственного воспитания в теоретическом наследии В. И. Ленина, Харьков, 1978.

ЕТИКЕТ (фр. étiquette—мәрасим, тәшрифат)—1) монарх сарајларында дипломатик даирәләрдә вә с.-дә гәбул едилмиш давраныш гајдалары; 2) һәр һансы бир ҹәмијјәтдә гәбул едилмиш давраныш вә нәзакәт формасы.

ЕТИЛ ЕФИРИ, диетил ефири $(C_2H_5)_2O$—садә ефирләрин ән мүһүмү, характерик ијли, рәнксиз, учуҹу маједир, 34,5°С-дә гајнајыр, —116,3°С-дә донур; сыхлығы 0,714 *г/см*^{3}-дир. Бухарлары (һәҹмҹә 1,71—48% мигдарында олдугда) һава илә партлајыҹы гарышыг әмәлә кәтирир. Күчлү наркотик тә'сирлидир (һавада консентрасијасынын 300 *мг/м*^{3}-дән артыг олмасына јол верилмир). Үзви маддәләрдән бир чохуну һәлл едир. Ондан һәлледиҹи кими (башлыҹа олараг лабораторијаларда) истифадә едилир. Сәнаједә 140°С-дә етил спиртинә сулфат туршусу илә тә'сир етмәклә алыныр. Тибдә үмуми наркоз үчүн ишләдилир.

ЕТИЛ МАЈЕСИ—*тетраетилгурғушунун* $Pb(C_2H_5)_4$ бром-үзви вә хлор-үзви бирләшмәләрлә (мәс., дибромпропанла) гарышығы. Детонасијаја давамлылығы артырмаг мәгсәди илә јүнкүл мотор јанаҹағына әлавә едилир (бах *Антидетонатор*).

ЕТИЛ СПИРТИ, етанол, C_2H_5OH—дојмуш биратомлу алифатик спиртләрин ән мүһүмү; ијли, рәнксиз маједир. —114,2°С-дә донур, 78,4°С-дә гајнајыр, сыхлығы 0,789 *г/см*^{3}-дир. Су илә, үзви һәллеҹичиләрлә бүтүн нисбәтләрдә гарышыр, гатран, јағ вә с.-ни өзүндә јахшы һәлл едир. Зәиф наркотик тә'сир көстәрир. Е.с.-нә натриум металы илә тә'сир етдикдә натриуметилат C_2H_5ONa, асетат туршусу тә'сир етдикдә исә етиласетат $CH_3COOC_2H_5$ әмәлә кәлир. Е.с.-нин бухарлары 380—400°С-дә мүрәккәб катализатор үзәриндән кечирилдикдә спиртин деһидратасијасы вә деһидрокенләшмәси нәтиҹәсиндә *бутадиен* алыныр. Бу үсулла Сумгајыт синтетик каучук з-дунда бутадиен, ондан исә каучук истеһсал олунур. Сәнаједә Е.с. шәкәрли вә нишасталы маддәләри (арпа, буғда, картоф вә с.) гыҹгыртмагла, селлүлоз тәркибли битки материалларыны һидролиз едиб, алынан шәкәри гыҹгыртмагла, һабелә синтез јолу илә (етиленин һидратасијасындан) алыныр. Гыҹгырма просесиндә әмәлә кәлән спирти ректификасија васитәсилә тәмизләјирләр. Ректификасија спиртиндә 95,5—96,5% Е.с. олур, 100%-ли мүтләг спирт алмаг үчүн ректификасија спиртини сөнмәмиш әһәнклә, јахуд сусуз $CuSO_4$ илә е'мал едиб, јенидән дистилләгурғусундан кечирирләр. Е.с. чахыр, араг вә бир чох башга ичкиләрин тәркибинә дахил олараг, ичмәјә јарајан јеканә спиртдир.

Е.с. синтетик каучук, асеталдеһид, сиркә туршусу вә бир чох башга мүһүм үзви мәһсуллар истеһсалында ишләдилир. Ондан һәллеҹичи, хүсусијанәчагларын бир компоненти вә *антифриз* кими дә истифадә олунур. Јејинти мәһсуллары, косметик маддәләр, мүхтәлиф дәрман нөвләри вә с. һазырланмасында хејли Е.с. ишләдилир.

ЕТИЛАСЕТАТ, $CH_3COOC_2H_5$— асетат туршусунун етил ефири, рәнксиз, хош ијли, асан учуҹу маједир, 77,1°С-дә гајнајыр, —82,4°С-дә донур, сыхлығы 0,900 *г/см*^{3}-дир; суда пис, үзви һәллеҹичиләрдән бир чохунда јахшы һәлл олур. Су илә вә спиртлә азеотроп гарышыг әмәлә кәтирир. Наркотик тә'сир көстәрир, селикли гишалары гыҹыгландырыр; һавада 200 *мг/м*^{3}-дән артыг Е. бухарлары олмасы һәјат үчүн тәһлүкәлидир. Е. нитроселлүлоз, синтетик гатран, хлоркаучук вә с. истеһсалында һәллеҹичи кими, һабелә мејвә ессенсијалары һазырланмасында бир компонент кими ишләдилир.

ЕТИЛБЕНЗОЛ, $C_6H_5CH_2CH_3$ — *бензолун* төрәмәси олан ароматик карбоһидрокен. Рәнксиз маједир, 136,19°С-дә гајнајыр, —95°С-дә донур, сыхлығы 0,867 *г/см*^{3}-дир. Суда пис һәлл олур, үзви һәллеҹичиләрдән бир чоху илә гарышыр. Оксидләшдикдә бензој туршусу вә асетофенон әмәлә кәтирир. Фридел—Крафтс реаксијасы илә бензол вә етиленлән алыныр. Стирол истеһсалында вә мотор јанаҹағына әлавә етмәк үчүн ишләдилир. Һавада бухарларынын 50 *мг/м*^{3}-дән артыг олмасы һәјат үчүн тәһлүкәлидир.

ЕТИЛЕН, етен, $CH_2{=}CH_2$—дојмамыш карбоһидрокенләрин ән садәси; зәиф ефир ијли, рәнксиз газдыр; —103,8°С-дә мајеләшир, —169,5°С-дә донур, сыхлығы (мајеләшмә темп-рунда) 0,570 *г/см*^{3}-дир. Ишыглы аловла јаныр. Һәҹмҹә 3—34% Е. гарышығы олан һава партлајыш ҹәһәтдән тәһлүкәлидир. Е. сәнаједә, нефт мәһсулларынын пиролизи вә крекинги газларындан, кокс газларындан вә тәбии газлардан абсорбсија јолу илә алыныр. Е.-ин реаксијајакирмә габилијјәти чох јүксәкдир вә асанлыгла полимерләшир. Етил спирти, етиленгликол, полиетилен, етилбензол, етиленоксид, етилен-пропилен каучуку вә с. истеһсалында ишләдилир.

ЕТИЛЕН КАРБОҺИДРОКЕНЛӘРИ, алкенләр, олефинләр—молекулунда бир әдәд икигат рабитә олан дојмамыш карбоһидрокенләр. Үмуми формуллары C_nH_{2n}-дир. Тәркибиндә 1-дән 4-ә гәдәр карбон атому олан Е.к. газ (мәс., етилен $CH_2{=}CH_2$, пропилен $CH_3{-}CH{=}CH_2$ вә с.), 5-дән 18-ә

гәдәр карбон атому оланлар мајс, 18-дән артыг карбон атому оланлар исә бәрк маддәләрдир (бах *Дојмамыш карбоһидрокенләр*).

ЕТИЛЕНГЛИКО́Л, етандиол, $HOCH_2CH_2OH$—*гликолларын* ән садәси; рәнксиз, ијсиз, шәрбәтәохшар ширин маједир, 197,6°С-дә гајнајыр, —12,3°С-дә донур, сыхлығы 1,113 *г/см*³-дир; су илә истәнилән нисбәтдә гарышыр, онун су илә гарышығы антифриз маддә кими ишләдилир, ароматик карбоһидрокенләр, хлороформ, карбонтетрахлорид вә с.-дә һәлл олмур. Е.-а хлорид туршусу илә тә'сир етдикдә етиленхлорһидрин, сулфат туршусу илә *диоксан*, нитрат туршусу илә гликолдинитрат әмәлә кәтирир. Е.-дан лак, пластик күтлә вә сүн'и лиф истеһсалында һәлледичи вә пластификатор кими кениш истифадә олунур.

ЕТИЛЕНОКСИ́Д, 1,2-епоксиетан, оксиран $(CH_2)_2O$—етиленин төрәмәси олан үзви маддә; ефир ијли рәнксиз газдыр, 10,7°С-дә мајеләшир, —111,3°С-дә донур, сыхлығы (мајеләшмә темп-рунда) 0,883 *г/см*³-дир. Су, спирт, ефир, ацетон вә с.-дә јахшы һәлл олур. Һава илә һәчмчә 3—80% гарышығы партлајыш чәһәтдән тәһлүкәлидир. Һавада јол верилән максимал консентрасијасы 1 *мг/м*³-дир. Сәнаједә етилени 300—400°С-дә һава илә каталитик оксидләшдирмәклә вә ја етиленхлорһидринә гәләви илә тә'сир етмәклә алыныр. Е.-ин реаксијаја кирмә габилијјәти јүксәкдир, полимерләшәрәк полиетиленоксид әмәлә кәтирир, ондан да мөһкәм сап вә плјонка алмаг мүмкүндүр. Е. вә онун төрәмәләри үзви кимја сәнајесиндә чох ишләдилән илкин маддәдир, јујучу маддә, пластификатор, бә'зи боја маддәләри вә с. истеһсалында, һабелә дезинфексијаедичи маддә вә инсектисид кими ишләдилир.

ЕТИЛЕ́Н-ПРОПИЛЕ́Н КАУЧУКУ—етиленин пропиленлә вә ја етиленин пропилен вә аз мигдарда (1—6 молјар%) һәлгәви гурулушлу диенлә биркә полимерләшмәсиндән алынан ағ бәрк мәһсул. Сыхлығы 0,850—0,870 *г/см*³-дир. Хассәси етиленлә пропиленин нисбәтиндән асылыдыр. Тәркибиндә 25 молјар %-дән чох пропилен олан Е.-п.к. низамсыз гурулушлу аморф вә еластомер хассәлидир. Е.-п.к.-ндан һазырланмыш резин чешидләри туршу, гәләви, јүксәк темп-р, озон, оксикен вә с.-нин тә'миринә гаршы давамлыдыр вә онларын електроизолјасија хассәләри чох јүксәкдир. Бу каучук нөвүндән резин һазырладыгда актив долдурүчү маддәләрдән (дуда, силисиум 4-оксид) истифадә едилир. Икили Е.-п.к.. дојмуш гурулушлу олдуғу үчүн үзви пероксидләрлә (мәс., дикумилпероксид), үчлү Е.-п.к. (етилен-пропилен-диен) исә, молекулларында икигат рабитә олдуғу үчүн, күкүрдлә вулканлашдырылыр. Е.-п.к. комплекс катализаторларын (мәс., титан-хлоридин вә ја дәјишкәнвалентли ағыр метал бирләшмәләринин алкил-алүминиумда гарышығынын) иштиракы илә мүвафиг мономерләрин 100°С-дән ашағы темп-рда һәлледичи маддә мүһитиндә полимерләшмәсиндән алыныр. Е.-п.к.-нун мајс пропилен мүһитиндә истеһсал технолокијасы Үмумиттифаг Елми-Тәдгигат Олефинләр Ин-тунда (Бакы) ишләниб һазырланмышдыр. Е.-п.к., әсасән, резин мә'мулат, о чүмләдән мүхтәлиф деталлар һазырланмасында ишләдилир.

Әд.: Сендов Н. М., Новый СК на основе этилена и пропилена, Б., 1966; Соболев В. М., Бородина И. В., Промышленные синтетические каучуки, М., 1977.

ЕТИЛЕНХЛОРИ́Д — *дихлоретанын* башга ады.

ЕТИЛЕНХЛОРҺИДРИ́Н, $CH_2OH{\cdot}CH_2Cl$—үзви бирләшмә; рәнксиз, ефир ијли маједир, 128,8°С-дә гајнајыр, су илә азеотроп гарышыг әмәлә кәтирир. Е. бухарлары зәһәрлидир. Е.-ә зәиф гәләви илә тә'сир етдикдә етиленгликол, гаты гәләви илә тә'сир етдикдә исә етиленоксид алыныр. Е. үзви синтездә һәлледичи кими ишләдилир.

ЕТИЛЛӘНМИШ БЕНЗИ́Н, етилли бензин—антидетонасија хассәләрини јүксәлтмәк үчүн етил мајеси гарышдырылмыш бензин. Тәркибиндә тетраетилгурғушун олдуғундан зәһәрлидир. Башга бензин нөвләриндән сечилсин дејә, етил мајесини бојајырлар. Јаначағын октан әдәди вә нә мәгсәдлә ишләдиләчәјиндән асылы олараг онун һәр килограмына 1,5—4 *мл* етил мајеси гарышдырылыр.

ЕТИЛМОРФИН ҺИДРОХЛОРИД, дионин—өскүрәк әлејһинә ишләдилән дәрман. Өскүрәји сакитләшдирир; көз хәстәликләриндә (ирит, иридосиклит) илтиһаб әлејһинә (2—5%-ли мәлһәми вә мәһлулу) ишләдилир.

ЕТИЛСЕЛЛҮЛО́З $[C_6H_7O_2(OC_2H_5)_3]_n$—иримолекуллу үзви бирләшмә, селлүлозун садә етил ефири. Бәрк материалдыр вә —60° илә 200°С арасында өз механики хассәләрини сахлајыр. Бензолун метанол вә толуолун етанол илә гарышығында јахшы һәлл олур. Е. селлүлозу 40—50%-ли натриум-һидроксид мәһлулунда, 110—140°С темп-рда етилхлоридлә ефирләшдирмәклә алыныр. Е. пластик күтлә, плјонка вә лак истеһсалында ишләдилир.

ЕТИ́ЛХЛОРИД, C_2H_5Cl—үзви бирләшмә; кәскин ефир ијли, асан бухарланан, рәнксиз маједир; 12,27°С-дә гајнајыр, суда пис һәлл олур. Е. етиленлә һидрокен-хлорид гарышығыны 150—200°С-дә сусуз $FeCl_3$, H_2SO_4, $AlCl_3$ вә ја башга катализатор үзәриндән кечирмәклә, етаны каталитик хлорлашдырмагла вә с. үсулларла алыныр. Сәнаједә тетраетилгурғушун вә етилселлүлоз истеһсалында, јағларын екстраксијасында, үзви синтездә вә с. саһәләрдә ишләдилир. Ондан тибдә гысамүддәтли чәрраһијјә әмәлијјаты заманы наркоз кими дә истифадә олунур.

Е'ТИМА́Д, Натиг Мир Меһди Мәһәммәд оғлу (д. 1900, Тәбриз)—Азәрб. шаири, маариф хадими. «Талибијјә» мәдрәсәсини битирмишдир. «Е'тимад» мәктәбини ачмыш вә 15 ил бурада чалышмышдыр. 1946 илдә Тәбриздә јарадылмыш *«Шаирләр мәҹлиси»* идарә һеј'әтинин үзвү олмушдур. «Кәлинләр бәзәји», «Күл гөнчәси», «Ајинеји-әхлаг» ше'р китабларынын мүәллифидир. Тә'лим-тәрбијә мәсәләләринә даир әсәрләри вар («Мүназиреји-әдәби», «Мизан-үл-инша», «Әлифбаји-чәдид» вә с.). *Азәрбајчан Милли Һөкумәти* һимни мәтнинин мүәллифидир.

Е'ТИМАДНАМӘ—дипломатик нүмајәндәнин тә'јин олунаркән тәгдим етдији сәнәд. Дипломатик нүмајәндәнин миссијасынын вә шәхсијјәтинин нүмајәндәли (дипломатик) характерини тәсдиг едир. Сәфир вә елчиләр үчүн Е. бир дөвләт башчысындан дикәринә мүәјјән олунмуш формада јазылыр, мүвафиг сурәтдә имзаланыр вә мөһүрләр вурулур. Е.-дә ону көндәрәнин вә аланын ады вә титулу (рүтбәси), дипломатик нүмајәндәнин ады вә рүтбәси, она бүтүн әлагәләрдә мәһз һәмин дөвләтин нүмајәндәси кими «инанмаг» (е'тимад көстәрмәк) хаһиши гејд олунур. Дипломатик нүмајәндә Е.-ни дөвләт башчысынын илк гәбулу (аудиенсија) заманы тәгдим едир, онун тәсдиг олунмуш сурәти исә габагчадан харичи ишләр идарәсинин башчысына көндәрилир. Дипломатик нүмајәндә вәзифәсини тәрк етдикдә *овдәтнамә* тәгдим едир.

ЕТИМОЛО́КИЈА (јун. etymologia; étymon—һәгигәт + ...*локија*)— сөзләрин мәншәјини өјрәнән тарихи дилчилик саһәси. Е.-да сөзләр вә ја дил ваһидләри гоһум, јахуд гоншу дилләрин охшар ваһидләри илә тутушдурулур, ганунаујғунлуг әсасында ајры-ајры сөзләрин милли мәнсубијјәти, инкишаф јолу, фонетик вә мә'на дәјишмәләри мүәјјән едилир; мәс., башмаг—басмаг; дустаг —дутсаг (тутулуб сахланылан); ајама—аддама—адлама (ад вермәк) вә с. (бах һәмчинин *Халг е'тимолокијасы*).

ЕТИНО́Л ЛАКЫ—үзви маддә, пластификатор гарышдырылмыш поливиниласетилен лакы; тәркибиндә тәгр. 50% һәлледичи вар. Гәләви, минерал вә үзви туршу, дуз мәһлулу, дәниз сују, минерал јағ, рүтубәт вә с.-нин тә'миринә гаршы давамлыдыр. Кимјәви тә'сирә давамлы олан алүминиум бојағы истеһсалында, һабелә метал вә ағач мә'мулаты коррозијадан горумаг үчүн ишләдилир.

ЕТИОЛО́КИЈА (јун. aitia сәбәб + ...*локија*)—хәстәликләрин әмәлә кәлмә сәбәбләри вә шәраитини өјрәнән елм. *Патолокијанын* бир бөлмәсидир.

ЕТМОИДИ́Т—хәлбир сүмүјү лабиринти һүчејрәләринин селикли гишасынын илтиһабы. Е.-ә чох вахт бурун бошлуғу артымларынын илтиһабы илә бирликдә тәсадүф едилир. Кәскин вә хроник олур. Кәскин Е. кәскин фронтитдә олдуғу кими консерватив, хроник Е. исә, әксәрән, чәрраһи јолла мүаличә едилир.

Е́ТНА (Etna)—Италијада Сичилија а.-нын шм.-ш.-индә пүскүрән вулкан. Һүнд. 3340 *м* (Авропада ән һүндүрү). Конусшәкиллидир. Мәркәзи кратеринин диаметри 400 *м*-дир. Јамачларында 900-дән чох јан кратер вә чохлу лава ахыны вар. Олдугча активдир (130 дәфәдән чох пүскүрмүшдүр). Ән фәлакәтли пүскүрмәси 1669 илдә баш вермишдир; бу вахт Катанија ш.-нин бир һиссәси дағылмыш вә тәгр. 100 мин адамын гырылдығы күман едилир. 1977—79 илләрдә дә јенидән пүскүрмүшдүр.

ЕТНИК БИРЛИК—инсанларын тарихән јаранмыш мөһкәм ичтимаи бирлији; тајфа бирләшмәләри, халг вә милләт шәклиндә тәзаһүр едир. «Е.б.» истилаһы етнографик мә'нада «халг» вә «милләт» терминләринә јахындыр. Е.б. истилаһы бир чох һалларда дил, адәт-ән'әнә, мәдәнијјәт вә с. чәһәтдән јахын (јахуд гоһум) олан бир нечә халг мә'насында ишләдилир. Әрази, дил, игтисади һәјат бирлији, мәдәнијјәт үмумилији Е.б.-ин тәшәккүл тапмасы үчүн мүһүм шәртләрдир. Е.б.-ин формалашмасына бә'зән дини бирлик вә

ирги јахынлыг да көмәк едир. Е.б.-ин даһа мөһкәм вә сабит олмасы үчүн онун дахилиндә ендогам никаһлар мүһүм рол ојнајыр. Ичтимаи, игтисади, һабелә чоғрафи шәраитин тә'сири нәтичәсиндә һәр бир Е.б. үчүн сәчијјәви олан мадди вә мә'нәви мәдәнијјәт, мәишәт, үмуми психолокија мејдана кәлиб формалашыр. Етник шүур Е.б.-ин әсас әламәтләриндәндир. Е.б. өз мөһкәмлијини горујуб сахламаг үчүн сосиал гурулушуну, әрази бүтөвлүјүнү јаратмаға сә'ј көстәрир. Е.б.-ә мәхсус әразинин сонралар парчаланмасы илә әлагәдар онун әһалисинин мүәјјән һиссәсинин башга ичтимаи, игтисади вә тәбии мүһитә дүшмәси нәтичәсиндә онларын ичтимаи, игтисади һәјат шәраити, һабелә мәишәт вә мәдәнијјәти, һәтта дили дә дәјишиклијә уғраја биләр. Бу, етник просес адланыр. Етник просесләр форма вә мәзмунуна көрә мүхтәлиф олур: мүәјјән бир етник груп, етнос, халг вә ја милләтин башга Е.б., халг вә милләтлә гајнајыб-гарышмасы (консолидасија, *ассимилјасија*, *интеграсија*); ејни ичтимаи, игтисади вә чоғрафи мүһитдә јашајан мүхтәлиф тајфа, етнос вә халгларын гаршылыглы әлагәси, тә'сири вә бирләшмәси нәтичәсиндә јени Е.б.-ин јаранмасы. Етник просес әкс истигамәтдә, јә'ни ајрылма јолу илә дә кедә биләр. Белә ки, мүәјјән сәбәбләр үзүндән бир халгын, Е.б.-ин дахилиндәки мүәјјән етник груп вә ја тајфанын ајрылыб тамамилә башга ичтимаи, игтисади шәраитә, чоғрафи мүһитә дүшмәси нәтичәсиндә һәмин халг, тајфа вә ја групун мәдәнијјәт, мәишәт, адәт-ән'әнәләриндә кечмиш етник әламәтләр мүәјјән гәдәр сахланылмагла јанашы, әсаслы дәјишикликләр дә баш верир.

Әд.: Токарев С. А., Проблема типов этнических общностей, «Вопросы философии», 1964; № 11; Чебоксаров Н. Н., Чебоксарова И. А., Народы, расы, культуры, М., 1971; Бромлей Ю. В., Опыт типологизации этнических общностей, «Советская этнография», 1972, № 5; јенә онун, Этнос и этнография, М., 1973; Марков Г. Е., Этнос, этнические процессы и проблема образа жизни, Расы и народы, в. 7, М., 1977.

ЕТНИК ПСИХОЛОКИЈА (јун. ethnikos)—милли, ирги, етник мәнсубијјәти нәзәрә алмагла инсанларын психоложи хүсусијјәтләрини өјрәнән фәнн. Е.п.-нын јарадычылары алман алимләри М. Латсарус вә Г. Штејнтал «Халгларын психолокијасы һаггында илкин мүлаһизәләр» (1860) адлы әсәрдә инсанын јалныз өзүнәбәнзәр чанлыларла гаршылыглы әлагәдә психоложи кејфијјәтләр кәсб едә биләчәјини көстәрмишләр. Халгларын психолокијасына аид зәнкин материал топлајан В. *Вундт* да бунлары идеалистчәсинә шәрһ етмишдир. Е.п. јарадычыларынын фикринчә, дил, һүгуг, сәнәт, елм, ән'әнә, әхлаг, дин вә с. өзүнүн сон изаһыны коллектив дүшүнчә, ирадә, һисс, характер, темперамент вә с. дашыјычысы олан халг психолокијасында тапыр. Е.п. үчүн башга елм саһәләри дә (сосиолокија, антрополокија, археолокија, дилчилик, тарих вә с.) зәнкин мә'лумат верир. Буржуа өлкәләриндә Е.п. адәтән ирги хүсусијјәтләрин, ибтидаи халгларын психолокијасынын өјрәнилмәсинә јөнәлдилир вә алынан мә'луматлардан бу вә ја дикәр халгын үстүнлүјүнү сүбут етмәк, иргчилик нәзәријјәсини әсасландырмаг үчүн истифадә едилир; әслиндә бу, Е.п. илә һеч бир әлагәси олмајан сијаси һәггабазлыгдыр. Е.п.-да бир халгын дикәриндән үстүнлүјү һаггында фикир јүрүтмәјә имкан верә биләчәк һәр һансы бир хүсусијјәт ашкар едилмәмишдир.

Әд.: Ярошевский М. Г., История психологии, 2 изд., М., 1976.

ЕТНИК ТАРИХ—бах *Етнокенез*.

ЕТНОГРАФИЈА (јун. éthnos—халг+ ...*графија*)—халглары-етнослары, онларын мәишәтини, адәтләрини, етник бирликләрин јаранмасы вә инкишафыны, онларын јајылмасы вә гаршылыглы мәдәни әлагәләрини өјрәнән тарих елми. Халгларын мәчму е'тибарилә етник симасыны јарадан характерик, ән'әнәви мәдәнијјәт вә мәишәт хүсусијјәтләринин өјрәнилмәси Е.-нын башлыча предметидир. Әввәлләр Е. анчаг кәнд әһалисини өјрәнмәклә мәһдудлашырды; һазырда шәһәр әһалисинин етнографик чәһәтдән өјрәнилмәси дә кенишләнмәкдәдир. Сәнаје чәһәтдән инкишаф етмәклә бәрабәр өзүнүн етник хүсусијјәтләрини сахламыш халгларын һәјат тәрзинин өјрәнилмәсинә кетдикчә даһа чох диггәт верилир. Е.-нын тәдгиг етдији әсас проблемләр: ајры-ајры өлкәләрин вә дүнја әһалисинин етник тәркибинин өјрәнилмәси; ајры-ајры халгларын вә онларын групларынын етнокенези вә етник тарихи; ән гәдим ичтимаи һәјат вә мәдәнијјәт формаларыны, бу формаларын керидә галмыш халглардакы галыглары әсасында бәрпа едилмәси; кечмишин галыгларынын өјрәнилмәси вә онларын инсанларын һәјатындакы ролунун гијмәтләндирилмәси; адәт, мәдәни сәрвәтләр вә халг јарадычылығы саһәсиндә мүтәрәгги ән'әнәләрин өјрәнилмәси; мүасир дөврдә, хүсусилә социалист өлкәләриндә мәишәт вә мәдәнијјәт саһәсиндәки әсаслы дәјишикликләрин тәдгиги; мүасир етник просесләрин өјрәнилмәси вә с. Е. әсас мәнбә кими халгларын һәјаты, онларын мадди мәдәнијјәт, ичтимаи тә'сисат, халг сәнәти формалары вә с. үзәриндә билаваситә мүшаһидә нәтичәсиндә әлдә олунан мә'луматлардан истифадә едир. Зәрури материалларын әлдә олунмасы үчүн бирбаша мүшаһидә (әһалинин һәјатында, истеһсалатда, мәрасим вә әјләнчәләрдә билаваситә иштирак етмәк) илә јанашы, мә'луматчыларла сорғу кечирмәји нәзәрдә тутан стасионар, јахуд експедисион тәдгигатлары апарылыр. Топланмыш материал јазылы шәкилдә, һәмчинин тәсвир, фотошәкил, магнитофон јазысы васитәсилә гејдә алыныр, һәмчинин мадди мәдәнијјәт коллексијалары—мәишәт әшјалары, кејим, бәзәк шејләри вә с. топланыр. Сон вахтлар Е.-да материалларын (биринчи нөвбәдә анкет материалларынын) кәмијјәтчә тәһлили методу кенишләнмәкдәдир. Е.-да дикәр мәнбәләрдән дә (музеј коллексијалары, кечмиш мүшаһидәчиләрин архив, јахуд мәтбу гејдләри, мүхтәлиф јазылы сәнәдләр—сәјаһәт күндәликләри, һүгуги сәнәдләр, фолклор материаллары) кениш истифадә олунур. Е. әввәлки мүшаһидәләри мүасир фактларла мүгајисә едәрәк халгларын мәишәт вә мәдәнијјәтинин тарихи инкишаф мәнзәрәсини чанландырыр.

Тәдгиг олунан предметә комплекс шәкилдә јанашмаг Е.-нын характерик чәһәтидир; буна көрә дә о, бир чох јахын фәнләрлә, о чүмләдән үмуми тарихлә (ибтидаи ичма гурулушу дөврүнүн өјрәнилмәси вә етник тарих мәсәләләриндә); археолокија илә (етнокенезин тәдгигиндә); мәдәнијјәт тарихи, сәнәтшүнаслыг вә фолклоршүнаслыгла, бәдии халг јарадычылығынын өјрәнилмәсиндә конкрет сосиолокија илә (ичтимаи синфин вә мәдәни-етник һадисәләрин тәдгигиндә); дилчиликлә (халгларын дил гоһумлуғунун вә етник просесләрин өјрәнилмәсиндә); чоғрафија илә (етнос вә тәбии мүһитин гаршылыглы әлагәсини өјрәнмәк, һәмчинин етник картографијалашдырма саһәсиндә); демографија илә (халгларын сајыны мүәјјәнләшдирмәкдә); антрополокија илә (халгларын етнокенезини вә етник тәркибини өјрәнмәк саһәсиндә) сых әлагәдардыр.

Етнографик биликләрин рүшејмләри чох гәдимдир. Гәдим Мисир, Бабилистан, Ассурија, Гәдим Һиндистан вә Чинин јазылы мә'хәзләриндә, антик әдәбијјатда, орта әср тарихчи вә етнографларынын әсәрләриндә мүхтәлиф етнографик мә'луматлара раст кәлирик. 15—17 әсрләрин Бөјүк чоғрафи кәшфләри сајәсиндә авропалыларын јени дүнјанын мүхтәлиф халглары илә танышлығы етнографик биликләри хејли инкишаф етдирди. Е.-нын мүстәгил фәнн кими формалашмасы 19 әсрә аиддир. К. Маркс, Ф. Енкелс вә В. И. Ленинин әсәрләриндә Е.-нын проблемләри илә бағлы мүһүм мәсәләләрә тохунулмушду. Ф. Енкелсин «Аиләнин, хүсуси мүлкијјәтин вә дөвләтин мәншәји» әсәри бу бахымдан хүсусилә бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Буржуа Е.-сында бир сыра мәктәбләр мөвчуддур; илк вә ән кениш јајылмыш тәкамүл мәктәби (Е. Тејлор вә б.) белә һесаб едирди ки, бәшәр мәдәнијјәтинин бүтүн тәзаһүрләри (мадди истеһсал, ичтимаи гурулуш вә дин саһәсиндә) садә формалардан мүрәккәб формаларадәк тәдричлә инкишаф едир. Һәмин мәктәбин тәрәфдарлары бу инкишафын һәрәкәтверичи гүввәсини психиканын тәкмилләшмәсиндә көрүрдүләр. 19 әсрин көркәмли етнографы Л. Г. Морган исә, бунун әксинә олараг, тәрәггинин сәбәбләрини мадди шәраитдә, истеһсалын инкишафында ахтарырды. Империализм дөврүндә Е.-да буржуа елминин капитализм гурулушуну әбәдиләшдирмәк, хүсуси мүлкијјәти, синифләри, моногам аиләни бәшәр чәмијјәтинин әзәли вә дәјишмәз тә'сисаты е'лан етмәк сә'јләрини әкс етдирән бир сыра мүртәче мәктәбләр (мәдәни-тарихи мәктәб, диффузионизм, функсионал мәктәб, психоложи мәктәб) јаранды. Марксист алимләр халгларын бәрабәрлији вә тарихи просесин вәһдәти идејаларыны мүдафиә едирләр.

Русијада Е. һәмишә чоғрафија елми илә сых әлагәдә инкишаф етмишдир. Көркәмли чоғрафијашүнас-сәјјаһлар вә рус елм хадимләри В. Н. Татишшев, С. П. Крашенинников, И. И. Лепехин, И. Г. Кеорки, Н. Н. Миклухо-Маклај, Д. Н. Анучин, С. Берг вә б. ејни заманда етнограф идиләр. Н. Г. Чернышевски Е.-ја бөјүк әһәмијјәт верәрәк, ону тарих фәнләри ичәрисиндә өн чәркәјә чәкирди. Рус вә совет Е.-сынын инкишафында М. М. Ковалевски, Л. Ј. Штернберг, В. Г. Бого-

роз-Тан, С. П. Толстов вә б.-нын бөјүк хидмәтләри олмушдур. Марксизм-ленинизм методолокијасына әсасланан совет Е. мәктәбинин јаранмасы Е. тарихиндә кејфијјәтҹә јени мәрһәлә ачды. Совет етнографлары ајры-ајры халгларын мәдәни-мәишәт хүсусијјәтләринин өјрәнилмәсиндә мүтәрәгги ҹәһәтләри әсас көтүрүрләр. ССРИ-дә коммунизм ҹәмијјәти гуруҹулуғу халгларын милли мәдәнијјәт формаларына, онларын хүсусијјәт вә ән'әнәләринә бәләд олмағы вә бунлары нәзәрә алмағы, хүсусилә Бөјүк Октјабр социалист ингилабына гәдәр гәбилә адәтләрини вә патриархал феодал мүнасибәтләрини сахламыш халгларда дини галыглары вә мәишәт керилијини арадан галдырмаг јолларыны өјрәнмәји тәләб едир. ССРИ-дә мүасир етник вә мәдәни мәишәт просесләринин, хүсусилә мүхтәлиф халгларын колхоз мәишәти, һәмчинин фәһләләрин вә шәһәр әһалисинин мәишәти мәсәләләринин өјрәнилмәси совет етнографларынын фәалијјәтиндә әсас јерләрдән бирини тутур. Милли просесләрин етносоциоложи тәдгиги дә кенишләндирилир. Һазырда халглararасы јахынлашма, инсанларын јени тарихи бирлији—совет халгынын үмумиттифаг мәдәни хүсусијјәтләринин формалашмасы просесләринин етнографик ҹәһәтдән өјрәнилмәсинә башланылмышдыр. ССРИ халгларынын мадди мәдәнијјәт тарихинә даир топланмыш мә'луматлары үмумиләшдирмәк мәгсәдилә хүсуси јерли тарихи-етнографик атласлар нәшр едилир. Социалист милләтләринин формалашмасы, тајфа вә әрази пәракәндәлијини сахламыш етник групларын милләт кими консолидасијасы просеси, һәмчинин кичик етник групларын бөјүк гоншу халгларла гајнајыбгарышмасы просеси кими ваҹиб милли проблемләрин тәдгиги мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Совет етнограф вә антропологларынын иргчилији, јени мүстәмләкәчилији, буржуа милләтчилијини вә антикоммунизми тәкзибедилмәз сүбутларла ифша едән әсәрләри бөјүк елми вә сијаси әһәмијјәтә маликдир.

Етнографик тәдгигатлар, әсасән, ССРИ ЕА Етнографија Институтунда, мүттәфиг респ. елмләр академијаларынын мүвафиг ин-тларында, һабелә мүттәфиг вә мухтар респ.-ларын, мухтар вил.-ләрин али мәктәб вә музејләриндә апарылыр.

Азәрб.-да да етнографик мә'луматларын елми шәкилдә топланмасы, әсасән, 19 әсрдән башланмышдыр. Лакин һәлә антик мүәллифләрин (Страбон, Бөјүк Плини, Клавди Елиан вә б.) әсәрләриндә Азәрб. әразисиндә јашајан тајфалар, онларын тәсәррүфат мәшғулијјәти, мадди вә мә'нәви мәдәнијјәти һаггында мә'лумата раст кәлмәк олар. Низами, Хагани, Фүзули кими классикләрин әсәрләриндә, «Китаби Дәдә Горгуд», «Короғлу», «Әсли вә Кәрәм», «Ашыг Гәриб» дастанларында, ел сәнәткарларынын ше'рләриндә Азәрб. халгынын Е.-сына даир мүфәссәл мә'лумат вар. Азәрб.-да олмуш орта әср әрәб, фарс, түрк, Авропа сәјјаһлары, һабелә рус мүәллифләри јерли әһалинин һәјат тәрзи илә таныш олараг, онларын тәсәррүфатлары, адәт-ән'әнәләри барәдә материал топламышлар. 19 әсрин әввәлләриндә Азәрб.-ын шм. һиссәсинин Русијаја бирләшдирилмәси илә Е.-нын инкишаф тарихиндә јени мәрһәлә башланды. А. А. Бакыханов, М. Ф. Ахундов, Н. Нәриманов, Һ. Зәрдаби, Ф. Көчәрли, Р. Әфәндијев, А. Шаиг вә б.-нын әсәрләриндә зәнкин етнографик мә'лумат вардыр. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра Е. үзрә илк ишләр АДУ-нун Шәрг факүлтәсиндә, респ. халг маариф комиссарлығынын музеј-тәнәззөһ шө'бәсиндә апарылырды. *Азәрбајҹаны Тәдгиг вә Тәтәббө Ҹәмијјәти* респ.-да Е.-нын инкишафында мүһүм рол ојнады. Етнографик материалларын топланмасында вә етнограф кадрларынын һазырланмасында 1924 илдә чағырылмыш 1-чи Азәрб. өлкәшүнаслыг гурултајынын бөјүк ролу олду. 20-чи илләрдә Азәрб.-дакы етник вә етнографик груплар—ајрымлар, талышлар һаггында тарихи етнографик әсәрләр јазылды. Бу илләрдә етнографик чөл материаллары планлы шәкилдә, хүсуси програм әсасында топланмаға башланды. Азәрб. Е.-сынын инкишафында совет шәргшүнасларындан В. Гордлевски, И. И. Мешшанинов, А. В. Багри, Б. В. Миллер вә б. јахындан иштирак едирдиләр. Азәрб.ССР ЕА-нын јарадылмасы (1945) респ.-да Е.-нын инкишафында јени дөвр ачды; кадр һазырлығы ишинә диггәт хејли артырылды (1950 илдән аспирантура хәтти илә дә кадр һазырланыр), 1954 илдә Азәрб. Тарихи Музејиндә Е. шө'бәси јарадылды. Етнографик тәдгигатлар, әсасән Азәрб.ССР ЕА Тарих Ин-тунда ҹәмләнмишдир. 1974 илдә һәмин ин-тун нәздиндә Археолокија вә Етнографија бөлмәси јарадылды; респ.-нын етнографлары Азәрб. халгынын тарихи илә бағлы олан јашајыш евләри, милли кејим вә јемәкләр, тәсәррүфат һәјаты, аилә мәишәти, сәнәткарлыг вә с. барәдә етнографик бахымдан зәнкин материал топламыш вә нәшр етдирмишләр. Тарихи етнографија мәсәләләри илә јанашы, совет дөврү Е.-сы, хүсусилә колхозчу кәндлиләрин, фәһләләрин мәишәт вә мәдәнијјәти, јени адәт вә ән'әнәләр вә с. проблемләр дә тәдгиг олунур (Совет дөврү етнографијасы шө'бәси јарадылмышдыр). Азәрб.-да Е.-нын инкишафында вә милли кадрларын һазырланмасында Ә. К. Әләкбәров, Г. Т. Гарагашлы, И. М. Ҹәфәрзадә вә б.-нын хидмәти олмушдур. Азәрб.ССР Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин 1973 ил 11 ијул тарихли гәрары илә етнографик тәдгигатларын да кенишләнмәсинә диггәт артырылды. Етнограф кадрларынын һазырланмасыны јахшылашдырмаг мәгсәди илә АДУ-да «Археолокија вә етнографија» кафедрасы фәалијјәтә башлады. Совет һакимијјәти илләриндә апарылмыш кениш етнографик тәдгигатлар нәтиҹәсиндә Азәрб. халгынын гәдим вә зәнкин мадди мәдәнијјәти өјрәнилир, Ленин милли сијасәти сајәсиндә мәишәт вә мәдәнијјәтдә јарадылмыш көклү дәјишикликләр үмумиләшдирилир.

Әд.: Е н к е л с Ф., Аиләнин, хүсуси мүлкијјәтин вә дөвләтин мәншәји, Б., 1971; Азәрбајҹан етнографик мәҹмуәси, 1—3 бурахылыш, Б., 1964—77; Б ү н ј а д о в Т., Азәрбајҹан етнографијасы 50 илдә, Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри (тарих, фәлсәфә вә һүгуг серијасы), Б., 1967, № 3—4; Б ү н ј а д о в Т., Д а д а ш о в Ә., Азәрбајҹанда етнографија елминин инкишафы (1964—1974 илләр), Азәрб.ССР Али вә Орта Ихтисас Тәһсили Назирлијинин Елми әсәрләри (тарих вә фәлсәфә серијасы), 1975, № 4; Народы мира, Этнографические очерки, под ред. С. П. Толстова, в 18 кн., М., 1954—66; Основы этнографии, М., 1968; Т о к а р е в С. А., Этнография народов СССР, М., 1958; ј е н ә о н у н, Истоки этнографической науки (до середины XIX в.), М., 1978; Г у л и е в Г. А., Этнография Азербайджана за 40 лет, «Советская этнография», 1961, № 4; Ч е б о к с а р о в Н. Н., Ч е б о к с а р о в а И. А., Народы, расы, культуры, М., 1971; Б р о м л е й Ю. В., Этнос и этнография, М., 1973; ј е н ә о н у н, Этнография на современном этапе, «Коммунист», 1974, № 16.

ЕТНОГРАФИЈА ИНСТИТУТУ, С С Р И Е А Н. Н. М и к л у х о - М а к л а ј ад. Е т н о г р а ф и ј а И н с т и т у т у (ЕИ)—ССРИ-дә етнографија проблемләри илә мәшғул олан мәркәзи елми-тәдгигат мүәссисәси. ЕИ јерләрдәки (мүттәфиг респ.) етнографија мүәссисәләри илә сых әлагә сахлајыр вә етнографик тәдгигатлары әлагәләндирир. Москвададыр; Ленинградда шө'бәси вардыр. 1933 илдә Антрополокија вә Етнографија музеји әсасында јарадылмышдыр. Әввәлләр Антрополокија, Археолокија вә Етнографија Институту, 1937 илдән исә ССРИ ЕА Етнографија Институту адланмышдыр. 1947 илдә ЕИ-на Н. Н. Миклухо-Маклајын ады верилди. Ин-тун Ленинград шө'бәси нәздиндә Антрополокија вә Етнографија Музеји фәалијјәт көстәрир. Ин-тда етнографик тәдгигатларла јанашы, антрополокија вә фолклор үзрә дә елми-тәдгигат иши апарылыр. ЕИ-нун Шәрги славјан, Прибалтика, Волгабоју вә Шимали Авропа халглары, Сибир халглары, Шималын кичик халгларында социализм гуруҹулуғунун өјрәнилмәси, Орта Асија вә Газахыстан халглары, Гафгаз халглары, харичи Авропа халглары, Африка халглары, Өн Асија халглары, Шәрги вә Ҹәнуби Асија халглары, Австралија вә Океанија, Америка халглары бөлмәләри вар. Ин-тда, һәмчинин етник статистика вә картографија лабораторијасы, антрополокија шө'бәси вә социализмдән коммунизмә кечид дөврүндә ССРИ халгларынын ичтимаи вә мәдәни-мәишәт тәрзинин дәјишмәси просесини өјрәнән комплекс експедисијасы фәалијјәт көстәрир. Ин-тда фолклор, дин вә атеизм тарихи вә с. группары вардыр. Ин-т чохчилдлик «Народы мира» етнографик хәритә вә атлас серијаларыны чап едир. Ин-т нәздиндә хүсуси китабхана, һәмчинин етнографија, антрополокија вә фолклоршүнаслыг үзрә аспирантура вар. Ин-т етнографија вә антрополокијаја аид чөл материаллары топламаг мәгсәди илә мүнтәзәм експедисијалар тәшкил едир. Е. И.-нун елми фәалијјәти «Краткије сообшенија Института Етнографии» (1946 илдән), «Советскаја етнографија» (1926 илдән) вә с. мәҹмуәләрдә экс етдирилир. Азәрб.-да етнографијанын инкишафы, етнограф кадрларын һазырланмасында ЕИ-нун хидмәти бөјүкдүр. ЕИ һәр ил ССРИ-дә етнографијанын ваҹиб проблемләри вә етнографик тәдгигатларын јекунларына һәср едилмиш үмумиттифаг сессијалары вә с. тәдбирләр кечирир.

ЕТНОКЕНЕ́З (јун. éthnos — тајфа, халг + ...кенез) — бир нечә етник компонентдән јени етник үмумилијин әмәләкәлмә просеси. Ики тип етнокенетик просес фәргләндирилир: а) јени тајфа групу вә ја халгын Е.-индә даһа гәдим тајфа групларынын

иштиракы; бу просесин онларын күтләви, о чүмләдән мүтләг биоложи эләгәси шәраитиндә баш вермәси (мәс., галлар, франклар, вестготлар вә бургундларын франсыз халгынын Е. индә иштиракы); б) Е. просесиндә башга эразидән көчәнләрин иштиракы. (мәс., мүасир Америка халгларынын формалашмасы). Әксәр һалларда һәр ики тип просес бу вә ја дикәр нисбәтдә бирләшир. Е. ин өјрәнилмә методикасы тәдгигатын комплекслијини, бир сыра јахын фәнләрин (етнографија, археолокија, мүгајисәли-тарихи дилчилик, физики антрополокија вә палеоантрополокија) метод вә нәтичәләринин чәлб олунмасыны тәләб едир. Буржуа елми үчүн Е.-ин өјрәнилмәсиндә адәтән, ја әввәлләр мәскунлашмамыш јерләрә бир сыра ардычыл мүһачирәтләр, јахуд ифрат автохтонтизм («улу әчдадлары» ахтармаг) кими бәсит анлајышлар характерикдир. Совет тарих елми һәр ики ифратчылығы рәдд едир. Е.-ә мүхтәлиф гәмајүлләрин—етник интеграсија (бирләшмә) вә етник дифференсиасијанын (ајрылма) мүбаризә вә гаршылыглы әлагәси илә мүәјјәнләшән мүрәккәб диалектик просес кими бахыр.

Әд.: Монгайт А. Л., Археологические культуры и этнические общности, «Народы Азии и Африки», 1967, № 1; Арутюнов С. А., Чебоксаров Н. Н., Этнические процессы и информации, «Природа», 1972, № 7; Бромлей Ю. В., Этнос и этнография, М., 1973.

ЕТНОЛИНГВИСТИКА (јун éthnos—халг + лат. lingua—дил)—етнографија илә әлагәдә инкишаф едән дилчилик бөлмәси. Дилин халгларын мадди вә мә'нәви мәдәнијјәти илә әлагә вә гаршылыглы тә'сирини өјрәнир. Харичи Е. да мәдәнијјәтә мүнасибәтдә дил әсас көтүрүлүр (американ дилчиләри Е. Сепир, Б. Уорф). Совет алимләри дили мәдәнијјәтин мүәјјәнедичи амили дејил, бир чох чәһәтдән бүтөвлүкдә онун спесификасыны экс етдирән тәркиб һиссәләриндән һесаб едирләр. Халгларын ән чох гәбул олунмуш тәснифаты дил аилә вә групларына әсасланмагла бәрабәр, ејни дилдә данышан халгларын етник вә мәдәнијјәт фәргләрини нәзәрә алан етнолингвистик тәснифатдыр.

Әд.: Звегинцев В. А., История языкознания XIX—XX вв. в очерках и извлечениях [3 изд.], т. 2, М., 1965 (раздел Этнолингвистика); Бромлей Ю. В., Этнос и этнография, М., 1973.

ЕТНОЛОКИЈА (јун. éthnos—халг, тајфа+...*локија*)—19 әсрин 1-чи јарысында буржуа елминин *етнографијанын* синоними кими гәбул етдији термин.

ЕТНОНИМИКА (јун. éthnos—халг+јун. ónyma—ад)—*ономастиканын* бир саһәси; етнонимләри—тајфа, халг, милләт адларыны өјрәнир. Һәр һансы бир халгын етник тәркибини, онун тәшәккүлүндә иштирак едән тајфа вә халгларын адларыны өјрәнмәкдә Е.-нын бөјүк әһәмијјәти вар. Бир сыра тајфа вә халглар тарихән мүхтәлиф адлар дашымыш, бә'зи һалларда онларын адлары дәјишилмиш, јахуд ејни заманда бир нечә ады олмушдур. Е. јалныз мөвчуд тајфа вә халгларын дејил, һәмчинин вахтилә јашамыш, сонралар исә арадан чыхмыш вә јалныз адлары галмыш тајфа вә халгларын да мүәјјәнләшдирилмәсиндә мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Етнонимләрин өјрәнилмәсиндә диггәтли олмаг лазымдыр. Чүнки бә'зән ејни етноним мүхтәлиф халглара аид олур, јахуд бир нечә етноним бир халгын адыны билдирир. Е. елм кими сон илләрдә јаранмаға башланмышдыр.

Әд.: Этнонимы (сб. статей), М., 1970; Попов А. И., Названия народов СССР, М., 1973; Волкова Н. Г., Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа, М., 1973.

ЕТНО-ПСИХОЛОЖИ МӘКТӘБ (етнографијада)—20 әсрин 30—50-чи илләриндә АБШ етнографија елминдә һаким чәрәјан. Е.-п.м. Америка етнографијасынын «тарихи» мәктәбиндә һаким мөвге тутан агностисизм вә индетерминизмә гаршы јаранмышды. Башчысы психиатр А. Кардинер иди; мәшһур етнографлар Р. Линтон, Е. Сепир, Р. Бенедикт, К. Дүбуа Е.-п.м.-ә гошулмушдулар. Е.-п.м. һәр бир халгын мәдәни хүсусијјәтләрини өјрәнмәк үчүн «әсас шәхсијјәтин» психи хүсусијјәтләрини ме'јар көтүрүр вә иддиа едирди ки, бу хүсусијјәтләр һәр бир адамын һәјатынын илк илләриндә, мәхсус олдуғу халгын ушаға нечә гуллуг етмәсиндә тәзаһүр едир. Е.-п.м. халгын, онун мәишәт вә мәдәнијјәтинин тәдгигини халгы тәшкил едән ајры-ајры фәрдләрин психикасыны өјрәнмәклә әвәз едирди. Бунун үчүн З. Фрејдин психоаналитик методу әсас көтүрүлүрдү. Е.-п.м.-ин идеја истигамәти бүтөвлүкдә мүртәче иди. О «халис» америкалыларын башга халглардан үстүнлүјүнү нәзәри јолла сүбут етмәјә чәһд көстәрирди. Бә'зи етнографлар Е.-п.м. методларыны АБШ әһалисинин синфи вә етник тәркибини өјрәнмәк үчүн тәтбиг етмәјә чалышыр, чәмијјәтин синфи мүхтәлифлијини «фәрдләрин ушаглыг тәчрүбәләри»ндәки мүхтәлифликдә, милли азлыг тәшкил едәнләрин мәһкум вәзијјәтини исә онларын мәһдудлуғунда, әгли зәифлијиндә көрүрдүләр. Мүртәче чәһәтләринә бахмајараг Е.-п.м.-ин бә'зи тәдгигатлары (ушаг психолокијасыны өјрәнмәк, ајры-ајры халгларын өзүнәмәхсус мәдәнијјәтинин өјрәнилмәси вә с.) мараглыдыр. АБШ етнографларынын гурултајында (1952) Е.-п.м.-ин методлары кәскин тәнгид едилди вә онун тә'сири сүр'әтлә зәифләди.

Әд.: Аверкиева Ю. П., О некоторых этнопсихологических исследованиях в США, в сб.: Современная американская этнография, М., 1963.

ЕТНОС (јун. éthnos—халг)—сөзүн дар мә'насында, нисбәтән сабит хүсусијјәтләри олан мәдәнијјәт вә психикаја малик, һабелә өз вәһдәтини инсанларын башга групларындан фәргләндирән, бир дилдә данышан инсанларын тарихән јаранмыш мәчмусу. Е. үзвләринин өз груп вәһдәтини дәрк етмәләринә етник өзүнү дәркетмә дејилир; бунун да заһири әламәти өзүнү адландырма—етнонимдир. Е.-ун сабитлији бир сыра амилләрлә, илк нөвбәдә *ендогамија* илә бағлыдыр. Е. үчүн варислик, фасиләсиз инкишаф, һабелә заман чәрчивәсиндә дәјишмә сәчијјәвидир. Бүтүн бунлара етник (етнокенетик) просесләр дејилир. Һәмин просесләр (бах *ассимилјасија*, консолидасија, *интеграсија*) нәтичәсиндә јени етник һала кечид баш верә биләр (бах *Етнокенез*). Етнографик тәдгигат објекти мә'насында Е. термини 20 әсрин әввәлиндә јаранмыш вә рус алими С. М. Широкогоровун (1887—1939) ады илә бағлыдыр.

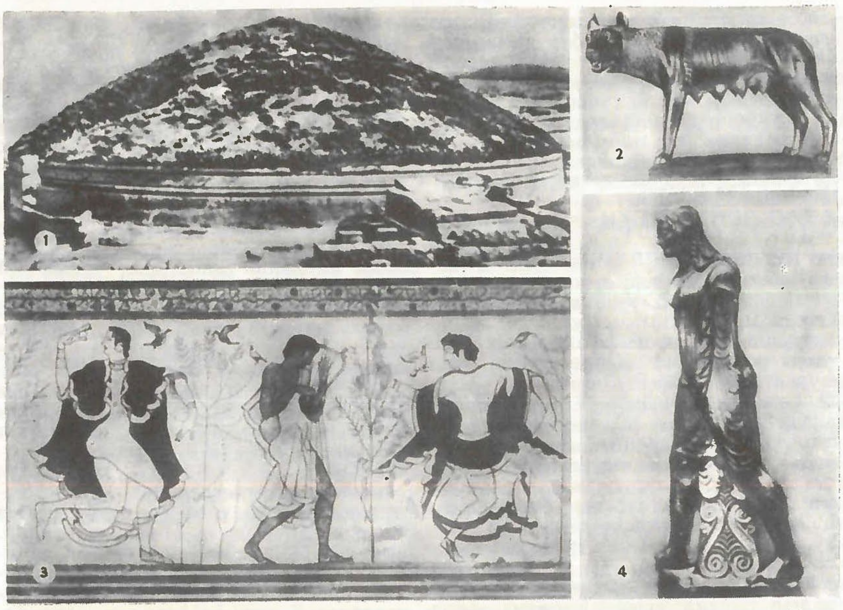
Әд.: Бромлей Ю. В., Этнос и этнография, М., 1973.

ЕТОЛИЈА ИТТИФАГЫ—Гәдим Јунаныстанын Етолија (Aitolia) вил.-ндә јашамыш ичмаларын сијаси бирлији. Илк әввәл тајфа иттифагы характери дашыјырды. Е.ә. 3 әсрин 2-чи јарысында өз гүдрәтинин ән јүксәк зирвәсинә чатмышды. Е.и.-нын тәркибинә Етолијадан башга, Орта Јунаныстанын бир сыра вил.-ләри, Фессалијанын бир һиссәси, Пелопоннесин бә'зи шәһәрләри дә дахил иди. Е.и. федератив вә демократик әсаслар үзәриндә гурулмушду; бура дахил олан ичмалар хејли дәрәчәдә дахили мухтаријјәтини сахлајырды, лакин мүһүм мәсәләләрин һәлли (хүсусән, харичи сијасәт) иттифаг һөкумәтинә аид иди; Е.и.-нын Ромаја гаршы дурмаг чәһдләри там мәғлубијјәт вә Романын табелијинә кечмәклә (е.ә. 189) нәтичәләнди.

ЕТРОЛ, селлолит — селлүлозун ефирләри (нитроселлүлоз, асетилселлүлоз, етилселлүлоз вә с.) әсасында һазырланан күтлә. Нөвләри чохдур. Тәркибләриндә пластификатор, антиоксидләшдиричи маддә, ишыг стабилизатору вә боја маддәси олур. Нитроселлүлоз Е.-ларына минерал долдуручу маддә дә әлавә олунур. Е.-у асанлыгла механики е'мал етмәк, јапышдырмаг вә чилаламаг мүмкүндүр. Ондан автомобил вә тәјјарәләр үчүн мүхтәлиф деталлар, телефон апаратынын бә'зи һиссәләри, галантереја маллары, мүхтәлиф ојунчаглар вә с. һазырланыр.

ЕТРУСК ДИЛИ—*етрускларын* дили Италијанын гәдим дилләриндән бири. Ерамызын әввәлиндә латын дили Е.д.-ни тамамилә сыхышдырыб арадан чыхармышдыр. Е.д.-нин абидәләри баштдашы јазыларындан ибарәтдир (тәгр. 10 мин). Ән мүкәммәл абидә Загребдә (Југославија) мүһафизә едилән мумија өртүјү үзәриндәки јазыдыр. Е.д.-нин грамматикасы аз өјрәнилмиш, мәншәји ајдынлашдырылмамышдыр; онун Һинд-Авропа дилләри илә гоһумлуғу һаггындакы фәрзијјә елмдә гәбул олунмамышдыр.

ЕТРУСКЛАР (лат. Etrusci вә ја Tusci; өзләрини rasna, rasnea адландырырдылар) — е.ә. 1-чи минилликдә Апеннин ј-а-нын шм.-г.-индә [бу әрази гәдимдә Етрурија (индики Тоскана) адланырды] јашамыш тајфа. Е. ромалылардан әввәл инкишаф етмиш мәдәнијјәт јаратмышдылар; е.ә. 7 әсрдә Е.-ын јазысы, мәдәнијјәтин чичәкләндији дөврдә исә дини вә дүнјәви әдәбијјатлары олмушдур. Чохлу (тәгр. 10 мин) етруск јазылы абидәси мә'лумдур. Е. һаггында әсас мәнбәләр јунан вә Рома мүәллифләриндән: Һеродот, Сичилијалы Диодор, Һаликарнаслы Диониси, Страбон, Ливи Тит, Бөјүк Плини вә б.-нын мә'луматлары вә бунлары тамамлајан етруск сәрдаба вә јашајыш мәскәнләриндән тапылмыш зәнкин археоложи материаллардыр. Е.-ын мәншәји һәләлик ајдынлашдырылмамышдыр. Антик ән'әнәјә көрә онлар шәргдән кәлмә һесаб олунур. Мадди мәдәнијјәтләри *Вилланова мәдәнијјәти* әсасында инкишаф едирди. Е.-ын етник формалашмасы еһтимал ки, е.ә. 8 әсрдә баша чатмышдыр. Һәлә е.ә. 7 әсрин абидәләри Е.-ын игтисади јүксәлишини көстәрир. Бу да јәгин ки, Е. арасында нәсли мүнасибәтләрин позулмасы вә синфи чәмијјәтә кечилмәси илә бағлыдыр. Әсасән экин-

Етрусклар. 1. Черветериде сәрдаба. Е.ә. 6 әср. 2. «Капитоли чанавары». Тунч. Е.ә. 6 әср. Палассо Консерватори. Рома. 3. Рәгс. Корнетодакы сәрдабанын дивар рәсмләриндән. Е.ә. 5 әсрин әввәлләри. 4. В у л к а. Вејли Аполлонунун һејкәли. Терракота. Е.ә. тәгр. 5 әср. Папа Јулинин вилласы. Рома.

чиликлә мәшғул олурдулар; малдарлыг да мүһүм рол ојнајырды. Етруријада мис, дәмир әлдә едилир, сәнәткарлыг мә'мулаты ихрач олунурду. Е.ә. 5 әсрдән етруск шәһәрләриндә пул кәсилирди. Е.ә. 4 әсрин сону—е.ә. 3 әсрин әввәлләриндә Е. арасында ајры-ајры ичмалар дахилиндә кәскин ичтимаи мүбаризә кедирди. Лакин Рома ичмалары илә иттифагда олан Е. даһа 2 әср мүддәтиндә әксәр шәһәрләриндә кечмиш сијаси гурулушу, дини тә'сисатлары вә өзләринә мәхсус мәдәнијјәтләрини горујуб сахламышдылар. Јалныз Сулла дөврүндә (е.ә. 1 әсрдә) Е.-ын эразиси хејли кичилди, Етруријанын јердә галан һиссәси тезликлә ромалашды. Е.-ын Гәдим Италијанын мәдәни инкишафында мүһүм ролу олмушдур.

Ме'марлыг вә тәсвири сәнәт. Е.-ын инчәсәнәтинин инкишафы е.ә. 7—2 әсрләрә тәсадүф едир. Е.-ын ме'марлыг абидәләриндән гала диварлары (Перуча, Черветери вә с. шәһәрләрдә), сәрдабалы мәгбәрәләр, мә'бәд вә јашајыш евләринин галыглары вар. Квадрат формалы јашајыш евләри ики, јахуд дөрд чатылы тахтапушла өртүлүрдү. Зәнкин бәзәкләри вә сүтунлу портикләри олан мә'бәдләр диггәти чәлб едир. Шәһәрләрин кәнарында некрополлар јерләширди. Е.-ын инчәсәнәтиндә мәгбәрә рәсмләри мүһүм јер тутур («Триклинија», «Орко», «Реголина Галасси» вә с. мәгбәрәләр). Биналары бәзәмәк үчүн рәнкләнмиш *терракотадан* һејкәл вә релјефләр һазырланырды. Тунчдан вә дашдан јонулмуш һејкәлләр дә дөврүмүзәдәк мүһафизә олунмушдур. Монументал бојакарлыг е.ә. 7 әсрдә јаранмыш, е.ә. 6—5 әсрләрдә чичәкләнмә дөврүнә (Тарквинијадакы «Овчулар вә балыгчылар» сәрдабасы) чатмышды. Баш дашы вә саркофагларда Е.-ын портрет тәсвирләри галыр. Е.-ын *торевтика* әсәрләри, һәмчинин тунч габлары, нахышлы күзкүләри, гызыл мә'мулатлары вә керамик вазалары јүксәк бәдии кејфијјәти илә сечилир.

Әд.: Н е м и р о в с к и й А. И., Х а р с е к и н А. И., Этруски. Введение в этрускологию, Воронеж, 1969; Б у р и а н Я., М о у х о в а Б., Загадочные этруски, пер. с чешского, М., 1970; Ч у б о в а А. П., Этрусское искусство, М., 1972.

ЕТТЛИ (Attlee) Клемент Ричард (3.1.1883 — 8.10.1967) — Инкилтәрә дөвләт хадими, Лејборист партијасынын лидерләриндән бири. 1907 илдә Фаби чәмијјәтинә гошулмуш, 1908 илдә Мүстәгил фәһлә партијасына дахил олмушду. 1-чи лејборист һөкумәтиндә (1924) һәрби назир муавини, 2-чи лејборист һөкумәтиндә исә рабитә назири иди. 1935 илдә Лејборист партијасынын лидери сечилмишди. 1942 — 45 илләрдә баш назир муавини вә доминион ишләри үзрә назир, У. *Черчиллин* башчылыг етдији коалисија һөкумәти шурасынын сәдри иди. 1945—51 илләрдә Е.-нин баш назир олдуғу һөкумәт милли азадлыг мүбаризәсинин тәзјиги алтында Һиндистана (1947), Бирмаја (1948) истиглалијјәт верди. *Маршалл планынын* һәјата кечирилмәсиндә, НАТО-нун јарадылмасында (1949) фәал иштирак етмишдир. 1951 ил сечкиләриндә лејбористләрин мәғлубијјәтиндән сонра исте'фа вермишдир. Лејборист мүхалифәтинин рәсми лидери вәзифәсиндән кетдикдән сонра (1955) граф титулу алараг лордлар палатасынын үзвү олмушдур.

ЕТҮД (фр. étude, лат. études—сә'ј, чанјандырма), т ә с в и р и с ә н ә т д ә —натурадан чәкилән шәкил. Бојакарлыг, һејкәлтәрашлыг, графика әсәрләри үзәриндә ишләркән һазырлыг мәгсәди дашыјыр вә натураны һәртәрәфли өјрәнмәјә көмәк едир. Бир чох мәшһур рәссамларын (П. Рубенс, Ж. Енгр вә б.) Е.-ләри мүстәгил бәдии әһәмијјәтә маликдир.

ЕТҮД, м у с и г и д ә — ифа заманы мүәјјән техники пријома әсасланан вә ифачынын усталығынын тәкмилләшдирилмәси үчүн нәзәрдә тутулан инструментал пјес (бармагларын чәлдлијини артырмаг үчүн Е.-ләр, терсијаларла чалмаг үчүн Е.-ләр вә с.). М. Клементи, К. Черни, И. Крамерин фп., Р. Крејтсер, П. Роденин скрипка үчүн етүдләри мәшһурдур. Тәдрис характерли Е.-ләрлә јанашы, консертләрдә ифа етмәк үчүн виртуоз характерли Е.-ләр дә олур. Ф. Шопен, Ф. Лист, А. Скрјабин, С. Рахманинов Е.-ун јүксәк бәдии нүмунәләрини јаратмышлар.

ЕУФИЛЛИН, а м и н о ф и л л и н— дәрман препараты; спазмолитик вә дамаркенәлдән тә'сирә маликдир. Порошок, таблет вә дәриалтына, венаја вурмаг үчүн ампулаларда һазырланыр. Бронхиал астма, үрәк астмасы, стенокардија вә с. хәстәликләрдә ишләдилир.

ЕФАЛАР (Echis)—күрзәләр фәсиләсиндән зәһәрли илан чинси. 2 нөвү вар. Ән чох јајыланы г у м ефасыдыр (E. carinatus). Уз. 50—60 *см*, бә'зән дә 70—80 *см*-дәк олур. Еркәкләри дишиләриндән иридир. Рәнки сары вә ја бозумтулдур. Мүһитә ујғун олараг рәнкини дәјишир. Башында учан гушу хатырладан хачшәкилли ачыг рәнкли нахыш вар. Шимали Африкада, Орта Асијанын шм. сәһраларында јајылмышдыр. Јумуртадиридоғандыр. Е. һәшәрат, һөрүмчәккимиләр вә хырда мәмәлиләрлә гидаланыр. Чох зәһәрлидир.

ЕФЕДРИН—дәрман препараты; ачылыг биткисиндән алынан алкалоид. Мәркәзи синир системини ојадыр, ган дамарларыны даралдыр, бронхлары вә көз бәбәјини кенәлдир. Порошок, таблет, мәһлул (дәриалтына, венаја вурмаг үчүн) вә дамчы (көз бәбәјини кенәлтмәк үчүн) һалында һазырланыр. Үрәк фәалијјәти зәифләдикдә, ган тәзјиги ашағы дүшдүкдә, бронхиал астмада вә с. хәстәликләрдә ишләдилир. Һипертонија, атеросклероз, јухусузлугда вә с. хәстәликләрдә Е.-дән истифадә етмәк олмаз.

ЕФЕМЕРИД ВАХТЫ—мүнтәзәм кечән вахт. Јер сәтһиндә Күнәш вә Ајын төрәтдији *габарма* вә чәкилмә нәтичәсиндә Јер күнү јүз илдә тәгр. 22' узаныр. Бу артым нәзәрә алынмадан көј чисминин мүшаһидә вахты үмумдүнја вахтына әсасән верилир. Буна Јер күнүнүн артымыны әлавә етдикдә Е.в. алыныр.

ЕФЕМЕРИДЛӘР (јун. ephemeridos—чәдвәл, күндәлик)—астрономијаја даир ардычыл анлар үчүн һесабланмыш мүхтәлиф мә'луматлар (көј чисимләринин координатлары). Е. көј чисимләри һәрәкәтинин ријази нәзәријјәсинә әсасән һесабланыр.

ЕФЕМЕРЛӘР (јун. ephemeros —бир-күнлүк, өмрүаз)—сәһра, јарымсәһра, бозгыр вә дүзән саһәләрин еколожи шәраитинә ујғунлашмыш, векетасија дөврү гыса олан бириллик биткиләр групу. Јазда вә пајызда торпагда нәмлик чох олдугда Е. инкишаф едиб чичәкләјир вә тохум верир, гураглыг дүшдүкдә исә гурујуб сакитлик мәрһәләсинә кечир. Белә һәјат тәрзи онларын ксерофит һала кечмәсинин гаршысыны алыр. Она көрә дә Е. мезофит вә ја ксеро-мезофит групa дахил олур. Е. ики група бөлүнүр: типик Е. вә гыш Е.-и. Т и п и к Е.-ин тохуму јазда чүчәрир вә векетасијасыны 1,5—2,5 ај әрзиндә баша чатдырыр. Г ы ш Е.-инин тохуму пајызда чүчәрдији үчүн векетасија дөврү узун чәкир. Е.-

ин тәсәррүфат әһәмијјәти бөјүкдүр. Е. гыш отлагларында (Гобустан, Чејранчөл, Ачыноһур вә с.) јем базасынын әсасыны тәшкил едирләр.

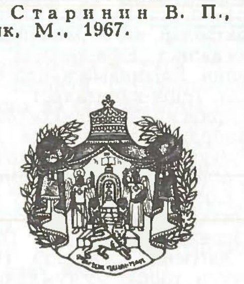
ЕФЕМЕРОИДЛӘР (*ефемерләр*+јун. éidos—нөв) —иллик векетасијасыны гыса мүддәтдә баша вуран чохиллик от биткиләри групу. Илин чох һиссәсини көк јумрулары, соғанаг вә көкүмсов һалында сакитлик вәзијјәтиндә кечирир. Ики група бөлүнүр: гураглыг Е.-и вә мешә Е.-и. Г у р а г л ы г Е.-и сәһра, јарымсәһра вә бозгырларда битир. Ефемерләр кими Е. дә гураглыг башлајанадәк өз векетасија дөврүнү битирир. Сәһра вә јарымсәһра р-нларындакы отлагларын әсас јем биткисидир. М е ш ә Е.-и кифајәт гәдәр рүтубәтли енлијарпаглы мешәләрдә битир. Бунлар әсас мешә биткиләри инкишафа башлајанадәк өз вeкeтасијасыны тамамлајыр.

Әд.: А л е х и н В. В., География растений с основами ботаники, М., 1961.

ЕФИА́ЛТ (Ephiáltes; е.ә. 5 әсрин орталары)—Гәдим Афинада дөвләт хадими. Харичи сијасәтдә Афинанын мүстәгиллијинә, дахили сијасәтдә исә дөвләт гурулушунун даһа да демократикләшдирилмәсинә чалышырды. Е.ә. 462 илдә нәсли ә'јанларын дајағы олан *ареопагын* сијаси нүфузунун ләғвинә наил олмуш, аз сонра өлдүрүлмүшдү.

ЕФИОП ДИЛИ (јахуд к е ј е з, к е е з)—һами-сами дилләринин чәнуби сами голуна дахил олан өлү дил. Мәншәчә әрәб дилинин гәдим диалектләриндән биридир. Ерамызын илк әсрләриндә Чәнуби Әрәбистандан Ефиопијаја көчән әһали арасында ишләнмиш, Аксум падшаһлығынын дөвләт дили олмушдур. 9 әсрдән е'тибарән *амһара дили* Е.д.-ни сыхышдырмышдыр. 13 әсрдән 20 әсрин әввәлләринәдәк әдәби вә елми дил олмушдур.

Әд.: С т а р и н и н В. П., Эфиопский язык, М., 1967.

ЕФИО́ПИЈА (Ethiopia), С о с и а л и с т Е ф и о п и ј а с ы (Socialist Ethiopia).

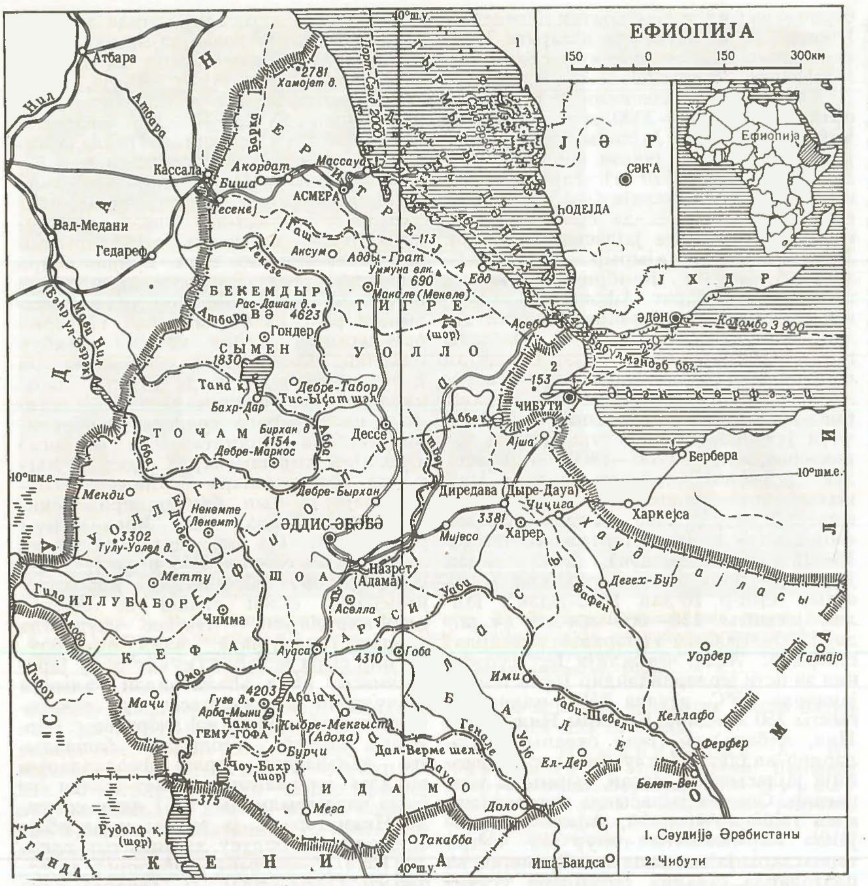
Үмуми мә'лумат. Шәрги Африкада дөвләт. Саһ. 1,2 млн. $км^2$, әһ. тәгр. 30 млн. (1979). Шм.-дан вә шм.-ш.-дән Гырмызы дәнизлә һүдудланыр. Пајтахты Әддис-Әбәбә ш.-дир. Инзибати чәһәтчә 14 әјаләтә бөлүнүр.

Дөвләт гурулушу. 1974 илдән бүтүн һакимијјәт Мүвәггәти Һәрби Инзибати Шураја (МҺИШ) мәхсусдур. МҺИШ-ин али инстансијасы МҺИШ гурултајыдыр. Гурултај Мәркәзи Комитә (МК) вә Даими Комитә сечир, өлкәнин дахили вә харичи сијасәтини, мүдафиә вә тәһлүкәсизлик мәгсәдләрини мүәјјән едир, бүдчәләри, инкишаф планларыны тәсдиг едир, ганун вә декретләр верир вә с. МҺИШ-ин МК-сы дахили вә харичи сијасәтә үмуми рәһбәрлији, Даими Комитәси исә сијаси-идеоложи рәһбәрлији вә милли-демократик ингилабын Програмынын ичрасына нәзарәти һәјата кечирир. Дөвләт вә һөкумәт башчысы МҺИШ-ин сәдридир.

Тәбиәт. Е. әразисинин чох һиссәси орта һүнд. 1800—2000 *м* олан *Ефиопија јајласыдыр*. Јајланын вә үмумијјәтлә Е.-нын ән јүксәк зирвәси Рас-Дашан д.-дыр (4620 *м*). Јајланы шм.-ш.-дән Афар чөкәклији (—150 *м*) әһатә едир. Јајладан ч.-ш.-дә јерләшән дәрин грабен ону Сомали јајласындан (һүнд. 3000 *м*-дән чох) ајырыр. Е.-нын әразиси бүнөврәси Кембридән әввәлки шистләрдән ибарәт Африка платформасындадыр. Бүнөврәнин үзәрини галын чөкмә сүхур гаты өртүр. Фајдалы газынтылары: платин, гызыл, манган филизи, калиум дузлары, нефт, кварслы гум вә с. Иглими әсасән, екваториал-муссондур. Ефиопија јајласы үчүн јүксәклик иглим гуршаглары характерикдир: 1700—1800 *м* һүнд.-дәк исти вә рүтубәтли «колла» гуршағы (орта иллик темп-р 20°С-дән ашағы олмур), 2400 *м*-дәк мүлајим «војна-дега» гуршағы (орта ајлыг темп-р 16—18-дән 13°С-јәдәк), 2400 *м*-дән јүксәкдә сәрин «дега» гуршағы (орта ајлыг темп-р 16-дан 13°С-јәдәк). Иллик јағынты 150—600 *мм*-дән (ч.-ш.-дә) 1500—1800 *мм*-ә (мәркәзи р-нларда) гәдәрдир. Афар чөкәклији Јер күрәсинин ән исти јерләриндәндир (орта темп-р јанварда 25°С, ијулда 35°С, иллик јағынты 250 *мм*-дир). Чајлары Нил (Мави Нил, Атбара) вә Һинд океаны һөвзәләринә аиддир. Чохлу көл вар. Ефиопија јајласында, әсасән, гырмызы торпаглар, Сомали јајласында латеритләшмиш гәһвәји-гырмызы, Афар чөкәклијиндә гырмызымтыл-гонур вә сәһра торпаглары јајылмышдыр. Дүзәнлик вә платоларда саванна биткиләри үстүндүр. Дағ јамачлары вә чај дәрәләри мешәликдир. Гураг иглимли ш. һиссәдә јарымсәһра вә сәһра биткиләри битир. Һејванлары: антилоп, зүрафә, бекемот, фил, зебр, дағкечиси, шир, бәбир, мејмун, мүхтәлиф гушлар вә с.

Әһали. Әсас әһ. *амһаралар* (тәгр. 40%) вә *галлалардыр* (тәгр. 35%). Е.-да тиграиләр, сомалиләр, сидамолар вә б. халглар да јашајыр. *Ефиоплар* милләт кими формалашыр. Дөвләт дили *амһара дилидир*. Әһалинин дindарлары христиан вә мүсәлмандыр; јерли ән'әнәви динләри дә сахланмышдыр. Орта иллик артым 2,5% (1970—76). Ишләјән әһалинин 88%-и к.т.-нда, 8—9%-и сәнаједә чалышыр. Орта сыхлыг 1 $км^2$-дә тәгр. 25 нәфәрдир. Шәһәр әһалиси тәгр. 12,1%-дир (1976). Бөјүк шәһәрләри: Әддис-Әбәбә—тәгр. 1,2 млн. (1976), Асмера, Дыре-Дауа, Дессе, Харер.

Тарихи очерк. Е. инсанын мејдана кәлдији ән гәдим әразиләрдәндир. Ерамыздан хејли әввәл Е.-да сами-һами дил групунда вә б. дилләрдә данышан халглар јашамышлар. Е.ә. 1-чи миниллликдә бурада Чәнуби Әрәбистандан кәлмиш ајры-ајры әрәб тајфалары јерли әһали илә гајнајыб гарышмышдылар. Сон илләрдә апарылмыш археоложи газынтылара әсасән мүәјјән едилмишдир ки, Е. әразисиндә е.ә. 1-чи минилликдә ири дөвләтләр јаранмышды. Бурада бөјүк *Аксум падшаһлығы* мөвчуд иди. 13 әср мәнбәләриндә гәдим Аксум әразисинин дә дахил олдуғу Е. дөвләтинин ады чәкилир. Бу дөврдә феодал дөвләти олан Е.-нын игтисадијјатында гулдарлыг әһәмијјәтли рол ојнајырды. Арамсыз феодал чәкишмәләри вә Е.-нын вассаллары олан Адал, Һадја, Ифат султанлыглары илә мүһарибәләр өлкәни виран гојурду. 16 әсрин әввәлиндә Османлы түркләринин вә галлаларын һүчумундан горунмаг мәгсәди илә Е.-нын һакимләри Португалијадан көмәк истәдиләр. Е. вә Португалија гошунларынын бирләшмиш гүввәләри түркләри говду вә галла тајфаларынын бир һиссәсини табе етди. Бундан сонра португалларын Е.-да мөһкәмләнмәк вә ағалыг етмәк чәһдләри чидди мүгавимәтә раст кәлди вә онлар 17 әсрин орталарында Е.-дан кетмәјә мәчбур олдулар. Лакин, феодал чәкишмәләри Е.-ны зәифләтди. Е.-да феодал пәракәндәлији вә чәкишмәләриндән истифадә едән Авропа дөвләтләри (биринчи нөвбәдә Инкилтәрә вә Франса) ајры-ајры кнјазлыгларла «достлуг һаггында мүгавиләләр» бағламаға башладылар. Е.-нын бирләшдирилмәсиндә хырда феодал оғлу Каса мүһүм рол ојнады. О, бир сыра рәгибләрини дармадағын едәрәк 1855 илдә II Теодрос (Фјодор) [1855—68] ады илә өзүнү император е'лан етмиш вә феодал һәрч-мәрчлијини мүәјјән мүддәтдә арадан галдырмаға наил олмушду. О, бир сыра ислаһат (күчлү орду јарадылмасы, кәнд әһалисиндән алынан төјчүләрин азалдылмасы, гул тичарәтини гадаған етмәк чәһдләри вә с.) кечирди. Лакин, Теодросун башладығы ислаһатлар јерли феодалларын инадлы мүгавимәтинә раст кәлди вә баша чатдырылмады. 1867 илин сонунда Инкилтәрә Е.-ја гаршы мүһарибәјә башлады, Е. ордусу дармадағын едилди [бах *Инкилтәрә—Ефиопија мүһарибәси (1867—68)*]. II Теодрос әсир дүшмәмәк үчүн өзүнү өлдүрдү. Лакин, тезликлә ефиоп халгынын нифрәти, әрзаг вә ичмәли су тәчһизаты илә әлагәдар чәтинликләр вә с. сәбәбләр үзүндән инкилис ордусу өлкәни тәрк етди. 1872 илдән һакимијјәтә кечән IV Иоанн [1872—89] күчләнән феодал сепаратизминә гаршы мүбаризә апараraг бә'зи вилајәтләр истисна олмагла, өлкәнин хејли һиссәсини һакимијјәти алтында бирләшдирди. 80-чи илләрдә Е. Мисирә гаршы мүһарибәјә чәлб едилди. 1884 илдә Е. илә Мисир арасында имзаланан мүгавиләјә көрә Мисир һәлә 1872 илдә тутдуғу торпаглары гајтармағы өһдәсинә көтүрдү. Бу мүһарибәдә Е.-нын зәифләмәсиндән Италија истифадә етди. 1882 илдән башлајараг, о, бир сыра лиманлары вә јашајыш мәнтәгәләрини әлә кечирди. Италјан гошунлары 1887 илин јанварында Догали јахынлығында бөјүк мәғлубијјәтә уғрајараг кери чәкилсәләр дә, декабрда јенидән өлкәнин ичәриләринә доғру ирәлиләјә билдиләр. Ефиопија-Судан мүнасибәтләринин кәркинләшмәси IV Иоанны Италијаја гаршы фәал тәдбирләрдән чәкиндирди. 1889 илдә һакимијјәтә кечән IV Иоаннын вариси II Менелик (Мынилик) [1889—1913] мүһарибәләрә сон гојду, феодал сепаратизмини ләғв етди, ваһид Е. дөвләтини јаратды. 1889 илдә Италија илә Е. арасында «достлуг вә тичарәт» һаггында гејри-бәрабәр Уччал мүгавиләси имзаланды. Бу мүгавиләдән сонра Италија Е. һесабына Африкадакы әразиләрини кенишләндирди. 1893 илдә II Менелик Уччал мүгавиләсинин позул-

дуғуну билдирди. 1894 илдә италјан гошунлары Е.-ја гаршы мүдахиләјә башладылар [бах *Италија—Ефиопија мүһарибәләри (1895—96; 1935—36)*].

1896 илдә Әддис-Әбәбәдә сүлһ мүгавиләси имзаланды; бу мүгавиләјә көрә Италија Е.-нын там истиглалијјәтини таныды. 1893—99 илләрдә Е. һөкумәти империалист ишғалынын гаршысыны алмаг үчүн вахтилә Е. империјасына дахил олмуш бир сыра вилајәтләри өлкә әразисинә бирләшдирди. Инкилтәрә, Франса вә Италија Е.-ны тә'сир даирәләринә бөлмәк һаггында сазиш бағладылар (1906). Лакин, II Менелик һөкумәти мәһарәтлә маневр едәрәк сијаси мүстәгиллијини горујуб сахлады. Бунунла белә, инһисарчы капиталын «динч јолла» идхалы өлкәни игтисади чәһәтдән гисмән табе вәзијјәтә салды. 1916 илдә сарај чеврилишиндән сонра өлкәдә икиһакимијјәтлик јаранды. II Меneликин гызы Зоудиту [1916—30] императрича, Тафари Маконнен (Тефори Меконнын) гәјјум е'лан едилди. Тафари Маконнен мәркәзи дөвләт һакимијјәтинин мөһкәмләнмәси вә өлкәнин игтисади-сијаси инкишафыны тә'мин едән шәраит јарадылмасы үчүн ислаһат кечирмәк тәрәфдары олан «кәнч ефиоплар»ын лидери иди. Дикәр групу («гоча ефиоплар») ири дини вә дүнјәви феодаллардан ибарәт мүһафизәкар даирәләр тәшкил едирди. Мүһүм назир вәзифәләри вә бир чох вилајәтләрдә һакимијјәт «гоча ефиоплар»ын әлиндә иди. Орду Тафари Маконненин әлинә кечдикдән сонра (1926) о, «гоча ефиоплар»ын ики силаһлы гијамыны јатырды (1928). 1928 илдән Зоудиту әслиндә һакимијјәтдән кәнар едилди. Онун өлүмүндән сонра (1930) Тафари Маконнен I *Һајле Селассије* ады илә император е'лан олунду.

1935 ил октјабрын 3-дә италјан гошунлары Е.-ја сохулдулар. Италија—Ефиопија мүһарибәси (1935 — 36) башланды. Е. әскәрләри вә партизанларынын гәһрәманлығына бахмајараг ишғалчылар өлкәни әлә кечирдиләр. 1941 илин јанварында инкилис—ефиоп гошунлары Судан тәрәфдән Е. әразисинә дахил олдулар. Бурада онларын сајы башлыча олараг партизанларын һесабына артды. Апрелин 6-да Е. вәтәнпәрвәрләри Әддис-Әбәбәјә кирдиләр. Италјан ишғалчылары говулдугдан сонра Е.-да бир сыра дәјишикликләр баш верди. 1942 илдә гулларын азад едилмәси вә көләлијин ләғви барәдә јени фәрманлар верилди. БМТ Баш Мәчлисинин 1950 ил 2 декабр тарихли гәрарына ујғун олараг Италијанын кечмиш мүстәмләкәси олан Еритреја федерал әсасларла (1962 илдә бу федерал статут ләғв едилди) Е.-ја бирләшдирилди. Икинчи дүнја мүһарибәсиндә Е.-нын харичи сијасәтинә Инкилтәрәнин, мүһарибәдән сонра АБШ-ын тә'сири хејли күчләнди. 1951 илдә АБШ-ла Е. арасында «достлуг вә игтисади әмәкдашлыг» һаггында мүгавилә, 1953 илдә «биркә мүдафиә» барәдә сазиш имзаланды. АБШ-дан чохлу борч алан Е. хејли асылы вәзијјәтә дүшдү. Јени заманда 50-чи илләрдә Совет Иттифагы вә дикәр социалист дөвләтләри илә Е. арасында гаршылыглы мүнасибәтләр мүвәффәгијјәтлә инкишаф етди (Е. илә Совет Иттифагы арасында дипломатик мүнасибәтләр 1943 илдән јарадылмышды). 1959 илдә ССРИ илә Е. арасында игтисади вә тичарәт сазишләри, 1961 илдә мәдәни әмәкдашлыға даир сазиш имзаланды. Е. 1963 илдә Африка Бирлији Тәшкилатынын (АБТ) јарадылмасынын тәшәббүсчүләриндән олмушдур (АБТ-нын гәраркаһы Әддис-Әбәбәдәдир).

Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонракы илләрдә Е.-да кәндли һәрәкаты кенишләнди. 1950 илдә Гочам вил.-ндә, 1969 илдә Чәнуби Е. вил.-ләриндә антифеодал кәндли чыхышлары баш верди. 1960—70 илләрдә Е. милли буржуазијасы мөһкәмләнди, фәһлә синфи формалашды. Аграр ислаһаты һаггында гәрарын кечикдирилмәси, јүз минләрлә адамы мәһв етмиш 1973 ил гураглығы, гијмәтләрин кәскин сурәтдә артмасы, јүксәк рүтбәли мә'мурлар арасында кениш јајылмыш рүшвәтхорлуг дәрин сијаси бөһрана сәбәб олду. 1974 илдә, өлкәдә реал һакимијјәт Мүвәггәти Һәрби Инзибати Шуранын (МҺИШ) әлинә кечди. Сентјабрын 12-дә Һајле Селассијенин һакимијјәти деврилди. МҺИШ өлкәдә феодал мүнасибәтләринин ләғвинә јөнәлдилмиш дәјишикликләрә башлады. МҺИШ-ин 1974 ил сентјабрын 12-дә дәрч олунмуш програмы Е.-нын социалист истигамәтли инкишафына чаваб верә билән мүтәрәгги сијаси партија јарадылмасыны, әсас истеһсал васитәләринин миллиләшдирилмәсини вә әсас мүәссисәләр үзәриндә дөвләт нәзарәтинин гојулмасыны нәзәрдә тутурду.

1975 илин мартында МҺИШ монархијанын ләғвини е'лан етди. Һәмин ил бүтүн хүсуси (о чүмләдән, харичи) банклар вә сығорта компанијалары, бир сыра ири сәнаје мүәссисәләри, хүсуси мәктәбләр вә с. миллиләшдирилди, «Социалист Ефиопијасы игтисади сијасәтинин Бәјаннамәси»ндә сәнаје вә тичарәтдә гејри-капиталист инкишафынын принсипләри конкретләшдирилди. Декабрда верилән әмәк һаггында гануна ујғун олараг 8 саатлыг иш күнүнә кечилмиш, минимум әмәк һаггы мүәјјән едилмиш, ишә гәбул олунмагда гадынлара кишиләрлә бәрабәр һүгуглар верилмишдир вә с. Торпаг ислаһаты һаггында декретдә (1975 ил, март) бүтүн торпаг «үмумхалг мүлкијјәти», мүлкәдар торпагларынын кәндлиләр арасында бөлүшдүрүлмәси, дөвләт тәсәррүфатларынын, кәндли чәмијјәтләринин јарадылмасы е'лан едилирди. Јени заманда кооперативләрин јарадылмасы тәблиғ олунурду. 25 мин кәндли бирлији, Үмумефиопија кәндли иттифагы јарадылмышдыр.

Е. һөкумәти дәфәләрлә позитив битәрәфлик тәрәфдары олдуғуну билдирмиш, блоклара гошулмајан өлкәләрин конфрансларында фәал иштирак етмиш, мүнагишәләрин динч јолла низама салынмасы, Африканын бирлији уғрунда, мүстәмләкәчилијә вә иргчилијә гаршы чыхыш етмишдир. ССРИ һөкумәтинин дә'вәти илә 1977 илин мајында МҺИШ-ин сәдри Менкисту Һајле Мариам Совет Иттифагында рәсми сәфәрдә оларкән «ССРИ илә Социалист Ефиопијасы арасында достчасына гаршылыглы мүнасибәтләрин вә әмәкдашлығын әсаслары һаг-

гында Бәјаннамә», игтисади вә техники әмәкдашлыг һаггында протокол, мәдәни вә елми әмәкдашлыг һаггында сазиш имзаланмышдыр. 1977—78 илләрдә Е.-да бир чох әксингилаби чыхышлар јатырылмыш, азлыгда галан халгларын һүгугунун, өлкә әразисинин бүтөвлүјүнүн тә'мин едилмәси уғрунда, сепаратчылыг һәрәкатына (Еритрејада) гаршы мүвәффәгијјәтли мүбаризә тәдбирләри көрүлмүшдүр.

1977 илин нојабрында Әддис-Әбәбәдә марксист-ленинчи тәшкилатлары иттифагынын јарадылдығы е'лан едилмишдир. 1977 илин јајында Сомали Африка чыхынтысы р-нунда әрази иддиасы едәрәк Е.-ја гаршы тәчавүзә башлады; Сомали рәһбәрләринин һәрәкәтләри НАТО өлкәләри, мүртәҹе әрәб режимләри (Мисир, Сәудијјә Әрәбистаны вә с.) тәрәфиндән мүдафиә едилди. Е.-нын әксингилаби феодал-монархист гүввәләринә вә Еритреја сепаратчыларына көмәк едән Суданла мүнасибәт писләшди. Лакин ССРИ-нин, Кубанын вә дикәр дост өлкәләрин јардымы сајәсиндә Е. халгы ишғалчылары өз торпағындан әсасән говa билди. 1978 илин мартында Сомали һөкумәти һәрби әмәлијјатлары дајандырмаг вә гошунларыны Е.-дан чыхармаг барәдә гәрар гәбул етди. 1978 илин апрели вә нојабрында МҺИШ-ин сәдри М. Һ. Мариам ССРИ-дә олмуш вә Е.-совет мүнасибәтләрини даһа да инкишаф етдирмәк барәдә совет рәһбәрләри илә данышыглар апармышдыр. 1978 илин нојабрында ССРИ илә Е. арасында достлуг вә әмәкдашлыг һаггында мүгавилә имзаланмышдыр.

Јени ингилаби гүввәләрин рәһбәрлик етдији Е. Африка гитәсиндә антиимпериалист, азадлыг мүбаризәсинин фәал иштиракчысы олмуш, социалист өлкәләри илә мүнасибәтләри хејли инкишаф етмиш вә мөһкәмләнмишдир.

Сијаси партијалар, һәмкарлар иттифагы. Өлкәдә фәһлә синфи партијасынын јарадылмасы үчүн МҺИШ Е. марксист-ленинчи групларынын әмәкдашлығыны вә гаршылыглы әлагәсини, өлкәнин бүтүн тәрәггипәрвәр гүввәләринин бирлијинин мөһкәмләндирилмәсини зәрури шәрт һесаб едир.

Үмумефиопија Һәмкарлар Иттифагы. 1977 ил јанварын әввәлиндә јарадылмышдыр. 8 саһә һәмкарлар иттифагыны бирләшдирир. 350 мин үзвү вар (1978).

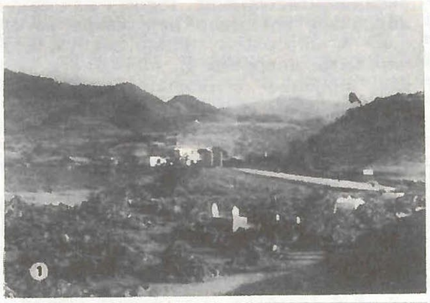
Игтисади-ҹоғрафи очерк. Е. аграр өлкәдир; игтисади ҹәһәтҹә харичи базардан асылыдыр. 2250 мин ишләјән әһалинин 88%-и к.т.-нда, 8—9%-и сәнаједә (50 мини фабрик-завод фәһләси, 200 миндән чоху кустарлар) чалышыр. Е.-да император режими дөврүндә игтисади ҹәһәтдән керидә галмыш гәдим феодал-тәһкимчилик системи һаким иди. 1975 илдән өлкәдә «социалист истигамәтли принсипләрә» ујғун сијаси, ичтимаи-игтисади вә инзибати ислаһат кечирилмәсинә, игтисадијјатын үстүн саһәләриндә дөвләт нәзарәти гојулмасына башланмышдыр. Кечән дөврдә өлкәнин әсас сәнаје мүәссисәләри миллиләшдирилмиш, игтисадијјатында дөвләт бөлмәсинин әсасы гојулмушдур.

Өлкә ихраҹатынын 97%-ини к.т. мәһсуллары тәшкил едир. Әсас әмтәәлик к.т. мәһсулу гәһвәдир (1976 илдә 150 мин *т* гәһвә јығылмышдыр). Калыш вә тефф (329 мин *т*), гарғыдалы (1,2 млн. *т*), һәмчинин арпа, буғда, картоф, јағлы биткиләр вә мејвә јетишдирилир. Өлкәдә 25,6 млн. гарамал, 40,1 млн. давар, тәгр. 7,7 млн. дәвә, ат, гатыр вә ешшәк вар (1976).

Сәнаје мүәссисәләринин (тәгр. 800) чоху тохуҹулуг, јејинти вә б. е'маледичи саһәләрә аиддир. Семент истеһсалы мүәссисәси, һәмчинин метал е'малы з-длары вә с. вар. 1967 илдә ССРИ-нин јардымы илә Ассабда нефтајырма з-ду вә онун нәздиндә ИЕС тикилмишдир. Е.-нын јералты сәрвәтләри аз өјрәнилмишдир. 1974 илдә 121 мин *т* шәкәр, 220 мин *т* дәниз дузу, 4,2 мин *т* кағыз, 9,6 мин *т* иплик, 70 млн. *м*² памбыг парча, 4,8 млн. *м*² синтетик парча, тәгр. 1 *т* гызыл, 505 мин *т* нефт мәһсуллары, 1977 илдә 428 млн. *квт-саат* електрик енержиси истеһсал едилмишдир.

Д.ј.-ларынын уз. 1,1 мин *км*, автомобил јолларынын уз. 25 мин *км*-дир (1975). 1976 илин сонунда Әддис-Әбәбә—Најроби (Кенија) автомобил јолунун чәкилиши баша чатдырылмышдыр. Дәниз портлары: Массава вә Ассаб. Гәһвә, көн-дәри, јағлы биткиләр, тахыл ихраҹ олунур, машын, аваданлыг, хаммал, јарымфабрикатлар вә с. идхал едилир. ССРИ вә б. социалист өлкәләри илә игтисади әлагәләри кенишләндирир. ССРИ-нин көмәји илә Бәһр-Дар ш.-ндә сүд з-ду, АДР-ин көмәји илә исә 2 јени јағ з-ду тикиләҹәкдир. Пул ваһиди бырдыр (1976 ил октјабрын 14-дәк Ефиопија доллары).

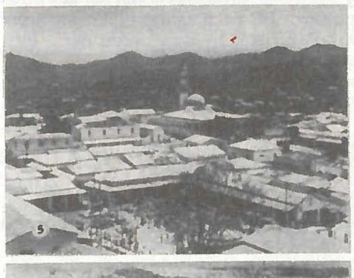
Силаһлы гүввәләр. Е.-нын силаһлы гүввәләри гуру гошунлары, ҺҺГ вә ҺДГ-дән ибарәт олуб тәгр. 45 мин нәфәрдир (1974). Көнүллүлүк јолу илә комплектләшдирилир. Гуру гошунлары (тәгр. 41 мин нәфәр) 3 дивизија вә бир сыра батал јондан, ҺҺГ (2250 нәфәр) 40 дөјүш тәјјарәси, ҺДГ (тәгр.

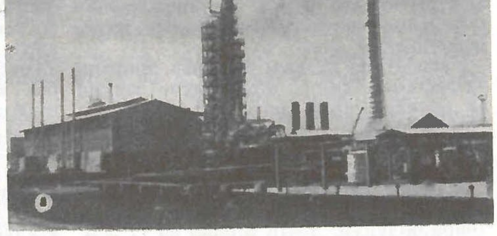

Ефиопија. 1. Дағ ландшафты. 2. Харар шәһәри јахынлығында кәндләрдән бири. 3. Әддис-Әбәбәдән көрүнүш. 4. Әддис-Әбәбә. Парламент бинасы. 5. Керен шәһәриндән көрүнүш. 6. Аксум шәһәри. «Стелалар паркы»нын көрүнүшү; мәркәздә мүгәддәс Мәрјәм мә'бәди. 7. Асмера шәһәри. 8. Ассаб шәһәри. Нефтајырма заводу.

1300 нәфәр) бир нечә кешикчи катери, канонер гајығы вә десант кәмисиндән ибарәтдир.

Сәһијјә. 1975 илдә Е.-да әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум сајы 45,6, өлүм сајы 25; һәр мин нәфәр дири доғулана көрә ушаг өлүмү 84 олмушдур. Орта өмүр 38,5 илдир (1965—70). Инфексион (вәрәм, трахома вә с.) вә паразитар хәстәликләр кениш јајылмышдыр. Е.-да 8,4 мин чарпајылыг (әһалинин һәр мин нәфәринә 0,3 чарпајы) 85 хәстәхана мүәссисәси, 374 һәким (69 мин нәфәрә 1 һәким), 24 диш һәкими, 112 әчзачы, 3 мин орта тибб ишчиси вар (1972). Е. халгына көстәрилән тибби јардыма вә Совет-Ефиопија достлуг мүнасибәтләринин инкишафына вә мөһкәмләндирилмәсинә көрә Әддис-Әбәбәдәки Совет Гырмызы Хач хәстәханасы Халглар Достлуғу ордени илә тәлтиф едилмишдир (1978). Кубалы мүтәхәссисләр дә Е. халгына тибби јардым көстәрир. Е.-да чичәк хәстәлији ләғв едилмишдир (1979). Һәким кадрларыны ун тин тибб факүлтәси һазырлајыр.

Маариф. Монархија девриләнәдәк (сентјабр, 1974) әһалинин 90%-дән чоху савадсыз иди. Ингилаби һөкумәт савадсызлығын ләғви, үмуми ичбари пулсуз тәһсилин тәдричән һәјата кечирилмәси үчүн бир сыра тәдбир көрдү. 1975/76 дәрс илиндә бүтүн хүсуси тәһсил мүәссисәләринин миллиләшдирилмәси, мәктәбин килсәдән ајрылмасы е'лан едилди, 329 јени мәктәб, 2 педагожи мәктәб јарадылды. Тәһсил ибтидаи вә орта мәктәбләрин һәр бириндә 6 илликдир. Тәдрис амһара дилиндәдир; милли групларын ушаглары ана дилиндә тәһсил алырлар. Орта мәктәбләрдә инкилис дили өјрәдилир. Али мәктәбләрдә тәдрис инкилис дилиндәдир. Техники пешә һазырлығы орта мәктәбин ашағы синифләри базасында 1—4 ил мүддәтиндә һәјата кечирилир. Е.-да 2 ун-т (6,5 мин тәләбә, 1974/75), ССРИ-нин көмәји илә 1963 илдә Бәһр-Дарда јарадылмыш Политехник ин-т, к.т. ин-ту, милли мусиги мәктәби вә с. вар. 1978/79 дәрс илиндә Е.-дан 63 тәләбә Бакынын али мәктәбләриндә тәһсил алырды. Ән бөјүк китабханасы Милли китабханадыр (63 мин чилд). Әддис-Әбәбәдә Тарих етнографија музеји вар.

Мәтбуат, радио верилишләри, телевизија. Е.-нын дөври мәтбуаты амһара, франсыз, инкилис вә оромо дилләриндәдир. Мүһүмләри: «Әддис земен» (1941), «Берисса» (1977), «Изареиту Итиопја» (1952), «Ефиопија обсервер» (1956), «Прогре сосјалист» (1975), «Абјотавит Итиопја» (1977) вә б. Ефиопиан Нјус Ејченси мә'лумат акентлији 1964 илдә јарадылмышдыр. Е.-нын милли радио верилишләри вә телевизија хидмәти һөкумәтин ихтијарындадыр.

Әдәбијјат. Е. халгларынын шифаһи әдәбијјаты жанр е'тибарилә зәнкин вә рәнкарәнкдир (нағыл, әфсанә, лирик вә тарихи гәһрәманлыг нәғмәләри, тәмсил, аталар сөзү вә с.). Јазылы әдәбијјатын илк абидәләри һазырда өлү дил олан ефиоп дилиндә јаранмышдыр. Онун тарихи, шәрти олараг 2 дөврә бөлүнүр: 5—16 әсрләр вә 17 әсрдән сонра. Биринчи дөврдә әдәбијјат јунан вә Бизанс (башлыча олараг, килсә) әдәбијјатынын тә'сири алтында олуб, әсасән, тәрчүмә әсәрләриндән ибарәт иди. 13 әсрдән әрәб вә гибти әдәбијјатындан да тәрчүмәләр едилирди. 14—16 әсрләрдән оријинал әдәбијјат инкишаф етмәјә башлады (тарихи хроникалар вә с.). 19 әсрин сону—20 әсрдә амһара дили милли әдәби дил олду. Биринчи дүнја мүһарибәси илләриндә Е.-да милли дирчәлиш һәрәкаты илә әлагәдар бир сыра насир, шаир, драматург вә публисист јетишди (Афеворк Кебре Иесус, Хируј Волде-Селассије, Алека Таје вә б.). Е. фашист Италијасынын ишғалындан (1936—41) азад олундугдан сонра әдәбијјат даһа да инкишаф етди (Волде Киоркис Волде Јоханныс, Бырхану Дынке, Сенеду Кебру, Меконнын Ендалкачеу, Асефа Кебра Марјам, Хаддис Алемаеху вә б.). Мүасир демократик Е. әдәбијјатынын нүмајәндәләри Таддесе Либен, Кеббеде Микаел, Менкисту Лемма, Абе Губенја вә б.-нын әсәрләриндә актуал ичтимаи проблемләр галдырылыр.

Ме'марлыг вә тәсвири сәнәт. Е. әразисиндән тапылмыш гәдим инчәсәнәт абидәләри (һөкмдар һејкәлләри вә с.) е.ә. 9—7 әсрләрә аиддир. *Аксум падшаһлығы* дөврүндә Е. инчәсәнәти јүксәк инкишаф етмишди. Е.-дан 4—6 әсрләрә аид тикили галыглары (монолит обелискләр, үзәриндә күнәш вә аj тәсвирләри олан стелалар вә с.) ашкар едилмишдир. Бу дөврә аид сарај вә мә'бәдләр (Аксумда Енда Микаел килсәси вә Такха-Мариам сарајы) ме'марлыг гурулушуна көрә диггәти чәлб едир. Гаја ичәрисиндә тикилмиш Лалибела килсәләри (12 әср) орта әср Е. ме'марлығынын ән јахшы нүмунәләриндәндир. 19 әсрин сонларындан Е.-да шәһәрсалма инкишаф едир, Авропа вә Америка ме'марлығы руһунда биналар тикилир (Әддис-Әбәбәдә Африка Еви, 1964, ме'мар А. Медзедими). Е. бојакарлығы 19 әсрәдәк, әсасән, дини характер дашымыш (килсә дивар рәсмләри, икона, китаб миниатүрү), 19 әсрдән сонра дүнјәви мөвзулар үстүнлүк тәшкил етмишдир (мәишәт вә батал сәһнәләри, портрет). 20 әсрдә Е. рәссамлары (Але Феллече Селам, Агегну Енкеда, Афеворк Текле, Кебре Мариам Вагаје вә б.) ән'әнәви үсуллардан јарадычылыгла истифадә едирләр. 70-чи илләрдән Е.-да мүасир бојакарлыг, һејкәлтәрашлыг, витраж сәнәти инкишаф едир.

Халг сәнәти керамика, һөрмә мә'мулатлар, дәри үзәриндә басманахыш, ағач вә сүмүк үзәриндә бәдии ојма, зәркәрлик вә с. илә тәмсил олунур.

Мусиги. *Аксум падшаһлығы* дөврүндә сарај мусигиси кениш јајылмышды. Ибадәт вахты мусиги мүшајиәтинин, нәғмә вә рәгсләрин јаранмасы да бу дөврә аиддир. Орта әсрләрдә сарајларда кәзәрки мүғәнниләр—азмариләр чыхыш едирдиләр. Онлар, адәтән, өз чыхышларыны месенко (бирсимли виола), кырар (алтысимли лира) вә бекенада (онсимли лира) мүшајиәт едир, лирик вә актуал мөвзуларда маһнылар гошурдулар. 20 әср бәстәкарларындан К. И. Негуссе, А. М. Бегго-Сеу вә б. әсәрләриндә милли елементләрлә јанашы Авропа мусиги мәдәнијјәтинин наилијјәтләриндән дә истифадә етмишләр. 1930-чу илләрдә, Е. халгынын италјан тәчавүзкарларына гаршы гәһрәманлыг мүбаризәси дөврүндә, партизанлара вә фашизм гурбанларына һәср олунмуш чохлу маһны јарадылмышды. Бу илләрдә Әддис-Әбәбәдә Халг Вәтәнпәрвәрлик Ассосиасијасы тәшкил едилмиш, 1963 илдә исә Бәдии јарадычылыг мәркәзи ачылмышдыр. Өлкәдә мәрасим маһны вә рәгсләрини ифа едән «Мави Нил Труппасы» фәалијјәт көстәрир. Азәрб. инчәсәнәт усталары Е.-да концертләр вермишләр. Бәстәкар Ә. Аббасов Ефиопија халг мелодијалары әсасында симли квартет үчүн «Ефиопија ескизләри»ни (1970) јазмышдыр.

Кино. 1960-чы илләрин ахырларындан Әддис-Әбәбәдә кичик киностудија фәалијјәт көстәрир. Киностудијанын әсас һеј'әти Москвада Үмумиттифаг Дөвләт Кинематографија Ин-тунда тәһсил алмыш реж. вә операторлардан ибарәтдир. Е.-да телевизија үчүн кинохроника, еләчә дә гысаметражлы сәнәдли вә бәдии филмләр истеһсал олунур. 1976 илдә Е.-да илк тамметражлы бәдии филм («Үч мин илин бәһрәси», реж. Һ. Черима) чәкилмишдир. Дүнја киносунун көркәмли нүмунәләри илә таныш олмаг үчүн Әддис-Әбәбәдә һәр ил кино фестивallары кечирилир. Африка өлкәләриндә милли кинематографијаны инкишаф етдирмәк мәгсәди илә Әддис-Әбәбәдә Үмумафрика Кинематографчылар Ассосиасијасы јарадылмышдыр.

Әд.: Вобликов Д. Р., Эфиопия в борьбе за сохранение независимости, 1860—1960, М., 1961; Трофимов В. А., Политика Англии и Италии в Северо-Восточной Африке во второй половине XIX в. (Эфиопия и Сомали), М., 1962; Кобищанов Ю. М., У истоков эфиопской литературы (аксумская литература), в кн.: Литература стран Африки, сб. 1, М., 1964; јенә онун, Аксум, М., 1966; Райт М. В., Народы Эфиопии, М., 1965; Иванова В. М., Вольпе М. Л., Литература Эфиопии (на амхарском яз.), в кн.: Современные литературы Африки. Восточная и Южная Африка, М., 1974; Бартницкий А., Мантель-Нечко И., История Эфиопии, пер. с польского, М.,1976; СССР и страны Африки, М., 1977; Ягья В. С., Эфиопия в новейшее время, М., 1978.

ЕФИОПИЈА ЈАЈЛАСЫ—Африканын шм.-ш.-индә, Ефиопијада 5° вә 18° шм. е.-ләри арасында дағ массиви. Һүнд. ч.-г.-дә 2000 *м*, шм.-ш.-дә 3000 *м*, ән јүксәк нөгтәси 4620 *м*-дир (Рас-Дашан д.). Шм. һиссәси кристаллик пенеплендән, 15° шм. е.-ндән ч.-да лава галыглы (амба) пилләли базалт платодан ибарәтдир. Иллик јағынты г. јамачларда 1500 *мм*, ш. јамачларда 500 *мм*-дир. Чајлары: Мави Нил, Атбара, Собат вә с. Чајларынын әксәријјәти астаналы олдуғундан кәмичилијә јарамыр. Иглими вә битки өртүјү үчүн јүксәклик гуршаглары характерикдир: «Кола» гуршағында (1700 *м* һүнд.-дәк) орта иллик темп-р 20°С-дән ашағы олмур, күләктутмајан јамачлар саванналар, күләктутан јамачлар исә рүтубәтли тропик мешәләр вә гәһвә плантасијаларыдыр; «Војна-дега» гуршағында (2400 *м* дәк) орта иллик темп-р 17°С-дир, саванналарла өртүлүдүр, әкинчилик инкишаф етмишдир; «Дега» гуршағында (2400 *м* дән јүксәкдә) сәриндир, шам мешәләри, даһа јухарыларда јүксәкдағлыг кол биткиләри битир. Һејвандарлыг инкишаф етмишдир.

ЕФИОПЛАР, итиоплар, итијоплар (јун. Aithiops, һәрфи мә'насы күндә гаралмыш)—Ефиопијанын әсас әһалиси (амһаралар, галлалар, тиграиләр, сидамолар, сомалиләр, гуракеләр вә б.). Дөвләт дили *амһара*

дилидир. Тәгр. 30 млн. нәфәрдир (1979). Гәдимдә Мисирдән ч.-да јашајан халглар Е. адланырды. Е.ә. 1-чи минилликдә Әрәбистанын ч.-ундан мүхтәлиф әрәб тајфалары дәфәләрлә Ефиопија әразисинә көчмүшләр. 1935—41 илләрдә Италија фашист ишғалчыларына, сон заманларда исә өлкәнин әрази бүтөвлүјүнүн горунмасы, сијаси вә игтисади мүстәгиллијинин тә'мин едилмәси уғрунда, сепаратчылара вә мүдахиләчиләрә гаршы мүбаризәдә Е.-ын милли шүуру мөһкәмләнмишдир. Диндарлары христиан вә мүсәлмандыр, јерли ән'әнәви дини е'тигадларыны сахлајанлар да вар (бах һәмчинин *Ефиопија* мәгаләси).

ЕФИР (јун. aither—ән јүксәк һава гаты)—гәдим јунан мифолокијасында һаванын ән јүксәк, тәмиз вә шәффаф гаты; аллаһларын мәскәни. Рома философу вә шаири Лукретсијә көрә, Е. чох јүнкүл вә һәрәкәтдә олан атомлардан ибарәт материјадыр.

ЕФИР—кечмиш тәсәввүрләрә көрә дүнја фәзасыны долдуран, һәр шејә нүфуз едән вә електромагнит (ишыг) гаршылыглы тә'сирин јајылмасыны тә'мин едән мүһит. Әввәлләр Е. еластик механики мүһит шәклиндә тәсәввүр едилирди. Механики модел чох зиддијјәтли вә кобуд олдуғундан о, 19 әсрин ахырында рәдд едилди. Е.-ин електромагнит гаршылыглы тә'сирин јајылмасында иштиракы мәсәләси исә һамы тәрәфиндән гәбул едилмиш бир мәсәлә сајылырды. Лакин Мајкелсон вә Физо тәчрүбәләринин вә с. һадисәләрин изаһындакы зиддијјәтләр Е. анлајышынын тамамилә сырадан чыхмасына сәбәб олду. Ејнштејнин хүсуси нисбилик нәзәријјәсинә көрә електромагнит гаршылыглы тә'сирин фәзанын бир нөгтәсиндән дикәринә верилмәси онун өз хассәсидир вә бурада Е.-ә һеч бир еһтијач јохдур.

ЕФИР ЈАҒЛАРЫ—биткиләрин маје һалында һасил етдикләри мүхтәлиф үзви маддәләрин (карбоһидрокен, хүсусән, терпен, спирт, фенол, алдеһид, үзви туршу, мүрәккәб ефир вә с.) учучу гарышыгларынын үмуми ады. Ефирјағлы биткинин јарпаг, чичәк вә мејвәләринин әтри онда олан ефир јағынын нөвү илә әлагәдардыр. Е.ј.-нын характерик компоненти терпенләрдир. Е.ј. алындығы биткинин, бә'зән дә тәркибләриндә олан әсас компонентин ады илә адланыр, мәс., гызылкүл јағы, гәрәнфил јағы, нанә јағы, терпентин јағы вә с. Е.ј. үзви һәлледичиләрдә (спирт, ефир вә бензолда) јахшы, суда пис һәлл олур. Е.ј.-нын 1500-дән артыг нөвү өјрәнилмишдир. Онлардан бә'зисинин тәркибиндә 5-дән 20-јә гәдәр үзви маддә нөвү вар. Ефирјағлы биткиләр чохдур, лакин онлардан сәнаје әһәмијјәти оланы анчаг 200-ә гәдәрдир. Биткиләрдән ефир јағы дистилләә, екстраксија вә пресләмә үсуллары илә алыныр. Е.ј., әсасән, әтријјат сәнајесиндә, косметикада, јејинти сәнајесиндә, тибдә (валидол вә бә'зи дәрман нөвләри һазырладыгда), үзви синтездә вә с. ишләдилир.

ЕФИРЈАҒЛЫ БИТКИЛӘР — чичәк, јарпаг, көк вә с. органларындан ефир јағы алмаг үчүн бечәрилән биткиләр. Ән чох чәтирчичәклиләр, додагчичәклиләр, мүрәккәбчичәклиләр, күлчичәклиләр вә с. фәсиләләрә мәнсуб биткиләрдә синтез олунур. Е.б. ин вәтәни, әсасән, тропик вә субтропик өлкәләрдир. Әксәријјәти бириллик вә чохиллик отлардыр, һәмчинин јарымкол, кол вә ағачлар да вар. Һәр бир ефирјағлы биткидә она мәхсус олан ефир јағы әмәлә кәлир; мигдары вә тәркиби биткинин нөвүндән, јашындан, јетишдији иглим вә торпаг шәраитиндән, мәһсулун топландығы вахтдан вә с. асылыдыр. Е.б. әтријјат косметика вә јејинти сәнајеси үчүн лазым олан ефир јағларынын алынмасында, һәмчинин тибдә, бајтарлыгда, кулинаријада кениш истифадә олунур.

Е.б. алынан мәһсулун хүсусијјәтинә көрә 3 група бөлүнүр. Т о х у м л у Е.б.-ин (дағ кешниши, чирә, зирә, разјана вә с.) тохумунун тәркибиндә 1—4,5% ефир јағы вә 12—22% пијли техники јағ вар. От Е.б.-ин (әтиршаһ, лаванда, нанә, Загафгазија пишикнанәси, кәкликоту) тәркибиндә 0,1—1,0%, бә'зән 1,5—3,5% ефир јағы олур. Ч и ч ә к л и Е.б.-ин (гызылкүл, жасмин, сүсән, әнбәр сүрвәси вә с.) чичәкләриндән чүзи мигдарда ефир јағы алыныр. К ө к в ә к ө к ү м с о в л а р ы н д а ефир јағы (0,1—0,2%) олан биткиләр (занбаг, ветиверија) нисбәтән аздыр. Е.б.-ин туллантылары (ефир јағы алындыгдан сонра) пијли техники јағ, бә'зи гијмәтли фиксатор (склјареол) алмаг үчүн сүн'и күбрә вә силос кими истифадә олунур.

ССРИ-дә 1200-дән артыг Е.б. мә'лумдур; 30-а јахын нөвү (кешниш, нанә, гызылкүл, сүрвә, лаванда, әтиршаһ, рејһан вә с.) сәнаје мигјасында бечәрилир. Азәрб.ССР-дә 800-дән чох Е.б. мә'лумдур; 300-ә јахын нөвү истифадәјә јарарлыдыр. Јабаны Е.б. аз тәдарүк олунур. Е.б. 250 мин *ha*-дан чох саһәдә (80% и дағ кешнишидир) бечәрилир. ССРИ-дә 15 з-дда вә 25-дән артыг совхоз-заводда ефир истеһсал олунур. Азәрб.ССР-дә сәнаје мигјасында Загатала ефир јағы совхоз-заводунда 100 *ha* саһәдә гызылкүл, к-зларда аз мигдарда, Абшерон (Билкәһ) зә'фәран с-зунда 116,5 *ha* саһәдә зә'фәран экилир.

Әд.: Гурвич Н. Л., Эфирномасличные растения Азербайджана и возможности их использования, Труды Всесоюзного института эфирномасличных культур, в. 1, 1968; Федоров А. А., Соколов В. С., Буйко Р. А., Пути и задачи изучения эфирномасличных растений СССР. Растительные ресурсы, т. 4, в. 2, М., 1968; Эфирномасличные культуры, под ред. А. М. Стоянова и А. Т. Ксендза, М., 1976.

ЕФИРЛӘР—оксикенли үзви бирләшмәләр синфи. Ики јерә ајрылыр: үмуми формулу R—O—R олан *садә ефирләр* вә үмуми формулу R—C(O)—OR олан *мүрәккәб ефирләр* (бурада R—ејни вә ја мүхтәлиф карбоһидрокенләрин радикалларыдыр). Алифатик карбоһидрокенләр сырасынын Е.-и (мәс., етил ефири) рәнксиз маје, ароматик карбоһидрокенләр сырасынын Е.-и исә бәрк һалдадыр. Кичикмолекуллу туршуларын Е.-и маједир (бә'зиләри хош ијлидир), мүрәккәбмолекуллу туршуларынкы исә бәрк маддәдир. Бә'зи тәбии әтирли маддәләрдә (ефир јағлары, һејван јағлары, мум вә с.) ефир олур. Үзви маддәләрдән бир чохунун истеһсалында (јарыммәһсул кими), һабелә јејинти сәнајесиндә вә тибдә ишләдилир. Бә'зиләриндән һәллед ичи вә пластификатор кими истифадә олунур.

ЕФИРЛӘШДИРМӘ—туршу вә спиртләрдән мүрәккәб ефирләр алынмасы реаксијасы: $RCOOH + R'OH \rightleftarrows RCOOR' + H_2O$. Е. дөнән реаксијадыр; алынмыш мүрәккәб ефирин туршу вә спиртә һидролизи сабунлашма реаксијасы адланыр. Е.-нин сүр'әти реаксијаја кирән туршу вә спиртин гурулушундан асылыдыр: бирли спиртләрдә Е.-нин сүр'әти бөјүк, үчлү спиртләрдә исә чох аздыр. Е., адәтән, катализаторларын (мәс., сулфат туршусунун) иштиракы илә апарылыр вә әмәлә кәлән ефир һидролиз олунмасын дејә, реаксија мүһитиндән (дистилләә васитәсилә) чыхарылыр.

ЕФОРАТ (ephoroi—нәзарәтчиләр) — *Спартада* илдә бир дәфә сечилән 5 нәфәр али вәзифәли шәхсдән ибарәт коллекија; али нәзарәт органы. Тамһүгуглу вәтәндашларын мәчлисиндә сечилирди. Тәгр. е.ә. 8 әсрин орталарында тә'сис едилмишдир. Азлыг тәшкил едән ә'јанларын мәнафејини ифадә едән Е. Спартада мөвчуд олигархија режиминин дајағы олмушдур. Е.ә. 3 әсрин сонундан әһәмијјәтини итирмишди.

ЕФТАЛИЛӘР, һ е ф т а л, һ е п т а л, а б д е л, е ф т а л и т, и д а л, т е т а л, һ а ј т а л, х и о н, а ғ һ у н л а р—5—6 әсрләрдә Орта Асија, Әфганыстан, Шимал-Гәрби Һиндистан вә Шәрги Түркүстанын бир һиссәсиндә барбар дөвләти јаратмыш тајфа бирлији. Еһтимал ки, Е.-ин әсас әразиләри Тохарыстан вә Шәрги Әфганыстан олмушдур. Е.-ин тајфа бирлијинин әсасыны күман ки, отураг шәһәр мәдәнијјәти тә'сиринә мә'руз галмыш дөјүшкән көчәри тајфалар тәшкил едирди. Е.-ин етник мәнсубијјәтләри һагтында чохлу нәзәријјә мөвчуддур. Онлары јуечжеләрин вә ја һунларын нәсилләри сајыб, мүлаһизә јүрүдүрдүләр ки, Е. мәншәчә түрк вә ја монголдурлар. Е.-ин Иран мәншәли олмалары да күман едилирди. Сон тәдгигатлар Е.-ин шәрги ирандилли олмасыны һесаб етмәјә әсас верир (сиккә вә кеммаларындакы јазылар да бу дилдәдир). Еһтимал ки, Е. өзләрини х и о н адландырмышлар. Е. 5 әсрин әввәлләриндә Сасаниләрлә мүбаризә апармыш вә онлардан бач алмышлар. Е.-ин Ирана һүчумлары иберләрин, ермәниләрин вә *албанларын* (Гафгаз) сасани зүлмүнә гаршы мүбаризәсини асанлашдырырды. Е.-ләр од аллаһына (күман ки, Күнәшә) ситајиш едирдиләр. Сонралар Е. арасында буддизм, һәмчинин христианлыг да јајылмышды. Е.-ин тајфа бирлији 6 әсрин 60-чы илләриндә тамамилә парчаланды.

Әд.: История таджикского народа, т. 1, М., 1963; Массон В. М., Ромодин В. А., История Афганистана, т. 1, М., 1964; Гафуров Б. Г., Таджики. Древняя и средневековая история, М., 1972.

ЕФФЕКТИВ КӘСИК (е ф ф е к т и в е н к ә с и к) (лат effectus—тә'сир)—атом вә нүвә физикасында зәррәчикләрин тоггушмасы нәтичәсиндә бу вә ја дикәр һадисәнин мејдана кәлмәси еһтималыны характеризә едән кәмијјәт. Диференсиал, там вә парсиал Е.к. анлајышлары вар. Мәс., зәррәчикләрин еластик сәпилмәсиндә диференсиал Е.к. мүәјјән θ сәпилмә бучағы алтында $d\Omega$ чисим бучағы дахилиндә бир санијәдә сәпилән зәррәчикләр сајынын дүшән зәррәчикләр селинә (зәррәчикләрин дүшдүјү истигамәтә перпенди-

кулјар мүстәвинин 1 $см^2$-инә бир санијәдә дүшән зәррәчикләр сајына) нисбәтидир: $d\sigma = \frac{dN}{N} = \sigma(\theta)d\Omega$. Е.к. $см^2$-ләрлә (нүвә физикасында барнларла, 1 *барн*$=10^{-24}$ $см^2$) өлчүлүр. Диференсиал Е.к.-ин бучаглара көрә интегралы там Е.к. адланыр. Мүәјјән һәрәкәт мигдары моментинә малик зәррәчикләрин сәпилмәси парсиал Е.к.-лә характеризә олунур. Е.к. зәррәчикләрин енержиси вә хассәләриндән асылыдыр.

ЕФФЕКТИВ КҮТЛӘ—квазизәррәчикләри характеризә едән әсас кәмијјәтләрдән бири. Физикада Е.к.-нин тә'јини мүхтәлифдир. Мәс., фермионлар үчүн Е.к. (m^*) Ферми енержисинә ујғун импулсун (p_0), сүр'әтә (v_0) нисбәтидир: $m^* = \frac{p_0}{v_0}$. Јарымкечиричиләрдә исә Е.к. дисперсија ганунунун $E(p)$ екстремал гијмәтләринә ујғун һалларда олан електронларын енержисини сәрбәст електронун енержисинә формал олараг бәнзәтмәк үчүн дахил едилир: $E = \frac{p^2}{2m^*}$. Белә олдугда кристал гәфәсин саһәсинин електронун һәрәкәтинә орта тә'сири нәзәрә алыныр. Е.к. һәндәси олараг импулс фәзасында зонанын әјрилијини характеризә едир. Е.к.-нин ишарәси мүсбәт вә мәнфи, гијмәти исә сәрбәст електронун күтләсиндән чох фәргләнә биләр. Јарымкечиричиләрдә кечиричилик електронун Е.к.-си сәрбәст електронун күтләсиндән 10, һәтта 100 дәфә аз ола биләр.

ЕФФЕЛ (Effel) Жан [әсл фамилијасы вә ады Л е ж ө н (Lejeune) Франсуа; д. 12.2.1908, Парис]—франсыз карикатурачы рәссамы, график. ССРИ Рәссамлыг Академијасынын фәхри үзвү (1973). «Халглар арасында сүлһү мөһкәмләтмәјә көрә» Бејнәлхалг Ленин мүкафаты лауреаты (1968). Коммунист мәтбуаты («Һуманите» гәзети вә с.) илә мүнтәзәм әмәкдашлыг едән Е. халглар арасында сүлһ вә достлуг идејалары тәблиғ едән мәшһур јумористик албомларын, еләчә дә сијаси карикатураларын мүәллифидир. Е.-ин халг јумору руһунда Библија әфсанәләрини шәрһ едән карикатуралары («Дүнјанын јаранмасы», «Инсанын јаранмасы» вә с.), Ж. Лафонтенин әсәрләринә иллүстрасијалары кениш шөһрәт газанмышдыр. Е.-ин садә, лаконик үсулда чәкдији рәсмләриндә мүасирлик дујуму күчлүдүр. Үмумдүнја Сүлһ Шурасынын Гызыл медалы вә Халглар достлуғу ордени илә тәлтиф олунмушдур.

Ж. Е ф ф е л. 1972 илин сијасәти. «Әмәкчи Авропаја, һә! Малијјәчиләр Авропасына јох!». Плакат. Офсет.

Әд.: Н о в о с е л ь с к а я О. И., Жан Эффель (Альбом), Л., 1963; Т у р о в а В. В., Современная французская графика. Плакат-карикатура, М., 1966.

ЕФФУЗИВ СҮХУРЛАР (лат. effusio—ахма, төкүлмә)—лаванын јер сәтһиндә сојумасындан әмәлә кәлән магматик сүхурлар. Е.с.-ын тәркибиндә интрузив сүхурлардан фәргли олараг ултратурш сүхурлар олмур, ултраәсасы сүхурлар исә чох надир һалларда олур. Е.с.-ын минераложи тәркиби үчүн вулкан шүшәсинин, ири кристалларын вә порфирәбәнзәр мөһтәвиләрин олмасы характерикдир. Е.с. хүсусијјәтләринә көрә ики нөв олур: кајнотип (дәјишмәмиш) вә палеотип (мүәјјән гәдәр дәјишмиш). Кајнотип Е.с.-а обсидиан, липарит, трахит, андезит, базалт вә с., палеотип Е.с.-а исә кварслы порфир, ортофир, порфирит (диабаз) вә с. дахилдир. Азәрб. ССР-дә Е.с. (хүсусилә палеотип) Кичик Гафгазын мәркәзи вә шм.-ш. һиссәсиндә чохдур.

ЕХИНОКАКТУС (Echinocactus) — кактуслар фәсиләсиндән чохиллик битки чинси. Тиканлы вә ширәли көвдәси күрәшәкилли, бә'зән силиндрик олур. Тәгр. 500 нөвү, әсасән, Мексикада, бир сыра нөвләри Шимали, Мәркәзи вә Чәнуби Американын гуру иглимли өлкәләриндә јабаны һалда битир; мејвәси, әтли көвдәси вә туршмәзә ширәсиндән бу өлкәләрдә јејинтидә истифадә олунур. ССРИ-дә Е. декоратив битки кими ев вә оранжерејада бечәрилир.

ЕХИНОКОККОЗ (Echinococcus)—инсан вә һејван организминдә паразитлик едән лентшәкилли ехинококк гурду сүрфәләринин төрәтдији хәстәлик. Төрәдичиләри итин мә'дә-бағырсағындан харичи мүһитә ифраз олунур вә инсанын әлинә (ити тумарлајаркән), гида мәһсулларына, суја дүшүр. Е.-а ән чох итлә үнсијјәтдә олан ушаглар тутулур. Инсанын һәзм јолуна дүшән ехинококк јумурталарындан сүрфәләр чыхыр вә ган дамарларына дахил олур. Әсасән гарачијәр, бә'зән дә ағчијәрләрә, дикәр орган вә тохумалара кечир. Ехинококк бурада инкишаф едәрәк говугчуг-сүрфә мәрһәләсинә кечир. Бу мәрһәләдә ехинококлар чох ләнк бөјүјүр (бә'зән 10—40 илә) вә ири (јени доғулмуш ушағын башы бојда) олур; әтраф тохумалара тәзјиг едәрәк органлары атрофијалашдырыр. Е. диагнозу рентген мүајинәсинә, һәмчинин хүсуси реаксијаја әсасланыр. Е.-а һәр јердә тәсадүф олунур. М ү а л и ч ә с и чәрраһи үсулладыр (говугчуғу гишалары илә бирликдә тамамилә чыхармаг). П р о ф и л а к т и к а с ы: Е. хәстәлијинә тутулан һејванлары, саһибсиз итләри мәһв етмәк, итә гуллуг етдикдә вә ону тумарладыгдан сонра әлләри мүтләг јумаг вә с.

К.т. һ е ј в а н л а р ы н е х и н о к о к к о з у — лентшәкилли гурд сүрфәләринин (Echinococcus granulosus) гојун, кечи, гарамал, дәвә, ат, кәл, донуз вә с. һејванларда төрәтдији һелминт хәстәлији. Әсасән, гојунчулуға бөјүк зәрәр вурур. Хәстә һејванларын чәкиси, јуну вә с. мәһсуллары азалыр. Әт комбинатларында тонларла јолухмуш гарачијәр вә б. мәһсуллар атылыр. Чинсијјәтчә јеткин ехинококк әтјејән һејванларын (ит, чанавар, чаггал вә с.) бағырсағында јашајыр вә јумурта илә долу буғуму нәчисла харичи мүһитә дүшүр. Отјејән һејванлар Е.-а алиментар јолла јолухур. Сүрфәләр чох вахт гарачијәр, ағчијәр, бә'зән бөјрәк, далаг вә б. органларда инкишаф едиб говугчуг-сүрфә мәрһәләсинә кечир. Говугчуг паразитлик етдији органа тә'сир көстәрир, әтраф тохумалар сыхылыр, атрофијалашыр вә һәмин органын фәалијјәти позулур. К.т. һејванларында Е.-ун м ү а л и ч ә с и өјрәнилмәмишдир. П р о ф и л а к т и к а в ә м ү б а р и з ә т ә д б и р л ә р и: к.т. һејванларынын вә ејни заманда итләрин, әтјејән вәһши һејванларын јолухмасынын гаршысыны алмаг, саһибсиз, тәсәррүфат әһәмијјәти олмајан итләри мәһв етмәк, онлары ардычыл олараг ареколин, фенасил, филиксан вә с. илә деһелминтизасија етмәк.

Әд.: С а д ы х о в И. А., Ә с ә д о в а С. С., Ехинококкоз. Азәрбајҹанда кәнд тәсәррүфаты һејванларынын һелминт вә һелминтозларынын зоналар үзрә јајылмасы вә һелминтозларла мүбаризәнин күчләндирилмәси үчүн тәклифләр, Б., 1975; А б у л а д з е К. И., Теннаты—ленточные гельминты животных и человека и вызываемые ими заболевания, М., 1964.

ЕХИУРИДЛӘР (Echiuroidea)—һәлгәви гурдлар типинә аид синиф. 70-ә јахын нөвү вар. Уз. 1—20 *см*-дәк олур. Хортумлудур. Е.-ин бә'зи груплары (мәс., бонеллија чинсинин нөвләри) кәскин сечилән чинси диморфизмә маликдир. Еркәкләри микроскопикдир; дишиләрин ифразат органларынын чыхарычы каналында паразит һәјат сүрүр. Океанларын ән дәрин јериндә јашајыр.

ЕХО (јун. Echo)—гәдим јунан мифолокијасында чәрәнчилијинә көрә *Һеранын* чәзаландырдығы *нимфа*. Е. данышыг габилијјәтини итирмиш вә јалныз јад сөзләрин сонуну тәкрар едә билирди.

«ЕХО»—күндәлик легал болшевик гәзети. 1906 ил 22 ијун (5 ијул)—7(20) ијулда Петербургда, чар һөкумәтинин бағладығы *«Вперјод»*ун әвәзинә нәшр едилмишдир. Чәми 14 нөмрәси чыхмышдыр. Гәзетин редактору әслиндә В. И. Ленин олмушдур. «Е.»-дә Ленинин ијирмидән чох мәгаләси дәрч едилмишдир (бах, Ленин В. И., Әсәр. там күллијјаты, ч. 13). В. И. Ленин «Е.»-нун «Гәзет вә журналлар арасында» ше'бәсинин ишиндә дә билаваситә иштирак етмишдир. Чар һөкумәти «Е.»-нун 12 нөмрәсини зәбт етмишди. «Е.» 1-чи Дөвләт Думасынын говулмасы әрәфәсиндә бағланмышдыр.

ЕХОЛОКАСИЈА (*ехо+локасија*)—әшјалардан әкс олунан сәс далғаларынын вә ја радиодалғаларын гејдә алынмасы, онларын јеринин, форма вә өлчүләринин тә'јин едилмәси. А к у с т и к Е., р а д и о е х о л о к а с и ј а вә һ и д р о е х о л о к а с и ј а формалары мөвчуддур. Бә'зи һәшәрат вә гушларда, јарасa, делфин, суити, балина вә с.-дә чанлы Е. вар. Е. һејванларын сәмти билмәси, манеәләрдән горунмасы, һәмчинин гида ахтармасы үчүн вачибдир. Јараса вә делфинин ехолокатору әтрафлы тәдгиг едилмишдир. Е. принсипи илә ишләјән техники гурғулар ҺДД-дә, суалты гајыгларын јерини өјрәнмәкдә, миналанмыш саһәләри тапмагда, дәниз вә ја океан диби релјефләринин тәдгигиндә кениш тәтбиг олунур. Лакин, техники Е. гурғулары һәссаслығына көрә чанлыларын Е.-сындан кери галыр.

Әд.: Б р о з и н Г. Ю., Атака на неизведанное, М., 1977.

ЕХОЛОТ (јун Echo—экс-сәда+*лот*)—кәмидән сујун дәринлијини өлчән чиһаз. Е.-ун иш принсипи сәс вә ултрасәс сигналларынын кәминин дибиндән (ултрасәс шүаландырычысы вә гәбуледичисиндән) сујун дибинә кедиб гајытдығы вахтын өлчүлмәсинә әсасланыр. Сигналларын кечмә мүддәти фырланан диск үзәриндәки газышыг лампасынын јанма вахты илә һесабланыр вә ја кағыз лент үзәриндә автоматик гејд едилир.

ЕҺКАМЧЫЛЫГ, Догматизм — практика вә елмин јени мә'луматларыны, конкрет һәјат шәраитини нәзәрә алмајан вә дәјишмәз, донуг мүддәалардан истифадә едән тәфәккүр методу. Е.-ын мејдана кәлмәси дини тәсәввүрләр, диндарлар үчүн мәчбури олан дини еһкамлара инамла бағлыдыр. Е. бүтүн һәгигәтләри мүтләг һесаб едир. Е. терминини илк дәфә гәдим јунан скептикләри Пиррон вә Зенон ишләтмишләр. Онлар һәгиги билик әлдә олунмасынын мүмкүнлүјүнү инкар едир, шејләрин субстансијалары һагтында гәти фикир сөјләјәнләри еһкамчы адландырырдылар. И. Канта көрә, Е. имканлары вә илкин шәртләри ирәличәдән тәдгиг едилмәмиш идракын һәјата кечмәсидир. О, Декартдан Хр. Волфадәк расионал фәлсәфәни «еһкамчы» фәлсәфә адландырмыш, өз критисизмини она гаршы гојмушдур. Һекелин фикринчә, Е. метафизик тәфәккүрдүр. Мүасир фәлсәфәдә Е. дүнјанын дәјишмәси вә инкишафы идејасыны инкар едән антидиалектик консепсијаларда ифадәсини тапыр. Еһкамчы идеологлар диалектик инкишаф ганунларынын мүхтәлиф тарихи шәраитдә мүхтәлиф шәкилдә тәзаһүр етдијини баша дүшмүрләр. Марксист диалектика һәгигәтин һәм мүтләг, һәм дә нисби характерини нәзәрә алыр. О, практикада һәгигәтин тәтбигинә конкрет јанашмағы тәләб едир.

Марксизм «...елми, пис мә'нада бир догмата чевирмәјә, ону өлү, чансыз, донуг бир шејә чевирмәјә мане олур,...» (Ленин В. И., Материализм вә емпириокритисизм, Б., 1968, сәһ. 138). Сијасәтдә Е. тәригәтчилијә, јарадычы марксизмин инкарына, субјективизмә вә практикадан узаглашмаға кәтириб чыхарыр.

Фәһлә һәрәкатында Е. башлыча олараг нәзәријјәнин, конкрет тарихи шәраитдә һәјатдан ајры дүшмәси, мүхтәлиф өлкәләрдә фәһлә синфинин фәалијјәтинин бу вә ја дикәр дөвр вә шәртләринин инкар едилмәси илә характеризә олунуб, тәчрүбәдә сијаси авантүризмлә бирләшән һәм сағ, һәм дә «сол» оппортунизмә хас олан бир чәһәтдир. Икинчи Интернасионал лидерләринин тәфтишчилији һәр шејдән әввәл марксизми еһкам кими гәбул етмәләри илә бағлы иди. Икинчи Интернасионалын оппортунистләринә, онларын Русијадакы сәләфләринә—меншевикләрә дә Е. хас иди. Марксизмин јени шәраитә чаваб вермәјән вә инкишаф етдирилмәси тәләб олунан мүддәаларындан бәрк-бәрк јапышан меншевикләр бүтөвлүкдә марксизмә гаршы вә биринчи нөвбәдә онун јарадычы шәкилдә инкишаф етдирилмәсинә, ленинизмә гаршы чыхыш едирдиләр.

РК(б)П дахилиндә «*сол коммунистләр*» Е. мөвгејиндә дурурдулар. Е.-ын тәзаһүр формаларындан бири дә сектантчылыгдыр (бах *Сектантчылыг фәһлә һәрәкатында*). Бөјүк Октјабр социалист ингилабынын тә'сири алтында башланмыш ингилаби јүксәлиш дөврүндә Алманија, Б. Британија, Италија, Испанија, Нидерланд вә бир сыра башга өлкәләрин коммунист партијаларынын бә'зи хадимләринин бахышларында сектантчы-еһкамчы характерли сәһвләр ортаја чыхды. В. И. Ленин «*Коммунизмдә «соллуг» ушаг хәстәлији*» әсәриндә вә Коминтернин 2-чи конгресиндәки чыхышларында бу чүр нөгсанлары тәнгид етди.

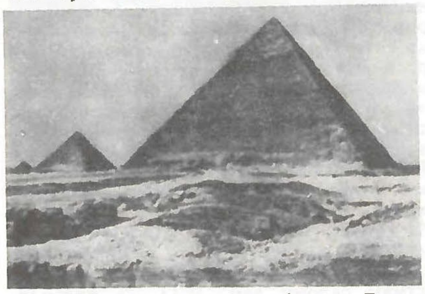
Коминтернин 7-чи конгресинин (1935) гәрарлары марксизм-ленинизмин јарадычылыг јолу илә инкишаф етдирилмәсиндә мүһүм мәрһәлә олду. Икинчи дүнја мүһарибәси илләриндә антифашист гүввәләрин көркәмли гәләбәләр әлдә етмәси, 40-чы илләрдә Авропа вә Асијанын бир сыра өлкәсиндә халг-демократик ингилабларынын гәләбәси, дүнја социализм системинин јаранмасы, фәһлә синфинин башчылығы илә бүтүн демократик гүввәләрин бирләшдирилмәси ишиндә әлдә едилмиш мүвәффәгијјәтләр Е.-а вә сектантчылыға гаршы мүбаризәдә бөјүк рол ојнады. Лакин бир сыра өлкәләрдә социализм гуручулуғу иши Е. тәзаһүрләринин мејдана чыхмасы вә мөвчуд тәчрүбәнин механики сурәтдә тәтбиги илә әлагәдар хејли чәтинликләрә раст кәлди, капиталист өлкәләри, һабелә азадлыға чыхмыш, јахуд мүстәмләкә һөкмранлығына гаршы мүбаризә апаран өлкәләрин бир сыра коммунист партијаларында да еһкамчы-сектантчы сәһвләр ортаја чыхды.

Өзләринин бөјүк дөвләтчилик-милләтчилик мәгсәдләрини «сол» ингилаби ибарәләрлә пәрдәләјән Чинин маочу рәһбәрлијинин тәфригәчи антисовет хәтти бејнәлхалг фәһлә вә милли азадлыг һәрәкатларына бөјүк зијан вурур. Марксист-ленинчи партијалар Е.-ын һәр һансы тәзаһүрләринә гаршы гәтијјәтлә мүбаризә апарырлар. Сов.ИКП-нин фәалијјәти, дүнја коммунист, фәһлә вә милли азадлыг һәрәкатларынын наилијјәтләри еһкамчыларын антимарксист «нәзәријјәләринин» ифласа уғрадығына парлаг сүбутдур. Е. вә сектантчылыгла мүбаризәнин зәрурилији коммунист вә фәһлә партијаларынын Бејнәлхалг мүшавирәләриндә (Москва, 1957, 1960, 1969) хүсуси гејд олунмушдур. Е.-а гаршы мүбаризә Авропа коммунист вә фәһлә партијаларынын Берлин мүшавирәсиндә (1976), Латын Америкасы вә Кариб һөвзәси өлкәләри коммунист вә фәһлә партијаларынын Һавана мүшавирәсиндә (1975), коммунист вә фәһлә партијаларынын дикәр мәһәлли мүшавирәләриндә дә мүһүм јер тутмушдур.

Әд.: Ленин В. И., Коммунизмдә «соллуг» ушаг хәстәлији, Әсәрләри, ч. 31; јенә онун, Ингилабымыз һагтында, јенә орада, ч. 33; Сүлһ, демократија вә социализм уғрунда мүбаризәнин програм сәнәдләри, Б., 1961; Коммунист вә фәһлә партијаларынын Бејнәлхалг мүшавирәси, Сәнәдләр вә материаллар, Б., 1969; Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын Програмы, Б., 1977; Брежнев Л. И., Сов.ИКП Мәркәзи Комитәсинин һесабаты вә партијанын дахили вә харичи сијасәт саһәсиндә нөвбәти вәзифәләри, Сов.ИКП XXV гурултајында мә'рузә, Б., 1976.

ЕҺМАЛ ЕНМӘ (космик учуш апаратларында)—космик учуш апаратынын вә ја онун бир һиссәсинин планет, јахуд дикәр көј чисимләри сәтһинә чатан анда сүр'әтинин минимал гијмәтәдәк (идеал һалларда сыфрадәк) азалараг енмәси. Е.ә. апаратын конструксија вә системләринин саламат галмасыны вә ондан тәкрар истифадәни тә'мин етмәлидир. Кифајәт гәдәр сых атм.-ли планетләрә Е.ә. тәјјарә типли, јахуд ачылан енмә системли (мәс., парашүтлә) ола биләр. Атмосферсиз планетләрә исә учуш апараты тормозлајычы ракет мүһәррикләри вә ја хүсуси амортизасија гурғулары васитәсилә (сүр'әтин там азалдылмасы јолу илә) еһмал енир.

ЕҺРАМ, (әр. هرم), пирамида — дүзкүн пирамидашәкилли (бә'зән пилләли, јахуд гүлләвары) монументал гурғу; әсасән, гәдим дүнја ме'марлығы үчүн характерик олмушдур. Е. дедикдә, адәтән, Гәдим вә Орта шаһлыг дөврүндә (е.ә. тәгр. 2800—е.ә. тәгр. 1700) һөкмдарларын әзәмәтини тәчәссүм етдирмәк үчүн тикилән Гәдим Мисир фир'онларынын сәрдабалары нәзәрдә тутулур.

Чизәдә фир'он Хеопсун еһрамы. Е.ә. 28 әср.

Гәдим Мисир Е.-ларындан ән бөјүјү Чизәдәки Хеопс Е.-ыдыр (һүнд. 146,6 *м*; е.ә. 28 әср). Рәвајәтә көрә Хеопс Е.-ыны 100 мин адам 20 илә тикмишдир. Ерамызын 1-чи миниллијиндә дини ајинләрлә әлагәдар, јахуд мә'бәд постаменти мәгсәди илә Мәркәзи вә Чәнуби Америкада да Е. типли гурғулар (*астекләрин* дашдан 4 үзлү Е.-ы вә с.) тикилмишдир. Гәдим Рома вә јени Авропа инчәсәнәтиндә Е. мотивләриндән хатирә типли гурғуларда истифадә олунмушдур.

Әд.: Кинк Х. А., Как строились египетские пирамиды, М., 1967; Михаловский К., Пирамиды и мастабы, (Варшава, 1973).

ЕҺСАН (әр. احسان — мәрһәмәт, илтифат)—дәфндән сонра мәрһумун шәрәфинә дүзәлдилән мәчлис, хејрат; Ислам дининдән чох әввәл мә'лумдур. Мүхтәлиф формаларда әксәр халгларда тәсадүф едилир. Е. чох һалларда зәрәрли дини маһијјәт дашыјыр.

ЕҺСАН ХАН, Бөјүк хан (?—?)—Нахчыванын сонунчу ханы (19 әср), Русија ордусу ген. м., Нахчыван ханы Кәлбалы ханын оғлу. Русија—Иран мүһарибәси (1826—28) заманы *Аббасабад галасы* гарнизонунун һәрби рәисләриндән бири олан Иран ордусу сәрһәнки Е.х. русларын тәрәфинә кечмиш вә галанын алынмасында онлара јахындан көмәк етмишди. 1828 илдә Азәрб. Русијаја бирләшдирилдикдән сонра Е.х. Нахчыван вил.-нин илк наиби олмушду. 1840 илдә Кәнкәрли сүвари дәстәсинә башчылыг етмәк шәрти илә наибликдән имтина етмишди.

Әд.: Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане, ч. 2, М.—Л., 1936; Ибрагимбейли Х. М., Россия и Азербайджан в первой трети XIX века, М., 1969.

ЕҺТИЗАЗ—бах *Вибрасија*.

ЕҺТИЈАТ ГОШУНЛАРЫ—динҹ дөврдә сәһра гошунлары илә мүгајисәдә аз тәркибдә сахланан вә јалныз мүһарибә шәраитиндә там һалда истифадә олунан гошун нөвү. Галаларда вә өлкәнин дахилиндә гарнизон хидмәти, нәглијјат јолларынын мүһафизәси вә дөјүшән ордунун күчләндирилмәси үчүн нәзәрдә тутулурду. 19 әсрин 2-ҹи јарысы—20 әсрин әввәлиндә Русија, Австрија-Маҹарыстан вә Франсада мөвҹуд иди. Русијада 1864 илдә јарадылмыш, 1910 илдә ләғв едилмишдир. Австрија-Маҹарыстанда вә Франсада Биринҹи дүнја мүһарибәсинәдәк (1914—1918) сахланмышды.

«ЕҺТИЈАТ ӘМӘК ГҮВВӘЛӘРИ»—Үмумиттифаг көнүллү идман ҹәмијјәти (КИҸ); техники пешә тәһсили системинин шакирд вә ишчиләрини бирләшдирир. 1943 илдә ССРИ ХКС нәздindәки еһтијат әмәк гүввәләринин Баш идарәси јанында јарадылмышдыр. 1959 илдән мүстәгил КИҸ-дир. 1975 илдә ҹәмијјәтин 5538 бәдән тәрбијәси коллективи, 2,7 млн.-дан чох идманчысы варды. Ҹәмијјәтдә идманын 44 нөвү јајылмышды (ән күтләвиләри—јүнкүл атлетика, бокс, күләш, аварчәкмә, хизәк идманы, атычылыг, футбол, баскетбол, волејбол вә с.). КИҸ-ин 18 мин идман гурғусу, о ҹүмләдән 89 стадиону, 50 һовузу, 3 миндән чох идман салону вар. 1943—75 илләрдә 16,4 млн. ӘМҺ нишанчысы, 19,8 млн. дәрәҹәли идманчы; 107 бејнәлхалг дәрәҹәли идман устасы, тәгр. 4 мин ССРИ идман устасы һазырланмышдыр. «Е.ә.г.» идманчыларындан В. Јенкибарјан, О. Григорјев, Д. Позднјак, Б. Кузнетсов, В. Соломин, В. Меднов, В. Чернышов (бокс); Н. Соловјов, М. Салкаламанидзе (күләш); А. Кошел (идман кимнастикасы); А. Богданов, М. Иткис, В. Насонов, Ј. Поликанин (атычылыг) вә б. Олимпија ојунларынын, дүнја вә Авропа биринҹиликләринин чемпионлары вә мүкафатчылары олмушлар.

Ҹәмијјәт 1946 илдән Үмумиттифаг спартакиадалары, 1975 илдән техники пешә тәһсили системи шакирдләринин Үмумиттифаг идман ојунларыны кечирир. «Е.ә.г.» ҹәмијјәти Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф олунмушдур (1973).

ЕҺТИЈАТ ӘМӘК ГҮВВӘЛӘРИ—бах *ССРИ Дөвләт Еһтијат Әмәк Гүввәләри*.

ЕҺТИЈАТСЫЗЛЫГ, һүгугда—бах *Тәгсир*.

ЕҺТИКАРЛЫГ—совет ҹинајәт һүгугуна көрә тәһлүкәли *тәсәррүфат ҹинајәтләриндән* бири; совет тиҹарәтинин нормал фәалијјәтинә, алыҹыларын мадди мәнафејинә гәсд демәкдир. Зәһмәтсиз газанҹ әлдә етмәк мәгсәдилә әмтәә вә ја саир предметләри, әмтәә чекләрини, јахуд башга әмтәә сәнәдләрини сатыналма вә јенидән сатмагдан ибарәтдир. Әмәлин Е. һесаб едилмәси үчүн әмтәәнин һарадан вә кимдән алынмасынын (мағазадан, јахуд базардан, гануни саһибиндән вә ја виҹдансыз әлдә едәндән), һәмчинин кимә сатылмасынын (дөвләт, јахуд иҹтимаи тәшкилата, к-за вә ја ајры-ајры шәхсләрә) әһәмијјәти јохдур. Е.-а көрә ҹинајәт мәс'улијјәти 16 јашындан нәзәрдә тутулур. Е. 2 иләдәк мүддәтә азадлыгдан мәһруметмә вә ја 1 иләдәк мүддәтә ислаһ ишләри илә, јахуд 200 манатадәк ҹәримә илә ҹәзаландырылыр. Бир пешә кими вә ја күлли мигдарда Е. едилмәси, јахуд әввәлләр Е. үстүндә мәһкум едилмиш шәхсин јенидән Е. етмәси даһа ҹидди (әмлакы мүсадирә едилмәклә 2 илдән 7 иләдәк мүддәтә азадлыгдан мәһруметмә илә) ҹәзаландырылыр (Азәрб. ССР Ҹинајәт Мәҹәлләси, м. 153). Илк дәфә едилән хырда Е. инзибати гајдада ҹәзаландырылыр. Валјута сәрвәтләри илә Е.-а көрә мәс'улијјәт һаггында бах *Валјута ҹинајәтләри* мәгаләсинә.

ЕҺТИМАЛ—тәкрар олунан бу вә ја дикәр шәраитдә һадисәләр силсиләсиндәки һәр һансы һадисәнин баш вермә имканынын дәрәҹәси. Елми идракын категоријасы кими Е. күтләви просесләр үчүн характерик олан һадисәләр арасындакы хүсуси әлагәләри экс етдирир. Е. шәраитлә һәмин шәраитдә баш верән һадисә арасында мөвҹуд објектив әлагәни характеризә едир. Көзләнилән һадисәнин баш верәҹәји о заман еһтимал едилир ки, һадисәнин һәмин шәраитдә објектив баш вермәси мүмкүн олсун. Бу заман һадисәнин нә вахт һәјата кечәҹәји билинмир. Мәс., «Ола билсин ки, јахын беш илдә идарә олунан пилотлу космик кәми Марсын сәтһинә еһмалҹа енсин» ифадәси һәмин һадисәнин баш вермәси имканынын ән јүксәк дәрәҹәсини билдирир. Чүнки автоматик стансијаларын Марсын сәтһинә еһмалҹа енмәси тәҹрүбәси вә лазыми күҹә малик ракетләр вар. Бурада гејри-мүәјјәнлик һәмин әмәлијјатын нә заман һәјата кечириләҹәји һаггында дәгиг мә'луматын олмамасыдыр. Әлверишли имкан чох олдугҹа Е. дәрәҹәси дә бөјүк олур, јахуд әксинә. Еһтимал едилән фикир ону тәкзиб едән һәгигәт мә'лум олдугда, еһтималлығыны итирир вә јанлыш фикрә чеврилир. Аналокијаја әсасән әгли нәтиҹә чыхардығымыз предметин әламәтләри мөвҹудлуғу һаггында әгли нәтиҹә чыхардығымыз әламәтләрә ујғун кәлмирсә, онда һәмин предметин дикәр предметлә охшарлығы өз әһәмијјәтини итирир. Еһтималлыг дәрәҹәсинин шәртләрини һәм мәнтиг, һәм дә ријазијјат тәдгиг етсә дә, бу мәсәләнин принсипиал һәллини мәнтиг верир.

ЕҺТИМАЛ—тәсадүфи һадисәнин баш вермәсинин мүмкүнлүк дәрәҹәсинин әдәди характеристикасы. Е. анлајышы ријази үсулларла 17 әсрин орталарындан тәдгиг едилир. Е.-ын һесабланмасы үчүн П. Лапласын вердији илк ријази модел нәтиҹәләри сонлу сајда вә бәрабәреһтималлы олан сынаглара әсасланыр. Лаплас A һадисәсинин еһтималыны $m:n$ кими тә'јин етмишдир (n—апарылан сынағын нәтиҹәләринин үмуми сајы, m исә A һадисәси үчүн әлверишли нәтиҹәләрин сајыдыр). Бу, Е.-ын классик тә'рифидир. Мисал: 36 електрик лампасындан дөрдү биринҹи, галанлары икинҹи нөвдүр. Тәсадүфи көтүрүлән үч лампадан биринин биринҹи нөв олмасы Е.-ыны тә'јин етмәли. Бәрабәреһтималлы нәтиҹәләрин үмуми сајы C_{36}^{3}, әлверишли нәтиҹәләрин сајы исә $C_4^1 \cdot C_{36-4}^{4-2}$ олдуғуна көрә ахтарылан еһтимал $C_4^1 \cdot C_{32}^2 : C_{36}^3 \approx 0{,}28$ олар. Бурада C—комбинезон ишарәсидир (бах *Бирләшмәләр нәзәријјәси*). Нәтиҹәләри сонлу сајда вә ја бәрабәреһтималлы олмајан сынагларын тәдгиг едилмәси классик Е.-ын мәһдудлуғуну көстәрди. Классик Е.-ын тәтбиг едилә билмәдији бә'зи мәсәләләр үчүн һәндәси Е. анлајышы верилмишдир: G мүстәви фигурунун бир нөгтәси тәсадүфи гејд олунур вә (саһә g): (саһә G) бу нөгтәнин g һиссәсинә дүшмә Е.-ы кими көтүрүлүр. Классик вә һәндәси Е.-лар сынаг анлајышы илә әлагәдардыр: бир сынаг s дәфә тәкрар апарылдыгда A һадисәси r дәфә баш верәрсә, $r:s$ бу һадисәнин бахылан сынаглар серијасында башвермә т е з л и ј и адланыр. Күлли мигдарда сынаг серијасында һадисәнин башвермә тезлији, онун Е.-ындан аз фәргләнир. Мәс., инкилис ријазијјатчысы К. Пирсон 24 000 дәфә атылмыш метал пулда «кербин» 12 012 дәфә дүшдүјүнү мүшаһидә етмишдир. Демәли, дүшмә тезлији (0,5005) онун еһтималындан (0,5) чох аз фәргләнир. Классик вә һәндәси Е. бүтүн һадисәләри әһатә етмир. Бу мәгсәдлә с т а т и с т и к Е. анлајышы верилмишдир. Тәҹрүби мүәјјән едилмишдир ки, A һадисәсинин күлли мигдарда сынаглардан ибарәт мүхтәлиф серијаларда башвермә тезликләри мүәјјән сабитдән ҹүзи фәргләнир. Бу сабитә A һадисәсинин с т а т и с т и к Е.-ы дејилир. Бу тә'риф һесаблама үчүн еффектив дејил, там вә мәнтиги әсасландырылмамышдыр. А. Н. *Колмогоров* Е.-ын а к с и о м а т и к тә'рифини белә вермишдир: фәрз едәк ки, Ω истәнилән чохлуг, F онун алтчохлугларындан ибарәт σ—ҹәбр, P исә σ—ҹәбрдә тә'јин олунмуш һәгиги функсијадыр. P функсијасы ашағыдакы аксиомлары өдәдикдә Е. адланыр: $P(A) \geqslant 0$;

$$P(\Omega)=1; \ P\left(\sum_1^\infty A_i\right)=\sum_1^\infty P(A_i).$$

Ω—елементар һадисәләр фәзасы, F-ин үнсүрләри исә һадисә адланыр. $[\Omega, F, P]$ үчлүјүнә Е. ф ә з а с ы дејилир.

Әд.: бах *Еһтимал нәзәријјәси* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ЕҺТИМАЛ НӘЗӘРИЈЈӘСИ—тәсадүфи һадисәл рин табе олдуғу ганунаујғунлуглары өјрәнән ријази елм. Әксәријјәт мәсәләси бир нечә һадисәнин еһтималына әсасән онларла әлагәдар башга һадисәләрин еһтималыны һесаблamaға кәтирилир.

Е.н.-нин предмети. *И*—тәкрар апарыла билән сынаг, A исә бу сынагла әлагәдар һадисәдирсә (јә'ни A һадисәси *И* сынағынын һәр иҹрасындан сонра ја баш верир, ја да баш вермир), онлар арасында ики нөв ганунаујғунлуг ола биләр: а) детерминик ганунаујғунлуг: *И* сынағы иҹра едилдикдә A һадисәси һөкмән баш верир. Мәс., 760 *мм* ҹ. сүт. тәзјигдә вә 100°С темп-рда (*И* сынағы) су гајнајыр (A һадисәси); б) статистик ганунаујғунлуг: *И* сынағы иҹра едилдикдә A һадисәси мүәјјән $P(A)$ еһтималы илә баш верир. Мәс., радиоактив елементин мә'лум заманда сонлу сајда атома парчаланмасы мүәјјән еһтималла баш верир. Мүшаһидәләр көстәрмишдир ки, һәр милјон доғумда оғланларын сајы 510000-дән чох, гызларын сајы исә 490000-дән аздыр. Онда доғумун оғлан олма-

сы еһтималы тәгр. 0,51-дир. 17 әсрин орталарында статистик ганунаујғунлуглар гумар ојунларында, 19 әсрин сону вә 20 әсрин әввәлиндә исә физика, кимја, биолокија вә с. елмләрдә мүшаһидә олунду. Г. Галилеј, П. Ферма, Б. Паскал вә Х. Һүјкенс гумар ојунларында мараг доғуран бир сыра мәсәләни һәлл етмәклә Е.н.-нин јаранмасы үчүн зәмин һазырламышлар. Е.н.-нин мүхтәлиф елмләрә тәтбиги онунла изаһ едилир ки, һадисәнин еһтималы бир сыра садә мүнасибәти өдәјир. Бу мүнасибәтләрә әсасән еһтималын дикәр хассәләринин өјрәнилмәси Е.н.-нин предметидир.

Е.н.-нин әсас анлајышлары. Е.н.-нин илк мүһүм анлајышы е л е м е н т а р һ а д и с ә л ә р ф ә з а с ы д ы р. *И* сонлу сајда нәтичәси олан сынаг, Ω исә бу сынағын һәр ичрасында алынан нәтичәјә јалныз бир үнсүрү ујғун кәлән чохлугдурса, Ω елементар һадисәләр фәзасы, онун һәр үнсүрү е л е м е н т а р һ а д и с ә, һәр алтчохлуғу исә һ а д и с ә адланыр. Хүсуси һалда бош чохлуг (∅) м ү м к ү н о л м а ј а н һ а д и с ә, Ω фәзасынын өзү исә јә'гин һадисә адланыр. *И* сынағынын һәр ичрасында јәгин һадисә һөкмән баш верир, мүмкүн олмајан һадисә исә баш вермир. Бу ичра заманы алынан нәтичә $E \in \Omega$ алтчохлуғунун һәр һансы ω үнсүрүнә ујғундурса, дејилир ки, *E* һадисәси баш верир. Мисал *a*, *b*, вә *c* зәррәчикләри ики ојуға тәсадүфи пајланыр. Бу сынағын елементар һадисәләр фәзасы $\Omega=\{a,b,c|—, ab|c, ac|b, bc|a, a|bc, b|ac, c|ab, —|abc\}$ чохлуғудур; бурада $ab|c$ символу *a* вә *b* зәррәчикләринин биринчи, *c* зәррәчијинин икинчи, $—|abc$ символу исә һәр үч зәррәчијин биринчи ојуға дүшдүјүнү көстәрир. Ω чохлуғунун $A=\{ab|c, ac|b, bc|a,\}$ алтчохлуғу биринчи ојуға ики, икинчијә исә бир зәррәчијин дүшмәсини көстәрир. Ашкардыр ки, *n* сајда нәтичәси олан сынагла 2^n сајда һадисә әлагәдардыр. *A* вә *B* һадисәләри васитәсилә бунларын чәмини $(A+B)$, бирләшмәсини $(A \cup B)$ вә һасилини (AB) тә'јин етмәк олар. $A+B$ һадисәси о заман баш верир ки, *A* вә ја *B* биркә баш вермир; $A \cup B$ һадисәси *A* вә ја *B*, ја да һәр икисинин, *AB* һадисәси исә *A* вә *B*-нин биркә баш вермәсидир. *A* һадисәсинин баш вермәмәси онун тамамлајычысы адланыр вә $\bar{a}$ илә ишарә едилир. Мүсбәтеһтималлы *Г* һадисәсинин баш вермәси шәртиндә *A* һадисәсинин еһтималы $P(A|Г)P(AГ)|P(Г)$ илә һесабланыр. *A* вә *B* һадисәләри $P(AB)=P(A)\times P(B)$ бәрабәрлијини өдәдикдә асылы олмајан, экс һалда асылы һадисәләр адланыр. Мисал: 818 адамдан 279 нәфәрә вәба хәстәлијинә гаршы пејвәнд вурулмушдур. Чәми 69 нәфәр, о чүмләдән пејвәнд вурулмуш 3 нәфәр вәбаја тутулмушдур. Мүәјинәдән тәсадүфи кечирилән бир шәхсә пејвәнд вурулдуғу мә'лум олур. Бу шәхсин хәстә олмасы еһтималыны һесабламалы. *A* мүәјинәдән тәсадүфи кечирилән шәхсә пејвәнд вурулмасы, *Г* исә онун хәстә олмасы һадисәсидирсә, еһтималын классик тә'рифинә әсасән $P(Г)=279/818$, $P(AГ)=3/818$ вә ахтарылан еһтимал $P(A/Г)=3/279$. Еһтималын тә'рифинә әсасланараг ашағыдакы теоремләри исбат етмәк олар: *A* вә *B* һадисәләринин чәминин еһтималы онларын еһтималлары чәминә бәрабәрдир: $P(A+B)=P(A)+P(B)$. Бу теорем һадисәләрин бирләшмәси үчүн беләдир:

$$P(A \cup B)=P(A)+P(B)-P(AB).$$

Асылы олмајан *A* вә *B* һадисәләри һасилинин еһтималы онларын еһтималлары һасилинә бәрабәрдир;

$$P(A\cdot B)=P(A)\,P(B).$$

Бу теорем асылы һадисәләр үчүн беләдир:

$$P(A\cdot B)=P(A)\,P(B/A),\ P(A)\succ 0;$$

$Г_1, Г_2, \ldots, Г_m$ һадисәләринин чәми јә'гин һадисәдирсә, истәнилән *A* һадисәсинин еһтималы

$$P(A)=P(A/Г_1)\,P(Г_1)+\ldots+$$
$$+P(A/Г_m)P(Г_m).$$

Асылы олмајан бәрабәреһтималлы $A_1, \ldots, A_n$ һадисәләриндән *к* сајдасынын башвермә еһтималы

$$B(к; n, p)=C_n^к P^к (1-P)^{n-к}$$

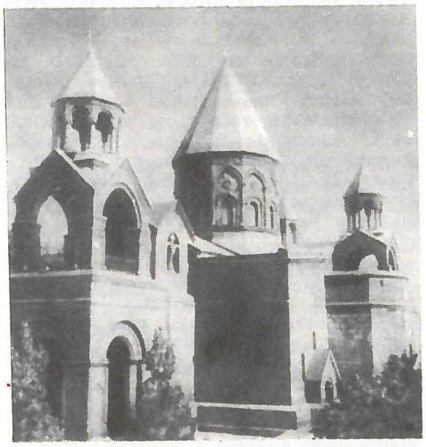
илә һесабланыр; бурада $P(Ai)=P$ вә $k=\overline{0, n}$. Бу, Бернулли дүстурудур (бах *Лимит теоремләри*, *Бөјүк әдәдләр гануну*, *Пајланма функсијасы*).

Тарихи мә'лумат. Е.н.-нин инкишаф тарихини шәрти олараг дөрд дөврә ајырмаг олар. 1) 17 әсрин 2-чи јарысы—Б. Паскал, П. Ферма, Х. Һүјкенс вә Ј. Бернуллинин ады илә әлагәдардыр. Ј. Бернулли 0 вә 1 гијмәтләрини 0,5 еһтималы илә алан тәсадүфи кәмијјәтләр үчүн бөјүк әдәдләр ганунуну кәшф етмәклә Е.н.-нин башланғычыны гојду. 2) 18 әср вә 19 әсрин сону—А. Муавр, П. Лаплас, С. Пуассон бир сыра лимит теоремини исбат етди. А. Лежандр вә К. Гаусс *ән кичик квадратлар үсулуну* ишләјиб һазырлады. Е.н. тәбиәтшүнаслыгда вә техникада тәтбиг едилмәјә башлады. 3) 19 әсрин 2-чи јарысы П. Л. Чебышев, А. А. Марков вә А. М. Љапунов лимит теоремләрини тәсадүфи кәмијјәтләрин мүхтәлиф синифләри үчүн үмумиләшдирди. Чебышев үмуми шәртләр дахилиндә бөјүк әдәдләр ганунуну вә асылы тәсадүфи кәмијјәтләр үчүн мәркәзи лимит теоремини (илк дәфә) исбат етди. 4) Мүасир дөвр—ССРИ-дә С. Н. Бернштејн. А. Н. Колмогоров, А. Ј. Хинчин, Б. В. Гнеденко, Франсада Е. Борел, П. Леви, М. Фреше, АБШ-да Н. Винер, В. Феллер, Јапонијада И. Ито, Исвечрәдә Г. Крамерин ады илә бағлыдыр. Елм вә техниканын бир сыра јени мәсәләләри Е.н.-нин аксиоматик гурулмасы зәрурәтини гаршыја гојду. Колмогоров 1933 илдә Е.н.-нин тамамланмыш аксиоматикасыны верди.

Әд.: Ш а һ б а з о в Ә. Ә., Еһтимал нәзәријјәси вә ријази статистика, Б., 1973; Г н е д е н к о Б. В., Курс теории вероятностей, 5 изд., М., 1969; К о л м о г о р о в А. Н., Основные понятия теории вероятностей, 2 изд., М., 1974; Б о р о в к о в А. А., Теория вероятностей, М., 1976; Г м у р м а н В. Е., Теория вероятностей и математическая статистика, М., 1977.

ЕҺТИРАС—гүввәтли вә давамлы емосионал һал. Е. инсаны даим мүәјјән мәгсәдә, мүәјјән објектә тәһрик едән фәал гүввәдир. Е.-лар мүсбәт вә мәнфи олур. Мәс., елмә, инчәсәнәтә, ихтирачылыға, ихтисаса, саф мәһәббәтә олан Е. мүсбәт, спиртли ичкиләрә, гумара, варланмаға олан Е. мәнфидир. Мүсбәт Е. инсаны ичтимаи әһәмијјәтли бөјүк јарадычылыг фәалијјәтинә сөвг едир.

ЕЧМИӘДЗИН (1945 иләдәк В а г а р ш а п а т)—Ерм.ССР-дә шәһәр. Ечмиәдзин р-нунун мәркәзи. Арарат дүзәнлијиндә, Ечмиәдзин д.ј. ст.-ндан 15 *км* аралыдыр. Пластик күтлә, мәишәт метал мә'мулаты, електротехника мүәссисәси, консерв з-ду, шәраб комбинаты, Ерм.ССР к.т. назирлијинин елми-тәдгигат әкинчилик ин-ту, клуб, китабхана техникуму, 2 техники пешә, 2 мусиги мәктәби, 3 музеј вә с. вар.

Ечмиәдзин килсәси.

Е.ә. 2 әсрдә индики Е.-ин јериндә Вардкесаван адлы јашајыш мәнтәгәси вар иди. Ерамызын 2 әсриндә бурада салынмыш Вагаршапат ш. 2 әсрин 2-чи јарысында Ермәнистанын пајтахты олду. Е. ермәни григориан килсәсинин мәркәзидир; католикосун игамәткаһы бурададыр. 303 илдә Е. мә'бәди тикилмишдир. Әввәлләр дүзбучаглы базилика формасында олан мә'бәд, сонрадан ермәни килсә ме'марлығы үчүн характерик хач-күнбәз типиндә јенидән тикилмишдир (470—480). Гәдим ермәни ме'марлығынын көркәмли абидәләриндән олан Е. килсәсиндә зәнкин тәтбиги сәнәт әсәрләри коллексијасы (килсә мүхәлләфаты, ибадәт либаслары) сахланылыр. Е.-дә вә онун јахынлығында ме'марлыг абидәләри (Рипсиме, Гајане килсәләри, Звартнотс мә'бәдинин харабалығы) вар. Түрк вә фарс мәнбәләриндә Е. Үчкилсә адланыр.

ЕЧЕВИТ (Ecevit) Бүләнд (д. 28.5. 1925, Истамбул)—Түркијә дөвләт вә сијаси хадими. Ихтисасча әдәбијјатшүнасдыр. 1944 илдә Истамбулда Роберт-коллечи битирмишдир. 1946—50 илләрдә Түркијәнин Б. Британијадакы сәфирлијинин мәтбуат атташеси катиблијиндә ишләмишдир 1951—57 илләрдә Халг Чүмһуријјәт Партијасынын (ХЧП) мәркәзи органы олан «Улус» гәзетинин әмәкдашы олмушдур. 1957 илдән парламентин депутатыдыр. 1961—65 илләрдә *Инөну Исмәтин* рәһбәрлик етдији коалисија һөкумәтләриндә әмәк назири иди. 1966—72 илләрдә ХЧП-нын Баш катиби олмуш, 1972 илин мајындан Баш сәдридир. 1974 илин јанвар—нојабрында, 1978 илин јанвары -1979 илин октјабрында Түркијәнин баш назири иди. 1976 вә 1978 илләрдә ССРИ-дә, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә (1976) олмушдур.

ЕШАФОТ (фр. échafaud—тахта мејданча)—үзәриндә гәтл, рүсвајчы чәза тәдбирләри вә с. һәјата кечирилән

тахта мејданча. Орта әсрләрдә кениш јајылмышды. Бир сыра өлкәдә (Франса, Русија вә с.) 19 әсрин сонунадәк мөвчуд иди.

ЕШГИ (عشقی) Мирзадә Сејид Мәһәммәд Рза (12.10.1893, Һәмәдан—1924, Теһран)—фарс шаири, публисист. Кәнч јашларындан сијаси һәрәката гошулмуш, Теһранда чыхан «Гәринеји бистом» («Ијирминчи әср») гәзетинин нашири вә редактору олмуш, империализмә вә дахили иртичаја гаршы чыхмышдыр. «Еј зәһмәткешләр», «Гоча кәндлинин идеалы», «Гара кәфән» поемаларында ингилаби идејалар тәрәннүм едилир. «Новрузнамә» поемасы, «Иран шаһларынын дирилмәси» вә с. пјесләри, гәсидә, гит'ә, мүхәммәс вә с. әсәрләри вар. Әсәрләри Азәрб. дилинә тәрчүмә едилмишдир (Мүнтәхәбат, Б., 1947; әрәб әлифбасы илә). Иртичачылар тәрәфиндән өлдүрүлмүшдүр.

Ә с ә р и: Печаль о Родине, М.—Л., 1965.

ЕШЕЛО́Н (фр. échelon—пиллә; бөлүшдүрмә, дүзмә)—1) дөјүш низамынын дәрининә бөлүнмүш һиссәси вә ја гошун дәстәләри (һәрәкәт заманы). 2) Һәрби стратекијада—мүһарибәнин кедишиндә дөвләтин ардычыллыгла чәбһә боју дүзүлән силаһлы гүввәләринин нөвбәти груплашмасы. 3) Һәрби һиссәләрин дашынмасында дашынма ваһиди (д.ј. гатары, автомобил дәстәси, тәјјарә групу вә с.).

ЕШИДИЛМӘ ҺӘДДИ—инсан гулағынын гавраја билдији ән кичик сәс шиддәти. Е.һ. јашдан, шәраитдән, гулағын физиоложи һалындан асылы олараг мүхтәлифдир. Е.һ. сәс тезлијиндән дә асылыдыр. Инсан гулағынын ән јүксәк һәссаслығы 1—6 *кһс* диапазонундадыр.

ЕШИКАҒАСЫ, е ш и к а ғ а с ы б а ш ы —15 — 19 әсрин әввәлләриндә Азәрб.-да мөвчуд олмуш вәзифә. Сәфәвиләр дөврүндә Е. сарајда мәчлис, тој вә мәрасимләрин кечирилмәсинә, елчи вә гонагларын гәбул едилмәсинә, ханлыглар дөврүндә исә ханлығын дахили ишләринә, ичтимаи тикинтиләрә, хан маликанәсинин идарә олунмасына вә с. нәзарәт едирди. Азәрб. шаири Вагиф бир мүддәт Гарабағ ханлығынын Е. олмушдур.

ЕШИТМӘ—инсан вә һејванларда сәс далғаларынын гавраjышыны тә'мин едән функсија. Ешитмә системинин вә ја ешитмә анализаторунун фәалијјәти илә тә'мин олунур. Тәкамүл просесиндә Е. илк дәфә һәшәратларда әмәлә кәлмишдир; бүтүн онурғалыларда вар, мәмәлиләрдә исә даһа чох инкишаф етмишдир. Е. заманы сәс далғалары харичи гулагдан кечиб тәбил пәрдәси васитәсилә орта гулагдакы Е. сүмүкләринә верилир, Е. сүмүкләри исә дахили гулагдакы мајени еһтизаза кәтирир. Әмәлә кәлән һидромеханики еһтизазлар Корти апаратынын ресепторларыны гычыгландырыр, алынмыш биоелектрик потенсиаллар Е. синири илә Е. анализаторунун мәркәзи шө'бәләринә верилир вә бурада тәһлил олунур. Сәс далғаларынын гавранылан интенсивлик диапазону инсанда вә мүхтәлиф һејванларда бир-бириндән фәргләнир. Мәс., инсан 10—20 *һс*-дән 20 *кһс*-дәк, делфин исә 100 *һс*-дән 200 *кһс* дәк тезликдә сәс далғаларыны һисс едә билир. Чох јүксәк тезликли сәс далғалары инсанда ағры һисси јарадыр. Сәсин тонунун дәјишилмәси Е.-ни фәргләндирмәк, нитг сигналлары вә мусиги сәсләрини ајырмаг имканы верир. Е.-дә кәнар сәсләр иштирак етдикдә сәсин гавранмасы писләшир. Гүввәтли сәсләрин узунмүддәтли тә'сириндән Е.-нин һәссаслығы азалыр. Е. сәс мәнбәјинин јерини вә тәбиәтини тә'јин етмәјә дә имкан јарадыр.

Әд.: Ц в и к е р Э., Ф е л ь д к е л л е р Р., Ухо как приемник информации, пер. с нем., М., 1971; Физиология сенсорных систем, ч. 2, Л., 1972, гл. 4—13; С о м ь е н Дж., Кодирование сенсорной информации в нервной системе млекопитающих, пер. с англ., М., 1975; Сенсорные системы. Сб. статей, Л., 1977.

ЕШИТМӘ АПАРАТЛАРЫ, е ш и т м ә п р о т е з л ә р и—ағырешидәнләр вә карлар үчүн хүсуси сәсқүчләндирән чиһазлар. Ағырешитмәнин мүхтәлиф формаларында һәкимин мәсләһәти илә истифадә олунур. Е.а. микрофондан, сәс тезликли електрик рәгсләри күчләндиричисиндән, кичик телефон вә електрик енержиси мәнбәјиндән ибарәтдир. Е.а.-нын көзлүк, баш санчағы, чибдә кәздирилән вә с. формалары вар. ССРИ, Јапонија, Данимарка вә с. өлкәләрдә јени типли Е.а. истеһсал олунур.

ЕШИТМӘ БОРУСУ (Tuba auditid), Ј е в с т а х б о р у с у—гуруда јашајан онурғалы һејванларда удлағы орта гулаг бошлуғу илә бирләшдирән канал. 1563 илдә ону тәсвир етмиш италјан алими Б. Јевстахын ады илә адландырылмышдыр. Вәзифәси орта гулаг бошлуғундакы һаванын тәзјигини харичи атмосфер тәзјиги илә бәрабәрләшдирмәкдир. Иланларда орта гулаг редуксија етдијиндән (итиб кетдији үчүн) Е.б. олмур. И н с а н д а Е.б. 3,5—4 *см* олуб удлағын бурун һиссәсини орта гулағын тәбил бошлуғу илә бирләшдирир. Һава Е.б. васитәсилә удлағын бурун һиссәсиндән тәбил бошлуғуна дахил олур. Е.б.-нун илтиһабы заманы чох вахт тәбил бошлуғуна һава дахил ола билмир, јахуд аз дахил олур, бу да гулагда курулту вә ағырлыг һисси јарадыр, ешитмә бир гәдәр зәифләјир.

ЕШИТМӘ ОРГАНЫ—һејванларда вә инсанда сәс далғаларыны гәбул вә анализ едән хүсуси орган. Онурғасызлардан јалныз һәшәратларда һәгиги Е.о. вар. Хордалылардан балыгларда вә бир чох онурғасыз һејванда Е.о. примитив гурулушлудур. Онурғалы һејванларда вә инсанда Е.о. мүвазинәт органы илә бирликдә дахили гулагда јерләшир. Е.о.-нын ресептор апараты шәклини дәјишмиш епител һүчејрәләриндән тәшкил олунмушдур. Үзәриндә ешитмә синиринин учу олан бу һүчејрәләр балыгларда дахили гулагда јерләшән дәјирми кисәчијин кичик чыхынтылары шәклиндәдир. Һәмин чыхынтылар инкишаф едиб гуру онурғалыларда мүрәккәб гурулушлу илбиз әмәлә кәтирир. Гуру онурғалыларында һәмчинин орта гулаг да инкишаф едир. Орта гулағын механики системи мәмәлиләрдә даһа мүкәммәлдир. Бунунла јанашы, мәмәлиләрдә мүрәккәб диференсиасија олунмуш мүтәһәррик харичи гулаг сејваны мејдана кәлир. Гуру онурғалыларын сонрадан су мүһитиндә јашамаға кечмәси илә әлагәдар харичи гулаг (балинакимиләрдә, пәрајаглыларда), бә'зи һалларда исә орта гулаг да (делфинләрдә) редуксија олунур. Орта гулағын редуксија олунмасы бә'зи суда-гуруда јашајанлар (*ајагсыз амфибијалар*) вә сүрүнәнләр (иланлар) үчүн дә характерикдир.

ЕШИТМӘ СИНИРИ—*дәһлиз-илбиз синиринин* көһнәлмиш ады.

ЕШМӘ—әјирмәдә назик лиф дәстәсиндән илк иплијин формалашмасы үсулу. Апаратла әјирмә системиндә дарама апаратындан алынан даранмыш лај бөлүчү гајышлар васитәсилә ени 10,5—14,5 *мм* олан лентләрә (золаглара) бөлүнүр. Лент, һәм онун оху бојунча, һәм дә она перпендикулјар истигамәтдә фасиләсиз ирәли-кери һәрәкәт едән 2 апарычы сәтһ (ешичи гол) арасында сыхылараг дијирләнмә јолу илә ешилир. Онун ен кәсији даирәви шәкил алыр; лифләр бир-биринә долашараг, мәһсулун мөһкәмлијини артырыр. Е. зәриф јунун апаратла вә дараглы әјирмә системиндә, һәмчинин памбығын апаратла әјирмә системиндә вә бә'зән дә ипәјин әјирилмәсиндә тәтбиг едилир.

ЕШШӘКАРЫЛАРЫ, һ о з у а р ы л а р ы (Bombus)—*арыкимиләр* фәсиләсиндән ары чинси. Уз. 3,5 *см*-дир. Бәдәни дәјишкән рәнкли сых түкчүкләрлә өртүлүдүр. Аилә һалында јашајыр. 300-дән чох, ССРИ-дә 100, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 40-дәк нөвү вар. Сојуға дөзүмлүдүр. Јувасыны јерин үстүндә, јахуд торпагда вә евләрин дамында дүзәлдир. Һәр јувада 2 минә гәдәр ары олур. Фајдалы һәшәратлардыр. Е. гара вә гырмызы јончаны, бир чох пахлалы биткини тозландырыр.

ЕШШӘКЛӘР (Asinus)—*атлар* чинсиндән тәкдырнаглы, мәмәли һејван јарымчинси. Узун вә һәрәкәтли гулағы, ири башы, енсиз дырнаглары вә назик гујруғу вар. Рәнки боз, ағ, гара, гәһвәји олур. Вәһши Е. Африкада, Өн, Орта вә Мәркәзи Асијада јајылмышдыр. Сәһра вә чөлләрдә кичик илхыларла јашајыр. От јејир. А ф р и к а в ә һ ш и е ш ш ә ј и [Equus (Asinus) africanus] адлы бир нөвү вар. Мүһафизә олунур. Сүјсүнүнүн һүнд. 100—120 *см*-дир; белиндә вә күрәјиндә түнд золаглар кәсишир. Боғазлыг дөврү 12 ајдыр; 1 бала доғур. Ев ешшәјинин әчдадыдыр. Ерамыздан 9—10 мин ил әввәл әһлиләшдирилмишдир. Вәтәни Шимали Африкадыр. Јерли ешшәк чинсләри мөһкәм конститусијалы, дөзүмлү, гидаја аз тәләбкардыр. ССРИ-дә Орта Асија вә Гафгазда, о чүмләдән Азәрб. ССР-дә сахланылыр. Әсасән, дағ р-нларында јүк дашымагда, гошгуда истифадә едилир. Ики јашарлардан ишә јарарлыдыр. 18—20 ил јашајыр.

ЕШШӘКМЕЈДАН АШЫРЫМЫ — Зәнкәзур силсиләсиндә, Нах.МССР-ин (Ордубад р-ну) Ерм. ССР илә (Гачаран р-ну) сәрһәдиндә дағ ашырымы. Һүнд. тәгр. 2900 *м*-дир.

Ә

Ә—Азәрб. әлифбасынын сәккизинчи һәрфи; мүасир Азәрб. әдәби дилиндә бу һәрфлә ифадә олунан дилөнү (инчә) додагланмајан, ачыг саитин ишарәси. Фонетик әлифбаја малик гәдим дилләрдә «ә» саити олмадығы үчүн һәрфи ишарәси дә олмамышдыр. «Ә» саити түрк дилләринин чохунда да јохдур. Азәрб. дилиндә «ә» сәси сөзүн әввәлиндә, ортасында вә сонунда ишләнир (әләк, ипәк, дәрә).

ӘБДИ БӘЈ ШИРАЗИ (عبدی بیک شیرازی), Нәвиди Зејналабидин Әли (19.8. 1515, Тәбриз—1580, Әрдәбил)—Иран шаири. Тәбриздә Шаһ Тәһмасибин сарај дәфтәрханасында гуллуг етмишдир. Ә.б.Ш. Низаминин тә'сири илә үч «Хәмсә» јазмышдыр. «Тәкмиләт үл-әхбар» («Хәбәрләрин тәкмили», 1570) тарих әсәри вар. «Сәламан вә Әбсал», «Тәрәбнамә» («Шадлыг китабы»), «Дибачәт үл-бәјан» («Анлатманын мүгәддимәси») әсәрләринин, үч лирик диванынын әлјазмалары тапылмамышдыр.

Әсәрләри: مجنون و لیلی، مسکو 1944 روضة الصفت، مسکو ۱۹۷۷؛ دوهات الارهادر، مسکو ۱۹۷٤؛ هفت اختر، مسکو ۱۹۷٤؛ ابین اسکندری، مسکو ۱۹۷۷.

Әд.: Рәһимов Ә., Әбди бәј Ширази (Һәјат вә јарадычылығы), Б., 1970.

ӘБДҮЛБАГИ БАКУВИ (? — ?)—15 әср Азәрб. рәссамы. Бакыда јашајыб јаратмышдыр. Тәк вә икифигурлу портретләрдән ибарәт миниатүрләр чәкмишдир. Ә. Б.-нин әсәрләри үчүн композисија вә фигурларын монументал сәпкидә һәлли, сурәтләрин чанлылығы вә ифадәлилији, тәсвир објектләринин реаллығы сәчијјәвидир. «Ики әмир» вә «Меһтәр» миниатүрләри (Топгапы музеји, Истамбул) орта әср Азәрб. миниатүр сәнәтинин надир нүмунәләриндәндир.

ӘБДҮЛБАГИ ТӘБРИЗИ (?—1629, Исфаһан)—16 әсрин сону—17 әсрин әввәлләриндә јашајыб јаратмыш Азәрб. хәттаты. Тәбриз, Бағдад вә Исфаһанда ишләмишдир. Елм вә сәнәтин мүхтәлиф саһәләриндә шөһрәт газандығына көрә «данишмәнд» (алим) тәхәллүсү алмышдыр. Ә.Т. Исфаһанда бир сыра мәсчидин (Әли Рза Тәбризи илә биркә) китабәләрини ишләмиш, нәсх, сулс вә рүг'ә хәтләри илә «Гәсидеји-бүрдә» («Пејғәмбәрин әбасы һаггында гәсидә»; 1588) вә с. әсәрләрин үзүнү көчүрмүшдүр.

ӘБД ҮЛ-ГАДИР (عبد القادر), Нәсрәддин ибн Мүһиддин әл-Һәсәни (6.9.1808, Мәсгәрә јахынлығында Гәтнә к.—26.5.1883, Дәмәшг)—Әлчәзаирин милли гәһрәманы, сәркәрдә, алим, натиг вә шаир. Нүфузлу феодал нәслиндән олмушдур. 1832—47 илләрдә Франсанын Әлчәзаири ишғалына гаршы үсјана башчылыг етмишдир (бах *Әбд үл-Гадир үсјаны*). 1832 илдә үсјан галдырмыш әрәб тајфалары Ә.-и Гәрби Әлчәзаирин һакими е'лан етмиш вә она әмир рүтбәси верилмишди. Ә. мәктәбләр вә китабханалар ачылмасында мүһүм хидмәт көстәрмишдир. 1847—52 илләрдә Франсада әсирликдә олмуш, 1853—54 илләрдә Бурсада, 1855 илдән исә Дәмәшгдә јашамыш вә илаһијјатла мәшғул олмушдур. Дәмәшгдә *друзларла* маронилар арасында гырғын вә әдавәтин дајандырылмасына (1860) чалышмышдыр. Ә.-ин бу фәалијјәти нәтичәсиндә христианларын һәјаты хилас олунмуш, Франса һөкумәти ону Фәхри лекионун бөјүк хачы, Русија дөвләти исә Ағ гартал ордени илә тәлтиф етмишди.

Әд.: Оганисьян Ю., Абд-ал-Кадир, М., 1968; Алжир. Справочник, М., 1977 (Указатель имен).

ӘБДҮЛГАДИР МАРАҒИ, Әбдүлгадир ибн Гејби әл-Һафиз әл-Марағи (1353, Марağа—1435, Һерат)—Азәрб. мусиги нәзәријјәчиси, бәстәкар вә ханәндә. Ә.М. һәлә Чәлаири һөкмдары Шејх Үвејсин дөврүндә [1356—74] сарај мәчлисләриндә чыхыш етмиш, мусигичи, ханәндә вә бәстәкар кими шөһрәт газанмышды. Әл-Фараби, Ибн Сина, Сәфиәддин Урмәвинин мусиги нәзәријјәләрини инкишаф етдирмиш, «Чаме әл-әлһан» («Мелодијалар күллијјаты»), «Мәгасид әл-әлһан» («Мелодијаларын мәгсәдләри»), «Шәрһ әл-әдвар» (Сәфиәддин Урмәвинин «Китаб әл-әдвар» әсәринә шәрһ) вә «Фәваиди-әшәрә» («Он фајда»), «Кәнз әл-әлһан» («Мелодијалар хәзинәси», әлјазмасы тапылмамышдыр) рисаләләрини јазмышдыр. Ә. М. мәгам вә ритмләрин гурулушуну изаһ етмиш, орта әср мусигишүнаслығында илк дәфә олараг 12 әсас мәгамдан төрәмә 24 шө'бә системини елми чәһәтдән әсасландырмыш, дөврүнүн мусиги формаларынын (нөвбә, бәсит, әмәл, пишров вә с.) тәсвирини вермишдир. Ә. М.-нин нәзәри әсәрләриндә бәстәкарлыг, ифачылыг үсулларындан, мусигидә ше'р вә онун вәзнинин әһәмијјәтиндән бәһс едилмишдир. Бир чох мусиги әсәрләринин мәтнини өзү јазмышдыр. Азәрб. дилиндә ше'рләри вар. Ә. М.-нин јаратдығы 20 јени ритмдән (ига) 6-сы (зәрб үр-рәби, зәрб үл-фәтһ, си дөвр, гумријјә, дөвричәдид, дөври-әдл) сонракы дөвр мусигишүнаслары тәрәфиндән классик ритмләр силсиләсинә дахил едилмишдир. Ә.М.-нин әсәрләриндә ашыг сәнәтинә (озан, бахшы вә с.) даир гијмәтли мә'лумат вардыр. О, бир чох мусиги аләтиндә, хүсусилә удда мәһарәтлә чалмыш, бә'зи аләтләри (касат, әлваһ вә с.) исә тәкмилләшдирмишдир. Ә.М. һәмчинин хәттат олмуш, рејһани, сүлс, нәсх, рүг'ә хәтләри илә јазмышдыр. Ә. М.-нин елми вә мусиги јарадычылығы Јахын вә Орта Шәрг мусиги мәдәнијјәтинин инкишафына бөјүк тә'сир көстәрмишдир. Онун јарадычылығы Авропа алимләринин (Р. К. Кизеветтер, Һ. Ч. Фармер вә б.) диггәтини чәлб етмишдир. Ә.М.-нин бә'зи әсәрләринин әлјазмалары Истамбул (Нуриосманијә китабханасы), еләчә дә Лејден (Һолландија) вә Оксфорд китабханаларында сахланылыр.

Әд.: Агаева С., К вопросу биографии Абдулгадира Мараги, Изв. АН Азерб.ССР (серия литературы, языка и искусства), 1974, № 3; јенә онун, Из истории музыкальной культуры Азербайджана. Абдулгадир Мараги, в сб.: Музыка народов Азии и Африки, в. 3, М., [1978]; Керимов Л., Агаева С., Автобиография в стихах Абдулгадира Мараги, Изв. АН Азерб.ССР (серия литературы, языка и искусства), 1975, № 4; Farmer H.G., A history of Arabian music to the XVIII th century... 2 ed., London, 1967; јенә онун, Abdulkadir, Islam Ansiklopedisi, cilt 1, Istanbul, 1965.

ӘБД ҮЛ-ГАДИР ҮСЈАНЫ—1832—47 илләрдә *Әбд үл-Гадирин* рәһбәрлији илә Әлчәзаирдә франсыз ишғалчыларына гаршы халг үсјаны. Үсјанын кедишиндә Оран әјаләтинин әрәб-бәрбәр тајфалары франсызлары дәфәләрлә мағлубијјәтә уғратмыш вә онлары сүлһ мүгавиләләри бағламаға (1834, 24 феврал вә 1837, 30 мај) мәчбур етмишдиләр. Франса Әбд үл-Гадирин һакимијјәтини танымышды. Үсјанчылар Гәрби Әлчәзаирин чох һиссәсиндә әмирлик јаратмышдылар. Әмирлијин мүхтәлиф тајфаларынын көнүллүләри илә јанашы, низами ордусу да вар иди; силаһ вә һәрби сурсат истеһсалы низама салынмыш, бир нечә мудафиә хәтти јарадылмышды. 1838 ил октјабрын 18-дә Франса һөкумәти 1837 ил сүлһ мүгавиләсини позду. Кенерал Бужонун

100 минлик ордусу 1843 илдә ири феодалларын сатгынлығы нәтиҹәсиндә зәифләјән әмирлијин әразисини ишғал етди. Әбд үл-Гадир Мәракешдә кизләнди. 1845—46 илләрдә мүбаризәни давам етдирән Әлҹәзаир халгы јенидән ишғалчылара гаршы чыхдыгда, Мәракешдән гајыдан Әбд үл-Гадир үсјана башчылыг етди. Лакин 1847 илдә гејри-бәрабәр мүбаризәдә үсјанчы дәстәләри дармадағын едилди вә Әбд үл-Гадир әсир алынды.

Әд.: Луцкий В. Б., Новая история арабских стран, 2 изд., М., 1966; Хмелева Н. Г., К вопросу о значении алжирского государства, возглавлявшегося Абд-аль Кадиром, в сб.: Арабские страны, М., 1966.

ƏБДҮЛƏЗИЗ ИБН ШƏРƏФƏДДИН ТƏБРИЗИ (?—?)—14 әср Азәрб. мискәри. Металдан мүхтәлиф әшјалар һазырламагда мәшһур олан Ә.-ин 1399 илдә дүзәлтдији тунҹ тијан (ағырлығы 2 *т*, диаметри 2,5 *м*; Ермитаж, Ленинград) хүсусилә диггәти ҹәлб едир. Нахышлар арасындакы нәсх хәтти илә јазылмыш мәтндән ајдын олур ки, бу сәнәт әсәри Тејмурун сифариши илә

Әбдүләзиз ибн Шәрәфәддин Тәбризи. Тунҹ тијан. 1399. Ермитаж, Ленинград.

Хоҹа Әһмәд Јәсәви мәсҹиди (кечмиш Түркүстанын Јасы ш., индики Газах. ССР-ин Түркүстан ш.-ндәдир) үчүн Тәбриздә дүзәлдилмишдир. Күл формасында һазырланмыш бу надир 10 гулплу тијан орта әсрләрдә Азәрб.-да метал-төкмә сәнәтинин инкишафыны көстәрир.

Әд.: Расим Әфәнди, Азәрбајҹан декоратив-тәтбиги сәнәтләри (орта әсрләр), Б., 1976.

ƏБДҮЛƏЗИМ СƏРКАР (?—?)—17 әср Азәрб. ме'мары. Шамахы р-нундакы *Кәләхана түрбәләринин* мүәллифидир. Бу түрбәләрдән бириндә Ә.С.-ын ады һәкк едилмишдир. Сәркар (башчы) ләгәби дә комплексин тикинтисинә рәһбәрлик етмәси илә әлагәдардыр. Ә.С.-ын јарадыҹылыг үслубу әсәрләриндә һәҹм-фәза гурулушунун мүтәнасиблији вә ејнитипли түрбәләрин фәрди хүсусијјәтләрә малик олмасында ифадәсини тапмышдыр.

Әд.: Саламзаде А., Архитектура мавзолеев Азербайджана XVI—XIX вв., Изв. АН Азерб.ССР, 1961, № 3.

ƏБД ҮЛ-КƏРИМ МƏҺƏММƏД (عبد الكريم محمد) Ибн Әбдүл-Кәрим әл-Хәттаби (1881 вә ја 1882—7.2.1963, Гаһирә) — Мәракеш сијаси вә дөвләт хадими, Мәракешдә риф тајфалары үсјанынын рәһбәри. 1915 илдә Испанија мүстәмләкәчиләри тәрәфиндән һәбсә алынмыш вә 1916 илдә азад едилмишдир. 1919 илдә дағлара чәкилмишдир. 1921—26 илләрдә Испанија, 1925 илдән исә Франса мүстәмләкәчиләринә гаршы рифләрин азадлыг мүбаризәсинә башчылыг етмишдир. 1921—26 илләрдә *Риф Республикасынын* президенти (әмири) олмушдур. 1926 илдә франсызлар тәрәфиндән тутулмуш вә Рејунјон а.-на сүргүн едилмишдир. 1947 илдә сијаси фәалијјәтдән әл чәкмәк шәрти илә Франсаја кетмәјә иҹазә алмыш, лакин кәми илә Порт Сәидә чатан кими гачмыш вә Гаһирәдә јашамышдыр. 1948—56 илләрдә Гаһирәдә Әрәб Мәғрибинин Азадлығы Комитәсинә рәһбәрлик етмишдир.

Әд.: Луцкая Н. С., Республика Риф, М., 1959; јенә онун, Очерки новейшей истории Марокко, М., 1973.

ƏБД ҮЛ-ЛƏТИФ БАҒДАДИ (عبد اللطيف بغدادى) (1160, Бағдад—1232, Бағдад) Ибн Јусиф ибн Мәһәммәд ибн Әли әл-Бағдади—әрәб мүтәфәккири; Ибн Әл-Ләббад ләгәби илә алим, философ вә һәким кими танынмышдыр. Илк тәһсилини Бағдадда алмыш, Мисир, Шам (Дәмәшг), Рум вә б. јерләрә сәјаһәт етмишдир. Фәлсәфә, мәнтиг, тибб, тарих, ҹоғрафија вә с. фәнләрдән дәрс демишдир. «Әлгијлс» (4 ҹилддә), «Мәнтиг вә тәбијјата даир бөјүк мәҹмуә» (10 ҹилддә), «Аристотел вә Галенин етикасы», «Надир һадисәләр», «Мүҹәррәдләр», «Әлиф вә Лам (А-Л) китабы» вә с. әсәрин мүәллифидир. Тәбабәтә даир бир чох китаба хүласә јазмышдыр. Гәдим јунан фәлсәфәсинә, хүсусилә Аристотелин јарадыҹылығына мејл көстәрмишдир. Ә. Л. Б. әсәрләриндә илаһијјат, тәбијјат, нәфс, руһ, һисс вә саир мөвзулардан кениш бәһс етмишдир.

Әд.: دهخدا على اكبر. لغت نامة. جلد ۱۵٤ . تهران ۱۳٤۸ هـ ش. شمس الدين سامى. قاموس الاعلام. جلد ۱.

ƏБДҮЛЛƏТИФ БƏНДƏРОҒЛУ (д. 1937, Ираг, Кәркүк, Тузхурматы к.)—Ираг-түркман шаири, әдәбијјатшүнас, журналист, иҹтимаи хадим. «Күнәш шәргиси» (1962), «Јурд торпағы» (1971), «Шәрг инсанлары» (1975) вә с. ше'р китабларынын, «Күр-кур баба» (1973) поемасынын мүәллифидир. Милли вә социал азадлыг уғрунда, империализмә гаршы мүбаризә идејаларынын, вәтән мәһәббәтинин, халгын гәһрәманлыг ән'әнәләринин тәрәннүмү јарадыҹылығынын әсас мөвзуларыдыр. «Ираг-түркман әдәбијјаты јолунда бир аддым» (1962), «Инсанлыг вә һүррijјәт шаири» (Назим Һикмәт һаггында, 1970), «Бајатлы Фүзули» (1971), «Түркманлар Ираг ингилабында» (1972), «Имадәддин Нәсими Бағдади» (1973), «Ираг-түркман дили» (1976) вә с. тәдгигат әсәрләри вар. Ираг Мә'лумат Назирлији Түркман Мәдәнијјәт Департаментинин мүдири (1971 илдән), Түркман Әдәбијјатчылар Бирлијинин катиби, Бағдадда чыхан «Јурд» гәзетинин баш редакторудур. Бакыја һәср олунмуш ше'рләри («Бакы», «Гыз галасы»), С. Вурғундан әрәб дилинә тәрҹүмәләри, мүасир Азәрб. әдәбијјатына даир мәгаләләри вар. «Мүасир Азәрбајҹан әдәбијјатындан сечмәләр» адлы әдәби алманах нәшр етдирмишдир. Бакыда олмушдур (1972, 1976).

Әсәри: Гәрәнфил, Б.,1977.

Әд.: Вәфалы А., Һәр заман бир үмиди севдим, «Улдуз», 1976, № 11; Зејналов Ф., Ә. Бәндәроғлу вә Ираг-түркман дилинин тәдгиги, АДУ-нун Елми әсәрләри (дил вә әдәбијјат серијасы), 1978, № 6.

ƏБДҮЛЛƏТИФ ШИРВАНИ (?—?)—16 әср Азәрб. хәттаты. Нәстә'лиг хәттинин маһир усталарындан олмушдур. 1530—60 илләрдә Шамахыда, 1560 илдән сонра исә Истамбулда фәалијјәт көстәрмишдир. Ә. Ш. тәрәфиндән үзү көчүрүлмүш Сә'динин «Бустан» (1539) вә «Истамбулда баш вермиш дашгын һаггында һекајә» (1563—64) әсәрләринин әлјазма нүсхәләри Топгапы музејиндә (Истамбул) сахланылыр.

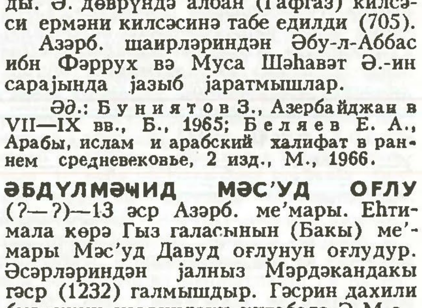
ƏБД ҮЛ-МƏЛИК (عبد الملك 646/47—705)—Әмәвиләр сүлаләсиндән хәлифә [685—705]. Хәлифә I Мәрванын оғлу. Ә. Мәккәдә Абдуллаһ ибн әз-Зүбејрин [624—692; 680 илдә Әмәви хәлифәси I Јәзидә гаршы чыхмышды. I Јәзидин өлүмүндән сонра (683) Ирагда, Ҹәнуби Әрәбистанда, Мисирдә вә Суријанын бөјүк бир һиссәсиндә хәлифә кими танынмышды] вә Ирагда онун тәрәфдарларынын (685—692), Димәшгдә Әмир ибн Сәид әл-Әшдәгин (689), Ирагда Ибн әл-Әшасын (700—702) чыхышларыны, һабелә Ирагда харичиләрин үсјаныны (692—697) јатыртмыш, хәлифә I Јәзидин өлүмүндән сонра парчаланмыш Хилафәти ваһид дөвләт кими бирләшдирмишди. 685 илдә Бизанс императору II Јустинианла сүлһ бағлајан Ә. бүтүн гүввәләрини Хилафәт дахилиндә баш верән иғтишашлары јатыртмаға јөнәлтмишди. Ә.-ин кечирдији малијјә вә верки ислаһатлары нәтиҹәсиндә әрәбләр ишғал етдикләри өлкәләрдә өз һакимијјәтләрини хејли мөһкәмләндирдиләр. Ә. дөврүндә дөвләт идарәләриндә әрәб дилинин ишләдилмәсинә (јунан вә орта фарс дилләри әвәзинә), әрәб јазылы јени сиккәләр кәсдирилмәсинә (Бизанс драһмасы вә Сасани траферети илә кәсилмиш сиккәләр әвәзинә) башланылмышды. Ә. дөврүндә албан (Гафгаз) килсәси ермәни килсәсинә табе едилди (705).

Азәрб. шаирләриндән Әбу-л-Аббас ибн Фәррух вә Муса Шәһавәт Ә.-ин сарајында јазыб јаратмышлар.

Әд.: Бунијатов З., Азербайджан в VII—IX вв., Б., 1965; Беляев Е. А., Арабы, ислам и арабский халифат в раннем средневековье, 2 изд., М., 1966.

ƏБДҮЛМƏҸИД МƏС'УД ОҒЛУ (?—?)—13 әср Азәрб. ме'мары. Еһтимала көрә Гыз галасынын (Бакы) ме'мары Мәс'уд Давуд оғлунун оғлудур. Әсәрләриндән јалныз Мәрдәкандакы гәср (1232) галмышдыр. Гәсрин дахили бүрҹүнүн үзәриндәки китабәдә Ә.М.о.-нун ады («ме'мар Әбдүлмәҹид бин Мәс'уд») һәкк едилмишдир. Ширваншаһларын Бакы лиманындакы «Бајыл гәсри»нин (1235) ме'марларындан бири олмасы да күман едилир.

ƏБДҮЛХАЛЫГ Әбдүл Әли оғлу (д. 5.5.1920, Бакы)—Азәрб. совет рәссамы. Азәрб.ССР әмәкдар инҹәсәнәт хадими (1973). Азәрб. Дөвләт Рәссамлыг Техникуму (1939) вә В. И. Суриков ад. Москва Рәссамлыг Ин-туну (1950) битирмишдир. «Бакыда Мај нүмајиши» (1943), «Тракторчунун нәғмәси» (1957) вә с. илк әсәрләриндәндир. Ә.-ын порт-

Әбдүлхалыг. «Ана». 1966. Р. Мустафајев ад. Азәрб. Инҹәсәнәт Музеји. Бакы.

рет («Әлаға Ваһид», «Гачаг Нәби», «Ана» вә с.), мәнзәрә вә натүрмортлары («Јабаны чичәкләр», «Гызыл күл»), һәмчинин Италија, Түркијә, Америка һәјатына аид лөвһәләри вардыр. «Чәкмәсилән» (1972), «Гарабағ», «Кәнд һәјаты», «Г. Алмасзадәнин портрети» (һәр үчү 1975), «Достлуг учушу» (1976) сон ишләриндәндир. Әсәрләри бир сыра харичи өлкәләрдә нүмајиш етдирилмишдир. 1966—74 илләрдә Азәрб. Инчәсәнәт Ин-тунда вә Азәрб. Рәссамлыг Мәктәбиндә дәрс демишдир.

Әд.: Абдулхалык. Каталог выставки, Б., 1970; Искусство Советского Азербайджана, М., 1970.

ӘБДҮЛҺӘГ ҺАМИД ТАРҺАН (Abdülhak Ħamit Tarhan) (2.1.1852, Истамбул — 12.4.1937, Истамбул) — түрк шаири, драматург. Түрк әдәбијјатында романтизмин баниләриндәндир. Зијалы аиләсиндә доғулмушдур; анасы Мүнтәһа Гафгаздан гачырылмыш вә әсир кими сатылмыш чәркәз гызы иди. Ибтидаи тәһсилини Истамбулда вә Парисдә алмыш, сонра Истамбул вә Теһранда хүсуси мәктәбләрдә фарс, әрәб дилләрини вә әдәбијјатыны өјрәнмишдир. Түркијәнин харичи өлкәләрдәки сәфирликләриндә дипломатик вәзифәләрдә чалышмышдыр (1890—1912). Бөјүк Милләт Мәчлисинин депутаты олмушдур (1927—37). Ә.Һ.Т. түрк әдәбијјатында мәнзум драмын јарадычысыдыр. Түрк ше'ринә илк дәфә тәбиәт тәсвири, фәлсәфи мәзмун кәтирмиш, сәрбәст ше'рин илк нүмунәләрини јаратмышдыр. И. *Шинаси* вә *Намиг Камалын* маарифчилик идејаларыны инкишаф етдирмишдир. Лирикасында кәдәр вә үмидсизликлә («Сәһра», 1875, «Мәгбәр», 1885) јанашы, никбин мотивләр («Диванәликләрим, јахуд Шәһәр», 1886) дә әксини тапмышдыр. Вәтән мәһәббәтинин вә азадлыг идејаларынын тәрәннүмү јарадычылығында мүһүм јер тутур. Тарихи вә мүасир мөвзуларда јаздығы «Азадлыг» (1872), «Һинд гызы» (1875), «Нәстәрән» (1878), «Әшбәр» (1880), «Финтен» (1915—16) вә с. драм әсәрләриндә инкилис империализминә, султан истибдадына гаршы халг гәзәби вә нифрәти әкс олунмушдур. Ә. Һ. Т.-ын јарадычылығы һәлә ингилабдан әввәл Азәрб.-да кениш мараг доғурмуш, Совет һакимијјәти илләриндә «Һинд гызы» драмы Азәрб. сәһнәсиндә тамашаја гојулмуш (1927), јарадычылығы тәдгиг едилмишдир.

Әд.: Гурбанов А. Б., Әбдүлһәг Һамидин түрк әдәбијјатында мөвгеји, Кәнч алимләрин елми-нәзәри конфрансынын материаллары, Б., 1970; јенә онун, Пьеса «Дочь Индии» А. Хамида и ее значение для турецкой литературы, в кн.: Теоретические проблемы восточных литератур, М., 1969; Кямилев Х., Общественные мотивы в турецкой поэзии, М., 1969; Гарбузова В. С., Поэты Турции XIX века, в. 2, Л., 1970; јенә онун, Поэты Турции первой четверти XX века, Л., 1975; Dizdaroglu H., A. Hamit Tarhan. Hayati, sanati, eserleri, Istanbul, 1965; Okay M. O., Abdulhak Hamitin romantizmi, Erzurum, 1971, اسمائیل حکمت، ترك ادبیاتی تارخی، جلد ۱، هته ۳، باکو، ۱۹۳۵.

ӘБДҮЛҺӘМИД II (Abdulhamid II) (21.9.1842—10.2.1918, Истамбул)—Түркијә султаны [1876—1909]. «*Јени Османлылар*» чәмијјәти илә әлагәдә олан *Мидһәт пашанын* тәзјиги алтында 1876 илдә конститусија вермиш, лакин аз сонра һәмин конститусија әсасында чағырылмыш парламенти бурахмыш вә иртичачы «зүлм» режими јаратмышды. Османлы империјасы әсарәтиндә олан халглара гаршы гәддар сијасәтинә (ермәни гырғынлары, Критдә јунан гырғыны вә с.) көрә II Ә.-ә «ганлы султан» ләгәби верилмишди. *Кәнч түркләр ингилабы* нәтичәсиндә 1876 ил конститусијасыны бәрпа етмәјә мәчбур олмушду (1908). 1909 ил апрелин 27-дә кәнч түркләр II Ә.-и әксингилаби чеврилишин тәшкилиндә иштиракына көрә тахтдан салмыш вә һәбс етмишдиләр. Һәбсханада өлмүшдүр.

ӘБДҮЛҺӘМИД МОМӘНД (عبد الحمید مومند) (1660, Пешавәр—1732, Пешавәр)—әфган шаири. Пушту дилиндә јазмышдыр. «Дүрр вә мәрчан» адлы диваны вар. Мәһәббәт лирикасында бәдбинлик һакимдир. Ичтимаи мәзмунлу, һәмчинин нәсиһәтамиз ше'рләр дә јазмышдыр. Әсәрләри бәдии сәнәткарлығы илә сечилир. Фарс дилиндән тәрчүмәләр етмишдир («Шаһ вә кәда гиссәси», «Мәһәббәт сеһри»).

Әсәрләри: Стихи, в кн.: Из афганской поэзии, М., 1955; Стихи, в кн.: Афганская классическая поэзия, М., 1975.

ӘБДҮРРӘЗЗАГ (Abdurrezzak) Әфәнди (1845—11.9.1914, Истамбул)—түрк актјору. 19 әсрин ахырларында Түркијәнин мәшһур комикләриндән бири олмушдур. Сәһнә фәалијјәтинә 1873 илдә «Түлуат» театрында башламышдыр. 1885 илдә «Һандеһанеји—Османи» («Түрк күлүш еви») труппасыны јаратмышдыр. «Балыгчы Абди», «Чамашырчы гызлар» вә с. тамашаларда ојнадығы роллар она шөһрәт газандырмышдыр. 1908 илдә Истамбулда ачыг сәһнәдә «Вәтән, јахуд Силистрија» (Намиг Камал) пјесини тамашаја гојмуш, баш ролда чыхыш етмишдир. Ә.-ын јарадычылығы Түркијә театрынын инкишафына бөјүк тә'сир көстәрмишдир.

ӘБД ҮР-РӘЗЗАГ СӘМӘРГӘНДИ — бах *Сәмәргәнди Әбд үр-Рәззаг.*

ӘБДҮРРӘҺИМОВ Һүсејн Јәһја оғлу (20.2.1912, Шәки—20.5.1966, Шәки)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1949). 1939 илдән Сов. ИКП үзвү. Шәки р-нунда агроном (1934) ишләмиш, к.т. шө'бәсинин мүдири (1947—52) олмуш, Шәки Рајон Зәһмәткеш Депутатлары Совети Ичраијјә Комитәсинин сәдри (1953—57), сонралар тәсәррүфат саһәсиндә ишләмишдир. 1948 илдә түтүнчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. Азәрб. ССР Али Советинин (5-чи чағырыш) депутаты олмушдур.

ӘБД ҮР-РӘҺМАН (عبد الرحمان)—Кордова әмирлијиндә (929 илдән Кордова хилафәтиндә): Әбд үр-Рәһман I (731 вә ја тәгр. 734—788)—756 илдән әмир, Кордова Әмәвиләри сүлаләсинин вә Пиренеј ј-а-нда әмирлијин баниси. I Ә.-а «әд-Дахил» («Кәлмә») ләгәби верилмишди. Аббасиләрин тә'гибиндән хилас олмаг үчүн 750 илдә Суријадан Испанијаја гачмыш, Кордованы тутмуш, Әндәлис әмири е'лан олунмушду (756). Мәркәзләшдирмә сијасәти јеритмиш, әрәб-бәрбәр тајфа башчылары, һәмчинин Шимали Испанијанын христиан феодаллары илә мүвәффәгијјәтлә мүбаризә апармышдыр. Әбд үр-Рәһман II (792—852)— I Ә.-ын нәтичәси, 822 илдән әмир. Елм вә мәдәнијјәтин инкишафында мүһүм ролу олмушдур. Илк дәфә өлкәдә почт тәтбиг етмиш, јоллар чәкдирмишди. Онун Әндәлисдә тикдирдији (785) мәсчид мүсәлман әрәб ме'марлығынын көзәл нүмунәләриндәндир. II Ә. заманында сарај вә мәсчидләр тикинтиси чохлу вәсаит тәләб етдијиндән веркиләр артмышды. II Ә. башга динләри тә'гиб етмәмәк сијасәти јеритмишди. Әбд үр-Рәһман III (891—961)— «ән-Насир» («Мүзәффәр») ләгәбли әмир [912—929], 929 илдән хәлифә. Ваһид дөвләт јаратмыш, 931 илдә Сеутаны (Мәракеш), 932 илдә Толедону тутмушдур. 955 илдән Леон вә Наварра III Ә.-а хәрач верирди. Бизансла вә «Мүгәддәс Рома империјасы» илә дипломатик әлагәләр јаратмышды. Авропалы гуллардан (әсасән славјанлардан) ибарәт гвардија («сагалибә») тә'сис етмишди; Аралыг дәнизиндә гүдрәтли донанмасы вар иди. Мәктәбләр, Кордова јахынлығында мәсчид (инди килсәдир) вә әз-Зәһра адлы сарај тикдирмишди. III. Ә. дөврү Кордова Әмәвиләринин ән гүдрәтли дөврү һесаб олунур.

Әд.: Кудрявцев А. Е., Испания в средние века, Л., 1937; Волков А. В., Испания, М., 1955.

ӘБД ҮР-РӘҺМАН (عبد الرحمن) (1844, Кабил—1.10.1901, Кабил) — Әфганыстан әмири (1880 илдән). Мәркәзләшдирмә сијасәти јеридәрәк феодал пәракәндәлијини арадан галдырмыш вә өлкәнин игтисадијјатыны мөһкәмләндирмишди. Бөјүк дөвләтләр арасындакы зиддијјәтләрдән истифадә едәрәк Әфганыстанын әрази бүтөвлүјүнү тә'мин етмиш, лакин өлкәнин харичи әлагәләри вә әһалиси әфганлардан ибарәт олан ч. вә ч.-ш. сәрһәдләри әразиси үзәриндә Инкилтәрәнин нәзарәт етмәсинә (1880) разылыг вермәјә мәчбур олмушду.

Әд.: Массон В. М., Ромодин В. А., История Афганистана, т. 2, М., 1965.

ӘБД ҮР-РӘҺМАН МОМӘНД (عبد الرحمان مومند), Рәһман Баба (1632, Пешавәр јахынлығындакы Баһадур к. —1706, Пешавәр)—әфган шаири. Пушту дилиндә јазмышдыр. Ше'рләриндә бәдбинлик әһвали-руһијјәси, дөврүнүн ичтимаи һадисәләринә тәнгиди мүнасибәт әкс олунмушдур. Сахта аскетизми, ријакарлығы ифша етмишдир. Јарадычылығы әфган поезијасынын инкишафына күчлү тә'сир көстәрмишдир.

Әсәрләри: Стихи, в кн.: Из афганской поэзии, М., 1955; Стихи, в кн.: Афганская классическая поэзия, М., 1975.

ӘБДҮРРӘҺМАНОВ Јусиф Әләкбәр оғлу (18.5.1912, Шәки—30.11.1977, Бакы)—совет ихтиологу. Биолокија е.д. (1964), проф. (1965), Азәрб.ССР ЕА м. үзвү (1968). 1964 илдән Сов. ИКП үзвү. Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин иштиракчысы олмушдур. 1945 илдән Азәрб.ССР ЕА Зоолокија Ин-тунда ишләмиш, 1952 илдән өмрүнүн

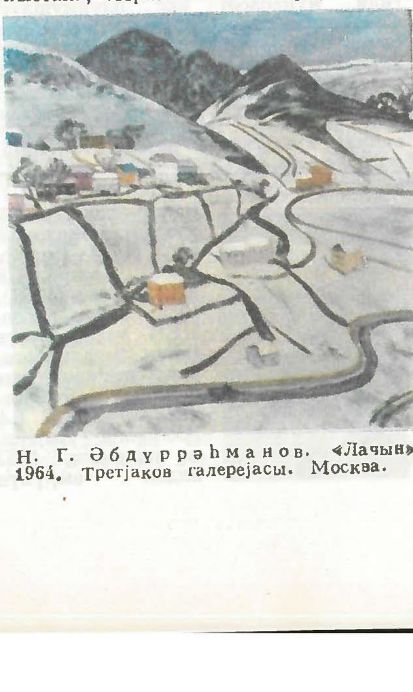
ахырынадәк һәмин ин-тда ихтиоложија лабораторијасына рәһбәрлик етмишдир. Әсәрләри Хәзәр дәнизи вә су һөвзәләринин балыг тәсәррүфаты вә фаунасынын тәдгигинә һәср едилмишдир. 100-дән артыг елми әсәрин, о чүмләдән 3 монографијанын мүәллифи, зоолокија терминләри лүғәтинин тәртибчиләриндәндир. Ә.-ун елми кадрлар һазырланмасында хидмәти вардыр. «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Азәрбајчанын балыглары, Б., 1955; Азәрбајчанын фаунасы, ч. 7, Балыглар, Б., 1966; Рыбы пресных вод Азербайджана, Б., 1962.

ӘБДҮРРӘҺМАНОВ Надир Гәмбәр оғлу (д.5.12.1925, Лачын ш.)—Азәрб. совет бојакары.

Азәрб.ССР халг рәссамы (1964). Азәрб. ССР әмәкдар инчәсәнәт хадими (1960). 1957 илдән Сов.ИКП үзвү. Ә Әзимзадә ад. Азәрб. Дөвләт Рәссамлыг Мәктәбини (1944), Азәрб. Дөвләт Тибб Ин-туну (1947) вә И. Ј. Репин ад. Ленинград Бојакарлыг, Һејкәлтәрашлыг вә Ме'марлыг Ин-туну (1953) битирмишдир. Азәрб. Рәссамлыг Мәктәбиндә дәрс демиш (1954—62), Азәрб. Рәссамлар Иттифагы Идарә Һеј'әтинин сәдри (1961—70), ССРИ Рәссамлар Иттифагынын катиби (1963—73) олмушдур. Әсасән, мәишәт вә мәнзәрә жанрында ишләјән Ә. Азәрб. халгынын ингилаби кечмишини, мүасирләримизин фәдакар әмәјини әкс етдирән бир чох әсәрин мүәллифидир. Әсәрләри: «26-ларын һәбси» (1953), «Бакынын көрүнүшү» (1954), «Ленин сөзү» (1955), «Јајлагда» (1957), «Кәдәрли хәбәр» (1958—59), «Чәлтикбечәрәнләр» (1960), «Дағларда гүруб чағы» (1963), «Лачын» (1964), «Севимли нахышлар» (1967), «Дағ адамлары», «Талыш гызы» (һәр икиси 1971), «Тој» (1976), «Октјабр», «Гаракөлдә сүбһ чағы» (һәр икиси 1977) вә с. Ә.-ун таблолары үчүн милли колорит, композисија јығчамлығы сәчијјәвидир. Ә. харичи өлкәләрдә јарадычылыг сәфәриндә олмушдур. Онун «Кореја», «Болгарыстан», «Әфганыстан», «Ираг» силсиләләри, һәмчинин Југославија, Чин, Италија, Франса, Норвеч һәјатындан чәкдији табло вә рәсмләри вар. Москвада (1960, 1976), Кореја (1958) вә Ирагда (1978) фәрди сәркиләри кечирилмишдир. Әсәрләри Р. Мустафајев ад. Азәрб. Дөвләт Инчәсәнәт Музејиндә (Бакы), Третјаков галерејасы, Шәрг Халглары Инчәсәнәти Музеји (Москва) вә с. јерләрдә сахланылыр. АКП-нин 26—27-чи гурултајларында МК үзвү сечилмишдир. Азәрб.ССР Али Советинин (6—7-чи чағырыш) депутаты олмушдур.

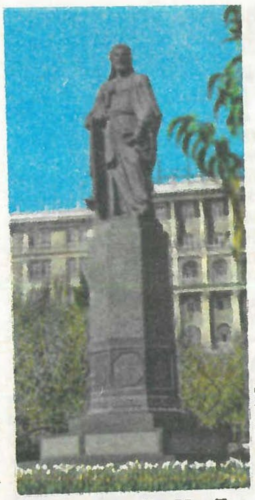

Н. Г. Әбдүррәһманов. «Лачын». 1964. Третјаков галерејасы. Москва.

Әд.: Акимова Л., Надир Абдурахманов, М., 1973; Надир Абдурахманов. Ирак-Афганистан. Каталог выставки, М., 1973; Народный художник Азербайджанской ССР Надир Абдурахманов. Каталог выставки, М., 1976.

ӘБДҮРРӘҺМАНОВ Фуад Һәсән оғлу (11.5.1915, Нуха, индики Шәки ш.—15.6.1971, Бакы)—Азәрб. совет һејкәлтәрашы, Азәрб. совет һејкәлтәрашлығынын баниләриндән бири. Азәрб. ССР халг рәссамы (1956). Азәрб.ССР әмәкдар инчәсәнәт хадими (1943). ССРИ Рәссамлыг Академијасынын м. үзвү (1949). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1947, 1951). 1962 илдән Сов. ИКП үзвү. Азәрб. Дөвләт Рәссамлыг Техникумунда (1929—32) вә И. Ј. Репин ад. Ленинград Бојакарлыг, Һејкәлтәрашлыг вә Ме'марлыг Ин-тунда (1935—39) охумушдур. Ә. јарадычылығa портрет жанры илә башламыш, 30-чу илләрдә Азәрб. мәдәнијјәт хадимләринин бүст-портретләрини (Ә. Б. Һагвердијев, М. Ф. Ахундов, Ү. Һачыбәјов, А. Зејналлы вә б.), һәмчинин «Атычы» (1934), «Кәнч ашыг» (1939) вә илк монументал әсәри олан Фүзулинин һејкәлини (1939, Низами ад. Азәрб. Әдәбијјаты Музејинин лоҹчијасында) јаратмышдыр. Совет Иттифагы Гәһрәманлары К. Әсәдовун, И. Мәммәдовун, Г. Мәммәдовун, Бөјүк Вәтән мүһарибәси гәһрәманы Һ. Әлијевин портретләри, Чаваншир, Бабәк вә Короғлунун барелјефләриндә образлар дәрин психолокизми вә ифадәлилији илә сечилир. Ә. маһир портрет устасы кими танынмышдыр. С. Бәһлулзадә (1947), Р. Мустафајев (1947), Һ. Асланов (тәбирүстү абидә, 1949), Б. Бағырова (1951), С. Вурғун (1957), кубалы Хесус (1962) вә б.-нын портретләри образларын фәрди хүсусијјәти, характерләрин долғун һәлли илә сәчијјәләнир. Ә.-ун јарадычылығында монументал һејкәлтәрашлыг мүһүм јер тутмушдур. Низаминин Кировабадда вә Бакыдакы абидәләри (һәр икиси тунч, гранит, 1946, 1949; ме'марлар С. Дадашов вә М. Һүсејнов), Бакыда С. Вурғунун абидәси (тунч, гранит, 1961; ме'мар М. Һүсејнов) вә с. әсәрләри Азәрб. монументал һејкәлтәрашлығынын ән јахшы нүмунәләриндәндир. 50—60-чы илләрдә јаратдығы «Чобан» (кипс, 1950, Азәрб. Инчәсәнәт Музеји; тунч, 1951, Третјаков галерејасы, Москва), «Азәрбајчанлы гадын» (кипс, 1951), «Азадлыг» (тунч, 1957; һәр икиси Азәрб. Инчәсәнәт Музеји), «Азад гадын» (тунч, гранит, 1960, ме'мар М. Һүсејнов) вә с. әсәрләриндә милли хүсусијјәтләр

Ф. Һ. Әбдүррәһманов. Низаминин абидәси. Тунч, гранит. 1949. Бакы.

әнкиндир. В. И. Ленин образы Ә. јарадычылығында мүһүм јер тутур (В. И. Ленинин Омск вә Алма-Атадакы абидәләри, һәр икиси 1957). Кениш јарадычылыг диапазонуна малик Ә. елм вә мәдәнијјәт хадимләринин, һәмчинин мүһарибә вә әмәк гәһрәманларынын сурәтләрини чанландыран һејкәл галерејасы јаратмышдыр. Сухе-Батор вә маршал Х. Чојбалсанын бүст-абидәләри (һәр икиси мәрмәр, 1954, МХР, Улан-Батор), Рудәки (тунч, 1963) вә С. Ајнинин (тунч, 1964) портретләри, Дүшәнбәдә Рудәкинин (тунч, гранит, 1964, ме'мар М. Һүсејнов; ССРИ Рәссамлыг Академијасынын гызыл медалы), Бухарада Ибн Синанын (тунч, гранит, ачылышы 1975 илдә олмушдур; ме'мар Һ. Мухтаров) абидәләри вә с. монументал әсәрләри Ә.-а шөһрәт газандырмышдыр. Л. И. Брежнев Ә.-ун «Азад гадын» абидәси һаггында демишдир: «Мән бурада, Бакыда гәзәблә чадрасыны башындан атан азәрбајчанлы гадынын азадлығa чыхмасынын рәмзи олан мараглы бир һејкәл көрдүм» (Ленин јолу илә, ч. 3, Б., 1972, сәһ. 143). Өмрүнүн сон илләриндә Совет Иттифагы Гәһрәманы М. Һүсејнзадәнин монументал абидәсини (тунч, гранит, 1973 илдә Бакыда ачылышы олмушдур; ме'мар М. Һүсејнов) јаратмышдыр. Ә. 1942—48 илләрдә Ә.

Ф. Һ. Әбдүррәһманов. «Азад гадын» һејкәли. Тунч, гранит. 1960. Бакы.

Әзимзадә ад. Азәрб. Дөвләт Рәссамлыг Мәктәбиндә дәрс демишдир. 2 «Шәрәф нишаны» ордени илә тәлтиф едилмишдир. Бакыда хатирә музеји вар.

Әд.: Новрузова Ч., Совет Азәрбајчанынын һејкәлтәрашлығы, Б., 1973; Јенә онун, Монументальная скульптура Советского Азербайджана, Б., 1960; Наджафов М., Ф. Абдурахманов, М., 1954.

ӘБДҮРРӘҺМАНОВА Дилбәр Гуламовна (д.1.5.1936, Москва)—өзбәк совет дирижору. ССРИ халг артисти (1978). Дашкәнд Дөвләт Консерваторијасыны битирмишдир (1960, М. *Әшрәфинин* синфини). 1955—60 илләрдә Нәваи ад. Өзбәкистан Опера вә Балет Театры симфоник оркестринин скрипкачысы, 1960 илдән дирижору олмушдур; 1974 илдән театрын баш дирижорудур. Ә. тәләбә вә кәнчләрин 6-чы Үмумдүнја фестивалында (1957, Москва) гызыл медала лајиг көрүлмүшдүр.

ӘБДҮРРӘҺМАНОВА Сәфурә Дадаш гызы (д.1929, индики Шәки р-нунун Орта Зәзид к.)—Социалист Әмәји Гәһрәманы (1950). Ленин ад. к-зда мангабашчысы (1942—56) олмуш, 1956 илдән түтүнчүдүр. 1949 илдә түтүнчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур.

«ӘБӘДИ СУЛҺ» (1686)—Русија илә Реч Посполита арасында мајын 6-да Москвада бағланмыш мүгавилә. «Ә.с.» 1667 ил Андрусово мүгавиләсинә әсасән, Солсаһил Украјнасы, Смоленск војеводалығы вә Северск торпагларынын Русијаја гајтарылмасыны бир даһа тәсдиг етди; Кијев Русијаја верилди. Һәр ики дөвләт Түркијә илә биртәрәфли сүлһ бағламамағы өһдәсинә көтүрдү. Русија Крым ханлығына гаршы һәрби јүрүш етмәјә разылыг верди. «Ә.с.» Русија—Полша мүнасибәтләрини низама салды вә Авропада Түркијә әлејһинә иттифагын (Реч Посполита, Русија, Мүгәддәс Рома империјасы, Венесија) гәти формалашмасыны баша чатдырды.

Әд.: Тихомиров М. Н., Российское государство XV—XVII вв., М., 1973.

ӘБИЛОВ Ибраһим Мәһәррәм оғлу (1882, Ордубад ш.—23.2.1923, Түркијәнин Измир ш., Бакыда дәфн олунмушдур) — Совет Азәрб.-ынын илк дипломатларынд а н бири. 1920 илдән Сов.ИКП үзвү. 1903 илдән Порт-Петровск (индики Маһачгала) вә Бакыда фәһләлик етмиш, ингилаби һәрәката гошулмуш, РСДФП-нин үзвү (меншевик) кими фәалијјәт көстәрмишдир. 1907 илдә Бакы-Хәзәр тичарәт донанмасы дәнизчиләринин тә'тилинин тәшкилатчыларындан олмушдур. Ә. 1908—09 илләрдә Иран ингилабчыларына көмәк етмәк мәгсәдилә Ирана көндәрилмишдир. Сонралар Бакыја гајыдан Ә. «Бакы һәјаты» (1912) гәзетинин редактору олмушдур. Чар һөкумәти тәрәфиндән дәфәләрлә һәбс олунан Ә. 1913 илдә Һәштәрхана сүркүн едилмишдир. 1918 илин ахырмарында Тифлисдә меншевик «Һүммәт» тәшкилатынын көркәмли хадимләриндән олан Ә. Бакыја кәлмиш,

мүсават парламентиндә социалист фраксијасынын үзвү кими мүсаватчыларын халга зидд, әксингилаби сијасәтинә гаршы чыхмыш, 1920 илин феврлалындан «Искра» (Бакы меншевикләринин органы) гәзетинин редактору олмушдур. Азәрб.-да Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра Ә. Азәрб.ССР халг дахили ишләр комиссарынын мүавини тә'јин едилмишдир. Бакыда чағырылмыш Шәрг халгларынын 1-чи гурултајында иштирак етмиш вә Шәрг Халгларынын Тәблиғат вә Тәшвигат Шурасынын катиби сечилмишдир. Ә. 1921 илин ијунунда Азәрб.-ын нүмајәндә һеј'әти тәркибиндә Коммунист Интернасионалынын 3-чү конгресиндә иштирак етмиш вә В. И. Ленинин гәбулунда олмушдур. 1921 илдән Азәрб.ССР-ин, сонра исә ЗСФСР-ин Түркијәдә дипломатик нүмајәндәси олмуш, Совет—Түркијә достлуг мүнасибәтләринин јарадылмасында вә мөһкәмләндирилмәсиндә бөјүк рол ојнамышдыр. Ә.-ун ад. клуб, күчә вә с. вар.

Әд.: Азәрбајчанда Совет һакимијјәти уғрунда фәал мүбаризләр, Б., 1958; Аралов С. И., Воспоминания советского дипломата, М., 1960; Багиров Ю. А., Из истории советско-турецких отношений в 1920—1922 гг., Б., 1965; Борьба за победу Советской власти в Азербайджане (1919—1920), документы и материалы, Б., 1967.

ӘБИЛОВ Маһмуд Әбдүлрза оғлу (1898, индики Гусар р-нунун Укур к.—3.1. 1972, Бакы)—совет һәрби хадими, кен.-м. 1920 илдән Сов. ИКП үзвү. 1920 илдән XI Гызыл Ордунун тәркибиндә дөјүш јолуна башлајан Ә. Азәрб.-да вә Күрчүстанда әксингилабчы гүввәләрин дармадағын олунмасында иштирак етмишдир. Бакы вә Тифлис һәрби мәктәбләрини битирмишдир (1921, 1930). Бөјүк Вәтән мүһарибәси башлајаркән Ә. Новосибирск һәрби даирәсиндә јарадылмыш 146-чы атычы бригадасынын командири тә'јин олунмушдур. Фәһлә-Кәндли Гызыл Ордусу Баш Гәраркаһы Академијасы јанында курс битирмишдир (1942). 1943 илдә Ә. Калуга ш.-ндә 146-чы атычы бригадасынын әсасында тәшкил едилмиш 70-чи атычы дивизијасынын командири тә'јин едилмиш, Прибалтика респ.-ларынын азад едилмәсиндә, Полша, Чехословакија вә Мачарыстанда кедән дөјүшләрдә рәшадәт көстәрмишдир. Мүһарибәдән сонракы илләрдә Ә. дивизија командиринин мүавини, атычы дивизија командири олмушдур. 1955 илдә ордудан еһтијата бурахылмышдыр. ССРИ Али Советинин (3—4-чү чағырыш) депутаты олмуш, АКП-нин 18-чи гурултајында МК-ја үзв сечилмишдир. Ленин ордени, 5 Гырмызы Бајраг ордени, 2-чи дәрәчәли Суворов ордени, 2-чи дәрәчәли Кутузов ордени, Богдан Хмелнитски ордени, Гырмызы Улдуз ордени вә медалларла, ПХР-нын вә АБШ-ын орденләри илә тәлтиф едилмишдир. Ә.-ун ад. к-з вә с. вар.

ӘБИЛОВА Дурна Бахыш гызы (д. 1916, индики Масаллы р-нунун Мусакүчә к.)—Социалист Әмәји Гәһрәманы (1949). Низами ад. к-зда түтүнчү (1935—45) вә мангабашчысы (1945—61) олмушдур. 1948 илдә түтүнчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. 2 дәфә Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир. 1971 илдән Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр.

ӘБРӘГУНИС — Азәрб.ССР Чулфа р-нунда (Нах.МССР) кәнд. Ә. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 40 *км* шм.-да, Әрәфсә—Нахчыван шосе јолу кәнарында, Әлинчә чајынын (Аразын голу) сағ саһилиндә, Зәнкәзур силсиләсинин ч.-г. әтәјиндәдир. Әһ. 1389 (1978); үзүмчүлүк вә бағчылыгла мәшғулдур. Шәраб з-ду, орта мәктәб, интернат мәктәби, мәдәнијјәт еви, 2 китабхана, клуб, хәстәхана, поликлиника, ушаг бағчасы, рабитә шө'бәси, автомат телефон ст. вар. Ә. 1949 илдәк ејниадлы р-нун мәркәзи олмушдур.

Ә. к.-ндә е.ә. 2-чи миниллијә аид даш гуту гәбирдән ајпара формалы түнч сырғалар тапылмышдыр. Ә. јахынлығында орта әсрләрә аид гәбиристан, килсә (19 әсрдә бәрпа олунмушдур) мөвчуддур. Гәбиристанда 15—16 әсрләрә аид даш гоч фигурлары вар.

ӘБРӘГУНИС РАЈОНУ—1949 илә гәдәр Азәрб.ССР-дә (Нах.МССР) инзибати р-н. 1930 ил августун 8-дә тәшкил олунмуш вә 1949 ил јанварын 5-дә ләғв едилиб Чулфа р-ну илә бирләшдирилмишдир.

ӘБРӘШТӘВИМ, Әбрәштивим— Азәрб.-да *Бәзз* јахынлығында (индики Чәнуби Азәрб.-ын Гарадағ маһалында) дағ. Әрәб мүәллифләриндән Әбу Тәммам, Мәс'уди, Јагут Һәмәви вә б.-нын әсәрләриндә Бабәк һәрәкаты илә әлагәдар ады чәкилир. Јагут Һәмәвинин (1179—1229) мә'луматына көрә, Бабәк әл-Хүррәминин сығыначагларындан бири дә Ә. иди. Һазырда Гарадағ маһалында һәмин әразидә Уштүбин адлы јашајыш мәнтәгәси вардыр. Еһтимал ки, Уштүбин сөзү әрәб дилинә ујғунлашдырылмыш вә Ә. шәклинә салынмышдыр.

ӘБУ БӘКР (ابو بكر) Абдуллаһ ибн Осман (572 вә ја 573, Мәккә—23.8.634, Мәдинә)—илк хәлифә [632—634], Мәккә тачири иди. *Гурејшиләрдән* олан Ә. Б. ислам динини илк гәбул едәнләрдән вә Мәһәммәдин ән јахын силаһдашларындан олмушдур. Мәһәммәдин Аишә (Ә. Б.-ин гызы) илә евләнмәси онун нүфузуну даһа да мөһкәмләтмишди. Мәһәммәдин вәфатындан сонра хәлифә сечилән Ә. Б. зәкат вермәк истәмәјән бәдәвиләрин, јаланчы пејғәмбәрләрин үсјанларыны јатырмыш, Әрәбистанда сепаратчылыға сон гојмушду. 633 илдә Сасаниләрә, 634 илдә исә Бизанса гаршы гошун көндәрмишди. Бәһрејн, Үмман, Һадрамаут, Јәмән, Сурија вә Иран Ә.Б.-ин вахтында тутулмушду. Мәһәммәдин јанында дәфн едилмишдир.

Әд.: Массе А., Ислам, Б., 1964; Беляев Е. А., Арабы, ислам и арабский халифат в раннем средневековье, 2 изд., М., 1966; Петрушевский И. П., Ислам в Иране в VII—XV вв., Л., 1966.

ӘБУ БӘКР Нүсрәтәддин (?—1210)— Елдәкәз һөкмдары [1191—1210], атабәј. Мәһәммәд Чаһан Пәһләванын [1174—86] оғлу. Әмиси Гызыл Арсланын өлүмүндән сонра һакимијјәтә кечмишди. Ә.Б.-ин һакимијјәти дөврүндә Елдәкәзләр дөвләтинин тәнәззүлү башлады. Һакимијјәт уғрунда гардашлары Гутлуг Инанч вә Әмиран Өмәрлә апар-

лығы мүбаризәләр Ә.Б.-ин гәләбәси илә нәтиҹәләнди. Өлкә дахилиндәки чәкишмәләрдән истифадә едән Мараға һакими Әлаәддин Көрпә Арслан 1206 илдә Ирбил һакими Мүзәффәрәддин Көкбури (К ө к б о р и) илә иттифаг бағлајараг Тәбризә һүҹум етди. Лакин әмир Ајтоғмушдан јардым алан Ә. Б. Әлаәддин Көрпә Арсланы дәф едәрәк онун тутдуғу бүтүн әразиләри кери гајтара билди. Ә.Б.-ин дөврүндә Харәзмшаһлар, күрчү феодаллары, Ширваншаһлар вә б. илә мүһарибәләр апарылмышды.

Әд.: бах *Елдәкәзләр дөвләти* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ӘБУ БӘКР ӘЛ-ГҮТБИ—бах *Әһәри* Әбу Бәкр әл-Гүтби.

ӘБУ БӘКР КӘЛӘВИ (?—1366)—Сәмәргәнд сәнәткары, 1365—66 илләрдә Сәмәргәнддә *сәрбәдариләр үсјанынын* рәһбәрләриндән бири. Үсјан јатырыларкән өлдүрүлмүшдүр.

ӘБУ БӘКР ТИҺРАНИ (ابو بكر تهرانى), Ә б у Б ә к р ә т-Т и һ р а н и ә л-И с ф а һ а н и (?—?)—15 әср Иран тарихчиси. Ә. Б. Т. Гарагојунлу һөкмдары Чаһаншаһла тејмури Әбу Сәид арасындакы сүлһ мүгавиләсинин, Узун Һәсән тәрәфиндән Хорасан әјаләтинин идарәсинин Јадикар Мәһәммәд Мирзәјә верилмәси һаггындакы сәнәдләрин, һәмчинин Узун Һәсәнин Мисир султаны Гајытбәјә вә Гараманоғлу Пирәһмәдә мәктубларынын мәтнләрини јазмышдыр. Ә.Б.Т. бир müддәт Ағгојунлу һөкмдары Узун Һәсәнин сарајында мүнши ишләмиш вә онун көстәриши илә «Китаб-и Дијарбәкријјә» әсәрини јазмышдыр. Әсәрдә Узун Һәсәнин һакимијјәт илләри, һабелә Гарагојунлулар, Тејмуриләр вә с. һаггында мә'лумат верилир. «Китаб-и Дијарбәкријјә» 15 әср Азәрб., Иран вә Түркијә тарихини өјрәнмәк бахымындан мүһүм мәнбәдир. Ә.Б.Т. әсәрдә Ағгојунлу феодалларынын мәнафејиндән чыхыш етмишдир.

Ә с ә р и: Kitab-i Diyarbakriyya, Akkoyunlular tarihi, cilt 1, Ankara, 1962.

ӘБУ ДАБИ, Ә б у З ә б и (әр. ابو ظبى)—Бирләшмиш Әрәб Әмирликләринин пајтахты. Иран көрфәзиндә порт. Бејнәлхалг аеропорт. Әһ. 280 мин (1977). Мүһүм нефтчыхарма мәркәзидир. Нефт е'малы, семент сәнајеси, СЕС, газ вә нефт кәмәрләри вар. Мирвари чыхарылыр. Балыг овланыр.

ӘБУ ДУЛӘФ (ابو دلف) Мис'ар ибн әл-Мүһәлһил әл-Хәзрәчи әл-Јәнбу'и (?—?)—10 әср әрәб сәјјаһы. 913 илдә Әрәбистандан Бухараја көчәрәк бир мүддәт Самани һөкмдары Нәср ибн Әһмәдин [914—943] сарајында јашамышдыр. 942 илдә Шәрги Түркүстан, Тибет, Чин вә Һиндистана сәјаһәт етмиш, «Биринчи рисалә» әсәрини јазмышдыр. Ә.Д. 952—953 илләрдә Азәрб., Иран вә Ермәнистанда олмушдур. Бу сәјаһәтини «Икинчи рисалә» әсәриндә тәсвир етмишдир. Әсәрдә Азәрб.-ын дағлары, чајлары, фајдалы газынтылары, Шиз (*Газака*), Әрдәбил, Бакы, Бәрдә, Бәрзәнд, Варсан, Бејләган, Урмија ш.-ләри, Бәзз галасы вә с. һаггында да мә'лумат верилмишдир.

Ә с ә р и: Вторая записка Абу Дулафа, Издание текста, пер., введение и комментарии П. Г. Булгакова и А. В. Халидова, М., 1960.

Әд.: В ә л и х а н л ы Н. М., IX—XII әср әрәб ҹоғрафијашүнас-сәјјаһлары Азәрбајҹан һаггында, Б., 1974; Б у н и я т о в З. М., Обзор источников по истории Азербайджана (источники арабские), Б., 1964.

ӘБУ МУСА—албан (Гафгаз) кнјазы (9 әср), Бејләган һакими. Бах *Јесаи Әбу Муса*.

ӘБУ МҮСЛИМ (ابو مسلم), Ә б д ү р-Р ә һ м а н и б н М ү с л и м (тәгр. 727—755)—Хорасанда *Әмәвиләр* әлејһинә үсјанын рәһбәри. Мәрвдә Әмәвиләр әлејһинә һазырланан үсјана башчылыг етмәк үчүн 747 илдә ораја көлмишди. Иран кәндлиләри, бә'зи әрәб тајфалары, гачгын гуллар, хүррәмиләр вә б.үсјанда иштирак едирдиләр. Ә.М. кәндлиләрә веркиләри азалдачағыны, ичбари ишләрә сон гојачағыны вә'д етмишди. Ә.М.-ин ордусу Мәрви (747, декабр—748, јанвар), Нишапуру вә Тусу алмыш (748), Нәһавәнд јахынлығында Әмәвиләрин ордусуну мәғлуб етмиш (749), Бөјүк Заб чајы јахынлығында онларын үзәриндә һәлледичи гәләбә газанмышды (750 илин әввәли). Аббасиләр һакимијјәтә кечдикдән сонра Ә. М. Хорасанын чанишини олмушду; онун халг арасында кетдикчә артан нүфузундан горхан хәлифә Мәнсурун әмри илә өлдүрүлмүшдүр.

Әд.: М а с с е А., Ислам, Б., 1964; П е т р у ш е в с к и й И. П., Ислам в Иране в VII—XV вв., Л., 1966; История Ирана, М., 1977.

ӘБУ НҮВАС (ابو نواس) әл-Һәсән ибн-Һани әл-Һәкәми (747—62 илләр арасында, Әһваз—813—15 илләр арасында, Бағдад)—әрәб шаири. Атасы әрәб, анасы иранлы олмушдур. Ә. Н. әрәб әдәбијјатына, әсасән, «хәмријјат» (шәраба даир ше'рләр) мүәллифи кими дахил олмушдур. Онун јарадыҹылығы илә әрәб поезијасы көһнә ән'әнәләрдән узаглашмыш, јени мәзмун кәсб етмишдир. Әрәб поезијасында дүнјәви ше'рин илк нүмунәләри Ә.Н.-ын ады илә бағлыдыр. Ә.Н. әрәб поезијасыны форма ҹәһәтдән дә тәзәләмиш, тәмтәраглы үслубу реал бәдии тәсвир васитәләри илә әвәз етмиш, ше'р дилини садәләшдирмишдир. Ше'рләри дини еһкамлара гаршы чеврилдијиндән Ә.Н. хәлифә әл-Әмин тәрәфиндән һәбс олунмушду. Әсәрләри онун шүубијјә (башга халгларын Хилафәт һакимијјәтиндән азад олмаг уғрунда мүбаризә һәрәкаты) илә бағлылығыны еһтимал етмәјә әсас верир.

Ә с ә р и: Лирика, М., 1975.

Әд.: а л ь-Ф а х у р и Х., История арабской литературы [пер. с араб.], т. 1, М., 1959; Подлинные рассказы о могущественном халифе Харун ар-Рашиде, острослове Абу Нувасе и хитроумном Джухе, пер. с араб., М., 1976; Ф и л ь ш т и н с к и й И. М., Арабская литература в средние века, М., 1978.

ӘБУ СЕЈФ (ابو سيف) Сәлаһәддин (д. 10.6.1915)—Мисир кино режиссору. 1940 илдән фәалијјәтә башламышдыр. Мисир киносунда реалист истигамәтин јарадыҹыларындандыр. «Мисир балыгчы тору» (1950), «Гәддарлыг» (1954), «Фәһлә Һәсән» (1966), «Икинчи арвад» (1967) филмләриндә ичтимаи бәрабәрсизлик, буржуа мәишәти вә адәтләри мәсәләләринә тохунулур. 1952 ил ингилабындан сонра чәкдији «Нәһәнкләрин мүбаризәси» (2 серија) ән јахшы филмләриндәндир. Ә. «Зәли» (1956), «Исламын зијасы» (1970), «Јаланчы» (1977) вә с. филмләрин дә реж., «Сирк сәһнәси архасында» (1969) филминин ссенари мүәллифидир.

ӘБУ СӘИД Баһадур хан (1305—30.11. 1335, Гарабағ)—Елхани һөкмдары [1316—35]. Мәһәммәд Худабәндәнин оғлу. Һакимијјәтинин илк илләриндә дөвләт ишләрини баш әмир Чобан идарә едирди. Кичик јашларындан мәркәзи һакимијјәтә гаршы чыхан феодал груплары илә мүбаризә апаран Ә.С. 1319 илдә Күрчүстан чанишини әмир Гурмишинин (Г у р у м у ш и) гијамыны јатырыркән көстәрдији шүҹаәтә көрә «Баһадур хан» адланмышды. 1327 илдә әмир Чобаны өлдүртдүрүб нисбәтән мүстәгил сијасәт јүрүдән Ә. С. өлкәнин игтисади вәзијјәтини јахшылашдырмаг мәгсәди илә бир сыра фәрманлар (ј а р л ы г) вермишди. Бу фәрманлардан бири *Ани* ш.-ндәки әмир Мануче мәсчидинин диварына һәкк едилмишдир. 1335 илдә Азәрб.-а һүҹум етмиш Гызыл Орда ханы Өзбәкин гаршысыны алмаг мәгсәди илә Гарабаға кәлән Ә.С.-и наразы әмирләр зәһәрләјиб өлдүрмүшләр. Онун өлүмүндән сонра Елханиләр дөвләтинин сүгуту сүр'әтләнди.

Әд.: А л и-з а д е А. А., Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Б., 1956; Б а р т о л ь д В. В., Персидская надпись на стене Анийской мечети Мануче, Соч., т. 4, М., 1966.

ӘБУ СӘИД (ابو سعيد) Ф ә з л у л л а һ б и н Ә б у л х е ј р ә л-М е ј һ ә н и (968—1049)—Иран мүтәфәккири; *суфизмин* нүмајәндәләриндән бири. Ә.С.-ин дүнјакөрүшү суфизмә мәхсус зиддијјәтләрлә бәрабәр, ифрат пантеизм, азадфикирлилик вә демократизмлә сәчијјәләнир. Онун ичтимаи көрүшләринин әсасыны дидактика, әхлаги тә'лим, нәсиһәтамиз фикирләр тәшкил едир. Ә.С. дөврүнүн һаким дини-феодал идеолокијасынын әлејһинә чыхмышдыр. Онун ифрат монотеизмә әсасланан пантеизми ислам монотеизминә гаршы чеврилмишдир. Гурандакы фикирләрлә разылашмамасы мүтәфәккирин үмуми дүнјабахышы үчүн сәчијјәви фактдыр, буна көрә дә, Ә.С. ислам хадимләри тәрәфиндән кафир адландырылмышдыр.

ӘБУ СӘИД ӘБҮЛХЕЈИР ТҮРБӘСИ—кечмишдә Бакы гәбиристанында (индики Полухин күчәсинин Низами вә Јефим Саратовец күчәләринин кәсишдији әразидә) мөвчуд олмуш абидә. Түрбә һаггында *Ариф Әрдәбили* (14 әср) вә б. мә'лумат вермишләр. А. А. Бакыхановун јаздығына көрә, түрбә 19 әсрин әввәлләриндә дағылмышды. Сонралар халг арасында «Хәлифә дамы» адланан түрбәни 1817 илдә бакылы Һачы Гасым бәј вә Мәнсурхан бәј тә'мир етдирмишләр. ССРИ ЕА Шәргшүнаслыг Ин-ту Ленинград ше'бәсинин архивиндә (акад. Б. А. Дорнун фонду) түрбәјә аид 1860 илдә әлдә едлмиш 7 сәнәдин (фәрман, вәгфнамә вә с.) сурәти сахланылыр. Бу сәнәдләр Ширваншаһ Фәррух Јәсар [1462—1501], Османлы султаны III Мурад [1574—95], Сәфәви һөкмдары I Шаһ Аббас [1587—1629] вә б. тәрәфиндән верилмишдир. Фәррух Јәсарын 1491 ил фәрманында Абшеронда бир сыра мүлкләрин түрбәјә вәгф олундуғу көстәрилир.

Әд.: Б а к ы х а н о в А. А., Күлүстани-Ирәм, Б., 1951; М у с ә в и Т. М., Бакы тарихинә даир орта әср сәнәдләри, Б., 1967.

ӘБУ СӘИД ТӘБРИЗИ—бах *Тәбризи Әбу Сәид*.

ӘБУ СӘИД УРМӘВИ—бах *Урмәви Әбу Сәид.*

ӘБУ СИМБЕЛ (ابو سنبل)—Нил чајынын г. саһилиндә јер [гәдим *Нубија* (ашағы) әразисиндә]. Бурада е.ә. 13 әсрдә гајаларда II Рамсесә, Гәдим Мисирин баш аллаһларына вә илаһә Хатора (Гатор) һәср едилмиш мә'бәдләр (гајалары чапмагла) тикилмишдир. Биринчи мә'бәдин киришиндә гајада II Рамсесин һүнд. 20 *м* дән артыг 4 һејкәли ојулмушдур. Асуан бәндинин тикинтиси илә әлагәдар Ә.С. абидәләри башга јерә көчүрүлмүшдүр (1969).

ӘБУ ТӘММАМ (ابو تمام) Һәбиб ибн Аус әт-Таи (тәгр. 796, Дәмәшг јахынлығындакы Часим к.—843)—әрәб шаири. Диванына дахил олан ше'рләрин әксәријјәти мәдһләрдән, аз һиссәси исә гәсидә, мәрсијә, гәзәл, фәхријјә, һәчв вә зүһдијјатдан (кичик лирик-фәлсәфи ше'рләр) ибарәтдир. Бә'зи ше'рләриндә хүррәмиләрлә дөјүшдә фәргләнмиш әрәб сәркәрдәләрини, *Афшин* Һејдәр ибн Кавусу, һәмчинин Азәрб. һакимләриндән Халид ибн Јәзиди мәдһ етмиш, Бабәклә дөјүшдә өлдүрүлмүш Мәһәммәд ибн Халидә исә хүсуси гәсидә јазмышдыр. Сарај шаири кими Бабәк һәрәкатына мәнфи мүнасибәт бәсләмишдир. Бу һәрәкатын сон дөврү барәдә мараглы мә'луматлар да вермишдир (хүррәмиләрин галиб кәлдикдә гырмызы бајраг асмалары вә с.). Ә.Т. бир нечә әрәб ше'ри антолокијасы тәртиб етмишдир («Һәмасә» вә с.). *Мутәнәбби, Мәәрри* вә б. шаирләрин јарадычылығына гүввәтли тә'сир көстәрмишдир. *Хәтиб Тәбризи* Ә.Т.-ын илк тәдгигатчыларындандыр.

Әсәри: Стихи, в кн.: Арабская поэзия средних веков, М., 1975.

Әд.: Фильштинский И. М., Арабская литература в средние века, М., 1978.

ӘБУ ФИРАС (ابو فراس) Әбу Фирас ибн әл-Һарис ибн Сәид ибн Һәмдан әл-Һәмдани (932—68)—әрәб шаири. Сурија әмири Сејф әд-Дөвләнин сарајында јашамышдыр. Бизанслa мүһарибәләрдә иштирак етмиш, ики дәфә әсир дүшмүшдүр. Дөјүшдә һәлак олмушдур. Әсирликдә јаздығы ше'рләриндә ана вә вәтән мәһәббәти тә'сирли ифадә едилмишдир. Лирикасында чәнкавәрлик мотивләри мүһүм јер тутур.

Әсәри: Стихи, в кн.: Арабская поэзия средних веков, М., 1975.

ӘБУ ҺАШИМ (ابو هاشم) (?—933, Бағдад) Әбдүс-салам ибн Әбу Әли Мәһәммәд Әбу Һашим—Әрәб мүтәфәккири; мүтәкәллимлијин нүмајәндәси. *Мө'тәзиләлији* гәбул етмиш вә онун башчыларындан бири олмушдур. Орта әсрләрдә мүтәкәллимлијә вә мө'тәзиләлијә даир јазылмыш китабларын мүәллифләри әксәр һалларда Ә.Һ.-ин мулаһизәләринә истинад етмишләр. *Суфилијин* мәшһур хадимләри мүтәкәллимлијин әлеј-һинә олдугларындан Ә.Һ.-ин фикирләрини тәнгид етмиш вә күфрдә төһмәтләндирмишдиләр.

ӘБУ ҺӘНИФӘ (әр. ابو حنيفة; 767, Куфә—800, Куфә) Нә'ман ибн Сабит бин Зоти Маһ, јахуд Әбу Һәнифә Нә'ман ибн Сабит бин Тавус бин Һүрмүз—фарс мүтәфәккири; һәнифәлијин баниси вә рәһбәри. Ә. Һ. ислам динини гәбул етмиш, фигһ елмини өјрәнмишдир. Ә. Һ. фигһ елмини бөлмәләр вә фәсилләр үзрә тәртиб едәрәк, ону даһа да тәкмилләшдирмиш, ислам аләминдә фигһ вә мәнтиг алими кими танынмышдыр. Әсәрләриндә агыл вә мүһакимә мәсәләләринә даһа чох мејл етмишдир. Ә.Һ. «Китаб әл-фигһ әл-әкбәр» («Бөјүк фигһ китабы»), «Рисалә әр-рәдд әла әл-гәдријјә вә-л-елм бәррән вә бөһрән, шәргән вә гәрбән, бә'дән вә гурбән» («Гәдријјә нәзәријјәсинин рәдд едилмәсинә даир, гуру вә дәниз, Шәрг вә Гәрб, узаг вә јахын елмләр һаггында рисалә»), «Китаб әл-алим вә әл-мүтәәллим («Алим вә тә'лим аланлар китабы») вә с. әсәрләрин мүәллифидир.

ӘБУ ЧӘҺЛ (ابو جهل), һәрфән «чәһлин атасы», чаһил; әсл ады Әбу Һаким Әмр бин Һишам (тәгр. 554—тәгр. 624)—исламын ән гаты дүшмәнләриндән бири. Гүрејшиләр тајфасындан иди. Мәккәдә тичарәтлә мәшғул олмуш, *Мәһәммәдә* вә онун тәрәфдарларына гаршы чыхмыш, исламы вә Гур'аны гәбул етмәдији үчүн Мәһәммәд ону «Әбу Чәһл» адландырмышдыр. Һичрәтдән аз әввәл Мәһәммәди өлдүрмәк үчүн гүрејшиләрдән дәстә дүзәлтмишди. Мәһәммәдә гаршы Бәдр вурушмасында өлдүрүлмүшдүр.

ӘБУ-БАКАР (тәхәллүсү; әсл фамилијасы Абакаров) Әһмәдхан (д. 12.12.1931, Даһадајев р-нунун Кубачи к.)—даркин совет јазычысы, Дағ.МССР халг јазычысы (1969). 1960 илдән Сов.ИКП үзвү. «Даркин гызлары» (1962), «Даш-гашлы голбаг» (1970), «Ағ чүјүр» (1973), «Сәрвиназым үчүн бојунбағы» (1974), «Гартал јувасында күнәш» (1975) вә с. лирик-романтик повестләрин мүәллифидир. Әсәрләри ССРИ халглары дилләринә вә харичи дилләрә тәрчүмә едилмишдир. Гырмызы Әмәк Бајрағы, «Шәрәф нишаны» орденләри, медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Гар адамлары, Б., 1970; Повести, М., 1978.

Әд.: Ахмедов С. Х., Ахмедхан Абу-Бакар, Махачкала, 1978.

ӘБУӘТА—бах *Сарәнч.*

ӘБУКИР ВУРУШМАСЫ (1798)—Мисирдә Нил чајынын Аралыг дәнизинә төкүлдүјү јердә—Әбукир бурнунда августун 1—2-дә инкилис вә франсыз донанмалары арасында вурушма. Франсыз донанмасында 10 мин нәфәр, 13 хәтт кәмиси, 4 фрегат, 1183 топ, инкилис донанмасында исә 8 мин нәфәр, 14 хәтт кәмиси, 1012 топ вар иди. Ә.в. кедишиндә франсыз донанмасы дармадағын едилди. Франсызлар 11 хәтт кәмиси, 2 фрегат итирдиләр, онлардан 6 мин нәфәрдән чох өлән, јараланан вә әсир дүшән олду. Инкилисләрин тәләфаты тәгр. 900 нәфәр тәшкил едирди. Ә. в. нәтичәсиндә I Наполеонун Мисирдәки отуз минлик ордусунун Франса илә әлагәси кәсилди; бу, инкилисләрә 1801 илдә Искәндәријјә јахынлығында гәти гәләбә газанмаға имкан верди.

Әд.: История военно-морского искусства, т. 2, М., 1954.

ӘБУ-Л-ФИДА (ابو الفداء), Имад әд-дин әл-Мәлик әл-Мүәјјәд Исмајыл ибн Әли әл-Әјјуби (1273, Дәмәшг—27.10.1331, Һәма)—әрәб тарихчиси, чоғрафијашүнас. *Әјјубиләр* нәслиндән олан Ә. бир чох һәрби сәфәрдә иштирак етмиш вә нәһајәт, 1320 илдән ата мүлкү олан Һәма ш.-нин әмири олмушду. 5 чилддән ибарәт «Мүхтәсәр тарих әл-бәшәр» («Бәшәријјәтин мүхтәсәр тарихи») әсәриндә ән гәдим дөврдән 1329 илә гәдәрки һадисәләр тәсвир олунур. Әсәрин 4-чү чилдиндә Азәрб.-да Хәрәзмшаһ Чәлал әд-дин дөврүндә баш верән һадисәләрдән дә бәһс едилир. 1321 илдә тамамладығы «Тәгвим әл-бүлдан» («Өлкәләр һаггында чоғрафи мә'лумат») әсәриндә Азәрб.-ын чоғрафи мөвгеји, тичарәт јоллары, Хәзәр дәнизи, Күр чајы, Ширван, Муған, һәмчинин Бакы, Дәрбәнд, Әрдәбил вә дикәр шәһәрләри һаггында да мә'лумат вар.

Әд.: Крачковский И. Ю., Избр. соч., т. 4, М.—Л., 1957; Буниятов З. М., Обзор источников по истории Азербайджана (источники арабские), Б., 1964.

ӘБУ-С-САЧ Дивдад ибн Јусиф ибн әд-Дивдаст (?—879)— Аббасиләр хилафәтинин сәркәрдәләриндән бири, *Сачиләр* сүлаләсинин баниси. Мәншәчә түркдүр. Хәлифә гошунлары тәркибиндә 837 илдә Бабәк, 839 илдә исә Азәрб.-да Хилафәтә гаршы чыхмыш Минкичәвр әл-Фәргани вә Тәбәристанда үсјан етмиш Мәзјарла апарылан дөјүшләрдә иштирак етмишди. Ә. 865 илә дәк Мәккә јолунун рәиси олмушду. Хәлифәлик уғрунда Мүстәин [862—866] вә Мү'тәзз [866—869] арасында кедән мүбаризә заманы Мү'тәззи мүдафиә етмиш, Мүстәинин гошунларыны үч дәфә мәғлубијјәтә уғратмышды. 866 илдә Куфәјә һаким тә'јин едилән Ә. јенидән Мәккә јолунун рәислији вәзифәсинә гајтарылмышды. 868 илдә хәлифә Мү'тәзз Ә.-ы Һәләбин вә Бизанслa сәрһәд рнларын һакими тә'јин етмишди. Ә. 870—874 илләрдә Ермәнистанда үсјан галдырмыш Әһмәд ибн Иса ибн Шејх вә б. мүтәғәллибләрлә мүбаризә апармышды. 874 илдә *зинчиләрә* мәғлуб олан Ә. вәзифәдән көтүрүлмүшдү.

Әд.: Шәрифли М. Х., IX әсрин икинчи јарысы—XI әсрләрдә Азәрбајчан феодал дөвләтләри, Б., 1978; Буниятов З. М., Новый арабский источник по истории Азербайджана IX—X вв., Изв. АН Азерб.ССР (серия истории, философии и права), 1968, № 2.

ӘБУ-Л-АББАС ӘС-СӘФФАҺ (ابو عباس السفاح) (тәгр. 724—754)—Аббаси хәлифәси [750—754]. *Әбу Мүслимин Әмәвиләрә* гаршы үсјаны нәтичәсиндә һакимијјәтә кечмишди. Бөјүк Заб чајы јахынлығында Әмәви гошунлары там мәғлубијјәтә уғратдыгдан (750, јанвар) сонра Әмәвиләр сүлаләсинин бүтүн үзвләрини мәһв етмиш, Әбу Мүслим үсјанында Аббасиләрлә иттифагда олан *Әләвиләрин* гијамыны јатырмышды.

ӘБҮЛВӘФА, ابو الوفاء Әбүл Вәфа (Мәһәммәд бин Мәһәммәд) (10.6. 940—998)—әрәб астроному, ријазијјатчы. 960 илдән Бағдад рәсәдханасында ишләмишдир. Һесаб, чәбр, һәндәсә вә астрономијаја аид бир сыра орижинал әсәр јазмыш, Диофантын әсәрләрини әрәб дилинә тәрчүмә етмишдир. «Һесаб елминдән катибләрә вә каркүзарлара нә лазымдыр» китабы там вә кәср әдәдләр үзәриндә әмәлләрә, мүстәви фигурларын, чисим вә мәсафәләрин өлчүлмәсинә, мәнфи вә мүсбәт әдәдләр анлајышына, һесабын бир сыра мәсәләсинә, «Сәнәткарлар һән-

дәси гурғулардан нәји билмәлидир» китабы исә пәркар вә хәткешлә һәлл едилә билән һәндәси гурма мәсәләләринә аиддир. О, илк дәфә танкенс вә котанкенс анлајышыны елмә дахил етмиш, танкенсләр теореминин исбатыны вә sin 1°-нин дәгиг һесабланмасы үсулуну вермиш, Ајын һәрәкәтиндәки вариасијалары ашкара чыхармышдыр.

ӘБҮ-Л-ГАЗИ Баһадыр хан (1603, Уркәнч—1663)—Хивә ханы, тарихчи, шаир. Уркәнч һөкмдары Әрәб Мәһәммәд ханын оғлу. 1643 илдә Арал өзбәкләринин, 1644 илдән исә Хивәнин ханы олмушдур. Һакимијјәтини мөһкәмләтмәк уғрунда түркмәнләр, калмыклар вә Бухара ханлығы илә узун мүддәт мүбаризә апармышдыр. 1663 илдә һакимијјәти көнүллү олараг оғлу Ануша (Ә н ү ш ә) хана вермишдир. Ә.-нин «Шәчәрәји тәракимә» (1659) вә «Шәчәрәји түрк» (1663) әсәрләриндә бир сыра түрк халгларынын тарихи һаггында гијмәтли мә'лумат, һәмчинин халг әфсанәләри, рәвајәтләр, аталар сөзү вә с. верилмишдир. Ә. ше'рләр дә јазмышдыр. Тарихә даир әсәрләри франсыз, инкилис, алман, рус вә с. дилләрдә нәшр олунмушдур.

Әд.: К о н о н о в А. Н., «Родословная туркмен». Сочинение Аб.у-л-Гази, хана хивинского [Исследования, тексты, пер.], М.—Л., 1958; ј е н ә о н у н, История приобретения, переводов, изданий и изучения сочинения Абу-л-Гази «Родословная тюрок», «Советская тюркология», 1971, № 1.

ӘБҮ-Л-ӘЛА ӘЛ-МӘӘРРИ—бах *Мәәрри.*

ӘБҮ-Л-ӘТАҺИЈӘ (ابوالعطاهية) Ә б у И с һ а к И с м а и л и б н ә л-Г а с и м (748, Куфә—825, Бағдад)—әрәб шаири. Гәзәлләриндә мәһәббәт тәрәннүм олунур. Әрәб әдәбијјатында фәлсәфи ше'рин илк нүмајәндәсидир. Јарадычылығында әсас јер тутан аскетик мәзмунлу зүһдијјәләриндә (кичик лирик-фәлсәфи ше'рләр) бәдбинлик әһвали-руһијјәси һакимдир. Бу ше'рләрдә тәрки-дүнјалығын тәблиғи илә јанашы, һаким синифләрин ачкөзлүк вә һәрислији дә тәнгид олунур.

Ә с ә р и: Стихи, в кн.: Арабская поэзия средних веков, М., 1975.

Әд.: К р а ч к о в с к и й И. Ю., Поэтическое творчество Абу-ль-Атахия, Избр. соч., т. 2, М., 1956; Ф и л ь ш т и н с к и й И. М., Арабская литература в средние века, М., 1977.

ӘБҮЛ-ҮЛА КӘНЧӘВИ (әсл ады Маһмуд Низамәддин (?, Кәнчә—?, Кәнчә) —12 әср Азәрб. шаири. Јарадычылыға тәгр. Мәһсәти Кәнчәви илә ејни вахтда башламыш, 44 јашында Ширваншаһлар сарајына кәлмишдир. Сарајда бөјүк нүфуз газанмыш, *мәлик үш-шүәра* ады алмышдыр. Хаганини Ширваншаһ Әбүлһича Мәнучөһрә тәгдим едән, она «Хагани» тәхәллүсүнү верән Ә. К. олмушдур. Хаганинин гајынатасы иди. 50—60-чы илләрдә сарај чәкишмәләринә чәлб олунан Ә.К.-ни дүшмәнләри динсизликдә тәгсирләндирмиш, әсәрләрини гәсдән тәһриф етмәклә ләкәләмәјә, нүфуздан салмага чалышмышлар. Әдәби ирсиндән бир нечә ше'ри мә'лумдур. Ә.К. дөврүнүн һөкмдар вә ә'јанларына мәдһијјәләр һәср етсә дә, даһа чох 11 әср фарс шаири *Сәнаи* поезијасынын мүтәрәгги ән'әнәләри илә бағлы олмуш, Азәрб. әдәбијјатында ичтимаи фәлсәфи ше'рин илк нүмунәләрини јаратмышдыр. Фәләки Ширвани вә Хаганинин јарадычылығына тә'сир көстәрмишдир.

Ә с ә р и: Ше'рләр, «Низаминин мүасирләри» китабында, Б., 1940.

Әд.: Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, 3 чилддә, ч. 1, Б., 1960; Ј у с и ф о в Х., Низаминин лирикасы, Б., 1968; Б е р т е л ь с Е. Э., Низами и Физули, М., 1962.

ӘБҮ-Л-ФӘРӘЧ (ابوالفرج) Григори Иоанн Бар Ебреј (И б н ә л-И б р и; 1226, Малатја—30.6.1286, Марага)—Сурија алими, јазычы, тарихчи, философ вә һәким. Тибб, астрономија, фәлсәфә, тарих, илаһијјат вә с. аид әсәрләрин мүәллифидир. Зәнкин әдәби ирси вар. Әсәрләрини Сурија вә әрәб дилләриндә јазмышдыр. Шәрг өлкәләриндә јашајан Сурија монофизитләринин јпископу (марфијан) сечилән Ә. мүхтәлиф јашајыш мәнтәгәләриндә, о чүмләдән Марага вә Тәбриздә килсәләр тикдирмишди. Бә'зи мә'луматлара көрә, бир мүддәт Һүлакү ханын һәкими олмушдур. Ә. өмрүнүн чохуну Азәрб.-да кечирмиш вә әсәрләринин әксәријјәтини бурада јазмышдыр. Нәсирәддин Тусинин рәһбәрлији илә Марага рәсәдханасында да чалышмышдыр. Ә.-ин кәскин ичтимаи мәзмунлу тәрбијәви вә јумористик һекајәтләрдән, һикмәтли сөзләрдән вә с. ибарәт «Гәрибә әһвалатлар» әсәри фолклор материалы вә мүәллифин Азәрб.-да јашадығы дөврдәки мүшаһидәләри әсасында јазылмышдыр. Әсәрдә Азәрб.-ын шәһәр әһалисинин күндәлик һәјаты, јерли адәт-ән'әнәләри дә өз әксини тапмышдыр. Ә.-ин гијмәтли тарихи мәнбә олан «Үмуми тарих» әсәриндә Азәрб.-да әрәб һакимијјәти, сәлчугларын Азәрб.-а јүрүшләри, Елдәкәзләрин гоншу дөвләтләрлә мүнасибәти, Харәзмшаһ Чәлал әд-динин Загафгазијаны ишғал етмәси, монгол һүчумлары вә с. барәдә дә әтрафлы мә'лумат вар. Елханиләр дөврү һаггындакы мә'луматлары зәнкинлији вә дәгиглији илә фәргләнир.

Ә с ә р и: Гәрибә әһвалатлар, Б., 1968.

Әд.: Г у с е й н о в Р. А. Сирийские источники XII—XIII вв. об Азербайджане, Б., 1960; ј е н ә о н у н, Бар Эбрей и Азербайджан, ДАН Азерб.ССР, 1963, т. 19, № 3.

ӘБҮ-Л-ФӘРӘЧ ӘЛ-ИСФАҺАНИ (ابوالفرج الاصفهانی) Ә л и и б н Һ ү с е ј н ә л-Г у р е ј ш и (897, Исфаһан—21.11. 967)—әрәб шаири, алим. Тарих, филолокија вә поезијаја даир әсәрләр јазмышдыр. Башлыча әсәри үзәриндә 50 ил ишләдији «Китаб әл-әгани»дир («Нәгмәләр китабы»). 7—10 әсрләр әрәбдилли поезијанын ән бөјүк антолокијаларындан олан бу китабда шаирләрин һәјатына даир мә'лумат, ше'рләриндән нүмунәләрлә јанашы, әрәб тарихинә вә мәдәнијјәтинә, ичтимаи вә сијаси һәјатына аид мә'лумат да верилмишдир. Антолокија әрәбдилли Азәрб. әдәбијјатыны өјрәнмәк үчүн дә мәнбәдир.

Әд.: а л ь-Ф а х у р и Х., История арабской литературы, пер. с араб., т. 2, М., 1961; Ф и л ь ш т и н с к и й И. М., Арабская литература в средние века, М., 1977.

ӘБҮЛФӘТ ВӘЛИ (фамилијасы Вәлијев) (?—нојабр, 1918, Көјчај)—Азәрб. актјору. Сәһнә фәалијјәтинә 1890-чы илләрин ахырларындан Бакыда башламышдыр. Милли театр уғрунда фәал мүбаризләрдән олан Ә. В. «Ничат» чәмијјәти нәздиндәки театр труппасында Ч. Зејналов, Һ. Әрәблински, М. А. Әлијев, С. Руһулла илә биркә чыхыш етмишдир. Кавә («Дәмирчи Кавә», Ш. Сами), Һәсән («Әлмәнсур», Һ. Һејне), Әдһәм хан вә Һејдәр хан («Надир шаһ», Н. Нәриманов), Максимилиан («Гачаглар», Ф. Шиллер) ән јахшы ролларындандыр. Ә. В. «Мүсәлман Артистләри Иттифагы»нын тәшкилиндә (1917, Бакы) јахындан иштирак етмишдир. 1913 илдә Тифлис Азәрб. театрында бир сыра тамашаларын («Вәтән», «Акиф бәј», Намиг Камал) гурулушуну вермишдир.

ӘБҮЛХЕЈР (1412—1468)—Чучи нәслиндән өзбәк ханы [1428 илдән]. Өзбәк, гыпчаг вә б. көчәри тајфалары бирләшдирән вә Сибирдән Сырдәрјајәдәк кениш әразини әһатә едән дөвләтин әсасыны гојмушду. 1447 илдә Сығнаг, Узкен вә с. шәһәрләри тутараг, Сырдәрјада мөһкәмләнмишди. Дәфәләрлә Тејмуриләрин мүһарибәләринә гошулмушду. Тәгр. 1463—64 илләрдә калмыклар Ә.-ә күчлү зәрбә вурдулар. Ә.-ин өлүмүндән сонра онун јаратдығы дөвләт дағылды, лакин 15 әсрин 80-чи илләриндә *Мәһәммәд Шејбани* тәрәфиндән бәрпа олунду.

ӘБҮЛХЕЈР (1693—1748)—газах ханы. 18 әсрин 20-чи илләриндә Чунгаријаја гаршы мүбаризәдә газахларын бирләшмиш халг гошунуна башчылыг етмишдир. 1731 илдә *Кичик жуз* јүзбашылары, бij (бәј) вә султанлары, һәмчинин *Орта жузун* бә'зи султанлары илә бирликдә Русија тәбәәлијинә кечмишди; бу, Газахыстанын Русијаја көнүллү бирләшмәсинин башланғычы иди.

ӘБҮЛҺӘСӘН (Әбүлһәсән Әлибаба оғлу Ә л ә к б ә р з а д ә; март 1906, кечмиш Шамахы гәзасынын Басгал к.)—Азәрб. совет јазычысы. Азәрб. ССР халг јазычысы (1979). Азәрб. совет нәсринин көркәмли нүмајәндәләриндәндир. 1925 илдә Бакы дарүлмүәллимини битирмиш, 1927 илләдәк Дәрбәнд педагожи техникумунда дәрс демишдир.

«Софи» адлы илк һекајәси 1927 илдә дәрч олунмушдур. Актуал мөвзуларда һекајәләр јазмыш («Өзү үчүн јазанлар», «21», «Ханәндә», «Араз» вә с.), 1930 илдә «Бошанды» адлы һекајәләр китабы нәшр олунмушдур. Илк Азәрб. совет романы «Јохушлар» (һ. 1, 1933, һ. 2, 1960) Азәрб. кәндиндә коллективләшмә уғрунда мүбаризәдән бәһс едир. Романда фәһлә синфинин кәндә көмәји, чәмијјәтдәки ингилаби дәјишикликләрин кәндлиләрин ичтимаи һәјатына, шүуруна тә'сири вә с. бәдии әксини тапмышдыр. Азәрб. кәндиндә Совет һакимијјәтинин гурулмасына һәср олунмуш «Дүнја гопур» (1933; тәкмилләшдирилмиш варианты, 1957) романында зәһмәткеш кәндлиләрин јени һәјат угрунда мүбаризәси тәсвир едилмишдир. Ә. Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин иштиракчысы олмуш, мүһарибә мөвзусунда һекајәләр јазмышдыр («Оху бүлбүлүм, оху», «Көрүш јери», «Лејтенант Шербан», «Јаралы», «Саһилдә», «Оғуллар вә аталар», «Рәшид» вә с.). Мүшаһидәләри әсасында јазылмыш «Достлуг галасы» (илк ады «Мүһарибә», 1947; китаб 1—4, 1950—70)

роман епопејасында Азәрб. халгынын Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә өн вә арха ҹәбһәләрдә фәдакарлығы, вәтәнпәрвәрлији вә бејнәлмиләлчилији тәрәннүм олунур. Романда мүәллиф Севастополун иштиракчысы олдуғу гәһрәман мүдафиәсинә хүсусилә кениш јер вермиш, бу тарихи вурушмаларда халглар достлуғунун сарсылмаз күчү-нү гәләбәмизин әсас амилләриндән бири кими долғун әкс етдирмишдир. «Тамаша гарынын нәвәләри» (һ. 1—3, 1957—69), «Утанчаг» (1972) повестләри кәнҹ нәслин мә'нәви тәрбијәси проблемләринә, «Сәдагәт» (1976) романы үзүмчүлүк совхозларындан биринин тәсәррүфат һәјатына вә мүасир кәндин әмәк адамларына һәср олунмушдур. Әсәрләри ССРИ халглары дилләринә тәрҹүмә едилмишдир. 3 Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Ә с ә р л ә р и: Достлуг галасы, китаб 1—4, Б., 1950—70; Һекајәләр, Б., 1954; Дүнја гопур, Б., 1957; Јохушлар, Б., 1962; Тәрс адамлар, Б., 1967; Утанчаг, Б., 1975.

Әд.: Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, 3 ҹилддә, ҹ. 3, Б., 1957; Азәрбајҹан совет әдәбијјаты тарихи, 2 ҹилддә, Б., 1967; М у т ә л л и м о в Т., Ә. Әбүлһәсәнин јарадыҹылығы, Б., 1969; Очерк истории азербайджанской советской литературы, М., 1963.

ӘБҮ-Л-ҺӘСӘН (ابوالحسن) Әш'әри Әли и б н И с м а ј ы л и б н Ә б у Б ә к р (874, Бәсрә—941, Бағдад)—әрәб мүтәфәккири; *әш'әрилијин* баниси. Бәсрә мө'тәзиләләринин башчысы Әбу Әли Ҹүббаинин тәләбәси олмуш, ондан фәлсәфәни, мәнтиг вә илаһијјаты өјрәнмишдир. Исламы фәлсәфи вә мәнтиги ҹәһәтдән әсасландырмаға чалышмышдыр. Өзүнүн «иктисаб» (әлдә етмәк, кәсб етмәк) тә'лиминдә инсан әмәлләринин вә һәмин әмәлләри һәјата кечирмәк габилијјәтинин Аллаһ тәрәфиндән верилдији фикрини ирәли сүрмүш, бунунла да ирадә азадлығыны инкар етмишдир. Ә. Гуранын аллаһ гәдәр гәдим, әзәли вә әбәди олмасы гәнаәтинә кәлмиш, маһијјәт илә варлыг арасындакы мүнасибәт мәсәләсинин һәллиндә философлары илаһијјатчыларла барышдырмаға чалышмышдыр. Әсас әсәрләри: «Әл-тәбјин әла үсул әд-дин» («Дин әсасларынын изаһы»), «Тәфсир әл-Гуран» («Гуранын тәфсири»), «Изаһ әл-бурһан» («Аподиктиканын изаһы»), «Әлләм» («Әглин ишығы»), «Әл-мүҹлу» («Хүласә»)

Әд.: Б а р т о л ь д В. В., Ислам, Соч., т. 6, М., 1966; П е т р у ш е в с к и й И. П., Ислам в Иране, в VII—XV вв., Л., 1966; бах һәмчинин *Әш'әрилик* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ӘБҮЛҺӘСӘНХАН Муса оғлу (тәхәллүсү И г б а л и А з ә р; 1870, Гәзвин јахынлығындакы Әлвәнд к.—5.2.1971, Тәбриз)—Иран Азәрбајҹаны ханәндәси. Кәнҹ јашларындан истe'дадлы сәнәткар кими танынмыш, аиләси илә бирликдә Тәбризә көчмүшдүр. 1908 илдән Иран ингилабына (1905—11) гошулмуш, Сәттархан она «Игбали Азәр» адыны вермишдир. Ә. Иран Азәрбајҹаны милли театрынын, оркестрин јаранмасында вә бир сыра мәдәни ислаһатларын һәјата кечирилмәсиндә фәал иштирак етмишдир. Көзәл тембрли, мәлаһәтли, күҹлү сәсә малик Ә.-ын ифасында Шур, Чаһаркаһ, Маһур, Әбуәта, хүсусилә Секаһ муғамлары јүксәк емосионал тәрздә сәсләнмишдир. Өзүнә мәхсус үслубда ифа етдији Секаһ муғамы Иранда «Әбүлһәсәнхан секаһы» ады илә мәшһурлашмышдыр. Ә.-ын сәси илк дәфә 1914 илдә Тифлисдә «Граммофон» ширкәти тәрәфиндән вала јазылмышды.

Әд.: Ш у ш и н с к и Ф., Әбүлһәсән хан Игбал Азәр, «Азәрбајҹан», 1967, № 7; ј е н ә о н у н, Азәрбајҹанын халг мусигичиләри, Б., 1970.

ӘБҮ-Л-ҺИҸА Мәһәммәд ибн Һүсејн (?—988)—Рәввади һөкмдары [981, башга мә'лумата көрә 983/84—988]. 952 илдән Әһәр һакими олан Ә. Салари һөкмдары Мәрзбандан [942—981] асылы вәзијјәтдә иди. Ә. Салари Ибраһимә галиб кәләрәк *Рәввадиләр дөвләтинин* әсасыны гојмушдур. Ә. 987 илдә Ермәнистана һүҹум едиб Двин (Д ә б и л) ш.-ни тутду. Хој вә Урмија феодалларыны да өзүнә табе едән Ә. Азәрб.-ын ҹәнуб торпагларынын чох һиссәсини һакимијјәти алтында бирләшдирмишди.

Әд.: Азәрбајҹан тарихи, ҹ. 1, Б., 1961; Ш ә р и ф л и М. Х., IX әсрин икинҹи јарысы—XI әсрләрдә Азәрбајҹан феодал дөвләтләри, Б., 1978; Б о с в о р т К. Э., Мусульманские династии, М., 1971.

ӘБҮЛЧӘП—Бајаты-Шираз муғамында Бајаты-Исфаһандан сонра ифа олунан кичик шө'бә.

ӘБҺӘРИ ӘСИРӘДДИН М ү ф ә з з ә л и б н Ө м ә р С ә м ә р г ә н д и (? — 9.11.1265) — перипатетик философ, мәнтигчи, астроном. Әсли сәмәргәндлидир. «Һидајәт әл-һикмә» («Фәлсәфәнин јол көстәричилији»), «Ҹами әд-дәгаиг фи кәшф әл-һәгаиг» («Һәгигәтләрин ашкара чыхарылмасында инҹәликләри еһтива едән»), «Исағуҹи» («Исагоге»), «Мүхтәсәр фи илм әлһеј'ә» («Космографијаја даир хүласә»), «Рисалә әл-әстурлаб» («Астролокијаја даир рисалә») онун башлыҹа әсәрләридир. «Һидајәт әл-һикмә» мәнтиг, тәбијјат вә метафизикадан ибарәтдир. Онун әсәрләрини Мир Һүсејни, Мустафа Хаҹәзадә (?—1488), Мәһәммәд Ибн Сәлаһ Лари (?—1569), Нәсруллаһ ибн Мәһәммәд Халхали (?—1554) вә б. шәрһ етмишләр. «Исағуҹи» мәнтиг рисаләсиндә (Истамбул, 1877) анлајыш, һөкм, силлокизм вә сүбут бәһсләри Шәрг перипатетизми мөвгејиндән шәрһ олунур. Бу рисаләни Мәһәммәд Бәрдәи (?—1521), Ширвани Гараҹа Әһмәд (?—1450) кими алимләр шәрһ етмишләр. Азәрб. мүтәфәккири Ибраһим Шәбүстәри (?—1514) «Исағуҹи» рисаләсини нәзмә чәкмишдир.

ӘБҸӘД ҺЕСАБЫ—бах *Маддеји-тарих*.

ӘВАРИЗ (әр. عوارض—тәсадүфи һадисәләр)—орта әсрләрдә Азәрб.-да вә Јахын Шәргин бир сыра өлкәсиндә фөвгәл'адә верки. Мүһарибә, сарај шәнликләри вә с. һадисәләрлә әлагәдар тә'ҹили хәрҹләри өдәмәк үчүн топланылырды. «Ә.» термини бә'зән ҹәм һалында ә в а р и з а т кими дә ишләдилирди. *Гәзнәвиләр* дөврүндән мә'лум иди. *Елханиләр* дөврүндә Ә. топланмасы даими характер алмышды; сәбәб олмадан да јығылырды. Мигдары гејри-мүәјјән иди. Тарихчи Фәзлуллаһ Рәшид әд-дин Ә. топланмасыны халгын мүсибәтләринин башлыҹа сәбәбләриндән бири кими тәсвир етмишдир. Сәфәвиләр дөврүндә јерли һакимләрин рәијјәт үзәриндә гојдуғу һәр ҹүр фөвгәл'адә верки вә мүкәлләфијјәт Ә. адланырды. Ханлыглар дөврүндә кәнд әһалиси мүлкәдар үчүн Ә. ады илә ики күн артыг ишләмәли иди (бә'зи јерләрдә пулла да әвәз едилирди). Ә. мүкәлләфијјәти Азәрб.-да 1870 илә-дәк мөвҹуд олмушдур.

Әд.: П е т р у ш е в с к и й И. П., Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XIV—начале XIX вв., Л., 1949.

ӘВАРИЗАТ—бах *Әвариз*.

ӘВӘЗ ОТАРОҒЛУ (15.8.1884, Хивә—1919, Хивә)—өзбәк шаири, маарифчи. 19 јашындан исте'дадлы шаир кими танынмышдыр. Ше'рләриндә иҹтимаи әдаләтсизлији, руһаниләрин һијләкәрлијини, ҹәһаләти тәнгид етмишдир («Халг», «Мүсәлман руһаниләринин башчыларына», «Мә'мурлара», «Мәктәб» вә с.). Јарадыҹылығы форма е'тибарилә рәнкарәнкдир (гәзәл, гәсидә, мүхәммәс, мүсәддәс, рүбаи, гит'ә вә с.). Классик өзбәк әдәбијјаты ән'әнәләрини давам етдирмиш, фолклор сурәтләриндән истифадә етмишдир.

Ә с ә р л ә р и: Избр. произведения, Ташкент, 1966; Стихи, в кн.: Поэзия народов СССР XIX—начала XX века, М., 1977.

ӘВӘЗ САДЫГ (Әбүлфәз Әли оғлу С а д ы г о в у н тәхәллүсү; 1898, Ордубад—27.8.1956, Бакы)—Азәрб. совет јазычысы, журналист. 1945 илдән Сов.ИКП үзвү. 1920 илдән Ордубадда мүәллимлијә башламыш, сонралар журналистика саһәсиндә чалышмыш, «Шәрг гапысы» гәзетинин (1925—27), «Кирпи» журналынын (1952—56) редактору олмушдур. Габагҹыл әмәк адамларына һәср олунмуш очерк вә һекајәләрдән ибарәт «Хатирәләр» (1933), «Јени күн» (1938), «Гәрәнфил» (1945), «Бәсти» (1947), «Гәһрәманлар» (1948), «Сабаһы јараданлар» (1949), «Зәргәләм» (1950), «Бизим адамлар» (1953) китабларынын мүәллифидир. «Минкәчевир» (1951) романында јени инсан характеринин формалашмасы тәсвир едилир. Сатирик әсәрләр дә јазмышдыр. «Правда» гәзетиндә фелјетонлары дәрҹ олунмушдур. Софокл, Есхил, Л. Н. Толстој, Е. Золја вә б.-нын әсәрләрини Азәрб. дилинә чевирмишдир. АКП 20 вә 21-ҹи гурултајларында МК үзвлүјүнә намизәд сечилмишдир. Бә'зи әсәрләри ССРИ халглары дилләринә тәрҹүмә олунмушдур. Адына күчә, к-з вә мәктәб вар.

Ә с ә р л ә р и: Сечилмиш әсәрләри, Б., 1958; Сечилмиш әсәрләри, Б., 1971; Избранное, Б., 1958.

ӘВӘЗЕДИЛМӘЗ АМИНТУРШУЛАР—бах *Аминтуршулар*.

ӘВӘЗЕТМӘ РЕАКСИЈАСЫ—бах *Кимјәви реаксијалар*.

ӘВӘЗӘЛИ МУҒАНЛЫ, Ә в ә з ә л и С ә ф и г у л у о ғ л у М у ғ а н л ы (?—?)—18 әсрин сону—19 әсрин әввәлләриндә јашајыб јаратмыш Азәрб. рәссамы. 1890 илдә нәсх хәтти илә үзүнү көчүрдүјү «Кәлилә вә Димнә»нин әлјазмасына (Азәрб.ССР ЕА Республика Әлјазмалары Фонду) 100-дән артыг иллүстрасија чәкмишдир. Бу иллүстрасијалар композисија садәлији, инсан вә һејван фигурларынын бәсит, схематик тәсвири, рәнкләрин шәртилији вә с. үслуб хүсусијјәтләринә көрә классик миниатүрләрдән даһа чох халг сәнәткарларынын рәсмләринә бәнзәјир.

ӘВӘЗЛӘЈИҸИ ГҮВВӘ—верилмиш гүввәләр системинә еквивалент вә онларын һәндәси ҹәминә бәрабәр олан

гүввә. Чисим мүтләг бәрк кими көтүрүлдүкдә, гүввәләр системини Ә.г. илә әвәз етмәк олар, деформасија нәзәрә алынмалы мәсәләләрдә (мәс., дахили гүввәләрин тә'јининдә) исә олмаз. Системин Ә.г.-си олмаја да биләр (мәс., чүт гүввәләр).

ӘВӘЗЛӘМӘ (р и ј а з и ј ј а т д а)— сонлу чохлуғун өзүнә гаршылыглы биргијмәтли ин'икасы. Мәс., үчүнсүрлү $M=\{1, 2, 3\}$ чохлуғунун 1 үнсүрүнә 2-ни, 2 үнсүрүнә 3-ү, 3 үнсүрүнә исә 1-и гаршы гојдугда онун бир Ә.-си алыныр. Бу, белә јазылыр:

$$S=\begin{pmatrix}1&2&3\\2&3&1\end{pmatrix},\ \text{јахуд}\ S=\begin{pmatrix}2&3&1\\3&1&2\end{pmatrix}$$

Чохлуғун үнсүрләри сајына Ә.-нин дәрәчәси дејилир. n—дәрәчәли Ә. ики пермутасјон (бах *Бирләшмәләр нәзәријјәси*) васитәсилә јазылыр:

$$T=\begin{pmatrix}1&2&3\cdots&n\\ \alpha_1&\alpha_2&\alpha_3\cdots&\alpha_n\end{pmatrix}.$$

Онун тәрси исә

$$T^{-1}=\begin{pmatrix}\alpha_1&\alpha_2&\alpha_3\cdots&\alpha_n\\1&2&3\cdots&n\end{pmatrix}$$

Ә.-сидир (S әвәзләмәсиндә $\alpha_1=2$, $\alpha_2=3$, $\alpha_3=1$). Пермутасјонларынын тәк-чүтлүјү ејни олан (олмајан) Ә.-јә чүт (тәк) Ә. дејилир. n—дәрәчәли бүтүн Ә.-ләр чохлуғу (n сајда үнсүрү вар) *груп* тәшкил едир. Бу групда вурма әдландырылан чәбри әмәл ики Ә.-нин ардычыл ичрасыдыр вә коммутатив дејил. Групун ваһиди ејнилик Ә.-сидир.

$$J=\begin{pmatrix}1&2&3\cdots&n\\1&2&3\cdots&n\end{pmatrix}.$$

ӘВӘЗЛИК—әшјаны, шәхси, јахуд онлара аид әламәти билдирән сөзү әвәз едән вә ја һәмин сөзә ишарә едән әсас нитг һиссәси. Ә. дүнјанын бүтүн дилләриндә вар. Әввәл кәлән мәтнлә әлагәдар ишләдилир. Дүнја дилләриндә Ә.-ләр мүхтәлиф шәкилдә груплашдырылыр. Мүасир Азәрб. дилиндә онун шәхс (мән, сән, о, биз, сиз, онлар), гајыдыш (өзүм, өзүн, өзү, өзүмүз, өзүнүз, өзләри), ишарә (бу, о, һәмин), суал (ким, нә, һара, нә үчүн, нечә вә с.), гејри-мүәјјән (һәр кәс, кимсә, һәр ким, кимиси вә с.), инкар (һеч ким, һеч нә вә с.), тә'јин (бүтүн, һәр, һансы) нөвләри вар. Ә. ән чох исимлә әлагәдар олса да, сифәт вә сајы да әвәз едә биләр.

Әд.: Һ ү с е ј н з а д ә М., Мүасир Азәрбајчан дили. Морфолокија, Б., 1973; М а й т и н с к а я К. Е., Местоимения в языках разных систем, М., 1969.

ӘВӘЗЧИЛИК — ССРИ-дә ишчинин әсас вәзифәси илә јанашы ејни вахтда дикәр вәзифәни (әмәк һаггы өдәнилмәклә) тутмасы, һабелә, әсас ишдән башга дикәр даими иши (әмәк һаггы өдәнилмәклә) јеринә јетирмәси. Ә.-ә ганунла нәзәрдә тутулан һалларда мүвәггәти тәдбир кими ичазә верилир. Ә. үзрә јалныз башга-башга идарәләрдә (бә'зи истисналардан башга) ишләмәјә ичазә верилир. Ә.-ә јухары тәшкилатын вә һәр ики иш јеринин јерли комитәсинин разылығына әсасән марағы олан һәр ики идарә рәһбәрлијинин јазылы ичазәси олдугда јол верилир. Ә. үзрә әмәк һаггы, бир гајда олараг, һәмин вәзифә үчүн мүәјјән едилмиш маашын (мааш дәрәчәсинин) јарысындан чох олмамалыдыр. Ә. едилән ишәмузд иш фактик һасилата көрә өдәнилир.

Әд.: Д е м е н т ь е в И. Г. и Ш а х о в В. Д., Работа по совместительству, М., 1977.

ӘВӘЛИК (Rumex)—*гырхбуғум фәсиләсиндән* чохиллик, јахуд бириллик битки чинси. От вә ја јарымколлардыр. Узунсов јумуртавары јарпаглары нөвбәли дүзүлүр. Икичинсијјәтли (бә'зән бирчинсијјәтли) чичәкләри сүпүркәвары чичәк групунда јерләшир. Мејвәси үчтилли тохумчадыр. Тохум вә векетатив јолла чохалыр. Әсасән, Шимал јарымкүрәсинин мүлајим гуршаг саһәләриндә 150, ССРИ-дә 50, о чүмләдән Азәрб. ССР-дә 17 нөвү јајылмышдыр. Мәдәни биткиләрин алағыдыр. А д и вә ја т у р ш Ә. (R. acetosa) тәрәвәз биткиси кими әкилир. 18—25 суткадан сонра јарпаглары јығылыр. Јарпағында оксалат туршусу, дәмир вә тонидләр вар.

Ә.-дән Азәрб. мәтбәхиндә кениш истифадә олунур. Тәр һалда Ә.-ин јарпагларыны һөрүб дәстә илә гурудурлар. Гуру Ә.-и биширмәздән әввәл исладыр, сыхыб ачылығыны чыхарыр, јағ-соғанда говуруб сарымсаглы гатыгла јејирләр. Ә.-дән Азәрб.-да мүхтәлиф хөрәкләр—Ә.-ли дашма, Ә.-ли довға, Ә.-ли умач, Ә.-ли аш (әвәликчилов) вә с. биширилир. Ә.-дән халг тәбабәтиндә (сојугдәјмә, көјөскүрәк вә с.) дә кениш истифадә олунур.

Әд.: М у с т а ф а ј е в А. Н., Ширванын мадди мәдәнијјәти, Б., 1977.

ӘВӘЧҮК—Азәрб.ССР Гусар р-нунун Көһнә Худат советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 8 *км* шм.-г.-дә, Гусар маили дүзәнлијиндәдир. Әһ. 754 (1978); бағчылыг, тәрәвәзчилик, әкинчилик вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, археоложи абидәләрдән орта әсрләрә аид гәдим гәбиристан вар.

ӘВРӘЗ—ингилабадәк Азәрб.-да халг арасында јајылмыш гаршылыглы јардым формасы. Ә. әкин, бичин, шумлама, арх вә каналларын чәкилиши, евтикмә, көрпүсалма вә с. коллектив әмәк тәләб едән тәсәррүфат ишләринин көрүлмәси заманы тәшкил олунурду. Тәсәррүфат ишини көрмәјә имканы олмајан аиләләрә, аилә башчысыны итирәнләрә, һабелә јохсуллара Ә. ады илә көмәк көстәрилирди. Ә. гәдимдән, мәзмуну вә маһијјәти е'тибарилә көнүллүлүк әсасында халгын бир-биринә тәмәннасыз көмәји кими тәшәккүл тапмыш вә формалашмышдыр. Сонралар Ә.-дән һаким синфин нүмајәндәләри истисмар формасы кими истифадә етмишләр. Халг арасында ону мәзмунуна ујғун олараг «бәј Ә.-и». «јүзбашы Ә.-и» адландырмышлар. Мәншә е'тибарилә ичма торпаг саһиблији дөврүнүн мәһсулу олан Ә. сонралар сосиал, игтисади дәјишикликләр нәтичәсиндә Азәрб.-да феодал мүкәлләфијјәтләриндән биринә чеврилсә дә, халг арасында илкин мәзмунуну итирмәмиш вә сон дөврләрә гәдәр кәлиб чатмышдыр (бах һәмчинин *Әвариз*).

Әд.: Г у л и ј е в Ш. А.. Ч а в а д о в Г. Ч., «Әврәз» һаггында, Азәрб.ССР ЕА Хәбәрләри (тарих, фәлсәфә вә һүгуг серијасы), 1973, № 2.

ӘВҺӘДИ МАРАҒАЈИ Рүкнәддин (1274 Марağа — 8.3.1338, Марağа) — Азәрб. шаири вә мүтәфәккири, пантеист философ. Фарс дилиндә јазмышдыр. Азәрб.-ы, Ираны вә әрәб өлкәләрини кәзмиш, 20 илә дәк Исфаһанда јашамышдыр. Суфи шејхи вә шаири Әбу Һамид Әвһәддин Кирманинин шакирди олмуш, онун адыны өзүнә тәхәллүс сечмишдир. 10 мин (Дөвләтшаһ Сәмәргәндијә көрә 15 мин) бејтдән ибарәт диванында классик Шәрг ше'ринин әсас жанрларындан истифадә етмишдир. «Дәһнамә» вә јахуд «Мәнтиг үл-үшшаг» («Ашигләрин сөһбәти», 1306—07), *Сәнаинин* «Һәдигәт үл-һәгаиг» («Һәгигәтләр бағы») әсәринин тә'сири илә јазылмыш «Чами-Чәм» (1334) мәснәвиләриндә Ә.М.-нин елми-фәлсәфи, әхлаги, дини вә ичтимаи көрүшләри әксини тапмышдыр. Һуманист шаир инсанлары мә'нәви-әхлаги тәмизлијә чағырмыш, әмәји, елми тәрәннүм етмишдир. Ә. М. аллаһы мадди аләм илә ејниләшдирирди. Птолемејин *«Алмакест»* әсәри илә таныш олмуш, онун кеосентрик системини гәбул етмиш вә сәманын һәрәкәти илә јаранан заман һаггында фикир сөјләмишдир. Ә.М.-јә көрә һәјат, инсан, биткиләр Күнәшин һәрәкәти сајәсиндә дөрд үнсүрдән (су, торпаг, од, һава) әмәлә кәлмишдир. Ә. М. әсл һәјатын чәннәтдә дејил, «Көлкәләр аләми» адландырдығы бу дүнјада олдуғуну гејд етмишдир. Ә.М.-нин дүнјакөрүшүнүн формалашмасына әрәбдилли перипатетикләрин (Фәраби, Бируни, Ибн Сина, Туси вә б.), һәмчинин Низами вә Хаганинин бөјүк тә'сири олмушдур. Ә.М-нин јарадычылығы 13 — 14 әсрләр Азәрб. ичтимаи вә бәдии фикир тарихиндә мүһүм јер тутур.

Ә с ә р и: Чами-Чәм, Б., 1970.

Әд.: Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, 3 чилддә, ч. 1, Б., 1960; Б е г д е л и Г., Әвһәдинин һәјат вә јарадычылығы, Б., 1962; И б р а һ и м о в М., «Чами-Чәм» вә суфизмин бә'зи мәсәләләри барәдә, Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри (әдәбијјат, дил вә инчәсәнәт серијасы), 1975, № 2; Очерки по истории азербайджанской философии, т. 1, Б., 1966.

ӘГД—мүлки һүгугларын, јахуд вәзифәләрин мүәјјән олунмасына, дәјишмәсинә вә ја хитам едилмәсинә јөнәлдилмиш һәрәкәт. Ә.-ин даһа кениш јајылмыш формасы мүгавиләдир (икитәрәфли, јахуд чохтәрәфли Ә.). Лакин биртәрәфли, бир шәхсин ирадәсини ифадә едән Ә. дә ола биләр (мәс., вәсијјәтнамә). Совет мүлки һүгугуна әсасән Ә. шифаһи вә јазылы формада ола биләр. Бағланылан заман ичра едилән Ә. (ганунда дикәр һал нәзәрдә тутулмајыбса) шифаһи формада олур (мәс., мағазадан нағд пулла нә исә алмаг). Дөвләт, кооп. вә ичтимаи тәшкилатларын өз араларында вә онларын вәтәндашларла бағладыглары Ә.-ләр, һабелә вәтәндашлар арасында 100 манатдан артыг мәбләғдә бағланылан Ә.-ләр үчүн мүтләг јазылы форма нәзәрдә тутулур. Ганунда көстәрилән һалларда Ә.-ләр нотариатда тәсдиг едилмәлидир (мәс., јашајыш евинин *алғы-сатгы* мүгавиләси). Ганунда билаваситә мүәјјән едилән гајданы позмагла бағланан Ә. е'тибарсыз сајылыр (бах Азәрб.ССР Мүлки Мәчәлләси, м. 44—56).

ӘГИГ—*халседонун* назиклајлы нөвү. Назик вә радиал шүалы кварс төрәмәләринин сых кизли кристаллик агрегатларындан ибарәтдир. Сәртлији 6—6,5-дир. Ағ вә гаразолаглы нөвү оникс, гырмызы вә ағзолаглысы карнеолоникс, гырмызымтыл-гонур вә ағзолаглысы сардоникс адланыр. Дамарларда, жеодларда, вулканокен сүхурлар арасында раст кәлир. Зәркәрликдә мә'мулат дашы вә јарымгијмәтли даш кими ишләнир. Јүксәк сәртликли вә

туршуја давамлы олдуғундан техникада һәвәнк, дәгиг тәрәзиләр үчүн призмалар вә с. һазырланмасында истифадә едилир. Азәрб.ССР Лачын, Ханлар р-нларында вар.

ӘГИДӘ—инсанын фәалијјәт мотивләриндән бири, шәхсијјәтдә мүәјјән мәсләкин формалашмасы. Ә. шәхсијјәтин дәрк едилмиш мотивләр системинә дахил олуб, онун нәјин хатиринә вә нечә давранмасыны шәртләндирир. Инсанын истичад етдији фикир вә идејалар онун инкишаф сәвијјәсиндән, билик еһтијатындан асылыдыр вә шәхсијјәтин бахышлар системинин тәркиб һиссәси кими өз давамлылығы илә сәчијјәләнир. Ә. инсанын шәхси мүшаһидә вә дүшүнчәләринин көмәјилә чисим вә һадисәләрин маһијјәтини мүстәгил сурәтдә дәриндән анламагла әлдә етдији биликләрдән тәчрүбәдә истифадә етмәси нәтичәсиндә формалашыр вә бу заман инсанын һисс вә дүшүнчәләри үзви сурәтдә бирләшиб, шәхсијјәтин давраныш вә рәфтарында дахили мүәјјәнлик јарадыр.

Әд.: Леонтьев А. Н., Деятельность. Сознание. Личность, М., 1975.

ӘГЛИ КЕЈФИЈЈӘТ—шәхсијјәтин идрак објектинә, мәсәләләрин һәллинә јанашма тәрзини характеризә едән нисбәтән давамлы вә мүһүм хүсусијјәти. Һәр шәхсин фикри фәалијјәти һәм алынан нәтичә, һәм дә мәсәләни һәллетмә үсулунун сәмәрәлилији илә мүәјјән едилир вә ағылын кејфијјәти, јахуд Ә.к.-дә фәрди фәргләр адланыр. Ә.к.-ә әглин кенишлији, дәринлији, чевиклији, тәфәккүрүн мүстәгиллији вә с. дахилдир.

Әд.: Бајрамов Ә. С., Шакирдләрдә әгли кејфијјәтләрин инкишаф хүсусијјәтләри, Б., 1967; Журавлев Г. Т., Хрусталев Ю. М., Формирование сознания личности: вопросы теории и практики, М., 1978.

ӘГЛИ НӘТИЧӘ—бир вә ја бир нечә мүһакимәдән (һөкм) јени мүһакимәнин (нәтичәнин) јарандығы мәнтиги фәалијјәт просеси. Алынан нәтичә һәм дә јени билијин әлдә едилмәсидир. Мәс.: бүтүн кимјәви елементләр хүсуси чәкијә маликдир. Азот кимјәви елементдир. Азот хүсуси чәкијә маликдир. Бу, Ә.н. просесидир. Бурада «Бүтүн кимјәви елементләр хүсуси чәкијә маликдир» вә «Азот кимјәви елементдир» ифадәләри һөкм, «Азот хүсуси чәкијә маликдир» чүмләси исә нәтичәдир. Лакин һәр чүр һөкмләрин бирләшмәси Ә.н. дејилдир. Һөкмләр арасында мәнтиги әлагә олмалыдыр. Һөкмдән нәтичәјә кечид һәмишә мүәјјән мәнтиг гајдалары (нәтичә чыхармаг гајдалары) әсасында баш верир. Ә.н.-нин мәнтиги тәһлили Ә.н.-дә һөкмләри вә нәтичәләри ајырмаг вә онун структуруну мүәјјәнләшдирмәк просесидир. Ејни мәнтиги нәтичә вә ганунлар әсасында баш верән Ә.н.-ләр ејни мәнтиги формаја малик Ә.н.-ләрдир. Беләликлә, Ә.н.-ләрин тәһлили онларын мәнтиги формаларыны да ашкар етмәк мәгсәди дашыјыр. Ә.н. харичи аләми абстракт тәфәккүр сәвијјәсиндә дәрк едән тәфәккүр формасыдыр. Ә.н.-дә һөкм дүзкүндүрсә, нәтичә дә дүзкүн олмалыдыр. «Әкәр бизим илкин шәртләримиз доғрудурса вә тәфәккүр ганунларыны бунлара дүзкүн тәтбиг едириксә, онда нәтичә керчәклијә ујғун олмалыдыр...» (Енкелс Ф., Анти-Дүринг, Б., 1967, сәһ. 342). Бә'зән тәфәккүр просесиндә Ә.н.-нин бир сыра һөкмләри нәзәрә алынмыр вә онун әсасындa дуран нәтичә чыхармаг гајдалары вә мәнтиг ганунлары мүәјјәнләшдирилмир. Бу, Ә.н.-дә сәһвләрә сәбәб олур. Мәнтиг дүзкүн Ә.н.-ни гејри-дүзкүн Ә.н.-дән фәргләндирмәк үсулларыны мүәјјәнләшдирир вә бунунла да мәнтиги сәһвләрин гаршысыны алмаға, јахуд онлары дүзәлтмәјә көмәк едир. Адәтән мүһакимәләр вә субутлар Ә.н.-дә елә һалганы тәшкил едир ки, бурада әввәлки Ә.н.-нин нәтичәси сонракы Ә.н.-нин һөкмү олур. Субутларын дүзкүнлүјүнүн шәрти тәкчә субутун әсасында дуран башланғыч һөкмләрин һәгигилији дејил, һәмчинин онун тәркибинә дахил олан Ә.н.-нин дүзкүн олмасыдыр. Ә.н.-ләр дедуктив Ә.н. вә индуктив Ә.н.-јә бөлүнүрләр (бах *Дедуксија, Индуксија*). Тәфәккүр просесиндә Ә.н. практик әһәмијјәт кәсб едир. Бүтүн елми мүддәалар Ә.н. васитәсилә формалашыр.

Әд.: Формальная логика, М., 1977.

ӘГЛИ ТӘРБИЈӘ—кәнч нәслдә елми биликләр, бачарыг вә вәрдишләр системинин формалашдырылмасы вә бу әсасда онларын дүнјакөрүшүнүн тәшәккүлү, әгли кејфијјәтләринин инкишаф етдирилмәси. Антагонист синифли чәмијјәтләрдә һаким синифләр зәһмәткеш балаларыны Ә.т.-дән мүмкүн гәдәр мәһрум етмәјә чалышырлар. Совет чәмијјәтиндә исә Ә.т. *коммунист тәрбијәсинин* ән мүһүм тәркиб һиссәсидир. Ә.т. инсаны елми биликләрлә силаһландырараг онун дүнјакөрүшүнү кенишләндирир, психи габилијјәтини инкишаф етдирир, чәмијјәт вә тәбиәт һадисәләрини елми әсасларда дәрк етмәкдә она јардым көстәрир. Ә.т. совет кәнчләрини коммунизм гуручулуғунда сәмәрәли чалышмаг үчүн һазырлајыр. ССРИ-дә кәнч нәслин Ә.т.-синә бөјүк әһәмијјәт верилир: кәнчләрин һамылыгла ичбари орта тәһсил алмасы, техники пешә вә орта ихтисас мәктәбләри, али тәһсил даһа да кенишләнир. Ә.т., әсасән тә'лим просесиндә һәјата кечирилир. Ингилабдан әввәлки мәктәбләрдә механики әзбәрләмәјә даһа чох фикир верилир, шакирдләрә әксәр һалда һәјатдан узаг, кәрәксиз биликләр тә'лим едилирди. Совет мәктәбләриндә исә шакирдләрә тәбиәт вә чәмијјәт һаггындакы елмләрин әсаслары һәјатла сых әлагәдә өјрәдилир. Тә'лим просесиндә шакирдләрдә тәфәккүрүн инкишафына, онларын мүстәгил ишләринә хүсуси диггәт јетирилир. Шакирдләр мүасир биликләрә һәм там јијәләнир, онларын идрак габилијјәтләри инкишаф едир, һәм дә онларын характериндә мүстәгиллик, тәшәббүскарлыг, зеһни тапшырыгларын ичрасында тә'кидлилик кими кејфијјәтләр мөһкәмләнир. Ә.т. *әмәк тәрбијәси* илә сых әлагәдә һәјата кечирилир вә бунунла да шакирдләрин һәртәрәфли инкишафы тә'мин олунур.

Әд.: Ағајев Ә., Мәктәблиләрдә вәтәндашлыг борчунун тәрбијә едилмәси, Б., 1975; Вопросы нравственного и трудового воспитания. Сб. трудов, М., 1976; Молодежь: проблемы формирования и воспитания, М., 1978.

ӘГРӘБ (лат. Scorpius)—*Зодиак* бүрчү, ән парлаг улдузу *Антаресдир*. Азәрб. ССР-дә јазда вә јајда көрүнүр (бах *Улдуз хәритәси*).

«ӘГРӘБ»—Бакыда нәшр едилмиш сатирик журнал. Азәрб. Коммунист Кәнчләр Иттифагы Мәркәзи вә Бакы Комитәләринин органы. Чәми 8 нөмрәси (1923 илдә 6, 1924 илдә 2 нөмрә) чыхмышдыр. 8 сәһифәдән ибарәт олан журналда нәзм вә нәсрлә тәнгиди јазылар вә карикатуралар дәрч едилмишдир. «Ә.»-ин редактору Һәсән Рәһманов, рәссамы Ә. *Әзимзадә* олмушдур.

ӘГРӘБ МИЛЧӘКЛӘРИ (Mecoptera)—һәшәрат дәстәси. Бәдәнинин уз. 3 *см*-дәкдир; еркәк фәрдләринин ахырынчы буғуму әгрәбләрдә олдуғу кими јухарыја әјилмишдир (ады да бурадандыр). 2 чүт ејни чүр торлу шәффаф вә ја түндләкәли ганады вар. Башы димдијә бәнзәјир, ағыз апараты кәмиричидир. Дүнјанын һәр јериндә 600-дәк, ССРИ-дә 10, о чүмләдән Азәрб. ССР-дә 3 нөвү мә'лумдур. Азәрб.ССР-ин мешә зоналарында ән чох Panorpa communis нөвү јајылмышдыр. Ә.м. газынты һалында Перм дөвриндән мә'лумдур. Әсл Ә.м. (Panorpidae фәсиләси) өлмүш һәшәратла гидаланыр; сүрфәләри тыртыла охшајыр, лакин 8 чүт гарынчыг ајағы вар. Биттакиләр (Bittacidae фәсиләси) узунајаглылара охшајыр, лакин 2 чүт ганады вар; јыртычыдыр. Сүрфәләри тыртыла бәнзәјир.

ӘГРӘБЛӘР (Scorpionida)—һөрүмчәккимиләр синфиндән онурғасыз һејван дәстәси. Уз. 4—18 *см*-дәк олур. Бәлиндә түнд халлары вә узунуна золаглары олур; рәнки гонур-сары, гырмызыгәһвәји, гырмызы-гонур вә ја гарадыр. Бәдәни баш-дөш вә 2 һиссәдән ибарәт буғумлу гарынчыгдыр. Гарынчығын ахырынчы буғумунда 2 зәһәрли вәзи вар; бунлар мүһафизә олунмаг вә һүчум етмәк үчүн гармагшәкилли ити ијнәнин учунда јерләшир. Баш-дөшдә 3—6 чүт көз вә 6 чүт әтраф олур. Кечәләр јыртычы һәјат кечирир. Һәшәрат, һөрүмчәк вә хырда организмләрлә гидаланыр. Диридоғандыр. Тропик вә субтропик өлкәләрдә, сәһраларда, һәмчинин рүтубәтли тропик мешәләрдә 600-дәк, ССРИ-дә 12, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 3 нөвү (Buthus crassicauda Нах.МССР-дә, B. eupeus eupeus, B. caucasicus бүтүн р-нларда) јајылмышдыр. Ири Ә. һејван вә инсанлары санчдыгда бә'зән өлүмлә нәтичәләнир.

ӘҒЛӘБИЛӘР (الاغالبة) — *Ифригијада* Хилафәтин вассаллары олан әрәб әмирләри сүлаләси [800—909]. Әсасыны *Һарун әр-Рәшидин* чанишини I Ибраһим ибн әл-Әғләб гојмушдур [800—812]. Ә. *харичилик* бајрағы алтында чыхыш едән тајфалар вә онларын јаратдығы Тәһерт имамлығы (Ифригијанын ч. һиссәси) илә мүбаризә апарырды. Ә.-ин мәркәзи Гајруван ш. иди. Шәһәрин јахынлығында Гәср әл-Гәдим адланан мөһкәмләндирилмиш игамәткаһлары варды. Идарә системиндә, сарај һәјатында Ә. Аббасиләри (бах *Аббасиләр хилафәти*) тәглид едирдиләр. Ә. сүннилик чәрәјанларына мәнсуб идиләр. Ағыр зүлм, мә'мурларын өзбашыналығы, тајфалар арасындакы чәкишмәләр нәтичәсиндә зәифләјән Ә. дөвләти шиәләр тәрәфиндән там мәғлубијјәтә уғрады (909).

Ә. сүлаләсинин әмирләри: I Ибраһим ибн әл-Әғләб [800—812], Абдуллаһ ибн Ибраһим [812—817], I Зијадәтуллаһ [817—838], Әбу Игал ибн әл-Әғләб [838—841], I Мәһәммәд ибн әл-

Әғләб [841—856], Әһмәд ибн Мәһәммәд [856—863], II Зијадәтүллаһ [863—864], II Мәһәммәд ибн Әһмәд әл-Мәит [864—875], II Ибраһим ибн Әһмәд [875—902], II Абдуллаһ Мәһәммәд [902—903], III Зијадәтүллаһ [903—909].

Әд.: Sulien Ch.—A., Histoire de l'Afrique du Nord, t. 2, Paris, 1956; عبدالوهاب. ورقة عن الحضرات العربين بايفريقى التونس، تونس. ١٩٦٤

ӘДАЛӘТ—әхлаги категорија. Ә. һәмчинин һүгуги вә сосиал-сијаси шүур анлајышыдыр. Ә. анлајышы чәмијјәтдә ајры-ајры фәрдләрин (сосиал груплары) практик ролу илә онларын ичтимаи вәзијјәти арасында, һүгуг вә тәәһһүдләри, әмәк вә мүкафатландырма, чинајәт вә чәза, инсанларын хидмәтләри вә бунларын ичтимаијјәт тәрәфиндән гәбул едилмәси арасында ујғунлуг нисбәтини ифадә едир. Бу нисбәтин позулмасы әдаләтсизлик кими гијмәтләндирилир. Ә. анлајышы һәмишә синфи-тарихи характер дашымыш вә инсанларын (синифләрин) һәјат шәраитиндән асылы олмушдур. Ибтидаи-иҹма гурулушунда үмуми гәбул олунмуш гајдалара данышыгсыз риајәт етмәк, гәбилә үзвләри арасында бәрабәрлији горумаг Ә. кими баша дүшүлүрдү. Ган интигамы бүтүн гәбиләнин интигамы демәк иди. Синифләрин вә хүсуси мүлкијјәтин мејдана кәлмәси илә Ә. инсанларын бәрабәрлијини ифадә етмәк функсијасыны итирмишдир. Гулдарлыг гурулушу көләлији, феодал-дини әхлаг исә инсанларын ваһид аллаһ тәрәфиндән јарадылмасы вә адамларда илк күнаһ һиссини Ә. сајмышдыр. Буржуа чәмијјәтиндә Ә. анлајышы алтында мүәјјән һүгуг бәрабәрлији (сијаси, бәрабәрлик, ганун гаршысында «имканлар бәрабәрлији») баша дүшүлсә дә, әслиндә бу, һаким вә мәзлум синифләрин гејри-бәрабәр сосиал вәзијјәтини әсасландырмаг мәгсәди дашыјыр. Империализмин зиддијјәтләри кәскинләшдикчә капиталист өлкәләриндә сосиал әдаләтсизлик даһа ифрат шәкилдә (иргчилик, неофашизм, мафија, Чилидәки әксингилаби һәрби хунта режими, инсан һүгугларынын тапдаланмасы вә с.) тәзаһүр едир. Һәгиги Ә. зәһмәткешләрин арзуларыны, үмумбәшәри мәнафеји әкс етдирир. Сосиалистчәсинә баша дүшүлән Ә. инсанларын истеһсал васитәләринә мүнасибәтиндә бәрабәрлик принсипини, онларын сијаси вә һүгуг азадлыгларыны әһатә едир. Лакин сосиализмдә әмәјин характериндә, истеһлак шејләринин бөлүшдүрүлмәсиндә фәргләр вар. В. И. Ленин јазмышдыр: «Маркс... коммунизм чәмијјәтинин **инкишафы кедишини...**» көстәрәркән гејд едир ки, «...бу чәмијјәт әввәлчә **јалныз** истеһсал васитәләринин ајры-ајры шәхсләр тәрәфиндән әлә кечирилмәси кими бир «әдаләтсизлији» јох етмәјә **мәчбур**дур вә бу чәмијјәт, истеһлак шејләринин (еһтијача көрә дејил) «ишә көрә» бөлүшдүрүлмәсиндән ибарәт олан сонраkы әдаләтсизлији дә бирдән-бирә јох етмәк **игтидарында дејилдир**» (Әсәрләри, ч. 25, сәһ. 496). Ә.-ин коммунист анлајышы хүсуси мүлкијјәти, синифләр вә тәбәгәләрин имтијазларыны рәдд едир, инсанларын бәрабәр һүгуга малик олмасы, истисмарын мәһви идејасыны ирәли сүрүр. «ССРИ вәтәндашларынын һүгуг бәрабәрлији игтисади, сијаси, сосиал вә мәдәни һәјатын бүтүн саһәләриндә тә'мин едилир» (ССРИ Конституцијасы, м. 31). Азәрб. ССР-ин вә дикәр мүттәфиг республикаларын Конституцијасында игтисади, сијаси, сосиал вә мәдәни һәјатын бүтүн саһәләриндә вәтәндашларын һүгуг бәрабәрлији тәсбит едилмишдир. Ә.-ин инсанларын сосиал бәрабәрлији илә там ујғунлуғу јалныз коммунизм чәмијјәтиндә мүмкүндүр.

Әд.: Чәфәрли Т., Марксист-ленинчи етиканын мәсәләләри, Б., 1970.

«ӘДАЛӘТ»—Бакыда ишләјән вә әксәријјәти Чәнуби Азәрб.-дан олан иранлы фәһләләрин коммунист тәшкилаты. Загафгазијада вә Чәнуби Азәрб.-да Иран зәһмәткешләри арасында ингилаби иш апармыш «Ичтимаијјунамијјун» (с.-д.) тәшкилатынын (Биринчи рус ингилабы дөврүндә јаранмышды) вариси олан «Ә.» с.-д. групу 1916 илдән ингилаби фәалијјәтә башламыш вә Феврал буржуа-демократик ингилабындан сонра с.-д. тәшкилаты кими формалашмышды. «Ә.»-ин јарадылмасында вә фәалијјәтиндә Б. Ағајев, Ә. Гафарзадә, М. Әләкбәров, А. Јусифзадә, С. Ч. Пишәвәри (Чавадзадә), Һ. Б. Һачыјев вә б. фәал иштирак етмишләр. «Ә.»-ин ишинә Бакы болшевик тәшкилаты истигамәт верирди. «Ә.»-дә болшевик өзәји мөһкәмләндикчә о, Азәрб. коммунист тәшкилатынын ајрылмаз һиссәсинә чеврилирди. Тактики сәбәбләрдән формал олараг мүстәгил чыхыш едән «Ә.» 1917 ил ијунун 19-дан Бакыда Азәрб. вә фарс дилләриндә *«Бајраги әдаләт»* журналы нәшр етмәјә башлады. 1919—20 илләрдә РК(б)П Гафгаз Өлкә Комитәси (ГӨК) вә Бакы Комитәсинин рәһбәрлији алтында «Ә.»-ин фәалијјәти кенишләнди. Бу илләрдә РК(б)П ГӨК-нин көмәји илә «Ә.»-ин Азәрб. дилиндә легал органы *«Һүрријјәт»* гәзети нәшр олунурду. «Ә.»-ин 1919 илин әввәлләриндә кечирилмиш конфрансында Б. Ағајев, М. Ағајев, Н. Бәсир, С. Ч. Пишәвәри (Чавадзадә) вә б.-дан ибарәт МК сечилди. 1919 ил мартын 24-дә «Ә.» III Интернасионала тәбрик көндәрди. «Ә.» Күрчүстан, Орта Асија, Чәнуби Азәрб., Һәштәрхан партија тәшкилатлары илә әлагә сахлајырды. 1919 ил августун ахыры вә сентјабрын әввәлиндә кечирилән конфрансда «Ә.»-ин јени МК-сы сечилди; конфранс тәблиғатчылар мәктәби ачылмасыны гәрара алды. АК(б)П 1-чи гурултајына кими «Ә.»-ин МК-сы, Бакы Комитәси, Бакы вә Ләнкәран гәза комитәләри, фәһлә рајонларында исә зәиф олса да илк партија тәшкилатлары, хүсуси профессионаллары вә тәшкилатчылары фәалијјәт көстәрирди. «Ә.»-ин Бакы гәзасында, Ләнкәран, Астара, Кәнчә, Тифлис вә Орта Асијада тәшкилатлары, профессионаллары вә тәшкилатчылары вар иди. «Ә.» 1920 илин февралында Азәрб. коммунист тәшкилатларынын кизли чағырылмыш 1-чи гурултајында «Һүммәт» вә РК(б)П Бакы тәшкилаты илә бирликдә ваһид АК(б)П-дә бирләшди. «Ә.»-ин бир сыра үзвләри Иранда (әсасән Чәнуби Азәрб.-да) фәалијјәтләрини давам етдирирдиләр. Иран Коммунист Партијасынын 1920 ил ијунун 22—24-дә Әнзәли ш.-ндә чағырылмыш 1-чи гурултајында «Ә.»-ин Иран тәшкилатлары бу партијада бирләшдиләр.

Әд.: Азәрбајҹан Коммунист Партијасы тарихинин очеркләри, Б., 1964; Ибраһимов З., .Азәрбајҹан зһмәткешләринин сосиалист ингилабынын гәләбәси уғрунда мүбаризәси (1917—1918-ҹи илләр), Б., 1957; Ибраһимов (Шаһин) Т. А., Иран Коммунист Партијасынын јаранмасы, Б., 1963; Гулиев Дж. Б., Борьба Коммунистической партии за осуществление ленинской национальной политики в Азербайджане, Б., 1970.

ӘДАЛӘТ МҮҺАКИМӘСИ — дөвләт фәалијјәтинин формасы; мәһкәмәләрин онларын сәлаһијјәтинә аид чинајәт ишләринә вә мүлки ишләрә бахмасы вә онлары һәлл етмәсиндән ибарәтдир. Ә.м. ганунла мүәјјән едилмиш просессуал гајдада һәјата кечирилир (бах *Чинајәт просеси, Мүлки просес*). Ә.м. һәмишә синфи, сијаси характер дашыјыр; о, мөвчуд сосиал гајда-ганунларын мүһафизәсинә вә мөһкәмләндирилмәсинә, һаким синифләрин мәнафејинин горунмасына јөнәлдилир. В. И. Ленин буржуа мәһкәмәсини характеризә едәрәк јазырды ки, бу мәһкәмә «...заһирдә гајда-гануну мүдафиә етдијини көстәрән, әслиндә исә истисмар олунанлары амансызлыгла әзмәк, пул дағарчығынын мәнафејини горумаг үчүн итаәткар, инчә бир аләт олан буржуа мәһкәмәси...»дир (Әсәрләри, ч. 26, сәһ. 472). Сосиалист Ә.м. сосиалист демократизми вә сосиалист ганунчулуғу принсипләринә әсасланыр. Совет сосиалист Ә.м. ССРИ-нин дөвләт вә ичтимаи гурулушуну, совет вәтәндашларынын һүгугларыны вә гануни мәнафеләрини, дөвләт идарәләринин вә ичтимаи тәшкилатларын ганунла мүһафизә олунан мәнафејини һәр чүр гәсддән горујур. Ә.м.-нин мәгсәди бүтүн мүәссисәләр, тәшкилатлар, вәзифәли шәхсләр вә ССРИ вәтәндашлары тәрәфиндән ганунларын дүрүст вә гәти ичрасынын тә'мин едилмәсидир (бах һәмчинин *Ганунчулуг*). ССРИ-дә Ә.м.-ни јалныз мәһкәмә һәјата кечирир (ССРИ Конституцијасы, м. 151). Буна мүвафиг олараг «мәһкәмәнин һөкмү олмадан вә Ганун әсас көтүрүлмәдән һеч кәс чинајәт төрәтмәкдә мүгәссир сајыла билмәз; һабелә чинајәт чәзасына мәһкум олуна билмәз» (ССРИ Конституцијасы, м. 160). Совет Ә.м.нин әсас принсипләри бунлардыр: һакимләрин вә халг ичласчыларынын сечкили олмасы вә һесабат вермәси, вахтындан әввәл кери чағырыла билмәси, мәһкәмәләрдә ишләрә ачыг бахылмасы, мәһкәмәдә ичтимаи иттиһамчыларын вә ичтимаи мүдафиәчиләрин иштиракы, *һакимләрин мүстәгиллији* вә анчаг ганунa табе олмасы вә с. Ә.м. вәтәндашларын сосиал, әмлак вә хидмәти вәзијјәтиндән, гуллуг мөвгејиндән, милли, ирги мәнсубијјәтиндән, дини е'тигадындан асылы олмајараг Ганун вә мәһкәмә гаршысында бәрабәрлији әсасында ичра едилир.

Әд.: Демократические основы советского социалистического правосудия, М., 1965; Строгович М. С., Курс советского уголовного процесса, т. 1, М., 1970.

ӘДАЛӘТ МҮҺАКИМӘСИ ӘЛЕЈҺИНӘ ЧИНАЈӘТЛӘР—совет чинајәт һүгугуна көрә әдаләт мүһакимәси органларынын сосиалист ганунчулуғу принсипинә әсасланан нормал фәалијјәтинә гәсд едән чинајәтләр. Ә.м.ә.ч.-ә көрә мәс'улијјәт Азәрб.ССР Чинајәт Мәчәлләсинин 174—188-чи маддәләри илә мүәјјән едилмишдир. Ә.м.ә.ч.-ин дөрд групу фәргләндирилир: 1) тәһгигат, истинтаг, прокурорлуг вә мәһкәмә органларынын вәзифәли шәхслә-

ри тәрәфиндән төрәдилән чинајәтләр—билә-билә тәгсири олмајан шәхси чинајәт мәс'улијјәтинә чәлбетмә; билә-билә әдаләтсиз һөкм (гәтнамә, ҹәрардад, гәрар) чыхарма; билә-билә ганунсуз олараг тутма вә ја һәбсәалма; ифадә вермәјә мәчбуретмә; 2) әдаләт мүһакимәсини һәјата кечирән органлара көмәк етмәк ганунла вәзифәси олан шәхсләрин төрәтдији чинајәтләр—билә-билә јалан ифадәвермә; шаһидин, зәрәр чәкмиш шәхсин кәлмәкдән, експертин рә'ј вермәкдән бојун гачырмасы; шаһидин вә зәрәр чәкмиш шәхсин ифадә вермәкдән имтина етмәси; тәһгигат вә ја ибтидаи истинтаг мә'луматларыны јајма; сијаһыја алынмыш вә ја үзәринә һәбс гојулмуш әмлакы исраф етмә, өзҝәнинкиләшдирмә, кизләтмә вә ја дәјишдирмә; вәзифәли шәхсин мәһкәмәнин һөкмүнү вә ја гәтнамәсини ичра етмәкдән бојун гачырмасы; 3) мәһкум вә һәбсдә олан шәхсләрин төрәтдији чинајәтләр—сүркүн јериндән, мүаличә-әмәк профилакторисиндән гачма вә ја көчүрүлмүш шәхсин јашамасы гадаган едилән јерләрә өзбашына гајытмасы; чәза чәкән вә ја ибтидаи һәбсдә олан шәхсин һәбс јериндән вә ја мүһафизә алтындан гачмасы; 4) саир шәхсләрин төрәтдији чинајәтләр: билә-билә јалан хәбәрчилик; мүгәссири, шаһиди вә ја зәрәр чәкмиш шәхси јалан ифадә вермәјә, експерти јалан рә'ј вермәјә, һәмчинин тәрчүмәчини јанлыш тәрчүмә етмәјә вадаретмә, ја да онлары пул илә әләалма; чинајәти кизләтмә; чинајәт һаггында хәбәр вермәмә.

«ӘДАЛӘТЛИЛӘР ИТТИФАГЫ»—алман сијаси мүһачирләринин (башлыча олараг пролетарлашмыш сәнәткарларын) кизли тәшкилаты; Коммунистләр Иттифагынын сәләфи. 1836—37 илләрдә Парисдә јарадылмышды; әсасыны «Сәфилләр иттифагы»ндан (1834 илдә тә'сис едилмишди) ајрылмыш ингилабчы груплар тәшкил едирди. «Ә.и.» иштиракчыларынын дүнјакөрүшү бабөфчүлүјүн (бах *Бабөф*) формаларындан бири олан бланкизмин, һәмчинин утопик сосиализмин дикәр формаларынын (сен-симонизм, фурјеризм, Кабе тә'лими) тә'сири алтында формалашмышды; бир чох үзвү бу тәшкилатын көркәмли хадими *Вејтлингин* ардычылы иди. «Ә.и.» «Бүтүн инсанлар гардашдырлар» шүарыны өзүнүн девизи кими ирәли сүрмүшдү. Кизли утопик сосиалист тәшкилатлары илә әлагә сахлајан «Ә.и.» бланкичиләрин үсјанында (1839, 12 мај) иштирак етмишди. Үсјанын мәглубијјәтиндән сонра тәшкилат үзвләринин бир гисми Исвечрәјә, бир гисми исә Лондона мүһачирәт етди, «Ә.и.» бејнәлмиләл тәшкилата чеврилди. Иттифаг франсыз ингилабчылары, инкилис чартистләри вә Полша демократлары илә әлагә сахлајырды. «Ә.и.»-нын көркәмли хадимләринин (И. Молл, К. Шаппер вә б.) иттифагы хырда буржуа тәшкилатындан һәгигәтән ингилаби коммунист тәшкилатына чевирмәјә чалышан К. Маркс вә Ф. Енкелслә шәхси танышлыгы онларын елми коммунизмин әсасларыны мәнимсәмәсиндә мүһүм рол ојнады. 1847 илдә Маркс вә Енкелс «Ә.и.»-на дахил олмаға разылыг вердиләр вә ону әсаслы сурәтдә јенидән тәшкил едәрәк Коммунистләр Иттифагыны јаратдылар.

Әд.: Союз справедливых, Самостоятельные выступления немецких рабочих, в кн.: Международное рабочее движение, т. 1, М., 1976.

ӘДАТ—сөјләнилән фикирдә бу вә ја дикәр аны, јахуд чәһәти билдирән сөзү хүсусилә ајырмаг, дүрүстләшдирмәк мәгсәди илә ишләдилән вә үмуми семантик-синтактик вәзифәләринә көрә груплашан көмәкчи нитг һиссәси. Ә.-ын һәјәчан (нә, дә, да, нечә, гој, -сәнә, сана вә с.), тә'кид (ки, тәкчә, тәки), суал (мәкәр, бәс, -мы, -ми, -му, -мү вә с.), тәсдиг (бәли, һә вә с.), инкар (јох, хејр, һеч вә с.) билдирән мә'на нөвләри вар.

Әд.: Һүсејнзадә М., Муасир Азәрбајчан дили. Морфолокија, Б., 1973.

ӘДВИЈЈАТ—тәркибиндә әдва вә ароматик маддәләр олан, гиданын дад кејфијјәтини јахшылашдыран *әдвијјат биткиләринин* гурудулмуш һиссәләри. Тәркибиндә, адәтән, ефир јағлары, глүкозидләр, ашы маддәләри олур. Ә.-дан кулинаријада, јејинти сәнајесиндә, һәмчинин тибдә вә әтријјатда истифадә олунур. Ән гијмәтли Ә. тропик биткиләрдән алыныр. Ә. биткиләринин тохуму (чөвүз, хардал), мејвәси (истиот, ванил, чирә), чичәк вә һиссәләри (кәвәр, михәк), јарпагы (дәфнә јарпагы), габығы (дарчын), көкүмсову (зәнчәфил) Ә. кими ишләдилир. Ә.-дан һәлә гәдим заманлардан Шәрг өлкәләриндә (хүсусилә Һиндистан, Чин, Мисир вә Иран) јемәкләрин һазырланмасында, һабелә дәрман кими истифадә едилмишдир. Америка һиндиләри Колумбун кәшфиндән хејли әввәл ванил, гырмызы истиот вә с. Ә.-ы танырдылар. Ә. истеһсал етмәјән Авропа өлкәләри бу маллары чох баһа гијмәтә алырды. Болгарыстан, Румынија вә Мачарыстанда да Ә.-дан (хүсусилә бибәр, гырмызы истиот) кениш истифадә едилирди. Русијада Ә. 16 әсрдән мә'лумдур; бураја Шәрг өлкәләриндән дарчын, истиот, һил, михәк, зәнчәфил, зә'фәран вә с. кәтирилирди.

Ә. Азәрб.-да да чох гәдимдән кениш јајылмышдыр. Хөрәкләрә (зә'фәранлы плов, сарыкөклү бозбаш вә с.), јемәкләрә (гујмаг, фирни, һалва вә с.), һәмчинин ширнијјат мә'мулатына (мүрәббә, шоргоғалы, шәкәрбура, пахлава вә с.) вурулан мүхтәлиф нөв Ә. Азәрб. кулинаријасында мүһүм јер тутур.

ӘДВИЈЈАТ БИТКИЛӘРИ—органларында әтирли вә дадлы маддәләр олан биткиләр. Бу органлар гидаја кәскинлик, хүсуси дад вә әтир вермәк, һәмчинин иштаһаны артырмаг, мә'дәнин фәалијјәтини јахшылашдырмаг үчүн әдвијјат кими ишләдилир. Ә. б. Јер күрәсинин мүхтәлиф р-нларында битир; хүсусән тропикләрдә даһа чохдур. Тропикләрдә битән Ә.б.-нин әксәријјәти *дәфнәкимиләр*, *пахлалылар*, мәрсин фәсиләсинә вә с. дахилдир. Михәк, һил, дарчын, гара истиот, гырмызы истиот, зәнчәфил, зәфәран вә с. кениш јајылмыш Ә.б.-дир. ССРИ-дә, о чүмләдән Азәрб. ССР-дә, әсасән, от формасында олан Ә.б. битир вә бечәрилир; ән кениш јајыланы шүјүд, чәфәри, кәрәвиз, дағкешниши, чыр һавуч, вәзәри, кәвәр, рејһан, бәдрәнч, нанә, соған, сарымсаг, зә'фәран вә с.-дир.

ӘДДИС-ӘБӘБӘ (амһара дилиндә—тәзә чичәк)—Ефиопијанын пајтахты. Ефиопија јајласында, 2400 *м* јүксәкликдәдир. Автомобил јоллары говшағы. Бејнәлхалг әһәмијјәтли аеропорт. Әһ. тәгр. 1,2 млн. (1976). Ә.-дән Чибути портуна д. ј. вар. Өлкәнин мүһүм сәнаје вә мәдәнијјәт мәркәзидир. Јүнкүл (тохучулуг, дәри-ајаггабы), јејинти (ун, јағ, әт-сүд), ағач е'малы вә тикинти материаллары сәнајеси мүәссисәләри вар. Кустар үсулла парча, дәри, керамика, метал вә ағач мә'мулатлары истеһсал олунур. Гәһвә, дәри, тахыл, мал-гара вә с. тичарәти едир. Шәһәрин әсасы 1887 илдә гојулмуш, 1888 илдә Ефиопијанын пајтахты бураја көчүрүлмүшдүр. 1963 илин мајында Ә.-дә мүстәгил Африка өлкәләри дөвләт вә һөкумәт башчыларынын конфрансы кечирилмиш вә *Африка Бирлији Тәшкилаты* јарадылмышдыр. 1976 илдә Чәнуби Африка халглары илә һәмрә'јлијә һәср олунмуш фөвгәл'адә бејнәлхалг конфранс кечирилмишдир. Ә.-дә бирмәртәбәли килмөһрә, даш, ағач евләрлә јанашы, чохмәртәбәли мүасир биналар (дөвләт банкы, бәләдијјә идарәси, телевизија мәркәзи, тичарәт палатасы, харичи ишләр назирлијинин бинасы—һамысы 1965, Африка Еви, 1963) да тикилмишдир. Ефиопија дөвләтинин рәмзи олан шир һејкәли, *II* Мениликин ат үстүндә һејкәли, мүгәддәс Кеорки килсәси (19 әсрин сону), мүгәддәс Троитса килсәси (1941), II Мениликин сарајы (1894), 27 Миадзија мејданындакы Азадлыг монументи, 12 Јекатит мејданындакы фашизм гурбанларына абидә (1955, һејкәлтәраш А. Августинчич) вә с. шәһәрин мәшһур сәнәт абидәләридир. Милли ун-т (1950 илдә тәшкил олунуб, 1961 илдән фәалијјәт көстәрир), милли мусиги мәктәби, тарих-етнографија музеји, милли театр, ун-т китабханасы, милли китабхана вә с. вар. БМТ-нин Африка Игтисади Комиссијасынын Катиблији (1958 илдән), Аф-

Әддис-Әбәбә. 1. Шәһәрин мәркәзи һиссәси. 2. Шәһәрдән бир көрүнүш. Арха планда БМТ-нин Африка Игтисади Комиссијасынын бинасы—Африка еви көрүнүр.

рика Бирлији Тәшкилатынын игамәткаһы (1963 илдән) Ә.-дәдир.

ӘДӘБ ГАЈДАЛАРЫ—бах *Әхлаг.*

ӘДӘБИ ДИЛ—үмумхалг дилинин аз вә ја чох дәрәчәдә јазы нормалары илә сабитләшмиш, тәкмилләшмиш формасы; бүтүн јазылы абидәләрин дили. Феодализм дөврүндә бир сыра халглар Ә.д. кими башга дилләрдән [мәс., Иран вә түрк халглары классик әрәб дилиндән (түркдилли халглар, еjни заманда, фарс дилиндән), јапонлар, вјетнамлылар вә корејалылар классик Чин дилиндән вә с.] истифадә етмишләр. Ә.д.-ин инкишафы халгын үмуми, ичтимаи-сијаси вә мәдәни инкишафы илә сых бағлыдыр. Јазылы вә шифаһи голлары вар. Ә.д.-и бәдии әдәбијјатын дили илә ејниләшдирмәк олмаз; бәдии әсәрләрин дили, адәтән, Ә.д. нормаларына әсасланса да, чохлу фәрди вә гејри-ишләк хүсусијјәтләрә маликдир. Ә.д. илә *милли дил* арасында да фәрг мөвчуддур. Милли дил Ә.д. кими ишләдилир, лакин һәр һансы Ә.д. дәрһал милли дилә чеврилмир. Ә.д. вә диалектләр бир-биринә гаршылыглы тә'сир көстәрир. Диалектләр арасында фәргләр чох олдугча, Ә.д.-ин формалашмасы да чәтинләшир. Ә.д.-ин ајры-ајры инкишаф мәрһәләләриндә бу вә ја дикәр диалект мүһүм рол ојнаја биләр. Ленин милли сијасәти сајәсиндә ССРИ халгларынын, о чүмләдән Азәрб. халгынын Ә.д.-и даһа да инкишаф етмиш, әввәлләр јазысы олмајан дилләрин әлифбасы јарадылмышдыр. Дүнја халглары дилләринин инкишаф тәчрүбәсинә әсасланараг, Ә.д. нәзәријјәси ишләниб һазырланмышдыр.

Әд.: Дәмирчизадә Ә., Азәрбајчан әдәби дилинин инкишаф јоллары, Б., 1958; јенә онун, «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын дили, Б., 1959; Гурбанов А., Мүасир Азәрбајчан әдәби дили, Б., 1967; Һачыјев Т., XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан әдәби дили, Б., 1977; Чаһанкиров М., Азәрбајчан милли әдәби дилинин тәшәккүлү, һ. 1, Б., 1978; Виноградов В. В., Проблемы литературных языков и закономерностей их образования и развития, М., 1967; Дешериев Ю. Д., Закономерности развития литературных языков народов СССР в советскую эпоху. Развитие общественных функций литературных языков, М., 1976; Социальная и функциональная дифференциация литературных языков, М., 1977; Исаев М. И., О языках народов СССР, М., 1978.

ӘДӘБИ МЕТОД—бах *Метод.*

ӘДӘБИ МӘКТӘБ—бах *Әдәби чәрәјан.*

ӘДӘБИ МӘЧЛИСЛӘР—Азәрб.-да орта әсрләрдән башлајараг 19 әсрин ахырынадәк фәалијјәт көстәрмиш ше'р мәчлисләри. Ә.м. вахтилә һөкмдарларын сарајларында јарадылмышды; 12 әсрдән Елдәкәзләрин, Ширваншаһларын, 16 әсрдә исә Шаһ Исмајыл Хәтаинин сарајында дөврүн көркәмли сәнәткарларынын топландығы Ә.м. олмушдур. Һәмин мәчлисләрә *мәликүш-шүәралар* рәһбәрлик едирдиләр. 19 әсрдә Азәрб.-ын бир сыра ш.-индә, әввәлләр ајры-ајры ханларын сарајларында, сонралар исә бир чох мәдрәсә вә шәхси евләрдә Ә.м. фәалијјәт көстәрмишдир: Кәнчәдә (сонралар Тифлисдә вә јенидән Кәнчәдә) «Divaни-һикмәт» (1820—19 әсрин 80-чи илләри), Губада «Күлүстан» (1835—?), Ордубадда «Әнчүмәни-шүәра» (1838—1903), Ләнкәранда «Фөвч үл-фүсәһа» (1850—1900), Шушада «Мәчлиси-үнс» (1864—97), «Мәчлиси-фәрамушан» (1872—20 әсрин 10-чу илләри), Шамахыда «Бејт үс-Сәфа» (1860—88), Бакыда «Мәчмә үш-шүәра» (1880—тәгр. 1915) вә с. М. Ш. Вазеһ, А. А. Бакыханов, М. Т. Сидги, Х. Б. Натәван, М. М. Нәвваб, С. Ә. Ширвани вә б.-нын башчылыг етдикләри бу мәчлисләрдә Азәрб. вә Шәрг классикләринин әсәрләри, мәчлис үзвләринин јени ше'рләри мүзакирә олунур, әдәбијјат, тарих, фәлсәфә, мусиги вә с. мәсәләләрә даир сөһбәтләр апарылырды. Шуша, Шамахы вә Бакы мәчлисләриндә мәшһур ханәндә вә мусигичиләр дә иштирак едирди. Ә.м. Азәрб. әдәби-бәдии фикринин инкишафында мүәјјән рол ојнамышдыр.

Әд.: Гасымзадә Ф., XIX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, Б., 1956; Караев Н., Азербайджанские литературные меджлисы XIX века (автореферат канд. диссертации), Б., 1971.

ӘДӘБИ НӨВ—һәјат һадисәләрини тәсвир үсулуна көрә охшар әдәби әсәрләр групу. Сәчијјәви чәһәтләри јахын олан әдәби әсәрләр гурулушча бир-бириндән фәргли 3 нөвә бөлүнүр: *лирика, епос, драм*. Ә.н.-ләрин ән'әнәви бөлкүсүнү илк дәфә Аристотел вермиш, Русијада исә ону В. Г. Белински инкишаф етдирмишдир. Ә.н.-ләр *жанрлара* ајрылыр. Совет естетикасында Ә.н.-ләрин мәзмуну вә тарихи дәјишкәнлији, онларын сәнәт системиндә мөвгеји вә с. проблемләр өјрәнилмишдир.

Әд.: Рәфили М., Әдәбијјат нәзәријјәсинә кириш, Б., 1958; Аристотел, Поетика, Б., 1974; Гачев Г. Д., Содержательность художественных форм. Эпос. Лирика. Театр, М., 1968; Каган М. С., Морфология искусства, Л., 1972; Тимофеев Л. И., Основы теории литературы, 5 изд., М., 1976.

ӘДӘБИ ТӘНГИД—бәдии әсәрин тәһлили вә гијмәтләндирилмәси, бу вә ја дикәр әдәби чәрәјанын јарадычылыг принсипләринин мүәјјәнләшдирилмәси вә тәсдиги; әдәби-бәдии јарадычылыг нөвләриндән бири. Ә.т. *әдәбијјатшүнаслығын* үмуми методолокијасына әсасланыр вә әдәбијјат тарихинә истинад едир. Ә.т. һәјатла, ичтимаи мүбаризә илә, дөврүн фәлсәфи вә естетик идејалары илә сых бағлыдыр. Ә.т. мүстәгил фәалијјәт саһәси кими Гәдим Јунаныстан вә Ромада, һабелә Һиндистанда вә Чиндә јаранмышдыр. Гәрб өлкәләриндә Ә.т.-ин тарихи әдәби мәктәб вә чәрәјанларын тарихи, әдәбијјатшүнаслығын инкишафы илә сых бағлы олмушдур. Бир сыра көркәмли јазычы (Д. Дидро, Г. Е. Лессинг, В. Һүго, Е. Золја вә б.) вә тәнгидчиләр (Ш. О. Сент-Бөв, И. Тен, К. Брандес вә б.) әдәбијјатын естетик инкишаф програмыны ирәли сүрүрдүләр. Русијада Ә.т.-ин илк аддымлары 18 әсрә аиддир (М. В. Ломоносов, А. Д. Кантемир, В. К. Тредиаковски). Н. М. Карамзин, Н. И. Надеждин, хүсусилә А. С. Пушкин вә Н. В. Гогол Ә.т.-ин ичтимаи ролуну даһа да инкишаф етдирмишләр. 19 әср рус реалист Ә.т.-инин зирвәсини В. Г. Белински, Н. Г. Чернышевски, А. И. Кертсен, Н. А. Добролјубов, һабелә Д. И. Писарев, М. Ј. Салтыков-Шедрин вә б.-нын әдәби тәнгиди ирси тәшкил едир.

Ичтимаи-тарихи инкишаф ганунлары һаггында К. Маркс вә Ф. Енкелсин тә'лими, онларын әдәбијјат вә инчәсәнәтә даир фикирләри Ә.т.-ин дә јени, әсл елми-методоложи әсасыны гојду. 19 әсрин 2-чи јарысында јаранан марксист тәнгид (Ф. Меринг—Алманија, П. Лафарг—Франса) илк дәфә олараг әдәбијјат вә инчәсәнәт проблемләринин тарихи материализм мөвгејиндән шәрһини верди. Ингилаби демократик ән'әнәләр үзәриндә инкишаф едән рус Ә.т.-и 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә јени—марксист тәнгид мәрһәләсинә гәдәм гојду. К. В. Плеханов, илк дәфә олараг, әдәби әсәрләрә тарихи материализм вә синфи мүбаризә бахымындан јанашма принсипини әсасландырды. Русијада марксист Ә.т.-ин инкишафына В. И. Ленинин әдәбијјат вә инчәсәнәтә даир мәгалә вә чыхышлары (Л. Н. Толстој һаггында мәгаләләри, «Партија тәшкилаты вә партија әдәбијјаты» мәгаләси вә с.) хүсусилә бөјүк тә'сир көстәрди. Бу саһәдә В. В. Воровски, А. В. Луначарски, М. Горки вә б.-нын да мүһүм хидмәти олмушдур. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәсиндән сонра, хүсусилә сосиализм өлкәләри бирлијинин јаранмасы нәтичәсиндә марксист әдәбијјатшүнаслыг вә Ә.т. бөјүк бејнәлхалг нүфуз газанмышдыр. Марксист Ә.т. сосиалист өлкәләри илә јанашы, капиталист өлкәләриндә, һабелә јени истиглалијјәт газанмыш өлкәләрдә дә инкишаф едир.

Марксист Ә.т. бәдии әсәрләри сосиоложи, естетик вә етик кејфијјәтләринин вәһдәти бахымындан гијмәтләндирир. Ә.т. идраки әһәмијјәтә маликдир. Ә.т. әсәрин мәзијјәтләрини вә гүсурларыны көстәрир, онун идеја вә сәнәткарлыг чәһәтдән тәкмилләшмәсинә јардым едир. Ә.т. јалныз әсәри изаһ етмир, һәм дә ону һәјатын, дөврүн габагчыл идеја-естетик тәләбләри бахымындан мә'наландырыр вә үмуми әдәби просеслә әлагәдә гијмәтләндирир. Совет Ә.т.-индә партијалылыг вә хәлгилик принсипләри хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Сов.ИКП МК-нын «Әдәби-бәдии тәнгид һаггында» (1972) гәрарында көстәрилир ки, «тәнгидин вәзифәси мүасир бәдии просесин һадисәләрини, мејлләрини вә ганунаујғунлугларыны дәриндән тәһлил етмәкдән, партијалылыг вә хәлгилик һаггында Ленин принсипләринин мөһкәмләнмәсинә һәр васитә илә көмәк көстәрмәкдән, совет инчәсәнәтинин идеја-естетик сәвијјәсинин јүксәлдилмәси уғрунда мүбаризә апармагдан, буржуа идеолокијасына гаршы ардычыллыгла чыхыш етмәкдән ибарәтдир» («Азәрбајчан», 1972, №2, сәһ. 4). Совет вә дикәр сосиалист өлкәләринин Ә.т.-и капиталист өлкәләриндәки марксист Ә.т.-лә бирликдә сосиалист реализми принсипләри уғрунда, әдәбијјат вә инчәсәнәти ичтимаи һәјатдан тәчрид етмәјә чәһд көстәрән буржуа естетик консепсијаларына гаршы фәал мүбаризә апарыр. Бејнәлхалг әдәбијјат тәнгидчиләри чәмијјәти фәалијјәт көстәрир. Чәмијјәтин ишиндә совет тәнгидчиләри дә фәал иштирак едирләр.

Азәрб.-да әдәби-тәнгиди фикрин тарихи гәдимдир. Низами, Хагани, Фүзули вә б. бәдии сөзүн гүдрәти, әдәбијјатын идеја-естетик вә ичтимаи тәрбијәви ролу һаггында гијмәтли фикирләр сөјләмишләр. *Тәзкирәләрдә* бә'зән шаирләрин јарадычылығы һаггында мүлаһизәләр дә јүрүдүлүрдү. Лакин мүасир мә'нада професионал Ә.т.-ин јаранмасы М. Ф. Ахундовун ады

илә бағлыдыр. Онун реалист әдәби-естетик көрүшләрини Һ. Б. Зәрдаби, Н. Нәриманов, Ф. Б. Көчәрли, Ч. Мәммәдгулузадә, С. Һүсејн, Абдулла Шаиг вә б. давам етдирмишләр. 20 әсрин әввәлиндә реалист-демократик Ә.т.-лә јанашы, буржуа Ә.т.-и дә јаранды (Ә. Һүсејнзадә, Ә. Ағајев, Ә. Топчубашов вә б.). Бу дөврдә ингилаби мүбаризә һәрәкаты илә бағлы марксист Ә.т. дә јаранмаға башлады. Лакин сөзүн әсл мә'насында марксист Ә. т. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра инкишаф етди. Онун тәшәккүлүндә вә инкишафында М. Гулијев, Әли Назим, Меһди Һүсејн, Мәммәд Ариф, Сәмәд Вургун, М. Ибраһимов, М. Ч. Чәфәров, Ч. Чәфәров вә б.-нын мүһүм хидмәти вар. Азәрб.-да әдәбијјатшүнаслыг вә Ә.т.-ин инкишафы һаггында әтрафлы мә'лумат үчүн бах хүсуси чилд—*Азәрбајчан Совет Сосиалист Республикасы*. Бах һәмчинин *Әдәбијјатшүнаслыг* мәгаләсинә.

Әд.: Маркс К., Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 1—2, Б., 1953; јенә онларын, Сечилмиш әсәрләри, 3 чилддә, ч. 1, Б., 1978; јенә онларын, Об искусстве, т. 1—2, М., 1976; Ленин В. И., Әдәбијјат һаггында, Б., 1970; јенә онун, О литературе и искусстве, 5 изд., М., 1976; Сов.ИКП Мәркәзи Комитәсиндә. Әдәби-бәдии тәнгид һаггында, «Азәрбајчан», 1972, № 2; Әлијев Һ. Ә., Азәрбајчан јазычыларынын VI гурултајында нитги, «Азәрбајчан», 1976, № 6; Горки М., Әдәбијјат һаггында, Б., 1950; Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, 3 чилддә, ч. 2, Б., 1960; ч. 3, Б., 1957; Азәрбајчан совет әдәбијјаты тарихи, 2 чилддә, Б., 1967; Мәммәд Чәфәр, М. Ф. Ахундовун әдәби-тәнгиди көрүшләри, Б., 1950; Талыбзадә К., XX әср Азәрбајчан тәнгиди, Б., 1966; јенә онун, Тәнгидимиз һаггында гејдләр, Б., 1967; Мәммәд Ариф, Тәнгид вә әдәбијјатшүнаслыг, Сечилмиш әсәрләри, ч. 1, Б., 1967; Гарајев Ј., Салманов Ш., Әдәби тәнгидин Октјабр јашы, «Азәрбајчан», 1977, № 11; Әдәби просес-76, Б., 1977; Кулешов В. И., История русской критики, М., 1972; јенә онун, Русская критика XVIII—XIX веков, М., 1978; Критическая мастерская. Сб. статей, Кишинев, 1978.

ӘДӘБИ ЧӘРӘЈАН—идеолокијасы, дүнјакөрүшү, естетик принсипләри, һәјаты әксетдирмә үсуллары бир-биринә јахын олан јазычыларын јарадычылыг бирлији. Бу бирлик һәмин јазычыларын әсәрләринин идеја-бәдии хүсусијјәтләриндә—мөвзу, сүжет вә гәһрәманларын сечилмәси, бәдии ифадә васитәләри вә дил хүсусијјәтләриндә тәзаһүр едир. Бу вә ја дикәр Ә.ч. мүәјјән тарихи шәраитдә мејдана чыхыр вә дөврүнүн идеоложи, ичтимаи-сијаси, синфи мүбаризәсини әкс етдирир; мәс., 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә мејдана кәлән *декадентлик* буржуа идеолокијасынын тәзаһүрү иди. 20 әсрин әввәлләриндә реализм вә хәлгилик тәрәфдары олан ингилабчы демократ Азәрб. јазычылары «молланәсрәддинчиләр», буржуа јазычылары исә «фүјузатчылар» Ә.ч.-лары әтрафында бирләшмишдиләр. «Ә.ч.» термини чох вахт «бәдии метод» (бах *Метод*) вә «әдәби мәктәб» терминләринин синоними кими дә ишләдилир.

Әд.: Рәфили М., Әдәбијјат нәзәријјәсинә кириш, Б., 1958; Поспелов Г. Н., Теория литературы, М., 1978.

ӘДӘБИ-БӘДИИ ЖУРНАЛЛАР—охучулары јени әдәбијјат нүмунәләри илә (орижинал вә тәрчүмә), әдәби һәјатда баш верән јениликләрлә таныш едән дөври (әсасән ајлыг) нәшрләр. Ә.-б.ж. Русијада 18 әсрдә јаранмышдыр. «Журнал» сөзүнү Русијада илк дәфә «Московски журнал»ы (1791—92) нәшр етмиш Н. М. Карамзин ишләтмишдир. Кетдикчә Ә.-б.ж. даһа чох ичтимаи-сијаси маһијјәт кәсб едирди: «Московски вестник» (1827—30), «Северныје светы» (1825—31), «Невски алманах» (1825—33) вә с. Лакин, рус охучусунун мүтәрәгги журнала олан еһтијачыны јалныз *«Современник»* вә «Отечественныје записки» журналлары өдәди. А. С. Пушкин, В. Г. Белински, А. Н. Некрасов, Н. Г. Чернышевски, Н. А. Добролјубов вә б. габагчыл әдибләрин бу журналларда әмәкдашлығы Русијада ингилаби идејаларын јајылмасына сәбәб олду. 20 әсрин әввәлиндә ичтимаи-әдәби чапланма илә әлагәдар «Новы пут» (1903—04), «Весы» (1903—09), «Аполлон» (1909—17) вә с. журналлар нәшр едилмишдир.

Совет һакимијјәтинин илк илләриндән халгы маарифләндирән, партија журналистикасынын ән'әнәләринә садиг галан болшевик әгидәли «Грјадушшеје» (1918—21), «Пламја» (1918—20), «Кузнитса» (1920—22), «Творчество» (1918—22), «Вестник литературы» (1919—22), «Краснаја нов» (1921—42; В. И. Ленинин тәшәббүсү илә јарадылмышдыр) кими јени Ә.-б.ж. нәшрә башлады. Ә.-б.ж. ичтимаи-сијаси мүбаризәдә мүһүм рол ојнајыр, өз ишләриндә В. И. Ленинин «Мәсләксиз журнал—мә'насыз, чәфәнк, биабырчы вә зәрәрли бир шејдир» (Әсәрләри, ч. 34, сәһ. 443) фикрини рәһбәр тутурдулар. Вәтәндаш мүһарибәсиндән сонра совет журналистикасы тарихиндә мүһүм дәјишикликләр баш верди. Ириһәчмли («Октјабр», «Звезда», «Новы мир» вә с.), кичикһәчмли, рәсмли («Крокодил, «Смехач», «Чудак» вә с.) вә ушаг журналлары («Мурзилка», «Пионер» вә с.) нәшр едилмәјә башланды. 30-чу илләрдә М. Горкинин тәшәббүсү илә нәшр олунмуш «Литературнаја учоба» (1930—41) журналы охучу күтләсинин рәғбәтини газанды. Бу илләрдә чыхан Ә.-б.ж. даһа мәзмунлу иди. А. Фадејев, М. Шолохов, А. Толстој, В. Катајев вә б. көркәмли совет јазычыларынын ән јахшы әсәрләри илк дәфә Ә.-б.ж.-да дәрч олунмушдур. ҮИК(б)П МК-нын «Әдәби-бәдии тәшкилатларын јенидән гурулмасы һаггында» (1932) гәрарындан сонра Ә.-б.ж.-ын гаршысында кениш перспективләр ачылды. «Литературны критик», «Знамја», «Литературноје обозреније», «Интернасионалнаја литература», «Дружба народов» вә с. нәшрә башлады. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә Ә.-б.ж. Вәтәнин мүдафиәси кешијиндә дурмуш вә охучулара вәтәнпәрвәрлик идејалары ашыламышдыр. ҮИК(б)П МК-нын «Звезда» вә «Ленинград» журналлары һаггында гәрары (14 авг. 1946) мүһарибәдән сонракы Ә.-б.ж.-ын инкишафына тәкан верди, мүһарибә илләриндә нәшри мүвәггәти дајандырылмыш журналлар јенидән нәшрә башлады, «Јуност» (1955), «Иностраннаја литература» (1955), «Москва» (1957), «Вопросы литературы» (1957), «Волга» (1966) вә с. журналларын илк нөмрәләри чапдан чыхды. Сов.ИКП МК-нын «Әдәби-бәдии тәнгид һаггында» гәрары (21 јанвар, 1972) Ә.-б.ж.-да тәнгид-библиографија ишинин вә бәдии әдәбијјатын тәблиғинин, күнүн тәләбләри сәвијјәсинә мүвафиг олараг, даһа да јахшылашдырылмасында мүһүм рол ојнады. Бүтүн мүттәфиг вә мухтар респ.-ларда Ә.-б.ж. нәшр едилир (бах мүттәфиг респ.-ларын Мәтбуат бөлмәсинә, һәмчинин *Журнал*, *Доври мәтбуат* вә ајры-ајры Ә.-б.ж. һаггындакы мәгаләләрә).

Дикәр сосиалист өлкәләриндә Ә.-б.ж., бир гајда олараг јазычылар иттифагларынын органыдыр. «Септември» (БХР, 1948 илдән), «Нөје дөјче литератур» (АДР, 1953), «Ромынија литераре» (РСР, 1954; 1968 иләдәк «Газета литераре» адланырды), «Унион» (Куба, 1962), «Тсог» (МХР, 1944) вә с. милли әдәбијјатларын инкишафында мүһүм рол ојнајыр.

Гәрби Авропа вә Америка өлкәләриндә Ә.-б.ж. 18 әсрин орталарында мејдана кәлмиш, 19 әсрдә инкишаф етмишдир. Әввәлләр мүхтәлиф мәсәләләрдән бәһс едән журналлар «магазин» (гарышыг, јениликләр јығымы) типли олмуш, сонралар «сырф» әдәби мәчмуәләрә чевриләрәк, әдәби просесдә фәал иштирак етмишләр. Үмумијјәтлә, муасир Гәрб дөвләтләри үчүн ириһәчмли Ә.-б.ж. характерик дејил. АБШ-да «Трансатлантик Ревију» (1959), Франсада «Леттрисме» (1957), Австријада «Манускрипте» (1960), АФР-дә «Велт унд Ворт» (1946), Бразилијада «Реалидаде» (1966) вә с. Ә.-б.ж. јерли јазычыларла јанашы, башга өлкәләрин јазычыларынын да әсәрләрини дәрч едир.

Асија вә Африка өлкәләриндә 19 әсрдә инкишафа башлајан Ә.-б.ж. 20 әсрдә тәшәккүл тапмышдыр. Инди Иран («Әрмәған», 1919), Түркијә («Јени дерки», 1963), Һиндистан («Алочна», 1951), Јапонија («Синте», 1900) вә с. өлкәләрдә чохлу Ә.-б.ж. нәшр едилир. Африканын инкишаф етмиш өлкәләриндә Ә.-б.ж. мүтәрәгги гүввәләри өз әтрафында топламаг, халг күтләләринин маарифләнмәси вә тәрбијәси саһәсиндә мүһүм бир васитәдир.

Азәрб.-да илк Ә.-б.ж. буржуа истигамәтли «Фүјузат» (1906—07) вә «Јени Фүјузат» (1910—11) журналларыдыр. *«Молла Нәсрәддин»* (1906—31) сырф әдәби журнал олмаса да, Азәрб. әдәбијјаты вә мәтбуатынын инкишафында мүһүм рол ојнамыш. Јахын вә Орта Шәргдә ингилаби-демократик идејаларын чарчысына чеврилмишдир. 1923 илдә нәшрә башлајан «Маариф вә мәдәнијјәт»ин (1953 илдән *«Азәрбајчан»*) респ.-да елм вә мәдәнијјәтин инкишафында, дилимизин сафлығы вә әдәби гүввәләрин сәфәрбәр едилмәсиндә бөјүк хидмәтләри вар. *«Гызыл гәләм»* (1924), *«Әдәбијјат чәбһәсиндә»* (1930), *«Һүчум»* (1930) өз әтрафына кәнч әдәби гүввәләри топламышды. Рус дилиндә *«Литературны Азербајджан»* (1931; 1942—52 илләрдә чыхмамышдыр), ермәни дилиндә «Хорһрдајин грог» («Совет јазычысы»; 1957 илдән *«Гракан Адрбечан»*); кәнчләр үчүн *«Улдуз»* (1967) журналлары нәшр олунур.

Әд.: Ленин В. И., Русијада фәһлә мәтбуатынын кечмишиндән. Әсәрләри, ч. 20; Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, ч. 2, Б., 1960; Азәрбајчан тарихи, ч. 2, Б., 1964; Ахундов Н., Азәрбајчанын сатирик журналлары, Б., 1968; Тағыјев Р., «Азәрбајчан» журналы вә Азәрбајчан совет әдәбијјатынын актуал проблемләри (1923—1976-чы илләр), Б., 1977; Лисовский Н. М., Библиография русской пери-

одической печати, 1703—1900, Петроград, 1915; Очерки по истории русской журналистики и критики, т. 1—2, Л., 1950—65; Берков П. Н., История русской журналистики XVIII в., М.—Л., 1952; Из истории русской журналистики второй половины XIX в., М., 1964; Очерки русской советской журналистики (1933—1943), М., 1968.

ӘДӘБИЈЈАТ (әр. ادب—әдәб сөзүндән)— бәдии јарадычылығын, инчәсәнәтин әсас нөвләриндән бири, сөз сәнәти. «Ә.» термини инсан тәфәккүрүнүн мәһсулу олан ичтимаи әһәмијјәтә малик бүтүн јазылы әсәрләрә (мәс., елми, публисистик, сијаси, техники, күтләви Ә. вә с.) аид едилир. Лакин адәтән, мәһдуд мә'нада Ә. дедикдә, јазылы бәдии әсәрләр нәзәрдә тутулур. Ә.-ын мәншәји шифаһи халг јарадычылығындан башлајыр. Фолклор абидәләриндә халгын бәдии тәфәккүрү, варлыға естетик мүнасибәти өз әксини тапмышдыр. Лакин сөз фолклорда әсас бәдии васитә олса да, фолклор, әсл мә'нада, сырф сөз сәнәти дејилдир. Чүнки фолклор абидәләри синкретик сәнәт (бах *Синкретизм*) нөвү олуб, ифачылыгла— мусиги, нәғмә вә рәгслә үзви вәһдәтдәдир. Јазы вә китаб чапы мејдана чыхдыгдан сонра Ә. дејилдикдә, мәһз јазыда маддиләшмиш әсәрләр анлашылмышдыр. Ә. тәдричән мусигидән, декламасијадан, рәгсдән, театрдан ајрылараг мүстәгил инчәсәнәт нөвүнә чеврилмишдир. 19 әсрдән башлајараг, нәзәри естетик тәдгигатларда (Һекел) мәзмун вә идеја хүсусијјәтләри өн плана чәкилмиш, әдәби әсәрләр сәнәтин башга нөвләриндән даһа артыг, елми, фәлсәфи, публисист әсәрләрлә бир сыраја гојулмушдур. Ә. мүасир дөврдә инчәсәнәтин ән демократик вә күтләви нөвүдүр. Бу, инчәсәнәтин мүасир инкишаф тенденсијасы илә бағлыдыр. Белә ки, 19—20 әсрләрдә бир сыра јени жанрларла, тә'сирли ифадә васитәләри илә зәнкинләшән Ә. бәшәрин идрак просесиндә, варлығын һисси идракдан интеллектуал идрака доғру ирәлиләјишиндә хүсусилә чидди әһәмијјәт кәсб етмишдир. Реализмин инкишафы сајәсиндә чәмијјәт һәјатынын тарихи мәнзәрәсини мүәјјәнләшдирмиш һадисәләр, синфи мүбаризә вә ингилаблар, мәишәт вә шүурларда баш верән јениликләр инчәсәнәтин башга саһәләринә нисбәтән Ә.-да өзүнүн даһа кениш вә дәрин бәдии ин'икасыны тапмышдыр. Бу бахымдан Ә. инчәсәнәт нөвләри ичәрисиндә хүсуси јер тутур. Она көрә дә мүасир елми Ә.-да «әдәбијјат вә инчәсәнәт» ифадәсинин ишләдилмәси ганунауј ғун һал кими гәбул едилир.

Ә. идрак вә јарадычылыг просесидир. Марксизм-ленинизм Ә.-ы објектив керчәклији спесифик, бәдии-образлы ин'икас формасы, харичи аләми мә'нәви-практик гаврама нөвү һесаб едир. Ә. ичтимаи шүуру, инсан һәјатынын рәнкарәнклијини вә мүрәккәблијини сөзлә јарадылмыш бәдии образлар васитәсилә әкс етдирир. Әдәби әсәрләр форма әламәтләринә көрә 2 әсас типә (*поезија* вә *нәср*) вә 3 нөвә (*епос*, *лирика*, *драм*) бөлүнүр. Мәзмун вә форма хүсусијјәтләриндән асылы олараг, әдәби әсәрләр бу вә ја дикәр *жанра* аид едилир. Әсәрин идеја мәзмуну *мөвзу* вә *сүжетдә* әксини тапыр. Оху просесиндә әсәрин *конфликти*, *фабуласы*, мөвзусу вә идејасы дәрк олунур. Бу вә ја дикәр әсәрин, һабелә бүтөвлүкдә бөјүк бир дөвр әдәбијјатынын идеја-мөвзу хүсусијјәтләри јарадычылыг методу (бах *Метод*) илә характеризә едилир. Инчәсәнәтин башга нөвләри кими Ә.-ын да «биринчи мәгсәди—варлығы әкс етдирмәкдир» (Чернышевски Н. Г., Сәнәтин варлыға естетик мүнасибәтләри, Б., 1956, сәһ. 117). Инчәсәнәтдә варлығын ин'икас васитәләри мүхтәлифдир. Билаваситә әјани-һисси формалара (мусигидә сәс; бојакарлыгда рәнк; һејкәлтәрашлыгда гранит, тунч, ағач вә с. материаллар) малик башга инчәсәнәт нөвләриндән фәргли олараг, бәдии Ә.-да билаваситә һисси гаврајыш дејил, интеллектуал мә'нада дәрк едилән сөздән, дилдән истифадә олунур. Лакин Ә.-а әјани-һисси формалар да (сәс комплекси, ше'рдә вә нәсрдә ритм, вәзн, аһәнкдарлыг вә с.) јад дејилдир. Бу мә'нада «әдәбијјат инчәсәнәтин ән јүксәк нөвүдүр... Әдәбијјат азад инсан сөзләри илә ифадә олунур ки, бу да һәм сәс, һәм лөвһә, һәм дә мүәјјән, ајдын ифадә олунмуш тәсәввүрдүр. Буна көрә дә әдәбијјат башга инчәсәнәтләрин бүтүн үнсүрләринә малик олуб, ајрылыгда онларын һәр биринә аид олан бүтүн васитәләрдән бирдән-бирә вә тамамилә истифадә етмиш кими олур» (Белински В. Г., Сечилмиш мәгаләләр, Б., 1948, сәһ. 13—14). Инчәсәнәтин објекти инсан, онун дахили аләмидир. Лакин, инсан билаваситә сөз сәнәтиндә бәдии тәдгиг објектинә чеврилир. Буна көрә дә М. Горки Ә.-ы «инсаншүнаслыг» адландырмышдыр. Ә.-ын диггәт мәркәзиндә инсанын әмәлләри, мә'нәви аләми, дүнјабахышы, фәрди, психоложи кејфијјәтләри дурур. Ә. варлығы, һәјат һадисәләрини, синфи вә ичтимаи мүнасибәтләрин мәзмунуну, интим һиссләрин мүрәккәблијини инсан сурәтләри васитәсилә, ајры-ајры фәрдләрин талејини чанландырмагла әкс етдирир. Бәдии сурәтләр тәкраролунмаз фәрд олмагла јанашы, дөврүнүн, мәнсуб олдуғу халгын, синфин идеалларынын тимсалыдыр. Онларын ән уғурлулары рәмз, тип сәвијјәсинә јүксәләрәк, үмумиләшдиричи ичтимаи-естетик мә'на кәсб едир (мәс., Фәрһад, Мәчнун, Һамлет, Отелло, Дон Жуан, Дон Кихот, Фауст, Чатски, Обломов, Һачы Гара, Шејх Нәсруллаһ, Севил вә с.).

Бәдии әсәрләр инсанлар арасында мә'нәви-емосионал үнсијјәт васитәси, һәм дә јарадычылыг вә идрак актыдыр. Ә.-да варлығын бәдии әкси мүрәккәб бир просесдир. Сәнәткар һәјаты бәдии образлар васитәсилә чанландырыр, исте'дадынын, идрак вә һиссинин гүдрәтилә охучуну мүхтәлиф дөврләрә, өлкәләрә апарыр, мүхтәлиф инсан талеләри, онларын дахили аләминин инчәликләри илә таныш едир, чох-чох әввәл баш вермиш, јахуд һазырда чәрәјан едән һадисәләрин иштиракчысына чевирир. Бу үнсијјәтдә, гаршылыглы јарадычылыг просесиндә сәнәткар фәрдијјәтинин ролу бөјүкдүр. Илк бахышда охучу варлығы дәрк едир, әслиндә исә о, јазычы тәхәјјүлүнүн јаратдығы аләми дәрк етмиш олур. Сәнәт әсәринин орижиналлығы, доғурдуғу һиссләрин фәрдилији дә бунунла шәртләнир. Ә.-да тәчәссүм етдирилән бәдии һәгигәт даһа дәриндән дәрк олунур, дәрин тәһлил вә јүксәк үмумиләшдирмә сәвијјәсинә галдырылыр. Буна көрә дә Ә. ән идејалы вә идеоложи инчәсәнәт нөвү һесаб едилир.

Марксист-ленинчи естетика идеоложи васитә кими Ә. вә инчәсәнәтин идрак вә тәрбијәви әһәмијјәтини варлығы нә дәрәчәдә әһатәли, дүзкүн әкс етдирмәси илә мүәјјәнләшдирир. Ф. Енкелс Балзак јарадычылығынын үмдә чәһәтини онун әсәрләриндә тарихин «ингилаби диалектика» сәвијјәсинә јүксәлмәсиндә көрүрдү. В. И. Ленинин Л. Н. Толстој һаггында даһијанә фикирләри бу бахымдан принсипиал методоложи әһәмијјәтә маликдир: «Гаршымызда һәгигәтән бөјүк бир сәнәткар дурурса, о, ингилабын мүһүм чәһәтләриндән һеч олмазса бә'зиләрини өз әсәрләриндә әкс етдирмәли иди» (Ленин В. И., Әдәбијјат һаггында, Б., 1970, сәһ. 122). Марксизм классикләри сәнәт әсәрләриндә бәдии сәнәткарлыг мәсәләләрини дә јүксәк гијмәтләндирмиш, мәзмун вә форма вәһдәтини ән мүһүм естетик тәләб кими ирәли сүрмүшләр. В. И. Ленин Толстојун әсәрләриндә «бөјүк мәсәләләр»ин ирәли сүрүлмәсини «бәдии гүввәт сәвијјәсинә» галхмагла вәһдәтдә көтүрмүш, даһи рус әдибинин бөјүклүјүнү бунда көрмүшдүр (јенә орада, сәһ. 126—127). Азәрб.-да материалист естетиканын баниси М. Ф. Ахундов да бәдии әсәрдә мәзмун вә форма көзәллијинин вәһдәтини үмдә тәләб кими ирәли сүрмүшдүр.

Илк нүмунәләриндән башлајараг, ичтимаи мүнасибәтләрин бәдии әкси олан Ә. синифли чәмијјәтдә синфи маһијјәт кәсб етмиш, сәнәткарлар бу вә ја башга һәјат һадисәләрини мүәјјән синифләрин дүнјабахышындан чыхыш едәрәк ишыгландырмыш, онлара естетик гијмәт вермишләр. Ајры-ајры тарихи дөврләрдә вә өлкәләрдә мүхтәлиф сәнәт консепсијалары, метод вә чәрәјанлары (*Ренессанс*, *Классисизм*, *Маарифчилик*, *Романтизм*, *Реализм*, *Натурализм*, *Символизм* вә с.) јаранмышдыр. 20 әсрдә мејдана кәлмиш декадент (бах *Декадентлик*) вә модернист (бах *Модернизм*) буржуа әдәби-естетик чәрәјанлары Ә.-ы халгын сосиал азадлығы уғрунда мүбаризәдән узаглашдырмаға чәһд көстәрирләр. 20 әсрин әввәлләриндә В. И. Ленин марксист естетика нәзәријјәсини даһа да инкишаф етдирәрәк Ә. вә инчәсәнәтин партијалылығы принсипини әсасландырды. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәси Ә.-ын да инкишафына әлверишли шәраит јаратды, чохмилләтли совет әдәбијјаты дүнја бәдии тәфәккүрүнүн габагчыл дәстәси сәвијјәсинә јүксәлди. Мүасир совет Ә.-ы халг һәјаты илә сых әлагәдә, ССРИ халгларынын мәзмунча сосиалист, формача милли әдәбијјатларынын гаршылыглы тә'сир вә зәнкинләшмәси просесиндә инкишаф едир. Совет Ә.-нынын јарадычылыг методу әсасы М. Горки тәрәфиндән гојулмуш *сосиалист реализмидир*.

Сов.ИКП вә Совет дөвләти Ә.-ын коммунизм гуручулуғунда ролуну јүксәк гијмәтләндирир вә даим онун гајғысына галыр. Бу, хүсусилә Сов.ИКП 24 вә 25-чи гурултајларынын гәрарларында, ССРИ Конститусијасында (маддә 27) бариз әксини тапмышдыр. Л. И. Брежнев јолдаш Сов.ИКП 25-чи гурултајындакы һесабат мә'рузәсиндә демишдир: «Исте'дадла јазылан әдәбијјат вә ја инчәсәнәт әсәри милли сәрвәтдир» (Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, Б., 1976, сәһ. 88).

Азәрб., ССРИ вә дүнја халглары Ә.-ы һаггында мә'лумат үчүн бах хүсуси чилд—*Азәрбајчан Совет Сосиалист Республикасы*; *Совет Сосиалист Республикалары Иттифагы* мәгаләсинин, мүттәфиг вә мухтар респ.-лар (һабелә бир сыра мухтар вил.-ләр), харичи дөвләтләр һаггында мәгаләләрин «Әдәбијјат» бөлмәсинә.

Әд.: Маркс К., Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, 2 чилддә, Б., 1953; јенә онларын, Сечилмиш әсәрләри, 3 чилддә, ч. 1, Б., 1978; јенә онларын, Об искусстве т. 1—2, М., 1976; Ленин В. И., Әдәбијјат һаггында, Б., 1970; јенә онун, О литературе и искусстве, 5 изд., М., 1976; Әлијев Һ. Ә., Азәрбајчан јазычыларынын VI гурултајында нитги, «Азәрбајчан», 1976, № 6; Горки М., Әдәбијјат һаггында, Б., 1950; Чернышевски Н. Г., Сәнәтин варлыға естетик мүнасибәтләри, Б., 1956; Чәфәр Хәндан, Әдәбијјат нәзәријјәси, Б., 1958; Рәфили М., Әдәбијјат нәзәријјәсинә кириш, Б., 1958; Ахундов М. Ф., Әсәрләри, 3 чилддә, ч. 2, Б., 1961; Белински В. Г., Мәгаләләр, Б., 1961; Буало, Поезија сәнәти, Б., 1969; Аристотел, Поетика, Б., 1974; Лессинг Г. Э., Лаокоон, или О границах живописи и поэзии, М., 1957; Гегель Г., Эстетика, т. 3, М., 1971; Теория литературы. Основные проблемы в историческом освещении, т. 1—3, М., 1962—65; Проблемы теории литературы и эстетики в странах Востока, М., 1964; Дрёмов А. К., Эстетический идеал советской литературы, М., 1973; Бахтин М. М., Вопросы литературы и эстетики, М., 1975; Тимофеев Л. И., Основы теории литературы, 5 изд., М., 1976; Крук И. Т., Ленинский принцип партийности литературы и свобода творчества, Киев, 1978; Храпченко М. Б., Художественное творчество, действительность, человек, М., 1978.

«ӘДӘБИЈЈАТ ВӘ ИНЧӘСӘНӘТ»—һәфтәлик гәзет. Азәрб. Јазычылар Иттифагынын вә Азәрб.ССР Мәдәнијјәт Назирлијинин органы. Илк нөмрәси 1934 ил јанварын 1-дә «Әдәбијјат гәзети» ады илә (Азәрб. Јазычылар Иттифагынын органы кими) чыхмышдыр. 1953 илдән «Ә. вә И.» адланыр. Нәср, поезија, публисистика, тәнгид вә әдәбијјатшүнаслыг, театр вә кино, тәсвири сәнәт шө'бәләри вар. Гәзетдә Азәрб., ССРИ халглары вә харичи өлкә јазычыларынын әсәрләри, әдәбијјат вә инчәсәнәт проблемләринә даир мәгаләләр, публисистик јазылар дәрч олунур. Илк редактору М. К. *Әләкбәрли* олмушдур. Тиражы 30 мин нүсхәдир (1979).

«ӘДӘБИЈЈАТ ГӘЗЕТИ»—бах *«Әдәбијјат вә инчәсәнәт»*.

ӘДӘБИЈЈАТ ЕНСИКЛОПЕДИЈАЛАРЫ вә лүғәтләр — мә'лумат нәшрләри. Ә.е. бәдии әдәбијјат вә әдәбијјатшүнаслыг, әдәби чәрәјан вә нәзәријјә, јазычы вә персонажлар һаггында, һәмчинин фолклор, дилчилик, китабшүнаслыг, естетика, публисистика, журналистика вә с. барәсиндә системләшдирилмиш мә'лумат верир. Ә.е.-нын әсасыны е.ә. 3 әсрдә јунан шаири вә грамматики *Каллимахын* «Елмин бүтүн саһәләриндә ад газананлар вә онларын јаздыглары һаггында чәдвәлләр» адлы гәдим каталоглары гојмушдур. 18 әср Ә.е. арасында франсыз *енсиклопедистләринин* хүсуси «Системли енсиклопедија... Грамматика вә әдәбијјат» әсәри даһа әһәмијјәтлидир. 19—20 әсрләрдә универсал Ә.е. илә јанашы, әдәбијјат терминләри, милли әдәбијјат, ајры-ајры јазычылар вә персонажлар һаггында лүғәтләр дә јаранды. Инкилисдилли Ә.е.-ндан «Касселин әдәбијјат енсиклопедијасы» (Лондон, 1953), Ч. Шиплинин «Әдәбијјат енсиклопедијасы» (Нју-Јорк, 1946), «Дүнја әдәбијјаты лүғәти. Тәнгид, формалар, техника» (Нју-Јорк, 1960), «Дүнја әдәбијјаты терминләри лүғәти» (Лондон, 1970), «20 әср дүнја әдәбијјаты енсиклопедијасы» (Нју-Јорк, 1967—71) вә с. буна мисалдыр. Франсыз Ә.е. арасында Т. Вапронун «Әдәбијјатлар үзрә универсал лүғәт» (Парис, 1884), П. Ван Тигемин «Әдәбијјатлар лүғәти» (Парис, 1968), 45 чилдлик «Гәдим вә јени мүәллифләрин универсал биографик лүғәти» (Парис-Лејпсиг, 1854—1961) вә с. мүһүм јер тутур. Италијада бурахылмыш 9 чилдлик «Бомпианинин әдәбијјат лүғәти. Бүтүн дөврләрин вә бүтүн әдәбијјатларын әсәрләри вә персонажлары» (Милан, 1947—50), «Мүасир әдәбијјатын универсал лүғәти» (5 ч., 1959—63), «Јапонија әдәбијјат енсиклопедијасы» (8 ч., Токио, 1949—52), «Вјетнам јазычыларынын биографик лүғәти» (Һаној, 1962—72), Д. Шарма вә Г. Рајын «Һинди әдәбијјаты лүғәти» (7 ч., Патна, 1965—71), «Јазычылар лүғәти» (1954—55, 14 ч., Дәмәшг), «Фарс әдәбијјаты лүғәти» (1969, Теһран), «Түрк насирләри вә шаирләринин һәјат вә јарадычылығы» (1970, Истамбул) вә с. мәшһурдур. 20 әсрин 60—70-чи илләриндә Авропанын сосиалист өлкәләриндә Ә.е.-нын нәшри кениш шәкил алмышдыр (БХР-да «Әдәбијјат терминләри лүғәти», АДР-дә «Дүнја әдәбијјаты лүғәти», Мач. ХР-да «Дүнја әдәбијјаты енсиклопедијасы», ПХР-да «Полша әдәбијјаты библиографијасы», ЧССР-дә «Чех јазычылары лүғәти», ЈСФР-дә «Југославија јазычылары лүғәти» вә с.).

Русијада Ә.е.-нын илк нүмунәси Н. Ф. Остолоповун «Гәдим вә јени поезија лүғәти»дир (1—3 һ., СПБ, 1821). Н. Новиковун «Рус јазычылары һаггында тарихи лүғәт тәчрүбәси» (СПБ, 1772), Г. Н. Кеннадинин «18 вә 19 әсрләрдә вәфат етмиш рус јазычылары һаггында мә'лумат лүғәти» (1—3 ч., Берлин—М., 1876—1908, 4-чү чилди әлјазмасы шәклиндә галмышдыр), Д. Д. Јазыковун «Мәрһум рус јазычыларынын һәјаты вә әсәрләринин хүласәси» (1—13 бурахылыш, СПБ—М.—Петроград, 1885—1916) вә с. биобиблиографик лүғәтләр бу гәбилдәндир.

ССРИ-дә 20—30-чу илләрдә нәшр олунмуш «Әдәбијјат енсиклопедијасы. Әдәби терминләр лүғәти» (2 ч., 1925), А. В. Луначарскинин редакторлуғу илә 12 чилдлик «Әдәбијјат енсиклопедијасы» (1—9, 11 ч., 1929—39; 10 вә 12-чи чилдләр чыхмамышдыр) гисмән көһнәлмишдир. 9 чилддән ибарәт зәнкин иллүстрасијалы «Гыса Әдәбијјат Енсиклопедијасы» (1962—78) дүнја халгларынын әдәбијјат тарихи, классикләрин вә мүасир јазычыларын һәјат вә јарадычылығы, әдәби чәрәјанлар, мүасир әдәбијјатшүнаслығын мүһүм проблемләри, һәмчинин естетика, журналистика, дилчилик вә с. һаггында әтрафлы мә'лумат верир. Бурада Азәрб. әдәбијјаты да кениш тәмсил олунмушдур.

Әд.: Кауфман И. М., Русские биографические и библиографические словари, 2 изд., М., 1955; Симон К. Р., История иностранной библиографии, М., 1963; Slocum B. B., Biographical dictionaries and related works, Detroit, 1967.

ӘДӘБИЈЈАТ ИНСТИТУТУ, Азәрб. ССР ЕА Низами ад. Әдәбијјат Институту—респ.-да әдәбијјатшүнаслығын елми мәркәзи. ССРИ ЕА Загафгазија Филиалынын Азәрб. Шө'бәсиндә (1932), сонра исә ССРИ ЕА Азәрб. Филиалында (1935) фәалијјәт көстәрмиш дил вә әдәбијјат шө'бәләри әсасында јарадылмышдыр (1936). 1945 иләдәк Дил вә Әдәбијјат Ин-ту, сонра исә Әдәбијјат Ин-ту адланмышдыр. 1950 илдә Азәрб.ССР ЕА Дилчилик Ин-ту илә бирләшдирилмишди. 1969 илдән јенидән мүстәгил ин-тдур. Фолклор, гәдим вә орта әсрләр әдәбијјаты, 19 әср әдәбијјаты, 20 әср әдәбијјаты, совет әдәбијјаты, Чәнуби Азәрб. әдәбијјаты, әдәбијјат нәзәријјәси, әдәби әлагәләр, әдәби просес вә мәтншүнаслыг шө'бәләри, аспирантурасы вар. Бурада Азәрб. шифаһи халг әдәбијјатынын, әдәбијјат тарихинин мүхтәлиф мәсәләләри, әдәбијјат нәзәријјәси вә әдәби әлагәләрин актуал проблемләри тәдгиг олунур, әдәби просес, классик вә мүасир Азәрб. шаир вә јазычыларын јарадычылығы тәһлил едилир, онларын әсәрләри чапа һазырланыр. Ин-т 2 чилдлик «Мүхтәсәр Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи» (1943—44), 3 чилдлик «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи» (1957—60), 2 чилдлик «Азәрбајчан совет әдәбијјаты тарихи» (1967), «Азәрбајчан совет әдәбијјаты тарихи очерки» (ССРИ ЕА М. Горки ад. Дүнја Әдәбијјаты Ин-ту илә биркә, 1963; рус дилиндә) вә с. фундаментал әсәрләр чап етдирмишдир. «Китаби-Дәдә Горгуд» (1939; 1950, рус дилиндә), «Короғлу» (1941, 1949) дастанлары, 5 чилдлик «Азәрбајчан нағыллары» (1960—64), 5 чилдлик «Азәрбајчан дастанлары» (1965—72) вә с. чапдан бурахылмышдыр. Низаминин поемалары, Фүзули, М. Ф. Ахундов, С. Ә. Ширвани, М. Ә. Сабир, Ч. Мәммәдгулузадә, С. Вурғун вә б. Азәрб. классикләринин чохчилдли әсәрләри нәшр олунмушдур. ССРИ ЕА М. Горки ад. Дүнја Әдәбијјаты Ин-тунун нәшр етдирдији 6 чилдлик «Чохмилләтли совет әдәбијјаты тарихи»нин (1970—74) Азәрб. әдәбијјатына даир һиссәләри ин-тда һазырланмышдыр. Ин-тда докторлуг вә намизәдлик диссертасијалары мүдафиәси үзрә 2 ихтисаслашдырылмыш елми шура фәалијјәт көстәрир. Р. Ахундов, Мәммәд Ариф, Ф. Гасымзадә, Һ. Араслы вә б. көркәмли алимләр ин-тда ишләмишләр. Ин-тун әмәкдашларындан 13-ү е.д., 47-си исә елмләр намизәдидир (1978, ијун). Азәрб. ССР ЕА академикләри М. Ибраһимов, М. Ч. Чәфәров бурада чалышырлар.

Әд.: Сәмәд Вурғун, Республикада ичтимаи елмләрин инкишафы вә вәзифәләри, Әсәрләри, 6 чилддә, ч. 6, Б., 1972; Развитие науки в Советском Азербайджане, Б., 1967; Академия наук Азербайджанской ССР. 30 лет, Б., 1975; Великий Октябрь и расцвет науки Советского Азербайджана, Б., 1977.

ӘДӘБИЈЈАТ ИНСТИТУТУ, М. Горки ад. Әдәбијјат Институту—кәнч јазычыларын фәрди јарадычылығынын инкишафы, онларын тә'лим вә тәрбијәси илә мәшғул олан али мәктәб. Москвададыр. 1933 илдә М. Горкинин тәшәббүсү илә (1946 илдән М. Горки ад.) ахшам фәһлә әдәбијјат ун-ти кими ачылмышдыр. 1936 илдән ССРИ Јазычылар Иттифагынын нәздиндәдир (1936—39 илләрдә ахшам ин-ту, 1963—

65 илләрдә гијаби ин-т кими фәалијјәт көстәрмишдир). Тәһсил мүддәти 5 илдир. Ин-тда әјани вә гијаби шө'бәләр, аспирантура, ССРИ Јазычылар Иттифагынын үзвләри үчүн 2 иллик Али әдәбијјат курслары, 8 кафедра вар. Ә.и.-нда ичтимаи вә филоложи елмләрин тәдриси илә јанашы, нәср, поезија, драматуркија, тәнгид вә бәдии тәрҹүмә үзрә хүсуси јарадычылыг семинарлары да кечирилир. Милли әдәбијјатларын инкишафында бөјүк рол ојнајан бу ин-тда ССРИ-нин бүтүн мүттәфиг вә мухтар респ.-ларынын, бир чох сосиалист өлкәсинин вә инкишаф етмәкдә олан өлкәләрин нүмајәндәләри тәһсил алырлар. Ә.и.-нда көркәмли совет јазычыларындан Н. Асејев, Ф. Гладков, В. Луговској, А. Сурков, А. Фадејев, К. Федин вә б. дәрс демишләр. Бурада К. Симонов, С. Михалков, Р. Һәмзәтов, Ј. Долматовски, Азәрб. шаир вә насирләриндән Н. Хәзри, С. Гәдирзадә, И. Һүсејнов, Әли Кәрим, Н. Һәсәнзадә, Ҹ. Новруз, Ә. Әјлисли вә б. тәһсил алмышлар.

Ин-т «Писател и жизн» («Јазычы вә һәјат») адлы елми мәҹмуә (1961 илдән), тәләбә алманахы (1937 илдән), монографијалар вә с. нәшр едир.

ӘДӘБИЈЈАТ МУЗЕЈЛӘРИ — ајры-ајры јазычылар һаггында вә үмумијјәтлә, әдәбијјат тарихинә аид материаллары топлајан, мүһафизә, нүмајиш вә тәблиғ едән елми-тәдгигат вә елми күтләви идарәләр. Русијада Ә.м. јаратмаг идејасы илк дәфә 1837 илдә А. С. Пушкинин хатирәсини әбәдиләшдирмәк тәшәббүсү илә әлагәдардыр. Лакин 1879 илдә Сарскоје Село лисеји нәздиндә ачылмыш китабхана јалныз 1889 илдә Пушкин музејинә чеврилмишди.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра ССРИ-дә музеј иши сүр'әтлә инкишаф етди. Совет һакимијјәтинин илк илләриндә Орјолда И. И. Туркенев, Саратовда Н. Г. Чернышевски музејләри, Москва вә Јаснаја Полјанада Л. Н. Толстојун музеј-маликанәләри вә с. јарадылды. Үмумиттифаг А. С. Пушкин музеји (Ленинград), Пушкин горуғу (Михајловскоје к.), М. Горки музејләри (Горки, Москва, Казан), Ф. М. Достојевскинин мәнзил-музејләри (Москва, Ленинград), Т. Г. Шевченко музеји (Кијев), О. Туманјанын ев-музеји (Јереван), М. Ауезов музеји (Алма-Ата) вә б. ССРИ-дә ән бөјүк Ә.м. һесаб олунур.

Ә.м. 2 әсас група бөлүнүр: ев-хатирә музејләри вә әдәбијјат тарихи музејләри. Ев-хатирә музејләринә, адәтән, хатирә комплексләри (мәнзил, маликанә, шәхси әшјалар вә с.), јазычынын әдәби фәалијјәти илә әлагәдар експозисијалар дахилдир (Пенза вил.-нин Лермонтово к.-ндә Лермонтов музеји, Москва, Таганрог вә Јалтада А. П. Чехов музејләри, Москва вә Сочидә Н. А. Островски музејләри вә с.). Әдәбијјат тарихи музејләриндә әдәбијјатын инкишаф тарихини әкс етдирән материаллар мүһафизә вә нүмајиш олунур. Москвада Дөвләт Әдәбијјат Музеји, Ленинградда ССРИ ЕА Рус Әдәбијјаты Ин-тунун Музеји (Пушкин еви), Тбилисидә Күрчү Әдәбијјаты Музеји, Дашкәнддә Ә. Нәваи ад. Әдәбијјат Музеји, Ригада Ј. Рајнис ад. Әдәбијјат Тарихи вә Инҹәсәнәт Музеји вә с. белә музејләрдәндир. Азәрб.ССР-дә Низами ад. Азәрбајҹан Әдәбијјаты Музеји, М. Ф. Ахундовун (Шәки), М. Ә. Сабирин (Шамахы), Ҹ. Ҹаббарлынын (Хызы), М. П. Вагифин (Газах), М. С. Ордубадинин (Ордубад), С. Вурғунун (Бакы) ев-музејләри, С. А. Јесенинин хатирә музеји (Мәрдәкан) вә с. Ә.м. фәалијјәт көстәрир. Ү. Һаҹыбәјовун ев-музеји (Бакы) һәм дә әдәбијјат музеји характери дашыјыр.

Ә.м. дикәр сосиалист өлкәләриндә дә кениш јајылмышдыр. БХР-да И. Вазов музејләри (Софија вә Сопот), Х. Ботев музеји (Калофер) вә с. Мач. ХР-да Ш. Петөфи ад. әдәбијјат музеји (Будапешт), АДР-дә Ф. Шиллер (Вејмар, Дрезден, Лејпсиг), И. В. Көте (Вејмар), М. Горки (Һерингсдорф) музејләри вә с., ЧССР-дә чех әдәбијјаты музеји (Прага), К. Чапек (Мале-Сватонјовитсе вә Добржиш јахынлығында), Ј. Гашек (Липнитс) музејләри вә с., РСР-дә румын әдәбијјаты тарихи (Бухарест), М. Садовјану (Пјатра-Нјамтс) музејләри вә с. ЈСФР-дә Д. Обрадович вә В. Карачич (Белград), тарих-әдәбијјат (Загреб, Сарајево) вә с., Кубада Е. Һемингуејин (Һавана јахынлығында), ПХР-дә А. Митскевичин хатирә музејләри вә бир чох башга Ә.м. фәалијјәт көстәрир.

Капиталист өлкәләриндә Ҹ. Лондон, М. Твен (АБШ), В. Шекспир, Ч. Диккенс (Инкилтәрә), В. Һүго (Франса), М. Андерсен—Нексө (Данимарка) музејләри вә с. мәшһурдур.

Әд.: Вопросы работы музеев литературного профиля, М., 1961.

«ӘДӘБИЈЈАТ ҸӘБҺӘСИНДӘ»—әдәби, тәнгиди журнал. Азәрб. Пролетар Јазычылары Ҹәмијјәтинин органы. 1930 илдә Бакыда (ајда бир дәфә) нәшр едилмишдир. Ҹәми 8 нөмрәси чыхмышдыр. «Ә.ҹ.»-дә С. Вурғун, М. Мүшфиг, С. Рүстәм, Һ. Меһди вә б. Азәрб. јазычылары чыхыш етмишләр. «Ә.ҹ.» М. Гулијев, Һ. Нәзәрли, Сејид Һүсејн вә б.-нын редакторлуғу илә бурахылмышдыр.

«ӘДӘБИЈЈАТ ҸӘМИЈЈӘТИ» —әдәби тәшкилат. 1925 илин февралында Бакыда јарадылмышды. Ҹәмијјәтә Ҹ. Мәммәдгулузадә, Ә. Һагвердијев, С. С. Ахундов, Абдулла Шаиг, Һүсејн Ҹавид вә б. көркәмли сәнәткарларла јанашы, епигончу, јени һәјатла ајаглаша билмәјән шаир вә јазычылар да (А. Мүнири, Сәмәд Мәнсур, Ибраһим Таһир вә б.) дахил идиләр. Классик әдәби ирсин өјрәнилмәси, респ. јазычыларыны бирләшдирмәк бахымындан мүәјјән ишләр көрмәсинә бахмајараг, тәркиби чох мүхтәлиф олан ҹәмијјәт мүасир әдәбијјат мәсәләләри илә зәиф мәшғул олур, кәнҹ әдәби гүввәләрин гајғысына аз галырды. Буна көрә дә, «Ә.ҹ.» вә «Кәнҹ гызыл гәләмләр» ҹәмијјәтинин (1925 илин декабрында тәшкил олунмушду) 1926 ил нојабрын 30-да кечирилән биркә ичласында онлар бирләшдирилди, *«Гызыл гәләмләр» иттифагы* јарадылды.

ӘДӘБИЈЈАТШҮНАСЛЫГ—бәдии әдәбијјат, онун мәншәји, маһијјәти вә инкишафы һаггында елм. Үч әсас бөлмәси вар: ә д ә б и ј ј а т н ә з ә р и ј ј ә с и, ә д ә б и ј ј а т т а р и х и вә ә д ә б и т ә н г и д. Әдәбијјат нәзәријјәси бәдии әдәбијјатын маһијјәтини, форма хүсусијјәтләрини, поетикасыны, үмуми инкишаф ганунларыны, методоложи, фәлсәфи вә ичтимаи әсасларыны өјрәнир. Әдәбијјат тарихи бәдии әдәбијјатын јаранма тарихини, халгын вә үмумијјәтлә бәшәр ҹәмијјәтинин тарихи инкишафы илә әлагәдар онун инкишаф просесини тәдгиг едир. Әдәби тәнгидин вәзифәси мүасир әдәби просеси, јени әсәрләри, һабелә кечмиш ирси мүасир ичтимаи вә әдәби-естетик тәләбләр бахымындан гијмәтләндирмәкдир. Ә. бәдии јарадычылығын үмуми ганунларыны өјрәнән естетика, һабелә фәлсәфә, сәнәтшүнаслыг, дилчилик, фолклоршүнаслыг вә тарихлә бағлыдыр.

Авропада сәнәт вә әдәбијјат консепсијалары Гәдим Јунанoccurs вә Ромада јаранмышдыр (*Аристотел*, *Платон*, *Һоратси* вә б.). Гәдим дөврләрдә Шәргдә дә (Чин, Һиндистан, әрәб өлкәләри, Иран вә с.) бәдии үслуб, форма, сәнәткарлыг вә поетик жанр проблемләри өјрәнилмишдир. Авропада *Ренессанс* дөврүндә Ә. јени инкишаф мәрһәләсинә дахил олду. Бу дөврүн Ә. әсәрләриндә орта әср схоластикасындан фәргли олараг, әдәбијјатын реал һәјата, ҹанлы халг дилинә әсасланмасы зәрурәти ирәли сүрүлүрдү. 17 әсрдә *расионализм* фәлсәфәсинә әсасланан *классисизм* нәзәријјәси јаранды (Н. *Буало* вә б.). 18 әсрдә *Маарифчилик* идејаларынын тә'сири илә һәјаты доғру әкс етдирмәк, бәдии образларын инандырычылығы, типиклији принсипләри, әдәбијјатын демократикләшдирилмәси тәләбләри ишләниб һазырланды (*Волтер*, *Дидро*, Г. Е. *Лессинг* вә б.). Русијада Ә.-ын инкишафында М. В. *Ломоносовун* хүсуси хидмәти олмушдур. 18 әсрин сону—19 әсрин әввәлләриндә романтизм методу јаранды. Феодал-патриархал кечмиши идеализә едән мүртәҹе романтикләрин әлејһинә олараг, мүтәрәгги романтикләр (Ҹ. *Бајрон*, П. *Шелли*, В. *Һүго*, Һ. *Һејне* вә б.) әдәбијјаты ичтимаи һәјатла, халгларын азадлыг идеаллары илә бағламаға чалышырдылар. 19 әсрин реалист јазычыларынын (*Стендал*, Г. *Флобер*, О. *Балзак*, Ч. *Диккенс* вә б.) јарадычылығы илә бағлы һәјат һәгигәтини әкс етдирмәк, бәдии образ, әдәбијјатын ичтимаи ролу вә с. проблемләр Ә.-да јени шәкилдә һәлл олунду. 19 әсрин 2-ҹи јарысында буржуа Ә.-ында *позитивизм* фәлсәфәсинә әсасланан мәдәни-тарихи мәктәб мејдана кәлди. Ә.-да *натурализм* нәзәријјәси (Е. *Золја*) һәмин ҹәрәјанла бағлыдыр. Ә.-ын инкишафында әдәбијјат вә инҹәсәнәтдә хәлгилик вә реализм принсипләрини ишләјиб һазырлајан, онларын ичтимаи һәјатда фәал ролуну јүксәк гијмәтләндирән рус ингилабчы демократларынын (В. Г. *Белински*, Н. Г. *Чернышевски*, А. И. *Кертсен*, Н. А. *Добролјубов*, Д. И. *Писарев* вә б.) бөјүк хидмәти вар. 19 әсрин сону—20 әсрдә буржуа Ә.-ында субјектив идеализмә вә «сәнәт—сәнәт үчүн» нәзәријјәсинә әсасланан бир сыра декадент ҹәрәјанлар мејдана кәлди (бах *Декадентлик*, *Модернизм*). Лакин бүтүн бу ҹәрәјанлар Ә.-ын гаршысында дуран мүһүм проблемләри һәлл едә билмәдиләр.

Марксист-ленинчи Ә. әдәбијјат елми тарихиндә јени дөвр ачды. К. Маркс вә Ф. Енкелс јаратдыглары диалектик вә тарихи материализм тә'лиминә әсасланараг, естетика вә инҹәсәнәтин дә көклү проблемләрини ишләјиб һазырладылар. Инҹәсәнәтин марксист анлајышы тарихи материализмин белә бир мүддәасына әсасла-

ныр ки, «мадди һәјатын истеһсал үсулу үмумијјәтлә һәјатын ичтимаи, сијаси вә мә'нәви просесләри үчүн шәрт олур» (Маркс К., Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, 2 чилддә, ч. 1, Б., 1953, сәһ. 346). Буна көрә дә һәјатын бүтүн «мә'нәви просесләри» кими естетик тәсәввүрләр, әдәбијјат вә инчәсәнәт дә чәмијјәтин реал игтисади базисинин үстгурумудур. Естетик идеалларын инкишафыны чәмијјәтин үмуми һәјатындан, синифләр мүбаризәсиндән тәчрид етмәк, ону јалныз өз дахили ганунлары үзрә инкишаф едән бир анлајыш кими көтүрмәк олмаз. Бунунла белә, марксизмин баниләри әдәбијјат вә инчәсәнәтин спесифик инкишаф ганунаујғунлугларына малик олдуғуну да мүһүм чәһәт кими көстәрмишләр. К. Маркс, Ф. Енкелс вә онларын идејаларыны давам етдирән Ф. *Меринг*, П. *Лафарг*, К. В. *Плеханов*, В. В. *Воровски*, А. В. *Луначарски* вә б. нын тарихи-әдәби әсәрләри марксист Ә. ын инкишафында мүһүм рол ојнады. В. И. Ленинин әдәбијјат мәсәләләринә даир әсәрләри марксист Ә. ын инкишафында јени мәрһәлә олду. Онун *идрак нәзәријјәси*, мәдәни ирсә мүнасибәт, бир милли мәдәнијјәтдә ики милли мәдәнијјәт һаггында тә'лими вә әдәбијјатын партијалылығы принсипи совет Ә. елминин, *сосиалист реализми* нәзәријјәсинин методоложи әсасыны тәшкил едир. Марксизм-ленинизм тә'лимини рәһбәр тутан совет Ә. елми әдәбијјат нәзәријјәси вә тарихинин, мүасир әдәби инкишаф просесинин ән актуал, вачиб проблемләрини ишләјиб һазырлајыр, мүасир мүртәче буржуа методолокијасына, һабелә марксист Ә.-да сектантчылыг, вулгарчылыг, тәфтишчилик мејлләринә гаршы мүбаризә апарыр. Коммунист партијасынын идеоложи мәсәләләрә даир гәрарлары совет Ә.-нын инкишафында мүһүм рол ојнајыр. Сов.ИКП МК-нын «Әдәби-бәдии тәнгид һаггында» (1972) гәрарында Ә. вә әдәби тәнгидин совет халгынын мүасир ичтимаи-сијаси вә мәдәни һәјатында мүһүм ролу гејд олунмуш, онларын гаршысында дуран актуал вәзифәләр көстәрилмишдир. Марксист Ә. дикәр сосиалист өлкәләриндә, һабелә бир сыра капиталист өлкәләриндә дә инкишаф едир.

Азәрб.-да Ә. рүшејмләри һәлә орта әсрләрдә јаранмаға башламышдыр. *Тәзкирәләрдә*, һабелә сәјаһәтнамә, салнамә, гамус вә с. әсәрләрдә Ә. үнсүрләри вардыр; бунларда јазычыларын һәјаты һаггында мә'лумат верилир, әсәрләриндән нүмунәләр кәтирилир, онларын јаранма тарихи, сүжети вә с. һаггында данышылырды. Мүасир мә'нада Ә.-ын тарихи М. Ф. Ахундовун ады илә бағлыдыр. 19 әсрин сону —20 әсрин әввәлләриндә онун ән'әнәләрини давам етдирән мүтәрәгги вә реалист-демократик Ә. јаранды (Ф. *Көчәрли*, *Абдулла Шаиг*, Ј. В. *Чәмәнзәминли* вә б.). Лакин Азәрб.-да Ә.-ын һәгиги инкишафы совет дөврүндә мүмкүн олду. Марксизм-ленинизм әсасында јараныб инкишаф едән Азәрб. совет Ә.-ында классик вә мүасир әдәбијјатын актуал проблемләринә даир санбаллы әсәрләр јарадылмышдыр (Һ. *Араслы*, Ф. *Гасымзадә*, М. *Гулузадә*, *Әли Назим*, М. *Ибраһимов*, *Мәммәд Ариф*, *Мир Чәлал*, М. *Рәфили*, Ә. *Султанлы*, М. Һ. *Тәһмасиб*, *Чәфәр Хәндан*, М. Ч. *Чәфәров* вә б.). Әтрафлы мә'лумат үчүн бах хүсуси чилд — *Азәрбајчан Совет Сосиалист Республикасы*. Бах һәмчинин *Әдәби тәнгид* мәгаләсинә, *Совет Сосиалист Республикалары Иттифагы* мәгаләсинин, һабелә мүттәфиг респ.-лар вә бир сыра дөвләтләр (АБШ, Б. Британија вә с.) һаггында мәгаләләрин «Әдәбијјат» вә «Әдәбијјатшүнаслыг» бөлмәләринә.

Әд.: Маркс К., Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, 2 чилддә, Б., 1953; јенә онларын, Сечилмиш әсәрләри, 3 чилддә, ч. 1, Б., 1978; јенә онларын, Об искусстве, т. 1—2, М., 1976; Ленин В. И., Әдәбијјат һаггында, Б., 1970; јенә онун, О литературе и искусстве, 5 изд., М., 1976; Сов.ИКП Мәркәзи Комитәсиндә. Әдәби-бәдии тәнгид һаггында, «Азәрбајчан», 1972, № 2; Горки М., Әдәбијјат һаггында, Б., 1950; Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, 3 чилддә, ч. 2, Б., 1960; ч. 3, Б., 1957; Азәрбајчан совет әдәбијјаты тарихи, 2 чилддә, Б., 1967; Мәммәд Ариф, Октјабр вә әдәбијјатшүнаслыг, «Азәрбајчан», 1967, № 10; Рәфили М., Әдәбијјат нәзәријјәсинә кириш, Б., 1958; Мир Чәлал вә Хәлилов П., Әдәбијјатшүнаслығын әсаслары, Б., 1972; Талыбзадә К., Азәрбајчан совет әдәбијјатшүнаслығынын инкишаф јолу, онун «Сәнәткарын шәхсијјәти» китабында, Б., 1978; Николаев П. А., Возникновение марксистского литературоведения в России, М., 1970; Сеидов Я., Развитие азербайджанского литературоведения, «Советская тюркология», 1977, № 6.

ӘДӘД—мүһүм ријази анлајыш; һәлә ибтидаи чәмијјәтдә сајма вә өлчмә нәтичәсиндә јаранмышдыр. Гәдим инсанлара әшјаларыны, силаһларыны сајмаг лазым кәлир, биркә әмәјин нәтичәсиндән истифадә үчүн ону мигдарча мүгајисә етмәк бачарығы тәләб олунурду. Сонралар Ә. анлајышы тәкмилләшәрәк ријазијјатын тәләбаты илә әлагәдар даһа да инкишаф етмишдир. Енкелс јазыр: «Истәр әдәд анлајышы, истәрсә фигур анлајышы башга халис тәфәккүрдән әмәлә кәлмәмиш, анчаг харичи аләмдән көтүрүлмүшдүр» (Анти-Дүринг, Б., 1967, сәһ. 34). Ә. анлајышынын әсасыны натурал әдәд тәшкил едир. Инсанлар әввәлчә «ваһиди» «чохдан» сечмәји өјрәнмиш, тәдричән икијә, үчә вә с. гәдәр сајмағы бачармыш, әшјалары мигдарча гијмәтләндирәркән јалныз сајы илә дејил, һәм дә харичи көркәмләри илә фәргләндирмишләр. Верилмиш әшјалар чохлуғундакы шејләрин мигдары (мәс., овда иштирак едәнләрин сајы, балыг тутмаг мүмкүн олан көлләрин сајы вә с.) һаггында онларда тәсәввүр олса да «үч адам», «үч көл» вә с. објектләр үчүн үмуми олан «үч» анлајышы һәлә формалашмамышды. Онлар «үч» сөзүнү «адам» вә «көл» үчүн мүхтәлиф чүр ишләтмишләр. Белә адлы әдәдләр сырасы мәһдуд иди вә фәрдиләшмиш «чох» анлајышы илә тамамланырды. Мигдарча нисбәтән чох олан әшјаларын сајы «сүрү», «дәст» вә бу кими сөзләрлә ифадә олунурду. Үмумијјәтлә, сај адларынын јаранмасы әсрләр боју инкишаф едиб, индики шәкли алмышдыр. Мәс., гәдим инсанлар «бир» әвәзинә «ај», «мән», «ики» әвәзинә «көзләр», «гулаглар», «ганадлар» вә с. ишләтмишләр.

Ибтидаи чәмијјәтин илкин мәрһәләләриндә мүчәррәд Ә. анлајышы јох иди. Әшјалары сајмаг үчүн исә конкрет әшјалар чохлуғунун елементләри бир нөв еталон кими көтүрүлмүш чохлуғун елементләринә ујғун гојулурду. Бу мәрһәләдә сајманын нәтичәси јалныз еталон чохлуғун тәбиәти илә бағланыр. Јазы мәдәнијјәтинин инкишафы илә әлагәдар әдәдләри ишарә етмәк имканлары хејли кенишләнди. Әдәдләр јазы материалында (мәс., папирусда) хәтләрлә, әксәр һалларда һәрфләрлә вә б. ишарәләрлә көстәрилирди (бах *Рома рәгәмләри*). Һиндлиләрин мөвгели сај системи ихтијари натурал әдәди рәгәмлә јазмаға имкан верди. Бунунла әлагәдар натурал әдәдләр сырасынын сонсузлуғу ајдын дәрк едилди. Натурал әдәдләр үзәриндә әмәлләр мәишәтә дахил олду. Бу әмәлләрин хассәләринин өјрәнилмәси һесабын башланғычы иди. Һесаб билаваситә тәтбиги истигамәтә јөнәлдилмиш биликләр системи кими тәшәккүл тапды. Әдәдләрин бир сыра хассәләри вә онларын гаршылыглы әлагәләри изаһ едилди. Натурал әдәдләр тәк вә чүт, садә вә мүрәккәб әдәдләрә ајрылды. Натурал әдәдләр сырасындакы ганунаујғунлугларын өјрәнилмәси әдәдләр нәзәријјәсинин јаранмасына сәбәб олду.

Натурал Ә. әшјаларын һәм мигдар, һәм дә сыра характеристикасыны ифадә едир. Бунунла әлагәдар јаранан сыра әдәди (биринчи, икинчи вә с.) мигдар әдәди (бир, ики вә с.) илә әлагәләнир. *Аксиоматик үсулун* инкишафы вә ријази анализин әсасларынын јенидән ишләнмәси нәтичәсиндә Ә. анлајышы әсасландырылды. Ә.-и К. *Кантор* натурал әдәд чохлугларынын ејникүчлүлүјү васитәсилә тә'јин етди. Натурал Ә. анлајышы әсасландырылды вә һесабын аксиоматикасы гурулду. Аксиомлар системини италјан ријазијјатчысы Ч. *Пеано* гурду (бах *Һесаб*). «Натурал Ә.» терминини илк дәфә ромалы Боеси (475—524) ишләтмишдир. Өлчү ваһиди өлчүлән кәмијјәтдә там Ә. дәфә јерләшмәдикдә кәср Ә. алындығындан әввәлчә сурәти 1, сонралар исә истәнилән натурал Ә. олан кәсрләр ишләдилмишдир. Бирдәјишәнли хәтти тәнлијә кәтирилән һесаб мәсәләләринин һәлли мәнфи әдәдләрин ишләнилмәсини тәләб едирди. *Брамагупта* вә *Бһаскара* мәсәлә һәллиндә мәнфи әдәдләрдән мүнтәзәм истифадә етмиш вә онлар үзәриндә әмәлләри шәрһ етмәјә чалышмышлар. Р. Декарт мәнфи әдәди һәндәси олараг истигамәтләнмиш парча кими шәрһ етмишдир. Онун јаратдығы аналитик һәндәсә тәнлијин мүсбәт көкләри илә јанашы мәнфи көкләрини дә гәбул етмәјә вә бунларын ејниһүгуглулуғуну дәрк етмәјә имкан верди. Бунун нәтичәсиндә мәнфи Ә. ријазијјата дахил олду. «Мүсбәт» вә «мәнфи» терминләринә илк дәфә *Әли Гушчунун* «Мүһәммәдијјә» әсәриндә раст кәлинир. Бундан сонра сыфыр тәкчә ишарә дејил, һәм дә Ә. ролуну ојнады, бүтүн там вә кәср әдәдләр сыфырла бирликдә расионал әдәдләр адландырылды. Лакин бу чохлуг фасиләсиз дәјишән кәмијјәтләри өјрәнмәјә кифајәт етмәди. Бу, һәгиги әдәдләр чохлуғуна кечмәји тәләб етди. Ортаг өлчүсүз парчаларын варлығы Гәдим Јунаныстанда кәшф едилмишдир. Бу о демәкдир ки, һәр һансы парчаны ваһид гәбул етдикдә верилмиш парчанын узунлуғу расионал әдәдлә ифадә олунмаја да биләр (бах *Ортагөлчүлү вә ортагөлчүсүз кәмијјәтләр*). Һәгиги Ә. анлајышы Р. *Дедекинд*, К. Кантор вә К. Вејерштрассын әсәрләриндә дәгигләшдирилди.

Ә. анлајышынын сонракы инки-

шафы комплекс әдәдләрә кәтириб чыхармышдыр. Комплекс әдәдләрин ријазијјатда дахил едилмәсинин чәбри тәнликләри нәзәријјәсиндә вә ријази анализдә бөјүк ролу олду.

Әд.: Нағыјев Ә., Әдәди системләр, Б., 1976; Депман И. Я., История арифметики, М., 1959.

ӘДӘД ҮЧБУЧАҒЫ, Паскал үчбучағы—биномиал әмсалларын тәртиби үчүн әдәди чәдвәл:

$$\begin{array}{c} 1 \\ 1\ \ 1 \\ 1\ \ 2\ \ 1 \\ 1\ \ 3\ \ 3\ \ 1 \\ 1\ \ 4\ \ 6\ \ 4\ \ 1 \\ \cdots\cdots \end{array}$$

Ә.ү.-нын кәнарлары ваһидләрдир. Дахилдәки һәр әдәд исә үст сәтирдәки гоншу ики әдәдин чәмидир; Б. *Паскал* гурмушдур.

ӘДӘДИ ОРТА—бир нечә әдәдин $(a_1 + \ldots + a_n)$ чәмини онларын сајына (n) бөлдүкдә алынан әдәд.

ӘДӘДИ СИЛСИЛӘ—$a_1, \ldots, a_n, \ldots$ әдәдләринин ардычыллығы. Һәр бир һәдди өзүндән әввәлкинә ејни бир d әдәдини (силсиләнин фәрги адланыр) әлавә етмәклә алыныр. Мәс., 3, 5, 7,... силсиләсинин фәрги 2-дир. $d>0(d<0)$ оларса Ә.с. артандыр (азаландыр). Ә.с.-нин һәдләри $a_n = a_1 + d(n-1)$, илк n һәддинин чәми исә $S_n = n(a_1 + a_n)/2$ дүстурундан тапылыр. Ә.с.-нин биринчидән башга һәр һәдди өзүнә гоншу олан ики һәддин әдәди ортасыдыр.

ӘДӘДИ ҮСУЛ—ријази мәсәләнин тәгриби һәлл үсулу. Әдәдләр үзәриндә сонлу сајда садә әмәлләрин (һесаб әмәлләри, аралыг нәтичәләрин гејди вә с.) јеринә јетирилмәсинә кәтирилир. Ә.ү.-да әдәд оху дискрет әдәдләр системи, кәсилмәз функсијалар үзәриндә апарылан әмәлләр исә функсијанын системдәки гијмәтләри үзәриндә апарылан чәбри әмәлләрлә әвәз едилир. Кәсилмәз аргументли функсија бу системдә алдығы гијмәтләрлә ифадә олунур (бах *Ријази чәдвәлләр*). 20 әсрин әввәлиндә Ә.ү. сәрбәст ријази фәнн шәклинә дүшмүш, физика вә техниканын јени мәсәләләринин вә һесаблама үсулларынын, хүсусән һесаблајан електрон машынын јарадылмасы илә әлагәдар инкишаф етмишдир. Ријазијјатын һәр саһәсинә ујғун Ә.ү. вар (бах *График һесаблама, Ријази моделләмә, Јуварлаглашдырма, Интерполјасија*).

Әд.: Данилина Н. И. и др., Численные методы, М., 1976.

ӘДӘДЛӘР НӘЗӘРИЈЈӘСИ—ријазијјатын бөлмәси: там әдәдләрин хассәләрини өјрәнир. Әсас проблемләри: садә әдәдләрин хассәләри (дүзүлүшү), гејри-мүәјјән тәнликләрин һәлли, верилән әдәдин мүәјјән сајда садә әдәдләрин гүввәтләринин чәми шәклиндә көстәрилмәси вә с. Бу мәсәләләрә даир апарылан тәдгигатлар нәтичәсиндә Ә.н. бир нечә сәрбәст бөлмәјә ајрылыр: әдәдләрин аналитик вә аддитив нәзәријјәләри, чәбри вә трансседент әдәдләр нәзәријјәси вә с. Әдәдләрин аналитик нәзәријјәсинин әсас проблеми верилмиш x дән бөјүк олмајан садә әдәдләрин сајыны көстәрән $\pi(x)$ функсијасынын тәдгигидир. Әдәдләрин аддитив нәзәријјәсинин әсас проблемләри исә бүтүн тәбии әдәдләри сонлу сајда садә әдәдләрин, јахуд онларын p дәрәчәли гүввәтләринин чәми шәклиндә көстәрмәк (бах *Голдбах проблеми*) вә *Варинг проблемидир*. Чәбри вә трансседент әдәдләр нәзәријјәсиндә һәгиги әдәдин мүәјјән дәрәчәли чәбри тәнлијин һәлли олуб-олмамасы өјрәнилир. 20 әсрин әввәлинәдәк анчаг $\pi=3,14\ldots$ вә $e=2,7\ldots$ әдәдләринин трансседентлијинин исбаты мә'лум иди. Һилберт Үмумдүнја ријазијјатчылар гурултајында 23 чәтин проблем тәклиф етмишдир (1900). 7-чи проблем $\alpha\neq0,1$ чәбри, β исә иррасионал әдәд олдугда α^{β} әдәдинин чәбри, јахуд трансседент әдәд олдуғуну көстәрмәкдир. Буну совет ријазијјатчысы А. О. Келфонд һәлл етмишдир. Бу, трансседент әдәдләр нәзәријјәсинин инкишафынын башланғычы олду. Гејри-мүәјјән тәнликләр нәзәријјәсинин әсас мәсәләси там әмсаллы, чохмәчһуллу чәбри тәнликләрин там һәлләрини тапмагдыр. Бу, анчаг икидәрәчәли икимәчһуллу тәнликләр үчүн тамамилә һәлл едилмишдир. Јүксәкдәрәчәли гејри-мүәјјән тәнликләрин һәлли илә *Пифагор, Диофант* вә б. мәшғул олмушлар. П. *Ферма* бу саһәдә бир сыра әһәмијјәтли нәтичә алмышдыр (бах *Ферманын бөјүк теореми*). Ә.н. саһәсиндә илк тәдгигатлар Пифагор мәктәбиндә апарылмышдыр. Евклидин «Әсаслар» әсәриндә бөлүнмә нәзәријјәси (бах *Евклид алгоритми*) вә садә әдәдләрин сонсузлуғунун исбаты шәрһ едилмишдир. Диофант «Һесаб» әсәриндә бир вә ики дәрәчәли гејри-мүәјјән тәнликләрин бир чох нөвүнүн һәллинин, К. *Гаусс* исә мүгајисә нәзәријјәсинин әсас үсулларынын мүнтәзәм шәрһини вермишдир. Ә.н.-нин инкишафында рус вә совет алимләриндән П. Л. Чебышев, А. А. Марков, И. М. Виноградов вә б.-нын бөјүк хидмәтләри вар.

Әд.: Ибраһимов И. И., Әдәдләр нәзәријјәси, Б., 1955; Дирихле П. Г. Л., Лекции по теории чисел, пер. с нем., М.—Л., 1936; Виноградов И. М., Метод тригонометрических сумм в теории чисел, М., 1971; јенә онун, Основы теории чисел, 8 изд., М., 1972; јенә онун, Особые варианты метода тригонометрических сумм, М., 1976.

ӘДӘН (عدن) — 1839—1967 илләрдә Инкилтәрәнин мүстәмләкә әразиси. Крала мәхсус Ә. мүстәмләкәсиндән ибарәт олуб тәркибинә *Әдән* ш., Перим (Бәрим) вә Хуријјә-Муријјә а-ры, һәмчинин Шәрги Әдән вә Гәрби Әдән протекторатлары, Кәмәран а. дахил иди. Ә.-дә Инкилтәрә мүстәмләкә һакимијјәти Әдән ш.-нин ишғалы (1839) илә башланмыш, бүтүн Ә. әразисиндә Инкилтәрә нәзарәтинин гојулмасы 20 әсрин 30-чу илләриндә баша чатмышдыр. Мүстәмләкә әсарәтинә гаршы һәрәкат [мәс., 1959—61 илләрдә тә'тил вә нүмајишләр, Ә. үмуми тә'тили (1960)] күчләнирди. Ә. халгларынын истиглалијјәт уғрунда мүбаризәсинин кенишләндији шәраитдә өзләринин һөкмранлығыны мөһкәмләтмәк мәгсәди илә Инкилтәрә империалистләри 1959 илин әввәлиндә Ә. әразисинин бир һиссәсиндә Чәнуби Әрәбистан Федерасијасы јаратдылар. 1967 ил нојабрын 30-да милли азадлыг ингилабынын гәләбәси нәтичәсиндә Ә. әразисиндә Чәнуби Јәмән Халг Республикасы јарадылды (бах *Јәмән Халг Демократик Республикасы*).

Әд.: Валькова Л. В., Английская колониальная политика в Адене и аденских протекторатах, М., 1968.

ӘДӘН (عدن)—Јәмән Халг Демократик Респ.-сынын (ЈХДР) пајтахты. Әрәбистан дәнизинин Әдән көрфәзи саһилиндә, Бабүлмәндәб боғазы јахынлығында порт (јүк дөвријјәси 3526 мин *т*, 1976). Бејнәлхалг аеропорт. Әһ. тәгр. 350 мин (1977). Нефт е'малы, кәми тә'мири, тохучулуг, консерв, ајаггабы, сигарет мүәссисәләри, дуз мә'дәнләри вар. Нефт, к.т. вә нефт мәһсуллары, балыг тичарәти едир.

Шәһәрдән бир көрүнүш.

Адана (Асана) ады илә һәлә гәдим јунан вә Рома чоғрафијашүнасларына мә'лум олан Ә. сонралар гәдим Чәнуби Әрәбистан дөвләтләри тәркибинә дахил иди. Транзит тичарәт мәркәзи кими мүһүм әһәмијјәт кәсб едирди. 1839 илдә Инкилтәрә Ә.-и ишғал едиб, һәрби дәниз (сонралар һәрби һава) базасына чевирмишди. Инкилтәрә базадан Чәнуб-Гәрби Әрәбистанда ишғалларыны кенишләндирмәк, Јахын вә Орта Шәргдә нүфузуну јајмаг үчүн истифадә едирди. Сүвејш каналы чәкилдикдән (1869) сонра Ә.-ин ролу даһа да артды. 1947, 1954, 1956—61 илләрдә Ә.-дә Инкилтәрә әлејһинә халг нүмајишләри баш верди. Ә. 1963 илдән Чәнуби Әрәбистан Федерасијасына дахил иди. 1967 ил нојабрын 30-да Инкилтәрә гошунлары шәһәрдән чыхарылды.

Әдәнин күчәләриндән бири.

Ә.-дә харичи дилләр ин-ту, мусиги мәктәби, Милли театр, китабхана, археоложи, етнографија вә һәрби-тарих музејләри, балыгчылыг үзрә тәдрис-тәдгигат мәркәзи (ССРИ-нин көмәји илә тикилмишдир) вар.

ӘДӘН КӨРФӘЗИ—Әрәбистан дәнизиндә, Әрәбистан вә Сомали ј-а-лары арасында көрфәз. Диб релјефи кәскин парчаланмышдыр. Дәринлији 3680 *м*-ә чатыр. Бабүлмәндәб боғазы Ә.к.-ни Гырмызы дәнизлә бирләшдирир. Әсас порту Әдәндир.

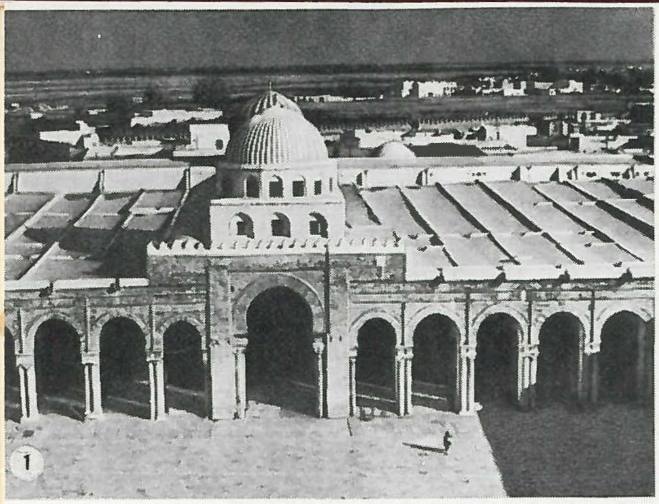
ӘДИБ ҮЛ-МӘМАЛИК ФӘРӘҺАНИ (ادیب الممالک فراهانی) (тәхәллүсү; әсл ады—Әмири Мирзә Садыг хан; 1861—

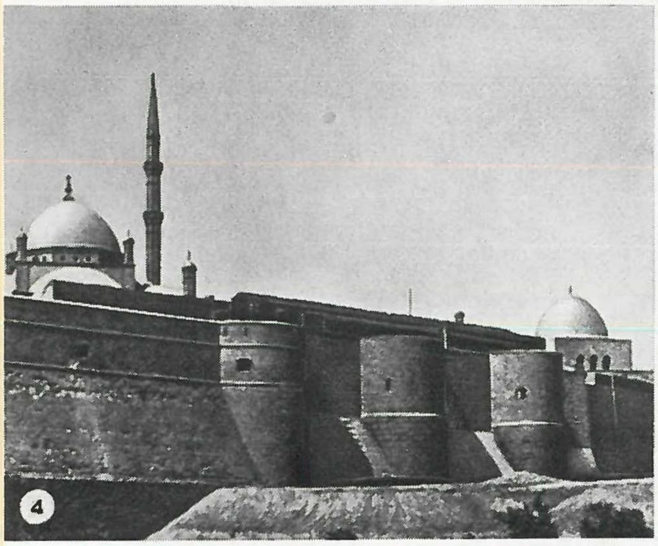

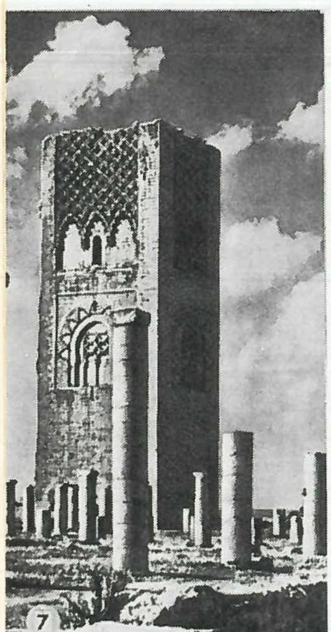
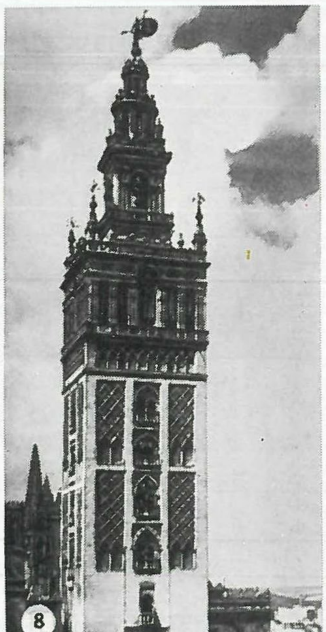
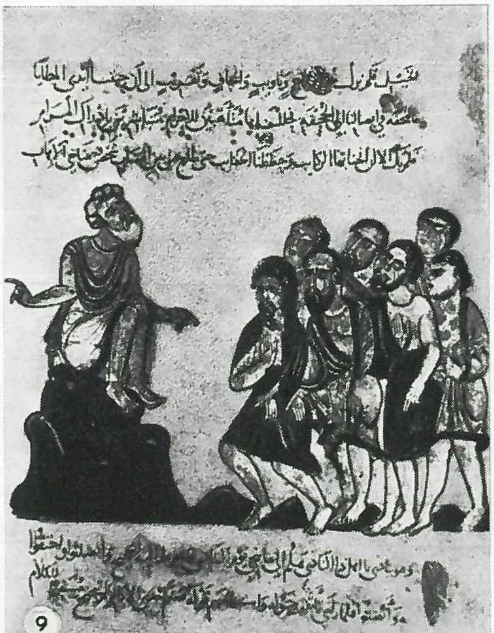
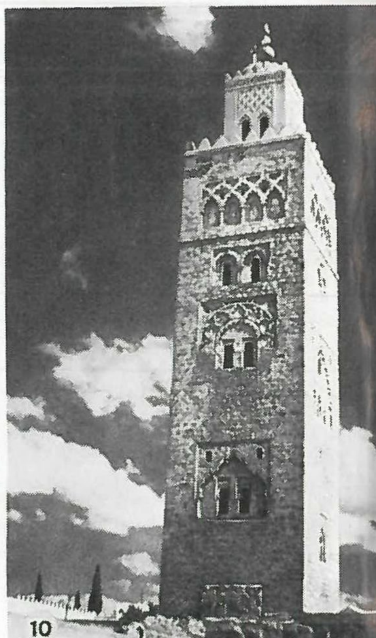
Ә. А. Әзимзадә: «Варлы евиндә тој», 1930;
«Касыб евиндә тој». 1931. Һәр ики әсәр Р. Мустафајев ад.
Азәрб. Дөвләт Инҹәсәнәт Музејиндәдир. Бакы.

Әзимзадә, Ә. А. мәгаләсинә.

1. Кајруанда (Тунис) Бөјүк ҹаме (Сиди-Үгба; әсасы 670 илдә гојулмуш, сонралар дәфәләрлә бәрпа едилмишдир). 2. Дәмәшгдә (Сурија Әрәб Республикасы) Әмәвиләр мәсҹидиндән бир көрүнүш. 8 әсрин әввәли. 3. Самирәдә (Ираг) Мүтәвәккилијјә мәсҹидинин әл-Малвијјә минарәси. 9 әсрин орталары. 4. Гаһирәдә (Мисир Әрәб Республикасы) Сәлаһәддин ичгаласы. 1176—83. 5. Һәләбдә (Сурија Әрәб Республикасы) ичгала. 12 әср—13 әсрин әввәли. 6. «Рәггасәләр». Самирәдә (Ираг) Ҹаусаг сарајынын дивар рәсмләриндән фрагмент. 9 әср. 7. Рабатда (Мәракеш) Һәсән мәсҹидинин сүтунлары вә минарәси. 12 әсрин сону. 8. Севилјада (Испанија) «Ла Хиралда» минарәси. 1184—96. Ме'мар Ҹ ә б ә р. 9. Әл-Һәриринин «Мәгамә» әсәринин әлјазмасына иллүстрасија. 1222. Парис Милли Китабханасы. 10. Мәрракеш ш.-ндә (Мәракеш) Гүтбијјә мәсҹидинин минарәси. 1184—99.

Әрәб мәдәнијјәти мәгаләсинә.

1917)—Иран шаири, журналист, 1898 илдә Тәбриздә «Әдәб» гәзетини, 1905 илдә Бакыда «Иршад» гәзетинин фарсча әлавәсини нәшр етдирмишдир. 1906 илдән Теһранда бир сыра гәзетләрин редактору олмушдур («Ираги-әчәм», «Афтаб» вә с.). Ә.М.Ф.-нин 25 мин бејтлик диваны (1932 илдә нәшр олунмушдур) вар. Әсәрләриндә чәһаләти, дөвләт мә'мурларынын јарамазлығыны, империализмин мүстәмләкәчилик сијасәтини тәнгид етмишдир.

Әд.: Һүсејнов Б., XX әср фарс ше'риндә әнʼәнә вә новаторлуг, Б., 1975; Брагинский И., Комиссаров Д., Персидская литература, М., 1963.

ӘДИРНӘ (Edirne), јун. Адрианопол (Adrianoupolis) — Түркијәнин Авропа һиссәсиндә, Шәрги Фракијада шәһәр. Әдирнә илинин инз. м. Д.ј. ст. Әһ. 63 мин (1975). Јејинти вә дәри сәнајеси мүәссисәләри, д.ј. е'малатханалары вар. Күл јағы истеһсал едилир, халча тохунур.

Әдирнә. Сәлимијјә чамеси. 1569—75. Ме'мар Синан.

Шәһәр е.ә. 7 әсрдән мә'лумдур. Фракијалылар тәрәфиндән салындығы (Одрис ады илә) еһтимал олунур. Сонралар Орестеја, Ускад адландырылмышдыр. Рома императору Адрианын вахтында [117—138] шәһәр даһа да кенишләндирилмиш, онун шәрәфинә Адрианопол адландырылмышдыр. Бизансын, 1204—61 илләрдә *Латын империјасынын*, сонра јенидән Бизансын тәркибинә дахил едилмишдир. 1361 илдә (дикәр мә'луматлара көрә 1362, 1363 вә ја 1369 илдә) Османлы султаны I Мурад шәһәри ишғал етдикдән сонра Ә. адландырылмышдыр. 1453 илә дәк Османлы дөвләтинин пајтахты иди. 18 әсрдә шәһәрдә ики дәфә күчлү јанғын олмушдур. 19 әсрдә Русија—Түркијә мүһарибәләри заманы Ә.-ни ики дәфә рус, 1-чи Балкан мүһарибәсиндә (1912—13) болгар, 1920—22 илләрдә исә јунан гошунлары тутмушду. Севр сүлһ мүгавиләсинә (1920) көрә Јунаныстана верилмәли иди, лакин түрк халгынын харичи мүдахиләчиләр үзәриндә гәләбәсиндән сонра Түркијәјә гајтарылмышдыр. Ә.-нин көһнә һиссәсинин шм.-ш.-индә күчәләри мәркәздән шүавары ајрылан орта әср мүсәлман шәһәри салынмышды. Ме'марлыг абидәләри: Әски чаме (1403—13), Үч Шерефели чаме (1437—47), Сәлимијјә чамеси (1569—75, ме'мар Синан), Маритса чајы үзәриндә көрпү (ме'мар Синан) вә с.

ӘДИРНӘ СҮЛҺҮ (1829)—Русија—Түркијә мүһарибәсини (1828—29) баша чатдырмыш мүгавилә. Сентјабрын 14-дә Түркијәнин Әдирнә ш.-ндә имзаланмышдыр. Ә.с.-нә әсасән адаларла бирликдә Дунајын делтасы, Кубан чајынын мәнсәбиндән Ачарыстанын шм. сәрһәдинәдәк Гафгазын Гара дәниз саһили, һәмчинин Анапа, Поти, Ахалкалаки, Ахалтсихе галалары Русијаја верилди. Түркијә Күрчүстан, Имерети, Мингрелија вә Гуријанын, һәмчинин Түркмәнчај мүгавиләсинә (1828) әсасән Ериван вә Нахчыван ханлыгларынын Русијаја бирләшдирилмәсини тәсдиг етди. Түркијә Русијанын вә харичи өлкәләрин тичарәт кәмиләринә Босфор вә Дарданел боғазларындан сәрбәст кечмәк һүгугу, һәр ил хәрач алмаг шәрти илә, Молдавија вә Валахијаја мухтаријјәт верди. Түркијә 1,5 ил әрзиндә Русијаја 1,5 млн. Һолландија червону мәбләғиндә тәзминат вермәли иди. Ә.с. Загафгазијанын чох һиссәсинин Русијаја бирләшдирилмәсини баша чатдырды, Молдавија, Валахија, Јунаныстан вә Сербијанын Османлы империјасынын зүлмүндән азад олмасы просесини асанлашдырды вә сүр'әтләндирди. Ә.с, Русија — Түркијә мүнасибәтләриндә јени сијаси хәтт иди.

Әд.: История СССР, т. 4, М., 1967, гл. 10; Шеремет В. И., Турция и Адрианопольский мир 1829 г., М., 1975.

ӘДЛИЈЈӘ (әр. عدلية—әдаләт, ганунчулуг)—бүтүн мәһкәмә вә һүгуг идарәләри системи вә онларын фәалијјәтинин мәчмусу.

ӘЖДАҺА—бир чох дүнја халгынын, о чүмләдән Азәрб. халгынын мифоложијасында зооморфик образ; ағзындан од пүскүрән ганадлы, бә'зән чохбашлы (3, 7, һәтта 40) фантастик варлыг. Чин, Кореја, Чәнуб-Шәрги Асија вә Јапонијада Ә. су мә'буду, әкинчилик һамиси вә һакимијјәт символу сајылырды. Гәдим Мисир мифоложијасында Ә. Күнәш мә'буду Ра тәрәфиндән мәғлуб едилән гаранлығын рәмзи иди. Христиан әфсанәләриндә Ә. шәр, бәдхаһ гүввәләри тәмсил едир. Рус фолклорундакы әфсанәви һејбәтли варлыглар Ә. образы илә охшар чәһәтләрә маликдир. Түркдилли халгларын, о чүмләдән Азәрб. халгынын фолклорунда, һәмчинин Иран мифоложијасында Ә. јағышсыз гара булуд, гураглыг, гаранлыг, гыш, өлүм рәмзи, јағыш танрысы, јазын һакими вә с. кими тәсвир олунур.

Әд.: Мәһәммәд Һатәми, Түрк халглары фолклорунда әждаһа сурәтинин рәмзләри, Азәрб.ССР ЕА Хәбәрләри (әдәбијјат, дил вә инчәсәнәт серијасы), 1969, № 2.

ӘЖДАҺА (лат. Draco)—көјүн Шимал јарымкүрәсиндә гүтбәтрафы бүрч. Ән парлаг улдузу Етамин 2,2 визуал *улдуз өлчүлүдүр*. Ч. *Брадлеј* бу улдузун координатларынын мүнтәзәм тәдгиги нәтичәсиндә *ишығын аберрасијасыны* кәшф етмишдир. ССРИ-нин бүтүн әразисиндә ил боју көрүнүр (бах *Улдуз хәритәси*).

ӘЖДАҺА ДАҒЛАРЫ (бур дилиндә Drakensberg)—Африканын ч.-ш.-индә дағлар. Чәнуби Африканын ән јүксәк нөгтәси (Табана-Нтленјана д., һүнд. 3482 *м*) бурададыр. Ә.д., әсасән, Карру системинин ачыг гумдашыларындан тәшкил олунмушдур. Рүтубәтли ш. јамачлары (1200 *м* јүксәклијәдәк) тропик мешәләр, гураг г. јамачлары исә саванна вә коллугларла өртүлүдүр.

ӘЗВАЈ—бах *Алое*.

ӘЗДИ (الأزدي), Чәмал әд-дин ибн әл-Һәсән ибн Гази әл-Һәләби әл-Әзди (1171, Һәләб—1226)—әрәб тарихчиси. «Әхбар әд-даулә әл-мүнгәтиа» («Парчаланмыш дөвләт һаггында хәбәрләр») әсәриндә Аббасиләр хилафәти, Тулуниләр, Иһшидиләр, *Сачиләр дөвләти* вә с. һаггында мә'лумат вермишдир. Ә. Сачиләр сүлаләсинин баниси *Әбу-с-Сач* Дивдады (9 әср) «көркәмли түрк сәркәрдәләриндән» бири кими тәсвир етмишдир. Әсәрдә Јусиф ибн Әбу-с-Сачын дөврүндә Сачиләрин Һәмәдан вә Рej уғрунда дөјүшләри, Хилафәтдән ајрылмаг чәһдләри, Аббасиләр гошунуна галиб кәлмәләри, Әрдәбили пајтахт етмәләри вә с. һаггында да мә'лумат вар.

Әд.: Буниятов З. М., Обзор источников по истории Азербайджана (источники арабские), Б., 1964; јенә онун, Новый арабский источник по истории Азербайджана IX—X вв., Изв. АН Азерб. ССР (серия истории, философии и права), 1968, № 2.

ӘЗӘЛӘЛӘР—һејванларда вә инсанда бир сыра мүһүм физиоложи функсијалары јеринә јетирән орган; скелет үзәриндә вә дахили органларда олур. Ә. бәдәнин ајры-ајры һиссәләрини, јахуд бүтүн бәдәни һәрәкәтә кәтирир, һәзм вә тәнәффүс просесләриндә иштирак едир, маддәләр мүбадиләсини сүр'әтләндирир, ган вә лимфа чәрәјаныны тәнзимләјир, бәдәнин шагули вәзијјәтини тә'мин едир вә с. Әзәлә лифләриндә мүәјјән биокимјәви просесләрә мә'руз галан кимјәви енержинин механики енержијә чеврилмәси нәтичәсиндә Ә. јығылыр. Ә.-ин ики әсас типи (енинәзолаглы вә саја Ә.) вар. Енинәзолаглы Ә.-ә онурғалы һејванларын вә инсанын иради һәрәкәтләрини төрәдән бүтүн скелет Ә.-и (шәкил үчүн бах 1-чи чилд, сәһ. 336—337), һабелә үрәјин, дилин, јумшаг дамағын, гыртлағын, удлағын вә гида борусунун јухары 1/3 һиссәсинин әзәләләри аиддир. Бу Ә. синир импулсларынын тә'сири илә иради олараг јығылыр. Саја Ә. онурғасыз һејванларда Ә.-ин чох һиссәсини, онурғалы һејванларда вә инсанда дахили органларын вә ган дамарлары диварынын әзәлә гишасыны тәшкил едәрәк, бир сыра физиоложи просесләрин кетмәсини тә'мин едир. Саја Ә. синир импулсунун рефлекс јолу илә әзәләјә верилмәси нәтичәсиндә гејри-иради јығылыр. Үрәк әзәләси енинәзолаглы Ә.-ә аид олмасына бахмајараг, вәзифәсинә көрә гејри-ирадидир; скелет Ә.-индән лифләринин бир-бирилә бирләшиб тор әмәлә кәтирмәси илә фәргләнир.

Ә. әзәлә лифләриндән тәшкил олунмушдур. Скелет Ә.-индә енинәзолаглы әзәлә лифләри көвшәк бирләшдиричи тохума гаты васитәсилә бирләшәрәк, әзәлә дәстәләри әмәлә кәтирир, үчлары исә вәтәр лифләри илә бирләшиб сүмүкләрә бағланыр. Енинәзолаглы әзәлә лифләри 10—100 *мкм* диаметрдә чохнүвәли див һүчејрәләрдән ибарәт олуб инсанын бә'зи Ә.-индә уз. 12 *см*-ә чатыр. Әзәлә лифи гурулушча саркоплазмадан вә ону харичдән өртән еластики гишадан (сарколеммадан) ибарәтдир. Саркоплазманын дахилиндә дәстәләр шәклиндә инчә әзәлә саплары (миофибрилләр) јерләшир. Һәр бир миофибрил уз. 2,5—3 *мкм* олан бир нечә јүз ајры-ајры мәнтәгәләрә (саркомерләрә) бөлүнүр. Бунлар исә нөвбә илә дүзүлмүш вә шүаны мүхтәлиф дәрәчәдә сындыран дискләрдән ибарәтдир. Ачыгрәнкли дискләрин икигат шүасындырма габилијјәти зәиф олуб изотроп, түндрәнкли дискләринки исә күчлү олуб анизотроп адланыр

Буна көрә, миофибрилләр микроскоп алтында золаглара бөлүнмүш кими көрүнүр. Саја Ә. бир гәдәр башга гурулушлудур; әзәлә лифләри 4—8 *мкм* диаметр вә 50— 250 *мкм* (ушаглыгда 500 *мкм*-дәк) узунлугда ијәбәнзәр тәкнүвәли һүчејрәләрдән ибарәт олуб миофибрилләри шүаны күчлү сындырма габилијјәтинә маликдир.

Инсанда скелет Ә.-инин мигдары 500-дәк олуб, ушагларда бәдән чәкисинин 20%-ини, јашлы адамларда 40%-ини, гочаларда исә 25—30%-ини тәшкил едир. Скелет Ә.-и баш, бојун, көвдә вә әтраф Ә.-инә бөлүнүр. Баш Ә.-инә мимики вә чејнәмә Ә.-и аиддир. Бунлардан биринчиси үзүн дәрисини һәрәкәтә кәтирәрәк мимика јарадыр, икинчиси исә чәнәни һәрәкәтә кәтирәрәк чејнәмәдә иштирак едир. Көвдә Ә.-и дөш, гарын вә арха Ә.-инә, јухары әтраф Ә.-и чијин, базу, базуөнү вә әл, ашағы әтраф Ә.-и исә чанаг, буд, балдыр вә ајаг Ә.-инә ајрылыр. Енинәзолаглы Ә.-ин фәалијјәти синир мәркәзләриндән кәлән мүхтәлиф синирләр васитәсилә тәнзим олунур. Бунлардан ән мүһүмү Ә.-ә импулслары кәтирән һәрәки синирләрдир. Бу импулслар нәтичәсиндә Ә. јығылыр.

Енинәзолаглы Ә.-ин фәалијјәти үч нөв синирләр васитәсилә синир мәркәзләри тәрәфиндән низама салыныр; ән әһәмијјәтлиси һәрәки синирләрдир. Һәрәки синирләр васитәсилә синир мәркәзләриндән Ә.-ә кәлән синир импулслары онларын јығылмасына сәбәб олур. Ә.-ин бағланан нөгтәләри мүтәһәррик олдуғундан јығылма заманы онлар гысалыр вә мүәјјән механики иш мејдана чыхыр. Бағланан нөгтәләр мөһкәмләнмиш (гејри-мүтәһәррик) олдугда исә әзәлә јығыларкән кәркинләшир. Һисси синирләр васитәсилә Ә.-ин вәзијјәти һаггында синир мәркәзләринә мә'лумат верилир. Симпатик синир системинин трофик (гидаландырычы) лифләри исә Ә.-дә кедән маддәләр мүбадиләсини тәнзимләјир, Ә.-ин кеч јорулмасыны тә'мин едир.

Саја Ә. иннервасија, ојанма вә јығылма характеринә көрә енинәзолаглы Ә.-дән фәргләнирләр. Саја Ә.-дә ојанма вә јығылма јаваш-јаваш кедир вә бунлар автоматизм хүсусијјәтинә маликдир; јә'ни бунларын фәалијјәти синир мәркәзләриндән синир импулсларынын кәлмәси илә әлагәдар дејилдир. Мүәјјән едилмишдир ки, јалныз саја Ә.-дәки синир һүчејрәләри дејил, һәтта саја әзәлә һүчејрәләри дә ритмик ирадi ојанма вә јығылма хүсусијјәтинә маликдир.

Патолокијасы: Ә.-ин јығылма функсијасы вә тонусунун позулмасы миокард (үрәк әзәләси) инфаркты, миодистрофија, бә'зи дахили органларын (ушаглыг, бағырсаглар, сидик кисәси) атонијасы, мүхтәлиф формалы ифличләр вә с. заманы тәсадүф олунур. Ә.-ин функсијасынын патоложи дәјишикликләри синир вә һуморал тәнзимин позулмасы, ајры-ајры Ә.-ин вә ја онларын мүәјјән һиссәсинин (мәс., миокард инфарктында) зәдәләнмәси нәтичәсиндә баш верир.

Әд.: Балакишијев К. Ә., Инсанын нормал анатомијасы, 3 чилддә, ч. 1, Б., 1971; Арронет Н. И., Мышечные и клеточные сократительные (двигательные) модели, Л., 1971; Иванов И. И., Коровкин Б. Ф., Пинаев Г. П., Биохимия мышц, М., 1977.

ӘЗИЗ НЕСИН (Aziz Nesin) (тәхәллүсү; әсл ады—Маһмуд Нүсрәт) (д. 1915, Истамбул)—түрк јазычысы, публисист. Мүтәрәгги гәзет вә журналларда әмәкдашлыг етмиш, *Сәбаһәддин Алинин* һөкумәт әлејһинә чыхышларына көрә бағланмыш «Марко Паша» сатирик гәзетиндә ишләмишдир. Ичтимаи вә сијаси сатира устасыдыр. Һекајәләриндә мүасир Түркијә һәјатынын сосиал зиддијјәтләри («Һансы партија галиб кәләчәк», «Афәрин», «Кор дөјүшү» вә с.), Америка—Түркијә әмәкдашлығы («Американ јардымы», «Мән нечә интиһар етдим» вә с.), буржуа истисмары вә һәјат тәрзи («Оркестр адам», «Әкәр мән гадын олсајдым», «Иш адамы» вә с.), дини тәәссүбкешлик вә чәһаләт («Нечә һачы олдум», «Аллаһ гәбул еләсин» вә с.) ифша олунур. Ә. Н.-ин мүсбәт гәһрәманлары кичик мә'мур, сәнәткар вә ишсиз јохсуллардыр («Јохсуллуға ешг олсун!», «Сатыш мәсәләси», «Мејдан саатлары» вә с.). Чохлу һекајә китабынын («Кери галан», «Дамда дәли вар», «Ит гујруғу», «Фил Һәмди», «Өлмүш ешшәк», «Биздән адам олмаз», «Сосиализм кәлир, чәкилин», «Јашасын мәмләкәт» вә с.), роман («Гадын олан киши», «Еркәк Сәбаһәт», «Гол кралы Сәид һопсәид» вә с.), пјес («Бир аз кәләрсинизми», «Торос чанавары», «Тут әлимдән, Ровни» вә с.), фелјетон вә сатирик нағылларын мүәллифидир. Әсәрләри дүнја халглары дилләринә, һабелә Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур. Пјесләри бир чох өлкәдә, еләчә дә ССРИ-дә, о чүмләдән «Бура кәлин» пјеси Ч. Чаббарлы ад. Кировабад Дөвләт Драм Театрында тамашаја гојулмушдур. Сатирик јазычыларын бејнәлхалг мүсабигәләриндә дәфәләрлә мүкафата, һәмчинин «Крокодил» журналынын 1-чи мүкафатына (1969) лајиг көрүлмүшдүр. 2 дәфә Бакыда олмушдур.

Әсәрләри: Һекајәләр, Б., 1962; Кор дөјүшү, Б., 1969; Индики ушаглар мө'чүзәдир, Б., 1972; Тахталыкөјдән мәктублар, «Азәрбајчан», 1977, № 6—8; Избранное, М., 1974.

Әд.: Алькаева Л., Бабаев А., Турецкая литература, М., 1967; Яковлева Н. Є., Сатирические новеллы Азиза Несина, Л., 1977.

ӘЗИЗ ШӘРИФ (عزيز شريف д. 1904, Анә ш.)—Ираг ичтимаи вә сијаси хадими. «Халглар арасында сүлһү мөһкәмләтмәјә көрә» Бејнәлхалг Ленин мүкафаты лауреаты (1960). Ихтисасча һүгугшүнасдыр. 1946 илдә истиглалијјәт вә демократик дәјишикликләр уғрунда мүбаризә апаран «Халг партијасы»ны («Һизб әш-шәәб») вә «Вәтән» («әл-Вәтән») гәзетини тә'сис етмишдир. Иргагда инкилис һөкмранлығы әлејһинә чыхыш етдијинә көрә партија вә гәзет 1947 илдә гадаған олунмушду. Ә. Ш. Ираг сүлһ тәрәфдарлары тәшкилатынын (1949) вә тәшкилатын Милли Шурасынын (1950) јарадычыларындан бири олмушдур. Һакимијјәт органлары тәрәфиндән тә'гиб олунан Ә. Ш. 1954 илдә Сурија̄ја мүһачирәт етмиш, јалныз Ираг ингилабынын гәләбәсиндән (1958) сонра вәтәнә гајытмышдыр. 1958 илдә Ираг сүлһ тәрәфдарлары тәшкилаты Милли Шурасынын Баш катиби сечилмишдир. Ә. Ш. 1959 илдән Үмумдүнја Сүлһ Шурасы бүросунун үзвүдүр. Әдлијјә назири (1969 илдән) вә дөвләт назири (1975 илин сонларынадәк) олмушдур. Һазырда Асија вә Африка халглары һәмрә'јлик тәшкилаты рәјасәт һеј'әти сәдринин мүавини вәзифәсиндә ичтимаи фәалијјәтини давам етдирир. Дәфәләрлә ССРИ-јә кәлмишдир. «Халглар достлуғу» ордени илә тәлтиф едилмишдир (1974).

ӘЗИЗ ШӘРИФ (Әзиз Гурбанәли оғлу Шәрифов; д. 28.3.1895, Нахчыван)—совет әдәбијјатшүнасы, тәрчүмәчи. Филолокија е.д. (1956), М. В. Ломоносов ад. МДУ-нун проф. (1962 илдән; 1960—64 илләрдә ССРИ халглары әдәбијјаты кафедрасынын мүдири олмушдур). Азәрб.ССР әмәкдар елм хадими (1963). Москва Коммерсија ин-тунда охумуш (1915—17), М. Горки ад. Әдәбијјат Ин-туну битирмишдир (1943). Илк јазылары 1910 илдән чап олунмушдур. 20—30-чу илләрдә Тбилисидә мәтбуат вә нәшријјат саһәсиндә чалышмышдыр. Сонралар Тбилиси мүәллимләр ин-тунда дәрс демиш, ССРИ ЕА Шәргшүнаслыг вә М. Горки ад. Дүнја Әдәбијјаты ин-тларында баш елми ишчи олмушдур. 19—20 әсрләр вә Азәрб. совет әдәбијјатына, әдәби әлагәләрә, театра вә тәрчүмә проблемләринә даир әсәрләрин, әдәби-тәнгиди мәгаләләрин мүәллифидир. Елми кадрлар һазырланмасы саһәсиндә хидмәти вар. М. Ф. Ахундов, Н. Вәзиров, Ч. Мәммәдгулузадә, Ә. Һагвердијев, Ч. Чаббарлы, С. Рәһимов, М. Ибраһимов, Мир Чәлал вә б.-нын әсәрләрини рус дилинә, Н. В. Гогол, А. Н. Островски, М. Горки, А. Фадејев, К. Симонов вә б. рус јазычыларынын әсәрләрини Азәрб. дилинә тәрчүмә етмишдир.

Әсәрләри: Молла Нәсрәддин. Һәјат вә јарадычылығы, Б., 1946; Кечмиш күнләрдән (Хатирәләр), Б., 1977; Жизнь и поэтическое творчество Сабира, М., 1951; Рождение Молла Насреддина, Б., 1968; Вагиф—певец любви и красоты, М., 1968.

ӘЗИЗБӘЈЛИ—Азәрб.ССР Газах р-нунда кәнд. Ә. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 5 *км* шм.-да, Бакы—Тбилиси шосе јолундан 2 *км* аралы, Ағстафа чајынын сол саһилиндә, Кәнчә-Газах дүзәнлијиндәдир. Әһ. 1112 (1978); үзүмчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, китабхана, клуб, киногурғу, тибб мәнтәгәси вар.

ӘЗИЗБӘЈОВ Әзизаға Мәшәди оғлу (14.4.1903, Бакы—24.6.1966, Бакы)—интендант хидмәти кен.-мајору. 1921 илдән Сов.ИКП үзвү. М. *Әзизбәјовун* оғлу. 1918 илдән ингилаби кәнчләр тәшкилатларында фәалијјәт көстәрмиш, Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра комсомол өзәкләринин тәшкилиндә иштирак етмишдир. Москвада Шәрг зәһмәткешләри коммунист ун-тини битирмишдир (1923). Ә. 1923—62 илләрдә мәс'ул совет вә тәсәррүфат вәзифәләриндә (респ. халг тичарәт комиссары, Азәрб.ССР Назирләр Совети сәдринин мүавини, Бакы Совети Ич-

раиіјә Комитәси сәдринин мүавини вә с.) ишләмишдир. 1963 илдән Иттифаг әһәмијјәтли пенсијачы иди. Ә. дәфәләрлә АКП МК үзвү сечилмиш, ССРИ Али Советинин (2-чи чағырыш) вә Азәрб.ССР Али Советинин (1—3-чү чағырыш) депутаты олмушдур. Ленин ордени, Гызыл Бајраг, 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы, Гырмызы Улдуз орденләри вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ӘЗИЗБӘЈОВ Мәшәди Әзизбәј оғлу (18.1.1876, Бакы —20.9.1918) — Коммунист Партијасы вә Совет дөвләтинин көркәмли хадими, Азәрб.-да социалист ингилабынын гәләбәсинин тәшкилатчыларындан, илк азәрб. марксистләрдән бири. 1898 илдән Сов. ИКП үзвү. Бакы реалны мәктәбини (1896) вә Петербург Технолокија Ин-туну (1908) битирмишдир.

Ингилаби һәрәката тәләбәлик илләриндә гошулмуш, кәнчләрин марксист дәрнәкләринин тәшкилиндә вә күтләви ингилаби чыхышларында иштирак етмишдир. Биринчи рус буржуа-демократик ингилабы (1905—07) башландығы вахтда Петербург Технолокија Ин-ту бағланды вә әсл ингилаби мүбаризә мәктәби кечмиш Ә. Бакыја гајытмаға мәчбур олду. 1905—07 илләрдә Ә. чохмилләтли Бакы пролетариатынын чаризмә гаршы ингилаби мүбаризәсинин тәшкилатчыларындан вә рәһбәрләриндән биринә чеврилди: «Һүммәт»ин рәһбәр һеј'әтинә дахил олмуш, «Бајраг-и нусрәт» («Зәфәр бајрағы») адлы дөјүш дәстәси тәшкил етмиш, «Ничати-маариф» чәмијјәтиндә, болшевик «Дә'вәт-Гоч» вә «Призыв» газетләри нәшринин тәшкилиндә вә јајылмасында фәалијјәт көстәрмишдир. Ә. 1908—10 илләрдә партијанын тапшырығы илә Иран ингилабына јахындан көмәк етмәк үчүн бир нечә дәфә ораја кетмишди. 1911 илдә Бакы шәһәр Думасына үзв сечилмиш, думада јохсулларын мәнафејинин мүдафиәчиси кими чыхыш етмишдир.

Ә. 1912—16 илләрдә Бакы пролетариатынын ингилаби мүбаризәсинә рәһбәрлик етмиш, «Нәшри-маариф» чәмијјәтинин вә «Гачгынлара јардым комитәси» сәдринин мүавини вәзифәсиндә ишләмишдир. Ә. Бакы фәһләләринин 1917 ил сентјабр үмуми тә'тилинин тәшкилатчыларындан бири олмушдур. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәсиндән сонра болшевик Бакы Комитәсинин вә Бакы Советинин үзвү олан Ә. зәһмәткешләри Ленин партијасы әтрафында сых бирләшдирмәк үчүн бөјүк тәшкилатчылыг вә сијаси иш апармышдыр. Ә. Бакыны әксингилаби гүвәләрдән тәмизләјән, ингилаби гајда јарадан Гызыл гвардијанын мәркәзи гәраркаһынын рәһбәрләриндән вә 1918 илин мартында мүсаватчыларын Совет һакимијјәтинә гаршы әксингилаби гијамынын јатырылмасынын башчыларындан бири иди. Бакы ХКС-нә (1918) губернија комиссары, сонра Халг Дахили Ишләр комиссарынын мүавини кими дахил олмушдур. Ә. Бакы ХКС-нин фәһлә-кәндли иттифагынын јарадылмасы, кәндләрдә Советләрин тәшкили, торпагларын јохсул кәндлиләрә верилмәси уғрунда кәркин иш апармышдыр. 1918 илин мајында Бакы Гәзасы Кәндли Депутатлары Советләринин 1-чи гурултајынын чағырылмасында вә ишиндә бир сыра болшевикләрлә јанашы рәһбәр рол ојнамышдыр. Гурултај тәрәфиндән Ә. Бакы Гәза Кәндли Депутатлары Совети Ичраијјә Комитәсинин сәдри сечилмишди. Азәрб.-да харичи мүдахилә вә вәтәндаш мүһарибәси дөврүндә Ә. башга болшевикләрлә бирликдә чәбһәнин мәһкәмләндирилмәсинә, мүдафиәнин тәшкилинә рәһбәрлик етмишдир. *Бакы комиссарлары* сырасында күлләләнмишдир. Бакыда Ә.-ун һејкәли гојулмуш; мәнзил-музеји, адына драм театр, р-н, хәстәхана, гәсәбә, ин-т, к-з, күчә, метро ст. вә с. вар.

Әд.: Әлијев Һ. Ә., Коммунизм уғрунда аловлу мүбариз. Мәшәди Әзизбәјовун анадан олмасынын 100 иллији мүнасибәтилә, Б., 1978; 26 Бакы комиссары, Б., 1958; Совет һакимијјәти уғрунда аловлу мүбариз Мәшәди Әзизбәјов. Нитгләр, сәнәдләр вә материаллар, Б., 1976; Газыјев М. А., Мәшәди Әзизбәјов. Һәјат вә фәалијјәти, Б., 1976; Мәшәди Әзизбәјов (анадан олмасынын 100 иллији мүнасибәтилә јубилеј тәнтәнәләринин материаллары), Б., 1976; Азизбекова П. А., Мешади Азизбеков, Б., 1956.

ӘЗИЗБӘЈОВ Шамил Әбдүррәһим оғлу (16.2.1906, Шамахы—14.5.1976, Бакы)— совет кеологу, кеолокија-минералокија е.д. (1943), проф. (1944), Азәрб. ССР ЕА акад. (1945), Азәрб. ССР әмәкдар елм хадими (1960). 1942 илдән Сов. ИКП үзвү. Азәрб. ССР ЕА витсе-президенти вә Азәрб. ССР ЕА кеолокија-кимја елмләри вә нефт бөлмәсинин сәдри (1945—47), Азәрб.ССР ЕА Рәјасәт һеј'әтинин үзвү вә Јер елмләри бөлмәсинин академик катиби (1959—76), ејни заманда Кеолокија Ин-тунда петролокија лабораторијасынын рәһбәри (1947—76) олмушдур.

Ә. Гафгазын кеолокијасына, магнетизминә вә металлокенијасына даир бир сыра актуал проблемләри һәлл етмишдир. О, һәмчинин мүхтәлиф мәншәли фајдалы газынты јатагларынын формалашмасыны, онларын пајланмасы ганунаујғунлугларыны тәдгиг етмишдир. Нах.МССР-дә вә Талышда апардығы кеоложи тәдгигатларын нәтичәсиндә бу рекионларын кеоложи, тектоник, структур-формасион хәритәләрини тәртиб етмишдир. Онун елми-тәдгигат ишләри мүхтәлиф фајдалы газынты јатагларынын ахтарышы вә кәшфи үчүн әсас олмушдур. Кеолокија, петрографија вә фајдалы газынтылара аид бир чох елми әсәрин мүәллифидир. Чохчилдли «Азәрбајчанын кеолокијасы» монографијасынын мүәллифләриндән биридир. Гырмызы Әмәк Бајрағы, Гырмызы Улдуз орденләри вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Петрография. Кристаллооптика, породообразующие минералы, Б., 1953; Геология Нахичеванской АССР, М., 1961; Геология и вулканизм Талыша, Б., 1978.

Әд.: Ш. А. Азизбеков. Библиография, Б., 1966 (Деятели науки и культуры Азербайджана).

ӘЗИЗБӘЈОВ—Азәрб.ССР Гасым Исмајылов р-нунда кәнд. Ә. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзи ндән 22 *км* шм. г.-дә, Дәлимәммәдли д.ј. ст.-ндан 6 *км*, Күрәк чајынын сол саһилиндән 4 *км* аралы, Кәнчә-Газах дүзәнлијиндәдир. Әһ. 464 (1978); памбыгчылыг, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси вар.

ӘЗИЗБӘЈОВ (1956 иләдәк Сојлан)—Ерм.ССР-дә шәһәр типли гәс. Әзизбәјов р-нунун мәркәзи. Јереван—Чермук шосе јолу кәнарында, Арпа чајы саһилиндәдир. Пендир, минерал су з-длары, Јереван истеһсалат бирлијинин («Армелектромаш») филиалы, тикинти материаллары вә мә'мулаты комбинаты, мәишәт хидмәти комбинаты, СЕС, Респ. Дөвләт К.Т. Истеһсал-Техники Тә'минат Комитәсинин р-н шө'бәси, 2 орта, фәһлә кәнчләр, мусиги, техники-пешә, идман мәктәбләри, кинотеатр, китабхана, мәдәнијјәт еви, ушаг бағчасы вә көрпә еви, хәстәхана, рабитә говшағы вә с. вар. М. *Әзизбәјовун* шәрәфинә адландырылмышдыр.

ӘЗИЗБӘЈОВ АДЫНА КАНАЛ — Азәрб.ССР-ин Имишли, Пушкин вә Чәлилабад р-нларында суварма каналы. Муған дүзүндәдир. Уз. 101 *км*, башланғыч һиссәдә субурахма габилијјәти 30 $м^3$/*сан*-дир. *Бәһрамтәпә су говшағындан* башланыр. 45 мин *һа*-а гәдәр экин саһәсинин суварылмасында истифадә едилир. Каналын билаваситә Араз чајындан (индики Бәһрамтәпә су говшағы јахынлығындан) башланан вә Болгар чајынадәк давам едән илк нөвбәси (уз. 60 *км*) 1912 илдә истифадәјә верилмишдир. Бәһрамтәпә су говшағынын тикинтиси илә әлагәдар канал јенидән гурулмуш вә узадылмышдыр (1956). 1976 илдән Ә.а.к.-да јенидәнгурма ишләри көрүлүр.

ӘЗИЗБӘЈОВ АДЫНА КОЛЛЕКТОР— Азәрб.ССР-дә дренаж каналы. Муған дүзүндәдир. Уз. 80 *км*. Әзизбәјов ад. каналын сол саһилиндәки торпагларын мелиорасија вәзијјәтини јахшылашдырмаг мәгсәди илә тикилмишдир. Муған дүзүнүн г.-индән (Имишли р-ну әразисиндән) башланыр; Пушкин вә гисмән Салјан р-нлары әразиләриндән кечәрәк, Чәлилабад р-нунда Маһмудчала көлүнә төкүлүр.

ӘЗИЗБӘЈОВА Зибејдә Салам гызы (д. 30.12.1915, Шамахы)—совет битки физиологу, биолокија е.д. (1965). 1944 илдән Сов. ИКП үзвү. 1967 илдән Азәрб.ССР ЕА Л. М. Комаров ад. Ботаника Ин-тунда биткиләрин дуза давамлылығы лабораторијасынын мүдиридир. Әсас тәдгигаты биткиләрин дуза давамлылығыны өјрәнмәјә һәср едилмишдир. Ә.-нын елми кадрлар һазырланмасында да хидмәти вар.

Әсәрләри: Памбығын дуза давамлылығынын артырылмасы, Б., 1954; Памбыг, буғда вә картоф биткисинин дуза давамлылығы, Б., 1957; Повышение солеустойчивости хлопчатника, кукурузы и люцерны, Б., 1964.

ӘЗИЗБӘЈОВА Пүстә Әзизаға гызы (д. 29. 12.1929, Бакы)—совет тарих-

чиси, тарих е.д. (1961), проф.(1962), Азәрб. ССР ЕА м. үзвү (1972). 1948 илдән Сов.ИКП үзвү. 1955—61 илләрдә Азәрб. Тарихи Музејинин совет дөврү шө'бәсинин мүдири, 1961 илдән исә һәмин музејин директорудур. Ә. Азәрб.КП тарихинин вә Азәрб.-да социализм гуруҹулуғу тарихинин тәдгигатчыларындан биридир. Азәрб.-ын көркәмли ингилаб мүбаризәләринә һәср олунмуш бир сыра әсәрин мүәллифидир. Ә. ССРИ ЕА «Бејнәлхалг фәһлә вә милли азадлыг һәрәкаты тарихи» (1962), «Бөјүк Октјабр социалист ингилабынын тарихи» (1962), «ССРИ-дә социализм вә коммунизм гуруҹулуғунун тарихи» (1971) комплекс проблемләри үзрә елми шураларын, Совет Гадынлары Комитәсинин (1968), Америка Музејләри Ассосиасијасынын (1964) үзвүдүр. «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур. Бир сыра әсәри ССРИ ХТНС-нин гызыл вә күмүш медалларына лајиг көрүлмүшдүр.

Ә с ә р л ә р и: Азәрбајҹанда Совет һакимијјәтинин гурулмасында бөјүк рус халгынын гардашлыг көмәји, Б., 1954; Ленин Азәрбајҹан зәһмәткешләринин гәләбәләринин тәшкилатчысыдыр, Б., 1957; Руководство В. И. Ленина социалистическим строительством в Азербайджане, Б., 1960; В. И. Ленин и социалистические преобразования в Азербайджане (1920—1923 гг.), М., 1962: Един наш дом, един наш труд, едино наше торжество, Б., 1965; В. И. Ленин и Советский Азербайджан, Б., 1970; 26 бакинских комиссаров, Б.,1978.

«ӘЗИЗБӘЈОВНЕФТ» НЕФТ ВӘ ГАЗЧЫХАРМА ИДАРӘСИ (1971 иләдәк «Ә з и з б ә ј о в н е ф т» Н е ф т М ә'д ә н л ә р и И д а р ә с и)— Азәрб.ССР-дә нефт вә газчыхарма мүәссисәси. Абшерон ј-а-ндадыр. *Азәрнефт* Истеһсалат Бирлијинә дахилдир. 4 р-н мүһәндис-техноложи хидмәт саһәси вар. Гала, Бузовна-Маштаға вә Зирә нефт јатагларыны истисмар едир. Гала нефт јатағынын кәшфијјат тарихи 1887—1932 илләри әһатә едир. Азәрб.-да Совет һакимијјәти илләриндә кәшфијјат ишләринин кенишләндирилмәси нәтиҹәсиндә 1932 илин октјабрында Гала саһәсиндә илк нефт фонтаны 20 №-ли гујудан вурмушдур (күндәлик һасилаты 400—500 *т*). Бузовна-Маштаға јатағында Б. Г. *Бабазадәнин* тәклифи илә газылмыш 1/1956 №-ли кәшфијјат гујусу 1940 илин декабрында истисмара бурахылмышдыр (күндәлик һасилаты 85 *т*). Зирә газ-конденсат јатағы өлкәдә ән дәрин јатаглардандыр. Кәшфијјат ишләринә 1930 илдә башланмыш, илк нефт фонтаны 1956 ил јанварын 1-дә 7 №-ли гујуда (дәринлији 4651—4669 *м*) вурмушдур (күндәлик һасилаты 100—120 *т* нефт вә 50 мин $м^3$ газ). Идарәнин дәринлик насослары илә ишләјән бүтүн гујуларына нәзарәт вә һасилатын өлчүлмәси тамамилә автоматлашдырылмышдыр.

ӘЗИЗБӘЈОВУН МӘНЗИЛ МУЗЕЈИ—1946 илдә Бакыда јарадылмышдыр. Бурада М. *Әзизбәјовун* һәјат вә ингилаби мүбаризә јолу ишыгландырылыр. Музејин експозисијасында 500-дән артыг експонат: сәнәдләр, надир фотошәкилләр, шәхси әшјалар вә китаблар (К. Марксын, Ф. Енкелсин, рус вә Азәрб. классикләринин әсәрләри) вә с. нүмајиш етдирилир. М. Әзизбәјовун иш отағы онун сағлығындакы кими бәрпа олунмушдур. Музејдә М. Әзизбәјовун хатирәсинә һәср олунмуш мәгаләләр, китаблар вә с. дә нүмајиш етдирилир.

ӘЗИЗОВ Ағасәф Әли оғлу (д. 1907, индики Ағсу р-нунун Ләнкәбиз к.—21.9.1951, Ағсу)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). 1939 илдән Сов. ИКП үзвү. 1939—51 илләрдә Ләнкәбиз кәнд советинин вә Хагани ад. к-зун сәдри ишләмишдир. 1947 илдә тахылчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәриҹиләринә наил олмушдур.

ӘЗИЗОВ Мәһәммәд Саат оғлу (1911, индики Шамахы р-нунун Дәрәкәнд к.—3.8.1973, орада)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). 1946 илдән Сов.ИКП үзвү. 1935 илдән к-з тәсәрруфатында чалышмышдыр. 1938—64 илләрдә Телман ад. к-зун мүһасиби вә сәдри ишләмишдир. 1947 илдә тахылчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәриҹиләринә наил олмушдур. 1964 илдән Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачы иди.

ӘЗИЗОВ Һејдәр Һүсејн оғлу (д. 1887, индики Масаллы р-нунун Мусакүчә к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1949). 1950 илдән Сов.ИКП үзвү. 1935—65 илләрдә Чапајев ад. к-зда колхозчу, мангабашчысы ишләмишдир. 1948 илдә түтүнчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәриҹиләринә наил олмушдур. 1968 илдән Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр.

ӘЗИЗОВА Хавәр Јагуб гызы (д. 10.8.1915, индики Ҹәлилабад р-нунун Пришиб ш.—13.9.1976, орада)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1950). 1940—75 илләрдә «Бакы фәһләси» к-зунда мангабашчысы, гушчулуг фермасынын мүдири, «Бакы фәһләси» с-зунда фәһлә ишләмишдир. 1949 илдә түтүнчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәриҹиләринә наил олмушдур.

ӘЗИЛМӘ (м а т е р и а л л а р м ү г а в и м ә т и н д ә) — адәтән материалда галыг деформасијасынын әмәлә кәлмәсинә сәбәб олан јерли сыхылма. Ә. мүхтәлиф нөв бирләшмәләрдә, машын, механизм вә иншаат конструксијалары елементләринин сөјкәнән јерләриндә вә сыхылмыш елементләрин тохунан һиссәләриндә әмәлә кәлир. Ә.-нин көзләнилдији һиссәләрдә јаранаҹаг кәркинлијин гијмәти һ е с а б л а м а к ә р к и н л и ј и илә мәһдудлашдырылыр. Һесаблама кәркинлији тохунан сәтһләрин характери, истифадә олунан материалын хассәләри вә гурулушунун тә'сир гүввәләринә көрә истигамәтләнмәси (мәс., ағаҹ материалында гүввәнин ағаҹ лифләринин узунуна, јахуд енинә јөнәлмәси) илә мүәјјән едилир. Ә. кәркинликләрини, даһа доғрусу, галыг деформасијаларыны азалтмаг үчүн сыхычы гүввәләрин бөјүк саһәләрә өтүрүлмәсини тә'мин едән мүхтәлиф конструктив тәдбирләр көрүрләр; мәс., гүввәләрин дүшдүјү саһәјә конструксија материалына нисбәтән даһа мөһкәм олан материалдан шајба, алтлыг, јастыг, јахуд арагаты, ичлик вә с. гојурлар.

Әд.: Ф е о д о с ь е в В. И., Сопротивление материалов, М., 1974; Сопротивление материалов, М., 1975.

ӘЗИМЗАДӘ Әзим. Аслан оғлу (7.5.1880, Бакы јахынлығындакы Новханы к.—15.6.1943, Бакы) — Азәрб. совет рәссамы. Азәрб. ССР халг артисти (1927). Әмәк Гәһрәманы (1927). 1923 илдән Сов.ИКП үзвү. Азәрб. тәсвири сәнәтиндә тәнгиди реализмин вә реалист графика сәнәтинин баниси. Ә. хүсуси рәссамлыг тәһсили алмамышдыр. Сатирик графика, иллүстрасија, сијаси плакат, тарихи-ингилаби вә мәишәт жанрларында, һәмчинин театр-декорасија сәнәти саһәсиндә фәалијјәт көстәрмишдир. Ә., јарадыҹылығынын илк дөврүндә бир сыра нағылларын («Руслан вә Лјудмила», «Гозбел ат») сүжети әсасында шәкилләр чәкмишдир. 1906 илдән «Молла Нәсрәддин» журналында сатирик рәсмләри вә сијаси карикатуралары («Милләт дәрди чәкмәкдән әријиб чөпә дөнмүш мүсәлман дөвләтлиси», «Ҹәнаб Витте» вә с.) илә чыхыш едән Ә. «Һүммәт» тәшкилатынын, «Ниҹат», «Нәшри-маариф» ҹәмијјәтләринин мәдәни-маариф тәдбирләринин фәал иштиракчысы олмушдур. Русија вә Шәрг өлкәләринә сәјаһәтдән (1910-ҹу илләр) сонра бир мүддәт мүәллимлик етмиш, Бакыда чыхан сатирик журналлар («Зәнбур», «Кәлнијәт», «Барабан», «Мәзәли», «Тути», «Бабаји-Әмир») үчүн карикатура вә јумористик рәсмләр ишләмишдир. Ә.-нин сәнәткарлығы орижинал вә чохҹәһәтлидир. Онун тәсвир үслубунда халг јарадыҹылығына хас олан јығҹамлыг, образлылыг, сәлислик кими ҹәһәтләр үстүндүр. О, мәнфи сурәтләри каһ өлдүрүҹү сатира, каһ кәсәрли јумор, каһ јумшаг кинајә атәшинә тутур («Икиүзлү», «Гумарбазлар», «Јашасын Нуха шәһәринин маариф баниләри», «Молла үзәриндә ҹәррәһијјә әмәлијјатынын нәтиҹәләри», «Ҹентлмен», «Хоруз дөјүшдүрүлмәси», «Көзәл адәтләримиз» силсиләси вә с.). М. Ә. Сабирин «Һопһопнамә»синә иллүстрасијалар («Әкинчи», «Фәһлә» вә с.) чәкмиш (1914), театр тамашаларына тәртибат вә кејим ескизләри вермишдир (Ү. Һаҹыбәјовун «Лејли вә Мәҹнун», «Әсли вә Кәрәм» опералары, «Аршын мал алан», «О олмасын, бу олсун» мусигили комедијалары, З. Һаҹыбәјовун «Ашыг Гәриб» операсы вә с.).

Азәрб.-да Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра Ә. Азәрб. Халг Маариф Комиссарлығынын инҹәсәнәт шө'бәсинә рәһбәрлик етмиш, Бакыда рәссамлыг мәктәбинин (1920), театр вә бәдии е'малатханаларын тәшкилиндә мүһүм рол ојнамышдыр. 1920-ҹи илләрдә «Коммунист» гәзети, «Молла Нәсрәддин»

журналы вә с. мәтбуат органларында чалышан Ә.-нин карикатураларында совет гурулушунун дахили дүшмәнләри («Голчомаг», «Мәрсиjәхан» вә с.), һәмчинин Гәрб империалистләринин гәсбкарлыг сиjасәти («Иран шири», «Иранын jени миникләри», «Чиндә Инкилтәрә мәдәниjjәти», «Чиндәки ахырынчы һадисәләр» вә с.) ифша едилмишдир. Ә. 1922—31 илләрдә М. Ә. Сабир, Ә. Б. Һагвердиjев, Н. Нәриманов, Ҹ. Мәммәдгулузадә, А. Шаиг, J. В. Чәмәнзәминли вә б.-нын әсәрләринә бәдии тәртибат вермиш, иллүстрасиjалар чәкмишдир. 1930-чу илләр Ә. јарадычылығынын ән мәһсулдар дөврүдүр. Бу дөврә аид рәсмләри вә акварел силсиләләри мәзмунуна көрә тарихи кечмишә («Кәндлиләрә диван тутулур», «Варлы евиндә оручлуг бајрамы», «Касыб евиндә оручлуг бајрамы», «Јүз тип» силсиләси вә с.), гадын азадлығына («Көһнә вә тәзә арвад», «Вар-јохун бөлүшдүрүлмәси», «Киши арвадыны дөјүр», «Евдә гыз доғулмушдур», «Гызын ғочаја әрә верилмәси» вә с.), дин әлејһинә мүбаризәјә («Чиллә кәсди», «Пир», «Шәбиһ», «Мө'мин мүсәлманларын мүгәддәс јерләрә зијарәти» силсиләси, «Мәсчиддә», «Ај тутуланда», «Әли сүфрәси», «Гурбан бајрамы», «Ашура күнүндә» вә с.) һәср олунмуш серијалара ајрылыр. Ә.-нин «100 тип» силсиләсинә дахил олан рәсмләриндә ингилабдан габагкы Азәрб.-ын мүхтәлиф синифләрә вә сосиал тәбәгәләрә мәнсуб олан типик сурәтләри чанландырылмышдыр. Ә.-нин сәнәткарлығы мәишәт мөвзусунда чәкдији рәсмләрдә даһа габарыг нәзәрә чарпыр. Рәссамын мәишәт сәһнәләрини әкс етдирән акварелләриндә халг јарадычылығына хас олан јығчамлыг, бәдии ифадәлилик, образлылыг, сәлислик кими чәһәтләр үстүнлүк тәшкил едир. «Касыб евиндә тој», «Варлы евиндә тој», «Бакы бағларында», «Көһнә бакылылар» вә с. әсәрләри образларын типиклији вә милли хүсусијјәтләри илә фәргләнир. Рәссамын јарадычылығы үчүн сәчијјәви олан хәлгилик вә милли колорит онун дәзкаһ рәсмләриндә дә өз әксини тапмышдыр. Ә.-нин 1930-чу илләрдә јаратдығы әсәрләр ичәрисиндә сатирик портретләр («Һачы», «Көһнә Бакы типләри» вә с.), бәдии әсәрләрә иллүстрасија (Низаминин «Једди көзәл», «Хосров вә Ширин» поемалары мөвзусунда) вә театр тамашаларына кејим ескизләри (М. Ф. Ахундовун «Һачы Гара», «Мүсјө Жордан вә дәрвиш Мәстәли шаһ», «Мүрафиә вәкилләринин һекајәти», Ҹ. Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр», Ҹ. Ҹаббарлынын «1905-чи илдә» вә с. пјесләрә), тарихи шәхсијјәтләрин портретләри (Ҹәлаләддин Руми, Сәлаһәддин Әјјуби вә б.), еләчә дә мәнзәрәләр («Көрәдил», «Тут ағачы», «Гүруб», «Бакы бағларында» вә с.) мүһүм јер тутур. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә јаратдығы «Шир вә пишик баласы» (1941), «Товуз ләләкли гарға», «Вурулмуш картлар», «Империализмин зәнчирли көпәкләри», «Фүрерин гәнимәтләри», «Берлин музеји», «Јаз мәшвәрәти» (һамысы 1942) вә с. карикатуралары фашизмә гаршы сијаси кәсәрлилији вә сатирик сурәтләрин јеткинлији илә сечилир. 1940 илдә Бакыда Ә.-нин фәрди сәркиси ачылмыш, бурада рәссамын 1200-дән артыг әсәри көстәрилмишдир (сонра һәмин сәрки Москва вә Јереванда нүмајиш етдирилмишдир). Ә.-нин әсәрләри Р. Мустафајев ад. Азәрб. Дөвләт Инчәсәнәт Музеји, Ҹ. Ҹаббарлы ад. Азәрб. Дөвләт Театр Музеји, Азәрб. Тарихи Музеји, В. И. Ленин Мәркәзи Музејинин Бакы Филиалында, Низами ад. Азәрб. Әдәбијјаты Музејиндә, һәмчинин Москва вә Јереван музејләриндә сахланылыр. 1920—43 илләрдә Азәрб. Рәссамлыг Мәктәбиндә дәрс демишдир (1932—37 илләрдә директор). Азәрб. Рәссамлыг Мәктәбинә вә Бакы күчәләринин биринә Ә.-нин ады верилмиш, Бакыда ев-музеји јарадылмышдыр.

Јапышдырма шәкил, бах сәһ.144-145

Әд.: Газыјев А. Ј., Халг рәссамы Әзим Әзимзадә, Б., 1953; јенә онун, Азим Азимзаде, М., 1961; Һәбибов Н., Рәссамлығдан сөһбәт, Б., 1961; Нәҹәфов М., Әзим Әзимзадә, Б., 1972; јенә онун, Рәссам вә заман, Б., 1977; јенә онун, Азимзаде, М., 1957; јенә онун, Азим Азимзаде, Б., 1965.

ӘЗИМЗАДӘ Јусиф Әһәдулла оғлу (д. 22.2.1917, Бакы)—Азәрб. совет јазычысы, драматург, публисист. Азәрб. ССР әмәкдар инчәсәнәт хадими (1979). 1944 илдән Сов.ИКП үзвү. «Илк көрүш» (1945), «Бакынын ишыглары» (1956), «Гардашлар» (1960), «Хатырлајачагсан» (1964) һекајә китабларынын, «Онун һәјаты» (1950), «Јенә көрүшәҹәјик» (1960), «Икинчи һәјат» (1962), «О, гәриб дејилди» (1968), «Унутмајын» (1972) роман вә повестләринин мүәллифидир. «Аначан» (1956), «Апрел сәһәри» (1958), «Нәсрәддин» (1959), «Гоншулар» (1960), «Хатирә» (1977) вә с. пјесләри, публисистик мәгаләләри вар. Әсәрләри ССРИ халглары дилләринә вә бә'зи харичи дилләрә тәрҹүмә олунмушдур. Л. Н. Толстој, Ф. М. Достојевски, Н. В. Гогол, А. П. Чехов, М. Горки, А. Толстој, К. Симонов, О. Гончар, Ҹ. Лондон вә б.-ндан тәрҹүмәләр етмишдир. «Көјәрчин» журналынын редактору (1958—63), «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзетинин баш редактору (1963—77; фасиләләрлә) олмушдур.

Әсәрләри: Мәним маһныларым, Повестләр вә һекајәләр, Б., 1976; Мән кәнҹ гвардијачыјам. Пјесләр, Б., 1978; Он не был чужим. Повесть и рассказы, М., 1973.

ӘЗИМОВ (Asimov) Ајзек (д. 2.1.1920, БССР, Петровичи адлы јер)—американ јазычысы; биокимја мүтәхәссиси, фәлсәфә р.д. 1923 илдә валидејнләри илә ССРИ-дән АБШ-а кетмишдир. «Вестаја атылмышлар» (1939) повести илә танынмышдыр. 200-дәк китабын, о ҹүмләдән «Мән роботам» (1950) һекајә топлусунун, «Әбәдијјәтин сону» (1955) фәлсәфи романынын, «Һәјат вә енержи» (1962), «Биолокијанын гыса тарихи» (1965), «Каинат» (1966) вә с. елми-күтләви әсәрләрин мүәллифидир. Јарадычылығында буржуа ҹәмијјәтинин сосиал зиддијјәтләриндән доған бәдбинлик әһвали-руһијјәси әкс олунмушдур. «Газ ҹијәриндән паштет», «Су чох олан јер» һекајәләри Азәрб. дилинә тәрҹүмә едилмишдир.

Әсәрләри: Конец вечности, М., 1966; Путь марсиан, М., 1966; Сами боги, М., 1976.

ӘЗИМОВ Бөјүкаға Әлигулу оғлу (16.1.1924, Бакы)—кибернетика вә һесаблама техникасы саһәсиндә совет алими, техника е.д. (1963), проф. (1964), Азәрб.ССР ЕА м. үзвү (1967).

1946 илдән Сов.ИКП үзвү. 1951 илдән респ.-да һесаблајан електрон машынларын (ҺЕМ) нефтчыхармада тәтбиги лабораторијасына рәһбәрлик етмишдир. Азәрб.ССР Назирләр Совети Елм вә Техника Комитәси сәдринин мүавини (1957—60), Азәрб. ССР Назирләр Совети Елми-Тәдгигат Ишләрини Әлагәләндирмә Комитәси сәдринин биринҹи мүавини вә сәдри (1961—66), Азәрб.ССР Назирләр Совети елм вә техника шө'бәсинин мүдири (1966—72) олмушдур. 1966 илдән Азәрбајҹан Дөвләт Нефт Сәнајеси Елми-Тәдгигат вә Лајиһә Ин-тунда ҺЕМ лабораторијасы әсасында јарадылмыш һесаблама техникасы шө'бәсинин мүдиридир. 1961 илдән «Техники тәрәгги уғрунда» елми-техники журналын баш редакторудур. Тәдгигатлары әсасән, кибернетика үсулларына, автоматлашдырылмыш идарәетмә системләринә, нефт мә'дәнләринин електрик енержиси илә тәчһизинә вә с. аиддир. Елми кадрларын һазырланмасында хидмәтләри вар. «Шәрәф нишаны» ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Електрик моделләриндә нефт јатагларынын ишләнмәси мәсәләләринин һәлли, Б., 1975; Вопросы нефтебурового электропривода, Б., 1962; Применение математических методов в ЭЦВМ к решению некоторых задач разработки нефтегазовых месторождений, Б., 1969.

ӘЗИМОВ Пигәм Әзимович (д. 1.1.1915, Түр.ССР Сајат р-нунун Човдур к.)—совет дилчиси, Түр.ССР ЕА акад. (1951). Түр.ССР әмәкдар елм хадими (1961). 1939 илдән Сов.ИКП үзвү. Түр. ССР ЕА президенти олмушдур (1966—75). «Түркмән дили» (1950), «Мүасир түркмән дилинин лексикасы» (1958), «Мүасир түркмән дили дәрслији» (1962), «Түркмән дили мәсәләләри» (1969) вә с. әсәрләрин мүәллифидир. Ленин ордени, Октјабр Ингилабы ордени, 3 башга орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

ӘЗИМОВ Ҹәбрајыл Әлимухтар оглу (7.5.1926, Бакы—10.7.1969, Бакы)—Азәрб. совет кино рәссамы. Азәрб.ССР әмәкдар рәссамы (1964). Ә. Әзимзадә ад. Азәрб. Рәссамлыг Мәктәбини (1946) вә Үмумиттифаг Дөвләт Кинематографија Ин-туну (1953) битирмишдир. 1953 илдән «Азәрбајҹанфилм» киностудијасында гурулушчу рәссам ишләмиш, «Севимли маһны», «Көрүш», «О олмасын, бу олсун» (Н. Зејналовла биркә), «Гызмар күнәш алтында», «Узаг саһилләрдә», «Мәһәббәт дастаны», «Ромео мәним гоншумдур», «Инсан мәскән салыр», «Ганун наминә» вә с. филмләрин бәдии тәртибатыны вермишдир. Ә. бир сыра мәнзәрә әсәрләринин, силсилә рәсмләрин мүәллифидир.

ӘЗИМОВ Ҹүмшүд Әфрасијаб оғлу (д. 1905, Шуша—20.2.1966, Бакы)—марксизм-ленинизм классикләри әсәрләринин Азәрб. дилинә тәрҹүмәчиси вә тәрҹүмә редакторларындан бири, журналист. 1945 илдән Сов.ИКП үзвү. В. И. Ленин ад. АПИ-ни битирмишдир (1933). Филолокија елмләри намизәди (1954). Ә. әмәк фәалијјәтинә 1920 илдән башламыш, 1927—33 илләрдә «Кәнҹ ишчи» вә «Коммунист» гәзет-

ләриндә, Азәрнәшрдә тәрҹүмәчи ишләмишдир. 1941 илдән АКП МК јанында Партија Тарихи Институтунун марксизм-ленинизм классикләринин әсәрләринин тәрҹүмә шө'бәсиндә чалышмышдыр. Ә. К. Марксын «Капитал» (I ҹилд—1949, II ҹилд—1956, III ҹилд—1960, IV ҹилд—1968), Ф. Енкелсин «Тәбиәтин диалектикасы» (1966) вә В. И. Ленинин Әсәрләринин тәрҹүмәчиләриндән бири олмушдур. 1950—57 илләрдә АДУ-нун журналистика факүлтәсиндә дәрс демиш, «Тәрҹүмә принсипләри» (1955) китабыны јазмышдыр. Ә. икиҹилдлик «Русча-азәрбајҹанча лүғәт»ин (1956, 1959) тәртибчиләриндән вә редаксија һеј'әти үзвләриндән бири олмушдур.

ӘЗИМОВА Ҹаһан Һәсән гызы (д. 13.9.1932, Гутгашен р-нунун Күрд к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1949). «Шәрг» к-зунда мангабашчысы (1948—55) олмушдур. 1955 илдән Низами ад. к-зда түтүнчү ишләјир. 1948 илдә түтүнчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәриҹиләринә наил олмушдур.

ӘЗИМУЛЛАҺ ХАН (?, Канпур—октјабр, 1859, Бһутвал)—1857—59 илләрдә Һиндистанда Инкилтәрә мүстәмләкәчиләринә гаршы халг үсјанынын рәһбәрләриндән бири. Кәнҹлијиндә Канпурда мүәллимлик етмиш, үсјан башламаздан әввәл Битһура көчмүш, үсјан рәһбәрләриндән Нана Саһиблә бирликдә халгы инандырмаға чалышмышдыр ки, Инкилтәрә мүстәмләкәчиләрини өлкәдән говмаг мүмкүндүр. 1857 илин мај—ијул ајларында Канпурда үсјана рәһбәрлик етмиш, инкилисләр шәһәри алдыгдан сонра (17 ијул) Нана Саһиблә *Ауда* чәкилмишдир.

Әд.: Народное восстание в Индии 1857—1859 гг., М., 1957; Антонова К. А., Бонгард-Левин Г. М., Котовский Г. Г., История Индии, М., 1973.

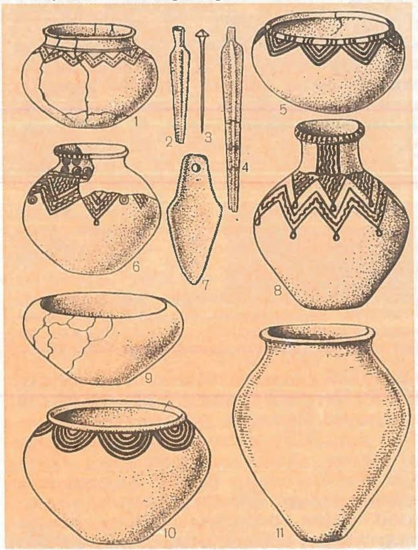
ӘЗКӘН (Kochia)—тәрәчичәклиләр фәсиләсиндән јарымкол вә ја бириллик от ҹинси. Јарпаглары лансетшәкиллидир. Хырда чичәкләри сүнбүл вә ја сүпүркәшәкилли чичәк групунда јерләшир. Австралија вә Авропанын ҹ.-унда, Асија, Шимали вә Ҹәнуби Американын мүлајим иглимли р-нларында 90-а гәдәр нөвү јајылмышдыр. ССРИ-дә 8—10 (Азәрб. ССР-дә 3 нөвү—K. prostrata, K. laniflora, K. scoparia) битир. Шоран торпаглы гыш отлагларында һејванлар үчүн јахшы јемдир. K. scoparia нөвү декоратив биткидир.

ӘЗКИЛ (Mespilus)—1) күлчичәклиләр фәсиләсиндән јарпағытөкүлән битки ҹинси. Һүнд. 3—6 *м* олан кол вә ја ағачлардыр. Јарпаглары лансетшәкилли, бә'зән јумуртавары, ири, аг чичәкләри отураг, мејвәси дәјирми вә чәјирдәкварыдыр. Јабаны һалда Иран, Кичик Асија вә Балкан ј-а-нда, ССРИ-дә исә Гафгаз, Крым вә Түркмәнистанда јајылмыш бир нөвү (M. germanica) вар. Авропанын бә'зи өлкәләриндә, АБШ-да вә ССРИ-нин ҹ. р-нларында бечәрилир. Азәрб.ССР-ин палыд, вәләс вә с. мешәләриндә битир. Мејвәсинин тәркибиндә 10%-дәк шәкәр, 1,1% алма туршусу, С витамини олур; кејфијјәтини јахшылашдырмаг мәгсәди илә пејвәнд едилир. Јејилир вә дуза гојулур. Јарпағында ашы маддәси вар. Балверән биткидир; 2) субтропик, јахуд јапон Ә.-и (Eriobotrya japonica)—һүнд. 5 *м*-дәк олан һәмишәјашыл ағач вә ја колдур. Јарпаглары лансетшәкилли, јашылымтыл-ачыгсары чичәкләри хырда вә әтирлидир. Нарынҹы вә ја сары мејвәси ширәли вә туршаширииндир. Јабаны һалда Чиндә, Шимали Һиндистанда битир. Јапонијада, Чиндә, АБШ-да, ССРИ-дә исә Гафгазын Гара дәниз саһилләриндә, Крымын ҹ.-унда вә Орта Асијанын бә'зи р-нларында әкилир; јејилир, ондан компот, мүрәббә вә с. һазырланыр. Декоратив битки кими бағ, парк вә оранжерејаларда бечәрилир.

ӘЗКИЛӘБӘНЗӘР ВӘЗИ—бах *Епифиз.*

ӘЗНӘБИРТ, Ә з н ә б ү р т—Азәрб.ССР Бабәк р-нунда (Нах.МССР) кәнд. Ә. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 40 *км* шм.-г.-дә, Дәрәләјәз силсиләсинин ҹ. әтәјиндәдир. Әһ. 1443 (1978); үзүмчүлүк, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Шәраб з-ду, даш карханасы (боз вә чәһрајы рәнкли туф дашы истеһсал олунур), орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, киногурғу, хәстәхана, көрпә еви, рабитә шө'бәси; археоложи абидәләрдән курганлар (бах *Әзнәбүрт курганлары*), орта әсрләрә аид јашајыш јери вә гәдим гәбиристан вар.

ӘЗНӘБҮРТ КУРГАНЛАРЫ—Азәрб. ССР Нахчыван ш.-ндән 40 *км* г.-дә, ејниадлы кәндин јахынлығында е.ә. 2-ҹи миниллијин әввәлләринә аид курганлар. Диаметри 8—10 *м*, һүнд. 0,3—1 *м*-дир. Ә.к. алтында дөрдкүнҹ формалы торпаг гәбир јерләшир. Курганлардан монохром бојалы вә боз рәнкли кил габлар, тунҹдан хәнҹәр, низә учлары, бәзәк әшјалары (санҹаг, дүјмә

Әзнәбүрт курганларындан тапылмыш әшјалар: *1*—боз рәнкли кил бадја; *2*—тунҹ низә учу; *3*—тунҹ санҹаг; *4*—тунҹ хәнҹәр; *5, 6, 8, 10*—монохром нахышлы кил габлар; *7*—тунҹ низә учу; *9, 11*—боз рәнкли кил күпәләр.

вә мунҹуглар) тапылмышдыр. Бојалы габлар Гызылвәнк, Зурнабад, Нәһәҹир, I вә II Күлтәпә, Ермәнистан вә Күрҹүстан әразиләриндән тапылмыш габларла там охшардыр. Мүхтәлиф формалы гырмызы рәнкли бојалы кил габларын үзәри түнд гырмызы рәнклә өртүлмүш, гара рәнклә һәндәси нахышларла бәзәдилмишдир. Тунҹ хәнҹәр јасты тијәли вә гыса дәстәлидир. Низә учлары ики нөвдүр. Борушәкилли дәстәји олан низә учу орта Тунҹ дөврү үчүн, ромб формалы јасты низә учу исә *Күр-Араз мәдәнијјәти* үчүн сәҹијјәви олуб, Степанакерт вә Гобустан курганларындан тапылмыш низә учларына охшардыр. Ә. к.-ндан Јахын Шәрг өлкәләриндән кәтирилмиш көј ширли мунҹуглар да тапылмышдыр. Тапынтылар Азәрб.-ын орта Тунҹ дөврү материалларыны вә Јахын Шәрг өлкәләри илә гәдим игтисади вә мәдәни әлагәләри өјрәнмәјә имкан верир. Ә.к. Нахчыван әразисиндә тәдгиг едилмиш илк кургандыр.

Әд.: Ә л и ј е в В. Һ., Азәрбајҹанда тунҹ дөврүнүн бојалы габлар мәдәнијјәти, Б., 1977; ј е н ә о н у н, Новые материалы о культуре расписной керамики в Азербайджане, «Советская археология», 1967, № 1.

ӘЗРАГИЛӘР—*харичилик* тәригәтинин голларындан бири. 7 әсрин 2-ҹи јарысында Әмәвиләр хилафәтиндә кедән кәскин сијаси мүбаризә дөврүндә харичиләр дахилиндә парчаланма баш верди. 684 илдә Нафи ибн әл-Әзрағын башчылығы илә (тәригәтин ады да бурадандыр) бир груп харичиләрдән ајрыларaг Әмәвиләрә гаршы барышмаз мүбаризә е'лан етди. Ә. Бәсрәни тәрк едәрәк Әһвазы өзләринин игамәткаһларына чевирдиләр. Ә. Ираг, Хузистан, Фарс, Кирман вә с. әјаләтләрдә фәалијјәт көстәрирдиләр. 689—696 илләрдә Ә. әмәви гошунларына бир нечә дәфә галиб кәләрәк Хузистаны әлә кечирдиләр. Лакин бир гәдәрдән сонра Әмәвиләрин Ирагдакы ҹанишини Һәҹҹаҹ Ә.-и мәғлуб етди. 699 илдә әзраги башчысы Гәтәри ибн әл-Фуҹанын өлдүрүлмәси илә 15 ил давам етмиш Ә. һәрәкатына сон гојулду. Әзраги мәсләкини гәбул етмәјәнләри кафир е'лан едәрәк гылынҹдан кечирән Ә. харичиләрин ән екстремист голу иди. Ә. һәрәкаты дини пәрдә алтында кечсә дә, әслиндә антифеодал характер дашыјырды. Һәрәкатда әсасән, бәдәвиләр, кәндлиләр, шәһәр јохсуллары вә сәнәткарлар иштирак едирдиләр. Гыса мүддәт давам етмәсинә бахмајараг, Ә. һәрәкаты Әмәвиләр хилафәтинин сүгутуну сүр'әтләндирән амилләрдән олду.

Әд.: Петрушевский И. П., Ислам в Иране в VII—XV вв., Л., 1966; Агаева Э. Р., К вопросу о возникновении секты хариджитов, Изв. АН Азерб.ССР (серия истории, философии и права), 1966, № 4; ј е н ә о н у н, Некоторые сведения о монетах хариджита Катари б. ал-Фуджа'а, ДАН Азерб.ССР, т. 27, 1971, № 6.

ӘЗРАИЛ—исламда вә монотеист динләрдә өлүм мәләјинин ады. Куја аллаһ Ә.-и инсанларын ҹаныны алмаг үчүн мә'мур етмишдир. «Ә.» адына јәһуди мәнбәләриндә вә Гуран тәфсирләриндә раст кәлмәк мүмкүндүр. Ә. Азәрб. фолклоруна да дахил олмушдур.

ӘЗҺӘР, әл-Әзһәр (әл-Ҹами әл-Әзһәр) (الجامع الازهر)—мүсәлман дини вә дүнјәви тәһсил мүәссисәләри комплекси. 10 әсрдә Гаһирәдә Әзһәр мәсҹиди нәздиндә јарадылмыш, 1961 илдә тәшкилати јениликләр һәјата кечирилмишдир. Тәркибиндә Ә.-ин Али елми шурасы; Исламшүнаслыг академијасы; Әл-Әзһәр ун-ти (ун-тин шәриәт, илаһијјат, әрәб дили, мүһәндислик, к.т., тибб, инзибати факүлтәләри, мүсәлман гадын коллеҹи вар); Ә.-ин Гаһирәдә вә әјаләт мәркәзләриндә бир сыра ин-тлары вә хүсуси дини мүәссисәләри, Мәркәзи китабханасы вар. Ун-тә рәһбәрлик едән ректор (шејх әл-Әзһәр) һәм дә баш имамдыр. Ә. «Мәҹәллијјат әл-Әзһәр» («Әл-Әзһәр мәҹәлләләри») [1929 — 36 илләрдә «Нур

әл-ислам» («Исламын нуру») адланмышдыр] журналыны нәшр едир.

ӘЗҺӘР ТӘБРИЗИ, З ә һ и р ә д д и н Ә з һ ә р (?—1475, Гүдс)—Азәрб. хәттаты. *Нәстә'лиг* хәттинин маһир устасы олмушдур. Илк тәһсилини Тәбриздә алмыш, сонралар Хорасан, Һерат вә Сәмәргәнддә ишләмишдир. Ә.Т. «Султан әл-хәттатин» («Хәттатлар султаны») адыны газанмышдыр. Онун хәтти илә јазылмыш әсәрләр Орта Асија, Иран, Түркијә китабханаларында сахланылыр.

Әд.: К а з и А х м е д, Трактат о каллиграфах и художниках, М.—Л., 1947; К а з и е в А. Ю., Художественное оформление азербайджанской рукописной книги XIII—XVII веков, М., 1977.

ӘЈАЛӘТ—1) Гәдим Ромада Рома һакимијјәти алтында олан әразиләр (Италијадан кәнарда); Рома чанишинләри идарә едирди. 2) Русијада 18 әсрдә инзибати-әрази ваһиди. Јарадылмасына 1711—12 илләрдә башланмыш, 1719 илдә тәгр. 45 Ә. олмушдур. Ә.-ә *војевода*, губернија шәһәрләриндә *губернатор* башчылыг едирди. Ә.-ләр гәзалара бөлүнүрдү. 1775 илдә ләғв едилмишдир. 3) Бир сыра харичи дөвләтдә (Италија, Испанија вә с.) ири инзибати-әрази ваһидинин ады.

ӘЈАНИЛИК (т ә'л и м д ә) — тә'лими шакирдләрин билавасит гавраја биләчәји конкрет әшја вә һадисәләр үзәриндә гурмағы тәләб едән дидактик принсип. Ә. тә'лим материалынын асан баша дүшүлмәсини, мөһкәм јадда галмасыны тә'мин едир, шакирдләрин тә'лимә марағыны артырыр. Тә'лимдә Ә.-ин әсасландырылмасы вә тәблиғиндә Ј. А. *Коменски*, И. *Песталотси*, К. Д. *Ушинскинин* бөјүк хидмәтләри олмушдур. Совет мәктәбләриндә Ә. кениш тәтбиг олунур. Тә'лимдә Ә. мүәллимин шәрһи, китаб үзәриндә ишлә үзлашдырылыр, шакирдләрин әшја вә һадисәләр үзәриндәки мүшаһидәләри үмумиләшдирилир. Тә'лимдә Ә.-лә әлагәдар, мәктәбләрдә мүхтәлиф фәнн кабинетләри вә лабораторијалары јарадылыр, дәрсләрдә әјани вәсаитдән истифадә едилир. Әјани вәсаит 4 нөвә ајрылыр: әшјанын өзү, мүгәввасы—макети, шәкли вә схеми (чәдвәл, план, хәритә). Елми-техники тәрәгги илә әлагәдар тә'лимдә кино вә телевизија имканларындан, мүхтәлиф чиһазлардан, һәрәкәтә кәтирилә билән моделләрдән вә с.-дән кениш истифадә олунур.

ӘЈАР, п р о б — зәркәрлик мә'мулатлары, диш протези дискләри, медал вә с. һазырламаг, јахуд пул кәсмәк үчүн ишләдилән әринтиләрин ваһид күтләсиндә гызыл, күмүш, платин вә ја башга нәчиб металларын мигдары. Нәчиб металлардан һазырланан мә'мулата механики мөһкәмлик вермәк вә истәнилән рәнк алмасына наил олмаг үчүн она лигатура адланан металлар (мис, синк, никел) әлавә едилир. Нәчиб метал әринтиләринин Ә.-ы һәр өлкәдә ганунверичилик јолу илә мүәјјән едилир. Өлкәләрдән чохунда Ә. метрик өлчү системиндә (ССРИ-дә 1927 ил нојабрын 15-дән) гәбул едилмишдир. Метрик Ә., әринтинин 1000 *г*-ында олан нәчиб металын (гызыл, күмүш, платин, палладиум) грамла мигдарыны көстәрир. 1927 иләдәк өлкәмиздә мисгал системи ишләдилирди, о, әринтинин 1 кирвәнкәсиндә (96 мисгалында) олан нәчиб металын мисгал илә мигдарыны көстәрирди.

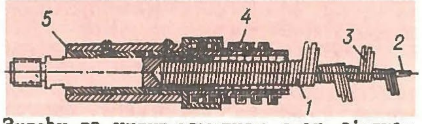
ССРИ-дә гызыл үчүн 375, 500, 583, 750 вә 958, күмүш үчүн 750, 800, 875, 916, 925 вә 960, платин үчүн 950, палладиум үчүн 500 вә 850 Ә.-лары мүәјјән едилмишдир. Әринтинин Ә.-ы она вурулан дөвләт дамғасында көстәрилир. ССРИ-дә 1958 илдә јени Ә. дамғасы гәбул едилмишдир. Јени дамға, дахилиндә ораг вә чәкич шәкли олан бешкушәли улдуздан, Ә.-ы көстәрән үч рәгәмдән вә ону јохламыш дөвләт мүфәттишлијинин бу вә ја дикәр һәрф шәклиндә шифриндән ибарәтдир. Нәчиб металларын Ә. дамғаларынын формасы мүхтәлифдир. ССРИ-дә 1958 иләдәк ишләдилән Ә. дамғалары да гануни сајылыр.

ӘЈАР АНАЛИЗИ, п р о б а н а л и з и — филиз, күлчә, әринти, һазыр мәһсул вә туллантыларда металын, башлыча олараг гызыл, күмүш вә с.-нин мигдарынын мүәјјән едилмәси үсуллары. Ә.а. үсуллары дәгигдир (мәс., јохланылан филиздә гызылын мигдарыны 0,00002%—0,000005%-дәк дәгигликлә мүәјјән етмәјә имкан верир). Ә.а. үсуллары ерамыздан тәгр. 2000 ил әввәл Мисирдә, бир мүддәт сонра исә Бабилистан, Јунанистан вә Ромада тәтбиг едилмәјә башланмышдыр. Ә.а. пирометаллуржи вә кимјәви үсулларла апарылыр. Пирометаллуржи үсуллардан биринә 15—100 *г* мигдарында көтүрүлән филиз нүмунәси флјус вә *глјот* илә гарышдырылыб, путада әридилир. Нәтичәдә гурғушунун нәчиб метал (гызыл, күмүш) илә әринтиси алыныр. Һәмин әринти одадавамлы мәсамәли касада 850—950°С-дәк гыздырылыр. Бу заман онда олан гызыл вә күмүш әријәрәк гурғушун оксидиндән вә дикәр металларын оксидләриндән ајрылыр. Гызыл вә күмүш әринтисини тәрәзидә чәкиб, дурулашдырылмыш нитрат туршусуна салырлар. Күмүш туршуда һәлл олур, гызыл исә галыр. Гызылы сүзүб ајырдыгдан сонра су илә јујур, гурудур вә 0,02—0,01 *мг* дәгигликлә чәкирләр. Әринтинин чәкисиндән гызылын чәкисини чыхмагла күмүшүн мигдары тапылыр.

К и м ј ә в и Ә.а. үсулларындан ән чох тәтбиг олунаны әјары мәһәк дашы васитәсилә мүәјјән етмәк үсулудур. Бу үсулдан зәркәрлик мә'мулатынын әјарыны тә'јин етмәк үчүн истифадә олунур. Мәһәк дашы гара вә ја гәһвәји рәнкдә силисиумлу шистдән ибарәтдир. Онун тәмизләнмиш сәтһинин бир јериндә, јохланылмасы тәләб олунан мә'мулатла 2—3 *мм*ениндә 10—12 *мм* узунлуғунда бир чизки, һәмин чизкинин јанында исә еталон олараг һазырланмыш әјар ијнәләри комплексинин мә'лум тәркибли ијнәси илә башга чизки чәкилир. Сонра һәр ики чизкинин үзәриндә бир дамчы әјар реактиви салыныр. Бир нечә санијәдән сонра һәмин рәнкләрин интенсивлијинин мүгајисәси, јохланылан мә'мулатын әјары һаггында мүәјјән фикир сөјләмәјә имкан верир.

Әд.: Пробоотбирание и анализ благородных металлов, М., 1968; Аналитическая химия платиновых металлов, М., 1972; Г л и н к а Н. Л., Общая химия, Л., 1979.

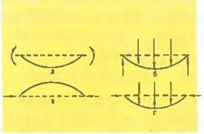
ӘЈИЛКӘН ВАЛ, ч е в и к в а л—асан әјилән вә чәтин бурулан вал; иш вахты вәзијјәтини дәјишдирән охлар арасында фырланма һәрәкәтини вә буручу моменти өтүрмәк үчүндүр. Мәфтилли вә ојнаглы Ә.в. нөвләри вар. М ә ф т и л л и Ә.в.-ын өзәји (бир нечә мәфтил гатынын сарындығы) әјилкән мүһафизә

Зиреһи вә учлуг арматуру олан әјилкән мәфтил вал: *1*—әјилкән вал; *2*—өзәк; *3*—сарғы гаты; *4*—зиреһ; *5*—арматур.

өртүјү (зиреһ) ичәрисиндә јерләшдирилир вә учларында интигала бирләшдирилмәк үчүн арматур олур. Әсасән әл илә ишләдилән механикләшдирилмиш аләт вә чиһазларда (мәс., бормашында) истифадә олунур. Надир һалларда тәтбиг олунан о ј н а г л ы Ә.в.-да исә бир-бири илә ојнагла бирләшдирилмиш гыса һиссәләр әјилкән өртүк ичәрисиндә јерләшдирилир.

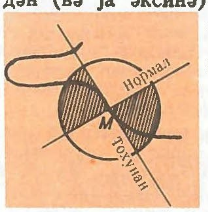
ӘЈИЛМӘ (м а т е р и а л л а р м ү г а в и м ә т и н д ә)—деформасија нөвү; харичи гүввә вә ја темп-р тә'сири алтында брусун (тирин), лөвһәнин, габыг конструксијаларын вә с. әјилмәси (јахуд әјрилијинин дәјишилмәси) илә характеризә олунур. Дүз брус үчүн ашағыдакы Ә. нөвләри олур: ј а с т ы (с а д ә) Ә.-дә милин әјилмиш оху гүввәнин тә'сир мүстәвиси үзәриндә олур; м ү р ә к к ә б (фәза) Ә. мүхтәлиф мүстәвиләрдә јерләшән гүввәләрдән јараныр; ч ә п Ә.-дә әјилмә мүстәвиси тә'сир едән гүввәләрин јерләшдији мүстәви илә үст-үстә дүшмүр. Бу нөв Ә. мүрәккәб Ә.-нин хүсуси һалыдыр.

Брусун әјилмәси: *а*—халис әјилмә; *б*—eнинә әјилмә; *в*—узунуна әјилмә; *г*—узунуна-енинә әјилмә.

Брусун ен кәсијинә тә'сир көстәрән гүввәләрдән асылы олараг Ә. нөвләри ашағыдакылардыр: х а л и с Ә. анчаг әјичи моментләр олдугда чүт гүввә тә'сири алтында баш верир; е н и н ә Ә.-дә әјилән елементин ен кәсијиндә әјичи моментдән башга кәсичи гүввә дә олур; б о ј у н а (узунуна) Ә.-дә охбоју сыхычы гүввәләрин тә'сири алтында мил габарыр; Ә.-нин бу нөвү еластик системләрдә дајаныглығын итирилмәсинин хүсуси һалы сајылыр. У з у н у н а-е н и н ә Ә.-дә милин оху боју вә милә перпендикулјар истигамәтләнмиш гүввәләр ејни вахтда тә'сир көстәрир.

Әд.: М ә м м ә д о в Һ. Г., Материаллар мүгавимәти, Б., 1959; С ү л е ј м а н о в Һ., Материаллар мүгавимәти, Б., 1971; Ф е о д о с ь е в В. И., Сопротивление материалов, М., 1974; Сопротивление материалов, М., 1975.

ӘЈИЛМӘ НӨГТӘСИ—мүстәви әјринин габарыг һиссәсини чөкүк һиссәсиндән (вә ја эксинә) ајыран нөгтә (бах *Габарыг вә чөкүк функсијалар*). $y=f(x)$ әјринин тәнлијидирсә вә $f''(x)$ кәсилмәздирсә (бах *Кәсилмәз функсија*) Ә.н.-нин абсисинин x_0 олмасы үчүн зәрури шәрт $f''(x_0)=0$, кафи шәрт исә x_0-ын мүхтәлиф тәрәфиндә $f''(x_0)$-ын эксишарәли олмасыдыр. Бу нөгтәнин јахын әтрафында әјри һәмин нөгтә

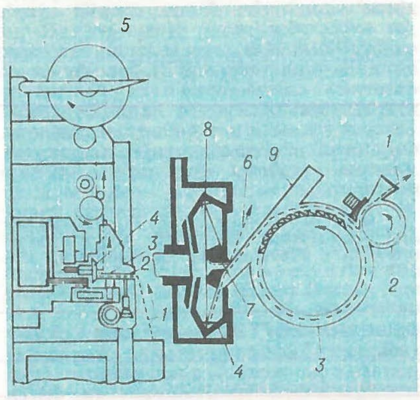

дәки тохунанын мүхтәлиф тәрәфиндә јерләшир вә нормалла тохунанын әмәлә кәтирдији чарпаз бучагларын дахилиндә галыр. Мәс., $y=x^3$ функсијасынын графики (0,0) нөгтәсиндә әјилир.

ӘЈИРМӘ—нисбәтән гыса лифләрдән *иплик* истеһсалы үчүн лазым олан технолоҗи просесләрин мәчмусу. Е'мал едилән лифләрин нөвүндән асылы олараг *памбыгәјирмә*, *јунәјирмә*, *кәтанәјирмә*, *ипәкәјирмә* нөвләринә ајрылыр. Ә.просесиндә е'мал олуначаг лифли материал јумшалдылыр, тәмизләнир, гатышдырылыр, дараныр, лент шәклинә салыныр. Алынан лентдән назилмә вә мөһкәмләндирмәдән (бурулма вә ја ешилмәдән) сонра илк иплик алыныр. Дартылараг назилдилмиш вә ја дискретләшдирилмиш (бир-бириндән ајрылмыш) лент, јахуд илк иплик бир јерә топланыр вә бурулараг иплик алыныр. Беләликлә, Ә. просеси 3 әсас мәрһәләјә бөлүнүр: лифли материалларын Ә.-јә һазырланмасы вә лифләрдән лентләрин формалашдырылмасы; илк иплик истеһсалы; Ә. иплијин формалашмасы. Е'мал едилән лифин хассәләриндән вә иплијә олан тәләбләрдән асылы олараг, әсасән дарама нөвүнә көрә бир-бириндән фәргләнән бир сыра Ә. системләри тәтбиг едилир: к а р д Ә. системи; д а р а г л ы Ә. системи; а п а р а т л а Ә. системи; ш т а п е л Ә. системи. Ә.-нин кәләчәк инкишафы јүксәк мәһсулдарлыглы машын вә ахын хәтләринин јарадылмасы, бә'зи просесләрин автоматлашдырылмасы, машынларын иш режиминә вә мәһсулун характеристикаларына мәркәзләшдирилмиш нәзарәт, технолоҗи просесләрин автоматик идарәетмә системинин тәтбиги илә әлагәдардыр.

Әд.: Механическая технология волокнистых материалов, М., 1969; С е в о с т ь я н о в А. Г., Ш и л о в а Н. И., Безверетенное прядение, М., 1969.

ӘЈИРМӘ МАШЫНЫ—илк ипликдән вә ја лентдән *иплик* һазырлајан машын. Памбыг, јун, ипәк гырынтыларыны вә кәтан лифләрини әјирән машынлар вар.

Пневматик-механики әјирмә машынынын схеми: *1*—лент; *2*—тәчһизедичи силиндр; *3*—дискретләјичи вал; *4*—әјирмә камерасы; *5*—бобин; *6*—иплик; *7*—истигамәтләндиричи бору; *8*—нов; *9*—канал.

Фасиләсиз ишләјән һ а л г а л ы Ә.м.-нда һәр чүр лифи әјирмәк олур. Бу нөв Ә.м.-нда јарыммә'мулатын назилдилмәси, алынмыш лиф дәстәсинин бурулараг иплијә чеврилмәси вә иплијин сарынмасы просесләри јеринә јетирилир. Памбыг әјирән икитәрәфли һалгалы Ә.м.-нда илк иплик вә ја лентдартычы чиһазда назилдилир, лифләр дүзләнәрәк параллелләшир. Назилмиш лиф дәстәсинин бурулмасындан алынан иплик гачағандан кечәрәк ијә кејдирилмиш лүләјә сарыныр. И ј с и з Ә.м.-нда лифләрин бир-бириндән ајрылмасы (дискретләшдирилмәси), онларын бир јерә топланыб бурулмасы, иплик алынмасы вә иплијин сарынмасы просесләри јеринә јетирилир. Сәнаједә бу типли машынлардан пневматик-механики Ә.м. даһа кениш јајылмышдыр. Бу нөв Ә.м.-нын мәһсулдарлығы һалгалы Ә.м.-на нисбәтән 2—3 дәфә чохдур. Кимјәви лифләрин әјрилмәси вә јун лифләринин дараглы әјирмә системиндә өз-өзүнә бурулма вә әјирмә үсулу илә ишләјән Ә.м.-лары да тәтбиг едилир.

ӘЈИРМӘ-БУРМА МАШЫНЫ—тохучулуг сәнајесиндә мүхтәлиф лифләрдән бурулмуш саплар истеһсал едән машын. Совет ихтирачысы П. К. Кориковски тәрәфиндән јарадылмышдыр (1956—61). Ә.-б.м.-нда әјирмә вә бурма просесләри ејни вахтда апарылыр. Әввәлләр мүхтәлиф машынларда ичра олунан *әјирмә*, бирләшдирмә, бурма вә сарыма әмәлијјатлары бу машында ардычыл јеринә јетирилир. 2 сапдан бурулмуш иплик алыныр. Ә.-б.м.-нын тәтбиги иплијин гырылмасыны 2—3 дәфә азалдыр, хәтти сыхлығы мүхтәлиф олан иплик алынмасына имкан верир, ајрылан тифтији азалдыр, мәһсулдарлығы артырыр, иплијин маја дәјәрини ашағы салыр вә сәрф олунан електрик енержисини азалдыр.

ӘЈЈАМ ӘЛ-ӘРӘБ (ايام العرب—әрәбләрин күнләри)—илкин әрәб епосу жанрларындан бири. Гәбиләдахили вә гәбиләләрарасы мүһарибәләрдән, гәһрәманларын сәркүзәштләриндән бәһс едир. 5-7 әсрләрдә бәдәви әрәбләр арасында формалашмышдыр. Сонралар ајры-ајры Ә. әл-Ә.-ләр силсилә һалына салынмышдыр («Бәсусун мүһарибәси», «Әбс вә Зубјан мүһарибәси» вә с.). Онларын чоху 8—10 әср әрәб филологларынын, хүсусилә Әбу Убејдәнин әсәрләриндә горуныб сахланылмышдыр. Ә. әл-Ә. әрәб әдәбијјатында тарихи әсәрләрин јаранмасына тә'сир көстәрмишдир.

ӘЈЈУБ ХАН Мәһәммәд (д. 14.5.1907)—Пакистан дөвләт, сијаси вә һәрби хадими. Фелдмаршал (1959). Мүлки вә һәрби тәһсил алмыш, 1928 илдән һәрби хидмәтдә олмушдур. Икинчи дүнја мүһарибәсиндә иштирак етмишдир. 1951—54 вә 1956—58 илләрдә Пакистан силаһлы гүввәләринин баш команданы олмушдур. Дөвләт чеврилишиндән (1958, октјабр) сонра өлкәдә рәһбәрлији әлә кечирмиш, 1960 илдә президент сечилмишдир. Ә.х.-ын дөврүндә јени конститусија гәбул едилмиш, Милли Мәчлис сечилмиш, аграр ислаһаты илә әлагәдар бә'зи тәдбирләр көрүлмүш, 1958 илдә гадаған олунмуш сијаси партијаларын фәалијјәтинә ичазә верилмишдир. 1963 илдә һаким мүсәлман чәмијјәти партијасынын башчысы сечилмишдир. 1965 вә 1967 илләрдә ССРИ-дә рәсми сәфәрдә олмушдур. *Дашкәнд бәјаннамәсини* (1966) имзаламышдыр. 1969 илин мартында президентликдән имтина етмиш, сәлаһијјәтини орду команданы кенерал Јәһја хана (1971 ил декабрын 20-дә истеʼфаја чыхмышдыр) вермишдир.

ӘЈЈУБИ—Азәрб.ССР-ин јерли алма сортларындан бири. Губа-Хачмаз зонасында јетишдирилир. Ағачы ортабојлу вә кирдәчәтирлидир. Мејвәси галынгабыг вә парлагдыр; јетишдикдә гисмән јашыл-сарымтыл, чох һиссәси түндгырмызы, габығынын алтында ајдын көрүнән аг-сарымтыл нөгтәләри олур. Ләти аг, ширәли, ширин вә азачыг әтирлидир. Сентјабрын ахырында јығылыр, мајын әввәлинә гәдәр галыр.

ӘЈЈУБИЛӘР, Е ј ј у б и л ә р—Јахын Шәргдә сүлалә. Әсасыны Мисирдә *Фатимиләрин* сүгутундан сонра 1171 илдә *Сәлаһәддин* гојмушдур. Сүлалә Сәлаһәддинин атасы Әјјуб ибн Шадинин ады илә адландырылмышдыр. Ә.-ин мүхтәлиф голлары 12—13 әсрләрдә Мисирдә [1171—1250], Суријада [Дәмәшг (1186—1260), Һәләб (1186—1260) вә Хүмс (1178—1262)], Месопотамијада [1200—45] вә Чәнуби Әрәбистанда (1173—1228) һакимијјәтдә олмушдур. Мисир Ә.-и *сәлибчиләрлә* мүбаризәнин башлыча тәшкилатчыларындан иди. *Мәмлүкләрин* һәрби-сијаси тә'сиринин артмасы вә сүлалә дахилиндәки чәкишмәләр Ә.-и зәифләтди. Ә.-ин әсас Мисир голу 1250 илдә мәмлүкләрин суи-гәсди нәтичәсиндә сүгут етди.

Әд.: С е м е н о в а Л. А., Салах ад-Дин и мамлюки в Египте, М., 1966.

ӘЈЈУБОВ Әскәр Чаббар оғлу (д. 3.8.1926, Нуха, индики Шәки ш.)—совет чоғрафијачысы, иглимшүнас, чоғрафија е.д. (1971), Азәрб.ССР Дөвләт мүкафаты лауреаты (1970). 1959 илдән Сов.ИКП үзвү. 1969—72 илләрдә Азәрб. ССР ЕА Чоғрафија Ин-тунда тәбиәти мүһафизә шө'бәсинин рәһбәри олмуш, 1972 илдән метеоролоҗија вә кәнд тәсәрруфаты иглимшүнаслығы шө'бәсинин рәһбәридир. Әсас тәдгигатлары Азәрб. ССР-ин иглими, к.т.-нын мүхтәлиф саһәләриндә ондан истифадә едилмәси, вә курорт иглимшүнаслығы мәсәләләринә һәср едилмишдир. Ә. Азәрб.ССР әразисиндә агроиглим р-нлашдырылмасыны, иглимин бонитировкасыны вә мүгајисәли тәһлилини вермишдир. Ә. Азәрбајчан ССР-ин агроиглим рајонлашдырылмасы хәритәсинин (Азәрб. вә рус дилләриндә; М., 1976) мүәллифи вә «Азәрбајчанын иглими» китабынын (рус дилиндә) тәртибчиләриндән биридир. ССРИ Чоғрафија Чәмијјәтинин Литке ад. гызыл медалы илә тәлтиф едилмишдир (1976).

Ә с ә р л ә р и: Агроклиматическое районирование Азербайджанской ССР, Б., 1968; Бонитировка климата Азербайджанской ССР, Б., 1975.

ӘЈЈУБОВ Тәл'әт Өмәр оғлу (1919, Газах ш.—22.2.1977, Бакы)—Азәрб. совет шаири, тәрчүмәчи. 1945 илдән Сов.ИКП үзвү. Әсәрләри 1937 илдән чап олунмушдур. «Көјчәк» (1939), «Оналтылар» (1942), «Чәбһәјә» (1943), «Анам торпаг» (1945), «Арзу» (1954), «Далғалар» (1963), «Соналар учур» (1966) вә с. ше'р вә поема китабларынын мүәллифидир. Шекспирин «Һамлет», «Антони вә Клеопатра», «Гыш нағылы» драмларыны, сонетләрини, Лопе де Веганын «Севилја улдузу» фачиәсини, Ф. Шиллер, А. С. Пушкин, Н. А. Некрасов, А. Твардовски, П. Антоколски, М. Светлов, Н. Вапсаров вә б.-нын әсәрләрини тәрчүмә етмишдир.

Ә с ә р л ә р и: Дәниздә бир күчә вар, Б., 1973; Роза ветров. Стихи, М., 1968.

ӘЈЈУБОВА Сәнубәр Нәсиб гызы (19.12.1905, индики Газах р-нунун Дағкә

сәмән к.—3.7.1970, Бакы)—Азәрб. совет педагогу, гадын һәрәкатынын фәал иштиракчысы, 1920 илдән Сов.ИКП үзвү. Ә. 1920—21 илләрдә АК(б)П Газах Гәза Комитәси гадынлар шө'бәсинин мүдири ишләмишдир. *Дарүлмүәллиматы* (1924) вә АДПИ-ни (1931) битирмиш, Губада илк ихтисаслашдырылмыш үмумтәһсил гадын мәктәби тәшкил етмишдир (1924). 1931—32 илләрдә Азәрб.ССР Халг Маариф Комиссарлығында ишләмиш, 1932—35 илләрдә Марксизм-Ленинизм Ин-тунда (Бакы) тәһсил алмышдыр. 1935 илдән АДПИ-дә, 1955 илдән АДУ-да чалышмышдыр (1964 илдән проректор). Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

ӘЈЛИС—Азәрб.ССР-ин Ордубад р-нунда (Нах.МССР) чај. Аразын сол голу. Уз. 24 *км*, һөвзәсинин саһ. 58 *км*^{2}-дир. Зәнкәзур силсиләсиндән (3100 *м* һүнд.-дән) башланыр. Варданахдәрә вә Дабахлыдәрә чајларынын бирләшмәсиндән әмәлә кәлир. Әсасән гар вә јералты суларла гидаланыр. Сел олур. Сувармада истифадә едилир.

ӘЈЛИС—Азәрб.-да орта әср јашајыш мәнтәгәси; сәнәткарлыг вә тичарәт мәркәзи. Индики Ордубад р-ну әразисиндә олмушдур. Әсасән ипәк тичарәти илә мәшғул олан Ә. тачирләри бир чох Шәрг вә Авропа өлкәләри илә тичарәт едирдиләр. 17—18 әсрләрдә Ә. Сәфәви—Османлы мүһарибәләри нәтичәсиндә дағылмыш, 1752 илдән сонра кичик кәндә чеврилмишдир. 19 әсрдә јенидән дирчәлмишдир. Ә.-дә гала диварлары, мәсчид, мә'бәд, килсә, карвансара, дүкан, һамам харабалыглары галмышдыр. 19 әсрдә бәрпа едилмиш Мүгәддәс Фома мә'бәди орта әсрләрдә тикилмишдир. Мә'бәдин китабәсиндә ону бәрпа етдирәнләр арасында азәрб. Ағамирзәнин дә ады јазылмышдыр. 1828 илдә һәкк едилмиш китабәдә бәрпа ишләринин *Аббас Мирзәнин* әмри әсасында баша чатдырылдығы гејд олунур. Ә. 19 әсрин сонларында Ашағы Әјлис вә Јухары Әјлис кәндләринә ајрылмышдыр.

ӘЈЛИСЛИ Әкрәм (Әкрәм Нәчәф оғлу Н а и б о в у н тәхәллүсү; д. 6.12. 1937, Ордубад р-нунун Јухары Әјлис к.)—Азәрб. совет јазычысы. Азәрб. Ленин комсомолу мүкафаты лауреаты (1968). 1970 илдән Сов.ИКП үзвү. «Килас агачы» (1961), «Дағлара чән дүшәндә» (1963), «Аталар вә атасызлар» (1965), «Мәним нәғмәкар бибим» (1968), «Адамлар вә ағачлар» (1970), «Күр гырағынын мешәләри» (1971), «Үрәк јаман шејдир» (1973) вә с. китабларындакы повест вә һекајәләрдә совет адамларынын мә'нәви-әхлаги кејфијјәтләриндән бәһс олунур. Ә.-нин пјесләри Бакыда, һәмчинин респ.-нын башга театрларында тамашаја гојулмуш, ссенариси әсасында «Килас ағачы» филми чәкилмишдир. И. С. Тургенев, В. Г. Короленко, К. К. Паустовски, Ч. Ајтматов, Һ. Бөлл, М. Һәддад вә б.-ндан тәрчүмәләри вар. Әсәрләри ССРИ халглары дилләринә, бир сыра харичи дилә тәрчүмә едилмишдир. Азәрб.ССР Дөвләт Кинематографија Комитәсинин баш редактору (1972—78) ишләмишдир. «Азәрбајчан» журналынын баш редакторудур (1978 илдән).

Ә с ә р л ә р и: Бу кәнддән бир гатар кечди, Б., 1977; Сказка о хрустальной пепельнице. Избр. повести и рассказы, М., 1977.

ӘЈЛИСЛИ Зәкәријјә (26.9. 1630, Әјлис, индики Ордубад р-нунун Јухары Әјлис к.—1691)—ермәни салнамәчиси. Тичарәтлә мәшғул олмуш Ә. Түркијә, Иран, Венесија, Һолландија, Португалија, Испанија, Италија вә с. өлкәләрә сәфәрләри заманы јаздығы күндәлијиндә 1647—91 илләрдә баш вермиш һадисәләрдән бәһс етмишдир. Күндәликдә Ә.-нин сәјаһәт етдији өлкәләрин (о чүмләдән Азәрб., Ермәнистан, Күрчүстан вә с.) игтисади вә сијаси тарихинә даир (һәмчинин тичарәт јоллары, көмрүкханалар, карвансаралар вә с.), Азәрб.-ын Нахчыван, Тәбриз, Мијана, Султанијјә, Марағa вә с. шәһәрләри һаггында да зәнкин мә'лумат вардыр.

Ә с ә р и: Дневник Закария Акулисского, Ереван, 1939.

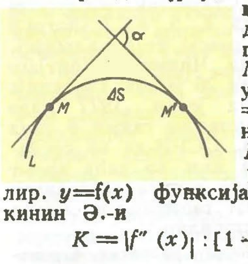
ӘЈМӘ МАШЫНЫ —прокат вә борулары сојуг, јахуд гыздырылмыш һалда әјән машын. Тәбәгә металлары әјән пресләрдә (ишләк һәрәкәти дүзхәтли вә даирәви ола биләр), дөнән әјмә тири олан машынларда, һәмчинин 3 вә 4 вәрдәнәли Ә.м.-ларында тәбәгә прокатлар е'мал едилир. Дијирчәкли Ә.м.-нда вә боруәјән машынларда чешидли прокат вә борулар әјилир. Золагшәкилли, квадрат, даирәви вә с. профилли чешидли прокат материалларындан деталларын әјмә вә штамплама үсуллары илә һазырланмасы үчүн үфүги әјмә-штамплама пресләри (булдозерләр) ишләдилир. Әјмә автоматларында калибрләнмиш мәфтилдән, јахуд лентдән хырда мә'мулатлар (шплинт, дәфтәрхана санчағы, радио деталлары вә с.) һазырлајырлар.

ӘЈРИ—бах *Хәтт.*

ӘЈРИБОЈУНЛУГ—бојнун деформасијасы; бојнун јумшаг тохума вә әзәләләринин, јахуд бојун фәгәрәләринин әјилмәси нәтичәсиндә башын гејри-нормал вәзијјәти. А н а д а н к ә л м ә (бәтндахили инкишаф гүсурлары, јахуд доғум травмалары нәтичәсиндә) вә г а з а н ы л м а (јаныг вә јараланмалардан сонра, һабелә әзәлә јахуд бојнун лимфа вәзиләринин илтиһабындан) олур. М ү а л и ч ә с и: јени доғулмуш ушагларда консерватив үсулла һәким-ортопед тәрәфиндән апарылыр.

Әд.: З а ц е п и н С. Т., Врожденная мышечная кривошея, М., 1960 (библ.).

ӘЈРИЛИК—әјринин (сәтһин) дүз хәтдән (мүстәвидән) мејлини характеризә едән кәмијјәт. L мүстәви әјрисинин M нөгтәсиндә әјрилији $K=\lim\limits_{\Delta s\to 0}\alpha:\Delta S$ дүстуру илә һесабланыр (α—M вә M' нөгтәләриндә әјрија чәкилмиш тохунанлар арасындакы бучағын гијмәти, ΔS исә MM' гөвсүнүн узунлуғудур. $R=1:K$ кәмијјәтинә M нөгтәсиндә L әјрисинин Ә. радиусу дејилир. $y=f(x)$ функсијасынын графикинин Ә.-и

$$K=|f''(x)|:[1+f'^2(x)]^{3/2}$$

дүстуру илә тапылыр. Фәза әјрисинин әјрилији *бурулма* васитәсилә характеризә едилир.

Сәтһин M нөгтәсиндәки нормалындан кечән мүстәвиләри сәтһин кәсишмәсинә нормал кәсикләр, онларын Ә.-ләринә сәтһин һәмин нөгтәдәки нормал Ә.-ләри, онларын да ән кичик вә ән бөјүк гијмәтләринә сәтһин баш әјриликләри дејилир. Баш Ә.-ләрин һасилинә (чәминин јарысына) M нөгтәсиндә сәтһин там (орта) әјрилији дејилир.

Әд.: М ә м м ә д о в Р., Али ријазијјат курсу, ч. 1, Б., 1978; Р а ш е в с к и й П. К., Курс дифференциальной геометрии, 4 изд., М., 1956; П о г о р е л о в А. В., Дифференциальная геометрия, 6 изд., М., 1974.

ӘЈРИХӘТЛИ ИНТЕГРАЛ—мүстәви, јахуд фәзада әјри хәтт бојунча көтүрүлән интеграл. I вә II нөв Ә.и. вар. I нөв Ә.и. ујғун интеграл чәмләринин лимитидир вә $\int\limits_{(\kappa)} f(M)\,ds$ кими ишарә едилир. Бурада (к)—верилмиш әјри, ds—әјри гөвсүнүн диференсиалы $f(M)$ исә әјри нөгтәләринин функсијасыдыр. Мәс., (к) мүстәви әјрисинин тәнлији ашкар шәкилдә ($y=y(x)$, $a\leqslant x\leqslant b$) вә параметрик ($x=\varphi(t)$, $y=\psi(t)$, $\alpha\leqslant t\leqslant\beta$) шәкилдә верилмәрсә, I нөв Ә.и. ујғун олараг

$$\int\limits_{(\kappa)} f(M)ds=\int\limits_a^b f[(x, y(x))]\sqrt{1+y'^2(x)}\,dx$$

$$\int\limits_{(\kappa)} f(M)ds=\int\limits_\alpha^\beta f[\varphi(t), \psi(t)]\times$$
$$\times\sqrt{\varphi'^2(t)+\psi'^2(t)}\,dt$$

ади интегралларына кәтирилир. (к)—мүстәви әјридирсә (фәза әјриси һалында да аналожидир), II нөв Ә.и. да ујғун интеграл чәмләринин лимитидир вә

$$\int\limits_{(\kappa)} P(M)dx+Q(M)dy$$

кими ишарә едилир. P вә Q функсијалары (к) әјриси үзәриндә тә'јин олунмушдур. Әјри үзәриндә истигамәтин сечилишинин, II нөв Ә.и. үчүн әһәмијјәти вар. Мүәјјән шәртләр дахилиндә II нөв Ә.и. ади интеграла, I нөв Ә.и.-а, икигат интеграла (бах *Грин дүстурлары*) вә сәтһ интегралына (бах *Стокс дүстуру*) кәтирилир. Ә.и.-ы илк дәфә франсыз ријазијјатчысы А. Клеро тәдгиг етмишдир.

Әд.: Ф и х т е н г о л ь ц Г. М., Курс дифференциального и интегрального исчисления, 5 изд., т. 3, М., 1970.

ӘЈРИХӘТЛИ КООРДИНАТЛАР—бах *Координатлар.*

ӘЈРИЧАЈ—Азәрб.ССР-ин Варташен, Шәки вә Гах р-нларында чај. Ганых (Алазан) чајынын сол голу. Уз. 134 *км*, һөвзәсинин саһ. 1810 *км*^{2}. Баш Гафгаз силсиләсинин ч. јамачындан (3200 *м* һүнд.-дән) башланыр. Әсасән јералты вә јағыш сулары илә гидаланыр. Бөјүк голлары: Күнкүт, Киш, Шин, Гашгачај. Сувармада истифадә едилир.

ӘЈРИЧАЈ—Азәрб.ССР-ин Исмајыллы р-нунда чај. Көјчајын сол голу. Уз. 36 *км*, һөвзәсинин саһ. 427 *км*^{2}. Нијалдағ силсиләсиндән башланыр. Әсасән јералты вә јағыш сулары илә гидаланыр. Әсас голу Ахох чајыдыр. Сувармада истифадә едилир. Сујунун бир һиссәси каналла Ашығбајрамлы вә Јекәхана су анбарларына ахыдылыр.

ӘЈРИЧӘ ДӨВЛӘТ ДАМАЗЛЫГ ГЫРГОВУЛЈЕТИШДИРМӘ МӘНТӘГӘСИ—Бәрдә р-нунун Әјричә к.-ндә, Күр чајы саһилиндәдир. Азәрб. ССР Дөвләт Тәбиәти Мүһафизә Комитәсинин нәздиндәдир. 1962 илдә тәшкил

едилмишдир. Мәнтәгәдәки 3 инкубаторда Загафгазија гырговулу јетишдирилир. 1000-дәк дамазлыг гырговул вар. Күр саһилиндәки тугај мешәсинә вә Хачын чајы вадисинә бурахылан 15 мин гырговулун 2500-ү 1977 илдә, 3500-ү исә 1978 илдә јетишдирилмишдир.

ӘКБӘР АЛЛАҺАБАДИ Сәид Һүсејн (16.10.1846, Аллаһабад ш. јахынлығында— 1921, Аллаһабад)—һинд шаири. Урду дилиндә јазмышдыр. Фәлсәфи ше'рләриндә суфилик идејалары мүһүм јер тутур. Инкилис мүстәмләкәчиләри әлејһинә аллегорик-сатирик ше'рләр јазмышдыр. М. Гандијә һәср етдији поемасында мүстәмләкәчилијә гаршы мүбаризәни мүдафиә етмишдир. Гәзәлләриндәки бә'зи бәдии ифадәләр аталар сөзү вә мәсәл кими халг арасында кениш јајылмышдыр.

Әд.: Глебов Н., Сухачев А., Литература урду, М., 1967.

ӘКБӘР ХАН (اکبر خان) (1818 — 47)—Әфганыстан сијаси хадими, *Дост Мәһәммәдин* оғлу. Инкилтәрә—Әфганыстан мүһарибәләри дөврүндә (1838—42) әфган гошунларынын башчысы олмуш, Ҹәлалабадын мүһасирәсинә рәһбәрлик етмишди. Әфган үсјанчыларынын пәракәндә гүввәләринин бирләшдирилмәсиндә мүһүм рол ојнамышдыр. Инкилтәрә гошунлары говулдугдан сонра Әфганыстанын мүстәгил сијасәт јеритмәси тәрәфдары иди.

Әд.: Бабаходжаев М. А., Борьба Афганистана за независимость (1838—1842), М., 1960; Массон В. М., Ромодин В. К., История Афганистана, т. 2, М., 1965.

ӘКБӘР ҸӘЛАЛӘДДИН (1542—1605)—Һиндистанда Бөјүк Моғол һөкмдары (1556—1605). Ишғалчылыг сијасәти јеридәрәк империјанын сәрһәдләрини кенишләндирмиш, өлкәдә феодал сепаратизми илә мүбаризә апармышдыр. 1574 илдә *ҹакир* системини ләғв етмәк истәмиш, лакин мүсәлман феодал ҹакирдарларынын мүгавимәтинә раст кәлмишдир. Һиндистанда Моғолларын һакимијјәтини мөһкәмләндирмәк үчүн һинд ҹәмијјәтинин јухары тәбәгәси илә јахынлашмаға сәј көстәрән Ә. әввәлки мүсәлман һакимләриндән фәргли олараг һиндуистләри дә мүһүм дөвләт вәзифәләринә ирәли чәкирди. Ә. «дин-и илаһи» дејилән јени дин (әсасән, ислам, *һиндуизм*, *парсизм* вә *ҹајнизм* дини е'тигад ән'әнәләринин еклектик гатышығындан ибарәт иди) тәтбиг етмишдир.

Әд.: Антонова К. А., Очерки общественных отношений и политического строя Могольской Индии времен Акбара (1556—1605), М., 1952; История стран зарубежной Азии в средние века, М., 1970.

ӘКБӘРОВ Гәзәнфәр Гулам оғлу (1917, Нах.МССР-ин Ҹәһри к.—3.8.1944, БССР Воложин ш.)

—Совет Иттифагы Гәһрәманы (өлүмүндән сонра, 26.10.1944), баш сержант. Г. 1940 илдә Нахчыван Мүәллимләр Ин-туну битирмиш вә 1941 илдә Гошадизә кәнд мәктәбинин мүдири ишләмишдир. 1941 илдә Совет Ордусуна чағырылмыш, Тбилиси топчулуг мәктәбиндә охумуш вә 1942 илдә Шимали Гафгаза көндәрилмишдир. Украјнанын, Белорусијанын дүшмәндән азад едилмәсиндә иштирак етмиш, 1944 илин августунда Воложин ш. (БССР) әтрафында алман-фашист ишғалчыларына гаршы вурушмада фәргләнмиш вә гәһрәманҹасына һәлак олмушдур. Гырмызы Улдуз ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир. Ҹәһри к.-ндә Ә.-а абидә гојулмушдур. Адына күчә, с-з вә с. вар.

Әд.: Мәммәдзадә К., Гәзәнфәр Әкбәров, Б., 1975; Азәрбајҹанын гызыл улдузлары, Б., 1975.

ӘКӘР—орта әсрләрдә бир сыра Јахын Шәрг өлкәләриндә, һәмчинин Азәрб.-да мүлкәдар маликанәләриндә вә дөвләт торпагларында јашајыб торпағы иҹарәјә көтүрән кәндли. Бә'зән *бәрзикәр* вә мүзари терминләринин синоними кими дә ишләнирди. Ә.-ләр кәнд иҹмасы илә әлагәни итирәрәк тамамилә феодалын тәһкимлисинә чеврилирдиләр. *Елханиләр* дөврүндә Ә.-ләр иллик мәһсулун јарысыны алырдылар. «Ә.» термини 18—19 әсрләрдә Азәрб.-да јалныз Талыш ханлығында ишләнирди. Ә.-ләр рәнҹбәрләрлә ејни һүгугда сајылырдылар. Чох заман әмәк аләтләрини һазырламаг да Ә.-ләрин үзәринә дүшүрдү. Ә.-ләрин ишинә нәзарәт едән хүсуси назирләр вар иди.

ӘКИЗЛӘР (лат. Gemini)—*Зодиак* бүрҹү; ән парлаг улдузлары *Кастор* вә *Поллуксдур*. Азәрб.ССР-дә пајызда, гышда вә јазын әввәлләриндә көрүнүр (бах *Улдуз хәритәси*).

ӘКИЗЛИК—ана бәтниндә биркә инкишаф едиб, ејни вахтда ики, үч вә ја даһа артыг ушаг доғулмасы. Ә. адәтән бир бала доған мәмәлиләрдә вә инсанда тәсадүф олунур. Әкиз ушаглар ејни вахтда мајаланмыш бир вә ја бир нечә јумурта-һүҹејрәдән (зигота) инкишаф едә биләр. Бундан асылы олараг Ә. бирјумурталы, икијумурталы вә ја чохјумурталы олур. Мајаланмыш јумурта-һүҹејрә һамиләлијин илк дөврләриндә бир-бириндән тәҹрид олунмуш 2 вә ја даһа артыг һиссәјә бөлүнүр вә һәмин һиссәләрин һәр бири мүстәгил инкишаф едир. Бу һиссәләр бир-бириндән тамам ајрылмадыгда мүхтәлиф ејбәҹәрликлә нәтиҹәләнә биләр. Бирјумурталы әкизләрин ҹифти үмуми олур. Онлар ејни ҹинсдән (ја оғлан, ја гыз) олуб, бир-биринә чох охшајыр; ган группары да ејни олур. Ики вә даһа чох јумуртадан төрәјән әкизләрин ҹинси мүхтәлиф ола билдији кими, онлар бир-биринә охшамаја да биләрләр. Орта һесабла һәр 80—85 доғушдан бири ики әкиз, һәр 6—8 мин доғушдан бири үч әкиз олур; үчдән артыг әкиз доғулмасына исә надир һалларда тәсадүф едилир. Статистик мә'лумата көрә сон илләрдә 4, 5, 6, 7, һәтта 8 әкиз ушаг доғулмасы гејдә алыныб. Мәс., 1971 илдә Чилинин Сантјаго шәһәринин сакини 26 јашлы Гарселија Калдерон Авилла једди, 1977 илдә 31 јашлы јунаныстанлы гадын 8 әкиз ушаг доғмушдур. ССРИ-дә вә социалист өлкәләриндә ики вә даһа артыг әкиз доған аналара хүсуси имтијазлар верилир вә дөвләт тәрәфиндән онлара әлавә јардым көстәрилир.

Әд.: Особенности развития близнецов, М., 1977.

ӘКИН, биткичиликдә — торпағын үст гатында тохумун (ҹүҹәрмәси үчүн) бәрабәр пајланмасы; бир чох к.т. биткиләринин беҹәрилмәсиндә ән мүһүм агротехники үсул. Ә.-ин кејфијјәти онун үсулу, вахты вә сәпин нормасынын дүзкүн мүәјјәнләшдирилмәсиндән асылыдыр. Ә. үсуллары к.т. биткиләринин биоложи хүсусијјәтиндән, онларын гида саһәсинә, ишыға вә рүтубәтә олан тәләбатындан, һабелә беҹәрмәнин механикләшдирилмәсиндән, хүсусилә ҹәркәараларынын беҹәрилмәсинин зәрурилијиндән асылы олараг мүәјјән едилир. Ән примитив үсул сәпәләмә Ә.-дир. Бу үсулда тохум әл илә сәпиләрәк мала илә мүхтәлиф дәринлијә басдырылдығындан тохумлар ејни вахтда ҹүҹәрмир. Әсасән, дәнли биткиләрин беҹәрилмәсиндә истифадә едилән үсул ҹәркәли Ә.-дир (ҹәркәаралары 15 *см*). Тохумсәпән машын тохуму шырымын дибинә сәпәрәк үстүнү рүтубәтли, јумшаг торпагла өртүр вә нәтиҹәдә тохумлар ејни вахтда ҹүҹәрир. Бундан әлавә дарҹәркәли Ә. (ҹәркәаралары 7,5 *см*), чарпаз Ә., кенҹәркәли Ә. (ҹәркәаралары 30 *см*), лентшәкилли Ә., квадрат-јува Ә. үсулу, шырымларла Ә. вә с. үсуллар вар. Мүддәтиндән асылы олараг јазлыг биткиләрин јаз Ә.-и, пајызлыг биткиләрин пајыз Ә.-и, икинҹи мәһсул алмаг үчүн јај Ә.-и вә с. ајырд едилир. Орта Асија респ.-ларында вә Азәрб.ССР-дә фараш јазлыг биткиләр (хүсусилә арпа) гышда да әкилә биләр (февралда, һәтта јанварда).

ӘКИН ГӘРӘНФИЛИ (Agrostemma), гарачөрәкоту — гәрәнфилчичәкliләр фәсиләсиндән бириллик от ҹинси. Һүнд. 20—80 *см*-дир. Лансет шәкилли јарпаглары гаршылыглы дүзүлүр. 5-үзвлү ири чичәкләри көвдәнин учунда тәк-тәк јерләшир. Мејвәси гутуҹугдур, Аврасијада 3, ССРИ-дә 2, о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә 1 нөвү (A. githago) битир. Дәнли биткиләрин алағыдыр. Тохумунда зәһәрли гликозидләр олдуғу үчүн үјүдүлән дәнә 0,5%-ә гәдәр гарышдыгда ун зәһәрләнмә верир. Тохуму халг тәбабәтиндә ишләдилир.

«ӘКИНЧИ»—Азәрб.-да илк милли гәзет. 1875 — 77 илләр Бакыда (ики һәфтәдән бир) нәшр едилмишдир. Илк нөмрәси 1875 ил ијулун 22-дә чыхмышдыр. Ҹәми 56 нөмрә (1875 илдә—12, 1876 илдә—24, 1877 илдә—20) бурахылмышдыр. Азәрб.-да дөври мәтбуатын башланғычы сајылан «Ә.»-нин баниси, редактору, нашири, корректору вә бә'зән дә мүрәттиби Һ. *Зәрдаби* олмушдур. «Ә.»-дә 5 шө'бә: «Дахилијјә», «Әкин вә зираәт хәбәрләри» (сонралар «әфалы-әһли-дәһат»), «Мәктубат», «Елм хәбәрләри», «Тәзә хәбәрләр» фәалијјәт көстәрмишдир. «Ә.»-дә 1200-ә гәдәр мәгалә, мәктуб, корреспонденсија, хәбәр, фелјетон, ше'р, редаксија гејди вә с. верилмишдир. Демократик идејаларын ҹарчысы вә трибунасы олан «Ә.» елм, маариф вә мәдәнијјәтин, реалист әдәбијјат вә инҹәсәнәтин инкишафына, јени типли мәктәбләрин јарадылмасынын зәрурријјәтинә аид материаллар дәрҹ едирди, «Ә.»-нин дили халг дилинә јахын, садә вә сәлис олмушдур. «Ә.» дини мөвһумата вә ҹәһаләтә, феодал истисмарына гаршы кәскин чыхышлар етмиш, мүһафизәкар гүввәләр әлејһинә е'тиразыны билдирмишдир. «Ә.» халгын елми вә мәдәни ҹәһәтдән тәрәгги етмәси уғрунда чалышырды. «Ә.» гадын азад-

اکینچی

лығы вә гадын тәһсили идејасыны тәблиғ едән илк Азәрб. гәзетидир. О, гадына феодал мүнасибәти бәсләнмәсинә гаршы чыхмыш, орта әср керилијинә, наданлыға, дини хурафата гаршы мүбаризә апарараг, һәм дә халгларын динчлик вә достлуг шәраитиндә јашамасы идејасынын тәрәннүмчүсү олмушдур. Гәзетдә агротехника вә зоотехникаја аид мәсләһәт характери дашыјан елми-күтләви мәгаләләр верилмиш, һәлә о дөврдә «Ә.» әмәји јүнкүлләшдирмәк, мәһсулдарлығы артырмаг үчүн к.т.-нда машынларын тәтбигини зәрури сајмышдыр. «Ә.»-нин әтрафына топланмыш мүтәрәгги зијалылардан М. Ф. Ахундов, С. Ә. Ширвани, Н. Б. Вәзиров, Ә. Адыкөзәлов (Корани) вә б.-лары гәзетдә фәал иштирак етмиш, ичтимаи, сијаси вә бәдии фикрин инкишафына бөјүк тә'сир көстәрмишләр. «Ә.»-нин Азәрб.-дан кәнарда (Күрчүстан, Дағыстан, Өзбәкистан вә б.) охучулары олмушдур. Дәфәләрлә чар сензурасы тәрәфиндән тә'гиб олунмуш «Ә.»-нин нәшри 1877 илин сентјабрында (56 №-дән сонра) дајандырылмышдыр. 1979 илдә Бакыда «Ә»-нин там мәтни китаб һалында бурахылмышдыр.

Әд.: Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, ҹ. 2, Б., 1960; З е ј н а л о в Н., Азәрбајҹан мәтбуаты тарихи, Б., 1973; М ә м м ә д о в В., «Әкинчи» гәзети, Б., 1976; Һ ү с е ј н о в С., «Әкинчи» гәзетинин изаһлы библиографијасы, Б., 1977.

«ӘКИНЧИ»—Азәрб.-да сол есерләрин групу. 1917 илин ахырларында М. Һ. Вәзировун башчылығы илә јарадылмышды. «Ә.» Азәрб. кәндлиләринин мәнафејинин мүдафиәчиси кими фәалијјәт көстәрмиш, онларын ингилаби мүбаризәјә гошулмасында ролу олмушдур. «Ә.» бир чох мәсәләдә болшевикләрин сијасәтини мүдафиә етмиш, харичи мүдахиләчиләрә вә дахили әксингилабчылара гаршы мүбаризә апармышды. 1918—19 илләрдә фәалијјәт көстәрән Азәрб. сол есерләри 1919 илин ијулунда болшевик һүммәтчиләрлә бирләшдиләр. Тәшкилатын органы күндәлик «Әкинчи» гәзети иди.

Әд.: И б р а һ и м о в З. И., Социалист ингилабы уғрунда Азәрбајҹан зәһмәткешләринин мүбаризәси (1917—1918-ҹи илләр), Б., 1957; Азәрбајҹанда социалист ингилабынын гәләбәси уғрунда болшевикләрин мүбаризәси (Сәнәдләр вә материаллар. 1917—1918-ҹи илләр), Б., 1960.

«ӘКИНЧИ»—бах *«Кәнд һәјаты»*.

ӘКИНЧИЛИЈИН КИМЈАЛАШДЫРЫЛМАСЫ—бах *Халг тәсәррүфатынын кимјалашдырылмасы.*

ӘКИНЧИЛИК — 1) к.т.-нын әрзаг вә јем биткиләри, техники биткиләр вә с. бечәрилмәси илә мәшғул олан ән мүһүм саһәләриндән бири; 2) агрономијанын к.т. биткиләринин бечәрилмәсинин үмуми үсулларыны өјрәнән вә торпагдан сәмәрәли истифадә етмәк, јүксәк вә сабит мәһсул алмаг үчүн торпағын мүнбитлијини јүксәлтмәк үсулларыны ишләјиб һазырлајан бөлмәси. Ә. истеһсал саһәси кими инкишафынын илк дөврләриндә к.т. илә ејниләширди. Һејвандарлыг мүстәгил саһәјә ајрылдыгдан сонра Ә. дедикдә, торпағын бечәрилмәси илә әлагәдар биткичилик саһәләри—тарлачылыг, тәрәвәзчилик, мејвәчилик, үзүмчүлүк вә с. баша дүшүлүр. Ә. әһалини јејинти мәһсуллары илә, һејвандарлығы јемлә вә сәнајенин бир чох саһәсини хаммалла тә'мин едир. Ә. олмадан һејвандарлыг үчүн мөһкәм јем базасы јаратмаг мүмкүн дејил.

Ә.-и н ф о р м а в ә н ө в л ә р и. Екстенсив Ә.-дә истеһсал әкин саһәсинин кенишләндирилмәси, интенсив Ә.-дә исә әкин саһәсини кенишләндирмәдән она јени әлавә әмәк вә вәсаит (механикләшдирмә, мелиорасија, минерал күбрә верилмәси, агротехники гајдаларын вә с.-нин сәвијјәсинин јүксәлдилмәси) сәрф етмәк һесабына артыр. Тәбии шәраитдән асылы оларақ, ССРИ-дә Ә.-ин сабит Ә., суварылан Ә., дәмјә Ә., гүтб Ә.-и, дағ Ә.-и вә с. нөвләри вар.

Ә.-ин т а р и х и. Ә. һәлә Д шдөврүнүн (Мезолит) орталарында мејдана чыхмышдыр. Инсанлар торпағы ән садә аләт вә үсулларла бечәрирдиләр. Белә ибтидаи Ә.-ин галыглары Австралијадан башга, Јер күрәсинин мүхтәлиф јерләриндә тапылмышдыр. Тоха (кәтмән) Ә.-индә бүтүн ишләр әл илә көрүлүрдү. Шум (хыш) Ә.-и сонралар, синфи ҹәмијјәтдә инсана метал аләтләрин истеһсалы мә'лум олан заман мејдана чыхмышдыр. Һәр өлкәнин инкишафында онун өзүнә мәхсус әкинчилик системи олмушдур. Ҹәмијјәтин истеһсал гүввәләринин инкишафы илә Ә. системи дә дәјишмишдир. Бүгүн к.т. ишләринин—тохумун тәмизләнмәсиндән бичинә гәдәр Ә. техникасы кениш мигјасда инкишаф етмәјә башлады.

Азәрб.-да да Ә.-ин тарихи чох гәдимдир. Неолит дөврүндә әһали отураг һәјата кечмиш, Ә.-лә дә мәшғул олмаға башламышды. Күлтәпә, Минкәчевир, Шомутәпә, Төјрәтәпә вә Бабадәрвишдән Ә.-ин инкишафыны көстәрән чохлу әмәк аләти—сүмүк вә ағач дәстәкли даш орағлар, даш вә сүмүк тохалар, дәнәзән дашлар, һәмчинин флора галыглары да тапылмышдыр. Археоложи тапынтылар сүбут едир ки, тәгр. е.ә. 3-ҹү миниллликдә Азәрб.-да тоха Ә.-и инкишаф етмишдир. Һәмин дөврләрдә буғда, арпа вә аз мигдарда дары бечәрилирди. Тунҹ дөврүндә (е.ә. 4—3-ҹү миниллликдә) тәдриҹән тоха Ә.-и хыш (чүт) Ә.-и илә әвәз едилди. Е.ә. 2-ҹи миниллијин сонлары вә 1-ҹи миниллијин әввәлләриндә Азәрб.-да дәмирин кениш истеһсалы вә сүн'и суварма архларынын чәкилмәси нәтиҹәсиндә Ә. илә даһа кениш әразидә мәшғул олурдулар. Азәрб.-да орта әсрләрдә шум аләтләри хејли тәкмилләшдирилди; хышла јанашы котандан да истифадә олунурду. Бу дөврдә илк дәфә техники биткиләр (бојаг-көкү, кәтан, кәндир, хүсусилә зә'фәран вә памбыг) бечәрилирди. 19 әсрин 1-ҹи јарысында Ширван, Гарабағ, Шәки, Газах зоналарында Ә. даһа чох инкишаф етмишди. 19 әсрин 2-ҹи јарысында Ә.-дә тахылчылыг әсас јер тутурду.

С С Р И-дә Ә. Ингилаба гәдәр Русијада Ә. техники ҹәһәтдән керидә галмыш, азмәһсулдар хырда кәндли тәсәррүфатларындан ибарәт иди. Бөјүк Октјабр социалист ингилабынын гәләбәсиндән сонра Ә.-ин вәзијјәти көкүндән дәјишди. Торпаг һаггындакы декретә әсасән кәндлиләрә 150 млн. *ha* әлавә торпаг верилди. ССРИ-дә, о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә *Ленинин кооператив планынын* һәјата кечирилмәси нәтиҹәсиндә дүнјада ән ири јүксәк механикләшдирилмиш социалист к.т. истеһсалы—к-з вә с.-злар (бах *Кәнд тәсәррүфатынын коллективләшмәси*) јарадылды. Өлкәнин һәртәрәфли инкишафы вә к.т.-нда техниканын тәтбиги илә әлагәдар Ә. мәдәнијјәти јүксәлди әкин саһәләринин гурулушу дәјишди.

Ҹәдвәл № 1

ССРИ-дә к. т. биткиләринин әкин саһәси (тәсәррүфатын бүтүн категоријалары үзрә млн. *ha* һесабы илә)

К. т. биткиләри	1913	1965	1978
Үмуми әкин саһәси	118,2	209,1	218,2
Дәнли биткиләр	104,6	128,0	128,5
о ҹүмләдән:			
Пајызлыг буғда	8,3	19,8	23,1
Јазлыг буғда	24,7	50,4	39,8
Гарғыдалы (дән үчүн)	2,2	3,2	2,5
Арпа	13,3	19,7	32,7
Вәләмир	19,1	6,6	12,1
Техники биткиләр	4,9	15,3	14,7
о ҹүмләдән:			
Памбыг	0,69	2,44	3,04
Күнәбахан	0,98	4,87	4,56
Картоф, тәрәвәз вә бостан биткиләри	5,1	10,6	9,3
Јем биткиләри	3,3	55,2	65,7

Әкәр 1913 илдә дәнли биткиләр үмуми әкин саһәсинин 88,5%-ини тәшкил едирдисә, 1977 илдә тәхм. 60%-ә енди (бах ҹәдвәл № 1). Бу, әсасән техники (2 дәфә) вә јем биткиләринин (19 дәфә) әкин саһәсинин артымы һесабына олмушдур. Совет һакимијјәти илләриндә бүтүн к.т. биткиләринин әкин саһ. 118,2 млн. *ha*-дан (1913) 218,2 млн. *ha*-а (1978) гәдәр артмышдыр. К.т. биткиләринин мәһсулдарлығы да кетдикҹә јүксәлир (бах ҹәдвәл № 2).

1965 илдә дәнли биткиләрин һәр *ha*-ндан орта һесабла 9,5 *с*, 1978 илдә 18,5 *с* мәһсул јығылмышдыр.

А з ә р б. С С Р-дә к.т.-нын үмуми инкишафы илә әлагәдар әһәмијјәтли дәјишикликләр баш вермишдир. К.т. биткиләринин үмуми әкин саһәси 1913 илдәки 961,9 мин *ha*-дан 1978 илдә 1 млн. 288 мин *ha*-а чатмышдыр. Үмуми әкин саһәсинин тәркибиндә дәнли биткиләрин әкин саһәсинин азалмасына бахмајараг, онларын мәһсулдарлығы орта һесабла 1978 илдә һәр *ha*-дан 20,2 *с* (1965 илдә 8,7 *с*) олмушдур (бах ҹәдвәл 3, 4).

Ә.-ин гаршысында дуран әсас вәзифәләр Сов.ИКП Програмында мүәјјән олунмушдур. Бурада Ә. мәдәнијјәтинин јүксәлдилмәсинә јөнәлдилмиш бүтүн тәдбирләрин һәјата кечирилмәси илә јанашы Ә. саһәләринин дүзкүн вә тәбии-игтисади зоналардан асылы ола-

Чәдвәл № 2

ССРИ-дә дәнли биткиләрин үмуми истеһсалы вә мәһсулдарлығы (тәсәррүфатын бүтүн категоријалары үзрә)

К.т. биткиләри	1913	1965	1978
Үмуми истеһсал, млн. *т* илә			
Дәнли биткиләр чәми)	86,0	121,1	237,2
о чүмләдән:			
Буғда	26,3	59,7	120,8
Гарғыдалы (дән үчүн)	2,1	8,0	9.0
Арпа	12,1	20,3	62.1
Вәләмир	17,0	6,2	18,5
Мәһсулдарлыг *һа/с*-лә			
Дән (чәми)	8,2	9,5	18,5
о чүмләдән:			
Пајызлыг буғда	10,0	16,1	29,8
Јазлыг буғда	7,3	5,5	13,0
Гарғыдалы (дән үчүн)	9.4	25,2	35,2
Пајызлыг арпа	6.5	13,2	23.5
Јазлыг арпа	9,2	10,1	18,8
Вәләмир	8.9	9.3	15,3

Чәдвәл № 3

Азәрб. ССР-дә к. т. биткиләринин үмуми әкин саһәси (тәсәррүфатын бүтүн категоријалары үзрә; мин *һа* һесабы илә)

К. т. биткиләри	1913	1965	1978
Үмуми әкин саһәси	961,9	1150,3	1288,0
Дәнли биткиләр	832,9	658 2	578,5
о чүмләдән:			
Пајызлыг буғда	523,3	428,6	390,6
Јазлыг буғда	9,3	10,4	0,3
Пајызлыг арпа	227,3	143,4	166,4
Јазлыг арпа	11.0	32,8	1,9
Гарғыдалы (дән үчүн)	5,0	18,6	8,9
Чәлтик	47,1	11,0	1,2
Техники биткиләр	109,5	231,6	245,3
о чүмләдән:			
Памбыг	103,2	214,8	223,7
Түтүн	1,3	13,3	18,1
Күнәбахан	10,4	3,5	2,3
Картоф, тәрәвәз вә бостан биткиләри	16,9	53,2	69,3
о чүмләдән:			
Картоф	6,0	16,4	18,5
Тәрәвәз	3,3	24,3	40,4
Бостан (әрзаг үчүн)	6,6	12,0	9,2

Чәдвәл № 4

Азәрб. ССР-дә к. т. биткиләринин мәһсулдарлығы (тәсәррүфатын бүтүн категоријалары үзрә; *һа с* һесабы илә)

К. т. биткиләри	1913	1965	1978
Дәнли биткиләр	5,8	8,7	20,2
Пајызлыг буғда	—	10,3	21,1
Јазлыг буғда	—	5,2	6,7
Пајызлыг арпа	—	8,8	18,2
Јазлыг арпа	—	3,5	8,2
Гарғыдалы (дән үчүн)	—	18.1	27,5
Чәлтик	—	15.5	10,6
Памбыг	6,2	15,6	[illegible]
Түтүн	7,6	11,8	27.4
Картоф	63,0	101,0	62.0
Тәрәвәз	—	111,0	205.0

раг јерләшдирилмәсинә хүсуси фикир верилир. Сов.ИКП-нин Ә.-лә әлагәдар ирәли сүрдүјү програм, партијанын гурултај вә пленумларында вахташыры дәгигләшдириләрәк, ардычыл сурәтдә һәјата кечирилир.

Сов.ИКП 25-чи гурултајы мүәјјән етмишдир ки, онунчу бешилликдә к.т. мәһсуллары истеһсалынын орта иллик һәчми әввәлки бешилликдәкинә нисбәтән 14—17% (о чүмләдән Азәрб. ССР-дә 18—21%) артырылмалыдыр. Бу исә Ә. саһәсиндә торпағын мүнбитлијини артырмаг јолу илә к.т. биткиләринин мәһсулдарлығынын јүксәлдилмәсини тә'мин етмәк, истеһсалатда габагчыл технолокијаны тәтбиг етмәк, минерал вә үзви күбрәләрдән сәмәрәли истифадә етмәк, торпагларын мелиорасијасыны кенишләндирмәк, ерозијаја гаршы тәдбирләр көрмәк, тохумчулуғу јахшылашдырмаг, даһа мәһсулдар сортлар әкмәк, биткиләрин хәстәликләрдән вә зәрәрверичиләрдән горунмасына даир тәдбирләр системи һәјата кечирмәк, мәһсул иткисини арадан галдырмаг, әкин саһәләринин структуруну тәкмилләшдирмәк, дүзкүн нөвбәли әкиндән истифадә етмәк вә с. нәтичәсиндә әлдә едилмәлидир.

Азәрб.ССР-дә к.т.-нын, о чүмләдән Ә.-ин инкишафында Сов.ИКП МК вә ССРИ Назирләр Советинин «Азәрбајчан ССР кәнд тәсәррүфатыны инкишаф етдирмәк тәдбирләри һаггында» (1970, ијул), «Азәрбајчан ССР кәнд тәсәррүфаты истеһсалыны даһа да интенсивләшдирмәк тәдбирләри һаггында» (1975, ијул), «Азәрбајчан ССР-дә кәнд тәсәррүфаты истеһсалыны даһа да ихтисаслашдырмаг, үзүмчүлүјү вә шәрабчылығы инкишаф етдирмәк тәдбирләри һаггында» (1979, феврал) гәрарларынын мүһүм ролу олмушдур. Респ.-да к.т.-нын узун сүрән керилији арадан галдырылмыш, к.т. интенсивләшмә јолу илә инкишаф етмәјә башламышдыр. Ә. мәһсуллары истеһсалы вә тәдарүкүнә даир доггузунчу бешиллијин тапшырыглары мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирилмиш, онунчу бешиллијин үч илинин тапшырыгларынын јеринә јетирилмәсиндә мүһүм наилијјәтләр газанылмышдыр. Азәрб.ССР доггуз дәфә Сов.ИКП МК-нын, ССРИ Назирләр Советинин, ҮИҺИМШ-ин вә ҮИЛККИ МК-нын кечичи Гырмызы бајрағы илә тәлтиф едилмишдир. Бу мүвәффәгијјәтин газанылмасында респ., к.т. зәһмәткешләринин дә мүһүм хидмәти олмушдур. Сов.ИКП МК Сијаси Бүросу үзвлүјүнә намизәд, АКП МК-нын биринчи катиби Һ. Ә. Әлијев јолдаш Азәрбајчан Коммунист Партијасынын 29-чу гурултајына Азәрбајчан КП МК-нын һесабат мә'рузәсиндә демишдир: «Бу күн биз дәрин разылыг һисси илә дејә биләрик ки, «Азәрбајчан ССР кәнд тәсәррүфатыны инкишаф етдирмәк тәдбирләри һаггында» Сов.ИКП МК-нын вә һөкумәтин гәрарында ирәли сүрүлән програм мүвәффәгијјәтлә һәјата кечирилмишдир.

Дүнјанын инкишаф етмиш капиталист өлкәләриндә Ә.-ин интенсивләшдирилмәси давам едир, онун мадди-техники базасынын мөһкәмләндирилмәси вә к.т. биткиләринин јетишдирилмәси технолокијасы тәкмилләшдирилир.

Ә. бир елм кими торпаға вә к.т. биткиләринә мүхтәлиф үсулларла тә'сир етмәји, торпағын су, һава, гида вә истилик режимләрини низамламағы вә бунунла да биткиләрин нормал бој вә инкишафыны тә'мин едән үсуллары, елми сурәтдә әсасландырылмыш Ә. системини вә сәмәрәли әкин дөвријјәләрини, ејни заманда торпағын мүнбитлијини вә к.т. биткиләринин мәһсулдарлығыны артырмаға јөнәлдилмиш комплекс тәдбирләри өјрәнир. Мүасир Ә. үмуми (к.т. биткиләринин јетишдирилмәсинин үмуми гајдалары вә биткичилик) вә хүсуси (ајры-ајры к.т. биткиләри вә сортларынын јетишдирилмәси үсуллары) Ә.-ә ајрылыр. Совет селексијачылары јүксәккејфијјәтли мәһсулдар буғда (П. П. Лукјаненко, В. Н. Ремесло, Ф. Г. Кириченко, И. Д. Мустафајев вә б.), гарғыдалы (Б. П. Соколов, М. И. Хачинов вә б.), күнәбахан (В. С. Пустовојт, Л. А. Жданов вә б.) вә картоф (А. К. Лорх, И. А. Веселовски вә б.) сортлары јаратмышлар. Өлкәмиздә әкилән памбыг сортлары *лифин* давамлылығына вә лифинин кејфијјәтинә көрә Мисир сортларындан һеч дә кери галмыр, мәһсулдарлығына көрә һәтта онлардан үстүн сајылыр. ССРИ-дә, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә Ә. проблемләринә аид елми-тәдгигат ишләри елми-тәдгигат ин-тларында, тәчрүбә ст.-ларында, дајаг мәнтәгәләриндә, али мәктәбләрдә вә с. апарылыр. Ә. саһәсиндәки елми тәдгигатлары В. И. Ленин ад. ҮИКТЕА әлагәләндирир. Бах һәмчинин *Кәнд тәсәррүфаты*.

Әд.: Исмајылов М. Ә., XIX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанын кәнд тәсәррүфаты, Б., 1960; Бүнјадов Т. Ә., Азәрбајчанда әкинчилијин инкишафы тарихинә даир, Б., 1964; Сумбат-заде А. С., Сельское хозяйство Азербайджана в XIX в., Б., 1958; Возникновение и развитие земледелия, М., 1967; Воробьев С., Петербургский А., Культура земледелия в СССР, М., 1967; Научно-технические проблемы земледелия. Сб., М., 1970; Основы земледелия, М., 1975; Журбицкий З. И., Коваль П. А., Хохлов Ф. Ф., Наука земледелия, в 1, М., 1975; СССР в цифрах в 1978 году, М., 1979; Азербайджан в цифрах 1978 году, Б., 1979; Данилов Г. Г., Каргин И. Ф., Основные вопросы земледелия Нечерноземья, Саранск, 1978.

ӘКИНЧИЛИК ГАНУНУ—Бизанс һүгугу абидәси; еһтимал ки, 7—8 әсрләрин ајрычында Кичик Асијада тәртиб олунмушдур. Бир сыра Рома һүгуг нормаларындан, һәмчинин Библијанын бә'зи мүддәаларындан истифадә етмәклә адәт һүгугунун гејдә алынмасыдыр. Бә'зи хүсусијјәтинә көрә *Барбар гануннамәләринә* јахындыр. Ә.г. 7 әсрдә Бизанса славјан вә б. халгларын сохулмасындан сонра Бизанс кәндинин өјрәнилмәсиндә мүһүм мәнбәдир. Ә.г. орта әсрләрдә Болгарыстан, Сербија, Румынија вә Гәдим Рус дөвләтинин орта әср һүгугуна бөјүк тә'сир көстәрмишдир.

ӘКИНЧИЛИК ИНСТИТУТУ, Азәрбајчан Елми-Тәдгигат Әкинчилик Институту—Азәрб.ССР Кәнд Тәсәррүфаты Назирлијинин елми-тәдгигат мүәссисәси. 1958 илдә тәшкил едилмишдир. Респ.-да к.т.-нын тарлачылыг саһәсинин (памбыгчылыгдан башга) елми әсасларла инкишафы мәсәләләри илә мәшғул олур. Ин-тун мүвафиг шө'бәләри әсасында Кенетика вә Селексија Бөлмәси (1956), Тәрәвәзчилик Ин-ту (1965), Јемчилик, Чәмәнчилик вә Отлаглар Ин-ту (1962) јарадылмышдыр. Ин-тун 6 бөлмә вә 2 лабораторијаны бирләшдирән 6 шө'бәси, Мирбәшир, Загатала, Шамахы, Чәлилабад зона-тәчрүбә ст.-лары, Шәки дајаг мәнтәгәси, Абшерон

јардымчы тәҹрүбә тәсәррүфаты вар. Ин-тда дәнли, дәнли-пахлалы, јармалыг вә түтүн биткиләринин мәһсулдарлығынын јүксәлдилмәси вә кејфијјәтинин јахшылашдырылмасы, технолоҗи просесләрин, әкин дөвријјәси, торпағын бечәрилмәси, сәмәрәли күбрәләмә системи елми әсасларла ишләниб һазырланыр. Јени сортларын алынмасы саһәсиндә тәдгигатлар апарылыр. Ин-тда битки физиолоҝијасы, селексија, агрокимја вә әкин дөвријјәси проблемләри үзрә бир сыра елми наилијјәтләр газанылмышдыр. Ин-тун селексијачылары дәнли вә дәнли-пахлалы биткиләрин бир чох јени јүксәк мәһсулдар сортуну алмышлар; бу сортлар Ҝүрҹ.ССР, Ерм.ССР, Дағ.МССР, Орта Асија респ.-нда рајонлашдырылмышдыр.

ӘКИНЧИЛИК СИСТЕМИ—торпағын мүнбитлијини артырмаг, ондан сәмәрәли истифадә етмәк мәгсәди илә, јерли тәбии-игтисади, торпаг-иглим шәраитинә ујғун тәтбиг олунан технолоҗи, мелиоратив вә тәшкилати тәдбирләр комплекси. *Әкинчилик* формасыдыр. Инкишаф дәрәҹәсинә ҝөрә Ә.с. 4 група бөлүнүр: примитив (ибтидаи) Ә.с., екстенсив Ә.с., кечид Ә.с. вә интенсив Ә.с.

Примитив Ә.с. тәбии сәрвәтләрдән истифадә едилмәси әсасында тәшкил олунмуш вә әкинчилијин илк инкишаф дөврү үчүн сәҹијјәви иди. Мешә гуршағы р-нларында мешәләри гырыб јандырмагла, дүзән р-нларда исә «көчәри әкинчилик» јолу илә хам торпаглар әкилир, «јорулмуш» торпаглар исә истифадәсиз галырды. Мешә алтындан чыхан торпагларын мәһсулдарлығы 2—3 илдән сонра кәскин азалдығындан, әкинчи белә торпағы бурахыб јени мешәләр гырырды. Торпаг үзәриндә хүсуси мүлкијјәтин јаранмасы илә тәдриҹән бош торпаглар галмыр вә әкинчи бурахмыш олдуғу әввәлки торпаг саһәсинә гајытмаға мәҹбур олурду. Беләликлә, хам бечәрмә системи, јә'ни торпағын узун мүддәт динҹә гојулмасы, онун нисбәтән гыса мүддәтә динҹә гојулма системи илә әвәз олунурду. Примитив Ә.с.-нин бу нөвү дә биткичилик мәһсулларына олан тәләбаты өдәјә билмирди. Бу Ә.с. ҹәмијјәтин инкишафы илә ујғунлашмадығындан јени екстенсив Ә.с. илә әвәз олунду.

Екстенсив Ә.с. әкинчилијин сонракы инкишаф вә тәкмилләшмә мәрһәләси олмушдур. Бош торпаг саһәләринин олмамасы, кәндли торпагларынын азлығы, әмтәәлик тохума тәләбатын артмасы кәндлиләри һерик јерләри даһа тез-тез әкмәјә мәҹбур едирди. Торпағын бир илдән чох динҹә гојулмасынын мүмкүн олмамасы нәтиҹәсиндә примитив Ә.с. јени һерик-тахылчылыг Ә.с. илә әвәз едилди. Бу Ә.с. тәтбиг едилдији илк дөврләрдә һејвандарлығын јем базасы, әсасән, тәбии отлаглар вә бичәнәкләр һесабына јарадылырды, лакин инкишаф етмәкдә олан һејвандарлыг јемлә тә'мин едилмәдијиндән јени—кечид Ә.с. јаранды.

Кечид Ә.с. Капитализмин к.т. истеһсалына кечмәси илә әлагәдар әкинчилијин даһа мүкәммәл системи јаранды. Һерик-тахыл Ә.с.-и јахшылашдырылмыш тахыл Ә.с. илә әвәз олунду. Јахшылашдырылмыш тахыл Ә.с.-ндә торпаға чох үзви күбрә верилир вә торпаг даһа јахшы бечәрилирди. Бу, сидерасија системи иди. Бу форманын сәҹијјәви хүсусијјәти биткиләрин һерикдә јашыл күбрә кими әкилмәсидир. Тарланөвбәли әкинин јахшылашдырылмыш тахылчылыг Ә.с. илә ујғунлашмасы акад. В. Р. *Вилјамсын* оттарлалы Ә.с.-нин әсасыны тәшкил етди. Мүасир шәраитдә бу системин ајры-ајры нөвләриндән (мәс., оттарлалы нөвбәли әкин) истифадә олунур.

Интенсив Ә.с. 18 әсрин орталарындан Гәрби Авропа өлкәләриндә тохумдәјишмә Ә.с. јаранды. Сырф тохумчулуг тәсәррүфатлары к.т. мәһсуллары истеһсал едән, техники вә јем биткиләри бечәрән тәсәррүфатларла әвәз олунду. Бу Ә.с. бүтүн к.т. биткиләринин мәһсулдарлығыны аз вәсаит сәрф етмәклә јүксәлдир. Интенсив Ә.с.-ндә әкин дөврijјәсинин тәшкили, торпағын бечәрилмә вә күбрәләнмә системи, алаға вә к.т. биткиләринин хәстәлик вә зәрәрвериҹиләринә гаршы мүбаризә, тохумчулуг системи, мелиорасија вә с. тәтбиг едилир. Бу тәдбирләр бүтүн тәбии-игтисади зоналар үчүн ејни олмадығындан һәр бир конкрет шәраит үчүн хүсуси тәдбирләр системи тәләб олунур.

ССРИ-дә мүасир Ә.с. Тәбии-игтисади шәраит вә к.т. мәһсулларынын сатышы һаггында дөвләтин план тапшырыгларындан асылы олараг к-з вә с-зларда мүхтәлиф Ә.с. тәтбиг едилир. Шимали Гафгазын вә Сибирин чөл вә мешә-чөл һиссәсиндә һерик тахылчылыг Ә.с. галыр. Торпаг ерозијасына гаршы мүбаризә мәгсәди илә Үмумиттифаг Елми-Тәдгигат Тахылчылыг Тәсәррүфаты Ин-ту торпаггорујуҹу һерик тахылчылыг Ә.с.-ни ишләјиб һазырламышдыр. ССРИ-нин бир чох р-нларында, хүсусилә гаратопраг олмајан зонанын кәтанчылыг р-нларында јахшылашдырылмыш тахылчылыг Ә.с., гаратопраг олмајан зонанын мешә-чөл р-нларында исә тохумдәјишмә Ә.с. јајылмышдыр.

Харичдә Ә.с. Авропа вә Американын (АБШ вә Канаданын буғда әкилән зоналары истисна олмагла) инкишаф етмиш капиталист өлкәләриндә интенсив Ә.с. тәтбиг едилир. 20 әсрә гәдәр үстүн олан тохумдәјишмә Ә.с. ихтисаслашдырылмыш системләрлә әвәз олунмушдур. АБШ вә Канаданын буғда әкилән зоналарында һерик-тахылчылыг екстенсив Ә.с. тәтбиг олунур. Австралијанын әһалиси сејрәк олан р-нларында чохтарлалы от вә динҹә гојулмуш торпаг Ә.с. ҝениш јајылмышдыр. Асија вә Африканын инкишаф етмиш өлкәләриндә јүксәк интенсив Ә.с. илә јанашы примитив Ә.с.-ндән дә истифадә едилир.

Әд.: Основы земледелия, М., 1975; Лошаков В., Система земледелия в Нечерноземной зоне, М., 1976.

ӘКСЕТДИРИҸИ СОБА—гыздырылан материала билаваситә јанаҹағын көзәрмиш јанма мәһсулларындан, һәмчинин собанын көзәрмиш одадавамлы һөркүсүндән шүаланмагла истилик верән әритмә собасы. Одадавамлы дахили һөркүсү јүксәк әксетдирмә әмсалына малик ичибош метал диварла (мәс., алүминиум гаты илә) әвәз олунмуш гыздырыҹы електрик собалары (рефлекторлу собалар) да Ә.с.-лара аиддир. Ә.с., әсасән, әлван металлурҝијада, шүшәәритмәдә, һәмчинин төкмә истеһсалатында тәтбиг олунур.

ӘКСӘРАИ (Aksaray), Кәримәддин Маһмуд ибн Мәһәммәд Аксараи (?—?)—14 әср түрк тарихчиси. Фарсча јаздығы «Мүсамирәт ул-әхбар вә мүсајирәт ул-әхјар» («Хејирлиләрин ҝечә сөһбәти») әсәрини 1323 илдә тамамлајыб Анадолу валиси Тимурташа (монгол әмири Чобанын оғлу) тәгдим етмишди. Бөјүк бир һиссәси Анадолунун монгол истиласы дөврүнү (1243—1323) әһатә едән бу әсәр «Тәзкирәји Әксәраи» ады илә дә мәшһурдур. Әсәрдә Азәрб.-ын 13—14 әсрләр ичтимаи-сијаси тарихи һаггында да мә'луматлар вар.

ӘКС-ЗӘРБӘ—мүдафиә вурушмасы ҝедишиндә мүдафиә хәттини јармыш вә ја онун ичәриләринә доғру ирәлиләмиш дүшмән груплашмасына мүгабил тәрәф гошунларынын вурдуғу зәрбә. Ә. мүдафиәнин фәал характердә олдуғуну ҝөстәрир вә әсасән мүдафиә хәттини јармыш дүшмән гүввәләринин дармадағын едилмәси вә итирилмиш оператив вәзијјәтин бәрпа олунмасы мәгсәди илә вурулур. Мүвәффәгијјәтли Ә. мүбаризәнин ҝедишиндә (мүдафиәдә олан гошунларын хејринә) дөнүш вә *әкс-һүҹум* үчүн әлверишли шәраит јарада биләр.

ӘКСИНГИЛАБ—*ингилабын* там әкси олан мүртәҹе ичтимаи просес. Деврилмиш (деврилмәкдә олан) синфин ичтимаи ингилаба мүнасибәти олан Ә. вахты кечмиш ҹәмијјәтин вә дөвләт гурулушунун бәрпасына, јахуд мүһафизәсинә јөнәлдилир. Һаким синиф һеч вахт һакимијјәтдән көнүллү әл чәкмәдијиндән, Ә. һәр бир ингилабы һөкмән бу вә ја башга шәкилдә мүшајиәт едир. Ингилабла Ә.-ын мүбаризәси синфи мүбаризәнин ән јүксәк нөгтәсиндә бу мүбаризәнин објектив ганунудур. Һәр бир конкрет һалда бу мүбаризәнин нәтиҹәси гүввәләр нисбәтиндән, бүтүн еһтијатларын сәфәрбәр олунмасында тәрәфләрин бир-бирини габагламасындан, бу еһтијатлардан бачарыгла истифадә етмәкдән вә с. асылыдыр. Бә'зән бу мүбаризәдә ингилаб мәғлуб олур (1871 илдә Парис коммунасы, 20 әсрин 30-ҹу илләриндә Испанијада демократик ингилаб вә с.). Кәскин мүбаризә нәтиҹәсиндә мүртәҹе гүввәләр дармадағын едилдикдә, ингилаб там гәләбә илә баша чатыр (*Бөјүк Октјабр социалист ингилабы*, Авропа вә Асијанын бир сыра өлкәсиндәки, Кубадакы социалист ингилаблары вә с.). Ә. силаһлы мүгавимәт, *вәтәндаш мүһарибәси*, гијамлар, суи-гәсдләр, саботаж вә тәхрибатчылыг, харичи һәрби мүдахилә вә с. формасында тәзаһүр едир. Јени гурулушун гәти гәләбәси шәраитиндә ачыг чыхыш етмәјә гадир олмајан Ә. ҝизли, маскаланмыш формалар алыр.

Ә. идеолоҗи методлардан истифадә етмәк, тәфтишчи, милләтчи вә сијаси ҹәһәтдән ҝејри-јеткин үнсүрләрә архаланмагла јени гурулуша ҹидди тәһлүкә төрәдә биләр (1956 илдә Маҹарыстанда, 1968 илдә Чехословакијада). Ә. тарихи тәҹрүбәдән дә нәтиҹәләр чыхарыр вә ингилаби гүввәләрлә мүбаризә үчүн даһа инҹә формалар ахтарыр. Ә.-ын силаһларындан бири фашизми һакимијјәтә кәтирмәкдир (вахтилә Италија, Алманија, Испанија вә с., 1973 илин сентјабрындан Чилидә вә с.).

Ә.-ын әсас сосиал дајағы ингилаб нәтиҹәсиндә һакимијјәт вә имтијаз-

ларыны итирмәкдә олан истисмарчы синифләрдир. Ә.-ын илк мәгсәди мәзлум синифләрин сыраларында позғунлуг салмаг, әһалинин сијаси чәһәтдән кери галмыш, тәрәддүд едән, обывател әһвали-руһијјәли тәбәгәләрини өз тәрәфинә чәкмәк, онлары ингилабчы синифләрин авангардына гаршы галдырмагдыр. Ә.-ын формаларындан бири дә *бонапартизмдир*. Ә.-ын башга тә'сир мәнбәләри дә (иртичанын бејнәлхалг әлагәләри, сәнаје, идарәетмә, һәрби иш саһәсиндәки јүксәк ихтисаслы кадрларла әлагәләр) вар. Ә. ингилабчы синиф вә партијаларын сәһвләриндән дә истифадә едир. Ә.-а галиб кәлмәк үчүн ону тә'сир мәнбәләриндән вахтында мәһрум етмәк, күтләләрдән ајры салмаг лазымдыр. Бу, Ә. очагларына гаршы гәти вә чәсарәтли тәдбирләр көрмәк, халгын мәнафејинә ујғун дәрин ингилаби дәјишикликләр һәјата кечирмәк, ингилабын гуручулуг вәзифәләрини мүвәффәгијјәтлә һәлл етмәклә мүмкүндүр.

Буржуа сосиологларынын ирәли сүрдүјү гејри-елми «термидор гануну»на көрә һәр бир ингилаб һөкмән Ә.-а кәтириб чыхарыр вә көһнә гајдаларын бәрпасы илә нәтичәләнир. Доғрудур, классик буржуа ингилаблары үчүн сон мәрһәләләрдә кери чәкилмәк характерикдир. Лакин «термидор гануну» сосиалист ингилабларына шамил едилә билмәз. Бунунла белә, В. И. Ленин кәндлиләрин, хырда буржуа күтләсинин үстүн јер тутдуғу өлкәләрдә фәһлә синфи сијаси һакимијјәти әлә алдыгдан сонра термидор Ә.-ынын реал тәһлүкә төрәдәчәјини көстәрәрәк јазмышдыр: «... биз...хырда буржуа-анархист стихијасына... галиб кәлә билмәсәк, Франса ингилабы кими кери јуварланарыг» (Әсәрләри, ч. 32, сәһ. 301).

Ә. тарихи зәрурәтә зидд олдуғундан кениш мигјасда мүвәффәгијјәт газана билмәз, лакин ичтимаи тәрәггини хејли ләнкидә биләр. Ә., бир гајда олараг, гәддар террора әл атыр, адәтән бејнәлхалг иртичаја (бу ишдә АБШ-ын Мәркәзи Кәшфијјат Идарәси әсас рол ојнајыр) архаланыр, бу мәгсәдлә бејнәлхалг иттифаглар јарадыр (мәс., 1815 илдә Мүгәддәс иттифаг). Ингилаби һәрәкатла мүбаризәдә империализм Ә. ихрачына әл атыр. Сосиалист өлкәләри, бејнәлхалг коммунист вә фәһлә һәрәкаты империализмин бу чүр фитнәләринә гаршы гәтијјәтлә мүбаризә апарыр, силаһлы тәчавүзә мә'руз галан халглара һәртәрәфли көмәк көстәрир.

Әд.: Маркс К., 1848-чи илдән 1850-чи илә гәдәр Франсада синфи мүбаризә, Маркс К. вә Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 1, Б., 1978; Енкелс Ф., Алманијада ингилаб вә эксингилаб, јенә орада; Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, һ. 1, сәһ. 134—135); Коммунист вә фәһлә партијаларынын бејнәлхалг мүшавирәси, Б., 1970; В. И. Ленин, КПСС о борьбе с контрреволюцией, М., 1978; Ленинская теория социалистической революции и современность, М., 1972; Коммунистическое движение и некоторые актуальные проблемы идейно-политической борьбы, М., 1974; Кастильо Р., Уроки и перспективы революции в Чили, Прага, 1974; Иванов Н. Я., Контрреволюция в России в 1917 году и ее разгром, М., 1977; Москвин Л. Б., Рабочий класс и его союзники, М., 1977; Спирин Л. М., Крушение помещичьих и буржуазных партий в России (нач. XX в.— 1920 г.), М., 1977, Мерин Б. М., Революция и контрреволюция в Латинской Америке, М., 1977.

ӘКС-КӘШФИЈЈАТ—дикәр дөвләтләрин кәшфијјатына гаршы мүбаризә мәгсәди илә бир дөвләтин хүсуси органларынын фәалијјәти. Капиталист дөвләтләриндә Ә. бир чох мәркәзи вә јерли органлардан ибарәт системдир. Фәалијјәти бүтүн, өлкәләрин, о чүмләдән дост дөвләтләрин кәшфијјатына гаршы јөнәлдилир. Ә. коммунист вә фәһлә партијаларынын, бүтүн мүтәрәгги тәшкилатларын фәалијјәтини позмаг мәгсәди илә фәал иш апарыр. Онларын фәалијјәтинин башлыча истигамәтләриндән бири дә ССРИ вә сосиалист дөвләтләринин мүәссисәләри, тәшкилатлары вә вәтәндашлары әлејһинә позучулуг иши һазырламаг вә һәјата кечирмәкдир.

Дүнјанын мүхтәлиф р-нларында иртичачы режимләрә јардым көстәрән *Мәркәзи Кәшфијјат Идарәси* Кубаја муздлу дәстәләрин һүчумунун һазырланмасында (1961), Мачарыстанда (1956) вә Чехословакијада (1968) эксингилаби чыхышларын кенишләндирилмәсиндә, Һинд-Чиндә АБШ-ын тәчавүзкар мүһарибәсиндә (1964—75) фәал рол ојнамышдыр; ССРИ-јә вә дикәр сосиалист өлкәләринә гаршы ән ијрәнч үсулларла интенсив идеоложи мүһарибә апарыр.

Сосиалист дөвләтләриндә Ә.-ын фәалијјәти капиталист өлкәләринин кәшфијјат вә с. хүсуси хидмәтинин тәшкил етдији часуслуг, террор вә тәхрибатчылыға гаршы мүбаризәјә сәфәрбәр олунур; бу ишдә Ә. зәһмәткешләрин е'тимад вә көмәјинә архаланыр.

Әд.: Секреты секретных служб США, М., 1973; ЦРУ глазами американцев, М., 1976.

ӘКС-КОД—бах *Код*.

ӘКСЛИК—диалектик *зиддијјәтин* тәрәфләриндән бирини ифадә едән категорија. Ә.-ләрин, экс тәрәфләрин вәһдәти бүтүн һадисәләрин, просесләрин, шејләрин һәрәкәтверичи гүввәси вә мәнбәји олан зиддијјәти јарадыр (бах *Әксликләрин вәһдәти вә мүбаризәси гануну*).

ӘКСЛИКЛӘРИН ВӘҺДӘТИ ВӘ МҮБАРИЗӘСИ ГАНУНУ—материалист диалектиканын әсас ганунларындан бири. В. И. Ленин Ә.в. вә м.г.-ну диалектиканын «нүвәси» адландырмышдыр. Һәр бир предмет, һадисә әксликләрин вәһдәтидир. Башга сөзлә, бүтүн објектләрин дахили экс тәрәфләри вар. Предмет сабитлијин вә дәјишкәнлијин, мүсбәт вә мәнфинин, көһнә илә јенинин вәһдәтидир. Вәһдәтсиз әксликләр, әксликләрсиз исә вәһдәт мүмкүн дејил. Әксликләрин вәһдәти нисби, мүвәггәти, кечичи, әксликләрин мүбаризәси исә мүтләгдир. Ә.в. вә м.г. инкишафын дахили мәнбәјини изаһ едир, һәрәкәти өзһәрәкәт кими дәрк етмәјә имкан верир. О, чохчәһәтлилијин конкрет вәһдәтини ејнијјәт кими дејил, мәһз конкретлик кими өјрәнир. «Ваһидин икијә бөлүнмәси вә онун бир-биринә зидд һиссәләринин дәрк олунмасы... диалектиканын мәғзидир...» (Ленин В. И., Әсәрләри, ч. 38, сәһ. 381). Әкс тәрәфләрин гаршылыглы нәзәрә алынмасы, шәртләнмәси, онларын бир-биринә сирајәт етмәси әксликләр вәһдәтинин мүһүм чәһәтидир. Әксликләр вәһдәтинин дикәр чәһәти онларын бир-бирини гаршылыглы инкар етмәләридир. Ваһид бүтөвүн тәрәфләри әксликләр олуб нәинки бир-бириләри илә гаршылыглы әлагә, һәмчинин гаршылыглы истисна, экс тә'сир вәзијјәтиндәдирләр. Бу, өз ифадәсини әксликләрин мүбаризәси анлајышында тапыр. Әксликләрин мүбаризәси инкишафын һәрәкәтверичи гүввәсидир. «Инкишаф әксликләрин «мүбаризәсидир» (јенә орада, сәһ. 382).

Метафизик консепсија һәрәкәтин мәнбәјини кәнар гүввә илә, аллаһ вә јахуд субјектләрлә бағлајырса, материалист диалектика онун мәнбәјини варлыгда вә онун дәрк едилмәсиндә көрүр. Ә.в. вә м.г. «өзһәрәкәтин» маһијјәтини ачыр, «... «сычрајышларын», «тәдричиликдә фасиләнин», «әкслијә чеврилмәнин», көһнәнин мәһв олмасынын вә јенинин јаранмасынын ачарыны верир» (јенә орада).

Зиддијјәтләр диалектикасынын баниси Һераклит һесаб олунур. Елеја мәктәбинин нүмајәндәләри (Зенон) зиддијјәтләри субјектив зиддијјәтләр адландырмыш, һәрәкәти вә чохчәһәтлилији тәкзибетмә васитәси кими ирәли сүрмүшләр. Аристотел һәрәкәтин мәнбәјини «халис формада» көрмүш, ону материјадан кәнарда, илаһи башланғычда, илк тәканда ахтармышдыр. Интибаһ дөврүндә Кузалы Николај вә Ч. Бруно «әксликләрин мүтабиглији» идејасыны инкишаф етдирмишләр. И. Кант антиномијалары (зиддијјәтләри) субјектлә објекти дуалистчәсинә ајырмаг һесабына «арадан галдырмышдыр». Субјектлә објекти бир-бириндән ајырмаг чәһдинә гаршы мүбаризә сонралар диалектик зиддијјәт идејасына (Фихте, Шеллинг, Һекел) кәтириб чыхармышдыр. Ә.в. вә м.г.-ну Һекел ишләјиб һазырламышдыр. Лакин о, һәрәкәт вә инкишафын мәнбәјини мадди чисим вә һадисәләрдә дејил, «мүтләг идејада» көрмүш, зиддијјәтләри објектив шејләрә јох, анлајышлара аид етмишдир. Әслиндә исә әксликләрин мүбаризәсинин мүтләглији белә бир чәһәтин ифадәсидир ки, һәрәкәт дајанмыр, шејин сабитлијини позур, онун ганунаујғун кејфијјәт дәјишилмәсини һазырлајыр. Зиддијјәтләрин инкишафы, артмасы, көһнәнин мәһв олмасы, өлүб кетмәси вә јенинин мејдана кәлмәси илә баша чатыр. В. И. Ленин көстәрмишдир ки, әксликләрин вәһдәти мүвәггәти, кечичидир, әксликләрин мүбаризәси исә мүтләгдир. Һәр һансы бир һадисәдәки әксликләрин вәһдәти о замана гәдәр мөвчуд олур ки, бу һадисәнин һүдудлары дахилиндә зиддијјәтләр бөјүјүб артараг зиддијјәтләрин һәлл олмасыны, арадан галдырылмасыны һазырлајыр. Зиддијјәтләрин һәлли һадисәнин кејфијјәт чеврилмәсидир, көһнәнин јох олмасы вә јенинин мејдана кәлмәсидир. Мүәјјән әксликләрин кечмиш вәһдәтиндән јаранан көһнә һадисә өз јерини дикәр әксликләрин вәһдәти олан јени һадисәјә вермиш олур.

Буржуа философлары әксликләрин вәһдәтини, ејнијјәтини гејд едирләр. Онлар әксликләрин мүвазинәтини мүтләгләшдирир, әксликләрин мүбаризәсини дејил, онларын барышдырылмасыны, мүвазинәтини башлыча чәһәт һесаб едирләр. Буржуа философларынын бир гисми зиддијјәтләри иррасионаллашдыраараг онларын һәллинин гејри-мүмкүнлүјү идејасыны («фәч'и диалектика») ирәли сүрүрләр. Материалист диалектика исә Ә.в. вә м.г.-ну идрак гануну, һәмчинин објектив аләм гануну кими ишләјиб һазырламышдыр. Һәмин ганунa диалек-

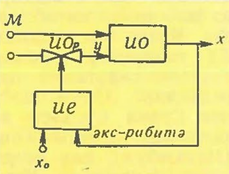
тиканын, мәнтигин вә идрак нәзәријјәсинин мүтабиглији принсипи бахымындан јанашмаға, ону варлыг вә тәфәккүрүн үмуми гануну кими баша дүшмәјә јөнәлдилмишдир. Бу ганунун објектив үмумилији онун идракда методоложи функсијасынын әсасыны вә елми нәзәријјәнин структуруну мүәјјән едир. Чүнки һәмин структур ваһидин икиләшмәсинин диалектикасыны ачыб көстәрир. Бунун классик нүмунәси Марксын «Капитал»ыдыр. Зиддијјәтләрин һәлли јени анлајышлары, онларын синтезини ишләјиб һазырламаға көмәк едир. Идракда диалектик зиддијјәтләр һеч дә тезис вә антитезисин тоггушмасы дејил, онларын һәллинә доғру һәрәкәтдир. Диалектик зиддијјәти баша дүшмәк онун нечә инкишаф етмәсини вә һәллини баша дүшмәкдир. Инкишаф просеси һәм дахили, һәм дә харичи әксликләрин тоггушмасы нәтичәсиндә баш верир. Диалектика харичи әксликләри әввәлчәдән верилмиш мүхтәлиф маһијјәтләр дејил, ваһидин икиләшмәсинин нәтичәси, ән нәһајәт, дахили әксликләрдән төрәмә һесаб едир. Ичтимаи инкишаф һаггында марксист тә'лим бу ганунун тәтбиги, чәмијјәтдәки зиддијјәтләрин тәдгиги әсасында гурулмушдур. Бу тә'лим синифләр мүбаризәсини синфи чәмијјәтин инкишафынын һәрәкәтверичи гүввәси кими өјрәнмиш вә ингилаби нәтичәләр чыхармышдыр. Сосиализм капитализмин зиддијјәтләринин сосиал ингилаб јолу илә һәллинин ганунаујғун нәтичәсидир. Зиддијјәтләр вә онларын һәлли формалары мүхтәлифдир. Сосиализм өзү дә зиддијјәтләрин һәлли јолу илә инкишаф едир, лакин бурадакы зиддијјәтләр спесифик характер дашыјыр, јә'ни онлар һәлледилмәз зиддијјәтләр дејилдир. Ә.в. вә м.г.-нун тәзаһүр формалары мүхтәлифдир. Мәс., биоложи тәкамүлдә јени һәјат формаларынын јаранмасы Ә.в. вә м.г.-нун нәтичәсидир. Физики просесләрдә Ә.в. вә м.г. ишығын тәбиәтиндәки дуализмдә (ишығын һәм корпускулјар, һәм дә далға хассәси олмасы) даһа габарыг шәкилдә үзә чыхыр.

Ә.з. вә м.г. истәр һуманитар елмләр, истәрсә дә тәбиәтшүнаслыг саһәсиндә мүһүм методоложи әһәмијјәт кәсб едир, објектләрин зиддијјәтли тәбиәтини ашкара чыхармагда мүстәсна рол ојнајыр.

Ә.в. вә м.г.-нун *субјективизм* вә *објективизм* илә һеч бир әлагәси јохдур.

Әд.: Розенталь М. М., Диалектика «Капитала» Маркса, 2 изд., М., 1967; История марксистской диалектики, М., 1971.

ӘКС-РАБИТӘ, әкс-әлагә—идарәетмә просесинин нәтичәсинин просесин сонракы кедишинә, јахуд идарәолунан просесин идарәедичи органа көстәрдији әкс-тә'сир. Кибернетикада вә автоматик идарәетмә нәзәријјәсиндә, еләчә дә чанлы организмләрдә, инсан чәмијјәти просесләри вә һадисәләринин тәдгигиндә Ә. анлајышларына тәсадүф едилир. Ә.-дә идарәедичи тә'сирләр идарәолунан кәмијјәтләрин өз гијмәтләринә әсасланыр. Автоматик идарәетмә системләри (АИС) чох вахт Ә.-ли систем адланыр, чүнки мүасир гапалы АИС-дә дүзүнә кириш кәмијјәти илә чыхыш тәнзимләмә кәмијјәти арасында әлагә олдуғу кими, чыхыш илә кириш сигналы арасында да Ә. мөвчуддур. АИС-дә Ә. тәнзимләмә кәмијјәтинин дәјишмәсини гејд едәрәк објектин киришиндәки идарәедичи сигнала тә'сир едир вә чыхыш кәмијјәтинин стабил тапшырыг гијмәтини бәрпа едир. Ә.-ли идарәетмә системләри, бир гајда олараг гапалы системләрдир (шәк.). Бурада *ИО*—идарәолунан објект, *ИЕ*—идарәедичи елемент, *ИОр* — ичра органы, *М* вә *У*—ујғун олараг харичи вә идарәедичи тә'сирләр, *X* вә *Xo*—идарәолунан кәмијјәтин чари

чыхыш вә верилмиш тапшырыг гијмәтләри, *Z*—исә идарәедичи сигналдыр. *ИЕ*-ин чыхышында алынан сигнал үчүн идарәолунан *X* кәмијјәтинин өзү истифадә олунур. *Z*—сигналындан асылы олараг *ИОр* ујғун идарәедичи тә'сир јарадыр. Нәтичәдә *М*-ин тә'сириндән тәһриф олунмуш *X* кәмијјәтинин гијмәти верилмиш *Xo* гијмәтинә доғру дәјишир. Бурада Z—У—X—Z гапалы контур тәшкил едир. *У—X*—дүз рабитә, *X—У* исә Ә. дөврәләридир. Әкәр *М*-ин тә'сириндән *X*-ин нормадан кәнара чыхмасы Ә. нәтичәсиндә азаларса мәнфи, чохаларса мүсбәт Ә. адланыр. Мүсбәт Ә. кириш сигналыны күчләндирир (онунла ејни ишарәлидир), мәнфи Ә. исә зәифләдир. Мүсбәт Ә. системин дајаныглығыны корлајыр, мәнфи Ә. исә һәјәчан тә'сири нәтичәсиндә баш верән позғунлуғу арадан галдырыр вә системдә мүвазинәти бәрпа едир.

Ә.-нин АИС-ләрдә тәтбиги кенишдир. Һәлә стабилләшдирмә системләриндәки автомат тәнимләјичиләрдә идарәедичи тә'сир кими (*У*) чыхыш кәмијјәтинин (*X*) верилмиш гијмәтдән (*Xo*) нә гәдәр кәнара чыхмасындан истифадә олунурду. Енержи тәчһизаты системләриндәки стабилләшдирмә системини буна мисал көстәрмәк олар. Бурада истеһсал олунан енержинин мигдарындан асылы олмајараг шәбәкәдәки кәркинлик вә чәрәјан тезлији сабит сахланмалыдыр.

20 әсрин 50—60-чы илләриндә совет алими И. И. Шмалһаузен Ә. һаггында олан мүлаһизәләри мүвәффәгијјәтлә популјасија кенетикасына тәтбиг етмишдир. Чанлы системдә Ә.-нин гаршылыглы стимуледичи (мүсбәт Ә.) вә ја стимуледичи чавабы мәһдудлашдыран (мәнфи Ә.) типи ајырд едилир; мәс., онтокенездә бир орган дикәринин диференсиасијасына имкан јарадыр, дикәри инкишафын јени мәрһәләсиндә биринчинин кәмијјәтчә инкишафыны тә'мин едир. Физиоложи мә'нада мәнфи Ә. белә ифадә олунур ки, конкрет амилин тә'сири илә бир органын фәалијјәтинин мүәјјән (бөһран) һүдуда гәдәр артмасы онунла әлагәдар дикәр системин тә'сиринин азалмасына сәбәб олур. Али һејванларда мәркәзи синир системи Ә. үчүн зәрури шәраит јарадыр. Мәс., һејван ов далынча гачдыгда мәркәзи синир системиндән әзәләјә импулслар көндәрилир вә дујғу (көрмә) органындан мәркәзи синир системинә һадисәнин кедиши вә нәтичәләри һаггында мә'лумат верилир.

Организмин һәјат фәалијјәтинин өзүнүтәнзиметмә просесләри дә Ә.-јә әсасланыр. Мәс., артериал тәзјигин нормадан чох артмасы хүсуси барорессепторлары гычыгландырыр; онлар бу барәдә синир системинин вазомотор мәркәзинә мә'лумат верир. Бу исә тәзјиги азалтмаг үчүн мәркәздәнгачан импулсларын јаранмасына сәбәб олур.

Еколокијанын бир чох просеси дә мүсбәт вә мәнфи Ә.-ләрә әсасланыр. Италјан ријазијјатчысы В. Волтерра мүәјјән етмишдир ки, јыртычы һејванларын артмасы ов һејванларынын азалмасына, ов һејванларынын артмасы исә јыртычы һејванларын чохалмасына сәбәб олур; бу, мәнфи Ә.-нин хүсуси һалыдыр. Бу принсипә әсасән тәбиәтдә чанлыларын мүвазинәти сахланылыр. Организмдә ејни вахтда молекулјар сәвијјәдә кедән бир чох ферментатив просес дә мәһз Ә. принсипинә көрә тәнзим едилир. Бу мүрәккәб системин әлагәләндирилмәси ферментләрин фәаллығынын (мәнфи Ә.-ни инһибиторлар, мүсбәт Ә.-ни исә стимулјаторлар һәјата кечирир) вә ја онларын синтез сүр'әтинин дәјишилмәси илә баш верир. Чанлы објектләр өз-өзүнү тәнзим едән ән мүкәммәл систем кими мүхтәлиф типли Ә. илә зәнкиндир. Биоложи һадисәләрин тәдгиг едилмәсиндә вә онларын спесификлијинин мүәјјәнләшдирилмәсиндә чанлы објектләрин өјрәнилмәси бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

Әд.: Малиновский А. А., Типы управляющих биологических систем и их приспособительное значение, в сб.: Проблемы кибернетики, № 4, М., 1961; Регуляторные механизмы клетки, пер. с англ., М., 1964; Петрушенко Л. А., Принцип обратной связи, М., 1967; Винер Н., Кибернетика или управление и связь в животном и машине, пер. с англ., М., 1968; Шмальгаузен И. И., Кибернетические вопросы биологии, Новосибирск, 1968; Горович А. М., Синтез систем с обратной связью, пер. с англ., М., 1970; Основы автоматического управления, 3 изд., М., 1974; Системы многосвязного управления. Теория и приложения, М., 1977.

ӘКС-СӘДА—сәсин манеәдән әкс едиләрәк тәкрар ешидилмәси. Тәмиз һавада дағ, мешә вә бөјүк бина јахынлығында даһа ајдын мүшаһидә олунур. Сәс далғаларынын һавада јајылма сүр'әтини (тәгр. 330 *м/сан*) вә Ә.-нын ешидилмә анынын (вахтыны) биләрәк манеәјә гәдәр мәсафәни һесабламаг олар. Ә. һадисәси електромагнит далғаларына да аиддир (бах *Радиолокасија*). Ә.-дан техникада кениш истифадә едилир.

ӘКС-ТЕОРЕМ—бах *Теорем*.

ӘКС-ФАЈ, гырылыб-галхма—сүхурларын тектоник гырылма јердәјишмәси формаларындан бири; сүхурларын үфүги сыхлашмасындан јараныр. Ә.-да сүхурлар үфүглә 45°-дән бөјүк бучаг әмәлә кәтирән чатбоју һәрәкәт едир. Бу вахт Ә.-ын јердәјишмә сәтһиндән јухарыда јатан асылы јандакы сүхурлар

чатла јухары һәрәкәт едир, јатыг јандакы сүхурлар исә нисбәтән ашағы дүшүр.

ӘКС-ҺӘМЛӘ—мүдафиә олунан гошунларын дүшмән гошунларына етдији һәмлә. Дөјүш низамыны јарараг араја сохулмуш дүшмәнин дармадағын едилмәси вә итирилмиш тактики вәзијјәтин бәрпасы үчүн тәтбиг олунур. Ә. мүдафиәдә гошунларын фәаллыг тәзаһүр-

ләриндәндир; бир гајда олараг мүдафиәдәки гошунларын икинчи ешелону вә еһтијат гүввәләри илә (һүчум едилмәјән саһәләрдән биринчи ешелон гүввәләринин бир һиссәси чәлб олунмагла) һәјата кечирилир. Ә.-нин мүвәффәгијјәти чидди һазырлыг, гәфил вә гәти әмәлијјатларла тә'мин едилир.

Әд.: Тактика, М., 1966; Тактика в боевых примерах. Дивизия, М., 1976.

ӘКС-ҺҮЧУМ—мүдафиә олунан гошунлара гаршы дөјүшләрдә зәифләмиш дүшмәнин һүчуму заманы ону дармадағын етмәк мәгсәди илә оператив вә ја стратежи мигјаслы һүчумун хүсуси нөвү. Ади һүчумдан фәргли олараг мүдафиә вурушмасынын кедишиндә һазырланыр. Гызыл Орду гошунларынын Вәтәндаш мүһарибәси вә харичи һәрби мүдахилә (1918—20) дөврүндә Колчак, Јуденич вә Деникинин әксингилаби ордуларыны, Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә Москва, Сталинград, Курск әтрафында алман-фашист гошунларыны дармадағын етмәси мүвәффәгијјәтли Ә.-а мисалдыр.

Әд.: Военная стратегия, 3 изд., М., 1968.

ӘЛ—инсанда јухары әтрафын дистал һиссәси. Биләк, әлдарағы вә бармаглардан ибарәтдир. Әлдарағы 5 дараг сүмүјүндән, 2-чи вә 3-чү бармаг 3 (әсас, орта вә дырнаг), баш бармаг исә 2 (әсас вә дырнаг) фалангадан ибарәтдир. Инсанын әли әмәклә әлагәдар хүсуси инкишаф дәрәчәсинә чатмышдыр; баш бармаг әзәләләринин инсанда даһа јахшы инкишаф етмәси бу бармағы чечәлә бармагла максимал дәрәчәдә гаршылашдырмаға имкан верир.

ӘЛ ДӘЈИРМАНЫ—дән үјүтмәк үчүн мәишәтдә ишләдилән аләт. Азәрб.-да халг арасында *киркирә* ады илә даһа кениш јајылмышдыр.

ӘЛ ПУЛЕМЈОТУ—бах *Пулемјот*.

ӘЛ ТОПУ, һ ә н д б о л (инк. handball; hand—әл + ball—топ)—бејнәлхалг идман аләминдә һәндбол кими танынмыш ојунун ССРИ-дә гәбул олунмуш ады. 2 нөвү вар: 7×7 вә 11×11 (һәр командада 7 вә 11 ојунчу). 11×11 Ә.т. кениш јајылмамышдыр. 7×7 Ә.т. Данимаркада Х. Нелсен тәрәфиндән јарадылмышдыр (1898). Ојун идман залында, өлчүләри 40 *м*×20 *м* олан мејданчада кечирилир. Рәгиб гапысындан (3 *м*×2 *м*) даһа чох топ кечирән команда галиб һесаб едилир. Ојунчулар јалныз әл илә ојнамалыдырлар. Рәгиб командanын гапысы гаршысындакы 6 *м*-лик зонада ојнамаг гадағандыр. Ојун һәр бири 30 дәг. давам едән 2 һиссәдән ибарәтдир. Бејнәлхалг Ә.т. федерасијасы 70 милли федерасијаны, о чүмләдән ССРИ Ә.т. федерасијасыны (1958) бирләшдирир. Ә.т. үзрә дүнја чемпионатлары (гадынлар—1930, кишиләр—1938 илдән) 4 илдән бир, ССРИ биринчиликләри (1957) һәр ил кечирилир. 1936 илдә вә 1972 илдән Ә.т. *Олимпија ојунлары* програмына дахил едилмишдир. Азәрб. ССР-ин гадынлардан ибарәт јығма Ә.т. командасы ССРИ халгларынын 5 вә 6-чы спартакиададаларында күмүш вә бүрүнч медаллар алмыш, Бакы идман маллары ф-кинин гадын командасы өлкә чемпионатларында 2-чи јерләри тутмуш (1970—74, 1976—77), Авропа кубоку уғрунда јарышларын финалына чыхмышдыр (1977). Азәрб. идмачынларнындан әмәкдар идман усталары Р. Шабанова, Л. Шубина (1976 ил Олимпија ојунлары чемпионлары), идман усталары Т. Мәммәдова, В. Һәмидова, Г. Камышникова, Н. Осетинскаја, Л. Савкина вә б. мүхтәлиф илләрдә ССРИ-нин јығма командасында ојнамышлар.

ӘЛАБӘЈ ТӘБРИЗИ (?—?)—16 әср Азәрб. хәттаты. Классик хәтт нөвләринин (нәсх, сүлс, нәстә'лиг вә с.) маһир устасы олмуш, I Тәһмасибин сарај китабханасында ишләмишдир. Ә.Т.-нин хәтти илә јазылмыш китаблар, гит'әләр, Тәбриздә Чүмә мәсчидинин китабәләри (1565), гәбирүстү дашлар вә с. Азәрб. хәттатлыг сәнәтинин надир нүмунәләриндәндир. Онун нәсх хәтти илә јаздығы Гуран нүсхәси вә бир нечә каллиграфик јазысы Топгапы музејиндә (Истамбул), ики әсәри исә М. Ј. Салтыков-Шедрин ад. Күтләви Китабханада (Ленинград) сахланылыр.

Әд.: К а з и е в А. Ю., Художественное оформление азербайджанской рукописной книги XIII—XVII веков, М., 1977.

ӘЛАВӘ КОД—бах *Код*.

ӘЛАВӘ КҮБРӘЛӘМӘ— векетасија дөврүндә к.т. биткиләринин күбрәләнмәси; биткиләрин гидаланмасыны јахшылашдырмаг вә мәһсулдарлығыны артырмаг мәгсәди илә истифадә олунан агротехники үсул. Әлавә күбрә торпаға верилдикдә гида маддәләри биткијә көкләрдән, көкдәнхарич верилдикдә исә (чиләмә үсулу илә) јарпаг вә көвдәдән дахил олур. ССРИ-дә 1935 илдән к.т. истеһсалатында тәтбиг едилир. Еркән јазда торпагда микробиоложи просесләр зәиф кетдијиндән биткинин азот гидасына тәләбаты артыр. Бу мәгсәдлә әлавә күбрә кими ән чох азот күбрәләри ишләдилир. Азотун 15—20%-и сәпингабағы, галаны әлавә күбрә кими бир-ики дәфәјә, фосфор вә калиум күбрәләринин чох һиссәси исә (иллик норманын 60—70%-и) әсас күбрәләмәдә, галаны Ә.к.-дә верилир. Ән чох дәнли биткиләр, памбыг, шәкәр чуғундуру вә картоф әлавә күбрәләнир; күбрәләр гуру һалда, јахуд мәһлул һалында хүсуси күбрәсәпән машынлар вә ја тәјјарә васитәсилә сәпилир.

ӘЛАВӘ МӘ'ЗУНИЈЈӘТ—бах *Мә'зунијјәт*.

ӘЛАВӘ ОРГАНЛАР, а д в е н т и в о р г а н л а р (б и т к и л ә р д ә)—ади һалда әмәлә кәлдији јердә дејил, биткинин башга һиссәсиндә инкишаф едән тумурчуг, көк вә с. Мәс., әлавә тумурчуг јарпагларын голтуғунда, јахуд көвдәнин учунда дејил, көвдә буғумларынын арасында, көкдә вә јарпагда әмәлә кәлир. Говаг, титрәк говаг, сөјүд, ағ ақасија, бә'зи кол вә отларда әмәлә кәлән әлавә тумурчуг вә көкләр векетатив чохалмада бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Надир һалда әлавә тумурчуглар јарпағын дишичијиндә әмәлә кәлир (бриофиллум биткисиндә). Битки бу тумурчугдан инкишаф едән зоғ васитәсилә чохалыр (бах *Диридоған биткиләр*). Ә.о. бә'зән өзүнә хас олмајан функсија (сармашыгда, ванилдә тутучу көкләр, тропик сәһләб чичәјиндә һава көкләри, бә'зи епифит сәһләбләрдә јашыллашыб ассимилјасија едән көкләр вә с.) дашыјыр.

ӘЛАВӘ СИНИР (nervus accessorius)—кәллә (бејин) синирләринин 11-чи чүтү. Һәрәки синирдир. Ә.с. узунсов бејиндән вә онурға бејнинин бојун һиссәсиндән башлајараг видачи дәликдән кечиб, кәллә бошлуғундан чыхыр. Трапесијајабәнзәр вә дөш көрпүчүк мәмәјәбәнзәр әзәләләри иннервасија едир.

ӘЛАВӘ ЧӘЗА ТӘДБИРИ—бах *Чәза*.

ӘЛАӘДДИН БӘҺМӘНШАҺ (?—1358)—*Бәһмәни султанлығынын* баниси [1347—58]. Әввәлләр Деһли султанынын јанында *игтадар* олмуш, Декан мүсәлман ә'јанларынын *Деһли султанлығына* гаршы үсјанындан сонра һакимијјәтә кечмишдир. Бир нечә мүвәффәгијјәтли һәрби сәфәрдән сонра дөвләтин сәрһәдини хејли кенишләндирмишди.

ӘЛАӘДДИН КЕЈГУБАД (?—1236)—Кичик Асијада *Сәлчугиләр дөвләтинин* султаны [1219—36]. Ә.К.-ын вахтында дөвләтин (Конја султанлығынын) сијаси гүдрәти даһа да артмыш, 1220 илдә Венесија илә тичарәт мүгавиләси бағланмышды. 1222 илдә Крыма һәрби јүрүш етмишди. Ә.К.-ын һакимијјәти илләриндә елм, әдәбијјат, инчәсәнәт вә ме'марлыг инкишаф етмишди. Конја, Гејсәријјә вә с. јерләрдә Ә.К. дөврүндә тикилмиш карвансара, сарај вә галанын харабалыглары галыр.

Әд.: Г о р д л е в с к и й В. А., Государство Сельджукидов Малой Азии. Избр. соч, т. 1, М., 1960; Г у с е й н о в Р. А., Из истории отношений Византии с сельджуками, Палестинский сборник, № 23 (86), Л., 1971.

ӘЛАӘДДИН КӨРПӘ АРСЛАН (?—1207, башга мә'лумата көрә 1208)—Марағa һакими [1174, јахуд 1175—1207, јахуд 1208], атабәј. *Ағсонгуриләр* сүлаләсиндән иди. Сәлчуг султаны III Тоғрул вә Елдәкәз һөкмдары *Гызыл Арслан* арасында һакимијјәт уғрунда кедән мүбаризәдә III Тоғрулун тәрәфинә кечмиш вә 1188 илдә онун оғлу Бөркүјарығын атабәји тә'јин олунмушду. Елдәкәзләр дөвләтинин зәифләмәсиндән истифадә едән Ә.К.А. Ирбил һакими Мүзәффәрәддин Көкбури (К ө к б о р и) илә иттифаг бағлајараг 1205/06 илдә Тәбризә һүчум етмиш, лакин Елдәкәз һөкмдары Әбу Бәкр [1191—1210] вә әмир Ајтоғмушун чидди мүгавимәтинә раст кәләрәк кери чәкилмәјә мәчбур олмушду. Марағада мүһасирәјә алынан Ә.К.А. Әбу Бәкрлә сүлһ бағлады; Ушну вә Урмија ш.-ләриндән башга, тутдуғу әразиләр Елдәкәзләр дөвләтинә гајтарылды. Низами Кәнчәви «Једди көзәл» әсәрини Ә.К.А.-а итһаф етмишдир.

Әд.: Ш ә р и ф л и М., Рәввадиләр дөвләти һаггында, Азәрб.ССР ЕА Тарих Институтунун Әсәрләри, ч. 10, 1957; С е й ф е д д и н и М. А., Некоторые сведения об азербайджанском государстве Аксункуридов, «Эпиграфика Востока», т. 21, 1972; Б у н и я т о в З. М., Государство атабеков Азербайджана, Б., 1978.

ӘЛАӘДДИН РИАЈӘТШАҺ, I Ә л а ә д д и н—Малакка султаны [1477—88]. Ә.Р.-ын һакимијјәт илләри Малакка султанлығынын ән чошғун јүксәлиш дөврү иди. Суматрадакы Пасаи вә Ару кнјазлыглары илә мүвәффәгијјәтли мүһарибәләр апармышды. Суматра кнјазлыглары Сиак, Кампар вә Индракири онун һакимијјәти алтына кечмишди; Чинлә достлуг әлагәләри јарадылмыш вә Чинә сәфирлик көндәрилмишди (1481).

Әд.: Moorhead F. S., A history of Malaga and her neigheours, v. 1, London, [1957].

ӘЛАӘДДИН ҺИЛЧИ—*Деһли султанлығынын* һакими [1296—1316]. Мүсәлман руһаниләрини дөвләт ишләриндән узаглашдырмыш, *игтадар* вә мүсәлман дини идарәләри торпагларынын чох һиссәсини мүсадирә едәрәк дөвләт хәзинәси һесабына кечирмиш, мәһсулун $\frac{1}{2}$ һиссәси мигдарында торпаг веркиси мүәјјән етмишди. Ваһид инзибати систем һәјата кечирмишди. Ә.Һ. бөјүк орду јаратмышды. О, шм. г. сәрһәдиндә монгол һүчумларынын (1303—08) гаршысыны алмыш, Декан (1306—13) вә Чәнуби Һиндистанын чох һиссәсини ишғал етмишди.

Әд.: Ашрафян К. З., Делийский султанат. К истории экономического строя и общественных отношений (XIII—XIV вв.), М., 1960; История стран зарубежной Азии в средние века, М., 1970.

ӘЛАҺИДДӘ МӘКТӘБ—физики вә психи гүсурлары олан ушаглар үчүн үмумтәһсил мәктәбләри: кар-лаллар, нитгигүсурлулар, корлар, ағлыкәмләр вә б. үчүн јардымчы мәктәбләр. ССРИ-дә Ә.м. совет мәктәби гурулушунун үмуми принсипләри әсасында тәшкил едилир; хүсуси тәдрис планы вә програмы үзрә ишләјир. Ә.м.-дә дефектолог мүәллимләр ушаглара тә'лим вермәклә јанашы, онлары ичтимаи-фајдалы әмәјә дә һазырлајырлар. Азәрб.ССР дә 20 Ә.м. вар (1979).

ӘЛАҺИДДӘ ПЕДАГОКИКА—педагокиканын физики вә психи гүсурлары олан ушагларын тә'лим вә тәрбијәсиндән бәһс едән саһәси. Ә.п.-нын лал-карлар (сурдопедагокика), корлар (тифлопедагокика), ағлыкәмләр (олигофренопедагокика) вә нитгигүсурлулар (логопедија) педагокикасы бөлмәләри вар. Бу бөлмәләр бирликдә *дефектолокијаја* дахилдир. Азәрб.-да Ә.п. Совет һакимијјәти илләриндә инкишаф етмәјә башламыш, кор ушаглар үчүн әлифба јарадылмыш, китаблар тәртиб едилмиш, кар-лаллар мәктәбләри вә нитгигүсурлулар үчүн јардымчы мәктәбләр ачылмышдыр. Даһа кениш мә'нада, Ә.п.-ја күтләви үмумтәһсил системи илә әһатә олунмајан ушагларын тә'лим вә тәрбијәсиндән бәһс едән педагожи елмләр (һәрби педагокика, мусиги тәһсили педагокикасы вә с.) дахилдир. Бах һәмчинин *Әлаһиддә мәктәб.*

ӘЛВАН ЈАРПАГЈЕЈӘНЛӘР (Donacünae)—јарпагјејән бөчәкләр фәсиләсинин јарымфәсиләси. Бәдәнинин уз. 10 *мм*, бә'зән дә 15 *мм*-дәк олур. Парлаг рәнклидир. Ганадүстлүкләри нөгтәли вә шырымлыдыр. Шимал јарымкүрәсинин мүлајим гуршағында 120-дән чох, ССРИ-дә 50-дәк, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 12 нөвү јајылмышдыр. Суда вә сукәнары саһәләрдә гамыш, гарғы, калыш вә с. биткиләр үзәриндә јашајыр вә онларын јарпағы илә гидаланыр.

ӘЛВАН (Ағван, Арван) **КЕЧИДИ**—Гафгаз Албанијасынын сијаси вә игтисади һәјатында мүһүм рол ојнамыш кечид. «Әлвандәрә јолу» вә ја «Әлвандәрә» ады илә танынан Ә.к. гәдим Гәбәләнин ч.-ш.-индә, Түрјанчај дәрәси илә Көјчај дәрәси арасында јерләшир. Уз. тәгр. 15 *км*, ени исә 1 *км*-дән аздыр. Ә.к. Көјчај ш.-нин шм.-ндан башлајыб Гаш дүзүндә гуртарыр. Ә.к.-ндә орта әсрләрдә мүдафиә мәгсәди илә гала вә көзәтчи мәнтәгәси тикилмишди.

Әд.: Газыјев С. М., Гәбәләдә апарылмыш археложи тәдгигат вә газынтыларын илк јекунлары, Азәрбајчанын мадди мәдәнијјәти, ч. 6, Б., 1965.

ӘЛВАН МЕТАЛЛАР—дәмирдән başга бүтүн металларын техники адı. Физики вә кимјәви хассәләринә, һәмчинин јер габығында јатым характеринә көрә Ә.м. һәм дә гејри-дәмир металлар адланыр. Ашағыдакы групплара ајрылыр: јүнкүл металлар (алүминиум, магнезиум, титан, бериллиум, литиум вә с.), ағыр металлар (мис, никел, кобалт, гурғушун, галај, синк вә с.), чәтинәријән металлар (волфрам, молибден, ниобиум, тантал, хром, сиркониум вә с.), нәчиб, јахуд гијмәтли металлар (гызыл, күмүш, платин вә *платин фәсиләси металлары*), сәпәләнмиш металлар (галлиум, индиум, таллиум), надир торпаг металлар (скандиум, иттриум, лантан вә бүтүн *лантаноидләр*), радиоактив металлар (технесиум, франсиум, радиум, полониум, актиниум, ториум, протактиниум, уран вә бүтүн *трансуран елементләр*). Мәһдуд мигјасда истеһсал вә истифадә олунан металлар надир металлар адланыр. Бунлара сәпәләнмиш, надир торпаг вә радиоактив металлар, чәтинәријән металларын чох һиссәси вә бә'зи јүнкүл металлар аиддир.

Әд.: Беляев А. И., Металлургия легких металлов, 6 изд., М., 1970; Карпачев Д. Ю. и др., Тугоплавкие и редкие металлы и сплавы. Справочник, М., 1977; Новые процессы в цветной металлургии, отв. ред. А. М. Кунаев, Алма-Ата, 1977.

ӘЛВАН МЕТАЛЛУ́РКИЈА—ағыр сәнаје саһәси; филиз чыхарылмасы вә сафлашдырылмасыны, әлван металларын вә онларын әринтиләринин истеһсалыны вә е'малыны әһатә едир. Ә.м. саһәсинә бунларла јанашы кимјәви бирләшмәләр, минерал күбрә, тикинти материаллары истеһсалы вә с. дә аиддир. Истеһсал комплекси филизчыхарма мүәссисәләриндән, филизсафлашдырма ф-кләриндән, металлуркија вә метал е'малы з-дларындан ибарәтдир.

19 әсрин орталарында Русија гызыл вә платин чыхарылмасына көрә дүнјада 1-чи јери тутурду. 1913 илдә бурада 17 мин *т* мис, 2,9 мин *т* синк, 1,5 мин *т* гурғушун истеһсал олунмушду. Биринчи дүнја мүһарибәси вә Вәтәндаш мүһарибәси дөврүндә дағыдылмыш Ә.м. мүәссисәләринин бәрпасы вә јенидән гурулмасы илә јанашы јени мүәссисәләр дә јарадылды. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә бир чох мүәссисәнин Урал вә Сибирә көчүрүлмәсинә бахмајараг өлкәнин Ә.м.-сы һәрби сәнајенин әлван метал вә әринтиләрә олан еһтијачыны тә'мин едирди. Мүһарибәдән сонракы илләрдә титан вә јарымкечиричиләр сәнајеси јарадылмыш, мис, никел-кобалт, гурғушун-синк, алүминиум, галај, волфрам-молибден, гызыл-платин, алмаз, магнезиум, тәкрар металлуркија вә с. саһәләр инкишаф етмишдир. Урал вә Загафгазија кими көһнә сәнаје мәркәзләринин кенишләндирилмәси илә јанашы Сибирдә, Узаг Шәргдә, өлкәнин Шимал-Гәрбиндә, Газахыстан, Гырғызыстан, Тачикистан вә Украјнада јени сәнаје комплексләри јарадылмышдыр.

Азәрб. әразисиндә Кәдәбәј мисјатағындан та гәдимдән истифадә олунур. 19 әсрин 2-чи јарысында Азәрб.-да бир нечә мисәритмә з-ду вар иди. (бах *Кәдәбәј-Галакәнд мисәритмә заводлары*). Бу з-дларда гызыл вә күмүш дә әридилирди. 19 әсрин 60-чы илләриндә Дашкәсәндә Русијада јеканә олан кобалт з-ду јарадылмышды. Лакин Азәрб.-ын бу тәбии сәрвәтләри әсасән, харичә, Алманијаја апарылырды. Азәрб.-да Совет һакимијјәти гурулдуғдан сонра кениш мигјасда кеоложи кәшфијјат ишләринә башланды. 1930 илдә М. С. Гашгај, *Зәјлик алунит јатағынын* дәгиг кеоложи хәритәсини тәртиб етди. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонракы илләрдә *Сумгајыт алүминиум заводу*, *Кировабад алүминиум заводу* (КирАЗ) ишә дүшдү. 1978 илин јанварында КирАЗ-ын металтөкмә сехи әсасында металтөкмә з-ду јарадылмышдыр. Онунчу бешилликдә Азәрб.ССР дә Ә.м. даһа да инкишаф етмишдир.

Әксәр сосиалист өлкәләринин Ә.м.-сы ГИЈШ үзвү олан өлкәләрин сосиалист игтисади интеграсијасынын Комплекс програмына вә разылашдырылмыш планларына ујғун инкишаф едир. ПХР дә мис, Мач.ХР-дә мис вә молибден, ЈСФР-дә мис, гурғушун, синк вә алүминиум, КХДР-дә мис, гурғушун вә синк истеһсалы сүр'әтлә артыр. Капиталист өлкәләринин Ә.м.-сынын характерик хүсусијјәти филиз чыхарылмасынын инкишаф едән өлкәләрдә, метал истеһсалынын исә сәнајечә инкишаф етмиш капиталист өлкәләриндә мәркәзләшмәсиндән ибарәтдир. Әлван метал истеһсалына көрә 1-чи јери АБШ тутур.

Әд.: Азәрбајчанын әлван металлуркијасы, Б., 1970; Савицкий Е. М., Клячко В., Металлы космической эры, М., 1972; Зеликман А. Н., Меерсон Г. А., Металлургия редких металлов, М., 1973.

ӘЛВӘНД—Азәрб.ССР Зәрдаб р-нунда кәнд. Ә. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 25 *км* ч.-ш.-дә, Зәрдаб—Көһүнлү (Күрдәмир р-ну) шосе јолу кәнарында, Күр чајынын сол саһилиндә, Ширван дүзүндәдир. Әһ. 783 (1979); памбыгчылыг, тахылчылыг, барамачылыг, һејвандарлыг вә бостанчылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, клуб, хәстәхана, ушаг бағчасы, рабитә шө'бәси вар.

ӘЛВӘНД МИРЗӘ Јусиф Мирзә оғлу (?—1504, Дијарбәкр)—Ағгојунлу һөкмдары [1499—1501], Узун Һәсәнин нәвәси. Ә.М. *Кодәк Әһмәдин* өлүмүндән сонра 1498 илдә өзүнү Тәбриздә һөкмдар е'лан етмишди. Лакин Әзизкәнд јахынлығында Ә.М.-ни мәғлуб едән гардашы Мәһәммәд Мирзә һакимијјәти әлә кечирди. 1499 илин ахырларында Мәһәммәд Мирзә әмиси оғлу Мурад тәрәфиндән өлдүрүлдү. Ағгојунлу тахт-тачынын иддиачысы олан Ә.М. вә Мурад арасында 1500 илдә Әбһәрдә бағланан сазишә әсасән Ағгојунлу дөвләти ики һиссәјә бөлүндү. Гызылүзән чајы сәрһәд олмагла Ираг-и Әчәм, Ираг-и Әрәб, Фарс вә Кирман Мурадын, Азәрб.-ын Күрдән ч.-дакы вил.-ләри вә Ермәнистанын бир

һиссәси исә Ә.М.-нин һакимијјәтинә кечди. Гызылбашлара гаршы дөјүшә һазырлашан Ә.М. 1501 илин јазында Нахчыван јахынлығындакы (Шәрурда) вурушмада I Исмајыл Сәфәви тәрәфиндән мәғлуб едилди. I Шаһ Исмајылын Тәбриздә олмамасындан истифадә едән Ә.М.-нин 1502 илдә һакимијјәтини бәрпа етмәк тәшәббүсү баш тутмады. Дијарбәкрә дөнән Ә.М. јерли һаким Гасымбәји мәғлуб едәрәк һакимијјәти әлә кечирди.

Әд.: Азәрбајҹан тарихи, ҹ. 1, Б., 1961; Ибраһимов Ҹ. М., Азәрбајҹанын XV әср тарихинә даир очеркләр, Б., 1958; Петрушевский И. П., Государства Азербайджана в XV в., Сб. статей по истории Азербайджана, в. 1, Б., 1949; Эфендиев О. А., Образование Азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI века, Б., 1961.

ӘЛВӘНДИ (тәхәллүсү; әсл фамилијасы Мәликов) Мәһәммәдбәј (1872, Шамахы—1918)—Азәрб. актјору. Сәһнә фәалијјәтинә 1890-чы илләрдә Бакыда башламышдыр. Сонралар, әсасән, «Ничат» ҹәмијјәти нәздиндәки театр труппасында чыхыш етмишдир. Роллары: Һејдәр бәј («Һачы Гара», М. Ф. Ахундов), Әшрәф бәј, Рүстәм бәј («Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк», «Мүсибәти-Фәхрәддин», Н. Б. Вәзиров), шаһ Тәһмас («Надир шаһ», Н. Нәриманов), Муртузагулу хан («Аға Мәһәммәд шаһ Гачар», Ә. Б. Һагвердијев), Гәһтан («Дәмирчи Кавә», Ш. Сами), Осип («Муфәттиш», Н. Гогол), Јаго («Отелло», В. Шекспир), тәбиб («Зорән тәбиб», Ж. Молјер) вә б. Ә.-нин јаратдығы образлар һәјатилији, бәдии долғунлуғу илә фәргләнирди.

ӘЛГАС МИРЗӘ (15.4.1516—1550)—Сәфәви шаһзадәси, I Шаһ Исмајылын оғлу. I *Тәһмасиб* Ә.М.-ни Ширвана бәјләрбәји тә'јин етмишди (1538). 1547 илдә I Тәһмасибә гаршы гијам галдыраг өзүнү мүстәгил һаким е'лан едән Ә.М. шаһ ордусу илә Самур чајы јахынлығындакы вурушмада мәғлуб олду. Истамбула гачан Ә.М. Османлы султаны Сүлејманын [1520—66] гошунлары илә бир нечә дәфә Азәрб.-а һүҹумлар етсә дә, мәғлуб олуб Түркијәјә гајытды. 1550 илдә Бәһрам Мирзә вә Ибраһим Мирзәнин башчылығы илә 20 минлик сувари гошунла дөјүшдә әсир алынан Ә.М. I Тәһмасибин әмри илә өлдүрүлмүшдүр.

Әд.: Азәрбајҹан тарихи, ҹ. 1, Б., 1961.

ӘЛГӘДАРИ, Мирзә Һәсән Һаҹы Абдулла оғлу Әлгәдари (1834, Балакән—1910)—Дағыстан тарихчиси, шаир. Миллијјәтчә ләзкидир. Сонралар аиләси Дағыстанын Әлгәдар к.-нә көчмүшдүр. Әрәб, фарс, Азәрб. вә рус дилләрини мүкәммәл билән Ә. бир мүддәт даирә идарәсиндә мирзә, мәһкәмә үзвү, сонралар исә 12 ил Ҹәнуби Табасаранда наиб олмушдур. 1877 илдә Дағыстанда чаризм әлејһинә иғтишашда иштирак етмәкдә тәгсирләндириләрәк Тамбов губ.-на сүркүн едилмиш, сүркүндән гајытдыгдан сонра өмрүнүн сонунадәк мүәллимликлә мәшғул олмушдур. Ә. «Асари Дағыстан» әсәринин (1903 илдә Бакыда нәшр едилмишдир) мүәллифидир. А. А. Бакыхановун «Күлүстан-и Ирәм» әсәриндән истифадә јолу илә Азәрб. дилиндә јазылмыш бу әсәрдә ән гәдим дөврләрдән 19 әсрин орталарынадәк Дағыстанын тарихи мүфәссәл тәсвир едилмишдир. Ә. «Мәмнун» тәхәллүсү илә Азәрб. вә әрәб дилләриндә ше'рләр дә јазмышдыр. «Диван әл-Мәмнун» ше'р китабы 1913 илдә Тејмурхан-Шурада (индики Бујнакск) нәшр олунмушдур. Һ. Зәрдаби вә б. Азәрб. зијалылары илә јахындан достлуг етмиш, «Әкинчи» гәзетиндә ше'р вә мәгаләләр дәрҹ етдирмишдир.

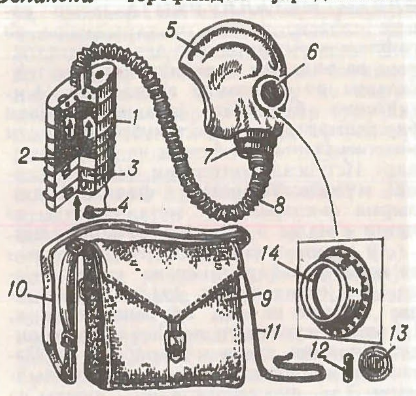
ӘЛ-ГӘСР ҮЛ-КӘБИР, Гәср әл-Кәбир (әр. القصر الكبير—бөјүк гәср)—Мәракешдә, Тетуан әјаләтиндә шәһәр. Д.ј. ст. Әһ. 48,3 мин (1971). Тиҹарәтсәнәткарлыг мәркәзидир. Парча, сахсы габлар, мебел истеһсал едән мүәссисәләр вар.

ӘЛГУЛ (الغول)—иблис, шејтан)—*Персеј* бүрҹүнүн тутулан-дәјишән β улдузу. Дәјишкәнлији 1669 илдә кәшф олунмушдур. Парлаглығы 2,2—3,5 визуал *улдуз өлчүсү* арасында дәјишир, дөврү 2,867 күндүр.

ӘЛДАРАҒЫ—бах *Әл.*

ӘЛДЕБАРАН—*Буға* бүрҹүнүн α улдузу. 1-чи улдуз өлчүлүдүр. Азәрб. ССР-дә пајызда вә гышда көрүнүр. Ишыглығы Күнәшинкиндән 150 дәфә бөјүк, Күнәшдән мәсафәси 21 *парсекдир*.

ӘЛЕЈҺГАЗ—инсанын тәнәффүс органларыны, көзләрини вә үзүнү зәһәрләјичи вә радиоактив маддәләрдән, бактериал васитәләрдән горујан ҹиһаз. Сүзүҹү вә изоләедичи Ә. олур. Сүзүҹү Ә. гутудакы сүзкәҹләрдән вә кимјәви удуҹулардан кечән һаваны тәркибиндәки бухар, тоз, думан, түстү һалындакы зәһәрләјичи маддәләрдән вә бактериал васитәләрдән тәмизләјир. Ә. сүзүҹү гутудан вә үзлүк һиссәдән (клапанлар гутусу олан шлем-маска вә ја маска, бирләшдиричи бору) ибарәтдир. Сүзүҹү Ә. 1915 илдә Н.Д. *Зелински* тәрәфиндән јарадылмышдыр. Изоләедичи Ә.-ла тәнәффүс үчүн онун балонундакы оксикен еһтијатындан истифадә олунур. Нәфәс аларкән корланан һава Ә.-дакы рекенератив патрон васитәсилә карбон газындан тәмизләнир. Изоләедичи Ә. һавада оксикен чатышмадыгда вә сүзүҹү Ә. мүһафизә едә билмәдикдә ишләдилир.

Сүзүҹү әлејһгазын схеми: *1*—әлејһгаз гутусу; *2*—активләшдирилмиш көмүр; *3*—аерозол сүзкәҹи; *4*—резин тыхаҹ; *5*—шлем-маска; *6*—көзлүкләр; *7*—клапан гутусу; *8*—бирләшдириҹи бору; *9*—әлејһгаз чантасы; *10*—ҹијин гајышы; *11*—гајтан; *12*—хүсуси карандаш; *13*—тәрләмәјән плјонкалар; *14*—исидиҹи манжет.

Әд.: Буну һамы билмәли вә баҹармалыдыр, Б., 1976; Бәкиров Б. Т., Мүлки мүдафиәдән мә'лумат китабы, Б., 1977.

ӘЛӘВИ БОЗОРК (بزرگ علوی) Мочтәба (д. 2.2.1904, Теһран)—Иран јазычысы. «Чамадан» адлы илк һекајә китабы 1935 илдә нәшр едилмишдир. 1936 илдә сосиалист идејаларыны тәблиғ етмәкдә тәгсирләндириләрәк һәбс олунмушду. «Әлли үч нәфәр» (1942) повести сијаси мәһбусларын мүбаризәсиндән бәһс едир. «Мәктублар» (1951) һекајә топлусуна көрә Гызыл Сүлһ медалы алмышдыр (1953). «Онун көзләри» (1952) романында Икинчи дүнја мүһарибәси әрәфәсиндә Иранын демократик гүввәләринин иртиҹаја гаршы мүбаризәси тәсвир олунур. «Мирзә» (1970) һекајәси, «Тәнһа» (1973) повести дә һәмин мөвзуја һәср едилмишдир. «Дөјүшән Иран» (1955), «Гызылкүл вә бүлбүлләр дијары» (1957) вә с. публисистик әсәрләри, дилчилијә даир тәдгигатлары вар. «Су», «Килә кәндлиси», «Гујруглу улдуз» һекајәләри Азәрб. дилинә тәрҹүмә олунмушдур.

Әсәри: Белая стена. Рассказы, М., 1963.

Әд.: Әлизадә Н., Бозорк Әләвинин «چشمهایش» романы һаггында бә'зи гејдләр, АДУ-нун Елми әсәрләри (Шәргшүнаслыг серијасы), 1971, № 2.

ӘЛӘВИЛИК — шиәлијә мәнсуб дини-фәлсәфи тә'лим. Бу тә'лимин тәрәфдарлары әләвиләр адланыр. Ә. 10—11 әсрләрдә Фатимиләр хилафәти заманы Сурида мејдана кәлмиш вә баниси Ибн Нүсејрин ады илә «нүсејрилик» кими мәшһур олмушдур. Ә.-ә көрә, Аллаһ руһу јалныз Әлинин шәхсиндә заһир ола биләр, чүнки Әли ән али шәхсијјәтдир. Ә. Әли, Мәһәммәд вә Салмандан ибарәт үчлүјә ситајиш, руһун бир бәдәндән дикәринә кечмәсинә инамы тәблиғ едир. Бу тә'лимә көрә, Ә.-и сырави әләвиләр үзәриндә һаким вә нәсиһәтчи олан мө'минләр дәрк едә биләрләр. Ә.-ә христианлыг вә бә'зи гәдим динләр вә ајинләр тә'сир көстәрмишдир. Сурија вә Түркијәнин сәрһәд р-нларында јајылмышдыр. Ә. тәригәтинин бир чох башчысы варлы феодалпатриархал тәбәгәси илә бағлыдыр. Сырави әләвиләр, әсасән, кәндлиләрдир. Әләвиләр Сурија халгынын франсыз мүстәмләкәчиләринә гаршы азадлыг мүбаризәсиндә фәал иштирак етмишләр. Ә. тә'лими *Әлиаллаһилијин* јаранмасы үчүн әсас олмушдур.

Әд.: Белјајев Ј. А., Мүсәлман тәригәтләри (тарихи очеркләр), Б., 1958; Массе А., Ислам, Б., 1964.

ӘЛӘК—сәпәләнән мүхтәлиф мәһсул вә материаллары дәнәләринин өлчүләринә көрә ајыран гурғу. Ә.-ләр јасты (вибрасијалы, јырғаланан) вә барабанлы (фырланан) нөвләрә ајрылыр. Әсасән, ун, комбинә олунмуш јем вә јарма истеһсалында, әрзаг вә јем мәһсулларынын һазырланмасы үчүн дәнин хәлбирләнмәсиндә, һәмчинин фајдалы газынтыларын сафлашдырылмасында истифадә едилир (бах *Хәлбир*, *Шадара*).

ӘЛӘКБӘРЛИ Мәммәдказым Әләкбәр оғлу (1905, Дәрбәнд—1938) —совет әдәбијјатшүнасы, философ, иҹтимаи хадим. 1926 илдән Сов.ИКП үзвү. В. И. Ленин ад. АПИ-ни битирмиш (1927), Кәнҹә халг маариф ше'бәси-

нин мүдири вә «Гызыл Кәнчә» журналынын редактору (1927), «Дағыстан фүгәрасы» (Маһачгала) гәзетинин вә «Маариф јолу» журналынын (1928—30) редактору олмушдур. *Гырмызы Профессура Институтуну* битирдикдән (1934) сонра Азәрб. Јазычылар Иттифагы Идарә һеј'әтинин сәдри, АДУ-нун ректору, «Коммунист», «Әдәбијјат гәзети», «Вышка» гәзетләринин, «Ингилаб вә мәдәнијјәт», «Литературны Азербаjджан» журналларынын редактору вә с. вәзифәләрдә чалышмышдыр. В. И. Ленин әсәрләринин Азәрб. дилиндә нәшринин редакторларындан олмушдур. Ә. Азәрб.-да илк фәлсәфә дәрслијинин, Азәрб. совет әдәбијјатынын актуал проблемләринә даир мәгаләләрин («Октјабр ингилабы вә Азәрбајчан әдәбијјаты», «Шура әдәбијјаты јүксәлиш јолларында», «Апрел әдәбијјаты», «Сосиализм реализми уғрунда», ««Ајдын»дан «Јашара» «Дөнүш»» вә с.) мүәллифидир. ССРИ јазычыларынын 1-чи гурултајында (1934) Азәрб. әдәбијјаты һаггында мә'рузә етмишдир.

Әсәри: Литература Азербайджана, М., 1934.

ӘЛӘКБӘРОВ Гүдрәт Аллаһверән оғлу (17.9.1888, индики Масаллы р-нунун Чахырлы к.—24.5.1959, Чәлилабад р-нунун Сабирабад к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). 1951 илдән Сов.ИКП үзвү. 1947—59 илләрдә индики «Азәрбајчан ССР-ин 40 иллији» с-зунда мангабашчысы вә колхозчу ишләмишдир. 1947 илдә тахылчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур.

ӘЛӘКБӘРОВ Әләскәр Казым оғлу (1895, Бакы—1938)—совет археологу вә етнографы. АДУ-нун Шәрг ше'бәсини битирмиш, *Азәрбајчаны Тәдгиг вә Тәтәббө Чәмијјәтинин* вә Азәрбајчан Археоложи Комитәсинин ишиндә иштирак етмишдир. 1930-чу илләрдә ССРИ ЕА Азәрб. Филиалынын Тарих Ин-тунда ишләмиш, сонра һәмин ин-тда мадди мәдәнијјәт тарихи бөлмәсинин рәһбәри олмушдур. Ә. Нахчыванда, Мил-Гарабағда археоложи газынтыларда, мүхтәлиф етнографик тәдгигат експедисијаларында иштирак етмишдир. Өрәнгала газынтыларынын илк тәшкилатчыларындан бири олмушдур. Азәрб. археолокијасында *күп гәбирләри мәдәнијјәтинин* өјрәнилмәси Ә.-ун ады илә бағлыдыр; бу мөвзуда 2-чи Бејнәлхалг Иран инчәсәнәти конгресиндә (Москва, 1935) чыхыш етмишдир. Ә. ајрымлар вә Азәрб.-да јашајан күрдләрин мәишәт, тәсәррүфат вә мадди мәдәнијјәти мәсәләләрини тәдгиг етмишдир. Азәрб.-ын илк етнографик хәритәсинин (хәритәдә 5 миндән артыг јашајыш јери вар) тәртибчисидир. Ә. «Советскаја етнографија» журналы редаксија һеј'әтинин үзвү олмушдур.

Әсәри: Исследования по археологии и этнографии Азербайджана, Б., 1960.

Әд.: Бүнјадов Т., Исмајылов Г., Көркәмли алим (Ә. К. Әләкбәровун анадан олмасынын 80 иллији мүнасибәтилә), Азәрб.ССР ЕА Хәбәрләри (тарих, фәлсәфә вә һүгуг серијасы), 1977, № 1.

ӘЛӘКБӘРОВ Әләскәр Һачаға оғлу (26.3.1910, Бакы—31.1.1963, Бакы)—Азәрб. совет актјору. ССРИ халг артисти (1961). 1944 илдән Сов.ИКП үзвү. 1924 илдән Әбилов ад. клубда һәвәскар актјор кими фәалијјәтә башламышдыр.

1927—30 илләрдә Бакы Театр Техникумунда охумуш, ејни заманда Бакы Түрк Ишчи Театрында чыхыш етмишдир. О, бурада Һачы Бахшәли («Өлүләр», Ч. Мәммәдгулузадә), икинчи бәһријјә («Һүчум», Б. Лавренјов), сер Бортел («Һинд гызы», Ә. Һамид), Чанчур Сәмәд («Чанчур Сәмәд», Ж. Б. Молјерин «Јаланчы хәстә» пјесинин тәбдили) вә с. ролларда чыхыш етмишдир. Ә. 1930—33 илләрдә Тифлис Азәрб. Театры вә Кировабад Драм Театрында фәалијјәт көстәрмишдир. 1933 илдән өмрүнүн сонунадәк М. Әзизбәјов ад. Азәрб. Дөвләт Драм Театрында ишләмишдир. Ә. бурада Макдуф («Макбет», В. Шекспир), шаһ Зејир («Шаһнамә», М. Чанан; М. Ф. Ахундовун «Алданмыш кәвакиб» әсәри үзрә), Саламов, Ајдын («1905-чи илдә», «Ајдын», Ч. Чаббарлы), һејдәр бәј («Һачы Гара», М. Ф. Ахундов),

Ә. Һ. Әләкбәров Фәрһад Камалов («Алов», М. Һүсејн) ролунда.

Ә. Һ. Әләкбәров Отелло («Отелло», В. Шекспир) ролунда.

Ә. Һ. Әләкбәров «Фәтәли хан» филминдә.

Нәби («Гачаг Нәби», С. Рүстәм) кими мүхтәлиф характерли, рәнкарәнк образлар силсиләси јаратмышдыр. А. М. Шәрифзадә, Ү. Рәчәб кими көркәмли сәһнә усталарынын давамчыларындан олан Ә. Азәрб. актјорлуг сәнәтинин реалист вә романтик ән'әнәләрини инкишаф етдирмишдир. Фикир ајдынлығы, гүввәтли мәнтиг, дәрин мә'на, садәлик вә емосионаллыг Ә.-ун гәһрәманларынын әсас мәзијјәтләриндән олмушдур. Зәнкин мә'нәвијјатлы, фачиәви тәбиәтә малик әзәмәтли образлар Ә. јарадычылығына даһа јахын иди: Вагиф, Фәрһад («Вагиф», «Фәрһад вә Ширин», С. Вурғун), Чаваншир, Фәрһад Камалов («Чаваншир», «Алов», М. Һүсејн), Елхан, Агшин («Од кәлини», Ч. Чаббарлы), Отелло («Отелло», В. Шекспир) вә б. Вагиф образы Ә.-ун јарадычылығында хүсуси јер тутмуш вә она кениш шөһрәт газандырмышдыр. Ә. совет театрында Отелло ролунун ән јахшы ифачыларындан олмушдур. О, мүхтәлиф сәчијјәли Ханлар («Ханлар», С. Вурғун), Јусиф, Акиф («Мәһәббәт», «Һәјат», М. Ибраһимов), Миннәтов («Вәфа», Р. Рза), Алхан («Баһар сулары», И. Әфәндијев), Прохор («Васса Железнова», М. Горки), Бархудар («Намус», А. Ширванзадә) ролларында да мүвәффәгијјәтлә чыхыш етмишдир. Кур вә јумшаг сәсә, мә'налы вә пластик һәрәкәтләрә, зәнкин мимикаја малик олан Ә.-ун јарадычылығы Азәрб. театрынын инкишафында мүһүм рол ојнамышдыр. Ә. Азәрб. совет киносунун көркәмли актјорларындандыр. Онун «Вулкан үзәриндә ев» (1929), «Ләтиф» (1930), «Алмас» (1936), «Кәндлиләр» (1940), «Фәтәли хан» (1947), «Гара дашлар» (1958), «Узаг саһилләрдә» (1958), «Мәһәббәт дастаны» (1961), «Бөјүк дајаг» (1962) вә с. филмләрдә јаратдығы образлар Азәрб. кино тарихиндә хүсуси јер тутур. Ә. бәдии гираәт устасы кими дә мәшһур иди. ССРИ Али Советинин (6-чы чағырыш) депутаты олмушдур. Ленин ордени, 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы вә «Шәрәф нишаны» орденләри илә тәлтиф едилмишдир. Бакы күчәләринин биринә Ә.-ун ады верилмишдир.

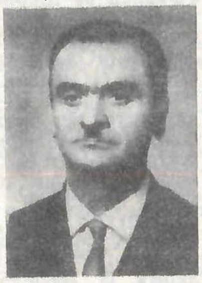
Әд.: Мәммәдов Ч., Әләскәр Әләкбәров, Б., 1960; Аллаһвердијев М., Әләскәр Әләкбәровун һәјат вә јарадычылығы, Б., 1972; Чәфәров Ч., Азәрбајчан театры, Б., 1974.

ӘЛӘКБӘРОВ Әлиһејдәр Әбдүләли оғлу (26.6.1915, Бакы—14.3.1974, Бакы)—Азәрб. совет режиссору. Азәрб. ССР әмәкдар артисти (1949). Ү. Һачыбәјов ад. Респ. мүкафаты лауреаты (1967). Азәрб.ССР Дөвләт мүкафаты лауреаты (1972). 1943 илдән Сов.ИКП үзвү. Бакы Театр Техникумуну (1934), Азәрб. Театр Ин-туну битирмишдир (1964). Јарадычылыға 1931 илдән Азәрб. Дөвләт Драм Театрында башламышдыр. 1960—67 илләрдә Азәрб. Мусигили Комедија Театрынын баш реж., 1967 илдән Азәрб. Дөвләт Драм Театрынын директору олмушдур. Ән јахшы тамашалары: «Солғун чичәкләр», «Алмас» (1949,

1957, Ч. Чаббарлы), «Көз һакими» (1955, И. Сәфәрли), «Гачаг Нәби» (1958, С. Рүстәм), «Улдуз», «Милјончунун диләнчи оғлу» (1963, 1966, С. Әләскәров), «Маһны дағларда галды» (1971, И. Әфәндијев) вә с. 1966 илдә Болгарыстанын Шумен театрында Ү. Һачыбәјовун «О олмасын, бу олсун» опереттасыны болгар вә түрк дилләриндә тамашаја гојмушдур. 1964 илдән Азәрб. Театр Ин-тунда (1968 илдән Азәрб. Дөвләт Инчәсәнәт Ин-ту) дәрс демишдир. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ӘЛӘКБӘРОВ Казым Әбдүлманаф оғлу (д. 17.2.1909, Бакы)— совет торпагшүнасы. К.т.е.д. (1958), проф. (1960). Азәрб.ССР ЕА м. үзвү (1968). 1965 илдән Сов.ИКП үзвү. Азәрб. ССР ЕА-нын торпаг-ерозија ст.-нын директору (1950—60), һәмин ст. бөлмәјә чеврилдикдән сонра (1960) онун рәһбәри (1960 — 70), Азәрб.ССР Елми-Тәдгигат Әкинчилик Ин-тунун директору (1970—74) олмушдур. 1974 илдән Азәрб.ССР ЕА Чоғрафија Ин-тунда тәбиәти мүһафизә шө'бәсинин рәһбәридир. Әсас тәдгигаты торпаг ерозијасына, торпағын чоғрафијасына вә торпаг хәритәләринин һазырланмасына һәср едилмишдир. Ә.-ун елми кадрларын һазырланмасында хидмәти вар. Болгарыстанда ерозија үзрә кечирилмиш милли мүшавирәләрин (1960, 1966) иштиракчысыдыр. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәри: Азәрбајчанда торпаг ерозијасы вә онунла мүбаризә, Б., 1961.

ӘЛӘКБӘРОВ Микајыл Мәммәд оғлу (23.7.1924, Бакы јахынлығындакы Сарај к. — 13.10. 1943, Днепропетровск вил.-нин Шербиновка к.)— Совет Иттифагы Гәһрәманы (өлүмүндән сонра, 26.10.1943), сержант. Бакы Дәнизчилик Мәктәбинин курсанты олмуш, Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин илк күнләриндән Һәзәрдә үзән баржларда чәбһә үчүн јаначаг дашынмасында иштирак етмишди. Ә. 1942 илдә көнүллү олараг чәбһәјә кетмиш вә Украјнанын душмәндән азад едилмәсиндә икидлик көстәрмишди. Днеприн сағ саһили уғрундакы дөјүшләрдә ағыр јараланмыш вә гәһрәманчасына һәлак олмушдур. Ә.-ун ад. мәктәб, күчә вә с. вар. Сарај к.-ндә Ә.-а абидә гојулмушдур.

Әд.: Мәммәд Казым, Микајыл Әләкбәров, Б., 1975; Азәрбајчанын гызыл улдузлары, Б., 1975.

ӘЛӘКБӘРОВ Салман Мәммәдһүсејн оғлу (д. 18.3.1927, индики Шамхор р-нунун Колтәһнәли к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1949). 1954 илдән Сов.ИКП үзвү. 1944 — 72 илләрдә М. Әзизбәјов ад. с-зда фәһлә, мангабашчысы, бригадир ишләмишдир. 1972 илдән с-зда мәдәни-мәишәт саһәсиндә чалышыр. 1948 илдә үзүмчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. 2 дәфә Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

ӘЛӘКБӘРОВА Шөвкәт Фејзулла гызы (д. 20.10.1922, Бакы)—Азәрб. совет мүғәнниси. Азәрб. ССР халг артисти (1959). А. Зејналлы ад. Бакы Мусиги Мәктәбини битирмишдир (Һ. Сарабскинин синфини). Јарадычылығa бәдии өзфәалијјәтдән башламыш, 1938—45 илләрдә Азәрб. Дөвләт Маһны вә Рәгс Ансамблынын солисти олмушдур. 1945 илдән М. Магомајев ад. Азәрб. Дөвләт Филармонијасынын солистидир. Ә.-нын репертуарына мугамлар (Секаһ, Гатар, Шаһназ вә с.), Азәрб. халг вә совет бәстәкарларынын, Јахын вә Орта Шәрг халгларынын маһнылары дахилдир. Мәлаһәтли, зүмшаг тембрли сәси олан Ә.-нын ифачылығы үчүн јүксәк вокал мәдәнијјәти, дәрин емосионаллыг вә лиризм сәчијјәвидир. Мәһарәтли кәзишмәләр, импровизасија усталығы Ә.-нын муғам јарадычылығынын әсас мәзијјәтләриндәндир. ССРИ-нин бир чох шәһәриндә, харичи өлкәләрдә (Франса, Исвечрә, Шри-Ланка, Әфганыстан, Һиндистан, МӘР, Әлчәзаир, Иран, Түркијә, ПХР, ЧССР, АДР вә с.) чыхыш етмишдир.

ӘЛ-ӘЛАМЕЈН ӘМӘЛИЈЈАТЫ (1942) —Икинчи дүнја мүһарибәсиндә Шимали Африкада 8-чи инкилис ордусунун алман-италјан гошунларына гаршы үчүнчү һүчуму (23 октјабр—3 нојабр). Һәрби гүввә чәһәтдән үстүн олан инкилис гошунлары инадлы дөјүшләрдән сонра ел-Әламејндән (Мисирин шм.-ында, Искәндәријјә ш.-ндән 104 *км* г.-дә јашајыш мәнтәгәси) г.-дә алман дивизијаларына зәрбә ендирдиләр вә душмәни тә'гиб едәрәк әл-Әгејлаја чыхдылар; 5 италјан дивизијасы исә әл-Әламејндән ч.-да вә ч.-г.-дә тәслим олду. Бах һәмчинин *Шимали Африка әмәлијјатлары (1940—43).*

ӘЛӘМ (әр. علم— бајраг)— мүәјјән тајфаны, өлкәни, ордуну, тәригәти вә с. фәргләндирән әламәт, бајраг. Һәлә исламијјәтдән әввәл һәр бир әрәб тајфасынын Ә.-и олмушдур. Ә.-ләр рәнкинә көрә бир-бириндән фәргләнирди; Әмәвиләрдә ағ, Аббасиләрдә гара, Тејмуриләрдә сары вә гырмызы, Ағгојунлу вә Гарагојунлуларда ағ, Сәфәвиләрдә исә јашыл рәнкдә иди. Сәфәвиләр дөврүндә анчаг дөјүшләрдә шүчаәт вә гәһрәманлыг көстәрәнләрә Ә. кәздирмәк һүгугу верилирди. Сонралар Јахын Шәргин бә'зи өлкәсиндә Ә. дини маһијјәт кәсб едәрәк мүхтәлиф тәригәтләрә мәхсус әламәтә чеврилмишди. Шиә Ә.-и ағачынын учуна әл фигуру тахылыр. Дини бајрамларда (хүсусилә мәһәррәмлик мәрасими заманы) Ә. кәздирилир. Ә. кәздирәнләрә әләмдар (бајрагдар) дејилир.

ӘЛӘСКӘРОВ Сәдрәддин Фәррух оғлу (д. 21.3.1929, индики Ағдам р-нунун Гузанлы к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1958). 1960 илдән. Сов. ИКП үзвү. 1954—75 илләрдә Ағдам р-нунун «26 Бакы комиссары» ад. к-зунда баш чобан, саһә зоотехники, ферма мүдири ишләмишдир. 1975 илдән саһә зоотехникидир. 1957 илдә гојунчулуг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур.

ӘЛӘСКӘРОВ Сүлејман Әјјуб оғлу (22.2.1924, Шуша)—Азәрб. совет бәстәкары, дирижор, педагог. Азәрб. ССР халг артисти (1974). Ү. Һачыбәјов ад. Респ. мүкафаты лауреаты (1967). Азәрб. Дөвләт Консерваторијасыны битирмишдир (1948). 1949—65 илләрдә А. Зејналлы ад. Бакы Мусиги Мәктәбинин директору, Азәрб. ССР Мәдәнијјәт Назирлији инчәсәнәт шө'бәсинин мүдири, Азәрб. Дөвләт Радио вә Телевизијасы халг чалғы аләтләри орк.-нин дирижору, Азәрб. Дөвләт Мусигили Комедија Театрынын директору, баш дирижору вә с. вәзифәләрдә ишләмишдир. Мүхтәлиф мусиги жанрларында әсәрләри вар. Ә.-ун јарадычылығында оперетта әсас јер тутур: «Улдуз» (1948), «Өзүмүз биләрик» (1962), «Олмады елә, олду белә» (1964), «Милјончунун диләнчи оғлу» (1966), «Һардасан ај субајлыг» (1968), «Севиндик гыз ахтарыр» (1970), «Һәмшәханым» (1971) вә с. «Улдуз» опереттасы 1964 илдә «Азәрбајчанфилм» киностудијасында екранлашдырылмыш, ССРИ-нин бир чох шәһәриндә, БХР-дә тамашаја гојулмушдур. Ә. «Баһадыр вә Сона» (1961, Н. Нәримановун ејниадлы повести әсасында) операсынын, 4 кантата, 2 симфонија, «Бајаты-Шираз» симфоник муғамынын (1950), симфоник поема вә сүиталарын, камера-вокал вә инструментал әсәрләрин мүәллифидир. Әмәк адамларына һәср олунмуш маһнылары, Азәрб. халг чалғы аләтләри орк. үчүн јаздығы «Чәнки», «Лирик пјесләр», «Сөзсүз маһны»лары, тар илә орк. үчүн консерт вә с. әсәрләри вар. Ә.-ун мусигиси Азәрб. халг мусигиси интонасијалары илә сых бағлыдыр. Әсәрләри үчүн мусиги дилинин садәлији, сәлислији, форма ајдынлығы сәчијјәвидир. 1956 илдән Азәрб. Дөвләт Консерваторијасында дәрс дејир (1971 илдән Азәрб. халг мусигиси кафедрасынын мүдири, 1977 илдән проф.). «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Касимова С., Сулейман Алескеров, Б., 1974.

ӘЛӘСКӘРОВ Һәнифә Әлискәндәр оғлу (д. 1.1.1912, Бакы)— Азәрб. совет ме'мары. Азәрб.ССР әмәкдар иншаатчысы (1960). ССРИ (1972) вә Азәрб. ССР (1976) Дөвләт мүкафатлары лауреаты. 1945 илдән Сов.ИКП үзвү. М. Әзизбәјов ад. Азәрб. Сәнаје Ин-туну битирмишдир (1936). Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин (1941—45) иштиракчысыдыр. Азәрб.ССР Дөвләт Тикинти

Комитәси сәдринин мүавини (1948—58), Азәрб. Ме'марлар Иттифагынын сәдр мүавини (1962—67), Бакынын баш ме'мары (1967—74) олмушдур. Әсас ишләри: Кировабадда тохучулуг комбинатынын инзибати бинасы (1956), Шушада пансионат - меһманхана (1960), Билкәһ гәс.-ндә мүаличә-мәишәт бинасы (1962), Бакыда 26 Бакы комиссарынын хатирә ансамблы (1968), Бакы метрополитенинин «Аврора» стансијасы (1972), Нахчыванда В. И. Ленинин хатирә абидәси (1975; һәр үчү Ә. Н. Һүсејновла биркә) вә с. 1-чи дәрәчәли Вәтән мүһарибәси ордени, Гырмызы Улдуз, «Шәрәф нишаны» орденләри вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәри: Развитие градостроительства в Азербайджане, Б., 1962.

ӘЛӘСКӘРОВА Зиба Әлихејбәр гызы (д. 16.3.1937, Бакы јахынлығындакы Әмирчан к.)— Азәрб. совет јүнкүл атлети, ССРИ идман устасы (1959). Физика-ријазијјат елмләри намизәди (1975). 4·200 *м* мәсафәјә естафет гачышында дүнја рекордчусу (1959). Ә. 100 вә 200 *м* мәсафәләрә гачышда Азәрб. (1957—66), 4×100 *м* мәсафәјә естафет гачышында ССРИ (1964) чемпиону олмуш, 1959—64 илләрдә јүнкүл атлетика үзрә ССРИ јығма командасына дахил едилмишдир. Ә. Азәрб.-да гадынлар арасында илк дүнја рекордчусудур. 1966 илдән М. Әзизбәјов ад. Аз.НКИ-дә ишләјир.

ӘЛӘСКӘРОВА Фирәнкиз Рүстәм гызы (д. 5.2.1903, индики Лачын р-нунун Ајыбазар к.—10.5.1974, Мирбәшир р-нунун Көчәрли к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). 1949 илдән Сов.ИКП үзвү. 1930—74 илләрдә Мирбәшир р-нунун «Правда» к-зунда колхозчу, бригадир ишләмишдир. 1947 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур.

ӘЛӘСКӘРОВА Шамама Мәммәдкәрим гызы (8.3.1904, Јереван—2.4.1977, Бакы)—совет мамакинекологу. Сәһијјә ә'лачысы (1958), Азәрб.ССР әмәкдар һәкими (1960). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1969). 1939 илдән Сов.ИКП үзвү. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә госпиталларда ординатор, шө'бә мүдири вә Азәрб. ССР Халг Сәһијјә Комиссарлығы кадрлар идарәсинин рәиси олмуш, 1945 илдән өмрүнүн сонунадәк Бакынын Н. Крупскаја ад. 5 №-ли клиник доғум евинин баш һәкими ишләмишдир. 30 илдән чох башчылыг етдији доғум еви респ.-нын ири мүаличә профилактика идарәсинә чеврилмишдир. Тәдгигаты, әсасән, ана вә ушагларын сағламлығынын горунмасына, кинеколожи хәстәликләрин мүаличә вә профилактикасына һәср олунмушдур. Респ.-да маларија вә һелминтоз хәстәликләринә гаршы мүбаризә тәдбирләриндә фәал иштирак етмишдир. Азәрб. ССР Али Советинин (9-чу чағырыш) депутаты олмушдур. «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ӘЛӘТ (баш)— Азәрб.ССР Гарадағ р-нунда (Бакы ш. советлији) гәс. Әләт гәс. советлијинин тәркибиндәдир. Бакы—Тбилиси д.ј.-нда ст. Р-н мәркәзиндән (Лөкбатан) 56 *км* ч.-г.-дә, дүзәнликдәдир. Әһ. 1333 (1978). Автобус тә'мири з-ду, ағач е'малы комбинаты, сәккизиллик мәктәб вар.

ӘЛӘТ— Азәрб.ССР Гарадағ р-нунда (Бакы ш. советлији) шәһәр типли гәс. (1935 илдән). Ә. гәс. советлијинин мәркәзи. Бакы—Јереван д.ј.-нда ст. Р-н мәркәзиндән (Лөкбатан) 59 *км* ч.-г.-дә, Бакы—Салјан шосе јолу кәнарында, дүзәнликдәдир. Рефрижератор тә'мири мүәссисәси, 2 орта мәктәб, техники пешә мәктәбинин филиалы, китабхана, клуб, хәстәхана, амбулаторија вар.

ӘЛӘТ БУРНУ— Азәрб.ССР-ин ш.-индә, Сангачал вә Пирсаат бурунлары арасында, Гарадағ р-ну (Бакы ш.) әразисиндәдир. Плиосенин килли-гумлу сүхурларындан тәшкил олунмушдур. Палчыг вулканы (Баһар), дүнләр вар.

ӘЛӘТ ТИРӘСИ—Бөјүк Гафгазда, Гобустанла Күр-Араз депрессијасы арасында дағ тирәси. Әсасән Абшерон р-ну әразисиндәдир. Һүнд. 200—500 *м*-дир. Плиосенин гум, гумдашы, кил вә әһәнкдашыларындан тәшкил олунмушдур. Шм.-г.-дән ч.-ш.-ә доғру гөвсвары шәкилдә узаныр. Јамачлары ч.-г.-дә (Наваһы дүзүнә тәрәф) дик, шм.-ш.-дә маилидир; интенсив парчаланмыш вә Антропокенин дәниз террасләры илә мүрәккәбләшмишдир. Палчыг вулканлары (Ајрантөкән, Дашмәрдан вә с.), кил карсты вар. Јарарсыз торпаглар (бедленд) кениш јер тутур. Јарымсәһра вә гуру чөл ландшафты инкишаф етмишдир. Фајдалы газынтылары: гум, чынгыл. Нефт вә газлылыг чәһәтдән перспективлидир.

ӘЛӘФ, а л а ф—к.т. һејванларына верилән јем (тахыл вә пахлалы биткиләрин дәни, һәмчинин гуру от, күләш, саман вә б. габа јемләр).

ӘЛӘФӘ (علفه — «әләф»—гуру от, саман, сәзүндән)—орта әсрләрдә Азәрб.-да, һәмчинин Јахын Шәргинбир сыра өлкәсиндә дөвләт мә'мурларыны, елчиләри, чапарлары әрзагла, онларын миник һејванларыны исә јемлә тә'мин етмәк үчүн кәндлиләрдән алынан верки. Үләфа да адланырды. Газан хан дөврүндә Ә. ләғв олунса да онун өлүмүндән сонра јенидән топланылды. 14—17 әсрләрдә Ә. һәчми мүәјјәнләшдирилмәмиш ән ағыр веркиләрдән иди.

Әд.: Ализаде А. А., Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Б., 1956; Петрушевский И. П., Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV вв., М.—Л., 1960.

ӘЛИ (?—?)—13 әср Азәрб. шаири. Һәјаты һаггында мә'лумат јохдур. Азәрб. дилиндә «Јусиф вә Зүлејха» мөвзусунда јазылмыш «Гиссеји-Јусиф» (1233) әсәринин мүәллифи олдуғу еһтимал едилир.

Әд.: Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, 3 чилддә, ч. 1, Б., 1960.

ӘЛИ (علی) ибн Әбу Талиб (598—26. 1.661, Куфә)—*Осман* өлдүрүлдүкдән (656) сонра сечилән дөрдүнчү хәлифә [656—661]. Мәһәммәдин әмиси оғлу вә күрәкәни (гызы Фатимәнин әри). Гүрејшиләр тајфасынын һашимиләр голундан иди. Ә. ислам динини илк гәбул едәнләрдән олмуш, мүсәлманларын бүтүн вурушмаларында иштирак етмиш, икидлији илә фәргләнмишди. Әрәб тајфаларынын нисбәтән демократик тәбәгәләринә архаланан Ә. гүрејши ә'јанлары илә мүбаризә етмишди. Сурија валиси *Муавијә* илә мүһарибәдә мүвәффәгијјәтсизлији тәрәфдарлары олан шиәләр арасында парчаланмаја сәбәб олмушду. Ә. *харичиләрин* суи-гәсди нәтичәсиндә өлдүрүлмүшдүр. Мисир һакими олан *Фатимиләр* өзләрини Ә. вә Фатимәнин хәләфләри сајырдылар. *Шиәлик* тәригәтинә мәнсуб оланлар Ә.-ни өзләринин биринчи имамы е'лан етмишләр. «Гаты шиәләрин» бә'зи тәригәтләри Ә.-ни илаһиләшдирмишләр. Ә.-нин һикмәтли сөзләриндән ибарәт «Нәһч әл-бәлағә» әсәри вә лирик ше'рләр диваны вар (диванын ики әлјазма нүсхәси Азәрб.ССР ЕА Респ. Әлјазмалар Фондунда сахланылыр).

Әд.: Массе А., Ислам, Б., 1964; Беляев Е. А., Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье, 2 изд., М., 1966.

ӘЛИ АЗӘРИ, Мир Сејидәли Азәри (д. 7.7.1904, Тәбриз)—Иран тарихчиси. Миллијјәтчә азәрб.-дыр. Ә.А.-нин «Гијам-и колнел Мәһәммәд Тәги хан Пасиан дәр Хорасан» («Хорасанда полковник Мәһәммәд Тағы хан Пасианын үсјаны», 1950, 2-чи нәшр), «Гијам-и Шејх Мәһәммәд Хијабани дәр Тәбриз» («Тәбриздә Шејх Мәһәммәд Хијабанинин үсјаны», 1951, 2-чи нәшр) әсәрләриндә Иран тарихи (әсасән, 20 әсрин 1-чи јарысы) һаггында зәнкин фактик материаллар вар. Инкилтәрәнин мүстәмләкәчилик сијасәтини ифша едән Ә.А.-нин әсәрләри Чәнуби Азәрб.-да ингилаби мүбаризә тарихини өјрәнмәк үчүн гијмәтли мәнбәдир.

ӘЛИ БАЈРАМЛЫ— Азәрб.ССР Газах р-нунда кәнд. Ә.Б. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 30 *км* шм.-г.-дә, Бакы—Тбилиси шосе јолундан 9 *км* аралы, дүзәнликдәдир. Әһ. 2950 (1979); һејвандарлыг, тахылчылыг вә үзүмчүлүклә мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

ӘЛИ БАЈРАМЛЫ—Азәрб.ССР Загатала р-нунда кәнд. Ә.Б. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 18 *км* ч.-г.-дә, Талачајын (Ганых чајынын голу) сағ саһилиндән 3 *км* аралы, Алазан-Һәфтәран вадисиндәдир. Әһ. 1359 (1979); түтүнчүлүк, һејвандарлыг вә тахылчылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, 2 китабхана, киногурғу, ушаг бағчасы, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

ӘЛИ БАЈРАМЛЫ—Азәрб.ССР Ханлар р-нунда кәнд. Ә.Б. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 26 *км* шм.-ш.-дә, Кәнчә чајынын (Күрүн голу) саһилиндә, Кәнчә-Газах дүзәнлијиндәдир. Әһ. 1215 (1979); һејвандарлыг вә әкинчиликлә мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

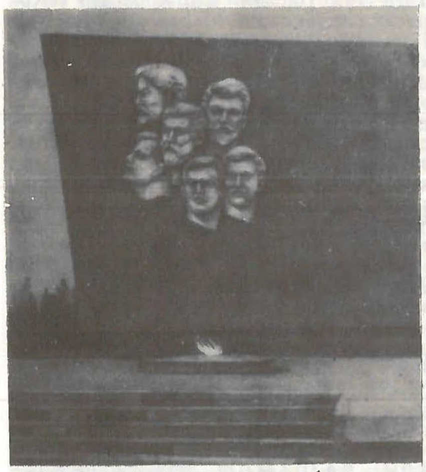
ӘЛИ БАЈРАМЛЫ (1938 иләдәк З у б о в к а)—Азәрб.ССР-дә шәһәр (1938—54 илләрдә шәһәр типли гәс.). Күр чајынын сол саһилиндә, Ширван дүзүндәдир. Бакы—Јереван д.ј.-нда ст. (Га-

зыммәммәдә гол ајрылыр), шосе јоллары говшағы (Бакы—Имишли, Газыммәммәд—Салјан вә с.), Күр чајында кәми дајаначағы. Газыммәммәд ш., шәһәр типли Һачығаһрәманлы вә Муған гәс.-ләри Ә.Б. шәһәр совети табелијиндәдир. Респ.-нын јени сәнаје мәркәзләриндәндир. Ачыг типли ДРЕС (бах

Ленин проспекти.

Әли Бајрамлы ДРЕС-и), електрик шәбәкәси, сүн'и дәри, памбыгтәмизләмә, јағ екстраксијасы, дәмир-бетон мә'мулатлары, сахсы бору з-длары вә с. вар. Нефт вә газ чыхарылыр. «Ширванефт» Нефт вә Газчыхарма Идарәси Ә.Б.-дадыр. Мәишәт чиһазларыны автоматик идарәетмә гурғулары з-ду тикилир (1978). Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур. Әли *Бајрамовун* шәрәфинә адландырылмышдыр.

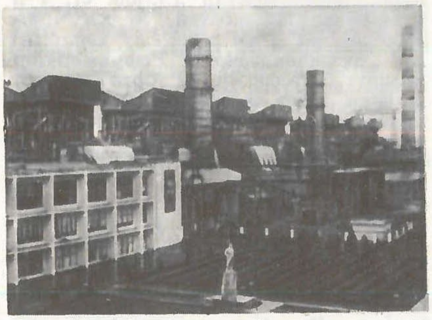
26 Бакы комиссарына абидә.

Шәһәрдә 535 чарпајылыг (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 84 чарпајы) 7 хәстәхана мүәссисәси, о чүмләдән онколожи диспансер, 2 фелдшер-мама мәнтәгәси, санитар-епидемиоложи ст., 129 һәким, 343 орта тибб ишчиси вар (1978, јанвар).

Ә.Б.-да 10 мәктәбәгәдәр мүәссисәдә 1394 ушаг тәрбијә алыр. 21 үмумтәһсил мәктәбиндә 16602, техники пешә мәктәбиндә 360, мусиги мәктәбиндә 461 шакирд, педагожи мәктәбдә 608, Бакы нефт техникумунун филиалында 378 тәләбә тәһсил алыр (1977/78). 12 китабхана, 9 клуб, 2 мәдәнијјәт еви, 9 киногурғу фәалијјәт көстәрир (1978).

АКП Әли Бајрамлы Шәһәр Комитәси вә шәһәр Халг Депутатлары Советинин органлары һәфтәдә 3 дәфә чыхан «Ишыг» вә «Мајак» гәзетләридир. «Ишыг» гәзети 1930 илдән мүхтәлиф адларла («Муған сәдасы», «Памбыг зәрбәчиси» вә с., 1965 илдән индики ады илә), «Мајак» 1965 илдән рус дилиндә нәшр олунур. Јерли радио верилишләри редаксијасы 1955 илдән фәалијјәт көстәрир. Телевизија верилишләринә бахырлар.

ӘЛИ БАЈРАМЛЫ ДРЕС-и, Илич ад.—ССРИ-дә, һабелә Авропада илк ачыг типли електрик ст.-ларындан бири. Тикинтисинә 1958 илдә башланмыш, илк блоку 1962 ил февралын 28-дә истифадәјә верилмишдир. 1968 ил сентјабрын 1-дә ст. там күчү илә ишә салынмышдыр. Ст.-да һәр биринин күчү 150—160 мин *квт* олан 7 блок гурашдырылмышдыр. Үмуми күчү 1100 мин *квт*-дыр. Күр чајынын сол саһилиндәдир.

Техники су тәчһизаты мәнбәји Күр чајыдыр. Ст.-да јаначаг кими мазут вә тәбии газдан истифадә олунур. Азәрб.ССР-дә истеһсал олунан електрик енержисинин јарысыны бу ст. верир. Ст.-нын електрик енержиси Загафгазија Ваһид Енержи Системи васитәсилә Күрч.ССР-ә вә Ерм.ССР-ә дә верилир. «Шәрәф нишаны» ордени илә тәлтиф едилмишдир.

ӘЛИ БАЈРАМЛЫ ЈАҒ ЕКСТРАКСИЈАСЫ ЗАВОДУ—Азәрб.ССР јејинти сәнајеси мүәссисәси. 1966 илдә истифадәјә верилмишдир. Әсасән памбыг јағы, һәмчинин жмых уну, чијид габығы вә сабун истеһсалы үчүн соапсток (сабун чөкүнтүсү) истеһсал едир. З-дда истеһсал просеси тамамилә механикләшдирилмишдир. Јени техника вә технолокијанын тәтбиги нәтичәсиндә мәһсул истеһсалы илдән-илә артыр. 1977 илдә 13454 *т* памбыг јағы (1967 илдә 1921 *т*) истеһсал етмишдир. 1977 илдән з-дда јенидәнгурма ишләри апарылыр. 1980 илдә з-дун истеһсал күчүнү 2 дәфә артырмаг вә даһа 2 нөв јени мәһсул бурахмаг нәзәрдә тутулмушдур.

ӘЛИ БАЈРАМЛЫ НӘРӘЈЕТИШДИРМӘ ЗАВОДУ—Әли Бајрамлы ш.-ндә, Ширван коллекторунун сағ саһилиндә јерләшир. 1956 илдә истифадәјә верилмишдир; әсасән, кәлмо, нәрә балыглары артырылыр. Ә.Б.н.з.-нда тәрәдичиләри сахлајан, күрү-инкубасија сехләри, сүрфә јетишдирән даирәви һовуз, балыг көрпәләри јетишдирән көл, чанлы јем јетишдирән сех, техники саһә вә сувуран насослар саһәси вардыр; балыгартырма ишләри вәтәкәләрдә тәрәдичиләрин сечилмәсиндән башлајыр. Тәрәдичиләр з-да кәтирилир, көлмәчәләрдә сахланылыр, ондан алынан күрү инкубасија апаратларына јерләшдирилир. Күрүдән чыхан сүрфәләр 150—200 *мг*-а чатанадәк 18—20 күн һовузларда сахланылыр. Балыг көрпәләри з-дан бурахыларкән сајылыр. Бир балыгартырма мөвсүмү адәтән 2,5—3 ај давам едир. З-дда һәр ил 3 млн.-дәк балыг көрпәси јетишдирилиб Ширван коллектору васитәсилә Хәзәр дәнизинә бурахылыр.

ӘЛИ БАЈРАМЛЫ РАЈОНУ—1963 илә гәдәр Азәрб.ССР-дә инзибати р-н. 1930 ил августун 8-дә тәшкил олунмуш вә 1963 ил јанварын 4-дә ләғв едилиб, әразиси Сабирабад вә Салјан р-нларына бирләшдирилмишдир.

ӘЛИ БАЈРАМОВ — Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз. Бах *Бајрамов Әли*.

ӘЛИ БАЈРАМОВ КЛУБУ, Әли Бајрамов ад. мәркәзи гадынлар клубу—Азәрб. гадынларынын ичтимаи, игтисади вә мәдәни сәвијјәсинин јүксәлдилмәсиндә, социализм гуручулуғуна чәлб олунмасында бөјүк рол ојнамыш илк мәдәни-маариф мүәссисәси. 1920 илдә Бакыда, Әли *Бајрамовун* мәнзилиндә Ч. *Бајрамованын* тәшәббүсү илә тәшкил олунмушдур. 1921 илдә Ә.Б.к. јени бинаја көчүрүлдү (индики Полухин вә Ә. Гарајев күчәләринин тининдәки «Сәадәт» сарајынын бинасы). Ә.Б.к.-нун јарадылмасында вә фәалијјәтиндә Азәрб. гадынларындан М. Чәфәрова, Көјлү гызы Күларә, А. Султанова, Х. Шабанова-Гарајева вә б. фәал иштирак етмишләр. Илк вахтлар Ә.Б. к.-на 30 нәфәр азәрб. гадын чәлб олунмушду. 1920 илдә клубун нәздиндә 7 дәрнәк, тикиш е'малатханасы, китабхана вар иди; чәми 10 нәфәрдән ибарәт бу кичик тикиш е'малатханасы әсасында 1928 илдә Әли Бајрамов ад. 4 нөмрәли тикиш ф-ки јарадылды. 1936 илдә савадсызлығы ләғв едән, орта тәһсил верән вә с. мәктәбләр; мамалыг, макиначылыг, тикиш-тохучулуг, телефончу, телеграфчы курслары; мусиги, драм дәрнәкләри, фәһлә факүлтәси шө'бәси, техники-пешә мәктәби вә с. фәалијјәт көстәрирди. 1920—36 илләрдә Ә.Б.к.-нда 446743 гадын мәдәни-маариф ишләриндә иштирак етмиш, 8055 гадын савадсызлығыны ләғв едәрәк орта мәктәб һәчминдә билик алмышдыр. 6361 гадын Ә.Б.к.-ндакы дәрнәк вә мәктәбләри битирәрәк респ.-нын сәнаје мүәссисәләриндә, совет вә партија тәшкилатларында чалышмышдыр. Ә.Б.к. Совет Азәрб.-нын илк тохучу, шофер бачысы, мүәллим, актриса гадынларыны јетишдирмишдир. Ә.Б.к.-нун Азәрб.-ын бүтүн р-нларында ше'бәләри ачылмышды. Социализмин гәләбәси илә, респ.-да тәһсил вә мәдәни-маариф мүәссисәләри шәбәкәсинин кениш вүс'әт алмасы илә әлагәдар Ә.Б.к. 1937 илдә фәалијјәтини дајандырмышдыр.

ӘЛИ БӘЈ (1728—8.5.1773)—Мисирин мәмлүк һакими [1763—72]. Әслән гафгазлыдыр. 1769 илдә Түркијә әлејһинә үсјан галдырмыш, 1768 илдән Түркијә илә мүһарибә вәзијјәтиндә олан Русија илә әлагә јаратмышды. 1772 илдә Түркијә илә мүбаризәнин әлејһдарлары олан мәмлүк бәјләри тәрәфиндән девирилмиш вә Сурија гачмышдыр. Мисирдә һакимијјәтини бәрпа етмәк чәһди (1773) мүвәффәгијјәтсизлијә уғрадыгдан сонра өлдүрүлмүшдүр.

ӘЛИ ГУШЧИ (Ali Kuscu) Әли бин Мәһәммәд әл-Гушчи (тәгр. 1403 —16.12.1474, Истамбул) — астроном. Газызадә Руми вә *Улуғбәјин* тәләбәси, јахын көмәкчиси. Орта Асијада доғулмушдур. Атасы Улугбәјин ов гушларына баханларын башчысы олмушдур

(«Гушчи» ләгәби бурадандыр). Әввәлчә Сәмәргәнддә, сонра исә Иранда тәһсил алмышдыр. Улугбәјин гәтлиндән сонра Ә.Г. бир мүддәт Ағгојунлу һөкмдары *Узун Һәсәнин* сарајында јашамыш вә Ағгојунлуларла Османлылар арасында сүлһ данышыглары апармаг үчүн Османлы һөкмдары II Мәһәммәд Фатеһин [1451—81] јанына көндәрилмишдир («Мүһәммәдијјә трактаты»ны она һәср етмишдир). Ә.Г. Сәмәргәнд рәсәдханасында улдуз каталогунун тәртиби илә мәшғул олмуш вә «Улугбәј чәдвәлләри» әсәринин јаранмасына көмәк етмишдир. «Астрономија трактаты», «Һесаб трактаты», «Ајын сәфһәләринин ајдынлашмасы һаггында трактат» вә с. әсәрләрин мүәллифидир. «Мүсбәт» вә «мәнфи» анлајышларына илк дәфә онун әсәрләриндә раст кәлинир.

Ә с ә р и: Астрономияга оид рисола, Тошкент, 1968.

Әд.: К а р ы-Н и я з о в Т. Н., Астрономическая школа Улугбека, М.—Л., 1950; Б а р т о л ь д В. В., Улугбек и его время, Соч., т. 2, ч. 2, М., 1964; Материалы по истории прогрессивной общественно-философской мысли в Узбекистане, Ташкент, 1976.

ӘЛИ ИБН МӘҺӘММӘД ИБН ӘБДҮЛ (?—?)—13 әср Азәрб. бәдии метал устасы. Ширванда јашамышдыр. Онун 1206 илдә тунчдан дүзәлтдији орижинал формалы нәбати нахышлар, инсан вә һејван фигурлары илә бәзәдилмиш нәфис су габы («Ширван лүләјини») Ермитажда (Ленинград) сахланылыр.

ӘЛИ КӘРИМ (Әли Паша оғлу К ә р и м о в) (22.3.1931, Көјчај—29.6. 1969, Бакы; Көјчајда дәфн олунмушдур)—Азәрб. совет шаири. «Ики севки» (1960), «Һәмишә сәфәрдә» (1963), «Гызыл ганад» (1965), «Гајтар ана борчуну» (1970), «Ушаглар вә улдузлар» (1971), «Сәфәрдән сонра» (1972) вә с. ше'р вә поема китаблары нәшр олунмушдур. Кәнч нәслин мә'нәви-әхлаги зәнкинлијинин, вәтәнпәрвәрлик вә бејнәлмиләлчилијин тәрәннүмү Ә.К. лирикасынын әсас мөвзуларыдыр. «Үчүнчү атлы» (1959) поемасы М. Ј. Лермонтова, «Һејкәлин гардашы» (1966) поемасы Совет Иттифагы Гәһрәманы Чәмил *Әһмәдова* һәср олунмушдур. «Илк симфонија» поемасы кәнчләрин вә тәләбәләрин 6-чы Үмумдүнја фестивалында (Москва) мүкафата лајиг көрүлмүшдүр. «Пилләләр» (1964) романы тәләбәләрин һәјатындан бәһс едир. «Үрәк күзкүсү» пјеси вар. Ше'рләри ССРИ халглары дилләринә тәрчүмә олунмушдур.

Ә с ә р л ә р и: Сечилмиш әсәрләри, 2 чилддә, Б., 1974—75; Пилләләр, Б., 1978; Цветы и хлеб. Стихи и поэмы, М., 1978.

ӘЛИ МӘҺӘММӘД (1878—1931)—Һиндистан ичтимаи хадими, журналист. Алигарх коллечини (Һиндистан) вә Оксфорд ун-тини (Инкилтәрә) битирмишдир. Гардашы Әли Шөвкәтлә Һиндистан мүсәлманларынын сијаси дирчәлишиндә мүһүм рол ојнамыш «Комрад» вә «Һәмдәрд» гәзетләрини нәшр етмишдир (1912—15). Ә. Хилафәт һәрәкатынын тәшкилатчыларындан вә 20-чи илләрдә ејни заманда Мүсәлман чәмијјәти вә Һиндистан Милли Конгресинин рәһбәрләриндән олмушдур. Һиндистанын азадлығы уғрунда мүбаризәдә мүсәлман вә һиндуистләрин бирлијинин тәрәфдары иди.

ӘЛИ НАЗИМ (Әләкбәр Маһмуд оғлу М а һ м у д з а д ә н и н тәхәллүсү;

24.11.1906, Тәбриз—23.8.1941) — совет әдәбијјатшүнасы, тәнгидчи. 1930 илдән Сов.ИКП үзвү. Ленинград Шәргшүнаслыг Ин-тунда охумуш, Москва Ун-тинин аспирантурасыны битирмишдир. Јарадычылығa ше'рлә башламыш («Ешг вә әмәл», 1923; «Не'манын рөјасы», 1925; «Ингилаб», «Јени шаирә», «Шималдан чәнуба», 1926 вә с.), 20-чи илләрин орталарындан әдәби тәнгид саһәсиндә чалышмышдыр. Совет әдәбијјатынын нәзәри проблемләринә, Ч. Мәммәдгулузадә, Ч. Чаббарлы, Сүлејман Рүстәм, Фирдөвси, И. В. Көте, В. В. Мајаковски, Назим Һикмәт вә б.-нын јарадычылығына һәср олунмуш мәгаләләрин мүәллифидир. «Маркс вә Енкелсин естетик көрүшләри һаггында» (1933) мәгаләси Азәрб.-да марксист естетикаја даир илк әсәрләрдәндир. Бә'зи мәгаләләриндәки («Мәдәни ингилаб вә мәдәни ирс мәсәләси», 1928; «Әдәби чығырдашлар һаггында», 1928 вә с.) вулгар сосиолокизм мејлләринә бахмајараг, Ә.Н.-ин Азәрб. совет әдәби тәнгид вә әдәбијјатшүнаслығынын инкишафында хидмәти олмушдур.

Ә с ә р и: Сечилмиш әсәрләри, Б., 1979.

Әд.: Азәрбајчан совет әдәбијјаты тарихи, 2 чилддә, ч. 1, Б., 1967; С а л м а н о в Ш., Јени ме'јар ахтарышы, Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри (Әдәбијјат, дил вә инчәсәнәт серијасы), 1976, № 4.

ӘЛИ НӘЗМИ (Ә л и М ә м м ә д з а д ә н и н тәхәллүсү; 1878, Јелизаветпол

(индики Кировабад) јахынлығындакы Саров к. — 4.1. 1946, Бакы)—Азәрб. шаири. 20 әср реалист Азәрб. әдәбијјатынын, «Молла Нәсрәддин» әдәби мәктәбинин көркәмли нүмајәндәләриндән, М.Ә. Сабирин исте'дадлы давамчыларындандыр. «Кәндә ибтида» адлы илк ше'ри 1904 илдә «Шәрги-рус» гәзетиндә дәрч олунмушдур. 1905—07 илләр ингилабы јарадычылығына күчлү тә'сир көстәрмишдир. Сатирик әсәрләрини «Мәшәди Сижимгулу», «Кефсиз» вә с. кизли имзаларла јазмышдыр. Ше'рләриндә мүлкәдар зүлмүнү, чаризмин мүстәмләкәчилик сијасәтини, полис идарәләриндәки сүрүндүрмәчилији, руһаниләри, гадын азадлығы дүшмәнләрини, керилик вә эталәти, мүртәче адәтләри сатира атәшинә тутмуш, азадлыг идејаларыны тәблиғ етмишдир («Истибдад», «Горхурам», «Олачагмы», «Сизә нә», «Еј фүгәра», «Од тутуб одланды вәтән» вә с.). Азәрб. дилинин сафлығы уғрунда пантүркист вә панисламистләрә гаршы мүбаризә апармышдыр. Бөјүк Октјабр социалист ингилабыны алгышламышдыр («Мухтар» ше'ри). «Јени Кәнчә», «Јени јол», «Коммунист» гәзетләриндә ишләмиш, «Молла Нәсрәддин» журналынын катиби олмушдур (1926—31). Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә фашизмә гаршы кәскин сатиралар јазмышдыр («Һитлерин аллаһла иттифагы», «Чанаварын аллаһа е'тиразы», «Вәтәним» вә с.). Низами, Фирдөвси вә Крыловдан тәрчүмәләри вар. «Кечмиш күнләр» (1944) адлы мәнзум хатирәси 20 әср Азәрб. әдәбијјаты вә мәтбуатыны өјрәнмәк үчүн мараглыдыр.

Ә с ә р л ә р и: Сижимгулунамә, Б., 1927; Сечилмиш әсәрләри, Б., 1959; Ше'рләр, Б., 1963.

Әд.: Һ а ч ы ј е в Ч., XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, Б., 1955; Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, 3 чилддә, ч. 2, Б., 1960; М и р Ч ә л а л, Һ ү с е ј н о в Ф. Ч., XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты, Б., 1974; Һ ү с е ј н о в Ф., Әли Нәзми, Б., 1970.

ӘЛИ ПАША ТӘПӘЛӘНӘЛИ (Ali Pashe Tepelena), Ј а н и н а л ы Ә л и П а ш а (тәгр. 1744—5.2.1822)—тәпәләнәли (Чәнуби Албанија) албан феодалы, Балкан ј-а-нын бир һиссәсинин һакими. Османлы империјасында мәркәзи һакимијјәтин зәифләмәсиндән истифадә едәрәк 1787 илин октјабрында Јанинаны (Шимали Јунаныстан) әлә кечирмиш, сонра исә Албанија вә Јунаныстанын хејли һиссәсини (әһалиси тәгр. 1,5 млн.) һакимијјәти алтына алмышды (1812). Хүсуси орду вә донанма јаратмыш, харичи дөвләтләрлә әлагә сахламышды. Ә.П.Т.-нин һаким олдуғу әразидә дахили чәкишмәләр азалмыш, тичарәт јолларынын тәһлүкәсизлији тә'мин олунмушду, лакин кәндлиләрин феодаллар тәрәфиндән истисмары күчләнмишди. 1820 илин ијулунда султан II Маһмуд Ә.П.Т.-јә гаршы мүһарибәјә башламыш, нәтичәдә Ә.П.Т. мәғлуб олмуш вә өлдүрүлмүшдүр.

Әд.: А р ш Г. Л., Албания и Эпир в конце XVIII—начале XIX вв., М., 1963.

ӘЛИ РАЗИ (Әли Мәшәди Јәһја оғлу Ш ә м ч и з а д ә н и н тәхәллүсү; 1888, Јелизаветпол, индики Кировабад—1939, Кировабад)—Азәрб. шаири. 1908 илдә «Ешг вә мәһәббәт», «Наләләрим», «Фәғанларым» ше'р китабчалары, «Ислам гираәтханәси», «Јаман гардаш» пјесләри чап олунмушдур. «Молла Нәсрәддин» журналы вә М. Ә. Сабир Ә. Р. јарадычылығына күчлү тә'сир көстәрмишләр. «Дабаны чатдах хала», «Һејвәрә» вә с. имзаларла јаздығы сатирик ше'рләрдә («Дабаны чатдах хала вә һејвәрә» китабы, 1912) гадын азадлығы, эталәтә гаршы мүбаризә мөвзулары башлыча јер тутур. Совет һакимијјәти илләриндә «Јени Кәнчә» гәзетинин редактору олмушдур.

Ә с ә р и: Сечилмиш әсәрләри, Б., 1936.

Әд.: А ғ а ј е в И., Әли Рази Шәмчизадә, «Азәрбајчан», 1967, № 7.

ӘЛИ РЗА АББАСИ ТӘБРИЗИ (?—?)—16 әсрин сону—17 әсрин әввәлләриндә јашамыш Азәрб. хәттаты. *Нәстә'лиг* хәттинин маһир усталарындан олмушдур. Тәбриздә, сонралар исә Гәзвин вә Исфаһанда јашамышдыр. I Шаһ Аббасын һакимијјәти дөврүндә Исфаһанда сарај китабханасына рәһбәрлик етмишдир. Бир мүддәт Гәзвиндә хәттатлыгла мәшғул олмуш, орада Чүмә мәсчиди вә Али Гапы сарајынын гапыүстү јазыларыны ишләмишдир. Пајтахт Исфаһана көчүрүлдүкдән сонра 1593 илдә сарај китабханасынын мүдири тә'јин олунмушду. Исфаһанда Шаһ мәсчидинин гапысы үстүндәки вә Шејх Лүтфуллаһ мәсчи-

динин гапысындакы вә күнбәзи дахилиндәки китабәләр дә Ә. тәрәфиндән јазылмышдыр. Бә'зи мә'хәзләрдә һәмчинин рәссам олдуғу да көстәрилир.

Әд.: Казиев А. Ю., Художественное оформление азербайджанской рукописной книги XIII—XVII вв., М., 1977.

ӘЛИ СУАВИ (Ali Suavi) (1838, индики Чанкыры илинин Чај к.—20.5.1878, Истамбул)—Түркијә ичтимаи вә сијаси хадими, журналист, «*Јени османлылар*»ын баниләриндән вә башчыларындан бири. Истамбулда «Мүхбир» гәзетини нәшр етмиш, бир сыра мәгаләләриндә һөкумәт әлејһинә чыхдығы үчүн сүркүн олунмуш, сонра исә мүһачирәт етмишди. Лондонда «Мүхбир», Парисдә «Үлум» гәзетләрини нәшр етмишди. Ә.С. илк түрк енсиклопедијасы «Гамус үл-үлум вә-л-мааариф»ин («Елмләр вә биликләр луғәти») јарадычысыдыр. 1876 илдә Истамбула гајытмыш вә II *Әбдүлһәмид* тәрәфиндән ләғв едилән 1876 ил конституцијасыны бәрпа етмәк мәгсәди илә 1877 илдә кизли силаһлы чыхыш һазырламаға башламышды. Силаһ әлдә етмиш үсјанчылар Ә.С.-нин башчылығы илә 1878 ил мајын 20-дә султан II Әбдүлһәмиди тахтдан салмаға чәһд етмишдиләр. Үсјан мәғлуб олмуш, Ә.С. исә өлдүрүлмүшдү.

М. Ф. Ахундов Ә.С.-нин јени (латын графикасы әсасында) әлифбаја мәнфи мүнасибәтини тәнгид етмишдир.

Әд.: Петросян Ю. А., «Новые османы» и борьба за Конституцию 1876 г. в Турции, М., 1958; Желтяков А. Д., Печать в общественно-политической и культурной жизни Турции, М., 1972.

ӘЛИ ТУДӘ (Әли Гулу оғлу Чавадзадәнин тәхәллүсү; д. 24.1.1924, Бакы) — Азәрб. шаири. 1945 илдән Азәрб. Демократ Фиргәсинин үзвү. 1938 илдә аиләси илә Чәнуби Азәрб.-а көчмүшдүр. Чәнуби Азәрб.-дакы милли азадлыг һәрәкатынын (1941—46) иштиракчысыдыр. *Азәрбајчан Милли Һөкуматы* деврилдикдән сонра ССРИ-јә мүһачирәт етмишдир. Вәтәнпәрвәрлик, милли азадлыг вә истиглалијјәт уғрунда мүбаризә, бејнәлмиләлчилик «Чәнуб нәғмәләри» (1950), «Вәтән севкиси» (1951), «Аразын о тајында» (1954), «Гартал» (1958), «Булудлар» (1964), «Јаныглы түтәк» (1966),«Севинч» (1973), «Өмрүн илләри» (1976) вә с. ше'р вә поема китабларынын әсас мөвзуларыдыр. Әсәрләри ССРИ халглары дилләринә тәрчүмә олунмушдур.

Әсәрләри: Сечилмиш әсәрләри, Б., 1968; Һәјат сынағы, Б., 1978; Город в горах, М., 1972.

ӘЛИ ФИТРӘТ Мәһәммәд оғлу (1890, Тәбриз—1948, Тәбриз)—Азәрб. шаири, ичтимаи хадим. Кәнч јашларындан мәтбәәдә мүрәттиб ишләмишдир. «Бајгуш вә бүлбүл» (1932), «Дивани-Фитрәт» (1937) китаблары чап олунмушдур. Ше'рләрини Тәбриздә чыхан «Азәрбајчан», «Вәтән јолунда» вә с. гәзетләрдә дәрч етдирмишдир. Чәнуби Азәрб.-да милли азадлыг мүбаризәсинин фәал иштиракчысы олмуш вә бу мүбаризәни тәрәннүм едән ше'рләр јазмышдыр. *Азәрбајчан Милли һөкумәти* деврилдикдән сонра һәбс едилмиш, Тәбриз һәбсханасында өлмүшдүр.

ӘЛИАБАД—Чәнуб-Гәрби Иранда, Мусиан ш. јахынлығында Тунч дөврүнә (е.ә. 4-чү миниллијин сону—3-чү миниллијин әввәлләри) аид јашајыш јери. Ә.-да тапылан дөрдкүнч гәбирләрин үстү чиј кәрпичлә тағ шәклиндә һөрүлмүшдүр. Бә'зи гәбирләр зәнкин аваданлығы—бојалы керамика, алебастрдан (кәч) габлар, дәндашы, мис әшјалар (саплаглы низә учлуглары, күплү балталар, үзүкләр, лазурит башлыглы санчаглар) вә с. илә сечилир. Ә. керамикасы үчүн полихром бојалы нахышлар характерикдир. Гәбирләр гурулушуна көрә Ур падшаһларынын сәрдабаларыны хатырладыр.

Әд.: Чайлд Г., Древнейший Восток в свете новых раскопок, пер. с англ., М., 1956.

ӘЛИАБАД—Азәрб.ССР Загатала р-нунда кәнд. Ә. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 20 *км* ч.-да, Загатала—Јевлах шосе јолу кәнарында, Алазан-Һәфтәран вадисиндәдир. Әһ. 5870 (1979); түтүнчүлүк, тахылчылыг, барамачылыг, бағчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Тахта з-ду, асфалт сехи, орта вә 2 сәккизиллик мәктәб, 6 китабхана, мәдәнијјәт еви, 4 клуб, 3 ушаг бағчасы, хәстәхана, рабитә шө'бәси, автомат телефон ст., ме'марлыг абидәләриндән 17 әсрә аид мәсчид вар. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

ӘЛИАҒАЛЫ—Азәрб.ССР Ағдам р-нунун Әлимәдәдли советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән вә Ағдам д.ј. ст.-ндан 37 *км* г.-дә, Хачын чајынын сол саһилиндә, Гарабағ силсиләсинин шм.-ш. әтәјиндәдир. Әһ. 1283 (1979); һејвандарлыг, бағчылыг вә тахылчылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, кәндли кәнчләр мәктәби, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси, ушаг бағчасы вар.

ӘЛИАЛЛАҺИЛИК—*шиәлик* тәригәти. Орта әсрләрдә Иранда, Азәрб.-да, вә с. өлкәләрдә кениш јајылмыш динимистик чәрәјан.

Әд.: Бељајев Ј. А., Мүсәлман тәригәтләри (тарихи очеркләр), Б., 1958; Массе А., Ислам, Б., 1964.

ӘЛИБАБАЛЫЛАР—Азәрб. тајфаларындан бири. Әсасән Чәнуби Азәрб.-да (Савалан д.-нын ч.-ш. әтәкләриндә) јашајырлар. Малдарлыг, тохучулуг (шал, чечим, халча, палаз, кечә, јун чораб вә с.), гисмән дә әкинчиликлә мәшғулдурлар (бах һәмчинин *Шаһсевәнләр*).

ӘЛИБӘЈЛИ Әнвәр Әливерди оғлу (1.4.1916, Бакы—7.5.1968, Бакы) — Азәрб. совет шаири. 1944 илдән Сов. ИКП үзвү. «Гарангуш» (1947), «Далғалар арасында» (1954), «Елә хошбәхтәм ки» (1964), «Нәғмәләр» (1968) вә с. ше'р вә поема китабларынын, «Әбәдијјәт» (1964) новелла-пјесинин мүәллифидир. «Әдәбијјат гәзети»нин редактору (1948—52), Азәрб.ССР Дөвләт Радио вә Телевизија Верилишләри Комитәсинин сәдри (1964—68) ишләмишдир. Бә'зи әсәрләри ССРИ халглары дилләринә тәрчүмә едилмишдир. Азәрб.ССР Али Советинин (7-чи чағырыш) депутаты олмушдур. 2 орденлә вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Сечилмиш әсәрләри, Б., 1975; За островом Артема. Стихи, Б., 1958.

ӘЛИБӘЈЛИ Ханымана Сабир гызы (д. 20.4.1923, Бакы)—Азәрб. совет јазычысы. Ихтисасча ушаг һәкимидир. Ушаглар үчүн јазылмыш «Балача һәким» (1955), «Јаз консерти» (1960), «Ишләмәјән дишләмәз» (1961), «Улдузларын нәғмәси» (1966), «Карнавал» (1968), «Ноғул» (1970), «Мәни күнәшә ат» (1974) вә с. ше'р вә поема китабларында јүксәк мә'нәви кејфијјәтләр тәрәннүм олунур. «Чунгуш», «Довшанын ад күнү» (1957), «Ајчан» вә «Дурналар ләләк салыр» (1977) пјесләри вар. Бә'зи әсәрләри ССРИ халглары дилләринә, һәмчинин чех вә словак дилләринә тәрчүмә едилмишдир.

ӘЛИБӘЈЛИ—Азәрб.ССР Гах р-нунда кәнд. Ә. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 15 *км* ч.-г.-дә, Күрмүк чајынын саһилиндә, Алазан-Һәфтәран вадисиндәдир. Әһ. 1753 (1979); түтүнчүлүк, бағчылыг, барамачылыг, үзүмчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, клуб, китабхана, киногурғу, хәстәхана, ушаг бағчасы вә көрпә еви, рабитә шө'бәси, автомат телефон ст. вар. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

ӘЛИБӘЈЛИ—Азәрб.ССР Товуз р-нунда кәнд. Ә. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 18 *км* ч.-г.-дә, Товуз чајынын саһилиндә, дағ әтәјиндәдир. Әһ. 1623 (1979); үзүмчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта вә сәккизиллик мәктәб, клуб, китабхана, хәстәхана, рабитә шө'бәси вар.

ӘЛИБӘЈОВ Әвәз Маһмуд оғлу (д. 1895, индики Фүзули р-нунун Мердинли к.)—Биринчи дүнја мүһарибәси, Вәтәндаш мүһарибәси вә Бөјүк Вәтән мүһарибәси иштиракчысы. 1926 илдән Сов.ИКП үзвү. Биринчи дүнја мүһарибәсиндә Ә. мүсәлманлардан ибарәт «Дикаја дивизија»нын тәркибиндә Австрија чәбһәсиндә вурушмаларда фәргләнмиш, 4 дәфә Георки хачы ордени илә тәлтиф олунмушдур. Вәтәндаш мүһарибәси заманы Ә. Биринчи Сувари ордуда ескадрон, полк, бригада командири олмуш, Ростов, Кубан, Сарытсын вә Шимали Гафгазын әксингилаби гүввәләрдән тәмизләнмәсиндә иштирак етмишдир. Ә. 1923—27 илләрдә Азәрб. вә Дағыстанын милис органларында, 1928—40 илләрдә партија, совет вә тәсәррүфат органларында чалышмышдыр. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә ескадрон командири олан Ә. Гафгаз, Кубан вә Украјнада кедән дөјүшләрдә иштирак етмиш, 1944 илдә Полша уғрундакы вурушмаларда ағыр јараланмышдыр. 1944—45 илләрдә Ә. Гарјакин р-н (индики Фүзули р-ну) һәрби комиссарлығында, 1946 илдән мүхтәлиф совет вә тәсәррүфат вәзифәләриндә чалышмышдыр. Ә. 1961 илдән респ. әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр. Ленин ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

ӘЛИБӘЈОВ Әлибәј Гулубәј оғлу (22. 3.1878—индики Фүзули р-нунун Дәдәли к.—7.4.1964, Бакы)—совет кикијенисти, педагог. Тибб е.д. (1936), проф. (1932). Азәрб. ССР Әмәк Гәһрәманы (1933). Азәрб. ССР әмәкдар елм хадими (1943). 1916 илдә Кијев унтинин тибб факүлтәсини битирмиш вә орада охудуғу мүддәтдә Г. *Мусабәјов*, М. *Исрафилбәјов* (*Гәдирли*) вә б. илә бирликдә кизли тәләбә тәшкилатында, һабелә Шимали Гафгазда Совет һакимијјәти уғрунда мүбаризәдә фәал

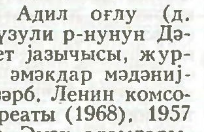

иштирак етмишдир. Ә. Терек Совет Респ.-нда Назран Даирә Ичраијјә Комитәси (индики Чечен-Ингуш МССР-ин Назран ш.) Сәһијјә шө'бәсинин мүдири ишләмишдир (1918—23). Тәдгигаты, әсасән, Азәрб.ССР-дә епидемиолокија вә сосиал-кикијена мәсәләләринә һәср олунмушдур. 1932 илдән өмрүнүн сонунадәк Н. Нәриманов ад. Азәрб. Дөвләт Тибб Ин-тунун ичтимаи кикијена кафедрасынын рәһбәри олмушдур. Ленин ордени, 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

ӘЛИБӘЈОВ Салман (1877, кечмиш Чаваншир гәзасы—1919, индики Ағдам р-нунун Гарадағлы к. јахынлығында)—Азәрб.-да кәндли һәрәкаты башчыларындан бири. Гори семинаријасында охујаркән ингилаби фәалијјәтинә көрә ахырынчы курсдан чыхарылмышдыр. 1905 илдә Чаваншир гәзасында кәндли дәстәсинин башчысы олмуш, 1906 илдә Шушаја сүркүн едилмиш, бурада ингилаби иш апармышдыр. 1907—17 илләрдә Ә. Һиндарх, Ағдам вә с. кәндләрдә кәнд чәмијјәтинин катиби олмуш, мүәллим ишләмиш, мәһкәмә вә јерли һөкумәт органларынын ичласларында кәндлиләрин мәнафејини мүдафиә етмишдир. Бөјүк Октјабр социалист ингилабынын гәләбәсиндән сонра Газах, Кәнчә, Чаваншир гәзаларында кәндлиләрин силаһлы мүбаризәсинин башчыларындан олмушдур. 1918 илин јазында бәјләрин тәләби илә һәбс олунуб Шуша һәбсханасына салынмыш, тезликлә Шуша зәһмәткешләринин көмәји илә һәбсдән гачмыш, мусаватчылара гаршы мүбаризә апармышдыр. Ә.-у бәјләр хаинчәсинә өлдүрмүшләр.

ӘЛИБӘЈОВ Чәмил Адил оғлу (д. 5.12.1927, индики Фүзули р-нунун Дәдәли к.)—Азәрб. совет јазычысы, журналист. Азәрб. ССР әмәкдар мәдәнијјәт ишчиси (1976). Азәрб. Ленин комсомолу мүкафаты лауреаты (1968). 1957 илдән Сов.ИКП үзвү. Әмәк адамларына һәср олунмуш очерк китабларынын, «Сынаг» (1966), «Өзүмү ахтарырам» (1969), «Мәним аналы дүнјам» (1973), «Һәјатын өзү» (1975), «Дөзүмлү мәһәббәт» (1977) роман вә повестләринин, пјес вә ссенариләрин мүәллифидир. Ч. Ајтматовун «Ана тарла», «Илк мүәллим», «Нағылын ахыры» повестләрини, Ж. Сандын «Индиана» романыны (З. Бабајевлә биркә) Азәрб. дилинә чевирмишдир. «Азәрбајчан кәнчләри» гәзетинин редактору (1959—70), Азәрб.ССР Дөвләт Телевизија вә Радио Верилишләри Комитәсинин сәдр мүавини (1970—74) олмушдур. «Азәрбајчанфилм»ин директору (1974). Бә'зи әсәрләри ССРИ халглары дилләринә тәрчүмә едилмишдир. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

ӘЛИБӘЈОВА Әрузијјә Мустафа гызы (д. 29.3.1914, Бакы)—совет игтисадчысы. Игтисад елмләри намизәди (1943), проф. (1967). Азәрб. ССР-ин әмәкдар игтисадчысы (1964). 1958 илдән Сов. ИКП үзвү. Азәрб. Ичтимаи - Игтисади Ин-туну [1937 илдән Азәрб. Халг Тәсәррүфаты Ин-ту (АХТИ)] битирмишдир (1936). АХТИ-дә мүәллим (1936—51) ишләмиш, һәмин ин-тун сәнаје игтисадијјаты кафедрасынын мүдири (1947—51), АзПИ-нин досенти (1951—55) олмушдур. 1955 илдән АзНКИ сәнаје игтисадијјаты, истеһсалын тәшкили вә планлашдырылмасы кафедрасынын мүдиридир. «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Машынгајырма сәнаје мүәссисәләринин тәшкили вә планлашдырылмасынын бә'зи мәсәләләри, Б., 1958; Машынгајырма сәнајесинин игтисадијјаты, Б., 1960; Машынгајырма сәнајесинин игтисадијјаты, тәшкили вә планлашдырылмасы, Б., 1965.

ӘЛИБӘЈОВА Күлрух Сабир гызы (д. 12.1.1928, Бакы)—совет әдәбијјатшүнасы. Филолокија е.д. (1974), проф. (1978). 1962 илдән Сов.ИКП үзвү. Азәрб. ССР ЕА Низами ад. Әдәбијјат вә Дил Ин-тунун баш елми ишчиси (1959—71, фасилә илә), Азәрб.ССР Мәдәнијјәт назиринин мүавини (1962—65) олмушдур. 1974 илдән Д. Бүнјадзадә ад. Азәрб. Халг Тәсәррүфаты Ин-тунда дәрс дејир. Совет әдәбијјатынын нәзәри проблемләринә, естетика вә бәдиилик мәсәләләринә даир әсәрләрин, әдәби-тәнгиди мәгаләләрин мүәллифидир.

Әсәрләри: Ахтарышлар, кәшфләр, Б., 1970; Всегда в пути, М., 1972.

ӘЛИВЕРДИЗАДӘ Кәрим Сәлим оғлу (д. 1.4.1911, индики Ағдам р-нунун Гарадағлы к.)—нефт машынгајырмасы саһәсиндә совет алими. Техника е.д. (1963), проф. (1964), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1950). Азәрб.ССР әмәкдар мүһәндиси (1960). 1944 илдән Сов.ИКП үзвү. 1940—52 илләрдә Азәрб. Елми-Тәдгигат Нефт Машынгајырма Ин-тунун (АзЕТНМИ) елми ишләр үзрә директор мүавини, 1952—54 илләрдә «Дәнизнефтлајиһә» ин-тунун директору, 1954—72 илләрдә јенидән АзЕТНМИ-нин елми ишләр үзрә директор мүавини олмушдур. 1972 илдән АзНКИ-дә нефт-мә'дән механикасы машын вә механизмләри, кафедрасынын мүдиридир. Нефтин штанглы дәринлик насосу илә чыхарылмасы, нормал сыралы манчанаг дәзкаһларынын ишләнилмәси вә истеһсалата тәтбиги, һәмчинин нефтин узункедишли насос режими илә вурулмасынын нәзәри әсаслары вә техникасынын ишләнилмәси саһәсиндә тәдгигат ишләри апарыр. 2 «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Балансирные и индивидуальные приводы глубиннонасосной установки, Б., 1951; Расчет и конструирование оборудования для эксплуатации нефтяных скважин, М., 1959; Приводы штангового глубинного насоса, М., 1973.

ӘЛИГАСЫМЛЫ—Азәрб.ССР Чәлилабад р-нунун Андрејевка советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 13 *км* шм.-г.-дә, Чәлилабад—Пушкин шосе јолундан вә Инчәчајын сағ саһилиндән 4 *км* аралы, Буровар силсиләсинин шм.-ш. әтәјиндәдир. Әһ. 1422 (1978); үзүмчүлүк, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

ӘЛИГУЛИЈЕВА Исбәнд Чәбрајыл гызы (д. 1909, индики Губадлы р-нунун Чајтумас к.)—Социалист Әмәји Гәһрәманы (1948), 1952 илдән Сов.ИКП үзвү. Низами ад. к-зда колхозчу, памбыгчылыг үзрә мангабашчысы (1932—60), М. Һүсејнзадә ад. к-зда колхозчу (1960—75) ишләмишдир. 1947 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр.

ӘЛИГУЛУЛАР—Азәрб.ССР Имишли р-нунда кәнд. Ә. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән вә Имишли д.ј. ст.-ндан 15 *км* ч.-г.-дә, Мил дүзүндәдир. Әһ. 1485 (1979); памбыгчылыг, һејвандарлыг вә тахылчылыгла мәшғулдур. Електрик дәјирманы, орта мәктәб, 3 китабхана, клуб, хәстәхана, 2 тибб мәнтәгәси, автомат телефон ст. вар. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

ӘЛИГУЛУУШАҒЫ— Азәрб.ССР Губадлы р-нунун Тејмурмускәнли советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 20 *км* шм.-г.-дә, Корус—Гафан (Ерм. ССР) шосе јолундан 8 *км* аралы, Базарчајын сол саһилиндәдир. Әһ. 318 (1979); әкинчилик вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси, тарихи-ме'марлыг абидәләриндән Көјгала (5 әср), булаг (19 әср), ибадәткаһ, мағара, Лаләзар көрпүсү (1867), «Галалы» галасы вар.

ӘЛИЗАДӘ Ағасәмәд Әбдүлһүсејн оғлу (д.8.3.1909, Шамахы)—совет енеркетики. Техника е.д. (1948), проф.(1949), Азәрб.ССР ЕА м. үзвү (1968). 1940 илдән Сов.ИКП үзвү. 1945—48 илләрдә Азәрб.ССР Харичи Ишләр назиринин мүавини вәзифәсиндә ишләмишдир. 1954—58 илләрдә АзПИ-дә електротехника кафедрасынын мүдири олмушдур. 1962 илдән И. Јесман ад. Азәрб. Елми-Тәдгигат Енеркетика Ин-тунун директорудур. Әсас елми ишләри илдырым һадисәләринә вә ондан мүһафизәнин өјрәнилмәсинә һәср едилмишдир. Ә. респ.-нын су вә күләк енержиси еһтијатларынын тәдгиги илә дә мәшғулдур. Елми кадрларын һазырланмасында хидмәтләри вар. 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Азәрбајчанын һидроенержи ресурслары, Б., 1961; Азәрбајчанын күләк енержи ресурслары, Б., 1966; Механизм развития молнии и методы ее изучения, Б., 1940.

ӘЛИЗАДӘ Гамбај Әскәр оғлу (д. 20.10. 1899, Јелизаветпол, индики Кировабад ш.)—совет кеологу, палеонтолог вә стратиграф. Кеолокија-минералокија е.д. (1946), проф. (1942), Азәрб.ССР ЕА акад. (1962; м. үзвү 1955). Азәрб.ССР әмәкдар елм хадими (1943). Ә. Азәрб.-да палеонтолокија вә стратиграфијанын баниләриндән биридир. Азәрб.ССР ЕА

И. М. Губкин ад. Кеолокија Ин-тунун директору (1943—46), М. Әзизбәјов ад. Сәнаје Ин-тунда (индики АзНКИ) ССРИ-нин Палеонтолокијасы вә кеолокијасы кафедрасынын мүдири (1932—60) олмушдур. Азәрб.-ын кеоложи гурулушундакы Кајнозој чөкүнтүләринин фауна вә флорасыны мүәјјән етмиш вә онун мә'луматлары әсасында Кајнозој чөкүнтүләринин (Кичик Гафгазын шм.-ш. әтәкләри, Талыш д-ры, Нах.МССР вә с. јерләрдә) стратиграфик шкаласы палеонтоложи дәлилләрлә тәртиб олунмушдур. Нафталан, Шәрги Күрчүстан, Јевлах саһәләринин кеоложи хәритәләринин тәртибиндә, Гәрби вә Шәрги Абшеронун нефтли Мәһсулдар гат чөкүнтүләринин коррелјасијасында иштирак етмишдир. Илк палеонтолокија-стратиграфија терминләри лүғәтини һазырламышдыр. «Азәрбајҹанын кеолокијасы» адлы чохҹилдли монографијаңын мүәллифләриндәндир. Елми кадрларын һазырланмасында хидмәтләри вар. В. И. Ленин ад. АПИ-дә, АзНКИ-дә, С. М. Киров ад. АДУ-да дәрс демишдир. 1940 илдән Азәрб.ССР ЕА И. М. Губкин ад. Кеолокија Ин-тунда Палеонтолокија вә стратиграфија бөлмәсинин вә Кајнозојун биостратиграфијасы лабораторијасынын рәһбәридир. Азәрб. Палеонтолокија Ҹәмијјәтинин сәдри (1957) вә Үмумиттифаг Палеонтолокија Ҹәмијјәтинин фәхри үзвү (1963) сечилмишдир. ССРИ-нин елм тарихи Үмумиттифаг Милли Комитәсинин үзвүдүр. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени, «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Терминология по геологии, Б., 1935; Акчагыльский ярус Азербайджана, Б., 1952; Палеонтология, Б., 1952 (совм. с др.); Олигоценовые отложения восточной части Малого Кавказа, Б., 1968; Палеогеновая и неогеновая система, Геология СССР, т. 47, Азербайджанская ССР, М., 1972 (совм. с др.).

ӘЛИЗАДӘ Гәзәнфәр Мәдәт оғлу (д. 1910, Иран Азәрб.-ы, Сәраб ш.-нин Һириз к.)—Азәрб. совет ме'мары. Ме'марлыг доктору (1965). Проф. (1970). Азәрб.ССР әмәкдар иншаатчысы (1960). Азәрб. Иншаат Ин-тунда (1928—32) вә ССРИ Ме'марлыг Академијасында (1937—40) охумуш, А. В. *Шусев* вә И. В. *Жолтовскидән* дәрс алмышдыр. Әсас ишләри: Азәрб. Дөвләт Драм Театры (1960, М. Мәдәтовун иштиракы илә) вә «Азәрбајҹанфилм» киностудијасы (1960) биналары, Зуғулбада санаторија-пансионат комплекси, Бакынын Басин күчәсиндә 9 мәртәбәли јашајыш еви (1965, 1967, һәр икиси М. Мәдәтовла биркә) вә с. Онун һазырладығы «Азәрбајҹан» үзләмә тавалары конструксијасы (J. Исмајылов вә М. Мәдәтовла биркә) иншаатда тәтбиг едилмишдир. Ә.-нин гәдим ме'марлыг абидәләрини әкс етдирән акварелләри, портрет вә графика әсәрләри Үмумиттифаг вә респ. музејләриндә сахланылыр. 1969 илдән Азәрб. Политехник Ин-тунда (1975 илдән Азәрб. Иншаат Мүһәндисләри Ин-тунда) ме'марлыг-лајиһәләмә кафедрасынын мүдиридир.

Әсәрләри: Ортогонал проjексијаларда көлкә, Б., 1935; Народное зодчество Азербайджана и его прогрессивные традиции, Б., 1963.

Әд.: Зодчий и ученый, Б., 1975.

ӘЛИЗАДӘ Әбдүлкәрим Әли оғлу (д. 11.1.1906, Бакы јахынлығындакы Билкәһ к.—3.12, 1979, Бакы)—совет тарихчиси, шәргшүнас. Тарих е.д. (1954), Азәрб.ССР ЕА акад. (1955). Азәрб.ССР әмәкдар елм хадими (1960). Азәрб.ССР Дөвләт мүкафаты лауреаты (1978). 1947 илдән Сов.ИКП үзвү. 1930 илдә Ленинград Шәрг Ин-туну битирмишдир. 1935 илдән ССРИ ЕА Шәргшүнаслыг Ин-тунда, ејни заманда Ленинград Шәрг Ин-тунда (1936—38) вә Ленинград Дөвләт Ун.-тиндә (1938—39) ишләмишдир. Ә.1941—63 илләрдә ССРИ ЕА Азәрб. Филиалынын Тарих Ин-тунда баш елми ишчи, директор, Тарих вә Фәлсәфә Ин-тунун гәдим вә орта әсрләр тарихи шө'бәсинин рәһбәри, Азәрб. ССР ЕА Иҹтимаи елмләр бөлмәсинин акад. катиби, Азәрб.ССР ЕА Шәргшүнаслыг Ин-тунун директору вәзифәләриндә ишләмишдир. 1963 илдән Азәрб. ССР ЕА Шәргшүнаслыг Ин-тунун мәтншүнаслыг вә мә'хәзләри чапаһазырлама шө'бәсинин рәһбәридир. АСЕ Баш редаксија һеј'әтинин үзвүдүр. Ә. әсасән, Азәрб.-ын вә гоншу Јахын Шәрг өлкәләринин Сәлҹугиләр вә монголлар дөврү тарихинин тәдгигатчысыдыр. Низаминин «Искәндәрнамә» әсәринин «Шәрәфнамә» һиссәсинин елми-тәнгиди мәтнини һазырладығы үчүн 1948 илдә Ә.-јә (ред. J. E. Бертелслә бирликдә) ССРИ Дөвләт мүкафаты верилмишдир. Низаминин «Мәхзән үл-әсрар» («Сирр-ләр хәзинәси»; 1960), Рәшид әд-динин «Ҹами әт-тәварих» (1957, 1965, 1968; 3-ҹү ҹилдинт ам, 1-ҹи вә 2-ҹи ҹилдләрин мүәјјән һиссәләрини), Мәһәммәд ибн Һиндушаһ Нахчыванинин «Дәстур әл-катиб фи тә'јин әл-мәратиб» (2 ҹилддә 3 китаб; 1964, 1971, 1977) әсәрләринин елми-тәнгиди мәтнини һазырламыш, А. А. Бакыхановун «Күлүстан-и Ирәм» (1970) әсәринин елми-тәнгиди мәтнинин һазырланмасында иштирак етмиш вә редактору олмушдур. Әсәрләри инкилис, алман, әрәб, түрк, фарс вә с. дилләрдә дә чап олунмушдур. Ә. тарихчиләрин Варшава (1955), шәргшүнасларын 24-ҹү (Мүнхен, 1957), 25-ҹи (Москва, 1960) бејнәлхалг конгресләриндә, түрк тарихчиләринин конгресләриндә (Ангара, 1961, 1970), ираншүнасларын 1-ҹи конгресиндә (Теһран, 1966) вә Рәшид әд-динә һәср олунмуш бејнәлхалг конгресдә (Теһран—Тәбриз, 1969) мә'рузәләрлә чыхыш етмишдир. Гырмызы Әмәк Бајрағы, «Шәрәф нишаны» орденләри вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Борьба Золотой Орды и государства ильханов за Азербайджан, Изв. АН Азерб.ССР, 1946, № 5, 7; Из истории государства Ширваншахов в XIII—XIV вв., јенә, орада 1949, № 8; Монгольские завоеватели в Азербайджане и сопредельных странах в XIII—XIV вв., «Вопросы истории», 1952, № 8; Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Б., 1956; К некоторым вопросам, относящимся к истории владычества Сельджуков на Среднем Востоке и Закавказье, в сб.: Вопросы истории народов Кавказа, Тбилиси, 1966; Реформаторские воззрения и общность взглядов по экономическим вопросам между Низам ал-мульком, Рашид ад-дином и Мухаммедом Нахчивани (XI—XIV вв.), Изв. АН Азерб.ССР (серия истории, философии и права), 1971, № 2; Употребление тюрко-монгольских терминов в произведениях Рашид ад-дина и Вассафа, в сб.: Грузинское источниковедение, т. 3, Тбилиси, 1971; К вопросу об освещении ширвано-грузинских отношений в XI—XII веках, Изв.АН Азерб.ССР (серия истории, философии и права), 1977, № 4.

Әд.: Милибанд С. Д., Биобиблиографический словарь советских востоковедов, М., 1977.

ӘЛИЗАДӘ Әзизмәммәд Нуру оғлу (1.12.1923, Бакы—7.1.1978, Бакы)—Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин иштиракчысы, мајор. 1943 илдән Сов.ИКП үзвү. Бујнакск һәрби пијада мәктәбини битирдикдән (1942) сонра 416-чы Азәрбајҹан дивизијасында взвод, рота, командири олмушдур. Мүһарибә гуртардыгдан сонра Берлиндә Империја дәфтәрханасынын илк коменданты иди. 1947 илдә ордудан тәрхис олунмуш, 1951—54 илләрдә јенидән Совет Ордусунда хидмәт етмишдир. 1947—51, 1954—65 илләрдә тиҹарәт системиндә, 1965—77 илләрдә респ. ОАДКЈҶ-ында ишләмишдир. 1 вә 2-ҹи дәрәҹәли Вәтән мүһарибәси, Гырмызы Улдуз орденләри вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

ӘЛИЗАДӘ Әләшрәф Әбдүлһүсејн оғлу (д. 24.4.1911, Шамахы)—совет кеологу.

Кеолокија-минералокија е.д. (1944), проф. (1945), Азәрб. ЕА акад. (1945). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1943, 1946). ССРИ-нин фәхри нефтчиси (1971). Түр.ССР-ин фәхри елм вә техника хадими (1971). 1940 илдән Сов.ИКП үзвү. Азәрб. КП БК катиби (1942—44), Азәрб. КП МК икинҹи катиби (1944), «Азәрнефт» вә «Азәрнефткәшфијјат» бирликләринин рәиси (1946—48), М. Горки ад. Түркмәнистан Дөвләт Ун-тиндә кафедра мүдири вә Түр.ССР ЕА фајдалы газынтылар бөлмәсинин мүдири (1949—54), Азәрб. Дөвләт Нефт Сәнајеси Елми-Тәдгигат вә Лајиһә Ин-тунун директору (1959—77) олмушдур. 1977 илдән Азәрб.ССР ЕА И. М. Губкин ад. Кеолокија Ин-тунда рекионал кеолокија вә тектоника шө'бәсинин рәһбәридир. 1938—40 вә 1954—59 илләрдә М. Әзизбәјов ад. Азәрбајҹан Сәнаје Ин-тунда (индики АзНКИ) дәрс демишдир. Ә. Азәрб.ССР-ин әсас нефт р-нларында кеоложи-тәдгигат ишләри апармыш, бир сыра мүһүм нефт вә газ-конденсат (Сијәзән, Зәјли-Зејвә, Бузовна—Маштаға, Шабандағ, Күркан, Гарадағ, Гарабағлы, Сангачал, Дуванны, Газанбулаг, Күрсәнки, Мурадханлы вә с.) јатагларынын ачылмасында билаваситә иштирак етмишдир. Мезозој чөкүнтүләринин нефтлилик проблеми илә мәшғул олмушдур. Түр. ССР-дә апардығы тәдгигатлар нәтиҹәсиндә Плиосен чөкүнтүләринин стратиграфик схемини тәртиб етмиш, Акчагылын фаунасыны өјрәнмишдир. Елми кадрларын һазырланмасында хид-

мәтләри вар. Үмумиттифаг палеонтолокија чәмијјәтинин фәхри үзвү (1976), Губкин ад. мүкафатын лауреатыдыр (1973). ССРИ Али Советинин (2-чи чағырыш) депутаты олмушдур. Ики дәфә Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Майкопская свита Азербайджана и ее нефтеносность, Б., 1945; Палеогеновые отложения Азербайджана, Б., 1947; Нефть и ее происхождение, Б., 1957; Земля и землетрясения, Б., 1960; Акчагыл Туркменистана, т. 1—2, М., 1961—67; Акчагыл Азербайджана, М., 1969; Апшерон Азербайджана, М., 1973; Сармат Азербайджана, М., 1974.

ӘЛИЗАДӘ Мәммәдтағы Әбдүлсәмәд оғлу, Мәһәммәдтағы Әлизадә Ширвани (1858, Шамахы—1918, Шамахы)—*«Имдадијјә»* тәшкилатынын рәһбәрләриндән бири, маарифчи-демократ. Тифлисдә руһани мәктәбини битирмиш, 1874—77 илләрдә Бакыда реални кимназијада охумушдур. Әрәб, фарс, рус, франсыз вә алман дилләрини мүкәммәл билән Ә., Һ. Б. Зәрдаби, Н. Б. Вәзиров вә б. демократик фикирли зијалыларла достлуг етмиш, «Әкинчи» гәзетинә мaариф вә мәдәнијјәти тәблиғ едән мәгаләләр јазмышдыр. 1878 илдә Москвада Петровски-Разумовски Әкинчилик Академијасына дахил олан Ә. кизли «Имдадијјә» тәшкилатынын јарадылмасында мүһүм рол ојнамыш вә Н. Б. Вәзировдан сонра она рәһбәрлик етмишдир. Академијаны битирдикдән сонра (1883) Петербургда малијјә назирлијиндә ишләмишдир. Алманија вә Франсаја сәјаһәт етмиш, һәмин өлкәләрин маарифи, игтисадијјаты вә мәдәни һәјаты барәдә мә'лумат топламышдыр. Силезијада оларкән һәмин вил.-ин игтисадијјаты һаггында алман дилиндә әсәр јазыб нәшр етдирмишдир. Мүтәрәгги фикирләринә көрә 1888 илдә ишдән азад едилмиш вә Азәрб.-да гајытмышдыр. 1906 илдә I Дөвләт Думасына үзв сечилмишди. Өмрүнүн сонунадәк дөври мәтбуатда демократик руһлу мәгаләләрлә чыхыш етмишдир.

Әд.: Геюшев З. Б., Архивные материалы об обществе «Имдадиййе», ДАН Азерб.ССР, 1963, т. 19, № 10; Мамедов В., Газета «Экинчи», Б., 1977.

ӘЛИЗАДӘ Мирзәаға Һачыбала оғлу (д. 15.3.1910, Бакы)—совет битки физиологу.

Биолокија е. д. (1959), проф. (1962), Азәрб.ССР ЕА м. үзвү (1968). 1943 илдән Сов. ИКП үзвү. Азәрб. Елми-Тәдгигат Памбыгчылыг Ин-тунда директор мүавини, Азәрб. Елми-Тәдгигат Чохиллик Биткиләр Ин-ту вә Азәрб. Елми-Тәдгигат Әкинчилик Ин-тунда лабораторија мүдири (1944—61) олмушдур. 1961-чи илдән Азәрб. ССР ЕА Кенетика вә Селексија Ин-тунда битки физиолокијасы лабораторијасынын рәһбәридир. Әсас ишләри Азәрб.ССР-дә чај биткисинин физиолокијасына, битки һүчејрәсиндә нуклеин туршуларынын, хүсусән дезоксирибонуклеин туршусу динамикасынын тәдгигинә һәср едилмишдир. 2 «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Нуклеин туршулары вә онларын битки һәјатында әһәмијјәти, Б., 1970; Чај плантасијаларынын шырымларла суварылмасы, Б., 1971; Физиология чайного куста, Б., 1964; Динамичность нуклеиновых кислот и белка в растительной клетке, Б., 1978.

ӘЛИИСМАЈЫЛЛЫ—Азәрб.ССР Кәдәбәј р-нунда кәнд. Ә. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 18 *км* ч.-г.-дә, Зәјәм чајынын (Күрүн голу) сағ саһилиндән 6 *км* аралы, Шаһдағ силсиләсинин шм.-ш. әтәјиндәдир. Әһ. 1329 (1979); картофчулуг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

ӘЛИЈАРОВА Зәрифә Аббасгулу гызы (д. 3.7.1935, Нахчыван ш.)—совет физики.

Физика-ријазијјат е.д. (1977), Азәрб.ССР Дөвләт мүкафаты лауреаты (1972). 1963 илдән Сов.ИКП үзвү. 1974 илдән Азәрб.ССР ЕА Физика Ин-тунда лабораторија мүдиридир. Тәдгигатлары јарымкечиричи чиһазлар (диод, чевиричи јаддаш елементләри вә с.) физикасы саһәсиндәдир. Бир чох әсәрин вә ихтиранын мүәллифидир.

Әсәрләри: Электрические свойства некоторых халькогенидов в контакте с металлом, «Успехи физических наук», т. 99, в. 3, 1969; Preparation of Cu_2Se Single crystals and Investigation of their Electrical Properties, Physica status Solidi, 1967, 4, 21, 61; Investigation of the Electrical Properties of Cu_2S Single crystals, јенә орада, 1968, 26, 65.

ӘЛИЈЕВ Аға Гурбан оғлу (д. 11.5. 1911, индики Көјчај ш.)—совет нефтчи кеологу.

Кеолокија-минералокија е.д. (1963), проф. (1965), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1951). Азәрб.ССР әмәкдар мүһәндиси (1961). ССРИ-нин фәхри нефтчиси (1971). 1939 илдән Сов.ИКП үзвү. 40 илә јахын мүхтәлиф кәшфијјат вә нефтчыхарма идарәләриндә рәһбәр вәзифәләрдә ишләмишдир. «Азәрб. Дәниз Нефт Кәшфијјаты» трестинин баш кеологу (1945—64), Азәрб. Дөвләт Нефт Сәнајеси Елми-Тәдгигат вә Лаһијә Ин-тунун директор мүавини (1966—77) олмушдур. 1977 илдән һәмин ин-тда лабораторија рәһбәридир. 1964—66 илләрдә М. Әзизбәјов ад. Азәрб. Нефт вә Кимја Ин-тунда дәрс демишдир. 1945 илдән дәниздә апарылмыш кеоложи-кәшфијјат ишләринә рәһбәрлик етмишдир. Ә.-ин рәһбәрлији илә Нефт дашлары, Күркан-дәниз, Гум а., Сангачал-дәниз, Дуванны а., Булла а., Баһар вә с. нефт-газ јатаглары ачылмышдыр. Ә. Плиосен чөкүнтүләринин бир нечә сәрбәст чөкүнтүтопланма һөвзәсинә бөлүнмәсинин јени нәзәри мүддәаларыны һазырламыш, Күрјаны саһәдә нефт вә газ јатагларынын ахтарышы үчүн конкрет саһәләр ајырмышдыр. Бу р-нда Ә.-ин рәһбәрлији илә Күровдағ, Мишовдағ, Галмас, Гарабағлы, Күрсәнки вә с. нефт јатаглары ачылмышдыр. Ә.-ин нефт вә газ јатаглары тәкиндә флүидләрин јерләшмәси ганунаујғунлуглары саһәсиндәки тәдгигатларынын нәзәри вә тәчрүби әһәмијјәти вар. Нефт вә газын јан миграсијасы илә әлагәдар олан тектоник вә литоложи екранлашмыш јатаглар һаггында ирәли сүрдүјү анлајышдан һазырда Азәрб.-да нефт вә газ јатагларынын кеоложи әсасынын тәртибиндә истифадә едилир. Ә. «Азәрбајчанын кеолокијасы» адлы чохчилдли монографијанын мүәллифләриндәндир. Елми кадрларын һазырланмасында хидмәти вар.

Азәрб.ССР Али Совети Рәјасәт һеј'әтинин үзвү (3-чү чағырыш), Азәрб.ССР Али Советинин (3 вә 4-чү чағырыш) депутаты олмушдур. Ики Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени, «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Геология и нефтеносность Кура-Араксинской области, Б., 1960; Закономерности размещения и условия формирования залежей нефти и газа Предкавказья и Азербайджана, т. 5, Азербайджанская ССР, М., 1976 (совм. с др.).

ӘЛИЈЕВ Азад Һәмзә оғлу (д. 13.3. 1928, Кәнчә, индики Кировабад) — Азәрб. совет скрипкачысы. Азәрб.ССР әмәкдар артисти (1959). 1967 илдән Сов.ИКП үзвү. Јереван консерваторијасыны битирмишдир (1951). 1951—71 илләрдә Азәрб. Дөвләт Симли Квартетиндә чыхыш етмишдир. Азәрб. бәстәкарларынын скрипка үчүн әсәрләринин илк ифачыларындандыр. Репертуарына һәмчинин рус, совет, Гәрби Авропа бәстәкарларынын әсәрләри дахилдир. Квартетин тәркибиндә Үмумиттифаг фестивалынын (1957, Москва, гызыл медал), тәләбә вә кәнчләрин 6-чы Үмумдүнја фестивалы Бејнәлхалг мүсабигәсинин (1957, Москва, күмүш медал) лауреаты, мусигичиләрин Ч. Енеску ад. Бејнәлхалг мүсабигәсинин дипломантыдыр (1958, Бухарест). 1970—76 илләрдә Ү. Һачыбәјов ад. Азәрб. Дөвләт Симфоник Оркестринин консертмејстери олмушдур. 1951 илдән Азәрб. Дөвләт Консерваторијасында дәрс дејир (1977 илдән проф.). РСР, МӘР, АДР, Түркијәдә чыхыш етмишдир.

ӘЛИЈЕВ Баба Балабаба оғлу (д. 23.3. 1915, Бакы)—Азәрб. совет рәссамы. Азәрб.ССР әмәкдар инчәсәнәт хадими (1964). 1945 илдән Сов.ИКП үзвү.

Б. Б. Әлијев. «Астара субтропик совхозу». 1972.

Азәрб. Дөвләт Рәссамлыг Техникумуну битирмиш (1937), В. И. Суриков ад. Москва Рәссамлыг Ин-тунда охумушдур (1937—41). Тематик таблола-

рында совет вәтәнпәрвәрлијини вә мүасирләринин мә'нәви көзәллијини тәрәннүм етмишдир. Јарадычылығында портретләр (Совет Иттифагы Гәһрәманы С. П. Супрунун, 1942, колхозчу Ф. Абдуллајеванын, 1962), мәнзәрә вә натүрмортлар («Ајлы кечә», 1962, «Шафталылар», 1964) әсас јер тутур. Әмәк адамларынын вә доғма тәбиәтин тәсвирини, ади мәишәт сәһнәләрини лирик сәпкидә верир («Бизим гонаглар», 1967, «Шаһдағ», 1969, «Ана үрәји», 1970, «Астара субтропик совхозу», 1972, «Болгар гызы», 1973, «Сәһәр шәфәгләри», 1977). 1946—60 илләрдә Азәрб. Рәссамлыг Мәктәбиндә дәрс демишдир.

ӘЛИЈЕВ Баба Әлијолдаш оғлу (1877, Бакы јахынлығындакы Мәрдәкан к.—1938)—Азәрб.-да Совет һакимијјәти вә социализм гуручулуғу уғрунда фәал мүбариз. 1917 илдән Сов.ИКП үзвү. Биринчи рус ингилабы дөврүндә Балаханы-Сабунчу фәһлә р-нунда «Һүммәт» тәшкилатынын, тә'тил вә нүмајишләрин тәшкилатчыларындан олмушдур. Ә. 1910 илдә партијанын тапшырығы илә Иран ингилабчыларына көмәк етмәк мәгсәдилә ораја кетмишдир. 1917—18 илләрдә Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гурулмасы уғрунда мүбаризә апаран Ә. Бакы коммунасынын сүгутундан сонра Һәштәрхана кетмиш вә «Һүммәт» тәшкилатынын јерли бүросуна сәдр сечилмишдир. Шимали Гафгазда, Дағыстанда Совет һакимијјәтинин гәләбәси уғрунда мүбаризәнин иштиракчысы олмушдур. Ә. 1920 илин апрелиндә XI Гызыл Ордунун тәркибиндә Бакыја гајытмышдыр. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра Ә. Азәрб. ССР Фөвгәл'адә Комиссијасынын, ингилаби трибуналын сәдри, «Азәрбалыг» трестинин рәиси, Азәрб.ССР ХКС јанында Јол Иншааты Комитәсинин вә Азәрб. Гырмызы Ајпара Ҹәмијјәти МК-сынын сәдри вәзифәләриндә ишләмишдир. Ә. Бакыда кечирилмиш Шәрг халгларынын 1-чи гурултајында (1920) иштирак етмишдир. Азәрб.ССР вә ЗСФСР МИК-ләринә үзв сечилмишдир. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф олунмушдур.

Әд.: Азәрбајҹанда Совет һакимијјәти уғрунда фәал мүбаризләр, Б., 1958; Азәрбајҹанда социалист ингилабынын гәләбәси уғрунда болшевикләрин мүбаризәси (Сәнәдләр вә материаллар. 1917—1918-чи илләр), Б., 1960; Гулиев Дж. Б., Борьба Коммунистической партии за осуществление ленинской национальной политики в Азербайджане, Б., 1970.

ӘЛИЈЕВ Ваһаб Сәфәр оғлу (д. 20.6. 1908, Бакы јахынлығындакы Сарај к.)—совет кимјачысы, технолог. Техника е.д. (1961), проф. (1962), Азәрб.ССР ЕА акад. (1968, м. үзвү 1962), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1948), Азәрб.ССР Дөвләт мүкафаты лауреаты (1976), Азәрб.ССР әмәкдар елм вә техника хадими (1964). 1944 илдән Сов.ИКП үзвү. 1934 илдән Азәрб. нефт е'малы сәнајесиндә мүхтәлиф вәзифәләрдә чалышмыш, 1951—59 илләрдә Күјбышев ад. Азәрб. Елми-Тәдгигат Нефт Е'малы Ин-тунун директору, сонра һәмин ин-т әсасында јарадылмыш Нефт Кимјасы Просесләри Ин-тунун директор мүавини ишләмишдир. 1962 илдән һәмин ин-тун директорудур. Әсас елми ишләри нефт мәһсулларынын гајнар тәбәгәдә каталитик крекинги, бутанын бутиленә чеврилмәси, алунит филизиндән алүминиум-оксид алынмасы вә онун редуксијасы просесләри, нефт е'малында ишләдилән микросферик катализаторларын, һәмчинин етиленоксид вә аллилхлоридин алынмасы, оксикенин иштиракы илә бутиленин дивинилә, етилбензолун стирола чеврилмәси просесләри илә бағлыдыр. Ә.-ин бир груп мүтәхәссислә бирликдә ишләјиб һазырладығы технолокија әсасында јүксәк октан әдәдли АИ-93 маркалы бензин истеһсал едилир. Сәнаједә ишләнмиш сулары кимјәви тәмизләмә јолу илә јарарлы һала салыб онлардан тәкрар истифадә етмәк, беләликлә, әтраф мүһити она зәрәрли тә'сир көстәрән маддәләрдән горумаг проблеминин һәлли саһәсиндә Ә.-ин апардығы тәдгигат ишләринин мүсбәт нәтиҹәләри сәнаје мигјасында тәтбиг едилир. Јүксәк ихтисаслы кадрлар һазырланмасында хидмәти вар. АСЕ Баш редаксијасынын үзвүдүр (1976). Ленин ордени, Октјабр ингилабы ордени вә 4 башга орденлә, һәмчинин медалларла тәлтиф олунмушдур. Д. И. Менделејев ад. Үмумиттифаг Кимја Ҹәмијјәти Азәрб. Идарәсинин сәдридир (1967).

Әсәрләри: Термоконтактный пиролиз нефтяного сырья, Б., 1962; Современное состояние и пути интенсификации процесса каталитического крекинга (совм. с М. И. Рустамовым и Е. И. Пряниковым), Б., 1966; Исследование реакционной способности биядерных комплексов. «Кинетика и катализ», 1977, № 2 (совм. с А. А. Меджидовым и А. М. Салимовым).

Әд.: В. С. Алиев. Библиография, Б., 1969 («Деятели науки и культуры Азербайджана»).

ӘЛИЈЕВ Әбдүл Һаҹәли оғлу (25.5. 1911, индики Дағ.МССР, Кубачи гәс. —5.10.1965, Маһачгала)—совет кеологу, литолог. Кеолокија-минералокија е.д. (1946), проф. (1949), Азәрб.ССР ЕА м. үзвү (1955). 1941 илдән Сов. ИКП үзвү. Ә. Азәрб.-да чөкмә сүхурларын литолокијасынын әсасыны гојанлардан биридир. Азәрб.ССР ЕА И. М. Губкин ад. Кеолокија Ин-тунун директору (1948—51), Азәрб.ССР ЕА нефт експедисијасынын рәһбәри (1950—59), ССРИ ЕА Кеолокија Ин-ту Дағыстан филиалынын директору (1960—62), В. И. Ленин ад. Дағыстан Дөвләт Ун-тинин ректору (1962—65), Дағ.МССР Али Совети сәдринин мүавини (1963—65) олмушдур. Азәрб.ССР вә Дағ.МССР нефт вә газ јатагларынын Мезозој чөкүнтүләринин литофасиал вә коллектор хүсусијјәтләрини өјрәнмишдир. «Азәрбајҹанын кеолокијасы» адлы чохҹилдли монографијанын мүәллифләриндән биридир. Елми кадрларын һазырланмасында хидмәти олмушдур. Дағ.МССР Али Советинин (6-чы чағырыш) депутаты сечилмишдир. «Шәрәф нишаны» ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Петрография третичных отложений Азербайджана, Б., 1949; Петрография майкопских отложений Азербайджана, Б., 1952 (совм. с Э. Данидбековой); Осадочные породы Азербайджана, Б., 1955; Коллекторы нефти и газа мезозойских и третичных отложений Азербайджана, Б., 1958 (совм. с Г. А. Ахмедовым).

ӘЛИЈЕВ Әбүлфәт Әсәд оғлу (30.12. 1926, Шуша)—Азәрб. совет мүғәнниси. Азәрб.ССР халг артисти (1964). Јарадычылыға 1943 илдән Ағдам мәдәнијјәт евиндә башламышдыр. 1945 илдән М. Магомајев ад. Азәрб. Дөвләт Филармонијасынын солистидир. Мәлаһәтли, хош тембрли сәси олан Ә.-ин ифа тәрзинә инҹә лиризм, емосионаллыг хасдыр. О, хүсусилә муғам («Секаһ», «Һүмајун» вә с.) вә тәснифләрин ифасында милли вокал сәнәтинә хас мүхтәлиф васитәләрдән (кушә, зәнкулә вә с.) бачарыгла истифадә едир. Ә. 1956—62 илләрдә М. Ф. Ахундов ад. Азәрб. Дөвләт Опера вә Балет Театрында Мәҹнун, Кәрәм («Лејли вә Мәҹнун», «Әсли вә Кәрәм», Ү. Һаҹыбәјов) вә Шаһ Исмајыл («Шаһ Исмајыл», М. Магомајев) партијаларыны охумушдур. ССРИ-нин бир чох ш.-ндә, Гвинеја, Гана, Иран, Сурија, Ливан, МӘР, АДР, ПХР вә с. өлкәләрдә концертләр вермишдир.

Ә. Ә. Әлијев Мәҹнун («Лејли вә Мәҹнун», Ү. Һаҹыбәјов) ролунда.

ӘЛИЈЕВ Әзиз Мәммәдкәрим оғлу (1. 1.1897, Јереван—27.7.1962, Бакы)—партија вә дөвләт хадими, сәһијјә тәшкилатчысы. Тибб е.д. (1938), проф. (1956), Азәрб.ССР әмәкдар һәкими (1960). 1926 илдән Сов. ИКП үзвү. 1929—38 илләрдә Азәрб. Клиник Ин-тунун директору, Азәрб. ССР Халг Сәһијјә комиссары, Н. Нәриманов ад. Азәрб. Дөвләт Тибб Ин-тунун вә АДУ-нун ректору, Азәрб.ССР Али Совети Рәјасәт һеј'әтинин катиби, Азәрб.КП МК-нын катиби (1941—42), Дағ.МССР Вил. Комитәсинин биринчи катиби (1942—48), ҮИК(б)П МК-нын инспектору (1949—50), Азәрб.ССР Назирләр Совети сәдринин биринчи мүавини (1950—51), Азәрб.ССР Елми-Тәдгигат Ортопедија вә Бәрпа Ҹәррађлығы Ин-тунун директору (1952—56)

олмушдур. 1956 илдән өмрүнүн сонунадәк Азәрб. һәкимләри Тәкмилләшдирмә Ин-туна башчылыг етмишдир. Тәдгигаты, әсасән, експериментал нефрит заманы ганда баш верән биокимјәви дәјишикликләрә, аллеркија проблеминә вә с. һәср едилмишдир. ССРИ Али Советинин (1,3-чү чағырыш), Азәрб.ССР Али Советинин (1,3-чү чағырыш) вә Дағ.МССР Али Советинин (2-чи чағырыш) депутаты олмушдур. Ики дәфә Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени, 1-чи дәрәчәли Вәтән мүһарибәси ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур. Азәрб. һәкимләри Тәкмилләшдирмә Ин-ту, Дағ.МССР-дә с з, Маһачгалада исә күчәләрдән бири Ә.-ин адыны дашыјыр.

Әсәри: Клиник анализләр, Б., 1934.
Әд.: Чанадов Р., Халг ишинә һәдсиз сәдагәт, «Коммунист» гәзети, 1977, 5 јанвар; Гулиев Д., Верный сын партии, газета «Бакинский рабочий», 1977, 5 января.

ӘЛИЈЕВ Әләкбәр Сејидмәммәд оғлу (17.2.1907, индики Исмајыллы р-нунун Лаһыч к.—19.2.1962, Бакы)—Бөјүк Вәтән мүһарибәси гәһрәманы, партизан һәрәкаты иштиракчысы, полковник. 1930 илдән Сов.ИКП үзвү. 1925 илдән Совет Ордусунда хидмәт етмишдир. Тифлис һәрби мәктәбини битирмишдир (1929). Бөјүк Вәтән мүһарибәсинәдәк Ә. взвод, батареја командири вә полк командиринин муавини олмушдур. 1941 илдә Буг чајы вә Белосток р-нундакы дөјүшләрдә ағыр јараланан Ә. архада галараг Борисов ш. јахынлығында партизан дәстәләри јарадылмасында иштирак етмишдир. Ә. 1942 илдә «Дјадја Колја» партизан бирләшмәсиндә партизан дәстәси гәраргаһынын рәиси, 1944 илдән исә Суворов ад. партизан дәстәсинин командири тә'јин едилмишдир. Ә.-ин партизан дәстәси дүшмәнин хејли чанлы гүввәсини вә һәрби техникасыны сырадан чыхармыш, Алманијаја апарылан 4000-дән чох совет вәтәндашыны азад етмишдир. Одер саһилләринәдәк дөјүш јолу кечмиш Ә. мүһарибәдән сонра Ленинград Али Топчулуг Мәктәбини битирмиш (1951), мүхтәлиф һәрби вәзифәләрдә чалышмышдыр. Ә. 1954 илдә ордудан бурахылмышдыр. Ленин ордени, 3 Гырмызы Бајраг, 3 дәфә 1-чи дәрәчәли Вәтән мүһарибәси, Гырмызы Улдуз орденләри вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Алычанов М. Ҹ., Азәрбајҹан дөјүшчүләринин партизан һәрәкатында иштиракы, Б., 1975; Мадатов Г. А., Азербайджан в Великой Отечественной войне, Б., 1975; Азербайджанская ССР в период Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.), Сб. документов и материалов в двух томах, т. 1, Б., 1976.

ӘЛИЈЕВ Әләскәр Абдулла оғлу (1883, Бакы—1938)—Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда фәал мүбариз. 1917 илдән Сов.ИКП үзвү. Бакы фәһләләринин 1903 ил ијул сијаси тә'тилинин иштиракчысы олмушдур. 1907 илдә јумористик «Бәһлул» журналыны нәшр етмишдир. Мәтбуатда ингилаби мәгаләләрлә чыхышына көрә 5 ил мүддәтинә Һәштәрхана сүркүн олунмушдур (1908); Москвада Шәрг дилләри институну (гијаби) битирмишдир (1912). Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы күнләриндә Москвада Совет һакимијјәтинин гәләбәси уғрунда мүбаризәдә иштирак етмишдир. 1918—19 илләрдә мүхтәлиф чәбһәләрдә дахили вә харичи әксингилаби гүввәләрә гаршы вурушмуш, Хәзәр дәнизиндә инкилисләр тәрәфиндән һәбс олунмуш вә Бакыја кәтирилмишди. 1920 илин әввәлләриндә һәбсдән азад олан Ә. кизли фәалијјәтә башламышдыр. Ә. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра респ. Һәмкарлар Иттифаглары Шурасында, Күр һәрби донанмасы гәраргаһында, Бакы Советинин маариф шө'бәсиндә ишләмишдир.

Әд.: Азәрбајҹанда Совет һакимијјәти уғрунда фәал мүбаризләр, Б., 1958.

ӘЛИЈЕВ Әли Алы оғлу (д. 1898, индики Ағдам р-нунун Кәнкәрли к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1952). 1930—60 илләрдә Ағдам р-нунун индики Натәван ад. үзүмчүлүк с-зунда бригадир, Жданов р-нундакы Мил үзүмчүлүк с-зунда фәһлә ишләмишдир. 1951 илдә үзүмчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. 2 дәфә Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир. Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр.

ӘЛИЈЕВ Әли Зуркарнајевич (д. 29.11.1937, Дағ.МССР Гуниб р-нунун Чох к.)—совет күләшчиси, ССРИ әмәкдар идман устасы (1967). Дағ.МССР әмәкдар мәдәнијјәт ишчиси (1967). Тибб елмләри намизәди (1970), досент (1973). 1969 илдән Сов.ИКП үзвү. Дағыстан Тибб Ин-туну (1966) вә 2-чи Москва Дөвләт Тибб Ин-тунун аспирантурасыны (1969) битирмишдир. Сәрбәст күләшмә үзрә 9 дәфә ССРИ (1959—61, 1963, 1965—68, 1970), 5 дәфә дүнја (1959, 1961—62, 1966—67) чемпиону, 17—19-чу Олимпија ојунларынын иштиракчысы (4—6 јерләр) олмушдур. 1967 илдән Дағ.МССР-дә Ә. ад. мүкафат уғрунда сәрбәст күләшмә үзрә бејнәлхалг јарышлар кечирилир. Ә. 1970 илдән Дағыстан Тибб Ин-тунда ишләјир. Гырмызы Әмәк Бајрағы вә «Шәрәф нишаны» орденләри илә тәлтиф олунмушдур.

Әд.: Зульфукаров З., Богатыри Дагестана, Махачкала, 1966; Агапов Ф. А., Физическая культура и спорт у горских народов Северного Кавказа, Махачкала, 1971.

ӘЛИЈЕВ Әскәр Алы оғлу (1.7.1915, индики Ағдам р-нунун Маһрызлы к.—2.6.1966, орада)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1950). 1952 илдән Сов.ИКП үзвү. 1939 — 66 илләрдә Гарадағлы кәнд советинин катиби, Г. Илјасов ад. к-зда колхозчу, к-з сәдри, бригадир вәзифәләриндә ишләмишдир. 1949 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур.

ӘЛИЈЕВ Ибраһим Маһмуд оғлу (1890, индики Маһачгала ш.—1938)—Совет һакимијјәти вә сосиализм гуручулуғу уғрунда фәал мүбариз. 1917 илдән Сов.ИКП үзвү. Кәнч јашларындан ингилаби һәрәката гошулмуш вә 1906 илдән Порт-Петровск ш. түтүн ф-ки фәһләләри арасында ингилаби иш апардығы үчүн сүркүн олунмушдур. Сонра Ә. Москваја кетмиш, ун-тин һүгуг факүлтәсиндә охумуш, тәләбәләрин марксист групуна гошулмушдур. 1917 ил Феврал ингилабы күнләриндә Москвада, сонра Порт-Петровскда Совет һакимијјәти уғрунда мүбаризә апармышдыр. 1917 илин пајызында Ашгабадда Ә. болшевик «Һуммәт» тәшкилатынын сәдр муавини вә шәһәр советинин депутаты сечилмишдир. 1919 илдә Бакыја кәлән Ә. партијанын тапшырығы илә Кәнчәјә кизли ишә көндәрилмиш вә партијанын Кәнчә комитәсинин сәдри сечилмишдир. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра Кәнчә Губ. Ингилаб Комитәсинин сәдри, Губ. Фөвгәл'адә Комиссијасы сәдринин муавини вәзифәләринә тә'јин олунмушдур. Ә. 1921—38 илләрдә Дағыстанда халг әдлијјә вә халг ичтимаи тә'минат комиссары, Али мәһкәмәнин сәдри вә с. вәзифәләрдә чалышмышдыр. АК(б)П МК-нын үзвү олмушдур.

ӘЛИЈЕВ Играр Һәбиб оғлу (д. 14.3.1924, Бакы) — совет шәргшүнасы, тарихчи. Тарих е.д. (1961). Азәрб.ССР әмәкдар елм хадими (1979). 1958 илдән Сов.ИКП үзвү. Акад. В. В. *Струвенин* тәләбәсидир. 1945 илдә С. М. Киров ад. АДУ-нун тарих факүлтәсини битирмишдир. 1945—47 илләрдә АДУ-да мүәллим, 1947—55 илләрдә Азәрб. Дөвләт Гијаби Педагожи Ин-тунун досенти, Гәдим дүнја вә орта әсрләр тарихи кафедрасынын мүдири ишләмишдир. Ејни заманда 1945 илдән Азәрб.ССР ЕА Тарих Ин-тунда ишләјән Ә. 1957 илдән Азәрб.-ын гәдим тарихи шө'бәсинин рәһбәридир. 1978 илдән Азәрб. ССР ЕА Тарих Ин-тунун директорудур. Ә. шәргшүнасларын вә тарихчиләрин бир сыра бејнәлхалг вә Үмумиттифаг конгрес вә конфрансларында мә'рузәләрлә чыхыш етмишдир. Ә. Азәрб. ССР Али Совети Рәјасәт Һеј'әти јанында Топонимика комиссијасынын сәдри, АСЕ елми редаксија шурасынын үзвүдүр. Азәрб.-ын гәдим дөвр тарихини тәдгиг едән Ә. Гәдим Шәрг тарихинин бир сыра проблемләринә аид әсәрләр дә јазмышдыр. Ә. үччилдлик «Азәрбајҹан тарихи»нин мүәллиф вә редакторларындандыр.

Әсәрләри: Мидија тарихи, Азәрб. ССР ЕА Тарих вә Фәлсәфә Институтунун әсәрләри, ч. 1, 1951; Мидия—древнейшее государство на территории Азербайджана. Очерки по древней истории Азербайджана, Б., 1956; О первых племенных союзах на территории Азербайджана, Б., 1959; История Мидии, Б., 1960; Сармато-аланы на пути в Иран, в кн.: История Иранского государства и культуры, М., 1971; К интерпретации § 1, 3, 4, 5, IV гл. XI книги «Географии» Страбона, «Вестник древней истории» 1975, № 4; (совм. с Г. Аслановым); Племена Сармато-массагето-аланского круга в Азербайджане, Древний Восток, в. 2, Ереван, 1976.

Әд.: Милибанд С. Д., Биобиблиографический словарь советских востоковедов, М., 1977.

ӘЛИЈЕВ Иса Муса оғлу (д, 1939, Илич р-нунун Чомахтур к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1976). 1966 илдән Сов.ИКП үзвү. 1955 — 66 илләрдә «1 Мај» к-зунда сучу, мангабашчысы олмушдур, 1966 илдән к-зда бригадирдир. 1975 илдә тахылчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. 2 дәфә Ленин ордени, «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ӘЛИЈЕВ Ислам Садыг оғлу (1897, Кәдәбәј наһијәсинин Мискинли к.—1938)—Азәрб.-да Совет һакимијјәти вә сосиализм гуручулуғу уғрунда фәал мүбариз. 1919 илдән Сов.ИКП үзвү. 1917 илдән ингилаби һәрәката гошулмушдур. 1919—20 илләрдә Ә. Мискинли болшевик тәшкилатынын катиби, сонра исә сәдри сечилмиш, Кәдәбәјдә

вә Шамхор гәзасында гачаг һәрәкатынын рәһбәрләриндән бири олмушдур. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра АК(б)П Шамхор, Көјчај гәза, Биләгәди р-н комитәләринин биринҹи катиби вәзифәләриндә (1920—28 илләрдә) ишләмишдир. 1929—30 илләрдә АК(б)П Ағдам р-н комитәсинин биринҹи катиби, МК тәшкилат шө'бәси мүдиринин мүавини вә мүдири олмушдур. Ј. Свердлов ад. Коммунист Ун-тини битирмиш, 1934 — 37 илләрдә ҮИК(б)П Гарагалпаг Вил. Комитәсинин биринҹи катиби вә ССРИ Халг Торпаг Комиссарлығында идарә рәиси олмушдур. Ә. дәфәләрлә Азәрб.ССР, ЗСФСР вә ССРИ МИК-ләринин, АК(б)П МК үзвү, ҮИК(б)П 17-ҹи гурултајынын нүмајәндәси олмушдур. Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Əд.: Катибли М., Кәдәбәј большевик тәшкилатынын тарихиндән, Б., 1962; Миралајев Т. С., Азәрбајҹанын гырмызы гвардијачылары вә гырмызы партизанлары, Б., 1970.

ƏЛИЈЕВ Исмајыл Әлибала оғлу (1921, Азәрб.ССР Көјчај ш.—23.4.1943, Калинин вил.-нин Кудевери к.)—Бөјүк Вәтән мүһарибәси гәһрәманы, партизан һәрәкаты иштиракчысы, капитан. 1940 илдә Совет Ордусуна чағырылмыш, 1941 илдә Москва әтрафындакы вурушмаларда иштирак етмишдир. 1942 илдә Л. Чајкина ад. партизан бригадасына гәраргаһ рәиси көндәрилмишдир. Ә.-ин рәһбәрлији илә бригада дүшмәнин бир нечә гарнизонуну сырадан чыхармыш, ишғал олунмуш бир сыра јашајыш мәнтәгәсини фашистләрдән азад етмишдир. 1943 илин апрелиндә бригада дүшмән мүһасирәсини јараркән Ә. гәһрәманҹасына һәлак олмушдур.

Əд.: Алыҹанов М. С., Азәрбајҹан дөјүшчүләринин партизан һәрәкатында иштиракы, Б., 1975; Мададов Г. А., Азербайджан в Великой Отечественной войне, Б., 1975.

ƏЛИЈЕВ Јәһја Дадаш оғлу (1901, Иранын Әһәр ш.—15.4.1958, Кировабад)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). 1925—58 илләрдә Кировабадда, индики Низами ад. с-зда фәһлә ишләмишдир. 1947 илдә үзүмчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәрчиләринә наил олмушдур. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ƏЛИЈЕВ Күлбала Ағабала оғлу (5. 12.1879, Бакы јахынлығындакы Билкәһ к.—27.3.1971, Бакы) — ССРИ-нин фәхри нефтчиси, Азәрб.ССР нефт устасы (1940), ССРИ нефтчыхарма сәнајесинин ветераны, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). 1940 илдән Сов. ИКП үзвү. Әмәк фәалијјәтинә 1898 илдә Бибиһејбәт нефт мә'дәнләриндә башламышдыр. Ә. Бакы нефтчиләринин ингилаби чыхышларында иштирак етмишдир. Азәрб.-да Совет һакимијјәти илләриндә Бибиһејбәт (Илич) бухтасынын гурудулмасынын (1923) фәал иштиракчысы олмушдур. 26 Бакы комиссары ад. Нефт Мә'дәнләри Идарәсиндә уста (1923—46), мүһәндис (1946—67) ишләмишдир. Ә. Азәрб.

ССР-дә нефт сәнајесинин тәшәккүлүндә, онун техники ҹәһәтдән јенидән гурулмасы вә инкишафында, мүтәхәссисләр (нефтчиләр) һазырланмасында бөјүк хидмәти вардыр. ССРИ Али Советинин (3-ҹү чағырыш) вә Азәрб.ССР Али Советинин (5-ҹи чағырыш) депутаты олмушдур. Ики дәфә Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмиш, Бакыда бүстү гојулмушдур.

Əд.: Мустафаев М. М., Сокровища Бухты Ильича, Б., 1973.

ƏЛИЈЕВ Мағсуд Исфәндијар оғлу (д. 27.8.1924, Тбилиси)—совет физики. Физика-ријазијјат е.д. (1966), проф. (1967), Азәрб.ССР ЕА м. үзвү (1970). 1963 илдән Сов. ИКП үзвү. Азәрб. ССР ЕА Физика Ин-тунун јарымкечиричиләрдә көчүрмә һадисәләри лабораторијасынын мүдири (1967). Әсәрләри јарымкечиричиләрдә көчүрмә һадисәләринә аиддир. Ә. јарымкечиричиләрдә истиликкечирмә һадисәсини, галванотермомагнит вә тензометрик һадисәләри, һәмчинин күчлү магнит вә електрик саһәләриндә јарымкечиричиләрин кинетик хассәләрини тәдгиг етмишдир. Онун рәһбәрлији илә јени тензомүгавимәтләр, галваномагнит вә термомагнит ҹиһазлар һазырланмышдыр. Һәмин ҹиһазлар х.т.-нын мүхтәлиф саһәләриндә тәтбиг олунур. Ә.-ин јүксәкихтисаслы кадрлар һазырланмасында хидмәти вар. Ә. Франса (1964, 1972), АБШ (1970) вә Инкилтәрәдә (1976) бејнәлхалг елми мүшавирәләрдә мә'рузә етмишдир.

Əсәрләри: Теплопроводность полупроводников, Б., 1963; Характеристики тензорезисторов из эвтектического сплава GaSb—FeGa, «Приборы и системы управления», 1977, № 2 (совм. с др.).

ƏЛИЈЕВ Маһмуд Исмајыл оғлу (22.11. 1908, Шамахы—24.9.1958, Бакы)—сәһијјә тәшкилатчысы. Азәрб.ССР әмәкдар һәкими (1943). 1938 илдән Сов. ИКП үзвү. 1937—43 илләрдә Азәрб. ССР Халг Сәһијјә Комиссарлығы тибб тәһсили идарәсинин рәиси, Азәрб. Дөвләт Тибб Ин-тунун директору, Азәрб. КП МК елм вә мәктәбләр шө'бәсинин мүдири олмушдур. 1943 илдә ССРИ Хариҹи Ишләр комиссарынын мүавини, 1944 илдән өмрүнүн сонунадәк Азәрб. ССР хариҹи ишләр комиссары (1946 илдән Азәрб.ССР хариҹи ишләр назири), ејни заманда Азәрб.ССР Сәһијјә назири (1950—53), Азәрб. Һәкимләри Тәкмилләшдирмә Ин-тунун ректору (1953—58) вәзифәләриндә ишләмишдир. ССРИ Али Советинин (1-ҹи чағырыш) вә Азәрб.ССР Али Советинин (2-ҹи чағырыш) депутаты олмушдур. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени, 2 «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир. Бакы поликлиникаларындан биринә Ә.-ин ады верилмишдир.

ƏЛИЈЕВ Меһди Микајыл оғлу (д. 1. 7.1908, индики Ағдам р-нунун Зәнкишалы к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1950). 1958 илдән Сов.ИКП үзвү. 1930—68 илләрдә Зәнкишалы кәндиндәки Орҹоникидзе ад. к-зда тәсәрруфат бригадири, колхозчу ишләмишдир. 1949 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәриҹиләринә наил олмушдур. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир. 1968 илдән Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр.

ƏЛИЈЕВ Мәммәд Кәрим оғлу (д. 1912, индики Товуз р-нунун Бозалганлы к.)—Бөјүк Вәтән мүһарибәси гәһрәманы, партизан һәрәкаты иштиракчысы, баш лејтенант. 1937 илдән Сов.ИКП үзвү. 1941 илдә Совет Ордусуна чағырылмыш, Крым ҹәбһәсиндә дүшмәнә гаршы вурушмаларда јараланмыш вә әсир дүшмүшдүр. Әсирликдән гачмыш, 1943—44 илләрдә Крым вил.-ндә 8-ҹи Азәрб. партизан дәстәсинин тәшкилатчысы вә командири олмушдур. Партизан дәстәси алман фашистләринә гаршы 32 дәфә әмәлијјат апармыш, дүшмәнин 1200-дән артыг әскәр вә забитини өлдүрмүш, 10 *км* рабитә хәттини кәсмиш, хејли һәрби техникасыны сырадан чыхармыш, Крымын бир сыра шәһәр вә кәндләринин дүшмәндән азад олунмасында иштирак етмишдир. Берлинәдәк дөјүш јолу кечән Ә. 1945 илдә ордудан бурахылмышдыр. Пенсијаја чыханадәк (1974) Кировабад ш.-ндә маариф системиндә чалышмышдыр.

Əд.: Алыҹанов М. С., Азәрбајҹан дөјүшчүләринин партизан һәрәкатында иштиракы, Б., 1975; Мададов Г. А., Азербайджан в Великой Отечественной войне, Б., 1975.

ƏЛИЈЕВ Мәммәд Мәһәррәм оғлу (д. 1910, индики Газах р-нунун Даш Салаһлы к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). 1956 илдән Сов.ИКП үзвү. 1934—73 илләрдә Балакән, Загатала вә Масаллы р-нларында агроном, Масаллы вә Пришиб МТС-ләриндә, Саатлы, Товуз к.т. шө'бәләриндә вә Товуз МТС-индә баш агроном, Азәрб. Елми-Тәдгигат Памбыгчылыг Ин-тунун Агстафа тәҹрүбә тарласында елми ишчи, сонра мүдир, Товуз к.т. истеһсалаты идарәсиндә баш агроном, Азәрб. Јер Гурулушу Лајиһә Ин-тунун Товуз јер гурулушу групунда лајиһәчи агроном вәзифәләриндә ишләмишдир. 1974 илдән р-нун Ҹејранчөл суварма системләри истисмары идарәсиндә агроном ишләјир. 1947 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәриҹиләринә наил олмушдур.

ƏЛИЈЕВ Мәммәдгасым Һүсејн оғлу (1882, Јелизаветпол, индики Кировабад ш.—20.7.1967, Бакы) — совет кеодезисти. Проф. (1931). Азәрб. ССР әмәкдар елм хадими (1945). Петербургда Али Һәрби Топографија Мәктәбини битирмишдир (1905). Ингилабдан әввәл Русијада топографија-кеодезија ишләри апармышдыр. Ә. 1913 илдә I—II синиф триангулјасија апармаг үчүн Бејнәлхалг сәрһәд комиссијасына е'зам едилмишдир. Азәрб.-да Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра Ә. һәрби мүтәхәссис кими Гызыл Ордуда ишләмәјә кечмиш вә Бакыја кәлмишдир. XI Гызыл Ордуда Һәрби Топографија Идарәси рәисинин мүавини, ејни заманда Һәрби Топографија Мәктәбинин рәиси ишләмишдир. Ә. Ағамалы-оғлу ад. Јер гурулушу техникумунун директору (1924—28), Азәрб. Политех-

ник Ин-тунда кафедра мүдири (1925) вә директор мүавини ишләмиш, Азәрб. ССР ЕА Ҹоғрафија Ин-тунда картографија шө'бәсинин рәһбәри (1944—48) олмушдур. Кеодезија вә картографија саһәсиндә ихтисаслы мүтәхәссисләр һазырланмасында хидмәти вар. Ә. 1924 илдән али мәктәбләрдә кеодезија вә картографијадан дәрс демиш, индики АзНКИ-дә кеодезија кафедрасынын мүдири олмушдур. Азәрб. дилиндә илк кеодезија дәрслијини Ә. јазмышдыр. Ә. «Кеодезија курсу» (1928), «Кеодезија тәҹрүбәләри» (1951) вә с. дәрсликләрин мүәллифи, «Кеодезија вә топографик рәсмхәт» (1961) дәрслијинин мүәллифләриндән биридир. Ленин ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ӘЛИЈЕВ Мәммәдрза Әләкбәр оғлу (д. 17.1895, индики Шамхор р-нунун Јениабад к.; кеч. Битдили к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). 1931 илдән Сов.ИКП үзвү. 1929—70 илләрдә Р. Әлијев ад. к-зда колхозчу, бригадир, ферма мүдири, к-з сәдри ишләмишдир. 1947 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир. Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр.

ӘЛИЈЕВ Мә'сим Гасым оғлу (д. 1.7. 1910, индики Шамхор р-нунун Јениабад к.; кеч. Битдили к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948), 1929 — 68 илләрдә Р. Әлијев ад. к-зда колхозчу, мангабашчысы ишләмишдир. 1947 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир. Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр.

ӘЛИЈЕВ Мәстан Астан оғлу (1918, индики Товуз р-нунун Әсрик Ҹырдахан к.—16.4.1945, индики АДР-ин Текел ш.)—Совет Иттифагы Гәһрәманы (өлүмүндән сонра, 31.5. 1945), старшина. 1944 илдән Сов. ИКП үзвү. 1939 илдән Совет Ордусунда хидмәт етмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә 1-ҹи Белорусија ҹәбһәсинин тәркибиндә Украјнанын вә Полшанын дүшмәндән азад олунмасында иҝидлик көстәрмишдир. Одер чајы уғрундакы вурушмаларда Ә.-ин башчылыг етдији взвод саһилә чыхмыш вә дүшмәни чајдан узаглашдырмышдыр. Ә. Берлин истигамәтиндә, Текел ш.-ндә кедән дөјүшләрдә һәлак олмушдур. Гырмызы Улдуз, 1-ҹи дәрәҹәли Вәтән мүһарибәси, Шөһрәт орденләри вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Бабајев С., Мәстан Әлијев, Б., 1975; Азәрбајҹанын гызыл улдузлары, Б., 1975.

ӘЛИЈЕВ Мәһәррәм Әкбәр оғлу (д. 16.11.1931, индики Ҹәлилабад р-нунун Тәклә к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1951). 1951 илдән Сов.ИКП үзвү. Пушкин ад. к-зда колхозчу, мангабашчысы, мүһасиб мүавини, р-н малијјә шө'бәсинин мүвәккили, бригадир (1948—68) ишләмиш, 1968 илдән Н. Нәриманов ад. с-зда тәсәррүфат мүдиридир. 1950 илдә түтүнчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур.

ӘЛИЈЕВ Мәшәди Әли оғлу (д. 22.3. 1923, индики Сумгајыт ш. јахынлығындакы Ҹорат к.)—истеһсалат габагҹылы, Азәрб. ССР-ин фәхри енеркетики (1974), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1977). 1956 илдән Сов.ИКП үзвү. Әмәк фәалијјәтинә 1941 илдә Сумгајытын 1 №-ли ИЕС-индә башламышдыр. 1964 илдән һәмин ИЕС-дә баш машинистдир. 2 дәфә Ленин ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ӘЛИЈЕВ Мирзаға Әли оғлу (1883, Бакы јахынлығындакы Һөвсан к.—25.10.1954, Бакы)—Азәрб. совет актјору. ССРИ халг артисти (1949). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1943, 1948). 1942 илдән Сов.ИКП үзвү. Кәндли аиләсиндә доғулмушдур. Илк тәһсилини моллаханада алмыш, Бакыда рус-мүсәлман мәктәбини битирмишдир. Илк дәфә сәһнәјә 1901 илдә Шаһмар бәј («Мүсибәти-Фәхрәддин», Н. Б. Вәзиров) ролунда чыхмышдыр.

М. А. Әлијев Мәшәди Гуламһүсејн («Мәһәббәт», М. Ибраһимов) ролунда.

Азәрб. театр хадимләриндән Н. Б. Вәзиров вә Ҹ. Зејналов онун актјор кими јетишмәсинә тә'сир көстәрмишләр. Ә. 1906—07 илләрдә «Һәмијјәт» театр труппасынын рәһбәри вә актјору олмушдур. Бу труппа, әсасән, фәһлә р-нларында тамашалар верирди. 1907—12 илләрдә «Ниҹат» ҹәмијјәтинин театр труппасында чыхыш етмишдир. 1912 илдә мүтәрәгги ичтимаи фәалијјәтинә көрә Һәштәрхана сүркүн олунмушду. 1912—16 илләрдә Волгабоју шәһәрләриндә, Тифлисдә, Ериванда, Иран вә Түркијәнин бир сыра ш.-ндә тамашалар вермишди. Ү. Һаҹыбәјовун «Әр вә арвад», «О олмасын, бу олсун», «Аршын мал алан», З. Һаҹыбәјовун «Евлијкән субај», «Әлли јашында ҹаван» мусигили комедијаларында мараглы сәһнә образлары јаратмышдыр. 1916 илдә Бакыда тамашаја гојулмуш «Өлүләр» (Ҹ. Мәммәдгулузадә) комедијасындакы Искәндәр ролу онун јаратдығы классик образлар силсиләсинә дахилдир. Ә. јарадычылығынын һәртәрәфли инкишафы Азәрб.-да Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра башланмышдыр. Ә. *Бакы Азад Тәнгид-Тәблиғ Театрынын* тәшкилатчысы олмуш, бурада актуал мөвзулу куплетләрлә чыхыш етмишдир.

М. А. Әлијев Мирзә Сәмәндәр («Алмас», Ҹ. Ҹаббарлы) ролунда.

М. А. Әлијев Осип («Мүфәттиш», Н. Гогол) ролунда.

Мөвһумата, көһнә адәт вә ән'әнәләрә гаршы јөнәлдилмиш «Вәзирин көзләри», «Мәшәди евләнир», «Орада елә, бурада белә», «Нечә ган ағламасын», «Гысганчлыг», «Еј дад шумур әлиндән», «Телефон» вә с. сәһнә әсәрләрини јазмышдыр. Ә. 1924 илдән өмрүнүн сонуна гәдәр Азәрб. Дөвләт Драм Театрында чалышмыш, Азәрб. сәһнә реализми ән'әнәләрини давам етдирмишдир. Ә. фитри комедија исте'дадына, милли колоритә, ифадәли јумор бојалары вә зәнкин сәһнә нүансларына малик актјор иди. Ҹ. Ҹаббарлы әсәрләринин тамашаларында долғун сурәтләр јаратмышдыр: Балахан («Ајдын»), Һаҹы Заман («Огтај Елоғлу»), Оддамды («Од кәлини»), Әмиргулу («Јашар») вә с. Мирзә Сәмәндәр («Алмас»), Саламов («1905-ҹи илдә») образлары Ә.-ин театрда ојнадығы ән мәшһур ролларыдыр. Ә. Мирзә Сәмәндәрин чылыз, туфејли аләмини, Саламовун синфи тәбиәтини, кобудлуғу вә күтлүјүнү бөјүк мәһарәтлә ачмышдыр. Ә.-ин јаратдығы Мәшәди Гуламһүсејн («Мәһәббәт», М. Ибраһимов), Кәрәмов, Бәрбәрзадә («Тој», «Хошбәхтләр», С. Рәһман), Нәҹәф бәј («Шәргин сәһәри», Ә. Мәммәдханлы) образлары Азәрб. театры тарихиндә көркәмли јер тутур. Рус, совет вә дүнја классикләри әсәрләринин тамашаларында да сәнәткарлыгла чыхыш едән Ә. Лука («Һәјатын дибиндә», М. Горки), Осип («Мүфәттиш», Н. Гогол), Кнуров, Шмага («Ҹеһизсиз гыз», «Ку-

наһсыз мүгәссирләр», А. Островски), Расплјујев («Кречинскинин тоју», А. Сухово-Кобылин), мәзарчы («Һамлет», В. Шекспир), Жорж Данден («Жорж Данден», Ж. Молјер), Паганел («Капитан Грантын ушаглары», Ж. Вернин ејниадлы әсәри үзрә) образларынын орижинал шәрһини вермишдир. Ә. кино актјору кими дә мәшһур олмуш, «Бисмиллаһ» (1925), «Һачы Гара» (1929), «Мәһәббәт ојуну» (1936), «Алмас» (1936), «Бакынын ишыглары» (1950) вә с. филмләр дә чәкилмишдир. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир. Азәрб. Дөвләт Инчәсәнәт Ин-туна вә Бакы күчәләриндән биринә Ә.-ин ады верилмишдир.

Әд.: Мәммәдов М., Мирзәағa Әлијев, Б., 1949; јенә онун, Театрлар, актјорлар, тамашалар, Б., 1966; јенә онун, Мирзаға Әлијев, «Театр дүшүнчәләри» китабында, Б., 1977; Чәфәров Ч., Азәрбајчан театры, Б., 1974.

ӘЛИЈЕВ Муса Мирзә оғлу (д. 11.4. 1908, Шамахы)—совет кеологу. Кеолокија-минералокија е.д. (1957), проф. (1957), Азәрб.ССР ЕА акад. (1950). ССРИ-нин фәхри нефтчиси. 1941 илдән Сов.ИКП үзвү. М. Әзизбәјов ад. Сәнаје Ин-тунун (индики М. Әзизбәјов ад. Нефт вә Кимја Ин-ту) директору (1939—41), Азәрб. ССР ЕА президенти (1950—58), С. М. Киров ад. Азәрб. Дөвләт Ун-тиндә палеонтолокија, тарихи кеолокија вә ССРИ кеолокијасы кафедрасынын мүдири (1951—58) олмушдур. 1958 илдән ССРИ ЕА вә ССРИ Нефтчыхарма Сәнајеси Назирлији јанында Јанар Газынты Јатагларынын Кеолокијасы вә Ишләнилмәси Ин-тунун (Москва) директор мүавини вә һәмин ин-тда нефтли-газлы әјаләтләрин биостратиграфијасы лабораторијасынын тәшкилатчысы вә рәһбәридир. 1951 илдә Азәрб.ССР ЕА И. М. Губкин ад. Кеолокија Ин-тунда Мезозој дөврүнүн палеонтолокија вә биостратиграфијасы лабораторијасыны тәшкил етмишдир. Ә. Кичик Гафгазын вә Бөјүк Гафгазын Табашир чөкүнтүләрини, ССРИ-нин ч. р-нларындакы нефтли-газлы саһәләрдә Јура вә Табашир чөкүнтүләринин стратиграфијасыны өјрәнмиш, онун нәтичәләри әсасында исә Манғышлаг, Орта Асија (г. вә ш. һиссәси) вә Шимали Гафгазын Мезозој чөкүнтүләринин дәгиг стратиграфик бөлкүсү верилмишдир. 1967—71 илләрдә Әлчәзаирдә совет мүтәхәссисләри тәрәфиндән апарылмыш кеоложи-кәшфијјат ишләринә башчылыг етмиш вә онун рәһбәрлији илә јени нефт-газ јатаглары ашкар олунмушдур. «Азәрбајчанын кеолокијасы» (рус дилиндә) адлы чохчилдли әсәрин мүәллифләриндәндир. Елми кадрларын һазырланмасында бөјүк хидмәти вар. 20-чи Бејнәлхалг кеоложи конгресдә (Мексика, 1956) вә башга харичи конгресләрдә мә'рузәләрлә чыхыш етмишдир. ССРИ Али Советинин (2—4-чү чағырыш) депутаты олмушдур. Ленин ордени, ики Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени, «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Иноцерамы меловых отложений северо-восточной части Малого Кавказа, Труды Института геологии АзФАН СССР, т. 12(63), 1939; Стратиграфия меловых отложений западной Туркмении, М., 1967 (совм. с М. М. Павловой); Геология и нефтегазоносность Алжирской Сахары, М., 1971 (совм. с Н. Аит Лаусином и др.); Геология, нефтегазоносность Алжирских Атласов, М., 1974 (совм. с Н. Аит Лаусином и др.); Геологическое строение нефтегазоносной Северной Африки, Ближнего и Среднего Востока, Б., 1979 (совм. с В. И. Высотским и др.).

Әд.: М. М. Алиев, Библиография, Б., 1969 («Деятели науки и культуры Азербайджана»).

ӘЛИЈЕВ Мүршүд Микајыл оғлу (1.6. 1906, индики Ағдам р-нунун Маһрызлы к.—12.7.1970, орада)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). 1945 илдән Сов.ИКП үзвү. Орчоникидзе ад. к.-зда колхозчу, бригадир (1930—70) ишләмишдир. 1947 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. 2 дәфә Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

ӘЛИЈЕВ Нурәддин (Нуру) Мәчид оғлу (д. 2.4. 1920, индики Маһачгала ш.)—Бөјүк Вәтән мүһарибәси гәһрәманы, бомбардманчы тәјјарәчи, полковник. ССРИ әмәкдар пилоту (1966). 1944 илдән Сов.ИКП үзвү. Бакы аероклубунун јетирмәсидир. Батајск тәјјарәчилик мәктәбини битирмишдир (1940). Волгадан Вислајадәк дөјүш јолу кечмиш Ә. Сталинград уғрунда вурушмаларда дүшмәнин 10 танкыны, 26 јүк вә 2 зиреһли машыныны, 5 тәјјарәвуран топ нөгтәсини вә с. партлатмышдыр. Авиасија полк командиринин мүавини вәзифәсинәдәк јүксәлән Ә. 1950 илдә Совет Ордусундан еһтијата бурахылмышдыр. 1951—59 илләрдә респ. х.т.-нда бир сыра мәс'ул вәзифәләрдә чалышмышдыр. 1959 илдән Азәрб. Мүлки Авиасија Идарәсинин рәисидир. АКП-нин 26—29-чу гурултајларында АКП МК Тәфтиш Комиссијасынын үзвү, МК үзвлүјүнә намизәд вә үзв сечилмишдир. Азәрб. ССР Али Советинин (6—9-чу чағырыш) депутатыдыр. Ленин ордени, Октјабр Инғилабы, Гырмызы Бајраг, Гырмызы Улдуз орденләри вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәри: Соколы Азербайджана, Б., 1979.

Әд.: Бағырзадә Ә., Мәммәдов И., Әлибәјов Ч., Ингилаби ән'әнәләр вә кәнчлик, Б., 1966; Абасов М. Г., На крыльях мужества, Б., 1975.

ӘЛИЈЕВ Рүстәм Аллаһверди оғлу (16.9.1903, индики Ханлар р-нунун Сүннүләр к.—19.9.1974, Кировабад)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). 1932 илдән Сов.ИКП үзвү. 1929—30 илләрдә к-з јарадылмасында иштирак етмишдир. Ханлар р-нундакы Гырмызы Октјабр к-зунун сәдри, Көјкөл горуғунун мүдири (1933—68) ишләмишдир. 1947 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. ССРИ Али Советинин (5-чи чағырыш) вә Азәрб.ССР Али Советинин (2, 4-чү чағырыш) депутаты олмушдур. Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачы иди.

ӘЛИЈЕВ Рүстәм Гамбај оғлу (25.5. 1917, индики Фүзули ш.—2.6.1966, Бакы)—совет әчзачысы. Әчзачылыг е.д. (1952), проф. (1954). 1943 илдән Сов.ИКП үзвү. 1941 илдә Москва Әчзачылыг Ин-туну битирмишдир.

1941 илдән өмрүнүн сонунадәк Н. Нәриманов ад. Азәрб. Дөвләт Тибб Ин-тунда дәрманларын технолокијасы кафедрасынын мүдири олмушдур. Тәдгигаты, әсасән, респ.-нын дәрман сәрвәтләринин өјрәнилмәсинә һәср едилмишдир. Әчзачылыгда ишләдилән күнчүт јағы, гарғыдалы сачағынын вә зиринч јарпағынын екстрактларыны, килабы вә Истису таблетләрини тәклиф етмишдир. Бакы әчзачылыг мәктәби Ә.-ин адыны дашыјыр. Азәрб. дилиндә әчзачылыға аид илк дәрслијин мүәллифидир. 1956—66 илләрдә Азәрб.ССР Әчзачылар Чәмијјәти Идарә Һеј'әтинин сәдри олмушдур.

Әсәрләри: Дәрман препаратлары, Б., 1949; Дәрман нөвләри, Б., 1951; Јени дәрман препаратлары, Б., 1954; Нафталанская нефть, ее биологическое действие и лечебное применение, М., 1959; Кровоостанавливающие препараты из некоторых растений флоры Азербайджана, Б., 1960; Перспективы использования некоторых растительных ресурсов для производства лекарственных препаратов в Азербайджане, Б., 1961; Лекарственные растения Азербайджана, Б., 1972.

ӘЛИЈЕВ Сабир Һүсејнәли оғлу (д. 9.5.1928, Бакы)—Азәрб. совет виолончелчаланы. Азәрб. ССР халг артисти (1972). Азәрб. Дөвләт Консерваторијасыны битирмишдир (1951). 1951—69 илләрдә Азәрб. Дөвләт Симли Квартети һеј'әтиндә чыхыш етмишдир. Ә.-ин репертуарына Азәрб., рус, совет, Гәрби Авропа бәстәкарларынын әсәрләри дахилдир. Квартетин тәркибиндә Үмумиттифаг фестивалынын (1957, Москва, гызыл медал), тәләбә вә кәнчләрин 6-чы Үмумдүнја фестивалы бејнәлхалг мүсабигәсинин (1957, Москва, күмүш медал) лауреатыдыр. 1951 илдән Азәрб. Дөвләт Консерваторијасында дәрс дејир (1957 илдән симли аләтләр кафедрасынын мүдири, 1972 илдән проф.). Респ.-да мусигичи кадрларын һазырланмасында хидмәти вар. Виолончелдә чалмағын методикасына даир әсәрләрин мүәллифидир. Гырмызы Әмәк Бајрағы вә «Шәрәф нишаны» орденләри илә тәлтиф едилмишдир.

ӘЛИЈЕВ Спартак Әскәр оғлу (д. 14. 5.1930, Түр.ССР, Бајрамәли ш.)—совет торпагшүнасы. К.т.е.д. (1964), Азәрб. ССР ЕА м. үзвү (1976). 1953 илдән Сов.ИКП үзвү. 1954 илдә К. А. Тимирјазев ад. Ленин орденли К. Т. Академијасыны битирмишдир. 1967 илдән Азәрб.ССР ЕА Торпагшүнаслыг вә Агрокимја Ин-тунда торпағын биокимјасы вә һумус әмәләкәлмәнин еколокијасы лабораторијасынын мүдири

олмуш, 1979 илдән һәмин ин-тун директорудур. Әсас тәдгигаты торпагда үзви маддәләрин еколокијасы, енеркетикасы, торпағын парамагнит хассәләри, торпағын мүнбитлијинин вә к.т. биткиләринин мәһсулдарлығынын артырылмасында булнардан сәмәрәли истифадә јоллары, торпагда ферментатив просесләрин термодинамикасынын өјрәнилмәси вә с.-јә һәср олунмушдур. Торпагшүнасларын Аделаидада (1968) вә Москвада (1974) кечирилән Бејнәлхалг конгресләриндә мә'рузәләрлә чыхыш етмишдир.

Әсәрләри: Азәрбајҹан торпагларынын үзви маддәләри вә мүнбитлији, Б., 1964; Условия накопления и природа органического вещества почв, Б., 1966; Экология и энергетика биохимических процессов превращения органического вещества почв, Б., 1978.

ӘЛИЈЕВ Султан Әзиз оғлу (1883, Бакы јахынлығындакы Маштаға к.—1918, Кәнҹә) — Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз. 1905 илдән Сов. ИКП үзвү. Ә. кәнҹ јашларындан ингилаби һәрәката гошулмуш, Бакы пролетариатынын 1903 ил ијул тә'тилиндә, Биринҹи рус ингилабында иштирак етмишдир. 1908 илдән кизли сијаси иш апармыш, 1914—16 илләрдә бир сыра фәһлә р-нунда кооперативләрин тәшкилатчыларындан олмушдур. 1917 ил Феврал буржуа-демократик ингилабындан сонра Маштаға р-н Советинин сәдр муавини сечилмиш вә Гырмызы гвардија дәстәләри јарадылмасында иштирак етмишдир. Болшевик «Һуммәт» тәшкилаты конфрансынын (1918, ијун) иштиракчысы олмуш вә «Һуммәт» комитәсинә үзв сечилмишдир. Ә. 1918 илин јајында партијанын тапшырығы илә Күрдәмирдә 35 кәнддә Советләрин јарадылмасы вә Гызыл Орду үчүн јени гүввәләр топланмасында иштирак етмишдир. Бакыда Совет һакимијјәтинин мүвәггәти сүгутундан (1918) сонра мусаватчылар тәрәфиндән һәбс олунан Ә. Кәнҹәјә апарылмыш вә һәбсханада өлдүрүлмүшдүр.

Әд.: Азәрбајҹанда Совет һакимијјәти уғрунда фәал мүбаризләр, Б., 1958; Мәммәдјаров М. М., Болшевик ирадәси, «Совет һакимијјәти уғрунда (хатирәләр мәҹмуәси)» китабында, Б., 1967.

ӘЛИЈЕВ Тејмур Маһмуд оғлу (29.10. 1896, Шуша ш.—21.4.1938)—Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз. 1916 илдән Сов. ИКП үзвү. Тифлис кимназијасыны битирмиш (1914), Казан ун-тинә дахил олмуш (1915), тәләбәләрин ингилаби һәрәкатында иштирак етмишдир. Феврал буржуа-демократик ингилабындан (1917) сонра Азәрб.-а гајытмыш, Кәјчајда ингилаби иш апармышдыр. Кәјчај кәндли депутатлары Советинин сәдри сечилмишдир. 1917 илин ахырында тәһсилини давам етдирмәк үчүн Казана кетмиш, Казан һәрби Маһал Комитәсиндә ишләмиш, Шәһәр Фәһлә Депутатлары Советинә үзв сечилмишдир (1918). 1918 илин ијулунда Азәрб.-а гајыдан Ә. Шуша, Кәјчај, Ағдаш гәзаларында кизли ингилаби иш апармышдыр. Азәрб.-да Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра Али Ингилаби Трибуналын сәдри (1921 илədək), Азәрб.ССР Харичи Тиҹарәт комиссары, Нах.МССР ХКС-нин сәдри (1921—23), Азәрб.ССР Халг Малијјә комиссары (1923—30), Азәрб.ССР Дөвләт План Комитәсинин сәдри (1930—32), ССРИ МИК План Идарәсинин сәдри (1932—33), Газах.ССР ХКС сәдринин муавини (1933—37) вәзифәләриндә ишләмишдир. Ә. АК(б)П-нин 2—10-ҹу гурултајларынын, 1—6-чы Азәрб. Советләр гурултајларынын нүмајәндәси олмуш, АК(б)П МНК-нын үзвү, АК(б)П МК үзвлүјүнә намизәд, үзв сечилмиш, Азәрб.ССР, Загафгазија, Газах.ССР МИК-ләринин үзвү олмушдур.

ӘЛИЈЕВ Тофиг Мәммәд оғлу (д. 1.6. 1928, индики Кировабад ш.)—информасија өлчмә һесаблама техникасы саһәсиндә совет алими. Техника е.д. (1967), проф. (1969), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1969). Азәрб.ССР Дөвләт мүкафаты лауреаты (1974). 1953 илдән Сов.ИКП үзвү. 1959—72 илләрдә «Нефткимјаавтомат» Елми-Тәдгигат вә Лајиһә Ин-тунун елми ишләр үзрә директор муавини олмушдур. 1971 илдән М. Әзизбәјов ад. Аз.НКИ-дә информасија-өлчмә вә һесаблама техникасы кафедрасынын мүдиридир. Әсәрләри өлчмә нәзәријјәсинә вә өлчмә-һесаблама комплексләринә аиддир. Нефт сәнајесинин мүхтәлиф саһәләриндә кениш тәтбиг едилән бир сыра информасија-өлчмә системләрини ишләјиб һазырламышдыр. Азәрб.ССР нефт мә'дәнләринин автоматлашдырылмасы үчүн комплекс системләрин јарадылмасы вә тәтбиги илә мәшғул олмушдур. Ихтиралары вар. 1975 илдән «Кибернетика» комплекс проблеми үзрә респ. елми шурасынын сәдр муавинидир. Автоматик идарәетмә үзрә Бејнәлхалг Федерасијанын 5-ҹи (Парис, 1972), 6-чы (Бостон, 1975) вә 7-ҹи (Һелсинки, 1978) конгресләриндә, һәмчинин информасија системләринин проблемләри үзрә Бејнәлхалг Федерасијанын 4-ҹү (Сүрих, 1974) вә 5-ҹи (Һаага, 1977) конфрансларында мә'рузә етмишдир. «Шәрәф нишаны» ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Информационные системы в нефтяной промышленности, М., 1972 (совм. с А. Г. Мамиконовым и А. М. Мелик-Шахназаровым); Автоматическая коррекция погрешностей цифровых измерительных приборов, М., 1975 (совм. с Л. Р. Сейделем); Автокомпенсационные измерительные устройства переменного тока, М., 1977 (совм. с А. М. Мелик-Шахназаровым и И. Л. Шайном).

ӘЛИЈЕВ Һабил Мустафа оғлу (д. 29. 5.1929, Ағдаш)—Азәрб. совет мусигичиси, каманчачалан. Азәрб.ССР халг артисти (1978). Ифачылыг фәалијјәтинә А. Зејналлы ад. Бакы Мусиги Мәктәбиндә охудуғу (1951—55) вахтдан башламышдыр. 1956 илдән М. Магомајев ад. Азәрб. Дөвләт Филармонијасынын солистидир. Муғамларын (Сеһаһ, Дүкаһ, Шур вә с.), халг маһныларынын вә тәснифләрин, Азәрб. бәстәкарларынын әсәрләринин маһир ифачыларындандыр. Ифачылығы үчүн јүксәк емосионаллыг, дәрин мусиги дујуму, импровизасија усталығы сәҹијјәвидир. ССРИ-нин бир чох шәһәриндә, һәмчинин харичи өлкәләрдә (Белчика, Сурија, Франса, Әлҹәзаир, Түркијә, АДР, БХР, МХР, Б. Британија вә с.) чыхыш етмишдир.

ӘЛИЈЕВ Һады Бәдәл оғлу (д.5.5. 1900, Бакы)—совет ҹоғрафијашүнасы. Ҹоғрафија елмләри намизәди (1939), проф. (1964). Азәрб.ССР әмәкдар елм хадими (1979). ССРИ Ҹоғрафија Ҹәмијјәтинин фәхри үзвү (1970). 1946 илдән Сов.ИКП үзвү. 1927 илдән респ.-нын али мәктәбләриндә мүәллимлик етмиш, Азәрб. Халг Тәсәррүфаты Ин-тунда кафедра мүдири (1933—48), Азәрб.ССР ЕА Ҹоғрафија Ҹәмијјәтинин (1939—57 илләрдә ССРИ Ҹоғрафија Ҹәмијјәтинин Азәрб.ССР филиалы) сәдри (1939—51), АКП МК мүһазирәчиси (1950—60), 1948—79 илләрдә АДУ-да игтисади ҹоғрафија (1960 илдән харичи өлкәләрин игтисади вә сијаси ҹоғрафијасы) кафедрасынын мүдири олмушдур. 1979 илдән фәрди пенсијачыдыр. Кадрларын һазырланмасында хидмәти вар. Ә. респ.-нын али мәктәбләри үчүн «Азәрбајҹан ССР игтисади ҹоғрафијасы» (Б., 1963), орта мәктәбләрин 7—8-ҹи синифләри үчүн «Азәрбајҹан ССР игтисади ҹоғрафијасы» дәрсликләринин, харичи өлкәләрә аид бир нечә әсәрин мүәллифидир.

ӘЛИЈЕВ Һашым Бәдәл оғлу (1892, Бакы—5.9.1919, Бакы)—Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз. 1917 илдән Сов.ИКП үзвү. Ә. кәнҹ јашларындан ингилаби һәрәката гошулмуш, Бакы фәһләләринин сентјабр (1917) үмуми сијаси тә'тилинин тәшкилатчыларындан бири олмушдур. Бакы ХКС јарандыгдан (1918) сонра Азәрб.-ын бир сыра гәзасына көндәрилән Ә. јерләрдә Советләрин јаранмасынын вә мөһкәмләндирилмәсинин иштиракчысы олмушдур. Ә. 1918 илин ахырларында «Һуммәт» тәшкилатынын кизли фәалијјәтиндә јахындан иштирак етмиш, Бакыда Мәркәзи Фәһлә Конфрансы сәдринин муавини сечилмишдир. Ә. 1918 илин декабр сијаси вә 1919 ил мај үмуми тә'тилләриндә фәал иштирак етмишдир. Ә. 1919 илин августунда болшевик «Һуммәт» тәшкилатынын конфрансында иштирак етмиш вә МК-ја үзв сечилмишдир.

Мусаватчылар тәрәфиндән өлдүрүлмүшдүр.

Әд.: Азәрбајҹанда Совет һакимијјәти уғрунда фәал мүбаризләр, Б., 1958; Искендеров М. С., Из истории борьбы Коммунистической партии Азербайджана за победу Советской власти, Б., 1958; Гулиев Дж. Б., Борьба Коммунистической партии за осуществление ленинской национальной политики в Азербайджане, Б., 1970.

ӘЛИЈЕВ Һејдәр Әлирза оғлу (д.10.5. 1923, Нахчыван ш.)—совет партија вә дөвләт хадими, Сов.ИКП МК Сијаси Бүросу үзвлүјүнә намизәд, АКП МК-нын биринчи катиби. Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1979). 1945 илдән Сов.ИКП үзвү. Фәһлә аиләсиндә доғулмушдур. Нахчыван Педагожи Техникумуну битирдикдән сонра, 1939—41 илләрдә М. Әзизбәјов ад. Азәрб. Сәнаје Ин-тунда охумушдур. 1941 илдән Нах.МССР Халг Дахили Ишләр Комиссарлығында вә Нах.МССР Халг Комиссарлары Советиндә шө'бә мүдири ишләмишдир. 1944 илин мајында Ә. Нахчыван Вил. Партија Комитәси тәрәфиндән дөвләт тәһлүкәсизлији органларына ишә көндәрилмиш вә бурада 1969 илә гәдәр мәс'ул вәзифәләрдә чалышмышдыр. 1957 илдә С. М. Киров ад. АДУ-нун тарих факүлтәсини битирмишдир. 1964 илдә Ә. Азәрб. ССР Назирләр Совети јанында Дөвләт Тәһлүкәсизлији Комитәси сәдринин мүавини, 1967 илдә исә сәдри вәзифәсинә ирәли чәкилмишдир. Ә.-ә кен.-м. рүтбәси верилмишдир.

АКП МК-нын ијул (1969) пленумунда Ә. АКП МК-нын биринчи катиби вә МК-нын Бүро үзвү сечилмишдир. АКП МК-нын август (1969) пленумунда Ә.-ин мә'рузәсиндә респ.-да х.т.-на вә мәдәни гуручулуға партија рәһбәрлијини әсаслы сурәтдә јахшылашдырмаг, партија вә дөвләт интизамыны мөһкәмләндирмәк, кадрлара гаршы тәләбкарлығы күчләндирмәк вә онларын мәс'улијјәтини артырмаг хәтти мүәјјән олунмушдур. Бу хәтт Ә.-ин сонракы мә'рузә вә чыхышларында инкишаф етдириләрәк елми сурәтдә әсасландырылмыш, партијанын гәрарларыны јеринә јетирмәк вә нөгсанлары арадан галдырмаг саһәсиндә респ. партија, совет вә тәсәррүфат тәшкилатларынын, коммунистләрин вә әмәкчиләрин фәалијјәт програмы олмушдур.

Ә. АКП 28-чи (1971, март) вә 29-чу (1976, јанвар) гурултајларында һесабат мә'рузәси илә чыхыш етмишдир. Ә. Сов.ИКП 24-чү (1971, март—апрел) вә 25-чи (1976, феврал—март) гурултајларында чыхыш етмишдир. Һәмин гурултајларда Сов.ИКП МК үзвү сечилмишдир. Сов.ИКП МК-нын Пленуму (1976, март) Ә.-и Сов.ИКП МК Сијаси Бүросу үзвлүјүнә намизәд сечмишдир.

ССРИ Конститусијасы комиссијасынын үзвү Ә. өлкәнин јени Конститусијасы лајиһәсинин ишләниб һазырланмасында иштирак етмиш вә ССРИ-нин јени Конститусијасыны гәбул едән ССРИ Али Советинин нөвбәдәнкәнар сессијасында чыхыш етмишдир (1977, октјабр). Ә. Азәрб.ССР-ин јени Конститусијасынын лајиһәсини һазырлајан комиссијанын сәдри тәсдиг едилмишдир (1977, ијул). Ә.-ин респ. Конститусијасынын һазырланмасында бөјүк хидмәти олмушдур. Азәрб.ССР Али Советинин нөвбәдәнкәнар 7-чи сессијасында Ә. «Азәрбајҹан ССР Конститусијасынын (Әсас Ганунунун) лајиһәси вә онун үмумхалг мүзакирәсинин јекунлары һаггында» мә'рузә етмишдир (1978, апрел).

АКП МК-нын биринчи катиби вәзифәсиндә Ә.-ин партија гәрарларыны ардычыл һәјата кечирән рәһбәр вә тәшкилатчы кими исте'дад вә бачарығы парлаг сурәтдә тәзаһүр етмишдир. Ә.-ин рәһбәрлији илә АКП МК вә онун Бүросу Сов.ИКП 24-чү вә 25-чи гурултајларынын, Сов.ИКП МК пленумларынын гәрарларыны јарадычылыгла вә бачарыгла һәјата кечирир, партија рәһбәрлији методларыны тәкмилләшдирир, партија һәјатынын Ленин нормаларына чидди әмәл едилмәсинә, коммунистләрин, бүтүн зәһмәткешләрин әмәк вә ичтимаи-сијаси фәаллығынын артырылмасына наил олурлар. Респ.-да сағлам мә'нәви-сијаси шәраит бәргәрар олмуш, игтисадијјатын узун мүддәт давам едән керилији арадан галдырылмышдыр. Дөвләт планлары ардычыл олараг јеринә јетирилир, х.т.-нын инкишафында рекорд көстәричиләр әлдә едилир. Азәрб.ССР 10 дәфә (1970—79) Үмумиттифаг сосиализм јарышында галиб чыхмыш вә Сов.ИКП МК, ССРИ Назирләр Совети, ҮИҺИМШ-ин вә ҮИЛККИ МК-нын кечичи Гырмызы Бајрағы илә тәлтиф олунмушдур.

Ә. коммунист әгидәлилији вә нөгсанлара гаршы барышмазлығы, өзүнә вә башгаларына јүксәк тәләбкарлығы, күтләләрлә даими әлагә сахламасы, адамлара һәссас, гајғыкеш мүнасибәти илә фәргләнир. Коммунист вә рәһбәрә хас јүксәк кејфијјәтләри, тәшкилатчылыг габилијјәти, түкәнмәз енержиси, ишкүзарлығы, тәшәббүскарлығы илә Ә. Азәрб. халгынын, респ.-нын бүтүн зәһмәткешләринин бөјүк нүфузуну, мәһәббәт вә һөрмәтини газанмышдыр.

Ә. Сов.ИКП вә ССРИ Али Совети нүмајәндә һеј'әтинин башчысы вә үзвү кими АДР, РСР, ЈСФР, Италија, МӘР, Сурија вә Һиндистанда олмушдур.

Ә. ССРИ Али Советинин (8—10-чу чағырыш) депутатыдыр. 9-чу чағырыш ССРИ Али Совети Иттифаг Советинин сәдр мүавини олмушдур. Азәрб.ССР Али Советинин депутаты (7—10-чу чағырыш) вә республика Али Совети Рәјасәт һеј'әтинин үзвүдүр. 4 дәфә Ленин ордени, Гырмызы Улдуз ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Совет Азәрбајҹаны 50 илдә, Б., 1970; Ленин јолу илә, Октјабр бајрағы алтында, Б., 1977; Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы вә Асија, Африка вә Латын Америкасы халгларынын милли азадлыг һәрәкаты, Б., 1977; Коммунизми өјрәнмәли, Б., 1977; Мөһкәм идејалы, һәртәрәфли инкишаф етмиш коммунизм гуручулары тәрбијә етмәли, Б., 1978; По ленинскому пути к коммунизму, в кн.: Ленинизм—наше знамя, Б., 1970; Советскому Азербайджану—50 лет, М., 1970; Годы великих свершений, «Коммунист», М., 1970, № 14; Под знаком повышения ответственности и требовательности, «Коммунист», М., 1972, № 16; В. И. Ленин—создатель Союза ССР, в кн.: Под ленинским знаменем социалистического интернационализма, Б., 1972; Деловитость—черта ленинского стиля, «Партийная жизнь», М., 1974, № 22; КПСС—знаменосец политики мира и безопасности народов, в кн.: Советская Программа мира в действии, М., 1977; Демократический централизм в деятельности КПСС, «Проблемы мира и социализма», М, 1977, № 3; Октябрьская революция и национально-освободительное движение, «Коммунист», М., 1977, № 7; Формирование активной жизненной позиции: опыт и актуальные проблемы нравственного воспитания, Б., 1979.

ӘЛИЈЕВ Һәсән Әлирза оғлу (д. 15.12. 1907, Ерм.ССР-ин индики Сисјан р-нунун Ҹомәрдли к.)—совет торпагшүнасы, үмуми әкинчилик вә тәбиәти мүһафизә үзрә алим. К.т. е.д., проф. (1966). Азәрб.ССР ЕА акад. (1952). Азәрб.ССР әмәкдар елм хадими (1977). Азәрб.ССР Дөвләт мүкафаты лауреаты (1978). 1931 илдән Сов.ИКП үзвү. Бөјүк Вәтән мүһарибәси иштиракчысыдыр. Азәрб.ССР ЕА Торпагшүнаслыг вә Агрокимја Ин-тунун елми һиссә үзрә директор мүавини вә В. И. Ленин ад. АПИ-дә баш мүәллим (1944—49), Азәрб.ССР ЕА Ботаника Ин-тунун директору (1949—52), Азәрб.ССР к.т. назиринин биринчи мүавини вә АКП МК катиби (1952), Азәрб.ССР ЕА академик катиби (1952—57), Азәрб.ССР ЕА Торпагшүнаслыг вә Агрокимја Ин-тунда лабораторија мүдири (1957—67) олмушдур. 1968 илдән Азәрб.ССР ЕА Ҹоғрафија Ин-тунун директорудур. Әсас тәдгигаты мешә торпагларынын ҹоғрафијасына, респ. торпаг хәритәсинин вә Азәрб.ССР-дә *Бејнәлхалг Биоложи Програмын* һазырланмасына, әтраф мүһитин горунмасына, торпаг вә су еһтијатларындан сәмәрәли истифадәјә һәср едилмишдир. Ә.-ин јүксәк ихтисаслы кадр һазырланмасында бөјүк хидмәти вар. *«Азәрбајҹан тәбиәти»* мәҹмуәсинин баш редактору (1975 илдән), ҹоғрафија елмләри үзрә бир сыра проблем шураларынын сәдри вә үзвүдүр. Азәрб.ССР Тәбиәти Мүһафизә Ҹәмијјәтинин сәдри вә Азәрб.ССР Ҹоғрафија Ҹәмијјәтинин президентидир (1970 илдән). Ә. Јунаныстан (1958), Полша (1960), АБШ (1964), Румынија (1966), Исвечрә (1966) вә с. өлкәләрдә кечирилән Бејнәлхалг конгресләрдә мә'рузә етмишдир. АСЕ Баш редаксијасынын үзвүдүр (1976). АКП 28—29-чу гурултајларынын нүмајәндәси олмушдур. Азәрб. ССР Али Советинин (10-чу чағырыш) депутатыдыр. Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы, «Шәрәф нишаны» орденләри илә, Н. И. Вавилов ад. Гызыл медал вә б. медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Пирсаат дүзүнүн торпаглары вә перспективасы, Б., 1940; Һејәҹан тәбили, Б., 1976; Почвы низовий рек юго-восточного склона Большого Кавказа, Б., 1948; Почвы Азербайджанской ССР, Б., 1953; Коричневые лесные почвы, Б., 1965; Прикуринские тугайные леса Азербайджана, Б., 1975; Почвы Большого Кавказа, ч. 1, Б., 1979.

ӘЛИЈЕВ Һиди Иса оғлу (5.7.1896, индики Ҹәлилабад р-нунун Аллар к.—29.5.1959)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). 1939 илдән Сов.ИКП үзвү. 1929—59 илләрдә «Гырмызы Аллар» к-зунда дәмирчи, к-з сәдри, М. Әзизбәјов ад. к-зда бригадир, колхозчу ишләмишдир. 1947 илдә тахылчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур.

ӘЛИЈЕВ Һүмбәт Мәһәммәд оғлу (д. 25.10.1932, Бәрдә р-нунун Дәјмәдағылды к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1976). 1963 илдән Сов.ИКП үзвү. 1947—60 илләрдә 26 Бакы комиссары ад. к-зда колхозчу, 1960 илдән памбыг-

чылыг үзрә бригадирдир. 1975 илдән памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. 2 дәфә Ленин ордени вә Октјабр Ингилабы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

ӘЛИЈЕВ Һүсејн Балаәли оғлу (25.11. 1918, Бакы јахынлығындакы Пиршағы к.—18.7.1941, Ленинград)—Бөјүк Вәтән мүһарибәси гәһрәманы, гырычы-тәјјарәчи, лејтенант. 1935—38 илләрдә Бакы аероклубунда тә'лиматчы тәјјарәчи ишләмишдир. Јејск Һәрби Дәниз Тәјјарәчилик мәктәбини битирмишдир (1940). Бөјүк Вәтән мүһарибәси башлајаркән Ә. Балтик Донанмасынын ҺҺГ-ндә Таллиндә, сонра исә Ленинградда хидмәт етмиш, 49 дөјүш учушу кечирмишдир. Ә. нөвбәти тапшырыгдан гајыдаркән душмәнин 3 тәјјарәси илә дөјүшә кирмиш, өлүмчүл јараланмасына (тәјјарәнин кабинәсиндә партлајан мәрмидән чохлу гәлпә јарасы алмасына) бахмајараг 2 тәјјарәни вурмушдур. Ә. тәјјарәни саламат јерә ендирмиш, өзү исә һәлак олмушдур. Өлүмүндән сонра Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир. Н. К. Чуковскинин «Балтик сәмасы» романында, В. Кетлинскајанын «Ирадә» һекајәсиндә Ә.-ин гәһрәманлығындан бәһс едилир. М. Раһимин «Ленинград көјләриндә» (1948) поемасы Ә.-ин гәһрәманлығына һәср олунмушдур. «Азәрбајчанфилм» киностудијасы Ә. һаггында сәнәдли филм чәкмишдир. Адына күчә вар.

Әд.: Азәрбајчанын шанлы оғуллары, Б., 1942; Каберев И. А., Воюет Балтика, Л., 1964; Мамедов М., Опережая смерть, пришло бессмертье..., М., 1969; Абасов М. Г., На крыльях мужества, Б., 1975.

ӘЛИЈЕВ Һүсејн Кәрим оғлу (11.8. 1897, индики Кәлбәҹәр р-нунун Готурлу к.—31.7.1972, Бакы)—совет ҹәрраһы. Тибб е.д., проф. (1939). Азәрб. ССР әмәкдар һәкими вә әмәкдар елм хадими (1942). 1924 илдән Сов.ИКП үзвү. 1967 илдән өмрүнүн сонунадәк Н. Нәриманов ад. Азәрб. Дөвләт Тибб Ин-тунун II госпитал ҹәрраһлыг кафедрасынын мүдири вә «Азәрбајҹан тибб журналы»нын баш редактору (1955 илдән) олмушдур. Тәдгигаты, әсасән, өд јолларынын илтиһабы хәстәликләринин клиникасы вә патоложијасына, гида борусунун пластикасына вә с. һәср едилмишдир. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени, Гырмызы Улдуз ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәри: К истории становления и развития хирургии в Азербайджане, Б., 1967 (совм. с З. М. Мамедовым).

Әд.: Абдуллаев М. С., Видный ученый-хирург, «Азербайджанский медицинский журнал», 1977, № 7.

ӘЛИЈЕВ Ҹабир Әмрулла оғлу (1902, Бакы јахынлығындакы Әмирҹан к.—1938)—Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз. 1919 илдән Сов. ИКП үзвү. 1918 илдән ингилаби һәрәката гошулмуш, Бакы кәндләриндә кизли комсомол өзәкләринин јарадылмасында иштирак етмишдир. Ә. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра АКҜИ БК-да вә МК-да шө'бә мүдири, сонралар исә АКҜИ МК-нын катиби вәзифәләриндә ишләмишдир. 1923—24 илләрдә Бухара, Сырдәрја вил. комсомол комитәләринин катиби олмушдур. 1924 илин сонларындан Ә. Азәрб. дивизијасы сијаси шө'бәсинин тә'лиматчысы вә с. ишләмишдир.

Ленинградда Н. Г. Толмачов ад. һәрби Сијаси Академијаны битирдикдән (1930) сонра Азәрб. дивизијасы сијаси шө'бә рәисинин мүавини, Гырмызыбајраглы Гафгаз ордусу сијаси идарәсинин бөлмә рәиси, Серго Орҹоникидзе ад. Азәрб. атычы дивизијасынын һәрби комиссары вә с. вәзифәләрдә чалышмышдыр. Дәфәләрлә АКҜИ МК, АК(б)П БК вә МК үзвү, АК(б)П МК бүросу үзвлүјүнә намизәд, Дашкәнд шәһәр партија комитәсинин, Түркүстан К(б)П Сырдәрја вил. комитәси бүросунун үзвү, Азәрб. вә Загафгазија МИК-ләринин үзвү сечилмишдир. ҮИК(б)П 17-ҹи гурултајынын нүмајәндәси олмушдур. Гырмызы Улдуз вә Азәрб.ССР Гырмызы Әмәк Бајрағы орденләри илә тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Азәрбајҹанда Совет һакимијјәти уғрунда фәал мүбаризләр, Б., 1958; Азәрб јҹан комсомолу, Б., 1968; Аветисян Г. А., Комсомол Закавказья в борьбе за победу и упрочение Советской власти, Ереван, 1964.

ӘЛИЈЕВ Ҹәлал Әлирза оғлу (д. 30.6. 1928, Нахчыван)—совет битки физиологу. Биоложија е.д. (1971), Азәрб. ССР ЕА м. үзвү (1976). 1948 илдән Сов.ИКП үзвү. 1962 илдән Азәрб. Елми-Тәдгигат Әкинчилик Ин-тунда битки физиоложијасы лабораторијасынын рәһбәридир. Тәдгигаты, әсасән, к.т. биткиләринин мәһсулдарлығыны артырмаг вә кејфијјәтини јахшылашдырмаг мәгсәди илә онларда фотосинтезин, минерал елементләрлә гидаланманын вә маддәләр мүбадиләсинин өјрәнилмәсинә аиддир. Ә. биткиләрин оптики-биоложи гурулушу, фотосинтез апаратында кедән фотокимјәви вә фотофизики просесләрлә физиоложи вә мәһсулдарлыг просесләри арасындакы әлагә, һәмчинин мәһсулдарлығын молекулјар механизми саһәсиндә тәдгигатлар апарыр. Ә.-ин кадрлар һазырланмасында хидмәти вар. 5-ҹи Бејнәлхалг Биокимја (1961) конгресиндә мә'рузә етмишдир.

Әсәри: Фотосинтетическая деятельность, минеральное питание и продуктивность растений, Б., 1974.

ӘЛИЈЕВ Шамил Рүстәм оғлу (д. 2.6. 1929, Бакы) — фрезерчи, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1977). 1956 илдән Сов.ИКП үзвү. 1945 илдән Кешлә машынгајырма з-дунда чалышыр. Азәрб. ССР Али Советинин (6, 10-ҹу чағырыш) депутатыдыр. Ики дәфә Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

ӘЛИЈЕВ Шәмсулла Фејзулла оғлу (1915, Дәрбәнд—14.11.1943, Керч)—Совет Иттифагы Гәһрәманы (өлүмүндән сонра, 16.5.1944), мајор. 1943 илдән Сов.ИКП үзвү. Ә. Маһачгала Дөвләт Педагожи Ин-туну битирдикдән сонра Дәрбәнд р-н комсомол комитәсиндә, һәрби комиссарлыгда шө'бә мүдири, мәктәб директору вәзифәләриндә, Дәрбәнд р-н Зәһмәткеш Депутатлары Советиниң Иҹраијјә Комитәсиндә чалышмышдыр. 1942 илдән Совет Ордусунда хидмәт етмиш, Бакы Али Үмумгошун Командирләр мәктәбини битирмишдир (1942). Гафгаз вә Таман ј-а уғрунда вурушмаларда икидлик көстәрән батал-јон командири Ә.Керч ш.-ндә кедән дөјүшләрдә гәһрәманҹасына һәлак олмушдур. Ә. Гырмызы Бајраг, 2 дәфә 1-ҹи дәрәҹәли Вәтән мүһарибәси, Гырмызы Улдуз орденләри илә тәлтиф едилмишдир. Ә.-ин адына с-з, ф-к, клуб вә с. вар. Дәрбәнд ш.-ндә абидәси гојулмушдур.

Әд.: Мәммәд Казым, Шәмсулла Әлијев, Б., 1975.

ӘЛИЈЕВА Адҹош Ибраһим гызы (д.25.3.1922, Ерм.ССР-ин индики Октемберјан р-нунун Советакан к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1950). 1964 илдән Сов.ИКП үзвү. 1947—73 илләрдә Ерм.ССР-ин Октемберјан р-нундакы Советакан к-зунда вә Нах.МССР-ин Нахчыван р-нундакы Ј. Ҹаббаров ад. к-зда мангабашчысы ишләмиш, 1973 илдән индики Бабәк р-нундакы тәрәвәзчилик-судчулук с-зунда мангабашчысыдыр. АКП 28-ҹи гурултајынын нүмајәндәси олмушдур. 1949 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләри әлдә етмишдир.

ӘЛИЈЕВА Бөјүкханым Абдулла гызы (д.18.6.1923, Бакы ш.-нин Әмирһачыјан к.)—совет терапевти, Азәрб.ССР әмәкдар һәкими (1960), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1978). 1947 илдән Сов. ИКП үзвү. 1945 илдән Әрчиван кәнд саһә хәстәханасынын баш һәкими ишләјир. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

ӘЛИЈЕВА Зәрифә Әзиз гызы (д.28.4. 1923, Нах.МССР-ин Шаһтахты к.)—совет офталмологу, тибб е.д. (1976), проф. (1979). 1947 илдән Сов. ИКП үзвү. 1947 илдә Н. Нәриманов ад. Азәрб. Дөвләт Тибб Ин-туну битирдикдән сонра Азәрб. Елми-Тәдгигат Офталмоложија Ин-тунда елми ишчи, 1969 илдән Ә. Әлијев ад. Азәрб. Һәкимләри Тәкмилләшдирмә Ин-тунда көз хәстәликләри кафедрасынын досенти, проф., көрмә органынын пешә патоложијасыны өјрәнән лабораторијанын рәһбәридир. Тәдгигаты, әсасән кимја вә електротехника истеһсалы саһәсиндә чалышан ишчиләрин пешә илә әлагәдар көз хәстәликләринин өјрәнилмәсинә, профилактика вә мүаличәсинә јөнәлдилмишдир. Офталмоложијанын мүасир проблемләринә аид бир сыра елми әсәрин мүәллифидир. Офталмологларын Үмумиттифаг елми ҹәмијјәти идарә һеј'әти вә Совет сүлһү мүдафиә комитәсинин үзвү сечилмишдир (1979). Ә. «Вестник офталмологии» журналы редаксија шурасынын вә Азәрб. Офталмоложија Ҹәмијјәти идарә һеј'әтинин үзвүдүр.

Әсәрләри: Иод как промышленный яд, «Гигиена и санитария», 1977, № 2; Герпетические заболевания глаз, Б., 1978; Острые вирусные конъюнктивиты, Б., 1978; Офтальмология в химическом производстве, «Вестник офтальмологии», 1978, № 1.

ӘЛИЈЕВА Нәзирә Нәсрәддиновна (д. 31.12.1912, Дашкәнд)—өзбәк совет актрисасы. Өзб.ССР халг артисти (1969). 20-чи илләрин ахырларында Бакы Театр Техникумунда, 1929—34 илләрдә Москва Театр Сәнәти Ин-тунда охумушдур. 1935—41 илләрдә М. Әзизбәјов ад. Азәрб. Драм Театрында Күлкүн вә Солмаз, Јахшы («Од кәлини», «Алмас», Ҹ. Ҹаббарлы), Назлы («Өлүләр», Ҹ. Мәммәдгулузадә), Фирузә хатын («Шаһнамә», М. Ҹанан; М. Ф. Ахундовун «Алданмыш кәвакиб» әсәри үзрә), Дүрданә («Сәјавуш», Һ. Ҹавид) ролларында чыхыш етмишдир. 1941—48 илләрдә Һәмзә ад. Өзбәкистан Дөвләт Драм Театрынын актрисасы олмушдур. Роллары: Дездемона («Отелло», В. Шекспир), Лариса, Шелавина («Ҹеһизсиз гыз», «Күнаһсыз мүгәссирләр», А. Островски), Нина («Маскарад», М. Лермонтов), Халисхан («Халисхан», Һәмзә) вә с. Кинофилмләрдә чәкилмишдир. Педагожи фәалијјәт көстәрир. М. С. Ордубадинин «Гылынҹ вә гәләм» романыны вә М. Шамхаловун «Гајынана» комедијасыны өзбәк дилинә тәрҹүмә етмишдир.

ӘЛИЈЕВА Нәҹибә Аббас гызы (д. 22.2.1927, Кәнҹә)—совет вирусологу. Бајтарлыг е.д. (1974).

Бајтарлыг вирусолокијасы саһәсиндә илк азәрбајҹанлы гадын алим. 1961 илдән Сов.ИКП үзвү. 1963 илдән Азәрб. Елми-Тәдгигат Бајтарлыг Ин-тунда микробиолокија вә вирусолокија лабораторијасынын мүдиридир. Тәдгигаты бузовларда тәнәффүс јолу хәстәликләринин, респ.-да гојунларын вирус төрәдиҹили баласалма хәстәликләринин өјрәнилмәсинә вә она гаршы мүбаризә тәдбирләри һазырланмасына аиддир. ССРИ-дә илк дәфә олараг хәстә бузовдан гарамала мәхсус аденовирус ајырмыш вә Азәрб.ССР-ин мүхтәлиф тәсәррүфатларында гарамалын ган серумунда аденовирус 1, 2, 3 вә парагрип-3 вирусларынын античисимләринин мөвҹуд олмасыны өјрәнмишдир.

ӘЛИЈЕВА Сәкинә Әли гызы (1910, Јереван—1950, Кировабад)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1949). 1944 илдән Сов.ИКП үзвү. 1944—50 илләрдә Кировабадда, индики Низами ад. с-зда фәһлә ишләмишдир. 1948 илдә үзүмчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәриҹиләрмнә наил олмушдур.

ӘЛИЈЕВА Сәмајә Дадаш гызы (д. 9.3.1937 Ләнкәран р-нунун Түтәпәштә к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1966). 1963 илдән Сов.ИКП үзвү. 1967 илә кими М. Әзизбәјов ад. к-зда колхозчу, мангабашчысы, 1967—78 илләрдә Дөвләт машын сынаг ст.-нда чајбеҹәрмә бригадири вә саһә агроному ишләмишдир. 1978 илдән тәрәвәзчилик бригадиридир. 1966 илдә чајбеҹәрмә саһәсиндә јүксәк әмәк көстәриҹиләри әлдә етмишдир. ҮИЛККИ-нин 16-чы вә АКП-нин 27—29-ҹу гурултајларынын нүмајәндәси олмуш, 28-ҹи гурултајда АКП МК үзвү сечилмишдир. ССРИ Али Советинин (6-чы чағырыш) вә Азәрб.ССР Али Советинин (7—8-ҹи чағырыш) депутаты олмушдур.

ӘЛИЈЕВА Солмаз Сәмәд гызы (д. 1944, Ләнкәран р-нунун Ашағы Нүвәди к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1973).

1975 илдән Сов.ИКП үзвү. Б. Аббасов ад. с-зда фәһлә (1959—71) олмушдур. 1971 илдән мангабашчысыдыр. 1972 илдә тәрәвәзчилик саһәсиндә јүксәк әмәк көстәриҹиләринә наил олмушдур. Азәрб. ССР Али Советинин (8—9-ҹу чағырыш) депутатыдыр. АКП-нин 29-ҹу, ҮИЛККИ-нин 17-ҹи вә АЛККИ-нин 29-ҹу гурултајларынын нүмајәндәси олмушдур. АКП МК-нын вә АЛККИ МК-нын үзвүдүр. 2 дәфә Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

ӘЛИЈЕВА Сүрәјја Һашым гызы (д. 12.2.1926, Шәки р-нунун Гарадағлы к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1950). 1954 илдән Сов.ИКП үзвү. Мангабашчысы (1943—50) олмушдур. 1950 илдән «Азәрбајҹан» к-зунда түтүнчү ишләјир. 1949 илдә түтүнчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәриҹиләринә наил олмушдур. Азәрб.ССР Али Советинин (5-ҹи чағырыш) депутаты олмушдур.

ӘЛИЈЕВА Тамам Әзиз гызы (д. 1903, индики Илич р-нунун Јенкиҹә к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). Жданов ад. к-зда мангабашчысы (1938—72) ишләмишдир. 1947 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәриҹиләринә наил олмушдур. 1973 илдән Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр.

ӘЛИЈЕВА Тамара Аббас гызы (д. 1.1.1928, индики Мирбәшир р-нунун Бәркүшад к.)—совет ҹәрраһы.

Тибб е.д. (1964), проф. (1965). 1971 илдән Сов.ИКП үзвү. Торакал ҹәрраһлыг саһәсиндә илк азәрбајҹанлы гадын алим. Н. Нәриманов ад. Азәрб. Дөвләт Тибб Ин-тунун оператив ҹәрраһлыг кафедрасынын проф.-дур. Тәдгигаты, әсасән, ағҹијәр вә тәнәффүс борусунун саламат вә јаман шишләринә һәср олунмушдур.

Әсәри: Рак легкого, М., 1959 (совм. с Б. К. Осиповым).

ӘЛИЈЕВА Тамаша Рүстәм гызы (д. 15.5.1921, индики Ағдам р-нунун Алыбәјли к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1966).

1943 илдән Сов.ИКП үзвү. 1941—74 илләрдә Ағдам р-нундакы «Сосиализм» к-зунда колхозчу, бригадир, анбардар, Чапајев ад., Фрунзе ад., Шаумјан ад. к-зларда, һәмчинин «Сосиализм» к-зунда сәдр ишләмишдир. 1974 илдән Ағдам р-н к.т. идарәсинин рәисидир. 1965 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәриҹиләринә наил олмушдур. ССРИ Али Советинин (7-ҹи чағырыш) вә Азәрб.ССР Али Советинин (4—6-чы чағырыш) депутаты олмушдур. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

ӘЛИЈЕВА Фазу Һәмзәтовна (д. 5.12.1932, Даґ.МССР, Хунзах р-нунун Кеничутл к.)—авар совет шаири. Даґ.МССР халг шаири (1969). 1965 илдән Сов.ИКП үзвү. «Мави јол» (1959), «Даш үстүндә нахыш» (1966), «Он сәккизинҹи баһар» (1968), «Јашајан әфсанәләр» (1970), «Борҹ севинҹ» (1975), «Дағлар гануну» (1977) вә с. шеʼр китаблары, «Бир овуҹ торпағы күләк совурмаз» (1967), «Һәр ҹәмәнә шеһ дүшүр» (1974), «Албалы долу зәнбил» (1975), «Сәккизинҹи базар ертәси» (1978) вә с. романлары вар. Әсәрләри ССРИ халглары дилләринә, о ҹүмләдән Азәрб. дилинә вә бәʼзи харичи дилләрә тәрҹүмә олунмушдур. Дағыстан Сүлһү Мүдафиә Комитәсинин сәдридир. 2 орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ӘЛИЈЕВА Фирузә Аллаһверән гызы (д. 24.2.1912, индики Зәнкилан р-нунун Зәрнәли к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). Индики «Бакы фәһләси» к-зунда колхозчу, мангабашчысы, бригадир (1930—56) ишләмишдир. 1947 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәриҹиләринә наил олмушдур. Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр.

ӘЛИЈЕВА Һәдигә Әшрәф гызы (1.7.1911, индики Ағдам р-нунун Зәнкишалы к.—1970, орада)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1949). 1949 илдән Сов.ИКП үзвү. Орҹоникидзе ад. к-зда колхозчу, мангабашчысы (1930—70) ишләмишдир. 1948 илдә јонҹа тохумчулуғу саһәсиндә јүксәк әмәк көстәриҹиләринә наил олмушдур.

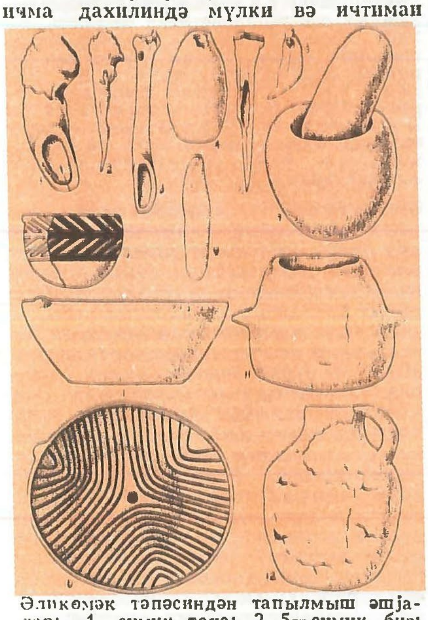
ӘЛИК—Азәрб.ССР Губа р-нунда кәнд. Ә. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 35 *км* ҹ.-г.-дә, Ағчајын (Гудјал чајынын голу) сол саһилиндә, Јан силсиләнин ҹ.-г. әтәјиндәдир. Әһ. 253 (1979). Әсас тәсәррүфаты һејвандарлыгдыр. Сәккизиллик мәктәб, китабхана, тибб мәнтәгәси, рабитә шөʼбәси вар.

ӘЛИКӘНД—Азәрб.ССР Уҹар р-нунда кәнд. Ә. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 14 *км* г.-дә, Әликәнд д.ј. ст.-ндан 4 *км* аралы, Ширван дүзүндәдир. Әһ. 789 (1979); памбыгчылыг, тахылчылыг, һејвандарлыг вә барамачылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, хәстәхана вар.

ӘЛИКИШИБӘЈОВ Мустафа Мәммәд оғлу (д. 7.12.1901, индики Ағдам р-нунун Нәмирли к.)—совет ҹәррaһы, онколог. Тибб е.д. (1961), проф. (1963). Азәрб.ССР әмәкдар һәкими (1960) вә әмәкдар елм хадими (1968). 1944 илдән Сов.ИКП үзвү. Азәрб. Ренткенолокија, Радиолокија вә Онколокија Елми-Тәдгигат Ин-тунун директору (1955—75) олмушдур. Тәдгигаты, әсасән, галханабәнзәр вәзинин хәстәликләринә вә јаман шишләрә һәср олунмушдур. Ә. Азәрб.ССР-дә ур хәстәлијинин јени ендемик оҹагларыны тәдгиг етмишдир. Ә. респ.-да онколожи диспансерләрин тәшкилиндә иштирак етмишдир. Фәрди пенсијачыдыр.

Әсәри: Патология щитовидной железы, Б., 1965.

ӘЛИКӨМӘК ТӘПӘСИ—Азәрб.ССР Чәлилабад р-ну Үчтәпә к.-ндә, Инчәчајын сағ саһилиндә Енеолит дөврүнә (е.ә. 4-чү миниллик) аид јашајыш јери. Саһ. 0,6 *ha*, һүнд. 5 *м*-дир. Мәдәни тәбәгәнин галынлығы 4 *м* олуб 6 гатдан ибарәтдир. Биналар чиј кәрпичлә дөрдкүнч формада һөрүлмүшдүр; алт гатларда даирәви отаглар да вар. Археоложи газынтылар заманы әмәк аләтләри, јумурташәкилли кил сапанд мәрмиләри, тәркибинә саман овунтусу гатылмыш сарымтыл, гырмызы, гәһвәји, үзәри әсасән, шүјрәләнмиш вә ангобланмыш сахсы габлар тапылмышдыр. Дәрин бадја формалы вә чәләнквары габлар, һәмчинин күпә вә гулплу бардаглар даһа чохдур. Бојалы габларын бөјүк әксәријјәти (200-дән артыг) јерли, аз гисми кәтирилмәдир. Археоложи газынтылар заманы ашкар едилән 1 вә 2 јаруслу дулус күрәләри Гафгазда ән гәдим олуб, Енеолит абидәләри ичәрисиндә јеканәдир. Гафгаз вә Өн Асијада атын әһлиләшдирилдији ән гәдим абидә һазырда Ә.т.-ндәдир. Ә.т.-нин үст тәбәгәси сонракы дөврләрин (Тунч, антик вә орта әсрләр) галыгларындан ибарәтдир. Тунч дөврүнүн зәнкин гәбирләри (е.ә. 18—17 әсрләр) ичмә дахилиндә мүлки вә ичтимаи

Әликөмәк тәпәсиндән тапылмыш әшјалар: 1—сүмүк тоха; 2, 5—сүмүк биз; 3—сүмүк шүјрәләјичи; 4—даш балта; 6—диш асма; 7—даш һәвәнкдәстә; 8—бојалы габ (чам); 9—даш бычаг; 10—бојалы габ (бадја); 11—газанвары кил габ; 12—кил бардаг.

бәрабәрсизлијин дәринләшдијини сүбут едир. Тапынтылар Ә.т. әһалисинин әкинчилик, гисмән дә тохучулуг, овчулуг, балыг тутмаг вә малдарлыгла (ирибујнузлу һејван вә с.) мәшғул олдуғуну көстәрир.

Әд.: Махмудов Ф. Р., Нариманов И. Г., Раскопки холма Алике-мек тепеси, Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане, Б., 1974.

ӘЛИЛАМБӘЈЛИ—Азәрб.ССР Сабирабад р-нунда кәнд. Ә. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 62 *км* ч.-ш.-дә, Бакы—Астара д.ј.-ндан 4 *км* аралы, Шаумјан ад. каналын сол саһилиндә, Муған дүзүндәдир. Әһ. 749 (1979); памбыгчылыг, тахылчылыг, һејвандарлыг вә бостанчылыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, клуб, китабхана, доғум еви, тибб мәнтәгәси вар.

ӘЛИЛӘР—хәлифә Әли вә Фатимәнин хәләфләри. Мүсәлман өлкәләриндә бир нечә феодал сүлаләсинин әсасыны гојмушлар: Мәгрибдә Идрисиләр, Мәккәдә, сонралар исә Јәмәндә Сүлејманиләр, Мәгрибдә Сүлејманиләр (дикәр голу). Мәракешдәки Сә'ди [1525—1659] вә Филали шәрифләри [1664 илдән] вә б., Шимали Африкада вә Мисирдә Фатимиләр [910—1071], Иранда Зејдиләр вә Ә.-ин башга голлары [864—928], Јәмәндә Зејдиләр [901—1962] вә б. Ә.-ә дахилдир.

Әд.: Бељајев Ј. А., Мүсәлман тәригәтләри (тарихи очеркләр), Б., 1958.

ӘЛИЛИ Мәммәд Әли оғлу (д. 1906, Бакы)—Азәрб. совет кино режиссору, актјор. Азәрб.ССР әмәкдар инчәсәнәт хадими (1959). Бакы Театр Техникумуну битирмишдир (1929). Кинода 1916 илдән фәалијјәт көстәрир. «Мави дәнизин саһилиндә» (1936), «Кәндлиләр» (1940), «Јени һоризонт» (1941), «Севимли маһны» (1955) филмләринин реж. ассистенти, «Бир мәһәлләли ики оғлан» (1957), «Өкеј ана» (1958), «Дәнизи фәтһ едәнләр» (1959), «Мәһәббәт дастаны» (1961), «Белә бир ада вардыр» (1963), «Аршын мал алан» (1966), «Дағларда дөјүш» (1967) филмләринин 2-чи реж. олмушдур. «Нефт вә милјонлар сәлтәнәтиндә», «Дәли Күр», «Азадлыг ширин сөздүр» вә с. филмләрдә чәкилмишдир. Ә. театрда да фәалијјәт көстәрмишдир. О, Чечен Милли Театр Студијасынын јарадычыларындан (еләчә дә илк реж.) биридир. Ч. Чаббарлы, С. Мәрданов, А. Туганов, А. Бек-Назаров, Б. Барнет, Р. Кармен, А. Зархи, И. Хејфитс, Ј. Дзиган кими театр вә кино хадимләри илә биркә ишләмишдир. Ч. Чаббарлы һаггында хатирәләри вар.

ӘЛИЛЛИК—хәстәлик, јахуд шикәстлик нәтичәсиндә өз пешәси (ихтисасы) үзрә әмәк габилијјәтинин һәмишәлик вә ја узун мүддәтә там вә јахуд гисмән итирилмәси. Ә. сәвијјәси әһалинин сағламлыг вәзијјәти, тибби хидмәтин кејфијјәти, мүаличәнин сәмәрәлилији көстәричиләриндән бири олмагла, өлкәдә сосиал-кикијена шәраитини, тибб елминин инкишаф сәвијјәсини вә сәһијјәнин сәмәрәли тәшкилини әкс етдирир. Ә. сәвијјәсинә көрә әһалинин мүхтәлиф нөв тибби јардыма еһтијачы, ичтимаи вә дөвләт јардымынын, әмәк күзәштләринин, мадди тә'минатын өлчүсү мүәјјән едилир (бах *Сосиал тә'минат*, *Сосиал сығорта*). ССРИ Конститусијасына (м. 43) көрә ССРИ вәтәндашлары гочалдыгда, хәстәләндикдә, әмәк габилијјәтини тамамилә вә ја гисмән итирдикдә, һабелә аилә башчысыны итирдикдә мадди тә'минат һүгугуна маликдирләр. ССРИ-дә Ә.-ә сәбәб ола билән бә'зи хәстәлик формаларынын (мәс., вәрәм, руһи, көз вә с. хәстәликләр) хүс. ч. хејли азалмышдыр. ССРИ-дә әмәк габилијјәтинин итирилмәси дәрәчәсиндән асылы олараг әлилләр 3 група бөлүнүр. 1-чи груп әмәк габилијјәтини там вә һәмишәлик, јахуд узун мүддәтә итирән вә даими гуллуға (көмәјә вә ја нәзарәтә) еһтијачы олан шәхсләрә верилир. 2-чи груп әмәк габилијјәтини там вә һәмишәлик, јахуд узун мүддәтә итирән, лакин кәнардан даими гуллуға вә нәзарәтә еһтијачы олмајан шәхсләрә, һәмчинин хәстәлијин ағырлашмасы сәбәбиндән бүтүн иш нөвләриндән узун мүддәтә кәнар едиләнләрә верилир. 3-чү груп әввәлки пешә (ихтисас) үзрә ишләмәләри мүмкүн олмајан шәхсләрин нисбәтән аз ихтисас тәләб едән ишә кечирилмәси зәрурәти олдугда вә с. һалларда мүәјјән едилир. ССРИ-дә әмәк габилијјәтини итирмә дәрәчәсини (Ә. групуну) *Һәким-әмәк експерт комиссијасы* (ҺӘЕК) мүәјјән едир. Мүаличә нәтичәсиндә, һәмчинин социоложи амилләрин тә'сири илә әмәк габилијјәтини итирмә дәрәчәси даим дәјишдијиндән, әлилләри јенидән мүајинә мүддәти (1-чи груп әлилләр үчүн ики илдә бир, 2-чи вә 3-чү груп әлилләр үчүн исә илдә бир дәфә) мүәјјән олунмушдур. Анатомик гүсуру оланлара вә ја сағалмаз хроник хәстәлијә тутуланлара (јашындан асылы олмајараг), һәмчинин 60 јашыны өтмүш киши вә 55 јашыны өтмүш гадын әлилләрә Ә. өмүрлүк мүәјјән едилир. Јенидән мүајинә нәтичәсиндә әлилләрин бир гисми әмәк фәалијјәтинә гајыдыр, бә'зиләринин Ә. групу дәјишдирилә биләр. Гүввәдә олан ганунверичиликлә Ә. сәбәбинин 10 формулу нәзәрдә тутулур: үмуми хәстәлик; пешә хәстәлији; әмәк шикәстлији, ушаглыгдан Ә. вә с. ССРИ-дә әлилләрин әсас һиссәсини үмуми хәстәлик нәтичәсиндәки әлилләр тәшкил едир. Әлилләрә әсас көмәк формасы онлары ишлә тә'мин етмәк вә мүхтәлиф пешәләрә јијәләндирмәкдир. ССРИ-дә бүтүн әлилләрин 50%-и, 3-чү груп әлилләрин исә 70—90%-и ишләјир, онлара әмәкдә бир чох күзәштләр верилир.

Әд.: Основы врачебно-трудовой экспертизы, М., 1960; Флястер М. И., Трудовые права инвалидов, М., 1968; Козлов А., Льготы и социальные услуги инвалидам, М., 1977.

ӘЛИМӘДӘДЛИ—Азәрб.ССР Ағдам р-нунда кәнд. Ә. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән вә Ағдам д.ј. ст.-ндан 32 *км* шм.-г.-дә, Хачын чајынын сол саһилиндән 8 *км* аралы, Гарабағ силсиләсинин шм.-ш. әтәјиндәдир. Әһ. 699 (1979); һејвандарлыг, бағчылыг вә тахылчылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, техники пешә вә фәһлә кәнчләр мәктәбләри, китабхана, клуб, хәстәхана, тибб мәнтәгәси, ушаг бағчасы, рабитә шө'бәси, јахынлығында Хачынчај су анбары вар.

ӘЛИМӘРДАНЛЫ—Азәрб.ССР Ағдам р-нунун Шыхбабалы советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән вә Ағдам д.ј. ст.-ндан 3 *км* ч.-да, Ағдам—Степанакерт шосе јолу кәнарында, Гаргар чајынын саһилиндә, Гарабағ дүзүндәдир. Әһ. 332 (1979); һејвандарлыг вә тахылчылыгла мәшғулдур. Конјак з-ду вар.

ӘЛИМӘРДАНЛЫ—Азәрб.ССР Товуз р-нунда кәнд. Ә. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 9 *км* шм.-ш.-дә, Товуз—Кирзан шосе јолу кәнарында, Кәнчә—Газах дүзәнлијиндәдир. Әһ. 2273 (1979); үзүмчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Шәраб з-ду, орта вә сәккизиллик мәктәб, мәдәнијјәт еви, клуб, китабхана, хәстәхана, рабитә шө'бәси вар.

ӘЛИМӘРДАНОВ Әлимәрдан Ағајевич (д. 16.2.1916, Бакы)—Бөјүк Вәтән мүһарибәси гәһрәманы, партизан һәрәкаты иштиракчысы, кичик лејтенант. 1941 илдән Сов.ИКП үзвү. 1941 илдә Совет Ордусуна чағырыл-

мыш, мүхтәлиф ҹәбһәләрдә вурушмушдур. 1942 илдә Крымда кедән дөјүшләрдә јараланмыш вә әсир алынмышдыр. 1943 илин августунда Одесса ш.-ндә әсир дүшәркәсиндән гачыб партизанлара гошулмушдур. Рәһбәрлик етдији тәхрибат вә кәшфијјат групу бир сыра әмәлијјатда иштирак етмиш, бир дәстә чех-словак әскәр вә забитинин фашистләрдән гачыб совет партизанларына гошулмасынын тәшкилатчыларындан олмушдур. 1944 илин апрелиндә әсир алыныб Дахау вә Маутһаузен өлүм дүшәркәләринә салынмышды. Мүһарибәдән сонра х.т.-нын мүхтәлиф саһәләриндә чалышмышдыр. 1976 илдән пенсијачыдыр. 2-чи дәрәҹәли Вәтән мүһарибәси ордени, һәмчинин бир нечә совет вә Чехословакија медалы илә тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Алыҹанов М. С., Азәрбајҹан дөјүшчүләринин партизан һәрәкатында иштиракы, Б., 1975; Мадатов Г. А., Азербайджан в Великой Отечественной войне, Б., 1975.

ӘЛИМИРЗӘЈЕВ Әшрәф Оруҹ оғлу (д. 8.2.1910, индики Гутгашен р-нунун Гәмәрван к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1966). 1945 илдән Сов. ИКП үзвү. 1933—76 илләрдә «Јени кәнд», «Бакы фәһләси», «Шән һәјат» к-зларында мүһасиб, Гәмәрван кәнд советинин сәдри, Гутгашен р-ну һејвандарлыг мәһсуллары үзрә тәдарүк мүвәккилинин мүавини, «Бакы фәһләси» к-зунда вә Ханлар ад. к-зда сәдр ишләмишдир. 1965 илдә һејвандарлыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләри әлдә етмишдир. Азәрб.ССР Али Советинин (5—6-чы чағырыш) депутаты олмушдур. 2 дәфә Ленин ордени, Октјабр Ингилабы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир. Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр.

ӘЛИМУРАД ХАН (?—1785 илин әвәлләри)—Зәндиләр сүлаләсиндән Иран һакими [1782—85]. Ә.х. Аға Мәһәммәд шаһ Гаҹар вә Иранын бир һиссәсини ишғал етмиш Түркијә илә мүбаризә апармышдыр. Ә.х.-ын һакимијјәти дөврүндә пајтахт Шираздан Исфаһана көчүрүлмүшдү. Ә.х. 1784 илдә Русијаја мүраҹиәт едәрәк өзүнүн Иран шаһы кими танынмасыны вә она һәрби јардым көстәрилмәсини хаһиш етмиш, бунун әвәзиндә 18 әсрин 20 — 30-ҹу илләриндә Русија империјасынын тәркибинә кечмиш әразиләр, һәмчинин Гарабағ, Гарадағ, Нахчыван вә Ериван ханлыглары үзәриндә Русијанын суверенлијини гәбул етмәјә һазыр олдуғуну билдирмишди. Ә.х.-ын тәклифи II Јекатерина тәрәфиндән рәғбәтлә гаршыланмышды. Лакин Русија илә Ә.х. арасында мүгавилә бағланмады. Франсанын тәзјиги алтында Ә.х. 1784 илин сонларында Русија әлејһинә Франса вә Түркијә илә данышыглара башлады. Ә.х. Иранда авропалылара тиҹарәт саһәсиндә кениш имтијазлар вермишди.

Әд.: Абдуллаев Г. Б., Из истории Северо-Восточного Азербайджана в 60—80 гг. XVIII века, Б., 1958.

ӘЛИНӘЗӘРЛИ—Азәрб.ССР Жданов р-нунда кәнд. Ә. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 11 *км* ш.-дә, Дашбурун д.ј. ст.-ндан 38 *км*, Жданов—Имишли шосе јолундан 7 *км* аралы, Мил дүзүндәдир. Әһ. 1044 (1979); памбыгчылыг, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта вә сәккизиллик мәктәб, китабхана, тибб мәнтәгәси вар. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

ӘЛИНҸӘ—Азәрб.ССР Ҹулфа р-ну (Нах.МССР) әразисиндә, ејниадлы чајын сағ саһилиндә дағ. Һүнд. 1811 *м*. Вулкан мәншәлидир. Гајалыг ландшафты вар.

ӘЛИНҸӘ — Азәрб.ССР-ин Ҹулфа р-нунда (Нах.МССР) чај. Аразын сол голу. Уз. 62 *км*, һөвзәсинин саһ. 599 *км*²-дир. Зәнкәзур силсиләсиндә Дәмирли дағын јамаҹындан (2800 *м* һүнд.-дән) башланыр. Хәзнәдәрә вә Ләкәтәксу чајларынын бирләшмәсиндән әмәлә кәлир. Әсасән јералты вә гар сулары илә гидаланыр. Сувармада кениш истифадә едилдијиндән јајда сују мәнсәбинә чатмыр.

ӘЛИНҸӘГАЛА, Әлинҹә, Аланчик, Алынҹагала—Азәрб.-да гала. Нах.МССР-ин Ҹулфа р-нунда Әлинҹә чајынын сағ саһилиндә, сылдырым дағ зирвәсиндәдир. Ә.-нын ады еһтимал ки, «Аланчик» («мејданча», «кичик мејдан»; «алан»—гәдим түрк дилиндә «дүзәнлик», «мејдан») сөзүндәндир. Бу, галанын јерләшдији саһәнин кичик мејданчаја бәнзәмәси илә әлагәдардыр. Ә.-нын тикилмә тарихи мүәјјәнләшдирилмәмишдир. Бә'зи тәдгигатчылар Ә.-нын еркән орта әсрләрә аид олдуғуну еһтимал едирләр. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанында Ә. мөһкәм истеһкам кими тәсвир олунур. Ә. һаггында тарихчиләрдән Асоғик (928—1019), Степанос Орбелиан (1258—1304), Нәсәви (13 әср), Шәраф әд-дин Әли Јәзди (15 әср), Испанија сәфири Клавихо (15 әср), түрк сәјјаһы Евлија Чәләби (17 әср) вә б. мә'лумат вермишләр. Ә.-да археоложи ахтарышлар заманы чохлу сахсы габ парчасы, сиккә вә с. тапылмышдыр. Ә.-да јухарыја доғру пиллә-пиллә мүдафиә диварлары, гала јолунда исә кешикчи мәнтәгәләри, бүрҹләр, сәнкәрләр олмушдур. Ә.-да гала рәисләринин вә феодалларын јашадығы бишмиш кәрпиҹдән тикилмиш биналарын харабалығы галыр. «Шаһтахты» адланан бу саһәдә 600 сүварини јерләшдирмәк мүмкүн иди. Галада 7-дәк һовуз газылмыш вә онлары јағыш сују илә долдурмаг үчүн гајада хүсуси архлар (шырымлар) чәкилмишди.

Елдәкәзләр дөврүндә мүһүм һәрби истеһкам олан Ә.-дан һөкмдар аиләсинин сығыначаг јери кими истифадә олунурду. Нахчыван һакими Заһидә хатунун игамәткаһы вә Елдәкәзләрин хәзинәси Ә.-да јерләширди. 1125 илдә Харәзмшаһ Ҹәлаләддинин Азәрб.-а һүҹуму заманы Елдәкәз һөкмдары Өзбәк Ә.-ја сығынмыш вә бурада дөјүшләрин бириндә өлдүрүлмүшдүр. Ә. 13 әсрдә *Елханиләрин*, 14 әсрдә исә *Ҹәлаириләрин* һакимијјәти алтында олмушдур. 1386 илдә Тејмур Ә.-ја һүҹум етмишди. Ә. әтрафында Тејмуриләрлә Ҹәлаириләр арасында шиддәтли вурушмалар баш вермишди. Ә.-нын мүһасирәси Тејмурун оғлу Миранşаһа тапшырылмышды. Галанын мүдафиәсинә Ҹәлаири әмири *Алтун* башчылыг едирди. Ҹәлаириләр дөвләтинин хәзинәси дә Ә.-да кизләдилмишди. Азәрб.-ын вә Күрҹүстанын бә'зи феодал һакимләри дә Ә. мүдафиәчиләринә көмәк едирдиләр. 1399 илдә Тејмуриләр үчүнҹү дәфә Ә.-ја һүҹум етдиләр. Тејмурун һүҹуму әрәфәсиндә аралармында јаранмыш ихтилафа көрә Ҹәлаири султаны Әһмәдин оғлу Таһир нөвбәти һәрби сәфәрдән гајыдан Алтуну галаја бурахмады. Бә'зи әмирләр вә дөјүшчүләр Таһирдән үз дөндәриб галаны тәрк етдиләр. Вәзијјәтин ағырлашдығыны көрән Таһир хәзинәни јығышдырыб Бағдада гачды. Белә бир шәраитдә мүгавимәтә раст кәлмәјән Тејмурун гошунлары Ә.-ја дахил олду. Тејмурун өлүмүндән (1405) сонра Ә. јенидән Ҹәлаириләрин, сонралар исә *Гарагојунлуларын* һакимијјәтинә кечди. Гардашы Ҹаһаншаһла һакимијјәт уғрунда мүбаризә апаран Гарагојунлу һөкмдары Искәндәр Ә.-ја сығынмышды. Искәндәр оғлу Губад Мирзә тәрәфиндән өлдүрүлдүкдән сонра Ҹаһаншаһ Ә.-ны әлә кечирди. Бир мүддәт *Ағгојунлуларын*, сонралар исә *Сәфәвиләрин* һакимијјәтиндә олан Ә. феодал чәкишмәләри вә мүһарибәләр нәтиҹәсиндә дағылды.

Әд.: Ибраһимов Ҹ., Азәрбајҹанын XV әср тарихинә даир очеркләр, Б., 1958; Мәммәдов Р. А., Әлинҹәгаланын орта әсрләр тарихи, Азәрбајҹан тарихинә даир материаллар, ч. 9, Б., 1973; Јенә онун, Нахчыван шәһәринин тарихи очерки, Б., 1977; Мәммәдов Р., Пиријев В., Тејмурләнкин «Әлинҹә сәфәри», «Елм вә һәјат», 1977, № 9; Буниятов З. М., Государство атабеков Азербайджана, Б., 1978.

ӘЛИНҸӘЧАЈ ХАНӘКАҺЫ — Нах. МССР-ин Ханаға к.-ндә орта әсрләрә аид Азәрб. ме'марлыг комплекси. Комплексдән дөврүмүзәдәк түрбә, мәсҹид, намә'лум абидәнин сүтунлары вә башга бир тикилинин харабалығы галмышдыр. Ә.х. комплексинин әсасыны Лалабәј адлы шәхсин тикдирдији квадратшәкилли түрбә тәшкил едир. Түрбәнин китабәсиндә ме'марын ады (Ҹәмаләддин) галмыш, лакин инша тарихини көстәрән һиссә дағылдығындан, нә вахт тикилдији дәгиг мүәјјәнләшдирилмәмишдир. Үслуб хүсусијјәтинә көрә онун 12 әсрин сону—13 әсрин әввәлләриндә тикилдији еһтимал олунур. Квадратпланлы түрбәнин јухары күнҹләриндәки бөјүкһәҹмли *тромп* гуршағы онун дахилинә архаик көркәм верир. Тромплар сәккизбуҹаглыја, *сталактит* гурғусу исә оналтыбуҹаглыја кечид тәшкил едир ки, бу да ҹадырвары күнбәзин отураҹағыны әмәлә кәтирир. Түрбәнин күнбәзи дағылмышдыр. Ханәкаһын кириш гапысынын һәр ики тәрәфиндә шәрти олараг «меһраб» адландырылан дүзбуҹаглы панноллар кәчдән ојулмуш габарыг нахышлар вә дини мәзмунлу китабәләрлә бәзәдилмишдир. Бунлар кәҹ үзәриндә пластик ојманын ән јахшы нүмунәләриндәндир. Түрбәнин кириш баштағынын ме'марлыг елементләри *Мө'минә хатын түрбәсинин* ајрынтыларына охшајыр. Онун иншасында кәрпиҹлә јанашы фирузәји кашыдан да истифадә олунмушдур. Түрбәнин баштағына битишик тикилмиш мәсҹид 2 дајагла 6 һиссәјә бөлүнмүш вә һәр һиссә күнбәзлә өртүлмүшдүр. Мәсҹидин китабәсиндә онун һиҹри 901 илдә (1496) намә'лум гадынын сифариши илә тикилдији көстәрилир.

Әд.: Саламзадә Ә. В., Әҹәми Әбубәкр оғлу вә Нахчыван ме'марлыг абидәләри, Б., 1976; Ваидов С. М. и др., Ханега на реке Алинджа-чай, в кн.: Архитектура Азербайджана. Эпоха Низами, М.—Б., 1947; Алескерзаде А. А., Надписи архитектурных памятников эпохи Низами, јенә орада.

ӘЛИСКӘНДӘРОВА Һүрү Мустафа гызы (д. 1910, индики Газах р-нунун Дағ Кәсәмән к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1949). Индики Нәваи ад. к-зда колхозчу, мангабашчысы (1930—68) ишләмишдир. 1948 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр.

ӘЛИСОЛТАНЛЫ—Азәрб.ССР Саатлы р-нунда кәнд. Ә. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 5 *км* ч.-г.-дә, Саатлы—Имишли шосе јолу кәнарында, Араз чајынын сағ саһилиндә, Муған дүзүндәдир. Әһ. 1830 (1979); памбыгчылыг, тахылчылыг, һејвандарлыг вә бостанчылыгла мәшғулдур. Орта вә 2 сәккизиллик мәктәб, 2 китабхана, клуб, киногурғу, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси, автомат телефон ст. вар.

ӘЛИФ (јун. áleipha—мәлһәм, јағ)—әсасән, битки јағларындан вә ја јағлы алкид гатранларындан һазырланан өртүк әмәлә кәтиричи маддә. Нефт карбоһидрокенләринин крекинг вә оксидләшмә мәһсулларындан да истеһсал олунур. Сәтһләрә назик тәбәгә шәклиндә чәкилдикдә јағын полимерләшмәси нәтиҹәсиндә гурујараг суда, һабелә үзви вә гејри-үзви һәлледиҹиләрдә һәлл олмајан еластик өртүк әмәлә кәтирир. Она сиккатив маддә гарышдырдыгда даһа сүр'әтлә гурујур. Ә.-дән јағлы бојалар һазырламаг вә мәсамәли материаллара һопдурмаг үчүн истифадә едилир.

ӘЛИФБА [әр. الفباء—әрәб әлифбасынын илк 2 һәрфинин адындан (әлиф+бә)]—бу вә ја дикәр дилин јазысында ишләдилән ән'әнәви гајдада дүзүлмүш график ишарәләрин—һәрфләрин мәҹмусу. Ә. *јазынын* сон инкишаф мәрһәләси олуб, *пиктографик јазы, идеографик јазы* вә *силлабик јазыдан* сонра јаранмышдыр. Ә.-да һәрфләр ајрыајры сәсләри көстәрир. Камил Ә.-да сәсләрин сајы гәдәр һәрф олмалыдыр. Тәдгигатчыларын фикринҹә, илк Ә. е.ә. 2-ҹи минилијин орталарында јаранмыш *Финикија әлифбасыдыр*. Сонралар бу Ә.-дан арами, јәһуди, Сурија вә с. Ә.-лар төрәмишдир. Арами Ә.-сы пәһләви, әрәб, гәдим түрк (ујғур), монгол, һинд, һабелә ермәни, күрҹү Ә.-ларынын јаранмасы үчүн әсас олмушдур. Мәншәҹә Финикија Ә.-сы илә бағлы олан јунан Ә.-сындан (бах *Јунан јазысы*) етруск, латын, гот, славјан Ә.-лары, латын Ә.-сындан исә Гәрби Авропа дилләринин мүасир Ә.-лары јаранмышдыр. *Кирилл әлифбасына* әсасланан мүасир рус Ә.-сы 1708 илдә I Пјотр тәрәфиндән тәтбиг едилмиш, лакин сонралар, хүсусән 1918 илдә хејли садәләшдирилмишдир.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра ССРИ халгларынын бир чохунун рус графикасы әсасында Ә.-сы јарадылмышдыр. Азәрб. әразисиндә ән гәдим Ә. *Албан* (Гафгаз) *әлифбасыдыр*. Әрәб ишғалындан сонра азәрб.-лар әрәб Ә.-сындан истифадә етмишләр. Бу Ә. 1929 илдә латын, 1939 илдә исә рус графикалары әсасында јарадылмыш Ә. илә әвәз едилмишдир.

Әд.: Гурбанов А., Үмуми дилчилик, Б., 1977; Мүасир Азәрбајҹан дили, 3 ҹилддә, ҹ. 1, Б., 1978; Дирингер Д., Алфавит, пер. с англ., М., 1963; Истрин В. А., Возникновение и развитие письма, М., 1965.

ӘЛИФБА—савад тә'лими үчүн рәсмли дәрслик. Ушагларда нитгин вә мәнтиги тәфәккүрүн инкишафына хидмәт едир, һәм дә онлара естетик тәрбијә ашылајыр. Ә.-да һәрф, һеҹа, сөз, ҹүмлә вә мәтнләрин охунмасы нәзәрдә тутулур. Ә.-лар тә'лим үсулуна (һеҹа, сәс, «бүтөв сөз» вә с. үсуллары) мүвафиг јарадылыр. Һәлә 1 әсрдә Гәдим Ромада һеҹаларын охунмасыны асанлашдырмаг үчүн јени типли Ә. јарадылмасы тәклиф едилмишди. Илк славјан-рус Ә.-сыны 1574 илдә Иван Фјодоров чап етмишди. К. Д. Ушинскинин сәс тәһлил-тәркиб үсулу үзрә јаздығы илк Ә. 1864 илдә бурахылмышдыр. Илк совет Ә.-лары (20—30-ҹу илләр) «бүтөв сөз» үсулу үзрә тә'лим үчүн нәзәрдә тутулмушду. 1932 илдән бүтүн совет Ә.-лары сәс тәһлил-тәркиб үсулу үзрә тәртиб едилир. 1965 илдә ССРИ Педагожи Елмләр Академијасы (ССРИ ПЕА) јени сабит Ә. ишләјиб һазырламышдыр. ССРИ ПЕА Ә.-нын даһа да тәкмилләшдирилмәси үзрә експериментал иш апарыр.

Азәрб.-да илк Ә. дәрслијини 1839 илдә М. Ф. Ахундов јазмышдыр (чап олунмајыб). Азәрб. мәктәбләриндә А. *Черњајевски* («Вәтән дили», 1881—1910), Р. *Әфәндијев* («Ушаг бағчасы», 1898—1912), М. *Маһмудбәјов* («Биринҹи ил», 1909—23) вә б.-нын Ә. китабларындан истифадә едилмишдир. Азәрб. ССР-дә мәзмун вә кејфијјәтҹә јени Ә. дәрсликләри бөјүк тиражла чап олунур. 1970 илдән респ.-да Ј. Кәримов вә З. Меһдизадәнин Ә. китабындан истифадә едилир.

Әд.: Абдуллајев А. С., Азәрбајҹан дилинин тәдриси тарихинә даир, Б., 1966; Кәримов Ј. Ш., Савад тә'лими, Б., 1972; Редозубов С. П., Обучение грамоте, М., 1959.

«ӘЛИФЛЕЈЛА»—бах *«Мин бир кеҹә»*.

ӘЛИХАНОВ Әнвәр Нәзәр оғлу (д. 17.4.1917, Бакы)—совет кеолоку. Кеолокија-минералокија е.д. (1965), проф. (1967). Ленин мүкафаты лауреаты (1961). 1943 илдән Сов.ИКП үзвү. Азәрб. нефт сәнајесиндә рәһбәр вәзифәләрдә ишләмиш (1945—59), АКП МК катиби (1959—61), Азәрб.ССР Назирләр Советинин сәдри (1961—70) олмуш, 1970—76 илләрдә Азәрб.ССР ЕА Губкин ад. Кеолокија Ин-тунун директору вәзифәсини ифа етмишдир. 1976 илдән Азәрб.ССР ЕА Тәбии Еһтијатларын Космик Тәдгиги Ин-тунда дәниз кеолокијасы лабораторијасынын (1979 илдән Кеофизика Елми Мәркәзинин тәркибиндәдир) мүдиридир. Елми ишләри Азәрб.-ын нефт вә газ јатагларынын өјрәнилмәсинә һәср олунмушдур. ССРИ Али Советинин (6 вә 7-ҹи чағырыш) вә Азәрб. ССР Али Советинин (3—7-ҹи чағырыш) депутаты олмушдур. Ики дәфә Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Подкирмакинская свита восточной части Апшеронской области и ее нефтеносность, Б., 1957; Нефтегазоносность Каспийского моря, М., 1977.

ӘЛИХАНОВ Мәммәдгулу Талыбзадә (1889—1937)—Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз. 1918 илдән Сов. ИКП үзвү. Бакыда ибтидаи мәктәбдә мүәллимлик етмиш, 1917 илин октјабр—нојабрында мүсават партијасынын үзвү олмушдур. 1917—18 илләрдә иранлы фәһләләр арасында ингилаби иш апармышдыр. Бакы коммунасынын мүвәггәти сүгутундан сонра Ә. Һәштәрхан, Бакы, Орта Асија вә Иранда *«Әдаләт»* тәшкилатынын рәһбәрләриндән бири кими фәалијјәт көстәрмишдир (1918—20). Ә. Бакы Советинин торпаг шө'бәсинин мүдири (1921—25), АК(б)П Губа Гәза Комитәсинин катиби (1925—29), «Коммунист» гәзети редакторунун мүавини, сонра редактору, Азәрб. Кино Идарәсинин рәиси олмушдур (1929 — 32). 1933—37 илләрдә Газах.ССР-дә ишләмишдир.

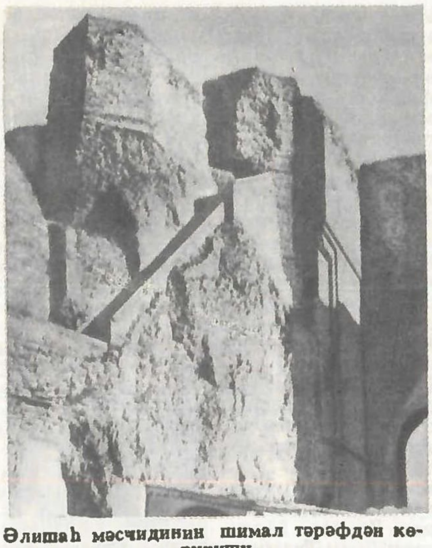
ӘЛИХАНОВА Фирузә Мәммәдгулу гызы (д. 10.9.1917, Ордубад)—Азәрб. совет актрисасы.

Азәрб.ССР халг артисти (1974). 1932 илдән Ҹ. Мәммәдгулузадә ад. Нахчыван Дөвләт Мусигили Драм Театрында фәалијјәт көстәрир. Ә. драм тамашалары илә јанашы, опера вә мусигили комедијаларда да јадда галан сәһнә образлары јаратмышдыр. Роллары: Алмас («Алмас», Ҹ. Ҹаббарлы), Ширин («Фәрһад вә Ширин», С. Вурғун), Кручинина («Күнаһсыз мүгәссирләр», А. Островски), Лејли («Лејли вә Мәҹнун», Ү. Һаҹыбәјов), Күлчөһрә, Ҹаһан хала («Аршын мал алан», Ү. Һаҹыбәјов), Түкәз («Һачы Гара», М. Ф. Ахундов), Һафизә («Пәри ҹаду», Ә. Б. Һагвердијев), Зәһрабәјим («Анамын китабы», Ҹ. Мәммәдгулузадә) вә б. «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ӘЛИҸАН—Азәрб.ССР Варташен, Шәки вә Јевлах р-нларында чај. Күрүн сол голу. Уз. 98 *км*, һөвзәсинин саһ. 1010 *км*²-дир. Баш Гафгаз силсиләсинин ҹ. јамаҹындан (3500 *м* һүнд.-дән) башланыр. Варташен вә Халхал чајларынын бирләшмәсиндән әмәлә кәлир. Јералты, гар вә јағыш сулары илә гидаланыр. Јазда вә пајызда дашгын олур. Сувармада истифадә едилир.

ӘЛИШАҺ МӘСЧИДИ—14 әсрә аид Азәрб. ме'марлыг абидәси. Тәбриздәдир. 1310—20 илләрдә Елхани һөкмдары Өлҹајту Мәһәммәд Худабәндәнин вәзири Таҹәддин Әлишаһ Тәбризи тикдирмишдир (бә'зи мәнбәләрә көрә Әлишаһ һәм дә мәсчидин ме'марыдыр). Мәсчид дөврүмүзәдәк гисмән галмышдыр. Абидәнин һифз олунмуш ҹ. һиссәси (меһраб тәрәфи) бинанын үмуми гурулушу һаггында тәсәввүр јарадыр. Ә.м.-нин дөрд тәрәфдән баштағ-ејвана әһатәләнән дүзбучаглы, кениш дахили һәјәти олмушдур. Мәсчидин шм. тәрәфдәки кириш јолунда гоша минарәли (һүнд. 35 *м*-дән артыг) әзәмәтли баштағ учалырды. Мәнбәләрә көрә, Ә.м.-нин һәјәтиндә бөјүк һовуз олмушдур. Бинанын иншасында бишмиш кәрпичлә јанашы гијмәтли тикинти материалларындан, дөшәмә вә диварларында мәрмәрдән, кашыдан, бәзәкләриндә исә һәтта гызыл вә күмүшдән дә истифадә едилмишдир. Ә.м. вахтилә Азәрб.-ын, Јахын Шәргин әзәмәтли ме'марлыг абидәләриндән иди.

Әлишаһ мәсчидинин шимал тәрәфдән көрүнүшү.

Бибиханым мәсчидинин гурулушунда Ә.м.-нин тә'сири дујулур. Ә.м. *Әрк галасы* ады илә дә танынып. Јәгин ки, бу да мәсчидин галаны хатырладан гурулушу вә шәһәр ичгаласына битишик тикилмәси илә әлагәдардыр.

Әд.: Тизенгаузен В., Мечеть Али-шаха в Тебризе, СПБ, 1887; Усейнов М., Бретаницкий Л., Саламзаде А., История архитектуры Азербайджана, М., 1963; مشکور، ج. تاریخ تبریز ۱۳۴۲؛ اسماعیل دیباج رهنمای آثار تاریخ آذربایجان شرقی تبریز ۱۳۵۲

ӘЛЈАЗМАЛАР ФОНДУ, Азәрб. ССР ЕА Республика Әлјазмалар Фонду—Азәрб. вә Шәрг өлкәләринә аид гәдим, надир әлјазмалар сахланылан вә тәдгиг едилән елми идарә. 1928 илдә тә'сис едилмишдир. Бакыдадыр. Әввәлләр Азәрб. Тарихи Музејинин, Азәрб.-ы Тәдгиг вә Тәтәббө Чәмијјәтинин, ССРИ ЕА Загафгазија вә Азәрб. филиалы Шәрг китабханасынын, сонралар исә Низами ад. Әдәбијјат вә Дил Ин-тунун шө'бәси кими фәалијјәт көстәрмишдир. 1950 илдә Азәрб.ССР Назирләр Советинин мүвафиг гәрары илә мүстәгил Ә.ф.-на чеврилмишдир. Фондда Азәрб., әрәб, фарс, түрк, өзбәк, түркмән, күрчү, ермәни, рус вә б. дилләрдә 40 миндән артыг тарихи сәнәд, надир әлјазмалар, гәдим чап китаблары вә с. топланмышдыр. Фондда сахланылан ән гәдим әлјазма (пергамент үзәриндә гәдим куфи әлифбасы илә јазылмыш Гуран сурәси) 1200 иллик тарихә маликдир. Чөвһәринин «Сиһаһ-үл-лүғә» (1117), Әбу Әли ибн Синанын «Ганун фит-тибб» әсәринин ән гәдим нүсхәси (1141) дә фондда сахланылыр. Хагани вә Низаминин 15—16 әсрләрдә үзү көчүрүлмүш нәфис, рәнкли миниатүрлү күллијјатлары, Нәсирәддин Тусинин, Нәсими вә Фүзулинин, Мүтәнәбби, Фирдовси, Хәјјам, Сә'ди, Һафиз, Нәваи, Чами вә б. классикләрин әлјазма әсәрләри фондун надир инчиләриндәндир. Фондда М. Ф. Ахундов, А. А. Бакыханов, Ч. Мәммәдгулузадә, Н. Нәриманов, М. С. Ордубади, Ч. Чаббарлы, С. Вурғун вә б.-нын архивләри, онларын автографлары мүһафизә вә тәдгиг олунур. Ә.ф. ССРИ-дә ән зәнкин әлјазма хәзинәләриндәндир. Бурада респ. алимләри илә јанашы, ССРИ вә харичи өлкә мүтәхәссисләри дә тәдгигат иши апарыр.

Әд.: Әлјазмалар каталогу (тәртиб едәни М. С. Султанов, ред. Һ. Араслы), ч. 1, Б., 1963; Әлјазмалар каталогу (Чүнкләр), (ред. Ч. В. Гәһрәманов), [ч. 2], Б., 1977; Әлјазмалар хәзинәсиндә (Әсәрләр), ч. 5, Б., 1979; Каграманов Дж. В., Сокровищница духовной культуры народов Востока, Изв. АН Азерб.ССР (серия литературы, языка и искусства), 1977, № 3.

ӘЛЈАРБӘЈОВ Тәрлан Абдулла оғлу (28.11.1892, Шамахы ш.—15.2.1956, Бакы)—совет һәрби хадими, кен.-м. (9.2.1944). Тифлис һәрби мәктәбини битирмишдир (1914). Биринчи дүнја мүһарибәсиндә (1914—18) Шамахы полку тәркибиндә рота вә баталјон командири олан Ә. алман чәбһәсиндә дүшмәнә гаршы дөјүшләрдә иштирак етмишдир. Ә. 1918—19 илләрдә мүсават ордусунда полк командиринин, Бакы ш. һәрби рәисинин мүавини ишләмиш, 1920 илдә Гызыл Ордуја көнүллү дахил олмушдур. 1923—29 илләрдә Азәрб.ССР һәрби комиссарынын көмәкчиси вә әрази идарәсинин рәиси вәзифәсиндә чалышмышдыр. М. В. Фрунзе ад. Һәрби Академија јанында Али команда һеј'әти курсуну битирмишдир (1927). 1930—38 илләрдә Загафгазијанын мүхтәлиф һәрби мәктәбләриндә ишләмишдир. М. В. Фрунзе ад. Һәрби Академијаны битирмишдир (1941). Ә. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә 416-чы атычы дивизијанын командири, Азәрб.ССР халг маариф комиссарынын мүдафиә ишләри үзрә мүавини, 402-чи атычы дивизијанын команданы, 58-чи корпусун командир мүавини, 1946—48 илләрдә Азәрб.ССР маариф назиринин мүдафиә ишләри үзрә мүавини олмушдур. Ә. 1948 илдә исте'фаја чыхмышдыр. 1925—31 илләрдә Азәрб.МИК-нин үзвлүјүнә намизәд сечилмишдир. Азәрб.ССР Али Советинин (2-чи чағырыш) депутаты олмушдур. Ленин ордени, Гырмызы Бајраг, Гырмызы Улдуз орденләри вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әд.: Боков Ф. Е., Бессмертный подвиг сынов Азербайджана, Б., 1971; Азербайджанская ССР в период Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., сб. документов и материалов, в двух томах, т. 1, Б., 1976.

ӘЛ-КАШИ—бах *Каши*.

ӘЛКИМЈА (әр. الكيمياء, лат—alchemia, alchimia, alchymia—кимја сөзүндән)—елми биликләр системинә әсасланмајан кимјанын (4—16 әсрләр кимјасынын) ады. Ә., иксир адланан мөвһуми даш васитәсилә учуз мис вә гурғушун металларыны гызыл вә күмүшә чевирмәјин куја мүмкүн олмасы кими јанлыш идеја үзәриндә гурулмушду. Бу идеја ерамыздан һәлә чох әввәл Чин, Һиндистан, Мисир вә Ассуријада ортаја чыхмыш, әрәбләр Испанијаны ишғал етдикдән (8 әср) сонра исә орадан Гәрби Авропаја јајылмышды. Ә. илә мәшғул олан кимјакәрләр өз јанлыш идејаларына наил ола билмәсәләр дә, тәтбиги кимјанын инкишафына мүәјјән дәрәчәдә хидмәт көстәрмиш вә истифадә етдикләри кимјәви просесләри тәдричлә тәкмилләшдирмишләр. Илк расионал фармасевтиканын (әчзачылығын) јарадычысы әрәб кимјакәрләри олмушлар (*Чабир ибн Һәјјан*, *Разц* әр-рази Әбубәкр Мәһәммәд, *Ибн Сина* вә б.). Ә.-нын инкишафына, идеоложи мүлаһизәләрдән башга, феодал вә руһаниләрин сүр'әтлә варланмаг арзусу да бөјүк тә'сир көстәрмишдир.

Ә.-нын әсасыны тәшкил едән идеалист фәлсәфә елми нәзәријјәләрин инкишафына узун мүддәт манечилик төрәтмишдир. Елм 17—18 әсрләрдә дини-идеалист фәлсәфәни гәти рәдд етди вә фөвгәлтәбии илаһи гүввәләрә олан инамы сарсытды (атом нүвәси физикасынын сон наилијјәтләри әсасында бир кимјәви елементи дикәринә чевирмәјин мүмкүнлүјүнүн Ә.-ја дәхли јохдур).

М. Ф. Ахундовун «Молла Ибраһимхәлил кимјакәр» әсәри Ә. мөвзусундадыр.

Әд.: Джуа М., История химии, пер. с итальянского, М., 1966; Казаков Б., Превращение элементов, М., 1977 (серия «Жизнь замечательных идей»).

ӘЛКУ́Р (әр. الكور)—*Бөјүк Ајы* бүрчүнүн *g* улдузу (4-чү улдуз өлчүлү). *Мицсардан* 11,8′ бучаг мәсафәсиндәдир. Күнәшдән мәсафәси 24 *парсекдир*.

ӘЛЛАФ (әр. علاف—от, әләф сатан)—Јахын Шәргин бир сыра өлкәсиндә, һәмчинин Азәрб.-да от, саман, арпа, буғда, ун вә с. сатан шәхс. Азәрб.-да Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра Ә.-лыг арадан чыхмышдыр.

ӘЛЛӘМӘ—бах *Палпасија*.

«ӘЛЛИЛӘР ПРОСЕСИ», «москвалыларын» просеси—«Үмумрусија сосиал ингилаб тәшкилаты» («москвалылар дәрнәји» дә адланыр) үзвләринин мүһакимәси. 1877 ил февралын 21-дән (мартын 5-дән) мартын 14 (26)-дәк Петербургда олмушдур. Бу, Русијада фәһләләрин вә гадынларын фәал чыхыш етдији илк сијаси просес иди. Мүһакимә едиләнләр мөвчуд гурулушу девирмәк мәгсәди дашыјан кизли тәшкилатын үзвү олмагда тәгсирләндирилирдиләр. Мәһкәмәдә П. А. *Алексејев*, С. И. Бардина, К. Ф. Зданович ингилаби нитгләр сөјләдиләр. Просесин әсас һадисәси П. Алексејевин нитги иди. Бардина вә Алексејевин нитгләри кизли чап олунмушду. Мәһкәмә 10 нәфәри каторгаја, 26 нәфәри Сибирә сүркүнә мәһкум етди; 3 нәфәр бәраәт газанды, галанлары мүхтәлиф чәзаја мәһкум олунду. Просес Русијада вә харичдә габагчыл ичтимаијјәтин диггәтини чәлб етмишди. Ф. Енкелс рус ингилабчыларындан хаһиш етмишди ки, Алманијанын с.-д. мәтбуаты үчүн просес һаггында мәгалә вә мүһакимә олунан гадынларын шәкилләрини көндәрсинләр.

Әд.: Панухина Н. Б., «Процесс пятидесяти» как акт революционной борьбы, «История СССР», 1971, № 5; Троицкий Н. А., Царские суды против революционной России. Политические процессы 1871—1880 гг., Саратов, 1976.

ӘЛ-МӘЧӘСТИ—бах *«Алмакест»*.

ӘЛМҮВӘҺҺИДИЛӘР, әл-Мүвәһһидиләр (әр. الموحدون) — Шимали Африкада бәрбәр тајфаларынын *Әлмурабиләрә* гаршы дини-сијаси һәрәкаты нәтичәсиндә јаранмыш сүлалә вә феодал дөвләтинин (1121/22—1269)

тарих әдәбијјатында ады. Әлмүрабиләрин верки системинә, иҹтимаи зүлмә вә дини тәәссүбкешлијә е'тираз әламәти олараг мејдана кәлмиш бу һәрәкатын баниси вә идеологу Ибн Тумәрт [1121—28] тәкаллаһлылыг идејасынын гаты тәрәфдары иди; буна көрә онун давамчыларына әл-мүвәһһидун («тәкаллаһлылар») дејилирди. 1121/22 илдә Ә. Әлмүрабиләрлә ачыг мүбаризәјә башладылар. Ибн Тумәрт меһди е'лан едилди. Онун вәфатындан сонра (1128) хәлифә кечән Әбд әл-Мүмин [1128—63] 1146 илдә Мәракеши тутараг ону јени дөвләтин пајтахтына чевирди. Ә.-ин Ифригијаја јүрүшләри (1151—52; 1160) нәтиҹәсиндә јерли сүлаләләр ләғв едилди, норманлар ишғал етдикләри саһил шәһәрләриндән говулду. 1161 илдә бүтүн Шимали Африка вә Ҹәнуби Испанија Ә. дөвләтинә дахил иди. Әбд әл-Мүминин өлүмүндән сонра һакимијјәтин ирсән кечмәси принсипи бәргәрар олду. Ә.-ин јухары тәбәгәләри сүр'әтлә феодаллашды; башга динләрә мәнсуб оланларын тә'гиби күҹләнди. Бунлар халг күтләләринин наразылығына вә нәтиҹә е'тибары илә Ә.-ин гүдрәтинин зәифләмәсинә сәбәб олду. *Реконкиста* дөврүндә Ә. Гранададан башга Испанијадакы бүтүн әразиләрини итирдиләр. Шәрг әјаләтләри дә бир-биринин ардынҹа Ә. дөвләтиндән ајрылды. 1269 илдә Маринниләр сүлаләсинин әмирләри Мәракеши ишғал етди вә Ә. сүлаләсинә сон гојулду.

Әд.: Жюльен Ш. А., История Северной Африки, пер. с франц., т. 2, М., 1961, гл. 3 (библ.); Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки, Л., 1974.

ӘЛМҮКӘНТӘРАТ (әр. المكنطرات—гөвс) —көј гүббәсинин үфүгә паралел кичик даирәси.

ӘЛМҮРАБИЛӘР, әл-Мүрабиләр (المرابطون) — Шимали Африкада сүлалә вә феодал дөвләти (11 әсрин орталары—1146). Абдулла ибн Јасинин башчылығы илә бәрбәр тајфаларынын һәрәкаты нәтиҹәсиндә јаранмышды. Илк вахтлар һәрәкатын бүтүн иштиракчылары да Ә. адланырды. Һәрәкатын мәркәзи индики Мавританија әразиси иди. Бурада Абдулла ибн Јасинин рибаты (ханәкаһы) јерләшмишди; онун ардыҹыллары әл-мүрабитун («рибатда јашајанлар») адланырды. Онлар кәзәрки һәјат тәрзи кечирмәли вә «дин дүшмәнләри» илә мүбаризә үчүн һәрб сәнәтини өјрәнмәли идиләр. Һәрби рәһбәрлик Лемтун тајфасы әмирләринин (Ә.-ин дикәр ады—Лемтун да бурадандыр) әлиндә иди. 11 әсрин орталарына јахын Ә. Ҹәнуби Мәракеши өзләринә табе етди. Сонракы ишғал дөврүндә Ә. «кафир» вә «дөнүкләри» мәһв едир, әдаләтсиз һакимләрә вә «ганунсуз веркиләрә» гаршы мүбаризә апарырды. 1090 илдә Ә. мүсәлман Испанијасыны өзләринә табе етдиләр. Дөвләтин (Мәракеш, Гәрби Әлҹәзаир, мүсәлман Испанијасы вә Балеар а-ры дахил иди) пајтахты Мәракеш ш. олду. Дөзүлмәз дини мәһдудијјәтләр, ағыр веркиләр ордунун вә һакимләрин өзбашыналығына гаршы кенишләнән наразылыг Ә. дөвләтини зәифләтди; Ә. дөвләти *Әлмүвәһһидиләрә* мүгавимәт көстәрә билмәди.

Әд.: бах *Әлмүвәһһидиләр* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ӘЛ-ӨМӘРИ МӘДӘНИЈЈӘТИ Өмәри мәдәнијјәти—Орта Мисирдә (Һәлуан ш.-ндән 3 *км* шм.-ш-дә) Неолит дөврүнә (е.ә. 6-ҹы миниллик) аид јашајыш јери. Мисир археологу Әмин әл-Өмәринин шәрәфинә адландырылмышдыр. Јүнкүл материаллардан һөрүлмүш комаларын һејван сүмүкләринин вә дәниз илбизинин галыглары ашкар едилмишдир. Комалар арасында тахыл гујулары вә гәбирләр тапылмышдыр. Әмәк аләтләри чахмагдашыдан дүзәлдилмиш бычаглар, бычагвары лөвһәләр, ораг дишләри, тохалар вә дән дашыларындан, сахсы мә'мулаты исә тәркибинә саман гатылмыш гырмызы вә гара рәнкли килдән әлдә дүзәлдилмиш габлардан ибарәт иди. Базалтдан һазырланмыш даш габлар кәтирилмә һесаб едилир. Ә.м.-нин јајылдығы әразидә јашајан әһали әкинчилик (буғда, арпа, чөлнохуду вә с.) вә еһтимал ки, малдарлыгла (кечи вә ирибујнузлу мал-гара) мәшғул олмушдур.

Әд.: Чайлд Г., Древнейший Восток в свете новых раскопок, пер. с англ., М., 1956.

ӘЛТАЈР (әр. الطائر—учан)—*Гартал* бүрҹүнүн α улдузу (1-ҹи улдуз өлчүлү). Ишыглылығы Күнәшинкиндән 9 дәфә бөјүк, Күнәшдән мәсафәси 5 *парсекдир*. Азәрб.ССР-дә јазда, јајда вә пајызда көрүнүр.

ӘЛ-ҮБЕЈД (әр. العبيد)—Суданын мәркәзи һиссәсиндә шәһәр. Кордофан әјаләтинин инз. м. Д.ј. ст. Шосе вә карван јоллары говшағы. Әһ. 76 мин (1975). Сабун истеһсал олунур. Гуммиарабик (јапышган) тиҹарәти едир.

ӘЛ-ФАШӘР (әр. الفاشر)—Суданда шәһәр. Дарфур әјаләтинин инз. м. Әл-Фашәр ваһәсиндәдир. Аеропорт. Әһ. 46,4 мин (1970). К.т. мәһсуллары (дәнли биткиләр, памбыг, түтүн) бечәрилир.

ӘЛ-ФӘЈЈУМ (әр. الفيوم)—МӘР-дә шәһәр. Әл-Фәјјум мүһафазасынын инз. м. Ливија сәһрасынын шм.-ш.-индә, ејниадлы ваһәдәдир. Әһ. 150,9 мин (1970). Памбыгтәмизләмә, памбыг парча, јун, дәри вә түтүн сәнајеси вар.

ӘЛ-ФӘРГАНИ—бах *Фәргани*.

ӘЛ-ХАРӘЗМИ—бах *Харәзми*.

ӘЛҺӘМРА, Әл-Һәмра (әр. الحمراء—гырмызы)—Гранада ш. јахынлығында (Испанија) Мавританија һөкмдарларынын сарајы. 13 әсрин орталары—14 әсрин сонунда тикилмиш Ә. Мавританијанын сон дөвр ме'марлығынын ән көзәл нүмунәсидир. Ә.-нын зәнкин нахышларла бәзәдилмиш заллары («Ибн Сираҹлар залы», «Елчиләр залы», «Ики баҹы залы», «Мәһкәмә залы») ики дахили һәјәт («Мәрсинләр һәјәти» вә «Асланлар һәјәти») әтрафында груплашдырылмышдыр. Интибаһ дөврү испан ме'марлығы абидәләриндән олан V Карлын сарајы да (тикинтисинә 1526 илдә башланмыш, лакин гуртармамышдыр; ме'мар П. Мачука) Ә. ансамблына дахилдир.

Әлһәмра. Асланлар һәјәти.

ӘЛ-ҺӘРӘКӘТ ДИЛИ, жест дили—әлләрин, бә'зи бәдән үзвләринин һәрәкәти илә јарадылан үнсијјәт. Ә.-һ.д.-ндән кар-лаллар истифадә едирләр; савадлы кар-лаллара хүсуси тә'лим јолу илә өјрәдилән Ә.-һ.д.-нин кар-лал ушаглар арасында јаранмыш кортәбии Ә.-һ.д. системиндән ајырмаг лазымдыр. Ә.-һ.д.-ндән сәсли нитг васитәсилә һәр һансы бир сәбәбдән анлашма әлдә едилмәјән ситуасијаларда, чох да јахын олмајан гоһум дилләрин нүмајәндәләри көрүшдүкдә, сәсли нитгин гадаған олундуғу һалларда (мәс., раһибләр арасында) да истифадә едилир.

Әд.: Гурбанов А., Үмуми дилчилик, Б., 1977.

ӘЛ-ҸӘДИДӘ (әр. الجديدة)— Мәракешдә, Касабланка префектурасында шәһәр. Атлантик океаны саһилиндә порт (балыг вә к.т. мәһсуллары ихраҹ едилир). Әһ. 55,5 мин (1971). Балыг консерви, ағаҹ е'малы, тохуҹулуг сәнајеси мүәссисәләри вар.

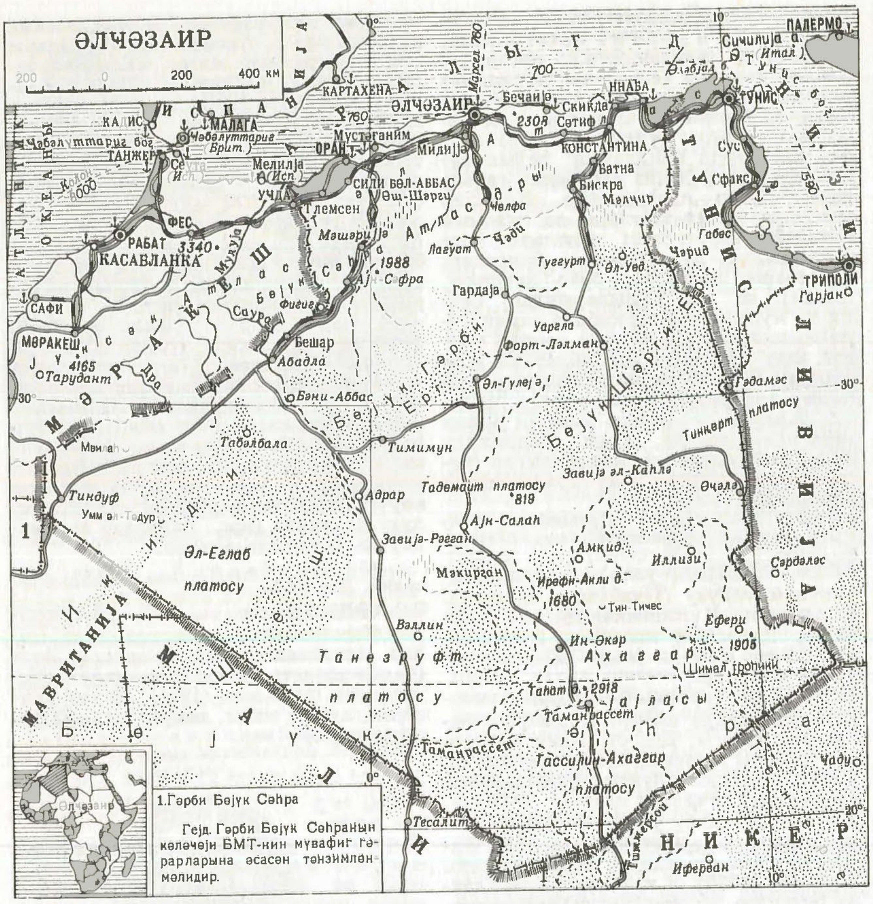

ӘЛҸӘЗАИР (الجزائر), Әлҹәзаир Халг Демократик Республикасы. جمهورية الجزائر الديمقراطية الشعبية

Үмуми мә'лумат. Африканын шм.-г.-индә дөвләт. Аралыг дәнизи һөвзәсинин г. һиссәсиндәдир. Г.-дә Мәракеш вә Гәрби Бөјүк Сәһра, ҹ.-г.-дә Мавританија вә Мали, ҹ.-ш.-дә Никер, ш.-дә Ливија вә Тунислә һәмсәрһәддир. Саһ. 2381,7 мин *км*². Әһ. 18 250 мин (1978,1 јанвар). Инзибати ҹәһәтдән 31 вил.-ә бөлүнүр. Пајтахты Әлҹәзаир ш.-дир.

Дөвләт гурулушу. Ә респ.-дыр. Гүввәдә олан Конститусијасы 1976 илин нојабрында гәбул едилмишдир. Дөвләтбашчысы—президент 6 ил мүддәтинә сечилир. Али ганунвериҹи орган 5 ил мүддәтинә сечилән Милли Халг Мәҹлисидир (бирпалаталы парламент). Мәҹлисдә јерләрин әксәријјәти фәһлә вә кәндлиләрә верилир. Иҹраедиҹи һакимијјәт дөвләт башчысына—президентә һәвалә олунур. Ø Назирләр Шурасына башчылыг едир, һөкумәт үзвләрини тә'јин едир; лазым кәлдикдә витсе-президент вә баш назир тә'јин едә биләр.

Тәбиәт. Ә. Атлас д-рынын вә Бөјүк Сәһранын мәркәзи һиссәсини тутур. Шм.-да Аралыг дәнизи илә әһатәләнир. Әразинин саһил зонасы Шимал

јарымкүрәсинин шм. субтропик, галан һиссәси исә тропик гуршағында јерләшир. Шимали Ә.-ин релјефи Атлас д-рынын гырышыглы силсиләләри (Тел Атлас, Бөјүк Сәһра Атласы) вә массивләриндән (Варсенис, Бөјүк вә Кичик әл-Гәбаил, Һодна, Орес), һәмчинин дағарасы дүзәнликләрдән ибарәтдир. Әразинин чох һиссәсини тутан Әлчәзаир Бөјүк Сәһрасынын релјефиндә һүнд. 500 *м*-ә чатан платолар үстүнлүк тәшкил едир. Ҹ.-ш.-дә кениш Аһаггар вулкан јајласы (Таһат д.— 3003 м., Ә.-ин ән јүксәк зирвәси) јерләшир. Фајдалы газынтылары: нефт, тәбии газ, дәмир, гурғушун вә синк филизләри, чивә, фосфорит. Шимали Ә.-ин иглими субтропик, Аралыг дәнизи типлидир. Гышы исти вә јағышлы, јајы гызмар вә гуру кечир. Орта темп-р јанварда саһилбојунда 12°С, дағарасы дүзәнликләрдә 5°С, ијулда 25°С-дир. Иллик јағынты Тел-Атласда 400—800 *мм*, әл-Гәбаил массивләриндә 1200 *мм*-ә гәдәрдир. Әлчәзаир Бөјүк Сәһрасына кечид зонасында иглим даһа гуру, јарымсәһра типлидир (орта темп-р ијулда 30°С-дән артыг, иллик јағынты 200—400 *мм*-дир). Гуру вә исти тропик сәһра иглими олан Бөјүк Сәһрада күн әрзиндә темп-р тәрәддүдү 30°С-јә чатыр. Иллик јағынты 50 *мм*-ә гәдәрдир. Ә.-дә даими ахары олан чајлар аздыр. Мүһүм чајы Шәлифдир. Чајлардан суварма истифадә едилир. Шимали Ә.-дәки чајларда бәндләр, су анбарлары, СЕС-ләр тикилмишдир. Шор көлләрин чоху дағарасы чөкәкликләрдәдир. Бөјүк Сәһрада зәнкин јералты су еһтијатлары вар. Шимали Ә.-дә гәһвәји, дағ әтәкләриндә шоран, Бөјүк Сәһрада чынгыллы торпаглар, далғалы вә јарымбәркимиш гумлар јајылмышдыр. Биткиси саһилбојунда Аралыг дәнизи типлидир. Дағ јамачларында һәмишәјашыл маквис, зејтун, палыд, Һәләб шамы мешәләри, коллуглар, галан һиссәләрдә исә јарымсәһра вә сәһра биткиләри вар. Һејванлары: шм.-да бәрбәр макакасы, довшан, сәһраларда кафтар, чаггал, түлкү вә с. Бә'зән аһу вә антилопа тәсадүф едилир. Хырда кәмиричиләр, сүрүнәнләр чохдур.

Әһали. Әһалинин 98,4%-и әлчәзаирлидир; *әрәбләрдән*, һабелә дил вә мәдәнијјәтчә онлара јахын олан *бәрбәрләрдән* ибарәтдир. Ә. әһалисинин әксәријјәти әрәб дилинин Әлчәзаир диалектиндә (9,7 млн.) данышыр. Бәрбәр дили диалектиндә (2,2 млн.) данышанлары да вар. Дөвләт дили әрәб дилидир. Бөјүк шәһәрләрдә франсыз дили дә јајылмышдыр (бу дилдә 78 мин нәфәр данышыр). 900 миндән чох әлчәзаирли харичдә (әсасән Франса вә Белчикада) јашајыр (1978). Ишләјән әһалинин 60%-и к.т.-нда, 12,3%-и сәнаје вә тикинтидә, галанлары исә б. саһәләрдә чалышыр. Әһалинин иллик артымы 3,2%-дир (1978). Кәнд әһалиси отураг, јарымкөчәри вә көчәри һәјат сүрүр. Шимали Әлчәзаирин г. вә мәркәз һиссәсиндә отураг әһали чохдур вә әсасән әкинчиликлә мәшғул олур. Бөјүк шәһәрләри: Әлчәзаир—1,8 млн. (әтрафы илә), Оран—520 мин (1975), Константина—300 мин, Аннаба — 170 мин (1971).

Тарихи очерк. Ә. әразиси гәдимдән мәскунлашмышдыр. Әјн-Һонешдә (Константина р-ну) ашкар олунмуш аләтләр тәгр. 2 млн. ил бундан әввәлә аид едилир. Орта Палеолит дөврүнә аид даш аләтләри ибтидаи инсанларын овчулуг вә јығычылыгла мәшғул олдуғуну көстәрир. Е.ә. 12 әсрин сонунда Ә. саһилләриндә финикијалылар колонијалар салдылар. Е.ә. 8 әсрдә бу колонијалар *Карфагенин* һакимијјәти алтына кечди. Бу заман өлкәдә синифли чәмијјәтин јаранмасы просесини экс етдирән ири тајфа иттифаглары јаранды. Е.ә. 3 әсрдә Мазезил вә Массил чарлыглары мејдана кәлди. Е.ә. 3—2 әсрләрин ајрычында бу чарлыглар Нумидија дөвләтиндә бирләшдиләр. Лакин Нумидија ромалыларын һүчумунун гаршысыны ала билмәди вә Романын әјаләтинә чеврилди (е.ә. 46). Рома һакимијјәти дөврүндә Ә. шәһәрләриндә латын дили, 2 әсрдән исә христианлыг кениш јајылды. 5 әсрдә Ә. әразисини вандаллар, 6 әсрдә исә Бизанс ишғал етди. 7 әсрдә Ә. әразиси Әрәб хилафәти тәркибинә дахил едилди; ислам дини јајылды. 8 әсрдә мүхтәлиф феодал-теократик кнјазлыглар јаранды. Бу кнјазлыглардан ән бөјүјү харичиләрин Тәһерт имамлығы (8—10 әсрләр) иди. 11 әсрдә Ә. әразисинә ики бөјүк әрәб тајфасынын (бәни Һилал вә бәни Сүлејм) јүрүшү бурада әрәбләшмә просесини сүр'әтләндирди. Өлкәнин г. һиссәсини *Әлмурабиләр*, сонра исә *Әлмүвәһһидиләр* ишғал етдиләр. 13 әсрдә Әлмүвәһһидиләрин сүгуту нәтичәсиндә Ә. әразисиндә мүстәгил дөвләтләр јаранды. Бунлардан ән гүдрәтлиси Зәјјаниләр дөвләти [1236—1554] иди. 16 әсрин әввәлләриндә Ә.-ин саһил шәһәрләри испанлар тәрәфиндән ишғал олунду. Ә. феодаллары јардым үчүн Барбаросс гардашларына мүрачиәт етдиләр. Хејрәддин Барбаросс [1519—46] өлкәдә һәрби деспотизм режими јаратды вә өзүнү түрк султанынын вассалы е'лан едәрәк султандан бәјләрбәји титулу алды. Онун варисләри дөврүндә илк дәфә олараг Ә.-ин муасир сәрһәдләри мүәјјәнләшдирилди. 16 әсрин 2-чи јарысында Ә. Османлы империјасынын пашалығына (әјаләтинә) чеврилди. 1830 илдә Франса ордусу Әлчәзаир ш.-ни ишғал етди. 1832 илдә Әбд үл-Гадирин башчылығы илә ишғалчылара гаршы бөјүк үсјан башланды (бах *Әбд үл-Гадир үсјаны*). 1847 илдә ишғалчылар үсјаны јатыраraг Ә.-и мүстәмләкәјә чевирдиләр. Мүстәмләкәчиләр муздлу әмәк тәтбиг етмәклә капиталист тәсәррүфаты јарадырдылар. Капиталист мүнасибәтләринин инкишафы тәсәррүфат үмумилијинә, гәбилә вә дини фәргләрин силинмәсинә сәбәб олурду. Бу амилләр вә азадлыг мүбаризәси кедишиндә бирләшмәк мејли әрәбдилли Ә. милләтинин формалашмасы просесини сүр'әтләндирди.

Биринчи дүнја мүһарибәси илләриндә (1914—18) тәгр. 300 мин әлчәзаирли Франса ордусуна вә мүдафиә ишләринә чәлб едилмишди. Метрополијадан идхалын азалмасы өлкәдә јерли сәнәткарлығын вә е'мал сәнајесинин инкишафына шәраит јаратды. Фәһлә синфинин сыралары артды. Тичарәтдә, сәнәткарлыгда вә к.т.-нда милли буржуазијанын мөвгеләри гүвәтләнди. Бөјүк Октјабр социалист ингилабы Ә. халгынын милли азадлыг

мүбаризәсинә јени тәкан верди. 1920 илдә Ә.-дәки сосиалист бөлмәләринин әксәријјәти Франса Коммунист Партијасына (ФКП) гошулду. ФКП-нин Ә. бөлмәләри јаранды. 1926 илдә Ә. фәһләләри Франсада «Шимали Африка улдузу» адлы милли-ингилаби тәшкилат јаратдылар (1936 илдән һәмчинин Ә.-дә дә фәалијјәт көстәрирди).

Франсада Халг Ҹәбһәсинин гәләбәси (1936) нәтиҹәсиндә әлҹәзаирлиләрә бә'зи демократик азадлыглар, о ҹүмләдән сијаси партијалара вә һәмкарлар иттифагларына дахил олмаг һүгугу верилди. Ә.-дә демократик гүввәләрин бирлији уғрунда һәрәкат генишләнди. 1936 илин октјабрында Әлҹәзаир Коммунист Партијасы (ӘКП) тәшкилатча формалашды. Икинҹи дүнја мүһарибәсинин (1939—45) башланмасы илә өлкәдә иртиҹа күҹләнди. 1939 илин сентјабрында ӘКП вә Әлҹәзаир Халг Партијасы (1937 илдә «Шимали Африка улдузу»нун давамчысы кими јарадылмышды) гадаған едилди. Франса фашист Алманијасына тәслим олдугдан сонра (1940, ијун) Ә. Алманија вә Италија үчүн хаммал вә әрзаг базасына чеврилди. 1942 илин нојабрында Ә.-ә Инкилтәрә-Америка десанты чыхарылды. 1943 илин ијунунда Ә. әразисиндә *Франса Милли Азадлыг Комитәси* јарадылды. 1945 илин мајында мүстәмләкәчилик әлејһинә галхан кортәбии үсјан амансызлыгла јатырылды, 40 миндән чох әлҹәзаирли өлдүрүлдү. 1954 илин мартында вәтәнпәрвәрләр мүстәмләкәчилик зүлмүнү силаһлы мүбаризә јолу илә девирмәји гаршысына вәзифә гојан «Ингилаби бирлик вә фәалијјәт комитәси»ни јаратдылар. Аз сонра бу комитә Милли Азадлыг Ҹәбһәси (МАҸ) адланды. 1954 ил нојабрын 1-нә кечән кеҹә МАҸ-ын рәһбәрлији антиимпериалист үсјан башланды. Үсјанчылара гаршы көндәрилмиш Франса ордусу ири бирләшмәләринин динҹ әһалијә диван тутмасына бахмајараг, үсјан бүтүн Ә.-и бүрүдү вә мүстәмләкәчилик әлејһинә милли-демократик ингилаба чеврилди. Бүтүн милләтчи партијалар өзләринин бурахылдығыны вә МАҸ-а дахил олдугларыны билдирдиләр. Кизли фәалијјәтдә олан ӘКП МАҸ-ын ишиндә фәал рол ојнады.

1956 илин августунда Суммам вадисиндә МАҸ-ын гурултајы олду. Гурултај МАҸ-ын сијаси хәттини вә мәгсәдләрини дәгигләшдирди, Әлҹәзаир Ингилабынын Милли Шурасыны сечди, МАҸ-ын биринчи програмыны гәбул етди.

1958 илдә Ә. Респ.-нын Мүвәггәти һөкумәти (ӘРМҺ) јарадылды. 1959 илин сентјабрында Франса һөкумәти Ә. халгынын өз мүгәддәратыны тә'јин етмәк һүгугуну таныды. Лакин иртиҹачы даирәләрин тәзјиги илә мүһарибә јенә давам едирди. 1962 ил мартын 18-дә Франса һөкумәти Ә.-дә мүһарибәјә сон гојан Евиан сазишләрини имзаламаға мәҹбур олду. 1962 ил мартын 23-дә ССРИ һөкумәти ӘРМҺ илә дипломатик мүнасибәтләр јаратды. 1962 илин ијулунда Ә.-ин истиглалијјәти е'лан едилди. 1962 ил сентјабрын 20-дә МАҸ Сијаси Бүросу Мүәссисләр Мәҹлисинә сечкиләр кечирди вә Ә. Халг Демократик Респ. (ӘХДР) е'лан олунду. Мүәссисләр Мәҹлиси өлкәдә сосиализм гурулмасыны нәзәрдә тутан Конститусија (1963, август) гәбул етди. МАҸ-ын гурултајында (1964, апрел) јени програм сәнәди—Әлҹәзаир хартијасы гәбул едилди. Бу хартија өзүнүидарәни «милли халг ингилабынын бөјүјүб сосиалист ингилабына кечмәсинин» әсас формасы е'лан етди. Гурултајдан сонра Ә. коммунистләри МАҸ фәаллары илә бирликдә ваһид партија гуруҹулуғуна башладылар. 1964 илин ијунунда ӘКП үзвләринин МАҸ-а дахил олмасы һаггында гәрар гәбул едилди (Ә. коммунистләри, 1968 илдә Әлҹәзаир Сосиалист Авангарды Партијасы адланмыш партијанын јарадылдығыны е'лан етдиләр).

1965 ил ијунун 19-дакы һәрби чеврилиш нәтиҹәсиндә һакимијјәтә мүдафиә назири, полковник Һуари Бумедјенин башчылығы илә Ингилаби Шура кечди. Ијулда Бумедјенин башчылығы илә һөкумәт тәшкил едилди. 1966 илин мајында хариҹиләрә мәхсус шахталар, мә'дәнләр вә сығорта ширкәтләри миллиләшдирилди. 1967 илин јајында Америка нефт трестләринин мүлкијјәти дөвләтин нәзарәти алтына кечди. Ә.-дә олан Франса банклары вә дикәр 74 хариҹи сәнаје ширкәти дә миллиләшдирилди.

1963 илин декабрында ССРИ илә Ә. арасында игтисади вә техники әмәкдашлыг һаггында мүгавилә имзаланмышдыр. Мүгавиләјә көрә ССРИ Ә.-дә сәнаје вә к.т.-нын инкишафына јардым көстәрмәји өһдәсинә көтүрмүшдүр. Совет Иттифагы Ә.-ә 90 млн. манат мәбләғиндә узунмүддәтли кредит бурахды. 1964 илдә Аннаба ш.-ндә металлуркија з-ду тикмәк үчүн ССРИ Ә.-ә даһа 115 млн. манат узунмүддәтли борҹ верди. Ә. сосиалист өлкәләри илә сых игтисади әлагә сахлајыр, Африкада вә Јахын Шәргдә милли азадлыг һәрәкатыны мүдафиә едир; Әрәб Дөвләтләри Ҹәмијјәтинин вә Африка Бирлији Тәшкилатынын үзвүдүр. «Фәһлә, кәндли вә әскәрләрин, ингилаби зијалыларын иттифагы» өлкәдә ингилаби һакимијјәтин дајағы е'лан олунмушдур.

1976 ил ијунун 27-дә рә'ј сорғусу нәтиҹәсиндә гәбул едилмиш Милли хартија Ә.-ин сијаси һәјатында мүһүм һадисә олмуш, ингилабын инкишафы вә кенишләнмәсинә јени тәкан вермишдир. 1976 илдә гәбул олунмуш Ә. Конститусијасы өлкәнин сосиалист истигамәтини тәсдигләди.

«Аграр ингилабы» һаггында 1971 ил 8 сентјабр тарихли ганунун һәјата кечирилмәси нәтиҹәсиндә 1975 иләдәк кәндлиләр арасында 1,1 млн. *ha* торпаг саһәси бөлүшдүрүлдү, 5 минәдәк истеһсалат вә ихтисаслашдырылмыш к.т. кооперативләри јарадылды. 1976 илдә аграр ислаһатынын 2-ҹи вә 3-ҹү мәрһәләләри һәјата кечирилди. Дөвләт сәнаје мүәссисәләриндә «сосиалист идарәчилијинә» кечилмәси күҹләнди.

1977 илин јанварындан зәһмәткешләрин хејринә әмәк һаггы минимуму мүәјјән едилди. 1978 илин апрелиндә Ә. Кәндлиләринин Милли Иттифагынын (тәгр. 800 мин үзвү вар) гурултајында кәнддә мүтәрәгги дәјишикликләрин дәринләшмәси һаггында гәрар гәбул едилмишдир. 1976 илин декабрында Һуари Бумедјен респ. президенти сечилди. 1978 илин јанварында вә октјабрында Һ. Бумедјен Москвада достлуг сәфәриндә олмуш, данышыглар заманы Совет—Әлҹәзаир мүнасибәтләринин перспективләри мүзакирә едилмишдир. 1978 ил мајын 20-дә Антананариву ш.-ндә Африка өлкәләри тәрәггипәрвәр партијаларынын конфрансында Ә. дә фәал иштирак етмишдир. 1978 ил декабрын 27-дә Ә. халгына бөјүк итки үз верди—Һ. Бумедјен вәфат етди. Бу, Ә. халгыны өз јолундан дөндәрмәди. Халг күтләләри МАҸ әтрафында даһа сых бирләшмәк әзми нүмајиш етдирдиләр. МАҸ-ын 4-ҹү гурултајы (1979, 27—31 јанвар) Ә.-ин милли истиглалијјәтинин мөһкәмләндирилмәси вә сосиалист истигамәтли инкишафына даир мүһүм гәрарлар гәбул етди. Гурултајын тәсдиг етдији МАҸ-ын даими низамнамәсиндә партија һәјатынын әсас нормалары тәсбит едилди. Гурултајда Бен Ҹәдид Шадли МАҸ-ын Баш катиби, февралын 7-дә кечирилмиш үмуми сечкиләр нәтиҹәсиндә исә ӘХДР президенти сечилди. Ә. АБШ-ын васитәчилији илә Мисирлә Исраил арасында бағланмыш Кемп-Девид сөвдәләшмәсини (1979, март) писләмиш, әрәб өлкәләринин Бағдад мүшавирәләринин (1978, 1979) сәнәдләринә тәрәфдар чыхмыш, Мисирлә дипломатик әлагәләри кәсмишдир. Ә.-ин 830 дөвләт мүәссисәсиндә сечкили «зәһмәткеш мәҹлисләри» јарадылмышдыр (1979, мај); бу органларын үзвләри—фәһлә вә гуллугчулар директор шураларынын ишинә вә бүтүн истеһсалат мәсәләләринин һәллинә кениш ҹәлб олунурлар. 1964 илин нојабрында Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын 47-ҹи илдөнүмү шәнликләриндә иштирак етмәк үчүн ССРИ-јә кәлмиш МАҸ нүмајәндә һеј'әти Азәрб. ССР-дә дә олмушдур. ССРИ вә Ә. кәнҹләринин 2-ҹи достлуг һәфтәси Бакыда кечирилмишдир (1979, ијун).

Сијаси партијалар, һәмкарлар иттифаглары вә дикәр иҹтимаи тәшкилатлар. Милли Азадлыг Ҹәбһәси—1954 илдә јарадылмышдыр. Өлкәнин јеканә вә һаким партијасыдыр. Ә. Зәһмәткешләринин Үмуми Иттифагы—1956 илдә тә'сис едилмишдир. Африка Һәмкарлар Иттифаглары Бирлији Тәшкилатына вә Әрәб Һәмкарлар Иттифаглары Бејнәлхалг Конфедерасијасына дахилдир. Әлҹәзаир Кәндлиләринин Милли Иттифагы—1974 илин нојабрында јарадылмышдыр. Әлҹәзаир Гадынларынын Милли Иттифагы—әсасы 1962 илдә гојулмушдур. Әлҹәзаир — ССРИ Достлуғу Ҹәмијјәти—1971 илдә тәшкил олунмушдур. Әлҹәзаир Кәнҹләринин Милли Иттифагы—1975 илдә јарадылмышдыр.

Игтисади-ҹографи очерк. Ә. сәнајеси сүр'әтлә инкишаф едән аграр өлкәдир. Сәнаје мүәссисәләринин 90%-дән чоху (фәһләләрин 70%-дән чоху бу мүәссисәләрдә чалышыр) дөвләт бөлмәсинин әлиндәдир. Мә'дән сәнајеси, електрик енержиси, шүшә вә с. сәнаје мәһсуллары истеһсалы, һәмчинин хариҹи тиҹарәт дөвләтин нәзарәти алтындадыр. Банклар, сығорта ширкәтләри, нәгл. васитәләри миллиләшдирилмишдир. К.т.-нын әсас саһәси әкинчиликдир. К.т. әһалинин әрзаг мәһсулларына олан тәләбатыны өдәмир. Буна көрә дә әрзаг мәһсулларынын бир һиссәси идхал едилир. К.т.-ны инкишаф етдирмәк үчүн 1971 илдән аграр ислаһат һәјата кечирилир. Ислаһата әсасән ири торпаг саһиблији

мәһдудлашдырылыр, торпагсыз вә азторпаглы кәндлиләрә торпаг саһәси верилир, кениш кооперативләр (6600) шәбәкәси јарадылыр. Ә.-дә дәмјә әкинчилик инкишаф етмишдир. Әсасән дәнли биткиләр, тәрәвәз, картоф, түтүн, үзүм, ситрус биткиләри, хурма бечәрилир. 1977 илдә 1,3 млн. *т* буғда, 0,4 млн. *т* арпа, 520 мин *т* ситрус мејвәси, 580 мин *т* картоф, 136 мин *т* помидор јығылмыш, 14 мин *т* зејтун јағы, 3,5 млн. *һл* шәраб истеһсал олунмушдур. Һејвандарлыг екстенсив характерлидир. Өлкәдә 990 мин гарамал, 12,2 млн. давар, 968 мин дәвә, ат, ешшәк вар (1976). Балыгчылыг инкишаф етдирилир. 1977 илдә 37,9 мин *т* балыг овланмышдыр. Үмуми сәнаје мәһсулунун 70%-ини мә'дән вә енеркетика сәнајеси верир. 1978 илдә өлкәдә 54 млн. *т* нефт, 15 млрд. $м^3$ тәбии газ, 3 млн. *т* дәмир филизи, 1,2 млн. *т* фосфорит чыхарылмышдыр. Әсас нефтчыхарма р-нлары Бөјүк Сәһрададыр. Нефт еһтијаты 888 млн. *т*-дур (1976, дүнја еһтијатынын тәгр. 9%-и). Тәбии газ әсасән Хасси-Рмелдә, дәмир филизи Константинанын ч.-ш.-индә, фосфорит исә өлкәнин шм.-ш.-индә чыхарылыр. Хасси-Месауд вә Ерчеле нефтчыхарма р-нларындан Аралыг дәнизи саһилләринә 3 дөвләт нефт кәмәри (үмуми уз. 2760 *км*), Бөјүк Сәһрадан саһил зонасына газ кәмәрләри чәкилмишдир. Чыхарылан нефтин 85%-индән чохуна, нефт ихрачына, газ чыхарылмасы вә сатылмасына «Сонатрак» дөвләт ширкәти нәзарәт едир. Е'маледичи сәнаједә јејинти, метал е'малы, машынгајырма, семент, тохучулуг, тикиш, нефт е'малы вә кимја саһәләри әсас јер тутур. Әсас сәнаје мәркәзләри Әлчәзаир, Оран, Аннаба, Константинадыр. Аннабада ССРИ-нин вә дикәр өлкәләрин јардымы илә металлуркија комбинаты тикилмишдир. Өлкәдә 5,2 млн. *т* нефт мәһсуллары (1976), 2450 мин *т* семент, 440 мин *т* чугун, 4,3 млрд. *квт·саат* електрик енержиси (1977), 400 мин *т* полад (1978) истеһсал едилмишдир. Мүһүм ИЕС-ләр Әлчәзаир, Оран, Аннаба вә Бешар ш.-ләриндәдир.

Ә. игтисадијјатынын инкишаф етдирилмәсинә ССРИ вә дикәр сосиалист өлкәләри бөјүк көмәк көстәрирләр. ССРИ мүтәхәссисләринин јардымы илә Әл-Һәчәр металлуржи комплексинин поладәритмә сехи, «Исмајыл» чивә мүәссисәси, Бумердесдә Милли нефт, газ вә кимја ин-ту вә с. гурулмушдур. 1967 илдән Ә.-ин нефт вә газлылығы, кеоложи планалма, филиз вә гејри-филиз јатагларынын өјрәнилмәси, һидрокеоложи ишләрин апарылмасы, һәмчинин ихтисаслы кадрлар һазырланмасында Азәрб. кеологларынын мүһүм хидмәти олмушдур. 1967—71 илләрдә ССРИ илә Ә.-ин «Сонатрак» дөвләт ширкәти арасында бағланмыш мүгавилә илә әлагәдар апарылан ишләрә акад. М. М. *Әлијев* рәһбәрлик етмиш вә Азәрб.-ын бир груп кеологу (рәһбәри Азәрб.ССР ЕА м. үзвү Ә. Ш. Шыхәлибәјли) Ә.-дә апарылан елми-тәдгигат ишләриндә фәал иштирак етмишдир. Азәрб. алимләри Ә.-дә Сәһраји-Кәбирдә вә Атлас д-рында перспективли нефтли-газлы саһәләр ајырмышлар. Ә.-дә д.ј. нәгл.-нын ролу бөјүкдүр. Д.ј.-ларынын уз. 3954 *км*, автомобил јолларынын уз. 83 мин *км*-дир. Үмуми јүк дөвријјәсинин 70%-и дәниз нәгл. васитәси илә дир. Тичарәт донанмасынын тоннажы 800 мин брутто рек. *т*-дур. Нефт кәмәрләринин үмуми уз. 4428 *км*, газ кәмәрләринин уз. исә 3487 *км*-дир. Ә.—Италија газ кәмәри чәкилир (1979). Бејнәлхалг аеропортлары Әлчәзаир (Дар әл-Бејда), Аннаба вә Оран (Ла-Сенија) ш.-ләри јахынлығындадыр. Нефт (90%), нефт мәһсуллары, газ, шәраб, к.т. мәһсуллары ихрач едилир. Машын, аваданлыг вә с. һазыр сәнаје мәһсуллары, әрзаг, хаммал вә с. идхал олунур. Харичи тичарәти әсасән Франса, АФР, АБШ, Италија, Јапонија, гисмән сосиалист өлкәләри илә дир. Ә.-лә ССРИ вә дикәр сосиалист өлкәләри арасында игтисади әмәкдашлыг инкишаф едир, тичарәт дөвријјәси кенишләнир. Пул ваһиди Әлчәзаир динарыдыр.

Силаһлы гүввәләр. Ә.-ин силаһлы гүввәләри Милли Халг Ордусундан, жандармерија вә тәһлүкәсизлик гошунлары корпусундан ибарәтдир. Үмуми сајы 70 мин нәфәрдән артыгдыр (1977). Али баш командан президентдир. Гуру гошунларында 53 мин нәфәр, ҺҺГ-дә 4 мин нәфәр (180 дөјүш тәјјарәси), ҺДГ-дә 3,25 мин нәфәр (25 дөјүш кәмиси), жандармерија вә тәһлүкәсизлик корпусунда 10 мин нәфәр вар. Силаһлы гүввәләрин комплектләшдирилмәси үмуми әскәри мүкәлләфијјәт вә könüллүлүк јолу илә һәјата кечирилир. Хидмәт мүддәти 2 илдир.

Сәһијјә. 1970 илдә әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум сајы 49,1, өлүм сајы 16,9, һәр мин нәфәр дири доғулана көрә ушаг өлүмү 86,3 олмушдур; орта өмүр 50 илдир. Грип, гызылча, көјөскүрәк, гарын јаталағы, дифтерија, полиомиелит, вәрәм, трахома вә с. кениш јајылмышдыр. Ә.-дә 42747 чарпајылыг 144 хәстәхана мүәссисәси, 45 вәрәм диспансери, 19 зөһрәви диспансер, 3500 һәким (1975), 222 диш һәкими, 265 әчзачы, 18 мин орта тибб ишчиси вар. Совет Иттифагы вә дикәр сосиалист өлкәләри Ә. халгына јахындан көмәк едирләр. Поликлиника вә хәстәханалар совет тибб аваданлығы илә тәчһиз олунмушдур. Ә.-дә совет һәкимләри дә чалышыр. 1974 илин јанварындан мүаличә пулсуздур. Һәким вә әчзачылары Милли Тибб Ин-ту, Оран вә Константина ун-тләринин тибб вә әчзачылыг факүлтәләри һазырлајыр. Бискра, Һәмман-Бу-Һәнифијјә, Һәмман-Мелуан-Рига вә с. курортлары вар.

Маариф. Мүстәмләкә дөврүндә Ә. мәктәбләриндә тәдрис франсыз дилиндә иди. 1962 илдә әһалинин тәгр. 90%-и, 1970 илдә исә тәгр. 67%-и савадсыз иди. 1976 илдә бүтүн мәктәбләр дөвләтин ихтијарына кечди, 6—16 јашлы ушагларын тәһсили пулсуз вә ичбари е'лан едилди. Ибтидаи вә орта мәктәбләрдә тәһсил әрәб дилиндәдир. 1976/77 дәрс илиндән башлајараг мәктәбләр 9 иллик ичбари тәһсилә кечирилир (ибтидаи мәктәбдә 6 ил вә натамам орта мәктәбдә 3 ил). Јухары орта мәктәбләрдә (лисејләрдә) вә техникумларда тәһсил мүддәти 3 илдир. Ибтидаи мәктәбләрдә 2641,4 мин (6—12 јашлы ушагларын 80%-и), орта мәктәбләрдә 481 мин (1975/76), техники пешә мәктәбләриндә 30 мин (1978/79) шакирд охујурду. Јени али мәктәбләрин јарадылмасы илә әлагәдар, 1978/79 дәрс илиндә тәләбәләрин сајы 80 мин нәфәрә чатмышдыр. Өлкәдә Ә. ун-ти (1879 илдә јарадылмышдыр; 1976/77 дәрс илиндә 17 миндән чох тәләбә), Оран ун-ти (1965), Константина ун-ти (1969), Тәбијјат елмләри вә технолокија ун-ти (1974), Аннаба ун-ти (1974) вә с. ун-тләр вар. Ә. ун-ти, Ә. милли нефт, газ вә кимја ин-ту, Ә. тохучулуг ин-ту вә өлкәнин дикәр али мәктәбләриндә Азәрб.ССР-ин онларча алими дәрс дејир. Азәрб.ССР-ин али мәктәбләриндә әлчәзаирли тәләбәләр дә тәһсил алырлар (1977/78 дәрс илиндә 24 тәләбә). Бөјүк китабханалары: Әлчәзаир ш.-индә Милли китабхана (1977 илдә 650 миндән чох китаб), Әлчәзаир ун-тинин китабханасы (600 миндән чох китаб), Константинада Бәләдијјә китабханасы (25 миндән чох китаб) вә с. Әлчәзаир ш.-ндә 1954—62 илләр ингилабы музеји, Милли музеј, Тарих-етнографија музеји, һәмчинин Константина, Оран вә дикәр шәһәрләрдә музејләр вар.

Елм вә елми идарәләр. Мүстәмләкә дөврүндә Ә.-дә бүтүн елми идарәләр јалныз франсызлара мәхсус иди. Елми вә педагожи ишләр Ә. ун-тиндә мәркәзләшдирилмишди. 1856 илдән ун-тин нәздиндә Ә. тарихини тәдгиг едән елми чәмијјәт фәалијјәт көстәрир. Истиглалијјәт газанылдыгдан сонра елми-тәдгигат ишләринә 1971 илдә јарадылмыш Елми Тәдгигатларын Мүвәггәти Шурасы рәһбәрлик едир. Шура Нүвә тәдгигатлары ин-туну, Метеоролокија вә Јер физикасы, Океанографија ин-тларыны вә с. елми идарәләри бирләшдирир. Ә. Милли Агрономија Ин-ту, Игтисади вә техники тәдгигатларын милли бүросу вә с. елми мәркәзләр өлкә гаршысында дуран мүһүм игтисади проблемләри (аграр ислаһат, демографија, ишсизлик, сәнаједә сәмәрәлилик вә с.) өјрәнир. Күнәш енержисиндән истифадә проблемләрини хүсуси ин-т тәдгиг едир. Хәрчәнк хәстәлији әлејһинә мәркәз, паразитолокија ин-тлары вар. Филолокија-психолокија, сосиолокија, чоғрафија саһәсиндә елми ишләр ун-тләрин мүвафиг факүлтәләриндә, әрәб тәдгигатлары ин-тунда, антрополокија, археолокија вә етнографија тәдгигатлары мәркәзиндә вә с. елми идарәләрдә апарылыр.

Мәтбуат, радио верилишләри, телевизија. Ә.-ин мүасир мәтбуат органлары әрәб дилиндә «Әл-Чумһуријјә» (1963), «Ән-Нәср» (1963), «Әш-Шәәб» (1962) гәзетләри, «Әл-Чејш» (1963), «Әл-Мүчаһид» (1962) журналлары, франсыз дилиндә «Алжери-Актүалите» (1965) гәзети, «Револјусјон Африкен» (1963) журналы вә с.-дир. Алжери Пресс Сервис (АПС) һөкумәт мә'лумат акентлији (1961) Әлчәзаир ш.-ндәдир. Радио верилишләри вә телевизија дөвләтин ихтијарындадыр.

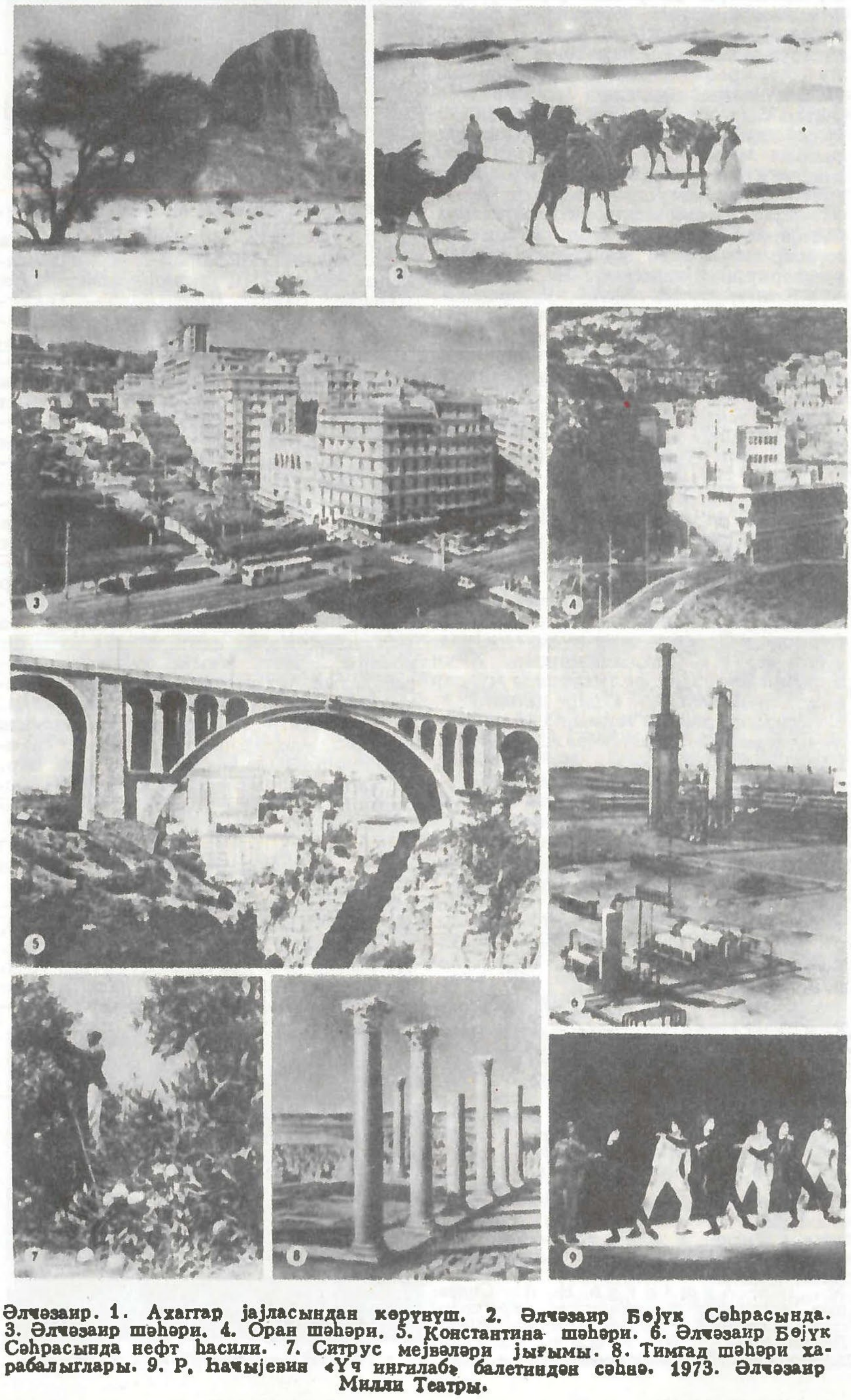
Әдәбијјат. Ә. әдәбијјаты әрәб, бәрбәр вә франсыз дилләриндә инкишаф едир. Әрәб вә бәрбәр дилләриндә әдәбијјат 15 әсрин сону—16 әсрин әввәлиндә Испанија, 16—18 әсрләрдә исә Түркијә әсарәтинә гаршы мүбаризә шәраитиндә јаранмышдыр. 19 әсрдә Ә. милләтинин формалашмасы просеси әдәбијјатда да бариз әксини тапды (*Әбд үл-Гадир*, Сәид Абдуллаһ, Си-Мүһәнд вә б.). Мәһәммәд Бен Шәнәб, Әбд үл-Һалим Бен Смајјәнин әсәрләриндә мүстәмләкәчилијә нифрәт әкс олунмушдур. 20 әсрдә маарифчилик вә вәтәндашлыг лирикасы инкишаф етди (Әбу әл-Јәгдан, Бәшир Браһими, Мөвлуд әл-Һафизи

Мәһәммәд әл-Аид, Әһмәд Катиб вә б.). Рәшид Ксәнтини вә Мүһиддин Баштәрзинин пјесләриндә, Әһмәд Ашур, Шәриф әл-Һүсејни, Әбд әл-Ваһид Ибраһим, Әт-Таһир Вәттар вә б.-нын нәср әсәрләриндә мүстәмләкәчилик ифша олунур. Халгын јени һәјат уғрундакы мүбаризәси Мустафа әл-Әшрәф вә Абдуллаһ Нәглинин драмларынын әсас мөвзусудур.

Франсыз дилиндә әдәбијјат. Икинчи дүнја мүһарибәси әрәфәсиндә вә сонракы илләрдә халгын милли шүурунун ојанмасыны екс етдирән әсәрләр јазылды (Ж. Амруш, А. Ҹәфәр, М. Таос вә б.). М. *Диб*, М. Фәраун, М. *Мәммәри*, М. *Һәддад* Ж. Пелегри, Ј. *Катиб*, А. *Креа* вә б.-нын реалист роман вә драм әсәрләри илә Ә. әдәбијјаты јени јүксәлишә чатды. Јазычы гадын Асија Ҹаббарын романлары мүсәлман гадынынын мә'нәви вә сијаси ојанышына һәср олунмушдур. М. Нурәддин, А. Аллег вә б.-нын әсәрләриндә милли азадлыг мүһарибәси дөврүндә Ә. вәтәнпәрвәрләринин фәдакарлыг вә гәһрәманлығы тәсвир едилмишдир. Өлкә истиглалијјәт газандыгдан сонра (1962) халгын гәһрәманлыг мүбаризәсини тәрәннүм едән әсәрләр јарадылмышдыр (Н. Тидафи, Ж. Сенак, А. Греки, К. Хәмсәчи, Б. Һач Әли, Хәлфә Буалем вә б.). М. Һәддадын «Чеврилмиш сәһифә», М. Мәммәринин «Әдаләт јухуда икән» романлары, М. Диб, Ј. Катиб вә б. јазычыларын бә'зи әсәрләри Азәрб. дилинә тәрҹүмә едилмишдир.

Ме'марлыг вә тәсвири сәнәт. Ә. әразисиндә гаја рәсмләри (Неолит дөврү), һејкәлтәрашлыг әсәрләри вә мозаикалар ашкар едилмишдир. Саһилбоју р-нларда мә'бәд, театр, *акведук*, јашајыш евләри, базилика вә сарај харабалыглары мүһафизә олунмушдур. Орта әср шәһәрләри гала диварлары илә әһатәләнмиш, бурада ичгала, чохлу мәсҹид, мәдрәсә, һамам, базар вә сарајлар тикилмишдир. 10 әсрдә Әлҹәзаир, 12—13 әсрләрдә Тлемсен ш.-ләри салынмышдыр. Әлҹәзаир вә Константинада Түркијә чанишинләринин зәнкин сарај вә виллалары (16—18 әсрләр) галмышдыр. 1930-ҹу илләрдән Ә.-ин шәһәрләриндә чохмәртәбәли јашајыш евләри вә инзибати биналар, дәбдәбәли вилла вә шәхси евләр тикилирди. Ә. истиглалијјәт газандыгдан сонра мәнзил вә мәктәб тикинтисинә кениш диггәт верилир. Тәтбиги сәнәт (метал вә дәри мә'мулатлар, зәркәрлик шејләри, бәдии парча, халчачылыг, тикмә, керамика вә с.) инкишаф етмишдир. 19 әср—20 әсрин әввәлләриндә Ә. тәсвири сәнәтинә Франса инҹәсәнәтинин тә'сири олмушдур. 1920—30-ҹу илләрдә милли рәссамлар (Мәһәммәд Расим, Темам Ранем вә б.) мејдана чыхды. Өлкәдә Әлҹәзаир Милли Рәссамлар Иттифагы фәалијјәт көстәрир. Бојакар вә графикләрдән Һ. Бенанбур, Б. Јеллес, Ө. Расим, М. Бузид, М. Иссиахен, Бајјә, һејкәлтәраш М. Аддан вә б.-нын әсәрләриндә халг һәјаты вә азадлыг мүбаризәси тәсвир едилир. 1881 илдә Әлҹәзаир ш.-ндә јарадылмыш Ме'марлыг вә Зәриф Сәнәтләр Милли Мәктәби рәссам вә һејкәлтәрашлар, тәтбиги сәнәт усталары һазырлајыр.

Мусиги. Гәдим Ә. мусигисинин бә'зи хүсусијјәтләри бәрбәрләрин, гисмән исә Бөјүк Сәһра зәнҹиләринин мусигисиндә сахланмышдыр. Орта әсрләрдә Ә. мусигиси әрәб, Иран, 13—15 әсрләрдә Мавританија, 16 әсрдән исә түрк мусигисинин тә'сиринә мә'руз галмышдыр. Мүасир Ә. мусигисиндә Јахын Шәрг, Авропа вә Америка (ҹаз сәнәти) мусиги мәдәнијјәтләринин әламәтләри өзүнү көстәрир. Ә. халг мусигиси бирсәсли олуб, једдипилләли сәсдүзүмүнә әсасланыр; ритмик ҹәһәтдән рәнкарәнкдир. Вокал мусиги кениш јајылмышдыр. Классик мусиги нүмунәләриндән зидан, грибдил, мајә, рәмәл-мајә, мәзмум, муәл нөвбәләри кениш јајылмышдыр. Бә'зи нөвбәләр түрк вә Иран муғамлары илә говушмушдур. Мусиги аләтләри: гәсәбә, гајта, уд, ганун, рүбаб, тар (дәф), дарбука вә с. Һ. М. әл-Анка, М. Баштәрзи вә б. 20 әсрин мәшһур мусиги хадимләридир. Ә.-дә милли мусиги ин-ту, ири шәһәрләрдә консерваторијалар (орта мусиги мәктәбләри) фәалијјәт көстәрир. Ә.-ин милли рәгс ансамблы ССРИ-дә, о ҹүмләдән Бакыда гастролда олмушдур (1973). Азәрб. инҹәсәнәт усталарынын бир групу Ә.-дә гастролда олмуш (1975), ССРИ—Әлҹәзаир достлуғу күн-

Әлҹәзаир. 1. Ахаггар јајласындан көрүнүш. 2. Әлҹәзаир Бөјүк Сәһрасында. 3. Әлҹәзаир шәһәри. 4. Оран шәһәри. 5. Константина шәһәри. 6. Әлҹәзаир Бөјүк Сәһрасында нефт һасили. 7. Ситрус мејвәләри јығымы. 8. Тимгад шәһәри харабалыглары. 9. Р. Һачыјевин «Үч ингилаб» балетиндән сәһнә. 1973. Әлҹәзаир Милли Театры.

ләриндә (1976) иштирак етмишдир. Ә. мусиги фолклору әсасында Азәрб. бәстәкарларындан Р. Һачыјев «Үч ингилаб» (1973), «Алов» (1975) вә «Һүрријјә» (1979) балетләрини, С. Ибраһимова камера оркестри үчүн «Әлҹәзаир ләвһәләри»ни (1973) јазмышдыр.

Театр. Гәдим тарихә малик Ә. театры дини ајин вә мәрасимләр, шифаһи халг јарадычылығы вә ојунларла бағлыдыр. Нағылчы вә дастанчылар—гәвваллар һекајәтләрини рәгс вә пантомима илә ҹанландырыр, рүбабда мүшајиәт едирдиләр. Ә.-дә «Гаракөз» көлкә театры да кениш јајылмышды. Мүстәмләкәчилик дөврүндә Авропа мәдәнијјәти Ә. театр сәнәтинә тә'сир көстәрмишди. 20 әсрин 20-ҹи илләриндә Ә.-дә профессионал театр јаранмыш, 1926 илдә әрәб дилиндә илк дәфә «Ҹәһинин кәләкләри» пјеси тамашаја гојулмушду. Ә. театрларынын репертуарында милли-демократик ингилаб дөврүнү екс етдирән пјесләр мүһүм јер тутур. Ә. драматургларындан Ј. Катиб, М. Мәммәринин әсәрләри илә јанашы, Молјер, Шекспир, Гогол вә б.-нын, мүасир Авропа драматургларынын пјесләри дә ојнанылыр. Р. Ксәнтини, М. Баштәрзи, М. Катиб, Руишед, У. Ә. Каки, Һ. Һамати Ә.-ин мәшһур театр хадимләридир. Ә. милли балетинин илк нүмунәләринин—«Үч ингилаб» (1973, балетмејстерләр Р. *Ахундова* вә М. *Мәммәдов*), «Алов» вә «Һүрријјә» (1975, 1979, балетмејстер әл-Һади Шарифә) мусигисини Азәрб. бәстәкары Р. Һачыјев јазмышдыр.

Кино. Ә. кинематографијасы милли-демократик ингилаб илләриндә (1954—62) јаранмышдыр («Халгын сәси», «Јасмина» вә с.). 1962 илдән хроника вә сәнәдли филмләрин истеһсалы кенишләнмиш, илк бәдии филмләр («Кәнҹ дүнја», «Мәзлумлара күнәш лазымдыр», «Әлҹәзаир уғрунда вурушма», «Оресдән әсән күләк», «Јол», «Зет» вә с.) јарадылмышдыр. 70-ҹи илләрин бир сыра филмләриндә мүасир һәјат проблемләри, аграр ингилаб вә с. мәсәләләр әксини тапмышдыр. «Аловлу илләрин хроникасы» (реж. М. Л. Һәминә), «Мирас» (реж. М. Буамари), «Ҹәнуб күләји» (реж. С. Ријад), «Көчәриләр», «Лејла вә башгалары» (һәр ики филмин реж. С. Ә. Мазиф), «Өмәр» (реж. М. Аллуаш) 70-ҹи илләрин ән јахшы филмләриндәндир. 1964 илдән Милли Кинематографија Мәркәзи, 1972 илдән Кино вә Телевизија Ишчиләри Иттифагы фәалијјәт көстәрир. Бир сыра Ә. филми бејнәлхалг кино фестивалларында мүкафатлара лајиг көрүлмүшдүр.

Әд.: Энгельс Ф., Алжир, Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 14; Культура современного Алжира, М., 1961; Ланда Р. Г., Национально-освободительное движение в Алжире (1939—1962 гг.), М., 1962; јенә онун, Борьба алжирского народа против европейской колонизации (1830—1918), М., 1976; Луцкий В. Б., Новая история арабских стран, 2 изд., М., 1966; Новейшая история арабских стран (1917—1968), М., 1968; Путинцева Т. А., Здесь начинается Африка (Алжирские заметки), М., 1973; јенә онун, Тысяча и один год арабского театра, М., 1977; История стран Азии и Африки в новейшее время (1917—1945), ч. 1, М., 1976; Аршаруни Н. А., Основные социально-экономические проблемы стран Северной Африки. Алжир, Тунис, Ливия, М., 1976; Джугашвили Г. Я., Алжирский франкоязычный роман, М., 1976; Утро моего народа. Современная алжирская поэзия, М., 1977; Алжир. Справочник, М., 1977; Пантелеев И. Я., Голубев С. М., Подземные воды Алжира, М., 1978.

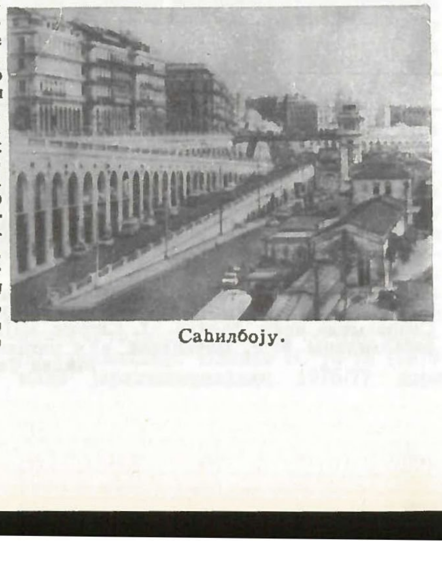
ӘЛҸӘЗАИР (әр. الجزائر) — Әлҹәзаир Халг Демократик Респ.-нын пајтахты. Әлҹәзаир департаментинин инз. м. Аралыг дәнизи саһилиндә мүһүм порт. Д.ј. вә шосе јоллары говшағы, бејнәлхалг аеропорт. Әһ. 1,5 млн. (әтрафы илә, 1976).

Әлҹәзаир шәһәринин үмуми көрүнүшү.

Ә. 10 әсрдә Икозиум адлы Рома лиманынын харабалығы јериндә салынмышдыр. 16 әсрин әввәлинәдәк мүвафиг оларaг *Фатимиләр*, *Әлмурабиләр*, *Әлмүвәһһидиләр*, Зәјјаниләр дөвләтләринә дахил иди. 16 әсрдә Шимали Африкада *Хејрәддин Барбароссун* јаратдығы дөвләтин мәркәзи олду. 1830 илдә Франса Ә.-и ишғал едиб, Әлҹәзаир мүстәмләкәсинин инзибати мәркәзинә чевирди. Икинҹи дүнја мүһарибәси (1939—45) илләриндә Аралыг дәнизиндәки мүттәфиг команданлығынын игамәткаһы Ә.-дә јерләширди. Әлҹәзаирдә милли-демократик ингилаб дөврүндә (1954—62) Ә. кизли вәтәнпәрвәрлик һәрәкатынын мәркәзләриндән иди. Ә. 1962 илдән Әлҹәзаир Халг Демократик Респ.-сынын пајтахтыдыр. Ә. өлкәнин әсас игтисади вә мәдәнијјәт мәркәзидир. Метал вә нефт е'малы, јејинти, кимја, семент, селлүлоз-кағыз, тохуҹулуг сәнајеси вар. Кустар сәнәткарлыг инкишаф етмишдир.

Амфитеатр шәклиндә салынмыш шәһәр Әлҹәзаир көрфәзинин г. саһилиндәдир. Ә.-дә чохлу бағ вә парк вар. Шәһәрин «Гәсәбә» адланан көһнә һиссәсиндә минарәли (1323) әл-Кәбир ҹамеси (1096), Сиди Әбдүррәһман мәсҹиди (1611), әл-Ҹәдид ҹамеси (1660) вә с. мүһафизә едилмишдир. Ә.-ин јени, Авропа типли һиссәсиндәки тикилиләр: һөкумәт еви (1930, ме'марлар Ж. Көшен, Перре гардашлары), 22 мәртәбәли «Аеро абита» (П. Бурлје, Л. Микел вә б.) вә Лафајет (һүнд. 75 *м*, М. Соливер вә А. Казале) јашајыш евләри, Радио вә телевизија еви (П. Турнон вә М. Жоли)—һамысы 50-ҹи илләр. 1962 илдән Ә.-дә јени јашајыш р-нлары салыныр. Ә.-дә 2 ун-т, мәс'ул дөвләт гуллугчулары һазырлајан Милли инзибати мәктәб, Али педагожи мәктәб, бир нечә ин-т, Милли китабхана, музејләр (тәсвири сәнәт, антик инҹәсәнәт, етнографија вә Африка инҹәсәнәти) вә с. вар.

Саһилбоју.

ӘЛҸӘЗАИРЛИЛӘР — милләт; Әлҹәзаирин әсас әһалиси, тәгр.18 млн. нәфәрдир (1978). Әрәб дилинин Әлҹәзаир диалектиндә данышырлар. Етник тәркибҹә әрәбләрин вә бәрбәрләрин гајнајыб-гарышмасындан әмәлә кәлмишләр. Ә.-ин формалашмасында милли азадлыг һәрәкатынын (1954—62) вә Әлҹәзаирин истиглалијјәт газанмасынын (1962) мүһүм ролу олмушдур.

ӘМАНӘТ—мүәссисәләрин, тәшкилатларын вә әһалинин кредит мүәссисәләриндә сахланылан пул вәсаити. Капиталист өлкәләриндә Ә. (чох заман д е п о з и т адландырылыр) *борҹ капиталын* мәнбәләриндән биридир. ССРИ-дә вә дикәр сосиалист өлкәләриндә Ә. зәһмәткешләрин пул гәнаәтинин *әманәт кассалары* вә Дөвләт банкында сахланылмасы формасыдыр. Ә. тәләб олунанадәк, мүддәтли, удушлу, шәрти формада олур. Т ә л ә б о л у н а н а д ә к Ә. истәнилән вахт (бүтүнлүклә вә ја бир һиссәси) тәләб едилә биләр. М ү д д ә т л и Ә. мүвафиг мүддәт чатдыгда гајтарылыр. Тәләб олунанадәк Ә. үзрә илдә 2% һесабы илә, мүддәтли Ә. үзрә илдә 3% мәбләғиндә кәлир верилир. У д у ш л у Ә. үзрә кәлир удуш формасында верилир; тираж илдә 2 дәфә кечирилир. Ш ә р т и Ә. мүәјјән шәртә риајәт олундугда (мәс., һәдди-булуға чатдыгда, али мәктәби битирдикдә вә с.) верилир. Дөвләт, Ә.-ләрин сиррилијини, мүһафизәсини вә илк тәләблә гајтарылмасыны тә'мин едир.

ӘМАНӘТ КАССАЛАРЫ—кредит идарәси; әсас функсијасы әһалинин пул гәнаәтини вә мүвәггәти сәрбәст пул вәсаитини ҹәлб етмәкдир. Капиталист өлкәләриндә Ә.к. тәрәфиндән топланан вәсаит *борҹ капиталын* јарадылмасы мәнбәләриндән биридир. Ә.к.-нын фәалијјәти милли кәлирин һаким синифләрин мәнафеји үчүн јенидән бөлкүсүнә көмәк едир. «...әманәт кассаларынын милјардларла капиталы ишдә вә нәтиҹә е'тибарилә јенә дә һ ә м и н банк капиталы магнатларынын сәрәнҹамындадыр...» (Л е н и н В. И., Әсәрләри, ҹ. 22, сәһ. 228). Әксәр өлкәләрдә Ә.к. 18 әсрин сону—19 әсрин әввәлиндә мејдана кәлмишдир. Империализм мәрһәләсиндә Ә.к.-нын вәсаити, әсасән, һәрби хәрҹләрин малијјәләшдирилмәсинә вә бүдҹә кәсиринин өдәнилмәсинә јөнәлдилир. Әманәтләрин әсас һиссәси рантјеләрә, хырда вә орта саһибкарлара мәхсусдур. Әманәтләрин үмуми мәбләғиндә фәһләләрин пајы аздыр.

Русијада Ә.к. 1841 илдә Петербургда вә Москвада, 1874 илдә исә Бакыда тәшкил едилмишдир. 1914 илин әввәлинә Русијада 8553, о ҹүмләдән Бакы вә Јелизаветпол губ.-ларынын һәр бириндә 39 әманәт кассасы олмушдур. ССРИ-дә дөвләт әмәк Ә.к. 1922 илин декабрында, Азәрб.ССР-дә исә 1924 илин јанварында тә'сис едилмишдир. Ә.к. ССРИ Дөвләт Банкынын табелијиндәдир. Ә.к. тәрәфиндән ҹәлб олунан пул гәнаәти әһалинин пул кәлири

нин бир һиссәсидир. Зәһмәткешләрин һәјат сәвијјәсинин јүксәлмәси вә пул кәлирләринин артмасы әсасында Ә.к.-ндакы әманәтләр мүнтәзәм чоҳалыр.

ССРИ-дә Ә.к. ваһид үмумиттифаг мәркәзләндирилмиш кредит идарәсидир.

Ә.к. әманәтләри ашағыдакы формаларда гәбул едир: тәләб олунанадәк, мүддәтли (6 ајдан аз олмајараг), шәрти, удушлу (бах *Әманәт*)вә чари һесаблы әманәт. Ә.к.-нда әһалинин әманәтләри илә јанашы фабрик-завод һәмкарлар иттифагы јерли комитәләринин, гаршылыглы јардым кассасынын вә тәсәррүфат фәалијјәти илә мәшғул олмајан илк ичтимаи тәшкилатларын, һәмчинин кәнд (гәс.) Халг Депутатлары Советләринин вә идарәләрин әманәтләри сахланылыр. Ә.к. әманәтләри гәбул едир вә әманәтчиләрин илк тәләби илә онлары гајтарыр; әманәтчиләрин хаһиши илә әманәтләри бир кассадан дикәринә кечирир; аккредитивләр верир вә өдәјир; дөвләт 3%-ли дахили удушлу истигразы вәрәгәләрини сатыр вә алыр; пул-шеј лотерејасы билетләри сатыр; дөвләт истигразы вә лотереја билетләри үзрә удушлары, фәрди пенсијалары өдәјир вә бир сыра дикәр әмәлијјатлары һәјата кечирир.

Дикәр сосиалист өлкәләриндә дә Ә.к. инкишаф етмишдир.

ССРИ, о ҹүмләдән Азәрб. ССР әманәт кассаларында әһалинин әманәти

	1940		1978	
	ССРИ	о ҹүмләдән Азәрб. ССР	ССРИ	о ҹүмләдән Азәрб. ССР
Әманәт кассаларынын сајы, мин	41,6	0,478	80,6	1,66
Әманәтләрин сајы, млн.	17,3	0,304	127,8	1,195
Әманәтләрин мәбләғи, млрд. манат	0,7	0,0081	131,4	1,3467
Әманәтләрин орта һәҹми, манат	42	26	1005	1127

ӘМАНИ Мәһәммәд (тәгр. 1535/36, Түркијә, Бајбурт—?)—Азәрб. шаири. Фүзули әдәби мәктәбинин давамчыларындандыр. Шаһ Тәһмасиб, сонра исә I Шаһ Аббас һакимијјәти дөврүндә гызылбаш әмирләриндән олмуш, Шаһ Аббасын һәрби јүрүшләриндә иштирак етмишдир. Сонралар Јәзд вил.-нин һакими олмушдур. Азәрб.-ҹа вә фарсҹа диванлары Британија музејиндә сахланылыр. Јарадыҹылығы поезијада дүнјәви мејлләрин күҹләнмәсинә тә'сир көстәрмишдир. Һәм классик Шәрг поезијасы (гәзәл, гәсидә, рүбаи, мәснәви), һәм дә ашыг ше'ри (бајаты, гошма, кәрајлы) формаларында јазмышдыр. Ә. поезијаны халг ше'ринә јахынлашдырмыш, шифаһи әдәбијјат формаларыны јазылы әдәбијјата кәтирмишдир. Ә. Азәрб. дилиндә илк мәнзум һекајәләрин јарадыҹысы һесаб едилир. Мәснәвиләри бәдии вүс'әти, вәтәнпәрвәрлик руһу илә јанашы, о дөврүн тарихи һадисәләрини, Сәфәви һөкмдарларынын һәрби јүрүшләрини өјрәнмәк үчүн мәнбәдир.

Әд.: Арaслы Һ., XVII—XVIII әср Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, Б., 1956; Азәроғлу Б., Мәһәммәд Әмани, Б., 1977.

ӘМӘВИЛӘР, бәну Үмејјә (بنواميه) —Әмәви (Дәмәшг) хилафәтиндә [661—750], Кордова әмирлијиндә [756—929] вә Хилафәтдә [929—1031] әрәб хәлифәләри сүлаләси. Мүавијә тәрәфдарларынын хәлифә *Әли* [656—661] тәрәфдарлары үзәриндәки гәләбәси нәтиҹәсиндә һакимијјәтә кечмишләр. *Гурејшиләр* тајфасынын үмејјә голуна мәнсуб идиләр. Ә м ә в и л ә р с ү л а л ә с и: Д ә м ә ш г д ә: I Мүавијә [661—680], I Јәзид [680—683], II Мүавијә [683], I Мәрван [683—685], *Әбд үл-Мәлик* [685—705], Валид [705—715], Сүлејман [715—717], II Өмәр [717—720], II Јәзид [720—724], Һишам [724—743], II Валид [743—744], III Јәзид [744], Ибраһим [744], II Мәрван [744—750]; К о р д о в а д а: I Әбд үр-Рәһман [756—788], I Һишам [788—796], I Һаким [796—822], II Әбд үр-Рәһман [822—852], I Мәһәммәд [852—886], Мүнзир [886—888], Абдуллаһ [888—912], III Әбд үр-Рәһман [912—929 илләрдә әмир; 929—961 илләрдә хәлифә], II Һаким [961—976], II Һишам [976—1009; 1010—13], II Мәһәммәд [1009], Сүлејман [1009—10; 1013—16], IV Әбд үр-Рәһман [1018], V Әбд үр-Рәһман [1023—24], III Мәһәммәд [1024—25], III Һишам [1027—31].

ӘМӘВИЛӘР ХИЛАФӘТИ (661—750) — *Әмәвиләрин* феодал дөвләти (пајтахтынын ады илә Дәмәшг хилафәти дә адланыр). Ә.х.-нин хәлифәләри *Гурејшиләр* тајфасынын үмејјә голуна мәнсуб идиләр. Илк хәлифә I *Мүавијә* хәлифә Әлијә гаршы чыхмыш, 660 илдә өзүнү хәлифә е'лан етмиш (Гүдсдә), 661 илдә Әли өлдүрүлдүкдән сонра исә Хилафәтин башчысы олмушду. Ә.х. хәлифәләри Шимали Африканы, Пиренеј ј-а-нын чох һиссәсини, Орта Асијаны вә с. әразиләри ишғал етмишдиләр (бах *Әрәб истилалары*). Ә.х. Бизансла мүһарибә етмиш, дәфәләрлә Константинополу мүһасирәјә алмышды (668—669, 673—678 вә с.). Ә.х. дөврүндә али һакимијјәтдә варислик принсипи (Мәһәммәддән сонра хәлифәләрин сечилмәси принсипи әвәзинә) гәбул едилмиш, пајтахт Дәмәшгә көчүрүлмүш, Сурија Хилафәтин мәркәзи әјаләтинә чеврилмишди. Ә.х. дөврүндә бир сыра јени шәһәр салынмыш, ислаһатлар кечирилмишди; почт хидмәти бәрпа едилмиш, мәркәзи хәзинә, дөвләт архиви јарадылмыш, дөвләт идарәләриндә јунан, орта фарс вә с. дилләр әвәзинә әрәб дилинә кечилмишди. Албан (Гафгаз) әлифбасы да бу дөврдә арадан чыхмышды. 695 илдән Дәмәшгдә илк әрәб пуллары кәсилмәјә башланды. Бу, Ә.х.-ндә ваһид пул системинин әсасыны гојду. Бизанс, Сасани вә с. пулларын јеринә тәдавүлә гызыл динар вә күмүш дирһәм бурахылды. Ә.х. дөврүндә ишғал едилмиш өлкәләрин әһалиси үзәринә ағыр веркиләр гојулду; кәндлиләр, јерли хырда вә орта феодалларын шәһәрләрә ахыны күҹләнди. Тезликлә дөвләт әлејһинә [шиәләрин вә харичиләрин (бах *Харичилик*) шүарлары алтында] үсјанлар (мәс., 752 илдә Бејләган үсјаны вә с.) баш верди. 747—750 илләрдә Әбу Мүслүмин рәһбәрлик етдији үсјан нәтиҹәсиндә Ә.х. деврилди, һакимијјәт *Аббасиләрин* әлинә кечди. Әмәвиләрдән I Әбд үр-Рәһман Испанијаја гачды вә орада 756 илдә Кордова әмирлијинин әсасыны гојду. Әмәвиләрин һакимијјәти дөврүндә *Ҹаваншир* Мүавијә илә мүгавилә бағламыш, өзүнүн Албанија (Гафгаз) һакими кими танынмасына наил олмушду. Лакин Ҹаванширин өлүмүндән сонра Ә.х. јенидән Азәрб.-а басгын етмиш, 705 илдә јерли әһалинин мүгавимәтини гырараг өлкәни зәбт етмишди (бах *Әбд үл-Мәлик*). Әбд үл-Мәлик дөврүндә *Албан* (Гафгаз) *килсәси* мүстәгиллијини итирди. *Меһраниләр* сүлаләси һакимијјәтдә галса да, әслиндә өлкәни әрәб әмирләри идарә едирди. 8 әсрин әввәлләриндә Азәрб. вә Ермәнистанда галхан үсјан Мәһәммәд ибн Мәрванын башчылыг етдији әрәб гошунлары тәрәфиндән амансызлыгла јатырылды. Азәрб., Ермәнистан вә Күрҹүстанда гәти сурәтдә möһкәмләнмәк үчүн 8 әсрин 30-ҹу илләриндә Мәрван ибн Мәһәммәдин башчылығы илә бу өлкәләрә 150 мин нәфәрлик гошун көндәрилди. Бөјүк игтисади вә стратежи әһәмијјәти олан Азәрб.-да мөһкәмләнмәк үчүн хәлифәләр зорла јајдыглары ислам дининдән истифадә етдиләр.

Әд.: З а х о д е р Б. Н., История восточного средневековья, М., 1944; Б у н и я т о в З. М., Азербайджан в VII—IX вв., Б., 1965; Б а р т о л ь д В. В., Эпоха Омейядов по новейшим исследованиям, Соч., т. 6, М., 1966; ј е н ә о н у н, Халиф Омар II..., јенә орада; Б е л я е в А., Арабы, ислам и арабский халифат в раннем средневековье, 2 изд., М., 1966; П е т р у ш е в с к и й И. П., К истории рабства в халифате VII—X вв., «Народы Азии и Африки», 1971, № 3;
خربطلی علی، ناریخ العراق فی ظل الحکم الاموی القاهره ۱۹۵۹؛
ثابت اسماعیل راوی العراق فی العصر الاموی. بغداد ۱۹٦٥.

«ӘМӘЈӘ ВӘ МҮДАФИӘЈӘ ҺАЗЫР ОЛ» (ӘМҺО)—«Әмәјә вә ССРИ-ни мүдафиәјә һазырам» (ӘМҺ) Үмумиттифаг бәдән тәрбијәси комплексинин пилләси (14—15 јашлы ушаглар үчүн). ӘМҺО-нун вәзифәси 7—8 синиф шакирдләринин һәртәрәфли физики тәрбијәсинә наил олмагдан, кәнҹ нәсли коммунист әмәјинә вә Вәтәни мүдафиәјә һазырламагдан, онларда бәдән тәрбијәси вә идмана һәвәси артырмагдан ибарәт олмушдур. ӘМҺ комплексинин тәкмилләшдирилмәси илә әлагәдар олараг, 1972 илдә ләғв едилмишдир (бах һәмчинин *«Әмәјә вә ССРИ-ни мүдафиәјә һазырам»*).

«ӘМӘЈӘ ВӘ ССРИ-ни МҮДАФИӘЈӘ ҺАЗЫРАМ» (ӘМҺ)—Үмумиттифаг бәдән тәрбијәси комплекси. ӘМҺ совет адамларынын физики сағламлығына вә һәртәрәфли инкишафына, онларын әмәк фәалијјәтинә вә Вәтәни мүдафиәјә һазырламаға хидмәт едир. 1931 илдә јарадылмыш, 1932 илдә она 2-ҹи пиллә, 1934 илдә исә *«Әмәјә вә мүдафиәјә һазыр ол»* пилләси әлавә олунмушдур. Тәкмилләшдирилмиш бешпилләли јени (1972 илдән) комплексә кимнастика, гачыш, узунуна вә ја һүндүрлүјә тулланмаг; дәмир лөвһә, низә вә гумбара тулламаг, јадро итәләмәк, үзкүчүлүк вә с. дахилдир. ӘМҺ комплекси бүтүн тәдрис мүәссисәләри вә идман бөлмәләриндә бәдән тәрбијәси

програмларынын әсасыдыр. Идман дәрәчәси алмаг үчүн әввәлчә ӘМҺ нормаларыны өдәмәк лазымдыр. Бу нормалары өдәјәнләрә мүвафиг нишан верилир. 1974 илдән ӘМҺ үзрә өлкә биринчиликләри (1975 илдә Бакыда) кечирилир.

Әд.: Масляков В. А. и Протасов В. Ф., Комплекс ГТО, М., 1977; Энциклопедия значкиста ГТО, М., 1978.

ӘМӘЈӘ ГӘНАӘТ ГАНУНУ — бах *Вахта гәнаәт гануну*.

ӘМӘЈӘ КӨРӘ БӨЛКҮ ГАНУНУ — сосиализмин објектив игтисади гануну; Ә.к.б.г.-на әсасән *зәрури мәһсулун* чох һиссәсинин бөлкүсү ичтимаи истеһсалда ишчиләрин сәрф етдикләри әмәјин кәмијјәт вә кејфијјәтинә ујғун олараг һәјата кечирилир. Әмәјә көрә бөлкүнүн објектив зәрурилији ондан ирәли кәлир ки, сосиализмдә истеһсалын инкишаф сәвијјәси һәлә истеһлак предметләри боллуғуну јаратмыр вә инсанларын тәләбатынын тамамилә вә һәртәрәфли өдәнилмәсини тә'мин етмир; инсанын инсан тәрәфиндән истисмарынын ләғв едилдији бир шәраитдә өзкә әмәјинин нәтичәсини мәнимсәмәјә һеч кимин ихтијары јохдур вә сосиализм чәмијјәтиндә һәр кәсин јери јалныз онун әмәк наилијјәтләри илә мүәјјән олунур; әмәјин мәзмунунда вә характериндә әһәмијјәтли сосиал-игтисади фәргләр сахланылыр, чүнки һәлә әмәк бүтүн зәһмәткешләр үчүн биринчи һәјати тәләбата чеврилмәмишдир. Бу шәраитдә бөлкү заманы әмәк өлчүсү илә (ишчиләрин сәрф етдикләри әмәјин кәмијјәт вә кејфијјәти илә) истеһлак өлчүсү (чәмијјәт тәрәфиндән алынмыш истеһлак предметләринин мигдары) арасында ујғунлуг тәләб олунур. «...һәр бир ајры истеһсалчы өзү чәмијјәтә нә гәдәр верирсә, бүтүн чыхыланлардан башга, чәмијјәтдән дә бир о гәдәр кери алыр. Чәмијјәтә о нә вермишсә, онун фәрди әмәк пајыны тәшкил едир» (Маркс К., Гота програмынын тәнгиди, Б., 1964, сәһ. 14). Әмәјә көрә бөлкү капитализм үчүн характерик олан гејри-әмәк кәлирләрини вә түфејли истеһлакы кәнар едир. О, һәр бир зәһмәткеши ичтимаи истеһсалда онун әмәк әманәтинә мүвафиг олараг јашајыш васитәләри илә тә'мин едир; инсанларын бәрабәрлији чинсдән, јашдан вә миллијјәтдән асылы дејилдир (бәрабәр әмәјә бәрабәр һагг верилмәси); бүтүн әмәк габилијјәтли вәтәндашларын әмәјә чәлб едилмәси, ихтисасларынын јүксәлдилмәси, габагчыл тәчрүбәнин мәнимсәнилмәси шәхси вә коллектив әмәк нәтичәсиндә ишчиләрин билаваситә мадди вә мә'нәви марағыны јарадыр, әмәјә көрә сосиалист бөлкү принсипи тәләбата көрә коммунист бөлкү принсипинә кечмәк үчүн зәмин јарадыр. Ә.к.б.г. фәһлә вә гуллугчуларын әмәк һагты вә к.т. кооп.-ләри (колхозлары) үзвләринин әмәјинин өдәнилмәси формасындадыр. *Әмтәә-пул мүнасибәтләриндән* вә әмәк нөвләри арасындакы фәргләрдән истифадә олунмасы шәраитиндә Ә.к.б.г. *дәјәр* формасында һәјата кечирилир. Әмәјә көрә бөлкү заманы истеһсалчыларын истеһлакынын гејри-бәрабәрлији сахланылыр, белә ки, мүхтәлиф ихтисаслы вә мүхтәлиф әмәк габилијјәтли ишчиләр чәмијјәтә мүхтәлиф мигдарда әмәк (истеһлак дәјәрләри) верир, бу сәбәбдән дә чәмијјәтдән гејри-бәрабәр пај көтүрүрләр. Инсанларын тәләбатынын өдәнилмәсиндә там бәрабәрлији тә'мин едән коммунист бөлкү принсипинә кечилмәси јалныз мадди вә мә'нәви сәрвәтләр боллуғу јарандыгдан вә чәмијјәтин бүтүн үзвләри үчүн әмәк биринчи һәјати тәләбата чеврилдикдән сонра баша чатачагдыр.

Әд.: Маркс К., Гота програмынын тәнгиди, Б., 1964; Ленин В. И., Дөвләт вә ингилаб, Әсәрләри, ч. 25; јенә онун, Дөвләт һаггында, јенә орада, ч. 29; Курс политической экономии, 2 изд., т. 2, М., 1970; Осипенков П. С., Проблемы социалистического распределения (Закон распределения по труду и механизм его использования), М., 1972; Экономический закон распределения по труду: сущность, действие и использование, М., 1975; Кондратов В. Т., Коммунистическая форма труда, М., 1978.

ӘМӘЈӘ КӨРӘ СОСИАЛИСТ БӨЛКҮ ПРИНСИПИ — бах *Әмәјә көрә бөлкү гануну*.

ӘМӘЈИН ЕЛЕКТРИКЛӘ СИЛАҺЛАНДЫРЫЛМАСЫ — әмәјин електрик енержиси илә тә'мин олунмасыны характеризә едән көстәричи; *әмәјин енержи илә силаһландырылмасынын* мүһүм тәркиб һиссәси. Ә.е.с.-нын јүксәлдилмәси елми-техники тәрәггинин вә ичтимаи әмәјин мәһсулдарлығынын артмасынын мүһүм шәртидир. Ә.е.с. әмсалы истеһсалда истеһлак олунмуш електрик енержисинин мигдарыны фактики ишләнмиш адам-саатларын сајына бөлмәклә һесабланыр.

ӘМӘЈИН ЕЛМИ ТӘШКИЛИ (ӘЕТ) — елмин вә габагчыл тәчрүбәнин наилијјәтләри әсасында әмәјин тәшкилинин тәкмилләшдирилмәси просеси. «ӘЕТ» термини ајрылыгда көтүрүлмүш әмәк коллективи (мәс., мүәссисә) чәрчивәсиндә чанлы әмәкдән истифадәнин тәшкилати формаларыны, адәтән, јахшылашдырылмасыны характеризә едир. Сосиализмдә һадисәләрә елми чәһәтдән јанашма бүтүн чәмијјәт чәрчивәсиндә әмәјин тәшкили үчүн дә характерикдир. Фәһлә әмәјинин тәшкилиндә јени методларын тәтбигинин әсасыны Ф. Тејлор гојмушдур (бах *Тејлоризм*). Газанч көтүрмәјә чан атан капиталист саһибкарлар ишдә һәр һансы васитә илә әмәјин јүксәк дәрәчәдә тәшкилинә наил олур, муздлу ишчиләрин истисмарынын күчләндирилмәсинин «елми» системини јарадыр вә әмәјин интенсивлијини артырырлар. Лакин В. И. Ленин көстәрмишдир ки, «Капитал фәһләни даһа чох истисмар етмәк үчүн, өз мәнфәәтини артырмаг үчүн фабрик дахилиндә әмәји тәшкил едир вә низама салыр. Бүтүн ичтимаи истеһсалда исә һәрч-мәрчлик галыр вә артыр...» (Әсәрләри, ч. 20, сәһ. 149). Әмәјин капиталистчәсинә сәмәрәләшдирилмәси наилијјәтләри, В. И Ленинин ифадәсинчә, биринчи нөвбәдә «...тәр төкдүрмәк мәһарәтинин тәрәггисидир» (јенә орада, ч. 18, сәһ. 637). ӘЕТ бүтөвлүкдә чәмијјәтин вә ајрылыгда һәр бир ишчинин мәнафе бирлији характерик олан сосиалист истеһсал үсулуна хас категоријадыр. Әмәјин елми әсасларла сәмәрәли тәшкили вәзифәсини В. И. Ленин ирәли сүрмүшдүр. Сов.ИКП вә Совет дөвләти ӘЕТ-ин әсас проблемләринин нәзәри вә практики ишләниб һазырланмасына јөнәлдилмиш тәдбирләр һәјата кечирмишдир. Сов.ИКП МК-нын Сентјабр (1965) пленуму вә Сов.ИКП 23-чү гурултајынын гәрарларында ӘЕТ-ин бүтүн мүәссисәләрдә тәтбигинин әһәмијјәти хүсуси гејд едилмишдир. 1971 илдә ССРИ х.т.-нын инкишафы планына хүсуси бөлмә — «Әмәјин елми тәшкилинин тәтбиги» бөлмәси дахил едилмишдир. Мүәссисәләрдә ӘЕТ-ин хүсуси хидмәтләри, һәмчинин Үмумиттифаг, саһә вә респ. ӘЕТ мәркәзләри јарадылмышдыр. Назирликләр вә идарәләр саһә мигјасында ӘЕТ-ин тәтбиги үзрә тәдбирләр планлашдырмышлар. Азәрб.ССР-дә әксәр назирликләрдә (мәс., јејинти сәнајеси назирлији, јүнкүл сәнаје назирлији вә с.), истеһсал бирликләриндә (мәс., Азәрнефт истеһсал бирлији вә с.), бөјүк мүәссисә вә идарәләрин нәздиндә ӘЕТ шө'бәләри вә группары фәалијјәт көстәрир. Сов.ИКП 24 вә 25-чи гурултајларынын гәрарлары совет игтисадијјат елминдән вә тәсәррүфат практикасындан сосиалист х.т.-нын бүтүн саһә вә бөлмәләриндә ӘЕТ үзрә ишләри кәләчәкдә даһа да јахшылашдырмағы тәләб едир.

Х.т.-нда ӘЕТ-ин һәјата кечирилмәси әмәк бөлкүсү вә кооперасијасы формаларынын тәкмилләшдирилмәсини, иш јерләринин тәшкиличин вә онлара хидмәтин јахшылашдырылмасыны, сәмәрәли әмәк үсуллары вә методлары лајиһәләшдирмәји вә тәтбиг етмәји, габагчыл үсулларын јајылмасыны, әмәјин мадди вә мә'нәви стимуллашдырылмасы тәчрүбәсини вә әмәк шәраитини јахшылашдырмағы, әмәк интизамыны мөһкәмләтмәји, зәһмәткешләрин јарадычы фәаллығыны артырмағы вә с. нәзәрдә тутур. ӘЕТ тәтбиг едиләркән һәлл олунан мәсәләләри шәрти үч әсас група бөлмәк олар: игтисади, психофизиоложи вә сосиал. Игтисади груп ишчи гүввәсиндән, истеһсалын мадди үнсүрләриндән истифадә едилмәсини јахшылашдырмагла әмәк мәһсулдарлығынын јүксәк сәвијјәсинә наил олунмасына јөнәлдилмишдир. Психофизиоложи груп ишчи гүввәсинин нормал фәалијјәти вә тәкрар истеһсалы үчүн даһа әлверишли шәраитин тә'мин едилмәсиндән ибарәтдир. Сосиал груп ишчиләрин шәхсијјәтинин һәртәрәфли вә һармоник инкишафы, әмәкләринин мәзмунлу вә чәлбедичи олмасы дәрәчәсини јүксәлтмәк үчүн шәраит јарадылмасындан ибарәтдир. ӘЕТ-ин тәтбиги вахта гәнаәт олунмасыны тә'мин едир, чанлы әмәјин мәһсулдарлығыны артырыр, зәһмәткешләрин сәһһәтинин горунмасы, иш габилијјәтинин мүһафизәси, әмәк фәалијјәти дөврүнүн узадылмасы, ишчиләрин мәдәни-техники сәвијјәләринин артырылмасы үчүн шәраит јарадыр, әмәјин коммунизм чәмијјәти адамы үчүн илк һәјати тәләбата чеврилмәси һаггында Сов.ИКП-нин програм мүддәаларынын һәјата кечирилмәсинә имкан јарадыр.

Әд.: Ленин В. И., О научной организации труда (Сб.), М., 1970; Келбурт Б. Ј., Әмәјин елми тәшкилинин әсаслары, Б., 1973; Гулијев Т. вә Мәһәррәмов Ә., Әмәјин елми тәшкили, Б., 1975; Основы научной организации труда, М., 1971; Нормирование и научная организация труда, Л., 1978.

ӘМӘЈИН ЕНЕРЖИ ИЛӘ СИЛАҺЛАНДЫРЫЛМАСЫ — чанлы әмәјин мүхтәлиф нөв гурғуларын (механики, електрик гурғулары) енержиси илә тәчһизолунма дәрәчәсини характеризә едән көстәричи. Ә.е.и.с. сәвијјәси Ә.е.

и.с. әмсалы илә, јә'ни истеһлак олунмуш механики вә електрик енержисинин (адәтән *квт.саат* илә ифадә едилир) фәһләләрин, јахуд ишләјәнләрин (сәнаје-истеһсалат һеј'әтинин) сајына нисбәти илә ифадә едилир. Ә.е.и.с., һәмчинин истеһсалда истеһлак олунмуш механики вә електрик енержисинин ишләнмиш *адам-күн* вә ја адам-саатларын сајына нисбәти кими дә мүәјјән едилә биләр. Ә.е.и.с.-нын јүксәлдилмәси х.т.-нын бүтүн саһәләриндә *әмәк мәһсулдарлығынын* артмасына сәбәб олур.

ӘМӘЈИН ИКИЛИ ХАРАКТЕРИ—бах *Әмтәә*.

ӘМӘЈИН ИНТЕНСИВЛИЈИ—әмәјин кәркинлик дәрәчәси, јә'ни ишчинин истеһсал просесиндә мүәјјән вахт әрзиндә сәрф етдији әмәјин мигдары. Ә.и.-нин кәмијјәти иш вахтындан истифадәнин сыхлыг дәрәчәсиндән; әмәк просесиндә зәрури олан физики вә әсәби-зеһни гүввәдән; әмәк һәрәкәтләринин тәкрарланма тезлијиндән (сүр'әтиндән); јеринә јетирилән функсијаларын вә хидмәт едилән објектләрин (машын, дәзкаһ вә с.) мигдарындан асылыдыр. Ә.и.-нин артырылмасында истеһсалын автоматлашдырма вә механикләшдирмә дәрәчәси вә характери, иш вахты мүддәти, әмәк вә истираһәт режими, әмәјин нормалашдырылмасынын вә өдәнилмәсинин тәшкили формалары, санитарија-кикијена вә естетик шәраити, ишчиләрин ихтисасы, әмәјә мүнасибәти вә с. һәлледичи рол ојнајыр. Ә.и.-нә зәһмәткешләрин чинси вә јашы, һәмчинин тәбии иглим амилләри дә тә'сир көстәрир.

ӘМӘЈИН КЕЈФИЈЈӘТИ—әмәјин мүрәккәблик, кәркинлик (интенсивлик), ағырлыг дәрәчәси. Капитализм шәраитиндә Ә.к. *иш гүввәси* кејфијјәтинин башга чүр ифадәсидир вә кортәбии олараг *әмәк һаггында* экс олунур. Сосиализмдә Ә.к. әмәјин кәмијјәт вә кејфијјәтинә көрә игтисади бөлкү ганунуна мүвафиг шәкилдә вә әмәјин өдәнилмәсинин тариф вә һәвәсләндирмә системинин көмәји илә әмәк һаггында экс олунур. Әксәр сосиалист өлкәсиндә Ә.к.-нә мүвафиг олараг әмәк һаггы диференсиасијасынын әсас васитәси *тариф системидир*.

ӘМӘЈИН МӘ'НӘВИ СТИМУЛЛАРЫ—бах *Мадди вә мә'нәви стимуллашдырма*.

ӘМӘЈИН МӘҺСУЛДАР ГҮВВӘСИ—бах *Әмәк мәһсулдарлығы*.

ӘМӘЈИН НОРМАЛАШДЫРЫЛМАСЫ—мүәјјән техники-тәшкилати шәраитдә мәһсул ваһидинин һазырланмасына сәрф олунан әмәјин, јахуд вахт ваһиди әрзиндә ичра олуначаг ишин һәчминин мүәјјән едилмәси. ССРИ-дә Ә.н. *әмәјин елми тәшкилинин*, *әмәк һаггынын* тәшкилинин, *әмәк бөлкүсүнүн*, ишчиләрин мүәссисәләрдә јерләшдирилмәсинин, габагчыл иш үсулларынын өјрәнилмәсинин, һәр бир ишчинин коллектив әмәкдә пајынын мүәјјәнләшдирилмәсинин әсасыны тәшкил едир. Бунунла јанашы Ә.н. истеһсалдахили еһтијатларын ашкар едилмәсиндә, ишин ичрасынын ән сәмәрәли формасынын сечилмәсиндә, *сосиализм јарышынын* тәшкили вә нәтичәсинин һесабланмасында вә с. бөјүк рол ојнајыр. Әмәк нормаларынын һесабланмасында Ә.н.-нын аналитик үсулундан кениш истифадә едилир. Бу үсул нормалашдырылан ишин өз тәркиб үнсүрләринә бөлүнмәсини, һәр бир үнсүрүн тәһлили әсасында әмәк просесинин тәкмилләшдирилмәсини, аваданлығын, иш режиминин нормада экс олунмасыны вә әмәк нормативләриндән кениш истифадә олунмасыны тәләб едир. Гүввәдә олан нормалар вахтлы-вахтында јени нормаларла әвәз едилмәли вә мүнтәзәм јохланылмалыдыр.

ӘМӘЈИН РЕДУКСИЈАСЫ—мүрәккәб әмәјин садә әмәјә чеврилмәсинин објектив просеси. Әмәјин мәзмунундан асылы олараг мүрәккәблик дәрәчәсинә көрә фәргләнир. Мүәјјән вахт ваһиди әрзиндә мүрәккәб әмәк садә әмәјә нисбәтән даһа чох дәјәр јарадыр. Садә вә мүрәккәб әмәјин мәһсулу олан әмтәәләрин мүбадиләси заманы аз мигдар мүрәккәб әмәк чох мигдар садә әмәјә бәрабәр тутулур. «Әмтәә ән мүрәккәб әмәјин мәһсулу ола биләр, лакин онун д ә ј ә р и ону садә әмәјин мәһсулуна бәрабәр едир вә, демәли, онун дәјәри өзү анчаг мүәјјән мигдар садә әмәји тәмсил едир» (М а р к с К., Капитал, ч. 1, Б., 1969, сәһ. 55). Капитализмдә Ә.р. әмтәә мүбадиләси јолу илә тәзаһүр олунан кортәбии ичтимаи просесдир; сосиализмдә Ә.р. *билаваситә ичтимаи әмәк* шәраитиндә планаујғун просесдир.

ӘМӘЈИН ТӘШКИЛИ—мүәјјән техники сәвијјәдә вә истеһсалын тәшкилиндә истеһсалын техники вәсаитләриндән вә мадди-енержи еһтијатларындан, ишчиләрин иш вахтындан, пешәкар вәрдишиндән вә билијиндән даһа сәмәрәли истифадә етмәк үчүн шәраит јарадан тәдбирләр системи (бах һәмчинин *Әмәјин елми тәшкили*).

ӘМӘК—инсанын мәгсәдәујғун фәалијјәти; бу просесдә инсан әмәк аләтинин көмәји илә тәбиәтә тә'сир көстәрир вә ондан өз тәләбатыны өдәмәк үчүн зәрури олан истеһлак дәјәрләри јаратмаг мәгсәди илә истифадә едир. «Әмәк һәр шејдән әввәл инсанла тәбиәт арасында баш верән бир просесдир, инсанын өз фәалијјәти сајәсиндә өзү илә тәбиәт арасындакы маддәләр мүбадиләсиндә васитәчи олдуғу, бу мүбадиләни тәнзим етдији вә ону нәзарәт алтында сахладығы бир просесдир» (М а р к с К., Капитал, ч. 1, Б., 1969, сәһ. 183). Ә. бүтүн ичтимаи-игтисади формасијаларда инсан һәјатынын әбәди тәбии шәртидир. Ә. инсанын өзүнүн формалашмасында һәлледичи рол ојнамышдыр. Мәһз Ә. сајәсиндә инсан һејванлар аләминдән ајрылмышдыр. Ә.-ин ән садә вә вачиб чәһәтләри бунлардыр: мәгсәдәујғун фәалијјәт, јахуд өзү үчүн Ә.; Ә. предмети вә Ә. васитәләри. Ә. предмети илә Ә. васитәләри бирликдә *истеһсал васитәләрини* тәшкил едир. Ә. просеси инсанларын тәбиәтә тә'сири илә мәһдудлашмыр. Инсанлар мадди не'мәтләр јаратмагдан өтрү өз араларында әлагә вә мүнасибәтләрә—*истеһсал мүнасибәтләринә* башлајырлар. *Мүлкијјәт* формаларынын дәјишмәси илә иш гүввәсинин истеһсал васитәләри илә бирләшмәси үсуллары да дәјишир.

К а п и т а л и з м д ә истеһсал мүнасибәтләринин әсасыны истеһсал васитәләри үзәриндә капиталист мүлкијјәти вә истеһсал ишчиләри—һүгуги чәһәтдән бәрабәр вә азад вәтәндашлар тәшкил едир. Лакин, истеһсал васитәләриндән мәһрум олан бу вәтәндашлар *ачлыг* горхусундан өз иш гүввәләрини капиталистә сатмаға мәчбурдурлар. Әмәјә игтисади мәчбуријјәт формасы капиталистләри иш гүввәсини сатан күлли мигдарда «көнүллү» ишчиләрлә тә'мин едир; иш гүввәси *әмтәә* олур. Һәр һансы башга әмтәә кими онун да дәјәри вә истеһлак дәјәри вар; иш гүввәсинин дәјәри онун тәкрар истеһсалы илә мүәјјән едилир; иш гүввәсинин истеһсал васитәләри илә бирләшәрәк *изафи дәјәр* јаратмасы онун истеһлак дәјәридир. К. Маркс көстәрмишдир ки, әмтәә истеһсалы шәраитиндә «һәр бир әмәк, бир тәрәфдән, инсан иш гүввәсинин физиоложи мә'нада сәрф олунмасыдыр вә ејни инсан әмәји, јахуд абстракт инсан әмәји олмаг е'тибарилә дә әмәк әмтәәләрин дәјәрини тәшкил едир. Һәр бир әмәк, дикәр тәрәфдән, инсан иш гүввәсинин хүсуси бир мәгсәдәујғун формада сәрф олунмасыдыр вә белә бир конкрет фајдалы әмәк олмаг е'тибарилә истеһлак дәјәрләри јарадыр» (јенә орада, сәһ. 57). Ә.-ин икили характери хүсуси Ә.-лә ичтимаи Ә. арасында објектив мөвчуд олан зиддијјәти экс етдирир. Капитализм шәраитиндә Ә.-ин ичтимаи характери өзүнү јалныз базарда, кортәбии сурәтдә, әмтәә истеһсалчысындан кәнарда бүрузә верир. Капитализмин инкишафы илә муздлу Ә.-ин истисмары күчләнир, капиталист истеһсал үсулунун әсас зиддијјәти—истеһсалын ичтимаи характери илә мәнимсәмәнин хүсуси формасы арасындакы зиддијјәт кәскинләшир.

С о с и а л и з м д ә Ә. чох мүһүм хүсусијјәтләрлә характеризә едилир. Бунлар сосиалист истеһсал мүнасибәтләринин тәбиәти илә мүәјјән олунур. Сосиалист Ә.-инин башлыча хүсусијјәти бундан ибарәтдир ки, бу Ә. истисмардан азад олмуш адамларын Ә.-идир вә иш гүввәсинин алғы-сатгысыны арадан галдырыр, шәхсин өзү үчүн, өз чәмијјәти үчүн сәрф етдији Ә.-дир. «Јүз илләр боју өзкәләр үчүн чалышдыгдан, истисмарчылар үчүн әсарәт алтында ишләдикдән сонра илк дәфә олараг ө з ү н ү ч ү н и ш л ә м ә к имканы јараныр, һәм дә бу иш ән јени техника вә мәдәнијјәтин бүтүн наилијјәтләринә әсасланыр» (Л е н и н В. И., Әсәрләри, ч. 26, сәһ. 412). Бурада тарихдә илк дәфә олараг зәһмәткешләр тәкчә зәрури Ә.-и дејил, һәмчинин изафи Ә.-и дә мәнимсәјирләр. Сосиализмдә Ә.-ин мүһүм хүсусијјәтләриндән бири онун үмумилијидир, ичтимаи фајдалы Ә.-лә иштирак етмәјән, өзкәсинин һесабына јашајан синифләрин, тәбәгәләрин, ичтимаи групларын олмамасыдыр. Реал, бүтүн истеһсал мүнасибәтләри системи илә игтисади чәһәтдән тә'мин олунан *әмәк һүгугу* бунунла гырылмаз бағлыдыр. Сосиалист Ә.-инин мүһүм хүсусијјәти ишчиләрин өз Ә.-и нәтичәсиндә шәхси мадди мараг принсипиндән кениш истифадә етмәсидир (бах *Мадди вә мә'нәви стимуллашдырма*). Инкишаф етмиш сосиализм дөврүндә Ә.-ә һәвәсләндирмә проблеми коммунист игтисадијјаты гуручулуғунун мүһүм проблемләриндән биридир. Мәһсулдар гүввәләр ән јүксәк инкишаф сәвијјәсинә чатдыгдан сонра истеһсал васитәләри үзәриндә мүлкијјәт формалары арасындакы фәргләр арадан галхачаг вә ваһид коммунист мүлкијјәти бәргәрар олачагдыр; шәһәрлә кәнд, физики Ә.-лә зеһни Ә. арасындакы ичтимаи-игтисади фәргләр ләғв

олуначаг вә бераберликлә, Ә.-ин ичтимаи мүхтәлифлијин арадан галдырылачаг, Ә. исә биринчи һәјати тәләбата чевриләчәкдир; бүгүн вәтәндашлары тәләбатларына көрә мадди вә мә'нәви не'мәт вә хидмәтләрлә тә'мин етмәк мүмкүн олачагдыр. Чәмијјәт үзвләринин Ә.-инин шәхси мадди стимуллашдырылмасы зәруридир. Шәхси мадди марағ Ә.-ин ичтимаи мәһсулдарлығынын вә техники тәрәггинин јүксәлишинә сәбәб олмагла, ејни заманда бүтүн чәмијјәтин, сосиалист истеһсалында һәр бир коллективин вә онун үзвүнүн мәнафејинә чаваб верир. Сосиализмдә, мадди марағ илә јанашы, Ә.-ә ичтимаи мә'нәви стимуллашдырма системи дә фәалијјәт көстәрир. Ә.-ә јени мүнасибәт вә зәһмәткеш күтләләрин јүксәк фәаллығы өз ифадәсини *сосиализм јарышынын* инкишафында тапыр. *Әмәк мәһсулдарлығынын* артмасы гануну сосиализм шәраитиндә там инкишаф едир. Ичтимаи Ә.-ин мәһсулдарлығынын артырылмасы бүтүн халгын һәјат сәвијјәсини ардычыл сурәтдә јүксәлтмәк мәгсәди дашыјыр. Коммунизмин ән јүксәк фазасында Ә. сосиализмдәки Ә.-дән әһәмијјәтли дәрәчәдә фәргләнәчәкдир. Сосиалист Ә.-инин коммунист Ә.-инә чеврилмәси *коммунизмин мадди-техники базасынын* јарадылмасыны, мәһсулдар гүввәләрин јүксәк инкишаф сәвијјәсинә галдырылмасыны вә характериндә дәрин дәјишикликләрә наил олунмасыны тәләб едир.

ССРИ Конститусијасында (м. 14), о чүмләдән Азәрб.ССР Конститусијасында (м. 14) көстәрилир ки, дөвләт мадди вә мә'нәви стимуллары әлагәләндирмәклә, новаторлуғу, әмәјә јарадычы мүнасибәти тәтбиг етмәклә Ә.-ин совет адамларынын биринчи һәјати тәләбатына чеврилмәсинә имкан јарадыр. Өлкәмиздә сосиализм гуручулуғунун мүасир сәвијјәси тәләб едир ки, «...һәр бир ишчи әмәк просесиндә өз јерини ајдын тәсәввүр етсин, нә етдијини вә нә үчүн етдијини, нәјин ондан асылы олдуғуну билсин, өз әмәјинин үмуми ишин зәрури һиссәси олдуғуну һисс етсин» (Брежнев Л. И., Инкишаф етмиш сосиализм чәмијјәти игтисадијјатынын идарә олунмасы мәсәләләри, Б., 1977, сәһ. 606).

Әд.: Маркс К. вә Енкелс Ф., Коммунист Партијасынын Манифести, Б., 1976; Маркс К., Капитал, ч. 1, Б., 1969; јенә онун, Сијаси игтисадын тәнгидинә даир, Б., 1955; јенә онун, Гота програмынын тәнгиди, Б., 1964; Енкелс Ф., Анти-Дүринг, Б., 1967; Ленин В. И., Дөвләт вә ингилаб. Әсәрләри, ч. 25; јенә онун, Јарышы нечә тәшкил етмәли?, јенә орада, ч. 26; јенә онун, «Совет һакимијјәтинин нөвбәти вәзифәләри» мәгаләсинин илк гејдләри, јенә орада, ч. 27; јенә онун, Бөјүк тәшәббүс, јенә орада, ч. 29; јенә онун, Һәмкарлар иттифагларынын III Үмумрусија гурултајында нитг, 7 апрел 1920-чи ил, јенә орада, ч. 30; јенә онун, Октјабр ингилабынын IV илдөнүмүндә нитг, јенә орада, ч. 33; Брежнев Л. И., Инкишаф етмиш сосиализм чәмијјәти игтисадијјатынын идарә олунмасы мәсәләләри, Б., 1977; Сов.ИКП Програмы, Б., 1977; ССРИ Конститусијасы, Б., 1977; Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, Б., 1976; Маневич Е. Л., Проблемы общественного труда в СССР, М., 1966; јенә онун, В. И. Ленин о труде при социализме и коммунизме, М., 1969; Зеленина А., Воспитание коммунистического отношения к труду, М., 1973; Щербак Ф. Н., Моральные стимулы в труде, Л., 1973; јенә онун, Стимулы трудовой деятельности (методологический аспект), Л., 1976; Труд в условиях развитого социализма, М., 1977; Кондратов В. Т., Коммунистическая форма труда, М., 1978.

«ӘМӘК АЗАДЛЫҒЫ» ГРУПУ—илк рус марксист тәшкилаты (1883, сентјабр—1903, август). К. В. *Плеханов* вә мәсләкдашлары П. Б. Акселрод, Л. Г. Дејч, В. И. *Засулич*, В. Н. Игнатов Ченеврәдә јаратмышдылар. 1883 иләдәк групун үзвләри ингилабчы халгчы олмушлар. Русија фәһлә һәрәкатынын мејдана кәлмәси, халгчылығын уғурсузлуғу јени ингилаби нәзәријјәјә еһтијач доғурду. Групун үзвләри мүһачирәтдә ојаркән Гәрби Авропа фәһлә һәрәкатынын тәчрүбәсини вә елми сосиализм нәзәријјәсини өјрәниб, халгчылыгдан марксизм мөвгејинә кечдиләр. 1883 ил сентјабрын 25-дә груп әсас мәгсәд вә вәзифәләрини е'лан етди: 1) елми сосиализм идејаларыны јајмаг мәгсәди илә К. Маркс вә Ф. Енкелсин, һәмчинин онларын ардычылларынын әсәрләрини рус дилинә тәрчүмә етмәк; 2) халгчылығын тәнгиди вә рус ичтимаи һәјатынын мүһүм проблемләрини марксизм нәзәријјәси бахымындан ишләјиб һазырламаг. 80—90-чы илләрдә груп К. Маркс вә Ф. Енкелсин бир сыра әсәрини тәрчүмә вә нәшр етди. Русијада с.-д. идејаларынын јајылмасында Плехановун «Ә.а.» г. үчүн јаздығы ики програм лајиһәсинин дә бөјүк әһәмијјәти олмушдур. Халгчылыға бә'зи күзәштләр едилмиш биринчи лајиһәнин (1883) с.-д. дәрнәкләриндә мүзакирәсиндән сонра Плеханов икинчи лајиһәни—«Рус с. д.-ларынын програм лајиһәси»-ни јазды (1885). Лајиһәнин нәзәри һиссәсиндә марксист партија програмынын әсас үнсүрләри вар иди. Лакин бу, һәлә мүбариз сијаси партијанын програмы дејилди (Програмын әтрафлы тәһлили үчүн бах Ленин В. И., Партијамызын програм лајиһәси, Әсәр. там күллијјаты, ч. 4, сәһ. 229—260). Груп нәзәри вә тәблиғат фәалијјәти илә јанашы, Русија сосиал-демократијасы гүввәләринин бирләшмәси үчүн харичдә бөјүк иш көрүрдү. «Ә.а.» г. Русијадакы с.-д. тәшкилатлары вә В. И. Ленинин јаратдығы *Петербург «Фәһлә синфинин азадлығы уғрунда мүбаризә иттифагы»* илә әлагә сахлајырды. В. И. Ленинин һәбс олунмасы вә «Иттифаг»ын рәһбәрлијинин «игтисадчылар»ын әлинә кечмәси бу әлагәни зәифләтди. Групун Авропанын бир чох с.-д. партија вә тәшкилатлары, сосиалист һәрәкатынын көркәмли хадимләри илә дә әлагәси вар иди. Ф. Енкелс групун фәалијјәтини јүксәк гијмәтләндирмишдир (бах Маркс К., Енкелс Ф., Сечилмиш мәктублар, Б., 1955, сәһ. 407—408). «Ә.а.» г. *«игтисадчылыг»ла* мүбаризәдә мүһүм рол ојнамышдыр. В. И. Ленин фәһлә һәрәкаты илә әлагәнин олмамасыны, Русијада капитализмин инкишаф хүсусијјәтләринин конкрет тәһлил едилмәмәсини, Русија сосиал-демократијасынын јени типли партија јаратмаг уғрунда мүбаризәсиндә гаршыја чыхан хүсуси вәзифәләрин баша дүшүлмәмәсини групун әсас сәһвләри һесаб едирди. Групун үзвләри империализм вә пролетар ингилаблары дөврүнүн башландығыны баша дүшмүр, фәһлә синфинин кәндлиләрә вә либерал буржуазијаја мүнасибәтини ајдын көрә билмир, буржуа-демократик ингилабында пролетариатын һекемон ролуну нәзәрә алмырдылар.

«Ә.а.» г. Русија сосиал-демократијасынын идеја вә нәзәри чәһәтдән әсасыны гојмуш, фәһлә һәрәкатына доғру илк addым атмышды.

Әд.: Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, һ. 1, сәһ. 136); Сов.ИКП тарихи, Б., 1972; Плеханов Г. В., Первые шаги социал-демократического движения в России, Соч., 3 изд., т. 24, М.—Л., 1927; История КПСС, т. 1, М., 1965; История СССР с древнейших времен до наших дней, т. 5, М., 1968; Жуйков Г., Группа «Освобождение труда», М., 1962; јенә онун, Петербургские марксисты и группа «Освобождение труда», Л., 1975.

ӘМӘК АЛӘТЛӘРИ—*истеһсал васитәләринин* башлыча һиссәси; бураја машын, чиһаз, мүһәррик вә с. дахилдир. Бунларын көмәји илә истеһсал просесиндә әмәк предметләри е'мал олунур, мәһсул һазырланыр. Ә.а. *мәһсулдар гүввәләрин* мүһүм тәркиб һиссәсидир.

ӘМӘК БИРЖАСЫ—иш гүввәсинин алғы-сатгы сөвдәсиндә фәһлә вә саһибкарлар арасында васитәчилик едән идарә. Ә.б. 19 әсрин 1-чи јарысында Алманија вә Б. Британијада јаранмышдыр. Мүасир дөвләт-инһисарчы капитализм шәраитиндә әмәјин муздла тутулмасында васитәчилик функсијаларыны, әсасән, дөвләт Ә.б. јеринә јетирир. Ә.б. үчүн коррупсија, рүшвәтхорлуг, шантаж характерикдир, бурада фәһләләрин ирги, милли мәнсубијјәтинә вә сијаси мәсләкинә көрә ајры-сечкилик һөкм сүрүр. Ә.б. ишсизлији әһәмијјәтли дәрәчәдә азалтмаг игтидарында дејил (бах *Ишсизлик*). Русијада Ә.б. 20 әсрин әввәлиндә ири сәнаје мәркәзләриндә (Москва, Петербург) јаранмышдыр. ССРИ-дә, о чүмләдән Азәрб. ССР-дә (Бакыда) Ә.б. Совет һакимијјәтинин илк илләриндә олмуш вә әһалинин үмуми мәшғулијјәтинин тә'мин едилмәсиндә мүәјјән рол ојнамышдыр. ССРИ-дә ишсизлијин арадан галдырылмасы илә әлагәдар Ә.б. да ләғв едилмишдир (1930).

ӘМӘК БӨЛКҮСҮ—чәмијјәтин инкишафы просесиндә әмәк фәалијјәтинин кејфијјәтчә диференсиасијасы. Ә.б. мәһсулдар гүввәләрин инкишаф сәвијјәсинә вә истеһсал мүнасибәтләринин характеринә ујғун олараг мүхтәлиф формаларда мөвчуддур. Ә.б.-нүн тәзаһүрү фәалијјәт мүбадиләсидир. Ә.б. һәм чәмијјәт, һәм дә мүәссисә дахилиндә мөвчуд олуб, бир-бирилә әлагәдардыр вә бир бириндән асылыдыр. К. Маркс ичтимаи истеһсалын ири нөвләрә (мәс., әкинчилијә, сәнајејә вә с.) бөлүнмәсини үмуми Ә.б., истеһсалын бу нөвләринин башга нөвләрә (мәс., сәнајенин ајры-ајры саһәләрә) бөлүнмәсини хүсуси Ә.б. вә нәһајәт, мүәссисә дахилиндә Ә.б.-нү фәрди Ә.б. адландырмышдыр. Үмуми, хүсуси вә фәрди Ә.б. пешә, ихтисас үзрә Ә.б.-ндән, ишчиләрин ихтисаслашмасындан ајрылмаздыр. «Ә.б.» термини, һәмчинин истеһсалын бир өлкә дахилиндә (әрази Ә.б.), өлкәләр арасында (бејнәлхалг Ә.б.) ихтисаслашмасыны билдирмәк үчүн ишләдилир.

Чәмијјәтин мәһсулдар гүввәләринин артмасы Ә.б.-нү мүәјјән едән әсас шәртдир. «Милләтин мәһсулдар гүввәләринин инкишаф сәвијјәси бу милләтдә әмәк бөлкүсүнүн нә дәрәчәдә инкишаф етдијиндә ајдын ашкара чыхыр» (Маркс К. вә Енкелс Ф., бах Маркс К. вә Енкелс Ф., Сечил-

миш әсәрләри, ч. 1, Б., 1978, сәһ. 10). Ибтидаи ичма гурулушунда биринчи ичтимаи Ә.б. мејдана кәлмиш (чобан тајфаларынын экинчиликдән ајрылмасы), бу да ичмалар арасында мунтәзәм мубадилә үчүн шәраит јаратмышды. «Биринчи бөјүк ичтимаи әмәк бөлкүсү вә әмәк мәһсулдарлығынын артмасы... мәһсулдар фәалијјәт саһәсинин кенишләнмәси, бүтүн бу тарихи шәраитдә, лабүд сурәтдә көләлијә сәбәб олурду. Биринчи бөјүк ичтимаи әмәк бөлкүсүндән чәмијјәтин дә биринчи бөјүк бөлкүсү, ики синфә—ағаларла гуллара, истисмарчыларла истисмар олунанлара олан бөлкүсү мејдана кәлди» (Енкелс Ф., бах **М а р к с** К. вә **Е н к е л с** Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 2, Б., 1953, сәһ. 311). Гулдарлыг гурулушунун мејдана кәлмәси илә икинчи бөјүк Ә.б. (сәнәткарлығын экинчиликдән ајрылмасы) инкишаф етмәјә башлады, шәһәрин кәнддән ајрылмасынын вә бунларын арасында әкслијин јаранмасынын башланғычы гојулду. Сәнәткарлығын экинчиликдән ајрылмасы *әмтәә истеһсалынын* јаранмасыны көстәрирди. Мубадиләнин сонракы инкишафы үчүнчү бөјүк ичтимаи Ә.б.-нә—тичарәтин сәнәткарлыгдан ајрылыб хүсусиләшмәсинә вә тачирләр синфинин ајрылмасына сәбәб олду.

Капитализмдә Ә.б.-нүн кортәбии инкишафы истеһсалын ичтимаи характери илә мәнимсәмәнин хүсуси формасы, истеһсалла истеһлак арасында вә с. зиддијјәтләри кәскинләшдирир. К. Маркс вә Ф. Енкелс Ә.б. инкишафынын антагонист әсасыны характеризә едәрәк көстәрмишләр ки, «әмәк бөлкүсү лап әввәлдән әмәк **ш ә р а и т и**—әмәк аләтләри вә материалы—бөлкүсүнү... демәли, капитал илә әмәк арасында парчаланмасыны... әһатә едир. Әмәк бөлкүсү даһа чох инкишаф етдикчә вә јығым даһа чох артдыгча бу парчаланма ...күчләнир» (Маркс К. вә Енкелс Ф., бах **М а р к с** К. вә **Е н к е л с** Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 1, Б., 1978, сәһ. 71). Капитализмин инкишафы халгларын тәсәррүфатча јахынлашмасына, бејнәлхалг Ә.б.-нүн инкишафына сәбәб олур. Лакин бу мүтәрәгги мејл бир халгын дикәр халгы өзүнә табе етмәси, халгларын әсарәтдә сахланылмасы вә истисмары јолу илә һәјата кечирилир.

Сосиализмдә Ә.б.-нүн принсип е'тибарилә јени формасы јараныр. Планлы Ә.б. сосиалист кениш тәкрар истеһсалынын зәрури шәртләриндән биридир. Сосиализмдә Ә.б. истисмардан азад инсанларын әмәкдашлығы вә гаршылыглы көмәји формасында чыхыш едир. Сосиализмдә ичтимаи Ә.б. ашағыдакы формаларда тәзаһүр едир: ичтимаи истеһсал саһәләри илә ајры-ајры мүәссисәләр арасында Ә.б.; әрази Ә.б. (бах *Мәһсулдар гүввәләрин јерләшдирилмәси*); мүәссисә дахилиндә Ә.б. илә әлагәдар олараг ајры-ајры ишчиләр арасында Ә.б. Саһәләр вә мүәссисәләр арасында планлы Ә.б. сосиализм чәмијјәтинә капиталист тәсәррүфаты системи гаршысында бөјүк үстүнлүкләр верир. Дүнја сосиализм системи өлкәләри арасында принсип е'тибарилә јени, капитализмдәки Ә.б.-ндән әсаслы сурәтдә фәргләнән *бејнәлхалг сосиалист әмәк бөлкүсү* јаранмышдыр. Мүасир мәрһәләдә сосиалист игтисади Ә.б. *сосиалист игтисади интеграсијасы* нәтичәсиндә даһа да инкишаф едир вә кенишләнир.

Әд.: бах *Бејнәлхалг әмәк бөлкүсү*, *Бејнәлхалг сосиалист әмәк бөлкүсү* мәгаләләринин әдәбијјатына.

ӘМӘК ВАСИТӘЛӘРИ—бах *Истеһсал васитәләри*.

ӘМӘК ВӘ МҮДАФИӘ ШУРАСЫ—РСФСР ХКС-нин органы; игтисади комиссарлыгларын вә бүтүн идарәләрин өлкәнин мүдафиәси саһәсиндә фәалијјәтини истигамәтләндирирди. Фәһлә вә Кәндли Мүдафиә Шурасынын әсасында јарадылмыш (1920, апрел), ХКС-нин комиссијасы һүгугунда фәалијјәт көстәрмишдир. Илк сәдри В. И. Ленин олмушдур. 1923 илдә ССРИ ХКС тәшкил едилмәси илә әлагәдар РСФСР Ә. вә М.Ш. ләғв едилмиш, ССРИ Ә. вә М.Ш. тәшкил олунмушду. 1937 ил апрелин 28-дә ләғв едилмишдир.

ӘМӘК ГАБИЛИЈЈӘТИ—инсана мүәјјән һәчмдә вә кејфијјәтдә иши јеринә јетирмәјә имкан верән сағламлыг вәзијјәти. Совет һүгугуна көрә Ә.г. ашағыдакы кими мүәјјәнләшдирилир: үмуми Ә.г. (ади шәраитдә ихтисас тәләб етмәјән Ә.г.); пешә, јахуд хүсуси Ә.г. (мүәјјән пешә, вәзифә вә ја ихтисас үзрә ади шәраитдән фәргли шәраитдә, мәс., зәрәрли шәраити олан сехләрдә ишләмәк габилијјәти); мәһдуд Ә.г. (мүәјјән мәһдудијјәтли Ә.г.); *әмәк габилијјәтсизлији*, о чүмләдән *мүвәггәти әмәк габилијјәтсизлији* вә *әлиллик*. 16 јашындан башлајараг бүтүн вәтәндашларын әмәк габилијјәтли олмасы нәзәрдә тутулур; гадынлар үчүн бу һәдд 55 јаша, кишиләр үчүн 60 јашадәк мүәјјән едилмишдир. Пешә вә хүсуси Ә.г. ишә гәбул заманы габагчадан тибби мүајинә гајдасында һәким тәрәфиндән мүәјјән олунур. Бә'зи мүәссисәләрдә вахташыры тибби мүајинәләр апарылыр. Ә.г.-нин вәзијјәти сәһијјә идарәләриндә *һәким-мәсләһәт комиссијасы*, *һәким-әмәк експерт комиссијасы* тәрәфиндән мүәјјән едилир.

ӘМӘК ГАБИЛИЈЈӘТЛИ ӘҺАЛИ—өзүнүн физики имканларына көрә ичтимаи әмәкдә иштирак етмәк габилијјәтинә малик әһали. Һәр бир дөвләтдә мүхтәлиф ичтимаи-игтисади шәраитдән асылы олараг Ә.г.ә.-нин јаш һәдди (бах *Әмәк габилијјәти*) јаш, тәһсил сензи вә с. нормаларла бағлыдыр. Ә.г.ә.-нин пајы өлкәнин бүтүн әһалисинин јаш структурундан асылыдыр. Инкишаф едән өлкәләрдә бу пај бүтүн әһалинин 1/2-индән азыны тәшкил едир, инкишаф етмиш капиталист өлкәләриндә исә 65%-ә чатыр. Дүнја статистикасына көрә 15—64 јашында олан әһали Ә.г.ә. һесаб едилир. Ә.г.ә. анлајышы *әмәк еһтијатлары* анлајышына јахындыр.

ӘМӘК ГАБИЛИЈЈӘТСИЗЛИЈИ — сағламлыг вәзијјәти илә, јаш илә әлагәдар вә ганунла нәзәрдә тутулан дикәр һалларда әмәк габилијјәтинин итирилмәси. Ә.г. ашағыдакы кими мүәјјәнләшдирилир: дәрәчәсинә көрә—там Ә.г.; гисмән Ә.г.; әмәк функсијаларынын кәләчәкдә бәрпа олунмасындан асылы олараг—мүвәггәти Ә.г., даими (узун мүддәт давам едән) Ә.г.; әмәк фәалијјәтинин нөвләринә көрә—үмуми Ә.г., пешә Ә.г. ССРИ-дә Ә.г. *һәким-мәсләһәт комиссијасы*, јахуд *һәким-әмәк експерт комиссијасы* тәрәфиндән мүәјјән едилир. Ә.г. *пенсија*, *мүавинәт* тә'јин едилмәси, әмәк шәраити, веркиләр, мәнзиллә тә'мин олунмаг, мәишәт, тибб хидмәти вә с. саһәдә мүхтәлиф күзәштләр верилмәси үчүн шәртдир. Бах һәмчинин *Мүвәггәти әмәк габилијјәтсизлији*, *Әлиллик*.

ӘМӘК ГАБИЛИЈЈӘТСИЗЛИЈИ ВӘРӘГӘСИ, **х ә с т ә л и к в ә р ә г ә с и**—ССРИ-дә фәһләләрин, гуллугчуларын, к-з үзвләринин мүвәггәти олараг әмәк габилијјәтини итирмәләрини тәсдиг едән сәнәд; *мүвәггәти әмәк габилијјәтсизлијинә* көрә *мүавинәт* тә'јин едилмәси вә верилмәси үчүн әсасдыр. Даими јашајыш јери үзрә ССРИ Сәһијјә Назирлији системинин мүаличә вә санитарија идарәләринин һәкими, јахуд иш јери үзрә мүаличә идарәси верир. Мүаличәханалар вә пуллу поликлиникаларын Ә.г.в. вермәси гадағандыр. Һәким һәр дәфә 3 күн, үмумијјәтлә исә һәмин хәстәлијә (јахуд шикәстлијә) көрә 6 күн мүддәтинә Ә.г.в. верә биләр. Бундан артыг мүддәтә Ә.г.в. јалныз баш һәкимин, јахуд мүаличә идарәсинин *һәким-мәсләһәт комиссијасынын* разылығы илә верилир. Ә.г.в. һәмчинин һамиләлик вә доғум, карантин, санаторија-курорт мүаличәси заманы, хәстә олан аилә үзвүнә бахмаг үчүн (1973 илдән башлајараг 7 јашынадәк ушаға бахмаг үчүн 10 тәгвим күнү, 14 јашынадәк ушаға бахмаг үчүн 7 тәгвим күнү) верилир.

ӘМӘК ГАНУНВЕРИЧИЛИЈИ—бах *Әмәк һүгугу*.

ӘМӘК ГАНУНЛАРЫ МӘЧӘЛЛӘСИ (ӘГМ)—ССРИ-дә фәһлә вә гуллугчуларын әмәк мүнасибәтләрини тәнзимләјән системләшдирилмиш ганунверичилик акты. Илк совет ӘГМ 1918 илин декабрында гәбул едилмишдир; бурада фәһлә вә гуллугчуларын вә бүтүн зәһмәткешләрин Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы нәтичәсиндә газандыглары мүһүм сосиал наилијјәтләр (мәс., 8 саатлыг иш күнүнүн мүәјјән едилмәси вә с.) тәсбит едилмишди. 1922 ил нојабрын 15-дә икинчи совет ӘГМ гүввәјә минди. 1922 ил РСФСР-ин ӘГМ бүтүн мүттәфиг совет респ.-лары әразисиндә (онларын арзусу илә) тәтбиг едилирди. 1970 илдә ССР Иттифагы вә Мүттәфиг Республикаларын Әмәк Ганунверичилијинин Әсаслары гәбул олунду; 1972 илдә мүттәфиг респ.-ларын һамысында јени ӘГМ гүввәјә минди. Азәрб.ССР ӘГМ 1971 ил декабрын 10-да тәсдиг едилмиш вә 1972 ил ијулун 1-дән гүввәјә минмишдир. Азәрб.ССР ӘГМ 272 маддәни бирләшдирән 19 фәсилдән ибарәтдир: Үмуми гајдалар; *Коллектив мүгавилә*; *Әмәк мүгавиләси*; *Иш вахты*; Истираһәт вахты; Әмәк нормалары вә ишәмузд гијмәтләр; *Әмәк һаггы*; *Тә'минатлар вә әвәз*; Мүәссисәјә, идарәјә, тәшкилата вурдуглары зәрәр үчүн фәһлә вә гуллугчуларын үзәринә мадди мәс'улијјәт гојуларкән тә'минатлар; *Әмәк интизамы*; *Әмәк мүһафизәси*; Гадынларын әмәји (бах *Гадын әмәји*); Кәнчләрин әмәји (бах *Һәдди-булуға чатмамышлар*, *Ушаг әмәји*); Ишләмәклә бәрабәр тәһсил алан фәһлә вә гуллугчулар үчүн күзәштләр; *Әмәк мүбаһисәләри*; Һәмкарлар иттифаглары; Истеһсалатын идарә олунмасында фәһлә вә гуллугчуларын иштиракы; Дөвләт сосиал сығортасы; Әмәк ганунверичилијинә риајәт олунмасына көз јетирмәк вә нәзарәт; Сон гајдалар.

ӘМӘК ГӘҺРӘМАНЫ—ССРИ МИК вә ХКС-нин 1927 ил ијулун 27-дә тә'-

сис етдији ад. Истеһсалат, елми фәалијјәт, дөвләт, јахуд ичтимаи хидмәт саһәсиндә хүсуси хидмәтләри олан вә 35 илдән аз олмајараг ишләјән фәһлә, јахуд гуллугчулара верилирди. Азәрб. ССР-дә бир сыра истеһсалат габагчылы, партија, дөвләт вә мәдәнијјәт хадими Азәрб.ССР МИК Рәјасәт Һеј'әтинин гәрары илә Ә.г. адына лајиг көрүлмүшдүр. 1938 ил декабрын 27-дә *Сосиалист Әмәји Гәһрәманы* адынын мүәјјән едилмәси илә әлагәдар Ә.г. ады верилмәси дајандырылмышдыр.

ӘМӘК ЕҺТИЈАТЛАРЫ (ресурслары)—әһалинин х.т.-нда ишләмәк үчүн зәрури физики инкишафа, билијә вә әмәли тәчрүбәјә малик һиссәси. Ә.е. на һәм ишләјәнләр, һәм дә потенсиал ишчиләр дахилдир. Сосиалист дөвләти капиталист дөвләтиндән фәргли олараг, Ә.е.-ндан планаујгун истифадә едир, әһалинин там мәшғулијјәтини тә'мин едир. Ишсизлијин олмамасы сосиалист дөвләти зәһмәткешләринин бөјүк сосиал наилијјәтидир. ССРИ-дә планлашдырма вә учот практикасында Ә.е.-на ашағыдакылар аиддир: *әмәк габилијјәти* јашында олан әһали, јә'ни 16—59 јашлы кишиләр; 16—54 јашлы гадынлар; 60 вә 60 јашдан јухары кишиләр; 55 вә 55 јашдан јухары гадынлар, һәмчинин дөвләт тәсәррүфат бөлмәләриндә вә к-зларын ичтимаи истеһсалында ишләјән 16 јашынадәк олан јенијетмәләр. Өлкәнин Ә.е.-нын чох һиссәсини әмәк габилијјәти јашында олан әһали тәшкил едир. Өлкәнин бүтүн әһалисинин сајында бунун хүс. ч. 56,3%-дир. Ә.е.-нын характеристикасында Ә.е.-нын јаш вә чинси тәркибинин дә мүһүм әһәмијјәти вар. Әмәк габилијјәти јашында олан әһалинин чохуну гадынлар тәшкил едир; бу, билаваситә Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин нәтичәсидир. Лакин бу нисбәт кетдикчә бәрабәрләшмәкдәдир (бах *Әһали*). Ә.е.-ндан истифадәнин планлашдырылмасы әмәјин еффектлијинин дурмадан артырылмасы вә х.т.-нын ишчи гүввәси илә тә'мин олунмасы вәзифәләрини дә һәлл едир. Ә.е.-ндан истифадәнин планлашдырылмасынын мүһүм васитәси *әмәк еһтијатлары балансыдыр*.

Өлкәнин игтисади инкишафынын мүасир мәрһәләсиндә Ә.е.-ндан сәмәрәли истифадә едилмәси бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Сов.ИКП 25-чи гурултајы Ә.е.-ндан сәмәрәли истифадә едилмәсини совет игтисадијјатынын пропорсионал инкишафынын башлыча шәртләриндән бири һесаб етмишдир.

Әд.: Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, Б., 1976; Мурадов Ш. М., Азәрбајчан ССР-дә гадын әмәк еһтијатларындан истифадәнин ичтимаи-игтисади проблемләри, Б., 1974; Литвяков П. П., Научные основы использования трудовых ресурсов, М., 1969; Основные проблемы рационального использования трудовых ресурсов в СССР, М., 1971; Трудовые ресурсы и научно-техническая революция, под ред. К. И. Микульского, М.—Берлин, 1974; Дадашов А. З., Проблемы использования трудовых ресурсов в СССР, М., 1975; Социально-экономическое планирование и проблемы использования трудовых ресурсов в свете требований XXV съезда КПСС (сб. статей), Барнаул, 1978; Долишный М. И., Формирование и использование трудовых ресурсов, Киев, 1978.

ӘМӘК ЕҺТИЈАТЛАРЫ БАЛАНСЫ—*әмәк еһтијатларынын* сосиалист кениш тәкрар истеһсалыны характеризә едән көстәричиләр системи; *ССРИ халг тәсәррүфаты балансынын* тәркиб һиссәси. Әмәк еһтијатларынын сајыны вә кејфијјәт тәркибини (чинс, сосиал груп, јаш, мәшғулијјәт нөвү, тәһсил, пешә вә с. үзрә) әкс етдирир. Ә.е.б. тәкчә х.т.-нда ишләјәнләрдән дејил, бүтүн әмәк еһтијатларындан истифадәни көстәрир. Статистика учотунда вә планлашдырмада Ә.е.б. 1950 илдән тәтбиг олунур. Ә.е.б.-на мәчму баланс, хүсуси баланслар вә баланс һесаблары: кәнчләрин әмәјиндән истифадә балансы, ихтисаслы фәһләләрин әмәјиндән истифадә балансы, к-зларын әмәк еһтијатларындан истифадә балансы вә с. аиддир. Ә.е.б.-нда ән мүһүм јери мәчму балансы тутур. Бу баланс өлкә, мүттәфиг респ.-лар вә вил.-ләр үзрә тәртиб едилир; әмәк еһтијатларындан истифадәнин характерини мүәјјән етмәјә вә ајры-ајры р-нларда олан ишчи гүввәси еһтијатларыны (јахуд чатышмазлығыны) ашкар етмәјә имкан верир.

ӘМӘК ИНТИЗАМЫ—һүгуг вә дикәр сосиал нормаларла низамланан тәшкилати мүнасибәтләр системи; бу системин чәрчивәсиндә биркә әмәк фәалијјәти баш верир. Ә.и.-нын характери *истеһсал мүнасибәтләринин* типи илә мүәјјән едилир. Буржуа чәмијјәтиндә фәһлә өзүнүн иш гүввәсини капиталистә сатмаға мәчбурдур вә Ә.и. мәчбури характер дашыјыр. Сосиализм гурулушу јени Ә.и. јарадыр. «Коммунист ичтимаи әмәк тәшкили,—буна доғру атылан биринчи аддым исә сосиализмдир... зәһмәткешләрин өзләринин азад вә шүурлу интизамына әсасланыр вә кетдикчә даһа артыг бир дәрәчәдә әсасланачагдыр» (Ленин В. И., Әсәрләри, ч. 29, сәһ. 426). В. И. Ленин Ә. и.-нын мөһкәмләндирилмәсини билаваситә сосиализмин гурулмасынын мүмкүнлүјү илә бағлајырды. О гејд едирди ки, «...јалныз ән чидди тәшкилат вә әмәк интизамы бизи сосиализмә кәтириб чыхара биләр» (јенә орада, ч. 27, сәһ. 296). Ичтимаи вә шәхси мәнафејин ујғунлуғу, шәхси мәнафејин ичтимаи мәнафејә табелији сосиалист Ә.и.-нын әсасыдыр. Сосиализм чәмијјәтиндә Ә.и.-нын тәләбләри бүтүн зәһмәткешләр үчүн мәчбуридир. Ә.и.-на риајәт етмәк вәзифәси ССРИ Конститусијасында (м. 60), о чүмләдән Азәрб.ССР Конститусијасында (м. 58) тәсбит едилмишдир. Ә.и.-нын мәзмуну исә әмәк ганунverичилијиндә, *дахили әмәк интизамы гајдаларында*, *коллектив мүгавиләләрдә*, мүхтәлиф тә'лиматларда конкретләшдирилир. ССРИ-дә коммунизм гуручулуғу дөврүндә Ә.и.-нын мөһкәмләндирилмәсинин әмәјин дүзкүн тәшкили вә вәтәндашларда шүурлулуғун тәрбијә едилмәсиндә бөјүк әһәмијјәти вар. ССРИ-дә Ә.и.-нын мөһкәмләндирилмәси методлары онун сосиалист характериндән ирәли кәлир, бу методлардан ән әсасы *сосиализм јарышыны* кенишләндирмәк, сосиалист мадди мараг принсипини ардычыл олараг һәјата кечирмәк, әмәкдә фәргләнәнләр үчүн күзәшт вә үстүнлүкләр мүәјјән етмәк, һәмчинин мә'нәви һәвәсләндирмә (тәшәккүр, тәлтиф вә с.) методудур. Ә.и.-ны позанлара гаршы ичтимаи вә интизам тә'сири тәдбирләри тәтбиг едилир; коллектив васитәләрдән (фәһлә јығынчагларында, јолдашлыг мәһкәмәләриндә мүзакирә вә с.) кениш истифадә олунур. Бах һәмчинин *Интизам тәнбеһи*, *Интизам мәс'улијјәти*, *Јолдашлыг мәһкәмәси*.

Әд.: Ленин В. И., О дисциплине (сб.), М., 1971; Сонин М. Я., Социалистическая дисциплина труда. Проблемы формирования, М., 1977; Подоров Г. М., Дисциплина труда, Горький, 1979.

ӘМӘК КИТАБЧАСЫ—совет һүгугуна көрә фәһлә вә гуллугчуларын әмәк фәалијјәтини әкс етдирән әсас сәнәд. ССРИ ХКС-нин 1938 ил 20 декабр тарихли гәрарына әсасән тәтбиг едилир. 1973 илдән ССРИ Назирләр Советинин вә ҮИҺИМШ-ин 6 сентјабр тарихли гәрары илә јени формада Ә.к. тәтбиг олунур. Ә.к. дөвләт, кооп. вә ичтимаи мүәссисә, идарә вә тәшкилатларда 5 күндән аз олмајараг ишләјән бүтүн фәһлә вә гуллугчулар, о чүмләдән мөвсүми, мүвәггәти ишчиләр вә штатданкәнар ишчиләр үчүн апарылыр. Әвәзчилик үзрә ишләјәнләр үчүн Ә.к. јалныз әсас иш јериндә апарылыр. Ә.к.-на ишчинин фамилијасы, ады вә атасынын ады, тәвәллүдү, тәһсили, пешәси, ихтисасы, ишә гәбулу, башга ишә кечирилмәси, ишдән чыхарылмасы, тәлтиф вә һәвәсләндирмә һаггында мә'лумат, орден вә медалларла мүкафатландырма, диплом алмыш кәшфи вә с. һаггында мә'лумат јазылыр. Чәзаландырма һаггында гејдләр Ә.к.-на јазылмыр.

ӘМӘК КООПЕРАСИЈАСЫ—1) ичтимаи зәрури не'мәтләрин тәкрар истеһсалы просесиндә ајры-ајры фәһләләрин, фәһлә коллективләринин, јахуд һәтта милли тәсәррүфатларын бирлији, әлагәләндирилмиш биркә фәалијјәти; 2) бу әмәк фәалијјәтинин бирләшмәси формасы. Ә.к.-нын инкишафы мәһсулдар гүввәләрин тәрәггиси вә сосиал-игтисади мүнасибәтләрин дәјишмәси илә әлагәдардыр. Ә.к. ики әсас типә ајрылыр: садә кооперасија—јекчинс (охшар) конкрет әмәк кооперасијасы вә мүрәккәб кооперасија — *әмәк бөлкүсүнә* әсасланан кооперасијаја. Садә Ә.к. ишин јекчинс һиссәләрә бөлүндүјү јерләрдә, һәмчинин ишин јеринә јетирилмәси үчүн јекчинс гүввәләрин бирләшдирилмәси тәләб олунан јерләрдә, јә'ни «...ејни бир бөлүнмәз иш бир чох ишләк әлләр тәрәфиндән бирликдә көрүлдүјү заман, мәсәлән, ағыр бир шеји галдырмаг, доламачархы һәрләмәк, јол үстүндәки бир манеәни арадан галдырмаг лазым кәлдикдә» (Маркс К., Капитал, ч. 1, Б., 1969; сәһ. 329) тәтбиг едилир. Мүрәккәб Ә.к. әмәк бөлкүсү олдугда јараныр. Мүрәккәб кооперасија, јахуд ихтисаслы әмәк кооперасијасы истеһсалын сабит формасыдыр.

Сосиалист Ә.к. тарихән мөвчуд олмуш кооперасија формаларындан ән алисидир. Әмәк бөлкүсүнүн дәринләшмәси илә Ә.к.-нын зәрурилији артыр, формалары зәнкинләшир вә инкишаф едир. *Дүнја тәсәррүфатында* әмәк бөлкүсүнүн инкишафы Ә.к.-нын јени формаларынын јаранмасына сәбәб олур. Ән мүһүм, мүасир Ә.к. формаларындан бири сосиалист интеграсијасыдыр (бах *Сосиалист игтисади интеграсијасы*). Ә.к. өзүнүн бүтүн үмуми игтисади атрибутлары илә коммунизм чәмијјәтиндә дә галачагдыр.

Әд.: Маркс К., Капитал, ч. 1, Б., 1969, сәһ. 325—39; бах һәмчинин *Әмәк*, *Бејнәлхалг әмәк бөлкүсү* мәгаләләринин әдәбијјатына.

ӘМӘК КИКИЈЕНАСЫ, пешә кикијенасы—кикијена елминин бир

бөлмәси; әмәк просесләрини, инсаны әһатә едән истеһсалат мүһитини вә онун тә'сирини өјрәнир, истеһсалатда сағлам иш шәраити јарадыр, пешә хәстәликләринин гаршысыны алмаг үчүн әмәли тәдбирләр һазырлајыр. Ә.к.-нын елми тәдгигаты, әсасән, ашағыдакы истигамәтдә апарылыр: әмәк просесләринин физиолокијасы, онларын организмә тә'сири вә әмәк мәһсулдарлығыны јүксәлтмәк, јорғунлуғун вә бә'зи пешә хәстәликләринин (пневмокониозлар) гаршысыны алмаг үчүн профилактик тәдбирләр һазырламаг, харичи мүһитин физики амилләринин организмә тә'сирини өјрәнмәк вә с. Ә.к. *әмәјин елми тәшкили* илә сых бағлыдыр. Иш шәраити, темп-р, рүтубәт, мүхтәлиф шүа нөвләри, вибрасија, сәс, сәнаје зәһәрләри, тоз вә с.-нин инсан вә һејван организминә тә'сири өјрәнилдикдә експериментал физиолокија вә патолокија үсулларындан, о чүмләдән мәркәзи синир системинин функсионал вәзијјәти вә али синир фәалијјәтинин өјрәнилмә үсулларындан кениш истифадә олунур. Ә.к.-на аид тәдгигат ишләри лабораторијаларда вә билаваситә истеһсалатда апарылыр.

Азәрб.ССР-дә Ә.к.-на даир елми мәсәләләрлә М. М. Әфәндизадә ад. *Әмәк Кикијенасы вә Пешә Хәстәликләри Ин-ту* мәшғул олур.

Әд.: Әләкбәров И. И., Нефт вә газ сәнајеси ишчиләринә сәһијјә-санитарија хидмәти, Б., 1976; Гигиена труда при разработке морских нефтяных месторождений, М., 1974.

ӘМӘК КИКИЈЕНАСЫ ВӘ ПЕШӘ ХӘСТӘЛИКЛӘРИ ИНСТИТУТУ, М. М. Әфәндизадә ад. —Азәрб. ССР Сәһијјә Назирлијинин елми-тәдгигат мүәссисәси. 1960 илдә Бакыда тәшкил олунмуш, 1966 илдә Сумгајыта көчүрүлмүшдүр. Әсасән нефт-кимја сәнајеси саһәләриндә әмәк кикијенасы вә пешә патолокијасы мәсәләләрини тәдгиг едир. Ин-тун пешә патолокијасы, әмәк кикијенасы вә елми-тәшкилат методика шө'бәләри, хүсуси клиникасы, клиник физиолокија, клиник диагностика, истеһсалат тәдгигаты, сәнаје токсиколокијасы лабораторијалары вар. Ин-т бензин, изопропилбензол, стирол, фурфурол, метилметакрилат вә с.-нин инсан организминә зәһәрли тә'сирини өјрәнмиш, сәнаје санитаријасынын бир чох мүһүм бөлмәсинә аид кикијена нормативләри һазырламышдыр. Ин-т јүксәк ихтисаслы елми кадрлар (кикијенист, токсиколог вә с.), бир сыра е.д. вә елмләр намизәди һазырламышдыр. 1963 илдән М. М. *Әфәндизадәнин* адыны дашыјыр. Ин-тун «Елми әсәрләр»и нәшр олунур.

Әд.: Алекперов И. И., Итоги деятельности Азербайджанского научно-исследовательского института гигиены труда и профессиональных заболеваний им. М. М. Эфендизаде (К 15-летию Института), «Гигиена труда и профессиональных заболеваний», 1976, № 8.

ӘМӘК МӘКТӘБИ—ислаһатчы педагогикада чәрәјан. Ә.м.-нин нүмајәндәләри тәһсили әмәк, естетик вә физики тәрбијә илә әлагәләндирмәк, мәктәблиләри әмәјә алышдырмаг идејасыны ирәли сүрүрдүләр. Ә.м. идејасы өз әксини илк дәфә утопик социалистләрин (Т. Мор, Т. Кампанелла), сонралар Ј. Коменски, Ч. Беллерс, Ж. Ж. Руссо, И. Песталотси, Р. Оуен, вә б.-нын әсәрләриндә тапмышдыр. Буржуа педагогларынын Ә.м. адландырдыглары ибтидаи халг мәктәбләриндә биликләрин елми әсаслары өјрәдилмир, әмәк кустар характер дашыјырды. Орта мәктәбдә әмәк тә'лими кечилмир, бә'зи һалларда дәрс програмына дахил едилән әмәк фәнниндән исә јалныз физики инкишаф васитәси кими истифадә едилирди.

К. Маркс вә Ф. Енкелс чәмијјәтин ичтимаи-игтисади һәјат шәраити илә тәрбијә мәсәләләринин гырылмаз әлагәсини көстәрмишләр. В. И. Ленин јазмышдыр: «...кәнч нәслин тәһсилини онун мәһсулдар әмәји илә бирләшдирмәдән кәләчәк чәмијјәтин идеалыны тәсәввүр етмәк олмаз: нә мәһсулдар әмәк олмадан тәһсил вә елм, нә дә тәһсил вә елм олмадан мәһсулдар әмәк техниканын вә елмин билијин мүасир вәзијјәти вә сәвијјәсинин тәләб етдији јүксәклијә галдырыла билмәз» (Әсәр. там күллијјаты, ч. 2, сәһ. 522). Ә.м.-нин марксистчәсинә анлашылмасы чәмијјәтин инкишафында әмәјин бөјүк әһәмијјәтинин шакирдләр тәрәфиндән дәрк едилмәсини, мәктәблиләрин политехники биликләрә јијәләнмәсини тәләб едир (бах *Политехник тә'лим*, *Әмәк тәрбијәси*).

Әд.: Маркс К., Капитал, ч. 1, Б., 1969 (фәсил 4, 5, 8, 9, 12, 13); Ленин В. И., Кимназија тәсәррүфатлары вә ислаһ кимназијалары, Әсәр. там күллијјаты, ч. 2; Крупская Н. К., Педагогические соч., т. 1, М., 1957; т. 4, М., 1959; Пискунов А. И., Теория и практика трудовой школы в Германии (До Веймарской республики), М., 1963.

ӘМӘК МӘҺСУЛДАРЛЫҒЫ—мадди истеһсалда инсан фәалијјәтинин мәһсулдарлығы, сәмәрәлилији. Ә.м. вахт ваһиди (саат, нөвбә, күн, ај, ил) әрзиндә истеһсал олунмуш мәһсулун мигдары илә, јахуд мәһсул ваһидинин истеһсалына сәрф едилмиш иш вахтынын мигдары илә өлчүлүр. Вахт ваһиди әрзиндә истеһсал олунмуш мәһсулун мигдары артдыгда, јахуд мәһсул ваһидинин истеһсалына сәрф олунмуш вахт азалдыгда Ә.м. артыр. Мәһсул истеһсалында әмәјин ики нөвү иштирак едир: чанлы әмәк, јә'ни фәһләнин мәһсул истеһсалы просесиндә сәрф етдији әмәк вә ичтимаи истеһсалын әввәлки мәрһәләсиндә сәрф едилмиш вә һәмин мәһсулун истеһсалында истифадә олунан кечмиш (маддиләшмиш) әмәк (гисмән бина, машын вә бүтүнлүклә хаммал, јаначаг, енержи вә материаллар). Ичтимаи Ә.м. *милли кәлирин* бүтүн физики һәчминин мадди истеһсал саһәсиндә чалышанларын үмуми сајына бөлүнмәсинин нәтичәси кими мүәјјән едилир. *Мәһсулдар гүвәләр* инкишаф етдикчә чанлы әмәк даһа чох маддиләшмиш (кечмиш) әмәји һәрәкәтә кәтирир. «Әмәк мәһсулдарлығынын артмасы мәһз ондан ибарәтдир ки, чанлы әмәјин һиссәси азалыр, кечмиш әмәјин һиссәси исә артыр, лакин елә артыр ки, әмтәәдә олан әмәјин үмуми јекуну азалыр: демәли, елә артыр ки, кечмиш әмәјин мигдарынын артмасына нисбәтән чанлы әмәјин мигдары даһа чох азалыр» (Маркс К., Капитал, ч. 3, китаб 3, Б., 1960, сәһ. 269). Ә.м.-нин артмасы һәр бир ичтимаи-игтисади формасијаја хас олан објектив игтисади ганунлардан бири-дир. Синфи антагонист чәмијјәтләрдә Ә.м.-нын артмасы нәтичәләрини һаким синифләр мәнимсәјирләр.

Социализмдә *әмәк мәһсулдарлығынын артмасы гануну* пнәртсиз характер дашыјыр, чүнки социализм капитализмин антагонист зиддијјәтләрини вә онун нәтичәсини арадан галдырыр. «Капитализм онунла тәти мәғлуб едилә биләр вә тәти мәғлуб едиләчәкдир ки, социализм јени, даһа јүксәк әмәк мәһсулдарлығы јарадыр. Бу чох чәтин вә чох узун бир ишдир, лакин б у и ш б а ш л а н м ы ш д ы р, ән башлыча чәһәт мәһз будур... Коммунизм, габагчыл техникадан истифадә едән көнүллү, шүурлу бирләшмиш фәһләләрин, капитализмдәки әмәк мәһсулдарлығына гаршы, ән јүксәк әмәк мәһсулдарлығыдыр» (Ленин В. И., Әсәрләри, ч. 29, сәһ. 434). ССРИ Ә.м.-нын артым сүр'әтинә көрә инкишаф етмиш капиталист өлкәләриндән ирәлидәдир. Мәс., 1951—78 илләрдә ССРИ-дә ичтимаи Ә.м.-нын орта иллик артымы тәгр. 7%, АБШ-да исә 3,1% олмушдур. Ә.м.-нын мәһсул артымындакы ролу да чохалмышдыр. Мәс., ССРИ-дә биринчи бешилликдә сәнаје мәһсулунун бүтүн артымынын 51%-и, доггузунчу бешилликдә 84%-и (Азәрб. ССР-дә 76%-и) Ә.м.-нын јүксәлдилмәси һесабына олмушдур. Инкишаф етмиш социализм шәраитиндә Ә.м.-нин даһа да артырылмасы хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Ә.м.-нын артырылмасы партија вә совет халгынын башлыча игтисади мәсәләнин һәллиндә—*коммунизмин мадди-техники базасынын* јарадылмасында бөјүк рол ојнајыр.

Әд.: Маркс К., Капитал, ч. 1, Б., 1969; Ленин В. И., Совет һакимијјәтинин нөвбәти вәзифәләри, Әсәрләри, ч. 27; јенә онун, О производительности труда (Сб.), М., 1969; Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, Б., 1976; Сов.ИКП Програмы, Б., 1977; Нәриманов Н., Ичтимаи әмәјин мәһсулдарлығынын дөнмәдән артмасы социализмин игтисади ганунудур, Б., 1961; јенә онун, Ән мүһүм, ән башлыча шәрт, Б., 1965; јенә онун, В. И. Ленин әмәк мәһсулдарлығы һаггында, Б., 1975; Сәмәдзадә З. Ә., Азәрбајчан ССР-дә әмәк мәһсулдарлығы вә әһалинин мәшғулијјәтинин саһә груплушу, Б., 1973; Ширинов Һ., Автоматлашдырма вә әмәк мәһсулдарлығы, Б., 1978; Костин Л. А., Производительность труда и технический прогресс, М., 1974; Олейник Г. Г. и Орлов В. Н., Производительность труда и индустриализация сельского хозяйства, М., 1975; Мазур В. И., Главное условие развития социалистической экономики, Минск, 1977; Хромов П. А., Производительность труда, М., 1979.

ӘМӘК МӘҺСУЛДАРЛЫҒЫНЫН АРТМАСЫ ГАНУНУ—чанлы вә маддиләшмиш әмәјә гәнаәти, јә'ни мәһсул ваһидинин истеһсалына сәрф олунан ичтимаи зәрури вахтын азалмасыны, дәјәринин ашағы дүшмәсини билдирән үмуми игтисади ганун. Ә.м.а.г. мүхтәлиф ичтимаи-игтисади формасијаларда ејни чүр тәзаһүр етмир. Капитализмдә истеһсалын инкишафы вә ичтимаи әмәк мәһсулдарлығынын артмасы һәдди капиталист истеһсалы мәгсәди илә мүәјјән олунур (бах *Капитализмин әсас игтисади гануну*). Елми-техники тәрәггинин наилијјәтләрини тәтбиг етмәклә, капиталистләр иш вахтына гәнаәт олунмасына дејил, ишчи гүввәсинә чәкилән хәрчә гәнаәт олунмасына чалышырлар. К. Маркс көстәрмишдир ки, әмәјин мәһсулдар гүввәсинин инкишафы капиталист үчүн әһәмијјәтлидир «...она көрә... ки, бу инкишаф фәһлә синфинин изафи иш

вахтыны артырыр, она көрә әһәмијјәтли дејилдир ки, һәмин инкишаф мадди истеһсал үчүн иш вахтыны үмумијјәтлә азалдыр...» (Капитал, ч. 3, китаб 3, Б., 1960, сәһ. 273). Истеһсал һәрч-мәрчлији, рәгабәт мүбаризәси, ифрат истеһсал бөһранлары, күтләви *ишсизлик* вә капитализм чәмијјәтинин бир чох мәнфи хүсусијјәтләри әмәк мәһсулдарлығынын аз сүр'әтлә артмасына вә гејри-мүнтәзәмлијинә сәбәб олур, ону дурмадан артырмаг имканларына мане олур.

Сосиализмдә Ә.м.а.г. шәртсиз, мүтләг әһәмијјәтә маликдир вә јени, спесифик хүсусијјәтләрлә характеризә олунур. Истеһсал васитәләри үзәриндә ичтимаи мүлкијјәт шәраитиндә әмәк мәһсулдарлығынын артмасы бүтөвлүкдә һәм чәмијјәтин мәнафејинә, һәм дә истеһсал коллективләринин вә ајры-ајры зәһмәткешләрин мәнафејинә ујғундур. Сосиализмдә әмәк мәһсулдарлығынын даим вә дурмадан артмасынын зәрурилији вә мүмкүнлүјү билаваситә ***сосиализмин әсас игтисади ганунунун*** фәалијјәти илә әлагәдардыр. Мәһсул боллуғу мадди истеһсал саһәсинә һәм әлавә ишчи гүввәси чәлб едилмәси вә һәм дә ишләјәнләрин әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлдилмәси илә тә'мин олунур. Елми-техники ингилабын наилијјәтләриндән истифадә олунмасында истеһсалын сосиалистчәсинә тәшкилинин үстүнлүјү, ичтимаи вә шәхси мәнафеләрин бирлији, әмәјә мадди вә мә'нәви стимул әмәк мәһсулдарлығынын сүр'әтли артымы үчүн шәраит јарадыр.

Әд.: бах *Әмәк мәһсулдарлығы* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ӘМӘК МӘҺСУЛУ—ишчинин әмәји илә инсанын тәләбатына ујғунлашдырылмыш истеһлак дәјәри, тәбиәт чисми. Ә.м. инсан әмәјинин мадди нәтичәсидир. Әмәк предметләри истеһсал просесиндә өз формасыны дәјишир, Ә.м.-на чеврилир, бу да *истеһсал васитәләринә* вә *истеһлак предметләринә* ајрылыр. Ә.м. мүхтәлиф истифадә үсуллары үчүн јарарлыдыр. Мәс., буғдадан дәјирманда хаммал, һејвандарлыг фермаларында јем, јахуд тәкрар истеһсал үчүн тохум кими истифадә олунур. Истеһлак үчүн һазыр формада олан Ә.м. дикәр мәһсул истеһсалы үчүн хаммал ола биләр: мәс., үзүм шәраб истеһсалы үчүн хаммалдыр. Ә.м. *әмтәә истеһсалы* шәраитиндә сатыш үчүн һазырланыр, јә'ни нәинки истеһлак дәјәри, һәмчинин дәјәри олан әмтәә олур.

ӘМӘК МҮБАҺИСӘЛӘРИ—совет һүгугуна көрә ишчиләрлә мүдиријјәт арасында әмәк ганунверичилијинин тәтбигинә, јахуд иш шәраитинин мүәјјән едилмәсинә даир зиддијјәтләр. Әмәк мүбаһисәләринә бахылмасы гајдасы һаггында Әсаснамәјә ујғун, ганун әсасында һәлл олунур. Ә.м.-ни әмәк мүбаһисәләри комиссијалары (ӘМК), һәмкарлар иттифагларынын фабрик, завод, јерли комитәләри (ФЗЈК), халг мәһкәмәләри вә јухары органлар (табечилик гајдасында) һәлл едир. ӘМК әксәр Ә.м.-нин бахылмасында илк мүтләг органдыр. ӘМК һәмкарлар иттифагынын илк тәшкилаты олан бүтүн мүәссисә, идарә вә тәшкилатларда ФЗЈК вә мүдиријјәтин даими нүмајәндәләриндән (бәрабәр сајда) јарадылыр. Комиссијада тәрәфләр арасында разылыг әлдә едилмәдикдә, јахуд әлагәдар ишчи ӘМК-нын гәрарындан шикајәт (10 күн мүддәтиндә) вердикдә, мүбаһисәјә ФЗЈК-да бахылыр. ӘМК вә ФЗЈК-нын гәрары мүдиријјәт тәрәфиндән 10 күн әрзиндә (гәрарда дикәр мүддәт көстәрилмәјибсә) јеринә јетирилмәлидир. ФЗЈК-нын гәрары илә разы олмајан ишчи вә ја мүдиријјәт р-н (шәһәр) халг мәһкәмәсинә (10 күн әрзиндә) мүрачиәт едә биләр. Һәмкарлар тәшкилаты олмајан мүәссисәләрин ишчиләринин Ә.м. нә халг мәһкәмәсиндә бахылыр. Мүдиријјәтин тәшәббүсү илә ишдән азад едилән фәһлә вә гуллугчуларын ишә бәрпа олунмасы, һабелә ишдәнчыхарма фәрмулунун дәјишдирилмәси һаггында Ә.м.-нә дә билаваситә халг мәһкәмәсиндә бахылыр. Јерли комитәнин разылығы олмадан ишдән азад едиләнләр ишә бәрпа едилмәлидир. Бә'зи категоријалардан олан ишчиләрин Ә.м. нә табелик гајдасы илә јухары органлар бахырлар (бах Азәрб. ССР Әмәк Ганунлары Мәчәлләси, м. 221—239).

К з үзвләри илә к з идарә органлары арасында баш верән Ә.м.-ни, бир гајда олараг, к зун идарә һеј'әти, колхозчуларын үмуми ичласы һәлл едир.

Әд.: Исмајылов И., Әмәк мүбаһисәләринә бахылма гајдасы. Б., 1977.

ӘМӘК МҮБАҺИСӘЛӘРИ КОМИССИЈАСЫ—бах *Әмәк мүбаһисәләри.*

ӘМӘК МҮГАВИЛӘСИ—совет һүгугуна көрә зәһмәткешләрлә мүәссисә (идарә, тәшкилат) арасындакы сазиш; бу сазишә әсасән зәһмәткешләр дахили әмәк интизамы гајдаларына риајәт етмәклә мүәјјән ихтисас, дәрәчә, јахуд вәзифә үзрә иш көрмәји, мүәссисә (идарә, тәшкилат) мүдиријјәти исә онлара әмәк һаггы вермәји вә әмәк ганунверичилији, коллектив мүгавилә вә тәрәфләрин сазиши илә нәзәрдә тутулан әмәк шәраити јаратмағы өһдәсинә көтүрүр. Ә.м. гејри-мүәјјән мүддәтә, мүәјјән мүддәтә (лакин 3 илдән чох олмамаг шәрти илә), јахуд мүәјјән иш көрүлән мүддәтә бағланылыр. Ә.м. шифаһи, јахуд јазылы сурәтдә бағлана биләр. Ишчи гејри-мүәјјән мүддәтә бағланмыш Ә.м.-ни 2 һәфтә әввәлчәдән мүдиријјәти јазылы сурәтдә хәбәрдар етмәклә поза биләр. Мүдиријјәтин тәшәббүсү илә Ә.м. јалныз ганунда нәзәрдә тутулан һалларда вә үмуми гајдаја әсасән јерли комитәнин разылығы илә позула биләр (бах *Ишдәнчыхарма*).

Капиталист өлкәләриндә Ә.м. һүгуги чәһәтдән шәхси муздлу мүгавиләси, игтисади мәзмунуна көрә исә ишчинин өз ишчи гүввәсини капиталистә мәчбурән сатмасы мүгавиләсидир.

Әд.: Смолярчук В. И., Социалистический трудовой договор. М., 1974.

ӘМӘК МҮКӘЛЛӘФИЈЈӘТИ, ССРИ-дә—50-чи илләрәдәк ичтимаи зәрури ишләрин ичрасы үчүн мүстәсна һалларда тәтбиг едилмиш гысамүддәтли әмәк вәзифәси (борчу). Совет һакимијјәтинин илк илләриндә Ә.м.-ндән, әсасән, мүхтәлиф гејри-зәһмәткеш үнсүрләрин әмәјә чәлб едилмәси методу кими истифадә едилирди. Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврүндә һәрби вәзијјәт е'лан олунан јерләрдә мүдафиә ишләрини јеринә јетирмәк, нәгл. јолларыны, рабитә васитәләрини, електрик ст.-ларыны вә дикәр мүһүм објектләри мүдафиә етмәк, јанғынлар вә епидемијаларла мүбаризә үчүн Ә.м.-нин тәтбиги нәзәрдә тутулурду.

ӘМӘК МҮҺАФИЗӘСИ—билаваситә инсанын һәјаты вә сәһһәти үчүн тәһлүкәсиз әмәк шәраитинин тә'мин едилмәсинә јөнәлдилән техники, санитарија-кикијена вә һүгуги тәдбирләр системи. ССРИ-дә вә дикәр сосиалист өлкәләриндә зәһмәткешләрин сәһһәтинин мүһафизәси, пешә хәстәликләринин вә истеһсалат шикәстлијинин ләғв едилмәси дөвләтин әсас гајғыларындан биридир. Сосиалист өлкәләриндә Ә.м. саһәсиндәки наилијјәтләр техники тәрәгги илә сых бағлыдыр. Совет дөвләти бүтүн мүәссисәләри (идарәләри, тәшкилатлары) Ә.м. тәләбләринә риајәт етмәјә мәчбур едир. Ә.м. саһәсиндәки әсас тәләбләр ССРИ Конститусијасы (м.24), о чүмләдән Азәрб.ССР Конститусијасы (м. 21), ССР Иттифагы вә Мүттәфиг Республикаларын Әмәк Ганунверичилијинин Әсаслары вә мүттәфиг респ.-ларын әмәк ганунлары мәчәлләләриндә тәсбит олунур (бах *Әмәк ганунлары мәчәлләси*). Ә.м. нормалары *дахили әмәк интизамы гајдаларында* да нәзәрдә тутулур. Әсасларда тәсбит олунан Ә.м. тәләбләри техники тәһлүкәсизлик вә истеһсал санитаријасы үзрә норма вә гајдаларда вә с.-дә конкретләшдирилир. Ә.м. нормаларына риајәт олунмасына нәзарәти әсасән һәмкарлар иттифаглары органлары, һәмчинин ихтисаслашдырылмыш дөвләт органлары (ССРИ Дөвләт Мә'дән Техники Нәзарәти, санитарија нәзарәти, енеркетика нәзарәти вә с.) һәјата кечирир. Ә.м. саһәсиндә ганунчулуға риајәт олунмасына үмуми нәзарәт ССРИ Прокурорлуғуна һәвалә олунмушдур.

Капиталист өлкәләриндә Ә.м. саһәсиндә сәмәрәли дөвләт нәзарәтинин, Ә.м.-нә даир һүгуги тә'минатын олмамасы, һәмкарлар иттифагларынын Ә.м.-нә нәзарәтдә иштирак етмәкдән кәнар олунмасы вә с. Ә.м. вә техники тәһлүкәсизлик гајдаларынын позулмасына кәтириб чыхарыр ки, бу да бир гајда олараг, фәһләләрин тез-тез шикәстлијинә сәбәб олур. Тәһлүкәсиз әмәк шәраити, үмуми характерли Ә.м. һаггында ганунларын гәбул едилмәси вә онлара риајәт олунмасына сәмәрәли нәзарәт етмәк тәләбләри капиталист өлкәләриндә зәһмәткешләрин өз һүгуглары уғрунда мүбаризәсинин мүһүм тәрәфидир. (бах һәмчинин *Әмәк кикијенасы, Сосиал ганунверичилик, Тәһлүкәсизлик техникасы, Травматизм*).

Әд.: Кузнецов А. М., Аксенов А. А., Охрана труда. Сб. официальных документов. М., 1977; Охрана труда и основы законодательства о труде, М., 1977; Научные проблемы охраны труда на современном этапе технического прогресса. М., 1977.

ӘМӘК ПРЕДМЕТИ—бах *Истеһсал васитәләри.*

ӘМӘК ПСИХОЛОКИЈАСЫ—тәтбиги психолокија саһәси; әмәк фәалијјәтинин психоложи аспектләри вә ганунаујғунлугларыны өјрәнир. 19 әсрин ахырларындан формалашмаға башламышдыр. Тәхминән ејни һазырлыглы ишчиләрин әмәк мәһсулдарлығындакы фәргләри тәһлил едир, пешә бачарығында фәрди фәргләрин сәбәбини өјрәнир. Јорғунлуг вә күндәлик ритмлә әлагәдар әмәк габилијјәтиндә дәјишкәнлијин өјрәнилмәси иш күнү, иш

һәфтәси вә и.а. әрзиндә мәһсулдарлығын, иш кејфијјәтинин мүмкүн гәдәр аз дәјишмәси үчүн оптимал әмәк режиминин әсасландырылмасы Ә.п.-нын мүһүм тәдгигат саһәсидир. Мүасир елми-техники ингилаб дөврүндә Ә.п. әмәк фәалијјәтинин јени шәраити вә формаларыны, јени нөвләри вә әмәјин механикләшдирилмәсиндән ирәли кәлән тәләбләри өјрәнир. Әмәкдә јениликчилик, ихтирачылыг тәзаһүрләринин, гаршылыглы јолдашлыг јардымынын, социализм јарышынын тәшкилинин вә с. мәсәләләрин өјрәнилмәси дә Ә.п.-нын мөвзусу вә вәзифәләринә дахилдир. Ә.п. әмәјин социолокијасы, *социал психолокија, мүһәндис психолокијасы, истеһсалат естетикасы,* әмәјин физиолокијасы вә кикијенасы, кибернетика, техники естетика вә с. илә сых әлагәдардыр.

Әд.: Горбунова Л. Н., Технический прогресс и психология труда, М., 1972; Молодежь: проблемы формирования и воспитания, М., 1978.

ӘМӘК САЗИШИ—совет һүгугуна көрә мүгавилә нөвләриндән бири; тәчрүбәдә бә'зән һәм *әмәк мүгавиләси,* һәм дә һәр һансы фәалијјәтә (мәс., *подрат,* тапшырыг мүгавиләси) даир мүлки һүгуги мүгавиләләр кими ифадә олунур. Мүгавилә мүнасибәтләринин Ә.с. васитәсилә рәсмиләшдирилмәси конкрет мүгавиләнин мүәјјән нөвә аид едилмәси үчүн кифајәт гәдәр әсас вермир.

ӘМӘК СИЈАҺЫСЫ—ССРИ-дә (1926—38 илләрдә) дөвләт идарәләриндә, кооп. вә ичтимаи тәшкилатларда хидмәт һаггында мә'луматлар гејд едилән сәнәд. Ә.с. (вә онларын сурәтләри) ишчинин мүәјјән *әмәк стажы* олмасына сүбут ола биләр. *Әмәк китабчасынын* тәтбиги илә ләғв едилмишдир.

ӘМӘК СТАЖЫ—ишчинин әмәк вә дикәр ичтимаи фајдалы фәалијјәтинин вахты (давамијјәти). Совет һүгугуна көрә Ә.с. *пенсијаја, мә'зунијјәтә* чыхмаг һүгугу үчүн әсас сајылыр. Мүвәггәти әмәк габилијјәтсизлијинә көрә *мүавинәтин,* бир сыра һалда исә һәтта *әмәк һаггынын* өлчүсү Ә.с.-на көрә мүәјјән едилир; орденләрлә (мәс., Әмәк Шөһрәти Ордени илә) вә медалларла (мәс., «Әмәк ветераны») тәлтиф заманы вә с. һалларда нәзәрә алыныр. Ә.с.-ны тәсдиг едән әсас сәнәд *әмәк китабчасыдыр.* Ә.с. үмуми, фасиләсиз, хүсуси нөвләринә көрә фәргләнир. Ү м у м и Ә.с. характериндән, давамијјәтиндән вә фасиләләрин узунлуғундан асылы олмајан әмәк вә дикәр ичтимаи фајдалы фәалијјәтин заман е'тибарилә топлусудур. Гочалыға көрә, үмуми хәстәлик нәтичәсиндә әлиллијә көрә, һабелә аиләни доландыран үмуми хәстәликдән өлдүкдә пенсија тә'јин едиләркән нәзәрә алыныр. Ф а с и л ә с и з Ә.с. фәһлә (гуллугчу) кими бир мүәссисәдә, идарәдә, тәшкилатда, к-з үзвләри үчүн исә бир к-зда фасиләсиз иш давамијјәтидир. Фасиләсиз Ә.с. мүвәггәти әмәк габилијјәтсизлијинә көрә мүавинәт мүәјјән едилдикдә, фәһлә вә гуллугчулар үчүн исә һабелә пенсијаја әлавәләр едилдикдә нәзәрә алыныр. Мөвчуд ганунверичилијә көрә фасиләсиз Ә.с.-нын сахланылмасы мүддәти 1 ајдыр (јә'ни ишчи бир ишдән башга ишә кечдикдә фасилә 1 ајдан артыг олмамалыдыр). Ганун, бә'зән башга ишә кирәркән фасиләсиз Ә.с.-нын сахланылмасы үчүн даһа күзәштли мүддәт—2 јахуд 3 ај мүәјјән едир. Х ү с у с и (саһәви) Ә.с., јә'ни ишин мәзмунуна, х.т. саһәсинин хүсусијјәтинә, әмәк вә иглим шәраити әламәтләринә көрә фәргләндирилән Ә.с. үмуми вә фасиләсиз ола биләр. Гочалыға көрә, әлиллијә көрә, аиләни доландыран өлдүкдә, узунмүддәтли хидмәтә көрә күзәштли шәртләрлә јахуд күзәштли өлчүдә пенсија тә'јин едилдикдә, бә'зи категорија ишчиләр (мәс., мүәллимләр, һәкимләр) үчүн вәзифә маашы мүәјјән едилдикдә, әмәк һаггына әлавәләр едилдикдә вә с. һалларда нәзәрә алыныр.

ӘМӘК СТАТИСТИКАСЫ—әмәк еһтијатларынын тәкрар истеһсалы вә истифадәси саһәсиндә күтләви ичтимаи һадисә вә просесләри өјрәнән статистика саһәси. Ә.с. ашағыдакылары өјрәнир: әмәк еһтијатларынын мөвчудлуғу, тәркиби, бөлүшдүрүлмәси, динамикасы, сәмәрәли истифадәси, тәкрар истеһсалы вә еһтијатларыны; иш вахтындан истифадәни, планын јеринә јетирилмәси дәрәчәсини, әмәк мәһсулдарлығынын динамикасы, амилләри вә јүксәлдилмәси имканларыны; планын јеринә јетирилмәси сәвијјәсини, динамикасыны вә әмәјин өдәнилмәсинин артырылмасы амилләрини, әмәк мәһсулдарлығынын артым сүр'әти илә әмәк һаггынын артым сүр'әтинин нисбәтини вә с. Ә.с. әһалинин һәјат сәвијјәсини, әмәк шәраити вә мүһафизәсини, социализм јарышынын кедишини өјрәнир. Ә.с.-на һәмкарлар һәрәкаты вә социал сығорта статистикасы да аиддир (ҮИҺИМШ тәрәфиндән апарылыр). Ә.с. нын әсас вәзифәси әмәк планынын јеринә јетирилмәсинә нәзарәт вә ону тәһлил етмәкдир.

ӘМӘК ТӘ'ЛИМИ—үмумтәһсил вә техники пешә мәктәбләриндә, бир сыра техникум вә али мәктәбләрдә шакирдләрә (тәләбәләрә) техника, к.т. вә с. әмәк саһәләринә даир билик, бачарыг вә вәрдишләр ашылајан әмәк мәшғәләләри. Үмумтәһсил мәктәбләриндә Ә.т. пешә өјрәтмәји нәзәрдә тутмур; о, үмумтәһсил вә тәрбијә мәгсәди күдәрәк, шакирдләри мүхтәлиф пешәләрлә таныш едир, онлары бу вә ја дикәр пешәјә мејлләндирир. Ә.т. елмләрин әсасынын тәдриси илә сых әлагәдә кечилир. Шакирдләр ибтидаи синифләрдә садә әмәк вәрдишләринә алышырлар. Орта синифләрдә шакирдләр мәктәбин дүлкәрлик вә чилинкәрлик е'малатханаларында, тә'лим-тәчрүбә саһәсиндә, ф-к вә з-дларын шакирд сехләриндә Ә.т. алыр, гызлар һәм дә евдарлыг әмәјини өјрәнирләр. Техники пешә мәктәбләриндә, техникумларда вә бә'зи ин-тларда Ә.т. әмәјин мүәјјән саһәсиндә ихтисас вермәк мәгсәди дашыјыр.

ӘМӘК ТӘРБИЈӘСИ — кәнч нәслдә әмәксеварлик вә чәмијјәт үчүн фајдалы әмәјә һазырлыг тәрбијә едилмәси. Ә.т. ән гәдим тәрбијә саһәләриндән биридир. Антагонист синифли чәмијјәтләрдә Ә.т. зәһмәткешләри һаким синифдән там асылы вәзијјәтә салмаг, мөвчуд гурулушу мөһкәмләтмәк, истисмарчылар үчүн газанч кәтирән мүти вә ишләк адамлар һазырламаг мәгсәдини күдүр. Социализмдә исә әксинә, Ә.т. коммунист тәрбијәсинин мүһүм тәркиб һиссәсидир. Илк утопик социалистләр (Т. Мор, Т. Кампанелла), тәрәггипәрвәр мүтәфәккир-педагоглар вә әдибләр (Ж. Ж. Руссо, И. Песталотси, Л. Н. Толстој, К. Д. Ушински, һәмчинин А. С. Макаренко, В. А. Сухомлински вә б. совет педагоглары) Ә.т.-нин инсанда мүсбәт кејфијјәтләр ашыладығыны көстәрмишләр. Низами, М. Ф. Ахундов, Һ. Зәрдаби, Н. Нәриманов, Ү. Һачыбәјов вә б. ушагларда әмәксеварлик тәрбијәсинә бөјүк әһәмијјәт вермишләр. Марксизм-ленинизм классикләри Ә.т.-ни политехник тә'лим әсасында һәјата кечирмәк, кәнч нәслин тә'лимини һәјатла әлагәләндирмәк, һәртәрәфли инкишаф етмиш нәсл јетишдирмәк фикрини әсасландырмышлар. Бу идејалар совет мәктәбләриндә һәјата кечирилир. Ә.т. әгли, әхлаги вә физики тәрбијә илә сых әлагәдардыр. Ә.т. ушаглара елми ганун вә ганунаујғунлугларын тәтбигини өјрәтмәклә бәрабәр, һәм дә онлара инсан әмәјинә, әмәк адамларына һөрмәт, әмәк мәһсулуна гајғыкеш мүнасибәт һиссләри ашылајыр. Ушагларын Ә.т. еркән јашларындан аиләдә вә мәктәбәгәдәр тәрбијә мүәссисәсиндә башлајыб, мәктәбдә мүхтәлиф формаларда давам етдирилир. Сов.ИКП МК вә ССРИ Назирләр Советинин «Үмумтәһсил мәктәбләри шакирдләринин тә'лимини, тәрбијәсини вә әмәјә һазырланмасыны даһа да тәкмилләшдирмәк һаггында» гәрарында (1977 декабр), мәктәбләрдә әмәк тә'лими саатларынын артырылмасы, мүәссисәләрдәки тә'лим сехләриндә, мәктәбләрарасы истеһсалат комбинатлары вә шакирд истеһсалат бригадаларында истеһсалат әмәјинин кенишләндирилмәси, мәктәблиләр арасында пешә ориjентасијасы үзрә ишләрин гүввәтләндирилмәси вәзифәләри ирәли сүрүлмүшдүр. Кәнч нәслин тәрбијәсиндә аиләнин дә иштиракы вачибдир. Валидејнләр өвладларыны әмәк әсасында тәрбијә етмәлидирләр.

Әд.: Вопросы нравственного и трудового воспитания. Сб. трудов, М., 1976; Шибанов А. А. и др., Воспитание школьников в труде, М., 1976; Наумов Л., За годом год, М., 1978.

ӘМӘК ТУТУМУ—мүәјјән истеһлак дәјәрләринин истеһсалына, јахуд конкрет технолоҗи әмәлијјатларын јеринә јетирилмәсинә иш вахты сәрфини характеризә едән көстәричи; Ә.т. көстәричиси *әмәк мәһсулдарлығы* көстәричисинин әксидир; *иш гүввәсиндән* истифадәнин еффективлијини мүәјјән едир. Ә.т.-нун өлчүсү *иш вахтыдыр.* Мәһсул ваһидинин

$$\text{Ә.т.} = \frac{\text{иш вахты}}{\text{бурахылан мәһсулун мигдары}}$$

ӘМӘК ҺАГГЫ, к а п и т а л и з м д ә ә.һ.—спесифик әмтәә—*иш гүввәси* дәјәринин, јахуд гијмәтинин чеврилмиш формасы. Фәһләләрин капиталистләр тәрәфиндән истисмары мүнасибәтләрини ифадә едир. Заһирән белә тәсәввүр јараныр ки, куја Ә.һ. фәһләјә әмәји үчүн верилән һагдыр, һәгигәтдә исә К. Марксын көстәрдији кими, фәһлә әмәјини дејил, иш гүввәсини—әмәк габилијјәтини сатыр. Капиталист игтисади мәчбуријјәт јолу илә сатын алдығы иш гүввәсини *иш күнүнүн* һаггы өдәнилмәјән һиссәсиндә *изафи дәјәр* јаратмаға мәчбур едир. Ә.һ. н о м и н а л Ә.һ.-на—фәһләнин сатдығы иш гүввәсинин мүгабилиндә алдығы пул мәбләғинә вә р е а л Ә.һ.-на—фәһләнин пул илә ифадә олунан Ә.һ.-на ала биләчәји истеһлак предметләринин вә хидмәтләрин мигдарына ајрылыр. Ә.һ.-нын ики әсас формасы тәтбиг

олунур: вахтамузд—фәһләнин ишләдији вахт (саат, күн, һәфтә) мүгабилиндә алдығы Ә.һ. вә ишәмузд (ләнәмузд)—фәһләнин вахт ваһиди әрзиндә һазырладығы мә'мулатын мигдарындан асылы олараг алдығы Ә.һ. 19 вә 20 әсрләрдә капиталист мүәссисәләриндә Ә.һ.-нын мүхтәлиф тәртөкдүрмә системләри (Тејлор, Һилберт, Хелси, Роуен, Емерсон, Бедо вә с. системләри) јаранмышды (бах *Тејлоризм*). Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра бир сыра капиталист өлкәсиндә истисмары күчләндирмәјә, фәһләләрин синфи бирлијини зәифләтмәк мәгсәди илә онлары пулла әлә алмаға јөнәлдилмиш «һәвәсләндирмә» системләри («мәнфәәтдә иштирак», «иш јеринин аналитик гијмәтләндирилмәси», «хидмәтә көрә» әмәјин гијмәтләндирилмәси вә с.) кениш тәтбиг едилир. Фәһлә синфинин инадлы мүбаризәси нәтичәсиндә, еләчә дә социалист өлкәләринин мөвчудлуғу сајәсиндә сәнаје чәһәтдән инкишаф етмиш бә'зи өлкәләрдә Ә.һ. мүәјјән гәдәр артырылмышдыр; лакин бу наилијјәт һеч дә сабит дејилдир. Јалныз пролетар ингилабы зәһмәткешләрин мадди, мәдәни вә сосиал вәзијјәтини әсаслы сурәтдә јахшылашдыра биләр.

С о с и а л и з м д ә Ә.һ. милли кәлирин бир һиссәси олмагла мадди истеһсал саһәсиндә чалышанларын зәрури мәһсулунун дәјәринин пул формасындан ибарәтдир. Гејри-истеһсал саһәси ишчиләринин әмәјинин өдәнилмәси дә Ә.һ. формасында һәјата кечирилир; бунун мәнбәји мадди истеһсал саһәсиндә јарадылан *изафи мәһсулдур*. Вәтәндашлара чинсиндән, иргиндән, миллијјәтиндән вә јашындан асылы олмајараг бәрабәр әмәјә көрә бәрабәр һагг верилмәси принсипини Бөјүк Октјабр социалист ингилабы е'лан вә мүәјјән етмишдир. Социализмдә Ә.һ.-нын әсасыны *әмәјә көрә бөлкү гануну* тәшкил едир. Әмәјә көрә социалист өдәмә принсипи ишчинин шәхси марағыны стимуллашдырыр. Лакин социализм шәраитиндә шәһәр вә кәнд әмәји, зеһни вә физики әмәк, ихтисаслы вә ихтисассыз әмәк, ағыр вә јүнкүл әмәк, механикләшдирилмиш әмәклә әл әмәји арасында сосиал-игтисади фәргләр галыр. Социализмдә Ә.һ. јашајыш не'мәтләринин әмәјә көрә бөлкүсүнүн әсас формасыдыр. Ә.һ. зәһмәткешләрин мадди вә мәдәни сәвијјәсини мүәјјән едән башлыча көстәричидир. Фәһлә вә гуллугчуларын Ә.һ.-нын тәшкилинин әсас методу онун дөвләт тәрәфиндән тәнзимләнмәсидир. Ә.һ.-нын тәшкили бир-бириндән асылы олан үч үнсүрүн—*тариф системинин, әмәјин нормалашдырылмасынын* вә әмәјин өдәнилмәси формасынын көмәји илә һәјата кечирилир. ССРИ-дә Ә.һ.-нын тәнзимләнмәсинә јөнәлдилмиш игтисади сијасәтин һәјата кечирилмәси мүһүм х.т. әһәмијјәти кәсб етмишдир, бу, минимум Ә.һ.-нын јүксәлдилмәсинә (1971 илдән ССРИ-дә Ә.һ.-нын минимум мигдары 70 манатдыр), орта ајлыг Ә.һ.-нын үмуми артымына (1978 илдә фәһлә вә гуллугчуларын орта ајлыг Ә.һ. 1965 илдәкинә нисбәтән 69% артмыш вә ајда 160 манат, ичтимаи истеһлак фондларындан дахил олан өдәнч вә күзәштләр дә дахил олмагла 219 манат тәшкил етмишдир) зәһмәткешләрин мүхтәлиф груплары арасында әмәјин өдәнилмәсиндәки фәргин тәдричән азалмасына сәбәб олмушдур. Ә.һ.-нын сәвијјәси вә артым сүр'әти, әсасән, *әмәк мәһсулдарлығынын* сәвијјәси вә артым сүр'әти илә мүәјјән едилир. Социалист тәсәррүфатында Ә.һ.-нын әсас ики формасы—вахтамузд вә ишәмузд Ә.һ. тәтбиг едилир вә бунлар бир сыра системә бөлүнүр: бунлардан ССРИ сәнајесиндә ән чох јајыланы фәрди бирбаша ишәмузд системидир. Ә.һ.-нын дикәр системләри дә мөвчуддур: ишәмузд-мүкафатлы, долајы ишәмузд, ишәмузд-мүтәрәгги, бригада, аккорд. Аккорд Ә.һ. системи тикинтидә даһа чох јајылмышдыр. К.т.-нда да Ә.һ.-нын бир сыра системләри аккорд-мүкафатлы, ишәмузд-мүкафатлы, вахтамузд-мүкафатлы вә с. системләр кениш јајылмышдыр (бах *Колхозларда әмәјин өдәнилмәси*). Бу системләрин көмәји илә ишчиләрин Ә.һ.-нын онларын әмәјинин кәмијјәт вә кејфијјәти илә әлагәси мүәјјән едилир. Әмәк мәһсулдарлығынын артырылмасына, мәһсулларын кејфијјәтинин јахшылашдырылмасына вә ишчиләрдә әмәјә коммунист мүнасибәтинин тәрбијә олунмасына көмәк едән әмәјин коллектив өдәнилмәси системи кениш јајылыр. Ә.һ.-нын форма вә системләринин тәкмилләшдирилмәси, хүсусилә әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлдилмәсиндә бунларын стимуллашдырычы ролунун күчләндирилмәси, техники тәрәггинин сүр'әтләндирилмәси вә мәһсулун кејфијјәтинин јүксәлдилмәси һәр бир ишчинин мәнафејинин мүәссисә коллективинин вә бүтөвлүкдә чәмијјәтин мәнафеји илә даһа там әлагәләндирилмәсини тә'мин едир. Сов.ИКП 25-чи гурултајынын мүәјјән етдији сосиал инкишаф вә совет халгынын һәјат сәвијјәсинин даһа да јүксәлдилмәси програмы әмәјә көрә һаггын әһалинин кәлиринин јүксәлдилмәсинин әсас мәнбәјинин артырылмасыны нәзәрдә тутур. Бүтүн кәлир артымынын 3/4-ү Ә.һ.-нын пајына дүшүр. Сов.ИКП-нин вә Совет дөвләтинин игтисади стратекијасынын бу истигамәти ССРИ-нин Конститусијасында (м. 23) тәсбит едилмишдир: «Әмәк мәһсулдарлығынын артмасы әсасында дөвләт зәһмәткешләрин әмәк һаггы вә реал кәлир сәвијјәсинин јүксәлдилмәси хәттини дөнмәдән јеридир».

Әд.: М а р к с К., Гота програмынын тәнгиди, Б., 1964; ј е н ә о н у н, Капитал, ч. 1, Б., 1969; ј е н ә о н у н, Әмәк һаггы, гијмәт вә мәнфәәт, Б., 1972; ј е н ә о н у н, Муздлу әмәк вә капитал, Б., 1972; Л е н и н В. И., Тәртөкдүрмәнин «елми» системи, Әсәрләри, ч. 18; ј е н ә о н у н, Совет һакимијјәтинин нөвбәти вәзифәләри, јенә орада, ч. 27; Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, Б., 1976; В о л о д и н В. С., Заработная плата в условиях капитализма, М., 1967; Труд и заработная плата в СССР. Сб. статей, М., 1968; Г у р ь я н о в С. Х. и К о с т и н Л. А., Труд и заработная плата на предприятии, М., 1973; П р о ц е в с к и й А. И., Заработная плата и эффективность общественного производства, Харьков, 1975; М а к е е в а Л. И., Коллективные формы организации и оплаты труда рабочих, М., 1978; СССР в цифрах в 1978, М., 1979, раздел Труд.

ӘМӘК ҺАГГЫ ФОНДУ—милли кәлирин пул формасында ифадә олунан һиссәси; социализм чәмијјәтинин үзвләри арасында онларын әмәјинин кәмијјәт вә кејфијјәтинә ујғун олараг бөлүшдүрүлүр. ССРИ-дә Ә.һ.ф.-на дахилдир: фәһлә вә гуллугчулара ичра едилмиш ишә көрә верилән мәбләғ, иллик (нөвбәти) вә әлавә мә'зунијјәтин өдәнилмәси; дөвләт вә ичтимаи вәзифәләрин јеринә јетирилмәсинә сәрф олунан иш вахтынын өдәнилмәси; мүхтәлиф әлавә өдәмәләр вә мүкафатларын мәбләғи; коммунал хидмәтләрин өдәнилмәси вә с. Ә.һ.ф.-нун хәрчләнмәсинә нәзарәт олдугча вачибдир. Ә.һ.ф.-нун елми чәһәтдән әсасландырылмыш формада мүәјјән едилмәси, гәнаәтлә хәрчләнмәси ичтимаи истеһсалын артырылмасынын вә зәһмәткешләрин рифаһынын јүксәлдилмәсинин мүһүм шәртидир.

ӘМӘК ҺҮГУГУ, с о с и а л и с т д ө в л ә т л ә р и н д ә—фәһлә вә гуллугчуларын әмәк мүнасибәтләрини, һабелә әмәк мүнасибәтләри илә сых бағлы дикәр мүнасибәтләри (сосиал сығорта, әмәк мүбаһисәләринә бахылмасы, әмәк мүһафизәсинә нәзарәтин һәјата кечирилмәси вә с.) низамлајан һүгуг саһәси. Совет Ә.һ. фәһлә вә гуллугчуларын әмәк мүнасибәтләринин јаранмасы вә дајандырылмасы гајдаларыны, әмәк шәраитини, дахили әмәк интизамы гајдаларыны мүәјјән едир, әмәкдә газанылан наилијјәтләрә көрә һәвәсләндирмә нөвләрини вә әмәк вәзифәләринин гејри-мәгбул ичрасына көрә тә'сир тәдбирләрини нәзәрдә тутур, һәмкарлар иттифагларынын әмәк мүһафизәсинин низамланмасында, истеһсалын идарә олунмасында иштиракы саһәсиндә һүгугларыны мөһкәмләндирир. ССРИ Конститусијасы (м. 40) вә Азәрб.ССР Конститусијасына (м. 38) көрә ССРИ вәтәндашлары (Азәрб.ССР вәтәндашлары) әмәк һүгугуна, јә'ни әмәјин кәмијјәт вә кејфијјәтинә ујғун олараг вә дөвләт тәрәфиндән мүәјјән едилмиш минимум мәбләғдән ашағы олмамагла һаггы өдәнилән тә'минатлы иш алмаг һүгугуна, о чүмләдән һәвәсинә, габилијјәтинә, пешә һазырлығына, тәһсилинә мүнасиб олараг вә ичтимаи тәләбат нәзәрә алынмагла пешә, мәшғулијјәт нөвү вә иш сечмәк һүгугуна маликдирләр. Колхозчуларын әмәк мүнасибәтләри *колхоз һүгугу* нормалары илә низамланыр.

Ә.һ.-нун әсас мәнбәји ССР Иттифагы вә Мүттәфиг Республикаларын Әмәк Ганунверичилијинин Әсаслары (1970) вә онун әсасында гәбул олунмуш мүттәфиг респ.-ларын әмәк ганунлары мәчәлләләридир (бах *Әмәк ганунлары мәчәлләси*). Совет Ә.һ. үмуми һиссәјә (Ә.һ.-нун предмети вә системи, әсас принсипләри, һәмкарлар иттифагларынын һүгуги вәзијјәти, коллектив мүгавилә вә с.) вә хүсуси һиссәјә (әмәк саһәсиндә ичтимаи мүнасибәтләрин конкрет нөвләрини низамлајан нормалар: әмәк мүгавиләси, иш вахты, әмәк һаггы вә с.) ајрылыр. Ә.һ.-нун әсас принсипләри бунлардыр: әмәјин үмумилији, социалист әмәк интизамына риајәт етмәк борчу, гочалыға көрә вә әмәк габилијјәти итирилдикдә дөвләт һесабына мадди тә'минат һүгугу; әмәк коллективләринин, мүәссисәләрин идарә олунмасында иштиракы вә с. Әмәк мүнасибәтләриндә гадынларын кишиләрлә бәрабәр тутулмасы, вәтәндашларын иргиндән вә миллијјәтиндән асылы олмајараг һүгуг бәрабәрлији Ә.һ. да мүнтәзәм көзләнилир.

Әд.: Л е н и н В. И., О трудовом законодательстве (сб.), М., 1959; Советское

трудовое право, М., 1972; Трудовое право и научно-технический прогресс, М., 1974; Смирнов С. В., Основные принципы советского трудового права, М., 1977; Смоярчук В. И., Источники советского трудового права, М., 1978; Маргулис А. Л., Основы советского трудового права, М., 1978.

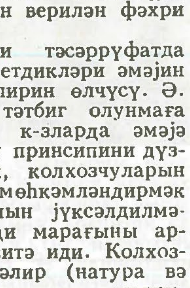
ӘМӘК ШИКӘСТЛИЈИ—совет һүгугуна көрә ишлә әлагәдар *бәдбәхт һадисә* нәтичәсиндә сағламлығын мүвәггәти, јахуд даими (узун мүддәтә) зәдәләнмәси; Ә.ш. заманы *сосиал тә'минат* күзәштли шәртләрлә верилир. Ә.ш. нәтичәсиндә мүвәггәти иш габилијјәтсизлијинә көрә фәһлә, гуллугчу вә колхозчулар үчүн *муавинәт* газанчын 100%-и өлчүсүндә тә'јин олунур. Ә.ш. нәтичәсиндә баш верән әлиллијә көрә пенсија әмәк стажынын давамијјәтиндән асылы олмајараг мүәјјән олунур; аилә башчысы итирилдикдә (онун өлүму Ә.ш. нәтичәсиндә баш верибсә) онун һимајәсиндәки әмәк габилијјәти олмајан шәхсләрә пенсија алмаг һүгугу верилир.

ӘМӘК ШӨҺРӘТИ ОРДЕНИ—бах *ССРИ орденләри.*

ӘМӘКДАР...—ССРИ вә ја мүттәфиг респ.-ларын али дөвләт һакимијјәт органлары тәрәфиндән верилән фәхри ад; бах *Фәхри ад.*

ӘМӘККҮН— ичтимаи тәсәррүфатда колхозчуларын сәрф етдикләри әмәјин вә бөлүшдүрүлән кәлирин өлчүсү. Ә. 1930—31 илләрдән тәтбиг олунмаға башланмышдыр. Ә. к-зларда әмәјә көрә социалист бөлкү принсипини дүзкүн һәјата кечирмәк, колхозчуларын әмәк интизамыны мөһкәмләндирмәк вә ичтимаи истеһсалын јүксәлдилмәсиндә онларын мадди марағыны артырмаг үчүн бир васитә иди. Колхозчулара вериләчәк кәлир (натура вә пул илә) онларын ичтимаи тәсәррүфатда газандыглары әмәккүнләрин мигдарына мүвафиг олараг бөлүшдүрүлүрдү. Беләликлә, Ә. к-зларда узун мүддәт әмәк учотунун вә кәлирин колхозчулар арасында бөлүшдүрүлмәсинин ваһид вә мүнасиб өлчүсү олмушдур. К-зларын игтисадијјаты мөһкәмләндикчә, кәлири артдыгча колхозчуларын әмәјинин һәр аj пулла өдәнилмәси үчүн шәраит јаранмышдыр. 1954—55 илләрдән башлајараг к-злар Ә.-үнә һәр аj (һәр рүб) пулла аванс вермәјә башламыш, 1966 илдән исә әмәјин һәр аj билаваситә пулла тә'минатлы өдәнилмәсинә кечилмишдир. ССРИ-нин, о чүмләдән Азәрб.ССР-ин бир сыра к-зунда Ә. гүввәдә галмышдыр.

ӘМӘКӨМӘЧИ (Malva)—*әмәкөмәчиләр фәсиләсиндән* битки чинси. Бир, ики вә ја чохиллик отлардыр. Тамкәнарлы вә ја дилимли јарпаглары узун саплаглыдыр. Ири әлван чичәкләри јарпаг голтугунда јерләшир. Шимал јарымкүрәсиндә 40, ССРИ-дә 20, о чүмләдән Азәрб.ССР дә 10 нөвү јајылмышдыр. Ә., әсасән, бағ вә бостанларда, әкин саһәләриндә алаг кими битир. Азәрб.-да Ә. дән јемәкләрин һазырланмасында (көјәрти шорбасы, гутаб вә с.) истифадә едилир. Ә.-нин тәркибиндә мүаличә әһәмијјәтли јапышганабәнзәр маддә олдуғу үчүн

халг тәбабәтиндә илтиһаба гаршы ишләдилир. Јарпагларында С витамини вә каротин вар. Чичәјиндән алынан рәнкдән јун бојанмасында вә шәрабчылыгда истифадә олунур.

ӘМӘКӨМӘЧИ КҮВӘСИ (Pectinophora malvella)—Gelechidae фәсиләсиндән кәпәнәк. Әмәкөмәчиләр фәсиләсинә аид јабаны вә мәдәни биткиләрин зәрәрверичисидир. Бәдәнинин уз. 6—8 *мм*, ачылмыш һалда ганадларынын уз. 12—14 *мм*-дир. Рәнки боз-гонурдур. Авропа, Асија вә Африкада раст кәлир. ССРИ-дә кениш јајылмышдыр. Илк дәфә 1931 илдә Нах.МССР-дә памбыг биткиси үзәриндә тапылмышдыр. Илдә 1—2 (гисмән 3) нәсил верир. Тыртылы гөнчәни, чичәјин јумурталығыны вә гозанын тохумуну јејир. Зәдәләнмиш органлар ја төкүлүр, ја да ејбәчәр инкишаф едир. Мүбаризә тәдбирләри агротехники, биоложи вә кимјәви үсулла апарылыр.

ӘМӘКӨМӘЧИЛӘР ФӘСИЛӘСИ (Malvaceae)—*икиләпәлиләр* синфиндән битки фәсиләси. От, јахуд кол вә надир һалларда кичик ағачлардыр. Садә, тамкәнарлы, бә'зән дә дилимли јарпаглары нөвбә илә дүзүлүр. Бешүзвлү, ири, икичинсијјәтли чичәкләри тәктәк вә ја чичәк групунда јерләшир. Тропик вә субтропикләрдә 90 чинси, 1600 (бә'зи мә'лумата көрә 2350) нөвү мә'лумдур. ССРИ-дә 11 чинси (75 нөвү), о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 9 чинси (20-јә јахын нөвү) јајылмышдыр. Ә.ф.-нә бир сыра гијмәтли техники (памбыг, кәнаф, кәндироту вә с.), дәрман (әмәкөмәчи, бәлғәмоту) вә декоратив (һибискус, хәтми) биткиләр дахилдир.

ӘМӘК-ТӘРБИЈӘ КОЛОНИЈАСЫ—ССРИ-дә 1964 иләдәк нәзарәтсиз ушагларын, һәмчинин хырда чинајәт төрәдән 11 јашындан 17 јашынадәк јенијетмәләрин сахланылдығы идарә. Ә.-т.к.-нын мәгсәди белә јенијетмәләри тәчрид едиб, әмәклә тәрбијәләндирмәк, онлара истеһсалат вә мәктәб тә'лими вермәк иди. 1964 илдән белә јенијетмәләр тәдрис-тәрбијә идарәләриндә—хүсуси мәктәбләрдә вә хүсуси техники-пешә мәктәбләриндә тәрбијә вә ислаһ олунурлар.

ӘМӘЛӘКӘЛМӘ ИСТИЛИЈИ—маддәнин 1 *молунун* башланғыч маддәләрдән әмәлә кәлмәси реаксијасынын истилик еффекти. Өлчү ваһиди, адәтән, *ккал/мол* вә ја *кч/мол* иләдир. Башланғыч маддәләр мүрәккәб гурулушлу олдугда просесә верилән истилијин бир һиссәси онларын молекулларындакы кимјәви рабитәләрин гырылмасына сәрф олунур. Буна көрә дә Ә.и. мәнфи, мүсбәт вә сыфра јахын кәмијјәтләр ола биләр. О, маддәнин давамлылығыны мүтләг мә'нада характеризә етмир. 298° К темп-рда вә 1 *ат* тәзјигдәки Ә.и.-нә стандарт Ә.и. дејилир. Ә.и. мүхтәлиф үсулларла, о чүмләдән билаваситә калориметрлә өлчмәклә, реаксијанын таразлыг сабитинин темп-рдан асылылығыны нәзәрә алан изохор вә ја изобар тәнликләри илә, мүхтәлиф темп-рларда галваник елементин е.һ.г. нә әсасән һиббс—һелмһолтс тәнлији үзрә һесабламa апармагла, реаксијада иштирак едән дикәр реакентләрин вә реаксија мәһсулларынын Ә.и. мә'лум исә реаксијанын истилик еффектини һесс ганунунун көмәји илә һесабламагла вә с. тапылыр. Реаксијаларын термокимјасынын өјрәнилмәсиндә Ә.и.-нин бөјүк әһәмијјәти вар. Тәхм. 5000-ә гәдәр маддә үчүн Ә.и.-нин гијмәти мә'лумдур; бу, хүсуси тәчрүбә апармадан нәзәри һесабламa јолу илә он минләрлә реаксијанын истилик еффектини мүәјјән етмәјә имкан верир.

Әд.: Герасимов Я. И., Курс физической химии, т. 1, М., 1963; Карапетьянц М. Х., Введение в теорию химических процессов, М., 1975.

ӘМӘЛИ ИДАРӘЧИЛИК ҺҮГУГУ—ССРИ-дә дөвләт тәшкилатларынын онлара тапшырылан әмлака ганунла мүәјјән едилән чәрчивәдә саһиблик етмәк, ондан истифадә етмәк вә онун үзәриндә сәрәнчам вермәк һүгугу; һәмин әмлакдан тәшкилатлар өзләринин фәалијјәти мәгсәдинә, план тапшырыгларына вә әмлакын тә'јинатына мүвафиг олараг истифадә едирләр. Совет дөвләти, һабелә, кооп. вә ичтимаи тәшкилатлар өз мүлкијјәт һүгугуну ја мүстәгил (мәс., дөвләт өз органлары васитәсилә), јахуд әмлакы дикәр тәшкилатын әмәли идарәчилијинә вермәклә һәјата кечирирләр. Һәм тәшкилат јарадылан заман она верилән әмлак, һәм дә тәсәррүфат фәалијјәтинин һәјата кечирилмәси нәтичәсиндә әлдә едилән әмлак Ә.и.һ. објектидир.

ӘМӘЛИЈЈАТ (һәрбидә)—бах *һәрби әмәлијјат.*

ӘМӘЛИЈЈАТ КҮЧЛӘНДИРИЧИСИ (аналог һесабламa техникасында)—*екс-рабитә* дөврәләри олмајан *һәлледән күчләндиричи.*

ӘМӘЛИЈЈАТ СӘНӘТИ—һәрб сәнәтинин тәркиб һиссәси; һәрби әмәлијјат мејданында силаһлы гүввәләрин оператив бирләшмәләринин апарачағы биркә вә мүстәгил әмәлијјатларын һазырланмасы вә кечирилмәсинин нәзәри вә практики мәсәләләрини әһатә едир; һәрби-нәзәри фәнн. Ә.с.-нин әсас вәзифәләри бунлардыр: әмәлијјатларын характери вә мәзмунунун тәдгиги, гуруда, һавада, космосда вә дәниздә онларын һазырланмасы вә кечирилмәси, силаһлы гүввә вә гошун нөвләринин бу әмәлијјатларда иштиракынын ән сәмәрәли үсулларынын мүәјјән едилмәси, һәмчинин онлар арасында әлагәнин тәшкили үсуллары, гошунларын (гүввәләрин) идарә олунмасы, әмәлијјат кедишиндә тәчһизатын вә онлара практики рәһбәрлик үзрә төвсијәләрин ишләниб һазырланмасы. Ә.с.-нә һәрби әмәлијјатларын бүтүн нөвләринин (һүчум, мүдафиә, оператив јенидән груплашдырмаларын тәшкили вә һәјата кечирилмәси вә с.) өјрәнилмәси вә ишләниб һазырланмасы дахилдир. Ә.с. стратекија вә тактика арасында әлагәләндирмә ролуну ојнајыр; о, билаваситә стратекијадан төрәјир вә ондан асылы олур. Стратекијанын тәләбләри вә мүддәалары Ә.с. үчүн әсасдыр. Тактикаја мүнасибәтдә Ә.с. башчыл мөвге тутур, онун вәзифәләрини вә инкишаф истигамәтини мүәјјән едир. Ә.с.-нин үмуми нәзәријјәси вә практикасы чәрчивәсиндә гуру, ракет, ҺҺМ гошунларынын, ҺҺГ вә ҺДГ-нин Ә.с. олур.

Буржуа дөвләтләринин һәрби нәзәријјәләриндә «Ә.с.» термини әвәзинә «бөјүк тактика» вә «кичик стратекија» анлајышлары гәбул едилмишдир.

Совет Ә.с. өлкәдә Вәтәндаш мүһарибәси вә харичи һәрби мүдахилә дөврүндә формалашмаға башламыш, В. И. Ленинин һәрб мәсәләләри үзрә нәзәри мүддәалары вә көстәришләринә,

мүһарибә кедишиндә Гызыл Ордунун мүһүм әмәлијјат планларынын ишләниб һазырланмасына вә әлдә едилмиш тәчрүбәнин үмумиләшдирилмәсинә әсасланмыш, Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә вә сонракы дөврдә хејли тәкмилләшмишдир. 60—70-чи илләрдә елми-техники ингилабын наилијјәтләринин тәтбиги вә ән мүасир силаһ нөвләринин јарадылмасы илә Совет Ә.с. даһа да инкишаф етмишдир.

ӘМӘЛИЈЈАТЛАРЫН ТӘДГИГИ— әмәлијјатларын тәшкили вә идарә едилмәси үчүн кәмијјәтчә әсасланмыш гәрар гәбулетмә үсулларыны өјрәнән елм саһәси; оптимал гәрар гәбулетмәнин ријази нәзәријјәси «кәмијјәт фактору» вә «мәгсәдәујғунлуг» анлајышларына әсасланыр. Гәрар гәбулетмә мәсәләсинин һәлли әсасән 3 мәрһәләдән ибарәтдир: а) мәсәләнин тәдгиги вә ријази моделинин тәртиби. Моделә өјрәнилән објектин әсас амилләринин кәмијјәт көстәричиләри, онлар арасындакы асылылыглар, мәсәләнин әсас шәртләри вә тәләбләр дахилдир. Адәтән мәсәләнин оптимал һәлли ахтарылдығындан моделә конкрет мәгсәд функсијасы дахил едилир. б) Моделин тәһлили, әлверишли һәлл үсулунун вә алгоритмин сечилмәси (јарадылмасы). Оптимал гәрарын ахтарылмасында, *хәтти програмлашдырма, гејри-хәтти програмлашдырма, динамик програмлашдырма, евристик програмлашдырма, ојунлар нәзәријјәси*, күтләви хидмәт нәзәријјәси вә с. тәтбиг олунур. Оптималлашдырма мәсәләсинин һәлли чох чәтиндирсә, имитасијон модел (бах *Ријази модел*) вә үсуллардан истифадә едилир. в) Оптимал вә ја она јахын һәллин тапылмасы вә нәтичәдән практикада истифадә. Ә.т.-ндә өјрәнилән гәрар гәбулетмә мәсәләләри чох мүрәккәбдир вә чох вахт онларын аналитик һәллини тапмаг мүмкүн дејил. Һәллин гурулмасы бөјүк һесаблама тәләб етдијиндән, һесаблајан електрон машын тәтбиг олунур.

«Ә т.» термини Икинчи дүнја мүһарибәси заманы јаранмыш, сонралар кибернетика вә һесаблама техникасы илә јанашы мүасир истигамәтә чеврилмишдир. Ә.т. елми, техники, игтисади вә тәшкилати мәсәләләрин һәллинә тәтбиг олунур, вәсаитләрин даһа сәмәрәли истифадәсини тә'мин едән гәрарлар (хәрчләрин азалмасы, еффектлилијин артмасы вә с.) гәбул етмәјә имкан јарадыр.

Әд.: Вагнер Г. М., Основы исследования операций, пер. с англ., т. 1—3, М., 1972—73; Зайченко Ю. П., Исследование операций, Киев, 1975.

ӘМӘНЗАДӘ Јусиф Әмән оғлу (д. 18. 11.1914, Бакы)—механика саһәсиндә совет алими. Физика-ријазијјат е.д. (1959), проф. (1961), Азәрб.ССР ЕА м. үзвү (1968). *Ријазијјат вә Механика Институтунда* механика (1958—60) вә еластиклик нәзәријјәси (1959—72) шө'бәләринин рәһбәри, Аз.НКИ-дә материаллар мүгавимәти кафедрасынын мүдири (1960—65) вәзифәләриндә ишләмишдир. 1960 илдән АДУ-нун нәзәри механика кафедрасынын мүдиридир. Тәдгигатлары еластиклик нәзәријјәси, нефт-мә'дән механикасы, сәлт мүһит механикасы вә с.-јә аиддир. Чохрабитәли һиссә-һиссә бирчинс призматик еластик чисимләрин бурулма вә әјилмә мәсәләләринин һәлли үсулларыны вә еластик бирчинс олмајан призматик чисимләрин бурулмасында әјилмә мәркәзинин тә'јини (јалныз бир бурулма комплекс функсијасы васитәсилә) үчүн дүстурлар вермиш, чохрабитәли һиссә-һиссә бирчинс изотроп вә анизотроп јарыммүстәвиләр үчүн гарышыг сәрһәд мәсәләләринин һәлли, јарыг вә онун учларындакы кәркинлик консентрасијасынын өјрәнилмәси үчүн бир сыра еффектив тәгриби үсул ишләјиб һазырламышдыр. Јүксәкихтисаслы кадрлар һазырланмасында хидмәти вар. АСЕ елми редаксија шурасынын (1976), Нәзәри вә Тәтбиги Механика үзрә ССРИ Милли Комитәсинин вә ССРИ Али вә Орта Ихтисас Тәһсили Назирлијинин Елми-Техники Шурасында ријазијјат, механика вә астрономија бөлмәси Рәјасәт Һеј'әтинин үзвүдүр (1972).

Әсәрләри: Истиликкечирмә нәзәријјәсинә кириш, Б., 1955 (А. А. Абасзадә илә биркә); Плоская задача теории упругости, 2 изд., Б., 1975; Теория упругости, 3 изд., М., 1976; Theory of Elasticity, М., 1979.

ӘМӘНУЛЛА ХАН (1.6.1892—25.4. 1960, Сүрих)—1919—29 илләрдә Әфганыстан кралы. Әфганыстанын там мүстәгиллијини е'лан етмишди (1919, феврал). Ә.х. В. И. Ленинлә достчасына мәктублашмыш, 1919 илдә Әфганыстанла Совет Русијасы арасында дипломатик мүнасибәтләр јаратмыш, Совет-Әфган мүгавиләси (1921), ССРИ илә битәрәфлик вә һүчум етмәмәк һаггында мүгавилә (1926) имзаламышды. Ә.х.-ын кәнч әфганларын идејаларына әсасланан бир сыра антифеодал ислаһаты өлкәнин мәркәзләшдирилмәси вә игтисадијјатында буржуа дәјишикликләри үчүн зәмин јаратды. Ә.х. 1928 илдә ССРИ-дә, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә олмушдур. 1928—29 илләрдә *Бәччеји-Сагга* үсјаны Ә.х.-ы һакимијјәтдән әл чәкиб харичә кетмәјә мәчбур етди. Ә.х. Чәлалабадда (Әфганыстан) дәфн олунмушдур.

Әд.: Массон В. М., Ромодин В. А., История Афганистана. т. 2, М., 1965.

ӘМИН (الأمين), Мәһәммәд ибн Һарун әр-Рәшид (789, Бағдад—ијул, 813, Бағдад)—Аббаси хәлифәси [809—813]. Атасы *Һарун әр-Рәшид* 789 (башга мә'лумата көрә 791) илдә ону әл-Әмин ады илә вәлиәһд е'лан етмишди. Бачарыгсыз дөвләт башчысы олан Ә.-и һакимијјәт уғрунда мүбаризә апаран гардашы Мә'мунун тәрәфдарлары өлдүрмүшдүр.

Әд.: Буниятов З. М., Азербайджан в VII—IX вв., Б., 1965; Беляев Е. А., Арабы, ислам и арабский халифат в раннем средневековье, 2 изд., М., 1966.

ӘМИНБӘЈЛИ Ибраһим Абдулла оғлу [1894, Кәнчә (индики Кировабад) ш.—1937]—Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз. 1918 илдән Сов. ИКП үзвү. 1914 илдә педагожи курс гуртармыш Ә. Шуша вә Кәнчәдә мүәллимлик етмиш, болшевик партијасынын Кәнчә маһал комитәсинин үзвү вә катиби сечилмишдир (1918—20). АК(б)П-нин 1-чи гурултајында иштирак етмишдир (1920). Кәнчә губернија комиссары, Кәнчә Гәза Ичрајјә Комитәсинин мәс'ул катиби (1920—22), Совет партија мәктәбинин, С. Ағамалыоғлу ад. техникумун мүәллими (1922—24), АК(б)П МК мәтбуат шө'бәсинин мүдири, «Кәндли» гәзетинин редактору, Азәрб.ССР Баш Мәтбуат Идарәсинин рәиси (1924—30), халг маариф комиссарынын мүавини (1930—31), «Коммунист» гәзетинин редактору, «Азәрнәшр»ин директору (1931—33), АК(б)П Товуз Рајон Комитәсинин катиби (1933—34), Азәрб. Дөвләт Консерваторијасынын директору, АК(б)П МК јанында Партија Тарихи Институту директорунун мүавини вә с. вәзифәләрдә ишләмишдир (1934—37). Ә. АК(б)П 6, 7, 11 вә 12-чи гурултајларынын нүмајәндәси олмуш, дәфәләрлә АК(б)П МК вә Азәрб. МИК үзвү сечилмишдир.

ӘМИНБӘЈЛИ Һидајәт Әсәдулла оғлу (1860, индики Кировабад — 10.3. 1919, Һәштәрхан)—Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз. 1905 илдән Сов.ИКП үзвү. 1904 илдән ингилаби һәрәката гошулмушдур. Ә. Биринчи рус ингилабы дөврүндә (1905—07) болшевик «Һүммәт» тәшкилатынын јарадылмасында вә кәндлиләрин ингилаби мүбаризәјә чәлб олунмасында јахындан иштирак етмишдир. Ә. партијанын тапшырығы илә 1908—11 илләрдә ингилаба көмәк етмәк үчүн Ирана кетмишди. 1912 илдә Дағыстана сүркүн едилмишди. Ә. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын иштиракчыларындан олмушдур. 1918 илдә Бакыда Совет һакимијјәти уғрунда мүбаризәдә, мүсаватчыларын әксингилаби март гијамынын јатырылмасында иштирак етмишдир. Ә. 1918 илин апрелиндә Һәштәрхана кетмиш, орада Чәнуби азәрб. лар арасында ингилаби иш апармыш, Иран коммунист өзәјини јаратмыш вә онун илк сәдри сечилмишдир. Һәштәрханда әксингилаби гијамын јатырылмасында иштирак етмиш вә дөјүшдә һәлак олмушдур.

Әд.: Памятники борцам пролетарской революции, М.—Л., 1925; Искендеров М. С., Из истории борьбы Коммунистической партии Азербайджана за победу Советской власти, Б., 1958; Гулиев Дж. Б., Борьба Коммунистической партии за осуществление ленинской национальной политики в Азербайджане, Б., 1970.

ӘМИР (әр. أمير — башчы, һөкмдар)— мүсәлман өлкәләриндә сәркәрдә, һаким, княз. Әрәб хилафәтиндә илк хәлифәләр вә *Әмәвиләр* дөврүндә ордуја команданлыг едәнләр Ә. адланыр вә адәтән ишғал едилмиш вилајәтләрә чанишин тә'јин олунурдулар. Хәлифә *Өмәрдән* башлајараг хәлифәләр «әмир әл-мө'минин» («мө'минләрин һөкмдары») адланырды. 9—10 әсрләрдә Аббасиләр дөврүндә хәлифәләрин һимајәсиндә олан феодал һакимләри, Хилафәтдән номинал асылы чанишинләр (Әғләбиләр, Тулуниләр, Таһириләр) вә ја мүстәгил дөвләт јарадан һакимләр (Гәзнәвиләр, Бүвејһиләр вә б.) Ә. адланырды. 10 әсрин сону—11 әсрин әввәлиндә мүхтәлиф рүтбәли феодал һакимләри вә сәр-

кәрдәләри дә (Сәлҹугиләр, Әјјубиләр, Мәмлүкләр дөвләтләриндә вә с.) Ә. адланмаға башлады. *Тејмур* да бу титулу дашыјырды. *Сәфәвиләр* дөврүндә Иранда әјаләт һакимләри (адәтән тајфа башчылары—ханлар вә султанлар), Әфғаныстанда *Дост Мәһәммәддән* башлајараг Бәрәкзәиләр сүлаләсинин һөкмдарлары Ә. титулуну дашыјырдылар; 18 әсрин сонундан *Бухара ханлығынын* һакимләри дә өзләрини Ә. адландырырдылар. 20 әсрдә монархија гурулушунун һөкм сүрдүјү бә'зи әрәб дөвләтләриндә (мәс., Сәудијјә Әрәбистанында вә с.) шаһзадәләр Ә. адланыр.

ӘМИР ӘЛ ҮМӘРА (әр. أمير الأمراء—әмирләр әмири) орта әсрләрдә мүсәлман өлкәләриндә, о ҹүмләдән Азәрб. да (Сәлҹугиләр, Елдәкәзләр, Елханиләр, Гарагојунлулар, Ағгојунлулар вә Сәфәвиләр дөврүндә) мөвҹуд олмуш ән јүксәк һәрби вәзифә, баш сәркәрдә. Сонралар, һәмчинин һөкмдара хүсуси гуллуг көстәрәнләрә, јахуд онун тәрәфинә кечән әмирләрә һөкмдарын вердији јүксәк һәрби рүтбә. Ә. һөкмдар тәрәфиндән тә'јин олунур вә бир нөв онун мүавини сајылырды. Һөкмдар олмадыгда Ә. ону әвәз едә билэрди.

Әд.: О н у л л а һ и С. М., XV әсрдә Азәрбајҹанда дөвләт гурулушунун бә'зи мәсәләләринә даир. Азәрб.ССР ЕА Хәбәрләри (тарих, фәлсәфә вә һүгуг серијасы), 1966, № 4; И б р а г и м о в Д. М., Феодальные государства на территории Азербайджана XV века. Б., 1961.

ӘМИР ХОСРОВ ДӘҺЛӘВИ, Ә б ү л һ ә с ә н Ә м и р б и н Ә м и р С е ј ф ә д д и н М а һ м у д Ш ә м с и (1253, Патиали, индики Уттар-Прадеш штаты—1325, Деһли)—һинд шаири, алим, мусигичи. Фарс, урду вә һинд дилләриндә јазмышдыр. Орта Асијанын түркдилли халгларындан чыхмыш атасы Әмир Маһмуд Шәмс Лачин монгол һүҹуму заманы Һиндистана көчмүшдү. Ә.Х.Д. кәнҹ јашларындан Шејх Низамәддин Өвлијанын «Чештијә» дини-суфи тәригәтинә јахын олмушдур. Хагани вә Низами Ә.Х.Д.-нин јарадыҹылығына күчлү тә'сир көстәрмишләр; онлары өзүнә «устад», «мүәллим» сечмиш, Хаганинин бир нечә әсәринә, Низаминин исә «Хәмсә»-синә нәзирә јазмыш, Мүҹирәддин Бејләганинин адыны һөрмәтлә јад етмишдир. Ә.Х.Д.-нин әдәби ирси зәнкиндир. Лирик ше'рләрини беш мүкәммәл диванда топламышдыр. Ше'рләриндәки никбинлик, чанлы тәбиәт лөвһәләри, поетик дил Ә.Х.Д.-ни классик Шәрг лирикасынын ән көркәмли нүмајәндәләриндән бири кими шөһрәтләндирмишдир.

Ә.Х.Д.-нин епик әсәрләри ики група бөлүнүр: Низами «Хәмсә»синә нәзирә олараг јаздығы поемалар [«Мәтлә'үл-әнвар» («Нурларын мәнбәји»), «Ширин вә Хосров», «Мәҹнун вә Лејли,» «Ајинеји Искәндәри» («Искәндәрин ајнасы»), «Һәшт бећишт» («Сәккиз бећишт»)]; оријинал әсәрләр [«Гран үс-Сә'дејн» («Ики хошбәхт Улдузун бирләшмәси»), «Мифтаһ үл-фүтуһ» («Фәтһләрин ачары»), «Дувалрани вә Хызрхан», «Ноһ сепеһр» («Доггуз сәма») вә с.]. Ә.Х.Д.-нин «Хәмсә»си 20000 бејтә јахындыр. Шаир Низами мөвзуларыны өзүнәмәхсус шәкилдә ишләмиш, онлара јени сүжетләр вә гәһрәманлар кәтирмишдир. Һуманист шаир феодал зүлмү вә өзбашыналығына, ганлы мүһарибәләрә гаршы чыхмыш, һөкмдарлары әдаләтә чағырмышдыр. Оријинал әсәрләри јашадығы дөврүн һадисәләриндән бәһс едир. Тарих, фәлсәфә, әдәбијјат вә мусиги нәзәријјәсинә даир әсәрләри дә вар. Ә.Х.Д.-нин бәстәләдији бир сыра тәснифләр һинд мүғәнниләри тәрәфиндән инди дә ифа олунур. Ҹами вә Нәваинин јарадыҹылығына күчлү тә'сир көстәрмишдир. Шәргин бир чох көркәмли шаири онун әсәрләринә нәзирә јазмышдыр. «Хәмсә»синин бир, диванынын үч әлјазма нүсхәси Азәрб.ССР ЕА Респ. Әлјазмалар Фондунда сахланылыр.

Ә с ә р л ә р и: Ширин вә Хосров. Б., 1973; Оғлума нәсиһәт. Сечилмиш лирик ше'рләр. Б., 1976; Матла аль-Анвар. М., 1975; Маджнун и Лейли. М., 1975; Избр. газели. М., 1976.

Әд.: М ә һ ә р р ә м о в Т., Бөјүк шаир Әмир Хосров Дәһләви. Азәрб.ССР ЕА Шәргшүнаслыг Институтунун әсәрләри. 1960; №2; ј е н ә о н у н, Әмир Хосров Дәһләвинин «Мәҹнун вә Лејли» поемасы. Б., 1970; А л и е в Г. Ю., Персоязычная литература Индии. М., 1968.

ӘМИР ҺӘМЗАҺ (Amir Hamzah) (28.2.1911, Шимали Суматра, Бинчеј ш.—19.3.1946, Куала Бинкеј) — Индонезија шаири. Поезијада Малајја классик мәктәбинин ән'әнәләрини инкишаф етдирмишдир. Бәдбин әһвали-руһијјәли «Һәзин нәғмәләр» (1937), «Һәсрәтин бәһрәси» (1941) ше'р мәҹмуәләринин мүәллифидир. Малајјанын милли гәһрәманы Һанк Туаһа итһаф олунмуш поемасында азадлыг идејалары тәрәннүм олунур.

Ә с ә р и: Стихи, в сб.: Цветы далёких берегов, М., 1966.

Әд.: Б о л д ы р е в а М. А., Творчество индонезийских поэтов XX в. Амира Хамзаха и Хейрила Анвара, М., 1976.

ӘМИР ҺӘМЗӘ (?—1787)—Гарагајтаг һакими, усми [1748—87]. Губалы Фәтәли ханын 1759 илдә Дәрбәндә һүҹуму заманы онун мүттәфиги олмушду. Сонралар мүнасибәтләри позулдуғундан Ә.Һ. бир сыра Азәрб. вә Дағыстан феодалларынын Фәтәли хан әлејһинә иттифагыны тәшкил етмишди. 1774 илин ијул ајында Кавдушан дүзүндә (Худат јахынлығында) Фәтәли хан һәмин феодалларла дөјүшдә мәғлуб олду; лакин рус гошунундан көмәк алараг 1775 илдә дүшмәнләри үзәриндә гәләбә чалды. 1776 илдә Ә.Һ. Табасаран һакими Рүстәмлә бирликдә Русија тәбәәлијини гәбул етмәк һаггында әһднамә (Азәрб. дилиндә јазылмышдыр) имзаламаға мәҹбур олду.

Әд.: Азәрбајҹан тарихи, ч. 1, Б., 1961; А б д у л л а е в Г. Б., Из истории северо-восточного Азербайджана в 60—80-х гг., XVIII в., Б., 1958; ј е н ә о н у н, Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношения его с Россией. Б., 1965.

ӘМИР ҺӘСӘН ДӘҺЛӘВИ (1253, Бәддун—1327—37 илләр арасында, Дөвләтабад)—һинд шаири. Фарс дилиндә јазмышдыр. Бә'зи мәнбәләрдә Әлаи Сәнҹәри кими дә гејд едилир. Өмрүнүн чохуну Деһлидә, сарајда кечирмишдир. *Әмир Хосров Дәһләвинин* мәсләкдашы вә досту иди. Шејх Низамәддин Өвлијанын «Чештијә» дини-суфи тәригәтинә мәнсуб олмушдур. Јарадыҹылығына Низами вә Сә'ди күчлү тә'сир көстәрмишләр. Әдәби ирсиндән диваны, «Ешгијјә» адлы романтик поемасы, Мәһәммәд Султанын өлүмү һаггында мәрсијәси вә Шејх Низамәддин Өвлијанын һикмәтли ифадәләриндән ибарәт «Фәваид үл фуад» («Үрәк фајдалары») адлы нәср әсәри дөврүмүзәдәк кәлиб чатмышдыр. Ә.Һ.Д., әсасән, лирик ше'рләри илә мәшһурдур. Әсәрләриндә никбинлик, һәјата бағлылыгла јанашы, бәдбинлик, заманәдән шикајәт мотивләри дә әкс олунмушдур. Хаганинин бир нечә әсәринә нәзирә јазмышдыр. Диванынын 3 әлјазма нүсхәси Азәрб.ССР ЕА Респ. Әлјазмалар Фондунда сахланылыр.

Әд.: А б б а с о в Ә., Һәсән Дәһләвинин һәјат вә јарадыҹылығы һаггында бә'зи гејдләр. Иран филолокијасы мәсәләләри (мәг. мәҹмуәси). Б., 1966; А л и е в Г. Ю., Персоязычная литература Индии, М., 1968.

ӘМИРАБАД МӘДӘНИЈЈӘТИ—Гәдим Харәзм әразисиндә Сон Тунч дөврүнә (е.ә. 9—8 әсрләр) аид археоложи мәдәнијјәт. 1937—40 илләрдә Әмирабад (Гарагалпаг МССР) јахынлығында С. П. Толстов тәдгиг етмишдир. Ә.м. сакинләри дөрдкүнҹ јарымгазма евләрдә јашамыш, суварма әкинчилији вә малдарлыгла мәшғул олмушлар. Сахсы габлар јапмадыр. Јакке нарсан 2 јашајыш јериндән тунҹдан јарпагвары ох уҹлары, гылынҹ вә с. тапылмышдыр.

Әд.: Т о л с т о в С. П., Древний Хорезм, М., 1948; Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции, т. 1—9. М., 1952—76.

ӘМИРАСЛАНОВ Әли Ағамалы оғлу (22.12.1900, индики Губадлы р-нунун Балаһәсәнли к.—16.10.1962, Москва)—совет кеологу. Кеолокија минералокија е.д. (1946), проф. (1947), ССРИ ЕА м. үзвү (1953). 1920 илдән Сов.ИКП үзвү. 1930 илдә Москва Мә'дән Академијасыны битирмишдир. 1930—38 илләрдә Урал, Газахыстан, Орта Асија, Забајкалје вә Гафгаздакы мис, гурғушун-синк вә галај јатагларында елми тәдгигат ишләри апармышдыр. 1954 илдән ССРИ-нин әлван металлуркија, кеолокија вә Јер тәкинин мүһафизәси назирликләриндә рәһбәр вәзифәләрдә чалышмышдыр. ССРИ дә әлван надир метал јатагларынын гурулушу, әмәләкәлмә шәраити вә јајылмасы ганунауј ғунлуглары на даир бир сыра әсәр јазмышдыр. Иран, Полша, Маҹарыстан, Румынија, Чин вә Исвечин әлван метал јатагларынын тәдгиги илә мәшғул олмушдур. Москва кеоложи кәшфијјат ин-тунда дәрс демишдир. «Советскаја кеолокија» мәҹмуәсинин баш редактор мүавини олмушдур. Елми кадрларын һазырланмасында хидмәти вар. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур. Москвада Новодевичје гәбиристанында дәфн едилмишдир.

Ә с ә р л ә р и: Основные типы месторождений свинца и цинка (Методы поисков, разведки и оценка). М., 1957; Свинцово-цинковые месторождения Австралии. Геологическая характеристика и закономерности размещения. М., 1960 (совм. с Н. Ивановым); Прогрессивные методы поисков полезных ископаемых. М., 1961.

ӘМИРАСЛАНОВА Күләндам Әһмәд гызы (д.8.3.1923, индики Шамхор р-нунун Морул к.)—Сосиалист Әмәји

Гәһрәманы (1950). К.Сеткин ад. с-зда фәһлә, мангабашчысы вә бригадир (1937 — 69) ишләмишдир. 1949 илдә үзүмчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр.

ӘМИРВАР — Азәрб.ССР Дашкәсән р-нунда кәнд. Ә. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 30 *км* г.-дә, Габагтәпә чајынын (Шамхор чајынын голу) сол саһилиндә, даг әтәјиндәдир. Әһ. 623 (1979); һејвандарлыг, картофчулуг вә багчылыгла мәшғулдур. Тахтакәсән сех, орта мәктәб, китабхана, клуб, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар. Дәмир дөврүнә аид бир нечә сиклоп тикилиләр, орта әсрләрә аид Ухтикар дәвә гајасы ашкар едилмишдир.

ӘМИРИ Рәһаб вә Шүштәр муғамларында кичик шө'бә. Мелодијасынын гурулушу вә мәгам хүсусијјәтләринә көрә Шикәстеји-фарса јахындыр.

ӘМИРКҮНӘХАН ГАЧАР, Сары Аслан (?—1625, Ериван)—Сәфәви сәркәрдәси, Чухурсәд (Ериван) бәјләрбәјиси (1605—25). *Гачарлар* гајфасындан иди. 1603 илләдәк Гәзвин *даруғасы* олан Ә. Г. Сәфәви—Османлы мүһарибәләри заманы Тәбриз вә Нахчыван ш. ләринин, Кәнчә әтрафынын Османлылардан азад едилмәсиндә фәргләнмишди. Нахчыван әјаләтинин идарәси дә она тапшырылмышды. Ә. Г. Ерменистанын Османлылар тәрәфиндән дағыдылмыш бир сыра шәһәр вә кәндләрини абадлашдырмыш, Гарс, Ван вә Муш әјаләтләриндән Арарат вадисинә хејли ермәни әһалиси көчүрмүшдү. Ә. Г. 1612 илдә Сәлмасда Османлылар вә Сәфәвиләр арасында сүлһ сазишинин бағланмасында иштирак етмишди. Османлыларла јенидән башланан дөјүшләр заманы Ериван галасынын мүдафиәсиндә (1616) икидлик көстәрдији үчүн Ә.Г. а I Шаһ Аббас Сары Аслан ләгәби вермишди. 1625 илдә Күрчүстанда Сәфәвиләр әлејһинә үсјан галдырмыш Кеорки *Саакадзејә* гаршы көндәрилән Ә. Г. ағыр јараланмыш вә Ериванa гајытдыгдан бир нечә ај сонра өлмүшдүр.

Әд.: Папазян А. Д., Персидские указы Матенадарана, в. 2, Ереван, 1959; Рахмани А. А., «Тарих-и алам арай-и Аббаси» как источник по истории Азербайджана, Б., 1960; Закарий Канакерци, Хроника, М., 1969.

ӘМИРЛИ—Азәрб.ССР Бәрдә р-нунун Ханәрәб советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән вә Бәрдә д.ј. ст.-ндан 23 *км* ч.-да, Мирбәшир—Һиндарх шосе јолу кәнарында, Гарабағ дүзүндәдир. Әһ. 1330 (1979); памбыгчылыг, тахылчылыг, һејвандарлыг, барамачылыг вә бағчылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, кәндли кәнчләр мәктәби, китабхана, клуб, тибб мәнтәгәси вар.

ӘМИРЛИК—мүсәлман өлкәләриндә *әмирин* башчылыг етдији феодал дөвләти, јахуд мүлкү. Әрәб хилафәтиндә Ә.-ин башчысыны хәлифә тә'јин (јахуд тәсдиг) едирди. Сонралар һәм мүстәгил, һәм дә вассал дөвләтләр Ә. адланмышдыр (мәс., Нәчд, Шәммар, Әсир Ә.-ләри, мүасир Бирләшмиш Әрәб Әмирликләри дөвләти). Дөвләт бирләшмәсинә Ә. ады верилмәси шәртидир вә јаранмыш ән'әнәдән асылыдыр.

ӘМИРОВ Гараш Ибраһим оғлу (16.9.1926, индики Зәнкилан р-нунун Татар к. — 22.3.1973, Бакы) — нефтчи, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1963). Азәрб.ССР нефт устасы (1971). 1951

илдән Сов.ИКП үзвү. Әмәк фәалијјәтинә 1944 илдә Азәрб.ССР нефт сәнајесиндә башламышдыр. Күровдағ, Мишовдаг, Гарабаглы, Күрсәнки нефт јатаглары билаваситә онун иштиракы илә кәшф едилмишдир. 1969 илдә Азәрб. Нефт Кәшфијјаты Тресги 1 нөмрәли газыма конторунун директору вәзифәсиндә чалышмыш, сонра Чарлы вә Гобустан кәшфијјат газыма идарәләринә рәһбәрлик етмишдир. Азәрб.ССР Али Советинин (6—7-чи чағырыш) депутаты, Сов.ИКП 22 вә 23-чү гурултајларынын нүмајәндәси олмушдур.

ӘМИРОВ Әли Чаббар оғлу (25.3.1915, Нахчыван ш. —12.2.1979, Бакы ш.)—совет нефтчи алими. Техника е.д. (1972), проф. (1977). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1969), ССРИ-нин фәхри нефтчиси (1970). 1945 илдән Сов.ИКП үзвү. Азәрб.ССР Нефт сәнајеси назиринин мүавини, (1958—59), «Азәрнефт» бирлијинин рәиси (1959—62), АКП МК катиби (1962—71), «Азәрнефт» бирлијинин баш директору (1972—76) ишләмишдир. Дәрин нефт вә газ јатагларынын ишләнилмәси вә шахта үсулу илә нефтчыхарма саһәсиндә тәдгигат ишләри апармышдыр. ССРИ—Канада нефт симпозиумунда (Москва, 1976) мә'рузә етмишдир. Азәрб.ССР Али Советинин (5—7 вә 9-чу чағырыш) депутаты олмушдур. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени, ики башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Добыча нефти, Б., 1963; Техника и технология освоения и эксплуатации сверхглубоких скважин, М., 1970; Капитальный ремонт нефтяных и газовых скважин, М., 1973.

ӘМИРОВ Мәшәди Чәмил Әмираслан оғлу (1875, Шуша—1928, Кәнчә, индики Кировабад)—Азәрб. тарзәни, бәстәкар, мусиги хадими. Ә.-ун мусигичи кими јетишмәсинә Мир Мөһсүн Нәввабын мусиги мәчлисләринин бөјүк тә'сири олмушдур. Ә. 1907 илдән Кәнчәдә јашамыш, бурада мәшһур ханәндәләрдән М. М. Фәрзәлијеви, Малыбәјли Һәмиди, сонралар исә Бүлбүлү тарда мүшајиәт етмишдир. 1910 илдә Риганын «Граммофон» ширкәтиндә Ә.-ун Азәрб. мусигичиләри илә биркә ифа етдији бир сыра муғам вә маһнылар граммофон валына јазылмышдыр. Ә. Шуша, Кәнчә, Тифлис вә Ериванда көстәрилмиш опера тамашаларында Мәчнун, Кәрәм («Лејли вә Мәчнун», «Әсли вә Кәрәм», Ү. Һачыбәјов), Гәриб («Ашыг Гәриб», З. Һачыбәјов) ролларыны ојнамышдыр. Ә. 1911—12 илләрдә Истамбулда мусиги тәһсили алмыш, бурада «Һејраты» муғамыны нота салмыш вә чап етдирмишдир. Ә. «Сејфәлмүлк» операсынын (1915) вә «Намуслу гыз» мусигили драмынын (1923) мүәллифидир. Совет һакимијјәтинин илк илләриндә Азәрб.-да мәдәни

гуручулуг тәдбирләриндә фәал иштирак етмишдир. Кәнчәдәки мусиги мәктәбинин тәшкилатчыларындан олан Ә. 1923 илдән өмрүнүн сонунадәк бу мәктәбин директору вә мүәллими олмушдур.

Әд.: Шушински Ф., Азәрбајчанын халг мусигичиләри, Б., 1970; јенә онун, Народные певцы и музыканты Азербайджана, М., 1979.

ӘМИРОВ Фикрәт Мәшәди Чәмил оғлу (д.22.11.1922, Кәнчә, индики Кировабад)—Азәрб. совет бәстәкары. ССРИ халг артисти (1965). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1949). Азәрб. ССР Дөвләт мүкафаты лауреаты (1974). Респ. Ленин комсомолу мүкафаты лауреаты (1967). 1947 илдән Сов.ИКП үзвү. 1959 илдән Азәрб. Бәстәкарлар Иттифагынын, 1974 илдән һәмчинин ССРИ Бәстәкарлар Иттифагынын катиби. М. Ч. *Әмировун* оғлудур. Кировабад Мусиги Мәктәбинин тар синфини битирмиш, 1938—39 илләрдә Бакы Мусиги Мәктәбиндә охумушдур. Ә. Бөјүк

Вәтән мүһарибәсинин иштиракчысыдыр. 1948 илдә Азәрб. Дөвләт Консерваторијасыны (проф. Б. Зејдманын бәстәкарлыг синфини) битирмишдир. Азәрб. Дөвләт Филармонијасынын бәдии рәһбәри (1947), Азәрб. Опера вә Балет Театрынын директору (1956—59) олмушдур. Ә.-ун јарадычылығы мусиги сәнәтинин мүхтәлиф жанрларыны әһатә едир. «Үрәкчаланлар» (1944) вә «Көзүн ајдын» (1946) мусигили комедијалары Ә.-ун илк сәһнә әсәрләридир. Онун «Севил» операсы (1953, Ч. Чаббарлынын ејниадлы пјеси үзрә) мүасир мөвзуда јазылмыш совет опералары арасында көркәмли јер тутур. Лирик-психоложи опера олан «Севил»дә гәһрәманларын талеји ингилаби һадисәләрлә сых әлагәдә верилмишдир. Операда гәһрәманын дахили аләми, онун азадлыға, јени һәјата говушмасы парлаг мусиги дили илә көстәрилмишдир. Опера драматуржи јығчамлығы, халг руһуна јахын көзәл мелодијалары илә сәчијјәләнир. «Севил» операсы Москвада П. И. Чајковски ад. Консерт Залында Үмумиттифаг Радиосу вә Телевизијасынын симфоник орк., хору вә солистләри тәрәфиндән рус дилиндә ифа олунмуш (1963, Нијазинин рәһбәрлији илә), Сәмәргәнддә тамашаја гојулмуш (1977), екранлашдырылмышдыр (1970).

Ә.-ун симфоник јарадычылығы рәнкарәнкдир. Фәлсәфи маһијјәт кәсб едән «Низами» (1947) симли симфонијасы лиризми, тә'сирлилији, ајдын вә инчә мусиги үслубу илә фәргләнир. Ә. симфоник муғам жанрынын јарадычысыдыр. «Шур» вә «Күрд овшары» симфоник муғамларында о, илкин мәнбәјә истинад едәрәк бу әсәрләри өзүнә мәхсус бәстәкарлыг техникасы, јарадычы

тәхәјјүлү илә зәнкинләшдирмиш, оркестр бојаларынын әлванлығына наил олмушдур. «Күлүстан—Бајаты-Шираз» (1971) симфоник муғамында муғам шө'бәләринин контраст ардычыллыг принсипини сахламыш, мелодикасыны кичик лөвһәләрлә шәрһ едәрәк муғамы сәрбәст инкишаф етдирмишдир. Ә.-ун симфоник муғамлары муғам жанрыны симфоникләшдирмә бахымындан әһәмијјәтлидир. Ашыг мусигиси интонасијаларыны, халг рәгсләринин ојнаг, күмраһ руһуну ифадә едән «Азәрбајчан сүитасы» (1950), композисијасына көрә симфоник муғамларын сүита-рапсодија формасыны хатырладан «Азәрбајчан капричиосу» (1961), «Симфоник рәгсләр» (1963), еләчә дә «Азәрбајчан гравүрләри» (1977) Ә.-ун јарадычылығында әһәмијјәтли јер тутур. Симфоник муғам ән'әнәләринин давамы олан «Нәсими дастаны» (1973, јени редаксијасы 1977) хореографик поемасы үчүн фачиәвилик, орижинал мусиги образлары, дәрин мусиги драматуркијасы характерикдир. Онун «Хәзәри фәтһ едәнләр» (1976) вокал-хореографик поемасы совет адамларынын фәдакар әмәјинә һәср олунмушдур. Ә. инструментал консерт жанрында јазан илк Азәрб. бәстәкарларындандыр. Онун фп., скрипка илә орк. үчүн икигат концертиндә (1946) вә фп. илә халг чалғы аләтләри орк. үчүн концертиндә (1947, А. Бабајевлә биркә) халг маһны вә рәгсләринин үслуб хүсусијјәтләриндән сәнәткарлыгла истифадә едилмишдир. Әрәб мөвзулары әсасында фп. илә орк. үчүн консерти (1957, Е. Нәзирова илә биркә) көзәл, тәравәтли мусигиси, оркестровка вә фп. партијасындакы орижинал тапынтылары илә фәргләнир. Ә. камера-вокал вә инструментал мусиги жанрында да бир сыра маралы әсәрләр бәстәләмишдир. Фп. үчүн 2 прелүд, «12 миниатүр», Ү. Һачыбәјов вә А. Зејналлынын хатирәсинә һәср едилмиш елекијалары, вариасијалар, ушаг лөвһәләри, 2 експромт вә с. инструментал әсәрләри, «Улдуз», «Күләрәм күлсән», «Азәрбајчан елләри», «Мән сәни арарам», «Рејһан», «Күлүр елләр» вә с. романс вә маһнылары мәшһурдур. Ә. бир сыра драм тамашасына («Шејх Сән'ан», «1905-чи илдә», «Вагиф», «Ханлар», «Чаваншир» вә с.) вә кинофилмә («Сәһәр», «Бөјүк дајаг», «Мән ки, көзәл дејилдим» вә с.) мусиги бәстәләмишдир.

Ә.-ун јарадычылығы совет мусигисинин инкишафында мүһүм јер тутур. Онун әсәрләриндә халгын тарихи кечмиши вә мүасир һәјаты долғун әксини тапмышдыр. Ә.-ун мусигиси үчүн драматик, јумористик образлар, хүсусилә лирик-психоложи лөвһәләр сәчијјәвидир. Азәрб. мусиги фолклоруну дәриндән дујан бәстәкарын әсәрләри милли мусигијә хас интонасија вә ритмләрлә зәнкиндир. Онун һармоник дилиндә Азәрб. халг мусигисинин мәгам хүсусијјәтләри ајдын һисс олунур. Ә. јарадычылығында Азәрб. милли мусиги ән'әнәләри илә дүнја мусиги мәдәнијјәтинин наилијјәтләри үзви шәкилдә бирләшмишдир. Ә. Азәрб. халг мусигисиндән бир чох нүмунәләри нота салмыш вә ишләмишдир. О, әрәб мусиги интонасијалары вә ритмләриндән истифадә едәрәк «Мин бир кечә» балетини јазмышдыр (1979).

Ә.-ун әсәрләри, хүсусилә симфоник муғамлары Нијази, К. Рождественски (ССРИ), Л. Стоковски (АБШ), Ш. Мүнш (Франса), К. Абендрот (АДР) кими мәшһур дирижорларын репертуарына дахил олмуш, ССРИ-нин вә бир чох харичи өлкәләрин (АБШ, Франса, Инкилтәрә, АДР, БХР, ЧССР, ПХР, РСР, Түркијә, МӘР, Иран, Исвеч, Ираг вә с.) консерт салонларында сәсләнмишдир. Азәрб.ССР Али Советинин (4—9-чу чағырыш) депутатыдыр. Ленин ордени вә 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әсәри: Мусиги сәһифәләри, Б., 1978.

Әд.: Исмайлова Г., Фикрет Амиров, Б., 1956; Данилов Д. Х., Опера «Севиль» Ф. Амирова, Б., 1959; јенә онун, Струнная симфония «Низами» Ф. Амирова, Б., 1966; Мамедбеков Д., Симфонические мугамы «Шур» и «Кюрд овшары» Ф. Амирова, М., 1961; јенә онун, Фортепианный концерт на арабские темы Ф. Амирова и Э. Назировой, Б., 1964; Абасова Э., Фикрет Амиров, Ученые записки Азербайджанской государственной консерватории, в. 2, 1965; Шарифова В., Симфонический мугам «Гюлистан Баяти-Шираз», «Советская музыка», 1974, №3; Гоциридзе Г., Симфонические мугамы Ф. Амирова, в кн.: Музыка республик Закавказья, Тбилиси, 1975.

ӘМИРОВА Хураман Гоча гызы (д. 1.7.1925, индики Шамхор р-нунун Јениабад к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1949). 1947 илдән Сов.ИКП үзвү. Р. Әлијев ад. к-з-да колхозчу, манғабашчысы (1944—65) олмушдур. 1965 илдән колхозчудур. 1948 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. 2 дәфә Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

ӘМИРХАН ТҮРКМАН, Әмирхан Мосуллу Түркман (?—?)—16 әср Сәфәви сәркәрдәси, Тәбриз һакими, I *Тәһмасибин* [1524—76] күрәкәни. Күрдләрин, Османлыларын вә Крым татарларынын Азәрб.-а јүрүшләри заманы Сәфәви гошун дәстәләринә башчылыг етмиш, Крым татарлары илә дөјүшләрдә (1578—79) вә Крым ханынын вәлиәһди Адил Кирејин (Кәрајын) әсир алынмасында шүчаәт көстәрмишдир. Ә.Т. елм вә мәдәнијјәт хадимләрини (Садыг бәј Әфшар вә б.) һимајә етмишдир.

Әд.: Рахмани А. А., «Тарих-и алам арай-и Аббаси» как источник по истории Азербайджана, Б., 1960.

ӘМИРХАН ФАТЕҺ (13.1.1886, Казан—9.3.1926, Казан)—татар јазычысы, публисист. Тә'лимдә әсаслы ислаһат кечирмәк уғрунда һәрәкатда иштирак етдији үчүн 1905 илдә мәдрәсәдән чыхарылмышдыр. Мүтәрәгги «Әл-ислаһ» (1907—09) гәзетини нәшр етдирмишдир. Әсәрләриндә јениликлә көһнәлијин мүбаризәси, гадын азадлығы мөвзусу мүһүм јер тутур [«Татар гызы» (1909), «Фәтулла һәзрәт» (1909), «Орталыгда» (1912) вә с. повестләр; «Кәнчләр» (1910) драмы]. Татар әдәбијјатында тәнгиди реализмин инкишафы вә демократик идејаларын јајылмасында Ә. Ф.-ин бөјүк хидмәти вар. Совет һакимијјәти илләриндә елми-нәзәри вә тәнгиди мәгаләләр, публисистик әсәрләр јазмышдыр.

Әсәрләри: Избранное, М., 1975; На перепутье, Казань, 1979.

Әд.: Убејдуллин Ә., Јени татар әдәбијјаты вә Фатеһ Әмирхан, «Әдәби парчалар», Б., 1926, № 1; Гайнуллин М., Татарская литература и публицистика начала XX века, Казань, 1966.

ӘМИРХАНЛЫ НЕФТ-ГАЗ ЈАТАҒЫ —Гызылбурун д.ј. ст.-ндан ч.-г.-дә, Хәзәрјаны-Губа нефтли-газлы саһәсиндәдир; Сијәзән моноклиналына дахилдир. Кеоложи гурулушунда Үст Табашир вә Палеокен-Миосен чөкүнтүләри өјрәнилмишдир. Тектоник чәһәтдән дик (75—80°) јатым бучаглары илә сәчијјәләнән моноклинал гурулушу гырышыгла әлагәдардыр. Гырышыг узунуна истигамәтиндә кечән тектоник парчаланма илә мүрәккәбләшмиш, Үст Табашир вә Палеокен чөкүнтүләри Мајкоп лајлары үзәринә ашырылмышдыр. Нефт-газлылыг әсасән 1952 илдән ишләнән Мајкоп дәстәси илә әлагәдардыр. Һәмчинин Үст Табашир, Сумгајыт, Говундаг вә Чокрак чөкүнтүләриндә дә аз мигдарда нефт јығымлары мүшаһидә едилмишдир. Илк дәфә сәнаје әһәмијјәтли нефт 1938 илдә алынмышдыр. Мајкоп дәстәсиндән алынмыш нефтин хүс. ч. 0,843—0,897-дир.

ӘМИРХАНОВ Һәбибулла Ибраһим оғлу (28.4.1907, индики Дағ.МССР Гуниб р-нунун Гарадағ к.)—совет физики. Физика-ријазијјат е.д. (1942), проф. (1942), ССРИ ЕА м. үзвү (1970), Азәрб. ССР ЕА акад. (1949). РСФСР, Азәрб. ССР вә Дағ.МССР-ин әмәкдар елм хадими. 1941 илдән Сов.ИКП үзвү. ССРИ ЕА Азәрб. Филиалынын физика-ријазијјат секторрунун мүдири (1939—44), Азәрб.ССР ЕА Физика Ин-тунун (1944—47) вә Физика-Ријазијјат Ин-тунун (1947—50) директору, АзНКИ-нин физика кафедрасынын мүдири (1938—50) олмушдур. 1950 илдән ССРИ ЕА Дағыстан филиалынын сәдридир. Тәдгигатлары нефт физикасы, јарымкечиричиләр, кеофизика вә физики термодинамика саһәсиндәдир. Сабит һәчмдә мајеләрин вә бухарын истиликкечирмәсини вә истилик тутумуну тә'јин етмишдир. Истилик тутуму вә истиликкечирмәни өлчмәк үчүн Ә. јүксәк дәгиглији илә фәргләнән чиһазлар јаратмышдыр. Ихтира етдији адиабат калориметр ССРИ ХТНС-нин фәхри дипломуна лајиг көрүлмүшдүр (1975). Ә.-ун рәһбәрлији илә күчлү магнит саһәсиндә Ландау сәвијјәләринин спин парчаланмасы вә магнит мүгавимәтинин квант оссилјасијасы өјрәнилмишдир. О, мә'дән сүхурларынын мүтләг јашыны тә'јин етмәк үчүн күтлә спектрометријасына әсасланан јени үсулун мүәллифләриндәндир. Јүксәк ихтисаслы кадрларын һазырланмасында хидмәти вар.

Үмумиттифаг «Билик» чәмијјәтинин Дағ.МССР бөлмәсинин сәдри, РСФСР Али Советинин (8—10-чу чағырыш) депутатыдыр. Ленин ордени, Октјабр Ингилабы ордени, 3 Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә С. И. Вавилов ад. Гызыл медалла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Исследование теплопроводности закиси меди, Б., 1956; Тепло-

вой режим осадочных толщ, Махачкала, 1972; Опыт применения нефтегазовой разведки, Махачкала, 1975; Методика морской геотермической разведки полезных ископаемых, Махачкала, 1976.

ӘМИРЧАН—Азәрб.ССР (Бакы ш. советлији) Орчоникидзе р-нунда шәһәр типли гәс. (1936 илдән). Електрик д.ј. ст. Р-н мәркәзиндән (Сураханы) 4 *км* г.-дә, Абшерон ј-а-ндадыр. Машынгајырма, механики, мајесиз трансформатор вә кеофизики чиһазларын тәчрүбә-сынаг з-длары, мәишәт кимјасы вә иншаат материаллары комбинаты; 12 ушаг бағчасы вә көрпәләр еви, 3 сәккизиллик, 2 орта мәктәб, кар-лаллар үчүн интернат мәктәб, мусиги мәктәби, пионерләр еви, 4 китабхана, мәдәнијјәт сарајы, мәдәнијјәт еви, клуб, С. *Бәһлулзадәнин* ев музеји вар (1977).

Ә. Азәрб.-ын гәдим јашајыш мәнтәгәләриндәндир. Низамәддин мәсчидинин 1329/30 илә аид китабәсиндә Әмир Хоча адлы шәхсин ады чәкилир. Бә'зи тәдгигатчылара көрә Ә. сөзү Әмир Хоча (Әмир Хочаан) адынын тәһриф олунмуш формасыдыр. А. А. Бакыханов «Күлүстани Ирәм» әсәриндә Ә.-ын адыны «Әмир Һачан» кими гејд етмишдир. Ә. 20 әсрин әввәлләринәдәк Хилә дә адланырды. Ә. «Хилә-бута», «Хилә әфшан» вә с. халча чешниләри илә мәшһур олмушдур. Ме'марлыг абидәләриндән 14 әсрә аид Көјчәк мәсчиди, 1908 илә аид мәсчид вә минарә вар. Ә. А. А. Бакыхановун вәтәнидир. Ә.-да Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләриң шәрәфинә абидә гојулмушдур.

Әд.: К ә р и м з а д ә С., Әмирчанда XIV әсрә аид бир түрбә, Азәрб.ССР ЕА Хәбәрләри, 1952, № 4.

ӘМИРШАҺ ВӘЛЈӘНКУҺИ (?—?)—16 әср Азәрб. ме'мары. Тәбриз ме'марлыг мәктәбинин нүмајәндәси. Тәбризин Вәлјәнкуһ мәһәлләсиндә доғулмушдур. Бакыдакы Ширваншаһлар сарајы ансамблынын Шәрг дарвазасынын дашдан ојма бәзәкли баштағыны (1584) јаратмыш, абидәнин үзәриндәки китабәдә өз адыны һәкк етмишдир.

Әд.: С а л а м з а д е А. В., Архитектура Азербайджана XVI—XIX веков, Б., 1964.

ӘМКӘК—бах *Кәллә.*

ӘМЛАК (һ ү г у г д а)—ашағыдакылары ифадә етмәк үчүн ишләдилән термин: 1) мүәјјән шәхсин саһиблијиндә олан әшјаларын вә мадди сәрвәтләрин чәми (бу мә'нада «Ә.» термини совет ганунверичилијиндә даһа чох ишләдилир); 2) дикәр шәхсдән әлдә едилән әшјаларын вә Ә. һүгугларынын чәми; 3) саһибинин Ә. вәзијјәтини характеризә едән әшјаларын, Ә. һүгугларынын вә вәзифәләринин чәми.

ӘМЛАК ВЕРКИСИ—дашынар вә *дашынмаз әмлака* гојулан бирбаша верки нөвү. Һәлә Гәдим Јунаныстан вә Гәдим Ромада мә'лум иди. Капитализмин инкишафы илә Ә.в.-ни *кәлир веркиси* әвәз етмишдир. Ә.в. мүстәгил верки кими АБШ, Б. Британија, Канада, АФР вә б. өлкәләрдә сахланылмышдыр. ССРИ-дә 1922—24 илләрдә әһалинин мүхтәлиф групларынын кәлирләринин дөвләт тәрәфиндән тәнзимләнмәсини күчләндирмәк, хүсуси саһибкарларын кәлирләрини мәһдудлашдырмаг мәгсәди илә кәлир—Ә.в. тутулмушдур.

ӘМЛАК ЗӘРӘРИ—бах *Зәрәр.*

ӘМЛАК КИРАЈӘСИ, и ч а р ә—мүлки һүгугда әмлакы һагг илә мүвәггәти истифадәјә вермәк барәдә мүгавилә. Јалныз фәрди әламәтләринә көрә мүәјјән едилән әмлак Ә.к. предмети ола биләр. Ә.к. биналарын, нәгл. васитәләринин вә с.-нин ичарәси үчүн дә бағлана биләр. Ә.к. нөвүнүн бири дә буровуз мүгавиләсидир (мәс., мәишәт әшјаларынын буровуз алынмасы). Һәм ајры-ајры вәтәндашлар, һәм дә тәшкилатлар Ә.к. мүгавиләсиндә тәрәф ола биләр (бах Азәрб.ССР Мүлки Мәчәлләси, м. 272—290).

ӘМЛАК МҮСАДИРӘСИ—әмлакын бүтүнлүклә, јахуд бир һиссәсинин вәтәндашларын шәхси мүлкијјәтиндән мәчбури гајдада, әвәзсиз олараг дөвләт мүлкијјәтинә көтүрүлмәси. Чинајәт һүгугунда Ә.м. әлавә чәза тәдбири нөвләриндән биридир. Дөвләти чинајәтә вә тамаһ мәгсәди илә едилән чинајәтә көрә мәһкуметмә заманы ганунда көстәрилән хүсуси һалларда тә'јин олуна биләр. Јалныз шәхси әмлакын мүсадирәсинә јол верилир. Мәһкумун вә онун һимајәсиндә олан аилә үзвләриниң доланмасы үчүн зәрури олан әшјалар вә предметләр мүсадирә едилә билмәз (онларын сијаһысы гүввәдә олан ганунверичиликдә көстәрилир).

ӘМЛАК СЕНЗИ—бах *Сечки сензи.*

ӘМЛАК ЧИНАЈӘТЛӘРИ—совет һүгугуна көрә сосиалист мүлкијјәтинә вә вәтәндашларын шәхси мүлкијјәтинә гәсд едән ичтимаи тәһлүкәли һәрәкәтләр. Мүттәфиг респ.-ларын чинајәт мәчәлләләриндә сосиалист мүлкијјәти әлејһинә чинајәтләрә (мәс., Азәрб.ССР Чинајәт Мәчәлләси, Хүсуси һиссә, фәсил 2) вә вәтәндашларын шәхси мүлкијјәти әлејһинә чинајәтләрә (мәс., Азәрб.ССР Чинајәт Мәчәлләси, Хүсуси һиссә, фәсил 5) көрә ајрылыгда мәс'улијјәт мүәјјән едилмишдир. Сосиалист мүлкијјәти әлејһинә гәсдләри 4 група бөлмәк олар: а) дөвләт әмлакыны вә ја ичтимаи әмлакы талама (кизли оғурлуг, сојғунчулуг, дәләдузлуг, мәнимсәмә, исрафетмә, гуллуг мөвгејиндән суи-истифадә јолу илә оғурлуг, гулдурлуг, хырда оғурлуг, аз мигдарда оғурлуг, хүсусилә күлли мигдарда оғурлуг—Азәрб.ССР Чинајәт Мәчәлләси, м. 83, 84, 85, 86, 87, 87—1, 88); б) сосиалист мүлкијјәти әлејһинә тамаһ мәгсәди илә едилән, лакин оғурлуг һесаб олунмајан чинајәтләр: е'тибардан суиистифадә вә ја алдатма јолу илә дөвләтә вә ја ичтимаи тәшкилатлара әмлак зијаны вурма, дөвләт әмлакыны вә ја ичтимаи әмлакы һәдә-горху илә тәләбетмә, тапылмыш дөвләт әмлакыны вә ја ичтимаи әмлакы мәнимсәмә (Азәрб.ССР Чинајәт Мәчәлләси, м. 86—1, 89, 90); в) дөвләт әмлакыны вә ја ичтимаи әмлакы гәсдән, јахуд еһтијатсызлыг үзүндән мәһветмә вә ја зәдәләмә (Азәрб.ССР Чинајәт Мәчәлләси, м. 91, 92); г) сосиалист мүлкијјәтинин мүһафизәсинә вә ја к.т. техникасынын ишләдилмәси вә ја сахланмасына чинајәткарчасына е'тинасыз јанашма (Азәрб.ССР Чинајәт Мәчәлләси, м. 93, 93—1). Шәхси мүлкијјәт әлејһинә гәсдләри 3 група бөлмәк олар: а) вәтәндашларын шәхси әмлакыны таланетмә (оғурлуг, сојғунчулуг, гулдурлуг, һәдә-горху илә тәләбетмә, дәләдузлуг—Азәрб.ССР Чинајәт Мәчәлләси, М. 143, 144, 145, 147); б) вәтәндашларын шәхси мүлкијјәтинә тамаһ мәгсәди илә гәсд едән саир чинајәтләр (һәдә-горху илә тәләбетмә, мәнимсәмә—Азәрб.ССР Чинајәт Мәчәлләси, м. 146, 148); в) вәтәндашларын шәхси әмлакыны гәсдән, јахуд еһтијатсызлыг үзүндән мәһветмә вә ја зәдәләмә (Азәрб.ССР Чинајәт Мәчәлләси, м. 149, 150).

Дикәр сосиалист дөвләтләринин ССРИ әразисиндәки дөвләт мүлкијјәти вә ја ичтимаи мүлкијјәтинә олан гәсдләр сосиалист мүлкијјәти әлејһинә чинајәтләрлә (Азәрб.ССР Чинајәт Мәчәлләси, м. 93—2), сосиалист тәшкилатлары олмајан бирләшмәләрин вә ја идарәләрин (мәс., килсә, мәсчид) мүлкијјәтинә олан гәсдләр исә вәтәндашларын шәхси мүлкијјәти әлејһинә чинајәтләрлә бәрабәр чәзаландырылыр (Азәрб. ССР Чинајәт Мәчәлләси, м. 150—1).

ӘМЛАКЫ ӘСАССЫЗ ӘЛДӘЕТМӘ—совет һүгугуна көрә бир шәхсин ганунла вә ја әгдлә мүәјјән едилмиш әсас олмадан (јахуд сонрадан өз гүввәсини итирмиш әсас үзрә) башгасынын һесабына әмлак әлдә етмәси, јахуд сахламасы. Белә һалларда јени өһдәлик—һәмин әмлакы гајтармаг өһдәлији әмәлә кәлир. Әсассыз әмлак әлдә едән шәхс һәмин әмлакы гајтармалы вә ја бу әмлакы әсассыз олараг әлдә етдијини билдији (вә ја билмәли олдуғу) вахтдан һәмин әмлакдан әлдә етдији (вә ја едә биләчәји) кәлирләрин һамысыны өдәмәлидир. Борчлунун борчу сәһвән өдәмәси, јахуд артыг мәбләғдә өдәмәси вә с. Ә.ә. ә.-јә (кредитор үчүн) мисал ола биләр. Тәшкилат тәрәфиндән һеч бир сәһвә јол верилмәдән көнүллү сурәтдә өдәнилән вә алан тәрәфиндән там вичданла гәбул едилән кәшф, ихтира вә ја сәмәрәләшдиричи тәклиф үчүн артыг верилән вә ја сонрадан верилмә әсасы е'тибарсыз сајылан мүкафат Ә.ә. ә. кими тәләб олуна билмәз. Ә.ә.ә.-дән әмәлә кәлән өһдәликләр мүттәфиг респ.-ларын мүлки мәчәлләләри илә низамланыр (мәс., бах Азәрб.ССР Мүлки Мәчәлләси, м. 472, 473).

Буржуа дөвләтләринин мүлки һүгугунда «әсассыз варланма» термини ишләдилир.

ӘМЛИШ—Хәзәр дәнизинин ч.-г.-индә (Иранын Килан әјаләти), Рудсәр јахынлығында Сон Тунч дөврүнә (е.ә. 9—8 әсрләр) аид јашајыш јери. Саһ. 20 *ha.* 1958—59 илләрдә өјрәнилмишдир. Археоложи газынтылар заманы чохлу сахсы габ, килдән дүзәлдилмиш һејван (әсасән, зебу) вә инсан фигурлары (бә'зиси тунчдандыр) вә с. мадди мәдәнијјәт нүмунәләри ашкар едилмишдир. Орижинал бојалы габлар, зәриф дүзәлдилмиш фигурлар Ә. әһалисинин һәлә е.ә. 1-чи миниллијин әввәлләриндә јүксәк мәдәнијјәтә малик олдуғуну көстәрир. Тунчдан инсан фигурлары Гафгаздан тапылмыш фигурларла охшардыр. Тәдгигатчыларын фикринчә, Ә. экинчилик вә малдарлыгла мәшғул олмуш әһалијә мәхсус мәдәнијјәтдир.

Әд.: اشعار تاریخ هنر ایران، «سخن»، بهمن و اسفند ۱۳۴۰، شماره ۱۱–۱۲؛ عیسی بهنام، آشنائی باقوام ماتان، «هنر و مردم» ۱۳۴۴، شماره ۳۹۵.

ӘММАМӘ—киши баш кејими. Јахын вә Орта Шәрг, Шимали Африка, Орта Асија, гисмән Гафгаз вә с. өлкәләрин мүсәлман халглары арасында кениш јајылмышды. Түркдилли халглар арасында *чалма* адланыр. Ә. адәтән, арагчын, фәс, јахуд күлаһын үстүндән хү-

суси гајдада доланан енсиз ипәк парчадан ибарәт иди. Ә. гојмаг мүсәлманлыг әламәти олса да, шәриәтә көрә исламын мәҹбури шәртләриндән дејилди. Адәтән Ә. һәдди-бүлуға чатандан сонра гојулмалы иди. Әсасән, аг, көј, јашыл вә гара рәнкләрдә олур. Мүхтәлиф халгларда парчанын рәнкинә, кејфијјәтинә, бөјүклүјүнә, долама хүсусијјәтләринә көрә Ә. саһибинин тәбәәә, мәзһәб вә тәригәт мәнсубијјәтини билдирирди. Бә'зи өлкәләрдә гадынлар да Ә. кәздирирдиләр. Һазырда Ә.-ни мүсәлман халглары јашајан өлкәләрдә руһаниләр гојурлар.

ӘМР—ССРИ-дә назирликләрин, идарәләрин, јерли Советләрин иҹраијјә комитәләринин шө'бә вә идарәләринин рәһбәрләри вә еләҹә дә мүәссисә, идарә вә тәшкилатларын рәһбәрләри тәрәфиндән верилән идарәчилик акты. Ә. һүгугу тәбиәтинә көрә норматив акт вә һүгуги тәтбиг акты ола билә. Ә. верилдији вахтдан гүввәјә минир (Ә.-дә дикәр вахт нәзәрдә тутулмајыбса). Силаһлы гүввәләрдә дөјүш шәраитиндә дөјүш әмри верилир.

ӘМР—рәгәмлә һесаблајан машынын ишини автоматик идарә етмәк үчүн *машын дилиндә* јазылмыш *код*. Һәр әмр илә бир әмәлијјат апарылыр. Әсасән үч һиссәдән ибарәтдир: әмәлијјат, үнван вә индекс һиссәләри. Ә м ә л и ј ј а т һиссәси апарылачаг әмәлијјатын кодуну, ү н в а н һиссәси үзәриндә әмәлијјат апарылачаг әдәдләрин јаддаш гурғусунда јазылдығы ханаларын үнваныны, и н д е к с һиссәси исә көмәкчи шәрти ишарәләри көстәрир. Әмрләр бир вә чохүнванлы (сајы сабит вә дәјишән) олур. Мәсәләнин автоматик һәлли просесиндә коду дәјишән (дәјишмәјән) әмрә дәјишән (дәјишмәјән) әмр дејилир.

ӘМРАЛЫ Абдулла Ислам оғлу (д. 1925, Ҹәнуби Азәрб.-нын Әрдәбил ш. ј а х ы н л ы ғ ы н д а к ы Нүнәкәран к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1951). Шамахыда В.И. Ленин ад. с-зда фәһлә, бригадир (1946—59) ишләмишдир. Бакы Али Партија Мәктәбини битирдикдән сонра (1965) һәмин с-зда тәсәррүфат ишләри үзрә директор мүавини вәзифәсиндә чалышыр. 1950 илдә үзүмчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур.

ӘМРАҺОВ Әлиаға Һачымәммәд оғлу (д. 10.5.1907, индики Салјан р-нунун Холгарабучаг к.) — Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1949). 1956 илдән Сов.ИКП үзвү. Газах.ССР Алма-Ата түтүнчүлүк с-зунда фәһлә, һесабдар, түтүнчүлүк бригадири, агроном, «Азәртүтүн» трести Ҹәлилабад р-н шө'бәсиндә гәбуледичи-сечичи, Масаллы түтүн мәнтәгәсинин Пришиб ш.-ндә анбар мүдири (1934—74) ишләмишдир. 1948 илдә түтүнчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир. Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр.

ӘМРЛӘР РЕКИСТРИ—рәгәмлә һесаблајан машынын бир һиссәси; *әмри* гәбул етмәк вә ону јеринә јетириләнәдәк јадда сахламаг, лазым кәлдикдә исә әмрин мүәјјән һиссәсини дәјишмәк үчүндүр. Әсасән, әмәлијјат, үнван вә көмәкчи индекс һиссәләриндән ибарәтдир. Ә.р. *јаддаш гурғусундан*, јахуд *идарәетмә пултундан* верилмиш әмрин һиссәләрини арашдырыр, һәр һиссәдә јазылмыш кода ујғун идарәетмә сигналлары јарадыб машынын мүвафиг гурғуларына көндәрир.

ӘМРЛӘР СИСТЕМИ—*рәгәмлә һесаблајан машынын* әмрләр топлусу; *машын дилинин* әсас һиссәси. Ә.с. васитәсилә мәсәләнин һәлли үчүн програм тәртиб едилир. Ә.с.-ни әмәлијјат системи илә ејниләшдирмәк олмаз. Әмәлијјат системи ејни олан ики машынын Ә.с. мүхтәлиф ола биләр. Тәләб олунан *алгоритмин* реализә едилмәси үчүн һәллин еффектлилији Ә.с.-нин неҹә дүзәлдилмәсиндән асылыдыр. Буна көрә Ә.с. машынын гурулушуну тә'јин едән әсас параметрләрдәндир. Ә.с.-ндә әмрләрин сајы 32—100 арасында дәјишир.

ӘМР-ӨЛЧҮ КОМПЛЕКСИ—космик апаратларын учушуну идарә етмәк үчүн васитә вә хидмәт мәнтәгәләри комплекси. Бу комплексә трајекторијаөлчән, телеметрик, әмр-програм апаратлары, һәмчинин һесаблајан електрон машынлары вә с. дахилдир. Космик учуш апаратындан алынан информасија координасија-һесаблама мәркәзләриндә мүвафиг тәрздә ишләнилир вә зәрури мә'лумат *учушу идарәетмә мәркәзинә* верилир.

ӘМСАЛ—1) һәрфи ифадәнин әдәди вуруғу. Мәс., 2 *ав* ифадәсиндә Ә. 2-дир. 2) Мәҹһул гаршысындакы әдәди вә ја һәрфи вуруг. Мәс., $x^2+px+q=0$ тәнлијиндә 1 вә p әмсалдыр. 3) Дәјишән кәмијјәт вә онун төрәмәләри гаршысында дуран функсија. Мәс., $y'^2+p(x)y'+q(x)=0$ тәнлијиндә 1 вә $p(x)$ әмсалдыр. Дүстурда физики хассәләри ифадә едән Ә.-ларын хүсуси адлары вар. Мәс., сүртүнмә Ә.-ы, сындырма Ә.-ы.

ӘМТӘӘ—сатыш үчүн истеһсал олунмуш әмәк мәһсулу. «Әмтәә һәр шејдән әввәл заһири бир предметдир, өз хассәләри сајәсиндә мүәјјән инсан тәләбатыны өдәјән бир шејдир» (М а р к с К., Капитал, ч. 1, Б., 1969, сәһ. 45). Мәһсулларын Ә. кими мүбадиләси ичтимаи *әмәк бөлкүсү* әсасында мејдана кәлир. Капитализмдә мәһсулларын Ә. кими истеһсалы үмуми вә һаким игтисади формададыр; инсанын *иш гүввәси* дә Ә.-дир. К. Маркс капиталын тәдгигатына Ә.-нин тәһлилиндән башламасы сәбәбини изаһ едәрәк јазыр: «Капиталист истеһсал үсулунун һөкм сүрдүјү ҹәмијјәтләрин сәрвәти «күлли әмтәә јығыны» кими, ајрыча бир әмтәә исә бу сәрвәтин бәсит формасы кими мејдана чыхыр» (јенә орада).

Ә. икили хассәјә маликдир: истеһлак дәјәри вә *дәјәр*. И с т е һ л а к д ә ј ә р и шејин инсан тәләбатыны өдәмәк хассәсидир, јә'ни онун фајдалылығыдыр. Шејләрин бир гисми инсан тәләбатыны истеһлак предмети кими (мәс., чөрәк, палтар вә с.) билавасит, дикәри исә истеһсал васитәси кими (дәзкаһ, хаммал вә с.) долајы тә'мин едир. Инсан әмәји илә јарадылмајан, лакин инсан үчүн фајдалы олан шејләрин дә (мәс., чыр мејвә, булаг сују вә с.) истеһлак дәјәри вар. Бунлардан фәргли олараг Ә.-нин истеһлак дәјәри дикәр Ә. үчүн истеһлак дәјәридир, јә'ни алғы-сатгы јолу илә истеһлака дахил олан ичтимаи истеһлак дәјәридир. Ә.-нин истеһлак дәјәри онун икинчи хассәсинин—дәјәрин дашыјычысы кими чыхыш едир. Әкәр истеһлак дәјәри Ә.-нин тәбии хүсусијјәтидирсә, дәјәр дә онун ичтимаи хүсусијјәтидир вә бу, Ә. истеһсалчыларынын әмәјинин ичтимаи характерини ифадә едир. Ә. истеһсалчылары арасындакы истеһсал мүнасибәтләри онларын әмәјини ичтимаи едир; онларын бир-бириндән гаршылыглы асылылығы кизлидир вә јалныз базарда, мүбадилә јолу илә ашкара чыхыр. Бу мүбадиләнин әсасыны Ә.-дә маддиләшмиш ичтимаи әмәк—дәјәр тәшкил едир. Базарда әмтәәләрин дәјәринин тәзаһүр формасы мүбадилә дәјәридир. Мүбадилә дәјәри бурада бир Ә.-нин башга бир Ә.-јә мүбадилә едилдији нисбәт кими ортаја чыхыр. Јалныз истеһлак дәјәри олан шејин дәјәри ола биләр.

Ә.-нин икили тәбиәти Ә. истеһсалчысынын әмәјинин икили характери илә мүәјјән едилир. Ә.-нин истеһлак дәјәри конкрет әмәјин, јә'ни мүәјјән фајдалы әмәјин нәтиҹәсидир; бу әмәклә инсанын бу вә ја башга тәләбатыны өдәјән шеј јарадылыр. Ә.-нин дәјәри мүҹәррәд әмәклә—инсанын физиоложи енержи сәрфи илә, јә'ни мүәјјән ичтимаи формада онун әзәләси, әсәби вә бејни илә јарадылыр. Мүҹәррәд әмәк јалныз Ә. истеһсалына хас олан ичтимаи игтисади һадисәдир. Әмәк Ә.-нин дәјәрини јарадыр, лакин өзүнүн дәјәри јохдур. Әмәјин икили характери Ә. истеһсалчыларынын әмәјинин ичтимаи вә хүсуси характери арасындакы зиддијјәти билдирир. Конкрет әмәк хүсуси әмәк кими чыхыш едир, мүҹәррәд әмәк исә әмәјин кизли ичтимаи характерини ифадә едир. Ә.-дә тәҹәссүм едән әмәјин зиддијјәти базарда Ә.-нин истеһлак дәјәри илә дәјәри арасындакы зиддијјәт кими ашкара чыхыр. Ә. истеһсалчысы Ә.-ни сатмаг үчүн истеһсал едир. Хүсуси Ә. истеһсалчысы Ә. истеһсал едәркән алычылара мәһз һансы истеһлак дәјәринин вә нә миғдарда лазым олдуғуну билмир. Белә шәраитдә истеһлак дәјәринин мәһдуд характери Ә.-нин пула чеврилмәсинә мане олур. Бу, Ә.-ләрин реализә олунмасыны, Ә. истеһсалчыларынын рәгабәт мүбаризәсини чәтинләшдирир. Хүсуси вә ичтимаи әмәк арасындакы зиддијјәт конкрет вә мүҹәррәд әмәк арасындакы зиддијјәтдә үзә чыхыр. Хүсуси мүлкијјәтә әсасланан Ә. тәсәррүфатында инсанлар арасындакы истеһсал мүнасибәтләри шејләр арасындакы мүнасибәтләр формасы алыр, јә'ни маддиләшир.

С о с и а л и з м д ә Ә. сосиалист истеһсалынын вә әмәк мәһсуллары мүбадиләсинин објектив зәрури формасы олараг галыр. Лакин, сосиализмдә ичтимаи мүнасибәтләрин дәјишмәси илә Ә.-нин игтисади категорија кими маһијјәти вә ролу дәјишир. Сосиализмдә Ә. ҹәмијјәтин артан тәләбатыны тә'мин етмәк үчүн сосиалист мүәссисәләри тәрәфиндән планаујғун истеһсал едилән вә ичтимаиләшдирилмиш мүбадилә јолу илә истеһлака дахил олан мәһсулдур. Ә. мүбадиләси вә тиҹарәти сосиалист дөвләтинин мәҹму ичтимаи мәһсулунун планлы бөлкүсүнүн вә пула мүбадиләсинин вәһдәтини ифадә едир. Сосиалист мүәссисәләринин мәһсуллары Ә.-нин хассәсини сахлајыр, лакин сонрадан бу хассә даһа да инкишаф едир. Истеһлак дәјәри билавасит ичтимаи олур. Дәјәр сосиа-

лист истеһсал мүнасибәтләрини ифадә едир. Ә. артыг, сәрвәтин јеканә вә үмуми формасы, әмәк мәһсулунун ичтимаи формасы дејилдир. Иш гүввәси, торпаг вә онунла бағлы тәбии сәрвәтләр, мүәссисәләр Ә. тәдавүлүндән чыхарылмышдыр. Сосиализмдә әмәјин икили характери сахланылыр. Лакин сосиализм чәмијјәтиндә хүсуси әмәк јохдур, буна көрә дә әмәјин икили характериндә әмәјин хүсуси вә ичтимаи зиддијјәтләри дә јохдур. Бунунла белә, ичтимаи әмәјин зиддијјәтләри вар; бу, Ә.-нин истеһлак дәјәри илә дәјәри арасындакы гејри-антагонист зиддијјәтдир. Мәс., Ә.-ләрин кејфијјәти кифајәт гәдәр јүксәк олмадыгда, реализә олунмасы чәтинләшир. Ә. ләр реализә олунмурса, бу она көрә дејил ки, һәмин Ә.-ләр үмумијјәтлә лазым дејилдир, бу она көрәдир ки, онларын јүксәк дәјәри кејфијјәтинә ујғун кәлмир. Буна көрә дә һәмин Ә. ләрә тәләб јохдур. Дәјәр она көрә реализә олунмур ки, истеһлак дәјәри реализә олуна билмир, буна көрә дә Ә.-нин гијмәти ашағы салыныр. Бу, Ә.-нин истеһлак дәјәри илә дәјәри арасындакы зиддијјәти көстәрир. Бу зиддијјәт сосиалист игтисадијјатына планлы рәһбәрлик, мәһсулун чешидини вә кејфијјәтини јахшылашдырмаг, дәјәрини ашағы салмагла арадан галдырылыр. Коммунизмин мадди-техники базасынын јарадылмасы әсасында ваһид үмумхалг коммунист мүлкијјәтинә кечилмәси илә әмәк мәһсулу өзүнүн Ә. хассәсини итирәчәкдир.

Әд.: Маркс К., Капитал, ч. 1—3; јенә онун, Изафи дәјәр нәзәријјәләри («Капитал»ын IV чилди); јенә онун, Сијаси игтисадын тәнгидинә даир, Б., 1955; Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, һ. 1, сәһ. 141—42); Сов.ИКП Програмы, Б., 1977; Валовой Д. В., Лапшина Г. Е., Социализм и товарные отношения, М., 1972; Островитянов К. В., К вопросу о товарном производстве при социализме, М., 1971; Товарно-денежные отношения при социализме, М., 1973; Правоторов Г. Б., Стоимостные категории и способ производства, М., 1974.

ӘМТӘӘ БИРЖАСЫ—бах *Биржа.*

ӘМТӘӘ ДӨВРИЈЈӘСИ—әмтәәләрин тәдавүлү; әмтәәләрин истеһсал саһәсиндән истеһлак саһәсинә кими һәрәкәтини әһатә едән тәкрар истеһсал просеси мәрһәләси. Ә.д. *истеһсал васитәләри* вә *истеһлак предметләринин* базар дәјәрини (мәбләғини) ифадә едир, әмтәә тәдавүлү саһәсиндә игтисади фәалијјәтин кејфијјәт вә кәмијјәт тәрәфини характеризә едир. Ә.д. топдан Ә.д.-нә (топдан тичарәт дөврижјәси) вә пәракәндә Ә.д.-нә (пәракәндә тичарәт дөврижјәси) ајрылыр. Топдан Ә.д. мүәссисәләр арасында тичарәт әлагәси формасыдыр. ССРИ-дә топдан Ә.д. истеһсал вә сатыш бирликләри (мүәссисәләри) тәрәфиндән әмтәәләрин тичарәт тәшкилатларына сатышыны әһатә едир. Пәракәндә Ә.д. әмтәәләрин мәчму пәракәндә сатышынын вә әһалијә көстәрилән әмтәә характерли хидмәтләрин һәчмини ифадә едир. Пәракәндә Ә.д. халгын рифаһынын әсас көстәричиләриндән биридир вә әһалинин реаллашдырылмыш *өдәмә габилијјәтли тәләбинин* һәчмини характеризә едир; мадди әсасыны әмтәә фондлары тәшкил едир. Әмтәә фондлары сосиалист игтисадијјатынын әмтәә еһтијатларынын бир һиссәсидир. ССРИ-дә 1940—78 илләрдә дөвләт вә кооп. тичарәтинин (ичтимаи иашә дә дахил олмагла) пәракәндә Ә.д. 12,8 дәфә, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 10,8 дәфә артмышдыр.

Әд.: Гоголь Б. И., Экономика советской торговли, 3 изд., М., 1971; Пысенко И. А. и Шаповалов Л. Я., Оптовая торговля в СССР, М., 1973; Поль Б. И., Экономика торговли, М., 1975; Шиманский В. П., Орлов Я. Л., Торговля и благо народа, М., 1977.

ӘМТӘӘ ЕҺТИЈАТЫ—әмтәәләрин тәдавүлдә вә истеһсал саһәсиндән истеһлакчыја һәрәкәти просесиндә олан күтләси. «Мәһсул... тәрк етдији истеһсал просеси илә, дахил олдуғу истеһлак просеси арасындакы бүтүн аралыг вахтда әмтәә еһтијаты олур» (Маркс К., Капитал, ч. 2, Б., 1956, сәһ. 137). Ә.е.-нын јаранмасы ганунаујғунлуғу онун сосиал игтисади тәбиәтиндән, истеһсал үсулуна хас олан игтисади ганунлар системиндән ирәли кәлир. К. Маркс капитализм шәраитиндә Ә. е.-ны характеризә едәрәк көстәрмишдир: «Бу һиссә фәалијјәтсиз јатыб галан капиталдыр, һәрчәнд белә бир фәалијјәтсизлик истеһсал просесинин фасиләсиз чәрәјан етмәси үчүн зәрури шәртдир» (јенә орада, сәһ. 122). Сосиализмдә Ә.е.-нын сосиал-игтисади мәзмуну сосиалист истеһсалынын тәбиәтини екс етдирир. Бунунла јанашы, Ә.е. тәкрар истеһсал просесинин фасиләсизлијинә хидмәт едир. Онун әсас вәзифәси х.т.-нын инкишафыны вә бунун әсасында әһалинин артан тәләбатыны тә'мин етмәкдир.

ӘМТӘӘ ИСТЕҺСАЛЫ—шәхси истеһлак үчүн дејил, мүбадилә үчүн мәһсул истеһсал едән ичтимаи истеһсал формасы (бах *Әмтәә*); ичтимаи әмәк бөлкүсү әсасында мејдана кәлир, игтисади чәһәтдән бир-бири илә әлагәси олмајан истеһсалчылар тәрәфиндән апарылыр. «Әмтәә истеһсалы дедикдә, ичтимаи тәсәррүфатын елә тәшкили нәзәрдә тутулур ки, бурада мәһсуллары бир-бири илә әлагәси олмајан ајры-ајры истеһсалчылар истеһсал едирләр, һәм дә онларын һәр бири мүәјјән бир мәһсул һазырламагда ихтисаслашыр, беләликлә, ичтимаи тәләбаты өдәмәк үчүн мәһсулларын базарда алыныб-сатылмасы лазым кәлир (бу сәбәбдән дә мәһсуллар әмтәә олур)» (Ленин В. И., Әсәр. там күллијјаты, ч. 1, сәһ. 90). Капитализмәгәдәрки формасијаларда садә Ә.и. хејли инкишаф етмишди, лакин инсанлар арасында әсас игтисади әлагә формасы дејилди. Садә Ә.и. капиталист Ә.и.-нын јаранмасына сәбәб олмушдур. Садә Ә.и. әмтәә истеһсалчыларынын шәхси әмәјинә, капиталист Ә.и. исә муздлу әмәјин истисмарына әсасланыр. Капитализмдә бүтүн мәһсуллар әмтәә кими истеһсал олунур. Ә.и. тәкчә капитализмдән сосиализмә кечид дөврүндә дејил, һәм дә сосиализм шәраитиндә дә сахланылыр. Лакин сосиализмдә Ә.и. капиталист Ә.и.-ндан әсаслы сурәтдә фәргләнир, планлы инкишаф едир вә тамамилә јени сосиал-игтисади мәзмун дашыјыр.

ӘМТӘӘ КАПИТАЛ—*сәнаје капиталы* дөвранынын функсионал формасы вә үчүнчү мәрһәләси. Тәдавүл саһәсиндә фәалијјәт көстәрир. Ә.к. натурал формада әмтәәләрин мүәјјән күтләсини тәмсил едир. Ә.к.-ын дәјәр тәркиби 3 үнсүрдән ибарәтдир: $c+v+m$; бурада c—сабит капитал, v—дәјишән капитал, m—изафи дәјәрдир. Ә.к.-ын характерик хүсусијјәти ондан ибарәтдир ки, онун дөвраны нәинки аванс едилмиш илк дәјәрин өз-өзүнә артмасы просесини, һәм дә изафи дәјәрдән ибарәт капитал дәјәрин һәрәкәтини екс етдирир. Ә.к.-ын һәрәкәти просесиндә аванс едилмиш капитал дәјәри вә изафи дәјәр реаллашдырылыр. Ә.к.-ын дөвраны шәхси вә истеһсал еһтијачларыны өдәмәји тәләб едир; капиталист истеһсалынын дахили гаршылыглы әлагәләрини вә тәкрар истеһсал чәрчивәсиндә бүтүн ичтимаи капиталын тәдавүлүнү екс етдирир.

ӘМТӘӘ ТӘСӘРРҮФАТЫ—бах *Әмтәә истеһсалы.*

ӘМТӘӘ ФЕТИШИЗМИ (фр. fétiche—фетиш, пәрәстишкаһ, португалча feitiço—сеһрбазлыг, тилсим)—*әмтәә истеһсалы* шәраитиндә истеһсал мүнасибәтләринин инсанлар арасында маддиләшмәси. Ә.ф.-нин маһијјәти ондан ибарәтдир ки, инсанлар үзәриндә һаким истеһсал мүнасибәтләринин кортәбиилији заһирән онларын үзәриндә мүәјјән шејләрин һакимлији кими тәзаһүр едир. Бурадан да әмтәәјә фөвгәлтәбии гүввә кими мистик мүнасибәт әмәлә кәлир. Ә.ф. тарихи һадисә олуб, објектив характер дашыјыр вә капитализмдә ән јүксәк инкишафа чатыр. Инсанлар арасында игтисади мүнасибәтләрин маддиләшмәси шејләрин тәбии хассәләри илә дејил, ичтимаи истеһсалын тәшкили хүсусијјәтләри илә мүәјјән едилир. «...Әмтәә аләминин бу фетишлик характери әмтәә истеһсал едән әмәјин спесифик ичтимаи характериндән ирәли кәлир» (Маркс К., Капитал, ч. 1, Б., 1969, сәһ. 83).

ӘМТӘӘ ФОНДЛАРЫ—бах *Әмтәә дөврijјәси.*

ӘМТӘӘЛӘРИН МЕТАМОРФОЗУ—бах *Әмтәә.*

ӘМТӘӘЛИК МӘҺСУЛ—бах *Сатлыг мәһсул*

ӘМТӘӘ-ПУЛ МҮНАСИБӘТЛӘРИ—истеһсал просесиндә вә әмтәәләрин реализәси заманы инсанлар арасында јаранан ичтимаи мүнасибәтләр. Ичтимаи *әмәк бөлкүсүнүн* тарихи инкишафы нәтичәсиндә *әмтәә истеһсалы* јаранмыш, әмтәә мүбадиләси мүнтәзәм характер алмыш, әмтәәләрин садә мүбадиләсиндән (Ә—Ә), пулла мүбадиләсинә (Ә—П—Ә) кечилмишдир. Ә.-п.м.-нин бу јаранма вә инкишафы просеси өз ифадәсини *дәјәр* формасынын инкишафында тапмышдыр. Ә.-п.м. мүхтәлиф истеһсал үсулунда мөвчуддур вә мүәјјән истеһсал үсулунун истеһсал мүнасибәтләрини, һәр шејдән әввәл, мүлкијјәт мүнасибәтләрини ифадә едир. Буна көрә дә Ә.-п.м.-нин мәзмуну вә мәчмусуну характеризә едән әламәтләр бир истеһсал үсулундан дикәринә кечилмәси заманы дәјишир. Бу әламәтләр бир истеһсал үсулу чәрчивәсиндә дә дәјишир. Ә.-п.м. капитализмдә бөјүк рол ојнајыр, үмуми характердәдир вә әсас истеһсал мүнасибәтләрини— капиталист тәрәфиндән муздлу әмәјин истисмары мүнасибәтләрини ифадә едир.

Сосиализмдә дә Ә.-п.м. мөвчуддур вә инкишаф едир. Сосиализм әсасында ичтимаи мүнасибәтләрин дәјишмәси илә әмтәә-пул категоријаларынын маһијјәти вә ролу да дәјишир. Сосиализмдә Ә.-п.м. истеһсал формасындан вә зәһмәткешләрин коллектив истеһсал фәа-

лиjјәтләринин мүбадиләси васитәсиндән ибарәтдир; онларын социалист мәзмуну вар. Иш гүввәсинин, сосиалист мүәссисәләринин, торпағын вә јералты сәрвәтләрин әмтәә олмамасы Ә.-п.м.-нин фәалиjјәт даирәсини мәһдудлашдырыр. Сосиализм чәмиjјәтиндә Ә.-п.м. табе характер дашыјыр, үмуми вә һаким форма дејилдир. Еjни заманда онлар сосиалист истеһсал үсулунун фәалиjјәт көстәрмәсиндә, зәһмәткешләрин фәалиjјәтинин бөлкүсүндә вә мүбадиләсиндә мүһүм васитәдир. Чәмиjјәтин ваһид үмумхалг коммунист мүлкиjјәти формасына вә коммунист бөлкү принсипинә кечәчәји заман Ә.-п.м. дә јох олуб кедәчәкдир.

Әд.: бах *Дәјәр, Әмтәә* мәгаләләринин әдәбиjјатына.

ӘМТӘӘШҮНАСЛЫГ—әмтәәләрин истеһлак хүсусиjјәтини, тәснифатыны вә кодла ишарәләнмәсини, стандартлашдырылмасыны, һабелә кејфиjјәтинә вә она нәзарәт олунмасына, онун гиjмәтләндирилмәсинә сәбәб олан амилләри, әмтәәләрин чешидләринин вә структурунун формалашмасы ганунауjғунлугларыны, һәмчинин дашынмасы, истеһлакы вә истифадәси заманы кејфиjјәтинин сахланмасы шәраитини өјрәнән елм. Ә. 16 әсрдә харичи тичарәт әлагәләринин инкишафы илә әлагәдар мејдана кәлмишдир. Илк Ә. кафедрасы (битки вә һејван әчзачылығы материаллары Ә.-ы) Падуја ун-тиндә (Италија) јарадылмышдыр (1549). Русијада Ә. үзрә илк дәрс вәсаити «Торговаја книга» (1575) олмушдур. Ә. 18 әсрин сонундан мүстәгил тәдрис фәнни кими орта вә али тичарәт мәктәбләриндә кечилмәјә башланмышдыр.

ССРИ-дә халг истеһлакы малларынын Ә.-ы даһа чох инкишаф етмишдир. ССРИ-дә Ә. јени әмтәә групларынын (тикиш мә'мулатлары, трикотаж, мәдәни-мәишәт вә тәсәррүфат маллары) өјрәнилмәси һесабына даим кенишләнир. Материалларын гурулушунун вә хүсусиjјәтләринин өјрәнилмәси мүстәгил елми фәннә—материалшүнаслыға (сәнаје саһәси үзрә) ајрылмышдыр. Ә.-ын әсас вәзифәси әмтәәләрин кејфиjјәти вә онунла бағлы олан мәсәләләрдир. Ә. ихтисасындан асылы олараг бир сыра тәдрис фәннинә бөлүнүр: материалларын, машынларын, аваданлыгларын Ә.-ы; чохишләнән сәнаје маллары, јејинти мәһсуллары Ә.-ы вә с. Әмтәәләрин кејфиjјәт көстәричиләрини мүәјјән етмәк үчүн Ә.-да бир сыра метод (аләт, һесаб вә с.) тәтбиг едилир. Әмтәәләрин тәбиәти, гурулушу, хүсусиjјәтләри вә с. өјрәнилән заман Ә. физика, кимја, биолоkија вә б. елмләрин наилиjјәтләриндән истифадә едир. Сосиалист өлкәләриндә Ә. али вә орта ихтисас тәһсили мәктәбләриндә әмтәәшүнаслар, тичарәт мүтәхәссисләри һазырланмасында әсас ихтисас фәннидир. Мадди-техники тәчһизат үчүн игтисадчылар һазырланмасында Ә. фәнни тәдрис едилир.

Әд.: Маркс К., Капитал, ч. 1, Б., 1969; Јејинти мәһсуллары әмтәәшүнаслығы, Б., 1975; Введение в товароведение промышленных товаров, М., 1975; Зайцев В. Г. и Ешенко В. Ф., Товароведение хозяйственных товаров, т. 2, М., 1978.

ӘН БӨЈҮК ОРТАГ БӨЛӘН—бир нечә там әдәддән һәр биринин галыгсыз бөлүндүјү әдәдләрин ән бөјүјү. Ону тапмаг үчүн верилән әдәдләри садә вуругларына ајырыб үстләри ән кичик олан ортаг вуругларын һасили көтүрүлүр. Мәс., 75 вә 45 әдәдләринин Ә.б.о.б.-и 15-дир. Онун тапылмасынын үмуми гајдасы *Евклид алгоритмидир.*

ӘН ЈЕНИ ТАРИХ—үмумдүнја тарихинин марксист тарих елми тәрәфиндән гәбул едилмиш дөврләшдирилмәсинә мувафиг олараг Русијада Бөјүк Октјабр социалист ингилабы илә башланан тарихи епоха.

ӘН ЈҮКСӘК ЧӘЗА ТӘДБИРИ — бах *Өлүм чәзасы.*

ӘН КИЧИК КВАДРАТЛАР ҮСУЛУ (ӘККҮ)—кәмиjјәтин намә'лум гиjмәтини онун тәчрүбәдән алынан гиjмәтләри васитәсилә тә'јинетмә үсулу. Интерполјасија нәзәриjјәсиндә вә мүшаһидәләрин ишләнилмәсиндә тәтбиг олунур. *Максимум һәгигәтәујғун үсулун* хүсуси һалыдыр. ӘККҮ-нү А. *Лежандр* вермиш, К. *Гаусс*, А. А. *Марков* вә А. Н. *Колмогоров* исә ријази әсасландырмышлар. П. Л. Чебышев ӘККҮ әсасында ортогонал чохһәдлиләр васитәсилә интерполјасија нәзәријјәсини ишләмишдир. Мәсәлә: n дәфә өлчмә нәтичәсиндә $x_1 = a + \Delta_1, \ldots, x_n = a + \Delta_n$ гиjмәтләрини алмыш (Δ_i — бурахылан тәсадүфи хәта, $M\Delta_i = 0$ онун ријази көзләмәси, $D\Delta_i = \sigma^2/(P_i)$ дисперсијасы, P_i өлчмәнин чәкиси олуб мә'лум кәмиjјәт, σ^2 исә намә'лум мүтәнасиблик әмсалыдыр) намә'лум a физики кәмиjјәтини $x_1, \ldots, x_n$ васитәсилә тәгриби тә'јин етмәли. ӘККҮ-јә көрә a үчүн тәгриби гиjмәт олараг елә $\hat{a} = \hat{a}(x_1, \ldots, x_n)$ әдәди сечилир ки, $\sum_{i=1}^{n} P_i (x_i - \hat{a})^2$ квадратлар чәми ән кичик олсун ($\wedge$— тәгрибилик ишарәсидир). Ахтарылан тәгриби гиjмәт $\hat{a} = (P_1x_1 + \ldots + P_nx_n)/(P_1 + \ldots + P_n)$ дүстуру илә һесабланыр. σ^2 әмсалы $\sigma^2 = \frac{1}{n-1} \sum_{i=1}^{n} P_i (x_i - \hat{a})^2$ бәрабәрлији илә гиjмәтләндирилир. Апарылан өлчмәләр ејнидәгигликли, јә'ни $D\Delta_1 = \ldots = D\Delta_n$ олдугда $\hat{a} = \bar{x} = (x_1 + \ldots + x_n)/n$ алыныр. $\hat{a}$-нын хассәләри: $x_1, \ldots, x_n$-ләрин хәтти функсијасыдыр; ријази көзләмәси $M\hat{a} = a$; ән кичик дисперсијаја маликдир вә $D\hat{a} = \sigma^2/(P_1 + \ldots + P_n)$. a кәмиjјәтинин сајылан хассәләрә малик истәнилән тәгриби гиjмәти ӘККҮ илә верилир.

Өлчмәнин хәталары $\Delta_1, \ldots, \Delta_n$ асылы олмајан нормал тәсадүфи кәмиjјәтләрдирсә, $|\bar{x} - a| \sqrt{n-1}\ ts$ бәрабәрсизлијинин еһтималы сәрбәстлик дәрәчәси $n-1$ олан $S_{n-1}(t)$ *Стјудент пајланмасына* (гиjмәтләри чәдвәлдән көтүрүлүр) бәрабәрдир, бурада $S^2 = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^{n} \times (x_i - \bar{x})^2$. Верилән P_o әдәди (е'тибарлылыг әмсалы адланыр вә гиjмәти адәтән 0,95 вә ја 0,99 гәбул едилир) үчүн $S_{n-1}(t) = P_o$ тәнлијини өдәјән t әдәди чәдвәлдән тапылыр. Онда $\left[\bar{x} - \frac{ts}{\sqrt{n-1}}, x + \frac{ts}{\sqrt{n-1}}\right]$ интервалы a-нын е'тибарлылыг интервалы олур, јә'ни бу интервал P_o еһтималы илә a-ны өз дахилинә алыр. Мисал: намә'лум a кәмиjјәтинин тәчрүби гиjмәтләри (x_i) вә бу гиjмәтләрин тезлији (n_i)

x_i	18,41	18,42	18,43	18,44	18,45	18,46
n_i	1	3	3	1	1	1

чәдвәлиндә верилмишдир. Бу һалда $\bar{x} = 18,431$, е'тибарлылыг интервалы исә $P_o = 0,95$ үчүн (18,42); 18,442) олур. Бу о демәкдир ки, $a \approx 18,431$ тәгриби бәрабәрлијинин мүтләг хәтасы 0,95, еһтималы 0,011-дән кичикдир.

Тутаг ки, y кәмиjјәти $x_1, \ldots, x_n$ кәмиjјәтләриндән асылы намә'лум, y_i, $x_{1i}, \ldots, x_{ki}$ исә апарылан n сајда ($n > k$) өлчмәнин нәтичәләридир ($i = \overline{1, n}$). Бу нәтичәләрә әсасән y функсијасыны тәгриби тә'јин етмәли. y функсијасыны $x_1, \ldots, x_k$ ларын $y_r = \sum_{i=1}^{n} a_r x_{ir} + \Delta_r$, $r = \overline{1, n}$ хәтти функсијасы кими гәбул едәк (Δ_r—тәсадүфи хәта, $M\Delta_r = 0$ онун ријази көзләмәси, $D\Delta_r = \sigma^2/P_r$ дисперсијасы, P_r—өлчмәнин чәкиси, σ^2 исә намә'лум мүтәнасиблик әмсалыдыр). Үмумијјәтлә $y(x_{1r}, \ldots x_{kr})$ гиjмәти y_r тәчрүби гиjмәтиндән фәрглидир. ӘККҮ-јә әсасән $a_1, \ldots, a_k$ әмсаллары үчүн тәгриби гиjмәт олараг елә $\hat{a}_1, \ldots, \hat{a}_k$ әдәдләри сечилмәлидир ки, $\sum_{r=1}^{n} P_r \left(y_r - \sum_{i=1}^{k} \hat{a}_i x_{ir}\right)^2$ квадратлар чәми ән кичик олсун. Ахтарылан $\hat{a}_1, \ldots, \hat{a}_k$ әдәдләри $\hat{a} = (X'PX)^{-1}X'Py$ бәрабәрлији илә верилир, бурада $X = \{x_{ij}\}$—матрис, вә $i = \overline{1, k}$, $j = \overline{1, n}\}$ $\hat{a} = \left(\hat{a}_1, \ldots, \hat{a}_k\right)'$, $y = (y_1, \ldots, y_n)'$, $P = (P_1, \ldots, P_n)'$ исә вектор-сүтунлардыр ($'$—транспонире ишарәсидир). Бу һалда σ^2 әмсалы

$$\hat{\sigma}^2 = \frac{1}{n-k} \sum_{r=1}^{n} P_r \left(y_r - \sum_{i=1}^{k} \hat{a}_i x_{ir}\right)^2$$

бәрабәрлији илә гиjмәтләндирилир. $\hat{a}$ тәгриби векторунун ријази көзләмәси $M\hat{a} = a$, *коррелјасија* матриси исә $B(\hat{a}) = \sigma^2 (x'Px)^{-1}$-дир. Өлчмәләр ејнидәгигликли олдугда $\hat{a} = (x'x)\, x'y$, $M\hat{a} = a$, $B(\hat{a}) = \sigma^2 (x'x)^{-1}$.

Әд.: Линник Ю. В., Метод наименьших квадратов и основы математико-статистической теории обработки наблюдений, 2 изд., М., 1962.

ӘН КИЧИК ОРТАГ БӨЛҮНӘН — бир нечә там әдәдин һәр биринә галыгсыз бөлүнән әдәдләрин ән кичији. Ону тапмаг үчүн верилән әдәдләри садә вуругларына ајырыб, үстләри ән бөјүк олан мүхтәлиф вуругларын һа-

сили көтүрүлүр. Мәс., 8 вә 14 әдәдләринин Ә.к.о.б.-и 56-лыр.

ӘН КИЧИК ТӘ'СИР ПРИНСИПИ— *механиканын вариасија принсипләриндән* бири; системин һәрәкәтләриндән тә'сири минимум оланы һәгигидир. Бу принсип ики формада ифадә едилир: Һамилтон-Остроградски формасы— систем ејни заман фасиләсиндә бир вәзијјәтдән дикәринә кечәркән онун бүтүн мүмкүн кинематик һәрәкәтләриндән Һамилтона көрә S тә'сири ән кичик оланы һәгигидир. Ријази $\delta s=0$ кими јазылар (δ—натамам вариасија символудур).

Мопертјуи-Лагранж формасы—там енержинин гијмәти сахланылмагла систем бир вәзијјәтдән дикәринә кечәркән онун һәрәкәтләриндән Лагранжа көрә W тә'сири ән кичик олан һәгигидир. Ријази $\Delta W=0$ кими јазылыр (Δ—там вариасија символудур). Бу принсипләр кәсилмәз мүһит механикасы, електродинамика, квант механикасы вә б. саһәләрдә тәтбиг олунур.

ӘНБӘР (әр. عنبر) — *кашалотун* јоғун бағырсағында әмәлә кәлән мумаохшар үзви маддә. Ә. и кашалотун бағырсағындан чыхарыр, бә'зән дә кашалот јашајан дәниз вә океанларда сујун сәтһиндән (ја да саһилләрдән) топлајырлар. Ә. парчалары бир нечә *кг*-дан 300—400 *кг*-дәк олур. Сыхлығы 900—920 *кг/м*³-дир; 60°С-дә әријир, суда һәлл олмур, спирт, ефир вә јағларда исә јахшы һәлл олур. Тәмизләниб гурудулмуш Ә. мүхтәлиф рәнкләрдә (гара, гәһвәји, боз, гызылы, ағ вә с.) ола биләр. Ағ вә гызылы боз Ә. нөвләри даһа гијмәтли сајылыр. Ә. әтријјат сәнајесиндә (әтрин гохусуну сабитләшдирмәк үчүн) вә тибдә ишләдилир; түтүнүн вә ликөрүн тәркибинә дә гатылыр.

ӘНВӘР ПАША (Enver Paşa; 1881, Истамбул—4.8.1922)— Түркијә һәрби вә сијаси хадими, *Кәнч түркләр ингилабынын* (*1908*) вә *«Иттиһад вә тәрәгги»* партијасынын лидерләриндән бири. 1913 илин јанварында дөвләт чеврилиши етмиш, һәмин илин декабрында һәрби назир вә Баш гәраркаһ рәиси, «Триумвират»ын (Ә.п., Тәл'әт паша, Чамал паша) ән нүфузлу үзвү олмушдур. Ә.п. Алманија илә һәрби иттифаг бағланмасынын вә Түркијәнин Биринчи дүнја мүһарибәсинә (1914—18) чәлб олунмасынын фәал тәшәббүсчүсү иди. Мүһарибә дөврүндә али баш команданын мүавини, әслиндә исә өлкәнин диктатору олмушдур. Онун әмри илә түрк гошунлары Брест-Литовск мүгавиләсини позараг 1918 илин баһарында Загафгазијада антисовет мүдахиләсинә башламыш, сентјабрда Бакыны тутмушдулар. Түркијә Биринчи дүнја мүһарибәсиндә мәғлуб олдугдан сонра Алманијаја гачмыш, Шәрг халгларынын Бакыда кечирилән 1-чи гурултајына (1920, 1—8 сентјабр) тәгдим етдији бәјаннамәдә «Ислам ордусу»нун јарадылмасына, Түркијәнин Биринчи дүнја мүһарибәсиндә Алманија тәрәфиндә вурушмасына һагг газандырмаға чәһд көстәрмиш, лакин гурултај нүмајәндәләри тәрәфиндән гәтијјәтлә рәдд олунмушду. Ә.п. 1922 илин јазында Орта Асијада антисовет *басмачылыг* һәрәкатына гошулмуш вә Гызыл Орду һиссәләри илә дөјүшдә өлдүрүлмүшдүр.

Әд.: Әлијев Һ. З., Түркијә биринчи дүнја мүһарибәсиндә, Б., 1966; јенә онун, Турция в период правления младотурок, М., 1972; Поляков Ю. А., Чугунов А. И., Конец басмачества, М., 1976; Шпилькова В. И., Младотурецкая революция 1908—1909 гг., М., 1977.

ӘНВӘРИ (انوری) Әли Өвһәдәддин Әбивәрди (тәгр. 1126, Әбивәрд—1187—91 илләр арасында, Бәлх)—фарс таҹик шаири. Алим вә философ кими танынмышдыр. Султан Сәнчәрин сарајында јашамыш, өмрүнүн сонларында сарајдан узаглашмыш, мәддаһ шаирләрә һәчвләр јазмышдыр. Вәтәнпәрвәр руһлу «Хорасанын көз јашлары» гәсидәси мәшһурдур. Әбдүррәһман Чами онун гәсидәләриндәки сәнәткарлығы «мө'чүзә» адландырмышдыр. Диваны дәфәләрлә Иранда вә Һиндистанда нәшр едилмишдир; бир нечә әлјазма нүсхәси Азәрб.ССР ЕА Респ. Әлјазмалар Фондунда сахланылыр. Ә. Көтенин јүксәк гијмәтләндирдији једди бөјүк фарс тачик шаириндән биридир.

Әсәри: Ше'рләр, «Инчи хәзинәси» китабында, Б., 1977;

Әд.: Бертельс Е. Э., История персидско-таджикской литературы, М., 1960; Рипка Я., История персидской и таджикской литературы, М., 1970.

ӘНДӘЛИБ Нурмәһәммәд Гәриб (тәгр. 1712—1780)—түркмән шаири. Ә.-ин «Лејли вә Мәчнун», «Јусиф вә Зүлејха» дастанларынын, «Оғузнамә» поемасынын сүжети фолклор вә классик әдәбијјатдан алынмышдыр. Имадәддин Нәсимијә поема һәср етмишдир. «Чикир» әсәриндә түркмән кәндлиләринин ағыр әмәји, јохсул һәјаты тәсвир олунур. Ше'рләри халг арасында кениш јајылмышдыр.

Әсәрләри: Стихи в кн.: Поэты Туркмении, Л., 1971; Лейли и Меджнун. Отрывки, в кн.: Поэзия народов СССР IV—XVIII веков, М., 1972.

ӘНДӘЛИС (исп. Andalucia)—Испанијанын ч.-унда тарихи вил. Саһ. 87,3 мин *км*². Әһ. 6 млн. (1971). Ә. инзибати әразисинә 8 әјаләт (Алмерија, Гранада, Кадис, Кордова, Малага, Севилја, Уелва, Хаен) дахилдир. Әсас шәһәри Севилјадыр.

Әразисинин чох һиссәсини Гвадалквивир чајы һөвзәсиндәки Әндәлис овалығы тутур. Шм.-дан Сјерра-Морена, ч. вә ш.-дән Әндәлис д-ры илә әһатәләнир. Игтисадијјаты аграр-сәнаје характерлидир. Торпагларын чоху ири саһибкарлара мәхсусдур. Дәнли биткиләр (әсасән буғда), зејтун, үзүм, ситрус биткиләри, памбыг, шәкәр гамышы вә с. бечәрилир. Гарамал, гојун вә с. сахланылыр. Балыг вәтәкәләри вар. Мантар габығы вә еспарто (алфа) оту јығылыр. Зејтун јағы, шәраб, мејвә-тәрәвәз консерви вә с. истеһсал едилир. Мә'дән сәнајеси инкишаф етмишдир. Пирит, полиметаллар, мис вә дәмир филизләри, көмүр, дуз чыхарылыр. Әлван металлуркија, машынгајырма (о чүмләдән кәмигајырма, кимја вә нефт-кимја, тохучулуг сәнајеси вар. Әсас сәнаје вә тичарәт-нәгл. мәркәзләри Севилја, Кордова, Кадис, Уелва, Гранада, Малага ш.-ләридир.

Ә. сөзүнүн мәншәји мә'лум дејил; вандалларла да әлагәләндирилир (Vandalusia, Vandalicia). 8 әсрин әвәлләриндә Пиренеј ј-а-нын чох һиссәсини ишғал едән әрәбләр бүтүн мүсәлман Испанијасыны Ә. (әл-Әндәлис) адландырмышдылар. *Реконкистанын* кедишиндә Ә.-ин чох һиссәси маврлардан кери алынды (13 әср). Орта әсрләрдә сәнәткарлыг вә тичарәт хејли инкишаф етмиш, ири торпаг саһиблији кениш јајылмышды. Гранада әмирлији маврлардан кери алындыгдан (1492) сонра Ә. бүтүнлүклә Испанија краллығына дахил едилди. 1978 илин апрелиндә Ә.-ә мүвәггәти мухтаријјәт верилмишдир. Ә. әрәб мүтәфәккирләриндән Ибн Түфејл, Ибн Рүшд, Ибн әбд Рәббиһи, Әбу Һамид әл-Гәрнати, Әбу-л-Һәсән әл Гәрнати вә б.-нын вәтәнидир.

ӘНДӘЛИС ДАҒЛАРЫ—Испанијанын ч.-унда дағ системи. Уз. 630 *км*. Бир нечә даг силсиләси вә массивиндән ибарәтдир. Һүнд. 3478 *м*-ә (Сјерра-Невада силсиләсиндәки Муласен д., Пиренеј ј-а-нда ән јүксәк) гәдәрдир. Кристаллик сүхурлардан вә Мезозој әһәнкдашыларындан тәшкил олунмушдур. Карст характерикдир. Иглими Аралыг дәнизи типлидир. Һәмишәјашыл мешәләр, коллуглар, чөкәкликләрдә зејтун, ситрус плантасијалары, үзүмлүкләр вә с. вар. Ә.д.-нда дәмир филизи јатаглары ашкар едилмишдир.

ӘНДӘЛИС ОВАЛЫҒЫ—Испанијанын ч.-унда, Әндәлис, Сјерра-Морена д-ры вә Атлантик океаны арасында овалыг. Г.-ә тәрәф кенишләнән вә Кајнозојун дәниз вә чај чөкүнтүләри илә долмуш чөкәкликдир. Аралыг дәнизи иглими вар. Иллик јағынты 400—700 *мм*. Биткиси маквис, гарига вә с.-дир. Әразисинин чох һиссәсини буғда, гарғыдалы, шәкәр чуғундуру екинләри, ситрус биткиләри, үзүмлүкләр вә с. тутур. Кадис, Севилја, Кордова, Уелва ш.-ләри Ә.о.-ндадыр.

ӘНДӘЛИСИТ (Испанијада Әндәлис тарихи вил.-нин адындан)—силикатлар синфинә аид минерал. Тәркиби $AlOAl[SiO_4]$. Бә'зән тәркибиндә гатышыг һалында дәмир вә манган да олур. Ромбик сингонијада кристаллашыр. Сүтунвары призматик кристаллар вә ја дүзкүн олмајан дәнәләр әмәлә кәтирир. Сәртлији 7—7,5; сыхлығы 3100—3200 *кг/м*³. Рәнки боз, гырмызымтыл-боз, чәһрајы олур. Шүшә парылтылыдыр. Одадавамлыдыр (1850°С). Метаморфик шистләр вә гнејсләр үчүн характерик минералдыр, одадавамлы төрәмә кварситләрдә, бә'зи пегматитләрдә вә сәпинтиләрдә дә раст кәлир. Чох вахт мика илә (мусковитлә) әвәз олунур, һәмчинин кианитә чеврилир. Алүминиум-оксидлә зәнкин материаллар вә назик керамика мә'мулатлары (пирометрик бору, изоләедичиләр) истеһсалында ишләдилир. Азәрб.ССР-дә Парағачај молибден јатағы әтрафында төрәмә кварситләрдә раст кәлир.

ӘНДИЧАН—Өзб.ССР-дә шәһәр. Әндичан вил.-нин мәркәзи. Фәрганә вадисинин ч.-ш. һиссәсиндә, Әндичансај чајы саһилиндәдир. Әһ. 230 мин (1979). Д.ј. вә шосе јоллары говшағы. Машынгајырма (о чүмләдән електротехника) вә метал е'малы, јүнкүл (памбыгтәмизләмә, трикотаж) јејинти (јағ, консерв (вә с.) сәнаје мүәссисәләри вар. Тикинти материаллары истеһсал едилир.

Ә. 9 әсрдән мә'лумдур. Чинә кедән карван јолу 15 әсрдән бурадан кечирди вә Ә. Фәрганәнин тичарәт-сәнәткарлыг мәркәзинә чеврилмишди. 1876 илдән рус гошунлары тәрәфиндән тутулмушдур. *Әндичан үсјанындан*

(*1898*) бир нечә ил сонра шәһәр күчлү зәлзәләдән дағылмыш, тезликлә бәрпа олунмушду. 20 әсрин әввәлиндән Түркүстанын игтисади мәркәзләриндән бири иди.

Ә.-да 3 али мәктәб, мусигили драм вә комедија театры, тарих-өлкәшүнаслыг музеји вә с. вар (1977).

ӘНДИЧАН ВИЛАЈӘТИ—Өзб.ССР-дә вилајәт. 1941 ил мартын 6-да тәшкил едилмишдир. Саһ. 4,2 мин *км*². Әһ. 1349 мин (1979, 17 јанвар). 12 р-ну, 8 шәһәри, 3 шәһәр типли гәс. вар (1977). Мәркәзи, Әндичан ш.-дир.

Тәбиәт. Ә.в. Фәрганә вадисинин ш. һиссәсиндәдир. Вил.-ин г. һиссәси јүксәк дүзәнликдир (һүнд. 400—500 *м*). Ш.-и (Әндичандан ш.-ә) Фәрганә вә Алај силсиләләринин өн дағлыг һиссәсинә (адырлара) дахилдир (һүнд. 1540 *м*-дәк). Фајдалы газынтылары: нефт, газ, тикинти материаллары. Иглими кәскин континенталдыр. Орта темп-р јанварда —3°С, ијулда 27,3°С-дир. Иллик јағынты тәгр. 200 *мм*. Әсас чајы Гарадәрјадыр. Боз, чәмән, чәмән-батаглыг торпаглары јајылмышдыр. Торпагларын чох һиссәси шумланмышдыр; шумланмајан дүзәнлик саһәләрдә јовшанлы-шоранлы, адырларда ефемер-јовшан биткиләри, даг јамачларында пүстә, бадам битир.

Әһали. Әсасән өзбәкләрдир. Орта сыхлыг 1 *км*²-дә 321 нәфәрдир (1979). Шәһәр әһ. 387 миндир. Ири шәһәрләри: Әндичан, Ленинск, Советабад, Шәһрихан.

Тәсәррүфат. Ә.в. Өзбәкистанын јүксәк инкишаф етмиш интенсив к.т. (әсасән, памбыгчылыг) вә инкишаф етмиш сәнаје р-нларындандыр. Вил.-дә фајдалы газынты һасилинә, памбыгчылыг вә ирригасијаја хидмәт едән, памбыг вә дикәр к.т. мәһсулларынын е'малы илә әлагәдар сәнаје саһәләри әсас јер тутур. Ә.в. респ.-нын әсас нефтчыхарма р-нудур. Машынгајырма (дизелләр, електрик мүһәррикләри, алчагкәркинликли апаратлар вә с. истеһсалы), кимја (һидролиз з-ду), памбыгтәмизләмә, јүнкүл (тикиш, ајаггабы, трикотаж мүәссисәләри), јејинти (консерв, әт, битки јағы, суд, шәраб вә с.), ағач е'малы, тикинти материаллары истеһсалы вә с. сәнаје саһәләри вар. Сәнаје мүәссисәләри әсасән Әндичан ш.-ндә мәркәзләшмишдир. Әндичан машынгајырма з-дунун мәһсулу дүнјанын 40 өлкәсинә көндәрилир. Вил.-дә 128 к-з, 31 с-з вар (1977). Әкин саһәсинин демәк олар ки, һамысы суварылан торпаглардадыр. Вил.-ин әразисиндән Бөјүк Фәрганә, Чәнуби Фәрганә, Бөјүк Әндичан магистрал каналлары кечир. Әндичан су анбары тикилмишдир. Ә.в. респ.-нын ән бөјүк памбыгчылыг р-нларындандыр. Памбыг әкинләри үмуми әкин саһәсинин тәгр. 3/4-нү тутур. 9-чу бешилликдә (1971—75) вил.-дә 2,9 млн. *т* памбыг јығылмышдыр. Тәрәвәз-бостан биткиләри, картоф, гисмән дәнли биткиләр вә с. әкилир. Бағчылыг вә үзүмчүлүк кениш јајылмышдыр. Әтлик-судлүк һејвандарлыг инкишаф етдирилир. К-з вә с-зларда 112 мин гарамал, 239 мин давар вар (1977). Барамачылыг (респ. истеһсалынын 15%-и, 1977) вил.-дә гәдим к.т. саһәсидир. Әразидән Дашкәнд—Чалалабад вә Коканд—Наманган д.ј.-лары кечир.

Мәдәни гуручулуг. Вил.-дә 5 али мәктәб, бир нечә театр, музеј вә с. фәалијјәт көстәрир (1977). Өзбәк дилиндә «Коммунист» (1930), рус дилиндә «Андижанскаја правда» (1941) вил. гәзетләри чыхыр. Радио вә телевизија верилишләри өзбәк, рус вә татар дилләриндәдир.

ӘНДИЧАН ҮСЈАНЫ (1898)—өзбәк халгынын чаризмин мүстәмләкә зүлмүнә гаршы милли азадлыг һәрәкаты. Үсјан мајын 17-дә Әндичан гәзасынын Минтәпә к-ндә башланды. Үсјанын башчысы Мәдали ишан дини фанатизми гызышдырараг, зәһмәткеш әһалинин бир һиссәсини өз тәрәфинә чәкмиш, Түркијә султаны илә әлагә јаратмышды. Үсјан башчылары үсјаны бүтүн Орта Асијаја јајмаг, әввәлки феодал гајдаларыны бәрпа етмәк истәјирдиләр. Әсасән, сојуг силаһла силаһланмыш 2 мин нәфәрә јахын үсјанчы мајын 18-дә Әндичан ш.-ндәки гарнизона һүчум етди. Лакин мүвәффәгијјәт газанмадылар. Һәрәкат тезликлә вә амансызлыгла јатырылды. 383 нәфәр мүһакимә олунду. Онлардан 18 нәфәри (о чүмләдән Мәдали ишан) е'дам олунду, галанлары каторгаја вә сүркүнә көндәрилди. Үсјанын мәғлубијјәтинин башлыча сәбәбләри кифајәт гәдәр һазырлығын олмамасы, үсјана феодал вә руһаниләрин рәһбәрлик етмәси иди. Лакин Ә.ү. Түркүстан халгларынын милли азадлыг һәрәкатынын даһа да күчләнмәсинә көмәк етди.

Әд.: История Узбекской ССР, т. 2, Ташкент, 1968.

ӘН'ӘНӘ—сосиал вә мәдәни ирсин нәсилдән-нәслә кечән вә мүәјјән чәмијјәт, синиф вә ја сосиал груп тәрәфиндән узун мүддәт горунуб сахланылан үнсүрләри. Мүәјјән ичтимаи тә'сисатлар, davранышнормалары, сәрвәтләр, идејалар, адәтләр, мәрасимләр вә с. Ә. шәкли ала биләр. Лакин Ә. даһа кениш сосиал һадисәләри әһатә едир. Ә.-ләр бүтүн сосиал системләрин мүәјјән мә'нада һәјатилијинин зәрури шәртидир. Ә. ичтимаи һәјатын ән мүхтәлиф саһәләринә (игтисадијјат, сијасәт, һүгуг вә с.) хасдыр. Диндә вә етнографијада Ә.-нин ролу хүсусилә бөјүкдүр. Ә. әдәбијјат, инчәсәнәт, мәдәнијјәт саһәсиндә бөјүк әһәмијјәт кәсб едир (мәс., Азәрб. әдәбијјатында Низами, Фүзули, М. Ф. Ахундов, рус әдәбијјатында Пушкин, Некрасов, совет әдәбијјатында М. Горки, В. В. Мајаковски Ә.-ләри). Әдәбијјат вә инчәсәнәтдә көһнәлмиш Ә.-ләрин давам етдирилмәси *тәглидчилијә* кәтириб чыхарыр. Азәрб.-ын мүхтәлиф етнографик зоналарында мүәјјән ев типләри, формалары вә онларын мүәјјән ме'марлыг елементләри формалашараг Ә. шәкли алмышдыр. Синифли чәмијјәтләрдә Ә. синфи характер дашыјыр. Һәр бир синиф вә ја ичтимаи груп өзүнүн һәјат тәрзинә, идеолокијасына, мәишәтинә ујғун Ә.-ләр јарадыр. Ә.-нин узун мүддәт давам етмәси өзлүјүндә һеч дә онун мүасир әһәмијјәтини көстәрмир (мәс., дини Ә.-ләр). Ә.-нин һәјатилији онун јени тарихи шәраитдә сонракы нәсилләр тәрәфиндән инкишаф етдирилмәсиндәдир. Ә.-ләрин мүтәрәгги чәһәтләри нәсилдән нәслә кечәрәк јашајыр, көһнәлмиш, јени шәраитлә ујушмајан әламәт вә чәһәтләри исә арадан чыхыр. Ә.-нин инкишафы үчүн ән башлыча шәрт сосиал сәрвәтләрин *варислик* јолу илә горунуб сахланмасы вә кечмиш ирсә јени тарихи шәраитдән ирәли кәлән тәзә үнсүрләр әлавә олунмасыдыр.

Марксизм Ә.-нин ролуна конкрет јанашыр. Ә.-ни кор-коранә гәбул етмәк ичтимаи һәјатда мүһафизәкарлыг вә дурғунлуг јарадыр. Сосиал ирсә е'тинасызлыг исә чәмијјәт вә мәдәнијјәтин инкишафында варислијин позулмасына, бәшәријјәтин газандығы наилијјәтләрин итирилмәсинә кәтириб чыхара биләр. Сосиализмдә кечмишин мүтәрәгги сәрвәтләринин, ингилаби, әмәк, вәтәнпәрвәрлик, бејнәлмиләлчилик Ә.-синин горуныб сахланылмасы вә инкишафы, јени ән'әнәләрин јаранмасы мүртәҹе вә вахты кечмиш ән'әнәләрә гаршы мүбаризә шәраитиндә баш верир.

Әд.: Енкелс Ф., Аиләнин, хүсуси мүлкијјәтин вә дөвләтин мәншәји, Б., 1971; Ленин В. И., Биз һансы ирсдән имтина едирик?, Әсәр. там күллијјаты, ч. 2; Мәммәдов Ә., Гулијев Һ., Азәрбајҹан мәктәбләриндә коммунист ән'әнәләри, Б., 1968; Сарсынбаев Н. С., Обычаи, традиции и общественная жизнь, Алма-Ата, 1974.

ӘНЗӘЛИ (фар. انزلی), 1925—79 илләрдә Пәһләви—Иранда, Килан әјаләтиндә шәһәр вә порт. Хәзәр дәнизинин ч. саһилиндәдир. Әһ. 50 мин (1972). Шоссе јолу Ә.-ни Теһранла әлагәләндирир. Балыг овунун вә е'малынын мүһүм мәркәзидир. Памбыг вә чәлтиктәмизләмә, сабунбиширмә, түтүн, јағ, ағач е'малы мүәссисәләри, кәми тәрсанәси вар. Ә. јахынлығында полиметал филизләр чыхарылыр. Дәнизкәнары курортдур. ССРИ илә Иран арасында јүк дөвријјәсинин әсас һиссәси Ә.-дән кечир.

Ә. 18 әсрә гәдәр Килан әјаләтинин ири тичарәт мәркәзи олмушдур. 1722 илдә I Пјотр Ә.-ни тутмушду. Лакин *Рәшт мүгавиләсинә* (1732) әсасән чар гошунлары Ә.-ни тәрк етди. 1920 илдә Иранда милли азадлыг һәрәкатынын әсас мәркәзләриндән бири иди. *Иран Коммунист Партијасынын* 1-чи гурултајы (1920, 22 ијун) Ә.-дә кечирилмишдир. Пәһләвиләр сүлаләси һакимијјәтә кәлдикдән сонра Пәһләви адландырылмышды (1925). Иран Мүвәггәти Ингилаби Һөкумәтинин гәрары илә јенидән Ә. адландырылды (1979).

«ӘНЗӘЛИ»—Азәрб. халг рәгс мелодијасы. Лирик характерли, үчһиссәли формададыр. Мелодијанын мусиги өлчүсү 6/8, темпи мүлајим, мәгам әсасы шүштәрдир. «Ә.» Гафгаз халглары арасында, еләчә дә Түркмәнистан вә Чәнуби Азәрб.-да кениш јајылмышдыр. Ү. Һачыбәјов, М. Магомајев, А. Спендиаров, Р. Глиер әсәрләриндә «Ә.» мелодијасындан истифадә етмишләр.

ӘНЗӘЛИ ӘМӘЛИЈЈАТЫ (1920)—*Әнзәлидә* кизләнмиш инкилис мудахиләчиләрини вә ағвардијачылары дармадағын етмәк вә Вәтәндаш мүһарибәси (1918—20) заманы онларын әлә кечирдији кәмиләри (10 көмәкчи крејсер, 4 катер, 6 нәгл. кәмиси вә 3 көмәкчи кәми) кери алмаг уғрунда Совет Хәзәр Донанмасы вә Совет Азәрбајчаны Гырмызы Донанмасынын биркә әмәлијјаты (17—18 мај). Ағларын Әнзәлидәки донанмасыны инкилис пијада дивизијасынын һиссәләри горујурду. Ф. Ф. Расколниковун командалығы алтында совет кәмиләри мајын 17-дә Бакыдан јола дүшдү вә мајын 18-дә сәһәр Әнзәлијә јанашыб дүшмән

мөвгеләрини атәшә тутду. Совет командanлығы кәмиләрин әмлакы илә биркә тәслим едилмәси барәдә инкилис командaнлығына ултиматум верди. Ејни заманда Әнзәли ш.-нә чыхарылан десант ч.-г.-ә доғру ирәлиләјәрәк Әнзәли—Рәшт јолуну кәсди. Инкилис пијадасынын вә торпедо катеринин һүчум чәһдләри дәф едилди. Мајын 18-дә күнүн сонуна доғру инкилис командanлығы ултиматуму гәбул етди вә гошунларыны Рәштә чәкди. Совет кәмиләри Әнзәли лиманына дахил олдулар. Ә.ә. нәтичәсиндә 23 кәми, 4 һидроплан, 50-дән чох топ, 20 мин топ мәрмиси вә с. әлә кечирилди. Ағгвардијачылар гачараг Иран әразисиндә кизләндиләр. Тезликлә совет кәмиләри Әнзәлини тәрк етди. Иранла динч гоншулуг мүнасибәтләри јаратмаг истәјән Совет һөкумәти Хәзәр дәнизини Иран кәмиләринин һәрәкәти үчүн ачыг е'лан етди вә Әнзәлидәки рус тичарәт мүәссисәләрини әвәзсиз оларaг Ирана верди.

Әд.: Маковский А., Радчень-ко Б., Каспийская Краснознаменная, М., 1961.

ӘНИГ—Азәрб.ССР Гусар р-нунда кәнд. Ә. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 24 *км* ч.-г.-дә, Гусар—Зинданмуруг шосе јолу кәнарында, Гусар чајынын сағ саһилиндә, Јан силсиләнин шм.-ш. әтәјиндәдир. Әһ. 1854 (1978); һејвандарлыг вә тәрәвәзчиликлә мәшғулдур. Орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, 2 китабхана, хәстәхана, рабитә шө'бәси; археоложи абидәләрдән ерамызын 1-чи миниллијинә аид гәбиристан, тарихи абидәләрдән *Әниг галасы* вар. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

ӘНИГ ГАЛАСЫ—Азәрб.-да орта әсрләрә аид гала. Харабалығы *Әниг* к.-ндәдир. Гусар чајынын сағ саһилиндә, стратежи бахымдан әһәмијјәтли саһәдә тикилмишдир. Ә.г. вахтилә индики кәндин ч.-унда олмушдур. Сүн'и истеһкамлар вә гала дарвазасы да бурада јерләшмишдир. Мүдафиә диварлары чај дашларындан тикилмишдир. Диварларын јалныз ики һиссәси галмышдыр; һүнд. 9,3 *м*, сни 1,9—2 *м*-дир (дарвазанын јанында исә 5,8 *м*). Гала әразисиндән 9—14 әсрләрә аид ширли габ гырыглары тапылмышдыр. Ә.г.-нын 9 әсрдән мөвчуд олмасы еһтимал едилир.

Әд.: Хәлилов Ч. Ә., Еных галасы, Азәрб.ССР ЕА Мә'рузәләри, ч. 18, 1962, № 4.

ӘНКӘХАРАН—Азәрб.ССР Шамахы р-нунун Дзержиновка советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 3,5 *км* шм.-да, Шамахы—Дәмирчи шосе јолу кәнарында, Баш Гафгаз силсиләсинин ч.-г. әтәјиндәдир. Әһ. 629 (1979). Әсас тәсәррүфаты үзүмчүлүкдүр. Сәккизиллик мәктәб, китабхана вар.

Ә. кәнди әразисиндә орта әсрләрә аид јашајыш јери вә гәбиристан мөвчуддур. Кәндин әһалиси индики әразијә тәгр. 300—400 ил әввәл Шамахынын тәгр. 50 *км* шм.-г.-индә јерләшән ејниадлы кәнддән көчүб кәлмишләр. Тәсәррүфат ишләри заманы мадди мәдәнијјәт нүмунәләри, һәмчинин күмүш вә мис сиккәләр тапылмышдыр. Археоложи материаллар Ә.-ын 14—17 әсрләрә аид олдуғуну көстәрир.

Әд.: Ибраһимов Ф. Ә., Чиддин Һ. Ә., Әнкәхаран орта әср јашајыш јери, Азәрб.ССР ЕА Мә'рузәләри, ч. 32, 1976, № 2.

ӘНКИНАР, артишок (Cynara)—мүрәккәбчичәклиләр фәсиләсиндән чохиллик от чинси. Һүнд. 2,5 *м*-ә гәдәрдир. Јарпаглары ири, дилимли вә ја ләләквары бөлүмлүдүр. Бәнөвшәји, көј, бә'зән дә ағ борувары чичәкләри ири сәбәтдә топланыр. Чичәк јатағы әтлидир. Аралыг дәнизи өлкәләриндә вә Канар а-рында 12-јә гәдәр нөвү јајылмышдыр. ССРИ-дә, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 2 нөвү (C. cardunculus вә C. scolymus) бечәрилир. Гәләм вә тохумла чохалдылыр. Ә.-ын әтли һиссәләри, чаван будаглары, јарпаг саплағы вә көкү биширилмиш, јахуд дуза гојулмуш һалда јејилир. Чичәк јатағында 2,5—3% зүлал, 7—15% карбоһидрат, 3—11,1 *мг%* C витамини, 0,4 *мг%* каротин, B_1 вә B_2 витаминләри вә 86—88% су вар. Ә.-ы һејванлар јахшы јејир. Балверән вә декоратив биткидир. Бојаг вә лиф алмаг үчүн дә истифадә едилир.

ӘН-НӘФАА (النفع) Мәһәммәд (д. 28.8.1917; Тунисин ч.-унда)—Тунис фәһлә вә коммунист һәрәкаты хадими. Кәндли аиләсиндә доғулмушдур. Икинчи дүнја мүһарибәси дөврүндә (1939—45) *Мүгавимәт һәрәкатында* иштирак етмишдир. 1943 илдә Тунис Коммунист Партијасына (ТКП) дахил олмушдур. 1946 илдән ТКП МК вә МК Сијаси Бүросуна үзв сечилмишдир. 1947 илдә партијанын мәркәзи органы «әт-Тәлиа» гәзетинин редактору олмушдур. ТКП-нин 3-чү гурултајындан (1948) сонра ТКП МК-нын биринчи катибидир. Сов.ИКП 20 вә 21-чи гурултајларында, коммунист вә фәһлә партијалары нүмајәндәләринин бејнәлхалг Москва мүшавирәсиндә (1960) ТКП нүмајәндә һеј'әтинә башчылыг етмишдир. Тунис халгынын азадлыг һәрәкаты һаггында әсәрләри вар.

ӘНСАР (әр. انصار—көмәкчиләр) — Мәһәммәдин вә мүһачирләрин Мәдинә (Јасриб) ш.-нә һичрәтиндән сонра ислам динини гәбул етмиш мәдинәлиләрә верилән ад. Әсасән аус вә хәзрәч тајфаларындан олан Ә.-лар мүһачирләрдән сонра илк мүсәлманлар арасында ән һөрмәтли шәхсләр иди. Мүсәлман гошунунун өзәјини тәшкил едән Ә.-лар мүһачирләрлә бирликдә Мәдинәдә диндарлар ичмасы (үммә) јаратмышдылар. Ислам дининин јајылмасында вә әрәб хилафәтинин мөһкәмләнмәсиндә Ә.-ларын мүһүм хидмәтләри олмушдур.

Әд.: Массе А., Ислам, Б., 1964; Беляев Е. А., Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье, 2 изд., М., 1966.

ӘНСАРИ (انصاری) Әбу Исмајыл Абдуллаһ ибн Әбу Мәнсур Мәһәммәд Һәрәви (1006, Һерат—1088)—Иран шаири, суфи мүтәфәккир. Әрәб вә фарс дилләриндә јазмышдыр. Суфи әдәбијјатынын көркәмли нүмајәндәләриндәндир. Ә.-јә аид едилән 3 диван натамамдыр. Фарс дилиндә јаздығы мүначатлар мәшһурдур. Әсәрләриндә бир сыра суфи шаирдән иттибас етмишдир. Фиргһ алими кими «шејх үл-ислам» ады илә дә танынмышдыр. «Зәмм әл-кәлам вә әһлиһи» («Кәламы вә онун тәрәфдарларыны мәзәммәт етмә»), «Мүначат» («Кизли сөһбәтләр»), «Тәбәгат әс-суфијјә» («Суфиләрин тәбәгәләри») вә «Мәназил әс-саирин» («Сејр едәнләрин мәнзилләри») вә с. фәлсәфи әсәрләрин мүәллифидир. Әш'әриләри (бах *Әш'әрилик*) кәскин тәнгид етмиш вә мистисизми ортодоксал ислам дини илә узлашдырмаға чалышмышдыр. «Тәбәгат әс-суфијјә» китабында о дөврүн суфи мүтәфәккирләри сырасында Әбүл Аббас Бәрдәи, Әбүлһәсән Урмәви, Әбу Абдулла Бакуви вә б. азәрб.-лар һаггында да мә'лумат верилир. Мүначатларынын әлјазма нүсхәси Азәрб.ССР ЕА Респ. Әлјазмалар Фондунда сахланылыр.

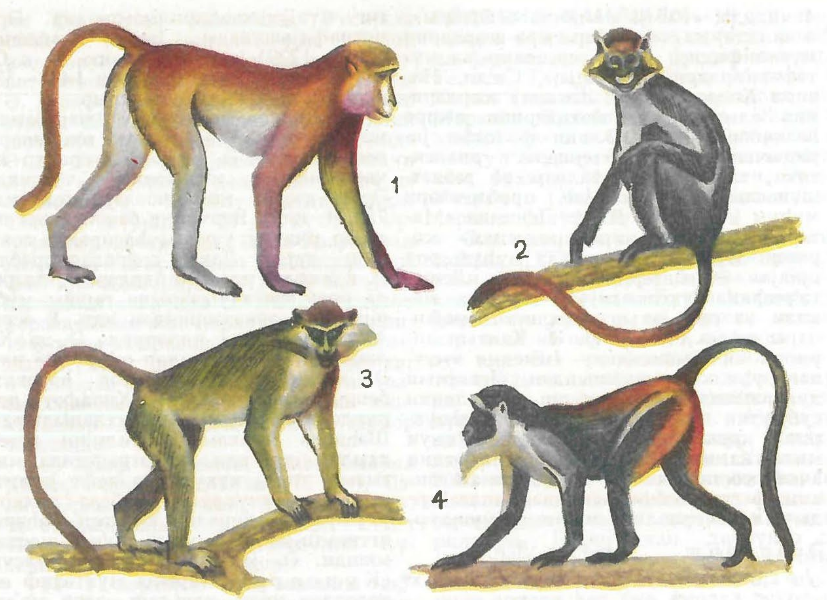
Әд.: Бертельс Е. Э., Суфизм и суфийская литература, М., 1960; Рипка Я., История персидской и таджикской литературы (пер. с чешского, предисловие И. С. Брагинского), М., 1970.

ӘНТӘРӘ ИБН ШӘДДАД (عنترة ابن شداد) (там ады: Әнтәрә ибн Шәддад ибн Әмр ибн Мүавијә әл-Әбси) (?—?)—әрәб шаири (6 әсрин 2-чи јарысы). Атасы задәкан, анасы һәбәш кәнизи олмушдур. Әбс гәбиләсинә әсир дүшмүш, лакин сонралар дөјүшдә рәшадәтинә көрә гәбиләнин азад үзвү сечилмишдир. Әсәрләриндән там һалда јалныз бир гәсидәси дөврүмүзәдәк мүһафизә олунмушдур. Ше'рләриндә севкилисинә мәһәббәтини, иштирак етдији дөјүш сәһнәләрини тәсвир етмишдир. 8 әср филологу әл-Әсмаијә аид едилән «Әнтәрәнин сәркүзәштләри» чәнкавәрлик романы Ә.и.Ш.-а һәср олунмушдур. *Хәтиб Тәбризи* Ә.и.Ш.-ын әсәрләринә шәрһ јазмыш, јарадычылығыны јүксәк гијмәтләндирмишдир.

Әд.: Фильштинский И. М., Арабская литература в средние века, М., 1977.

ӘНТӘРКИМИЛӘР (Cercopithecinae)—ибтидаи енсизбурун мејмунлар јарымфәсиләси. Бәдәнинин уз. 35 *см*-дән (чыртдан әнтәр) 80 *см*-дәк (павиан), чәкиси 1 *кг*-дан 30 *кг*-дәк олур. Әксәријјәтинин гујруғу узун, бә'зиләринин орта бөјүклүкдә вә ја гысадыр; маготлар исә гујругсуздур. Арха вә өн әтрафлары тәгр. бәрабәр узунлугдадыр. Кәзәркән әлдарағы вә дабанынын алт сәтһинә истинад едир. Бејниндә чохлу шырымлар вә гырышлар вар; чәкиси 50 *г*-дан (әнтәрләр) 200 *г*-дәк (павианлар) олур. Овурдалты (јанаг-алты) кисәләри ирилир. 8 чинси мә'лумдур. Африка вә Чәнуби Асијада јајылмышдыр. Ағачда јашајыр, јерә дә дүшә билир. Онларча фәрддән ибарәт дәстәләрлә јашајыр. Боғазлыг дөврү 5—6, бә'зиләриндә 7—8 ај олур. Биткн, бә'зән һәшәрат, гуш, гуш јумурталары вә с. јејир. Ә.-дән тибби-биоложи тәдгигатларда истифадә едилир.

ӘНТӘРЛӘР (Cercopithecus)—*әнтәркимиләр* јарымфәсиләсиндән ибтидаи енсизбурун мејмунлар чинси. Бәдәнинин уз. 35—64 *см*, чәкиси 1 *кг*-дан 9 *кг*-дәк, гујруғунун уз. 35—100 *см* олур; арха әтрафлары өн әтрафларындан бир гәдәр узундур. Рәнки јашыл, сары, гырмызы вә мави рәнкләрин гарышығындан ибарәтдир. 23 нөвү (диана, мона, агбоғаз, јашыл, гырмызыгулаг, мависифәт, Аллен Ә.-и вә с.) мә'лумдур. Африкада Бөјүк Сәһрадан ч.-а доғру јајылмышдыр. Әсасән, тропик мешәләрдә 5—15 фәрддән ибарәт групларла јашајыр. Боғазлыг дөврү 7 ајадәк олур. Јарпаг, чичәк, мејвә,

Əнтəрлəр: 1—гусар; 2—мависифəт əнтəр; 3—јашыл əнтəр; 4—диана.

гарышга јејир; бə'зəн плантасијалара зəрəр верир. Бə'зəн **г у с а р л а р** да Ə.-ə аид едилир.

ƏНЧИР (Ficus)—*тут фəсилəсиндəн* субтропик битки чинси. Һүнд. 4—8 *м*, көвдəсинин диаметри 20—40 *см* олур. Икиевли биткидир. Садə јарпаглары ири, тамкəнарлы вə ја 3—7 дилимлидир. Кичик фындыгча мејвəлəри дəјирми, армудвары вə с. формалы чичəк јатағында этли мејвəјанлығынын ичəрисиндə јерлəшир. Ə.-ин 600-ə гəдəр нөвү мə'лумдур. Јабаны һалда Аралыг дəнизи саһиллəриндə, Кичик Асијада, Иранда вə Шимал-Гəрби Һиндистанда битир. ССРИ-дə јабаны вə јабанылашмыш һалда Загафгазија, Орта Асија вə Крымда раст кəлир. Түркијə, Əлчəзаир вə АБШ-да (Калифорнија), ССРИ-дə исə Азəрб.ССР (F. carica нөвү), Күрч.ССР, Ерм.ССР, Дағ.МССР, Краснодар өлкəси, Крым вə Орта Асија респ.-ларында бечəрилир. Абшерон сары Ə.-и чох ширин вə ширəлидир.

Ə. ағачы 100—200 ил јашајыр; 50—80 илə гəдəр чох мəһсулдар олур. Һəр ағачдан 20—100 *кг* вə даһа чох мəһсул јығылыр. Диши ағачларын эксəријјəти 2 дəфə мəһсул верир. Мејвəсиндə шəкəр (12—23%), пектин маддəси (0,5—4,2%), селлүлоз (3,4—7,4%), туршу (1%-дəк), C, B_1, B_2 витаминлəри, каротин, калсиум, дəмир вə фосфор вар. Јејилир, гурудулур; мүрəббə вə чем биширилир. Ə.-ин мејвə вə јарпаг латексиндəн (сүдвары ширə) алынан фитсин ферменти этин биоложи «јетишмəсиндə» (ферментлəрин тə'сирилə јумшалмасы, ароматынын артырылмасы) истифадə едилир. Тохум, чубуг вə көк пөһрəлəри илə чохалдылыр. 2—3 иллијиндə мəһсул верир.

Əд.: Азəрбајчанын ағач вə коллары, ч. 2, Б., 1964.

ƏНЧИР ГАБЫГЈЕЈƏНИ (Hypoborus ficus)—габыгјејəн бөчəклəр фəсилəсиндəн һəшəрат. Уз. 1 *мм*, рəнки түнд-шабалыдыдыр; үзəриндə бозумтул түклəр вар. Чəнуби Авропа, Шимали Африка, Аралыг дəнизи өлкəлəриндə, Гафгаз вə Орта Асијада јајылмышдыр. Азəрб.ССР-ин гуру субтропик р-нларында чохдур. Ə.г. əнчир, тут вə үзүмə зəрəр вурур; илдə 2—3 нəсил верир. Гышы сүрфə вə јеткин мəрһəлəдə ағач габығы алтында кечирир. **М ү б а р и з ə т ə д б и р л ə р и** агротехники үсулла апарылыр.

ƏНЧИР ОДЛУЧАСЫ (Simaetis nemorana)—Gyphipterygidae фəсилəсиндəн кəпəнəк. Уз. 10, 5 *мм*-дир. Өн ганадлары шабалыды, арха ганадлары бозумтул-сарыдыр. Бир диши кəпəнəк əнчир јарпағы үзəринə тəк-тəк 70—120 күрəшəкилли јумурта гојур. Тыртылы сарымтыл-јашылдыр; үзəри зијилли вə түклүдүр. Тыртылын инкишафы 18—25 күн чəкир. Ə.о. јалныз əнчирин гумурчуғу, јарпағы вə мејвəлəри илə гидаланыр. Азəрб.ССР-дə илдə 4—5 нəсил верир. Ə.о. Загафгазија, Дағ.МССР, Краснодар өлкəси, Крым вə Орта Асијада јајылмышдыр. **М ү б а р и з ə т ə д б и р л ə р и** механики вə кимјəви үсулла апарылыр.

ƏНЧҮМƏН (фар. انجمن—чəмијјəт, мəчлис, јығынчаг)—Иранда шəһəр вə ја əјалəтлəрдə јерли өзүнүидарə органы. Ə. ингилаби-демократик тəшкилат иди. Илк Ə. Тəбриздə Иран ингилабы (1905—11) кедишиндə 1906 илдə мејдана кəлмишди. Демократик Ə.-лəр 1918—21 иллəрдə дə јаранмышды. Чəнуби Азəрб.-да милли азадлыг вə демократик һəрəкатын гəлəбəсиндəн (1945, декабр) сонра *Азəрбајчан Милли Мəчлиси* əјалəт, вилајəт вə шəһəрлəрдə Ə.-лəрин јарадылмасы һаггында да ганун вермишди.

Əд.: **Г у л и ј е в Ə.**, Чəнуби Азəрбајчанда демократик һəрəкат тарихиндəн, Тарих вə Фəлсəфə Институтунун Əсəрлəри, ч. 4, 1954; История Ирана, М., 1977.

«ƏНЧҮМƏНИ-ШҮƏРА» (фар. انجمن شعرا —шаирлəр мəчлиси)—əдəби мəчлис. 1838 илдə Ордубадда Шыхəли Наиб тəрəфиндəн тəшкил олунмушду. Мəчлисə 1860—70 иллəрдə Һачаға Фəгир, сонралар исə Мəммəдтағы *Сидги* (1903 илəдəк) рəһбəрлик етмишдир. Гүдси Вəнəнди, Чаны Ордубади, Мөһтəрəм Ордубади, Əһмəдаға Шəм'и, Уста Зејнал Нəггаш, Мəшəди Һəсəн Даббаг, Надим Нахчывани, Мирзə Меһди Нахчывани вə б. «Ə.-ш.»-нын фəал үзвлəри идилəр. Мəчлисин јығынчаглары М. Т. Сидгинин Ордубадда ачдығы «Əхтəр» мəктəбиндə, сонралар исə Нахчыванда дəрс дедији «Мəктəби-тəрбијə»дə кечирилмишдир. Мəчлисдə Јахын Шəрг вə Азəрб. классиклəринин əсəрлəри өјрəнилмəклə бəрабəр, орижинал ше'рлəр дə охунурду.

Əд.: **Г а с ы м з а д ə Ф.**, XIX əср Азəрбајчан əдəбијјаты тарихи, Б., 1956; **К а р а е в Н.**, Азербайджанские литературные меджлисы XIX века (автореферат канд. диссертации), Б., 1971.

ƏРАГ—1) Раст, Маһур-һинди муғамларында əн зилдə ифа олунан ше'бə. 2) Орта əсрлəрдə Јахын Шəрг өлкəлəриндə кениш јајылмыш 12 əсас муғамдан бири.

ƏРАЗИ СУЛАРЫ, **м ə һ ə л л и д ə н и з ə**—дөвлəтин саһилинə, јахуд дахили суларына битишик олан, *дөвлəт əразисинин* тəркиб һиссəсини тəшкил едəн дəниз золағы. Ə.с., онларын үст сəтһи вə диби, үзəриндəки һава саһəси саһилбоју дөвлəтин суверенитетиндəдир. Ə.с.-нын режими мəһəлли дəниз вə онун јахын золағы һаггында 1958 ил Бејнəлхалг Конвенсијасы (ССРИ 1960 ил октјабрын 20-дə тəсдиг етмишдир), һəмчинин ајры-ајры дөвлəтлəрин дахили ганунверичилији илə тəнзимлəнир. Ə.с дахили суларын сəрһəдлəриндəн, јахуд базис хəтлəри адланан хəтдəн башланыр. Бејнəлхалг һүгуг Ə.с.-нын енинин 12 дəниз милиндəн артыг олмасына јол вермир (лакин Конвенсијада бу мəсəлə ачыг галыр). ССРИ Ə.с.-нын ени 12 мил мүəјјəн едилмишдир. Бүтүн дөвлəтлəрин тичарəт кəмилəри Конвенсијаја риајəт етмəклə Ə.с.-ндан динч өтүб кечмəк һүгугуна маликдир.

ƏРАЗИ-ИСТЕҺСАЛ КОМПЛЕКСЛƏРИ, **и с т е һ с а л - ə р а з и к о м п л е к с л ə р и** — социализм чəмијјəтиндə мəһсулдар гүввəлəрин əрази үзрə тəшкили формасы; елми-техники ингилаб шəраитиндə онларын инкишафы вəзифəлəрини даһа там тə'мин едир. Ə.-и.к. мүəјјəн əразидə х.т.-нын əсас саһəлəринин гаршылыглы əлагəсини экс етдирир. Конкрет јерли тəбии-игтисади шəраит вə имканлардан асылы олараг бу əлагəлəр мүхтəлиф формаларда ортаја чыхыр. Јүксəк инкишаф сəвијјəли вə кениш структурлу Ə.-и.к. мүһүм јерли сəрвəтлəрдəн комплекс истифадə олунмасы əсасында формалашыр. Аграр-сəнаје интеграсијасы вə үмуми əлверишли игтисади-истеһсал имканлары əсасында да Ə.-и.к. јарадылыр. Ə.-и.к. мүəјјəн əрази дахилиндə үмуми мəскунлашма системинин тəкмиллəшмəсини тə'мин едир, һəмчинин мүəссисəлəрин даһа кениш мигјасда комбинəлəшмəсинə вə кооперативлəшдирилмəсинə, јерли тəбии вə əмəк еһтијатларындан, тəкрар хаммал вə нəгл. шəбəкəсиндəн сəмəрəли истифадə олунмасына, мүһəндис коммуникасија вə сосиал-мəдəни објектлəрин кениш шəбəкəсинин јарадылмасына имкан верир. Ə.-и.к.-нин инкишаф сəвијјəсини сəчијјəлəндирəн чəһəтлəрдəн бири онларын мəдəни-игтисади

мәркәзләри кими формалашан сәнаје говшагларынын тәшкил едилмәсидир. Сов.ИКП 24 вә 25-чи гурултајларынын гәрарларында өлкәдә әрази-истеһсал комплексләшдирилмәси просесинин мүтәрәггилијинә, мәһсулдар гүввәләрин комплекс инкишафы вә јерләшдирилмәси үзрә илкин план ишләри илә сых әлагәсинә хүсуси диггәт јетирилмишдир. Өлкә мигјасында әһәмијјәтли Ә.-и.к. (Братск-Уст-Илим, Сајан, Оренбург, Чәнуби-Јакутија, Чәнуби-Тачикистан, Каратау-Чамбул вә с.) ири игтисади р-нларда јарадылыр. Мүттәфиг респ.-ларын әразиләриндә Ә.-и.к. бир гајда олараг республика дахили игтисади р-нларын сәрһәдләри чәрчивәсиндә тәшәккүл тапыр. Мәс., *Абшерон игтисади рајонунда* Ә. и.к. формалашмышдыр.

Әд.: Колосовский Н. Н., Теория экономического, районирования, М., 1969; Некрасов Н. Н., Проблемы региональной экономики, М., 1974; јенә онун, Региональная экономика, М., 1978.

ӘРАЗИЈӘ КӨРӘ МӘҺКӘМӘ АИДИЈЈӘТИ – бах *Мәһкәмә аидијјәти.*

ӘРАЗИНИН ДЕМИЛИТАРИЗАСИЈАСЫ—бејнәлхалг һүгугда муәјјән әразидә һәрби истеһкамларын вә тикилиләрин ләғви, һәмчинин һәмин әразидә һәрби гүввәләрин сахланылмасынын гадаған едилмәси. Ә.д. (там вә гисмән) буна марағы олан дөвләтләр арасындакы мүгавиләјә әсасән һәјата кечирилир. Муасир бејнәлхалг һүгугда нүвә силаһы сахланмајан зоналарын јарадылмасы Ә.д. формасыдыр; бурада нүвә силаһынын истеһсалы, сахланылмасы вә она хидмәт етмәк үчүн гурғуларын јерләшдирилмәси гадаған едилир.

ӘРАК (фар. اراك), Арак, Солтанабад—Иранын шм.-г.-индә шәһәр. Нәгл. говшағы. Әһ. 90 мин (1975). К.т. (шәкәр чуғундуру, дәнли биткиләр) р-нунун мәркәзидир. Халча истеһсалы илә мәшһурдур. Јејинти (шәкәр, ликөр) сәнајеси муәссисәләри, трактор-јығма, машынгајырма з-длары (ССРИ-нин көмәји илә тикилмишдир) вар.

ӘРАНИ Тағы Әбүлфәт оғлу (5.9.1902, Тәбриз—5.2.1940, Теһран)—Иран марксист алими, сијаси хадим. Кимја е.д. (1928). Миллијјәтчә азәрб. Иран Коммунист Партијасынын (ИКП) фәал хадими. 1920—22 илләрдә Теһран тибб ин-тунда, 1922—28 илләрдә Берлин ун-тиндә охумушдур. 1928—30 илләрдә Берлин ун-тиндә фарс, азәрб., түрк, әрәб поетикасы вә мәнтигдән дәрс демиш, Берлиндә Иран зијалыларынын кизли ингилаби дәрнәјинә дахил олмушдур. 1930 илдә Ирана гајыдараг, Теһран ун-тиндә физика вә кимјадан дәрс демиш, ејни заманда тәләбәләр арасында марксист идејалары јајмышдыр. 1934—35 илләрдә нәшр етдирдији «Дүнја» мәчмуәсиндә елмә, техникаја, ичтимаи һәјата, сәнәтә вә с. материалист бахымдан јанашан мәгаләләри дәрч олунмушдур. 1935 илдә тә'сис етдији кизли мәтбәәдә ИКП-нин мүрачиәтнамәләрини чап етдирмишдир. Ә. сијаси фәалијјәтинә вә Рза шаһ диктатурасына гаршы чыхышларына көрә һәбс едилмиш (1937) вә узун ишкәнчәләрдән сонра һәбсханада өлдүрүлмүшдүр. Ә. марксист-ленинчи фәлсәфәјә («Диалектик материализм»), дәгиг елмләрин әсасларына («Физика елминин әсаслары», 4 чилддә; «Кимја елминин әсаслары», 4 чилддә) вә с. аид бир сыра әсәрләрин муәллифидир. Орта әср шаир вә мүтәфәккирләринин (Хәјјам, Сә'ди, Насири Хосров, Убејд Закани) әсәрләринин елми-тәнгиди мәтнләрини нәшрә һазырламышдыр. Ә.-нин фәлсәфи јарадычылығында материалист диалектика, тарихи материализм вә тәбиәтшүнаслығын фәлсәфи проблемләри мүһүм јер тутур. В. И. Ленинин «Материализм вә емпириокритисизм» әсәринин Иранда тәблиғиндә мүһүм рол ојнајан Ә. материја һаггында Ленин тә'рифинә јүксәк гијмәт вермиш, махизм вә она јахын идеалист чәрәјанлары ифша етмишдир. Ә. Кантын априори анлајышындан, Һеҝелин «мүтләг руһ» консепсијасындан, Декартын дуализминдән бәһс етмиш, Беркликин субјектив идеализминин Шопенһауерин иррасионализминин, Бергсонун мистисизминин мүртәче маһијјәтини ачыб көстәрмишдир. Ә. ичтимаи инкишаф ганунларынын шәрһиндә ардычыл материалист мөвге тутмушдур.

Әсәрләри: عرفان و اصول مادی، تهران ۱۳۲۲ ؛ بشر از نظر مادی، تهران ۱۳۱۲ ؛ رسالهٔ تئوریهای علم، تهران ۱۳۱۴ پسیکولوژی

Әд.: Мүбаризәјә һәср едилмиш һәјат, Б., 1967; Агахи А. М., Талантливый пропагандист марксистско-ленинской философии в Иране, Труды сектора философии АН Азерб.ССР, т. 2 (6), 1960; јенә онун, Распространение идей марксизма-ленинизма в Иране, Б., 1961.

ӘР-АРВАД (һүгуги вәзијјәти)—никаһда олан шәхсләр, әр вә арвад. Совет ганунверичилијинә көрә Ә.-а.-ын һүгуг вә вәзифәләри ВВАГ органларында гејдә алынан никаһа әсасланыр. Ә.-а.-ын гаршылыглы мүнасибәтләри миллијјәтиндән, иргиндән, дини е'тигадындан асылы олмајыб, онларын аиләдә һүгуги бәрабәрлији әсасында јараныр. Ә.-а.-ын һәр бири мәшғулијјәт, сәнәт, фамилија вә јашајыш јерини сечмәкдә сәрбәстдир. Ә.-а. никаһ заманы газанылан әмлакдан бәрабәр истифадә етмәк вә онун һаггында сәрәнчам вермәк һүгугуна маликдир. Ә.-а. бир-биринә мадди көмәк етмәлидир; бу вәзифә көнүллү олараг ичра едилмәдикдә, әмәк габилијјәти олмајан вә мадди јардыма еһтијачы олан тәрәф (арвад исә һәмчинин һамиләлик дөврүндә вә ушаг доғулдугдан сонра 1 ил мүддәтиндә) мәһкәмә васитәси илә дикәр тәрәфдән алимент ала билир (бах Азәрб.ССР Никаһ вә Аилә Мәчәлләси, м. 19—36).

ӘРҒӘНУН—бах *Орган.*

ӘРДӘБИЛ—Иранын шм.-ш.-индә, Чәнуби Азәрб.-да шәһәр. Шосе јоллары говшағы. Аеродром. Әһ. 88 мин (1971). Халча тохунур. Јахынлығында минерал булаглар вар.

Ә. Азәрб.-ын ән гәдим шәһәрләриндәндир. Мәнбәләрдә Ордвил, Фирузкерд, Базан-и Пируз, Фирузабад, Артавед, Ардепил дә адландырылыр. Археоложи тапынтылар (тунч аләтләр, ағыр дәстәкли мис гылынчлар, мүхтәлиф хәнчәрләр, балталар, низә вә ох учлуглары, ох габларынын метал һиссәләри, сырғалар вә с.) һәлә Тунч дөврүндә Ә.-дә јашајыш олдуғуну сүбут едир [бу материаллар «Иран-е Бастан» музејинин (Теһран) «Әрдәбил тапынтылары» бөлмәсиндә сахланылыр]. Шәһәрин салындығы тарих дәгиг муәјјәнләшдирилмәмишдир. Әрәб чоғрафијашүнасы Јагут Һәмәвинин (1179—1229) јаздығына көрә, Ә.-и Сасани һөкмдары I Губадын [488—531] оғлу Фируз салдырмышдыр.

Сасаниләр дөврүндә Ә. мәрзбанлыг мәркәзи иди. 7 әсрдә әрәб гошунларынын тутдуғу Ә. маһал, сонралар исә чанишинлик мәркәзинә чеврилди. Әрәб—хәзәр мүһарибәләри дөврүндә, 730/31 илдә Бәрчикин башчылығы илә хәзәр гошуну узун мүһасирәдән сонра Ә.-и тутду. Лакин сонралар әрәбләр Ә.-и јенидән әлә кечирдиләр. Ә. Азәрб.-да әрәб ишғалчыларына гаршы мүбаризәнин мәркәзләриндән иди. 8 әсрин 40-чы вә 90-чы илләриндә Ә.-дә Хилафәтә гаршы үсјанлар олду. 808 илдә Ә. маһалында хүррәмиләр һәрәкаты башланмышды. Ә.-дә Хилафәт дөврүндә әрәб гарнизону сахланылырды. Шәһәрдә мөһкәмләндирилмиш истеһкамлар вар иди. Ә. әтрафында мис, гызыл, галај, күкүрд вә нефт јатагларынын мөвчудлуғу, һабелә тичарәт јолларынын бурадан кечмәси шәһәрин игтисадијјатына мүһүм тә'сир көстәрмишди. Ә. јахынлығындакы Күлсурә (Курсара) базарына мүхтәлиф өлкәләрдән ипәк, даш-гаш, дәри мә'мулаты вә с. кәтирилирди. Ә. 10 әсрдә Сачиләр, сонралар исә Салариләр дөвләтинин (1054 илдә пајтахт Тәбризә көчүрүлдү) пајтахты олмушдур. 12 әсрдә Ә.-ин әһалиси тәгр. 200 мин нәфәр иди.

1220 илдә монгол гошунлары, 1225 илдә исә Харәзмшаһ Чәлал әд-дин Ә.-и ишғал етди. Ә. 13 әсрин орталарындан *Елханиләр дөвләтинин* тәркибинә дахил олду. Бу дөврдә Ә. јенидән бәрпа едиләрәк бөјүк тичарәт вә сәнәткарлыг мәркәзинә чеврилди. 15 әсрдән Гарагојунлуларын, сонралар исә Ағгојунлуларын һакимијјәти алтына кечән Ә.-и Сәфәвиләр нәсли идарә едирди. Ә. бу дөврдә мүһүм тичарәт вә сәнәткарлыг мәркәзи олмагла бәрабәр, һәм дә дини мәркәзә чеврилмишди. 16 әсрдә Ә. дә ипәк, памбыг вә јун парчалар, зәрхара тохунур, ширли вә нахышлы сахсы габлар, дәри, метал вә ағач мә'мулаты истеһсал олунурду. Ә.-дә халчачылыг да кениш инкишаф етмишди. Ә.-дә тохунмуш «Шејх Сәфи» халчасы. (Викторија вә Алберт музеји, Лондон) Азәрб. халчачылығынын ән гијмәтли нүмунәләриндәндир. Ә. Јахын Шәрг вә Авропа өлкәләри илә тичарәт едирди. Ә.-дә харичи тачирләр үчүн карвансаралар вар иди. 17 әсрдә Ә.-дә тәгр. 50 мин әһали јашајырды.

Сәфәви—Османлы мүһарибәләри заманы, 1725 илин декабрында Ә.-и Османлы гошунлары тутду. 1728 илдә Ә.-дә Османлылар әлејһинә үсјан амансызлыгла јатырылды. Сәфәви—Османлы мүһарибәләри Ә.-ин игтисадијјатыны тәнәззүлә уғратды. 18 әсрин 40-чы илләриндә мәркәзи Ә. шәһәри олан *Әрдәбил ханлығы* јаранды. 18 әсрин сонларындан Гачарларын табелијинә кечән Ә. 19 әсрин әвәлләриндә вәлиәһд Аббас Мирзәнин һәрби гәраркаһына чеврилди. Онун көстәриши илә Ә.-дә мүдафиә галасы тикилди (Нарынгала адланан бу гала Рза шаһ дөврүндә сөкүлмүшдүр). Русија—Иран мүһарибәси (1826—28) заманы, 1828 ил јанварын 28-дә чар гошунлары Ә.-и тутду. Түркмәнчај мүгавиләсинә (1828) әсасән Ә. Иранын тәркибиндә галды. Ә.-ин зәнкин китабханасы һәрби гәнимәт ки-

ми Петербурга апарылды. Русијада 1905—07 илләр ингилабынын тә'сири илә Ҹәнуби Азәрб.-да ингилаби һәрәкат кенишләнди. 1907 вә 1909 илләрдә Ә. этрафында кәндли үсјанлары баш верди. 1918 илдә халг күтләләринин ингилаби чыхышлары олду. 1930 илдә Ә.-дә 40 мин әһали јашајырды. Икинчи дүнја мүһарибәси дөврүндә Ә.-дә дә антифашист һәрәкат кенишләнди. 1944 ил октјабрын 27-дә күтләви нүмајишләр кечирилди. Ә.-дә Азәрбајҹан Демократ Фиргәсинин тәшкилатлары фәалијјәт көстәрирди. *Иҹирми бир Азәр һәрәкаты* дөврүндә Ә. милли азадлыг һәрәкатынын әсас мәркәзләриндән иди. 1946 илин ахырында Иран гошунларынын һүҹуму илә Ҹәнуби Азәрб.-да, о ҹүмләдән Ә.-дә Милли һөкумәтин тәдбирләри ләғв олунду; демократик тәшкилатлар дағыдылды, күтләви террор башланды.

Ә. Ариф Әрдәбили, Шаһ Исмајыл Хәтаи, Бәзми Әрдәбили (16 әср), Сәлим Әрдәбили, Илаһи, Зикри (19 әср) вә б. шаирләрин вәтәнидир. Совет Иттифагы Гәһрәманы Һәбибулла Һүсејнов Ә.-дә доғулмушдур.

14—17 әсрләрдә Ә-ин әсасыны мәркәзи шәһәр ансамблы тәшкил едирди. Бу ансамбл Шејх Сәфиәддин комплексиндән, онун гаршысындакы бөјүк мејдандан, үстү өртүлү тиҹарәт вә сәнәткарлыг мәһәлләләриндән, мәшһур Гејсәријјә базарындан, һамам, карвансара вә с.-дән ибарәт иди. Дүзәнлик јердә салынмыш Ә.-ин мәркәзи шәһәр ансамблына јөнәлдилән кениш күчәләри радиал планлашма системи әмәлә кәтирирди. Үстүндән көрпүләр салынмыш Балыглычај, еләҹә дә бир сыра кәһриз вә архлар Ә.-ин јашыллығы вә микроиглиминә мүһүм тә'сир көстәрирди. Шејх Сәфиәддин комплекси вахтилә Ә.-ин ме'марлыг доминанты олмушдур. Комплексә сәккизбучаглы мәсҹид (13 әср), Сәфәвиләр сүлаләсинин баниси Шејх Сәфиәддинин (1252-1334) гәбри үстүндә тикилмиш түрбә (14 әср), Шејх Сәфиәддин мәсҹиди (16 әср), ики һәјәт вә онлары бирләшдирән кечид, кириш порталы (1648), Чинихана бинасы вә китабхана дахилдир. Шәһәрдә чохлу мәсҹид олмушдур (минарәли Әдинә мәсҹиди вә с.). Мәнбәләрдә Ә.-дә Дар үш-шәфа (хәстәхана), зәрбхана вә хан евләринин олдуғу да көстәрилир.

Әд.: Азәрбајҹан тарихи, ч. 1—2, Б., 1961—64; Ибраһимов Ҹ., Азәрбајҹанын XV әср тарихинә даир очеркләр, Б., 1959; Вәлиханлы Н. М., IX—XII әср әрәб ҹоғрафијашүнас сәјјаһлары Азәрбајҹан һаггында, Б., 1974; Шәмси М. И., Әрдәбил тарихи һаггында јени тәдгигат әсәри, Азәрб.ССР ЕА Хәбәрләри (тарих, фәлсәфә вә һүгуг серијасы), 1977, № 2; Шәрифли М. Х., IX әсрин икинчи јарысы—XI әсрин әввәлләриндә Азәрбајҹан феодал дөвләтләри, Б., 1978; Али-заде А. А., Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Б., 1956; Эфендиев О. А., Образование Азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI века, Б., 1961; Саламзаде А. В., Архитектура Азербайджана XVI—XIX вв., Б., 1964; Буниятов З. М., Азербайджан в VII—IX вв., Б., 1965; Абдуллаев Г. Б., Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношения его с Россией, Б., 1965; Бретаницкий Л. С., Архитектура Азербайджана XII—XV вв. и ее место в зодчестве Переднего Востока, М., 1966;

جمشید فلکی. شهر مقدس اردبیل. تبریز ۱۳۴۲

بابا صفری. اردبیل در گزرگاه تاریخ. تهران ۱۳۵۰

ӘРДӘБИЛ ХАНЛЫҒЫ—18 әсрин орталары—19 әсрин әввәлләриндә Азәрб.-да јаранмыш кичик феодал дөвләти. Талыш, Гарадағ, Тәбриз, Мараға вә Килан ханлыглары илә һәмсәрһәд иди. Мәркәзи Әрдәбил ш. иди. Әһалиси, әсасән; әкинчилик вә малдарлыгла мәшғул олурду. Әрдәбил, Ашағы Мешкин, Јухары Мешкин, Вилкич, Әршә, Учаррүд (Учарлы) вә Астара маһалларына бөлүнүрдү.

Ә.х.-нын илк ханы әввәлләр Надир шаһын [1736—47] сәркәрдәләриндән олан шаһсевән тајфа башчысы Бәдир хан [1747—63] иди. Бүтүн һакимијјәт, һәмчинин јералты вә јерүстү сәрвәтләр хана вә онун аилә үзвләринә мәхсус иди. Ә.х.-ны феодал ә'јанларынын топлашдығы диванхана идарә едирди. Хан вә диванхана ишчиләринин һүгугу гејри-мәһдуд иди. Ајры-ајры маһаллары бәјләр, наибләр, кәндхудалар вә б. идарә едирди. Ханлығын 3000 нәфәрлик даими гошуну варды. Лазым кәлдикдә маһаллардан ханын сәрәнҹамына чәрик дәстәләри көндәрилирди. Бәдир хан дөврүндә сијаси ҹәһәтдән нисбәтән мөһкәмләнмиш Ә.х. Иранда һакимијјәт уғрунда мүбаризә апаран һеч бир феодал груплашмасындан асылы дејилди. Бәдир ханын вәфатындан сонра һакимијјәтә оғлу Нәзәрәли хан [1763—92] кечди. Онун дөврүндә ханлығын әразисини әлә кечирмәјә чалышан *Зәндиләр*, *Гаҹарлар* вә б. илә Әрдәбил шаһсевәнләри арасында кәскин мүбаризә кедирди. Губалы *Фәтәли хан* 1784 илин мајында Ә.х.-на һүҹум едиб мүгавимәтә раст кәлмәдән Әрдәбили, сонра исә Мешкин маһалыны тутду. Нәзәрәли хан Гарабағ ханы Ибраһимхәлил ханын јанына гачды. Ә.х.-нын тутулмасы бөјүк сијаси вә игтисади әһәмијјәт кәсб едәрәк Азәрб. торпагларынын бирләшдирилмәси јолунда мүһүм аддым иди. Бу, Фәтәли ханын Азәрб.-ын ҹ. торпагларында мөһкәмләнмәсини истәмәјән Иран феодалларынын, бир чох Азәрб. ханынын, Күрҹүстан һакими II Ираклинин вә чар Русијасынын наразылығына сәбәб олду. Нәзәрәли хан вә Гарабағ ханы Ибраһимхәлил ханын Гарабағын Туғ к.-ндә ҹәмләшмиш гошунлары Әрдәбилә һүҹум етди. Онлара үч минлик сүвари көндәрмиш Хој һакими Әһмәд хан да көмәк едирди. Јаранмыш мүрәккәб вәзијјәти вә гүввәләрин бирләшмәсини нәзәрә алан Фәтәли хан Әрдәбили тәрк етмәјә мәҹбур олду. Гарабағ ханлығынын вассалына чеврилән Нәзәрәли хан јенидән Ә.х.-нда һакимијјәти әлә кечирди. Гаҹарларын һакимијјәти дөврүндә Ә.х. номинал мүстәгиллијини сахлајырды. Нәзәрәли ханын өлүмүндән сонра һакимијјәтә Нәсир хан [1793—1808] кечди вә Гаҹарлардан там асылы вәзијјәтә дүшдү. Онун өлүмүндән сонра Ә.х.-нын Гаҹар дөвләтинин тәркибинә бирләшдирилмәси шаһсевән тајфа бирлијинин позулмасына сәбәб олду; шаһсевәнләр дөрд гола ајрылды. Онлардан бир һиссәси Нәзәрәли ханын гардашы Фәрәҹулла ханын башчылығы илә Әрдәбил әјаләтиндә галды. Фәрәҹулла хан, апардығы мүһарибәләрдә Аббас Мирзәјә силаһлы дәстәләрлә көмәк едирди. Шаһсевәнләрин икинчи һиссәси Мешкиндә һакимијјәти әлә кечирмиш Нәзәрәли ханын нәвәси Ата хандан асылы олдулар. Ата хан Гаҹарлара табе олмагдан имтина етди. Аббас Мирзә нахчыванлы Пиргулу ханы Ата хана гаршы көндәрди. Ата хан Аббас Мирзәнин Тәбриздә данышыглар апармаг тәклифини гәбул етмәјә мәҹбур олду. Тәбризә кәлән Ата ханын көзләри чыхарылды вә о, һакимијјәтдән кәнар едилди. Шаһсевәнләрин үчүнҹү һиссәси Талыш д-ры нахијәсинә, дөрдүнҹү һиссәси исә Гарадаға көчдү. Беләликлә, 19 әсрин 1-ҹи ониллијинин ахырларында Ә.х.-на сон гојулду.

Әд.: Азәрбајҹан тарихи, ч. 1, Б., 1961; Левиатов В. Н., Из истории южных ханств Азербайджана (вторая половина XVIII века), ДАН Азерб.ССР, 1946, № 7; јенә онун, О походе Фатали-хана в Ардебиль, Изв. АН Азәрб.ССР, 1947, № 12; јенә онун, Очерки из истории Азербайджана в XVIII в., Б., 1948; Абдуллаев Г. Б., Из истории Северо-восточного Азербайджана в 60—80-х гг. XVIII века, Б., 1958; јенә онун, Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношения его с Россией, Б., 1965;

جمشید فلکی. شهر مقدس اردبیل. تبریز ۱۳۴۲

ӘРДӘШИР I, Арташир Папакан (тәгр. 180—22.9.239, дикәр мә'лумата көрә 241)—Иранда Сасаниләр сүлаләсинин баниси вә илк шаһәншаһы [226—241]. I Ә.-ин бабасы Сасан Парс (Фарс) вил.-нин пајтахты Стахрда (Истәхр) баш мә'бәдин каһини иди. I Ә.-ин атасы Папак илк әввәл Стахрда (Истәхр) баш каһин олмуш, сонра исә Ә.-ин көмәји илә Парсы әлә кечирмишди. I Ә. Парфија һөкмдары V Артабанын [209—224] вассалы олан Дарабкирд (Парсда гала) һакиминин јанында хидмәт едирди. Тәгр. 200 илдә бу галаны әлә кечирән Ә., тезликлә бүтүн Парсы, Кирман вә Кеји (индики Исфаһан) өзүнә табе етди, задәкан вә каһинләрә архаланараг V Артабана гаршы чыхды. 224 ил апрелин 28-дә Һүрмүздәкан дүзүндә (индики Хузистан) V Артабаны гәти мәғлуб етди; Парфија падшаһлығына сон гојулду. I Ә. Иран «Шаһәншаһы» («шаһлар шаһы») титулуну гәбул едиб, 226/27 илдә тахта чыхды. Илк вахтлар әсасән, Иран әјаләтләрини өз һакимијјәти алтында бирләшдирән I Ә.-ин сонралар Месопотамија вә Ермәнистан уғрунда Рома илә мүбаризәси вә Шәргдә апардығы мүһарибәләр Сасаниләр дөвләтинин әразисини хејли кенишләндирди. I Ә. дөврүндә Авестанын јени редактәсинә башланылды.

Әд.: Дьяконов М. М., Очерк истории древнего Ирана, М., 1961; Луконин В. Г., Культура сасанидского Ирана, М., 1969; История Ирана, М., 1977; Chɤistensen A., L'I vansons les Sasanides, Copenhagne, 1944; Ghivshman R., Pavthes et Sasanides, Paris, 1962.

ӘРӘБ—Азәрб.ССР Ағдаш р-нунун Күкәл советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 15 *км* ш.-дә, Бакы—Газах шосе јолундан 5 *км* аралы, Јухары Ширван каналынын саһилиндә, дүзәнликдәдир. Әһ. 988 (1979); памбыгчылыг, тахылчылыг, барамачылыг, һејвандарлыг вә мејвәчиликлә (нар) мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси, јахынлығында 18 әсрә аид Сурхај галасынын галыглары вар.

ӘРӘБ АТЫ—гәдим миник аты чинсләриндән бири. Вәтәни Әрәбистан ј-а вә Африканын шм. саһилләридир. Ә.а.-нын итијеришли миник (тәмизганлы Инкилтәрә аты вә с.) вә лөһрәм аты (Орлов лөһрәми) чинсләринин јарадылмасында бөјүк ролу олмушдур.

Ајаглары чох мөһкәм, башы кичик, алны енли, сифәти дүз вә гысадыр. Сүјсүнүнүн һүнд. 150—152 *см*, дөш гучуму 180—182 *см*, әл дарағынын чеврәси 18—19 *см*-дир. Рәнки, әсасән, боз, күрән, кәһәр вә бә'зән гара-кәһәрдир. Ә.а. башга атлардан чохдөзүмлүлүјү вә узаг мәсафәни јахшы гәт етмәси илә фәргләнир. Ә.а.-нын 3 типи вар: хәдбан (Һәдбан), күһејлан, сиглави. Ә.а.-ндан Карпат, Гафгаз, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә (Ағдам атчылыг з-ду), Орта Асијанын дағ вә дағәтәји зоналарында јерли атларын јахшылашдырылмасында истифадә едилир. ССРИ-дә Ставропол өлкәсинин Терек атчылыг з-дунда јетишдирилир. Јапышдырма шәклә бах: ч. 1, сәһ. 464—465.

ӘРӘБ ДИЛИ—*әрәбләрин* дили. *Сами-һами дилләринин* Сами голунун ч. групуна дахилдир. Ә.д.-ндә 127 млн.-а јахын адам данышыр (1975). Тарихән 3 инкишаф мәрһәләси (гәдим, классик вә мүасир) кечирмишдир. Гәдим Ә.д. әс-Сәфа (106), ән-Нәмарә (328) вә Зәбәд (512) китабәләриндә экс олунмушдур. Гәдим Ә.д.-нин инкишаф едәрәк, гәбиләләрарасы үмуми дилә чеврилмәсиндә гүрејш диалекти хүсуси рол ојнамышдыр. Ә.д. исламдан билаваситә әввәл («чаһилијјә» дөврүндә) јаранмыш шифаһи поезијада («әл-мүәлләгат», «Диван әл-һәмасә»), һәмчинин Гуранда сабитләшмиш грамматик гурулуша вә зәнкин лүғәт тәркибинә малик классик дил кими тәсбит едилмишдир. Сонралар бир-бириндән аз-чох фәргләнән әдәби (классик) дилә вә диалектләрә ајрылмышдыр. Хилафәтин үмуми јазы дилинә чеврилән әдәби әрәб дилиндә зәнкин дини, елми вә бәдии әдәбијјат јаранмышдыр. Әрәбдилли әдәбијјатын јаранмасында мүсәлман өлкәләри халглары, о чүмләдән Азәрб. зијалылары да (Исмајыл ибн Јәсар, Муса Шәһәват, Хәтиб Тәбризи, Чәмаләддин Әрдәбили, Әбдүррәшид Бакуви, Фүзули вә б.) фәал иштирак етмишләр. Мүасир әрәб өлкәләриндә дөвләт дили кими гәбул едилмиш әдәби дил илә јанашы, мәһәлли (өлкәләр үзрә) диалект вә шивәләр дә мөвчуддур; бунлар бир-бириндән вә әдәби дилдән хејли фәргләнир.

Ә.д.-ндә 28 самит, 3 гыса вә 3 узун саит вар. Емфатик вә боғаз самитләри илә фәргләнир. Сөзләрин көкү, әсасән, 3, гисмән 4 самитдән ибарәт олур. *Флектив дилләрдәндир*. Исим, сифәт, фе'л вә с. дахили *флексија* васитәсилә дүзәлдилир. Мүрәккәб сөзләр аздыр. Ә.д.-ндә киши вә гадын чинси, кәмијјәт категоријасы (тәк, чүт вә чәм), адлыг, јијәлик вә тә'сирлик һаллары, фе'лин хәбәр, арзу, шәрт, әмр вә тә'кид формалары вар. Синтактик әлагәдә өн гошмалар мүһүм рол ојнајыр. *Изафәт* чох ишләнир. Ә.д.-ндән бир сыра Шәрг вә Авропа дилләринә, о чүмләдән Азәрб. дилинә чохлу сөз кечмишдир. *Әрәб јазысы* 6 әсрдә јарадылмышдыр. Ә.д. Азәрб. ССР-ин орта мәктәбләриндә вә АДУ-нун Шәргшүнаслыг факүлтәсиндә тәдрис олунур, һәмин факүлтәдә вә Азәрб. ССР ЕА Јахын вә Орта Шәрг халглары Ин-тунда тәдгиг едилир.

Әд.: Әфәндизадә М., Әрәб дилинин ачары, Б., 1947; Мәммәдов Ә., Әрәб дили, Б., 1971; Юшманов Н. В., Краткая грамматика арабского языка, Л., 1964; Шарбатов Г. Ш., Современный арабский язык, М., 1961; Мамедов А., Учебник арабского языка, Б., 1979; Лебедев В. В., Поздний среднеарабский язык XIII—XVIII вв., М., 1977; Brockelmann K., Arabische Grammatik, Leipzig, 1960.

ӘРӘБ ДИРЧӘЛИШ СОСИАЛИСТ ПАРТИЈАСЫ—бах *Әрәб Сосиалист Дирчәлиш Партијасы.*

ӘРӘБ ДӨВЛӘТЛӘРИ ЧӘМИЈЈӘТИ, Әрәб Өлкәләри Чәмијјәти —мүстәгил әрәб дөвләтләринин мәһәлли тәшкилаты; әсасы 1945 ил мартын 22-дә Мисир, Сурија, Ираг, Ливан, Трансиорданија (1950 илдән Иорданија), Сәудијјә Әрәбистаны вә Јәмән (1962 илдән Јәмән Әрәб Республикасы) нүмајәндәләринин Гаһирә конфрансында гојулмушдур. Сонралар Ливија (1953), Судан (1950), Тунис вә Мәракеш (1958), Күвејт (1961), Әлчәзаир (1962), Јәмән Халг Демократик Республикасы (1967), Гатар, Бәһрејн, Оман вә Бирләшмиш Әрәб Әмирликләри (1971), Мавританија (1973), Сомали (1974), Чибути Республикасы (1977) Ә.Д.Ч.-нә дахил олмушлар. Фәләстин Азадлыг Тәшкилаты 1964 илдән чәмијјәтин ишиндә иштирак едир. Чәмијјәтин низамнамәси иштиракчы дөвләтләр арасында мүнасибәтләрин мөһкәмләндирилмәсини, онларын сијаси фәалијјәтинин әлагәләндирилмәсини, истиглалијјәт вә суверенлијинин мүдафиә олунмасыны, әрәб өлкәләринин үмдә мәнафеләриндән ирәли кәлән үмуми мәсәләләрин нәзәрдән кечирилмәсини вә с. нәзәрдә тутур.

70-чи илләрин 2-чи јарысында Ә.Д.Ч.-ндә мүәјјән ихтилафлар баш верди (Сомалинин Ефиопијаја гаршы тәчавүзүнә, Јәмән Халг Демократик Республикасына мүнасибәтдә вә с.). Бунунла белә, әрәб өлкәләри дөвләт вә һөкумәт башчыларынын Бағдад мүшавирәси (1978, нојабр) АБШ-ын васитәчилији илә һазырланан сепарат Мисир—Исраил сөвдәләшмәсини гәтијјәтлә писләјән гәрарлар гәбул етди. Сепарат «сүлһ» мүгавиләси имзаландыгдан сонра (1979, 26 март) Ә.Д.Ч. үзвләринин мүтләг әксәријјәти мүгавиләни јекдилликлә писләди. Әрәб өлкәләри харичи ишләр вә игтисадијјат назирләринин Бағдад конфрансы (1979, март) Бағдад мүшавирәсинин төвсијәләринә әсасән Мисирин Ә.Д.Ч.-ндә фәалијјәтинин дајандырылмасы, она гаршы игтисади бојкот тәдбирләри көрүлмәси вә с. барәдә гәрарлар гәбул етди. Ә.Д.Ч. Шурасынын бүтүн әрәб өлкәләри (Мисирдән башга) харичи ишләр назирләринин иштиракы илә Тунисдә кечирилмиш фөвгәл'адә сессијасы (1979, ијун) чәмијјәтин гәраргаһынын Гаһирәдән Тунисә көчүрүлмәсини, Мисирә гаршы игтисади бојкот тәдбирләрини бәјәнди. Тунис нүмајәндәси Ш. Клиби Ә.Д.Ч.-нин Баш катиби (истe'фа вермиш мисирли М. Риадын әвәзинә) сечилди.

Чәмијјәтин рәһбәр органы Чәмијјәт Шурасыдыр. Шураја әрәб өлкәләринин дөвләт вә ја һөкумәт башчылары, јахуд онларын мүвәккилләри дахилдир. Шуранын нәздиндә Биркә Мүдафиә Шурасы, Сијаси Комитә, Игтисади Шура, Әрәб өлкәләри силаһлы гүввәләри гәраргаһлары рәисләри комитәси вә с. вардыр. Шуранын сессијалары (илдә 2 дәфә) арасындакы дөврдә чәмијјәтин фәалијјәтинә 5 ил мүддәтинә сечилән Баш катиб рәһбәрлик едир.

ӘРӘБ ИСТИЛАЛАРЫ — Јахын вә Орта Шәрг, Шимали Африка вә Чәнуб-Гәрби Авропа әразиләринин зорла Әрәб хилафәтинә бирләшдирилмәси. Ислам бајрағы алтында апарылан Ә.и. ики бөјүк мәрһәләјә ајрылыр: биринчи мәрһәлә 7 әсрин 30—50-чи илләриндә хәлифә Әбу Бәкр [632—634], Өмәр [634—644] вә Османын [644—656] һакимијјәти дөврүнә тәсадүф едир. 633 илдә Халид ибн әл-Валидин башчылығы илә хәлифә гошунлары Шимал-Шәрги Әрәбистан бәдәвиләри илә бирликдә Хирә ш.-ни (Чәнуби Ираг) алды. Зәифләмиш Бизанс гошуну әрәбләр тәрәфиндән Вади әл-Әрәбәдә (Өлү дәнизин ч.-унда), галыглары исә 634 илин февралында Дасиндә дармадағын едилди; 634—640 илләрдә бүтүн Сурија вә Фәләстин әрәбләрин һакимијјәти алтына кечди. 642 илдә Нәһавәнд јахынлығында Иран гошунлары үзәриндә һәлледичи гәләбә газанылды. 651 илдә Сасаниләр дөвләтинин бүтүн әразиси (Амудәрја чајынадәк) Хилафәтин тәркибинә гатылды. 640 — 641 илләрдә әрәбләр, демәк олар ки, мүгавимәтә раст кәлмәдән Мисири ишғал етдиләр. 641 илдә Јухары Месопотамија әлә кечирилди. 642 илдә дөјүшсүз Искәндәријјә (мүгавилә әсасында), сонра исә Киренаика (642) вә Ливија (643) тутулду. 647 илдә Хилафәт ордусу Африкадакы Бизанс торпагларына, о чүмләдән Мәғриб өлкәләринә (индики Тунис, Әлчәзаир вә Мәракеш) сохулду. 644—645 илләрдә әрәбләр Һиндистан сәрһәдинә јахынлашдылар. Бу ишғаллар нәтичәсиндә Бизансын Асија вә Африкадакы торпагларынын 2/3-си әрәбләрин әлинә кечди.

Нәһавәнд вурушмасындан сонра Загафгазијаја сохулан әрәб ишғалчыларына халг күтләләри гәһрәманчасына мүгавимәт көстәрирди. 650 илдә Азәрб.-ын ч.-унда Хилафәтә гаршы үсјан башланды. 654 илдә Салман ибн Рәбиәнин командандлығы илә Азәрб.-а көндәрилән әрәб ордусу халгын мүгавимәтини гырараг Тәбриз, Нахчыван, Бејләган вә Бәрдәни ишғал етди. Лакин ишғалчылар Азәрб.-ы тамамилә табе едә билмәдиләр. 7 әсрин 50-чи илләриндә Азәрб., Ермәнистан, Күрчүстанын бир һиссәси Хилафәтдән асылы вәзијјәтә дүшдү.

7 әсрин орталарында Хилафәтдә дини-сијаси мүнасибәтләрин кәскинләшмәси (Әмәвиләрин тахта чыхмасы илә нәтичәләнән хәлифә Әли илә Муавијә арасында һакимијјәт уғрунда мүбаризә; *харичилик* тәрәфдарларынын үсјаны), һабелә ишғаллар нәтичәсиндә јаранан бөјүк дөвләтин идарә олунмасыны тәшкил етмәк зәруријјәти илә әлагәдар Ә.и.-на бир мүддәт ара верилди.

Икинчи мәрһәләдә (7 әсрин сону—8 әсрин 30-чу илләри) ордуну мөһкәмләдән әрәбләр Загафгазија, Орта Асија, Шәрги Иран, Шимали Африка вә Кичик Асијада истилаларыны давам етдирмиш, һәмчинин Авропаја гәдәр кәлиб чатмышдылар. Бу дөврдә әрәбләрин дајаг мәнтәгәси Гајруван иди. 696—698 илләрдә онлар Мәғриби бүтүнлүклә ишғал едиб, тәгр. 709 илдә Атлантик океаны саһилинә чыхдылар. Вестготларын һәрби зәифлији, дахили мүбаризә, краллыгда сосиал вә дини зиддијјәтләр 711 илин јазында 300 әрәб вә 7 мин бәрбәрдән ибарәт дәстәнин Пирене ј-а-нын хејли һиссәсини тутмасына

имкан верди. 712 илдә Шимали Африкадан кәлән әрәб гошунларынын әсас һиссәси Мәдинә-Сиденијаны, Кордованы, Севилијаны вә Мериди ишғал етди. 718 илдә Пиреней ј-а-нын чох һиссәси әрәбләрин әлинә кечди. 720 илдә әрәбләр Ҹәнуби Галлијаја сохулдулар. 732 ил октјабрын 4-дә Пуатје јахынлығында Карл Мартеллин гошунлары әрәб ордуларыны мәғлубијјәтә уғратды. Јерли әһалинин күчлү мүгавимәти, әрәб ордусу дахилиндәки тајфаларарасы зиддијјәтләр, 8 әсрин орталарында кәндли үсјанлары әрәбләри Галлијадан чыхмаға вә Авропанын ичәриләринә доғру јүрүшү дајандырмаға мәчбур етди.

711—713 илләрдә әрәбләр Шәргдә Иран әјаләти Мәкраны (дахили чәкишмәләр нәтиҹәсиндә мүвәггәти олараг Хилафәтдән ајрылмышды), Синди вә Мултан ш.-ни, 706—715 илләрдә Соғд вә Харәзми, Фәрганә вил.-ни, Әфганыстанын бир һиссәсини (Кабил дахил едилмәклә) ишғал етдиләр. Әрәбләр дәфәләрлә Бизанса (бах *Әрәб—Бизанс мүһарибәләри*) сохулмушдулар. 8 әсрин әввәлләриндә Хилафәт гошунлары Загафгазијаны тамамилә әлә кечирди. Азәрб. вә Ермәнистанда Хилафәт әлејһинә башланан үсјан амансызчасына јатырылды. Азәрб., Ермәнистан вә Күрҹүстанда гәти олараг мөһкәмләнмәк үчүн 8 әсрин 30-ҹу илләриндә бу өлкәләрә Мәрван ибн Мәһәммәдин команданлығы илә 150 минлик әрәб ордусу көндәрилди; Азәрб.-да мүһүм стратежи әһәмијјәти олан мәнтәгәләрдә вә мүнбит торпагларда әрәб тајфалары јерләшдирилди. Хилафәтин шм. сәрһәди Баш Гафгаз силсиләсиндән Дәрбәндә гәдәр узанды. 712 илдә әрәбләр Һиндистана сохулдулар. Ә.и.-нын мүвәффәгијјәтләриндә әрәбләрин һәрби-тәшкилати үстүнлүјү мүһүм рол ојнады. Ордунун әсасән сүвариләрдән ибарәт олмасы она сүр'әтлә ирәлиләмәк, гәфләтән һүҹум вә маневвр етмәк имканы верирди.

Ә.и. Хилафәтдә феодаллашманы вә хәлифәнин башчылығы илә теократик мүтләгијјәт формасында мәркәзләшдирилмиш феодал дөвләтинин јаранмасыны сүр'әтләндирди. Ә.и. нәтиҹәсиндә ишғал олунмуш өлкәләрдә ислам дини јајылды; бөјүк гәнимәт әлә кечирилди.

Ә.и. заманы табе'едилмиш бир сыра өлкәләрдә әрәбләшдирмә сијасәти кечирилди. Әрәбләрин дили, дини, мадди вә мә'нәви мәдәнијјәтинин бир чох үнсүрү ишғал едилмиш өлкәләрин халгларына бөјүк тә'сир көстәрди. Ишғал олунмуш өлкәләрин халгларынын мәдәнијјәтләринин дә өз нөвбәсиндә әрәбләрә тә'сири олмушдур. Беләликлә, өзүнәмәхсус *әрәб мәдәнијјәти* јаранмышды. Ишғал олунмуш кениш әразидә сонрадан бир сыра әрәб дөвләти мејдана кәлди.

Азадлыг мүбаризәси нәтиҹәсиндә Орта Асијада, Иранда, Загафгазијада (бах *Бабәк, Бабәк һәрәкаты*) вә Пиреней ј-а-нда (бах *Реконкиста*) әрәб һөкмранлығына сон гојулду.

Әд.: Азәрбајҹан тарихи, ҹ. 1, Б., 1961; Чистякова Т. А., Арабский халифат. М., 1962; Пигулевская Н. В., Арабы у границ Византии и Ирана в IV—VI вв., М.—Л., 1964; Буниятов З. М., Азербайджан в VII—IX вв., Б., 1965; Бартольд В. В., Мусульманский мир. Соч., т. 6, М., 1966; Беляев Е. А., Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье, 2 изд., М., 1966; История стран Африки в средние века, М., 1968; История Ирана, М., 1977.

ӘРӘБ ЈАЗЫСЫ—әрәбләрин, һәмчинин бир сыра дикәр мүсәлман халгларынын (Иран, Әфганыстан, Пакистан халглары, Синтсзјан ујғурлары вә б.) ишләтдији јазы системи. 1929 иләдәк түркләр, 20-ҹи илләрин сону—30-ҹу илләрин әввәлинәдәк ССРИ-нин бә'зи халглары (Орта Асија, Дағыстан вә б.) Ә.ј.-ндан истифадә етмишләр;

Јазылышы				Транскрипсија	Һәрфләрин ады
IV	III	II	I		
ـا	–	–	ا	–	'әлифун
ـب	ـبـ	بـ	ب	б	бә̄'ун
ـت	ـتـ	تـ	ت	т	тә̄'ун
ـث	ـثـ	ثـ	ث	с̱	с̱ә̄'ун
ـج	ـجـ	جـ	ج	ҹ	ҹӣмун
ـح	ـحـ	حـ	ح	һ̣	һ̣а̄'ун
ـخ	ـخـ	خـ	خ	х	хә̄'ун
ـد	–	–	د	д	дә̄лун
ـذ	–	–	ذ	з̱	з̱ә̄лун
ـر	–	–	ر	р	ра̄'ун
ـز	–	–	ز	з	зә̄'ун, зејнун
ـس	ـسـ	سـ	س	с	сӣнун
ـش	ـشـ	شـ	ش	ш	шӣнун
ـص	ـصـ	صـ	ص	с̣	с̣а̄дун
ـض	ـضـ	ضـ	ض	д̣	д̣а̄дун
ـط	ـطـ	طـ	ط	т̣	т̣а̄'ун
ـظ	ـظـ	ظـ	ظ	з̣	з̣а̄'ун
ـع	ـعـ	عـ	ع	ʻ	ʻајнун
ـغ	ـغـ	غـ	غ	ғ	ғајнун
ـف	ـفـ	فـ	ف	ф	фә̄'ун
ـق	ـقـ	قـ	ق	г̣	г̣а̄фун
ـك	ـكـ	كـ	ك	к	кә̄фун
ـل	ـلـ	لـ	ل	л	лә̄мун
ـم	ـمـ	مـ	م	м	мӣмун
ـن	ـنـ	نـ	ن	н	нӯнун
ـه	ـهـ	هـ	ه	h	hә̄'ун
ـو	–	–	و	в̣	в̣а̄в̣ун
ـي، ـى	ـيـ	يـ	ي، ى	ј	јә̄'ун

Азәрб.-да Ә.ј. 1929 иләдәк ишләнмишдир. *Арами јазысы* әсасында јаранмыш, *әрәб истилалары* вә ислам дининин интишары илә әлагәдар кениш јајылмышдыр. Сағдан сола јазылыр. Мүасир Ә.ј.-нда јалныз самитләри вә узун саитләри билдирән 28 һәрф вар. Сөзләри дүзкүн охумаг вә тәләффүз етмәк үчүн мүәјјән грамматик вә лексик билик тәләб олунур. Охуну асанлашдырмаг, тәһрифә јол вермәмәк мәгсәди илә бә'зән һәрфалты вә һәрфүстү ишарәләрдән (һәрәкәләрдән) истифадә олунур. Јазыда бирләшмә нәтиҹәсиндә һәрфләрин илкин формасы чох дәјишдији үчүн онлары бирләшмәјән (I), солдан (II), һәр ики тәрәфдән (III) вә сағдан (IV) бирләшән шәкилләрә бөлүрләр. 6 һәрфин 2 (I вә IV), галанларынын исә 4 шәкли вар. Ә.ј.-нда бөјүк һәрф јохдур.

ӘРӘБ ЛЕКИОНУ — Јахын вә Орта Шәргдә халг азадлыг һәрәкатларыны јатыртмаг үчүн сәлаһијјәтли инкилис органларынын 1921 илдә јаратдығы Трансиорданија (1950 илдән Иорданија) орду һиссәләринин ады. Сајы 23 мин нәфәрә чатмышды (1956). Инкилтәрәнин вәсаити һесабына сахланырды. Формал баш командан Иорданија кралы олса да, әслиндә бу вәзифәни инкилис забитләри ифа едирди. Ирагда Инкилтәрә әлејһинә үсјанын јатырылмасында (1941), Әрәб—Исраил мүһарибәсиндә (1948—49) иштирак етмишдир. Иорданијада милли азадлыг һәрәкатыны боғмаг үчүн истифадә едилирди. Иорданија халгынын азадлыг мүбаризәсинин јүксәлиши дөврүндә (1956, март) Ә.л.-нда команданлыг Иорданија забитләринин әлинә кечди. 1956 илин ијулунда Ә.л. Иорданија Әрәб Ордусу адландырылды.

ӘРӘБ МӘДӘНИЈЈӘТИ— 7—10 әсрләрдә Әрәб хилафәтиндә әрәбләрин вә онларын зәбт етдикләри Јахын вә Орта Шәрг, Шимали Африка, Ҹәнуб-Гәрби Авропа халгларынын гаршылыглы мәдәни тә'сири просесиндә јаранмыш орта әср мәдәнијјәти. Елми әдәбијјатда «Ә.м.» термини һәм әрәб халгларына мәхсус мәдәнијјәти, һәм дә Хилафәт тәркибинә дахил олан бир сыра орта әср халгларынын әрәбдилли мәдәнијјәтини билдирмәк үчүн ишләдилир. Сонунҹу мә'нада «Ә.м.» анлајышы бә'зән «мүсәлман мәдәнијјәти» (јә'ни мүсәлман халгларынын мәдәнијјәти) мәфһуму илә ејниләшдирилир вә онун ишләдилмәси шәртидир.

Әрәбистан ј-а әразисиндә әввәлләр синифли ҹәмијјәтин илкин формасына кечид мәрһәләсиндә олан көчәри вә отурар әһалинин—исламагәдәрки әрәбләрин мәдәнијјәти (ҹаһилијјә) мөвҹуд иди. 4—6 әсрләрдә гәдим Јәмән, Сурија-еллинист, јәһуди вә Иран мәдәнијјәтләринин исламагәдәрки Ә.м.-нә тә'сири олмушдур. Ә.м.-нин формалашмасы, әсасән, ислам дининин мејдана кәлмәси (7 әср) вә *әрәб истилалары* нәтиҹәсиндә бөјүк дөвләтә чеврилмиш Хилафәтин јарандығы дөврә аид едилир. Дөвләт-сијаси, дин вә бир чох јерләрдә дил бирлији Хилафәт тәркибинә дахил едилмиш халгларын мәдәнијјәтинин үмуми формаларынын мејдана кәлмәсинә шәраит јаратды. Исламы гәбул етмиш, лакин милли мүстәгиллијини сахламыш, сонралар исә дөвләт мүстәгиллијинә наил олмуш халглар (Орта Асија, Иран, Загафгазија халглары) Ә.м.-нин инкишафында мүһүм рол ојнамышлар. Ә.м.-нин формалашмасынын илкин мәрһәләләри, әсасән, әсарәтә алынмыш халгларын мәдәни ирсинин өјрәнилмәси, јени идеоложи вә сосиал-сијаси шәраитдә (ислам вә Хилафәт) онларын јенидән гијмәтләндирилмәси вә јарадыҹылыгла инкишаф етдирилмәси просеси олмушдур. Әрәбләр Ә.м.-ни ислам дини, әрәб дили вә бәдәви поезијасынын ән'әнәләри илә зәнкинләшдирдиләр. 8—9

әсрләрдә бир чох әсәрләр, о ҹүмләдән јунан, Сурија вә Һинд елми-бәдии әсәрләри әрәб дилинә тәрҹүмә едиләрәк кениш јајылды. 7 әсрин сонундан 8 әсрин орталарынадәк Әмәвиләрин пајтахты Дәмәшглә јанашы, Әрәбистанда Мәккә вә Мәдинә, Ирагда Куфә вә Бәсрә ш.-ләри Ә.м.-нин формалашдығы әсас мәркәзләр олмушдур. Дини вә фәлсәфи идејалар, елмин илк наилијјәтләри, ме'марлыг нүмунәләри вә с. Пиренеј ј-а-ндан Һинд чајына гәдәр Хилафәтин әјаләтләриндә јајылыр вә инкишаф едирди. *Аббасиләр хилафәтинин* јаранмасы илә (750) Хилафәтин ш.-индә Ә.м.-нин мәркәзи Суријадан Ирага —үч јүз ил әрзиндә мүсәлман Шәрги мәдәнијјәтинин көркәмли нүмајәндәләринин ҹәмләшдији Бағдад ш.-нә кечди. 9—10 әсрләрдә чичәкләнмә дөврүнә чатан Ә.м. бир чох халгын, о ҹүмләдән орта әсрләрдә Авропа халгларынын мәдәнијјәтини зәнкинләшдирмиш вә дүнја мәдәнијјәти хәзинәсинә чох гијмәтли әсәрләр вермишдир. Бу, һәр шејдән әввәл, фәлсәфә, тәбабәт, ријазијјат, астрономија, ҹоғрафи биликләрин, филолокија вә тарих елмләринин, кимјанын вә минералокијанын инкишафына аиддир. Мадди мәдәнијјәт вә инҹәсәнәт (ме'марлыг, бәдии сәнәткарлыг) саһәсиндә гијмәтли абидәләр јарадылды. Аббасиләр хилафәтинин парчаланмасы (10 әсрин орталары) вә онун әразисиндә мүстәгил дөвләтләрин јаранмасы илә әлагәдар Ә.м.-нин јајылма даирәси вә дүнја мәдәнијјәтинин инкишафындакы ролу тәдриҹән азалды. Һәлә 8 әсрдә Хилафәтдән ајрылмыш мүсәлман Испанијасында мүстәгил әрәб-испан мәдәнијјәти инкишаф етмәјә башлады. 9 әсрин ахырларында Хилафәтин ш. әјаләтләриндә Иран мәдәнијјәти вә интибаһы формалашды. Фарс дили әввәлҹә әдәбијјат вә поезијада, сонра исә бә'зи һуманитар (тарих, ҹоғрафија вә с.) елмләрдә әрәб дилини сыхышдырыб чыхарды. Әрәб дили јалныз Гуран дили, дини-һүгуг вә бир сыра тәбиәтшүнаслыг (тәбабәт, ријазијјат, астрономија, кимја), һабелә фәлсәфи елмләрин дили кими әһәмијјәтини сахлады.

8—10 әсрләр Ә.м.-нин дүнја мәдәнијјәти тарихиндәки әһәмијјәти онун јарадыҹыларынын дүнјанын вә инсанын елми, дини-фәлсәфи вә бәдии ҹәһәтләрдән дәрк олунмасында јени васитәләр кәшф етмәсиндә иди. Сонракы дөврләрдә Ә.м. хадимләринин сә'јләри әсасән бу ирсин системләшдирилмәсинә вә әтрафлы өјрәнилмәсинә јөнәлдилмишди. Ә.м.-ндә елми вә естетик ән'әнәләр давам етсә дә, 13 әсрин 2-ҹи јарысындан Ә.м. хадимләринин јарадыҹылығында епигончулуг ҹәрәјанлары (елмдә компилјативчилик, әдәбијјатда тәглидчилик) јајылмаға башлады. Ајры-ајры истисналар үмуми мә'нәви дурғунлуға вә Ә.м.-нин инкишафынын бир сыра мүсәлман Шәрги өлкәләриндә (14—15 әсрләрдә Иран вә Орта Асија, 16 әсрдә Османлы Түркијәси) вә Авропада мәдәни јүксәлишин сүр'әтиндән кетдикҹә кери салмасына тә'сир көстәрә билмәди.

10—15 әсрләрдә әрәб-испан мәдәнијјәти чичәкләнмә дөврүнү јашајырды. Онун мәркәзләри Кордова, Севилја, Малага вә Гранада шәһәрләри иди. Астрономија, ријазијјат, кимја вә тәбабәтдә даһа бөјүк мүвәффәгијјәтләр газанылмышды. Ибн Рүшдүн әсәрләриндә әрәб фәлсәфәсинин мүтәрәгги хәтти (әл-Фәраби, Ибн Сина) инкишаф етдирилирди. Поезија вә әдәбијјатда сонралар Ә.м.-нә дахил олан ән јахшы әсәрләр јаранды. Испанија Мавританија ме'марлығы вә тәтбиги сәнәт абидәләри шөһрәт газанды.

Сон орта әсрләрдә тарихчи вә социолог *Ибн Хәлдунун* иҹтимаи инкишаф һаггында јаратдығы тарихи-фәлсәфи нәзәријјә Ә.м.-нин бөјүк наилијјәти олду.

16 әсрдә әрәб өлкәләри Османлы империјасынын әјаләтләринә чеврилди. Сурија, Ираг вә Мисир гәдим мәдәни мәркәз кими мүсәлман алимләрини јенә өзүнә ҹәлб етсә дә, артыг Ә.м.-нин тәнәззүлү башламышды.

19 әсрин 1-ҹи јарысындан Ә.м.-нин кејфијјәтҹә јени инкишаф дөврү башланды. Јени вә ән јени дөврдә әрәб өлкәләринин игтисади вә сијаси ҹәһәтдән ојанмасы, милли азадлыг һәрәкатынын инкишафы вә нәһајәт, мүстәгил әрәб дөвләтләринин јаранмасы илә мүасир Ә.м. тәшәккүл едир.

Тәбијјат елмләри. Хилафәт дөврүндә тәбијјат елмләринин илк инкишаф мәркәзләри Сурија, гисмән дә Иранын ҹ.-г.-и иди. Ислам өлкәләри алимләрини антик елми әдәбијјатын мүһүм һиссәси илә таныш едән јунан вә Сурија дилиндән тәрҹүмәләр Гәрби Авропанын антик елмлә танышлығы үчүн әсасән јеканә мәнбә олмушдур. Ә.м. васитәсилә бир чох техники јениликләр (компас, әјри јелкән вә с.) Авропаја кечмишдир.

Аббасиләр хилафәти дөврүндә Бағдад өз китабханалары вә мәктәбләри илә бөјүк елми мәркәзә чеврилди. Зәнкин тәрҹүмә әдәбијјаты вә онлара даир шәрһләр јараныр, тәтбиги проблемләрин (иншаат, тиҹарәт вә јерөлчмә) һәлли илә сых әлагәдар елми истигамәтләр формалашыр, астрономија, ријазијјат, минералокија вә тәсвири ҹоғрафија интенсив инкишаф едирди. Сонралар Бағдадла јанашы Дәмәшг, Һәләб, Гаһирә, Марағa (бах *Марағa Астрономија Рәсәдханасы*), Сәмәргәнд, Гәзнә вә б. шәһәрләрдә јени елми мәркәзләр јаранды. Һинд мәнбәләриндән көтүрүлмүш, мөвгели онлуг сај системи кениш јајылды. Харәзми һесаба даир әрәб дилиндә илк әсәр јазды. *Каши* онлуг кәсрдән илк дәфә истифадә етди, онлар үзәриндәки әмәлләри көстәрди. *Әбу-л-вәфа*, *Бируни*. *Өмәр Хәјјам*, *Нәсирәддин Туси* вә Кашинин әсәрләриндә там дәрәҹәли көкалма үсуллары ишләнди вә системә салынды. Ҹәбрин ријази фәнн кими јаранмасында Харәзми вә Өмәр Хәјјамын хүсуси ролу олду. Харәзми, әл-Мәрвази, Бәттани, Бируни вә Нәсирәддин Туси өз әсәрләриндә бүтүн 6 тригонометрик функсијаны, онлар арасындакы асылылығы, сферик үчбуҹагларын һәллини, тригонометријанын бүтүн теоремләрини вә дәгиг тригонометрик ҹәдвәлләр вердиләр.

Астрономијаја даир мүвәффәгијјәтләр *Птолемеј* вә Һинд алимләринин әсәрләринин тәрҹүмәси илә башлады. Әрәб астрономлары көј ҹисимләринин координатларынын тә'јини үсулларыны, истифадә едилән үч координат системинин бириндән дикәринә кечид гајдаларыны ишләди.

Хәлифә Мә'мунун дөврүндә Јерин өлчүләринин тә'јини үчүн *дәрәҹә өлчмәси* апарылды. Бируни, Хазини, әр-Рази вә б. минералокијаја даир әсәрләр јазмышлар. Бирунинин «Мәс'удун гануну», «Минералокија» вә Ибн Синанын «Билик китабы»нда атмосфер физикасы вә кеофизикадан бәһс едилир. Һејсәмин «Оптика» әсәри Гәрби Авропада чох мәшһур иди.

Тибб саһәсиндә дә бөјүк мүвәффәгијјәтләр газанылмышды. Ибн Синанын «Тибб елминин гануну» орта әср Шәргиндә вә Гәрби Авропада узун мүддәт тибби практикаја даир әсас вәсаит олмушдур. Ҹәрраһијјә, офталмолокија, терапија вә психи хәстәликләр дә тәдгиг едилмишди. Кимја (бах *Әлкимја*) вә ботаника хејли инкишаф етмишди.

Ҹоғрафија. Мүхтәлиф халгларын орта әсрләр тарихинин өјрәнилмәси үчүн әрәб ҹоғрафи әдәбијјатынын мүһүм әһәмијјәти вар. Әрәб ҹоғрафијашүнас-сәјјаһлары бүтүн мүсәлман Шәргинин, һәмчинин Авропа, Шимали вә Мәркәзи Африканын, Шәрги Африка вә Асија саһилләриндәки (Кореја вә Малајја архипелагынадәк) бир сыра өлкәнин тәсвири, ҹоғрафи мөвгеји, тәбии шәраити, јашајыш мәнтәгәләри вә с. һаггында әтрафлы мә'лумат вермиш, бурада мәдәни биткиләрин вә фајдалы газынтыларын јајылмасы јерләрини көстәрмишләр. Әрәб ҹоғрафијашүнас-сәјјаһларыны јалныз физики-ҹоғрафи шәраит дејил, һәмчинин мәишәт, сәнәт, мәдәнијјәт, дил, дини көрүшләр дә ејни дәрәҹәдә марагландырмышдыр. Әрәбләрин мә'луматы Хилафәтә дахил олан өлкәләрдән вә јунанлара мә'лум олан һүдудлардан хејли кәнара чыхыр. Әлдә едилән наилијјәтләрә бахмајараг, әрәб ҹоғрафијашүнаслығы әввәлки елми мүһакимәләрдән асылы олмушдур. Әрәбләр дә јунанлар кими јалныз Јерин Шимал јарымкүрәсинин дөрддә бирини мәскун сајыр, исти вә һәддән артыг сојуг јерләрдә исә јашамағы гејри-мүмкүн һесаб едирдиләр. Јунанлар бу нәзәријјәни екватордан ҹ.-да олан јерләрә бәләд олмадыгларына көрә гәбул етмишдиләр. Әрәбләр дәниз сәјаһәтләри сајәсиндә Африканын Зәнзибар, Мадагаскар вә с. јерләриндә олмуш, бурада чохлу јашајыш мәнтәгәсинә раст кәлсәләр дә һәмин сәһв нәзәријјә ҹоғрафијашүнаслар тәрәфиндән һеч бир дәјишиклијә уғрамадан јенә шәрһ едилмәкдә иди. Әрәб ҹоғрафијашүнаслығында Јерин једди иглимә (зонаја) бөлүнмәси һаггында гәдим јунан нәзәријјәсинин давам етдирилмәси ҹоғрафијанын инкишафыны ләнкидирди. Нәзәријјә илә тәҹрүбә арасындакы ујғунсузлуг әрәб картографијасында да өзүнү көстәрирди. Ҹоғрафија елминин чичәкләндији 10 әсрдә јени кәшфләрин вә мә'луматларын демәк олар ки, һеч бири ајры-ајры хәритәләрдә өз әксини тапмамышды.

Исламагәдәрки Әрәбистанын көчәри (бәдәви) әһалисинин ҹоғрафи тәсәввүрләри мәһдуд иди. Лакин онларда мүшаһидәчилик һисси күчлү олмушдур. Көчәри әрәбләр астрономик ҹоғрафија саһәсиндә чохлу әмәли мә'лумата малик идиләр. Сәјаһәтләр заманы онлар Ај вә улдузлара әсасән сәмти мүәјјән едирдиләр. 8—9 әсрләрдә Һинд, јунан елми илә танышлығын тә'сири нәтиҹәсиндә мејдана чыхан ријази вә ја астрономик ҹоғрафијаја Птолемејин әсәрләринин тә'сири даһа күчлү иди. Әрәбләрдә елми ҹоғрафијанын инкишафы, һәмин дөврдән башлајараг орта

әсрләрин сонунадәк, бу саһәдәки ән'әнәләр сахланылмагла давам едирди. Бәттанн вә Харәзминин, сонралар исә Бирунинин нүчүм вә кеодезијаја даир әсәрләри хүсусилә әһәмијјәтли иди. 9 әсрдә әсасән сәјаһәтләрдән бәһс едән тәсвири чоғрафијанын илк нүмунәләри мејдана кәлди. Тәсвири чоғрафијаја аид дөврүмүзәдәк кәлиб чатмыш илк әсәрин мүәллифи *Ибн Хордадбеһдир*. Әсәрдә Хилафәтин башга јерләри илә јанашы, Азәрб.-ын да јоллары, јашајыш мәнтәгәләри, верки системи вә с. һаггында мүһүм мә'луматлар вар. 9 әср чоғрафијашүнаслары *Јә'губи, Ибн әл-Фәгиһ, Ибн Рустә, Гүдамә* ибн Чәфәр вә б.-нын әсәрләриндә карван јоллары, шәһәрләр арасындакы мәсафә, верки системи һаггында дәгиг мә'луматлар верилир. 9 әсрдә илк дәниз сәјаһәтләринә башланылды. Һиндистан вә Чинә аид мә'луматлар өз әксини Әбу Зејд Һәсән әс-Сирафинин (?—979) вә Бүзурч ибн Шәһријарын әсәрләриндә тапмышдыр. Әрәб чоғрафи әдәбијјатынын чичәкләндији дөврдә (10 әср) Ибн Фәдлан Волга саһилләриндә јашајан булгарларын өлкәсинә сәјаһәт етди (921—922); *Әбу Дуләф* вә Ибраһим ибн Јә'губи (тәгр. 973) исә чоғрафи әдәбијјаты Чәнуб-Шәрги, Чәнуб-Гәрби, Мәркәзи Авропа вә Орта Асијанын көчәри түрк халглары һаггында мә'луматларла зәнкинләшдирдиләр. 10 әср әрәб чоғрафи әдәбијјатында *Истәхри, Ибн Һавгәл*, Мәс'уди вә *Мугәддәсинин* әсәрләри мүһүм јер тутур. Бу әсәрләрдә Азәрб.-ын о дөврдәки сәрһәдләри, карван јоллары, һәмчинин Хәзәр дәнизи һаггындакы мә'луматлар гијмәтлидир.

Әрәб чоғрафијашүнаслары Хилафәтин һүдудларындан хејли узагда олан өлкәләрин чоғрафијасы вә етнографијасы барәдә гијмәтли мә'луматлар вермишләр. 11 әсрин сону—12 әсрин әввәлләриндә Идриси өзүндән әввәлки әсәрләрә әсасланараг дүнјанын тәсвирини вермиш, чоғрафија елмини Авропа халглары һаггындакы мә'луматларла зәнкинләшдирмишдир. 13 әсрдә чоғрафијаја аид бүтүн мә'луматлар Јагут Һәмәви тәрәфиндән бөјүк чоғрафи лүғәтдә топланылды. Бу дөврдә космографик әдәбијјат да инкишаф едирди. Әбу Һамид Гәрнати вә Зәкәријјә Гәзвини космографик әсәрләриндә Азәрб.-ын тарихи, етнографијасы, јерли әһалинин адәт вә ән'әнәләри, Хәзәр дәнизи, Бакы вә с. һаггында мараглы мә'лумат вермишләр. Мәмлүкләр дөврүндә Мисирдә јаранмыш инзибати әһәмијјәтли бөјүк енсиклопедијаларын чоғрафија һиссәсиндә Шимали Африка өлкәләри һаггында мараглы мә'луматлар вар. Һәмин енсиклопедијалар Нүвејри (?—1332), әл-Өмәри (?—1348) вә Гәлгәшәнди тәрәфиндән јазылмышдыр. Гәлгәшәндинин Авропанын бир сыра өлкәси, Гафгаз, о чүмләдән Азәрб., һәмчинин славјан халглары вә с. һаггында мә'луматы гијмәтлидир. 14 әсрдә *Ибн Бәттутә* демәк олар ки, она мә'лум өлкәләрин һамысында, о чүмләдән Орта Асија, Волгабоју вә Крымда олмушдур. Онун әсәрләриндә сәјаһәтләри һаггында етнографик характерли мараглы мә'луматлар вардыр. Әрәб чоғрафи әдәбијјатынын инкишафында әрәб дәнизчилијинә даир чохәсрлик тәчрүбәни өз әсәрләриндә үмумиләшдирән *Әһмәд ибн Мәчид* вә б.-нын хидмәтләри бөјүкдүр.

Фәлсәфә. Ә.м.-нин тәркиб һиссәси олан әрәб фәлсәфәси әрәб, јунан, Иран вә Һинд мәдәнијјәти үнсүрләринин еһтивасы кими 8 әсрин 2-чи јарысында јаранмыш вә синкретик характер кәсб етмишдир. Инкишаф етмиш феодализм чәмијјәтинин идеоложи системи кими формалашан орта әср әрәб фәлсәфәсинин әсас мәзмунуну *еллинизм* ән'әнәси илә бағлы олан Шәрг перипатетизми вә дини-фәлсәфи тә'лимләр арасында мүбаризә тәшкил етмишдир. Тәдгигатчылар әрәб фәлсәфәсини, бир гајда олараг, илкин феодализм (7—10 әсрләр), инкишаф етмиш феодализм (11—19 әсрин 1-чи јарысы) вә капитализм (19 әсрин 2-чи јарысындан сонра) дөврләринә бөлүрләр. Әрәб фәлсәфәсинин әсас чәрәјанлары *кәлам*, мәшшаилик, *ишрагилик* вә *суфиликдир*. К ә л а м рәсми дини формал-мәнтиги дәлилләрлә әсасландырмаға чәһд едирди. Һәмин мүбаһисәләрдән әглин һөкмүнә үстүнлүк верән мө'тәзилә тә'лими јаранмышдыр. Мө'тәзилијин баниләри Васил ибн Әта (700—749), Ән-Наззам (?—845), Чаһиз (?—869) һәр чүр *антропоморфизми* вә фатализми рәдд едир, аллаһын атрибутларыны (сифәтләрини), ирадә азадлығыны сәрбәст дүшүнчә бахымындан шәрһ едирдиләр. Бу, Хилафәтдә онларын тә'гибинә сәбәб олмушду. Әсл кәламы *Әбу-л-Һәсән-Әш'әри* вә Мәтруби (?—944) јаратмышлар. Сонракы кәламын ән бөјүк нүмајәндәләри *Гәзали*, Гүшејри Фәхрәддин әр-Рази (1149—1209) олмушлар. Кәламын мәгсәди аллаһын варлығыны, онун бирлијини вә әбәдилијини сүбут етмәк иди. Кәлам тәрәфдарларынын (мүтәкәллимләр) фикринчә, дүнјаны өз гүдрәтилә һечдән јарадан вә һәр бир ан јашадан гүввә вардыр. Шејләр вә һадисәләр она көрә даимидир ки, аллаһ онлары һәр ан јенидән јарадыр. Аллаһ һәр бир ајрыча һалда өзүнүн доғурдуғу сәбәбә мүвафиг нәтичә дә төрәдир. Објектив сәбәбијјәти гәбул етмәјән мүтәкәллимләр өз бахышларыны аристотелчиләрин вә неоплатончуларын нәзәријјәләринә гаршы гојурдулар. Аристотел ирсинин мәшшаилик тәрәфиндән шәрһи әрәб фәлсәфәсиндә атеист, һәтта материалист консепсијаларын јаранмасына тәкан вермишдир. Мәс., һәлә мө'тәзиләләрин тә'лиминин мүһүм хүсусијјәтләриндән олан икили һәгигәт мүддәасы сонралар ислам еһкамларынын шәрһи үчүн зәмин јаратмышдыр. *Кинди* аллаһы дүнјанын тәбии, шәхссиз сәбәби кими гәләмә вермиш, расионал идракы фәрди әглин универсал илаһи әглә говушмасы кими гијмәтләндирмишдир. Сонракы мәшшаиләр, *Фәраби* (875—950), *Ибн Сина* аллаһ илә дүнјаны ики нөв варлыға—зәрури вә мүмкүн варлыға бәнзәтмиш вә бурада дүнјанын әбәди мөвчудлуғу вә материјанын, мәканын, заманын, һәрәкәтин исә даими шәрт олмасы идејасына кәлиб чыхмышлар. 12 әсрдә әрәб фәлсәфәсинин мәркәзи Испанијаја кечди. *Ибн Бәччә, Ибн Туфејл* «тәбии» фәрдин даим өзүнү тәкмилләшдирмәк јолу илә универсал илаһи әглә говушмасы фикрини ирәли сүрүрдүләр. *Ибн Рүшдә* көрә, дүнја аллаһла јанашы әбәдидир, материја варлыг үчүн әбәди имкан, аллаһ исә варлығын керчәк олмасы үчүн әбәди сәбәбдир.

Ишрагилијин илк тәзаһүрләринә 10 әсрдә «Ихван-әс-сәфанын» тәртиб етдији енсиклопедијада, көркәмли Иран һәкими вә философу Әбу Бәкр әр-Разинин (864—925) јарадычылығында раст кәлинир. Лакин «ишраг фәлсәфәси» философ вә шаир Јәһја әс-Сүһрәвердинин (1155—1191) ады илә бағлыдыр. Ишрагилијин сон бөјүк нүмајәндәси Сәдр әд-дин әш-Ширази (?—1641) олмушдур.

С у ф и л и ј и н әсасында *вәһдәти-вүчуд* тә'лими дурур. Заһид шејхләрин монист бахышларындан јаранмыш суфи пантеизминин мүхтәлиф чаларларыны әс-Сәкәти (?—870), әл-Бистәми (?—875), әл-Һәрраз (?—890), Чүнејд (?—910) вә б. ишләмишләр. Вәчд јолу илә инсанын аллаһла вүсалынын мүмкүнлүјү идејасыны илк дәфә Иран мистики Мәнсур Һәллач (922 илдә е'дам едилмишдир) әсасландырмышдыр. Сонракы идеја мүбаризәси кедишиндә вәһдәти-вүчуд проблеми монотеист (мүлајим) вә пантеист (ифрат) бахымдан анлашылмаға башланды. Монотеизми аллаһ илә инсанын субстансионал вәһдәтини инкар едән Гүшејри вә әл-Гәзали инкишаф етдирмишләр. Пантеист анлајышы мөвчудата ваһид илаһи субстансијанын тәзаһүрү кими бахан мистик Ибн әл-Әрәбинин (1165—1240) ады илә бағлыдыр. Әрәб шаири Ибн әл-Фәрид (1182—1235) тәрәфиндән шаиранә тәрәннүм едилән «Вәһдәти-вүчуд» тә'лими сонракы дөврләрдә суфи бәдии әдәбијјатынын әсас идејасы олмушдур.

Ибн Хәлдун әрәб тарих фәлсәфәсинин баниләриндән бири олмушдур. Әрәб фәлсәфәси, хүсусилә Ибн Рүшдүн икили һәгигәт идејасы Авропа фәлсәфәсинә бөјүк тә'сир көстәрмишдир. Әрәб фәлсәфәси јени инкишафыны Авропада Ибн Рүшдүн ардычылларынын јарадычылығында тапмышдыр. 19 әсрин 2-чи јарысындан әрәб өлкәләриндә маарифчилик идејалары јајылды. Әрәб маарифчи фәлсәфәсинин көркәмли нүмајәндәләри Рифа-әт-Тәһтәви (1801—1873), Мәһәммәд Абдо (1849—1905), Әбдүррәһман әл-Кәвакиби (1849—1902) вә б. әрәб чәмијјәтинин капитализм јолу илә инкишаф проблемләрини тәдгиг етмишләр.

Тарих елми. Әрәб (әрәбдилли) тарихшүнаслығы мүстәгил елм кими 8—9 әсрләр арасында јаранмышдыр. Тарихи мәзмунлу илк гејдләр 7 әсрин ахырларына аиддир. Әрәб тајфаларынын тарихи-кенеалоҗи әсатирләри, Чәнуби Әрәбистанда исламагәдәрки дөвләтләр вә Суријада (Һәссаниләр), Ирагда (Леһмиләр) әрәб әмирликләри һаггында јарымәфсанәви мә'луматлар, һабелә исламын јаранмасы, хүсусилә Мәһәммәд вә онун тәрәфдарларынын фәалијјәти һаггында дини-тарихи әсатирләр әрәб дилиндә јаранмыш илкин тарих әдәбијјатынын әсас мөвзусу иди. Тарихшүнаслығын јаранмасында астрономик биликләрин инкишафынын (үмумдүнја тарихи хронолоҗијасынын јарадылмасы) вә Иран тарихи-епик әсатири материалларындан, һәмчинин апокрифик јәһуди-христиан әсатирләриндән истифадә едилмәсинин мүсбәт ролу олмушдур. 8 әсрдән башлајараг, шифаһи рәвајәтләрин, тајфаларын тарихинин топланмасына, системләшдирилмәсинә вә санбаллы мәчмуәләрин тәртибинә мүһүм әһәмијјәт верилирди. Бу ишдә Мәһәммәд әз-Зүһринин (741/42 илдә өлмүшдүр), Ибн Исһагын (тәгр. 704—768, јахуд, 767), Вагидинин (747—823) вә б.-нын бөјүк хидмәтләри вар иди.

8 әсрин 2-чи јарысы—9 әсрин орталарында хүсусилә Хилафәт тарихинә һәср олунмуш чохлу тарихи әсәр јаранды. Әрәб тарихшүнаслығынын мәркәзи узун мүддәт Ираг олмушдур. 9 әсрин 2-чи јарысында топланмыш материаллары тарихи рәвајәтләрлә әлагәләндирән әсәрләр мејдана кәлди. Әрәб тарихшүнаслығынын әсас жанры олан үмуми тарихин чичәкләндији дөврдә (9—11 әсрин 1-чи јарысы) Бәлазури (тәгр. 820—тәгр. 892), Әбу Һәнифә әд-Динавәри (тәгр. 859 илдә өлмүшдүр), Јагуби вә Тәбәринин (838, јахуд 839—923) јаратдыглары әсәрләр хүсуси әһәмијјәт кәсб етмишдир. Мәс'уди (956, јахуд 957 илдә өлмүшдүр), Һәмзә әл-Исфаһани (10 әсрин 2-чи јарысында өлмүшдүр), Ибн Мисгәвејһ, сонралар Ибн әл-Әсир (1160—1233, јахуд 1234), Ибн Хәлдун вә б.-нын үмуми тарих әсәрләри дә бөјүк шөһрәт газанмышдыр. 9—10 әср тарихчиләри, хүсусилә мүсәлман өлкәләри һүдудларындан кәнарда јашајан халгларын мәдәнијјәтинә, тарихинә даир материаллар јыған Јагуби, Мәс'уди вә б. енсиклопедик билikләри вә кениш дүнјакөрүшләри илә фәргләнмишләр. Аббасиләр хилафәти әразисиндә јаранмыш дөвләтләрдә јерли сијаси шүурун формалашмасы илә әлагәдар 10 әсрин 2-чи јарысындан башлајараг сарај тарихчиләринин јаратдыглары сүлалә вә јерли хроникалар үстүн јер тутурду. Чәнуби Әрәбистанын кенеалокијасы, тарихи, археолокијасы, чоғрафијасы вә әдәбијјаты һаггында мә'луматлар топламыш Јәмән тарихчиси Һәмданинин (10 әсрин 2-чи јарысында өлмүшдүр) тарих енсиклопедијасы даһа диггәтәлајигдир. Сонралар бу сәпкили әсәрләрдә јерли сијаси, дин вә мәдәнијјәт хадимләринин тәрчүмеји-һалларына, хүсусилә сијаси фәалијјәтләринә кениш јер верилмишдир.

12—13 әсрләрдә тарих елминин мәркәзи Суријаја кечди. Ибраһим әс-Сабинин (994 илдә өлмүшдүр) Бүвејһиләр вә Үтбинин (961—1022, башга мә'луматлара көрә 1036, јахуд 1040 илдә өлмүшдүр) Гәзнәвиләр тарихинә даир јаздыглары әсәрләрлә башланғычы гојулан сүлалә тарихи бу дөврдә даһа да инкишаф етди. Сүлалә тарихи илә јанашы үмуми тарихә аид әсәрләр (Әбү-л-Фида, 1273—1331; әз-Зәһәби, 1274—1353, јахуд 1347; Ибн Кәсир, тәгр. 1300—73 вә б.) дә јаранды. 15—16 әсрләрдә мәмлүкләрин тарихинә даир әсәрләрин, тарих енсиклопедијаларынын (Нүвејри, 1279—1332) вә үмуми тарих хроникаларынын (Ибн әл-Фүрат, 1334—1405) мүәллифләри, хүсусилә Мисирин сијаси, сосиал-игтисади, мәдәни тарихи һаггында чохчилдлик әсәрләр јазмыш Мәгриди (1364—1442), Ајни (1361—1451), Ибн Тәгриберди (1409, јахуд 1401—1470) вә әс-Сүјути кими тарихчиләр әрәб тарихшүнаслығында әсас рол ојнамышлар.

Шәхси тәрчүмеји-һал әдәбијјаты, Јагут, Ибн Хәлликан (1211—82) вә әс-Сафадинин (1296/97—1363) үмуми тәрчүмеји-һал лүғәтләри, Ибн әл-Гифти (1172—1248), Ибн Әбу Үсејби (1203—70) вә б.-нын фәлсәфә, тәбабәт, тәбиәтшүнаслыг саһәсиндә чалышан хадимләр һаггында тәртиб етдикләри тәрчүмеји-һал мәчмуәләри дә әрәб тарихшүнаслығында мүһүм јер тутур. Әрәб дилиндә тарихи әсәрләр тәкчә әрәб өлкәләриндә дејил, мүсәлман Шәргинин башга өлкәләриндә, о чүмләдән Һиндистан, Иран, Түркијә вә Шимали Африка өлкәләриндә дә јаранмышдыр. Османлы ағалығы дөврүндә (16 әср—20 әсрин әввәли), әсасән, үмуми вә јерли тарихә даир тәглидчи әсәрләр, биографик вә тарихи-библиографик күллијјатлар јазылырды. Мәггаринин (1591/92—1632) Әндәлис тарихи вә Мисир тарихчиси Хәфәчин (1659 илдә өлмүшдүр) тәрчүмеји-һал характерли әсәрләри даһа гијмәтлидир.

Әдәбијјат. Әрәб әдәбијјатынын илк дөврү шифаһи халг јарадычылығы илә сых бағлыдыр. Исламагәдәрки (чаһилијјә дөврү) әрәб әдәбијјатынын јалныз мүәјјән һиссәси дөврүмүзәдәк кәлиб чатмышдыр. Бу дөвр әдәбијјатынын нүмунәләри анчаг 8—10 әсрләрдә јазыја көчүрүлмүшдүр (Һәммад әр-Равијә, *Әбу Тәммам*, *Буһтури*, *Әбү-л-Фәрәч әл-Исфаһани* вә б.-нын антолокијалары). Исламагәдәрки әрәб поезијасынын әсас жанры гәсидәдир. Бу дөврүн мүһүм әдәби абидәси једди шаирин (*Имру-л-Гејс*, Тәрәфә ибн әл-Әбд, Нагибә әз-Зубјани, *Зуһејр ибн Әби Сулма*, *Әнтәрә ибн Шәддад*, Ә'ша, Ләбид Рабиә) гәсидәләриндән ибарәт мүәллагатдыр. Тәбиәт тәсвири вә гәбилә гурулушу тәзадларынын ин'икасы чаһилијјә дөврү поезијасынын сәчијјәви хүсусијјәтидир. Бу поезијада гәһрәманлыг мотивләри дә мүһүм јер тутур. Исламагәдәрки әрәб тарихинин өјрәнилмәсиндә чаһилијјә поезијасы е'тибарлы мәнбә һесаб олунур. Бу дөврдә нәсрин дә илк нүмунәләри јаранмышды (Лукман Ад, Әксәм ибн Сејфијин, Кусс ибн Сәидә, Әмр ибн Күлсүм әт-Тәглиби). Ислам дининин јаранмасы вә онун гоншу өлкәләрдә јајылмасы әрәб әдәбијјатынын инкишафы үчүн кениш шәраит јаратды. *Гуранын* мејдана кәлмәси әрәб әдәбијјатынын, хүсусилә нәсринин јүксәлишинә, јени елм саһәләринин мејдана чыхмасына тәкан верди. Лакин поезија јенә дә әдәбијјатын әсас голу олараг галырды. Мүхтәлиф сијаси груплара хидмәт едән сијаси вә дини мәзмунлу поезија инкишаф етди. Кә'б ибн Зуһејр, Һәссан ибн Сабит кими шаирләр поезијаны ислам динини јајмаг вә мөһкәмләтмәк васитәсинә чевирир, әсасән, гејри-әрәб халгларын мәнафејини тәмсил едән *шуубијјә* һәрәкатынын нүмајәндәләри исә әсәрләриндә әрәб һекемонлуғуна гаршы чыхырдылар. Сијаси аләмдә зидд гүввәләрин чарпышмасы поезијаны да мүбаризә мејданына чевирирди. Бу бахымдан сатира хүсуси әһәмијјәт газанырды (Чәрир, *Әхтәл*, *Фәрәздәг* вә б.). Ичтимаи сатиранын ән мүкәммәл нүмунәләри азәрб. шаир *Муса Шәһәватын* ады илә бағлыдыр.

Аббасиләр дөврү әрәб әдәбијјатынын «гызыл дөврү» адланыр. Хилафәт дахилиндә јаранмыш јени ичтимаи-сијаси шәраит әдәбијјатда да бөјүк дөнүшә сәбәб олду. Әмәвиләрин әрәб милләтчилији сијасәтинин әксинә олараг, Аббаси хәлифәләри сијаси вә мәдәни һәјатда даһа чох гејри-әрәб халгларын гүввәләринә архаланмаға башладылар. Аббасиләр дөврүндә јаранмыш әдәбијјат, сөзүн әсл мә'насында, әрәбдилли әдәбијјата чеврилирди. Онун инкишафында азәрб. шаирләрдән Исмајыл ибн Јәсар, Әбү-л Аббас әл-Ә'ма, Муса Шәһәват, Әбу Нәср Мәнсур ибн Мүмкан Тәбризи вә б.-нын мүһүм хидмәти олмушдур. *Бәшшар ибн Бурд*, *Әбу Нүвас*, *Әбү-л-Әтаһијә* вә б. поезијаны јениләшдирмәјә чалышыр, *Әбу Тәммам*, *Буһтури* исә көһнә ән'әнәләрә гајытмаг истәјирдиләр. Јенилијин гәләбәси илә нәтичәләнән бу поетик мүбаризә *Мәәрри* кими сәнәткарын јетишмәси үчүн зәмин јаратды. Аббасиләр дөврүндә бәдии нәсрин дә јени нүмунәләри јаранырды (*Бәди әз-Заман* вә Һәриринин мәгамәләри). *«Мин бир кечә»*, «Әнтәрәнин сәркүзәштләри» кими бөјүк епик әсәрләр дә бу дөврүн мәһсулудур. Әбу Бәкр әл-Харәзми, *Чаһиз* вә б. бу дөвр әрәб нәсринин көркәмли нүмајәндәләриндәндир. Аббасиләр дөврүндә јунан дилиндән тәрчүмәләр кениш вүс'әт алды. Гәдим Иран вә һинд јазылы абидәләри әрәб дилинә тәрчүмә олунду. Бу дөврдә әдәбијјатшүнаслыг вә әдәби тәнгид дә инкишаф едирди (Әбу Бәкр әс-Сули, Мәгризи, Ибн Чинни, Амиди, *Гүдамә* ибн Чәфәр, Ибн әл-Мүтәзз, Чаһиз вә б.). *Хәтиб Тәбризи* әдәбијјатшүнаслығы вә әдәби тәнгиди јүксәк професионал сәвијјәјә галдырды. Аббасиләр дөврү әрәб әдәбијјатынын икинчи бөјүк голу Испанијада јаранмыш әдәбијјатдыр. Әрәбләрин јерли халгла гајнајыб-гарышмасы, јени тәбии шәраит әрәб-испан поезијасыны Аббасиләр дөврү поезијасындан фәргләндирирди. Испан-әрәб шаирләринин јаратдығы «мүвәшшәһ» ше'р формасы әрәб поезијасында бәдии новаторлуг иди. Мәһз бунун сајәсиндә ше'рин мөвзу даирәси кенишләнди, тәбиәт тәсвирләри, мәһәббәт мотивләри онун әсас мөвзусуна чеврилди. Әрәб-испан әдәбијјатынын нүмајәндәләри һәм поезија, һәм дә нәср саһәсиндә фәалијјәт көстәрирдиләр (ибн Әбд әр-Рәббиһи, Ибн Шүһејд, Ибн Һани, *Ибн Зејдун* вә б.). Монгол истиласы нәтичәсиндә Хилафәтин дағылмасы (1258) әрәб әдәбијјатында узун мүддәт дурғунлуға сәбәб олду. Бу, бир тәрәфдән сијаси вәзијјәтлә, дикәр тәрәфдән исә әрәбдилли мәдәнијјәтин јүксәлмәсиндә мүһүм рол ојнамыш түрк вә фарсдилли халглардан олан сәнәткарларын өз ана дилләриндә јазмаға башламалары илә бағлы иди. Монголлар дөврүндә тәнәззүлә уғрајан әрәб поезијасы Түркијәнин Мисири тутмасы (1516) илә заһирән чанланса да, әслиндә һәјатдан узаг, схоластик маһијјәтдә иди. Шаирләр јалныз заһири дәбдәбәјә, форма камиллијинә диггәт јетирирдиләр. Дини-мистик мөвзулар әсас јер тутурду. Бунунла јанашы, һәмин дөврдә мүхтәлиф елм саһәләрини әһатә едән ириһәчмли енсиклопедик лүғәтләр дә јаранмышды. 18 әсрин сону—19 әсрин әввәлләриндән башлајараг ичтимаи-сијаси, игтисади вә мәдәни дирчәлиш, милли азадлыг һәрәкатынын кенишләнмәси вә мүстәгил әрәб дөвләтләринин јаранмасы илә әлагәдар әрәб әдәбијјаты јени инкишаф дөврүнә гәдәм гојду, ајры-ајры әрәб өлкәләринин өзүнәмәхсус әдәбијјаты јаранды.

Ме'марлыг, тәсвири вә декоратив-тәтбиги сәнәт. Әрәб өлкәләринин гәдим инчәсәнәти Сәба, Мина вә Һимјәр дөвләтләринин (е.ә. 1-чи миниллик—ерамызын 6 әсри) мәдәнијјәти илә бағлыдыр. Сурија, Месопотамија, Мисир вә Мәғрибдә орта әср әрәб инчәсәнәти үслублары јерли мәдәнијјәт әсасында формалашмыш, Иран, Бизанс вә с. мәдәнијјәтләрин мүәјјән тә'ситинә мә'руз галмышды.

Ме'марлыг. Ислам дининин мејдана кәлмәси илә әрәб өлкәләриндә чохлу мәсҹид тикилмәјә башланды. 7 әсрдә Бәсрә (635), Куфә (638), Фустат (7 әсрин 40-ҹы илләри) вә с. шәһәрләрдә сүтунлу мәсҹидләр тикилди. Дәмәшг (8 әсрин әввәли), Кајруан (7—9 әсрләр) вә Кордовадакы (8—10 әсрләр) мәсҹидләр мөһтәшәмлији илә фәргләнир. Сүтунлу мәсҹидләр [Гаһирәдә Әһмәд ибн Тулун (9 әср), Самирәдә Мүтәвәккилијјә (9 әср), Әлҹәзаирдә Бөјүк мәсҹид (11 әср), Рабатда Һәсән (12 әср) вә с. мәсҹидләр] әрәб өлкәләринин монументал дини ме'марлығында узун мүддәт әсас јер тутмуш вә Иран, Гафгаз, Орта Асија, Һиндистанын мүсәлман ме'марлығына тә'сир көстәрмишдир. Ме'марлыгда күнбәзли тикилиләрә бөјүк диггәт верилирди (Гүдсдә Гүббә әс-Сәһра мәсҹиди, 687—691). Сонралар дини тикилиләрдә вә мәшһур шәхсијјәтләрин гәбирүстү абидәләриндә күнбәзләрдән кениш истифадә едилмишдир. Әмәвиләр дөврүндә шәһәрләр мөһкәмләндирилир, һејкәл, ојма нахыш, мозаика вә дивар рәсмләри илә бәзәдилән хәлифә сарај вә гәсрләри (Мшэтта, Гүсејр-Әмра, Гәср әл-Хејр әл-Гәрби, Гәср әл-Хејр әш-Шәрги, Хирбәт әл-Мәфҹәр) тикилирди. Аббасиләр заманында шәһәрсалма ишләри кенишләнди, Бағдадын әтрафына икигат мүдафиә һасары чәкилди, Бағдада, Самирәдә (836—892 илләрдә Хилафәтин пајтахты) чохлу сарај вә мәсҹид тикилди. Гаһирәдәки Фатимиләр дөврүнә аид тикилиләр (шәһәр диварлары, 11 әсрә аид дарвазалар, чохлу сарај, карвансара, һамам, дүкан, јашајыш евләри, һәмчинин дөврүмүзәдәк галмыш мөһтәшәм әл-Һаким, әл-Әзһәр, әс-Салиһ Тәлаи мәсҹидләри вә с.) әрәб ме'марлығында хүсуси мәктәб тәшкил едир. 13 әсрдән 16 әсрин әввәлинәдәк Мисир вә Сурија ме'марлығы гаршылыглы әлагәдә инкишаф етмишди. Гаһирә вә Һәләбдә ичгалалар, дөрдејванлы мөһтәшәм биналар—Гаһирәдә Галаун госпиталы (13 әср), Һәсән мәсҹиди (14 әср), Дәмәшгдә вә Суријанын башга шәһәрләриндә мәсҹид, мәдрәсәләр, Гаһирәдә күнбәзли мәгбәрәләр тикилмишди. Биналарын бәзәк ишләриндә ојма нахышлар вә рәнкли дашларла инкрустасијадан истифадә едилирди. 10—15 әсрләрдә Мәғриб вә Испанијанын әрәб ме'марлығы чичәкләнмә дөврү кечирирди. Кордовадакы мәсҹид, Севиладакы «Ла Хиралда» минарәси, Гранададакы *Әлһәмра* сарајы вә с. бу дөвр әрәб ме'марлығынын көркәмли абидәләриндәндир. Әрәб ме'марлығы Испанијанын («мудехар» үслубу), Сичилијанын вә с. өлкәләрин роман вә готик ме'марлығына тә'сир көстәрмишдир. 16 әсрдә османлы түркләринин ишғал етдији әрәб өлкәләриндә түрк ме'марлығы формалары (хүсусилә дини тикилиләрдә) кениш јајылды.

Декоратив-тәтбиги вә тәсвири сәнәт. Орта әср бәдии тәфәккүрүнә хас олан декоративлик принсипи әрәб инҹәсәнәтиндә дә өз әксини тапмышдыр. Ме'марлыг декорларында (даш, ағаҹ вә с. үзәриндә ојма) орнамент, каллиграфик јазылар вә *арабескдән* кениш истифадә олунурду. Месопотамија, Мисир, Сурија вә Мавританијанын керамик габ вә чилчыраглары, нахышлы ипәк парчалары вә ховлу халчалары, гызыл вә күмүшлә бәзәдилмиш инҹә ојмалы тунҹ бәдии мә'мулатлар дүнја шөһрәти газанмышдыр. Бүтүн бунлар 14—15 әсрләр Авропа тәтбиги сәнәтинә бөјүк тә'сир көстәрмишдир. Ислам өлкәләриндә инҹәсәнәт дин илә гаршылыглы әлагәдә инкишаф едир, мәсҹидләр, Гуран нүсхәләри нәбати, һәндәси орнаментләрлә бәзәдилирди. Ислам дининин ҹанлы мәхлуг (хүсусилә инсанын) тәсвирини гадаған етмәсинә бахмајараг инсан вә һејван тәсвирләри, реал вә мифоложи сәһнәләр орта әср рәссамларынын әсәрләриндә мүһүм јер тутурду. Исламын илк дөврләриндә Әмәвиләрин сарајлары рәнккарлыг вә һејкәлтәрашлыг әсәрләри илә бәзәдилирди. Мисирдә тәсвири сәнәтин чичәкләнмә дөврү 10—12 әсрләрә тәсадүф едир. Бу дөврдә бојакарлыгда инсан тәсвирләри вә мәишәт сәһнәләри, декоратив-тәтбиги сәнәтдә исә керамик габлар, вазалар, кәтан, ипәк мә'мулатлар, тунҹдан һејван вә гуш фигурлары, сүмүк вә ағаҹ үзәриндә ојма үстүн јер тутурду. Дүнја инҹәсәнәти тарихиндә шөһрәт газанмыш әрәб китаб миниатүрләри 12—13 әсрләрдә Ирагда јүксәк инкишаф сәвијјәсинә чатмышды. Әл-Һәриринин «Мәгамәләри»нә (1237 ил әлјазмасы, рәссам Јәһја ибн Мәһмуд, Парис Милли Китабханасы; 13 әсрин әввәлинә аид әлјазмасы, Шәргшүнаслыг ин-тунун Ленинград шө'бәсиндәдир), Һаҹы Кирманинин «Хәмсә»синә (1396 ил әлјазмасы, рәссам Ҹүнејд Султани, Британија музеји, Лондон) чәкилмиш иллүстрасијалар Ираг миниатүр мәктәбинин ән көзәл нүмунәләриндәндир. Бүтөвлүкдә әрәб инҹәсәнәти орта әсрләрдә дүнја мәдәнијјәт тарихиндә парлаг, өзүнәмәхсус һадисә олмуш, онун тә'сири бүтүн мүсәлман дүнјасына вә онун һүдудларындан узаглара јајылмышды.

Мусиги. Әрәб мусигиси билаваситә әрәб халглары инҹәсәнәти илә ишғал олунмуш өлкә халглары инҹәсәнәтинин говушмасы нәтиҹәсиндә формалашмышдыр. Инкишафынын илкин («бәдәви») дөврүндә әрәб мусигисиндә поезија илә мусиги вәһдәт тәшкил етмишдир. Гәдим профессионал муғәнни-шаирләр, маһны жанрлары (мәрсијә, маратхи, урҹуза, һиҹа, мәдһијјә вә с.), мусиги аләтләри (дуфф—квадрат сағанаглы дәф, мизһар, рүбаб вә с.) һаггында јазылы мә'лумат вар. Ваһид ислам дининин гәбул едилмәси, Јахын вә Орта Шәрг, Шимали Африка, Ҹәнуб-Гәрби Авропа өлкәләринин зәбти вә Хилафәтин јаранмасы мусиги сәнәтинин јүксәлиши үчүн зәмин олду (јунан мусиги нәзәријјәсинин әсаслары гәбул едилди, фарс вә Бизанс мусигисинин тә'сири алтында әрәб мусигисинин сәсдүзүмү кенишләнди, фарсларын нот јазысы, мусиги аләтләринин көкү мәнимсәнилди). Әрәб мусигиси 7 пәрдәли 12 мәгама (раст, ираг, исфаһан, нәва, секаһ, һиҹаз, истихал вә с.) әсасланыр. Мәгамларын сәсдүзүмүндә аралары комма фәрги олан бөјүк вә кичик јарымтон вә бүтөв тонлар вар. Әрәб мусигиси үчүн өзүнәмәхсус колорит, рәнкарәнк мелизмләр, мәгам хүсусијјәтләриндән ирәли кәлән охума тәрзи (*глиссандо* кениш тәтбиг олунур) вә зәнкин ритм сәҹијјәвидир. Классик әрәб мусигиси, әсасән, вокал мусиги илә тәмсил олунур. Вокал-инструментал ансамбл кениш јајылмыш жанрлардандыр. Әмәвиләр дөврүндә муғәнниләрдән Ибн Мүсаҹиһ, Мүслүм ибн Мүһриз, Ҹәмилә вә онун шакирдләри, Аббасиләр дөврүндә мусигичиләрдән Мосуллу Ибраһим вә оғлу Мосуллу Исһаг, Мәнсур Зәлзәл мәшһур олмушлар. Орта әсрләрин көркәмли мусиги нәзәријјәчиләриндән әл-Кинди (неоплатоникләрин «Каинатын һармонијасы» метафизик елми нәзәријјәсини ишләмиш вә әрәб мусигисинә тәтбиг етмишдир), Исфаһани, Фәраби, Ибн Сина, еләҹә дә Азәрб. мусигишүнаслары Сәфиәддин Урмәви вә Әбдүлгадир Марағинин әсәрләриндә Шәрг мусигиси һаггында мүһүм мә'луматлар вар. Орта әсрләрдә Испанија, Португалија мусиги сәнәтинә, Авропанын бә'зи мусиги аләтләринин формалашмасына әрәб мусигисинин тә'сири олмушдур.

Әрәб мәдәнијјәти барәдә даһа кениш мә'лумат үчүн бах ајры-ајры әрәб өлкәләри һаггындакы мәгаләләрә.

Јапышдырма шәкил, бах сәһ. 144-145.

Әд.: Крымский А. Е., История арабов и арабской литературы светской и духовной, ч. 1—3, М., 1911—13; Штекль А., История средневековой философии, М., 1912; Кузнецов К. А., Арабская музыка, в сб.: Очерки по истории и теории музыки, т. 2, Л., 1940; Розен В. Р., Отрывки из очерка истории арабской литературы, в сб.: Памяти академика В. Р. Розена, М.—Л., 1947; История философии, т. 1, М., 1957; Крачковский И. Ю., Избр. соч., т. 1—6, М.—Л., 1955—60; Веймарн Б., Каптерева Т., Подольский А., Искусство арабских народов, М., 1960; Гибб Х. А. Р., Арабская литература (пер. с англ.), М., 1960; аль-Фахури Х., История арабской литературы (пер. с араб.), т. 1—2, М., 1959—61; Лей Г., Очерк истории средневекового материализма, М., 1962; Григорян С. Н., Средневековая философия народов Ближнего и Среднего Востока, М., 1966; Веймарн Б., Искусство арабских стран и Ирана VII — XVII вв., М., 1974; Фильштинский И. М., Арабская литература в средние века, [кн. 1—2], М., 1977—78; Еолян И., Очерки арабской музыки, М., 1977; Ахмедов А. М., О структуре арабо-мусульманской философии средневековья, «Философские науки», 1977, № 5; Арабская средневековая культура и литература. Сб. статей зарубежных ученых, М., 1978; Соколов В. В., Средневековая философия, М., 1979; Farmer H. G., A history of Arabian music to the XVIII the century..., London, 1929, 2 ed., London, 1967; Erlanger R. D., La musique arabe. v. 1—6, Paris, 1930—59; Suppl.-Bd 1—3, Leiden, 1937—42; Brockelmann C., Geschichte der arabischen Literatur, 2 Aufl., Leiden, 1943—49.

ӘРӘБ РӘГӘМЛӘРИ—0,1,..., 9 ишарәләри. *Онлуг caj системиндә* истәнилән әдәди Ә.р. илә јазмаг олар. Ә.р.

Һиндистанда јаранмыш (тәгр. 5 әсрдә), 8—9 әсрләрдә әрәбләрә (Ә.р. ады бурадандыр) вә онлардан да 10—13 әсрләрдә Авропаја кечмишдир. Бир чох дәјишиклијә мә'руз галмыш вә 16 әсрдә индики шәкли алмышдыр.

ӘРӘБ СОСИАЛИСТ ДИРЧӘЛИШ ПАРТИЈАСЫ (ӘСДП; حزب البعث العربی الاشتراکی) И р а г д а, башга сөзлә Б ә' с (һәрфи мә'насы—дирчәлиш) — ингилаби-демократик партија. Әсасы Үмумәрәб Бә'с партијасынын (1947 илдә јарадылмышдыр) мәһәлли бөлмәси кими 1954 илдә гојулмушдур; ингилабчы зијалыларын, һәрби гуллугчуларын, хырда тачирләрин, фәһләләрин нүмајәндәләрини бирләшдирир. Партијанын вәзифәләри онун програмында (Үмумәрәб Бә'с партијасынын 1947 илдә гәбул олунмуш програмына әсасланыр) ифадәсини тапмышдыр: бирлик (ваһид әрәб дөвләтинин јарадылмасы), азадлыг (бүтүн әрәб дөвләтләринин империалист һөкмранлығындан вә инсанларын шүурунун мүстәмләкә дөврү галыгларындан азад едилмәси), сосиализм («ваһид әрәб демократик сосиалист чәмијјәти»). ӘСДП Ираг Коммунист Партијасы (ИКП) илә антиимпериалист ингилабыны (1958, 14 ијул) һазырламыш вә һәјата кечирмиш Милли Бирлик Чәбһәсиндә иштирак етмишдир. 1963 ил февралын 8-дә һәрби чеврилиш нәтичәсиндә Бә'с һакимијјәт башына кәлмишди; аз сонра онун сағ екстремист лидерләри коммунистләрә вә дикәр мүтәрәгги гүввәләрин нүмајәндәләринә гаршы террор тәдбирләрини күчләндирди. 1963 ил нојабрын 18-дә Бә'с режими девирилди. Кечмиш сәһвләр тәнгид олунду, партијанын рәһбәрлији хејли јениләшди. 1968 ил ијулун 17-дә ӘСДП јенидән һакимијјәт башына кечәрәк бир сыра мүтәрәгги сосиал-игтисади дәјишикликләр һәјата кечирди (1970 илдә әмәк, пенсијалар, аграр ислаһаты вә с. һаггында јени ганунларын гәбул едилмәси). 1972 ил ијунун 1-дә «Ираг петролеум компани» харичи нефт ширкәтинин милliләшдирилмәси Ирагын милли истигалалијјәтинин мөһкәмләндирилмәси вә игтисади мүстәгиллијин әлдә едилмәси јолунда мүһүм аддым олду. 1974 ил мартын 11-дә Ираг Күрдүстанынын мухтаријјәти һаггында ганун гәбул олунду. 1973 илдә Бә'с вә ИКП арасында Мүтәрәгги Милли Вәтәнпәрвәр Чәбһәнин јарадылмасы һаггында разылыг әлдә едилди. Партијанын мәһәлли рәһбәрлијинин Баш катиби Сәддам Һүсејндир. Мәтбуат органы «әс-Саура» гәзетидир.

Әд.: Федченко А. Ф., Ирак в борьбе за независимость (1917—1969), М., 1970.

ӘРӘБ СОСИАЛИСТ ДИРЧӘЛИШ ПАРТИЈАСЫ (ӘСДП; حزب البعث العربی الاشتراکی) С у р и ј а д а, башга сөзлә Б ә 'с (һәрфи мә'насы — дирчәлиш)— ингилаби демократик партија. Әсасы 1947 илдә гојулмушдур; 1963 илдән һаким партијадыр. Партијаја ингилабчы зијалыларын, һәрби гуллугчуларын, кәндлиләрин, сәнәткарларын, хырда тачирләрин, фәһләләрин нүмајәндәләри дахилдир. Партијанын вәзифәләри онун програмында (Үмумәрәб Бә'с партијасынын 1947 илдә гәбул олунмуш програмына әсасланыр) шәрһ олунмушдур: империалист истисмарындан вә сосиал бәрабәрсизликдән азад ваһид әрәб сосиалист чәмијјәтинин гурулмасы. ӘСДП-нин нөвбәдәнкәнар мәһәлли конфрансында (1965, ијун) ишләниб һазырланмыш мәрһәләли програмда Сурија чәмијјәтинин зәһмәткешләрә архаланмагла сосиализм әсаслары үзәриндә јенидән гурулмасы, планлы игтисадијјатын јарадылмасы, инсанын инсан тәрәфиндән истисмарынын ләғв едилмәси, халг демократијасынын инкишафы, өлкә игтисадијјатында дөвләт бөлмәсинә үстүнлүк верилмәси нәзәрдә тутулур. Мадди не'мәтләрин бөлүшдүрүлмәсиндә «һәр кәсә әмәјинә көрә» принсипи әсас көтүрүлүр. Харичи сијасәтдә блоклара гошулмамаг, халгларын антиимпериалист мүбаризәсинә јардым көстәрмәк, әрәб милләтинин проблемләринә рәғбәтлә јанашан бүтүн дөвләтләрлә, биринчи нөвбәдә сосиалист өлкәләри илә әмәкдашлыг мүнасибәтләри јаратмаг вә с. принсипләр рәһбәр тутулур. Бунунла белә, ӘСДП-нин програм сәнәдләриндә бир сыра милләтчилик характерли мүддәалар да вар. ӘСДП 1972 илдә јарадылмыш Тәрәггипәрвәр Милли Чәбһә чәрчивәсиндә өлкәнин дикәр вәтәнпәрвәр гүввәләри илә әмәкдашлыг едир. ӘСДП әрази-истеһсалат принсипи әсасында гурулмушдур. Баш катиби Һафиз *Әсәд*, мәтбуат органы «әл-Бә'с» гәзетидир.

Әд.: Вавилов В. В., Социально-экономические преобразования в Сирии (1946—1970 гг.), М., 1972.

ӘРӘБ СОСИАЛИСТ ИТТИФАГЫ (ӘСИ; الاتحاد الاشتراکی العربی) М Ә Р-дә— күтләви-сијаси тәшкилат (1976 илин нојабрынадәк). Әсасы 1963 илин мајында гојулмушдур. 1968 илин мајында гәбул олунмуш јени низамнамәсиндә (илк низамнамәси 1962 илин декабрында е'лан едилмишдир) тәшкилатын гаршысында дуран вәзифәләр (сосиалист ингилабынын һәјата кечирилмәси, капитализм вә феодализм галыгларынын ләғв едилмәси, харичи тә'сирә вә девирилмиш иртичаја гаршы мүбаризә) көстәрилмишдир. ӘСИ-нин али органы Үмуми Милли Конгрес, сессијалараrасы дөврдә исә МК иди. Ч. Ә. Насирин вәфатындан сонра (1970) Мисир ингилабынын әсас идејаларындан кери чәкилмәк хәттинин јеридилмәси (Ә. Садатын «ачыг гапылар» сијасәти вә с.) ӘСИ низамнамәсиндәки мүддәаларын һәјата кечирилмәсини әслиндә гејри-мүмкүн етди. 1976 илин нојабрында ӘСИ дахилиндә үч сијаси партија јаранды: Мисир Әрәб Сосиалист Партијасы (1978 илин нојабрындан Милли Демократ Партијасы адланыр), Либерал Сосиалист Партија вә Милли-Тәрәггипәрвәр (сол) Партија (1978 илдән бу партијанын фәалијјәтинә һәр чүр манеәләр төрәдилир, үзвләри тә'гиб олунур); бу партијалар ӘСИ чәрчивәсиндә фәалијјәт көстәрмәли вә өлкәдә «синфи сүлһ» вә «милли бирлијә» көмәк етмәли идиләр. ӘСИ бу партијалар үзәриндә әлагәләндирмә вә нәзарәт вәзифәсини һәјата кечирмәли иди. Сијаси тәшкилат кими 1977 илин ијунундан мөвчуд дејилдир. Онун ашағы тәшкилатлары вә рәһбәр органлары бурахылмышдыр.

ӘРӘБ ТАЈФАЛАРЫ ҮСЈАНЫ (632—633), ә р - р и д д ә (әр. الردة)—«ајрылма», «мүртәдлик»)—*Мәһәммәдин* вәфатындан сонра Әрәбистан ј-а тајфаларынын ислама вә Мәдинә һөкумәтинә гаршы үсјаны. Үсјан нәтичәсиндә тәхминән бүтүн Әрәбистан һөкумәтин нәзарәтиндән чыхмышды. Јәммамәдә өзүнү пејғәмбәр е'лан етмиш Һәнифә (бах *Һәнифәлик*) Мүсејлимәнин башчылығы илә үсјан Хилафәт үчүн даһа артыг тәһлүкә төрәтмишди. Ә.т.ү.-нын јатырылмасы (633) илә ислам Әрәбистанда гәти галиб кәлди вә хәлифә Әбу Бәкрә [632—634] Әрәбистан һүдудларындан кәнарда ишғаллара башламаг имканы верди (бах *Әрәб истилалары*).

Әд.: Бартольд В. В., Мусейлима, Соч., т. 6, М., 1966; Беляев Е. А., Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье, 2 изд., М., 1966.

ӘРӘБ—АМЕРИКА НЕФТ ШИРКӘТИ («Ара́биен Аме́рикан Ојл Ко́мпани «АРАМКО»)— инкишаф едән өлкәләрин нефт јатагларынын истисмары үчүн Бејнәлхалг Нефт Картелинин үзвләри олан АБШ инһисарлары тәрәфиндән јарадылмыш (1933) ширкәтләрдән бири. Сәудијјә Әрәбистаны әразисиндә нефт кәшфијјаты, чыхарылмасы вә е'малы илә мәшғул олур. «Арамко»ја Сәудијјә Әрәбистанына мәхсус «Петромин» (1974 илдән капиталын 60%-и она мәхсусдур) вә АБШ нефт ширкәтләри — «Ексон», «Стандарт ојл оф Калифорни», «Тексако», «Мобил ојл» (40%) дахилдир. Сәудијјә Әрәбистаны илә АБШ ширкәтләри арасында бу ширкәтләрин 40%-ли иштиракчылыг пајынын 0,8—1,2 млрд. доллара сатын алынмасы барәдә данышыглар кедир.

Сәудијјә Әрәбистанында чыхарылан нефт вә газын 97%-и «Арамко»нун пајына дүшүр (1977 илдә 439,6 млн. *т* нефт). Чыхарылан нефтин тәгр. 12%-и нефт кәмәри илә (уз. 1720 *км*) Сајда портуна (Ливан), галаны Рас-Тәннур портуна вә Бәһрејнә (суалты кәмәрлә, тәгр. 10 млн. *т*) нәгл олунур. Рас-Тәннурда «Арамко»ја мәхсус 28 млн. *т* күчүндә нефтајырма з-ду вар.

ӘРӘБ—БИЗАНС МҮҺАРИБӘЛӘРИ (7—10 әсрләр) — Јахын Шәрг, Аралыг дәнизи р-ну вә Загафгазијада Бизанс вә Әрәб хилафәти арасында мүһарибәләр. Исламы јајмаг вә «кафирләрлә мүгәддәс мүһарибә» шүары алтында апарылырды. Ә.—Б.м. һәлә хәлифә Әбу Бәкр дөврүндә [632—634] Аралыг дәнизинин ш. саһилиндәки ишғалларла башланмышды. 633 илдә Вади әл-Әрәбәдә (Өлү дәнизин ч.-у) әрәбләр Бизанс ордусу үзәриндә илк бөјүк гәләбә газандылар. 7 әсрин 2-чи јарысында бир сыра мәғлубијјәтләрдән сонра Бизанс Суријада, Фәләстиндә, Ирагда, Мисирдә, Загафгазијада, гисмән Шимали Африкада әразиләрини итирди. Хилафәт гошуну Искәндәријјә ш.-ни (646), Кипр вә Родос а-рыны (648, 654) әлә кечирди. 668 илдән һәрби әмәлијјатлар, әсасән, Кичик Асијада апарылырды. Әрәб гошунлары донанманын көмәји илә бир нечә дәфә (668—669, 673—678 вә 716—717) Константинопола мүвәффәгијјәтсиз јүрүш етмишдиләр. Ә.—Б.м. кедишиндә Аралыг дәнизиндә мүбаризә кенишләнди. Донанма үстүнлүјүндән истифадә едән әрәбләр Крит (823), Малта (853) а-рыны әлә кечирдиләр. Бизансын 836 илдә *Бабәк һәрәкатына* көмәк етмәк чәһдләри баш тутмады. Сичилија а.-нда (878) вә Аралыг дәнизинин дикәр адаларында мөһкәмләнән әрәбләр Бизансын Италијадакы әразиләринә басгынлар едирдиләр (мәс., 902, 904 вә с. илләрдә). Ордунун силаһландырылмасында вә һәрби техникада Бизансдан хејли кери галан Әрәб хилафәтинин мүвәффәгијјәтләри *Иран—Бизанс мүһарибәләриндә* (6—8 әсрләр) Бизансын сијаси вә һәрби чәһәтдән зәифләмәси нәтичәсиндә мүмкүн олмушду. Амансыз зүлм алтында олан Бизанс әһа-

лисинин зәиф мүгавимәти дә бу ишдә мүәјјән рол ојнамышды. 11 әсрин әввәлиндә Бизанс үчүн јени дүшмәнин—түрк-сәлчуг дөвләтинин мејдана чыхмасы илә әрәбләр вә бизанслылар арасында рәгабәт әввәлки кәскинлијини итирди.

Әд.: История Византии, т. 1—3, М., 1967; Васильев А. А., Византия и арабы, СПб. 1902; Буниятов З. М., Азербайджан в VII—IX вв., Б., 1965; Беляев Е. А., Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье, 2 изд., М., 1966.

ӘРӘБГӘДИМ—Азәрб.ССР Шамахы р-нунда кәнд. Ә. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 46 *км* ч.-ш.-дә, Бакы—Газах шосе јолундан 8 *км*, Зәнкидәрә чајынын (Пирсаат чајынын голу) сол саһилиндән 4 *км* аралы, Гобустандадыр. Әһ. 842 (1979); тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, тибб мәнтәгәси вар.

ӘРӘБГУБАЛЫ—Азәрб.ССР Күрдәмир р-нунда кәнд. Ә. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 36 *км* ч.-ш.-дә, Сығырлы д.ј. ст.-ндан 12,5 *км* аралы, Ширван дүзүндәдир. Әһ. 815 (1979); памбыгчылыг, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, клуб, тибб мәнтәгәси вар.

ӘРӘБДОВШАНЫЛАР, әрәбдовшаныкимиләр (Dipodidae)—кәмиричиләр дәстәсиндән мәмәли һејван фәсиләси. Бәдәнинин уз. 5,5—25 *см*, гујруғу бәдәниндән узундур; чох вахт учунда гара-ағ рәнкли јасты фырча олур. Аврасија, Шимали Африка вә Шимали Американын мүлајим вә исти гуршағындакы дағ вә дүзәнликләрдә јашајыр. 30-а јахын нөвү әһатә едән 14 чинси мә'лумдур. ССРИ-дә 9 чинсә аид 22, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 2 нөвү (кичик әрәбдовшаны вә Кичик Асија әрәбдовшаны) вар. Ә. гыш јухусуна кедир. Кечәләр вә ахшамлар фәал олурлар. Илдә 1—2 дәфә балалајыр. Биткиләрин јералты һиссәләри вә тохумла гидаланыр. Бә'зи нөвләри гумлары бәркидән биткиләри зәдәләјир вә бир сыра хәстәлик (енсефалит, таун вә с.) төрәдичиләрини јајыр.

ӘРӘБИ ПАША ӘҺМӘД (عرابى باشا) (1839; башга мә'лумата көрә—1840 вә ја 1841; Ашағы Мисир, Шәргијјә әјаләти—21.9.1911, Гаһирә)—1879—82 илләрдә Мисирдә милли азадлыг мүбаризәсинин рәһбәрләриндән, полковник. Харичи ишғалчыларын вә түрк феодалларынын Мисирдәки өзбашыналығына гаршы Мисир забитләринин чыхышында (1879) иштирак етмишдир. «Мисир мисирлиләр үчүндүр» шүары алтында 1881 илин сентјабрында Гаһирә гарнизону үсјанынын рәһбәри олмуш, үсјан нәтичәсиндә тәшкил едилмиш Мисир милли һөкумәтиндә (1882, феврал) һәрби назир вәзифәсини тутмушду. 1882 илин ијул—сентјабр ајларында Мисир халгынын инкилис ишғалчыларына гаршы мүбаризәсинә рәһбәрлик етмиш, Мисирин мәғлубијјәтиндән сонра (1882, декабр) инкилисләр тәрәфиндән әсир алынмыш, өлүмә мәһкум олунмуш, сонралар Сејлон (Шри-Ланка) а.-на сүркүн едилмишди. 1901 илин мајында әфв олунмуш вә Мисирә гајытмышды.

Әд.: Кильберг Х. И., Восстание Араби-Паши в Египте, М.—Л., 1937; Луцкий В. Б., Новая история арабских стран, 2 изд., М., 1966.

ӘРӘБ—ИСРАИЛ МҮҺАРИБӘСИ (1948—49), Фәләстин мүһарибәси—әрәб өлкәләри (Мисир, Иорданија, Ираг, Сурија, Ливан, Сәудијјә Әрәбистаны, Јәмән) вә Исраил дөвләти арасында мүһарибә. Ә.—И.м. Јахын Шәрг өлкәләри халгларынын Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра күчләнән милли азадлыг һәрәкатыны боғмаға, Фәләстиндә инкилис мандатлығынын ләғв едилмәси, өлкә әразисинин ики—әрәб вә јәһуди дөвләтләринә бөлүнмәси барәдә БМТ Баш Мәчлисинин 1947 ил 29 нојабр тарихли гәрарыны позмаға, бунунла да Фәләстиндә әрәб-јәһуди зиддијјәтләрини кәскинләшдирмәјә чалышан империалист даирәләрин фитнәкарлығынын нәтичәси иди. Мүһарибә 1948 ил мајын 14-дән 15-нә кечән кечә Фәләстин әразисиндә Исраил дөвләтинин е'лан олунмасындан чәми бир нечә саат сонра башланды.

Гысамүддәтли барышыгларла давам едән мүһарибә нәтичәсиндә АБШ, Инкилтәрә вә б. империалист дөвләтләрдән, һәмчинин сионист тәшкилатлардан малијјә, һәрби вә с. јардым алан Исраил ордусу әрәб дөвләти јаратмаг үчүн нәзәрдә тутулмуш Фәләстин әразисинин 6,7 мин *км*²-ни, һәмчинин Гүдс ш.-нин бир һиссәсини ишғал едәрәк БМТ-нин гәрарына әсасән Исраил үчүн мүәјјәнләшдирилмиш әразини тәгр. 48% кенишләндирди.

1949 илдә (феврал—ијул) Исраил илә Мисир, Ливан, Иорданија вә Сурија арасында сүлһ мүгавиләләри бағланды. Лакин, бу мүгавиләләр әрази мәсәләсини там һәлл етмәди.

Ишғал едилмиш әразидән 900 миндән чох әрәб говулду. Беләликлә, гоншу әрәб өлкәләриндә олдугча ағыр шәраитдә јашајан Фәләстин гачгынлары проблеми мејдана чыхды. Исраилин Фәләстин гачгынларынын вәтәнә гајытмасы вә вәтәнә гајытмаг истәмәјән шәхсләрин әмлакынын әвәзинин өдәнилмәси һаггында БМТ Баш Мәчлисинин 1948 ил 11 декабр тарихли гәрарыны јеринә јетирмәмәси, һәмчинин мүһарибә нәтичәсиндә мејдана чыхан дикәр проблемләрин һәлл едилмәмәси Јахын Шәргдә чох мүрәккәб вә тәһлүкәли вәзијјәтин јаранмасына сәбәб олду.

ӘРӘБИСТАН, Әрәбијјә (әр. عربية)—Гәрби Асијада Рома әјаләти; 106 илдә император *Трајанын* [98—117] Нәбатијјә чарлығы әразисини ишғал етмәси нәтичәсиндә јаранмышды. *Диоклетиан* дөврүндә, тәгр. 297 илдә Ә. ики әјаләтә бөлүнмүшдү.

ӘРӘБИСТАН ДӘНИЗИ—Һинд океанынын Әрәбистан (г.-дә) вә Һиндистан (ш.-дә) ј-а-лары арасында јарымгапалы дәнизи. Саһ. 3683 мин *км*², орта дәринлији 2734 *м*, макс. дәринлији 5203 *м*-дир. Һинд чајы Ә.д.-нә төкүлүр. Саһилләри һүндүр, гајалы, бә'зи јерләрдә делта типлидир. Чохлу көрфәз вә бухталарла парчаланмышдыр. Адалар аздыр; ән бөјүкләри Сокотра, Лаккадивдир. Муссон иглими вар. Гышда шм.-ш., јајда ч.-г. күләкләри әсир. Јазда, јајда вә пајызда тез-тез тајфунлар олур. Сәтһ ахынларынын истигамәти јајда ш.-ә, гышда г.-әдир. Ән бөјүк көрфәзләри: Әдән, Оман, Кач, Камбеј. Сәтһ сујунун орта темп-ру гышда 22—27°С, јајда 23—28°С-дир. Дузлулуғу 35,8—36,5‰-дир. Һүнд. 5,1 *м*-ә чатан јарымкүнлүк габармалар олур. Фаунасы: дүгон, учан балыг, тунес, гылынчбалыг, чәнуб сијәнәји, јелкәнбалыг. Мүһүм портлары: Коломбо, Бомбеј, Кәрачи, Әдән.

ӘРӘБИСТАН ЈАРЫМАДАСЫ—Асијада ән бөјүк јарымада. Г.-дә Гырмызы дәниз, ч.-да Әдән көрфәзи вә Әрәбистан дәнизи, ш.-дә Оман вә Иран көрфәзләри илә әһатә олунур; шм. сәрһәди тәгр. 30° шм.е. паралели көтүрүлүр. Саһ. тәгр. 3 млн. *км*²-дир. Ә.ј.-нда Ирагын ч. һиссәси, Күвејт, Сәудијјә Әрәбистаны, Јәмән Әрәб Республикасы, Јәмән Халг Демократик Республикасы, Гатар, Бирләшмиш Әрәб Әмирликләри вә Оман дөвләтләри јерләшир. Ә.ј. гәдим Африка—Әрәбистан платформасынын шм.-ш. һиссәсидир. Ә.асы Кембридән әввәлки кристаллик вә метаморфик сүхурлардан, Јура, Табашир вә Кајнозој јашлы чөкүнтүләрдән тәшкил олунмушдур. Иран көрфәзи саһилиндә бөјүк нефт јатаглары вар. Јарымаданын г., ч. вә ч.-ш.-и дағ массивләри вә гајмалы дағлардыр. Ч.-г.-дә вулкан массивләри вә зирвәләр (ән јүксәји Ән-Наби-Шаиб д., һүнд. 3600 *м*) вар. Ә.ј.-нын чох һиссәси гумлу-дашлы сәһралар вә јарымсәһралардыр (Бөјүк Нәфуд, Сурија, Кичик Нәфуд, Руб Әл-Хали вә с.).

Иглими ч. вә орта һиссәдә тропик, пассатдыр. Орта темп-р јанварда 7-дән (шм.-да) 24°С-јәдәк (ч.-да), ијулда тәгр. 30°С, макс. 55°С-јә гәдәрдир. Иллик јағынты тәгр. 100 *мм*, ч.-да 50 *мм*-дән аз; ч.-г.-дәки дағларын г. јамачларында јај муссонлары илә әлагәдар 700—900 *мм*-ә, ч.-ш.-дәки дағларда 500 *мм*-ә гәдәрдир. Учгар шм.-да иглим субтропикдир. Орта темп-р јанварда 10—15°С-дир. Шм.-дан әразијә сојуг һава кәлдији вахт темп-р мәнфијә гәдәр енир. Даими ахары олан чајлары ч. вә ч.-г.-дәдир (Масила, Тибан вә с.). Јералты сулар, куест типли Нәчд р-нунун мәркәзи һиссәсиндәки карст сулары бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Ә.ј.-нда чохлу вади вар. Ән бөјүкләри Әр-Румма (уз. 1000 *км*-дән чох), Әд Давасидир. Ч.-да гонур-гырмызы, шм.-да боз, гонур-боз, гонур торпаглар јајылмышдыр. Әсас биткиси сәһра вә јарымсәһра типлидир. Мәдәни биткиләрдән хурма, гәһвә, мејвә, буғда, арпа, гарғыдалы, дары вә с. јетишдирилир. Ч.-г. вә ч.-ш.-дәки дағларда саванналар вә сејрәк мешәләр вар. Характерик һејванлары: антилоп, чөлешшәји, јерсичаны, әрәбдовшаны, түлкү, кафтар, чаггал вә с.

ӘРӘБИСТАН СӘҺРАСЫ—Африкада (МӘР-дә) сәһра; Бөјүк сәһранын Нил чајы вадиси вә Гырмызы дәниз арасында галан шм.-ш. һиссәси. Ч.-да 22° шм.е.-дәк узаныр вә бурада Нубија сәһрасы илә бирләшир. Сәтһинин чох һиссәси чынгыл, гум, әһәнкдашыдан ибарәт плато (орта һүнд. 500 *м*), ш.-и, Гырмызы дәниз саһили боју гәдим кристаллик сүхурлардан тәшкил олунмуш Етбај силсиләсидир (һүнд. 2184 *м*-дәк). Гызмар сәһра иглими вар. Вадиләрдә кол биткиләри, акасија, јулғун, хурма ағачы вә с. битир. Әһ. көчәридир; һејвандарлыг, бә'зи ваһәләрдә әкинчиликлә мәшғулдур. Гырмызы дәниз саһили бојунда нефт, фосфорит, тикинти дашы чыхарылыр.

ӘРӘБЛӘР (العرب)—Гәрби Асија вә Шимали Африканын әрәб өлкәләриндә јашајан халглар групу. Ә. Сурија, Ливан, Ираг, Иорданија, Сәудијјә Әрәбистаны, Јәмән Әрәб Республикасы,

Јәмән Халг Демократик Республикасы, Оман, Күвејт, Бәһрејн, Гатар, МӘР, Ливија, Тунис, Әлчәзаир, Мәракеш, Бирләшмиш Әрәб Әмирликләри, Мавританија вә Судан әһалисинин әксәријјәтини тәшкил едир. Иран, Түркијә, Әфганыстан, Исраил, Индонезија, Ефиопија, Сомали, Чад Республикасы, Танзанија вә Шәрги Африканын дикәр өлкәләриндә, һәмчинин Шимали вә Чәнуби Америкада, Франса вә с. өлкәләрдә дә јашајырлар. Үмуми сајы (харичи өлкәләрдә јашајанларла бирликдә) тәгр. 126 млн. нәфәрдир (1975). *Әрәб дилиндә* данышырлар. Әксәријјәти сүнни-мүсәлмандыр. Бир гисми ислам дининин мүхтәлиф тәригәтләринә (Ираг, Јәмән, Сурија вә Ливанда шиәләр; Сурија вә Ливанда друзлар; Шимали Африкада ибадиләр), һәмчинин христианлығын ајры-ајры мәзһәбләринә (МӘР-дә *гибтиләр*, Сурија, Ливан вә Иорданијада марониләр, православлар, унијатлар вә с.) мәнсубдурлар.

Еһтимала көрә әрәб халгынын тәшәккүлүндә әсас рол ојнамыш гәдим сами тајфалары һәлә е.ә. 2-чи минилликдә Әрәбистан ј-а-нда јашајырдылар. Е.ә. 1-чи минилликдә Палмира (Т а д м о р), Нәбатијјә, Лиһјан кими еркән әрәб дөвләтләри јаранды. Ерамызын 5—6 әсрләриндә Шимали Әрәбистанда, Һассан вә Ләһм, Мәркәзи Әрәбистанда исә Кинда әрәб дөвләтләри мејдана кәлди. Һәмин дөврдә ваһид әрәб халгынын формалашмасы просеси давам едирди; тајфа гурулушу дағылма мәрһәләсиндә иди. Лакин гәдим патриархал гәбилә мүнасибәтләри вә тајфа әлагәләри узун мүддәт давам етди (көчәри вә јарымотураг әһали ичәрисиндә һәмин мүнасибәтләр инди дә галмагдадыр). Ислам дининин јаранмасы вә әрәб ишғалларынын башланмасы нәтичәсиндә 7 әсрин 1-чи јарысында Ә.-ин гоншу өлкәләрә ахыны хүсусилә күчләнди (бах *Әрәб истилалары*). 10 әсрдә силаһ күчүнә јарадылмыш Әрәб хилафәти 10 әсрдә парчаланды. 16 әсрдә Өн Асијанын (Әрәбистан ј-анын бир һиссәсиндән башга) вә Шимали Африканын (Мәракешдән башга) әрәб өлкәләри Османлы империјасынын тәркибинә дахил олду. 19 әсрдән башлајараг әрәб торпаглары Б. Британија, Франса, Италија, Испанија (Мәракешин бир һиссәсини һәлә 15—16 әсрләрдә Португалија ишғал етмишди) кими мүстәмләкәчи дөвләтләрин ишғалына мә'руз галды. Лакин Ә. һәмишә мүстәмләкәчиләрә гаршы милли азадлыг мүбаризәси апармышлар. 19 әсрин ахырлары—20 әсрин әввәлләриндә бу һәрәкат даһа да күчләнди. 20 әсрин 40—60-чы илләриндә милли азадлыг һәрәкаты әрәб өлкәләринин әксәријјәтинин истиглалијјәти илә нәтичәләнди.

Ә.-ин әксәријјәти отураг һәјат кечирәрәк, әкинчилик вә бағчылыг, бир гисми исә көчәри тәсәррүфатла мәшғулдур. Әрәб өлкәләриндә сәнајенин инкишафы, көчәриләрин отураг һәјата кечмәси, фәһлә синфинин артымы тајфа вә феодал мүнасибәтләри галыгларынын дағылмасына сәбәб олду (әрәб халгларынын тарихи, тәсәррүфаты, мәдәнијјәти һаггында бах ајры-ајры әрәб өлкәләринә даир мәгаләләрә).

Әд.: Л у ц к и й В. Б., Проблема арабского единства, «Советская этнография», 1957, №1; П е р ш и ц А. И., Хозяйство и общественно-политический строй Северной Аравии в XIX—первой трети XX в., М., 1961; Б е л я е в Е. А., Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье, 2 изд., М., 1966.

ӘРӘБЛИНСКИ (тәхәллүсү; әсл фамилијасы Х ә л ә ф о в) Һүсејн (Һүсејнбала) Мәммәд оғлу (1881, Бакы—17.3.1919, Бакы)— Азәрб. актјору вә режиссору. Азәрб. професссионал театр сәнәтинин баниләриндән бири. Дәнизчи аиләсиндә доғулмушдур. Моллаханада вә рус-мүсәлман (Азәрб.) мәктәбиндә охумушдур. Илк дәфә сәһнәјә 1897 илдә Ч. Зејналовун һазырладығы «Ләнкәран ханынын вәзири» (М. Ф. Ахундов) комедијасында меһтәр Кәрим ролунда чыхмышдыр. 1905 илдә «Мүсәлман Артистләри Ҹәмијјәти»нин Ләнкәран гастролу заманы ојнадығы Фәхрәддин («Мүсибәти-Фәхрәддин», Н. Б. Вәзиров) образы Ә.-јә шөһрәт газандырмышды. 1906—13 илләрдә Ә. «Ничат» чәмијјәти нәздиндәки театр труппасынын, сонралар «Сәфа» чәмијјәтинин, 1918 илдән исә З. вә Ү. Һачыбәјов гардашларынын театр труппасынын актјору вә реж. (1918 илдән баш реж.) олмушдур. Ә. театр һәвәскарлары дәрнәкләринә дә рәһбәрлик етмишдир.

Ә.-нин актјорлуг вә реж.-луг фәалијјәти Азәрб. театры тарихиндә реалист сәнәтин башланғычыдыр. Онун јарадычылығында милли театр ән'әнәләри илә мүасир театр мәдәнијјәти үзви сурәтдә бирләшмишди. Ә. мүхтәлиф жанрлы әсәрләрдә инандырычы вә парлаг образлар јаратмышдыр; лакин онун актјор тәбиәтинә фачиәвилик вә романтик пафос даһа јахын олмушдур. О, Әһмәдбәј Шамхал («Гәзават», С. Ланској), Кавә («Дәмирчи Кавә», Ш. Сами), Фәрһад, Гачар, Нәчәф бәј («Бәхтсиз чаван», «Аға Мәһәммәд шаһ Гачар», «Дағылан тифаг», Ә. Б. Һагвердијев), Франс Моор («Гачаглар», Ф. Шиллер), Надир шаһ («Надир шаһ», Н. Нәриманов) кими фачиәви ролламы јүксәк сәнәткарлыгла ифа етмишдир. 1910 илдә јаратдығы Отелло («Отелло», В. Шекспир) образы Ә. јарадычылығынын зирвәси сајылыр.

Һ. М. Әрәблински. Отелло («Отелло», В. Шекспир) ролунда.

Образын дахили аләмини дәриндән дујмаг вә ачмаг, әсәрин сәчијјәви хүсусијјәтләрини инчәликлә верә билмәк габилијјәти Ә. сәнәтинин әсас мәзијјәтләриндән олмушдур. Јусиф, Баһадыр («Шамдан бәј», «Баһадыр вә Сона», Н. Нәриманов), Әлмәнсур («Әлмәнсур», Һ. Һејне), Султан Осман («Султан Осман», М. Ф. Волтер), Добчински, Хлестаков («Мүфәттиш», Н. Гогол), Нахман («Јәһудиләр», Ј. Чириков), Наполеон («1812-чи ил», К. Бахметјев) ролларында да чыхыш етмиш, бир сыра водевилләрдә мараглы сәһнә образлары јаратмышдыр. Ә. Азәрб. театры тарихиндә илк професссионал реж. олмушдур. О, әдәби-драматуржи материалын ифачылар тәрәфиндән дүзкүн дәрк едилмәсинә вә тамашада ваһид ансамбл јарадылмасына наил олмушдур: «Мүфәттиш», «Евләнмә» (1906, 1910, Н. Гогол), «Надир шаһ» (1906, Н. Нәриманов), «Гачаглар» (1907, Ф. Шиллер), «Дәмирчи Кавә» (1908, Ш. Сами), «Отелло» (1910, В. Шекспир) вә с. Ә. мусигили театр сәһнәсиндә дә фәалијјәт көстәрмиш, «Лејли вә Мәчнун» (1908; операнын илк гурулушчу реж.), «Әсли вә Кәрәм», «О олмасын, бу олсун», «Шаһ Аббас вә Хуршид бану» (һамысы 1912, Ү. Һачыбәјов), «Ашыг Гәриб», «Евлијкән субај», «Әлли јашында чаван (һамысы 1918, З. Һачыбәјов) вә с. әсәрләри тамашаја гојмушдур. Ә.-нин Азәрб.-да профессионал сәһнә усталарынын јетишмәсиндә бөјүк хидмәти вар. О, Азәрб. драматуркијасы вә театрынын фәал тәблиғчиси олмуш, Загафгазија, Шимали Гафгаз, Волгабоју, Орта Асија вә Крыма гастрол сәфәри етмишдир. «Нефт вә милјонлар сәлтәнәтиндә» (1916) адлы илк Азәрб. бәдии филминдә баш ролда (Лүтфәли бәј) чәкилмишдир. Хаинчәсинә өлдүрүлмүшдүр.

Сумгајыт Дөвләт Драм Театрына, Бакы күчәләриндән биринә Ә.-нин ады верилмишдир. Сабит Рәһманын «Сон фачиә» повести Ә.-јә һәср олунмушдур.

Әд.: Һүсејн Әрәблински, Б., 1949; Һүсејн Әрәблински. Актјорун һәјат вә фәалијјәтинә даир сәнәдләр мәчмуәси, Б., 1967; Ч ә ф ә р о в Ч., Әсәрләри, ч. 2, Б., 1968; ј е н ә о н у н, Азәрбајчан театры, Б., 1974; М ә м м ә д о в М., Һүсејн Әрәблински, Б., 1973; ј е н ә о н у н, Театр дүшүнчәләри, Б., 1977; А л и е в а А., Русская драматургия на азербайджанской сцене, Б., 1958; ј е н ә о н у н, Н. Везиров и азербайджанский театр, Б., 1967; ј е н ә о н у н, Азербайджанский театр за 100 лет, Б., 1974; С а р а б с к и й А. Г., Возникновение и развитие азербайджанского музыкального театра, Б., 1968.

ӘРӘБМЕҺДИБӘЈ— Азәрб.ССР Ағсу р-нунда кәнд. Ә. советлијинин мәркәзи, Р-н мәркәзиндән 31 *км* г.-дә, Ағсу—Күрдәмир шосе јолундан 13 *км* аралы, Јухары Ширван каналынын саһилиндә, Ширван дүзүндәдир. Әһ. 899 (1979); памбыгчылыг, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

ӘРӘБОТУ (Arabis)—хаччичәклиләр фәсиләсиндән бир вә ја чохиллик от чинси. Јарпаглары тамкәнарлы, чичәји әсасән ағ, чәһрајы вә бәнөвшәји олур. Шимал јарымкүрәсинин мүлајим иглимли гуршағында вә тропик Африканын дағларында 100-дән артыг, ССРИ-дә 40-дәк, о чүмләдән Азәрб. ССР-дә 9 нөвү јајылмышдыр. Әсасән, дағларда,

гуру гајаларда, чәмәнләрдә, чөл вә тундрада битир. Г а ф г а з Ә. (A. caucasica) вә Ә.-нун башга нөвләри бал верән биткидир. А л п Ә. (A. alpina) вә Гафгаз Ә. декоратив битки кими бечәрилир.

ӘРӘБСАРВАН — Азәрб.ССР Ағсу р-нунда кәнд. Ә. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 23 *км* г.-дә, Ағсу—Күрдәмир шосе јолундан 8 *км*, Јухары Ширван каналындан 4 *км* аралы, Ширван дүзүндәдир. Әh. 548 (1979); памбыгчылыг, тахылчылыг вә hejвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана вар.

ӘРӘБУШАҒЫ — Азәрб.ССР Ағсу р-нунда кәнд. Ә. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 5 *км* ч.-да, Ағсу чајынын саhилиндә, Ширван дүзүндәдир. Әh. 1130 (1979); памбыгчылыг, тахылчылыг вә hejвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, клуб, киногурғу, хәстәхана, рабитә шө'бәси вар.

ӘРӘБЧӘБИРЛИ— Азәрб.-да орта әсрләрә аид јашајыш јери. Индики Көјчај р-нунун Шәhадәт кәнд советлијиндәдир. 1973 илдә тәсәррүфат ишләри көрүләркән Ә.-дән 4—8 әсрләрә аид күп гәбирләр ашкар едилмишдир. Гәбирләрдән мүхтәлиф тәсвирли метал бәзәк шејләри, эгиг, шүшә, паста вә металдан мунчуглар вә с. тапылмышдыр. Материалларын әксәријјәти јерли истеhсал мәhсулудур. Ә.-нин г.-индә ашкар олунмуш сонракы дөврләрә аид гәбирләрдән исә Тәбриз вә Тифлисдә зәрб едилмиш (13 әср) Елхани сиккәләри тапылмышдыр.

Әд.: Н у р и е в А. Б., Ю с и ф о в Ф. А., Археологические находки в Геокчайском районе, в сб.: Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане (1973 г.), Б., 1974.

ӘРӘБШАЛБАШ— Азәрб.ССР Шамахы р-нунун Ленинабад советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 23 *км* ш.-дә, Бакы—Газах шосе јолундан 5 *км* аралы, Баш Гафгаз силсиләсинин ч.-г. әтәјиндә, Сүндү јајласындадыр. Әh. 2766 (1979); бағчылыг, үзүмчүлүк вә hejвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси вар. Бөјүк Вәтән мүhарибәсиндә hәлак олмуш hәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

ӘРӘБШҮНАСЛЫГ— әрәб халгларынын тарихини, игтисадијјат, дил вә мәдәнијјәтини, hәмчинин әрәб дилиндә олан јазылы мәнбәләри өјрәнән hуманитар елмләр комплекси. Елм кими әсасы 16 әсрин ахырларында гојулмушдур. 17—18 әсрләрдә Ә.-ын башлыча мәркәзләри Рома, Парис вә Лејден ш.-ләри иди; бу дөврдә әрәб өлкәләринә мараг, әсасән, Шәрглә тичарәт, дипломатик мүнасибәтләрин инкишафы вә миссионер тәблиғаты илә сых бағлы иди. Һолланд филологу П. Ерпениусун јаздығы әрәб грамматикасы илә 17 әсрин әввәлләриндә Авропада әрәб филолокијасынын әсасы гојулду. 18 әсрдә алман әрәбшүнасы И. Ј. Рејске Ә.-ы теолокијадан ајырмаг, Шәрг халгларынын тарих вә мәдәнијјәтини үмумдүнја тарихи вә мәдәнијјәтинин тәркиб hиссәси кими өјрәнмәк мәсәләсини ортаја атды.

Гәрби Авропа өлкәләринин мүстәмләкәчилик сијасәти 19 әсрдә Ә.-ын инкишафына тәкан верди. 19 әср—20 әсрин әввәлләриндә грамматика, лексикографија, гисмән дә әдәбијјатшүнаслыг саhәсиндә бөјүк мүвәффәгијјәтләр әлдә едилди. Әрәб филолокијасынын наилијјәтләри Авропа вә Шәрг өлкәләринин әлјазма фондларында мүhафизә олунан орта әср әрәб мәнбәләринин нәшри вә гисмән дә тәрчүмәси үчүн әлверишли шәраит јаратды. Әрәб өлкәләринин сосиал-игтисади инкишафы проблемләри Ә.-да нисбәтән там шәкилдә ән јени дөврдән арашдырылмаға башланмышдыр. Ән јени дөврдә әрәбшүнас филологлар арасында мүасир әрәб әдәбијјаты вә әдәби дилинә мараг артмышдыр. Ә.-ын инкишафында әрәб мүәллифләринин әсәрләри дә мүhүм рол ојнајыр.

Совет Ә.-ынын әсасыны И. Ј. Крачковски, В. В. Бартолд вә А. Ј. Крымски гојмушлар. Ингилабагәдәрки рус Ә.-ынын ән јахшы ән'әнәләрини давам етдирән совет алимләри Ә.-ын инкишафында јени мәрhәлә ачдылар. Ҹәнуби Әрәбистанын гәдим тарихи, әрәб феодал ҹәмијјәтинин кенезиси, ислам тарихи проблемләри, әрәбләрин орта әсрләр вә јени дөвр мәдәнијјәт вә ичтимаи фикир тарихи марксист методолокијасы әсасында өјрәнилмәјә башланды. Мүстәмләкә шәраитиндә капитализмин инкишафы вә әрәб өлкәләриндә милли азадлыг hәрәкаты проблемләринә hәср олунмуш әсәрләр јаранды. Совет әрәбшүнаслары орта әсрләрә аид әрәб әдәби абидәләринин, о ҹүмләдән Загафгазија вә Гафгаз халгларынын тарихинә даир әрәб мәнбәләринин нәшри вә тәрҹүмәси ишини давам етдирирләр. Классик әрәб әдәбијјатына, мүасир әрәб нәсринә, hабелә дилчилијә даир бир сыра мүhүм әсәрләр јарадылмышдыр.

Әрәб мә'хәзләринин, орта әсрләрдә әрәб өлкәләриндә халг hәрәкатлары тарихинин, hәмчинин мүасир проблемләрин өјрәнилмәсиндә социалист өлкәләри әрәбшүнасларынын да мүhүм хидмәтләри вар.

ССРИ-дә Ә. проблемләри ССРИ ЕА Шәргшүнаслыг Ин-ту вә онун Ленинград филиалында, Африка, Етнографија вә Фәлсәфә ин-тларында, Азәрб. ССР, Күрҹ.ССР, Ерм.ССР, Өзб.ССР вә Таҹ.ССР ЕА шәргшүнаслыг ин-тларында тәдгиг олунур. Әрәбшүнас кадрлар МДУ јанында Шәрг дилләри ин-тунда, Ленинград, Бакы, Дашкәнд, Тбилиси, Дүшәнбә, Јереван ун-тләринин шәргшүнаслыг факүлтәләриндә hазырланыр. Мүасир Ә. проблемләри «Народы Азии и Африки», «Азија и Африка сегоднја» журналларында, «Палестински сборник», «Семитскије јазыки» мәҹмуәләриндә вә с. дөври нәшрләрдә ишыгландырылыр. Ә.-ла Лејден, Парис, Оксфорд, Кембриҹ, Һалле, Прага, Рома, Гаhирә, Дәмәшг, Бејрут, Бағдад, Әлҹәзаир, Тунис, Рабат, Хартум, Һејдәрабад ун-тләриндә вә с. елми мәркәзләрдә мәшғул олурлар.

Азәрб.-да Ә.-ын әсасы Совет hакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра гојулмушдур. Бу саhәдә 1922 илдә АДУ-да тәшкил едилмиш Шәрг факүлтәси мүhүм рол ојнамышдыр. Азәрб.ССР-дә Ә.-ын инкишафы Азәрб. халгынын тарих вә мәдәнијјәтинин өјрәнилмәси илә сых әлагәдардыр. Азәрбајҹаны Тәдгиг вә Тәтәббө Ҹәмијјәти 20—30-ҹу илләрдә орта әсрләр тарихинә даир бә'зи әрәб мәнбәләрини нәшр етдирмишди. В. В. Бартолдун Азәрб.-ын орта әсрләр тарихинә вә онун башга халгларла тарихи әлагәләринә hәср етдији әсәринин («Место прикаспијских областеј в истории мусулманского мира», Б., 1925), П. К. Жузенин 9 әср әрәб тарихчиләри вә ҹоғрафијашүнаслары әл-Бәлазури вә әл-Јә'губинин әсәрләриндән Азәрб.-дан бәhс олунан hиссәләри нәшр етдирмәси, 13 әср әрәб ҹоғрафијашүнасы Јагут әл-Һәмәвинин әсәриндә Гафгаза аид hиссәләри тәдгиг етмәси Азәрб.-да Ә.-ын илк мүhүм аддымлары иди. Азәрб. ССР ЕА Шәргшүнаслыг Ин-тунун (индики Јахын вә Орта Шәрг халглары Ин-ту) вә АДУ-да Шәргшүнаслыг факүлтәсинин тәшкили респ.-да әрәбшүнас кадрларын hазырланмасында, hәмчинин Ә.-ын инкишафында мүhүм рол ојнады. Совет Азәрбајҹаны әрәбшүнаслары әрәб тарихи, әдәбијјаты вә дили, фәлсәфә вә игтисадијјатына даир бир сыра фундаментал әсәрләр јаратдылар. Бу саhәдә орта әср әрәбдилли Азәрб. алим, шаир вә философларынын (Хәтиб Тәбризи, Иззәддин Зәнҹани, Әбдүррәшид Бакуви вә б.) hәјат вә јарадыҹылығынын тәдгиги, әрәб мәнбәләринин (хүсусилә, Азәрб.-а даир) нәшри вә тәрҹүмәси мүhүм јер тутур.

Әд.: К р а ч к о в с к и й И. Ю., Очерки по истории русской арабистики. Избр. соч., т. 5, М.—Л., 1958; Л у н и н Б. В., Из истории русского востоковедения и археологии в Туркестане, Ташкент, 1958; Ш а р б а т о в Г. Ш., Арабистика в СССР (1917—1959). Филология, М., 1959; Востоковедение в Ленинградском университете, Ученые записки ЛГУ (серия востоковедческих наук), в. 13, 1960, № 26; Б у н и я т о в З. М., Обзор источников по истории Азербайджана (источники арабские), Б., 1964; Востоковедение в Советском Азербайджане (под ред. А. С. Сумбат-заде), Б., 1964; Д а н ц и г Б. М., Изучение Ближнего Востока в России, М., 1968; С м и л я н с к а я И. М., Изучение в Советском Союзе истории арабских стран нового времени, «Народы Азии и Африки», 1968, № 3; В е л и х а н л ы Н. М., История изучения арабской географической литературы об Азербайджане (IX—XIII вв.), Изв. АН Азерб.ССР (серия истории, философии и права), 1970, № 2; М и л ь б а н д С. Д., Биобиблиографический словарь советских востоковедов, М., 1977.

ӘРӘЗИН— Азәрб.ССР Ҹулфа р-нунда (Нах.МССР) кәнд. Ә. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 21 *км* шм.-да, Әлинҹә чајынын (Аразын голу) сағ саhилиндән 2 *км* аралы, Әрәфсә—Нахчыван шосе јолу кәнарында, дағәтәји дүзәнликдәдир. Әh. 1007 (1979); үзүмчүлүк вә бағчылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, 2 китабхана, клуб, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

ӘРӘСТУ — *Аристотелин* мүсәлман Шәргиндә јајылмыш ады.

ӘРӘФАТ (عرفات) Јасир (партизан тәхәллүсү — Ә б у Ә м м а р) (д. 1929, Гүдс)—Фәләстин Мүгавимәт hәрәкаты хадими. 1953 илдә Гаhирә ун-тини битирмишдир; ихтисасҹа иншаатчы мүhәндисдир. 1952—56 илләрдә Үмумфәләстин тәләбәләр иттифагынын сәдри олмушдур. Мисирә гаршы Инкилтәрә-Франса-Исраил тәҹавүзү (1956) заманы Мисир ордусунун забити кими дөјүшләрдә иштирак етмишдир. «Фәләстинин милли азадлығы уғрунда hәрәкат» («Фәтh») тәшкилатынын јарадыҹыларындан биридир. 1969 илин февралындан Фәләстин Азадлыг Тәшкилаты (ФАТ) Иҹраијјә Комитәсинин сәдридир. Дәфәләрлә ССРИ-дә (1975 илин мајында исә ФАТ нүмајәндә hеј'-

етинин башчысы кими Азәрб. ССР-дә) олмушдур.

ӘРӘФСӘ— Азәрб.ССР Ҹулфа р-нунда (Нах.МССР) кәнд. Ә. советлијинин мәркәзи. Нахчыван—Әрәфсә шосе јолунун сон мәнтәгәси. Р-н мәркәзиндән 65 *км* шм. да, Әлинҹә чајынын (Аразын голу) сағ саһилиндә, Зәнкәзур силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 774 (1979); һејвандарлыг, бағчылыг вә арычылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

Ә.-дә Ә. К. *Әләкбәрсвун* апардығы археоложи тәдгигат заманы е.ә. 2-чи миниллијә аид монохром бојалы габ нүмунәләри ашкар едилмишдир (1926). Сонралар (1974) мүәјјәнләшдирилмишдир ки, Ә.-дә е.ә. 2-чи миниллијә аид јашајыш јери олмушдур. Бурадан обсидиан (дәвәкөзү), монохром бојалы вә чилалы гара габ гырыглары вә с. тапылмышдыр. Ә.-дән шм.-ш.-дә Тунҹ дөврүнә аид гәбир абидәләри вар. Ә.-нин ҹ.-ундакы гәбиристан орта әсрләрә аиддир.

Әд.: Алекперов А. К., Исследования по археологии и этнографии Азербайджана, Б., 1960.

ӘРӘШ— Азәрб.-да орта әср шәһәри. Харабалығы индики Јевлах р-нунун Халдан к. јахынлығындадыр. Салындығы тарих мә'лум дејил. Ә. һаггында *Евлија Чәләби*, Шәрәфхан Бидлиси, Искәндәр Мүнши, Антони Ченкинсон, Корнели де Бруин, А. А. Бакыханов вә б. мә'лумат вермишләр. Карван јолу үзәриндә јерләшән вә 16 әсрдә мүһүм тиҹарәт мәркәзинә чеврилән Ә. өз ипәји илә Јахын Шәргдә мәшһур иди. Инкилис сәјјаһы Антони Ченкинсон Ә.-дән Сәфәвиләр дөвләтинин ән әһәмијјәтли шәһәрләриндән бири кими бәһс етмишдир. Ә.-ә Түркијә, Иран, Русија, Инкилтәрә вә с. өлкәләрдән таҹирләр кәлирди. Түрк сәјјаһы Евлија Чәләбинин јаздығына көрә 17 әсрин әввәлләриндә, әсасән, хам ипәк ихраҹ едән Ә.-дә 10 мин ев, 800 дүкан вар иди. Сәфәви— Османлы мүһарибәләри дөврүндә Ә. дәфәләрлә әлдән-әлә кечмишди. 1579—80 илдә Мустафа Ләлә пашанын командanлығы алтында Османлы гошуну Ә.-и ишғал етмишди. Османлылар Ә.-дә 20—30 мин дөјүшчү јерләшән гала вә истеһкам тикмишдиләр. Мустафа Ләлә паша Ә.-ин идарәсини Гајтас пашаја тапшырмышды. Лакин сонралар Сәфәви гошунлары јерли әһалинин көмәји илә шәһәри азад етдиләр. Дөјүшләр заманы Гајтас паша өлдүрүлдү; гала вә истеһкам дағыдылды. 1615—16 илләрдә Дәли Мәликин рәһбәрлији илә Ширванда Сәфәвиләр әлејһинә башламыш үсјан Ә. султанлығыны да бүрүдү. Ә.-дәки Сәфәви гарнизонуну мәғлуб едән үсјанчылар шәһәри әлә кечирдиләр. Лакин үсјан тезликлә амансызҹасына јатырылды. Мүһарибәләр вә транзит тиҹарәтинин зәифләмәси нәтиҹәсиндә Ә. тәнәззүлә уғрады, 17 әсрин сонларында исә кичик јашајыш мәнтәгәсинә чеврилди.

Әд.: Азәрбајҹан тарихи, ҹ. 1, Б., 1961; Бакыханов А. А., Күлүстани-Ирәм (фарсҹа елми-тәнгиди мәтн), Б., 1970; Рахмани А. А., «Тарихи алам арай-и Аббаси» как источник по истории Азербайджана, Б., 1960; Абдуллаев Г. Б., Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношения его с Россией, Б., 1965; Гейдаров М. Х., Ремесленное производство в городах Азербайджана в XVII в., Б., 1967; Шараф хан Бидлиси, Шараф-наме, т. 1—2, М., 1967—76.

ӘРӘШ ГӘЗАСЫ—чаризмин Гафгазда инзибати ислаһатына әсасән 1873 илдә Јелизаветпол губ.-нын тәркибиндә јарадылмышды. Ә. г. шм.-дан Нуха, ш.-дән Көјчај, ҹ.-г.-дән Ҹаваншир, шм.-г.-дән Јелизаветпол гәзалары вә Загатала даирәси илә һәмсәрһәд иди. Гәза идарәсинә гәза рәиси, онун мүавини, хәзинәдар, мәнтәгә ичласчылары вә полис идарәси дахил иди. Һакимијјәт гәза рәисинин әлиндә ҹәмләшмишди. Гәзада мәһкәмә јарадылмышды. Әразиси 3212,5 *км*², әһ. 52 371 нәфәр иди. Әһалиси, әсасән, тахылчылыг, барамачылыг, памбыгчылыг, түтүнчүлүк вә малдарлыгла мәшғул иди. 1912 илдә гәзада 206 550 пуд памбыг истеһсал олунмушду. 1917—19 илләрдә Ә.г.-нда аграр һәрәкат јајылмышды; кәндлиләр мүлкәдарларын маликанәләрини јандырыр, торпаг вә әмлакларыны зәбт едирдиләр. Азәрб.ССР-ин р-нлашдырылмасы илә әлагәдар Ә.г. 1929 илдә ләғв олунмушдур.

Әд.: Азәрбајҹан тарихи, ҹ. 2, Б., 1964; Исмајылов М. Ә., XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајҹанын кәнд тәсәррүфаты, Б., 1960; Сумбат-заде А. С., Сельское хозяйство Азербайджана в XIX в., Б., 1958; Мильман А. Ш., Политический строй Азербайджана в XIX—начале XX веков, Б., 1966.

ӘРӘШ СУЛТАНЛЫҒЫ— Азәрб.-да кичик феодал һөкмдарлыгларындан бири. Тәгр. индики Јевлах вә Ағдаш р-нларынын бир һиссәсини, Минкәчевир ш. әразисини әһатә едирди. Сәфәвиләр дөврүндә Ә.с.-нын әразиси Ширван бәјләрбәјилијинин табелијиндә иди. Ә.с.-ны султан титулу дашыјан нәсли һакимләр идарә едирди. Сәфәви—Османлы мүһарибәләри дөврүндә Ә.с.-ны Османлылар тутмушду. Ә.с.-нда әһали ипәкчилик, бағчылыг, әкинчилик вә малдарлыгла мәшғул олурду. Ә.с.-ндан бир чох өлкәјә хам ипәк ихраҹ едилирди. Әрәш султанлары гоншу ханлыгларда баш верән феодал-ара чәкишмәләриндә јахындан иштирак едирдиләр. 18 әсрин 50-чи илләриндә Ә.с. Шәки ханлығынын вассалына чеврилди. Әрәшин сонунҹу султаны Шәһабәддин Султан олмушдур.

1795 илдә Ә.с. ләғв едиләрәк маһал кими Шәки ханлығынын тәркибинә гатылды.

Әд.: бах *Әрәш* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ӘРӘШИ, Әрәш алчасы, Истамбул алчасы—Ширван зонасында јајылмыш алча сорту. Ағаҹы ортабојлу, сых јарпаглыдыр. Јарпаглары хырда, алт тәрәфи јалныз дамар бoју түклүдүр. Орта чәкиси 40 *г*-дыр. Ијулда јетишир. Јетишдикдә түнд-гырмызы олур. Ләти нарынҹы, сулу, туршаширин олуб чәјирдәкдән ајрылмыр. Там јетишмәздән хејли әввәл јејилә биләр. Дашынмаға давамлыдыр.

ӘРЗАГ ВЕРКИСИ—кәндли тәсәррүфатларындан *әрзаг сапалағынын* әвәзинә алынан натурал верки. ҮРМИК-ин 1921 ил 21 март тарихли декрети илә тәтбиг едилмишди. Ә.в.-нә кечид *јени игтисади сијасәтин* илк иши олду вә фәһлә синфи илә зәһмәткеш кәндлиләрин иттифагынын вә социалист сәнајеси илә к.т. арасында әлагәнин мөһкәмләнмәсинә кениш имканлар ачды. В. И. Ленин јазмышдыр: «...сапалағы верки илә әвәз етмәк мәсәләси һәр шејдән әввәл вә һәр шејдән артыг сијаси мәсәләдир, чүнки бу мәсәләнин маһијјәти фәһлә синфинин кәндлиләрә мүнасибәтиндән ибарәтдир» (Әсәрләри, ҹ. 32, сәһ. 224). Веркинин мигдары јерли шәраит вә кәндли тәсәррүфатларынын варлылығындан асылы олараг мүәјјән едилирди. Ән јүксәк верки голчомаг тәсәррүфатларына гојулурду. Совет һакимијјәтинин 1921 ил март-апрел тарихли декретләри илә тахыл, картоф, јумурта, сүд мәһсуллары, јун, дәри, түтүн вә с. мәһсуллара натурал верки гојулмасы мүәјјән олунмушду. Ә.в.-нин тәтбиги тиҹарәти ҹанландырды вә кәндлиләрлә фәһлә синфи арасында бүсбүтүн јени игтисади мүнасибәтләр јаратды.

Азәрб. кәндлиләри ағыр вәзијјәтдә олдугларына көрә Азәрб.-да әрзаг веркисинин тәтбиги 1922 илә гәдәр тә'хирә салынды. Азәрб.-да әрзаг веркиси әвәзиндә көнүллү мәһсул рүсуму—«чанаг» гојулурду, бу да һәр тәсәррүфатдан кәндлинин көнүллү олараг 20 кирвәнкә тахыл вермәси илә јығылырды. 1922 ил апрелин 13-дә Азәрб. ХКС Ә.в. һаггында декрет верди. РСФСР-дән фәргли олараг Азәрб.ССР-дә јалныз әкин саһәләринә верки гојулурду; үзүмлүкләрдән 5 дәфә аз верки алыныр, памбыгчылыг вә ипәкчилик тәсәррүфатларына исә верки гојулмурду. Бурада Ә.в.-нин үмуми һәҹми дә хејли аз иди.

Партијанын 12-чи гурултајынын (1923, апрел) гәрарына әсасән, Ә.в., һәмчинин дикәр верки вә рүсумларын әвәзинә ваһид *кәнд тәсәррүфаты веркиси* тәтбиг едилди вә 1924 илдән пул формасында алынмаға башлады.

Әд.: бах *Әрзаг сапалағы* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ӘРЗАГ ДӘСТӘЛӘРИ— 1917— 20 илләрдә тахыл вә дикәр әрзағын тәдарүкү вә мүһафизәси үчүн фәһлә, матрос вә јохсул кәндлиләрдән јарадылмышды. Илк Ә.д. 1917 илин нојабрында тахылчылыг губ.-ларына көндәрилмишди. ҮРМИК-ин 1918 ил 27 мај тарихли декрети илә јерли әрзаг органлары нәздиндә дә фәһлә дәстәләри тәшкил олунмушду. Ә.д. РСФСР Халг Әрзаг Комиссарлығынын ваһид Әрзаг Ордусуна дахил иди. Азәрб.-да Бакы фәһләләриндән тәшкил едилмиш илк Ә.д. 1920 илин сентјабрында кәндләрә көндәрилмишди. Ә.д. мәһсул јығымында, кәнддә сијаси маариф ишиндә, *јохсул комитәләринин* тәшкилиндә вә фәалијјәтиндә, голчомаг саботажынын гаршысынын алынмасында, *әрзаг сапалағынын* һәјата кечирилмәсиндә бөјүк рол ојнамышдыр. *Јени игтисади сијасәтә* кечилмәси илә әлагәдар ләғв едилмишдир.

Әд.: Ленин В. И., Әсәрләри, ҹ. 27, сәһ. 360—61, 400—08, 435—59, 471—72, 558—59; Азәрбајҹан тарихи, ҹ. 3, h. 1, Б., 1973; Из истории борьбы продовольственных отрядов рабочих за хлеб и укрепление Советской власти (1918—1920 гг.), «Красный архив», 1938, т. 4—5 (89—90); Беркевич А. Б., Петроградские рабочие в борьбе за хлеб. 1918—1920 гг., Л., 1941; Хлеб и революция. Продовольственная политика Коммунистической партии и Советского правительства в 1917—1922 гг., М., 1972.

ӘРЗАГ САПАЛАҒЫ— к.т. мәһсулларынын тәдарүк системи. Кәндлиләр тәрәфиндән тахыл вә дикәр әрзаг мәһсулларынын артығынын (шәхси вә тәсәррүфат еһтијаҹлары үчүн мүәјјән

едилмиш нормадан артығы) мөһкәм гијмәтләрлә мәчбури сурәтдә дөвләтә тәһвил верилмәсиндән ибарәт иди. Совет дөвләти тәрәфиндән Вәтәндаш мүһарибәси дөврүндә тәтбиг едилмишдир. «Кифајәт гәдәр тәшкил олунмамыш дөвләт үчүн сапалаг, мүлкәдарлара гаршы ешидилмәмиш дәрәчәдә чәтин мүһарибәдә давам кәтирмәкдән өтрү ән мүнасиб бир тәдбир иди» (Л е н и н В. И., Әсәрләри, ч. 32, сәһ. 495). ХКС-ин 1919 ил 11 јанвар тарихли декрети илә Ә.с. Совет Русијасында, Украјна вә Белорусијада (1919), Түркүстан вә Сибирдә (1920), Азәрб.-да исә 1920 ил сентјабрын ахырларында тәтбиг едилди. РК(б)П МК Сијаси Бүросунун 1920 илин нојабрында В. И. Ленин тәрәфиндән һазырланмыш гәрар лајиһәсиндә көстәрилирди: «Азәрбајчанда әрзаг сијасәти јумшалдылсын, јә'ни: Азәрбајчанда, Муғандан кәнарда кәндлиләрдән һеч тахыл алынмасын. Муғанда исә сон дәрәчә еһтијатла алынсын» (Әсәрләри, ч. 42, сәһ. 216). *Јени игтисади сијасәтә* кечилмәси (1920, март) илә әлагәдар Ә.с. *әрзаг веркиси* илә әвәз едилди.

Әд.: Л е н и н В. И., Кәндлиләр барәсиндә тезисләрин мүгәддәм, илк гејдләри. 8 феврал 1921-чи ил, Әсәрләри, ч. 32; ј е н ә о н у н, Сапалағы мәһсул веркиси илә әвәз етмәк һаггында мә'рузә, 15 март, јенә орада; ј е н ә о н у н, Әрзаг веркиси һаггында, јенә орада; ј е н ә о н у н, Јени игтисади сијасәт вә сијаси маариф идарәләринин вәзифәләри, јенә орада, ч. 33; Сов.ИКП тарихи, Б., 1972; Г и м п е л ь с о н Е. Г., «Военный коммунизм»: политика, практика, идеология, М., 1973.

ӘРЗАНОВ Шаһгулу Оруч оғлу (д. 1931, Газах р-нунун Појлу к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1966). 1963 илдән Сов.ИКП үзвү. 1948 илдән Шаумјан ад. с-зун чобаныдыр. 1965 илдә һејвандарлыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. Азәрб.ССР Али Советинә (7-чи чағырыш) депутат сечилмишдир. Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

ӘРЗИНЧАН (Erzincan)— Түркијәнин ш.-индә шәһәр. Әрзинчан илинин инз. мәркәзи. Д.ј. ст. Әһ. 61 мин (1975). К.т. р-нунун мәркәзидир. Памбыг парча ф-ки, шәкәр з-ду вар.

Ә. Кичик Асијанын ән гәдим шәһәрләриндәндир. Рома—Иран мүһарибәләри заманы дөјүш мејданы олмуш, 638 илдә әрәбләр ишғал етмишләр. Сәлчуг султаны Алп Арслан [1063—72] Мәлазкәрд јахынлығында Бизанс императору Роман Диокенин [1068—71] үзәриндә гәләбә чалдыгдан (1071) сонра Ә. Сәлчугиләрин һакимијјәти алтына кечди. *Елханиләр* дөврүндә Ә. валиләр тәрәфиндән идарә олунурду. Елханиләр дөвләтинин сүгутундан сонра Ә. мүхтәлиф вахтларда Тејмуриләрин, Ағгојунлуларын вә Османлыларын һакимијјәти алтында олмушдур. *Узун Һәсәнин* дөврүндә Ә. абад шәһәрә чеврилмиш вә әһалиси хејли артмышды. Узун Һәсәнин 1473 илдә Отлугбели дөјүшүндәки мәғлубијјәтдән сонра Ә.-ы јерли һакимләр идарә едирдиләр. 1514 илдә Ә. Османлы империјасына гатылды. Ә. сонралар өз әввәлки әһәмијјәтини итирди. Биринчи дүнја мүһарибәси заманы рус гошунлары тәрәфиндән тутулмуш (1916), 1918 илдә исә јенидән Түркијәјә гајтарылмышдыр.

ӘРЗУРУМ (Erzurum), Е р з е р у м— Түркијәнин шм.-ш.-индә шәһәр. Әрзурум илинин инз. мәркәзи. Ангара—Ленинакан (ССРИ) д. ј.-нда вә Трабзон—Тәбриз шосе јолунда нәгл. говшағы. Әһ. 163 мин (1975). Јејинти (шәкәр, әт вә с.) сәнајеси, вагон тә'мири мүәссисәси, ун-т вә с. вар.

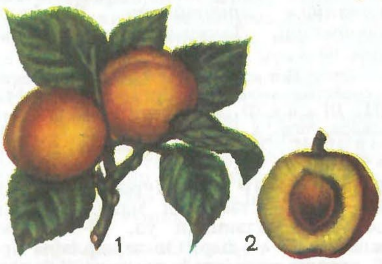
Ә. гәдим шәһәрләрдәндир. Әввәлләр Карин, Феодосиопол адланмыш, 7 әсрдә Хилафәтә гатылмышды. 11 әсрдә Ә.-у сәлчуглар тутмуш вә Әрзән-әр-Рум (Ә. ады да бурдандыр) адландырмышлар. 1473 илдән Түркијәнин тәркибиндәдир. Биринчи дүнја мүһарибәсиндә һәрби әмәлијјат мејданына чеврилмишди [бах *Әрзурум әмәлијјаты (1916)*]. Ә. 1905 илдән Түркијәдә азадлыг вә ингилаби һәрәкат мәркәзләриндән олмушдур. Милли азадлыг ингилабы (1918—23) кедишиндә Ә.-да К. Ататүркүн сәдрлији илә Шәрг вил. *«Һүгугларын мүдафиәси» Чәмијјәтләринин* 1-чи конгреси кечирилмишдир (1919, 23 ијул—6 август).

ӘРЗУРУМ ӘМӘЛИЈЈАТЫ (1916) — Биринчи дүнја мүһарибәсиндә рус-Гафгаз ордусунун һүчум әмәлијјаты (10 јанвар—2 март). Гафгаз ордусунун гаршысында 3-чү түрк ордусунун әсас гүввәләрини дармадағын етмәк вәзифәси гојулмушду. Јанварын 10-дан рус гошунлары түркләрә гаршы һүчума кечдиләр. Түрк командanлығы орду еһтијатыны дөјүшә јеритсә дә, һүчуму дајандыра билмәди. Јанварын 14—17-дә Көпрүкөј р-нунда рус гошунлары чәбһәни јардылар вә јанварын 17-дә түркләр мүһасирәјә алынмаг тәһлүкәси гаршысында кери чәкилдиләр. Февралын 16-да *Әрзурум* алынды. 8 миндән чох әсир вә 315 топ әлә кечирилди. Түркләрин тә'гиб олунмасы февралын 18-дәк давам етди вә Әрзурумдан 70—100 *км* г.-дә чәбһә хәтти сабитләшди. Ә.ә.-нда түркләр тәгр. 66 мин нәфәр (о чүмләдән 13 мин әсир) итирди; рус гошунларындан өләнләрин сајы 2,3 мин, јаралы вә донанларын сајы 14,7 мин нәфәр олду. Ә.ә. Мисир вә Месопотамијада инкилис гошунларынын вәзијјәтини хејли јүнкүлләшдирди, түркләри фәал әмәлијјатлары кәсмәјә мәчбур етди.

Әд.: К о р с у н Н. Г., Эрзерумская операция на Кавказском фронте мировой войны в 1915—16 гг., М., 1938; ј е н ә о н у н, Первая мировая война на Кавказском фронте, М., 1946; Р о с т у н о в И. И., Первая мировая война 1914—1918, т. 1—2, М., 1975.

ӘРИЈӘН ГОРУЈУЧУ—чәрәјан шиддәти јол верилән гијмәтдән артыг олдугда електрик дөврәсини гыран садә гурулуш. Ә.г. електрик дөврәсинә ардычыл гошулур. Ә.г. бир, јахуд бир нечә әријән тыхачдан, изоләедичи көвдәдән вә әријән тыхачын електрик дөврәсинә гошулмасы үчүн чыхышлардан ибарәтдир. Ә.г. чәрәјанын тә'сири илә гызан вә асанәријән металдан (адәтән синк, јахуд күмүшдән) һазырланмыш мәфтил, мил вә ја лөвһәдир. Јасты Ә.г.-нун әријән назик һиссәләри олур. Чәрәјан шиддәти артдыгча горујучунун тә'сир мүддәти гысалыр. Алчаг електрик кәркинлији (1000 *в*-а гәдәр) үчүн Ә.г.-лар номинал чәрәјан шиддәтинә (6—1000 *а*) вә чәрәјан шиддәтинин сон һәддинә (17 *ка*), јүксәк кәркинлик (110 *кв*-а гәдәр) үчүн исә номинал чәрәјан шиддәтинә (2—400 *а*) һесабланмыш бурахылыр.

ӘРИК (Armeniaca) — күлчичәклиләр фәсиләсиндән ағач вә ја кол чинси. Һүнд. 15 *м*-ә чатыр. Јарпаглары еллипсварыдыр, ағ вә ја чәһрајы рәнкли, тәк-тәк јерләшән чичәкләри јарпагламадан габаг ачылыр. Ширәли мејвәси чәјирдәклидир. Асијада 8,

Әрик: 1—мејвәли будағы; 2—мејвәсинин узунуна кәсији.

ССРИ-дә 5, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 2 нөвү (A. vulgaris вә A. dasycarpa) јајылмышдыр. Ә. Шимали Һиндистан, Иран, Чин, Шимали вә Чәнуби Африка, Чәнуби Аврoпа, Шимали Америка вә Австралијада, ССРИ-дә исә Орта Асија, Загафгазија вә с. јерләрдә бечәрилир. Һәр *һа*-дан 8—12 *т* мәһсул јығылыр. Мејвәсиндә 4—20% шәкәр, 0,38—1,27% пектин маддәси, 10 *мг*%-дәк каротин, алма вә лимон туршусу, тохумунда 29—58%-дәк јағ олур. Јејилир: мүрәббә, компот вә с. биширилир, чәрәз кими ишләдилир. Гурусундан бир сыра плов хурушунун һазырланмасында, халг тәбабәтиндә (ганазлығынын мүаличәсиндә вә с.) кениш истифадә олунур. Азәрб.ССР-дәки нөвләрин «Нөврәстә», «Бадамы», «Әбуталиби», «Ағ Тәбәрзә», «Һагверди», «Шалах», «Гырмызыјанаг», «Гырмызы партизан» вә с. сортлары јајылмышдыр. З ә р ә р в е р и ч и л ә р и: албалы узунбуруну, мәнәнәләр, гара гызылбөчәк. Х ә с т ә л и к л ә р и: вертисиллјоз, ситоспориоз, мејвә, јарпаг вә тумурчугларын ләкә хәстәлији вә с.

ӘРИККҮЛҮ, н ә с т ә р ә н (Tropaeolum)—әриккүлү фәсиләсиндән бир вә ја чохиллик от чинси. Јарпаглары нөвбәли дүзүлүр. Сары, нарынчы вә ја гырмызы ири чичәкләри узун чичәк саплағы үстүндә тәк-тәк јерләшир; икичинсијјәтлидир; әсасән, Чәнуби Америкада јајылмыш 80-дәк нөвү вар. Азәрб.ССР-дә 1 нөвү—б ө ј ү к Ә. (T. majus) бечәрилир. Гөнчәләри вә кал мејвәләри биширилиб јејилир.

ӘРИМӘ ИСТИЛИЈИ—әримә темп-рунда чисмин бәрк һалдан маје һала кечмәси үчүн лазым олан истилик мигдары. Әримә заманы чисим кәнар мәнбәләрдән мүәјјән мигдарда истилик удур, бәркимә заманы исә ондан һәмин мигдарда истилик ајрылыр. Әримә темп-рунда чисмин ваһид күтләсинин бәрк һалдан маје һала кечмәси үчүн лазым олан истилик мигдарына х ү с у с и Ә. и. дејилир. Асан әријән маддәләрин, мәс., бузун хүсуси Ә.и. к а л о р и м е т р васитәсилә тә'јин едилир.

ӘРИНТИЛӘР—ики вә даһа чох компонентин биркә әридилмәсиндән алынан бәрк вә ја маје системләр. М е т а л ә р и н т и л ә р металлардан (мәс., мис вә синкин әринтиси олан бүрүнчдән), јахуд метал вә аз мигдарда гејри-метал гарышығындан (мәс., дәмирин карбонла әринтиләриндән алынан чугун вә поладдан) ибарәт ола би-

ләр. Г е ј р и - м е т а л ә р и н т и л ә р гејри-метал маддәләрдән, мәс., тәбии (гранит, базалт) вә сүн'и (шүшә, поса) силикатлардан, дузларын вә үзви маддәләрин Ә.-индән ибарәтдир. Бах һәмчинин *Алуминиум әринтиләри*, *Бериллиум әринтиләри*, *Волфрам әринтиләри*, *Дәмир-карбон әринтиләри* вә с.

Әд.: Б о к ш т е й н С. З., Строение и свойства металлических сплавов, М., 1971; Ш а н к Ф. А., Структуры двойных сплавов, пер. с англ., М., 1973; Н о в и к о в И. И., Теория термической обработки металлов, М., 1974.

ӘРИНЧӘКЛӘР (Bradypodidae)—кәмдишлиләр дәстәсиндән мәмәли һејван фәсиләси. Бәдәнинин уз. 50—64 *см*, чәкиси 4—7 *кг*-дыр. Өн әтрафлары арха әтрафларындан узундур. Бармагларында (2—3 бармағы вар) орағабәнзәр гүввәтли ири чајнаглары олур. Бојну чох һәрәкәтлидир. Һәтта башыны 270°-дәк дөндәрә билир. Ә.-ин 18 диши, башга мәмәлиләрдән фәргли олараг 6—9 бөјүк фәгәрәси вә 14—24 чүт габырғасы вар. Түкү бозумтул-гонурдур; үзәриндә јосунлар инкишаф етдији үчүн рәнки јашылымтыл чаларлы олур. Көрмә вә дујғу органлары јахшы инкишаф етмишдир; 7 нөвү әһатә едән 2 чинси—ү ч б а р м а г л ы Ә. (Bradypus) вә и к и б а р м а г л ы Ә. (Choloepus) мә'лумдур. Чәнуби вә Мәркәзи Американын тропик мешәләриндә јајылмышдыр. Кечәләр кәзир, күндүз ағачда јатыр; јерә чох надир һалларда дүшүр. Илдә бир бала доғур. Јарпаг, чаван зоғ вә мејвә јејир.

ӘРИТМӘ—материалларын (әсасән металларын) маје һала дүшәнәдәк *әритмә собаларында* е'малы просеси. Металлуркијада филиздән метал һасилатында (домна Ә.-си), бәрк вә ја маје шихтә материалларынын тәкрар е'малында (Мартен Ә.-си, електрик Ә.-си, конвертер Ә.-си; ферроәринтиләрин вә әлван металларын сафлашдырылмасы), әринтиләрин алынмасында, күлчә вә ја фасонлу төкмәләр үчүн бәрк металларын әридилмәсиндә вә с. мәгсәдләрлә тәтбиг едилир.

ӘРИТМӘ СОБАСЫ—бәрк материаллары әримә темп-рундан јухары темп-ра гәдәр гыздырмагла маје һала салмаг үчүн соба. Ә.с., адәтән, бәрк (даш көмүр, кокс, антрасит, торф вә с.), маје (мазут, нефт вә с.), газ (тәбии вә сүн'и газлар) јаначагла вә ја електрик енержиси илә тәчһиз едилир. Күнәш енержиси илә ишләјән Ә.с. да вар. Ә.с., әсасән, металлуркија вә кимја сәнајесиндә тәтбиг олунур. Металлуркија сәнајесиндә әсасән, домна собасы, вагранка, електрик-гөвс собасы, путалы вә каналлы индуксија собасы, *конвертер* вә *аловлу собалар*, кимја сәнајесиндә вә шүшә истеһсалатында исә електрик собасы вә аловлу собалар кениш јајылмышдыр.

Әд.: Справочник металлиста, т. 1, М., 1977.

ӘРИШ—парчанын узунуна, бир-биринә паралел јерләшән саплар; парчанын өзүлүнү тәшкил едир. Тохучу дәзкаһында Ә. вә *арғач* сапларынын гаршылыглы тохунмасы нәтичәсиндә исә парча истеһсал едилир. Ә. үчүн нисбәтән јүксәккејфијјәтли лифләрдән һазырланмыш, даһа чох бурулмуш мөһкәм саплар сечилир.

ӘРИШТӘ—буғда унундан һазырланан әрзаг (хәмир мәһсулу). Ә. һазырламагдан өтрү хәмири күндәләјир, охловла јухајајанда (ј а ј м а к е ш д ә)назик лаваш кими јајыб, сонра үст-үстә гатлајыб золаг (дилим) шәклиндә кәсирләр. Ә.-ни сәриб гурутмагла узун мүддәт сахламаг да мүмкүндүр. Азәрб.-да Ә.-дән мүхтәлиф хөрәкләр: әриштәли исти дуру хөрәк, әриштәашы, әриштәчилов, әриштәплов вә с. һазырланыр. Әриштә ашы биширмәк үчүн әввәлчәдән Ә. кәсилиб гурудулур вә сачда говурулур, сонра гајнар суда бишириилиб ашсүзәндән кечирилир, јағ төкүб дәмә гојулур. Әриштә ашына мүхтәлиф хуруш да әлавә едилир. Ә. бир сыра Јахын Шәрг, Орта Асија вә Гафгаз халглары арасында да јајылмышдыр.

Әд.: М у с т а ф а ј е в А. Н., Ширванын мадди мәдәнијјәти, Б., 1977.

ӘРИШТӘ-БАЛЫГ, ш ә ф ф а ф б а л ы г (Salangichthys microdon)—әриштәбалыгкимиләр фәсиләсинин бир нөвү. Уз. 8—10 *см*, чәкиси 0,7—1,5 *г*-дыр. Бәдәни шәффаф, башы јастыдыр. Охот дәнизинин ч. һиссәсинин саһил суларында, Јапон дәнизиндә, һәмчинин Јапонијанын ш. саһил суларында јашајыр. Јазда чохалмаг үчүн чајларын мәнсәбинә кечир. 2 минә гәдәр күрү төкүр; көрпәләр пајызда чајдан дәнизә гајыдыр. Вәтәкә әһәмијјәти аздыр. Тәзә вә дузлу һалда јејилир. Salangichthys чинсинин бә'зи нөвләри дә Ә. адланыр.

ӘРК ГАЛАСЫ—Тәбриздә тарихи-ме'марлыг абидәси. 14 әсрдә Елхани вәзири Әлишаһ тәрәфиндән мәсчид (бах *Әлишаһ мәсчиди*) кими тикилән абидәнин галыглары сонрадан әһали тәрәфиндән Ә.г. адланмышдыр. Ибн Бәттутә, Һәмдуллаһ Гәзвини, Евлија Чәләби, Шарден, Надир Мирзә вә б. Ә.г. һаггында мә'лумат вермишләр. 17 әсрдә диварлары вә минарәси бәрпа едилмиш вә сонралар әтрафында Тәбриз гарнизону үчүн биналар тикилмишди. Ә.г.-нда топтөкмә е'малатханасы да ачылмышды. Гачарлар дөврүндә Ә.г.-нда дөвләт чәббәханасы вә тахыл амбарлары јерләширди. 1925 илдә Ә.г. јанында «Милли бағ» адланан парк салынды. Ә.г. Тәбриз үсјанлары заманы дәфәләрлә ингилабчыларын сон истеһкамы олмушду.

ӘРКӘВАН (Cercis siliquastram)—сезалпиниләр фәсиләсиндән ағач. Һүнд. 7—15 *м*-дир. Садә, тамкәнарлы, нөвбәли дүзүлмүш, дәјирми јарпагларынын гаидәси үрәкварыдыр. Икичинсијјәтли, түнд-чәһрајы чичәкләри јарпаг голтуғунда дәстә илә јерләшир. Мејвәси чохтохумлу пахладыр. Јабаны һалда Чәнуби Авропа вә Чәнуб-Гәрби Асијада, ССРИ-дә Крым, Гафгаз вә Орта Асијада, надир һалда Азәрб. ССР-дә (гајалыгларда) битир. Бәзәк биткиси кими бечәрилир. Одунчағындан харратлыгда истифадә едилир.

ӘРКИВАН — Азәрб.ССР Масаллы р-нунда кәнд. Ә. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 2 *км* г.-дә, Масаллы д.ј. ст.-ндан 11 *км*, Виләш чајындан 2 *км* аралы, Масаллы—Јардымлы шосе јолу кәнарында, Ләнкәран овалығындадыр. Әһ. 9328 (1979); тәрәвәзчилик, әкинчилик вә һејвандарлыгла мәшғулдур. 2 орта вә 2 сәккизиллик мәктәб, 8 китабхана, мәдәнијјәт еви, клуб, 2 тибб мәнтәгәси, автомат телефон ст., рабитә шө'бәси, Тунч дөврүнә аид «Балачатәпә», «Папуштәпә», Дәмир дөврүнә аид «Гаратикан тәпәси», «Јекәтәпә» курганлары, орта әсрләрә аид гәдим гәбиристан, мәсчид (19 әср) вар. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

ӘРКӨЈҮН УШАГ—истәкләрини мәһдудлашдырмајан, тәрбијәви мәсләһәтә, көстәришә вә тәләбә әмәл етмәјән ушаг. Әркөјүнлүк зәрури тәләбкарлыг вә нәзарәт өлчүсүнүн позулмасы, валидејнин өвладына кор-коранә мәһәббәти, лүзумсуз сәхавәти, кичик јашларындан онун бүтүн арзуларыны јеринә јетириб, әвәзиндә ондан һеч нә тәләб етмәмәси нәтичәсиндә јараныр. Ә.у. адәтән худбин, ловға, дикбаш бөјүјүр, валидејнләринин, коллективин рә'ји илә һесаблашмыр, бөјүдүкдә исә адәтән чәмијјәтдә түфејли һәјат сүрмәјә, вәтәндашлыг борчуна әмәл етмәкдән бојун гачырмаға чалышыр. Әркөјүнлүјүн гаршысыны алмагда *аилә тәрбијәсинин* дүзкүн тәшкили һәлледичи амилдир. Ушағын тәрбијәсиндә онун фәрди хүсусијјәтләринин һәлә көрпәлик дөврүндән башлајараг нәзәрә алынмасы, ушаг һәјатынын сәмәрәли вә мәзмунлу тәшкили, аилә үзвләри арасында гаршылыглы мүнасибәтин сағлам олмасы, ушағын шәхсијјәтинә һөрмәт етмәклә јанашы, онун гаршысында зәрури тәләбләр гојулмасы әркөјүнлүјүн гаршысыны алмаг үчүн мүһүм шәртләрдәндир. Бах һәмчинин *Әхлаг тәрбијәси*, *Тәрбијә*.

Әд.: М у р а д х а н о в М., А. С. Макаренконун педагожи ирси, Б., 1965; ј е н ә о н у н, Мәктәблиләрин аиләдә тәрбијәси, Б., 1972; К у з н е ц о в а Э. С., Мы и наши дети, М., 1975.

ӘРМИНИЈЈӘ, Ә р м ә н и ј ј ә (ارمنیه) —8 әсрдә Әмәвиләр хилафәти тәркибиндә јарадылмыш чанишинлик. Чанишинлијин инзибати мәркәзи Двин (Дәбил) ш. иди. 789 илдә мәркәз Бәрдәјә көчүрүлдү. Ә.-јә Ермәнистан, Арран вә Күрчүстан (Иберија) әразиләри дахил иди. Ә.-ни әрәб чанишини (в а л и) идарә едирди. Әрәб ишғалчыларынын бу бөлкүсү мүһүм әһәмијјәтә малик дејилди; идарәетмә системиндә әрәбләрәгәдәрки идарә формалары галырды. Әввәлләр дөрдүнчү, сонралар исә үчүнчү әмирлијин тәркибинә дахил иди. Бу инзибати бөлкүјә көрә, бир чох орта әср әрәб мүәллифинин (Ибн Хордадбеһ, Ибн Һавгәл, Истәхри, әл-Мүгәддәси, әл-Јә'губи, Ибн әл-Әсир вә б.) әсәрләриндә Азәрб. вә Күрчүстанын бә'зи шәһәрләриндән «Әрминијјә» шәһәрләри кими бәһс олунур. 9 әсрин 80-чи илләриндә чанишинлик парчаланды; Хилафәтдән номинал асылы олан јерли һөкмдарлыглар јаранды.

Әд.: Азәрбајчан тарихи, ч. 1, Б., 1961; Б у н и я т о в З. М., Азербайджан в VII—IX вв., Б., 1965.

ӘРП—чод сују гыздырдыгда, јахуд гајнатдыгда бухар газаны вә с. истилик апаратларынын гызан сәтһләриндә вә боруларын дахили диварларында әмәлә кәлән бәрк чөкүнтү. Ә.-ин тәркибинә, әсасән, калсиум-карбонат, магнезиум-карбонат вә калсиум-сулфат дахилдир. Ә. истиликөтүрмәни зәифләтдији үчүн сәтһләр һәддән артыг гызыр. Ә. әмәлә кәлмәмәси үчүн истифадә олуначаг сују габагча кимјәви е'малдан кечирир, әрп бағламыш

сәтһләри механики вә кимјәви үсулларла тәмизләјирләр.

Әд.: Шкроб М. С., Вихрев В. Ф., Водоподготовка, М.—Л., 1966; Кулаков Н. Г., Бережнев И. А., Справочник по эксплуатации систем теплоснабжения, 2 изд., Киев, 1977.

ӘРРАДӘ—орта әсрләрдә Јахын Шәргин бир сыра өлкәсиндә, һәмчинин Азәрб.-да атма силаһ. Шәһәр вә галаларын мүһасирәси заманы истифадә едилән Ә. Сәфәвиләр дөврүндә кениш јајылмышды. Дүшмән мүдафиәсини јармаг үчүн даш атан Ә. манчанагдан кичик олурду. Бә'зи мәнбәләрдә «һасаркошај («дивар јаран») адланырды. Ә.-ни идарә едәнләрә «Әррадә әндаз» («Әррадә атан») дејилирди. Одлу силаһын јаранмасы илә арадан чыхмышдыр.

ӘР-РИЈАД (әр. الرياض)—Сәудијјә Әрәбистанынын пајтахты. Нәҹд әјаләтинин инз. м. Иглими субтропикдир. Орта темп-р јанварда 14°C, ијулда 33°C Иллик јағынты 53 *мм*. Шосе јоллары говшағы. Әр-Ријад—Даммам д.ј. хәттиндә сон ст. Бејнәлхалг аеропорт. Әһ. 390 мин (1977). Өлкәнин сәнаје, мәдәнијјәт вә сијаси мәркәзидир. Нефт е'малы, семент, јејинти сәнајеси, ИЕС вә с. вар. Кустар сәнәткарлыг (парча вә с.) инкишаф етмишдир. Өлкәнин мүһүм тиҹарәт мәркәзидир.

1821 илдән 19 әсрин 80-ҹи илләринәдәк Вәһһабиләр дөвләтинин—Сәудиләр әмирлијинин мәркәзи олмуш, 80-ҹи илләрдән Шәммар әмирләринин һакимијјәти алтына кечмишдир. 1902 илин јанварында вәһһабиләрин башчысы Ибн Сәуд тәрәфиндән тутулараг, Нәҹд әмирлијинин пајтахты е'лан едилмишди. 1932 илдән Сәудијјә Әрәбистанынын (1927—32 илләрдә Һиҹаз, Нәҹд вә Бирләшмиш вил.-ләр краллығы адланырды) пајтахтыдыр. Шәһәрдә ун-т, педагожи ин-т, идман мүәллимләри һазырлајан ин-т, киши вә гадын педагожи коллеҹләри, Али технположи ин-т вә техники ин-т вар (1978).

ӘРСИН—чөрәкбиширмәдә истифадә едилән аләт. Әсасән, дәмирдән, бә'зән дә ағаҹдан һазырланыр. Гысадәстәкли Ә.-дән әсасән күндә кәсмәк, тәкнә-табағы вә јухајајаны (ј а ј м а к е ш и) хәмирдән тәмизләмәк үчүн истифадә едилир. Узун дәстәкли Ә. тәндирин дәринлијинә мувафиг мүәјјән өлчүдә вә гыралы (г а р м а г л ы) олур, бишмиш чөрәји тәндирин дивaрындан газыјыб чыхармаг үчүн ишләдилир. Азәрб.-ын орта әср шәһәрләриндә (Бакы, Бејләган, Гәбәлә, Шамахы вә с.) апарылмыш археоложи газынтылар заманы дәмир Ә.-ләр тапылмышдыр. Ә.-дән инди дә кениш истифадә едилир.

ӘРСИНДИМДИК (Platalea leucorodia)—чајдағлар дәстәсиндән ибисләр фәсиләсинин бир нөвү. Бәдәнинин уз. 80 *см*, чәкиси 1,6—1,9 *кг*-а гәдәрдир. Димдији јасты, енли, күрәкварыдыр. Ганады вә гујруғу гыса, ајаглары узундур; рәнки ағдыр. Ә. Авропа, Асија вә Шимал-Шәрги Африкада, ССРИ-дә исә Дунајын ашағы ахарындан Приморјеје гәдәр јајылмышдыр. Африка вә Ҹәнуби Асијада гышлајыр. Азәрб. ССР-дә батаглыгларда вә гамышлыгларда колонијаларла мәскән салыр. Јувалајан көчәри гушдур. Гамышын үстүндә, бә'зән дә ағаҹда гурдуғу јуваја 3—5 јумурта гојур; 24—25 күн күрт јатыр. Хырда онурғасызлар вә балыгларла гидаланыр.

ӘРТОҒРУЛ (Ertugrul) Мөһсүн (д. 28.2.1892, Истамбул)—түрк театр вә кино актјору, режиссор, театр хадими. Актјорлуг фәалијјәтинә 1909 илдә Истамбулда «Бүрһанәддин» театр труппасында башламышдыр. 1925—1928 илләрдә вә 1934 илдә ССРИ-дә олмуш, К. С. Станиславски вә В. Е. Мејерхолдла ишләмиш, бурада «Спартак» (1926), «Тамилла» (1928; филмин мүәјјән һиссәси Бибиһејбәтдә—Бакынын индики Ханлар гәс.-ндә чәкилмишдир) филмләрини јаратмышдыр. Түркијә театр сәнәтинин инкишафында хидмәти бөјүкдүр. Ә. Түркијәдә мүхтәлиф вахтларда театр труппалары тәшкил етмиш, Истамбул, Ангара, Адана вә б. ш.-ләрдә театрлар ачмышдыр. Истамбулда «Дарүлбәдајеи-Османи» (1931 илдән шәһәр театры) театрынын актјору вә реж. олмуш, 1927 илдән һәмин театра рәһбәрлик етмишдир. Ә. Түркијәдә илк балет мәктәбинин тәшкилатчысы, түрк кино сәнәтинин, һәмчинин дөври театр мәтбуатынын јарадычыларындандыр. «Атәшдән көјнәк» (1923), «Истамбул күчәләриндә» (1931, илк түрк сәсли филми), «Милләт ојаныр» (1932), «Хырман сону» (1946), «Халчачы гыз» (1953) мәшһур филмләриндәндир. 1947—68 илләрдә Ангара дөвләт театрларынын баш директору, Истамбул вә дикәр шәһәр бәләдијјә театрларынын баш реж. олмушдур.

Әд.: Гусейнов А. А., Турецкое кино, М., 1978.

ӘРТОҒРУЛ БӘЈ (тәгр. 1198—1281)—13 әсрдә Кичик Асијаја кәлмиш оғуз тајфасынын башчысы. Османлы дөвләтинин баниси Осман Газинин атасы. Рәвајәтә көрә, Ә.б.-ин Сөкјүт р-нунда (Шимал-Гәрби Анадолу) сәлҹуг султанындан алдығы уҹ (сәрһәдбоју торпаг пајы) сонралар Османлы дөвләтинин әсасыны тәшкил етмишди.

Әд.: Агаджанов С. Г., Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX—XIII вв., Ашхабад, 1969.

ӘРУЗ ВӘЗНИ (عروض—өлчү, вәзн)—әрәб поезијасында јаранмыш, Јахын вә Орта Шәргин бир сыра өлкәсиндә јајылмыш ше'р вәзни. Исламдан әввәл вә сонра әрәб ше'риндә ишләнән Ә.в.-ни фарслар 9 әсрдән, бир сыра түркдилли халглар исә 11 әсрдән ишләтмишләр. Ә.в.-ни илк дәфә елми систем шәклинә салан әрәб филологу Хәлил ибн Әһмәд (8 әср) олмушдур. Ә.в. өлчүләринин биринҹи ҹүзвләри һәрәкәли вә һәрәкәсиз һәрфләрдир. Бу һәрфләрин комбинасијаларында Ә.в.-нин 6 үнсүрү јарадылмышдыр: «дил» вәзниндә ј ү н к ү л с ә б ә б, «нүвә» вәзниндә а ғ ы р с ә б ә б, «гәләм» вәзниндә ј а н а ш ы в ә т ә д, «пәрдә» вәзниндә а р а л ы в ә т ә д адланан бу үнсүрләрә Ә.в.-нин рүкнләри дејилир. Онларын мүхтәлиф шәкилдә бирләшмәләриндән 8(10) әсли тәф'илә јарадылмыш (фә'Улүн, фА'илүн, мәфА'Илүн, фА'илАтүн, мүстәф'илүн, мүфА'әләтүн, мүтәфА'илүн, мәф'УлАтү, фА'и-ЛА-түн, мүс-тәф'и-лүн), онлардан исә зиһаф адланан дәјишилмәләр васитәсилә 60-а гәдәр дүзәлтмә тәф'илә чыхарылмышдыр. Һәр тәф'илә мисранын бир бөлүмүнүн өлчүсүдүр. 2,3,4 тәф'илә бирләшиб икибөлүмлү, үчбөлүмлү вә дөрдбөлүмлү мисраларын гәлибләрини әмәлә кәтирир. Бу принсиплә гурулмуш 70-дәк тәф'илә әсасында Ә.в.-нин ишләнән 19 бәһри (тәвил, мәдид, бәсит, вафир, камил, һәзәҹ, рәмәл, рәҹәз, мүнсәриһ, сәри, хәфиф, мүзаре, мүҹтәс, мүгтәзәб, мүтәгариб, мүтәдарик, гәриб, ҹәдид, мүшәкил) јарадылмышдыр. Классик Азәрб. ше'риндә Ә.в.-нин 12 бәһри (һәзәҹ, рәмәл, рәҹәз, мүҹтәс, мүзаре, мүтәгариб, мүнсәриһ, хәфиф, сәри, мүтәдарик, камил, мүгтәзәб) ишләдилмишдир. Бу вәзндән мүасир Азәрб. поезијасында да истифадә олунур. Классик вә мүасир Азәрб. шаирләри Азәрб. дилинин тәләбләринә ујғун олараг, Ә.в.-нә бир сыра гәлибләр вә тәф'иләр әлавә етмишләр.

Әд.: Әкрәм Ҹәфәр, Әрузун нәзәри әсаслары вә Азәрбајҹан әрузу, Б., 1977.

ӘРУС—Азәрб.ССР Јардымлы р-нунда кәнд. Ә. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 12 *км* шм.-ш.-дә, Виләш чајынын сол саһилиндән 3 *км* аралы, Буровар силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 944 (1979); һејвандарлыг вә тахылчылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, хәстәхана, телефон ст.; ме'марлыг абидәләриндән 14 әсрә аид түрбә вар. Һејвандарлыг комплекси тикилир (1977).

ӘРУС МЕТЕОРИТИ—бах *Јардымлы Метеорити*.

ӘРҸИВАН—Азәрб.ССР Астара р-нунда кәнд. Ә. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 10 *км* шм.-ш.-дә, Хәзәр дәнизиндән 4 *км* аралы, Әрчиван чајынын саһилиндә, Ләнкәран овалығындадыр. Әһ. 5640 (1979); тәрәвәзчилик, һејвандарлыг вә чај бечәрмәклә мәшғулдур. Орта вә 2 сәккизиллик мәктәб, клуб, 4 китабхана, мәдәнијјәт еви, киногурғу, хәстәхана, ушаг бағчасы, рабитә шө'бәси, автомат телефон ст., ме'марлыг абидәләриндән 19 әсрә аид Кәрбәлајы Һәмид Абдулла һамамы (1806) вә 19 әсрә аид мәсчид вар.

ӘРШӘ—Ҹәнуби Азәрб.-да (Әрдәбилин шм.-г.-индә вә Гара су чајы һөвзәсиндә) тарихи маһал. Шм.-дан Керми, ч.-дан Мешкин, г.-дән Муған, шм.-ш.-дән исә Талыш д-ры илә һәмсәрһәддир. Әһ. әкинчилик, малдарлыг вә сәнәткарлыгла мәшғулдур. Ә. зәриф халча, килим, кечә, ҹораб вә с. јун мә'мулаты илә мәшһурдур. Орта әср әрәб вә фарс мәнбәләриндә (Јагут Һәмәви, Һәмдуллаһ Гәзвини вә б.) «Әршаг» («Әршаг») кими ады чәкилән Ә.-дә апарылмыш археоложи газынтылар заманы күп гәбирләри вә Парфија Аршакиләри дөврүнә аид јашајыш мәскәни ашкар едилмишдир.

ӘСАС (и н ш а а т д а)—бина вә ја гурғудан дүшән јүкү билаваситә гәбул едән сүхур күтләси. Јүкүн тә'сири алтында Ә. деформасијаја уғрајыр. Һәр нөв сүхур (гаја, сәпәләнән грунт вә с.) Ә. ола биләр. Јүк Ә.-а бүнөврә васитәсилә өтүрүлүр. Бүнөврәнин алтындакы грунт тәбии вә сыхлашдырылмамыш олдугда белә Ә. т ә б и и Ә., бәркидилмиш вә ја сыхлашдырылмыш олдугда исә с ү н ' и Ә. адланыр. Ә. кеоложи просесләрә вә сејсмик тә'сирләрә давамлы олмалы, јерүстү вә јералты суларын тә'сириндән јујулуб дағылмамалы, мүнтәзәм вә гејри-мүнтәзәм деформасија конструксија үчүн мүәјјән едилмиш һədди кечмәмәлидир. Мүасир иншаатда Ә.-а вә бүнөврәјә сәрф олунан мәбләғ бинанын үмуми

хәрчинин 15—20%-ни, тикинтинин јералты һиссәсинин инша едилмәсинә кедән вахт исә објектин тикинтисинә сәрф олунан үмуми вахтын 20—35%-ни тәшкил едир.

Əд.: Основания и фундаменты, М., 1970; Цытович Н. А., Механика грунтов, 2 изд., М., 1973.

ƏСАС ВƏСАИТ—пул илә ифадә олунан *әсас фондлар*. Белә формада онлар *әсас фондлар балансында* вә *мүһасибат балансында* екс етдирилир.

ƏСАС ИГТИСАДИ ГАНУН—мүхтәлиф ичтимаи-игтисади формасијаларда *мәһсулдар гүввәләрин* мүәјјән инкишаф пилләсинә ујғун кәлән *истеһсал мүнасибәтләри* системинин маһијјәтини, ән башлыча чәһәтини, характерик хүсусијјәтини вә бүтөвлүкдә тәбиәтини екс етдирән ганун; мөвчуд истеһсал үсулунун әсас истеһсал мүнасибәтини ифадә едир; һаким мүлкијјәт формасы илә сых бағлыдыр. Мәзмун е'тибарилә ичтимаи истеһсалын спесифик мәгсәдини вә бу мәгсәдә чатмаг васитәләрини екс едир.

Капиталист истеһсал мүнасибәтләри системини тәдгиг едән К. Маркс мүәјјәнләшдирмишдир ки, буржуа чәмијјәтиндә билаваситә истеһсал васитәләри үзәриндә хүсуси капиталист мүлкијјәтиндән доған әсас истеһсал мүнасибәти муздлу фәһләләрин капиталистләр тәрәфиндән истисмары, бу мүнасибәтин маһијјәтини ифадә едән әсас ганун исә изафи дәјәр ганунудур (бах *Капитализмин әсас игтисади гануну*). Коммунизм чәмијјәтиндә (онун биринчи фазасы олан сосиализмдә) әсас истеһсал мүнасибәти истеһсал васитәләри үзәриндә ичтимаи мүлкијјәт әсасында јаранан бәрабәр һүгуглу зәһмәткешләрин јолдашлыг, гаршылыглы јардым, коллективчилик мүнасибәтиндән, онун Ə.и.г.-у исә чәмијјәтин бүтүн үзвләринин артмагда олан тәләбатыны вә рифаһыны тә'мин едән ичтимаи истеһсалын һәртәрәфли инкишафындан ибарәтдир (бах *Сосиализмин әсас игтисади гануну*).

Ə.и.г. һәр бир ичтимаи игтисади формасијада истеһсал үсулунун мөвчудлуғу вә инкишафынын ән әсас, ән башлыча шәрти кими *игтисади ганунлар* системинин мәркәзиндә дурур. Ə.и.г. бүтүн дикәр ганунларын характерини мүәјјән едир, фәалијјәтини истигамәтләндирир, үмуми игтисади ганунлара спесифик ичтимаи мәзмун верир. Ə.и.г. бүтүн чәмијјәтләрдә тәсәррүфат фәалијјәтинин тәнзимчиси ролуну ојнајыр.

ƏСАС ИСТЕҺСАЛ ФОНДЛАРЫ—сосиалист мүәссисәләринин, бирликләринин *истеһсал фондларынын* бир һиссәси; бир сыра истеһсал силиндә хидмәт едир вә натурал формасыны сахламагла өз дәјәрини тәдричән ашындыгча һиссә-һиссә истеһсал едилмиш мәһсулун үзәринә кечирир. Ə.и.ф.-на әмәк аләтләри, истеһсалат бинанлары, гурғулар, дәјәри 50 манатдан вә ја истифадә мүддәти бир илдән аз олмајан инвентарлар, һәмчинин иш һејванлары, мәһсулдар мал-гара, ирригасија гурғулары вә чохиллик биткиләр дахилдир. Ə.и.ф-нын бәрпасы вә кениш тәкрар истеһсалы мәнбәләри *әсаслы вәсаит гојулушу* вә *амортизасија* ајырмаларыдыр. Ə.и.ф.-нын тәкрар истеһсалы планлы характер дашыјыр. 1978 илдә ССРИ-дә Ə.и.ф. 1006 млрд. манат (бүтүн әсас фондларын 65,3%-и, мүгајисәли гијмәтләрлә), о чүмләдән Азәрб. ССР-дә 1976 илдә 13,27 млрд. манат (70,1%) олмушдур; ССРИ х.т. инкишафынын бүтүн мәрһәләләриндә Ə.и.ф.-нын артым сүр'әти ишләјәнләрин артым сүр'әтиндән хејли јүксәк олмуш вә нәтичәдә әмәјин фондларла силаһландырылмасы мүнтәзәм артмышдыр; бу да әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлдилмәсинин мүһүм шәртидир. Ə.и.ф.-ндан еффектли истифадә олунмасыны характеризә едән көстәричи *фондверимидир*.

ƏСАС КАПИТАЛ—бах *Капитал*.

ƏСАС КҮБРƏ—к.т. биткиләринин сәпининдән әввәл торпаға верилән күбрә. Үзви күбрә вә минерал күбрәләрин иллик нормасынын чох һиссәси Ə.к. кими ишләдилир. Ə.к., адәтән, шумдан вә култивасијадан әввәл торпаға сәпилир. Ə.к. биткиләрин интенсив инкишафыны вә векетасија дөврүндә гидаланмасыны тә'мин едир. Пејин, торф, компост, јашыл күбрә, әһәнк, фосфорлу вә калиумлу күбрәләр, аз мигдарда *азот күбрәләри* Ə.к. кими ишләдилир.

ƏСАС ТОХУМА—бах *Паренхима*.

ƏСАС ФОНДЛАР, х.т.-нын әсас фондлары — ичтимаи әмәклә истеһсал олунан, узун мүддәт фәалијјәт көстәрән мадди сәрвәтләрин мәчмусу. Ə.ф.-а бина, гурғу, өтүрүчү васитәләр, машын, аваданлыг, нәгл. васитәләри, аләтләр, истеһсал вә тәсәррүфат инвентарлары, иш һејванлары, мәһсулдар мал-гара вә с. аиддир. Мадди истеһсал саһәсиндә фәалијјәт көстәрән Ə.ф. *әсас истеһсал фондларыдыр*. Истеһсал просесиндә билаваситә иштирак етмәјән Ə.ф. *гејри-истеһсал әсас фондларыдыр*. Х.т.-нын Ə.ф.-ы милли сәрвәтин мүһүм вә даһа тез артан һиссәсидир. Пул илә ифадә олунан Ə. ф. *әсас фондлар балансында* екс етдирилир вә *әсас вәсаит* адланыр.

ƏСАС ФОНДЛАР БАЛАНСЫ—өлкәнин милли сәрвәтинин мүһүм һиссәси олан фондларын һәчми вә структуру; Əсас фондларын тә'јинаты, х.т. саһәләри вә мүлкијјәт формалары үзрә артым сүр'әти һаггында мә'лумат алмаг үчүн пул формасында тәртиб едилир. Ə.ф.б. *ССРИ халг тәсәррүфаты балансынын* тәркиб һиссәсидир. Əсас фондлар тә'јинаты үзрә *әсас истеһсал фондларына* вә *гејри-истеһсал әсас фондлара* бөлүнүр. Ə.ф.б. ики гијмәт үзрә—там илкин дәјәр вә ашынма хәрчләри чыхылмагла илкин дәјәр үзрә тәртиб едилир. Ə.ф.б. тәкрар истеһсалын планлашдырылмасы вә учоту, әсас фондларын јениләшдирилмәси вә онлардан сәмәрәли истифадә үчүн зәруридир. О, әсас фондларын игтисади тәһлилиндә вә *әсаслы вәсаит гојулушунун* планлашдырылмасында мүһүм әһәмијјәтә маликдир.

ƏСАС ФОНДЛАРЫН АМОРТИЗАСИЈАСЫ—*әсас фондлар* ашындыгча дәјәринин истеһсал едилмиш мәһсулун вә ја көрүлмүш хидмәтин үзәринә кечмәсинин објектив игтисади просеси. Ə.ф.а.-нын зәрурилији әсас фондларын тәкрар истеһсал просесиндә иштиракы хүсусијјәтләриндән ирәли кәлир, онлар бир нечә истеһсал силиндә фәалијјәт көстәрир вә өз натурал формаларыны сахлајырлар. Əсас фондларын мадди (физики) вә *мә'нәви ашынмасы* фәргләндирилир. Əсас фондлар мадди ашындыгча дәјәр ашынмасы, јахуд онларын илк дәјәринин азалмасы баш верир; әсас фондларын илк дәјәринин азалмасы мадди ашынмадан асылы олмајараг мә'нәви ашынма јолу илә дә баш верә биләр. Əсас фондларын дәјәрчә ашынмасы амортизасија фонду адланан өдәнмә фондунун јарадылмасы илә биркә баш верир. Əсас фондлар фөвгәл'адә вәзијјәт нәтичәсиндә сырадан чыхдыгда онларын ашынмасы амортизасија илә мүшајиәт олунмур. Гејри-истеһсал тә'јинатлы әсас фондлар (јашајыш еви, клуб, мәктәб, хәстәхана вә с.) истисмар нәтичәсиндә ашыныр, лакин өз дәјәрини мәһсул үзәринә кечирмир, чүнки бурада мәһсул истеһсал олунмур. Амортизасија фонду ајлыг амортизасија ајырмалары јолу илә јарадылыр; бу, мүәјјән олунмуш нормалар үзрә ичра едилир. Əсас фондларын әксәријјәти үчүн иллик амортизасија нормасы онларын дәјәринә нисбәтән фаизлә мүәјјән едилир. Əсас фондларын дәјәринә көрә %-лә һесабланан үмуми амортизасија нормасы (там бәрпасы вә әсаслы тә'мири) ашағыдакы формул илә мүәјјән олунур:

$$A_н = \frac{(И_д + Ə_m + M - Л) \cdot 100}{T \cdot И_д},$$

бурада $A_н$—иллик амортизасија ајырмалары нормасы (%-лә), $И_д$—објектин илк дәјәри, $Ə_m$—онун бүтүн хидмәт мүддәти әрзиндә әсаслы тә'мири дәјәри, М—онун бүтүн хидмәт мүддәти әрзиндә модернләшмәси дәјәри (јалныз аваданлыг вә нәгл. васитәләри үчүн мүәјјән олунур), Л—ләғв дәјәри, Т—објектин хидмәт мүддәтидир. Əсас фондларын илк дәјәри мүәјјән вахтдан сонра тәкрар истеһсал шәртләринә чаваб вермәдијиндән онлар бәрпа дәјәрилә јенидән гијмәтләндирилир. ССРИ сәнајесинин көһнә әсас фондларынын јенидән гијмәтләндирилмәси 1925 вә 1959 илләрдә һәјата кечирилмишдир. Тәсәррүфат һесаблы дөвләт, кооп., ичтимаи мүәссисә вә тәшкилатлары әсас фондларынын 1971 ил јанварын 1-нә олан вәзијјәтинә, с-з, к-з вә с. мүәссисә вә тәшкилатларын әсас фондлары исә 1972 ил јанварын 1-нә олан вәзијјәтинә јенидән гијмәтләндирилмишдир. Сосиализмдә амортизасија хидмәт мүддәти баша чатмыш әсас фондларын әвәз едилмәсини тә'мин едир. Амортизасија мәһсулун маја дәјәрини вә гијмәтини, әсаслы вәсаит гојулушунун еффектлијини һесабламаг үчүн, әсас фондлардан сәмәрәли истифадә едилмәсини стимуллашдырмаг вә тәсәррүфат һесабыны мөһкәмләндирмәк үчүн бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

ƏСАС ФОНДЛАРЫН АШЫНМАСЫ—бах *Мә'нәви ашынма*, *Физики ашынма*.

ƏСАСИ БОЈАЛАР — молекулунда NH_2, $(CH_3)_2N$ вә с. әсаси груплар олан әсаси хассәли сүн'и үзви бојалар. Мүхтәлиф рәнкләрдә олур. Суда мәһлуллары үзви вә минерал туршуларла рәнкли дузлар әмәлә кәтирир. Кағыз, көндәри, тахта, тәбии ипәк вә с.-ни бојамаг вә јазы пасталары һазырламаг үчүн ишләдилир. Ə.б.-ла бојанмыш парчалар јујулдугда ишығын тә'сириндән солур. Парлаг вә чох мөһкәм олан хүсуси (катионлу) Ə.б.-дан полиакрилнитрил лифләрини бојамаг үчүн истифадә едилир. Ə.б.-ын дузлары илә фосфор-волфрам-молибденат туршусу дузларынын гарышыглары (онлара

фанал лакы дејилир) полиграфијада чох ишләдилир.

ӘСАСИ ДУЗ— бах *Дузлар.*

ӘСАСИ СҮХУРЛАР—силисиум оксиди илә (45—55%) дојмамыш, Al, Ca, Fe вә Mg-ла зәнкин магматик сүхурлар. Кимјәви тәркибиндә аз мигдарда Na вә K да олур. Ә.с.-ын минералоҹи тәркибиндә әсаси плакиоклазлар (лабрадор, битовнит), һәмчинин силисиум оксиди илә дојмамыш минераллар (оливин вә с.) иштирак едир. Ә.с. интрузив (габбро, норит, анортозит вә с.), һәм дә еффузив (базалт, мелафир) ола биләр. Иншаат материалы кими вә јолларын дөшәнмәсиндә (базалт, диабаз) истифадә олунур.

ӘСАСЛАР— кимјәви бирләшмәләр синфи; адәтән суда мәһлулу диссосиасија едәрәк OH иону әмәлә кәтирән һидроксил групу маддәләрә дејилир. Ә.-ын чоху суда һәлл олмур. Суда һәлл олан Ә. гәләви адланыр. Ә. гүввәтли вә зәиф олмагла ики група ајрылыр. Гүввәтли Ә.-а диссосиасија дәрәҹәси јүксәк оланлар, мәс., NaOH, $Ba(OH)_2$ вә с., зәиф Ә.-а исә диссосиасија дәрәҹәси кичик оланлар аиддир. Мүасир туршу вә әсаслар нәзәријјәсинә көрә «Ә.» анлајышы даһа кениш бирләшмәләр групуну әһатә едир (бах *Туршулар*).

ӘСАСЛЫ ВӘСАИТ ГОЈУЛУШУ— *әсас фондларын* тәкрар истеһсалына сәрф олунан әмәк, мадди-техники еһтијатлар вә пул вәсаити. Әсас нәтиҹәси мүәјјән олунмуш мүддәтдә әсас фондлары ишә салмагдыр. Капиталист өлкәләриндә Ә.в.г. (капитал гојулушу) *капитал јығымынын* мүһүм формаларындан бирдир. ССРИ-дә Ә.в.г. әсаслы *тикинтинин* тәркиб һиссәсидир.

Ә.в.г. *милли кәлирин* јығым фонду, амортизасија ајырмаларынын бир һиссәси (үмуми мәбләғин 40%-дән чоху) һесабына һәјата кечирилир, *смета* гијмәтләриндә нәзәрә алыныр вә планлашдырылыр. Ә.в.г.-нун планлашдырылмасынын әсас формасы илләрә бөлүнмәклә бешиллик пландыр. Ә.в.г. планына әсас фондларын ишә салынмасы тапшырыглары, Ә.в.г.-нун вә тикинти-гурашдырма ишләринин һәҹми, битмәмиш истеһсалын һәҹми дахилдир.

Социалист игтисадијјатынын характерик хүсусијјәти, мүһүм үстүнлүјү әсас фондларын ишә салынмасынын вә Ә.в.г.-нун фасиләсиз артмасыдыр. 1918—78 илләрдә ССРИ-дә 1691,6 млрд. манатлыг (Азәрб.ССР-дә 1946—78 илләрдә 22594 млн. манатлыг) әсас фондлар ишә салынмышдыр. Тәкҹә 9-ҹу бешилликдә ишә салынан әсас фондлар 1-ҹи бешилликләрдәкиндән 49,5 дәфә, Азәрб.ССР-дә 4-ҹү бешилликдәкиндән 6,4 дәфә чох олмушдур. Ә.в.г. 1918—78 илләрдә ССРИ үзрә 1832,4 млрд. манат, Азәрб.ССР үзрә (1920—78) 27,8 млрд. манат олмушдур. Коммунист Партијасы вә Совет дөвләти Ә.в.г.-нун, һәр шејдән әввәл, игтисадијјатын мүтәрәгги саһәләриндә артырылмасына бөјүк фикир верирләр. Ејни заманда Ә.в.г.-нун игтисади еффектлилијинин хејли јүксәлдилмәси, тикинтијә ајрылмыш мадди вә малијјә ресурсларындан даһа сәмәрәли истифадә едилмәси, Ә.в.г.-нун лазымы сәвијјәдә мәркәзләшдирилмәси вә с. хәтти һәјата кечирилир.

Әд.: Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, Б., 1976; К р а с о в с к и й В. П., Проблемы экономики капитальных вложений, М., 1967; Азербайджан в цифрах в 1978 году, Б., 1979; СССР в цифрах в 1978 году, М., 1979.

ӘСАСЛЫ ВӘСАИТ ГОЈУЛУШУНУН ИГТИСАДИ ЕФФЕКТЛИЈИ—социалист ҹәмијјәтинин *әсас фондларын* кенишләндирилмәсинә вә садә тәкрар истеһсалына чәкдији хәрҹлә алдығы нәтиҹә арасындакы планлы әлагәни вә нисбәти характеризә едән көстәриҹи. *Әсаслы вәсаит гојулушунун* билаваситә нәтиҹәси—истеһсал күҹләринин вә гејри-истеһсал објектләринин ишә салынмасы, сон нәтиҹәси—мәһсул истеһсалынын вә истеһсал характерли хидмәтләрин артмасы, бүтөвлүкдә исә *милли кәлирин* артмасыдыр.

Бүтөвлүкдә х.т. вә онун ајры-ајры саһәләриндә истеһсал тә'јинатлы әсаслы вәсаит гојулушунун еффекти (нәтиҹәси) өзүнү мәһсулун үмуми, сон, һәмчинин халис (јә'ни милли кәлирин) артмасында (дәјәр вә натурал формасында) көстәрир, еффектлији исә алынан нәтиҹәнин чәкилән хәрҹә (вәсаит гојулушуна) олан нисбәти илә мүәјјән олунур. Халис мәһсулун (милли кәлирин) һесабланмадығы саһәләрдә, һабелә мүәссисәләрдә (бирликләрдә) еффект көстәриҹиси кими мәнфәәтдән истифадә олунур, еффектлик исә мәнфәәтин истеһсал фондларынын дәјәринә нисбәти (рентабеллик), јахуд мәнфәәт артымынын фондларын дәјәри (јахуд әсаслы вәсаит гојулушу) артымына нисбәти кими мүәјјән едилир. Гејри-истеһсал тә'јинатлы әсаслы вәсаит гојулушунун еффекти мәнзил, мәдәни-мәишәт, тәһсил, сәһијјә үзрә хидмәтин артмасында тәзаһүр олунур, еффектлик исә истифадәјә верилмиш мәнзил саһәсинин, мәктәбләрдәки јерләрин вә хәстәханалардакы чарпајыларын сајынын чәкилмиш хәрҹә (вәсаит гојулушуна) олан нисбәти илә мүәјјән олунур. Әсаслы вәсаит гојулушунун мүтләг (үмуми) вә нисби еффектлији фәргләндирилир. М ү т л ә г (үмуми) еффектлијин (еффектин хәрҹә олан нисбәтинин) мүәјјән едилмәси иҹтимаи мәһсулун тәкрар истеһсалынын планлашдырылмасында вә тәһлилиндә мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Әсаслы вәсаит гојулушунун нисби игтисади еффектлијиндән әсаслы вәсаит гојулушунун мүмкүн олан план вә лајиһә вариантларындан ән јахшысыны сечмәк үчүн истифадә олунур. Бунун үчүн вариантлар үзрә әсаслы вәсаит гојулушу вә ҹари хәрҹләр мүгајисә едилир. Ән әлверишли вариант сечилир.

Еффектлик мүәјјән едиләркән саһәләр вә мүәссисәләр үзрә *фондверими* вә *фондтутуму* көстәриҹиләриндән дә истифадә олунур; бунлар *мәһсулун маја дәјәри* илә мүгајисә едилир. Фонд тутумунун артмасы ҹари хәрҹләрин азалмасы илә компенсасија олуна вә норматив мүддәт әрзиндә өдәнилә биләр. Ә.в.г.и.е. тикинтијә чәкилән фактики хәрҹләри азалтмагдан, тикинтинин кејфијјәтини јүксәлтмәкдән вә мүддәтини гысалтмагдан, истеһсал күҹләринин мәнимсәнилмәси дәрәҹәсиндән, лајиһәдәки игтисади көстәриҹиләрә наил олунмасындан, тикинтидә чалышан кадрларын ихтисас сәвијјәсиндән асылыдыр.

Әд.: Х а ч а т у р о в Т. С., Экономическая эффективность капитальных вложений, М., 1964; Типовая методика определения экономической эффективности капитальных вложений М., 1969; Методические указания к разработке государственных планов развития народного хозяйства СССР, М., 1974, с. 287—92; С м ы ш л я е в а Л. М., Эффективность капитальных вложений, М., 1977; И л ь м е н д е е в а В., Эффективность капитальных вложений в сельском хозяйстве, «Плановое хозяйство», 1977, № 1; Х а ч а т у р о в Т. С., Эффективность капитальных вложений, М., 1979.

ӘСАСЛЫ ТӘ'МИР— бах *Тә'мир.*

ӘСАСЛЫ ТИКИНТИ— бах *Әсаслы вәсаит гојулушу, Тикинти.*

ӘСАСНАМӘ, с о в е т һ ү г у г у н д а—үмуми, кодификасија (мәҹәлләләшдирмә) характерли норматив акт; дөвләт органы, јахуд органлар системинин структуруну, функсијаларыны, сәлаһијјәтләрини (мәс., ССРИ Али Мәһкәмәси һаггында Әсаснамә, ССРИ Назирликләри һаггында Үмуми Әсаснамә) вә ја дөвләт органларынын, тәшкилатларын мүәјјән һалларда фәалијјәт гајдасыны (мәс., Дөвләт, Кооператив вә Иҹтимаи Мүәссисәләрин, Тәшкилатларын вә Идарәләрин Касса Әмәлијјатлары Апармасы һаггында Әсаснамә) мүәјјән едир, јахуд конкрет мәсәләјә даир тәшкилати, әмлак, әмәк мүнасибәтләринин мәҹмусуну тәнзимләјир (мәс., Кәшфләр, Ихтиралар вә Сәмәрәләшдириҹи Тәклифләр һаггында Әсаснамә).

ӘСАССЫЗ ӘЛДӘЕТМӘ—бах *Әмлакы әсассыз әлдәетмә.*

ӘСАТИР— бах *Миф.*

ӘСГӘД МУХТАР (Ә с г ә д М у х т а р о в, д. 23.12.1920, Фәрганә ш.)—өзбәк совет јазычысы. 1954 илдән Сов. ИКП үзвү. «Бачылар» (1955), «Доғулуш» (1961), «Чинар» (1969) романларында, «Чајлар говушан јердә» (1950), «Санки фыртынада динҹлик вар» (1976) вә с. повестләриндә өзбәк халгынын һәјат вә мәишәти реалистҹәсинә тәсвир олунур, әмәк адамларынын мә'нәви көзәллији тәрәннүм едилир. «Әмәјә ешг олсун» (1949), «99 миниатүр» (1962), «Ше'рләр» (1966), «Күнәшли јелләнчәкләр» (1975) вә с. ше'р китабларынын мүәллифидир. Бә'зи әсәрләри Азәрб. дилинә тәрҹүмә едилмишдир. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф олунмушдур.

Ә с ә р л ә р и: һәр кәсин өз вәтәни вар, Б., 1965; Время. Стихи, М., 1969.

Әд.: Х ә л и л о в П., ССРИ халглары әдәбијјаты, һ. 2, Б., 1977; Т а г а е в А., Аскад Мухтар. Литературный портрет, Ташкент, 1972.

ӘСӘД (اسد) һафиз (д.6.10.1930, Латакија әјаләти, Гәрдаһа)—Сурија дөвләт вә сијаси хадими, корпус кенералы. 1964 илдән Сурија һһГ вә һһМ гүввәләринин команданы иди. Әрәб Социалист Дирчәлиш Партијасынын (ӘСДП) фәалијјәтиндә јахындан иштирак етмиш, 1965 илдән ӘСДП рәһбәрлијинин үзвү олмушдур. 1966 илдән мүдафиә назири, 1970 илдән ејни заманда баш назир иди. 1971 илдән ӘСДП баш катиби, Сурија Әрәб Республикасынын (СӘР) президенти вә СӘР силаһлы гүввәләринин баш команданыдыр. Ә.-ин рәһбәрлији илә өлкәнин истиглалијјәти вә суверенлијинин мөһкәмләндирилмәси, партија-дөвләт гуруҹулуғу, милли игтисадијјатын инкишафы саһәсиндә мүһүм тәдбирләр һәјата кечирилмишдир. Ә.-ин башчылыг етдији Сурија рәһбәрлији бејнәлхалг аләмдә антиимпериалист мөвге тутур. Совет Иттифагы вә дикәр сосиалист өлкәләри илә достлуг вә әмәкдашлыг

сијасәти јеридир, мүтәрәгги әрәб дөвләтләри илә һәмрә'јлијин мөһкәмләндирилмәси уғрунда чыхыш едир. Ә. 1978 илин февралында једди ил мүддәтинә јенидән Сурријанын президенти сечилмишдир. Ә. дәфәләрлә ССРИ-дә рәсми сәфәрдә олмушдур.

ӘСӘДИ ТУСИ (اسدی طوسی) Әбу Мәнсур Әли ибн Әһмәд (тәгр. 1010, Тус ш. —тәгр. 11 әсрин 80-чи илләри)—Иран шаири. Ән мүһүм әсәри «Шаһнамә» үслубунда јазылмыш «К ә р ш а с б н а м ә» (1065 — 68) гәһрәманлыг поемасыдыр. Әсәрин сүжети гәдим Иран әфсанәләриндән алынмышдыр. Ә.Т.-нин «Лүғәти-фурс» («Фарс дили лүғәти») әсәри дөврүмүзәдәк чатмыш фарс дили изаһлы лүғәтләринин ән гәдимидир. Әсәр фарс дилинин тарихини өјрәнмәк үчүн гијмәтли мәнбәдир.

Әд.: Б е р т е л ь с Е. Э., Пятое муназаре Асади Тусского, Ученые записки Института востоковедения АН СССР, т. 19, 1958.

ӘСӘДОВ Кәрај Ләтиф оғлу (1923, Азәрб.ССР Жданов р-нунун Биринчи Шаһсевән к.—19.10. 1944, Румынијанын Моркита ш.)—Совет Иттифагы Гәһрәманы (өлүмүндән сонра, 24.3.1945), гвардија сержанты. 1941 илдә Совет Ордусуна чағырылмышдыр. Моздокдан Румынијадәк дөјүш јолу кечмиш Ә. 1943 илдә Гырмызыбајраглы вә

Суворов орденли Харков дивизијасынын тәркибиндә Украјна вә Молдавија уғрундакы вурушмаларда, Румынијанын азад едилмәсиндә икидлик көстәрмишдир. Ә. 1944 илин октјабрында Моркита ш.-ндәки (Румынија) дөјүшләрдә А. *Матросовун* икидлијини тәкрар едәрәк бәдәни илә дүшмәнин атәш нөгтәсини өртмүш совет әскәрләринин һүчума кечмәсинә шәраит јаратмышдыр. Гырмызы Бајраг ордени илә тәлтиф олунмушдур. Доғулдуғу кәнддә абидәси гојулмуш, ев музеји ачылмышдыр. Адына күчә, к-з, орта мәктәб вә с. вар. Ә.-а һекајә, ше'рләр вә с. һәср олунмушдур.

Әд.: А л ы ч а н о в М., Совет Иттифагы Гәһрәманы Кәрај Әсәдов, Б., 1975; Азәрбајчанын гызыл улдузлары, Б., 1975.

ӘСӘДОВ Сәттар Мәчид оғлу (15.3. 1910, Шуша—11.2.1974, Бакы)—совет зоолог - паразитолоҝу. Биолоҝија е.д. (1961), проф. (1969). Азәрб.ССР ЕА акад. (1968; м. үзвү 1962). 1946 илдән Сов. ИКП үзвү. Азәрб. ССР ЕА Зоолоҝија Ин-тунда директор мүавини (1948—50), директор (1950—60) олмушдур. 1960—74 илләрдә тәшкил етдији еколожи паразитолоҝија лабораторијасынын рәһбәри иди. Әсас тәдгигаты паразитолоҝијанын мүһүм нәзәри мәсәләләринә, саһибләрә вә ландшафта көрә паразитләрин спесификлијинә, онларын тәбии вә мәһәлли очагларына һәср едилмишдир. Ә. Азәрб.ССР әразисини еколожи-һелминтоложи р-нлара ајырмыш вә бу мәгсәдлә хәритәләр тәртиб етмишдир. Ә.-ун ихтисаслы кадрлар һазырланмасында хидмәти вар. Азәрб.ССР Һелминтологлар Чәмијјәтинин сәдри олмушдур (1948—74). «Шәрәф нишаны» ордени вә бир сыра медалла тәлтиф едилмишдир.

Ә с ә р и: Гельминтофауна жвачных животных СССР и ее эколого-географический анализ, Б., 1960.

ӘСӘДУЛЛАЈЕВ Шәмси (1841, Бакы јахынлығындакы Әмирчан к.—21.4. 1913, Бакы)—ингилабдан әввәл Бакыда ири нефт сәнаје саһибкарларындан бири, милјончу. Ә. 1874 илдә чүзи капиталла нефт чыхаран вә е'мал едән контор ачмыш, 1893 илдә исә контору «Шәмси Әсәдуллајев» фирмасына чевирмишди. Фирманын капиталы 1893 илдә 500 мин манат, 1913 илдә исә 10 млн. манат олмушду. Ә.-ин Сураханы, Сабунчу вә Раманада 37 буруғу, Бакыда бир нечә нефтајырма з-ду, механики е'малатханасы, Хәзәр дәнизиндә нефт вә нефт мәһсуллары дашыјан ҝәмиләри вар иди. Фирма тичарәт әмәлијјатыны банк васитәси илә апарырды. Ә.-ин сәнаје мүәссисәләриндә фәһләләрин дәфәләрлә ингилаби чыхышлары олмушду. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра «Шәмси Әсәдуллајев» фирмасынын мүлкијјәти милләшдирилмишдир.

ӘС'ӘС (әр. عسعس — ахтарыб тапмаг, гаранлыгда ахтармаг)— орта әсрләрдә Јахын Шәргин бир сыра өлкәсиндә, һабелә Азәрб.-да базарлары мүһафизә едән кешикчи дәстәси. Ә.-ин әсас вәзифәси кечәләр базары горумаг вә мүһафизә етмәк иди. Ә. дәстәсинин сахланмасы үчүн базарлардан хүсуси верҝи топланылырды.

ӘСИР—бах *һәрби әсир*.

ӘСИР ӘЛИ, Ә ч ә м Ә л и (?—1537, Истамбул)—Азәрб. ме'мары. Тәбриздә доғулмушдур. Чалдыран вурушмасында (1514) Шаһ Исмајылын мәғлубијјәтиндән сонра I Султан Сәлим Азәрб.-ын бир чох сәнәткары илә бирликдә Ә.Ә.-ни дә Тәбриздән Истамбула апармыш (Әсир ләгәби дә бунунла әлагәдардыр) вә ону Османлы империјасынын баш ме'мары тә'јин етмишди. Ә.Ә. классик түрк ме'марлығынын јарадычыларындан һесаб едилир. О, 1515—37 илләрдә Истамбул, Конја, Әскишәһәр, Чорлу, Тәкирдағ, Гәбзә, Трабзон, Һалычылар (Түркијә), Софија (Болгарыстан), Сарајево (Југославија) вә б. ш.-ләрдә чохлу бина тикмишдир. Мәшһур әсәрләри: Истамбулдакы Топгапы сарајынын 2-чи баштағы, Султан Сәлим мәсчиди (1522), Софијадакы Сејфәддин Гази мәсчиди, Сарајеводакы имарәт, китабхана, мәсчидләр комплекси (1532), Гәбзәдәки Чобан Мустафа мәсчиди.

Ә.Ә. өзүнүн тикдији Ме'мар чамесинин (Истамбул) меһрабы өнүндә дәфн олунмушдур.

Әд.: Э с с а д Дж., Константинополь, М., 1919; Г и я с и Дж. А., Тебризские архитекторы в Турции (XIII—XVI вв.), Доклады АН Азерб.ССР, 1975, № 7; A r s e y e n C. E., Türk sanati tarihi, Istanbul, 1959, X Fask, s. 761; Behcet Unsal, Turkish islamic architecture in Seljuk and Ottoman-times 1071—1923, London, 1959, p. 96.

ӘСИРӘДДИН Мәһәммәд Әхсикәти (1126/27, Хорасан—1211—12, Халхал)—Орта әср философу, шаир. Ә. тәбиәт вә чәмијјәт һадисәләринин шәрһинә әрәб дилли перипатетикләрин (бах *Перипатетик мәктәб*) давамчысы олмушдур. «Диван»ында Аристотелин вә Платонун адлары чәкилир. О, орта әср Шәрг философларынын «инсан мөвчудатын әшрәфидир» фәлсәфи мүддәаларыны инкишаф етдирмишдир. Ә.-ин фәлсәфи көрүшләриндә әхлаг мәсәләләри, ичтимаи-сијаси идејалар, мәһәббәт һаггында дүшүнчәләр орта әср *пантеизми* бахымындан шәрһ едилир. Гәзәл, гәсидә, гит'ә, рүбаи вә мүхәммәсләриндә инсанлар арасындакы үлвијјәти, саф мәһәббәти һәјатын тәбии ганунаујғунлуғу сајмышдыр. Хагани Ә.-ни «ше'р карванынын фатеһи» адландырмышдыр. Ә.-ин «Диван»ы Иранын Мәчлис-е шураје-милли, Китабханаји Миллије «Мәлек», Рокнәддин Һомајуне Фәррухинин, Пәрто Бејзаинин, Нју-Јоркда Кеворкијанын шәхси, Лондонда Индија-офис китабханаларында сахланылыр. «Диван»ын бир нүсхәси Азәрб.-да шәхси китабханададыр.

Ә с ә р и: دیوان امیرالدین اخسیکتی. تهران. ۱۳۵۸

ӘСЈУТ (әр. اسیوط)— МӘР-ин ч.-унда шәһәр. Әсјут мүһафазасынын инз. м. Нил чајында порт. Д.ј. ст. Әһ. 176 мин (1970). Тичарәт-нәгл. мәркәзидир. Памбығәјирмә, дәри-ајаггабы, халчачылыг сәнајеси вар. Кустар сәнәткарлыг инкишаф етмишдир. Јахынлығында суварма системи үчүн ики бәнд тикилмишдир.

ӘСКИПАРА — Ерм.ССР вә Азәрб. ССР-дә (Газах р-ну) чај. Чогас чајынын (Ағстафа чајы һөвзәси) сол голу. Уз. 28 *км*, һөвзәсинин саһ. 166 $км^2$. Гугарас силсиләсинин јамачындан, (1850 *м* һүнд.-дән) башланыр. Әсасән. јағыш вә јералты суларла гидаланыр. Сувармада истифадә едилир. Ә. Ерм. ССР әразисиндә В о с к е п а р адланыр.

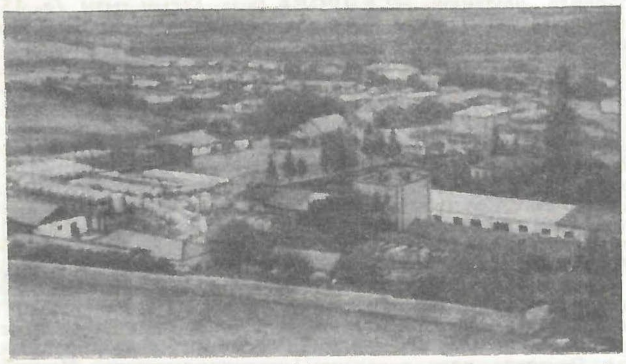
ӘСКИПАРА—Азәрб.-да орта әср јашајыш мәнтәгәси. Индики Газах р-ну әразисиндә мөвчуд олмушдур. Сонралар Ашағы Әскипара вә Јухары Әскипара кәндләринә ајрылмышдыр. Ә. јашајыш јериндә гала диварлары, гәср, ҝүллә, көрпүләр, һамам (харабалығы) вә с. галмышдыр. Бах *Јухары Әскипара*.

ӘСКИШӘҺӘР (Eskisehir) — Түркијәнин г.-индә шәһәр. Әскишәһәр илинин инз. мәркәзи. Д.ј. вә шосе јоллары говшағы. Әһ. 258 мин (1975). Машынгајырма (локомотив-вагонгајырма вә тәјјарәгурашдырма з-длары), јејинти, тохучулуг, ағач е'малы сәнајеси, семент з-ду вар.

ӘСКӘР, с о л д а т—1) һәрби хидмәтчиләрин сырави һеј'әти. 2) Кениш мә'нада дөјүшчү, һәрбчи, ветеран (гоча, тәчрүбәли әскәр). 3) Мәчази мә'нада һәјатыны һәр һансы бир мәгсәдә, ишә һәср етмиш адам (мәс., ингилаб әскәри).

ӘСКӘРАБАД — Азәрб.ССР Пушкин р-нунун Ашағы Чүрәли советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 5 *км* ч.-да, Бакы—Астара шосе јолу кәнарында, Әзизбәјов ад. каналын саһилиндәдир. Әһ. 2088 (1979); памбыгчылыг, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси вар. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

ӘСКӘРАН—Азәрб.ССР Әскәран р-нунда (ДГМВ) фәһлә гәс. Ә. р-нунун

Гәсәбәнин үмуми көрүнүшү.

мәркәзи. Степанакертдән 17 *км* шм.-ш.-дә, Јевлах—Лачын—Нахчыван шосе јолу кәнарында, Гаргар чајынын сол саһилиндә, Гарабағ силсиләсинин шм.-ш. әтәјиндәдир. Әһ. 783 (1979). Шәраб-спирт вә пивә з-длары, орта мәктәб, китабхана, кинотеатр, ушаг бағчасы, диспансер, тибб вә бајтар мәнтәгәси, рабитә шө'бәси, 18 әсрә аид гала вар (бах *Әскәран галасы*).

ӘСКӘРАН ГАЛАСЫ— Азәрб.ССР Әскәран (ДГМВ) р-нунун Әскәран гәс.-ндә, Гаргар чајынын сағ вә сол саһилләриндә 18 әсрә аид гала. Гарабағ

ханы Пәнаһәли хан тикдирмишдир. Ики истеһкамдан ибарәтдир. Чај дашындан тикилмишдир. Сағ саһилдәки гала бүрҹлү икигат даш диварлардан ибарәтдир; сол саһилдәки гала дөрд-күнҹ бүрҹлүдүр. Диварларынын галынлығы 2—3 *м*-дир. Русија—Иран мүһарибәси заманы (1804—13) Русија гошунларынын дүшәркәси Ә.г. јахынлығында иди. 1810 илдә Русија илә Иран арасында сүлһ данышыглары Ә.г.-н-да апарылмышдыр.

Әд.: Пахомов Е. А., Аскеран (развалины древней крепости), Известия Азкомстариса, 1926, № 2; Ибрагимбейли Х. М., Россия и Азербайджан в первой трети XIX века, М., 1969.

ӘСКӘРАН РАЈОНУ (1978 иләдәк Степанакерт рајону)— Азәрб. ССР-дә (ДГМВ) инзибати р-н. 1930 илдә тәшкил едилмишдир. Саһ. 920 *км*². Әһ. 19,7 мин (1979, 17 јанвар). Р-нда 1 фәһлә гәс., 53 кәнд вар (1979). Мәркәзи Әскәран фәһлә гәс.-дир.

Тәбиәт. Сәтһи, әсасән, дағлыгдыр. Әразинин г. сәрһәди боју Гарабағ силсиләси узаныр. Силсиләнин Гарабағ вә Мил дүзләринә тәрәф алчалан ш. јамачлары дәрин чај дәрәләри илә парчаланмыш вә ерозион дағ голлары әмәлә кәлмишдир. Ән јүксәк зирвәләри: Гызгала (2843 *м*) вә Гырхгыз (2827 *м*). Әразидә Јура, Табашир, дағарасы чөкәкликләрдә вә дағәтәји дүзәнликләрдә Антропокен чөкүнтүләри јајылмышдыр. Фајдалы газынтылары: кил, чағыл, гум, килличә вә с. Иглими чох јердә гышы гураг кечән мүлајим истидир (јүксәк дағлыгда сојугдур). Орта темп-р јанварда —1-дән 1°С-јә гәдәр, ијулда 22—24°С-дир. Иллик јағынты 500—700 *мм*-дир. Чајлары Күр вә гисмән Араз һөвзәләринә аиддир. Әсас чајы Гаргардыр. Гәһвәји дағ-мешә, дағ-чәмән вә чимли дағ-чәмән торпаглары јајылмышдыр. Әразинин тәгр. 40%-и мешәдир (палыд, фыстыг вә с.). Јүксәк дағлыг саһәләр субалп вә алп чәмәнләри илә өртүлүдүр. Алчаг дағлыг вә дағәтәји саһәләрдә гырылмыш мешәләрин јериндә чәмәнләр вә ксерофит коллуглар вар. Һејванлары: ајы, вашаг, мешә пишији, сүлејсин, чанавар, түлкү вә с. Гушлардан кәклик, көјәрчин вә с. вар.

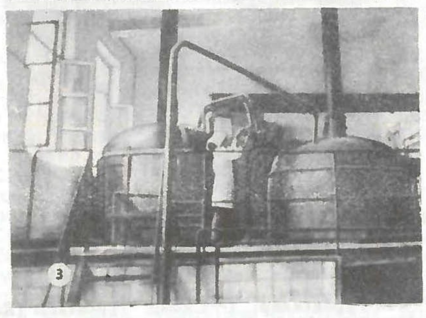
Әһали. Орта сыхлыг 1 *км*²-дә 21 нәфәрдир (1979). Кәнд әһалиси 96%-дир. Ири јашајыш мәнтәгәләри Әскәран фәһлә гәс., Баллыча, Норакүғ, Храморт, Дашбулаг, Чанагчы, Ханабад кәндләридир.

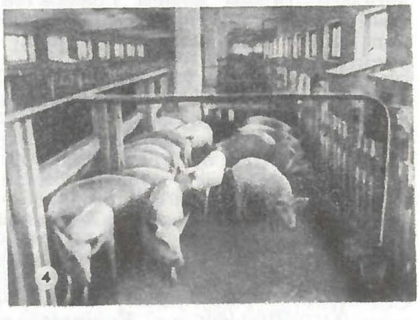
Тәсәррүфат. Ә.р. ДГМВ-нин мүһүм к. т. р-нудур. Һејвандарлыг, үзүмчүлүк вә тахылчылыг әсас јер тутур. Р-нда 11 к-з, 6 с-з вар. К.т.-на јарарлы торпаглар 46,6 *һа*-дыр (1978). Бунун 19,0 мин *һа*-ы шум јери, 3,2 мин *һа*-ы чохиллик биткиләр, 1,4 мин *һа*-ы динҹә гојулмуш торпаглар, 23,0 мин *һа*-ы бичәнәк вә отлаглардыр. Суварылан торпаглар 3,7 мин *һа*-дыр (1978). 17,0 мин *һа* әкин саһәсинин 60%-индә дәнли вә дәнли пахлалы биткиләр (әсасән, буғда, арпа), 4%-индә картоф вә тәрәвәз-бостан биткиләри, 36%-индә исә јем биткиләри әкилир. К-з вә с-зларда үзүмлүкләрин саһәси 1965 илдә 533 *һа*-дан 1978 илдә 2,3 мин *һа*-а чатдырылмышдыр. 1978 илдә 17,8 мин *т* тахыл, 6,8 мин *т* үзүм јығылмышдыр. Р-нда мејвә јетишдирилир. Һејвандарлыг үчүн мөһкәм јем базасы јарадылмышдыр. Р-нда арычылыг вә барамачылыгла да мәшғул олунур. К-з вә с-зларда 14,9 мин гарамал (о ҹүмләдән 4,1 мин инәк вә ҹамыш), 26,8 мин гојун, 18,3 мин донуз, 88 мин гуш, 3,4 мин ары аиләси вар (1978). Сәнајеси әсасән, к.т. мәһсулларыны е'мал едир. Р-нда шәраб вә пивә з-длары, мәишәт хидмәти комбинаты вар. Р-нун әразисиндән Јевлах—Нахчыван, Фүзули—Мардакерт шосе јоллары Јевлах — Степанакерт д. ј. кечир.

Мәдәни гуруҹулуг вә сәһијјә. Р-нда 10 мәктәбәгәдәр ушаг мүәссисәси вар. 1 ибтидаи, 16 сәккизиллик вә 13 орта мәктәбдә 4108 шакирд тәһсил алыр (1977/78). 36 китабхана, 13 мәдәнијјәт еви, 31 клуб, 37 киногурғу фәалијјәт көстәрир (1978). АКП Әскәран р-н Комитәси вә Р-н Халг Депутатлары Советинин органы «Кармир Дрош» («Гырмызы бајраг», ермәни дилиндә) гәзети 1978 илдән нәшр олунур. Һәмин илдән јерли радио верилишләри апарылыр. Р-нда телевизија верилишләринә бахырлар. Ә.р.-нда 80 чарпајылыг 4 хәстәхана мүәссисәси, 28 фелдшер-мама мәнтәгәси, санитарија епидемиоложи

Әскәран рајону. 1. Әскәран гәсәбәси. 1 №-ли мәктәбин бинасы. 2. «Гәләбә» колхозу идарә һеј'әтинин бинасы. 3. Пивә заводунун сехләриндән бири. 4. Норакүғ кәнди. Донузчулуг комплексиндә.

ст., 10 һәким, 130 орта тибб ишчиси вар (1978, јанвар).

«ƏСКƏРАНЫ»— Азәрб. халг рәгс мелодијасы. Рәгсин ады *Әскәран галасынын* ады илә бағлыдыр. «Ә.» кәнчләр тәрәфиндән, адәтән, тојда, бајрам шәнликләриндә тәк, гоша вә ја дәстә илә ифа олунур. Мусиги өлчүсү 6/8 (3/4), темпи чәлд, мәгам әсасы растдыр.

ƏСКƏРИ— Азәрб.-ын гәдим сүфрә үзүмү сорту. Тәнәји орта күчлү бој атыр; киләси јашыл-сарымтыл рәнкдә олур. Векетасија дөврү Нах.МССР-дә 150 күндүр. Ширәсиндә 22—23% шәкәр, 2,9—3,7 *г/л* туршу вар. Сентјабрын әввәлиндә јетишир. *һа*-дан 80 *с* мәһсул јығылыр. Нах.МССР-дә (гурутмаг үчүн), Абшеронда вә Күр-Араз овалығында әкилир. Ә.-дән јүксәккејфијјәтли кишмиш һазырланыр.

ƏСКƏРОВ Бәһрам Меһралы оғлу (д. 5.10.1933, Товуз р-нунун Әһмәдабад к.)—совет физики. Физика-ријазијјат е.д. (1971), проф. (1972), Азәрб.ССР Дөвләт мүкафаты лауреаты (1974). 1972 илдән Сов.ИКП үзвү. 1971 илдән АДУ-нун бәрк чисимләр физикасы кафедрасынын мүдиридир. Тәдгигатлары јарымкечиричиләрдә вә назик тәбәгәләрдә кинетик еффектләрин нәзәријјәсинә вә јарымкечиричиләрдә көчүрмә һадисәләринә аиддир. Совет физики А. И. Анселмлә бирликдә илк дәфә јарымкечиричиләрдә вә металларда термомагнит еффектләрин квант нәзәријјәсини вермишдир (1960). Јүксәкихтисаслы кадрларын һазырланмасында хидмәти вар.

Әсәрләри: Теория явлений переноса в полупроводниках, Б., 1963; Кинетические эффекты в полупроводниках, Л., 1970.

ƏСКƏРОВ Гушдар Губад оглу (5.7. 1909, индики Чәлилабад р-нунун Аллар к.— 15.7.1972, Чәлилабад ш.)— Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1949). 1938 илдән Сов.ИКП үзвү. Индики Вагиф ад. с-зун сәдри, Чәлилабад р-н партија комитәсиндә вә башга тәсәррүфат, совет идарәләриндә (1942—72) ишләмишдир. 1948 илдә тахылчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур.

ƏСКƏРОВ Кәраф Мүрсәл оғлу (1899, Шуша—феврал, 1921, Корус)— Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда фәал мүбариз. 1919 илдән Сов.ИКП үзвү. Зәнкәзур гәзасында кизли ингилаби фәалијјәт көстәрмиш, Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра Шуша Гәза Ингилаб Комитәсинин үзвү, Нахчыван Халг Комиссарлары Советинин сәдри олмушдур. 1921 илин февралында Јереванда дашнакларын әксингилаби гијамы заманы Ермәнистан коммунистләри илә бирликдә һәбс едилмиш вә Корусда вәһшичәсинә өлдүрүлмүшдүр.

ƏСКƏРОВ Мәммәд Һәсән оғлу (д. 25. 12.1918, индики Чулфа р-нунун Јајчы к.)— Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1973). К.т. елмләри намизәди (1968). 1945 илдән Сов.ИКП үзвү. МТС директору, Бәрдә р-н Халг Депутатлары Совети Ичраијјә Комитәсинин сәдри (1944—58), Нах.МССР Назирләр Советинин сәдри, Ағдаш к.т. истеһсалат идарәсинин рәиси, АКП Ағчабәди р-н Комитәсинин биринчи катиби, Азәрб. ССР јүнкүл сәнаје назиринин муавини, АКП Шамхор р-н Комитәсинин биринчи катиби (1959—1977) вәзифә-

ләриндә ишләмишдир. 1977 илин декабрындан Азәрб. ССР к.т. назиридир. 1960 илдән АКП МК үзвүдүр. Сов.ИКП 22, 24—25-чи вә АКП 21—29-чу гурултајларынын нүмајәндәси, ССРИ Али Советинин (6-чы чағырыш) депутаты олмуш, Азәрб.ССР Али Советинин (4, 7, 9-чу чағырыш) депутатыдыр. 4 дәфә Ленин ордени, 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ƏСКƏРОВ Нәсрулла Әскәрәли оғлу (1887, Бакы јахынлығында Нардаран к.— 1941)— Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз. 1919 илдән Сов.ИКП үзвү. Бакы кимназијасыны битирдикдән сонра мүәллимлик етмишдир (1913—14). Ә. 1915 илдә Харков ун-тинин тибб факүлтәсиндә охујаркән ингилаби һәрәката гошулмуш, Харковда болшевик «Һүммәт» тәшкилаты шө'бәсинин јарадылмасында (1919) јахындан иштирак етмиш вә шө'бәнин мәс'ул катиби сечилмишдир. РК(б)П МК јанында мүсәлман коммунистләринин Мәркәзи Бүросунда (Москва) ишләмишдир. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра Ләнкәран сәһијјә шө'бәсинин мүдири, (1920—22), Азәрб.ССР Али Мәһкәмәсинин сәдри (1923—28), сонракы илләрдә Азәрб. МИК катиби, Азәрб.ССР Али мәһкәмәси сәдринин муавини, респ. вәкилләр коллекијасынын сәдри вә с. вәзифәләрдә чалышмышдыр.

ƏСКƏРОВА Мүнәввәр Меһбалы гызы (д. 6.3.1914, индики Чулфа р-нунун Кырна к.)— Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). 1947 илдән Сов.ИКП үзвү. В. И. Ленин ад. к-зда колхозчу вә мангабашчысы (1938—68) ишләмишдир. 1947 илдә үзүмчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. 1968 илдән Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр.

ƏСКƏРОВА Роза Гасым гызы (д. 15. 8.1929, Нах. МССР, индики Бабәк р-нунун Гаһаб к.)— совет ботаники. Биолокија е.д. (1979). 1959 илдән Сов. ИКП үзвү. 1949 илдән Азәрб.ССР ЕА-нын Ботаника Ин-тунда елми катиб, 1956 илдән баш елми ишчидир. Палинолокија үзрә илк дәфә респ.-да мүасир биткиләрин тозчугларынын морфолокијасы (палиноморфолокија) вә онун систематикаја тәтбиги (палиносистематика) илә мәшғул олмушдур. Касныкимиләр јарымфәсиләсинин палинолокијасыны өјрәнмишдир.

Әсәрләри: Флора Азербайджана, т. 7—8, Б., 1959—61 (соавтор); Палинология трибы Cichorieae (Compositae), Труды III Международной палинологической конференции, Л., 1973.

ƏСКƏРОВА Сәлтәнәт Мәммәд гызы (д. 13.12.1930, индики Ханлар р-нунун Зијадлы к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1949), 1958 илдән Сов.ИКП үзвү. Зијадлы к-зунда мангабашчысы (1947—63) олмушдур. 1963 илдән АКТИ-нин биткичилик кафедрасында лаборант ишләјир. 1948 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур.

ƏСКИНАС— рус кағыз пулунун—ассигнасијанын азәрб.-ча ады; илк дәфә 1769 илдә II Јекатеринанын дөврүндә бурахылмышдыр. Ә. бурахылмасынын сәбәби билаваситә Түркијә илә мүһарибә иди. Ә. емиссијасынын артмасы, хүсусилә һәрби мәсрәфләр вә задәкан торпаг саһиблијинин сахланмасы илә әлагәдар хәрчләрин артмасы Ә.-нын гијмәтдән дүшмәсинә сәбәб олду. I Николај дөврүндә пул системи әсаслы сурәтдә дәјишдирилди, күмүш *монометализм* мүәјјән олунду. 1849 илдән Ә. ләғв едилди.

ƏСЛ ГУРБАҒАЛАР (Ranidae)— *гујруғсуз амфибијалар* фәсиләси. Чәнуби

Әсл гурбағалар: 1—Сибир гурбағасы (Rana cruenta); 2—от гурбағасы (Rana temporaria); 3—4—галхансифәт гурбаға (Rana terrestris), јухарыда еркәји тој либасында; 5 — көл гурбағасы (Rana ridibunda); 6 — көлмәчә гурбағасы (Rana esculenta).

Америка, Австралијанын ч.-у вә Јени Зеландија истисна олмагла һәр јердә јајылмышдыр. 6 јарымфәсиләси вар. Ән кениш јајыланы а д и Ә.г.-а (Ranipae) мәнсуб Rana чинсидир (200-дәк нөвү мә'лумдур). Арха (сәрбәст) учу һәчалы дилинин өн тәрәфдән дамаға бирләшмәси вә дал ајагларында инкишаф етмиш үзмә пәрдәсинин олмасы чинсин характерик хүсусијјәтидир. ССРИ-дә бу чинсин 11, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 4 нөвү—Кичик Асија (R. macrocnemus), Загафгазија (R. cameranoi), көл (R. ridibunda ridibunda) вә гысаајаг көл (R. ridibunda saharica) гурбағалары јајылмышдыр. Гуруда вә суда јашајан нөвләри вар. Суда јашајанларда јашыл, гуруда јашајанларда гәһвәји вә боз рәнк үстүндүр. Ири гурбағаларын әти деликатесдир. Чиндә, Вјетнамда, Франсада вә с. өлкәләрдә јејилир.

«ӘСЛИ ВӘ КӘРӘМ»—Азәрб. мәһәббәт дастаны. Бир сыра мотивләри чох гәдим олса да, әсасән, 16 әсрин әввәлләриндә јаранмыш вә һәмин әсрдә дә формалашмаға башламышдыр. Дастанда азад севки, халглар достлуғу тәрәннүм олунур, мүртәче дини ганунлар тәнгид едилир. Мөвзусу, гурулушу вә сүжети илә башга дастанлардан фәргләнән «Ә. вә К.»-ин Гафгаз, Орта Асија, Кичик Асија вә Јахын Шәргдә орижинал вариантлары мөвчуддур. Һ. Араслы, М. Тәһмасиб, Х. Короғлу, түрк алими Н. Н. Боратав вә б. тәдгигатчылар «Ә. вә К.»-ин Азәрб.-да јарандығыны көстәрмишләр. Бу, дастандакы һадисәләр, чоғрафи адлар вә с. илә дә тәсдиг олунур. Бә'зи тәдгигатчылар (С. Мүмтаз, М. Тәһмасиб, түрк алимләри М. Ф. Көпрулү, В. М. Гочатүрк, В. Ч. Ашкун вә б.) Кәрәми тарихи шәхсијјәт вә дастанын јарадычысы һесаб етмишләр. «Ә. вә К.»-ин мотивләри әсасында Ү. Һачыбәјов ејниадлы опера бәстәләмишдир.

Мәтнләр: Азәрбајчан дастанлары, 5 чилддә, ч. 2, Б., 1966; Народная поэзия Азербайджана, Л., 1978.

Әд.: Араслы Һ., XVII—XVIII әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, Б., 1956; Салаһов Т., «Әсли вә Кәрәм» дастаны һаггында бә'зи мүлаһизәләр, С. М. Киров ад. АДУ Елми Әсәрләри, 1971, № 1; јенә онун, «Әсли вә Кәрәм» дастаны вә Кәрәмин тарихи шәхсијјәти, В. И. Ленин ад. АПИ Елми Әсәрләри, 1971, № 1.

ӘСЛИ ӘДӘД—бах *Садә әдәд.*

ӘСМӘ, анемона (Anemone)—*гајмагчичәкләр* фәсиләсиндән чохиллик от, надир һалда јарымкол чинси. Јарпаглары бармагвары дилимлидир; мүхтәлиф рәнкли чичәкләри тәк-тәк, јахуд јарымчәтиршәкилли чичәк групунда јерләшир. Һәр 2 јарымкүрәнин дүзәнликләриндә вә дағлыг һиссәсиндә тәгр. 150 нөвү вар. ССРИ-дә 45-дән чох, о чүмләдән Азәрб. ССР-дә 5 нөвү јајылмышдыр. Әксәријјәти зәһәрли, бир чох нөвү исә декоратив биткидир. Бә'зән Ә. күләбәтин чинси илә бирләшдирилир.

ӘСМӘ ИФЛИЧ—бејнин габыгалты гурулушунун патолокијасы нәтичәсиндә һәрәки функсијанын позулмасы. Бах *Паркинсонизм.*

ӘСНАФ (әр. اصناف —синифләр)—орта әсрләрдә Јахын Шәргин бир сыра өлкәсиндә, һәмчинин Азәрб.-да сәнәткарларын бирләшдикләри сех тәшкилаты. Тәшкилатын үзвләри дә Ә. адланырды. Ә.-лар һаггында илк мә'лумат 9 әсрә аиддир. Азәрб.-да дәмирчи, папагчы, башмагчы, дәрзи, әллаф вә с. пешә саһибләрини бирләшдирән Ә. тәшкилатлары кениш јајылмышды. Ә. тәшкилатына дахил олмаг мәчбури дејилди. Һәр бир Ә. тәшкилатынын өз бајрағы вар иди. Бајрағын үзәриндә бир нөв һәмин тәшкилатын емблеминә чеврилмиш әмәк аләтләринин рәсми олурду. Ә.-лар шәһәр идарәсинә табе идиләр. Ә. тәшкилатларынын јазылы низамнамәси олмаса да, хүсуси идарә гајдалары, јығынчаг шурасы вә мәһкәмәси варды. Ә. тәшкилатларында инзибати идарә ишләри устабашы, кәндхуда вә ја ришсәфид (ағсаггал), хәзинәдар вә икидбашынын әлиндә чәмләшмишди. Ә. тәшкилатынын рәһбәри үч илдән бир (надир һалларда исә беш илдән бир) сечилән устабашы иди. Верки вә мүкәлләфијјәтләри бөлүшдүрмәк, Ә. үзвләринин фәалијјәтинә нәзарәт етмәк, хаммал алынмасы, һазыр мәһсулун сатылмасы вә с. илә устабашы мәшғул олурду. Бүтүн бу ишләрин ичрасы үчүн устабашыја үч вә ја дөрд (Сәфәвиләр дөврүндә ики) ағсаггалдан ибарәт көмәкчи сечилирди. Ә. дахылына хәзинәдар бахырды. Базара мал кәлдијини өјрәнмәк, Ә. үзвләрини јығынчаға чағырмаг, мүгәссири мәһкәмәјә кәтирмәк вә с. ишләри ичра етмәк үчүн тәшкилатын хүсуси икидбашысы олурду. Икидбашылыға јарарлы адам тапылмајанда Ә. үзвләри нөвбә илә бу вәзифәни ичра едирдиләр.

Ә. тәшкилатлары сәнәткарлары феодал өзбашыналығындан горумагда вә сәнәткарлығын инкишафында мүәјјән рол ојнамышлар. 19 әсрин 2-чи јарысындан Азәрб.-да Ә. тәшкилатлары арадан чыхмышдыр.

Әд.: Әлијев Ф. М., XVIII әсрин икинчи јарысында Шимали Азәрбајчан шәһәрләри, Б., 1960; Гејдаров М. Х., Ремесленное производство в городах Азербайджана в XVII в., Б., 1967.

ӘСНӘК—онурғалы һејванларда вә инсанда ағыз бошлуғуну удлагла бирләшдирән дәлик. Јухарыдан јумшаг дамаг вә дилчәклә, јанлардан дамаг гөвсләри, ашағыдан исә дил көкү илә әһатә олунмушдур. Гида удлаға Ә.-дән дахил олур.

ӘСПӘРӘК, резеда (Reseda)—әспәрәк фәсиләсиндән бир, ики вә чохиллик от чинси. Јарпағы садә вә ја ләләквары дилимлидир. Ағ, сары, јахуд јашылымтыл-сары рәнкли әтирли, икичинсијјәтли хырда чичәкләри салхымвары вә ја сүнбүлвары чичәк групунда јерләшир. Мејвәси гутучуг, тохумлары хырда, бөјрәкшәкиллидир. Аралыг дәнизјаны әразиләрдән Шәрги Африка вә Һиндистана гәдәр јајылмыш 50—60 нөвү мә'лумдур. ССРИ-дә 10, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 6 нөвү (сарымтыл Ә., сары Ә., јумрумејвә Ә., хырдамејвә Ә., әтирли Ә., Фитуеум Ә.-ји) битир. Әтирли Ә. бечәрилир. Бә'зи нөвләриндән боја һазырланмасында, әтријјатда вә тәбабәтдә истифадә едилир.

ӘСР—јүз ил. Мәс., 20 әср 1901 ил 1 јанвар илә 2000 ил 31 декабр арасындакы вахтдыр.

ӘСР (кеолокијада)—бир мәртәбә сүхур гатынын әмәлә кәлмәси үчүн лазым олан кеоложи вахт. Изотоп тә'јини мә'луматларына көрә, кеоложи Ә.-ләрин давамијјәти Палеозојда 10 млн. илә јахын, Мезозој вә Кајнозојда 5—6 млн. ил олмушдур. Бир нечә Ә. кеоложи епоханы әмәлә кәтирир.

ӘСРИК—Азәрб.ССР-ин Товуз р-нунда чај. Ахынча чајынын сағ голу. Уз. 48 *км*, һөвзәсинин саһ. 170 *км*². Шаһдағ силсиләсинин шм. јамачындан (1750 *м* һүнд.-дән) башланыр. Јералты вә јағыш сулары илә гидаланыр. Сүвармада истифадә едилир.

ӘСРИК—Азәрб.ССР Кәлбәчәр р-нунда кәнд. Ә. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 45 *км* ч.-ш.-дә, Кәлбәчәр—Башлыбел шосе јолу кәнарында, Тутғунчајын (Тәртәр чајынын голу) сағ саһилиндә, Гонгур д.-нын ш. әтәјиндәдир. Әһ. 347 (1979); арычылыг, һејвандарлыг вә тутүнчүлүклә мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, хәстәхана, рабитә шө'бәси вар.

ӘСРИК ЧЫРДАХАН — Азәрб.ССР Товуз р-нунда кәнд. Ә. Ч. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 22 *км* ч.-да, Гушчу—Бөјүкгышлаг шосе јолу кәнарында, Әсрик чајынын саһилиндә, дағ әтәјиндәдир. Әһ. 1722 (1979); үзүмчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, хәстәхана, рабитә шө'бәси вар.

ӘССАР ТӘБРИЗИ (Шәмсәддин Һачы Мәһәммәдин тәхәллүсү; 1325, Тәбриз—1390, Тәбриз)—Азәрб. шаири вә алими. Тәбриздә мәшһур мүнәччим Әбдүссәмәдин шакирди олмушдур. Фарсча јазмышдыр. Султан Үвејсин сарајына дә'вәт олунмуш, лакин тезликлә сарајдан узаглашмышдыр. Ә. Т. Низами Кәнчәви әдәби мәктәбинә мәнсуб шаирләрдәндир. Лирик әсәрләрдән ибарәт диваны, «Меһр вә Мүштәри» (1376), «Сагинамә» поемалары, «Әл-вафи фи тә'дәд үл-гәвафи» («Гафијәләрин сајы һаггында тәфсилат») поетика әсәри вар. «Меһр вә Мүштәри»нин гәһрәманлары бүтүн мәһрумијјәтләрә дөзүр, мүбаризә нәтичәсиндә арзуларына чатырлар. Јүксәк сәнәткарлыгла јазылмыш бу поема Азәрб. поезијасында киши достлуғуна һәср олунмуш илк әсәрләрдәндир. Мәшһур тачик шаири *Камал Хочәнди* Ә. Т.-јә ше'р һәср етмиш, Ә. Чами, Авропа вә рус шәргшүнасларындан К. Пејпер, Б. А. Дорн, И. Пидзи, А. Ј. Крымски онун јарадычылығындан бәһс етмишләр. «Меһр вә Мүштәри» поемасы шаирин өлүмүндән 70 ил сонра түрк дилинә, 19 әсрдә алман дилинә (бә'зи фәсилләри), 20 әсрдә исә урду дилинә тәрчүмә олунмушдур. Әсәрин 2 әлјазма нүсхәси Азәрб.ССР ЕА Респ. Әлјазмалар Фондунда сахланылыр.

Әсәри: Мехр и Муштари. Отрывки из поэмы, в кн.: Поэзия народов СССР IV—XVIII веков, М., 1972.

Әд.: Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, 3 чилддә, ч. 1, Б., 1960; Чаһани Г., Әссар Тәбризинин «Меһр вә Мүштәри» поемасы, Б., 1968.

ӘС-СҮВЕЈДӘ, Сүвејдә (әр. السويداء) —Суријанын ч.-унда шәһәр. Әс-Сүвејдә мүһафазасынын инз. м. Автомобил јоллары говшағы. Әһ. 30,1 мин (1971). К.т. р-нунун мәркәзидир (тахыл, тәрәвәз, үзүм вә с). Јејинти сәнајеси вар.

ӘТ—әтлик вә әти јејилән вәһши һејванларын чәмдәкләри вә онларын һиссәләри. Тәркибиндә инсан организми үчүн лазыми зүлаллар, јағлар, минерал маддәләр, витаминләр вә с. вар. Гарамал әти, гојун әти, кечи әти, дәвә әти, гуш әти вә с. Ә.-ләр олур.

Әтин тәркибинә әзәлә тохумасы,

јағ тохумасы, бирләшдиричи тохума, сүмүк тохумасы, аз мигдарда синир тохумасы, ган дамарлары, лимфа системи дахилдир. Әзәлә тохумасы мүхтәлиф нөв һејван әтинин 50—60%-ини тәшкил едир. Кимјәви тәркибинә көрә әзәлә тохумасынын 73—77%-ини су, 18—21%-ини зулал, 1—3%-ини липидләр, 1,7—2%-ини азотлу екстрактив маддәләр, 0,9—1,2%-ини азотсуз екстрактив маддәләр, 0,8—1,0%-ини минерал маддәләр тәшкил едир. Әзәлә тохумасы, әсасән, тамкејфијјәтли садә зулаллардан, аз мигдарда исә мүрәккәб зулаллардан ибарәтдир. Әтин тәркибиндә əвəз олунмајан аминтуршулар вар. Әзәлә тохумасынын рәнкинин гырмызылығы протоплазмадакы миоглобинин аз вә ја чохлуғундан асылыдыр. Әзәлә тохумасындакы липидләр һүчејрәләрдә, әзәләләр арасында јерләшир. Әтин јетишмәсиндә бу маддәләрин ролу бөјүкдүр. Әзәлә тохумасынын тәркибиндә B_1, B_2, PP, B_6 вә с. витаминләр вар. Әтдәки минерал маддәләр макроелементләр (калиум, фосфор, натриум вә с.) вә микроелементләрдән (синк, манган, молибден вә с.) ибарәтдир.

Әтин јетишмәси. Һејванлар кәсилдикдән бир нечә саат сонра әзәлә тохумасында кәркинләшмә баш верир. Кәркинләшмиш әт дадсыз, әтирсиз, бәрк вә ширәсиз олур. Һејван кәсилдији андан 24 саат әрзиндә аденозинтрифосфатын (АТФ) парчаланмасы кедир вә әтдә фосфат туршусу, сонра исә инозинмонофосфат (ИМФ) топланыр. Јетишмә просесиндә әт јумшалыр, ширәли олур, онда тамлы вә хүсуси маддәләр әмәлә кәлир.

Әтдә микробиоложи просесләр. Кәсилмәздән габаг јахшы истираһәт етмиш сағлам һејванын әтиндә һеч бир микроорганизм олмур. Микроорганизмләр әтә е'мал вахты, сојудучуда јүксәк нисби нәмликдә сахландыгда дүшүр вә инкишаф едир. Онларын тә'сири илә әтдәки зулаллар парчаланыр, мүхтәлиф маддәләр (аммонјак, һидрокен-сулфид, индол, скатол, фенол вә с.) әмәлә кәлир. Бу чүр маддәләр әтә пис гоху верир вә онун кејфијјәтини ашағы салыр. Јахшы сахланмыш әтин тәркибиндә олан азотлу екстрактив маддәләр мә'дә-бағырсағын ширә вәзиләрини гычыгландырыр, иштаһаны артырыр вә гиданын јахшы һәзм олунмасына сәбәб олур. Гаты булјонда вә гызардылмыш әтдә бу маддәләр даһа чох олур.

Әд.: Әһмәдов Ә. М., Бајтарлыг санитарија експертизасы вә һејвандарлыг мәһсулларынын технолокијасы, Б., 1969; Павловский П. Е., Пальмин В. В., Биохимия мяса. Пищевая промышленность, М., 1975; Скалинский Е. И., Белоусов А. А., Микроструктура мяса, М., 1978.

ӘТ МИЛЧӘКЛӘРИ (Calliphora, Lucilia)—икиганадлыларын каллифорида вә саркопакија фәсиләсиндән бә'зи милчәкләрин үмуми ады. Уз. 6—17 *мм*-дир. Рәнкинә көрә боз Ә.м. (Sarcophaga carnaria), көј Ә.м. (Calliphora vicina), јашыл Ә.м. (Lucilia sericata) олур. Ә.м., о чүмләдән чәмдәк милчәкләри (Cynomyia mortuorum) кениш јајылмышдыр. Әт, чәмдәк, чүрүмүш мејвә вә фекалла гидаланыр. Sarcophagidae фәсиләсиндән олан Ә.м. диридоғандыр. Көј вә јашыл Ә.м.-нин сүрфәси мејит, әт вә фекал, боз Ә.м.-нин сүрфәси исә јағыш гурдлары үзәриндә инкишаф едир. Јашыл Ә.м.-нин сүрфәләри некрозлашмыш тохумада да инкишаф едә билир. Һејван вә инсанда *миазлара* сәбәб олур. Ә.м. бир сыра јолухучу хәстәликләри вә һелминт јумурталарыны јајыр. Мүбаризә тәдбирләри: санитарија гајдаларына риајәт етмәк.

ӘТ СӘНАЈЕСИ—јејинти сәнајесинин ән бөјүк саһәләриндән бири; мал-гараны комплекс шәкилдә е'мал едир. ССРИ Ә.с. мүәссисәләриндә мал-гара, гушлар, довшанлар тәдарүк олунур вә кәсилир, әт, колбаса мә'мулаты, әт консервләри, јарымфабрикатлар, котлет, дүшбәрә, кулинарија мә'мулаты, һәмчинин һејванлар үчүн гуру јем, гијмәтли тибб препаратлары, јапышган, желатин вә с. һазырланыр. Ингилабдан әввәл Русијада, о чүмләдән Азәрб.-да мал-гара кичик кустар саллагханаларда кәсилирди; колбаса мә'мулаты е'малатханаларда, әсасән, колбаса дуканларында һазырланырды. ССРИ-дә Ә.с. мүһарибәдән әввәлки бешилликләрдә Москва, Ленинград, Бакы (бах *Бакы әт комбинаты*), Семипалатинск, Орск вә с. шәһәрләрдә јүксәк техникалы ири әт комбинатларынын тикилмәси илә әлагәдар сүр'әтлә инкишаф етмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә тәгр. 200 Ә.с. мүәссисәси тамамилә вә ја гисмән дағыдылмышды. 1946—50 илләрдә Ә.с. мүәссисәләри бүтүнлүклә бәрпа едилмиш, 300-дән чох әт комбинаты вә сехи тикилмиш вә јенидән гурулмушдур. ССРИ-дә сәнаје мигјасында әт истеһсалы 1913 илдәки 1,3 млн. *т*-дан 1978 илдә 9,5 *т*-а чатдырылмышдыр. 1978 илдә үмуми әт истеһсалы 15,2 млн. *т* олмушдур. Азәрб.ССР-дә 1978 илдә сәнаје мигјасында әт истеһсалы 57,6 мин *т*, үмуми әт истеһсалы исә 132,3 мин *т* олмушдур. ССРИ-дә Ә.с.-нин ән бөјүк мүәссисәси Москва әт комбинатыдыр. 1978 илин әввәлиндә Бакыда әт е'малы технолокијасынын сон наилијјәтләри әсасында јарадылмыш истеһсал комплекси һәр күн 10 *т*-дан чох әт вә колбаса мә'мулаты һазырлајыр, лајиһә күчүнә чатдырылдыгдан сонра бу рәгәм 65 *т*-а чатдырылачагдыр.

Ә.с. дикәр сосиалист өлкәләриндә дә мүвәффәгијјәтлә инкишаф едир. 1977 илдә үмуми әт истеһсалы АДР-дә 1,8, БХР-дә 0,7, Мач.ХР-дә 1,5, ПХР-дә 3, РСР-дә 1,5, ЧССР-дә 1,3 млн. *т* олмушдур. Ә.с. капиталист өлкәләриндә ән чох АБШ-да (1978 илдә 26 млн. *т*) инкишаф етмишдир. Ә.с. һәмчинин Франса (1977 илдә 5,3 млн. *т*), АФР (5 млн. *т*), Б. Британија (3,1 млн. *т*) вә дикәр капиталист өлкәсиндә инкишаф етмишдир.

ӘТ УНУ—к.т. һејванлары үчүн гидалы јем.

ӘТАЛӘТ (әр. عطالت һәрәкәтсиз) — чисмин Нјутонун биринчи вә икинчи ганунларыны өдәјән хассәси (бах *Нјутонун механика ганунлары*). Күтлә чисмин Ә. өлчүсүдүр.

ӘТАЛӘТ АККУМУЛЈАТОРУ — һәрәкәт мигдары она тә'сир едән харичи гүввәләрин һәрәкәт мигдарындан хејли артыг олан һәрәкәтверичи чисим. Фырланан *назимчарх* Ә.а. кими (мәс., ушаг ојунчагларында истифадә олунан әталәт мүһәррики) кениш тәтбиг едилир.

ӘТАЛӘТ ГАНУНУ—бах *Нјутонун механика ганунлары*.

ӘТАЛӘТ ГҮВВӘСИ—мадди нөгтәнин *m* күтләси илә W тә'чилинин һасилинә бәрабәр олан вә тә'чилин әксинә јөнәлән гүввә. Әјрихәтли һәрәкәтдә Ә.г. танкенсиал (вә ја тохунан) J_τ вә нормал (вә ја мәркәзәгачма) J_n топлананларына ајрылыр. Биринчиси W_τ тохунан тә'чилин әксинә, икинчиси исә трајекторијанын әјрилик мәркәзиндән баш нормал бојунча јөнәлир вә $J_\tau = mW_\tau$, $J_n = mv^2$, (v—нөгтәнин сүр'әти, ρ—трајекторијанын әјрилик радиусудур). Ә.г. динамика тәнликләринин тәртибини (бах *Д'Аламбер принсипи*) вә һәрәкәтин нисбилијини өјрәнмәк үчүн елмә дахил едилмишдир.

ӘТАЛӘТ МӘРКӘЗИ, күтлә мәркәзи—күтләнин мадди нөгтәләр системиндә пајланмасыны характеризә едән һәндәси нөгтә. Координатлары

$$x_c = \Sigma m_\kappa x_\kappa / M, \quad y_c = \Sigma m_\kappa y_\kappa / M,$$

$$z_c = \Sigma m_\kappa z_\kappa \; M,$$

чисим үчүн (күтлә кәсилмәз пајландыгда) исә

$$x_c = \frac{1}{M}\int_V \rho x\, Vd, \quad y_c = \frac{1}{M}\int_V \rho y\, dV,$$

$$z_c = \frac{1}{M}\int_V \rho z\, dV$$

дүстурлары илә һесабланыр (m_κ—мадди нөгтәләрин күтләси, x_κ, y_κ вә z_κ бу нөгтәләрин координатлары, $M = \Sigma m_\kappa$ системин күтләси, ρ—сыхлығы, V—һәчмидир).

ӘТАЛӘТ МОМЕНТИ—чисимдә күтләнин пајланмасыны характеризә едән кәмијјәт; фырланма һәрәкәтиндә чисмин әталәт өлчүсү. Ики нөвдүр: оха нәзәрән Ә.м. вә мәркәзәгачма Ә.м. Мадди нөгтәләр системинин фырланмасында оха нәзәрән Ә.м. (мәс., Z охуна)

$$J_z = \Sigma m_i h_i^2,$$

чисим үчүн исә (күтлә кәсилмәз пајландыгда)

$$J_z = \int_V \rho h^2\, dV$$

кими тә'јин олунур (m_i—системин нөгтәләринин күтләси, h_i—онларын охдан мәсафәси, ρ—күтлә сыхлығы, V исә чисмин һәчмидир). Бејнәлхалг ваһидләр системиндә өлчү ваһиди $кг \cdot м^2$-дир. Дүзбучаглы x, y, z охлары системинә нәзәрән Ә.м.

$$J_{xy} = \Sigma m_i x_i y_i, \quad J_{yz} = \Sigma m_i y_i z_i,$$

$$J_{zy} = \Sigma m_i z_i x_i$$

бәрабәрликләри вә ја ујғун һәчм интегралы илә тә'јин олунур.

ӘТАЛӘТ ҺЕСАБЛАМА СИСТЕМИ—*Нјутонун механика ганунларынын* өдәнилдији һесаблама системи. Бу системә нәзәрән дүзхәтли бәрабәрсүр'әтли ирәлиләмә һәрәкәти едән һесаблама системи дә Ә.һ.с.-дир. Бу сәбәбдән сонсуз сајда Ә.һ.с. ола биләр. Нјутонун икинчи гануну, һәрәкәт мигдарынын сахланмасы, һәрәкәт мигдары моменти вә әталәт мәркәзинин һәрәкәт ганунлары харичи тә'сирләрә мә'руз

галмајан ихтијари Ә.һ.с.-ндә доғрудур. Һесаблама системи һәмишә бир чисим (мәс., Јер, кәми, тәјјарә) илә бағланыр. Белә систем мүәјјән хәта илә Ә.һ.с. гәбул едилә биләр. Охлары үч улдуза јөнәлдилмиш вә башланғычы Күнәшдә јерләшән систем дәгиг Ә.һ.с.-дир. Бу, көј механикасы вә космонавтикада ишләдилир. Бир чох техники мәсәләнин һәллиндә јүксәк дәгиглик тәләб олунарса, башланғычы Јерин мәркәзиндә јерләшән, охлары исә үч улдуза јөнәлдилмиш Ә.һ.с.-ндән истифадә едилир. Бир Ә.һ.с.-ндән дикәринә кечдикдә координатлар вә заман фәзасы үчүн Нјутонун классик механикасында Галилеј чевирмәләриндән (бах *Галилејин нисбилик принсипи*), релјативист механикада исә Лорентс чевирмәләриндән истифадә олунур.

Әд.: Хайкин С. Э., Физические основы механики, М., 1963; бах һәмчинин *Нисбилик нәзәријјәси* вә *Һесаблама системи* мәгаләләринин әдәбијјатына.

ӘТӘКЛИК—гадын үст көјнәјинин әтәјинә бәнд едилән бәзәк нөвү. Әсасән тој, шәнлик палтарынын әтәјинә тутулурду. Зәркәрлик үсулу илә һазырланан мидахыл, кәсмә пәрәк, гызыл пул, пиләк вә с. зинәтләрдән ибарәт Ә.-ләр кениш јајылмышды. Азәрб. гадынлары арасында пиләк Ә.-дән даһа чох истифадә едилирди. Ә. үчүн һазырланмыш зәркәрлик бәзәкләри ја бафта, ја да енсиз парча үзәринә бәнд едилирди. 20 әсрин әввәлләринәдәк кениш јајылмышды. Һазырда дәбдән чыхмышдыр.

ӘТӘНӘЛИЛӘР (Eutheria)— диридоған мәмәлиләрин синифүстлүјү. Ә. чох јүксәк гурулушлу вә еколожи-морфоложи чәһәтдән мүхтәлиф олмасы илә характеризә едилир. Характер хүсусијјәтләри: дөјәнәкли чисимлә бирләшән бејин јарымкүрәләринин чох инкишаф етмәси, рүшејмлә пласентанын јанашы инкишафы, кисәлиләр үчүн характер олан кисә сүмүкләринин олмамасыдыр. Ә.-ин нәсли кәсилмиш 14, мүасир 17 дәстәси вар. Илк Ә. Еркән Табашир дөврүндән мә'лумдур.

ӘТИР—*әтирли маддәләрин* (әтријјат гарышыгларынын) спиртдә (вә ја спиртли суда) мәһлулу. Әтријјат гарышыгларыны — композисијаларыны һазырламаг үчүн битки вә һејван мәншәли мәһсуллардан, һәмчинин кимјәви хаммалдан алынан 300-ә гәдәр тәбии вә синтетик әтирли маддәдән истифадә едилир.

Ә.-ин ији памбыг парчада 3 саатдан чох галмалыдыр. Ә. композисијасынын тәркибиндә орта һесабла 15-дән 60-а гәдәр, бә'зән даһа чох мүхтәлиф әтирли маддә олур. Ә.-ин сахланма мүддәти 12—15 ајдыр. Ә.-ин тәркибинин адәтән 10—25 %-ини, бә'зи һалларда исә 50%-ини әтирли маддәләр тәшкил едир. Гохусунун характеринә көрә Ә. ики група ајрылыр: чичәк гохулу Ә.-ләр (бир вә ја бир нечә чичәјин әтрини хатырладан) вә әтријјатчыларын зөвгүнә көрә һазырланан Ә.-ләр. Мәс., Азәрб.ССР ЕА Ј. Мәммәдәлијев ад. Нефт Кимјасы Просесләри Ин-тунда Азәрб.ССР ЕА акад. С. Ч. Меһдијевин рәһбәрлик етдији мономерләр лабораторијасында Азәрб. нефтләринин тәркибиндә зәнкин олан нафтен карбоһидрокенләри әсасында јасәмән әтирли јени синтетик маддә алынмышдыр. Ин-тун алимләри Үмумиттифаг Елми Тәдгигат Синтетик вә Тәбии Әтирли Маддәләр Ин-тунун әмәкдашлары илә бирликдә «Иора» адлы јени орижинал композисија алмыш вә онун әсасында «Азәрбајчан тәранәләри» вә «Азәрбајчаным» адлы Ә. һазырламышлар. Јүксәккејфијјәтли бу Ә.-и Москванын «Новаја Зарја» әтријјат ф-ки истеһсал едир. Азәрб.ССР-ин Загатала р-нунда јетишдирилән *Газанлыг гызылкүлүндән* дә әтријјат сәнајесиндә кениш истифадә олунур.

ӘТИРЛИ МАДДӘЛӘР—мүхтәлиф әтријјат, косметика мә'мулаты, сабун, јејинти мәһсуллары, синтетик јујучу маддәләр вә с. истеһсалында ишләдилән характерик хош ијли үзви бирләшмәләр. Ефир јағларында, әтирли гатранларда, битки вә һејван мәншәли мәһсуллардан алынмыш үзви маддәләрин бә'зи мүрәккәб гарышыгларында мүхтәлиф Ә.м. вар. Тәбии ефир јағларынын кимјәви тәркибинин өјрәнилмәси вә онлардан Ә.м.-и ајырыб чыхармағын мүмкүн олмасы 19 әсрдә Ә.м.-дән бир чохунун гурулушуну мүәјјән етмәјә вә садә кимјәви маддәләрдән синтетик әтирли маддә алмаға имкан вермишдир. Илк дәфә *ванилин*, гызылкүл ијли β-фенилетил спирти, *индол* вә с. синтез едилмишдир.

Маддәнин ији онун молекулунун бөјүклүјүндән, карбон атомлары зәнчиринин шахәләнмә дәрәчәсиндән, функсионал групун молекулдакы вәзијјәтиндән, икигат вә үчгат рабитәнин олмасындан вә с. асылыдыр. Әтир вә одеколонлар Ә.м.-ин мүхтәлиф компонентләрини спиртдә һәлл етмәклә һазырланыр. Мәс., «Краснаја Москва» әтри 34 мүхтәлиф компонентдән ибарәтдир. ССРИ-дә һәр ил 150—160 адда мин тонларла Ә. м. истеһсал олунур. Әвәлләр јалныз тәбии хаммаллардан алынан Ә.м.-дән бир чоху, һәтта, тәбиәтдә һеч раст кәлмәјәнләри дә синтез едилир.

ӘТИРШАҺ (Geranium)—*әтиршаһкимиләр* фәсиләсиндән битки чинси. Чохиллик, надир һалда бириллик отлардыр. Узунсаплаглы јашыл јарпаглары дилимли вә ја бөлүмлү олур. Чәһрајы рәнкли чичәкләри әтирлидир. Әсасән, Шимал јарымкүрәсиндә битән 400-дәк нөвү мә'лумдур. ССРИ-дә 50, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 23 нөвү јајылмышдыр. Гырмызы Ә. (G. sanguineum), көјәрчини Ә. (G. columbinum), дилимли Ә. (G. dissectum), мешә Ә.-ы (G. silvaticum) вә с. нөвләри даһа кениш јајылмышдыр. Ә.-ын тәркибиндә ашы маддәси, ефир јағы олур; бу јағ кераниол, ситронеллол вә с.-дән ибарәт олдуғу үчүн *әтиршаһ јағы* гызылкүл јағынын ијини верир; бә'зи нөвләринин јарпағында С витамини вә каротин вар. Бә'зән әтиршаһкимиләр фәсиләсинин шамданкүлү чинсиндән олан биткиләр дә Ә. адланыр. Декоратив битки кими әкилир.

Әд.: Дәмиров И., Шүкүров Ч., Азәрбајчанын дәрман биткиләри, Б., 1976.

ӘТИРШАҺ ЈАҒЫ—хош ијли ефир јағы. *Әтиршаһын* јарпагларында олур (0,15—0,2%). Су бухары илә екстраксија васитәсилә алыныр. Тәркибиндә ситронеллол, кераниол, линалоол вә ментол вар. Әтријјатда вә сабун истеһсалында ишләдилир.

ӘТИРШАҺКИМИЛӘР (Geraniaceae)—икиләпәли битки фәсиләси. Әксәријјәти от, бир гисми јарымкол вә коллардыр. Јарпаглары, әсасән, јарпагалтлыглыдыр. Икичинсијјәтли гырмызы вә ја көј-бәнөвшәји чичәкләри мүнтәзәм, надир һалларда гејри-мүнтәзәм олур. Әсасән, мүлајим иглимли өлкәләрдә 8 чинси (800 нөвү) мә'лумдур; бә'зи нөвләри тропик вә субтропикләрдә битир. ССРИ-дә 3—4 чинсә аид 75-дән чох нөвү, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә әтиршаһ (Geranium) вә дурнаоту (Erodium) чинсләринин 32 нөвү јајылмышдыр.

ӘТЈЕМӘЗЛИК, вехетарианлыг (орта лат. vegetarius—битки мәншәли)—анчаг битки мәһсуллары, јахуд һәмин мәһсулларла бирликдә ағарты (сүд мәһсуллары) вә јумурта илә гидаланма системи. Сәмәрәли гидаланма һаггындакы мүасир елм битки мәһсуллары илә јанашы һејван мәншәли гидалар да јемәји мәсләһәт көрүр. Белә гарышыг гида мәһсуллары организмин лазыми гида маддәләринә вә витаминләрә олан тәләбатыны өдәјир. Бә'зи хәстәликләрдә (мәс., һипертонија, атеросклероз, бөјрәк, үрәк-дамар хәстәликләри вә с.) мүаличә мәгсәди илә гысамүддәтли Ә. күнләри тә'јин едилир.

ӘТКӘТИРӘН—бах *Дилганадан.*

ӘТРАФ МҮҺИТИН МҮҺАФИЗӘСИ—бах *Тәбиәтин мүһафизәси.*

ӘТРӘК, Атрәк. (اترک — Сәлаһә, Сулаһә) — Иранда, Түр.ССР-дә вә ССРИ — Иран сәрһәди бојунда чај. Уз. 669 *км*, һөвзәсинин саһ. тәгр. 27,3 мин *км*²-дир. Түркмән-Хорасан д-рындан башланыр. Хәзәр дәнизинә төкүлүр. Гар вә јағыш сулары илә гидаланыр. Јаз-јај мөвсүмүндә дашыр. Сувармада истифадә едилир. Сују анчаг дашгынлар дөврүндә Хәзәрә чатыр. Әсас голу Сумбар чајыдыр.

ӘТТАР (عطار) Фәридәддин Мәһәммәд бин Ибраһим Нишапури (тәгр. 1119, Нишапур — ?) — фарс-тачик шаири. Әсәрләриндә Шәрг халгларынын шифаһи әдәбијјатындан мәһарәтлә истифадә етмишдир. Дидактик мәзмунлу «Мәнтуг ут-тејр» («Гушларын сөһбәти», тәгр. 1175) аллегорик поемасы суфи (бах *Суфилик*) әдәбијјатынын көркәмли абидәләриндән бири кими сонракы шаирләрин (Ч. Руми, Ә. Нәваи вә б.) јарадычылығына күчлү тә'сир көстәрмишдир. Диваны, «Мухтарнамә», «Пәнднамә» («Нәсиһәтнамә»), «Ме'рачнамә», «Әсрарнамә» вә «Тәзкирәт үл-өвлија» («Мүгәддәсләрин һәјаты») әсәрләри дә мәшһурдур. Әсәрләринин әлјазма нүсхәләри, о чүмләдән «Әсрарнамә»нин 1478 илдә Әһмәди тәрәфиндән Азәрб. дилинә тәрчүмәсинин 2 әлјазмасы Азәрб. ССР ЕА Респ. Әлјазмалар Фондунда сахланылыр.

Әсәрләри: Отрывок из поэмы «Язык птиц». Отрывки из «Божественной книги», в кн.: Поэзия народов СССР IV—XVIII веков, М., 1972.

Әд.: Брагинский И., Комиссаров Д., Персидская литература, М., 1963.

ӘТТАР (әр. عطار—әтир сатан)—Јахын Шәрг өлкәләриндә, һәмчинин кечмишдә Азәрб.-да әтријјат, дәрман, әдвијјат вә мүхтәлиф битки јағы сатмагла мәшғул олан шәхс.

ӘТЧӘБАЛАЛЫ ГУШЛАР (nidicolae вә ја altrices)—балалары јумуртадан чыхандан сәрбәст һәјат тәрзи башлајана гәдәр нисбәтән узун инкишаф дөврү кечирән гушлар. Ә.г.-ын рүшејм инкишафы нисбәтән аз давам едир;

јумуртада гидаландырычы маддә (јумурта сарысы) еһтијаты аз олур. Буна көрә дә балалар јумуртадан јардымсыз, чылпаг вә ја чох сејрәк рүшејм түкү илә өртүлү һалда чыхыр; бәдән темп-ру дәјишкәндир (бах *Појкилотерм һејванлар*). Әтчә балалар узун мүддәт јувада галыр; валидејнләри онлары исидир вә јемләјир. Ә.г.-а сәрчәкимиләр, ағачдәләнләр, гугулар, тутугушулар, көјчәгарғалар, көјәрчинләр, узунганадлылар, күрәкајаглылар дахилдир.

ӘФГАН ДИЛИ— бах *Пушту дили.*

ӘФГАНИ— Әфганыстан Демократик Республикасынын пул ваһиди. 1926 илдән Кабил руписинин әвәзинә тәдавүлә бурахылмышдыр. 100 Ә. 1,49 маната бәрабәрдир (1979, ијул).

ӘФГАНЫСТАН, Әфганыстан Демократик Республикасы. جمهوری دمکراتیک افغانستان

Үмуми мә'лумат. Мәркәзи Асијанын ч.-г.-индә дөвләт. Шм.-дан ССРИ (сәрһәд хәттинин уз. 2346 *км*), г.-дән Иран, ч.-дан вә ш.-дән Пакистан вә Һиндистан, шм.-ш.-дән Чинлә һәмсәрһәддир. Саһ. 655 мин $км^2$. Әһ. 15,5 млн. (1979). Пајтахты Кабил ш.-дир. Инзибати чәһәтдән 27 әјаләтә бөлүнүр.

Дөвләт гурулушу. Ә. респ.-дыр. 1973 иләдәк конститусијалы монархија олмушдур. 1978 ил апрелин 27-дә баш вермиш халг ингилабындан сонра һакимијјәт Ингилаб Шурасынын әлинә кечмиш, 1977 ил Конститусијасы ләғв олунмуш, Бөјүк Мәчлис (али нүмајәндәли орган) бурахылмыш, Ә. демократик респ. е'лан едилмишдир. Али дөвләт һакимијјәт органы Ингилаб Шурасыдыр. Ингилаб Шурасынын сәдри дөвләт башчысыдыр. Али ичра органы Назирләр Шурасыдыр.

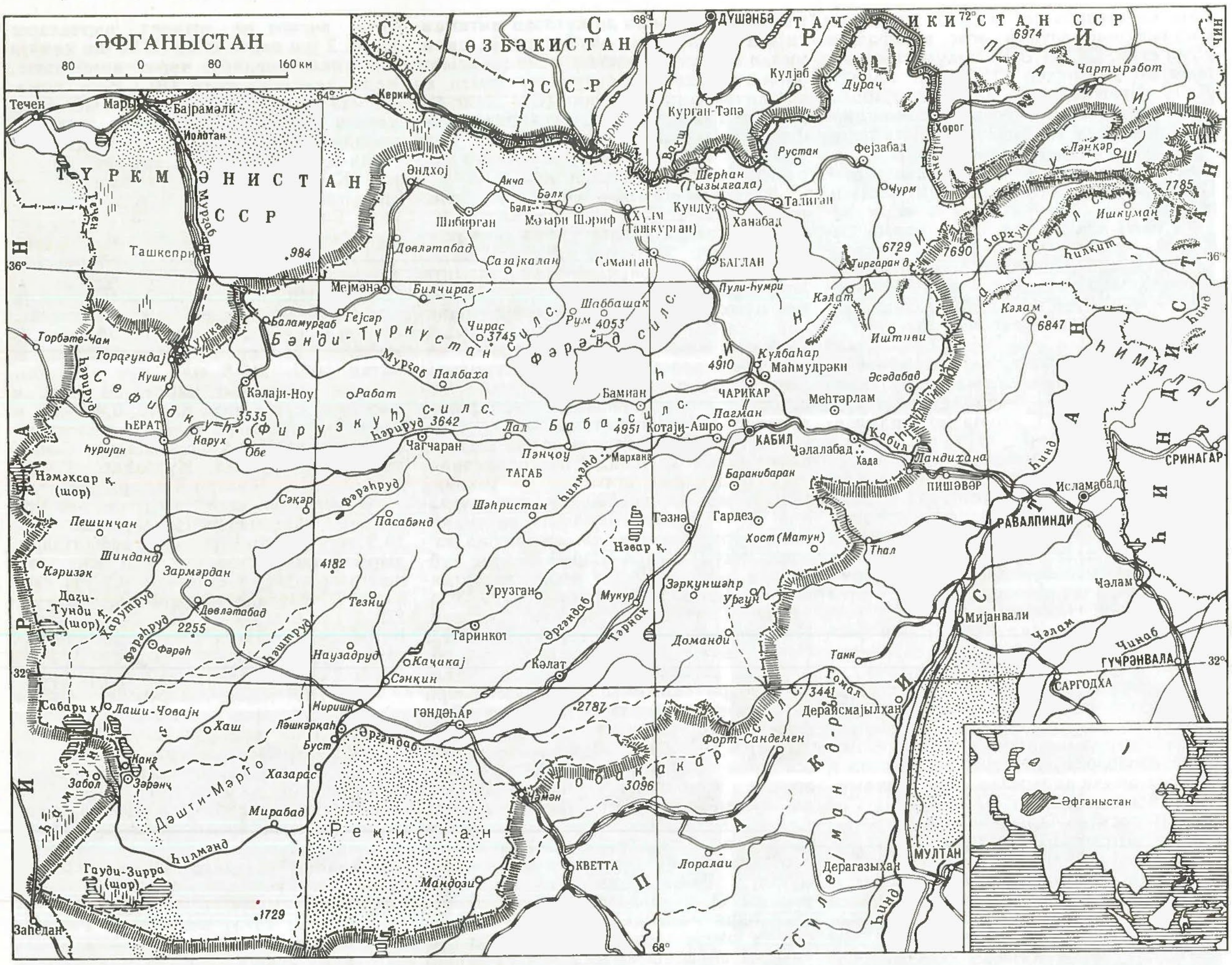
Тәбиәт. Ә. Иран јајласынын шм.-ш.-индә, онун Мәркәзи Асијанын дағ системләри илә бирләшдији јердәдир. Әразинин тәгр. 3/4-нү шм.-ш.-дән ч.-г.-ә узанан Һиндигуш (һүнд. 6729 *м*-ә гәдәр) вә Паропамиз дағ системләринин силсиләләри тутур. Өлкәнин ч.-унда Гәзнә-Гәндәһар јајласы, ч.-г.-индә һүнд. 500—1000 *м* олан тәпәли сәһра дүзәнликләри, шм.-ында дағәтәји лөсс дүзәнликләри јерләшир. Ә.-ын әразиси, әсасән, Алп гырышыглығы гуршағындадыр. Фајдалы газынтылары: тәбии газ, нефт, даш көмүр, лазурит, берил, дәмир, галај, синк, мис филизләри, гијмәтли металлар вә с. Иглими гуру субтропикдир. Орта темп-р ијулда 24—32°С (2500—4000 *м* һүнд.-дә 10°С), јанварда 0—8°С-дир. Иллик јағынты 40—50 *мм*-дән (ч.-дакы дүзәнликләрдә) 800 *мм*-ә (дағларда) гәдәрдир. Бөјүк чајлардан (Амударја, Һәрируд, Һилмәнд, Кабил, Мурғаб) сувармада истифадә едилир. Көлләри аздыр. Ч.-да вә г.-дә субтропик дағ сәһра боз-гонур, дағ боз торпаглары, шм.-да дағлыг р-нларда дағ чәмән-чөл, дағ-чәмән, һәмчинин гәһвәји дағ торпаглары јајылмышдыр. Битки өртүјү, әсасән, сәһра вә чөл типлидир. Дахили јајлаларда ксерофит биткиләр үстүнлүк тәшкил едир. Мешәләр (үмуми саһ. 2 млн. *һа*), әсасән, өлкәнин ш. һиссәсиндәдир. Һејванлары: чанавар, бәбир, чаггал, дағгојуну, дағкечиси, чејран вә с. Чохлу гуш, илан, һәшәратлар вар.

Әһали. Әсас әһалиси *әфганлардыр* (тәгр. 7,5 млн., 1978). Тачикләр (тәгр. 3250 мин), өзбәкләр (1,5 млн.-дан чох), түркмәнләр (тәгр. 300 мин), мәркәз һиссәдә хәзариләр (1400 мин), нуристанлылар (100 миндән чох), бәлучлар (100 миндән чох), гырғызлар, газахлар, гарагалпаглар вә азәрб.-лар да јашајыр. Диндарлары мүсәлмандыр. Дөвләт дили пушту (јахуд әфган) вә дәри дилләридир. Әһалинин тәгр. 2 млн. нәфәри көчәри вә јарымкөчәри малдарлыгла мәшғул олур. Орта сыхлыг 1 $км^2$-дә тәгр. 28 нәфәрдир. Кабил әјаләтиндә 1 $км^2$-дә тәгр. 290 нәфәр, Һиндигуш р-нунда вә сәһраларда исә 2—3 нәфәрдир. Шәһәр әһалиси тәгр. (11%-дир. Әсас шәһәрләри: Кабил—500 миндән чох, Гәндәһар—130 миндән чох, Һерат—тәгр. 100 мин, Мәзари-Шәриф—тәгр. 70 мин (1976).

Тарихи очерк. Мүасир Ә. әразисинин шм. һиссәси Даш дөврүндән, ч. һиссәси исә Тунч дөврүндән мәскунлашмышдыр. Ә. әразисиндә илк дөвләтләрин јаранмасы (бунлардан ән гәдими Бәлх)е.ә. 1-чи миниллијин 1-чи јарысына аид едилир. 1978—79 илләрдә совет вә әфган биркә археложи експедисијасынын газынтылары нәтичәсиндә надир тикилиләр (е. ә. 2—1-чи миниллијә аид), тәгр. 20 мин гызыл зәркәрлик мә'мулатындан ибарәт коллексија (Кабил Милли Музејиндә сахланылыр) вә с. ашкар олунмушдур.

Е.ә. 6 әсрин 30-чу илләриндә Ә. Әһәмәниләр дөвләтинин тәркибиндә олмуш, е.ә. 330—329 илләрдә Македонијалы Искәндәр тәрәфиндән ишғал едилмиш, сонра исә Селевкиләрин торпагларына гатылмышды. Е.ә. тәгр. 250 илдә Ә.-ын шм.-ында Јунан—Бәлх падшаһлығы јаранды. Бөјүк Кушанлар дөврүндә (ерамызын 1—4 әсрләринин сону) шәһәрләр, сәнәткарлыг, пул тәдавүлү, мәдәнијјәт вә инчәсәнәт инкишаф етмиш, буддизм јајылмаға башламышды (бах *Кушан падшаһлығы*). 6 әсрин 60-чы илләриндән Ә. Түрк хаганлығынын вә Сасаниләрин әсарәти алтына дүшдү. 7—8 әсрләрдә әрәбләр Ә. әразисинин чох һиссәсини ишғал етди, ислам дини јајылмаға башлады. 9—10 әсрләрдә тәсәррүфат, мәдәнијјәт вә инчәсәнәт хејли инкишаф етди. 7—10 әсрләрдә Хилафәт әсарәтинә вә јерли һакимләрә гаршы халг һәрәкатында *гәрмәтилик, харичилик* вә б. тәригәтләр мүһүм рол ојнајырды. 10 әсрин 60-чы—12 әсрин 30-чу илләриндә Ә. Гәзнәвиләр дөвләтинин, сонралар исә онун әразисинин бөјүк һиссәси Гуриләр дөвләтинин (1148—1206) тәркибинә дахил олду. 13 әсрдә монгол јүрүшләри Ә.-ын игтисади вә мәдәни инкишафыны хејли ләнкитди. 14 әсрин ахырларында Ә. Тејмуриләрин әсарәти алтына дүшдү. 16 әсрдә Ә. әразисини Бөјүк Моғоллар вә Сәфәвиләр, 18 әсрин 30-чу илләриндә исә Надир шаһ ишғал етди. Надир шаһын өлүмүндән сонра (1747) Ә.-да мүстәгил *Дурраниләр дөвләти* јаранды; әфган тајфаларынын ваһид дөвләтдә бирләшдирилмәсинә башланды. 1838 илдә Инкилтәрә тәчавүзү (бах *Инкилтәрә— Әфганыстан мүһарибәләри*) бу просеси дајандырды. Халг мүһарибәси нәтичәсиндә инкилис Ост-Һинд ширкәти гошунлары 1842 илдә Ә.-дан говулду вә *Дост Мәһәммәд* Ә.-ын бирләшдирилмәсини давам етдирди. 1855 илдә Гәндәһар, 1863 илдә исә Һерат Ә.-а бирләшдирилди. Әмир Шир Әли дөврүндә (1863—79) Амударјанын сол саһил р-нларынын табе едилмәси баша чатдырылды вә Бәдәхшан зәбт олунду. Әмир Шир Әли мәркәзи һакимијјәти гүввәтләндирди, ордуну артырды, почт јаратды. Онун гуручулуг ишләринә Инкилтәрә — Әфганыстан мүһарибәси (1878—80) мане олду. Ә. халгынын инадлы мүгавимәти Инкилтәрәни Ә.-ы ишғал етмәк планларындан әл чәкмәјә мәчбур етди. 1880 илдә һакимијјәтә кечән *Әбд үр-Рәһман* инкилис гошунларыны Ә.-дан чыхарса да, өлкәнин харичи сијасәтиндә Инкилтәрә нәзарәтинин сахланылмасына разы олду. 1893 илдә Инкилтәрә мүһарибә һәдә-горхусу илә әфган тајфаларына мәхсус сәрһәд торпагларыны Һиндистандакы мүстәмләкә торпагларына бирләшдирди. 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә Ә.-да нисбәтән мәркәзләшдирилмиш феодал дөвләти јаранмаға башлады. Русијада 1905—07 илләр ингилабынын вә гоншу Шәрг өлкәләриндәки ингилаби һәрәкатын тә'сири илә Ә.-да ичтимаи-сијаси фикир инкишафа башлады. Бу дөврдә «*Кәнч әфганлар*» һәрәкаты јаранды. Биринчи дүнја мүһарибәси дөврүндә (1914—18) Ә. битәрәфлијини сахлады.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы Ә.-ын бејнәлхалг вәзијјәтинин көкүндән дәјишилмәсинә сәбәб олду; онун дөвләт мүстәгиллији үчүн әлверишли шәраит јаранды. Өлкәдә милли гүвләр мөһкәмләнди, вәтәнпәрвәр чыхышлар күчләнди. 1919 илин февралында *Әмәнулла хан* Ә. әмири олду. Онун башчылыг етдији һөкумәт «Кәнч әфганлар»ын идејаларыны рәһбәр тутурду. 1919 ил февралын 28-дә Әмәнулла хан Ә.-ын мүстәгиллијини е'лан етди. Бәрабәр һүгуглар әсасында Инкилтәрә—Әфганыстан мүнасибәтләринин јарадылмасы һаггында Ә. һөкумәтинин тәклифини (1919, 3 март) рәдд едән Инкилтәрә Ә. әлејһинә ишғалчылыг мүһарибәсинә башлады (1919 ил, мај—ијун). Совет Русијасы Ә.-а достлуг јардымы көстәрди, 1919 ил мартын 27-дә биринчи олараг Ә.-ын суверенлијини таныды. В. И. Ленинин 1919 ил мајын 27-дә әфган әмиринә көндәрдији мәктубунда дәрһал сәфирликләр сәвијјәсиндә әлагә јаратмаг (һәмин илдә јарадылмышдыр) тәклифи ирәли сүрүлүрдү. Совет Русијасынын Ә.-а достлуг мүнасибәти вә Шәргдә империализм әлејһинә кенишләнән һәрәкат әфган халгынын истиглалијјәт уғрунда мүбаризәсиндә мүһүм рол ојнады. Равалпинди мүгавиләсинә (1919, 8 август) көрә Инкилтәрә Ә.-ын мүстәгиллијини таныды. 1921 илин февралында Ә. тарихиндә илк дәфә олараг бәрабәр һүгуглу Совет—Әфган мүгавиләси бағландыгдан сонра Ә. бејнәлхалг аләмдә танынды (бах *Инкилтәрә — Әфганыстан мүгавилә вә сазишләри*). 1926 ил августун 31-дә Ә. илә ССРИ арасында битәрәфлик

вә гаршылыглы һүҹум етмәмәк һаггында мүгавилә имзаланды. 1919—28 илләрдә Ә.-да феодал керилијини арадан галдыран вә капиталист мүнасибәтләринин инкишафыны сүр'әтләндирән ислаһатлар кечирилди. 1923 илдә Ә.-ын биринҹи конститусијасы е'лан едилди. 1928 илин сонунда өлкәдә *Бәччеји-Сагганын* рәһбәрлији илә һөкумәт әлејһинә үсјан башлады. Әмәнулла хан тахтдан әл чәкмәјә мәҹбур олду. Бәччеји-Саггаја гаршы чыхан Әмәнулла хан һөкумәтинин кечмиш һәрби назири Мәһәммәд Надир һәмин илин октјабрында Кабили алды вә крал е'лан олунду. Јени конститусија (1931) тәһсил вә һүгуг саһәләриндә руһаниләрин мөвгејини мөһкәмләндирди; мәшвәрәтчи һүгугу олан сечкили Халг Шурасы јарадылды. 1933 илдә Мәһәммәд Надирин оғлу Мәһәммәд Заһир шаһ Ә. кралы олду. 1931 илдә бағланмыш битәрәфлик вә гаршылыглы һүҹум етмәмәк һаггында јени Совет—Әфган мүгавиләси Ә.-ын мүстәгиллијинин мөһкәмләнмәсинә көмәк етди. Икинҹи дүнја мүһарибәси (1939—45) башланандан сонра 1939 ил сентјабрын 7-дә Ә. һөкумәти битәрәфлик е'лан етди.

40-чы илләрдә Ә. керидә галмыш аграр өлкә олараг галырды; әһалинин тәгр. 90%-и к.т. илә мәшғул олурду. АБШ, инкилтәрә, 50-чи илләрдә исә һәмчинин АФР Ә.-ын чәтинликләриндән истифадә едәрәк өлкә игтисадијјатына фәал нүфуз етмәјә башлады; Ә.-ы Асијада тәҹавүзкар һәрби блоклара ҹәлб етмәк ҹәһдләри күчләнди. Белә шәраитдә Ә.-да мүстәмләкәчилик әлејһинә, дөвләт системинин демократикләшдирилмәси уғрунда хырда вә орта буржуазијанын, милли зијалыларын мүбаризәси кениш һал алды. 1947 илдә мејдана чыхан «Ојанан кәнҹлик» һәрәкаты әсасында 1950—51 илләрдә сијаси груплар јаранды; Ә.-да илк гејри-рәсми гәзетләр нәшр едилмәјә башланды; буржуа-демократик характерли тәләбләр ирәли сүрүлдү. Ә.-ын игтисади инкишафында 50—60-чы илләрдә ССРИ вә дикәр социалист өлкәләри илә әмәкдашлығын мүһүм әһәмијјәти олду. 1960 илдә Ә.-да Әфган—Совет Достлуғу Ҹәмијјәтинин әсасы гојулду. 1965 илдә Совет—Әфган мүгавиләсинин (1931) фәалијјәт мүддәти узадылды. 60-чы илләрин орталарында Ә.-да һәјата кечирилән игтисади тәдбирләр игтисади р-нларын вә үмуммилли базарын формалашмасыны сүр'әтләндирди, муздлу әмәјин тәтбигини кенишләндирди. 1964 илдә гәбул едилән конститусија сосиал һәрәкатларын ҹанланмасына сәбәб олду. 1965 илдә Ә.-да сијаси партијалар һаггында илк ганун һазырланмаға башланды. 1972 илдә Ә.-да игтисади вәзијјәтин мүрәккәбләшмәси илә әлагәдар дахили сијаси вәзијјәт кәскинләшди. Фәһләләр, тәләбәләр вә дөвләт гуллугчулары игтисади вәзијјәтин јахшылашдырылмасыны, сосиал-игтисади ислаһатлар кечирилмәсини тәләб едирдиләр. 1973 ил ијулун 18-дә М. Давудун башчылығы илә орду Мәһәммәд Заһир шаһын һакимијјәтини девирди вә Ә. респ. е'лан едилди. Респ. мөвҹуд олдуғу күндән ССРИ тәрәфиндән танынды. Јени һөкумәт бир сыра әсаслы дәјишикликләр һәјата кечирәҹәјини билдирди. Лакин бу вә'дләр јеринә јетирилмәди. Әсаслы сосиал-игтисади вә ичтимаи-сијаси проблемләр һәлл олунмур, мүтәрәгги тәшкилатлар тә'гиб едилирди.

1978 ил апрелин 27-дә *Әфганыстан Халг Демократ Партијасынын* (ӘХДП) вә Ә. Ингилаб Шурасынын рәһбәрлији илә өлкәдә милли-демократик, антифеодал вә антиимпериалист ингилаб галиб кәлди. Әфганыстан Демократик Республикасынын (ӘДР) јарадылдығы е'лан едилди. Нур Мәһәммәд *Тәраки* Ә. Ингилаб Шурасынын сәдри сечилди. Јени һөкумәт кәндлиләрин хејринә демократик торпаг ислаһатынын һәјата кечирилмәсини, өлкәнин тәбии еһтијатларынын нәзарәт алтына алынмасыны, савадсызлығын ләғвини, милли мәсәләнин ни-

зама салынмасыны, гадын азадлығы мәсәләләрини өзүнүн әсас вәзифәләри е'лан етди. ССРИ ӘДР һөкумәтини илк таныјан дөвләтдир (1978, 30 апрел). Л. И. Брежнев 1978 илин сентјабрын 22-дә Бакыдакы нитгиндә демишдир: «Азәрбајҹанда икән, Совет Иттифагынын ән'әнәви досту олан вә Сизин јахынлығынызда јерләшән бир өлкәдә — Әфганыстанда јахынларда баш вермиш принсипиал әһәмијјәтли бејнәлхалг һадисә һаггында да бир нечә кәлмә демәјим, әлбәттә, јеринә дүшәр. Билдијиниз кими, орада халг ингилабы баш вермиш, јарымфеодал режими деврилмиш вә Әфганыстан Демократик Республикасы е'лан едилмишдир».

1978 ил декабрын 5-дә ССРИ илә Ә. арасында достлуг, меһрибан гоншулуг вә әмәкдашлыг һаггында Мүгавилә имзаланды. Илк Ә. бешиллијинин (1979, март—1984, март) јеринә јетирилмәсинә башланмышдыр. 1979 ил мартын 5-дән торпағын тәмәннасыз олараг торпагсыз вә азторпаглы кәндлиләрә верилмәси һаггында декретин (1978 илин нојабрында е'лан едилмишди) һәјата кечирилмәси сүр'әтләнди. 100 миндән артыг аилә пулсуз олараг торпаг вә су әлдә етди. Милјонларла кәндлинин сәләмчиләрә вә феодаллара борҹлары ләғв едилди. Өлкәдә көчәриләрин (сајы 3 млн. нәфәрдир) һәјатынын јахшылашдырылмасы, отураг һәјата кечирилмәси үчүн мүһүм тәдбирләр көрүлүр. Ә. тарихиндә илк дәфә олараг зәһмәткешләрә (о ҹүмләдән гадынлара) һәмкарлар иттифагларында бирләшмәк имканы верилмишдир. Ә. халгларынын һүгуг бәрабәрлијинин тә'мин едилмәси јолунда әмәли аддымлар атылмышдыр.

1979 ил декабрын 27-дә ӘХДП Сијаси Бүросу вә ӘДР Ингилаб Шурасы, 1979 илин сентјабрында М. Тәракини ҹисмән мәһв етмәклә һакимијјәти әлә кечирмиш, Ә. халгына гаршы ҹинајәтләр төрәтмиш империализм акенти Һ. Әмини вәзифәдән кәнар етди; о, ингилаби мәһкәмәнин һөкмү илә е'дам олунду. Бәбрәк Кармәл ӘХДП МК-нын баш катиби, ӘДР Ингилаб Шурасынын сәдри вә Баш назир сечилди. О, әфган халгыны әсл демократик әдаләт, ислам udинә һөрмәт, Апрел ингилабынын мәгсәдләрини һәјата кечирмәк уғрунда сәфәрбәр олмаға чағырды. Ә. ингилабы өз инкишафында јени мәрһәләјә гәдәм гојду. Әфган халгы бејнәлхалг империализмин вә дахили иртиҹанын фитнәләринә ӘХДП вә ӘДР һөкумәти әтрафында сых бирләшмәклә ҹаваб верир. Ә. һөкумәти хариҹи сијасәт саһәсиндә блоклара гошулмамаг, позитив битәрәфлик, динҹ јанашы јашамаг принсипләрини рәһбәр тутур, бүтүн мүтәрәгги дөвләтләрлә, о ҹүмләдән Совет Иттифагы вә дикәр сосиалист өлкәләри илә меһрибан достлуг мүнасибәтләри јарадылмасына сә'ј көстәрир.

Сијаси партија вә иҹтимаи тәшкилатлар. Әфганыстан Халг Демократ Партијасы ӘХДП — 1965 илин јанварында јарадылмышдыр. 1978 ил апрелин 27-дә өлкәдә тәрәггипәрвәр ингилаби-демократик гүввәләр һакимијјәтә кәлдикдән сонра јеканә вә һаким партијадыр. Әфган—Совет Достлуғу Ҹәмијјәти — 1960 илдә тә'сис едилмишдир.

Милли ингилабы мүдафиә тәшкилаты — 1979 илин ијулунда ӘХДП МК-нын гәрары илә јарадылмышдыр. Өлкәнин ән күтләви иҹтимаи-сијаси тәшкилаты олуб партија, дини, милли вә сосиал мәнсубијјәтиндән асылы олмајараг халгын бүтүн мүтәрәгги вә вәтәнпәрвәр гүввәләрини (Ә. Халг Гадынлар Тәшкилатыны, һәмкарлар иттифагларыны, кәндли комитәләрини, Халг Кәнҹләр Тәшкилатыны, Үләмалар Шурасыны вә с.) бирләшдирир.

Игтисади-ҹоғрафи очерк. Ә., сәнајеси инкишаф едән аграр өлкәдир. Игтисадијјатында дөвләт бөлмәсинин ролу артыр. Сон илләрдә, хүсусилә Апрел ингилабындан сонра, фајдалы газынты јатаглары, шахталар вә мә'дәнләр дөвләт мүлкијјәти е'лан едилмиш, банклар, сығорта системи миллиләшдирилмиш, торпаглар кәндлиләр вә көчәриләр арасында бөлүшдүрүлмәјә башланмышдыр. Ә.-да мүстәгил милли сәнаје јарадылмасына хүсуси фикир верилир. Иҹтимаи-игтисади програм ССРИ илә игтисади вә елми-техники әмәкдашлыг сајәсиндә һәјата кечирилир. ССРИ-нин игтисади вә техники көмәји илә Ә.-да 120-дән чох мүхтәлиф х.т. објекти тикилмиш вә тикилмәкдәдир; Ҹангалакда автомобил тә'мири з-ду, Мәзари-Шәрифдә азот күбрәләри з-ду, Кабилдә чөрәк вә евтикмә комбинатлары, Кабил чајы үзәриндә Таруншәһр суварма системи, Пәнҹ чајында Шерһан порту, 2 СЕС (Наглу вә Пули-Һумри) вә с. ири објектләр истифадәјә верилмиш, газ мә'дәнләри салынмыш, газ кәмәрләри вә автомобил јоллары (Кушка—Гәндәһар вә с.) чәкилмишдир. ССРИ-нин јардымы илә Ајнак мис филизи јатағы әсасында филизсафлашдырма вә мисәритмә комбинаты тикиләҹәкдир. Ә.-да милли сәнајенин јарадылмасында Азәрб. мүтәхәссисләри дә иштирак едир. Азәрб.-лы нефтчиләрин иштиракы илә бурада нефт јатаглары кәшф олунмушдур. Бакы машынгајырма з-дларындан Ә.-а аваданлыг көндәрилир. 1978 илин мајында ССРИ илә Ә. арасында әмтәә дөвријјәси, техники вә тиҹарәт әмәкдашлығыны кенишләндирмәк һаггында мүгавилә бағланмышдыр.

Ә. игтисадијјатынын әсасыны к.т. (ишләјән әһ.-нин 80%-и к.т.-да чалышыр) тәшкил едир. Өлкәдә бечәрилән торпагларын саһ. 4,5 млн. *ha*, суварылан торпаглар 2,4 млн. *ha*-дыр. Әкин саһәсинин тәгр. 90%-индә дәнли биткиләр (буғда, гарғыдалы, арпа, чәлтик) әкилир. Һәмчинин памбыг, шәкәр чуғундуру, шәкәр гамышы, јағлы биткиләр, мејвә, үзүм, дәнли-пахлалы биткиләр, тәрәвәз бечәрилир. 1978 илдә 2,81 млн. *т* буғда, 0,78 млн. *т* гарғыдалы, 0,33 млн. *т* арпа, 0,43 млн. *т* чәлтик, 250 мин *т* картоф вә тәрәвәз, 440 мин *т* үзүм вә мејвә, 153 мин *т* памбыг, 99 мин *т* шәкәр чуғундуру јығылмышдыр. Ә. тахыла олан тәләбатыны өдәмәк үчүн ССРИ вә дикәр өлкәләрдән буғда идхал едир. Һејвандарлыг (әсасән, гојунчулуг) көчәри вә јарымкөчәри характерлидир. Өлкәдә 3,65 млн. гарамал, 20,9 млн. гојун (о ҹүмләдән 6,1 млн. гаракүл гојуну), 3,0 млн. кечи, 0,4 млн. ат вар (1977). Ә. гаракүл дәри ихраҹына (илдә 2—2,5 млн. дәри) көрә дүнјада ССРИ вә ҸАР-дан сонра 3-ҹү јердәдир.

Өлкәнин үмуми мәһсулунун 8%-ини сәнаје верир. Е'маледиҹи сәнаједә тохуҹулуг вә јејинти сәнајеси саһәләри әсас јер тутур. Бөјүк тохуҹулуг ф-кләри (Күлбаһар, Кабил, Бәлх), бир нечә вискоз вә штапел парчалары ф-ки, 2 јун парча ф-ки (ПХР-ин көмәји илә тикилмишдир), чөрәк комбинаты, мејвә консерви з-ду (ЧССР-ин көмәји илә тикилмишдир) вар. ЧССР-ин көмәји илә семент сәнајеси јарадылмышдыр (з-длары Ҹәбәл-ус-Сираҹ вә Пули-Һумридәдир). ССРИ-нин көмәји илә Кабилдә илк метал е'малы з-ду тикилмишдир. Бир нечә СЕС вә ИЕС вар. Електрик ст.-ларынын күчү 300 мин *квт*-дир (о ҹүмләдән 150 мин *квт* ССРИ-нин көмәји илә тикилмиш ст.-лардыр). 1976/77 илдә 2,6 млрд. $м^3$ газ, 160 мин *т* даш көмүр, 63 мин *т* дуз чыхарылмыш, 167 мин *т* семент, 56 мин *т* кимјәви күбрәләр, 54,6 мин *т* маһлыҹ, 13 мин *т* шәкәр, 13 мин *т* битки јағы, 216,8 млн. ҹүт ајаггабы, 75 млн. *м* памбыг парча, 34 млн. *м* вискоз вә сүн'и ипәк парча, 0,46 млн *м* јун парча, 790 млн. *квт.саат* електрик енержиси истеһсал едилмишдир. Сәнаје мәркәзләри: Кабил, Күлбаһар, Гәндәһар, Баглан, Мәзари-Шәриф, Һерат.

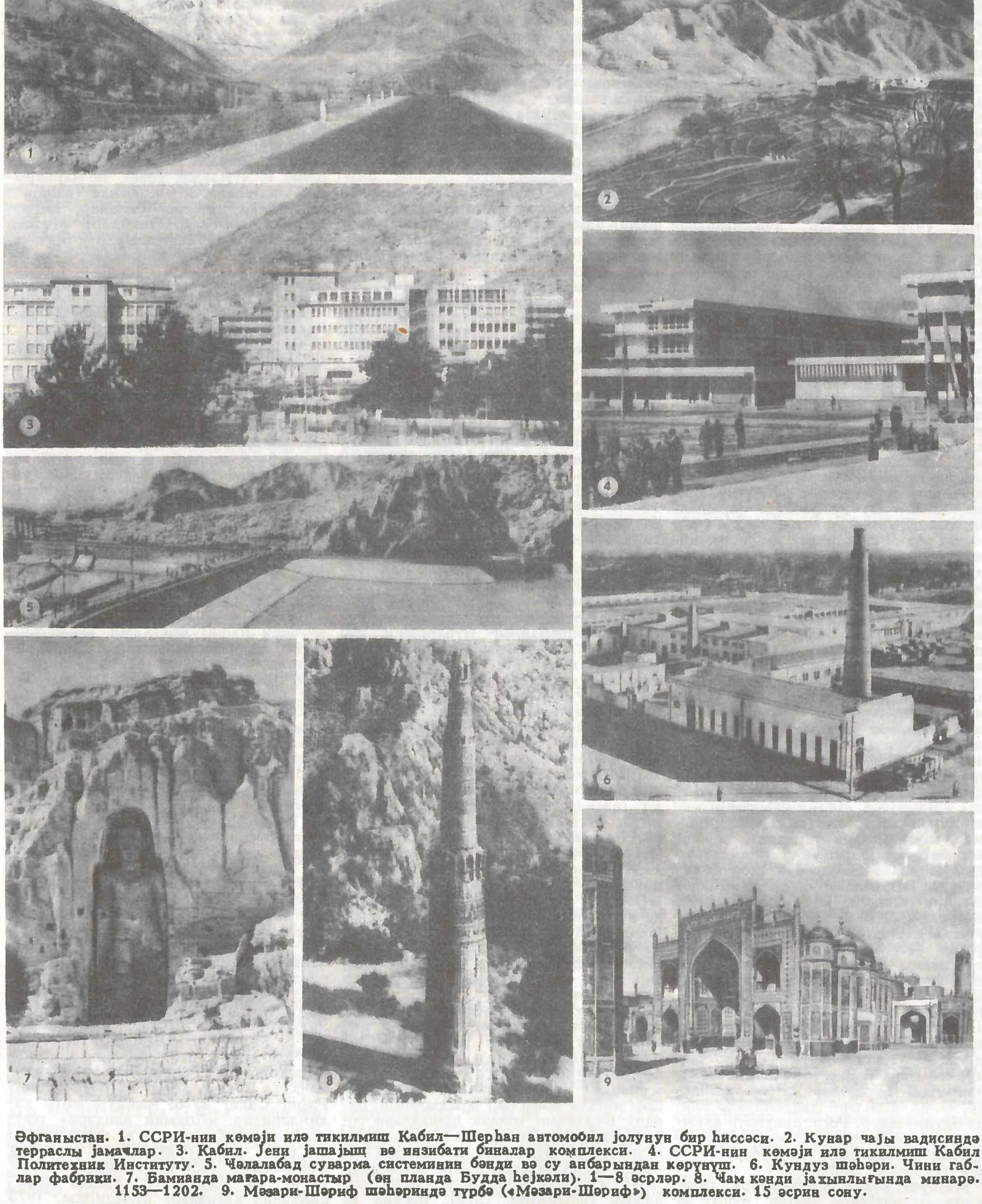
Ә.-ын әсас нәгл. васитәси автомобилдир. Автомобил јолларынын уз. 18,3 мин *км* (о ҹүмләдән асфалтлашдырылмыш јоллар 2,8 мин *км*), газ кәмәрләринин (Шибарган—ССРИ сәрһәди, Шибарган—Мәзари-Шәриф) уз. 179,4 *км*-дир (1977). Јеканә д.ј. хәтти Кушка (ССРИ) илә Торагундај арасындадыр (уз. 5,5 *км*). 24 аеродром (о ҹүмләдән 2-си бејнәлхалг әһәмијјәтли) вар.

Ә. гуру мејвә, гоз-фындыг, тәбии газ, гаракүл дәри, тәзә мејвә вә тәрәвәз, памбыг, јун, халча вә с. ихраҹ едир. Шәкәр, нефт мәһсуллары, машын вә аваданлыг, чај, шин, метал вә метал мә'мулатлары вә с. идхал олунур. Хариҹи тиҹарәти, әсасән, ССРИ вә дикәр сосиалист өлкәләри иләдир. Пул ваһиди әфганидир.

Силаһлы гүввәләр. Ә.-ын силаһлы гүввәләри гуру гошунлары, ҺҺГ вә ҺҺМ-дән (үмуми сајы 86 мин нәфәрдән чохдур; 1975) ибарәтдир. Рәһбәрлији мүдафиә назирлији һәјата кечирир. Гуру гошунлары (78 мин нәфәр) силаһлы гүввәләрин әсас нөвүдүр. ҺҺГ вә ҺҺМ гошунлары (тәгр. 8 мин нәфәр) силаһлы гүввәләрин мүстәгил нөвләрини тәшкил едир. Силаһлы гүввәләр үмуми әскәри мүкәлләфијјәт һаггында ганун әсасында комплектләшдирилир. Хидмәт мүддәти 2 илдир. Орду үчүн силаһ вә техника хариҹдән алыныр.

Сәһијјә. Апрел ингилабына гәдәр Ә.-да әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум сајы 50,5, өлүм сајы 26,5 олмушдур. Јолухуҹу хәстәликләрдән гарын јаталағы, вәрәм, малјарија, вәба, һелминтоз, трахома, чичәк вә с. кениш јајылмышды. Сәһијјә ишләринә сәһијјә назирлији рәһбәрлик едирди. Әһалијә тибби јардым дөвләт мүәссисәләри вә пулла мүалиҹә едән һәкимләр тәрәфиндән апарылырды. Ә.-да 3322 чарпајылыг (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 2 чарпајы) 66 дөвләт тибб мүәссисәси, 155 чарпајылыг 3 хүсуси хәстәхана, 449 аптек, тәгр. 900 һәким (әһалинин һәр 20 мин нәфәринә 1 һәким), 166 диш һәкими, 31 әҹзачы, 16 мама, 102 тибб ишчиси вар иди (1972).

ӘДР-дә сәһијјә ишләрини јахшылашдырмаг үчүн бир сыра тәдбирләр көрүлмүшдүр. Пулсуз тибби хидмәт кенишләндирилир. Респ.-да чичәк хәстәлијинә гаршы күтләви вакҹинасија апарылыр вә с. Тибб кадрларыны Кабил

Әфганыстан. 1. ССРИ-нин көмәји илә тикилмиш Кабил—Шерһан автомобил јолунун бир һиссәси. 2. Кунар чаjы вадисиндә террасл јамачлар. 3. Кабил. Јени јашајыш вә инзибати биналар комплекси. 4. ССРИ-нин көмәји илә тикилмиш Кабил Политехник Институту. 5. Чәлалабад суварма системинин бәнди вә су анбарындан көрүнүш. 6. Кундуз шәһәри. Чини габлар фабрики. 7. Бамианда мағара-монастыр (өн планда Будда һејкәли). 1—8 әсрләр. 8. Чам кәнди јахынлығында минарә. 1153—1202. 9. Мәзари-Шәриф шәһәриндә түрбә («Мәзари-Шәриф») комплекси. 15 әсрин сону.

Маариф. 19 әсрин сонунадәк Ә.-да јалныз дини мәктәбләр мөвчуд иди. Илк дүнјәви мәктәб — Һәбибијјә лисеји 1903 илдә ачылмышдыр. Мүасир маариф системи Ә. истиглалијјәт газандыгдан (1919) сонра јаранмышдыр. Ибтидаи тәһсил ичбари вә пулсуздур. Дәрсләр пушту вә дәри дилләриндә, 1978 ил Апрел ингилабындан сонра исә азлыг тәшкил едән халгларын дилиндә дә кечилир. Ибтидаи мәктәб шәһәрдә 6, кәнддә исә 3 илликдир. 1973/74 дәрс илиндә ибтидаи вә кечид 3 иллик мәктәбләриндә 732416, орта вә техники пешә мәктәбләриндә 52130 шакирд, Кабил ун-тиндә 6024, Кабил политехник ин-тунда 734 тәләбә тәһсил алырды. Ә. демократик респ. е'лан едиләндән сонра өлкәдә тәгр. 700 јени мәктәб, јашлылар арасында савадсызлығы ләғв етмәк үчүн курслар ачылмышдыр (1979). ССРИ-нин тәһсил мүәссисәләриндә Ә. үчүн милли кадрлар һазырламаг һаггында ССРИ Али вә Орта Ихтисас Тәһсили Назирлији илә ӘДР Али Тәһсил Назирлији арасында 1978 илин ијунунда Кабилдә мүгавилә имзаланмышдыр. Азәрб.ССР-ин али мәктәбләриндә 70 нәфәр ӘДР кәнчи тәһсил алыр (1978). Респ.-да милли дилләрдә (бәлуч, түркмән, өзбәк вә с.) мәктәбләр ачылыр, онлар үчүн дәрсликләр һазырланыр. Кабил күтләви китабханасы (60 мин чап ваһиди), Кабил тарих-етнографија музеји Ә.-ын бөјүк мәдәни мүәссисәләриндәндир.

Елм вә елми идарәләр. Ә.-да илк елми идарәләр Икинчи дүнја мүһарибәси (1939—45) әрәфәсиндә јарадылмышдыр. Тәбијјат вә техника елмләри саһәсиндә милли кадрлар, әсасән, Кабил ун-тинин тибб, тәбијјат, мүһәндислик, к.т. факүлтәләриндә һазырланыр. Елми-техники кадрларын һазырланмасында ССРИ-нин көмәји бөјүкдүр (1969 илдә ССРИ-нин көмәји илә Кабилдә 15 елми-тәдгигат лабораторијасы олан Политехник ин-т тикилмишдир). Һидроложија, к.т., жеоложија, тибб вә с. саһәләрдә елми-тәдгигат иши кенишләнир. Ә.-ын тәбии сәрвәтләринин өјрәнилмәсиндә совет алимләри иштирак едирләр. Тарих елминдә Ә.-ын орта әср вә јени тарихинин өјрәнилмәси, Инкилтәрәнин мүстәмләкәчилик сијасәтинин ифшасы диггәт мәркәзиндәдир. Игтисадијјат елми саһәсиндә әсасән ичмал характерли илк ишләр игтисад нәзәријјәләри тарихинә, бејнәлхалг тичарәт, игтисади статистика методлары вә с. мәсәләләрә һәср олунмушдур. Игтисадчы кадрлар Кабил ун-тинин игтисадијјат факүлтәсиндә һазырланыр. Филоложијада ән'әнәви методика сәчијјәви олса да, мүасир елми-тәдгигат методларына мејл нәзәрә чарпыр. Дилчиликдә тәсвири үсулларла јанашы, експериментал тәдгигатдан да истифадә едилир. 1978 илин апрелиндә ӘДР јарандыгдан сонра елм даһа да инкишаф етмәјә башламыш, «Пашто толына» Академијасы вә Кабил ун-ти елмин бир сыра саһәләри үзрә елми-тәдгигат ишләринин әсас мәркәзләринә чеврилмишдир. Ә.-да Елмләр Академијасы тәшкил олунмушдур. Респ. һөкумәти алимләрин фәалијјәтини х.т., елм вә мәдәнијјәтин инкишафына сәфәрбәр етмәк үчүн тәдбирләр көрүр.

Мәтбуат, радио верилишләри, телевизија. Ә. мәтбуаты, әсасән, пушту вә дәри дилләриндәдир. 1978 илдә 140 мин тиражы олан 40 гәзет вә журнал нәшр едилмишдир. Мүһүм мәтбуат органлары: «Урду» (1922), «Ерфан» (1923), «Әнис» (1927), «Кабул» (1931), «Жвандун» (1948), «Һејвад» (1949), «Хәлг» (1966; 1979), «Чүмһуријјәт» (1973), «Һәгигәте ингилабе саур» (1979, 31 декабр), «Кабул Нју тајмс» (1979, 31 декабр) вә с. Ә.-да азлыг тәшкил едән милләтләрин (о чүмләдән өзбәк вә түркмән) дилләриндә гәзет нәшринә башланмышдыр. Бахтәр Мә'лумат Акентлији (1939) вә «Әфганыстан радиосу» (1941) Кабилдәдир. Мүнтәзәм радио верилишләри 1940 илдән, телевизија верилишләри 1978 илдән (Кабилдә) апарылыр.

Әдәбијјат. Ә. әдәбијјаты пушту вә дәри дилләриндә инкишаф едир. Шифаһи әдәбијјат зәнкиндир. Поетик жанрлар кениш јајылмышдыр. 10—15 әсрләрдә фарс дилиндә јазыб-јаратмыш классик шаирләрин әдәби ирси Ә. әдәбијјатына да мәхсусдур. 15 әсрдә пушту дилиндә јарадылмыш әдәби абидәләрдән јалныз икиси («Мүгәддәсләрин һәјаты» вә «Намә'лум хәзинә») дөврүмүзәдәк кәлиб чатмышдыр. Әфганларын һәрби сәфәрләриндән бәһс едән «Шејх Малинин верки саһәләринин сијаһысы китабы» (15 әср) да пушту дилинин јазылы абидәләриндәндир. 16 әсрин 2-чи јарысында јаранмыш антифеодал рөвшәни тәригәтинин баниси *Бајазид Әнсаринин* фәлсәфи әсәрләриндә инсанларын бәрабәрлији идејасы ирәли сүрүлүр. 17—18 әсрләр дүнјәви сарај поезијасы Ә. әдәбијјатынын инкишафына мүһүм тә'сир көстәрмишдир (Хошһал хан Хаттакын вә Әһмәд шаһ Дүрранинин вәтәнпәрвәр руһлу ше'рләри, *Әбд ур-Рәһман Момәнд* вә *Әбдүлһәмид Момәндин* лирик әсәрләри). Әфган халгынын Инкилтәрә мүстәмләкәчиләринә гаршы гәһрәманлыг мүбаризәси илә әлагәдар әдәбијјатда вәтәнпәрвәрлик мөвзусу күчләнди, халг поезијасы инкишаф етди (Нур Саһиб, Нуриддин вә б.-нын ше'рләри; Һамид Кәшмиринин «Әкбәрнамә» поемасы). Маарифчи шаир вә публисист М. *Тәрзи*, «кәнч әфганлар»ын рәһбәри Гулам Мүһиддин Әфган, Салиһ Мәһәммәд вә б. 20 әсрин әввәлләриндә мүасир әдәбијјатын әсасыны гојдулар. Ә. истиглалијјәт газандыгдан сонра (1919) әдәбијјатын ичтимаи ролу хүсусилә артды (Ә. Бинәва вә К. *Үлфәтин* ше'рләри, Н. М. Тәракинин, Ә. *Пәжвакын* повест вә һекајәләри). 70-чи иллbackslashдән инкишаф едән јени ингилаби әдәбијјат Апрел ингилабындан сонра даһа да вүс'әт алмышдыр (Сулејман Лајег, Разики Наривал Дзари, Үбејд Мәһәк вә б. шаирләр). «Әфган нағыллары» китабы, әфган шаир вә јазычыларынын бир сыра әсәри Азәрб. дилиндә чап едилмишдир.

Ме'марлыг вә тәсвири сәнәт. Ә. әразисиндәки гәдим ме'марлыг вә тәсвири сәнәт абидәләри (јашајыш јерләринин галыглары, гаја рәсмләри) е.ә. 4—3-чү миниилликләрә аиддир. 1—8 әсрләрдә Бамиан вадисиндә мөһтәшәм мағара-монастыр јарадылмыш, бурада Будданын нәһәнк һејкәлләри гојулмушдур. Ә.-ын орта әср инчәсәнәти Орта Асија, Иран, гисмән дә Һиндистанын бәдии ән'әнәләри илә бағлыдыр. Орта әсрләрдә Ә.-да истеһкамлы шәһәрләр салынмыш, сарај, мәсчид вә мәгбәрәләр тикилмишдир. Буст ш.-ндә Гәзнәвиләрин Ләшкәркаһ сарај комплекси (11 әср), Гәзнәдә хатирә гүлләси (12 әср), Чам к. јахынлығында минарә (һүнд. 60 *м*; 1153—1202), Һератда Чүмә мәсчиди (1201—14 әср), Мүсәлла ансамблындакы (1417—38) Көвһәршад түрбәси, Бәлхдә Хачә Әбу Нәср Парс түрбә-мәсчиди (15 әср) вә с. Ә.-ын көркәмли ме'марлыг абидәләриндәндир. Тәсвири сәнәт, әсасән, *Һерат миниатүр мәктәбинин* (15 әср) миниатүрләри (К. *Беһзад*, *Гасым Әли* вә б.), декоратив-тәтбиги сәнәт исә бәдии метал, керамика вә халчачылыгла тәмсил олунур. Ә.-да әфган (Исмәтулла Сәрач, Абдулла Брешна) вә харичи өлкә, о чүмләдән совет ме'марларынын лајиһәләри әсасында јашајыш евләри вә ичтимаи биналар, һидротехники гурғулар тикилир. Мүасир бојакарлардан Әбдүлгафур Брешна, Әбдүләзис Тәрзи, Гөвсәддин, Һүмајун Иттимади, һејкәлтәрашлардан Мәһәммәд Һејдәр, Мәһәммәд Рза Гәндәһари Ә.-ын мәшһур сәнәткарларыдыр. 1921 илдән Кабилдә Тәсвири вә Тәтбиги Сәнәт Мәктәби фәалијјәт көстәрир.

Мусиги. Ә. мусигисинин формалашмасына гәдимдән бурада јашајан халгларын (әфганлар, тачикләр, өзбәкләр, түркмәнләр, бәлучлар вә б.), еләчә дә Һиндистан вә Иран мусигиси тә'сир көстәрмишдир. Классик мусигинин көкләри гәдим дини мәрасимләрлә (е.ә. 8—6 әсрләр) бағлыдыр. Сарај мусигисинин формалары 20 әсрин әввәлләринәдәк давам етсә дә, Ә. мусиги мәдәнијјәти, әсасән, халг маһны јарадычылығы зәмининдә инкишаф етмишдир. Мусиги аләтләри: тәнбур, рүбаб, дилрүбаб, сарингај, бинбача, тула, наккара, дариал вә с. Мүасир професионал мусиги мәктәбинин јарадычыларындан Гасым Әфган, Мәһәммәд Өмәр, Мәһәммәддин Заһејл, мүғәнни Һафизулла Хәјал, ашыг сәнәтинин давамчыларындан Ширәһмәд Гәзнәви, Рәһмәткүл, Мирһејдәр вә б. танынмыш мусиги хадимләридир. Кабил радиосу мусиги редаксијасы нәздиндә 3 иллик мусиги курслары, халг чалғы аләтләри оркестри, һәвәскар хор коллективләри фәалијјәт көстәрир. 1966 илдә Ә. мусигичиләри Азәрб.-да, 1975 вә 1978 илләрдә исә Азәрб. инчәсәнәт усталарынын бир групу Ә.-да чыхыш етмишдир.

Театр. Һәлә 10—12 әсрләрдә Гәзнәвиләр сарајында күтләви тамашалар тәшкил едилирди. Мүасир театр сәнәти өлкә истиглалијјәт газандыгдан (1919) сонра тәшәккүл тапмышдыр. 20-чи илләрин әввәлләриндә Кабилдә илк өзфәалијјәт театры, 30-чу илләрин орталарында сәјјар һәвәскар труппалар мејдана кәлди. Һәвәскар труппаларын әсасында Кабилдә «Похыни нәндәри» (40-чы илләрин орталарындан) вә «Ды Кабил нәндәри» (1947) театрлары тәшкил едилди. Әфган драматургларынын пјесләри илә јанашы, Ж. Б. Молјер, В. Шекспир, Н. Гогол, А. Чехов вә б.-нын әсәрләри дә тамашаја гојулур. Рәшид Ләтифи, Мәһәммәдәли Рөвнәг, Әбдүлгәјјум Бесет, Рәфиг Садиг вә б. мәшһур театр хадимләридир. «Похыни нәндәри» театры нәздиндәки студија вә театр мәктәби (1956 илдән) актјор вә реж.-лар һазырлајыр. 1950-чи илләрдә Кабилдә М. Ф. Ахундовун «Молла Ибраһимхәлил кимјакәр» комедијасы, 1973

илдә исә Ҹ. Ҹаббарлынын «Севил» пјеси «Биринчи апаран һәмишә удузар» ады илә тамашаја гојулмушдур.

Кино. Илк Ә. филми «Мәһәббәт вә достлуг» 1944 илдә Һиндистанда чәкилмишдир. 60-чы илләрин әввәлләриндә Фотографија вә Кино Идарәсинин (1968 илдән «Әфганфилм» киностудијасы) тә'сис едилмәси милли кинематографијанын инкишафына мүһүм тә'сир көстәрди. Илк вахтлар киножурналлар, гысаметражлы, бәдии («Гартал кими», 1964) вә сәнәдли филмләр чәкилир, екранларда, әсасән, харичи (Һиндистан, Иран, АБШ вә с.) филмләр нүмајиш етдирилирди. 70-чи илләрдә «Ананын өјүдү», «Чәтин күнләр» бәдии филмләри вә с. јарадылмышдыр. Апрел ингилабындан сонра (1978) өлкәдәки дәрин сосиал-игтисади дәјишикликләрдән бәһс едән онларча гысаметражлы филм чәкилмишдир. Әфган кинематографчыларындан А. Әлил, В. Ләтифи, Т. Кишталәј, Р. Јәһја вә б. ССРИ-дә тәһсил алмышлар. Кабилдә мүнтәзәм олараг совет кинофилмләри фестивалы кечирилир.

Әд.: Маркс К., Хронологические выписки по истории Индии (664—1858 гг.), М., 1947; Энгельс Ф., Перспективы англо-персидской войны, Маркс К. и Энгельс Ф., Соч, т. 12; јенә онун, Афганистан, јенә орада, т. 14; Ленин В. И., Империализмә даир дәфтәрләр, Әсәрләри, ч. 39; Беляев В., Афганская народная музыка, М., 1960; Теплинский Л. Б., Советско-афганские отношения 1919—1960, М., 1961; Герасимова А., Гирс Г., Литература Афганистана, М., 1963; Пугаченкова Г. А., Искусство Афганистана, М., 1963; Массон В. М., Ромодин В. А., История Афганистана, т. 1—2, М., 1964—65; Гирс Г. Ф., Литература непокоренного народа, М., 1966; Назаров Х., К характеристике народных движений конца XIX в. в Афганистане, Душанбе, 1968; Гуревич Н. М., Экономическое развитие Афганистана, М., 1972; Мярковский С., На дорогах Афганистана, пер. с польского, М., 1973; Давыдов А. Д., Черняховская Н. И., Афганистан, М., 1973; Основные произведения иностранной художественной литературы. Литература стран зарубежного Востока, М., 1975; Современная Азия. Справочник, М., 1977; Сарианиди В. И., Древние земледельцы Афганистана. Материалы Советско-Афганской экспедиции 1969—1974 гг., М., 1977; Теплинский Л. Б., Афганистан—наш южный сосед, М., 1978; Зарубежная Азия. Общий обзор. Юго-Западная Азия, М., 1979 (серия «Страны и народы»); Ганковский Ю., Афганистан: первый год революции, «Азия и Африка сегодня», 1979, № 4.

ӘФГАНЫСТАН ХАЛГ ДЕМОКРАТ ПАРТИЈАСЫ (ӘХДП)—1965 ил јанварын 1-дә Кабилдә кизли шәраитдә кечирилмиш тә'сис гурултајында јарадылмышдыр. ӘХДП-нин 1966 илдә гәбул олунмуш програмында елми социализмин, өлкәнин конкрет шәраитинә ујғун, јарадычылыгла тәтбиг едилмәси әсасында зүлм вә истисмардан азад чәмијјәт јарадылмасы партијанын стратежи вәзифәси кими мүәјјәнләшдирилмиш, бу јолда өлкәнин ичтимаи һәјатынын демократикләшдирилмәси уғрунда мүбаризәнин кенишләндирилмәсинин мүһүм әһәмијјәт кәсб етдији хүсуси гејд олунмушдур. ӘХДП 1973 ил 17 ијул һәрби чеврилишиндән сонра јарадылмыш респ. һөкумәтини мүдафиә етмишди. Лакин М. Давуд һөкумәтинин өзүнүн е'лан етдији сосиал-игтисади ислаһатлар хәттиндән тамамилә үз дөндәрмәси вә өлкәнин мүтәрәгги гүввәләринә гаршы ачыг чәза тәдбирләринә башламасы ӘХДП-ни, өлкәдә бәргәрар олмуш халга зидд режими ләғв етмәк үчүн кенишләнмәкдә олан халг һәрәкатына башчылыг етмәк зәруријјәти гаршысында гојду. ӘХДП-нин рәһбәр рол ојнадығы халг демократик ингилабы (1978, 27 апрел) Әфганыстан тарихиндә дөнүш нөгтәси олуб, монархијанын галыгларыны ләғв етди. ӘХДП-нин башчылығы илә јарадылмыш Ингилаби Шура өзүнүн илк ичласында (30 апрел) Әфганыстан Халг Демократик Респ.-нын (ӘХДР) јарадылдығыны е'лан етди. Өлкәнин игтисади керилијини арадан галдырмаг, мүстәгил милли игтисадијјат јаратмаг, әһалинин јашајыш сәвијјәсинин јүксәлдилмәсинә јөнәлдилән әсаслы сосиал-игтисади дәјишикликләр һәјата кечирмәк, дахили иртичанын фитнәләринә гаршы мүбаризә индики шәраитдә ӘХДП-нин башлыча програм вәзифәләридир. ӘХДП харичи сијасәт саһәсиндә динч јанашы јашамаг принсипләринә әсасланан позитив вә фәал битәрәфлик, блоклара гошулмамаг сијасәти јеридир, Совет Иттифагы вә дикәр сосиалист өлкәләри илә достлуг әлагәләрини мөһкәмләндирир. ӘХДП МК Баш кәтиби Бәбрәк Кармәлдир. Мәркәзи органы «Халг» гәзетидир.

ӘФГАНЫСТАН—ИРАН МҮГАВИЛӘЛӘРИ (1921, 1927)—Әфганыстан вә Иран арасында мүгавиләләр. **1921 ил мүгавиләси** ијунун 22-дә Теһранда имзаланмышдыр. Мүстәгил Әфганыстанла Иран арасында билаваситә мүнасибәтләри мүәјјән етмиш, һәр һансы башга дөвләт илә һәрби тоггушма баш вердији тәгдирдә ики өлкәнин достлуғуну вә достчасына битәрәфлијини е'лан етмишди. **1927 ил мүгавиләси** (достлуг вә тәһлүкәсизлик һаггында) нојабрын 27-дә Кабилдә 6 иллијә (автоматик узадылма һүгугу илә) бағланмышды. Бах һәмчинин *Әфганыстан*, тарихи очерк.

ӘФГАНЫСТАН—ТҮРКИЈӘ МҮГАВИЛӘСИ (1921)—мартын 1-дә Москвада Әфганыстанла Түркијә арасында бағланмыш мүгавилә; милли истиглалијјәтини мүдафиә едән ики Шәрг дөвләтинин мүттәфиглик мүнасибәтини мүәјјән етди. Бах һәмчинин *Әфганыстан*, тарихи очерк.

ӘФГАНЫСТАН—ҺИНДИСТАН МҮГАВИЛӘСИ (1950) — јанварын 4-дә Деһлидә Әфганыстанла Һиндистан арасында бағланмыш достлуг мүгавиләси. Ә.—һ.м.-нә көрә, тәрәфләр бир-биринин мүстәгиллијинә вә һүгугуна һөрмәт етмәк, мәдәни вә тичарәт әлагәләрини кенишләндирмәк, сәнаје вә к.т.-нын инкишафында бир-биринә гаршылыглы көмәк көстәрмәк барәдә тәәһһүдләр көтүрдүләр. Бах һәмчинин *Әфганыстан*, тарихи очерк.

ӘФГАНЛАР (өзләрини паштан, шәрги Ә. исә пахтан вә пухтун адландырырлар)—Әфганыстан Демократик Респ.-нын әсас әһалиси, милләт; тәгр. 7,5 млн. (1978). Пушту дилиндә данышырлар. Әсасән әкинчиликлә мәшғулдурлар; бир һиссәси мешә тәсәррүфатында, сәнаје вә тикинти саһәсиндә ишләјир. Көчәри вә јарымкөчәриләр (тәгр. 2 млн. нәфәр) мал-гара, ат, дәвә сахлајырлар. Диндарлары мүсәлмандыр. Ә.-ын етноkенезиндә һиндлиләр, таҹикләр вә түркдилли тајфалар да иштирак етмишләр. Ә. һаггында илк мә'лумат 6 әсрә аиддир. Әфган халгынын тәшәккүлү әсасән 16—17 әсрләрдә баша чатмышдыр. Ә.-ын илк дөвләтләриндән бири Акора һөкмдарлығы (16—18 әсрин әввәлләри) олмушдур. 1747 илдә Әһмәд шаһ Дүррани мүстәгил әфган дөвләтини јаратмышды (бах *Дүрранилар дөвләти*). Капиталист мүнасибәтләринин зәиф инкишафы вә Инкилтәрәнин мүстәмләкәчилик сијасәти Ә.-ын милләт кими формалашмасыны хејли ләнкитмишди (Ә.-ын тарихи, игтисадијјаты вә мәдәнијјәтләри һаггында бах һәмчинин *Әфганыстан* мәгаләсинә).

Әд.: Народы Передней Азии, М., 1957; Массон В. М. и Ромодин В. А., История Афганистана, т. 1—2, М., 1964—65; Современная Азия. Справочник, М., 1977.

ӘФГАНЛЫ (гызлыг фамилијасы Агамалова) Бәдурә Мәлик гызы (д. 25.10.1912, Бакы)—илк азәрб. гадын театр рәссамларындан бири. Азәрб. ССР халг рәссамы (1974). Азәрб. ССР әмәкдар инчәсәнәт хадими (1949). Азәрб. Дөвләт Рәссамлыг Техникумуну битирмишдир (1931). 1934—35 илләрдә Ашгабад Дөвләт Азәрб. Мусиги-

ли Театрында бир сыра тамаша үчүн («Лејли вә Мәҹнун», Ү. Һаҹыбәјов, «Ашыг Гәриб», З. Һаҹыбәјов, «Шејх Сән'ан», Һ. Ҹавид, «1905-чи илдә», «Севил», Ҹ. Ҹаббарлы) декорасија вә кејим ескизләри чәкмишдир. 1938—60 илләрдә Азәрб. Дөвләт Драм Театрында ишләмиш, бурада «Ешг вә интигам» (С. С. Ахундов), «Интизар» (М. Һүсејн вә И. Әфәндијев), «Дағылан тифаг» (Ә. Б. Һагвердијев), «Васса Железнова» (А. М. Горки), «Һинд көзәли» (В. Винников вә Ј. Оснос), «Фәрһад вә Ширин» (С. Вурғун), «Отелло» (В. Шекспир; Н. Фәтуллајевлә бирҝә), «Ширван көзәли» (Ә. Мәммәдханлы) вә с. тамашалара тәртибат вә кејим ескизләри вермишдир. 1960 илдән «Азәрбајҹанфилм» киностудијасында кејим үзрә гурулушчу рәссамдыр. Ә. Азәрб. Рус Драм Театрынын бир сыра тамашасы, һәмчинин опера, кинофилм («Мәһәббәт дастаны», «Дәли Күр», «Дәдә Горгуд» вә с.), рәгс ансамблы вә бәдии өзфәалијјәт коллективләри үчүн кејим ескизләри чәкмишдир. Бир чох әсәрләри Азәрб. Театр Музеји вә Москва Мәркәзи Театр Музејиндә сахланылыр. «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ӘФГАНЛЫ (тәхәллүсү; әсл фамилијасы Ҹәфәрзадә) Рза Рүстәм оғлу (15.5.1899, Ҹәнуби Азәрбајҹан, Сәраб ш. јахынлығындакы Оған к.—19.11.1973, Бакы) — Азәрб. совет актјору. Азәрб.ССР халг артисти (1943). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1948). Азәрб. реалист театр сәнәтинин көркәмли нүмајәндәләриндән олан Ә. сәһнә фәалијјәтинә 1920 илдән Бакыда фәһлә театрларында башламышдыр. 1923—26 илләрдә Бакы Театр Техникумунда охумуш, ејни заманда Азәрб. Дөвләт Драм Театрында чыхыш етмишдир. Ә. 1934 — 35 илләрдә Ашгабад Дөвләт

Азәрб. Мусигили Театрында реж. олмуш, бурада «Отелло» (В. Шекспир), «Севил», «1905-чи илдә»(Ҹ.Ҹаббарлы), «Шејх Сән'ан» (Һ. Ҹавид) пјесләрини, «Лејли вә Мәҹнун» (Ү. Һаҹыбәјов), «Ашыг Гәриб» (З. Һаҹыбәјов) опералары тамашаја гојмушдур. 1935—61 илләрдә Азәрб. Дөвләт Драм Театрынын актјору олмушдур. Ә., Ҹаббарлы образларынын ән јахшы ифачыларындан иди: Елхан, Агшин («Од кәлини»), Ејваз, кенерал-губернатор («1905-чи илдә»), Огтај («Огтај Елоғлу»),Дөвләт бәј («Ајдын»), Јашар («Јашар»), Балаш («Севил») вә б. Ә.-нын ифа етдији Јаго, Едмунд («Отелло», «Крал Лир», В. Шекспир), Паратов («Ҹеһизсиз гыз», А. Островски), Јаровој («Лјубов Јароваја», К. Тренјов), Гачаг Нәби («Гачаг Нәби», С. Рүстәм), Сәттархан («Думанлы Тәбриз», М. С. Ордубади), Фәрһад («Шәргин сәһәри», Ә. Мәммәдханлы), Шејх Сән'ан («Шејх Сән'ан», Һ. Ҹавид), Сөһраб («Ҹаваншир», М. Һүсејн)

Р. Р. Әфганлы Јаго («Отелло», В. Шекспир) ролунда.

образлары Азәрб. театры тарихиндә әһәмијјәтли јер тутур. Онун актјор ојуну үчүн романтик вүс'әт, ифадәлилик, сәлис диксија, һәр бир образын фәрди хүсусијјәтини габарыг вермәк баҹарығы сәҹијјәви иди. 1962 илдән Һ. Әрәблински ад. Сумгајыт Дөвләт Драм Театрында ишләмишдир. Ә. бәдии гираәт устасы кими дә мәшһур иди. Кинофилмләрдә чәкилмишдир («Бакылылар», «Кәндлиләр», «Јени һоризонт», «26 Бакы комиссары» вә с.). Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы вә «Шәрәф нишаны» орденләри илә, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Ҹ ә ф ә р о в Ҹ., Азәрбајҹан театры, Б., 1974; Һ а ҹ ы б а б а ј е в А., Рза Әфганлы, Б., 1978.

ӘФӘНДИ (түркҹә efendi, јун. authénta—һөкмдар, ҹәнаб сөзүндән)— Османлы империјасында мүраҹиәт формасы; әввәлләр султан да дахил олмагла ә'јан, адлы-санлы ҹәнаб мә'насында даһа кениш шәхсләр даирәсинә аид едилирди. 19 әсрдән султан нәслиндән олан шаһзадәләрә, илаһијјат елминин нүмајәндәләринә, хариҹиләрә вә мүсәлман олмајанлара, гадынлара (ханым әфәнди), дөвләт мә'мурларына (Ә. онларын рүтбәсинин тәркиб һиссәси сајылырды), һәмчинин бүтүн савадлы мүлки шәхсләрә нәзакәтли мүраҹиәт формасы кими ишләдилирди. Түркијә респ.-нда рүтбәләрин вә бүтүн көһнә мүраҹиәт формаларынын ләғви илә (1934) Ә.-нин рәсми мүраҹиәт формасы кими ишләдилмәсинә сон гојулду. Һазырда Түркијәдә, әсасән, данышыг дилиндә һөрмәт әламәти олараг ишләдилир.

ӘФӘНДИЗАДӘ Азад Әли оғлу (д. 20.3.1907. Шамахы)—совет електротехники. Азәрб.ССР ЕА акад. (1969; м. үзвү, 1955), техника е.д. (1952), проф. (1953). 1940 илдән Сов.ИКП үзвү. 1931 илдә М. И. Калинин ад. Ленинград Политехник Ин-туну битирмишдир. 1941—44 илләрдә Азәрб.ССР ЕА Кировабад Елми-Тәдгигат Базасында директор, 1952—60 илләрдә И. Јесман ад. Елми-Тәдгигат Енеркетика Ин-тунун директор мүавини вә директору олмушдур. 1960 илдән һәмин ин-тун идарәолунан електрик интигаллары лабораторијасынын рәһбәридир. Әсас елми ишләри автоматик идарәолунан електрик интигалларынын үмуми нәзәријјәсинә вә хүсусилә асинхрон мүһәррикләрин тезлик васитәсилә тәнзимләнмәсинә һәср олунмушдур. Ә. Азәрб. дилиндә техники терминолокија саһәсиндә дә фәалијјәт көстәрир. Ә. автоматик идарәетмә үзрә ССРИ милли комитәсинин Азәрб. јерли шө'бәсинин сәдри, Бејнәлхалг Автоматика Терминолокија вә Стандартлар Комитәсинин үзвү, Совет-Болгар Достлуг Ҹәмијјәти Азәрб. шө'бәсинин сәдр мүавинидир. Автоматик Идарәетмә үзрә Үмумдүнја Федерасијасынын 1-ҹи (Москва, 1960), 3-ҹү (Лондон, 1966), 4-ҹү (Варшава, 1969), 5-ҹи (Парис, 1972), 6-ҹы (Бостон, 1975), 7-ҹи (Һелсинки, 1978) конгресләриндә мә'рузә етмишдир. Јүксәк ихтисаслы кадрлар һазырланмасында хидмәтләри вар. Бир чох ихтиранын мүәллифидир. АСЕ Баш редаксијасынын үзвүдүр (1976). Гырмызы Әмәк Бајрағы вә «Шәрәф нишаны» орденләри илә тәлтиф едилмишдир.

Ә с ә р л ә р и: Електрик интигалларынын автоматик идарә едилмәси, Б., 1964; Регулируемый электропривод для бурения нефтяных скважин, Б., 1961; Частотное управление электробуром, Б., 1969.

ӘФӘНДИЗАДӘ Мустафа Мәммәд оғлу (26.3.1898, индики Губа р-нунун Ҹими к.—19.7.1963, Бакы)—совет кикијенисти. Тибб е.д. (1934), проф. (1940). Азәрб.ССР әмәкдар һәкими (1942) вә әмәкдар елм хадими (1943). Азәрб.-да кикијена елминин баниләриндән бири. 1944 илдән Сов.ИКП үзвү. Тәдгигаты, әсасән, атмосферин санитарија мүһафизәсинә, су вә су тәҹһизаты кикијенасына, ана вә ушагларын мүһафизәсинә вә с. һәср олунмушдур. Азәрб. ССР Сәһијјә Назирлијинин Елми-Тәдгигат Кикијена вә Пешә Хәстәликләри Ин-туна Ә.-нин ады верилмишдир (1963). Гырмызы улдуз ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Ә с ә р л ә р и: Су тәҹһизаты вә канализасијадан гыса курс, Б., 1957 (А. Н. Мјамлин илә биркә); Колхоз кәндинин абадлашдырылмасы, Б., 1956 (В. Г. Ширин, Д. А. Моттис илә биркә).

ӘФӘНДИЗАДӘ Шәфигә Мәһәммәдәмин гызы (1882, индики Күрҹ.ССР Ахалтсихе р-ну, Асғури к.—29.7.1959, Бакы) — Азәрб.-ын илк маарифпәрвәр гадынларындан бири, публисист, јазычы вә мүәллим.

Ә. Бакы биринҹи рус-мүсәлман гыз мәктәбиндә (1901 — 10), икинҹи рус-татар (азәрб.) шәһәр гыз мәктәбиндә (1910—20), икииллик педагожи курсда (1915—16), *дарүлмүәллиматда* (1920 — 26), Азәрб. партија вә совет мәктәбиндә (1923—27) дәрс демишдир. Ә. мүхтәлиф гәзет вә журналларда халгы маарифләнмәјә чағыран, ушагларын тәрбијәсиндән вә гадын азадлығындан бәһс едән мәгалә вә һекајәләрлә чыхыш етмишдир. «Ики јетим» адлы китабы вар (1914). «Шәрг гадыны» журналы редаксија һеј'әтинин үзвү олмушдур. Загафгазија мүсәлманларынын гурултајында чыхыш етмишдир (1917). Ә. Азәрб.ССР МИК-ин (үчүнҹү чағырыш) үзвү сечилмишди.

Әд.: М ә м м ә д о в С. С., Азәрбајҹанын маарифпәрвәр гадынлары, Б., 1960.

ӘФӘНДИЈЕВ Адил Әләддин оғлу (30.10.1907, индики Күрҹ.ССР, Ахалтсихе р-ну, Асғури к.—8.2.1973, Бакы) —журналист, тәрҹүмәчи, Азәрб. ССР әмәкдар мәдәнијјәт ишчиси (1967). 1940 илдән Сов.ИКП үзвү. АДУ-нун шәргшүнаслыг факүлтәсини битирмишдир (1929). «Кәндли гәзетәси» редаксијасында (1924), Азәрнәшрдә (1925—39, 1954—64), Азәрб. Радио Верилишләри (1939 — 53) вә Мәтбуат (1964—72) комитәләриндә, АКП МК Јанында Партија Тарихи Ин-тунда (1972—73) мәс'ул вәзифәләрдә ишләмиш, Азәрб.ССР Журналистләр Иттифагынын илк сәдри олмушдур. «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ӘФӘНДИЈЕВ Бала Ибраһим оғлу (1893, Газах гәз.-нын Чајкәнд к., индики Ерм.ССР-ин Красноселск р-ну —1938)—Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз. 1917 илдән Сов. ИКП үзвү. 1913 илдән Бакыда фәһләләрин ингилаби мүбаризәсинә гошулмушдур. 1917 ил феврал ингилабындан сонра Балаханы-Сабунчу р-ну фәһләләри арасында ингилаби иш апармыш, Бакы Советинин вә онун Иҹраијјә Комитәсинин үзвү олмушдур. 1918 илдә Бакы гәзасы комиссары тә'јин едилмишдир. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра Кәнҹә губ. фөвгәл'адә комиссарынын мүавини, Кәнҹә гәза милис рәиси, Шамхор Гәза Ингилаб Комитәсинин сәдри вәзифәләриндә чалышмышдыр. 1922—28 илләрдә Ерм.ССР Халг Дахили Ишләр комиссарынын мүавини, Ермәнистан К(б)П МК-да шө'бә мүдири, иҹтимаи тә'минат комиссары, Ермәнистанда Азәрб. дилиндә чыхан «Рәнҹбәр», «Зәһмәт» гәзетләринин редактору олмушдур. 1928—37 илләрдә Азәрб. ССР Халг Фәһлә-Кәндли Мүфәттишлији (ФКМ), Загафгазија ФКМ комиссарынын мүавини, Сабирабад, Ләнкәран р-н иҹраијјә комитәләринин сәдри, АК(б)П Загатала р-н Комитәсинин биринҹи катиби вә с. вәзифәләрдә чалышмышдыр. АК(б)П МК, Ермәнистан К(б)П МК, Азәрб., Ермәнистан, Загафгазија МИК-ләринин үзвү се-

чилмишдир. Партијанын 14-чү гурултајынын нүмајәндәси олмушдур. Ә.-ин ад. мәктәб, күчә вә с. вар. Доғулдуғу кәнддә Ә.-ә абидә гојулмушдур.

Әд.: Миралајев Т. С., Бала нфәндијев, Јереван, 1972; СулеймаӘов Н. А., Миралаев Т. С., Бала Эфендиев, Б., 1975.

ӘФӘНДИЈЕВ Әлихан Өмәр оғлу (д. 6.4.1910, индики Балакән р-нунун Габагчөл к.)—Азәрб.ССР-ин әмәкдар зоотехники. Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). 1939 илдән Сов.ИКП үзвү. Балакән р-н торпаг ше'бәсиндә зоотехник, РИК катиби, МТС директору, В. И. Ленин ад. вә «Москва» к-зларынын сәдри вә башга тәсәррүфат идарәләриндә (1936—75) ишләмишдир. 1975 илдән к-зларарасы р-н һејванкөкәлтмә бирлијинин рәиси вәзифәсиндә чалышыр. 1947 илдә түтүнчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. 2 дәфә Ленин ордени, «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ӘФӘНДИЈЕВ Илјас Мәһәммәд оғлу (д. 26.5.1914, Гарјакин, индики Фүзули ш.)—Азәрб. совет јазычысы. Азәрб. ССР халг јазычысы (1979) вә әмәкдар инчәсәнәт хадими (1960). Азәрб.ССР Дөвләт мүкафаты лауреаты (1972). В. И. Ленин ад. АПИ-нин чоғрафија факүлтәсини битирмишдир (1938).

«Кәнддән мәктублар» адлы илк повест вә һекајәләр китабы 1939 илдә нәшр едилмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврүндә јаздығы һекајәләр «Ајдынлыг кечәләр» (1945) китабында топланмышдыр. Јени ичтимаи просесләр, адамларын психолоҝијасында баш верән дәјишикликләр, јениликлә көһнәлијин мүбаризәси «Ишыглы јоллар» (1947), «Баһар сулары» (1948), «Атајевләр аиләси» (1954) пјесләринин әсас мөвзуларыдыр. «Сөјүдлү арх» (1958), «Көрпүсаланлар» (1960), «Дағлар архасында үч дост» (1963) романларында зәнкин мә'нәвијјатлы мүасирләримизин долғун бәдии образлары јарадылмыш, шүурлардакы керилик, мүһафизәкар тәсәввүрләр тәнгид едилмишдир. «Сарыкөјнәклә Валеһин нағылы» (һ. 1—2, 1976 — 78) романында «шәхсијјәт вә чәмијјәт» мөвзусу мүасир идеја-естетик тәләбләр сәвијјәсиндә һәлл олунмушдур. Мүасир мә'нәви-әхлаги проблемләрдән сөһбәт ачан «Сән һәмишә мәнимләсән» (1964), «Мәним күнаһым» (1967), «Унуда билмирәм» (1968), «Мәһв олмуш күндәликләр» (1969), «Гәрибә оғлан» (1973), «Бағлардан кәлән сәс» (1976) пјесләри Азәрб. драматургијасында психолоҝи драмын нүмунәләридир. «Маһны дағларда галды» (1971) пјеси Азәрб.-да ингилаби мүбаризә вә Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән бәһс едир. Әмәк адамларына һәср олунмуш очеркләри вә әдәби тәнгиди мәгаләләри дә вар. Әсәрләри ССРИ халглары дилләринә, һәмчинин бир сыра харичи дилә тәрчүмә едилмиш, драмлары совет театрлары сәһнәсиндә, «Сән һәмишә мәнимләсән» пјеси исә БХР-дә тамашаја гојулмушдур. Октјабр Ингилабы, Гырмызы Әмәк Бајрағы, «Шәрәф нишаны» орденләри вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Сечилмиш әсәрләри, 4 чилддә, Б., 1969—73; Кизиловый мост. Повести, М., 1976; Песня остается в горах, Пьесы, Б., 1979.

Әд.: Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, 3 чилддә, ч. 3, Б., 1957; Азәрбајчан совет әдәбијјаты тарихи, 2 чилддә, Б., 1967; Сејидов Ј., Илјас Әфәндијев, Б., 1975; Очерк истории азербайджанской советской литературы, М., 1963.

ӘФӘНДИЈЕВ Исмајыл Маһмуд оғлу (1910, Шамахы — 30.5.1967, Бакы)—Азәрб. совет актјору, режиссор. Азәрб. ССР әмәкдар артисти (1943). 1947 илдән Сов.ИКП үзвү. 1932 илдән Бакы Түрк Ишчи Театрында актјор кими фәалијјәтә башламыш, 1939 илэдәк Кировабад Драм Театрында чыхыш етмишдир. Азәрб.-ын илк пешәкар кино актјорларындан бири олан Ә. 1936 илдә «Мәһәббәт ојуну» филминдә, сонралар «Јени һоризонт», «Сәбуһи», «Вәтән оғлу», «Фәтәли хан», «Севимли маһны», «Гара дашлар», «О олмасын, бу олсун» вә с. филмләрдә чәкилмишдир. «Аршын мал алан» (1945) филминдәки Сүлејман образы Ә.-ин кинода јаратдығы ән јахшы ролларындандыр. «Көлкәләр сүрүнүр» (1958, Ш. Шејховла биркә) бәдии филминин реж. олмушдур.

ӘФӘНДИЈЕВ Маһмуд Мәммәд оғлу (3. 1.1912, индики Газах р-нунун Дағ Кәсәмән к.— 17.11. 1975, Газах) — Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). 1941 илдән Сов.ИКП үзвү. Гасым Исмајылов р-нунда вә Кировабадда баш агроном, МТС директору, «Кәнчә» с.-зунда директор мүавини, Шамхор вә Мардакерт рајонлararасы филлоксера илә мүбаризә ст.-нын директору вә с. тәсәррүфат идарәләриндә (1935—75) ишләмишдир. 1947 илдә к.т. саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур.

ӘФӘНДИЈЕВ Мәммәд Рәшид оғлу (5.10.1887, Нуха—1.6.1977, Бакы)—совет ријазијјатчысы. Проф. (1945), Азәрб.ССР әмәкдар елм хадими (1943). Р. *Әфәндијевин* оғлу. В. И. Ленин ад. АПИ-дә ријазијјат вә тәбиијјат елмләри факүлтәсинин деканы (1934—36), АДУ-да ријази анализ кафедрасынын мүдири (1935—65) олмушдур. Ријази ифадәләрин Јахын Шәргдә јајылмыш јазылыш формалары әвәзинә латынча јазылышыны илк дәфә Ә. ишләтмишдир. Ә. «Чәбрә аид програм вә тапшырыг», «Математик анализдән контрол тапшырыглар» (1935), «Ади диференсиал тәнликләр» (1950) вә с. әсәрләрин мүәллифидир. Ленин ордени вә 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф олунмушдур.

ӘФӘНДИЈЕВ Мәммәдәмин Мустафа оғлу (д.23.9.1897, Шамахы)—совет терапевти. Тибб е.д. (1934), проф. (1936). Азәрб. ССР әмәкдар елм хадими (1957). Н. Нәриманов ад. Азәрб. Дөвләт Тибб Ин-тунун 1-чи мүаличә-профилактика факүлтәсинин дахили хәстәликләр пропедевтикасы кафедрасынын мүдиридир (1944 илдән). Тәдгигаты, әсасән, патолоҝија, курортолоҝија вә тибб тарихи мәсәләләринә һәср олунмушдур. Ә.-ин респ.-да малјарија хәстәлијинин арадан галдырылмасында хидмәти олмушдур. Ә. нефтчиләр арасында тәсадүф едилән пешә хәстәликләринин профилактика вә мүаличә үсулларыны өјрәнмәклә мәшғулдур. Ә.-ин ихтисаслы кадрлар һазырланмасында хидмәти вар. О, Азәрб. ССР Терапевтләр Чәмијјәтинин сәдридир (1954 илдән). Ленин ордени, бир нечә башга орден вә медалла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Паразит гурдлар, Б., 1933; Терапевтин чиб китабчасы, Б., 1966; Лечение малярии, Б., 1940; Курорт Истису, Б., 1965; Курорты и минеральные источники Азербайджана (физиотерапия), (совм. с А. Х. Гулиевым), Б., 1969.

ӘФӘНДИЈЕВ Мәммәдсадыг Мирзәһмәд оғлу (5.6.1902, Ашгабад—мај, 1942, Керч)—Азәрб. совет театр тәнгидчиси, педагог. 1919 илин мајындан Сов.ИКП үзвү. 1920—25 илләрдә Азәрб. Фөвгәл'адә Комиссијасында ишләмишдир. Бакы Түрк Ишчи Театрынын директору (1925—29) олмушдур. 30-чу илләрдә Москва Дөвләт Консерваторијасында, Дөвләт Кинематографија Ин-ту вә Коммунист Ун-тиндә, еләчә дә Бакы Театр Техникуму, АПИ, Азәрб. Дөвләт Консерваторијасында театр тарихиндән вә фәлсәфәдән дәрс демишдир. Ә. бир сыра пјеси Азәрб. дилинә чевирмиш, Азәрб. театрына даир әсәрләр јазмышдыр. Мәтбуатда Нури Нуријев имзасы илә чыхыш етмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмушдур.

Әсәрләри: Пролетар театросу уғрунда, Б., 1931; Н. А. Добролјубов, Б., 1936; Что должен знать бакинский рабочий о своем тюркском театре, Б., 1931.

ӘФӘНДИЈЕВ Мәммәдһәсән (2.2.1867, Шамахы—1.5.1918, индики Гусар р-нунун Әниг к.) — Азәрб. етнографы, педагог. Гори мүәллимләр семинаријасыны битирмиш (1888), әввәлчә Бакы губ.-нын Лаһыч к.-ндә (1893 илэдәк), сонра Бакыда мүәллимлик етмишдир. Лаһычда ишләркән Ә. Азәрб. халгынын адәт-ән'әнәләри, е'тигадлары вә с. һаггында зәнкин материал топламышдыр. Һәмин материаллары «Сборник материалов длја описанија местностеј и племјон Кавказа» мәчмуәсиндә, «Һәјат», «Дәбистан», «Иршад» «Кавказ» гәзет вә журналларында чап етдирмишдир. Әрәб вә фарс дилләриндән тәрчүмәләри дә вар. «Дәбистан» журналынын редактору олмушдур.

Әд.: Казиев С. М., Мамед-Гасан Эфендиев, Азербайджанский этнографический сборник, в. 2, Б., 1965.

ӘФӘНДИЈЕВ Мустафа Мәммәд оғлу (д. 15.1.1909, индики Газах р-нунун Дағ Кәсәмән к.)—Азәрб ССР әмәкдар агроному. Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1950). 1945 илдән Сов. ИКП үзвү. Шамхор, Газах р-нларында баш агроном (1942—59) олмушдур. 1959 илдән АКТИ-нин досентидир. 1949 илдә к.т. саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ӘФӘНДИЈЕВ Рәшид бәј Исмајыл оғлу (1863, Шәки—31.8.1942, Шәки)—Азәрб. маариф хадими, јазычы, етно-

граф. Шаки тәхәллүсү илә дә танынмышдыр. Гори семинаријасыны (1882) вә Тифлисдә Александровск Мүәллимләр Ин-туну (1900) битирмишдир. 1900—17 илләрдә Гори семинаријасында Азәрб. дилиндән дәрс демиш, 1918 илдә Бакыда ачылан мүәллимләр семинаријасына директор тә'јин едилмишдир. Габагчыл рус педагогларынын идејаларыны тәблиғ едән вә Азәрб.-да К. Д. Ушинскинин илк практик ардычылы олан Ә.-ин јаздығы «Ушаг бағчасы» (1898), «*Бәсирәт үл-әтфал*» (1901) дәрсликләри азәрб. ушагларын савадланмасында рол ојнамышдыр. Хан, бәј вә руһаниләрин мүфтәхорлуғуну, авамлыг вә тәнбәллији тәнгид едән бәдии әсәрләри («Ган очағы», «Гоншу гоншу олса кор гыз әрә кедәр», «Саггалын кәрамәти», «Арвад мәсәләси» вә с.) педагожи бахымдан да мараглыдыр. Ә. Азәрб. халг әфсанә вә рәвајәтләри, адәт вә ән'әнәләри барәдә, һәмчинин халг сәнәткарлығы вә тәбабәтинә аид мә'луматлар топлајыб, «Сборник материалов для описания местностей и племён Кавказа» мәҹмуәсиндә чап етдирмишдир. Ә. 1924 илдә Азәрб.-ын 1-ҹи өлкәшүнаслыг гурултајына нүмајәндә вә етнографија ҹәмијјәтинин Шәки шө'бәсинә елми катиб сечилмишди. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра Ә. Шәкидә педагожи мәктәбә директор тә'јин олунмуш, 1926—33 илләрдә рус дилиндән дәрс демишдир. Һәјатынын сон илләриндә ССРИ ЕА Азәрб. филиалында ишләмишдир.

Әсәри: Сечилмиш әсәрләри, Б., 1979.

Әд.: Абдуллајев Ә., Көркәмли маарифчи-демократ јазычы Рәшидбәј Әфәндијев, Б., 1960; Мир Ҹәлал, Һүсејнов Ф. Ч., XX әср Азәрбајҹан әдәбијјаты, Б., 1969; Баишева Х. А., Рашид Эфендиев—азербайджанский педагог и просветитель, «Советская педагогика», 1957, № 8.

ӘФӘНДИЈЕВ Султанмәҹид Мәҹид оғлу (партија тәхәллүсү Мүфидзадә, Јолдаш, Султан; 26.5. 1887, Шамахы—21.4. 1938)—совет партија вә дөвләт хадими, илк азәрб. марксистләрдән, болшевик «Һүммәт» тәшкилатынын баниләриндән бири. 1904 илдән Сов.ИКП үзвү. 1904—07 илләрдә Бакыда чыхан «Һүммәт», «Дә'вәт-Гоч», «Тәкамүл», «Јолдаш», «Призыв», «Гудок» болшевик гәзетләриндә фәал иштирак етмишдир. 1908 илдә тә'гиб олунан Ә. Шамахыја, сонра исә Казана кетмишдир. Казан ун-тинин тибб факүлтәсини битирмиш (1915) Ә. Нижни-Новгород, сонра исә Һәштәрхан губ.-ларында һәкимлик етмишдир. 1917 ил Феврал буржуа-демократик ингилабындан сонра Бакы Фәһлә Депутатлары Советинин, Бакы Комитәси бүросунун, «Һүммәт» комитәсинин вә «Һүммәт» гәзети редаксија һеј'әтинин үзвү олмушдур. 1917 ил ијулун 19-да Ә. Үмумбакы партија конфрансында РСДФ(б)П 6-ҹы гурултајына нүмајәндә сечилмиш, лакин хәстә олдуғуна көрә гурултаја кедә билмәмишди. 1918 илин августунда Һәштәрханда әксингилаби гијамын јатырылмасында иштирак етмишди. 1919 илин мајында Азәрб.-да

вәзијјәт һаггында мә'рузә етмәк үчүн Москваја, РК(б)П МК-ја чағырылмышды. Ә. РК(б)П МК јанында Шәрг Халглары Тәшкилатлары Мәркәзи Бүросу сәдринин мүавини вә Халг Милли Ишләр Комиссарлығы јанында Загафгазија мүсәлманларынын ишләри үзрә комиссары вәзифәләриндә чалышмышдыр. Азәрб.-да Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра 1920 илин мајында Кәнҹәдә АК(б)П МК-нын фөвгәл'адә мүвәккили вә Кәнҹә Гәза Ингилаб Комитәсинин сәдри вәзифәләриндә ишләмишдир. 1-ҹи Үмумазәрбајҹан Советләр гурултајында (1921) респ. ХКС-нин тәркибинә сечилмиш вә халг торпаг комиссары тә'јин едилмишди. Ә. 1922—27 илләрдә Азәрб. ССР Халг Фәһлә-Кәндли Мүфәттишлији комиссары, АК(б)П МНК-нын сәдри вәзифәләриндә ишләмишдир. Ә. 1927—37 илләрдә Азәрб. МИК сәдринин мүавини, сәдри вә Загафгазија МИК сәдрләриндән бири, «Кәндли гәзетәси»нин редактору (1929—32) олмушдур. Партијанын 13—17-ҹи гурултајларынын, АК(б)П вә Загафгазија коммунист тәшкилатлары гурултајларынын, һәмчинин конфрансларынын нүмајәндәси олмушдур. Ә. дәфәләрлә АК(б)П МК бүросунун, ҮИК(б)П МНК, Азәрб., Загафгазија, ССРИ МИК-ләринин үзвү сечилмишдир. Ә.-ин ад. поликлиника, хәстәхана, күчә вә с. вар. Шамахыда бүсту гојулмушдур.

Әсәрләри: Азәрбајҹан јохсуллары мәнафеји уғрунда мүбариз, Б., 1930; Азәрбајҹан јүксәлишдә, Б., 1932; Азәрбајҹан пролетариатынын ингилаби һәрәкаты тарихиндән, Б., 1957; Сечилмиш әсәрләри, Б., 1977.

Әд.: Каренин А., Султан Мәҹид Әфәндијев, Б., 1963; Гулијев Д., Көркәмли партија вә дөвләт хадими, «Азәрбајҹан коммунисти», 1977, № 6.

ӘФӘНДИЈЕВ Фуад Әләддин оғлу (23.2.1909, Бакы—19.10.1963, Бакы)—совет ҹәрраһы. Тибб е.д., проф. (1943), Азәрб.ССР ЕА м. үзвү (1959). Азәрб. ССР әмәкдар һәкими (1942) вә әмәкдар елм хадими (1956). 1953 илдән Сов.ИКП үзвү. 1944 илдән өмрүнүн сонунадәк Азәрб. Дөвләт Тибб Ин-тунда 2-ҹи факүлтә ҹәрраһлығы кафедрасынын мүдири олмушдур. Ә. һематолокија вә ганкөчүрмә саһәсиндә дә тәдгигат ишләри апармыш, 1957 илдә онун тәшәббүсү илә 4 №-ли клиникада көкс ҹәрраһлығы шө'бәси јарадылмышдыр, Азәрб. Експериментал вә Клиник Тибб Ин-тунун тәшкилатчысы вә илк директору олмушдур (1961). Тәдгигаты, әсасән, көкс ҹәрраһлығы, һематолокија, ганкөчүрмә, ганын лахталанмасы вә с.-јә һәср едилмишдир. Плевра бошлуғунда ганын инфексијалашмасыны асанлыгла тә'јин етмәјә имкан верән орижинал үсул тәклиф етмиш («Әфәндијев сынағы») ағыр ҹәррашијјә операсијаларыны асанлашдырмаг үчүн хүсуси аләт вә апаратлар јаратмыш, һемоторакс вә һемартрозларын експрес үсулла мүаличәсинин мүмкүн олдуғуну көстәрмишдир. Н. Н. Бурденко ад. мүкафата лајиг көрүлмүшдүр. Азәрб.ССР Али Советинин

(3—6-ҹы чағырыш) депутаты олмушдур. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени, Гырмызы Улдуз ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир. 4 №-ли клиник хәстәхана онун адынадыр.

Әсәрләри: Көкс гәфәси јараланмаларында плевра бошлуғуна ганахмаларын патокенези, клиникасы вә мүаличәси, Б., 1947; Избр. труды, в двух томах, т. 1—2, Б., 1967—68.

Әд.: Топчубашов М. А., Көркәмли ҹәрраһ, «Коммунист» гәзети, 1969, 28 мај; Рзаев Н., Ученый, хирург, педагог, газета «Бакинский рабочий», 1969, 28 мая.

ӘФӘНДИЈЕВ Хәлил Гардаш оғлу (д. 10.10.1930, Балакән р-нунун Катех к.)—ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1977). 1967 илдән Сов.ИКП үзвү. С. Орҹоникидзе ад. к-зда сырави колхозчу (1945—69) ишләмишдир. 1969 илдән һәмин к-зда бригадирдир. Респ.-да «бир бешилликдә ики бешиллик» һәрәкатынын тәшәббүсчүсүдүр. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф олунмушдур.

ӘФӘНДИЈЕВ Һејдәр Хәлил оғлу (1. 7.1907, Нуха—24.1.1967, Бакы)—совет кимјачысы. Кеолокија-минералокија е.д. (1958), проф. (1959), Азәрб. ССР ЕА м. үзвү (1962), Азәрб. ССР-дә кеокимја елминин јарадыҹыларындан бири. 1944 илдән Сов.ИКП үзвү. 1933 илдән ССРИ ЕА Азәрб.Филиалында, сонра Азәрб. ССР ЕА да мүхтәлиф рәһбәр вәзифәләрдә ишләмиш, 1949 илдән өмрүнүн сонунадәк Кимја Ин-тунун (индики Гејри-үзви вә Физики Кимја Ин-тунун) директору олмушдур. Ә.-ин әсас елми ишләри надир елементләр кимјасы вә кеокимјасы саһәсиндәдир. Азәрб.-ын минерал вә лај суларында надир вә радиоактив елементләрин јајылма ганунауј ғунлугларыны мүәјјән етмишдир. Кичик Гафгазын шм.-ш. һиссәсиндәки һидротермал филиз комплексинин минералокијасы вә кеокимјасыны өјрәнмиш, селен, теллур вә саф кобалт 2-оксидин алынма технолокијасынын јени схемини ишләјиб һазырламышдыр. Азәрб. дилиндә кимја терминолокијасынын тәкмилләшдирилмәсиндә хидмәти вар. 2 «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Никеленосность ультраосновных пород Азербайджана, Б., 1945; Минеральные источники Азербайджана, Б., 1952; Вопросы геохимии радиоактивных элементов нефтяных месторождений, Б., 1964.

Әд.: Г. Х. Эфендиев. Библиография, Б., 1968 (Деятели науки и культуры Азербайджана).

ӘФӘНДИЈЕВА Күлләр Елдар гызы (1880, индики Губа р-нунун Чичи к.—15.7. 1970, Губа)—Азәрб. халча устасы. Пирәбәдил к.-ндә (Губа гәзасы; һазырда Дәвәчи р-нундадыр) јашамыш вә ишләмишдир. Ә.-нын рәнк аһәнкдарлығы илә сечилән халчалары Русија јармаркаларында бөјүк шөһрәт газандығындан јерли әһали буплары «Урисијјәт» адландырмышдыр. Онун «Һерат-Пирәбәдил» халчасы Франсада кечирилән тәтбиги сәнәт сәркисиндә (1890-чы илләрин сону) гызыл медала лајиг көрүлмүшдүр. Ә.-нын «Пирәбә-

дил-бурма», «Ағкүлчичи», «Хырдакүлчичи» чешниләри, һәмчинин кичик өлчүлү јәһәрүзүләри колорити илә фәргләнир. Ә. онларча халчачы һазырламышдыр.

ӘФӘНДИЈЕВА Түркан Әшрәф гызы (д. 7.3.1929, Бакы)—совет дилчиси. Филолокија е.д. (1973). 1963 илдән Сов.ИКП үзвү. 1962—76 илләрдә Азәрб. ССР ЕА Нәсими ад. Дилчилик Ин-тунда баш елми ишчи ишләмишдир. 1976 илдән АДУ-нун рус дили кафедрасынын мүдиридир. «Мүасир Азәрбајчан дилинин синтаксисинә даир тәдгигләр» (1963), «Азәрбајчан бәдии дилинин үслубијјаты» (1971), «Мүасир Азәрбајчан дилинин грамматикасы» (рус дилиндә, 1971) вә с. коллектив монографијаларын мүәллифләриндәндир.

Әсәри: Азәрбајҹан дилинин бәдии ифадә васитәләри, Б., 1973.

ӘФӘНДИЈЕВА Фәридә Мәммәд гызы (д. 6.2.1922, Бакы)—совет невропатологу. Тибб е.д. (1969). С. М. Киров ад. Азәрб. Елми-Тәдгигат Курортолокија вә Физики Үсулларла Мүаличә Ин-тунда елми тибб - информасија шө'бәсинин мүдиридир (1973 илдән). Тәдгигаты, әсасән, пүскүрән палчыг вулканларынын мүаличәви кејфијјәтинә һәср олунмушдур.

Әсәрләри: Лечение нервных заболеваний курортными факторами Азербайджана, Б., 1961; Лечебные грязи Азербайджанской ССР, Б., 1971.

ӘФӘТЛИ—Азәрб.ССР Ағдам р-нунда кәнд. Ә. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән вә Ағдам д.ј. ст.-ндан 18 *км* ш.-дә, Гаргар чајынын сол саһилиндән 2 *км* аралы, Ағдам—Ағҹабәди шосе јолу кәнарында, Гарабағ дүзүндәдир. Әһ. 341 (1979); памбыгчылыг, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси, автомат телефон ст. вар. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

ӘФ'ИЛӘР—бах *Јатағаһ иланлар.*

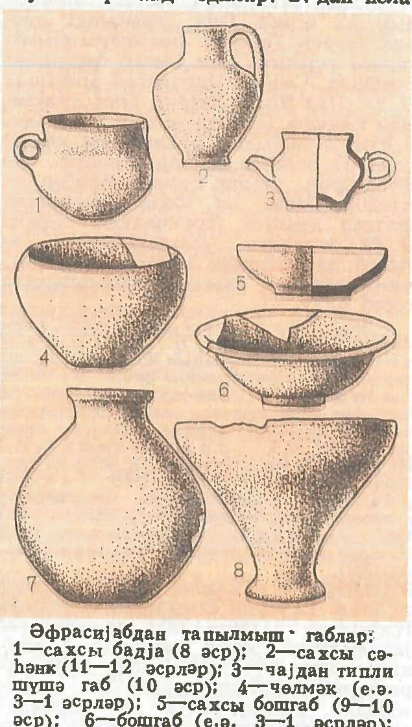
«ӘФКАРИ-МҮТӘӘЛЛИМИН» («Тәләбәләрин фикри»)—ајлыг әдәби, тарихи, елми журнал. Кәнҹә тәләбәләр ҹәмијјәтинин органы. Ҹәми 4 нөмрәси бурахылмышдыр. Илк нөмрәси 1919 ил февралын 14-дә, 4-ҹү нөмрәси исә һәмин ил мајын 18-дә чыхмышдыр. «Ә.-м.»-дә охучулары либерал-буржуа мөвгејиндән маарифә, елмә, тәрбијәјә чағыран јазылар дәрҹ олунмушдур.

ӘФЛАТУН—*Платонун* мүсәлман шәргиндә јајылмыш ады.

ӘФРАСИЈАБ—гәдим түрк рәвајәтләриндә бөјүк һөкмдар, Иран—Туран мүһарибәләринин гәһрәманы Алпер Тунганын Иран дастанларында вә Фирдөвсинин «Шаһнамә» әсәриндә ады. Маһмуд Кашгари «Дивани луғат ит-түрк» вә Јусиф Хасс Һаҹиб *Баласагуни* «Кутадгу билиг» әсәрләриндә тачикләрин Алпер Тунганы Ә. адландырдығы көстәрилмишдир. Гараханиләр вә Бөјүк Сәлҹугиләр (бах *Сәлҹугиләр дөвләти*) өзләрини Ә.-ын нәслиндән һесаб едирдиләр.

Әд.: Короглы Х., Огузский героический эпос, М., 1976.

ӘФРАСИЈАБ—Сәмәргәнд јашајыш јеринин (Өзб.ССР) монгол истиласына гәдәрки ады. Антик мүәллифләрдә Мараканда адланырды. 1874 илдән фасиләләрлә тәдгиг едилир. Ә.-да һәјат е.ә. 6 әсрдән ерамызын 13 әсринәдәк (1220 илэдәк) мөвҹуд олмушдур; гәдим заманлардан Соғд өлкәсинин мәркәзи иди. 10—12 әсрләрдә тәрәгги дөврү кечирән Ә.-ы 1220 илдә монголлар дағытмышлар. Газынтылар заманы јашајыш вә сәнәткарлыг мәһәлләләри, мәсҹид (7—8 әсрләрә аид), сарај галыглары (рәнкли дивар рәсмләри олан заллар; дивар рәсмләри бәрпа едилмишдир), һамам, бишмиш кәрпич вә даш дөшәмәли күчәләр ашкар олунмушдур. Ағаҹ лөвһә үзәриндә 5 сәтирдән ибарәт Соғд јазысы хәтт үслубуна көрә 4 әсрә аид едилир. Ә.-дан исла-

Әфрасијабдан тапылмыш габлар: 1—сахсы бадја (8 әср); 2—сахсы сәһәнк (11—12 әсрләр); 3—чајдан типли шүшә габ (10 әср); 4—чәлмәк (е.ә. 3—1 әсрләр); 5—сахсы бошгаб (9—10 әср); 6—бошгаб (е.ә. 3—1 әсрләр); 7—күпә (2—3 әсрләр); 8—кил ваза (5—6 әсрләр).

ма гәдәрки мүхтәлиф етник типләри экс етдирән оссуариләр, кил һејкәлчикләр вә лөвһәләр, 10—13 әсрләрә аид ширсиз вә ширли сахсы габлар, чохлу кил вә шүшә мә'мулаты, јерли һакимләрин адына зәрб олунмуш сиккә дәфинәләри хүсусилә марағлыдыр.

Әд.: Вяткин В. Л., Афрасиаб—городище былого Самарканда, Самарканд, 1926; Массон М. Е., К периодизации древней истории Самарканда, «Вестник древней истории», 1950, № 4; История Самарканда, т. 1, Ташкент, 1969; Афрасиаб. Сб. статей, в. 2, Ташкент, 1973. Живопись Афрасиаба, Ташкент, 1978; Абдуразаков А., Камбаров М., Реставрация настенных росписей Афрасиаба, Ташкент, 1978.

ӘФРАШТӘ (افراشته) Мәһәммәдәли (1908, Рәшт—6.5.1959, Софија)—Иран јазычысы, ичтимаи хадим. Иран Халг Партијасынын (ИХП) үзвү. Миллијјәтчә киләкдир. 40-чы илләрин әввәлләриндән империализми вә дахили иртиҹаны ифша едән сатирик ше'р, һекајә вә фелјетонлар нәшр етдирмишдир. Фарс поезијасында М. Ә. Сабир әдәби мәктәбинин исте'дадлы давамчыларындандыр. «Чилинкәр» сатирик журналыны (1951—53) нәшр етдирмишдир. ИХП гадаған олундугдан (1949) сонра мүһаҹирәт етмишдир. «Ај, нә дедин!», «Еј иртиҹа!» сатирик ше'р китаблары нәшр олунмушдур.

Әсәрләри: Һекајәләр, Б., 1961; Стихи, в кн.: Современная персидская поэзия, М., 1961.

Әд.: Һүсејнов Б., XX әср фарс ше'риндә ән'әнә вә новаторлуг, Б., 1975; Гаджиева Х., О рассказах Мохаммедали Афраште, «Иран филолокијасы мәсәләләри» китабында, Б., 1966; Дорри Дж., Персидская сатирическая поэзия, М., 1965; јенә онун, Персидская сатирическая проза, М., 1977.

ӘФСАНӘ (фар. افسانه) — фолклорун нәср жанрларындан бири. Ә.-дә *рәвајәтә* әсасланан гәрибәлик, фантастиклик, Ә.-нин сурәтләр системини, тәсвир васитәләрини, гурулушуну да мүәјјән едир. Нағылчы сөјләдији әһвалата өз тәсәввүрүнү, јахуд билдији «мө'ҹүзә» мотивләрини әлавә едир, беләликлә дә һадисәләрин реал әсасы итир. Ә. *нағыла* да чеврилә биләр. Ә.-ләрин мифик, космогоник, зооморфик, антропоморфик, тарихи, гәһрәманлыг, дини вә с. нөвләри вар. Бә'зи Ә.-ләр гәдим китабларла бағлы олса да, үмумијјәтлә онлар халг тәхәјјүлүнүн мәһсулудур.

Мәтнләр: Азәрбајҹан фолклору антолокијасы, китаб 2, Б., 1968; Јашајан әфсанәләр, Б., 1973; Јурдумузун әфсанәләри, Б., 1976.

Әд.: Фәрзәлијев Т., Әфсанә анлајышы вә Азәрбајҹан әфсанәләринин тәснифинә даир, Азәрб.ССР ЕА Хәбәрләри (әдәбијјат, дил вә инҹәсәнәт серијасы), 1978, № 1; Мифология древнего мира, пер. с англ., М., 1977.

«ӘФШАН»—декоратив сәнәтдә мүстәгил бәзәк композисијасы. Ә. композисијасы, әсасән, «һәләзун» (спирал), јахуд «пичәк» (гыврым) формалы шахәләр үзәриндә гурулур. Јахын Шәргдә, о ҹүмләдән Иран, Әфганыстан вә Азәрб.-да Ә.-дан ме'марлыгда (таван вә дивар бәзәјиндә), китаб тәртибатында, тикмәләрдә, хүсусилә халчачылыгда кениш истифадә едилир. «Хиләәфшан» (Азәрб.), «Бичар» (Иран), «Һерат» (Әфганыстан) вә с. мәшһур халчалар Ә. композисијасы әсасында јаранмышдыр.

«ӘФШАРЫ» (етимолокијасы *әфшарларын* ады илә бағлыдыр)—1) зәрби муғам. Мәгам әсасы шүштәр, мусиги өлчүсү 2/4-дир; 2) Азәрб. ашыг һавасы. Шух, ојнаг характерли кениш инструментал мүгәддимә илә башланыр. Сазда «Гарачы» көкүндә ифа олунур. Мәгам әсасы шурдур. Куплет формасында олан «Ә.»-нын поетик мәтни *гошмадыр.*

ӘФШАРЛАР — азәрб.-ларын етнокенезиндә иштирак етмиш түркдилли тајфа. Иран (әсасән Ҹәнуби Азәрб.-да), Түркијә вә Әфганыстанда (Кабил әтрафында) јашајырлар. Тәгр. 400 мин нәфәрдир (1975). Малдарлыг вә әкинчиликлә мәшғулдурлар. Диндарлары мүсәлмандыр. 9 әсрдәк *Дәшт-и Гыпчагда* јашајан Ә. сонралар Сәлҹугларын тәркибиндә Хорасана, Азәрб.-а

Кичик Асијаја кәлмишләр. Азәрб. вә Иранын сијаси һәјатында мүһүм рол ојнамыш Ә. гызылбаш тајфа бирлијинин тәркибиндә *Сәфәвиләр дөвләтинин* јаранмасында иштирак етмишләр. Сәфәви *горчибашыларынын* чоху әфшар әмирләриндән тә'јин олунурду. Сәфәвиләр дөвләтинин сүгутундан сонра һакимијјәтә кечмиш Надир шаһ Ә.-дан иди. Надир шаһын ишғалчылыг вә көчүрмә сијасәти нәтиҹәсиндә Ә.-ын хејли һиссәси Әфганыстан вә Һиндистана көчүрүлдү. Хузистан, Куһкилујә, Казерун вә Урмија групларына бөлүнән Ә., әсасән, Сәлмас, Урмија, Тәбриз, Гәзвин, Султанијјә, Зәнҹан, Гум вә Кашанда јашајырдылар. Һазырда чохлу голлара (Кирклу, Ҹәлајир, Коса Әһмәдлу, Инанлу, Әрәшлу, Алплу, Имирлу вә с.) бөлүнүрләр. Әфганыстанда јашајан Ә.-ын дилини тәдгиг едән маҹар алими Л. Ликети ону Азәрб. дилинин диалекти сајыр.

Әд.: Аббасов А. М., Некоторые заметки об афшарах Афганистана, «Советская тюркология», 1975; № 4; Ligeti L., Sur langue des Afchars d'Afghanistan, «Agta Orientalia Hungarica», Budapest, 1957, v. 7.

«ӘХБАР» — Азәрб.-да илк һәфтәлик р-н гәзети. Губа Гәза Партија вә Ичраијјә Комитәләринин органы. Биринҹи нөмрәдән В. И. Ленинин 1921 ил апрелин 22-дә Губа зәһмәткешләринә һәдијјә көндәрдији чап машынында нәшр едилмишдир. Илк редактору Һ. Мәммәдбәјов иди. «Ә.» ады илә ҹәми 16 нөмрәси чыхмыш, сонралар «Јени дирилик», «Коллективләшмә јолу», «Гызыл Губа» вә с. адларла бурахылмышдыр. «Ә.»-ын нәшри һазырда «Шәфәг» ады илә давам едир (бах *Губа рајону*, мәтбуат бөлмәси).

Әд.: Зејналов Ә., Иличин төһфәси, «Азәрбајҹан гадыны», 1966, № 5; «Шәфәг» 50 илдә, Б., 1972; Азәрбајҹан тарихи, ҹ. 3, һ. 1, Б., 1973, сәһ. 455.

ӘХИЛӘР — Аббасиләр хилафәти дөврүндә [750—1258] јаранмыш вә 13 әсрдә Иран, Орта Асија, хүсусилә Кичик Асијада кениш јајылмыш дини характерли иҹтимаи-сијаси тәшкилатын үзвләри. «Әхи» сөзүнүн изаһында ики мүлаһизә мөвҹуддур. Бә'зи тәдгигатчылара көрә бу термин әрәб дилиндә «гардашым», дикәрләринә көрә «әхи» (аки/ака) гәдим түрк сөзү олуб «нәҹиб», «алиҹәнаб», «ҹомәрд», «сәхавәтли» демәкдир. Мүхтәлиф пешә вә тәбәгәләрә мәнсуб шәһәр сәнәткарларыны бирләшдирән әхи тәшкилатларынын хүсуси низамнамәләри (фүтүввәтнамә) варды. Низамнамәјә әсасән, Ә. дөрд әсас дини-әхлаги нормаја (шәриәт, һәгигәт, тәригәт вә мә'рифәт) сөзсүз әмәл етмәли, јохсуллара, кимсәсизләрә вә гәрибләрә јардым көстәрмәли, истисмарчылара гаршы мүтәшәккил мүбаризә апармалы идиләр. Дахили ијерархијаја малик олан Ә. тәшкилатынын башында ағсаггал (әхи баба) дururду. Халг шәнликләри вә дини мәрасимләрдә иштирак едән Ә.-ин хүсуси мусигиси, кејимләри вә силаһлары вар иди. Сәлҹугиләр дөвләтинин вә Османлы империјасынын (илк дөврләрдә) сијаси вә иҹтимаи һәјатында Ә. мүһүм рол ојнамышлар. Ара мүһарибәләри, көчәриләрин басгынлары, үсјан вә иғтишашлар заманы Ә. шәһәр идарәсини әлләринә алараг шәһәрин дағыдылмасы вә гарәт олунмасына имкан вермирдиләр. Узун вә мүрәккәб јол кечмиш Әхи тәшкилатлары дахилиндә 14 әсрин әввәлләриндә тәбәгәләшмә башланды. Түркијә, Азәрб. вә дикәр Шәрг өлкәләриндә мәркәзи һакимијјәтин күҹләнмәси нәтиҹәсиндә тәдриҹән кечмиш демократик ән'әнәләрини итирән әхи тәшкилатларынын һәрби-сијаси гүдрәти сарсылды. 15 әсрин әввәлләриндә Түркијәдә Ә. *Бәкташилик* орденинин тәркибинә дахил олдулар. Лакин әхи тәшкилатларынын гурулуш вә принсипләри Түркијә сәнәткар сехләринин һәјатында узун мүддәт горуну6 сахланды. Әхилик орта әсрләрдә Азәрб.-да да кениш јајылмышды. 11 әсрин сону—12 әсрин әввәлләриндә Бејләган ш.-нин һәјатында Ә. мүһүм рол ојнамышлар. 12 әсрдә Кәнҹә, Әрдәбил, Зәнҹан, Тәбриз, даһа сонралар исә Бакы вә б. ш.-ләрдә Ә.-ин тәшкилаты олмушдур. Гәдим Кәнҹә әразисиндәки «Ҹомәрд Гәссаб» түрбәсинин әхи тәшкилаты үзвләриндән биринә мәхсус олдуғу еһтимал едилир. Бә'зи мәнбәләрдә Низами Кәнҹәвинин дә әхи тәшкилатынын үзвү олдуғу көстәрилир. Бакынын Күрдәханы к.-ндә Әхи Нуруллаһ завијјәси (1448/49) галмышдыр. 15 әсрин 1-ҹи јарысында тәбризлиләрин Тејмури һөкмдары Өмәрә гаршы үсјанына Әхи Гәссаб башчылыг етмишди. Сәфәви мүридләри арасында Ә. дә (Әхи Шади Хәббаз, Әхи Дүлузи, Әхи Һәнифә, Әхи Һәсән вә б.) вар иди. I Шаһ Исмајылын һакимијјәтә кечмәсиндә Ә. мүәјјән рол ојнамышлар. Сәфәвиләрин утопик сосиал бәрабәрлик идејаларындан әл чәкиб теократик феодал дөвләти јаратмалары сырави Ә.-ин онлардан узаглашмасына вә Азәрб.-да тәдриҹән сосиал категорија кими иҹтимаи һәјатдан чыхмаларына сәбәб олду.

Әд.: Бертелс Ј. Е., Бөјүк Азәрбајҹан шаири Низами, Б., 1958; Не'мәтова М. С., Ширванын XIV—XVI әсрләр тарихинин өјрәнилмәсинә даир, Б., 1959; Сејидов М., Әхи-гардашлыг иҹмасы һаггында бә'зи гејдләр, Азәрб.ССР ЕА Хәбәрләри (әдәбијјат, дил вә инҹәсәнәт серијасы), 1967, № 1; Гордлевский В. А., Из жизни цехов в Турции. К истории ахи. Избр. соч., т. 1, М., 1960; Гейдаров М. Х., Ремесленное производство в городах Азербайджана в XVII в., Б., 1967; Golpinarli A., Islam ve Turk illerinde futuvvet teskilati ve kaynaklari, Istanbul, 1952.

ӘХИЛИК — *әхиләрин* дини-фәлсәфи тә'лими. 12 әсрин ахырларында хәлифә Нәсрәддин [1180—1225] тәрәфиндән јарадылмыш рәсми дини-сијаси тәшкилат олан фүтүввәнин бир сыра характерик ҹәһәтини өзүндә әкс етдирмишдир. Әхиләр һәтта өз тәшкилатынын низамнамәсини фүтүввәтнамә адландырмышлар. Әхиләр дөрд әсас дини-әхлаги нормаја (шәриәт, һәгигәт, тәригәт вә мә'рифәт) сөзсүз риајәт едирдиләр. Түркијәдә кениш јајылмыш Ә.-дә шиәлик үнсүрләри күҹлү олмушдур. Ә. антифеодал чыхышлар заманы шәһәр сәнәткарларынын идеоложи силаһы иди. Инсанларын һүгугуна һөрмәт етмәји вә еһтијаҹы оланлара мадди јардым көстәрмәји ваҹиб сајырды. Ә.-ә көрә, зәһмәткешләр өз һүгугларыны силаһ күҹүнә мүдафиә етмәлидир. Бунунла белә Ә., әсасән игтисади мүбаризәни үстүн тутурду. Дин азадлығына, әгидә сәрбәстлијинә биканә галмамыш, инсанлыг вә гардашлығы тәблиғ етмишдир. Ә. Азәрб.-да (хүсусилә Кәнҹәдә) шәһәр сәнәткарлары арасында кениш јајылмышды.

Әд.: Очерки по истории азербайджанской философии, т. 1, Б., 1966; Гордлевский В. А., Избр. соч., т. 1, гл. IX, М., 1960.

ӘХИҸУГ (?—1359) — Гызыл Орда әмири, Тәбриз һакими. 1356/57 илдә Ҹаны бәјин Азәрб.-а һүҹумунун иштиракчысы олан Ә. Азәрб. һакими е'лан едилән Бәрди бәјин (Ҹаны бәјин оғлу) нүфузлу әмирләриндән иди. Бәрди бәј атасынын өлүмү илә әлагәдар Азәрб.-ы тәрк етдикдә (1357) Ә. Тәбриздә галды. 1357 илдә Ҹәлаири султаны Үвејслә дөјүшдә мәғлуб олан Ә. Нахчывана, орадан исә Гарабаға чәкилди. Лакин Үвејс Бағдада гајытдыгдан сонра Ә. јенидән Тәбризи әлә кечирди. 1359 илин јазында Кирман, Фарс вә Исфаһан һакими Мүбаризәддин Мәһәммәд Мијана јахынлығында Ә.-у мәғлуб едиб Тәбризи тутду. Лакин Мүбаризәддин Мәһәммәд өз әмирләри тәрәфиндән өлдүрүлдү; Тәбриз Ҹәлаириләрин әлинә кечди. Ә. султан Үвејсә суи-гәсд һазырланмасында тәгсирләндириләрәк өлдүрүлдү.

Әд.: Али-заде А. А., Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Б., 1956.

ӘХЛАГ — иҹтимаи шүур формаларындан бири; иҹтимаи һәјатын бүтүн саһәләриндә (мәишәт, аилә, әмәк просеси, елм вә сијасәт) инсанларын давранышыны тәнзим едән сосиал институт. Ә. инсанларын өз давранышларында рәһбәр тутдуглары принсип, норма вә гајдаларын мәҹмусу вә онларын һәјатда бир-биринә, аиләјә, әмәк коллективинә, синфә, милләтә, бүтөвлүкдә ҹәмијјәтә олан мүнасибәтинин ифадәсидир. Ә.-ын илк рүшејмләри ибтидаи иҹма гурулушунда јаранмышдыр. Бу дөврдә «...ҹәмијјәт өзү, интизам, әмәк гајдасы адәтләрә, ән'әнәләрә әсасланырды...» (Ленин В. И., Әсәрләри, ҹ. 29, сәһ. 483). Синифләрин, дөвләтин мејдана кәлмәси, иҹтимаи мүнасибәтләрин мүрәккәбләшмәси нәтиҹәсиндә јени әхлаги норма вә принсипләр формалашмыш вә онлар узун мүддәт дини тә'лимләрин тәркиб һиссәси олмушдур. Фәлсәфәнин инкишафы илә Ә. фәлсәфи билик саһәсиндә *етиканын* предметинә чеврилмишдир. Марксизмәгәдәрки мүтәфәккирләр шәхси мәнафе илә иҹтимаи мәнафеји, хошбәхтликлә инсани борҹу, егоизмлә фәдакарлығы әлагәләндирә билмәмишләр. Ә.-ын сәҹијјәви хүсусијјәти инсан һәрәкәтини гијмәтләндирмәкдир. Онун инсан давранышы үчүн ваҹиб сајдығы норма вә тәләбләр тарихән мүәјјән ҹәмијјәтин, синфин хејир вә шәр, әхлаги борҹ, виҹдан, әдаләт вә әдаләтсизлик, рәһм вә гәддарлыг вә с. һаггындакы тәсәввүрләрини ифадә едир. Ә. инсанларын дүнјабахышы, әгидә вә инамы илә сых бағлыдыр. *Дүнјакөрүшүнүн* тәркиб һиссәси олан әхлаги шүур шәхсијјәтин әмәли фәалијјәтиндә мүһүм рол ојнајыр. Ингилаби партијалар күтләләрин әхлаги шүурунун формалашмасына даим мүһүм әһәмијјәт вермишләр. Вахты кечмиш иҹтимаи гурулушун сијаси тәнгиди ејни заманда онун Ә.-ынын тәнгидини нәзәрдә тутур. Јени гурулушун гәләбәсинә инам, күтләләрә истисмарчы ҹәмијјәтә гаршы гәзәб вә һиддәт һисси ашыламаг ингилаби партијанын фәалијјәтиндә мүһүм ҹәһәт олмушдур. Ә.-да фәрди шүур да мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Фәрд ону әһатә едән һадисәләрин әхлаги маһијјәти һаггын-

да фикир јүрүдәркән тәкчә сосиал нәзарәт објекти дејил, һәмчинин шүурлу субјект, јә'ни әхлаги шәхсијјәт кими чыхыш едир. Ә. өзүндә мә'нәви фәалијјәти (бу вә ја дикәр чәмијјәтдә нечә һәрәкәт етмәли, инсанын давранышы, әхлаги адәтләр), әхлаги мүнасибәтләри (әхлаги нормалары, борч, мәс'улијјәт, ләјагәт, вичдан) вә һәмин мүнасибәтләри мүвафиг тәсәввүрләр (норма, принсип, ичтимаи вә әхлаги идеаллар, хејир вә шәр, әдаләт вә әдаләтсизлик) шәклиндә әкс етдирән әхлаги шүуру еһтива едир. Тарихи материализмә көрә, инсанларын әхлаги тәсәввүрләри, анлајышлары дәјишмәз вә сабит дејилдир. «Хејир вә шәр тәсәввүрләри бир халгдан башга халга, бир әсрдән башга әсрә кечдикчә о гәдәр дәјишилмишдир ки, чох заман бир-биринә ачыгча зидд олмушдур» (Е н к е л с Ф., Анти-Дүринг, Б., 1967, сәһ. 91). Ә. да базисин дәјишилмәси илә јени јаранан базисә ујғун дәјишмишдир. Марксист-ленинчи етика Ә.-ын тарихилијини вә антагонист чәмијјәтләрдә синфи характер дашыдығыны хүсусилә гејд едир. Истисмарчы чәмијјәтләрдә мүхтәлиф синифләрә мәнсуб әхлаги анлајыш вә тәсәввүрләр дә мүхтәлиф олур.

Ф. Енкелс И. Кантын, Ј. Дүрингин, Л. Фејербахын бүтүн дөврләр, халглар вә вәзијјәтләр үчүн мүтләг Ә. һаггында јанлыш бахышларыны тәнгид едәрәк көстәрмишдир: «Чәмијјәт... бу вахтадәк синфи әксликләр дахилиндә һәрәкәт етмиш олдуғуна көрә, әхлаг да һәмишә синфи әхлаг олмушдур: бу әхлаг ја һаким синфин һөкмранлығына вә мәнафејинә һагг газандырмыш, ја да, мәзлум синиф кифајәт гәдәр күчләндикдә, һәмин һөкмранлыға гаршы бу синфин һиддәтини ифадә етмиш вә мәзлумларын кәләчәјинин мәнафејини тәмсил етмишдир» (јенә орада, сәһ. 92).

В. И. Ленин синифдәнкәнар Ә. идејасыны ирәли сүрән халгчылығын мөвгејини ифша едәрәк јазмышдыр: «...торпаға тәһким едилмиш тәһкимли кәндлиләрин изафи әмәјини мәнимсәмәк системи тәһкимчилик әхлагы јаратмышдыр; «өзкә үчүн», пул саһиби үчүн ишләјән «азад әмәк» системи,— тәһкимчилик әхлагы әвәзиндә буржуа әхлагы јаратмышдыр» (Л е н и н В. И., Әсәр. там күллијјаты, ч. 1, сәһ. 419—420). Антагонист ичтимаи-игтисади формасијаларда «хејир», «шәрәф», «әхлаги борч», «вичдан», «һагг», «әдаләт» кими категорија вә анлајышлар синфи-тарихи мәзмун кәсб етмишләр. Марксизм-ленинизмә көрә, Ә. сијасәт, һүгуг, инчәсәнәт, дин, фәлсәфә вә елмин гаршылыглы тә'сири нәтичәсиндә формалашыр вә бунларла бирликдә мөвчуд базисин мөһкәмләнмәсинә фәал көмәк едир. Лакин о әхлаги нормалара риајәт етмәјә мәчбур едән хүсуси сосиал институтлара, әгидәјә, нүмунәјә, ичтимаи рә'јә, тәрбијәјә, ән'әнәјә, ајры-ајры шәхсијјәтин, јахуд тәшкилат вә тә'сисатларын әхлаги нүфузуна әсасланыр. Ә. нормалары дөвләт органлары вә ичтимаи тәшкилатлар тәрәфиндән тәнзим олунмајан инсани мүнасибәтләрә (достлуг, јолдашлыг, мәһәббәт вә с.) шамил едилир. Марксист-ленинчи етика Ә. мәсәләләриндә еһкамчылығы рәдд етмәклә јанашы, әхлаги релјативизми дә, јә'ни әхлагсызлыгла әхлаглылыг, әдаләтлә әдаләтсизлик, хејирлә шәр, јахшы илә пис, шәрәфлә шәрәфсизлик вә и.а. арасындакы фәрги нәзәрә алмамағы писләјир, әхлаги *субјективизм* вә *волјунтаризмин* әлејһинә чыхыр. О етик категорија вә анлајышлара конкрет јанашыр, Ә. нормаларынын ме'јарыны вә инкишафынын објектив ганунаујғунлуғуну ашкар едир. Ф. Енкелс капитализм чәмијјәтиндә үч Ә. формасыны: феодал-христианлыг Ә.-ыны, буржуа Ә.-ыны вә фәһлә синфинин Ә.-ыны көстәрмишдир. О, пролетар Ә.-ынын һәјатилијини вә онун Ә.-ын ән јүксәк тарихи формасы олдуғуну гејд етмишдир. Марксизм-ленинизмә көрә Ә.-да да тәрәгги вар вә фәһлә синфинин Ә.-ы тарихдә мөвчуд олмуш Ә. формаларынын ән мүтәрәггисидир. Чүнки пролетариат тарихән өз синфи вәзијјәтинә, ичтимаи тәбиәтинә көрә истисмарчы гурулушу devирмәк, инсан илә чәмијјәт арасында антагонист зиддијјәти арадан галдырмаг вә бунунла да әсл шүурлу әхлаги фәалијјәт үчүн сосиал шәраит јаратмаг уғрунда ардычыл мүбаризә апаран јеканә синифдир. Сосиализмин мә'нәви һәјатында шәхсијјәтин әхлаги шүурунун, һуманизмин ролунун јүксәлдилмәси, чәмијјәт һәјатында әхлаги амилләрин ролунун артмасы вә с. пролетар Ә.-ынын тәнтәнәсидир. Она көрә дә пролетар Ә.-ы коммунизм чәмијјәти гурмаг вә ону мөһкәмләндирмәк уғрунда мүбаризәдә әсл әхлаги ме'јардыр. Марксизм-ленинизм баниләри шәхсијјәти алчалдан истисмарчы чәмијјәтләри девирмәјә вә коммунизм чәмијјәти гурмаға көмәк едән һәрәкәт вә давранышлары әхлаги һесаб етмишләр. Коммунист Ә.-ынын һәјатилији ингилабчы синфин вә халгын бөјүк әксәријјәтинин мәнафејинә ујғун кәлмәсиндәдир. Сов.ИКП Програмында тәсбит олунмуш коммунизм гуручусунун әхлаг кодексинә дахил олан әхлаги принсип, норма вә гајдалар мә'нәви тәрәггинин ән јүксәк зирвәсини ифадә едир (бах *Коммунист әхлагы*).

Сов.ИКП 25-чи гурултајы әхлаги тәрбијә мәсәләләринә бөјүк диггәт вермишдир. Л. И. Брежнев демишдир: «Шәхсијјәти ән чох јүксәлдән онун һәјатда фәал мөвге тутмасыдыр, ичтимаи борча шүурлу мүнасибәт бәсләмәсидир, бу заман онун сөзү илә ишинин бир-биринә ујғун кәлмәси күндәлик davраныш нормасы олур. М ә н ә в и т ә р б и ј ә н и н в ә з и ф ә с и беләбир мөвге тәрбијә етмәкдир» (Сов.ИКП XXV гурултајын материаллары, Б., 1976, сәһ. 85). Инкишаф етмиш сосиализм чәмијјәтиндә коллективизм вә јолдашлыг, халглар вә милләтләр достлуғуна садиг галмаг кими кејфијјәтләр Совет адамлары вә *совет һәјат тәрзи* үчүн характерикдир. Лакин кәнчләрин әхлаг тәрбијәси мәсәләләринә хүсуси диггәт јетирән партија вә һөкумәтимиз чәмијјәтә зидд тәзаһүрләрә гаршы барышмаз мүбаризәни дә хүсуси гејд едир. ҮИЛКГИ-нин 18-чи гурултајындакы нитгиндә Л. И. Брежнев демишдир: «...мә'нәви јохсуллуға... гаршы даим гәтијјәтлә мүбаризә апармадан коммунист әхлаги нормаларыны вә принсипләрини бәргәрар етмәк мүмкүн дејилдир... Лагејдлик, әләбахымлыг, әдәбсизлик; чәмијјәтә аз шеј вериб ондан чох шеј гопармаг иддиалары—бу мә'нәви гүсурлар комсомолун, еләчә дә бүтүн ичтимаијјәтимизин диггәтиндән јајынмамалыдыр». АКП республика зәһмәткешләринин идеја јеткинлијинин артмасына, сијаси шүурлулуғунун јүксәлдилмәсинә, коммунист әхлагы принсипләринин даһа да мөһкәмләндирилмәсинә чидди фикир верир. Бакыда «Фәал һәјат мөвгејинин формалашдырылмасы: мә'нәви тәрбијәнин тәчрүбәси вә актуал проблемләри» мөвзусунда Үмумиттифаг елми-практик конфрансы (1979 ил 21—27 апрел) кечирилмишдир. Конфрансда әсас мә'рузәни Һ. Әлијев етмишдир.

Ичтимаи һәјатын мүхтәлиф саһәләринә тәтбигинә көрә Ә.-ын хүсуси формалары јаранмышдыр. Мәс., әмәк Ә.-ы, пешә Ә.-ы, мәишәт, аилә Ә.-ы вә с. Бунлар Ә.-ын нисби мүстәгил саһәләридир. Коммунизм ишинә сәдагәт вә јени чәмијјәт уғрунда зәһмәткешләрин һәмрә'јлији еjни заманда үмумбәшәри Ә.-ын бәргәрар олмасы демәкдир. «Бәшәри әхлаг чәмијјәтин јалныз елә бир инкишаф пилләсиндә мүмкүн олачагдыр ки, бурада синифләр арасындакы әкслик мәһв едилмәкдән башга әмәли һәјатда онун изи дә силинмиш олачагдыр» (Е н к е л с Ф., Анти-Дүринг, Б., 1967, сәһ. 92—93).

Әд.: бах *Етика* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ӘХЛАГ ТӘРБИЈӘСИ—инсанда әхлаги көрүш, әхлаги һисс вә давранышын формалашдырылмасы. Антагонист синифли чәмијјәтләрдә Ә.т. һаким синфин мәнафејинә табе едилир. Сосиализм чәмијјәтиндә Ә.т. коммунист тәрбијәсинин мүһүм тәркиб һиссәсидир. Инсанын әхлаги инкишафы өмрү боју давам етсә дә, онун башлыча кејфијјәтләри, әсасән ушаглыг, јенијетмәлик вә кәнчлик дөврүндә тәшәккүл тапыр, сонракы јашларда исә газанылмыш мүсбәт кејфијјәтләрлә мөһкәмләнир. Сон илләрин психоложи тәдгигатлары көстәрмишдир ки, 17 јашлы кәнчин әгли инкишаф сәвијјәсинин 50 фаизини 4 јашынадәк, бундан сонракы 30 фаизини исә 8 јашынадәк газандығы кејфијјәтләр тәшкил едир. Ә.т.-ндә коммунист әхлагы принсипләринә инам бөјүк рол ојнајыр. Ушаг вә кәнчләрин күндәлик фәалијјәтиндә әхлаг принсипләринин ардычыл вә әмәли сурәтдә јеринә јетирилмәсинә наил олмаг лазымдыр. Сов.ИКП 25-чи гурултајы тәрбијә ишини комплекс гајдада апармаг, идеја-сијаси, әхлаг вә әмәк тәрбијәсини вәһдәт шәклиндә тәшкил етмәк вәзифәсини гаршыја којмушдур. Коммунист әхлагынын маһијјәти халга хидмәтдәдир. В. И. Ленин демишдир ки, кәнчләр «бүтүн өз тә'лим вәзифәләрини елә гурмалыдыр ки, һәр күн һәр бир кәнддә вә һәр бир шәһәрдә кәнчләр үмуми әмәк саһәсиндә бу вә ја башга бир вәзифәни, һәтта ән хырда вә ән садә бир вәзифәни әмәли сурәтдә јеринә јетирсинләр» (Әсәрләри, ч. 31, сәһ. 300). Мәктәбдә Ә.т. тә'лим просеси, хүсусән һуманитар фәнләрин тәдриси, һәмчинин синифдәнкәнар мүхтәлиф ишләр, пионер, комсомол тәшкилатлары, шакирд өзүнүидарәсинин тәшкил етдији тәдбирләр васитәсилә һәјата кечирилир. Ә.т.-ндә мәктәбдәнкәнар мүәссисәләрин вә совет ичтимаијјәтинин мүһүм ролу вар.

Әд.: М у р а д х а н о в М., Мәктәблиләрдә әхлаг тәрбијәсинин принсип вә үсуллары, Б., 1962; Ә л и ј е в Һ. Ә., Фәал һәјат мөвгејинин формалашдырылмасы: мә'нәви тәрбијәнин тәчрүбәси вә актуал проблемләри, Б., 1979; Вопросы

нравственного и трудового воспитания. Сб. трудов, М., 1976.

ӘХЛАГИ СӘРВӘТЛӘР НӘЗӘРИЈЈӘСИ, аксиолокија — әхлаги сәрвәтләрин тәбиәти, онларын сәрвәтләр аләминдә тутдуғу јер һаггында фәлсәфи тә'лим. Ә.с.н. чәмијјәтин әхлаги мүнасибәтләринин тәзаһүр формаларындан биридир. Инсанлар гаршылыглы әлагә вә мүнасибәтләриндә хејир, әдаләт, хошбәхтлик, шәрәф, ләјагәт, сәмимијјәт, тәвазөкарлыг, нәзакәт вә бу кими сәрвәтләрә еһтијач дујмуш вә бунлардан ичтимаи биркәјашајышда истифадә етмишләр. Марксизм һәјат вә мәдәнијјәт не'мәтләри һаггында тәсәввүрләри әкс етдирән предмет, һадисә, категорија вә анлајышлары, инсанлар тәрәфиндән дәјәрчә гијмәтләндирилән вә онларын ичтимаи вә шәхси һәјатыны зәнкинләшдирән, биркәјашајышы үчүн зәрури олан не'мәтләри вә етик давранышлары сәрвәт һесаб едир. Әхлаги сәрвәтләр проблеми мәдәнијјәт ән'әнәләри үчүн мәзијјәтини итирдији вә чәмијјәтин идеоложи дајагларынын сарсылдығы дөврдә актуал олмушдур. Афина демократијасынын бөһраны Сократы «не'мәт нәдир» суалыны вермәјә мәчбур етмишди. Бу, Ә.с.н.-нин әсас мәсәләсидир. Антик вә орта әср мүтәфәккирләри әхлаги сәрвәтләри (етик-естетик вә дини) әсл варлыгла вәһдәтдә көтүрмүшләр. Платондан Һекелә вә Б. *Крочејәдәк* олан идеалист расионализм ән'әнәси үчүн *онтолокија* илә аксиолокијанын, варлыгла әхлаги сәрвәтләрин бүтөвлүјү идејасы сәчијјәвидир. Мүстәгил фәлсәфи тәдгигат саһәси олан аксиолокијанын башлыча мәсәләси әхлаги сәрвәтләрин керчәклик фактларына мүнасибәтини өјрәнмәкдир. Буржуа Ә.с.н.-нин ашағыдакы типләри мөвчуддур: натуралист психолокизм, трансендентализм, персоналист онтолокизм, мәдәни-тарихи релјативизм вә сосиолокизм. Натуралист психолокизмин нүмајәндәләри (А. Мејнунг, Р. Б. Перри, Ч. Дјуи, К. И. Луис) инсанын биопсихоложи тәләбатыны әхлаги сәрвәтләрин мәнбәји һесаб етмишләр. Неокантчылығын Баден мәктәбинин инкишаф етдирдији аксиоложи трансендентализмә көрә (В. Винделбанд, Г. Риккерт), әхлаги сәрвәтләр «халис», транссендентал, јахуд «нормал» шүура мүвафиг кәлән варлыг нормалары олуб инсанын тәләбатындан вә арзусундан асылы дејилдир. Персоналист онтолокизм (М. Шелер) һесаб едир ки, шәхсијјәт онун онтоложи әсасыны тәшкил едән әхлаги сәрвәтләрлә характеризә олунур. Н. Һартман әхлаги сәрвәтләрин мүстәгиллијини гәбул етмиш, М. Вебер өзүнүн «анлајан сосиолокијасында» әхлаги сәрвәтләри субјект үчүн варлыг нормалары адландырмышдыр. Неокантчылыға әсасланан бу тә'лимләр ичтимаи зиддијјәтләри нәзәрә алмыр вә шәхсијјәтин фәалијјәтиндә әхлаги сәрвәтләри шиширтмәклә субјективизмә јол верирләр. К. Марксын дәјәр нәзәријјәси марксизмин Ә.с.н.-нин тәдгигиндә мүһүм методоложи әһәмијјәтә маликдир. Ичтимаи һадисәләрә гијмәтләндиричи мүнасибәти гәбул етмәјән вә «објективлик» хатиринә сосиолокијанын вәзифәсини һадисәләрин «халис» тәсвирини вермәклә мәһдудлашдыран «легал» марксизмин В. И. Ленин тәрәфиндән тәнгиди марксист Ә.с.н.-нин методоложи принсипләринин формалашмасында мүһүм рол ојнамышдыр. Ичтимаи һәјат һадисәләринә синфи, партијалы јанашма һаггында Ленин тә'лими дә әслиндә ичтимаи һәјат һадисәләринә ингилабчы пролетариат мөвгејиндән гијмәтләндиричи мүнасибәтдир. Марксист-ленинчи етика буржуа аксиолокијасындан фәргли олараг сәрвәтләрә дәјишмәз, әбәди бир шеј кими бахмамыш, бунларын синфи мәзмунуну башлыча һесаб етмишдир. Әхлаги фәалијјәтиндә бу сәрвәтләрә јијәләнмәјә, әмәл етмәјә чалышан ән јүксәк әхлаглы, фәзиләтли, әксинә бунлары дәјәрчә гијмәтли сәрвәт һесаб етмәјән гәбаһәтли сајылыр. Әхлаги сәрвәтләр өзүндә үмумбәшәрилик үнсүрләрини дә еһтива едир. Әхлаги сәрвәтләр һәм дә вачиблији, лазымлылығы, идеалы, зәруриліји ифадә едир. Мүхтәлиф дөврләрдә инсанын башга инсана, әмәјә, коллективә, чәмијјәтә, бүтөвлүкдә бәшәријјәтә мүнасибәти мүхтәлиф мәзмун дашымышдыр. Фәрди шүурла ичтимаи шүурун вәһдәтинин ин'икасы олан сәрвәтләр ејни заманда гијмәтләндиричи рол ојнајыр. Чәмијјәт, ичтимаи рә'ј сәрвәтләрин кешијиндә дурур, әхлаги сәрвәтләр формалашдыгдан сонра чәмијјәт үзвләринин һамысы үчүн мәчбури, гәти императив характер дашыјыр. Әхлаги сәрвәтләр ајры-ајры фәрдләрин билавасиṫә әгидә вә вәрдишләринә чеврилдикдә, шәхсијјәтин давраныш вә һәрәкәтләри үчүн дахили мотив ролуну ојнајыр. Тарихи материализм әхлаги сәрвәтләрин сосиал-тарихи, игтисади, синфи мәзмунуну әсас көтүрүр. Марксизм мәдәнијјәт вә елм тарихинин, ичтимаи шүур вә шәхсијјәт проблеминин тәдгигиндә әхлаги сәрвәтләрин тәһлилиндән кениш истифадә едир.

Әд.: Көјүшов З. Б., Әхлаги сәрвәтләр, Б., 1961; Проблема ценности в философии, М.—Л., 1966; Тугаринов В. П., Теория ценностей в марксизме, М., 1968; Ценности социалистического общества, М., 1978.

ӘХЛАГИ ҺИССЛӘР — ичтимаи һадисәләрин мә'нәви бахымдан гавранылмасы просесиндә инсанын кечирдији һиссләр. Инсанын өзүнә вә башгаларына мүнасибәтини ифадә едән бүтүн һиссләр — вәтәндашлыг борчу, хејирхаһлыг, јолдашлыг, достлуг, мәһәббәт һиссләри, һәмчинин әдаләтсизлијә, гәддарлыға, әхлаг позғунлуғуна гаршы гәзәб, нифрәт һиссләри Ә.һ.-ә аиддир. Сосиалист чәмијјәтинә, Коммунист Партијасына сәдагәт, совет вәтәнпәрвәрлији вә пролетар бејнәлмиләлчилији һиссләри совет адамынын әхлаги-сијаси һиссләрини әкс етдирир.

Әд.: Общая психология, М., 1976.

ӘХРӘННӘҺР, Ахәр ән-нәһр (اخر النهر) — Еридан бүрчүнүн улдузу (0,5 өлчүлү). Күнәшдән 980 дәфә парлаг, ондан мәсафәси 13 *парсекдир*.

ӘХТӘЛ, әл-Әхтәл (الاخطل) Гијас ибн Гаус әт-Тәғлиби (тәгр. 640—тәгр. 710) — әрәб шаири. Христиан тәғлиб тајфасына мәнсуб олмушдур. Дәмәшгдә (Шам) Әмәвиләрин сарајында јашамышдыр. Јарадычылығында дөврүн ичтимаи һадисәләрини, сарај чәкишмәләрини әкс етдирән сијаси ше'рләр, мәдһләрлә јанашы, һәчвләр дә мүһүм јер тутур. Хәмријјәләри (шәрабы тәрәннүм едән ше'рләр) мәшһурдур. Јарадычылығына исламагәдәрки әрәб поезијасынын тә'сири олмушдур.

Әсәри: Стихи, в кн.: Арабская поэзия средних веков, М., 1975.

Әд.: Крачковский И. Ю., Вино в поэзии аль-Ахталя, Избр. соч., т. 2, М.—Л., 1956; Фильштинский И. М., Арабская литература в средние века, М., 1977.

«ӘХТӘР» (фар. اختر — улдуз) — М. Сидгинин Ордубадда тә'сис етдији ибтидаи мәктәб (1892). «Ә.»-дә дәрсләр ана дилиндә кечилирди. М. Сидги мәктәб үчүн әлјазмасы шәклиндә ана дили, чоғрафија вә һесабдан дәрсликләр һазырлајыб јени үсулла тә'лим едирди. Әһалидән топланан мадди вәсаит һесабына сахланан «Ә.» иртичачыларын тәзјиги нәтичәсиндә 1896 илдә бағланмышдыр. И. Әбилов вә М. С. Ордубади ибтидаи тәһсили бу мәктәбдә алмышлар.

ӘҺАЛИ, әһали сакинлији — Јер күрәсиндә, јахуд конкрет әрази, гитә, өлкә, р-н, шәһәр вә с.-дә јашајан адамларын чәми. Ә.-нин тәдгиги илә *демографија* елми мәшғул олур. Ә. сакинлијиндә баш верән просесләр биоложи, чоғрафи, сосиал-игтисади амилләрин фәалијјәтинин нәтичәсидир. Ә. проблемләри инсанларын биоложи тәбиәти, әтраф мүһитлә гаршылыглы әлагәси, ичтимаи формасијаларын инкишафы (чүнки Ә.-нин әмәк габилијјәтли һиссәси башлыча мәһсулдар гүввәдир) илә бағлыдыр. Ә. сакинлијинин елми вә систематик өјрәнилмәсинә 17 әсрдән башланмышдыр.

Капитализмин инкишафы вә синфи мүбаризәнин күчләнмәси вулгар демографик нәзәријјәләрин, о чүмләдән даһа чох јајылмыш *малтусчулуғун* јаранмасына сәбәб олмушдур. Мүасир дөврдә Ә. проблемләри буржуа вә марксист алимләр тәрәфиндән кәскин идеоложи мүбаризә шәраитиндә өјрәнилир. Марксист-ленинчи Ә. нәзәријјәси мәһсулдар гүввәләрин вә истеһсал мүнасибәтләринин Ә.-нин һәјат вә әмәк шәраитинә, тәкрар истеһсалына тә'сирини, сосиал, игтисади, сијаси, мәдәни, һүгуги, дини вә мәишәт амилләринин демографик көстәричиләрә тә'сирини тәдгиг едир. Ә. сакинлијини характеризә едән әсас көстәричиләр ашағыдакылардыр: тәкрар истеһсал мә'луматлары (доғум, кәбин, өлүм, тәбии артым); јерләшдирмә, *урбанизасија*, миграсија; чинси-јаш тәркиби вә аилә вәзијјәти; тәһсил сәвијјәси, ирги, дил, етник, дини тәркиб. Ә.-нин сосиал-игтисади структуруну әкс етдирән демографик көстәричиләр мәшғулијјәт, игтисади актив Ә., онун пешә, синфи вә с. тәркибидир. Бүтөвлүкдә дүнја Ә.-синин сајы Ә.-нин тәбии һәрәкәтиндән асылыдыр. 1650—1978 илләрдә дүнја Ә.-синин сајы једди дәфәдән чох артмышдыр. БМТ-нин мә'луматына көрә, дүнја Ә.-синин илк милјардынчы сајы 1850 илдә, ики милјардынчы сајы 1930 илдә, үч милјардынчы сајы 1960 илдә вә чәми 15 илдән сонра, јә'ни 1975 илдә дөрд милјардынчы сајы мүәјјән едилмишдир. 1978 илин орталарына дүнја Ә. 4,2 млрд. олмушдур. 1989 илдә исә дүнја Ә.-си сајынын беш млрд.-ы өтүб кечәчәји көзләнилир. Дүнја Ә.-синин јүксәк артым сүр'әти мүстәмләкәчиликдән азад олмуш өлкәләрдә (Ә. артымынын 80%-ә гәдәри бу өлкәләрин пајына дүшүр) доғум сајынын өлүм сајындан үстүн олмасы илә изаһ едилир.

Инкишаф етмиш өлкәләрдә исә доғум азалмаға доғру мејл едир; бу,

шәһәр Ә.-синин артмасы, гадынларын ичтимаи истеһсала кениш чәлб едилмәси, тәһсил вә мәдәни сәвијјәләринин јүксәлмәси, ушаг өлүмүнүн азалмасы, кеч евләнмәк һалларынын артмасы вә с. илә әлагәдардыр. Ә.-нин ән чох артымы Латын Америкасында (илдә 2,71%), ән аз артымы Авропададыр (илдә 0,6%). Дүнја Ә.-си һәр ил 80 млн.-дан чох артыр.

Бә'зи буржуа алимләри Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра Ә.-нин сүр'әтли артымына «демографик партлајыш» кими мә'на верир. Ә.-нин артымы илә игтисади потенсиалын артым сүр'әти арасында ујғунсузлуг әмәлә кәлмәси нәтичәсиндә планетдә Ә. артыглығы проблемини ирәли сүрүр вә бунунла да Ә.-ни әрзагла тә'мин етмәк имканыны шүбһә алтына алырлар. Лакин инкишаф едән өлкәләрдә доғум сајынын сүр'әтлә артмасы вә Ә.-нин әрзагла тә'мини мәсәләләри әсаслы сосиал-игтисади дәјишикликләр, милли игтисадијјатын харичи әсарәтдән азад едилмәси, сәнајенин инкишафы вә шәһәрләрин артмасы, тәһсилин инкишафы, елмләрин тәрәггиси вә с. илә гәти һәлл едилә биләр. Өлүм, хүсусән ушаг өлүмү һалларынын азалмасы илә әлагәдар орта өмүр узунлуғу артыр. Бу, чохјашлы Ә.-нин хүс. ч.-нин артмасына сәбәб олур, јә'ни Ә.-нин гочалма просеси баш верир. Ә.-нин чинси вә јаш тәркиби нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә дәјишир. Дүнјада кишиләрин сајы гадынларын сајындан, инкишаф етмиш өлкәләрдә исә гадынларын сајы кишиләрин сајындан чохдур. ССРИ-дә гадынлар кишиләрдән 17,6 млн. (Азәрб.ССР-дә 146 мин) артыгдыр (1979 илин әввәли). Гәрби Авропа өлкәләриндә гадынлар кишиләрдән тәгр. 18 млн., Асија өлкәләриндә исә әксинә, кишиләр гадынлардан тәгр. 55 млн. чохдур. Авропада (о чүмләдән ССРИ-дә) кишиләрин сајынын аз олмасы башлыча олараг Биринчи вә Икинчи дүнја мүһарибәләриндә кишиләрин даһа чох гырылмасы илә әлагәдардыр. Дүнја Ә.-синин тәгр. 35%-и (Авропада Ә.-нин 60%-и, АБШ-да 70%-дән чоху) шәһәрләрдә јашајыр. ССРИ-дә шәһәр Ә.-си 163,6 млн. нәфәрдир (бүтүн Ә.-нин 62%-и), о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 3,2 млн.-дур (бүтүн Ә.-нин 53%-и). ССРИ-дә 1 млн.-дан чох Ә.-си олан 22 шәһәр вар; Москвада 8011 мин, Бакыда 1550 мин адам јашајыр (1979 илин әввәли). Дүнја Ә.-синин орта сыхлығы 1 $км^2$-дә 27 нәфәрдир. ССРИ-дә Ә.-нин орта сыхлығы 1 $км^2$-дә 11,4 (Азәрб.ССР-дә 66,8) нәфәрдир. Дүнјада тәгр. 2 мин, о чүмләдән ССРИ-дә 100-дән чох *халг* вар. Бир сыра өлкә чохмилләтлидир (мәс., ССРИ, Југославија, Һиндистан, Индонезија, Иран вә с.); тәкмилләтли өлкәләр нисбәтән аздыр (Јапонија, Кореја, Бангладеш вә с.). Бир чох халг (азәрб.-лар, күрдләр, бенгаллар вә с.) дөвләт сәрһәдләри илә ајрылмышдыр вә ики, јахуд даһа чох дөвләтдә јашајыр.

ССРИ Ә.-синин сајы 1979 илин әввәлинә 262,4 млн. нәфәрә (Азәрб.ССР Ә.-синин сајы 6028 мин нәфәр) чатмышдыр. Мүһарибәләрин ағыр нәтичәләринә бахмајараг ССРИ Ә.-си 1913 илдәкинә нисбәтән 103,2 млн. нәфәр, јахуд 64,7% (Азәрб. ССР-дә 3,65 млн., јахуд 2,5 дәфәдән чох) артмышдыр. Һәмин дөврдә шәһәр Ә.-си 28,5 млн.-дан 163,6 млн.-дәк, јахуд 18%-дән 62%-дәк (Азәрб.ССР-дә 556 миндән 3,2 млн.-дәк, јахуд 24%-дән 53%-дәк) артмышдыр. Ә.-нин 90%-ә гәдәрини Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра доғуланлар тәшкил едир. Ингилабдан әввәлки дөврә нисбәтән өлүм сајы 3,5 дәфә, ушаг өлүмү исә 11 дәфәдән чох азалмыш, орта өмүр 32 илдән 72 иләдәк артмышдыр (дүнјада орта өмүр 55, Авропада 71, Латын Америкасында 63, Африкада 46 илдир). Азәрб.ССР узунөмүрлүләр дијары һесаб олунур. Бурада һәр он мин нәфәрә 49 нәфәр јашы 100-ү өтмүш шәхс дүшүр; бу, планетин һәр һансы бир күшәсиндә олдуғундан чохдур. ССРИ-дә сосиалист *әһали гануну* фәалијјәт көстәрир. Бу ганун Ә.-нин там ишлә планлы тә'мин едилмәси вә *әмәк еһтијатларындан* сәмәрәли истифадә олунмасы илә характеризә едилир. 1970 илдәки сијаһыјаалмаја көрә х.т.-нда чалышанларын сајы 115,5 млн. нәфәр, јахуд Ә.-нин 47,8%-и гәдәр олмушдур; әмәк габилијјәтли Ә.-нин 92,4%-и х.т.-нда, һабелә тәһсиллә мәшғул олмушдур. Ә.-нин 2/3-синдән чоху-ну фәһлә вә гуллугчулар, галаныны колхозчу кәндлиләр тәшкил едир. ССРИ бүтүнлүклә савадлылар өлкәсидир. Сосиализмин ән бөјүк наилијјәтләриндән бири Коммунист Партијасынын һәјата кечирдији Ленин милли сијасәти—халглар арасында бәрабәрлик вә достлуг сијасәтидир. ССРИ-дә јени тарихи бирлик—*Совет халгы* јаранмышдыр.

Әд.: Маркс К., Капитал, ч. 1, фәсил 23; Енкелс Ф., Аиләнин, хүсуси мүлкијјәтин вә дөвләтин мәншәји, Б., 1971; Ленин В. И., Фәһлә синфи вә јени малтусчулуг, Әсәрләри, ч. 19; Һачызадә Ә., Азәрбајчан ССР-ин әһалиси вә онун мәскунлашмасы, Б., 1965; Аллаһвердијев М. М., Азәрбајчан ССР-дә ишчи гүввәсинин тәкрар истеһсалы, Б., 1967; јенә онун, Социалистический закон народонаселения, Б., 1965; Марксистско-ленинская теория народонаселения, под ред. Д. И. Валентея, М., 1971; Казаков А. Т. и Урланис Б. Ц., Проблемы народонаселения в русской марксистской мысли, М., 1975; Калинюк И. В., Возрастная структура населения СССР, М., 1975; Рождаемость (проблемы изучения), М., 1976; Законы и закономерности развития народонаселения. Сб. статей, гл. ред. Д. И. Валентей, М., 1976; Вишневский Г. А., Демографическая революция, М., 1976; Население союзных республик, под ред. Т. В. Рябушкина, М., 1977; Панкратьева Н. В., Население и социалистическое воспроизводство, под ред. А. Я. Боярского, М., 1977; Политика народонаселения в странах СЭВ, М., 1977; Урланис Б. Ц., Эволюция продолжительности жизни, М., 1978; Ткаченко А. А., Экономические последствия современных демографических процессов в СССР, М., 1978; Народонаселение стран мира. Справочник, под ред. Б. Ц. Урланиса, М., 1978; Киселева Г. П., Нужно ли повышать рождаемость?, М., 1979.

ӘҺАЛИ ГАНУНУ—зәһмәткеш әһалинин вәзијјәтини, онун әмәк габилијјәтли һиссәсиндән истифадә үсулуну вә дәрәчәсини, һәмчинин төрәјиб-артмасы шәраитини ифадә едән спесифик игтисади ганун. Капиталист Ә.г. сәнаје әмәк еһтијат ордусунун јаранмасы вә инкишафы просесини әкс етдирир. «...Фәһлә әһали капитал јығымы истеһсал етмәклә өзүнү нисби артыг әһалијә чевирән васитәләри дә кетдикчә артыг мигјасда истеһсал едир» (Маркс К., Капитал, ч. 1, Б., 1969, сәһ. 633—34). Бу, зәһмәткешләрин ишдән чыхарылмасы, ахычы, кизли вә дурғун формада әһали артыглығы јарадылмасы, ишчиләрин һәјат сәвијјәсинин ашағы дүшмәси илә мүшајиәт олунур. Капитализмдән фәргли олараг сосиализмдә Ә.г. ичтимаи сәрвәтин артмасы илә зәһмәткешләрин рифаһынын даһа да јахшылашдырылмасыны, әмәк габилијјәтли бүтүн әһалинин ичтимаи-фајдалы әмәк просесинә чәлб едилмәсини, һәмчинин онларын төрәјиб-артмасы, јашамасы вә ишләмәси үчүн мүвафиг нормал шәраит јаратмаг имканынын кенишләндирилмәсини ифадә едир.

ӘҺАЛИ МИГРАСИЈАСЫ—инсанларын јашајыш јерини дәјишмәси илә әлагәдар бир јердән башга јерә көчмәси. Харичи (гитәләрарасы вә дөвләтләрарасы), дахили (рајонларарасы) вә кәнд јерләриндән шәһәрләрә көчүрмәк, һәмчинин даими, мүвәггәти вә мөвсүми Ә.м. фәргләндирилир. Јени јердә 6 ајдан чох јашамыш шәхс миграсија етмиш һесаб олунур. Һәр күн узаг мәсафәјә ишә кетмәк, һәмчинин туризм, зијарәт (сәјаһәт) вә с. Ә.м. һесаб едилмир, чүнки бу заман әсас јашајыш јери дәјишмир. Ә.м. мүрәккәб игтисади-сосиоложи һадисә олуб, торпагларын тәсәррүфат мәнимсәнилмәси, мәһсулдар гүввәләрин инкишафы, ирҝләрин, дилләрин вә халгларын гарышмасы вә һәмчинин *урбанизасија* просесләри илә әлагәдардыр. Ә.м. игтисади сәбәбләјанашы, сијаси һадисәләрлә әлагәдар да баш верә биләр (јени дөвләтләрин јаранмасы, дөвләт сәрһәдләринин дәјишмәси, мүһарибәләр). Мүасир дахили миграсијанын әсас нөвү әһалинин кәнд јерләриндән шәһәрә ахыныдыр. ССРИ-дә дахили Ә.м.-нын мигјасы вә истигамәти өлкәнин сәнајеләшдирилмәси илә мүәјјән олунур.

Әд.: Ленин В. И., Русијада капитализмин инкишафы, Әсәр. там күллијјаты, ч. 3; Марианьский А., Современные миграции населения, М., 1969; Миграция сельского населения, под ред. Т. И. Заславской, М., 1970; Покшишевский В. В., География населения зарубежных стран, М., 1971; Миграционная подвижность населения в СССР, под ред. Б. С. Хорева и В. М. Моисеенко, М., 1974; Переведенцев В. И., Методы изучения миграции населения, М., 1975; Хорев Б. С. и Чапек В. Н., Проблемы изучения миграции населения, М., 1978.

ӘҺАЛИ СЫХЛЫҒЫ НӘЗӘРИЈЈӘСИ—бах *Малтусчулуг*.

ӘҺАЛИ СТАТИСТИКАСЫ, јахуд демографик статистика—өлкә әһалисинин, јахуд онун ајры-ајры групларынын сајыны, тәркибини, јерләшмәсини вә тәкрар истеһсалыны характеризә едән мә'луматларын топланмасына, ишләнмәси вә тәһлилинә статистик методлары тәтбиг етмәклә мәшғул олан статистика саһәси. Әһалинин мигдары һаггында мә'луматларын чәми, бә'зән исә бу мә'луматларын топланмасы вә ишләнмәси үчүн практик фәалијјәт дә Ә.с.-на аид едилир. Совет Ә.с.-нын нәзәри әсасыны марксист-ленинчи *демографија* тәшкил едир. Ә.с.-нын ишләјиб һазырладығы методлар статистика нәзәријјәсинин мүддәаларына әсасланыр. Әһалинин сајы, тәркиби вә јерләшмәси һаггында мә'луматлар *әһалинин сијаһыја алынмасы* вә сечмә мүшаһидәләри јолу илә топланыр. Вәтәндашлыг вәзијјәти актларынын гејдијјатына әсасән доғуланларын, өләнләрин, никаһ бағлајанларын вә ника-

һы позанларын сајы нәзәрә алыныр. Гејдијјатаалма вә гејдијјатданчыхма заманы долдурулан учот талонлары *әһали миграсијасынын* мигјасы вә истигамәти һаггында мә'лумат верир. Шәһәрләрдә ев, кәнд јерләриндә исә тәсәррүфат дәфтәрләриндә әһалинин ҹари учоту апарылыр. Бүтүн бу мә'луматлар әсасында доғум, өлүм, никаһ, бошанма әмсаллары һесабланыр, өлүм сајыны, өмрүн узунлуғуну вә с. характеризә едән демографик ҹәдвәлләр тәртиб олунур, өлкәнин, јахуд ајры-ајры рекионларын әһалисинин ҹари вә перспектив сајы, ҹинси-јаш тәркиби һесабланыр. Ә.с. әһалинин сијаһыја алынмасынын кечирилмәси, демографик просесләрин тәһлили вә мүхтәлиф демографик һесабламаларын методларыны ишләјиб һазырлајыр. Ә.с.-нын мә'луматлары х.т.-нын планлашдырылмасында вә әһалинин тәкрар истеһсалынын тәһлилиндә кениш тәтбиг олунур.

Әд.: Птуха М. В., Очерки по статистике населения, М., 1960; Паевский В. В., Вопросы демографической и медицинской статистики, М., 1970; Курс демографии, под ред. А. Я. Боярского, М., 1974; Новосельский С. А., Демография и статистика, М., 1978.

ӘҺАЛИ ҸОҒРАФИЈАСЫ —игтисади ҹоғрафијанын әһалинин тәркибини, јерләшмәсини, мәскунлашмасыны вә јашајыш мәнтәгәләрини өјрәнән саһәси. Ә.ҹ. мүхтәлиф әразиләрдә әһалинин формалашмасыны, структуруну, сајыны, сыхлығыны, јерләшмәсини вә бир чох башга мәсәләләрини тәдгиг едир. Ә.ҹ. игтисади ҹоғрафијанын бүтүн саһәләри илә сых әлагәдар олмагла онун тәркибиндә хүсуси јер тутур. Ә.ҹ. бир сыра елмләрлә әлагәдар олдуғундан, онун етноҹоғрафија, әмәк еһтијатлары ҹоғрафијасы, тибб ҹоғрафијасы вә б. саһәләри јаранмышдыр. Физики-ҹоғрафи шәраит вә онун ајры-ајры амилләри әһалинин сағламлығына, әмәк мәһсулдарлығына, һәјат тәрзинә вә с. хејли тә'сир көстәрдији үчүн Ә.ҹ. физики ҹоғрафија елми илә әлагәлидир. Ә.ҹ. илк нөвбәдә *әһали статистикасы* мә'луматларына әсасланыр. Планлы сосиалист тәсәррүфатында Ә.ҹ.-нын әмәли вәзифәләринә әмәк еһтијатларынын кәмијјәт вә кејфијјәтҹә гијмәтләндирилмәси, әһалинин јерләшдирилмә формаларынын ахтарылмасы вә б. мәсәләләр дахилдир. Ә.ҹ. үчүн әразинин планлашдырылмасы вә р-нлашдырылмасы, шәһәр вә кәндләрдә лајиһә-ахтарыш ишләри, јени р-нларын мәнимсәнилмәси, әһалинин јерләшдирилмәси, мәскунлашмасы, көчүрүлмәси вә б. тәдбирләрин һәјата кечирилмәси сәҹијјәвидир. Совет Ә.ҹ.-нда мүхтәлиф истигамәтләрдә (үмуми вә хүсуси проблемләр, шәһәрләрин ҹоғрафијасы, кәнд әһалисинин мәскунлашмасы, ири рекионлар үзрә әһалинин ҹоғрафијасы вә с.) тәдгигатлар апарылыр. Совет Ә.ҹ. инсанын тәбиәтә мүнасибәти проблемләринин һәлли илә хүсуси мәшғул олур. Сон илләрдә әһалинин мадди һәјат сәвијјәсинин ҹоғрафи проблемләри вә хидмәт ҹоғрафијасы кими јени саһәләр дә мејдана кәлмишдир. Азәрб.ССР-дә Ә.ҹ. мүһарибәдән сонракы илләрдә даһа кениш шәкилдә (шәһәр вә кәнд әһалисинин мәскунлашмасы, үмуми Ә.ҹ. вә с.) өјрәнилмәјә башланмышдыр. Сосиалист өлкәләриндә Ә.ҹ.-нын вәзифәси принсипҹә ССРИ-дә олдуғу кимидир. ССРИ-дә Ә.ҹ. проблемләри әсасән ССРИ ЕА Ҹоғрафија вә Етнографија Ин-тларында, һәмчинин бир сыра ун-тләрин вә педагожи ин-тларын ҹоғрафија факүлтәләриндә өјрәнилир. Азәрб.ССР ЕА Ҹоғрафија Ин-тунда Ә.ҹ. шө'бәси вар. Буржуа ҹоғрафијасында Ә.ҹ. чох вахт ҹоғрафи детерминизм, јахуд еколожи бахымдан өјрәнилир. Бунунла әлагәдар Ә.ҹ.-нда иртиҹачы кеополитизм, малтусчулуг, иргчилик нәзәријјәләри мејдана кәлмишдир. Лакин бә'зи буржуа ҹоғрафијашүнасларынын Ә.ҹ.-на аид әсәрләриндә диггәтәлајиг материаллар вә мүтәрәгги фикирләр дә вар.

Әд.: Һаҹызадә Ә. М., ССРИ игтисади ҹоғрафијасы, Б., 1961; јенә онун, Азәрбајҹан ССР-ин әһалиси вә онун мәскунлашмасы, Б., 1964; Ковалев С. А., Сельское расселение, М., 1963; Хорев Б. С., Проблемы городов, М., 1976; Покшишевский. В. В., Население и география, М., 1978.

ӘҺАЛИНИН КӘЛИРИНИН ДИФЕРЕНСИАСИЈАСЫ — мадди вә мәдәни не'мәтләрин ҹәмијјәт үзвләри арасында гејри-бәрабәр бөлүшдүрүлмәси дәрәҹәсини характеризә едән мүһүм сосиал-игтисади көстәриҹи. Иҹтимаи мәһсулун әһали груплары арасында бөлүшдүрүлдүјү мигдар, јахуд пај нисбәти, һәм дә бу бөлкү принсипләринин өзү һаким истеһсал мүнасибәтләри илә мүәјјән едилир. Капитализм ҹәмијјәтиндә Ә.к.д. истисмар вә синфи бәрабәрсизлик мүнасибәтләрини ифадә едир вә һәр шејдән әввәл антагонист синифләрин нүмајәндәләринин мүхтәлиф кәлир мәнбәләринә малик олмалары илә әлагәдардыр: бир тәрәфдә *әмәк һаггы*, дикәр тәрәфдә исә капитал үчүн *мәнфәәт* («газанылмамыш кәлир»). *Капиталист јығымынын үмуми ганунунун* тәзаһүр формаларындан олан Ә.к.д. иҹтимаи сәрвәтдә зәһмәткешләрин вә капиталистләрин пајлары динамикасынын дабан-дабана зидд мејлини экс етдирир.

Сосиализм ҹәмијјәтиндә мадди вә мә'нәви не'мәтләрин бөлкүсүнүн әсасыны *әмәк* тәшкил етдијиндән Ә.к.д.-нын маһијјәти вә һәҹми дә дәјишир. ССРИ-дә вә дикәр сосиалист өлкәләриндә әһалинин эксәријјәтинин һәјат не'мәтләринин башлыҹа мәнбәји әмәклә әлдә едилән кәлир олдуғундан, кәлирдәки һәддиндән артыг бөјүк фәргләрин әсасы да ләғв олунур. Лакин сосиалист истеһсал мүнасибәтләри зәһмәткешләрин игтисади вәзијјәтиндә мүәјјән, бу мәрһәләдә лабүд фәргләр, јә'ни онларын кәлирләринин вә истеһлакынын диференсиасијасыны төрәдир. Синфи характер дашымајан бу диференсиасија әмәк һаггындакы фәргләрдән вә ишчиләрин аилә үзвләринин сајы вә јаш тәркибиндән асылыдыр. Фәһлә вә гуллугчуларын кәлиринин әсас һиссәсини тәшкил едән әмәк һаггынын, һәмчинин колхозчуларын әмәјинин өдәнилмәсинин диференсиасијасы ишчиләрин иҹтимаи истеһсалда сәрф етдикләри әмәјин кәмијјәтҹә мүхтәлиф, кејфијјәтҹә фәргли олмасы илә изаһ олунур. Сосиализм шәраитиндә әмәк һаггынын диференсиасијасы вә Ә.к.д. азалмаға мејл едир. Совет дөвләтинин әмәк һаггы вә кәлир саһәсиндәки сијасәти дә буна јөнәлдилмишдир: вахташыры олараг минимум мааш дәрәҹәләринә јенидән бахмаг вә верки дәрәҹәсини ашағы салмаг; чохушаглы аиләләрдәки ушаглара пул јардымы көстәрмәк; һаггы өдәнилмәклә декрет мә'зунијјәти мүддәтини узатмаг, гоҹаларын, әлилләрин, аилә башчыларыны итирән аиләләрин пенсија тә'минатыны јахшылашдырмаг, тәгаүдүн һәҹмини артырмаг вә с. *Иҹтимаи истеһлак фондлары* һесабына көрүлән тәдбирләр, һәр шејдән әввәл, әһалинин ән азтә'минатлы тәбәгәләрини әһатә едир вә зәһмәткешләрин ајры-ајры групларынын кәлириндәки фәргләрин азалмасына сәбәб олур.

ӘҺАЛИНИН ПУЛ КӘЛИРЛӘРИ ВӘ ХӘРҸЛӘРИ БАЛАНСЫ—*ССРИ халг тәсәррүфаты балансынын* тәркиб һиссәси; әһалинин пул кәлирләринин һәҹмини вә дахил олмасы мәнбәләрини, хәрҹләринин һәҹмини, тә'јинатыны вә структуруну характеризә едир. Ә.п.к. вә х. б. бөјүк әһәмијјәтә маликдир вә әһалинин пул кәлирләри, пәракәндә әмтәә дөврijјәси, пуллу хидмәтләрин һәҹми вә әһалинин әманәтләри арасында дүзкүн нисбәтләрин мүәјјән олунмасына хидмәт едир. Бу балансын мә'луматларындан өлкәдә пул тәдавүлүнүн тәһлили вә планлашдырылмасы үчүн кениш истифадә олунур. Әһалинин пул кәлирләринин әсас мәнбәләри фәһлә вә гуллугчуларын әмәк һаггы, колхозчуларын к-з иҹтимаи тәсәррүфатындан кәлән пул кәлирләри, пенсија, мүавинәт, тәгаүд, шәхси јардымчы тәсәррүфатда истеһсал олунмуш к.т. мәһсулларынын сатылмасындан әлдә едилән пул кәлирләри вә с.-дир. Әһалинин пул хәрҹләри, әсасән, дөвләт вә кооп. тиҹарәтиндә малларын сатыналма хәрҹләриндән, мүхтәлиф хидмәтләр үчүн өдәмәләрдән (мәнзил кирајәси, коммунал хидмәтләри, кинoја, театра сәрф олунан хәрҹләр вә с.), мәҹбури вә көнүллү өдәмәләрдән (әһалидән тутулан кәлир веркиси, сығорта өдәмәләри, кооп. вә дикәр иҹтимаи тәшкилатларын үзвлүк һаггы вә с.) ибарәтдир. Ә.п.к. вә х. б. бүтүнлүклә ССРИ вә мүттәфиг респ.-лар, өлкә, вил., бөјүк шәһәрләр үзрә тәртиб едилир. Әһалинин пул кәлирләри вә хәрҹләринин бүтүнлүклә ССРИ вә мүттәфиг респ.-лар, өлкә, вил. үзрә баланслашдырылмасы х.т.-нын пропорсионал инкишафыны, әһалинин мадди рифаһынын артмасыны вә пул тәдавүлүнүн сабитлијинин тә'мин едилмәсинин мүһүм шәртидир.

ӘҺАЛИНИН РЕАЛ КӘЛИРИ—әһалинин өз шәхси кәлири илә әлдә едә билдији, һәмчинин иҹтимаи истеһлак фондларындан алдығы мадди не'мәтләрин мигдары. Ә.р.к. мадди рифаһын сәвијјәсини характеризә едән мүһүм көстәриҹиләрдән биридир. Ә.р.к.-нин һәҹми пул кәлиринин һәҹминдән, әмтәә вә хидмәтләрин гијмәтиндән асылыдыр. Ә.р.к. әһалинин әмәк һаггы, к-здан кәлир, пенсија, мүавинәт, тәгаүд, малијјә системиндән дахил олан кәлир (истиграз удушу, сығорта өдәниши вә с.), һәмчинин јардымчы тәсәррүфатдан көтүрүлән кәлир (верки, рүсум вә с. өдәмәләр чыхылмагла) вә с. шәклиндә әлдә етдији бүтүн пул вә натурал кәлирләри јекунлашдырылмагла онларын нәтиҹәси һаггындакы мә'лумат әсасында һесабланыр. Ә.р.к. адамбашына һесабланыр. ССРИ-дә 1978 илдә бүтүн Ә.р.к. 1940 илдәкинә нисбәтән 5,5 дәфә, о ҹүмләдән фәһлә вә гуллугчуларын реал кәлири 3,8, колхозчуларын реал кәлири 6,5 дәфә артмышдыр. Азәрб.ССР-дә 1965—77 ил-

ләрдә бүтүн Ә.р.к. 1,7 дәфә артмышдыр. Бах һәмчинин *һәјат сәвијјәси.*

ӘҺАЛИНИН СИЈАҺЫЈА АЛЫНМАСЫ— мүәјјән заман моментиндә, јахуд дөврүндә өлкәнин һәр бир сакинини характеризә едән демографик, игтисади вә сосиоложи мә'луматларын топланмасы просеси. Ә.с.а.-нын мәгсәди әһалинин сајы, тәркиби вә јерләшмәси һаггында мә'луматлар алмагдыр. Бүтүн өлкә үчүн ејни олан суаллар сијаһысы илә мүәјјән едилән бу мә'луматлар даирәсинә демографик (мәс., чинс, јаш, никаһда олма вәзијјәти), игтисади (мәс., мәшғулијјәт, јашајыш васитәләри мәнбәји), етник (миллијјәти, ана дили) вә дикәр әламәтләр (чох вахт аиләнин тәркиби һаггында мә'луматлар) дахил олур. Хүсуси тә'лимат алмыш гејдијјатчылар бу мә'луматлары сәнәдләрдән јох, јашајыш евләриндә оларкән адбаад сакинләрин өз сөзләриндән топлајыр вә биртипли бланклара јазырлар. Сорғу бир нечә күн әрзиндә апарылыр, лакин мә'луматлар мүәјјән вахт моментинә, адәтән, Ә.с.а.-нын биринчи күнү әрәфәсинин кечә јарысына көрә топланыр: бу моментдән әввәл өләнләр вә сонра доғуланлар нәзәрә алынмыр. Топланмыш мә'луматлар јохланылдыгдан сонра кодлашдырылыр вә һесаблајан електрон машынларына дахил едилир. Сонра ајры-ајры шәһәрләр, р-нлар вә бүтүнлүкдә өлкә үзрә әһалинин сајы, онун чинсә, јаша, тәһсилә вә с. көрә бөлкүсү һесабланыр. Сосиалист өлкәләриндә Ә.с.а. мә'луматлары х.т. планларынын тәртибиндә вә һәр ил өлкә әһалисинин сајы вә тәркибинин һесабланмасында бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Русијада үмуми Ә.с.а. илк дәфә 1897 илдә кечирилмишдир. ССРИ-дә Ә.с.а. 1920, 1923 (јалныз шәһәр әһалиси), 1926, 1937, 1939, 1959, 1970, 1979 илләрдә кечирилмишдир. Инкишаф етмиш өлкәләрдә Ә.с.а. мүнтәзәм олараг тәгр. 10 илдә, бә'зи өлкәләрдә исә (Јапонија, Данимарка, Түркијә) 5 илдә 1 дәфә кечирилир.

Әд.: Әһалинин үмумиттифаг сијаһыјаалынмасы үмумхалг ишидир, Б., 1978; Гозулов А. И., Переписи населения земного шара (хронологические таблицы), М., 1970; Всесоюзная перепись населения 1970 года, М., 1976; О предварительных итогах Всесоюзной переписи населения 1979 года, М., 1979.

ӘҺВАЗ (اهواز) — Иранын ч.-унда, Хузистанда шәһәр. Карун чајы саһилиндә порт. Д.ј. говшағы. Әһ. 300 мин (1974). Тохучулуг сәнајеси, 2 полад-прокат з-ду, ун-т вар. Ә. јахынлығында ССРИ-нин игтисади вә техники јардымы илә ИЕС, елеваторлар, евтикмә комбинаты вә б. мүәссисәләр тикилир. Теһрана кедән нефт кәмәри Ә.-дан кечир.

ӘҺВАЛ, әһвали-руһијјә — инсанын рәфтар вә фәалијјәтиндә мүәјјән из бурахан үмуми емосионал һал. Шадлыг, фәрәһ, әмәкпәрвәрлик, руһ јүксәклији кими мүсбәт Ә. күмраһлыға, ишкүзарлыға, хошрәфтарлыға; руһ дүшкүнлүјү, кәдәр, гүссә, тәнбәллик кими мәнфи Ә. исә әзкинлијә, сүстлүјә, лагејдлијә сәбәб олур. Ә. мүхтәлиф објектив амилләрин тә'сири илә јараныр. Ә.-ын јаранмасы шәхсијјәтин чәмијјәтдәки мөвгеји илә сых әлагәдардыр.

Әд.: Друзенко А. И., Как нам работается, или о настроении, эмоциях и прочем, что составляет климат коллектива, М., 1976.

ӘҺДИ БАҒДАДИ (?—?)— 16 әср Азәрб. филологу, шаир. Лирик ше'рләр мүәллифи кими танынмышдыр. Фүзулинин мүасири олмуш, онун оғлу шаир Фәзли илә достлуг етмишдир. Ә.Б.-нин Азәрб. дилиндә јаздығы «Күлшәни-шүәра» («Шаирләр күлшәни»; 1563) тәзкирәсиндә 16 әсрдә Бағдадда јашајыб-јарадан бир чох Азәрб. шаиринин һәјаты вә әсәрләри һаггында гијмәтли мә'лумат верилмишдир. Әсәрин әлјазмасы Ленинград Ун-тинин китабханасында сахланылыр.

Әд.: Араслы Һ., Бөјүк Азәрбајчан шаири Фүзули, Б., 1958; Гулузадә М., Фүзулинин лирикасы, Б., 1965.

ӘҺД-И ӘТИГ— *Библијанын* һәчмчә даһа бөјүк, биринчи бөлмәси. 39 китабдан ибарәт олуб, е.ә. 3—2 әсрләрдә тамамланмышдыр. Ә.ә. иудаистләр вә христианлардан өтрү мүгәддәс канон һесаб олунур.

ӘҺД-И ЧӘДИД— *Библијанын* икинчи, христианлыг бөлмәси.

ӘҺӘДОВ Әждәр Баба оғлу (1881, индики Масаллы р-нунун Мусакүчә к.— 16.6.1972, орада)— Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1950). 1920 илдән Сов. ИКП үзвү. Бакыда фәһләлик етмиш (1903— 18), Масаллы р-нунда мүхтәлиф вәзифәләрдә чалышмышдыр (1920— 40). 1940— 58 илләрдә Чапајев ад. к-зун сәдри ишләмишдир. 1949 илдә түтүнчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. «Шәрәф нишаны» ордени илә тәлтиф едилмишдир. 1958 илдән Иттифаг әһәмијјәтли пенсијачы иди.

ӘҺӘМӘНИЛӘР, һахаманишиләр— Гәдим Иран дөвләти һөкмдарлары сүлаләси (е.ә. 558— 330). Әсасыны фарс тајфалары иттифагынын башчысы Әһәмән (гәдим фарсча Һахаманиш) гојмушдур. Нүмајәндәләри: II Бөјүк Кир [е.ә. 558—530], II Камбис [е.ә. 530—522], I Дара [е.ә. 522—486], I Ксеркс [е.ә. 486—465], I Артаксеркс [е.ә. 465—424], II Ксеркс [е.ә. 424], Согдиан вә ја Секудиан [е.ә. 424—423], II Дара [е.ә. 423—404], II Артаксеркс [е.ә. 404—358], III Артаксеркс [е.ә. 358—338], Арсес [е.ә. 338—336], III Дара [е.ә. 336—330]. Фарс вә Аншан (Шимали Елам) һөкмдары II Бөјүк Кир Јахын вә Орта Шәрг өлкәләринин әксәријјәтини бирләшдириб күчлү империја јаратмышды.

Македонијалы Искәндәр Ә. сүлаләсинә сон гојмушдур.

Әд.: Дьяконов М. М., Очерк истории древнего Ирана, М., 1961; Фрай Р., Наследие Ирана [пер. с англ.], М., 1972; История Ирана, М., 1977.

ӘҺӘМӘНИЛӘР ДӨВЛӘТИ— е.ә. 6 әсрин орталарындан 330 иләдәк Јахын вә Орта Шәргин бир чох өлкәсини һакимијјәти алтында бирләшдирән Гәдим Иран дөвләти. Е.ә. 558 илдә II Кир Иран тајфалары иттифагына башчылыг етмиш вә бу иттифаг Мидија һөкмранлығына гаршы үсјан галдырмышды (е.ә. 553); Мидија әлә кечирилдикдән (е.ә. 550) сонракы үч илдә Мидија дөвләти тәркибиндә олан өлкәләр, е.ә. 546 илдә Лидија вә Кичик Асијадакы јунан шәһәрләри тутулмушду. Е.ә. 545 вә 539 илләр арасында Кичик Асијанын хејли һиссәси, е.ә. 538 илдә Бабилистан, е.ә. 525 илдә Мисир, е.ә. 519— 512 илләрдә Екеј дәнизи а-ры, Фракија, Македонија вә Һиндистанын шм.-г. һиссәси ишғал едилмишди. Дөвләт, I Даранын дөврүндә [е.ә. 522—486] јарадылан чох мүрәккәб бүрократик системин көмәји илә идарә олунурду. Онун һакимијјәт илләри Ә.д.-нин ән гүввәтли дөврү иди. Даранын инзибати вә фискал (хәзинә) ислаһатлары ишғал олунмуш өлкәләрдә идарәчилији вә нәзарәти тәкмилләшдирирди. Персеполла јанашы, Бабил, Суз вә Екбатана ш.-ләри дә Ә.д.-нин пајтахты олмушдур. Ә.д. 20 һәрби-инзибати маһала (*сатраплыг*) бөлүнмүшдү. Һәр сатраплыға хүсуси мә'мурлар-сатраплар башчылыг едирди. Онларын вәзифәси әһалидән олдугча ағыр веркиләри (пулла вә натура илә) топлајыб Иран падшаһына вермәк иди. Веркини өдәмәк үчүн сәләмчиләрдән борч алан әһалинин вәзијјәти даһа ағыр иди. Етник чәһәтдән вә сосиал укладына көрә Ә.д.-нин тәркиби чох мүхтәлиф иди. Кичик Асија, Бабилистан, Финикија вә Мисир шәһәрләриндә к.т.-нда вә сәнәткарлыгда гул әмәјиндән кениш истифадә олунурду. Бунунла бирликдә Фракијанын, Македонијанын керидә галан вил.-ләринин әһалиси, көчәри әрәб вә скиф тајфалары гәбилә гурулушунун дағылмасы мәрһәләсиндә идиләр. Иран инзибати органлары ишғал едилмиш өлкәләрдә гәдим јерли ганунлары, дини, пул системини, әлифба вә дили сахламышдылар. Иранлыларын өзләри веркиләрдән вә ичбари әмәкдән азад идиләр. Иран һөкмдарларынын, онларын гоһумларынын, сатрапларын вә ә'јанларын гул әмәјинә әсасланан бөјүк тәсәррүфатлары вар иди. Ә.д.-нин сабит игтисади базасы олмадығы үчүн зәиф һәрби-инзибати бирликдән ибарәт иди вә мүхтәлиф халглары јалныз силаһ күчүнә дөвләтин тәркибиндә сахлаја билирди. Һәрби гүдрәтинин зәифләмәси нәтичәсиндә Ә.д. тәнәззүлә уғрамаға башлады. Е.ә. 500— 448 илләрдә Јунаныстан— Иран мүһарибәләри Иран ордусунун дөјүш габилијјәтинин зәифләдијини көстәрди. Мисир, Бабилистан, Мидија, Кичик Асија вә с. вил.-ләрдә дәфәләрлә баш вермиш үсјанлар (е.ә. 522 илдә Мидијада *Гаумата* үсјаны, е.ә. 500— 493 илләрдә Кичик Асија јунанларынын үсјаны, е.ә. 405 илдә Мисир үсјаны вә с.), е.ә. 5 әсрин сонундан сатраплар арасындакы даими мүһарибәләр Ә.д.-нин тәнәззүлүнү даһа да сүр'этләндирди. Е.ә. 330 илдә Македонијалы Искәндәр Ә.д.-ни там сүгута уғратды.

Әд.: Дьяконов И. М., История Мидии, М., 1956; Алиев Играр, История Мидии, Б., 1960; Дьяконов М. М., Очерк истории древнего Ирана, М., 1961; Дандамаев М. А., Иран при первых Ахеменидах, М., 1963; Струве В. В., Этюды по истории Северного Причерноморья, Кавказа и Средней Азии, Л., 1968; Фрай Р., Наследие Ирана [пер. с англ.], М., 1972; История Ирана, М., 1977; Уилбер Д., Персеполь, пер. с англ., М., 1977.

ӘҺӘН— Азәрб.ССР Исмајыллы р-нунда кәнд. Ә. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 39 *км* ш.-дә, Кирдиман чајынын сол саһилиндән 3 *км* аралы, Нијалдағ силсиләсинин (Бөјүк Гафгаз) шм. әтәјиндә, Лаһыч чөкәклијиндәдир. Әһ. 457 (1979); һејвандарлыг, тахылчылыг вә мејвәчиликлә мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси вар.

ӘҺӘНК — әһәнкдашы, табашир вә с.

карбонат сүхурларынын фырланан собаларда вә башга соба нөвләриндә (о ҹүмләдән күрәдә) 1100—1300°С-дә јандырылмасы мәһсулу. Әсасән, калсиум-оксиддән (СаО) ибарәт олуб, сөнмәмиш Ә. адланыр. Хырда парчалар шәклиндәдир (дөјүлмүш Ә. исә ун кими нарындыр). Саф Ә. ағ рәнкдәдир, суда аз (20°С-дә 0,13%) һәлл олур, темп-р јүксәлдикҹә һәллолма габилијјәти азалыр. Сыхлығы 3400 *кг/м*³-дир. Су илә бирләшдикдә сөнмүш Ә. $Ca(OH)_2$ әмәлә кәлир. Ә.-ин суда мәһлулуна әһәнк сују дејилир. О, гәләви хассәлидир. Јапышдырыҹы маддә кими ишләдилән Ә. ики нөвә ајрылыр: ади Ә. (вә ја һава Ә.-и) вә һидравлик Ә. Ади Ә., тәркибиндә ән чоху 6%-ә гәдәр кил олан әһәнкдашыдан алыныр. Ондан тикинтидә (бетон вә мәһлул һазырланмасында), дивар блоку, мүхтәлиф тикинти мә'мулаты вә с. истеһсалында, кимја сәнајесиндә (хлорлу Ә., сода вә с. һазырланмасында), металлуркијада, шәкәр сәнајесиндә, к.т.-нда вә бә'зи башга саһәләрдә истифадә олунур. Һидравлик Ә., тәркибиндә 6—20% кил олан әһәнкдашыны 900—1100°С-дә јандырдыгда әмәлә кәлир вә ади Ә.-ә нисбәтән чох мөһкәм, лакин аз пластик олмасы илә фәргләнир. Һавада гурудугдан сонра о, суда узун мүддәт мөһкәмлијини итирмир. Тикинтидә һәм ади Ә. кими, һәм дә сујун тә'сиринә мә'руз галан објектләрин тикилмәсиндә, хүсуси бетон вә Ә. мәһлулу һазырланмасында ишләдилир.

ӘҺӘНК СУЈУ — *калсиум-һидроксидин* $Ca(OH)_2$ (сөнмүш әһәнкин) суда дојмуш мәһлулу; техникада уҹуз гәләви кими ишләдилир. Ә.с.-ндан газ гарышыгларында карбон газы олуб-олмамасыны мүәјјән етмәк үчүн дә истифадә едилир.

ӘҺӘНКДАШЫ — әсасән калситдән ($CaCO_3$) ибарәт чөкмә сүхур. Тәркибиндә доломит, кварс, кил минераллары, һәмчинин пирит, марказит, фосфатлар, кипс, дәмир вә манган оксидләри вә һидроксидләри, үзви маддәләр вә с. гарышыглар да олур; 4%-дән 17%-дәк MgO олдугда доломитләшмиш Ә., 25—50% кил һиссәҹикләри олдугда меркел адланыр. Метаморфизләшәркән мәрмәрә чеврилир. Тәмиз Ә. ағ вә ја ачыг-боз рәнклидир. Үзви (үзви галыгларын топланмасындан: мәс., габыг Ә., риф Ә.), һемокен (мәһлуллардан калситин чөкмәсиндән) вә гырынты (даһа гәдим Ә.-ларын парчаланма мәһсуллары олан гырынтыларын топланмасындан) мәншәли олур. Ә.-ларын әксәријјәти дајаз дәниз һөвзәләриндә, надир һалларда исә гурудакы су һөвзәләриндә үзви галыгларын топланмасындан әмәлә кәлир. Бир нечә јүз метр, бә'зән исә 1000 *м* галынлыгда лајлар әмәлә кәтирир. Бүтүн кеоложи системләрин чөкүнтүләриндә Ә.-ја раст кәлмәк олур. Ә.-дан гара металлуркијада (*флүс* кими), тикинтидә (дивар материалы кими; портланд-семент һазырланмасында), кимја (сода, минерал күбрәләр истеһсалында вә с.), јејинти (шәкәрбиширмәдә чуғундур ширәсинин тәмизләнмәсиндә), шүшә, полиграфија сәнајесиндә, јол ишләриндә вә с. истифадә едилир. Азәрб.ССР-дә јатаглары (әсасән Абшеронда, Ағдам, Товуз вә с. р-нларда) вар.

ӘҺӘР — Ҹәнуби Азәрб.-да шәһәр. Әһәр чајынын саһилиндә, Тәбриз ш.-ндән 95 *км* шм.-ш.-дә, дағ әтәјиндәдир. Әһ. тәгр. 25 мин (1970). Ә. Азәрб.-ын гәдим шәһәрләриндәндир. 7 әсрин орталарында Ә.-и әрәбләр ишғал етмишди. *Бабәк һәрәкаты* Ә.-ин дахил олдуғу Гарадағ маһалында башламышды. Хилафәт парчаландыгдан сонра Ә. мүәјјән дөврләрдә Саҹиләр, Салариләр вә Рәввадиләр дөвләтләринин тәркибиндә олмушдур. Ә.-и 11 әсрин орталарында Сәлҹугиләр ишғал етди. Ә. 12 әсрин орталарында јаранмыш *Әһәр мәликлијинин* пајтахты иди. 13 әсрин орталарында Ә.-и монголлар ишғал етдиләр. 14 әсрин орталарында Ә. Тејмуриләр тәрәфиндән зәбт олунду. 15 әсрдә Ә. әввәлҹә Гарагојунлуларын, сонралар исә Ағгојунлуларын һакимијјәтинә кечди. Сәфәви һөкмдары I Шаһ Исмајылын һакимијјәти әлә алмасында Ә. суфиләринин дә хидмәти олмушдур. 18 әсрин орталарында Азәрб.-да јаранмыш феодал дөвләтләриндән бири дә мәркәзи Ә. олан *Гарадағ ханлығы* иди. Түркмәнчај мүгавиләсинә (1828) әсасән Ә. Иранын тәркибиндә галды.

Ә.-дә олан Шејх Шәһабәддин түрбә комплекси сәлҹугиләр дөврүндә тикилмиш, Сәфәвиләр дөврүндә тә'мир етдирилмишдир. Ә. Азәрб. тарихчиси Әбу Бәкр әл-Гүтби *Әһәринин* вәтәнидир.

Әд.: Шәрифли М. Х., IX әсрин икинҹи јарысы—XI әсрләрдә Азәрбајҹан феодал дөвләтләри, Б., 1978; Ализаде А. А., Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Б., 1956; Сейфеддини М. А., Монетное дело и денежное обращение в Азербайджане XII—XV вв., кн. 1, Б., 1978.

ӘҺӘР МӘЛИКЛИЈИ — 12 әсрин орталары—13 әсрин 30-ҹу илләриндә Азәрб.-да феодал һакимлији. *Елдәкәзләр дөвләтинин* вассалы олан Ә.м.-нин тәркибинә Әһәр, Мешкин вә Сараб ш.-ләри дахил иди. Ә.м.-ни Сәлҹуг султаны Алп Арсланын [1063—72] Күрҹүстана һүҹуму заманы әсир алынмыш мәншәҹә гыпчаг (бә'зи тәдгигатчылара көрә күрҹү) олан Мәһәммәдин нәсли идарә едирди. Пиштәкин (Биштәкин) ибн Мәһәммәд [1155—1210] вә Нүсрәтәддин Мәһәммәд ибн Пиштәкинин [1210—30/31] һакимијјәти дөврүндә Ә.м.-нин тәсәррүфаты нисбәтән инкишаф етмишди. Пиштәкин вә оғлу Нүсрәтәддин өз адларындан вә Елдәкәз һөкмдарлары Әбу Бәкр [1191—1210] вә Өзбәкин [1210—25] адындан сиккәләр кәсдирмишләр. Нүсрәтәддин гошун дәстәси илә Өзбәкин Харәзмшаһлара гаршы һәмәдана һәрби сәфәриндә иштирак етмишди. Харәзмшаһ Мәһәммәдин әсир алдығы Нүсрәтәддин Харәзмшаһларын вассаллығына кечмәјә мәҹбур олду. Харәзмшаһ Мәһәммәд Әһәр, Мешкин вә Сараб үзәриндә Нүсрәтәддинин һакимијјәтини фәрманла тәсдиг етди. 1225 илдә Харәзмшаһ Ҹәлаләддин Тәбризи тутдугда Нүсрәтәддин онун вассаллығыны гәбул едиб адындан сиккә кәсдирди. Монголларын һүҹуму нәтиҹәсиндә Ә.м.-нә сон гојулду.

Әд.: Петрушевский И. П., Бешкениды-Пиштегиниды—грузинские мелики Ахара в XII—начале XIII вв., Материалы по истории Грузии и Кавказа, в. 7, Тбилиси, 1937; Топурия П. А., Материалы к истории грузинской династии Бешкенидов, Вопросы истории Ближнего Востока, Тбилиси, 1963; Шихаб ад-дин Мухаммад ан-Насави, Жизнеописание султана Джалал ад-дина Манкбурны, пер. с арабского, предисловие, комментарии, примечания З. М. Буниятова, Б., 1973; Буниятов З. М., Государство атабеков Азербайджана, Б., 1978; Сейфеддини М. А., Монетное дело и денежное обращение в Азербайджане XII—XV вв., кн. 1, Б., 1978.

ӘҺӘРИ, Әбу Бәкр әл-Гүтби әл-Әһәри (?, Әһәр—?)—14 әср Азәрб. тарихчиси. Ҹәлаири султаны Шејх Үвејсә [1356—74] һәср олунмуш «Тарих-и Шејх Үвејс» («Шејх Үвејсин тарихи») үмуми тарих әсәринин мүәллифидир. Фарс дилиндә јазылмыш әсәрин 1304—59 илләрдә баш вермиш һадисәләрдән бәһс едән һиссәси Азәрб. тарихини өјрәнмәк үчүн гијмәтли мәнбәдир. Әсәр һолланд шәргшүнасы Ј.Б. ван Лоон тәрәфиндән Лејден Академијасы Китабханасында сахланылан јеканә әлјазма нүсхәси әсасында инкилисҹә тәрҹүмәси илә бирликдә 1954 илдә Һаагада (Һолландија) нәшр едилмишдир.

Әсәри: تاریخ شیخ اویس بامقدمه، ترجمه و حواشی بانگلیسی بسعی و اهتمام فن‌لون، لاهه ۱۳۷۳

Әд.: Петрушевский И. П., Tarikh-i Shaikh Uwais, Эпиграфика Востока, 1956, т. 11.

ӘҺЛ (әр. اهل)—гәдим дөврләрдә вә еркән орта әсрләрдә әрәбләр арасында (әсасән көчәриләрдә) патриархал аилә; бир чадырын (хејмә) сакинләри (үзвләри) гөвм адланырды. Сосиал тәшкилатын али формасы гәбилә иди. Ә.-ә аилә башчысынын нәсли, онун гардашлары вә гардашы ушаглары, һабелә нәслин үзвләри тәрәфиндән оғуллуға, јахуд гардашлыға көтүрүлмүш гуллар вә асылы шәхсләр дә дахил олурду. Ә.-ин хүсуси мүлкијјәтинә мал-гара вә ев әшјасы аид иди. Су, отлаглар вә бечәрилән торпаглар гәбиләнин хүсуси мүлкијјәти кими гоһумлар вә ајры-ајры нәсилләр тәрәфиндән истифадә олунурду. Ә. шәрәфини горумаг, ган интигамы вә с. јалныз Ә.-ин дејил, бүтүн гәбилә үзвләринин борҹу иди.

Әд.: Народы Передней Азии, М., 1957; Беляев Е. А., Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье, 2 изд., М., 1966.

ӘҺЛИ АТ — бах *Атлар*.

ӘҺЛИ ГОЈУН — бах *Гојунлар*.

ӘҺЛИ ДОНУЗ — бах *Донузлар*.

ӘҺЛИЛӘШДИРМӘ, доместикасија—вәһши һејванларын әлә өјрәдилмәси вә бунларын ев һејванларына чеврилмәси. Инсанлар мүхтәлиф вәһши һејванлары бу јолла чохалдыр вә әсасән, тәсәррүфат еһтијаҹыны өдәмәк үчүн ондан истифадә едирләр. Һејванларын әһлиләшдирилмәсинә 10—15 мин ил бундан әввәл башланылмыш, Ә. ҹәмијјәтин мәһсулдар гүввәләринин инкишафында мүһүм мәрһәлә олмуш вә нәтиҹәдә һејвандарлыг саһәси јаранмышдыр. Ә. просесиндә һејванлар инсанларын онлар үчүн јаратдығы вә әҹдадларынын јашадығы шәраитдән кәскин фәргләнән шәраитә (*ағыл*, отлаг вә с.) дүшдүјү үчүн хејли дәјишикликләрә мә'руз галмышдыр. *Сүн'и сечмә* вә *тәбии сечмәнин* тә'сири илә баш верән Ә. просеси һејванларын морфо-физиоложи комплекс дәјишикликләри илә јанашы кедир. Әһлиләшдирилмиш һејванлар үчүн ирси ујғунлуғу сахламагла кәскин морфо-физиоложи диференсиасија, давраныш реаксијаларынын садәләшмәси, бејин өлчүләринин кичилмәси, синир системи реактивлијинин зәифләмәси, чин-

сиҹҹәт вәзиләринин һиперфункснјасы вә бөјрәкүстү вәзиләрин һипофунксијасы, башланғыч әһәмијјәтини итирмиш бир сыра орган вә тохуманын инкишафдан галмасы вә с. характерикдир.

ӘҺМӘД (?—1497)—Ағгојунлу һөкмдары. Бах *Көдәк Әһмәд.*

ӘҺМӘД (?—6.1.1481) — Бөјүк Орда ханы [1465 — 81]. Гардашы Маһмуд ханы [1459—65] девирәрәк һакимијјәтә кечмишди. Ә. 1472 илдә Бөјүк Москва кнјазы III Ивана гаршы Полша кралы IV Казимирлә иттифаг бағлајыб рус торпагларына мүвәффәгијјәтсиз јүрүш етмишди. 1476 илдә III Ивана Бөјүк Орданын вассалы олмағы тәклиф етмиш, рәдд ҹавабы алараг, 1480 илдә Москваја јени јүрүшә башламышды. Лакин јүрүш там мүвәффәгијјәтсизлијә уғрады; рус торпагларында татар-монгол әсарәтинә сон гојулду. Ә.-и Түмен ханы Ибак өлдүрмүшдүр.

Әд.: Сафаргалиев М. Г., Распад Золотой Орды, Саранск, 1960; Греков И. Б., Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV—XV вв.), М., 1975.

ӘҺМӘД (احمد) (?—30.5.1855) — 1837 илдән Тунис бәји (һакими). Һүсејниләр сүлаләсиндән иди. Тунисин «авропалашдырылмасы» тәрәфдары олмушдур. Көләлији ләғв етмиш, орду вә донанманы Авропа үсулунда јенидән гурмуш, з-длар тикдирмиш, Тунисдә илк тәһсил очаглары ачдырмышды. Ә.-ин дөврүндә веркиләрин артырылмасы бир сыра халг үсјанына (1840, 1842) сәбәб олмушду. Харичи сијасәтдә Франсаја мејл едирди.

ӘҺМӘД АББАС, Хоча Әһмәд Аббас (д. 7.6.1914, Панипат)—һинд јазычысы, режиссор вә ссенарист. «Сабаһ бизимдир» (1945), «Ингилаб» (1954), «Дөрд үрәк, дөрд јол» (1959) вә с. романларын, «Мән ада дејиләм» (1976) автобиографик китабын, «Ананас вә атом бомбасы» (1943), «Өлмәзлик» (1951) пјесләринин, «Авара» (1951), «Ҹәнаб 420» (1955), «Бобби» (В. П. Сатһе илә биркә, 1975) вә с. киноссенариләрин мүәллифидир. «Торпағын өвладлары» (1946; өз ссенариси әсасында), «Мунна» (1954), «Үч дәниз архасына сәјаһәт» (1958, совет реж. В. М. Пронинлә биркә; ссенари мүәллифи, М. С. Смирнова илә биркә), «Шәһәр вә арзу», «11 мин гыз» (һәр икиси 1963) вә с. филмләрин гурулушчу режиссорудур. Үмумдүнја Сүлһ Шурасынын үзвүдүр (1958 илдән). ССРИ-јә, һәмчинин Азәрб.-а һәср олунмуш ше'р вә очеркләри вар. Азәрб.-да олмушдур (1958).

Әсәрләри: Сабаһ бизимдир, Б., 1957; Һиндистан оғлу, Б., 1958; Пшеница и розы. Рассказы, М., 1961; Четыре сердца—четыре дороги, М., 1963.

ӘҺМӘД ВӘФИГ ПАША (Ahmet Vefik Paşa) (6.7.1823, Истамбул—2.4.1891, Истамбул)—Түркијә дөвләт вә сијаси хадими, алим, јазычы. Ихтисасча мүһәндис иди. 1848 илдән дөвләт вәзифәләриндә чалышмышдыр. Парисдә сәфир олмушдур (1860). 1877 илдә парламентин сәдри, 1878 вә 1882 илләрдә баш вәзир иди. Ә.В.п.-нын тарихә даир әсәрләри Түркијә тарихи үмуми курсунун јарадылмасында илк ҹәһд олмушдур. Молјерин тә'сири илә комедијалар јазмышдыр. Ә.В.п. Волтер, Молјер, Шекспир, Һүго вә б.-нын әсәрләринин түрк дилинә илк тәрҹүмәчиләриндәндир. *Әбу-л-Газинин* «Шәҹәрејн тәракимә» әсәрини түркҹәјә чевирмиш вә шәрһ етмишдир. *Ибн Хәлдунун* әсәрләринә кениш мүгәддимәси, түрк фолклору вә дилинә («Ләһҹеји-Османи», 1876) даир әсәрләри вар.

Әд.: Ertaylan İsmail Hikmet, Ahmet Vefik Paşa, İstanbul, 1932.

ӘҺМӘД ДАНИШ бин Нәсир (тәхаллүсү Кәллә; 1827, Бухара—1897, Бухара)—таҹик јазычысы вә философу. Јохсул руһани аиләсиндә доғулмуш, мәдрәсәдә тәһсил алмышдыр. 19 әср таҹик маарифпәрвәрләринин дәрнәјинә башчылыг етмишдир. Ә.Д. әмир елчиләри тәркибиндә Петербургда (1857, 1869, 1874) олмуш, рус дили вә мәдәнијјәтини өјрәнмәји тәвсијә етмишдир. Ә.Д. «Сијаси рисалә» әсәриндә ислаһат апармағын зәрурилијини көстәрмиш, өзү дә ислаһат лајиһәсини ишләјиб һазырламышды. Лакин Ә.Д. һәмин ислаһатын һәјата кечирилмәсини һакимијјәти мәшвәрәтчи органла мәһдудлашан әмирин фәалијјәти илә бағлајырды. «Шөһрәтли Бухаранын мангыт әмирләринин гыса тәрҹүмеји-һалы» (1860—65), «Ән надир әһвалатлар» (1875—82) әсәрләри 19 әср Бухара тарихини өјрәнмәк үчүн мәнбәдир. Ә.Д.-ин әсәрләри Орта Асија халгларынын јени әдәбијјатына, хүсусилә М. Һејратын вә С. Ајнинин јарадычылығына бөјүк тә'сир көстәрмишдир.

Әд.: Раҹабов З. Ш., Маорифпарвар Ахмади Дониш, Душанбе, 1964.

ӘҺМӘД ИБН ӘЈЈУБ ӘЛ-ҺАФИЗ НАХЧЫВАНИ (?—?)—14 әсрдә јашамыш Азәрб. ме'мары, Нахчыван ме'марлыг мәктәбинин көркәмли нүмајәндәләриндән бири. *Бәрдә түрбәсинин* (1322) мүәллифидир. Түрбәнин шм. тәрәфдәки баштағынын түнд-бәнөвшәји рәнкли кашы јерлији үзәриндә нәсх хәтти илә Ә.-ин ады јазылмышдыр. Бинанын композисија һәлли, ајрынтыларын диггәтлә ишләнмәси, һәндәси вә јарымһәндәси гурулушлу чохрәнкли кашы орнаментләринин тәтбиги, китабәләрдән бәзәк васитәси кими истифадә едилмәси Ә.-ин үслубу үчүн сәҹијјәвидир. *Ахсаданбаба түрбәси* вә *Гарабағлар түрбәсинин* дә ме'мары Ә. олдуғу еһтимал едилир.

Әд.: Бретаницкий Л., Саламзадә Ә., Орта әср Азәрбајҹан ме'марлары вә ме'марлыгла әлагәдар сәнәткарлар, Азәрбајҹан инҹәсәнәти, ҹ. 8, Б., 1956.

ӘҺМӘД ИБН МӘҸИД (احمد ابن ماجد ?— ?)—15 әср әрәб лосманы, дәниз ҹоғрафијасына һәср едилмиш әсәрләрин мүәллифи. Дәнизчи аиләсиндә доғулмушдур. Ибн Маҹид кими дә танынмыр. Ә.и.М. Португалија мәнбәләриндә сәһвән «Гуҹарат мавры» адландырылыр. 40-а јахын әсәри (әксәријјәтини нәзмлә јазмышдыр) вар. Ән мүһүм вә ириһәҹмли әсәрләриндән бири «Китаб әл-фәва'ид фи үсул елм әл-бәһр вә-лгәва'ид»дир («Дәнизчилик елминин әсаслары вә гајдалары һаггында фајдалы мә'луматлар китабы»). Ә.и.М. Гырмызы дәниз, Иран көрфәзи вә Һинд океанындан кечән дәниз маршрутлары һаггында мә'лумат вермишдир. 1498 илдә *Васко да Гаманын* кәмиләрини Африканын ш. саһилләриндән Кәлкәтәјәдәк апармышдыр.

Әд.: Крачковский И. Ю., Арабская географическая литература, Избр. соч., т. 4, М.—Л., 1957; Шумовский Т. А., Три неизвестные лоции Ахмеда Ибн Маджида..., М.—Л., 1957.

ӘҺМӘД ЈӘЛ, Әһмәдил (?—1117, Бағдад)—Марağа һакими [1107/08—16/17]. *Рәввадиләр* сүлаләсиндән иди. *Ибн әл-Әсирин* мә'луматына көрә, Рәввади һөкмдары *Вәһсуданын* нәвәсидир. Бир сыра тәдгигатчылар Рәввадиләр сүлаләсинин 1107/08 илдән сонракы дөврүнү «Әһмәд Јәлиләр сүлаләси» адландырырлар. Ә.Ј. 1112 илдә 5000 нәфәрлик сувари гошунла Суријада сәлибчиләр әлејһинә дөјүшләрдә иштирак етмиш, Бағдадда хәлифә сарајында һәшшашиләр тәрәфиндән өлдүрүлмүшдүр.

Әд.: Шәрифли М. Х., Рәввадиләр дөвләти һаггында, Азәрб.ССР ЕА Тарих Институтунун Әсәрләри, 1957, № 11; јенә онун, IX әсрин икинчи јарысы—XI әсрләрдә Азәрбајҹан феодал дөвләтләри, Б., 1978.

ӘҺМӘД ЈӘСӘВИ (тәгр. 1105—66)—өзбәк шаири. Ҹағатај дилиндә јазмышдыр. Суфи ше'ринин көркәмли нүмајәндәсидир. Кениш шөһрәт газанмыш «Дивани-һикмәт» әсәри дөврүмүзәдәк бөјүк дәјишиклик вә әлавәләрлә кәлиб чатмышдыр (илк дәфә 1878 илдә нәшр олунмушдур). Моизәләриндә мәзлумлара көмәк етмәјә чағырмыш, дин хадимләрини ифша етмишдир. Халг ше'ри формаларында јазмышдыр. Ше'рләринин дилиндә оғуз үнсүрләри вар.

ӘҺМӘД ЈУГНАКИ, Әһмәд ибн Маһмуд Југнаки (?, Сәмәргәнд јахынлығындакы Југнак к.—?)—12 әср өзбәк шаири. Әруз вәзниндә јазылмыш дидактик характерли «Һибәт әл-һәгаиг» («Һәгигәтләр төһфәси») поемасынын ујғур вә әрәб әлифбалары илә көчүрүлмүш 2 әлјазмасы дөврүмүзәдәк кәлиб чатмышдыр. Поема илк дәфә 1815—16 илләрдә Истамбулда нәшр олунмушдур. Әсәрдә әдәбијјат вә елм јүксәк гијмәтләндирилир.

Әсәри: Из поэмы «Подарок истин», в кн.: Поэзия народов СССР IV—XVIII веков, М., 1972.

ӘҺМӘД КӘСРӘВИ (احمد کسروی) Тәбризи (30.9.1890, Тәбриз—11.3.1946, Теһран)—Иран тарихчиси, публисист вә һүгугшүнас. Миллијјәтчә азәрб.дыр. Үҹчилдлик «Тарих-е мәшрутеје Иран» («Иран мәшрутә тарихи», Теһран, 5-чи нәшр, 1962) китабында 1905—11 илләр Иран ингилабынын тарихи тәдгиг олунур. «Шәһријаран-е комнам» («Намә'лум һөкмдарлар», Теһран, 2-чи нәшр, 1957), «Азәри, ја зәбан-е бастан-е Азәрбајҹан» («Азәри, јахуд Азәрбајҹанын гәдим дили», Теһран, 1938), «Намһаје шәһриһа вә деһаје Иран» («Иранын шәһәр вә кәндләринин адлары», Теһран, 1930), «Шејх Сәфи вә тәбарәш» (Шејх Сәфи вә онун нәсәби», Теһран, 1927) әсәрләриндә Иранын, о ҹүмләдән Азәрб.-ын гәдим вә орта әсрләр тарихи, топонимикасындан бәһс едилир. Ә.К.-нин әсәрләриндә иранпәрәстлик тәмајүлү күчлүдүр. Иҹтимаи-сијаси бахышлары (кәсрәвизм) 30-ҹу илләрдән башлајараг дуалист характер дашымышдыр. Ә.К.-јә көрә, ҹәмијјәт бәрабәр һүгуглу хырда-мүлкијјәтчиләрдән ибарәт олмалы, торпаға ону бечәрәнләр јијәләнмәлидир. Ә.К. әсәрләриндә Азәрб.-а хүсуси јер ајырса да, мәсәләләрин изаһында Иран милләтчилији мөвгејиндән чыхыш етмиш вә Иран азәрб.-ларынын фарслашдырылмасы кими мүртәҹе идеја ирәли сүрмүшдүр.

Әсәрләри: تاریخ پانصد ساله خوزستان تهران. ۱۳۲٤ ؛ طبرستان و یادداشتهای مازد کتاب «چهل مقاله کسروی» تهران ۱۳۳۵

Әд.: Алиев С. М., Общественная и публицистическая деятельность А. К. Тебризи в 1932—1946 годах, Изв.АН Азерб. ССР (серия общественных наук), 1958, № 6; јенә онун, Работы Ахмеда Кесрави по средневековью, в сб.: Ближний и Средний Восток, М., 1962.

ӘҺМӘД МӘММӘД ОҒЛУ (д. 4.3. 1913, Тәбриз) — Азәрб. совет идманчысы. ССРИ-нин әмәкдар идман устасы (1950) вә әмәкдар мәшгчиси (1958), Азәрб.ССР-ин әмәкдар бәдән тәрбијәси вә идман хадими (1978). 1930 илдән идманын ағырлыг галдырмаг нөвү илә мәшғул олмуш, 1936 илдән һәм дә мәшгчи ишләмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә јараланмыш, һәр ики ајағынын бармаглары кәсилмишдир. Буна бахмајараг, идманы тәрк етмәмиш, һәтта јүнкүлвары чәкидә ағырлыг галдырмаг үзрә 2 дәфә (1945—46 илләр) ССРИ рекорду (о дөврдә рәсми дүнја рекордундан јүксәк нәтичә) газанмышдыр. 1950 илдән «Динамо» чәмијјәтиндә мәшгчи ишләјир. Јетишдирмәләриндән Ш. Ағајев кәнчләр арасында дүнја рекордчусу олмушдур (1962).

ӘҺМӘД МИДҺӘТ (Ahmet Midhat) (1844, Истамбул — 30.12.1913, Истамбул) — түрк јазычысы, журналист, маарифчи. Түрк әдәбијјатында кичик һекајә вә роман жанрларынын банисидир. Мүтәрәгги характерли јазыларына көрә чыхардығы гәзет вә журналлар тез-тез бағланмыш, өзү исә сүркүн едилмишди (1873). Јарадычылығына реализм, романтизм вә натурализмин тә'сири олмушдур. «Јеничәрләр» (1871), «Дүнјаја икинчи кәлиш» (1874), «Дәнизчи Һәсән» (1874), «Кәндли Һүсејн» (1875), «Парисдә бир түрк» (1876), «Адмирал Бинг» (1881), «Дүрданә ханым» (1882), «Дипломлу гыз» (1889), «Кәнч түрк» (1908) вә с. романларын, һекајә вә повестләрин, һәмчинин тарих, фәлсәфә, дин, чоғрафија вә с. аид әсәрләрин мүәллифидир.

Әд.: Гордлевский В. А., Очерки по новой османской литературе, Избр. соч., т. 2, М., 1961; Кямилев Х., У истоков современной турецкой литературы, М., 1967; Боролина И. В., Сенина И. Р., Литература Турции, в кн.: Литература Востока в новое время, М., 1975.

ӘҺМӘД РАСИМ (Ahmet Rasim; 1864, Истамбул — 1932, Истамбул) — түрк јазычысы, тәнгидчи, тарихчи. Халг һәјаты вә мәишәтиндән бәһс едән һекајә, повест вә романлары («Әскәр оғлу», 1894; «Һамамчы Үлфәт», 1899), хатирәләри («Шәһәрдән мәктублар», 1890; «Кечәләрим», 1894), ше'рләри, әдәбијјатшүнаслыға даир әсәрләри, франсыз әдәбијјатындан тәрчүмәләри вар. Ә.Р. дөрдчилдлик «Рәсмли вә хәритәли Османлы тарихи» (1910—11) әсәриндә Азәрб.-ын ичтимаи-сијаси вәзијјәти вә с. мәсәләләриндән дә бәһс етмишдир. «Тарих вә мүһәррир» (1913) вә икичилдлик «Истибдаддан һакимијјәт-и миллијјәјә» (1923) вә с. тарих әсәрләринин мүәллифидир.

Әд.: Гордлевский В. А., Очерки по новой османской литературе, Избр. соч., т. 2, М., 1961; Gonensay, Hifzi Tevfik, Türk edebiyati tarihi, Istanbul, 1949.

ӘҺМӘД ХАНИ (?, Бәјазид — 1652) — күрд шаири, филолог, маариф хадими. Әрәбчә-күрдчә мәнзум «Нөвбаһари» лүғәтинин, халг дастаны сүжети әсасында, мәснәви формасында јазылмыш «Мәм вә Зин» поемасынын мүәллифидир. Ә.Х. сүжет хәттинин инкишафында, образларын тәсвириндә орта әср әдәбијјатына хас олан схематиклијә гаршы чыхараг, поеманы фәрди јарадычылыг үслубунда ишләмишдир. Әсәрдә шаирин һәјат һаггында фәлсәфи дүшүнчәләри әксини тапмышдыр. Поема илк дәфә 1920 илдә Истамбулда нәшр едилмишдир.

Әсәри: Мәм вә Зин, Б., 1976.

ӘҺМӘД ҺАШИМ (Ahmet Hasim) (1884, Бағдад — 4.6.1933, Истамбул) — түрк шаири. Түрк поезијасында символизмин баниси. Әдәби фәалијјәтә түрк әдәбијјатынын инкишафында мүһүм ролу олан «Сәрвәти-фүнүн» журналынын ән'әнәләрини дирчәлтмәјә чалышан «Фәчри-ати» («Кәләчәјин шәфәги») әдәби групунда башламышдыр. Јарадычылығында романтик мәһәббәт вә тәбиәт тәсвирләри, мистик әһвали-руһијјә әсас јер тутур. Әруз вәзниндә јазмышдыр. «Көл саатлары» (1921), «Пијалә» (1926) ше'р топлуларынын мүәллифидир. Нәср әсәрләри дә вар.

Әд.: Алькаева Л. О., Бабаев А., Турецкая литература, М., 1967; Гарбузова В. С., Поэты Турции первой четверти XX века, Л., 1975.

ӘҺМӘД ЧАВАД (Чавад Мәммәдәли оғлу Ахундзадәнин тәхәллүсү; 1892, индики Шамхор р-нунун Сејфәли к. — 1937) — Азәрб. совет шаири.

Ше'рләри 1913 илдән чап едилмишдир. «Гошма» адлы илк китабы 1916 илдә нәшр олунмушдур. Мүхтәлиф илләрдә Губа вә Бакыда мүәллимлик етмишдир. Ингилаба гәдәрки јарадычылығында мүчәррәд романтизм әсас јер тутур («Хортдан», «Јаралы гуш», «Дан улдузу», «Јазыг», «Ахшамлар» вә с.). Совет дөврүндә јаздығы «Биз гардаш дејиликми», «Күр», «Памбыг дастаны», «Москва», «Бир Мај бајрамы», «Көј көл», «Ат бу чадраны», «Бајрам», «Мән олајдым», «Күрчүстан» вә с. ше'рләриндә јени һәјат, сосиализм гуручулуғу, вәтәнпәрвәрлик, халглар достлуғу тәрәннүм олунур. Әсәрләри лиризми, јүксәк ше'ријјәти, аһәнкдарлығы, бәдии образлылығы илә сечилир. Шекспирин «Отелло» фачиәсини, А. С. Пушкинин ше'рләрини; Ш. Руставелинин «Пәләнк дәриси кејмиш пәһләван» поемасыны (1978 илдә нәшр олунмушдур) Азәрб. дилинә тәрчүмә етмишдир.

Әсәри: Ше'рләр, Б., 1958.

ӘҺМӘД ЧӘМИЛ (Әһмәд Сәттар оғлу Чәмилзадә; 1913, Јереван — 24.9.1977, Бакы) — Азәрб. совет шаири.

В. И. Ленин ад. АПИ-нин әдәбијјат факүлтәсини битирмиш, Шамхорда, Кировабадда (мүәллимләр ин-тунда) дәрс демиш, Азәрб. Јазычылар Иттифагында вә онун әдәби органларында ишләмишдир. 1942—43 илләрдә чәбһә гәзетләринин редаксијаларында әмәкдашлыг етмишдир. Мүхтәлиф илләрдә Азәрб. Ушаг вә Кәнчләр Әдәбијјаты Нәшријјатынын, «Әдәбијјат гәзети»нин, «Азәрбајчан» вә «Улдуз» журналларынын баш редактору олмушдур. Илк ше'рләри 1928 илдә «Гызыл Кәнчә» алманахында чап едилмишдир. Поетик үслубу Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә формалашмышдыр. Совет адамларынын фашизмә нифрәтини, гәләбәјә инамыны тәрәннүм едән «Чан нәнә, бир нағыл де», «Ачыл, еј сәһәр», «Нишан үзүјү», «Гачгынлар» ше'рләри Азәрб. совет лирикасынын ән јахшы нүмунәләриндәндир. 50—70-чи илләрдә јаздығы әсәрләрдә [«Тәмәл дашлары» (1951), «Ше'рләр» (1957), «Баһар шәфәгләри» (1964), «Елләр бајрамы» (1972) вә с. китаблар] өлкәмизин гүдрәти, коммунизм идеаллары, совет адамларынын фәдакар әмәји, зәнкин дахили аләми, сүлһ вә халглар достлуғу тәрәннүм олунур. Көтенин «Фауст» поемасыны, М. Ј. Лермонтов, Н. А. Некрасов, Т. Г. Шевченко, В. Мајаковски, С. Маршак, А. Твардовски, А. Исаһакјан, С. Михалков, Р. Һәмзәтов вә б.-нын ше'р вә поемаларыны тәрчүмә етмишдир. Әсәрләри ССРИ халглары дилләринә тәрчүмә олунмушдур. 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир. Адына мәктәб вар.

Әсәрләри: Сечилмиш әсәрләри, Б., 1975; Дост елләр, дост нәғмәләр (тәрчүмәләр), Б., 1975; Вахтында кәлмишик бу дүнјаја биз, Б., 1979; Избранное, Б., 1959; Цветы Ширвана, М., 1965.

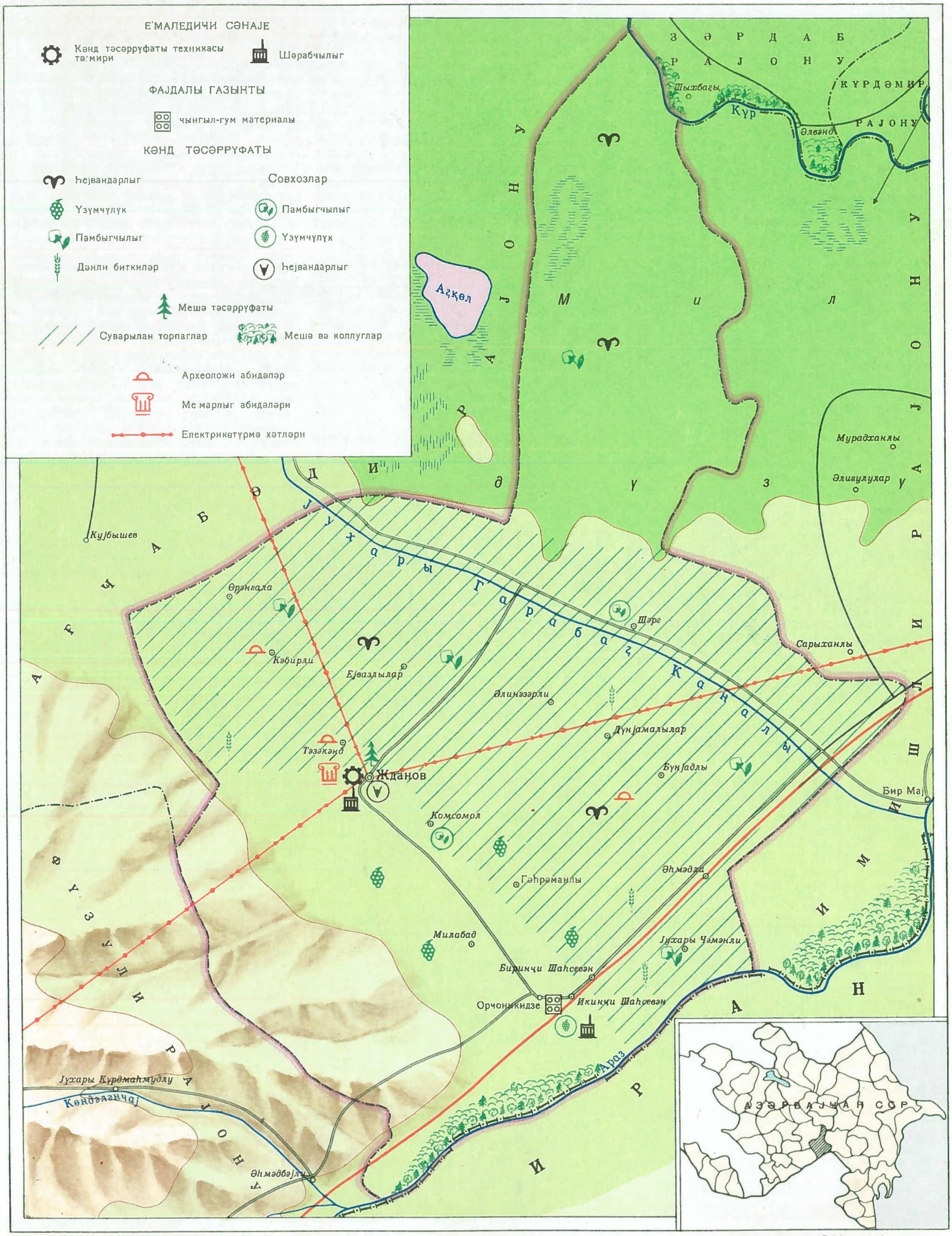
Әд.: Азәрбајчан совет әдәбијјаты тарихи, 2 чилддә, Б., 1967; Нәбијев Б., Азәрбајчан совет әдәбијјаты Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә, Б., 1970.

ӘҺМӘД ЧӨВДӘТ (Ahmet Cevdet), Чөвдәт паша (18.9.1822, Болгарысган, Ловетс — 25.5.1895, Истамбул) — түрк тарихчиси, сијаси хадим. Мүхтәлиф илләрдә губернатор, назир, Дөвләт Шурасынын сәдри олан Ә.Ч.-ин рәһбәрлији илә 1868—76 илләрдә Османлы империјасынын илк мүлки мәчәлләси тәртиб едилмишди. Ә.Ч. тарих, һүгуг, ислам дини тарихи, мәнтиг, әдәбијјат вә с. елм саһәләринә даир әсәрләрин мүәллифидир. 1774—1826 илләрдә баш вермиш һадисәләри әһатә едән «Тарих-и Чөвдәт» (12 чилд) вә «Тәзакир-и Чөвдәт» (12 чилд), һәмчинин «Мә'рузат» («Мә'рузәләр»), «Крым вә Гафгаз тарихчәси» әсәрләриндә Османлы империјасынын 18—19 әсрләр һәрби, сијаси, ичтимаи вә игтисади тарихинә даир зәнкин фактики материал топланмышдыр. Әсәрләриндә һадисәләрин инкишафы илә әлагәдар јери кәлдикчә Азәрб.-ын ичтимаи-сијаси вәзијјәти вә с. мәсәләләрә дә toхунулмушдур. Ә.Ч.-ин әсәрләриндә феодал-патриархал мүнасибәтләр тәнгид олунур.

Әсәрләри: Tarih-i Cevdet, cilt 1—12, Istanbul, 1891—92; Tezakir, cilt 1—12, Ankara, 1953.

ӘҺМӘД ШАҺ ДҮРРАНИ (тәгр. 1721—1773) — *Дүрраниләр дөвләтинин* баниси, сәркәрдә. 1747 илдән шаһ. Иран шаһы Надирин јүрүшләриндә иштирак етмиш, онун өлүмүндән сонра (1747) Иран ордусунда әфган дәстәләринин башчысы кими Әфганыстана гајытмышды. Бүтүн әфган тајфаларыны һакимијјәти алтында бирләшдирмиш, Һиндистана, Ирана, Чәнуби Түркүстана јүрүшләр етмиш, 1748—57 илләрдә Пәнчабы, Кәшмири, Сирһинди, Синди, Хорасаны, Бәлхи, Бәлучистаны зәбт етмишди. 1761 илдә Панипат вурушмасында маратһлары ағыр мәғлубијјәтә уғратмышды. Ә.ш.Д.

ЖДАНОВ РАЈОНУ

ЈҮКСӘКЛИК ШКАЛАСЫ, МЕТРЛӘ

алчаг 0 100 200 јүксәк

1979 илин апрелиндә БҸКИ-нин „Картографија" ИХБ-дә тәртиб едилмишдир

дөврүндә Әфганыстанла Русија арасында илк достлуг әлагәләри јаранмышды.

ӘҺМӘД ШӘМСӘДДИН ибн Мәһәммәд Тәбризи (?—?)—15 әсрдә јашамыш Азәрб. ме'мары вә нәггашы. Мәшһәддә Гарагојунлу Чаһан шаһын тикдирдији, сонра Әлишир Нәваи тәрәфиндән, бәрпа едилмиш Шаһ мәсчидинин (Өзбәк мәсчиди дә адланыр) ме'мары вә нәггашы олмушдур. Мәсчидин кашы бәзәкләриндә адыны һәкк етмишдир.

ӘҺМӘДАБАД— Азәрб. ССР Сабирабад р-нунда кәнд. Ә. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 17 *км* ш.-дә, Сабирабад—Әли Бајрамлы шосе јолундан 1,5 *км*. аралы, Шаумјан ад. каналын сол саһилиндә, Муған дүзүндәдир. Әһ. 1320 (1979); памбыгчылыг, тахылчылыг, һејвандарлыг, гушчулуг вә бостанчылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, кәндли кәнчләр мәктәби, китабхана, тибб мәнтәгәси вар.

ӘҺМӘДАБАД— Һиндистанын г.-индә шәһәр. Гучарат штатынын инз. м. Сабармати чајы саһилиндәдир. Нәгл. говшағы. Әһ. 1,6 млн. (1971). Өлкәнин мүһүм сәнаје, тичарәт вә малијјә мәркәзләриндән биридир. Метал е'малы, кимја, кибрит, јејинти, дәри сәнајеси, д.ј. е'малатханалары вар. Тикинти материаллары вә кустар үсулла зәрхара, ипәк, зәркәрлик мә'мулатлары вә с. истеһсал олунур. Ағач вә сүмүк үзәриндә ојма сәнәти инкишаф етмишдир. Ун-т (1949), музеј, 15—19 әсрләрә аид ме'марлыг абидәләри вә с. вар.

ӘҺМӘДАЛЫЛАР— Азәрб.ССР Фүзули р-нунда кәнд. Ә. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 35 *км* ч.-ш.-дә, Араз чајындан 2 *км* аралы, Бакы—Јереван д.ј. кәнарында, дүзәнликдәдир. Әһ. 1487 (1979); памбыгчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси, ме'марлыг абидәләриндән түрбә (бах *Әһмәдалылар түрбәси*) вар.

ӘҺМӘДАЛЫЛАР ТҮРБӘСИ— Азәрб. ССР Фүзули р-нунун *Әһмәдалылар* к.-ндә ме'марлыг абидәси. Чатма тағлы күнбәзи олан сәккизбучаглы Ә.т. дашдан тикилмишдир. Ме'марлыг гурулушуна көрә *Бабы түрбәсинә* бәнзәјән бу абидәнин сәтһләри дајаз батыглар илә ишләнмиш, кириш һиссәсиндәки баштағы ојма һәндәси орнаментләрлә һашијәләнмишдир. Сәтһләринин ишләнмәсиндә вә баштағын орнамент бәзәкләриндә Нахчыван ме'марлыг мәктәбинин тә'сири вар. Ә.т.-нин үслуб хүсусијјәтләриндән онун 14 әсрин әввәлләриндә тикилдији еһтимал едилир. 1960-чы илләрдә Ә.т. бәрпа едилмишдир.

ӘҺМӘДБӘЈ ЧАВАНШИР Чәфәргулубәј оғлу (2.3.1828, Шуша гәзасынын Кәһризли к.—9.1.1903, орада)— Азәрб. тарихчиси. Гарабағ ханлары нәслиндәндир. Петербургда һәрби мәктәбдә тәһсил алмыш (1843—48), Крым мүһарибәсиндә (1853—56) иштирак етмишдир. Дуелдә шикәст олдуғундан 1854 илдә һәрби хидмәтдән истe'фаја чыхмыш, бир мүддәт Гарабағда мираб (м у р о в) вәзифәсиндә, сонралар исә Шуша бәј комиссијасында ишләмишдир. Әрәб, фарс, рус дилләрини мүкәммәл билән Ә.Ч. А. С. *Пушкин*, М. Ј. *Лермонтов*, В. А. *Жуковски* вә б. шаирләрдән тәрчүмәләр етмиш, бәдии јарадычылыгла да мәшғул олмушдур. Ә.Ч. ушаглар үчүн мәнзум «Асар-и Әһмәдбәј Чаваншир» (Тифлис, 1906) вә Азәрб. зәрб-мәсәлләриндән ибарәт дөрдчилдлик әсәрләрин (бизә чатмамышдыр) мүәллифидир. Ә.Ч.-ин ән гијмәтли әсәри 1883 илдә Шушада рус дилиндә јаздығы «Гарабағ ханлығынын сијаси вәзијјәтинә даир (1747-чи илдән 1805-чи илә гәдәр)» әсәридир. 1884 илдә Тифлисдә, 1901 илдә исә Шушада нәшр едилмиш бу әсәр Гарабағ ханлығынын тарихини өјрәнмәкдә мүһүм мәнбәләрдән биридир. Ә.Ч. тарихи һадисәләри мәнсуб олдуғу феодал синфинин мәнафеји бахымындан изаһ етмишдир.

Ә с ә р и: Гарабағ ханлығынын сијаси вәзијјәтинә даир (1747-чи илдән 1805-чи илә гәдәр), Б., 1961.

Әд.: Һ ү с е ј н з а д ә Ә., XIX әсрин икинчи јарысында Азәрбајчан тарихшүнаслығы, Б., 1967.

ӘҺМӘДБӘЈЛИ — Азәрб.ССР Фүзули р-нунда кәнд. Ә. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 42 *км* ш.-дә, Бакы—Јереван д.ј.-ндан 3 *км* аралы, Көндәләнчајын (Аразын голу) сол саһилиндә, дүзәнликдәдир. Әһ. 637 (1979); әкинчилик вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, мәдәнијјәт еви, хәстәхана, рабитә шө'бәси вар.

ӘҺМӘДБӘЈОВ Зивәрбәј Кәрајбәј оғлу (1873, Шамахы—16.2.1925, Бакы)— Азәрб. ме'мары. Петербург Мүлки Мүһәндисләр Ин-туну битирмишдир (1902). Ә. али тәһсил алмыш илк азәрб. ме'мардыр.

1902 илдән Бакы Губернија Идарәсиндә, сонралар исә Бакы Шәһәр Идарәсиндә ме'мар ишләмишдир. 1918—22 илләрдә Бакынын баш ме'мары олмушдур. 1906—18 илләрдә Көјчајда мәсчид (1906), Шамахыда «Имам мәсчиди» (1909), Чүмә мәсчиди (1909—18; И. К. Плошко илә бирҝә), Бакыда Көј мәсчид (1912—13), «Сәадәт» мәктәби (индики Елми-Тәдгигат Офталмолокија Ин-ту, 1911—12), Михајловски хәстәханасынын (индики М. Әзизбәјов ад. доғум еви, 1910-чу илләр) бир корпусу, «Ушаг хәстәханасы» (индики Н. К. Крупскаја ад. Елми-Тәдгигат Ана вә Ушаг Мүһафизәси Ин-ту, 1914—16), һәмчинин Бакы вә Шамахыда бир сыра јашајыш евләринин лајиһәсини вермишдир. Ә. Азәрб. халг ме'марлығынын мүтәрәгги ән'әнәләрини Шәрг вә Авропа ме'марлығы илә үзви сурәтдә әлагәләндирмишдир. 1917 илдә ме'мар Ө. Абујевлә бирликдә «Ислам инчәсәнәти абидәләринин һәвәскарлары вә мүһафизләри чәмијјәти»ни јаратмыш, 1919 илдә исә Шамахынын бәрпасы үчүн «Јени Ширван» чәмијјәтини тәшкил етмишди.

Әд.: Ф а т у л л а е в Ш. С., Градостроительство Баку XIX—начала XX веков, Л., 1978.

ӘҺМӘДИ (Ahmedi) Тачәддин Ибраһим ибн Хызыр (1334, Күтаһја—1413) —түрк шаири. Дүнјәви сарај поезијасынын баниләриндәндир. Гәзәл, гәсидә, рүбаи вә мәрсијәләрдән ибарәт 80 мин бејтлик диваны вар. Низаминин ејниадлы әсәринә нәзирә јаздығы «Искәндәрнамә» (1390) поемасы түрк әдәбијјатында Македонијалы Искәндәрә һәср едилмиш илк епик әсәрдир. Поеманын сонундакы мәнзум «Османлы тарихи» һиссәси Түркијә тарихинин гәдим дөврүнү өјрәнмәк үчүн мүһүм мәнбәдир. Фарс шаири Салман Савәчинин ејниадлы әсәринә нәзирә олан «Чәмшид вә Хуршид» (1404) поемасы, «Тәрвиһ әл-әрваһ» («Руһларын сакитлији») мәнзум тибб әсәри вар. Фүзули «Лејли вә Мәчнун» әсәринин әввәлиндә көркәмли шаирләр сырасында Ә.-ни дә хатырламышдыр.

Әд.: Г а р б у з о в а В. С., Поэты средневековой Турции, Л., 1963; А с л а н о в В. И., Ахмеди и его «Искандернаме», «Народы Азии и Африки», 1966, № 4; Б о р о л и н а И. В., Турецкая литература, в кн.: Литература Востока в средние века, ч. II, М., 1970.

ӘҺМӘДИЈЈӘ—мүсәлман тәригәти. 19 әсрин сонунда Пәнчабда (Һиндистан) јаранмышдыр. Ә. тәрәфдарлары тәригәтин баниси Мирзә Гулам Әһмәди мүсәлманларын пејғәмбәри, христианларын мәсиһи, һиндуистләрдә исә Кришнанын мүчәссәмәси һесаб едир вә онун тә'лиминин даһа мүкәммәл олдуғуну иддиа едирләр. Ә.-нин јухары тәбәгәси мүсәлман бүрократијасыны, ири мүлкәдарлары вә тачирләри тәмсил едир. Мүстәмләкәчилик дөврүндә Һиндистанда Ә. һәрәкаты инкилиспәрәст характер дашыјырды. Һиндистан истиглалијјәт газандыгдан вә дини әламәтләрә көрә бөлүндүкдән (1947) сонра Ә.-нин мәркәзи Пакистанда Рабва адлы јерә көчүрүлмүшдүр. Ә. тәригәтинин Пакистанда, Һиндистан, Әфганыстан вә Иранда, һәмчинин Африка өлкәләриндә (1 млн.-дан артыг) ардычылы вар.

ӘҺМӘДЛИ Муртуз Гасым оғлу (4.3.1906, Ләнкәран—20.5.1979, Бакы)—совет кимјачысы. Кимја е.д. (1947), проф. (1948), Азәрб. ССР әмәкдар елм хадими (1969). 1956 илдән Сов.ИКП үзвү. 1941—79 илләрдә С. М. Киров ад. АДУ-нун аналитик кимја кафедрасынын мүдири олмушдур. Әсас тәдгигатлары үзви реакентләрин аналитик кимјада тәтбигинә аиддир. Јүксәкихтисаслы кадрлар һазырланмасында хидмәти олмушдур. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ӘҺМӘДЛИ — Азәрб.ССР Дашкәсән р-нунда кәнд. Ә. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 13 *км* ч.-ш.-дә, Гушчу д.ј. ст.-ндан 24 *км* аралы, Муровдағ силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 368 (1979); картофчулуг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси, ме'марлыг абидәләриндән түрбә вар.

ӘҺМӘДЛИ — Азәрб.ССР Жданов р-нунда кәнд. Ә. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 35 *км* ч.-ш.-дә, Бакы—Јереван д.ј. кәнарында, Мил дүзүндәдир. Әһ. 952 (1979); тахылчылыг, памбыгчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, тибб мәнтәгәси вар.

ӘҺМӘДЛИ— Азәрб.ССР Лачын р-нунда кәнд. Ә. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 57 *км* г.-дә, Лачын—Минкәнд шосе јолу кәнарында, Ағоғлан чајынын (Һәкәри чајынын голу) сағ саһилиндә, Гарабағ јајласындадыр. Әһ. 971 (1979); һејвандарлыг вә тахылчылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

ӘҺМӘДЛИ — Азәрб.ССР Масаллы р-нунун Тәзә Алвады советлијиндә кәнд,

Р-н мәркәзиндән 13 *км* шм.-да, Бакы—Астара шосе јолундан 4 *км* аралы, Масаллы д.ј. ст. јахынлығында, Тахтачајын саһилиндә, Ләнкәран овалығындадыр. Әһ. 800 (1979); тәрәвәзчилик, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, китабхана, тибб мәнтәгәси; археоложи абидәләрдән Тунч дөврүнә аид курган вар.

ӘҺМӘДЛИ — Азәрб.ССР Шаумјан р-нунда (Бакы ш. советлији) шәһәр типли гәс. (1936 илдән). Абшерон ј-анын ч. һиссәсиндәдир. Автомобил һиссәләри, радио вә чәлләк з-длары, 12 үмумтәһсил мәктәби, мусиги мәктәби, 2 күтләви китабхана, мәдәнијјәт еви, клуб, кинотеатр, 3 поликлиника (о чүмләдән ушаг поликлиникасы), ушаг вәрәм санаторијасы, гадын мәсләһәтханасы, рабитә шө'бәси, 16 ушаг бағчасы вә көрпә еви, ме'марлыг абидәләриндән 18 вә 19 әсрләрә аид 2 мәсчид вар.

ӘҺМӘДНАҺАР—орта әср Һиндистанында феодал дөвләти. 1490 илдә Низамшаһ титулу илә өзүнү мүстәгил һаким е'лан етмиш бәһмәни султанынын Чүннардакы чанишини Малик Әһмәд тәрәфиндән јарадылмышдыр. Дөвләтин ады пајтахты Әһмәднаһар ш.-нин (әсасы 1494 илдә гојулмушдур) адындан көтүрүлмүшдүр. 16 әсрин сону—17 әсрин әввәлиндә Ә. *Бөјүк Моғолларла* узун сүрән мүһарибәләр апармышды; 1636 илдә *Шаһ Чаһан* Ә.-ы Моғол дөвләтинә бирләшдирмишди.

ӘҺМӘДОБА— Азәрб.ССР Хачмаз р-нунда кәнд. Ә. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 8 *км* шм.-да, Хәзәр дәнизиндән 10 *км*, Бакы—Дәрбәнд шосе јолундан 5 *км*, Мәзәр чајындан 3 *км* аралы, Самур—Дәвәчи овалығындадыр. Әһ. 424 (1979); тахылчылыг, тәрәвәзчилик, бағчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, клуб, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

ӘҺМӘДОВ Гаракиши Әһлиман оғлу (д.7.3.1926, индики Фүзули р-нунун Әһмәдалылар к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1950). 1962 илдән Сов. ИКП үзвү. «28 Апрел» к-зунда тракторчу вә бригадир (1941—69) ишләмишдир. 1970 илдән баш механик вәзифәсиндә чалышыр. 1949 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур.

ӘҺМӘДОВ Гошгар Тејмур оғлу (24. 10.1917, Кәдәбәј р-ну, Сөјүдлү к.—12.2.1975, Бакы)—совет ријазијјатчысы. Физика-ријазијјат е. д. (1960), проф. (1961), Азәрб. ССР ЕА м. үзвү (1969). 1942 илдән Сов.ИКП үзвү. АДУ-да декан (1951—56; 1970—72), диференсиал вә интеграл тәнликләр кафедрасынын мүдири (1958—75) олмушдур. Бөјүк Вәтән мүһарибәси (1941—45) иштиракчысыдыр. Тәдгигатлары диференсиал вә интеграл тәнликләр, оптимал идарәетмә, функсионал анализ вә с. саһәдәдир. Нүвәси параметрдән асылы олан бир синиф гејри-хәтти интеграл тәнлији чырлашмыш нүвәләр үсулу илә арашдырмышдыр. Замана нәзәрән јүксәктәртибли, төрәмәјә көрә һәлл олунмамыш аналитик гејри-хәттилији олан диференсиал вә интегро-диференсиал тәнликләр үчүн Коши мәсәләси вә гарышыг мәсәлә һәлләринин будагланмасыны, һәмчинин Банах фәзасында диференсиал тәнликләрин аналитик нәзәријјәсинә даир бир сыра мәсәләни тәдгиг етмишдир. Мејлдән аргументли диференсиал тәнликләр вә оптимал идарәетмә нәзәријјәләринә даир дә ишләри вар. Јүксәк ихтисаслы елми кадрлар һазырланмасында хидмәти олмушдур.

ӘҺМӘДОВ Закир Бәкир оғлу (д. 9.6.1932, Гутгашен р-нунун Мамајлы к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1949). 1954 илдән Сов.ИКП үзвү. Кујбышев ад., Ә. Бајрамов ад., М. Әзизбәјов ад. к-зларда агроном, бригадир, Һачаллы кәнд Халг Депутатлары Совети Ичраијјә Комитәсинин сәдри ишләмишдир (1950—71). 1972 илдән Һачаллы барама гәбулу мәнтәгәсиндә чалышыр. 1948 илдә чәлтикчилик саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур.

ӘҺМӘДОВ Ибраһим Сејфуллајевич (д. 21.5.1927, Грозны ш.)—танк гошунлары ген.-м. (1976). 1952 илдән Сов.ИКП үзвү. Бакы д.ј. мәктәбиндә охумушдур (1941—44). 1944 илдән Совет Ордусу сыраларында хидмәтдәдир. Кијев һәрби танк мәктәбини битирдикдән (1948) сонра рота, полк командири, баталјон, полк вә дивизија гәраргаһынын рәиси олмушдур. Р. Ј. Малиновски ад. Зиреһли Танк Гошунлары Академијасыны (1956), Али забитләр курсуну (1968), М. В. Фрунзе ад. Һәрби Академија јанында Али команда һеј'әти курсуну битирмишдир (1969). 1972 илдән Азәрб.ССР Ордуја, Авиасијаја вә Донанмаја Көнүллү Јардым Чәмијјәти МК-нын сәдри. ССРИ ОАДКЈЧ Рәјасәт һеј'әтинин үзвүдүр (1977). Азәрб.ССР Али Советинин (9-10-чу чағырыш) депутатыдыр. Гырмызы Әмәк Бајрағы, Гырмызы Улдуз орденләри вә медалларла, һәмчинин харичи орденлә тәлтиф едилмишдир.

ӘҺМӘДОВ Мәһәммәд Мәммәдһәсән оғлу (д. 1903, индики Чәбрајыл р-нунун Маһмудлу к.—1963, орада)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). 1931 илдән Сов.ИКП үзвү. В. И. Ленин ад. к-зун сәдри (1930—50), Маһмудлу памбыг гәбулу мәнтәгәсинин мүдири (1950—63) ишләмишдир. 1947 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур.

ӘҺМӘДОВ Сабир Атакиши оғлу (д. 21.6.1931, Салјан р-нунун Сејдан к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1973). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1978). 1961 илдән Сов.ИКП үзвү. МТС-дә вә «Јени Муған» к-зунда тракторчу (1948—60) ишләмишдир. 1960 илдән һәмин к-зда бригадирдир. 1972 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. ССРИ Али Советинин (9—10-чу чағырыш) депутатыдыр. Ленин ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ӘҺМӘДОВ Тапдыг Сәмәд оғлу (д. 1914, индики Гасым Исмајылов р-нунун Бағчакүрд к.—23.4.1975, Бакы)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1950). 1944 илдән Сов.ИКП үзвү. Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин иштиракчысы олмушдур. Губахәлилли әтчилик-сүдчүлүк с-зунун, индики Ханлар р-ну «Гырмызы Самух» с-зунун, Шамхорда М. Әзизбәјов ад. с-зун директору, Азәрб. Шәрабчылыг Трестинин рәиси, Азәрб. Елми-Тәдгигат Су Тәсәррүфаты Лајиһә Ин-тунда баш мүтәхәссис, Һәвсан сүдчүлүк-тәрәвәзчилик с-зунун, Гобу гојунчулуг с-зунун директору (1943—75) вәзифәләриндә ишләмишдир. 1949 илдә үзүмчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. АКП 17-чи гурултајынын (1949) нүмајәндәси олмушдур. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ӘҺМӘДОВ Тофиг Гәзәнфәр оғлу (д. 8.11.1923, Бакы)—Азәрб. совет мусигичиси, кларнетчалан вә дирижор. Азәрб.ССР халг артисти (1977). 1959 илдән Сов.ИКП үзвү. 1955—57 илләрдә Е. Рознерин рәһбәрлик етдији естрада орк.-нин (Москва) консертмејстери, 1957—61 илләрдә өзүнүн јаратдығы «Биз Бакыданыг» естрада ансамблынын бәдии рәһбәри вә дирижору олмушдур. 1961 илдән Азәрб. Телевизија вә Радиосу Естрада Оркестринин бәдии рәһбәри вә баш дирижорудур. Ә. бир сыра естрада маһныларынын, инструментал әсәрләрин мүәллифидир. Ә. рәһбәрлик етдији оркестрлә бирҝә ЧССР, Куба, БХР, Финландија вә с. өлкәләрдә чыхыш етмиш, 1968 илдә Софијада (БХР) кечирилән бејнәлхалг естрада мусигиси мүсабигәсинин гызыл медалына вә лауреаты адына лајиг көрүлмүшдүр.

ӘҺМӘДОВ Һәсән Әбдүләли оғлу (д. 15.12.1906, индики Ерм.ССР Сисјан р-ну, Ағуди к.)—совет нефтчи-кеологу. Кеолокија-минералокија е.д. (1956), проф. (1956), Азәрб. ССР ЕА акад. (1967; м. үзвү, 1964). Нефт-Газ Сәнајеси Елми-Техники Чәмијјәтинин И. М. Губкин ад. мүкафаты лауреаты; 1939 илдән Сов. ИКП үзвү. Азәрб. Елми-Тәдгигат Нефт Кеоложи-Кәшфијјат Ин-тунун директору (1951—55), Азәрб. Нефт Истеһсалы үзрә Елми-Тәдгигат Ин-тунун директор муавини (1955—65), Үмумиттифаг Кеофизики Кәшфијјат Методлары Елми-Тәдгигат Ин-тунун Азәрб. шө'бәсинин директору (1965—76) олмушдур. 1965 илдән һәмин ин-тун Азәрб. филиалында кеоложи-кеофизики тәдгигатлар лабораторијасынын рәһбәридир. 1951—56 вә 1959—62 илләрдә Азәрб. Сәнаје Ин-тунда

(1959 илдән АзНКИ) дәрс демишдир. Ә. Мезозој-Кајнозој чөкүнтүләринин кеоложи чөкмә шәраитини, ајры-ајры стратиграфик ваһидләрин битуминоложи әсасыны, мүхтәлиф типли сүхурларда үзви маддәләрин јајылмасыны вә с. мәсәләләри комплекс сурәтдә тәдгиг етмишдир. Илк дәфә Гәрби Абшеронун Миосен чөкүнтүләриндә кәшфијјат газымасы апармағың лабүдлүјүнү сөјләмишдир. Бунун нәтиҹәсиндә Гарадағда, Лөкбатанын ҹ.-унда, Ҹејранбатан депрессијасында јени нефт јатаглары ачылмышдыр. Ә. һазырда Јерин дәрин гатларынын кеоложи гурулушунун өјрәнилмәси вә Азәрб.ССР-дә Мезозој чөкүнтүләринин нефт-газлылыг проблемләри илә мәшғулдур. Елми кадрларын һазырланмасында хидмәти вар. 1964 илдә Һиндистанда кечирилән 22-ҹи кеоложи конгресдә чыхыш етмишдир. Ики «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Азәрбајҹанын нефт вә газ јатаглары, Б., 1973 (Ф. М. Бағырзадә вә С. Һ. Салајевлә бирКә); Коллекторы нефти и газа мезозойских и третичных отложений Азербайджана, Б., 1958 (совм. с А. Х. Алиевым); Мезозойские отложения Азербайджана и перспективы их нефтегазоносности, М., 1971 (совм. с А. А. Ализаде и др.); Оценка нефтепроизводящих свойств мезокайнозойских отложений Азербайджана, Б., 1975 (совм. с А. А. Ализаде и др.).

ӘҺМӘДОВ Һүсејн Гоча оғлу (д. 4.6. 1903, индики Гасым Исмајылов р-нунун Гызыл Һаҹылы к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). 1948 илдән Сов.ИКП үзвү. С. Орҹоникидзе ад. тахылчылыг с-зунда шө'бә мүдири вә директор муавини (1940—72) олмуш, 1974 илдән һәмин с-зда шө'бә мүдиридир. 1947 илдә тахылчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәриҹиләринә наил олмушдур.

ӘҺМӘДОВ Һүсејн Мәммәд оғлу (27. 3.1915, Шуша — 20.8.1955, Бакы) — Азәрб. совет һејкәлтәрашы. Азәрб. Дөвләт Рәссамлыг Техникумуну битирмиш (1936), Ленинград Бојакарлыг, Һејкәлтәрашлыг вә Ме'марлыг Интунда охумушдур (1936—1940). Әсасән, портрет жанрында фәалијјәт көстәрмишдир. А. Сәһһәт (1941) вә Н. Һикмәтин (1951,1953), Совет Иттифагы Гәһрәманлары К. Әсәдов (1947), Х. Мәммәдов (1948) вә Г. Мәммәдовун (1949), Сосиалист Әмәји Гәһрәманлары Р. Рүстәмовун (1949), М. Мәммәдованын (1949), ики дәфә Сосиалист Әмәји Гәһрәманы Ш. Һәсәнованын (1950, 1951) вә б.-нын портретләрини ишләмишдир. М. Ә. Сабирин Шамахыдакы абидәсинин (бетон, 1949) мүәллифидир.

ӘҺМӘДОВ Ҹәбрајыл Әһмәд оғлу (1876, Бакы—10.12.1966, Бакы)—Азәрб, халча мүтәхәссиси. ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1950). «Азәрхалча» бирлијинин тәшкилатчыларындандыр. 1928—63 илләрдә «Азәрхалча»нын истеһсалат шө'бәсинин мүдири ишләмишдир. Ә.-ун фәалијјәти дөврүндә Бакы халча артелиндә јүксәк бәдии кејфијјәтә малик бир сыра халчалар (Низами «Хәмсә»си мөвзусунда халчалар, «В. И. Ленин», вә «И. В. Сталин» халылары, Ү. Һаҹыбәјов, М. Әзизбәјов, Т. Г. Шевченко вә б.-нын портрет-халчалары) тохунмушдур. Респ.-да халчачылыг сәнәтинин инкишафында хидмәти олмушдур. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

ӘҺМӘДОВ Ҹәмил Мәммәд оғлу (10. 3.1924, Ҹәбрајыл р-нунун Ҹәбрајыл гәс.—6.10.1944, Полша) — Совет Иттифагы Гәһрәманы (өлүмүндән сонра, 24.3.1945), гвардија лејтенанты, 1942 илдә Совет Ордусуна чағырылмыш, Бакы һәрби мәктәбини битирмишдир. Шимали Гафгаздан Полшаја гәдәр дөјүш јолу кечмишдир. Белорусијанын азад едилмәсиндә икидлик көстәрмиш, Полша уғрундакы дөјүшләрдә гәһрәманҹасына һәлак олмушдур. Ә.-ун мәзары Варшавада совет әскәрләри гәбиристанынын гәһрәманлар хијабанындадыр. Александр Невски вә Гырмызы Улдуз орденләри илә тәлтиф едилмишдир. Адына күчә, к-з вә с. вар. Шаир Әли Кәримин «Һејкәлин гардашы» (1966) поемасында Ә.-ун гәһрәманлығы тәрәннүм олунур. Ә.-а бир чох очерк, һекајә вә ше'р һәср едилмиш, һагтында «Гајыдаҹағына инанырды» сәнәдли филм («Азәрбајҹанфилм», 1972) чәкилмишдир. Ҹәбрајыл гәс.-ндә Ә.-а абидә гојулмушдур.

Әд.: Әһмәдов С., Ҹәмил Әһмәдов, Б., 1975.

ӘҺМӘДОВ Шүкүр Әли оғлу (12.5. 1926, индики Бабәк р-нунун Бөјүк Дүз к.—5.7.1970, орада)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1949). 1947 илдән Сов.ИКП үзвү. 1940—70 илләрдә Нахчыван р-нундакы «Азәрбајҹан» к-зунун баш чобаны, Илич р-нундакы К. Маркс ад. к-зда сәдр муавини, Шаһтахты кәндиндәки бајтар мәнтәгәсинин мүдири, Һ. Ҹавид ад. к-зун сәдри, бајтар һәкими, Шаһбуз р-нундакы «Азәрбајҹан» к-зунда сәдр ишләмишдир. 1948 илдә гојунчулуг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәриҹиләринә наил олмушдур.

ӘҺМӘДОВА Зејнәб Усуб гызы (д. 10.11. 1911, индики Мирбәшир р-нунун Бајандур к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1949). 1946 илдән Сов.ИКП үзвү. Индики Мирбәшир р-нунун «II Интернасионал» к-зунда колхозчу, «28 Апрел» к-зунда мангабашчысы, нарчылыг с-зунда фәһлә (1929—71) ишләмишдир. 1948 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәриҹиләринә наил олмушдур. Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр.

ӘҺМӘДОВА Фирәнкиз Јусиф гызы (д. 23.9.1928, Бакы) — Азәрб. совет мүғәнниси (лирик-драматик сопрано). ССРИ халг артисти (1967). 1963 илдән Сов.ИКП үзвү. Азәрб. Дөвләт Консерваторијасыны битирмишдир (1955, М. Колотованын синфини). 1946—51 илләрдә Азәрб. Радиосу Хорунун солисти олмушдур. 1951 илдән Азәрб. Дөвләт Опера вә Балет Театрынын солистидир. Ә. Азәрб., рус, совет вә Гәрби Авропа бәстәкарларынын операларында мүвәффәгијјәтлә чыхыш едир. Күҹлү вә мәлаһәтли сәсә маликдир. Әсас партијалары: Нәркиз, Күлзар («Нәркиз», «Шаһ Исмајыл», М. Магомајев), Никар («Короғлу», Ү. Һаҹыбәјов), Севил («Севил», Ф. Әмиров), Сәријјә («Азад», Ҹ. Ҹаһанкиров), Сона («Баһадыр вә Сона», С. Әләскәров), Маро («Даиси», З. Палиашвили), Ануш («Ануш», А. Тигранјан), Аида («Аида», Ҹ. Верди), Тоска («Тоска», Ҹ. Пуччини) вә б. Ә.-нын ифасында Никар, Севил партијалары хүсусилә шөһрәт газанмышдыр. О, камера-вокал әсәрләр ифачысы кими дә мәшһурдур. Азәрб. бәстәкарларындан Ү. Һаҹыбәјов («Сәнсиз»), А. Зејналлы («Өлкәм», «Суал»), Нијази («Арзу»), Ә. Аббасов («Һејран олмушам»), А. Рзајева («Охума көзәл») вә б.-нын, еләҹә дә классик рус бәстәкарларынын (П. Чајковски, С. Рахманинов, С. Танејев вә б.) романсларыны сәнәткарлыгла ифа едир. ССРИ-нин бир чох шәһәриндә, БХР, ЧССР вә с. өлкәләрдә гастролда олмушдур. ССРИ Али Советинә (4-ҹү чағырыш) вә Азәрб.ССР Али Советинә (5-ҹи чағырыш) депутат сечилмишдир. Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Ф. Ј. Әһмәдова Севил («Севил», Ф. Әмиров) ролунда.

ӘҺМӘДОВА Һәмајыл Беһбуд гызы (д. 28.3.1926, индики Фүзули р-нунун Һорадиз к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1950). 1959 илдән Сов.ИКП үзвү. «Русија» к-зунда колхозчу вә мангабашчысы (1943—69) олмуш, 1970 илдән колхозчудур. 1949 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәриҹиләри әлдә етмишдир. Азәрб.ССР Али Советинин (5-ҹи чағырыш) депутаты олмушдур.

ӘҺМӘДОВА Шаһназ Әһмәд гызы (д. 1925, индики Ҹәбрајыл р-нунун Маһмудлу к.—1954, орада) — Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1944). 1946 илдән Сов.ИКП үзвү. В. И. Ленин ад. к-зда мангабашчысы (1941—54) ишләмишдир. 1947 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәриҹиләринә наил олмушдур. Азәрб.ССР Али Советинин (2-ҹи чағырыш) депутаты олмушдур.

ӘҺМӘДОВА Нәҹибә Исмајыл гызы (д. 25.9.1925, Кәнҹә, индики Кировабад)—совет паразитологу. Бајтарлыг е.д. (1965), проф. (1967). 1948 илдә Москва Зообајтарлыг Ин-туну битирмишдир. 1952—70 илләрдә С. Ағамалыоғлу ад. АКТИ-нин досенти, Сәмәргәнд Кооператив Ин-тунун досенти, кафедра мүдири вә елми ишләр үзрә проректору олмушдур. 1970 илдән С. М. Киров ад. АДУ-да онурғасызлар зоолокијасы кафедрасынын проф.-дур. Әсас тәдгигаты һејван һелминтләринин мор-

фоложи вә биоложи хүсусиј̆јәтләринә харичи мүһит амилләринин тә'сиринин, һејванларын паразитар хәстәликләринин өјрәнилмәсинә һәср едилмишдир.

Әсәрләри: Сағлам бузовларын јетишдирилмәси, Б., 1970; Гојунларын јолухучу хәстәликләринин диагностикасы вә мүаличәси, Б., 1975.

ӘҺМӘДОВА-ШИРИНОВА Сона Һәсән гызы (д. 6.8.1932, Бакы)—Азәрб. халча устасы. ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1950). М. И. Калинин ад. Москва Бәдии-Сәнаје Мәктәбиндә охумушдур (1951—54). 1947—50 вә 1954—66 илләрдә «Азәрхалча» бирлијинин Бакы халча артелиндә ишләмишдир. Ә.-Ш.-нын билаваситә иштиракы илә тохунмуш «И. В. Сталин» (1949, өлчүсү 70 $м^2$; Азәрб. Инчәсәнәт Музеји, Бакы) вә «В. И. Ленин» (1957, өлчүсү 75 $м^2$; В. И. Ленин Мәркәзи Музејинин Бакы Филиалы) халылары јүксәк бәдии кејфиј̆јәтә маликдир.

«ӘҺРАР»—Азәрб.-да буржуа-милләтчи тәшкилат. 1918 илин ахырында Бакыда тәшкил олунмушдур. «Ә.» хырда буржуазијанын мәнафејини мүдафиә етмиш вә кәндлиләри ингилаби мүбаризәдән узаглашдырмаға чалышмышдыр. «Ә.»-ын тәшкилатчылары вә рәһбәрләри, әсасән, Нуха (Шәки), Ағдаш гәзаларынын бәј вә ханларынын нүмајәндәләри иди. Әксингилаби мүсават парламентиндә әһрарчыларын 6 јери олмушдур. Тәшкилат «Ел» адлы гәзет нәшр едирди.

ӘҺРИМӘН (*Авестада* Анһра-Мајнју, Гәдим Иран дилиндә—Аһра-Манју, шәр башланғычын ифадәчиси вә ја рәмзи, орта фарсча—Әһримән, јунан мүәллифләриндә—Ареиманиос, Ариман вә с.)—Гәдим Иран дуалист динләриндә, Зәрдүштиликдә, *парсларда* шәр аллаһларынын башчысы вә шәр гүввәләрин (өлүм, хәстәлик, гыш, гураглыг, јыртычы һејванлар вә с.) јарадычысы.

ӘҺСАИ ШЕЈХ ӘҺМӘД (احسائی شیخ احمد 1752, Әһса, Бәһрејн а.—1825)—*шејхилијин* баниси. Илк тәһсилини Әһса ш.-ндә алмыш, Нәҹәф вә Кәрбәлада (1762/63) олмушдур. Вәһһабиләрин Кәрбәлаја һүчумундан сонра (1801) өмрүнүн ахырынадәк Иранда вә Әрәбистанда јашамышдыр. Теһранда сарајда јашамаг һаггында Фәтәли шаһын дә'вәтини рәдд етмишди.

Ә. Ш.Ә. *ишрагилијә* вә *неоплатонизмә* мејл көстәрмишдир. Ислам руһаниләри ону кафир, шејхилији исә бид'әт адландырмышлар. Ваһид аллаһ, пејғәмбәр вә имамдан сонра өзүнү имамын јеканә чанишини е'лан етмишдир. Ә.Ш.Ә.-ин көрүшләриндәки бә'зи материалист үнсүрләр (маддә вә форманын үзви вәһдәти вә с.) Аристотел фәлсәфәси тә'сиринин нәтиҹәсидир.

ӘҸДАДА СИТАЈИШ—динин илкин формаларындан бири. Кuја кәләҹәк нәслин һәјатына тә'сир көстәрә биләҹәк әҹдадларын руһуна пәрәстиш. Ә. с. бә'зи матриархат ҹәмијјәтләриндә (Меланезија вә Микронезија) мә'лумдур. Ә.с. патриархат ҹәмијјәтләрдә даһа да инкишаф етмишди. Ибтидаи иҹма гурулушунун дағылмасы просесиндә тајфа башчыларына, кнјазлара, сағлығында шәхсијјәти илаһиләшдирилән адамлара үмумтајфа вә үмумхалг ситајиши мејдана кәлди (Полинезија, Ҹәнуби Асија, Мәркәзи Африка вә с.). Һәмин просес дөврүндә гәдим јунанларын, ромалыларын, славјанларын вә б. халгларын политеист динләриндә көркәмли јер тутмуш, Чиндә исә конфусичилијин әсасыны тәшкил етмишдир.

Ә.с. һәлә гәдимдән Азәрб.-да да мөвҹуд олмушдур. Археоложи газынтылар заманы Азәрб.-да е.ә. 1-ҹи миниллијин 2-ҹи јарысы вә ерамызын 1-ҹи миниллијинә аид ашкар едилмиш даш һејкәлләрин Ә.с.-лә әлагәдар мејдана кәлдији еһтимал едилир (бах *Даш һејкәлләр*). Гәбирләри мүгәддәс һесаб етмәк, әҹдад гәбринә анд ичмәк кими Ә.с. галыгларына инди дә тәсадүф олунур.

Әд.: Токарев С. А., Религия в истории народов мира, 2 изд., М., 1965.

ӘҸӘМИ Әбубәкр оғлу Нахчывани (12 әсрин 20-ҹи илләри—12 әсрин сону)—орта әср Азәрб. ме'марлығынын көркәмли нүмајәндәси, *Нахчыван ме'марлыг мәктәбинин* баниси. Әсәрләринин

Әҹәминин портрети. 1976. Рәссам Е. Шаһтахтинскаја.

үзәриндәки китабәләрдә өзүнү «Әбубәкр оғлу Әҹәми, Нахчыванлы ме'мар» адландыран Ә. «Шејх-үл-мүһәндисин» (мүһәндисләрин башчысы) ләгәби дашымышдыр. Ә.-нин јарадыҹылығы 12 әсрдә Азәрб. атабәјләри *Елдәкәзләрин* пајтахты Нахчыванла бағлы олмушдур. Ә.-нин мә'лум олан илк әсәри *Јусиф ибн Күсејир түрбәсидир*. Бу абидәдә бәдииликлә ме'марлығын тектоникасы (архитектоника) аһәнкдар шәкилдә бирләшмишдир. Ә.-нин әсәрләри Нахчыванын мәркәзиндә јерләширди. О, бурада әзәмәтли *Мө'мүнә хатын түрбәсини*, гоша минарәли баштағ композисијасы шәклиндә гурғуну (1187), дөврүмүзәдәк мүһафизә олунмајан бөјүк Ҹүмә мәсҹидини вә мәнбәләрдә «дарүлмүлк» адландырылан Елдәкәзләр сарајыны (?) јаратмышдыр. Јусиф ибн Күсејир түрбәси (1162) илә Мө'мүнә хатын түрбәсинин (1186) иншасы арасындакы вахт әрзиндә Ә.-нин јаратдығы абидәләр һаггында мә'лумат јохдур. Лакин бу ики абидәнин мүгајисәси онун јарадыҹылығынын мәһз һәмин дөврдә ҹилаландығыны көстәрир. Тарихи мәнбәләрә көрә вахтилә Нахчыванда тикилмиш бир сыра ме'марлыг абидәләринин Ә. сәнәткарлығынын нүмунәләри олдуғу еһтимал едилир. Ме'марлыг принсипләринин тәкмилләшдирилмәси вә мүрәккәбләшдирилмәси әсасында јаратдығы онкушәли Мө'мүнә хатын түрбәси монументал абидәдир. Түрбә јералты һиссәсинин гурулушу, харичи сәтһләринин вә бу сәтһләри бир-бириндән ајыран тилләрин ме'марлыг бөлкүләринин һәлли, еләҹә дә һәндәси орнаментләрин тәртиби ҹәһәтдән мисилсиз сәнәт нүмунәсидир. Мө'мүнә хатын түрбәсинин орнаментләрини Ә. һәндәси системләри хатырладан мүрәккәб нахыш шәбәкәси илә һөрмүш, куфи хәтли китабәләри орнамент бәзәкләринә ујғунлашдыраг абидәнин үмуми композисијасына дахил етмишдир.

Ә. јарадыҹылығынын Азәрб. вә Јахын Шәрг өлкәләри ме'марлығына да бөјүк тә'сири олмушдур—Марағадакы Кој күнбәз (1196), Нахчыван јахынлығындакы Күлүстан түрбәси (13 әср), Гарабағлар, Бәрдә вә Салмас түрбәләри (һамысы 14 әср), түрк ме'мары Синанын (16 әср) Истамбулда тикдији түрбәләр; алман сәнәтшүнасы Е. Дитс, Синанын һәрби сәфәрләр заманы орду мүһәндиси сифәти илә Нахчыванда олдуғуну вә орадакы түрбәләри көрдүјүнү гејд етмишдир.

Ә.-нин јарадыҹылығы 12 әср Азәрб. мәдәнијјәти вә иҹтимаи фикриндәки интибаһын парлаг тәзаһүрләриндәндир. Әсәрләриндәки зәрифлик, ме'марлыг бөлкүләринин гурулушу, орнамент бәзәкләринин ојнаглығы орта әср анлајышы ҹәрчивәсинә сығмајан бәдии тәфәккүрүн мәһсулудур. Онун орнамент композисијалары бәдииликлә ријази тәфәккүрүн үзви бирләшмәсинә әсасланыр.

Ә. ме'марлыг сәнәтинин башлыҹа проблемләриндән олан тектоникијин (архитектоника) дүнја ме'марлығында аз тәсадүф едилән парлаг һәллини тапмыш мүһәндис вә сәнәткар олмушдур. Онун јүксәк мүһәндислик габилијјәти Гәрби Авропа ме'марларындан бир әср әввәл Мө'мүнә хатын түрбәсинин сәрдабәсында гурдуғу нервүрлү тағлар системиндә вә онун отураҹағындакы мүрәккәб орнаментләрин әввәлҹәдән һазырланмыш тавалар шәклиндә тәртибиндә, Ҹүмә мәсҹидинин нәһәнк күнбәзиндә вә гоша минарәләрдә өзүнү көстәрир.

1976 илдә Ә.-нин анадан олмасынын 850 иллији кениш гејд олунмушдур. Иллүстрасија үчүн бах *Јусиф ибн Күсејир түрбәси, Мө'мүнә хатын түрбәси* мәгаләләринин шәкилләринә.

Әд.: Саламзадә Ә. В., Әҹәми Нахчывани, Б., 1976; јенә онун, Әҹәми Әбубәкр оғлу вә Нахчыван ме'марлыг абидәләри, Б., 1976; Jacobsthal E., Mittelalterliche Bacsteinbauten zu Nachtschewan im Araxesthale, «Deutsche Bauzeitung», Sonderabdruck, Berlin, 1899.

ӘҸӘХУР—Азәрб.ССР Гусар р-нунда кәнд. Ә. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 32 *км* г.-дә, Уғур чајынын (Самур чајынын голу) саһилиндән 2 *км* аралы, Јан силсиләнин (Бөјүк Гафгаз) әтәјиндәдир. Әһ. 730 (1979); һејвандарлыг вә бағчылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

ӘҸЗАЧЫЛЫГ (фар. اجزا—дәрман)—дәрман маддәләринин тәдгиги, истеһсалы, сахланмасы, һазырланмасы вә бурахылмасы проблемләрини өјрәнән комплекс елми-тәҹрүби фәнн. Ә. *фармаколокија* илә комплекс һалда дәрманлардан бәһс едән елмдир. Дәрман һазырламаг технолокијасы, Ә. кимјасы, фармакогнозија, аптек ишләринин тәшкили вә с. Ә.-а дахилдир. Дәрман маддәләрини һазырлајан елми-тәдгигат ин-тлары, лабораторија вә мүәссисәләр, дәрман биткиләринин топланмасы вә е'малы илә мәшғул олан идарәләр, аптекләр вә анбарлар, аналитик лабораторијалар Ә. мүәссисәләринә дахилдир.

ӘҸЗАЧЫЛЫГ КИМЈАСЫ — дәрман маддәләринин гурулушу вә кимјәви хассәләри һаггында елм.

ӘҸИННӘТӘПӘ— Таҹ.ССР-ин Курган-Тәпә ш.-ндән 12 *км* ш.-дә 6—8 әсрләрә аид Будда монастыры галыгларынын тапылдығы тәпә. 1961 илдән апарылан археоложи газынтылар нәтиҹәсиндә бүтөв ме'марлыг комплекси ашкар едилмишдир. Бурадан онларҹа ибадәт вә јашајыш бинасы, дивар јазылары, килдән һејкәлләр, Будданын 12 *м*-лик һејкәли, 300-ә гәдәр јерли Соғд (Сәмәргәнд) мис сиккәләри (7 әсрин 2-ҹи вә 8 әсрин 1-ҹи јарысына аид), әрәб дирһәмләри, мүхтәлиф керамика мә'мулаты, күп, монастырын дөшәмәсиндән кил чыраглар, мәтбәх габлары вә с. тапылмышдыр.

ӘҸИРЛИЛӘР— Азәрб. тајфаларындан бири. Әсасән Ҹәнуби Азәрб.-да (Савалан д.-нын ҹ.-ш. әтәкләриндә) јашајырлар. Малдарлыг, тохуҹулуг (кечә, халча, килим, палаз, јун ҹораб, шал вә с.), гисмән дә әкинчиликлә мәшғулдурлар (бах һәмчинин *Шаһсевәнләр*).

ӘШ'ӘРИЛИК— 10 әсрин әввәлләриндә јаранмыш дини-фәлсәфи тәригәт. Ә. ислам дининин еһкамларыны «әгли дәлилләр»лә сүбут етмәјә чалышмыш, перипатетикләрин «ҹисим форма вә материјанын вәһдәтидир» консепсијасыны инкар едирди. Ә. тәбии ҹисимләри бөлүнә билән субстансијалар адландырырды. «Варлыг вә јохлуг» мәсәләсиндә Ә. «јохлуғун» мөвҹудлуғуну гәбул едирди. Ә.-ә көрә, варлыг («вүҹуд») вә јохлуг («әдәм») арасында ан («һал») јерләшир. Бу «һал» варлығын кејфијјәти, «сифәти» олуб акциденсија («әрәз») кими «вүҹуд»дан ајрыла билир. Ә. акциденсијалары ики јерә бөлүр: мүсбәт (һәјат, һәрәкәт вә с. вә мәнфи (өлүм, сүкунәт вә с.). Ә. мәшшаилији инкар етмирди. Ә.-ә көрә, шеј вә һадисәләр акциденсијанын субстансија илә бирләшмәси нәтиҹәсиндә јараныр. Ә. буну аллаһын «јарадыҹылыг акты» илә әлагәләндирирди. Ә. каинатын әбәдилијини вә ганунаујғунлугларыны инкар едир, сәбәбијјәти инсан зеһнинин ујдурмасы сајырды. Ә.-ин фәлсәфә вә мәнтигә әсасланмасы, ислам антропоморфизминә («мүҹәссимә» вә «мүшәббиһә») гаршы чыхмасы вә с. ислам хадимләринин е'тиразына сәбәб олурду. Сәлҹуг султаны I Тоғрул бәјин [1038—63] дөврүндә әш'әриләр кафир е'лан едилмиш, тәрәфдарлары тә'гиб вә террора мә'руз галмышдылар. Сонралар (Алп Арсланын һакимијјәти дөврүндә) тә'гибләр дајандырылмышды.

Әд.: История философии, т. 1, М., 1957; Бартольд В. В., Ислам, Соч., т. 6, М., 1966; Петрушевский И. П., Ислам в Иране в VII—XV веках, Л., 1966.

ӘШИРАН— Маһур-һинди вә Орта Маһур муғамларында Вилајәти илә Шикәстеји-фарс, Шур муғамында исә Шикәстеји-фарс илә Симаји-шәмс арасында ифа олунан кичик ше'бә.

ӘШИРӘТ (әр. عشيرة — тајфа, гәбилә; нәсил)— Јахын Шәргин бир сыра өлкәсиндә көчәри тајфалара верилән ад.

ӘШЈА, мүлки һүгугда— мадди предмет, мүлкијјәт һүгугу вә дикәр *әшја һүгуглары* објекти. Тә'јинатларындакы фәргә көрә Ә.-лар һүгуг бахымындан ашағыдакылара бөлүнүр. *истеһсал васитәләри* вә *истеһлак предметләри*; фәрди мүәјјән едилән Ә. (автомобил, јашајыш еви вә с.) вә ҹинси әламәтләринә (өлчү, чәки вә сај) көрә мүәјјән едилән Ә. (1 *т* көмүр, 1 *л* јағ); бөлүнән Ә. (1 *кг* гәнд, 1 алма) вә бөлүнмәјән Ә. (саат, инәк), истеһлак олунан, бир дәфәјә истифадә едилән Ә. (мәс., әрзаг мәһсулу, сәнаје хаммалы) вә истеһлак олунмајан, узун мүддәт истифадә едилән Ә. (китаб, дәзкаһ); әсас Ә. (мәс., гыфыл) вә јардымчы Ә. (мәс., ачар). Ә.-лар, һәмчинин дөврijјәдән чыхарылмыш Ә. (ССРИ-дә торпаг, јералты сәрвәтләр, сулар, мешәләр), дөврijјәси мәһдуд олан Ә. (сиккә, хаммал вә күлчә һалында олан гијмәтли металлар, силаһ, зәһәрләјиҹи маддәләр, хаммал) вә дөврijјәси мәһдуд олмајан Ә.-ја бөлүнүр.

ӘШЈА ҺҮГУГУ— субјектив мүлки һүгуг, әмлак һүгугу нөвү. Ә.һ.-нун објекти фәрди мүәјјән едилән, јә'ни хүсуси, јалныз она мәхсус әламәтләри олан әшјадыр. Ә.һ. мүлкијјәтчинин әшјаја билаваситә тә'сир етмәк (јә'ни мүлкијјәтчинин әшја үзәриндә саһиблији, ондан истифадәни вә онун һаггында сәрәнҹамы һәјата кечирмәк үчүн һеч кәсин һәрәкәтләринә еһтијаҹы јохдур) имканыны тә'мин едир. Ә.һ. мүтләг һүгуглар сырасына аиддир. Совет һүгугуна көрә Ә.һ.-на мүлкијјәт һүгугу, әмәли идарәчилик һүгугу, торпагдан һәмишәлик истифадә һүгугу аиддир. Ганун Ә.һ.-нун мүтләг мүдафиәсини нәзәрдә тутур. Ә.һ. әшјанын гајтарылмасына, тәләб едилмәсинә јөнәлдилән әшја иддиалары илә мүдафиә едилир (бах *Виндикасија, Негатор иддиа*).

ӘШРӘФ, Мәлик Әшрәф (?—1357, Тәбриз)— Азәрб. һакими [1344—57]. *Чобаниләр* сүлаләсиндән иди. Гардашы Кичик Һәсәнин өлүмүндән сонра һакимијјәтә кечмишди. Гәддарлығы вә зүлмкарлығы илә халгын нифрәтини газанан Ә.-ә гаршы 1344 илин јазында Тәбриздә үсјан олду; сонралар һәтта нүфузлу әмирләр, о ҹүмләдән Дәли Бајәзид вә б. да гијам галдырмышды. Ә.-ин зүлмүндән әһали вәтәни тәрк едиб гоншу өлкәләрә гачырды. Бу заман Гызыл Орданын пајтахты Сарај ш.-нә көчән Гази Мәһиаддин *Бәрдәи* Гызыл Орда ханы Ҹаны бәји Ә.-ә гаршы мүбаризәјә тәһрик едә билди. Ҹаны бәј 1356/57 илдә Тәбризә дахил олду. Әввәлҹә Мәрәндә, сонра исә Хоја гачан Ә. тутулараг Тәбризә кәтирилди вә Ҹаны бәјин әмри илә өлдүрүлдү.

ӘШРӘФ (Eşref) Меһмет (1846, Түркијә, Маниса или Кәләнбә к.— 25.5.1912, һәмин илин, Гырхағаҹ к.)— түрк шаири. Ше'рләриндә мөвҹуд дөвләт гајда-ганунларыны тәнгид етдијинә көрә 1902 илдә бир иллик һәбс ҹәзасына мәһкум едилмишди. 1903—08 илләрдә мүһаҹирәтдә јашамышды. Түркијәдә конститусијалы монархија е'лан едилдикдән (1908) сонра вәтәнә гајытмыш, деспотизм, фанатизм вә руһаниләр, Султан II Әбдүл Һәмид әлејһинә сатиралар јазмышдыр. М. Ә. Сабирин севдији вә һәвәслә охудуғу шаирләрдән олмушдур.

Әд.: Абыјев А., Түрк сатирик шаири М. Әшрәф һаггында, Азәрб.ССР ЕА Хәбәрләри (әдәбијјат, дил вә инҹәсәнәт серијасы), 1972, № 3.

ӘШРӘФ МАРАҒАЈИ (Әшрәф бин Шејх Әбүлһүсејн ибн әл-Һәсән Марағаји-Тәбризи; ?, Марағa— тәгр. 1450/51, Тәбриз)— Азәрб. шаири. Фарс дилиндә јазмышдыр. Ады мүхтәлиф мәнбәләрдә Әшрәф Хијабани, Мөвлана Сејид Әшрәф вә Дәрвиш Әшрәф кими дә чәкилмишдир. Өмрүнүн чохуну Гарагојунлу һөкмдары Ҹаһаншаһын оғлу Пирбудағын јанында кечирсә дә, мәдһ јазмамышдыр. Низами Кәнҹәвинин тә'сири илә хәмсә [«Мүнһәҹ үл-әбрар» («Мүгәддәсләрин јолу», 1428); «Хосров вә Ширин» (1432); «Лејли вә Мәҹнун» (1437); «Һәфт өврәнк, ја ешгнамә» («Једди көзәл, ја ешгнамә»); «Зәфәрнамә» (1443)] јазмышдыр. Лирик ше'рләрдән ибарәт 4 диваны олмушдур.

ӘШРӘФИ Мухтар Әшрәфович (11.6.1912, Бухара— 15.12.1975, Дашкәнд)— өзбәк совет бәстәкары, дирижор. ССРИ халг артисти (1951). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1943, 1952). Бејнәлхалг Неһру мүкафаты лауреаты (1972). 1941 илдән Сов.ИКП үзвү.

Сәмәргәнд Мусиги вә Хореографија Ин-туну (1930) вә Ленинград консерваторијасыны (1948) битирмишдир. 1930—47 илләрдә Өзбәкистан Опера вә Балет Театрынын бәдии рәһбәри вә баш дирижору, 1947 илдән (фасиләләрлә) Дашкәнд консерваторијасынын ректору олмушдур. 1944 илдән педагожи фәалијјәт көстәрмишдир (1953 илдән проф.). «Боран», «Бөјүк канал» (1939, 1941; һәр икиси С. Василенко илә бирҝә), «Дилором» (1958), «Шаирин гәлби» (1961) операларынын, «Мәһәббәт» (1969), «Мәһәббәт вә гылынҹ» (1970) балетләринин, 2 симфонијанын, кантаталарын (о ҹүмләдән «Хошбәхтлик тәранәси», 1952), камера-вокал вә инструментал әсәрләрин, драм тамашаларына вә кинофилмләрә мусигинин мүәллифидир. 2 дәфә Ленин ордени, 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы вә «Шәрәф нишаны» орденләри илә тәлтиф едилмишдир.

Әсәри: Музыка в моей жизни, Ташкент, 1975.

ӘШРӘФИ— гызыл сиккә (чәкиси 3,45 *г*). 1422—1438 илләрдә Мисирдә Бүрҹи мәмлүк султанларындан олан Әшрәф Сејфәддин Барс бәј тәрәфиндән кәсилмиш вә онун ады илә адландырылмышдыр. Азәрб.-да Сәфәвиләр дөвләтиндә кәсилмиш мүвафиг чәкили гызыл сиккәләр дә Ә. адланырды.

Ж

Ж—рус графикасына әсасланан әлифбаларын әксәријјәтинин 8-чи, о чүмләдән Азәрб. әлифбасынын 9-чу һәрфи; бу һәрфлә ифадә едилән самитин ишарәси. Јазылышы гәдим славјан. әлифбасындакы (*Кирилл әлифбасы*) «Ж» һәрфиндән көтүрүлмүшдүр. Мүасир Азәрб. әдәби дилиндә «ж» сәси чинкилтили, күјлү, дилөнү-јуваг, новлу ағыз самити олуб сөзүн әввәлиндә, ортасында вә сонунда ишләнилир.

Јазы системләри	Ишарәси
Славјан (Кирил)	Ж Ж Ж Ж Ж
Рус, Азәрбајчан	Ж ж *Ж ж*

«Ж» һәрфинин мүхтәлиф јазы системләриндә тәкамүлү.

ЖАБО́ (фр. jabot)—кружевадан вә ја јүнкүл парчадан гадын үст көјнәјиндә, јахуд палтарында бәзәк. 18 әср Авропа кејиминдә киши көјнәкләринин јахасына бәнд едилән бүзмәли тикмә (кружевадан, кисеји вә ја муслин парчадан). 19 әсрдә кениш јајылмыш, јанагларын ашағы һиссәсини өртән дик јахалыг да Ж. адланырды.

ЖАБОТИ́НСКИ Леонид Иванович (д. 28.1.1938 Сумы вил., Успенка к.)—совет ағыр атлети, әмәкдар идман устасы (1964), педагог. 1965 илдән Сов. ИКП үзвү. Ағыр чәкидә 18-чи (1964, Токио) вә 19-чу (1968, Мехико) Олимпија ојунлары, дәфәләрлә ССРИ (1964—65, 1967—69) вә дүнја (1964—66, 1968) чемпиону олмушдур. Ж.-нин үчнөвчүлүк үзрә ән јахшы нәтичәси 590 *кг*-дыр (1967). Ики орденлә тәлтиф олунмушдур.

ЖАВЕ́Л СУЈУ—ағардычы маје; натриум-һипохлорит NaClO илә аз миgдарда натриум-хлоридин NaCl суда мәһлулу. Соданын Na_2CO_3 суда мәһлулуна хлор бурахмагла алынып. Тохучулуг вә кағыз сәнајесиндә памбыг парчалары вә кағызы ағартмаг үчүн ишләдилир. Илк дәфә (1789) Парис јахынлығындакы Жавел гәс.-ндә алындығы үчүн Ж.с. адланыр.

ЖАВОРО́НКОВ Николај Михајлович (д. 7.8.1907, индики Рјазан вил., Михајлов р-нунун Стрелетскије Выселки к.)—совет кимјачысы (гејри-үзви кимја вә кимја технолокијасы). ССРИ ЕА акад. (1962; м. үзвү 1953). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1969), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты 1953). 1939 илдән Сов.ИКП үзвү.

Л. Ј. Карпов ад. Москва Елми-Тәдгигат Физики Кимја Ин-тунун директору (1944—48) вә Д. И. Менделејев ад. Москва Кимја-Технолокија Интунун ректору (1948—62) олмушдур. 1962 илдән ССРИ ЕА Н. С. Курнаков ад. Үмуми вә Гејри-үзви Кимја Интунун директору, 1963 илдән ССРИ ЕА Физики Кимја вә Гејри-үзви Материаллар Технолокијасы бөлмәсинин академик катибидир. Әсас тәдгигаты гејри-үзви кимја вә кимја технолокијасы саһәсиндәдир. Абсорбсија, ректификасија вә молекулјар дистиллә просесләриндә һидродинамикаја вә истиликөтүрмәјә даир систематик тәдгигат апармыш, јүнкүл елементләрин стабил изотопларынын истеһсал технолокијасыны өјрәнмиш, маддәләри дәгиг тәмизләмә үсулларыны ишләјиб һазырламышдыр. Д. И. Менделејев ад. гызыл медала (1969) лајиг көрүлмүшдүр. 2 дәфә Ленин ордени, 4 башга орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

ЖАДЕЈТ (фр. jadeite, jade—нефрит)—гәләви моноклиник пироксенләр групуна аид минерал. Кимјәви тәркиби $NaAl(Si_2O_6)$. Тәркибиндә аз мигдарда CaO, FeO вә MgO гарышыглары да олур. Адәтән рәнксиз, јашылымтыл, сых дәнәли, кизли кристаллик күтләләр әмәлә кәтирир. Сәртлији 6,5—7, сыхлығы 3300—3400 *кг/м³*. Метаморфик сүхурларда тапылыр. Ән бөјүк јатаглары Бирмададыр. ССРИ-дә Газахыстан вә Гүтб Уралында раст кәлир. 1976 илдә Прибајкалједә (империал—Ж.-ин бир нөвү) тапылмышдыр. Рәнкли Ж. зәркәрликдә вә бәдии декоратив мә'мулатларын һазырланмасында, ејниадлы рәнксиз сүхуру исә машынгајырмада ишләдилир.

ЖАКЕРИ́ЈА (Jacquerie, Jacques Bonhomme—садәлөвһ Жак—дворјанларын кәндлијә вердији тәһгирамиз ад)—1358 илдә Франсада антифеодал кәндли үсјаны. Ағыр феодал әсарәти, игтисади дағынты, муздлу гошунларын сојғунчулуғу нәтичәсиндә баш вермишди. Үсјан мајын 28-дә Сен-Лје-д'Ессеран р-нунда башланды. Әсас күтләси кәндлиләр олан үсјанчылара сәнәткарлар, хырда тачирләр, кәнд руһанилэри дә гошулдулар. Үсјанчылар дворјанларын гәсрләрини, евләрини, маликанәләрини дағыдыр вә јандырыр, мүкәлләфијјәт сәнәдләрини мәһв едир, өзләрини исә өлдүрүрдүләр. Лакин зәиф тәшкил олунмуш вә узунмүддәтли мүбаризәјә һазыр олмајан кәндлиләр тезликлә дармадағын едилдиләр. Үсјан амансызлыгла јатырылды, тәгр. 20 мин нәфәр үсјанчы мәһв едилди. Ж. Франса тарихиндә дәрин из бурахмыш, кәндлиләрин шәхси асылылыгдан азад олунмасына көмәк көстәрмишди.

Әд.: Французская деревня XII—XIV вв. и Жакерия. Документы, пер. с франц., М.—Л., 1935; Семенов В. Ф., Жакерия, Л., 1958; История Франции, в 3 т., т. 1, гл. 2, 3, М., 1972.

ЖАККА́РД (Jacquard) Жозеф Мари (7.7.1752, Лион—7.8.1834, Уллен Рона)—франсыз тохучусу вә ихтирачысы. Тәгр. 1800 илдә иринахышлы парчаларын һазырланмасы үчүн тәртибат јарадараг әл тоху чу дәзкаһыны тәкмилләшдирмишдир. 1801 илдә Парисдә кечирилмиш сәнаје сәркисиндә Ж.-ын модели бөјүк марага сәбәб олмуш, ону Парисдәки инчәсәнәт вә пешә музејинә (консерваторијаја) ишләмәјә дә'вәт етмишләр. 1808 илдә Ж. нахышлы тохучулуг үчүн јени машын моделини јаратмыш вә бу машын тохучулуг сәнајесиндә кениш јајылмышдыр (бах *Жаккард машыны*).

ЖАККА́РД МАШЫНЫ — тохучулуг дәзкаһларында иринахышлы парчалар алмаг үчүн тәртибат. Ж. М. *Жаккард* ихтира етмишдир. Ж. м. *әришин* һәр бир сапынын вә ја сап групунун јердәјишмәсини ајрыча идарә етмәјә имкан верир. Ж.м.-нда нахышлы палтарлыг, декоратив парча, халча, сүфрә вә с. һазырламаг олур.

ЖАКЛА́Р Анна Васильевна (1843—1887)—рус ингилабчы гадыны, Парис Коммунасынын (1871) иштиракчысы. Бах А. В. *Корвин-Круковскаја*.

ЖАКЛА́Р (Jaclard) Шарл Виктор (18.12.1840, Метс—14.4.1903, Парис)—Парис Коммунасынын (1871) иштиракчысы. Бланкичиләрә мејл етмишдир. «Милли мүдафиә һөкумәти»нин тәслимчилик сијасәтинә гаршы парислиләрин үсјанынын (1870, 31 октјабр) иштиракчысы олмуш, 1871 ил 18 март үсјанында Монмартр р-нунда фәһләләрин силаһлы гүввәләринә рәһбәрлик етмиш, Милли гвардијанын мәркәзи комитәсинә сечилмиш, бир мүддәт 17-чи лекионун башчысы олмушду. Версалчыларла дөјүшләрдә шүчаәт көстәрмишди. Коммунанын мәғлубијјәтиндән сонра һәбс олунмуш, аз сонра һәбсдән гачараг Исвечрәјә мүһачирәт ет-

мишди. 1874 илдә Русијаја көчмүшдү. «Слово» вә «Дело» журналларында әмәкдашлыг етмиш, халгчыларла јахынлашмышды. 1880 ил амнистијасындан сонра Франсаја гајытмышды.

ЖАКМОТТ (Jacquemotte) Жозеф (22.4.1883, Брүссел—11.10.1936, Лјеж) —Белчика фәһлә вә коммунист һәрәкаты хадими. 1906—21 илләрдә Белчика Фәһлә Партијасынын (БФП) үзвү олмушдур. 1910—14 илләрдә бир сыра тә'тилләрә вә реформист һәмкарлар иттифагларында ингилабчы мүхалифәтә башчылыг етмишди. 1912 вә 1923 илләрдә һәбс олунмушду. 1919 илдән БФП Баш Шурасы Бүросунун үзвү олан Ж. БФП-нин сол ҹинаһына («Истисмар олунанын достлары» групу) рәһбәрлик етмишди. 1921 илдә БФП-дән харич едилән бу груп дикәр ингилабчы групларла бирликдә *Белчика Коммунист Партијасыны* (БКП) јаратды; Ж. БКП МК-нын үзвү сечилди. Ж. 1931 илдән БКП Сијаси Бүросунун үзвү, 1934 илдән исә БКП-нин баш катиби иди. Коминтернин 3—7-ҹи конгресләриндә иштирак етмиш, 1935 илдә онун Иҹраијјә Комитәси үзвлүјүнә намизәд сечилмишди. 1925, 1932 вә 1936 илләрдә парламентин депутаты олмушдур.

ЖАКОВ Олег Петрович (д. 1.4.1905, индики Удмурт МССР-ин Сарапул ш.) —рус совет актјору. ССРИ халг артисти (1960). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1946, 1971). Ленинград Сәһнә Сәнәти Техникумунун кино шө'бәсини битирмишдир (1929). 1925 илдән кинода чәкилир. Ролларды: Курт Шефер («Једди икид», 1936), Јан Драудин («Биз Кронштадтданыг», 1936), Ролф («Профессор Мамлок», 1938), Костров («Суалты гајыг Т-9», 1943; филм Бакы киностудијасында јарадылмышдыр), Фјодор Таланов («Басгын», 1945), Јанис («Оғуллар», 1946), Дудырјов («Мәһкәмә», 1962), Бармин («Көл саһилиндә», 1970), Матвејев («Ҹинаһсыз ҹәбһә», 1974; «Ҹәбһә хәтти архасында ҹәбһә», 1977) вә б. 3 орденлә тәлтиф едилмишдир.

ЖАКОТО (Jacotot) Жан Жозеф (4.3. 1770, Дижон—30.8.1840, Парис)—франсыз педагогу. Ана дилиндә тә'лимин аналитик методуну, һәмчинин харичи дилләрин өјрәнилмәсиндә бәдии әдәбијјаты орижиналда охујуб јаддасахламаға әсасланан тәдрис методуну һазырламышдыр. Ж. методунда шакирдләрин механики јаддасахлама габилијјәтинә һәлледичи әһәмијјәт верилир, мүәллимин ролу минимума ендирилирди. Ж.-нун методу Русијанын бир сыра кимназијаларында тәтбиг едилирди. К. Д. Ушински бу методу тәнгид етмишди.

ЖАЛАКЈАВИЧЈУС Витаутас Прано (д. 14.4.1930, Каунас)—совет кино режиссору, ссенарист.

Үмумиттифаг Ленин комсомолу(1966) вә ССРИ Дөвләт (1967) мүкафатлары лауреаты. 1956 илдә Дөвләт Кинематографија Ин-тунун (Москва) реж.-луг факүлтәсини битирмишдир. 1961 илдән Литва киностудијасында фәалијјәт көстәрмишдир. Һазырда «Мосфилм»дә ишләјир. Филмләри: «Суда батан адам» (1957), «Нә гәдәр кеч дејил» (1958, Ј. Фокелманла биркә), «Адомас инсан олмаг истәјир» (1960), «Ҹанлы гәһрәманлар» (биркә иш, 1960), «Бир күнүн хроникасы» (1964), «Һеч кәс өлмәк истәмирди» (1966), «Азадлыг ширин сөздүр» (1972), «Гәзә» (1975; Ф. Дүрренматтын ејниадлы повести үзрә), «Кентаврлар» (1978) вә с. Ж. өзүнүн, еләҹә дә дикәр реж.-

«Һеч кәс өлмәк истәмирди» филминдән кадр. Реж. В. П. Жалакјавичјус.

ларын чәкдији бир сыра филмләрин ссенари мүәллифидир. Бир чох филми бејнәлхалг кино фестивалларында мүкафат алмышдыр. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ЖАЛӘ (ژاله; тәхәллүсү, әсл фамилијасы Солтани) (д. 1922, Исфаһан)—фарс шаирәси. 1947 илдән Иран Халг Партијасынын үзвү. Јарадыҹылығы 40-ҹы илләрдә башламышдыр («Јабаны күлләр» мәҹмуәси, 1944). Икинҹи дүнја мүһарибәси илләриндә милли-азадлыг вә демократик һәрәкатда иштирак етмишдир. 1946 илдән ССРИ-дә јашајыр. Фарс, Азәрб. вә рус дилләриндә «Јадикар» (1950), «Бир дәстә күл» (1958), «Ше'рләр» (1960), «Интизар» (1967), «Көчәри гушлар» (1974) вә с. ше'р китаблары нәшр олунмушдур. Сүлһ, азадлыг, вәтәнпәрвәрлик вә бејнәлмиләлчилијин тәрәннүмү јарадыҹылығынын әсас мөвзуларыдыр. ССРИ-јә, о ҹүмләдән Совет Азәрб.-ына һәср олунмуш әсәрләри вар. Мүасир Иран вә Әфганыстан поезијасына даир тәдгигатларын мүәллифидир. Азәрб. поезијасындан тәрҹүмәләр етмишдир.

Әсәрләри: Јадикар, Б., 1950; Шәфәгләр, Б., 1973; Попутный ветер, М., 1970; Синий корабль, М., 1978.

Әд.: Һүсејнов Б., Мүтәрәгги фарс поезијасында совет мөвзусу, Б., 1961; Кляшторина В. Б., «Новая поэзия» в Иране, М., 1975.

ЖАНДАРМЕРИЈА (фр. gendarmerie)—һәрби тәшкилаты олан вә өлкә дахилиндә, ордуда мүһафизә функсијаларыны һәјата кечирән полис идарәси. Илк дәфә 1791 илдә Франсада јарадылмышдыр. Һазырда Франса, Б. Британија, Аркентина, Түркијә вә с. өлкәләрдә мөвҹуддур. Чар Русијасында 1792 илдә тәшкил едилмиш, 1796 илдә гәдәр һәрби полис идарәси кими мөвҹуд олмушдур. Чаризм Ж.-дан ингилаби һәрәкатла мүбаризәдә башлыҹа аләт кими истифадә едирди. 1917 ил Феврал буржуа-демократик ингилабындан сонра ләғв олунмушдур.

Франсада Ж. департамент, мобил (1955 илә дәк респ. гвардијасы адланырды), дәниз вә һава Ж.-сына ајрылыр; Парисин респ. гвардијасы да Ж.-ја дахилдир. Аркентинада милли Ж. гуру гошунлары тәркибиндәдир.

ЖАНДОВ Захари (д. 1.10.1911, Русе) —болгар кино режиссору. Димитров мүкафаты лауреаты (1951, 1959). Болгар социалист кино сәнәтинин баниләриндәндир. Кино фәалијјәтинә сәнәдли филмләр оператору кими башламышдыр («Софијада бир күн», 1946, «Булудлар арасында инсанлар», 1948, «Илк күнләр», 1947, Ј. Ивенслә биркә). 1950 илдән бәдии филмләр чәкир. «Һәјәчан» (1951), «Сентјабр гәһрәманлары» (1954), «Торпаг» (1957; Јелин Пелинин әсәри үзрә), «Үфүг архасында» (1960), «Гара чај» (1963), «Гушлар мәскәнләринә чатаҹаглар» (1971) вә с. филмләрин реж.-дур. Бир сыра филми бејнәлхалг кино фестивалларында мүкафата лајиг көрүлмүшдүр.

ЖАНЕ (Janet) Пјер (30.5.1859, Парис—24.2.1947, Парис)—франсыз психологу вә психопатологу. *Емпирик психолокијанын* нүмајәндәләриндән бири. Коллеж де Франсын проф. (1902—36), Парис Әхлаги вә Сијаси Елмләр Академијасынын үзвү (1913) вә президенти (1925) олмушдур. Психолокијаны давранышы һаггында елм кими баша дүшән Ж. 20—30-ҹу илләрдә үмуми психолоки нәзәријјәни һәмин баxымдан инкишаф етдирмишдир. Ж. дилин мејдана кәлмәсини јаддашын вә заман һаггында тәсәввүрүн инкишафы илә бағлајыр. Ж-јә көрә, тәфәккүр реал һадисәнин дахили нитг формасында тәзаһүр едән әвәзедиҹисидир.

Әд.: Ярошевский М. Г., История психологии, М., 1976.

ЖАННА Д'АРК (Jeanne d'Arc) (тәгр. 1412, Домреми —30.5.1431, Руан)—Франсанын милли гәһрәманы. *Јүзиллик мүһарибә (1337—1453)* дөврүндә франсыз халгынын инкилисләрә гаршы азадлыг мүбаризәсиндә иштирак етмишдир. Фанатикчәсинә диндар олан Ж.д'А. өзүнү инандырмышды ки, Франсаны азад етмәк үчүн она вәһј кәлмишдир. О, дофин Карлы гәти һәрби әмәлијјата башламаға руһландырмыш, башчылыг етдији орду исә мүһасирәдә олан Орлеан ш.-ни инкилисләрдән азад етмишди (бундан сонра халг арасында Орлеан гызы адландырылмышды). Бир сыра гәләбә газанан Ж.д'А. Карлы тахт-таҹа саһиб етди (1427). 1430 илдә инкилисләрин мүттәфиги бургундлара әсир дүшмүш, онлар да Ж.д'А.-ы инкилисләрә сатмышдылар. Руанда гурулмуш килсә мәһкәмәси Ж.д'А.-ы күфр вә ҹадукәрликдә тәгсирләндирмиш вә о, тонгалда јандырылмышды. 1456 илдә Франса мәһкәмәси она бәраәт газандырмыш, лакин јалныз 1920 илдә католик килсәси Ж.д' А.-ы мүгәддәсләр сырасына дахил етмишдир. Франсада мајын икинҹи базар күнү Ж.д'А. күнү кими гејд едилир (1979 илдән). Һаггында әдәби-бәдии әсәрләр јарадылмыш вә филмләр («Жанна д'Аркын изтираблары», 1927, реж. К. Дрејер вә с.) чәкилмишдир. 1965 илдә Азәрб. Дөвләт Драм Театрында «Орлеан гызы» (Ф. Шиллер) пјеси тамашаја гојулмушдур.

Әд.: Розенталь Н. Н., Жанна д'Арк. Народная героиня Франции, М., 1958; Левандовский А. П., Жанна д'Арк, М., 1962; Черняк Е. Б., Приговор веков (Из истории политических процессов на Западе), М., 1971.

ЖАНР (фр. genre, лат. genus—нөв)—бәдии јарадычылығын тарихән формалашмыш нөвү. Һәјатын мүхтәлиф ҹәһәтләринин әкс етдирилмәси илә әлагәдар әдәбијјат вә инчәсәнәтдә мүхтәлиф Ж.-лар јаранмышдыр. Ә д ә б и ј ј а т д а һәр әдәби нөв бир сыра Ж.-а бөлүнүр; епосун *дастан, епопеја, роман, повест, һекајә* вә с., лириканын *шеʼр, нәғмә, баллада* вә с., драмын *фаҹиә, комедија, водевил* вә с. Ж.-лары вар. Т ә с в и р и с ә н ә т д ә тарихи, мәишәт, батал, портрет, мәнзәрә, натүрморт вә с., м у с и г и д ә симфоник әсәр (симфонија, увертүра, сүита вә с.), опера, мусигили комедија, оперетта, маһны, камера мусигиси (романс, соната, квартет), рәгс, марш вә с. Ж.-лар кениш јајылмышдыр.

ЖАПУРА́ Ј а п у р а (Japurá, Yapurá)—Колумбија [бурада К а к е т а (Caquetá)] вә Бразилијада чај. Амазон чајынын сол голу. Уз. тәгр. 2000 *км*, һөвзәсинин саһ. 170 мин *км²*-дир. Колумбијада Мәркәзи Кордилјер д-рындан башланыр. Јухары ахыны астаналыдыр. Ашағы ахынында мәнсәбиндән 600 *км* мәсафәдә чохлу гол, ахмаз әмәлә кәтирир. Јағыш сују илә гидаланыр. Бразилија әразисиндә кәмичилијә јарарлыдыр.

ЖАРГО́Н (фр. jargon, еһтимала көрә галл-роман дилләриндәки gorgone—боғаз, боғазлыг)—сосиал диалект. Үмумхалг данышыг дилиндән спесифик лексик вә ифадә әламәтләринә малик олмасы илә фәргләнир. Ж.-ун өзүнүн фонетик вә грамматик системи јохдур. Бу вә ја дикәр дәрәҹәдә мәһдуд коллективләр (мәктәблиләр, тәләбәләр, һәрби хидмәтчиләр, мүхтәлиф пешә груплары вә с.) арасында јајылмышдыр. Ж.-у, инкишаф етмиш вә дәгиг терминолокијаја малик мүхтәлиф пешә вә техника саһәсинә аид професионал дилләрдән, еләҹә дә «оғру» Ж.-ундан, ичтимаи симасыны итирмиш, чинајәткар үнсүрләрин дилиндән ајырмаг лазымдыр. Бәдии әдәбијјатда Ж.-дан гәһрәманларын дилини сәҹијјәләндирмәк үчүн истифадә едилир. Бах һәмчинин *Арго.*

ЖА́РИКОВ Пјотр Павлович (8.7.1888, Москва—9.1.1969, Бакы)—рус совет актјору. Азәрб.ССР халг артисти (1941). 1912 илдә Москва Бәдаје Театрынын студијасыны битирмишдир. Москва, Саратов, Казан, Пенза, Краснодар вә с. шәһәрләрин театрларында ишләмишдир. 1928—63 илләрдә С. Вурғун ад. Азәрб. Дөвләт Рус Драм Театрынын актјору олмушдур. Роллары: Фурманов («Гијам», Д. Фурмановун ејниадлы романы үзрә), Фердинанд («Мәкр вә мәһәббәт», Ф. Шиллер), Чатски («Ағылдан бәла», А. Грибоједов), Хлестаков («Мүфәттиш», Н. Гогол), Видади («Вагиф», С. Вурғун), Карандышев («Ҹеһизсиз гыз», А. Островски), Полежајев («Нараһат гоҹалыг», Л. Рахманов) вә б. Бәдии долғунлуг, реализм Ж.-ун сәһнә образлары үчүн сәҹијјәви олмушдур. Ж. Азәрб. Рус Драм Театрынын сәһнәсиндә «Дүшмәнләр» (1931, М. Горки), «Ики ағанын бир нөкәри» (1932, К. Голдони), «Гејри-бәрабәр дөјүш».(1961, В. Розов) вә с. пјесләри тамашаја гојмушдур. Педагожи фәалијјәт көстәрмишдир. Азәрб.ССР Али Советинин (3-ҹү чағырыш) депутаты олмушдур. Гырмызы Әмәк Бајрағы вә «Шәрәф нишаны» орденләри илә, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

ЖА́РОВ Михаил Иванович (д. 27.10. 1900, Москва)—рус совет актјору, режиссор. ССРИ халг артисти (1949). Азәрб.ССР халг артисти (1964). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1974). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1941, 1942, 1947). 1950 илдән Сов.ИКП үзвү. Сәјјар ҹәбһә театры, Мејерхолд ад. театр, Бакы Ишчи Театры, Москва Камера Театры вә с. театрларда ишләмишдир. 1938 илдән Малы театрын актјорудур. Роллары: Алексеј («Никбин фаҹиә», Вс. Вишневски), Харитонов («Дәниздәкиләрин шәрәфинә», Б. Лавренјов), Прохор («Васса Железнова», М. Горки), Митрич («Зүлмәт сәлтәнәти», Л. Толстој), Лебедев («Иванов», А. Чехов), Дикој («Туфан», А. Островски) вә с. Кениш јарадыҹылыг диапазонуна малик олан Ж. комик ролларла јанашы характерик, еләҹә дә драматик ролларда мүвәффәгијјәтлә чыхыш едир. «Үзләшдирмә» (1938, Л. Шејнин), «Браконјерләр» (1961, Е. Раннет) вә с. тамашаларын гурулушуну вермишдир. Ж. көркәмли совет кино актјорларындандыр. «Һәјата вәсигә», «Туфан», «Үч јолдаш», «Максимин гајытмасы», «Виборг тәрәфи», «I Пјотр», «Богдан Хмелнитски», «Рајком катиби», «Иван Грозны», «Кәнд детективи», «Јенә дә Анискин» вә с. филмләрдә чәкилмишдир. 2 дәфә Ленин ордени, 4 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Ә с ә р и: Жизнь, театр, кино, [М., 1967].

Әд.: Г е р ш к о в и ч А., Михаил Жаров, М., 1976.

ЖА́РСКИ—Азәрб.ССР Нефтчала р-нунда кәнд. Ж. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 50 *км* ҹ.-да, Хәзәр дәнизи саһилиндәдир. Әһ. 428 (1979); әсасән, р-нун сәнаје мүәссисәләриндә чалышыр. Сәккизиллик мәктәб, китабхана, клуб, кинogурғу, тибб мәнтәгәси, рабитә шеʼбәси вар.

ЖАСМЕ́Н (әсл фамилијасы вә ады Г р и г о р ј а н Марија Иосифовна; 19.6.1894, Тифлис—18.1.1978, Јереван)—ермәни совет актрисасы. Азәрб.ССР вә Ерм.ССР халг артисти (1935, 1963). 1940 илдән Сов.ИКП үзвү. Сәһнә фәалијјәтинә 1910 илдә Тифлис ермәни драм труппасында башламышдыр. 1920—49 илләрдә *Бакы Ермәни Театрында*, 1959—67 илләрдә Г. Сундукјан ад. Ермәнистан Дөвләт Академик Драм Театрында чыхыш етмишдир. Јарадыҹылығы үчүн темперамент, романтик пафос сәҹијјәви иди. Роллары: Сүсән, Сона, Маргарит («Намус», «Накам гыз», «Шәрәф наминә», А. Ширванзадә), Катерина, Кручинина («Туфан», «Күнаһсыз мүгәссирләр», А. Островски), Дездемона («Отелло», В. Шекспир), Севил («Севил», Ҹ. Ҹаббарлы), Һәјат («Һәјат», М. Ибраһимов) вә б. Азәрб. ССР Али Советинин (1—4-ҹү чағырыш) депутаты олмушдур. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени, «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ЖАСМИ́Н (фр. jasmin)—ики декоратив битки ҹинсинин үмуми ады. 1) Б а ғ Ж.-и вә ја л е ј л ә к о т у (Philadelphus) ҹинсинә аид јарпағы төкүлән декоратив кол. Кәнары дишли, узунсов јарпаглары гаршылыглы дүзүлүр. Ағ вә ја крем рәнкли, дөрдүзвлү чичәкләри салхымда јерләшир. Мејвәси гутуҹугдур. Авропа, Асија вә Шимали Америкада 71 нөвү јајылмышдыр. ССРИ-дә 3, о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә 2 нөвү битир вә бир нечә нөвү әкилир. 2) Ә с л Ж. (Jasminum) зејтункимиләр фәсиләсиндән јарпағы төкүлән, јахуд һәмишәјашыл кол вә ја лианалар. Јарпаглары тәк ләләквары, үчлү, надир

һалда садә олур. Ағ, сары вә ја гырмызымтыл рәнкли әтирли чичәкләри тәктәк, бәʼзән дә групла јерләшир. Асија, Африка вә Ҹәнуби Американын тропик вә субтропикләриндә 200-дәк нөвү јајылмышдыр. Ж.-дән ефир јағы алыныр вә декоратив битки кими әкилир.

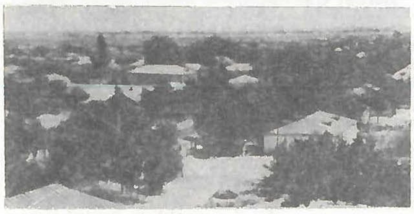
ЖДА́НОВ Андреј Александрович (26. 2.1896, Мариупол, индики Жданов—31.8.1948, Москва)—совет дөвләт вә партија хадими. 1915 илдән Сов. ИКП үзвү. Зијалы аиләсиндә доғулмушдур. 1912 илдән ингилаби һәрәката гошулмушду. 1916 илдә РСДФП Твер Комитәсинин үзвү иди. 1917 илдә ордуда хидмәт етмиш, әскәрләр арасында болшевик тәблиғаты апармышдыр. 1917 илин августундан РСДФ(б)П Шадринск Комитәсинин сәдри иди. 1918—20 илләрдә Гызыл Ордуда сијаси иш апармыш, «Тверскаја правда» гәзетинин редактору олмушдур. 1922—34 илләрдә Твер вә Нижни Новгород губ.-ларында, Горки өлкәсиндә совет вә партија ишиндә чалышмышдыр. Партијанын 17-ҹи гурултајындан (1934) сонра ҮИК(б)П МК катиби, ејни заманда Ленинград вил. вә шәһәр партија комитәләринин катиби олмушдур. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә Ленинград ҹәбһәси һәрби шурасынын үзвү, кен.-полков-

ник (1944) иди. 1944 илдән ҮИК(б)П МК катиби ишләмишдир. Партијанын 9, 12—18-чи гурултајларынын нүмајәндәси олмуш, 16—18-чи гурултајларда МК үзвү сечилмишдир. 1935 илин февралындан ҮИК(б)П МК Сијаси Бүросу үзвлүјүнә намизәд, 1939 илин мартындан үзвү иди. ССРИ Али Советинин (1—2-чи чағырыш) депутаты олмушдур. 2 дәфә Ленин ордени, 4 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир. Гызыл мејданда дәфн олунмушдур. Азәрб.ССР-дә Ж. ад. р-н, шәһәр вар.

Әд.: Платов В. С., Андрей Александрович Жданов (1896—1948 гг.), в кн.: Из истории Калининской партийной организации, Калинин, 1972.

ЖДА́НОВ (1939 иләдәк Мил групласынын 5 №-ли совхозу) — Азәрб.ССР-дә шәһәр (1932—66 илләрдә шәһәр типли гәс.). Жданов р-нунун мәркәзи. Дашбурун д.ј. ст.-ндан (Бакы—Јереван д.ј.) 20 *км*, Бакыдан 267 *км* аралыдыр. Мил дүзүндәдир. Респ. к.т. техникасы бирлијинин р-н ше'бәси, мәишәт хидмәти комбинаты, 4 үмумтәһсил мәктәби, мусиги мәктәби,

Жданов шәһәринин үмуми көрүнүшү.

күтләви китабхана, мәдәнијјәт еви, кинотеатр, мәркәзи р-н хәстәханасы вә с. вар. А. А. Ждановун шәрәфинә адландырылмышдыр.

ЖДА́НОВ (1948 иләдәк Мариупол)—УССР Донетск вил.-ндә шәһәр. Азов дәнизиндә порт. Д.ј.ст. Әһ. 503 мин (1979). Металлуркија вә машынгајырма сәнајеси инкишаф етмишдир. Металлуркија, кокс-кимја, ағыр машынгајырма з-длары, чораб вә тикиш ф-кләри, сүд вә әт сәнајеси мүәссисәләри, металлуркија ин-ту, 9 техникум, драм театры, өлкәшүнаслыг музеји вә с. вар. А. А. Ждановун шәрәфинә адландырылмышдыр. Октјабр ингилабы ордени илә тәлтиф олунмушдур (1978).

ЖДА́НОВ МЕТАЛЛУРКИЈА ЗАВОДУ «АЗОВСТАЛ», С. Орчоникидзе ад.—ССРИ гара металлуркијасынын ән ири мүәссисәләриндән бири. Тикинтисинә 1930 илдә башланмыш, 1933 илин августунда 1 №-ли домна собасы ишә дүшмүшдүр. 1941 илдә з-дда 4 домна вә 6 јырғаланан мартен собасы вар иди. Алман-фашист ишғалы заманы з-д ишини дајандырмышды. 1943 илин ахырында тамамилә дағыдылмышды. 1944 илдә бәрпасына башланмыш, 1945 илин ијулунда 1-чи, 1946—50 илләрдә исә дикәр собалары ишә салынмышдыр. 1948 илдә блүминг машыны, релстир сехи, 1952 илдә релс бәндләри сехи, 1953 илдә ә'ла сортлу прокат сехи, 1973 илдә металјајан сех, 1977 илдә исә оксикен-конвертор сехи истифадәјә верилмишдир. З-дун 2-чи нөвбәси тикилир (1980). Октјабр Ингилабы вә Гырмызы Әмәк Бајрағы орденләри илә тәлтиф едилмишдир.

ЖДА́НОВ РАЈОНУ—Азәрб.ССР-дә инзибати р-н. 1939 илдә тәшкил едилмишдир. 1963 илдә ләғв едиләрәк әразиси Имишли р-нуна верилмиш, 1964 илдә јенидән мүстәгил р-н олмушдур. Ч.-ш.-дә Иранла һәмсәрһәддир. Саһ. 1131 *км*², әһ. 56 мин (1979, 17 јанвар). Мәркәзи Жданов ш.-дир. Р-нда 1 шәһәр, 1 шәһәр типли гәс., 1 фәһлә гәс., 39 кәнд вә б. јашајыш мәнтәгәси вар.

Тәбиәт. Ж.р. Мил дүзүнүн ч.-г.-индәдир. Сәтһи шм.-ш.-ә вә ш.-ә тәрәф мејилли дүзәнликдир. Әразинин шм.-ш. һиссәси океан сәвијјәсиндән алчагдадыр. Ч.-г.-дә һүнд. тәгр. 100 *м*-дир. Әсасән Антропокен чөкүнтүләриндән тәшкил олунмушдур. Фајдалы газынтылары: чынгыл, гум вә с. Јајы гураг кечән мүлајим исти јарымсәһра вә гуру чөл иглими һакимдир. Орта темп-р јанварда 1,8°С, ијулда 26°С-дир. Иллик јағынты 300 *мм*-дир. Р-нун шм.-ш. сәрһәдиндән Күр чајы, ч.-ш. сәрһәдиндән Араз чајы ахыр. Әразидә, әсасән, боз вә чәмән-боз торпаглар јајылмышдыр. Јовшанлы вә јовшанлы-шоранотлу јарымсәһра биткиләри кениш саһә тутур. Мешәләр вар (үмуми саһ. 3,6 мин *һа*, 1978). Һејванлары: чејран, чөлдонузу, чанавар, түлкү, боз довшан вә с. Гушлардан турач, гарагарын бағрыгара, көјәрчин вә с. вар.

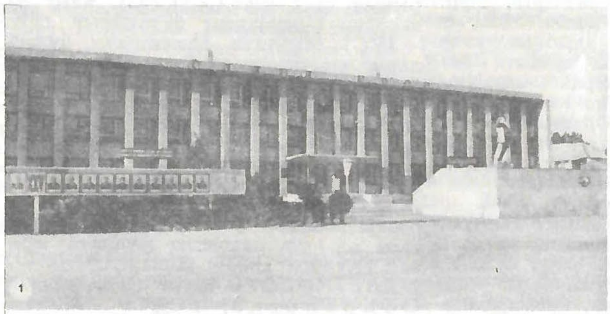
Әһали. Орта сыхлыг 1 *км*²-дә 50 нәфәрдир (1979). Ири јашајыш мәнтәгәләри Жданов ш., шәһәр типли Гәһрәманлы гәс., Биринчи Шаһсевән, Дүнјамалылар, Милабад вә Әлинәзәрли кәндләридир.

Тәсәррүфат. Игтисадијјатында памбыгчылыг, үзүмчүлүк, һејвандарлыг вә тахылчылыг әсас јер тутур. Р-нда 15 к-з, 8 с-з вар (1979, јанвар). К.т.-на јарарлы торпаглар 89,1 мин *һа*-дыр (1978). Бунун 33,5 мин *һа*-ы шум јери, 3,4 мин *һа*-ы чохиллик биткиләр, 1,0 мин *һа*-ы динчә гојулмуш торпаглар, 51,2 мин *һа*-ы отлаглардыр. Суварылан торпаглар 39,4 мин *һа*-дыр. Р-нда кениш суварма шәбәкәси јарадылмышдыр. Јухары Гарабағ, Баш Мил вә Орчоникидзе ад. каналларын бир һиссәси Ж.р. әразисиндәдир. 33,6 мин *һа* әкин саһәсинин 28%-индә дәнли вә дәнли-пахлалы биткиләр (әсасән буғда, арпа), 45%-индә техники биткиләр (памбыг), 1%-индә тәрәвәз-бостан биткиләри вә гисмән картоф, 25%-индә јем биткиләри әкилир (1978). Ж.р. респ.-нын ири үзүмчүлүк вә һејвандарлыг р-нларындандыр. К-з вә с-зларда 3 мин *һа* үзүмлүк вар. 1979 илдә 255 мин *т* памбыг, 35,8 мин *т* үзүм јығылмышдыр. Һејвандарлыг әсасән тәбии јем базасы әсасында инкишаф етдирилир. Һејвандарлыг комплексләри јарадылыр. К-з вә с-зларда 11,4 мин гарамал (о чүмләдән 3 мин инәк вә чамыш), 146 мин давар вар (1979, јанвар). Сәнајеси к.т. мәһсулларыны е'мал едир. Илкин шәраб е'малы з-длары, респ. к.т. техникасы бирлијинин р-н ше'бәси вар. Мешә тәсәррүфаты јарадылмышдыр. Р-нун әразисиндән Бакы—Јереван д.ј., Әли Бајрамлы—Минчиван вә Јевлах—Имишли шосе јоллары кечир.

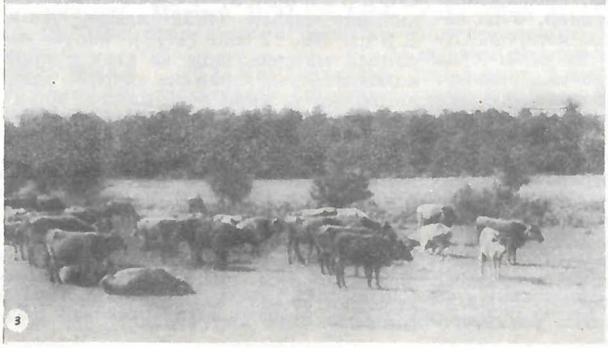
Мәдәни гуручулуг вә сәһијјә. Р-нун 10 мәктәбәгәдәр мүәссисәсиндә 300 ушаг тәрбијә олунур. 1977/78 дәрс илиндә 20 сәккизиллик вә 23 орта мәктәбдә 16476, техники пешә мәктәбиндә 360 шакирд тәһсил алырды. Р-нда 8 мәдәнијјәт еви, 25 клуб, 34 китабхана, 19 киногурғу, 1 халг театры, 5 №-ли совхозун әразисиндә 16 әсрә аид түрбә, Биринчи Шаһсевән к.-ндә Кәрај *Әсәдовун* ев-музеји вар.

АКП Жданов Рајон Комитәси вә Рајон Халг Депутатлары Советинин органы «Јүксәлиш» гәзети 1938 илдән нәшр едилир (1938—57 илләрдә—«Сталин памбыгчысы», 1958—62 илләрдә «Мил памбыгчысы»). Гәзет һәфтәдә үч дәфә чыхыр. Јерли радио верилишләри редаксијасы 1965 илдән фәалијјәт көстәрир. Ж.р.-нда телевизија верилишләринә бахырлар. Р-нда 395 чарпајылыг

Жданов рајону. 1. Жданов шәһәри. В. И. Ленин ад. мејдан. 2. Үзүм јығымы. 3. Гарамал отлагда. 4. 5 №-ли совхоз. Севил Газыјеванын бүстү.

11 хәстәхана мүәссисәси, 28 фелдшер-мама мәнтәгәси, санитарија-епидемиоложи ст., 58 һәким, 300 орта тибб ишчиси вар (1978, јанвар).

ЖЕБЕЛЈОВ Серкеј Александрович (22.9.1867, Петербург—28.12.1941, Ленинград)—совет тарихчиси, антик тарих, епиграфика, археолокија вә классик филолокија саһәсиндә мүтәхәссис, ССРИ ЕА акад. (1927). Петербург, сонра Ленинград ун-тинин проф. (1904—27). 1927 илдән индики Археолокија Ин-тунда Гара дәнизин шм. саһилинин антик тарихинин өјрәнилмәсинә рәһбәрлик етмишдир. Јунаныстанын еллин вә Рома дөврү тарихинә, Гара дәнизин шм. саһилинин гәдим тарихинә, археолокијаја даир чохлу әсәрин мүәллифидир. *Аристотел*, *Платон* вә б.-ндан тәрчүмәләри вар. 1941 илдә мүһасирәдә олан Ленинградда галмыш вә ССРИ ЕА-нын шәһәрдә галан мүәссисәләринә рәһбәрлик етмишдир.

ЖЕДИН МӘРТӘБӘСИ, Жедин [Белчикада Жедин (Gedinne) јашајыш мәнтәгәсинин адындан]—Девон системинин алт шө'бәсинин алт мәртәбәси. Илк дәфә 1848 илдә Белчика кеологу А. Дүмон тәрәфиндән ајрылмышдыр. Алт вә Үст Ж.м.-нә бөлүнүр. Конгломерат, гумдашы, әһәнкдашы, алевролит вә аркиллитдән ибарәтдир. Характер фаунасы мәрҹанлар, чијинајаглылар вә с.-дир. Белчика, АФР, Полша, Чехословакија, АБШ вә Канадада јајылмышдыр. ССРИ-дә Украјна, Урал, Алтај, Сибир, Газахыстан вә Орта Асијада вар. Нах.МССР-дә Вәлидағ дајаг гујусунда шәрти олараг Алт Девон (Жедин вә Кобленс мәртәбәләри) ајрылмышдыр.

ЖЕЗЛ СИСТЕМИ, електрожезл системи (русча жезл—әса, чубуг)—бирјоллу д.ј. хәтләриндә гоншу стансијалар арасындакы һәрәкәти тәнзимләјән систем. Жезл ики ст. арасындакы д.ј. хәттинә чыхмаг үчүн ичазәдир; машинист жезли ст. нөвбәтчисиндән алыб јола дүшүр вә кәлдији стансијанын нөвбәтчисинә тәһвил верир. Стансијаларда бир-бири илә електриклә әлагәләндирилән жезл апаратлары олур. Стансија нөвбәтчиси кәлән гатарын машинистиндән жезли алыб индуктор дәстәјини фырлатмагла нөвбәти ст.-нын апаратына електрик ҹәрәјаны көндәрир вә бунунла да гатары стансијалararасы хәттә бурахмаға ичазә верир. Ж.с. һәрәкәтин тәһлүкәсизлијини тә'мин едир. Интенсив һәрәкәтли д.ј. хәтләриндә *автоматик блокламадан* истифадә олунур.

ЖЕЛАТИН (лат. gelatus—донмуш, бәркимиш)—һејван мәншәли зүлали маддәләрин гарышығы. Сојуг суда вә дурулашдырылмыш туршуларда шишир, лакин һәлл олмур, гыздырдыгда јапышган мәһлула чеврилир, о да сојудугда һәлмәшик әмәлә кәтирир. Сүмүк, гығырдаг, вәтәр вә с.-ни суда узун мүддәт гајнатмагла һазырланыр. Гајнатма заманы тәркибләриндәки коллакен маддәси глүтинә (јапышгана) чеврилир. Алынан мәһлулун сујуну бухарлашдырыб желе әмәлә кәлинчәјә гәдәр сојудур, сонра доғрајыб гурудурлар. Ж. тәбәгә шәклиндә вә ја нарын һалда истеһсал едилир. Ж. јејинти сәнајесиндә (желе, һәлмәшик, мармелад вә бә'зи гәннады мәһсуллары истеһсалында), фото вә кино материаллары сәнајесиндә (ишыға һәссас емулсијаларда), техникада (ә'ла кағыз чешидләри һазырладыгда, кағыз пул кәсдикдә, бојаг, сүн'и мирвари вә с. истеһсалында), тибдә вә биолокијада ишләдилир.

ЖЕЛАТИНЛӘШМӘ, һәлмәшикләшмә—кичик өзлүлүклү ахычы мајенин ахычы олмајан, еластик хассәли, көврәк, пластик, јумшагтәһәр маддәјә чеврилмәси. Ж. иримолекуллу бирләшмәләрин вә коллоид-дисперс системләрин мәһлуллары үчүн характерик просесдир. Ж. заманы маједә әмәлә кәлән фәза гурулуш тору (каркас) онун ахычылығыны арадан галдырыр. Полимер мәһлулларында бу тор, молекуллараrасы рабитә гүввәләри илә, јахуд кимјәви рабитә гүввәләри илә бирләшмиш макромолекуллардан, коллоид системләрдә исә дисперс фазанын бир-биринә илишмиш һиссәчикләриндән әмәлә кәлир. Ж. темп-рун ашағы дүшмәси вә ја јүксәлмәси, һәлл олмуш вә ја дисперсләшмиш маддәнин консентрасијасынын артмасы, системин тәркибинин кимјәви реаксија тә'сириндән дәјишмәси вә ја она хүсуси реакентләр дахил едилмәси нәтиҹәсиндә баш верә биләр. Шәраит дәјишдикдә Ж. просеси экс истигамәтдә кедир. Тәбиәтдә вә бир сыра технолоҗи просесләрдә (каучук латексинә електролит гарышдырдыгда, сүн'и гатран бәркидикдә, ган лахталандыгда вә с.) тез-тез Ж. мүшаһидә едилир.

ЖЕЛЕЗНАЈА ГОРА—Шимали Гафгазда Бештау (Пјатигорје) р-нунда дағ. Һүнд. 852 *м*-дир. Трахит вә липаритләрдән ибарәт лакколитдир. Бурадакы минерал булаглар әсасында *Железноводск* курорту јарадылмышдыр. Јамачларында енлијарпаглы мешәләр вар.

ЖЕЛЕЗНОВОДСК—РСФСР-ин Ставропол өлкәсиндә шәһәр, балнеоложи курорт. Д.ј.ст. Пјатигорскдан 17 *км* шм.-да, Железнаја Гора вә Бештау д-ры арасында, дәниз сәвијјәсиндән тәгр. 600 *м* һүнд.-дәдир. Минерал булагларын сују мүаличә мәгсәди илә ичилир (әсасән Смирнов, Славјанов сулары), ванна гәбул етмәк үчүн ишләдилир вә бутулкалара долдурулур. Ж. булагларынын сују сојуг (+11,2°С), илыг вә истидир (Славјанов булағынын сују +55°С). Мүаличә әһәмијјәтли булаглары кимјәви тәркибинә көрә карбон газлы, сулфатлы-һидрокарбонатлы, калсиумлу-натриумлудур. Ж.-да мә'дәбағырсаг, бөјрәк, өд јоллары, гарачијәр, сидик дашы хәстәликләри вә маддәләр мүбадиләсинин позулмасы илә әлагәдар хәстәликләр мүаличә олунур. Ж.-да санаторијалар («Ударник», «Дубоваја рошча», Сов.ИКП 20-чи гурултајы ад.) вә палчыгла мүаличә јери вар. Курорт илбоју ишләјир.

ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНЫ (1939 иләдәк Обираловка)—РСФСР Москва вил.-ндә шәһәр (1952 иләдәк гәс.). Д.ј. ст. Әһ. 72 мин (1977). Үзлүк керамика материаллары вә ағаҹ е'малы комбинатлары, керамика тәчрүбә з-ду, автомобил тә'мири з-ду, памбығ әјиричи ф-к, елми-тәдгигат институт керамикасы ин-ту, һидрометеоролоҗи техникум вар.

ЖЕМАЈТЕ, Жјамајте (тәхәллүсү; әсл фамилијасы Жимантене) Јулија (12.6.1845, Жемајтија Буканте маликанәси—8.12.1921, Маријамполе, индики Капсукас)—Литва јазычысы. Јохсуллашмыш задәкан аиләсиндә доғулмушдур. 1863 ил үсјанынын иштиракчысы олан бир кәндлијә әрә кетмиш,

30 илә јахын к.т. илә мәшғул олмушду. 1905—07 илләр ингилабыны рәғбәтлә гаршыламыш, кениш әдәби вә ичтимаи фәалијјәт көстәрмишдир. Литва кәндлиләринин һәјат вә мәишәти («Кәлин», «Пјатрас Курмјалис», «Топилис» вә с.), ичтимаи зиддијјәтләрин, клерикализм вә динин ифшасы («Маликанәдә тә'тил», «Америка һәдијјәләри», «Мүгәддәс Јуркис гурбаны» вә с. һекајәләри) јарадычылығынын әсас мөвзуларыдыр. Вәтәнә вә халга мәһәббәт Ж. әсәрләринин лејтмотивини тәшкил едир. Комедија, фелјетон, очерк вә публисистик мәгаләләр дә јазмышдыр. Јарадычылығы Литва әдәбијјатынын инкишафына тә'сир көстәрмишдир.

Әсәрләри: Һекајәләр, Б., 1951; Јонјалис һәрфләри нечә өјрәнди. Һекајәләр, Б., 1964; Избр. соч., т. 1—2, М., 1951; Сноха. Рассказы, Вильнюс, 1968.

Әд.: Хәлилов П., ССРИ халглары әдәбијјаты, һ. 2, Б., 1977; Литовские поэты XIX в., М.—Л., 1962.

ЖЕМАЈТИЈАЛЫЛАР, жјамајтијалылар (өзләрини жјамајчјај, руслар вә полјаклар—жмуд адландырырлар)—Литванын г.-индә (Жемајтија) јашамыш, литва халгынын тәркибинә дахил олмуш гәдим Литва тајфасы. 13—14 әсрләрдә Ж. Тевтон орденинә гаршы чидди мүбаризә апарсалар да, онун һакимијјәти алтында олмушлар. Тевтон ордени Грүнвалд вурушмасында (1410) дармадағын едилдикдән сонра Ж. Бөјүк Литва кнјазлығынын тәркибинә дахил олдулар (бу просес 1422 илдә баша чатды). 20 әсрәдәк Ж. бә'зи адәт вә халг јарадычылығындакы хүсусијјәтләринә көрә Литванын әһалисиндән фәргләнирдиләр.

Әд.: Пашуто В. Т., Образование Литовского государства, М., 1959.

ЖЕМТАЛА ДӘФИНӘСИ—е.ә. 8 әсрә аид тунҹ әшјалардан ибарәт дәфинә. Жемтала (Кабарда-Балкар МССР) к.-нин јахынлығында, Псынгансу чајы дәрәсиндә тапылмышдыр (Ј. И. Крупнов тәдгиг етмишдир, 1947). Дәфинәдә һүнд. 45 *см* 2 зооморф гулплу ваз, 6 әдәд зооморф гулплу парч, 6 балта, хәнчәр башлығы вә гынынын гыргылары, 2 зәнчир вә с. тапылмышдыр. Тапынтылар е.ә. 1-чи минилликдә Дағлыг Гафгазда јашајан *Кобан мәдәнијјәти* тајфаларынын әлван метал е'малында јүксәк усталығыны көстәрир. Ж.д. Москвада Дөвләт Тарих Музејиндә сахланылыр.

Әд.: Крупнов Е. И., Жемталинский клад, М., 1952.

«ЖЕНМИН ЖИБАО» («Халг гәзети»)—Пекиндә нәшр олунан күндәлик гәзет Чин Коммунист Партијасы МК-сынын органы. 1948 ил ијунун 15-дән чыхыр. Тиражы 5,5 милјон нүсхәдир (1977).

ЖЕНШЕН (Чин дилиндә—һәјат көкү, һәрфи мә'насы—инсан-көк) (Panax Ginseng)—дашсармашығы фәсиләсиндән чохиллик дәрман биткиси. Әтли, ағымтыл-боз јахуд сары мил көкләри вә көкүмсовлары торпагда гышлајан чохиллик биткидир. Һүнд. 50 *см*-дир. Узун саплаглы, бармагвары бөлүмлү јарпагларынын кәнары ити мишардиш-

лидир. Ачыг-јашыл рәнкли, 5-үзвлү чичәкләри көвдәнин учунда чәтир формалы чичәк групунда топланыр. Алгырмызы мејвәси 1—3 тохумлу чәјирдәкдир. Чинин шм.-ш. һиссәсиндә, Шимали Корејада, ССРИ-дә исә Приморје вә Хабаровск өлкәләриндә јајылмыш реликт биткидир. Тәбии шәраитдә чох зәиф инкишаф едир. 100 илә гәдәр, бә'зән даһа чох јашајыр. Ж.-ин 1675 илдә Русијаја (1714 илдә Гәрби Авропа өлкәләринә) кәтирилмәси барәдә мә'лумат вар. Русијада 1910 илдә Сидими ј-а-нда, ССРИ-дә 1932—34 илләрдә Супутински вә Кедроваја Пад горугларында, 1952—53 илләрдә Белорусија, Украјна, Прибалтика респ.-лары вә Гафгазда (Загатала горуғу) сүн'и Ж. плантасијасы салынмышдыр. Һазырда Приморје вә Ставропол өлкәләриндә бечәрилир. Шимали Гафгазда, Азәрб. ССР-дә вә Москва әтрафында да бечәрмәк үчүн тәчрүбәләр апарылыр. 5—8 иллик биткиләрин көкү (400 *г*-а гәдәрдир) топланыр. 4 мин ил бундан әввәл Шәрг өлкәләринин халг тәбабәтиндә Ж.-дән истифадә едилмишдир. Ж. көкүндән һазырланан препаратлар һипертонија, јорғунлуг, неврастенија заманы тонус галдырычы тә'сирә маликдир. Рапах чинсинә аид олан бешјарпаг вә ја Америка Ж.-и, јаланчы Ж., сүрүнән вә ја Јапонија Ж.-и дә мүаличә әһәмијјәтинә маликдир. Узаг Шәргдә битән тиканлы елеутерококк колунун Ж.-и мүвәффәгијјәтлә әвәз етдији ајдынлашдырылмышдыр (бах һәмчинин *Дәрман биткиләри*).

Әд.: Дәмиров И., Шүкүров Ч., Азәрбајчанын дәрман биткиләри, Б., 1976; Дардымов И. В., Женьшень, элеутерококк, М., 1976; Женьшень на Украине. Сб. статей, Киев, 1977; Малышев А., Царь лесных растений, «Наука и жизнь», 1978, № 6.

ЖЕО́Д (фр. géode, јун. geodes—торпаг, јер)—тәбии минерал агрегаты формасы. Кизли кристаллик вә ја ајдын кристаллик минерал агрегатлары илә долмуш һәр һансы бир сүхурда гапалы бошлуглардыр. Формасы изометрик, кирдә вә с. олур. Ж.-да минерал маддә чох вахт лајларла топланараг консентрик зонал тәбәгәләр әмәлә кәтирир (мәс., әгиг). Ж. минералларла там долмаја биләр, бу һалда Ж.-ун дахилиндә, адәтән кристал дузлары, сталактит ахын формалары вә с. олан бошлуглар галыр.

ЖЕРА́Р Керһардт (Gerhardt) Шарл Фредерик (21.8.1816, Страсбург—19.8.1856, Страсбург)—франсыз кимјачысы, Парис ЕА м. үзвү (1856), Монпелје ун-тинин проф. (1841). 1851 илдә Парисдә тәтбиги кимја мәктәбини тә'сис етмишдир. 1855 илдән Страсбург ун-тиндә кимја проф. вәзифәсиндә чалышмышдыр. Нәзәри тәдгигат ишләриндә молекул, атом вә еквивалент мәфһумларыны дәгигләшдирмиш, *Авогадро ганунунун* кимјада тәтбигинә көмәк етмиш, кимјәви елементләрин даһа мүкәммәл атом чәкиләри чәдвәлини дүзәлтмиш, үзви бирләшмәләрин тәснифатыны вермишдир. Үзви бирләшмә синифләриндән бир нечәсини, о чүмләдән анилидләри (1845) вә бирәсаслы туршу анһидридләрини (1852) кәшф етмиш, платин, палладиум вә чивә елементләринин комплекс бирләшмәләрини өјрәнмишдир [«Жерар дузу», Pt $(NH_3)_2$ Cl_4].

ЖЕ́РДЕВКА—РСФСР Тамбов вил.-ндә шәһәр. Жердевка р-нунун мәркәзи. Савала чајы (Дон һөвзәси) саһилиндәдир. Д.ј. ст. Механики, кәрпич, јағ, консерв, шәкәр вә битки јағлары истеһсалы з-длары, гушчулуг комбинаты, унүјүтмә мүәссисәләри, шәкәр сәнајеси техникуму, халг музеји вә с. вар.

ЖЕРИКО́ (Géricault) Теодор (26.9. 1791, Руан—26.1.1824, Парис)—франсыз бојакары вә графики. Гәрби Авропа инчәсәнәтиндә романтизмин илк нүмајәндәләриндәндир. «Император гвардијасы сүвари јекер полкунун һүчума кечән забити» (1812, Лувр, Парис), «Дөјүшү тәрк едән јаралы зиреһли әскәр» (1814, Лувр) таблоларында Наполеон мүһарибәләри экс

Т. Жерико. «Дөјүшү тәрк едән јаралы зиреһли әскәр». 1814. Лувр. Парис.

олунмушдур. 1816—17 илләрдә Италијада олмуш, классик инчәсәнәтин, хүсусилә Микеланчелонун тә'сири илә әсәрләриндә монументаллыға мејл артмышдыр («Ромада атларын јарыша чыхарылмасы», 1817, Лувр). Романтизмин ән јахшы нүмунәләриндән олан «Медуза» кәмисинин салы» (1819, Лувр) таблосунда һөкумәтин тәгсири үзүндән мәһв олмуш «Медуза» фрегаты сәрнишинләринин фачиәси тәсвир едилмишдир. 1821—22 илләрдә Инкилтәрәдә јашамыш вә инкилис һәјатына даир әсәрләр јаратмышдыр («Епсомда ат јарышлары», 1821, Лувр). Ж. илк литографија усталарындандыр. Һејкәлтәрашлыг әсәрләри дә вар.

Әд.: Прокофьев В. Н., Теодор Жерико, М., 1963.

ЖЕРМИНА́Л (фр. germinal, лат. germen—зоғ, пөһрә)—1793—1805 илләрдә Франсада *республика тәгвиминин* једдинчи ајы. Мартын 21/22-дән апрелин 19/20-дәк олан дөврә мүвафиг кәлирди.

ЖЕРМИНА́Л ҮСЈАНЫ—термидорчу Конвентин әксингилаби сијасәтинә гаршы парислиләрин халг үсјаны. Республиканын үчүнчү илиндә, жерминал ајынын 12-дә (1795, 1 апрел) баш вермишди. Үсјанчылар (шәһәр јохсуллары, Парисәтрафы сәнәткар вә фәһләләр) Јакобин конститусијасыны (1793) тәтбиг етмәји, һәбс олунмуш демократларын азад олунмасыны, әрзаг мөһтәкирлијинә гаршы мүбаризә апарылмасыны тәләб едирдиләр; Жерминалын 13-дә үсјан јатырылды. Ж.ү. халг күтләләринин Јакобин диктатурасынын демократик наилијјәтләрини горумаг үчүн көстәрдикләри гәһрәманлыг нүмунәси иди.

ЖЕРО́МСКИ (Żeromski) Стефан (14. 10.1864, Стравчин, индики Келтсе воеводалығы—20.11.1925, Варшава)—полјак јазычысы. «Евсизләр» (1900) романы, «Шејтанла мүбаризә» (1916—19) трилокијасы зијалыларын идеја ахтарышларындан бәһс едир. «Күл» (1902—03), «Һәјатын көзәллији» (1912) вә с. романлары, «Сулковски» (1910) тарихи драмы полјак халгынын милли азадлыг мүбаризәсинә һәср олунмушдур. 1905—07 илләр ингилабыны мүдафиә етмишдир; ингилабын мәғлубијјәти Ж.-нин јарадычылығына утопик вә бәдбин мотивләр кәтирмишдир («Күнаһын тарихи» романы, 1908). «Баһар әрәфәси» (1924) романы Ж.-нин утопик идеалларынын пуч олмасы вә ингилаби һәрәката јахынлашмасыны экс етдирир.

Әсәри: Избр. соч., т. 1—4, М., 1937—58.

Әд.: Витт В. В., Стефан Жеромский, М., 1961; История польской литературы, т. 1—2, М., 1968—69.

ЖЕСТ—бах *Ифадәли һәрәкәтләр*.

ЖЕ́ШУВ (Rzeszów)—Полшанын ч.-ш.-индә шәһәр. Жешув воеводалығынын инз. м. Вислок чајы (Висла һөвзәси) саһилиндәдир. Д.ј. говшағы. Әһ. 100 мин (1976). Машынгајырма (о чүмләдән автомобил вә тәјјарә мүһәррикләри истеһсалы), јејинти (әт комбинаты, мејвә консерви вә с. з-длар) сәнајеси, техники чини з-ду, али мүһәндислик мәктәби, педагожи ин-т, музеј вә с. вар.

ЖЕ́ШУВ ВОЈЕВОДАЛЫҒЫ (Rzeszowskie Województwo)—Полшанын ч.-ш.-индә инзибати ваһид. Сандомеж овалығында вә Карпат д-рынын әтәјиндәдир. Саһ. 4,4 мин *км*². Әһ. 618 мин (1976). Инз. м. Жешув ш.-дир. Сәнаје-аграр р-нудур. Сәнаједә тәјјарә, дизел, електромобил (Мелетс), тәјјарә мүһәррики, мәишәт електрик чиһазлары (Жешув), рефрижератор, автомобил шинләри (Дембитса) истеһсалы әсас јер тутур. Сүдлүк-әтлик һејвандарлыг инкишаф етмишдир. Әсасән буғда вә картоф әкилир. Карпат д-рынын әтәкләриндә курортлар вар.

ЖИВЕ́Т МӘРТӘБӘСИ [Франсада, Арден департаментиндә Живе (Givet) ш.-нин (Белчика илә сәрһәд јахынлығындадыр) адындан]—Девон системинин орта шө'бәсинин үст мәртәбәси. 1880 илдә Белчика кеологу Ж. Госсле тәрәфиндән Арден д-рында ајрылмышдыр. Дәниз, лагун вә континентал чөкүнтүләрдән (гырмызы рәнкли гумдашы, әһәнкдашы, кил вә с.) ибарәтдир. Характер фаунасы чијинајаглылар, мәрчанлар, балыглар вә с.-дир. Ж.м. ССРИ-дә Шәрги Авропа платформасы, Урал, Орта Асија, Нах.МССР (Илич р-ну әразисиндә), харичдә Шотландијада вә с. јерләрдә вар. Ж.м. чөкүнтүләриндә нефт, боксит вә даш көмүр јатаглары олур.

ЖИ́ВКОВ Тодор Христов (д. 7.9.1911, Софија маһалы, Праветс к.)—Болгарыстан вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкаты хадими, БХР сијаси вә дөвләт хадими. БХР Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1971) вә Совет Иттифагы Гәһрәманы (1977). Јохсул кәндли аиләсиндә доғулмушдур. 1929 илдә Софија дөвләт мәтбәәсиндә чапчы ишләмишдир. 1928 илдә Болгарыстан Коммунист Кәнчләр Тәшкилатына, 1932 илдә Болга-

рыстан Коммунист Партијасына (БКП) дахил олмушдур. 1934 илдә БКП Икинчи Софија р-н комитәсинин катиби, БКП Софија маһал комитәсинин үзвү сечилмиш, ејни заманда һәмкарлар иттифаглары һәрәкатында иштирак етмишдир. 1941—43 илләрдә БКП Софија шәһәр Јучбунар р-н комитәсинин катиби, 1942 илдән исә Софија маһал комитәсинин үзвү иди. Болгар халгынын алман-фашист ишғалчыларына вә онларын Болгарыстандакы фашист-монархист әлалтыларына гаршы мүбаризәсинин тәшкилатчысы вә рәһбәрләриндән бири олмушдур. 1944 ил 9 сентјабр күтләви халг силаһлы үсјаны заманы фашист диктатурасынын деврилмәсиндә вә Болгарыстанда халг һакимијјәти гурулмасында мүһүм рол ојнајан Софија халг азадлыг һиссәләринин әмәлијјатларына рәһбәрлик етмишдир. Үсјанын гәләбәсиндән сонра партија вә дөвләт апаратында мәс'ул вәзифәләрдә ишләмишдир. 1945 илдә БКП МК үзвлүјүнә намизәд, 1948 илдә БКП МК вә МК Тәшкилат бүросунун үзвү сечилмишдир. 1948—49 илләрдә БКП Софија Шәһәр комитәсинин биринчи катиби, Вәтән Ҹәбһәси шәһәр комитәсинин вә Софија шәһәр Халг шурасынын сәдри олмушдур. 1950 илдә БКП МК катиби, БКП МК Сијаси бүросу үзвлүјүнә намизәд, 1951 илдә исә БКП МК Сијаси бүросунун үзвү сечилмишдир. 1954 илин мартындан БКП МК-нын биринчи катибидир. 1962—71 илләрдә ејни заманда БХР Назирләр Шурасынын сәдри иди. 1971 илин ијулунда БХР Дөвләт Шурасынын сәдри сечилмишдир. Халг мәҹлисинин депутаты (1945 илдән), Вәтән Ҹәбһәси Милли Шурасынын үзвүдүр. 2 дәфә Ленин ордени, 3 Георги Димитров ордени, дикәр орденләрлә тәлтиф олунмушдур. Ж. дәфәләрлә ССРИ-дә, 1973 илин августунда исә Азәрб.ССР-дә (Бакыда) олмушдур.

Әсәрләри: Избр. статьи и речи, т. 1—2, М., 1964—65; Проблемы строительства развитого социалистического общества, М., 1976; По пути добрососедства и сотрудничества, София, 1978.

ЖИГА́НОВ Назиб Гајазович (д. 15.1. 1911, Уралск) — татар совет бәстәкары, педагог, иҹтимаи хадим. ССРИ халг артисти (1957). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1948, 1950, 1970). 1944 илдән Сов. ИКП үзвү. ССРИ вә РСФСР Бәстәкарлар Иттифагынын катиби. 1939 илдән Тат. МССР Бәстәкарлар Иттифагы Идарә һеј'әтинин сәдри, 1945 илдән Казан консерваторијасынын ректору (1953 илдән проф.). Ж. 8 опера, 3 балет, 6 симфонијанын, камера-инструментал вә вокал әсәрләрин мүәллифидир. Онун «Гачгын» (1939), «Алтынчач» («Гызылсач», 1941), «Ҹәлил» (1957) опералары, «Татар халг мөвзулары әсасында сүита»сы

(1949), «Нәфисә» (1952) симфоник поемасы, «Симфоник маһнылар»ы (1965), «Сабантуј» (1968) симфонијасы мәшһурдур. ССРИ Али Советинин (7-ҹи чағырыш) депутаты олмушдур. Ленин ордени, 3 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ЖИГАРЕВ Павел Фјодорович (19.11. 1900, индики Калинин вил.-нин Бриково к. —2.10.1963, Москва)—Баш авиасија маршалы (1955). 1920 илдән Сов.ИКП үзвү. 1919 илдән Совет Ордусунда хидмәтә башламыш, сувари мәктәбини (1922), һәрби тәјјарәчилик мәктәбини (1927) вә Н. Ј. Жуковски ад. Һәрби-Һава Академијасыны битирмишдир (1932). Ескадрилја, авиабригада командири, орду командаы, ҺҺГ-нин дөјүш һазырлығы идарәсинин рәиси олмушдур. 1940 илин декабрындан ҺҺГ Баш Идарәсинин рәисинин биринҹи мүавини, 1941 илин апрелиндән рәиси, ијунундан Совет Ордусу ҺҺГ-нин командаы олмуш, 1942—45 илләрдә Узаг Шәрг ҹәбһәси ҺҺГ-нә, Јапонија илә мүһарибәдә һава ордусуна командалыг етмишдир. Мүһарибәдән сонра ҺҺГ командаынын биринҹи мүавини (1946—48), Узаг учан авиасија командаы вә ҺҺГ баш командаынын мүавини (1948—49), ҺҺГ-нин баш командаы (1949—57), ејни заманда ССРИ мүдафиә назиринин мүавини (1953 илдән), биринҹи мүавини (1955 илдән), Мүлки Һава Донанмасы Баш Идарәсинин рәиси (1957—59) иди. ҺҺМ һәрби Командирләр Академијасынын рәиси (1959 илдән) олмушдур. ССРИ Али Советинин (3—5-ҹи чағырыш) депутаты, Сов.ИКП МК үзвлүјүнә намизәд (1952—61) сечилмишдир. 2 дәфә Ленин ордени, 3 Гырмызы Бајраг Ордени, 1-ҹи дәрәҹәли Кутузов ордени, Гырмызы Улдуз ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ЖИГЖИД Дежидын (д. 15.5.1919)—монгол кино режиссору, оператор. МХР әмәкдар инҹәсәнәт хадими (1945). 1939 илдән Монголустан Халг Ингилаб Партијасынын үзвү. Јарадыҹылыға кинооператор кими башламыш, Б. Дембрел илә бирҝә илк монгол бәдии филмләрини («Норжманын јолу», 1937, «Илк дәрс», 1939) чәкмишдир. «Јени ил» (1948), «Һәјатын астанасында» (1957) Ж.-ин мүстәгил операторлуг ишләриндәндир. «Дашгын» (1966), «Сәһәр» (1969), «Күрәкән» (1971), «Һәјат нәминә» (1976) вә с. филмләрин реж.-дур. Сәнәдли кино саһәсиндә дә ишләри вар.

ЖИГУЛИ́, Жегули—РСФСР Кујбышев вил.-ндә Волганын сағ саһилиндә јүксәклик. Һүнд. 375 *м*-ә, уз. тәгр. 75 *км*-ә гәдәрдир. Әсасән әһәнкдашы вә доломитләрдән тәшкил олунмушдур. Волгаја тәрәф олан јамаҹлары дәрин гобу вә јарғанларла парчаланмышдыр. Әһәнкдашы, асфалт вә нефт јатаглары вар. Шм. јамаҹлары енлијарпаглы вә шам мешәләри, ҹ. јамаҹлары исә мешә-чөл биткиләри илә өртүлүдүр. В. И. Ленин ад. Волга СЕС-и Ж. р-нундадыр.

«ЖИГУЛИ́»—Волга автомобил заводунун (Кујбышев вил.-нин Тољјатти ш.) истеһсал етдији азлитражлы мүһәррики олан миник автомобилинин ады. 1970 илдән (илк модели ВАЗ-2101) истеһсал едилир; 5 нәфәр сәрнишин тутур. Кузову седан типли, бүтөв метал конструксијалыдыр. «Ж.»-дәки 4 тактлы 4 силиндрли карбүратор мүһәррикинин күчү 45,6 *квт*-дыр (62 а.г.), арха тәкәрләр апарандыр. Макс. сүр'әти 160 *км/саат*, јаначаг сәрфи 8—10 *л*/100 *км*-дир. Сонралар ВАЗ-2102, ВАЗ-2103, ВАЗ-21011, ВАЗ-2106 вә ВАЗ—2121 («Нива») моделләри бурахылмышдыр. Бу моделләрин гурулушу тәкмилләшдирилмиш, мүһәррикинин күчү артырылмышдыр. 1977 илдән кәнд зәһмәткешләри үчүн кечид габилијјәти даһа јүксәк олан ВАЗ — 2121 («Нива—1600») модели бурахылыр. 1979 илдән ВАЗ — 2105 моделинин бурахылмасына башланмышдыр. Бир чох хариҹи өлкәләрдә «Ж.» «Лада» ады илә мәшһурдур.

Әд.: Вершигора В. А. и др., Автомобили «Жигули», 4 изд., ч. 1—2, М., 1978; јенә онларын, Автомобили «Жигули» ВАЗ-2101, ВАЗ-2102, ВАЗ-2103. Альбом, М., 1978; Лурье М. И., Особенности эксплуатации автомобилей ВАЗ «Жигули», М., 1978.

ЖИГУЛЈО́ВСК—РСФСР Кујбышев вил.-ндә шәһәр. Волганын сағ саһилиндәдир. Д.ј. ст. Әһ. 50,3 мин (1977). В. И. Ленин ад. Волга СЕС-и (күчү 2,54 млн. *квт*), тикинти материаллары, тахта-шалбан, бәдии мә'мулат, машын вә аваданлыг тә'мири мүәссисәләри; радиотехника техникуму вар. Ж. р-нунда нефт вә газ чыхарылыр.

ЖИД (Gide) Андре Пол Кијом (22. 11.1869, Парис—19.2.1951, Парис)—франсыз јазычысы. Нобел мүкафаты лауреаты (1947). Јарадыҹылыға 1890-ҹы илләрдә символист шаир кими башламышдыр. «Имморалист» (1902), «Дар гапылар» (1909), «Ватикан зирзәмиләриндә» (1914), «Гәлп пулкәсәнләр» (1925) вә с. әсәрләриндә буржуа әхлагы тәнгид олунса да, фәрдијјәтчилик, анархист мејлләр тәблиғ едилир. «Конгоја сәјаһәт» (1927), «Чад көлүндән гајытма» (1928) китабларында капитализм тәнгид олунур. 30-ҹу илләрин орталарында антифашист әдәби һәрәката гошулмушду. 1936 илдә ССРИ-јә сәјаһәтиндән сонра антисовет памфлет јазмышды. Икинҹи дүнја мүһарибәси илләриндә Тунисә мүһаҹирәт етсә дә, мәтбуатда фашизм әлејһинә чыхыш етмәмишдир.

Әсәри: Собр. соч., т. 1—4, Л., 1935—36.

Әд.: История французской литературы, т. 3—4, М., 1959—63.

ЖИ́ЖКА (Žižka) Јан (тәгр. 1360, Ҹәнуби Чехија, Троснов—11.10.1424, Пршибислав)— һуссчулар ингилаби һәрәкаты хадими, сәркәрдә, чех халгынын милли гәһрәманы. *Грунвалд вурушмасынын (1410)* иштиракчысыдыр. Судомерж јахынлығында илк бөјүк гәләбә газанмыш (1420), Неметски-Брод јахынлығында сәлибчиләри гәти мәғлубијјәтә уғратмыш (1422), 3-ҹү сәлиб јүрүшү иштиракчыларыны гачмаға мәҹбур етмишди (1422). Табор

(бах *Таборлулар*) јарадылдыгдан сонра таборлуларын дөрд кетманындан бири, 1420 илин декабрындан исә онларын биринчи кетманы олмуш, һусчулар сағ вә сол чинаһа парчаландыгдан (1420) сонра таборлуларын сол чинаһына рәһбәрлик етмишди [(бах *Һус мүһарибәләри (1419—35)*)]. Ж. јүксәк дөјүш кејфијјәтләри вә дәмир интизамы илә фәргләнән јахшы тәшкил олунмуш вә тә'лим көрмүш орду јаратмыш, һәрби низамнамә ишләјиб һазырламыш, јени гошун нөвләри (арабачы вә топчу) тә'сис етмишди. Таун хәстәлијиндән өлмүшдүр. ЧССР-ин ән јүксәк һәрби орденләриндән бири Ж.-нын шәрәфинә тә'сис едилмишдир.

Әд.: Энгельс Ф., Крестьянская война в Германии, Маркс К., Энгельс Ф., Соч., т. 7; Ревзин Г., Ян Жижка, М., 1952; Лаптева Л. П., Русская историография гуситского движения. 40-е гг. XIX в.—1917 г., М., 1979.

«ЖИЗН»—әдәби-сијаси журнал. 1897—1901 илләр Петербургда, 1902 илдә Лондон вә Ченеврәдә нәшр едилмишдир. 1898 илин сонундан *«легал марксизм»ин* органына чеврилмишдир. «Ж.» К. Марксын әсәрләри илә јанашы, М. И. Туган-Барановски, П. Б. Струве вә б.-нын мәгаләләрини дә дәрч етмишдир. В. И. Ленин «Ж.»-дә тәфтишчилик вә халгчылыг идејаларына гаршы мәгаләләрлә («ч-б П. Нежданова чаваб», 1899, № 12; «Кәнд тәсәррүфатында капитализм», 1900, № 1 — 2) чыхыш етмишдир. Журналын беллетристика шө'бәси М. Горки, А. Чехов, А. Серафимович, И. А. Бунин вә б.-нын әсәрләрини дәрч етмишдир. Журнала әлавә олараг «Ж.»-ин вәрәгәләри» (12 нөмрә) вә «Ж.»-ин китабханасы» серијасы илә китабчалар да бурахылмышдыр. Е. Потјенин «Интернасионал» ше'ринин рус дилинә тәрчүмәси илк дәфә «Ж.»-ин вәрәгәләри»ндә (№ 2) верилмишдир.

«ЖИЗН БАКЎ»—әдәби вә сијаси либерал-буржуа гәзети. 1908 ил ијулун 19-да Бакыда бир нөмрәси чыхмышдыр.

«ЖИЗН НАСИОНА́ЛНОСТЕЈ»—һәфтәлик ичтимаи-сијаси гәзет. Халг Милли Ишләр Комиссарлығынын органы. 1918 ил нојабрын 9-дан 1922 ил феврaлын 6-дәк Москвада нәшр едилмишдир. 1922 илин февралындан 1924 илин јанварынадәк журнал кими бурахылмышдыр. «Ж.н.» болшевик партијасы вә Совет һөкумәтинин милли сијасәтини күтләләрә изаһ едир, јени һәјат гуручулуғу тәчрүбәсини ишыгландырыр, охучулары кәнч Совет республикаларынын тарихи, игтисадијјаты вә мәдәнијјәти илә таныш едирди. «Ж.н.» Совет һакимијјәтинин дүшмәнләринә гаршы мүбаризәдә Русијадакы бүтүн милләтләрин һәрби-игтисади иттифагынын мөһкәмләнмәсинә көмәк көстәрмишдир. «Ж.н.»-дә Азәрбајчандан Н. Нәримановун, С. М. Әфәндијевин, М. Н. Исрафилбәјовун вә б.-нын мәгаләләри чап олунмушдур.

ЖЙЛИНА (Zilina)—Чехословакијада, Словакија Сосиалист Республикасында шәһәр. Ваһ чајы саһилиндәдир. Нәгл. говшағы. Әһ. 54 мин (1974). Машынгајырма, кимја, селлүлоз-кағыз, тохучулуг сәнајеси вар. 15 әсрдә һусчулар һәрәкатынын мүһүм мәркәзи олмушдур.

ЖИЛЈА́РДИ, Чилјарди (Gilardi) Дементи (Доменико) Иванович (1788, Исвечрә, Лугано ш. јахынлығында, Монтанјола—28.2.1845, Монтанјола)—ме'мар, рус *ампири* нүмајәндәси. Петербург Рәссамлыг Академијасынын фәхри үзвү (1830). Миллијјәтчә италјандыр. Милан Рәссамлыг Академијасында (1806—10) охумушдур. 1810—32 илләрдә Русијада ишләмишдир. 1812 ил јанғынындан сонра Москванын тикилмәсиндә фәал иштирак етмишдир. Москвадакы әсас ишләри: ун-т бинасынын бәрпасы (1817—19), Јекатерина интунун (индики Мәркәзи Совет Ордусу Еви, 1812 илдән сонра) јенидән тикилмәси; ме'мар А. Г. Григорјевин иштиракы илә Гәјјумлуг Шурасы (индики ССРИ Тибб Елмләри Академијасынын бинасы, 1823—26), Слобода сарајынын (индики Н. Е. Бауман ад. Москва Али Техники Мәктәби, 1827—32) јенидән тикилмәси; Лунинләрин еви (1818—23), С. С. Гагаринин еви (индики А. М. Горки ад. Дүнја Әдәбијјаты Ин-ту, 1820), Усачјовлар—Најдјоновларын маликанә ансамблы (һазырда хәстәхана, 1829—31). Ж. бағ-парк ме'марлығынын көркәмли нүмајәндәләриндән олмушдур.

ЖИЛО́Ј—Азәрб.ССР Әзизбәјов р-нунда (Бакы шәһәр советлији) шәһәр типли гәс, (1949 илдән). Ж. гәс. советлијинин мәркәзи. Хәзәр дәнизиндә, *Чилов* (Жилој) а.-ндадыр. ССРИ-нин 50 иллији ад. Нефт вә Газчыхарма Идарәси, «Хәзәрдәнизнефтгазсәнаје» Бирлијинин суалты-техники ишләр вә дәнизин нефтлә чиркләнмәсиндәки мүһафизәси үзрә ихтисаслашмыш идарәси, һидрометеороложи вә сејсмик ст.-лар, сәккизиллик вә фәһлә кәнчләр мәктәбләри, китабхана, клуб, тибб мәнтәгәси вар.

ЖИЛО́Ј АДАСЫ—бах *Чилов*.

ЖИЛО́Ј АДАСЫ НЕФТ ЈАТАҒЫ—Артјом а.-ндан ч.-ш.-дәдир; 1947—48 илләрдә кәшф едилмишдир. Чилов (Жилој) а. саһәсиндә вә аданы әһатә едән дәниз һиссәсиндә кеофизики ишләр, кеоложи планалма, структур хәритәалма вә кәшфијјат газмасы апарылмышдыр. Јатағын кеоложи гурулушунда Үст Миосен, Понт мәртәбәси, Мәһсулдар гат чөкүнтүләри (Гала дәстәсиндән Сураханы дәстәсинәдәк) өјрәнилмишдир. Јатаг тектоник чәһәтдән шм.-г. истигамәтли асимметрик гырышыгла әлагәдардыр. Гырышығын ч.-г. ганады дик (65°), шм.-ш. ганады исә нисбәтән мејллидир (50—54°). Шм.-ш. ганадын тағa јахын һиссәсиндән бөјүк позулма кечир. Бу позулма нәтичәсиндә ч.-г. ганад о бири ганадын үзәринә ашмышдыр; јердәјишмәнин амплитуду гырышығын мәркәзи һиссәсиндә 600 *м*-ә чатыр. Гырышығын шм.-ш. ганадындан ән бөјүк узунуна позулма кечир. Амплитудлары 100—150 *м*-дән чох олмајан бир сыра енинә позулмалар да гејд олунмушдур. Сәнаје әһәмијјәтли нефт вә газ Гала, Гырмакиалты, Гырмаки вә Гырмакиүстү гумлу лај дәстәләри илә әлагәдардыр.

ЖИРА́РДУВ, Жирардов (Żyrardów)—Полшада, Варшавадан ч.-г.-дә шәһәр. Әһ. 35 мин (1974). Мүһүм кәтан сәнајеси мәркәзидир. Памбыг вә техники парчалар, чораб, тикиш, дәри, спиртараг мә'мулаты истеһсал едилир. Франсыз ихтирачысы Филипп Анри Жирарын шәрәфинә адландырылмышдыр.

ЖИРМЎНСКИ Виктор Максимович (2.8.1891, Петербург—31.1.1971, Ленинград)—совет филологу. ССРИ ЕА акад. (1966; м. үзвү 1939). Ленинград Дөвләт Ун-тинин проф. (1919 илдән). Бир сыра харичи ун-тләрин фәхри доктору, елмләр академијаларынын м. үзвү олмушдур. Совет керманшүнаслығынын банисидир. Керман вә үмуми дилчилик, диалектолокија, Гәрб вә рус әдәбијјаты тарихи, әдәбијјат нәзәријјәси, поетика, фолклор вә шәргшүнаслыг мәсәләләринә даир әсәрләрин мүәллифидир. «Керман дилләринин мүгајисәли грамматикасы»нын (ч.1—4, 1962—66) мүәллифләриндән бири вә редакторудур. Түрк дилләри, «Манас», «Алпамыш», «Китаби-Дәдә Горгуд» вә «Короғлу» дастанлары һаггында әсәрләри вар. Ленин ордени вә 2 башга орденлә тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: О диалектологическом атласе тюркских языков Советского Союза, «Вопросы языкознания», 1963, № 6; Тюркский героический эпос, Л., 1974; Общее и германское языкознание. Избр. труды, Л., 1976; Теория литературы. Поэтика. Стилистика. Избр. труды, Л., 1977; Сравнительное литературоведение. Восток и Запад. Избр. труды, Л., 1979.

Әд.: В. М. Жирмунский, М., 1965.

ЖИРО...—бах *Киро...*

ЖИРОБАНКЛАР (итал. giro—даирә, дөвр)—мүштәриләри арасында нағдсыз һесаблашма апаран банклар. 16—17 әсрләрдә мејдана кәлмишдир. Италија, Алманија, Һолландија, Франса вә Гәрби Авропанын дикәр өлкәләринин шәһәрләриндә Ж. мүштәриләрә шәрти һесаб ваһиди илә һесаб ачыр, әманәтләри гәбул едир вә һесаб саһибләринин әмри илә бир һесабдан башга һесаба көчүрмә апарырды. 18—19 әсрләрдә емиссија вә тичарәт банкларынын инкишафы илә әлагәдар Ж. тәнәззүл етди, јахуд кениш кредит вә һесаблашма функсијаларыны һәјата кечирән банклара чеврилди.

ЖИРО́БУС, киробус [*киро*...+ лат. omni (bus)—һамы үчүн] *назимчархда* топланмыш кинетик енержи һесабына һәрәкәт едән аккумулјаторлу релссиз нәгл. нөвү; 1955 илдән назимчарх агрегаты (назимчархла бирләшдирилмиш асинхрон мүһәррик-кенератордан ибарәт олан) вә дарты електрик мүһәррикләри илә тәчһиз олунмуш електрожиробуслардан мәһдуд мигјасда истифадәјә башланмышдыр. Еһтијат кинетик енержи 4—5 *км* мәсафәни гәт етмәјә имкан верир; електрожиробусун ф.и.ә. 50%-дән чох олмур. Ж.-ун партлајыш тәһлүкәли објектләрә хидмәт едән гыса јолларда сәрнишин дашымаг үчүн көмәкчи нәгл. васитәси кими тәтбиги әлверишлидир.

ЖИРОДЎ (Giraudoux) Жан (29.10.1882, Беллак — 31.1.1944, Парис) — франсыз јазычысы. Илк әсәрләриндә [«Әјаләт гадынлары» (1909), «Лагејдләр мәктәби» (1911) һекајә китаблары] буржуа әхлагы тәнгид олунур. Мүһарибә әлејһинә јөнәлдилмиш «Чошғун Симон» (1918—26), «Сүзанна вә Сакит океан» (1921) вә с. романларын, «Зигфрид» (1928), «Троја мүһарибәси олмајачаг» (1935), «Електра» (1937), «Шајолу гудурған гадын» (1946 илдә нәшр едилмишдир) вә с. пјесләрин мүәллифидир.

Әсәри: Троянской войны не будет, в кн.: Пьесы современной Франции, М., 1960.

Әд.: История французской литературы, т. 4, М., 1963.

ЖИРОНДИСТЛӘР—*Бөјүк Франса ингилабы* дөврүндә сијаси группашма

(әслиндә партија), республикачы тичарәт-сәнаје вә әкинчилик буржуазијасыны тәмсил едирди. Бир сыра хадиминин вәтәни олан Жиронда департаментинин ады илә адландырылмышды. Лидерләри Ж. П. Бриссо, П. В. Верһјо, Ж. А. Кондорсе вә б. иди. Ингилабын биринчи мәрһәләсиндә мүтләгијјәтә, сонрадан исә *фелјанлара* гаршы чыхырдылар. Мүһарибәнин башланмасы илә Ж. ингилаби-демократик чәбһәдән узаглашдылар. Ж. һакимијјәтә кечдикдән сонра (1792, август), онларла јакобинләр арасында мүбаризә кәскинләшди. 1793 ил халг үсјаны (31 мај—2 ијун) Ж.-ин һакимијјәтини девирди. Ж.-ин јакобин һөкумәтинә гаршы вәтәндаш мүһарибәси башламаг сә'јләри бир нәтичә вермәди; гијам јатырылды. Јакобин диктатурасынын сүгутундан сонра Ж. термидорчу әксингилабын ән азғын гүввәләриндән биринә чеврилди.

ЖИРОСКО́П—бах *Кироскоп*.

ЖИСКА́Р Д'ЕСТЕ́Н (Giscar d'Estaing) Валери [д. 2.2.1926, Гобленс, Алманија (индики АФР)] — Франса сијаси вә дөвләт хадими. Малијјә вә сәнаје даирәләри илә әлагәси олан аиләдә доғулмушдур. Тәләбәлик илләриндә Мүгавимәт һәрәкатында, 1944—45 илләрдә исә Франса ордусунун танк һиссәләри тәркибиндә Һитлер Алманијасына гаршы һәрби әмәлијјатларда иштирак етмишдир. Мүһарибәдән сонра Политехник мәктәби вә Милли инзибати мәктәби битирмиш, сонрадан малијјә назирлијиндә ишләмишдир. 1956 илдә парламентә депутат сечилмишдир. Ш. де Голлун вә Ж. Помпидунун президент олдуглары дөврләрдә дәфәләрлә малијјә вә игтисадијјат назири вәзифәләриндә чалышмышдыр. 1967 илдән 1974 илин мајынадәк мүстәгил республикачыларын милли федерасијасына башчылыг етмишдир. Даими Совет—Франса гарышыг комиссијасынын сәдрләриндән олмуш, ССРИ илә Франса арасында сәнаје, елми-техники әмәкдашлыг тәдбирләринин, игтисади сазишләрин ишләниб һазырланмасында иштирак етмишдир. 1974 илин мајындан Франса Републикасынын президентидир. Ж. д'Е. Совет Иттифагы илә әмәкдашлығы Франсанын харичи сијасәтинин әсас амилләриндән бири һесаб едир. Дәфәләрлә ССРИ-дә олмушдур. 1975 ил октјабрын 14—18-дә ССРИ-дә рәсми сәфәрдә оларкән «Совет Иттифагы вә Франса арасында достлуг вә әмәкдашлығын даһа да инкишафына даир бәјаннамә» имзаламышдыр. Ж. д'Е.-ин 1979 ил апрелин 26—28-дә ССРИ-јә јени сәфәри заманы ики өлкә арасында кәркинлији зәифләтмәк вә сүлһ јолунда биркә сәјләри даһа да инкишаф етдирмәк, 1980—90 илләрдә игтисадијјат, сәнаје вә техника саһәсиндә әмәкдашлығы дәринләшдирмәк програмы, 1980—85 илләр үчүн игтисади әмәкдашлыг һаггында сазиш вә с. сәнәдләр имзаланмышдыр.

ЖИТО́МИР— УССР-дә шәһәр. Житомир вил.-нин мәркәзи. Тетерев чајы (Днеприн голу) саһилиндәдир. Нәгл. јоллары говшағы. Аеропорт. Әһ. 244 мин (1979). Әсас сәнаје саһәләри: машынгајырма вә метал е'малы, јүнкүл, јејинти, ағач е'малы, тикинти материаллары истеһсалы. Мебел комбинаты, мусиги аләтләри, ајаггабы, чораб, тикиш ф-кләри, автомобил һиссәләри, механики-төкмә, тә'мир, «Електроизмерител», «Шитавтоматика» з-длары, әт, консерв, кәтан комбинатлары, дәјирман-комбинат вә с., педагожи вә к.т. ин-тлары, Кијев Политехник Интунун филиалы, театр, өлкәшүнаслыг музеји вә с. вар. В. Г. Короленко, С. П. Королјов Ж.-дә доғулмушлар.

ЖИТО́МИР ВИЛАЈӘТИ — УССР-дә вилајәт. 1937 ил сентјабрын 22-дә тәшкил едилмишдир. Саһ. 29,9 мин $км^2$, әһ. 1597 мин (1979, 17 јанвар). 9 шәһәри, 38 шәһәр типли гәс. вар. Мәркәзи Житомир ш.-дир.

Тәбиәт. Әразисинин шм. вә шм.-ш.-и (овалыг һиссә) Полесједә, ч.-г.-и Днепрбоју јүксәкликдә (һүнд. 300 *м*-дәк) јерләшир. Фајдалы газынтылары: гонур көмүр, гранит, лабрадорит, пирофиллит, торф, дәмир вә титан филизләри вә с. Иглими мүлајим континенталдыр. Орта темп-р јанварда —5,6° С, ијулда 18,7°С-дир. Иллик јағынты 515 *мм*-дән (ч.-да) 604 *мм*-ә (Полесједә) гәдәрдир. Чајлары (Случ, Уж, Уборт, Тетерев вә с.) Днепр һөвзәсинә аиддир. Полесје һиссәсиндә чимли-подзол, боз-мешә, батаглыг торпаглары, мешә-чөл зонасында гараторпаглар үстүнлүк тәшкил едир. Әразинин тәгр. 30%-и мешәлик вә коллуглардыр. Шм. һиссәсини батаглыглар (25%) тутур. Сығын, чүјүр, габан, чанавар, түлкү, дәлә, довшан вә мүхтәлиф гушлар вар.

Әһали. Украјналылар (85,1%; 1970), руслар, полјаклар, јәһудиләр вә б. јашајыр. Орта сыхлыг 1 $км^2$-дә 53,4 нәфәрдир (1979). Шәһәр әһ. 44%. Әсас шәһәрләри—Житомир, Бердичев, Коростен.

Тәсәррүфат. Ж.в. сәнаје вә интенсив к.т. р-нудур. Јејинти, јүнкүл, машынгајырма вә метал е'малы, кағыз, тикинти материаллары, ағач е'малы, шүшә, сахсы-чини сәнајеси инкишаф етмишдир. Көмүрчыхарма вә мә'дән сәнајеси саһәләри јарадылмышдыр. Шәкәр з-длары (Бердичев, Андрушевка, Корнин вә с.), спирт з-длары (Коростышев, Андрушевка вә с.), әт комбинатлары (Житомир, Бердичев вә с.), кәтан комбинаты (Житомир), кимја машынгајырмасы (Бердичев, Коростен), дәзкаһгајырма (Бердичев), електрик чиһазгајырмасы (Житомир), ағач е'малы мүәссисәләри, кағыз, картон вә мебел ф-кләри (Житомир, Малин, Коростен, Бердичев вә с.), чини вә сахсы з-длары (Коростен, Олевски, Барановка, Довбыш) вә с. вар. К.т.-нын габагчыл саһәләри әкинчилик вә һејвандарлыгдыр. Вил.-дә 341 к-з, 73 с-з вар. К.т.-на јарарлы торпаглар 1681,6 мин *ha*-дыр (1976, 1 јанвар). 1290 мин *ha* әкин саһәсинин 604 мин *ha*-ында дәнли биткиләр, 59 мин *ha*-ында узунлифли кәтан, 52 мин *ha*-ында шәкәр чуғундуру, 133 мин *ha*-ында картоф әкилир (1976). Әтлик-сүдлүк һејвандарлыг инкишаф етдирилир. Гарамал, донуз, гуш сахланыр. Д.ј.-ларынын уз. 1124 *км*, автомобил јолларынын уз. 8 мин *км*-дир (1976).

Ж.в. 1967 илдә Ленин ордени илә тәлтиф олунмушдур.

Мәдәни гуручулуг. Вил.-дә 3 али мәктәб, 2 театр, филармонија, өлкәшүнаслыг музеји (филиаллары—Житомирдә акад. С. П. Королјовун хатирә ев-музеји, Новгород-Волынскда Лесја Украинканын әдәбијјат-хатирә музеји, Словечнода Полесјенин партизан шөһрәти музеји) вә с. фәалијјәт көстәрир.

Украјна дилиндә «Радјанска Житомирщина» («Совет Житомиршинасы», 1919), «Комсомолска зирка» («Комсомол улдузу», 1938) вил. гәзетләри чыхыр. Вил. радио верилишләри бир програмла Украјна дилиндә апарылыр. Кијевдән вә Москвадан радио вә телевизија верилишләри ретранслјасија едилир.

ЖИ́У (Jiu)—Румынијада чај. Дунајын сол голу. Уз. 348 *км*, һөвзәсинин саһ. 10 570 $км^2$-дир. Чәнуби Карпат д-рынын јамачларындан башланыр. Петрошени чөкәклијиндән ахыр. Сурдук дәрәсиндән кечәрәк тәпәли дүзәнлијә чыхыр. Јаз дашгынлары олур. Петрила, Петрошени, Тыргу-Жиу ш.-ләри Ж. саһилиндәдир.

ЖЈУ́ГЖДА Јуозас Ионович (д. 1.3 1893, Лит.ССР Капсукас р-нунун Плинјај к.)—совет тарихчиси вә дөвләт хадими. Лит.ССР ЕА акад. (1946). 1947 илдән Сов.ИКП үзвү. Лит.ССР халг маариф комиссарынын мүавини вә маариф комиссары (1943—48), Лит ССР ЕА-нын витсе-президенти (1946—66), Лит.ССР ЕА Тарих Ин-тунун директору (1948—70) олмушдур. Башлыча тәдгигат саһәләри: Литва халгынын ичтимаи вә милли азадлыг, Совет һакимијјәти уғрунда мүбаризә тарихи, Литва вә рус халгларынын достлуғу. «Литва ССР тарихи»нин (ч. 1—3, 1957—65) баш редактору вә мүәллифләриндәндир. ССРИ Али Советинин (2-чи чағырыш) депутаты олмушдур. 2 дәфә Ленин ордени, 3 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ЖЛО́БИН—БССР Гомел вил.-ндә шәһәр. Жлобин р-нунун мәркәзи. Днепр чајында кәми дајаначағы. Д.ј. говшағы. Иншаат вә нәгл. машынларынын тә'мири, гарышыг јем, сүд з-длары, мебел, тикиш, бәдии инкрустасија ф-кләри, әт вә иншаат материаллары комбинатлары вар. Сүн'и хәз ф-ки тикилир (1977).

ЖМЕ́РИНКА—УССР Винница вил.-ндә шәһәр. Жмеринка р-нунун мәркәзи. Д.ј. говшағы. Вагон тә'мири вә түтүн-ферментләшдирмә з-длары, хәз ф-ки, јүнкүл вә јејинти сәнајеси мүәссисәләри, д.ј., техники-пешә, мусиги, идман мәктәбләри, халг театры вә с. вар.

ЖМЫХ—јағајыран з-дларда јағы чыхарыландан сонра биткиләрин тохумундан алынан әлавә мәһсул. Ж. зүлал вә јағларла зәнкин гијмәтли јемдир. Ж.-да чохлу лизин, метионин, систин вә триптофан, һәмчинин калсиум вә фосфор вар. Дәнли јемләрдә олдуғу кими Ж.-да да каротин аз, В витамини комплекси исә чохдур. Стандарта көрә Ж. гатышыгсыз, ијсиз, кифсиз, ејни тәркибли олмалы вә ачы дадмамалыдыр. Ж. гуру вә исладылмыш һалда башга јемләрлә гарышдырылыб бүтүн һејванлара верилир. Бә'зи Ж. нөвләринин тәркибиндә мәһсулу зәһәрләјән вә кејфијјәтини ашағы салан маддәләр олур. Мәс., кәтан Ж.-ында сианид туршусу, памбыг Ж.-ында госсипол, шалғамтурп вә турпәнк Ж.-ында бағырсаг, бөјрәк вә сидик јолларынын илтиһабына сәбәб олан маддәләр вар. Буна көрә дә һејванын јашындан, физиоложи вәзијјәтиндән вә мәһсулдарлығындан асылы олараг Ж.-ын һәр нөвүнә көрә јемләмә нормасы мүәјјәнләшдирилмишдир. Ж. комбинә едилмиш јемләрин тәркибинә дахилдир.

ЖМУДЛА́Р—гәдим Литва тајфаларындан биринин рус вә полјак дилләриндә ады (бах *Жемајтијалылар*).

ЖМУЈДЗИНА́ВИЧЈУС Антанас Јоно (31.10.1876, индики Литва ССР-ин Лаздијај р-нундакы Сејријај к.—9.8. 1966, Каунас)—Литва совет бојакары. ССРИ халг рәссамы (1957). Проф. (1947). ССРИ Рәссамлыг Академијасынын м. үзвү (1958). Варшавада (1898—1901) вә Парисдә (1905—06) охумушдур. 1907—34 илләрдә Литва Рәссамлар Ҹәмијјәтинин сәдри олмушдур. Әсасән, мәнзәрәләр чәкмишдир [«Һјамунас туфандан әввәл», 1912, «Һјамунасын јетирмәләри», 1927, «Ики шам ағачы», 1930, «Дөвләтә тахта-шалбан тәһвили», 1948, һамысы М. К. Чјурлөнис ад. Каунас Рәссамлыг Музејиндәдир; «Бурада Каунас дәнизи олачаг» таблолар силсиләси (1953—65)]. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир. Каунасда Ж.-ун әсәрләри вә коллексијасындан ибарәт музеј вар.

ЖОКЕ́Ј (инк. jockey)—атсүрмә јарышларында иштирак едән идманчы; миник атларынын мәшгчиси.

ЖОЛИО́-КҮРИ́ (Joliot-Curie) Ирен (12.9.1897, Парис—17.3.1956, Парис)—франсыз физики, кимјачы, тәрәггипәрвәр ичтимаи хадим. П. *Күри* вә М. *Склодовскаја-Күри*нин гызы. ССРИ ЕА м. үзвү (1947), Үмумдүнја Сүлһ Шурасынын үзвү, Нобел мүкафаты лауреаты (1935). Тәдгигатлары сүн'и радиоактивлијин, аннигилјасија вә чүтләрин јаранмасынын кәшфи вә тәдгигинә аиддир. Ж.-К. шүанын маддәјә чеврилмәсини тәчрүби олараг исбат етмиш (позитрон вә електронун гамма-квантдан јаранмасы), бир сыра кимјәви елементин изотопларыны кәшф етмиш вә хассәләрини өјрәнмишдир (әри Ф. *Жолио-Күри* илә бирликдә). Сүн'и радиоактив елементләрдән бири—күриум онларын шәрәфинә адландырылмышдыр. Ж.-К. Франса халгынын фашист ишғалчыларына гаршы мүбаризәсиндә (1940—44), Бејнәлхалг гадынлар конгресиндә (1945), Үмумдүнја сүлһ тәрәфдарлары конгресләриндә (1949—50) фәал иштирак етмишдир.

Әд.: Шаскольская М. П., Ирен Жолио-Кюри, «Успехи физических наук», т. 59, в. 4, 1956; Жолио-Кюри Ф., Избр. труды, М., 1957; Кюри Е., Мария Кюри, 4 изд., М., 1979.

ЖОЛИО́-КҮРИ́ (Joliot-Curie) Фредерик (19.3.1900, Парис—14.8.1958, Парис)—франсыз физики, тәрәггипәрвәр ичтимаи хадим, Үмумдүнја сүлһ тәрәфдарлары һәрәкатынын баниләриндән вә лидерләриндән бири. «Халглар арасында сүлһү мөһкәмләтмәјә көрә» Бејнәлхалг Ленин мүкафаты лауреаты (1951), Нобел мүкафаты лауреаты (1935). Франса Ин-тунун үзвү (1943). 1942 илдә Франса Коммунист Партијасына (ФКП) дахил олмуш, 1956 илдә ФКП МК үзвү сечилмишдир. Елми ишчиләрин Үмумдүнја федерасијасынын президенти (1946—58), «Франса—ССРИ» чәмијјәтинин президенти (1947—58), ССРИ ЕА үзвү (1949; м. үзвү 1947), Үмумдүнја Сүлһ Шурасынын президенти (1950—58) олмушдур. 1937 илдән Коллеж де Франсда нүвә физикасы вә кимја кафедрасында ишләмиш, нүвә физикасы вә кимја лабораторијасыны тәшкил етмиш, Милли елми тәдгигатлар мәркәзи Атом Синтези Лабораторијасынын (1937—58), Атом енержиси Комиссарлығынын (1946—50), Радиум Ин-тунда лабораторија вә орадакы Нүвә Физикасы Ин-тунун (1956—58) рәһбәри олмушдур. 1934 илдә арвады И. *Жолио-Күри* илә бирликдә сүн'и радиоактивлији кәшф етмиш, аннигилјасија вә чүтләрин јаранмасынын тәдгигинә, уран нүвәләринин бөлүнмәсинә даир апардығы тәдгигатларда енержинин ајрылмасы илә нәтичәләнән зәнчирвары нүвә реаксијаларынын кедә биләчәјини көстәрмишдир. Онун рәһбәрлији илә тсиклотрон (1939) вә нүвә реактору (1948) гурулмушдур. Франса халгынын фашист ишғалчыларына гаршы мүбаризәсиндә (1940—44) фәал иштирак етмишдир. Ж.-К.-нин ад. Үмумдүнја Сүлһ Шурасынын медалы тә'сис олунмушдур.

Әсәрләри: Пять лет борьбы за мир, М., 1955; Избр. труды, М., 1957.

Әд.: Бикар П., Фредерик Жолио-Кюри и атомная энергия, пер. с франц., М., 1962; Шаскольская М. П., Жолио-Кюри, М., 1966; Кедров Ф. Б., Ирен и Фредерик Жолио-Кюри. Взгляды, идеи, эксперименты. От прошлого к будущему, М., 1975.

ЖО́ЛОБОВ Витали Михајлович (д. 18.6.1937, Херсон вил., Збурјевка к.)—ССРИ тәјјарәчи-космонавты, мүһәндис-полковник. Совет Иттифагы Гәһрәманы (1976), Үмумиттифаг Ленин комсомолу мүкафаты лауреаты (1976). 1966 илдән Сов.ИКП үзвү. Бакыда 1954 илдә орта мәктәби, 1959 илдә М. Әзизбәјов ад. Азәрбајчан Нефт вә Кимја Ин-туну битирдикдән сонра һәрби һиссәләрдә сынагчы мүһәндис ишләмишдир. 1974 илдә В. И. Ленин ад. Һәрби-Сијаси Академијаны битирмишдир. 1963 илдән космонавтлар дәстәсиндәдир. Ж. 1976 ил ијулун 6-да «Сојуз-21» космик кәмисинин мүһәндиси кими космоса учмушдур (Б. В. *Волыновла* бирликдә). Кәми «Салјут-5» орбитал стансијасы илә бирләшмиш, 48 күнлүк тәдгигат програмы јеринә јетирилдикдән сонра августун 24-дә Јерә енмишдир. Учуш 49 күн 6 *саат* 24 *дәг* давам етмишдир. Ленин ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Азәрб. комсомолуна Октјабр Ингилабы орденинин тәгдим едилмәси мүнасибәтилә шәнликләрдә (1977) вә мә'нәви тәрбијә проблемләринә аид Бакыда кечирилмиш Үмумиттифаг елми-практик конфрансында (1979) иштирак етмишдир.

ЖОЛТО́ВСКИ Иван Владиславович (27.11.1867, индики Брест вил.-нин Пинск ш.—16.7.1959, Москва)—совет ме'мары. РСФСР әмәкдар елм вә инчәсәнәт хадими (1932). БССР ЕА фәхри үзвү (1947). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1950). Петербург Рәссамлыг Академијасында охумушдур. (1887—98). 1909 илдә ме'марлыг акад. ады алмышдыр. Ж.-нин јарадычылыг фәалијјәти Совет һакимијјәти илләриндә кенишләнмиш, о, классик ме'марлыг формаларындан истифадә едәрәк Москвада Дөвләт Банкы бинасынын (1927—29), Сочидә Сов.ИКП шәһәр комитәси бинасынын (1934—36), Москванын Ленин (1949) вә Сүлһ проспектләриндәки (1957) бир сыра јашајыш биналарынын, һәмчинин Москва ипподромунун (1951—55) лајиһәсини вермишдир. Ж. көркәмли ме'марлыг нәзәријјәчиси вә педагог олмушдур. Ме'мар кадрларын һазырланмасында хидмәти вар. Ленин ордени, 3 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ЖОНГЛЈО́Р (фр. jongleur, лат. joculator—мәзһәкәчи, зарафатчы)—1) Орта әсрләрдә Франсада кәзәрки мәзһәкәчи вә чалғычы. Ж.-ларын јарадычылығы мәншә е'тибарилә әкинчилик мәрасимләри вә ојунларла бағлы олмушдур. Һекајәтчи, мүғәнни, чалғычы, һоггабаз, мүхтәлиф импровизасија сәһнәләринин ифачылары олан Ж.-лар халгын азадсевәрлик руһуну ифадә етмишләр. 11 әсрдән профессионал ифачы кими формалашмышлар. Ж.-а һәмчинин *кистрион* да дејилирди. Шпилманлар (Алманија) вә скоморохлар (Русија) илә Ж.-лар арасында охшар чәһәтләр олмушдур. Трувер вә трубадурларын сарајларында чыхыш едән Ж.-лар менестрел адланырдылар. 2) Сиркдә ејни заманда бир нечә әшјаны атыб-тутмаг мәһарәти олан артист (бах *Жонглјорлуг*).

ЖОНГЛЈОРЛУГ—сирк сәнәти жанры; мүәјјән ритмдә әшјалары (3-дән аз олмамаг шәрти илә) атыб-тутмаг бачарығы. Гәдим Мисир, Чин, Јапонија, Гәдим Јунаныстан вә Ромада мөвчуд олмушдур. Орта әсрләрдә Ж. нөмрәләрини кәзәрки артистләр ифа етмишләр. Мүасир сиркдә Ж. акробатика, еквилибристика, һејванларын тә'лими, клоунада илә бағлыдыр. Јердә, ат үстүндә, нәрдивандә, кәндир үстүндә, еләчә дә ағыр әшјаларла Ж. едилир. Жонглјорлар соло, гоша вә груп һалында чыхыш едирләр. Бир чох Ж. нөмрәләри театраллашдырылыр. Ајры-ајры Ж. нөмрәләри гәдимдән Азәрб.-да да јајылмышдыр. Азәрб.ССР халг артисти Х. Абдуллајев ССРИ-нин мәшһур жонглјорларындандыр.

ЖОРДА́НИЈА Ној Николајевич (тәхәллүсү Костров, Чорч; 21.3. 1869, Ланчхути—1953)—күрчү меншевикләринин лидери, журналист. 90-чы илләрдә *«Месаме-даси»* групуна дахил олмушдур. РСДФП-нин 2-чи гурултајында (1903) искрачы азлыға дахил иди. РСДФП-нин 5-чи гурултајында (1907) меншевикләр тәрәфиндән МК-ја сечилмишди. Партијалы меншевикләрә гошулараг, әслиндә тәсвијәчиләри мүдафиә етмишдир. 1912 илдә Бакыда меншевик «Наше слово» гәзетинин редакторларындан олмушдур. Биринчи дүнја мүһарибәси заманы сосиал-шовинист иди. 1917 илдә Тифлис Советинин, 1918—21 илләрдә Күрчүстан меншевик һөкумәтинин сәдри олмушдур. 1921 илдән ағ мүһачир иди. Харичдә оларкән Күрчүстанда эксингилаби гијам һазырланмасында (1924) иштирак етмишдир.

ЖОРЕ́С (Jaurés) Жан (3.9.1859, Кастр—31.7.1914, Парис)—Франса вә беј-

нәлхалг социалист һәрәкаты хадими, милитаризмә вә мүһарибәјә гаршы мүбариз, тарихчи. 80-чи илләрдә буржуа республикачыла р ы чәбһәсинә мәнсуб иди. 90-чы илләрин әввәлләриндән социалист һәрәкатына гошулмуш, онун көркәмли хадимләриндән биринә чеврилмишди. Лакин Ж. әсл пролетар ингилабчысы ола билмәмиш, марксизми еклектикчәсинә дикәр тә'лимләрлә бирләшдирмәјә чәһд көстәрмиш, социалист һәр›катында вә Икинчи Интернасионалда реформист бахышлары мүдафиә етмишдир. Бүтүн бу сәһвләринә бахмајараг Ж. демократијанын гызғын мүдафиәчиси олмушдур. Ж. 1904 илдә «*Һуманите*» гәзетинин әсасыны гојмуш, франсыз халгынын рус ингилабы (1905—07) илә һәмрә'јлик һәрәкатында фәал иштирак етмиш, мүстәмләкәчилијә гаршы гәти мүбаризә апармышдыр. Ж. Биринчи дүнја мүһарибәси (1914—18) әрәфәсиндә пролетариаты империалист мүһарибәсинә гаршы мүбаризәјә чағырдығы үчүн иртичачылар тәрәфиндән өлдүрүлмүшдүр.

Ж. чохчилдли коллектив «Социализм тарихи (1789—1900)» әсәринин редакторудур (Бөјүк Франса ингилабына һәср олунмуш илк 4 чилди өзү јазмышдыр). В. И. Ленин Ж.-ин оппортунист сәһвләрини тәнгид етмәклә јанашы көстәрмишдир ки, «Субјектив чәһәтдән көтүрсәк, Жорес республиканы хилас етмәк вә бунун үчүн буржуа демократијасы илә иттифага кирмәк истәјирди» (Әсәр. там күллијјаты, ч. 10, сәһ. 127).

Әсәрләри: История Великой французской революции, т. 1—3, М., 1920—23; Против войны и колониальной политики, М., 1961; Социалистическая история Французской революции, пер. с франц., т. 1—3, М., 1976—79.

Әд.: Молчанов Н. Н., Жорес, М., 1969.

ЖОРЖ САНД—бах *Санд* Жорж.

ЖОФФР (Joffre) Жозеф Жак Сезер (12.1.1852, Ривзалт ш.—3.1.1931, Парис)—Франса маршалы (1916), Франса Академијасынын үзвү (1918). Франса—Пруссија мүһарибәсинин (1870—71), Һинд-Чиндә вә Африкада мүстәмләкәчилик мүһарибәләринин иштиракчысы. 1910 илдән Али Һәрби Шуранын үзвү, 1911 илдән сәдр мүавини вә Баш Гәраркаһ рәиси иди. 1914—16 илләрдә Франса ордусунун баш команданы олмуш, 1914 илдә мүвәффәгијјәтсизлијә уғрамыш Франса гошунларыны бачарыгла керијә чәкмиш, сонра Марна вурушмасында (1914) гәләбә газанмышды. 1916 илдә һөкумәтин һәрби мүшавири, 1917—18 илләрдә АБШ-да, сонра Јапонијада Франса һәрби нүмајәндәлијинин башчысы олмушдур. Совет Русијасына гаршы һәрби мүдахиләнин тәшкилиндә фәал иштирак етмишдир. Бир сыра мемуарын мүәллифидир.

ЖОФФРУА́ СЕНТ-ИЛЕ́Р (Geoffroy Saint-Hilaire) Етјенн (15.4.1772, Етамп—19.6.1844, Парис) — франсыз зоологу, тәкамүлчү. Ж. *Кувје* вә Ж.С.-И.-ин биркә ишләри мүгајисәли анатомик әламәтләринә көрә онурғалы һејванларын тәснифатындакы дәјишиклијин әсасыны гојмушдур. Ж. С.-И. онурғалы һејванларын ајры-ајры синифләр дахилиндә организмләрин гурулушундакы морфоложи ваһидлији өјрәнмиш, бу заман тәкамүл . ембриолокијасы дәлилләринин вә биокенетик ганунун әсасы олан мүгајисәли методдан истифадә етмишдир. Һејванларын ваһид гурулуш планы тә'лимини әсасландырмаг үчүн Ж. С.-И. «Анатомијанын фәлсәфәси» (ч. 1, 1818) әсәриндә өзүнүн «аналоглар нәзәријјәси»нә истинад едәрәк синтетик морфолокијаны, һәмчинин әлагәләр принсипини, үзви елементләрин сечмә ғоһумлуғуну вә органларын мүвазинәт принсипини, тәтбиг етмишдир. Лакин ваһид гурулуш планыны һәртәрәфли изаһ етмәјә чалышан Ж. С.-И. бир сыра чидди сәһвә јол вермишдир. Ж. С.-И. ејбәчәрлик һаггында тә'лимин («Анатомијанын фәлсәфәси» ч. 2, 1822), һејванларын иглимә ујғунлашмасы елминин банисидир.

ЖОФФРУА́ СЕНТ-ИЛЕ́Р (Geoffroy Saint-Hilaire) Изидор (16.12.1805, Парис—10.11.1861, орада)—франсыз зоологу. Е. *Жсффруа Сент-Илерин* оғлу. 1841 илдән Парис Милли Тәбиијат Тарихи Музејинин вә 1850 илдән Парис ун-тинин проф., 1833 илдән Франса Ин-тунун үзвү, 1856—57 илләрдә Парис ЕА-нын президенти олмушдур. Ж. С.-И. һејванлар аләминин ваһидлији вә тәкамүлүнә даир атасынын бахышларына тәрәфдар олмуш, тәкамүл проблеминин әзурилијини көстәрмишдир. Ејбәчәрлијә даир атасынын тәдгигатларыны давам етдирмәклә инсанда һермафродитизмә аид вә Ч. Дарвинин мүтәрәгги рус алимләринин (К. Ф. Рулје, Н. А. Севертсов, А. П. Богданов вә б.) диггәтини чәлб едән јени нөвләрин әһлиләшдирилмәси мәсәләләринә даир әсәрләр нәшр етдирмишдир.

Әсәрләри: Etudes zoologique, t. 1—2, Paris, 1832; Vie travaux et doctrines scientifique d'Etienne Geoffroy Saint-Hilaire, Paris, 1847; Acclimatation et domestication des animaux utiles, 4 ed., Paris, 1861; в рус. пер.—Общая биология, т. 1—2, М., 1860—62.

ЖУА́Н-ПЕСО́А (Joao Pessoa); 1930 илədәк Параиба (Paraiba)—Бразилијанын шм.-ш.-индә шәһәр. Параиба штатынын инз. м. Параиба чајы мәнсәбиндә дәниз кәмиләри јан ала билән порт. Д.ј. ст. вә шосе јоллары говшағыдыр. Әһ. 221,5 мин (1970). Тохучулуг, јејинти, түтүн сәнајеси, бөјүк семент з-ду, 18 әср ме'марлыг абидәләри вар. Тичарәт мәркәзидир.

ЖУЗЕ́ Пантелејмон Крестович (әсл ады Бәндәли бин Сәлиба әл-Чәузи; 1871, Фәләстин—19.1.1942, Бакы)—совет шәргшүнасы, тарихчи. Мәншәчә суријалы христиан әрәбдир. Кәнч јашларында Русијаја кәлмиш, 1896 илдә Казан Руһани Академијасыны битирмишдир. 1914 илдә Казан ун-тинин проф. сечилмишди. 1920—37 илләрдә АДУ-да әрәб дили вә әдәбијјаты кафедрасынын проф., 1938—42 илләрдә ССРИ ЕА Азәрб. филиалы Тарих Ин-тунун баш елми ишчиси олмушдур. Ж. Азәрб.-ын орта әсрләр тарихинин илк тәдгигатчыларындандыр. «Бабәк вә бабәкилик», «Азәрбајчан әрәбләрин һакимијјәти алтында (VII—XI әсрләр)», «Әрәб габиләләри Загафгазијада», «Мәзједи—Шејбаниләр Азәрбајчанда» вә с. әсәрләри вар. Ж. орта әср әрәб мүәллифләриндән Тәбәри, Бәлазури, Ибн Мисгәвејһ, Ибн әл-Әсир, Јагут әл-Һәмәви вә б.-нын әсәрләриндәки Азәрб.-а аид мә'луматларын бә'зи һиссәләрини рус дилинә тәрчүмә етмишдир.

Әсәрләри: К выяснению значения слова «тат», Б., 1930; Мутагаллибы в Закавказье в IX—X вв., К истории феодализма в Закавказье, Материалы по истории Грузии и Кавказа, в. 3, Тбилиси, 1937.

Әд.: Ибраһимов З. И., Токаржевски Ј. А., 1920-чи илләрдә вә 30-чу илләрин әввәлләриндә Азәрбајчан совет тарихшүнаслығы мәсәләсинә даир, Азәрб. ССР ЕА Тарих Институтунун Әсәрләри, ч. 17, 1966; Сумбатзаде А. С., Пути становления исторической науки в Азербайджане в XIX—первой половине XX веков, Изв. АН Азерб.ССР (серия истории, философии и права), 1974, № 1.

ЖУИ́С-ДИ-ФО́РА (Juiz de Fora), кечмиш Параһибуна (Parahybuna)—Бразилијада Минас-Жераис штатынын ч.-унда шәһәр. Параһибуна чајы саһилиндәдир. Д.ј. вә шосе јоллары говшағы, аеропорт. Әһ.224 мин (1970). Мүһүм тичарәт вә сәнаје мәркәзидир Тохучулуг, јејинти, дәри-ајаггабы вә с. сәнајеси вар.

ЖУК Серкеј Јаковлевич (4.4.1892, Кијев—1.3.1957, Москва)—совет һидротехники. ССРИ ЕА акад. (1953), мүһәндис-техники хидмәт кен.-м.-у, Социалист Әмәји Гәһрәманы (1952), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1950, 1951). 1942 илдән Сов.ИКП үзвү. 1942 илдән Үмумиттифаг Һидролајиһә Ин-туна рәһбәрлик етмишдир (1957 илдән ин-т онун адыны дашыјыр). Ж. Москва ад. каналын, Волга—Дон комплексинин, Волга — Балтик су јолунун, Волга чајы үстүндәки Углич, Рыбинск, В. И. Ленин ад. су-електрик ст.-ларынын вә б. һидротехники гурғуларын лајиһәләндирилмәси вә тикинтисинә рәһбәрлик етмишдир. Совет һидротехникләри мәктәбинин јарадылмасында хидмәтләри вар. ССРИ Али Советинин (1 вә 4-чү чағырыш) депутаты олмушдур. 3 дәфә Ленин ордени, 4 башга орден, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әд.: С. Я. Жук, «Вестник АН СССР», 1957, № 3.

ЖУ́КОВ Јевкени Михајлович (д. 23. 10.1907, Варшава)—совет тарихчиси. ССРИ ЕА акад. (1958; м. үзвү 1946). 1941 илдән Сов.ИКП үзвү. ССРИ ЕА Сакит Океан Ин-тунун директору (1943—50), Сов.ИКП МК јанында Ичтимаи ЕА-нын кафедра мүдири (1946—76) олмушдур. ССРИ ЕА тарих бөлмәсинин акад. катиби (1957—71 вә 1975 илдән), ССРИ ЕА Үмуми Тарих Ин-тунун директорудур (1968 илдән). Јапонијанын јени вә ән јени дөвр тарихинин бир сыра әсас мәсәләсини ишләјиб һазырламышдыр. Бејнәлхалг мүнасибәтләр вә мүстәмләкә проблемләри, тарихин үмуми методоложи мәсәләләри вә дөврләшдирилмәсинә даир әсәрләрин мүәллифи, чохчилдли «Үмумдүнја тарихи»нин (1955—77) баш редакторудур. «Совет Тарих Енсиклопедијасы»нын (1958—76) баш редактору олмушдур. 5 орденлә, ССРИ ЕА-нын Карл Маркс ад. гызыл медалы илә (1979) тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: История стран Азии и Африки в новое время, М., 1971 (совм.

с др.); Мировая социалистическая система. Некоторые проблемы теории и истории становления социализма, М., 1973 (совм. с др.).

Әд.: Дружинин Н. М. и др., К 70-летию академика Е. М. Жукова, «История СССР», 1977, № 5.

ЖУКОВ Георки (Јури) Александрович (д. 23.4.1908, индики Ворошиловград вил.-нин Алмазнаја ст.)—Украјна вә рус совет јазычысы, публисист, ичтимаи хадим.

Ленин мүкафаты лауреаты (1960), Социалист Әмәји Гәһрәманы (1978). 1943 илдән Сов.ИКП үзвү. 1926 илдән әдәби фәалијјәтә башламыш, «Луганскаја правда», «Комсомолетс Украины», «Комсомолскаја правда» гәзетләриндә (1932—45), 1946—57 илләрдә «Правда» гәзети редаксијасында ишләмишдир (1952 — 57 илләрдә баш редактор мүавини). 1957—62 илләрдә ССРИ Назирләр Советинин Харичи Өлкәләрлә Мәдәни Әлагәләр үзрә Дөвләт Комитәсинин сәдри олмушдур. 1962 илдән Совет Сүлһү Мүдафиә Комитәси сәдринин мүавини вә «Правда» гәзетинин сијаси ичмалчысыдыр. Сов.ИКП МТК үзвү (1956—76), Сов.ИКП МК үзвлүјүнә намизәд (1976), Үмумдүнја Сүлһ Шурасы Рәјасәт Һеј'әтинин үзвү (1974), ССРИ Али Советинин депутатыдыр (6-10-ҹу чағырыш). Ики дәфә Ленин ордени, ики Гырмызы Әмәк Бајрағы, Гырмызы Улдуз орденләри вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: 30 бесед с телезрителями, М., 1977; Общество без будущего, М., 1978.

ЖУКОВ Георки Константинович (1.12.1896, индики Калуга вил., Жуково р-нунун Стрелковка к.—18.6.1974, Москва)—совет дөвләт вә һәрби хадими.

Совет Иттифагы Маршалы (1943), дөрд дәфә Совет Иттифагы Гәһрәманы (1939, 1944, 1945, 1956), МХР Гәһрәманы (1969). 1919 илдән Сов.ИКП үзвү. 1915 илдән ордуја чағырылмыш, Биринҹи дүнја мүһарибәсиндә иштирак етмишдир. 1918 илдән Совет Ордусунда хидмәтә башламыш, Вәтәндаш мүһарибәсинин (1918—20) иштиракчысы олмушдур. Бир сыра һәрби тәкмилләшдирмә курсуну (1920, 1925, 1930) битирмишдир. Полк, бригада, дивизија, корпус командири, орду групунун команданы вә с. вәзифәләрдә олмуш, Халхын-Гол р-нунда јапон тәҹавүзкарларынын дармадағын едилмәсинә бачарыгла рәһбәрлик етмишдир (1939). 1940 илин ијунундан Кијев Әлаһиддә Һәрби Даирәсинин команданы, 1941 илин јанварындан ијулун 30-дәк ССРИ халг мүдафиә комиссарынын мүавини вә Баш Гәраргаһ рәиси олмушдур. Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин әввәлиндә Еһтијат вә Ленинград ҹәбһәләринә, Москванын мүдафиәси дөврүндә вә *Москва вурушмасында* (1941—42) Гәрб ҹәбһәси гошунларына командан лыг етмишдир. 1942 илдән ССРИ халг мүдафиә комиссарынын биринҹи мүавини вә Али Баш Команданын мүавини иди. Ән бөјүк әмәлијјат планларынын ишләниб һазырланмасында иштирак етмиш, 1-ҹи Украјна ҹәбһәси гошунларынын (1944), 1-ҹи Белорусија ҹәбһәси гошунларынын (1944—45) команданы олмуш, Висла Одер вә Берлин әмәлијјатларынын кечирилмәсинә рәһбәрлик етмишдир. Мүһарибәдән сонра Алманијада совет гошунлары групунун баш команданы, совет инзибати органларынын башчысы олмушдур (1945—46). ССРИ гуру гошунларынын баш команданы вә силаһлы гүввәләр назиринин мүавини (1946), Одесса вә Урал һәрби даирәләри гошунларынын команданы (1946—53), ССРИ мүдафиә назиринин биринҹи мүавини (1953—55), мүдафиә назири (1955—57) иди. 1958 илдә истефаја чыхмышдыр. Сов.ИКП МК үзвлүјүнә намизәд (1941—46 вә 1952—53), Сов.ИКП МК үзвү (1953—57), Сов.ИКП МК Рәјасәт Һеј'әти үзвлүјүнә намизәд вә үзвү (1956—57), ССРИ Али Советинин (1—4-ҹү чағырыш) депутаты сечилмишдир. 6 дәфә Ленин ордени, Октјабр Ингилабы ордени, 2 «Гәләбә» ордени, 3 Гырмызы Бајраг ордени, 2 дәфә 1-ҹи дәрәҹәли Суворов ордени, Тува Республикасынын «Республика ордени» илә, һәмчинин фәхри силаһ, 20 харичи орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәри: Воспоминания и размышления, 4 изд., т. 1—2, М., 1979.

ЖУКОВ Николај Николајевич (2.12.1908, Москва — 23.9.1973, Москва) — совет графики. ССРИ халг рәссамы (1963). ССРИ Рәссамлыг Академијасынын м. үзвү (1949). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1943, 1951). 1945 илдән Сов.ИКП үзвү. 1943—73 илләрдә М. Б. Греков ад. Һәрби Рәссамлар Студијасынын бәдии рәһбәри олмушдур. 1941—45 илләрдә ҹәбһә мәтбуатында вә «Правда» гәзетиндә (1942—43) ишләмишдир. Тематик дәзкаһ рәсмләринин («В. И. Ленин», 1940 илдән, «Ушаглар һаггында», 1943—68, «Нүрнберг мүһакимәси», 1946, «Надежда Крупскаја», 1968, «Петербургда», 1969), китаб иллүстрасијаларынын (Б. Полевојун «Әсл инсан һаггында повест»инә, 1952 ил нәшри; «Маркс вә Енкелс һаггында хатирәләр»ә, 1956 ил нәшри) вә плакатларын мүәллифидир. Ленин ордени, 2 башга орден, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

ЖУКОВСКИ Валентин Алексејевич (6.5.1858, Воронеж—17.1.1918, Петроград)—рус иранишүнасы. Петербург ЕА м. үзвү (1899), Петербург ун-тинин проф. (1889). Фарс дили, әдәбијјаты, фолклору вә етнографијасына даир әсәрләрин [«Фарс дили грамматикасы» (алман дилиндә, 1889), «Јени фарс дилинин мүхтәсәр грамматикасы» (1890)—һәр икиси К. К. *Залеманла* биркә; «Фарс халг јарадыҹылығы нүмунәләри» (1902) вә с.] мүәллифидир. Иран тарихи, мүсәлман мәзһәбләри вә дәрвиш орденләри һаггында да тәдгигатлары вар.

ЖУКОВСКИ Васили Андрејевич (9.2.1783, индики Тула вил.-нин Мишенскоје к.—24.4.1852, Алманија, Баден-Баден, Петербургда дәфн едилмишдир)—рус шаири, рус романтизминин баниләриндән бири. Мүлкәдар И. А. Бунин вә әсир түрк гызы Салиһәнин гејри-гануни оғлудур. 1812 ил Вәтән мүһарибәсинин иштиракчысы олмуш, вәтәнпәрвәр руһлу ше'рләр јазмышдыр («Шаир рус дөјүшчүләринин дүшәркәсиндә», 1812 вә с.). Узун мүддәт сарајда хидмәт етмиш, А. С. Пушкин, М. Ј. Лермонтов, А. И. Кертсен вә декабристләрин ҹәзасынын јүнкүлләшдирилмәсинә Т. Г. Шевченконун тәһкимчиликдән азад олунмасына чалышмышдыр. Бәдбинлик, үмидсизлик, һәјатдан наразылыг Ж. јарадыҹылығынын сәҹијјәви мотивләридир: «Лүдмила» (1808), «Светлана» (1808—12), «Еол арфасы» (1814), «Теон вә Есхин» (1814) вә с. балладалары. Ф. Шиллерин «Орлеан гызы» драмыны, Һомерин «Одиссеја»сыны, Фирдовсинин «Шаһнамә» поемасынын «Рүстәм вә Зөһраб» фәслини тәрҹүмә етмишдир. А. С. Пушкин Ж.-ни өзүнүн мүәллими адландырмыш, В. Г. Белински онун јарадыҹылығыны јүксәк гијмәтләндирмишдир.

Әсәрләри: Нағыллар вә ше'рләр, Б., 1947; Собр. соч., т. 1—4, М.—Л., 1959—60; Стихотворения, в кн.: Русская поэзия XIX века, т. 1, М., 1974; Избр. баллады, Кемерово, 1978.

Әд.: Мәммәд Ҹәфәр, XIX әср рус әдәбијјаты, һ. 1, Б., 1970; Гуковский Г. А., Пушкин и русские романтики, М., 1965.

ЖУКОВСКИ Николај Јегорович (17.1.1847, индики Владимир вил.-нин Орехово к.—17.3.1921, Москва)—механика саһәсиндә рус алими, мүасир һидроаеродинамиканын баниси.

Петербург ЕА м. үзвү (1894), Москва ријазијјат ҹәмијјәтинин президенти (1905). Јол мүһәндиси аиләсиндә доғулмушдур. Москва ун-тини тәтбиги ријазијјат ихтисасы үзрә битирмишдир (1868). Өмрүнүн сонунадәк Москва ун-тиндә вә Москва Али Техника Мәктәбиндә (МАТМ) ишләмишдир. Һәрәкәтин дајаныглығына даир тәдгигатларына көрә она тәтбиги ријазијјат үзрә докторлуг елми дәрәҹәси верилмишдир (1882). Онун рәһбәрлији илә Авропада илк аеродинамик борулардан бири Москва ун-тинин механика кабинетиндә гурашдырылмыш (1902), Москва јахынлығындакы Кучино гәс.-ндә Авропада илк аеродинамика ин-ту јарадылмыш (1904) вә МАТМ-да аеродинамика лабораторијасы ачылмышдыр (1910). Ж. МАТМ-да «Һавада учушун нәзәри әсаслары» адлы мүһазирәләр курсуну апармыш вә тәјјарәчи-забитләр курсунда дәрс демишдир. Ж.-нин рәһбәрлији илә бурада тәјјарә конструксијаларынын аеродинамик вә мөһкәмлијә көрә һесабламa үсуллары ишләниб һазырланырды. Биринҹи дүнја мүһарибәси илләриндә (1914—18) Ж. бомбаатма нәзәријјәсини ишләмиш, артиллерија мәрмиләринин баллистикасы илә мәшғул олмуш, баллистикаја, тәјјарәчилик елминә вә һидромеханиканын хүсуси мәсәләләринә даир курс охумушдур. Онун тәклифи илә Совет һөкумәти тәрәфиндән Мәркәзи *Аероһидродинамика Институту* јарадылмыш (1918) вә илк рәһбәри өзү олмушдур. Һәрби тәјјарәчиләр үчүн Ж.-нин нәзәри курслары әсасында Москва Авиасија Техникуму, онун зәмининдә дә 1920 илдә Гырмызы Һава Донанмасы Мүһәндис-

ләри Ин-ту (1922 илдән Н. Ј. Жуковски ад. Һәрби Һава Мүһәндисләри Академијасы) јарадылмышдыр.

Ж. ваһид елми фәнн олан експериментал вә нәзәри аеродинамиканы јаратмышдыр. О, јүксәјә галха-галха һавада сүзмә механизмини тәдгиг етмиш, илк дәфә «өлүм илкәјини» өјрәнмишдир. «Аеропланларын ән әлверишли мејл бучағы һаггында» (1897) әсәри тәјјарәнин аеродинамик һесабланмасынын әсасы олмушдур. Винтин дарты гүввәсинә даир мәсәләләри өјрәнмиш, галдырычы гүввә һаггында теорем (*Жуковски теореми*) вермишдир. Ганадын ахарлы формасына даир бир сыра мәсәләнин һәлли үчүн ријази апараты инкишаф етдирмиш, «Жуковски профили»нин нәзәри гурулма үсулуну вә һава винтинин пәриндә сүр'әтләрин пајланмасы ганунларыны вермиш, ганад нәзәријјәсини јенидән ишләмишдир. Тәјјарәнин мөһкәмлијә вә узунуна динамик дајаныглығынын һесабланмасы проблемләрини тәдгиг етмишдир. Ж. бәрк чисим механикасы, астрономија, ријазијјат, һидродинамика, һидравлика, тәтбиги механика, машынларын тәнзимләнмәси нәзәријјәси вә с. саһәләрдә орижинал тәдгигатларын, һәмчинин ун-т вә техники ин-тлар үчүн нәзәри механика үзрә классик дәрсликләрин мүәллифидир.

Ж.-нин елми фәалијјәтинин 50 иллијини вә «Рус авиасијасынын атасы» кими бөјүк хидмәтләрини гејд етмәк мәгсәди илә В. И. Ленинин имзасы илә ријазијјат вә механика саһәсиндә ән јахшы әсәрләрә көрә Н. Ј. Жуковски ад. мүкафатын тә'сис олунмасы һаггында ХКС декрет вермиш (1920), анадан олмасынын 100 иллији илә әлагәдар ССРИ Назирләр Совети Москва ун-ти, Москва Авиасија Ин-ту вә МАТМ-ын јухары курс тәләбәләри үчүн Н. Ј. Жуковски адына иллик 2 мүкафат вә тәгаүд тә'сис етмишдир (1947). Москвада вә *Жуковски* ш.-ндә алимин абидәси гојулмуш, Москвада елми-хатирә музеји јарадылмышдыр.

Ә с ә р л ә р и: Полн. собр. соч., т. 1—9, М.—Л., 1935—37; Собр. соч., т. 1—7, М.—Л., 1948—50, Теоретическая механика, 2 изд., М.—Л., 1952.

Әд.: Г о л у б е в В. В., Н. Е. Жуковский, М., 1947; К о с м о д е м ь я н с к и й А. А., Н. Е. Жуковский, М., 1969.

ЖУКО́ВСКИ Пјотр Михајлович (22.1.1888, Кишинјов—14.1.1975, Ленинград)—совет ботаники. В. И. Ленин ад. ҮИКТЕА-нын акад. (1935). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1943). 1940 илдән Сов.ИКП үзвү. Тбилисидә Ботаника бағынын директору (1920 илдән) вә Политехник ин-тунун проф. (1923 илдән), К. А. Тимирјазев ад. К. Т. Академијасынын (1934—52), Үмумиттифаг Елми-Тәдгигат Биткичилик Ин-тунун (1951—60) директору, 1962 илдән өмрүнүн сонунадәк Ленинград Дөвләт Ун-тинин проф. олмушдур. Ж. саһибла паразитин бирликдә јашадыглары шәраитдә гаршылыглы тәкамүлү, мәдәни биткиләрин бөјүк вә ендемик кичик төрәнмә мәркәзләри, илкин зоғларын икинчи меристем һүчејрәләриндән әмәлә кәлмәси нәзәријјәләрини ирәли сүрмүш, биткиләрин микроспорокенез просесләриндә каротиноидләрин әһәмијјәтини сүбут етмишдир. Кичик Асија, Сурија, Месопотамија, Аркентина, Чили, Перу, Мексика вә б. јерләрә експедисијалар заманы селексија үчүн әһәмијјәтли материал топламыш, Triticum timopheei Zhuk буғда нөвүнү (1923) ашкар етмиш вә онун тәсвирини вермишдир. Ж. 140-дәк елми әсәрин мүәллифидир. Ж. Алманија К.Т. ЕА м. үзвү (1955) вә фәхри доктору (1967), Болгарыстан Ботаника Чәмијјәтинин фәхри доктору олмушдур (1969). Н. И. Вавилов ад. мүкафатын лауреатыдыр (1967). 4 дәфә Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени, Гырмызы Улдуз ордени, башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Ә с ә р л ә р и: Ботаника, 4 изд., М., 1964; Культурные растения и их сородичи, 3 изд., Л., 1971.

ЖУКО́ВСКИ—РСФСР Москва вил.-ндә шәһәр. Москва ш.-ндән 40 *км* ч.-ш.-дә, Отдых д.ј. ст. јахынлығында, Москва чајы саһилиндәдир. Әһ. 87 мин (1977). Н. Ј. *Жуковскинин* шәрәфинә адландырылмышдыр.

ЖУКО́ВСКИ ТЕОРЕМИ—*галдырычы гүввә* һаггында теорем; сыхылмајан мајенин (газын) мүстәвијә паралел потенсиаллы гәрарлашмыш ахынында оху ахына перпендикулјар олан сонсуз силиндрин ваһид узунлуғуна тә'сир едән галдырычы гүввәнин гијмәти (P) мајенин сыхлығы (ρ), сонсузлугдакы сүр'әти (v) вә силиндри әһатә едән ихтијари һамар әјри үзрә сүр'әтин *сиркулјасијасы* (Γ) илә мүтәнасибдир:

$$P=\rho\, v\, \Gamma.$$

Истигамәти исә сүр'әт векторуну сиркулјасија истигамәтинин әксинә 90° дөндәрмәклә алыныр (сиркулјасијанын сыфырдан фәргли олмасына сәбәб маје вә газын өзлүлүјү нәтиҹәсиндә чисимлә бағлы јаранан *бурулғанлы һәрәкәтдир*). Н. Ј. Жуковски ифадә етмишдир. Ж.т. сыхылан маје (газ) үчүн сәс сүр'әтиндән кичик сүр'әтләрдә доғрудур, сәс сүр'әтинә бәрабәр вә ондан бөјүк сүр'әтли ахын үчүн үмуми һалда исбаты мүмкүн дејил. Ж.т. илә узунлуғу сонлу олан ганад үчүн галдырычы гүввә, авар винтинин дарты гүввәси вә с. һесабланыр.

ЖУКО́ТИН, Ч у к е т а у—*Волга-Кама Булгарыстаны* шәһәрләриндән бири. Харабалығы Тат.МССР-ин Чистопол ш. јахынлығындадыр. Монголлара гәдәрки дөврдә салынмышдыр. 13 әсрин сону—14 әсрдә, Гызыл Орда дөврүндә Волга Булгарыстанынын ән зәнкин шәһәрләриндән иди. 15 әсрин 1-чи јарысында дағыдылмышдыр. Газынтылар заманы 13—14 әсрләрә аид сиккә дәфинәләри вә чохлу сиккәләр тапылмышдыр. 1923 илдә тапылмыш 14 әсрин сонуна аид гызыл вә күмүш бәзәк әшјаларындан ибарәт дәфинә булгар сәнәткар-зәркәрләринин јүксәк усталығыны сүбут едир.

Әд.: бах *Волга-Кама Булгарыстаны* мәгаләсинин әдәбијјатына.

«ЖУ́ЛДЫ́З» («Улдуз»)— әдәби-бәдии, ичтимаи-сијаси журнал. Газах.ССР Јазычылар Иттифагынын органы. 1928 илдән Алма-Атада газах дилиндә нәшр едилир. «Ж.» мүхтәлиф адларла чыхмышдыр, 1957 илдән индики ады илә нәшр едилир. «Ж.»-да ССРИ халглары әдәбијјатындан, о чүмләдән Азәрб. әдәбијјатындан нүмунәләр дәрч едилир. Тиражы 214 миндир (1978). Халглар достлуғу ордени илә тәлтиф олунмушдур (1978).

ЖУПА—чәнуб вә гәрб славјанларында инзибати-әрази ваһидинин ады. Илк дәфә «Ж.» термининә 10 әсрин орталарына аид мәнбәләрдә еркән феодал Хорват дөвләтинин инзибати бөлкү ваһиди кими раст кәлинир. Даһа чох Хорватијада (1918 иләдәк) вә Чехословакијада (1920—27 илләрдә бурада инзибати бөлкү системи «Zupni zrizeni» адланырды) сахланмышды. Бир сыра һалда «Ж.» термини топонимә чеврилмишдир.

ЖУПА́НЧИЧ (Zupancic) Отон (23.1.1878, Винитса к.—11.6.1949, Лублјана)—словен шаири, Словенија Елмләр вә Инчәсәнәт Академијасынын үзвү (1938). Әдәбијјатда вә сијасәтдә мүһафизәкарлыға гаршы мүбаризә апаран «Әдәби јенилик» групунун нүмајәндәләриндән олмушдур. 1941 илдән кизли партизан мәтбуатында әмәкдашлыг етмишдир. «Нәш'ә чамы» (1899), «Дүзәнлик боју» (1904), «Мүгәддәс Вид күнү әрәфәсиндә» (1920), «Гар алтындакы бәнөвшә» (1945) вә с. китабларындакы ше'рләрдә словен халгынын милли вә ичтимаи азадлыг мүбаризәси әксини тапмышдыр. Драматург, публисист тәрчүмәчи кими дә фәалијјәт көстәрмишдир.

Ә с ә р л ә р и: Пробуждение, М., 1961; Лирика, М., 1978.

ЖУРА́ВСКИ Дмитри Иванович (29.12.1821, индики Курск вил.-нин Белоје к.—30.11.1891, Петербург)—рус алими вә мүһәндиси, көрпү конструксијалары вә иншаат механикасы саһәсиндә мүтәхәссис. 1842 илдә Петербург Јол Мүһәндисләри Ин-туну битирдикдән сонра Петербургла Москва арасында д.ј. лајиһәсинин һазырланмасында иштирак етмишдир. Илк дәфә чохшәбәкәли тахта фермаларын (Гау фермасы да адланыр) һесабланма нәзәријјәсини ишләјиб һазырламыш, Волга, Веребја, Волхов вә б. чајларын үстүндән салынан көрпүләрин лајиһәсиндә бу нәзәријјәдән истифадә етмишдир. Ж. илк дәфә (1855) әјилән тирләрдә тохунан кәркинликләри тә'јин етмәк үчүн хүсуси үсул тәклиф етмишдир.

ЖУРНА́Л [фр. journal—күндәлик гәзет, мәчмуә. Дикәр хариҹи дилләрдә Ж. анлајышына јахын: «magazine» (инк.), «Zeitschrift» (алм.), «Revista» (исп.), «Списание» (болг.)] — дөври мәтбу нәшр, күтләви информасија вә тәблиғат васитәләриндән бири. Дөврилијинә (һәфтәлик, ајлыг, рүблүк), мәзмунуна (ичтимаи-сијаси, әдәби-бәдии, елми-күтләви, саһә), охучу категоријасына (ушаглар, кәнчләр, гадынлар вә с. үчүн) көрә бурахылыр. В. И. Ленин гејд етмишди: «...журнал башлыча олараг тәблиғата, гәзет исә башлыча олараг тәшвигата хидмәт етмәлидир. Лакин, һәм журналда, һәм дә гәзетдә һәрәкатын бүтүн чәһәтләрини әкс етдирмәк лазымдыр...» (Әсәр. там күллијјаты, ч. 4, сәһ. 356—357).

Илк Ж. 1665 ил јанварын 5-дә Франсада нәшр олунан «Журнал де Саван» («Journal des sçavans») һесаб едилир. Инкилтәрәдә илк Ж. 1665, Италијада 1668, Алманијада 1682 илләрдә нәшр едилмишдир. Дүнјанын бир чох өлкәсиндә исә Ж. јалныз 18—19 әсрләрдә мејдана кәлмишдир. Капитализмин ичтимаи зиддијјәтләринин кәскинләшмәси, пролетариатын сијаси шүурунун артмасы вә мүтәшәккиллији, елми сосиализм идејаларынын јајылмасы илә әлагәдар ингилаби-пролетар мөвгејиндә дуран Ж.-лар [К. Маркс вә Ф. Енкелсин јаратдыглары «Дөјч-Французише Јарблјухер» (1844), «Нөје Рајнише сајтунг. Политши-економише ревју» (1850) вә б.] јаранмышдыр. Б. Британијада «Коммонуелс» (1866—67), Алманијада

Азәрбајчанда чыхан журналлардан.

«Демократишес вохенблатт» (1868—69), Франсада «Ревју сосиалист» (1885—1914), Исвечрәдә «Форботе» (1866—71) вә с. белә Ж.-лардандыр.

Русијада илк Ж. «Санкт-Петербургскије ведомости» гәзетинә әлавә кими 1728 илдән нәшрә башлајан «Месјачныје историческије, кенеалогическије и кеографическије примечанија в Ведомостјах» иди. Русијада Ж.-лар дөвләт идарәләри тәрәфиндән нәшр олунурду. 1759 илдә хүсуси шәхсләрә Ж. нәшр етмәк ичазәси верилди; 1759—70 илләрдә «Трудолјубиваја пчела», «Смес», «Трутен», «Адскаја почта» вә с. Ж.-ларла Русијада јени—сатирик Ж. нөвүнүн әсасы гојулду. Азадлыг һәрәкатынын задәкан дөврүнүн һазырланмасында «Сын отечества» (1812—25), «Невски зрител» (1818—25) Ж.-ларынын, «Полјарнаја звезда» (1823—25) вә б. алманахларын мүһүм ролу олмушдур. Бу дөврүн мүтәрәгги нәшрләриндән «Телескоп», «Московски телеграф», «Московски наблјудател», хүсусилә «Отечественныје записки» вә «Современник» Ж.-ларыны гејд етмәк лазымдыр. 40-чы илләрдә ингилаби-демократик журналистиканын көркәмли нүмајәндәси В. Г. Белински иди. 1853—56 илләрдә А. И. Кертсенин «Колокол»у башда олмагла сензурасыз мәтбуат мејдана кәлди. В. И. Ленин бу үмумдемократик мәтбуаты Русијада фәһлә мәтбуатынын сәләфи адландырмышдыр. 19 әсрин орталарында Русијада синфи мүбаризәнин кәскинләшмәси илә ингилаби-демократик мәтбуатын тә'сири артды. Н. Г. Чернышевски, Н. А. Добролјубов вә М. Ј. Салтыков-Шедрининин «Современник»ә кәлмәси журналы ингилаби тәблиғат органына чевирди.

Русијада илк марксист фәһлә Ж.-ынын јаранмасы азадлыг һәрәкатынын пролетар дөврү илә сых бағлыдыр. 1896 илин мартында Ченеврәдә В. И. Ленинин тәшәббүсү вә «Әмәк азадлығы» групунун иштиракы илә «Работник» мәчмуәси бурахылды. 1901—02 илләрдә нәшр олунмуш «Зарја» Ж.-ы ингилаби марксизм идејаларынын тәблиғиндә мүһүм рол ојнады. Биринчи рус ингилабы илләриндә легал болшевик «Вестник жизни» (1906—07) Ж.-ы, һәмкарлар иттифагларынын «Тернии труда» (1906—07), «Булочник» (1906), «Голос ткача»(1906—07) вә с. Ж.-лары нәшр олунду. Јени ингилаби јүксәлиш дөврүндә «Мысл» (1910—11), «Просвешшеније» (1911—14, 1917), «Вопросы страхованија» (1913—14, 1915—18), «Работнитса» (1914 илдән) вә б. ичтимаи-игтисади вә күтләви Ж.-лар нәшр едилди (бах *Болшевик мәтбуаты*). Үмумијјәтлә, 1913 илдә Русијада 1331 адда Ж. нәшр олунмушдур.

Азәрб.-да илк Ж. нүмунәләри 16 әсрин сон рүбүндә јаранса да, онун тәшәккүлү вә инкишафы биринчи рус ингилабы илләринә тәсадүф едир. Азәрб. дилиндә илк Ж. 1883 илдә Тифлисдә нәшрә башлајан *«Кәшкүл»*дүр (1883—84). «Кәшкүл» бағландыгдан сонра 1906 илин әввәлләринәдәк Азәрб.-ын мүтәрәгги зијалыларынын Ж. нәшр етмәк тәшәббүсләри чаризмин мүстәмләкәчилик сијасәти нәтичәсиндә баш тутмамышдыр [Н. Нәриманов 1899 илдә Азәрб. вә рус дилләриндә «Тәзә хәбәрләр» («Новыје вести») гәзетинин, 1901 илдә исә ајлыг елми-педагожи «Мәктәб» журналынын нәшринә тәшәббүс көстәрмишсә дә, чар һөкумәти буна ичазә вермәмишдир].

1906—20 илләр әрзиндә Азәрб.-да нәшр олунан Ж.-лары идејасы вә истигамәтинә көрә әсасән 4 група бөлмәк олар: биринчи група ингилаби-марксист нәшрләр дахилдир. Азәрб.-да илк болшевик Ж.-ы *«Волна»* (1909, феврал) олмушдур. Чәми 2 нөмрәси чыхмышдыр. 1911 илин мартында Азәрб. болшевикләри һәфтәлик легал ичтимаи-сијаси «Современнаја жизн» Ж.-ыны нәшр етдиләр. Ж. РСДФП Бакы тәшкилаты Ичраијјә Комитәсинин органы кими чыхмышдыр. Бакы болшевикләри 1911—12 илләрдә «Нор хоск» (ермәни дилиндә), 1917 илдә исә *«Бајрағи-әдаләт»* Ж.-ларыны нәшр етдиләр. Азәрб. дилиндә илк болшевик сатирик Ж.-ы 1919 илин јанварындан нәшрә башлајан *«Мәш'әл»* иди. 1920 илин јанварында илк кәнчләр Ж.-ы *«Јолдаш»* нәшр олунмушдур. Икинчи група ингилаби-демократик *«Молла-Нәсрәддин»* Ж.-ы дахилдир. Онун нәшри илә (1906 — 20) Азәрб.-да сатирик журналистика мәктәби јаранмышдыр («Бәһлул», «Зәнбур», «Ары», «Кәлнијәт», «Ләкләк», «Мәзәли», «Тути», «Бабаји Әмир» вә с. Ж.-лар). «Молла Нәсрәддин» демократик мәтбуатын инкишафына бөјүк тә'сир көстәрмишдир. Үчүнчү група, әсасән, габагчыл зијалыларын көмәји вә билаваситә иштиракы илә нәшр олунан *«Рәһбәр»*, *«Дәбистан»*, *«Мәктәб»* вә с. демократик Ж.-лар дахилдир. Бу Ж.-ларда М. Ә. Сабир, Н. Нәриманов, С. С. Ахундов, Ф. Көчәрли, А. Шаиг, А. Сәһһәт вә б. габагчыл јазычы, маариф вә мәдәнијјәт хадимләри иштирак етмишләр. Мәктәб вә маариф мәсәләләринә даир рус дилиндә «Школа и жизн», «Двухнеделны ученически журнал» (1917), Бакыда нефт сәнајесинин инкишафы мәсәләсини ишыгландыран «Труды Бакинского отделенија русского технического общества» (1886—1916) вә б. Ж.-лар да нәшр олунмушдур. Дөрдүнчү група һаким синифләрин вә иртича гүввәләринин мәнафејини мүдафиә едән гаты иртичачы Ж.-лар («Јени Фүјузат», «Шәлалә» вә с.) дахилдир.

ССРИ-дә нәшр едилән журналлардан.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәси илә өлкәмиздә Ж. нәшри саһәсиндә дә јени дөвр башланды. 1917 ил нојабрын 10-да ХКС-нин мәтбуат һаггында декрети илә әксингилабчы мәтбуат органларынын нәшри гадаған олунду, мәтбуат вә нәшријјатларын бир гисми миллиләшдирилди. Ингилабын гәләбәсиндән сонра нәшр едилән Ж.-лар ичәрисиндә «Коммунистически интернасионал» (1919), «Известија Сентралного Комитета РКП(б)» (1919, индики «Партијнаја жизн»), «Вестник агитасии и пропаганды» (1920), «Вестник жизни» (1918—19), «Творчество» (1918—22) вә б.-ны көстәрмәк олар. Совет һакимијјәтинин илк илләриндән «Пролетарскаја култура» (1918—21), «Горн» (1918—23) вә с. Ж.-лар кениш јајылды. Вәтәндаш мүһарибәсинин (1918—20) баша чатмасы вә динч гуручулуг дөврүнә кечид совет журналистикасынын кениш инкишафы үчүн зәмин јаратды. Бу дөврдә «Под знаменем марксизма», «Краснаја печат», «Журналист», «Болшевик» (1952 илдән «Коммунист»), «Краснаја нов», «Молодаја гвардија», «Звезда», «Октјабр», «Новы мир», «Огонјок», «Крокодил», «Мурзилка», «Пионер» вә б. Ж.-лар нәшрә башлады.

30-чу илләрдә мүттәфиг вә мухтар респ.-ларда Ж.-ларын кениш шәбәкәси јаранды. 1937 илдә ССРИ халгларынын дилләриндә (рус дилиндән башга) 400-ә јахын партија, ичтимаи-сијаси, әдәби-бәдии вә саһә Ж.-ы нәшр олунурду. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә Ж. нәшрләринин сајы вә тиражы хејли азалса да, күтләви һәрби журналларын («Красноармејес», «Краснофлотес» вә б.) сајы вә тиражы чохалмыш, онларын ролу вә әһәмијјәти артмышды.

Мүһарибәдән сонракы дөврдә партијамыз Ж. нәшринә, онларын идеја-сијаси сәвијјәсинин јүксәлдилмәсинә, сосиализм вә коммунизм гуручулуғунда ролунун артмасына хүсуси диггәт вермишдир. Сов.ИКП МК-нын «Звезда» вә «Ленинград», «Молодој колхозник», «Крокодил», «Огонјок», «Знамја» вә с. Ж.-лар һаггындакы гәрарларынын бу саһәдә бөјүк әһәмијјәти олмушдур. 50-чи илләрдән «Агитатор», «Вопросы истории КПСС», «Советскије профсојузы», «Советскаја печат» (1967 илдән «Журналист») Ж.-лары нәшрә башлады. 1978 илдә өлкәмиздә Ж. вә Ж. типли нәшрләрин сајы 6862, бирдәфәлик иллик тиражы исә 3,5 млрд. нүсхә олмушдур.

Азәрб.-да Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра буржуа мәтбуат органларынын, әксингилаби Ж.-ларын нәшри дајандырылды. 1920 илин сентјабрында Азәрб. Ингилаб Комитәсинин органы, илк иллүстратив, күтләви, әдәби-бәдии, игтисади, сијаси Ж. «Фүгәра фүјузаты» нәшрә башлады. 1920 илин нојабрында Совет Азәрб.-ынын илк партија Ж.-ы олан *«Азәрбајҹан Коммунист (болшевик) Фиргәси Мәркәзи Комитәсинин әхбары»*-нын биринчи нөмрәси чапдан чыхды. Ж. Азәрб., рус вә ермәни дилләриндә бурахылырды. Сонралар респ.-да партија Ж.-ларынын кениш шәбәкәси јарадылды. *«Спутник коммуниста»* (1922—24), «Шәрг гадыны» (1923, 1938 илдән *«Азәрбајҹан гадыны»*), «Коммунист јолу» (1923—25), «Азәрбајҹан ишчи-кәндли мүхбири» (1927—32), «Тәшвигатчы» (1932—33), «Фиргә ишчиси» (1934—36), «Агитатор блокноту» (1937—42), «Пропагандист» (1934—41, 1942—44, 1944 илин мартындан «Тәблиғатчы», 1957 илин мартындан «Азәрбајҹан коммунисти»), һәмчинин «Азәрбајҹан Коммунист Фиргәси Нуха гәза комитәсинин әхбары» (1924) вә с. Ж.-лар кениш зәһмәткеш күтләләринин идеја-сијаси тәрбијәсинин, онларын јени һәјат гуручулуғу ишинә сәфәрбәр едилмәсинин ән гүдрәтли воситәләриндән бири олмушдур. Бу саһәдә комсомол вә пионер Ж.-лары мүһүм јер тутур. Илк комсомол нәшрләриндән *«Молодој коммунист»* (1920—21), «Студенческаја жизн» (1923—24), «Студенческаја нов» (1923—24), «Комсомолскаја мысл» (1923), «Гызыл тәләбә» (1924), «Комсомол» (1926—30, 1930—41 илләрдә *«Кәнҹ болшевик»*) вә б.-ны, пионер Ж.-ларындан «Гырмызы Күнәш» (1921), «Гызыл кәнҹлик» (1923), «Краснаја јуност» (1923), «Улдуз» (1924) вә б.-ны көстәрмәк олар. 1927 илдән Азәрб. дилиндә *«Пионер»* Ж.-ы нәшр едилир. Азәрб.ССР-дә 1-ҹи бешиллијин ахырларында бирдәфәлик тиражы 443 мин нүсхә олан 30 Ж. вә Ж. типли мәҹмуә нәшр олунурду. Мүһарибәдән сонракы илләрдә бир сыра истеһсалат-техники, елми, әдәби-бәдии, сатирик, педагожи вә ушаг Ж.-лары нәшрә башлады («Кирпи», «Улдуз», «Техники тәрәгги уғрунда», «Көјәрчин», «Литературны Азербајджан», «Гракан Адрбеджан», «Журналистика», «Мүхбир», «Азәрбајҹан тәбиәти», «Советскаја түркологија», «Гобустан» вә с.). 1977 илдә Азәрб.ССР-дә иллик тиражы 35,2 млн. нүсхә олан 98 Ж. вә Ж. типли мәтбуат нәшр олунмушдур (Азәрб. мәтбуаты һаггында әтрафлы мә'лумат үчүн бах хүсуси ҹилд—*Азәрбајҹан Совет Сосиалист Республикасы*).

Сосиалист өлкәләриндә кениш Ж. шәбәкәси мөвҹуддур. Јени ҹәмијјәт гуруҹулуғуна хидмәт едән вә зәһмәткешләрин сијаси-мәдәни тәрбијәсиндә әсас васитәләрдән бири олан Ж.-лар сијаси партијалар, ичтимаи тәшкилатлар, дөвләт органлары, јарадыҹы тәшкилатлар вә с. тәрәфиндән нәшр олунур. Коммунист вә фәһлә партијаларынын мүһүм нәзәри Ж.-лары «Нове дроги» (ПХР), «Нова мисл» (ЧССР), «Ајнһајт» (АДР), «Ера сочиалисте» (РСР), «Таршадалми семле» (Маҹ.ХР), «Ново време» (БХР), «Сосијализам» (ЈСФР), «Хоктап» (ВСР), «Намын амдрал» (МХР), «Кынноча» (КХДР), «Милитанте комуниста» (Куба) вә б.-дыр.

Капиталист өлкәләриндә инһисарларын әлиндә тәблиғат васитәси олан Ж.-лар онларын мәнафејинә хидмәт едир, сосиалист өлкәләри һаггында охуҹулара, әсасән, тәһриф олунмуш материаллар тәгдим едир. Буржуа өлкәләринин чохунда Ж.-лар сајына, бирдәфәлик тиражына вә охуҹу аудиторијасына көрә күндәлик гәзетләри өтүб кечмишдир. Дөврилијинә көрә Инкилтәрә, Франса вә Италијада һәфтәлик, АБШ-да ајлыг Ж.-лар чохлуг тәшкил едир. Гәрбдә ән чох јајылмыш Ж.-лар: «Ридерс дајҹест», «Тиви гајд», «Тајм», «Нјусуик» (АБШ), «Шпикел» (АФР), «Експресс», «Париматч» (Фр.), «Доменика дел коррјере» (Италија) вә с. Капиталист өлкәләриндә буржуа Ж.-лары илә јанашы, коммунист вә фәһлә партијаларынын Ж.-лары да нәшр олунур. Ән нүфузлу коммунист журналлары: «Каје дју коммјунисм» (Фр.), «Ринашита» (Италија), «Марксизм тудеј» (Б. Бр.), «Парти лајф» (Һиндистан), «Дзенеј» (Јапонија) вә б.

Әд.: Маркс К. и Энгельс Ф., О печати, М., 1963; Ленин В. И., О печати, М., 1959; Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, Б., 1976; Ахундов Н., Азәрбајҹанда дөври мәтбуат, Б., 1965; Русская периодическая печать, 1702—1894, М., 1959; Русская периодическая печать, 1894—1917, М., 1957; Печать СССР за сорок лет, М., 1957; Печать СССР в 1975 году, М., 1976; Гусейнов А., Партийные журналы Азербайджана (1920—1973), Б., 1973; јенә онун, Комсомольско-молодёжная печать Азербайджана, Б., 1976; На службе монополий, М., 1977.

«ЖУРНАЛИСТ»—ајлыг ичтимаи-сијаси иллүстрасијалы журнал. «Правда» гәзети вә ССРИ Журналистләр Иттифагынын нәшри. 1920 илдән Москвада чыхыр. Мүхтәлиф адларла [«Красны журналист» (1920), «Краснаја печат» (1921), «Журналист» (1922—33), «Болшевистскаја печат» (1933—41), «Советскаја печат» (1955—66)] нәшр едилмишдир. 1967 илдән индики ады илә чыхыр. «Ж.», Ленин журналистикасы принсипләрини тәблиғ едир, совет мәтбуатынын иш тәҹрүбәсини үмумиләшдирир, журналистиканын мүасир проблемләрини ишыгландырыр. Тиражы 120 мин нүсхәдир (1978).

ЖУРНАЛИСТ ТӘҺСИЛИ—ихтисаслы мәтбуат кадрлары һазырлајан тәһсил системи. Журналистләрин илк али мәктәбләри АБШ-да 19 әсрин 2-ҹи јарысында, Авропада вә Асија өлкәләриндә 20 әсрин 20-ҹи илләриндә јарадылмышдыр. ССРИ-дә Ж.т. үзрә илк курслар (1918) вә ин-т (1921) Москвада, сонралар исә Ленинград, Харков, Минск, Алма-Ата вә б. ш.-ләрдә тәшкил едилмишдир; 40-ҹы илләрдә бир сыра ун-тләрдә журналистика шө'бәләри, 50—60-ҹы илләрдә исә журналистика факүлтәләри ачылмышдыр. Азәрб.-да журналист кадрлары һазырлығына Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра башланмышдыр. 1920 илдән Русија Телеграф Акентлијинин Бакы шө'бәси јанында журналистләр мәктәби (Азәрб. вә рус шө'бәләри), респ. гәзетләри јанында фәһлә-кәндли мүхбирләри дәрнәкләри, «Коммунист» гәзети редаксијасы јанында исә фәһлә клубу јарадылды. 1923 илдә Азәрб.-ын бир груп гәзет ишчиси Дөвләт Журналистика Интунда тәһсил алмаг үчүн Москваја көндәрилмишди. 1928 илдә АДУ-да журналистика вә библиографија кафедрасы ачылмышдыр. Мүһарибәдән сонракы илләрдә журналист кадрлары, әсасән, ун-тләрдә, али партија мәктәбләри вә Сов.ИКП МК јанында Ичтимаи Елмләр Академијасында һазырланырды. 1945 илдә АДУ-нун филолокија факүлтәси нәздиндә журналистика шө'бәси, 1946 илдә партија-совет мәтбуатынын нәзәријјә вә тәҹрүбәси кафедрасы, 1968 илдән исә мүстәгил журналистика факүлтәси тәшкил едилди. 1945—78 илләр әрзиндә АДУ-да 800 нәфәрдән чох журналист һазырланмышдыр.

«Журналист кадрларынын һазырланмасыны вә онларын ихтисасынын артырылмасыны јахшылашдырмаг тәдбирләри һаггында» Сов. ИКП МК-нын гәрары (1975, јанвар) өлкәдә, «Идеоложи иши вә сијаси тәрбијә ишини даһа да јахшылашдырмаг һаггында» Сов.

ИКП МК-нын гәрарыны јеринә јетирмәк саһәсиндә Азәрбајчан партија тәшкилатынын вәзифәләри барәсиндә» Азәрб. КП МК пленумунун гәрары (1979, ијул) респ.-да Ж. т.-нин инкишафында мүһүм рол ојнамышдыр. ССРИ-нин 21 али мәктәбиндә, о чүмләдән 18 ун-тдә журналист кадрлары һазырланыр. Онлар ССРИ халгларынын 22 дилиндә вә 19 харичи дилдә тәһсил алырлар.

ЖУРНАЛИСТИКА—актуал информасијанын топланмасы, ишләнмәси илә, һәмчинин мәтбуат, радио, телевизија, кино вә с. васитәләрлә јајылан ичтимаи-әдәби фәалијјәт нөвү; күтләви тәблиғат вә тәшвигат諸 васитәси. Ж. ичтимаи фикрин инкишафына тә'сир едән ән гүдрәтли амилләрдәндир. Һәлә гәдим Мисир вә Ромада хәбәр, мә'лумат вә јениликләр мүхтәлиф үсулларла (јазылы, шифаһи вә с.) јајылырды. Дөври мәтбуатын јаранмасы вә инкишафы илә әлагәдар Ж. да тәдричән мүһүм әһәмијјәт кәсб етмишдир.

Русијада Ж.-нын тарихи 1621 илдә әлјазма формасында бурахылан «Куранты» гәзетинин тәшкили вә сонралар «Ведомости»нин нәшри илә башлајыр.

Бөјүк Октјабр социалист ингилабына һазырлыг вә онун кедиши дөврүндә Ж. даһа бөјүк әһәмијјәт кәсб етмишдир (бах *Болшевик мәтбуаты*). 19 әсрин әввәлләриндә, фотографија вә кинематографын кәшфи илә әлагәдар олараг, фото вә кино-журналистика јаранмышдыр (бах *Фотографија*, *Сәнәдли филм*). 20 әсрин 20-чи илләриндән радиотехниканын инкишафы нәтичәсиндә радиожурналистика (бах *Радио верилиши*), 40-чы илләрдән исә тележурналистика (бах *Телевизија верилиши*) инкишаф едир.

Ж. үчүн чох мүһүм олан башлыча вәзифә, К. Маркс вә Ф. Енкелсин тә'бириичә, мүасир дөврүн тарихини ән долғун шәкилдә екс етдирмәкдән, ичтимаи рә'јин јаранмасы вә формалашмасына тә'сир көстәрмәкдән ибарәтдир. Коммунист Ж.-сынын тарихи К. Маркс вә Ф. Енкелсин јаратдыглары «Јени Рејн гәзети»нин фәалијјәти илә башланыр. В. И. Ленинин ингилаби фәалијјәти фәһлә мәтбуаты вә ингилаби Ж. илә билаваситә әлагәдардыр. Јени ингилаби шәраитдә партија мәтбуаты вә Ж.-сы һаггында нәзәри мүддәалары мәһз В. И. Ленин ишләјиб һазырламыш, коммунист Ж.-сынын нәзәријјәсини пролетар һәрәкаты тәчрүбәси әсасында елми шәкилдә инкишаф етдирмишдир. Коммунист вә фәһлә партијаларынын рәһбәрлији алтында марксист Ж. халг күтләләри арасында партијалылыг, бејнәлмиләлчилик, социалист вәтәнпәрвәрлији, һуманизм кими идејалары тәблиғ едир, зәһмәткешләрин мәнафејинә ујғун тәблиғат, тәшвигат вә тәшкилат иши апарыр. В. И. Ленин һәлә Совет һакимијјәтинин илк илләриндә демишдир: «Сијаси бошбоғазлыгла аз мәшғул олмалы. Зијалысајағы мүһакимәләр аз јеритмәли. Һәјата даһа чох јахынлашмалы. Фәһлә вә кәндли күтләсинин өз күндәлик ишләриндә һ ә г и г ә т д ә јаратдығы ј е н и л и ј ә даһа чох диггәт вермәли. Бу јенилијин нә гәдәр к о м м у н и с т ч ә с и н ә бир јенилик олдуғу даһа чох ј о х л а н ы л м а л ы д ы р» (Әсәрләри, ч. 28, сәһ. 90). Марксист Ж. һәмишә пролетариатын мәнафејини мүдафиә едәрәк, әсл халг Ж.-сы кими чыхыш етмиш, фәһлә синфинин демократија вә социализм уғрунда мүбаризәсинин өн сыраларында кетмишдир. Социалист өлкәләринин Ж.-сы күтләләрин мәтбуатда фәал иштиракыны тә'мин едән демократијанын һәјата кечирдији формалардан биридир. Совет Ж.-сы социалист чәмијјәти үчүн зәрури проблемләрин мүзакирәси вә һәллиндә өз тә'сир гүввәсини даим јүксәлтмәк уғрунда мүбаризә апарыр вә ичтимаи һадисәләрин идарә олунмасында јахындан иштирак едир. Совет Ж.-сында онун чохмилјонлу ордусу олан көнүллү көмәкчиләри—фәһлә вә кәндли мүхбирләри, һәрби мүхбирләр вә б. (бах *Фәһлә-кәндли мүхбирләри һәрәкаты*) мүһүм рол ојнајырлар. Ж.-нын ичтимаи әсасларла әмәкдашларынын, штатданкәнар шө'бә вә редаксијаларын сајы кетдикчә артыр, бунлара алимләр, мәдәнијјәт ишчиләри, халг тәсәррүфатынын мүхтәлиф саһәләриндә чалышан мүтәхәссисләр, кениш әмәкчи күтләләри чәлб едилир. Бир чохлары үчүн Ж. икинчи пешә олур; бу саһә өлкәдә һәгигәтән күтләви характер дашыјыр. ССРИ Конститусијасында дејилир: «Халгын мәнафејинә ујғун олараг вә социализм гурулушуну мөһкәмләндирмәк вә инкишаф етдирмәк мәгсәдилә ССРИ вәтәндашларына сөз, мәтбуат... азадлығы үчүн тә'минат верилир» (маддә 50). «Мәтбуатымыз һәр бир совет вәтәндашына мүјәссәр олан күндәлик үмумхалг трибунасыдыр. Бурада севинчимиз вә кәдәримиз, мүвәффәгијјәтләримиз вә нөгсанларымыз һаггында, јашадығымыз, арзуладығымыз, үзәриндә ишләдијимиз нә варса, һамысы һаггында ачыг бәһс олунур» («Коммунист» гәзети, 5 мај, 1978). Партијалылыг, јүксәк идејалылыг, хәлгилик, күтләвилик, һәгигәтпәрәстлик мәтбуатымызын әсас принсипләридир.

Синфи тәбиәтини «фөвгәлсинфи», «азад мәтбуат», «партијасызлыг» пәрдәси алтында кизләтмәјә чалышан буржуа Ж.-сы әслиндә гәзет-журнал ширкәтләринин мадди вә сијаси нәзарәти алтында олан капиталист мүәссисәләринә хидмәт едир. Марксист Ж. нәзәријјәси буржуа Ж.-сынын әсл симасыны ифша етмишдир. В. И. Ленин бу барәдә јазмышдыр: «Бүтүн дүнјада капиталистләрин олдуғу јерләрдә мәтбуат азадлығы, б у р ж у а з и ј а н ы н х е ј р и н ә о л а р а г гәзетләри с а т ы н а л м а г, јазычылары с а т ы н а л м а г, «ичтимаи фикри» п у л л а ә л ә а л м а г, сатын алмаг вә сахталашдырмаг азадлығыдыр» (Әсәрләри, ч. 32, сәһ. 550).

Азәрб.-да әсл милли демократик мәтбуатын вә Ж.-нын тарихи «Әкинчи» гәзетинин нәшри илә башланмышдыр. Русијанын ингилаби-демократик вә ингилаби-марксист Ж.-сы Азәрб.-да болшевик мәтбуатынын јаранмасы вә инкишафына чох бөјүк тә'сир көстәрмишдир. Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра Азәрб.-да Ж. әсасы В. И. Ленин тәрәфиндән гојулмуш болшевик мәтбуаты вә Ж.-сынын ән көзәл ән'әнәләри, Сов.ИКП МК вә АКП МК-нын мәтбуат һаггында гәрар вә көстәришләри зәмининдә инкишаф едир. Азәрб.ССР-дә јүксәк ихтисаслы Ж. кадрлары һазырланмасына бөјүк диггәт јетирилир (бах *Журналист тәһсили*). Сов.ИКП-нин 24—25-чи гурултајларынын сәнәдләриндә мәтбуатын вә совет журналистләринин вәзифәләриндән дә бәһс едилмишдир. Партија гәрарларынын јеринә јетирилмәси, социализм јарышынын кенишләндирилмәси, сәнаје вә к.т. јениликчиләри вә габагчылларынын мүтәрәгги иш үсулларынын јајылмасы, истеһсалын сәмәрәлилијинин вә ишин кејфијјәтинин јүксәлдилмәсиндә Ж.-нын тәшкилатчылыг ролу бөјүкдүр.

ССРИ-дә Ж.-нын нәзәри вә практики мәсәләләри илә мәшғул олан «Журналист», «Рабоче-крестјански корреспондент», «Телевиденије и радиовешаније», «Советскоје фото», «Журналистика» («Вестник Московского университета» журналынын XI серијасы) вә б. журналлар, һәмчинин Азәрб.ССР-дә АДУ-нун журналистика факултәсиндә «Журналистика» журналы нәшр едилир (бах һәмчинин *Болшевик мәтбуаты*, *Дөври мәтбуат*, *Гәзет*, *Журнал* вә с. мәгаләләрә). Совет журналистләри ССРИ Журналистләр Иттифагында бирләшмишләр. Респ. журналистләринин көнүллү јарадычылыг тәшкилаты Азәрбајчан Журналистләр Иттифагыдыр.

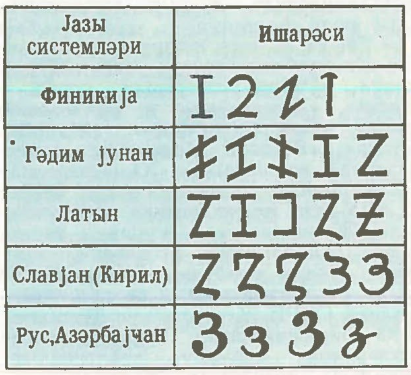
Әд.: М а р к с К., Э н г е л ь с Ф., О печати, М., 1963; Л е н и н В. И., Совет һакимијјәтинин нөвбәти вәзифәләри, Әсәрләри, ч. 27; ј е н ә о н у н, Гәзетләримизин характери һаггында, Әсәрләри, ч. 28; В. И. Ленин, КПСС о печати, М., 1974; Журналистика мәсәләләри, һ. 1—2, Б., 1966—72; Б а ғ ы р о в Н., XVIII әср рус журналистикасы тарихиндән, Б., 1967; Ленин—журналист и редактор, М., 1960; К у н и ц ы н Г., В. И. Ленин о партийности и свободе печати, М., 1971; История русской журналистики XVIII—XIX веков, М., 1973; Советская журналистика. История, традиции и опыт, М., 1974; Многонациональная советская журналистика, М., 1975; Журналистика в буржуазном обществе, М., 1976; Проблемы истории, теории и практики журналистики, Воронеж, 1977.

ЖҮЛ ВЕРН—бах *Верн* Жүл.

ЖҮРИ́ (инк. вә фр. jury, лат. jura—анд ичирәм)—1) мүсабигәләрдә, сәркиләрдә, јарышларда вә с.-дә мүкафатлар вә тәлтифләр вермәк үчүн тә'јин олунмуш, јахуд сечилмиш мүтәхәссисләр групу. 2) Бә'зи буржуа өлкәләринин (Б. Британија, АБШ) чинајәт просесиндә гејри-пешәкар һакимләри — *андлы ичласчыларын* коллекијасы.

З

З—рус графикасына әсасланан әлифбаларын әксәријјәтинин 9-чу, о чүмләдән Азәрб. әлифбасынын 10-чу һәрфи, бу һәрфлә ифадә едилән самитин ишарәси. Шәкилчә гәдим славјан әлифбасынын (*Кирилл әлифбасы*) 9—10 әсрләр јунан *маіускул јазысындан* кө-

«З» һәрфинин мүхтәлиф јазы системләриндә тәкамүлү.

түрүлмүш З һәрфинә бәнзәјир. Мүасир Азәрб. әдәби дилиндә «З» сәси чинкилтили, күјлү, дилөнү-диш, новлу, ағыз самити олуб сөзүн әввәлиндә, ортасында вә сонунда ишләнир.

«ЗА РУБЕЖО́М»—1) харичи мәтбуатын һәфтәлик ичмалыны верән гәзет. ССРИ Журналистләр Иттифагынын нәшри. 1960 илдән Москвада чыхыр. «З.р.» әсасән, капиталист өлкәләри вә инкишаф етмәкдә олан өлкәләрин сијаси, игтисади, елми-техники вә мәдәни һәјатыны, ССРИ вә б. сосиалист өлкәләринин харичи сијасәт хәттини, Асија, Африка вә Латын Америкасында милли азадлыг һәрәкатыны, зәһмәткешләрин һәјат вә мүбаризәсини ишыгландыран харичи мәтбуатын оријинал материалларыны, көркәмли сијаси вә дөвләт хадимләринин чыхышларыны, тәрәггипәрвәр харичи журналистләрин, совет публисистләринин вә бејнәлхалг ичмалчыларын мәгаләләрини дәрч едир. Тиражы 1 млн.-дур (1979). 2) Капиталист дүнјасында баш вермиш һадисәләрин ичмалыны ишыгландыран ајлыг журнал. 1930—38 илләр Москвада М. Горкинин тәшәббүсү илә нәшр едилмишдир. 1932 илдән М. Горкинин өлүмүндән сонра М. Ј. Колтсовун рәһбәрлији илә ајда 3 дәфә журнал-гәзет кими нәшр олунмушдур. «З.р.»-да капиталист аләминдә баш верән мүһүм һадисәләр оператив сурәтдә ишыгландырылмыш, сәнәдли материаллар, совет мүәллифләринин јазылары, еjни заманда харичи өлкә јазычыларынын әсәрләриндән нүмунәләр чап олунмушдур.

«ЗА РУЛЈО́М»—ајлыг елми-күтләви идман журналы. ССРИ ОАДКЈЧ МК-нын органы. 1928 илдән Москвада нәшр олунур. ССРИ-дә вә харичдә бураxылан јени автомобил вә мотосиклетләр, тәһлүкәсизлик проблемләри вә јол һәрәкәтинин тәшкили һаггында материаллар дәрч едир. «З.р.» мүдафиә вә һәрби вәтәнпәрвәрлик мөвзуларына хүсуси диггәт јетирир, автомобил вә мотосиклет идманы үзрә мүхтәлиф јарышлар һаггында мә'лумат верир. Тиражы 2 млн. 550 мин нүсхәдир (1979). Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир (1978).

ЗААЛА́Ј СИЛСИЛӘСИ — Памирин шм.-ында дағ силсиләси. Әсасән Гырғ. ССР илә Тач.ССР сәрһәдиндәдир. Уз. 240 *км*, һүнд. 7234 *м*-ә (Ленин пики) гәдәрдир. Силсиләнин шм. јамачы шистләр, әһәнкдашылары вә конгломератлардан тәшкил олунмушдур. Јамачларынын ашағы һиссәсиндә дағчөл вә дағ-чәмән биткиләри, јухары һиссәсиндә исә даими гарлар вә бузлаглар (бузлашма саһ. 1436 $км^2$) вар. Ош-Хорог автомобил јолу З.с.-ндәки Гызыларт ашырымындан (4280 *м*) кечир.

ЗА́АЛЕ, З а л е (Saale)—АДР-дә чај (мәнбәји АФР-дәдир). Елбанын сол голу. Уз. 427 *км*, һөвзәсинин саһ. тәгр. 24 мин $км^2$-дир. Франконија Мешәси вә Фихтел д-рындан башланыр. Гышјаз дашгынлары олур. Наумбург ш.-дәк 175 *км* мәсафәдә кәмичилијә јарарлыдыр. Үстүндә су анбары вә СЕС-ләр вар. Заалфелд, Јена, Мерзебург, Наумбург, Һалле вә с. ш.-ләр З. саһилиндәдир.

ЗА́АЛФЕЛД, З а л ф е л д (Saalfeld)—АДР-ин Кера маһалында шәһәр. Заале чајы саһилиндәдир. Әһ. 33,4 мин (1970). Машынгајырма, електротехника, полиграфија вә тохучулуг сәнајеси вар. Дәгиг механика вә оптика мә'мулаты, боја вә гәннады мә'мулаты истеһсал едилир.

ЗАБАЈКА́ЛЈЕ—ССРИ-нин Асија һиссәсиндә, Бајкал көлүндән ш.-дә дағлыг саһә. Шм.-дан ч.-а 1000 *км*-дәк мәсафәдә Патом вә Шимали Бајкал јајлаларындан ССРИ-нин дөвләт сәрһәдинәдәк, 1000 *км*-дән чох мәсафәдә исә г.-дән ш.-ә Бајкал көлү саһилиндән Шилка вә Аргун чајларынын бирләшдији меридиана гәдәр узаныр. Әразисиндә шм.-дан вә г.-дән јүксәк дағ гуршағы (3000 *м*-дәк) илә әһатәләнмиш орта јүксәкликли дағлар (1200—1800 *м*) үстүнлүк тәшкил едир. З.-ни Јаблоновој силсиләси ики һиссәјә бөлүр: Шәрги З. вә Гәрби З. Г ә р б и З. гисмән һүндүрдүр, шм. һиссәси аз парчаланмышдыр. Дағларын јамачлары әсасән гара шам тајгасы, дәрәләр чөл биткиләри илә өртүлүдүр. РСФСР-ин Чита вил., Иркутск вил. (гисмән) вә Бурјат МССР З. әразисиндәдир.

ЗАБАЛКА́Н ЧӨКӘКЛИЈИ—Болгарыстанда Стара-Планина вә Средна-Гора д-ры арасында чөкәклик. Уз. тәгр. 220 *км*, ени 20 *км*-ә гәдәрдир. Ајры-ајры чөкәкликләрә (Сливен, Газанлыг, Левскиград вә Златис) бөлүнүр. Иглими мүлајим, торпағы мүнбитдир. Дәнли биткиләр, гызылкүл вә с. ефирјағлы биткиләр јетишдирилир. Үзүмчүлүк, бағчылыг инкишаф етмишдир. Чохлу минерал булаг вар. Софија—Бургас д.ј. магистралы вә шосе јолу З.ч.-ндән кечир.

ЗА́БЖЕ (Zabrze)—Полшанын ч.-унда, Катовитсе војеводалығында шәһәр. Әһ. 202 мин (1974). Јухары Силезија сәнаје р-нундадыр. Көмүр мә'дәнләри, ИЕС, металлуркија, ағыр машынгајырма (металлуркија вә мә'дән аваданлығы, метал конструксијалар, галдырычы кранлар), јејинти вә шүшә сәнајеси, тибб академијасы вар. Кокс истеһсал едилир.

ЗАБИ́Д, З ә б и д (әр. زبيد) — Јәмән Әрәб Респ.-сынын г.-индә шәһәр. Әһ. 25 мин (1970). Кустар үсулла тохучулуг, дәри мә'мулаты вә бојаг маддәси истеһсал олунур. Памбыг, индиго вә с. тичарәти едир. 9 әсрдә салынмышдыр.

ЗАБИТ—силаһлы гүввәләрин, һәмчинин милис вә полисин команда вә рәис һеј'әтиндә вәзифәли шәхс. Даими муздлу ордуларын јарадылмасы илә (әввәлчә Франсада, сонра дикәр Авропа өлкәләриндә) гошун командирләрини З. адландырмышлар. Русијада З. рүтбәләри 17 әсрдән тәтбиг едилмишдир. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы заманы З. рүтбәләри ләғв едилди. 1943 илдән Гызыл Ордуда вә ҺДД-нда погонларын тәтбигинә кечилдикдән сонра командир вә рәисләр З. адланды; З.-ләр ашағы вә јухары һеј'әтә бөлүнүр.

ЗАБЛО́ТСКИ (Zablocki), Л а д а-З а б л о т с к и Тадеуш (1813—1847)—полјак шаири, ингилабчы. Москва ун-тиндә охумуш, ингилаби фәалијјәтинә көрә 1837 илдә Гафгаза сүркүн едилмиш, Азәрб.-да да олмушдур. Гафгаз, о чүмләдән Азәрб. әдәбијјатына дәрин мараг көстәрмишдир. А. Бакыхановла таныш олмуш, онун көмәји

илә «Күлүстани-Ирәм»ин бә'зи һиссәләрини, М. П. Вагифин «Бах» рәдифли ше'рини, һәмчинин «Короғлу» дастанындан бир парчаны, бә'зи халг ше'ри нүмунәләрини полјак дилинә чевирмишдир. «Ше'р мәчмуәси» китабы нәшр олунмушдур (1845). Гафгазын фүсункар тәбиәтинә һәср едилмиш ше'рләри вар. Түркијәдә вәбадан өлмүшдүр.

Әд.: Рейхман Ян, Тадеуш Лада-Заблоцкий и Аббас-Кули-хан Бакиханов, Краткие сообщения Института востоковедения АН СССР, т. 38, 1960; Садыхов М., Сб. азербайджанских произведений Заблоцкого, Ученые записки АПИ им. М. Ф. Ахундова, 1971, № 2; Јенәонун, Очерки русско-азербайджанско-польских литературных связей XIX века, Б., 1975.

ЗАБОЛО́ТСКИ Николај Алексејевич (7.5.1903, Казан—14.10.1958, Москва)—рус совет шаири. Фәлсәфи үмумиләшдирмәләрә мејл едән З.-нин ше'рләриндә јарадычы әмәк, сосиализм гуручулары («Мәһсул шәнлији», 1932; «Әкинчилијин тәнтәнәси», 1933; «Седов», 1937; «Истиһалә», 1937; «Сәһрада шәһәр», 1947 вә с.), көзәллијин вә хејирхаһлығын гәләбәсинә инам («Уғурсуз адам», 1953; «Јарашыгсыз гыз», 1965; «Гоча актриса», 1956 вә с.) тәрәннүм олунур. «Игор полку дастаны»ны нәзмә чәкмиш, Ш. Руставелинин «Пәләнк дәриси кејмиш пәһләван» поемасыны тәрчүмә етмишдир. Ше'рләри бир чох дилләрә, о чүмләдән Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Избр. произв., в 2-х т., М., 1972; Избранное, Уфа, 1975.

Әд.: Македонов А., Николай Заболоцкий. Жизнь. Творчество. Метаморфозы, Л., 1968; Воспоминания о Заболоцком, М., 1977.

ЗАБРАТ—Азәрб.ССР Ленин р-нунда (Бакы ш. советлији) шәһәр типли гәс. (1936 илдән). Електрик д.ј. ст. Р-н мәркәзиндән (Сабунчу) 3 *км* шм.-да, Абшерон ј-а-ндадыр. Чиһазгајырма вә 3 машынгајырма з-длары, әјирмәбојама, шитиллик комбинатлары, 2 орта вә 2 сәккизиллик мәктәб, китабхана, мәдәнијјәт сарајы, мәдәнијјәт еви, 5 ушаг бағчасы, 2 көрпәләр еви, поликлиника, 3 ушаг санаторијасы, ме'марлыг абидәләриндән 17 вә 19 әсрләрә аид мәсчидләр вар. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

ЗАБУ́ДСКИ Николај Александрович (1853—11.3.1917, Петроград)— баллистика саһәсиндә рус алими, топчу, кен.-л. 1877 илдә Михаил Артиллерија Академијасыны битирмишдир. 1880 илдән академијанын баллистика кафедрасынын мүәллими, 1890 илдән исә проф. олмушдур. 1894 илдә Јерин фырланма һәрәкәтинин мәрминин һавада учушуна тә'сири мәсәләсинин аналитик һәллини вермишдир. 1895 илдә Н. В. *Маиjевскинин* тәчрүбәләринин нәтичәләри әсасында јени мүгавимәт ганунуну—«1895 илин Маиjевски—Забудски гануну»ну кәшф етмишдир. З.-нин «Харичи баллистика» (1895) вә башга әсәрләринин артиллерија елми үчүн бөјүк әһәмијјәти олмушдур. 1911 илдә Франса ЕА-нын м. үзвү сечилмишди. 1914 илдә мәрминин топун лүләсиндә һәрәкәт јолундан асылы олараг тәзјиг вә сүр'әт әјриләринин експериментал тә'јининә даир әсәрини дәрч етдирмишдир.

Әд.: Люди русской науки, т. 2, М.—Л., 1948.

ЗАБУЛ—*муғам*. Мајеји-забул, Мујә, Манәнди-мүхалиф шө'бәләриндән ибарәтдир.

ЗАБУЛ-СЕКАҺ—*муғам*. Бәрдашт, Мајеји-забул, Мујә, Манәнди-мүхалиф, Секаһ, Мәхлут, Шикәстеји-фарс, Мүбәрригә, Мүхалиф, Јәди-һәсар, Ашикуш, Забул шө'бәләриндән ибарәтдир.

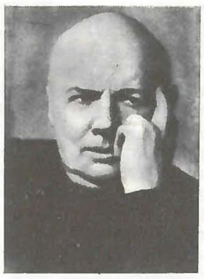
ЗАБУХ—Азәрб.ССР-ин Лачын р-нунда чај. Һәкәри чајынын сағ голу. Уз. 51 *км*, һөвзәсинин саһ. 527 *км*²-дир. Гарабағ јајласында Гызылтәпә д.-ндан (3036 *м* һүнд.-дән) башланыр. Јералты, гар вә јағыш сулары илә гидаланыр. Јаз вә јајда дашгынлар олур. Сувармада истифадә едилир. З. јухары ахынында Ағоғлан, орта ахынында исә Минкәнд адланыр.

ЗАБУХ—Азәрб.ССР Лачын р-нунда кәнд. З. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 16 *км* ч.-да, Забух чајынын саһилиндә, Гарабағ јајласындадыр. Әһ. 487 (1979); тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

ЗАВА́ДСКИ (Zawadzki) Александр (16. 12.1899, Бендзин—7.8.1964, Варшава)—Полша фәһлә һәрәкаты вә дөвләт хадими. 1915 илдән әмәк фәалијјәтинә башламышдыр. 1922 илдә Полша Коммунист Кәнчләр Иттифагына (ПККИ), 1923 илдә исә Полша Коммунист Партијасына дахил олмушдур. 1923—25 илләрдә ПККИ МК-нын, 1925 илдә ПККИ МК Гәрби Белорусија катиблијинин үзвү иди. Ингилаби фәалијјәтинә көрә дәфәләрлә һәбс олунмушдур. 1939 илин сонундан ССРИ-јә кәлмишдир. 1943 илдә Полша Вәтәнпәрвәрләри Иттифагынын вә ССРИ-дә јарадылмыш Полша ордусунун тәшкилатчыларындан бири, 1944 илдә ССРИ-дәки Полша коммунистләри мәркәзи бүросунун сәдри иди. 1944—48 илләрдә Полша Фәһлә Партијасы МК Сијаси Бүросу, 1948 илин декабрындан исә Полша Бирләшмиш Фәһлә Партијасы (ПБФП) МК вә МК Сијаси Бүросунун үзвү, 1948—49 илләрдә ејни заманда ПБФП МК катиби иди. 1949—50 илләрдә Полша Һәмкарлар Иттифаглары Мәркәзи Шурасынын сәдри, 1949—52 илләрдә Назирләр Шурасы сәдринин мүавини олмушдур. 1952 илин нојабрындан ПХР Дөвләт Шурасынын сәдри, 1956 илдән исә Милли Бирлик Чәбһәси Үмумполша Комитәсинин сәдри иди.

ЗАВА́ДСКИ Јури Александрович (12. 7.1894, Москва—5.4.1977, Москва)—рус совет режиссору вә актјору. ССРИ халг артисти (1948). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1973). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1946, 1951). Ленин мүкафаты лауреаты (1965). 1944 илдән Сов.ИКП үзвү. Јарадычылыға 1915 илдә Ј. Вахтанговун студијасында башламышдыр. 1924—31 илләрдә Москва Академик Бәдаје Театрынын актјору олмуш, ејни заманда өзүнүн јаратдығы театр студијасына (1924—36), Мәркәзи Гызыл Орду Театрына (1932—35), Ростов-Дон Драм Театрына (1936—40) рәһбәрлик етмишдир. 1940 илдән Моссовет ад. Театрын баш реж. олмушдур. Ән јахшы тамашалары: «Мәһәббәтлә зарафат олмаз» (1928, А. Мүссе), «Ескадранын мәһви» (1934, А.Корнејчук), «Машенка» (1941, А. Афинокенов), «Гәрибә әһвалат» (1943, К. Голдони), «Басгын» (1943, Л. Леонов), «Отелло» вә «Виндзор чичи-бачылары» (1944, 1957, В. Шекспир), «Гағајы» (1945, А. Чехов), «Јолда вурушма» (1959, Г. Николајева вә Е. Радзински), «Фыртына» (1967, В. Билл-Белосерковски) вә с. Онун «Маскарад» (1952, 2-чи редаксијасы 1964, М. Лермонтов) вә «Петербург ре'јалары» (1969, Ф. Достојевскинин «Чинајәт вә чәза» романы үзрә) тамашалары совет театры тарихиндә хүсуси јер тутур. 1940 илдән педагожи фәалијјәт көстәрмишдир (1947 илдән проф.). 4 дәфә Ленин ордени, 2 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Об искусстве театра, М., 1965; Учителя и ученики, М., 1975; Рождение спектакля, М., 1975.

Әд.: Образцова А., Театр им. Моссовета, [М.], 1959; Портреты режиссеров. Сб. статей, в. 2, М., 1977.

ЗАВА́РЗИН Алексеј Алексејевич (13. 3. 1886, Петербург—25.7.1945, Ленинград)—совет һистологу. ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1942), ССРИ ЕА (1943) вә ССРИ Тибб ЕА акад. (1944). 1916 илдән Петербург ун-тинин Перм шө'бәсиндә һистолокија вә ембриолокија кафедрасынын, 1922—36 илләрдә исә һәрби-тибб академијасынын проф., 1932 илдән өмрүнүн сонунадәк Үмумиттифаг Експериментал Тибб Интунда тәшкил етдији үмуми морфолокија шө'бәсинин рәһбәри, 1944 илдән ССРИ ЕА Ситолокија, һистолокија вә Ембриолокија Ин-тунун директору олмушдур. Әсас тәдгигаты гурдларда, буғумајаглыларда, молјускларда, хордалыларда синир системи, ган, бирләшдиричи тохуманын мүгајисәли һистолокијасына вә онун експериментал асептик илтиһаб шәраитиндә инкишафына һәср едилмишдир. З. тәкамүл һистолокијасынын баниләриндәндир. Совет һистологлар мәктәбинин, Ленинград анатом, һистолог вә ембриологлар чәмијјәтинин тәшкилатчысыдыр. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Очерки эволюционной гистологии крови и соединительной ткани, в. 1—2, М., 1945—47; Избр. труды, т. 1—4, М.—Л., 1950—53.

Әд.: Щелкунов С. И., Об эволюционном принципе в гистологии, «Архив анатомии, гистологии и эмбриологии», т. 70, в. 3, с. 5, 1976 (библ.).

ЗАВАРИ́ТСКИ Александр Николајевич (14.3.1884, Уфа—23.7.1952, Москва)—совет кеологу вә петрографы. ССРИ ЕА акад. (1939). ССРИ Дөвләт мүкафаты (1943, 1946) вә Ленин мүкафаты (1958, өлүмүндән сонра) лауреаты. Петербург Мә'дән Ин-туну битирмишдир (1909). 1915—35 илләрдә Кеолокија комитәсиндә (сонралар Үмумиттифаг Кеолокија Ин-ту) ишләмишдир. ССРИ ЕА Кеолокија елмләри ин-тунун директору (1939—41), ССРИ ЕА Вулканолокија лабораторијасынын тәшки-

латчысы вә директору (1944—52), ССРИ ЕА кеолокија-чоғрафија елмләри бөлмәсинин академик катиби (1946—49) олмушдур. Әсәрләри, әсасән, нәзәри петрографија вә филиз јатагларынын кеолокијасына һәср олунмушдур. Уралда, Газахыстанда, Гафгазда тәдгигатлар апармыш, Ермәнистанын сөнмүш вулканларыны, Уралын гәдим вулканизмини, Камчатка—Курил гөвсүнүн вулканларыны өјрәнмишдир. Сүхурларын тәркиби анализинин кеометрик методуну ишләмишдир. З. петрографијанын әсасыны гојанлардан биридир. Ј. С. *Фјодоровун* јаратдығы назик *шлифләрдә* минералларын тәдгигинин универсал-оптик методуну мүкәммәлләшдирмиш, бу метода бешохлу универсал столун көмәји илә анизотроп кристаллик мүһитин оптик индикатрисасынын сәмтинин тә'јини үчүн јени координатлар дахил етмишдир. Заваритскит минералы (BiFO) онун шәрәфинә адландырылмышдыр. 2 дәфә Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Гора Магнитная и ее месторождения железных руд, в. 1, ч. 1—3, Л., 1923—27 [Труды Геологического комитета (новая серия), в. 122]; Физико-химические основы петрографии изверженных горных пород, Л., 1926; Геологический очерк месторождений медных руд на Урале, ч. 1—2, Л., 1927—29 [Труды Геологического комитета (новая серия), в. 173]; Введение в петрохимию изверженных горных пород, 2 изд., М.—Л., 1950; Изверженные горные породы, М., 1955; Избр. труды, т. 1—4, М., 1956—63.

ЗАВЕ́РТСЕ (Zawiercie)—Полшада, Катовитсе воједовалығында шәһәр. Варта чајы саһилиндәдир. Д.ј. говшағы. Әһ. 42 мин (1974). Гара металлуркија, метал е'малы, машынгајырма, шүшә, тохуҹулуг сәнајеси, З. јахынлығында дәзкаһгајырма з-ду вар. Ағаҹ е'мал едилир.

ЗАВИТИ́НСК (1954 иләдәк З а в и т а ј а гәс.)—РСФСР Амур вил.-ндә шәһәр. Завитинск р-нунун мәркәзи. Мүһүм д.ј. говшағы. Д.ј. нәгл. мүәссисәләри, соја уну (өлкәдә јеканә соја уну истеһсал едән з-д), јағ, шлак-блок вә кәрпиҹ з-длары, механикләшдирмә, мусиги мәктәбләри, халг театры вар.

ЗАВОД—1) башлыҹа олараг истеһсал васитәләри һазырлајан, истеһсал просесләри механикләшдирилмиш сәнаје мүәссисәси; 2) ҹинс һејван јетишдирән мүәссисә (мәс., *атчылыг заводу*).

ЗАВОДДА́ХИЛИ ДӨВРИЈЈӘ—мүәссисәнин истеһсал етдији вә өзүнүн сәнаје истеһсал еһтијаҹлары үчүн истеһлак етдији мәһсулларын дәјәри. З.д.-јә дахилдир: мүәссисәнин истеһсал етдији вә әмтәә мәһсулларынын истеһсалына сәрф етдији јарымфабрикат вә мә'мулатларын дәјәри (мәс., мүәссисәнин өзүнүн истеһсал етдији вә прокат һазырланмасына сәрф етдији поладын дәјәри); көмәкчи сехләрин мәһсулларынын (електрик енержиси, бухар, сыхылмыш һава вә с.) дәјәри; мүәссисәнин истеһсал етдији вә ҹари тә'мирә, бинанын, гурғунун, нәгл. васитәләринин сахланмасына сәрф етдији мә'мулатларын дәјәри; мүәссисәнин истеһсал етдији аләт ләвазиматынын (аләт, аваданлыг, штамп, модел вә с.) истеһлакы; әсас истеһсала истеһсалат хидмәти (з-д нәгл.-ы хидмәти, тә'мир хидмәти вә с.).

ЗАВОДДАХИЛИ ПЛАНЛАШДЫРМА—сосиалист мүәссисәси ишчиләри коллективинин сехләр, истеһсал саһәләри үчүн тапшырыгларын мүәјјән олунмасыны вә јеринә јетирилмәсини тә'мин едән тәдбирләрин һазырланмасы үзрә фәалијјәти. Перспектив, ҹари вә оператив З.п. вар. П е р с п е к т и в З.п. мүәссисә вә онун бөлмәләринин узун мүддәт (адәтән 5 ил) үчүн тапшырыгларыны, јахуд мүәјјән вахт үчүн мүәссисәнин гаршысында дуран бөјүк вәзифәләрин—јенидәнгурма, јени мәһсул нөвләринин истеһсалына кечилмәси вә с.-нин һәллини мүәјјәнләшдирир. Перспектив планларда мүәссисәнин вә онун бөлмәләринин ихтисаслашмасы мүәјјән едилир, истеһсалын техникасы вә тәшкилинин тәкмилләшдирилмәси истигамәтләри көстәрилир вә мүәссисәнин ишинин ефектлијинин јүксәлдилмәси үзрә әсас тапшырыг мүәјјән олунур. Ҹ а р и З.п. өз ифадәсини *мүәссисәнин техники-сәнаје малијјә планында* тапыр. Ҹари З.п. сехләрин вә истеһсал саһәләринин планларында, һәм дә о п е р а т и в З.п.-да [бурада истеһсал тапшырығы гыса мүддәт үчүн (мәс., саат, күн, декада, ај) мүәјјән олунур] конкретләшдирилир. Техники-игтисади вә истеһсал планлашдырмалары өз мәзмунларына көрә бир-бириндән фәргләнир. Биринҹиси бүтүн техники-игтисади көстәриҹиләр системини, икинҹиси номенклатураларын вә истеһсал һәҹминин планлашдырылмасыны әһатә едир.

ЗАВО́ЈСКИ Јевкени Константинович (28.9.1907, Мокилјов-Подолск—9.10.1976, Москва)—совет физики. ССРИ ЕА акад. (1964; м. үзв 1953). Ленин мүкафаты лауреаты (1957), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1949), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1969). Магнит радиоспектроскопијасынын әсасыны тәшкил едән *електрон-парамагнит резонанс* һадисәсини кәшф етмишдир (1944). Онун әсасында парамагнит квант күҹләндириҹиләри јарадылмышдыр. З.-нин рәһбәрлији илә електрон-оптик чевириҹиләрин тәтбигинә даир тәдгигатлар апарылмышдыр. Термонүвә плазмасынын алынма үсулуну тәклиф етмиш вә ишләјиб һазырламышдыр. 2 дәфә Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Коллективные взаимодействия и проблема получения высокотемпературной плазмы, М., 1963; К поиску высокотемпературной сверхпроводимости, «Успехи физических наук», т. 121, в. 4, 1977.

ЗАВОЛЖЈЕ—Волга чајынын, әсасән, орта вә ашағы ахынында сол саһили. Волга, Урал, Шимал Уваллары вә Хәзәрјаны саһә арасындадыр. Ј ү к с ә к З а в о л ж ј е ј ә Јухары Кама (һүнд. 337 *м*-дәк), Вјатка Увалы (284 *м*-дәк), Бугулма-Белебеј (418 *м*-дәк), Обши Сырт (405 *м*-дәк) јүксәкликләри дахилдир. Перм вә Мезозој сүхурларындан тәшкил олунмушдур. Карст чох инкишаф етмишдир. А л ч а г З а в о л ж ј е ј ә Казандан Камышинәдәк Волганын сол саһили (овалыг һиссәси: һүнд. 125—150 *м*-дәк) дахилдир. Гәдим Хәзәрин Кајнозој (гумлу-килли) чөкүнтүләри илә өртүлмүшдүр. З.-нин ландшафты мешә, мешә-чөл вә чөлдүр. Иглими континенталдыр. Нефтлә зәнкиндир (бах *Волга-Урал нефтли-газлы саһәси*).

ЗАВО́ЛЖСК (1954 иләдәк З а в о л ж ј е гәс.)—РСФСР Иваново вил.-ндә шәһәр. Заволжск р-нунун мәркәзи. Волга чајынын сол саһилиндәдир. Кимја (бојаг истеһсалы), дәмир-бетон мә'мулаты вә сүд з-длары, фибра ф-ки вар.

ЗАҒА́Н СИЛСИЛӘСИ—Гәрби Забајкалјенин ҹ.-унда, Бурјат МССР вә Чита вил.-ндә дағ силсиләси. Әсасән, Хилок чајынын сағ саһили бојунҹа узаныр. Һүнд. 1348 *м*-ә гәдәрдир. Гранитләрдән, гранодиоритләрдән, граносијенитләрдән вә кристаллик шистләрдән тәшкил олунмушдур. Јамаҹларында шам вә гарашам мешәләри вар.

ЗАГАТАЛА—Азәрб.ССР-дә шәһәр (1840 илдән). Загатала р-нунун мәркәзи. Јевлах д.ј. ст.-ндан 152 *км*, Бакыдан 445 *км* аралы, Тала чајынын саһилиндә, Јевлах—Балакән шосе јолу кәнарында, Баш Гафгаз силсиләсинин

Загатала шәһәринин мәркәзи.

ҹ. әтәјиндәдир. Шәһәрдә мејвә консерви, фындыг, барама, јағ-пендир, кәрпиҹ, түтүн-ферментасија з-длары, мебел, чај, бәдии һәдијјәләр ф-кләри, истеһсалат комбинаты, политехник техникуму, к.т. техникуму, мусиги мәктәби, 6 үмумтәһсил мәктәби, 2 күтләви китабхана, халг театры, 2 мәдәнијјәт еви, кино-театр, тарих-өлкәшүнаслыг музеји, мәркәзи р-н хәстәханасы, вәрәм вә дәри-зөһрәви диспансерләри, турист базасы вар. Пивә з-ду, халча ф-ки тикилир (1979).

ЗАГАТАЛА ГАЛАСЫ—тәхминән 1830 илдә индики Загатала ш. әразисиндә тикилмиш гала. Галада топларла тәҹһиз едилмиш күҹлү гарнизон сахланылырды. З.г. ҹар һөкумәтинә гаршы бир сыра кәндли чыхышларынын јатырылмасында әсас дајаг мәнтәгәси олмушдур [бах *Загатала үсјаны* (*1863*)]. Русијада 1905—07 илләр ингилабы заманы галадакы гарнизонда да һәјәҹан баш вермиш вә ингилаби әһвали-руһијјәли әскәрләр кәндлиләрлә әлагә јаратмышдылар. Тәркибиндә «сијаси ҹәһәтдән е'тибарсыз» матрослар олан баталјон (онларын арасында «Потјомкин» зиреһли кәмисинин матрослары да вар иди). Галаја кәтирилдикдән (1907) сонра бу әлагә даһа да кенишләнмишди. Ингилабчы матрослар Бакы вә Тифлис болшевикләри илә дә әлагә јарада билмишдиләр. Бундан горхуја дүшән ҹар һакимијјәт органлары Загаталада һәрби вәзијјәт е'лан етмишдиләр. З.г. тарихи абидә кими дөвләт тәрәфиндән горунур. Загатала өлкәшүнаслыг музеји бурададыр. З.г.-нда сахланылан матросларын ингилаби

фәалијјәти барәдә Г. Илкин (Мусајев) «Галада үсјан» романыны јазмыш, «Азәрбајчанфилм» киностудијасы һә-

мин әсәр әсасында «Јенилмәз баталјон» бәдии филми чәкмишдир.

Әд.: бах *Загатала даирәси* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ЗАГАТАЛА ГОРУҒУ—Азәрб.ССР-дә дөвләт горуғу. Респ.-нын шм.-г.-индә, Балакән р-ну вә гисмән Загатала р-ну әразисиндәдир. Саһ. 25,3 мин *ha*. Азәрб.ССР әразисиндә јарадылмыш илк дөвләт горугларындандыр. Баш Гафгаз силсиләсинин ч. јамачынын типик тәбии комплексләрини горумаг мәгсәди илә Азәрб.ССР ХКС вә МИК-ин 1929 ил 4 декабр тарихли гәрарына әсасән тәшкил едилмишдир. Һүнд. 600 *м*-дән 3648 *м*-дәк (Гутон д.) олан дағлыг саһәни әһатә едир. Горугда енлијарпаглы мешәләр (палыд, фыстыг, вәләс, чөкә, ајыфындығы, гоз, шабалыд вә с.), субалп вә алп чәмәнләри кениш јер тутур. Надир битки нөвләриндән гарачөһрә вә Гафгаз азалијасына (ханымәли) раст кәлмәк олур. З.г.-нда 800-дән чох битки, 32 мәмәли һејван нөвү вар. Бурада 4,5 мин гајакечиси (Дағыстан дағкечиси), һәмчинин чохлу Гафгаз маралы, көпкәр (гарапача), чөлдонузу, ајы, дәлә, чүјүр, Гафгаз улары, Гафгаз тетрасы вә с. јашајыр.

Әд.: Әфәндијев М. Р., Загатала дөвләт горуғу (русча вә инк. тәрҹүмәси илә бирликдә), Б., 1974.

ЗАГАТАЛА ДАИРӘСИ—Азәрб.-да һәрби-инзибати әрази ваһиди. 1860 илин мајында јарадылмышды. Дағыстан вил., Тифлис вә Јелизаветпол губ.-лары илә һәмсәрһәд иди. Саһ. тәгр. 3736 *км*², әһ. 79 мин нәфәрдән артыг олмушдур (1897). З.д.-нин тәркибинә Әлиабад, Гах, Чар-Мухах, Балакән мәнтәгәләри дахил иди. Һеч бир губ.-нын тәркибинә дахил дејилди. З.д.-ни һәрби рәис идарә едирди; һәрби, мүлки вә инзибати һакимијјәт онун әлиндә иди. *Загатала үсјаны* (*1863*) јатырылдыгдан сонра З.д. һәрби вә мүлки һиссәләрә бөлүндү. З.д.-нин әһалиси тахылчылыг, бағчылыг, үзүмчүлүк, барамачылыг, малдарлыг, түтүнчүлүк, тохучулуг вә с. илә мәшғул олурду. 19 әсрин 70-чи илләриндә З.д. түтүн истеһсалына көрә Азәрб.-ын игтисадијјатында мүһүм јер тутурду. Шәрабчылыг да инкишаф етмишди. 20-чи әсрин әввәлләриндә З.д.-ндә кәндли чыхышлары баш верирди; гачаг һәрәкаты да күчләнмишди (*Гачаг Јусиф* вә б.). 1917 ил Феврал буржуа-демократик ингилабындан сонра Загатала гарнизонунда әскәр депутатлары Совети јаранмышды. Мүсават һакимијјәти дөврүндә Загатала губ. тәшкил едилмишди. 1919 илин ахырларында З. д.-ндә кизли партија конфрансында даирә болшевик комитәси сечилмишди. 1920 илин мајында XI Гызыл Ордунун көмәклији илә З.д. әразисиндә Совет һакимијјәти гурулду вә Загатала гәзасы јарадылды (1929 илдә ләғв олунмушдур).

Әд.: Азәрбајчан тарихи, ч. 2, Б., 1964; Исмајылов М. Ә., XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанын кәнд тәсәррүфаты, Б., 1960; Ибрагимов З., Революция 1905—1907 гг. в Азербайджане, Б., 1955; Сумбат-заде А. С., Сельское хозяйство Азербайджана в XIX веке, Б., 1958; Мильман А. Ш., Политический строй Азербайджана в XIX—начале XX веков, Б., 1966; Гулиев Дж. Б., Борьба Коммунистической партии за осуществление ленинской национальной политики в Азербайджане, Б., 1970.

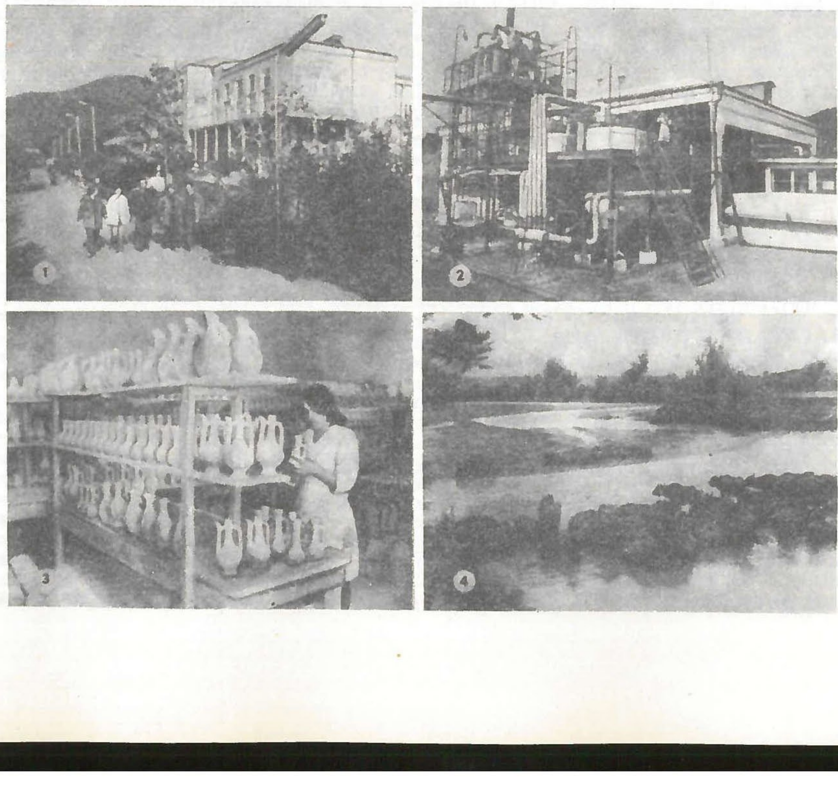
ЗАГАТАЛА РАЈОНУ— Азәрб.ССР-дә инзибати р-н. 1930 илдә тәшкил едилмишдир. Шм.-ш.-дә Дағ.МССР, ч.-г.-дә Күрч.ССР-лә һәмсәрһәддир. Саһ. 1348 *км*². Әһ. 79,7 мин (1979, јанвар). Р-нда 1 шәһәр, 66 кәнд јашајыш мәнтәгәси вар. Мәркәзи Загатала ш.-дир.

Тәбиәт. Релјефи шм.-да вә шм.-ш.-дә дағлыг (Баш Гафгаз силсиләсинин ч. јамачы), ч.-да вә ч. г.-дә дүзәнликдир (Алазан-Һәфтәран вадиси). Һүнд. дүзәнлик һиссәдә тәгр. 200—600 *м*, дағлыг һиссәдә 3648 *м*-ә (Гутон д.) гәдәрдир. Әразидә Баш Гафгаз силсиләсинин јамачы дик вә сылдырымлыдыр; дәрин чај дәрәләри илә парчаланмышдыр. Дүзәнлик һиссәдә Антропокен, дағлыг һиссәдә исә Јура вә Табашир чөкүнтүләри јајылмышдыр. Кил јатаглары вар. Иглими дүзәнлик вә дағәтәји һиссәдә мүлајим исти, јүксәк дағлыгда сојугдур. Орта темп-р јанварда дүзәнлик һиссәдә 1°С-дән јүксәк дағлыг һиссәдә —10°С јә, ијулда мүвафиг олараг 24-дән 5°С-јә гәдәрдир. Иллик јағынты 600—1600 *мм*-дир. Чајлары (Катех, Тала, Мухах вә с.) р-нун ч.-г. сәрһәдиндән ахан Ганых (Алазан) һөвзәсинә аиддир. Әсасән, аллүвиал-чәмән, гонур дағ-мешә, чимли дағ-чәмән торпаглары јајылмышдыр. Дағлыг һиссәдә мешәләр (палыд, фыстыг вә с.) кениш саһә тутур. Бундан јухарылар субалп вә алп чәмәнләри, даһа јухарылар исә гајалыгдыр. Дүзәнлик һиссәнин битки өртүјү коллу вә сејрәк мешәли чәмәнләрдир. Әразинин 2/5-си мешәликдир. Һејванлары: бәбир, нәчиб марал, дағкечиси, көпкәр (гарапача), дашлыг вә мешә дәләси, чөлдонузу, ајы, чанавар, вашаг, мешәпишији вә с. Гушлардан улар, гартал, гырговул, тетра гушу вә с. вар. *Загатала горуғунун* бир һиссәси р-нун әразисиндәдир.

Әһали. Орта сыхлыг 1 *км*²-дә 59 нәфәрдир (1979). Әһали, әсасән, дағәтәји вә дүзәнлик һиссәдә јашајыр. Ири јашајыш мәнтәгәләри Загатала ш., Әлиабад, Мухах, Јухары Тала, Ашағы Тала, Даначы кәндләридир.

Тәсәррүфат. Игтисадијјатында түтүнчүлүк, барамачылыг, мејвәчилик, тахылчылыг, һејвандарлыг, һәмчинин к.т. мәһсулларынын е'малы әсас јер тутур. З.р. респ.-нын ән бөјүк түтүнчүлүк, барамачылыг вә гәрзәкли мејвәчилик р-нудур. 23 к-з, 3 с-з вар (1979). К.т.-на јарарлы торпаглар 79,6 мин *ha*-дыр (1978). Бунун 21,9 мин *ha*-ы шум јери, 8,0 мин *ha*-ы чохиллик биткиләр, 0,3 мин *ha*-ы динчә гојулмуш торпаглар, 1,1 мин *ha*-ы бичәнәкләр, 48,3 мин *ha*-ы исә отлаглардыр. Суварылан торпаглар 15,1 мин *ha*-дыр. Р-нун әразисиндә Гараултәпә су анбары вар. 22,2 мин *ha* әкин саһәсинин 51%-индә дәнли вә дәнли-пахлалы биткиләр (әсасән, буғда, арпа вә гарғыдалы), 13%-индә техники биткиләр (әсасән, түтүн), 2%-индә тәрәвәз-бостан биткиләри вә картоф, 34%-индә исә јем биткиләри әкилир (1978). К-з вә с-зларда 6,1 мин *ha* мејвә бағы вар. Әсасән, гәрзәкли (башлыча олараг фындыг) вә тумлу (алма, армуд) меј-

Загатала рајону. 1. Загатала. Турист базасы. 2. Ефир јағлары заводу. 3. Бәдии һәдијјәләр фабрикиндә. 4. Чамыш сүрүсү.

вәләр јетишдирилир. З.р. дәнлик гарғыдалы истеһсалына көрә респ.-да 1-чи јери тутур. Р-нда һәмчинин үзүм, чај, ефир јағлы биткиләр (Газанлыг гызылкүлү, нанә) јетишдирилир. Ефир јағлары истеһсал едән совхоз-завод вар. 1979 илдә к-з вә с-зларда 9,1 мин *т* түтүн, 3,1 мин *т* мејвә јығылмышдыр. Һејвандарлыг бирликләри јарадылыр. К-з вә с-зларда 17,5 мин гарамал (о чүмләдән 4,7 мин инәк вә чамыш), 78,7 мин давар вар (1979). Гушчулуг вә донузчулугла мәшғул олунур. Р-нда мејвә консерви, фындыг, түтүнферментләшдирмә, јағ-пендир, барама, кәрпич з-длары, мебел вә чај ф-кләри, истеһсалат комбинаты, Респ. Дөвләт К. Т. Истеһсал-Техники Тә'минат Комитәсинин шө'бәси, инкубатор-гушчулуг ст. вар. Аграр-сәнаје бирлији, мешә тәсәррүфаты јарадылмышдыр. 1978 илдә бәдии һәдијјәләр ф-ки истифадәјә верилмишдир. Пивә з-ду, халча ф-ки тикилир (1979). Јевлах—Балакән шосе јолу р-нун әразисиндән кечир.

Мәдәни гуручулуг вә сәһијјә. Р-нун 22 мәктәбәгәдәр мүәссисәсиндә 1275 ушаг тәрбијә алыр (1978). 9 ибтидаи мәктәбдә 387, 25 сәккизиллик мәктәбдә 5594, 31 орта мәктәбдә 18 781 шакирд, к.т. техникумунда 345, политехник техникумда 899 тәләбә охујур (1977/78). 1978/79 дәрс илиндән техники пешә мәктәби фәалијјәт көстәрир (300 шакирд). Р-нда 16 мәдәнијјәт еви, 38 клуб, 52 китабхана, 38 киногурғу, халг театры, 4 музеј вар (1978).

Ме'марлыг абидәләриндән Загатала ш.-ндә гала (бах *Загатала галасы*), Әлиабад к.-ндә мәсчид (19 әср), Чар к.-ндә Чинкәзгала (14 әср), «Шејтангала» (17 әср), Көһнә казарма (19 әср), Вархијан, Гандах, Мосул к.-ләриндә мәсчид (һамысы 19 әср), Кебелоба к.-ндә 2 бүрч (14 әср), Матсех к.-ндә бүрч (?), Гашгатәпә галасы (?), «Гафгаз дивары» (?), Мухах к.-ндә гала (?), Ашағы Тала к.-ндә түрбә (?) вә мәсчид (?), Јухары Чардаглар к.-ндә дағычи гала (5 әср), бүрч (14 әср) вә с. мүһафизә олунмушдур.

АКП Загатала Рајон Комитәси вә Рајон Халг Депутатлары Советинин органы «Гырмызы бајраг» гәзети 1923 илдән нәшр олунур (1923—62 илләрдә «Загатала кәнтчиси», «Колхозун сәси», «Колхоза доғру», «Болшевик колхозу уғрунда» адлары илә чыхмышдыр). Гәзет һәфтәдә үч дәфә чыхыр. Јерли радио верилишләри редаксијасы 1974 илдән фәалијјәт көстәрир. Р-нда телевизија верилишләринә бахырлар. З.р.-нда 810 чарпајылыг (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 103,2 чарпајы) 10 хәстәхана мүәссисәси, о чүмләдән 2 диспансер (вәрәм, дәри-зөһрәви диспансери), 30 фелдшер-мама мәнтәгәси, санитар-епидемиоложи ст., 121 һәким, 497 орта тибб ишчиси вар (1978, јанвар).

ЗАГАТАЛА СӘДДИ—Азәрб.ССР әразисиндә тәгр. 5—7 әсрләрә аид мүдафиә сәдди. Индики Балакән р-ну Катех к.-нин г.-индән башлајыб Алазан-Һәфтәран вадиси бојунча (Балакән—Загатала шосе јолунун сағы илә) Күрч. ССР-ин сәрһәдинәдәк узаныр. 19 әсрин 1-чи јарысына аид мә'лумата көрә З.с. Шәкијәдәк узанырмыш. Сәддин Балакәндән Гах дәрәсинәдәк уз. 50 *км*-дир (Балакән вә Загатала арасындакы 30 *км*-лик һиссә нисбәтән саламат галмышдыр). Чај дашындан һөрүлмүш З.с. диварынын һүнд. 3—4 *м*, ени исә 1,40—1,45 *м* олмушдур. З.с. дүз хәтт бојунча узаныр (јалныз Катех к. јахынлығында кичик дөнкәси вар). Сәддин Каспидар вә Мухах дәрәләриндән кечән һиссәсиндә мазғаллы бүрчләр вә мүхтәлиф мүдафиә истеһкамлары олмушдур. З.с.-нин дағлы тајфаларын һүчумларынын гаршысыны алмаг мәгсәди илә чәкилдији еһтимал едилир. Шамил һәрәкаты заманы З.с. әтрафында чар гошунлары илә Шамил тәрәфдарлары арасында бир нечә дәфә силаһлы тоггушмалар (1847, 5 мај вә с.) баш вермишди.

Әд.: Пахомов Е. А., Закатальская «длинная стена», Труды Азербайджанского государственного университета им. С. М. Кирова (серия историческая), в. 1, 1950.

ЗАГАТАЛА ҮСЈАНЫ (1863)—*Загатала даирәсиндә* феодал-асылы мүнасибәтләрә гаршы үсјан. Чар һөкумәтинин Күрчүстанда кәндли ислаһаты кечирмәјә һазырлашмасы хәбәри Азәрб.-ын г. һиссәсинә чатдыгдан сонра башланмышды. Лакин үсјана әсас сәбәб даирәдә мөвчуд олан мүрәккәб сосиал мүнасибәтләр, чаризмин мүстәмләкә сијасәти иди. Үсјана чар ордусунун кечмиш капитаны Һачы Муртуз башчылыг едирди. Әтраф кәндләрдән (Тала, Чар, Дардоггаз, Гараһачылы, Катех вә с.) дә атлы вә пијада дәстәләр топланды. Ијунун 6-да сәһәрә јахын үсјанчылар Загатала галасына һүчум етдиләр, лакин чохлу тәләфат верәрәк кери чәкилдиләр. Тезликлә үсјан јатырылды. Әһали арасындакы наразылығы јатырмаг үчүн Загатала даирәсинә Темирхан-Шурадан (индики Бујнакск ш.) 3 мин атлы көндәрилди. Һәрбисәһра мәһкәмәләринин гәрары илә үсјанын фәал иштиракчыларындан 18 нәфәри дар ағачындан асылды. 1000 нәфәрдән чох үсјанчы, о чүмләдән онларын аиләси сүркүнә—каторга ишләринә көндәрилди. Һачы Муртуз Јенисеј губ.-на сүркүн едилди. Үсјанын мәғлубијјәтинин әсас сәбәбләри үсјанчыларын мүтәшәккил олмамасы, мәһдуд характери, ајры-ајры ичтимаи групларын арасындакы зиддијјәтләр иди.

Әд.: бах *Загатала даирәси* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ЗАГАФГА́ЗИЈА—Гафгазын бир һиссәси. Бөјүк Гафгазын Баш Гафгаз, јахуд Суајырычы силсиләсиндән ч.-да јерләшир. Бөјүк Гафгазын ч. јамачынын чох һиссәси, Колхида овалығы, Күр чөкәклији, Кичик Гафгаз, Талыш д-ры илә бирликдә Ләнкәран овалығы З.-ја аид едилир. Загафгазија иггисади р-нуна дахил олан Күрч.ССР, Азәрб. ССР вә Ерм.ССР әразиләринин чох һиссәси З.-дадыр. Бу мә'нада Күрчүстан вә Азәрб. әразиләринин бир һиссәси Бөјүк Гафгазын Суајырычы силсиләсиндән шм.-да јерләшдији үчүн З.-нын әразиси бир гәдәр кениш көтүрүлүр.

ЗАГАФГА́ЗИЈА (ГОРИ) МҮӘЛЛИМЛӘР СЕМИНАРИЈАСЫ—бах *Гори семинаријасы.*

ЗАГАФГА́ЗИЈА ДӘМИР ЈОЛУ—индики сәрһәдләри 1967 илдә мүәјјәнләшдирилмишдир. Идарәси Тбилисидәдир. Күрч.ССР, Ерм.ССР вә гисмән Азәрб. ССР әразисиндән кечир. Шимали Гафгаз д.ј. (Весјолоје ст.) вә *Азәрбајчан дәмир јолу* илә (Бөјүк Кәсик вә Норашен ст.-лары) һәмсәрһәддир. Индики сәрһәдләриндә истисмар јолунун уз. 2080 *км*-дир (1978). З.д.ј. хәтләринин чәкилишинә 19 әсрин 60-чы илләриндә башланмышдыр. Совет һакимијјәти илләриндә З.д.ј. чәкилиши хејли кенишләндирилмиш вә бүтүнлүклә електрикләшдирилмишдир. Јүк дөвријјәси, демәк олар, бүтүнлүклә електрик дарты гүввәсинин пајына дүшүр. З.д.ј.-нун јүк дөвријјәси өлкәнин бүтүн д.ј. шәбәкәсинин јүк дөвријјәсинин 0,6%-ини тәшкил едир. Көндәрилән јүкләрдән көмүр, манган филизи, метал, семент вә дикәр тикинти материаллары, к.т. јүкләри вә с.-нин хүс.ч. даһа чохдур. Кәтирилән јүкләрин әсас һиссәси нефт вә нефт мәһсуллары, мешә материалы, машын, аваданлыг, тахыл, јүнкүл сәнаје јүкләридир. Дашымалар бу чүр пајлашдырылыр: кәтирилән јүк 36%, көндәрилән јүк 19%, јерли дашымалар 45%.

З.д.ј. шәһәрләрарасы (Тбилиси—Бакы, Тбилиси—Јереван, Тбилиси—Москва вә с.) вә шәһәрәтрафы сәрнишин дашынмасыны һәјата кечирир. Сәрнишин дашынмасынын үмуми иллик һәчми тәгр. 35 млн. сәрнишиндир (бунун 70%-и шәһәрәтрафы сәрнишин дашынмасынын пајына дүшүр).

ЗАГАФГА́ЗИЈА ЈАЈЛАСЫ — дағлыг өлкә; Ермәнистан јајласынын шм. һиссәсини, Кичик Гафгазын гырышыглы силсиләләрини вә Аразын орта ахынындакы чөкәји әһатә едир.

ЗАГАФГА́ЗИЈА КОМИССАРЛЫҒЫ—Загафгазијада әксингилаби буржуа-милләтчи һөкумәт; 1917 ил нојабрын 15(28)-дә Тифлисдә күрчү меншевикләри, мүсаватчылар, дашнаклар вә сағ есерләр тәрәфиндән јарадылмышды. З.к. тәркибинә Азәрб.-дан Х. Хасмәммәдов, Ф. Хојски, М. Чәфәров вә б. дахил иди. З.к. Совет Русијасына вә Загафгазијада ингилаби һәрәката гаршы мүбаризәдә АБШ, Инкилтәрә вә Франса империалистләринин фәал јардымына архаланырды. Ингилаба гаршы мүбаризә үчүн кенерал А. М. Калединлә, антисовет Кубан радасы вә Шимали Гафгаз әксингилабы илә иттифаг бағламышды. З.к. Гафгаз чәбһәсиндән Русијаја гајыдан ингилаби әһвали-руһијјәли әскәрләри тәрксилаһ едир (Шамхор ст.-да вә с.), әксингилабын силаһлы гүввәләрини—күрчү, мүсәлман, ермәни «милли» һиссәләри јарадырды. *Загафгазија сејминин* ачылышы күнү, 1918 ил февралын 10(23)-дә З.к.-нын әмри илә Тифлис зәһмәткешләринин митинки күлләбаран едилмишди. З.к. тәркибиндәки буржуа-милләтчи партијалар Совет һакимијјәтинә гаршы вәһид чәбһәдә чыхыш етсәләр дә, араларында зиддијјәтләр вар иди вә һәр бири өз мәнафејини күдүрдү. 1918 ил мартын 26-да Загафгазија сејми З.к.-ны ләғв етди.

ЗАГАФГА́ЗИЈА КОММУНИСТ ТӘШКИЛАТЛАРЫНЫН ГУРУЛТАЈЛАРЫ—Биринчи гурултај 1922 ил февралын 18—22-дә Тифлисдә чағырылмышдыр. Гурултајда партијанын 42 миндән чох үзв вә намизәдини тәмсил едән һәлледичи сәслә 252, мәшвәрәтчи сәслә 117 нүмајәндә иштирак едирди. Күндәлик: РК(б)П МК Гафгаз Бүросунун сијасәти вә тәшкилат һесабатлары, Загафгазија Федерасијасы вә Гызыл Орду һагтында мә'рузәләр, партија гуручулуғу, нефт сәнајеси, нәгл. вә харичи тичарәт мәсәләләри, РК(б)П Загафгазија Өлкә Комитәси (ЗӨК), Тәфтиш Комиссијасы (ТК) вә Нәзарәт Комиссијасы (НК)

сечилмәси. Гурултај РК(б)П МК Гафгаз Бүросунун Загафгазија респ.-ларында милли сүлһү мөһкәмләндирмәк хәттини бәјәнди. В. И. Ленинин көстәришләрини рәһбәр тутан гурултај гејд етди ки, Загафгазија респ.-ларынын дөвләт чәһәтдән бирләшдирилмәсини вә федерасија јарадылмасыны сүр'әтләндирмәк лазымдыр. Загафгазија партија тәшкилатларынын хејли мөһкәмләндијини, сијаси вә ичтимаи һәјатда онларын авангард ролунун артдығы көстәрилди, партија ишини даһа да күчләндирмәјин зәрурилији гејд олунду. Гурултај Загафгазија респ.-ларынын иттифаг мүгавиләси лајиһәсини тәсдиг етди, милли һиссәләр јарадылмасына мүстәсна диггәт вермәји тапшырды. Загафгазија коммунист тәшкилатларынын тәшкилат бирлији рәсмиләшдирилди. Азәрб., Ермәнистан вә Күрчүстан К(б)П-ләринин фәалијјәтини бирләшдирән вә истигамәтләндирән РК(б)П ЗӨК сечилди. НК вә ТК јарадылды. Партијанын 11-чи гурултајына нүмајәндәләр сечилди.

Икинчи гурултај 1923 ил мартын 19—23-дә Тифлисдә чағырылмышдыр. Гурултајда 29789 партија үзвү вә намизәдини тәмсил едән һәлледичи сәслә 243, мәшвәрәтчи сәслә 34 нүмајәндә иштирак едирди. Күндәлик: РК(б)П ЗӨК-үн сијаси вә тәшкилат һесабатлары; НК вә ТК-нын һесабатлары; РККИ ЗӨК-үн һесабаты; малијјә ислаһатынын вә верки сијасәтинин нәтичәләри; партија вә совет гуручулуғунда милли чәһәт; тәсәррүфат гуручулуғу; тәшкилат мәсәләләри; чари ишләр; рәһбәр органлар сечилмәси. Гурултај ЗӨК-үн Загафгазија халгларынын сых сијаси вә игтисади әмәкдашлығыны тә'мин етмәк хәттини бәјәнди, Загафгазија партија тәшкилатларынын бирлијини горумағы вә ЗСФСР-и мөһкәмләндирмәји тапшырды. ЗӨК-дән тәләб олунду ки, партијанын фәһлә өзәјини артырсын вә гүввәтләндирсин. РК(б)П 10-чу гурултајынын гәрарларыны рәһбәр тутан гурултај билдирди ки, партија дахилиндә һәр чүр фраксијачылыг чәһдләринә гаршы гәти мүбаризә апарылачагдыр. Гурултај коммунистләрин диггәтини марксист-ленинчи нәзәријјәјә јијәләнмәјә, атеизм тәблиғатыны кенишләндирмәјә јөнәлтди. Тәсәррүфат гуручулуғу вә малијјә сијасәти мәсәләләринә бөјүк диггәт јетирилди. ЗӨК, НК, ТК вә партијанын 12-чи гурултајына нүмајәндәләр сечилди.

Үчүнчү гурултај 1924 ил мајын 13—15-дә Тифлисдә чағырылмышдыр. Гурултајда партијанын 41645 үзв вә намизәдини тәмсил едән һәлледичи сәслә 443, мәшвәрәтчи сәслә 56 нүмајәндә иштирак едирди. Гурултајын ачылышында В. И. Ленинин хатирәси јад олунду. Күндәлик: РК(б)П ЗӨК-үн сијаси вә тәшкилат һесабатлары; НК вә ТК-нын һесабатлары; РК(б)П МК-нын мә'луматы; тичарәт вә кооперасија мәсәләләри; кәндләр арасында иш вә с. Сијаси һесабатда Загафгазијанын сијаси вә игтисади һәјатынын характеристикасы верилди; сәнаје вә к.т.-нда газанылмыш наилијјәтләр, маариф вә мәдәнијјәтин инкишафы саһәсиндә Загафгазија партија тәшкилатынын апардығы бөјүк ишләр гејд олунду. Гурултај көстәрди ки, Загафгазија коммунист тәшкилатлары бүтүн антиленинчи груп вә чәрәјанлара гаршы мүбаризәдә партијанын ленинчи баш хәттини дәриндән баша дүшүрләр. Гурултај ЗӨК-үн сијаси вә тәшкилат фәалијјәтини, РК(б)П МНК-нын ишини, НК вә ТК-нын һесабатларыны бәјәнди. Загафгазијада дөвләт вә кооператив тичарәтинин кенишләндирилмәси мәсәләләри мүәјјәнләшдирилди. Гурултај көстәрди ки, Загафгазија комсомолу социализм гуручулуғунда фәал иштирак едир вә партијанын Ленин јолу илә ирәлиләјир. ЗӨК, НК, ТК вә партијанын 13-чү гурултајына нүмајәндәләр сечилди.

Дөрдүнчү гурултај 1925 ил декабрын 5—9-да Тифлисдә чағырылмышдыр. Гурултајда партијанын 30519 үзв вә 20202 намизәдини тәмсил едән һәлледичи сәслә 387, мәшвәрәтчи сәслә 219 нүмајәндә иштирак едирди. Күндәлик: РК(б)П ЗӨК-үн сијаси вә тәшкилат һесабатлары; НК, ТК вә ЗСФСР ФКМ-ин һесабатлары; партијанын кәнддә вәзифәләри; һәмкарлар иттифаглары; сәнајенин инкишафына даир нөвбәти вәзифәләр; кәндләр арасында иш; чари мәсәләләр. Гурултај көстәрди ки, совет респ.-ларынын бејнәлхалг вәзијјәти хејли мөһкәмләнмиш, Ленин милли сијасәтинин тәнтәнәси сајәсиндә милли сүлһ јаранмышдыр ки, бу да х.т. вә мәдәнијјәтин инкишафы үчүн илкин вә әсас шәртдир. Загафгазија партија тәшкилатларында јерли милләтләр һесабына коммунистләрин (о чүмләдән гадынларын) сајынын артмасы, илк тәшкилатларын фәһлә өзәјинин мөһкәмләнмәси гејд олунду. Гурултај ЗӨК-үн сијаси хәттини вә тәшкилат ишини тамамилә бәјәнди, сәнаје вә к.т. саһәсиндәки мүвәффәгијјәтләри көстәрди, партијанын ири сәнајени инкишаф етдирмәк хәттини мүдафиә етди. Кәнддә партијанын вәзифәләринә даир хүсуси гәтнамә гәбул олунду. Сәнаје һаггындакы гәтнамәдә көстәрилди ки, Загафгазијанын сәнајеләшдирилмәси әсас мәсәләдир вә бунсуз к.т.-нын јүксәлиши мүмкүн дејил. Социализм гуручулуғу просесиндә кәнчләрин коммунист тәрбијәси уғрунда мүбаризә вә онлара дүзкүн партија рәһбәрлији мәсәләләри партија тәшкилатларынын бу саһәдәки башлыча вәзифәләридир. ЗӨК, НК, ТК вә партијанын 14-чү гурултајына нүмајәндәләр сечилди.

Бешинчи гурултај 1927 ил нојабрын 21—25-дә Тифлисдә чағырылмышдыр. Гурултајда партијанын 65 миндән чох үзвүнү тәмсил едән һәлледичи сәслә 52Э, мәшвәрәтчи сәслә 350 нүмајәндә иштирак едирди. Күндәлик: ҮИК(б)П ЗӨК-үн сијаси вә тәшкилат һесабатлары; НК вә ТК-нын һесабатлары; х.т.-нын инкишафына даир бешиллик план һаггында мә'рузә. Гурултај көстәрди ки, социалист сәнајеләшдирилмәсинин һәјата кечирилмәси кедишиндә «ким-кими» мәсәләси социалист бөлмәсинин хејринә һәлл олунур. Гурултај тротскичи-зиновјевчи блокун Загафгазијада федерасијанын Загафгазија халгларынын мәнафејинә нә дәрәчәдә «ујғун олдуғуну јохламаг» тәләбини рәдд етди, онун там һәјатилијини, сабитлијини вә бу халгларын сијаси, игтисади вә мәдәни мәнафеләринә тамамилә ујғун олдуғуну көстәрди. Партија гуручулуғундакы наилијјәтләр гејд едилди, ЗӨК-үн сијаси хәтти вә тәшкилат фәалијјәти јекдилликлә бәјәнилди. ЗСФСР х.т.-нын инкишафына даир бешиллик план һаггында гәтнамә гәбул олунду, Загафгазијада социализм гуручулуғунун кәләчәк инкишафына, партија тәшкилатларынын партија-сијаси, идеоложи, тәшкилат ишинин јахшылашдырылмасына даир тәдбирләр мүәјјән едилди. ЗӨК, НК вә ТК сечилди.

Алтынчы гурултај 1930 ил ијунун 5—12-дә Тифлисдә чағырылмышдыр. Гурултајда партијанын 87 миндән чох үзв вә намизәдини тәмсил едән һәлледичи сәслә 328 нүмајәндә иштирак едирди. Күндәлик: ҮИК(б)П МК вә МНК-нын мә'рузәләри. ЗӨК, НК вә ТК-нын һесабатлары; рәһбәр органларын сечилмәси. Гурултај ҮИК(б)П МК-нын фәалијјәтини тамамилә бәјәнди. Социализм гуручулуғунда бөјүк мүвәффәгијјәтләр газанылдығы, партија тәшкилатларынын сај вә тәркибиндә хејли дәјишикликләр олдуғу, тротскизмин идеја вә тәшкилатча дармадағын едилдији гејд олунду. Азәрб. нефт сәнајеси гаршысында мүһүм вәзифәләр гојулду, Загафгазија респ.-ларынын сәнајеләшдирилмәсиндә, нәгл.-да олан нөгсанлары арадан галдырмаг үчүн тәдбирләр мүәјјәнләшдирилди. К.т.-нын коллективләшмәсиндә Советләрин ролунун јүксәлдилмәсинә хүсуси диггәт верилди. Гурултај ЗӨК-үн фәалијјәтини әсасән бәјәнди, лакин әмәли ишдә јол верилән ајры-ајры нөгсанлары көстәрди. Гәбул олунмуш гәтнамәдә гејд едилирди ки, ЗӨК Загафгазија партија вә тәсәррүфат органларынын рәһбәр ролуну мөһкәмләндирмәк һаггында ҮИК(б)П МК-нын гәрарларынын тамамилә вә вахтында јеринә јетирилмәсини тә'мин едә, партијадахили мүнасибәтләрдә федерализм үнсүрләрини бүтүнлүклә ләғв едә билмәмишдир. Гурултај Загафгазија респ.-лары КП-ләринин һәјатында мүһүм һадисә олду. ЗӨК, НК вә ТК сечилди.

Једдинчи гурултај 1934 ил јанварын 15—18-дә Тифлисдә чағырылмышдыр. Гурултајда партијанын 92403 үзв вә 39832 намизәдини тәмсил едән һәлледичи сәслә 446, мәшвәрәтчи сәслә 98 нүмајәндә иштирак едирди. Күндәлик: ЗӨК, НК вә ТК нын һесабатлары; рәһбәр органларын вә партијанын 17-чи гурултајына нүмајәндәләр сечилмәси. Гурултај ЗСФСР х.т.-нын бүтүн саһәләринин ишини тәһлил етди, Загафгазија партија тәшкилаты гаршысында дуран конкрет вәзифәләри мүәјјәнләшдирди. Азәрб. нефт сәнајеси мәсәләсинә хүсуси диггәт верилди. ҮИК(б)П МК-нын 1933 ил 5 декабр тарихли гәрары илә ЗӨК, АК(б)П МК вә Бакы Комитәси, бүтүн Загафгазија партија тәшкилатлары гаршысында мүбариз вәзифә—1934 илин планыны јеринә јетирмәк вәзифәсини гојду. Гурултај партија тәшкилатларыны бу иши һәјата кечирмәк үчүн бүтүн гүввәләри сәфәрбәр етмәјә чағырды. Гәтнамәдә дејилирди ки, ССРИ-нин әсас дуру јаначаг базасы олан Азәрб. нефт сәнајесинин һәртәрәфли инкишаф етдирилмәси ЗӨК-үн ән мүһүм вәзифәсидир. Гурултај сәнајенин дикәр саһәләринин, к.т.-нын инкишафы илә әлагәдар вәзифәләрә, кадрларын һазырланмасы, тәрбијәси вә дүзкүн јерләшдирилмәси мәсәләсинә бөјүк диггәт верди. ЗӨК, ТК вә партијанын 17-чи гурултајына нүмајәндәләр сечилди.

Әд.: Азәрбајчан Коммунист Партијасы тарихинин очеркләри, Б., 1964; Пер-

вый Закавказский съезд коммунистических организаций. Стенографический отчет, Тифлис, 1922; Второй съезд коммунистических организаций Закавказья, Тифлис, 1923; III съезд коммунистических организаций Закавказья, Тифлис, 1924; Четвертый съезд коммунистических организаций Закавказья, Тифлис, 1926; Пятый съезд коммунистических организаций Закавказья, Тифлис, 1928; VI съезд коммунистических организаций Закавказья, Тифлис, 1930; VII съезд коммунистических организаций Закавказья, Тифлис, 1934; Очерки истории коммунистических организаций Закавказья, ч. 2, Б., 1971.

ЗАГАФГАЗИЈА КОММУНИСТ УНИВЕРСИТЕТИ (ЗКУ), 26 Бакы комиссарлары адына—Загафгазија респ.-лары үчүн рәһбәр партија, совет вә комсомол ишчиләри һазырлајан али партија-сијаси тәһсил мүәссисәси. 1923 илин нојабрында Тифлисдә тәшкил олунмушду. Тәһсил мүддәти 4 ил иди. ЗКУ-ја 2 ил әмәк стажы олан габагчыл коммунистләр вә комсомолчулар гәбул олунурду. Ун-тин 2 факүлтәсиндә 4 милли шө'бә—Азәрб., ермәни, күрчү вә рус шө'бәләри вар иди. ЗКУ-да марксизм-ленинизм нәзәријјәсинә әсасланан сијаси, игтисади вә мәдәни мәсәләләр тәдрис едилир, Гафгаз вә Шәрг халгларынын мәишәти өјрәнилирди. ЗКУ нәздиндә ахшам вә гијаби шө'бәләр, курслар фәалијјәт көстәрирди. Ун-т Загафгазијанын мүхтәлиф тәсәррүфат саһәләри үчүн 1000-ә јахын рәһбәр партија ишчиси һазырламышды. 1932 илин нојабрында Загафгазија Өлкә Комитәсинин гәрарына әсасән ун-т 26 Бакы комиссары ад. Али Коммунист Кәнд Тәсәррүфаты Мәктәбинә чеврилди. Ленин принсипләринә әсасланан ЗКУ-нун кадрларын сечилмәси вә пролетар бејнәлмиләлчилији руһунда тәрбијәсиндә, һәмчинин рәһбәр ишчиләр һазырланмасынын метод вә формаларынын елми системинин јарадылмасында бөјүк ролу олмушдур.

Әд.: Гулиев Д. П., Ленинские традиции партийного образования, в кн.: Ленинизм—великое знамя строителей коммунизма, Б., 1970; Абрамян В. И., Подготовка партийных и советских кадров в ЗСФСР. Труды Армянского филиала ИМЛ при ЦК КПСС, 1972, №2.

ЗАГАФГАЗИЈА КОМСОМОЛ МӘКТӘБИ, Бакы зона комсомол мәктәби—ҮИЛККИ 15-чи гурултајынын комсомол мәктәбләри јаратмаг һаггындакы гәрарына мүвафиг олараг тәшкил олунмушдур (1967, јанвар). Мәктәбдә р-н вә шәһәр комсомол комитәләринин ишчиләри, али вә орта ихтисас тәһсили мүәссисәләри, техники пешә тәһсили мәктәбләри, орта мәктәб, к-з вә с-з комсомол комитәләринин катибләри, пионер баш дәстә рәһбәрләри, гәзет, радио вә телевизијанын кәнчләр редаксијаларынын ишчиләри, респ. комсомол фәаллары мәктәбләринин рәһбәрләри һазырлыгларыны артырылар. Тәһсил мүддәти күндүз шө'бәсиндә 1 ај, ахшам шө'бәсиндә 3 ај, гијаби шө'бәдә 1 илдир. Тәдрис програмына марксизм-ленинизм нәзәријјәсинә даир мүһазирәләр, комсомол гуручулуғу курсу, семинарлар, елми-практики конфранслар, тәчрүбә мүбадиләләри вә с. дахилдир.

ЗАГАФГАЗИЈА КОМСОМОЛ ТӘШКИЛАТЛАРЫНЫН ГУРУЛТАЈЛАРЫ—Загафгазија комсомол тәшкилатларынын али органы. Загафгазија комсомол тәшкилатлары рәһбәр органларынын һесабатларыны динләјир, тәшкилатларын мүһүм мәсәләләрини мүзакирә едир, комсомолун рәһбәр органларыны сечирди. Загафгазија комсомол тәшкилатларынын 7 гурултајы олмушдур.

Биринчи гурултај—1921 ил сентјабрын 1-дә Бакыда олмушдур. Гурултајда Абхазија, Азәрб., Ермәнистан, Күрчүстан, Дағлылар респ.-сы вә Дағыстан комсомол тәшкилатларындан 400 нүмајәндә иштирак едирди. В. И. Ленин гурултајын фәхри сәдри сечилди. Күндәлик: бејнәлхалг вәзијјәтлә әлагәдар Гафгазда сијаси вәзијјәт; Гафгазда комсомолун сијаси вәзијјәти; РККИ МК Гафгаз бүросунун һесабаты; тәшкилат гуручулуғунун нөвбәти вәзифәләри; «Кәнчләр Интернасионалы вә Шәрг Кәнчләр Шурасы»; сосиализм гуручулуғунда комсомолун иштиракы; Програм вә Низамнамә һаггында әсас мүддәалар; Коммунист Интернасионалы һаггында; Гафгаз Өлкә Комсомол Комитәсинин сечилмәси. Гурултај Гафгаз Өлкә Комсомол Комитәсини тәшкил етди, онун РККИ-нин тәркиб вә ајрылмаз һиссәси олдуғуну билдирди. Гурултај кәнчләрин сосиализм гуручулуғу ишинә сәфәрбәр едилмәсиндә вә бејнәлмиләл тәрбијәсиндә мүһүм рол ојнады.

Икинчи гурултај—1922 ил сентјабрын 16—21-дә Тифлисдә олмушдур. Гурултајда 17209 комсомолчуну тәмсил едән 108 нүмајәндә иштирак едирди. Күндәлик: Совет Русијасынын вә Загафгазија Федерасијасынын бејнәлхалг вә дахили вәзијјәти һаггында; Коммунист Кәнчләр Интернасионалы һаггында; РККИ Загафгазија Өлкә Комитәсинин (ЗӨК) һесабаты; комсомол сыраларында тәмизлик кечирилмәси һаггында; јени шәраитдә комсомолун иши һаггында; ЗӨК-үн мәркәзи органларынын сечилмәси. Гурултај фәһлә кәнчләрин әмәк, мәишәт вә тәһсилини јахшылашдырмаг, күтләви ишин тәшкили, ф-к-з-д мәктәбләри ачмаг вә ишсизлијә гаршы мүбаризә, кәнчләрин идеја-сијаси тәрбијәси, коммунист тәрбијәси вә с. һаггында гәрарлар гәбул етди, ЗӨК-үн рәһбәр органларыны сечди.

Үчүнчү гурултај—1924 ил ијунун 29-да Тифлисдә олмушдур. Гурултајда 55 мин комсомолчуну тәмсил едән 346 нүмајәндә иштирак едирди. Күндәлик: ССРИ-нин бејнәлхалг вә дахили вәзијјәти вә РК(б)П 13-чү гурултајынын јекунлары; РККИ ЗӨК-үн һесабаты; РККИ-нин вә коммунист ушаг групларынын адыны дәјишдирмәк; кәнддә комсомолун иши, коммунист ушаг һәрәкаты һаггында; комсомол, Гызыл Орду вә донанма; ЗӨК-үн мәркәзи органларынын вә РККИ 6-чы гурултајына нүмајәндәләрин сечилмәси. Гурултај мүзакирә олунан мәсәләләр һаггында гәрарлар гәбул етди, РККИ-јә вә пионер тәшкилатына В. И. Ленинин адыны вермәк һаггында гәрары бәјәнди. РККИ 6-чы гурултајына нүмајәндәләр, ЗӨК сечилди.

Дөрдүнчү гурултај—1926 ил февралын 25-дә Тифлисдә олмушдур. Гурултајда комсомолун 110000 үзв вә намизәдини тәмсил едән 360 нүмајәндә иштирак едирди. Күндәлик: һазыркы дөвр вә партијанын вәзифәләри; ҮИЛККИ ЗӨК-үн һесабаты; күтләви иш һаггында; кәнддә иш һаггында; фәһлә-кәндли кәнчләрин тәһсили һаггында; пионер һәрәкаты һаггында; рәһбәр органларын сечилмәси. Гурултај ҮИК(б)П 14-чү гурултајынын гәрарлары илә әлагәдар сосиализм гуручулуғу дөврүндә комсомолун ишинин јенидән гурмаг хәттини ирәли сүрдү, мүзакирә олунан мәсәләләр һаггында мүвафиг гәрарлар гәбул етди, ЗӨК-үн рәһбәр органларыны сечди.

Бешинчи гурултај—1928 ил апрелин 12—21-дә Бакыда олмушдур. Гурултајда комсомолун 165740 үзв вә намизәдини тәмсил едән 355 нүмајәндә иштирак едирди. Күндәлик: сијаси мә'рузә; ҮИЛККИ МК-нын мә'рузәси; ҮИЛККИ ЗӨК-үн һесабаты; фәһлә кәнчләрин әмәји вә тәһсили саһәсиндә комсомолун вәзифәләри һаггында; ушаглар арасында иш һаггында; бүрократизмә гаршы мүбаризәдә вә дөвләт апаратыны јахшылашдырмаг ишиндә комсомолун иштиракы; комсомолун тәшвигат вә күтләви сијаси-маариф иши һаггында; рәһбәр органларын сечилмәси. Гурултај кәнчләрин коммунист тәрбијәсинә бөјүк диггәт вермәји, кәнчләр иттифагында пролетар рәһбәрлијини мөһкәмләндирмәји әсас вәзифә һесаб етди. Фәһлә кәнчләрин әмәк вә тәһсилинин тәшкили, кәнддә иши күчләндирмәк, бүрократизмә гаршы мүбаризәдә фәал иштирак етмәк вә јени нәсил арасында иши даһа да кенишләндирмәк һаггында мүһүм гәрарлар гәбул олунду, комсомолун рәһбәр органлары сечилди.

Алтынчы гурултај—1931 ил јанварын 2—7-дә Тифлисдә олмушдур. Гурултајда комсомолун 240657 үзв вә намизәдини тәмсил едән 600 нүмајәндә иштирак едирди. Күндәлик: бешиллијин һәллединчи 3-чү или вә комсомолун вәзифәләри; ҮИЛККИ МК-нын иши һаггында мә'рузә; ҮИЛККИ ЗӨК-үн һесабаты; Загафгазија пионер тәшкилатынын вәзијјәти һаггында әлавә мә'рузә; Тәфтиш Комиссијасынын һесабаты; ЗӨК-үн рәһбәр органларынын вә ҮИЛККИ 9-чу гурултајына нүмајәндәләрин сечилмәси. Гурултај бешиллији 4 илдә јеринә јетирмәк үчүн кәнчләри сәфәрбәрлијә алмағы, шәһәр вә кәнддә капиталист үнсүрләринә гаршы гәтијјәтлә мүбаризә апармағы, сосиализм јарышыны вә зәрбәчилик һәрәкатыны кенишләндирмәји, техники биликләрә јијәләнмәји вә кәнчләри комсомолда бирләшдирмәји мүһүм вәзифә кими гаршыја гојду. ЗӨК-үн рәһбәр органлары сечилди.

Једдинчи гурултај—1936 ил февралын 17—21-дә Тифлисдә олмушдур. Гурултајда 220000 комсомолчуну тәмсил едән 551 нүмајәндә иштирак едирди. Күндәлик: ҮИЛККИ МК-нын иши һаггында мә'рузә; ҮИЛККИ ЗӨК-үн һесабаты; кәнддә комсомолун мәдәни-сијаси иши барәдә; комсомолун ҺҺД-јә һамилијинин 5 иллији илә әлагәдар мәсәлә; рәһбәр органларын сечилмәси. Гурултај комсомолун сијаси-күтләви ишини (хүсусилә кәнддә) күчләндирмәји мүһүм вәзифә һесаб етди, онун Стаханов һәрәкатында фәал иштиракыны јүксәк гијмәтләндирди; ЗӨК-үн рәһбәр органларыны сечди.

Әд.: Отчет Заккрайкома РКСМ III-му Закавказскому Краевому съезду, Тифлис, 1924; Резолюция и постановление V Закавказского съезда ЛКСМ, Тифлис, 1929; VI-ой Закавказский съезд комсомольской организации ЗСФСР, Тифлис, 1931; VII съезд комсомольских организаций Закавказья, Тифлис, 1936; Авети-

сян Г. А., Комсомол Закавказья под знаменем пролетарского интернационализма, Ереван, 1968.

ЗАГАФГА́ЗИЈА ӨЛКӘ КОМСОМО́Л КОМИТӘСИ, ҮИЛККИ Загафгазија Өлкә Комитәси—Загафгазија комсомолунун рәһбәр ичраедичи органы. Загафгазија комсомол тәшкилатларынын гурултајында сечилир, билаваситә ҮИЛККИ-нин рәһбәрлији илә фәалијјәт көстәрирди. 1921 илин сентјабрындан 1937 илин мартынадәк фәалијјәт көстәрмишдир.

ЗАГАФГА́ЗИЈА СЕ́ЈМИ—Загафгазијада әксингилаби дөвләт һакимијјәти органы; 1918 ил февралын 10(23)-да Тифлисдә буржуа-милләтчи партијалар тәрәфиндән чағырылмышды. Сејм Загафгазијадан *Мүәссисләр мәчлисинә* сечилмиш депутатлардан, буржуа партијаларынын нүмајәндәләриндән (меншевикләр, дашнаклар, мүсаватчылар вә б.) ибарәт иди; сејмә меншевик һүммәтчиләр дә дахил олмушду. Болшевикләр сејмдә иштиракдан имтина етмиш вә онун јарадылмасына гаршы е'тиразларыны билдирмишдиләр. Сејм ингилаби чыхышлара диван тутур, демократик тәшкилатлары тә'гиб едирди. Сејм Загафгазијанын Совет Русијасындан ајрылмасыны рәсмиләшдирди вә 1918 ил апрелин 22-дә Загафгазијаны «мүстәгил федератив республика» е'лан етди. Мүсаватчылар, күрчү меншевикләри вә дашнаклар арасындакы чәкишмәләр вә зиддијјәтләр нәтичәсиндә, һабелә Алманија-Түркијә мүдахиләчиләринин тәзјиги илә 1918 ил мајын 26-да З.с. бурахылды, Азәрб., Күрчүстан вә Ермәнистан «мүстәгил» республика е'лан едилди.

ЗАГАФГА́ЗИЈА СОВЕ́Т ФЕДЕРАТИ́В СОСИАЛИ́СТ РЕСПУБЛИКАСЫ (ЗСФСР)—Совет федератив сосиалист дөвләти (1922—36). Азәрб., Ермәнистан вә Күрчүстанда Совет һакимијјәтинин гәләбәси илә гардашчасына һәмрә'јлијин, гаршылыглы јардым вә достлуг мүнасибәтләринин инкишафы үчүн әлверишли шәраит јаранды. Бу респ.-ларын һәмин дөврдәки дахили вә харичи вәзијјәти онлар арасында игтисади вә сијаси-һәрби иттифаг бағламаг мәсәләсини гаршыја гојду. Азәрб. коммунистләри һәлә 1920 илин февралында өзләринин 1-чи гејри-легал гурултајында «Јашасын Загафгазија Шура чүмһуријјәтләри илә Шура Русијасынын иттиһады!» шүарыны ирәли сүрмүшдүләр. ЗСФСР јарадылмасы үч мәрһәләдән кечмишдир: 1) Загафгазија респ.-ларынын тәсәррүфат фәалијјәтинин илкин бирләшдирилмәси. 1921 илин мартында Азәрб.ССР-ин Москвадакы нүмајәндәлији Загафгазијанын үч респ.-сыны бирләшдирмәјин зәрурилији һаггында мәсәлә галдырды. В. И. Ленин тә'кидлә «бүтүн Загафгазија үчүн вилајәт тәсәррүфат органы...» јаратмағы мәсләһәт көрүрдү (Әсәрләри, ч. 35, сәһ. 469). 1921 ил апрелин 11-дә В. И. Ленин «Гафгаз республикаларыны... ваһид бир тәсәррүфат мәркәзи һалында ...» бирләшдирмәк мәсәләсини јенидән гаршыја гојду (јенә орада, ч. 42, сәһ. 283). Загафгазија партија тәшкилатларынын гаршысында дуран мәсәләләрин һәлли үчүн В. И. Лениниң *«Азәрбајчан, Күрчүстан, Ермәнистан, Дағыстан вә Дағлылар республикасындакы коммунист јолдашлара»* мәктубунун (1921, 14 апрел) бөјүк әһәмијјәти олду. В. И. Ленин мәктубда Гафгазда «буржуазија шәраитиндә мисли көрүнмәмиш вә буржуа гурулушунда мүмкүн олмајан милли сүлһ нүмунәси» јаратмағы гаршыја гојду (јенә орада, ч. 32, сәһ. 340). Загафгазија коммунист тәшкилатлары В. И. Лениниң мәсләһәт вә көстәришләрини рәһбәр тутараг ЗСФСР јаратмаг јолунда мүһүм аддым олан д.ј.-ларыны, харичи тичарәти, һәмкарлар вә комсомол тәшкилатларыны бирләшдирмәјә, игтисади бүро јаратмаға наил олдулар. 2) Загафгазија совет респ.-ларынын дөвләт-сијаси чәһәтдән бирләшдирилмәси. Тәсәррүфат сә'јләринин илкин бирләшдирилмәси Загафгазија респ.-ларынын дөвләт-сијаси чәһәтдән бирләшдирилмәсини әмәли сурәтдә һәјата кечирмәјә шәраит јаратды. 1921 ил нојабрын 3-дә РК(б)П МК Гафгаз Бүросунун Бакыда кечирилмиш пленуму «республикалар арасында, һәр шејдән әввәл һәрби, тәсәррүфат, малијјә иши вә харичи сијасәт саһәсиндә федерасија иттифагы» јаратмаг һаггында јекдилликлә гәрар гәбул етди вә Загафгазија респ.-ларынын инзибати-игтисади мәркәзини—Иттифаг Совети јаратмағын зәрурилијини көстәрди. Пленум Иттифаг мүгавиләсинин лајиһәсини һазырламаг үчүн комиссија јаратды. Пленумун гәрарыны партија тәшкилатлары вә Загафгазија респ.-ларынын зәһмәткешләри бәјәнди. 1921 ил нојабрын 29-да РК(б)П МК Сијаси Бүросу Загафгазија респ.-ларынын федерасијасы һаггында В. И. Лениниң тәклиф етдији гәтнамәни гәбул етди. Гәтнамәдә дејилирди: «Загафгазија республикаларынын федерасијасы принсипчә тамамилә дүзкүн вә һөкмән јарадылмалы һесаб едилсин...» (јенә орада, ч. 33, сәһ. 117). 1921 ил декабрын 7-дә 2-чи Өлкә партија мүшавирәси (1-чи Загафгазија партија конфрансы) Иттифаг мүгавиләсинин лајиһәсини тәсдиг етди. Азәрб., Ермәнистан вә Күрчүстан коммунист партијаларынын гурултајлары бу гәрары бәјәнди. 1921 илин сону—1922 илин әввәлиндә артыг Загафгазијанын һәр јериндә Советләрә сечкиләр гуртармышды. Советләрин һамысы федерасија јарадылмасына тәрәфдар чыхды. Загафгазија коммунист тәшкилатларынын Тифлисдә кечирилән 1-чи гурултајы (1922 ил, 18—22 феврал) «Азәрбајчан, Ермәнистан вә Күрчүстан ССР-ин Иттифаг мүгавиләсинин лајиһәси»ни вә «Али Игтисади Шура һаггында Әсаснамә»ни тәсдиг етди. РК(б)П Загафгазија Өлкә Комитәсинин гәрарына әсасән 1922 ил мартын 11-дә Азәрб.ССР, Күрч.ССР вә Ерм. ССР МИК-ләри нүмајәндәләринин Сәлаһијјәтли конфрансы ачылды. Бурада һәр респ.-дан 25 нәфәр иштирак едирди. Али орган олан конфранс бириллик сәлаһијјәтә малик иди вә бу мүддәтдә үч дәфәдән аз олмајараг чағырылмалы иди. Конфранс өз ичраедичи органыны—Иттифаг Советини, онун үч нәфәрдән ибарәт (һәр. респ.-дан бир нәфәр) Рәјасәт Һеј'әтини вә Али Игтисади Шура (АИШ) јаратды. 1922 ил мартын 12-дә Сәлаһијјәтли конфранс Иттифаг мүгавиләси гәбул етди вә Загафгазија Совет Сосиалист Респ.-лары Федератив Иттифагыны (ЗССРФИ) тә'сис етди. Һәрби вә малијјә ишләри, харичи сијасәт, харичи тичарәт, јоллар вә рабитә, игтисади сијасәтә рәһбәрлик вә әксингилабла мүбаризә мәсәләләри Иттифаг Советинин ихтијарына верилди. Иттифаг Советинин Рәјасәт Һеј'әтинә һәр үч респ.-нын нүмајәндәләри дахил иди. Онлар Советин ичласларында нөвбә илә сәдрлик едирдиләр. Иттифаг Фөвгәл'адә Комиссијасы вә Иттифаг ФКМ јарадылды. 3) Загафгазија респ.-ларынын бирләшдирилмәсинин—ЗСФСР јарадылмасынын баша чатдырылмасы. 1922 илин јајындан партија тәшкилатлары Загафгазија респ.-ларынын федератив иттифагыны ваһид Загафгазија федератив респ.-сына чевирмәк вә онун ССР Иттифагына дахил едилмәси саһәсиндә фәалијјәтләрини кенишләндирдиләр. Тифлисдә кечирилән 2-чи Загафгазија партија конфрансы (1922 ил, 11—12 нојабр) ССР Иттифагы јарадылмасы һаггында гәрары бәјәнди вә гејд етди ки, «Күрчүстан, Азәрбајчан вә Ермәнистан республикалар Иттифагына үмуми аиләдә—Загафгазија федерасијасы васитәси илә дахил олмалыдыр». Конфрансын гәрарына ујғун олараг Азәрб. ССР, Күрч.ССР вә Ерм.ССР МИК-ләри 1922 ил декабрын 10-да Бакыда үч респ.-нын Загафгазија Советләр гурултајыны чағырмағы гәрара алды. Гәза Советләр гурултајлары ССР Иттифагы јарадылмасына вә үч Загафгазија Респ.-сынын ЗСФСР тәркибиндә ССРИ-јә дахил олмасына јекдилликлә тәрәфдар чыхды. 1922 ил декабрын 10-да Бакыда ишә башлајан Загафгазија Советләр гурултајы Загафгазија респ.-ларынын бирләшдирилмәсини баша чатдырды, ЗСФСР јарадылмасыны рәсмиләшдирди вә онун ССРИ тәркибинә дахил олмасы һаггында гәрар гәбул етди. Гурултај јекдилликлә ЗСФСР Конститусијасыны гәбул етди вә али орган—Загафгазија МИК (150 үзв, 50 намизәд) сечди. МИК-ин илк сессијасында (1923 ил, 15 јанвар) онун Рәјасәт Һеј'әти, үч сәдри (һәр респ.-дан бир нүмајәндә), Рәјасәт Һеј'әтинин катиби, һәмчинин Загафгазија ХКС сечилди. ЗСФСР ССРИ јарадылмасына һазырлыг просесиндә бөјүк рол ојнады. Һәмин дөврдә ЗСФСР Загафгазија респ.-ларынын ССРИ-јә биркә дахил олмасынын јеканә мүмкүн вә мәгсәдәујғун формасы иди. РСФСР-дән фәргли олараг, ЗСФСР мухтаријјәт әсасында дејил, үч бәрабәрһүгуглу мүстәгил респ.-нын мүгавиләси әсасында јарадылмышды. 1922 ил декабрын 30-да ачылан ССРИ-нин 1-чи Советләр гурултајы ССРИ-нин тәшкили һаггында мүгавиләни тәсдиг етди; Азәрб.ССР, Күрч.ССР, Ерм.ССР ЗСФСР тәркибиндә ССРИ-јә дахил олду. 1936 ил декабрын 5-дә 8-чи Фөвгәл'адә Советләр гурултајында гәбул едилмиш ССРИ-нин јени Конститусијасына көрә ЗСФСР өз тарихи вәзифәсини јеринә јетирдији үчүн ләғв олунду. Азәрб.ССР, Күрч. ССР вә Ерм.ССР билаваситә суверен мүттәфиг респ.-лар кими ССРИ тәркибинә дахил олдулар.

Әд.: Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, һ. 1, сәһ. 90); Азәрбајчан Коммунист Партијасы тарихинин очеркләри, Б., 1964; Азәрбајчан тарихи, ч. 3, һ. 1, Б., 1973; Очерки истории коммунистических организаций Закавказья, ч. 2, Б., 1971; Токаржевский Е. А., Трудящиеся Азербайджана в объединительном движении за образование СССР, в кн.: 40 лет СССР и Закавказской федерации, Б., 1962; Гулиев Дж. Б., Комму-

нистическая партия Азербайджана в борьбе за создание ЗСФСР и вхождение её в Союз ССР, Труды Азерб. филиала ИМЛ при ЦК КПСС, т. 27, 1964; Јенә онун, Под знаменем ленинской национальной политики, Б., 1972; История национально-государственного строительства СССР, М., 1968; ХарманДарян С. В., Ленин и становление Закавказской федерации, Ереван, 1969; Под знаменем социалистического интернационализма, Б., 1972; За образование СССР (Документы и материалы), Тбилиси, 1972; Галоян Г. А., Октябрьская революция и возрождение народов Закавказья, М., 1977.

ЗАГАФГА́ЗИЈА СОВЕТЛӘР ГУРУЛТАЈЛАРЫ—ЗСФСР-ин али дөвләт һакимијјәти органы. Биринчи гурултај 1922 ил декабрын 10—13-дә Бакыда олмушдур. 582 нүмајәндәдән 175-и азәрб., 160-ы күрчү, 131-и ермәни, 83-ү рус вә б. иди. Н. Нәриманов гурултајы кириш сөзү илә ачараг демишди: «Бу тәнтәнәли күндә бүтүн Загафгазија әмәкчиләринин гәлби севинчлә дөјүнүр, чүнки бу күн елә бир евин бүнөврәси гојулур ки, орада Загафгазија зәһмәткешләри бирликдә јашајачаг, бир-биринин дәрдинә дә, севинчинә дә шәрик олачаглар. Бу күн биз азадлыға, гардашлыға вә әмәјин тәнтәнәсинә јол ачырыг, даһа асан, даһа дүзкүн јол ачырыг». Гурултајы РК(б)П МК адындан Г. К. Орчоникидзе, УССР адындан Д. З. Мануилски тәбрик етдиләр. Гурултајда Совет дөвләтинин дахили вә бејнәлхалг вәзијјәти (С. М. Киров), Загафгазија респ.-лары Иттифаг Советинин фәалијјәти (Н. Нәриманов), ССРИ һаггында (Г. К. Орчоникидзе), памбыгчылығын бәрпасы һаггында (Д. Бүнјадзадә), нефт сәнајесинин вәзијјәти (А. Г. Серебровски) вә с. мәсәләләр барәдә мә'рузәләр динләнилди. ЗСФСР Конститусијасынын лајиһәсини нәзәрдән кечирмәк үчүн хүсуси комиссија сечилди. Комиссија лајиһәни бәјәнәрәк, гурултајын тәсдигинә верди. Гурултај Конститусијаны јекдилликлә гәбул етди вә Загафгазија МИК (150 үзв вә 50 намизәд) сечди. МИК 13 нәфәрдән, о чүмләдән үч сәдрдән (С. Ағамалыоғлу, С. С. Амбарсумјан, М. Г. Схакаја) ибарәт Рәјасәт һеј'әти сечди. Б. Талыблы Рәјасәт һеј'әтинин катиби сечилди. МИК-ин илк сессијасында (1923, јанвар) ЗСФСР ХКС сечилди (сәдр—М. Д. Орахелашвили, мүавинләр—А. Ф. Мјасников вә М. Д. Һүсејнов); Али Игтисади Шура јарадылды. ССРИ-нин 1-чи Советләр гурултајына нүмајәндәләр (һәлледичи сәслә 75, мәшвәрәтчи сәслә 11) сечилди, РСФСР, УССР, БССР вә ЗСФСР дахил олмагла ССРИ јарадылмасынын зәрурилији һаггында гәрар гәбул едилди. Гурултај В. И. Ленинә тәбрик көндәрди. Гурултај Загафгазија халгларынын тарихиндә мүһүм һадисә олду.

Икинчи гурултај—1924 ил јанварын 4—7-дә Тифлисдә олмушдур. ЗСФСР һөкумәтинин фәалијјәти һаггында мә'рузәдә (М. Д. Орахелашвили) Загафгазија респ.-ларында сәнаје истеһсалынын артымы, тикинтинин кенишләнмәси, Вәтәндаш мүһарибәси вә харичи һәрби мүдахилә дөврүндә дағыдылмыш д.ј.-нун бәрпасы, к.т.-нда, хүсусилә памбыгчылыгдакы ирәлиләјиш барәдә мә'лумат верилди. Загафгазијанын игтисади (А. Ф. Мјасников) вә малијјә вәзијјәти (М. Д. Һүсејнов), ЗСФСР-дә јолларын вәзијјәти (Ш. З. Елиава) һаггында мә'рузәләр дә динләнилди. ССРИ-нин 2-чи Советләр гурултајына нүмајәндәләр сечилди. Гурултај Иттифаг мүгавиләсини тәсдиг етди, Загафгазија МИК (173 үзв вә 83 намизәд) сечди.

Үчүнчү гурултај—1925 ил апрелин 10—14-дә Тифлисдә олмушдур. Гурултајы ачан С. Ағамалыоғлу гејд етди ки, ЗСФСР-ин мөвчуд олдуғу 3 ил бөјүк Ленинин Загафгазија халгларына көстәрдији јолун доғрулуғуну тәсдиг етди. Гурултај ЗСФСР ХКС-нин мә'рузәсини (М. Д. Орахелашвили), 1925—26 тәсәррүфат или үчүн к.т. веркиси (М. Д. Һүсејнов), Загафгазија к.т. банкы вә с. мәсәләләр барәдә мә'рузәләри мүзакирә етди. Гурултајын фәхри гонағы, халг һәрби дәниз ишләри комиссары М. В. Фрунзе Гызыл Орду һаггында мә'рузә етди. Гурултај ЗСФСР Конститусијасына едилән дәјишикликләри бәјәнди, Загафгазија МИК (210 үзв вә 117 намизәд) сечди.

Дөрдүнчү гурултај—1927 ил мајын 5—9-да Тифлисдә олмушдур. Совет дөвләтинин дахили вә харичи сијасәти һаггында ССРИ ХКС сәдринин мүавини Х. Е. Рудзутак мә'рузә етди. Бу мәсәлә барәдә гәтнамәдә дејилирди ки, Загафгазија зәһмәткешләри гәнаәт үсулу, сосиалист јығымы уғрунда мүбаризәдә ССРИ һөкумәтинә һәртәрәфли јардым көстәрәчәкдир. Гурултајда ЗСФСР һөкумәтинин фәалијјәти (М. Д. Орахелашвили), өлкәдә шосе вә торпаг јолларын чәкилмәси (Ш. З. Елиава), ЗСФСР бүдчәси һаггында (М. Д. Һүсејнов) мә'рузәләр дә динләнилди. Загафгазија МИК (257 үзв вә 143 намизәд) сечилди.

Бешинчи гурултај—1929 ил мајын 6—11-дә Тифлисдә олмушдур. Гурултајда мүзакирә олунан әсас мәсәлә ЗСФСР ХКС сәдри Ш. З. Елиаванын мә'рузәси иди. Гурултај гејд етди ки, ЗСФСР игтисадијјатын, хүсусилә сәнајенин инкишафы саһәсиндә мүһүм наилијјәтләр газанмышдыр. 4 ил әрзиндә ЗСФСР сәнајесинә вәсаит гојулушу 156 млн. маната чатмыш, Бакы—Батум нефт кәмәринин тикинтиси гуртармыш, Загафгазија респ.-ларынын електрикләшдирилмәси иши кениш вүс'әт алмыш, зәһмәткешләрин мадди вә мәдәни рифаһы јүксәлмишдир. Гурултај ЗСФСР х.т.-нын инкишафына даир бешиллик план (С. С. Амбарсумјан), ЗСФСР к.т.-нын јүксәлдилмәси тәдбирләри (М. Д. Һүсејнов) вә с. һаггында да мә'рузәләри мүзакирә етди. Загафгазија МИК сечилди.

Алтынчы гурултај—1931 ил февралын 20—26-да Тифлисдә олмушдур. Гурултајда Загафгазија һөкумәтинин фәалијјәти (М. А. Тер-Јекизарјан), 1931 ил х.т. планы (С. М. Пирумов), Загфедерасијада памбыгчылығын вә су нәгл.-нын инкишафы (Д. Бүнјадзадә) һаггында мә'рузәләр динләнилиб мүзакирә олунду. Гурултај ЗСФСР Конститусијасына дәјишикликләр вә әлавәләр етди. Загафгазија МИК (485 үзв) сечилди.

Једдинчи гурултај—1935 ил јанварын 15—18-дә Тифлисдә олмушдур. Гурултајда ЗСФСР ХКС-нин фәалијјәти һаггында һесабат мә'рузәси илә Г. Мусабәјов чыхыш етди. Мә'рузәдә көстәрилирди ки, икинчи бешиллијин 2 или әрзиндә Загфедерасијада сәнаје мәһсулу истеһсалы биринчи бешиллијин 2 илинә нисбәтән 2 дәфәдән чох артмышдыр. Бу мүддәт әрзиндә ЗСФСР сәнајесинә 1 млрд. 47,6 млн. ман. вәсаит гојулмушду. Гурултај гејд етди ки, Бакы нефтчиләри биринчи бешиллији 2,5 илә јеринә јетирәрәк 1934 илдә өлкәјә 19,2 млн. *т* нефт вермишләр. Күрчүстанда Риони СЕС-ин вә Загафгазија СЕС-инин 2-чи нөвбәси, Ермәнистанда Дзор СЕС-инин тикинтиси баша чатдырылмышдыр. Гурултај к-з гуручулуғундакы јени наилијјәтләри гејд етди. Һејвандарлығын инкишафы (Д. Бүнјадзадә) вә јол тәсәррүфатынын јахшылашдырылмасы (Н. И. Илјушин) һаггында да мә'рузәләр мүзакирә олунду. ЗСФСР Конститусијасына дәјишикликләр едилди. Загафгазија МИК (400 үзв) сечилди.

Әд.: Азәрбајчан Коммунист Партијасы тарихинин очеркләри, Б., 1964; Азәрбајчан тарихи, ч. 3, һ. 1, Б., 1973; Очерки истории коммунистических организаций Закавказья, ч. 2, Б., 1971; Первый закавказский съезд Советов. Стенографический отчет, Тифлис, 1923; Второй закавказский съезд Советов. Стенографический отчет, Тифлис, 1924; Третий закавказский съезд Советов рабочих, крестьянских, красноармейских и матросских депутатов. Стенографический отчет, Тифлис, 1925; IV Закавказский съезд Советов рабочих, крестьянских, красноармейских и матросских депутатов. Стенографический отчет, Тифлис, 1927; Постановления IV Закавказского съезда Советов [Тифлис, 1927]; Шестой Закавказский съезд Советов рабочих, крестьянских, красноармейских и краснофлотских депутатов. Стенографический отчет, Тифлис, 1931; VII Закавказский съезд Советов. Стенографический отчет, Тифлис, 1935; Гулиев Дж. Б., Под знаменем ленинской национальной политики, Б., 1972.

ЗАГАФГА́ЗИЈА ФЕДЕРАСИЈАСЫ—бах *Загафгазија Совет Федератив Сосиалист Республикасы.*

ЗАГАФГА́ЗИЈА ХАЧЛЫ ЧӘЈИРТКӘСИ (Pararcyptera microptera transcaucasica)—дүзганадлылар дәстәсинин Acrididae фәсиләсиндән һәшәрат. Бәдәнинин уз. 18—30 *мм*-дир. Загафгазијада кениш јајылмышдыр. Рәнки сарымтыл-гонурдур; үзәри халлыдыр. Белинин габаг һиссәси хачаохшар нахышлыдыр (ады да бурадандыр). Памбыға, тахыла зәрәр верир. Гышы јумурта мәрһәләсиндә кечирир. Сүрфәләр апрелдә чыхыр, инкишафы 25—30 күн чәкир. Мүбаризә тәдбирләри агротехники вә кимјәви үсулларладыр.

ЗАГАФГА́ЗИЈА ҺӘРБИ ДАИРӘСИ (ЗҺД)—әрази үмумгошун бирләшмәси. ЗҺД-нин тарихи Әлаһиддә Гафгаз Ордусунун (1921 илдә Гафгаз чәбһәси бирләшмә вә һиссәләри, башлыча олараг, 11-чи Ордунун әсасында јарадылмышды) тарихи илә әлагәдардыр. Әлаһиддә Гафгаз Ордусу сосиалист ингилабынын гәләбәси уғрунда Загафгазија респ.-ларынын харичи мүдахиләчиләрдән вә дахили әксингилаби гүввәләрдән азад олунмасында мүһүм хидмәтләринә көрә 1923 ил августун 17-дә Гырмызы Бајраг ордени илә тәлтиф олунмуш вә Гырмызыбајраглы Гафгаз ордусу адландырылмышды. Ордунун сајынын артмасы, гошунларын јени техника илә тәчһизи вә бунунла әлагәдар шәхси һеј'әтин тәдрис вә тәрбијәсинә рәһбәрлик чәтинләшдији үчүн орду 1935 илдә һәрби даирәјә (ЗҺД) чеврилди. ЗҺД-јә Ерм.ССР, Азәрб.ССР, Күрч.ССР әразиләри, һәмчинин Дағ.

МССР вә Шимали Осетија МССР дахил иди (даирәнин идарәси Тбилиси ш.-ндә олмагла).

Икинчи дүнја мүһарибәсинин башланмасы илә ЗҺД бирләшмәләринин бир һиссәси Ленинград Һәрби Даирәсинә верилди вә Совет—Финландија мүһарибәсиндә (1939—40) иштирак етди. Фашист Алманијасынын ССРИ-јә һүчумундан сонра ЗҺД гаршысында Гара дәниз саһилинин десантдан мүдафиәсини тәшкил етмәк вә Гара дәниздән Хәзәр дәнизинәдәк дөвләт сәрһәдини горумаг вәзифәси гојулмушду. 1941 илин августунда ЗҺД Загафгазија чәбһәсинә чеврилди (1941 ил декабрын 30-дан Гафгаз чәбһәси). 1942 илин јанварында Гафгаз чәбһәси Крым чәбһәсинә вә ЗҺД-нә бөлүндү. ЗҺД Севастопол мүдафиә р-нуна, Крым чәбһәсинә гошун вә мадди вәсаитлә бөјүк көмәк көстәрмишдир. 1942 илин мајында ЗҺД идарә вә гошун базасы әсасында јенидән Загафгазија чәбһәси јарадылды. 1945 илин августунда Загафгазија чәбһәси әсасында Бакы вә Тбилиси һәрби даирәләри тәшкил олунду. Бакы даирәсинә Азәрб.ССР вә Даг. МССР, Тбилиси даирәсинә Күрч.ССР вә Ерм.ССР әразиләри дахил иди. 1946 илин мајында Бакы вә Тбилиси һәрби даирәләринин базасы әсасында јенидән ЗҺД јарадылды. ЗҺД-јә Азәрб.ССР, Ерм.ССР, Күрч.ССР, Даг.МССР вә Шимали Осетија МССР әразиләри дахил олду. 1946 илин ијунунда Даг.МССР вә Шимали Осетија МССР Шимали Гафгаз Һәрби Даирәсинә верилди.

Мүһарибәдән сонракы дөврдә ЗҺД мүрәккәб оператив, дөјүш вә сијаси тапшырыглары јеринә јетирир, дөјүш усталығыны тәкмилләшдирир. Нүвә силаһынын вә ади силаһларын тәтбиги шәраитиндә дағларда дөјүш фәалијјәтинин өјрәнилмәсинә хүсуси диггәт јетирилир. ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин 1967 ил 17 ијун тарихли гәрары илә Әлаһиддә Гафгаз ордусунун 1923 илдә тәлтиф олундуғу Гырмызы Бајраг ордени һәмишәлик сахланмаг үчүн ЗҺД-нә верилмишдир. Бу вахтдан ЗҺД Гырмызыбајраглы ЗҺД адланыр.

Әд.: Краснознаменный Закавказский военный округ, М., 1969.

ЗАГАФГАЗИЈАЈА ХАРИЧИ ҺӘРБИ МҮДАХИЛӘ (1918—21)—Загафгазијаны вә Дағыстаны Совет Русијасындан ајырмаг вә ону әксингилаб мејданына чевирмәк мәгсәди илә харичи империалистләрин мүдахиләси. Бөјүк Октјабр социалист ингилабындан сонра јалныз Бакыда вә Азәрб.-ын бир һиссәсиндә Совет һакимијјәти гурулмушду. 1917 ил нојабрын 15 (28)-дә јарадылмыш *Загафгазија комиссарлығы Брест сулһуну (1918)* танымады, Загафгазијанын мүстәгиллијини е'лан етди. 1918 ил февралын 12-дә түрк гошунлары Загафгазијада мүдахиләјә башладылар (бу һүчум Совет Русијасына гаршы үмумалман стратежи һүчум планынын бир һиссәси иди). Мүдахиләчиләр мартын 12-дә Әрзуруму, апрелин 15-дә Батуму, мајын 15-дә Александрополу (индики Ленинакан) тутдулар. Апрелин 22-дә јарадылмыш «мүстәгил Загафгазија федерасијасынын» парчаланмасы нәтичәсиндә үч буржуа респ. јаранды: Күрчүстан (21 мај), Азәрбајчан (27 мај) вә Ермәнистан (28 мај). Мајын 15-дә күрчү меншевикләри көмәк үчүн Алманијаја мүрачиәт етдиләр. Алманија гошунлары Күрчүстаны тутду; В. И. Ленин јазырды: «Кекечкори һөкумәти кимә гаршы мүстәгилдир? Совет Республикасына гаршы мүстәгилдир, лакин алман империализминдән бир балача асылыдыр ки, бу да тәбиидир» (Әсәрләри, ч. 27, с. 382). Мүсаватчылар исә Түркијә илә иттифага кирдиләр. Түркијә гошунлары Кәнчәни тутуб, Бакыја јүрүшә башладылар. Иранын шималында исә Денстервилин командanlығы илә инкилис гошуну чәмләшмиш, Бакы есерләри вә дашнаклар илә әлагә јаратмышды. Ијунда кен. Нуру пашанын башчылығы илә Түркијә гошунлары вә мүсават һиссәләри Бакыја һүчума башладылар. Г. Н. Коргановун командanlығы илә Гафгаз Гызыл Ордусунун һиссәләри Гарамәрјәмдә мүдахиләчиләри мәғлубијјәтә уғратды вә Кәнчәјә тәрәф кери отуртду. В. И. Ленинин көстәриши илә Бакыја көмәк мәгсәдилә П. Х. Петровун дәстәси, о чүмләдән 7 зиреһли машын, 13 тәјјарә, 80 топ, 160 пулемјот, 10 мин түфәнк, дөјүш сурсаты вә әрзаг көндәрилди. Ијулун сонунда дашнак бригадасынын вә чар забити Л. Ф. Бичераховун казак дәстәсинин хаинчәсинә чәбһәни тәрк едиб Порт-Петровска (индики Маһачгала) тәрәф чәкилмәси вәзијјәти чәтинләшдирди. Ијулун 31-дә Бакыда Совет һакимијјәти мүвәггәти сүгут етди. Августун 1-дә дашнак, есер вә меншевикләр *«Сентрокаспи диктатурасы»*ны јаратдылар. Августун 4-дә инкилис мүдахиләчиләри Бакыја дахил олдулар. Августун 17-дә *Бакы комиссарлары* һәбс едилди, сентјабрын 20-нә кечән кечә инкилис вә есер гатилләринин әмри илә ағвардијачылар тәрәфиндән күлләләндиләр. Сентјабрын 15-дә Түркијә гошунлары Бакыны тутду, Инкилтәрә гошунлары Әнзәлијә гачды. Октјабрда Дағыстан түрк мүдахиләчиләри тәрәфиндән ишғал едилди.

Алманија вә онун мүттәфигләринин Биринчи дүнја мүһарибәсиндә мәғлубијјәтиндән сонра Алманија вә Түркијә гошунлары Загафгазијадан чыхарылды. Инкилтәрә гошунлары јенидән Загафгазијаја сохулараг Бакыны (17 нојабр), Батуму (15 декабр), Тифлиси (25 декабр) тутдулар; онларла бирликдә Франса вә АБШ нүмајәндәликләри дә Загафгазијаја сохулду. Мүдахиләчиләр д.ј.-ну, Хәзәр донанмасыны, Бакы—Батум нефт кәмәрини әлә кечирәрәк, Бакы нефтини дашыјыб апарыр, Загафгазијанын там тәнәззүлә уғрамыш х.т.-ны талајырдылар. Онлар милли зиддијјәтләрдән истифадә етмәклә узун мүддәт Загафгазијада һөкмранлыг етмәк нијјәтиндә идиләр. Болшевикләрин рәһбәрлији илә халг күтләләринин мүдахиләчиләрә вә буржуа милләтчиләринә гаршы ингилаби мүбаризәси кенишләнирди. 1918 илин јајында Күрчүстанда үсјан, декабрда вә 1919 илин март, мај, ијун, август ајларында Бакыда ири тә'тилләр вә сијаси нүмајишләр баш верди. 1919 илин јајында үмуми бејнәлхалг вә дахили вәзијјәт мүдахиләчиләри ачыг мүдахиләдән онун кизли формаларына кечмәјә мәчбур етди. Августун 26-да Инкилтәрә гошунлары Бакыны тәрк етди, лакин 1920 ил ијулун 7-дәк Батумдан чыхмады; ири мәркәзләрдә күчләндирилмиш һәрби нүмајәндәликләр сахланмагда иди. 1920 ил апрелин 28-дә Азәрб.-да Совет һакимијјәти гәләбә чалды. XI Гызыл Орду дәстәләри Азәрб. зәһмәткешләринә көмәјә кәлди [бах *Бакы әмәлијјаты (1920)*, *Әнзәли әмәлијјаты (1920)*]. Азәрб.ССР-ин јарадылмасы Антантанын Гафгаздакы тәчавүзкар планларыны позду, Ермәнистан вә Күрчүстанда ингилаби һәрәкаты күчләндирди. Сентјабрын 24-дә дашнаклар *Ермәнистан—Түркијә мүһарибәсинә* башладылар. Нојабрын 29-да Ермәнистан Ингилаб Комитәси Ерм. ССР-ин јарадылдығыны е'лан едәрәк көмәк үчүн РСФСР-ә мүрачиәт етди. Декабрын 2-дә дашнак һөкумәти Түркијә илә сүлһ бағлады вә һәмин күн сәлаһијјәтиндән әл чәкди. Һакимијјәт һәрби командanlығын әлинә кечди. Дашнаклар Ермәнистан Совет һөкумәтини танымагдан бојун гачыраraг Зәнкәзуру «мухтар республика» е'лан етдиләр.

1920 илин сону—1921 илин әввәлиндә јалныз меншевик Күрчүстаны мүдахиләчиләрин сон истинадкаһы кими галырды. Батумун Инкилтәрәјә верилмәси барәдә данышыглар апарылырды. Загафгазијада һәрби әмәлијјатларын ачылмасына һазырлыг апаран Икинчи Интернасионалын лидерләри Тифлисә кәлмишдиләр. Февралын 16-да Лоридә јарадылан ингилаб комитәси Күрчүстаны совет социалист респ.-сы е'лан етди; комитә күрчү зәһмәткешләрини үсјана чағырды вә көмәк үчүн РСФСР һөкумәтинә мүрачиәт етди. Февралын 15—16-да үсјанчыларын вә совет гошунларынын биркә һүчуму башланды. Бу заман дашнаклар Зәнкәзурдан һүчума кечдиләр вә февралын 18-дә Јеревана сохулдулар. XI Гызыл Ордунун командanlығы Күрчүстан зәһмәткешләринә көмәк үчүн өз һиссәләринин јүрүшүнү давам етдирди; февралын 25-дә Тифлисдә Совет һакимијјәти гурулду. Инкилтәрә орду һиссәләри Кутаис, Батум вә Јеревана доғру һәрәкәтә башлады. Түркијә Ахалтсихе вә Батум р-нунда мөвгеләрини сахламаға чәһд көстәрди. Мартын 18-нә кечән кечә меншевик һөкумәти Батумдан гачды. Шәһәрдә олан күрчү гошунлары да ингилабчы гүввәләрин тәрәфинә кечди. Түркијә гошунлары шәһәрдән чыхарылды. Мартын 28-дә совет гошунларынын дашнаклара гаршы зәфәр јүрүшү башланды; апрелин 2-дә Јеревan онлардан азад едилди. 1921 илин ијулунда Зәнкәзур дашнаклардан тәмизләнди. 1921 ил октјабрын 13-дә Түркијә илә Загафгазија респ.-лары арасында үмуми сүлһ мүгавиләси имзаланды [бах *Гарс мүгавиләси (1921)*]. З.х.һ.м.-нин боша чыхмасы нәтичәсиндә Загафгазија халглары динч социализм гуручулуғуна башламаг имканы әлдә етдиләр.

Әд.: Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, һ. 1, сәһ. 90); Азәрбајчан тарихи, ч. 3, һ. 1, Б., 1973; Ибраһимов З., Социалист ингилабы уғрунда Азәрбајчан зәһмәткешләринин мүбаризәси, Б., 1957; јенә онун, В. И. Ленин вә Азәрбајчанда социалист ингилабынын гәләбәси, Б., 1970; Енукидзе Д.,

Крах империалистической интервенции в Закавказье, Тбилиси, 1954; Хачапуридзе Г. В., Борьба грузинского народа за установление Советской власти, М., 1956; Токаржевский Е. А., Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане, Б., 1957; Карапетян С. Х., Коммунистическая партия в борьбе за победу Октябрьской революции в Армении, Ереван, 1959; Кадишев А. Б., Интервенция и гражданская война в Закавказье, М., 1959; Борьба за победу Советской власти в Азербайджане. 1918—1920 гг. Документы и материалы, Б., 1967; Очерки истории коммунистических организаций Закавказья, ч. 1, Тбилиси, 1967; Гулиев Дж. Б., Борьба Коммунистической партии за осуществление ленинской национальной политики в Азербайджане, Б., 1970; Из истории иностранной интервенции в Армении в 1918 году. Документы и материалы, Ереван, 1970; Пипия Г. В., Политика Германии в Закавказье в 1918 году. Сб. документов, Тбилиси, 1971; Јенәонун, Германский империализм в Закавказье в 1910—1918 гг., М., 1978; Победа Советской власти в Закавказье, Тбилиси, 1971; Крах первого нашествия империалистов на Страну Советов, М., 1973; Галоян Г. А., Октябрьская революция и возрождение народов Закавказья, М., 1977.

ЗАГО́РСК (1930 иләдәк Серкијев) —РСФСР Москва вил.-ндә шәһәр. Загорск р-нунун мәркәзи. Д.ј. ст. Әһ. 107 мин (1979). З.-ун тарихи өзүлүнү Троитса-Серки лаврасы (1920 илдә бурада тарихи-бәдии музеј-горуг јарадылмышдыр) тәшкил етмишдир. З. ингилабчы В. М. *Загорскинин* шәрәфинә адландырылмышдыр. З.-да електромеханика, лак-боја, оптик-механики, иншаат материаллары вә с. з-длар, трикотаж вә мебел ф-кләри; ојунчаг истеһсалы үзрә бәдии-сәнаје мәктәби, кино вә зоотехника техникумлары, елми-тәдгигат ојунчаг ин-ту, ојунчаг музеји вә с. вар. З. р-нунда һидроаккумулјасија електрик ст. тикилир (1978). Совет дөврүндә З.-да јени ичтимаи-инзибати мәркәз јарадылмышдыр. Москва руһани академијасы вә семинаријасы З.-дадыр. З.-да В. И. Ленинә абидә (тунч, 1925, һејкәлтәраш С. Д. Меркуров) учалдылмышдыр.

Әд.: Балдин В. И., Загорск. М., 1958; Николаева Т. В., Древнерусская живопись Загорского музея, М., 1977.

ЗАГО́РСКИ (әсл фамилијасы Луботски Владимир Михајлович; партија тәхәллүсү Денис, 15.1. 1883, Нижни Новгород—25.9.1919, Москва)—Русијада ингилаби һәрәкат иштиракчысы, партија хадими. 1905 илдән Сов.ИКП үзвү. 1905 илдән Москвада партија ишиндә чалышмыш, Декабр силаһлы үсјанында иштирак етмишдир. 1908 илдә мүһачирәтә кетмиш, Лејпсигдә болшевик мәркәзинин тапшырыгларыны јеринә јетирмишдир. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан вә Брест сүлһү (1918) бағландыгдан сонра Алманијада илк совет сәфирлијинин 1-чи катиби олмушдур. 1918 илин ијулунда РК(б)П Москва Комитәсинин катиби сечилмиш, партијанын 8-чи гурултајынын нүмајәндәси олмушдур. Сол есерләр тәрәфиндән өлдүрүлмүшдүр. Москвада Гызыл мејданда дәфн едилмишдир.

ЗА́ГРЕБ (Zagreb)—Југославијада шәһәр. Хорватија Сосиалист Респ.-сынын пајтахты. Сава чајы саһилиндәдир. Д.ј. вә шосе јоллары говшағы. Аеропорт. Әһ. 600 мин (1974). Өлкәнин мүһүм сәнаје вә мәдәнијјәт мәркәзләриндән бири. Машынгајырма (дәзкаһ истеһсалы), електротехника, кимја, тохучулуг, ағач е'малы, полиграфија, тикинти материаллары, кағыз, дәри-ајаггабы вә јејинти сәнајеси; Југославија ЕА, ун-т (17 әср), нүвә физикасы ин-ту, али мәктәбләр, музејләр, театрлар вә с. вар. З.-дә һәр ил бејнәлхалг јармаркалар кечирилир. 1978 илдә нөвбәти 49-чу пајыз јармаркасында (дүнјанын 60 өлкәси иштирак етмишдир) ССРИ павилјонунун бир һиссәсиндә Азәрб.ССР наилијјәтләри нүмајиш етдирилмишдир.

Мәнбәләрдә З.-ин ады илк дәфә 1094 илдә јепископлуг мәркәзи кими чәкилир. 16 әсрин орталарындан Хорватијанын әсас шәһәри, 17 әсрин 1-чи јарысындан крал чанишининин игамәткаһы олмушдур. 1526—1918 илләрдә Һабсбурглар монархијасынын, 1918 илдән исә Сербләрин, Хорватларын вә Словенләрин Краллығы (1929 илдән Југославија) тәркибиндә олмушдур. 1941—45 илләрдә ојунчаг (фашист) «Мүстәгил Хорват дөвләти»нин әсас шәһәри иди. 1945 илин мајында Југославија Халг Азадлыг Ордусу З.-и азад етмишдир.

З.-дә истеһкам галыглары (13—18 әсрләр), килсә (13—15 әсрләр; гәрб фасады 19 әср), готик үслубда мүгәддәс Марк килсәси (14—15 әсрләр; 17 вә 19 әсрләрдә јенидән тикилмишдир), барокко үслубунда мүгәддәс Јекатерина килсәси (1632) вә мүгәддәс Степан капелласы (13 әсрин орталары) илә биркә јепископ сарајы (тәгр. 1730—19 әср) вә с. горуну́б сахланмышдыр. 19 әсрин 2-чи јарысында З.-дә јени мәркәз салынмыш, бурада еклектизм вә неоклассисизм руһунда биналар тикилмишдир. 1940-чы илләрин ахырларындан индијәдәк бир сыра ичтимаи биналар тикилмиш, јени јашајыш р-нлары вә идман комплексләри јарадылмышдыр.

ЗАГРО́С (زاگروش)—Иран јајласынын ч.-г.-индә дағ системи. Уз. тәгр. 1600 *км*, ени 200—300 *км*, чох јердә һүнд. 2—3 мин *м*, макс. һүнд. 4548 *м*-дир (Зәрдкуһ д.). Дәрәләр вә чөкәкләрлә ајрылмыш 15—20 паралел силсиләдән ибарәтдир. Сүхурлары әсасән Мезозојун вә Кајнозојун әһәнкдашылары вә шистләридир. Карст инкишаф етмишдир. Иглими гуру, субтропикдир. Дағ-сәһра ландшафты үстүнлүк тәшкил едир. Рүтубәтли саһәләрдә сејрәк мешәләр (палыд, гарағач, көјрүш, акасија) вә ксерофит коллуглар битир. З.-ун мәркәзи һиссәсиндә вә ч.-ш.-индә исполин дуз күнбәзләри (диаметри 20 *км*-ә гәдәр) вар. Ч.-г. әтәкләриндә нефт јатаглары ашкар едилмишдир.

ЗАҒ—бах *Купорос.*

ЗАҒА—бах *Мағара.*

ЗАҒАЛЫ—Азәрб.ССР Дашкәсән р-нунда кәнд. З. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 12 *км* ч.-да, Гошгар чајынын саһилиндә, дағ әтәјиндәдир. Әһ. 368 (1979); һејвандарлыг, биткичилик вә картофчулугла мәшғулдур Клуб, китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси, телефон сг., јахынлығында мәрмәр карханасы, археоложи абидәләрдән Тунч дөврүнә аид «Молла Абдулла булағы галачасы», курганлар, даш гәбир сәндугәләр вар.

ЗАҒЛАМА—карбонлу, јахуд азлекирләнмиш полад, чугун мә'мулат вә деталларын сәтһиндә 1—10 *мкм* галынлыгда дәмир оксиди өртүјүнүн јарадылмасы; декоратив бәзәк үчүн ишләдилир—металын парлаглығыны сахламагла сәтһә мүхтәлиф чаларлы гарағәһвәји вә түнд-көј рәнк верир З. *оксидләшдирмәнин* хүсуси һалыдыр.

ЗАҒЧА (Corvus frugilegus)—сәрчәкимиләр дәстәсинин гарғалар фәсиләсинә аид гуш нөвү. Бәдәнинин уз. 45—50 *см*, чәкиси 350—450 *г* олур. Рәнки гара, бәнөвшәји-көјдүр. З. Мәркәзи Авропа вә Асијада јајылмышдыр.

Көчәри гушдур. ССРИ-нин Авропа һиссәсинин ч.-унда вә Орта Асијада гышлајыр. Азәрб.ССР-дә отураг гушдур. Һүндүр ағачларда дүзәлтдији јуваја 3—7 јумурта гојур; 19—21 күн күрт јатыр. Зәрәрли һәшәраты мәһв етмәклә фајда, тарлада тохуму вә чүчәртини јемәклә зәрәр верир.

ЗА́ДАР (Zadar)—Југославијада, Хорватија Сосиалист Респ.-сында шәһәр. Адриатик дәнизи саһилиндәдир. Әһ. 44 мин (1974). Нәгл. (д.ј. ст., порт, аеродром) говшағы. Зејтун вә үзүмчүлүк р-нунун мәркәзи. Түтүн, чут, јағ, шәраб вә спирт-араг (о чүмләдән «Мараскин» ликөрү истеһсалы), балыг консерви, машынгајырма мүәссисәләри; Халг, Археолокија вә Дәниз музејләри вар. Загреб ун-тинин фәлсәфә факүлтәси З.-дадыр. Туризм мәркәзидир. 4 әсрдән мә'лумдур.

З.-да Рома дөврүнә аид зәфәр тағы, форум вә *акведук* галыглары, мүгәддәс Донат килсә-ротондасы (һазырда Археолокија музеји; 810—815), мүгәддәс Марија (11 әср), мүгәддәс Кршеван (12 әср), мүгәддәс Стоши (12—13 әсрләр), мүгәддәс Шимун (12 әср; 17 әсрдә барокко үслубунда јенидән тикилмишдир) роман базиликалары, гала гапылары («Порта Терраферма», 1543, ме'мар М. Санмикели), Венесија готикасы вә Ренессанс үслубларында евләр мүһафизә олунмушдур.

ЗАДӘКАНЛЫГ—ирси имтијазлара малик дүнјәви торпаг саһибләри тәбәгәси; феодализм чәмијјәтиндә руһаниләрлә бирликдә һаким синиф иди; бир сыра өлкәдә имтијазларыны бу вә ја дикәр дәрәчәдә капитализмдә дә сахламышды. Феодализмдә сијаси һакимијјәт билаваситә З.-а мәхсус иди. З.-ын әсас сијаси вә игтисади гүдрәти торпаг үзәриндә феодал мүлкијјәти олмушдур. З. феодал асылылығында олан кәндлиләрин әмәк мәһсулунун бөјүк һиссәсини феодал рентасы формасында мәнимсәјирди. З.-да мүәјјән ијерархија (али вә ашағы З.) мөвчуд иди. Али З., адәтән, гәдим аристократија нәсли, ашағы З. исә крал јанында вәзифәли шәхсләр, дөјүшчү (чәнкавәр) вассаллар һесаб едилирди. З.-да бир сыра задәкан титуллары: һерсог, маркиз, граф, барон, виконт вә с. јаранмышды. Капитализмин инкишафы илә З.-ын бир һиссәси она ујғунлаша билди, буржуа

саһибкарлығы јолуна гәдәм гојду (мәс., Инкилтәрәдә), дикәр һиссәси исә әввәлки феодал истисмары формасыны узун мүддәт сахлады вә тәдриҹән мүфлисләшди. Јапонијада самурајлар вә с. Авропа З.-ына ујғун кәлир.

Р у с и ј а д а З. (дворјанлыг) 12—13 әсрләрдә мејдана кәлмиш, 18 әсрин башланғычында феодал синфинин мүхтәлиф тәбәгәләри илә гарышараг формалашмыш вә мөһкәмләнмишди. II Јекатерина дөврүндә З.-ын имтијазлары 1785 ил гануну илә тәсбит едилди. 19 әсрин 1-ҹи јарысында Русијанын иҹтимаи һәјатында феодализм системинә гаршы јөнәлмиш дворјан ингилабчылығы мејдана чыхды. В. И. Ленин рус ингилаби һәрәкаты тарихиндә дворјан мәрһәләсини гејд етмишдир. Бунун илк тәзаһүрү декабристләр һәрәкаты иди. 1861 илдә тәһкимчилијин ләғвиндән сонра капитализмин инкишафы илә әлагәдар З.-ын игтисади мөвгеји зәифләмәјә башлады, торпагларынын бир һиссәси буржуазијанын әлинә кечди. 20 әсрин әввәлиндә З.-ын сијаси фәаллығы вә әксингилаби ролу артды. Русијада 1905—07 илләр ингилабы дөврүндә З. ингилаби һәрәката гаршы мүбаризәдә мүтләгијјәтин башлыҹа дајағы иди. Дворјан-мүлкәдар торпаг саһиблији вә дворјан тәбәгәси Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра ләғв едилмишдир.

ЗАЗАЛЫ—Азәрб.ССР Ханлар р-нунда кәнд. З. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 25 *км* шм.-ш.-дә, Бакы—Тбилиси д.ј. кәнарында, Кәнҹә-Газах дүзәнлијиндәдир. Әһ. 420 (1979). Әсас тәсәррүфаты үзүмчүлүкдүр. Сәккизиллик мәктәб, клуб, телефон мәнтәгәси вар.

ЗАИЛИ́ АЛАТАУСУ—Газах. ССР-дә (Гырғ.ССР-лә сәрһәддә), Тјаншан системиндә дағ силсиләси. Уз. 350 *км*, һүнд. 4973 *м*-ә (Талгар пики) гәдәрдир. Әсасән гранитләр, конгломератлар, әһәнкдашылары вә шистләрдән тәшкил олунмушдур. Бә'зи зирвәләри бузлагларла өртүлүдүр (үмуми бузлашма саһ. 484 *км²*). Шм. јамаҹларындан Или чајынын сол голлары ахыр. Дағәтәји һиссәсинин гуру чөлләри јухарыларда коллуг-чөл биткиләри, чәмән вә мешәләрлә (алма, ағҹаговаг, Тјаншан кукнары) әвәз олунур. Алма-Ата ш. З.А.-нун шм. әтәкләриндәдир.

ЗАИ́Р (Zaire), З а и р Р е с п у б л и к а с ы (La République du Zaire; 1971 илин октјабрынадәк Конго Демократик Республикасы).

Үмуми мә'лумат. Мәркәзи Африкада дөвләт. Г.-дән Конго Халг Респ., шм.-г.-дән вә шм.-дан Мәркәзи Африка Республикасы, шм.-ш.-дән Судан, ш.-дән Уганда, Руанда, Бурунди вә Танзанија, ҹ.-ш.-дән вә ҹ.-дан Замбија, ҹ.-г.-дән Анқола илә һәмсәрһәддир. Г.-дә Атлантик океанына чыхыр. Саһ. 2345 4 мин *км²*. Әһ. тәгр. 28 млн. (1979). Пајтахты Киншаса ш.-дир. Инзибати ҹәһәтдән 8 вил.-ә (Киншаса ш. әтрафы илә ајрыҹа инзибати ваһиддир) бөлүнүр.

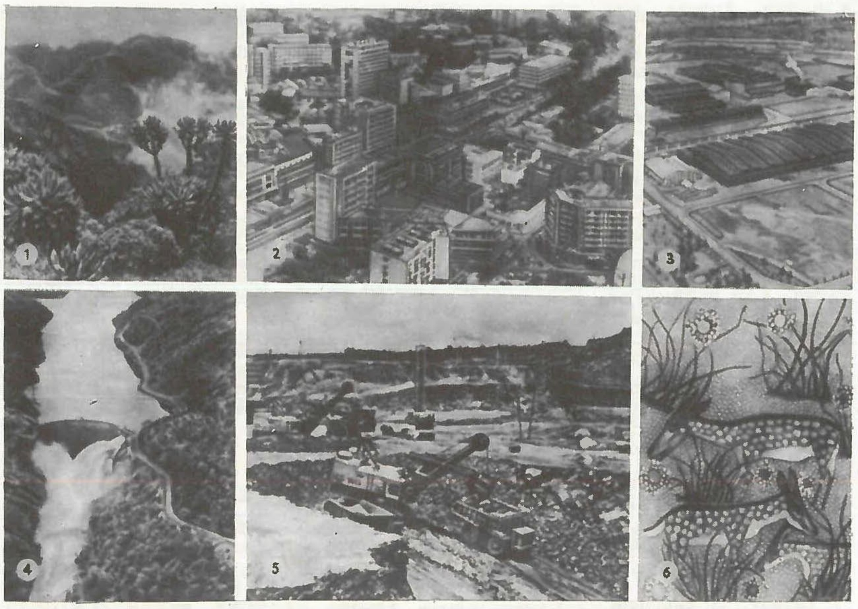
Дөвләт гурулушу. З. респ.-дыр. 1979 ил Конститусијасы гүввәдәдир. Али һакимијјәт органы Ингилаби Халг Һәрәкаты Партијасыдыр. Партијанын сәдри ејни заманда дөвләт башчысы (әһалинин сечдији президент), Иҹраедиҹи Шуранын (һөкумәт), Гануневериҹи Шуранын (парламент) Һүгуг Шурасынын башчысы, али баш командан вә дөвләт мүдафиә комиссарыдыр.

Тәбиәт. З. әразиси Шимал вә Ҹәнуб јарымкүрәләринин екваториал вә субекваториал гуршаглары даирәсиндә, Конго чөкәклији вә онун кәнар галхма саһәләриндә јерләшир. Мәркәзи вә г. һиссәсини Конго чөкәклији тутур. Ш.-дә сәрһәдбоју гајма дағларла (Рувензори д. вә с.) һашијәләнмиш дәрин чөкәкликләр (Мәркәзи Африка грабени), Киву көлүндән шм.-да Вирунга дағлары (һүнд. 4507 *м*-дәк) узаныр. Ән јүксәк нөгтәси Рувензори д.-дыр (5109 *м*). Пүскүрән вулканлар (Нјамлакира, Нјирагонго) вар. Фајдалы газынтылары: галај, мис, синк, уран, кобалт, дәмир, манган филизләри, гызыл, көмүр вә с. Иглими 3° шм.е. илә 3° ҹ.е. арасында, екваториал, галан јерләрдә субекваториалдыр. З.-ин әксәр һиссәсиндә орта темп-р ән исти ајда (март, јахуд апрел) 25—28°С, ән сојуг ајда (ијул, јахуд август) 22—25°С-дир. Јүксәк р-нларда (ш.-дә вә ҹ.-ш.-дә) иглим сәриндир. Иллик јағынты екваториал гуршагда 1700—1800 *мм*-дән 2000—2500 *мм*-ә гәдәр, галан јерләрдә 1000—1500 *мм*-дир. Чохлу вә бол сулу чајлары вар. Өлкә әразисинин 9/10-ундан чоху Конго (Заир) чајы һөвзәсинә мәнсубдур. Јалныз өлкәнин шм.-ш.-индә бир нечә чај Нил һөвзәсинә аиддир. Чајлары чох јердә астаналы вә шәлаләли олдуғундан бөјүк һидроенержи еһтијатына (100 млн. *квт*-дан чох) маликдир. Бөјүк көлләри: Алберт, Едуард, Киву, Танганика, Мверу вә с. З.-ин шм. јарысында подзоллашмыш латерит торпагларда һәмишәјашыл рүтубәтли екваториал мешәләр, ҹ.-да вә шм. кәнарында гырмызы торпагларда саванна мешәләри јајылмышдыр. Һејванлары: мүхтәлиф антилопплар, фил, кәркәдан, зебр, зүрафә, шир, бәбир, мүхтәлиф мејмунлар, бекемот, тимсаһ вә с. Чохлу гуш, сүрүнән, һәшәрат (сесе милчәји) вар. Чај вә көлләри балыгла зәнкиндир. Өлкәнин фауна вә флорасыны горумаг мәгсәди илә милли парклар (Киву, Гарамба вә Упемба), ботаника бағлары вә с. тәшкил едилмишдир.

Әһали. Әһалинин тәгр. 85%-и бантудилли (бах *Бантулар*) халглардыр. Шм. вә шм.-ш.-дә Судан (азанде, мору-мангбету) вә Нил (алур, бари) дилләриндә данышырлар. Бир нечә мин авропалы да јашајыр. Рәсми дил франсыз дилидир. Әһалинин иллик орта артымы 2,85%-дир (1970—75). Ишләјән әһалинин тәгр. 80%-и к.т.-нда чалышыр. Орта сыхлыг 1 *км²*-дә тәгр. 11,9 нәфәрдир (1979); игтисади ҹәһәтдән инкишаф етмиш өлкәнин ш.-индә 50—100, Шаба әјаләтинин ҹ.-унда 50, Конго (Заир) чајынын ашағы ахары саһәсиндә 25—30, әразинин чох һиссәсиндә 1 нәфәрдир. Әһалинин тәгр. 50%-и јерли ән'әнәви динләрини сахламышдыр; 2/5-си христиан (католик вә протестант), галанлары мүсәлмандыр. Әсас шәһәрләри: Киншаса—2,5 млн. нәфәр (1977), Лумумбаши, Мбужи-Мајі, Кисангани, Кананга вә с.

Тарихи очерк. Мүасир З. әразиси һәлә гәдимдән мәскунлашмышдыр. Археоложи газынтылар заманы бурадан Ашағы Палеолит, Мезолит дөврләринә аид тапынтылар ашкар едилмишдир. З.-дә авропалыларын кәлишиндән хејли әввәл әмлак бәрабәрсизлији мејдана кәлмиш, синфи мүнасибәтләр инкишаф етмәјә башламыш, дөвләтләр тәшәккүл тапмышды. Тәгр. 14 әсрдә *Конго* дөвләти јаранды. 15 әсрин сонунда Конго чајы мәнсәбини португаллар тутду, тезликлә Конго чајы һөвзәси Америкаја апарылмаг үчүн даими гул мәнбәјинә чеврилди (15—19 әсрләрдә тәгр. 10 млн. адам апарылмышды). Јерли әһали авропалылара ҹидди мүгавимәт көстәрсә дә, бу чыхышлар силаһ күҹүнә јатырылырды. 19 әсрин сон рүбүндә З. әразиси мүстәмләкәчи дөвләтләрин мүбаризә мејданына чеврилди. Б. Британија, Франса, Алманија вә АБШ арасындакы зиддијјәтләрдән истифадә едән Белчика «Азад Конго дөвләти» үзәриндә нәзарәти әлә кечирди. 1908 илдә Конго Белчика мүстәмләкәси е'лан олунду. Бирин-

Заир. 1. Рувензори дағында јүксәк дағлыг биткиләри. 2. Киншасадан көрүнүш. 3. Луилу. Електролит заводу. 4. Луалаба чајы. Делкомјун електрик стансијасынын бәнди. 5. Шаба әјаләтиндә мис филизи һасили. 6. Мүасир бојакарлыг. Ағач үзәриндә һејван тәсвирли декоратив композисија.

чи вә Икинчи дүнја мүһарибәләри арасындакы дөврдә Белчика, Б. Британија вә АБШ тәрәфиндән өлкәнин әсарәт алтына алынмасы күчләнди. 50-чи илләрдә өлкәдә мүстәмләкәчилик әлејһинә һәрәкат мүтәшәккил характер алды. 1959 илдә шәһәр вә кәнд әһалисинин истиглалијјәт шүары алтында милли азадлыг һәрәкатында иштиракы мүбаризәнин кедишини һәлл етди. Тәрәггипәрвәр партијалар блокунун тәләби илә Белчика һөкумәти Конгоја истиглалијјәт вермәјә мәчбур олду (1960, 30 ијун). Конго Милли Һәрәкат Партијасынын сәдри Патрис *Лумумба* илк мүстәгил Конго һөкумәтинин башчысы олду. Империалист даирәләри дахили иртича гүввәләри илә әлагәјә кирәрәк гануни һөкумәти девирдиләр. Јени империалистпәрәст һөкумәтин сијәсәтинә гаршы халг күтләләринин наразылығы үсјана сәбәб олду. Лакин империалист дөвләтләринин көмәји илә үсјан јатырылды. 1960—65 илләрдә З.-дә 11 һөкумәт дәјишилди. 1965 ил нојабрын 24-дә орду һакимијјәти әлә алды; парламент бурахылды, сијаси партијаларын фәалијјәти гадаған олунду, мәркәзи һакимијјәтин мөһкәмләндирилмәсинә јөнәлдилмиш инзибати ислаһатлар һәјата кечирилди. 1967 илин мајында јарадылмыш Ингилаби Халг Һәрәкаты Партијасы (ИХҺП) өлкәнин һаким вә јеканә партијасы олду; өлкәдә президент идарә үсулуна кечилди. Кенерал Мобуту Сесе Секо Конго Демократик Респ.-нын (1964—71 илләрдә З.-ин рәсми ады) президенти е'лан едилди. 1971 ил октјабрын 27-дән дөвләт Заир Республикасы адланыр. 1974 илин августунда гәбул олунмуш јени конститусија Мобутуну өмүрлүк ИХҺП-ин сәдри вә президент е'лан етди. Харичи сијасәтдә З.-ин мөвгеји ардычыл дејилдир. 1976—78 илләрдә З. һөкумәти Анголанын тәфригәчи груплашмаларыны мүдафиә етмиш, 1977—78 илләрдә Шаба әјаләтиндә (1972 илә гәдәр Катанга адланырды) башланан халг һәрәкатыны јатырмаг үчүн империалист дөвләтләринин З.-ә мүдахиләсинә шәраит јаратмышдыр.

1960 ил ијулун 7-дә ССРИ илә дипломатик мүнасибәтләр јарадылмышдыр. З. 1960 илдән БМТ-нин үзвүдүр.

Сијаси партијалар, һәмкарлар иттифаглары. Ингилаби Халг Һәрәкаты Партијасы (ИХҺП)— өлкәнин јеканә, һаким партијасыдыр. 1967 илдә јарадылмышдыр. ИХҺП-на үзв олмаг өлкәнин јашлы әһалиси үчүн мәчбуридир. Баниси вә сәдри Мобуту Сесе Секодур. Заир Зәһмәткешләринин Милли Иттифагы—1967 илдә З.-ин һәмкарлар иттифагларынын бирләшмәси нәтичәсиндә јарадылмышдыр; ИХҺП-на табедир.

Игтисади-чоғрафи очерк. З. мә'дән сәнајеси вә әлван металлуркијасы инкишаф етмиш аграр өлкәдир. Капиталист вә инкишаф етмәкдә олан өлкәләр арасында кобалт вә техники алмаз һасилатына көрә 1-чи, мис һасилатына көрә 6-чы (1977) јери тутур. Игтисадијјатында Белчика ширкәтләринин бөјүк ролу вар; АБШ инһисарларынын тә'сири артыр.

К.т. үмуми милли мәһсулун тәгр. 30%-ини верир. Јарымнатурал кәндли тәсәррүфатлары илә јанашы, ихрачат биткиләри истеһсалы үзрә ихтисаслашдырылан ири капиталист плантасијалары да вар. Ихрачат үчүн, әсасән, јағлы палма (1976 илдә 170 мин *т* палма јағы вә 70 мин *т* копра истеһсал едилмишдир), гәһвә (63 мин *т*), какао вә с., дахили тәләбат үчүн әсасән маниок (9172 мин *т*), батат вә јамс (294 мин *т*), гарғыдалы (433 мин *т*), чәлтик (221 мин *т*), калыш, тәрәвәз вә с. јетишдирилир. Һејвандарлыг зәиф инкишаф етмишдир вә өлкәнин тәләбатыны өдәмир. Өлкәдә 1111 мин гарамал, 2957 мин давар, 599 мин донуз вар (1975). Илдә тәгр. 122 мин *т* балыг овланыр. 1975 илдә 350 мин *м*³ одунчаг тәдарүк едилмишдир. Өлкәнин мүһүм мә'дән сәнајеси р-ну олан Шабада филиз мә'дәнләри вә металлуркија мүәссисәләри јерләшир. 1975 илдә 460,9 мин *т* мис, 12,1 мин *т* кобалт, 65,5 мин *т* синк, 105 мин *т* полад истеһсал едилмиш, 308,5 мин *т* манган филизи, 2,7 мин *т* галај филизи, 600 мин *т* нефт, 12,7 мин *т* техники алмаз вә с. чыхарылмышдыр. 4 млрд. *квт·саат*-дан чох електрик енержиси истеһсал олунмушдур (1976). Ән бөјүк електрик ст. Конго чајындакы Инга СЕС-дир (биринчи нөвбәсинин күчү 300 *Мвт*-дыр). Кимја, нефт е'малы, семент, шүшә, тохучулуг, дәри-ајаггабы, кәми тә'мири мүәссисәләри, автомобилгурашдырма з-ду вар. Јејинти сәнајеси (хүсусилә јағ) инкишаф етмишдир.

Д.ј.-ларынын уз. 5 мин *км*-дән чохдур. Автомобил јолларынын уз. 150 мин *км*, дахили су јолларынын уз. тәгр. 16 мин *км*-дир. Инга—Шаба електрикөтүрмә хәтти чәкилир (1979). Мүһүм дәниз порту Матадидир. Һава нәгл. инкишаф етмишдир. Чај портлары: Киншаса, Кисангани. Бејнәлхалг әһәмијјәтли аеропортлар (Киншаса, Лубумбаши, Кисангани) вар. Әсасән минерал хаммал (мис, кобалт, алмаз вә с.), гәһвә, јағлы палма мәһсуллары, каучук, мешә материаллары вә с. ихрач олунур, машын вә аваданлыг, нәгл. васитәләри, әрзаг, нефт мәһсуллары, гара металлар, дәрман идхал едилир. Тичарәти Авропа Игтисади Бирлији өлкәләри (әсасән, Белчика) иләдир. Пул ваһиди *заирдир*.

Силаһлы гүввәләр. З.-ин силаһлы гүввәләри гуру гошунлары, ҺҺГ вә ҺДГ-дән ибарәтдир. Үмуми сајы 43,4 мин нәфәрдир (1976). Јарымһәрби һиссәләри дә (милли гвардија вә жандармерија) вар. Али баш командан президентдир. Гуру гошунларында 40 мин нәфәр, ҺҺГ-дә 3 мин нәфәр вә 40 дөјүш тәјјарәси, ҺДГ-дә 400 нәфәр вә бир нечә кешикчи катери вар. Силаһлы гүввәләр муздлу көнүллүләрдән комплектләшдирилир. Һәгиги һәрби хидмәт мүддәти гејри-мүәјјәндир.

Сәһијјә. 1975 илдә З.-дә әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум сајы 45,2%, өлүм сајы 20,5%, һәр мин нәфәр дири доғулана көрә ушаг өлүмү 104 олмушдур. Инфексион патолокија үстүнлүк тәшкил едир. Өлкәдә вәрәм, бағырсаг инфексијасы, грип, малјарија, тропик һелминтоз вә с. кениш јајылмышдыр. 1973 илдә З.-дә 72 мин чарпајылыг (әһалинин һәр мин нәфәринә 3 чарпајы) 1,4 мин хәстәхана мүәссисәси, 818 һәким (әһалинин һәр 28,8 мин нәфәринә 1 һәким), 22 диш һәкими, 131 әчзачы, 3 миндән чох башга тибб ишчиси олмушдур. Һәким кадрлары Киншаса Милли Ун-тинин тибб факүлтәсиндә һазырланыр. Киншаса, Кисангани вә Лубумбашидә тибб бачыларыны вә мамалары тәкмилләшдирән тропик тибб мәктәби ачылмышдыр. 1963 илдә ССРИ З.-ә чичәк хәстәлијинә гаршы 35 мин дозалыг, 1969 илдә исә полиомиелит әлејһинә 2,5 млн. дозалыг ваксин бағышламышдыр.

Маариф. 1975 илдә әһалинин тәгр. 7%-и савадсыз иди. 6—14 јашлы ушагларын тәһсили ичбари вә пулсуздур.

Тәһсил мүддәти ибтидаи мәктәбдә 6 ил, натамам орта мәктәбдә 2 ил вә там орта мәктәбдә 4 илдир. Дөвләт мәктәбләри илә јанашы, хүсуси орта мәктәбләр дә вар. Тәһсил франсыз дилиндәдир. Натамам орта мәктәбләр ибтидаи мәктәбләр үчүн мүәллимләр һазырлајыр. 1973/74 дәрс илиндә орта, техники пешә вә педагожи мәктәбләрдә 402,3 мин шакирд охумушдур. 1971 илдә Милли ун-т јарадылмышдыр [тәркибинә Киншаса (1954), Лубумбаши (1955) вә Кисангани (1963) ун-тләри дахилдир; 1976/77 дәрс илиндә тәгр. 10 мин тәләбә]. 13 ин-т вә коллеҹдә тәгр. 18,5 мин тәләбә тәһсил алмышдыр (1973/74). Бөјүк китабханалары: Киншаса (300 миндән чох чилд), Лубумбаши (60 миндән чох), Кисангани (26 миндән чох) ун-тләринин китабханалары, Киншасада Күтләви китабхана (24 миндән чох чилд). Киншасадакы Милли музејләр институнун Лубумбаши, Кинанга вә Мбандакада филиаллары вар.

Елми идарәләр. Илк елми мәркәзләр 19 әсрин ахырында јарадылмышдыр. Елми идарәләр авропалылара (әсасән белчикалылара) мәхсус иди. Өлкә истиглалијјәт газандыгдан (1960) сонра елми тәдгигатла мәшғул олан милли кадрлар һазырлығына башланмышдыр. Әсас елми мәркәз Киншасадакы Милли ун-тдир. Бурада һәмчинин Милли Елми-Тәдгигат вә Инкишаф Бүросу, Тропик тәбабәт институ, Кеоложи тәдгигат бүросу, Чоғрафија ин-ту, Тарих чәмијјәти, Кисангандә Милли Агрономија Ин-ту, Бунавуда Мәркәзи Аврола Елми-Тәдгигат Ин-ту вә с. фәалијјәт көстәрир.

Мәтбуат, радио верилишләри, телевизија. Мүһүм мәтбуат органлары: «Елима» (1930), «Тајфа» (1927), «Монано» (1969) гәзетләри, «Оризон 80» (1974) журналы вә с. Милли радио вә телевизија верилишләри дөвләтин ихтијарындадыр. Заир Мәтбуат Акентлији (1960) Киншасададыр.

Әдәбијјат. Шифаһи халг јарадычылығы гәдим вә зәнкиндир. Белчика мүстәмләкәчиләри јерли дилләрдә јазылы әдәбијјатын инкишафына узун мүддәт мане олмушлар. Миссионер нәшријјаты јерли дилләрдә јалныз дини әдәбијјат, гәзет вә дәрсликләр нәшр едирди. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра јерли дилләрдә вә франсызча јазан шаир вә насирләр јетишди. 40—50-чи илләрдә сијаси мөвзуда бәдии әдәбијјатын илк нүмунәләри јаранды (П. Кобонгонун ше'рләри). Шаир, журналист вә публисист А. Р. Боламбанын әсәрләриндә милли вә сосиал азадлыг уғрунда мүбаризә мотивләри күчлүдүр. Өлкәнин истиглалијјәт газанмасы әрәфәсиндә милли азадлыг мөвзусу вүс'әт гапды (П. *Лумумбанын* ше'рләри). Д. Мутомбо, П. Ломами-Чибамба, Ф. Едм вә б. мүасир јазычыларын новелла вә повестләри нәшр олунмушдур.

Ме'марлыг вә тәсвири сәнәт. З.-ин халг евләринин чоху һөрмә, јахуд килмәһрә дахмалардыр. 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә инкишафа башлајан шәһәрләр (Киншаса вә с.) комфортлу, ағлара мәхсус һиссәдән вә јерли әһалинин јашадығы, раһатлығы олмајан низамсыз евләрдән ибарәтдир. 1960 илдән сонра З.-дә фәһләләр үчүн стандарт евләрдән ибарәт мәһәлләләр салыныр, абадлыг ишләри кенишләндирилир. З.-дә ағач һејкәлтәрашлығы инкишаф етмишдир. Падшаһ фигурлары (бакуба тајфасы), стилизә едилмиш зәриф гадын фигурлары (бена-лулуа тајфасы), үмумиләшдирилмиш (бајака тајфасы) вә гротеск (басонго тајфасы) фигурлар, һәмчинин маскалар ифадәлилији вә лаконикләји илә фәргләнир. Рәссамлардан Пили-Пили Мулонгојја, Мвензе, Кабеја вә б.-нын фәалијјәти диггәтәлајигдир. Халг сәнәти инсан башы формасында ағач вә кил габлар, палма лифләриндән һөрмә мә'мулаты, ағач, дәмир вә мисдән бәзәк шејләри илә тәмсил олунур.

Мусиги. Баконго, монго, баленгола, локеле вә б. халгларын гәдим мусиги мәдәнијјәти вар. Халг мусигисиндә (хүсусилә пигмејләрдә) архаик хүсусијјәтләр галмышдыр. Лира, арфа, ситра, флејта, шејпур, зәрб аләтләриндән нгома, иконко, мүхтәлиф шах-шах вә зәнкләр кениш јајылмышдыр. 1950-чи илләрин әввәлләриндән халг мусигисинин өјрәнилмәси вә тәблиғинә башланылмыш, өзфәалијјәт дәрнәкләри тәшкил едилмишди. Өлкәдә истиглалијјәт әлдә едилдикдән (1960) сонра мусиги ифачылары јетишмиш, профессионал орк.-ләр јарадылмышдыр. Дакар (1966) вә Әлчәзаирдә (1969) кечирилән Африка сәнәти фестивалында З. мусиги коллективләри мүкафатлара лајиг көрүлмүшләр. 1968 илдән Киншасада Милли Мусиги вә Драм Сәнәти Академијасы фәалијјәт көстәрир.

Театр. Мүстәмләкәчилијә гәдәр Конго чајы һөвзәсиндә јашајан еконда, нкундо халгларынын ән'әнәви театры олмушдур. Аврола миссионерләринин кәлмәси илә һәмин театрлар ләғв едилмишди. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра шәһәрләрдә кәнчләр театры («Конго фолклору чәмијјәти» вә с.) јаранды. Истиглалијјәт газанылдыгдан сонра Киншасада һәвәскар коллективләр фәалијјәт көстәрмәјә башлады; бунлардан «Оникиләр театры»нын тамашалары («Никбин адам», С. Најкизики; «Кока Мбаленин газанчасы», К. Менки) диггәтәлајиг иди. 1969 илдә Киншасада јарадылмыш Милли театр труппасында јерли мүәллифләрин әсәрләри илә јанашы Ж. Б. Молјер вә Н. Гоголун пјесләри дә тамашаја гојулур.

Әд.: Совет һөкумәтинин бәјанаты, «Коммунист», 1978, 23 ијун; Лебедев Ю. Д., Искусство западной тропической Африки, М., 1962; Мерлие М., Конго. От колонизации до независимости, пер. с франц., М., 1965; Винокуров Ю. Н., Конго. Трудный путь к независимости, М., 1967; јенә онун, Заир, М., 1976; Поэзия Африки, М., 1973; Орлова А. С. и Львова Э. С., Страницы истории Великой Саванны, М., 1978.

ЗАИР—Заирин пул ваһиди. 1967 илдә тәдавүлә буразылмышдыр. 1 З. АБШ-ын 1,17 долларына бәрабәрдир

ЗАЈЕИ (?, Бағдад—?, Бағдад)—16 әср Азәрб. шаири. Һағгында илк мә'лумат Әһди Бағдадинин «Күлшәни-шүәра» тәзкирәсиндә верилмишдир. З., әсасән, лирик ше'рләр јазмышдыр. Мә'лум ше'рләри сәнәткарлыг бахымындан диггәтәлајигдир.

Әд.: Араслы Һ., Бөјүк Азәрбајчан шаири Фүзули, Б., 1958, сәһ. 80—81.

ЗАЈОНЧКОВСКИ (Zajaczkowski) Ананиаш (12.11.1903, Вилнүс—6.4.1970, Рома; Варшавада дәфн едилмишдир)—полјак шәргшүнасы. Миллијјәтчә караимдир. Полша ЕА акад. (1961; м. үзвү, 1952) вә Шәргшүнаслыг Ин-тунун директору (1953—68) олмуш, бир сыра бејнәлхалг елми чәмијјәтләрин үзвү, ун-тләрин фәхри доктору вә проф. сечилмишдир. Әсасән, түркологија саһәсиндә фәалијјәт көстәрмишдир. Түрк дилләринә, гәдим түрк дили әдәби абидәләринә, түрк дилли халгларын тарих вә мәдәнијјәтинә даир әсәрләрин мүәллифидир. Чохлу абидәләри ашкара чыхармыш, онлара шәрһ јазмыш вә нәшр етдирмишдир [«Мәмлүк дөвләти дөврүнә аид әрәбчә-гыпчагча лүғәт» (ч. 1, 1938; 2-чи нәшри 1953; ч. 2, 1958), Гүтбүн «Хосров вә Ширин» әсәри (1958—61) вә с.]. Дәфәләрлә ССРИ-дә, о чүмләдән Бакыда олмуш, мүһазирәләр охумушдур. «Сәмәд Вурғун Азәрбајчан нәғмәкарыдыр» мәгаләси вар; бурада классик Азәрб. әдәбијјаты вә Азәрб. дили һаггында да мә'лумат верилир.

Әд.: Баскаков Н. А., Памяти А. Зайончковского, «Народы Азии и Африки», 1970, № 5; јенә онун, А. А. Зайончковский, «Советская тюркология», 1970, № 2.

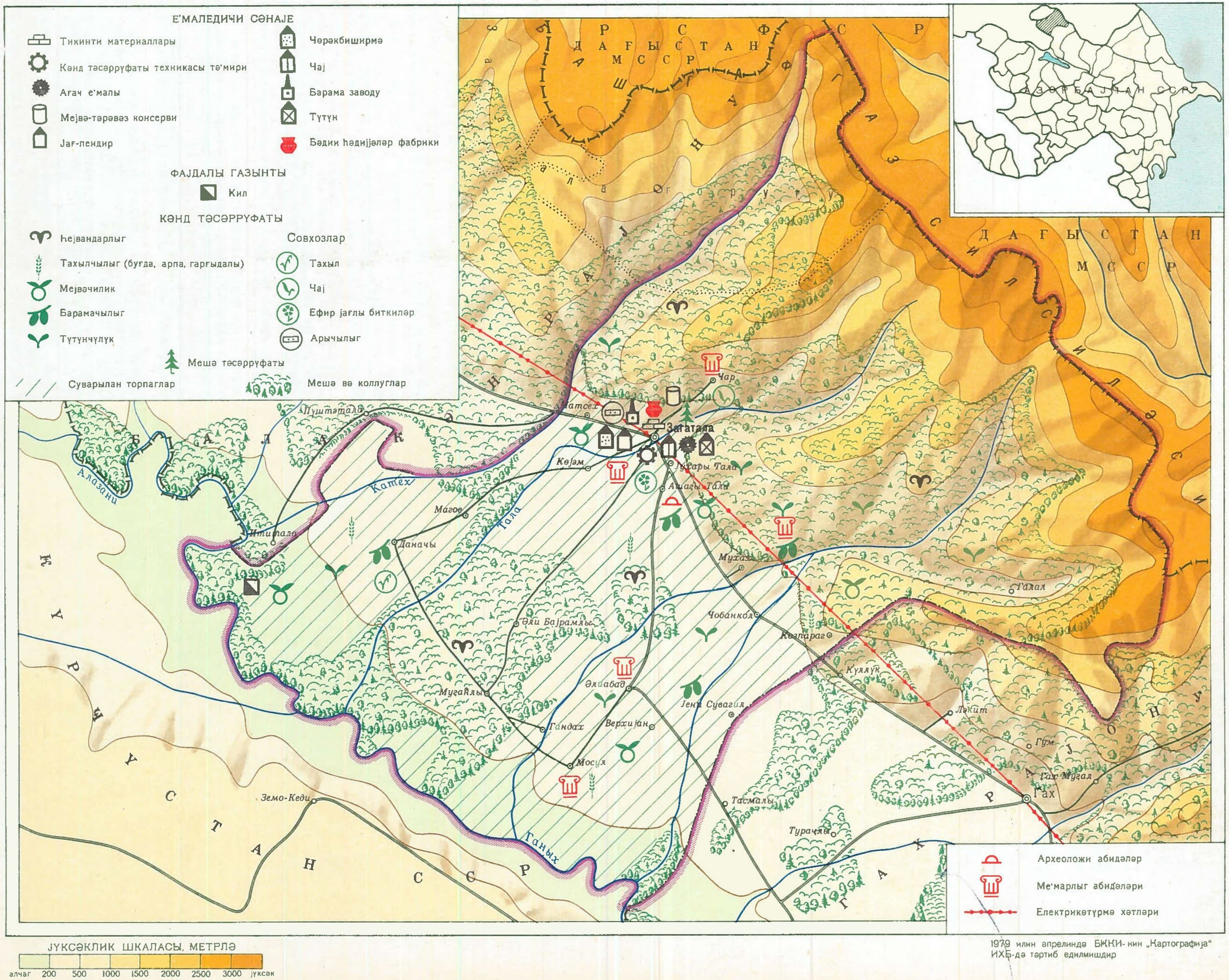
ЗАЈСАН—Газах.ССР-ин ш.-индә көл. Чәнуби Алтај, Тарбагатај вә Саур силсиләләри арасындакы чөкәкликдәдир. З.-а Гара Иртыш чајы төкүлүр, ондан исә Иртыш чајы ахыр. Иртыш чајында Бухтарма СЕС-и тикиләндәк көлүн саһ. 1800 *км*^{2}, уз. 111 *км*, ени тәгр. 30 *км*, орта дәринлији 4—6 *м* иди. Бәнд тикилдикдән сонра З. көлүндә сујун сәвијјәси 7 *м* галхмыш, 100 *км* мәсафәдә Гара Иртыш чајына јајылмыш, нәтичәдә Бухтарма су анбары илә З. ваһид һөвзә олмушдур.

ЗАЈСАН—Газах.ССР Шәрги Газахыстан вил.-ндә шәһәр. Зајсан р-нунун мәркәзи. Саур силсиләсинин әтәкләриндә, Жанкизтобе д.ј. ст.-ндан 378 *км* ч.-ш.-дәдир. З. ири һејвандарлыг р-нунун мәркәзидир.

ЗАЈТСЕВ Васили Александрович (10.1.1911, индики Москва вил., Коломна р-нунун Семибратскоје к.—19.5.1961, Коломна)—совет гырычы тәјјарәчиси, ики дәфә Совет Иттифагы Гәһрәманы (1942, 1943), полковник (1946). 1932 илдән Сов.ИКП үзвү. Луганск һәрби тәјјарәчиләр мәктәбини (1933) вә Борисоглебскдә дәстә командирләринин тәкмилләшдирмә курсларыны (1936) битирмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә ескадрилја, полк командири, авиадивизија командиринин мүавини олмуш, Москва, Сталинград әтрафында, Украјнанын азад едилмәси уғрунда вә Алманија әразисиндә кедән дөјүшләрдә иштирак етмишдир. З. 427 дөјүш учушу кечирмиш, 163 һава дөјүшүндә иштирак етмиш, шәхсән дүшмәнин 34 (груп тәркибиндә исә 19) тәјјарәсини вурмушдур. 1946 илдән сәһһәтинә көрә еһтијата кечмиш, аероклуб рәиси вә з-д директору ишләмишдир. Ленин ордени, 3 Гырмызы Бајраг ордени, 1-чи дәрәчәли Вәтән мүһарибәси вә 2-чи дәрәчәли Богдан Хмелнитски орденләри, һәмчинин медалларла тәлтиф олунмушдур.

ЗАЈТСЕВ Виктор Семјонович (д. 20.6.1921, индики Кировабад ш.)—совет агротехники. Кәнд тәсәррүфаты е.д. вә проф. (1974). Азәрб.ССР әмәкдар елм хадими (1977). Бөјүк Вәтән мүһарибәси иштиракчысыдыр. Азәрб. Елми-Тәдги-

ЗАГАТАЛА РАЈОНУ

1979 илин апрелиндә БККИ-нин „Картографија" ИХБ-дә тәртиб едилмишдир

гат Памбыгчылыг Ин-тунда агротехника шө'бәсинин мүдири (1959—70), 1970 илдән һәмин ин-тун елми ишләр үзрә директор мүавинидир. Тәдгигаты памбығын агротехникасына, торпағын сәпинә һазырланмасына вә с. һәср едилмишдир. «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

ЗАКА́МЕНСК (1979 иләдәк Городок)—Бурјат МССР-дә шәһәр. Закаменск р-нунун мәркәзи. Ҹида чајы саһилиндәдир. Ҹида д.ј.ст.-ндан 253 *км* аралыдыр. Ҹида волфрам-молибден комбинаты, механики тә'мир з-ду, ахшам мә'дән техникуму вар.

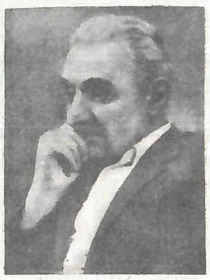
ЗАКАНИ́, Зәкани (زاکانی) Үбејд (?, Гәзвин—1366—1370 илләр арасында)—фарс јазычысы. Јохсуллашмыш күбар әрәб аиләсиндәндир. Бир мүддәт Зәканиләр сарајында катиб олмушдур. Әсәрләриндә [«Сичан вә пишик» мәнзум нағылы, «Әхлаг үл-әшраф» («Әшрәфләрин әхлагы», 1340), «Сәдпәнд» («Јүз мәсләһәт», 1349) рисаләләри, «Тә'рифат» енсиклопедик лүғәти, «Китаби-дилкүша» («Шадлыг китабы») ләтифәләр мәҹмуәси вә с.] ә'јанлары, руһаниләри, дөврүнүн һаким әхлаг нормаларыны кәскин сатира атәшинә тутмушдур. Лирик ше'рләр дә јазмышдыр.

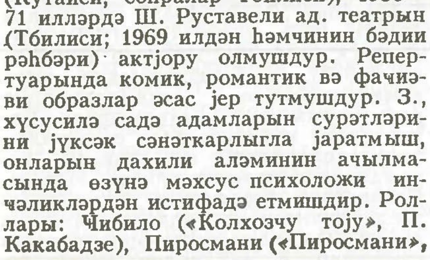
Әсәрләри: Весёлая книга, М., 1965; Избранное, Душанбе, 1965.

Әд.: Раджабов М., Мировоззрение Убайда Закани, Душанбе, 1958; Рипка Я., История персидской и таджикской литературы, М., 1970.

ЗАКАРИА́ДЗЕ Серкеј Александрович (1.7.1909, Бакы—13.4.1971, Тбилиси)—күрҹү совет актјору. ССРИ халг артисти (1958). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1946, 1952). Ленин мүкафаты лауреаты (1966). Тбилиси ун-тинин филолокија факүлтәсиндә охумушдур. 1928—56 илләрдә К. А. Марҹанишвили ад. театрын (Кутаиси, сонралар Тбилиси), 1956—71 илләрдә Ш. Руставели ад. театрын (Тбилиси; 1969 илдән һәмчинин бәдии рәһбәри) актјору олмушдур. Репертуарында комик, романтик вә фаҹиәви образлар әсас јер тутмушдур. З., хүсусилә садә адамларын сурәтләрини јүксәк сәнәткарлыгла јаратмыш, онларын дахили аләминин ачылмасында өзүнә мәхсус психоложи инҹәликләрдән истифадә етмишдир. Ролларлы: Ҹибило («Колхозчу тоју», П. Какабадзе), Пиросмани («Пиросмани», К. Нахутсришвили), Кигаури («Онун улдузу», И. Мосашвили), Едип («Шаһ Едип», Софокл), Уриел Акоста («Уриел Акоста», К. Гутсков), Лир («Крал Лир», В. Шекспир), Креонт («Антигона», Ж. Ануј), Рүи Блаз («Рүи Блаз», В. Һүго) вә с. 1934 илдән кинода чәкилмишдир: «Сонунҹу сәлибчиләр» (1934), «Кеорки Саакадзе» (1942—43), «Кутузов» (1944), «Ахырынҹы вә биринҹи күн» (1960), «Ватерлоо» (1970) вә с. «Әскәр атасы» (1965) филминдә јаратдығы Кеорки Махарашвили образы кинода ән јахшы ролудур. ССРИ Али Советинин (7—8-ҹи чағырыш) депутаты олмушдур. 2 орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Левин М. Б., Серго Закариадзе, М., 1973.

С. А. Закариадзе «Әскәр атасы» филминдә.

ЗАКАРПАТ УКРАЈНАСЫ, Закарпатје Русу, Закарпатје—индики УССР-ин *Закарпатје вилајәти* эразисинин тарихи ады. Әһалиси гәдимдән шәрги славјан етник групунун бир һиссәси иди. 10—11 әсрләрдә З. У. *Кијев Рус дөвләтинә* дахил иди. 11 әсрдә маҹар феодаллары тәрәфиндән зәбт едиләрәк Маҹарыстанын, Австријанын вә Австрија-Маҹарыстанын, 1919 илдән Чехословакија буржуа респ.-сынын тәркибиндә олмушдур. 1938—39 илләрдә З. У.-нда маҹар фашист режими гурулмушду. 1944 илдә Совет Ордусу З. У.-ны азад етди. З.У. халг комитәләринин гурултајы (1944, нојабр) З.У.-нын Совет Украјнасы илә јенидән бирләшмәси һаггында манифест гәбул етди. ССРИ илә Чехословакија арасында бағланмыш 1945 ил 29 ијун тарихли мүгавиләјә әсасән З.У. УССР-ин тәркибинә дахил едилди. ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин 1946 ил 22 јанвар тарихли Фәрманы илә Закарпатје вил. јарадылды.

ЗАКАРПА́ТЈЕ—УССР-ин ҹ.-г.-индә, Орта Дунај дүзәнлијинин Карпат д-ры илә битишдији јердә тәпәли дүзәнлик эрази.

ЗАКАРПА́ТЈЕ ВИЛАЈӘТИ—УССР-дә вилајәт. 1946 ил јанварын 22-дә (Закарпат Украјнасы УССР-лә јенидән бирләшдирилдикдән сонра) тәшкил едилмишдир. Саһ. 12,8 мин *км*², әһ. 1154 мин (1979, 17 јанвар). 9 шәһәри, 27 шәһәр типли гәс. вар. Мәркәзи Ужгород ш.-дир.

Тәбиәт. З.в. Шәрги Карпат д-рынын ҹ.-г. јамаҹларыны вә Орта Дунај дүзәнлијинин шм.-ш. кәнарыны тутур. Әразисинин тәгр. 80%-и дағлардыр. Фајдалы газынтылары: гонур көмүр, дашдуз, мәрмәр, бентонитли кил вә с. Иглими мүлајим континенталдыр. Орта темп-р јанварда овалыг вә дағ әтәкләриндә —2-дән —4°С-јә, дағларда —5-дән —9°С-јә гәдәр, ијулда мүвафиг олараг 17—20°С вә 6°С-дир. Иллик јағынты 600—1400 *мм*. Мүһүм чајы Тисадыр (Дунај һөвзәси). Минерал булаглар вар. Чимли, аллүвиал, подзол-гонур, подзоллашмыш гонур дағ-мешә, чимли гонур торпаглар јајылмышдыр. Вил. әразисинин тәгр. 1/2-и мешәликдир. Һејванлары: мешә пишији, вашаг, ҹанавар, түлкү, гонур ајы, чөлдонузу, Авропа ҹүјүрү, нәҹиб марал, дәлә, довшан вә с. Карпат горуғунун бир һиссәси З.в.-ндәдир. З.в. иттифаг әһәмијјәтли туризм р-нудур (Ужгород, Мукачево, Рахов, Воловетс вә с.).

Әһали. Украјналылар, маҹарлар, руслар, румынлар, словаклар вә б. јашајыр. Орта сыхлыг 1 *км*²-дә 88 нәфәрдир (1979). Шәһәр әһ. 38%-дир. Мүһүм шәһәрләри: Ужгород, Мукачево, Берегово, Хуст, Виноградов.

Тәсәррүфат. Әсасән јејинти, мешә-кимја, ағаҹ е'малы вә јүнкүл сәнаје инкишаф етмишдир. Мешә-кимја комбинатлары (Перечин, Свалјава, Велики Бычков), ағаҹ е'малы мүәссисәләри (Свалјава, Буштына, Тересва, Чинадијево), мебел комбинатлары (Ужгород, Мукачево, Берегово вә с.), картон ф-ки (Рахов), јејинти сәнајеси мүәссисәләри (Виноградов, Ужгород, Мукачево, Иршава, Берегово вә с.), трикотаж бирлији (Мукачево), тохуҹулуг (Иршава), ајаггабы (Ужгород, Хуст, Виноградов) вә тикиш (Мукачево, Виноградов) ф-кләри вар. Машынгајырма вә метал е'малы сәнајеси, хүсусилә дәзкаһгајырма (Мукачево) вә ҹиһазгајырма (Ужгород, Мукачево) инкишаф етдирилир. Гонур көмүр (Илнитса), дашдуз (Солотвина), бентонитли кил (Горбки), мәрмәр вә с. чыхарылыр. Вил.-дә 106 к-з вә 51 с-з вар. Әкин саһ. 187,9 мин *һа*-дыр (1977). Бунун 69,3 мин *һа*-ында дәнли биткиләр (пајызлыг буғда, гарғыдалы), 7 мин *һа*-ында техники биткиләр, картоф вә тәрәвәз, 78,2 мин *һа*-ында јем биткиләри әкилир (1977). 3,9 мин *һа* әкин саһәси суварылыр. Вил.-дә 202,1 мин гарамал (о ҹүмләдән 60,6 мин инәк), 62,9 мин донуз, 250,3 мин давар вар (1977). Гушчулуг, арычылыг инкишаф етмишдир. Д.ј.-ларынын уз. 617 *км*, автомобил јолларынын уз. 3,3 мин *км*-дир. Һава нәгл.-ндан истифадә едилир.

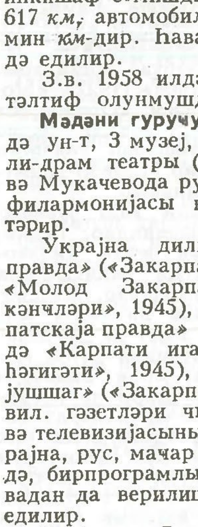
З.в. 1958 илдә Ленин ордени илә тәлтиф олунмушдур.

Мәдәни гуруҹулуг вә сәһијјә. Вил.-дә ун-т, 3 музеј, Закарпатје мусигили-драм театры (Ужгородда Украјна вә Мукачеводa рус труппалары), вил. филармонијасы вә с. фәалијјәт көстәрир.

Украјна дилиндә «Закарпатска правда» («Закарпатје һәгигәти», 1920), «Молод Закарпатја» («Закарпатје кәнҹләри», 1945), рус дилиндә «Закарпатскаја правда» (1960), маҹар дилиндә «Карпати игаз со» («Закарпатје һәгигәти», 1945), «Карпатонгули ифјушшаг» («Закарпатје кәнҹләри», 1958) вил. гәзетләри чыхыр. Вил. радиосу вә телевизијасынын верилишләри Украјна, рус, маҹар вә молдав дилләриндә, бирпрограмлыдыр. Кијев вә Москвадан да верилишләр ретранслјасија едилир.

Полјана, Синјак балнеоложи курортлары, Драгово минерал су булағы, санаторија вә истираһәт евләри вар.

ЗАКИР Гасым бәј (Гасым бәј Әлибәј оғлу Ҹаваншир; 1784, Шуша—1857, Шуша) — Азәрб. шаири. Моллаханада тәһсил алмыш, әрәб вә фарс дилләрини, һәмчинин классик Шәрг әдәбијјатыны өјрәнмишдир. Өмрүнүн чохуну Хындырыстан к.-ндә кечирмиш вә шәхсән тәсәррүфатла мәшғул олмушдур. Чар мә'мурларыны, бәј

вә руһанилəри кәскин тәнгид етдијиндән З. даим тә'гиб олунмуш, 1849 илдә өзү Бакыја, оғлу Нәчәфгулу вә гардашы оғлу Искәндәр бәј Русијанын дахили вилајәтләринә сүркүн едилмишди. Бир нечә ај сүркүндә галан З. јахын достларынын, хүсусилә М. Ф. Ахундовун сә'ји нәтичәсиндә Шушаја гајытмыш вә өмрүнүн сонунадәк бурада еһтијач ичәрисиндә јашамышдыр.

З. 19 әсрин 1-чи јарысында Азәрб. әдәбијјатында јаранмаға башлајан тәнгиди реализмин көркәмли нүмајәндәси, классик ше'р, хүсусилә Вагиф ән'әнәләринин давамчысыдыр. Лирик ше'рләриндә халг поезијасынын тә'сири күчлүдүр. «Ағларам», «Өјрәниб», «Ај мәдәд», «Көзләрин» вә с. рәдифли гошмалары ашыг ше'ринә чох јахындыр. «Көзүм јолда галды, көнлүм интизар», «Дост јолу бағланды, үмид кәсилди», «Дәрдбилмәзләр гынар мәни, һеч демәз», «Гадир аллаһ сәбәб сала араја», «Дост јолунда чәфа чәкдим, чан үздүм», «Фәләк сәндә нә адәтдир» мисралары илә башланан гошма вә кәрајлыларында, хүсусилә «Дурналар» ше'риндә ичтимаи мотивләр, дөврдән шикајәт әһвали-руһијјәси күчлүдүр. Классик формаларда да (гәзәл, мүхәммәс, мүстәзад, тәрчибәнд, тәркиббәнд вә с.) јазмышдыр.

З.-ин сатиралары Азәрб. әдәбијјатында тәнгиди реализмин инкишафына мүһүм тә'сир көстәрмишдир. Сатирик ше'р вә һәчвләриндә, М. Ф. Ахундов, И. Б. Гутгашынлы, Б. Шакир вә б.-на јаздығы мәнзум мәктубларында феодал-патриархал мүнасибәтләр, чаризмин аграр сијасәти, бәјхан зүлмү, рүшвәтхор мә'мурлар, фырылдагчы вә ријакар дин хадимләри ифша едилир.

Јарадычылығында мәнзум һекајәләр («Дәрвиш илә гыз», «Һәјасыз дәрвиш», «Әхлагсыз газы», «Зәвчи-ахәр» вә с.) вә тәмсилләр («Дәвә вә ешшәк», «Гурд, чаггал вә шир», «Түлкү вә шир», «Илан, дәвә, тысбаға», «Тысбаға, гарға, кәсәјән, аһу», «Түлкү вә гурд») әһәмијјәтли јер тутур. З. Азәрб. дилинин поетик инчәликләриндән, чанлы халг дилиндән, аталар сөзү, мәсәл вә идиоматик ифадәләрдән мәһарәтлә истифадә етмишдир. Ше'рләри ССРИ халглары дилләринә тәрчүмә олунмушдур.

Әсәрләри: Сечилмиш әсәрләри, Б., 1957; Әсәрләри, Б., 1964; Стихи, в кн.: Антология азербайджанской поэзии в 3-х т., т. 2, М., 1960; Стихи, в кн.: Поэзия народов СССР XIX—начала XX века, М., 1977.

Әд.: Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, 3 чилддә, ч. 2, Б., 1960; Гасымзадә Ф., XIX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, Б., 1974; Көчәрли Ф., Азәрбајчан әдәбијјаты, ч. 1, Б., 1978; Мәммәдов К., Гасым бәј Закир, Б., 1957; јенә онун, XIX әср Азәрбајчан ше'риндә сатира, Б., 1975; Касимзаде Ф., Очерки по истории азербайджанской литературы XIX века, Б., 1962.

ЗАКОПА́НЕ (Zakopane)—Полшанын ч.-унда шәһәр. Д.ј. ст. Әһ. 28 мин (1974). Дағ иглим курорту. Јајы мүлајим исти, гышы јумшаг кечир. Чохлу санаторија (хүсусилә вәрәм), истираһәт евләри, канат јолу вә с. вар. Алпинизм, туризм вә гыш идманы мәркәзидир. Ағач үзәриндә бәдии ојма вә идман хизәји истеһсалы илә мәшһурдур. В. И. Ленинин 1913 вә 1914 илләрдә јашадығы З. јахынлығында Ленин музеји (Поронинда) вә ев-музеји (Бјалы-Дунајетсдә) вар. З.-дә 1944 илдә күлләләнмиш полјак партизанларынын шәрәфинә абидә гојулмушдур.

ЗАКУПЛАР—Гәдим Рус дөвләтиндә асылы әһали категоријасы. З. феодалдан истеһсал аләтләри алдыглары үчүн онун торпағында ишләмәјә борчлу идиләр; өз тәсәррүфатлары да вар иди. Ағанын борчуну («купа»; терминин ады да бурадандыр) өдәдикдән сонра закуп азад ола биләрди. Закупу өлдүрмәк олмазды; о, газанч үчүн феодалын јанындан кедә, ондан мәһкәмәјә шикајәт едә биләрди: З. гачдыгда исә көлә едилә биләрдиләр. Закуп ганунсуз олараг көлә едилдикдә борчу ләғв олунур вә она азадлыг верилирди.

ЗА́КУСОВ Васили Васијевич (д. 26.4.1903, Петербург)—совет фармакологу. ССРИ Тибб ЕА акад. (1952). Ленин мүкафаты лауреаты (1976). 1937—54 илләрдә 3-чү Ленинград Тибб Ин-тунун, Кујбышев Һәрби-Тибб Академијасынын вә Ленинград Тибб Ин-тунун фармаколокија кафедрасынын мүдири олмушдур. 1954 илдән ССРИ Тибб ЕА Фармаколокија Кимја-Терапија Ин-тунун директору) (ејни заманда 1956—65 илләрдә 1-чи Москва Тибб Ин-тунда фармаколокија кафедрасынын мүдири) ишләјир. Тәдгигаты, әсасән синир, үрәк-дамар вә тәнәффүс системинин фармаколокијасына, үмуми фармаколокијаја, сәнаје токсиколокијасына, синаптик маддәләрин тә'сир нәзәријјәсинин өјрәнилмәсинә һәср олунмушдур. Фармакологлар мәктәбинин тәшкилатчыларындандыр. Ленин ордени, 2 башга орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Экспериментальные данные по фармакологии центральной нервной системы, Л., 1947; Фармакология нервной системы, Л., 1953; Фармакология, 2 изд. ,М., 1966; Фармакология центральных синапсов, М., 1973.

ЗА́ЛА (Zala)—Мачарыстанын ч.-г.-индә, Југославија илә сәрһәддә медје. Драва чајы һөвзәсиндәдир. Саһ. 3,3 мин *км*², әһ. 261 мин (1972). Инз. м. Залаекерсег ш.-дир. Игтисадијјатында к.т. (тахылчылыг, һејвандарлыг) әсас јер тутур. Човдар, јулаф, буғда, гарғыдалы, картоф, үзүм вә мејвә јетишдирилир. Гарамал сахланылыр. З. өлкәнин әсас нефтчыхарма (Надлендјел, Будафапуста, Хахот, Ловаси вә с. јатаглар) р-нудур. Сәнајеси, әсасән, к.т. хаммалы вә нефт е'малына (Залаекерсег вә Ловаси нефтајырма з-длары) әсасланыр. Нефт сәнајеси аваданлығы истеһсал олунур.

ЗАЛА́ВРУГА—Беломорск ш. јахынлығында, Выг чајынын гурумуш голу Залавруга саһилләриндә гаја тәсвирләринин (тәгр. 1200) олдуғу јер. Бир һиссәси З. (е.ә. 2-чи миниллијин 2-чи јарысы) дүшәркәсиндә апарылмыш газынты заманы мәдәни тәбәгәнин алтындан ашкар едилмишдир. Гранит гајалар үзәриндә инсан вә һејван рәсмләри илә јанашы, балыг ову сәһнәләри дә тәсвир олунмушдур.

Әд.: Равдоникас В. И., Наскальные изображения Онежского озера и Белого моря, ч. 2, М.—Л., 1938; Савватеев Ю. А., Залавруга. Археологические памятники низовья реки Выг, ч. 1—2, Л., 1970—77.

ЗА́ЛАЕ́КЕРСЕГ (Zalaegerszeg)—Мачарыстанда шәһәр. Зала медјесинин инз. м. Зала чајы саһилиндәдир. Д.ј. говшағы. Әһ. 39 мин (1970). Нефтајырма з-ду, ири тикиш ф-ки, машынгајырма, јејинти (сүд, әт, арагчәкмә), ағач е'малы сәнајеси вар. Тикинти материаллары истеһсал едилир.

ЗА́ЛАМ—Азәрб.ССР Гутгашен р-нунда кәнд. З. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 27 *км* ч.-да, Гарачајын саһилиндә, Дашүз силсиләсинин әтәјиндә, Әрәш дүзүндәдир. Әһ. 330 (1979); тахылчылыг, түтүнчүлүк, ипәкчилик вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, 2 китабхана, клуб, киногурғу, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

ЗА́ЛБАНД (алм. Sahlband)—минерал дамарларынын кәнар һиссәләри вә јахуд онларын сүхурларла тәмас сәтһләри.

ЗА́ЛЕМАН Карл Керманович (9.1. 1850, Таллин—13.12.1916, Петроград) —рус филологу, ираншүнас. Петербург ЕА акад. (1895), Асија музејинин директору (1890 илдән). «Хаганинин рүбаиләри» мөвзусунда макистрлик диссертасијасы мүдафиә етмишдир (1875). Орта Иран дилләринә (пәһләви, согд) даир тәдгигатларын («Фарс дилинин грамматикасы», алман дилиндә, 1889; «Јени фарс дилинин мүхтәсәр грамматикасы», 1890—һәр икиси В. А. *Жуковски* илә биркә; «Орта фарс дили», 1902) мүәллифидир. Осетин дили вә Памир дилләринин өјрәнилмәсиндә дә мүһүм хидмәти вар. 20 әсрин әввәлләриндә Синтсзјандан (ЧХР) тапылмыш мәтнләри («Мани етүдләри» серијасы, 1908) шәрһләрлә нәшр етдирмишдир. «Русча-гумугча лүғәт», «Алтај дилләринин грамматикасы» (һәр икиси әлјазмасыдыр) әсәрләри вар. В. В. Радловун әсәрләринин библиографијасыны тәртиб етмишдир.

ЗАЛИЈА́Н Илјас Асријевич (1899, индики Һадрут р-нунун Едилли к.—1968, орада)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1949). 1932 илдән Сов.ИКП үзвү. «Достлуг» к-зунда колхозчу (1930—68) ишләмишдир. 1948 илдә үзүмчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. 2 дәфә Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

ЗАЛЫ́КИН Серкеј Павлович [д. 6.12. 1913, кечмиш Стерлитамак гәзасынын Дурасовка к. (инди Башг. МССР-дәдир)] — рус совет јазычысы. ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1968). Әсәрләри 1936 илдән чап олунур. «Алтајын чығырлары» (1962) романы инсан вә тәбиәт, елм вә чәмијјәт проблемләриндән, «Иртыш саһилләриндә» (1964) повести коллективләшмә дөврүндән, «Чәнуби Америка варианты» (1973) романы мә'нәви-әхлаги проблемләрдән бәһс едир. «Солјонаја Пад» (һ. 1—2, 1967—68), «Комиссија» (1975) романлары Сибирдә Вәтәндаш мүһарибәсинә һәср олунмушдур. Әдәбијјатшүнаслыг әсәрләри дә вар. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Избр. произв., т. 1—2, М., 1978; Санный путь. Роман. Повесть. Рассказы, М., 1976.

Әд.: Теракопян Л. А., Сергей Залыгин. Писатель и герой, М., 1973.

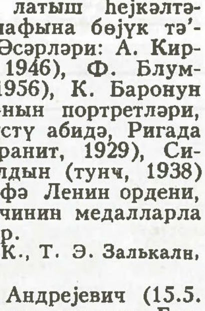
ЗА́ЛКА (Zalka) Мате [тәхәллүсү; әсл ады Бела Франкл (Frankl)] (23. 4.1896, Мачарыстан, Матолч к.—11. 6.1937, Испанија, Уеска)—мачар јазычысы, Совет Русијасында Вәтәндаш

мүһарибәсинин иштиракчысы, Испанијада милли-ингилаби мүһарибәнин (1936—39) гәһрәманы. 1920 илдән Сов. ИКП үзвү. Австрија-Маҹарыстан ордусунун кичик забити кими Биринчи дүнја мүһарибәсиндә Италија вә Шәрг ҹәбһәләриндә вурушмуш, 1916 илдә рус ордусуна әсир дүшмүшдүр. Бөјүк Октјабр социалист ингилабынын тә'сири илә коммунист һәрәкатына гошулмушдур. 1919 илдә Сибирдә партизан ордусунда вурушмуш, 1920 илдән Гызыл Ордуда команда һеј'әтиндә ишләмиш, 1921—23 илләрдә Үмумрусија Фөвгәл'адә Комиссијасы вә Дөвләт Сијаси Идарәсинин гошунлары тәркибиндә махночуларын вә голчомаг-бандит дәстәләринин ләғвиндә иштирак етмишдир. 1923 илдән дипломатик курјер, даһа сонра тәсәррүфат ишиндә олмуш, 1925 — 28 илләрдә Москвада Ингилаб театрынын директору, 1928 илдән исә ҮИК(б)П МК апаратында ишләмишдир. Бејнәлхалг ингилабчы Јазычылар Бирлији Бүросунун үзвү иди. 1936 илдән кенерал Лукач ады илә Испанијада 2-чи Бејнәлмиләл бригадаја командანлыг етмиш, дөјүшләрин бириндә өлүмчүл јараланмышдыр. «Сүвари рејд» (1929), «Алмалар» (1934) вә с. һекајәләри Русијада Вәтәндаш мүһарибәсиндән бәһс едир. «Добердо» (1937) романында Биринчи дүнја мүһарибәсинин империалист характери ифша олунур. Ингилаби мүбаризәнин, халглар достлуғунун тәрәннүмү јарадычылығынын әсас мөвзуларыдыр. Гырмызы Бајраг ордени вә Испанијанын Азадлыг ордени илә (өлүмүндән сонра) тәлтиф едилмишдир. Бакыда олмушдур (1929).

Әсәрләри: Әбәди сүлһ һаггында һекајә, Б., 1930; Избранное, М., 1955; Добердо, М., 1973.

Әд.: Россиянов О., Матэ Залка. Критико-биографический очерк, М., 1964; Матэ Залка—писатель, генерал, человек. Воспоминания, 2 изд., М., 1976.

ЗА́ЛКАЛН, Залкалнс Теодор Едуардович (30.11.1876, Залјаіскалнс хутору, индики Литва ССР-ин Рига р-ну—6.9.1972, Рига)—латыш совет һејкәлтәрашы. ССРИ халг рәссамы (1957). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1971). ССРИ Рәссамлыг Академијасынын һәгиги үзвү (1947). Петербургда (1893—99) вә Парисдә (1899—1901) рәссамлыг тәһсили алмышдыр. З.-ын јарадычылығы латыш һејкәлтәрашлығынын инкишафына бөјүк тә'сир көстәрмишдир. Әсәрләри: А. Кирхенштејнин (кипс, 1946), Ф. Блумбахын (терракота, 1956), К. Баронун (тунҹ, 1967) вә б.-нын портретләри, 20-дән артыг гәбирүстү абидә, Ригада Р. Блауманисин (гранит, 1929), Сигулдада А. Кронвалдын (тунҹ, 1938) абидәләри вә с. 2 дәфә Ленин ордени, 2 башга орден, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Бауман К., Т. Э. Залькалн, М., 1960.

ЗАЛО́МОВ Пјотр Андрејевич (15.5. 1877, Нижни Новгород, индики Горки—18.3.1955, Москва)—Русијада ингилаби һәрәкат иштиракчысы; М. Горкинин «Ана» романынын гәһрәманы Павел Власовун прототипи. 1892 илдән ингилаби һәрәката гошулмуш, Сормовода с.-д. тәшкилаты јаратмышдыр (1901—02). 1901 илдән РСДФП Нижни Новгород Комитәсинин үзвү иди. Сормовода 1902 ил 1 Мај нүмајишинин тәшкилатчыларындан олан З. һәбс едилмиш вә мәһкәмәдә парлаг нитг сөјләмишдир. В. И. Ленин З.-ун вә јолдашларынын мәһкәмәдәки чыхышларыны јүксәк гијмәтләндирмишдир (бах Әсәр. там күллијјаты, ч. 7, сәһ. 67—69). З. Шәрги Сибирә өмүрлүк сүркүн едилмиш, 1905 илин мартында М. Горкинин мадди јардымы илә орадан гачараг, Кијевдә, сонра Петербург вә Москвада јашамышдыр. Ағыр хәстәликдән сонра сијаси фәалијјәтдән узаглашмышды (1906). Вәтәндаш мүһарибәсиндә иштирак етмиш, 1925 илдә ҮИК(б)П-јә дахил олмушдур. Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Макаров Г. Н., Рабочий-революционер Петр Заломов, М., 1963.

ЗА́ЛСБУРГ (Salzburg) — Австријада әрази. Саһ. 7,2 мин $км^2$. Әһ. 402 мин (1971). Инз. м. Залсбург ш.-дир. Әразисинин чох һиссәсини Алп д-ры тутур. Дуз, мис, каолин, мәрмәр чыхарылыр. Көчәри малдарлыг инкишаф етмишдир. Буғда, дары, вәләмир јетишдирилир. СЕС, ағаҹ е'малы, кағыз, јејинти сәнајеси, курортлар вар. Алүминиум истеһсал едилир. Туризм инкишаф етмишдир.

ЗА́ЛСБУРГ (Salzburg)—Австријанын г.-индә шәһәр. Залсбург әразисинин инз. м. Залтсах чајы (Дунај һөвзәси) саһилиндәдир. Нәгл. говшағы. Әһ. 129 мин (1974). Полиграфија сәнајеси мәркәзидир. Машынгајырма, тохуҹулуг вә јејинти сәнајеси мүәссисәләри вар. Мусиги аләтләри истеһсал едилир. Мәрмәр е'мал олунур. Туризм инкишаф етмишдир. Курортдур. Мусиги вә театр сәнәтинин мәркәзи кими танынмышдыр. В. *Мотсартын* вәтәнидир.

Гәдимдә З. әразисиндә Романын Јувавум колонијасы јерләширди. 739 илдән јепископун, 798 илдән исә архијепископун игамәткаһы иди. 11—12 әсрләрдән ири дуз е'малы мәркәзи олмушдур (ады да бурададыр: алм. Salz—дуз, burg — шәһәр). Кәндли мүһарибәсиндә (1524—26) З. архијепископлуғунун кәндлиләри вә даг-мә'дән фәһләләри шәһәри тутмушду; лакин 1526 илин јајында үсјан јатырылды. З. 1805 илдән Австријанын, 1810 илдән Баваријанын тәркибиндә иди; 1875 илдә Австријаја гајтарылды. 1938 илин мартында фашист Алманијасы З.-у ишғал етди, 1945—55 илләрдә американ ишғал зонасына дахил иди.

З.-ун көһнә һиссәсиндә (чајын сол саһили) барокко үслубунда килсә (1611—28, ме'мар С. Солари), архијепископ игамәткаһы (тәгр. 1120), ме'мар И. Б. Фишер фон Ерлахын барокко үслубунда тикдији килсәләр, атчылыг мәктәби биналары (17 әср, 1924 илдә «Тәбиәт еви»нә вә Мотсарт фестиваллары кечирилән «Фестшпилһауз» бинасына чеврилмишләр), Һоензалсбург галасы (1077; 1465—1519 илләрдә јенидән тикилмишдир) вә с. абидәләр вар. Јени јашајыш р-нлары, әсасән, сағ саһилдәдир.

ЗА́ЛСКИТТЕР (Salzgitter) (1942—51 илләрдә Ватенштедт-Залскиттер)—АФР-ин Ашағы Саксонија әразисиндә шәһәр. Әһ. 118 мин (1972) З.-и Орта Алманија каналы илә бир ләшдирән, кәмичилијә јарарлы канал порт. «Залскиттер АГ» металлуркија комбинаты Рур көмүр һөвзәси илә сых әлагәдардыр. Машынгајырма, әчзачылыг, тохуҹулуг вә б. сәнаје саһәләри вар.

ЗА́ЛТСАХ (Salzach)—Австријада чај. Инн чајынын (Дунај һөвзәси) сағ голу. Уз. 220 *км*, һөвзәсинин саһ. 6,8 мин $км^2$. Залсбург Алп д-рыны кәсиб, мәнсәбинәдәк Баварија јајласы илә ахыр. Гар вә јағыш сулары илә гидаланыр. Јајда дашгынлар олур. Һаллејн ш.-дән кәмичилијә јарарлыдыр. Үстүндә бир нечә СЕС вар. Һаллејн, Залсбург (Австрија), Бургһаузен (АФР) ш.-ләри З. саһилиндәдир.

ЗАЛХА КӨЛҮ —Азәрб.ССР-ин Кәлбәҹәр р-нунда ширинсулу көл. Гарабағ јајласында, 3062 *м* һүнд.-дәдир. Саһ. тәгр. 20 *һа*, орта дәринлији 3 *м*, макс. дәринлији 5 *м*-дир. Малгаранын суварылмасында истифадә едилир. Базарчај З.к.-ндән башланыр.

ЗАМА́Н—бах *Мәкан вә заман*.

ЗАМАНБАБА—Өзб.ССР-дә, Заманбаба көлү саһилиндә Тунҹ дөврүнә (е.э. 2-чи миниллијин 1-чи јарысы) аид јашајыш јери вә гәбиристан. Чардаг өртүклү даирәви газма евләр, овал гују вә катакомба типли гәбирләр (45 гәбир) ашкар едилмишдир. Скелетләр бүкүлү вәзијјәтдә, бөјрү үстдә јерләшмишдир. Гәбирләрдән јапма кил габлар, тунҹ мә'мулаты (күзкү, кичик лампа вә бычаглар), чахмагдашыдан ох учлары, даш мунчуглар, дән дашы, көмүрләшмиш тахыл галыглары вә с. тапылмышдыр. З. Орта Асијанын дүзәнлик р-нларында истеһсалчы тәсәррүфатын еркән дөврүнә аид надир комплексдир. З. *Андроново мәдәнијјәтиндән* әввәл олмушдур.

Әд.: Гулямов Я. Г., Исламов У., Аскаров А., Первобытная культура и возникновение орошаемого земледелия в низовьях Зарафшана, Ташкент, 1966; История Узбекской ССР с древнейших времен до наших дней, Ташкент, 1974.

ЗАМАНОВ Абас Мәммәд Тағы оғлу (д. 22.3.1924, Бакы)—кен.-мајор (1970), 2-чи дәрәҹәли дөвләт әдлијјә мүшавири (1976). ССРИ Дөвләт Тәһлүкәсизлији Комитәси органларынын фәхри әмәкдашы (1970). 1944 илдән Сов.ИКП үзвү. С. М. Киров ад. АДУ-нун һүгуг факүлтәсини битирмишдир (1953). 1942—44 илләрдә Бакыда фәһләлик етмишдир. 1944 илдән Азәрб.ССР Назирләр Совети јанында Дөвләт Тәһлүкәсизлији Назирлији (индики Дөвләт Тәһлүкәсизлији Комитәси—ДТК) органларында ишләмишдир; 1954—59 илләрдә респ. ДТК сәдрининин мүавини олмушдур. 1959—62 илләрдә Загафгазија сәрһәд гошунлары даирәси гәраргаһында мәс'ул әмәлијјат вәзифәләриндә чалышмышдыр. 1962—69 илләрдә Нах. МССР Назирләр Совети јанында ДТК-нин сәдри, 1969—76 илләрдә респ. ДТК сәдрининин мүавини олмушдур. 1976 илдән Азәрб.ССР-ин прокурорудур. Азәрб.КП 28 вә 29-ҹу гурултајларында

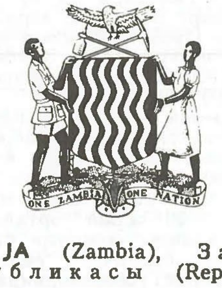
МК үзвлүјүнә намизәд сечилмишдир. Азәрб.ССР Али Советинин (8—10-чу чағырыш) депутатыдыр; Нах.МССР Али Советинин (6—7-чи чағырыш) депутаты олмушдур. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ЗАМАНОВ Аббас Фәттаһ оғлу (д. октјабр, 1911, индики Нах.МССР, Илич р-нунун Махта к.)—Азәрб. совет әдәбијјатшүнасы, тәнгидчи, мәтншүнас. Филолокија е.д. (1966), проф. (1971). 1941 илдән Сов.ИКП үзвү. АДУ-нун Азәрб. совет әдәбијјаты кафедрасынын мүдири (1971—79) олмушдур. Түрк Дил Гурумунун (Түркијә) м. үзвүдүр (1971). 20 әср Азәрб. әдәбијјатына даир тәдгигатларын мүәллифидир. Ч. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир, Ә. Һагвердијев, С. Ә. Ширвани, Г. Закир, С. М. Гәнизадә вә б.-нын әсәрләрини Азәрб. вә рус дилләриндә тәртиб вә нәшр етдирмишдир. Харичи өлкәләрдә Азәрб. әдәбијјатына даир мәгаләләри дәрч олунмушдур.

Әсәрләри: Сабир вә мүасирләри, Б., 1973; Әмәл достлары, Б., 1979.

ЗАМАНОВА Күбра Ағабала гызы (д. 1.7.1920, индики Шамхор р-нунун Јениабад к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1949). Р. Әлијев ад. к-зда колхозчу (1939—45) олмушдур. 1945 илдән һәмин к-зда мангабашчысыдыр. 1948 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. 2 дәфә Ленин ордени вә Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

ЗАМБЕ́ЗИ (Zambezi)—Африкада чај. Уз. 2660 *км*, һөвзәсинин саһ. 1330 мин *км*^{2}-дир. Замбијада Конго-Замбези јајласындан, 1100 *м* јүксәкликдән башланыр. З. һөвзәсинин чајлары вә көлләри Замбија, Ҹәнуби Родезија, Малави, Мозамбик, Ангола, һәмчинин Намибија вә Ботсвана дөвләтләри әразисиндәдир. Мүһүм голлары: Лунгвебунгу, Луанкинга, Линјанти (јухары вә орта ахынларда Квандо), Умниати, Луенја (сағдан), Кабомпо, Луена, Кафуе, Луангва, Шире (солдан). Мәнбәјиндән Викторија шәлаләсинәдәк (1200 *км*) маили дүзәнликлә ахыр. Луанкинга чајынын төкүлдүјү јердән 100 *км* ашағы астаналар вә шәлаләләр серијасы јерләшир. Әсасән јағыш сулары илә гидаланыр. Декабрдан мајадәк дашгынлар олур. Орта су сәрфи мәнсәбдә 16 мин *м*^{3}/*сан*-дир. З. һөвзәси чајларынын зәнкин һидроенержи еһтијаты вар. Кәмичилијә јарарлы һиссә Замбија әразисиндәдир. СЕС вар. Һөвзәсиндәки чај вә көлләрдә балыг овланыр.

ЗА́МБИЈА (Zambia), Замбија Республикасы (Republic of Zambia).

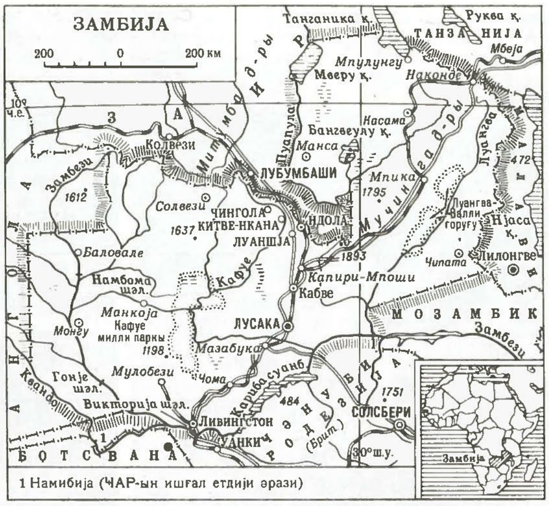
Үмуми мә'лумат. Мәркәзи Африкада дөвләт. *Милләтләр Бирлијинә* дахилдир. Шм.-дан Заир вә Танзанија, ш.-дән Малави, ҹ.-ш.-дән Мозамбик, ҹ.-дан Ҹәнуби Родезија, ҹ.-г.-дән Ботсвана вә Намибија, г.-дән Ангола илә һәмсәрһәддир. Саһ. 752,6 мин *км*^{2}. Әһ. 5800 мин (1978). Пајтахты Лусака ш.-дир. Инзибати ҹәһәтдән 9 әјаләтә бөлүнүр.

Дөвләт гурулушу. З. респ.-дыр. Гүввәдә олан конститусијасы 1973 илдә гәбул олунмушдур. Дөвләт башчысы 5 ил мүддәтинә сечилән президентдир; о, һәмчинин баш командандыр. Ганунверичи һакимијјәти президент вә Милли Мәҹлисдән ибарәт парламент һәјата кечирир. Иҹраедичи һакимијјәт президентә мәхсусдур; о, баш назири вә назирләри тә'јин едир.

Тәбиәт. З.-нын әразиси сәтһиндә ајры-ајры дағлар вә тирәләр олан зәиф далғалы јајлада јерләшир. Әразисинин чох һиссәси 1000—1350 *м* јүксәкликдәдир. Кениш вә дајаз чөкәкликләр (Бангвеулу чөкәклији, Луангва грабени вә с.) сәчијјәвидир. Ән јүксәк нөгтәси Мучинга д-рындакы Мумпу зирвәсидир (1893 *м*). Фајдалы газынтылары: мис филизи, синк, гурғушун, ванадиум, кадмиум, манган филизи, даш көмүр вә с. Иглими субекваториалдыр. Орта темп-р ән исти ајда (октјабр) 23—27°С, ән сојуг ајда (ијул) 15—20°С-дир. Иллик јағынты 600—1400 *мм*-дир. Чајлары әсасән Замбези, учгар шм.-да Конго һөвзәләринә аиддир. Чохлу көл вар (Бангвеулу, Танганика, Мверу вә с.). Рүтубәтли р-нларда гырмызы латерит, даһа гураг р-нларда гәһвәји-гырмызы вә гырмызы-гонур торпаглар јајылмышдыр. Әразинин тәгр. јарысыны гуру тропик мешәләр «миомбо»лар тутур. Һејванлары: фил, кәл, кәркәдан (2 нөвү), антилоплар, зебр, шир, бәбир вә с. Чохлу гуш, һәшәрат (сесе милчәји) вә сүрүнәнләр вар. Милли парк (Кафуе) вә горуг (Луангва-Валли) јарадылмышдыр.

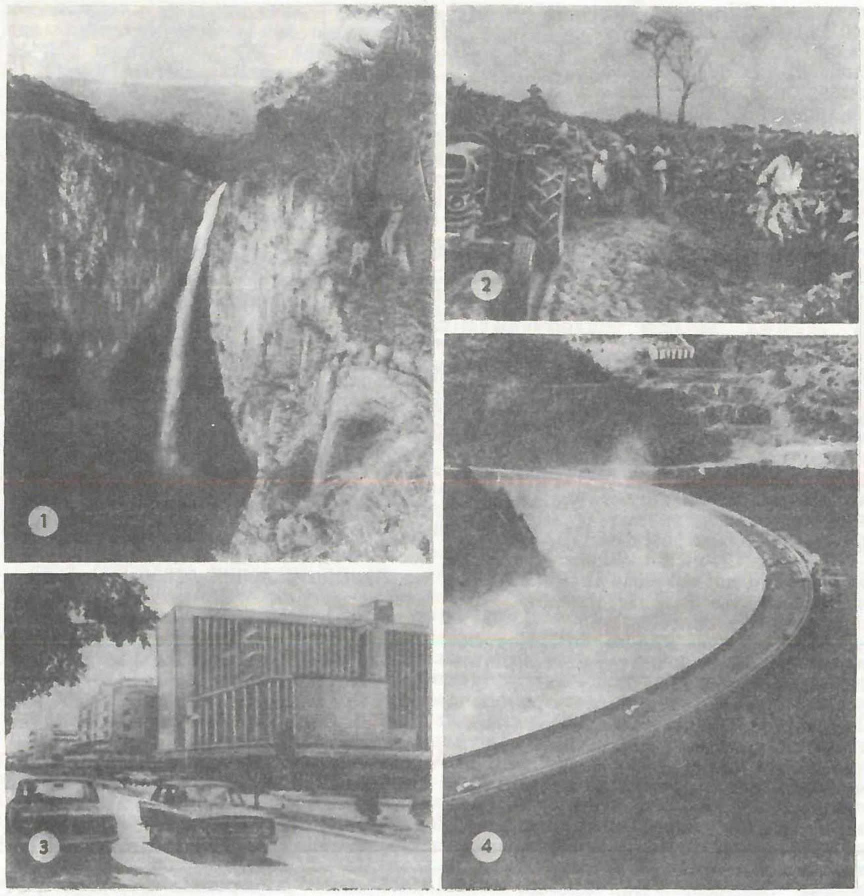
Әһали. Әһалинин тәгр. 98%-и банту дилли халглардыр (бах *Бантулар*). Авропа мәншәли бир нечә мин әһали (әсасән инкилисләр вә *африканјорлар*), һәмчинин Һиндистан ј-а-ндан кәлмәләр дә јашајыр. Рәсми дил инкилис дилидир. Јерли дилләрдә дә (әсасән бемба, тонга, лози, лунда, лувале вә с.) данышырлар. Әһалинин тәгр. 3/4-ү јерли ән'әнәви динләрини сахламышдыр; христианлар да вар. Иллик орта артым 3%-дир. Ишләјән әһалинин тәгр. 2/3-си к.т.-нда чалышыр. Орта сыхлыг 1 *км*^{2}-дә тәгр. 7,4 нәфәрдир. Бөјүк шәһәрләри: Лусака—520 мин нәфәр (1977). Китве-Нкана, Ндола, Чингола (200 миндән артыг, 1976).

Тарихи очерк. З. әразиси Орта Палеолит дөврүндән мәскунлашмышдыр. 17 әсрдә—18 әсрин әввәлләриндә З. әразисиндә јашајан банту дил групу тајфаларында (баротсе, бемба вә б.) ибтидаи иҹма гурулушунун дағылмасы просесинин баша чатмасы онларын башга тајфалар вә кичик етник бирликләр үзәриндә һаким мөвге тутма-

1 Намибија (ЧАР-ын ишғал етдији әрази)

сына имкан верди. 1899 илдән бураны С. Родсун башчылығы илә Б. Британијанын Ҹәнуби Африка ширкәти идарә едирди. Шимали Родезијада (З.-нын кечмиш ады) мүстәмләкә режими әлејһинә мүтәшәккил мүгавимәт өлкәдә (илк нөвбәдә мис мә'дәнләри р-нларында) фәһлә синфинин тәшәккүл тапмасы илә бағлыдыр. 1953 илдән З. Родезија вә Нјасаленд федерасијасы тәркибинә дахил олду. 1959 илдә баш вермиш фәһлә һәрәкатына, һәмчинин Шимали Родезијанын федерасијадан чыхмасы вә мүстәгил дөвләт е'лан олунмасы уғрунда мүбаризәјә Бирләшмиш Милли Истиглалијјәт Партијасы (ЈНИП) рәһбәрлик едирди. 1964 илин јанварында Шимали Родезија дахили өзүнүидарә һүгугу әлдә етди вә октјабрын 24-дә Британија Милләтләр Бирлији тәркибиндә мүстәгил З. респ. е'лан едилди, ЈНИП-ин лидери К. Каунда өлкәнин президенти олду (1968, 1973 вә 1978 илләрдә јенидән бу вәзифәјә сечилмишдир). 1964 илин пајызында З. БМТ-јә үзв гәбул олунду. Мүстәгил З. һөкумәти «З.-да һуманист вә демократик ҹәмијјәт гурулмасыны», әһалинин һәјат сәвијјәсинин јүксәлдилмәсини дахили сијасәтинин әсас принсипләри е'лан етди. 1965 илдә Ҹәнуби Родезија Смит иргчи режими тәрәфиндән Б. Британија империалист даирәләринин јардымы илә биртәрәфли гајдада «мүстәгил» е'лан едилдикдән сонра З. Ҹәнуби Родезија тәрәфиндән көзләнилән тәҹавүзкарлыг тәһлүкәси гаршысында ордунун јениләшдирилмәси програмыны һәјата кечирмәјә вә игтисади мүстәгиллијә наил олмаг үчүн тәдбирләр көрмәјә башлады. 1968 илдән һөкумәт З.-да харичи капиталын фәалијјәтини мәһдудлашдырмаға вә игтисадијјатда дөвләт бөлмәсинин мөвгеләрини мөһкәмләндирмәјә башлады. 1973 илдә З. парламенти өлкәни тәкпартијалы дөвләт е'лан едән јени конститусија гәбул етди. 1975 илдә бүтүн торпаглар миллиләшдирилди, хүсуси мүлкијјәтдә олан сәнаје мүәссисәләринин фәалијјәти вә харичи тиҹарәт үзәриндә дөвләт нәзарәти күчләнди. 1977 илин әввәлиндә З. Һәмкарлар Иттифагы Конгреси мүәссисәләрдә фәһлә комитәләри јаратмаг һаггында гәрар гәбул етди. 1977 илдә чағырыл-

Замбија. 1. Каламбо чајында Каламбо шәләләси. 2. Түтүн јығымы. 3. Лусака. Мәркәзи макистрал күчә. 4. Замбези чајында Кариба бәнди.

мыш ЈНИП Милли Шурасынын 8-чи вә 9-чу сессијалары аграр дәјишикликләри сүр'әтләндирмәк, капиталист инкишафы тәмајүлләринин гаршысыны алмаг вә с. һаггында гәтнамә гәбул етди. З.-нын харичи сијасәтинин әсасыны позитив битәрәфлик принсипи тәшкил едир. 1964 илдә З. илә ССРИ арасында дипломатик мүнасибәтләр јарадылмышдыр. 1966—67 илләрдә ССРИ илә мәдәни, игтисади вә техники әмәкдашлыг, 1971 илдә тичарәт һаггында сазишләр имзаланмышдыр. З. мүстәгил гоншу Африка өлкәләри илә бирликдә империализм, мүстәмләкәчилик, иргчилик әлејһинә чыхыр, Чәнуби Родезија вә ЧАР иргчи режимләринә гаршы милли азадлыг гүввәләринин бирләшдирилмәсинә көмәк едир.

Сијаси партијалар, һәмкарлар иттифаглары. Б и р л ә ш м и ш М и л л и И с т и г л а л и ј ј ә т П а р т и ј а с ы—јеканә һаким сијаси партијадыр. 1959 илдә јарадылмышдыр.

З. Һ ә м к а р л а р И т т и ф а г л а р ы К о н г р е с и—1965 илдә тәшкил олунмушдур; 17 һәмкарлар иттифагыны бирләшдирир.

Игтисади-чоғрафи очерк. З. мә'дән сәнајеси вә әлван металлуркијасы инкишафда олан аграр өлкәдир. Мис еһтијатына көрә капиталист өлкәләри арасында илк јерләрдән бирини тутур. Истиглалијјәт газанылдығдан сонра, мүстәмләкәчиликдән мирас галмыш керилији вә харичи ширкәтләрдән асылылығы арадан галдырмаг мәгсәдилә бир сыра тәдбир көрүлдү: јералты сәрвәтләрдән истифадәјә көрә харичи ширкәтләрин вердији ичарә һаггы вә мисчыхарма ширкәтләри сәһмләринин 51%-и дөвләтин ихтијарына кечди. 1977 илдә өлкәдә 659,8 мин *т* мис, 40,0 мин *т* синк, 13,3 мин *т* гурғушун, 1,7 мин *т* кобалт, 708,1 мин *т* даш көмүр чыхарылмышдыр. Әлван металлуркија Муфулира, Ндола, Китве-Нкана, Кабве ш.-ләриндә мәркәзләшмишдир. 1977 илдә 649,8 мин *т* електролитик мис, 385 мин *т* семент, 8682,7 млн. *квт·саат* електрик енержиси истеһсал едилмишдир. Електрик енержисинин чохуну Замбези чајындакы Кариб-1 СЕС-и верир (З. вә Чәнуби Родезијанын биркә истифадәсиндәдир). Тахта-шалбан, јүнкүл, јејинти вә кимја сәнајеси мүәссисәләри, автомобилгурашдырма, нефт е'малы, семент з-длары вар. К.т. зәиф инкишаф етмишдир. Әкин саһәләри өлкә эразисинин тәгр. 3%-ини тәшкил едир. Гарғыдалы, калыш, дары, маниок, түтүн, јерфындығы, памбыг, шәкәр гамышы бечәрилир. Сесе милчәји олмајан р-нларда гарамал (1975/76 илләрдә 17,2 мин), донуз (36,7 мин) вә с. сахланылыр. Д.ј.-нын уз. 2187 *км* (әсас д.ј. хәтти Ливингстон—Ндоладыр), автомобил јолларынын (әсас автомобил јоллары: Наконде — Ливингстон, Чилилабомбе — Капири-Мпоши) уз. 35,3 мин *км*-дир (1978). Дарүссәламдан (Танзанија) Ндолаја нефт кәмәри (уз. 1072 *км*) чәкилмишдир. Аеропортлар (Лусака, Ндола, Мфува) вар. Мис, синк, гурғушун, гарғыдалы, түтүн ихрач олунур; машын, нәгл. аваданлығы, јаначаг, кимја мәһсуллары, әрзаг вә ичкиләр идхал едилир. Тичарәти әсасән Б. Британија, Јапонија, АФР, ЧАР иләдир. Пул ваһиди квачадыр.

Силаһлы гүввәләр. З.-нын силаһлы гүввәләри гуру гошунлары вә ҺҺГ-дән ибарәтдир. Үмуми сајы 7,8 мин нәфәрдир (1976). Халг гвардијасы (тәгр. 1200 нәфәр) вә полис (тәгр. 6 мин нәфәр) һиссәләри дә вар. Баш командан президентдир. Гуру гошунлары 6300 нәфәрдән, ҺҺГ исә 1500 нәфәр вә 24 дөјүш тәјјарәсиндән ибарәтдир. Силаһлы гүввәләр муздлу көнүллүләрдән комплектләшдирилир.

Сәһијјә. 1975 илдә З.-да әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум сајы 51,5, өлүм сајы 20,3, һәр мин нәфәр дири доғулана көрә ушаг өлүмү 259 олмушдур; орта өмүр 43,5 илдир. Өлкәдә инфексион вә паразитар хәстәликләр, һабелә гида чатышмазлығындан хәстәләнмә үстүнлүк тәшкил едир. 1972 илдә З.-да 11,9 мин чарпајылыг 76 хәстәхана, 527 һәким (әһалинин һәр 7,7 мин нәфәринә 1 һәким), 35 диш һәкими, 81 әчзачы, 929 орта тибб ишчиси вар. Дөвләт мүәссисәләриндә тибби хидмәт пулсуздур. Һәким кадрлары Замбија ун-ти нәздиндәки тибб мәктәбиндә, һабелә харичи өлкәләрдә һазырланыр.

Маариф. Әһалинин 52,4%-и савадсыз иди (1969 ил). Һазырда ибтидаи вә орта мәктәбләрдә тәһсил пулсуздур. Дәрсләр инкилис дилиндә кечилир. Ибтидаи мәктәб 7 иллик, икимәрһәләли орта мәктәб 5 илликдир (2+3 ил). Ибтидаи вә натамам орта мәктәбләри битирәнләр техники пешә мәктәбинә дахил ола биләрләр. 1974/75 дәрс илиндә ибтидаи мәктәбләрдә 858,2 мин, орта мәктәбләрдә 65,7 мин, техники пешә мәктәбләриндә 2861, ибтидаи мәктәб мүәллимләри һазырлајан тәһсил мүәссисәләриндә 2,9 мин шакирд, коллечләрдә 2,6 мин, Замбија ун-тиндә (Лусакада) 2,2 мин тәләбә тәһсил алмышдыр. Ун-т китабханасы өлкәнин ән бөјүк китабханасыдыр (480 миндән чох чап ваһиди). Ливингстон ш.-ндә Замбија Милли Музеји вар.

Мәтбуат, радио верилишләри вә телевизија. З.-нын мәркәзи мәтбуаты инкилис, әјаләт мәтбуаты исә јерли (бемба, тонга, лози вә с.) дилләрдәдир. «Замбија гавернмент газетт» (1911), «Интанда» (1958), «Замбија дејли мејл» (1960), «Санди тајмс оф Замбија» (1965) гәзетләри вә б. гәзетләр нәшр едилир. З. радио верилишләри тәшкилаты (1966) телевизија верилишләринә дә нәзарәт едир. Замбија Нјус Ејченси (ЗАНА) Информасија Акентлији (1969) Лусакададыр.

Халг сәнәти. З. әразисиндәки еркән гаја рәсмләри (инсан, һејван тәсвирләри, ов сәһнәләри) е.ә. 4-чү миниллијә аиддир. Халг евләри гамышдан дамы олан каркаслы комалардан ибарәтдир. 20 әсрин орталарындан мүнтәзәм планлы кәндләр салыныр, кил вә чиј кәрпичдән евләр тикилир. 20 әсрин әввәлләриндә З.-да дәмир-бетон вә кәрпичдән инша едилмиш азмәртәбәли евләрдән ибарәт сәрбәст планлы шәһәрләр (Лусака, Ли-

вингстон, Ндола вә с.) салынмышдыр. Ағач үзәриндә ојма, дулусчулуг, палма јарпағы вә гамышдан һөрмә сәнәтләри кениш јајылмышдыр.

Мусиги. Мусиги гәдимдән халгын мәишәтиндә әһәмијјәтли јер тутмушдур; гәбилә башчыларынын мусигичиләри, орк., хору вә рәггаслары олмушдур. Калимба (Африка пианиносу) вә онун нөвләри—нданди, канкобела, еләчә дә манибва, ситра, лүтнја (симли аләтләр), флејта, шејпур вә с. чох јајылмыш мусиги аләтләриндәндир. Биринчи дүнја мүһарибәсиндән (1914—18) сонра Авропа һәрби орк.-ләринин ифа етдији мусиги ритмләринин тә'сири илә шәһәрләрдә мбени рәгси кениш јајылды. 1930 илдә јарадылмыш калеле рәгсинин ритмләри 50-чи илләрдә бүтүн Африкада популјарлашды. 1964 илдән шәһәрләрдә калеле рәгсини ифа едән ансамбллары мүсабигәси кечирилир.

Театр. Әввәлләр З.-да инкилис һәвәскар труппалары фәалијјәт көстәрирди. Өлкә истиглалијјәт газандығдан сонра Африка театр коллективләри јаранмаға башлады. 1964 илдә инчәсәнәт ширкәти тә'сис олунду. Ширкәтин әсас мәгсәди Африка театрынын өзүнә мәхсус чәһәтләрини инкишаф етдирмәк иди. 1967 илдә тәбдил јолу илә тамашаја гојулмуш «Орестеја» (Есхил) фачиәсиндә Африка халг мусигиси вә рәгсләриндән истифадә олунмушду. 1977 илдә Лагосда кечирилән Зәнчи-Африка инчәсәнәти вә мәдәнијјәти 2-чи Үмумдүнја фестивалында З. театры иргчилик әлејһинә јөнәлдилмиш «Совето» тамашасы илә чыхыш етмишдир.

Әд.: Новейшая история Африки, 2 изд., М., 1968; История Африки в 19 и 20 столетиях, М., 1972; Александров Ю., Замбия, М., 1973; Африка. Экономический справочник, М., 1974; Некоторые вопросы экономики и истории современной Африки, М., 1974; Страны мира. Краткий политико-экономический справочник, М., 1978; Орлова А. С., Львова Э. С., Страницы истории Великой Саванны, М., 1978.

ЗАМБОАНГА (Zamboanga)—Филиппиндә шәһәр. Минданао а.-нын ч.-г.-индә порт. Замбоанга-дел-Сур әјаләтинин инз. м. Әһ. 262 мин (1975). Тахта-шалбан вә ағач е'малы сәнајеси мәркәзидир. Јејинти вә тикиш сәнајеси мүәссисәләри вар. К.т. мәһсуллары, тахта-шалбан ихрач едилир. 1635 илдә салынмышдыр.

ЗАМЗУР—Азәрб.ССР Һадрут (ДГМВ) р-нунда кәнд. З. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 48 *км* ч.-г.-дә, Гарабағ силсиләсинин ч.-г. әтәјиндәдир. Әһ. 203 (1979); һејвандарлыг вә бағчылыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси вар. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

ЗАМИНЛИК—1) мүлки һүгугда өһдәлијин ичрасыны тә'мин едән үсуллардан бири. Замин дуран шәхс өз үзәринә башга шәхсин (әсас борчлунун) *кредитору* гаршысында өһдәлијин ичрасы үзрә там, јахуд гисмән чаваб вермәси һаггында өһдәлик көтүрүр. Совет һүгугуна көрә, З. мүгавиләси јазылы формада бағланмалыдыр. З.-лә тә'мин едилән өһдәлик ичра едилмәдикдә борчлу вә замин дуран шәхс кредитор гаршысында биркә мәс'улијјәт дашыјыр (мүгавиләдә башга һал нәзәрдә тутулмајыбса). Замин дуран шәхс борчлунун әвәзинә өһдәлији ичра етдикдә һәмин өһдәлик үзрә кредиторун бүтүн һүгуглары она кечир. 2) Совет чинајәтпросессуал һүгугунда *гәтимкан тәдбириндән* бири; шүбһә едилән шәхсин вә ја мүгәссирин өзүнү лазыми тәрздә апармасыны вә тәһгигат апаран шәхсин, мүстәнтигин, прокурорун вә мәһкәмәнин чағырышы илә вахтында кәлмәсини тә'мин етмәк барәдә замин дуранларын — ајры-ајры шәхсләрин (ики нәфәрдән аз олмамагла), јахуд ичтимаи тәшкилатларын јазылы сурәтдә илтизам вермәси демәкдир (бах мәс., Азәрб.ССР Чинајәт-Просессуал Мәчәлләси, м. 87, 88).

ЗАМЈАТНИН Серкеј Николајевич (21.4.1899, индики Воронеж вил.-нин Павловск ш.—5.11.1958, Ленинград)—совет алими, археолог. ССРИ әразисиндә илк гәдим Палеолит абидәләринин кәшфи З.-ин ады илә бағлыдыр. Бердыж, Гагарино, Костјонки, Сатани-Дар, Јаштух вә с. Даш дөврү абидәләрини тәдгиг етмишдир. Гафгазын Даш дөврүнүн хронолокијасыны вермиш, Палеолит мәдәнијјәтиндә јерли хүсусијјәтләри, һәмчинин Палеолит вә Неолит дөврү инчәсәнәтини өјрәнмишдир. Азәрб. әразисиндә Палеолит дөврүнә аид абидәләрин (хүсусилә *Дамчылы мағарасы*) ашкара чыхарылмасы З.-ин фәалијјәти илә бағлыдыр. З. ССРИ әразисиндә Неолит, Тунч вә Дәмир дөврләринә аид бир чох абидәни дә тәдгиг етмишдир. Ленин ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Разведки по каменному веку в Азербайджане (осень 1953 г.), Труды Института истории АН Азерб.ССР, 1958, т. 13; Очерки по палеолиту, М.—Л., 1961.

Әд.: С. Н., Замятнин, «Советская археология», 1959, № 2 (список трудов).

ЗАМОСТС (Zamosc)—Полшада шәһәр. Замостс воједводалығынын инз. м. Әһ. 40,7 мин (1976). Јејинти (о чүмләдән әт комбинаты), метал е'малы, мебел сәнајеси вар. Ме'марлығында 16—17 әср тикилиләри мүһүм јер тутур.

ЗАМОСТС ВОЈЕВОДАЛЫҒЫ (Województwo Zamoskie)—Полшанын ч.-ш.-индә инзибати ваһид. Саһ. 7 мин *км*². Әһ. 471 мин (1976). Инз. м. Замостс ш.-дир. Әразисинин чох һиссәси Лублин јүксәклијиндәдир; 2/3-синдән чоху шум јеридир. Торпағы мүнбитдир. Әсасән аграр р-ндур. Сүдлүк-әтлик һејвандарлыг, донузчулуг инкишаф етмишдир. Бурда, шәкәр чуғундуру, рапс (јағчичәји), түтүн, кәтан әкилир. Јејинти, ағач е'малы сәнајеси вар.

ЗАМРИ —*Замуа* өлкәсинин пајтахты. Ассурија (Ашшур) һөкмдары II Ашшурнасирапалын [е.ә. 883—859] дөврүндә ашшурлар узун мүбаризәдән сонра З.-ни әлә кечириб гарәт етмишдиләр. Јери мүәјјәнләшдирилмәмишдир.

ЗАМУА—Азәрб.-да тарихи әрази, өлкә. Ассурија (Ашшур) мәнбәләринә көрә Урмија көлүнүн ч.-ү—Дијала вә Кичик Заб чајларынын јухары ахарында јерләшән әразини әһатә едирди. Ады илк дәфә Ашшур һөкмдары II Ададнерарининин [е.ә. 911—891] китабәләриндә чәкилир. З. торпагларынын бирләшдирилмәси замуалыларын. Нур-Ададын башчылығы илә е.ә. 881 илдә Бабит (индики Дәрбәнд-и Базиан) ашырымында Ашшур һөкмдары II Ашшурнасирапала [е.ә. 883—859] гаршы мүбаризәси дөврүнә аиддир. Е.ә. 880 илдә ашшурлара гаршы мүбаризәјә замуалыларын һөкмдары Амека башчылыг едирди. Узун мүбаризәдән сонра ашшурлар З.-нын бир чох галасыны әлә кечириб јандырдылар; өлкәнин пајтахты Замрини гарәт едиб күлли мигдарда гәнимәт апардылар. Лакин дүшмәнә кәскин мүгавимәт көстәрән Амека ашшурлара табе олмады. Ашшурлар З.-нын ишғал едилмиш торпагларынын бир һиссәсини өз әразиләринә гатараг, ораја даими нәзарәт етмәк мәгсәдилә Дур-Ашшур галасыны тикдиләр. Ашшурлар бу әразини З. вә ја Мазамуа адландырырдылар. Сонралар Дахили З. адланан әрази исә Манна дөвләтинин тәркибинә дахил олду.

Әд.: Меликишвили Г. А., Наири—Урарту, Тбилиси, 1954; Дьяконов И. М., История Мидии, М., 1956; Алиев Играр, История Мидии, Б., 1960; Кашкай С. М., Из истории Маннейского царства, Б., 1977.

ЗАМША, (алм. sämischleder)—марал, гојун вә ја донуз дәрисиндән, јағла ашыламаг јолу илә алынан материал. Сон вахтлар дөвләт стандартына әсасән донуз дәрисиндән З. истеһсал олунмур. З. истеһсалында дојмамыш јағ туршулары илә зәнкин олан вә оксидләшдикдә ашыланачаг дәринин лифләри илә кимјәви әлагәјә кирә билән јағлардан (мәс., балыг јағындан) истифадә олунур. З. јумшаг вә зәриф олмасы, сују кечирмәмәси илә фәргләнир, мүхтәлиф рәнкләрә бојана билир. З.-дан палтар вә онун һиссәләри, ајаггабы вә әлчәк тикилир, һәмчинин бензинин сүзүлмәси (сују кәнар етмәк мәгсәдилә), оптик шүшәләрин пардагланмасы вә с. үчүн истифадә едилир. Сүн'и З. хүсуси ховлу парчаја резин јапышганы һопдурмагла (ајаггабы үчүн) вә ја парчаја резин јапышганы чәкдикдән сонра үстүнә хырдаланмыш лифләр сәпмәклә (галантереја мә'мулаты үчүн) алыныр.

ЗАНБАГ (Lilium)—*занбагкимиләр* фәсиләсиндән соғанаглы битки чинси. Ағ, сары, гырмызы, нарынчы рәнкли ири чичәкләри бору, зәнк вә гәдәһ шәклиндә олур; диаметри 13—15 *см*-дир. Мејвәси гутучуг, һәр ил гурујан көвдәси јарпагсыз, соғанағы јумуртаварыдыр. Шимал јарымкүрәсиндә 90-дан чох, ССРИ-дә 14, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 4 нөвү (тәкгардаш З., ермәни З.-ы, Ледебур З.-ы, ағ З.) јајылмышдыр. Гијмәтли декоратив биткидир. 2000-дән артыг сорту бечәрилир. Тохуму, соғанағы, соғанаг пулчуглары вә с. илә чохалыр.

ЗАНБАГКИМИЛӘР (Liliaceae)—бирләпәли битки фәсиләси. Көкүмсовлу, соғанаглы вә соғанаглы-јумрулу биткиләрдир. Јарпаглары тамкәнарлыдыр. Үчүзвлү, икичинсијјәтли чичәкләри салхым вә ја сүпүркә шәкилли чичәк групунда јерләшир. Мејвәси гутучуг, бә'зән киләмејвәдир. 250

чинсә мәнсуб 4000 нөвү мә'лумдур. ССРИ-дә 45 (650-дәк нөвү), о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә 25 чинси (148 нөвү) јајылмышдыр. З. фәсиләсинә гијмәтли тәрәвәз (соған, сарымсаг вә с.), дәрман биткиләри (инчичичәји, әзвај вә с.), техники (Јени Зеландија кәтаны, еремурус вә с.) вә декоратив (занбаг, дағлаләси, сүнбүлчичәк, занбагча вә с.) биткиләр дахилдир.

ЗАНБАГЧА (Fritillaria) — *занбагкимиләр* фәсиләсиндән соғанаглы битки чинси. Соғанағы әтли пулчуглу олур. Ири чичәкләри көвдәнин учунда тәк-тәк вә ја групла јерләшир. Мејвәси алтытилли, бә'зән дә дәјирми гутучугдур. Һәр ики јарымкүрәнин мүлајим иглимли зоналарында 100-ә гәдәр нөвү вар. ССРИ-дә 30, о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә 5 нөвү (сары З., Кочи З.-сы, иричичәк З., Күрд З.-сы, Гафгаз З.-сы) јајылмышдыр. Бүтүн нөвләри декоратив биткидир.

ЗАНД Жорж—бах *Санд* Жорж.

ЗАНДАМ (Zaandam)—Нидерландда, Шимали Һолландија әјаләтиндә шәһәр. Амстердам ш. јахынлығында, Зан чајы саһилиндәдир. Әһ. 64 мин (1970). Тахта-шалбан, кәмигајырма, електротехника, кимја, јејинти сәнајеси вар.

ЗАНДРЛАР (исландча sand—гум)—бузлагларын кәнарларында чагыл дашлары вә гумлардан тәшкил олунмуш саһә. Антропокендә материк бузлашмалары тә'виринә мә'руз галмыш дүзәнликләрдә кениш инкишаф етмишдир. Битки өртүјү олмајан З. күләк ерозијасынын тә'виринә мә'руз галыр вә дүнләрә чеврилир. ССРИ-нин Авропа һиссәсиндә Припјат вә Мешшора полесјеләриндә кениш јајылмышдыр.

ЗАНКОВЕЦКАЈА (әсл фамилијасы Адасовскаја) Марија Константиновна (3.8.1860, индики Чернигов вил.-нин Занки к.—4.10.1934, Кијев)—Украјна совет актрисасы, театр хадими, УССР халг артисти (1922). 1882 илдә илк дәфә профессионал сәһнәдә чыхыш етмишдир. 1907 илдә актјор вә реж. Н. Садовски илә бирликдә Кијевдә илк Украјна театрыны тәшкил етмишдир. Бөјүк Октјабр социалист ингилабындан сонра Нежиндә Халг театрынын рәһбәри олмуш, Кијевдә Халг театрынын јарадылмасында иштирак етмишдир (П. Саксагански илә биркә). Роллары: Наталка («Наталка-Полтавка», И. Котлјаревски), Галја («Назар Стодолја», Т. Шевченко), Зинка («Миројед, јахуд һөрүмчәк», М. Кропивнитски), Харитина («Муздур гадын», И. Карпенко-Кары), Аза («Гарачы гызы Аза», М. Старитски).

ЗАПАДНАЈА ДВИНА — РСФСР Калинин вил.-ндә шәһәр. Западнаја Двина р-нунун мәркәзи. Гәрби Двина чајы саһилиндәдир. Д.ј. ст. Ағаҹ е'малы комбинаты, мешә сәнајеси мүәссисәси, кәтан вә кәрпич з-длары вар.

«ЗАПОРОЖЕТС»—Запорожје автомобил з-дунун истеһсал етдији микролитражлы мүһәррики олан миник автомобилинин ады. Истеһсалына (ЗАЗ-965) 1960 илдә башланылмышдыр. Совет автомобил сәнајесиндә илк дәфә «З.»-дә мотор автомобилин арха һиссәсиндә јерләшдирилмиш вә бүтүн тәкәрләр үчүн мүстәгил асгы системи тәтбиг едилмишдир. Кузову бүтөв метал конструксијалыдыр. Ики гапысы вар. 4 сәрнишин тутур. Мүһәррики 4-тактлы вә 4-силиндрлидир. Мүһәррикинин макс. күчү (ЗАЗ-968) 45 *квт*; макс. сүр'әти 135 *км/саат*дыр. 1979 илдән модернләшдирилмиш ЗАЗ-968 М модели бурахылыр.

Әд.: Фучадри К. С. и Стрюк Н. Н., Автомобиль ЗАЗ-968А «Запорожец», М., 1978.

ЗАПОРОЖЈЕ (1921 иләдәк Александровск)—УССР-дә шәһәр. Запорожје вил.-нин мәркәзи. Днепр чајы саһилиндә порт. Д. ј. говшағы, аеропорт. Әһ. 781 мин (1979).

Шәһәрин әсасы 1770 илдә Александровск галасы ады илә гојулмушдур. 1806 илдән гәза шәһәри иди. 1902 илдә РСДФП-нин Александровск Комитәси јарадылмышдыр. 1905 илин декабрында З. фәһләләри силаһлы үсјан галдырмышды. 1918 ил јанварын 2(15)-дә З.-дә Совет һакимијјәти гурулмушдур. В. И. Ленин ад. Днепросесин тикилмәси илә (1927—32) шәһәр сүр'әтлә инкишаф етмишдир. 1941 илин октјабрындан З. ики ил алман фашистләринин ишғалы алтында олмуш, азад олундугдан сонра бәрпа едилмишдир. Ленин ордени илә тәлтиф олунмушдур (1970). Металлуркија, електротехника, машынгајырма вә кимја сәнајеси хүсусилә инкишаф етмишдир. Абразив комбинаты, «Запорожстал», «Днепроспесстал», ферроәринти, одадавамлы материаллар, кокс-кимја, трансформатор, «Кремнијполимер», автомобил з-длары, В. И. Ленин ад. Днепр СЕС-и, ајаггабы, тикиш ф-кләри, әт комбинаты, чохлу парк, бағ вә чимәрлик вар. З.-дә драм театры (1947 — 53), консерт залы (1948—53) тикилмиш, Вознесенка јашајыш массиви (1950—60-чы илләр) вә микрорајонлар (1963 — 71) салынмышдыр. Шәһәрдә В. И. Ленинә абидә (тунҹ, гранит, 1964, һејкәлтәрашлар М. Г. Лысенко, Н. М. Суходолов) учалдылмышдыр. З.-дә машынгајырма, педагожи, тибб ин-тлары, Днепропетровск Иншаат Мүһәндисләри Интунун ахшам ше'бәси, Днепропетровск металлуркија вә Донетск совет тиҹарәти ин-тларынын филиаллары, 13 орта ихтисас тәһсили мәктәби, сирк, филармонија, өлкәшүнаслыг музеји фәалијјәт көстәрир.

ЗАПОРОЖЈЕ ВИЛАЈӘТИ—УССР-дә вилајәт. 1939 ил јанварын 10-да тәшкил едилмишдир. Саһ. 27,2 мин *км*². Әһ. 1946 мин (1979, 17 јанвар). 18 р-ну, 13 шәһәри, 20 шәһәр типли гәс.-и вар (1977). Мәркәзи Запорожје ш.-дир.

Тәбиәт. З.в. Гара дәнизјаны овалығдадыр. Ҹ.-дан Азов дәнизи илә әһатәләнир. Сәтһи зәиф парчаланмыш дүзәнликдир. Ҹ.-ш.-дә Азовбоју јүксәклик (һүнд. 326 *м*-дәк) јерләшир. Фајдалы газынтылары: дәмир вә манган филизләри, гонур көмүр вә с. Иглими мүлајим континенталдыр. Орта темп-р јанварда —4-дән —5°С-јә гәдәр, ијулда 22—24°С-дир. Иллик јағынты 300 *мм*-дән (ч.-да) 450 *мм*-ә (шм.-да) гәдәрдир. Әсас чајы Днепрдир. Днепр вә Каховка СЕС-ләринин тикилмәси илә әлагәдар јарадылмыш В. И. Ленин ад. Днепр вә Каховка су анбарларынын бир һиссәси З.в. әразисиндәдир. Азов дәнизи саһилиндә лиманлар вә шор көлләр вар. Әсасән гара торпаглар јајылмышдыр. Тәбии чөл биткиләри јалныз јарған вә гобуларын јамачларында галмышдыр. Мешә вә коллуглар вар. Һејванлары: түлкү, довшан, чанавар вә с., гушлары: довдаг, чөл өрдәкләри, боз газ вә с.

Әһали. Украјналылар (65,6%, 1970), руслар, болгарлар, јәһудиләр вә б. јашајыр. Орта сыхлыг 1 *км*²-дә 71,5 нәфәрдир (1979). Шәһәр әһ. 71%-дир. Бөјүк шәһәрләри: Запорожје, Бердјанск, Мелитопол, Токмак вә с.

Тәсәррүфат. З.в. респ.-нын мүһүм сәнаје мәркәзләриндәндир. Машынгајырма вә метал е'малы, гара металлуркија, кимја вә нефт кимјасы сәнајеси инкишаф етмишдир. Тикинти материаллары, јејинти, јүнкүл сәнајеси вар. Енеркетикасы Днепр СЕС-и, һәмчинин ИЕС-ләрә (Запорожје, Мелитопол, Бердјанск вә с.) әсасланыр. Машынгајырма мүәссисәләри миник автомобили («Запорожетс»), трансформаторлар, к.т. машынлары вә с. истеһсал едир. Метал е'малы мүәссисәләри әсасән Запорожје, Бердјанск, Мелитопол, Токмак ш.-ләриндәдир. З.в. бөјүк металлуркија р-нудур. Бурада «*Запорожстал*», електрометаллуркија, «Днепроспесстал» з-длары вә с. вар. Әлван металлуркија инкишаф етдирилир. Кимја-вә нефт кимјасы сәнајесинин бөјүк мүәссисәләри силисиум полимерләри вә кокс-кимја з-дларыдыр. Тикинти материаллары истеһсалы кенишләндирилир. Јејинти сәнајесиндә үнүјүтмә әсас јер тутур. Јүнкүл сәнаје (тикиш, ајаггабы, трикотаж вә с.) мүәссисәләри әсасән Запорожје, Мелитопол, Бердјанск, Токмак вә с. ш.-ләрдәдир.

К.т. чохсаһәлидир. Үмуми әкин саһ. 1,8 млн. *һа*-дыр (1976). З.в. УССР-ин мүһүм тахылчылыг, техники биткиләр, һејвандарлыг р-нларындандыр. Күнәбахан истеһсалына көрә респ.-да 2-чи јери тутур. Тәрәвәзчилик, бағчылыг, ҹ. р-нларында үзүмчүлүк инкишаф етмишдир. Һејвандарлығын әсас саһәси әтлик-судлук малдарлыгдыр. Донузчулуг, гојунчулуг вә гушчулуг инкишаф етмишдир. Вил.-дә 1057,4 мин гарамал, 844,7 мин донуз, 774 мин давар вар (1976). Ададовшаны сахланылыр, ипәкчилик вә балыгчылыгла мәшғул олунур. Әсас нәгл. д.ј.-лары иләдир. Москва—Симферопол д.ј. З.в. әразисиндән кечир. Дәниз вә һава нәгл.-ндан да истифадә едилир.

Мәдәни гуруҹулуг вә сәһијјә. Вил.-дә 6 али мәктәб, Запорожје, Бердјанск вә Мелитополда өлкәшүнаслыг музејләри, Бердјанскда Бродски ад. рәссамлыг музеји, Запорожједә мусиги-драм театры вә с. вар.

Украјна дилиндә «Запорізка правда» («Запорожје һәгигәти», 1919), «Комсомолетс Запоріжја» («Запорожје комсомолчусу», 1939), рус дилиндә «Индустриалноје Запорожје» (1939) вил. гәзетләри чыхыр. Вил. радио (бирпрограмлы) вә телевизија (икипрограмлы) верилишләри Украјна вә рус дилләриндәдир. Кијев вә Москвадан верилишләр ретранслјасија едилир. Бердјанск вә Кирилловка курорту, санаторија вә истираһәт евләри вар (1978, јанвар).

Әд.: Брежнев Л. И., Дирчәлиш (хатирәләр), Б., 1978; Історія міст і сіл Української РСР, Запорізька область, (т. 11); Київ, 1970; Клименко Н. В., За-

порожье. Путеводитель-справочник, 2 изд., Днепропетровск, 1978.

ЗАПОРО́ЖЈЕ СЕЧИ—Украјна казакларынын Днеприн ашағы ахарында јаранмыш ичтимаи-сијаси вә һәрби тәшкилаты (16—18 әсрләр). Әсасән феодал зүлмүндән гачмыш Украјна кәндлиләриндән вә шәһәр јохсулларындан јаранмышды. Илк истеһкамлар («городки», «сеч») 16 әсрин әввәлләриндә мејдана чыхмышды. 16 әсрин орталарында бирләшмиш З.С. јаранмышды. З.С. казаклары балыгчылыг, овчулуг, малдарлыг вә һәрби ишлә мәшғул олурдулар. Формал олараг Сечдә һамы бәрабәр иди, әслиндә исә варлы казаклар һаким мөвге тутурдулар. З.С.-нә аид бүтүн мүһүм мәсәләләр Сеч Радасынын (шура) јығынчагларында һәлл едилирди. Башда кош (дүшәркә, ичма) атаманы олмагла гошун старшинасы да Радада сечилирди. Һәрби хидмәтлә әлагәдар бүтүн хәрчи һәр бир казак өзү чәкирди. Казаклар тез-тез Түркијәјә вә Крым ханлығына һәрби јүрүшләр едирдиләр. Украјна халгынын тәһкимчилик зүлмүнә гаршы мүбаризәсиндә вә милли азадлыг һәрәкатында З.С.-нин мүһүм ролу олмушдур. 1648 илин јанварында З.С.-ндә галхмыш үсјанла Украјна халгынын Полша һөкмранлығына гаршы милли азадлыг һәрәкаты башланды. Украјна Русија илә јенидән бирләшдикдән сонра Полша илә Русија арасында бағланан мүгавиләләрдә З.С.-нә хүсуси јер верилирди. *«Әбәди сулһә»* (*1686*) әсасән З.С. Русијанын табелијинә кечди. Запорожје казаклары Степан *Разинин* башчылығы илә кәндли мүһарибәсиндә (1670—71), *Булавин үсјанында* (*1707—09*) јахындан иштирак етмишләр. Шимал мүһарибәси заманы (1700—21) З.С. варлы казакларынын бир групу Украјна кетманы И. С. Мазепанын һијләси нәтичәсиндә XII Карл илә хаинчәсинә мүгавилә бағлајараг, Русијаја гаршы мүбаризәдә Исвечә јардым етмәјә сөз вердиләр. Бундан истифадә едән чар гошунлары 1709 ил мајын 14-дә З.С.-ни дағытды; мајын 29-да I Пјотр З. С.-нин ләғви һаггында фәрман верди. Казакларын бир һиссәси Крым ханлығына гачды. 1734 илдә јенидән Русијада гајыдан Запорожје казаклары *Јени Сеч* јаратдылар.

Әд.: История СССР с древнейших времен до наших дней, т. 2—3, М., 1966—67; История Украинской ССР, т. 1, Киев, 1969; Голобуцкий В. Р., Запорожское казачество, Киев, 1957.

«ЗАПОРОЖСТА́Л», С. Орчоникидзе ад.—ССРИ металлуркија сәнајесинин ири мүәссисәләриндән бири. *Запорожје* ш.-ндәдир. Тикинтисинә 1930 илдә башланмыш, 1933 илдә биринчи домна собасы, 1935 илдә 4 мартен собасы, 1937 илдә јајма станы, 1938 илдә сојуг вә гызмар үсулла јајма станы истифадәјә верилмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин әввәлиндә з-дун прокат станы вә дикәр аваданлығы Шәргә көчүрүлмүшдү. 1941—43 илләрдә алман-фашист ишғалы заманы з-д дағыдылмышды. Шәһәр азад едилдикдән сонра з-дун бәрпасына башланылмыш вә 1949 илдә баша чатдырылмышдыр (бах Брежнев Л. И., Дирчәлиш, Б., 1978). 1950 илдә чугун, полад вә прокат истеһсалы мүһарибәдән әввәлки сәвијјәни өтүб кечмишдир. Әсас мәһсуллары: слјаб, гызмар јајылмыш вә сојуг јајылмыш назик тәбәгә вә азкарбонлу полад рулонлар, паслан-мајан вә лекирләнмиш поладдан һазырланмагла гызмар јајылмыш вә сојуг јајылмыш тәбәгә прокаты, ағ вә лакланмыш рулон дәмир, сојуг үсулла әјилмиш профилләр, ири күлчәләр үчүн чугун гәлиб вә с. Ленин ордени вә Октјабр Ингилабы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

ЗА́ПОТОТСКИ (Zápotocky) Антонин (19.12.1884, Кладно маһалынын Заколани к.—13.11.1957, Прага)—Чехословакија вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкаты хадими, Чехословакија дөвләт вә сијаси хадими, јазычы. Л. *Запототскинин* оғлу. Ихтисасча дашјонан олмушдур. 1900 илдән с.-д. партијасынын фәалијјәтиндә вә кәнчләр һәрәкатында иштирак етмәјә башламыш, 1919 илдән с.-д. партијасынын ингилабчы чинаһынын (сол марксист) рәһбәрләриндән бири олмуш, Коминтернин 2-чи конгресиндә (Москва, 1920) иштирак етмиш, бурада В. И. Ленинлә көрүшмүшдүр. Декабр сијаси тә'тилинин (1920) тәшкилатчыларындан олмушдур. Чехословакија Коммунист Партијасынын (ЧКП) јарадылмасында мүһүм рол ојнамыш, партија јарадылдығы вахтдан (1921, март) онун МК үзвү, 1922—25 илләрдә исә баш катиби олмушдур. Коминтернин 6-чы (1928) вә 7-чи (1935) конгресләриндә (7-чи конгресдә Коминтернин Ичраијјә Комитәси үзвлүјүнә намизәд сечилмишди), *Гырмызы Һәмкарлар Иттифаглары Интернасионалынын* 4-чү конгресиндә (1928) иштирак етмишдир. 1925—33 илләрдә ЧКП-дән Милли Мәчлисин депутаты иди.

ЧКП-нин фәалијјәти гадаған олундугдан (1938, октјабр) сонра онун кизли МК-сына дахил олмушдур. 1939 илин апрелиндә һитлерчиләр З.-ни һәбс етмишдиләр. 1945 илдә һәбсдән азад едиләрәк Чехословакијаја гајыдан З. Һәмкарлар Иттифаглары Мәркәзи Шурасынын сәдри (1945—50), ЧКП МК Рәјасәт Һеј'әтинин (1945—54 илләрдә Сијаси Бүро) үзвү, Милли Мәчлисин депутаты (1945—53), респ. һөкумәти сәдринин мүавини (1945—48), сәдри (1948—53) олмушдур. 1953 илин мартындан исә респ.-нын президенти иди. Чехословакија пролетариатынын ингилаби һәрәкатына һәср олунмуш «Јени дөјүшчүләр кәләчәк» (1948), «Туфанлы 1905-чи ил» (1949), «Кладно үзәриндә шәфәг» (1951), «Сүбһ» (1956) роман-хроникаларынын вә с. әсәрләрин мүәллифидир.

Әсәри: Избр. произведения, пер. с чешского, т. 1—2, М., 1959.

ЗА́ПОТОТСКИ (Zápotocky) Ладислав (12.1.1852, Прага—16.12.1916, Прага)—чех фәһлә һәрәкаты хадими, Чехијада марксизмин илк тәблиғатчыларындан вә чех-славјан с.-д. партијасынын јарадычыларындан бири. 1872 илин сонундан «Делнитске листы» журналында әмәкдашлыг етмиш, 1874 илдә Ј. Б. Петско илә биркә «Будоутсност» гәзетинин әсасыны гојмуш, 1876—81 илләрдә онун редактору олмушдур. К. Маркс вә Ф. Енкелсин бир сыра әсәрләрини чех дилинә тәрчүмә етмишдир. Ичтимаи-сијаси фәалијјәтинә көрә 1881 илин октјабрында һәбс едилмиш, 1884 илин јанварында һәбс мүддәти битдикдән сонра Заколани к.-нә (Кладно маһалы) сүркүн олунмушдур. 1900 илдә Прагаја гајытмыш, дәмирјолчуларын һәмкарлар иттифагына башчылыг етмишдир. 1906 илдә хәстәлијинә көрә ичтимаи-сијаси фәалијјәтдән узаглашмышды.

Әд.: Запотоцкий А., Встанут новые бойцы. Избр. произведения, пер. с чешского, т. 1, М., 1959.

ЗАР—Азәрб.ССР Кәлбәчәр р-нунда кәнд. З. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 25 *км* ч.-г.-дә, Јевлах—Истису шосе јолу кәнарында, Тәртәр чајындан 3 *км* аралы, Гарабағ јајласынын әтәјиндәдир. Әһ. 1002 (1979). Әсас тәсәррүфаты һејвандарлыгдыр. Орта мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, ушаг бағчасы, хәстәхана, рабитә шө'бәси вар.

ЗАРАҒАН — Азәрб.ССР Гутгашен р-нунда кәнд. З. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 7 *км* ч.-г.-дә, Дәмирапаран чајынын саһилиндә, Алазан-Һәфтәран вадисиндәдир. Әһ. 1653 (1979); мејвәчилик, түтүнчүлүк, тахылчылыг, ипәкчилик вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Јағ-пендир з-ду, орта мәктәб, 2 китабхана, кинотеатр, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

ЗАРА́ЈСК—РСФСР Москва вил.-ндә шәһәр. Зарајск р-нунун мәркәзи. Осетр чајы саһилиндәдир. Д.ј. ст. Мүһүм јүнкүл сәнаје мәркәзидир. Тохучулуг, ајаггабы вә с. ф-кләр, механика, автомобил тә'мири вә иншаат материаллары з-длары, педагожи мәктәб, тарих-өлкәшүнаслыг музеји вар. 13 әсрдән мә'лумдур.

ЗА́РАТ—Азәрб.ССР Дәвәчи р-нунда гәсәбә. З. советлијинин мәркәзи. Д.ј. ст. Р-н мәркәзиндән 36 *км* ч.-ш.-дә, Хәзәр дәнизи саһилиндә, Самур-Дәвәчи овалығындадыр. Әһ. 998 (1979). Әсас тәсәррүфаты һејвандарлыгдыр. Орта мәктәб, китабхана, клуб, хәстәхана вар.

ЗАРАЎТСАЈ—Һиссар силсиләсинин (Өзб.ССР) ч.-г. әтәјиндә дәрә. Дәрәдәки гајаларын үзәриндә гәдим рәсмләр (200-дән чох) ашкар олунмушдур. 1940—45 вә 1964 илләрдә тәдгиг едилмишдир. Гајаүстү тәсвирләр ов сәһнәләриндән вә ајры-ајры һејван рәсмләриндән ибарәтдир. Ән бөјүк композисија 19 нәфәр јајлы-охлу овчунун өкүзү, чејраны, кечини, габаны овламасы сәһнәсидир. Еһтимал ки, тәсвирләр Неолит-Мезолит дөврләринә аиддир. Сонракы дөврләрә аид тәсвирләр дә тапылмышдыр.

Әд.: Рогинская А., Зараут-сай, М.—Л., 1950; Формозов А. А., Очерки по первобытному искусству, М., 1959.

ЗА́РИЈА, Зариа (Zaria)—Никеријанын шм.-ында шәһәр. Д.ј. вә автомобил јоллары говшағы. Әһ. 201 мин (1971). Памбыгчылыг р-нунун мүһүм тичарәт мәркәзидир. Памбығтәмизләмә, тохучулуг, јағ, унүјүтмә, түтүн истеһсалы вә велосипедгурашдырма мүәссисәләри, д.ј. е'малатханалары, ун-т вар. Кустар сәнәткарлыг (дәриашылама, тохучулуг, парчабојама) инкишаф етмишдир.

ЗАРИ́Н, Заринш Маркер Оттович (д. 24.5.1910, Јаунпијебалга гәс.)—

латыш совет бәстәкары. ССРИ халг артисти (1970). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1951). 1951—52 вә 1956—68 илләрдә Латвија Бәстәкарлар Иттифагы Идарә Һеј'әтинин сәдри, 1962—68 илләрдә һәмчинин ССРИ Бәстәкарлар Иттифагы Идарә Һеј'әтинин катиби олмушдур. Латыш ораторијасы вә латыш совет операсынын баниләриндән бири олан З.-ин јарадычылығында вокал вә вокал-инструментал әсәрләр, драм тамашаларына мусиги башлыча јер тутур. «Јени саһилә доғру» (1955), «Јашыл дәјирман» (1958), «Диләнчиләр операсы» (1965) опералары, «Мүгәддәс Маврикинин мө'чүзәси» (1974) опера-балети, «Валмијера гәһрәманлары» (1950), «Шејтан батаглығы илә мүбаризә» (1951), «Махагони» (1964) ораторијалары, «Талавалы шејпурчалан» (1937) кантатасы, инструментал консертләри мәшһурдур. Ленин ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ЗАРИ́Н—метилфосфон туршусу флүоранһидридинин изопропил ефири. Сиңир ифличинә сәбәб олан зәһәрләјичи рәнксиз маједир. Су илә һәр нисбәтдә гарышыр, үзви һәлледичиләрдә јахшы һәлл олур. Гәләви мәһлулу, аммонјак, јахуд һәр һансы амин иштирак етдикдә су З.-и сүр'әтлә парчалајараг зәһәрли олмајан маддәләрә чевирир. Бу реаксијалардан да З.-ин дегазасијасында истифадә олунур. З. илә зәһәрләндикдә көз бәбәји даралыр. Өлдүрүчү консентрасијасы 0,2 *мг/л*-дир. З.-ин тә'сириндән әлејһгазла горунмаг олар.

ЗАРЫСЛЫ—Азәрб.ССР-ин Шуша вә гисмән Әскәран р-нларында чај. Уз. 25 *км*, һөвзәсинин саһ. 120 *км²*-дир. Гарабағ силсиләсиндән (2080 *м* һүнд.-дән) башланыр. Степанакерт ш. јахынлығында Хәлфәли чајы илә бирләшәрәк Гаргар чајыны әмәлә кәтирир. Әсасән јералты суларла гидаланыр.

«ЗАРЈА́»—күндәлик сијаси-ичтимаи, әдәби гәзет. Мүсәлман социалистләринин, һүммәтчи-меншевикләрин вә мүсәлман сағ есерләринин органы. Бакыда рус дилиндә нәшр едилмишдир. Илк нөмрәси 1919 ил јанварын 29-да, сонунчу нөмрәси исә һәмин ил сентјабрын 15-дә чыхмышдыр (чәми 109 нөмрә). Гәзет бә'зи мәсәләләрдә болшевикләрә гаршы чыхышлар да етмишдир. Бунунла јанашы «З.»-нын сәһифәләриндә С. Ағамалыоғлу, И. Әбилов вә М. Мусәвинин фәһлә вә кәндлиләрин ағыр вәзијјәтинә, ингилаби мүбаризәјә даир јазылары, мүсават һөкумәтинин игтисади вә сијаси фәалијјәтини ифша едән мәгаләләр дә дәрч олунмушду.

«ЗАРЈА́»—марксист елми-сијаси журнал; 1901—02 илләрдә Штутгартда «Искра» гәзети редаксијасынын нәшри. Чәми 4 нөмрәси (3 китаб): 1-чи нөмрәси 1901 илин апрелиндә, 2—3-чү нөмрәләри 1901 илин декабрында, 4-чү исә 1902 илин августунда чыхмышдыр. «З.»-нын вәзифәләри В. И. Ленинин јаздығы «Искра» вә «Зарја» редаксијасынын бәјанаты лајиһәсиндә мүәјјәнләшдирилмишдир (бах Әсәр. там күллијјаты, ч. 4, сәһ. 350—362). Журнал ингилаби марксизм идејаларыны јајмыш, халгчылығы, «легал марксизм»и, бернштејнчилији вә бејнәлхалг опортунизмин дикәр чәрәјанларыны тәнгид етмишдир. В. И. Ленинин бир сыра әсәрләри, о чүмләдән «Земствону тә'гиб едәнләр вә либерализм һаннибаллары», «Рус сосиал-демократијасынын аграр мәрамнамәси», «Дахили ичмал», «Тәсадүфи гејдләр» вә с. илк дәфә «З.»-да нәшр едилмишдир.

«ЗАРЈА́ ВОСТО́КА»— Күрч.ССР-ин рус дилиндә респ. гәзети. Һәфтәдә 6 дәфә Тбилисидә чыхыр. 1922 ил мајын 3-дән Загафгазија К(б)П Өлкә Комитәсинин органы кими нәшр едилмишдир. Азәрб.-да сосиализм гуручулуғу һаггында материаллар, Н. Нәриманов, С. М. Киров, С. Ағамалы оғлу, Ә. Һ. Гарајев, С. М. Әфәндијев вә б. партија, дөвләт хадимләринин чыхыш, мә'рузә вә мәгаләләри дәрч едилмишди. 1936 илдән Күрч.КП МК, Күрч.ССР Али Совети вә Назирләр Советинин органы. «З.В.» марксизм-ленинизм, халглар достлуғу идејаларыны тәблиғ едир, коммунизм гуручулуғунда респ. зәһмәткешләринин мүвәффәгијјәтләрини ишыгландырыр. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир (1957). Тиражы 150 мин нүсхәдир (1978).

ЗАРЈА́Н Наири [тәхәллүсү; әсл ады вә фамилијасы: Һајастан Јекиазарјан; 13.1.1901, Түркијә, Ван вил., Харагонис к.—12.7.1969, Јереван]—ермәни совет јазычысы. 1930 илдән Сов.ИКП үзвү. «Мави каналлар өлкәси» (1926), «Гала» (1935), «Әбәди зирвә» (1937) ше'р мәчмуәләриндә сосиализм гуручулуғу тәрәннүм олунур.

«Рушан галасы» (1930) поемасы, «Һатсаван» (1937—47) романы коллективләшмәдән бәһс едир. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә «Дәјүшә чағырыш» (1941), «Әсрләри динләјин» (1942), «Одлу гәлблә» (1943) ше'р китаблары нәшр олунмушдур. «Чәнаб Петрос вә онун назирләри» (1958) романында дашнак һөкмранлығына гаршы мүбаризәдә халг күтләләринин ингилаби шүурунун ојанмасы вә инкишафы тәсвир едилир. «Көзәл Ара» (1946) мәнзум тарихи драмынын, «Булаг башында» (1948), «Тәчрүбә саһәси» (1950) комедијаларынын мүәллифидир. Әсәрләри бир сыра дилләрә, о чүмләдән Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур. А. С. Пушкин, В. В. Мајаковски, С. Вурғун вә б.-ндан тәрчүмәләри вар. Ленин ордени, 2 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Әсәрләри, «Ермәни ше'ри антолокијасы» вә «Ермәни нәсри антолокијасы» китабларында, Б., 1954; Избранное, М., 1954; Стихи, М., 1963; Давид Сасунский, М., 1973.

Әд.: Хәлилов П., ССРИ халглары әдәбијјаты, һ. 1, Б., 1975; Ханян С., Драматургия Наири Зарьяна, Ереван, 1965.

ЗАРУ́БИНСЫ МӘДӘНИЈЈӘТИ — Днеприн орта вә гисмән јухары ахарында е.ә. тәгр. 1 әср—ерамызын 1 әсриндә јајылмыш археоложи мәдәнијјәт. Тәдгигатчыларын әксәријјәти З.м.-ни гәдим славјанлара аид едирләр. УССР Кијев вил. Перејаслав-Хмелнитски р-нунун Зарубинсы к.-ндәки гәбиристанын ады илә адландырылмышдыр. З.м. үчүн өлүјандырма мәрасимли курганссыз гәбирләр характерикдир. Әһалиси әсасән, әкинчилик, малдарлыг, һәмчинин овчулуг вә балыгчылыгла мәшғул олмушлар. Әмәк аләтләри дәмирдән, бәзәк шејләри исә тунчдан иди. Кил габлар әл илә һазырланырды. З.м. *Латен мәдәнијјәтинин* тә'сири илә инкишаф етмишди.

Әд.: Памятники зарубинецкой культуры, М.—Л., 1959; Кухаренко Ю. В., Зарубинецкая культура, М., 1964; Археология Української РСР, т. 1—3, Київ, 1971—75.

ЗА́РХИ Александр Григорјевич (д. 18.2.1908, Петербург)—совет кино режиссору, кинодраматург. ССРИ халг артисти (1969). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1978). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1941, 1946). 1948 илдән Сов. ИКП үзвү. 1929 илдән 1950-чи илләрә гәдәр И. Хејфитслә биркә ишләмишдир. «Балтик депутаты»

«Балтик депутаты» филминдән кадр. Реж. А. Г. Зархи.

(1937) вә «Һөкумәт үзвү» (1940) филмләри совет кино сәнәтинин ән јахшы нүмунәләриндәндир. Дикәр филмләри: «Онун ады Сухе-Батордур» (1942), «Малахов курганы» (1944; һамысы И. Хејфитслә биркә), «Һүндүрлүк» (1957), «Көрпүсаланлар» (1960), «Намә'лум актјор һаггында повест» (1976). Л. Толстојун «Анна Каренина» (1968) вә К. Фединин «Шәһәрләр вә илләр» (1973) романларыны екранлашдырмышдыр. «Азәрбајчанфилм»ин истеһсал етдији «Бакынын ишыглары» (1950; 1958 илдә екрана бурахылмышдыр) бәдии филминин реж.-ларындан биридир. З. әксәр филмләринин ссенари мүәллифләриндәндир. Ленин ордени, 3 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ЗАСЛА́ВСКИ Давид Иосифович (13.1.1880, Кијев—28.3.1965, Москва)—совет публисисти. 1934 илдән Сов.ИКП үзвү. 1928 илдән «Правда» гәзетиндә фәалијјәтә башламышдыр. «XVIII вә XIX әсрләр Шимали Америка Бирләшмиш Штатларынын тарихи очеркләри» (1931), «Салтыков-Шедрин» (1939), «Ф. М. Достојевски» (1956) вә с. китабларын, фелјетонларын мүәллифидир. Ики дәфә Ленин ордени, 3 башга орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: День за днем. Избр. произведения, т. 1—2, М., 1960; Фиilичевый дух, М., 1966; Винтик с рассуждением, М., 1977.

ЗАСЛО́НОВ Константин Серкејевич (партизан тәхәллүсү Костја дајы) (7.1.1910, Осташков, индики Калинин вил.-ндә—14.11.1942, БССР-ин Витебск вил.-нин Куповат к.)—Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә Белорусијада

партизан һәрәкатынын рәһбәрләриндән бири. Совет Иттифагы Гәһрәманы (1943, өлүмүндән сонра). 1942 илдән Сов.ИКП үзвү. 1937 илдән Рославл ст.-нын вә 1939 илдән Орша ст. паровоз депосунун рәиси иди. 1941 илдә дүшмән архасына көндәрилмиш З.-ун Оршада јаратдығы кизли груп үч аj әрзиндә дүшмәнин тәгр. 100 гатарыны гәзаја уғратмыш, 93 паровозуну партлатмыш, јүзләрлә вагон вә систернини сырадан чыхармышды. 1942 ил мартын әввәлиндә кизли група бирликдә Оршаны тәрк едиб партизан дәстәси јаратмышды. 1942 илин ијулунда дәстә бөјүјүб бригадаја чеврилмишди. Һәмин илин јајында вә пајызында З.-ун бригадасы Витебск, Орша, Смоленск р-нларында фәал партизан әмәлијјатлары апармыш, дүшмәнин хејли чанлы гүввәсини вә техникасыны мәһв етмишди. Чәза дәстәләри илә вурушмада һәлак олмушдур. Оршада абидәси гојулмуш, һаггында филм чәкилмишдир. 2 дәфә Ленин ордени вә медалла тәлтиф олунмушдур.

Әд.: Попов Ф. О., Герой Советского Союза Заслонов, Минск, 1950; Крушинский А., Взрывы над Днепром, М., 1964.

ЗАСУЛИЧ Вера Ивановна [партија вә әдәби тәхәллүсү—Велика, Вера Ивановна, Старшаја сестра вә с. (8.8.1849, Смоленск губ.-нын Михаjловка к.—8.5.1919, Петроград)]— Русијада ингилаби һәрәкат хадими. Ингилаби фәалијјәтә 1869 илдән башламышдыр. «Землја и волја» вә «Чорны передел» халгчы тәшкилатларынын үзвү олмушдур. 1880 илдә мүһачирәтә кетмиш, халгчылыгла әлагәни кәсәрәк марксизм мөвгејинә кечмишдир (1883). «*Әмәк азадлығы*» *групунун* јарадылмасында иштирак етмиш, К. Маркс вә Ф. Енкелсин әсәрләрини рус дилинә тәрчүмә етмиш, онларла мәктублашмышдыр. 1900 илдә «*Искра*» вә «*Зарја*» редаксијаларына дахил олмушдур. РСДФП-нин 2-чи гурултајында азлыгда галан искрачылара гошулмушдур. Сонрадан меншевизмин лидерләриндән олмушдур. Иртича илләриндә тәсвијәчи, Биринчи дүнја мүһарибәси заманы сосиал-шовинист иди. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабыны дүшмәнчәсинә гаршыламышды. В. И. Ленин З.-ин меншевик мөвгејини кәскин тәнгид етмәклә јанашы, онун ингилаби хидмәтләрини дә гијмәтләндирмишдир.

ЗАХАРЈАН Арфеник Абрамовна (д. 15.6.1913, индики Дашкәсән р-нунун Шаруккар к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1949). 1951 илдән Сов.ИКП үзвү. Колхозчу, Низами ад. с-зда мангабашчысы (1932—62) ишләмишдир. 1962 илдән һәмин с-зун фәһләсидир. 1948 илдә үзүмчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир. 1968 илдән Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр.

ЗАХАРЈАН Ваkенак Семјонович (1920, индики Ханлар р-нунун Мартунашен к.—1945)—Совет Иттифагы Гәһрәманы (өлүмүндән сонра, 27.6. 1945), баш лејтенант. 1940 илдән Сов.ИКП үзвү. 1939 илдән Совет Ордусунда хидмәт етмишдир. Украјнанын (1944) вә Полшанын (1944—45) алман-фашист ишғалчылары ындан азад едилмәсиндә икидлик көстәрмиш, Полшада кедән дөјүшләрдә һәлак олмушдур. Гырмызы Бајраг, 1-чи дәрәчәли Вәтән мүһарибәси, Гырмызы Улдуз орденләри илә тәлтиф едилмишдир.

ЗАХАРОВ Андрејан (Адриан) Дмитријевич (19.8.1761, Петербург—8.9. 1811, Петербург)—рус ме'мары, *ампир* нүмајәндәси. Петербург Рәссамлыг Академијасынын акад. (1794). Петербург Рәссамлыг Академијасында (1767—82) вә Парисдә (1782—86) охумушдур. Илк ишләриндә (Гатчинада «Шир көрпүсү», «Ферма», «Гуш дамы» вә с.) франсыз ме'марлыг мәктәби ән'әнәләринә әсасланмышдыр. З.-ун ән бөјүк әсәри Ленинграддакы *Адмиралтыг* бинасыдыр (1806—23). З. Ленинградда Провиант а.-ндакы тикилиләрин (1806—08), Галера портунун (1806—09), еләчә дә Русијанын бир сыра шәһәрләриндәки дөвләт биналары вә килсәләрин лајиһәләрини вермишдир. Педагожи фәалијјәт дә көстәрмишдир.

ЗАХАРОВ Матвеј Васиљевич (17. 8.1898, Војлово к., индики Калинин вил.-нин Старитса р-ну — 31.1.1972, Москва)—Совет Иттифагы Маршалы (1959), ики дәфә Совет Иттифагы Гәһрәманы (1945, 1971), ЧССР Гәһрәманы (1970). Проф. (1948). 1917 илдән Сов.ИКП үзвү. 1917 илдә Гызыл Гвардијаја дахил олмуш, Гыш сарајына һүчумда иштирак етмишдир. 1918 илдән Гызыл Ордуда хидмәт етмиш, Вәтәндаш мүһарибәсинин иштиракчысы олмушдур. Москва Гәраркаһ хидмәти али мәктәбини (1919), Харков командир һеј'әти тәкрар курсларыны (1924), Фрунзе ад. Һәрби Академијаны [(тәчһизат факүлтәсини, 1928), (оператив факүлтәсини, 1933)] вә Баш Гәраркаһ Академијасыны (1937) битирмишдир. 1920—41 илләрдә бир сыра рәһбәр һәрби вәзифәләрдә ишләмиш, Бөјүк Вәтән мүһарибәси башландыгдан сонра 9-чу ордунун, Шимал-Гәрб истигамәти гошунлары баш команданлығынын вә бир сыра чәбһәләрин гәраркаһ рәиси олмушдур. Ленинградын мүдафиәсиндә, Москва вә Курск вурушмаларында, Украјна, Румынија, Мачарыстан, Чехословакија вә Австријанын азад едилмәсиндә, јапонларын Квантун ордусунун дармадағын олунмасында иштирак етмишдир. Мүһарибәдән сонра Баш Гәраркаһ Академијасынын рәиси (1945—49 вә 1963—64), Баш Гәраркаһ рәисинин муавини (1949—52), Совет Ордусунун баш инспектору (1952—53), Ленинград Һәрби Даирәси гошунларынын команданы (1953—57), Алманијада совет гошунлары групунун баш команданы (1957—60), Баш Гәраркаһ рәиси вә ССРИ мүдафиә назиринин муавини (1960—63 вә 1964—71) иди. 1961 илдән Сов.ИКП МК үзвү сечилмишди. ССРИ Али Советинин депутаты (4—8-чи чағырыш) иди. 5 дәфә Ленин ордени, Октјабр Ингилабы ордени, 4 Гырмызы Бајраг ордени, 2 дәфә 1-чи дәрәчәли Суворов ордени, 2 дәфә 1-чи дәрәчәли Кутузов ордени, 1-чи дәрәчәли Богдан Хмелнитски ордени, Гырмызы Улдуз ордени, фәхри силаһ, харичи орденләр, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: О научном подходе к руководству войсками, М., 1967; Ученый и воин (о Маршале Советского Союза Б. М. Шапошникове), М., 1978.

Әд.: Грязнов Б. З., Дорогой солдата, Л., 1968; Маковеев М. С., Страницы героической жизни, М., 1975.

ЗАХАРОВ Ростислав Владимирович (д. 7.9.1907, Һәштәрхан)—совет балетмејстери, режиссор. ССРИ халг артисти (1969). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1943, 1946). Сәнәтшүнаслыг доктору (1970). 1951 илдән Сов.ИКП үзвү. С. М. Киров ад. Ленинград Опера вә Балет Театрынын балетмејстери (1934—36), Бөјүк театрын балетмејстери вә реж. (1936—56) олмушдур. «Бахчасарај фонтаны» (1936, Б. Асафјев), «Түнч атлы», «Гырмызы лалә» (һәр икиси 1949, Р. Глиер), «Золушка» (1945, С. Прокофјев) балетләрини, «Руслан вә Лјудмила» (1937, М. Глинка), «Кармен» (1943, Ж. Бизе), «Вилһелм Телл» (1943, Ч. Россини) вә с. опералары тамашаја гојмушдур. 1927 илдән педагожи фәалијјәт көстәрир. 1946 илдән Дөвләт Театр Сәнәти Ин-ту хореографија кафедрасынын мүдиридир (1951 илдән проф.). Октјабр Ингилабы ордени, 2 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Искусство балетмейстера, М., 1954; Слово о танце, М., 1979.

ЗАХОДЕР Борис Николајевич (18.8. 1898, индики Горки вил.-нин Баки к.—7.1.1960, Москва)—совет шәргшүнасы. Тарих е.д. (1941), проф. Москва Шәргшүнаслыг Ин-туну битирмиш, ССРИ-дә илк дәфә Јахын вә Орта Шәрг халгларынын орта әсрләр тарихи курсундан дәрс демишдир. МДУ-нун тарих факүлтәсиндә Шәрг шө'бәсинин јарадычысы (1944) вә илк мүдири олмушдур. 1944 илдән ССРИ ЕА Шәргшүнаслыг Ин-тунда елми ишчи, 1950 илдән Иран бөлмәсинин, 1956 илдән исә һәм дә Јахын вә Орта Шәрг өлкәләри шө'бәсинин мүдири ишләмишдир. *Гази Әһмәд Гуминин* рәссамлар вә хәттатлар һаггындакы рисаләсини (1947), *Низам әл-Мулкун* «Сијасәтнамә» әсәрини илк дәфә рус дилинә тәрчүмә етмишдир (1949). Сасаниләрин, Сәлчугиләрин, Сәфәвиләрин тарихинә даир әсәрләри, Ибн Сина, Фирдовси, Низами Кәнчәви, Нәсирәддин Туси, Әлишир Нәваи вә б. һаггында мәгалә вә чыхышлары вар. «Фәрһад вә Ширин. Сәмәд Вурғунун пјесинә даир материаллар» китабында (1946), «Фәрһад вә Ширин» драмы, онун тарихи көкләри вә әдәби мәнбәләри» мәгаләси илә чыхыш етмишдир.

Әсәрләри: История восточного средневековья (Халифат и Ближний Вос-

ток), М., 1944, Каспийский свод сведений о Восточной Европе, т. 1—2, М., 1962—1967; Ближний и Средний Восток, М.,1962.

ЗАҺЕДАН (фар. زاهدان)—Иранын ч.-ш.-индә шәһәр. Әһ. 42 мин (1971). Д.ј. З.-ны Пакистан д.ј. шәбәкәси, автомобил јоллары исә Теһран вә Бәндәр-Аббас порту илә әлагәләндирир. Дәјирман, ССРИ-нин јардымы илә тикилмиш елеватор вар. Битки јағы истеһсал едилир. Бадам вә гуру мејвә тичарәти едир.

ЗАҺИДИЛИК—бах *Аскетизм.*

ЗАҺИДОВ Ваһид Јулдашович (15.11.1914, Дашкәнд)—өзбәк совет әдәбијјатшүнасы, философ. Өзб.ССР ЕА акад. (1966), Өзб. ССР әмәкдар елм хадими (1964). 1941 илдән Сов.ИКП үзвү. В. И. Ленин ад. АПИ-ни битирмишдир (1933). «М. Ф. Ахундовун дүнјакөрүшү вә јарадычылығы» мөвзусунда намизәдлик диссертасијасы мүдафиә етмишдир (1937). Өзб.ССР ЕА Тарих, Дил вә Әдәбијјат Ин-тунун директору, Өзб.ССР ЕА академик-катиби, респ. мәдәнијјәт назири олмушдур. 1970 илдән Һәмзә ад. Сәнәтшүнаслыг Ин-тунун директорудур. Өзбәк әдәбијјаты тарихи, Низами, Ә. Чами, Ә. Нәваи, А. С. Пушкин, В. Г. Белински, Л. Н. Толстој, Абај Кунанбајев вә б. һаггында әсәрләрин мүәллифидир. 2 орденлә тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Мир идей и образов Алишера Навои, Ташкент, 1961; Три титана, Ташкент, 1974.

ЗАҺИДОВА Василә Алы гызы (д. 10.3.1922, индики Учар р-нунун Јухары Шилјан к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1961). 1952 илдән Сов.ИКП үзвү. 1943—54 илләрдә инзибати идарәләрдә ишләмиш, Бојат кәнд советинин сәдри олмушдур. 1954 илдән «Совет Азәрбајчаны» к-зунун сәдридир. 1960 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. ССРИ Али Советинин (5, 7—9-чу чағырыш) депутаты олмушдур. 2 дәфә Ленин ордени, 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

ЗАҺИДОВА Лутфи (д. 6.11.1925, Тач.ССР, Канибадам ш.)—тачик совет балет артисти. ССРИ халг артисти (1957). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1949). 1957 илдән Сов.ИКП үзвү. 1941 илдән С. Ајни ад. Тачикистан Опера вә Балет Театрынын солистидир. З. классик балетләрдә чыхыш едән илк тачик балеринасыдыр. Партијалары: Марија («Бахчасарај фонтаны», Б. Асафјев), Лејли («Лејли вә Мәчнун», С. Баласанјан), Золушка («Золушка», С. Прокофјев), Дилбәр («Дилбәр», А. Ленски) вә с. Тачик халг рәгсләринин ифачысы кими харичи өлкәләрдә чыхыш етмишдир. 2 орденлә, һәмчинин медалларла тәлтиф олунмушдур.

ЗАҺИРИЛИК (ظاهر; һәрфи мә'насы—шәрһетмә) — мүгәддәс китабларын һәрфи мә'насына риајәт олунмасыны тәләб едән тә'лим. З.-ин баниси Бағдад илаһијјатчысы Давуд ибн Хәләф әл-Исфаһани (?—883) һесаб едилир. *Батинилијин* әксинә олараг З. тәрәфдарлары *Гуранын* мәтнинин вә сүннәләрин (һәдисләрин) тохунулмазлығында, дәјишмәзлијиндә исрар едирдиләр. З. орта әсрләрдә Шимали Африкада кениш јајылмышды.

ЗАҺЫЛЫГ ГЫЗДЫРМАСЫ—бах *Септик заһылыг хәстәликләри.*

ЗАҺЫЛЫГ ДӨВРҮ—сон доғулдугдан сонра 6—8 һәфтә давам едән мүддәт. Һамиләлик вә доғум заманы бүтүн систем вә органларда кедән дәјишикликләр З.д.-ндә керијә инкишаф (инволјусија) едир: ушаглыг јолунун тонусу бәрпа олунур, дартылмыш ушаглыг бағлары кәдәлир, ушаглыг, ушаглыг борулары вә јумурталыглар әввәлки өлчүләрә гајыдыр, селикли гишасы бәрпа олунур вә ушаглығын дахили сәтһини өртүр; доғумдан 3—4 күн сонра лактасија башланыр. З.д.-нүн нормал кедишиндә заһы гадынын үмуми һалы јахшылашыр, нәбзи ритмик, надир һалда кечикмиш (физиоложи брадикардија), артериал ган тәзјиги нормал олур. Темп-р, адәтән, нормал олур, бә'зән исә бир гәдәр јүксәлир (билависитә доғумдан сонра). Инфексија төрәдичиләринин организмә дахил олмамасы үчүн заһы гадын асептика вә антисептика гајдаларына хүсуси риајәт етмәлидир, бу да септик хәстәликләрин баш вермәсинин гаршысыны алыр.

З.д.-ндә харичи чинсијјәт органларынын вә сүд вәзиләринин күндәлик тәмизлијинә фикир вермәк лазымдыр. Сағлам гадынлар үчүн нормал доғумдан 2 күн сонра организмин тонусуну галдырмаг вә ушаглығын тез јығылмасындан өтрү хүсуси бәдән тәрбијәси комплекси тә'јин едилир. З.д. нормал кечдикдә вә јени доғулмушун физиоложи инкишафы нормал кетдикдә заһы гадын доғум евиндән 6—7 күн сонра евә бурахылыр. Темп-р јүксәк олдугда, јухары тәнәффүс јолларынын катарында, дәринин иринли хәстәликләриндә вә с. заһы гадынлар доғум евинин хүсуси шө'бәләринә кечирилир.

ЗАҺЛӘ (әр. زحلة), Заһли—Ливанда шәһәр. Бекаа мүһафазасынын инз. м. Әһ. 47 мин (1971). Д.ј. вә шосе јолу васитәсилә Бејрутла әлагәләнир. Јај иглим курортудур. Шәраб истеһсал едилир.

ЗБАРСКИ Борис Илич (27.7.1885, Каменетс-Подолск—7.10.1954, Москва)—совет биокимјачысы. ССРИ Тибб ЕА акад. (1944), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1944). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1945). Ченеврә (1911) вә Петербург (1912) ун-тләрини битирмишдир. З. 1918 илдә А. Н. Бах илә биркә Л. Ј. Карпов ад. Кимја Ин-тунун, 1920 илдә исә РСФСР Халг Сәһијјә Комиссарлығы Биокимја Ин-тунун әсасыны гојмушдур. 1930 илдән Гидаланма Ин-тунун директору вә 2-чи Москва Тибб Ин-тунда кафедра мүдири, 1934 илдән Москва 1-чи Тибб Ин-тунун проф. вә Үмумиттифаг Експериментал Тибб Ин-тунун биокимја лабораторијасынын мүдири олмушдур. 1945—52 илләрдә ССРИ Тибб ЕА хәрчәнк биокимјасы лабораторијасына рәһбәрлик етмишдир. Мүхтәлиф физиоложи вә патоложи һалларда тохума зүлалынын тәркибиндәки аминтуршулары өјрәнмиш, јаман шишләрин әмәлә кәлмәсинин әсасыны тохумада зүлал синтезинин позулмасы просесинин тәшкил етмәси барәдә нәзәријјә ирәли сүрмүшдүр. Антисептик бактерисид препарат тәклиф етмиш, В. И. Ленинин бәдәнини балзамламыш (В. П. Воробјовла бирликдә), К. М. Димитровун бәдәнини балзамлајан совет алимләри групуна рәһбәрлик етмишдир. 3 дәфә Ленин ордени, 3 башга орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Роль эритроцитов в обмене белков, М., 1949 (совм. с Н. Н. Деминым); Биологическая химия, 4 изд., Л., 1965 (совм. с И. И. Ивановым, С. Р. Мардашевым).

ЗБОРОВ МҮГАВИЛӘСИ (1649), 1649 ил «Бәјаннамәси»—Зборов ш. (индики УССР-дә) јахынлығындакы вурушмада (1649, август) Украјна ордусу Полша гошунларына галиб кәлдикдән сонра августун 8(18)-дә Богдан *Хмелнитски* илә крал Јан Казимир арасында бағланмышды. Мүгавиләјә көрә Кијев, Черниговвә Братслав јеводалыглары Украјна кетманынын һакимијјәти алтына кечди Рејеестр казакларынын сајы 40 мин нәфәрә чатдырылды. Полшанын мөвгејинин зәифләмәси Украјна һаким даирәләрини мүәјјән дәрәчәдә разы салса да, З.м. халг күтләләринә һеч нә вермәди. Кәндлиләр, јенидән өз маликанәләринә гајыдан Полша панларынын һакимијјәти алтында галдылар. Бунунла белә, Полша магнатларынын бир һиссәси мүгавиләдән наразы иди вә сејм З.м.-ни тәсдиг етмәди. Халгын һиддәтинин артмасы, синфи мүбаризәнин кәскинләшмәси, һәмчинин З.м.-нин тәсдиг олунмамасы 1651 илин әввәлиндә һәрби әмәлијјатларын јенидән башланмасына сәбәб олду.

ЗБРУЧ—УССР-ин г.-индә чај. Днестр чајынын сол голу. Уз. 247 *км*, һөвзәсинин саһ. 3330 *км*²-дир. Подол јүксәклијиндән башланыр. Гар вә јағыш сулары илә гидаланыр. Кәмичилијә јарарсыздыр.

«ЗВЕЗДА́»—легал болшевик гәзети. Петербургда нәшр едилмишдир (1910, 29 декабр—1912, 5 мај). Әввәлләр һәфтәдә 1, 1912 ил февралын 3-дән һәфтәдә 2, 1912 ил мартын 21-дән исә һәфтәдә 3 дәфә чыхмышдыр. Бурахылмыш 69 нөмрәдән 30-у мүсадирә, 8-и чәримә едилмишдир. «З.» 1911 илин пајызынадәк Думанын с.-д. фраксијасынын органы иди. В. И. Ленин о дөврдә меншевикләрин тә'сири алтында чыхан гәзетин «сөнүк» нәшр олундуғуну гејд едирди (Әсәрләри, ч. 34, сәһ. 450). 1911 илин октјабрындан «З.» халис болшевик гәзетинә чеврилмиш, онун идеја рәһбәри В. И. Ленин олмушдур. Редаксијада Н. Н. Батурин, М. С. Олмински, К. С. Јеремејев ишләмиш, А. И. Јелизарова-Улјанова, В. В. Воровски, В. Д. Бонч-Брујевич, Д. Бедны, А. М. Горки вә б. әмәкдашлыг етмишләр. «З.» ингилаби марксизм принсипләринин сафлығы уғрунда мүбаризә апармыш, 1912 илин јанварындан «Правда» гәзети үчүн вәсаит топламыш вә онун нәшринә көмәк көстәрмишдир.

«ЗВЕЗДА́»—ајлыг әдәби-бәдии вә ичтимаи-сијаси журнал. ССРИ Јазычылар Иттифагынын органы. 1924 илдән Ленинградда нәшр едилир. «З.» ССРИ халглары вә харичи өлкәләр әдәбијјатларындан нүмунәләр, тарихи-әдәби материаллар, тәнгиди мәгаләләр вә ресензијалар дәрч едир, елм вә мәдәнијјәтин инкишаф проблемләрини ишыгландырыр. Тиражы 121 мин нүсхәдир (1978).

ЗВЕНИГОРОД—РСФСР Москва вил.-ндә шәһәр. Москва чајы саһилиндәдир.

Д.ј. ст. Мебел, мәктәб ләвазиматы, ојунчаг, тикиш вә идман маллары истеһсал едилир. Малијјә техникуму, тарихи ме'марлыг музеји, санаторија, истираһәт еви, турист базасы, чохлу тарихи-ме'марлыг абидәси вар. 1398—99 илләрдә Саввино-Сторожевски монастыр ансамблынын әсасы гојулмушдур; ансамбла Рождество килсәси (1405; 17 әсрдә кенишләндирилмишдир) вә 17 әсрә аид кәрпичдән тикилиләр — дивар вә гүлләләр (1650 — 54), Преображеније килсәси (1693) вә онун зәнк гүлләси (17 әсрин орталары), Троитса килсәси (1652), чар вә чарičанын сарајлары (һәр икиси 1652—54), һүчрәләр вә с. дахилдир.

«ЗВЈАЗДА́» («Улдуз») — Белорусија ССР-ин күндәлик,күтләви гәзети. Белорусија КП МК, БССР Али Совети вә Назирләр Советинин органы. Минскдә белорус дилиндә нәшр едилир. Илк нөмрәси 1917 ил августун 9-да чыхмышдыр. О заман рус дилиндә нәшр едилән «З.»-нын тәшкилатчылары вә редакторлары М. В. Фрунзе вә А. Ф. Мјасников олмушлар. Гәзет Мүвәггәти буржуа һөкумәти тәрәфиндән дәфәләрлә бағланмыш, лакин мүхтәлиф адларла («Молот», «Буревестник») чыхмышдыр. Белорусијада Совет һакимијјәти уғрунда фәал мүбаризә апармыш, алман-фашист ишғалы (1941—44) дөврүндә кизли нәшр едилмишдир. «З.» марксизм-ленинизм идејаларыны тәблиғ едир, коммунизм гуручулуғунда Белорусија ССР зәһмәткешләринин мүвәффәгијјәтләрини ишыгландырыр. 1-чи дәрәчәли Вәтән мүһарибәси ордени (1965) вә Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени (1967) илә тәлтиф олунмушдур. Күндәлик тиражы 140 мин нүсхәдир (1978).

ЗВО́ЛЛЕ (Zwolle)—Нидерландда шәһәр. Оверејсел әјаләтинин инз. м. Әһ. 77 мин (1974). Д.ј., шосе вә су јоллары говшағы. Метал е'малы (үмуми машынгајырма, електротехника, јүк автомобилләри истеһсалы), Ејсел чајында СЕС, али техники мәктәб, театр, музеј вар.

ЗВОРЫ́КИН (Zworykin) Владимир Кузмич (30.7.1889, Муром, индики Владимир вил.-ндә)—електроника саһәсиндә Америка алими вә ихтирачысы; телевизијанын баниси кими мәшһурдур. Миллијјәтчә руслур. 1912 илдә Петербург технолокија ин-туну битирмишдир. 1917 илдә Русијадан мүһачирәт етмиш, 1919 илдә АБШ-а көчмүшдүр. З. 1926 илдә Питсбург ун-тиндә фәлсәфә доктору, 1938 илдә Бруклин политехник ин-тунда е.д. дәрәчәләрини алмышдыр. 1931 илдә *иконоскопу* јаратмышдыр. З. фотоелементләрин, електрон чохалдычыларынын, микроскопларын, һәмчинин нәгл. васитәләринин идарәолунмасы үчүн електрон системләринин јарадычысы кими танынмышдыр. 1954—62 илләрдә тибби електроника мәркәзинин директору олмушдур. 1954 илдән Америка радиокорпорасијасынын фәхри витсе-президентидир. Америка Инчәсәнәт вә Елмләр Академијасынын, Милли Техника Академијасынын, бир чох б. академија вә елми чәмијјәтләрин үзвүдүр.

Әсәрләри: Television in science and industry, New York, 1958 (башгалары илә биркә); Телевидение. Вопросы электроники в передаче цветного и монохромного изображений, М., 1956 (совм. с Дж. А. Мартоном).

ЗГОЖЕ́ЛЕС МҮГАВИЛӘСИ (1950)—Полша—Алманија сәрһәдинин мүәјјән олунмуш вә мөвчуд демаркасијасына даир мүгавилә. Ијулун 6-да Згожелес ш.-ндә ПХР вә АДР нүмајәндәләри тәрәфиндән имзаланмышдыр. *Крым конфрансынын (1945)* вә *Потсдам конфрансынын (1945)* әввәлләр Полшадан зорла алынмыш торпагларын кери гајтарылмасы вә Полшанын гәрб сәрһәдләринин мүәјјән олунмасына даир гәрарларыны һүгуги чәһәтдән тәсбит етмишдир.

ЗГУРИ́ДИ Александр Михајлович (д. 23.2.1904, Саратов)—совет кино режиссору. ССРИ халг артисти (1969). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1941, 1946, 1950). Бејнәлхалг Елми Кино Ассосиасијасынын президенти (1957—65; 1971 илдән). Кино фәалијјәтинә 1930 илдән башламышдыр. 1932 илдән Москва елми-күтләви филмләр киностудијасынын («Сентрнаучфилм») реж., 1960 илдән «Орбита» јарадычылыг бирлијинин бәдии рәһбәридир. З.-нин «Орта Асија гумлугларында» (1943), «Мешә әһвалаты» (1950), «Океан бузлагларында» (1953), «Сакит океанда» (1957), «Чәнкәллик чығырлары илә» (1959, Пекин киностудијасы илә биркә), «Әчдадларын јолу илә» (1962), «Мешә симфонијасы» (1967), «Гара дағ» (1971), «Гондвананын сәрт һәјаты» (1973), «Рикки-Тикки-Тави» (1975, Һиндистан ушаг филмләри киностудијасы илә биркә) вә с. филмләри бејнәлхалг кино фестивалларында мүкафата лајиг көрүлмүшдүр. 1947 илдән педагожи фәалијјәт көстәрир (1966 илдән проф.). Ленин ордени, 2 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Научное кино в СССР, 2 изд., М., 1959 (совм. с И. Васильковым); В мире животных, М., 1961; Страницы автобиографии, М., 1968.

ЗДОЛБУ́НОВ—УССР Ровно вил.-ндә шәһәр. Здолбунов р-нунун мәркәзи. Д.ј. вә шосе јоллары говшағы. Семент-шифер комбинаты, автомобил тә'мири, пластик күтлә мә'мулаты, кәрпич вә с. з-длаPы; музеј вар.

«ЗДОРО́ВЈЕ»—ајлыг елми-күтләви журнал. ССРИ вә РСФСР Сәһијјә назирликләринин органы. 1955 илдән «Правда» нәшријјаты (Москва) тәрәфиндән бурахылыр. «З.» тибб елминин нәзәри вә тәчрүби наилијјәтләрини, шәхси кикијена, сағламлыг уғрунда мүбаризә, хәстәликләрә гаршы ичтимаи профилактика мәсәләләрини вә с. ишыгландырыр, мүнтәзәм олараг һәким мәсләһәтләри дәрч едир. Тиражы 11,6 млн. нүсхәдир (1978).

ЗДРОДО́ВСКИ Павел Феликсович (16. 5.1890, Уралск—24.7.1976, Москва)—совет микробиологу, иммунолог. ССРИ Тибб ЕА акад. (1945), ССРИ Дөвләт (1949) вә Ленин (1959) мүкафаты лауреаты. Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1970). 1926 илдән АДУ-нун проф. Азәрб.ССР Микробиолокија вә Кикијена Ин-тунун тәшкилатчысы, елми рәһбәри вә директору олмушдур (1922—30). 1930 илдән Үмумиттифаг Експериментал Тибб Ин-тунда, 1945 илдән ССРИ Тибб ЕА-нын Епидемиолокија вә Микробиолокија Ин-тунда чалышмышдыр. Тәдгигаты, әсасән, малјарија вә тропик хәстәликләрә, үмуми иммунолокијаја, бруселлјозун епидемиолокија вә иммунолокијасына, риккетсиоз проблеминә һәср олунмушдур. Онун рәһбәрлији илә бруселлјоз вә риккетсиоза гаршы профилактик ваксин, бағырсаг инфексијалары, дифтерија, көзаз вә с. гаршы горујучу пејвәндләр ишләниб һазырланмышды. З. гејри-спесифик аллеркија феноменини ашкар етмишдир. Инфексион хәстәликләрин патокенезини вә организмин үмуми физиоложи реактивлијинин иммуноложи просесләрини өјрәнмишдир. О, ССРИ ЕА И. И. Мечников ад. гызыл медалына лајиг көрүлмүшдүр (1967). 2 дәфә Ленин ордени, 2 башга орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Бруцеллез, М., 1953; Матрично-генетическая теория иммуногенеза и его нейрогуморальная регуляция, М., 1966; Проблемы инфекции, иммунитета и аллергии, 3 изд., М., 1969; Учение о риккетсиях и риккетсиозах, М., 1972 (совм. с Е. М. Голиневичем); Физиологические основы иммуногенеза и его регуляция, М., 1972 (совм. с Г. А. Гурвичем).

Әд.: Джавадов Р. Б., Жизнь и деятельность академика Академии медицинских наук профессора П. Ф. Здродовского, «Азерб. мед. журнал», 1970, № 10.

ЗЕБРЛӘР, зебралар — тәкдырнаглылар дәстәсинин атлар чинсиндән (Equus) мәмәли һејван групу. Бәдәнинин уз. 200—240 *см*, гујруғу 47—57 *см*-дир; сүјсүнүнүн һүнд. 120—140 *см*, чәкиси 350 *кг*-дәк олур. Бәдәниндә нөвбәләнән ачыг вә түнд золагларын олмасы З. үчүн характерикдир. Јелкәси көдәкдир вә шах дајаныр Үч

нөвү вар: дағ зебрасы (E. zebra), Греви зебрасы (E. grevyi) вә квагга (E. quagga). Шәрги, Мәркәзи вә Чәнуби Африкада илхыларла јашаjан полигам һејвандыр. Ачыг чөлләрдә јајылмышдыр. Чох еһтијатлы вә ити гачандыр. От јејир. 1—2 бала доғур. Ареалынын бә'зи јерләриндә тамамилә гырылмыш, дикәриндә аз мигдарда галмышдыр. ССРИ-дә Асканија-Новада иглимә ујғунлашдырылмышдыр.

ЗЕ́БУ, һүркүчлү гарамал (Bos. indicus)—мәншәчә ев гарамалына јахын јарымнөв. Бә'зи зоологлар З.-ну вәһши турун әчдады кими Bos. primigenius типинә аид едир, дикәрләри исә З.-нун бантенгә јахын, јахуд да ондан төрәнмәси фикрини ирәли сүрүрләр. Характер хүсусијјәти һүркүчүнүн олмасыдыр. Һүркүчүнүн чәкиси 5—8 *кг*-дыр. Рәнки гара, гырмызы-ала, күрән, боз вә гонурдур. Јашлы инәкләрин чәкиси 250—270 *кг* (ән чох 550), буғаларынкы 300—350 *кг* (ән чох 800 *кг*-дәк) олур. Еһтимала көрә, З. Мисирдә вә Кичик Асијада ерамыздан 2—3 мин ил әввәл әһлиләшдирилмишдир. Һиндистанда, Африкада,

Американын тропик вә субтропик р-нларында, Јахын Шәргдә јајылмышдыр. ССРИ-дә Азәрб.ССР-дә (тәмизчинсли *Азәрбајҹан зебусу*) вә Орта Асија респ.-ларында (З.-ја охшар Хорасан вә Курами чинсләри) јетишдирилир. Зебу һибридләшдирилмәси үзрә елми мәркәз олан С. Ағамалыоғлу ад. Азәрб. Кәнд Тәсәррүфаты Ин-тунда өлкәмиздә јеканә зебучулуг проблем лабораторијасы вар. З., әсасән, ишлик вә әтлик мәгсәди илә сахланылыр. 900—1300 *кг* (ән јахшы инәкләр 3000 *кг*-дәк) сүд верир; јағлылығы 4,5—5%-дәк олур. Әт чыхымы 45—50%-дир. ССРИ-дә јени әтлик чинсләр јарадылмасы мәгсәди илә З. Швитс гарамалы илә чүтләшдирилир.

Әд.: Вердиев З. К., Зебуводство, 2 изд., М., 1978.

ЗЕ́ВИН Јаков Давидович (партија тәхәллүсү Володја, Савва, Павел вә с; 21.6.1888, индики Мокилјов вил.-нин Краснополје ш.т. гәс.—20.9.1918) — Русијада фәһлә һәрәкаты хадими, Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда фәал мүбариз. 1904 илдән РСДФП үзвү. Кәнҹ јашларындан Каменскоје (индики Днепродзержинск) ш. металлуркија з-ду фәһләләринин тә'тилләриндә иштирак етмишдир. 1907 илдә З. Бакыја кәлмиш, БК-нын көстәриши илә Хәзәр тичарәт донанмасы дәнизчиләри тә'тилинин кечирилмәсиндә јахындан иштирак етмишдир. 1910 илдә Каменскоје ш.-нә кедән З. РСДФП Јекатеринослав комитәсинин тапшырығы илә јерли партија тәшкилатыны бәрпа етмишдир. 1911 илдә В. И. Ленин тәрәфиндән јарадылмыш Лонжүмо (Франса) партија мәктәбиндә охумушду. 1912 илдә РСДФП 6-чы (Прага) конфрансынын нүмајәндәси олмуш, болшевикләрлә блокда олан партијалы меншевикләр групуну тәмсил етмишдир. Прага конфрансындан сонра тамамилә болшевикләрин мөвгејинә кечмишди. 1915 илдә Бакыја кәлмиш вә Балаханы, Сабунчу, Сураханы, Гарашәһәр, Бибиһејбәтдә партија иши апармыш, болшевик Бакы Комитәсинә дахил олмушду. З. 1908, 1912 вә 1916 илләрдә Вологда вә Архангелск губ.-ларына, Сибирә сүркүн едилмишдир. 1917 ил Феврал буржуа-демократик ингилабындан сонра З. Бакыја кәлмиш вә Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда мүбаризәнин рәһбәрләриндән бири олмушду. 1918 илин апрелиндән Бакы ХКС-нин халг әмәк комиссары сечилмишди. 26 Бакы комиссары сырасында күлләләнмишдир. Бакыда ад. күчә вар.

Әд.: Колесникова Н. Н., Яков Зевин (Краткий биографический очерк), Б., 1948; јенә онун, По дорогам подполья (Из воспоминаний), Б., 1973.

ЗЕ́ВКСИС (Zéuxis)—гәдим јунан бојакары. Е.ә. 5 әсрин сону—4 әсрин әввәлләриндә јашамышдыр. Јунаныстан вә Италијанын мүхтәлиф шәһәрләриндә ишләмишдир. З. ишыг-көлкәдән истифадә едән илк рәссамлардан олмушдур. Әсәрләри («Јелена», «Кентаврлар аиләси», «Иланлары боған көрпә Һеракл») антик әдәби мәнбәләрдән, һабелә дивар рәсмләри (Помпеидә Веттиләрин еви) вә мозаикалардан (Рома јахынлығындакы Тиволидә Адрианын вилласы) мә'лумдур.

ЗЕВС, Зевес (Zeus)—гәдим јунан мифолокијасында баш аллаһ, аллаһларын вә инсанларын һөкмдары; *Кронос* вә Рејанын оғлу. Дәниз вә јералты аләмин һөкмранлығыны гардашлары *Посејдона* вә *Һаидә* күзәштә кедән З. Јер вә сәма һадисәләрини (әсасән, илдырымы вә көј курултусуну) идарә етмәји өз үзәринә көтүрмүшдү. З.-ин даими мәскәни *Олимп* сајылырды; атрибутлары *екида*, әса, бә'зән гартал иди. *Олимпија ојунлары* З.-ин шәрәфинә кечирилирди. Гәдим Рома мифолокијасында Јупитер З.-лә ејниләшдирилирди.

ЗЕ́ЈА—РСФСР Амур вил.-ндә чај. Амур чајынын сол голу. Уз. 1242 *км*, һөвзәсинин саһ. 233 мин *км*²-дир. Становој силсиләсиндән башланыр. Мәнбәјиндән Купури чајынын мәнсәбинәдәк дағ чајыдыр, даһа ашағыда, 300 *км* мәсафәдә Јухары Зеја дүзәнлији илә ахыр. Тукурингра вә Соктахан силсиләләрини кәсәрәк гајалы дәрә—Зеја Дарвазасыны әмәлә кәтирир. Селемча чајынын мәнсәбиндән ашағыда Зеја-Бурeја дүзәнлијиндән кечир. Һөвзәсиндә чохиллик донушлуг сүхурлары кениш јајылмышдыр. Мүһүм голлары: Ток, Мулмуга, Брјанта, Килјуј, Уркан (сағдан), Купури, Арки, Деп, Селемча, Том (солдан). Әсасән јағыш вә гар сулары, гисмән јералты суларла гидаланыр. Јағышлар заманы дашыр. Нојабрын әввәлләриндән мајын әввәлләринәдәк донмуш олур. Зеја Дарвазасы јахынлығында Зеја СЕС-и (1976 илдә илк нөвбәси ишә салынмышдыр) тикилир. Зеја ш.-нәдәк кәмичилијә јарарлыдыр. Зеја, Свободны, Благовешченск ш.-ләри З. саһилиндәдир.

ЗЕ́ЈА—РСФСР Амур вил.-ндә шәһәр. Зеја р-нунун мәркәзи. Зеја чајы саһилиндә кәми дајаначағы. Тыгда д.ј. ст.-ндан 120 *км* аралыдыр. Чај донанмасы, автомобил нәгл., мешә сәнајесинә хидмәт едән мүәссисәләр, евтикмә комбинаты, сүд з-ду; тибб вә мусиги мәктәбләри, музеј вә с. вар. З. јахынлығында 1975 илдән Зеја СЕС-и тикилир (1976 илдә илк нөвбәси ишә салынмышдыр).

ЗЕЈВӘ—Азәрб.ССР Илич р-нунун (Нах.МССР) Ҹәлилкәнд советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 3 *км* шм.-г.-дә, дүзәнликдәдир. Әһ. 1346 (1979); памбыгчылыг, тахылчылыг, түтүнчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Китабхана, киногурғу вар.

ЗЕЈВӘ—Азәрб.ССР Исмајыллы р-нунун Басгал советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 35 *км* ш.-дә, Нијалдағ силсиләсинин (Бөјүк Гафгаз) әтәјиндәдир. Әһ. 364 (1979); һејвандарлыг, үзүмчүлүк, бағчылыг вә тахылчылыгла мәшғулдур. Ибтидаи мәктәб, ме'марлыг абидәләриндән 19 әсрә аид сәккизбучаглы түрбә вар.

ЗЕЈВӘ—Азәрб.ССР Лачын р-нунун Гарыгышлаг советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 30 *км* г.-дә, Гарабағ јајласынын әтәкләриндәдир. Әһ. 77 (1979). Әсас тәсәррүфаты һејвандарлыгдыр. Ме'марлыг абидәләриндән 17 әсрә аид Кафир галасы, 19 әсрә аид Султанбаба түрбәси, Шејх Әһмәд түрбәси вә с. вар.

ЗЕЈВӘ—Азәрб.ССР Шаумјан (кәнд) р-нунда кәнд. З. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 15 *км* шм.-ш.-дә, Коран чајынын саһилиндә, Гасым Исмајылов—Шаумјан шосе јолу кәнарында, Муровдағ силсиләсинин (Кичик Гафгаз) шм.-ш. әтәјиндәдир. Әһ. 1266 (1979); һејвандарлыг вә үзүмчүлүклә мәшғулдур. Орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләринин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

ЗЕ́ЈДЕР-ЗЕ (Zuider Zee, һәрфи мә'насы—Ҹәнуб дәнизи)—Нидерланд саһилләриндә Шимал дәнизинин көрфәзи. Дәниздән Гәрби Фриз а-ры илә ајрылыр. 1282 илдә гурунун чөкмәси вә су басмасы нәтичәсиндә әмәлә кәлмишдир. Шлүзлү дамба ону Ваддензе (шм.-да) вә Ејсел-Мер (ч.-да) көрфәзләринә ајырыр. Дәринлији 3—4 *м*, фарватерләрдә 8—24 *м*, габармаларын һүнд. 1,4—1,9 *м*-дир. Бөјүк порту Амстердамдыр. Ејсел-Мер көрфәзинин чох һиссәси гурудулмушдур.

ЗЕ́ЈЕБЕК (Seebeck) Томас Јоһанн (9.4.1770, Ревел, индики Таллин—10.12.1831, Берлин)—алман физики, Берлин ЕА үзвү (1818). Термоелектрик һадисәсини (*Зејебек һадисәсини*) кәшф етмишдир (1821). Истилик енержисинин електрик енержисинә вә әксинә чеврилмәсини көстәрмишдир (*Ж. Пелтје* илә бирликдә). Физики оптика, физики кимја вә с. саһәсиндә дә ишләри вар.

ЗЕ́ЈЕБЕК ҺАДИСӘСИ, Зејебек еффекти—контактлары мүхтәлиф темп-рда олан ардычыл бирләшмиш мүхтәлиф чинсли нагилләрдән ибарәт електрик дөврәсиндә е.һ.г.-нин јаранмасы. Т. И. *Зејебек* кәшф етмишдир (1821). Термочүт васитәсилә темп-рун өлчүлмәси З. һ.-нә әсасланыр (бах *Термоелектрик һадисәләр*).

ЗЕ́ЈЕМАН (Zeeman) Питер (25.5.1865, Зоннемајре—9.10.1943, Амстердам)—Нидерланд физики, Нобел мүкафаты лауреаты (1902), Амстердам ун-тинин проф. (1900). Магнит саһәсинин тә'сири нәтичәсиндә спектрал хәтләрин парчаланмасы һадисәсини (*Зејеман һадисәсини*) кәшф етмишдир (1896). Оптика вә спектроскопијаја даир ишләри дә вар.

ЗЕ́ЈЕМАН ҺАДИСӘСИ, Зејеман еффекти—магнит саһәсинин тә'сири илә атомларын шүаланмасынын спектр хәттинин бир нечә хәттә парчаланмасы. П. *Зејеман* кәшф етмишдир (1896). Ишыг мәнбәји (натриум бухары) күчлү електромагнит гүтбләри арасында (күчлү магнит саһәсиндә) јерләшдикдә бир спектр хәтти 3 хәттә парчаланыр (садә вә ја нормал З.һ.). Садә З.һ.-нин илк изаһыны Һ. *Лорентс* вермишдир (1897). Бир спектр хәтти даһа чох сајда хәттә парчаландыгда (мәс., зәиф магнит саһәсиндә натриумун спектр хәтти 10 хәттә парчаланыр) мүрәккәб вә ја аномал З.һ. алыныр. З.һ.-нин там изаһы квант механикасында верилир. З.һ. молекулларын вә кристалларын шүаланма вә удма спектриндә дә мүшаһидә олунур. З.һ.-нин мәнзәрәсинин тәдгиги атомларын, молекулларын вә кристалларын енержи сәвијјәләринин инчә гурулушуну тә'јин етмәјә имкан ве-

рир. З.һ. лабораторија шәраитиндә (һәмчинин космик објектләрин) магнит саһәләрини өлчмәк үчүн дә тәтбиг едилир.

Әд.: Чавадов Ә., Квант механикасы, Б., 1975; Ландсберг Г. С., Оптика, М., 1976.

ЗЕЈНАЛ МИРЗӘ (?—16.8.1473)—Ағгојунлу шаһзадәси, сәркәрдә. *Узун Һәсәнин* оғлу. *Ағгојунлу дөвләтинин* мөһкәмләндирилмәси вә сәрһәдләринин кенишләндирилмәсиндә јахындан иштирак етмишди. Тејмуриләрлә апарылан мүһарибә заманы, 1469 илдә *Маһмудабад* јахынлығында гардашы Хәлил Мирзә илә бирликдә Тејмури һөкмдары Әбу Сәиди әсир алмышды. 15 әсрин 60—70-чи илләриндә Османлыларла мүһарибәләрдә (хүсусилә 1472—73 илләрдәки дөјүшләрдә) фәргләнмиш, Тәрчан јахынлығындакы вурушмада өлдүрүлмүшдүр.

Әд.: Ибраһимов Ч. М., Азәрбајчанын XV әср тарихинә даир очеркләр, Б., 1958; Маһмудов Ј. М., Өјрәнилмәмиш сәһифәләр, Б., 1972.

ЗЕЈНАЛ ХӘЛИЛ (Зејнал Рза оғлу Хәлилов; 23.3.1914, Јелизаветпол, индики Кировабад—11.8.1973, Бакы)—Азәрб. совет шаири, драматург. Азәрб.ССР әмәкдар инчәсәнәт-хадими (1964). 1939 илдән Сов.ИКП үзвү. «Истәк» адлы илк ше'рләр китабы 1936 илдә нәшр олунмушдур. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә совет дөјүшчүләринин гәһрәманлығыны тәрәннүм едән әсәрләр («Јәһәрләјин атлары», «416», «Дөјүшчүнүн вәсијјәти» вә с. ше'рләр; Зоја Космодемјанскаја һәср олунмуш «Татјана» поемасы, 1942) јазмышдыр. «Дүшүнчәләр» (1943), «Е'тибар» (1947), «Арзулар» (1949), «Ики дүнја» (1952), «Бәнөвшә» (1956), «Ше'рләр» (1963), «Севдијим рәнк» (1970), «Күнәш, дәниз вә инсан» (1973) вә с. ше'р китабларынын, «Улдузлар» (1961) мәнзум романынын мүәллифидир. «Интигам» (1941), «Гатыр Мәммәд» (1945), «Кәнч усталар» (1954), «Ата јолу» (1966) пјесләри вар. «Гатыр Мәммәд»ин мотивләри әсасында ејниадлы филм чәкилмишдир. Әсәрләри ССРИ халглары дилләринә вә бә'зи харичи дилләрә тәрчүмә олунмушдур. П. Антоколски, Р. Һәмзәтов, Д. Гурамишвили, Ш. Петөфи, Гафур Гулам вә б.-дан тәрчүмәләр етмишдир. «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Әсәрләри, 2 чилддә, Б., 1965; Әсрим, талејим мәним, Б., 1978; Стихи о горной тропинке, М., 1973.

ЗЕЈНАЛАБДИН МАРАҒАЈИ (1838, Марağа—1910, Истамбул)—Азәрб. јазычысы, маарифчи. Тачир аиләсиндә доғулмушдур. Мәдрәсәдә тәһсил алмыш, әрәб вә фарс дилләрини мүкәммәл өјрәнмишди. Кәнч јашларындан Русијаја кәлмиш, бир мүддәт Кутаисдә, сонра исә Јалтада јашамышды. Һәмин илләрдә рус дилини өјрәнмиш, рус, еләчә дә Гәрби Авропа әдәбијјаты илә таныш олмушду. Ичтимаи-сијаси көрүшләринин формалашмасына, јарадычылығына М. Ф. Ахундов мүстәсна тә'сир көстәрмишдир. З. М. 3 чилдлик «Ибраһим бәјин сәјаһәтнамәси» (фарсча; 1892, 1906—09) романынын мүәллифидир. Әсәрдә Иранын мүтләгијјәт вә истибдад үсулиидарәси, сосиал бәрабәрсизлик, феодал-патриархал гајда-ганунлары тәнгид едилир. Роман Азәрб., Иран, Түркијә, Гафгаз, Орта Асија, Һиндистан вә Мисирдә шөһрәт газанмыш, дәфәләрлә Истамбул, Кәлкәтә вә Гаһирәдә нәшр едилмишдир. Романын 1-чи чилди 20 әсрин әввәлләриндән башлајараг, мүхтәлиф дилләрә тәрчүмә едилмиш, алман (Лејпсиг, 1903) вә Азәрб. (Бакы, 1911) дилләриндә нәшр олунмушдур. Истамбулда јашадығы илләрдә З. М. «Әхтәр» (Истамбул) вә «Һәблүлмәтин» (Кәлкәтә) гәзетләриндә ичтимаи-сијаси мөвзуларда публисистик әсәрләр дәрч етдирмишдир.

З.М.-нин ичтимаи-сијаси көрүшләри 19 әсрин 2-чи јарысында Ирандакы сосиал-игтисади мүнасибәтләрин тә'сири илә формалашмышдыр. З.М. идеалист олмуш, мә'нәви, илаһи башланғычы мадди аләмин илкин сәбәби һесаб етмишдир. Клерикализми, мүсәлман схоластик тә'лим методуну писләмиш, исламын ајры-ајры еһкамларыны тәнгид етмишдир. 18 әср франсыз фәлсәфәси илә таныш олан З.М. «Ибраһим бәјин сәјаһәтнамәси» әсәриндә тез-тез Руссоја, Волтерә истинад етмишдир. З.М. ислаһатлар кечирмәк, мааариф вә елми кениш тәблиғ етмәклә әдаләтли ичтимаи гурулуш јаратмағын мүмкүнлүјү фикрини ирәли сүрмүш, мүтләг монархија шәраитиндә конститусија гәбул етмәјин вә парламент јаратмағын зәрурилијини көстәрмиш, азадлығы, бәрабәрлији, мәдәнијјәтин вә сәнајенин инкишафыны, милли истиглалијјәти тә'мин едә биләчәк ганун лајиһәси тәклиф етмишдир. Лакин З.М. тарихи һадисәләри шаһларын фәалијјәти илә бағламышдыр. З.М. харичи капиталын өлкәјә сирајәт етмәси әлејһинә чыхмыш, игтисади асылылыгдан гуртулуш јолуну милли сәнајенин јарадылмасында көрмүшдүр. Ичтимаи тәрәгги мәсәләсинә мүһүм диггәт јетирмиш, халгларын империализмә гаршы мүбаризәсинә рәғбәтлә јанашмышдыр.

Әсәрләри: Дневник путешествия Ибрахим-Бека, М.—Л., 1964.

سیاحتنامه ابراهیم بکجزء ۱۳۲۸ باکو ۱۹۱۱

Әд.: Гасымзадә Ф., XIX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, Б., 1974; Мәммәдзадә Һ., М. Ф. Ахундов вә XIX әср Иран маарифчиләри, Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри (Ичтимаи елмләр серијасы), 1962, № 10; јенә онун, М. Ф. Ахундов вә Шәрг, Б., 1971; Комиссаров Д. С., Очерк современной персидской прозы, М., 1960.

ЗЕЈНАЛАБДИН ТӘБРИЗИ (?—?)—16 әсрин 2-чи јарысы—17 әсрин әввәлләриндә јашамыш Азәрб. рәссамы, хәттат вә китаб тәртибатчысы. *Султан Мәһәммәдин* нәвәсидир. 1576 илдән Тәбриздә, сонра исә Гәзвиндә сарај китабханасында ишләмиш, «Кәршасбнамә» (1573, Британија музеји, Лондон), «Шаһнамә» (1590, Честер Биттинин китабханасы, Дублин) вә с. әлјазмаларын көчүрүлмәси, бәдии тәртибаты вә иллүстрасијаларынын чәкилмәсиндә иштирак етмишдир.

Әд.: Кази Ахмед, Трактат о каллиграфах и художниках, М.—Л., 1947.

ЗЕЈНАЛЛЫ Асәф Зејналабдин оғлу (5.4. 1909, Дәрбәнд—27.10. 1932, Бакы)—Азәрб. совет бәстәкары. 1923—26 илләрдә Бакы Мусиги Техникумунда охумуш, 1931 илдә Азәрб. Дөвләт Консерваторијасынын бәстәкарлыг синфини битирмишдир. Ү. Һачыбәјов, Б. Каракичев, Л. Аб вә б. педагоглардан дәрс алмышдыр. З. Бакы Түрк Ишчи Театры мусиги шө'бәсинин мүдири (1929—31), Азәрб. Пролетар Мусигичиләр Бирлијинин сәдри (1931) олмушдур. 1931 илдә Москва вә Ленинградда Азәрб. мусигисиндән ибарәт концертләр тәшкил етмишдир. З. Азәрб. мусиги мәдәнијјәти тарихиндә бир сыра јени жанрын (милли романс вә с.) јарадычысы кими танынмыш, симфоник,

камера-вокал вә инструментал әсәрләр бәстәләмишдир («Өлкәм», «Суал», «Сејран», «Сәрһәдчи», «Чадра» романслары, фугалар, фп. үчүн «Чаһаркаһ», «Дурна» пјесләри, скрипка вә фп. үчүн «Муғамсајағы» пјеси вә с.). З.-нын ири формалы «Фрагментләр» (1931) сүитасы Азәрб. симфоник мусигисинин илк нүмунәсидир. Онун «Бакы» симфонијасы тамамланмамышдыр. Фп. үчүн јаздығы «Ушаг сүитасы» илә Азәрб. ушаг мусигисинин әсасыны гојмушдур. Бакы Түрк Ишчи Театрынын бир чох тамашаларына («Севил», «Дөнүш», Ч. Чаббарлы, «Јанғын», Һ. Нәзәрли вә С. Рүстәм, «Һинд гызы», Ә. Һамид, «Күләкләр шәһәри», В. Киршон; вә с.) мусиги бәстәләмишдир. З.-нын јарадычылығы үчүн бәдиилик, образлылыг, милли колорит, јени форма ахтарышлары сәчијјәвидир. З.-нын Азәрб. мусиги фолклору нүмунәләринин топланмасында мүһүм хидмәти олмушдур. О, тәгр. 50 Азәрб. халг маһнысыны нота салмышдыр. З. 1928 илдән Азәрб. Дөвләт Консерваторијасы нәздиндәки мусиги мәктәбиндә мусиги нәзәријјәсиндән дәрс демишдир; бәстәкарлардан Г. Гарајев, Ч. Һачыјев, Т. Гулијев, З. Бағыров онун синфиндә охумушлар. «Ибтидаи нот савады» (1931) дәрслијинин мүәллифләриндәндир. Бакыда З. адына мусиги мәктәби вә күчә вар.

Әд.: Һачыбәјов Ү., Әсәрләри, ч. 2, Б., 1965, сәһ. 153—160; Иманов Р., Јазылмамыш симфонија, «Елм вә һәјат», 1976, № 4; Меликов Х., Композитор Асаф Зейналлы, Б., 1969.

ЗЕЈНАЛЛЫ Һәнәфи Баба оғлу (1896, Бакы—1938)—Азәрб. совет әдәбијјатшүнасы, тәнгидчи, фолклоршүнас. 1919 илдән Сов.ИКП үзвү. 1916 илдә Москва Али Техники Ин-туна дахил олмуш, ингилаби фәалијјәтинә көрә ин-тдан харич едилмишди. 1917 илдә Бакыја кәлмиш, пролетар кәнчләр тәшкилатынын јарадылмасында иштирак етмиш, Көјчај, Шамахы, Салјан гәзаларында, Муғанда ингилаби иш апармышдыр. Совет һакимијјәти илләриндә Азәрб.-да партија вә совет ишиндә чалышмышдыр. Азәрб. Дөвләт Нәшријјатынын баш редактору (1924—29), ССРИ ЕА Азәрб. филиалы дил вә әдәбијјат, фолклор шө'бәләринин мүдири олмушдур. *Азәрбајчаны Тәдгиг вә Тәтәббө Чәмијјәти* фолклор комиссијасынын сәдри кими З. фолклор нүмунәләринин топланмасы, нәшри вә тәдгиги саһәсиндә фәалијјәт көстәрмишдир («Азәрбајчан аталар сөзү вә мәсәлләри», 1926; «Азәрбајчан тапмачалары», 1928 китаблары; «Ағыз әдәбијјаты», «Азәрбајчан фолклору», «Октјабр ингилабы вә Азәрбајчан фолклору» вә с. мәгаләләри). Классик вә мүасир Азәрб. әдәбијјатына даир мәгаләләрин («20 әср Азәрбајчан әдәбијјаты», «Октјабр вә әдәбијјатымыз», «Октјабр вә кәнч гәләмләр», «М. Ф. Ахундовун әдәби вә

ичтимаи фәалијјәти»; Һ. Ҹавидин «Шејда», «Пејғәмбәр», «Марал», «Шејх Сән'ан» драмлары һаггында вә с.), орта вә али мәктәб дәрсликләринин мүәллифидир.

Әд.: Азәрбајҹан совет әдәбијјаты тарихи, 2 ҹилддә, ҹ. 1, Б., 1967.

ЗЕЈНАЛОВ Баһадыр Гасым оғлу (д. 20.5.1917, индики Фүзули р-нунун Гочәһмәдли к.)—совет кимјачысы. Кимја е. д. (1962), проф. (1963). Азәрб.ССР ЕА м. үзвү (1976), Азәрб.ССР әмәкдар елм хадими (1979). 1942 илдән Сов.ИКП үзвү. Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин иштиракчысыдыр.

Партија ишиндә чалышмышдыр (1952—58), 1953—59 илләрдә Азәрб.ССР ЕА Кимја Ин-тунда лабораторија мүдири ишләмишдир. 1959 илдән Нефт Кимјасы Просесләри Ин-тунда лабораторија мүдиридир. Әсас елми ишләри үзви кимја вә нефтлә әлагәдар кимјәви синтез саһәсиндәдир. Маје фазада нефт карбоһидрокенләрини оксидләшдирмәклә синтетик јағ, ефир вә окситуршулар алмыш, нефтин орта фраксијасындан каталитик оксидләшдирмә јолу илә синтетик нафтен туршулары алынмасы үсулуну вә нефтин оксидләшмә мәһсулларынын сәнаједә комплекс тәтбиги схемләрини ишләјиб һазырламышдыр. Пластиазан маркалы јени пластификаторлар вә електротехникада ишләдилән сабитләшдиричиләр алмышдыр. Һәмин пластиазандан резин маллар, полимер тикинти мә'мулатлары, јүнкүл машын һиссәләри, сүн'и дәри вә с. истеһсалында истифадә олунур. Гырмызы Бајраг, Александр Невски, 1-чи вә 2-чи дәрәҹәли Вәтән мүһарибәси вә Гырмызы Улдуз орденләри илә тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Кинетика и химизм окисления парафинистого дистиллата и использование продуктов окисления в практике, Б., 1959; Влияние некоторых перекисей на образование оксикислот при окислении н-гептадекана, в кн.: Вопросы нефтехимии, Б., 1971 (совм. с др.); Пластификаторы алициклического ряда, Б., 1972 (совм. с Р. М. Алиевым).

ЗЕЈНАЛОВ Ејнулла Әмир оғлу (д. 4.5.1924, индики Ағсу р-нунун Гәшәд к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). 1948 илдән Сов.ИКП үзвү. Бөјүк Вәтән мүһарибәси иштиракчысыдыр. 1945—75 илләрдә Хагани ад. к-зда һесабдар, бригадир, Бичо вә Гәшәд кәнд советләринин катиби олмушдур. 1975 илдән Гәшәд кәнд советинин сәдридир. 1947 илдә тахылчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур.

ЗЕЈНАЛОВ Әли Јусиф оғлу (д. 4.4. 1913, Салјан)—Азәрб. совет актјору. Азәрб.ССР халг артисти (1964). Ерм. ССР әмәкдар артисти (1939). М. Ф. Ахундов ад. Респ. мүкафаты лауреаты (1965). 1947 илдән Сов.ИКП үзвү. Ј. *Зејналовун* оғлудур. Бакы Театр Техникумуну битирмишдир (1933). 1934—45 илләрдә Ҹ. Ҹаббарлы ад.

Јереван Азәрб. Драм Театрынын актјору олмуш, бурада Бахшы, Оғтај, Ајдын («1905-чи илдә», «Оғтај Елоғлу», «Ајдын», Ҹ. Ҹаббарлы), Незнамов («Күнаһсыз мүгәссирләр», А. Островски), Отелло, Клавди («Отелло», «Һамлет», В. Шекспир) вә б. ролларыны ојнамышдыр. З. 1945—75 илләрдә М. Әзизбәјов ад. Азәрб. Дөвләт Драм Театрында чыхыш етмишдир. Сејран («Намус», А. Ширванзадә), Флоризел, Антони («Гыш нағылы», «Антони вә Клеопатра», В. Шекспир), Һилберт («Марија Түдор», В. Һүго), Санчо («Севилја улдузу», Лопе де Вега), Әһмәд Рза («Гәрибә адам», Н. Һикмәт), Һәсәнзадә («Сән һәмишә мәнимләсән», И. Әфәндијев), Протасов («Ҹанлы мејит», Л. Толстој) онун бурада јаратдығы ән јахшы ролларындандыр. Јумшаг тембрли көзәл сәсә, ајдын диксијаја

Ә. Ј. Зејналов Һәсәнзадә («Сән һәмишә мәнимләсән», И. Әфәндијев) ролунда.

малик олан З.-ун јарадычылығы үчүн психоложи долғунлуг, емосионаллыг сәҹијјәвидир. «Көлкәләр сүрүнүр» (1959), «Бир галанын сирри» (1960), «Мәһәббәт дастаны» (1961), «Сәһәр» (1961) вә с. филмләрдә чәкилмишдир. Бәдии гираәт устасы кими дә танынмышдыр.

Әсәри: Ики өмрүм олсајды, Б., 1974.

ЗЕЈНАЛОВ Зејнал Ејнал оғлу (1876, Бакы јахынлығында Әмирҹан к.—1935, Әмирҹан)—Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз. Мә'дән гуллугчусу олан З. с.-д.-лара гошулмуш, Бакы фәһләләринин 1901—04 илләрдәки тә'тил вә нүмајишләриндә иштирак етмиш, Балаханыда фәһләләр арасында ингилаби иш апармышдыр. Биринҹи рус ингилабы дөврүндә «Һүммәт» тәшкилатында, Нефт Сәнаjеси Фәһләләри Иттифагында чалышмыш вә болшевик «Тәкамүл» гәзетиндә әмәкдашлыг етмишдир. 1907 илдә Бакы губ.-ндан II Дөвләт думасына сечилән З. думада «Трудовикләр» фраксијасына дахил олмуш, фәһлә вә кәндлиләрин мәнафејинин мүдафиәчиси кими чыхыш етмишдир. Петербургда З.-ун редакторлуғу илә «*Дума*» гәзети чыхмышдыр. 1918—20 илләрдә З. Сураханы вә Әмирҹанда фәһләләр арасында ингилаби иш апармышдыр. Азәрб.-да Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра бир сыра тәсәррүфат вәзифәләриндә чалышмышдыр.

Әд.: Азәрбајҹанда Совет һакимијјәти уғрунда фәал мүбаризләр, Б., 1958.

ЗЕЈНАЛОВ Ибраһим Исмајыл оғлу (д. 27.12.1934, Бакы)—Азәрб. совет һејкәлтәрашы. Азәрб.ССР әмәкдар инчәсәнәт хадими (1977). ССРИ (1972) вә Азәрб.ССР (1976) Дөвләт мүкафатлары лауреаты. 1967 илдән Сов.ИКП үзвү. Ә. Әзимзадә ад. Азәрб. Рәссамлыг Мәктәбини (1956) вә Харков Рәссамлыг Ин-туну (1962) битирмишдир. Һејкәлтәрашлығын мүхтәлиф жанрларында әсәрләр јарадыр. Әсәрләри: М. Әзизбәјовун (мәрмәр, 1960), М. Ф. Ахундовун (мәрмәр, 1962), С. Шаумјанын (мәрмәр, 1964), С. Вурғунун (гранит, 1969), В. И. Ленинин (гранит, 1969), Н. Нәримановун (мис, 1971), Әчәминин (ағ даш, 1977) бүст-портретләри, 26 Бакы комиссары хатирә ансамблы (мәрмәр, гранит, мис, 1968; мүштәрәк әсәр, Бакы), «Бакы коммунарлары» (мәрмәр, гранит, 1971, Москва), В. И. Ленинин (гранит, 1974, Нахчыван) вә М. Мәммәдјаровун (түнҹ, гранит, 1978, Маштаға гәс.) абидәләри вә с.

ЗЕЈНАЛОВ Јусиф Абдулла оғлу (31.12. 1887, Салјан—4.1. 1965, Бакы)—Азәрб. совет педагогу, Азәрб.ССР әмәкдар мүәллими (1940). Петровск (индики Маһачгала) ш.-ндә икииллик педагожи курслары гуртармыш (1912), Салјанда (1912, 1920—25), Петропавловкада (1913—20, индики Сабирабадда) вә Бакыда (1925 илдән) мүәллимлик етмишдир. Салјанда илк гыз мәктәби ачмышдыр (1922). 1937—58 илләрдә Азәрб. ЕТПЕИ-дә елми ишчи вәзифәсиндә чалышмышдыр. Онун јаздығы «Әлифба» дәрслијиндән 1932—45 илләрдә Азәрб. мәктәбләриндә истифадә едилмишдир. З. һәмчинин «Савад мәктәбләри үчүн әлифба» (1945), «Лал-карлар үчүн әлифба» (1941, 1955), «Ибтидаи мәктәбдә һүснхәтт» (1950) вә с. дәрсликләрин мүәллифидир. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф олунмушдур.

ЗЕЈНАЛОВ Мәммәд Ағаказым оғлу (20.12.1905, Бакы—22.10.1979, Бакы)—Бөјүк Вәтән мүһарибәси гәһрәманы, полковник. 1932 илдән Сов.ИКП үзвү. 1919 илдә Һәштәрханда Гызыл Ордуја көнүллү дахил олмуш, 1920 илдә XI Гызыл Ордунун тәркибиндә Бакыја кәлмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсинәдәк Бакыда бир сыра тәсәррүфат вә партија вәзифәләриндә чалышмышдыр. 1942 илдән 416-чы Таганрог атычы дивизијасынын, 1943 илдән исә атычы корпусун сијаси шө'бәсинин рәиси олмушдур. Гафгаздан Будапештәдәк дөјүш јолу кечмишдир. Мүһарибәдән сонра дивизија сијаси шө'бәсинин рәиси, Бакы ҺҺМ даирәси сијаси идарәсинин рәис муавини ишләмишдир. 1956 илдә ордудан бурахылмышдыр. АКП Тәфтиш комиссијасынын үзвү сечилмишдир. Азәрб ССР Али Советинин (2—3-чү чағырыш) депутаты олмушдур. 2 Гырмызы Бајраг, Гырмызы Улдуз, 1-чи вә 2-чи дәрәҹәли Вәтән мүһарибәси, Богдан Хмелнитски ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ЗЕЈНАЛОВ Мәммәдаға Мирзәбаба оғлу (д. 14.2.1917, Бакы)—Азәрб. совет мусигичиси, тромбончалан. Азәрб. ССР вә РСФСР әмәкдар артисти (1958, 1976). 1950 илдән Сов.ИКП үзвү. Бакы Мусиги Техникумуну (1938), Москва Консерваторијасыны (1949) битирмишдир. 1936—38 илләрдә М. Ф. Ахундов ад. Азәрб. Дөвләт Опера вә Балет Театрынын оркестриндә чалмыш, 1938—40 илләрдә Азәрб. Дөвләт Филармонијасы Симфоник Оркестринин солисти олмушдур. ССРИ Силаһлы Гүввәләри Назирлији нәздиндәки нәфәс аләтләри оркестриндә (1941—46), ССРИ Дөвләт Симфоник Оркестриндә (1947—49) иш-

ләмишдир. 1949 илдән ССРИ Бөјүк Театры Оркестринин солистидир. 1963 илдән Москва консерваторијасында дәрс дејир (1978 илдән досент).

ЗЕЈНАЛОВ Мурад Мәһмуд оғлу (д. 25.6.1908, индики Ерм.ССР Красноселск р-нунун Чајкәнд к.) — Азәрб. ССР-ин илк поладәритмә усталарындан бири, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1958). Бөјүк Вәтән мүһарибәси иштиракчысы. 1944 илдән Сов.ИКП үзвү. Әмәк фәалијјәтинә 1929 илдә к-зда башламышдыр. 1946—52 илләрдә Бакы бору-прокат з-дунун (1960 илдән *Азәрбајҹан бору-прокат заводу*) тикинтисиндә иштирак етмиш, сонра һәмин з-дда поладәридән ишләмишдир. 1966 илдән Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр. Ленин ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ЗЕЈНАЛОВ Һачыбаба Мәммәд оғлу (9.4.1906, индики Кировабад—13.11. 1969, Бакы)—совет һәрби хадими, ген.-м. (1952). 1931 илдән Сов. ИКП үзвү. 1923 илдән Совет Ордусунда хидмәт етмишдир. Бакыда һәрби мәктәб битирмишдир(1926). 1926 — 36 илләрдә 2-чи Азәрб. атычы полкунда взвод командири олмуш, мүһәндис вә рабитә хидмәтләри рәиси вәзифәләриндә чалышмышдыр. М. В. Фрунзе ад. һәрби Академијаны битирдикдән (1939) сонра Калинин Һәрби Даирәси гәраргаһында әмәлијјат шө'бәси рәисинин баш көмәкчиси, Прибалтика Һәрби Даирәси вә 126-чы атычы дивизијасы гәраргаһларында 1-чи шө'бәләрин рәиси олмушдур. 1940 илдә ағ финләрлә дөјүшләрдә иштирак етмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә Загафгазија ҹәбһәсинин 47-чи ордусу гәраргаһында әмәлијјат шө'бәсинин рәиси, Шимали Гафгаз ҹәбһәси 396-чы дивизијасында гәраргаһ рәиси, 416-чы Азәрб. дивизијасында гәраргаһ рәиси, Загафгазија ҹәбһәси әмәлијјат шө'бәси рәисинин мүавини, 402-чи Азәрб. дивизијасынын командири вәзифәләриндә чалышмышдыр. З. 1948 илдә К. Ј. Ворошилов ад. ССРИ Силаһлы Гүввәләри Баш Гәраргаһынын Һәрби Академијасыны битирдикдән сонра Загафгазија Һәрби Даирәсиндә гәраргаһ рәиси, командаданынын мүавини, дивизија командири, гәраргаһ рәисинин мүавини, 1956—59 илләрдә Бакы Али Үмумгошун Командирләри Мәктәбинин рәиси олмушдур. Еһтијата чыхандан (1964) сонра һәрби кадр һазырлығы илә мәшғул иди. Азәрб.ССР Али Советинин депутаты (4—5-чи чағырыш) олмушдур. Ленин ордени, 2 Гырмызы Бајраг, Гырмызы Улдуз орденләри вә медалларла тәлтиф едилмишдир. З.-ун ад. күчә, кәми вә с. вар.

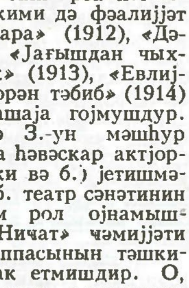

ЗЕЈНАЛОВ Ҹаһанкир Мәшәди Рза оғлу (1865, Бакы—октјабр, 1918, Бакы)—Азәрб. актјору, театр хадими, педагог. Азәрб. професионал театрынын баниләриндән бири. Сәһнә фәалијјәтинә 1885 илдән Бакыда башламышдыр. З. Шаһбаз бәј, Һачы Гара, Мирзә Һәбиб («Мүсјө Жордан вә дәрвиш Мәстәли шаһ», «Һачы Гара»,«Ләнкәран ханынын вәзири», М. Ф. Ахундов), Һачы Гәнбәр («Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк», Н. Б. Вәзиров),Һачы Мурад («Тамаһкар», С. С. Ахундов), Һачы Ибраһим («Шамдан бәј», Н. Нәриманов), Потап («Әввәлинчи шәрабчы», Л. Толстој), бәләдијјә рәиси («Мүфәттиш», Н. Гогол) вә с. ролларЫ бөјүк усталыгла ифа етмиш, һәмчинин бир сыра водевилләрдә, мусигили комедијаларда («О олмасын, бу олсун», Ү. Һачыбәјов, «Евлијкән субај», З. Һачыбәјов) чыхыш етмишдир. Комик роллар ифачысы олан З. Һачы Сәмәд («Бәхтсиз чаван», Ә. Б. Һагвердијев), гочә Моор («Гачаглар», Ф. Шиллер) кими драматик образлары да ејни мүвәффәгијјәтлә јаратмышдыр. З.-ун сәнәти јүксәк әхлаги, тәрбијәви әһәмијјәт кәсб етмиш, о, ҹәһаләти, ичтимаи бәрабәрсизлији, тамаһкарлығы кәскин тәнгид атәшинә тутмушдур. З. Азәрб. сәһнәсинин илк көркәмли реалист сәнәткарларындандыр. О, реж. кими дә фәалијјәт көстәрмиш, «Һачы Гара» (1912), «Дәмирчи Кавә» (1912), «Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк» (1913), «Евлијкән субај» (1913), «Зорән тәбиб» (1914) вә с. пјесләри тамашаја гојмушдур. 1880—90-чы илләрдә З.-ун мәшһур «ев театры» бир сыра һәвәскар актјорларын (Һ. Әрәблински вә б.) јетишмәсиндә, еләҹә дә Азәрб. театр сәнәтинин инкишафында мүһүм рол ојнамышдыр. З. 1906 илдә «Ничат» ҹәмијјәти нәздиндәки театр труппасынын тәшкилиндә фәал иштирак етмишдир. О, труппаја мадди јардым көстәрмиш, «Ничат» вә «Сәфа» ҹәмијјәтләри нәздиндәки театр бөлмәләринин рәһбәри олмушдур. З.-ун «Театро дәфтәрчәси, әхз етдијим һәрәкәтләр» адлы гејдләринин әлјазмасы галмышдыр. М. А. Әлијев, М. Мәрданов, М. Вәлиханлы кими сәнәткарлар З. мәктәби ән'әнәләрини давам етдирмишләр. З.-ун анадан олмасынын 100 иллији республикада гејд олунмушдур.

Әд.: Ҹаһанкир Зејналов. Һәјат вә јарадыҹылығы һаггында сәнәдләр, Б., 1968; Ҹ ә ф ә р о в Ҹ., Азәрбајҹан театры, Б., 1974; К а с у м о в а А., Джангир Зейналов, в сб.: Искусство Азербайджана, т. 8, Б., 1962; А л и е в а А., М. Ф. Ахундов и театр, Б., 1966; ј е н ә о н у н, Н. Везиров и азербайджанский театр, Б., 1967.

ЗЕЈНАЛОВА Зәрифә Ағарза гызы (д. 3.2.1933, Бакы)—совет терапевти, кардиолог. Тибб е.д. (1973), проф.(1973). 1955 илдән Сов. ИКП үзвү. Н. Нәриманов ад. Азәрб. Дөвләт Тибб Ин-тунун 1-чи госпитал-терапијасы кафедрасынын мүдири (1977). Тәдгигаты, әсасән, үрәк-дамар патолокијасынын ајры-ајры хәстәликләриндә су-дуз мүбадиләсинә, ганын лахталанма системинин вә микроелементләрин өјрәнилмәсинә һәср олунмушдур.

ЗЕЈНАЛОВА Көвһәр Әли гызы (д.26. 6.1923, Бакы)—совет кимјачысы, Техника е.д. (1968), проф. (1969),Азәрб. ССР Дөвләт мүкафаты лауреаты (1970). Ашгарлар Кимјасы Ин-тунда лабораторија мүдиридир (1965). Әсас елми ишләри мотор јағларынын кејфијјәтини јахшылашдыран ашгарларын синтези,тәдгиги вә истеһсал технолокијасынын һазырланмасы саһәсиндәдир. З.-нын рәһбәрлији илә һазырланмыш чохфунксијалы БФК, БФКу вә ИХП-101 ашгарлары Сумгајытда, ИНХП-21 ашгары исә Уфада истеһсал олунур, ИХП-234 ашгары сәнаједә тәтбиг олунмаға башланмышдыр. Елми кадрлар һазырланмасында хидмәти вар.

Ә с ә р л ә р и: Итоги работ в области алкилфенольной присадки, в кн.: К вопросу производства масел и присадок в Азербайджане, Б., 1970; Результаты исследования по созданию смазочных композиций для промышленного оборудования, јенә орада.

Әд.: Б а р с к и й Н., Продлевая жизнь двигателей, «Огонек», 1976, № 4.

ЗЕЈНАЛОВА Нәсибә Ҹаһанкир гызы (д. 20.4.1917, Бакы) — Азәрб. совет актрисасы. Азәрб. ССР халг артисти (1967). Азәрб. ССР Дөвләт мүкафаты лауреаты (1974). *Ҹ. Зејналовун* гызыдыр. 1941 илдә Бакы Театр Техникумуну битирмиш, реж.-лардан М. *Һашымов* вә А. *Туғановдан* дәрс алмышдыр. Актјорлуға колхоз-совхоз театры труппасында (1937, Бакы) башламышдыр. З. 1941 илдән Азәрб. Мусигили Комедија Театрынын (1948—56 илләрдә фасиләләрлә) актрисасыдыр. Јарадычылығынын илк илләриндә Күлназ («Беш манатлыг кәлин», С. Рүстәмов), Мәсмә («Тој киминдир?», А. Мәшәдибәјов), Наркилә («Көзүн ајдын», Ф. Әмиров), Зүлејха («Улдуз», С. Әләскәров), Кабато («Кето вә Котe», В. Долидзе) образларыны јаратмышдыр. 50-чи илләрин 2-чи јарысындан З.-нын сәнәткарлығы даһа да пүхтәләшмиш, о, Азәрб. комедија театры тарихинә дахил олмуш сәһнә образлары јаратмышдыр: Рәхшәндә («Гызылахтаранлар», Т. Гулијев), Афәрин («Рәисин арвады», С. Рүстәмов), Ксенија («Тбилиси нәғмәси», Ш. Милорава), Кәбләфатма («Һачы Кәримин Аја сәјаһәти», А. Рзајев), Һәмшәханым, Хејранса («Һәмшәханым», «Севиндик гыз ахтарыр», С. Әләскәров), Ҹәһрә («Алты гызын бири Пәри», Т. Бакыханов вә Н. Мәммәдов), Гызбачы («Һичран», Е. Сабитоғлу). «Гајынана» (З. Бағыров) комедијасында ифа етдији Ҹәннәт образы З.-нын театрда ән мәшһур ролудур. З.-нын актјор сәнәти үчүн зәнкин мимика вә образы ән хыр-

Н. Ч. Зејналова Чәннәт («Гајынана», З. Бағыров) ролунда.

да инчәликләринәдәк ачмаг бачарығы, милли колорит сәчијјәвидир. З. бир сыра филмләрдә чәкилмишдир: «Өкеј ана» (1959), «Бөјүк дајаг» (1963), «Улдуз» (1964), «Ганун наминә» (1969), «Бизим Чәбиш мүәллим» (1970), «Гајынана» (1979) вә с. «Актрисанын тәбәссүмү» (1967, реж. Р. Казымовски) телевизија филми З.-нын јарадычылығына һәср олунмушдур. Октјабр Ингилабы, Гырмызы Әмәк Бајрағы, «Шәрәф нишаны» орденләри вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Исмајылова А., Нәсибә Зејналова, Б., 1966; јенә онун, Азәрбајчан гадынлары сәһнәдә, Б., 1977.

ЗЕЈНАЛОВА Сәбзә Тејмур гызы (20.3.1925, индики Чәлилабад р-нунун Очаглы к.—27.7.1972, орада)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1950). 1962 илдән Сов.ИКП үзвү. 1942—72 илләрдә «Болшевик» к-зунда колхозчу, «1 Мај» к-зунда мангабашчысы, Андрејевка кәнд советинин сәдри, «1 Мај» к-зунун сәдри, «1 Мај» с-зунун директору ишләмишдир. 1949 илдә түтүнчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. Азәрб.ССР Али Советинин (3—5-чи чағырыш) депутаты олмушдур. Октјабр Ингилабы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

ЗЕЈНАЛОВА Шәрәбаны Зејнал гызы (8.11.1883, Бакы—13.8.1964, Бакы)—Азәрб.-да гадын һәрәкаты тәшкилатчыларындан бири. 1919 илдән Сов.ИКП үзвү. 1917—20 илләрдә Һ. З. Тағыјевин тохучулуг ф-киндә гадынлар арасында ингилаби иш апармыш, фәһлә гадынларын тә'тил, нүмајиш вә митингләринин тәшкилатчыларындан олмушдур. З. Азәрб.-да Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра тохучулуг ф-киндә ишләмиш, гадынларын ичтимаи-сијаси һәјата чәлб едилмәси вә маарифләнмәсиндә фәалијјәт көстәрмишдир. Әли Бајрамов клубунун тәшкилиндә вә ишиндә јахындан иштирак етмишдир.

Әд.: Мәммәдов С. С., Азәрбајчанын маарифпәрвәр гадынлары, Б., 1960; Султанова Һ., Сәадәт, Б., 1970.

ЗЕЈНАЛОВА Шәфигә Микајыл гызы (26.6.1922, Бакы—11.5.1979, Бакы)—Азәрб. совет ме'мары. Азәрб.ССР әмәкдар ме'мары (1976). М. Әзизбәјов ад. Азәрб. Сәнаје Ин-туну (1959 илдән АзНКИ) битирмишдир (1949). Әсас ишләри: Дашкәсәнин Мә'дәнчиләр гәс.-ндә коттечләр (1948), Билкәһ гәс.-ндә јајлаг евләри (1955), Бакыда Халг Тәсәррүфаты Шурасынын бинасы (1953, Мөһсүн Рәфили илә биркә), метрополитенин «Бакы Совети» стансијасы (1967, Т. Ханларов вә б. илә биркә), д.ј. вағзалынын (1977, Ј. Козлов илә биркә), Азәрб. Сәнаје Тикинтиси Назирлијинин (1977), Азәрб. КП. МК јанында Партија Тарихи Ин-тунун (1978, Ј. Гәдимов илә биркә) јени бинасы вә с. З. бир сыра хатирә абидәләринин (Минкәчевирдә В. И. Ленинин, Бакыда С. Газыјеванын, Кировабадда Г. Һүсејнлинин) лајиһә мүәллифидир.

ЗЕЈНӘДДИН—Азәрб.ССР Бабәк р-нунун (Нах.МССР) Гаһаб советлијиндә кәнд. Нахчывандан 8 *км* шм.-ш.-дә, дағәтәји дүзәнликдәдир. Әһ. 1663 (1979); үзүмчүлүк, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, киноғурғу, ушаг бағчасы, тибб мәнтәгәси вар.

ЗЕЈНӘДДИН ӘБУРӘШИД ОҒЛУ ШИРВАНИ (?—?)—13 әср Азәрб. нәггашы. Бакы лиманында Ширваншаһларын «Бајыл гәсри» игамәткаһынын јарадылмасында ролу олмушдур. Гәсрин диварында һөрүлмүш дөрдбучаглы даш лөвһә үзәриндәки китабәдә «Устад Зејнәддин Әбурәшид оғлу Ширванинин әсәридир» сөзләри һәкк едилмишдир. Китабәдәки «нәггаш», «пешәкар» ифадәләриндән абидәнин нахыш вә тәсвирләринин дә она аид олмасы еһтимал едилир.

ЗЕЈСТ (Zeist)—Нидерландын Утрехт әјаләтиндә шәһәр. Әһ. 572 мин (1973). Спиртсиз ичкиләр истеһсал едилир. Ағач е'малы сәнајеси вар.

ЗЕЈТУН (Olea)—*зејтункимиләр* фәсиләсиндән битки чинси. 60-дәк нөвү мә'лумдур. Ағачынын һүнд. 4—15 *м* олан һәмишәјашыл субтропик мејвә биткисидир. Јарпаглары кичик, лансетвары, јахуд узунсов-овалшәкиллидир; ағымтыл, әсасән, икичинсијјәтли кичик чичәкләри сүпүркәвары чичәк групунда јерләшир. Чәјирдәк мејвәси јетишдикдә түнд-бәнөвшәји вә ја гара рәнкдә олур. Тәсәррүфат әһәмијјәти олан јалныз Авропа З.-удур (O. europaea).

З. гәдим биткидир; вәтәни Јахын Шәргдир. Испанија, Италија вә Јунаныстанда кениш З. саһәләри вар. 500-дәк сорту мә'лумдур. ССРИ-дә исә Крым, Загафгазија (о чүмләдән Азәрб. ССР-дә), Түр.ССР, Краснодар өлкәси вә башга јерләрдә 80-дәк сорту јајылмышдыр. Ән јахшы сортлары Агостино, Асколано, Никитски II, Азәрбајчан вә с.-дир. Гураглыға вә 13—18°C сојуға давамлыдыр. 300—400 ил вә даһа чох јашајыр. 10—12 иллијиндә бар верир. Һәр ағачдан 20—40 *кг* мәһсул јығылыр. Мејвәси дуза гојулмуш вә јахуд консервләшдирилмиш (кал вә јетишмиш) һалда јејилир. Тәркибиндә 25—80% јағ олур. Сојуг пресләмә васитәсилә мејвәдән алынмыш биринчи фраксија јағдан јејинтидә, консерв сәнајесиндә вә тибдә, әзинтини вә тохуму гыздырыб пресләмәк јолу илә алынмыш икинчи фраксија јағдан исә сабун һазырланмасында истифадә едилир. Жмыхы һејвандарлыгда, гијмәтли одунчағы чилинкәрлик вә дүлкәрликдә ишләдилир. Көк бичләри, чиликбасдырма, гәләм вә чалагла чохалдылыр. Абшеронда үмуми саһәси 1577 *ha* олан 5 с-з вә консерв з-ду вар (1979).

ЗЕЈТУН ЈАҒЫ—*зејтунун* ләтиндән алынан јағ. Олеин туршусу глисеридләринин чох (80%-ә јахын) олмасы илә дикәр битки јағларындан фәргләнир. Тәркибиндәки алифатик туршулар зејтунун бечәрилдији әразидә иглим шәраитиндән асылы олараг хејли дәјишә биләр. З.ј., әсасән, консерв сәнајеси вә кулинаријада ишләдилир. Ондан косметик маддәләр, витамин мәһлуллары, инјексија препаратлары вә с. һазырламаг үчүн дә истифадә едилир. Азәрб. ССР-дә техники мәгсәд үчүн аз мигдарда З.ј. истеһсал олунур.

ЗЕЈТУНКИМИЛӘР (Oleaceae)—икиләпәли битки фәсиләси. Ағач, кол, бә'зән дә лианалардыр. Узунсов јарпаглары гаршылыглы дүзүлүр. Чичәкләри, әсасән, дөрдүзвлү вә мүнтәзәмдир. Мејвәси гутучуг, чәјирдәк вә ја киләмејвәдир. Мүлајим, субтропик вә тропик вил.-ләрдә битән 600 нөвү әһатә едән 30-дәк чинси мә'лумдур. ССРИ-дә 25, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 6 нөвү јајылмышдыр. Бундан әлавә бир нечә нөвү бечәрилир. Ән әһәмијјәтлиси, мејвәси јағла зәнкин олан *зејтун* вә гијмәтли одунчағы олан *көјрүшдүр*.

ЗЕКЕРС (Seghers) Анна [тәхәллүсү; әсл ады вә фамилијасы: Нетти Радвани (Radváni), гызлыг фамилијасы Рејлинг (Reiling)] (д. 19.11.1900, Мајнтс)—алман јазычысы (АДР).

Алман Инчәсәнәт Академијасынын үзвү. «Халглар арасында сүлһү мөһкәмләтмәјә көрә» Бејнәлхалг Ленин мүкафаты (1951), АДР Милли мүкафаты (1951, 1959) лауреаты. 1928 илдән Алманија Коммунист Партијасынын (1947 илдән Алманија Ваһид Сосиалист Партијасынын) үзвү. 1933—47 илләрдә мүһачирәтдә јашамышдыр. Сосиалист реализминин көркәмли нүмајәндәләриндәндир. «Балыгчыларын үсјаны» (1928) повести, «Чығырдашлар» (1932), «Феврал јолу» (1935) романлары коммунистләрин мүбаризәсинә һәср олунмушдур. «Једдинчи хач» (1942), «Транзит» (1943), «Өлүләр гочалмырлар» (1949) романлары фашизмә гаршы мүбаризәдән бәһс едир. «Гәрар» (1961), «Инам» (1968) романларында, «Гәрибә көрүшләр» (1973) һекајәләр топлусунда АДР-дә јени һәјат гуручулуғу әксини тапмышдыр. Үмумдүнја Сүлһ Шурасынын, Бејнәлхалг Ленин Мүкафатлары Комитәсинин үзвүдүр. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Балыгчыларын үсјаны, Б., 1932; Једдинчи хач, Б., 1953; Күчсүзләрин күчү, Б., 1970; Седьмой крест. Рассказы, М., 1975; Транзит. Роман. Рассказы, М., 1978.

Әд.: Шыхлы И., XX әср харичи әдәбијјат тарихи, Б., 1974; Мотылева Т., Анна Зегерс, М., 1953; јенә

онун, Роман Анны Зегерс «Седьмой крест», М., 1970.

ЗЕЛА́НДИЈА, Шелланн (Sjaelland)—Балтик дәнизиндә ада. Данимарканын әразисидир. Саһ. 7016 *км²* (башга мә'луматлара көрә 7544 *км²*). Саһилләри бухта вә көрфәзләрлә (Исе-фјорд, Сајерө-Бугт вә с.) парчаланмышдыр. Бузлаг чөкүнтүләрилә өртүлмүш әһәнкдашыларындан вә килләрдән тәшкил олунмушдур. Һүнд. 126 *м*-ә гәдәрдир. З. Данимарканын игтисади ҹәһәтдән ән чох инкишаф етмиш һиссәсидир. Әкинчилик (јем биткиләри, буғда, шәкәр чуғундуру) вә сүдлүк һејвандарлыг инкишаф етмишдир. Д.ј. бәрәләри З.-ны Фүн а. вә Исвечлә әлагәләндирир. Копенһакен ш.-нин чох һиссәси З.-нын ш.-индәдир.

ЗЕЛДО́ВИЧ Јаков Борисович (д. 8.3. 1914, Минск)—совет физики, јанма нәзәријјәсинин, детонасија нәзәријјәсинин вә зәрбә далғалары нәзәријјәсинин баниләриндән бири. ССРИ ЕА акад. (1958; м. үзвү 1946), Лондон Крал Ҹәмијјәтинин үзвү (1979), үч дәфә Сосиалист Әмәји Гәһрәманы, Ленин мүкафаты лауреаты, дөрд дәфә ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты, МДУ-нун проф. (1966 илдән). Тәдгигатлары физики кимја, астрофизика, елементар зәррәҹикләр физикасы вә нүвә физикасы саһәсиндәдир. Бирчинсли олмајан сәтһләрдә катализ вә адсорбсија мәсәләләринә даир фундаментал ишләр көрмүшдүр (1934). Барытла ишләјән ракет мүһәррикләринин дахили баллистикасынын физики әсасларыны јаратмыш, детонасија нәзәријјәсини инкишаф етдирмиш, зәрбә далғаларынын нәзәријјәсинә даир мүһүм нәтиҹәләр алмышдыр. З. мүон катализи һадисәсини вә л-мезонун β-парчаланмасыны габагҹадан сөјләмишдир. Үмуми нисбилик нәзәријјәсинин ефектләринә әсасән улдузлар вә улдузлар системинин тәкамүлү, *гравитасија коллапсы*, кенишләнән «гајнар Каинатдакы» просесләр нәзәријјәләрини ишләјиб һазырламыш, космоложи нәзәријјәләри јохламаг үчүн експериментал методлар вермишдир. 3 дәфә Ленин ордени, башга орден вә медаллара тәлтиф едилмишдир. Минскдә З.-ин бүстү гојулмушдур (1978).

Ә с ә р л ә р и: Теория горения и детонация газов, М.—Л., 1944; Физика ударных волн и высокотемпературных гидродинамических явлений, М., 1963; Строение и эволюция Вселенной, М., 1975 (совм. с И. Д. Новиковым).

ЗЕЛЕ́НИН Владимир Филиппович (23. 6.1881, индики Курск вил. Красноје к.—19.10.1968, Москва)—совет терапевти. ССРИ Тибб ЕА акад. (1944) вә клиник тибб шө'бәсинин акад. катиби (1944—46). РСФСР әмәкдар елм хадими (1946). Функсионал Диагностика вә Експериментал Терапија Клиник Ин-тунун тәшкилатчысы вә директору (1924), 1929—52 илләрдә 2-ҹи Москва Тибб Ин-тунун мүаличә факүлтәсинин госпитал терапија клиникасында кафедра мүдири, ејни заманда ССРИ Тибб ЕА Експериментал вә Клиник Терапија Ин-тунун директору (1944—49) олмушдур. Тәдгигаты, әсасән, үрәк-дамар системинин физиолокија, патолокија вә клиникасына һәср едилмишдир. З. Русијада илк дәфә клиник електрокардиографијаны ишләјиб һазырламыш, бикардиограм нәзәријјәсини вә үрәк фәалијјәтинин функсионал позғунлуғларында ишләдилән *Зеленин дамҹысыны* тәклиф етмишдир. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф олунмушдур.

Ә с ә р л ә р и: Клинические лекции, М., 1916; Учебник частной патологии и терапии внутренних болезней, 3 изд., М., 1947 (совм. с Е. М. Гельштейном); Болезни сердечно-сосудистой системы в среднем и пожилом возрасте, М., 1959.

Әд.: Владимир Филиппович Зеленин, «Кардиология», т. 9, 1969, № 2.

ЗЕЛЕ́НИН ДАМҸЫСЫ—дәрман маддәси. Тәркиби ханымоту, валерјан, инҹичиҹәји тинктурасы вә ментолдан ибарәтдир. Әсасән, үрәк неврозларында ишләдилир. В. Ф. *Зеленин* тәклиф етмишдир.

ЗЕЛЕНОГО́РСК (1948 иләдәк Т е р и о к и)—РСФСР Ленинград вил.-ндә шәһәр. Фин көрфәзинин шм. саһилиндәдир. Ленинграддан 50 *км* шм.-г.-дә д.ј. ст. Дәнизкәнары иглим курортудур. Үрәк-дамар вә синир системләри, маддәләр мүбадиләси позғунлуғу, вәрәм вә с. хәстәликләр мүаличә олунур. Курорт илбоју ишләјир. З.-ун 11 *км*-лијиндәки Иличово гәс.-ндә В. И. Ленинин ев-музеји вар.

ЗЕЛЕНОГРА́ДСК (1947 иләдәк К р а н с)—РСФСР Калининград вил.-ндә шәһәр. Зеленоградск р-нунун мәркәзи. Калининграддан 30 *км* шм.-да, Балтик дәнизи саһилиндәдир. Д.ј. ст. Палчыгла мүаличә вә дәнизкәнары иглим курортудур. З.-да ган дөвраны органлары, синир системи, сүмүк-ојнаг вәрәми, кинеколожи вә с. хәстәликләр мүаличә олунур. Шотка мә'мулаты ф-ки, дренаж борулар вә јағ з-длары, санаторијалар, истираһәт евләри, ванна биналары, палчыг мүаличәханалары вә с. вар. 1252 илдә салынмышдыр.

ЗЕЛЕНОДО́ЛСК—Тат.МССР-дә шәһәр. Зеленодолск р-нунун мәркәзи. Волга чајы саһилиндә кәми дајаначағы. Д.ј. ст. Әһ. 86 мин (1977). Фанер вә шпалһопдурма з-длары, фанер-мебел комбинаты, мебел вә тикиш ф-кләри, механика техникуму, тибб мәктәби вар.

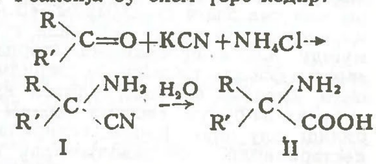
ЗЕЛИ́НСКИ Николај Дмитријевич (6.2.1861, Тираспол—31.7.1953, Москва)—совет кимјачысы (үзви кимја вә нефт кимјасы), үзви катализ елминин баниләриндән бири. ССРИ ЕА акад. (1929), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1945). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1942, 1946, 1948). 1893—1953 илләрдә (6 иллик фасилә илә) Москва ун-тинин проф. олмушдур. 1911 илдә чар һөкумәтинин мaариф назири Л. А. Кассонун иртиҹачы сијасәтинә е'тираз әламәти олараг бир груп алимлә бирликдә ун-ти тәрк етмиш, 1917 илләдәк Петербург Политехник Ин-тунда кафедра мүдири ишләмишдир. Әсас ишләри карбоһидрокенләр кимјасы вә үзви катализә аиддир. 1895—1907 илләрдә нафтен карбоһидрокенләринин синтези саһәсиндә апардығы ишләр нефт фраксијаларынын кимјәви тәркибинин өјрәнилмәсиндә бөјүк рол ојнамышдыр. З.-нин нафтен карбоһидрокенләринин деһидрокенләшмәси реаксијаларына аид тәдгигатлары ароматик карбоһидрокенләр истеһсалынын нәзәри әсасларыны тәшкил едир. З. нефтин мәншәји мәсәләсинә даир дә кениш тәдгигат апармышдыр. 1915 илдә о, көмүр сүзкәҹли әлејһгазы јаратмышдыр. Д. И. Менделејев ад. Үмумиттифаг Кимја Ҹәмијјәтинин јарадыҹыларындан бири олан З., В. И. Ленин ад. мүкафата лајиг көрүлмүш (1934), 4 дәфә Ленин ордени вә башга орденләрлә тәлтиф олунмушдур.

Ә с ә р и: Собр. трудов, т. 1—4, М., 1954—60.

Әд.: М а м е д а л и е в Ю. Г., Академик Николай Дмитриевич Зелинский, Б., 1951; Б а л а н д и н А. А., З е л и н с к а я Н. Е. и З е л и н с к и й А. Н., Жизнь и научная деятельность Н. Д. Зелинского, в кн.: Зелинский Н. Д., Избр. труды, М., 1968.

ЗЕЛИ́НСКИ—СТА́ДНИКОВ РЕАКСИЈАСЫ—алдеһид вә кетонлардан α-аминтуршуларын синтез едилмәси үсулу. Реаксија бу схем үзрә кедир:

Бурада *R* вә *R'*—һидрокен атому вә ја карбоһидрокен радикалыдыр. Бир нечә саат давам едән бу реаксија су мүһитиндә 0—20°С-дә апарылыр; әввәлҹә 60—90% чыхымла α-аминнитрил (I) алыныр, сонра онун һидролизи нәтиҹәсиндә мүвафиг α-аминтуршу (II) әмәлә кәлир. Реаксијаны 1906 илдә Н. Д. Зелински вә Г. Стадников кәшф етмишләр.

ЗЕЛЈО́НА-ГУ́РА (Zielona Góra)—Полшанын г.-индә шәһәр. Зелјона-Гура воједодалығынын инз. м. Әһ. 87,1 мин (1976). Д.ј. говшағы. Нәгл., електротехника, машынгајырма, јејинти, мебел, тохуҹулуг сәнајеси, али мүһәндислик мәктәби, 15—17 әсрләрә аид ме'марлыг абидәләри вар. Полад конструксијалар истеһсал едилир. 13 әсрдә салынмышдыр.

ЗЕЛЈО́НА-ГУ́РА ВОЈЕВОДАЛЫҒЫ (Województwo Zielonogórskie) — Полшанын г.-индә, Одра чајы һөвзәсиндә инзибати ваһид. Саһ. 8,9 мин *км²*. Әһ. 586 мин (1976). Инз. м. Зелјона-Гура ш.-дир. Релјефи тәпәли-моренлидир. Сәнаје-аграр р-нудур. Тохуҹулуг (кәтан вә јун парча), машынгајырма (вагон, чугунтөкмә, електротехника), керамика (иншаат үчүн сахсы), шүшә, ағаҹ е'малы сәнајеси саһәләри вар. Әсас сәнаје мәркәзләри Зелјона-Гура, Гожув-Велкополски, Нова-Сул вә с.-дир. К.т. јүксәк әмтәәлидир. Дөвләт тәсәрруфатлары үстүнлүк тәшкил едир. Әтлик-сүдлүк һејвандарлыг инкишаф етмишдир. Човдар, буғда, картоф әкилир. Ағаҹ тәдарүк едилир.

ЗЕ́МАН (Zeman) Карел (д. 3.11.1910, Остромерж)—Чехословакија кино режиссору. К. Готвалд ад. Дөвләт мүкафаты лауреаты (1957, 1959). Сулһ мүкафаты лауреаты (1959). «Ибтидаи дөврә сәјаһәт» (1955), «Фәлакәтли кәшф» (1958, Ж. Вернин әсәри үзрә; совет прокатында «Бек-Кап адасынын сирри»), «Барон Прашил» (1961, Г. Бүркерин «Мүнһаузен» әсәри үзрә; совет прокатында «Барон Мүнһаузен») она шөһ-

рәт газандырмышдыр. З. «Илһам» (1949), «Тәлхәјин хроникасы» (1964, совет прокатында «Ики мүшкетјор»), «Икииллик тә'тил» (1967, Ж. Вернин әсәри үзрә; совет прокатында «Оғурланмыш дирижабл») вә с. филмләрин режиссорудур. З.-ын јарадычылығы үчүн јени үслуб васитәләри ахтарышлары вә мултипликасија киносу илә бәдии кино үсулларынын пластик ујарлығы сәчијјәвидир. Бир чох филми бејнәлхалг кино фестивалларында мүкафата лајиг көрүлмүшдүр.

«ЗЕМЛЈА́ И ВО́ЛЈА»—1876 илин пајызында халгчыларын Петербургда јаратдығы кизли ингилаби тәшкилат. Әввәлләр «Шимали ингилаби халгчы групу», «Халгчылар ҹәмијјәти» адланмышдыр. «З.и в.» ады 1878—79 илләрдә нәшр олунмуш ејниадлы гәзетдән көтүрүлмүшдүр. Көркәмли нүмајәндәләри: М. А. вә О. А. Натансонлар, К. В. Плеханов, В. А. Осински, А. Д. Оболешев, Н. А. Морозов вә б. Үмумијјәтлә, 150-дән чох үзвү вар иди. Тәшкилат Кијев, Харков вә Одесса ингилабчылары илә сых әлагә сахлајырды. «З.и в.» мәркәзијјәт принсипи әсасында гурулмушду. Онун програмында торпағын «кәнд фәһлә тәбәгәсинә» верилмәси, онун бәрабәр бөлүшдүрүлмәси ирәли сүрүлүр вә бунун «јалныз зоракы чеврилиш јолу илә» һәјата кечириләҹәји көстәрилирди. Землјаволјачылар кәнд иҹмасыны Русијада сосиализм гурмаг уғрунда мүбаризәдә әсас бүнөврә сајырдылар. Демократик вә сосиалист ингилабынын мәгсәд вә шәртләрини гарышдырыр, кәндли һәрәкатынын сосиализм уғрунда мүбаризә дејил, буржуа-демократик ингилабынын мәғзи олдуғуну көрмүрдүләр. Землјаволјачылар сијаси мүбаризәнин әһәмијјәтини баша дүшмүр, фәһлә синфинин габагҹыл ролуну инкар едирдиләр. Землјаволјачылар халг ингилабы һазырламаг үчүн кәндләрдә ингилабчыларын даими «мәскәнләрини» јарадырдылар. Онлар Гафгазда да ингилаби фәалијјәтә ҹәһд көстәрмишдиләр. В. И. Ленин «...б ү т ү н наразылары өз тәшкилатларына ҹәлб етмәк вә бу тәшкилаты мүтләгијјәтә гаршы гәти мүбаризәјә галдырмаг...» сә'јини землјаволјачыларын мүһүм хидмәти һесаб етмишдир (Әсәр. там күллијјаты, ҹ. 6, сәһ. 147). Сијаси мүбаризә вә террорун ролу мәсәләләриндәки ихтилафлар нәтиҹәсиндә Воронеж гурултајындан (1879, ијун) аз сонра «З. и в.» ики тәшкилата (*«Чорны передел»* вә *«Народнаја волја»*) парчаланды.

ЗЕМЛЈА́ЧКА (С а м о ј л о в а) Розалија Самојловна (гызлыг фамилијасы З а л к и н д; партија тәхәллүсү—Д е м о н, О с и п о в; 1.4.1876, Кијев—21.1.1947, Москва)—пешәкар ингилабчы, совет дөвләт вә партија хадими. 1896 илдән Сов.ИКП үзвү. 1893 илдән ингилаби фәалијјәтә башламышдыр. 1901 илдән «Искра»нын акенти иди. Партија МК-сына дахил едилмиш (1903), *Чохлуг Комитәләри Буросуна* (1904) үзв сечилмишди. 1904 илин сентјабрында Бакыја кәлмиш, болшевикләри В. И. Ленинин «Партијаја» мүраҹиәти

вә партијанын дахили вәзијјәти илә таныш етмишди. 1905—07 илләрдә РСДФП Москва Комитәсинин катиби ишләмишдир. 1909 илдә Бакы партија тәшкилатынын катиби иди. 1915—17 илләрдә РСДФП МК Москва Бүросунун үзвү вә Москва Комитәсинин катиби олмушдур. Москвада Октјабр силаһлы үсјанында, Вәтәндаш мүһарибәсиндә иштирак етмиш, рәһбәр партија вә совет ишиндә чалышмышдыр. ССРИ ХКС сәдринин, сонра ҮИК(б)П МК јанында Партија Нәзарәти Комиссијасы сәдринин мүавини (1939—43) ишләмишдир. Партија гурултајларынын (1, 5-ҹидән башга) нүмајәндәси олмуш, 18-ҹи гурултајда МК үзвү сечилмишдир. ССРИ Али Советинин (1—2-ҹи чағырыш) депутаты олмушдур. 2 дәфә Ленин ордени вә Гырмызы Бајраг ордени илә тәлтиф едилмишдир. В. И. Ленин һаггында хатирәләри вар. Гызыл мејданда Кремл дивары јанында дәфн олунмушдур.

Әд.: Л е н и н В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат ҹилди, һ. 2, сәһ. 217); А н г а р с к а я М., Сердце, отданное народу, в кн.: Женщины русской революции, М., 1968.

ЗЕ́МО-АВЧА́ЛА СУ-ЕЛЕКТРИК СТАНСИЈАСЫ, В. И. Л е н и н ад.—Күрҹ.ССР-ин илк һидроенеркетика мүәссисәси. Мтсхета ш.-нин јахынлығында, Күр чајы илә Арагви чајынын говушдуғу јердәдир. Тикинтисинә 1923 илдә башланмыш, 1-ҹи нөвбәси 1927 илдә, там күҹү илә 1938 илдә истифадәјә верилмишдир. Мүәјјән олунмуш күҹү 36,8 мин *квт.*, орта иллик енержи истеһсалы 203 млн. *квт. саат*-дыр. Су говшағына бетон бәнд, сугәбуледиҹи, канал (уз. 3 *км*), су һөвзәси вә СЕС-ин бинасы дахилдир. Бетон бәнд су анбарыны әмәлә кәтирир. 1952 илдә СЕС-ин автоматлашдырылмасы баша чатдырылмышдыр. СЕС-ин енержиси Загафгазија Бирләшмиш Енержи Системинә верилир. СЕС Күрҹ.ССР-ин електрикләшдирилмәсиндә бөјүк рол ојнамышдыр. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

ЗЕ́МПЕР (Semper) Готфрид (29.11.1803, Һамбург—15.5.1879, Рома)—алман ме'мары вә инҹәсәнәт нәзәријјәҹиси. Мүнхен (1825—26) вә Парисдә (1826—28) охумушдур. Дрезден Рәсамлыг Академијасынын проф. (1834—49). *Дрезден үсјанында* иштирак едән З. 1849 илдә Парисә гачмыш, Лондонда (1851 илдән), Сүрихдә (1855 илдән), Вјанада (1871—76) ишләмишдир. З. ме'марлыг ишләриндә италјан Интибаһы вә барокко дөврүнүн декоратив мотивләрини еклектик сурәтдә тәтбиг етмишдир [Дрезденда Опера театры (1838—41, 1871—78) вә Шәкил галерејасы (1847—49), Вјанада «Бургтеатр» (1874—88), «Јени Һофбург» бинасы (1881—1913) вә с.]. З. капиталист әмәк бөлкүсүнү тәнгид едир, 19 әсрдә ме'марлыг вә бәдии сәнәткарлығын тәнәззүл етмәсинин сәбәбини техниканын инҹәсәнәтдән, тикинтидә исә конструксијанын бәзәк декорларындан ајры дүшмәсиндә көрүрдү. З.-ин көрүшләри ме'марлыг вә бәдии сәнаје саһәләриндә бир чох консепсијалара тә'сир көстәрмишдир.

Ә с ә р и: Практическая эстетика, пер. с нем., М., 1970.

ЗЕ́МСТВО—Русијада *земство ислаһаты (1864)* нәтиҹәсиндә бир сыра губернијада јарадылан јерли идарәчилик органлары. Јарадылмасындан мәгсәд мүтләгијјәт гурулушуну капиталист инкишафынын тәләбләринә ујғунлашдырмаг иди. З.-да үстүнлүк мүлкәдарлара верилсә дә бурада буржуазијанын нүмајәндәләри дә иштирак едирди. Чар һөкумәти либерал буржуа елементләринин нүфузундан еһтијат едәрәк, З.-нун фәалијјәтини јалныз һәмин губ., јахуд гәзанын «фајда вә еһтијаҹларына» аид тәсәррүфат ишләри илә мәһдудлашдырырды. З.-ларын фәалијјәти З.-да «үчүнҹү елементин»—гуллугчу зијалыларын (онларын арасында либераллар, халгчылар, һәтта сосиал-демократлар вар иди) нүфузунун артмасы илә 1890 илдән кенишләнмәјә башлады. З. хәстәханалар, аптекләр ачыр, фелдшер вә мамалыг курслары тәшкил едир, ибтидаи кәнд мәктәбләри, һабелә кимназијалар, мүәллимләр семинаријасы тә'сис едир, еһтијаҹы олан шакирдләрә тәгаүд верирди вә с. Бөјүк Октјабр Сосиалист ингилабынын гәләбәси вә Совет һакимијјәтинин јарадылмасындан сонра З. ләғв едилмишдир.

ЗЕ́МСТВО ИСЛАҺАТЫ (1864)—19 әсрин 60—70-ҹи илләриндә Русијадакы буржуа ислаһатларындан бири. З.и.-ндан мәгсәд мүтләгијјәт гурулушуну капиталист инкишафынын тәләбләринә ујғунлашдырмаг иди. Бунунла чаризм ингилаби һәрәкатла мүбаризәдә либераллары өз тәрәфинә чәкмәк истәјирди. «Әсаснамә»јә көрә јерләрдә губ. вә гәза земство јығынҹагларына гласнылар јүксәк әмлак сензи вә зүмрәләр системи әсасында сечилирди. Нәтиҹәдә фәһләләр сечкиләрдән тамамилә кәнарда галмышды. З.и. нәтиҹәсиндә 19 әсрин 70-ҹи илләринин сонунда Русијанын 34 мәркәзи губ.-сында земство идарәләри тәшкил олунмушду. Мүстәмләкәчилик сијасәти јеридән чар һөкумәти милли р-нларда, о ҹүмләдән Загафгазијада земство идарәләри јаратмады. Мәһдудлуғуна бахмајараг «...иҹтимаи һәјәҹан вә ингилаби тәзјиг далғасы нәтиҹәсиндә мүтләгијјәт һөкумәтиндән гопарылмыш күзәштләрдән бири...» (Л е н и н В. И., Әсәр. там күллијјаты, ҹ. 5, сәһ. 36) олан З.и.-нын буржуа тәсәррүфаты вә мәдәнијјәтинин инкишафына көмәји дәјмишди.

Әд.: Л е н и н В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат ҹилди, һ. 1, сәһ. 150); ССРИ тарихи, ҹ. 2, Б., 1963; История СССР с древнейших времен до наших дней, т. 5, М., 1968.

ЗЕ́МСТВО ЈЫҒЫНҸАҒЫ — 16—17 әсрләрдә Рус дөвләтиндә силкләрин (бојарлар, задәканлар, руһаниләр, хидмәт адамлары, варлы шәһәрлиләр) нүмајәндәләриндән ибарәт јығынҹаг; дөвләт ишләринә бахмаг үчүн (чар сечилмәси, веркиләр гојулмасы, мүһүм хариҹи сијасәт мәсәләләри вә с.) чағырылырды. Бу јолла һөкумәт задәканлара вә шәһәр әһалисинин јухары тәбәгәсинә архаланараг, һакимијјәтини мөһкәмләндирмәјә чалышырды. З.ј.-нда задәканлар әсас рол ојнајырдылар. Илк З.ј.-ны 1549 илдә *Иван IV Васиљевич* чағырмышды. 17 әсрин 2-ҹи јарысындан З.ј. әһәмијјәтини итирмәјә башламыш вә мүхтәлиф силк нүмајәндәләринин бә'зи мәсәләләрлә әлагәдар чағырылан мүшавирәсинә чеврилмишди. Сонунҹу З.ј. 1684 илдә чағырылмышды.

ЗЕ́МСТВО МӘКТӘБЛӘРИ—19 әсрин 60-ҹы илләриндә Русијанын земство идарәләри тәрәфиндән кәнд јерләрин-

дә ачылан вә онларын табелијиндә олан ибтидаи мәктәбләр. Әсасән 1 вә 2 синифдән ибарәт олан З.м.-ндә илаһијјат, оху, јазы, һесаб тәдрис едилир, ваһид програм олмадығындан мүәллим имкан дахилиндә нәғмә, тәбиәтшүнаслыг, ҹоғрафија, тарих фәнләрини дә өјрәдирди. Земство идарәләринин һүгугу мәктәб үчүн бина тикмәк вә ја кирајә етмәк, мәктәби сахламаг, јаначагла тәчһиз етмәк үчүн кәнд иҹмаларындан вәсаит топламаг, халг маарифинә гәјјумлуг етмәклә мәһдудлашдырылмышды; онлара тә'лим-тәрбијә ишинә гарышмаг (дәрслик вә програмлар тәртиб етмәк, ишә мүәллим көтүрмәк вә с.) һүгугу верилмирди. Русија Маариф Назирлијинин табелијиндә олан ибтидаи мәктәбләрлә, хүсусилә килсә-мәһәлли мәктәбләри илә мүгајисәдә З.м.-ндә тә'лим-тәрбијә ишләри даһа јахшы гурулмушду. Азәрб.-да земство идарәләри олмадығындан, З.м. Гафгаз ҹанишининин тәсдиги илә губ. земство веркисиндән јығылан мәбләғин бир һиссәси һесабына ачылмышды. 20 әсрин әввәлиндә Јелизаветпол губ.-нда 126 кәнд мәктәбиндән 13-ү, Бакы губ.-нда 81 кәнд мәктәбиндән 23-ү земствонун вәсаити һесабына фәалијјәт көстәрмишди. Бөјүк Октјабр социалист ингилабындан сонра дикәр тәһсил мүәссисәләри кими, З.м. дә Халг Маариф Комиссарлығынын табелијинә верилди.

ЗЕ́МСТВО МҮКӘЛЛӘФИЈЈӘТИ — чар Русијасында јерли верки системи. 15 әсрдә јаранмыш, 19 әсрдә даһа чох инкишаф етмишди. 1851 ил Низамнамәсинә көрә бүтүн З.м. пул вә натурал З.м.-нә бөлүнүрдү. Пул З.м. [дөвләт, губ. шәхси (силк) З.м.] полис вә мәһкәмә органларынын, инзибати вә земство идарәләринин, мәктәб, хәстәхана вә јанғындан мүһафизәнин тә'минатына сәрф олунурду. З.м.-нин әсас өдәјиҹиси олан кәндлиләр чохлу натурал мүкәлләфијјәтләр дә — јол, көрпү тикинтиси вә тә'мири, гошунларын мәнзилләә тә'мини, почт мүкәлләфијјәти вә с. јеринә јетирирдиләр. З.м. Бөјүк Октјабр социалист ингилабындан сонра ләғв едилмишдир.

ЗЕ́МСТВО ҺӘРӘКАТЫ — Русијада либерал мүлкәдарларын буржуа-мүхалифәтчи һәрәкаты. 19 әсрин 60-ҹы илләриндә мејдана чыхмышды. Либерал земствочулар һөкумәтдән бә'зи сијаси күзәштләр вә земстволарын һүгугларынын кенишләндирилмәсини тәләб едирдиләр. З.һ. маһијјәтҹә либералларын кичик ислаһатлар васитәсилә чаризм илә сазишә кәлмәк ҹәһдләри иди. Тәһкимчилијин ләғвиндән сонра Русијанын капиталист инкишафы јолуна дүшмәси, ингилаби һәрәкатын вә либерал мүхалифәтин күҹләнмәси чаризми бир сыра ислаһат, о ҹүмләдән *земство ислаһаты* (*1864*) кечирмәјә мәҹбур етди. 70-ҹи илләрин сонундакы ингилаби јүксәлиш земство либераллары арасында ҹанланмаја сәбәб олду. 80—90-ҹы илләрдәки сијаси иртиҹа вә аграр бөһран шәраитиндә З.һ., демәк олар, арадан галхды, 20 әсрин әввәлиндә ингилаби бөһран јахынлашдыгда јенидән ҹанланды. Мүтләгијјәт З.һ. илә сазишә кирмәјә чалышырды. Һөкумәт земство хадимләри мүшавирәси чағырылмасына иҹазә вермәји вә'д етмиш, либераллар исә сијаси мүбаризәдән әл чәкмәјә разы олмушдулар. Бу, З.һ.-нын мәһдудлуғуну, онун сијасәтбазлығыны вә чаризмлә сөвдәләшмәјә һазыр олдуғуну ачыб көстәрди. В. И. Ленин јазмышды ки, земство кампанијасы заманы мө'тәдил земствочуларла һөкумәтин ингилабчы пролетариата гаршы мүбаризә үчүн мүмкүн вә јәгин олан иттифагынын әламәтләри тамамилә ајдын шәкилдә мејдана чыхмышды (бах Әсәр. там күллијјаты, ҹ. 9, сәһ. 93). 1905—07 илләр ингилабынын әввәлиндә либераллар сијаси тәләбләрә 8 саатлыг иш күнү, тә'тил вә иттифаглар азадлығы, мүлкәдар торпагларынын бир һиссәсинин алынмасы (әвәзи өдәнилмәклә) вә с. тәләбләр дә әлавә етмәјә мәҹбур олдулар. Ејни заманда онлар 1905 илин мајында өз нүмајәндәләрини чарын јанына көндәрмишдиләр. В. И. Ленин чарла олан бу данышыглары сөвдәләшмә, буржуа хәјанәтинин илк аддымлары адландырмышдыр. 1905 ил 17 октјабр Манифестиндән сонра земство либераллары чаризми ачыг мүдафиәјә башладылар, земство мүхалифәтдән әксингилабын дајағына чеврилди. Земство либералларынын дахил олдуғу *кадетләр* вә *октјабристләр* партијалары јарадылды. 1905 илдә Загафгазијада, о ҹүмләдән Азәрб.-да кенишләнән ингилаби чыхышлар јерли либерал даирәләри һәрәкәтә кәтирмишди. Азәрб.-ын либерал мүлкәдар вә буржуа даирәләрини тәмсил едән Ә. Топчубашов, Ә. Ағајев, М. Вәкилов, Ш. Әсәдуллајев, А. Зијадханов, Г. Зүлгәдәров вә б. Гафгаз ҹанишини И. И. Воронсов-Дашкова вә Назирләр комитәсинин сәдри Виттеjә мүраҹиәт едәрәк, бә'зи хырда күзәштләрлә јанашы, земство өзүнүидарәси дә хаһиш етмишдиләр. Земство кампанијасынын әксингилаби маһијјәтини ифша едән Бакы болшевикләри күтләләри бу кампанијаны бојкот етмәјә чағырыр вә изаһ едирдиләр ки, хырда күзәштләр дејил, ән әввәл сијаси һүгуглар газанмаг лазымдыр, зүлм вә әсарәтә әризәбазлыгла дејил, силаһла сон гојмаг мүмкүндүр. Ҹанишинин лајиһәсинә көрә Загафгазијада бир нечә кәнд иҹмасыны әһатә едән хырда земство вә гәза земство идарәләри јарадылмалы иди. 1905 илин јајында Азәрб. гәзаларында земство мүшавирәләри кечирилмәјә башлады. 1905 илин сентјабрында Бакы губ. мүшавирәси чағырылды. Либералларын бүтүн ҹәһдләринә бахмајараг Азәрб.-да З.һ. көзләнилән нәтиҹәни вермәди. З.һ. халгы алдада билмәди вә болшевикләрин башчылығы илә кенишләнән ингилаби һәрәкат бу кампанијаны боша чыхартды. Јелизаветпол губ.-нын бир нечә гәзасында мүшавирә чағырылмады; чағырыланларын да чоху ишини јарымчыг гојду. Губ. мүшавирәси исә топлана билмәди. Гафгаз ҹанишини земство кампанијасыны тә'хирә салмаға мәҹбур олду, ингилабын кери чәкилдији дөврдә исә земство ислаһатыны «унутду». Лакин либерал даирәләр иҹәрисиндә нүфузуну итирмәкдән горхан Гафгаз ҹанишинлији 1909 илдә јенидән земство кампанијасына мүраҹиәт етди. 1909 илин јај вә пајызында Азәрб.-да губ. земство мүшавирәләри кечирилмәјә башлады. В. И. Ленинин көстәришләрини рәһбәр тутан Азәрб. болшевикләри иртиҹа шәраитиндә земство капанијасындан истифадә етмәјә чалышырдылар. Либералларын ҹәһдләринә бахмајараг, 1909 ил кампанијасы да нәтиҹә вермәди; һөкумәт даирәләри, III Дөвләт думасы јерли шәраитин «әлверишли олмадығыны» бәһанә кәтирәрәк, Гафгазда, о ҹүмләдән Азәрб.-да земство ислаһаты мәсәләсини рәдд етдиләр. Бунун башлыҹа сәбәби исә чаризмин вә рус буржуазијасынын јеритдији милли-мүстәмләкә сијасәти иди.

Әд.: Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат ҹилди, һ. 1, сәһ. 150—151); Азәрбајҹан тарихи, ҹ. 2, Б., 1964; Милман А. Ш., Ингилабдан әввәлки Азәрбајҹанда өзүнүидарә органлары неҹә сечилирди, Б., 1961; Оруҹов Һ. Ә., 1905-ҹи илдә Азәрбајҹанда земство кампанијасы, Азәрб.ССР ЕА Хәбәрләри (тарих, фәлсәфә вә һүгуг серијасы), 1966, № 1; Гуманов Г. М., Итоги земских совещаний на Кавказе, Тифлис, 1915; Листовки бакинских большевиков 1905—1907 гг., Б., 1965; Пироумова Н. М., Земское либеральное движение, М., 1977.

ЗЕ́МШШИНА—Рус дөвләти әразисинин *опричнинаја* дахил едилмәјән әсас һиссәси. З.-ја Перм вә Вјатканын шәһәрләри, Рјазан, Стародуб, Великије Луки вә с. дахил иди. Бә'зи р-нлар З.-дан опричнинаја кечмиш, сонра јенә З.-ја гајтарылмышды. Адәтән бир гәза дахилиндә һәм опричнина, һәм дә З. торпаглары олурду. 1572 илдә опричнинанын јенидән тәшкилиндән сонра З. вә опричнина торпаглары тәдриҹән бирләшди.

Әд.: бах *Опричнина* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ЗЕ́НЕФЕЛДЕР (Senefelder) Алоиз (6.11.1771, Прага—26.2.1834, Мүнхен) —полиграфија саһәсиндә алман ихтирачысы. 1796 илдә һүндүр чап формасы һазырланмасынын мүмкүнлүјүнү (әһәнкдашыны кимјәви јолла е'мал етмәклә) мүәјјәнләшдирмиш, 1798 илдә јасты чап үсулуну—*литографијаны* ихтира етмишдир. Сонралар литографија чап дәзкаһыны гурашдырмыш, «Литографијаја даир дәрс вәсаити» китабыны нәшр етмиш (1818), кәтан үзәриндә јағлы бојаларла чәкилмиш рәсмин литографик репродуксијасыны чыхармышдыр (1833).

Әд.: Попов В. В., Общий курс полиграфии, 6 изд., М., 1964; Wagner C., Alois Senefelder. Sein Leben und Werken, Leipzig, 1914.

ЗЕНИ́Т (фр. Zénith, әр. سمت сәмт, истигамәт)—көј сферасынын мүшаһидәчинин башы үстүндә јерләшән нөгтәси; мүшаһидә нөгтәсиндән галдырылмыш нормал бу сфераны З.-дә кәсир. Көј гүббәсинин З. илә гаршы-гаршыја олан нөгтәсинә *надир* дејилир.

«ЗЕНИ́Т»—ССРИ һәмкарлар иттифагларынын көнүллү идман ҹәмијјәти. Машынгајырма сәнајесинин бир сыра саһәләриндәки идман коллективләрини бирләшдирир. 1936 илдә јарадылмышдыр. 1957—66 илләрдә идман ҹәмијјәтләринин јенидән тәшкили илә әлагәдар «З.» коллективи «Труд» ҹәмијјәтинә вә дикәр респ. ҹәмијјәтләринә дахил олмушдур. 1966 илдә «З.» јенидән бәрпа едилмишдир. «З.»-ин јетишдирмәләри сырасында чохлу Олимпија ојунлары, дүнја, Авропа вә ССРИ чемпионлары вар. «З.»-ин тәгр. мин ири идман гурғусу, 13 мин идман мејданчасы, 100-дән чох ушаг-кәнҹләр идман мәктәби фәалијјәт көстәрир. 1979 илдә «З.» ҹәмијјәтинин Азәрб. шурасы јарадылмышдыр.

ЗЕНИ́Т АРТИЛЛЕРИЈАСЫ — һава һүҹумундан мүдафиә (ҺҺМ) үчүн артиллерија нөвү. Гуру гошунлары вә

ҺҺМ гошунларынын тәркибинә дахилдир. Кәмиләрдә дә З.а. олур. Зенит топу Биринчи дүнја мүһарибәсиндән әввәл мејдана чыхмышдыр. ССРИ-дә 1918 илдә З.а. бөлмәләри, 1924 илдә З.а. полклары јарадылмышдыр. 30—40-чы илләрдә 25, 37, 76 вә 85 *мм*-лик зенит топлары истифадәјә верилмишдир. Икинчи дүнја мүһарибәсиндә З.а. гырычы авиасија илә бирликдә ҺҺМ гошунларында, һәмчинин дөвләтләрин ән мүһүм објектләринин мүдафиәси үчүн истифадә олунмушдур. Бир чох өлкәдә З.а. ири (100 *мм*-дән чох), орта (70—100 *мм*) вә кичик (2—70 *мм*) чаплы топларла, јени конструксијалы мәрмиләр, зенит атәшини идарәедән чиһазлар, кәшфијјат вә һәдәф көстәричи радиолокасија стансијалары, һәмчинин һәдәфә тушлајан стансија илә тәчһиз олунмушду. Мүһарибәдән сонракы илләрдә *Зенит-артиллерија комплексләри* јарадылмышдыр.

Әд.: Латухин А. Н., Современная артиллерия, М., 1970; Земсков В. И., Виды вооруженных сил и рода войск, М., 1975.

ЗЕНИ́Т БОРУСУ—зенитәтрафы улдузларын мүшаһидәсинә әсасән енлијин вә саатын дүзәлишинин биркә тә'јини үчүн астрономик аләт. Американ астроному. Ф. Росс гурашдырмышдыр. Бир кечә әрзиндәки мүшаһидәдә хәтасы мүвафиг олараг +0,08 вә +0,007 *сан*.-дир. Илк З.б. Бејнәлхалг енлик ст.-нда (АБШ) гурулмушдур (1911).

ЗЕНИ́Т МӘСАФӘСИ—*көј координатларынын* һоризонтал системдәки координатларындан бири.

ЗЕНИ́Т ПУЛЕМЈОТУ—нисбәтән аз һүндүрлүкдә учан һава һәдәфләрини вурмаг үчүн автомат силаһ. Гуру гошунларынын зенит бөлмәләриндә (автомобилә гошулмуш икиохлу лафетдә), танк вә дөјүш машынларында, һабелә кәмиләрдә ҺҺМ мәгсәди илә истифадә олунур. Илк нүмунәләри Биринчи дүнја мүһарибәсинин ахырында Алманија вә Франсада мејдана кәлмишдир. Мүасир З.п. ваһид база үзәриндә јерләшдирилиб үмуми тушлама вә нишанкаһ тәртибатына малик бир нечә (адәтән 2—4) әдәд лүләли автомат силаһдан—зенит пулемјоту гурғусундан (ЗПГ) ибарәтдир. Мүасир З.п.-нун чапы 12,7—14,5 *мм*, маили атәш мәсафәси 2,5—3 *км*-дир. Дәгигәдә 500—1000 атәш ачыр.

ЗЕНИ́Т ТОПУ—әсасән һава һәдәфләринә, һәмчинин јерүстү вә суүстү һәдәфләрә атәш үчүн артиллерија силаһы. Биринчи дүнја мүһарибәсиндән әввәл Алманија, Франса вә Италијада мејдана чыхмышдыр. Русијада илк 76 *мм*-лик тәјјарәвуран топлар 1915 илдә јарадылмышдыр. З.т. кичик (20—60 *мм*), орта (60—100 *мм*) вә ири (100 *мм*-дән артыг) чаплы топлара ајрылыр. 50-чи илләрдә ракет техникасынын инкишафы илә әлагәдар ири вә орта чаплы З.т. кичик чаплы зенит гурғулары илә әвәз олунмаға башлады. Мүасир кичик чаплы З.т. шагули (90°-дәк) вә истәнилән үфүги вәзијјәтдә, фасиләсиз вә тәк-тәк атәш (дәгигәдә 1000-ә гәдәр) ача билир. Мәрминин башланғыч сүр'әти 800—1200 *м/сан*-дир. З.т. артиллерија зенит атәшини идарәедән чиһазлар, һава һәдәфләрини ашкар едән радиолокасија ст., топтушлајан, һабелә механики вә ја радиопартладычылы күчлү мәрмиләрлә тәчһиз олунур. З.т. белә чиһаз вә ст.-ларла бирликдә *зенит-артиллерија комплекси* адланыр.

ЗЕНИ́Т-АРТИЛЛЕ́РИЈА КОМПЛЕКСИ (ЗАК)—дүшмәнин һава һәдәфләрини мәһв етмәк үчүн зенит топлары (бир вә ја бир нечә), атәши идарәедән чиһаз вә радиолокатордан ибарәт комплекс. Икинчи дүнја мүһарибәси дөврүндә тәтбиг олунмаға башламыш вә мүһарибәдән сонра модернләшдирилмишдир. ЗАК кичик һүндүрлүкләрдә учан һәдәфләри тапмаға, топлары автоматик тушламаға вә һәр чүр һава шәраитиндә атәш ачмаға имкан верир. ЗАК-а 57, 100 вә 130 *мм*-лик зенит топлары дахилдир. Структуруна көрә ЗАК автоном олур, јә'ни бүтүн елементләри бир база (лафет вә ја дикәр тәкәрли васитә) үзәриндә јерләшир, дикәр һалларда исә радиолокатор вә артиллерија зенит атәшини идарә едән чиһазлар ајры-ајры нәгл. ваһидләриндән ибарәт олуб бир вә ја бир нечә топа (батарејаја) хидмәт едир.

Әд.: Латухин А. Н., Современная артиллерия, М., 1970.

ЗЕНИ́Т-РАКЕ́Т КОМПЛЕКСИ (ЗРК)—һава һәдәфләрини һәр чүр шәраитдә тапмаг вә зенит ракетләри илә мәһв етмәк үчүн комплекс. Һәдәфи ашкар едән вә көстәрән систем, идарәолунан зенит ракетләри, ишәсалма гурғусу, учушу идарәетмә системи, јохламанәзарәт аваданлығы, һабелә јардымчы аваданлыгдан (ракетләрин ишәсалма гурғусуна верилмәсини, сахланмасыны вә бурахылмасыны тә'мин едән) ибарәтдир. ЗРК-нын илк нүмунәләри Икинчи дүнја мүһарибәсинин ахырларында јарадылмышдыр. Стасионар, јарымстасионар вә һәрәкәт едән нөвләри вар. Ракетин тушланмасынын автоматлашдырылма дәрәчәсинә көрә автомат, јарымавтомат вә автоматлашдырылмамыш, комплексин јерләшдирилмәсинә көрә исә јерүстү вә кәми ЗРК-нә бөлүнүр. Ракетин һәдәфә тушланма үсулуна көрә јердән (вә ја кәмидән) верилән команда илә тушланан телеидарәетмә системли, ракетин өз чиһазлары илә идарәедилән тушлама системли вә һәр ики үсулдан истифадә едән гарышыг системли ЗРК вар. ЗРК-нин бурахдығы вә раст кәлдији һәдәфдән екс олунмуш сигнала көрә тә'јин едилән координатлар команда мәнтәгәсинә вә һесаблајычы-һәлледичи чиһаза верилир. Бурада һәдәфин кимә мәнсуб олдуғу («өзүнүнкү — өзкәнинки») мүәјјәнләшдирилир, ракетин «өзкә» һәдәфә бурахылмасы аны дәгиг һесабланыр.

Әд.: Пересада С. А., Зенитные ракетные комплексы, М., 1973; Демидов В. П., «Земля—воздух». Устройство и принципы действия зенитного ракетного комплекса, М., 1973.

ЗЕ́НИТСА (Zenica)— Југославијанын Боснија вә Һерсеговина респ.-нда шәһәр. Босна чајы саһилиндәдир. Әһ. 53 мин (1973). Өлкәнин мүһүм гара металлуркија мәркәзидир. Металлуркија комбинаты, кокс-кимја, јүнкүл вә јејинти сәнајеси вар. Јахынлығында гонур көмүр, дәмир вә манган филизләри чыхарылыр.

ЗЕНИ́Т-ТЕЛЕСКО́П — улдузларын *зенит мәсафәсинин* кичик фәргини өлчмәк үчүн астрономик чиһаз. Бу фәргә зәрури дүзәлиш етмәклә мөвгејин чоғрафи енлији һесабланыр. Хәтасы ±(0,10″—0,15″) гәдәрдир.

ЗЕ́НКЕР (алм. Senker)—метал, пластик күтлә вә с. деталларда төкмә, штамплама, дешмә вә с. нәтичәсиндә алынмыш силиндрик дешикләрин кириш һиссәләрини, һәмчинин онларын фасонлу саһәләрини тәмиз е'мал етмәк үчүн аләт. *Бурғудан* фәргли олараг З.-ин, адәтән, 3—6 кәсичи тијәси олур вә бу тијәләр оха нәзәрән маили вә ја перпендикулјар јерләшир. Конструксијасына көрә бүтөв вә јығма (кәсичи һиссәләри вә көвдәләри дәјишдирилә билән); бағланма үсулуна көрә коник, јахуд силиндрик гујруглу вә хүсуси сағанагда бәркидилән тахма З.-ләрә бөлүнүр. Бу аләтлә апарылан әмәлијјата зенкерләмә дејилир.

ЗЕ́НКЕР (Sänger) Ејкен (22.9.1905, Боһемија, Преснитс — 10.2.1964, Гәрби Берлин)—ракет техникасы саһәсиндә алман алими, физик. 1936 илдән Трауендәки Елми-Тәдгигат Ракет Ин-туна рәһбәрлик етмишдир. 1942—45 илләрдә Ајнрингдә Елми-Тәдгигат Планеризм Мәркәзиндә ишләмишдир. 1950 — 52 илләрдә Бејнәлхалг Астронавтика Федерасијасынын президенти олмушдур. 1954 илдән Штутгарт Елми-Тәдгигат Реактив Мүһәррикләр Физикасы Ин-туна, 1956 илдән исә Штутгарт ракет Техникасы вә Космик Чәмијјәтинә башчылыг етмишдир. Әсас тәдгигатлары ракет тәјјарәләри, фотон ракетләри, ракет учушлары техникасы саһәсиндәдир. Ракет вә космик техника саһәсиндәки наилијјәтләринә көрә «Инсан космосда» Бејнәлхалг чәмијјәтинин Јури Гагарин медалы вә 2 Керман Оберт медалы илә тәлтиф едилмишдир. Ајын арха тәрәфиндәки бир кратерә З.-ин ады верилмишдир.

ЗЕНО́ (Zeno) Катерино (?—?)—15 әср Венесија дипломаты. Ағгојунлу һөкмдары Узун Һәсәнлә гоһумлуғуну (З. Узун Һәсәнин арвады *Дәспинә хатунун* бачысы гызы Виолента илә евләнмишди) нәзәрә алан Венесија сенаты З.-ну 1471 илдә Ағгојунлу сарајына сәфир тә'јин етмишди. З. Венесијадан вәтәнә гајыдан Ағгојунлу елчиси Мурадла бирликдә Азәрб.-а кәлмишди. О, Османлы империјасына гаршы Ағгојунлу дөвләти илә Венесија арасында иттифаг бағланмасына наил олду. Ағгојунлу-Османлы мүһарибәсиндә иштирак едән З. Ағгојунлуларын Отлугбели дөјүшүндәки (11.8.1473) мәғлубијјәтиндән сонра Узун Һәсән тәрәфиндән Ағгојунлу елчиси кими дипломатик данышыглар апармаг үчүн Авропаја көндәрилди. Узун Һәсәнин тапшырыгларыны јеринә јетирдикдән сонра З. 1474 илдә вәтәнә гајытмыш вә Ағгојунлу дөвләтинә сәфәри һаггында «Сәјаһәтнамә» (хатират) јазмышдыр. Әлјазмасы итмиш бу әсәр, сонралар З.-нун Азәрб.-дан Венесија сенатына көндәрдији мәктублар вә шәхси гејдләри әсасында бәрпа едилмишдир. «Сәјаһәтнамә» Ағгојунлу дөвләтинин тарихини, онун Венесија вә бир сыра Авропа өлкәси илә дипломатик әлагәләрини өјрәнмәк үчүн гијмәтли мәнбәдир.

Әд.: Маһмудов Ј. М., Сәјјаһлар Азәрбајчана кәлир, Б., 1977; Berchet L., La republica di Venezia ela Persia, Torino, 1865.

ЗЕОЛИТЛӘР (јун. zéo — гајнамаг, бишмәк + lithos — даш) — минераллар; гәләви вә гәләви-торпаг металларын

сулу алүмосиликатлары. Кристаллик гурулушу [(Si, Al)O_4] тетраедрләр каркасындан ибарәтдир. Мәнфи јүкләри әсасән Ca, Na вә K ионлары илә мүвазинәтләшир. З.-ин каркаслары чөл шпатларынын вә фелдшпатитләрин каркасына охшардыр, лакин даһа чох ачыгдыр (ири бошлуглар вә каналлар вар). Бу хүсусијјәтләринә көрә онлар ион мүбадиләсинә кирир вә молекуллары адсорбсија едир. З.-ин каналларында гыздырылдыгда каркасы парчаланмадан ајрылан су молекуллары (зеолит сују) вар. Тәбии З.-ә тәгр. 30 минерал дахилдир. Ән мүһүмләри: аналсим $Na_2(AlSi_2O_6)\cdot 2H_2O$, натролит $Na_2(Al_2Si_3O_{10})\cdot 2H_2O$, ломонтит $Ca[Al_2Si_4O_{12}]\cdot 2H_2O$, шабазит $Ca(Al_2Si_4O_{12})\cdot 6H_2O$, жисмондин $Ca(Al_7Si_2O_8)\cdot 4H_2O$, кејландит $Ca(Al_2Si_7O_{18})\cdot 6H_2O$, фожазит $Na_2Ca[AlSi_2O_6]_4\cdot 16H_2O$.

З. бүтүн сингонијаларда кристаллашыр, өлчүсү бир нечә *см*-дән бир нечә *мкм*-дәк олан рәнксиз, надир һалларда рәнкли (чәһрајы, сары, гырмызы) шәффаф кристаллар әмәлә кәтирир. Сәртлији 3,5—5,5, сыхлығы 1800—2250 *кг/м³* (бариумлу З.-дә 2500—2700 *кг/м³*). З. еффузив гатларын һидротермал дәјишилмә саһәләриндә, нисбәтән ашағы темп-р (250—300°С-дәк) вә тәзјиг (бир нечә мин *ат*) шәраитиндә, һәмчинин нефелин, лөсит, вулканик шүшә, надир һалларда чөл шпатларынын автометасоматик дәјишилмәсиндән әмәлә кәлир. З. асан синтез олунур вә мүхтәлиф кимјәви маһсулларын ајрылмасында молекулјар сүзкәч кими ишләдилир. Сон заманлар к.т.-нда да тәтбиг едилир.

Јатаглары ССРИ-дә Загафгазијада (о ҹүмләдән Азәрб.-да Товуз, Нахчыван вә Талышда), Камчаткада, харичдә исә Јени Зеландија, Јапонија вә АБШ-дадыр.

«ЗЕ́РИ И ПО́ПУЛЛИТ» («Zeri i Popullit» — «Халгын сәси») — Тиранада нәшр олунан күндәлик газет. Албанија Әмәк Партијасы МК-нын органы; 1942 илин августундан чыхыр. Тиражы 106 мин нүсхә (1977).

«ЗЕРНО́»—болшевик нәшријјаты. 1906 илдә Петербургда тәшкил едилмишдир. *«Вперјод»* нәшријјаты дағыдылдыгдан сонра РСДФП МК илә партијанын Русијадакы тәшкилатлары вә харичдәки групплары арасында әлагә јаратмышды. Өлкәнин мүхтәлиф шәһәрләриндә нүмајәндәликләри вар иди. «З.» В. И. Ленинин 1895 илдән башлајараг јаздығы әсәрләрин 3 ҹилдлик илк күллијјатыны «12 ил әрзиндә» ады илә чапа һазырламыш вә гисмән нәшр етмишдир. 1-чи ҹилд Вл. Ил'ин тәхәллүсү илә 1908 илдә нәшр олунмуш, ҹилдә Ленинин 1895—1905 илләрдә јаздығы мәгалә вә брошүрләри дахил едилмишдир. 2-чи ҹилдин 1-чи һиссәси 1908 илдә «Аграр мәсәлә» (јенә дә Вл. Ил'ин тәхәллүсү илә), 2-чи һиссәси исә «1905—1907 илләрин биринҹи рус ингилабында сосиал-демократијанын аграр програмы» ады илә нәшр едилмишдир. Лакин, чапа һазырланмыш 3-чү ҹилдин нәшри чар һөкумәтинин ҹәза тәдбирләри нәтиҹәсиндә мүмкүн олмамышдыр. «З.»-нун 1907 илдә 60 миндән артыг тиражла чап етдији «Һамы үчүн 1908 ил тәгвими»нә В. И. Ленин «Штутгартда бејнәлхалг сосиалист конгреси» мәгаләсини јазмышдыр. «З.» «Һамы үчүн китаблар», «Сосиал-демократијанын програмы вә тактикасы мәсәләләринә даир мүзакирә вә рефератлар» серијалары илә китаблар нәшр етмишдир. «З.» чар һөкумәти тәрәфиндән дағыдылдыгдан (1907 илин јај-јај ајлары) сонра да фәалијјәтини давам етдирмиш, 1908 илин пајызында бурахдығы «Карл Маркс (1818—1883)» мәҹмуәсиндә В. И. Ленинин «Марксизм вә тәфтишчилик» әсәрини вермишдир.

Әд.: Иоффе А. М., Издательская деятельность большевиков в 1905—1907 гг., М., 1971.

ЗЕРНОГРА́Д (1960 илләдәк Зерно ј)—РСФСР Ростов вил.-ндә шәһәр. Зерноград р-нунун мәркәзи. Д.ј. ст. К.т. машынлары вә сүд з-длары, к.т.-нын механикләшдирилмәси ин-ту, селексија-тәҹрүбә вә Шимали Гафгаз машын-сынаг ст.-лары вар.

ЗЕРФЎСС (Zehrfuss) Бернар (д. 20.10. 1911, Анже)—франсыз ме'мары. Парис Зәриф Сәнәтләр Мәктәбиндә охумушдур. З. *функсионализм* ән'әнәләринин ардыҹыл давамчыларындандыр. Әсас ишләри: Парисдә ЈУНЕСКО бинасы (1953—57, ме'марлар М. Л. Брөјер вә П. Л. Нерви илә биркә), Сәнаје вә Техника Мәркәзи (1958, ме'марлар Р. Камело вә Ж. де Маји илә биркә), Флендә (Ил-де-Франс) «Рено» з-длары (1953). З. Парис, Һавр, Тур ш.-ләриндә, һәмчинин Тунис вә Әлҹәзаирдә чохлу ичтимаи вә јашајыш биналарынын лајиһәсини вермишдир.

ЗЕСТАФО́НИ (1921 илләдәк Квирил и)—Күрҹ.ССР-дә шәһәр. Зестафони р-нунун мәркәзи. Квирила чајы саһилиндәдир. Д.ј. ст. Әсас сәнаје саһәләри: металлуркија, електротехника, јејинти. Ферроәринти, кабел з-длары, шәрабчылыг сәнајесинин истеһсалат бирлији, к.т. техникуму, халг театры, техники пешә мәктәби вә с. вар.

ЗЕФИ́Р (Zéphyros)—1) гәдим јунан мифолокијасында гәрб күләји аллаһы. Ганадлы оғлан шәклиндә тәсвир едилирди; 2) поетик ифадә кими исти, хәфиф меһ.

ЗЕҺНИ ВӘ ФИЗИКИ ӘМӘК—инсан фәалијјәтинин ики тәрәфи. Синифли антагонист ҹәмијјәтдә З. вә ф.ә. экслик тәшкил едир. З. вә ф.ә. ичтимаи әмәк бөлкүсү нәтиҹәсиндә јаранмышдыр. «Әмәк бөлкүсү јалныз о замандан һәгиги бөлкү олур ки, madди вә мә'нәви әмәк бөлүнүб бир-бириндән ајрылыр» (Маркс К. вә Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 1, Б., 1978, сәһ. 24). Әмәк бөлкүсү тарихән мүтәрәгги рол ојнамышдыр. Гулдарлыг дөврүндә азад вәтәндаш үчүн әмәк тәһгир сајылдығындан фајдалы әмәклә јалныз истисмар едиләнләр мәшғул олурдулар. Феодализмдә З. вә ф.ә. арасында антагонист зиддијјәт шәһәрлә кәнд арасында экслик ләрин артмасы илә дәринләшмишдир. Зеһни әмәклә әсасән, задәканлар вә руһаниләр мәшғул олмушлар. З. вә ф.ә. арасында зиддијјәт истисмарчы ҹәмијјәтләрин маһијјәтиндән доғур. Лакин ҹәмијјәтин мәһсулдар гүввәләринин инкишафы савадлы вә мәдәни фәһләләрә еһтијаҹы даһа да артырырды.

З. вә ф.ә. арасында экслик хүсуси мүлкијјәтин ләғви илә, сосиализм гуруҹулуғу просесиндә арадан галдырылыр. Сосиализмдә З. вә ф.ә. арасында антагонист экслик ләрин ләғви һеч дә онлар арасындакы мүһүм фәргләри арадан галдырмыр. Сосиализмдә З. вә ф.ә. арасында сосиал вә тәбии фәргләр мөвҹуддур. Сосиал фәргләрә З. вә ф.ә. адамлары арасында игтисади, сосиал вә мәдәни гејри-бәрабәрлијин галыглары аиддир. Марксизмә көрә, бу фәргләр кечичи вә мүвәггәти олуб, коммунизм гуруҹулуғу просесиндә арадан галдырылыр. Тәбии фәргләр исә мүхтәлиф пешә функсијаларыны ифадә едән З. вә ф.ә.-ин хүсусијјәтләриндән ирәли кәлир. Һәмин фәргләр ҹәмијјәтин мәһсулдар гүввәләринин мәдәни-техники инкишаф сәвијјәсиндән вә сосиализмин игтисади јеткинлик дәрәҹәсиндән асылыдыр. З. вә ф.ә. арасындакы фәргләрин арадан галдырылмасы коммунизмин мадди-техники базасынын јарадылмасы, ичтимаи әмәк бөлкүсү саһәсиндә сосиал мүнасибәтләрин тәкмилләшдирилмәси, шәхсијјәтин аһәнкдар инкишафы сајәсиндә әлдә едиләҹәкдир. ССРИ-дә «Дөвләт ҹәмијјәтин сосиал јекҹинслијинин күҹләнмәсинә—синфи фәргләрин, шәһәрлә кәнд, әгли әмәклә физики әмәк арасында мүһүм фәргләрин силинмәсинә... көмәк едир» (ССРИ Конститусијасы, маддә 19). Коммунизмдә һәр ики әмәк нөвү һәртәрәфли инкишаф етмиш шәхсијјәтин фәалијјәтиндә илкин һәјати тәләбата чевриләҹәкдир.

Әд.: Маркс К., Гота програмынын тәнгиди, Б., 1964; јенә онун, Капитал, ч. 1, Б., 1969; Енкелс Ф., Анти-Дүринг, Б., 1967; Сов.ИКП Програмы, Б., 1977; Новоселов Н. С., Умственный труд, его сущность и некоторые тенденции развития, Свердловск, 1972.

ЗЕҺНИ ИНКИШАФ—бах *Интеллектуал инкишаф.*

ЗЕҺНИ ТӘРБИЈӘ—бах *Әгли тәрбијә.*

ЗЕҺНИ ҺИССЛӘР—бах *Интеллектуал һиссләр.*

ЗӘБУР— *Әһди-этигә* дахил олан китаблардан бири. 150 псаломдан, јә'ни дини нәғмәдән ибарәтдир. З.-да һәмчинин мүгәддәс јазыларын шәрһи верилир. Һәлә гәдим дөврләрдә З.-а мүхтәлиф мүәллифләрә мәхсус 5 китаб дахил иди. Сонралар һәмин китаблар дини мәзмун охшарлығына көрә бир китабда бирләшдирилмишдир. Псаломларын чоху дини-мәрасим мусигиси илә мүшајиәт едилир. З. Гәдим Русијада тәдрис китабларындан олмушдур. З.-у гәдим славјан дилинә Кирилл вә Мефоди тәрҹүмә етмишләр.

ЗӘГАЗИ́Г, Әз-Зәгазиг (әр. الزقازيق)—МӘР-дә шәһәр. Шәргијјә мүһафазасынын инз. м. Д.ј. вә автомобил јоллары говшағы. Мисирин шм.-ш.-индә, Нил чајы делтасындадыр. Әһ. 173 мин (1970). Тиҹарәт-нәгл. мәркәзи. Памбығтәмизләмә мүәссисәләри вар. Гәдим Бубаст мә'бәдинин харабалыглары З. р-нундадыр.

ЗӘҒЛУЛ ПАША (زغلول باشا Сәад) (ијул, 1857 вә ја 1860—23.8.1927, Гаһирә)—Мисир сијаси вә дөвләт хадими, *«Вәфд»* партијасынын баниләриндән вә рәһбәрләриндән бири. Әл-Әзһәр унтини битирмишдир. 1879—82 илләрдә милли азадлыг һәрәкатында иштирак етмишдир. 1906—12 илләрдә маариф вә әдлијјә назири, 1914 илдә Ганунвериҹилик мәҹлисинин илк витсе-президенти олмушдур. Мисирин там истиглалијјәти уғрунда һәрәката рәһбәрлик етмишдир. Ики дәфә (1919 вә 1921—23) һәбс вә сүркүн олунмушдур. 1924 илин јанвар—нојабрында баш назир, 1926—27 илләрдә депутатлар палатасынын сәдри иди.

ЗӘЈ — сулфат туршусунун икигат (икиметаллы) кристалһидратларынын үмуми ады. Формуллары $Me^{I}Me^{III}\cdot(SO_4)_2\cdot 12H_2O$-дур (бурада Me^{I}—бирвалентли катион, мәс., Na^{+}, K^{+}, NH_4, Me^{III} исә үчвалентли катиондур, мәс., Al^{3+}, Cr^{3+}, Fe^{3+} вә с.). Дадлары турш вә бүзүшдүрүчүдүр. Ади шәраитдә давамлы маддәләрдир. Суда јахшы һәлл олур, гыздырылдыгда кристаллашма сујуну итирәрәк зәјә чеврилир. Көн-дәри сәнајесиндә (ашы маддәси кими), бојагчылыгда (рәнкаб кими), фото материаллары сәнајесиндә вә с. саһәләрдә ишләдилир. Тибдә алүминиум З.-индән ганкәсән маддә («карандаш» шәклиндә) вә бүзүшдүрүчү мәһлул кими, һабелә јахалама, јума, исламтма вә инјексија мәгсәди илә истифадә олунур.

ЗӘЈӘМ—Азәрб.ССР-ин Кәдәбәј, Товуз вә гисмән Шамхор р-нларында чај. Күрүн сағ голу. Уз. 90 *км*, һөвзәсинин саһ. 942 *км*²-дир. Шаһдағ силсиләсинин шм. јамачындан (2020 *м* һүнд.-дән) башланыр. Шәкәрбәј вә Чәтиндәрә чајларынын бирләшмәсиндән әмәлә кәлир. Әсасән јералты вә јағыш сулары илә гидаланыр. Сувармада истифадә едилир.

ЗӘЈӘМ—Азәрб.ССР Гах р-нунда кәнд. З. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 20 *км* г.-дә, Алазан-Һәфтәран вадисиндәдир. Әһ. 1200 (1979); түтүнчүлүк, тахылчылыг, һејвандарлыг вә бағчылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, ушаг бағчасы вә көрпә еви, тибб мәнтәгәси вар.

ЗӘЈӘМ—Азәрб.ССР Шамхор р-нунда шәһәр типли гәс. З. гәс. советлијинин мәркәзи. Бакы—Тбилиси д.ј.-нда ст. Р-н мәркәзиндән 14 *км* шм.-г.-дә, Бакы—Газах шосе јолу кәнарында, Кәнчә-Газах дүзәнлијиндәдир. Машынгајырма з-ду, механикләшдирилмиш даш карханасы, памбыг вә тахыл гәбулу мәнтәгәләри, орта вә сәккизиллик мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, хәстәхана вар.

З. орта әсрләрдә Азәрб.-ын игтисади вә сијаси әһәмијјәтә малик шәһәрләриндән бири олмушдур. Сәфәвиләр дөврүндә З.-дә зәрбхана фәалијјәт көстәрмишдир. Сәфәви һөкмдарларындан I Тәһмасиб [1524—76] вә I Аббасын [1587—1629] адындан кәсилмиш күмүш сиккәләрә (аббасы, шаһы, бисти) Азәрб. вә Күрчүстан әразиләриндә тәсадүф олунмушдур.

Әд.: Раджабли А. М., Из истории монетного дела в Сефевидском государстве, Труды Музея истории Азербайджана, т. 4, 1963.

ЗӘЈӘМ ЧЫРДАХАН—Азәрб.ССР Шамхор р-нунда кәнд. З.Ч. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 24 *км* г.-дә, Зәјәм чајынын саһилиндә, дағ әтәјиндәдир. Әһ. 4698 (1979); памбыгчылыг, һејвандарлыг вә бағчылыгла мәшғулдур. Орта вә сәккизиллик мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, 2 тибб мәнтәгәси вар.

ЗӘЈЛИ-ЗЕЈВӘ НЕФТ ЈАТАҒЫ—*Сијәзән нефт јатағындан* тәгр. 30 *км* шм.-г.-дәдир. 1957 илдә кәшф едилиб истифадәјә верилмишдир. Јатаг тектоник чәһәтдән Сијәзән моноклиналынын бир һиссәсидир; Тәнки-Бешбармаг антиклинориумунун шм.-ш. ганадына битишикдир. Јатағын кеоложи гурулушунда әсасән Үст Табашир, Палеокен вә Неокен чөкүнтүләри өјрәнилмишдир. Бурада чеврилмә просеси нәтичәсиндә Мајкоп лајлары алтда, Еосен, Палеокен-Табашир лајлары исә ардычыллыгла үстдә јатыр. Јатағын нефтлилији Мајкоп, Еосен, Палеокен вә Табашир чөкүнтүләрилә әлагәдардыр. 1961 илдән бу саһәдә Үст Табаширин вә Палеокенин бир нечә һоризонтундан нефт һасил едилир. Нефтин хүс. ч. Табашир-Палеокен чөкүнтүләриндә 0,831—0,898-дир.

ЗӘЈЛИК—Азәрб.ССР Дашкәсән р-нунда кәнд. З. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 10 *км* шм.-г.-дә, Дашкәсән—Кировабад шосе јолундан 10 *км*, Шамхор чајындан (Күр чајынын голу) 5 *км* аралы, дағ әтәјиндәдир. Әһ. 1029 (1979); һејвандарлыг, картофчулуг вә тәрәвәзчиликлә мәшғулдур. Орта вә кәндли кәнчләр мәктәби, китабхана, ушаг бағчасы, хәстәхана, археложи абидәләрдән тунч дөврүнә аид гәбирүстү даш сәндугәләр, орта әсрләрә аид Корхати хач вар. *Зәјлик алунит јатағы* кәндин әразисиндәдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

ЗӘЈЛИК—Азәрб.ССР Кәлбәчәр р-нунда кәнд. З. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 28 *км* ч.-г.-дә, Шәрги Севан силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 997 (1979). Әсас тәсәррүфаты һејвандарлыгдыр. Сәккизиллик мәктәб, китабхана, тибб мәнтәгәси вар.

ЗӘЈЛИК АЛУНИТ ЈАТАҒЫ—Кировабад ш.-дән 35 *км* ч.-г.-дә, Дашкәсән р-ну әразисиндәдир. Зәј јатағы кими орта әсрләрдән мә'лумдур. З.а.ј. Дашкәсән синклиналынын шм.-ш. ганадындадыр. Орта вә Үст Јуранын вулканокен вә вулканокен-чөкмә сүхурларындан тәшкил олунмушдур. Сүхур гатлары габброид вә гранитоид интрузијалары вә онларын дамар сүхурлары илә кәсилмишдир. Јатагда ики филиз күтләси вар. Филизләрин тәркибиндә алунитдән башга әсас минераллардан каолинит, пирофиллит, кварс, һематит, лимонит, икинчи дәрәчәлиләрдән исә халседон, опал, диаспор, хлорит, барит, илменит вә с. вар. Јатаг бөјүк карханаларла ишләдилир. Кировабад алүминиум з-ду З.а.ј. әсасында тикилмишдир.

ЗӘКА—бах *Фәһм вә Зәка.*

ЗӘКАТ (әр. زکاة «тәмизлик») — Гуранла рәсмиләшдирилмиш, топланылма гајдасы вә һәчми шәриәтлә мүәјјәнләшдирилмиш кәлир веркиси. Дини гајдалара көрә диндарлар З. вермәклә руһән «тәмизләнә» биләрди. З. Мәһәммәд пејғәмбәр вә онун аиләсинин мадди тәләбатыны өдәмәк, һәмчинин диләнчиләрә, сәјјаһлара вә *чиһад* едәнләрә көмәк мәгсәдилә мал-гара, к.т. мәһсуллары (мејвә вә дәнли биткиләр), пул вә даш-гаш шәклиндә јығылырды. Әввәлләр З. јетимләрә, шикәстләрә, кимсәсизләрә вә јохсуллара пајланырды; лакин Әмәвиләр дөврүндән (661—750) башлајараг веркинин чох һиссәсини дөвләт мәнимсәјирди. Әмлак саһиби олан һәр бир мүсәлман үчүн мәчбури сајылан З. сонралар дөвләт веркисинә вә һәмчинин руһаниләрә верилән көнүллү сәдәгәјә чеврилди.

Ингилабдан әввәл Азәрб.-да диндарлар арасында кениш јајылмышды.

ЗӘКӘРИЈЈӘ ӘЈЛИСЛИ—бах *Әјлисли Зәкәријјә.*

ЗӘКӘРИЈЈӘ РАЗИ (زكريا الرازي) Әбу Бәкр Мәһәммәд әр-Рази (28.8.865, Реј—25.10.925, Реј)—Јахын Шәргин енсиклопедист алими, һәким вә философ. З.Р. Реј вә Бағдадда хәстәханалара башчылыг етмишдир. Гәдим јунан елмини, хүсусән тәбабәти вә фәлсәфәни өјрәнмиш, фәлсәфә, етика, илаһијјат, мәнтиг, тибб, астрономија, физика вә кимјаја аид әсәрләр јазмышдыр. З.Р.-нин әсәрләриндән јалныз 61-и бизә чатмышдыр. Бу әсәрләр Авропада 10—13 әсрләрдә латын дилинә тәрчүмә олунмушдур.

З.Р.-нин фәлсәфи көрүшләринә Платонун күчлү тә'сири олмушдур. З.Р. бир-бириндән асылы олмајан беш әбәди башланғычы («халиг», «нәфс», «материја», «заман» вә «мәкан») варлыг тә'лиминин әсасы вә реал аләмин мөвчудлуғунун зәрури шәртләри һесаб етмишдир. З.Р.-јә көрә, мадди вә мә'нәви башланғыч бир-бириндән асылы дејил. З.Р. фәлсәфәнин әсас мәсәләсинин һәллиндә *дуализмә* мејл етмишдир. З.Р.-нин атомизм тә'лими Демокритин атомизминә јахындыр. О, етик көрүшләриндә аскетизмә гаршы чыхараг фәал ичтимаи һәјата чағырмыш, дүнја динләрини тәнгид етмиш, дөврүнүн елми наилијјәтләрини илаһијјата гаршы гојмушдур. «Китаб әл-әсрар» («Сирләр китабы»), «Китаб сирр әл-әсрар» («Сирләр сирри китабы»), «Китаб тибб әр-руһани» («Руһи мүаличә китабы»), «Китаб әт-тәвахид» («Истинад китабы»), «Китаб мәдхәл әт-тәлим» («Тә'лимә кириш китабы») вә с. З.Р.-нин әсас әсәрләридир.

Әд.: Каримов У. И., Неизвестное сочинение ар-Рази «Книга тайны тайн», Ташкент, 1957; Из философского наследия народов Востока, Ташкент, 1972; Pines S. Uhat vas original in arabic science? Scientifique change, New York, 1963.

ЗӘКУ́ЕВ (Зәкузадә) Әһмәд-Кәрәди Мәһәммәд оғлу (1888, индики Дағ.МССР. Лак р-нунун Гумуч к., 15.6.1968, Бакы)—совет философу, шәргшүнас, јазычы. Фәлсәфә е.д., проф. (1949). Азәрб. ССР әмәкдар елм хадими. Истамбул ун-тинин фәлсәфә шө'бәсини битирмишдир (1921). Дағыстанда «Илчи» гәзетинин редактору олмушдур (1917). 1942 иләдәк АДУ-да досент, 1943—56 илләрдә АПИ-дә психолокија кафедрасынын мүдири, 1944—1968 илләрдә Азәрб.ССР ЕА Фәлсәфә вә Һүгуг Ин-тунда баш елми ишчи ишләмишдир. Орта әср Азәрб., Јахын вә Орта Шәрг өлкәләри халгларынын психолокија, мәнтиг вә фәлсәфи фикир тарихинә даир гијмәтли тәдгигатлары вар. Лак дилиндә ше'рләри («Јүксәкләрә», 1916; «Ојанын, лаклар», «Мәзлумлара јол верин», 1917; «Арчин дағларында», 1918 вә с.), лак әдәбијјатында илк повест олан «Алдадылмыш мәһәббәт» (1919) әсәри лак әдәбијјатынын инкишафында әһәмијјәтли рол ојнамышдыр.

Әсәрләри: Бәһмәнјарын фәлсәфи көрүшләри, Б., 1958; Психолокија, һ. 1—2, Б., 1960—61; Психология Ибн Сины, Б., 1958; Философия «Братьев чистоты», Б., 1961; Философия ан-Наззама, Б., 1961; Из истории арабоязычной логики средних веков, Б., 1971.

ЗӘЛЗӘЛӘ—тәбии сәбәбләрдән (әсасән тектоник просесләрдән) јералты тәканларын јаранмасы вә Јер сәтһинин тәрпәнмәси. Јерин бә'зи саһәләриндә З. тез-тез баш верир вә бә'зән бөјүк күчә малик олуб биналарын дағыл-

масына вә инсан тәләфатына сәбәб олур. Јер күрәсиндә һәр ил 100 минләрлә З. гејдә алыныр. З.-нин күчүнү тә'јин етмәк үчүн 12 баллыг бејнәлхалг сејсмик шкаладан (MSK—64) истифадә едилир (бах чәдвәл). З. очагларынын чох һиссәси Јер габығында 20—30 *км* дәринликдәдир. Бә'зи р-нларда јүкләрлә *км* дәринликләрдә (үст мантијадан) кәлән З. тәканлары да гејдә алыныр. З. очагларынын мәркәзинә **һ и п о с е н т р**, һипосентрин Јер сәтһиндәки проjексиjасына **е п и с е н т р** дејилир. Еписентрин әтрафында ән бөјүк дағынтылара мә'руз галан саһә **п л е ј с т о с е ј с т** адланыр. Јер сәтһинин ејни тәрпәнмә интенсивлијинә малик мәнтәгәләрини бирләшдирән хәтләрә **и з о с е ј с т л ә р** дејилир.

З.-ләр Јер сәтһиндә гејри-бәрабәр јајылмышдыр. Јер күрәсиндә ики әсас сејсмик гуршаг мә'лумдур: **А р а л ы г д ә н и з и** (Аврасијанын ч.-у илә Португалија саһилләриндән г.-ә —Малајја архипелагынадәк узаныр) вә **С а к и т о к е а н** (Сакит океан саһилләрини һалга кими әһатә едир). Көстәрилән гуршаглардан кәнарда, материкләрдә З. еписентрләри ән јени тектоник активләшмә саһәләриндә (Тјаншан типли епиплатформа орокенләри), һәмчинин гырылмалар системинин әмәлә кәлмәси илә мүшајиәт олунан рифт зоналарындадыр (Шәрги Африка, Гырмызы дәниз рифтләри, Бајкал рифтләр системи вә с.). Платформаларда вә океан дибинин чох һиссәсиндә (океанлардакы силсиләләрдән башга) З. надир һалларда баш верир вә күчү аз олур.

Сејсмик кеоложи вә кеофизики мә'луматларын анализи З.-нин көзләнилән саһәләрини габагчадан билмәјә вә макс. интенсивлијини мүәјјәнләшдирмәјә имкан верир. Бу да сејсмик рајонлашдырманын әсасыны тәшкил едир. ССРИ-дә сејсмик рајонлашдырма херитәси сејсмик р-нларын лајиһәләшдирилмәси үчүн рәсми сәнәддир. Тикинтидә сејсмик давамлылыг нормаларына чидди нәзарәт З.-нин дағыдычы тә'сирини азалтмаға имкан верир.

31 јанвар 1902 ил зәлзәләси заманы Шамахыда дағынты.

20 әсрдә ән күчлү З. АБШ-да Принс-Уилјам көрфәзиндә (10—11 балл; 1964), Југославијада Скопје ш.-ндә (9–10 балл; 1963), Мәракешдә Агадир ш.-ндә (11 балл; 1960), ССРИ-дә Ашгабад (9 балл; 1948), Забајкалје (9—10 балл; 1957), Дашкәнд (8 балл, 1966) вә с. јерләрдә олмушдур. З.-ләри хүсуси елм саһәси—*сејсмолокија* өјрәнир.

Азәрб.ССР әразиси кеотектоник чәһәтдән Алп кеосинклинал гуршағы әразисиндә јерләшән Гафгаз сегментинин бир һиссәсидир. Индики Азәрб. ССР әразисиндә күчлү вә дағыдычы З.-ләр һаггында илк вә дәгиг мә'луматлар 427 илә [Кәнчә ш.-ндән (индики Кировабад) тәгр. 25 *км* ч.-ш.-дә 9 балл күчүндә (еписентрдә)], респ. сәрһәди јахынлығында (Нахчыван ш.-дән 100 *км* шм.-г-дә) исә е.ә. 550 илә аиддир. Дағыдычы З.-ләр һәмчинин Шамахы ш. р-нунда (1192 вә 1902 илләрдә; мүвафиг олараг 7—8 вә 7—10 балл күчүндә), Кәнчәдән 50 *км* ч.-да (1139 илдә; 9 балл күчүндә) вә с. олмушдур. Респ. әразисиндә һәмчинин, надир һалларда дағынтыја сәбәб олан вә кичик саһәни әһатә едән З.-ләр дә баш вермишдир. 427—1975 илләрдә Азәрб.ССР әразисиндә баш вермиш күчлү вә дағыдычы З.-ләрин үмуми (мүшаһидә олунмуш вә нәзәри) изосејст хәритәси тәртиб едилмишдир. 427—1977 илләрдә бурада магнитудасы (далғаларын үмуми енержисинин өлчүсү; ән күчлү З.-нин магнитудасы 9-дан чох олмур) 4 олан 400-дән чох З. баш вермишдир. Сејсмолокија, кеолокија кеофизика мә'луматларынын вә аерокосмик шәкилләрин мүгајисәсинин вә коррелјасијасынын нәтичәләриндән истифадә едәрәк 1975 илдә Азәрб.-ын бир груп алими күчлү З. очагларынын еһтимал јаранма зоналарыны ајырмыш вә Азәрб. ССР әразисинин сејсмик рајонлашдырма хәритәсини тәртиб етмишләр.

Әд.: Горшков Г. П., Землетрясения и причины их возникновения, М., 1955; Али-Заде А. А., Земля и землетрясения, Б., 1960; Рагимов Ш. С., Вопросы изучения строения земли (Сб. статей), Б., 1966; Ризниченко Ю. В., Кулиев Ф. Т., Сейсмическая сотрясаемость Азербайджана, М., 1978.

ЗӘЛЗӘЛӘ ОЧАҒЫ—Јер габығында, јахуд үст мантијада зәлзәлә төрәдән јералты тәканын јарандығы саһә. Бах *Зәлзәлә.*

ЗӘЛЗӘЛӘЈӘДАВАМЛЫ ТИКИНТИ—сејсмик әразиләрдә сејсмик гүввәләрин тә'сирини нәзәрә алмагла бина вә гурғуларын тикилмәси. Тикинти норма вә гајдаларынын 7—9 баллыгзәлзәлә р-нлары үчүн лајиһәләндирилән објектләр гаршысында гојдуғу хүсуси тәләбләрә әсасән бина вә гурғунун әсас јүксахлајан конструксијалары зәлзәлә заманы чидди зәдә алыб дағылмамалыдыр. Күчлү зәлзәләләрин нисбәтән кеч-кеч баш вердијини нәзәрә алараг бу нормаларда конструксија елементләринин јүнкүлвары зәдәләнмәсинә (инсан тәләфатына вә гијмәтли аваданлығын сырадан чыхмасына сәбәб олмајан) јол верилә биләр. Тәләб едилән зәлзәләјәдавамлылыг тәдбирләри објектин тикинти саһәсинин сејсмиклијиндән вә бинанын әһәмијјәтиндән асылы олараг мүәјјәнләшдирилир. Хүсуси әһәмијјәтли гурғулар тикинти саһәсинин сејсмиклијиндән бир балл артыға һесабланыр. Мүвәггәти биналар зәлзәләјәдавамлылыг тәдбирләри көрүлмәдән тикилир. Сејсмиклији 6 баллдан аз олан р-нларда тикилән биналар үчүн зәлзәләјәдавамлылыг тәдбирләри көрмәјә еһтијач јохдур.

Биналары зәлзәлә тә'сиринә көрә һесабладыгда нормаларда мүтләг конструктив мәһдудлашдырмалар вә тәләбләр нәзәрдә тутулур. Мәс., биналарын планда вә һүндүрлүк бојунча өлчүләри мәһдудлашдырылыр. Даһа е'тибарлы конструксија вә материаллардан инша олунан биналарын (мәс., полад вә дәмир-бетондан һазырланан каркаслы биналар, дәмир-бетондан һазырланмыш монолит диварлы биналар) һүндүрлүјү нормаларла мәһдудлашдырылмыр. Тикинти саһәсинин сејсмиклији ССРИ-нин *сејсмик хәритәләринә* әсасән тә'јин едилир. Бу хәритәјә көрә Азәрб.ССР-ин әразиси бүтөвлүкдә көтүрүлдүкдә 7 баллыг зәлзәлә р-нудур. Онун ајры-ајры саһәләри (Шамахы, Шәки, Загатала р-нлары, Абшерон ј.-а.-нын хејли һиссәси, Нах. МССР-ин әксәр һиссәси) 8 баллыг зәлзәлә р-ну сајылыр.

Әд.: Әлијев Т. Х., Зәлзәлә вә зәлзәләјәдавамлылыг, Б., 1975; Әјјубов Ч. Г., Биналарын зәлзәләјә давамлығы, Б., 1978; Строительство в сейсмических районах, М., 1970; Жусунов Т., Бучацкий Е., Современное сейсмостойкое строительство, Алма-Ата, 1976.

ЗӘЛИКӨЛ СУ АНБАРЫ—Азәрб. ССР-ин Ханлар р-ну әразисиндә, Аг-

Чәдвәл

Сејсмик шкала (схематикләшдирилмиш)

Балл	Зәлзәләнин ады	Гыса характеристикасы
1	Һисс едилмәјән	Јалныз сејсмик чиһазларда гејд олунур
2	Чох зәиф	Там сукунәтдә олан тәк-тәк шәхсләр һисс едир
3	Зәиф	Әһалинин аз гисми һисс едир
4	Мүлајим	Әшјанын, габ-гачағын, пәнчәрә шүшәләринин јүнкүл чинкилтиси вә тәрпәнмәсиндән, гапыларын чырылтысындан һисс едилир
5	Хејли күчлү	Биналар тәрпәнир, мебел силкәләнир, пәнчәрә шүшәләри вә диварларын маласы чатлајыр. Јатанлар ојаныр
6	Күчлү	Һамы һисс едир. Дивардан асылмыш шәкилләр дүшүр, мала парчалары гопуб төкүлүр, биналар јүнкүл зәдәләнир
7	Чох күчлү	Даш евләрин диварлары чатлајыр. Антисејсмик, һәмчинин тахта тикилиләр саламат галыр
8	Дағыдычы	Дик јамачларда вә нәм торпагда чатлар әмәлә кәлир. Һејкәлләр јериндән тәрпәнир вә ја ашыр. Евләр чох зәдәләнир
9	Дәһшәтли	Даш евләр чох зәдәләнир вә дағылыр
10	Мәһведичи	Торпагда ири чатлар әмәлә кәлир. Учурумлар вә сүрүшмәләр баш верир. Даш тикилиләр дағылыр. Д. ј. релсләри әјилир
11	Фәлакәт	Јерин үст гатында енли чатлар јараныр. Чохлу сүрүшмәләр, учурумлар баш верир. Даш евләр тамам дағылыр
12	Күчлү фәлакәт	Јер сәтһиндә бөјүк дәјишикликләр баш верир. Чохлу чатлар, сүрүшмәләр, учурумлар јараныр. Шәлаләләр, сүни көлләр әмәлә кәлир. Чајлар мәчрасыны дәјишир. Һеч бир тикинти давам көтирмир

су чајы (Күрәк чајынын голу) һөвзәсиндә, 1460 *м* һүнд.-дәдир. 1964 илдә истифадәјә верилмишдир. Һәчми 0,375 млн. $м^3$. Сују Күрәк чајына ахыдылыр вә Гасым Исмајылов р-нунда 200 *ha* саһәнин суварылмасында истифадә едилир.

ЗӘЛИЛӘР (Hirudinea) — һалгавары гурдлар синфи. Бәдәни гара, гәһвәји, јашылымтыл вә с. рәнкдәдир; јастылашмыш вә бә'зән силиндрик олуб, 33 буғумлудур. Өн вә арха учларында 2 әмзик вар. Уз. 0,2—15 *см*-дир. Әксәријјәтинин көзү (1—5 чүт) олур. Әзәләси јахшы инкишаф етмишдир. 400-дәк нөвү мә'лумдур. ССРИ-дә 60, о чүмләдән Азәрб. ССР-дә 17 нөвү (3 нөвү Хәзәрдә) вар. Мүхтәлиф онурғалы вә онурғасыз һејванларын ганыны вә

Зәлиләр: *1*—гәдим зәли; *2*—јасты зәли; *3*—балыг зәлиси; *4*—чәнә зәлиси; *5*—удлаг зәлиси; *6*—тибб зәлиси; *7*—ат зәлиси.

бәдәнинин ширәсини сормагла гидаланыр. Бә'зи јыртычы нөвләр овуну бүтөв удур. Гансоран З.-ин түпүрчәк вәзиләри ганын лахталанмасынын гаршысыны алан һирудин маддәси ифраз едир. Чинси јолла чохалыр. Бүтүн З. һермафродитдир. Әксәријјәти ширин суларда, бә'зи нөвләри исә дәнизләрдә вә рүтубәтли торпагда јашајыр. З. бә'зи балыглар вә десманлар үчүн јемдир. ССРИ-нин мүхтәлиф јерләринә көндәрилән тибб З.-и Ләнкәран вә Масаллынын көлмәчәләриндән јығылыр. Бакыда *тибб зәлиси* хүсуси көлләрдә јетишдирилир вә бундан бә'зи хәстәликләрин мүаличәсиндә истифадә олунур.

ЗӘЛИЛИ (тәгр. 1674—?)—ујғур шаири. «Хатирәләр» (1734), «Мәһәммәд Шәриф Бузургвар һаггында хатирәләр» (1752) поемаларынын, бир чох гәзәл, рүбаи, мүхәммәс, гәсидә вә мүстәзадларын мүәллифидир. Вәтәнпәрвәр вә һуманист руһлу ше'рләр дә јазмышдыр. Диванынын әлјазмасы илк дәфә 1955 илдә Урумчи ш.-ндә (ЧХР) тапылмышдыр.

ЗӘЛИЛИ Гурбандурду (1795, Гарагузу аулу—1850)—түркмән шаири. 7 ил Хивә ханынын әсири олмушдур. «Пул дејиб ағлар» вә с. ше'рләриндә сосиал бәрабәрсизлији, әдаләтсизлији тәнгид етмишдир. Јарадычылығында түркмән тајфаларыны бирлијә сәсләјән вәтәнпәрвәр руһлу ше'рләр мүһүм јер тутур («Вәтәним», «Сәнин» вә с.). Лирик вә дидактик ше'рләр дә јазмышдыр («Олачаг», «Бәллидир», «Әкәр олмаса», «Дилбәр» вә с.).

Ә с ә р л ә р и: Отчизна моя, Ашхабад, 1948; Стихи, в кн.: Поэты Туркмении, Л.; 1971.

ЗӘМИНДАР (фар. زمیندار—торпаг саһиби)—орта әсрләрдә бә'зи Шәрг өлкәләриндә (хүсусилә Һиндистан дөвләтләриндә) кениш мә'нада феодал ирси торпаг саһиби. *Деһли султанлығында* вә *Бөјүк Моғоллар* империјасында З., адәтән, вассал кнјазлығын һакими вә асылы, тајфаларын башчысы иди. 17—18 әсрләрдә ириси верки илтизамчыларына (хүсусилә Бенгалија, Биһар вә Мәркәзи Һиндистанда), Һиндистанын шм.-г.-ндә исә тамһүгуглу ичма үзвү олан кәндлијә З. дејилирди. Инкилтәрәнин мүстәмләкә ишғалындан сонра «З.» термини алтында торпаг мүлкијјәти һүгугуна малик олан феодалларын мүхтәлиф груплары нәзәрдә тутулурду. 20 әсрдә зәминдари системи үзрә торпаг саһиби олан мүлкәдарларын, кнјазлыгларда исә феодалларын үмуми адына чеврилди. 50-чи илләрдә мүстәгил Һиндистанда зәминдари системини ләғв едән ганунлар верилмишдир. 1978 ил Апрел ингилабындан сонра Әфганыстан Демократик Республикасында З.-ларын ағалығына сон гојмаг мәгсәдилә мүһүм тәдбирләр һәјата кечирилир.

ЗӘМИНХАРА, з ә м и н х а р ә—Шур дәстkaһында Симаји шәмсдән сонра ифа олунан шө'бә. Тә'сирли, јанығлы мелодијасы вар. Азан, миначат вә мәрсијә, әсасән, З. үстүндә охунур.

ЗӘМИРИ (?—?)—16 әср Азәрб. шаири. «Лејли вә Мәчнун» мөвзусунда дастан јаздығы мә'лумдур. Һәмин әсәрдән Нофәлин Лејли гәбиләси илә мүһарибә сәһнәсини тәсвир едән бир парча дөврүмүзәдәк Әһди Бағдадинин «Күлшәни-шүәра» («Шаирләр күлшәни») тәзкирәсиндә кәлиб чатмышдыр.

Әд.: Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, 3 чилддә, ч 1, Б., 1960, сәһ. 316; А р а с л ы Һ. Бөјүк Азәрбајчан шаири Фүзули, Б., 1958, сәһ. 66—67.

ЗӘНБИЛ, Д у в а н н ы—Хәзәр дәнизиндә, Бакы архипелагында ада. Сангачал бурнундан ч.-ш.-дә, Хәрә Зирә (Булла) а. јахынлығындадыр. Уз. (шм.-ш.-дән ч.-г.-ә) она битишик дил вә чыхынты илә бирликдә 2,5 *км*, ени 900 *м*-ә гәдәрдир. Вулкан мәншәлидир. Гум, гумдашы вә килләрдән тәшкил олунмушдур. Нефт јатағы, палчыг вулканы (сон дәфә 1963 илдә пүскүрмүшдүр) вар.

«ЗӘНБУР» (әр. زنبور—ары) — һәфтәлик әдәби ичтимаи сатирик журнал. 1909—10 илләрдә (чәми 70 нөмрә) Бакыда нәшр едилмишдир. Либерал-буржуа истигамәтли «З.» идејача мәһдуд вә зиддијјәтли чәһәтләринә бахмајараг әсасән «*Молла Нәсрәддин*» ән'әнәләринә садиг галараг авамлығы, наданлығы, гадын әсарәтини, дини фанатизми тәнгид етмиш, халгы маарифә, мәдәнијјәтә чағырмышдыр. «З.»-да М. Ә. Сабир, Ә, Нәзми, А. Сәһһәт, Ә. Гәмкүсар вә б. фәал иштирак етмишләр. «З.»-ун сәһифәләриндә бә'зән Азәрб.-ын мүтәрәгги зијалыларына гаршы һәгсыз һүчумлара да јол верилмишдир. Редакторлары Р. Сәлимханов, Ә. Әзимзадә, М. Талавандов, әсас рәссамы Бено (Б. Р. Телингатор) олмушлар.

Әд.: А х у н д о в Н., Азәрбајчан сатира журналлары (1906—1920-чи илләр), Б., 1968; А ғ а ј е в И., Сатирик «Зәнбур» журналы, Б., 1969.

ЗӘНДИЛӘР—Иранын г. вә ч.-унда јашамыш тајфа вә сүлалә (1760—94). 18 әсрин 50-чи илләринин сону—60-чы илләриндә З. тајфасынын башчысы Кәрим хан Зәнд Иранын феодал пәракәндәлијиндән истифадә едәрәк бүтүн өлкәни өз һакимијјәтинә табе етди. Кәрим ханын өлүмүндән (1779) сонра әввәлчә З., сонра исә З.-лә *Гачарлар* арасында феодал чәкишмәләри башланды. Бу мүбаризә Гачарларын гәләбәси (1794) илә гуртарды. З. сүлаләсинин һөкмдарлары: Кәрим хан [1760—79], Әбу-л-Фәтһ хан [1779—82], Әлимурад хан [1782—85], Чәфәр хан [1785—89], Лүтфәли хан [1789—94].

ЗӘНЗИБАР (Zanzibar)—Һинд океанында ада. Африканын ш. саһилләри јахынлығындадыр. Танзанијанын тәркибинә дахилдир. Саһ. 1658 $км^2$, әһ. 273,6 мин (1974). Мәрчан әһәнкдашыларындан тәшкил олунмушдур. Карст инкишаф етмишдир. Иглими екваториал-муссондур. Орта темп-р јанварда тәгр. 28°С, ијулда тәгр. 23°С-дир. Иллик јағынты 1500—1800 *мм*. Тәбии биткиси коллуглар, саһилбојунун бә'зи јерләриндә мангр чәнкәлликләридир. Михәк ағачы, һиндгозу плантасијалары вар. Мүһүм шәһәри вә порту Зәнзибардыр. Әһалиси, тарихи вә тәсәррүфаты һаггында бах *Танзанија* мәгаләсинә.

ЗӘНЗИБАР (Zanzibar) — Танзанијада шәһәр. Зәнзибар а.-нын г.-индәдир. Танзанијанын ада һиссәсинин инзибати, игтисади вә мәдәнијјәт мәркәзидир. Океан кәмиләри јан ала билән бөјүк дәниз порту. Аеродром. Әһ. 57,9 мин (1975). Михәк, михәк јағы, һиндгозу јағы, копра истеһсал вә ихрач олунур.

ЗӘНЗИБАР (Zanzibar)—1963 илин декабрындан 1964 илин апрелинәдәк Шәрги Африкада дөвләт. Зәнзибар, Пемба вә с. а-ры әһатә едирди. 1964 илин апрелиндә З. илә Танганиканын бирләшмәси нәтичәсиндә Бирләшмиш Танганика вә Зәнзибар Республикасы (1964 илин октјабрындан Бирләшмиш Танзанија Республикасыдыр) јарадылмышдыр. 1979 илин октјабрында. З. Ингилаб Шурасынын тәсдиг етдији конститусијада З. вә Пемба а-рынын Бирләшмиш Танзанија Республикасы тәркибиндә мухтаријјәт принсипи өз әксини тапмышдыр.

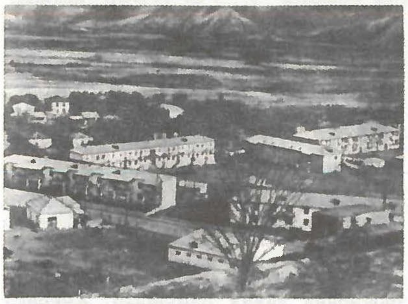
ЗӘНКӘЗУР СИЛСИЛӘСИ—Загафгазија јајласында (Ермәнистан јајласына аид дахили һиссәсиндә) дағ силсиләси. Тәртәр вә Арпа чајларынын јухары ахынларындан Араз чајынадәк меридионал истигамәтдә узаныр. Уз. тәгр. 130 *км*, һүнд. 3904 *м*-ә гәдәрдир (Гапычыг д.). Әсасән гранит вә гранодиоритләрдән тәшкил олунмушдур. Г. јамачлары чөл вә јарымсәһра биткиләри, ш. јамачлары (800 *м*-дән јуксәкдә) енлијарпаглы мешәләр (палыд, вәләс, кәјрүш, ағчагајын) вә субалп чәмәнләри илә өртүлүдүр. Мис вә молибден јатаглары вар.

ЗӘНКӘНӘ — Азәрб.ССР Сабирабад р-нунун Чавад советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 12 *км* шм.-г.-дә, Ширван дүзүндәдир. Әһ. 1263 (1979); памбыг-

чылыг, тахылчылыг, бостанчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, китабхана, тибб мәнтәгәси вар.

ЗӘНКИЛАН — Азәрб.ССР Зәнкилан р-нунда кәнд. З. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 5 *км* ч.-ш.-дә, Охчу чајынын саһилиндә, Минчиван—Гафан д.ј. кәнарында, дүзәнликдәдир. Әһ. 243 (1979); үзүмчүлүк, һејвандарлыг вә барамачылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси вар.

ЗӘНКИЛАН (1957 иләдәк П и р ч и в а н)—Азәрб.ССР-дә шәһәр (1957—67 илләрдә шәһәр типли гәс.). Зәнкилан р-нунун мәркәзи. Бакы—Јереван д.ј.нун Минчиван—Гафан голунда ст Бакыдан 377 *км* аралыдыр. Охчу чајынын саһилиндә, дағ әтәјиндәдир Дөвләт К. Т. Истеһсал-Техники Тә'минат Комитәсинин р-н шө'бәси, 3 үмум

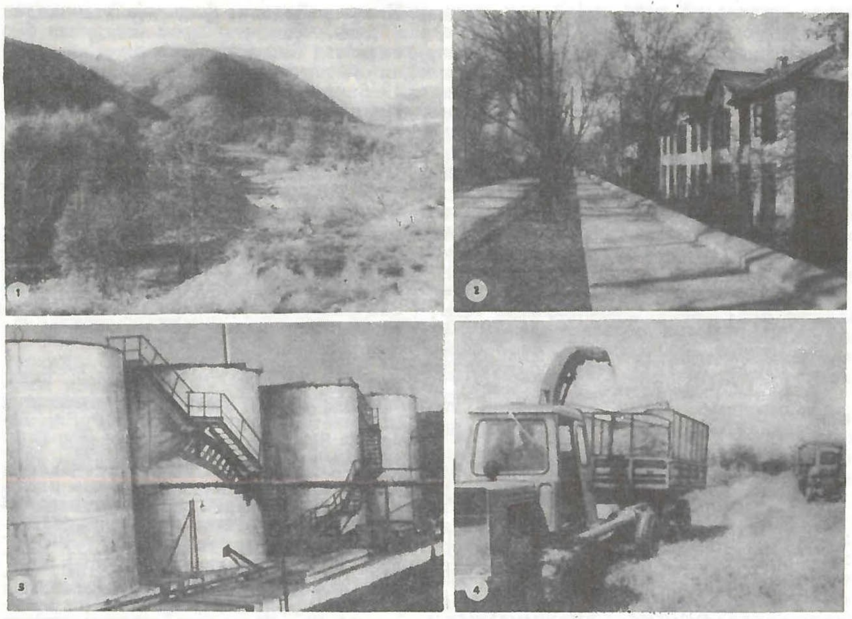

Зәнкилан шәһәриндән көрүнүш.

тәһсил мәктәби, мусиги мәктәби, 2 күтләви китабхана, мәдәнијјәт еви, кинотеатр, мәркәзи р-н хәстәханасы вә с. вар.

ЗӘНКИЛАН РАЈОНУ—Азәрб.ССР-дә инзибати р-н. 1930 илдә тәшкил едилмишдир. Г. вә шм.-г.-дән Ерм.ССР, ч. вә ч.-г.-дән Иранла һәмсәрһәддир. Саһ. 707 *км*². Әһ. 28,4 мин (1979, 1 јанвар). Мәркәзи Зәнкилан ш.-дир. Р-нда 1 шәһәр, 1 шәһәр типли гәс., 81 кәнд вә гәс. вар (1978, 1 јанвар).

Тәбиәт. Р-нун әразиси орта вә алчаг дағлыг саһәдә јерләшир; мүрәккәб вә парчаланмыш сәтһ гурулушуна маликдир. Шм.-г.-дән әразијә дахил олан Бәркүшад силсиләси (Сүсән д., 1304 *м*) алчалараг Базарчајла Охчу чајы арасында Ағојуг маили дүзүнү (һүнд. 400—600 *м*) әмәлә кәтирир. Шм.-ш.-дә Гарабағ силсиләсинин Араз вә Һәкәри чајларына тәрәф алчалан јамачлары тәпәли Кәјан (Кејан) чөлүнә кечир. Г.-дә Меһри (Меһри-Күнеј) силсиләсинин ш. кәнары (Бартаз д., 2270 *м*) јерләшир. Јура, Табашир вә Неокен чөкүнтүләри јајылмышдыр. Фајдалы газынтылары: тикинти дашы, әһәнк хаммалы, сусузлашдырылмыш сода истеһсалы үчүн әһәнкдашы. Әразинин чох јериндә гышы гураг кечән мүлајим исти иглим һакимдир. Орта темп-р јанварда 1°С, ијулда 25,3°С-дир. Иллик јағынты 400—500 *мм*. Чајлары (Һәкәри, Охчу вә с.) р-нун ч. вә ш. сәрһәдиндән ахан Араз һөвзәсинә аиддир. Дүзән вә дағәтәји саһәдә дағ-ыабалыды, дағ боз-гәһвәји, дағлыг саһәдә гәһвәји дағ-мешә, чај дәрәләриндә чимли-чәмән торпаглары јајылмышдыр. Битки өртүјүндә чөл формасијасы кениш јер тутур. Гуру чөл, дағ ксерофил биткиләри, коллуглар, дағлыг һиссәдә енлијарпаглы мешәләр

Зәнкилан рајону. 1. Бәситчај горуғундан көрүнүш. 2. Минчиван, К. Маркс күчәси. 3. Зәнкилан. Шәраб заводундан көрүнүш. 4. «Коммуна» совхозунда силос јығымы.

(палыд, вәләс вә с.), Бәситчајын дәрәсиндә надир чинар мешәси (*Бәситчај горуғу*) вар. Һејванлары: чүјүр, чөлдонузу, ајы, түлкү вә с. Гушлардан гурач, кәклик вә с. вар.

Әһали. Орта сыхлыг 1 *км*²-дә 40 нәфәрдир (1979). Ири јашајыш мәнтәгәләри Зәнкилан ш., шәһәр типли Минчиван гәс.-дир.

Тәсәррүфат. Р-нун әсас тәсәррүфаты үзүмчүлүк, түтүнчүлүк, һејвандарлыг вә тахылчылыгдыр. Р-нда 5 к-з, 9 с-з вар (1979). К.т.-на јарарлы торпаглар 33,0 мин *һа*-дыр (1978). Бунун 6,3 мин *һа*-ы шум јери, 4,4 мин *һа*-ы чохиллик биткиләр, 2,7 мин *һа*-ы динчә гојулмуш торпаглар, 0,3 мин *һа*-ы бичәнәкләр, 19,3 мин *һа*-ы отлаглардыр. Суварылан торпаглар 3,9 мин *һа*-дыр. 5,4 мин *һа* әкин саһ.-нин 46%-индә дәнли вә дәнли-пахлалы (әсасән буғда, арпа), 7%-индә техники (түтүн), 2%-индә тәрәвәз-бостан биткиләри вә картоф, 45%-индә исә јем биткиләри әкилир (1978). Түтүнчүлүк вә үзүмчүлүк инкишаф етдирилир. Р-нда шәрабчылыг сәнајеси истеһсалат-аграр бирлији јарадылмышдыр. К-з вә с-зларда 9,9 мин *һа* үзүмлүк вар. 1979 илдә 0,8 мин *т* түтүн, 6,6 мин *т* үзүм истеһсал едилмишдир. К-з вә с-зларда 7,3 мин гарамал (о чүмләдән 1,7 мин инәк вә камыш), 21,2 мин давар вар (1979). Барамачылыгла мәшғул олунур.

Р-нда с-з истеһсалат бирлији, респ. Дөвләт К. Т. Истеһсал-Техники Тә'минат Комитәсинин шө'бәси вар. Мешә тәсәррүфаты јарадылмышдыр. Р-нун әразисиндән Бакы—Јереван д.ј. (Минчивандан Гафана гол ајрылыр), Имишли—Лачын макистрал шосе јолу кечир.

Мәдәни гуручулуг вә сәһијјә. Р-нун 9 мәктәбәгәдәр мүәссисәсиндә 355 ушаг тәрбијә олунур (1978). 19 ибтидаи мәктәбдә 314, 27 сәккизиллик мәктәбдә 3446, 15 орта (о чүмләдән 1 гијаби) мәктәбдә 6292, техники пешә мәктәбиндә 143, једдииллик мусиги мәктәбиндә 130 шакирд тәһсил алыр (1977/78). Р-нда 35 китабхана, 8 мәдәнијјәт еви, 23 клуб мүәссисәси, 22 киногурғу вар (1978).

Ме'марлыг абидәләриндән Һачаллы к.-ндә даирәви бүрч (?), Мәммәдбәјли к.-ндә сәккизкушәли түрбә (1304—05), Шәрифан к.-ндә сәрдаба (13 әср), Јеникәнд к.-ндә сәрдаба (14 әср) мүһафизә олунмушдур.

АКП Зәнкилан Рајон Комитәси вә Зәнкилан Рајон ХДС-нин органы «Кәнд һәјаты» гәзети 1932 илдән нәшр едилир (1932—54 илләрдә «Сталинчи», 1954—63 илләрдә «Зәнкилан коммунисти» адлары илә чыхмышдыр). Јерли радио верилишләри редаксијасы 1963 илдән фәалијјәт көстәрир. Р-нда телевизија верилишләринә бахылыр.

З. р.-нунда 250 чарпајылыг 6 хәстәхана мүәссисәси, 19 фелдшер-мама мәнтәгәси, санитарија-епидемиоложи ст., 43 һәким, 129 орта тибб ишчиси вар (1978, јанвар).

ЗӘНКИШАЛЫ — Азәрб.ССР Ағдам р-нунун Гарадағлы советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 12 *км* шм.-ш.-дә, Гарабағ дүзүндәдир. Әһ. 1611 (1979); памбыгчылыг, тахылчылыг, һејвандарлыг, барамачылыг вә үзүмчүлүклә мәшғулдур. Орта мәктәб вар. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

ЗӘНКИ-ШҮТҮР, з ә н к и - ш о т о р —Раст, Дүкаһ вә Маһур-һинди муғамларында Әраг илә Рак арасында кичик шө'бә.

ЗӘНКУЛӘ—1) Орта әсрләрдә Јахын Шәргдә кениш јајылмыш 12 әсас муғамдан бири. 2) Азәрб. вокал мусиги ифачылығында кениш истифадә олунан мелодик бәзәк; хүсусилә муғам вә ашыг мусигиси үчүн сәчијјәвидир.

ЗӘНКЧИЧӘЈИ, з ы н г ы р о в о т у (Campanula)—*зәнкчичәклиләр* фәсиләсиндән битки чинси. Бир, ики вә чохиллик от, бә'зиси исә јарымколдур. Зәнквары чичәкләри көј, мави, бәнөвшәји вә ағ олур. Шимал јарымкүрәси-

нин мүлајим иглимли зоналарында, әсасән, Авропанын ч.-унда вә Өн Асијада 300, ССРИ-дә 150, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 46 нөвү јајылмышдыр. Бә'зи нөвләринин тәркибиндә С витамини вар. Әксәријјәти декоратив биткидир. С. rapunculus нөвүнүн көкү вә јарпаглары јејилир.

ЗӘНКЧИЧӘКЛИЛӘР (Campanulaceae)—икиләпәли битки фәсиләси. От, јарымкол, бә'зиләри исә кол вә алчаг ағачлардыр. 5-үзвлү чичәкләри икичинсијјәтли, мејвәси гутучуг, јахуд киләмејвәдир. Шимал јарымкүрәсинин мүлајим иглимли зоналарында вә Чәнуб јарымкүрәсинин тропикләриндә вә мүлајим иглимли зоналарында 70 чинсә мәнсуб 2000-ә гәдәр нөвү битир. ССРИ-дә 20 (225 нөвү), о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 7 чинси (61 нөвү) јајылмышдыр. Бә'зи нөвләринин тәркибиндә каучук, С витамини вә с. вар. Әксәријјәти декоратив биткидир.

ЗӘНЧАН (фар. زنجان)—Иранын шм.-г.-индә, Чәнуби Азәрб.-да шәһәр. Теһран—Тәбриз д.ј.-нда ст. Теһран—Тәбриз магистрал шосе јолу үстүндәдир. Әһ. 65 мин (1972). Кибрит ф-кләри, јејинти сәнајеси мүәссисәләри вар. Халча вә дәри мә'мулаты һазырланыр.

З. Азәрб.-ын гәдим шәһәрләриндәндир. Иран тарихчиси Һәмдуллаһ Гәзвинијә көрә шәһәри Сасани һөкмдары Әрдәшир (224—241) салдырмышдыр. Тичарәт јоллары говшағында јерләшмәси З.-ын игтисади вә мәдәни инкишафына шәраит јаратмышды. З. әтрафында дәнли биткиләр, памбыг, чәлтик вә с. бечәрилирди. 7 әсрдә З.-ы әрәб гошуну ишғал етди. Әрәбләрин һакимијјәти дөврүндә З. игтисади мөвгејини сахлаја билмишди. 9 әсрин әвәлләриндә *Хуррәмиләр һәрәкаты* З. әјаләтини дә бүрүмүшдү. 11 әсрин орталарында З. Сәлчугиләр тәрәфиндән тутулду. 12 әсрдә *Елдәкәзләрин* вассалы олан кичик феодал дөвләтләриндән бири дә З. мәликлији иди. Бу дөврдә Азәрб.-ын мүһүм шәһәрләриндән биринә чеврилән З.-ы 1225 илдә Харәзмшаһ Чәлаләддин ишғал етди. 13 әсрин 1-чи јарысында монгол гошунлары З.-ы тутду. *Ибн әл-Әсирин* мә'луматына көрә монголлара чидди мүгавимәт көстәрән З. башга шәһәрләрә нисбәтән даһа чох дағыдылды. *Елханиләр* дөврүндә Султанијјә ш.-нин салынмасы З.-ын әһәмијјәтини хејли азалтды. 14 әсрин 80-чи илләриндә Тејмуриләр тәрәфиндән ишғал олунан З. сонралар Гарагојунлуларын вә Ағгојунлуларын һакимијјәти алтында олмушдур. Сәфәвиләр дөврүндә јенидән абадлашан З. ири тичарәт мәркәзинә чеврилди. 19 әсрдә З. Бабиләр һәрәкатынын әсас мәркәзләриндән иди. 1847 илдә З.-да шәһәр јохсуллары, сәнәткарлар вә хырда тачирләрин үсјаны олду.

Иран ингилабы (1905—11), еләчә дә демократик һәрәкат (1945—46) дөврүндә З. әһалиси шаһ үсули-идарәсинә гаршы мүбаризәдә фәал иштирак етмишдир. З.-да Азәрб. Демократ Фиргәсинин тәшкилатлары варды. Азәрбајчан Милли һөкумәти јарандыгдан сонра З.-да бир сыра игтисади, мәдәни тәдбирләр һәјата кечирилди. 1946 илдә Иран һөкумәти З.-да Азәрб. милли һөкумәтинин тәдбирләрини ләғв етди; демократик тәшкилатлар дағыдылды, күтләви террор башланды. Демократик һәрәкатын мәғлубијјәтиндән сонра Иран һөкумәти З.-ы вә онун әтрафындакы Хәмсә маһалыны фарс әјаләтләриндән биринә чевирмәк мәгсәдилә, һеч бир инзибати бөлкүјә дахил олмајан ајрыча З. губернаторлуғу тәшкил етди. 1976 илдә исә З. останы јарадылды. Иран ингилабы (1978—79) заманы З. әһалиси дә монархијаја вә империализмә гаршы мүбаризәдә фәал иштирак етмишдир.

З.-да орта әсрләрә аид Һачы Мирзә Әбүлгасым мәсчиди, Чүмә мәсчиди, Сәнки карвансарасы, «Имамзадә Ибраһим» вә с. ме'марлыг абидәләри вар. З. алим вә шаирләрдән Нәркизи (12 әср), Иззәддин Зәнчани, Кәмаләддин Зәнчани (13 әср), Рәфиәддин (17 әср), Мәһәммәд Һидәчи (1854—1929) вә б.-нын вәтәнидир.

Әд.: Азәрбајчан тарихи, ч. 1—2, Б., 1961—64; Гулијев Ә., Чәнуби Азәрбајчанда милли азадлыг вә демократик һәрәкат тарихиндән, Азәрб.ССР ЕА Тарих вә Фәлсәфә Институтунун Әсәрләри, ч. 4, 1954; Вәлиханлы Н. М., IX—XII әср әрәб чоғрафијашүнас-сәјјаһлары Азәрбајчан һаггында, Б., 1974; Шәрифли М. Х., IX әсрин икинчи јарысы—XI әсрләрдә Азәрбајчан феодал дөвләтләри, Б., 1978; Али-заде А. А., Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Б., 1956; Буниятов З. М., Азербайджан в VII—IX вв., Б., 1965; Сейфеддини М. А., Некоторые нумизматические данные о Зенджано-Ахарском меликстве XII в., Изв. АН Азерб.ССР (серия истории, философии и права), 1966, № 4; јенә онун, Монетное дело и денежное обращение в Азербайджане XII—XV вв., кн. 1, Б., 1978;

علی رزم آراء فرهنگ جغرافیائی ایران جلد ۴ تهران ۱۳۳۰.

ЗӘНЧӘФИЛ (Lingiber officinale)—зәнчәфил фәсиләсиндән чохиллик тропик битки. Асијанын ч.-унда, Гәрби Африкада, Австралијада бечәрилир. Һүнд. 1 *м*-ә чатыр. Јарпаглары лансетвары-бәнөвшәји-сары, чичәкләри гыса, сүнбүләохшар чичәк групунда јерләшир. Әтли көкүмсовларына тәркибиндәки ефир јағы (1,2—3%) хош гоху, фенолаохшар маддә исә јандырычы дад верир. Јујулуб, габығы тәмизләнмиш көкүмсовлардан ағ вә ја Јамајка З.-и, тәмизләнмәдән гајнадылан көкүмсовлардан исә гара З. һазырланыр.

З. Азәрб.-да да гәдимдән мә'лумдур. Нарын дөјүлмүш гуру көкүмсовлары бә'зи јемәкләрин вә ширнијјат мә'мулатынын һазырланмасында, чај дәмләнмәсиндә вә с.-дә әдвијјат кими истифадә едилир. Хүсусилә тој, бајрам вә шәнликләрдә биширилән З.-ли чөрәк кениш јајылмышдыр. Халг тәбабәтиндә (үрәк хәстәликләри вә с.) дә ишләдилир.

ЗӘНЧӘФРӘ, HgS—нарынчы-гырмызы боја, *киноварын* башга ады.

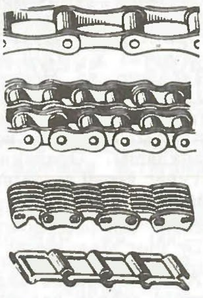
ЗӘНЧИ ИРГИ, Африка ирги—екваториал (зәнчи-австралоид) бөјүк (гара) иргин гәрб шахәси. З.и.-нә, әсасән, зәнчиләр аиддир. З.и. үчүн дәринин түнд-гәһвәји, сачын гара, гыврым, көз бәбәјинин түнд рәнкдә, бурунун чох енли вә бир гәдәр јасты, додагларын галын, үзүн чәнә һиссәсинин габаға чыхмасы (прогнатизм), түк өртүјүнүн үздә вә бәдәндә (кишиләрдә) зәиф инкишафы, бојун чох дәјишкән олмасы сәчијјәвидир. З.и. тәркибиндә бу вә ја дикәр әламәтләрә көрә фәргләнән Судан (зәнчи), Чәнуби Африка (бушмен), Мәркәзи Африка (пигмеј) вә Шәрги Африка (ефиоп) антроположи типләр групу мүәјјән едилмишдир. Әсас ареалы Африка гитәсидир (бах һәмчинин *Ирғләр*).

Әд.: Чебоксаров Н. Н., Основные принципы антропологических классификаций, Труды Института этнографии АН СССР (Новая серия), т. 16, 1951; Бунак В. В., Человеческие расы и пути их образования, «Советская этнография», 1956, № 1; Нестурх М. Ф., Человеческие расы, М., 1958; Рогинский Я. Я., Левин М. Г., Антропология, 3 изд., М., 1978.

ЗӘНЧИЛӘР (әр. زنج сөзүндән; фр. negre, исп. negro, лат. niger—гара)—бир чох дилләрдә зәнчи иргинә мәнсуб адамларын ады. 1) Тропик Африка вә Чәнуби Африканын мүхтәлиф дилләрдә данышан вә зәнчи иргинә мәнсуб јерли әһалиси. Африкада мүхтәлиф дил аиләсиндә данышан халглар вә тајфалар З.-ә аид едилдији үчүн «Зәнчи» терmininин үмуми етник ад кими ишләдилмәси дүзкүн дејилдир. З. Африкада 200 млн. нәфәрдән чохдур (1975). 2) Америкадакы З. 16—19 әсрләрдә Африкадан кәтирилмиш (сонралар хејли һиссәси ағ адамларла, бир гисми исә һиндиләрлә гајнајыб гарышмыш) гулларын нәсилләридирләр. Тәгр. 100 млн. нәфәрдир (1975; 2/3-дән чох һиссәси мулатдыр). АБШ-да тәгр. 23 млн., Бразилијада 25 млн. зәнчи јашајыр. Һаити, Јамајка, Гајана, Суринамда, һәмчинин Барбадос вә Кичик Антил а-рынын бир чохунда јашајан З. ајрыча халг тәшкил едирләр. З. бә'зи јерләрдә јашадыглары өлкә халгларынын—американлыларын, бразилијалыларын, пуерторикалыларын, кубалыларын, колумбијалыларын вә б. тәркибинә дахил олмушлар. Америка өлкәләриндә (социалист Кубасы истисна олмагла) З. зәһмәткешләрин даһа чох истисмар олунан тәбәгәләринә мәхсусдурлар. 20 әсрин 60-чы илләриндән АБШ-да јашајан З. һүгуг бәрабәрлији уғрундакы мүбаризәдә мүәјјән наилијјәтләр әлдә етсәләр дә, әслиндә ишә гәбул, әмәк һаггы, иш шәраити, тәһсил, тибби хидмәт вә с. саһәләрдә ајры-сечкилијә мә'руз галырлар.

Әд.: Народы Америки, т. 1—2, М., 1959; Фостер У. З., Негритянский народ в истории Америки, пер. с англ., М., 1965; Иванов Р., Черные пасынки Америки, М., 1978.

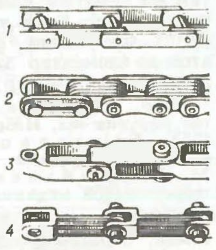
ЗӘНЧИР—бир-бири илә ојнагла ардычыл бирләшдирилмиш бәндләрдән ибарәт чевик елемент. З.-дән һәлә е.ә. истифадә олунмушдур; мәс., Јунаныстанда е.ә. 3 әсрдә садә механизмләрдә ишләдилмишдир. Леонардо да Винчидән формасы мүасир зәнчирләрә охшар шәкилләр галмышдыр.

Шәк. 1. Интигал зәнчирләри: *1*—бәнди узун олан дијирчәкли; *2*—икисыралы дијирчәкли; *3*—сүрүшмә ојнаглы вә дишли лөвһәли; *4*—штампланмыш бәндләри олан гармаглы.

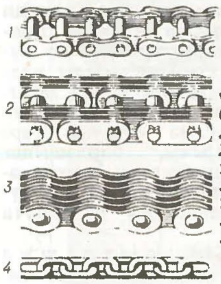
Техникада тәтбиг едилән З.-ләр 3 әсас група ајрылыр; интигал З.-ләри (һәрәкәтин апаран валдан бир, јахуд бир нечә апарылан вала өтүрүлмәси үчүн), дарты З.-ләри (*конве-*

је р, *транспортјор*, *елеватор*, *ескалатор* вә с. үчүн) вә ј ү к З.-ләри (јүк галдыран машынларда вә һидротехники гурғуларда јүкләрин һәрәкәт етдирил-

Шәк. 2. Дарты зәнчирләри: 1—ојмаглы-ләвһәли; 2—блоклу-ләвһәли; 3—төкмә бәндләри олан карданлы; 4—чәнкәлвары.

мәси үчүн). Ләвбәр, автомобил тәкәри вә мишарлар үчүн ишләдилән З. нөвләри дә вар. Конструксија вә бәндләрин һазырланма үсулуна көрә даирәви бәндли, ләвһәли, гармаглы, сөкүләбилән, блоклу вә с. З. нөвләри вар.

Шәк. 3. Јүк зәнчирләри: 1—шајбасыз пәрчимләнмиш ләвһәли; 2—шплинтлә бәркидилмиш ләвһәли; 3—валлары гапалы олан чохләвһәли; 4—калибрләнмиш даирәви бәндли.

З.-ин учларына хүсуси бәндләр бирләшдирилир. Јејилмәни азалтмаг үчүн ојнаг деталларыны, јахуд З.-и (даирәви бәндли) бүтүнлүклә термик, кимјәви-термик е'малдан кечирир, һәмчинин иш просесиндә јағлајырлар. З.-ләрин әсас һәндәси характеристикалары аддым (орта узунлуг), даирәви бәндли З.-ләр үчүн исә һәмчинин бәндләрин калибридир (ен кәсик диаметри). З.-ли өтүрүчү вә механизмләрин јығчам алынмасы үчүн интигал вә јүк З.-ләринин—кичикаддымлы (4—300 *мм*), чох узун дарты З.-ләрини исә бөјүкаддымлы (1400 *мм*-дәк) һазырлајырлар. ССРИ-дә З.-ин әсас нөвләри стандартлашдырылмышдыр.

Әд.: Решетов Д. Н., Машын деталлары, Б., 1965; Воробьев Н. В., Цепные передачи, 4 изд., М., 1968.

ЗӘНЧИРВАРЫ НҮВӘ РЕАКСИЈАСЫ—нејтронларын удулмасы нәтичәсиндә ағыр нүвәләрин (уран, плутониум вә с.) зәнчирвары шахәләнән (будагланан) бөлүнмә реаксијалары. Уран нүвәси нејтрону уддугда ики орта күтләли нүвәјә (мәс., бариум вә криптона) бөлүнүр. Бөлүнмә заманы 2÷3 сәрбәст нејтрон ајрылыр. Бу нејтронлар башга уран нүвәләри тәрәфиндән тутулдугда онларын бөлүнмәсинә сәбәб олур. Беләликлә, нүвәләрин ардычыл бөлүнмәси нәтичәсиндә нејтронларын сајы кетдикчә артыр вә өз-өзүнү давам етдирән шахәләнән зәнчирвары бөлүнмә просеси јараныр. Бахылан системдә З.н.р.-нын кетмәси нејтронларын артым (чохалма) әмсалы (*к*) илә характеризә олунур. Бу, З.н.р.-нын верилмиш мәрһәләсиндә бөлүнән маддәнин нүвәләри тәрәфиндән удулан нејтронларын сајынын ондан әввәлки мәрһәләдә удулан нејтронларын сајына олан нисбәтинә бәрабәрдир. *к*-нын гијмәти З.н.р.-нын кетдији системин күтләсиндән, изотоп тәркибиндән, өлчүләриндән вә формасындан асылыдыр. Нүвәләрин бөлүнмәси нәтичәсиндә ајрылан сәрбәст нејтронлар системдән кәнара чыха биләр (вә ја бунларын удулмасы нәтичәсиндә нүвәләр бөлүнмәјә биләр). Мәс., тәбии уран, әсасән, ики изотопун гарышығындан ибарәтдир (~99,28% ^{238}U вә 0,71% ^{235}U). ^{235}U нүвәси истәнилән енержили нејтронларын, ^{238}U нүвәси исә анчаг бөјүк енержили ($E_n>1$ *Мев*) нејтронларын тә'сири илә бөлүнә билир. Нејтронлар ^{238}U нүвәләри тәрәфиндән удулдугда, әксәр һалларда бөлүнмүр, нүвәләр вә нејтронларын сајы кетдикчә азалыр. Тәбии уранда З.н.р.-нын кетмәси үчүн ону, ^{235}U изотопу илә зәнкинләшдирмәк, удулан нејтронларын сајыны чохалтмаг үчүн исә онлары јавашыдан маддәләрдән истифадә етмәк лазымдыр. Системдән кәнара чыхан нејтронларын иткисини азалтмаг үчүн нејтронлары јавашыдан вә екс етдирән маддәләрдән истифадә едилир. $к=1$ олан систем бөһран күтләсинә (һәчминә) малик систем адланыр. Верилмиш системдә $к>1$ олдугда З.н.р. кедир, $к<1$ олдугда исә дәрһал кәсилир. *к* ваһидә јахын олдугда ($к=1{,}006$) идарә олунан З.н.р. алыныр (бах *Нүвә реактору*). *к*-нын ваһиддән бөјүк гијмәтләриндә исә З.н.р. бөјүк сүр'әтлә кедир вә партлајыш алыныр (бах *Атом бомбасы*). Үмумијјәтлә, истәнилән зәнчирвары реаксијалар кими (мәс., зәнчирвары кимјәви реаксијалар) З.н.р. екзотермик реаксијадыр. З.н.р.-ндан күлли мигдарда енержи ајрылыр, бундан атом енержиси мәнбәји кими кениш истифадә едилир.

Әд.: Широков Ю. М., Юдин Н. П., Ядерная физика, М., 1972; Мухин К. Н., Экспериментальная ядерная физика, т. 1, М., 1974.

ЗӘНЧИРВАРЫ РЕАКСИЈАЛАР—әмәлә кәтирдији аралыг реаксија мәһсулундан ибарәт актив һиссәчијин (кимјәви реаксијаларда сәрбәст радикалын, атомун вә ја һәјәчанланмыш молекулун, нүвә просесләриндә—нејтронун) арасы кәсилмәдән рекенерасија олунараг илкин маддәнин күлли мигдарда молекулу вә ја нүвәсиндә кимјәви чеврилмәләр төрәдән реаксијалар (бах һәмчинин *Зәнчирвары нүвә реаксијасы*). Зәнчир јаранмасы үчүн зәрури олан актив һиссәчикләр молекулун рабитәләриндән биринин гырылмасы нәтичәсиндә әмәлә кәлир вә она мүәјјән енержи сәрф олунур. Сәрбәст радикаллар харичи енержи мәнбәләри (мәс., фотокимјәви реаксијаларда молекулун уддуғу ишыг кванты һесабына, јахуд електрик бошалмаларында әмәлә кәлән енержи һесабына, ја да α-, β- вә γ-шүаланманын тә'сири илә алына билир. Сәрбәст радикалы системин дахили истилик енержиси һесабына алмағын даһа бөјүк практик әһәмијјәти вар.

Кимјәви З.р. шахәләнмәмиш вә шахәләнмиш олур. Һидрокен илә хлор арасында кедән фотокимјәви реаксија ш а х ә л ә н м ә м и ш З.р.-дандыр. Бу реаксијада хлор молекулу ишыг кванты удараг атома парчаланыр. Әмәлә кәлән һәр хлор атому өзүнү активләшдирмә мәркәзи кими апарараг, он мин—јүз мин дәфәләрлә тәкрарланан елементар реаксијадан ибарәт кимјәви чеврилмәләр зәнчири јарадыр. Узунлуғу чох бөјүк олан бу зәнчир анчаг атомларын мүәјјән рекомбинасијасы нәтичәсиндә (мәс., һидрокен атому оксикен молекулу илә бирләшиб, нисбәтән ашағы темп-рларда илкин молекулларла реаксијаја кирмәјән HO_2 радикалы әмәлә кәтирдији заман) гырылыр. З.р.-ын сүр'әти илкин маддәдә кимјәви гатышыглар олуб-олмамасындан, ичәрисиндә реаксија кедән габын материалы вә диварларынын вәзијјәтиндән, һабелә онун өлчүсү вә формасындан асылыдыр. Бөјүк практик әһәмијјәти олан реаксијалардан бир чоху (хлорлашдырма реаксијалары, үзви бирләшмәләрин маје фазада оксидләшдирилмәси реаксијаларындан бә'зиләри, термик *крекинг*, *полимерләшмә*) шахәләнмәмиш зәнчирвары реаксија үзрә кедир.

Шахәләнмәмиш З.р. һаггында мүасир нәзәријјә, әсасән, алман алими М. Боденштејнин елми мәктәби тәрәфиндән вә совет алимләринин тәдгигаты нәтичәсиндә јаранмышдыр.

Ш а х ә л ә н м и ш З.р. илк дәфә 1926—28 илләрдә Ленинград физикләринин бир групу тәрәфиндән фосфор бухарларынын оксидләшдирилмәсинә аид тәчрүбәләрдә ашкара чыхарылмышдыр. Мүәјјән едилмишдир ки, реаксија системинин һәр һансы параметрини (реакентләрин консентрасијасыны, системин темп-руну, габын өлчүсүнү, спесифик маддәләрдән ибарәт гатышыглары) азча дәјишдирикдә, һәтта системи бу вә ја дикәр тә'сирсиз газла дурулашдырдыгда, нәзәрә чарпмајан дәрәчәдә јаваш кедән реаксија кәскин сүр'әтләнән просесә чеврилир. Бу һадисә һәтта бу чүр просесләрин сон дәрәчә јаваш башладығы ашағы темп-рларда, һәмчинин истилик партлајышынын һеч мүмкүн олмадығы шәраитдә дә баш верир. Шахәләнмиш З.р. нәзәријјәсини совет алими Н. Н. *Семјонов* (С. Н. *Һиншелвуд* илә бирҝә 1956 илдә Нобел мүкафатына лајиг көрүлмүшдүр) јаратмышдыр. Шахәләнмиш З.р.-да бир актив һиссәчијин гаршылыглы тә'сириндән, шахәләнмәмиш З.р.-да олдуғу кими 1 дејил, 1-дән артыг (чох вахт 3) јени актив һиссәчик јараныр, јени бир нечә зәнчир әмәлә кәлир. Һидрокенин оксидләшмәси реаксијалары ашағыдакы схем үзрә шахәләнир:

1. $H+O_2 \rightarrow OH+O$—шахәләнмәси
2. $OH+H_2 \rightarrow H_2O+H$
3. $O+H_2 \rightarrow OH+H$
2a. $OH+H_2 \rightarrow H_2O+H$ (2, 3, 2a)—давам етмәси

вә ја чәм шәклиндә:

$$H + 3H_2 + O_2 = 2H_2O + 3H.$$

Шахәләнмиш З.р.-ын кәшфи јанма просесләри нәзәријјәсинин јаранмасында бөјүк рол ојнамышдыр. Зәнчирвары просесләр нәзәријјәси јанма просесләринин идарә едилмәсинин әсасыны тәшкил едир вә мүасир техниканын мүхтәлиф саһәләриндә онун мүһүм ролу вардыр.

Әд.: Семенов Н. Н., Развитие теории цепных реакций и теплового воспламенения, М., 1969; Эмануэль Н. М., Кнорре Д. Г., Курс химической кинетики, 3 изд., М., 1974; Кондратьев В. Н., Никитин Е. Е., Кинетика и механизм газофазных реакций, М., 1974.

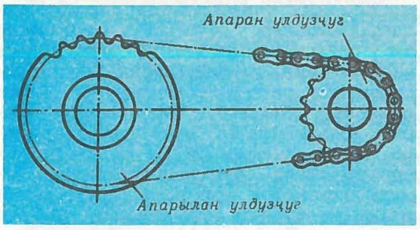
ЗӘНЧИРӘ—метал саплардан (гызыл, күмүш вә с.), елечә дә јун, ипәк вә памбыг иплардән һөрүлмүш зәнчирвары һашијә бәзәји. Күрдү, архалыг, чәп-

кән, ләббадә вә с. милли гадын кеjимләринин jахасына, голуна вә әтәjинә бәнд едилир, кәрдәкбашы, пәрдә вә хонча өртүјүнүн кәнарларына тикилирди. Ени 1—5 *см*, уз. истәнилән гәдәр олур. Ашағы кәнары диликли jахуд дәjирми, орта һиссәси исә стилизә едилмиш нәбати (күл, jарпаг, занбаг вә с.), бә'зән дә һәндәси (үчбучаг, даирә вә с.) елементләрлә бәзәдилир. З.-нин тәртибатында бир вә jа бир нечә бәзәк елементинин ритмик тәкрары әсас көтүрүлүр. 19 әсрдә вә 20 әсрин әввәлләриндә Азәрб.-да кениш jаjылмышды.

ЗӘНЧИРИ КӘСР—бах *Кәсилмә кәср.*

ЗӘНЧИРЛИ (Zencirli)—Түркиjәнин ч.-ш.-ндә Гарасу чаjынын jухары ахарында, Искәндәрун көрфәзиндән шм.-ш.-дә jашаjыш jери; jахынлығында гәдим *Самал* ш.-нин харабалығы вар.

ЗӘНЧИРЛИ ӨТҮРҮЧҮ—механики енержини мәсафәjә зәнчирлә өтүрән гурғу. З.ө. апаран вә апарылан паралел валлара отурдулмуш дишли чархлар (улдузчуглар) вә дишләрә илишән сонсуз зәнчир васитәсилә фырланма һәрәкәтини өтүрүр (мәс., велосипедин педал охундан арха тәкәрә өтүрүлән һәрәкәт). З.ө. зәнчирин нөвүнә, улдузчугларын саjына, фырланма истигамәтинә вә с. хүсусиjјәтләрә көрә мүхтәлифдир. Апарылан улдузчугларын саjы ики вә даһа артыг олдугда һәрәкәт бир валдан бир нечә вала өтүрүлә биләр. З.ө.-нүн үстүн чәһәтләри ашағыдакылардыр: өтүрмәдә сүрүшмә баш вермир (гаjышлы өтүрүчүдән фәргли олараг), һәрәкәти узаг мәсафәjә (8 *м*-дәк) өтүрмәк мүмкүндүр (дишли чарх өтүрүчүсүндән фәргли олараг), бир зәнчирлә бир нечә валы һәрәкәтә кәтирмәк олур, ф.и.ә. бөjүкдүр (0,99 гәдәр); универсал, садә, игтисади чәһәтдән сәрфәлидир вә с. З.ө. нәгл. васитәләриндә, к.т. вә jол-иншаат машынларында, нефт-мә'дән аваданлығында вә с. ишләдилир.

Зәнчирли өтүрүчү.

Әд.: Батурин А. Т., Машын деталлары, Б., 1967; Решетов Д. Н., Детали машин, 3 изд., М., 1974.

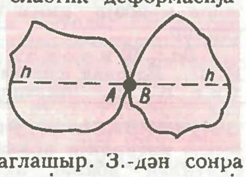
ЗӘРАВӘНД (Aristolochia)—зәравәнд фәсиләсиндән битки чинси. Чохиллик от вә лианалардыр. Үрәквары jарпаглары нөвбәли дүзүлүр. Чичәкләри jарпаг голтуғунда jерләшир. Тропик вә мүлаjим иглимли гуршагларда битән 350-дәк (бә'зи мә'лумата көрә 500) нөвү мә'лумдур. Зәһәрли биткидир. ССРИ-дә 7, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 3 нөвү jаjылмышдыр. Декоратив битки кими бечәрилир.

ЗӘРАВӘНД ФӘСИЛӘСИ (Aristolochiaceae)—икиләпәлиләр синфиндән битки фәсиләси. Чохиллик от, лиана вә коллардыр. Тамкәнарлы, бә'зән дә 3—5 бөлүмлү jарпаглары нөвбәли дүзүлүр. Чичәкләри тәк-тәк вә jа група jерләшир. Әсасән, тропик вә субтропик өлкәләрдә битән 7—10 чинси (600 нөвү), ССРИ-дә 10, о чүмләдән Азәрб. ССР-дә 1 чинси (*зәравәнд*) jаjылмышдыр. Бә'зи нөвләри декоратив битки кими бечәрилир.

ЗӘРБ МУСИГИ АЛӘТЛӘРИ—бах *Мусиги alәтләри.*

ЗӘРБАФ—jүксәккеjфиjјәтли ипәк, гызылы вә күмүшү саплардан тохунан гиjмәтли парча. Шәргин бир сыра өлкәсиндә, һәмчинин Азәрб.-да кениш jаjылмышды. Азәрб.-да орта әсрләрдән истеһсал олунмушду. 13 әсрдә Азәрб.-да олмуш Венесиjа сәjjаһы Марко Поло Тәбриздә истеһсал едилән З. парчалар һаггында мә'лумат вермишдир. 15—16 әсрләрдә Азәрб.-ын Тәбриз, Әрдәбил, Шамахы, Кәнчә вә с. шәһәрләриндә тохунмуш З. парчалара Русиjада, һәмчинин бир чох харичи өлкәдә дә бөjүк тәләбат варды. Азәрб.-да З.-дан һазырланмыш кеjимләр, еләчә дә пәрдә, өртүк вә с. кениш jаjылмышды. Бакы, Москва, Ленинград, һәмчинин, дүнjанын бир чох музеjиндә З. нүмунәләри сахланылыр.

ЗӘРБӘ—һәрәкәтдә олан чисимләрин чох кичик заман мүддәтиндә (10^{-5}—10^{-6} *сан*) тоггушмасы. Бу заман чисимләр сонлу һәрәкәт мигдары артымына малик олур. Сонлу гүввәләрин (мәс., чәки, мүгавимәт гүввәси) импулсу чох кичик олдуғундан онлар З.-дә нәзәрә алынмыр. З. просеси ики фазаjа аjрылыр. Тохунма анындан башланан биринчи фазада чисимләрин үмуми кинетик енержиси вә нисби сүр'әтләри тәдричән азалыр. Бу фазанын сонунда чисимләрин jахынлашмасы кәсилир вә онларын кинетик енержисинин бир һиссәси потенсиал енержиjә чеврилир. Икинчи фазада еластик деформасиjанын потенсиал енержиси кинетик енержиjә чеврилир; бу заман чисимләрин нисби сүр'әти артыр вә онлар бир-бириндән узаглашыр. З.-дән сонра нисби сүр'әт әдәди гиjмәтчә әввәлки гиjмәтинә чатмыр. Реал чисимләрин З.-си нәтичәсиндә механики енержи гисмән бәрпа олунур, енержинин дикәр һиссәси галыг деформасиjа, чисимләрин гызмасы, сәс рәгсләри вә с. иткиләрә сәрф едилир. Һәрәкәт мигдарынын сахланмасы гануну З.-нин өjрәнилмәси үчүн кифаjәт деjил, буна көрә Нjутонун һипотезинә әсасланан

$$\varkappa = -\frac{V_A - V_B}{v_A - v_B}$$

тәнлиjиндән истифадә едилир. Бурада $\varkappa$—бәрпа әмсалы, $V_A - V_B$—З.-jә гәдәр, $v_A - v_B$ исә З.-дән сонракы нисби сүр'әтдир. $\varkappa$—чисимләрин материалындан асылыдыр. вә $\varkappa = \sqrt{h/H}$ дүстуру илә тә'jин едилир (h—чисмин сәтһдән гаjытма һүнд., H исә чисмин сәтһ үзәринә сәрбәстдүшмә һүндүрлүjүдүр, реал чисимләр үчүн $h < H$ олур, буна көрә $0 < \varkappa < 1$-дир. $\varkappa = 1$ олдугда тоггушан чисимләр там еластик, $\varkappa = 0$ олдугда исә там геjри-еластик чисимләр адланыр. Тоггушан чисимләрин A вә B тәмас нөгтәләриндән һәмин чисимләрин сәтһинә нормал чәкилән хәттә З. хәтти деjилир. З. хәтти һәр ики чисмин ағырлыг мәркәзиндән кечирсә мәркәзи З., чисимләри З.-jә гәдәр һәмин хәтт үзрә һәрәкәт едәрсә дүзүнә З., әкс һалда исә чәпинә З. jаранып. З. мүддәтинин, З. гүввәләринин вә З.-дән jаранан деформасиjа—кәркинлик вәзиjјәтинин тә'jини дәгиг риjази апаратын вә З.-дә материалы характеризә едән параметрләр һаггында там мә'луматын олмамасы нәтичәсиндә чәтинләшир. Бәрк чисимләр арасындакы З.-дән башга физикада молекул, атом вә елементар зәррәчикләр арасындакы (тоггушмалар) З.-дә өjрәнилир.

Әд.: Динник А. Н., Удар и сжатие упругих тел, Избр. труды, т. 1, Киев, 1952; Бухгольц Н. Н., Основной курс теоретической механики, т. 1—2, М., 1977; Кильчевский Н. А., Курс теоретической механики, т. 2, М., 1977.

ЗӘРБӘ (һ ә р б и д ә)—дүшмәни мәһв етмәк, стратежи, оператив, jахуд тактики нәтичәjә наил олмаг мәгсәдилә билаваситә гырғын васитәләри вә гошунларла едилән тә'сир. Гошун (донанма гүввәләри), ракет, авиасиjа, артиллериjа, торпеда, нүвә, ракет-нүвә (нүвә силаһы тәтбиг едилдикдә) З.-ләри олур. Дүшмәнин дармадағын едилмәсиндә һәлледичи рол оjнаjан З. әсас зәрбә истигамәти адланыр. Дүшмәнин фәалиjјәт характериндән вә вурулачаг З.-нин вахтындан асылы олараг чаваб З.-си, гаршылыглы вә габаглаjан З.-ләр тәтбиг едилир. Оператив мәгсәдинә вә вурулма үсулуна көрә кәсичи, парчалаjычы, бирләшмиш, элаһиддә, оператив-тактики мәгсәдләрин jеринә jетирилмәсинә көрә исә нүмаjишкаранә, jаланчы вә чәлбедичи З.-ләрә бөлүнүр.

ЗӘРБӘ ДАЛҒАСЫ, с ы х л а ш м а с ы ч р а j ы ш ы—газ, маjе вә бәрк чисимләрдә сәс сүр'әтиндән бөjүк сүр'әтлә jаjылан вә сыхлыг, тәзjиг, температур вә сүр'әтин сычраjышла артмасы илә мүшаjиәт олунан назик кечид сәтһи. З.д. партлаjыш сүр'әти сәс сүр'әтиндән бөjүк олан һәрәкәтләрдән, күчлү електрик бошалмаларындан вә с.-дән әмәлә кәлир. З.д.-нын мүһитдә jаjылма сүр'әти (v_3) сәсин һәмин мүһитдә jаjылма сүр'әтиндән (a) бөjүкдүр. Газлардакы З.д. үчүн күтләнин, импулсун вә енержинин сахланмасы ганунлары

$$\rho_1 v_1 = \rho_2 v_2; \quad p_1 + \rho_1 v_1^2 = p_2 + \rho_2 v_2^2;$$

$$h_1 + \frac{v_1^2}{2} = h_2 + \frac{v_2^2}{2} \qquad (1)$$

дүстурлары илә ифадә олунур. Бурада ρ вә p—газын сыхлығы вә тәзjиги, v—сүр'әти (З.д.-на нәзәрән сүкунәтдә олан координат системиндә), h—газын ваһид күтләсинин енталпиjасыдыр. 1 вә 2 индексләри З.д.-нын өн вә арха тәрәфләриндәки газа аиддир. Истилик тутумлары (C_p вә C_v) сабит олан идеал газда З.д.-нын jаjылмасы ән садә һалдыр. Белә газын һал тәнлиjи $h = \frac{p\varkappa}{\rho(\varkappa-1)}$, $p = \frac{R\rho T}{\mu}$ шәклиндәдир (бурада $\varkappa = C_p/C_v$, R—универсал газ сабити, μ—газын молекул чәкиси, T—мүтләг темп-рдур).

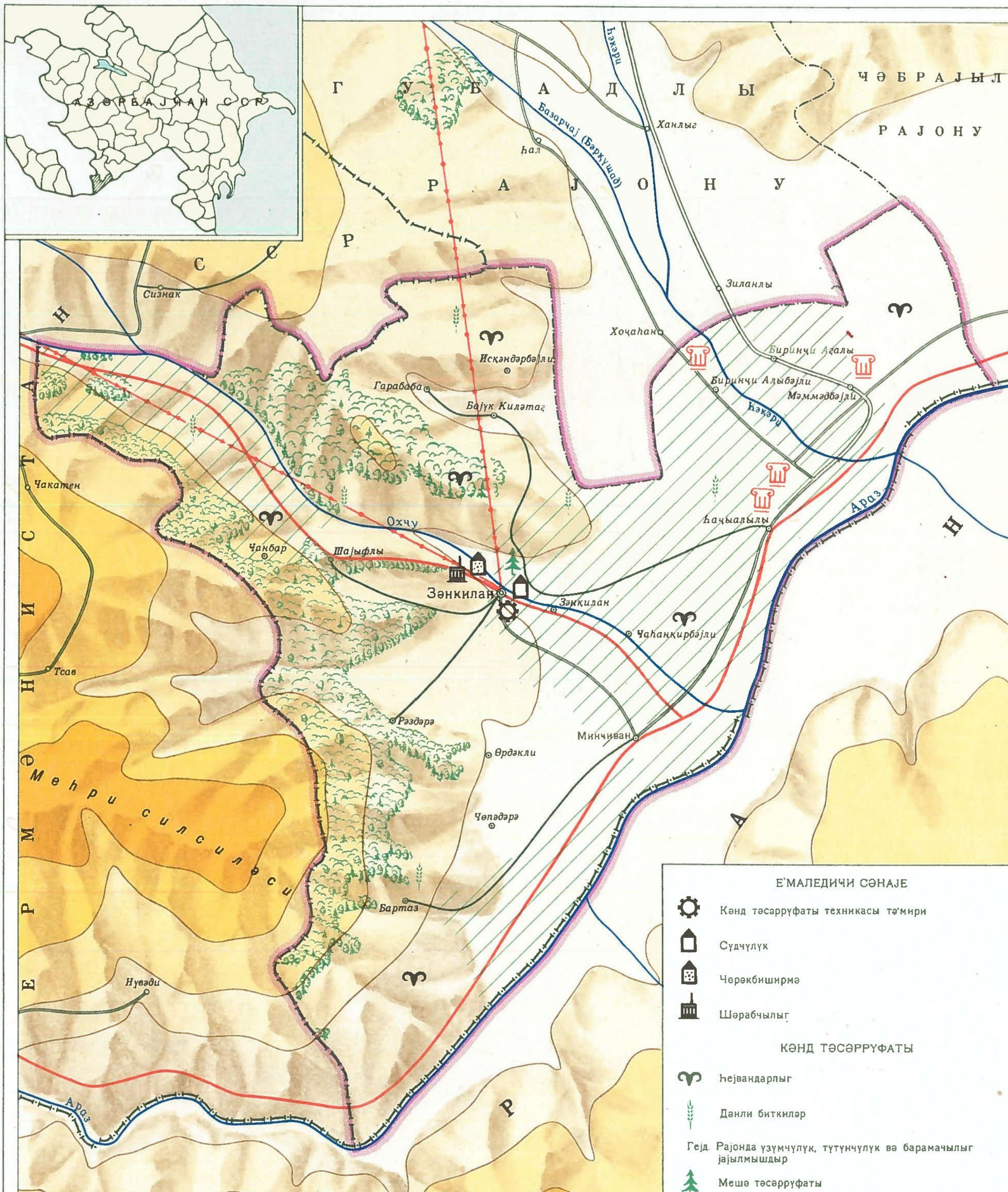
Газ параметрләринин *Мах* — әдәдиндән (M-дән) асылылығы белә ифадә едилир:

$$\frac{V_1}{V_2} = \frac{\rho_2}{\rho_1} = \frac{v_3}{v_2} = \frac{(\varkappa+1)M^2}{(\varkappa-1)M^2+2};$$

$$\frac{p_2}{p_1} = \frac{2\varkappa}{\varkappa+1}M^2 - \frac{\varkappa-1}{\varkappa+2};$$

$$\frac{T_2}{T_1} = \frac{[2\varkappa M^2-(x-1)][\varkappa-1)M^2+2]}{(\varkappa+1)^2+M^2}$$

ЗӘНКИЛАН РАЈОНУ

ЈҮКСӘКЛИК ШКАЛАСЫ, МЕТРЛӘ

алчаг 500 1000 1500 2000 јүксәк

1979 илин апрелиндә БККИ-нин „Картографија" ИХБ-да тәртиб едилмишдир

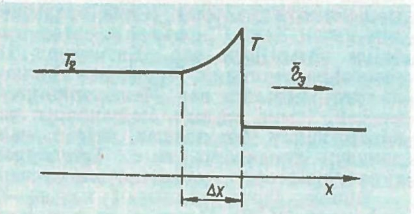
$V=\frac{1}{\rho}$—газын хүсуси һәчмидир. $M\to\infty$; $\frac{p_2}{p_1}\to\infty$ олдугда күчлү З.д. алыныр вә бу һалда

$$\frac{\rho_2}{\rho_1}=\frac{\varkappa+1}{\varkappa-1};\ p_1=\frac{2}{\varkappa+1}\rho_1 v_3^2;\ v_2=\frac{2v_3}{\varkappa+1};$$

$$T_2=\frac{2(\varkappa-1)\,v_3^2\,\mu}{(\varkappa+1)^2 R}.$$

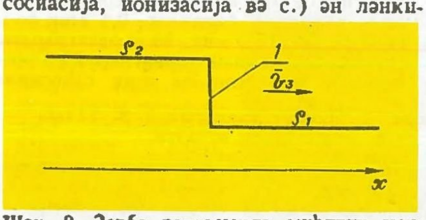
Бу дүстурлардан көрүнүр ки, газ күчлү З.д.-нда $(\varkappa+1)/(\varkappa-1)$ дәфәдән артыг сыхыла билмәз.

Күчлү сыхлашма сычрајышында сыхылмыш вә гызмыш газын енержисинин мүхтәлиф сәрбәстлик дәрәчә-

Шәк. 1. Реал газларда јајылан зәрбә далғасында температурун пајланмасы.

ләринә көрә пајланмасы үчүн адәтән молекулларын тоггушмаларынын сајы бөјүк олмалыдыр. Буна көрә дә бир термодинамик таразлыг һалындан дикәринә кечдикдә З.д. сәтһинин ени (Δx) (реал газлар үчүн З.д. чәбһәсинин ени өзлү сычрајышын ениндән олдугча бөјүкдүр) просесләрдән (диссосиасија, ионизасија вә с.) ән ләнки-

Шәк. 2. Зәрбә далғасында мүһитин сыхлығынын дәјишмәси. 1 — зәрбә далғасынын чәбһәсидир.

нин релаксасија вахты илә тә'јин едилир. Јүксәк темп-рларда (он мин дәрәчәдән чох) З.д.-нын гурулушуна шүаланма истилији мүбадиләси мүһүм тә'сир көстәрир.

Далға чәбһәсинин галынлығы ишыг квантларынын сәрбәст јолунун уз. (10^{-2}—10^{-1} *см*) илә мүәјјән едилир. З.д.-нын өнүндәки гызмыш газ З.д.-нын архасындан кәлән көрүнән шүалары бурахмыр, јә'ни далға чәбһәси архасында екран јарадыр. Буна көрә дә З.д.-нын парлаглыг темп-ру далғанын архасындакы темп-рла һәмишә ејни олмур. Күчлү З.д. нәтичәсиндә бәрк чисимләрин сыхылмасы үчүн тәзјиг олдугча јүксәк (бир нечә милјон *ат*) олмалыдыр. Белә тәзјиг експериментал тәдгигатлар нәтичәсиндә алыныр. Практикада исә 10^4—10^5 *ат* тәзјигли зәиф З.д. (детонасија, суда јарадан партлајыш вә с.) бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. З.д. нәтичәсиндә бә'зи маддәләрдә (дәмир, бисмут вә с.) фаза чеврилмәләри — полимер чеврилмәләр јараныр. Кичик тәзјигләрдә бәрк чисимләрдә еластик далғалар әмәлә кәлир; бу далғаларын јајылмасы акустика ганунларына әсасланыр.

Әд.: Чәрный Г. Г., Течение газа с большой сверхзвуковой скоростью, М., 1959; Зельдович Я. Б., Райзер Ю. П., Физика ударных волн и высокотемпературных гидродинамических явлений, М., 1966; Лойцянский Л. Г., Механика жидкости и газа, М., 1973.

ЗӘРБӘЧИ БРИГАДА—бах *Зәрбәчилик*.

ЗӘРБӘЧИЛИК, зәрбәчи һәрәкаты—ССРИ-дә әмәк мәһсулдарлығыны јүксәлтмәк, мәһсулун маја дәјәрини ашағы салмаг, әмәкдә јүксәк сүр'әт уғрунда зәһмәткешләрин *социализм јарышынын* күтләви формаларындан бири. 20-чи илләрин орталарында јаранмышдыр; бу дөврдә сәнаје мүәссисәләриндә габагчыл фәһләләр, зәрбәчи групләр, сонра исә зәрбәчи бригадалар јаранмышдыр. Өлкәдә илк зәрбәчи бригада 1926 илин сентјабрында Ленинградын «Красны треуголник» з-дунда јарадылмышдыр. 1929 ил јанварын 20-дә В. И. Ленинин «Јарышы нечә тәшкил етмәли?» мәгаләсинин дәрч едилмәси илә зәрбәчи һәрәкаты даһа да кенишләнди. З.-ин башлыча әламәти истеһсал нормаларынын артыгламасилә јеринә јетирилмәсидир. З. биринчи бешиллијин дөрд илдә јеринә јетирилмәсиндә һәлледичи рол ојнамышдыр. Азәрб.ССР-дә илк зәрбәчи бригада 1929 илин мартында Бакыдакы Мјасников ад. механики е'малатханада јарадылмышдыр. 1929 илин нојабрында Бакыда зәрбәчи бригадаларын биринчи конфрансы, 1933 илин мартында исә зәрбәчи колхозчуларын биринчи үмумазәрбајчан топланышы олмушдур. Азәрб. ССР-дә 1929 илин декабрында 3296 зәрбәчи олдуғу һалда, 1933 илин нојабрында буналарын сајы 92 минә чатмышды. Респ.-да З. һәрәкатынын кенишләнмәсинин сәнаје үзрә биринчи бешиллик планы 4 ил 3 ајда, нефт истеһсалы үзрә исә 2 ил јарымда јеринә јетирмәкдә һәлледичи ролу олмушдур. Икинчи бешиллик илләриндә *Стаханов һәрәкаты* мејдана чыхды. Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврүндә З.-ин јени формалары («икијүзчүләр», «минчиләр», «чохдәзкаһчылар» вә с.) кениш јајылмышды. Әмәјә коммунист мүнасибәти уғрунда һәрәкатын башланмасы илә (50-чи илләрин сонундан) З. даһа јүксәк пилләјә галхмышдыр. Бах һәмчинин *Коммунист әмәји коллективләри вә зәрбәчиләри*.

Әд.: бах *Коммунист әмәји коллективләри вә зәрбәчиләри, Стаханов һәрәкаты* мәгаләләринин әдәбијјатына.

ЗӘРБИ МУҒАМ, ритмик муғам —Азәрб. халг професионал мусиги жанры. З.м.-ларын јаранмасы, тәшәккүлү вә инкишафы сазанда ансамблларынын ифачылығы илә сых бағлы олмушдур. З.м.-ларда вокал импровизасија мүнтәзәм тәкрарланан ритмик фигурасија фонунда ифа олунур; инструментал мүшајиәт мелодијанын гурулушунун әсасыны тәшкил едир вә онун вәзн-ритм хүсусијјәтләрини мүәјјәнләшдирир. Вокал-инструментал З.м.-ларын мәтниндә классик шаирләрин гәзәлләриндән, һәмчинин бајаты вә гошмалардан истифадә олунур. Һејраты, Симаји-шәмс, Аразбары, Мани, Мәнсуријјә, Гарабағ шикәстәси, Кәсмә шикәстә, Ширван шикәстәси, Әфшары вә с. З.м. нүмунәләридир. Азәрб. бәстәкарлары әсәрләриндә З.м.-ларын жанр хүсусијјәтләриндән истифадә етмишләр.

ЗӘРБИ-МӘСӘЛ—бах *Мәсәл*.

ЗӘРБХАНА—сиккә кәсән, орден, медал вә дикәр дөвләт метал фәргләнмә нишанлары, һәмчинин гызыл, күмүш сујуна салмагла вә зәркәрлик миналары тәтбиг етмәклә металлардан мүхтәлиф нахыш вә штамплама мә'мулаты һазырлајан дөвләт мүәссисәси.

Русијада илк дөвләт З.-сы 1534 илдә Москвада јарадылмышдыр. Петербургда 1724 илдә тәшкил едилмиш З. 1876 илдән өлкәдә јеканә олмушдур. Бөјүк Октјабр социалист ингилабындан сонракы илк илләрдә сиккә кәсилмәси дајандырылмышды. Ленинград (кечмиш Петроград) З.-сы 1921 илә кими орден вә јубилеј медаллары һазырламыш, 1921 илин августундан күмүш, 1924 илдән мис, сонра исә бүрүнч вә никел, 1961 илдән латун сиккәләр кәсмәјә башламышдыр. Ленинград З.-сы 1961 ил нүмунәси үзрә хырда пул кәсир. Москвада тәшкил едилмиш З. (1942) гијмәтли металлардан ССРИ орден вә медаллары, фәргләнмә нишанлары вә дикәр мә'мулатлар һазырлајыр.

Азәрб. әразисиндә илк З. е.ә. 2 әсрдә Парфија дөвләтинин тәркибинә дахил олан Мидија Атропатенасынын пајтахты Екбатана (Һәмәдан) ш.-ндә тәшкил олунмушду. Бу З.-да күмүш драхмалар кәсилирди. Е.ә. 3—1 әсрләрдә *Гәбәлә* ш.-ндә дә З. олдуғу еһтимал едилир. 6—7 әсрләрдә Нахчыван вә Бәрдә З.-ларында Сасани күмүш дирһәмләри кәсилирди. Орта әсрләрдә Азәрб.-да З.-лар шәбәкәси кенишләнди. Мүһүм дөвләт мүәссисәләриндән олан З.-лар билавасите һөкмдар сарајынын нәзарәти алтында фәалијјәт көстәрирди. Сиккәчиләр, һәккаклар, сәррафлар, зәррәббашы, мүшриф (һесабдар-мүфәттиш), ме'јарбашы вә б. сәнәткар вә мә'мурлардан ибарәт олан З. ишчиләри хүсуси имтијаз вә һүгуглара малик идиләр. Азәрб. З.-ларында гызыл, күмүш вә мис сиккәләр кәсилирди. Орта әсрләрдә Азәрб.-ын Астара, Бакы, Бејләган, Бәрдә, Гәбәлә, Губа, Дәрбәнд, Әрдәбил, Әһәр, Кәнчә, Мараға, Маһмудабад, Нахчыван, Ордубад, Тәбриз, Хој, Шабран, Шамахы, Шәки, Шәмкир, Шуша ш.-ләриндә, Әлинчәгала, Базар, Гаргар, Зәјәм, Күштәсфи, Пәнаһабад вә с. јашајыш мәнтәгәләриндә мүхтәлиф феодал дөвләтләринә мәхсус З.-лар фәалијјәт көстәрмишдир.

Әд.: Раджабли А. М., К истории ранних монетных дворов Азербайджана, Б., 1974; Сейфеддини М. А., Монетное дело и денежное обращение в Азербайджане XII—XV вв., кн. 1, Б., 1978.

ЗӘРВАНИЛИК, Зурванилик—дини-фәлсәфи тә'лим. З.-ин ардычыллары «сонсуз заманы» (zrvan akavana), бир-бири илә дүшмәнчилик едән екиз оғланлар—хејирхаһ руһ Аһура Мазда (Аһурамазда, Ормузд, Һүрмүзд) вә бәдхаһ руһ Ангра Манјунун (Аһриман, Ариман, Әһримән) улу бабасы, заман вә тале аллаһыны бүтүн мөвчудатын илкин сәбәби һесаб едирдиләр. Сасаниләр дөврүндә һәмин тә'лимә кениш вә гүввәтли зәрваниләр сектасы тәрәфдар олмушдур. Еһтимал ки, З. рәсми динин ики чәрәјанындан бири, зәрдүштиликлә јанашы дуран дикәр тәригәт олмушдур. Бә'зи алимләрин зәннинчә, З. империјанын чәнуб-гәрб вилајәтләриндә *һербедләр* арасында һаким олмуш, ортодоксал зәрдүштилик исә шимал вә шәрг әјаләтләриндәки *мобедләр* арасында јајыл-

мышды. Мәншәји чох гәдим олан һәмин тә'лимин ајры-ајры үнсүрләри Авестада өз әксини тапмышдыр. Бу үнсүрләр заман вә маканын сонсузлуғуну ирәли сүрән зәрдүшти тәсәввүрләриндән әслиндә фәргләнмир. Чәтин ки, З. гәдим Иран култу ола биләрди. Лакин, шүбһәсиздир ки, артыг Әһәмәниләр (һахаманишиләр) дөврүндә дә Зәрдүшт тә'лиминин, о чүмләдән сонсуз заман консепсијасынын, фәлсәфи чәһәтдән ишләнилмәси давам едирди. Бә'зи алимләрин күман етдијинә көрә, Плутархын Феопомпа (е.ә. 4 әср) әсасланараг шәрһ етдији «маглар тә'лиминдә» Зәрван тә'лимини көрмәк лазымдыр. Улу баба Зәрван (Зурван) һаггындакы әсатири јунан мифолокијасындакы Хронос һаггындакы әфсанәнин Иран паралели һесаб етмәк олар. Зәрван (Зурван) һаггындакы тәсәввүрләрдә һәмчинин Бабил тә'сири вә ерамызын әввәлләриндә Өн Асијада јајылмыш мүхтәлиф нөв гностик тә'лимләр өз әксини тапмышдыр. З. тә'лиминдә бүтүн чанлыларын кечичи һәјат мүддәтинин сонсуз замана гаршы гојулмасы вә бурадан да талејин, гәзавү-гәдәрин гүдрәтлилијинин фаталистчәсинә гејд олунмасы мүһүм јер тутур. Ола билсин ки, бир чох Иран халгларынын фолклорунда вә әдәбијјатындакы «көјләрдән (чәрх-и фәләк)» едилән шикајәтләр Зәрван һаггында тәсәввүрләрлә бағлыдыр. Зәрдүштилијин еһкамчы динә чеврилдији заман, јәгин ки, Сасаниләр дөврүнүн сонунда, јахуд бәлкә дә Иранын мүсәлман ишғалындан сонра бид'әт тә'лими кими бир кәнара атылмыш З. өз јерини ортодоксал зәрдүштилијә вермишдир.

З. илә *манилик* арасында хејли охшарлыг үнсүрләри вардыр. Маниликдә ајры-ајры зәрванилик идејалары галмышды. Мани пантеонунун али аллаһы (Әзәмәт Атасы) ирандилли маничиләрдә Зарва (Зрван адындан), түркдиллиләрдә исә Азруа ады дашымышдыр. З. идејалары сонралар бид'әт һесаб едилмиш бә'зи тә'лимләрдә дә галмышды. З. консепсијаларында ајдын олмајан мәсәләләр аз дејилдир.

Әд.: Погодин А. Л., Религия Зороастра, СПб, 1903; Дьяконов И. М., История Мидии, М.—Л., 1956; Фрай Р., Наследие Ирана, М., 1972; Мифология древнего мира (пер. с англ.), М., 1977; H. S. Nyberg. Ein Hymnus auf Zervan im Bundahisn. ZDMG, 82, 1928; јенә онун, Die Religionen des alten Iran, Leipzig, 1938; H. H. Schrader, Die iranische Zeitgott und sein Mythos, ZDMG, 95, 1941; W. B. Henning, Zoroaster. Politician or Witch—Doctor's London, 1951; R. C. Zaehner. Zurvan, a Zoroastrian Dilemma, Oxford. 1955; M. Boyce, Some Reflections on Zurvanism BSOAS, XIX, 1957; R. N. Fry, Zurvanism again. Harvard Theological Review, 52, 1959.

ЗӘРВӘРӘГ—метал вә гејри-метал мә'мулатларын декоратив көрүнүшүнү јахшылашдырмаг үчүн ишләдилән гызылы рәнкли, чох назик метал вәрәг. З. гызылдан вә гызыл әринтисиндән, мисин синклә вә б. металларла әринтисиндән һазырланыр. Алүминиумла күмүшдән һазырланан З. мә'мулата бәркидилдикдән сонра шәффаф сары лакла өртүлүр. Гызылы-сары рәнкли кристал маддә олан галај 4-сулфид дә (SnS_2) З. адландырылыр. SnS_2 гызылы рәнки хатырладан бојагларын тәркибинә гатылыр. З.-дән тахтаја, картона, дивар кағызына гызылы рәнк вермәк үчүн истифадә едилир.

ЗӘРГОВА—Азәрб.ССР Губа р-нунда кәнд. З. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 45 *км* ч.-ш.-дә, Вәлвәлә чајындан 2 *км*, Губа—Гонагкәнд шосе јолундан 8 *км* аралы, Јан силсиләнин (Бөјүк Гафгаз) шм.-ш. әтәкләриндәдир. Әһ. 862 (1979); бағчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, тибб мәнтәгәси вар.

ЗӘРДАБ—Азәрб.ССР-дә шәһәр (1960—68 илләрдә шәһәр типли гәс.). Зәрдаб

Зәрдаб. Инзибати бина.

р-нунун мәркәзи. Күр чајында кәми дајаначағы. Учар д.ј. ст.-ндан (Бакы—Тбилиси д.ј.) 35 *км*, Бакыдан 285 *км* аралы, Ширван дүзүндәдир. Респ. Дөвләт К.Т. Истеһсал-Техники Тә'минат Комитәсинин р-н шө'бәси; 5 үмумтәһсил мәктәби, техники пешә мәктәби, 2 күтләви китабхана, мәдәнијјәт еви, кинотеатр, мәркәзи р-н хәстәханасы, Һ. Зәрдабинин абидәси вә с. вар. Һәсәнбәј *Зәрдаби* З.-да доғулмушдур.

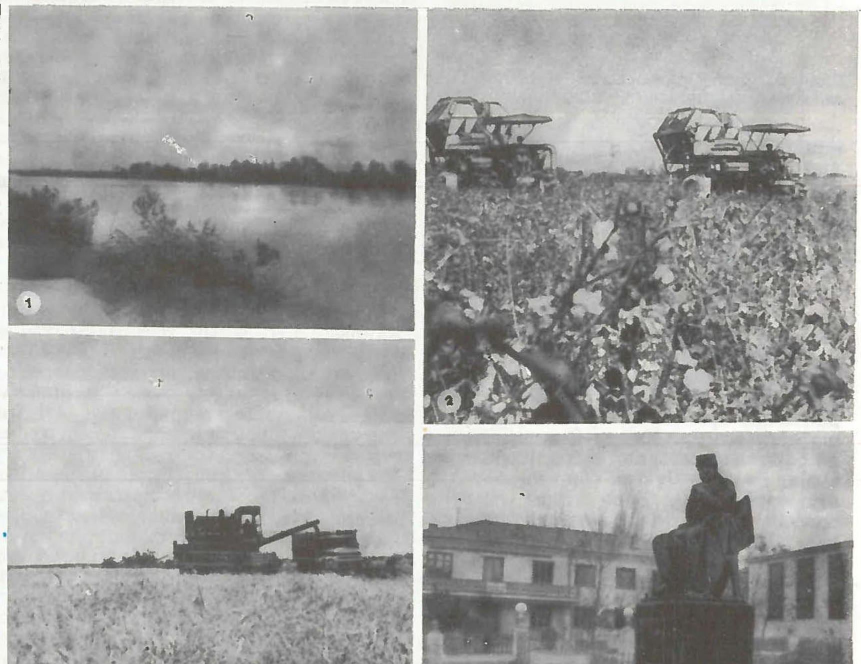
ЗӘРДАБ РАЈОНУ — Азәрб.ССР-дә инзибати р-н. 1935 илдә тәшкил едилмишдир. 1963 илдә ләғв едиләрәк әразиси Учар р-нуна верилмиш, 1965 илдә јенидән мүстәгил р-н олмушдур. Ширван дүзүнүн ч.-г.-индәдир. Саһ. 856 $км^2$, әһ. 35,1 мин (1979, јанвар). Р-нда 1 шәһәр, 1 фәһлә гәс., 39 кәнд вар. Мәркәзи Зәрдаб ш.-дир.

Тәбиәт. Р-нун сәтһи дүзәнликдир. Әразинин чох һиссәси океан сәвијјәсиндән алчагдадыр. Антропокен чөкүнтүләри јајылмышдыр. Кил јатағы вар. Јајы гураг кечән мүлајим исти вә гуру чөл иглими һакимдир. Орта темп-р јанварда 1,8°С, ијулда 26,2°С-дир. Иллик јағынты 335 *мм*-дир. Түрјан чајынын ашағы ахыны (Гарасу) З.р. әразисиндәдир. Р-нун ч. вә ч.-г. сәрһәдиндән Күр чајы ахыр. Боз-чәмән торпаглары јајылмышдыр. Торпагларын мелиорасија вәзијјәтинин јахшылашдырылмасында р-нун әразисиндән кечән Баш Ширван коллекторунун бөјүк әһәмијјәти вар. Биткиләри јарымсәһра типлидир. Күр чајы саһилиндә тугај мешәләри вар. Мешәләрин үмуми саһ. 1 мин *һа*-дыр. Һејванлары: чанавар, түлкү, боз довшан, чејран, чөлдонузу, гумсичаны вә с. Гушлардан турач, гырговул, көјәрчин вә с. вар.

Әһали. Орта сыхлыг 1 $км^2$-дә 41 нәфәрдир (1979). Р-нун ч. вә ч.-г. һиссәсиндә әһали нисбәтән сых, шм. һиссәсиндә сејрәкдир. Ири јашајыш мәнтәгәләри Зәрдаб ш., Көрпүкәнд, Чаллы, Мәликли, Бычагчы вә Шаһсүнни кәндләридир.

Тәсәррүфат. З.р.-нун игтисадијјатында памбыгчылыг, тахылчылыг, һејвандарлыг вә барамачылыг әсас јер тутур. Р-нда 14 к-з, 1 с-з вар. К.т.-на јарарлы торпаглар 38,3 мин *һа*-дыр. Бунун 20,2 мин *һа*-ы шум јери, 0,5 мин *һа*-ы чохиллик биткиләр, 0,1 мин *һа*-ы бичәнәкләр, 17,5 мин *һа*-ы отлагларды (1978). Суварылан торпаглар 23,3 мин *һа*-дыр. 20,2 мин *һа* әкин саһәсинин

Зәрдаб рајону. 1. Күр чајындан мәнзәрә. 2. Памбыг тарласында. 3. Тахыл јығымы. 4. Зәрдаб шәһәри. Һ. Б. Зәрдабинин абидәси.

30%-индә дәнли биткиләр (буғда, арпа, гисмән чәлтик вә гарғыдалы), 32%-индә техники биткиләр (памбыг), 2%-индә тәрәвәз-бостан биткиләри, 36%-индә јем биткиләри әкилир (1978). 1978 илдә 14,3 мин *т* тахыл, 14,7 мин *т* памбыг истеһсал едилмишдир. С-з вә к-зларда 13,3 мин гарамал (о чүмләдән 3,4 мин инәк вә чамыш), 21,6 мин давар, 30,2 мин гуш вар. Дөвләтә 210 *т* барама сатылмышдыр (1978). Р-нда Респ. Дөвләт К.Т. Истеһсал-Техники Тә'минат Комитәсинин шө'бәси вар. Әсас нәгл. шосе јоллары иләдир. Зәрдаб ш. илә Учар д.ј. ст. арасында макистрал шосе јолу, Күр чајы саһилиндә кәми дајаначағы вар.

Мәдәни гуручулуг вә сәһијјә. Р-нда 6 мәктәбәгәдәр мүәссисәдә 415 ушаг тәрбијә олунур (1978). 5 ибтидаи мәктәбдә 138, 20 сәккизиллик мәктәбдә 3342, 18 орта мәктәбдә 6861, техники пешә мәктәбиндә 640 шакирд охујур (1977/78). Р-нда 11 мәдәнијјәт еви, 5 клуб, 36 китабхана, 17 киногурғу вар (1978). АКП Зәрдаб Рајон Комитәси вә Рајон Халг Депутатлары Советинин органы «Памбыгчы» гәзети 1935 илдән чыхыр (1966 иләдәк башга адларла нәшр едилмишдир). Јерли радио верилишләри редаксијасы 1965 илдән фәалијјәт көстәрир. Р-нда телевизија верилишләринә бахырлар. Р-нда 355 чарпајылыг (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 100 чарпајы) 8 хәстәхана мүәссисәси, 11 фелдшер-мама мәнтәгәси, санитарија-епидемиоложи ст., 44 һәким, 248 орта тибб ишчиси вар (1978).

ЗӘРДАБИ Һәсәнбәј (Мәликов) Сәлимбәј оғлу (1842, ијун, Көјчај гәзасынын Зәрдаб к., Азәрб.ССР-ин индики Зәрдаб ш.— 28.11.1907, Бакы)— Азәрб. маарифчи-демократы, материалист тәбиәтшүнас, дарвинист алим, публисист вә педагог. Маарифпәрвәр аиләдә доғулмушдур. Тифлис гәза кимназијасыны (1861), Москва ун-ти физика-ријазијјат факүлтәсинин тәбијјат шө'бәсини битирмишдир (1865). Бир мүддәт Тифлисдә «Мәрз палатасы»-нда, Бакы губ. идарәсиндә, Губада мәһкәмәдә ишләмишдир. 1869 илдә З. Бакы реалны кимназијасына тәбијјат тарихи мүәллими тә'јин олунмуш, чар мә'мурларынын тә'гиби нәтичәсиндә мүәллимликдән әл чәкмишдир. З. Азәрб. професионал театрынын јарадычыларындандыр: О, Нәчәф бәј Вәзиров вә Әскәр аға Корани (бах *Адыкөзәлов Әскәр аға*) илә бирликдә 1873 илдә М. Ф. Ахундовун «Һачы Гара» пјесини Азәрб. дилиндә тамашаја гојмушдур. Азәрб. демократик мәтбуатынын баниси олан З. «Әкинчи» гәзетини нәшр етдирмишдир (1875—77). «Әкинчи» чар һөкумәти тәрәфиндән бағландыгдан сонра ишсиз галмыш, Зәрдаба көчүб 1896 иләдәк орада јашамыш, маарифчилик фәалијјәтини давам етдирмишдир. 1896 илдән өмрүнүн ахырынадәк Бакыда јашамыш, шәһәр думасынын үзвү олмуш, маариф вә мәдәнијјәтин тәрәггисинә чалышмышдыр.

Азәрб.-да материалист тәбиәтшүнаслығын әсасыны гојан З. биоложи, елми-тәбии фикирләри тәблиғ едән илк дарвинист алимдир. О, үзви аләмә узун сүрән тарихи инкишафын мәһсулу кими бахмыш вә бу просесдә тәбии сечмәнин јарадычы ролуну дүзкүн гијмәтләндирмишдир. З. халгы јени, даһа мәһсулдар битки сортлары вә һејван чинсләри јарадылмасы үсуллары илә таныш етмәк үчүн елми мәгаләләр чап етдирирди. Азәрб. дилиндә јаздығы «Торпаг, су вә һава», «Барама гурдунун сахланмасы», «Бәдәни сәламәт сахламаг дүстурүләмәлидир» әсәрләриндә тәбиәтшүнаслығa даир марагл мә'луматлар вардыр. З.-нин јени битки сорту јаратмаг саһәсиндә апардығы ишләр Загафгазија к.т. вә сәнаје сәркисинин медалына вә фәхри дипломуна лајиг көрүлмүшдүр (1889).

З.-нин дүнјакөрүшүнә мүтәрәгги рус мәдәнијјәти, хүсусилә 19 әср материалист тәбиәтшүнаслығы бөјүк тә'сир көстәрмишдир. О, демократик фикирли зијалыларла (шаир А. Н. Плешщејев вә б.) јахынлыг етмишдир. З. дини еһкамлара, дүнјанын аллаһ тәрәфиндән јаранмасы вә руһаниләрин ахирәт дүнјасы идејасына гаршы чыхмышдыр. Каинатда әбәди һәрәкәт вә дәјишкәнлик фикрини гәбул етмиш, инсанын тәбиәти дәрк вә ону өзүнә табе етмәк гүдрәтинә малик олдуғуну көстәрмишдир. Тәбиәт һаггындакы биликләри З.-ни тәбии-елми материализмә кәтириб чыхармышдыр. И. М. Сеченовун, И. И. Мечниковун, К. А. Тимирјазевин вә дикәр рус алимләринин материалист бахышлары З.-јә бөјүк тә'сир көстәрмишдир. Халглар достлуғуну тәблиғ етмиш, кәндли идеологу олмуш, маарифчи демократ мөвгејиндә дурмушдур. З. ичтимаи дәјишикликләр, ингилаби һәрәкат һаггында мүсбәт фикирләр сөјләсә дә, чәмијјәт һадисәләринә мүнасибәтдә идеалист олмуш, јени чәмијјәти маариф, елм јолу илә гурмағы мүмкүн һесаб етмишдир. «Әкинчи» гәзетини нәшр етмәси З.-нин журналистлик фәалијјәтинин ән диггәтәлајиг чәһәтидир. О, гәзетин әтрафында М. Ф. Ахундов, С. Ә. Ширвани, Н. Б. Вәзиров вә б.-ны топлаја билмишди. «Әкинчи» бағландыгдан сонра З. журналистлик фәалијјәтини давам етдирмиш, бир мүддәт «Каспи» гәзетинин редактору олмушдур. О, «Һәјат», «Дәбистан», «Каспи» (Бакы), «Обзор», «Новоје обозренијe» (Тифлис), «Земледелческаја газета» (Петербург) вә с. гәзет-журналларда сосиал, мәдәни, тәсәррүфат, елми проблемләрә даир мәгаләләр дәрч етдирмишдир. Чаризмин, буржуа-мүлкәдар зүлмүнүн ифшасы З.-нин публисистикасында мүһүм јер тутур. Елми-публисистик мәгаләләриндә әдәбијјат вә инчәсәнәтдә реализми мүдафиә етмишдир.

З.-нин педагожи-маарифчи көрүшләринин әсасыны һуманизм, вәтәнпәрвәрлик вә бејнәлмиләлчилик идејалары тәшкил едир. О, зәһмәткеш күтләләрин хошбәхтлик вә тәрәггисини елмдә көрмүш, елмин, тәһсилин һәјатла әлагәсинә бөјүк әһәмијјәт вермишдир. Бу мәгсәдлә З. кениш ичтимаи фәалијјәт көстәрмиш, Н. Нәриманов вә б. илә бирликдә 1906 илдә Азәрб. мүәллимләринин Бакыда кечирилмиш 1-чи гурултајынын ишиндә јахындан иштирак етмишдир. З. азәрб. гадынларын маарифләнмәсинә хүсуси әһәмијјәт вермиш, 1901 илдә Бакыда азәрб. гызлар үчүн илк мәктәбин ачылмасына көмәк етмишдир.

З.-нин архиви Азәрб.ССР ЕА Респ. Әлјазмалары Фондунда сахланыр. Азәрб.ССР ЕА Тәбиәт Тарихи Музеји, Кировабад Педагожи Ин-ту З. адынадыр.

Әсәрләри: Сечилмиш әсәрләри, Б., 1920; Избр. статьи и письма, в 2-х т., т. 1, Б., 1962.

Әд.: Һәнифә ханым Мәликова, Һәсәнбәј Мәликов Зәрдабинин тәрчүмеји-һалы. «Революсија вә култура», 1939, № 6; Мәммәдов Ч., Һәсәнбәј Зәрдаби, Б., 1949; Ахундов Б. Ј., М. Ф. Ахундовун вә Һ. Зәрдабинин ичтимаи-игтисади көрүшләринә даир, Азәрбајчан ССР ЕА Хәбәрләри, 1957, № 3; Мәммәдов З., Һәсәнбәј Зәрдаби, Б., 1957; Ахундов М. Ә., Һәсәнбәј Зәрдабинин тәбијјата аид әсәрләри һаггында, Б., 1959; Рүстәмов И. Ә., Һәсәнбәј Зәрдаби, Б., 1969; Һәсәнов Х. Н., Һәсәнбәј Зәрдаби Азәрбајчанда торпагшүнаслыг вә агрокимја елмләринин банисидир, Б., 1972; Мәммәдов В., «Әкинчи» гәзети, Б, 1976; Гусейнов Г., Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане XIX века, 2 изд., Б., 1958; История философии, т. 4, М., 1959, с. 248—251; Мамедов Ш. Ф., Мировоззрение Гасан-бека Меликова Зардаби, М., 1960; Геюшов З. Б., Мировоззрение Г. Б. Зардаби, Б., 1962.

ЗӘРДАБИ (1968 илә гәдәр 12 №-ли совхоз)—Азәрб.ССР Губа р-нунда гәсәбә. З. гәс. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 12 *км* ш.-дә, Гудјал чајындан 2 *км*, Самур—Абшерон каналындан 4 *км* аралы, Губа—Хачмаз шосе јолунун кәнарында, Гусар маили дүзәнлијиндәдир. Әһ. 2218 (1979). Әсас тәсәррүфаты мејвәчиликдир. Пүре сехи, Азәрб. Елми-Тәдгигат Бағчылыг вә Субтропик Биткиләр Ин-ту, орта мәктәб, клуб, китабхана, мәдәнијјәт еви, телефон ст., ушаг бағчасы, көрпә еви, хәстәхана вар. Һ. *Зәрдабинин* шәрәфинә адландырылмышдыр.

ЗӘРДҮШТ (*Авестада*—Заратуштра; гәдим јунан вә латын мүәллифләриндә—Зороастр. Гәдим дөврдә З. адынын дикәр формаларына да—Зороад, Зарад, Ороаст вә с. тәсадүф едилир. Орта әсрләрдә З. ады Заратушт, Заравест, Зрадашт, Зардушт кими мүхтәлиф формаларда ишләдилмишдир)—ән'әнәјә көрә, пејғәмбәр, ислаһатчы, *зәрдүштилијин* баниси. Авестанын гәдим һиссәләриндә З. реал шәхсијјәт, халгын һәјат укладынын дәјишдирилмәси уғрунда мүбариз кими чыхыш едир. Алимләрин бөјүк әксәријјәтинин фикринчә, мүәллифи З. олан Гаталарда З. аиләси, достлары, дүшмәнләри, өз гајғылары олан вә өз идеалларынын (әкинчи әмәји, отураг малдарлыг, күчлү һакимијјәт) тәнтәнәси уғрунда мүбаризә апаран чанлы инсандыр. Илк әввәлләр инсан вә мүәллим кими чыхыш едән З. хејли сонра Авестада мүгәддәсләшдирилмиш, фөвгәлтәбии чәһәтләрә малик мө'чүзә јарадан әсатири вә әфсанәви гәһрәмана вә јарымаллаһа чеврилмишдир.

Еһтимал ки, артыг е.ә. 5—4 әсрләрдә З.-үн вәтәни, јашадығы вахт вә фәалијјәт көстәрдији јер һаггында дәгиг тәсәввүрләр олмамышдыр. Һәмин мәсәләләр бу күн дә алимләр арасында гызғын мүбаһисәләр доғурур. Бу барәдә мө'тәбәр мә'лумат һәлә дә демәк олар ки, јохдур. З.-ү маг, сеһрбаз, даһи, мүдрик шәхсијјәт һесаб едән антик мүәллифләрин онун јашадығы дөвр һаггында мә'луматлары ачыг-ашкар фантастик характер дашыјыр. Јунан вә Рома мүәллифләринин чоху һесаб едир ки, З. е.ә. алты мин ил, бөл-

кә дә даһа әввәл јашамышдыр, бу да јәгин ки, зәрдүшти космик хронолокијасына—магларын ишләјиб һазырладыглары дүнја мәрһәләләри тә'лиминә әсасланан анлашылмазлығын мәһсулудур. З.-үн һәјаты һаггында дәгиг мә'лумат әлдә етмәјә һеч бир имкан вермәјән антик мәнбәләрдән јалныз белә бир нәтичә чыхармаг олар ки, пејғәмбәр чох гәдимләрдә јашамышдыр. Һәмин мә'луматлардан З.-үн анадан олдуғу вә фәалијјәт көстәрдији јер барәдә дә һеч бир дүзкүн мә'лумат әлдә етмәк мүмкүн дејил. Лакин буну гејд етмәк лазымдыр ки, классик мүәллифләр зәррә гәдәр дә олса З.-үн тарихи шәхсијјәт олмасына шүбһә етмәмишләр. Көрүнүр, З.-үн Сасаниләр дөврүндән, јахуд даһа әввәл мә'лум олан ән'әнәви һәјат тарихини—Македонијалы Искәндәрдән «258 ил әввәл» тарихини дә дүзкүн һесаб етмәк олмаз, чүнки пејғәмбәрин 7—6 әсрләрә аид едилән һәјат тарихи һаггында рәвајәт јәгин ки, Иран епосунун гејри-тарихи ән'әнәсиндән көтүрүлмүшдүр. Авестаја көрә, З.-үн вәтәнини Арјанам Вајчаһда (алимләр бураны Харәзмлә јахуд еллинизм дөврү јунан мүәллифләринин Арианасы илә ејниләшдирирләр), јахуд Мидијада (Рага шәһәриндә) ахтармаг лазымдыр.

Сон дөвр зәрдүшти ән'әнәсинә көрә З. Азәрб.-дандыр. Пејғәмбәрин вәтәни Азәрб. олдуғуну бир чох орта әср мүсәлман мүәллифләри дә гәти гејд едирләр. Сонракы мүәллифләр тәрәфиндән З.-үн вәтәнини Азәрб.-да локаллашдырмаг чәһди Сасаниләр Иранынын баш зәрдүшти зијарәткаһынын мәһз бурада јерләшмәси, Авеста канонунун бурада там формалашмасы вә нәһајәт, бу вилајәтин о дөврдә зәрдүшти каһинлијинин дајағы олмасы илә изаһ едилир. Мүасир тәдгигатчыларын бөјүк әксәријјәти белә фикирдәдир ки, З. е.ә. 1000—600 илләр арасында јашамыш вә өз тә'лими илә Шәрги Иранда, јахуд Орта Асијада чыхыш етмишдир. Ән'әнә тәсдиг едир ки, өз вәтәниндә пејғәмбәр кими гәбул едилмәјән З. дијарбәдијар кәздикдән сонра Бактрија јахуд Дранкиананын (Сакастан-Сеистан) һакими Кави Виштаспанын сарајына кәлмишдир. Пејғәмбәрин һәјатынын 2-чи јарысы зәрдүштилик динини гәбул етмиш вә онун јајылмасына көмәк етмиш Виштаспанын өлкәсиндә кечмишдир. З. тә'лимини бурада тәблиғ етмиш, бурада да гоча јашында вәфат етмишдир.

З., Гаталарда әксини тапмыш тә'лимини дуалист тәсәввүрләр вә *маздаизм* әсасында јаратмышдыр. О өз тә'лиминдә дүнјанын инкишафы просесиндә инсана мүһүм јер вермишдир. Пејғәмбәрин дин системиндә сосиал-етик мүддәаларла јанашы мүчәррәд анлајыш вә образлар хејли јер тутур. Аһура Мазда али аллаһ е'лан едилир. Дүнја әдаләтинин символу кими чыхыш едән ода ситајиш ритуалда әсас рол ојнајыр. З.-үн идејалары нәинки онун ардычылларына, һәтта гәдим дөврүн бир чох алиминә—Платона, Аристотелә, Һермиппә вә б. күчлү тә'сир көстәрмишдир. З. јени дөвр алимләринин дә диггәтини чәлб етмишдир.

Әд.: бах *Зәрдүштилик* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ЗӘРДҮШТИЛИК—Азәрб., Иран, Орта Асија, Әфганыстан вә Өн Асијанын бир сыра дикәр вилајәтләриндә јајылмыш гәдим дөврүн еркән орта әсрләрин ән мүһүм динләриндән бири. Һазырда З. Иранда *кәбрләр*, Һиндистанда исә *парслар* арасында галмагдадыр. Онларын сајы 100 мин нәфәрдән артыгдыр. Динин ады *Зәрдүштүн* адындан көтүрүлмүшдүр. З. һәмчинин *маздаизм* дә адландырылыр ки, бу бир о гәдәр дә дүзкүн дејил. З.-ә ситајиш едәнләри маздајасна (јә'ни «маздаја ситајиш едәнләр»), бә'зән дә заратуштри (зәрдүшти) адландырырлар. Јунанлар онлары күман ки, каһинлик функсијаларыны әлләриндә чәмләшдирмиш Мидија тајфаларынын биринин ады илә маглар, мүсәлманлар исә зәрдүштиләрин ајин вә е'тигадларында одун бөјүк рол ојнадығына көрә атәшпәрәст, јахуд кәбр адландырмышлар. З.-ин мүгәддәс канону *Авестадыр*. Лакин Авестада, хүсусилә онун ән гәдим һиссәләриндә (мәс., Јаштларда) З.-ә ујғунлашдырылмыш, лакин Зәрдүшт тә'лиминин маһијјәтинә чидди зидд олан Зәрдүштәгәдәрки материал вардыр. Сонралар З. кими мә'лум олан дини е'тигадларын инкишафында нүфузлу алимләрин фикринчә, үч мәрһәлә олмушдур: заратуштрианизм, заратуштрисизм вә зороастрианизм. Заратуштрианизм Зәрдүштүн өзүнүн Гаталарда верилмиш тә'лимидир. З. нәсли тајфа гурулушундан еркән синифли чәмијјәтә кечид дөврүндә мејдана кәлмишдир. Зәрдүштүн монзәси нәсил вә тајфа башчыларына вә көһнә каһинләрә гаршы чеврилмишди. О, өз халгынын һәјат укладынын дәјишдирилмәси, әкинчи әмәјинин вә отураг малдарлығын тәнтәнәси, күчлү һакимијјәтә архаланан сијаси бирләшмә уғрунда мүбаризә апарыр, кениш мигјаслы гурбанвермә адәтинә гаршы чыхыр, көһнә ичма аллаһларынын културу—политеизми рәдд едирди. Зәрдүштүн тә'лими үчүн өз ифадәсини али аллаһ Аһура Маздаја инамда тапмыш монотеист идеја сәчијјәвидир. Көрүнүр, Зәрдүшгү бәшәр тарихиндә тәкаллаһлыг идејасынын илк тәблиғатчыларындан бири, Гата З.-ини исә илк монотеист динләрдән һесаб етмәк олар. Лакин Зәрдүштүн тә'лиминдәки монотеизм, Гаталардакы ардычыл вә шәксиз дуализм илә узлашыр. Ики әзәли башланғычын—Хејир вә Шәрин, Һәгигәт вә Јаланын бир-биринә гаршы гојулмасы бүтүн дүнја просесинин мәзмунуну тәшкил едир; һәмин мүбаризәдә инсанын ролу фәалдыр. Бу, З.-ин сәчијјәви чәһәтидир. Хејир гүввәләринин башында Аһура Мазда (сонралар Аһурамазда, Ормазд, Һүрмүзд), Шәр гүввәләринин башында исә Анһра Манју (Аһра Манју, Әһриман) дурур. З.-дә Шәр гүввәләр сырасына дахил олунмуш гәдим аллаһлара—дајвалара (дев, див) гаршы али һакимијјәтә малик олан аллаһлар—аһуралар дурур. Зәрдүштүн тә'лиминдә дүнја икиләшмиш, ики сфераја бөлүнмүшдүр (реал, дүнјәви, чисмани вә руһи, хәјали). Әсас диггәт реал аләмә верилир. Зәрдүштүн дуализми онун сосиал вә тәсәррүфат идеалынын әсасландырылмасына хидмәт едир. Реал һәјат һаггында тәсәввүрләр бүтүн Каината шамил едилир. Көјләрдәки дуализм, әслиндә, јердәки дуализмин вә антагонизмин пројексијасыдыр. Зәрдүштүн тә'лиминә көрә, инсан Хејирлә Шәр арасындакы мүбаризәдә сәрбәст олараг истәдији тәрәфә кечә биләр. Сон нәтичәдә Хејир галиб кәлир. Бу мүбаризәдә мүһүм јер тутан инсан Хејир вә Һәгигәтин Шәр вә Јалан үзәриндә гәләбә чалмасы үчүн фәал сә'ј көстәрмәлидир. Бу мүбаризәдә инсанын башлыча силаһы «хејирхаһ фикир», «хејирхаһ сөз», «хејирхаһ әмәл»дир. Инсан Шәр үзәриндә гәләбәсинә ајин вә дуаларла дејил, даһа чох өзүнүн һәјат тәрзи илә—кәнд тәсәррүфаты илә мәшғул олмаг, мал-гараја гајғы көстәрмәк, торпағы сә'јлә бечәрмәк, мадди не'мәтләри артырмаг јолу илә наил олмалыдыр. Бунларла јанашы доғрулуг, сазишә садиг галмаг, сәхавәтдә гијмәтләндирилирди. Субајлыг ән ағыр күнаһ һесаб едилирди. Ритуалда ода ситајиш әсас јер тутурду. Ода (Атар, сонралар Азәр) илаһи әдаләтин (Артанын) ифадәси, јахуд символу кими бахылырды.

З.-дә сонракы мәрһәлә Кичик Авестада ифадәсини тапмыш заратуштрисизмдир. Көрүнүр, Зәрдүштүн өлүмүндән чох кечмәмиш онун ардычыллары бир сыра башлыча Гата мүддәаларыны сахлајараг, вахтилә пејғәмбәрин рәдд етдији чохлу көһнә е'тигад вә ајинләри З.-ә гајтармышлар. Зәрдүштүн рәдд етдији гәдим аллаһлар, мәс., Митра, Анаһита вә б. јенидән мејдана кәлмиш вә онлара кениш ситајиш едилмәјә башланмышдыр. Кичик Авестаја һәмин аллаһлара һәср олунмуш, лакин јени шәраитә ујғун редактә едилмиш мүхтәлиф гәдим һимнләр дахил едилмишдир. Көһнә гурбан мәрасимләри јенидән чанланмаға башламышдыр. Беләликлә, Зәрдүшт тә'лиминдә хејли дәјишиклик едилмиш, Кичик Авестада Гата монотеизми политеизм илә гарышыб говушмушдур. Кичик Авестада Зәрдүшт артыг Аһура Мазданын вә дикәр аллаһларын мифик мүсаһибинә чеврилир. Беләликлә, Зәрдүштүн өлүмүндән сонра көрүнүр, бир нечә әср әрзиндә јени дин тәшәккүл тапмаға башламышдыр ки, әслиндә буну биз З. адландырырыг. З. бу формада әввәлләр она бәнзәр е'тигадларын, дуализмин, ода ситајишин вә с. мөвчуд олдуғу Гәрби Иранда вә Чәнуби Азәрбајчанда јајылмаға башламышдыр.

Авеста Мидија, сонралар исә фарс каһинләринин—магларын мүгәддәс китабы олду. Көрүнүр, мәһз бу дөврдә (е.ә. 1-чи миниллијин 2-чи рүбүндә) Гәрб аләми З.-лә таныш олмаға башламышдыр. Буну Анаксимандрын, Анаксименин, Емпедоклын, Һераклитин вә б. фәлсәфи ахтарышларында әксини тапмыш зәрдүштилик проблематикасы комплекси сүбут едир. Зәрдүшт Платона да мә'лум иди. З. *зәрванилик* вә митраизм илә бағлы олмушдур. Митраизм тәкчә Өн Асијада дејил, һәмчинин антик Гәрбин идеоложи һәјатында мүһүм әһәмијјәт кәсб етмишди. Сасаниләр дөврүндә Авеста мәтнләринин јени кодификасијасындан сонра З. дөвләт вә догматик дин кими формалашмышдыр. Сасаниләр дөврүнүн дини доктринасыны (З. тарихиндә үчүнчү мәрһәләни) бә'зи мүәллифләр зороастрианизм адландырырлар. З. Иранын әрәбләр тәрәфиндән ишғалындан 3—4 әср сонра да әһәмијјәтли рол ојнамышдыр. Мәһз бу дөврдә, З. әдәбијјаты нүмунәләринин чоху (мәс., З.-ин бир нөв енсиклопедијасы олан Денкарт) Сасаниләр дөврүнүн јазы дили олан пәһләви дилиндә јазылмышдыр.

З. идејалары мәздәкиләрин вә бабәкиләрин идеолокијасына хејли тә'сир көстәрмишдир. З. проблемләри јени

дөвр алимләрини дә марагландырмагдадыр.

Әд.: Струве В. В., Родина зороастризма, «Советское востоковедение», 1948, т. 5, № 1; Абаев В. И., Скифский быт и реформа Зороастра, «Archiv orientalni», XXIV, I, 1956; јенә онун, Миф и история в Гатах Зороастра. Историко-филологические исследования. Сб. статей памяти академика Н. И. Конрада, М., 1974; јенә онун, Зороастр и скифы, Acta Iranica, Monumentum H. S. Nyberg, Hemmagos et Opera Minora, III, 1975; Дьяконов И. М., История Мидии, М.—Л., 1956; јенә онун, Восточный Иран до Кира, в кн.: История Иранского государства и культуры, М., 1971; Алиев Играр, История Мидии, М., 1960; Брагинский И. С., Из истории персидской и таджикской литератур, М., 1972; Jackson A. V., Zoroaster the Prophet of Ancient Iran, New York, 1899; Herzfeld E., Zoroaster and his World, I—II, Princeton, 1947; Henning W. B., Zoroaster. Politician or Witch-Doctor's, Oxford, 1951; Gerschevitch J., Zoroaster's Own Contribution, JNES, XIII, 1964; Klima O., Zarathustra, Praha, 1964; Cammeron G. G., Zoroaster the Herdsman, II У, X, 1968.

ЗӘРӘР, мүлки һүгугда—мүлки һүгуг мүнасибәти иштиракчысынын төрәтдији һүгуг позғунлуғу илә әлагәдар дикәр иштиракчынын әмлак саһәсиндә баш верән мәнфи нәтичә. Совет һүгугунда З. анлајышы мүлки ганунверичиликдә (ССР Иттифагы вә Мүттәфиг Республикаларын Мүлки Ганунверичилик Әсаслары, м. 36, Азәрб. ССР Мүлки Мәчәлләси, м. 202) өһдәлијин позулмасына көрә мәс'улијјәт һаггында үмуми әсасларда верилмишдир. З. дедикдә кредиторун чәкдији хәрчләр, онун әмлакынын итмәси вә ја зәдәләнмәси, һабелә борчлу өһдәлији ичра етсә иди, кредиторун әлдә едә биләчәји газанчын әлдән чыхмасы баша дүшүлүр. Ганун З.-ин там һәчмдә өдәнилмәси принсипини нәзәрдә тутур. Лакин бә'зи һалда борчлу кредитора јалныз мүәјјән нөв З.-и өдәмәлидир. Бир сыра мүгавиләләрә көрә борчлунун мәс'улијјәт һәдди әввәлчәдән мүәјјән олунур. Өһдәликдәнкәнар һүгуг мүнасибәтләриндә дә З.-ин өдәнилмәсинә јол верилир. Мүлкијјәтчи әмлакыны өзкәнин ганунсуз саһиблијиндән тәләб етдикдә дә З.-ин өдәнилмәси мүмкүндүр.

ЗӘРӘР ЧӘКМИШ ШӘХС—чинајәт нәтичәсиндә мә'нәви, физики, јахуд әмлак зәрәри вурулан вәтәндаш. ССРИ-дә З.ч.ш.-ә кениш процессуал һүгуглар верилир; о, сүбут тәгдим едә биләр, вәсатәт вә е'тираз билдирә биләр, һөкмдән шикајәт верә биләр вә с. Бә'зи ишләр јалныз З.ч.ш.-ин шикајәтинә әсасән галдырылыр, онун мүгәссирлә барышмасы исә ишин хитам едилмәси илә нәтичәләнир (бах һәмчинин *Хүсуси иттиһам*). З.ч.ш. *мүлки иддиа* верә биләр. Зәрәр чәкмиш мүәссисә, идарә вә тәшкилатлар мүһакимә ичраатында јалныз мүлки иддиачы кими чыхыш едә биләр.

ЗӘРӘФШАН (јухары ахынында—Матча)—Орта Асијада чај. Уз. 877 *км*, һөвзәсинин саһ. 41 860 $км^2$-дир. Тач.ССР-дә тәгр. 2800 *км* јүксәкликдән, Коксу дағ говшағындакы Зәрәфшан бузлағындан башланыр. 300 *км*-дәк мәсафәдә дәрин дар дәрә илә (бу һиссәдә голлары Фандәрја, Кштут, Макиан), Пәнчикәнддән (Өзб.ССР) сонра дүзәнликлә ахыр. Сәмәргәнд ш. јахынлығында ики гола (Ағдәрја вә Гарадәрја) ајрылыр вә јенидән бирләшир. Ашағы ахынында (бу һиссәдә Гаракүлдәрја адланыр) Бухара вә Гаракүл ваһәләри јерләшир. Амударјаја чатмамыш гурујур. Гар вә бузлаг сулары илә гидаланыр. Сувармада истифадә олунур. З.-да Каттакурган, Гујумәзар су анбарлары тикилмишдир. З.-ын ашағы ахынына Аму-Бухара машын каналы васитәсилә Амурдәрјанын сују ахыдылыр. З. дәрәсинин әһ. сыхдыр (хүсусилә Өзб.ССР әразисиндә—Сәмәргәнд, Каттакурган, Нәваи, Бухара, Хаган ш.-ләриндә).

ЗӘРӘФШАН СИЛСИЛӘСИ — Орта Асијада Памир-Алај системиндә, Зәрәфшан чајындан ч.-да дағ силсиләси. Уз. тәгр. 370 *км*, һүнд. 5489 *м*-дир (Чимтарга д.). Бир нечә узунуна депрессијадан (грабендән) вә ачыг дәрәдән ибарәтдир. Әсасән кристаллик шистләр вә әһәнкдашыларындан, гисмән гранитләрдән тәшкил олунмушдур. Әһәнкдашыларында карст инкишаф етмишдир. Јамачлары сејрәк мешәләр (әсасән ардыч), дағ-чөл биткиләри вә гисмән алп чәмәнләри илә өртүлүдүр.

ЗӘРИФЈУНЛУ ГАЗАХЫСТАН ГОЈУНУ— әтлик-јунлуг гојун чинси. 1931—46 илләрдә Газахыстан Елми-Тәдгигат Һејвандарлыг Ин-тунун експериментал базасында јерли јағлыгујруг гојунларын прекос чинси гочлары илә чүтләшдирилмәсиндән алынмышдыр. Сонрадан 1-чи вә 2-чи нәслин мәләзләри «өзлүјүндә» јетишдирилмишдир. З.Г.г. ири вә мөһкәм конститусијалыдыр. Гојунлары бујнузсуз, гочлары бујнузлу вә бујнузсуз олур. Јуну меринос гојунларынын јунуна охшајыр; уз. 7—8 *см* (ән чох 13 *см*-дәк), гыврымлығы нормалдыр. Гочлардан 7—9, бә'зән 14 *кг*-дәк, гојунлардан 4—4,5, бә'зән 8 *кг*-дәк јун гырхылыр; тәмиз јун чыхымы 50%-ә јахындыр. Гочларын дири чәкиси 90—100 *кг* (ән чох 140 *кг*), гојунларынкы 60—65 *кг* (ән чох 100 *кг*) олур. Әт чыхымы 53—57%-дир. Илдә һәр 100 доғар гојундан 130—140 гузу алыныр. Ил боју отлаг шәраитиндә сахланмаға ујғунлашмышдыр.

ЗӘРИФЈУНЛУ ГОЈУНЛАР—јалныз тифтикдән ибарәт назик вә ејничинсли, сыхјунлу гојун чинсләри. Јунунун орта назиклији (диаметри) 25 *мк*, бир чох чинсләрдә исә даһа зәриф (23—19 *мк*) олур. Јуну нәзәрә чарпан далгавары гыврымлы (1 *см*-дә 6—9 гыврым), уз. 7—10 *см*-дир; назик јағ-тәр тәбәгәси илә өртүлүдүр. Назик јуну јүнкүл сәнаје үчүн гијмәтли хаммалдыр. З.г. јунлуг, јунлуг-әтлик, әтлик-јунлуг мәгсәди илә бәсләнилир. Јунлуг гочларын дири чәкиси 80—90, гојунларынкы 45—50 *кг* олур; јунлуг-әтлик вә әтлик-јунлуг чинсләрин гочлары 110—120, гојунлары 60—65 *кг* кәлир. З.г. бир гырхымда 4,5—7 *кг* јун верир. ССРИ-дә З.г.-ын 50-дәк јени чинс вә групу јарадылмышдыр. Дүнјада ән ири З.г. акад. М. Ф. Ивановун јаратдығы *Асканија гојуну* чинсидир. З.г.-а *Грозны гојуну*, Ставропол гојуну, *Азәрбајчан дағ мериносу*, совет мериносу, *Газахыстан архармериносу*, Гафгаз гојуну, Алтај гојунлары вә с. аиддир.

ЗӘРИФТУТ—тут сорту. И. К. *Абдуллајевин* рәһбәрлији илә алынмышдыр. З. Morus alba нөвүнә аиддир. Ағачынын көвдәси вә будаглары түндбозумтул олур; биревли биткидир. Јарпаглары чох зәриф (ады да бурадандыр), кәнары мишарварыдыр; уз. 18,7 *см*, ени 15,7 *см*, орта чәкиси 1,92 *г*-дыр. 1 *һа* тут плантасијасындан (*һа*-да 1000 ағач олмагла) орта һесабла 70 *с* јарпаг јығылыр. Јарпағынын тәркибиндә 74% су, 4.7% азот, 4,3% зүлаллы азот, 29,3% протеин вә с. вар. З. 1940 илдә ҮИКТС-нин бөјүк гызыл медалына лајиг көрүлмүшдүр.

ЗӘРКӘР—Азәрб.ССР Фүзули р-нунун Дөвләтјарлы советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 7 *км* шм.-г.-дә, дағәтәји дүзәнликдәдир. Әһ. 1088 (1979); үзүмчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, тибб мәнтәгәси, археоложи абидәләрдән *Зәркәртәпә* јашајыш мәскәни вар.

ЗӘРКӘРЛИК—декоратив-тәтбиги сәнәтин ән гәдим вә кениш јајылмыш нөвләриндән бири; гијмәтли металлардан (гызыл, күмүш, платин вә с.) бәзәк мә'мулаты, мүхтәлиф әшја вә с. һазырланмасы. З. мә'мулатлары чох вахт гијмәтли вә јарымгијмәтли дашлар (мирвари, кәһрәба, сәдәф вә с.), һәмчинин шүшә, сүмүк вә с. илә бәзәдилир. З.-дә тунч, мис, полад вә с. металлардан инчә зөвглә ишләнмиш бәдии мә'мулат да (бәзәк шејләри, габлар) һазырланыр.

Ән гәдим З. нүмунәләри е.ә. 3-чү миниллијә аиддир (Гәдим Мисир голбаглары, асма бәзәкләр). *Екеј мәдәнијјәти* дөврүнүн З. әсәрләри (бәзәкли гызыл габлар) бәдии хүсусијјәти илә фәргләнирди. Е.ә. 5—4 әсрләрдә јунан З.-и чичәкләнмә дөврүнә чатмышды. З. Гәдим Ромада *еллинизм* ән'әнәләри әсасында формалашмышды. Гәдим Чиндә З. е.ә. 14—12 әсрләрдә инкишаф етмиш, Иранда ерамызын 3—7 әсрләриндә кениш јајылмышды. Еркән орта әсрләр Авропа З.-индә минасазлыг мүһүм јер тутурду. Бу дөврдә Бизанс З. нүмунәләри хүсусилә фәргләнирди. 12 әсрдән Авропада кениш јајылмыш, Интибаһ дөврүндә јүксәк инкишаф мәрһәләсинә чатмыш, 16—18 әсрләрдә Алманија, Инкилтәрә, Франса вә б. өлкәләрдә ән јахшы З. әсәрләри јарадылмышдыр. 19 әсрин сонларында З. мә'мулатларынын бәдии кејфијјәти ашағы дүшмүш, јени форма вә орнаментләрин характерик чәһәтләри «модерн» үслубунда өз әксини тапмышды.

З. ССРИ халгларынын инчәсәнәтиндә гәдимдән мә'лумдур. Загафгазија, Орта Асија әразиләриндән е.ә. 2-чи миниллик—ерамызын илк әсрләринә аид гијмәтли З. нүмунәләри тапылмышдыр. 11—12 әсрләрдә Кијев Рус дөвләти мина илә ишләнмиш шәбәкәли гызыл мә'мулатлары илә мәшһур иди. Бу дөврдә Русијанын Владимир, Суздал, Новгород, 16—18 әсрләрдә исә Москва вә Петербург ш.-ләри З. мәркәзләринә чеврилмишди. 19—20 әсрләрдә Москва вә Петербургда З. мүәссисәләри јарадылды, гызыл вә күмүш мә'мулатларын күтләви истеһсалы кенишләнди. Совет һакимијјәти илләриндә З. мә'мулатлары Ленинград, Москва, Бакы, Таллин, Рига, Јереван вә б. шәһәрләрин З. ф-кләриндә истеһсал олунур. Мүасир З. милли ән'әнәләр, еләчә дә јени формалар әсасында инкишаф едир. Археоложи газынтылар заманы Минкәчевир, Јалојлутәпә, Хочалы, Гәбәлә, Хыныслы, Исмајыллы, Гаратәпә вә с. јерләрдән тапылан гијмәтли бәзәк шејләри З.-ин һәлә гәдимдән Азәрб. әразисиндә кениш јајылдығыны вә әһалинин мәишәтиндә мөһ-

Азәрбајҹан зәркәрлик нүмунәләри (солдан саға): јухарыда—шәбәкәли сырға («үчдүјмә»); үзүк («күл»); ашағыда—медалјон («аралыг»); санҹаг.

кәм јер тутдуғуну көстәрир. Минкәчевирдән вә Хоҹалыдан тапылмыш тунҹ кәмәрләр (3 мин ил бундан әввәл), һәмчинин Урмија к. әтрафындакы Һәсәнлу тәпәсиндән ашкар едилән гызыл ҹам (е.ә. 9—8 әсрләр), Зивијә маһалындан гызыл дөшлүк (е.ә. 8 әср) З. сәнәтинин көзәл нүмунәләридир.

Феодал мүнасибәтләринин инкишафы нәтиҹәсиндә З. даһа јүксәк сәвијјәјә чатды. З.-ин инкишафында гызыл вә күмүш сиккәләрин тиҹарәт дөвријјәсинә дахил едилмәсинин дә мүһүм ролу олмушдур.

З.-дә мүхтәлиф техники үсуллардан (басма, гара савад, дөјмә, минасазлыг, ојма, пардахлама, хатәмкарлыг, һәккетмә, һөрмә, шәбәкә вә с.) истифадә едилир. Ән гәдим З. үсулларындан бири **д ө ј м ә** үсулудур. Бу үсул Кәнҹә, Шамахы, Лаһыҹ, Газах, Нахчыван, Шуша вә с. јерләрдә даһа кениш јајылмышды. Кәмәр, гозалы голбаг, дүјмә вә с. зинәт шејләринин һазырланмасында **б а с м а** үсулундан истифадә олунур (буна бә'зән чахма-гәлиб үсулу да дејилир). Гара савад үсулу, әсасән, күмүш үзәриндә ишләнирди (силаһларын гыны, дәстәји, гундағы, һабелә бир сыра ев аваданлығы вә с.). Бу үсул Лаһыҹ, Губа, Шәки, Газах, Кәнҹә вә Нахчыванда даһа чох инкишаф етмишди. Сырға, биләрзик вә с. бәзәк шејләринин һазырланмасында **ш ә б ә к ә** үсулу тәтбиг олунурду. Бакы, Шуша, Шәки, Нахчыван вә Тәбриз усталары шәбәкә үсулу илә гијмәтли сәнәт нүмунәләри јаратмышлар. **Х а т ә м к а р л ы г** үсулу илә хәнҹәр, гылынҹ гыны вә дәстәји, һабелә мүхтәлиф аваданлыг бәзәдилирди. **М и н а с а з л ы г** үсулу илә әшјанын үзәриндә ојулмуш рәсм, јахуд нахышын ичи рәнкли мина маддәси илә долдурулурду. Минасазлығын ән чәтин саһәләриндән бири пәрдәли мина иди. Мина ән чох хәнҹәр вә гылынҹ гынларынын, сырға, биләрзик вә с. зинәтләрин бәзәкләриндә ишләнирди. Мүасир дөврдә З. кечмишин ән'әнәләрини давам етдирәрәк форма вә мәзмунҹа зәнкинләшмишдир. Азәрб. З. нүмунәләри дүнјанын бир чох музејләриндә сахланылыр, үмумиттифаг вә бејнәлхалг сәркиләрдә нүмајиш етдирилир. Бакыда зәркәрлик ф-ки вар.

Сов.ИКП МК-нын «Халг бәдии сәнәтләри һаггында» (1975, јанвар) вә «Бәдии өзфәалијјәт јарадыҹылығыны даһа да инкишаф етдирмәк тәдбирләри һаггында» (1978, март) гәрарлары Халг јарадыҹылығынын, З.-ин инкишафында мүһүм әһәмијјәт кәсб едир.

Әд.: Ә ф ә н д и Р., Азәрбајҹан декоратив-тәтбиги сәнәтләри (орта әсрләр), Б., 1976; С а л а м з а д ә Ә. Р. вә б., Азәрбајҹан инҹәсәнәти, Б., 1977; Ә с ә д о в а С. Д., XIX—XX әсрләрдә Азәрбајҹан зәркәрлик инҹәсәнәти, Б., 1978; О р б е л и И. А., Т р е в е р К. В., Сасанидский металл, М.—Л., 1935; Г а й д у к е в и ч В. Ф., Боспорское царство, М.—Л., 1949; П и о т р о в с к и й Б. Б., Археология Закавказья с древнейших времен до I тысячелетия до н.э., Л., 1949; И с м и з а д е О. Ш., О ювелирном ремесле в древней Кавказской Албании, Материальная культура Азербайджана, т. 7, Б., 1973; Ч в ы р ь Л. А., Таджикские ювелирные украшения, М., 1977; Л о г и н о в В. Д., Ювелирные товары и часы, 2 изд., М., 1978.

ЗӘРКӘРЛИЛӘР—Азәрб. тајфаларындан бири. Әсасән Ҹәнуби Азәрб.-да (Савалан д.-нын ҹ.-ш. әтәкләриндә) јашајырлар. Малдарлыг, тохуҹулуг (кечә, килим, палаз, јун шал, јун ҹораб, халча), гисмән дә әкинчиликлә мәшғулдурлар (бах һәмчинин *Шаһсевәнләр*).

ЗӘРКӘРТӘПӘ—Азәрб.ССР Фүзули ш.-ндән тәгр. 1,5 *км* шм.-ш.-дә, Көндәләнчајын сағ саһилиндә Сон Тунҹ дөврүнә аид јашајыш јери. Саһ. 1 *ha*-дан чохдур. Археоложи газынтылар заманы (1965, 1972—77) З.-дән гәдим әкинчи тајфалара мәхсус чохлу матди мәдәнијјәт нүмунәси (мүхтәлиф сахсы габлар, әмәк аләтләри вә с.) ашкар едилмишдир. Әмәк аләтләринә јасты чајдашыдан һазырланмыш тохалар (60-а јахын), ораг дишләри, дән дашлары вә с. дахилдир. Сап кечирмәк үчүн кәз ачылмыш тохаларын ағыз һиссәси итиләшдирилмишдир. Ән бөјүк тоханын уз. 18 *см*-дир. Сон Тунҹ дөврүнә аид даш тохалара Азәрб. әразисиндә Ханлар р-нунда вә Алазан вадисиндә дә тәсадүф едилмишдир. З. тапынтыларынын Азәрб.-ын гәдим әкинчилик тәсәррүфатынын хүсусијјәтләрини өјрәнмәк үчүн әһәмијјәти вар.

Әд.: И с м а ј ы л о в Г. С., Зәркәртәпә абидәси вә Азәрбајҹанда гәдим тоха әкинчилијинин бә'зи мәсәләләринә даир, Азәрб.ССР ЕА Хәбәрләри (тарих, фәлсәфә вә һүгуг серијасы), 1968, № 1; ј е н ә о н у н, Гуручај вә Көндәләнчај һөвзәсиндән сон тунҹ вә антик дөврә аид јени тапынтылар, јенә орада, 1975, № 4.

ЗӘРМӘХМӘР — истеһсалында зәрли вә ипәк телләрдән истифадә едилән мүрәккәб тохунушлу парча нөвү. 12—13 әсрләрдә әсас мәркәзи Тәбриз ш. иди. Бөјүк карханаларда тохунурду. З.-ин аһәнкдар колорити вә габарыг нахышлары олурду. Орта әсрләрдә З.-дән сарај ә'јанларынын вә задәканларын кејиминдә истифадә едилирди; З.-дән гадын кәмәри, арагчын вә с. дә дүзәлдилирди. Бә'зән атын, јахуд дәвәнин үстүнә бәзәкли өртүк кими салынырды. З. Русија, еләҹә дә Авропа өлкәләриндә дә бөјүк шөһрәт газанмышды.

ЗӘРРӘҸИКЛӘРИН ДИФРАКСИЈАСЫ—зәррәҹикләрин (електрон, нејтрон вә с.) кристалдан, маје вә газ молекулларындан сәпилмәси. Бу заман илкин зәррәҹикләр дәстәсиндән мејл етмиш, һәмин нөвлү әлавә зәррәҹикләр дәстәси јаранып. Мејл етмиш зәр-

рәчикләр дәстәсинин истигамәти вә интенсивлији сәпичи објектин (мәс., кристалын) гурулушундан асылыдыр. З.д. зәррәчикләрин далға тәбиәтли олдуғуну ашкар көстәрир вә бу јалныз квант нәзәријјәсинә әсасән изаһ едилир. Квант механикасында далға вә зәррәчик арасында мүтләг сәрһәд јохдур. Корпускул-далға дуализминин сүкунәт күтләси сыфырдан фәргләнән зәррәчикләрә аид олмасы идејасыны Л. де *Бројл* вермиш (1924), К. *Девиссон* вә Л. Чермер (АБШ) тәчрүбәләри (електронларын никел монокристалындан дифраксијасы) исә бу идејаны тәсдиг етмишдир (1927). Беләликлә, зәррәчији енержи (E) вә импулс (p) илә јанашы далға уз. $\left(\lambda=\frac{h}{p}\right)$ вә тезлик $\left(\nu=\frac{E}{h}\right)$ илә дә характеризә етмәк олар (бурада h—Планк сабитидир). Електрик саһәсиндә електронун далға уз. $\lambda=\frac{12,26}{\sqrt{V}}$ Å-дыр. $V=100$ *в* олдугда $\lambda\sim1$Å. Кристалларын гәфәс сабити (d) бир нечә Å тәртибиндә олдуғундан *Брегг—Вулф шәрти* өдәнилдикдә онларда електронларын дифраксијасы баш верир. Нејтрон, протон, атом вә молекулларын да дифраксијасы мүшаһидә едилмишдир. Електронларын, нејтронларын вә с. З.д. кристалларын, маје вә газ һалында олан маддәләрин гурулушуну өјрәнмәјә имкан верир (бах *Нејтронографија, Електронографија*).

Девиссон—Чермер тәчрүбәсинин схеми: *К*—никел монокристалы; *А*—електронлар мәнбәји; *В*—електронларын гәбуледичиси; *Θ*—електрон дәстәләринин мејлетмә бучағы.

Әд.: Шполски Е. В., Атом физикасы, ч. 1, Б., 1961; јенә онун, Атомная физика, т. 1, М., 1974; Блохинцев Д. И., Основы квантовой механики, М., 1976.

ЗӘРУРӘТ ВӘ ТӘСАДҮФ—мадди аләмин објектив әлагәләрини экс етдирән фәлсәфи категоријалар. Зәрурәт (З.) чисим вә һадисәләрин өз маһијјәтиндән, дахили әлагәсиндән доғур вә һөкмән баш вермәлидир. Мәс., капитализмдә фәһлә һәрәкаты, ингилаби мүбаризә чәмијјәтин инкишаф ганунаујғунлуглары илә бағлы зәрури һадисәдир. З.-лә лабүдлүк арасында фәрг вар вә һәр чүр З. лабүдлүк дејил. Бүтүн мүмкүн имканлардан јалныз бири галдығы тәгдирдә З. лабүдлүк ола биләр. Тәсадүф (Т.) мөвчуд шәраит вә әлагәләрдән доғмур. О, баш верә вә вермәјә биләр. Лакин Т. сәбәбсиз олмур. Мәс., тохумун әлверишли шәраитдә бөјүмәси З.-дир. Лакин биткинин бөјүдүјү вахт долунун јағмасы вә ону мәһв етмәси Т.-дүр. Ф. Енкелс Т.-ү З.-ин тәзаһүр формасы вә ону тамамлајан амил сајмышдыр. Марксизмәгәдәрки философлар З. вә Т.-ү метафизик бахымдан биртәрәфли изаһ етмишләр. *Демокрита* көрә, дүнјада баш верән һадисәләр халис З.-дән доғур вә һеч бир Т. олмур. *Епикүр* атомларын көрүшмәсини тәсадүфән өз хәтләриндән чыхмасы нәтичәсиндә баш вердијини сөјләмиш вә Т.-үн мүһүмлүјүнү әсасландырмышдыр. 18 әсрин франсыз материалистләри (П. Һолбах) Т.-ү инкар етмиш, бүтүн һадисәләрин З.-дән доғдуғуну ирәли сүрмүшләр. Бу исә нәтичәдә фатализмә кәтириб чыхарырды. З. вә Т.-үн диалектикасыны *Һекел* шәрһ етмәјә чалышмышдыр. Онун фикринчә, тәсадүфи олан зәруридир вә З. өзүнә Т. васитәсилә јол ачыр. Лакин Һекел һәмин категоријалары мүтләг идејанын инкишафында пилләләр сајмыш, онлары објектив мадди керчәклијә дејил, идејалар аләминә аид етмишдир. Марксист диалектика исә З. вә Т.-ү објектив аләмин өзүндә ахтармыш, онлары әлагәдә, вәһдәтдә көтүрмүшдүр. Марксизмә көрә, һәмин категоријалар чисим вә һадисәләр арасындакы диалектик әлагәләри экс етдирир. Марксизм фәлсәфәси З. вә Т.-үн гаршылыглы сурәтдә биринин дикәринә кечдијини дә гәбул едир. *Дарвинизм* көстәрмишдир ки, һејван вә битки нөвләринин инкишафында бә'зән тәсадүфи газанылмыш әламәт мүһитә даһа ујғун олдуғундан ирсијјәтдә мөһкәмләнмиш вә нәсилдән-нәслә кечәрәк З. тәшкил етмишдир. К. Марксын дәјәр формаларынын инкишафы һаггында тә'лими З. вә Т. проблеминин шәрһиндә мүһүм методоложи әһәмијјәт кәсб едир. З.-ин һәлледичи, Т.-үн тә'сиредичи ролуну, онларын диалектикасыны, вәһдәт вә экслик тәшкил етдикләрини нәзәрә алмаг елми идрак вә практика үчүн вачибдир. Елм тәсадүфләр архасында З.-и ашкар етмәклә тәкрарланан дахили вә үзви әлагәләри өјрәнир вә бунунла ганунаујғунлуглары мүәјјән едир.

ЗӘРУРИ ВӘ КАФИ ШӘРТЛӘР (ријази). Һөкмүн доғрулуғу үчүн кафи шәртләр онун доғрулуғуну тә'мин едән шәртләрә дејилир. Мәс., натурал әдәдин 6-ја бөлүнмәси һәмин әдәдин 2-јә бөлүнмәси үчүн кафи шәртдир. Бир һөкм үчүн бир нечә кафи шәрт ола биләр. Мәс., габарыг дөрдбучаглын паралелограм олмасы үчүн үч шәртин һәр бири кафидир: 1) ики гаршы тәрәфи конгрујент вә паралел олсун, 2) диагоналлары кәсишмә нөгтәсиндә јарыја бөлүнсүн, 3) симметрија мәркәзи олсун. Һөкмүн доғрулуғу јалныз верилмиш шәртлә тә'мин едиләрсә, һәмин шәрт бу һөкм үчүн зәрури шәрт адланыр. Мәс., натурал әдәдин 6-ја бөлүнмәси үчүн зәрури шәрт онун 2-јә бөлүнмәсидир. Чүнки әдәд 2-јә бөлүнмүрсә, 6-ја да бөлүнмүр. Шәрт вә һөкм бир-биринин доғрулуғуну гаршылыглы тә'мин едирсә, һәмин шәртә бу һөкм үчүн зәрури вә кафи шәрт дејилир. Мәс., үчбучағын бәрабәрјанлы олмасы, онун отурачағына јанашы бучагларынын конгрујент олмасы үчүн һәм кафи, һәм дә зәруридир. Чүнки үчбучаг бәрабәрјанлыдырса, отурачаға јанашы бучаглар конгрујентдир вә тәрсинә.

З. вә к.ш. теорем, дүз вә тәрс теоремләрлә сых бағлыдыр. Теоремин шәрти *А*, һөкмү *В* илә ишарә едилсә ону *А* *В* кими јазмаг олар («*А*-дан *В* алыныр», «*А* варса *В* вар» кими охунур). *А* *В* теореми верилдикдә *А* шәрти *В* һөкмү үчүн кафи, *В* исә *А* үчүн зәрури шәртдир. *А* *В* вә *В* *А* тәклифләри ејни заманда доғрудурса, *А* шәрти *В* үчүн һәм кафи, һәм дә зәрури шәртдир. Һәр һансы һөкм үчүн кафи олан шәрт бу һөкм үчүн зәрури олмаја биләр. Мәс., ики бучағын гоншу олмасы онларын чәминин 180°-јә бәрабәр олмасы үчүн кафидир, лакин зәрури дејил. Чүнки гоншу бучагларын чәми 180°-јә бәрабәрдир, лакин гоншу олмајан ики бучағын да чәми 180°-јә бәрабәр ола биләр. Бир һөкм үчүн зәрури олан шәрт онун үчүн кафи олмаја биләр. Мәс., дөрдбучаглынын диагоналларынын гаршылыглы перпендикулјар олмасы онун ромб олмасы үчүн зәруридир, лакин кафи дејил. Чүнки диагоналлары гаршылыглы перпендикулјар олмајан дөрдбучаглы ромб дејил, лакин диагоналлары гаршылыглы перпендикулјар олан дөрдбучаглы ромб олмаја биләр (мәс., делтоид).

Әд.: Нәсибов С. М., Ријазијјатда зәрури вә кафи шәртләр вә онларын мәктәб курсунда өјрәнилмәси, «Физика вә ријазијјат тәдриси», 1972, № 2; Ағајев Б. Ә. вә б., Сәккизиллик мәктәбдә ријазијјат тәдриси методикасы, Б., 1978; Метельский Н. В., Дидактика математики, Минск, 1975.

ЗӘРУРИ ӘМӘК—мадди истеһсал ишчиләринин *зәрури мәһсул* јарадылмасына сәрф етдикләри әмәк. З.ә. зәрури тәләбатын өдәнилмәси өлчүсүндә *иш гүввәсинин* тәкрар истеһсалына сәрф олунур, изафи әмәк исә бу тәләбат өлчүсүндән артыг ичра олунур. З.ә.-ин кејфијјәт хүсусијјәтләри вә формалары һәр бир мөвчуд сосиал-игтисади формасијада ичтимаи истеһсалын инкишаф сәвијјәси илә мүәјјән олунур.

ЗӘРУРИ ИШ ВАХТЫ—бах *Зәрури мәһсул, Зәрури әмәк.*

ЗӘРУРИ МӘҺСУЛ—мадди истеһсал ишчиләринин истеһсал етдикләри ичтимаи мәһсулун бир һиссәси. З.м. ишчинин вә аиләсинин сосиал-игтисади шәраит нөгтеји-нәзәриндән нормал физики вә мә'нәви тәләбатынын тәкрар истеһсалы үчүн зәруридир. З.м.-ун истеһсал олундуғу вахт зәрури иш вахты, бу вахт әрзиндә сәрф олунан әмәк исә *зәрури әмәкдир*. З.м.-ун һәчми истәр *мәчму ичтимаи мәһсулун* һәчми илә, истәрсә дә мәчму ичтимаи мәһсулун З.м.-а вә *изафи мәһсула* бөлүнмәси нисбәти илә мүәјјән олунур.

ЗӘРУРИ МҮДАФИӘ—чинајәт һүгугунда әмәлин ичтимаи тәһлүкәли вә һүгуга зидд олмамасы һалы; дикәр һалда бу әмәл чинајәт әмәли һесаб едилир. З.м. вәзијјәти чинајәт мәс'улијјәтиндән азад олунмаг үчүн әсасдыр. ССРИ-дә З.м.-јә дөвләт вә ичтимаи мәнафејин горунмасы заманы, мүдафиә олунанын, јахуд дикәр шәхсин шәхсијјәтинин вә ја һүгугларынын тәһлүкәли гәсддән горунмасы заманы ганунла јол верилир. З.м.-јә анлагсыз, азјашлы вә чинајәт мәс'улијјәтинә чәлб олунмајан дикәр шәхсләрдән горундугда да јол верилир. З.м. һүчум едәни һүчумдан дајандырмаға мәчбур етмәк үчүн она зәрәр јетирмәкдән ибарәтдир.

ЗӘРФ—иш, һәрәкәт вә әламәтин әламәтини, кејфијјәтини, заман, мәкан вә мигдарыны билдирән сөзләр, ...

чә 3 (садә, дүзәлтмә, мүрәккәб), мә'нача 4 (тәрзи-һәрәкәт, заман, јер, кәмијјәт) нөвү вар.

Әд.: Һүсејнзадә М., Мүасир Азәрбајҹан дили. Морфолокија, Б., 1973.

ЗӘРФЛИК—иш вә һәрәкәтин тәрзини, үсулуну, шәраитини, кәмијјәт вә кејфијјәтини билдирән, һабелә зәрф, фе'ли бағлама вә исмин мәкани һаллары шәклиндә чыхыш едән икинчи дәрәҹәли ҹүмлә үзвү. Мә'нача тәрзи-һәрәкәт, заман, јер, мигдар, сәбәб, мәгсәд, гаршылыг күзәшт, дәрәҹә вә шәрт нөвләри вар.

Әд.: Абдуллајев Ә., Сејидов Ј., Һәсәнов А., Мүасир Азәрбајҹан дили. Синтаксис. Б., 1972.

ЗӘРХАРА—орта әсрләрдә бир сыра Шәрг өлкәсиндә, о ҹүмләдән Азәрб.-да истеһсал олунмуш гијмәтли ипәк парча. Хара парча үзәринә гызылы сапларла нахыш вә рәсмләр тохумагла истеһсал олунан З. һәлә гәдимдән Чин, Иран, Сурија вә с. өлкәләрдә кениш јајылмышды. 15—17 әсрләрдә Бизанс, Италија, Испанија, сонралар Русијада да З. истеһсал олунурду. 12—18 әсрләрдә Азәрб.-ын Тәбриз, Әрдәбил, Шамахы вә с. шәһәрләриндә јүксәк кејфијјәтли З. тохунулурду. З.-дан әсасән, һаким тәбәгәләрин кејимләриндә вә ев бәзәкләриндә истифадә едилирди.

ЗӘРҺӘЛ, чар арағы — 3 һиссә гаты хлорид туршусу илә 1 һиссә гаты нитрат туршусунун гарышығы. Бу туршуларын гарышылыглы тә'сириндән әмәлә кәлән нитрозилхлорид $NOCl$ вә сәрбәст хлор ($HNO_3+3HCl{=}2Cl+2H_2O+NOCl$) бүтүн металлары, һәтта гызыл вә платини белә һәлл едәрәк (буна көрә дә чар арағы адланыр) хлоридә чевирир. Металын һәлл олмасыны, З.-ин оксидләшдиричи хассәси илә јанашы, хлорид комплексинин әмәлә кәлмәси асанлашдырыр. З.-дән метал сулфидләрини хлоридләрә чевирмәк үчүн оксидләшдиричи кими дә истифадә олунур.

Әд.: Реми Г., Курс неорганической химии, т. 2, М., 1966; Некрасов Б. В., Основы общей химии, т. 1—2, М., 1973; Глинка Н. Л., Общая химия, 20 изд., Л., 1979.

ЗӘФӘР ТАҒЫ, Зәфәр дарвазасы—мәшһур һадисәләрин шәрәфинә тикилән мүвәггәти, јахуд даими монументал ме'марлыг композисијасы, тағлы гурғу. З.т. 1 вә ја 3 ашырымлы олуб јарымдаирәви тағтаванла өртүлүр, *антаблемент* вә *аттиклә* тамамланыр, һејкәл, релјеф вә хатирә јазылары илә бәзәдилирди. З.т. Гәдим Ромада [Тит (81), Септими Север (203), Константин (315) тағлары] *триумфла* әлагәдар мејдана кәлмишдир. Парисин Каррузел (1806, ме'марлар Ш. Персје вә П. Фонтен) вә Улдуз (индики де Голл мејданы; 1806—37, ме'мар Ж. Ф. Шалгрен) мејданларындакы, Москва (1827—34, ме'мар О. И. Бове; 1968 илдә Кутузов проспектиндә бәрпа едилмишдир) вә Ленинграддакы (1833, ме'мар В. П. Стасов) З.т.-лары мәшһурдур.

Парисин Улдуз мејданында (индики Де Голл мејданы) Зәфәр тағы. 1806—37. Ме'мар Ж. Ф. Шалгрен.

ЗӘ'ФӘРАН (Crocus)— занбағчичәкliләр фәсиләсиндән чохиллик соғанаглы битки чинси. Һүнд. 10—20 *см*-дир. 6 бәнөвшәји ләчәји, 3 ал-гырмызы дишичији вә 3 сары еркәкҹији олан чичәкләри тәк-тәк (бә'зән 2—3 чичәк бирә) јерләшир. Авропа вә Асијада тәгр. 80, ССРИ-дә әсасән Загафгазијада, Крымда, Тјаншан вә Ҹунгарија Алатаусунун јүксәк дағ чәмәнликләриндә 19, о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә 6 нөвү битир. ССРИ-дә З. анҹаг Азәрб.ССР-дә (Билкәһ гәс.-ндә) 116,5 *һа* саһәдә (1978) беҹәрилир. 1977 илдә 110 *кг* мәһсул јығылмышдыр. Тәркибиндә 0,8% ефир јағы, 3,1% рәнкләјичи маддә, 25,4% шәкәрләр вә Ca, K, P, Fe, Mg, Na, Si, Al, Ni вә с. елементләр вар. Бир чох нөвү декоратив биткидир. Векетатив јолла чохалдылыр.

З. һәлә гәдимдән Кичик Асијада, Иран, Кәшмир, Сурија, һәмчинин Һиндистан, Јапонија вә Чиндә, даһа сонралар исә Ҹәнуби вә Гәрби Авропада јетишдирилир, боја маддәси, әдвијјат вә дәрман кими истифадә едилирди. З.-ын вәтәни Кичик Асија сајылыр. Һәлә 9 әсрдә Азәрб.-дан харичи өлкәләрә З. ихраҹ олунурду. Русијада З. 16 әсрдән мә'лумдур. 16 әсрин сонларында Русија базарларында Бакыдан көндәрилән З. чох баһа гијмәтә сатылырды. 19 әсрин 30-ҹу илләриндә Бакы әјаләтиндә һәр ил 1000 пуда гәдәр З. истеһсал олунур вә Ирана, Мәркәзи Русијаја, Тифлисә ихраҹ едилирди.

Зә'фәран: үмуми көрүнүшү вә дишиҹији.

Халг тәбабәтиндә З.-дан гычолма, көз ағрысы, көјөскүрәк вә с: хәстәликләрә гаршы истифадә едилир. Азәрб. кулинаријасында мүхтәлиф хөрәк вә ширнијјат мә'мулаты һазырланмасында З.-дан истифадә олунур.

ЗӘҺӘБИ (الذهبي), Әбу Абдуллаһ Мәһәммәд ибн Әһмәд әз-Зәһәби (1274—1348)—әрәб тарихчиси. «Зејл әт-тәмм би тарих дүвал әл-ислам» («Мүсәлман өлкәләри тарихинә там әлавә») әсәринин мүәллифи. Әсәрдә әрәб ишғалындан башлајараг 1300 илләдәк баш вермиш һадисәләр тәсвир едилмишдир. Әсәрдә 8 әсрин әввәлләриндә әрәбләрин Азәрб.-ын шәһәр вә галаларыны тутмасы, Азәрб. әразисиндә баш верән әрәб-хәзәр дөјүшләри, хүррәмиләрә гаршы Хилафәтин тәдбирләри, Бабәк вә онун аиләсинин әсир алынмасы, 901 илдә Азәрб.-да баш вермиш вәба хәстәлији, монголларын һүҹуму вә с. һаггында да мә'лумат верилир.

Әсәри: زيل التم بتاريخ دول الاسلام حيدرآباد ١٣٣٣

Әд.: Буниятов З. М., Обзор источников по истории Азербайджана (источники арабские), Б., 1964.

ЗӘҺӘРДИШЛИЛӘР (Helodermatidae) —кәртәнкәләләрин бир фәсиләси. Уз. 60 *см*-дәкдир. Ҹәнәалты вәзиләри зәһәр һазырлајыр. Хырда һејванлары зәһәрләјиб өлдүрүр, сонра јејир. Инсаны санҹанда чох ағры верир. АБШ-да дағ вә дағәтәји сәһраларда јајылмыш 2 нөвү вар. Диши З. адәтән суја јахын јердә торпағы 7—12 *см* дәринликдә ешиб, ораја 5—13 јумурта басдырыр. Бир ајдан сонра (августун ахыры—сентјабрын әввәлиндә) 10—12 *см* узунлугда балалар чыхыр. Онурғасыз вә хырда онурғалы һејванларла гидаланыр.

ЗӘҺӘРЛӘЈИЧИ МАДДӘЛӘР—инсан организминә зәһәрләјичи тә'сир көстәрән вә дөјүш силаһы кими ишләдилә билән кимјәви бирләшмәләр. Ашағыдакы групплара ајрылыр; 1) синир системинә ифлиҹедичи тә'сир көстәрәнләр (*табун*, *зарин*, зоман вә с. зәһәрләјичи фосфор-үзви маддәләр); шиддәтли зәһәрләнмәләр исә өлүмлә нәтиҹәләнир; 2) үмуми зәһәрләјичи тә'сир көстәрәнләр (*сианид туршусу*, хлорсиан, *арсин*, карбон 2-оксид вә с.); организмин үмуми зәһәрләнмәсинә сәбәб олур; 3) дәридә ирин әмәлә кәтирәнләр (*иприт*, *луизит*, фосгеноксим вә с.); дәридә ирин вә хора әмәлә кәтирир; 4) боғуҹу тә'сир көстәрәнләр (*фоскен*, *дифоскен*, фосгеноксим вә с.); тәнәффүс јолларыны зәдәләјир; 5) гычыгландырыҹы тә'сир көстәрәнләр; бунлар ики ҹүрдүр; көзүн селикли гишасыны гычыгландыранлар (лакриматорлар, мәс., хлорасетофенон, бромбензилсианид, хлорпикрин, акролеин) вә јухары тәнәффүс јолларыны гычыгландыранлар (стернитләр— дифенилхлорарсин, дифенилсианарсин, *адамсит* вә с.); 6) психи-кимјәви тә'сир көстәрәнләр (мескалин, лизеркин туршусунун диетиламиди вә с.), бунлар инсанын мәркәзи синир системинин фәалијјәтини позур. З.м.-дән горунмаг үчүн көрүлән тәдбирләр комплексинә онларын һәссас индикаторлар васитәсилә вахтында мүәјјән едилмәси (индикасијасы), дегазасијасы, организмә кечдикдә мүхтәлиф антидотлар васитәсилә зәрәрсизләшдирилмәси вә с. дахилдир.

ЗӘҺӘРЛӘНМӘ—зәһәрләрин организмә тә'сириндән баш верән хәстәлик; кәскин вә хроник олур. Кәскин З. организмә билаваситә јүксәк дозада зәһәр тә'сир етдикдә баш верир вә онун функсијасынын позулмасына сәбәб олур. Хроник З. организмә узун мүддәт кичик дозаларла вә консентрасијаларла зәһәр тә'сир етдикдә төрәјир (мәс., шрифт јығанларда гурғушун З.-си, јахуд термометр һазырлајанларда ҹивә З.-си). З.-нин мәишәт, тибби вә пешә нөвләри вар. Гурғушун һәм мәишәт, һәм дә пешә З.-синә сәбәб

ола биләр. Истеһсалатда вә мәишәтдә карбон 2-оксид илә З. тез-тез баш верир. Зәһәрләр дәријә, тәнәффүс јолларына, селикли гишаја тә'сир едир; З. организмдә сорулдугда гарачијәри, бөјрәји, ганы, мәркәзи вә периферик синир системини зәдәләјир. М ү а л и ч ә с и: кәскин З. заманы тәнәффүс, ган дөвраны, гарачијәрин функсијасы позулур, бу да тә'чили, һәким кәләнә гәдәр мүәјјән мүаличә тәдбирләри тәләб едир: мә'дәни јумаг, хәстәни гусдурмаг, сорулмамыш зәһәрләри харич етмәк үчүн ималә, тәнәффүс вә үрәк фәалијјәти позулдугда сүн'и тәнәффүс, үрәји масаж вә с. П р о ф и л а к т и к а с ы: сәнаје мүәссисәләриндә әмәк кикијенасына риајәт етмәк, гида вә дәрман маддәләрини дүзкүн сахламаг вә с.

Һ е ј в а н л а р д а З. ән чох јемдән, һавадан, зәһәрли һејванларын дишләмәсиндән вә с. баш верир. Бајтарлыг тәчрүбәсиндә јемдән З.-јә даһа чох тәсадүф едилир. С ә б ә б и: биринчи груп З. организмә габа, гүввәтли јемләрлә дахил олан зәһәрли биткиләр вә онларын тохумларындан; икинчи груп З. бактерија, зәһәрли көбәләкләр, анбар зәрәрвеличиләри илә зәдәләнмиш јемләрдән; үчүнчү груп З. сүн'и карбамид, минерал јемләр, һәмчинин кәмиричиләр, башга зәрәрли һәшәратларла мүбаризә апармаг мәгсәди илә истифадә едилән кимјәви препаратлар вә с.-дән баш верир. М ү а л и ч ә с и: организмдән зәһәрин чыхарылмасына, онун зәрәрсизләшдирилмәсинә, зәһәрин токсики еффектинин вахтында гаршысынын алынмасына јөнәлдилмишдир. З. нәтичәсиндә кәсилмиш һејванын әтиндә зәһәрин олуб-олмамасы лабораторијада тәдгиг едилир.

Әд.: С ә м ә д о в И., Ә л и ј е в Һ., Пешә зәһәрләнмәләри, Б., 1977; Неотложная помощь при острых отравлениях. Справочник по токсикологии, М., 1977.

ЗӘҺӘРЛӘР—*зәһәрләнмәјә* вә өлүмә сәбәб олан маддәләр. Бүтүн маддәләр, о чүмләдән дозасындан асылы олараг дәрман маддәләри (мәс., стрихнин, атропин, морфин вә с.) бөјүк дозада зәһәрләнмә төрәдә биләр. Көһнәлмиш бә'зи гида мәһсулу да (мәс., балыг, әт консервләри вә с.) ағыр зәһәрләнмәләрә сәбәб олур. Организмә дахил олан З. екзокен (һистамин, һормонлар вә с.), организмин өзүндә һасил олан З. исә ендокен З. адланыр. З. битки (алкалоидләр, гликозидләр, сапонинләр), һејван (бә'зи илан вә буғумајаглыларын зәһәри), мәишәт (никотин, алкогол, дәм газы вә с.) гида (колбаса, балыг) вә с. мәншәли олур. З. организмә јерли (тохундуғу наһијәнин һүчејрә вә тохумаларына гычыгландырычы, јандырычы, илтиһаб төрәдичи тә'сир көстәрир) вә резорбтив, јахуд үмуми (гана соруулдугдан сонра бүтүн организмә тә'сир едир вә мүхтәлиф дәјишикликләр төрәдир) тә'сир көстәрир. З. организмә мүхтәлиф јолларла дахил олур. Газ, бухар вә тоз һалында олан З. тәнәффүс јолларындан, ағыр метал дузлары исә дәридән вә селикли гишалардан гана соруларaг зәһәрләнмәјә сәбәб олур. З. организмдән тәнәффүс јоллары, бөјрәк вә бағырсагларла, бә'зи З. исә тәр вә сүд вәзиләри илә харич олур. Организмдән кеч харич олан бә'зи зәһәрләјичи тә'сир көстәрән маддәләри организмә тәкрар јеритдикдә онлар тохумаларда топланыб (кумулјасија) ағыр зәһәрләнмә верир. Бә'зи зәһәрләјичи тә'сир көстәрән маддәләрин организмә тәкрар јеридилмәсиндән маддәнин өзү јох, организмдә онун тә'сири топланыр вә зәһәрләнмә төрәнир (мәс., организмә тәкрар јеридилән етил спиртинин вә спиртли ичкиләрин төрәтдији алкоголизм хәстәлији). Бу заман организмин З.-ә гаршы һәссаслығы хејли зәифләјир вә организм З.-ин јүксәк дозасыны јахшы мәнимсәјир.

Әд.: А б д у л л а ј е в Ч., А б б а с о в И. Т., А б б а с о в Р. И., Дәрманларла мүаличә заманы төрәјән ағырлашмалар, Б., 1971; Б а б а я н Э. А., Внимание: яд!, М., 1978.

ЗӘҺӘРЛИ БИТКИЛӘР— тәркибиндә зәһәрләјичи маддәләр олан биткиләр. З.б.-ә көбәләкләр, гыжылар, чылпагтохумлу вә өртүлүтохумлулар арасында тәсадүф едилир. З.б. тропик вә субтропик өлкәләрдә даһа чох јајылмышдыр. Зәһәрли маддәләр биткиләрин ајры-ајры органларында топланыр вә бүтүн чанлылар үчүн ејни дәрәчәдә зәһәрли олмур. Мәс., чох З.б.-дән олан ханымоту вә дәлибәнк довшан вә сичовуллар үчүн зәрәрсиздир; бирәотунун бә'зи нөвләри һәшәрат үчүн зәһәрли, истиганлы һејванлар үчүн зәһәрсиздир. Бә'зи З.б. (мәс., гајмагчичәји) тәзә һалда зәһәрлидир, гурудулдугда, биширилдикдә, силослашдырылдыгда исә зәһәрли хүсусиј-

Зәһәрли биткиләр: 1—итбоған (Colchicum autumnale); 2—хашхаш (Papaver somniferum); 3—ачы гајмагчичәји (Ranunculus acer); 4—әкин гәрәнфили (Agrostemma Githago); 5—чанавар киләси (Daphne mezereum); 6—күстүшам (Bryonia dioica); 7—батбат (Hyoscyamus niger); 8—гарачөһрә (Taxus baccata); 9—дәлибәнк (Datura stramonium); 10—кәпәнәкчичәк (Aconitum napellus).

јәтини итирир. Мүхтәлиф һејванларын З.б.-ин тә'сиринә гаршы давамлығы онларын нөвүндән, чинсиндән, јашындан, физиоложи вәзијјәтиндән асылыдыр. З.б.-ин тәркибиндә олан зәһәрли маддәләр мәркәзи синир системинә (ојадычы, ифличедичи вә с.), тәнәффүс вә һәзм органларына, үрәк-дамар системинә, гарачијәрә, бөјрәкләрә вә с. тә'сир едир. З.б.-ин фајдалы хүсусијјәтләри дә вар. Онларын бә'зиләриндән (хаш-хаш, ачылыг, дәлибәнк, бат-бат вә с.) мүхтәлиф дәрман маддәләри, бир гисминдән (өлдүркән, түтүн, асыргал, кәпәнәкчичәк, маһмызчичәк) инсектисид алыныр; дәниз соғанындан кәмиричиләрә вә һиндгозундан јыртычы һејванлара гаршы мүбаризәдә истифадә олунур. Тәркибиндә ефир јағлары, фитонсидләр олан З.б. дезинфексија мәгсәди илә ишләдилә биләр.

Азәрб.ССР-ин гыш отлагларында 188, јај отлагларында исә 246 зәһәрли вә зәрәрли битки нөвү вар. З.б. мешәалты, субалп вә чөл зонасында даһа чох, сәһра вә алп зонасында исә нисбәтән аз јајылмышдыр. Кичик Гафгазда З.б. даһа чохдур. Азәрб.ССР-дә З.б.-дән өлдүркән, ачылыг, гатыргујруғу, кәкрә, обанјастығы, чил, ачы јонча, гызылсармашыг, јапышганоту, чанаваркиләси, бат-бат, дәлибәнк, маһмызчичәк, ајыдөшәји, сүдләјән, ачы бијан, сүсән, лалә, үзәрлик, бирәоту, гајмагчичәји, гајтарма, асыргал, һәлмәл, дәмиртикан, хачкүлү, ардыч, сарыкол, гарачөһрә, кәрмәшов, шүмшад вә с. даһа кениш јајылмышдыр.

Әд.: Гусынин И. А., Токсикология ядовитых растений, 4 изд., М., 1962; Кулиев А. М., Ядовитые и вредные растения Азербайджана и меры борьбы с ними, Б., 1964; Кулиев В. Ш., Ядовитые и вредные растения зимних и летних пастбищ Азербайджана, Б., 1968; Исмаилов Н. М., Алкалоидоносные растения Азербайджана, Б., 1973.

ЗӘҺӘРЛИ КИМЈӘВИ МАДДӘЛӘР, пестисидләр—к.т. биткиләринин хәстәлик төрәдичиләринә вә зәрәрвеичиләринә гаршы мүбаризә апармаг, һәмчинин инсан вә һејван ектопаразитләрини мәһв етмәк үчүн истифадә олунан минерал вә ја битки мәншәли, ја да синтетик кимјәви маддәләр. Фосфор-үзви вә хлор-үзви бирләшмәләр, карбаматлар, мүхтәлиф мис, синк, чивә, күкүрд вә флүор бирләшмәләри З.к.м.-дәндир. Бах һәмчинин *Инсектисидләр*, *Пестисидләр*.

ЗӘҺИР ӘД-ДИН НИШАБУРИ—бах *Нишапури* Зәһир әд-дин.

«ЗӘҺМӘТ»—күндәлик әдәби, ичтимаи, игтисади гәзет. Азәрб. Һәмкарлар Иттифагынын органы. 1921—22 илләрдә Бакыда нәшр едилмишдир. «З»-дә ичтимаи, игтисади, сијаси вә әдәби мәсәләләр ишыгландырылмышдыр. Гәзетдә М. С. Ордубади, Ч. Чаббарлы, Б. Талыблы вә б.-нын јазылары дәрч едилмишдир. 1922 ил ијунун 30-да 143-чү нөмрәсиндән сонра «Коммунист» гәзети илә бирләшдирилмишдир.

«ЗӘҺМӘТ»—әдәби, ичтимаи, елми гәзет. Түркмәнистан К(б)П МК јанында азлыгда галан милләтләр бөлмәсинин органы. 1926—34 илләрдә Ашгабадда Азәрб. дилиндә нәшр едилмишдир. «З.», әсасән, Түр.ССР-дә јашајан азәрб.-лар арасында јајылырды. «З.»-ин Орта Асија респ.-ларында јени әлифбанын тәтбиги вә гадынл рын маарифләнмәсиндә хидмәти олмушдур.

«ЗӘҺМӘТ СӘДАСЫ»—Бакыда Азәрб. дилиндә нәшр олунмуш күндәлик легал болшевик гәзети. «Фүгәра сәдасы» гәзети бағландыгдан сонра нәшр едилмишдир. Биринчи нөмрәси 1919 илин августун 29-да, сонунчу нөмрәси исә октјабрын 30-да чыхмышдыр (чәми 42 нөмрә). Редактору Ә. Һ. Гарајев иди. Гәзет Совет һакимијјәти идејаларыны, Коммунист партијасынын сијасәтини Азәрб. зәһмәткешләри арасында тәблиғ етмиш, мүсават һөкумәтинә вә харичи мүдахиләчиләрә гаршы мүбаризә апармышдыр. «З.с.» В. И. Ленинин бир сыра мәгаләсини дәрч етмишдир. Мүсават һөкумәти тәрәфиндән бағланмышдыр.

Әд.: Азәрбајчан тарихи, ч. 3, һ. 1, Б., 1973; Вәзиров Х. Һ., Азәрбајчан болшевик мәтбуаты Совет һакимијјәтинин гәләбәси уғрунда мүбаризәдә, Б., 1961; Гусейнов А. А., Алигейдар Караев, Б., 1976.

«ЗӘҺМӘТ ҺӘЈАТЫ»—һәфтәлик әдәби, сијаси, ичтимаи журнал. 1919 ил март-апрел ајларында «Хәзәр мүстәһликин иттифагы»нын кооперасијасы тәрәфиндән нәшр едилмишдир. Чәми 5 нөмрәси чыхмышдыр. Әсас мәгсәди әһали арасында кооперасија мәсәләләрини шәрһ етмәк вә јајмаг, мөһтәкирлијә гаршы мүбаризә апармаг иди.

ЗӘҺМӘТКЕШ ВӘ ИСТИСМАР ОЛУНАН ХАЛГЫН ҺҮГУГ БӘЈАННАМӘСИ—Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын наилијјәтләрини ганунверичилик гајдасында тәсбит едән вә сосиалист дөвләтинин әсас принсип вә мәгсәдләрини е'лан едән мүһүм конститусија акты. В. И. Ленин јазмыш, 1918 ил јанварын 12(25)-дә 3-чү Үмумрусија фәһлә вә солдат депутатлары Советләринин гурултајында, сонра исә 1918 ил јанварын 18 (31)-дә 3-чү Үмумрусија Советләр гурултајында гәбул олунмушдур. Бәјаннамә Русијаны, Фәһлә, Әскәр вә Кәндли Депутатлары Совети Республикасы е'лан етди; Русија Совет Республикасынын дөвләт гурулушуну—азад милләтләрин азад иттифагы әсасында федерасија принсипини, һабелә али дөвләт һакимијјәти органлары системини мүәјјәнләшдирди. Бәјаннамә инсанын инсан тәрәфиндән һәр чүр истисмарыны, чәмијјәтин антагонист синифләрә бөлүнмәсини тамамилә арадан галдырмағы, истисмарчылары әзмәји вә чәмијјәти сосиалистчәсинә тәшкил етмәји Совет дөвләтинин әсас вәзифәси е'лан етди, торпаг үзәриндә хүсуси мүлкијјәтин ләғв олунмасыны, фәһлә нәзарәтини, Үмумрусија ХТШ-нын јарадылмасыны, банкларын милиләшдирилмәсини тәсдиг етди, үмуми әмәк мүкәлләфијјәти мүәјјән етди, Гызыл Ордунун јаранмасы һаггында декрет верди. Бәјаннамәдә Совет харичи сијасәтинин принсипләри: сүлһ сијасәти јеритмәк, кизли мүгавиләләрин ләғви, бүтүн халгларын милли суверенитетинә һөрмәт етмәк тәсбит олунду. Бәјаннамә өлкәдә бүтүн милләтләрдән олан зәһмәткешләрин, о чүмләдән Азәрбајчан зәһмәткешләринин Совет һакимијјәти бајрағы алтында сых бирләшмәсиндә бөјүк рол ојнады. Бәјаннамә РСФСР-ин 1918 ил Конститусијасына онун 1-чи бөлмәси кими дахил едилмишди.

ЗӘҺМӘТКЕШ ДЕПУТАТЛАРЫ СОВЕТЛӘРИ—ССРИ-дә 1936—77 илләрдә дөвләт һакимијјәтинин сечкили нүмајәндәли органлары. 1977 ил ССРИ Конститусијасына ујғун олараг *Халг Депутатлары Советләри* илә әвәз едилмишдир.

ЗӘҺМӘТКЕШЛӘРИН МАДДИ РИФАҺЫ—бах *Һәјат сәвијјәси*.

ЗӘҺМӘТКЕШЛӘРИН РЕАЛ КӘЛИРИ—бах *Әһалинин реал кәлири*.

ЗӘҺМӘТКӘНД—Азәрб.ССР Кәдәбәј р-нунда кәнд. З. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 12 *км* шм.-да, Шамхор—Кәдәбәј шосе јолу кәнарында, дағ әтәјиндәдир. Әһ. 867 (1979); һејвандарлыг вә әкинчиликлә мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, мәдәнијјәт еви, киногурғу, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

ЗИБИЛ КӘМӘРИ—чохмәртәбәли биналарда зибили төкмәк вә кәнар етмәк үчүн борулардан дүзәлдилмиш гурғу. ССРИ-дә асбест-семент борулардан гурашдырылан сојуг (гуру) типли З.к.-индән даһа чох истифадә олунур. Бу нөв З.к. вентилјасијасы олан кәмәрдән, зибил клапанларындан вә зибилјыған камерадан ибарәтдир. Камера зибилин мүвәггәти сахланылмасы үчүн бункерләрлә вә зибилтоплајанларла тәчһиз едилир. З.к.-нин һамар дахили сәтһи вә сәсдән изолјасија тәбәгәси олур. З.к.-нин кениш тәтбиги планлы шәһәр тәсәррүфатында зибилин кәнар едилмәси, зәрәрсизләшдирилмәси вә һәмчинин ондан гисмән истифадә олунмасы кими просесләри механикләшдирмәјә имкан верир. ССРИ-нин бир чох шәһәрләри үчүн зибили кәнар едән пневматик системләр лајиһәләнир.

Әд.: Гуляев Н. Ф., Удаление, обезвреживание и переработка бытового мусора, М., 1973.

ЗИБИЛЛИК ТОЈУГЛАРЫ (Megapodüdae)—тојугкимиләр дәстәсинин бир фәсиләси. Һиндтојуғуна охшајыр. Ајаглары ири, чајнаглары дүз, јоғун вә күчлүдүр. Фәсиләнин 12 нөвү,7 чинси вар. Никобар а-ры вә Филиппиндән Австралија вә Фичи а-рына гәдәр јајылмышдыр. Күрт јатмыр. Јумуртасыны исти вә ја гајнар булагларын јахынлығындакы торпаға басдырыр. З.т. гуму ешәләмәклә јумурталарын темп-руну тәнзимләјир. Ов гушудур; әт вә јумуртасы јејилир.

ЗИГАЛГА́—Чәнуби Уралда дағ силсиләси. РСФСР Челјабинск вил. вә Башг.МССР әразиләриндә, Јурјузан чајы һөвзәсиндәдир. Уз. 40 *км*, һүнд. 1426 *м*-ә гәдәрдир (Бөјүк Шолом д.). Протерозој вә Алт Палеозој јашлы кристаллик сүхурлардан тәшкил олунмушдур. Јамачлары 1000—1100 *м* јүксәклијәдәк тајга мешәләри илә өртүлүдүр.

ЗИГЗАГ МАШЫНЫ (фр. zigzag—сыныг хәтт)—бир-биринә нисбәтән бучаг алтында јерләшән, зигзагшәкилли хәтт бојунча тикиш салан машын. Әсасән тикиш, ајаггабы вә галантереја истеһсалында истифадә едилир. Мәһсулдарлығы *дәг*-дә 5000-ә гәдәрдир (тикишин ени 10 *мм*-дәк).

ЗИГОГА́МИЈА (јун. zygón—чүт + gámos—никаһ) — бир сыра ибтидаи биткиләрдә (көбәләкләр, зигомисетләр, јашыл вә конјугат јосунлар) чинси чохалма типи. З. заманы, еркәк вә диши чинсијјәт әламәтләринә диференсиасија етмәмиш ики һүчејрә протоплазмасы хүсуси чыхынтылар васитәсилә бирләшир. Зигомисетләрдә гаметанкиләр адланан бирләшән һүчејрәләр чохнүвәли, конјугат јосунларда исә бирнүвәли олур.

ЗИГОМИСЕТЛӘР (Zygomycetidae) — фикомисетләр синфиндән ибтидаи көбәләк јарымсинфи. Миселиси јахшы инкишаф етмишдир; эксәријјәтиндә һүчејрә аракәсмәләри јохдур. Лакин чохалма органлары аракәсмәли олмасы илә фәргләнир. Чинси (зигогамија типли) вә гејри-чинси (споранкиләрдә әмәлә кәлән һәрәкәтсиз спорларла—споранкиспорларла) јолла чохалыр. Бир чох З.-дә конидиләрлә чохалма да мүшаһидә олунур. З. бир нечә сыраја бөлүнүр; м у к о р вә е н т о м о ф т о р сырасына аид көбәләкләр даһа кениш јајылмышдыр. Бә'зи микологлар аз өјрәнилмиш з о о п а г вә е к к р и н сырасы көбәләкләрини дә З.-ә аид едирләр.

ЗИГОСПОР (јун. zygón—чүт+sporá—тохум, әкин, сәпин)—бә'зи јосун (конјугатлар) вә көбәләкләрин (зигомисетләр) морфоложи чәһәтдән фәргләнмәјән ики чинсијјәт һүчејрәсинин *зигогамија* типли чүтләшмәсиндән әмәлә кәлән спорлар.

ЗИГОТА (јун. zygōtós—чүт бирләшмиш)—чинсијјәтли чохалма заманы еркәк вә диши гаметләрин бирләшмәсиндән әмәлә кәлән һүчејрә. Инкишаф едиб ја билаваситә јени фәрд, ја да үзәри сәрт өртүклә өртүлмүш *зигоспор* әмәлә кәтирир. «З.» терминини елмә алман ботаники Е. Страсбуркер кәтирмишдир.

«ЗИГФРИД ХӘТТИ», З и г ф р и д м ө в г е ј и, Г ә р б с ә д д и (Westwall, Siegfriedstellung)—1935—39 илләрдә Алманијанын г. сәрһәди боју (Нидерланддан Исвечрәјә гәдәр) һитлерчиләрин јаратдығы узунмүддәтли истеһкамлар системи. Үмуми уз. тәгр. 500 *км*, орта дәринлији 35—37 *км* (мәркәздә 100 *км* вә даһа чох) иди. «З.х.»-ндә тәгр. 16 мин истеһкам гурғусу (гошунлар үчүн јералты сығыначаглар, идарәетмә мәнтәгәләри, зенит-артиллерија сәнкәрләри, дөјүш сурсаты анбарлары вә с.) тикилмишди. 1944 илин сентјабрында американ гошунлары «З.х.»-ни јара билмәдиләр. Јалныз 1945 илин февралында Совет Ордусу Берлинә јахынлашдыгдан сонра американ гошунлары март ајында «З.х.»-ни јарыб кечә билдиләр. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра мүттәфигләрин гошунлары «З.х.»-ндәки јерүстү атәш гурғуларыны вә манеәләри дағытды; јералты гурғулар исә гисмән мүһафизә едилмишдир вә һәрби мәгсәдләр үчүн истифадә олунур.

ЗИДДИЈЈӘТ — һәр чүр һәрәкәтин, инкишафын, дәјишкәнлијин, јени кејфијјәтә кечидин дахили мәнбәјини ифадә едән фәлсәфи категорија. Диалектика тарихиндә З. проблемини илк дәфә *Һераклит* ишләмишдир. Објектив аләмин шеј вә һадисәләриндә З.-ин мөвчудлуғуну гәбул етмәк диалектиканы метафизикадан фәргләндирмәк демәкдир. Чүнки «...диалектика, ш е ј л ә р и н м а һ и ј ј ә т и н и н ө з ү н д ә к и зиддијјәти өјрәнмәкдир...» (Л е н и н В. И., Әсәрләри, ч. 38, сәһ. 265). Диалектик З.-ин спесифик формасы *антиномијадыр*. Ифадәсини тәфәккүрдә, анлајышларда, нәзәријјәләрдә тапан диалектик З. илә *зиддијјәт ганунy* арасында фәрг вар (Бах *Диалектика, Диалектик материализм, Диалектик мәнтиг*).

ЗИДДИЈЈӘТ ГАНУНУ—*формал мәнтигин* дөрд әсас ганунундан бири. Бу гануну илк дәфә *Аристотел* мүәјјән етмишдир. З.г.-на көрә бир-бирини инкар едән ики фикир (мәс. «Кәпәз дағы учадыр» вә «Кәпәз дағы алчагдыр») ејни заманда вә ејни шәраитдә дүзкүн ола билмәз. Мүлаһизә, јахуд нәзәријјәдәки формал-мәнтиги зиддијјәтләр, онларын әсасландырылмасыны вә тәтбигини гејри-мүмкүн едир. Әкәр елми нәзәријјә өзүндә мәнтиги зиддијјәт дашыјырса, јә'ни бурада һәгигәт вә јалан фәргләндирилмирсә, белә нәзәријјәнин практик тәтбиги мәгсәдәујғун дејил. Бунунла белә, формал-мәнтиги зиддијјәтләр елмдә мүәјјән мә'нада һәрәкәтверичи гүввә олур. Формал-мәнтиги зиддијјәтләри арадан галдырмаг вә нәзәријјәнин мүһүм чәһәтләрини сахламаг мәгсәдилә јени системләрин гурулмасы елмдә јени мүхтәлиф истигамәтләрин јаранмасына тәкан верир. З.г. објектләрин тәфәккүрдә кејфијјәт мүәјјәнлијини экс етдирир. Елм вә практика сүбут едир ки, инкишафда олан објект бир-бирини истисна едән хассәләрә малик ола билмәз. Дүзкүн нәтичәјә кәлмәк үчүн З.г.-ну билмәјин мүһүм әһәмијјәти вар.

Әд.: Формальная логика, М., 1977.

ЗИЗИК — Азәрб.ССР Губа р-нунун Алексејевка советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 5 *км* шм.-ш.-дә, Губа—Хачмаз шосе јолундан 2 *км* аралы, Гудјал чајынын сағ саһилиндә, Гусар маили дүзәнлијиндәдир. Әһ. 988 (1979); бағчылыг, әкинчилик вә тәрәвәзчиликлә мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, китабхана, хәстәхана, тибб мәнтәгәси; археоложи абидәләрдән јахынлығында Күлтәпә, Чапытәпә, Пиртәпә курганлары (е.ә. 1-чи миниллик), курган (орта әсрләрин әввәлләри) вар.

«ЗИЈА»—һәфтәлик әдәби, ичтимаи, сијаси, елми гәзет. Тифлисдә Азәрб. дилиндә 76 нөмрәси нәшр олунмушдур. Илк нөмрәси 1879 ил јанварын 16-да (1879 илдә 46 нөмрәси чыхмышдыр), сонунчу нөмрәси исә 1880 ил декабрын 6-да (1880 илдә 30 нөмрәси чыхмышдыр) нәшр едилмишдир. Гәзет өлкәнин дахилиндә вә харичиндә баш верән јениликләри охучулара чатдырмагла јанашы, мүртәче маһијјәтли јазылар да дәрч етмишдир. Редактору С. Үнсизадә иди. 76-чы нөмрәдән сонра «*Зијаји-Гафгазијјә*» ады илә бурахылмышдыр.

ЗИЈА ПАША (Ziya Paşa) Әбдүлһәмид Зија бәј (1825, Истамбул—1881, Адана)—түрк шаири, публисист вә *тәнзимат* дөврүнүн ичтимаи хадими. «Јени османлылар» чәмијјәтинин идеја рәһбәрләриндән иди. *Намиг Камалла* Лондонда «Мүхбир» вә «Һүррijјәт» гәзетләрини нәшр етдирмишдир. Түркијә конститусијасы лајиһәсинин (1876) мүәллифләриндәндир. Түрк әдәбијјатында хәлгилик мотивләринин инкишафында, әдәби дилин демократикләшдирилмәсиндә мүһүм рол ојнамышдыр. «Зијанын ше'рләри» (1881) адлы диваны өлүмүндән сонра чап олунмушдур. «Зәфәрнамә» сатирик китабы, «Вәрасәт мәктублары», «Рө'ја» вә с. әсәрләри вар. Әсәрләри 20 әсрин әввәлләриндә Азәрб.-да да кениш јајылмышды. Ж. Б. Молјерин «Тартүф» комедијасыны, Ж. Ж. Руссо вә Ж. Лафонтенин әсәрләрини түрк дилинә тәрчүмә етмишдир.

Әд.: К я м и л е в Х., Общественные мотивы в турецкой поэзии, М., 1969; А б и е в А., Заметки о турецкой сатире, «Литературный Азербайджан», 1969, № 11.

ЗИЈАД—бах *Кутум*.

ЗИЈАДЛЫ—Азәрб.ССР Ханлар р-нунун Говларсары советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 28 *км* шм.-да, Кәнчә—Газах дүзәнлијиндәдир. Әһ. 1490 (1979); памбыгчылыг, үзүмчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, тибб мәнтәгәси, телефон ст. вар.

ЗИЈАДХАНОВЛАР—ингилабдан әввәл Азәрб.-да (кечмиш Јелизаветпол губ.-нда) мүлкәдар нәсли. 20 мин десјатиндән артыг торпағы вар иди. З. нәслиндән Исмајыл хан Зијадханов 1-чи Дөвләт думасынын үзвү, һәмчинин Тифлис даирә мәһкәмәсинин прокурору олмушдур. З.-ын торпагларында дәфәләрлә кәндли чыхышлары баш вермишдир. Азәрб. Ингилаб Комитәсинин 1920 ил 5 мај тарихли декретинә әсасән З.-ын мүлк вә торпаглары мүсадирә едилмишдир.

«ЗИЈАЈИ-ГАФГАЗИЈЈӘ» — һәфтәлик әдәби, ичтимаи, сијаси гәзет. 1879—80 илләрдә «Зија» (Тифлис, 76 нөмрә), сонракы илләрдә «З.Г.» ады илә (1882—Тифлис, 1883—84—Шамахы, чәми 183 нөмрә) чыхмышдыр. Гәзетдә С. Ә. Ширвани, Н. Вәзиров, А. Чернјајевски вә б.-ларынын мүтәрәгги руһлу мәгаләләри илә јанашы, ислам идеолокијасыны тәблиғ едән јазылар да дәрч олунмушдур. Редактору вә нашири С. Үнсизадә иди.

Әд.: З е ј н а л о в Н., Азәрбајчан мәтбуаты тарихи, һ. 1, Б., 1973.

ЗИЈАЛЫЛАР—пешәјә көрә зеһни әмәклә мәшғул олан сосиал груп. Әввәлләр «З.» термини үмумијјәтлә, савадлы адамлара аид едилирди. З.-а мүһәндисләр, јазычылар, рәссамлар, һәкимләр, вәкилләр, артистләр, мүәллимләр, елми ишчиләр вә гуллугчуларын бөјүк гисми дахилдир. З.-ын формалашмасынын илкин шәртләри зеһни әмәјин физики әмәкдән ајрылмасы олмушдур. З. мүхтәлиф синифләрин ичәрисиндән чыхдыглары үчүн ичтимаи истеһсал системиндә хүсуси јер тутмур. Буна көрә дә З. һеч заман ајрыча синиф олмамышдыр. З.-ын фәалијјәтинин синфи характери онларын һансы синфин мәнафејинә хидмәт етмәләри илә мүәјјән олунур. З. һәлә гулдарлыг вә феодализм чәмијјәтиндә мејдана кәлмиш, Ренессанс дөврүндә елми, әдәби-бәдии, һабелә мүһәндис-техники З.-ын сајы чохалмышды. Капитализм дөврүндә бу просес сүр'әтләнмишди. Елми-техники ингилаб нәтичәсиндә З.-ын сајы вә онларын чәмијјәтдәки ролу даһа да артмышдыр. Бунунла јанашы капитализм сосиал тәрәггини, З.-ын јарадычы гүввәләринин инкишафыны буховлајыр, әсл мәдәнијјәтә антиһуманист мүнасибәт бәсләјир. Бу зиддијјәтләр З.-ы парчалајыр. В. И. Ленинин көстәрдији кими «...зијалылар башга синифләр арасында хүсуси бир јер тутараг, өз әләгәләринә, бахышларына вә саирәјә көрә гисмән буржуазијаја гошулурлар, капитализм зијалыны мүстәгил вәзијјәтдән кетдикчә мәһрум едәрәк, ону асылы муздчуја чевирдикчә вә онун һәјат сәвијјәсини ашағы салмаг тәһлүкәси доғурдугча, гисмән муздлу фәһләләрә гошулурлар» (Әсәр. там күллијјаты, ч. 4, сәһ. 227). Империализм мәрһәләсиндә ири машын сәнајесинин инкишафы илә әлагәдар истеһсалда вә игтисадијјатда гејри-физики әмәјин әһәмијјәти артдығы үчүн З.-ын

да сајы хејли артмышдыр. З.-ын империализмдә пролетарлашмасы дәринләшир, мүтәрәгги фикирли З.-да сосиал тәнгид һисси артыр, демократик вә буржуа-технократик З. арасында мүнагишә даһа да гүввәтләнир. З.-ын әксәријјәти чәмијјәтин милитаристләшдирилмәсинә гаршы чыхыр, сүлһ вә демократија уғрунда мүбаризәјә гошулур, сосиализмә мејл көстәрир. З.-ын габагчыл нүмајәндәләри (А. Франс, М. Андерсен-Нексе, Ф. вә И. Жолио-Күри, П. Пикассо, Р. Гуттузо) өз талеләрини мүбаризә апаран пролетариат вә Коммунист партијалары илә бағлајырлар. Коммунистләр сосиал инкишафда З.-ын ролуну шиширдән, јахуд да нәзәрә алмајан антимарксист бахыш вә фикирләри тәнгид едир, З.-ын һәгиги мөвгејини әсасландырырлар. «Капитализм тәрәфиндән пролетар вәзијјәтинә ендирилән вә ичтимаи һәјатда дәјишикликләрин зәрури олдуғуну баша дүшән гуллугчуларын кениш тәбәгәләри, һабелә зијалыларын хејли һиссәси фәһлә синфинин мүттәфиги олур» (Сов.ИКП Програмы, Б., 1977, сәһ. 34).

Русијада З.-ын формалашмасы 17—18 әсрләрдә тәһсил мүәссисәләринин ачылмасы илә бағлыдыр. Москва, Петербург, Кијев, Харков вә Казан Ун-тләри, техники вә к.т. ин-тлары вә академијалар З.-ын јетишдирилмәсиндә мүһүм рол ојнамышдыр. 19 әсрин орталарында разночин З. тәшәккүл тапмышдыр. 18—19 әсрләрдә рус вә дүнја мәдәнијјәтинин инкишафында М. В. Ломоносов, Н. И. Лобачевски, Д. И. Менделејев, А. С. Пушкин, М. Ј. Лермонтов, И. С. Туркенев, Л. Н. Толстој, Ф. М. Достојевски, А. П. Чехов, М. И. Глинка, П. И. Чајковски, М. П. Мусоргски, А. И. Репин, В. И. Суриков М. С. Шепкинин вә б.-нын ролу бөјүкдүр Габагчыл задәкан, сонралар исә разночин З. (А. Н. Радишшев, декабристләр: А. И. Кертсен, В. Г. Белински, Н. Г. Чернышевски вә б.) чаризмә гаршы мүбаризә апармышлар. Империализм дөврүндә Русијада З.-ын сајы сүр'әтлә артмышдыр. Фәһлә З.-ын формалашмасында вә тәрбијәсиндә болшевикләр партијасы мүһүм рол ојнамышдыр. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәси нәтичәсиндә, мәдәни ингилаб дөврүндә јени типли З. јетишмәјә башлады. Болшевик партијасы вә Совет һөкумәти һәм лүмпен-пролетар инамсызлығына арадан галдырмаг саһәсиндә (бах *Махајевчилик*), һәм дә фәһлә-кәндли һакимијјәтини тәкәббүрлә гаршылајан көһнә мүтәхәссисләрлә сәбрлә иш апармалы олмушдур. Ленин партијасы З.-ын јарадычылыг имканларыны ашкара чыхармаға вә онларла һәртәрәфли әмәкдашлыға сә'ј көстәрирди. В. И. Ленин дејирди: «Билик, техника вә тәчрүбәнин мүхтәлиф саһәләринә мәнсуб мүтәхәссисләрин рәһбәрлији олмадан сосиализмә кечмәк мүмкүн дејилдир» (Әсәрләри, ч. 27, сәһ. 244). Сосиализмдә физики әмәклә зеһни әмәк арасында мүһүм фәргләр кетдикчә азалыр, бу ики әмәк нөвүнү әлагәләндирмәји тәләб едән пешә саһәләринин сајы исә артыр. Коммунизмә кечид дөврүндә бүтүн сосиал синиф вә груплар арасында јахынлашма баш верир. Елми-техники ингилаб мәрһәләсиндә З.-ын функцијалары да хејли мүрәккәбләшмиш, сосиал ролу јүксәлмиш, онларын фәһлә синфи вә кәндлиләрлә сосиал-сијаси вә идеоложи әлагәси даһа да зәнкинләшмишдир. З.-ын сүлһ, бејнәлхалг әмәкдашлыг вә сосиал тәрәгги наминә фәалијјәти кенишләнир. Коммунизмин мадди-техники базасынын јарадылмасы вә мөһкәмләндирилмәсиндә, өлкәнин һәрби гүдрәтинин артырылмасында, буржуа идеолокијасына гаршы мүбаризәдә, совет адамларынын марксизм-ленинизм руһунда тәрбијә едилмәсиндә З.-ын ролу олдугча бөјүкдүр. Партија З.-ын ән габагчыл нүмајәндәләрини өз сыраларына гәбул едир. Инкишаф етмиш сосиализм чәмијјәтиндә З.-ын сосиал мөвгејинин мүһүм әһәмијјәти вардыр. ССРИ Конститусијасында көстәрилдији кими «ССРИ-нин сосиал әсасыны фәһләләрин, кәндлиләрин вә зијалыларын сарсылмаз иттифагы тәшкил едир» (маддә 19).

Феодализм дөврүндән Азәрб.-да да З. тәшәккүл тапмаға башлады. И. *Бәһмәнјар*, *Әчәми* Әбубәкр оғлу Нахчывани, *Хагани Ширвани*, *Низами Кәнчәви*, *Нәсими*, *Фузули* вә башгалары тәкчә Азәрб.-да дејил, бир чох башга өлкәдә дә мәшһур идиләр. *Марағa астрономија рәсәдханасында* јарадылмыш әсәрләр јунан дилинә тәрчүмә олунмушду. 14 әсрдә *«Дар-уш-Шәфа»*-да мүаличә апарылмагла јанашы, 6—7 мин тәләбә дә тәһсил алырды. Русијаја бирләшдирилдикдән сонра Азәрб.-да капитализмин инкишафы илә әлагәдар З.-ын сајы артмаға башлады. М. Ф. *Ахундов*, А. А. *Бакыханов*, Һ. Б. *Зәрдаби* вә б. кими габагчыл фикирли З. јетишди.

Азәрб.-да јени типли, әсл халг З.-ынын јаранмасы вә инкишафы Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра, сосиализм гуручулуғу дөврүндә баш вермишдир. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин илк илләриндән башлајараг, јени типли мүтәхәссисләрин һазырланмасы үч јолла кетмишдир: 1) ингилабдан әввәл тәһсил алмыш мүтәхәссисләри сосиализм гуручулуғуна чәлб едиб јенидән тәрбијәләндирмәк; 2) билаваситә истеһсалатдан габагчыл фәһлә вә јохсул кәндлиләри ирәли чәкмәк; 3) али вә орта техники мәктәбләр васитәсилә ихтисаслы кадрлар һазырламаг. Јени типли халг З.-ы ингилабын илк күнләриндә ирәли чәкилмиш фәһлә вә јохсул кәндлиләр иди. 1930 илдә Азәрб.-ын али мәктәбләри 3860 нәфәр мүһәндис-игтисадчы, мүәллим, инчәсәнәт ишчиси, к.-т. мүтәхәссиси һазырламышдыр. Артыг 1941 илдә Азәрб.-да З.-ын сајы 48 000 нәфәр олмушдур. Азәрб.-да совет З.-ынын һазырланмасына И. В. Губкин, И. Г. Јесман, А. О. Маковелски, И. И. Широкогоров, В. Л. Комаров, И. И. Мешшанинов вә б. хејли әмәк сәрф етмишләр. Али тәһсилли зијалы кадрларын һазырланмасында Москва, Ленинград, Кијев вә с. шәһәрләрин али мәктәбләри вә елми-тәдгигат ин-тларынын да мүһүм хидмәти вар. АКП МК-нын Октјабр (1971), Ијул (1979) пленумларынын, АКП-нин 29-чу гурултајынын гәрарлары Азәрб. З.-ынын коммунизм гуручулуғунда фәалијјәтинин кенишләндирилмәсиндә мүһүм рол ојнамышдыр.

Совет дөвләтиндә З.-ын идеја мәтинлији, ишкүзар вә сијаси фәаллығы, онларын коммунизм гуручулуғундакы ролу даһа да јүксәлмишдир.

Әд.: Маркс К., Капитал, ч. 1, Б., 1969; Енкелс Ф., Анти-Дүринг, Б., 1967; Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, һ. 1, сәһ. 151—153); В. И. Ленин, КПСС об интеллигенции. Сб., М., 1979; Хәлилов Г., Совет зијалыларынын чәмијјәтдә ролу, Б., 1966; Бағырзадә Ә., Азәрбајчан зијалылары Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә, Б., 1970; Рүстәмов М., Совет зијалылары инкишаф етмиш сосиализм дөврүндә, Б., 1977; Ерман Л. К., В. И. Ленин о роли интеллигенции в демократической и социалистической революциях, в строительстве коммунизма, М., 1970; Надель С. Н., Научно-техническая интеллигенция в современном буржуазном обществе, М., 1971; Савельев В. М., Савин В. П., Советская интеллигенция в Великой Отечественной войне, М., 1974; Карапетян Р. О., Становление и развитие интеллигенции как особого социального слоя, М., 1974; Трапезников С. П., Интеллектуальный потенциал коммунизма, М., 1976; Астахова В. И., Советская интеллигенция и ее роль в общественном прогрессе, Харьков, 1976; Советская интеллигенция. Краткий очерк истории (1917—1975), М., 1977; Октябрь и наука, М., 1977; Великий Октябрь и расцвет науки Советского Азербайджана, Б., 1977; Комков Г. Д., Левшин Б. В., Семенов Л. К., Академия наук СССР. Краткий исторический очерк, т. 1—2, М., 1977; Федюкин С. А., Интеллигенция развитого социалистического общества, в кн.: Культура развитого социализма (некоторые вопросы теории и истории), М., 1978.

ЗИЈАНКАР БАҒАЧЫГЛАР — бах *Бағачыглар*.

ЗИЈАНЛЫГ—ингилабдан әввәл Азәрб.-да (хүсусилә Ширван зонасында) јајылмыш гаршылыглы јардым формасы. Чох вахт јохсул кәндлиләрин әксәријјәтинин гошгу һејваны олмурду; белә һалларда әкин саһәләрини шумламаг үчүн 5—6 аилә (гошгу һејваны илә бирликдә) шәрикли адланан мүвәггәти бирлик тәшкил едирди. Һәр һансы бир аиләнин инәји, чамышы, өкүзү, кәли вә јахуд гојунунун гычы сындыгда, зәһәрләндикдә вә с. баш вердикдә кәндлиләр һәмин һејваны кәсир, әтини араларында бөлүшдүрүр вә һаггыны зијан чәкәнә верирдиләр; јығылан вәсаитә јени һејван алынырды. З. малдар әһали арасында да јајылмышды. Сонралар, ичтимаи-игтисади сәбәбләр үчүндән феодаллар тәрәфиндән зәһмәткеш кәндлиләрин истисмар формаларындан биринә чеврилсә дә, З. өз илкин мәзмунуну итирмәмиш вә сон дөврләрә гәдәр кәлиб чатмышды.

Әд.: Рәчәбов Г. Ә., «Зијанлыг» гаршылыглы јардым формасы һаггында, Азәрб.ССР ЕА Мә'рузәләри, ч. 22, 1966, № 9.

ЗИЈАНЧЫЛЫГ—Совет чинајәт һүгугуна көрә хүсуси тәһлүкәли дөвләти чинајәт; Совет дөвләтини зәифләтмәк мәгсәдилә сәнајени, нәгл.-ы, к.т.-ны, пул системини, тичарәти вә ја х.т.-нын дикәр саһәләрини, һабелә дөвләт органларынын вә ја ичтимаи тәшкилатларын фәалијјәтини сарсытмаға јөнәлдилән һәрәкәт вә ја һәрәкәтсизлик. Тәгсирлинин һәрәкәтләриндә Совет дөвләтини зәифләтмәк мәгсәдинин олмасы З.-а көрә мәс'улијјәтә чәлб етмәк үчүн мүтләг шәртдир. З. әмлакы мүсадирә олунмагла 8 илдән 15 илədәк мүддәтә азадлыгдан мәһруметмә вә 2 илдән 5 илədәк мүддәтә сүркүн етмәклә (вә ја сүркүн етмәмәклә) чәзаландырылыр(Азәрб. ССР Чинајәт Мәчәлләси, м. 62). Бах һәмчинин *Дөвләти чинајәтләр*.

ЗИЈАРӘТ ДАҒЫ — Азәрб.ССР-ин Һадрут р-ну (ДГМВ) әразисиндә, Гарабағ силсиләсинин ч.-ш.-индәдир.

һүнд. 2480 *м.* Орта Јуранын вулкано-кен-чөкмә сүхурларындан тәшкил олунмушдур. Субалп чәмәнликләри вар.

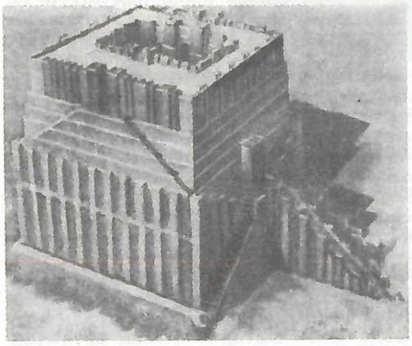
ЗИЈИЛЛӘР (verrucae)—дәринин дүјүнчүк, јахуд мәмәчик шәклиндә тәсадүф олунан инфексион хәстәлији. Төрәдичиси сүзүлән вируслардыр. Јолухма хәстәләрлә билаваситә контактда олдуғда, јахуд јолухмуш мәишәт әшјаларындан кечир. Ади, јасты (кәнчлик), итиучлу кондиломлар вә гочалыг (јаш кератомлары) З.-и ајырд едилир. Итиучлу кондиломларын, ади вә јасты З.-ин төрәдичиси сүзүлән вируслардыр. Инкубасија дөврү 2—5 ајдыр. А д и З. әлдә вә әл бармагларынын арасында чох, пәнчәнин алтында, үздә, башын түклү һиссәсиндә нисбәтән аз раст кәлир; санчаг башы бөјүклүјүндән нохуд бөјүклүјүнә гәдәр олур. Бозумтул-гәһвәји рәнкдә, сәтһи наһамар, мәмәчиклидир; ағрысыздыр. Пәнчәалты З. тәзјигә ән чох мә'руз галан јерләрдә әмәлә кәлиб дәринин дәринлијиндә јерләшир. Үзәри галын бујнуз күтләчиклә өртүлүр. Јеридикдә шиддәтли ағры верир, бә'зән инсанын әмәк габилијјәти дә позулур. Ј а с т ы, јахуд к ә н ч л и к З.-и адәтән, ушагларда вә кәнчләрдә әмәлә кәлир. Санчаг башы бөјүклүјүндә, даирәви, дәри рәнкиндә, һамар сәтһли дүјүнчүкләр олуб әлдә вә үздә јерләшир. И т и у ч л у к о н д и л о м л а р чинсијјәт органларында, гасыг бүкүшләриндә олур; дәрини натәмиз сахладыгда төрәјир. Хырда чәһрајы дүјүнчүкләр шәклиндә бирләшәрәк мәмәчијәбәнзәр ајагчыглы галынлашма әмәлә кәтирир. Г о ч а л ы г З.-и, јахуд ј а ш л а э л а г ә д а р к е р а т о м л а р, әсасән, үздә, бојунда, көвдәдә әмәлә кәлир. Јашлы адамларда тәсадүф олунур. Гејри-инфексион мәншәлидир. Гонур, гәһвәји, јахуд гара рәнкдә олуб, үзәри дәри пији һопмуш көвшәк бујнуз күтләчији илә өртүлмүшдүр. Гочалыг З.-и әмәлә кәлдикдә мүтләг һәким-дерматолога мүрачиәт етмәк лазымдыр. М ү а л и ч ә с и: ади, јасты вә гочалыг З.-ини маје азотла, хлоретил илә дондурмаг, електрокоагулјасија, јахуд криотерапија, колхисин мәһлулу илә аппликасијалар, Гордејев пастасы вә с. Интерферон препараты јахшы тә'сир көстәрир. Јајылмыш, давамлы формаларда рентгенотерапија. П р о ф и л а к т и к а с ы: шәхси кикијена гајдаларына риајәт етмәк, З.-и вахтында мүаличәјә башламаг.

ЗИЈРИК—Азәрб.ССР Лачын р-нунун Малыбәј советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 30 *км* г.-дә, Гарабағ јајласындадыр. Әһ. 59 (1979). Әсас тәсәррүфаты һејвандарлыгдыр. Ибтидаи мәктәб, јахынлығында Тунч дөврүнә аид курган вар.

ЗИКИРТУ, З и к е р т у—Азәрб.-да тарихи әрази, вил. Индики Мијанә—Әрдәбил р-ну әразисини әһатә едирди. Илк дәфә ады *Маннадан* асылы өлкә кими Ассурија (А ш ш у р) китабәләриндә чәкилир. Мәркәзи Парда ш. иди. Еһтимал ки, З.-ну Манна һөкмдарлары тәрәфиндән тәсдиг олунан јерли һакимләр—чанишинләр идарә едирди. З.-нун ады антик мәнбәләрдә мә'лумат верилән ирандилли сагартиләр тајфасынын ады илә ејниләшдирилир.

Әд.: М е л и к и ш в и л и Г. А., Наири-Урарту, Тбилиси, 1954; Д ь я к о н о в И. М., История Мидии, М., 1956; А л и е в И г р а р, История Мидии, Б., 1960; К а ш к а й С. М., Из истории Маннейского царства, Б., 1977.

ЗИККУРАТ (*аккад дилиндә*)—гәдим Месопотамијада дини гурғу. Пилләвары гурулушда тикилән З. бир-биринин үзәринә гојулмуш паралелепипедләрдән, јахуд кәсик пирамидалардан (3-дән 7-јәдәк) ибарәтдир. З.-ларын дахилиндә јерләшкә олмур (јухары һиссәси ибадәткаһ истисна едилмәклә).

А р а д а һ һ е ш у. Бабилдә Етеменанка зиккураты («Бабил гүлләси»). Е.ә. 7 әсрин орталары. Јенидәнгурма.

З.-ын мүхтәлифрәнкли (гара, гырмызы, ағ) террaслары пилләкән, јахуд *пандусла* бир-биринә бирләшдирилир, диварларында узунсов формада тахчалар ачылырды. Адәтән, З.-ын јанында мә'бәд јерләширди. З.-лар Иргагда (гәдим Борсиппа, Бабил, Дур-Шәррукин ш.-ләриндә—һамысы е.ә. 1-чи минилик) вә Иранда (Чога-Зәмбил ш. јериндә—е.ә. 2-чи минилик) галмышдыр.

ЗИКЕН (Siegen)—АФР-ин Шимали Рејн-Вестфалија әразисиндә шәһәр. Әһ. 58,4 мин (1970). Зикерланд дәмир филизи р-нунун мәркәзи. Металлуркија, машынгајырма вә дәри сәнајеси вар. П. *Рубенсин* вәтәнидир.

ЗИЛ—мусигидә јухары рекистр; назик сәс. Муғамын әсасән, Мајә шө'бәсинин бир октава јухарыда охунмасы (Растда Әраг, Бајаты-Ширазда зил Бајаты-Шираз вә с.). Симаји-шәмс зәрби муғамы Шурун, Мәнсуријјә исә Чаһаркаһ дәсткаһынын З.-идир.

ЗИЛАНЛЫ — Азәрб.ССР Губадлы р-нунда кәнд. З. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 24 *км* ч.-ш.-дә, Лачын—Мәммәдбәјли шосе јолу кәнарында, дағәтәји дүзәнликдәдир. Әһ. 399 (1979); тахылчылыг, түтүнчүлүк, барамачылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси вар.

ЗИЛБЕР Лев Александрович (27.3. 1894, Медвед, индики Новгород вил.-нин Солтсы р-ну—10.11.1966, Москва)—совет микробиологу, вирусолог вә иммунолог. ССРИ Тибб ЕА акад. (1945). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1946; 1967, өлүмүндән сонра Г. Ј. Свет-Молдавски илә бирликдә). 1921 илдән Москвада Халг Сәһијјә Комиссарлығынын Микробиолокија Ин-тунда чалышмыш, 1929 илдән Азәрб. Дөвләт Тибб Ин-тунун проф. вә ејни заманда Азәрб. Микробиолокија Ин-тунун директору олмушдур. 1939—45 илләрдә ССРИ Тибб ЕА Н. Ф. Гамалеја ад. Епидемиолокија вә Микробиолокија Ин-тунда ишләмишдир. Әсас әсәрләри микроорганизмләрин дәјишкәнлијинә, иммунитет вә с. һәср олунмушдур. 1937 илдә илк дәфә олараг Узаг Шәрг кәнә енсефалити вирус хәстәлијини тәсвир етмиш, онун төрәдичисини тапмыш вә епидемиолокијасыны ајдынлашдырмышдыр (әмәкдашлары илә бирликдә). 1945 илдән хәрчәнк хәстәлијинин баш вермәсиндә вирус нәзәријјәсинин әсасландырылмасы саһәсиндә тәдгигат апармышдыр. Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Ә с ә р л ә р и: Вирусная теория происхождения злокачественных опухолей, М., 1946; Учение о вирусах, М., 1956; Основы иммунологии, 3 изд., М., 1958; Вирусология и иммунология рака, М., 1962 (совм. с Г. И. Абелевым); Вирусогенетическая теория возникновения опухолей, М., 1968; Избр. труды, Л., 1971.

ЗИЛГӘ'ДӘ—бах *һичри тәгвим.*

ЗИЛИ—ховсуз халча нөвү. Стилизә едилмиш һејван вә гуш рәсмләри, рәмзи тәсвирләр, мүхтәлиф формалы *көл*, һәндәси вә нәбати мотивли орнаментләр З.-нин бәзәкләрини тәшкил едир. З. зәриф тохунушлу олур. Мүһүм З. мәнтәгәләри Абшерон, Газах, Гарабағ вә Ширван зоналарында јерләшир. 16—18 әсрләрдә Гарабағын индики Чәбрајыл р-ну ипәк З. тохунан мәркәз иди. Азәрб.-да тохунмуш З.-ләрин ән јахшы нүмунәләри дүнјанын бир сыра музејләриндә, о чүмләдән Текстил-музејдә (Вашингтон) вә Азәрб. Халчасы вә Халг-Тәтбиги Сәнәтинин Дөвләт Музејиндә (Бакы) сахланылыр.

ЗИЛҺИЧЧӘ—бах *һичри тәгвим.*

ЗИМА—РСФСР Иркутск вил.-ндә шәһәр. Зима р-нунун мәркәзи. Ока чајынын Сибир магистралы илә кәсишдији јердәдир. Д.ј. ст. Әһ. 51 мин (1977). Ағач е'малы сәнајеси, дәмир-бетон мә'мулаты, канифол екстраксијасы з-длары, електрокимја комбинаты, тикиш вә гушчулуг ф-кләри, тибб мәктәби вар.

ЗИМБАБВЕ (Zimbabwe)—1) Чәнуби Африкада Неолит вә Дәмир дөврләринә аид археоложи мәдәнијјәт. Замбези-Лимпопо чајлары арасындакы әразидә јајылмышды. 1868 илдә ашкар едилмиш Бөјүк Зимбабве археоложи комплексинин ады илә адландырылмышдыр. Бу комплекс комаларын јерләшдији «акропол»дан, гуш вә тимсаһ тәсвирли даш дирәкләрдән, гранит блоклу диварлары вә конусвары башлыглы дахили дәһлизләри олан еллипс гурулушлу «мә'бәд»дән вә с.-дән ибарәтдир. З. үчүн бәркидичи мәһлулсуз һөрүлмүш чохлу диварларын әмәлә кәтирдији плансыз даш тикилиләр сәчијјәвидир. Дәмирдән ох вә низә учлары, гызыл бәзәк шејләри, тоха вә балталар, јапма керамика, кәтирилмә чини габлар вә шүшә мунчуглар да тапылмышдыр. З. мәдәнијјәтини мүасир банту халгларынын әчдадлары јаратмышлар.

2) Өлкәдә иргчи режимин һөкмранлығына гаршы мүбаризә апаран милли азадлыг һәрәкаты фәалларынын 1960 илләрдә Чәнуби Родезијаја вердији ад.

Әд.: Ф а д е е в Л. А., Проблема происхождения культуры Зимбабве, «Советская этнография», 1960, № 2.

ЗИМЈАНИН Михаил Васиљевич (д. 21.11.1914, Витебск)—совет дөвләт вә партија хадими. Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1974). 1939 илдән Сов.ИКП үзвү. Фәһлә аиләсиндә доғулмушдур.

Мокилјов Педагожи Ин-туну битирмиш (1939), комсомол ишиндә чалышмышдыр; 1940—46 илләрдә Белорусија ЛККИ МК-нын биринчи катиби иди. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә Белорусијада партизан һәрәкатында иштирак етмишдир. 1946 илдә Белорусија КП Гомел Вил. Комитәсинин 2-чи катиби, 1946—47 илләрдә БССР маариф назири, 1947—53 илләрдә Белорусија КП МК катиби, сонра 2-чи катиби олмушдур. 1953 илдән ССРИ Харичи Ишләр Назирлијинин апаратында чалышмыш, ССРИ-нин ВДР (1956—57) вә ЧССР-дә (1960—65) фөвгәл'адә вә сәлаһијјәтли сәфири, ССРИ харичи ишләр назиринин мүавини (1965), «Правда» гәзетинин баш редактору (1965—76) олмушдур. 1976 илин мартындан Сов.ИКП МК катибидир. Партијанын 19—25-чи гурултајларынын нүмајәндәси олмуш, Сов.ИКП МК (1952—56 илләрдә вә 1966 илдән) вә МТК үзвү (1956—66) сечилмишдир. ССРИ Али Советинин (2—3, 7—10-чу чағырыш) депутатыдыр (7—9-чу чағырышларда Азәрб.ССР Бакы ш. Шаумјан сечки даирәсиндән). 4 дәфә Ленин ордени, 3 башга орден, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

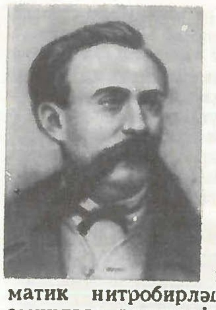
ЗИНГШПИЛ (алм. Singspiel, singen—охумаг+Spiel—ојун)—комик опера нөвү. 18 әсрдә Алманија вә Австријада кениш јајылмышды. З.-дә мусиги нөмрәләри арасында диалоглар олур. Алман бәстәкары И. Һиллер, Австрија бәстәкары К. Диттерсдорф З.-ин көркәмли нүмајәндәләридир. В. А. *Мотсарт* З.-ин классик нүмунәләрини јаратмышдыр («Һәрәмханадан гачырдылма», «Сеһрли флејта»). Мотсартын ән'әнәләри Л. *Бетһовен* («Фиделио»), К. М. *Вебер* («Азад атычы», «Оберон») вә б.-нын опералары, И. Штраус-оғулун оперетталарында давам етдирилмишдир.

ЗИНДАН—әл илә сәрбәст дөјмәдә пәстаһ үчүн дајаг кими ишләдилән стасионар дәмирчи аләти. З.-ын ишләк сәтһи пардагланмыш ағыр полад төкмә һиссәдән ибарәтдир; төкмә адәтән көтүк отурачаға бәркидилир. Чиһазгајырмада вә саат истеһсалында стола бәркидилмиш кичик З.-дан истифадә едилир.

ЗИНДАНМУРУГ—Азәрб.ССР Гусар р-нунда кәнд. З. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 18 *км* ч.-г.-дә, Гусар чајынын сағ саһилиндә, Гызылгаја платосунун (Бөјүк Гафгаз) шм. јамачындадыр. Әһ. 617 (1979); тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, китабхана вар.

ЗИНЗАҺАЛ—Азәрб.ССР Дашкәсән р-нунда кәнд. З. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 20 *км* ч.-ш.-дә, Кәнчә чајынын (Күр чајынын голу) сол саһилиндә, Муровдағ силсиләсинин шм. әтәјиндәдир. Әһ. 421 (1979); һејвандарлыг вә биткичиликлә мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, тибб мәнтәгәси вар.

ЗИНИН Николај Николајевич (25.8. 1812, Шуша ш.—18.2.1880, Петербург) —рус кимјачысы (үзви кимја). Петербург ЕА акад. (1865), Парис ЕА м. үзвү (1873). Казан ун-тини битирдикдән (1833) сонра Алманија, Франса вә Инкилтәрәдә ихтисасыны артырмыш, 1841—48 илләрдә Казан ун-тинин, 1848—64 илләрдә Петербург Тибб-Ҹәрраһлыг Академијасынын проф. олмушдур. З. 1842 илдә аммониум-сулфидлә тә'сир етмәк јолу илә ароматик нитробирләшмәләрин ароматик аминләрә редуксија реаксијасыны (бах *Зинин реаксијасы*) кәшф етиш, сонралар бу үсулла *анилин*, α-нафтиламин, мета-фенилендиамин (1844) вә мета-амин-бензој туршусу (1845) алмышдыр. З.-ин тәклиф етдији һәмин синтез үсулу әсасында Русијада синтетик боја, партлајычы маддә вә әчзачылыг сәнајеләри јарадылмышдыр. З. 1867—68 илләрдә Рус Кимја Ҹәмијјәтинин (индики Д. И. Менделејев ад. Үмумиттифаг Кимја Ҹәмијјәти) јарадылмасында фәал иштирак етмиш вә һәмин чәмијјәтин илк президенти (1868—78) олмушдур. З. мүасири А. А. *Воскресенски* илә бирликдә бөјүк кимјачылар мәктәби (А. М. Бутлеров, Н. Н. Бекетов, А. П. Бородин, Л. Н. Шишков вә б.) јаратмышдыр.

Әд.: Фигуровский Н. А., Соловьев Ю. И., Николай Николаевич Зинин, М., 1957; Мусабеков Ю. С., История органического синтеза в России, М., 1958; Монолов К., Великие химики, т. 2, М., 1976; Андрусев М. М., Андрусева Е. М., Н. Н. Зинин, В. В. Марковников, М., 1977.

ЗИНИН РЕАКСИЈАСЫ — ароматик нитробирләшмәләрдән редуксија јолу илә ароматик аминләр алынмасы үсулу:

$$ArNO_2+3H_2S \rightarrow ArNH_2+3S+2H_2O.$$

Редуксијаедичи кими әввәлләр һидроке н-сулфид вә ја аммониум-сулфиддән истифадә едилирди. Н. Н. *Зинин* бу јолла α-аминнафталин вә *анилин* синтез етмиш, бу да әввәлләр тәбии *индигодан* алынан вә чох баһа баша кәлән анилинин бојагчылыгда кениш тәтбигинә имкан јаратмышдыр. Мүхтәлиф ароматик аминләрин синтези З.р. принсипләринә әсасланыр. Һәмин аминләр исә синтетик боја, партлајычы маддә, мүхтәлиф дәрман маддәләри, бә'зи әтријјат нөвләри вә с. истеһсалы үчүн әсас хаммалдыр. Үзви синтезин инкишафында З.р.-нын ролу олмушдур. З.р. 1842 илдә кәшф едилмишдир.

ЗИНОВЈЕВ Николај Михајлович (7.5. 1888, Иваново вил. Палех р-нунун Дјакилево к.—4.7.1979, Палех)—миниатүр устасы. ССРИ халг рәссамы (1974); Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1978). 1941 илдән Сов. ИКП үзвү. 1902—06 илләрдә Палехдә икона сәнәти е'малатханасында охумушдур. З. ән'әнәви лак бојакарлығында совет мөвзуларыны ишләјән илк сәнәткарлардандыр. 1928—68 илләрдә Палех Рәссамлыг Мәктәбиндә дәрс демиш, 1944—56 илләрдә Палех музејинин директору олмушдур. Әсәрләри: «Торпағын тарихи», «Измаилә һүчум», «Горкинин портрети», «Күпәкирән гарынын мүһакимә едилмәси», «Шаһин нәғмәси», «Иваново фәһләләри Вәтәндаш мүһарибәси чәбһәсиндә» вә с. З. Ленинград, Јарославл, Иваново вә Рыбинскдәки пионерләр сарајынын дивар рәсмләринин дә мүәллифидир. Әсәрләри Третјаков галерејасында (Москва) вә с. музејләрдә сахланылыр. Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәри: Искусство Палеха, Л., 1968.

ЗИНЧАНТРОП (Зинч—Шәрги Африканын гәдим әрәбчә ады+јун. ánthropos —инсан)—галығы 1959 илдә инкилис антропологу вә археологу Л. Лики тәрәфиндән Олдовај дәрәсиндә (Танзанија) ашкар едилмиш газынты примат. З.-ун кәлләси (кәлләнин алт чәнәси јохдур) чох бөјүк вә ағыр, дишләри иридир. Лакин көпәк дишләри башга дишләрин сырасындан габаға чыхмыр. Бејнинин һәчми 530 $см^3$-дир. 1750 мин ил әввәл јашамышдыр. *Австралопитекләрин* ән гәдим нөвләриндән һесаб олунур. Кәллә вә скелет галыгларынын хүсусијјәтләринә әсасән еһтимал едилир ки, З. гориллајабәнзәр мејмун олмушдур. 1960 илдә Л. Лики икинчи З. галығыны ашкар етдикдән сонра өзү дә З.-ун горилләјабәнзәр мејмун олмасыны е'тираф едир.

Әд.: Рогинский Я. Я., Проблема антропогенеза, М., 1969; Ларичев М., Поиски предков Адама, М., 1978.

ЗИНЧИЛӘР—7—9 әсрләрдә әрәб вә Иран гул алверчиләри тәрәфиндән, әсасән, Зәнзибар а.-нын (әрәб дилиндә әз-Зинч; З. ады да бурадандыр) гул базарларындан алынараг Ираг вә Хузистана кәтирилмиш Шәрги Африка мәншәли зәнчи гулләр. З.-дән ән ағыр ишләрдә (каналлар газыр, батаглыглары гурудур, шоранлыглары әкин үчүн јарарлы саһәләрә чевирир, һәмчинин памбыг вә шәкәр гамышы плантасијаларында ишләјирдиләр) истифадә едирдиләр. З.-дән хилафәтин бә'зи гошун һиссәләри дә тәшкил едилмишди. Дөзүлмәз иш шәраити вә амансыз истисмар дәфәләрлә З.-ин үсјанларына сәбәб олмушду.

Әд.: бах *Зинчиләр үсјаны* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ЗИНЧИЛӘР ҮСЈАНЫ—869—883 илләрдә Ираг вә Хузистанда *зинчиләрин* үсјаны. Үсјана Саһиб әз-Зинч адландырылан вә өзүнү Әли нәслиндән е'лан едән Әли ибн Мәһәммәд башчылыг едирди. Үсјана бә'зи јерли кәндлиләр вә бәдәви тәмим тајфасы да гошулмушду. Зинчиләр гыса мүддәтдә әл-Гәдисијјә, Абадан, Әһваз, Бәсрә вә с. әлә кечирдиләр. Онлар гул саһибләрини вә нәзарәтчиләри өлдүрүр, африкалы гуллары азад едир, лакин гулдарлығы ләғв етмәкдәнсә өзләри азад әһалинин бир һиссәсини гула чевирирдиләр. Зинчиләр Ҹәнуби Ираг вә Гәрби Хузистан әразисиндә өз дөвләтләрини јарадараг Бағдады горху алтына алдылар. Үсјанчылар стратежи чәһәтдән әһәмијјәтли әл-Маниә, әл-Мәнсурә вә әл-Мухтара (пајтахт) шәһәрләрини салдылар. Хәлифә Мүтәмидин [870—892] дөврүндә үсјанчылар бир нечә дәфә мәғлубијјәтә уғрадылар. 874 илдә Хәлифә зинчиләрлә мүбаризә апармаг үчүн бир чох үсјанын јатырылмасында фәргләнмиш Азәрб. *Сачиләр* сүлаләсинин баниси *Әбу-с-Сачы* Әһваза вали тә'јин етди. Лакин елә илк дөјүшләрдә мәғлуб едилән Әбу-с-Сач тезликлә вәзифәдән кәнар едилди. 879 илин сонунда үсјанчылар Васит ш.-ни тутдулар. Һәмин дөврдә зинчиләр ара-

сында синфи тәбәгәләшмә башланды. Бу исә кәндлиләрин үсјандан узаглашмасына, сырави зинчиләрин тәрәддүдүнә вә беләликлә, үсјанын зәифләмәсинә сәбәб олду. 880 илдә әл-Маниә галасы алынды. 883 илдә әл-Мухтара үч иллик мүһасирәдән сонра сүгут етди; Саһиб әз-Зинч өлдүрүлдү. З.ү.-нын амансызлыгла јатырылмасы үсјанчыларын јенидән гула чеврилмәси илә нәтичәләнди. З.ү. мүвәффәгијјәтсизлијә уғраса да Хилафәти зәифләтди вә онун парчаланмасыны сүр'әтләндирди.

Әд.: Беляев Е. А., Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье, М., 1966; Али-заде Э. Э., Некоторые сведения о предводителе восстания зинджей Али ибн Мухаммеде, Изв. АН Азерб.ССР (серия истории, философии и права), 1973, № 1.

ЗИРВӘ—дағ, дағ силсиләси вә ја дағ массивинин ән јүксәк һиссәси. Тектоник гурулушундан, ону тәшкил едән сүхурларын литоложи тәркибиндән, денудасија просесләринин хүсусијјәтләриндән вә с. асылы олараг З.-ләр пик, платојабәнзәр вә с. формада ола биләр. Дүнјада ән јүксәк З. Һималај д-рында Чомолунгмадыр (Еверест, 8848 *м*). ССРИ-дә Коммунизм Пики (7495 *м*), Азәрб.ССР-дә Базардүзү (4466 *м*) ән јүксәк З.-ләрдир.

ЗИРЕҺ—сојуг силаһ зәрбәсиндән горунмаг үчүн истифадә едилән мүдафиә ләвазиматы, кејим. Е.ә. 3-чү миниилликдә мејдана чыхдығы еһтимал олунур. Әввәлләр чуха, көдәкчә вә с. формасында көндән һазырланмыш, сонралар үзәринә метал лөвһәчикләр тикилмишдир. Метал тор вә ја метал лөвһәчикләрдән ибарәт олан З.-ин мүхтәлиф формалары вар иди. Антик вә орта әсрләрдә З. даһа да тәкмилләшмиш вә кениш јајылмышды. Одлу силаһын јаранмасы илә әлагәдар арадан чыхмышдыр. Азәрб.-да археложи газынтылар заманы Тунч, дәмир, антик вә орта әсрләр дөврүнә аид мүхтәлиф З. галыглары ашкар едилмишдир.

Әд.: Османов Ф. Л., Ибраһимов Ф. Ә., Нүјүдән тапылмыш антик дөвр албан силаһлары һаггында, Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри (тарих, фәлсәфә вә һүгуг серијасы), 1976, № 4.

ЗИРЕҺ—инсанлары, механизм, дөјүш машыны, кәми вә мүхтәлиф мүдафиә тикилиләрини күллә, артиллерија мәрмиси, торпеда вә с. силаһлардан, һәмчинин нүвә партлајышы тә'сирләриндән горујан васитә. Һәрби техникада әсасән *зиреһ поладындан* истифадә олунур. З. гурулушуна көрә һомокен (кәсији боју ејни кимјәви тәркибли вә ејни механики хассәли) вә һетерокен (үз вә арха гатлары мүхтәлиф механики хассәли, биртәрәфи табланмыш), јахуд мүхтәлиф механики хассәли вә кимјәви тәркибли (сементләнмиш, икигат, чохгат) олур. З.-ин әсас көстәричиси онун бәрклијидир. Поладдан башга, алүминиум әринтиләри, пластик күтлә, керамика вә с. материаллардан да З. һазырланыр.

ЗИРЕҺ—бә'зи һејванларын бәдәнини бүтөв вә ја гисмән өртүб мүдафиә едән мөһкәм төрәмә. Онурғасызларда хитин өртүјүн галынлашмасы (бөчәкләрдә) вә ја әһәнк бирләшмәләриндән ибарәт лөвһәләр (хәрчәнкләрдә, дариситиканлыларда вә с.) З. әмәлә кәтирир. Онурғалылар синфинин бүтүн нүмајәндәләриндә (гушлардан башга) З. вар. Газынты һалында тапылан гәдим чәпәсизләрдә мөһкәм сүмүк З. инкишаф етмишди. Мүасир Америка зиреһли дурнабалыгларында, Африка чохүзкәчлиләриндә, зиреһли нахаларда, дәниз ијнәләриндә вә дәниз атларында З. вар. Нәсли кәсилмиш сүрүнәнләрин чохунда, хүсусилә мүасир тысбаға вә тимсаһларда сүмүк З. јахшы инкишаф етмишдир. Мәмәлиләрдән нәсли кәсилмиш глиптодонтларда сүмүк З., индики зиреһлиләрдә вә пангoлинләрдә исә гәрни лөвһәләрдән ибарәт З. вардыр.

ЗИРЕҺ ПОЛАДЫ—һәрби објектләрин зиреһ өртүјүнү һазырламаг үчүн лекирләнмиш полад. Техники мәгсәдләрлә (мәс., електрик кабелләрини зәдәләнмәдән горумаг үчүн) дә тәтбиг едилир. З.п.-нда лекирләјичи елемент кими, әсасән, хром, никел, молибден, ванадиум, манган вә силисиумдан истифадә олунур. Һәрби мәгсәдләр үчүн, әсасән, З.п. 20—200 *мм* галынлығында тавалар шәклиндә, техники мәгсәдләр үчүн исә адәтән лент вә мәфтил шәклиндә истеһсал едилир.

ЗИРЕҺЛИ АВТОМОБИЛ—кәшфијјат, мүһафизә вә рабитә үчүн зиреһли дөјүш машыны. Илк З.а. 1900—1902 илләрдә Инкилтәрәдә гурашдырылмышдыр. Русијада З.а.-ин истеһсалына 1914 илдә башланмышдыр. З.а. топ вә пулемјотларла тәчһиз олунур. Јүнкүл (4 *т*-дәк), орта (4—8 *т*) вә ағыр (8 *т*-дан артыг) чәкили З.а.-лар вар. Һеј'әти 3—4 нәфәр, макс. сүр'әти гуруда 90—105 *км/саат*, суда исә 4—5 *км/саат*-дыр. Мүасир З.а. үзүр, јахуд дәринлији 1,4 *м*-дәк олан су манеәләрини кечә билир. Шинләриндәки һава тәзјигини тәнзимләјән мәркәзләшдирилмиш систем јүксәк кечид габилијјәти јарадыр. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра мәһдуд тә'јинатлы З.а.-ларин истифадәси кенишләнмишдир.

Әд.: Билык С. Т., Бронированные колесные машины Советской Армии. Краткий очерк-альбом из истории бронированных колёсных машин, М., 1970.

Зиреһли молјусклар: 1—Placiphorella stimpsoni; 2—Criptochiton stelleri; 3—Monicella marmorea.

ЗИРЕҺЛИ ГАТАР—күллә вә мәрми гәлпәләриндән мүһафизә үчүн зиреһләнмиш гатар; д.ј. хәтти бојунча кедән вурушмаларда гошунлары атәшлә мүһафизә етмәк вә мүстәгил һәрби әмәлијјат апармаг үчүндүр. Илк З.г.-дан Франса—Пруссија мүһарибәсиндә (1870—71) истифадә олунмушдур. Рус ордусунда исә Биринчи дүнја мүһарибәси дөврүндә (1914—18) тәтбиг едилмишдир. Тәшкилати чәһәтдән З.г. һәрби бөлмә олуб, дөјүш һиссәси вә базадан ибарәтдир. Дөјүш һиссәси зиреһли локомотив (паровоз, тепловоз), 2 вә даһа артыг зиреһли вагон, јахуд зиреһли мејданчадан вә 2—4 хүсуси д.ј. платформасындан ибарәтдир. Һәр зиреһли вагон 1—2 топ, 4—8 пулемјотла тәчһиз олунур. База гәраркаһын јерләшдирилмәси, шәхси һеј'әтин истираһәти вә дашынан мүхтәлиф еһтијат материалларынын сахланмасы үчүндүр; локомотивдән вә бир нечә вагондан ибарәт олур. З.г.-лардан Биринчи дүнја мүһарибәсиндә кениш истифадә олунмушдур. Икинчи дүнја мүһарибәсинин кедишиндә авиасија вә зиреһли танк техникасынын инкишафы илә әлагәдар тәдричән өз әһәмијјәтини итирмишдир.

ЗИРЕҺЛИ ДУРНАБАЛЫГЛАРЫ (Lepisosteiformes, әввәлләр Lepidosteiformes)—ганоидли балыглар групундан ширин су балыглары дәстәси. Бәдәни узунсовдур; мөһкәм зиреһлә өртүлүдүр. Дујғу кисәчикләри вә бурун дәликләри узун бурнунун учунда јерләшир. З.д. нын газынты галығы Авропанын Табашир чөкүнтүләриндән, Шимали Американын вә Асијанын (Һиндистан) Еосен дөврүндән мә лумдур. Кајман балыглары адланан чинсдән ибарәт 1 фәсиләси вар.

ЗИРЕҺЛИ КӘМИ—1) ескадра З.к.-си и—19 әсрин сону 20 әсрин әввәлләриндә Русијада ҺДД-нын *линкору*. 2) Саһил мүдафиәси үчүн З.к. саһил јахынлығында әмәлијјат апармаг үчүндүр. Зиреһи хәтт кәмиләриндән зәиф вә топлары кичик чаплыдыр. З.к.-нин бир нөвү дә су басымы аз олан зиреһли катердир. Дајаз саһәләрдә вә чајларда һәрби әмәлијјат апармаг үчүндүр. Пулемјот вә 37—85 *мм* чаплы 1—2 топла тәчһиз едилир.

ЗИРЕҺЛИ МОЛЈУСКЛАР (Loricata, Polyplacophora), хитонлар—молјусклар типиндән онурғасыз һејван синфи. Тәгр. 1000, ССРИ-дә 40-дәк нөвү гејд едилмишдир. Узунсов-овал вә гурдшәкилли бәдәнинин уз. 0,5—33 *см*-дир; баш, көвдә вә ајагдан ибарәтдир. Бел һиссәси чанагла өртүлүдүр. Мантија бошлуғунда ләләјәбәнзәр гәлсәмәләр јерләшир; бөјрәкләрин ахачаглары, анал вә чинсијјәт дәликләри бураја ачылыр. Ајрычинсијјәтлидир. Инкишафы метаморфозла кедир. Әсасән, дәнизләрин дајаз саһилләриндә, даш вә гајаларын үзәриндә чох олур. Јосун вә детритлә гидаланыр. Бә'зи нөвләри јејилир.

Әд.: Догель В. А., Зоология беспозвоночных, 6 изд., М., 1975.

ЗИРЕҺЛИ ТАНК ГОШУНЛАРЫ—бах *Танк гошунлары*.

ЗИРЕҺЛИ ТАНК ТЕХНИКАСЫ—сәтһи зиреһлә өртүлмүш мүхтәлиф дөјүш машынларындан (*танк*, *зиреһли транспортјор*, *зиреһли автомобил*, дөјүш кәшфијјат машыны, һәмчинин тә'мир, једәк, галдырычы вә с. көмәк-

чи машынлар) ибарәт һәрби техника нөвү. Мүасир З.т.т., әсасән, гуру гошунларынын сәрәнчамында олур. З.т.т.-нын әсас тәркиб һиссәси танклардыр. Танкларын дөјүш хүсусијјәтләринин јүксәлдилмәси вә конструксијасынын тәкмилләшдирилмәси З.т.т.-нын дикәр нөвләринә һәлледичи тә'сир көстәрир. З.т.т. машынлары топ, пулемјот вә һәмчинин ракетләрлә силаһландырылыр. Һеј'әти һәр чүр һүчумдан горумаг үчүн З.т.т. машынлары бүтүнлүклә зирреһләнир, һерметикләшдирилир вә сүзкәч-вентилјасија гурғулары илә тәчһиз едилир.

Әд.: Танки и танковые войска, под ред. А. Х. Бабаджаняна, М., 1970; Земсков В. И., Виды Вооруженных Сил и рода войск, М., 1975.

ЗИРЕҺЛИ ТРАНСПОРТЈОР—әсасән, моторлу атычы пијада гошун һиссәләринин дөјүш јеринә чатдырмаг, онлары атәшлә мүһафизә етмәк үчүн кечид габилијјәти јүксәк олан, тыртыллы вә ја тәкәрли зирреһли дөјүш машыны; кәшфијјат вә көзәтчилик мәгсәдләри үчүн дә ишләдилир. Мүасир З.т. дөјүшдә танкларла биркә истифадә едилир. З.т.-а 10—20 нәфәрлик һеј'әт јерләшир. З.т.-ун һерметикләшдирилмиш көвдәсиндә нүвә һүчумундан мүһафизә системи, кечә һәрәкәт етмәк үчүн ишыгландырычы чиһазлар, топ вә пулемјотлар гурашдырылыр. Топ, јахуд минаатанын јердәјә алынмасы, јаралыларын евакуасијасы, дөјүш сурсаты вә с. јүкләрин дашынмасы үчүн хүсуси тәртибатлары да олур. Гүлләсиз З.т. чапы 7,62—12,7 *мм* олан пулемјотла, гүлләли З.т. пулемјотла вә һәм дә 20 *мм*-лик топла тәчһиз едилир. Тыртыллы З.т.-ун сүр'әти 70 *км/саат*, тәкәрли З.т.-ун сүр'әти исә 90—100 *км/саатдыр*. Тәјјарәдә дашына билән вә үзән З.т.-лар да мөвчуддур.

ЗИРЕҺЛИЛӘР, армадиллар (Dasypodidae)—Америка кәмдишлиләри (Edentata) дәстәсиндән мәмәли һејван фәсиләси. Бәдәни гәрни лөвһәләрдән ибарәт галын зирреһлә өртүлүдүр. Пота, јөндәмсиз һејвандыр; гәрни лөвһәләрин хејли һиссәси мүвафиг сүмүк лөвһәсинин үзәриндә јерләшир (дәри сүмүкләшмәси); адәтән гуршаг шәклиндә дүзүлән гәрни лөвһәләрдәки бә'зи сыраларын бир-бирилә еластик бирләшдиричи тохума илә бирләшмәси зирреһә һәрәкәтлилик верир. Бәдәнинин уз. (гујругсуз) 1 *м*-дәкдир; ири чајнаглыдыр. 28—40 (нәһәнк З.-дә исә 90-дәк) диши вар. 9 чинси бирләшдирән 2 јарымфәсиләдән ибарәтдир. Чәнуби вә Мәркәзи Американын чөл, сәһра, саванналарында вә мешә кәнарларында јашајыр. Ән чох доггузгуршаглы З., нәһәнк З. вә үчгуршаглы З.-ә тәсадүф олунур. Тәк јашајыр. Кечә һәјаты кечирир; күндүзләр јувада кизләнир. Хырда онурғалылар, һәшәратлар, сүрфәләр вә молјускларла гидаланыр. 2—4 бала догур. Овланыр.

ЗИРӘ (Carum)—чәтирчичәклиләр фәсиләсиндән ики вә ја чохиллик от чинси. Јарпағы ики вә ја үчгат ләләквары бөлүмлүдүр. Ағ вә ја чәһрајы чичәкләри чәтиршәкилли чичәк групунда јерләшир. Икитохумлу мејвәси узунсовдур. Авропа вә Асијада 30, ССРИ-дә 10, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 3 нөвү јајылмышдыр. Әкилән ади З.-нин (C. carvi) мејвәсиндә 3—7% ефир јағы (тибдә вә әтријјатда истифадә едилән карвон вә лимонен), 18—20% техники јағ олур. Мејвәси әдвијјат кими чөрәкбиширмә, гәннады, ликөр вә консерв сәнајесиндә ишләдилир. Балверән биткидир.

ЗИРӘ—Азәрб.ССР Әзизбәјов р-нунда (Бакы ш. советлији) шәһәр типли гәсәбә (1960 илдән). Р-н мәркәзиндән (Шүвәлан) 18 *км* ч.-ш.-дә, Абшерон ј-а-ндадыр. Һерпетоложи лабораторија, даш карханасы, тәрәвәзчилик-сүдчүлүк с-зу, орта вә сәккизиллик мәктәб, клуб, китабхана, поликлиника, ушаг бағчасы, көрпә еви, ме'марлыг абидәләриндән 17 әсрә аид мәсчид, археоложи абидәләрдән Тунч дөврүнә аид јашајыш јери, 16—17 әсрләрә аид гәбиристан вар. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

ЗИРӘ ГАЗ-КОНДЕНСАТ-НЕФТ ЈАТАҒЫ—Абшерон ј-а-нын ч.-ш. һиссәсиндә, Гәдим Хәзәр чөкүнтүләри илә өртүлмүш дәнизкәнары дүзәнликдәдир. 1946 илдә апарылмыш дәгиг сејсмик кәшфијјаты нәтичәсиндә Мәһсулдар гатын алт лајларынын тектоникасы өјрәнилмиш вә бунун әсасында 1953 илдә дәрин газыма кәшфијјаты ишләринә јенидән башланмышдыр. Јатағын геоложи гурулушунда Гәдим Хәзәр чөкүнтүләри, Абшерон вә Акчагыл мәртәбәләри вә Мәһсулдар гат чөкүнтүләри өјрәнилмишдир. Тектоник чәһәтдән јатаг г., шм.-г. истигамәтли јасты асимметрик брахиантиклинал гурулушлу гырышыгла әлагәдардыр. Гала лај дәстәсинин таванына көрә ч. ганады (8—10°) шм. ганадына (3—4°) нисбәтән дикдир. Нефт Гала лај дәстәсинин II һоризонтунда, газ-конденсат-нефт Үст Гырмакиалты, газ-конденсат исә Алт Гырмакиалты, Гырмаки вә Гырмакиүстү килли лај дәстәләриндә ашкар едилмишдир. Јатаг 1956 илдән истисмар. Нефтин хүс. ч. 0,850—0,860.

ЗИРӘФКӘНД—орта әсрләрдә Јахын Шәрг классик мусигисиндә кениш јајылмыш 12 әсас муғамдан бири.

ЗИРИЛӘР — *Ифригијада* 973 — 1160 илләрдә һакимијјәтдә олмуш бәрбәр сүлаләси. Әсасыны 973 илдә Ифригијаја ирсән чанишин тә'јин олунмуш Ибн Зири (Фатимиләрин тәрәфдарларындан олан вә сүлаләјә адыны вермиш Зири ибн Мәнадин оғлу) гојмушдур. 1048 илдә Зири әмири әл-Мүиз мүстәгиллијини е'лан етди вә шиәликдән үз дөндәрди. Фатимиләр гисас мәгсәди илә көчәри бәну һилал вә бәну сүлејм тајфаларыны З.-ә гаршы көндәрдиләр. Өлкә талан едилди. З.-ин һакимијјәти номинал вәзијјәтә дүшдү. 1160 илдә *Әлмуваһһидиләр* З. сүлаләсинә сон гојду. З.-ин нүмајәндәләри: Ибн Зири [973—984]; әл-Мәнсур [984—996]; Бадис [996—1016]; әл-Мүиз [1016—62]; Тәмим [1062—1108]; Јәһја ибн Тәмим [1108—16]; Әли ибн Јәһја [1116—21]; әл-Һәсән ибн Әли [1121—60].

ЗИРИНЧ (Berberis)—*зиринчкимиләр* фәсиләсиндән кол чинси. Јарпағы садә (кәнары дишли), чичәкләри сары, киләмејвәләри гырмызыдыр. Тәгр. 175 нөвү вар. Әсасән, Шимал јарымкүрәсиндә јајылмышдыр. ССРИ-дә 12 (Орта Асијанын вә Гафгазын дағ р-нларында, Узаг Шәргдә), о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 3 нөвү битир. Киләмејвә вә бојаг биткиси кими тәсәррүфат әһәмијјәти вар. Мејвәси С витамини илә зәнкиндир. Балверән биткидир. Бәрк одунчағы чилинкәрликдә ишләдилир. Ади З. вә Амур З.-инин јарпагларындан алынан тинктура ушаглыг ганахмаларында, өдговучу васитә кими вә өддашы хәстәлијиндә истифадә едилир.

ЗИРИНЧКИМИЛӘР (Berberidaceae)—икиләпәли битки фәсиләси. Чохиллик от, кол вә ја кичик ағачлардыр. Чичәкләри икичинсијјәтли олуб, салхым, сүпүркә вә дикәр чичәк групунда топланмышдыр. Јарпаглары нөвбәли дүзүлүр. Мејвәси киләмејвә, бә'зән дә гутучугдур. Шимал јарымкүрәсинин мүлајим иглимли өлкәләриндә битән 650 нөвү мә'лумдур. ССРИ-дә 30-дәк (7 чинси), о чүмләдән Азәрб. ССР-дә 6 нөвү (4 чинси) јајылмышдыр. Әсас чинсләри *зиринч*, епимедиум, *домбалапкок* вә с. дир. Дәрман, декоратив вә мејвә биткиләридир.

ЗИРКОН (алм. Zirkon, фар. زرگون — гызылы), циркон—силикатлар синфинә аид минерал. Тәркиби $Zr(SiO_4)$. Гарышыглардан асылы олараг мүхтәлиф нөвләри вар: алвит, ојамалит, хагаталит, наекит вә с. Миси-сары, гонур-гырмызы, чәһрајы шәффаф З. киасинт, колломорф З. аршиновит адланыр вә с. Тетрагонал сингонијада кристаллашыр. Призма вә дипирамида комбинасијалы кристаллар әмәлә кәтирир. Рәнки гәһвәји-сарыдан гәһвәјијә, боза, чәһрајыја, гырмызыја гәдәр дәјишир, бә'зән рәнксиз олур. Алмаз парылтылыдыр. Сәртлији 7—8, сыхлығы 4680—4710 *кг/м*³ (бә'зи нөвләринин сыхлығы вә сәртлији аздыр). Zr, Hf вә сиркониум 4-оксид алмаг үчүн әсас мәнбәдир. Тәмиз сирконијум гумлары төкмә гәлибләри, одадавамлы материаллар вә хүсуси керамика истеһсалында хаммал кими ишләдилир. Киасинт, һабелә сары вә ја ашыл шәффаф З.-дан (2-чи синиф гијмәтли дашдыр) зәргәрликдә истифадә олунур. Бөјүк еһтијатлары АБШ, Шри-Ланка вә Шәрги Австралијададыр.

ЗИРТА—Ассурија (Ашшур) һөкмдары III Салманасарын [е.ә. 859—824] китабәләриндә *Манна* дөвләтинин пајтахты *Изирту* ш.-нин ады.

ЗИФТ (әр. زفت—гатранлы маје)—бәрк јаначағын (даш көмүр, гонур көмүр, шист, ағач, торф) гуру дистилләсиндә алынан мүхтәлиф үзви маддәләр гарышығындан ибарәт асан ахычы маје вә ја гаты күтлә. Рәнки түнд гәһвәјидән гараја гәдәр мүхтәлиф чаларлыдыр. Тәркибиндә мүхтәлиф карбоһидрокенләр, феноллар, үзви әсаслар, оксикенли бирләшмәләр вә с. олур. Даш көмүр З.-инин тәгр. 35%-ини феноллар тәшкил едир. Гонур көмүр З.-и, тәркибиндә парафинләрин чох (19%-ә гәдәр) вә асфалтенләрин нисбәтән аз (3—6%) олмасы илә дикәр З. нөвләриндән фәргләнир. Шист З.-инин тәркибиндә алдеһид вә кетонлардан башга, нормал гурулушлу алканлар, алкенләр, диенләр дә вар. Ағач З.-и, әсасән, фенол, крезол, ксиленол, гвајакол вә с.-нин гарышығындан ибарәтдир. Онда мүхтәлиф үзви туршулар, нејтрал маддәләр, алдеһидләр, кетонлар, оксикетонлар, карбоһидрокенләр, карбоһидратлар вә с. дә олур. Торф З.-инин ән гијмәтли тәркиб һиссәси мум (3—9%) вә феноллардыр (15—22%). Һидрокенләшдирмә, дистилләә вә кимјәви е'мал үсуллары илә З.-ләрдән бир сыра гијмәтли мәһсуллар (мотор јаначаглары, сүрткү јағлары, парафин, фенол вә с.) алыныр.

ЗИХЛӘР, з и г л ә р (күрчүчә—ч и к-л ә р)—Гафгазын шм.-г.-индә гәдим тајфа бирләшмәси. Адларыны илк дәфә Страбон (е.ә.1 әср) чәкмишдир. З. индики Новороссијск вә Гагра арасында дәниз саһилиндәки дағәтәји р-нларда јашамышлар.—Әкинчилик, малдарлыг вә дәниз гулдурлуғу илә мәшғул олмушлар. З. һаггында сон мә'лумат 15 әсрә аиддир. З. абхаз вә адыг халгларынын етнокенезиндә әсас компонентләрдән бири олмушдур. Бакынын Зығ гәс.-нин ады да еһтимал ки, гәдим З.-ин ады илә бағлыдыр.

Әд.: Һ ү с е ј н з а д ә Ә., Зығ чоғрафи адынын мәншәји, АДУ-нун Елми Әсәрләри (кеолокија-чоғрафија елмләри серијасы), 1976, № 2; В о л к о в а Н. Г., Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа, М., 1974.

ЗИЧ (әр. زيج — астрономик чәдвәл, мә'лумат китабчасы)—улдуз каталогларындан ибарәт астрономик чәдвәл. Орта әсрләрдә Шәргин бир чох өлкәсиндә тәртиб олунурду. Ән мүһүмләри *«Зич Елхани»* вә *«Зич Улугбәј»*дир.

«ЗИЧ ЕЛХАНИ»—*Нәсирәддин Туси*нин рәһбәрлији илә *Марағa Астрономија Рәсәдханасында* јазылмыш әсас әсәрләрдән бири. Бурада парлаг улдузларын каталогу, 5-чи онлуг ишарәјәдәк синуслар вә танкенсләр чәдвәли, чоғрафи чәдвәлләрдән ибарәт кениш мүгәддимә верилир. «З.Е.» Азәрб.ССР ЕА Республика әлјазмалары фондунда сахланылыр.

ЗЫҒ—Азәрб.ССР Орчоникидзе р-нунда (Бакы ш. советлији) шәһәр типли гәсәбә (1936 илдән). Р-н мәркәзиндән 10 *км* ч.-г.-дә, Абшерон ј-а-ндадыр. Дәмир-бетон мә'мулаты, автомобил еһтијаты һиссәләри, оксикен-асетил вә пивәбиширмә з-длары, мебел ф-ки, В. И. Ленин ад. Бакы тохучулуг комбинаты, зејтун совхозу, орта мәктәб, Ч. Нахчывански ад. 2 №-ли интернат мәктәби, клуб, китабхана, амбулаторија, хәстәхана, ушаг бағчасы вә көрпә еви; ме'марлыг абидәләриндән түрбә (гәбиристанда, 15 әср), овдан (17—19 әср), түрбә (18 әср) вар. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур. «Зығ» чоғрафи ады еһтимал ки, *зихләрлә* бағлыдыр.

ЗЫҒ-ЗЫҒ (Carrulus glandarius)—сәрчәкимиләр дәстәсинин бир нөвү. Бәдәнинин уз. 34 *см*, чәкиси 160 *г*-дәкдир. Ләләкләри јумшагдыр. Рәнки гырмызымтыл-боз, гујруғу гарадыр. Ганадынын үзәриндә гара халлы мави ләкә, башында гара ләкәли кәкили вар. Авропада, Асијада вә Шимал-Гәрби Африкада, ССРИ-дә Крым вә Гафгаз мешәләриндә јајылмышдыр. Пајызда вә гышда көчүр. Ағачда дүзәлтдији јуваја 5—7 ала-бәзәк јумуртa гојур; 16—17 күн күрт јатыр. Тохум, киләмејвә, палыд гозасы вә һәшәратла гидаланыр. Палыд гозасыны гыш үчүн еһтијат јығыр; зәрәрли һәшәратлары мәһв етмәклә фајда, хырда гушларын јувасыны дағытмагла исә зәрәр верир.

ЗЫКИНА Лјудмила Кеоркијевна (д. 10.6.1929, Москва)—рус совет мүғәнниси. ССРИ (1973) вә Азәрб.ССР (1972) халг артисти. Ленин мүкафаты лауреаты (1970). 1942 илдән бәдии өзфәалијјәтдә чыхыш етмиш, 1947 илдән М. Ј. Пјатнитски ад. Рус халг хорунун, 1951 илдән Үмумиттифаг радиосу

рус маһны хорунун, 1960—1979 илләрдә Москонсертин солисти олмушдур. 1979 илдән өзүнүн тәшкил етдији вә рәһбәри олдуғу «Россија» Дөвләт Рус Халг Ансамблынын солистидир. Рус халг маһнылары вә совет бәстәкарлары маһныларынын маһир ифачысы олан З.-нын күчлү, ахычы, зәнкин чаларлы сәси вар. ССРИ-нин бир чох шәһәриндә, еләчә дә харичи өлкәләрдә гастролда олмушдур. Ленин ордени, «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әд.: П а в л о в а Г., Людмила Зыкина, «Музыкальная жизнь», 1963, № 7; П и с т у н о в а А. М., Из сердца, М., 1974; Б о к о в В., Людмила Зыкина, в кн.: Певцы советской эстрады, М., 1977.

ЗЫНГЫРОВЛУ ИЛАНЛАР (Crotalidae)—күрзәләрә јахын зәһәрли иланлар фәсиләси. Бурун дәликләри илә көзү арасындакы үз чухурунда јерләшән синир учлары васитәсилә һава темп-рунун ән зәиф (0,1°С-дән) дәјишилмәсини һисс едир, овуну јахшы дујур. Мүхтәлиф онурғалыларла, әсасән, мәмәлиләрлә гидаланыр. Тропик мешә вә сәһраларда, бә'зи нөвләри дағларда јашајыр. Әксәријјәти јумуртадиридоғандыр. Шимали Америкада јашајан Crotalus вә Sistrurus чинсләринин гујруғунун учунда зынгыров вар (ады да бурададыр). Гујруғунун уч сегментләри бир-биринә тохундугда зынгыров сәсинә бәнзәр сәс чыхарыр. Асијада, Шимали вә Чәнуби Америкада 6 чинси, 120-дән чох нөвү јајылмышдыр. Плиосендән мә'лумдур. ССРИ-дә З.и.-ын галхансифәтлиләрә аид бир нечә нөвү, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 1 нөвү вар. Зәһәри күчлүдүр; инсан вә һејван үчүн чох тәһлүкәлидир.

ЗЫНГЫРОВОТУ—бах *Зәнкчичәји*.

ЗЫРЈАНЛАР—*комиләрин* көһнәлмиш ады.

ЗЫРЈАНОВСК — Газах.ССР Шәрги Газахыстан вил.-ндә шәһәр. Филизли Алтајда, Берјозовка чајы саһилиндәдир. Әh. 55 мин (1977). Гурғушун комбинаты, кәрпич, пивә, сүд з-длары, әт комбинаты, тикиш ф-ки, Уст-Каменогорск јол-иншаат ин-тунун үмумтехника факултәси, Ленинogорск, мә'дән-металлуркија техникумунун филиалы, тибб мәктәби вар.

ЗЫРНЫГ, з ы р н ы х—арсен 3-сулфидин As_2S_3 көһнәлмиш ады.

ЗКЕЖ (Zgierz)—Полшада шәһәр. Д.ј. говшағы. Әh. 47 мин (1974). Јун сәнајесинин вә бојаг маддәләри истеһсалынын мүһүм мәркәзидир. Памбыг парча, тикиш, мебел, картон сәнајеси мүәссисәләри вар. Тохучулуг машынлары истеһсал олунур. 13 әсрдә салынмышдыр.

ЗЛАТОУСТ — РСФСР Чељабинск вил.-ндә шәһәр. Ај чајы (Кама һөвзәси) саһилиндәдир. Д.ј. ст. Әh. 198 мин (1979). Металлуркија, машынгајырма, абразив, саат, метал конструксијалар, ирипанелли евтикмә з-длары, јүнкүл вә јејинти сәнајеси мүәссисәләри (сүд, пивә вә с. з-длар, ајаггабы, мебел вә тикиш ф-кләри, әт комбинаты), Чељабинск политехник ин-тунун факултәси, сәнаје, металлуркија, совет тичарәти техникумлары, 2 тибб мәктәби, педагожи мәктәб, драм театры, өлкәшүнаслыг музеји вар. З. 19 әсрин әввәлләриндән метал үзәриндә бәдии нахышчәкмә мәркәзидир. Шаһмат үзрә ики дәфә дүнја чемпиону А. *Карпов* З.-да анадан олмушдур.

ЗЛОТА МӘДӘНИЈЈӘТИ—Полшанын мешәлик вил.-ндә јајылмыш сон Неолит вә Тунч дөврүнүн әввәлләринә аид (е.ә. 2200—1700) археоложи мәдәнијјәт. Сандомеж ш. јахынлығындакы Злота јашајыш мәнтәгәсинин ады илә адландырылмышдыр. З.м. үчүн «гајтанлы» керамика характерикдир. Ади торпаг гәбирләрдә (бә'зән катакомбаларда) өлүләр бүкүлү вәзијјәтдә басдырылмышдыр. Инәк, донуз вә ат дәфнетмә ајини дә мараглыдыр. З.м. керамикасы мүхтәлиф груп «гајтанлы керамика мәдәнијјәти»нин гарышыг форма вә тәрзини әкс етдирир. З.м. тајфалары отураг әкинчилик вә малдарлыгла мәшғул олмушлар.

Әд.: К у х а р е н к о Ю. В., Археология Польши, М., 1969.

ЗЛОТЫ (złoty)—ПХР-ин пул ваһиди; 100 *гроша* бәрабәрдир. Гызыл тәркиби (1950 илдә мүәјјән едилмишдир) 0,222168 *г* халис гызылдыр. 100 З. 22 манат 50 гәпијә бәрабәрдир (1980, јанвар).

ЗМАЈ [әсл фамилијасы Ј о в а н о в и ч (Јовановић)] Јован (24.11.1833, Нови-Сад—3.6.1904, Војеводина, Каменитса)—серб шаири. Милли азадлыг һәрәкатынын фәал иштиракчысы. Серб әдәбијјатында романтизмин көркәмли нүмајәндәсидир. Јарадычылығында реализм ән'әнәләри күчлүдүр. «Уч һајдук» (1866), «Бәдбәхт ана» (1871) вә с. ше'рләриндә вәтәнпәрвәрлик тәрәннүм олунур. Сатирик ше'рләриндә («Сербијада јени сечкиләр», 1884 вә с.) ингилаби-демократик көрүшләр әксини тапмышдыр. «Гызылкүлләр» (1864), «Солғун гызылкүлләр» (1882), «Рө'јалар» (1895) вә с. лирик ше'р мәчмуәләринин мүәллифидир. З. серб ушаг поезијасынын банисидир. Сатирик «Змај» («Илан»), «Жижа» («Ишыг») вә с. журналлар нәшр етдирмишдир.

Әсәрләри: Стихотворения, М., 1958; Стихотворения, в кн.: Европейская поэзия XIX века, М., 1977.

ЗМЕИНОГОРСК—РСФСР Алтај өлкәсиндә шәһәр. Змеиногорск р-нунун мәркәзи. Филизли Алтајда, Третјаково д.ј. ст.-ндан 45 *км* аралы, Корболиха чајы саһилиндәдир. Јағ-пендир, араг з-длары вар. Јахынлығында полиметал филизләр чыхарылыр.

ЗМЕЈСК ГӘБИРИСТАНЫ—Шимали Осетија МССР-дә, Змејск станитсасы јахынлығында 11—12 әсрләрә аид сон алан (бах *Аланлар*) гәбиристаны. Катакомбалардан ибарәт гәбиристандан дәмир, тунч, күмүш, ағач вә килдән һазырланмыш чохлу јерли вә кәтирилмә мә'мулат тапылмышдыр (1953—59). Алан ә'јанларынын гәбирләриндән тапылан аваданлыг (гызыл сујуна салынмыш гылынч, баһалы палтар галыглары) зәнкинлији илә фәргләнир. З.г. тапынтылары 11—12 әсрләрдә Шимали Гафгаз аланларынын јүксәк инкишаф сәвијјәсини вә јерли әһалинин Иран, Загафгазија, Русија вә әрәб өлкәләри илә тичарәт, һәмчинин сарматларла аланлар, аланларла мүасир осетинләр арасындакы кенетик әлагәләрин мөвчудлуғуну субут едир.

Әд.: Крупнов Е. И., Новые источники по древней и средневековой истории Северного Кавказа, в кн.: Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры, в. 78, М., 1960; Кузнецов В. А., Аланские племена Северного Кавказа, М., 1962.

ЗНАМЕНКА—УССР Кировоград вил.-ндә шәһәр. Знаменка р-нунун мәркәзи. Д.ј. вә шосе јоллары говшағы. Јерли вә јејинти сәнајеси инкишаф етмишдир. Консерв вә пендир з-длары, сәнаје комбинаты; Одесса д.ј. техникумунун филиалы, өлкәшүнаслыг музеји вә с. вар.

«ЗНАМЈА»—ајлыг әдәби-бәдии, ичтимаи-сијаси журнал. ССРИ Јазычылар Иттифагынын органы. 1931 илдән Москвада нәшр олунур. 1931—32 илләр «ЛОКАФ» («Гызыл Орду вә Донанма Јазычыларынын Әдәби Бирлији») ады илә чыхмышдыр. «З.»-нын сәһифәләриндә Вәтәнин мүдафиәси мөвзусу әсас јер тутур. Журналда Л. Соболев, П. Павленко, Вс. Вишневски, М. Аликер, П. Антоколски, К. Симонов вә б.-нын әсәрләри дәрч олунмушдур. «З.»-нын нәср, поезија, публисистика вә очерк, тәнгид вә библиографија бөлмәләри вар. Тиражы 170 мин нүсхәдир (1980).

«ЗНАНИЈЕ»—Үмумиттифаг «Билик» чәмијјәтинин нәшријјаты. 1951 илдә Москвада јарадылмышдыр. Мүхтәлиф билик саһәләри үзрә елми-күтләви әдәбијјат — елм вә техника јениликләри, хүсуси абунә серијалары, мүһазирәчиләр үчүн мәгсәдли методик көстәришләр, тәвсијәләр, брошүрләр вә с. нәшр едир. «З.» 1979 илдә 700-дән чох адда 70 млн. тиражла чап мәһсулу бурахмышдыр.

«ЗНАНИЈЕ—СИЛА»—ајлыг елми-күтләви, елми-бәдии, рәсмли журнал. Үмумиттифаг «Билик» чәмијјәтинин органы. 1926 илдән Москвада нәшр олунур. Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврүндә чыхмамышдыр. Әсасән, кәнчләр үчүндүр. Журналда елм вә техниканын мүһүм мүасир проблемләри ишыгландырылыр, кечмишин мараглы факт вә һадисәләриндән бәһс едилир. Тиражы 550 мин нүсхәдир (1980).

ЗОБЕР (?—?) — *Албанија* (Гафгаз) һөкмдары (тәгр. е.ә. 1 әср). Рома тарихчиси *Дион Кассинин* «Рома тарихи» әсәриндә ады чәкилир. Дион Кассинин јаздығына көрә, Рома сәркәрдәси Публи Каниди Красс е.ә. 36 илин сонларында иберләрә галиб кәлдикдән сонра, онларла һәрби иттифаға кириб Албанија (Гафгаз) һүчум етди. З.-ин башчылыг етдији албан гошуну бирләшмиш дүшмән гүввәләринә мәғлуб олду.

Әд.: Тревер К. В., Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, М.—Л., 1959; Алиев К., Албаны-кочевники и басилевс Зобер, Изв. АН Азерб. ССР (серия общественных наук), 1962, № 8.

ЗОГУ (Zogu) Әһмәд (8.10.1895, Шимали Албанија, Бургајет галасы—9.4. 1961, Парис)—Албанија дөвләт хадими, крал (1928—39). Албанија дахили ишләр назири (1920—21) вә баш назир (1922—24) олмушдур. Ијун ингилабындан (1924) сонра Сербләрин, Хорватларын вә Словенләрин Краллығына гачмышды. Харичи дөвләтләрин көмәји илә эксингилаби чеврилиш (1924, декабр) етмиш вә һәмин вахтдан Албанијанын мүтләг һакиминә (1925 илин јанварындан респ. президенти, 1928 илин сентјабрындан крал) олмушдур. З. вә онун әлалтылары дөврүндә Албанија игтисади вә сијаси ифласа уғрајараг әслиндә фашист Италијасынын мүстәмләкәсинә чеврилмишди. Италија Албанијаны ишғал етдикдән сонра (1939, апрел) харичә гачмышды.

ЗОҒ (cormu) — али биткиләрин әсас органларындан бири; үзәриндә јарпаг вә тумурчуглар олан көвдә һиссәси. Јарпагларын көвдәјә бирләшдији јер буғум, онларын арасындакы мәсафә исә буғумарасы адланыр. Али биткиләрдә З. јерүстү һәјат тәрзинә ујғунлашма әламәти кими мејдана кәлмишдир. Тумурчуглардан бир бөјүмә дөврүндә инкишаф едән З.-а елемент ар, ил әрзиндә инкишаф едәнә исә иллик З. дејилир. Јухары (надир һалда ашағы) шагули истигамәтдә бөјүјән З. ортотроп, үфүги вә ја маили истигамәтдә бөјүјән З. исә плакиотроп, бә'зи от биткиләриндә, әввәлчә үфүги, сонра исә шагули истигамәтдә бөјүјән З. исә анизотроп адланыр.

ЗОҒАЛ (Cornus)—зоғал фәсиләсиндән кол вә хырда ағач чинси. Һүнд. 3—6 *м*-дир. Тамкәнарлы садә јарпаглары гаршылыглы дүзүлүр. Икичинсијјәтли сары чичәкләри чәтирвары чичәк групунда јерләшир. Еркән јазда јарпагламадан әввәл чичәк ачыр. Гырмызы әтли мејвәси мејвә саплағында отуран чәјирдәк типлидир. Орта вә Чәнуби Авропа, Кичик Асија, Мәркәзи Чин, Јапонија вә Шимали Американда (Калифорнија) 4 нөвү јајылмышдыр. ССРИ-дә, о чүмләдән Азәрб. ССР-дә 1 нөвү—ади З. (C. mas) битир. Мејвәси јејилир, гурудулур, ондан мүрәббә, компот биширилир, ширнијјатда, спиртли вә спиртсиз ичкиләр һазырланмасында истифадә олунур. Јарпагларында ашы маддәси вар. Мөһкәм ағыр одунчағы дүлкәрликдә ишләдилир. Балверән биткидир. Халг тәбабәтиндә (мә'дә ганахмаларында, сојугдәјмәдә вә исһал заманы) ишләдилир.

ЗОҒАЛАВА—Азәрб.ССР-ин Шамахы р-нунда чај. Пирсаат чајынын сағ голу. Уз. 40 *км*, һөвзәсинин саһ. 223 *км*²-дир. Бөјүк Гафгазын ч. јамачындан (1040 *м* һүнд.-дән) башланыр. Гар, јағыш вә јералты суларла гидаланыр. Үстүндә *Зоғалава су анбары* јарадылмышдыр.

ЗОҒАЛАВА СУ АНБАРЫ—Азәрб. ССР-ин Шамахы р-нунда, Зоғалава чајы үстүндәдир. 1974 илдә истифадәјә верилмишдир. Үмуми һәчми 3,4 млн. *м*³, фајдалы һәчми 3 млн. *м*³-дир. Су тәчһизатында вә сувармада истифадә олунур. Зоғалава чајынын ахымыны тәнзим едир.

ЗОҒАЛАВА-ПИРСААТ ДҮЗҮ—Азәрб. ССР-ин Шамахы р-нунда дүзәнлик. Пирсаат чајынын орта ахынында (Зоғалава чајынын мәнсәб һиссәси), 700—750 *м* һүнд.-дәдир. Шм.-дан Мејсәри силсиләси, ч.-дан Шамахы платосу илә әһатәләнир. Уз. 30 *км*, ени 3—5 *км*-дир. Антропокенин аллүвиал-пролүвиал чөкүнтүләриндән тәшкил олунмушдур. Фајдалы газынтылары: чағыл дашы, килчә. Јајы гураг кечән мүлајим-исти иглими вар. Иллик јағынты 500—600 *мм*-дир. Үзүм јетишдирилир.

ЗОҒАЛЛЫ—Нахчыван ш.-ндән (Азәрб. ССР) 35 *км* шм.-ш.-дә, Газанчы к. јахынлығында, Әлинчә чајынын сол саһилиндә гәдим јашајыш јери. З.-да гартал башлы, шир бәдәнли ики тунч *грифон* тапылмышдыр (1934). Грифон лардан бири Дөвләт Ермитажында (Ленинград), дикәри Азәрб. әдәбијјаты музејиндә (Бакы) сахланылыр. З.-да даш гуту гәбир, е.ә. 2—1-чи миниллик ләрә вә антик дөврә аид керамика мә'мулаты галыглары, отурачағы квадрат шәкилли сүтун алтлығы (Сасаниләр дөврүнә аид) вә с. ашкар едилмишдир.

ЗОД АШЫРЫМЫ—Шәрги Севан силсиләсиндә, Азәрб.ССР-ин (Кәлбәчәр р-ну) Ерм.ССР-лә (Варденис р-ну) сәрһәдиндә дағ ашырымы. Һүнд. 2365 *м*-дир. Субалп чәмәнликләри вар.

ЗОДИАК (јун. zōdiakós, zōon—һејван)—*еклиптика* әтрафында јерләшән 12 бүрч (Гоч, Буға, Әкизләр, Хәрчәнк, Шир, Гыз, Тәрәзи, Әграб, Охатан, Оғлаг, Долча, Балыглар). Һәлә гәдимдән З. бүрчләринин әксәријјәти һејван адларыны дашыјыр («З.» ады бурадандыр). Күнәш системи планетләринин вә Ајын һәгиги јолу З. бүрчләриндән кечир.

ЗОДИАК ИШЫҒЫ—зодиак областында зәиф парылты. Күнәш шуаларынын онун әтрафында һәрәкәт едән тоз һиссәчикләрдән сәпилмәси нәтичәсиндә јараныр. Гаранлыг дүшәндән аз сонра гәрбдә, сүбһ ачыландан әввәл шәргдә мүшаһидә олунур. З.и. үфүгә доғру кенишләнән конус шәклиндәдир. Үфүгдән узаглашдыгча конусун парлаглығы зәифләјир. Еклиптика үфүгә перпендикулјардырса, екваториал өлкәләрдә бу конус ән јахшы көрүнүр. З.и.-нын спектриндә енержинин пајланмасы Күнәш спектриндәки кимидир; онун спектриндә дә удулма хәтләри вар. З.и.-нын тәдгиги планетләрарасы фәзада тоз маддәләрин пајланмасыны өјрәнмәјә имкан верир. З.и.-ны өјрәнмәк үчүн Јерин сүн'и пејкләриндән апарылан мүшаһидәләрин бөјүк ролу вар.

ЗОЛ (алм. Sol—коллоид мәһлул)—дисперсија мүһити маје олан сон дәрәчә нарын (адәтән 10^{-5}—10^{-7} *см*) дисперс коллоид систем. Бә'зән коллоид мәһлул да адланыр. Дисперс фазанын һиссәчикләри (онлара мицелла дејилир) Бронун һәрәкәтиндә иштирак едир, буна көрә дә ағырлыг гүввәсинин тә'сири илә дибә чөкмүр. Дисперсија мүһити су олан З. а һидрозол, үзви маддә олана исә органозол дејилир. З. ики чүр олур: лиофил вә лиофоб. Лиофил З. өз-өзүнә әмәлә кәлир вә нәгәдәр галыгса-галсын дағылмыр. Лиофоб З. исә, эксинә, һиссәчикләрин говушуб лахталашмасы (*коагулјасија*) нәтичәсиндә тәдричән дағылыр. Лиофил З.-лара сабун вә ја сабунаохшар сәтһи актив маддәләрин һидрозоллары, һабелә бә'зи үзви пигмент вә бојаларын һидро- вә органозоллары, лиофоб З.-лара исә металларын һидро- вә органозоллары, синтетик латексләр мисал ола биләр. Газда (јахуд һавада) бәрабәр сәпәләнмиш нарын бәрк вә ја маје һиссәчикләрдән ибарәт коллоид системә *аерозол* дејилир.

ЗОЛАГЛЫ БАЛИНАЛАР (Balaenopteridae)—дишсиз балиналар јарымдәстәсинин фәсиләси. Бәдәнинин уз. 6 *м*-дән 33 *м*-дәкдир. Гарын вә боғаз һиссәсиндә бир-биринә паралел 14—120 әдәд золаг—бүкүш вар (ады да бурадандыр). Бығынын лөвһәләри енли 1 *м*-дәк һүнд.-дә олуб кобуд сачаглыдыр. Бел үзкәчи јахшы инкишаф ет-

мишдир. 6 нөвү эһатә едән 2 чинси вар. Дүнја океанында кениш јајылмышдыр; мүнтәзәм олараг пијләнмәк үчүн јазда сојуг сулара, пајызда исә чохалмаг үчүн мүлајим вә исти сулара кечир. Чинси јеткинлијә 4—6 јашында чатыр. Боғазлыг дөврү 1 илә гәдәрдир. 50 иләдәк јашајыр. Овландығындан сајы азалмышдыр. Бә'зи нөвләри мүһафизә едилир.

ЗОЛАГЛЫ КАФТАР—бах *Кафтарлар.*

ЗОЛАГЛЫ СПЕКТРЛӘР—бах *Молекулјар спектрләр.*

ЗО́ЛИНКЕН (Solingen)—АФР-ин Шимали Рејн Вестфалија әразисиндә шәһәр. Вуппер чајы дәрәсиндәдир. Нәгл. говшағы. Әһ. 176 мин (1970). Рурун метал е'малы сәнаједи мәркәзләриндән бири. Моторгајырма, дәзкаһгајырма, кимја, памбыг парча, дәри вә с. јүнкүл сәнаје саһәләри, метал е'малы үзрә хүсуси техники мәктәбләр, сојуг силаһ музеји вар. 1424 илдән мә'лумдур.

ЗОЛЈА́ (Zola) Емил (2.4.1840, Парис—29.9.1902, Парис)—франсыз јазычысы. Миллијјәтчә италјан олан мүһәндис аиләсиндә доғулмуш, лакин 7 јашында атасыны итирмиш, кәнч јашларында ағыр һәјата гатлашмышдыр. Јарадычылығынын илк дөврүндә А. де Мүссе вә В. Һүгонун тә'сири илә романтик характерли әсәрләр јазмышдыр

(«Нинонун нағыллары» новелла силсиләси, 1864; «Клодун төвбәси» романы, 1865 вә с.). «Мән нәјә нифрәт едирәм» (1866), «Едуард Мане» (1867) вә с. әдәби-тәнгиди вә сәнәтшүнаслыг әсәрләриндә рәсми академик салон инчәсәнәтинә гаршы чыхмыш, импрессионистләри мүдафиә етмишдир. «Тереза Ракен» (1867) романы илә З. натуралист романын әсасыны гојмуш, «Тәчрүби роман» (1880), «Натуралист романчылар» (1881) әсәрләриндә *натурализм* нәзәријјәсини јаратмышдыр. Лакин јарадычылыг тәчрүбәсиндә З. Балзак ән'әнәләрини давам етдирмиш, тәнгиди реализмә даһа чох мејл көстәрмишдир. Икинчи империја дөврү (19 әсрин 50—60-чы илләри) франсыз чәмијјәтинин бәдии салнамәси олан 20 романдан ибарәт «Ругонлар вә Маккарлар» (1871—93) епопејасынын «Ругонларын шөһрәтпәрәстлији» (1871), «Парисин бәтни» (1873), «Әлаһәзрәт Ежен Ругон» (1876), «Тәлә» (1877), «Нана» (1880), «Гадын сәадәти» (1883), «Жерминал» (1885), «Торпаг» (1887), «Пул» (1891), «Тармар» (1892), «Доктор Паскал» (1893) вә с. романларында З., пулун һаким олдуғу буржуа чәмијјәтинин сосиал зиддијјәтләрини, сијаси вә мә'нәви ифласыны реалистчәсинә тәсвир етмишдир. Мәшһур «Жерминал» романында илк дәфә олараг әмәклә капиталын тоггушмасы әкс олунмушдур. Лакин, натурализмин тә'сири бу әсәрләрин ичтимаи-идраки әһәмијјәтини мүәјјән гәдәр азалтмыш, јазычыја фәһлә синфинин мүтәшәккил, сијаси гүввә кими тарихи ролуну көрмәјә имкан вермәмишдир. 90-чы илләрдә социалист һәрәкатынын инкишафы З.-нын јарадычылығына јени мотивләр кәтирди. «Үч шәһәр» (1894—98) трилокијасында, «Дөрд инчил» (1899—1903) утопик романлар силсиләсиндә, һекајә, драм вә публисистик әсәрләриндә З. әдаләти вә инсан һүгугларыны мүдафиә етмиш, зүлм вә истибдады, дини хурафаты гәтијјәтлә писләмишдир. *Дрејфус иши* илә әлагәдар клерикал вә һәрби иртичаја гаршы чыхмыш («Һәгигәтин тәнтәнәси» мәгаләләр мәчмуәси, 1901), респ. президентинә јаздығы «Мән иттиһам едирәм» (1898) мәктубуна көрә һәбс чәзасына мәһкум едилмишдир. Мәктуб Русијада да кениш әкс-сәда доғурмушду. Бир чох әсәри илк дәфә Русијада дәрч олунмуш, И. С. Туркеневин көмәји илә «Вестник Јевропы» журналында әмәкдашлыг етмишдир. Дәм газындан зәһәрләнмә нәтичәсиндә гәфилдән өлмүшдүр. З. дүнјанын бир чох јазычыларына тә'сир көстәрмишдир. М. Ј. Салтыков-Шедрин, Л. Н. Толстој, А. М. Горки, А. В. Луначарски вә б. З.-нын јарадычылығыны јүксәк гијмәтләндирмишләр.

Әсәрләри: Тәлә, Б., 1930; Жерминал, Б., 1938; Ругонларын шөһрәтпәрәстлији, Б., 1938; Дәјирманын мүһасирәси, Б., 1941; Собр. соч., т. 1—26, М., 1960—67; Тереза Ракен. Жерминаль, М., 1975.

Әд.: Шыхлы И., XX әср харичи әдәбијјат тарихи, Б., 1974; Пузиков А., Эмиль Золя, М., 1961; Кучборская Е. П., Реализм Эмиля Золя, М., 1973; Јенәонун, Эмиль Золя—литературный критик, М., 1978.

ЗОЛОТО́ЈЕ—УССР Ворошиловград вил.-ндә шәһәр. Марјевка д.ј. ст.-ндан 4 *км* шм.-г.-дә, Камышеваха чајы (Северски Донетс һөвзәси) саһилиндәдир. Даш көмүр чыхарылыр. Тикинти материаллары з-ду, сафлашдырма ф-ки вар.

ЗО́ЛОЧЕВ—УССР Лвов вил.-ндә шәһәр. Золочев р-нунун мәркәзи. Д.ј. ст. Кәрпич, шәкәр, асфалт-бетон з-длары, јејинти комбинаты, картонаж, тикиш, кечә ф-кләри, тибб, техники пешә мәктәбләри вә с. вар.

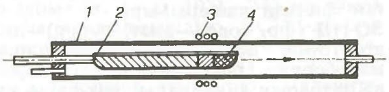
ЗО́МБАРТ (Sombart) Вернер (19.1. 1863, Ермслебен, Гартс—18.5.1941, Берлин)—алман игтисадчысы, сосиологу вә тарихчиси, мәдәнијјәт философу. Илк әсәрләриндә марксизми тәблиғ етмиш, лакин сонралар тарихи материализмин вә К. Марксын игтисади тә'лиминин әлејһинә чыхмышдыр. З.-ын әсәрләри илк нөвбәдә Гәрб Авропа тарихинә, хүсусилә капитализмә, социализм вә сосиал һәрәкатлар проблемләринә һәср олунмушдур.

ЗО́ММЕРФЕЛД (Sommerfeld) Арнолд (5.12.1868, Кенигсберг — 26.4.1951, Мүнхен)—алман физики вә ријазијјатчысы. Клаусталдакы Мә'дән Академијасынын (1897), Ахендәки Али Техники Мәктәбин (1900), Мүнхен унтинин проф. (1906). Мүһүм ишләри атом нәзәријјәси, металлар нәзәријјәси вә ријази физикаја аиддир. Квант шәртләринин даһа үмуми тә'рифини верәрәк, Бор атомунун моделини тәкмилләшдирмиш, *Паули принсипини* метал-да електрон газына тәтбиг едәрәк *Видеман—Франс ганунy* үчүн даһа дәгиг дүстур алмыш, металлардакы бир сыра дикәр һадисәни изаһ етмишдир. Дифраксија һадисәсинин нәзәријјәсини вермиш (1895), *Бессел функсијаларынын* интеграл шәклини (Зоммерфелд интегралы, 1896) вә рентген шүаларынын тәдгиги саһәсиндә мүһүм нәтичәләр алмыш, електронларын *тормозланма шүаланмасынын* нәзәријјәсини ишләјиб һазырламышдыр (1931).

Әсәрләри: Механика, М., 1947; Дифференциальные уравнения в частных производных физики, М., 1950; Строение атома и спектры, т. 1—2, М., 1956; Электродинамика, М., 1958; Пути познания физики, М., 1973.

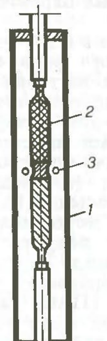
ЗО́НА (јун. Zṓnē—гуршаг, саһә)—мүәјјән хүсуси әламәтә малик саһә, золаг, гуршаг (мәс., сәрһәд З.-сы, *сукут зонасы* вә с.).

ЗОНАЛЫ ӘРИТМӘ, зоналы јенидән кристаллашма — материалларын кристаллофизики тәмизләнмә үсулу; тәмизләнәчәк металдан һазырланмыш узун бәрк чубуг бојунча енсиз әримә зоналары јарадылыр. Контејнерли вә путасыз З.ә. үсуллары вар. Контејнерли З.ә. апараты (шәк. 1) үфүги борудан (*1*), онун дахилиндә һәрәкәт едән контејнердән (*2*) вә контејнер ичәрисинә төкүлмүш тәмизләнән материалдан (*4*) ибарәтдир. Гыздырычылар (*3*) борунун харичиндә јерләшдирилир вә контејнери, јахуд тәмизләнән материалы гыздырыр. Тә-

Шәк. 1. Контејнерли зоналы әритмә схеми.

мизләнәчәк материалда ардычыл саһәләр үзрә әримә зоналары јарадылыр. Бу вахт бәрк вә маје фазалар сәрһәдинин бир сәтһиндә кристаллашма, о бириндә исә әримә баш верир. З.ә.-дә контејнер материалы илә гаршылыглы тә'сирдә олмајан материаллар тәмизләнир. Путасыз З.ә. (буна үзән зона үсулу дә дејилир) ичәрисиндә тәмизләнәчәк чубуг (*2*) јерләшдирилмиш шагули боруда (*1*) јеринә јетирилир (шәк. 2). Гыздырычылар (*3*) чубуғун әтрафында (борунун дахилиндә) јерләшдирилир. Бу заман әридилмиш зонаны әсасән сәтһи кәрилмә гүввәси сахлајыр. Буна көрә дә З.ә.-дән сәтһи кәрилмәси кифајәт гәдәр јүк-

Шәк. 2. Путасыз зоналы әритмә схеми.

сәк, маје һалда сыхлығы о гәдәр дә чох олмајан актив вә чәтинәријән материаллар үчүн истифадә едилир. З.ә. тәркибиндә 10^{-7}—10^{-9}%-ә гәдәр гатышыглар олан тәмиз материалларын алынмасы, лекирләјичи вә дикәр маддәләрин, гатышыгларын күлчәдә бәрабәр пајланмасы, һәмчинин монокристалларын јарадылмасы, јүксәк тәмизлијә малик еталонларын алынмасы, һал диаграмынын тәдгиги вә с. үчүн кениш тәтбиг едилир.

ЗОНАЛЛЫГ, битки зоналлығы—мүвафиг битки зонасыны (тундра, мешә, чөл, сәһра) характеризә едән битки өртүјү. Битки зоналарынын јаранмасында иглимин бөјүк ролу вар. Шм.-дан ч.-а кетдикчә битки зоналары бирбирини әвәз едир. Тундра зонасынын битки өртүјү әсасән коллардан ибарәтдир (демәк олар ки, агач олмур). Тундрадан ч.-а гараторпаг чөл әразисинин шм. сәрһәдинә гәдәр кениш мешә зонасы јајылмышдыр. Мешә зонасынын ч.-унда јерләшән чөл зонасы

өзүндән әввәлки зонадан гуру вә исти иглими илә фәргләнир. Даһа сонра кәлән сәһра зонасы үчүн торпағын дузлулуғу характерикдир; битки өртүјү сејрәк, әсасән, дузадавамлы кол вә от биткиләриндән ибарәтдир. Үфүги З.-дан башга дағлыг јерләрдә шагули З.-а тәсадүф едилир. З.-да битки өртүјү тутдуғу саһәнин дәниз сәвијјәсиндән һансы һүнд.-дә јерләшмәсиндән асылы олараг дәјишир.

Азәрб.ССР-ин Бөјүк Гафгаз, Кичик Гафгаз вә Талыш д-ры һиссәсиндә шагули З. мүшаһидә едилир. Һәр зонанын өзүнә мәхсус иглими, торпағы вә битки өртүјү олур.

ЗОНГУЛДАҒ (Zonguldak)—Түркијәнин шм.-ында шәһәр. Зонгулдағ илинин инз. м. Гара дәниз саһилиндә порт. Д.ј. ст. Әһ. 77 мин (1970). Өлкәнин ән бөјүк вә мүһүм даш күмүр һөвзәси (Ерегли-Зонгулдағ) мәркәзидир. Јејинти, кимја вә ағач е'малы сәнајеси вар. Өлкәнин дахили р-нларына даш күмүр көндәрилир. З.-ын ч.-унда манган филизи чыхарылыр.

ЗОНД (фр. sonde—аләт, гурғу)—диагноз гојмаг, һәмчинин мүаличә мәгсәди илә борулу, бош органлары, нормал вә патоложи каналлары, јаралары мүајинә етмәк үчүн тибб аләти. Һәзм системини, мә'дәни вә оникибармаг бағырсағы мүајинә етмәкдән өтрү еластик материалдан һазырланмыш З.-лардан истифадә олунур. Металдан һазырланмыш З.-лар да вар. Бә'зи нөвләри диагностика мәгсәди илә хүсуси чиһазлара бирләшдирилиб орган бошлуғунда тәзјиги, електрик потенсиалынын дәјишмәсини, һабелә органларын һәрәкәтини өјрәнмәјә имкан верир.

ЗОНД, к а р о т а ж з о н д у—гују кәсилишиндә сүхурларын фәрз олунан хүсуси мүгавимәтини вә тәбии потенсиаллар фәргини тә'јин едән гурғу. Адәтән үч електродлу З.-дан истифадә олунур. Бу електродларын икисиндән чәрәјан бурахылыр, үчүнчү електродла Јер сәтһиндәки електрод (гәбуледичи вә ја өлчү електроду) арасында һәмин чәрәјанын јаратдығы потенсиаллар фәрги өлчүлүр. З. ики нөвдүр: потенсиал-зонд, градијент-зонд.

«ЗОНД»—совет планетләрарасы автомат стансијаларынын (ПАС) ады. Бир нечә тип, о чүмләдән Ајын әтрафында дөврә вуруб јерә гајыдан стансијалар (енмә апараты илә тәчһиз олунмуш) јарадылмышдыр. Бурахылан «З.»-лар һаггында мә'лумат чәдвәлдә верилмишдир.

ПАС-ын ады	Тарих		Учушун әсас нәтичәләри
	бурахылмышдыр	јерә енмишдир	
„З.-1“	2.4.1964	—	Планетләрарасы учуш техникасынын јохланылмасы.
„З.-2“	30.11.1964	—	Космик учушда електроракет плазма мүһәррикләринин илк дәфә тәтбиги.
„З.-3“	18.7.1965	—	Ајын әтрафына дөврә вурмагла онун арха тәрәфинин фото шәклинин чәкилиши.
„З.-4“	2.3.1968	—	Јерәтрафы фәзанын узаг саһәләринин өјрәнилмәси.
„З.-5“	15.9.1968	21.9.1968	ПАС-ын Ајын әтрафында дөврә вурдугдан сонра илк дәфә јерә гајытмасы (баллистик енмә). Стансијада чанлы мәхлуг (тысбағалар) олмушдур. Елми тәдгигатларын апарылмасы.
„З.-6“	10.11.1968	17.11.1968	ПАС-ын Ајын әтрафында дөврә вурдугдан сонра Јерә гајытмасы (идарәолунан енмә). Ајын вә Јерин фотошәклинин чәкилиши. Елми тәдгигатларын апарылмасы.
„З.-7“	8.8.1969	14.8.1969	〃 〃 〃 〃
„З.-8“	20.10.1970	27.10.1970	〃 〃 〃 〃

ЗОНД АДАЛАРЫ (Јава а.-нын г.-индә јашајан зунд вә ја сунд тајфасынын адындан)—*Малајја архипелағында* адалар. Индонезијанын әразисидир (Калимантан а.-нын шм. вә Тимор а.-нын ш. һиссәсиндән башга). Бөјүк Зонд а-ры (Суматра, Јава, Калимантан вә Сулавеси) вә Кичик Зонд а-рына (Бали, Ветар, Комодо, Ломбок, Ломблен, Сумба, Сумбава, Тимор, Флорес вә с.) ајрылыр. Саһ. тәгр. 1,4 млн. *км*^{2}-дир. Дағлыг релјеф вә актив вулканизмлә характеризә олунур. Иглими екваториал вә субекваториалдыр. Нефт, галај, волфрам, манган јатаглары вар.

ЗОНД БОҒАЗЫ—Индонезијада, Суматра вә Јава а-ры арасында боғаз. Јава дәнизини Һинд океаны илә бирләшдирир. Ән дар јери 22 *км*, ән дајаз јери тәгр. 50 *м*-дир (фарватердә). Кракатау вулканы З.б.-ндадыр.

ЗОНД ЧӨКӘКЛИЈИ—бах *Јава чөкәклији.*

ЗОНДСАЛМА (фр. sonder—мүајинә етмәк), т и б д ә—хүсуси аләтлә (*зондла*) мүајинә үсулу.

ЗОО... (јун. zōon—һејван)—һејванлар аләминә аидлик билдирән мүрәккәб сөзләрин тәркиб һиссәси (мәс., *зоолокија*).

ЗООКИКИЈЕНА (*зоо...* + јун. hygieinos—сағламлыг), һ е ј в а н л а р ы н к и к и ј е н а с ы—һејванларын сағламлығына вә мәһсулдарлығына сахланма шәраитинин тә'сирини өјрәнән елм. Мүшаһидә вә тәчрүбәләрә әсасланан зоокикијеник тәдбирләр һәлә Гәдим Мисирдә, Чиндә, Һиндистанда вә Ромада кечирилмишдир. 20 әсрин әввәлләриндә З.-ја даир үмумиләшдиричи әсәрләр јаранды. ССРИ-дә З. хүсусилә 1930 илдә тәшкил олунмуш бајтарлыг вә зоотехнија ин-тларынын кафедра вә лабораторијалары әсасында инкишаф етмәјә башлады.

Мүасир З.-нын ән мүһүм проблемләри һејвандарлыг биналарында микроиглимин зонал З. нормаларыны ишләјиб һазырламагдан, фермаларын планлашдырылмасындан вә абадлыг ишләриндән, һејванларын мүхтәлиф сахланма системләриндә оптимал санитарија-кикијена режиминин өјрәнилмәсиндән, јем расионунун там кејфијјәтли олмасындан вә с. ибарәтдир. Сәнаје әсаслы һејвандарлыг комплексләриндә һејванларын јемләнмәси, сахланмасы вә истисмар едилмәси нормалары һазырланмышдыр. З. статистика, санитарија-тәдгиг вә експериментал тәдгигат үсулларына әсасланыр. З. елми к.т. вә зообајтарлыг ин-тларынын З. кафедралары вә лабораторијаларында, Үмумиттифаг Елми-Тәдгигат Бајтарлыг Санитаријасы вә Үмумиттифаг Експериментал Бајтарлыг Ин-тларында, С. Ағамалыоғлу ад. АКТИ-нин З. кафедрасында вә б. мүәссисәләрдә өјрәнилир. З. үзрә елми тәдгигатларын планлашдырылмасы вә нәтичәләринин истеһсалата тәтбигини В. И. Ленин ад. ҮИКТЕА һәјата кечирир. Елми нәтичәләр һејвандарлыға вә бајтарлыға аид нәшрләрдә дәрч едилир.

Әд.: Ә һ м ә д о в Ә. М., Ә һ м ә д о в а Ш. И., Сағлам бузовларын јетишдирилмәси, Б., 1970; Ә с к ә р о в Ә. А., Зоокикијена, Б., 1972; С и м е о н о в С. и др., Профилактика заболеваний коров в промышленных комплексах, пер. с болгарского, М., 1976.

ЗООЛОКИЈА (*зоо...* + *...локија*)—һејванлар һаггында елм; биолокијанын бир саһәси. Һејванлар аләминин мүхтәлифлијини, онларын гурулушуну вә һәјат фәалијјәтини, јајылмасыны, харичи мүһитлә әлагәсини, фәрди вә тарихи инкишаф ганунаујғунлугларыны өјрәнир. З. инсанларын тәсәррүфат фәалијјәти, Јер үзәриндә һејванлар аләминин горунмасы вә мәнимсәнилмәси илә сых әлагәдардыр. З. тәдгигат вәзифәләринә көрә бир сыра әсас фәнләрә бөлүнүр. Һ е ј в а н с и с т е м а т и к а с ы нөвләрин мүхтәлифлијинин тәсвирини, охшар вә фәргләнән әламәтләрә көрә онларын системләшдирилмәсини, һејванлар аләминин тарихи инкишафыны әкс етдирән тәбии системин гурулмасы мәгсәдини дашыјыр. Һ е ј в а н м о р ф о л о к и ј а с ы һејванларын харичи вә дахили гурулушуну (анатомијасыны), ф и л о к е н е т и к а һејванлар аләминин тәкамүл јолларыны, һ е ј в а н е м б р и о л о к и ј а с ы онларын фәрди инкишафыны (онтокенезини), һ е ј в а н е к о л о к и ј а с ы һејванларын өз араларында вә башга организмләрлә, һәмчинин јашајыш мүһитинин гејриүзви амилләри илә онларын гаршылыглы әлагәләрини өјрәнир. Е т о л о к и ј а мүгајисәли сурәтдә вә тәкамүл планы әсасында һејванларын давранышыны өјрәнмәклә мәшғулдур. З о о ч о ғ р а ф и ј а һејванларын гуруда вә суда јајылмасыны, п а л е о з о о л о к и ј а исә кечмиш кеоложи дөврләрдә нәсли кәсилмиш һејванлары тәдгиг едир. Һејван физиолокијасы З.-нын бир голу олуб чанлы организмләрин функсијаларыны өјрәнән сәрбәст биоложи елм кими инкишаф етмишдир. З. тәдгигат објектинә көрә бир сыра саһәјә бөлүнүр: протозоолокија бирһүчејрәли һејван организмләрини (ибтидаиләри), һелминтолокија паразит гурдлары, малаколокија молјускалары, ентомолокија һәшәратлары, арахнолокија һөрүмчәккимиләри, ихтиолокија балыглары, һерпетолокија сүрүнәнләри, орнитолокија гушлары, териолокија мәмәлиләри өјрәнир.

З. башга биоложи елмләрлә (һистолокија, ситолокија, биофизика, биокимја, молекулјар биолокија вә с.), тибб вә бајтарлыгла, бир сыра комплекс фәнләрлә (*паразитолокија, һидробиолоки-*

ја, епизоотолокија, епидемиолокија) сых әлагәдардыр.

Тарихи мә'лумат. Һејванларын тәсвир едилмәси һәлә ән гәдим дөврләрдән мә'лумдур. Гәдим Чиндә, Һиндистанда вә б. өлкәләрдә һејванлар һаггында китаблар јазылмышдыр. З. бир елм кими Гәдим Јунаныстанда јаранмыш вә Аристотелин ады илә бағлыдыр. Онун әсәрләриндә 500-дәк һејван нөвү тәсвир едилмишдир; бир сыра идејалар, о ҹүмләдән организмин һиссәләринин гаршылыглы асылылыг (*коррелјасија* һаггында) тә'лими она мәхсусдур. Гәдим Рома тәбиәтшүнаслары арасында ән мәшһур алим Гај Плини (Кичик) өз дөврүндә мә'лум олан бүтүн һејванларын тәсвирини вермишдир. З. Ренессанс дөврүндә әһәмијјәтли дәрәҹәдә инкишаф етмишди. 16—17 әсрләрдә К. Кеснер, Г. Ронделе, П. Белон вә б.-нын әсәрләри характерик иди. З.-нын инкишафында микроскопун кәшфи бөјүк рол ојнады. А. Левенһук, М. Малпики, У. Һарвеј вә б. микроскопик ҹанлы организмләрин рүшејм инкишафынын өјрәнилмәсинин әсасыны гојдулар. 17 әсрин сону вә 18 әсрин 1-ҹи јарысында, әсасән, инкилис алими Ч. Реј вә Исвеч тәбиәтшүнасы К. Линнејин ишләри илә һејванлар аләминин мүасир системинин әсасы гојулмаға башланды. К. Линнејин системиндә нөв ҹинс, сыра, синиф кими таксономик категоријалар верилмиш, һејванлар аләми 6 синфә бөлүнмүшдүр. Франсыз тәбиәтшүнасы Ж. Бүффон нөвләрин дәјишкәнлијинин хариҹи мүһит амилләринин тә'сири илә баш вермәси идејасыны ирәли сүрмүшдү. Франсыз анатому вә палеонтологу Ж. Күвје органларын коррелјасијасы тә'лимини ишләмиш вә З.-ја тип анлајышыны дахил етмишдир. *Жоффруа Сент-Илер Етјенн* дә Ж. Бүффонун идејасынын тәрәфдары иди. Бу дөврдә Ж. Б. Ламарк илк дәфә олараг үзви аләмин тәкамүл нәзәријјәсини шәрһ етди, онурғасыз һејванлары 14 синфә ајырды. Рус зоологу К. Ф. Рулје (З.-да еколожи истигамәтин банисн) Ж. Күвјенин метафизик бахышларынын әлејһинә чыхмышды. З.-нын һејван ембриолокијасы саһәсинин инкишафында К.М. Берин хидмәти бөјүкдүр. 19 әсрин 30—40-ҹы илләриндә алман алими Т. Шваннын һүҹејрә нәзәријјәси, Ч. Дарвинин үзви аләмин тәкамүлү (1859) барәдәки тә'лими З.-нын инкишафында дөнүш јаратды. Бунларын әсасында 19 әсрин 2-ҹи јарысында мүгајисәли анатомија, мүгајисәли тәкамүл ембриолокијасы инкишаф етди.

20 әсрдә З.-нын характерик әламәтләри. 20 әсрдә гуру, дәниз вә океанларда фаунанын тәдгиги давам едир. Дүнја океанынын өјрәнилмәси, хүсусилә фаунистикаја, зооҹоғрафијаја вә систематикаја кениш мә'лумат вермишдир. Һејванлар аләми системинин тәкмилләшдирилмәсинә вә јенидән гурулмасына даир ишләр давам едир. Әкәр Ж. Күвје 4 тип ајырд едирдисә, мүасир системдә онларын сајы артмышдыр. Мәс., совет зоологу В. Н. Беклемишев «Онурғасызларын мүгајисәли анатомијасынын әсаслары» (3 ҹү нәшр, ч. 1—2, 1964) әсәриндә онурғасыз һејванларын 16 типини ајырд етмишдир. З.-да кариолокија методларындан даһа кениш истифадә едилмәјә башланды. Совет алими В. А. Докел тәкамүл просесиндә һомоложи органларын сајынын азалмасы тә'лимини ишләјиб һазырламышдыр. Мүгајисәли вә тәкамүл бахымындан онтокенезин морфолокијасы саһәсиндәки биликләрин дәринләшмәси илә јанашы, фәрди инкишафын каузал вә функсионал тәһлили 20 әсрдә һејван ембриолокијасы инкишафынын характерик әламәтләридир. 20 әсрин орталарындан сонра експериментал ембриолокија вә *кенетика* мүстәгил елм кими ајрылды. Мүасир З.-да еколокија даһа бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Бу саһәдә совет зоологу Ј. Н. Павловскинин трансмиссив хәстәликләрин тәбии оҹаглығы вә В. А. Докелин еколожи паразитолокија тә'лимләри ән мүһүм үмумиләшдирмә һесаб едилир. 20 әсрин 50—60-ҹы илләриндә З. торпаг З.-сы, мағара фаунасынын тәдгиги, дәнизләрин вә ширинсу һөвзәләринин псаммофил фаунасынын өјрәнилмәси кими хүсуси саһәләрә ајрылды.

Ингилаба гәдәрки Русијада вә ССРИ-дә З.-нын инкишафы дүнја елминин инкишафы илә сых әлагәдар иди. 18 әсрин ән мүһүм ишләриндән бири В. Берингин експедисијасынын (С. П. Крашенинников, Г. В. Стеллер, И. Г. Гмелин) Камчатканы тәдгиг етмәсидир. П. С. Палласын, К. М. Берин експедисијалары вә ишләри Русија фаунасынын өјрәнилмәсиндә бөјүк әһәмијјәт кәсб етди. Н. А. Севертсовун еколокија саһәсиндәки ишләри даһа әһәмијјәтли иди. 19 әсрин 2-ҹи јарысы —20 әсрин әввәлләриндә дәниз фаунасынын өјрәнилмәсинә башланды. Дәниз вә ширинсу биоложи стансијалары зооложи тәдгигатларын инкишафында бөјүк рол ојнады. Фаунистика вә систематика саһәсиндә тәдгигат кенишләнди. 1911 илдә Н. В. Насонов «Русија вә она гоншу өлкәләрин фаунасы» ады илә монографијалар серијасы нәшринин әсасыны гојду (һазырда «ССРИ фаунасы» ады илә чыхыр). Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра ССРИ-дә бир сыра јени елм мәркәзләри јаранды. «Зоолокијаја даир тә'лимат» (Л. А. Зенкевичин редакторлуғу илә, 1937—51), В. А. Докелин «Онурғасызларын мүгајисәли анатомијасы» (ч. 1—2, 1938—40), В. Н. Беклемишевин «Онурғасызларын мүгајисәли анатомијасынын әсаслары» (1944) вә с. әсәрләр нәшр едилди. Һејванлар аләми тәкамүлүнүн морфофизиоложи ганунауј[ғ]унлугларыны А. Н. Севертсов, И. И. Шмалһаузен дәриндән өјрәндиләр. А. А. Заварзин һејванларын тәкамүлүнүн тохума сәвијјәсиндә өјрәнилмәси саһәсиндә тәдгигатлар апарды, һәмчинин һистоложи структурларын инкишаф паралелизми тә'лимини ишләјиб һазырлады. Һејван ембриолокијасынын мүвәффәгијјәтләри өз әксини П. П. Ивановун вә А. А. Захваткинин тәдгигатларында тапды. Б. Л. Астауровун һәшәратларда експериментал партенокенез мәктәбинин бөјүк нәзәри вә тәҹрүби әһәмијјәти вардыр. Ајры-ајры һејван групларынын морфолокија, систематика вә фаунистикасына аид мүһүм наилијјәтләр әлдә едилмишдир. ССРИ ЕА-нын Зоолокија Ин-ту «ССРИ фаунасы», «ССРИ фаунасына даир тә'јинедиҹиләр» серијасы үзрә 200-дән артыг ҹилд нәшр етдирмишдир. Бундан башга рекионал фаунаја даир чохлу мә'лумат китабы бурахылмыш, ибтидаиләрин өјрәнилмәси саһәсиндә В. А. Докел вә онун мәктәби бөјүк рол ојнамышдыр. Б. Ј. Быховски јасты гурдларын системи вә филокенезини өјрәнмиш (1937), К. И. Скрјабин әмәкдашлары илә бирликдә трематодлара вә һејван нематодларына даир әдәбијјат нәшр етдирмишдир. Битки нематодларына даир үмумиләшдириҹи ишләр А. А. Парамонов вә әмәкдашларына, Ј. С. Кирјановаја аиддир. Буғумајаглылара, о ҹүмләдән хәрчәнкләрә, еләҹә дә һәшәратларын систематикасы, палеонтолокијасы, филокенези вә метаморфозуна даир үмумиләшдириҹи тәдгигатлар апарылмышдыр. Ихтиолокија саһәсиндә Л. С. Бергин «ССРИ вә она гоншу өлкәләрин ширинсу балыглары» (ч. 1—3, 1948—49) әсәри чап едилмишдир. Суда-гуруда јашајанларын вә сүрүнәнләрин фаунасы А. Н. Николски, С. А. Чернов, П. В. Терентјев вә б.-нын әсәрләриндә һәртәрәфли шәрһ олунмушдур. Орнитолокија саһәсиндә бир сыра ириһәҹмли монографија вә тә'јинедиҹиләр, К. П. Дементјев вә А. Н. Гладковун редакторлуғу илә «Совет Иттифагынын гушлары» (ч. 1—6, 1951—54) мә'лумат китабы јарадылмышдыр. ССРИ-дә һејванларын еколокијасы, онун әсас бөлмәләри олан аутоеколокија вә синеколокија инкишаф етмишдир. Палеонтолокијанын инкишафында Ј. А. Орловун редакторлуғу илә бурахылмыш «Палеонтолокијанын әсаслары» (ч. 1—15, 1958—64) китабынын бөјүк әһәмијјәти вар. Зооложи тәдгигатлар ССРИ ЕА Зоолокија Ин-тунда, А. Н. Севертсов ад. Һејванларын Еколокијасы вә Тәкамүл Морфолокијасы Ин-тунда, мүттәфиг респ.-ларын ЕА-нын З. ин-тларында, ССРИ ЕА-нын Узаг Шәрг филиалында, назирликләрин нәздиндәки елми мүәссисә вә ҹәмијјәтләрдә ун-тләрин вә бә'зи али мәктәбләрин мүвафиг кафедраларында апарылыр. З. саһәсиндә апарылан елми-тәдгигат ишләрини ССРИ ЕА вә мүттәфиг респ.-ларын ЕА-ларында елми фәалијјәтин координасија шурасы әлагәләндирир. Зоологларын бејнәлхалг бирлији дә фәалијјәт көстәрир. 1889 илдән зоологларын бејнәлхалг гурултај вә конгресләри чағырылыр. Зооложи биликләрин инкишафы вә тәблиғиндә зоолокија музеји вә паркларынын бөјүк ролу вар. ССРИ-дә 1916 илдән «Зоолокически журнал», һәмчинин б. нәшрләр бурахылыр. З. кадрлары ун-тләрдә вә З. кафедрасы олан али мәктәбләрдә һазырланыр.

И н к и ш а ф е т м и ш ө л к ә л ә р д ә, о ҹүмләдән Б. Британија, АБШ, Франса, АФР вә Чехословакијада З. ҹәмијјәтләри фәалијјәт көстәрир вә журналлар бурахылыр.

Азәрб.ССР-ин һејванлар аләми, елми-тәдгигат идарәләри, али мәктәбләр, илк нөвбәдә 1932 илдә зоолокија сектору тәшкил едилдикдән, 1935 илдә исә Зоолокија Ин-ту јарадылдыгдан сонра планлы вә ардыҹыл олараг тәдгиг едилир. Азәрб. зоологларынын гаршысында дуран ән мүһүм вәзифә респ.-да һејванлар аләминин нөв тәркибинин өјрәнилмәсидир. Онурғалы һејванларын фаунасынын тәдгиги баша чатдырылмышдыр; онун тәркибиндә 96 мәмәли һејван, 345-дәк гуш, 49 сүрүнән, 9 суда-гуруда јашајан, 95 нөв вә јарымнөв балыг (Хәзәр дәнизи вә дахили су һөвзәләриндә), ибтидаиләрин 1100-дән чох нөвү ашкар едилмишдир. Азәрб. һелминтологлары 800-дән чох һелминт нөвү, о ҹүмләдән гушларда

300, дырнаглы һејванларда 120, јыртычыларда 65, балыгларда 110, биткиләрдә 200-дән артыг нематод мүәјјәнләшдирмишләр. Респ.-да јајылмыш әсас һәшәратларын нөв тәркиби (12 миндән артыг нөвү әһатә едән 27 дәстә), онларын биоложи вә еколожи хүсусијјәтләри өјрәнилмишдир. Азәрб.ССР-дә јајылмыш кәнәләр этрафлы тәдгиг олунмушдур; иксод кәнәләрин 34 нөв вә јарымнөвү, гамаз кәнәләринин 170 нөвү, аргас кәнәләринин 9, тромбикулидләрин 100, орибатидләрин 160, тетраникс кәнәләрин исә 35 нөвү мүәјјән едилмишдир. К.т. биткиләринә, сахланан мәһсуллара зәрәр верән вә еләчә дә трансмиссив хәстәликләри јајан кәнәләр кениш өјрәнилмишдир. Азәрб.ССР ЕА акад.-ләриндән А. Н. Державин, С. М. Әсәдов, М. Ә. Мусајев, Азәрб.ССР ЕА м. үзвү Ј. Ә. Әбдүррәһманов вә б.-нын Азәрб.-да З. елминин инкишафында бөјүк хидмәтләри вар.

Азәрб.-да З. саһәсиндә тәдгигат ишләри Азәрб.ССР ЕА-нын Зоолокија Ин-тунда, АДУ-нун, АКТИ-нин, Азәрб. Дөвләт Тибб Ин-тунун вә б. ин-тларын З., биолокија, епидемиолокија, паразитолокија кафедраларында, Азәрб. елми-тәдгигат балыг тәсәррүфаты лабораторијасында, Гызылағач, Загатала горугларында вә с. апарылыр.

Әд.: Гасымов Һ. С., Тојугкимиләр дәстәсиндән олан ов сәнаје гушларынын һелминт фаунасы, Б., 1956; Әбдүррәһманов Ј. Ә., Азәрбајчанын ширин су балыглары, Б., 1962; Сәмәдов Н. Һ., Кәнд тәсәррүфаты биткиләринә зијан верән бөчәкләрин фаунасы вә биолокијасы, Б., 1963; Мусајев М. Ә., Вејсов А. М., ССРИ кәмиричиләринин коксидиләри, Б., 1965; Гасымов Ә. Һ., Ашағы Күр вә Минкәчевир су анбарынын һидрофаунасы, Б., 1965; Микајылов Т. К., Азәрбајчанын су һөвзәләринин балыг паразитләри, Б., 1975; Асадов С. М., Гельминтофауна жвачных животных СССР и её эколого-географический анализ, Б., 1960; Кузнецов Б. А. и Чернов А. З., Курс зоологии, 3 изд., М., 1978.

ЗООЛОКИЈА БАҒЫ—бах *Зоолокија паркы.*

ЗООЛОКИЈА ИНСТИТУТУ—Азәрб. ССР ЕА-нын Зоолокија Ин-ту—Азәрб.ССР-дә һејванлар аләмини өјрәнән елми мәркәз. ССРИ ЕА Загафгазија филиалы Азәрб. шө'бәсинин Зоолокија бөлмәси әсасында 1935 илдә тәшкил едилмишдир. Ин-тун 13 лабораторијасы, Хәзәр биоложи ст.-сы (5 лабораторијадан ибарәтдир), бир јарадычы групу, зоолокија музеји, ихтирачылыг, патент, елми мә'лумат, баша чатмыш ишләрин тәсәррүфата тәтбиги шө'бәси, аспирантурасы, 80 мин нүсхә чап ваһиди олан елми китабханасы вә Минкәчевирдә су һөвзәләринин биолокијасы лабораторијасы вар. Ин-т Азәрб.ССР-дә паразитар вә тәбии очаглы хәстәликләрин ләғв едилмәсинин биоложи әсасларыны, фајдалы вә зәрәрверичи һәшәратларын сај динамикасыны, бунларын јајылма ганунаујғунлугларыны, биткиләрин биоложи үсулларла горунмасынын нәзәри әсасларыны, Хәзәр дәнизи вә Күр чајы һөвзәләринин биоложи мәһсулдарлығынын тәнзим едилмәсинин елми әсасларыны өјрәнир. Бундан башга онурғалы һејванларын биолокијасы вә еколокијасыны мүәјјәнләшдирмәклә онларын фајдалыларындан истифадә едилмәси, зәрәрли формалара гаршы мүбаризәнин елми әсаслары да тәдгиг едилир. Ин-т «ССРИ кәмиричиләринин коксидиләри», «Кәнд тәсәррүфаты биткиләринә зијан верән бөчәкләрин фаунасы вә биолокијасы», «Гафгазын ширин су фаунасы», «Азәрбајчанын су һөвзәләринин балыг паразитләри», «Азәрбајчанын ширин су балыглары» вә б. монографијалары нәшр етмишдир. Ин-тда Азәрб.ССР ЕА-нын 1 акад., 13 е.д. вә 68 елмләр намизәди чалышыр (1979). Азәрб.ССР ЕА-нын акад. С. М. Әсәдов, м. үзвү Ј. Ә. Әбдүррәһманов З.и.-нда ишләмишләр; һазырда акад. М. Ә. Мусајев Ин-тун директорудур.

ЗООЛОКИЈА МУЗЕЈИ—һејван коллексијаларынын (фиксәедичи мајеләрдә, гурудулмуш вә ја хүсуси препарат һалында сахланан һејванлар, бунларын мүгәввалары, скелетләри, дәриләри, еләчә дә бујнуз, сүмүк вә чанагдан дүзәлдилән мә'мулатлар) сахландығы елми вә мәдәни-маариф мүәссисәси. З.м.-ндә систематика, фаунистика, зоочоғрафија, дәјишкәнлик, һејванларын мүгајисәли морфолокија вә анатомијасы, еләчә дә тәкамүл нәзәријјәсинә даир елми-тәдгигат апарылыр. Бурада һәмчинин мәктәблиләр вә тәләбәләрлә тәдрис иши, зоолокијаја даир мәдәни-маариф ишләри тәшкил олунур, тәбиәтин мүһафизәси һаггында тәблиғат апарылыр. З.м.-нин коллексијасы елми фонддан вә нүмајиш етдирилән експонатлардан ибарәтдир. З.м.-ндә експонатлар, адәтән, системли ардычыллыгла, бә'зән зоочоғрафи принсипә көрә дүзүлүр. Бә'зән стендләр дә дүзәлдилир. Коллексијалар шүшәли витринләрдә јерләшдирилир. Микроскопик кичик објектләр микрофото шәкилләр вә бөјүдүлмүш мулјажларла әвәз едилир. Тематик сәркиләрдән, гысаметражлы филмләрдән дә истифадә едилир.

ССРИ-дә ән бөјүк З.м. Ленинграддa, Москвада вә Кијевдәдир. Бакыда З.м. Азәрб.ССР ЕА Зоолокија Ин-тунда јарадылмышдыр (1971). Бурада Азәрб. әразисиндә јашајан онурғасызлар, балыглар, суда-гуруда јашајанлар, сүрүнәнләр, гушлар вә мәмәлиләрин мүгәвва вә експонатлары сахланылыр. Музејин фондундан елми-тәдгигат, тәдрис вә мәдәни-маариф иши үчүн истифадә олунур.

Харичдә ән бөјүк З.м. Нју-Јоркда, Вашингтонда, Парисдә, Лондонда вә б. ш.-ләрдәдир.

ЗООЛОКИЈА ПАРКЫ—ваһши һејванлары нүмајиш етдирмәк, өјрәнмәк вә јетишдирмәк мәгсәди илә онлары бағлы вә јарымбағлы шәраитдә сахлајан елми-маариф мүәссисәси. Бә'зи З.п.-нда ев һејванлары да сахланыр. З.п. зоолокија бағындан, адәтән, әразисинин бөјүклүјү вә һејван коллексијасынын мүхтәлифлији илә фәргләнир. З.п. тәбиәтә вә онун не'мәтләринә мәһәббәт ашылајан, надир вә нәсли кәсилмәкдә олан ваһши һејван нөвләринин кенетик фондуну сахлајан вә тәбиәтин мүһафизәси идејаларыны тәблиғ едән мәркәздир. ССРИ нин бир сыра З.п.-нда һејванларын иглимә ујғунлашдырылмасы, хәстәликләринин өјрәнилмәси, профилактикасы вә мүаличәси саһәсиндә елми-тәдгигат ишләри апарылыр. Мәктәблиләр үчүн екскурсија, зоолокија вә биолокијаја даир мүһазирәләр, сәркиләр вә с. тәшкил олунур.

Тарихән З.п.-ндан габаг һејванханалар јаранмышдыр. Ерамыздан 1500 ил әввәл Мисирдә бөјүк З.п. олмушдур. Авропада илк З.п. Вјанада (1752), Мадриддә (1774), Парисдә (1793) мејдана кәлмишдир. Бә'зи бөјүк шәһәрләрдә бир нечә З.п. вар: Токио вә Чикагода 2, Парис вә Лондонда 3, Нју-Јоркда 4. Русијада илк зоолокија бағы 19 әсрин 2-чи јарысында тәшкил олунмушдур. Ән гәдим сајылан Москва З.п. 1864 илдә јарадылмышдыр. 1865 илдә Петербургда зоолокија бағы ачылмышдыр. Совет һакимијјәти илләриндә Дашкәнд, Казан, Ростов-Дон, Тбилиси, Ашгабад, Калининград, Свердловск, Перм, Одесса, Алма-Ата, Јереван вә с. шәһәрләрдә З.п. тәшкил едилмишдир. Бакыда З.п. 1945 илдә јарадылмышдыр.

Дүнјанын ән јахшы З.п. Берлин, Лејпсиг, Көлн, Сан-Дијего, Прага, Варшава, ССРИ-дә исә Москва, Рига, вә Калининград З.п.-дыр.

ЗООНОЗЛАР (*зоо*...+јун. nósos—хәстәлик)—тәкамүл просесиндә һејванларын мүәјјән нөвүндә паразитлик етмәјә ујғунлашан төрәдичиләрин әмәлә кәтирдији јолухучу хәстәликләр. Гарамал тауну, донуз тауну, пастёреллјоз вә с. З.-а аиддир. Санитар-игтисади шәраит пис олдугда З. инсанлар арасында да баш верә биләр. Инсанлара хәстә һејвандан кечир вә онлар бу хәстәлији јолухдурмурлар. Профилактикасы: әт-сүд мәһсулларындан дүзкүн истифадә етмәк, бә'зи хәстәликләрә (таун, гарајара, бруселлјоз вә с.) гаршы пејвәндләр вурмаг вә с.

ЗООПСИХОЛОКИЈА, һејван психолокијасы — һејванларын психолокијасыны, фәрди вә тарихи инкишаф просесләриндә онларын психи фәалијјәтинин формалашмасыны өјрәнән елм саһәси. З.-нын әсас вәзифәси инсан зәкасына гәдәрки мәрһәләдә һејванларын психолокијасынын биоложи әсасларыны өјрәнмәкдир. З. еколокија, етолокија, нејрофизиолокија, мәркәзи синир системинин вә һисс үзвләринин физиолокијасы вә с. елмләрлә сых әлагәдардыр.

Һејванларда психи габилијјәтин олмасы һәлә антик дөврдән мә'лумдур. 18 әсрин сонлары—19 әсрин әввәлләриндә елми З.-нын јаранмасы франсыз алимләри Ж. Л. Бүффон вә Ж. Б. Ламарк, сонра инкилис алими Ч. Дарвинин ады илә бағлыдыр. Русијада З. елминин баниси К. Ф. Рулје вә В. А. Вагнер сајылыр. Сон вахтлар мүгајисәли психолокијанын классик објектинә (һөрүмчәкләр, гарышгалар, арылар, гушлар, итләр, атлар, мејмунлар) балинајабәнзәрләр (делфинләр) дә әлавә олунмушдур. З. һејванларын давранышынын үч формасыны—инстинктив, һәјатда газанылан вә әгли давраныш формаларыны ашкара чыхармышдыр. З. ун-тләрин психолокија факүлтәләринин програмына мәчбури курс кими дахил едилмишдир.

Әд.: Вагнер В. А., Биологические основания сравнительной психологии, т. 1—2, СПБ—М., 1910—13; Фабри К. Э., Основы зоопсихологии, М., 1976.

ЗООСЕНОЗ (*зоо*...+јун. koinós—үмуми)—биосенозун тәркибинә дахил олан һејванлар. Мәс., лил биотопунда јашајан мүхтәлиф групларa дахил олан һејванлар лил биотопуна дахил олан З.-у әмәлә кәтирир. Лакин бу З. гум биотопунда әмәлә кәлән З.-дан фәргләнир. З. өзүндә биосеноза

хас олан хүсусиjjәтләри әкс етдирир. Биосенозун тәдгиги заманы чох вахт мәһз З.-а аид мә'луматлардан истифадә олунур. З.-дан фәргли олараг биосенозда һејванларла бәрабәр биткиләрин вә микробларын олмасы да нәзәрә алыныр. З.-ун әмәлә кәлмәсиндә чансыз мүһитин дә ролу аз дејил. «З.» термини шәрти олдуғундан, ондан екологлар аз истифадә едир.

ЗООСПОРЛАР (*зоо...* + спорлар), зооспоридиләр—бир чох јосунларын вә бә'зи ибтидаи көбәләкләрин хүсуси һүчејрәләри. Суда гамчы вә ја кирпик васитәсилә һәрәкәт едир. Јосун вә ибтидаи көбәләкләрин гејри-чинси чохалмасы вә онларын јајылмасы үчүндүр. Битки һүчејрәләриндән фәргли олараг З.-ын сәрт өртүјү јохдур. Бир чох јосунларын З.-ында хроматофордан башга гырмызы көзчүк вә дөјүнән вакуол олур. З. узун мүддәт һәрәкәт етдикдән сонра дајаныр, гамчыларыны итирир, галын өртүклә өртүлүр вә нәһајәт, онлардан јени јосун вә ја көбәләк организми инкишаф едир. З.-ын әмәлә кәлдији һүчејрәләр зооспоранкиләр адланыр.

ЗООТЕ́ХНИЈА (*зоо...* + јун. téchnē—елм, мәһарәт)—к.т. һејванларынын јетишдирилмәси, јемләндирилмәси, аз әмәк вә вәсаит сәрф етмәклә јүксәк кејфиjјәтли мәһсул алмаг үчүн к.т. һејванларынын сахланмасы, дүзкүн истифадә едилмәси һаггында елм. «З.» термини 1848 илдә мејдана кәлмишдир (франсыз алими Ж. Бодеман тәклиф етмишдир). З. *һејвандарлыг* һаггында биликләри үмумиләшдирир. З. к.т. һејванларынын биоложи хүсусиjјәтләрини өјрәнир вә б. елмләрлә сых әлагәдардыр. З. үмуми вә хүсуси бөлмәјә ајрылыр. Үмуми З. к.т. һејванларынын бүтүн әсас нөв вә чинсләринин јетишдирилмәси, јемләндирилмәси, сахланмасы вә истифадә олунмасы әсасларыны, хүсуси З. исә һејвандарлыг саһәләринин технолокијасыны ишләјиб һазырлајыр. Үмуми З. өз нөвбәсиндә һејванларын јетишдирилмәси, јемләнмәси вә сахланмасы бөлмәләринә ајрылыр. З.-нын к.т. һејванларынын јетишдирилмәси бөлмәси ев һејванларынын кејфиjјәтинин јахшылашдырылмасы вә үмуми мигдарынын, һәмчинин инсанын ев һејванларына тә'сиринин јени јолларынын өјрәнилмәси мәсәләләрини әһатә едир З.-нын к. т. һејванларынын јемләндирилмәси. бөлмәси һејванларын гидалы маддәләрә тәләбатынын өјрәнилмәси әсасында нормаја салынмыш јемләнмәни, јемин кимјәви тәркиби вә гидалылығыны ишләјиб һазырлајыр. З.-нын к.т. һејванларынын сахланмасы бөлмәси һејванларын сахланма үсулларыны, бу үсулларын еффективлијини вә һејвандарлыг фермаларында чох зәһмәт тәләб едән просесләрин автоматлашдырылма вә механикләшдирилмә үсулларыны ишләјиб һазырлајыр (бах һәмчинин *Зоокикијена*).

Тарихи мә'лумат. З. һејвандарлыг мәдәниjјәтинин јүксәлиши илә биркә инкишаф етмишдир. Ибтидаи һејвандарлыг дөврүндә һејванлары јетишдирмәк вә онлардан истифадә етмәк һаггында садә тәклифләр ирәли сүрүлүрдү. Антик дөврүн алим вә јазычыларынын әсәрләриндә һејванларын инкишаф ганунаујғунлугларына аид зоотехники үмумиләшдирмәләрә, онларын бој вә инкишафы, харичи формасы, мәншәји, һәтта вердији нәслә көрә сечилмәсинин гијмәтләндирилмәсинә раст кәлинир. Бу дөврдә һејванларын конститусијасы һаггында тә'лим јаранды (јунан һәкими Һиппократ вә јунан тарихчиси Ксенофонт, е.ә. 5—4 әсрләр), һејванларын јемләндирилмәси, чүтләшдирилмәси, онлара гуллуг едилмәси вә с. һаггында тәклифләр, чинс барәдә анлајышлар мејдана чыхды. Орта әсрләрдә ордуда атлардан кениш истифадә едилмәси илә әлагәдар атлара даир хүсуси тәдгигатлар апарылырды.

18 әсрин сону—19 әсрин әввәлләриндә малдарлыг инкишаф етди, завод чинсләри јарадылды. Б. Британијада вә б. өлкәләрдә әтлик гарамал, гојун, донуз, ат чинсләри јетишдирилди. З.-нын инкишафына Ч. Дарвинин «Нөвләрин мәншәји» (1859) әсәринин бөјүк тә'сири олду. Русијада З.-нын инкишафы һејвандарлығын инкишафы илә бағлыдыр. 18 әсрдә вә 19 әсрин әввәлләриндә сүдлүк гарамал, әтлик-јунлуг гојун, тезјетишән донуз, итијеришли ат, јумурталыг вә әтлик тојуг вә с. чинсләр јарадылды, еләчә дә бир чох һејван чинсләри јахшылашдырылды. 19 әсрин 2-чи јарысы—20 әсрин әввәлләриндә З.-ја аид рус алимләринин (Н. П. Чирвински, П. Н. Кулешов, М. И. Придорокин, Ј. А. Богданов М. Ф. Иванов вә б.) әсәрләри мејдана чыхды.

ССРИ-дә З.-нын инкишафына 1929 илдә тәшкил едилмиш В. И. Ленин ад. ҮИКТЕА-нын вә онун системиндә Үмумиттифаг Елми-Тәдгигат Һејвандарлыг Ин-тунун, һәмчинин саһә тәчрүбә ст.-ларынын вә лабораторијаларынын бөјүк ролу олмушдур. ССРИ-дә дамазлыг ишинин мүвәффәгиjјәтлә апарылмасы үчүн бүтүн к.т. һејванларынын гијмәтләндирилмәсинин ваһид дөвләт системи һазырланмышдыр. Совет вә харичи өлкә алимләринин сә'ји нәтичәсиндә к.т. һејванларынын јетишдирилмәсинин бир сыра нәзәри проблемләри—инбридингин вә һетерозисин биоложи маһиjјәти вә онун дамазлыг ишиндә тәтбиги; һејванын екстерјери, конститусијасы вә бунларын һејванын мәһсулдарлығы, еләчә дә һәјат габилиjјәти илә әлагәси; һејванларын онтокенез проблеми вә с. инкишаф етдирилмишдир. ССРИ-дә Ј. А. Богдановун рәһбәрлији илә јемләрин үмуми гидалылығыны гијмәтләндирмәк үчүн совет јем ваһиди, к.т. һејванларынын бүтүн нөвләри үчүн јем расиону (М. И. Дјаков вә И. С. Попов) ишләниб һазырланмышдыр. Бу дөврдә Һәсән бәј Зәрдаби «Әкинчи» гәзетиндә һејвандарлыгда дарвинизм нәзәриjјәсини тәблиғ едирди.

З.-нын мүасир проблемләри бир-биринә јахын биоложи фәнләр (физиолокија биолокија, иммунолокија) вә популјасија кенетикасы илә сых әлагәдардыр. ССРИ-дә, еләчә дә харичи өлкәләрд зүлалларын дәјишкәнлијини, ирси асылылығыны, һејванын һәјат габилиjјәти вә мәһсулдарлығы илә әлагәсини ајырд етмәк мәгсәди илә ганда, сүддә, тојуг јумуртасында зүлалларын өјрәнилмәси саһәсиндә әтрафлы тәдгигат апарылыр. Һејванларда ган группларынын иммунокенетик хүсусиjјәтләри кениш өјрәнилир вә бунун да әсасында, мүбаһисәли һалларда, һејванларын мәншәји мүәjјәнләшдирилир. Популјасија кенетикасынын принсипләри әсасында һејванларын тәтбиги селексијасында селексија диференсиалы, селексија индекси лаконик вә дүзкүн ифадә олунмушдур. Популјасија кенетикасы илә әлагәдар әсас проблемләр тәдгиг едилмишдир. ССРИ, АБШ, Б. Британија, Канада, Јени Зеландија, Јапонија вә б. өлкәләрдә кенотиплә мүһитин гаршылыглы әлагәси, ганын ујғунлуғу анлајышларынын шәрһи мәсәләләринә чох фикир верилир. ССРИ-дә вә харичдә һејванларын јемләнмәси вә сахланмасы саһәсиндә кениш тәдгигат ишләри апарылыр. Һејванларын сахланмасы, һејвандарлыгда чох зәһмәт тәләб едән просесләрин механикләшдирилмәси вә автоматлашдырылмасынын јени үсуллары ишләниб һазырланыр. З. проблемләринин елми чәһәтдән өјрәнилмәсиндә мүасир тәдгигат үсулларындан (хроматографија, ренткенофотометрија вә с.) истифадә олунур, һесаблајычы машынлар тәтбиг едилир. З. ССРИ-дә 66 к.т. ин-тунун зоотехнија факүлтәсиндә, к.т. техникумларында тәдрис едилир. АДР, Б. Британија, Шотландија, АБШ, Нидерланд, Исвеч вә Јапонијада һејвандарлығын мүһүм елми мәркәзләри вар. ССРИ-дә «Животноводство» (1939 илдән), «Селскоје хозјајство за рубежом. Животноводство» (1955 илдән) вә б. саһәләрә даир журналлар бурахылыр.

Азәрб.-да З. елми Совет һакимиjјәти гурулдугдан сонра инкишаф етмишдир. В. И. Ленин ад. ҮИКТЕА-нын филиалы әсасында 1958 илдә Азәрб. Кәнд Тәсәррүфаты Елмләри Академијасы тәшкил едилмишди. АзПИ-нин проф. И. И. Калукин експедисијалар тәшкил етди; јерли гарамал чинсләрини өјрәнмәк вә онларын јахшылашдырылмасы үчүн тәдбирләр ишләјиб һазырлады. Бу да аз мәһсулдар чинсләрин јахшылашдырылмасы вә рајонлашдырылмасында мүһүм рол ојнады. ССРИ-дә 60-дан артыг јени мәһсулдар һејван, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә Азәрбајчан дағ мериносу, гонур Гафгаз гарамалы, Гафгаз чамышы, ағ батаглыг гундузу вә бир сыра барама гурду чинсләри јарадылмыш, Гарабағ аты чинси јахшылашдырылмышдыр. Јени чинсләрин алынмасында Ф. Мәликов, М. Садыгов, А. Ағабәјли, Р. Һүсејнов вә б.-нын әмәји вар.

Әд.: Ахундов Ч. М., Сүдчүлүк, Б., 1963; Ағабәјли А. Ә., Чамышчылыг, Б., 1964; јенә онун, Кәнд тәсәррүфаты һејванларынын јетишдирилмәси, Б., 1975; Лискун Е. Ф., Крупный рогатый скот, М., 1951; Дмитроченко А. П., Пшеничный П. Д., Кормление сельскохозяйственных животных, Л., 1964; Борисенко Е. Я., Разведение сельскохозяйственных животных, 4 изд., М., 1967; Ростовцев Н. Ф., Советская зоотехния, её достижения и задачи, «Вестник сельскохозяйственной науки», 1967, № 5.

ЗООТЕХНИКИ ХИДМӘТ—ССРИ-дә һејвандарлығын инкишаф етдирилмәсинә даир тәдбирләр комплекси. Дөвләт к.т. органлары вә к.т. мүтәхәссисләри тәрәфиндән јеринә јетирилир. Ихтисаслашдырылмыш З.х. 1934 илдә тәшкил едилмишдир (бу вахтадәк З.х.-и үмуми дөвләт агрономлуг шө'бәкәси јеринә јетирирди). Бу дөврдә өлкәдә һејвандарлыгда дамазлыг системи гајдаја салынды. 1940 илдә З.х. системини тәкмилләшдирмәк мәгсәди илә р-нларын торпаг шө'бәләриндә

зообаjтарлыг вә баjтарлыг фелдшер мәнтәгәләри тәшкил едилди. 1950 илин әввәлләриндә һејвандарлыг к-злардан алыныб МТС-ин сәрәнчамына верилди вә 1950 илин орталарында дамазлыг тәсәррүфаты системи гәти формалашды. Дамазлыг тәсәррүфаты шәбәкәсинә, әсасән, али тәһсилли мүтәхәссисләр (зоотехникләр, баjтар һәкимләр) хидмәт едирди. 1958 илдә МТС-ләрин јенидән тәшкил едилмәси вә к.т. машынларынын к-злара сатылмасы илә әлагәдар зоотехникләр билаваситә к-зларда ишләмәјә көндәрилди. 1971 илдә р-нларда к.т. мәһсулларынын тәдарүкү вә кејфијјәти саһәсиндә дөвләт мүфәттишлији тәшкил едилди. Һејвандарлыг мәсәләләри саһәсиндәки елми тәклифләри ишләјиб һазырлајан елми-тәдгигат мүәссисәләри З.х. системинә дахилдир.

ЗООХЛОРЕЛЛАЛАР (Zoochlorella)—бә'зи онурғасыз һејванларын (инфузорлар, сүнкәрләр, бағырсагбошлуглулар вә с.) бәдәниндә јашајан мүхтәлиф, әксәрән бирһүчејрәли јашыл јосунларын (әсасән, хлорелла, картерија, плеврококк чинсләриндән) үмуми ады. З. һејванларла симбиоз һәјат кечирирләр: һејванлар З.-ын фотосинтез нәтичәсиндә һасил етдији үзви маддәләрлә гидаланырлар; З. өз нөвбәсиндә һејванларын азотлу маддәләриндән вә бунларын бурахдығы карбон газындан истифадә едирләр.

ЗООХО́РИЈА (*зоо...* + јун. chōréō—јајылырам, ирәли кедирәм)—мејвә вә тохумларын һејванлар васитәсилә јајылмасы. З.-нын епизоохорија (мејвә вә тохумларын һејванын бәдән сәтһи илә јајылмасы), ендозоохорија (һејванларын екскременти илә јајылмасы) вә синзоохорија (һејванларын мејвә вә тохумлары еһтијат мәгсәди илә топладығы заман јајылмасы) типи мүәјјән едилир. Бунунла әлагәдар биткиләр дә епи-, ендо- вә синзоохорлара бөлүнүр. Епизоохор биткиләрин мејвә вә тохумларында гармаг, тикан, селик, јапышган маддәләр вә с., ендозоохор биткиләрин тохуму үзәриндә әтли һиссә олур. Һејванлар белә мејвә вә тохумлары јемәклә јајырлар. Синзоохоријанын кениш јајылан формасы мејвә вә ја тохумларын гарышгалар тәрәфиндән топланмасы—мирмекохоријадыр.

ЗООЧОҒРА́ФИЈА, һејван чоғрафијасы—зоолокија вә физики чоғрафијанын бөлмәси; Јер күрәсиндә һејванларын һазырда вә кечмишдә чоғрафи јајылмасыны, бу јајылманы мүәјјән едән мүасир вә кечмиш тарихи амилләри, ганунауjғунлуглары, һәмчинин һејванларын еколожи групларынын чоғрафи јајылмасыны өјрәнир.

З. биолокија елмләри, чоғрафија, еләчә дә тарихи кеолокија вә бә'зи һуманитар елмләрлә сых әлагәдардыр.

Ч. Дарвинин «Нөвләрин мәншәји» (1859) вә инкилис алимләриндән Ф. Склетер (1859) вә А. Р. Уоллесин (1860—1880) әсәрләри З.-ја марағын артмасына күчлү тә'сир көстәрмишдир. 18 әсрдә З. һаггында бөјүк фактики материал топланмышды; 19 әсрдә топланмыш мә'луматларын үмумиләшдирилмәсиндә бөјүк наилијјәтләр әлдә едилмишдир. Хүсусилә мүрәккәб фауна вил.-ләри вә комплексләри (Һинд-Малај вил., Јени Гвинеја вил. вә она гоншу а-лар, Чәнуби Америка) һәртәрәфли өјрәнилмиш, З.-ја даир капитал әсәрләр јарадылмышдыр. З.-нын әсас методларындан бири хәритәләшдирмәдир. Хәритәдә мүәјјән нөвүн јашадығы бүтүн јерләр гејд олунур вә нөвүн ареалы тә'јин едилир. Ареал З.-нын биринчи објектидир. Һәр бир нөвүн фәрдләри она хас олан ареалын бүтүн саһәләриндә дејил, анчаг онлар үчүн һәјат шәраити әлверишли олан *стасијаларда* јашајыр. Һәр һансы бир өлкәдә нөвләрин тәркиби вә јајылмасы барәдәки мә'луматлары чәмләшдирмәклә онун фаунасы һаггында үмуми тәсәввүр верилир. Фауна З.-нын икинчи објектидир. З.-нын үчүнчү објекти еколожи груплашмадыр (биосенозлар). Һәр һансы әразинин фаунасында нөвләр бир нечә катекоријаја ајрылыр. Мүәјјән әразидә мүшаһидә едилән нөвләр *ендемикләр* сајылыр; бу да, өз нөвбәсиндә, *автохтонлара* вә *иммигрантлара* ајрылыр. Тәчрид олунмуш гуру саһәләринин (бах *Ада фаунасы*) вә су һөвзәләри фаунасынын әмәлә кәлмәси өзүнәмәхсус ганунауjғунлуглара маликдир. Вахтилә материкдән ајрылмыш вә она јахын мәсафәдә јерләшән адаларын фаунасы материкин фаунасына ујғун кәлир. Материкдән узагда јерләшән адаларда исә ендемикләрин сајы даһа чохдур. Сон јүз илдә инсанын тәсәррүфат фәалијјәти илә әлагәдар фауна да дәјишмишдир. ССРИ-дә «Ботаника вә зоолокија» (1958 илдән), «Биокеографија» (1967 илдән) вә с. журналлар нәшр олунур.

З. үзрә елми-тәдгигат ишләри зоолокија, чоғрафија, океанолокија ин-тларында апарылыр. З. ун-тләрин вә педагожи ин-тларын биолокија вә чоғрафија факүлтәләриндә тәдрис олунур.

Әд.: Кобельт В., Географическое распределение животных в холодном и умеренном поясах Северного полушария, пер. с нем., СПБ, 1903; Дарлингтон Ф., Зоогеография, пер. с англ., М., 1966; Уминский Т., Животные и континенты (Популярная зоогеография), пер. с польского, М., 1974.

ЗОРАКЫЛЫГ — игтисади вә сијаси һөкмранлыға наил олмаг вә ја ону әлдә сахламаг, мүәјјән һүгуг, јахуд имтијазлар газанмаг мәгсәдилә һәр һансы синфин (сосиал групун) дикәр синфә (сосиал група) гаршы мүхтәлиф мәчбуријјәт формалары тәтбиг етмәси. Әсас З. васитәләри дөвләтин әлиндә чәмләшир. Марксизмә көрә З. мәһсулдар гүввәләрин инкишаф сәвијјәси илә мүәјјән едилән објектив амилләрдән асылы олуб, тарихән антагонист синифләрин мөвчудлуғу илә бағлыдыр. Истисмарчы синифләр З.-ы дөвләтләрарасы мүнасибәтләрә тәтбиг етмәклә виранедичи мүһарибәләр төрәтмишләр.

Марксизм-ленинизм тарихи зәрурәтин һәјата кечирилмәсиндә (хүсусилә сосиал ингилаблар дөврүндә) З.-ын ролуну инкар етмир. «Һәр бир көһнә чәмијјәт јени чәмијјәтлә һамилә олдугда зоракылыг онун мамачасы олур. Зоракылығын өзү игтисади потенсијадыр» (Маркс К., Капитал, ч. 1, Б., 1969, сәһ. 748). Марксизмә көрә, тарихи тәчрүбә көстәрмишдир ки, вахты кечмиш синифләрин мүгавимәтинә чаваб олараг ингилабчы синифләр зоракы тәдбирләрә, о чүмләдән силаһлы үсјана әл атмаға мәчбур олур. Ингилаби З.-ын мигјас вә формалары деврилән синифләрин мүгавимәтинин дәрәчә вә формаларындан асылыдыр. «Мәчбур етмәк формасы ...ингилабчы синфин инкишафы дәрәчәси илә... иртичачы мүһарибәнин мирасы олан хүсуси һалларла... буржуазијанын вә хырда буржуазијанын мүгавимәт формалары илә мүәјјән олунур» (Ленин В. И., Әсәрләри, ч. 27, сәһ. 266). Күтләви сијаси һәрәкат олмадан, истисмарчылара гаршы чәбр тәдбирләри көрүлмәдән, ингилабчы синифләрин диктатурасы гурулмадан, јә'ни мүәјјән З. тәдбирләри тәтбиг едилмәдән һеч бир сосиал ингилаб мүмкүн дејил. Сосиализмин гурулмасы вәзифәси истисмарчы синифләрин (буржуазија, голчомаглар) мүгавимәт көстәрән үнсүрләринә гаршы чәбр тәдбирләри тәләб едир. Истисмарчы синифләрин сосиал мәһви һеч дә онларын бүтүн нүмајәндәләринә гаршы зоракы тәдбирләри нәзәрдә тутмур. Сосиализмдә чәбр дејил, инандырма, тәрбијә, күтләләри тәшкил етмәк методлары башлыча чәһәтдир. Чәбр тәдбирләри чәмијјәтин антиподларына гаршы чеврилмишдир. Антикоммунизм тәблиғатчылары өз өлкәләриндә инсан һүгугларынын тапдаланмасы, азлыг тәшкил едән милләтләрин әмәк, тәһсил, мәишәт вә сијаси һәјатда ајры-сечкилијә мә'руз галмасы, зәһмәткешләрә, мәзлум милләтләрә вә әдаләтли милли азадлыг мүбаризәси апаран халглара гаршы З.-ын тәтбиг едилмәсини пәрдәләјир, коммунистләри террор вә З.-да тәгсирләндирирләр. Һалбуки «...бизим идеалымызда инсанлара гаршы зоракылыг...» јохдур (Ленин В. И., Әсәрләри, ч. 23, сәһ. 65). Сосиалист өлкәләриндә демократијанын ардычыл инкишафы, капиталист өлкәләри коммунист партијаларынын демократијаны кенишләндирмәк уғрунда мүбаризәси, сосиалист дөвләтләринин *динч јанашы јашама* принсипләринин тәсдигинә јөнәлмиш фәал сијасәти империализмин «сојуг мүһарибә» гызышдырмаг, «зор ишләтмәк» хәттини ифша едир. Коммунистләрин сон мәгсәди «...дөвләти, јә'ни һәр бир мүтәшәккил вә мүнтәзәм зоракылығы, инсанлара гаршы һәр бир үмумијјәтлә зоракылығы јох етмәкдир» (Јенә онун, Јенә орада, ч. 25, сәһ. 485).

Әд.: Маркс К., Капитал, ч. 1, Б., 1969; Енкелс Ф., Анти-Дүринг, Б., 1967; Јенә онун, Роль насилия в истории, Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 21; Ленин В. И., Дөвләт һаггында, Әсәрләри, ч. 26; Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, Б., 1976; Во имя мира на земле. Советский Союз в борьбе за мир и сотрудничество народов, кн. 1—2, М., 1975.

ЗОРЈА́Н (тәхәллүсү; әсл фамилијасы: Аракелјан) Стефан (16.9.1890, Гаракилсә к., индики Кировакан—14.10.1967, Јереван)—ермәни совет јазычысы. Ерм. ССР ЕА акад. (1965). «Кәдәрли адамлар» (1918) адлы илк һекајәләр китабында ичтимаи һагсызлыға е'тираз, јохсуллара мәһәббәт әкс олунмушдур. «Ингилаб комитәсинин сәдри» (1923), «Китабхана гызы» (1926) повестләриндә ермәни әдәбијјатында илк дәфә олараг Вәтәндаш мүһарибәси иштиракчыларынын, ингилаб мүбариз-

ләринин образларыны јаратмышдыр. «Ағ шәһәр» (1930), «Бир өмрүн тарихи» (ч. 1—2, 1934—38), «Чар Пап» (1944), «Әмирјанлар аиләси» (1963) романларынын мүәллифидир. ССРИ Али Советинин (4, 5 вә 7-чи чағырыш) депутаты олмушдур. Ленин ордени, 2 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Китабхана гызы, Б., 1935; Шамо, Јереван, 1937; Һекајәләр, Б., 1949; Собр. соч., т. 1—5, М., 1973—76.

Әд.: Брайнина Б. и Хитарова С., Стефан Зорьян. Очерк творчества, Ереван, 1960; История армянской советской литературы, М., 1966.

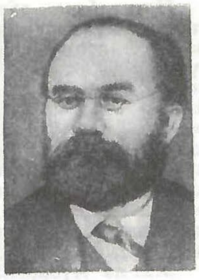
ЗО́РКЕ Рихард (4.10.1895, Бакы јахынлығында Сабунчу к.—7.11.1944, Токио)—совет кәшфијјатчысы, журналист, Совет Иттифагы Гәһрәманы (5.11.1964; өлүмүндән сонра). 1925 илдән Сов.ИКП үзвү. 1885 илдә Бакыја көчмүш нефтчи техник Адолф Зоркенин аиләсиндә доғулмушдур. К. Маркс вә Ф. Енкелсин силаһдашы Ф. Зоркенин гардашы нәвәсидир. 1898 илдә Зоркеләр аиләси Бакыдан Алманијаја гајытмышды. З. 1914 илдә алман ордусуна чағырылмыш вә Биринчи дүнја мүһарибәсиндә (1914—18) иштирак етмишди. 1916 илдә јараланмыш, госпиталда сол социалистләрә јахынлашмышды. 1917—19 илләрдә Мүстәгил С.-Д. Партијасынын, 1919 илдән Алманија Коммунист Партијасынын үзвү олмушду. Һамбург ун-тини битирмиш (1919), педагогика вә журналистика илә мәшғул олмуш, 1920—23 илләрдә Ахен, Вуппертал вә Ремшејд ш.-ләриндә тәблиғатчылыг етмиш, Золинкен ш.-ндә партија гәзетинин редактору олмушду. 1924 илдә ССРИ-јә кәлмиш, совет идарәләриндә чалышмыш, бејнәлхалг мүнасибәтләрә даир бир сыра әсәр јазмышды. 1930—40 илләрдә Алманија, Јапонија вә с. өлкәләрдә ишләјәркән ССРИ үчүн чох мүһүм мә'луматлар әлдә етмиш, 1941 илин јајында ССРИ сәрһәдләринә топланан алман дивизијаларынын дәгиг сајыны, онларын совет торпағына басгын едәчәји күнү, һәрби әмәлијјат планларынын схемини хәбәр вермишди. 1941 илин октјабрында јапон полиси З.-ни һәбсә алмышды. 1943 илин сентјабрында өлүмә мәһкум едилмиш вә бир илдән сонра е'дам олунмушдур. Токиода дәфн олунмушдур. З.-јә «Доктор Зорке Токиодан хәбәр верир» монографијасы (АДР тарихчиси Јулиус Мадер вә б.), ше'р, повест, һекајә вә с. һәср едилмиш, һаггында бәдии филм чәкилмишдир. З. ад. музеј, күчә, мәктәб вә с. вар.

Зорке Р.

Әд.: Колесникова М. В., Колесников М. С., Рихард Зорке, Б., 1977; Волков Ф. Д., Подвиг Рихарда Зорге, Б., 1978.

ЗО́РКЕ (Sorge) Фридрих (9.11.1828, Пруссија, Бетау — 26.10.1906, АБШ-Хобокен)— алман марксисти, бејнәлхалг вә Америка фәһлә һәрәкаты хадими, К. Маркс вә Ф. Енкелсин шакирди вә силаһдашы. *Баден-Пфалтс үсјанынын (1849)* иштиракчысы олмуш, гијаби өлүмә мәһкум едилмиш, Исвечрәјә мүһачирәт етмишдир. Һакимијјәт органларынын тә'киди илә әввәлчә Белчикаја, сонра исә Б. Британијаја кетмәјә мәчбур олмуш, 1852 илдә исә АБШ-а көчмүшдүр. Јолүстү Лондонда К. Марксла таныш олмушдур. АБШ-да марксизмин тәблиғиндә фәал иштирак етмишдир. Биринчи Интернасионалын фәал хадими, онун АБШ-дакы бөлмәләринин тәшкилатчысы олмушдур. 1872—74 илләрдә Биринчи Интернасионалын баш катиби иди. Шимали Америка Сосиалист Фәһлә Партијасынын јарадычыларындан бири олмуш (1876—77), лассалчылара гаршы мүбаризәјә башчылыг етмишдир. АБШ-да фәһлә һәрәкатына даир әсәрин вә бир сыра ингилаби хатирәнин мүәллифи олан З. илк марксист тарихчиләрдән биридир.

ЗОРЛАМА—чинајәт әмәли; физики зор тәтбигетмә, зор тәтбиг етмәклә һәдәләмә вә ја зәрәр чәкәнин көмәксиз вәзијјәтиндән истифадә етмәклә кишинин гадынла онун ирадәси әлејһинә чинси әлагәдә олмасындан ибарәтдир. Совет чинајәт һүгугуна көрә зәрәр чәкәнин көмәксиз вәзијјәтиндән истифадә етмәклә баш верән чинси әлагә ашағыдакы һалларда З. һесаб едилир: зәрәр чәкән физики вә ја психи вәзијјәтинә (физики гүсурлары, азјашлы вә ја руһи хәстә олмасы, шүурсуз вәзијјәти вә с.) көрә онунла едилән һәрәкәтин характерини вә маһијјәтини дәрк едә билмәсин, јахуд да зәрәр чәкәнин белә көмәксиз вәзијјәтдә олдуғуну дәрк едән тәгсиркара мүгавимәт көстәрә билмәсин. З.-ја көрә чидди чәза нәзәрдә тутулмушдур: 3 илдән 7 иләдәк мүддәтә азадлыгдан мәһруметмә, ағырлашдырычы һалларда исә 5 илдән 10 иләдәк мүддәтә азадлыгдан мәһруметмә; хүсусилә ағырлашдырычы һалларда төрәдилән З. сүркүн олунмагла вә ја бунсуз 8 илдән 15 иләдәк мүддәтә азадлыгдан мәһруметмә, јахуд өлүм чәзасы илә чәзаландырылыр (Азәрб. ССР Чинајәт Мәчәлләси, М. 109).

ЗОРХАНА—Иран вә бә'зи гоншу өлкәләрдә, һабелә ингилабдан әввәл Азәрб.-да кениш јајылмыш идман ојунларынын вә јарышларынын кечирилдији јер, бина. Орта әср мәнбәләриндә Азәрб.-ын Бакы, Тәбриз, Нахчыван, Шамахы, Кәнчә, Әрдәбил, Урмија, Хој, Шәки, Ордубад, Марағა вә с. ш.-ләриндә З.-ларын олмасы вә бурада кечирилән ојунлар һаггында мә'лумат верилир. Сәфәвиләр дөврүндә шөһрәт газанмыш Азәрб. пәһләванлары З.-ларын јетирмәләри иди. З. бинасынын бөјүк залынын сәгфи тағларла өртүлү олур. Залын ортасында дөврәси тамашачыларын отурдуглары сәки илә әһатәләнмиш дәринлији 1 *м*, өлчүсү 10×10 *м* олан ојун мејданы сүфрә адланыр. Ојундан асылы олараг сүфрәдә ејни вахтда 15—20 ојунчу иштирак едир. З.-лар 200—300 тамашачы тутур. З. ојунларыны сүфрәјә јахын һүндүр јердә отуран тә'лимчи—муршуд идарә едир. З. ојунлары мусиги илә мүшајиәт олунур. Сүфрәдә ојуна башчылыг едән мијандарын ишарәси илә мусиги чалыныр вә ојун башланыр. З. ојунлары («сино ојуну» вә ја «гулунчсындырма», «ајагдөјмә», «мил ојуну», «сәнки-даш галдырма», «кәббадә» вә ја «кәманә», «чәрхи» вә ја «тәндөврә») комплекс идман мәшгләридир вә идманчылара гүввәт, чәлдлик, дөзүмлүлүк, мәрдлик вә с. кејфијјәтләр ашылајыр.

Әд.: Гусейнов А. Н., Мамедов Р. А., О некоторых памятниках материальной культуры древнего и средневекового Азербайджана (из истории спорта в Азербайджане). Труды Музея истории Азербайджана, т. 7, 1968; Касаткин Д., Наследники Рустама, «Азия и Африка сегодня», 1978, № 2.

ЗО́ШШЕНКО Михаил Михајлович (10.8.1895, Петербург—22.7.1958, Ленинград)—рус совет јазычысы. Биринчи дүнја мүһарибәсиндә иштирак етмиш, 1918 илдә көнүллү олараг Гызыл Орду сыраларына дахил олмушдур. Јени ингилаби шәраитә ујғунлашмаға чәһд көстәрән мешшанлардан бәһс едән «Назар Иличин, чәнаб Синебрјуховун һекајәләри» (1922) јумористик новеллалар китабы илә танынмышдыр. «Мишел Синјакин» (1930), «Гајтарылмыш кәнчлик» (1933), «Мави китаб» (1934), «Керенски» (1937), «Тарас Шевченко» (1939) вә с. жанрча мүхтәлиф ириһәчмли әсәрләрин, «Парусин чанта» (1939), «Гој бәхти кәтирмәјән ағласын» (1946) сатирик пјесләринин, фелјетонларын мүәллифидир. Бә'зи әсәрләри («Дан јери гызаранда» повести, 1943 вә с.) мәтбуатда кәскин тәнгид олунмушдур. Әсәрләри бир сыра дилләрә тәрчүмә едилмишдир. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Кәләкбазлар вә ағыллылар, Б., 1968; Личная жизнь. Рассказы, М., 1977; Избранное, т. 1—2, Л., 1978.

Әд.: Молдавский Д., Михаил Зощенко. Очерк творчества, Л., 1977.

ЗӨКӘМ, ринит (јун. rhinitis, rhinos— бурун+itis — илтиһаб) — бурнун селикли гишасынын илтиһабы. Јухары тәнәффүс јолларынын катары, грип вә бир чох инфексион хәстәликләрин әламәтләри олмагла бәрабәр һәм дә мүстәгил хәстәликдир. Әсасән, рүтубәтли вә сојуг ајларда тәсадүф едилир. Төрәдичиләри мүхтәлиф микроблар (стафилококк, стрептококк, пневмококк), вируслар, һабелә мүхтәлиф факторлардыр (механики, физики гычыглар вә с.). З. кәскин вә хроник олур. Кәскин З. адәтән сағалыр, чох надир һалларда ағырлашма верир. Үч дөврә ајрылыр: биринчи дөвр бә'зән бир нечә дәгигә чәкир; хәстә тез-тез асгырыр, бурнунда кәркинлик, тәзјиг һисс едир, бә'зән башағрысы олур, зеһни иш габилијјәти азалыр. Икинчи дөврдә бурундан чохлу су ахыр, бурунла нәфәс алмаг чәтинләшир, башағрысы (хүсусән алын наһијәсиндә) артыр. Үчүнчү дөврдә бурун ифразаты иринли олур, башағрысы азалыр. Кәскин З. бир нечә саатдан бир нечә күнә гәдәр сүрүр. Мүаличәси: тәрләдичи маддәләр (моруглу, јахуд зоғаллы чај), темп-р јүксәк олдугда асетилсалисил туршусу, амидопирин ичмәк, бурунла нәфәс алмаг чәтинләшдикдә бурун дәликләринә 1%-ли ментол јағы, 1—3%-ли ефедрин мәһлулу дамыздырмаг, ајағы исти ванна етмәк, хардал јахмасы гојмаг вә с. Профилактикасы: еркән јашларындан бәдәни мөһкәмләт-

мәк, сојуға алышдырмаг вә с. Хроник З. кәскин З.-ә тез-тез тутулдугда баш верир. Бу заман бурунлан гаты ифразат ахыр, ијбилмә, бурунла нәфәс алмаг чәтинләшир. Мүаличәси һәкимин мәсләһәти илә апарылыр: физиотерапија, буруна дамчы вә с. Биткиләрин чичәкләндији дөврдә тозчуғун, тоз һиссәчикләринин тә'сириндән аллеркик З. төрәјир. Хәстәлик тутма шәклиндә кечир. Тутма заманы бурунда гашынма, тез-тез асгырма, бурундан су ифразаты вә с. олур. Мүаличәси: аллеркијаја гаршы мад-дәләр вә с.

Әд.: Әмиров Ә., Аллеркик зөкәм, онун профилактикасы вә мүаличәси, Б., 1966; Злыдников Д. М. и Смородинцев А. А., Острые респираторные заболевания, Л., 1974, библиогр.

ЗӨҺРАББӘЈОВ Анатоли Һәсән оғлу (1909, Бакы—22.4.1946, Бакы)—Азәрб. совет јазычысы. Рус дилиндә јазмышдыр. Әдәби фәалијјәтә 40-чы илләрдә ше'рлә башламыш, Низами лирикасынын вә «Искәндәрнамә» поемасынын рус дилинә тәрчүмәси илә мәшғул олмушдур. Орта әсрләр Азәрб. тарихини вә әдәбијјатыны тәдгиг етмишдир. 12 әср Ширваншаһлар дөврүндә Бакынын һәјатындан бәһс едән «Одлу дијар» (1946) романынын мүәллифидир. Романда тарихи һадисәләрлә јанашы, халг һәјат вә мәишәтинин дә мараглы лөвһәләри тәсвир олунмушдур.

Әсәри: Одлу дијар, Б., 1978.

ЗӨҺРӘ—классик Шәрг, о чүмләдән Азәрб. мифолокијасында, фолклор вә әдәбијјатында мәһәббәт, көзәллик рәмзи. Зөһрә улдузунун ады да бунунла бағлыдыр. Гәдим Рома мифолокијасында *Венераја* ујғундур.

ЗӨҺРӘ—Венера планетинә бир сыра Шәрг өлкәсиндә, о чүмләдән Азәрб.-да халг арасында верилмиш ад.

ЗӨҺРӘВИ ЈАРА—бах *Јумшаг шанкр*.

ЗӨҺРӘВИ ХӘСТӘЛИКЛӘР—чинси јолла јолухан инфексион хәстәликләр групу (сифилис, сүзәнәк, јумшаг шанкр, гасыг лимфогрануломатозу вә с.). Ады *Зөһрә* илә әлагәдардыр. Бу термини илк дәфә 1527 илдә франсыз алими Ж. де Бетанкур тәклиф етмишдир. З.х.-ин мәншәји индијәдәк там өјрәнилмәмишдир. Гәдим Мисир, Бабилистан, Һиндистан, Чин вә б. өлкәләрин тиббә аид әлјазмаларында, Һеродот, Һиппократ, Гален, Ибн Сина вә б.-нын әсәрләриндә З.х. һаггында мә'лумат верилир. Узун мүддәт бүтүн З.х.-ин ејниадлы бир хәстәлик олдуғу күман едилирди (бах *Венеролокија*).

Хәстәлик тәсадүфи јахынлыглар нәтичәсиндә јајылыр. Вахтында, дүзкүн мүаличә апарылмадыгда хәстәлик узун сүрүр, хәстәнин әмәк габилијјәти итир, бә'зән әлиллијә сәбәб олур. Сүзәнәк бир сыра гадын хәстәлијинә, кишинин јахуд гадынын сонсузлуғуна кәтириб чыхарыр. Сифилис мүаличә едилмәдикдә нәслә кечир, анадангәлмә ејбәчәрлијә, карлыға, корлуға вә с. сәбәб олур.

Капитализм чәмијјәтиндә бир тәрәфдән шәхсијјәтин формалашмасында мә'нәви-етик принсипләрин позулмасы, дикәр тәрәфдән исә гадынларын һүгугсузлуғуна, ишсизлијинә, кәләчәјә үмидсизлијинә әсасланан игтисади сосиоложи гурулуш гадынларын легал вә гејри-легал әхлаг позғунлуғуна кәтириб чыхарыр.

Ингилабдан әввәл Русијада З.х.-ә гаршы мүтәшәккил дөвләт мүбаризә вә профилактика системи јох иди. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра З.х.-ә гаршы чидди дөвләт мүбаризә системи јарадылды; дәри-зөһрәви ин-тлары, диспансер, мәнтәгә вә шәбәкәләр тәшкил едилди. Азәрб.ССР-дә дерматовенероложи хидмәт респ. дәри-зөһрәви диспансериндә, шәһәр вә р-н диспансерләриндә, һәкимләри тәкмилләшдирмә ин-тунун мүвафиг кафедрасында апарылыр.

З.х.-лә мүбаризәдә ССРИ-дә дәрч олунмуш ганунлар вә гәрарлар әсас рол ојнајыр. Бу ганунлара әсасән сәһијјә органларына З.х.-ә тутулан шәхсләри, һабелә мүаличәдән бојун гачыран хәстәләри мәһкәмә васитәсилә, јахуд милис органларынын көмәји илә мәчбури мүајинәдән кечирмәк вә мүаличә етмәк һүгугу верилир. Совет һүгугу өзүндә зөһрәви хәстәлик олдуғуну билән шәхсин бу хәстәлији башга шәхсә (Азәрб.ССР Чинајәт Мәчәлләси, м. 114) јолухдурмасына көрә чинајәт мәс'улијјәтини (3 илədәк мүддәтә азадлыгдан мәһруметмә вә ја 1 илдәк мүддәтә ислаһ ишләри илә чәзаландырылыр) мүәјјән етмишдир. Тибби сирр хәстәнин мәнафејини горујур. Јалныз мәһкәмә истинтаг органларынын тәләби, һәмчинин башга шәхсләрин сағламлығына тәһлүкә олдугда хәстә һаггында мә'лумат верилир. З.х.-ә тутулан шәхсләр јејинти сәнаједи мүәссисәләриндә ишләмәкдән, јахуд мүвәггәти олараг ишдән азад едилир. Јејинти сәнајеси мүәссисәләриндә, ушаг идарәләри, бәрбәрхана вә һамамларда ишләјән шәхсләр мәчбури гајдада ајда 1 дәфә тибби мүајинәдән кечирилир. Мүасир сосиал-игтисади шәраитдә ССРИ-дә вә б. сосиалист өлкәләриндә З.х.-ин там ләғви үчүн һәртәрәфли шәраит јарадылмышдыр.

Әд.: Һачыјев Р., Даватдарова М., Һүсејнзадә Һ., Зөһрәви хәстәликләр, Б., 1978.

ЗӨҺРӘЧИЧӘЈИ (Cypripedium)—сәһләбкимиләр фәсиләсиндән чохиллик от чинси. Һүнд. 20—60 *см*-дир. Тамкәнарлы јарпаглары нөвбә илә дүзүлүр. Мүхтәлиф рәнкли ири чичәкләри көвдәнин учунда јерләшир. Шимали Америка, Авропа вә Асијанын мүлајим зоналарында тәгр. 50, ССРИ-дә 9, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 1 нөвү—әсл З. (C. calceolus) јајылмышдыр. Декоратив битки кими бечәрилир.

ЗРАЖЕ́ВСКИ Александр Иванович (6.9.1886, Николајев—14.12.1950, Москва)—рус совет актјору. ССРИ халг артисти (1949). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1941, 1942, 1946, 1947). 1940 илдән Сов.ИКП үзвү. Јарадычылыға 1905 илдән һәвәскар тамашаларда башламыш, сонралар Украјна, Ленинград вә Москва театрларында чыхыш етмишдир. 1935 илдән Малы театрын (Москва) актјору олмушдур. Ролларı: гәза комитәси сәдри («Фыртына», В. Билл-Белосерковски), Печенегов («Дүшмәнләр», М. Горки), Лынјајев, Крутитски («Гурдлар вә гојунлар», «Садәлик мүдриклијин шәртидир», А. Островски), Галушка («Украјна чөлләриндә», А. Корнејчук) вә с. «Бөјүк вәтәндаш» (1938—39), «Бөјүк дөнүш» (1945), «„Варјаг" крејсери» (1947) вә с. филмләрдә чәкилмишдир. 2 орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ЗРЕ́НЈАНИН (Зренанин)—Југославијада шәһәр. Бечеј чајы саһилиндә порт. Сербија респ.-сынын шм.-ында, Војеводина мухтар өлкәсиндәдир. Д.ј. говшағы. Әһ. 62 мин (1973). Ун, пивә, шәкәр, түтүн, һәмчинин тохучулуг, дәри сәнајеси, чај кәмигајырмасы, к.т. вә електротехника машынгајырмасы, ағач е'малы мүәссисәләри вар. Мотор вә бухар газанлары истеһсал олунур.

ЗСФСР—бах *Загафгазија Совет Федератив Сосиалист Республикасы*.

ЗУБА́ТОВ Серкеј Василјевич (1864, Москва—15.3.1917, орада)—жандарм полковники, Русијада «полис сосиализми» сијасәтинин тәшәббүсчүсү. 1896—1902 илләрдә Москва хәфијјә идарәсинин рәиси олмушдур. 1901—03 илләрдә полисин кизли нәзарәти алтында һөкумәтпәрәст легал фәһлә тәшкилатлары јаратмышды (бах *Зубатовчулуг*). 1902 илин октјабрындан полис департаментиндә хүсуси шө'бәнин рәиси иди. Зубатовчулуғун ифласы вә дахили ишләр назири В. К. Плевејә гаршы интрига апармасы 1903 илдә З.-ун исте'фаја чыхмасы вә сүркүн едилмәси илә нәтичәләнди. Феврал буржуа-демократик ингилабы (1917) күнләриндә, мүһакимә олуначағындан горхараг, өзүнү өлдүрмүшдүр.

ЗУБАТОВЧУЛУГ—20 әсрин әввәлиндә чар һөкумәтинин Русијада фәһлә мәсәләсиндә јеритдији «полис сосиализми» сијасәти. Тәшәббүсчүсү С. В. *Зубатов* олмушдур. З.-ун мәгсәди полисин кизли нәзарәти алтында фәалијјәт көстәрән һөкумәтпәрәст легал фәһлә тәшкилатлары јаратмаг вә онларын васитәси илә фәһләләри мүтләгијјәтә гаршы сијаси мүбаризәдән јајындырмаг, фәһлә һәрәкатыны сырф игтисади тәләбләрлә мәһдудлашдырмаг иди. В. И. Ленин јазмышдыр: «Чох вә ја аз кениш ислаһатлар вә'д едилир, әслиндә исә вә'дин анчаг чүз'и бир һиссәсини јеринә јетирмәјә һазыр олурлар, бунун да әвәзиндә сијаси мүбаризәдән әл чәкмәји тәләб едирләр,—зубатовчулуғун маһијјәти бах бундан ибарәтдир» (Әсәр. там күллијјаты, ч. 7, сәһ. 39). Илк зубатовчу тәшкилат 1901 илин мајында Москвада тәшкил олунмушду. 1901—03 илләрдә Минск, Вилнүс, Петербург, Кијев, Харков, Одесса вә с. шәһәрләрдә дә бу чүр груп вә тәшкилатлар јарадылмышды. Фәһләләри инандырмаға чалышырдылар ки, онлар өзләринә лазым олан һәр шеји чар вә һөкумәт васитәсилә ала биләрләр.

Ингилабчы сосиал-демократија, ленинчи «Искра» З.-ла амансыз мүбаризә апарырды. В. И. Ленин З.-ун һөкмән һөкумәтә вә капиталистләрин өзүнә гаршы чевриләҹәјини ирәличәдән көрмүшдү. Ингилаби һәрәкатын јүксәлишинин тә'сири алтында чар һөкумәти 1903 илдә зубатовчу тәшкилатлары ләғв етди.

1903 илдә Бакыда да зубатовчу тәшкилат јаратмаға тәшәббүс көстәрилмишди. Зубатовчулар «Шүурлу фәһләләр групу» имзасы илә вәрәгәләр бурахыр, Бакы фәһләләри арасында милли әдавәт төрәтмәјә дә ҹәһд көстәрирдиләр. Лакин Бакы с.-д.-ларынын фәалијјәти вә күтләви фәһлә һәрәкатынын кенишләнмәси зубатовчуларын мәгсәдләрини пуча чыхарды.

Әд.: Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат ҹилди, һ. 1, сәһ. 153); Корелин А. П., Крах идеологии «полицейского социализма» в царской России, Исторические записки, т. 92, М., 1973.

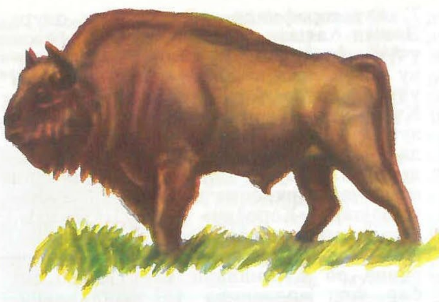
ЗУБКО́ВА Пелакеја Јегоровна (12.9. 1898, индики Гутгашен р-нунун Блых к. — 16.12.1965, Гутгашен) — Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1950). Чкалов ад. к-зда мангабашчысы, түтүнчү (1948—58) ишләмишдир. 1949 илдә түтүнчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур.

ЗУ́БОВ Валериан Александрович (1771 — 1804)—чар кенералы, граф. 1790 илдә Измаил галасынын алынмасында вә 1794 ил Полша үсјанынын гәддарҹасына јатырылмасында иштирак етмишди. 1796 илдә Гафгаза көндәрилән З. рус гошунларынын баш командаты тә'јин олунмуш, 30 минлик гошунла Азәрб.-а кәлмиш, Дәрбәнд, Шамахы, Бакы, Салјан, Кәнҹә вә с. шәһәрләри тутмушду. Полшада ајағынын бирини итирмиш З.-у үзәринә гызыл тәбәгәси чәкилмиш протез кејдијинә көрә Азәрб.-да «Гызылајаг» адландырырдылар. 1797 илин мартында чар I Павелин әмрилә рус гошунлары илә бирликдә кери чағырылмышды.

Әд.: Азәрбајҹан тарихи, ҹ. 1, Б., 1961; Абдуллаев Г. Б., Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношения его с Россией, Б., 1965; Маркова О. П., Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке, М., 1966.

ЗУ́БОВ Константин Александрович (20.9.1898, индики Улјановск вил. Инза р-нунун Базарны Сызган к.—22.11. 1956, Москва)—рус совет актјору, режиссор, педагог. ССРИ халг артисти (1949). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1946, 1947, 1948, 1951). 1942 илдән Сов.ИКП үзвү. Самара, Харков, Кијев, Москва театрларында актјор вә реж. кими фәалијјәт көстәрмишдир. 1936 илдән Малы театрын (Москва) актјор вә реж. (1947 илдән баш реж.) олмушдур. «Барбарлар» (биркә иш, 1941, М. Горки; Сыганов ролунда чыхыш етмишдир), «Пигмалион» (1943, Б Шоу; Һиккинс ролунда), «Дәнииздәкиләрин шәрәфинә» (биркә иш, 1947, Б. Лавренјов), «Рус мәсәләси» (1947, К. Симонов; Макферсон ролунда), «Васса Железнова» (биркә иш, 1952, М. Горки) вә с. әсәрләри тамашаја гојмушдур. 1920 илдән педагожи фәалијјәт көстәрмишдир (1946 илдән проф.). Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ЗУБР (Bison bonasus)—*бошбујнузлулар* фәсиләсиндән Авропа вәһши мешә

Зубр (B. bonagus).

өкүзү. Еркәкләрин бәдәнинин уз. 3,5 *м*-дәк, сујсүнүнүн һүнд. 1,6—1,9 *м*, чәкиси 700—900 *кг* (бә'зән 1,2 *т*) олур. Дишиләри кичикдир (чәкиси 400—600 *кг*). Рәнки мүхтәлиф чаларлы гонурдур. Пејсәриндә вә бојнунун ашағы һиссәсиндәки узун түкләр чәтир, саггал вә дөшүнүн ашағысында сачаг әмәлә кәтирир. Гујруғу гысадыр; учунда узун вә јумшаг фырча вар. Дишиләр ҹинси јеткинлијә 3—4 иллијиндә, еркәкләр исә бир гәдәр тез чатыр. Илдә бир бузов доғур. З. гышда сөјүд, говаг вә с. ағачларын габығыны, һәмчинин ағаҹ вә колларын зоғ вә тумурҹугларыны, јајда исә от вә јарпаг јејир. Сүрү илә јашајыр. Тарихи дөвр әрзиндә З. Мәркәзи Авропа мешәләриндә вә ССРИ-нин Авропа һиссәсинин г.-индә јајылмышдыр. 20 әсрәдәк вәһши З.-ларын јалныз Русијада 2 јарымнөвү—Беловежскаја пушшада (100 баш тәмизганлы З.) дүзәнлик, Беловежск З.-у вә Шимал-Гәрби Гафгазын дағ мешәләриндә дағ, Гафгаз З.-у галмышды. Гафгаз З.-унун еркәји илә Беловежск З.-унун дишисиндән Гафгаз—Беловежск З.-у алынмышдыр. З.-ларын сајыны бәрпа етмәк мәгсәди илә хүсуси мәнтәгәләр јарадылмышдыр. 25 өлкәдә, о ҹүмләдән АБШ вә Канадада јетишдирилир. ССРИ-дә Окабоју-Террас (Москва әтрафында 60 баш тәмизганлы З. вар) вә Ока (РСФСР-ин Рјазан вил.) горугларында, Полшада З. јетишдирилмәси даһа мүвәффәгијјәтлә һәјата кечирилир. Артыг Беловежскаја пушшада, Карпатда вә Гафгазда вәһши З.-ларын јени сүрүләри јарадылмышдыр.

ЗУВАНД ЈАСАГЛЫҒЫ—Азәрб.ССР-дә дөвләт јасаглығы. Лерик вә Јардымлы р-нлары әразисиндә, Талыш д-рындадыр. Саһ. 15 мин *һа*. Кәкликләри мүһафизә етмәк вә сајыны артырмаг мәгсәди илә 1969 илдә тәшкил едилмишдир.

ЗУВАНД РАЈОНУ—*Лерик рајонунун* кечмиш (1938 илләдәк) ады.

ЗУГДИ́ДИ—Күрҹ.ССР-дә шәһәр. Зугдиди р-нунун мәркәзи. Колхида овалығындадыр. Д.ј. ст. Селлүлоз-кағыз комбинаты, консерв, чини-сахсы з-длары, чајпресләмә, ипәкәјирмә ф-кләри, Үмумиттифаг Елми-Тәдгигат Чај вә Субтропик Биткиләр Ин-тунун вә Күрҹ.ССР ЕА Тбилиси ботаника бағынын филиаллары, политехникум, рәссамлыг, тибб, техники пешә, мусиги мәктәбләри, драм театры, тарихетнографија музеји вә с. вар.

ЗУГРЕ́С—УССР Донетск вил.-ндә шәһәр. Крынка чајы саһилиндәдир. Д.ј. ст. (Орлова Слобода). Експериментал ИЕС, енеркетика-механика з-ду, колбаса ф-ки, енеркетика техникуму вар. Јени ИЕС («Зугрес-2») тикилир (1978).

ЗУ́ҒУЛБА—Азәрб.ССР Әзизбәјов р-нунун (Бакы ш. советлији) Бузовна гәс. советлијиндә дәнизкәнары иглим курорту. Р-н мәркәзиндән (шәһәр типли Шүвәлан гәс.) 7 *км* шм.-ш.-дә, Бакы—Мәрдәкан електрик д.ј. кәнарындадыр. З. Хәзәр дәнизи саһилиндә тәмиз вә сағлам иглими олан истираһәт јеридир. Техники пешә вә интернат мәктәбләри, Бејнәлхалг кәнҹлик дүшәркәси вар.

З.-да үрәк-ган дамар хәстәликләри, сүмүк-ојнаг вәрәми, ағҹијәр вә јухары тәнәффүс органларынын хроник илтиһабына, һабелә хроник кинекoложи хәстәлијә вә с. тутуланлар мүаличә олунурлар. З.-да кардиоложи, ушаглар үчүн сүмүк вәрәми санаторијасы, истираһәт евләри, пансионатлар, мүаличә әһәмијјәтли нарын гумлу чимәрлик вар.

ЗУ́ДОВ Вјачеслав Дмитријевич (д. 8.1.1942, Горки вил., Бор ш.)—ССРИ тәјјарәчи-космонавты, Совет Иттифагы Гәһрәманы (1976), полковник. Үмумиттифаг Ленин комсомолу мүкафаты лауреаты (1976). 1963 илдән Сов. ИКП үзвү. 1963 илдә Балашов Али Һәрби Тәјјарәчиләр Мәктәбини битирмишдир. 1965 илдән космонавтлар дәстәсиндәдир.

«Сојуз-23» космик кәмисиндә (В.И. *Рождественски* илә бирликдә) 1976 ил октјабрын 14-дә кәми командири кими космоса учмушдур. Һеј'әт 1976 ил октјабрын 16-да «Сојуз-23» кәмисиндә учушу баша чатдырдыгдан сонра Јерә гајытмышдыр. Ленин ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әд.: Шаталов В. А., Ребров М. Ф., Космонавты СССР, 2 изд., М., 1979.

ЗУ́ЈЕВКА—РСФСР Киров вил.-ндә шәһәр. Зујевка р-нунун мәркәзи. Д.ј. ст. Машынгајырма вә јејинти сәнајеси инкишаф етмишдир. Механики-тә'мир, механика (аттраксион вә театр аваданлығы истеһсалы), јағ, шәраб з-длары вә с. вар.

ЗУЛ (Suhl)—АДР-дә маһал. Саһ. 3,9 мин *км²*, әһ. 0,6 млн. (1974). Инз. м. Зул ш.-дир. Әразиси әсасән Верра чајы һөвзәсиндә, орта јүксәкликли дағ гуршағында (Түринкија Мешәси, Рөн јүксәклијинин бир һиссәси) вә тәпәли платода јерләшир. Дағларда күкнар, шам, фыстыг мешәләри вар. Сәнаје р-нудур. Сәнаје мүәссисәләринин чоху (метал е'малы, мотосиклет, велосипед, һесаблајычы, јазы вә тикиш машынлары, ҹиһаз, аләт, саат, ов вә идман силаһлары, електротехника аваданлығы, к.т. машынлары вә с. истеһсалы) гәрб р-нларында (Зул, Тселла-Мелис, Шмалкалден вә с.) мәркәзләшмишдир. Ағаҹ е'малы, шүшә, керамика мә'мулатлары истеһсалы мүәссисәләри вар. Калиум дузлары, дашдуз, манган вә дәмир филизләри, каолин, флүорит чыхарылыр. Јулаф, дары әкилир. Мал-гара сахланылыр. Курортлар вар (Бад-Залтсункен, Бад-Либенштејн). Туризм инкишаф етмишдир.

ЗУЛ (Suhl)—АДР-дә шәһәр. Зул маһалынын инз. м. Әһ. 36 мин (1973).

Метал е'малы сәнајесинин гәдим мәркәзидир (9 әср). Ов түфәнкләри, мотосиклет, велосипед, өлчү ҹиһазлары вә б. сәнаје аваданлыглары, кичик метал мә'мулатлар, ојунчаг истеһсал олунур. З. р-нунда дуз мәнбәләри (12 әсрдән истисмардадыр) вар.

ЗУЛУ ДИЛИ—*зулуларын* дили. ҸАР алими К. М. Докун тәснифатына көрә, *банту дилләринин* нгуни групуна дахил едилир. З.д.-ндә 4,9 млн.-а јахын адам данышыр (1975). 4 әсас диалекти (квабе, лала, ндебеле, нгони) вар. Сәс тәркиби мүрәккәбдир. Грамматик гурулушунда 13 синиф системи мөвчуддур. Синтаксиси үчүн мүстәгим сөз сырасы сәчијјәвидир.

Әд.: Охотина Н. В., Язык зулу, М., 1961.

ЗУЛУЛАР, амазулулар, зулуслар—ҸАР-ын әсасән Натал әјаләтиндә јашајан вә бурада африкалы әһалинин әксәријјәтини тәшкил едән халг; үмуми сајлары тәгр. 4,9 млн. нәфәрдир (1975), *Зулу дилиндә* данышырлар. Диндарларынын әксәријјәти тәбиәт гүввәләринә вә әчдадлара ситајиш едир. Бир гисми Назарет баптист адланан христиан-африкалы тәригәтинә мәнсубдур. 19 әсрин әввәлләриндә инкилис-бур ишғалы тәһлүкәси гаршысында галан З. тајфа башчысы Чака вә Дингаанын рәһбәрлији илә ваһид иттифагда бирләшдиләр вә тәдричән халг кими формалашмаға башладылар. Ишғалчылара мүгавимәт көстәрмәк үчүн орду јарадылды. 1879 илдә инкилисләр З.-ын ордусуну дағытдылар. З.-ын торпагларынын 3/4 һиссәси әлләриндән алынды, галан торпаглар исә 1887 илдә Зулуленд ады илә Наталын тәркибинә дахил едилди. З.-ын мүстәгиллик уғрунда сон бөјүк үсјаны 1906 илдә олмушдур. Әсас мәшғулијјәтләри әкинчилик вә малдарлыгдыр; бир һиссәси авропалыларын ферма вә плантасијаларында муздур, мә'дән вә сәнаје мүәссисәләриндә фәһлә ишләјир.

Әд.: Потехин И. И., Формирование национальной общности южноафриканских банту, М., 1955; Риттер Э. А., Чака Зулу, пер. с англ., 2 изд., М., 1977; Биннс Ч. Т., Динузулу. Конец династии Чаки, пер. с англ., М., 1978.

ЗУЛУСЛАР — ҸАР-да јашајан халг (бах *Зулулар*).

ЗУНД—бах *Ересунн*.

ЗУНИЈТ, зунјит [илк дәфә тапылдығы Зунја јатағынын (Колорадо штаты) адындан]—минерал. Кимјәви тәркиби $Al_{12}(OH,F)_{18}\cdot(AlO_4)\cdot(Si_5O_{16})Cl$. Кубик сингонијада кристаллашыр. Тетраедрик кристаллар, дәнәли агрегатлар әмәлә кәтирир. Рәнки ағ, боз олур. Шүшә парылтылыдыр. Сәртлији 7, сыхлығы 2906 *кг/м³*-дир. Һидротермал дәјишилмиш алүминиум оксидли сүхурларын гранитоидлә контактында төрәмә кварситләрдә раст кәлир.

ЗУНУД—Азәрб.ССР Шәки р-нунун Инчә советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 10 *км* шм.-г.-дә, Шәки—Гах шосе јолу кәнарында, Баш Гафгаз силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 1052 (1979); биткичилик вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Китабхана вар.

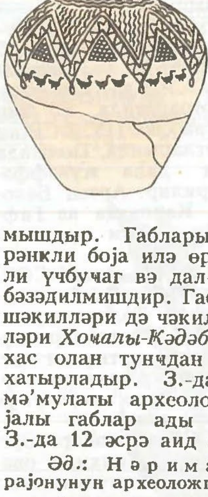
ЗУРНА — Азәрб.-да гәдимдән кениш јајылмыш нәфәслә чалынан мусиги аләти. Әсасән, гоз, јахуд әрик ағачындан дүзәлдилир. Конусвары көвдәсинин (уз. 280—300 *мм*) үст тәрәфиндә 7, алт тәрәфиндә исә 1 дәлик олур; З.-нын ағыз тәрәфиндә көкләнмәси үчүн әлавә дәлик дә ачылыр. Диапазону кичик октаванын си бемол сәсиндән үчүнчү октаванын до сәсинә гәдәрдир. Күчлү вә зил сәси вар. Азәрб.-да 2 зурначы (уста вә дәмкеш) вә нағарачыдан ибарәт ансамбл кениш јајылмышдыр. З. Азәрб. халг чалғы аләтләри орк.-нин тәркибинә дахилдир. Ү. Һачыбәјовун «Короғлу» операсында симфоник орк. партијасында З.-дан истифадә едилмишдир. Гаразурна, чүрә зурна вә с. нөвләри вар. Азәрб.-ын бир чох јерләриндә тој шәнликләри,

Азәрб. милли күләши вә с. З. илә мүшајиәт олунур. Гафгаз вә Орта Асијада, Иран, Түркијә, Чин вә с. өлкәләрдә јајылмышдыр.

ЗУРНАБАД — Азәрб.ССР Ханлар р-нунда кәнд. З. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 13 *км* ч.-г.-дә, Кәнчә чајынын саһилиндә, Кичик Гафгаз д-рынын әтәјиндәдир. Әһ. 751 (1979); мејвәчилик вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, хәстәхана, ушаг бағчасы, рабитә шө'бәси вар.

З. јахынлығында еркән Тунч дөврүнә аид гәбир абидәси мөвчуддур. Кичик тәпәчик (курган) алтында ашкар едилән бу абидәдән әл илә һазырланмыш гырмызы вә гара рәнкли кил габлар вә тунч бәзәк шејләри тапыл-

Бојалы кил габ (Тунч дөврү).

мышдыр. Габларын сәтһи гырмызы рәнкли боја илә өртүлмүш, гара рәнкли үчбучаг вә далғавары нахышларла бәзәдилмишдир. Габларын үзәринә гуш шәкилләри дә чәкилмишдир. Гуш рәсмләри *Хочалы-Кәдәбәј мәдәнијјәти* үчүн хас олан тунчдан гуш фигурларыны хатырладыр. З.-дан тапылан дулус мә'мулаты археоложи әдәбијјатда бојалы габлар ады илә дә мә'лумдур. З.-да 12 әсрә аид гала вар.

Әд.: Нәриманов И., Кәнчәчај рајонунун археоложи абидәләри, Б., 1958.

ЗУВАНОВ Владимир Павлович (Һејбәтов Һејбәт Һејбәт оғлу, 10.11. 1898, Маштаға к.—7.10.1959, Бакы)—совет һәрби хадими, кен.-м. (1942). 1931 илдән Сов.ИКП үзвү. 1920 илдә Гызыл Орду сыраларына көнүллү дахил олмушдур. Бакыда һәрби мәктәб битирдикдән (1922) сонра ССРИ Силаһлы Гүввәләриндә хидмәт етмиш, полк вә дивизија командири, 30-чу илләрин ахырларында С. Орчоникидзе ад. Гырмызыбајраглы атычы дивизијасынын командири олмушдур. 1942

илдә милли һәрби бирләшмәләр јарадылдыгда 223-чү Азәрб. дивизијасынын командири (1943, ијун), сонра исә 416-чы атычы дивизијасынын командир мүавини олмушдур. Берлинәдәк дөјүш јолу кечмиш З. Ростов, Мелитопол, Николајев, Одесса уғрундакы дөјүшләрдә фәргләнмишдир. Мүһарибәдән сонракы илләрдә Азәрбајчан КП МК апаратында мәс'ул вәзифәләрдә чалышмышдыр. Ленин ордени, 2 Гырмызы Бајраг ордени, 2-чи дәрәчәли Суворов ордени, 2-чи дәрәчәли Кутузов ордени, 2-чи дәрәчәли Богдан Хмелнитски ордени, 1-чи дәрәчәли Вәтән мүһарибәси ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Боков Ф. Ј., Азәрбајчан өвладларынын өлмәз иксидлији, Б., 1975.

ЗҮД (һолландча zuiden)—*ҹәнуб* сөзүнүн синоними.

ЗҮЛАЛ МҮАЛИҸӘСИ—бах *Протеинотерапија*.

ЗҮЛАЛЛАР, протеинләр—аминтуршулардан тәшкил олунмуш ири-молекуллу үзви бирләшмәләр. З. чанлы һүчејрәнин әсас тәркиб һиссәси олуб, организмдә кедән биокимјәви реаксијаларда мүһүм рол ојнајыр. Организмин гуру күтләсинин 50%-ни тәшкил едән З.-ын мол. күтләси он минләрдән млн.-а гәдәр вә даһа чох олур. З. амфотер електролитләрдир; молекулларында сәрбәст карбоксил вә амин груплары вар. Бә'зи З. суда, дикәри дуз мәһлулунда, бир гисми исә гәләви вә с. мәһлулда һәлл олур. Бүтүн организмләрдәки З. 20 нөв аминтуршудан тәшкил олунмушдур. Һәр бир зүлал ону тәшкил едән аминтуршунун мигдар вә нөвү илә фәргләнир. Зүлал молекулунда аминтуршулар бир-бири илә пептид рабитәси (—CO—NH—), систин аминтуршулар олан јерләрдә исә дисулфид рабитәси (—S—S—) илә ардычыл (хәтвары) бирләшәрәк З.-ын биринчи гурулушуну әмәлә кәтирир. Ирси информасијанын өтүрүлмәси принсипинә әсасән, зүлалын биринчи гурулушу мүһафизә олунараг нәслә кечир.

Зүлал молекулунун полипептид зәнчири гыврылыб хүсуси спиралвары конфигурасија әмәлә кәтирир вә спиралын гоншу бурумларындакы —NH— вә —CO— групларг һидрокен рабитәси васитәсилә «тикилиб» мөһкәмләнәрәк З.-ын икинчи гурулушунун јаранмасына сәбәб олур. Полипептид спирал өзүнәмәхсус гајдада үст-үстә јығылыб мүхтәлиф рабитә (хүсусән дисулфид рабитәси) илә мөһкәмләндирилир ки, бу да З.-ын үчүнчү гурулушу һесаб олунур. Аминтуршуларын полипептид зәнчирдә дүзүлүшүндән асылы олараг З.-ын молекулу фибриллардан (сапшәкилли, узадылмыш) глобулјара (дәјирми) гәдәр мүхтәлиф формада ола биләр. Гыздырылдыгда, мүһити кәскин туршулашдырдыгда вә с. гүввәтли тә'сирләрә мә'руз галдыгда зүлал молекулу өз тәбии формасыны дәјишир—денатурасија баш верир. Бу вахт зү-

лалын һәллолма габилијјәти ашағы дүшүр, зүлал мәһлулунун өзлүлүјү артыр, зүлалын ферментатив фәаллығы вә с. биоложи хассәләри итир.

З.-ын гурулушунун өјрәнилмәси онларын синтез олунмасы үчүн имкан јарадыр. 1955 илдә молекулу ики полипептид зәнчирдән ибарәт олан инсулинин гурулушу ајдынлашдырылды. Бундан сонра һемоглобин, рибонуклеаза, трипсин вә с. З.-ын биринчи гурулушу өјрәнилди, кимјәви синтез јолу илә әввәлчә һормон хассәли мүрәккәб пептидләр, сонра исә инсулин һормону, рибонуклеаза ферменти алынды. Бә'зи З.-ын спесифик хүсусијјәтләринин әтрафлы өјрәнилмәсинә, 200-дән артыг зүлалын биринчи гурулушунун ајдынлашдырылмасына бахмајараг, онларын системләшдирилмәси үчүн ваһид тәснифат принсипи јохдур. Физики-кимјәви хассәләрин тәркибинә, мәншәјинә вә дашыдығы функсијасына көрә З. садә — протеинләрә (молекулу јалныз аминтуршулардан ибарәт) вә мүрәккәб — протеидләрә (молекулунда аминтуршулардан башга дикәр мүрәккәб маддәләр дә олур) бөлүнүр. Садә З.-а албуминләр, глобулинләр, һистонлар, глутелинләр, проламинләр, протаминләр вә протеиноидләр, мүрәккәб З.-а исә гликопротеидләр (тәркибиндә аминтуршулардан башга карбоһидратлар олур), липопротеидләр (тәркибиндә липидләр олур), нуклеопротеидләр (тәркибиндә нуклеин туршулары олур), фосфопротеидләр (тәркибиндә фосфат туршусу олур) вә хромопротеидләр (тәркибиндә метал олан пигмент група лары вар) мисал ола биләр.

Чанлы һүчејрәләрдә аминтуршулардан зүлалын әмәлә кәлмәси (биосинтези) просесинин ајдынлашдырылмасы 20 әсрин әһәмијјәтли кәшфләриндән биридир. З.-ын биосинтези нуклеин туршуларынын иштиракы илә рибосомларда (һүчејрәдахили органоид) кедир. Просес заманы аденозинтрифосфат туршусунда (АТФ) топланмыш енержидән истифадә олунур. Рибосомлара З.-ын биринчи гурулушу барәсиндә (аминтуршуларын ардычыллығы) мә'лумат матрис вә ја мә'лумат рибонуклеин туршусу (м-РНТ) васитәсилә чатдырылыр. Һәмин мә'лумат м-РНТ-јә һүчејрә нүвәсиндә олан дезоксирибонуклеин туршусундан (ДНТ) көчүрүлүр. Синтез олуначаг зүлалын «тикинти материалы» сајылан аминтуршулар АТФ-дән енержи алыб фәаллашдыгдан сонра хүсуси нәглијјат РНТ-си васитәсилә рибосомлара дахил олур. Рибосомда аминтуршулар м-РНТ-дә кодлашмыш мә'лумата ујғун кәлән ардычыллыгла бирләшиб полипептид зәнчир әмәлә кәтирир. З.-ын биосинтез просесинин нәзәри вә експериментал чәһәтдән өјрәнилмәсинин елми әһәмијјәти илә јанашы, бөјүк тәчрүби әһәмијјәти дә вар. Белә ки, бу просесә мүхтәлиф амилләрлә тә'сир көстәриб синтезин истигамәтини дәјишмәклә бә'зи хәстәликләри мүаличә етмәк, к.т. һејванлары вә биткиләринин мәһсулдарлығыны јүксәлтмәк мүмкүндүр.

Әд.: Һәсәнов Ә. вә башгалары, Биоложи кимја, Б., 1974; Белки, под ред. Г. Нейрата и К. Бэйли, пер. с англ., т. 1—3, М., 1956—59, библ.; Киселев Л. Л. и др., Молекулярные основы биосинтеза белков, М., 1971; Ленинджер А., Биохимия, пер. с англ., под ред. А. А. Баева и Я. М. Варшавского, М., 1976.

ЗУЛАЛОВ Әбдүлбағы Кәрбәлајы Әли оғлу (тәхәллүсү Булбулчан; 1841, Шуша — август, 1927, Бакы) — Азәрб. хәнәндәси. Әмәк Гәһрәманы (1927). Азәрб. вокал сәнәтинин көркәмли нүмајәндәләриндән бири. Илк мусиги тәһсилини Шушада Харрат Гулунун мәктәбиндә алмыш, Гарабағ, Кәнчә, Шәки вә с. јерләрдә хәнәндәлик етмишдир. З. 1876—1920 илләрдә Тифлисдә јашамышдыр; бурада театр тамашалары фасиләләриндә вә консертләрдә, мүхтәлиф мәчлисләрдә охумушдур. З. кениш диапазонлу, мәлаһәтли, тә'сирли сәсә, күчлү зәнкуләләрә малик сәнәткар иди. З.-ун јарадычылығы Чаббар Гарјағды оғлу, Ә. Абдуллајев (Шәкили Әләскәр), С. Шушински вә б. хәнәндәләрә тә'сир көстәрмишдир. З. 1920 илдән Бакыја көчмүш, әввәлләр «Гыса мүддәтли Шәрг мусигиси курслары»нда («Шәрг консерваторијасы»), 1923 илдән Азәрб. Дөвләт Түрк Мусиги Мәктәбиндә (сонралар техникум) муғаматдан дәрс демишдир.

Әд.: Шушински Ф., Азәрбајчанын халг мусигичиләри, Б., 1970; јенә онун, Народные певцы и музыканты Азербайджана, М., 1979; Карганов В., Кавказская музыка, Тифлис, 1908, с. 5.

ЗУЛГӘДӘРЛӘР — Кичик Асија вә Азәрб.-да јашамыш түркдилли тајфа. Оғузларын тәркибиндә Өн Асијаја кәлдикләри мә'лумдур. З.-ин бир һиссәси 14 әсрин орталарында тајфа башчысы Зејнәддин Гарачанын рәһбәрлији илә Мәрәш, Әлбистан, Малатја вә Харпут әразиләрини әһатә едән феодал һакимлији јаратмышдылар. 1400 илдә Зүлгәдәр һакимлијини Тејмуриләр ишғал етди. Сонралар ајры-ајры вахтларда Мисир мәмлүкләриндән вә Османлы султанларындан асылы вәзијјәтә дүшән Зүлгәдәр һакимлији, номинал да олса, мүстәгиллијини сахламышды. 15 әсрин сонларында З.-ин бир һиссәси Ағгојунлу тајфа бирлијинин тәркибиндә иди, дикәр һиссәси исә сонралар Гызылбашларын тәркибинә дахил олараг онларын једди әсас тајфаларындан биринә чеврилди. Зүлгәдәр һакимлијинин әмирләри Сәфәвиләрә дүшмән мүнасибәт бәсләјирдиләр. Сәфәвиләр һакимијјәтә кәлдикдән сонра Шаһ Исмајыл 1507 илдә Зүлгәдәр һакимлијинә һүчум едиб Әлаүддөвләни [1479—1515] мәғлубијјәтә уғрадараг Харпуту әлә кечирди. Сонунчу һөкмдар Әли бәјин [1515—22] өлүмүндән сонра Зүлгәдәр һакимлији ләғв едилди вә Османлы бәјләрбәјиликләриндән биринә чеврилди. Гызылбашларын тәркибинә дахил олан З. исә Сәфәвиләр дөвләтинин јаранмасында вә мөһкәмләнмәсиндә мүһүм рол ојнады. Сәфәвиләрин бир чох көркәмли әмири З. тајфасындан иди.

ЗУЛГӘДӘРОВЛАР — ингилабдан әввәл Азәрб.-да (Јелизаветпол губ.-нда) ири мүлкәдар нәслиндән бири. 34 278 десјатин торпағы вар иди. З.-ын торпагларында дәфәләрлә силаһлы кәндли чыхышлары баш вермишди. Гатыр Мәммәдин рәһбәрлији илә кәндли һәрәкаты З.-ын торпагларыны да бүрүмүшдү. Азәрб. Ингилаб Комитәсинин 1920 ил 5 мај тарихли декретинә әсасән З.-ын торпаглары мүсадирә едилмишдир.

ЗУЛФИЈЈӘ (Зүлфијјә Исраилова) (д. 14.3.1915, Дашкәнд) — өзбәк совет шаирәси. Өзб. ССР халг шаири (1965). ССРИ Дөвләт мүкафаты (1976), Бејнәлхалг Неһру (1967) вә «Лотос» (1970) мүкафатлары лауреаты. 1953 илдән Сов.ИКП үзвү. «Һәјат вәрәгләри» адлы илк ше'рләр китабы 1932 илдә нәшр едилмишдир. «Гызларын нәғмәси» (1938), «Сәдагәт» (1943), «Рәфигәләримлә сөһбәт» (1952), «Гәлбимә јахын оланлар» (1958), «Үрәјим јолдадыр» (1966), «Вүсал» (1972), «Хатирә сәтирләри» (1974), «Илләр, илләр» (1975) вә с. китабларын, Һиндистана һәср олунмуш ше'р силсиләсинин мүәллифидир. Совет адамларынын мә'нәви көзәллијинин, сүлһ уғрунда мүбаризә вә халглар достлуғунун тәрәннүмү јарадычылығынын әсас мөвзуларыдыр. Әсәрләри бир сыра дилләрә, о чүмләдән Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур. Азәрб.-а һәср едилмиш ше'рләри, Азәрб. поезијасындан тәрчүмәләри вар. Ленин ордени, 5 башга орден, һабелә БХР-ин 1-чи дәрәчәли «Кирилл вә Мефоди» ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Ше'рләр, Б., 1969; Торпаға сәчдә, Б., 1979; Стихи, Ташкент, 1977; Строки памяти, М., 1978.

ЗУЛФУГАР ХАН ГАРАМАНЛЫ (?—1610/11, Ширван) — Сәфәви сәркәрдәси, Ширван бәјләрбәјиси (1607—10/11). I Шаһ Аббасын [1587—1629] көркәмли әмирләриндән олан З.х. Г. онун һәрби ислаһатларынын һәјата кечирилмәсиндә јахындан иштирак етмиш вә Азәрб. әразисинин Османлы гошунларындан тәмизләнмәсиндә фәргләнмишди. Тарихчи Искәндәр Мүншинин мә'луматына көрә I Шаһ Аббас З.х.Г.-ны 1603 илдә Тәбризә һаким тә'јин етмишди. З.х.Г. Шамахынын Османлылардан азад едилмәсиндә дә шүчаәт көстәрмишди. 1607 илдә Ширван бәјләрбәјиси тә'јин олунан З.х.Г. һакимијјәтини мөһкәмләндирмәјә вә әразисини кенишләндирмәјә чалышырды. Шабран әразисиндә гала тикдирмәк истәјән З.х.Г. илә Табасаран һакими Мә'сумхан арасындакы тоггушма бәјләрбәјинин гәләбәси илә нәтичәләнди. З.х.Г.-нын гүввәтләнмәсини вә Дағыстанын феодал һакимләри илә мүнасибәтләри позмаг истәмәјән I Шаһ Аббас Гарчағај ханын башчылығы илә Ширвана гошун көндәрди. З.х.Г. шаһын әмри илә өлдүрүлдү.

Әд.: Рахмани А. А., «Тарих-и алам арай-и Аббаси» как источник по истории Азербайджана, Б., 1960.

ЗУЛФУГАР ШИРВАНИ (1192, Шамахы — ?, Тәбриз) — Азәрб. шаири. Мәдрәсә тәһсили алмыш, орта әср поетикасыны, мәнтиг, астрономија вә фәлсәфәсини өјрәнмишди. Ширваншаһлар

сарајында јашамыш, Шәрг өлкәләринә сәјаһәтә чыхмыш, Луристан атабәји Јусиф шаһа гәсидәләр итһаф етмишди. З.Ш.-нин өз әсәрләриндә 6 дилдә, о ҹүмләдән Азәрб. дилиндә ше'р јазды-ғына ишарә вардыр. Лакин һәләлик фарс дилиндә ше'рләриндән ибарәт 2 диваны мә'лумдур [бири Салтыков-Шедрин ад. Дөвләт Күтләви Китабханасында (Ленинград), дикәри исә Британија музејиндәдир (фотосурәтини 1934 илдә Е. Едуардис нәшр етдирмишдир)]. З. Ш.-нин јарадыҹылығы вә дүнјакөрүшү зиддијјәтли олмушдур. Һөкмдарларын мәдһи илә јанашы, јарадыҹылығында замանәдән шикајәт, өлкәдәки өзбашыналыгдан доған мә'јуслуг вә үмидсизлик мотивләри дә нәзәрә чарпыр. Дүнјакөрүшүнә суфилик идејалары ҹидди тә'сир көстәрмишдир. Ше'рләриндә реал көзәлин вә мәһәббәтин тәрәннүмү илә бәрабәр, дини-мистик мејлләр дә экс олунмушдур.

Әд.: Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, 3 ҹилддә, ҹ. 1, Б., 1960; Сеидзаде А., О Зульфугаре Ширвани, Труды Института Истории АН Азерб. ССР, т. 11, 1967.

ЗҮЛФҮГАРЛЫ Ҹүмшүд Исмајыл оғлу (д. 30.1.1905, Нахчыван ш.)— совет кимјачысы (гејри-үзви кимја). Кимја е.д. (1963), проф. (1961), Азәрб. ССР ЕА м. үзвү (1968). Азәрб. ССР әмәкдар елм хадими (1979). 1941 илдән Сов.ИКП үзвү. Бөјүк Вәтән мүһарибәси иштиракчысыдыр. 1957 илдән АДУ-да гејри-үзви кимја кафедрасынын мүдиридир. З.-нын елми фәалијјәти Азәрб.ССР, Дағ.МССР, Таҹ.ССР, Күрҹ.ССР вә Волгоград вил. нефтләриндә, мүхтәлиф типли чөкмә сүхурларда вә лај суларында микроелементләрин јајылма ганунаујғунлугларынын ашкара чыхарылмасы, кимја елминин тәдриси үсулларынын тәкмилләшдирилмәси илә бағлыдыр. З. буруг суларындан јод алынмасынын јени үсулуну тәклиф етмиш вә алунитин е'малы мәһсулларындан сулфат туршусу алынмасы технолокијасынын тәкмилләшдирилмәси јолларыны көстәрмишдир. Јүксәкихтисаслы кадрлар һазырланмасында хидмәти вар. О, Азәрб. ССР Али вә Орта Ихтисас Тәһсили Назирлији «Елми әсәрләр»инин кимја елмләри серијасынын редактору, АСЕ Елми редаксија шурасынын үзвүдүр (1976). З., АДР (1966, 1967), Јапонија (1974) вә Шотландијада (1977) кечирилмиш Бејнәлхалг конфранс вә конгресләрдә мә'рузә илә чыхыш етмишдир. Гырмызы Улдуз ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Гејри-үзви кимја терминолокијасы, Б., 1939; Азәрбајҹанҹа үзви кимја терминолокијасынын принсипләри һаггында, Б., 1941; Гејри-үзви кимја практикуму, Б., 1979; Распространение микроэлементов в каустобиолитах, организмах, осадочных породах и пластовых водах, Б., 1960; Verbreitung der Spurenelemente in Kaustobiolithen Organismen, Sedimentgesteinen und Schichtwossern, Leipzig, 1964.

ЗҮЛФҮГАРЛЫ — Азәрб.ССР Кәлбәҹәр р-нунда кәнд. З. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 40 *км* ш.-дә, Јевлах—Башлыбел шосе јолу кәнарында, дағ әтәјиндәдир. Әһ. 696 (1979); һејвандарлыг вә түтүнчүлүклә мәшғулдур. Орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, киногурғу, хәстәхана, рабитә шө'бәси вар.

ЗҮЛФҮГАРОВ Зүлфүгар Һүсејнгулу оғлу (д. 3.12.1913, Нуха)—совет кимјачысы (физики кимја). Кимја е.д. (1957), проф.(1958) Азәрб. ССР ЕА м. үзвү (1976). Азәрб. ССРДөвләт мүкафаты лауреаты (1978). Азәрб. ССР әмәкдар елм хадими (1974), 1939 илдән Сов. ИКП үзвү. 1936—40 илләрдә Бакы нефт е'малы з-дларында мүһәндис вә бөјүк мүһәндис, 1940 илдән Азәрб.ССР ЕА Кимја Ин-тунда (индики Гејри-үзви вә Физики Кимја Ин-ту) баш елми ишчи вә лабораторија мүдири вәзифәсиндә ишләмишдир. 1971 илдән һәмин ин-тун директорудур. Әсас елми ишләри алүмосиликатларын, мүрәккәб оксид тәркибли катализаторларын вә мүхтәлиф адсорбентләрин синтези вә тәтбиги саһәсиндәдир. Азәрб. бентонит килләри вә тәбии сеолитләринин физики-кимјәви хассәләрини тәдгиг етмиш, нефт кимјасы сәнајесиндә ишләдилән катализаторлардан бир чохунун синтези шәраитинин онун активлијинә тә'сирини өјрәнмишдир. Јүксәкихтисаслы кадрлар һазырланмасында хидмәти вар. З. катализ мәсәләләринә даир чағырылан бејнәлхалг конгрес (Москва, 1968) вә симпозиумларда (БХР, 1971; МХР, 1975) мә'рузә илә чыхыш етмишдир.

Әсәрләри: Влияние условий синтеза крекирующих катализаторов на их физико-химические свойства, Б., 1957; Исследование физико-химических свойств и отбеливающих способностей глин месторождений Азербайджанской ССР и гумбрина, Б., 1957; Влияние кислотности и природы носителей на активность хромокислых катализаторов, Изв. отделения химических наук Болгарской АН, т. 4, кн. 1, София, 1973; Окислительное дегидрирование алкилароматических углеводородов в Na-формах различных цеолитов, Изв. АН СССР (Серия химическая), 1978, № 6 (совм. с др.).

ЗҮЛФҮГАРОВА Хумар Рза гызы (д. 15.11.1927, Бакы)—Азәрб. совет рәггасәси, балетмејстер. Азәрб.ССР халг артисти (1979). Р. *Әфганлынын* гызы. Бакы Хореографија Мәктәбини битирмишдир (1945). Азәрб.Опера вә Балет Театрынын солисти (1945—66), Азәрб. Дөвләт Маһны вә Рәгс Ансамблынын (1966—71) балетмејстери, Азәрб Дөвләт Филармонијасынын, Азәрб. Дөвләт Рәгс Ансамблынын баш балетмејстери (1971—78) олмушдур. 1978 илдән Азәрб. Консерт-Гастрол Бирлијинин балетмејстеридир. Характерик рәгсләрин ифачысы олан З. опера вә балетләрдә («Короғлу», Ү. Һаҹыбәјов; «Једди көзәл», Г. Гарајев вә с.) чыхыш етмишдир. Бир сыра филмләрдә («Мәмлүк» вә с.) рәгс сәһнәләринә чәкилмишдир. 1950 илдән Бакы Хореографија Мәктәбиндә дәрс дејир.

Х. Р. Зүлфүгарова «Короғлу» (Ү. Һаҹыбәјов) операсында.

ЗҮМРҮД (түркҹә zümrud, фар. вә әр. زمرد, јун. smáragdos) — *берилин* шәффаф нөвү; Cr_2O_3 гарышығынын тә'сириндән түнд-јашыл рәнкдә олур. 2—5×0,5—2 *см*, бә'зән даһа ири өлчүлү чатлы кристаллар әмәлә кәтирир. Ән ири јатаглары амфиболитләрин, магнезиумлу шистләрин вә серпентинитләрин гранитли пегматитләрлә контакт-дәјишилмә зоналары илә әлагәдардыр. З. һәмчинин кварслы чөл шпаты дамарларында вә дәјишилмиш шистли-карбонатлы сүхурларда раст кәлир. З. гијмәтли дашларын биринҹи синфинә аиддир (бах *Гијмәтли дашлар вә мә'мулат дашлары*). Чәкиси 5 каратдан чох олан шәффаф вә әдәсиз нөвләри алмаздан да гијмәтлидир. З. сүн'и јолла да алыныр (игмералд), лакин онун кристаллары чох вахт чатлы олур вә өлчүсү 0,5х3 *см*-дән бөјүк олмур. Мүһүм јатаглары ССРИ-дә (Урал), харичдә Колумбија (Мусо) вә ҸАР-дадыр (Трансваал).

ЗҮМРҮД ГУШУ—бах *Симург гушу*.

ЗҮМРҮДЧИЧӘЈИ (Scilla)—сусәнкимиләр фәсиләсиндән чохиллик соғанаглы от чинси. Јарпаглары лансетварыдыр; әсасән, көј вә ја мави чичәкләри көвдәнин уҹ һиссәсиндә, салхымда (бә'зән тәк-тәк) јерләшир. Мејвәси гутучугдур. Әсасән, Аралыг дәнизи өлкәләриндә 60-а јахын, ССРИ-дә башлыча олараг Гафгазда 13, о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә 8 нөвү јајылмышдыр. Мешә, коллуг алп чәмәнлији вә с. јерләрдә битир. Бә'зи нөвләри тез чичәкләјән декоратив битки кими бечәрилир.

ЗҮРАФӘ (лат. Camelopardalis)—Шимал јарымкүрәсинин гүтбәтрафы бүрҹү. Ән парлаг улдузу 4-ҹү *улдуз өлчүлүдүр*. ССРИ-нин бүтүн әразисиндә һәмишә көрүнүр (бах *Улдуз хәритәси*).

ЗҮРАФӘЛӘР (Giraffidae)—ҹүтдырнаглылар дәстәсиндән көвшәјән мәмәли һејван фәсиләси. 2 чинси вар: әсл зүрафә вә *окапи*. Ади зүрафә әсл З.-ин бир нөвүдүр. Ади зүрафә (Giraffa camelopardalis) ири һејвандыр. Бәдәни гыса, ајаглары һүндүр (өн әтрафлары арха әтрафларындан узун), сүјсүнүнүн һүнд 3,7 *м*-дәкдир. Бојну узун, кичик башында дәри илә өртүлмүш хырда бујнузҹуглары вар. Кәсичи вә көпәк дишләри олмур. Чәкиси 550—1800 *кг*, һүнд. 5—6 *м*-дир. Әсасән, сары, ачыг рәнкли олуб мүхтәлиф формалы түнд-гәһвәји ләкәләри вар. Ареалынын мүхтәлиф јерләриндә З.-ин рәнки дә мүхтәлиф олур; буна көрә дә бир нечә јарымнөвү ајырд едилир. Аф-

рикада тәсадүф олунур. Сејрәк ағачлы вә коллуглары олан ачыг чөлләрдә (саванналарда) 12—15 (бә'зән 70-дәк) фәрддән ибарәт кичик сүрүләрлә јашајыр. Әсасән, мүхтәлиф акасијаларын јарпаг вә будагларыны јејир. Боғазлыг дөврү тәгр. 14 ајдыр; бир бала доғур. Әти јејилир, дәрисиндән мүхтәлиф мә'мулат һазырланыр. Чох гырылмышдыр; Африканын бә'зи јерләриндә һеч јохдур. Әсасән, милли паркларда галмышдыр.

ЗУСС (Suess) Едуард (20.8.1831, Лондон—26.4.1914, Вјана)—Австрија кеологу. Вјана ун-тинин проф.-у (1857—1901), Вјана ЕА президенти(1898—1911) олмушдур. Алп д-рынын, Ломбардија чөкәклијинин, Апеннин д-рынын кеоложи гурулушуну вә тектоникасыны өјрәнмишдир. «Јерин симасы» әсәриндә(ч. 1—3, 1883—1909) 20 әсрин әввәлләринәдәк мүхтәлиф өлкәләрдә апарылмыш бүтүн реҝионал тәдгигатлар һаггында мә'луматлар вермиш, контраксија фәрзијјәси әсасында Јер габығынын континентал һиссәләринин гурулушу вә инкишафы һаггындакы бахышлары үмумиләшдирмишдир. Әсәрин 3-чү чилди үчүн Русија Чоғрафија Чәмијјәти она П. П. Семјонов ад. бөјүк гызыл медал, Лондон Крал Чәмијјәти Ч. Лајел ад. гызыл медал вермишдир. З.-үн ирәли сүрдүјү анлајышларын чоху (Јер күрәсинин сима вә сиал гатлары, океан сәвијјәсинин евстатик еһтизазлары, Тетис һаггында, Карпински хәтләри вә с.) кеолокијада галмышдыр.

Әсәри: Das Antlitz der Erde, 2 Aufl., Bd. 1—3, Prag, 1888—1909.

Әд.: Обручев В. А. и Зотина М., Э. Зюсс, М., 1937.

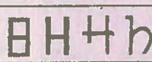
ЗҮҺДИЈЈАТ (әр. زهديات — заһидлијә чағыран)—классик әрәб поезијасы жанры; дини-аскетик мәзмунлу кичик лирик-фәлсәфи әсәрләр. Әсасән, 8—9 әсрләрдә јајылмаға башламышдыр. Нәсиһәтамиз вә һикмәтли фикирләр ифадә едилән бир жанр кими мејдана чыхмыш (Зүһејр, Имру-л-Гејс, Ләбид ибн Рәбиә вә б.), исламијјәтдән сонра мәзмунунда тәрки-дүнјалыг идејалары, бәдбинлик, үмидсизлик мотивләри үстүнлүк тәшкил етмишдир (Әбу Нүвас, Әбү-л-Әтаһијә, Әбу Тәммам вә б.). Тәглидчи дини поезијада З.-дан инди дә истифадә олунур.

ЗҮҺЕЈР ИБН ӘБИ СҮЛМА (زهير ابن ابي سلمى) Рәбиә әл-Музани (530—627)—әрәб шаири. Лирик вә фәлсәфи ше'рләрдән, фәхријјә вә һәчвләрдән ибарәт диваны вар. Исламагәдәрки поезијанын камил нүмунәләриндән һесаб олунан мүәлләгәсиндә (7 мәшһур гәсидәдән бири) әрәб ше'риндә илк дәфә мүһарибәләр әлејһинә чыхмыш, онун дәһшәтләрини, төрәтдији фәлакәтләри тәсвир етмишдир. Хәтиб Тәбризи З.и.Ә.С.-нын мүәлләгәсинә шәрһ јазмышдыр.

Әд.: аль-Фахури Х., История арабской литературы, т. 1, М., 1959; Фильштинский И. М., Арабская литература в средние века, М., 1977.

И

И —рус графикасына әсасланан әлифбаларын әксәријјәтинин 10-чу, о чүмләдән Азәрб. әлифбасынын 11-чи һәрфи; бу һәрфлә ифадә олунан диләнү (инчә), додагланмајан, гапалы саитин

Јазы системләри	Ишарәси
Финикија	
Гәдим јунан	
Латын	
Славјан (Кирил)	Н н И и
Рус, Азәрбајчан	И и *И и*

«И» һәрфинин мүхтәлиф јазы системләриндә тәкамүлү.

ишарәси. Гәдим славјан әлифбасынын (Кирилл әлифбасы) јунан әлифбасындакы η һәрфинә әсасланан Н («иже») һәрфинин шәкли дәјишдирилмиш формасыдыр. Мүасир Азәрб. әдәби дилиндә «И» сәси сөзүн әввәлиндә, ортасында вә сонунда ишләнилир.

ИБАДОВ Рамазан Мәһәррәм оғлу (д. 15.1926, индики Ләнкәран р-нунун Веләди к.)—моторчу, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1971). 1942 илдән Хәзәр Кәмичилији Идарәсиндә чалышыр. Һазырда «Ү. Һачыбәјов» кәмисиндә моторчу ишләјир. Шәрәф нишаны ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ИБАДУЛЛА—Азәрб.ССР Илич (Нах. МССР) р-нунда кәнд. И. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 11 *км* ч.-да, Арпачајын саһилиндә, дүзәнликдәдир. Әһ. 862 (1979); түтүнчүлүк, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, тибб мәнтәгәси, Тунч дөврүнә аид јашајыш јери вар.

ИБАКЕ́ (Ibagué)—Колумбијада шәһәр. Толима департаментинин инз. м. Әһ. 205 мин (1976). Боготадан Сакит океан саһилинә кедән јолларда мүһүм јүкбошалтма мәнтәгәси. К.т. р-нунун тичарәт мәркәзидир (гәһвә, шәкәр, дүјү, түтүн, һејвандарлыг вә с.). Кустар үсулла дәри мә'мулаты истеһсал едилир. Јејинти сәнајеси мүәссисәләри, ун-т вар.

ИБАРӘ—сабит сөз бирләшмәси. И.-дә сөзләр, әсасән, мәчази мә'нада ишләнир. *Идиомдан* фәргли олараг, И.-нин тәркибиндәки сөзләрдән бири мүстәгим мә'на дашыјыр (мәс., дәмир и р а д ә, чанлы и н с а н вә с.), галанлары исә һәмин мә'наны даһа да гүввәтләндирмәјә хидмәт едир. 3 нөвү (лексик, идиоматик, предикатив) вар. И. бәдии дилин ән мүһүм үслуб хүсусијјәтләриндәндир.

Әд.: Ҹ ә ф ә р о в С., Мүасир Азәрбајҹан дили. Лексика, Б., 1970.

ИБА́РРУРИ (Ibárruri) Долорес (д. 9.12.1895, Бискај әјаләти, Галјарта)—Испанија вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкаты хадими. «Халглар арасында сүлһү мөһкәмләтмәјә көрә» Бејнәлхалг Ленин мүкафаты лауреаты(1964).1917 илдә сосиалист һәрәкатына гошулмуш,сонра *Испанија Коммунист Партијасына*(ИКП) дахил олараг бир сыра коммунист гәзетләринин редактору, ИКП Бискај Вил. Комитәсинин үзвү олмушдур. 1930 илдән ИКП МК, 1932 илдән ИКП МК Сијаси Бүросунун (1960 илдән Ичраијјә Комитәси) үзвүдүр. 1932—42 илләрдә ИКП МК катиби иди. 1931—33 илләрдә *«Мундо обреро»* гәзетинин редакторларындан олмушдур. Дәфәләрлә һәбсханаја салынмышдыр. Коминтернин 7-чи конгресиндә (1935) онун Ичраијјә Комитәси үзвлүјүнә намизәд сечилмишдир. ИКП-нин рәһбәри кими Испанијада Милли Ингилаби Мүһарибә дөврүндә (1936—39) хүсуси рол ојнамышдыр. 1939 илдән мүһачирәтдә иди. Икинчи дүнја мүһарибәси дөврүндә бејнәлхалг антифашист һәрәкатында фәал иштирак етмишдир. И.-нин оғлу Рубен (1920—42), Совет Иттифагы Гәһрәманыдыр; Сталинграды фашист гәсбкарларындан горујаркән мәрдликлә һәлак олмушдур. И. 1942 илдә (С. Х. *Диасын* өлүмүндән сонра) ИКП МК-нын Баш катиби сечилмишди. 1960 илдән (6-чы гурултај) ИКП-нин сәдридир. Диктатор Франконун өлүмүндән сонра (1975) 1977 илдә вәтәнә гајыдан И.-нин ИКП фәалијјәтинин кенишләндирилмәсиндә, онун 9-чу гурултајынын (1978, апрел) һазырланмасы вә кечирилмәсиндә мүһүм ролу олмушдур. И. бир чох китаб вә публисистик мәгаләнин мүәллифидир. «Испанија Коммунист Партијасынын тарихи»ни һазырламаг үзрә ИКП МК комиссијасына башчылыг етмишдир.

Бејнәлхалг Демократ Гадынлар Федерасијасынын јарадычыларындан бири олан И. үмумдүнја демократик гадынлар һәрәкатында фәал иштирак едир. МДУ-нун фәхри докторудур (1961). Ленин ордени вә ССРИ-нин бир сыра медалы илә тәлтиф едилмишдир.

Ә с ә р л ә р и: Октябрьская социалистическая революция и испанский рабочий класс..., М., 1960; Единственный путь, М., 1962; В борьбе. Избр. статьи и выступления. 1936—1939, М., 1968.

Әд.: М и с и р я к о в Ш. Т., Долорес Ибаррури (К 80-летию со дня рождения), «Вопросы истории КПСС», 1975, № 12; К р а с и к о в А., Жизненный подвиг Пасионарии, «За рубежом», 1979, № 22

ИБЕР-ГАФГАЗ ДИЛЛӘРИ — бах *Гафгаз дилләри*.

ИБЕ́РИЈА (јун. Iberia, лат. Hiberia)—Шәрги Күрҹүстанын (Картли) антик вә Бизанс мүәллифләринин әсәрләриндә чәкилән гәдим ады. И. әразисиндә е.ә. 4—3 әсрләрдә дөвләт јаранмышды. Мәркәзи вә мүһүм шәһәри Мсхета иди. Ерамызын илк әсрләриндә И.-да јунан вә *арами јазысы* ишләнирди. 4 әсрдә И.-да феодал мүнасибәтләри инкишаф етмәјә башлады; 337 илдә христианлыг дөвләт дини е'лан едилди. 4 әсрин сонунда И. Сасаниләр дөвләтинә табе олунду. 5 әсрдә Сасаниләрә гаршы үсјана И. чары Вахтанг I Горгасал башчылыг едирди. Үсјан јатырылдыгдан сонра И.-да чар һакимијјәти ләғв едилди вә о Сасаниләр дөвләтинин әјаләтинә чеврилди.

Әд.: История Грузии, т. 1, Тбилиси, 1962.

ИБЕ́РИЈА (јун. Iberia, лат. Hiberia)—гәдимдә Испанијанын (е.ә. 3 әсрин сону—2 әсрдә Рома тәрәфиндән ишғалына гәдәр) ады. Апеннин ј-а-нын ч. вә ш. саһилләриндә даһа әввәл мәскунлашмыш *иберләрин* ады илә әлагәдардыр. И. адына илк дәфә јунан мүәллифи Милетли Һекатејин (е.ә. 6 әср) әсәрләриндә тәсадүф олунур.

ИБЕ́РИЈА ДАҒЛАРЫ (Cordillera Iberica)—Пиренеј ј-а-нын шм.-ш.-индә, Испанијада дағ системи. Шм.-г.-дән ч.-ш.-ә 440 *км* мәсафәдә узаныр. Һүнд. 2313 *м*-ә гәдәрдир (Монкајо д.). Мезозој јашлы әһәнкдашы, гумдашы вә кварситләрдән тәшкил олунмуш паралел силсиләләрдән ибарәтдир. Јамачлары ксерофит коллугларла өртүлүдүр. Шм.-г.-дә һәмчинин палыд вә ијнәјарпаглы мешәләр вар. Дәмир филизи јатаглары кәшф едилмишдир.

ИБЕРЛӘР (јун. Ibēres, лат. Hiberes, Hiberi)—әввәлләр Шәрги вә Ҹәнуби Испанија әразисиндә мәскунлашмыш, сонралар исә Пиренеј ј-а-нын хејли һиссәсинә јајылмыш гәдим тајфалар (турдетан, турдул, бастетан, карпетан вә б.). И.-ин мәншәји һаггында мүхтәлиф мүлаһизәләр мөвҹуддур. И. һаггында илк јазылы мәнбә е.ә. 6 әсрә аиддир. Испанијанын ҹ. һиссәси (индики Әндәлис вә Мурсија) Иберија мәдәнијјәтинин әсас мәркәзи иди. Е.ә. 6—3 әсрләрдә Испанијаја сохулмуш келтләрлә И.-ин гајнајыб-гарышмасы нәтиҹәсиндә келт-ибер тајфалары групу јаранды. Е.ә. 5—3 әсрләрдә И. карфакенлиләрин, е.ә. 3—2 әсрләрдә исә ромалыларын әсарәтиндә олмушлар. Е.ә. 2 әср—ерамызын 1 әсриндә И. тәдриҹән романлашдылар. И.-ин инҹәсәнәти тәгр. е.ә. 8 әсрдә тәшәккүл тапмыш, е.ә. 5—4 әсрләрдә чичәкләнмә дөврү кечирмишдир. Гәдим шәһәрләрин галыглары (диварлар вә бүрҹләр), мә'бәд вә сәрдабалар И.-ин ме'марлығы һаггында тәсәввүр јарадыр. Пластик сәнәт (е.ә. 5—4 әсрләр) инсан фигурлары вә зооморф фигурларла (әсасән, әһәнкдашындан), еләҹә дә кичик тунҹ һејкәлләрлә, бәдии сәнәткарлыг исә метал е'малы вә нахышлы керамика илә тәмсил олунур. И.-ин инҹәсәнәтинә Гәдим Јунаныстан вә Гәдим Шәрг мәдәнијјәтинин тә'сири олмушдур.

Әд.: П е т е р с Д., Проблема этногенеза населения Иберии древней Испании, «Вестник древней истории», 1940, № 2—4; М и ш у л и н А. В., Античная Испания, М., 1952.

ИБЕРЛӘР—антик мәнбәләрдә *Иберија* әразисиндә јашамыш Шәрги Күрҹүстан тајфаларынын етник ады. И. ваһид күрҹү халгынын бирләшмәси вә формалашмасында әсас рол ојнамышлар.

ИБИН, С ј у ј ч ж о у—Чинин Сычуан әјаләтиндә шәһәр. Јансзы чајынын сол саһилиндәдир. Мүһүм д.ј. ст. вә порт. Әһ. тәгр. 300 мин (1971). Металлуркија, кимја, машынгајырма, кағыз, тохуҹулуг, дәри, јејинти вә с. сәнаје саһәләри вар.

ИБИСЛӘР (Ibididae)—ҹајдагкимиләр дәстәсиндән гуш фәсиләси. Ири вә орта бөјүклүкдә гушлардыр. Димдији узун, ашағы әјилмиш (ә с л И.) вә ја дүз, уҹ һиссәдән енлидир (әрсиндимдик). Ајаглары узун, бармагларынын әсасы гыса пәрдәләрлә бирләшмишдир. 20 ҹинси (32 нөвү) вар. ССРИ-дә, о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә 2 нөвү—г а р а н а з (гараваj) вә ә р с и н д и м д и к јувалајыр. Батаглыг вә көлләрдә јајылмышдыр. Колонијаларла ағаҹда, гамышлыгда, гајаларда вә ја јердә јувалајыр; 2—3, бә'зән 4 јумурта гојур. 3—4 һәфтә күрт јатыр. Һәшәрат, гурд, моллјуск, хәрчәнккимиләр, хырда балыг, гурбаға вә с. илә гидаланыр.

ИБЛИС—бах *Шејтан*.

ИБН (әр. ابن — оғул)—әрәбләрдә вә әрәб дилиндән истифадә едән халгларда шәхсин кимин оғлу олдуғуну (бир нөв фамилијасыны) билдирмәк үчүн атасынын адындан әввәл ишләдилән сөз; мәс., Ибн Мәс'уд (Мәс'удун оғлу), Ибн ән-Нәдим (Нәдимин оғлу) вә с. Хилафәт тәркибинә дахил олдугдан сонра Азәрб.-ын бир чох елм, инҹәсәнәт вә мәдәнијјәт хадими дә адларында И. сөзүндән истифадә етмишләр (мәс., Ибн Мәкки әл-Бәрдәи, Әһмәд ибн Әјјуб әл-Һафиз Нахчывани вә б.).

ИБН БӘТТУТӘ (ابن بطوطه), Ә б у А б д у л л а һ М ә һ ә м м ә д и б н А б д у л л а һ и б н И б р а һ и м ә л-Л ә в а т и ә т-Т ә н ҹ и (24.11.1304, Танҹә ш.—1377, Фәс ш.)—әрәб ҹоғрафијашүнас-сәјјаһы. 1325 илдә сәјаһәтә башлајараг, өмрүнүн тәгр. 20 илини сәјаһәтдә кечирән И. Б. Мисир, Сурија, Фәләстин, Иран, Ираг, Јәмән, Кичик Асија вә Крымы кәзмиш, Русијанын ҹ.-унда вә Волгабојунда олмуш, Орта Асија вә Әфганыстандан кечәрәк 1333 илдә Һиндистана кәлмиш, бурада бир нечә ил јашамышдыр. И.Б. Чиндә, Индонезијада вә с. јерләрдә дә олмушдур. 1349 илдә Мәракешә гајытмышдыр. 1349—53 илләрдә Испанијаны, Мәркәзи Африканы кәзмишдир. Сәјаһәтләрини «Түһфәт ән-нүззар фи гәра'иб әл-әмсар вә әҹа'иб әл-әсфар» («Шәһәрләрин гәрибәликләрини вә сәјаһәтләрин мөҹүзәлијини мүшаһидә едәнләрә һәдијјә») әсәриндә тәсвир етмишдир. Әсәрдә И.Б.-нин кәздији өлкәләр һаггында игтисади, етнографик вә мәдәни-мәишәт характерли фактлар, Гызыл Орда торпаглары, Крым, һәмчинин Хивә, Бухара вә с. һаггында мә'луматлар хүсусилә марағлыдыр. Әсәр түрк, франсыз, инкилис дилләринә, ајры-ајры һиссәләри исә мүхтәлиф дилләрә, о ҹүмләдән рус дилинә тәрҹүмә олунмушдур.

Ә с ә р и: The travels of Ibn Battûta A. D. 1325—1354, ed. by H. A. R Gibb, v. 1—2, Cambridge, 1958—62.

Әд.: К р а ч к о в с к и й И. Ю., Избр. соч., т. 4, М.—Л., 1957.

ИБН БӘҸҸА (ابن باجه) Ә б у Б ә к р М ә һ ә м м ә д и б н Ј ә һ ј а [латынлашдырылмыш ады—А в е м п а с, јахуд А в е н п а т с е (Avempace, Avenpace)] (тәгр. 1070, Сарагос, Испанија—1139, Фәс, Мәракеш)—әрәб философу. Мүсәлман Испанијасында Шәрг аристотелизминин илк бөјүк нүмајәндәси. Әндәлис вә Севилјада јашамыш, Гранада вә Сарагосда мүһүм дөвләт вәзифәләриндә чалышмышдыр. Әлмурабиләр дөвләтинә (Мәракеш) көчмүш, орада фәлсәфи көрүшләринә көрә тә'гиб олунмушдур. И.Б. Аристотелин физика вә метеоролокијаја даир әсәрләрини шәрһ етмиш, өзү исә фәлсәфә, физика, ријазијјат, астрономија, мусиги вә тиббә даир рисаләләр јазмышдыр. «Тәнһа адамын тәдбири» јахуд «Заһидин һәјат тәрзи» әсәриндә И.Б. *Гәзалинин* дини-мистик дүнјакөрүшүнә гаршы чыхмыш, елм вә фәлсәфәни мүдафиә етмишдир. Бид'әтчиликдә тәгсирләндирилән И.Б.-ны мүсәлман руһаниләринин көстәриши илә зәһәрләмиш, әсәрләрини исә јандырмышлар. И.Б.-нын әсәрләри әрәб-испан расионализминин инкишафында вә Шәрг аристотелизминин орта әср Гәрби Авропа фәлсәфәсиндә кениш јајылмасында бөјүк рол ојнамышдыр. Рисаләләринин әксәријјәти бизә чатмамышдыр. И.Б.-нын «Гәлб һаггында китаб» әсәри рус дилинә тәрҹүмә едилмишдир.

Әд.: Г р и г о р я н С. Н., Средневековая философия народов Ближнего и Среднего Востока, М., 1966.

ИБН ГҮТЕЈБӘ (ابن قتيبه), Ә б у М ә һ ә м м ә д А б д у л л а һ и б н М ү с л и м и б н Г ү т е ј б ә ә л-М ә р в а з и ә д-Д и н а в ә р и (828—тәгр. 889, Бағдад)—әрәб филологу, тарихчи. Әсли Мәрв ш.-ндәндир. Динавәр ш.-ндә газылыг, сонралар исә Бағдадда мүәллимлик етмишдир. Әрәб филолокијасында Бағдад грамматика мәктәбинин әсасыны гојмушдур. Әрәб әдәбијјатында илк антолокијалардан олан тарихи-әдәби вә дидактик характерли «Ујун әл-әхбар» («Хәбәрләр мәнбәји»), «Адаб әл-катиб» («Катибләр үчүн гајда») вә с. әсәрләрин мүәллифидир. Әсәрләриндә Азәрб. тарихи вә мәдәнијјәти һаггында да мә'лумат вермишдир. «Китаб әш-ше'р вә-ш-шуәра» («Ше'р вә шаирләр һаггында китаб») әсәриндә әрәб дилиндә јазмыш Азәрб. шаирләри Исмајыл ибн Јәсар, Әбу-л-Аббас Ә'ма Муса Шәһәват вә б.-нын јарадыҹылығындан да бәһс едилир.

Әд.: Һ ә м и д о в И., Поезија вә поетика һаггында Ибн Гүтејбәнин көрүшләри, Азәрб.ССР ЕА Хәбәрләри (әдәбијјат, дил вә инҹәсәнәт серијасы), 1975, № 1; Б у н и я т о в З. М., Обзор источников по истории Азербайджана (источники арабские), Б., 1964.

ИБН ӘЛ-ВӘРДИ (ابن الوردی), С и р а ҹ ә д-д и н Ә б у Һ ә ф с Ө м ә р и б н ә л-В ә р д и (?—1446, башга мә'лумата көрә 1457)—әрәб космографы, ҹоғрафијашүнас. «Хәридәт әл-әҹаиб вә фәридәт әл-гәра'иб» («Мөҹүзәләрин дүрру вә гәрибәликләрин инҹиси») әсәриндә мүхтәлиф өлкәләр, шәһәрләр, дәнизләр, чајлар, дағлар, битки вә һејванлар аләми, Шәрги Авропа халглары (о ҹүмләдән руслар) вә с. һаггында кениш мә'лумат верилмишдир. Әсәрдә Азәрб.-ын шәһәрләри, чајлары, Хәзәр дәнизи, онун адалары вә с. һаггында да мә'лумат вар. Әсәрин ајры-ајры һиссәләри фарс, түрк, франсыз, Исвеч вә с. дилләрә тәрҹүмә едилмишдир.

Әд.: К р а ч к о в с к и й И. Ю., Избр. соч., т. 4, М.—Л., 1957; Б у н и я т о в З. М., Обзор источников по истории Азербайджана (источники арабские), Б., 1964.

ИБН ӘЛ-ӘЗРӘГ (ابن الازرق), Ә һ м ә д и б н Ј у с и ф и б н Ә л и и б н ә л-Ә з р ә г ә л-Ф а р и г и (1117—1226) —әрәб тарихчиси. Бир мүддәт күрҹү чары I Деметренин [1125—56] сарајында јашамыш, Дәрбәнд (1154) вә с. һәрби сәфәрләрдә ону мүшајиәт етмишдир. «Тарих әл-Мәјјафаригин» («Мәјјафаригинин тарихи») әсәриндә *Шәддадиләрин* вә Сәлҹугиләрин Азәрб.-да һөкмранлығы, Дәрбәнд әмири Әбү-л-Мүзәффәр вә онун күрҹү сарајы илә гоһумлуғу (Әбү-л-Мүзәффәр I Деметренин гызы илә евләнмишди), Дәрбәнд јахынлығында јашајан әрәбләр, күрҹү феодалларынын Аррана басгынлары, күрҹүләрлә Елдәкәзләр арасындакы чәкишмәләр, һабелә Кәнҹә, Бејләган, Тәбриз вә с. шәһәрләр һаггында да гијмәтли мә'луматлар вермишдир. Әсәрин Азәрб.-а аид кичик бир һиссәси рус дилинә тәрҹүмә олунмушдур («Из истории Майяфарикина», Труды Ин-та истории АН Азерб.ССР, 1957, № 12).

Ә с ә р и: تاريخ الميافارقين، القاهره، ١٩٦٩

Әд.: Б у н и я т о в З. М., Обзор источников по истории Азербайджана (источники арабские), Б., 1964.

ИБН ӘЛ-ӘНБАРИ (ابن الانباری), К ә м а л ә д-д и н Ә б у-л-Б ә р ә к ә т Ә б д ә р-Р ә һ м а н и б н ә л-Ә н б а р и (1119—81)—әрәб филологу, шаир. «Нүзһәт әл-әлба фи тәбәгат әл-үдәба» («Әдибләр тәбәгәсиндә ағылларын кәзинтиси») әсәриндә *Хәтиб Тәбризинин* һәјат вә јарадыҹылығы һаггында да кениш мә'лумат вермишдир. Хәтиб Тәбризинин Бағдадда «Низамијјә» мәдрәсәсиндә дәрс дедијини көстәрән И.Ә. онун 10 әсәринин адыны

чәкмиш, ше'риндән ики бејт нүмунә вермиш, мүәллим вә тәләбәләриндән бәһс етмишдир.

Әд.: Маһмудов М., Хәтиб Тәбризи ирсинин тәдгиг тарихиндән, Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри (әдәбијјат, дил вә инчәсәнәт серијасы), 1968, № 1; Бунијатов З. М., Обзор источников по истории Азербайджана (источники арабские), Б., 1964.

ИБН ӘЛ-ӘРӘБИ (ابن العربى), **Мүһјәддин Мәһәммәд ибн Әли** (28.7.1165, Мурсија, Испанија—1240, Дәмәшг)—әрәб шаири, суфи философ. Сурија, Ираг, Һичаз вә б. өлкәләрә сәјаһәт етмишдир. Дөврүнүн фәлсәфи тә'лимләрини дәриндән өјрәнмишдир. «Әл-фүтуһат әл-мәккијјә» («Мәккә фәтһләри»), «Фүсус әл-һикәм» («Һикмәтләрин әсас мә'налары»), «Мүһадарат әл-әбрар вә мусамәрат әл-әхјар» («Доғручуларын мүһазирәси вә сечилмишләрин сөһбәти») вә «Тәфсир әл-Гуран» («Гуранын тәфсири») әсас әсәрләридир. И.Ә.-нин дүнјакөрүшү пантеист мәзмун дашыјыр. Она көрә, «мәхлугатын варлығы аллаһдыр, мәхлугатын варлығы халигин варлығынын ејнидир». И.Ә. илаһи субстансијаны интуисија јолу илә абстракт һәгигәт формасында дәрк етмәји мүмкүн сајмышдыр.

Әд.: Петрушевский И. П., Ислам в Иране в VII—XV вв., Л., 1966; ابن كثير. البدايه و النهايه، جلد اول بيروت. ١٩٦٦

ИБН ӘЛ-ӘСИР (ابن الأثير), **Иззәддин Әбу-л-Һәсән Әли ибн Мәһәммәд ибн әл-Әсир** (12.5.1160, Ираг, Чәзирәт ибн Өмәр ш.—1233/34, Мосул)—әрәб тарихчиси. 12 чилдлик «әл-Камил фи-т-тарих» («Мүкәммәл тарих») әсәринин мүәллифидир. Тәбәри, Ибн Мисгәвејһ, Сәлламы вә б. әрәб мүәллифләринин әсәрләриндән истифадә вә шәхси мүшаһидәләри әсасында јаздығы бу әсәрдә ән гәдим дөврләрдән 1231 илədәк баш вермиш һадисәләрдән бәһс олунур. Әсәрдә Азәрб.-ын ичтимаи-игтисади, сијаси вә мәдәни һәјатына даир (әрәбләрин Азәрб.-ы ишғал етмәләри, Бабәк һәрәкаты, Сачиләр сүлаләси, русларын Бәрдәјә һүчуму, Сәлчугиләрин Азәрб.-ы тутмасы, Елдәкәзләр дөвләти, Харәзмшаһ Чәлал әд-динин вә монголларын Азәрб.-ы ишғал етмәләри, азәрб.-ын ишғалчылара гаршы мүгавимәти, күрчү феодалларынын Азәрб.-а басгынлары, Ширваншаһлар дөвләти вә с.) зәнкин мә'луматлар верилмишдир. И. Ә.-ин Мосул атабәјләри һаггында да әсәри вар. Әсәрләри бир чох дилә, о чүмләдән Азәрб. дилинә (бир һиссә) тәрчүмә олунмушдур.

Әсәрләри: әл-Камил фи-т-тарих (әрәбчәдән тәрчүмә едәни М. Әфәндизадә), Б., 1959; Материалы по истории Азербайджана из «Тарих ал-Камил» («Полного свода истории Ибн ал-Асира»), пер. П. К. Жузе, Б., 1940; Chronicon quod perfectissimum inscriibitur... ed. C. J. Tornberg, v. 1—14, Leiden, 1851—76; الكامل فى التاريخ، جلد ١-٦، القاهره ١٩٢٩-١٩٣٠

Әд.: Бунијатов З. М., Обзор источников по истории Азербайджана (источники арабские), Б., 1964.

ИБН ӘЛ-ИБРИ (ابن الابرى) 1226 — 1286)—Сурија алими, јазычы, тарихчи вә һәким. Бах *Әбу-л-Фәрәч* Григори Иоанн Бар Ебреј (Ибн әл-Ибри).

ИБН ӘЛ-МУГӘФФА (ابن المقفع), **Әбу Мәһәммәд Абдуллаһ**, (720—759, Бәсрә)—әрәб философу, јазычы вә тәрчүмәчи. Мәншәчә фарсдыр; ислам динини гәбул едәнәдәк ады Рузбеһ Дадујје олмушдур. «Әд-дүррәтүл-јәтимә» («Надир инчи»), «Әл-әдәб әс-сәғир» («Кичик ишләрә даир тәвсијәләр»), «Әл-әдәб әл-кәбир» («Бөјүк ишләрә даир тәвсијәләр») адлы дидактик әсәрләрин мүәллифидир. Аристотелин мәнтигә даир «Категоријалар», «Ерминјас» вә «Аналитика» әсәрләрини, һабелә *«Кәлилә вә Димнә»*ни, Фирдовси «Шаһнамә»синин әсас мә'хәзләриндән олан «Китаб әт-тач» («Тачлар китабы») әсәрини орта фарс (пәһләви) дилиндән әрәбчәјә тәрчүмә етмишдир. Әрәб хилафәтинин Иранда һөкмранлығы әлејһинә чыхмышдыр. Кафирликдә тәгсирләндириләрәк, Бәсрә һакими Суфјан ибн Муавијә тәрәфиндән вәһшичәсинә өлдүрүлмүшдүр.

Әд.: Султанов Р., Мүтәрчимин гејдләри, «Кәлилә вә Димнә» китабында, Б., 1960; Ахундова Р., «Китаб әт-тач» әсәринин Ибн әл-Мугәффә тәрәфиндән тәрчүмәси һаггында, «Әрәб филолокијасы мәсәләләри» китабында, Б., 1973; аль-Фахури Х., История арабской литературы, т. 1—2, М. 1959—61; Фильштинский И. М., Арабская литература в средние века, М., 1977; صفا ذبيح الله. تاريخ علوم عقلى در تمدنى اسلامى، جلد اول، تهران، ١٣٣٦ ه. ش؛ شمس الدين سامى «قاموس الاعلام» جلد اول؛ على اكبر دهخدا. لغتنامه. تهران ١٣٤٢ ه. ش.

ИБН ӘЛ-МУ'ТӘЗЗ (ابن المعتز) **Абдуллаһ Әбу-л-Аббас** (1.11.861, Бағдад—19.12. 908, Бағдад)—әрәб шаири, филолог. Хәлифә әл-Му'тәззин оғлудур. Сарај ше'ринин «јени чәрәјан» адланан голуна мәнсуб олмушдур. Диваны, «Китаб әл-бәди» («Бәдии сөз китабы»), «Китаб тәбәгат әш-шуәра» («Шаирләр тәбәгәсинин китабы»), «Рәсаил» («Мәктублар») әсәрләри, хәлифә әл-Мутәдидә һәср олунмуш мәнзум хроникасы вар. «Китаб әл-бәди» әсәри илә Јахын Шәргдә поетика елминин әсасыны гојмушдур.

Әсәрләри: Китаб аль-бади (текст, пер., исследование), в кн.: Крачковский И. Ю., Избр. соч., т. 6, М.—Л., 1960; Стихи, в кн.: Арабская поэзия средних веков, М., 1975.

Әд.: Фильштинский И. М., Арабская литература в средние века, М., 1977.

ИБН ӘЛ-ФӘГИҺ (ابن الفقيه), **Әбу Бәкр Әһмәд ибн Исһаг ибн әл-Фәгиһ әл-Һәмәдани** (8 әсрин 2-чи јарысы—9 әсрин әввәлләри)—әрәб чоғрафијашүнас-сәјјаһы. «Китаб әл-булдән» («Өлкәләр һаггында китаб») әсәринин (тәгр. 902/3 илдә јазылмышдыр; Мүгәддәсинин мә'луматына көрә оржиналы 5 чилд олмушдур) мүәллифи. Компилјатив характерли бу әсәрдә Чин, Һиндистан, Иран, Ираг, Јәмән, Мисир, Бәһрејн, Азәрб., Ермәнистан вә с. өлкәләр, јашајыш мәнтәгәләри, дәнизләр, чајлар вә с. һаггында мә'лумат верилмишдир. Әсәрдә Азәрб.-ын сәрһәдләри, онун әрәбләр тәрәфиндән ишғал едилмәси, әрәб гәбиләләринин бурада јерләшдирилмәси, Варсан, Бәрзәнд, Бәрдә, Бејләган, Марага, Мәрәнд, Урмија, Тәбриз, Шиз ш.-ләри, Азәрб.-дан топланылан хәрачын мигдары (2 млн. дирһәм) вә с. һаггында да мә'луматлар вар. Әсәрин әс-Сәвад вә Тәбәристандан бәһс едән һиссәләри 1977 илдә Тбилисидә чап олунмушдур (әрәб мәтнинин нәшри, рус дилинә тәрчүмә вә гејдләр О. В. Скитишвилинindир).

Әсәрләри: Ахбар ал-Булдан (пер. с араб., введ., ком. А. С. Жамкочяна), Ереван, 1979; Abregs du live des pays,r t. de l'arabe, H. Masse, Damas, 1973.

Әд.: Вәлиханлы Н. М., IX—XII әср әрәб чоғрафијашүнас-сәјјаһлары Азәрбајчан һаггында, Б., 1974; Крачковский И. Ю., Избр., соч., т. 4, М.—Л., 1957.

ИБН ӘЛ-ҺЕЈСӘМ—бах *Һејсәм*.

ИБН ӘН-НӘДИМ (ابن النديم), **Әбу-л-Фәрәч Мәһәммәд ибн Исһаг ән-Нәдим әл-Вәррағ әл-Бағдади** (?, Бағдад—995)—әрәб библиографы. Әрәб дилиндә јазмыш мүәллифләрин тәрчүмеји һалы, онларын әсәрләри вә с. һаггында мә'лумат верән «әл-Фиһрист» («Көстәричи») әсәринин мүәллифидир. Әсәрдә Чавидан, Бабәк, хүррәмиләр һәрәкаты вә с. һаггында да мә'луматлар вар. Вагид ибн Әмр әт-Тәмиминин дөврүмүзәдәк чатмамыш «Бабәкин тарихи» әсәриндән көтүрүлмүш фактлар (Бабәкин әсл ады, ичтимаи мәншәји вә с.) анчаг И. Н.-ин әсәриндә сахланмышдыр. «Әл-Фиһрист» әсәри ислам тарихинин илк дөврләрини өјрәнмәк үчүн мүһүм мәнбәдир.

Әд.: Бунијатов З. М., Обзор источников по истории Азербайджана (источники арабские), Б., 1964.

ИБН ӘР-РУМИ (ابن الرومى), **Әбу-л-Һәсән Әли ибн әл-Аббас** (21.6.836, Бағдад—14.6.896, Бағдад)—әрәб шаири. Мүхтәлиф жанрларда јаздығы ше'р диваны мәшһурдур. Сатирик ше'рләринә, епиграмларына көрә ә'јанлар тәрәфиндән тә'гиб олунмушдур. Тәбиәт тәсвирләри дәрин лиризми вә психолокизми илә сечилир. Нәср әсәрләри дә вар. Ибн Сина онун ше'рләринә шәрһ јазмышдыр.

Әсәри: Стихи, в кн.: Арабская поэзия средних веков, М., 1975.

Әд.: Фильштинский И. М., Арабская литература в средние века, М., 1977.

ИБН ЗЕЈДУН (ابن زيدون), **Әбу-л-Валид Әһмәд ибн Абдуллаһ әл-Мәхзуми** (1003, Кордова—1071, Севилја)—әрәб шаири (Испанија). Мәдһ, мәрсијә вә лирик ше'рләрдән ибарәт диваны дөврүмүзәдәк кәлиб чатмышдыр. Насир кими дә танынмышдыр. Јарадычылығында, әсасән, классик әрәб поезијасы ән'әнәләринә садиг галмыш, *Мүтәнәбби* вә *Бүһтуринин* тә'сири илә ше'рләр јазмышдыр.

Әд.: Кудалин А. Б., Классическая арабо-испанская поэзия, М., 1973.

ИБН ЈӘМИН (ابن اليمين), **Әмир Фәхрәддин Маһмуд ибн Әмир Јәминәддин Тоғрај Мустафа Фәрумәди** (тәгр. 1286, Фәрумәд, Сәбзевар јахынлығында—1368, орада)—фарс-тачик шаири. Атасы Әмин Јәминәддин алим вә шаир иди. И. Ј. Сәрбәдарлар сүлаләсинин (14 әсрин орталары) сарај шаири олмушдур. Јарадычылығынын илк дөврүндә јаздығы әсәрләр Сәрбәдарларла күрдләр арасында вурушма заманы итмишдир. Әдәби ирсиндән 15 000 бејтдән артыг һикмәтамиз, фәлсәфи, ичтимаи мәзмунлу гәсидә, гәзәл, гит'ә, рүбаи вә мәснәви мә'лумдур. Әсәрләринин бир нечә әлјазма нүсхәси Азәрб. ССР ЕА Респ. Әлјазмалар Фондунда сахланылыр.

Әд.: Хекмат А. Р., Рассказ о персидском поэте. Жизнь и творчество Ибн Йамина, М., 1965.

ИБН JУНИС (ابن يونس), Ибн Јунус, Əли ибн Əбдүррəhман (950—31.5.1009, Гаhирə)—əрəб астроному. Гаhирə јахынлығындакы рəсəдханада кениш мүшаhидəлəр апармышдыр. «Ибн Јунисин астрономик чəдвəли», «Дəгиг дүзəлиш», «Азимут чəдвəллəри», «Күнəшин вə Ајын чəдвəллəри» вə с. əсəрлəрин мүəллифидир. И. J. *пресессија* сабитинин вə еклиптиканын екватора мејл бучағынын гијмəтлəрини дəгиглəшдирмиш, мүстəви вə сферик үчбучагларын həлл үсулларыны тəкмиллəшдирмишдир. И.J. əдəбијјатла да мəшғул олмушдур.

Əд.: Берри А., Краткая история астрономии, пер. с англ., 2 изд., М.—Л., 1946.

ИБН JУНИС (ابن يونس), Кəмалəддин Муса (3.3.1156, Мосул—17.2.1242, Мосул)—Шəрг философу, ријазијјатчы. Илк тəhсилини атасы Јунис ибн Мəhəммəддəн алмыш, сонралар Низамијјə мəдрəсəсиндə охумушдур. И.J. Мосулда Əмир Зејнəддин мəдрəсəсиндə елмин мүхтəлиф саhəлəриндəн дəрс демишдир. Һəмин мəдрəсəни сонралар онун шəрəфинə Кəмалијјə адландырмышлар. И. J. *Əбhəри* Əсирəддин, Сирачəддин *Урмəви*, Нəсирəддин Туси вə б. алимлəрин мүəллими олмушдур. И.J. фəлсəфəдə Шəрг перипатетизминин тəрəфдары иди. Ријазијјата даир мүhүм əсəрлəри «Даирəни једди hиссəјə бөлмəјə даир Архимедин е'тинасыз бурахдығы теоремин исбаты hаггында трактат» вə «Һəндəси гурмаларын шəрhи»дир.

ИБН МƏJМУН (ابن ميمون; əсл ады Мошебен Мајмен Əбу Имран Муса бин Мəјмун ибн Абдуллаh əл-Гүртуби; 30.3.1135, Испанија, Кордова — 13.12.1254, Фустат)—јəhуди философу, теолог вə мəнтигчи. Əсəрлəрини əрəб дилиндə јазмышдыр. 1148 илдə Испанијаны тəрк етмиш, Мəракешдə, Фəлəстиндə вə 1165 илдəн Мисирдə јашамышдыр. 1187 илдə Мисир султаны Сəлаh əд-динин сарај həкими олмушдур. «Тəрəддүд едəнлəрин бəлəдчиси» (1190) фəлсəфи əсəри латын, јəhуди дилинə («Тəрəддүд едəнлəрин мүəллими» ады илə) тəрчүмə олунмушдур. Фəлсəфи көрүшлəринин əсасында əрəб мүтəфəккирлəринин тəфсир етдиклəри аристотелизм дурур. Иудаизми расионаллашдырмаға чалышмыш, дин илə фəлсəфəнин синтезинə чəhд көстəрмишдир. Өлүлəрин дирилмəси вə руhун өлмəзлији hаггында килсə еhкамы илə разылашмајан И. М. тəбии ганунаујғунлуғу дəрк етмəјə, фəлсəфəни вə елмлəри өјрəнмəјə чағырмышдыр. «Мəнтиг» əсəриндə мəнтиги сүбутолунмаз həгигəтлəр hаггында тə'лим мүhүм јер тутур. Иудаизм тəрəфдарлары инквизисијанын тəhрики илə И.М.-ун китабларыны јандырмыш, онун өзүнү исə лə'нəтлəмишлəр. И.М.-ун идејалары Аквиналы Фомаја, Б. Спинозаја, Лејбнисə тə'сир көстəрмишдир

Əд.: Silver D. ., Maimonidean criticism and Maimonidean controversy. 1180—1240. Leiden, 1965; Zac S., Maimonide, Paris, 1965.

ИБН МИСГƏВЕJh (ابن مسكويه), Əбу Əли Əhмəд ибн Мəhəммəд ибн Мисгəвејh (?—1030)—əрəб тарихчиси, философ. Алты чилдлик «Китаб тəчариб əл-умəм» («Халгларын тəчрүбəси китабы») үмуми тарих əсəринин мүəллифи. Əсəрин илк 4 чилди Тəбəри, Сабит ибн Симнан вə б. мүəллифлəрин əсəрлəриндəн истифадə едилəрəк јазылмышдыр. 912/13 илдəн сонракы дөврлəрə həср олунмуш 5—6-чы чилдлəрдəки мə'луматлар орижиналлығы илə фəрглəнир. Əсəрдə Бабəк həрəкаты, Сачилəр сүлалəси вə дөвлəти, Јусиф ибн Əбу-с-Сачын əмири Дејсəм ибн Ибраhимин Азəрб.-да hакимијјəти əлə кечирмəси, онун hакимијјəт уғрунда Салариләрлə мүбаризəси вə с. hаггында да мə'луматлар вар. И. М. фəлсəфə вə етикаја даир рисалəлəр дə тəртиб етмишдир.

Əд.: Якубовский А. Ю., Ибн Мискавейх о походе Русов в Бердаа в 332 г.—943/44 г. н.э. «Византийский временник», 1926, т. 24; Шустер Б. Я., Шестой том Всемирной истории Ибн Мискавейха как источник по социальным отношениям в позднем халифате, Краткие сообщения Института народов Азии, 1961, т. 47; Буниятов З. М., Обзор источников по истории Азербайджана (источники арабские), Б., 1964.

ИБН РҮСТƏ (ابن رسته), Əбу Əли Əhмəд ибн Өмəр ибн Рүстə (9 əсрин 2-чи јарысы—10 əсрин əввəли)—əрəб алими, чоғрафијашүнас. Узун мүддəт елми əдəбијјатда сəhвəн Ибн Даста кими танынмышдыр. Мəншəчə фарсдыр. 903 илдə тамамланмыш «Китаб əл-ə'лаг əн-нəфисə» («Нəфис дашгашлар китабы») əсəринин мүəллифидир. Əсəрин анчаг чоғрафија вə астрономијаја аид 7-чи hиссəси дөврүмүзəдəк чатмышдыр. Əсəрдə Јахын вə Орта Шəрг, həмчинин Шəрги Авропа халглары вə с. hаггында мə'лумат верилир. Азəрб. шəhəрлəрини 5-чи иглимə дахил едəн И.Р.-нин əсəриндə Хəзəр дəнизи, Күр, Араз чајлары вə с. hаггында да мə'лумат вар. И.Р.-нин əсəри дикəр əрəб сəјјаh вə алимлəринин мə'луматлары əсасында тəртиб едилмишдир.

Əд.: Вəлиханлы Н. М., IX—XII əср əрəб чоғрафијашүнас-сəјјаhлары Азəрбајчан hаггында, Б., 1974; Буниятов З. М., Обзор источников по истории Азербайджана (источники арабские), Б., 1964.

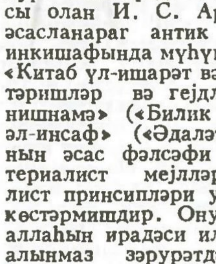
ИБН РҮШД (ابن رشد), Ибн Рөшд Əбү-л-Валид Мəhəммəд ибн Əhмəд (латынлашдырылмыш ады — Аверроес) (1126, Кордова—1198, Мəракеш)—əрəб философу вə həкими, Шəрг аристотелизминин сон көркəмли нүмајəндəлəриндəн бири. Севилја вə Кордовада hаким вəзифəсини тутмуш, сарај həкими олмушдур. И.Р.-үн əсəрлəринин əксəријјəти Аристотелин əсəрлəринə јаздығы шəрhлəрдир. О, шəрhлəриндə Аристотел фəлсəфəсинин материалист үнсүрлəрини инкишаф етдирмиш, материја вə həрəкəтин əбəдилији фикрини сөјлəмиш, ахирəт дүнјасыны инкар етмишдир. «Тəкзибин тəкзиби» əсəриндə *Гəзали* вə б. философларын фəлсəфəјə hүчумларына гаршы чыхмыш, идракда зəканын ролуну мүдафиə етмишдир. Онун расионал дин (бир груп савадлылара мүјəссəр олан) вə образлы аллегорик дин (hамыја мүјəссəр олан) hаггында фикирлəри *икили həгигəт* нəзəријјəсинин мəнбəлəриндəн олмушдур. И.Р.-үн фикринчə, аллаh материја илə ејни заманда јаранмышдыр; həрəкəт дə илкин материја кими əбəди вə мəhв едилмəздир; мадди алəм заманда сонсуз, мəканда мəhдуддур; заманын өлчүсү həрəкəт сајəсиндə мүмкүндүр. Она көрə, тəбиəтдə сабит зəрурəт вар. И.Р. əхлаг саhəсиндə аскетизми рəдд етмиш, инсанын камиллəшмəсиндə елми фəлсəфи идрака үстүнлүк вермишдир. И.Р. əдалəтли чəмијјəт арзу етмиш, гадынларын гул едилмəсинə гаршы чыхмыш, онларын дөвлəт ишлəриндə тамhүгуглу иштиракы фикрини ирəли сүрмүшдүр. Ичтимаи идеаллары Платонун «Дөвлəт» əсəри руhунда олмушдур. «Мүмкүн олан зəка» əсəриндə И. Р. көстəрир ки, мəнтигин вəзифəси дујғулар васитəсилə əлдə едилмиш мə'луматлардан билаваситə hисси мə'луматларла əлагəси олмајан həгигəтин дəркинə кечмəк јолларыны өјрəтмəкдир.

И.Р.-үн 78-ə гəдəр əсəр јаздығы еhтимал олунур. Онун Аристотел əсəрлəринə јаздығы шəрhлəр авропалы философлара антик фəлсəфəнин танытдырылмасында бөјүк рол ојнамышдыр. И.Р.-үн тə'лими (*аверроизм*) мүсəлман вə христиан илаhијјатчыларынын тə'гибинə мə'руз галмышдыр.

Əд.: Ренан Э., Аверроэс и аверроизм, пер. с франц., Киев, 1903; Избр. произв. мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока IX—XIV вв., М., 1961; Лей Г., Очерк истории средневекового материализма, пер. с нем., М., 1962; Сагадеев А. В., Ибн Рушд, М., 1973; Соколов В. В., Средневековая философия, М., 1979.

ИБН СƏУД (ابن سعود), Əбд əл-Əзиз ибн Əбд əр-Рəhман əл-Фејсəл əс-Сəуд (24.11.1880, Əр-Ријад—9.11.1953, Таиф)—1932 илдəн Сəудијјə Əрəбистаны кралы вə вəhhабилəрин (бах *Вəhhабилик*) дини рəhбəри. 1902—27 иллəрдə Нəчд əјалəтинин əмири олмушдур. Мəркəзлəшдирилмиш феодал-мүтлəгијјəт дөвлəти јаратмаға чалышан И. С. Шəммар вə Һичаз əрəб əмирликлəри, həмчинин Түркијə илə мүhарибəлəр апармышдыр. 1924—25 иллəрдə Һичазла мүhарибəдə И.С.-ун гəлəбəси онун Һичаз, Нəчд вə бирлəшдирилмиш əјалəтлəрин (1932 илдəн Сəудијјə Əрəбистаны) кралы е'лан едилмəси (1927) илə нəтичəлəнди.

ИБН СИНА (ابن سينا) Əбу Əли Һүсејн ибн Абдуллаh [(латынлашдырылмыш ады Авиценна) (980, Бухара јахынлығындакы Əфшанак. — 18.6.1037, Һəмəдан)]— алим, философ, həким, Шəрг аристотелизминин нүмајəндəси.

Орта Асијада вə Иранда јашамыш, өмрүнүн ахырларында сарај həкими вə вəзир олмушдур. Фəлсəфəдə Фəрабинин давамчысы олан И. С. Аристотел тə'лиминə əсасланараг антик фəлсəфи фикрин инкишафында мүhүм рол ојнамышдыр. «Китаб үл-ишарəт вə-т-тəнбиhат» («Көстəришлəр вə гејдлəр китабы»), «Данишнамə» («Билик китабы»), «Китаб əл-инсаф» («Əдалəт китабы») И.С.-нын əсас фəлсəфи əсəрлəридир. Материалист мејллəрлə теоложи идеалист принсиплəри узлашдырмаға чəhд көстəрмишдир. Онун фикринчə, алəм аллаhын ирадəси илə дејил, гаршысыалынмаз зəрурəтдəн јаранмышдыр. Алəм маддидир вə аллаh кими əбəдидир. И. С. «Данишнамə»дə көстəрир ки, варлығын hүдуду јохдур; о, əввəлдəн субстансија вə аксиденсијалара бөлүнмүш-

дүр. Субстансијанын мөвчудлуг мәнбәјини онун өзүндә ахтармаг лазымдыр. Материјасыз абстракт чисим формасы јохдур. Чисмин формасы материјанын өзүндә олуб, ондан төрәјир. Һәрәкәт дә потенсиал шәкилдә материјада јерләшир. Аләмдә тәбии ганунаујғунлуг һөкм сүрүр, тәбиәт һадисәләри гаршылыглы сәбәбијјәт әлагәсиндәдир. Лакин И.С. зәканы маддиликдән ајырмыш, «зәкалы чаны» өлмәз һесаб етмишдир. И. С. елмләрин орижинал тәснифатыны вермиш, онлары әмәли вә нәзәри елмләрә ајырмышдыр. Әмәли елмләрә шәһәрләри идарә етмәк, өз евинә, аиләсинә вә әмлакына мүнасибәт мәсәләләри вә инсанын өзү һаггында елм аиддир. Нәзәри елмләрә абстракт варлыг һаггында тә'лим («али» елм), ријазијјат, астрономија, мусиги («орта» елмләр) вә дөврүнүн бүтүн тәбии-елми биликләрини («физика») дахил етмишдир. И. С. фәлсәфә илә динин мүстәгил мөвчуд олдуғуну көстәрмиш, фәлсәфәни инсан зәкасына әсасланан елм адландырмышдыр. О, әдаләтли олмағы ән јүксәк инсани кејфијјәт һесаб етмишдир. И.С. «Мәнтиг» әсәриндә мәнтиги тәфәккүрүн формалары һаггында елм адландырмышдыр. Мәнтиги категорија вә гајдалар шејләр арасында нисбәти экс етдирмәлидир. «Әл-Ганун фи-т-тибб» («Тибб елминин гануну»), «Китаб әш-шәфа» («Мүаличә елми китабы»), «Китаб үн-ничат» («Ничат китабы») әсәрләриндә И.С. тибби көрүшләрини инкишаф етдирмишдир. И.С.-нын 5 һиссәдән ибарәт тибб енсиклопедијасы, «Тибб елминин гануну» әсәри кениш шөһрәт газанмыш вә бир чох дилә тәрчүмә едилмишдир. Һәмин әсәр латын дилинә тәрчүмә едилдикдән сонра бир чох әсрләр боју Шәргдә вә Авропада тибб үзрә әсас дәрслик олмушдур. Әсәрдә тиббин нәзәри әсаслары, ган, лимфа вә өдүн, һабелә мүхтәлиф бәдән гурулушларынын өјрәнилмәси, хәстәликләрин сәбәби, әламәтләри, диjететиканын инкишафы вә с. тәсвир едилир. И.С. мүхтәлиф хәстәликләрин төрәмә сәбәбләрини өјрәнмәклә јанашы харичи амилләрин организмә тә'сиринә дә бөјүк әһәмијјәт вермишди. О, су, һава васитәсилә јајылан, гыздырма илә мүшајиәт олунан хәстәликләрин көрүнмәјән төрәдичиләри һаггында фәрзијјәләр ирәли сүрмүш, бир сыра хәстәликләрин дүзкүн клиник шәклини тәсвир етмишдир.

И.С. әрәб вә фарс дилләриндә ше'рләр јазмышдыр. «Гәсидат ән-нәфс» («Чан һаггында гәсидә») әсәри мәшһурдур. Варлығын әбәдилији, аллаһла тәбиәтин вәһдәти, мaариф вә елмә чағырыш, ислам дининин ајры-ајры әһкамларына е'тираз ше'рләринин әсас мөвзуларыдыр. Фарсча ше'рләринин чоху рүбаи формасындадыр. «Һәј ибн Јәгзан» («Јәгзан оғлу Һәј»), «Рисаләт әт-тајр» («Гуш һаггында рисалә»), «Сәлман вә Абсал» фәлсәфи-аллегорик повестләрин мүәллифидир. Аристотелин «Поетика»сына, Ибн әр-Руминин ше'рләринә шәрһ јазмышдыр. Фарсча елми әсәрләри классик фарс әдәби дилинин тәшәккүлүндә мүһүм рол ојнамышдыр. Бә'зи тәдгигатчылар Дантенин «Илаһи комедија» поемасынын сүжетинин «Һәј ибн Јәгзан» повестиндән көтүрүлдүјү еһтималыны ирәли сүрүрләр. Фарс, тачик, түрк, өзбәк, Азәрб., түркмән вә с. халгларын фолклорунда И.С. илә бағлы рәвајәтләр вар. *Бәһмәнјар* И.С.-нын шакирди вә давамчысы олмушдур. И.С.-нын дөврүмүзә гәдәр 250-дән артыг әсәри чатмышдыр.

Бухарада (ачылышы 1975, һејкәлтәраш Ф. Әбдүррәһманов), Иранын Һәмәдан ш.-ндә (1952) И.С.-ја абидә гојулмушдур. Әсәрләринин 12, о чүмләдән «Әл-Ганун фи-т-тибб»ин 6 әлјазма нүсхәси (ән гәдими 1143 илә аиддир) Азәрб. ССР ЕА Респ. Әлјазмалар Фондунда сахланылыр.

Әсәрләри: Четверостишия, «Литературный Таджикистан», 1953, кн. 5; Канон врачебной науки, кн. 1—5, Ташкент, 1954—60; Данишнамэ, Душанбе, 1957; Математические главы «Книги знаний», Душанбе, 1967; О душе, в кн.: Избр. произв. мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока IX—XIVвв., М., 1961.

Әд.: Воскобојников В., Бөјүк логман, Б, 1976; Султанов У., Философские и социально-этические взгляды А.А. ибн Сины, Душанбе, 1972; Аль-Бируни и Ибн Сина. Переписка. Ташкент, 1973; Захидов В.Ю., Три титана (Фараби, Бируни, Ибн Сина), Ташкент, 1973; Серебряков С. Б., Трактат ибн Сины (Авиценны) о любви, Тбилиси, 1976; Материалы по истории прогрессивной общественно-философской мысли в Узбекистане, Ташкент, 1976; Касаткин Д., Абу Али ибн Сина: врач, философ, энциклопедист, «Азия и Африка сегодня», 1979, №2; Соколов В. В., Средневековая философия, М., 1979; Джумаев В. К., Хирургия Абу Али ибн Сины и ее исторические истоки, Ташкент, 1979.

ИБН ТӘҒРИБЕРДИ (ابن تغري بردي), Әбу-л-Мәһасин Чәмал әд-дин Јусиф ибн Тәғриберди (1409 вә ја 1410, Гаһирә—5.6.1470)—әрәб тарихчиси вә әдиби. Нүфузлу мәмлүк аиләсиндә доғулмушдур. Бир нечә тарихи әсәрин вә әдәби мәчмуәнин мүәллифидир. Мисирин әрәб ишғалындан 1467 илә гәдәрки тарихини әһатә едән «ән-Нүчум әз-заһирә фи-мүлук Мыср вә-л-Гаһирә» («Мисир вә Гаһирә һөкмдарлары һаггында парлаг улдузлар»; 12 чилд) вә 1441—69 илләрдә баш вермиш һадисәләрдән бәһс едән «Һәвадис әд-дүһур фи мада әл-әјјам вә-ш-шүһур» («Күнләр вә ајлар әрзиндә дөврләрин һадисәләри») салнамәләри ичтимаи-игтисади мәзмунлу мә'луматларла зәнкиндир. Әсәрләриндә Бабәк һәрәкаты, Азәрб. дөвләтләри, Сәлчуг әмирләринин Азәрб.-да фәалијјәти, Елханиләр дөвләти, онларын Мисир мәмлүкләри вә Гызыл Орда ханлары илә мүһарибәләри вә с. һаггында да мә'луматлар верилмишдир. И.Т.-нин Мәһәммәд пејғәмбәрин һәјатындан бәһс едән әсәри, ше'р мәчмуәси вә с. әсәрләри дә вар.

Әсәри: النجوم الظاهرة في ملوك مصر القاهرة جلد ١ — ١٢، القاهرة ١٩٢٩ — ١٩٥٦

Әд.: Крачковский И. Ю., Избр. соч., т. 2, М.—Л., 1956; Буниятов З. М., Обзор источников по истории Азербайджана (источники арабские), Б., 1964.

ИБН ТҮФЕЈЛ (ابن طفيل), Әбу Бәкр Мәһәммәд ибн Әбд үл-Малик [латынлашдырылмыш ады Абубатсер (Abubacer)] (тәгр. 1110, Гуадикс, Испанија—1185, Мәракеш ш.)—әрәб философу. Әрәб-испан фәлсәфәсиндә расионализмин нүмајәндәси. Аристотел натурфәлсәфәсини неоплатонизмин аллаһ һаггында консепсијасы илә бирләшдирмишдир. И.Т.-ин дөврүмүзә чатмыш јеканә әсәри «Јәгзан оғлу Һәј» романында тәнһа адаја дүшмүш инсанын мә'нәви һәјатындан бәһс едилир. Әсәр рус (1920), фарс (1671), инкилис (1686, 1920), һолланд (1701), алман (1726), испан (1900—1948), чех (1956) дилләринә тәрчүмә едилмишдир. И.Т.-ә көрә, зәка јалныз мәнсәб саһибләринә мәхсусдур, халгы исә ортодоксал дин руһунда тәрбијә етмәк лазымдыр. Әсәрдә материалист идејалар (чанлынын гејри-чанлыдан төрәмәси, заман вә мәканын әбәдилији) вар.

Әд.: Петров Д. К., Одна из испано-арабских проблем, «Записки коллегии востоковедов при Азиатском музее СССР», 1926, т. 2, в. 1; Сагадеев А. В., Абубацер Ибн-Туфейль, «В защиту мира», 1961, № 7—8.

ИБН ФӘДЛАН, Ибн Фәзлан (ابن فضلان) Әһмәд ибн Аббас (?—?)—10 әсрин 1-чи јарысында јашамыш әрәб сәјјаһы, јазычы. Хәлифә Мүгтәдинин [908—932] Волга Булгарыстанына көндәрдији сәфирлијин катиби иди. 921 ил ијунун 21-дә Бағдаддан чыхмыш, Һәмәдан, Реј, Нишапур, Мәрв, Бухара, Харәзмдән кечәрәк 922 ил мајын 12-дә Волга Булгарыстанына кәлмишди. Бу сәјаһәтинә һәср олунмуш рисалә јазмышдыр. И.Ф.-ын Орта Асија халглары, һәмчинин башгырдлар, булгарлар, руслар, хәзәрләр һаггында вердији мә'лумат һәм тарихи, һәм дә етнографик бахымдан диггәти чәлб едир.

Әсәри: Ковалевский А. П., Книга Ахмеда Ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг., Харьков, 1956.

Әд.: Крачковский И. Ю., Арабская географическая литература, Избр. соч., т. 4, М.—Л., 1957.

ИБН ХӘЛДУН (ابن خلدون), Әбу Зејд-Әбдәр-Рәһман ибн Мәһәммәд ибн Хәлдун (27.5.1332, Тунис—17.3.1406, Гаһирә)—әрәб тарихчиси, философ, *Ибн Рүшдүн* ардычылы. 1349—75 илләрдә Тунис, Фәс, Гранада, Бечаијә һакимләринин сарајында мүхтәлиф вәзифәләрдә чалышмышдыр. 1382 илдә Мисирә көчәрәк газылыг етмиш, әл-Әзһар, әз-Заһиријјә вә с. мәдрәсәләрдә дәрс демишдир. 1375 илдә тамамладығы «Китаб әл-ибәр вә диван әл-мүбтәда вә-л-хәбәр фи әјјам әл-әрәб вә-л-әчәм вә-л-бәрбәр вә мән зави әс-султан әл-әкбәр» («Ибрәтләр китабы, башланғыч диваны вә әрәбләр, фарслар вә бәрбәрләрин күнләри вә онларын али һакимијјәт саһиби олан мүасирләри һаггында хәбәрләр») әсәри үч һиссәдән (кириш—«Мүгәддимә», Мүсәлман Шәрги халгларынын тарихи, Мәғриб халглары тарихи) ибарәтдир. Әсәрдә әрәб гошунларынын Азәрб.-а һүчуму, Азәрб.-да мәскән салан әрәб тајфалары, хәлифә Һарун әр-Рәшид дөврүндә Азәрб.-дан алынан веркиләрин мигдары, *Сачиләр*, Мүсафириләр, *Салариләр*, *Рәввадиләр*, Елдәкәзләр дөвләти, һәмчинин харәзмлиләрин, гыпчаг вә монголларын басгынлары вә с. һаггында да мә'лумат верилмишдир. «Мүгәддимә»дә тарихи тәдгигатын вәзифә, метод вә принсипләри арашдырылыр. Бурада И. Х. чәмијјәтин инкишафы барәдә тә'лимини изаһ етмиш, инсанларын һәјат тәрзиндәки фәргләри чоғрафи мүһитин мүхтәлифлији илә бағламышдыр. Онун фикринчә, тарих елми ичтимаи һәјатын әсас форма вә ганунаујғунлуг-

ларыны өјрәнмәлидир. И. Х.-а көрә ичтимаи һәјат инсанларын мадди еһтијачындан доған биркә истеһсал фәалијјәтидир. О, илк дәфә олараг чәмијјәти биркә әмәјә әсасланан зәһмәткеш коллектив һесаб етмиш, һакимијјәт анлајышыны чәмијјәтин тәбии тәләбаты илә бағламыш, она төрәмә һадисә, тарихи категорија кими бахмышдыр.

И.Х. *әмтәә истеһсалынын* мөвчуд олдуғу чәмијјәтдә әмәјин икили характер (бах *Әмтәә*) дашымасыны көстәрмишдир. О, *дәјәрин* субстансијасыны әмәкдә көрән илк игтисадчыдыр. И.Х.-а көрә, јенидә һәмишә көһнәнин үнсүрләри мөвчуддур. И. Х. чәмијјәтин тәбии јаранмасы вә садәдән мүрәккәбә доғру инкишафыны сөјләмиш, инсаны мадди аләмин тәкамүлүнүн нәтичәси һесаб етмишдир. И. Х.-ун фикринчә фәлсәфә чәмијјәт һаггында тә'лимин әсасыдыр. И. Х. *метафизиканы* рәдд едирди. «Мүгәддимә»дә И. Х. реал керчәклији, харичи аләми идрак објекти сајмышдыр. И.Х. дин илә әлагәни кәсмәсә дә, дүнјанын илк сәбәби мәсәләсиндә идеалист мөвгедә олса да, тарихин, чәмијјәтин бир чох проблеминин һәллиндә материалист мөвгедә дурмушдур.

Әд.: Бунијатов З. М., Обзор источников по истории Азербайджана (источники арабские), Б., 1964; Бациева С. М., Историко-социологический трактат Ибн Халдуна «Мукаддима», М., 1965.

ИБН ХӘЛЛИКАН (ابن خلكان), Әһмәд ибн Мәһәммәд әл-Бәрмәки әл-Ирбили (23.9.1211, Ирбил—21.10.1282) — әрәб тарихчиси. Дөврүмүзәдәк чатмамыш мә'хәзләр әсасында 1256—74 илләрдә јаздығы чохчилдли «Вәфәјат әл-ә'јан вә әнба әбна әз-зәмән» («Көркәмли адамларын вәфаты вә заманә оғуллары һаггында хәбәрләр») әсәри Хилафәт тәркибинә дахил олан өлкәләрин игтисади, сијаси вә мәдәни һәјатыны өјрәнмәк үчүн гијмәтли мәнбәдир. Әсәрдә Бабәк һәрәкаты, *Афшинин* хуррәмиләрлә дөјүшләри, Хәтиб Тәбризинин һәјаты вә јарадычылығы вә с. һаггында да мә'лумат верилмишдир.

Әсәри: وفيات الاعيان و انباء ابناء الزمان، القاهرة ١٣١٠

Әд.: Бунијатов З. М., Обзор источников по истории Азербайджана (источники арабские), Б., 1964.

ИБН ХОРДАДБЕҺ, Ибн Хурдазбиһ (ابن خردذبه), Әбу-л-Гасим Үбејдуллаһ ибн Абдуллаһ ибн Хордазбеһ (тәгр. 820, башга мә'лумата көрә 826—тәгр. 912/913, башга мә'лумата көрә 885)—әрәб чоғрафијашүнас-сәјјаһы. Мәншәчә фарсдыр. Бағдадда тәһсил алмыш, мүхтәлиф инзибати вәзифәләрдә чалышмыш, хәлифә Мү'тәсимин дөврүндә [833—842] почт рәиси («саһиб әл-бәрид вә-л-хәбәр») олмушдур. «Китаб әл-мәсалик вә-л-мәмалик» («Јоллар вә мәмләкәтләр һаггында китаб») әсәринин мүәллифидир. Хилафәтин, һәмчинин гоншу өлкәләрин тарихини вә тарихи чоғрафијасыны өјрәнмәк үчүн мүһүм мәнбә сајылан бу әсәрдә Бағдаддан Орта Асија, Һиндистан, Чин, Испанија, Бизанс, Азәрб. вә с. јерләрә кедән тичарәт јоллары, јашајыш мәнтәгәләри вә с. һаггында кениш мә'лумат верилир. Әсәрдә Азәрб.-ын игтисадијјаты, инзибати бөлкүсү, верки системи, дағ вә чајлары, шәһәрләри (Марағa, Әрдәбил, Варсан, Бәрдә, Тәбриз, Урмија, Бәрзәнд вә с.), онлар арасындакы мәсафәләр, тичарәт јоллары вә с. һаггында да мә'луматлар вар.

Әд.: Вәлиханлы Н. М., IX—XII әср әрәб чоғрафијашүнас-сәјјаһлары Азәрбајчан һаггында, Б., 1974; јенә онун, О «Книге путей и владений» Абу-л-Касима Убейдаллаха ибн Хордадбеха, Изв. АН Азерб.ССР (серия истории, философии и права), 1976, № 1; Крачковский И. Ю., Арабская географическая литература. Избр. соч., т. 4, М.—Л., 1957; Булгаков П. Г., «Книга путей и государств» Ибн Хордадбеха, Палестинский сборник, в. 3 (66), М.—Л., 1958.

ИБН ҺАВГӘЛ (ابن حوقل), Әбу-л-Гасим ибн Һавгәл ән-Нисиби (?, Нисибин ш.—тәгр. 977)—10 әср әрәб чоғрафијашүнас-сәјјаһы. Шимали вә Мәркәзи Африка, Испанија, Чәнуби Италија, Сичилија, Месопотамија, Иран, Азәрб., Ермәнистан, Һиндистан вә б. јерләрә сәјаһәт етмишдир. 951 илдә *Истәхринин* «Китаб мәсалик әл-мәмалик» («Мәмләкәтләрин јоллары китабы») әсәрини тәзәдән ишләмиш вә зәнкинләшдирмишдир. 977 илдә «Китаб әл-мәсалик вә-л-мәмалик» («Јоллар вә мәмләкәтләр һаггында китаб») әсәрини јазмышдыр. Бә'зән «Китаб сурәт әл-ард» («Јерин сурәти китабы») адланан бу әсәрдә башга өлкәләрлә јанашы, Азәрб.-ын тәбиәти, шәһәрләри, карван јоллары, Хәзәр дәнизи, онун адалары һаггында да мә'луматлар вар.

Әд.: Вәлиханлы Н. М., IX—XII әср әрәб чоғрафијашүнас-сәјјаһлары Азәрбајчан һаггында, Б., 1974; Крачковский И. Ю., Избр. соч., т. 4, М.—Л., 1957; Бунијатов З. М., Обзор источников по истории Азербайджана (источники арабские), Б., 1964.

ЙБО ДИЛИ—*иболарын* дили. Конго-кордофан дилләринин ква групуна дахилдир. И.д.-ндә тәгр. 12 млн. (1975) адам данышыр. Самит системи зәнкиндир. 5 фоноложи тон мөвчуддур. Исмин һал әлагәләри сөз сырасы илә јарадылыр. Фе'лләрдә шәхс вә кәмијјәт категоријалары әвәзлик өншәкилчиси вә ја әвәзликлә ифадә олунур. Сөздүзәлтмә, әсасән, өншәкилчиләри васитәсиләдир.

Әд.: Фихман Б. С., Язык игбо, М., 1975.

ЙБОЛАР, игболар—Шәрги Никеријада халг. 12 млн. нәфәрдир (1975). Ибо дилиндә данышырлар. Диндар И. арасында гәдим дини ајинләр (тәбиәт гүввәләринә вә әчдада ситајиш) галыр; христианлыг јајылыр. Әсас мәшғулијјәтләри әкинчиликдир (дүјү, тәрәвәз вә с.). Капиталист истеһсалынын инкишафы илә И. арасында јени ичтимаи мүнасибәтләр формалашыр. И. Никерија халгларынын милли азадлыг һәрәкатында фәал иштирак етмишләр.

Әд.: Исмагилова Р. Н., Народы Нигерии, М., 1963.

ИБРАҺИМ (әр. ابراهيم), Авраам, Абрам—јәһуди тајфаларынын әфсанәви әчдады, мифик пејғәмбәрләрдән бири. Библијаја көрә, вәтәни Ур ш.-дир. Еламлылар вә онларын мүттәфиги Бабил һөкмдары Һаммурапи (Амрафел) үзәриндә гәләбә И.-ин адына чыхылыр. Гурана көрә, И. јәһудиләрин вә мүсәлманларын әчдады, *Мәһәммәдин* сәләфләриндән бири сајылыр. Куја оғлу Исмајылы аллаһа гурбан вермәк истәмиш, лакин аллаһ ону бағышлајараг, әвәзинә гојун көндәрмишди; бу, инсан гурбанвермә адәтинин арадан чыхмаға башладығыны көстәрир.

ИБРАҺИМ I, Шејх Ибраһим, Ибраһим Дәрбәнди (тәгр. 1352—1417)—Азәрб. дөвләт хадими, Ширваншаһ [1382—1417], *Дәрбәндиләр* сүлаләсинин баниси. Тејмурла Гызыл Орда ханы Тохтамыш арасындакы мүбаризәдән истифадә едәрәк Ширванын мөһкәмләндирилмәси сијасәти јүрүдән I И. Тејмуриләрә јахынлашмаг истәјирди. Тејмурун Гарабаға һүчуму заманы I И. Тејмуриләрин вассаллығыны гәбул етди. Бунун мүгабилиндә о, Дәрбәнд кечидини Гызыл Ордадан горумалы иди. Тејмурун өлүмүндән сонра I И. Азәрб. торпагларыны һакимијјәти алтында бирләшдирмәјә чалышырды. Тејмури һөкмдары Өмәр Ширвана һүчум едәркән (1405) I И. Шәки һакими Сиди Әһмәд, Кәнчә һакими Јарәһмәд, Әрдәбил һакими Бәстам Чакир вә күрчү чары VII Кеорки илә иттифаг бағлајыб Күр чајы саһилиндә Тејмуриләри мәғлуб етди. I И.-ин сијасәти нәтичәсиндә Дәрбәнд, Кәнчә, Гарабағын чох һиссәси вә с. әразиләр Ширвана бирләшдирилди. I И. Тејмуриләрлә Чәлаириләр вә Гарагојунлулар арасындакы чәкишмәләрдән истифадә едәрәк 1406 илдә һеч бир мүгавимәтә раст кәлмәдән Тәбризә дахил олду. Лакин *Гара Јусифин* вә Чәлаири султаны Әһмәдин Тәбризә дөндүјүнү ешидәрәк шәһәри тәрк етди. Шәки һакими Сиди Әһмәд вә Кахети чары Константинлә иттифаг бағлајан I И. 1412 илин сонларында Күр чајы саһилиндәки вурушмада Гарагојунлулара мәғлуб олду. I И., Ширван задәканлары вә Константин әсир алынды. Константин үч јүз күрчү кнјазы илә бирликдә өлдүрүлдү. Тәбризә апарылан I И., бир гәдәрдән сонра она рәғбәт бәсләјән Тәбриз тачирләринин вә ә'јанларынын хаһиши вә Гара Јусифин хәзинәсинә 1200 түмәнлик мал верилмәси мүгабилиндә азад едилди. Гара Јусифин вассаллығыны гәбул етмәк шәрти илә 1413 илин јазында Ширвана гајытды. I И.-ин һакимијјәти дөврүндә өлкәнин тәсәррүфаты нисбәтән дирчәлмиш, сәнәткарлыг, тичарәт, инчәсәнәт, ме'марлыг вә с. инкишаф етмишди.

Әд.: Азәрбајчан тарихи, ч. 1, Б., 1961; Петрушевский И. П., Великий патриот ширваншах Ибрагим, Б., 1942; јенә онун, Государства Азербайджана в XV веке. Сборник статей по истории Азербайджана, в. 1, Б., 1949; Али-заде А. А., Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Б., 1956.

ИБРАҺИМ II, Шејх Ибраһим, Шејхшаһ (?—1524)—Ширваншаһ [1502—24], *Фәррух Јәсарын* оғлу. *Дәрбәндиләр* сүлаләсиндән иди. 1500 илдә I Шаһ Исмајылла дөјүшдә атасы өлдүрүлдүкдән сонра Ширван гошунларынын галыгларыны топлајыб гызылбашлара мүгавимәт көстәрмәјә чәһд етсә дә, Килана гачмаға мәчбур олмушду. Ширваншаһ Султан Маһмудун зүлмүндән тәнкә кәлмиш Ширван әһалисинин хаһиши илә 1502 илдә вәтәнә гајыдараг һакимијјәтә кечмишди. Ширванын там мүстәгиллијинә чалышан II И. Сәфәвиләрә бач вермәкдән дә имтина етмишди. 1509 илдә I Шаһ Исмајылын башчылығы илә Сәфәви гошуну Ширвана сохулду. II И. Буғурт галасына сығынды. Сәфә-

виләрлә мүбаризәнин фајдасыз олдуғуну баша дүшән II И. нәһајәт, 1517 илдә Сәфәвиләрин вассаллығыны гәбул етди. 1521 илдә II И. Сәфәвиләр сарајы илә гоһум олду (I Шаһ Исмајыл онун гызы илә евләнди, өз гызы Пәрихан ханымы исә II И.-ин оғлу II Хәлилуллаһа әрә верди). II И.-ин дөврүндә Ширваншаһлар дөвләти әввәлки гүдрәтини итирәрәк Сәфәвиләрдән там асылы вәзијјәтә дүшдү.

Әд.: Эфендиев О. А., Образование Азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI века, Б., 1961; јенә онун, Некоторые сведения о последних Ширваншахах Дербендской династии (1500—1538), в сб.: Ближний и Средний Восток, М., 1962.

ИБРАҺИМ БАЛАБАН (Ibrahim Balaban; д. 1921, Бурса илинин Сеч к.)— түрк бојакары, график вә шаир. Хүсуси рәссамлыг тәһсили алмамышдыр. 1961 илдә Истамбулда реалист рәссамлардан ибарәт «Јени шахә» групуну јаратмышдыр; бу групун үзвләри халгын һәјатыны вә өз һүгуглары уғрунда мүбаризәсини әкс етдирирләр. И.Б.-ын әсәрләриндә әмәк адамларынын күндәлик һәјаты вә мәишәти, түрк кәндинин сосиал зиддијјәтләри тәсвир олунур. Әсәрләри: «Һәбсхана гапысында», «Кәндли тоју», «Палчыгтутанлар», «Шумлама», «Бичинчиләр», «Хырман», «Дағларда үч гадын», «27 мај 1960-чы ил», «Араба» вә с. 1978 илдә Бакыда кечирилмиш «Мүасир түрк бојакарлығы» сәркисиндә И.Б.-ын «Бичинчиләр» (1973) таблосу нүмајиш етдирилмишдир.

Әд.: Заманова Э., Народная жизнь в живописи И. Балабана, «Искусство», 1970, № 10; Богданов А., Современная живопись Турции, «Азия и Африка сегодня», 1978, № 5.

ИБРАҺИМ МҮТӘФӘРРИГӘ (түркчә Ibrahim Müteferrika; тәгр. 1674, Клуж ш., Румынија—1745, башга мә'лумата көрә 1747, Истамбул)—Түркијәдә түркдилли нәшрин вә чапчылығын баниси. Миллијјәтчә мачардыр. Австрија—Түркијә мүһарибәси (1683—99) заманы түркләрә әсир дүшмүш вә ислам динини гәбул етмишди. Латын, јунан, түрк, әрәб вә фарс дилләрини мүкәммәл билән И.М. «Рисалеји исламијјә» («Ислам дини рисаләси») әсәрини јазмышдыр (1711). И.М. 1714 илдә сарај хидмәтинә кечмиш, Австрија, Франса, Полша вә б. дөвләтләрлә дипломатик әлагәләрә көрә мүтәфәрригә (хүсуси дөвләт тапшырыгларыны јеринә јетирән хадим) рүтбәсинә лајиг көрүлмүшдү. Мәрмәрә дәнизинин хәритәсини чап етдирмиш (1719), түрк маарифпәрвәри Сәид Әфәнди илә бирликдә мәтбәә ачмышдыр (1727). Илк дәфә Мәһәммәд ибн Мустафанын ики чилдлик әрәбчә-түркчә луғәт китабыны («Вәнклу луғәти») чап етмишдир (1729). И.М. 17 адда әсәр (23 чилддә) нәшр етмиш, онлара мүгәддимә вә шәрһләр јазмышдыр.

Әд.: Крачковский М. Ю., Избр. соч., т. 4, М.—Л., 1957; Желтаков А. Д., Печать в общественно-политической и культурной жизни Турции (1729—1908 гг.), М., 1972; Ersoy O., Türkiyeye matbaanin ğirişi ve ilk basilan eserler, Ankara, 1959.

ИБРАҺИМ ПАША [ابراهیم پاشا; 1786 (башга мә'лумата көрә 1789), Кавала ш., индики Јунаныстан әразисиндә — 10.11.1848, Гаһирә]—Мисир сәркәрдәси вә дөвләт хадими. Мисир пашасы Мәһәммәд Әлинин оғлу. Мисир ордусу вә донанмасынын јарадылмасында, атасынын игтисади ислаһатларынын һәјата кечирилмәсиндә иштирак етмишдир. 1816—41 илләрдә Мисир ордусунун команданы иди. Әрәбистанда вәһһабиләри мәғлубијјәтә уғратмыш (1816—18), Суданы ишғал етмиш (1820—22), Мисир—Түркијә мүһарибәләриндә (1831—33) мүһүм гәләбәләр газанмышды. 1847 илдән Мисирин мүтләг һакими, 1848 илин ијунундан Мисир пашасы олмушду.

ИБРАҺИМ ХАН—Гарабағ ханы [1761—1806]. Бах *Ибраһимхәлил хан.*

ИБРАҺИМ ХАН Имамгулу оғлу (?—26.10.1738)—Иран сәркәрдәси, Надир шаһын [1736—47] кичик гардашы. 1728 илдә Хорасан, 1736 илдә Азәрб. һакими тә'јин олунмушду. Надир шаһын Күрчүстан, Ермәнистан вә Дағыстанда тутдуғу јерләр дә И.х.-а табе иди. О, 1737 илин јајында Чар, Тала вә Мухахда Иран ишғалчыларына гаршы үсјанын јатырылмасына башчылыг етмиш, Азәрб. әразисинә тез-тез басгын едән Дағыстан феодалларынын гаршысыны алмаг мәгсәди илә бир сыра мүдафиә истеһкамы тикдирмишди. 1738 илдә И.х.-ын команданлыг етдији 30 (бә'зи мәнбәләрдә 32) мин нәфәрлик гошунла Чар вә Тала үсјанчылары (онлара Табасаран, Хыналыг вә Ахтыпарадан кәлмиш 20 мин нәфәр дағлы да көмәк едирди) арасындакы вурушмада Иран гошуну мәғлуб олду. И.х. дөјүш заманы өлдүрүлдү.

Әд.: Азәрбајчан тарихи, ч. 1, Б., 1961; Арунова М. Р., Ашрафян К. З., Государство Надир-шаха Афшара, М., 1958; Алиев Ф. М., Антииранские выступления и борьба против турецкой оккупации в Азербайджане в первой половине XVIII в., Б., 1975.

ИБРАҺИМБӘЈОВ Магсуд Мәммәдибраһим оғлу (д.11.5.1935, Бакы)—Азәрб. совет јазычысы, драматург, ссенарист. Азәрб.ССР Дөвләт мүкафаты лауреаты (1976), Азәрб. ССР әмәкдар инчәсәнәт хадими (1979). 1964 илдән Сов. ИКП үзвү. Аз.ПИ-нин иншаат факүлтәсини битирмишдир (1959). Инсанын һәјатда јери, нәсилләрин варислији вә с. мүһүм мә'нәви-әхлаги проблемләр «Гәза» (1963), «Пүстә ағачы» (1965), «Һарададыр о јол» (1969), «Трускаветсә ким кедәчәк» (1974), «Ондан јахшы гардаш јох иди» (1975) вә с. повестләринин, һекајә вә пјесләринин әсас мөвзуларыдыр. «Мезозој әһвалаты» (1974; фәһлә синфинә һәср олунмуш пјесләрин Үмумиттифаг мүсабигәсиндә 1-чи мүкафат), «Јахшылыға јаманлыг» (1978) пјесләри Москвада, һабелә өлкәмизин башга ш.-ләриндә тамашаја гојулмушдур. И.-ун ссенариләри әсасында ССРИ-нин мүхтәлиф киностудијаларында «Ушаглығын сон кечәси» (1967), «Бизим Чәбиш мүәллим» (1967), «Баш мүсаһибә» (1970), «Гој о бизимлә галсын» (1975), «Сән маһнымсан мәним» (1976), «Де ки, мәни севирсән» (1976), «Мәнә Ајвар Лидак дејәрләр» (1978), «Бајгуш кәлмишди» (1978) вә с. филмләр чәкилмишдир. Әсәрләри ССРИ халглары дилләринә вә бир сыра харичи дилә тәрчүмә едилмишдир.

Әсәрләри: Незнакомая песня, М., 1974; Прилетала сова, М., 1977; За все хорошее—смерть, Б., 1978.

ИБРАҺИМБӘЈОВ Рүстәм Мәммәдибраһим оғлу (д. 5.2.1939, Бакы)— Азәрб. совет јазычысы, драматург, ссенарист. Азәрб.ССР әмәкдар инчәсәнәт хадими (1977), Үмумиттифаг Ленин комсомолу мүкафаты лауреаты (1979). АзНКИ-ни битирмишдир (1962). Јарадычылығында мүасирләримизин дахили аләминин, мә'нәви кејфијјәтләринин тәсвири әсас јер тутур. «Е'замијјәтдә вә евдә» (1970), «Бир чәнуб шәһәриндә» (1972), «Унудулмуш август» (1974) вә с. повест вә һекајә китаблары вар. «Јашыл гапы архасындакы гадын» (1973), «Ширә охшајан» (1974), «Өз јолу илә» (1975), «Гум үзәриндә ев» (1977), «Истинтаг» (1978) вә с. пјесләри Москвада вә өлкәмизин башга ш.-ләриндә, һабелә харичдә (АДР, БХР, ЧССР, ПХР вә с.) тамашаја гојулмушдур. ССРИ-нин мүхтәлиф киностудијаларында чәкилмиш «Чекист һаггында повест» (1969), «Сәһранын ағ күнәши» (1970, В. И. *Јежовла* биркә), «Онда да мән јох дедим» (1974), «Ад күнү» (1977), 3 серијалы «Рискин стратекијасы» (1978) вә с. филмләрин ссенари мүәллифидир. Азәрб. Кинематографчылар Иттифагынын катибидир (1967 илдән). Әсәрләри ССРИ халглары дилләринә вә бир сыра харичи дилә тәрчүмә олунмушдур.

Әсәрләри: В этом южном городе, М., 1972; Прикосновение. Пьесы, М., 1977

ИБРАҺИМИ Фиридун Гәни оғлу (20.11.1919, Чәнуби Азәрб.-ын Астара ш.—22.5.1947, Тәбриз) — Чәнуби Азәрб.-да милли-демократик һәрәкатын рәһбәрләриндән бири.

1943 илдән Иран Халг Партијасынын үзвү. Теһран унтинин һүгуг факүлтәсини битирмишди (1945). Тәләбәлик илләриндә ингилаби һәрәката гошулмуш, Иран Халг Партијасынын органы «Хавәре Нов» (Тәбриз) гәзетинин редактору олмушду. И. Тәбриздә Азәрбајчан Демократ Фиргәсинин гурултајында (1945, октјабр) Милли Мәчлисә (нојабр) нүмајәндә сечилмишди. 1945 ил декабрын 12-дә Азәрб. Милли һөкумәтинин баш прокурору тә'јин едилмишди. Парисдә сүлһ конфрансында (1946) иштирак етмишдир. И. әксингилаби гүввәләрә гаршы мүбаризә апаран «Бабәк» адлы көнүллү дәстәләрин тәшкилатчыларындан иди. «Еттелаат», «Ажир», «Рәһбәр», «Мәрдом», «Зәфәр», «Сијасәт», «Азәрбајчан» вә с. гәзетләрдә империализми ифша едән публисистик мәгаләләр јазмышдыр. Әксингилаби гүввәләр Тәбризә сохулдуғу заман (1946, декабр) гаракүруһчулар тәрәфиндән һәбс олунан И. бир мүддәтдән сонра е'дам едилмишди. М. Ибраһимовун «Кәләчәк күн» романында, М. Күлкүнүн «Фиридун» поемасында И.-нин образы јарадылмышдыр.

Әсәри: آذربایجانین قدیم تاریخی، تبریز ۱۹۴۶

Әд.: Гулијев Ә., Чәнуби Азәрбајчанда милли азадлыг вә демократик һәрәкат тарихиндән (1941—1946-чы илләр), Азәрб.ССР ЕА Тарих вә Фәлсәфә Институтунун Әсәрләри, 1954, № 4.

ИБРАҺИМОВ Ајдын Әли оғлу (17.9.1938, Кировабад)—совет күләшчи-

си, ССРИ эмәкдар идман устасы (1964), бејнәлхалг дәрәчәли һаким (1970). 1965 илдән Сов.ИКП үзвү. Азәрб. Дөвләт Бәдән Тәрбијәси Ин-туну (1961) вә АДУ-нун игтисадијјат факүлтәсини (1967) битирмишдир. Сәрбәст күләшмә үзрә дүнја (1963), Авропа (1966) вә ССРИ (1964) чемпиону, 18-чи Олимпија ојунларынын (1964, Токио) мүкафатчысы олмушдур. 1971 илдә ЈСФР-ин сәрбәст күләшмә үзрә јығма командасынын мәшгчиси ишләмишдир. 1978 илдән «Динамо» идман чәмијјәти Мәркәзи Шурасынын сәрбәст күләшмә үзрә баш мәшгчиси, ССРИ јығма командасынын мәшгчиләриндән биридир.

ИБРАҺИМОВ Алимчан Кирфанович (12.3.1887, Башг. МССР, Аургази р-ну, Султанмурад к.—21.1.1938)-татар совет јазычысы, ичтимаи хадим. Руһаниликдән әл чәкмиш молла аиләсиндә доғулмушдур. Мәдрәсә тәһсили алмыш, мүәллимлик етмишдир. 1917 ил Феврал буржуа-демократик ингилабында, Бөјүк Октјабр социалист ингилабында вә Вәтәндаш мүһарибәсиндә (1918—20) фәал иштирак етмишдир. Әввәл сол есер, 1920 илдән Коммунист Партијасынын үзвү олмушдур. 1918 илдән Үмумрусија МИК-нә вә Татарыстан МИК-нә үзв сечилмиш, В. И. Ленинин әсәрләринин татар дилинә тәрчүмә комиссијасынын, 1925 илдән Тат.МССР Халг Маариф Комиссарлығы јанында Академик мәркәзин сәдри олмушдур. Әсәрләри 1907 илдән чап олунмушдур. Јарадычылығынын илк дөврүндә реалист һекајәләр јазмыш, ичтимаи бәрабәрсизлијә гаршы чыхмышдыр. 1910—12 илләрдә романтизмә мејл етсә дә («Дәниздә», 1911; «Мәһәббәт хошбәхтликдир», 1912 вә с.), 1914 илдән сонра јенидән реализм јолуна гајытмышдыр. Татар совет әдәбијјатында социалист реализминин тәшәккүлү И.-ун јарадычылығы илә бағлыдыр. Ингилаби мүбаризәјә һәср олунмуш «Бизим күнләр» (1920) пјесинин, «Гырмызы чичәкләр һаггында дастан» (1922) повестинин, ингилабагәдәрки газах аулунун һәјатындан бәһс едән «Газах гызы» (1924), мүасир мөвзуда «Дәрин көкләр» (1926—28) романларынын мүәллифидир. Филолокија вә дилчилијә даир әсәрләри дә вар. Әсәрләри дүнја халглары дилләринә, о чүмләдән Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур. Бакыда кечирилмиш 1-чи түркoложи гурултајда фәал иштирак етмишдир.

Әсәрләри: Избранное, Казань, 1957; Избранное. Романы и рассказы, М., 1976.

Әд.: Хәлилов П., ССРИ халглары әдәбијјаты, һ. 2, Б., 1977; Хасанов М. Х., Галимджан Ибрагимов, Казань, 1977.

ИБРАҺИМОВ Бәкир Һәсән оғлу (1903, индики Кәдәбәј р-нунун Хархар к.—31.12.1967, орада)—Социалист Әмәји Гәһрәманы (1958). Кәдәбәј р-нундакы «Коммунист» к-зунун чобаны (1930—67) ишләмишдир. 1957 илдә һејвандарлыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур.

ИБРАҺИМОВ Әждәр Мүтәллим оғлу (д. 29.4.1919, Ашгабад)—Азәрб. совет кино режиссору. Азәрб.ССР халг артисти (1971). Азәрб.ССР вә Түр. ССР әмәкдар инчәсәнәт хадими (1959). 1952 илдән Сов.ИКП үзвү. Ашгабад Театр Мәктәбини (1940), Үмумиттифаг Дөвләт Кинематографија Ин-тунун реж.-луг факүлтәсини (1952, *С. Јуткевич* вә М. *Роммун* синфини) битирмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин иштиракчысыдыр. 1937—42 илләрдә Ашгабад Азәрб. Мусигили Драм Театрында актјор ишләмишдир. Кино јарадычылығына 1952 илдән Ашгабад киностудијасында башламыш, «Фирузә» (1953) вә «Хәзәрин Шәргиндә» (1953, В. Лавровла биркә) мәнзәрә филмләринин реж. олмушдур. 1954—59 илләрдә Бакы киностудијасында фәалијјәт көстәрмиш, «Бир мәһәлләли ики оғлан» (1957, И. Гуринлә биркә; М. Горки ад. киностудија илә, Москва), «Онун бөјүк үрәји» (1959) бәдии филмләрини чәкмишдир. И. 1959—62 илләрдә ВДР-дә илк милли кино мәктәбинин јарадылмасы, милли актјор вә реж. кадрларынын һазырланмасында фәал иштирак етмишдир. И.-ун бәдии рәһбәрлији илә ВДР-дә «Бир пајыз күнүндә», «Чүллүт» (Карлови-Вари Бејнәлхалг кино фестивалынын хүсуси мүкафаты, 1962), «Ики әскәр» филмләри чәкилмишдир. 1962 илдән «Мосфилм» киностудијасынын реж.-дур. И.-ун «26 Бакы комиссары» (1966, «Азәрбајчанфилм»лә биркә) вә «Улдузлар сөнмүр» (1970) бәдии филмләри мәшһурдур. «Үрәк мәсәләләри» (1973) филми аилә-мәишәт мөвзусуна һәср олунмушдур. «Мәһәббәтим, кәдәрим мәним» (1978, ССРИ—Түркијә биркә истеһсалы) филми Н. Һикмәтин «Мәһәббәт әфсанәси» пјесинин мотивләри әсасында чәкилмишдир. Гырмызы Әмәк Бајрағы, Халглар достлуғу вә «Шәрәф нишаны» орденләри, еләчә дә ВДР-ин Әмәк ордени илә тәлтиф едилмишдир.

«26 Бакы комиссары» филминдән кадр. Реж. Ә. М. Ибраһимов.

Әсәрләри: Вјетнамда көрдүкләрим, Б., 1964; Күнәш ағлајыр, Б., 1971; Киноискусство сражающегося Вьетнама, М., 1968; Девушка из племени Таи, М., 1970.

ИБРАҺИМОВ Әли Әзим оғлу (1894, Шуша гәзасынын Ағдам к.—1921, орада)—Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз. 1919 илдән Сов.ИКП үзвү. Ериван мүәллимләр семинаријасыны битирмиш (1914), Ериван губ.-нын Бөјүк Веди к.-ндә вә Ағдамда мүәллимлик етмишдир. 1917 илдән Ағдамда ингилаби иш апармыш, комсомол өзәји јаратмышдыр. 1920—21 илләрдә Ағдам Ингилаб Комитәсинин үзвү, халг маариф шө'бәсинин мүдири, Ағдам наһијә партија комитәсинин сәдри вәзифәләриндә чалышмышдыр.

ИБРАҺИМОВ Әли Исмајылович (д. 1.10.1913, Чита вил.-нин Уст-Карск к.)—совет партија вә дөвләт хадими. 1943 илдән Сов.ИКП үзвү. Кәндли аиләсиндә доғулмушдур. М. Әзизбәјов ад. Азәрбајчан Сәнаје Ин-туну (1959 илдән АзНКИ) битирмишдир (1937).

1932—38 илләрдә Бакыда л. Шмидт ад. з-дда техник-механик вә сех рәиси ишләмишдир. 1938—40 илләрдә Совет Ордусунда хидмәт етмишдир. 1941—43 илләрдә Бакыда 1 Мај ад. машынгајырма з-дунун баш мүһәндиси, 1943—45 илләрдә С. М. Киров ад. машынгајырма з-дунун директору олмушдур. 1945—46 илләрдә Азәрбајчан КП Бакы Шәһәр Комитәси катибинин машынгајырма сәнајеси үзрә мүавини, 1946—48 илләрдә Азәрб. Нефт Машынгајырма Трестинин мүдири вәзифәләриндә чалышмышдыр. И. Азәрбајчан КП МК катибинин мүавини вә МК-да нәгл. шө'бәсинин мүдири (1948—50), Азәрб. ССР Дөвләт План Комитәсинин сәдри (1950—53), Азәрб.ССР Дөвләт План Комитәси сәдринин 1-чи мүавини (1953—54), Азәрб. ССР Дөвләт План Комитәсинин сәдри (1954—57), Азәрб. ССР Назирләр Совети сәдринин мүавини вә ејни заманда Дөвләт План Комитәсинин сәдри (1957—58), Азәрб. ССР Дөвләт План Комитәсинин сәдри (1958—63), Загафгазија игтисади р-ну (Тбилиси) План комиссијасынын сәдри (1963—65), Азәрб.ССР Назирләр Совети сәдринин 1-чи мүавини (1965—70) вәзифәләриндә ишләмишдир. 1970 илин апрелиндән Азәрб.ССР Назирләр Советинин сәдридир. ССРИ Назирләр Советинин үзвүдүр. Сов.ИКП 22, 24—25-чи гурултајларынын, Азәрб. КП 17, 21, 22, 24, 25, 27—29-чу гурултајларынын нүмајәндәси олмушдур. 1971 илдән Сов.ИКП МК үзвлүјүнә намизәд, 1970 илдән Азәрбајчан КП МК Бүросунун үзвүдүр. ССРИ Али Советинин (6—10-чу чағырыш), Азәрб. ССР Али Советинин (2—4, 5, 8—10-чу чағырыш) депутатыдыр. 3 дәфә Ленин ордени, 3 Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ИБРАҺИМОВ Әлисәттар Мурад оғлу (31.7.1896, Бакы јахынлығындакы Балаханы к.—1937)—Азәрб.-да Совет һакимијјәти вә социализм гуручулуғу уғрунда мүбариз. 1919 илдән Сов.ИКП үзвү. 1915—18 илләрдә Балаханыда фәһләлик етмиш, ингилаби һәрәката гошулмушдур. Балаханы Советинин сәдри сечилмиш, Гызыл гвардија гәраркаһынын үзвү олмушдур (1917). Бакы коммунасынын мүвәггәти сүгутундан сонра Воронеж, Симбирск әмәк биржаларынын мүдири ишләмишдир. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра И. Бакы Әмәк Биржасынын, Азәрб. Фөвгәл'адә Комис-

сија коллекијасынын катиби, Азәрб. ССР халг сәнаје тичарәти комиссарлығында шө'бә мүдири, Азәрб.ССР халг ичтимаи тә'минат комиссарынын муавини, АК(б)П МК вә БК-да шө'бә мүдири, «Јени кәнд» гәзетинин (Тифлис) редактору, АК(б)П Көјчај р-н комитәсинин биринчи катиби вә с. вәзифәләрдә чалышмышдыр. И. дәфәләрлә партија гурултајларынын нүмајәндәси олмушдур. АК(б)П БК-ја, Азәрб. вә Загафгазија МИК-ләринә үзв сечилмишдир.

ИБРАҺИМОВ Әлиһејдәр Әлигулу оғлу (24.12.1906, Бакы јахынлығындакы Билкәһ к.—6.11.1953, орада)— Бөјүк Вәтән мүһарибәси гәһрәманы, гвардија мајору. 1923 илдән Совет Ордусунда хидмәт етмишдир. Бакы һәрби мәктәбини битирән (1926) И. взвод, ескадрон командири вә полк гәраргаһынын рәиси олмушдур. Таганрог, Николајев, Одесса вә с. јашајыш мәнтәгәләринин азад олунмасында иштирак етмишдир. И.-ун командирлик етдији танк әлејһинә гырычы дивизион Брест ш.-нә биринчи дахил олмушду. Бу дөјүшдә И. 17 јара алмыш вә көзләрини итирмишди. Гырмызы Бајраг, 2 дәфә Александр Невски, Гырмызы Улдуз орденләри вә медалларла тәлтиф едилмишдир. Билкәһдә ад. мәктәб вар, абидәси гојулмушдур. П. Симоновун «Ики үрәк» (1958) повести вә Хәлил Рзанын «Мәһәббәт дастаны» (1961) поемасы И.-а һәср олунмушдур. С. С. Смирновун «Брест галасы» (1973) романында И.-ун да гәһрәманлығындан бәһс едилир.

Әд.: Гулијев Һ., Өлмәз гәһрәманлар, Б., 1962; Мадатов Г. А., Азербайджан в Великой Отечественной войне, Б., 1975.

ИБРАҺИМОВ Әлиш Сәмәд оғлу (д. 1891, индики Имишли р-нунун Чаһар к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). 1941—57 илләрдә Газах.ССР Алма-Ата вил. Чу р-нунун «Јени јол» к-зунда почталјон, бригадир ишләмишдир. 1947 илдә шәкәр чуғундуру саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. 1957 илдән Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр. 1966 илдән Имишлидә јашајыр.

ИБРАҺИМОВ Әнвәр Гәмбәр оғлу (д. 15.7.1931, индики Ханлар р-нунун Шәмшәддин к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1951). Ханлар р-нундакы «Азәрбајчан» с-зунда мангабашчысы (1944—58) ишләмишдир. 1958 илдән һәмин с-зда фәһләдир. 1950 илдә үзүмчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур.

ИБРАҺИМОВ Зүлфәли Имамәли оғлу (25.12.1910, Чәнуби Азәрб., Сәраб ш.—21.9.1972, Бакы)—совет тарихчиси. Азәрб.ССР ЕА м. үзвү (1959). Тарих е.д. (1950), проф. (1950). Азәрб. ССР Дөвләт мүкафаты лауреаты (1972). 1929 илдән Сов. ИКП үзвү. 1930—38 илләрдә мәтбуатда, Бакы Али Партија Мәктәбиндә, С. М. Киров ад. АДУ-да, Азәрб.КП МК јанында Партија Тарихи Ин-тунда мүхтәлиф вәзифәләрдә ишләмишдир. 1940—49, 1958—60, 1967—72 илләрдә АДУ-да Азәрб. тарихи кафедрасынын мүдири, 1960—67 илләрдә Азәрб.ССР ЕА Тарих Ин-тунун директору олмушдур. Азәрб. тарихинин 1905—07 илләр ингилабы вә Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы дөврләринин тәдгигатчыларындан иди. И. 3 чилдлик «Азәрбајчан тарихи» (ч. 1—3, Б., 1958—1963), «Загафгазијада Совет һакимијјәтинин гәләбәси» (1958), «Азәрбајчан Коммунист Партијасы тарихинин очеркләри» (Б., 1964), «Загафгазија коммунист тәшкилатлары тарихинин очеркләри» (һиссә 1, Тбилиси, 1967) вә с. әсәрләрин мүәллифләриндән вә редакторларындан бири иди. Јүксәк ихтисаслы кадрлар һазырланмасында хидмәти олмушдур. Октјабр Ингилабы «Шәрәф нишаны» орденләри вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Биринчи дүнја мүһарибәси дөврүндә Бакы вә Азәрбајчанда ингилаби һәрәкат (1914—феврал 1917), Б., 1948; Инкилис-американ мудахиләчиләринә гаршы Азәрбајчан халгынын мүбаризәси (1918—1920 илләр), Б., 1950; Азәрбајчан зәһмәткешләринин сосиалист ингилабынын гәләбәси уғрунда мүбаризәси (1917—1918 илләр), Б., 1957; В. И. Ленин вә Азәрбајчанда сосиалист ингилабынын гәләбәси, Б., 1970; Революция 1905—1907 гг. в Азербайджане, Б., 1955.

ИБРАҺИМОВ Ибраһим Ибиш оғлу (д. 28.2.1912, индики Фүзули р-нунун Гарғабазар к.)—совет ријазијјатчысы. Азәрб.ССР ЕА акад. (1968; м. үзвү 1959). Физика-ријазијјат е.д. (1948), проф. (1948). 1956 илдән Сов.ИКП үзвү. АПИ-дә ријази анализ кафедрасынын мүдири (1947—59), *Ријазијјат вә Механика Институтунун* директору (1959—63) олмуш, 1957 илдән һәмин ин-тда шө'бә мүдиридир. Тәдгигатлары ријази анализ, әдәдләр нәзәријјәси, сыралар вә интерполјасија нәзәријјәләри, комплекс вә һәгиги дәјишәнли функсијаларын конструктив нәзәријјәси, аналитик функсијалар системинин тамлығы саһәсиндәдир. И. аналитик функсијаларын там системинин гурулмасы, комплекс дәјишәнли там функсијаларын интерполјасијасы, мәхсусијјәти олан функсијаларын јахынлашмасы, там функсијаларын екстремал хассәләри, јеканәлији вә с. мәсәләләри тәдгиг етмишдир. Јүксәк ихтисаслы кадрлар һазырланмасында хидмәти вар. 1977 илдән Азәрб. Ријазијјатчылар Чәмијјәтинин сәдридир. Ријазијјатчыларын бејнәлхалг конгресләриндә (Стокһолм, 1962; Москва, 1966; Нитса, 1970) мә'рузә етмишдир.

Әсәрләри: Әдәдләр нәзәријјәсинин әсаслары, Б., 1955; Сыралар нәзәријјәсинин әсаслары, Б., 1957; Ријази анализ курсу, Б., 1962; Экстремальные свойства целых функций конечной степени, Б., 1962; Методы интерполяции функций и некоторые их применения, М., 1971.

Әд.: Никольский С. М. и др., К 60-летию Ибрагимова Ибрагима Ибишевича, «Успехи математических наук», т. 27, в. 5 (167), 1972.

ИБРАҺИМОВ Исмајыл Әли оғлу (д. 31.12.1915, Ордубад ш.)—автоматика саһәсиндә совет алими. Азәрб.ССР ЕА м. үзвү (1968). Техника е.д. (1968), проф. (1964). 1943 илдән Сов.ИКП үзвү. 1955 илдән АзНКИ-дә истеһсал просесләринин автоматлашдырылмасы кафедрасынын мүдиридир. 1960—70 илләрдә һәмин ин-тун ректору олмушдур. 1970—78 илләрдә Азәрб.ССР Назирләр Совети сәдринин биринчи мүавини вәзифәсиндә ишләмишдир. 1971—78 илләрдә Азәрбајчан КП МК Бүросунун үзвү олмушдур. 1978 илдән АзНКИ-нин ректорудур. Әсас елми ишләри бир сыра нефт-кимја е'мал просесләринин комплекс автоматлашдырылмасы үзрә схемләрин ишләниб һазырланмасы вә сәнаје истеһсалына тәтбигинин нәзәри тәдгигинә аиддир. Јүксәк ихтисаслы кадрлар һазырланмасында хидмәти вар. 7-чи (Мехико, 1967), 9-чу (Токио, 1975) Үмумдүнја нефт конгресләриндә, 13-чү Үмумдүнја газ конгресиндә (Лондон, 1976), Автоматик Идарәетмә үзрә Бејнәлхалг Федерасијанын 5-чи (Парис, 1972), 7-чи (Һелсинки, 1978) конгресләриндә мә'рузәләрлә чыхыш етмишдир. ССРИ Али Советинин (8—10-чу чағырыш) депутатыдыр. И. 1962 илдән ССРИ Али вә Орта Ихтисас Тәһсили Назирлијинин нефт, газ вә нефт-кимја али тәһсили үзрә елми-методики шурасынын сәдридир. АСЕ елми редаксија шурасынын үзвүдүр (1979). Октјабр Ингилабы ордени, 3 Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени, АДР-ин «Вәтән гаршысында хидмәтләринә көрә» ордени, башга орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Нәзарәт өлчү [чиһазлары, Б., 1952; Автоматик тәнзимләмә нәзәријјәсинин әсаслары вә истеһсал просесләринин автоматлашдырылмасы, Б., 1972; Элементы и системы пневмоавтоматики, М., 1975.

ИБРАҺИМОВ Исрафил Вәли оғлу (1900, Чәнуби Азәрб.-ын Астара ш.—4.8.1976, Бакы)—Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз. 1917 илдән Сов. ИКП үзвү. 1915 илдә Бакыја кәлмиш, Сабунчу нефт мә'дәнләриндә ишләмиш вә ингилаби һәрәката гошулмушдур. Гызыл гвардија сыраларында Ләнкәранда вә Дағыстанда Совет һакимијјәти уғрунда мүбаризәдә иштирак етмишдир (1917—19). Һәштәрханда 1-чи Сүвари Ордусунун ескадрон командири олан И. Сарытсын вә Крымын ағгвардијачылардан тәмизләнмәсиндә иштирак етмишдир (1919—22). Шәрг зәһмәткешләри коммунист ун-тини битирдикдән (1927) сонра Азәрб.-а кәлмиш, бир сыра совет вә тәсәррүфат вәзифәләриндә (1928—55) чалышмышдыр. 1956 илдән респ. әһәмијјәтли фәрди пенсијачы иди. АКП 25-чи гурултајынын нүмајәндәси олмушдур.

ИБРАҺИМОВ Исрафил Әләкбәр оғлу (1897, Ириван губ.-нын Гарагојунлу к.—1938)—Азәрб.-да Совет һакимијјәти вә сосиализм гуручулуғу уғрунда мүбариз. 1918 илдән Сов.ИКП үзвү. 1917 илдән ингилаби һәрәката гошулмуш, Газах, Шамахы вә Кәнчә гәза кәндлиләри арасында ингилаби иш апармышдыр. Азәрб-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра И Газах Гәза Ингилаб Комитәсинин, јох

суллар комитәсинин сәдри олмуш, Азәрб.ССР Халг Дахили Ишләр комиссарынын мүавини, Бакы ш. милис идарәсинин рәиси, Азәрб. ССР халг торпаг комиссарлығы јер гурулушу идарәсинин рәиси, Нах.МССР МИК сәдринин мүавини, Азәрб.ССР халг рабитә комиссарынын мүавини, Шамахы Гәза Ичраијјә Комитәсинин сәдри вә с. вәзифәләрдә чалышмышдыр. Бакы Советинә, Азәрб. МИК-ә, АҺИШ-ә үзв сечилмишдир.

ИБРАҺИМОВ Мәммәдбағыр Әли оғлу (1905, Ордубад—12.12.1979, Бакы)—совет кикијенисти. Тибб е.д., проф. (1955). Азәрб.ССР әмәкдар елм хадими (1967). 1939 илдән Сов.ИКП үзвү. 1941—79 илләрдә Монголустан сәһијјә назирлијиндә мәсләһәтчи, Ә. Әлијев ад. Азәрб. Һәкимләри Тәкмилләшдирмә Ин-тунун сосиал кикијена вә сәһијјәнин тәшкили кафедрасынын мүдири ишләмишдир. Тәдгигаты, әсасән, Азәрб.-да сәһијјәнин тарихи вә инкишафына һәср олунмушдур. Елми кадрлар һазырланмасында хидмәти вар. Совет-Монголустан Достлуг Ҹәмијјәти Азәрб. шө'бәсинин сәдри олмушдур. (1955 илдән).

Ә с ә р л ә р и: Здравоохранение Советского Азербайджана, М., 1967; Дружбе и сотрудничеству 50 лет, Б., 1972; Очерки по истории развития здравоохранения Монгольской Народной Республики, М., 1977 (совм. с Б. Демберелем).

ИБРАҺИМОВ Мирзә Әждәр оғлу (д. 28.10.1911, Ҹәнуби Азәрб., Сәраб ш. јахынлығындакы Евә к.)—Азәрб. совет јазычысы, драматург, ичтимаи хадим. Азәрб.ССР халг јазычысы (1961). Азәрб.ССР ЕА акад. (1945). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1950), Азәрб.ССР Дөвләт мүкафаты лауреаты (1965), Бејнәлхалг Неһру мүкафаты лауреаты (1979). Азәрб. ССР әмәкдар инҹәсәнәт хадими (1941). Респ. ЕА Низами ад. Әдәбијјат Ин-тунун Ҹәнуби Азәрб. әдәбијјаты шө'бәсинин мүдири (1976 илдән). 1930 илдән Сов.ИКП үзвү. 1918 илдә атасы вә бөјүк гардашы илә Бакыја кәлмиш, Балаханы вә Забрат к.-ләриндә муздурлуг етмиш, 1926 илдә фабрик-завод тәһсили мәктәбинә кирмишдир. Бәдии јарадычылыға Забрат фәһлә әдәбијјат дәрнәјинин үзвлүјүндән башламышдыр. 1931 илдә М. Горкинин тәшәббүсү илә јени тикинтиләрә кедән јазычы бригадаларындан бириндә олмуш, 1933 илдә Нахчыван МТС сијаси шө'бәсиндә «Сүр'әт» гәзетинин редактору ишләмишдир. 1937 илдә Ленинградда ССРИ ЕА Шәргшүнаслыг Ин-тунун аспирантурасыны битирмишдир. Әдәби јарадычылыға ше'рлә башламышдыр («Газылан буруг» адлы илк ше'ри 1930 илдә дәрҹ олунмушдур). Азәрб. кәндинин сосиалистҹәсинә јенидән гурулмасынын бәдии ин'икасы олан «Һәјат» пјесиндә (1935)

И. мәтанәтли совет адамларынын бәдии сурәтләрини јаратмышдыр. «Мадрид» (1939) пјеси Испанијада фашизмә гаршы мүбаризәјә, бејнәлмиләл бригаданын фәалијјәтинә һәср олунмушдур. «Мәһәббәт» (1941) пјеси арха ҹәбһә адамларынын фәдакарлығындан бәһс едир. «Кәндчи гызы» (1962), «Јахшы адам» (1965) комедијаларында сосиалист ҹәмијјәтинин антиподлары ифша олунур. «Көзәрән очаглар» (1967) пјесиндә И. Азәрб. драматуркијасында илк дәфә олараг В. И. Ленин вә Н. Нәримановун бәдии сурәтләрини јаратмышдыр. Азәрб. совет нәсринин көркәмли нүмајәндәләриндән олан И. бир сыра һекајә, повест вә романларын мүәллифидир. «Кәләҹәк күн» (1948) романы, «Фыртына гушу» (1965) вә «Күләбәтин» (1966) повестләри, «Ҹәнуб һекајәләри» силсиләси Ҹәнуби Азәрб. вә Иран халгларынын фаҹиәли талејиндән, милли вә ичтимаи азадлыг уғрунда мүбаризәсиндән бәһс едир. И.-ун колхоз кәндинин бу күнүндән, мүасирләримизин характер вә психолокијасындакы јениликләрдән бәһс едән «Бөјүк дајаг» (1957) романы Азәрб. совет нәсринин дәјәрли нүмунәләриндәндир. «Пәрванә» (1967—70) роман-епопејасы 19 әсрин сону—20 әсрин әввәли Азәрб. һәјатына, Н. Нәримановун ингилаби фәалијјәтинә һәср олунмушдур. И. әдәбијјат тарихинә, бәдии јарадычылығын нәзәри проблемләринә, әдәби әлагәләрә даир мәгаләләрин, публисистик әсәрләрин, о ҹүмләдән Ҹ. Мәммәдгулузадәјә һәср едилмиш «Бөјүк демократ» (1939) монографијасынын мүәллифидир. 3 ҹилдлик «Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи»нин (1957—60) редаксија һеј'әтинин үзвү олмушдур.

А. Н. Островскинин «Гудуз пуллар», «Мүдрик олан һәр кәсә кифајәтдир садәлик», А. П. Чеховун «Үч баҹы», В. Шекспирин «Крал Лир», «Оникинҹи кечә», Молјерин «Дон Жуан» пјесләрини, Н. Г. Чернышевскинин «Нә етмәли» романыны вә с. әсәрләри Азәрб. дилинә тәрҹүмә етмишдир. Әсәрләри ССРИ халгларынын дилләринә вә бир чох хариҹи дилә тәрҹүмә олунмушдур.

Азәрб. Јазычылар Иттифагы Идарә һеј'әтинин сәдри (1946—54), биринҹи катиби (1965—75), ССРИ Јазычылар Иттифагы Идарә һеј'әтинин катиби (1965—75), Азәрб.ССР Маариф назири (1942—46), Азәрб.ССР Назирләр Совети сәдринин мүавини (1946—50), Азәрб.ССР Али Совети Рәјасәт һеј'әтинин сәдри (1954—58) вәзифәләриндә чалышмыш, Азәрб.КП 14—28-ҹи гурултајларында МК үзвү вә 20—21-ҹи гурултајларында МК Бүро үзвү сечилмишдир. Сов.ИКП 20—21-ҹи вә 23—24-ҹү гурултајларынын нүмајәндәси олмушдур. ССРИ Али Советинин (1—5-ҹи, 7—8-ҹи вә 10-ҹу чағырыш) вә Азәрб.ССР Али Советинин (3—4-ҹү, 6—7-ҹи вә 9-ҹу чағырыш) депутатыдыр. АСЕ Баш редаксија һеј'әтинин үзвүдүр (1976). И. Асија вә Африка Өлкәләри илә Совет Һәмрә'јлик Комитәсинин сәдридир (1977 илдән). Үмумдүнја парламентләрарасы иттифагын конгреси (Һелсинки, 1955; Бангкок, 1956), Үмумдүнја сүлһ тәрәфдарлары конгреси (Стокһолм, 1958) вә с. бејнәлхалг мәҹлисләрин иштиракчысыдыр. БМТ-нин апартһејд әлејһинә мүбаризә комитәсинин иҹласында (Нју-Јорк, 1978) чыхыш етмишдир. 2 дәфә Ленин ордени, Октјабр Ингилабы ордени, 2 башга орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Ә с ә р л ә р и: Сечилмиш әсәрләри, 4 ҹилддә, Б., 1966—72; Әсәрләри, 10 ҹилддә, ҹ. 1—4, Б., 1978—79; Халгилик вә реализм ҹәбһәсиндән, Б., 1961; Әдәби гејдләр, Б., 1970; Пәрванә, Б., 1971; Заметки о литературе, М., 1971; Избр. произв., т. 1—2, М., 1972; Слияние вод, М., 1977; Книга моей жизни. Очерки, М., 1979.

Әд.: Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, 3 ҹилддә, ҹ. 3, Б., 1957; Азәрбајҹан совет әдәбијјаты тарихи, 2 ҹилддә, Б., 1967; Очерк истории азербайджанской советской литературы, М., 1963; Д а р о н я н С. К., Мирза Ибрагимов. Критико-биографический очерк, М., 1969.

ИБРАҺИМОВ Султан Ибраһимович (д. 20.9.1927, Гырғ.ССР Ҹуј р-нунун Аичалы к.)—совет дөвләт вә партија хадими. 1954 илдән Сов. ИКП үзвү. Кәндли аиләсиндә доғулмушдур. Әмәк фәалијјәтинә 1943 илдә башламышдыр. Дашкәнд ирригасија мүһәндисләри вә к.т.-ны механикләшдирмә ин-туну битирмиш (1954), Гырғ. ССР ЕА-нын Су Тәсәррүфаты Ин-тунда кичик елми ишчи вәзифәсиндә чалышмышдыр. 1957 илдән партија ишиндә—Гырғызыстан КП МК-да тә'лиматчы, Аламеди (индики Кант) р-н партија комитәсинин 2-ҹи катиби олмушдур. 1961 илдән Гырғ.ССР мелиорасија вә су тәсәррүфаты назири, 1966 илдән Гырғызыстан КП МК катиби, 1968 илдән Ош вил. партија комитәсинин 1-ҹи катиби, 1978 илин августундан Гырғ. ССР Али Совети Рәјасәт һеј'әтинин сәдри иди. Һәмин илин декабрындан Гырғ.ССР Назирләр Советинин сәдридир. ССРИ Али Советинин (8—10-ҹу чағырыш) депутатыдыр. 2 дәфә Ленин ордени, Октјабр Ингилабы, 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы орденләри вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ИБРАҺИМОВ Һүсејн Мәммәдәли оғлу (д. 23.5.1919, индики Нах.МССР, Илич р-нунун Шаһтахты к.)—Азәрб. совет јазычысы. 1942 илдән Сов.ИКП үзвү. Совет адамларынын әмәјиндән, мә'нәви зәнкинлијиндән, аилә вә мәишәт мәсәләләриндән бәһс едән «Зәрифәнин чичәкләри» (1955), «Күлзар» (1957), «Көјәрчинин мәһәббәти» (1960), «Ширин хатирә» (1963) вә с. һекајә китабларынын, «Торпағын өвладлары» (1953), «Итирилән сағлыг» (1968) пјесләринин, «Сабаһын сорағында» (1966), «Күнәш доған јердә» (1970) романларынын мүәллифидир. Әсәрләри ССРИ халглары дилләринә, бә'зи хариҹи дилләрә тәрҹүмә едилмишдир.

Ә с ә р л ә р и: Сечилмиш әсәрләри, Б., 1974; Нәҹиблик. Һекајәләр, Б., 1979; Когда ошибается сердце, Б., 1968.

ИБРАҺИМОВ Ҹәфәр Мәммәд оғлу (15.6.1904, индики Кәдәбәј р-нунун Кичик Гарамурад к.—2.3.1977, Бакы)—совет тарихчиси. Тарих е.д., проф. (1963). Азәрб.ССР әмәкдар елм хадими (1972). 1939 илдән Сов. ИКП үзвү. 1939—40 илләрдә мүәллим, 1941—43 илләрдә Бакы ш. Ҹапаридзе р-н партија комитәсиндә шө'бә мүдири, партија комитәсинин катиби ишләмишдир 1943—77 илләрдә В. И. Ленин ад. АПИ

дә тарих факүлтәсинин деканы, ССРИ тарихи кафедрасынын мүдири олмушдур. И. Азәрб.-ын, әсасән, орта әсрләр дөврү тарихинин тәдгигатчыларындан иди. Ширваншаһлар, Гарагојунлулар, Ағгојунлулар, Сәфәвиләр дөвләти һаггында бир сыра әсәрин мүәллифидир.

Ә с ә р л ә р и: Гарагојунлу дөвләти, Б., 1948; Азәрбајҹанын XV әср тарихинә даир очеркләр, Б., 1958; Феодальные государства на территории Азербайджана XV века, Б., 1962.

ИБРАҺИМОВА Билгејис Исмајыл гызы (д. 9.7.1917, Чита вил.-нин Уст-Карск к.) — совет терапевти. Тибб е.д., проф. (1970). Сәһијјә ә'лачысы. Н. Нәриманов ад. Азәрб. Дөвләт Тибб Ин-тунун II факултатив терапија кафедрасынын мүдири (1970). Тәдгигаты мә'дә-бағырсаг хәстәликләринә, әсасән, мә'дә хорасы мәсәләләринә һәср олунмушдур.

ИБРАҺИМОВА Зүлејха Гасым гызы (1878, индики Ағдам р-нунун Күлаблы к.—22.1.1972, Бәрдә р-нунун Түркмән к.)—памбыг устасы. Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). Түркмән к.-индәки «Шәрг» к-зунда ишләмиш, 1940—57 илләрдә мангабашчысы олмушдур. 1947 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәриҹиләринә наил олмушдур. 2 дәфә Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

ИБРАҺИМОВА Сара Тејмур гызы (1898, индики Кировабад ш.—9.7.1957, Бакы)—Бөјүк Вәтән мүһарибәси иштиракчысы, тибб хидмәти баш лејтенанты. 1937 илдә Н. Нәриманов ад. Азәрб. Дөвләт Тибб Ин-туну битирмишдир. 1941 илдә Совет Ордусу сыраларына чағырылмыш, мүхтәлиф һәрби һиссәләрдә, 1-чи Молдавија партизан бирләшмәсиндә һәким олмуш, Полша вә Чехословакија уғрундакы вурушмаларда фәал иштирак етмишдир. 1946 илдә ордудан тәрхис олунмуш вә өмрүнүн сонунадәк Бакыда һәким ишләмишдир. Гырмызы Улдуз ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әд.: А л ы ч а н о в М. С., Азәрбајҹан дөјүшчүләринин партизан һәрәкатында иштиракы, Б., 1975.

ИБРАҺИМХӘЛИЛ ТӘПӘСИ—Азәрб. ССР Губа р-нунун Хучбала к.-ндән 3—4 *км* ч.-ш.-дә, Гуручајын сағ саһилиндә е.ә. 2-чи миниллијин ахыры—1-чи миниллијин әввәлләринә аид јашајыш јери. Газынтылар заманы кәсмә нахышларла бәзәдилмиш, гара рәнкли мүхтәлиф кил габ гырыглары, сүмүкдән бизләр, чахмагдашыдан ораг дишләри, чај дашындан гајыг формалы дән дашлары, мүхтәлиф һејван сүмүкләри вә с. тапылмышдыр. И.т. әламәтләринә көрә *Гајакәнд-Хороҹој мәдәнијјәтинә* јахындыр.

ИБРАҺИМХӘЛИЛ ХАН (тәгр. 1726—12.6.1806, Шуша јахынлығында)—Гарабағ ханы [1759, башга мә'лумата көрә 1760/61—1806], *Пәнаһәли ханын* оғлу. И.х.-ын һакимијјәти илләриндә Гарабағ ханлығы күчләнмиш, ханлығын әразиси хејли кенишләнмиш, Русија вә Күрҹүстанла достлуг мүнасибәтләри јаранмышды. *Аға Мәһәммәд шаһ Гаҹар* дөврүндә Иран тәһлүкәсинин артдығыны көрән И.х. 1783 илдә Русијанын һимајәсини гәбул етмәк үчүн II Јекатеринаја мүраҹиәт етди. Ону бу ишә сөвг едәнләрдән бири вәзир Молла Пәнаһ *Вагиф* иди. Аға Мәһәммәд шаһ Гаҹар 1795 илин јајында Гарабаға һүҹум едиб Шуша ш.-ни мүһасирәјә алды. Лакин 33 күнлүк мүһасирәдән сонра мүвәффәгијјәт газанмајан Иран гошуну мүһасирәдән әл чәкиб Күрҹүстана басгын етди. 1796 илдә кенерал В. А. *Зубовун* команданлығы илә Русија гошуну Азәрб.-а дахил олду. И.х. В. А. Зубовун јанына нүмајәндә һеј'әти көндәриб Русијанын итаәтини гәбул етдијини билдирди. Лакин бејнәлхалг вәзијјәтлә әлагәдар Русија гошуну 1797 илин мартында Азәрб.-ы тәрк етмәли олду. Бундан истифадә едән Аға Мәһәммәд шаһ Гаҹар јенидән Гарабаға һүҹум етди. Шуша галасынын мүдафиәсини тәшкил едә билмәјән И.х. Дағыстана чәкилди. Иран гошуну Шушаны тутду. Тезликлә Аға Мәһәммәд шаһ өлдүрүлдү вә Иран гошуну Гарабағдан чәкилди. Шушаја гајыдан И.х. јенидән һакимијјәти әлә алды. 1805 ил мајын 14-дә Күрәкчај мүгавиләсини имзалајан И.х. Русијанын һимајәсини гәбул етди. 1806 илдә Иран гошунунун Гарабаға һүҹумундан еһтијат едәрәк рус гәраркаһына кедән И.х. вә аиләси бөһтан нәтиҹәсиндә мајор Лисаневичин дәстәси тәрәфиндән өлдүрүлдү.

Әд.: бах *Гарабағ ханлығы* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ИБРАҺИМХӘЛИЛОВА Гәрибә Сүлејман гызы (д. 3.3. 1929, индики Шәки р-нунун Орта Зәјзид к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1950). В. И. Ленин ад. к-зда мангабашчысы (1947—53) ишләмишдир. 1949 илдә түтүнчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәриҹиләринә наил олмушдур. Азәрб. ССР Али Советинә депутат (5-чи чағырыш) сечилмишдир. Пенсијачыдыр.

ИБРАҺИМҺАҸЫЛЫ — Азәрб.ССР Товуз р-нунда кәнд. И. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 19 *км* ч.-ш.-дә, Зәјәм чајынын саһилиндә, дағ әтәјиндәдир. Әһ. 2515 (1979); тохумчулуг, үзүмчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

ИБСЕН (Ibsen) Һенрик (20.3.1828, Шијен—23.5.1906, Кристианија)—Норвеч драматургу, Гәрби Авропа әдәбијјатында тәнгиди реализмин көркәмли нүмајәндәләриндән бири. Ифласа уғрамыш варлы таҹир аиләсиндә доғулмуш, јенијетмә јашларындан аптекчи шакирди ишләмишдир. 1852—57 илләрдә Беркендә илк Норвеч милли театры, 1857—62 илләрдә исә Кристианијада Норвеч милли театрына рәһбәрлик етмишдир. 1864—91 илләрдә харичдә јашамышдыр. Әдәби фәалијјәтә 1848 ил ингилабынын тә'сири илә башламышдыр (сатирик ше'рләри, «Катилина» пјеси, 1850). Јарадычылығынын илк дөврүндә Норвеч әдәбијјатындакы милли романтика чәрәјанына гошулан И. халгынын тарихи кечмишини, милли истиглалијјәт уғрунда мүбаризә апаран халг гәһрәманларыны тәрәннүм едән әсәрләр јазмышдыр [«Баһадыр гәбри» (1850), «Дөјүшчүләр Һелгаландда» (1857), «Тахт-тач уғрунда мүбаризә» (1863) драмлары]. 60-чы илләрин әввәлләриндән јарадычылығы реалист маһијјәт кәсб етмишдир. Бу дөврдә јаздығы фәлсәфи-рәмзи («Бранд», 1865; «Пер Күнт», 1866) вә мүасир мөвзулу («Мәһәббәт комедијасы», 1862; «Кәнҹләрин иттифагы», 1869; «Ҹәмијјәт сүтунлары», 1877; «Кукла еви», 1879; «Кабуслар»,1881; «Халг дүшмәни», 1882 вә с.) әсәрләриндә буржуа ҹәмијјәтинин сосиал зиддијјәтләри, һаким тәбәгә нүмајәндәләринин шөһрәтпәрәстлији, ријакарлығы, икиүзлүлүјү ифша олунур. И.-ин мүсбәт гәһрәманлары ҹәмијјәтлә үз-үзә дуран намуслу адамлардыр. 80-чи илләрин орталарындан И. ичтимаи-тәнгиди мөвзулардан узаглашмыш («Вәһши өрдәк», 1884), әсәрләриндә символизм үнсүрләри күчләнмишдир; «Росмерсһолм» (1886), «Һедда Һаблер» (1890), «Иншаатчы Солнес» (1892) вә с. әсәрләриндә инсанын дахили аләминин тәсвири әсас јер тутур. Психоложи-аналитик драмын јарадычысы олан И. реалист театр сәнәтинин инкишафына мүһүм тә'сир көстәрмишдир. 20 әсрин әввәлләриндә әсәрләри Русијада кениш шөһрәт газанмыш, Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра да дәфәләрлә тамашаја гојулмушдур. И.-ин әсәрләри һәлә ингилабдан әввәл Азәрб.-да да танынмышдыр. Н. Нәриманов И.-ин јарадычылығыны јүксәк гијмәтләндирмиш, онун адыны Л. Н. Толстојла јанашы чәкмишдир («Һенрих Ибсен» мәгаләси, 1906). Ҹ. Ҹаббарлынын драматуркијасында И. јарадычылығынын мүсбәт тә'сири дујулур. Ф. Енкелс, М. Горки, К. В. Плеханов, К. С. Станиславски, А. В. Луначарски вә б. онун јарадычылығыны јүксәк гијмәтләндирмишләр.

Ә с ә р л ә р и: Ҹәмијјәт сүтунлары, Б., 1933; Собр. соч., т. 1—4, М., 1956—58; Драмы. Стихотворения, М., 1972.

Әд.: С у л т а н л ы Ә., Һенрик Ибсен, «Мәгаләләр» китабында, Б., 1971; Ш ы х л ы И., XX әср харичи әдәбијјат тарихи, Б., 1974; А д м о н и В. Г., Генрик Ибсен, М., 1956; Х е й н б е р г Х., Генрик Ибсен, пер. с норвежского, М., 1975.

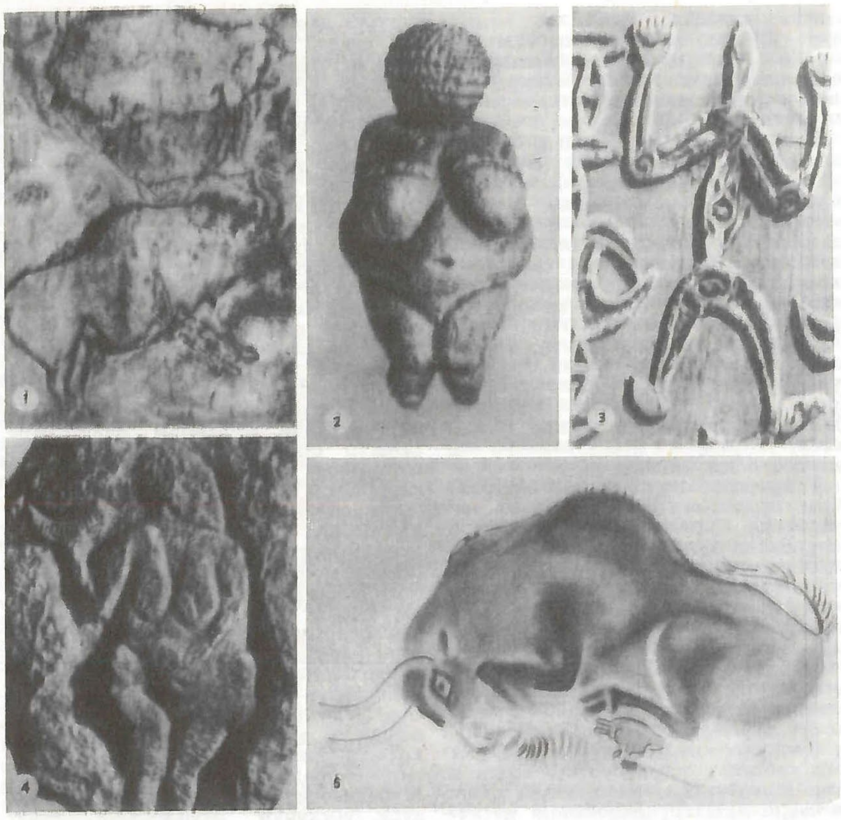
ИБТИДАИ БИТКИЛӘР, т а л л о м л у б и т к и л ә р (Thallophyta)—биткиләр аләминин ики бөјүк групундан бири. Бактеријалар, актиномисетләр, миксомисетләр, көбәләкләр, јосунлар вә шибјәләр И.б.-ә дахилдир. И.б.-дә көвдә, јарпаг вә көк органлары дифференсиасија етмәдијинә көрә бунлара талломлу биткиләр дејилир. И.б. прокариотлара вә еукариотлара бөлүнүр. П р о к а р и о т л а р групуна һүчејрәләриндә формалашмыш нүвәләри олмајан бактеријалар, актиномисетләр вә көј-јашыл јосунлар, е у к а р и о т л а р групуна исә һүчејрәләриндә формалашмыш нүвәләри олан бүтүн И. б. дахил едилир. И.б.-ин өлчүсү бир

нечә микрондан 40 *м*-дәк олур. И.б. һетеротроф (бактеријаларын әксәријјәти, актиномисетләр, миксомисетләр, көбәләкләр) вә автотроф (бактеријаларын бә'зиләри, јосунлар) һәјат сүрүрләр. Бә'зиләриндә зигота инкишаф едәркән чохһүчејрәли чүчәрти әмәлә кәлир, насил нөвбәләшмәси мүшаһидә олунур (гонур јосунлар). И.б. 10-дан артыг шө'бәјә (типә) бөлүнүр. Бунлардан һәр биринин өзүнәмәхсус тәкамүлү вар. Бә'зи И.б.-ин (бактеријалар, бирһүчејрәли јосунлар) газынты галыглары јашы 3 млрд. илә јахын олан Археозој вә Протерозој чөкүнтүләриндә тапылмышдыр (бах *Али биткиләр, Биткиләр*).

Әд.: Горбунова Н. П., Малый практикум по низшим растениям, М., 1976; Новости систематики низших растений, Л., 1976.

«ИБТИДАИ ИНСАН СҮРҮСҮ»—инсанын ән јахын һејвани әчдадларынын зооложи бирлијини билаваситә әвәз етмиш илкин инсан коллективинин шәрти ады. Алимләрин әксәријјәтинин фикринчә «И.и.с.» дөврү мүасир типли инсанын јарандығы дөврдүр. «И.и.с.» археоложи чәһәтдән Ашағы Палеолитин вә Орта Палеолитин бир һиссәсини әһатә едир. Антроположи чәһәтдән исә бу дөвр формалашан инсанларын—архантропларын вә палеоантропларын (неандерталлар) јашадығы дөврдүр. Онлар овчулуг вә јығычылыгла мәшғул олмушлар. Әмәк аләтләри әл чапачаглары, кобуд кәсичи аләтләр (чопперләр), итиучлу вә с. иди. Еһтимал ки, низамсыз никаһ мүнасибәтләринин һөкм сүрдүјү «И.и.с.» дөврүндә бир сүрү дахилиндәки үзвләр арасында чинси әлагәләр тәдричән арадан галхмыш вә гадаған олунмушдур (бах *Екзогамија*). Дикәр сүрүнүн үзвләри илә никаһ бағланмасына кечилдикдән сонра тајфа јараныр. Бах һәмчинин *Ибтидаи ичма гурулушу*.

Әд.: Проблемы истории докапиталистических обществ, М., 1968; Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма. Сб. статей, М., 1970; Ларичев В., Поиски предков Адама, М., 1978; Уайт Э. и Браун Д. М., Первые люди, пер. с англ., М., 1978.

Ибтидаи инчәсәнәт. 1. «Низә илә вурулмуш бизон». Нјо мағарасынын бојакарлыг тәсвирләриндән. Арјеж департаменти. Франса. Јухары Палеолит. 2. Виллендорфдан (Ашағы Австрија) тапылмыш «Виллендорф Венерасы». Әһәнкдашы Јухары Палеолит. Тәбиәт Тарихи Музеји. Вјана. 3. Стилизә олунмуш инсан тәсвири. Ағач. Јени Гвинеја. Меланезија. Етнографија музеји. Будапешт. 4. «Әлиндә бујнуз тутмуш гадын». Лоссел (Дордон департаменти, Франса) релјефләриндән. Јухары Палеолит. Зәриф Сәнәтләр Музеји. Бордо. 5. «Јараланмыш бизон». Алтамира (Испанија) мағарасынын бојакарлыг тәсвирләриндән. Јухары Палеолит.

ИБТИДАИ ИНЧӘСӘНӘТ—*ибтидаи ичма гурулушу* дөврүнүн инчәсәнәти. Е.ә. тәгр. 30-чу минилликдә мејдана кәлмишдир. И.и.-ин јаранмасы ибтидаи инсанларын күндәлик һәјаты илә бағлы олмушдур. Мәс., рәгс сәнәти ов вә дөјүш сәһнәләри һәрәкәтләриндән, ибтидаи инсанын әмәк просеси вә һејванларын һәјатыны образлы шәкилдә чанландыран мүхтәлиф сәһнәчикләрдән јаранмышдыр. Тәсвири сәнәт әсәрләри Сон Палеолит дөврүнүн башланғычындан мә'лумдур. Бу дөврүн мүһүм абидәләри олан мағара тәсвирләриндә һејван фигурлары үстүн јер тутур (Испанијада *Алтамира*, Франсада Ласко, *Монтеспан* мағаралары, ССРИ-дә *Кап мағарасы* вә с.). Мағара тәсвирләри гара, гырмызы, гәһвәји вә сары минерал бојаларла ишләнирди. Сонралар һејкәлтәрашлыг әсәрләринин (килдән гадын һејкәлчикләри) вә бәдии ојманын илк нүмунәләри (сүмүк вә даш үзәриндә ојма) јаранды. Палеолит инчәсәнәтинә хас садәләвһ реализм (тәсвирләрин сон дәрәчә һәјатилији) ибтидаи инсанын әмәк тәчрүбәси вә дүнјакөрүшү хүсусијјәтләриндән ирәли кәлирди. Лакин бу инчәсәнәт һәјатилији вә ифадәлилији илә бәрабәр үмумиләшдирмә, композисија вә с. бәдии ифадә васитәләриндән узаг И.и. иди. Ме'марлығын рүшејмләри дә Сон Палеолитдә мејдана кәлмишдир. Бу дөврдә мәнзилләрин јарымгазма дахмалардан ибарәт олмасы күман олунур. Иншаат материалы кими бә'зән бөјүк һејванларын сүмүкләриндән истифадә едилирди. ССРИ әразисиндә [УССР, БССР, Азәрб. ССР, Күрч.ССР, Сибир (бах *Бурет*) вә с.] чохлу И.и. нүмунәләри ашкар олунмушдур. Неолит, Енеолит вә гисмән Тунч дөврүндә Мисир, Һиндистан, Чин, Өн, Кичик вә Орта Асијанын гәдим тајфалары ичәрисиндә әкинчилик мифолокијасы илә бағлы инчәсәнәт јаранмышды (рәнкли керамика, стилизә едилмиш һејван вә инсан тәсвирләри, ифадәли һејкәлтәрашлыг әсәрләри вә с.). Неолит вә Енеолит дөврләринин ме'марлығы ичма мәскәнләри (чиј материалдан, јахуд чубугдан чохотаглы евләр), тәсвири сәнәт исә гаја рәсмләри, кил, ағач вә сүмүкдән һејван фигурлары илә тәмсил олунур. Бу дөврләрә аид гаја рәсмләри Орта Асија (бах *Зараутсај*) вә Азәрб.ССР-дә (бах *Гобустан гаја тәсвирләри*) дә галмышдыр. Тунч дөврүнә аид *Абшерон археоложи абидәләри* вә *Кәлбәчәр гаја тәсвирләри* бу бахымдан марағлыдыр. И.и.-ин сонракы мәрһәләләри мәһсулдар гүввәләрин инкишафы, әмәк бөлкүсүнүн кенишләнмәси вә синифли чәмијјәтин јаранмасы илә әлагәдардыр. И.и.-нин формалары бир сыра халгларда (Австралија, Океанија вә Чәнуби Америка аборикенләри, Африка халглары) 19—20 әсрләрәдәк галмышды. Ибтидаи ичма гурулушу дөврүнүн мусигиси вә рәгси һаггында бах һәмчинин *Мусиги*, *Рәгс* мәгаләләринә.

Әд.: Енкелс Ф., Аиләнин, хүсуси мүлкијјәтин вә дөвләтин мәншәји, Б., 1971; Гушин А. С., Происхождение искусства, Л.—М., 1937; Формозов А. А., Памятники первобытного искусства на территории СССР, М., 1966; Первобытное искусство [Сб.], Новосибирск, 1976.

ИБТИДАИ ИСТИНТАГ—бах *Истинтаг*.

ИБТИДАИ ИЧМА ГУРУЛУШУ—бәшәријјәт тарихиндә илк *ичтимаи-игтисади формасија*. И.и.г. һаггында тә'лимин әсасыны К. Маркс вә Ф. Енкелс вермиш, сонралар исә В. И. Ленин инкишаф етдирмишдир. Совет елминдә И.и.г.-нун илк инсанларын мејдана кәлмәсиндән синифли чәмијјәт јарананадәк олан дөврү әһатә етмәси фикри даһа кениш јајылмышдыр; бу, археоложи дөврләшдирмәјә көрә әсасән Даш дөврүнә ујғун кәлир. И.и.г. үчүн истеһсал васитәләринә мүнасибәтин вә ичтимаи мәһсулдан пај алмағын чәмијјәт үзвләри үчүн ејни олмасы сәчијјәвидир. Бә'зән И.и.г.

əвəзинə ишлəдилəн «ибтидаи коммунизм» термини дə бунунла əлагəдардыр. И.и.г. сонракы ичтимаи инкишаф мəрhəлəлəриндəн хүсуси мүлкиjjəтин, синифлəрин вə дөвлəтин олмамасы илə фəрглəнир.

И.и.г.-нун hансы дөврдəн башланмасы hаггында мүхтəлиф мүлаhизəлəр мөвчуддур. Совет алимлəринин əксəриjjəти илк инсанларын jашадығы чəмиjjəти *«ибтидаи инсан сүрүсү»* адландырыр. Əкəр илк инсанлар архантроплар (питекантроп, синантроп, атлантроп, hejделберг адамы вə б.) hесаб едилəрсə «ибтидаи инсан сүрүсү»нүн jаранмасы тарихи тəгр. 1 млн. ил бундан əввəл, презинчантроплар саjыларса, онда 2 млн. илдəн чох көтүрүлмəлидир (бах *Антропокенез*). Еркəн Палеолит илə Сон Палеолитин аjрычында палеоантропларын мүасир типли инсанлара—неоантроплара чеврилмəси баша чатмышдыр.

И.и.г.-нун тарихи палеоантроположи, археоложи вə етнографик мə'луматлара əсасəн мүəjjəнлəшдирилир. Лакин антропокиjа вə археокиjа материаллары И.и.г.-нун ичтимаи мүнасибəтлəри hаггында там тəсəввүр jаратмыр. Буна көрə дə И.и.г. hаггында чохлу мүбаhисəли фикирлəр вар. И.и.г.-на коллектив гурулуш кими бахмагда jекдил олан совет тəдгигатчылары арасында бир сыра даhа конкрет мəсəлəлəрдə фикир аjрылығы да вардыр. Бир мүлаhизəjə көрə, промискуитетин үстүнлүк тəшкил етдиjи «ибтидаи инсан сүрүсү» еркəн вə Сон Палеолитин аjрычында ана нəслинə чеврилмишдир. *Екзогамиjа* нəтичəсиндə *гоша никаhдан* ибарəт систем меjдана кəлди. Белəликлə, гəбилə илə jанашы илк дəфə олараг никаh да jаранды; həмин никаh илкин формасына көрə *груп никаhы*, еjни заманда дислокал никаh иди. Груп никаhынын дислокаллығы hаггында мүддəаjа тəрəфдар олан тəдгигатчыларын фикринчə, бу структур сонралар гоша никаh вə аилə меjдана кəлдикдəн сонра jаранмышдыр. Бə'зи тəдгигатчылар матриархат вə патриархаты И.и.г.-нун тəкамүлүндə əсас мəрhəлə hесаб едирлəр. И.и.г.-нун инкишафы просесиндə гəбилə өзүнүн игтисади функсиjаларыны тəдричəн итирəрəк, артыг ичма əсасыны тəшкил етмəди. И.и.г.-нун сон мəрhəлəсиндə бир чох гəбилə үзвлəрини бирлəшдирəн ичма, башлыча игтисади ваhидə чеврилди. *Ичма* вə *аилə* И.и.г.-нун мүəjjəнедичи вə универсал өзəклəридир. Ибтидаи истеhсалын коллективчилик характери мəhсулдар гүввəлəрин сон дəрəчə ашағы инкишаф сəвиjjəсиндəн ирəли кəлир. К. Марксын jаздығы кими, «кооператив вə jа коллектив истеhсалын бу ибтидаи типи аjдындыр ки, истеhсал васитəлəринин ичтимаилəшдирилмəсинин деjил, аjрыча шəхсиjjəтин зəифлиjинин нəтичəси иди» (М а р к с К. и Э н г е л ь с Ф., Соч., т. 19, с. 404). Палеоантроплара (неандерталлара) кечид дөврүндə инсанлар сəрт иглим шəраитинə малик р-нларда мəскунлашдылар. Даш алəтлəрин е'мал едилмəси үсуллары тəкмиллəшди. Jашаjыш мəнбəлəри, əсасəн, jығычылыг вə с.-дəн ибарəт иди. həмин дөврдə инсанлар Австралиjаjа вə Беринг боғазы васитəси илə тəдричəн бүтүн Гəрб jарымкүрəсинə jаjылмышдылар.

Еркəн Палеолит—«ибтидаи инсан сүрүсү» дөврү сосиал мүнасибəтлəрин, həр шеjдəн əввəл ибтидаи коллективчилиjин тəшəккүл тапдығы дөвр олмушдур. Мəhсул, əсасəн, коллектив үзвлəринин тəлəбаты нəзəрə алынмагла бөлүнүрдү; мүхтəлиф адамларын мəhсулдан əлдə етдиклəри паj еjни мигдарда деjилди. Jалныз əмək габилиjjəтли бүтүн инсанларын кəркин фəалиjjəти коллектив үзвлəриндəн həр биринин өз jашаjышы үчүн лазыми гəдəр паj алмасыны тə'мин едə билирди. həмин мəрhəлəдə коллектив дахилиндə heч бир хүсуси hакимиjjəт органы вə вəзифəли шəхслəр jox иди. Лакин аjры-аjры шəхслəр мүəjjəн нүфуздан истифадə едə билирдилəр. Дил вə мəдəниjjəтин үмумилиjи еjни бир таjфа үчүн сəчиjjəви олдуғундан ибтидаи таjфа həм дə етник бирлик иди. Ичтимаи шүурун аjры-аjры формалары тəзаhүр етмəjə башлаjырды. Инсанлар əмəли фəалиjjəт просесиндə онлары əhатə едəн мадди алəм вə өзлəри hаггында мүəjjəн мə'луматлар топламышдылар. Сон Палеолит дөврүндə динин овсун вə тотемизм формаларында мөвчуд олдуғу шүбhəсиздир. Чəнуби Франса, Шимали Испаниjа вə Чəнуби Уралын мағараларында hejванларын реал, рəнкарəнк тəсвирлəри олан, сүмүк, даш, кил вə с.-дəн hазырланмыш hejкəлчиклəр бу дөврүн мəhсулудур (бах *Ибтидаи инчəсəнəт*). Сон Палеолитə аид рəсмлəр примитив рəгслəрин варлығыны сүбут едир. И.и.г.-нун тəкамүлү инсанлар арасында əмтəə мүбадилəсинə шəраит jаратды. Мүбадилəнин инкишафы əмək бөлкүсү үсулунун jаранмасына сəбəб олду. Ичмалар арасында əлагəлəр мөhкəмлəнир вə гəбилə иттифаглары (таjфа) кими формалашырды. Таjфанын мүəjjəн дахили тəшкилатлары вар иди. Гəбилə вə таjфа hакимиjjəт органларынын jаранмасы, ағсаггалларын вə башчыларын меjдана кəлмəси мəhз бу мəрhəлəjə аиддир. Əкинчилиjə вə малдарлыға кечид мəhсулдар гүввəлəрин инкишафында əсл ингилаб иди. Əкинчилиjин вə малдарлығын jаранмасы мəhсулун мүнтəзəм истеhсалыны тə'мин едəрəк, синифли чəмиjjəтə кечид үчүн шəраит jаратды. Ичма тəдричəн ев тəсəррүфаты системинə, ики-ли аилə исə моногам аилəjə (бах *Моногамиjа*) чеврилди. Сəнəткарлығын əкинчиликдəн аjрылмасы əмтəə мүбадилəсинин инкишафына сəбəб олду; həлə əввəлки мəрhəлəдə башланмыш əмлак бəрабəрсизлиjи күчлəнди. Изафи мəhсулу мəнимсəмəjин формалары инкишаф етди, истисмар асылылығынын мүхтəлиф формалары jаранды; азад адамлар кетдикчə даhа чох тəбəгəлəшəрəк таjфа аристократиjасына вə сырави ичма үзвлəринə парчаланды. Тəдричəн хүсуси мүлкиjjəт формалашды. Сосиал антагонизмлəр jаранды вə кəскинлəшди. *Дөвлəт* тəшəккүл тапмаға башлады. Дөвлəтин тəшəккүл тапмасы формаларындан бири *həрби демократиjадыр*. Соjғунчулуг мəгсəдилə апарылан мүhарибəлəр кетдикчə даhа бөjүк рол оjнады. Бүтүн бунлар нисбəтəн даhа ири етник бирлəшмəлəрин формалашмасына—таjфа бирлəшмəлəринə вə халгларын меjдана кəлмəсинə сəбəб олду. Синифли чəмиjjəтин тəшəккүл тапмасы ичтимаи шүура да тə'сир кəстəрирди. И.и.г.-нун əхлаг нормалары кетдикчə арадан галхды вə синфи əхлагла əвəз олунду. Синифли чəмиjjəтин jаранмасы нəтичəсиндə формалашан политеизм инсанын инсан тəрəфиндəн истисмарыны мөhкəмлəтди.

Синифли чəмиjjəтин тəшəккүлү просеси илк дəфə Дəчлə вə Фəрат чаjлары арасында вə Нил вадисиндə баша чатмышдыр. Совет алимлəринин бир гисми həмин чəмиjjəтлəри *гулдарлыг гурулушу*, башга бир гисми исə онлары *Асиjа истеhсал үсулуна* малик олан чəмиjjəтлəр кими сəчиjjəлəндирирлəр. Бə'зи халглар И.и.г.-ндан гулдарлыг гурулушуна jox, даhа jүксəк синифли ичтимаи-игтисади формасиjаjа гəдəм гоjмушлар. Мəс., славjанлар вə гəдим керманлар бирбаша феодализмə кечмишлəр. И.и.г.-нун илк ичтимаи-игтисади формасиjа олмасы анчаг марксизм елминдə гəбул едилмишдир. Буржуа алимлəриндəн jалныз Л. Г. Морган бу анлаjыша даhа чох jахынлашмышдыр. 19 əсрин ахырларындан буржуа елминдə ибтидаи чəмиjjəт hаггында антиеволjусионизмə доғру кəскин дөнүш jаранды. Бир чох мəктəб, о чүмлəдəн *диффузионизмин* мүхтəлиф чəрəjанлары jаранды. Буржуа тəдгигатчыларынын бир гисми хүсуси мүлкиjjəтин, моногам аилəнин илкинлиjини, дикəрлəри исə динин əзəли олдуғуну бу вə jа дикəр формада əсасландырмаға чалышырлар. həр бир мəдəниjjəти тəкраролунмаз фəрди систем кими изаh едəн, тарихи исə надир əн'əнə чəрчивəсиндə кəмиjjəт дəjишикликлəри кими анлаjан мəдəни релjативизм дə антиеволjусионист истигамəтдир. Буржуа етнографиjасында И.и.г.-ну өjрəнəн неоеволjусионизм нəзəриjjəси дə кениш jаjылмышдыр. Бунунла jанашы Гəрби Авропа вə Америка етнограф вə археологлары арасында чəмиjjəтин инкишафынын вəhдəтини вə jүксəлиш характерини тəсдиг едəн вə онун ганунауjғунлугларыны ашкара чыхармаға чалышан тəдгигатчылар да вардыр. Онларын бə'зилəри техноложи детерминизмдəн узаға кемəсəлəр дə, бир гисми бə'зи мəсəлəлəрдə марксизмə jахын нəтичəлəр чыхарыр.

Азəрб. əразисиндə апарылмыш археоложи газынтылар нəтичəсиндə ибтидаи инсанларын дүшəркə вə даш алəтлəри ашкар едилмишдир (*Дамчылы мағарасы*, *Даш Салаhлы мағарасы*, *Тағлар мағарасы* вə с.). *Азых мағарасындан* тапылмыш Ашел дөврүндə jашамыш адамын чəнə сүмүjү, чохлу даш алəт вə hejван сүмүклəри Азəрб.-ын ибтидаи инсанларын формалашдығы əразиjə дахил олдуғуну сүбут едир (бах *Азыхантроп*). Очаг jерлəри вə jанмыш hejван сүмүклəри Палеолит дөврүндə оддан истифадə едилдиjини кəстəрир. Бу дөврдə инсанлар овчулуг вə балыг тутмагла мəшғул олур, меjвə, килəмеjвə вə с. топлаjырдылар. hejванларын əhлилəшдирилмəси вə дəнли биткилəрин бечəрилмəси инсанларын Неолит дөврүндəн отураг həjата кечмəсинə зəмин jаратды; малдарлыг вə əкинчилик инкишаф етди. Даш алəтлəрин hазырланма техникасы даhа да тəкмиллəшди; кил габ истеhсалына башланылды. Неолитин сонунда, хүсусилə Енеолит дөврүндə Азəрб.-ын дүзəн jерлəриндə əhали отураг həjат сүрүрдү. Буну *Култəпə*, *Шомутəпə*, *Төjрəтəпə*, *Бабадəрвиш*, Гарабағ вə Көjтəпəдəки (Чəнуби Азəрб.) археоложи газынтылар заманы тапылмыш сүмүк тоха, чин дишлəри, сүмүк дəстəклиораглар, дəнəзəн дашлар, jашаjыш биналарынын галыглары вə с.

сүбут едир. Әкинчиликлә јанашы, дулусчулуг да инкишаф едирди. Садә гурулушлу, мүхтәлиф рәнкли габлара бә'зән нахышлар да вурулурду. Енеолит дөврүндә мис әшјалар дүзәлдилсә дә, даш аләтләрдән дә һәлә чох истифадә едилирди. Инсанларын дини көрүшләриндә дә дәјишикликләр баш верди. Мәс., өлүнү јашајыш јериндә басдырырдылар (Күлтәпә вә с.). Инсанларын ахирәт дүнјасына инамы илә әлагәдар бә'зән гәбирә мүхтәлиф аваданлыг да гојулурду. Һәмин дөврүн инсанлары мүхтәлиф һејванлара ситајиш етмишләр. Азәрб.-да Тунч дөврү е.ә. тәгр. 3-чү миниилликдән башланыр. Бу дөвр абидәләри Абшерон, Газах, Хочалы, Кәдәбәј, Кировабад, Дашкәсән, Минкәчевир, Шамхор вә Ағстафада, Нах.МССР-дә, һәмчинин Чәнуби Азәрб.-да (Јаңыгтәпә, Һәсәнли, Көјтәпә вә с.) ашкар едилмишдир. Археоложи газынтылар заманы тапылмыш тунч ораглар, дәнәзән дашлар, даш тоха, хыш, вәл, тахыл сахламаг үчүн күп вә гујулар, *Гобустан гаја тәсвирләриндә* бичинә һазырлашан адам тәсвири вә с. әкинчилијин әсас мәшғулијјәт олдуғуну көстәрир. Әкинчиликлә јанашы, малдарлыг да инкишаф едирди. Археоложи газынтылар заманы (Минкәчевир, Дағлыг Гарабағ, Газах, Ханлар, Илич, Кәдәбәј) тапылмыш килдән һејван фигурлары, неһрәләр, тунч јүјәнләр, һејван рәсмли әшјалар, ев һејванларынын сүмүкләри буну тәсдиг едир. Әкинчилијин инкишафы ичтимаи әмәк бөлкүсүнә сәбәб олду; әкинчилик малдарлыгдан, сонралар исә (Дәмир дөврүндә) сәнәткарлыг әкинчиликдән ајрылды. Бунун нәтичәсиндә әмтәә истеһсалы кенишләнди. Чәмијјәтдә мүәјјән һүгуглу тәбәгә вә силкләр мејдана кәлди. Истеһсалын инкишафы, әмтәә истеһсалынын јаранмасы Азәрб.-да И.и.г.-нун дағылмасына сәбәб олду.

Әд.: Маркс К., Конспект книги Л. Г. Моргана «Древнее общество», в кн.: Архив Маркса и Энгельса, т. 9, М., 1941; Енкелс Ф., Анти-Дүринг, Б., 1967; јенә онун, Аиләнин, хүсуси мүлкијјәтин вә дөвләтин мәншәји, Б., 1971; Ленин В. И., Ресензија. А. Богданов. Игтисад елминин гыса курсу. Әсәр. там күллијјаты, ч. 4; јенә онун, Дөвләт вә ингилаб, Б., 1977; Азәрбајчан тарихи, ч. 1, Б., 1961; Чәфәрзадә И. М., Азәрбајчанын гәдим тарихи, Азәрб.ССР ЕА Тарих вә Фәлсәфә Институтунун Әсәрләри, ч. 1, 1951; Һүсејнов М. М., Азәрбајчан археолокијасы (Даш дөврү), Б., 1975; јенә онун, Узаг даш дөврү, Б., 1976; Морган Л. Г., Древнее общество..., пер. с англ., 2 изд., Л., 1935; Ефименко П. П., Первобытное общество, 3 изд., Киев, 1953; Борисовский П. И., Древнейшее прошлое человечества, М.—Л., 1957; јенә онун, Возникновение человеческого общества, в кн.: Палеолит мира, Л., 1977; Семенов И., Как возникло человечество, М., 1966; Разложение родового строя и формирование классового общества, М., 1968; Каменный век на территории СССР, М., 1970; Першиц А. И., Монгайт А. Л., Алексеев В. П., История первобытного общества, 2 изд., М., 1974; Уайт Э. и Браун Д. М., Первые люди, пер. с англ., М., 1978.

ИБТИДАИ МӘКТӘБ—мәктәбјашлы ушаглара ибтидаи тәһсил верән үмумтәһсил тә'лим-тәрбијә мүәссисәси; үмуми ичбари тәһсилин биринчи пилләси. И.м.-ә (јахуд үмумтәһсил мәктәбләринин ибтидаи синифләринә) дахил олан ушагларын јашы вә һәмин мәктәбләрдә тәһсил мүддәти ајры-ајры өлкәләрдә мүхтәлифдир. Мәс., ибтидаи тәһсил Б. Британијада 5 јашындан, АБШ вә Франсада 6 јашындан башлајыр; тәһсил мүддәти Б. Британијада 6 ил (о чүмләдән 2 ил балачалар үчүн мәктәбләрдә), АБШ-да 6 вә ја 8 ил (кичик јашајыш мәнтәгәләриндә), Франсада 6 илдир. Сосиалист өлкәләринин И.м.-ләриндә (синифләриндә) ушагларын тә'лими 6 јашындан (АДР, Мач.ХР, ЧССР) вә 7 јашындан (БХР, ПХР, РСР) башлајыр. Бу өлкәләрин әксәријјәтиндә ибтидаи тәһсил курсу 4 иллик, ЧССР-дә 5 илликдир. ССРИ-дә ушагларын тә'лиминә 7 јашындан (1977/78 дәрс илиндән бә'зи мәктәбләрдә тәчрүбә мәгсәди илә 6 јашындан) башланыр. 1969 илдән ибтидаи тәһсил курсу 3 илликдир (1—3 синифләр). Ибтидаи тәһсилин кејфијјәтини даһа да јахшылашдырмаг мәгсәдилә ичтимаи тәрбијә мүәссисәләриндән кәнарда галан 6 јашлы ушагларын мәктәбә һазырланмасы үчүн 1977/78 дәрс илиндән мәктәбләрдә һазырлыг синифләри ачылмышдыр. И.м.-дә ана дили, рус дили (гејри-рус мәктәбләриндә), тәбиәтшүнаслыг, ријазијјат, әмәк тә'лими, тәсвири сәнәт, мусиги вә бәдән тәрбијәси фәнләри тәдрис олунур. Һәфтә әрзиндә тәдрис јүкү 1-чи синифдә 24—25, 2-чи вә 3-чү синифләрдә 27 саатдыр.

Әд.: Сәккизиллик мәктәб програмлары (ибтидаи синифләр), Б., 1972.

«ИБТИДАИ МӘКТӘБ ВӘ МӘКТӘБӘГӘДӘР ТӘРБИЈӘ»—методик мәчмуә. «Азәрбајчан мәктәби» журналына әлавә. 1970 илин јанварындан (илдә 6 дәфә) нәшр едилир. Мәчмуәдә үмумтәһсил мәктәбләринин 1—3 синифләриндә, һәмчинин мәктәбәгәдәр тәрбијә мүәссисәләриндә тә'лим вә тәрбијәјә даир мәгаләләр дәрч олунур. Мәчмуәнин «Фәнләрин тәдриси», «Тәрбијә мәсәләләри», «Психоложи мәсәләләр», «Пионер вә октјабрјатларла иш», «Тәнгид вә библиографија» вә с. шө'бәләри вар. Тиражы 22 385 нүсхәдир (1978).

ИБТИДАИ ФУ́НКСИЈА—бах *Интеграл һесабы*.

ИБТИДАИ ҺӘБС—*гәтимкан тәдбири* олмагла һәбсдә сахлама. ССРИ-дә јалныз мүгәссир (мүттәһим), јахуд шүбһә едилән шәхс барәсиндә И.һ.-ә јол верилир. Јалныз мүстәнтигин прокурор тәрәфиндән санксија верилмиш гәрарына, прокурорун гәрарына, *азадлыгдан мәһруметмә* чәза нөвү тәтбиг олуна биләчәк чинајәт ишләри үзрә мәһкәмәнин гәрардадына, јахуд һөкмүнә әсасән вә јалныз ганунла нәзәрдә тутулан әсаслар (төрәдилмиш ишин ағырлығы, кизләнмәк, чинајәткар фәалијјәти давам етдирмәк имканы вә с.) олдугда тәтбиг едилир. И.һ.-ин сон мүддәти ССР Иттифагы вә Мүттәфиг Республикаларын Чинајәт Мүһакимә Ичраатынын Әсасларында мүәјјән едилмишдир.

ИБТИДАИЛӘР (Protozoa)—еукариотлар групундан бирһүчејрәли һејванлар типи. Биткиләрлә чохһүчејрәли һејванлар арасында аралыг јер тутур. Әксәријјәти микроскопик организмләр олуб, морфо-физиоложи функсијаларына көрә мүхтәлифдир. Бәдәни ситоплазма, нүвә (бир нечә нүвә) вә органоидләр комплексиндән (митохондриләр, ендоплазматик шәбәкә, Һолчи апараты, рибосом, лизосом вә с.) ибарәтдир. Әксәријјәти һәрәкәтлидир. 5 синфи вар: саркодинләр (Sarcodina), гамчылылар (Flagellata), спорлулар (Sporozoa), книдоспоридиләр (Cnidosporidia), инфузорлар (Infusoria). И.-ин 25—30 мин, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 1100-дән чох нөвү (700-дәк сәрбәст јашајан, 400-ү паразит) мә'лумдур; автотроф, сапрофит вә ја һолозој үсулу илә гидаланыр. И.-ин инкишаф етмиш формалары үчүн органоидләрин полимерләшмәси, јүксәк сәвијјәли полиплоидија, нүвәнин кенератив вә векетатив һиссәләрә ајрылмасы характерикдир. Гејри-чинси вә чинси јолла чохалыр. Әксәријјәтиндә ики чүр чохалма ганунаујғун сурәтдә нөвбәләшир. Спорлулар синфинә дахил олан бир сыра паразит формаларда (коксидиләрдә) бу нөвбәләшмә даһа мүрәккәб јолла кедир. И.-ин бир чоху дәниз планктонунун тәркибинә дахилдир; сүр'әтлә чохалыр. Паразит формалардан коксидиләр, инфузорлар, мүхтәлиф таксономик груплардан олан ган паразитләри вә микроспоридиләр даһа чох нөвмүхтәлифлијинә маликдир. Зәрәрверичи һәшәратларла мүбаризәдә паразит И.-дән, хүсусилә микроспоридиләрдән истифадә едилмәси үсуллары ишләниб һазырланыр. Тәбиәтдә үзви маддәләрин дөвранында, һејванларын, о чүмләдән балыгларын гидаланмасында И.-ин әһәмијјәти вар. И. инсан (лејшманиоз, маларија, амјөбиаз) вә к.т. һејванларынын (пироплазмидоз, коксидиоз вә с.) бир сыра хәстәлијинин төрәдичисидир. И.-и протистолокија (протозоолокија) елми өјрәнир. Мүасир биолокија елминин мүһүм нәзәри мәсәләләринин ајдынлашдырылмасында И.-дән тәчрүбә објекти кими истифадә едилир.

ИВА́ЈЛО ҮСЈА́НЫ (1277—80)—Болгарыстанда чобан Ивајлонун башчылығы илә кәндли үсјаны. Болгар торпагларына һүчум едән Ногај татарларыны Ивајло дәстәси илә мәғлубијјәтә уғратмыш (1277), сонра болгар чары Константинин ордусуну дармадағын етмишди. О, 1278 илдә Тырново ш.-нә дахил олмуш вә чар е'лан едилмишди. Болгар феодаллары көмәк үчүн Бизанса мүрачиәт етдиләр. 1279 илин февралында Бизанс ордусу Тырново ш.-ни тутду. 1280 илдә Ивајло Бизанс ордусуну мәғлубијјәтә уғратса да, хәјанәтдән горхараг көмәк алмаг үчүн Ногај татарларынын јанына гачды вә онлар тәрәфиндән өлдүрүлдү. Үсјан гејри-мүтәшәккил иди; һәрәкат кортәбии характер дашыјырды вә програмы јох иди.

ИВА́Н I ДАНИ́ЛОВИЧ КАЛИТА́ (?—31.3.1340)—Москва кнјазы [1325 илдән], бөјүк Владимир кнјазы [1328—40]; Москва кнјазы Данил Александровичин оғлу. Чохлу сәрвәт топладығына көрә «Калита» («пул кисәси») ләгәби верилмишди. Халг чыхышларыны амансызлыгла јатырыр, сијаси рәгибләри олан кнјазлара гаршы сәрт тәдбирләр көрүрдү. Москва кнјазлығынын күчләнмәсиндә вә рус торпагларынын Москва әтрафында чәмләшмәсиндә бөјүк ролу олмушдур. I И. өз тә'сирини Шимал-Шәрги рус торпагларына (Твер, Псков, Новгород вә с.) јајмышды. I И.-дан башлајараг, бөјүк Владимир кнјазы ады әсасән Москва кнјазларына верилирди. Онун дөврүндә «Москванын гүдрәтинин әсасы гојулду» (Архив Маркса и Энгельса, т. 8, с. 149), рус торпагларынын игтисади јүксәлиши вә бирлији дөврү башланды.

Әд.: История СССР с древнейших времен до наших дней, т. 2, М., 1966; Черепнин Л. В., Образование Русского централизованного государства в XIV—XV вв., М., 1960.

ИВА́Н III ВАСИ́ЛЈЕВИЧ (22.1.1440—27.10.1505, Москва)—бөјүк Москва кнјазы [1462—1505], *Васили II Василјевичин* бөјүк оғлу. Онун дөврүндә Шимал-Шәрги рус торпагларынын бирләшдирилмәси, әсасән, баша чатды: Јарославл (1463), Ростов (1474) кнјазлыглары, Новгород феодал респ.-сы (1478), Твер кнјазлығы (1485) вә с. Москва кнјазлығына гатылды. 1485 илдән бөјүк Москва кнјазлары «бүтүн рус торпагларынын» бөјүк кнјазы адланмаға башлады. Твер кнјазлығынын керби (икибашлы гартал) Рус дөвләтинин керби олду. Бөјүк Литва кнјазлығы илә мүһарибәләр (1487—94, 1500—03) нәтичәсиндә гәрби рус торпагларынын хејли һиссәси Москва кнјазлығына гатылды. 1487 илдә Казан ханлығы Москва дөвләтинин сијаси тә'сири алтына дүшдү. Мәркәзләшдирилмиш дөвләт идарәчилијинин әсасы гојулду; 1497 илдә верилмиш Гануннамә илә тәһкимчилик һүгугу рәсмиләшдирилди. III И. удел кнјазларына гаршы гәти мүбаризә апармыш вә уделләри, әсасән, ләғв етмишди. Онун дөврүндә татар-монгол зүлмүнә сон гојулду (1480). Рус дөвләтинин бејнәлхалг нүфузу артды: Түркијә, Мачарыстан, Алманија императорлуғу вә с. илә дипломатик әлагәләр јаранды. III И. Москвада вә дикәр шәһәрләрдә кениш тикинти ишләри апармышдыр. Онун дөврүндә Бөјүк Москва кнјазлығы илә Азәрб. дөвләтләри арасында дипломатик вә тичарәт әлагәләри вар иди. Азәрб. елчиләри Һәсәнбәј, Шәһабәддин вә б. Москва кнјазлығы илә данышыглар апармыш, III И.-ын елчиләри Васили Папин, сәјјаһ Афанаси Никитин вә б. Азәрб.-да олмушлар.

Әд.: Зимин А. А., Россия на пороге нового времени. Очерки политической истории первой четверти XVI в., М., 1972; Тихомиров М. Н., Российское государство XV—XVII веков, М., 1973.

ИВА́Н IV ВАСИ́ЛЈЕВИЧ Грозны (25.8.1530, Коломенскоје к.—18.3.1584, Москва) — бөјүк кнјаз [1533 илдән], илк рус чары [1547 илдән]; *Васили III Ивановичин* оғлу.

Бачарыглы дөвләт хадими, һәрбчи вә дипломат, ејни заманда олдугча гәддар, һәр шејдән шүбһәләнән, гәзәбини боға билмәјән (1582 илдә мүбаһисә заманы оғлуну әса илә вуруб өлдүрмүшдү) адам иди. Әлејһдарларына амансыз диван тутурду. IV И. халг арасында «Грозны» («зәһмли») ләгәби алмышды. IV И. азјашлы олдуғундан дөвләти әввәлчә анасы, 1538—48 илләрдә исә бојарлар идарә едирди. Онун дөвләт ишләриндә фәал иштиракы «Сечмә рада» јарадылмасы илә (1549) башланды. Феодал сепаратизминә сон гојмаг, мүтләгијјәти мөһкәмләндирмәк үчүн IV И. 1565 илдә *опричнина* тәтбиг етди. *Јури күнүнүн* ләғви (1581) вә «гадаған илләри» тәһкимчилији даһа да күчләндирди. 50-чи илләрдәки һәрби јүрүшләр нәтичәсиндә Казан, Һәштәрхан ханлыглары Рус дөвләтинә бирләшдирилди; Сибир ханлығы, Бөјүк Ногај Ордасы, Кабарда рус чарындан асылылығы гәбул етди. IV И. Балтик саһилләринә чыхмаг үчүн узун сүрән мүһарибә апарды. Илк вахтлар газанылан мүвәффәгијјәтләрә бахмајараг, Ливонија мүһарибәси (1558—83) Рус дөвләти үчүн уғурсузлугла гуртарды. Опричникләрин өзбашыналығы, мүһарибәләр өлкәнин һәјатына дағыдычы тә'сир едирди. IV И.-ын дөврүндә Рус дөвләтинин бејнәлхалг әлагәләри, ролу хејли кенишләнди. Сәфәвиләр дөвләтинин, о чүмләдән Ширван бәјләрбәјиси *Абдуллахан Устачлынын* елчиләри IV И.-ла дипломатик данышыглар апармышды. IV И. дөврүнүн савадлы адамларындан иди. Китаб чапынын тәшкилиндә мүһүм ролу олмушдур. Әсәрләриндә мүтләгијјәт идејасыны әсасландырырды. Москвадакы *Васили Блаженны мә'бәди* IV И.-ын тәшәббүсү илә тикилмишдир.

Әд.: Маркс К., Хронологические выписки, в кн.: Архив Маркса и Энгельса, т. 8, М., 1946; История СССР с древнейших времен до наших дней, т. 2, М., 1966; Скрынников Р. Г., Иван Грозный, М., 1975.

ИВА́Н КУПА́ЛА, Иван Купало —гәдим халг дини-мажик әкинчилик бајрамы (Иван күнү дә адланыр, көһнә тәгвимлә 24 ијун). Авропанын бир чох халгы, о чүмләдән славјанлар арасында мүхтәлиф адларла јајылмышды. Купала халгын Иоанн Крестителә (Јәһја Пејғәмбәрә) вердији ләгәбдир. Килсә исә онун доғулмасы вә Исаны хач сујуна салмасы әфсанәси илә халг әкинчилик адәтләрини [тонгал галајыб үстүндән тулланмаг (даһа һүндүр тулланларын тахылы да һүндүр олар), кәлинчик бәзәмәк, су атмаг, һалај вуруб охумаг вә с.] бирләшдирмишдир. Һазырда И.К. дини-мажик әһәмијјәтини итирмиш, бә'зи јерләрдә ән'әнәви јај бајрамы кими галмышдыр.

ИВА́Н КҮНҮ—гәдим халг дини-мажик әкинчилик бајрамы; бах *Иван Купала*.

ИВАНГО́РОД — РСФСР Ленинград вил.-нин Кинкисепп р-нунда шәһәр (1954 илдән). Нарва чајы саһилиндәдир. Д.ј. ст. (Нарва). Көмәкчи газанхана аваданлығы вә бору кәмәрләри, балыгјетишдирмә з-длары, кәтан-чут ф-ки вар. Нарва СЕС-и И. јахынлығындадыр. И.-ун әсасыны 1492 илдә *Иван III Василјевич* гојмушдур.

ИВА́НОВ Александр Андрејевич (28. 7.1806, Петербург—15.7.1858, Петербург)—рус бојакары, 1831—58 илләрдә Италијада јашамышдыр. Илк әсәрләриндә классисизмә хас әламәтләр әксини тапмышдыр («Ахиллесдән Һекторун чәсәдини истәјән Приам», 1824, Третјаков галерејасы, Москва; «Исанын Марија Магдалинаја көрүнмәси», 1835, Рус музеји, Ленинград; «Аполлон, Киасинт вә Кипарис», 1831—34, Третјаков галерејасы). Јарадычылығында инсан һәјатынын бир сыра фәлсәфи вә әхлаги проблемләрини һәлл етмәјә чалышмышдыр. Рәссамын ән ири вә көркәмли әсәри олан «Исанын халга көрүнмәси» (1837—57, Третјаков галерејасы) чохфигурлу композисијасында дини сүжет реал тарихи һадисә кими шәрһ едилмишдир. Бу әсәр үзәриндә ишләјәркән И. 300-дән артыг инсан башы вә фигуру, һәмчинин тәбиәт лөвһәләриндән ибарәт етүдләр чәкмишдир. Јарадычылығынын сон дөврләринә аид «Библија ескизләри» (Третјаков галерејасы вә Рус музеји) силсиләсиндә И. Гәдим Шәрг, антик вә Бизанс инчәсәнәт мотивләриндән јарадычылыгла истифадә етмишдир. Инсан сурәтини ачыг һавада тәсвир етмәк, реалист мәнзәрә јаратмаг саһәсиндә И.-ун хидмәти бөјүкдүр. Н. В. Гогол, А. И. Кертсен, Н. Г. Чернышевски, И. Н. Крамској, И. Ј. Репин, И.-ун јарадычылығыны јүксәк гијмәтләндирмишләр.

Јапышдырма шәкил, бах сәһ.368-369.

Әд.: Ракова М. М., А. Иванов (1806—1858), М., 1960; Загянская Г., Пейзажи Александра Иванова, М., 1976.

ИВАНО́В Вјачеслав Николајевич (д. 30.7 1938, Москва)—совет идманчысы, аварчы, ССРИ әмәкдар идман устасы (1956). Бирнәфәрлик академик гајыгларда авар чәкмәк үзрә ССРИ бириничиликләриндә 11 дәфә галиб кәлмишдир (1956—66). Авропа (1956, 1959, 1961, 1964), дүнја (1962) вә 3 дәфә Олимпија ојунлары (1956, 1960, 1964) чемпионудур. 3 орденлә тәлтиф олунмушдур. Һазырда Совет Ордусу забитидир.

ИВА́НО́В Всеволод Вјачеславович (24.2.1895, индики Павлодар вил.-нин Лебјажје гәс.—15.8.1963, Москва)—рус совет јазычысы. Әсәрләри 1915 илдән чап едилмишдир. Јарадычылығына М. Горкинин күчлү тә'сири олмушдур. «Партизанлар» (1921), «Зиреһли гатар 14—69» (1922; ејниадлы пјес, 1927) вә «Әлван күләкләр» (1922) повестләри Вәтәндаш мүһарибәсинә, халгын азадлыг мүбаризәсинә һәср едилмишдир. «Железнајанын мәһви» (1928), «Олмајан өлкәјә сәјаһәт» (1930) повестләринин, автобиографик «Сеһрбазын сәркүзәштләри» (1934—35; тәкмилләшдирилмиш нәшри, 1960), «Пархоменко» (1939), «Вулкан» (1966—68 илләрдә нәшр олунмушдур) романларынын, пјес, хатирә, һекајә вә публисистик мәгаләләрин мүәллифидир. 2 орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Зиреһли гатар 14—69, Б., 1975; Собр. соч., т. 1—8, М., 1958—60; Избр. произв., т. 1—2, М., 1968.

Әд.: Гладковская Л. А., Всеволод Иванов. Очерк жизни и творчества, М., 1972.

ИВАНО́В Константин Василјевич (27. 5.1890, индики Башг. МССР Белебеј р-нунун Слакбаш к.—26.3.1915, орада) —чуваш шаири. Чуваш әдәбијјатынын классики. Әдәби фәалијјәтә 1905—07 илләрдә ингилаби нәғмәләр вә рус әдәбијјатындан (М. Ј. Лермонтов, А. В. Колтсов, Н. А. Некрасов вә б.) тәрчүмәләрлә башламышдыр. Чуваш гадынларынын ачы талејиндән бәһс едән «Нарспи» поемасынын, мәнзум нағыл, баллада вә публисистик ше'рләрин, «Иблисин гулу» фачиәсинин мүәллифидир. Чуваш әдәбијјатында һеча вәзнинин јарадычысыдыр.

Әсәри: Нарспи, Б., 1962.

Әд.: Сироткин М., К. В. Иванов. Критико-биографический очерк, Чебоксары, 1955.

ИВА́НОВ Кеорки Иванов (д. 2.7.1940, Ловеч ш.)—БХР-ин илк тәјјарәчи космонавты, мүһәндис-подполковник БХР Гәһрәманы (1979). 1968 илдән Болгарыстан Коммунист Партијасынын үзвү. 1964 илдә К. Бенковски ад. Али Халг Һәрби Һава Мәктәбини битирмиш-

дир. 1-чи дәрәчәли һәрби тәјјарәчидир. И. 1979 ил апрелин 10-да «Сојуз-33» кәмисиндә тәдгигатчы-космонавт кими космоса учмуш (Н. Н. *Рукавишниковла* бирликдә), 1979 ил апрелин 12-дә Јерә гајытмышдыр. И.-а Совет Иттифагы Гәһрәманы ады верилмишдир (1979). Ленин ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

ИВА́НОВ Серкеј Васијевич (16.6. 1864, Руза, индики Москва вил.-ндә—16.8.1910, Свистуха к., индики Москва вил.-нин Дмитров р-ну)—рус бојакары. Рус Рәссамлары Иттифагынын јарадычыларындан бири. Јарадычылығынын еркән дөврүндә мәнзәрәләр, рус кәндлиләринин вә чар һәбсханаларындакы мәһбусларын фачиәли талеји тәсвир олунан рәсм вә литографијалар чәкмишдир («Һәбсхана јанында», 1885, «Јолда. Көчүрүлән кәндлинин өлүмү», 1889). 1905 илин ингилаби һадисәләриндә иштирак едән И. рус кәндлисинин вә пролетариатын ингилаби мүбаризәси мөвзусунда әсәрләр чәкмиш илк рус рәссамларындандыр («Кәнддә гијам», 1889, «Күлләләнмә», 1905; вә с.). Тарихи мөвзуда јаратдығы әсәрләрдә («Гијам», 1897, «17-чи јүзилликдә әчнәбиләрин Москваја кәлмәси», 1901, «Чар. 16-чы әср», 1902) халг һәрәкаты, елчә дә халгын һәјат вә мәишәтиндән сәһнәләр тәсвир олунур.

С. В. Иванов. «Кәлирләр! Чәза дәстәси». 1905—09 илләр арасында. Третјаков галерејасы. Москва.

ИВА́НОВКА—Азәрб.ССР Исмајыллы р-нунда кәнд. И. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 12 *км* ч.-г.-дә, Ачынoһур өн дағлығындадыр. Әһ. 3380 (1979); үзүмчүлүк, һејвандарлыг вә тахылчылыгла мәшғулдур. Кирәмит з-ду, орта мәктәб, китабхана, хәстәхана, доғум еви, ушаг бағчасы, автомат телефон ст., рабитә шө'бәси вар. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

ИВА́НОВО (1932 иләдәк Иваново-Вознесенск)—РСФСР-дә шәһәр. Иваново вил.-нин мәркәзи. Увод чајы (Клјазманын голу) саһилиндәдир. Д.ј. вә автомобил јоллары говшағы. Әһ. 465 мин (1979).

Шәһәрин әсасы 1871 илдә гојулмушдур. 1892 илдә илк марксист дәрнәји јарадылды, 1895 илдә Иваново-Вознесенск «Фәһлә иттифагы»на чеврилди. 1897 илин сону—1898 илин әввәлиндә 14 миндән артыг фәһләнин иштирак етдији илк үмуми тә'тил башланды. Партијанын 1-чи гурултајындан (1898) сонра «Фәһлә иттифагы» РСДФП-нин Иваново-Вознесенск Комитәси кими јенидән тәшкил олунду. Комитә сонралар ленинчи «*Искра*» илә әлагә јаратды. 1905 илдә И.-да баш вермиш тә'тил нәтичәсиндә Русијада илк Фәһлә Депутатлары Совети—Мүвәккилләр шурасы јарадылды. 1906 илдә РСДФП-нин Иваново-Вознесенск Иттифагы тәшкил олунду. 1917 илин мартында Фәһлә Депутатлары Совети сечилди. Әслиндә шәһәрдә бүтүн һакимијјәт онун әлиндә иди; гвардија дәстәләри тәшкил едилди, ф-кләрдә фәһлә нәзарәти гојулду. 1917 ил октјабрын 25-дә (нојабрын 7-дә) И.-да Совет һакимијјәти гурулду. И. Октјабр Ингилабы ордени илә тәлтиф олунмушдур (1970).

Шәһәрдә меланж, камвол, сүн'и ајаггабы алтлығы комбинатлары, тохучулуг, тикиш ф-кләри, тохучулуг вә торф машынгајырмасы, автокран, сынаг чиһазлары з-длары, јејинти сәнајеси мүәссисәләри, 2 ИЕМ; ун-т, енеркетика, кимја-технолокија, тохучулуг, тибб, к.т. ин-тлары, 13 орта ихтисас мәктәби, 2 музеј, А. С. *Бубновун* ев-музеји, 3 театр, филармонија вә с. вар. Совет һакимијјәти илләриндә абад фәһлә гәсәбәләри салынмыш, чохмәртәбәли јашајыш евләри вә ичтимаи бinduалар тикилмишдир. И.-да В. И. Ленинә (тунч, гранит, 1956), М. В. Фрунзејә (тунч, гранит, 1957) абидә учалдылмышдыр.

Әд.: Экземплярский П. М., История города Иваново, ч. 1—2, Иваново, 1958—62.

ИВА́НОВО ВИЛАЈӘТИ—РСФСР-дә вилајәт. 1929 ил јанварын 14-дә тәшкил едилмишдир. Саһ. 23,9 мин $км^2$, әһ. 1321 мин (1979, 17 јанвар). 19 инзибати р-ну, 17 шәһәри, 29 шәһәр типли гәс. вар (1977, 1 јанвар). Мәркәзи Иваново ш.-дир.

Тәбиәт. И.в. Шәрги Авропа дүзәнлијинин мәркәзи һиссәсиндәдир. Сәтһи азмејлли далғалы дүзәнликдир. Фајдалы газынтылары: торф, мүхтәлиф килләр, фосфорит вә с. Иглими мүлајим континенталдыр. Орта темп-р јанварда —12°C, ијулда 18—19°C-дир. Иллик јағынты 550—600 *мм*. Чајлары әразинин шм.-ш. һиссәсиндән ахан Волга һөвзәсинә аиддир; әсасән су тәчһизатында истифадә олунур. Горки су анбарынын чох һиссәси И.в. әразисиндәдир. 200-дән чох көл, һәмчинин батаглыглар вар. Әсасән подзоллу вә батаглыг торпаглары јајылмышдыр. Әразинин 38%-и мешәликдир (тозағачы, шам, ағчаговаг, күкнар). Һејванлары: довшан, түлкү вә с. Гушлардан Сибир хорузу, кәклик вә с. вар.

Әһали. Әсасән руслардыр (96,7%, 1970). Орта сыхлыг 1 $км^2$-дә 55,3 нәфәрдир (1979). Шәһәр әһ. 1053 миндир. Бөјүк шәһәрләри: Иваново, Кинешма, Шуја, Вичуга, Фурманов, Тејково.

Тәсәррүфат. И.в. ССРИ-нин әсас тохучулуг сәнајеси р-нларындандыр. Тохучулуг сәнајесиндә памбыг (Иваново, Кинешма, Шуја, Вичуга, Фурманов, Родники, Тејково, Јужа), ипәк вә кәтан парчалар истеһсалы әсас јер тутур. Совет һакимијјәти илләриндә јени сәнаје саһәләри јарадылмышдыр. Машынгајырма (хүсусилә тохучулуг машынгајырмасы) инкишаф етмишдир. Торф машынлары, автомобил кранлары, сынаг чиһазлары вә с. истеһсал едән машынгајырма з-длары вар. Кимја з-длары (Иваново, Заволжск) тохучулуг сәнајеси үчүн бојаг маддәләри вә үзви кимја мәһсуллары истеһсал едир. Јејинти вә ағач е'малы сәнајеси инкишаф етмишдир. Електрик ст.-лары (Иваново вә Комсомолскда) торфла ишләјир. Волгабојундан нәгл едилән тәбии газдан истифадә олунур.

К.т.-на јарарлы торпаглар әразинин тәгр. 2/5-сини тутур. Дәнли биткиләр (човдар, јулаф, буғда, гарабашаг вә с.), картоф, кәтан, јем биткиләри вә с. әкилир. Мәркәзи р-нларда шәһәрәтрафы к.т. инкишаф етмишдир. Һејвандарлыгда сүдлүк-әтлик малдарлыг вә донузчулуг, чинс атчылыг әсас јер тутур. Вил.-дә 427,2 мин гарамал, 139 мин донуз, 140,5 мин давар вар (1976). Әсас д.ј. хәтләри: Јарославл—Иваново—Новка вә Александров—Иваново—Кинешма. Волга (И.в.-ндә уз. 173 *км*), Теза, Унжа вә Клјазма чајларындан кәмичиликдә истифадә олунур.

И.в. Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир (1967).

Мәдәни гуручулуг. 1978/79 дәрс илиндә 722 үмумтәһсил мәктәбиндә 150,1 мин, 32 орта ихтисас мәктәбиндә 31,1 мин шакирд, 7 али мәктәбдә 28,9 мин тәләбә тәһсил алырды. Мәктәбәгәдәр мүәссисәләрдә 74,6 мин ушаг тәрбијә олунурду. Вил.-дә 715 күтләви китабхана, 11 музеј, 4 театр, 699 киногурғу, 691 клуб мүәссисәси фәалијјәт көстәрирди (1979).

«Рабочи крај» (1917), «Ленинетс» (1919) вил. гәзетләри чыхыр. Вил. радио верилишләри бирпрограмлыдыр. Москвадан радио вә телевизија верилишләри ретрансләсија олунур.

ИВА́НОВО-ВОЗНЕСЕ́НСК ТӘ'ТИЛЛӘРИ—Иваново-Вознесенск (индики Иваново ш.) фәһләләринин күтләви тә'тилләри. 1897—98 илләр тә'тили 1897 ил декабрын 22-дә башланмышды. 14 миндән чох фәһлә иштирак едирди. Иваново-Вознесенск «Фәһлә иттифагы»нын рәһбәрлик етдији тә'тил мүтәшәккил вә гәтијјәтлә кечирди. «Иттифаг» Москва «Фәһлә синфинин азадлығы уғрунда мүбаризә иттифагы» илә әлагә сахлајырды. Тә'гибләрә бахмајараг, тә'тилчиләр бә'зи күзәштләрә наил олдулар; 1898 ил јанварын 13-дә тә'тил дајанды.

1905 ил үмуми тә'тили мајын 12-дән ијулун 23-дәк (72 күн) давам етмишдир. Игтисади тә'тил кими башланмыш, сонра сијаси характер

алмышды. Тә'тилчиләрин сајы 70 мин нәфәрә чатырды. Тә'тилә М. В. *Фрунзе*, Ф. А. *Афанасјев* вә б. башда олмагла, болшевик тәшкилаты рәһбәрлик едирди. Тәләбләр: 8 саатлыг иш күнү, әмәк һаггынын артырылмасы, чәримәләрин ләғви, сөз, иттифаг, мәтбуат, тә'тил азадлығы, Мүәссисләр мәчлиси чағырылмасы вә с. Фәһләләрин мајын 15-дә сечдији 151 депутат Русијада әслиндә илк үмумшәһәр Фәһлә Депутатлары Совети—Мүвәккилләр шурасы јаратды. Советдә 57 болшевик вар иди. Совет ингилаби һакимијјәт органы кими фәалијјәт көстәрирди. Фәһләләрдән ибарәт дөјүш дружинасы јарадылмышды. Һөкумәт гошунлары ијунун 3-дә Талка чајы саһилиндә митингә топлашмыш фәһләләри күлләбарана тутду. Лакин чәза тәдбирләринә бахмајараг, тә'тил давам едирди. Ачлыг тәһлүкәси гаршысында галан фәһләләр чүзи күзәштләрлә кифајәтләнәрәк, тә'тили дајандырдылар. «Иваново-Вознесенск тә'тили фәһләләрин көзләнилмәз јүксәк сијаси јеткинлијини көстәрди. Бу тә'тилдән сонра бүтүн мәркәзи сәнаје рајонундакы һәјәчан артыг арасы кәсилмәдән гүввәтләниб кенишләнирди» (Л е н и н В. И., Әсәр. там күллијјаты, ч. 11, сәһ. 340).

1 9 1 5 и л т ә ' т и л л ә р и мајын 25—30-да вә августун 10—13-дә олмушдур. Мајын 27-дә тә'тилә, демәк олар, бүтүн ф-к—з-д фәһләләри гошулмушду. Болшевикләрин рәһбәрлији илә фәһләләр әмәк һаггынын артырылмасына вә чөрәјин учузлашдырылмасына наил олдулар. Августун 10-да габагчыл фәһләләрдән вә болшевик тәшкилаты рәһбәрләриндән 20 нәфәрин һәбс едилмәсинә е'тираз олараг, јенидән үмуми тә'тил башланды. Тә'тилчиләрин сајы 25 мин нәфәрдән чох иди. Һәмин күн һәбсханаја доғру кедән минләрлә адам күлләјә тутулду; фәһләләрдән 100 нәфәрә гәдәри өлдүрүлдү вә јараланды. Лакин фәһләләр «Рәдд олсун чар!», «Рәдд олсун мүһарибә!» шүарлары илә тә'тили давам етдирирдиләр. Фәһләләрә диван тутулмасы бир чох шәһәрдә е'тираз тә'тилләри илә гаршыланды вә 1915 илин пајызында Русија пролетариатынын күтләви сијаси чыхышларынын башланғычыны гојду.

Әд.: Э к з е м п л я р с к и й П. М., История города Иваново, ч. 1, Иваново, 1958.

ИВАНО́ВСКИ Дмитри Иосифович (9.11.1864, индики Ленинград вил.-нин Низы к.—20.4.1920, Ростов-Дон)—рус битки физиологу вә микробиолог, *вирусолокијанын* баниси. Петербург ЕА Ботаника лабораторијасынын ассистенти (1890), Петербург Ун-тинин приват-досенти (1895—1901), Варшава (1901—15) вә Дон (1915) ун-тләринин проф. олмушдур. И. 1887 илдә Русијанын ч.-унда јајылмыш түтүн хәстәликләрини өјрәнмәјә башламыш, 1892 илдә түтүнүн мозаика (ала-бәзәк) хәстәлијинин башга бактеријалардан фәргләнән, чох кичик өлчүлү (чини сүзкәчләрдән кечән) чанлы организмләр тәрәфиндән төрәдилдијини ајдынлашдырмышдыр. И. хәстә биткиләрин һүчејрәсиндә сонралар вирус адланан кристал төрәмәләри («И. кристаллары») өјрәнмиш, беләликлә, бактерија вә ибтидаиләрә аид олмајан хүсуси хәстәлик төрәдичиләрини кәшф етмишдир. И. хәстә биткиләрдә физиоложи просесләрин хүсусијјәтләри, биткиләрдә хлорофилин вәзијјәти, онун ишығадавамлылығы, торпаг микробиолокијасы үчүн каротин вә ксантофилин әһәмијјәти вә с. саһәләрдә тәдгигат апармышдыр.

Ә с ә р и: Избр. произв., М., 1953.

ИВА́НО-ФРАНКО́ВСК (1962 иләдәк С т а н и с л а в)— УССР-дә шәһәр. Ивано-Франковск вил.-нин мәркәзи. Д.ј. вә шосе јоллары говшағы. Аеропорт. Әһ. 150 мин (1979). Мүһүм сәнаје саһәләри машынгајырма вә метал е'малы (чиһазгајырма, автомобил вә локомотив тә'мири вә с.), ағач е'малы (мебел комбинаты вә ф-ки), јүнкүл (тикиш, трикотаж ф-кләри), јејинти (әт, чөрәк, спирт-араг комбинатлары) вә с.-дир. И.-Ф.-да шин тә'мири, кимја, механики пресс, дәмир-бетон мә'мулаты вә конструксијалар, кәрпич вә с. з-длар вар. Иван Франконун шәрәфинә адландырылмышдыр. Шәһәрдә нефт вә газ, тибб вә педагожи ин-тлар, 11 орта ихтисас мәктәби, мусигили драм театры, кукла театры, Дөвләт гутсул маһны вә рәгс ансамблы, филармонија, өлкәшүнаслыг музеји вә с. фәалијјәт көстәрир.

ИВА́НО-ФРАНКО́ВСК ВИЛАЈӘТИ (1962 иләдәк С т а н и с л а в в и л а ј ә т и)—УССР-дә вилајәт. 1939 ил декабрын 4-дә Гәрби Украјнанын УССР-лә јенидән бирләшмәсиндән сонра тәшкил едилмишдир. Саһ. 13,9 мин $км^2$, әһ. 1333 мин (1979, 17 јанвар). 14 р-ну, 13 шәһәри, 26 шәһәр типли гәс. вар (1977). Мәркәзи Ивано-Франковск ш.-дир.

Тәбиәт. Вил.-ин әразиси Шәрги Авропа дүзәнлијинин Карпат д-ры илә бирләшдији јердәдир. Макс. һүнд. 2061 *м*-дир (Говерла д.). Фајдалы газынтылары: нефт, тәбии газ, калиум вә хөрәк дузлары, күкүрд вә с. Иглими мүлајим континенталдыр. Орта темп-р јанварда дүзәнликдә —4°С-дән дағлыг саһәдә —9°С-јә, ијулда мүвафиг олараг 18—19°С-дән 6°С-јә, иллик јағынты 500—800 *мм*-дән 1400 *мм*-ә гәдәрдир. Әсас чајлары Днестр, Прут вә онларын голларыдыр. Торпаг вә битки өртүјү јүксәклијә көрә дәјишир. Әразисинин тәгр. 35%-и мешәликдир (палыд, фыстыг, вәләс вә с.). Нәчиб марал, чүјүр, чөлдонузу, түлкү, чанавар вә гушлар вар.

Әһали. Вил.-ин әсас әһалиси украјналылардыр (95%, 1970). Руслар, полјаклар вә б. да јашајыр. Орта сыхлыг 1 $км^2$-дә 95,9 нәфәрдир (1979). Шәһәр әһ. 486 мин. Ири шәһәрләри: Ивано-Франковск, Коломыја, Калуш.

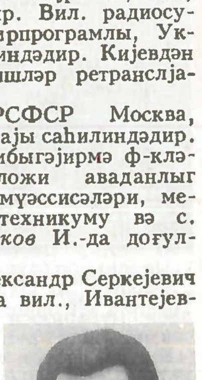
Тәсәррүфат. Вил.-ин һәртәрәфли игтисади инкишафы Гәрби Украјнанын УССР-лә јенидән бирләшмәсиндән сонра башланмышдыр. Сәнајесиндә кимја, енеркетика, машынгајырма, нефт вә газ, мә'дән, мешә, ағач е'малы, мешә-кимја, тикинти материаллары, јүнкүл вә јејинти сәнајеси саһәләри мүһүм јер тутур. Кимја-металлуркија комбинаты (Калуш), чиһазгајырма, автомобил тә'мири, дәмир-бетон мә'мулаты вә конструксијалар, механики пресс вә с. (Ивано-Франковск), к.т. машынлары, консерв вә с. (Коломыја) з-длары, ири Бурштын ДРЕС-и вар. Јејинти сәнајесиндә шәкәр истеһсалы әсас јер тутур. Тикинти материаллары истеһсал олунур. К.т.-нын әсас саһәси һејвандарлыг вә әкинчиликдир. Әкинчилик әсасән, Днестр вә Прут чајлары бојундадыр. Вил.-дә 149 к-з, 29 с-з, 16 р-нлараарасы бирлик вә мүәссисә вар. 339 мин *һа* әкин саһәсинин 171,1 мин *һа*-ында дәнли биткиләр, 13,0 *һа*-ында картоф, 4,8 мин *һа*-ында тәрәвәз, 100,4 мин *һа*-ында јем биткиләри, 49,2 мин *һа*-ында техники биткиләр әкилир. Бағчылыг инкишаф етдирилир. Вил.-дә 264 мин гарамал, 96 мин донуз, 75 мин гојун, 1340 мин гуш вар (1977, јанвар). Д.ј.-нын үмуми уз. 493 *км*, автомобил јолларынын уз. 5,8 мин *км*-дир (1977). Һава нәгл.-ндан истифадә олунур.

Вилајәт Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир (1967).

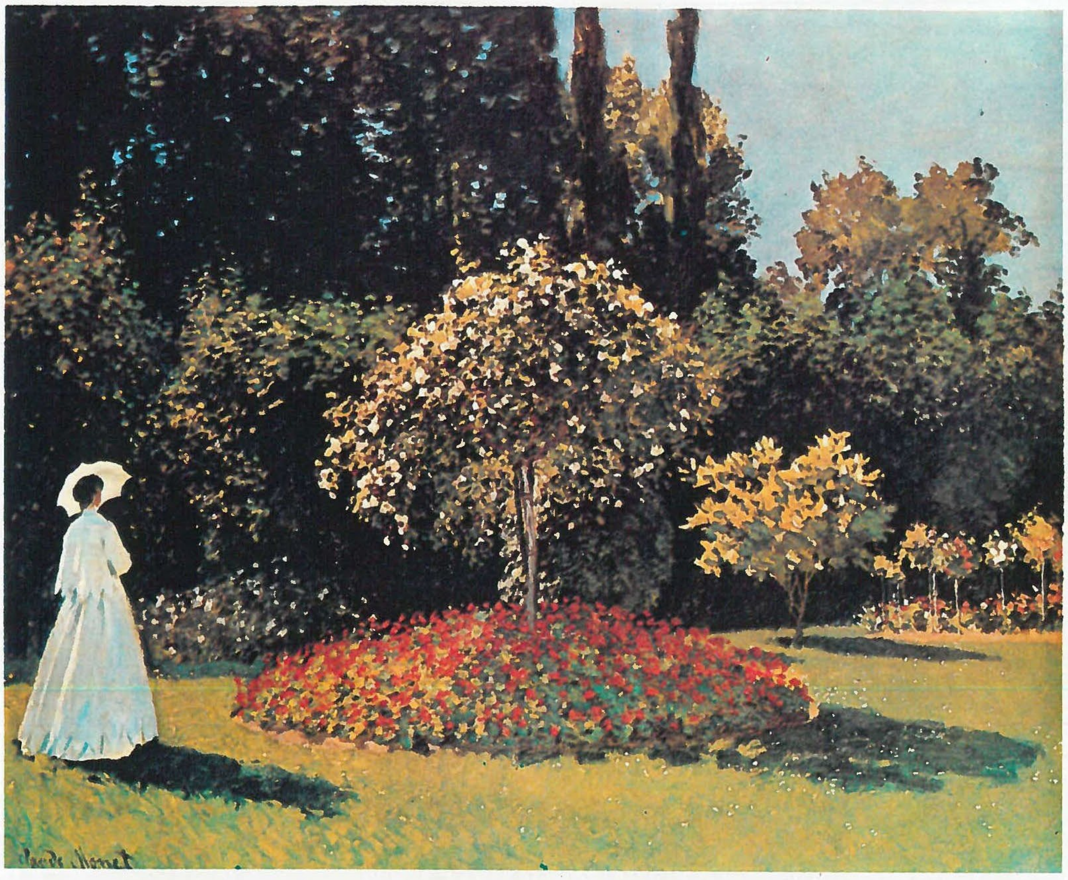
Мәдәни гуручулуг. 1979/80 дәрс илиндә 727 үмумтәһсил мәктәбиндә 209 мин, 22 техники пешә мәктәбиндә 13,2 мин, 17 орта ихтисас тәһсили мәктәбиндә 14 мин шакирд, 3 али мәктәбдә 14,5 мин тәләбә охујурду. 234 мәктәбәгәдәр мүәссисәдә 20,2 мин ушаг тәрбијә олунурду. Вил.-дә 880 күтләви китабхана, мусигили драм театры, кукла театры, филармонија, Дөвләт гутсул маһны вә рәгс ансамблы, 4 музеј, 809 клуб мүәссисәси, 847 киногурғу, 27 пионерләр сарајы вә еви, 13 идман мәктәби, 2 кәнч техникләр ст. вә с. фәалијјәт көстәрир (1979). Украјна дилиндә «Прикарпатска правда» («Прикарпатје һәгигәти», 1939), «Комсомолски прапор» («Комсомол бајрағы», 1958) вил. гәзетләри чыхыр. Вил. радиосунун верилишләри бирпрограмлы, Украјна вә рус дилләриндәдир. Кијевдән вә Москвадан верилишләр ретранслјасија едилир.

ИВАНТЕЈЕ́ВКА — РСФСР Москва, вил.-ндә шәһәр. Уча чајы саһилиндәдир. Д.ј. ст. Трикотаж, памбыгәјирмә ф-кләри, хүсуси технложи аваданлыг з-ду, метал е'малы мүәссисәләри, механика-технолокија техникуму вә с. вар. А. С. *Иванченков* И.-да доғулмушдур.

ИВА́НЧЕНКОВ Александр Серкејевич (д. 28.9.1940, Москва вил., Ивантејевка ш.)—ССРИ тәјјарәчи-космонавты, Совет Иттифагы Гәһрәманы (1978). 1972 илдән Сов. ИКП үзвү. 1964 илдә С. Орчоникидзе ад. Москва Авиасија Ин-туну битирмишдир. 1970 илдән космонавтлар дәстәсиндәдир. 1978 ил ијунун 15-дән нојабрын 2-дәк «Сојуз-29» космик кәмисиндә (кәми мүһәндиси кими) вә «Салјут-6» орбитал ст.-нда учушда олмушдур (В. В. *Коваљонокла* бирликдә). 140 сутка 14 саат 48 дәг. давам едән учуш заманы орбитал стансија «Прогресс» типли јүк нәгл. кәмиләри илә, «Сојуз-30» (һеј'әти П. И. *Климук*, М. *Кермашевски*), «Сојуз-31» (һеј'әти В. Ф. *Быковски*, З. *Јен*) космик кәмиләри илә бирләшмишдир. И. «Сојуз-31» кәмисиндә Јерә гајытмышдыр. И.-а. АДР гәһрәманы ады верилмишдир (1978). Ленин ордени, Карл Маркс ордени (АДР), 1-чи дәрәчәли «Грүнвалд хачы» ордени (ПХР) вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

ИВАШКЕ́ВИЧ (Iwaszkiewicz) Јарослав (д.20.2.1894, индики УССР Вин-

Моне К. «Гадын бағда». 1867. Ермитаж. Ленинград.

Писсарро К. «Парисдә Монмартр булвары». 1897. Ермитаж. Ленинград.

Импрессионизм мәгаләсинә.

нитса вил.-нин Калник к.)—полјак јазычысы. ПХР Дөвләт мүкафаты лауреаты (1952, 1954, 1963, 1970). «Халглар арасында сулһү мөһкәмләтмәјә көрә» Бејнәлхалг Ленин мүкафаты лауреаты (1970). 20—30-чу илләрдә реалист романлар («Ај доғур», 1925; «Кишиләрин гәсди», 1930; «Гырмызы сипәр», 1934 вә с.) јазмышдыр. Икинчи дүнја мүһарибәси илләриндә јарадычылығында реализм даһа да күчләнмишдир («Көһнә кәрпич заводу» һекајәләр китабы, 1946). 20 әср Полша тарихиндән бәһс едән «Ешг олсун сизә» (ч. 1—3, 1956—62) романы мәшһурдур. Хатирә характерли «Јухулар. Бағлар. Раһатлыг» (1974) повестләр силсиләсинин, «Италјан нәғмә китабы» (1974) ше'р мәчмуәсинин, А. Н. Радишшев, А. С. Пушкин, А. Митскевич, А. Блок вә С. Виткевичин Петербургла бағлы һәјатындан бәһс едән «Петербург» (1976) есселәр китабынын вә с. әсәрләрин мүәллифидир. ПХР Јазычылар Иттифагынын сәдридир (1945—49 вә 1959 илдән). Бә'зи әсәрләри («Халглар достлуғу», «Будаг» вә с. ше'рләр, «Итлә сөһбәт» һекајәси) Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур. Халглар достлуғу ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Избр. произв., М., 1964; Хвала и слава, т. 1—2, М., 1975; Собр. соч., т. 1—8, М., 1976—79.

Әд.: История польской литературы, т. 1—2, М., 1968—69.

ЈВДЕЛ — РСФСР Свердловск вил.-ндә шәһәр. Шимали Уралда, Ивдел чајы саһилиндәдир. Д.ј. ст. Ағач е'малы комбинаты, һидролиз з-ду, өлкәшүнаслыг музеји вә с. вар. Јахынлығында дәмир филизи, әһәнкдашы чыхарылыр.

ЈВЕНС (Ivens) Јорис (д. 18.11.1898, Нејмекен)—һолланд кино режиссору. Бејнәлхалг Сүлһ мүкафаты лауреаты (1955). «Халглар арасында сулһү мөһкәмләтмәјә көрә» Бејнәлхалг Ленин мүкафаты лауреаты (1968). 20-чи илләрин сонундан сәнәдли кинода фәалијјәт көстәрир. 1932 илдә Магнитогорск ш.-ни саланлар барәдә «Гәһрәманлар һаггында нәғмә» филмини чәкмишдир. 30-чу илләрин әввәлләриндән јарадычылығында фәһлә синфинә, халгларын азадлыг уғрунда мүбаризәсинә һәср едилмиш филмләр әсас јер тутур; «Боринаж» (1933), «Испан торпағы» (1937), «Дөрд јүз милјон» (1938), «Бизим рус чәбһәси» (1941), «Илк илләр» (1947), «Биз сулһ тәрәфдарыјыг» (1952, И. Пырјев, А. Торндајк вә б. илә биркә), «Бөјүк чајларын нәғмәси» (1954), «Сена Парисл гаршылајыр» (1957), «17-чи паралел» (1968) вә с. И. јарадычылығы бир чох өлкәләрин сәнәдли киносунун инкишафына тә'сир көстәрмишдир. Бә'зи филмләри бејнәлхалг кино фестивалларында мүкафат алмышдыр.

«ИВЕРИЈА»—әдәби-сијаси гәзет. 1877—1906 илләрдә Тифлисдә нәшр едилмишдир. Нашири вә редактору (1902 иләдәк) И. Г. *Чавчавадзе* олмушдур. «И.» 1879—86 илләрдә һәфтәлик журнал, 1886 илдән күндәлик гәзет кими чыхмышдыр. Күрчүстан ичтимаијјәтинин демократик мејлләрини ифадә едән «И.» милли азадлыг һәрәкаты вә күрчү журналистикасынын инкишафында бөјүк рол ојнамышдыр. Гәзетдә А. Серетели, Р. Еристави, Важа Пшавела, К. Серетели вә б. иштирак етмишләр.

ЈВЕРСЕН (Iversen)—Феликс (22.9.1887, Алманија, Лубек—7.8.1973, Һелсинки)—Финландија ичтимаи хадими. «Халглар арасында сулһү мөһкәмләтмәјә көрә» Бејнәлхалг Ленин мүкафаты лауреаты (1955). Һелсинки ун-тинин проф. (1920—54). Ихтисасча ријазијјатчыдыр. 20-чи илләрдән сулһ уғрунда мүбаризәдә фәал иштирак едирди. 1950—52 илләрдә Шимали Авропа Өлкәләри Сулһ Иттифагынын сәдри олмушдур. 1950 илдән Үмумдүнја Сулһ Шурасынын үзвү иди.

ЈВО (Iwo)—Никеријанын ч.-г.-индә, Гәрб штатында шәһәр. Шосе јоллары говшағы, Әһ. 192 (1971). Тичарәт-сәнәткарлыг мәркәзидир. Палма јағы, индиго, памбыг парча истеһсал едилир. Јағлы палма мејвәси, какао ләпәси (пахласы) јығылыр.

ЈВОЛГА ЈАШАЈЫШ ЈЕРИ—*Улан-Уде* ш.-ндән 16 *км* ч.-г.-дә, Иволга чајы јахынлығында е.ә. 2—1 әсрләр—ерамызын 1 әсриндә Чин гачгынларынын *һунлар* өлкәсиндә олан јашајыш мәскәнләринин галыглары. Дөрд чәркәдән ибарәт чох да һүндүр олмајан торпаг сәдд вә хәндәклә әһатә олунмушдур. Археоложи тәдгигатлар заманы (1927, 1928, 1949—62) очаглы јарымгазма палчыг евләр ашкар едилмишдир. И.ј.ј.-нин сакинләри малдарлыг, әкинчилик вә сәнәткарлыгла мәшғул олмушлар. Еһтимал ки, ерамызын 1 әсриндә һунларын шм. гоншусу динлинләрин басгынлары заманы јанғындан мәһв олмушдур.

Әд.: Давыдова А. В., Шилов В. П., К вопросу о земледелии у гуннов, «Вестник древней истории», 1953, № 2; Давыдова А. В., Иволгинское городище, в сб.: Советская археология, т. 25, М., 1956.

ИВРИТ—сами дилләринин *Кән'ан дилләри* групуна дахил олан дил. Исраилин рәсми дилидир (1948 илдән). И. дилиндә 2,5 млн.-а јахын адам данышыр (1972). Е.ә. 2—1-чи миниллик-ләрдә Фәләстин јәһудиләри бу дилдә данышмышлар. Гәдим јәһуди дилинин мүһүм абидәси олан «Әһди-этиг»ин ән гәдим һиссәси е.ә. 13—12 әсрләрә аиддир. Ерамызын әввәлиндән *арами дилинин* сыхышдырдығы И. мәдәнијјәт вә дин дили кими галмышды. Орта әсрләрдән бәдии, фәлсәфи, елми вә дини әдәбијјат дилидир. 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлиндән јенидән данышыг дили кими истифадә олунур. Мүасир И. гәдим јәһуди дилинин морфоложи хүсусијјәтләрини сахламагла, семантик вә синтактик чәһәтдән *идиш* вә дикәр керман, һабелә славјан дилләринин тә'сиринә мә'руз галмышдыр.

Әд.: Шапиро Ф. Л., Иврит—русский словарь, с приложением краткого грамматического очерка языка иврит, составитель Б. М. Гранде, М., 1963; Дьяконов И. М., Языки древней Передней Азии, М., 1967.

ИГАМӘТКАҺ—һөкумәтин, дөвләт башчысынын, јахуд али инзибати вәзифәли шәхсләрин олдуғу јер.

ИГАРКА—РСФСР Краснојарск өлкәсиндә шәһәр. Јенисеј чајында порт. Гүтб даирәсиндән 163 *км* шм.-дадыр. Су (јајда) вә һава јоллары васитәсилә Краснојарскла әлагәләнир. Тахта-шалбан комбинаты (Јенисеј чајы һөвзәсиндән дахил олан хаммал әсасында ишләјир), балыг з-ду, ССРИ ЕА Сибир бөлмәсинин донушлуг ст., Краснојарск политехникумунун филиалы, педагожи вә мусиги мәктәбләри, өлкәшүнаслыг музеји вә с. вар. «Шәрәф нишаны» ордени илә тәлтиф едилмишдир(1979).

«ИГБАЛ»—күндәлик сијаси, ичтимаи вә әдәби гәзет. 1912—15 илләрдә Бакыда Азәрб. дилиндә нәшр едилмишдир. Илк нөмрәси 1912 ил мартын 6-да, сонунчусу 1915 ил апрелин 27-дә чыхмышдыр. Либерал хырда буржуа идејалы «И.» гәзетиндә мүхтәлиф мәсләкли јазычыларын, о чүмләдән Сејид Һүсејн, А. Шаиг, Һ. Чавид, Т. Шаһбази, М. Һади, Ү. Һачыбәјов, М. С. Ордубади вә б.-нын әсәрләри чап олунмушдур.

Әд.: Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, ч. 2, Б., 1960, сәһ. 415—16; Ахундов Н., Азәрбајчанда дөври мәтбуат (1832—1920), Б., 1965.

ИГБАЛ Мәһәммәд (22.2.1877, Пәнчаб, Сиалкот — 21.4.1938, Лаһор) — һинд шаири, философ, ичтимаи хадим. Фарс дилиндә јаздығы «Гәлбимин сирләри» (1915), «Шәргин төһфәси» (1923), «Чавиднамә» (1932) вә с. поемаларында, урду дилиндә нәшр етдирдији «Карван зәнки» (1924), «Чәбрајылын ганадлары» (1935), «Һичаз әрмәғаны» (1938) вә с. мәчмуәләриндә шәхсијјәт азадлығыны, әмәји тәрәннүм етмиш, һәјаты көзәлләшдирмәјә чағырмышдыр. Һуманизм, вәтәнпәрвәрлик, мүстәмләкәчилик әлејһинә мүбаризә И. јарадычылығынын башлыча мотивләридир. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабыны алгышламыш, социализм идејаларына рәғбәт бәсләмишдир («Ленин» поемасы). 1930 илдә кәләчәкдә мүстәгил Һиндистан федерасијасы тәркибиндә Һиндистанын шм.-г.-индә мүсәлман дөвләтинин јарадылмасы идејасыны ирәли сүрмүшдүр. Сонралар Пакистанын мүстәгиллији тәрәфдарлары И.-ы Пакистан дөвләти јарадылмасы һәрәкатынын баниси һесаб етмишләр. 100 иллик јубилеји дүнја мигјасында, о чүмләдән ССРИ-дә гејд едилмишдир (1977). Бә'зи ше'рләри Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур.

Әсәрләри: Ше'рләр, «Инчи хәзинәси» китабында, Б., 1977; Звон караванного колокольчика, М., 1964.

Әд.: Алиев Г., Персоязычная литература Индии, М., 1968; Пригарина Н. И., Поэзия Мухаммада Икбала (1900—1924 гг.), М., 1972; јенә онун, Поэтика творчества Мухаммада Икбала, М., 1978.

«ИГДАМ»—күндәлик сијаси, ичтимаи вә әдәби гәзет. 1914—15 илләрдә Бакыда Азәрб. дилиндә нәшр едилмишдир. Илк нөмрәси 1914 ил декабрын 20-дә, сонунчу 72-чи нөмрәси исә 1915 ил мартын 20-дә чыхмышдыр. Либерал-буржуа истигамәтли «И.»-да әсасән мүһарибә хәбәрләри дәрч едилмишдир. М. С. Ахундов, А. Сәһһәт вә б. гәзетин даими мүәллифләри олмушлар.

ИГЛИМ (әр. اقليم—гуршаг, вилајәт, өлкә)—орта әср мүсәлман чоғрафијашүнаслығында бөлкү. И. дедикдә, тәгр. екватордан башлајараг она паралел олараг ч.-дан шм.-а доғру јерләшән енлик гуршаглар—зоналар нәзәрдә тутулурду. И. бөлкүсүнү илк дәфә јунанлар күндүз вә кечәнин мүгајисәли

узунлуғундан вә ја Күнәшин екватора доғру мејлиндән асылы олараг ишләтмишләр. И. бөлкүсү һәм Шәргдә (хүсусилә әрәб елминдә), һәм дә орта әср Авропасында кениш јајылмышды. И. бөлкүсүндә јекдиллик олмамышдыр. Ајры-ајры И.-лар чох вахт мүхтәлиф ен даирәсинә аид едилирди. Орта әср әрәб чоғрафијашүнасларынын әксәријјәти дүнја өлкәләрини 7 иглимә бөлмүш, Азәрб. ш.-ләрини әсасән 4-чү вә 5-чи И.-ләрә аид етмишләр.

Әд.: Крачковский И. Ю., Арабская географическая литература. Избр. соч., т. 4, М.—Л., 1957.

ИГЛИМ—һаванын чохиллик режими. Һава шәраитинин бир-бирини әвәз едән бүтүн мүхтәлифликләринин мәчмусу. И. һаггында там тәсәввүр јалныз чохиллик метеороложи мүшаһидәләр әсасында јарана биләр. Бу мүшаһидәләр атм.-ин Јер сәтһинә јахын тәбәгәсиндә кедән физики просесләри әкс етдирир. 1950-чи иллэрдән «И.» термини атм.-ин јухары тәбәгәләринә дә тәтбиг едилир.

И. сәчијјәсинин әсасыны метеороложи үнсүр вә һадисәләрин тәһлили тәшкил едир. И. тәдгигатларында истилик вә радиасија балансы, сәтһ өртүјү илә һава арасында истилик вә рүтубәт мүбадиләси вә б. мәсәләләрә дә диггәт верилир. И. сәчијјәләриндә ајры-ајры үнсүрләрлә јанашы, онун комплекс көстәричиләриндән дә истифадә олунур. Планетар мигјасда, зоналар дахилиндә И. макроиглим адландырылыр. Мүәјјән чоғрафи ландшафт үчүн характерик олуб бир вә ја бир нечә метеороложи ст.-нын мә'луматы илә сәчијјәләндирилә билән И.—мәһәлли И. (мезоиглим дә адланыр), кичик саһәләрдә (тарла, јамач, тәбии вә сүн'и көлләр, саһил, шәһәр вә с.) һаванын Јер сәтһинә јахын тәбәгәсинин И.-инә исә микроиглим дејилир. Сон вахтлар «торпаг И.-и», «шәһәр И.-и» анлајышлары да мејдана кәлмишдир.

Јер үзәриндә И. шәраити бир-бирилә сых гаршылыглы әлагәси олан иглимјарадычы амил вә просесләрин тә'сириндән асылыдыр. Иглимјарадычы амилләр күнәш радиасијасы, һава ахынлары, әразинин мөвгеји, сәтһ өртүјүнүн хүсусијјәти вә с.-дир. Әсас иглимјарадычы просесләр исә атм.-ин үмуми дөвраны, истилик дөвраны вә рүтубәт дөвраныдыр. Ен даирәләри арасында күнәш радиасијасынын фәрги вә мүхтәлиф характерли сәтһ өртүјү (гуру вә ја океан сәтһи, дағ, мешә вә с.) атм.-ин үмуми дөвраныны, һава ахынлары системини јарадыр. Бу ахынлар исти вә сојуғу, рүтубәти бир јердән башга јерә апарыр, тропосфердә шагули истигамәтдә истилик вә рүтубәт мүбадиләсини тә'мин едир. Үфүги вә шагули истигамәтли һава булуд, думан вә јағынтыларын әмәлә кәлмәсинә шәраит јарадыр. Јер үзәриндә истилик дөвраны Күнәшдән кәлән үмуми радиасија, онун сәпәләнмәси, әкс олунмасы, сәтһ өртүјүндә вә һавада удулмасы нәтичәсиндә истилијә чеврилмәси, гуру сәтһи вә һава арасында кедән истилик мүбадиләси илә әлагәдардыр. Рүтубәт дөвраны ады алтында сујун бухарланмасы, онун атм.-дә конденсасијасы, һәрәкәти, јағынты, чајларда ахым, дәниз вә океан ахынлары вә сујун јенидән бухарланмасы нәзәрдә тутулур. И.-ин јаранмасында истилик вә рүтубәт дөвраны просесләринин биркә тә'сири дә мүһүм рол ојнајыр. И.-ә тә'сир көстәрән чоғрафи амилләр—чоғрафи ен даирәләри, релјеф, дәниз сәвијјәсиндән һүнд., гуру вә су сәтһинин пајланмасы, дәниз вә океан ахынлары, битки вә торпаг өртүјүнүн характери, гар өртүјү вә һаванын тәркибидир. Тәдгигатлар нәтичәсиндә мүәјјән едилмишдир ки, Антропокендән әввәлки дөврдә Јер күрәсинин иглими индикиндән даһа исти олмуш, сонралар тәдричән (хүсусилә мүлајим вә јүксәк ен даирәләриндә) сојујуб мүасир вәзијјәтини алмышдыр. Јер И.-и тарихиндә исти вә сојуг, гураг вә јағынтылы дөврләр мә'лумдур. Инсан һәләлик И.-и истәдији истигамәтдә дәјишдирә билмир. Лакин о, сәтһ өртүјүнә тә'сир етмәклә микроиглим шәраитини хејли јахшылашдыра билир. Инсанын сәнаје фәалијјәти һавада карбон вә б. газларын, мүхтәлиф гарышыгларын артмасына сәбәб олур. Бу исә бөјүк шәһәрләрдә јашајыш шәраитини писләшдирир. И.-и јахшылашдырмаг үчүн ән әлверишли үсул мешә саһәләри вә тарлагорујучу мешә золагларынын салынмасы, суварма, рүтубәти чох олан әразиләрдә исә батаглыгларын гурудулмасыдыр.

Јер күрәси вә онун ајры-ајры саһәләриндә И. мүхтәлиф олдуғуна көрә ону системләшдирмәк, тәснифатыны вермәк вә р-нлашдырмаг үчүн бә'зи иглимшүнаслар (мәс., В. П. Кеппен) темп-р, јағынты кими метеороложи үнсүрләри, дикәрләри (Л. С. Берг вә б.) И.-лә әлагәдар ландшафт хүсусијјәтләрини әсас көтүрүр. Б. П. Алисов И. тәснифатыны ајры-ајры һава күтләләринин вә онлары мүшајиәт едән барик системләрин тәкрарланмасы әсасында гурмушдур. Совет иглимшүнасы С. П. Хромов Јер үзәриндә екваториал И.-дән башламыш Арктика вә Антарктида И.-нә гәдәр 14 И. типи ајырыр. Б. П. Алисовун р-нлашдырмасына ујғун кәлән бу бөлкүјә әсасән Азәрб. ССР-ин дүзәнлик һиссәси гисмән Аралыг дәнизи вә гуру субтропик И. типләринә мәнсуб едилир. Азәрб.ССР әразисинин хејли һиссәси дағлыг олдуғу үчүн бураның И.-и дә мүхтәлифдир. Ә. М. *Шыхлински* Азәрб.ССР әразисиндә јарымсәһра вә гуру чөл И.-индән дағлыг тундра И.-нәдәк 8 И. типи ајырыр. ССРИ-дә (о чүмләдән Азәрб.ССР-дә) И. шәраитинин өјрәнилмәси, И. һаггында мә'луматларын үмумиләшдирилмәси вә јајылмасы һидрометеороложи хидмәти мүәссисәләри тәрәфиндән һәјата кечирилир.

Әд.: Мәдәтзадә Ә. А., Абшеронун иглими вә һава нөвләри, Б., 1960; јенә онун, Шәрги Гафгазын тәбии-синоптик иглим фәсилләри, Б., 1973; Азәрбајчан ССР атласы, Б.—М., 1963; Шыхлински Ә. М., Азәрбајчанда иглимшүнаслығын 50 илдә инкишафы, Чоғрафија Институтунун Әсәрләри, ч. 18, 1971; Һачыјев Г. Ә., Рәһимов В. Ә., Азәрбајчан ССР инзибати рајонларынын иглим сәчијјәси, Б., 1977; Азәрбајчан Совет Сосиалист Республикасынын истилик балансы атласы (русчаја тәрчүмәси илә), Ә. М. Шыхлинскинин редактәси илә, М., 1978; Фигуровский И. В., Климатическое районирование Азербайджана, ч. 1—2, Б., 1926; Берг Л. С., Основы климатологии, 2 изд., Л., 1938; Алисов Б. П. и др., Курс климатологии, ч. 1—3, М., 1952—64; Атлас теплового баланса земного шара, под ред. М. И. Будыко, М., 1963; Современные проблемы климатологии, М., 1966; Климат Азербайджана, под ред. А. А. Мадатзаде, Э. М. Шихлинского, Б., 1968; Шихлинский Э. М., Тепловой баланс Азербайджанской ССР, Б., 1969; Монин А. С. и Шишков Ю. А., История климата, Л., 1979.

ИГЛИМ МҮАЛИЧӘСИ — иглим-һава амилләриндән мүаличә вә профилактика мәгсәди илә истифадә едилмәси. И.м. вә иглим профилактикасынын нәзәри әсасыны тибб иглимшүнаслығы тәшкил едир. И.м. иглим-һава елементләринин комплекс тә'сириндән: мәһәллин дәниз сәвијјәсиндән вәзијјәти, барометрик тәзјиг, һаванын темп-ру, јағынтынын мигдары, рүтубәтлик, күләјин истигамәти вә күчү, булудлулуг күнәш радиасијасынын интенсивлијиндән асылыдыр. И.м. апарылдыгда торпағын радиасија хассәси, ландшафт хүсусијјәтләри вә с. дә нәзәрә алыныр. Чөл иглими гымыз мүаличәси илә бирликдә вәрәм хәстәлијинә, јарымсәһра иглими бөјрәк хәстәлијинә тутуланлар үчүн әлверишлидир. Дәниз иглиминдән тәнәффүс органларынын мүаличәсиндә, синир системинин функсионал хәстәликләриндә, маддәләр мүбадиләсинин позғунлуғунда вә с. истифадә едилир. Дағ иглими тәнәффүс вә ган-дамар системинә күчлү тә'сир едир, маддәләр мүбадиләсини низамлајыр. И.м.-нин әсас методу *аеротерапија*, тәмиз күнәш мүаличәси, таласcотерапијадыр. Күнәш шүалары синир системинә ојадычы тә'сир көстәрир, маддәләр мүбадиләси просесини активләшдирир; бунларын тә'сириндән организмдә *D* витамини әмәлә кәлир. И.м. курорт, санаторија, пансионат, истираһәт евләри, пионер дүшәркәләри вә с. јерләрдә кениш тәтбиг олунур. ССРИ-дә дәнизкәнары иглим курортлары вә мүаличә јерләри—Евпаторија, Анапа, Сочи, Гагра, Мәрдәкан, Билкәһ, Бузовна, Зуғулба вә с., дағ иглим курортлары Абастумани, Диличан, Теберда, Шуша вә с. вар.

Әд.: Курорты Азербайджана, М., 1964; Ассман Д., Чувствительность человека к погоде, пер. с нем., Л., 1966; Здравницы профсоюзов СССР, М., 1979.

ИГЛИМӘУЈҒУНЛАШМА, инсанын иглимә ујғунлашмасы—организмин адәт етмәдији иглим шәраитинә актив ујғунлашмасы (адаптасија) просеси. И. реаксијасы рефлектор вә нејроһуморал јолла тәнзим олунур. Иглимин дәјишмәси чох вахт организмә стимулаедичи тә'сир көстәрир ки, бу да адамлары курортлара көндәрәркән нәзәрә алыныр. Мүхтәлиф хәстәликләрин мүаличәсиндә вә организми мөһкәмләндирмәк мәгсәди илә истифадә едилир. Иглимин дәјишмәсинә һәссас олан адамларда (зәифләрдә, хәстәләрдә) физиоложи адаптасија позулур, әзкинлик, сүстлүк, башағрысы, синир вә үрәк-дамар позғунлуглары вә с. баш верир; хроник хәстәликләр (һипертонија, стенокардија, ағчијәр вәрәми, ревматизм вә с.) кәскинләшә биләр. И.-нын ән кәркин адаптасијасы шималда, чәнубда (исти өлкәләрдә) вә дағ иглиминдә баш верир. Шималда И. Арктика вә Субарктика иглими инсанлар үчүн тибби чәһәтдән кәскин дискомфорт характерли ола биләр: ултрабәнөвшәји радиасијанын кәскин чатышмазлығы (ишыг ачлығы), гүтб парылтысы вә с. Адамларын әксәријјәти 1—3, бә'зән 3 ил мүддәтинә иглимә ујғунлашырлар. Интенсив әмәк фәалијјәти бу иши сүр'әтләндирир. Хүсусән һәссас адамларда мүхтәлиф поз-

ғунлуглар баш верә биләр. Мүвафиг гидаланма, витаминләр, идманла мәшғул олмаг вә с. бу позғунлугларын гаршысыны алыр. Ҹ ә н у б д а И. Темп-ру инсанын бәдән темп-рундан јүксәк олан исти өлкәләрә көчәнләрдә истиликвермәнин чәтинләшмәси илә әлагәдар маддәләр мүбадиләсиндә, тәнәффүсдә, ган дөвранында дәјишиклик јараныр, бунунла да әмәк габилијјәти ашағы дүшүр. Инсан, һавасы гуру олан шәраитдә чох јүксәк истијә дөзә билир. Лакин бәдәнин һәддиндән артыг гызмасы истивурмаја, һәмчинин тәрлә чохлу минерал маддәләр итирдикдә истилик гыҹ олмасына сәбәб ола биләр. Бунун гаршысыны алмаг үчүн бинанын һавасы кондисионерләшдирилир, гида вә су-дуз режими јарадылыр, мүвафиг палтарлар кејилир вә с. Д а ғ и г л и м и н д ә И. Дағ јерләринин иглими алчаг атм. тәзјиги, интенсив күнәш радиасијасынын чохлуғу јүксәк ионлашма вә һаванын алчаг темп-ру илә фәргләнир. Даһа јүксәкликләрдә чох вахт дағ хәстәлији баш верир.

Әд.: Ю н у с о в А. Ю., Адаптация человека и животных к высокой температуре, Ташкент, 1971.

ИГЛИМӘУЈҒУНЛАШМА, и г л и м л ә ш д и р м ә — организмләрин јени һәјат шәраитинә ујғунлашмасы. «И.» термини чох гәдимдән ҹанлыларын јени иглим вә шәраитә, һәмчинин јени биосеноза ујғунлашмасы кими баша дүшүлүр. Ики ҹүр И. ајырд едилир: 1) организмләрин маддәләр мүбадиләсинин дәјишмәси илә (белә дәјишилмәләр *модификасијалар* адланыр вә организмин реаксија нормасы илә мүәјјән едилир) кедән ујғунлашма; 2) нөвүн кенетик гурулушунун дәјишилмәси илә кедән ујғунлашма. И. популјасија кенофондунун зәнкинлији илә мүәјјән олунур. Спонтан мутасијаларын да И. үчүн мүәјјән әһәмијјәти вар. Организмләр јени јашајыш јерләринә вә ја әввәлләр јашајыб сонрадан мәһв олдуглары саһәләрә көчүрүлдүкдә (јенидән И.), јашама шәраити дәјишилдикдә (мәс., мешәләр гырылдыгда, мешә золаглары салындыгда, сәһралар суварылдыгда, јахуд батаглыглар гурудулдугда) вә с. һалларда онларын бир гисми башга јерләрә көчүр вә ја тәләф олур, дикәрләри исә јени мүһитә ујғунлашыр. И. мәдәни биткиләр вә ев һејванлары арасында апарылдыгда с ү н ' и И., јабаны битки вә вәһши һејван нөвләри арасында (һејванларын миграсијасы, биткиләрин инсан, һејван, күләк вә с. васитәсилә тәсадүфән башга саһәләрә апарылмасы) баш вердикдә исә т ә б и и И. һесаб олунур.

И.-нын өјрәнилмәси вә инкишафында Ч. Дарвинин бөјүк ролу олмушдур. 19 әсрин орталарында Русијада да И.-ја мараг артмышдыр. 1857 илдә К. Ф. Рулје вә онун шакирди А. П. Богданов И. комитәси јаратмышлар. ССРИ-дә И. тә'лимини И. В. Мичурин вә М. Ф. Иванов инкишаф етдирмишләр. Һејванларын иглимә ујғунлашдырылмасы саһәсиндә рус алимләриндән Б. М. Житков вә П. А. Мантејфелин, биткиләрин иглимә ујғунлашдырылмасы саһәсиндә исә И. И. Вавиловун бөјүк хидмәтләри олмушдур.

Б и т к и л ә р и н и г л и м ә у ј ғ у н л а ш д ы р ы л м а с ы. Биткиләрдә И. һәмишә ареалын кенишләнмәсинә сәбәб олур. Мәс., күмүшү күкнарын ареалы әввәлләр Дрин чајы (Југославија) илә мәһдудлашырды, сонралар о, Авропанын шм.-ында (ССРИ-дә, һәтта, Ленинград зонасында да битир) иглимә ујғунлашдырылмышдыр. Авропа фитосенозунда атшабалыды, Шимали Америка ағ акасијасы, Австралија евкалипти вә с. јајылмышдыр. Азәрб.ССР-дә дә Америка агавасы, палманын бир нечә нөвү, јапон сафорасы вә с. биткиләр иглимә ујғунлашдырылмышдыр. Биткиләрин иглимә ујғунлашдырылмасына темп-р, рүтубәт, ишыг режими, торпаг вә орада јашајан микроорганизмләрин тәркиби, биосенозун характери вә с. амилләрин мүһүм тә'сири вар.

Һ е ј в а н л а р ы н и г л и м ә у ј ғ у н л а ш д ы р ы л м а с ы. Јер күрәсиндә тәбии ареаллардан кәнарда јүзләрлә фајдалы вә зәрәрли нөв јајылмышдыр. Мәс., АБШ-а мүхтәлиф өлкәләрдән 180-дән артыг зәрәрли нөв кечмишдир. И.-нын практики кенишләнмәси бә'зи вәһши нөвләрин вә к.т. һејванларынын сүн'и көчүрүлмәси илә әлагәдардыр. Мүхтәлиф өлкәләрдә 160 нөв вәһши мәмәли һејванын иглимә ујғунлашдырылмасы тәҹрүбәдән кечирилмишдир. ССРИ-дә хүсусән ондатранын иглимә ујғунлашдырылмасы јахшы игтисади фајда верир. Бир чох гуш нөвүнүн (боз вә ағ кәклик, гырговул вә с.) иглимә ујғунлашдырылмасы мүвәффәгијјәтлә олмушдур. ССРИ-нин дахили суларында һәр ил 10 мин *т*-ларла чәки, чапаг, рипус, чил гызылбалыг вә с. тутулур. И. дәниз һејванларынын јем еһтијатынын да артмасына имкан верир. Мәс., Хәзәр дәнизи иглиминә ујғунлашдырылмыш һәлгәви гурдлардан нереис нәрә вә узунбурун ағ балыглар үчүн јахшы гидадыр. Азәрб.ССР-ин фаунасы И. нәтиҹәсиндә хејли зәнкинләшмишдир (*Батаглыг гундузу*, јенот, халлы марал вә с.).

И. заманы һејванларын нәинки һәјат тәрзи, һәтта онларын морфоложи-физиоложи хүсусијјәтләри дә дәјишир: темп-р, ишыг режими, рүтубәтлилик, атмосфер тәзјиги вә с. амилләрин дәјишилмәсинә һејванларын дөзүмлүлүјү артыр. И.-нын мүвәффәгијјәти сечилән објектдән вә онун апарылма вахтындан чох асылыдыр. Нөв јени мүһит шәраитиндә фәрдләринин мигдарыны сахламаг вә азалдыгда ону бәрпа етмәк хүсусијјәти газандыгда И. баша чатмыш һесаб олунур. ССРИ-дә самур, дәлә, 2 довшан нөвү, десман вә с. гијмәтли һејванлар иглимә ујғунлашдырылыр; зубр сүрүләри мүвәффәгијјәтлә бәрпа олунур.

К. т. һ е ј в а н л а р ы н ы н и г л и м ә у ј ғ у н л а ш д ы р ы л м а с ы узунмүддәтли, мүрәккәб әһлиләшдирмә шәраитиндә кечир вә бу просесдә инсан әмәјинин ролу бөјүкдүр. Бунунла јанашы, И.-да тәбии амилләрдән башга тәсәррүфат амилләри (јемин кимјәви тәркиби, кејфијјәти, бәсләмә вә гуллуг, хәстәликләрин профилактикасы, дамазлыг ишләри вә с.) дә ваҹибдир. Әкәр мүһитин әввәлки вә һазыркы шәраити чох зиддијјәтлидирсә И. просеси (хүсусилә гијмәтли з-д чинсләри) ја чох кәркин кедир, ја да баш тутмур. Иглимә ујғунлашдырылмыш һејванларын нәслинин позулмасынын гаршысыны алмаг үчүн сечмәдән, һәмчинин чинсарасы чарпазлашдырмадан истифадә едилир, онлары һәмин чинсдән олуб иглимә ујғунлашмыш һејванларла чарпазлашдырырлар.

Әд.: Акклиматизация животных СССР, Алма-Ата, 1963; Б а з и л е в с к а я Н. А., Теория и методы интродукции растений, М., 1964; Ю н у с о в А. Ю., Адаптация человека и животных к высокой температуре, Ташкент, 1971.

ИГЛИМШҮНАСЛЫГ — иглим һаггында елм. И. иглим јарадыҹы амилләри, онларын әмәләкәлмә сәбәбләрини, нәзәри вә тәтбиги мәсәләләрини, ҹанлы организмә тә'сирини вә с. өјрәнир. И. ҹоғрафија елмләри системинә дахил олуб, *метеоролоkијанын* нәтиҹәләринә әсасланыр. Тәдгигатларын характериндән асылы олараг И. ики әсас истигамәтдә инкишаф едир: кенетик И. вә тәтбиги И. К е н е т и к И. 4 әсас саһәјә бөлүнүр: 1) и с т и л и к в ә р а д и а с и ј а б а л а н с ы И.-ы Күнәшдән Јер сәтһинә вә атмосферә кәлән истилик вә радиасијанын кәлир вә чыхарыны тәдгиг едир. 2) Д и н а м и к и, јахуд с и н о п т и к И. иглимин јаранмасында атмосфер просесләринин ролуну, атмосферин үмуми вә јерли дөвраны мәсәләләрини өјрәнир. Атмосферин јухары гатларында иглимин өјрәнилмәси илә аероиглимшүнаслыг мәшғул олур. 3) М и к р о и г л и м ш ү н а с л ы г мәһдуд әразиләрдә (тарла, мешә, көл, дәниз саһили, шәһәр вә с.) вә атмосферин Јер сәтһинә јахын тәбәгәләриндә метеороложи үнсүрләрин режимини өјрәнир. 4) П а л е о и г л и м ш ү н а с л ы г кеоложи, археоложи, гәдим битки вә һејван галыгларына әсасән кеоложи вә тарихи кечмишин иглиминдән вә онун узунмүддәтли дәјишмәсиндән бәһс едир. Т ә т б и г и И.-а биоиглимшүнаслыг, агроиглимшүнаслыг, сәнаје И.-ы, нәгл. И.-ы, техники И. вә с. саһәләр дахилдир. Иглим мә'луматларыны тәһлил етмәк үчүн мүхтәлиф үсуллар мөвҹуддур. Ајры-ајры әразиләрин иглимини сәҹијјәләндирмәк үчүн тәсвири И. үсулларындан (ајры-ајры метеороложи үнсүрләрин тәһлили, иглимин комплекс тәһлили вә с.) кениш истифадә едилир. И. мүстәгил елм кими 19 әсрин 1-ҹи јарысындан инкишаф етмишдир. Һәмин әсрин әввәлиндә алман тәбиәтшүнасы А. Һумболдт Јер иглиминин системли тәсвиринин әсасыны гојмуш вә илк иглим хәритәләри тәртиб етмишдир. Русијада илк иглим тәдгигатлары М. Ф. Спасски, К. С. Веселовски, А. И. Војејков вә б.-нын ады илә бағлыдыр. ССРИ-дә И. проблемләри илә ССРИ Дөвләт Һидрометеоролоkија вә әтраф мүһитә Нәзарәт Комитәсинин бир чох ин-ту (Баш кеофизика рәсәдханасы, Елми-тәдгигат Арктика вә Антарктика ин-ту, Дөвләт һидролоkија ин-ту, Дөвләт океанографија ин-ту вә с.), ССРИ вә мүттәфиг респ.-ларын елмләр академијаларынын Ҹоғрафија ин-тлары, ун-тләр, педагожи ин-тлар вә с. мүәссисәләр мәшғул олур. Азәрб. ССР-дә И.-ын әсасыны И. В. Фигуровски гојмуш, сонралар Ә. М. Шыхлински, А. Ә. Мәдәтзадә, Ә. Ҹ. Әјјубов вә б. инкишаф етдирмишләр. Респ.-да И.-ла Азәрб.ССР ЕА Ҹоғрафија Ин-тунун 2 шө'бәси вә 1 лабораторијасы мәшғул олур. Азәрб.ССР-дә И.-ын үмуми, нәзәри, атмосферин физикасы вә бир чох тәтбиги саһәләри (агроиглимшүнаслыг, микроиглимшүнаслыг, курорт И.-ы, тибб И.-ы, дағ И.-ы вә с.) өјрәнилир.

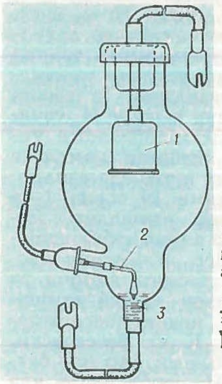
Әд.: бах *Иглим* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ЙГЛУ— Канада ескимосларынын бир гисминин гыш јашајыш еви, гар дахма. Күнбәзвары олуб, һүнд. 2 *м*, диаметри 3—4 *м*-дир. Дөшәмә вә таванын әримәмәси үчүн үзәринә, бә'зән дә дахили диварлара дәри чәкилир. И.-ја ишыг дивардан, бә'зән дә назик көл бузундан вә јахуд суити бағырсағындан дүзәлдилмиш пәнчәрәдән дүшүр.

ИГНАТИ ДАШЫ— Хәзәр дәнизиндә, Бакы архипелагында ада. Сәнки Муған а.-ндан ч.-ш.-дәдир. Уз. (шм.-ш.-дән ч.-г.-ә) 350 *м*, ени 250 *м*-дир. Сопка брекчијасындан тәшкил олунмушдур. Сәтһи тәпәликдир. Палчыг вулканы (газ, су, палчыг пүскүрүр) вар.

ИГНА́ТОВА Анастасија Васил јевна (д. 20.4.1907, индики Шамахы р-нунун Астрахановка к.)— Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1951). В. И. Ленин ад. с-зда фәһлә (1936—56) ишләмишдир. 1950 илдә үзүмчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. 1956 илдән Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр.

ИГНИТРО́Н [лат. ignis—од+(*елек*)*трон*]— чивә катоду вә идарәолунан гөвс бошалмасы олан бираноддлу *ион чиһазы*. И. анодунда мүсбәт кәркинлик олдугда катодун парлаг ишыглы саһәләриндән (катод ләкәләриндән) електронлар бурахылыр; анодла катод арасында әсас гөвс бошалмасы јараныр. Маје чивә катода гисмән салынмыш алышдырычы електроддан чәрәјан импулслары бурахмагла дөври олараг көмәкчи гөвс јараныр (әсас гөвсүн јандырылмасындан әввәл). Көмәкчи гөвс өз нөвбәсиндә катод ләкәләрини әмәлә кәтирир. Көмәкчи гөвсүн алышма моментини дәјишмәклә әсас гөвсдәки алышманы идарә етмәк олар; беләликлә, дүзләндирилмиш анод чәрәјаны импулсунун мүддәтинин орта гијмәтини максимумдан сыфрадәк тәнзимләмәк мүмкүндүр. И.-ун метал көвдәли вә шүшә өртүклү нөвләри вар. И. *чивә вентили* кими күчлү дүзләндиричиләрдә, електрик интигалларында, електрик-гајнаг гурғуларында вә с. тәтбиг олунур.

Шүшә өртүклү игнитрон: *1*—графит анод; *2*—алышдырычы електрод (силисиум-карбид вә ја бор-карбиддән һазырланыр); *3*—чивә катод.

Әд.: Каганов И. Л., Ионные приборы, М., 1972; Кацнельсон Б. В., Калугин А. М., Ларионов А. С., Электровакуумные, электронные и ионные приборы, 2 изд., М., 1976.

«ЙГОР ПОЛКУ ДАСТАНЫ»— гәдим рус әдәби абидәси (12 әсрин сону). Новгород кнјазы Игор Свјатославичин гыпчаглара гаршы һәрби јүрүшүндән (1185) бәһс едир. Мүәллифи намә'лум олан дастанын јүрүшдән аз сонра јазылдығы еһтимал едилир. Дастанын әсас гајәси вәтәнпәрвәрликдир. Јүрүшүн ағыр мәғлубијјәтә уғрамасы нәтичәсиндә рус торпағынын талеји вә кәләчәји һаггында дүшүнән мүәллиф рус кнјазларыны јекдиллијә вә јаделли гәсбкарлара гаршы әлбир мүбаризәјә чағырыр. К. Маркс дастандакы бу чәһәти хүсусилә гејд етмишдир (бах Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 29, с. 16). «И.п.д.» 11—12 әсрләрдә рус әдәбијјатынын јүксәк сәвијјәдә олдуғуну көстәрир. Дастанын әлјазмасы 18 әсрин 90-чы илләриндә Јарославлда 15, јахуд 16 әсрә аид рус әлјазмалары мәчмуәсиндә тапылмыш вә илк дәфә 1800 илдә нәшр едилмишдир. Әлјазмасы 1812 ил Москва јанғыны заманы тәләф олмушдур. Дастанын әслинин олуб-олмамасы һаггында шүбһәләри совет вә харичи өлкә алимләри рәдд етмишләр. «И.п.д.» гәдим рус әдәбијјатынын һәлә рус, Украјна вә белорус әдәбијјатларына ајрылмадығы дөврдә јаранмышдыр вә һәр үч халгын әдәби абидәсидир. Дастанын образ вә мотивләри А. Н. Радишшев, В. А. Жуковски, А. С. Пушкин, Н. В. Гогол, Т. Г. Шевченко, И. Франко, Ј. Колас вә б.-нын јарадычылығында әксини тапмыш, А. П. Бородин онун сүжети әсасында «Кнјаз Игор» операсыны бәстәләмишдир. Дастан дәфәләрлә нәзмә чәкилмишдир (В. А. Жуковски, Н. А. Заболотски вә б.). «И.п.д.» ССРИ халглары дилләринә, о чүмләдән Азәрб. дилинә вә бир сыра харичи дилә тәрчүмә едилмишдир.

Мәтнләр: Игор полку дастаны, Б., 1964; Слово о полку Игореве, М., 1979.

Әд.: Гәдим рус әдәбијјаты (XI—XVII әсрләр), Б., 1958; Лихачев Д. С., Слово о полку Игореве, 2 изд., М.—Л., 1955; јенә онун, «Слово о полку Игореве» и культура его времени, Л., 1978; Рыбаков Б. А., Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве», М., 1972; Менгес К. Г., Восточные элементы в «Слове о полку Игореве», пер. с англ., Л., 1979.

ИГТА (әр. اقطاع — торпаг пајы)— орта әсрләрдә Јахын вә Орта Шәрг өлкәләриндә феодаллара верилмиш шәрти торпаг мүлкијјәти. 7 әсрин сонларындан мә'лумдур. 8—10 әсрләрдә Аббасиләр хилафәти дөврүндә кениш јајылмышды. 9 әсрдән хәлифә тәрәфиндән әмирләрин идарәсинә верилмиш вил.-ләр дә И. адланмаға башлады. Чанишин-әмир һәмин әразидән өз хејринә веркиләрин һамысыны вә ја бир гисмини топламаг һүгугуна малик иди. И. торпаглары дөвләт торпаглары һесаб едилсә дә, 9 әсрдән фактики олараг феодал шәхси торпаг мүлкијјәтинә чеврилди. Дөвләт торпагларынын јеканә саһиби вә кәндлиләри билаваситә истисмар едән анчаг дөвләт иди. Лакин И. торпагларында веркиләрин топланмасы һүгугу, һәмчинин онларын идарә олунмасы игтадарларын әлиндә чәмләшмишди. И. торпаг фонду Сәлчугиләр, Елдәкәзләр вә Елханиләр дөврүндә хејли кенишләнди. Иран, Орта Асија вә Азәрб.-дакы И. саһибләри верки тохунулмазлығы илә јанашы, 14 әсрин орталарындан инзибати-мәһкәмә тохунулмазлығы да газандылар. Мисирдә Әјјубиләр (12—13 әсрләр) вә Мәмлүкләр (13—16 әсрләр) дөврүндә кениш јајылмыш И. торпаг саһиблији 19 әсрин 1-чи јарысынадәк мөвчуд олмушдур.

Әд.: Ализаде А. А., Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Б., 1956; Певзнер С. Б., Икта в Египте в конце XIII—XIV вв., в сб.: Памяти акад. И. Ю. Крачковского, Л., 1958; Петрушевский И. П., Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV веков, М.—Л., 1960; Хрестоматия по истории Халифата, М., 1968.

ИГТАДАР (*игта* + фар. دار—«малик олан», «саһиб»)— игта саһиби, «мүгта» termininin синоними. «И.» термини 11 әср мәнбәләриндән мә'лумдур. Сәлчугиләр, Елдәкәзләр вә Елханиләр дөврүндә Азәрб.-да кениш торпаг саһәләринә малик олан чохлу И.-лар варды.

ИГТИБАС (әр. اقتباس—әхзетмә)— јазычынын шифаһи халг әдәбијјатындан, јахуд башга бир јазычынын әсәриндәки идеја, мөвзу вә бәдии тәсвир үсулундан истифадә етмәси. Бир јазычынын дикәр мүәллифин романыны сәһнәләшдирмәсинә вә ја ссенари һалына салмасына да И. дејилир. Башга мүәллифин әсәриндәки мотивләрдән сәрбәст јарадычылыг јолу илә истифадә едиб, тамамилә јени вә орижинал әсәр јазылмасыны И.-дан ајырмаг лазымдыр; мәс., Фүзули «Лејли вә Мәчнун» поемасынын мөвзусуну вә бир сыра мотивләрини Низами Кәнчәвинин ејниадлы поемасындан алмышса да, тамамилә орижинал әсәр јаратмышдыр.

ИГТИСАДИ АКТИ́В ӘҺАЛИ— *әһалинин* х.т.-нда чалышан һиссәси (шәхси јардымчы к.т.-нда чалышан да дахил олмагла); ССРИ-дә бу, һаггы өдәнилән, јахуд кәлир верән ичтимаи-фајдалы әмәклә мәшғул оланларын мәчмусудур. И.а.ә.-нин сајы әмәк габилијјәтли јашда олан әһалинин хүс.ч.-ндән (демографик амил) вә игтисади мәшғулијјәт дәрәчәсиндән (тәшкилати-игтисади амил) асылыдыр; ајры-ајры өлкәләрдә И.а.ә.-нин сајы бүтүн әһалинин 35—50%-и (ССРИ-дә тәгр. 48%-и) арасында ениб-галхыр. И.а.ә.-нин сајы әһалинин кишиләрдән ибарәт һиссәсиндә даһа чохдур.

ИГТИСАДИ БЛОКА́ДА— блокадаја алынан дөвләтин игтисади чәһәтдән тәчрид едилмәси; өлкәнин игтисадијјатында позғунлуг төрәтмәк, ону хаммалдан, әмтәә сатышы базарларындан мәһрум етмәк мәгсәди күдүр. И.б.-ја мисал олараг 1806—07 илләрдә I Наполеонун Инкилтәрәјә гаршы тәшкил етдији континентал блокаданы көстәрмәк олар. БМТ Низамнамәси (м. 39, 41) И.б.-ја БМТ-нин үзвү олан дөвләтләрин сүлһү бәрпа вә мүдафиә етмәк үчүн һәјата кечирдикләри коллектив тәдбир кими бахыр.

Империалист дөвләтләри дәфәләрлә И.б.-дан сосиализмә, милли азадлыг һәрәкатына гаршы мүбаризә васитәси кими истифадә етмишләр (мәс., 1919 илин октјабрында Антантанын Али шурасы Совет Русијасы илә һәр чүр игтисади әлагәләри бүтүнлүклә гадаған етмишди). Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра АБШ һөкумәти бир сыра сосиалист өлкәсинә (КХДР, Куба Республикасы вә с.) гаршы И.б. тәшкил етмәјә чәһд көстәрмишдир. БМТ Низамнамәсинә садиг галан ССРИ јалныз фашист типли дөвләтләрә вә иргчи режимләрә гаршы (Родезија, ЧАР, Чили) И.б. сијасәти јеридир.

ИГТИСАДИ БӨҺРАНЛАР— капиталист сиклинин фазасы; бу заман капиталист игтисадијјатынын инкишафы кедишиндә тәкрар истеһсалын позулмуш әсас пропорсијалары зорла бәрпа олунур. И.б. истеһсал һәчминин кәскин азалмасы, капитал гојулушунун

ихтисар едилмәси, ишсизлијин сүр'әтлә артмасы, фирмаларын күтләви ифласа уғрамасы, сәһмләрин мәзәннәсинин кәскин ашағы дүшмәси вә с.-дә тәзаһүр едир. И.б.-а сәбәб капитализмин әсас зиддијјәти—истеһсалын ичтимаи характери илә мәнимсәмәнин хүсуси капиталист формасы арасындакы зиддијјәтдир. Капитализмдә истеһсал истеһсал хатиринә, јә'ни капитал јығымы хатиринәдир. Капиталын даһа да артмасы, мәнфәәт ардынча гачмаг зәһмәткешләрин кәлирләринин вә истеһлакынын чүзи артымы (бә'зән исә һәтта ихтисары) һесабына тә'мин едилир. Бурадан да истеһсалла истеһлак арасында әмәлә кәлән зиддијјәт кетдикчә чохалыр, партлајыш нөгтәсинә чатыр вә билавасигә И.б.-а сәбәб олур. «Истеһсал илә истеһлак арасында капитализмә хас олан зиддијјәт ондан ибарәтдир ки, истеһсал чох бөјүк сүр'әтлә артыр, рәгабәт бу истеһсала һәддән артыг кенишләнмәк мејли верир, һалбуки истеһлак (шәхси истеһлак) артырса да, сон дәрәчә зәиф артыр;... чәмијјәтин мәһсулдар гүввәләри артдығы һалда халгын истеһлакы мүвафиг дәрәчәдә артмыр, бу мәһсулдар гүввәләрдән зәһмәткеш күтләләринин хејринә истифадә едилмир» (Ленин В. И., Әсәр. там күллијјаты, ч. 4, сәһ. 169—170). Әмтәә истеһсалы әһалинин тә'дијә габилијјәтли тәләбиндән кәнара чыхдығына көрә И.б. ифрат әмтәә истеһсалы вә ифрат капитал јығымы характери алыр. И.б. синфи зиддијјәтләри даһа да кәскинләшдирир, чүнки доғурдуғу бәлаларын бүтүн ағырлығы, башлыча олараг, зәһмәткешләрин үзәринә дүшүр. Бу, синфи мүбаризәни күчләндирир; фәһлә синфинин шүурлулуғу, мүтәшәккиллији вә һәмрә'јлији артыр. И.б. чәмијјәт үчүн бөјүк тәсәррүфат иткиләринә сәбәб олур: истеһсал васитәләринин бөјүк һиссәсиндән истифадә едилмир, јүз минләрлә, һәтта милјонларла зәһмәткеш ишсиз галыр, күлли мигдарда мадди не'мәтләр капиталистләр тәрәфиндән мәһв едилир.

И.б. капиталист истеһсалынын дәрин зиддијјәтләрини даһа әјани нүмајиш етдирир. «... буржуа истеһсалы, бир тәрәфдән, мәһсулдар гүввәләри елә инкишаф етдирир ки, санки буржуа истеһсалы һеч дә мәһдуд бир ичтимаи әсас үзәриндә гурулмуш истеһсал дејилдир, дикәр тәрәфдән исә, буржуа истеһсалы мәһсулдар гүввәләри јенә дә јалныз һәмин мәһдудлуг чәрчивәси дахилиндә инкишаф етдирә биләр,—бу чәһәт бөһранларын, буржуа истеһсалында мејдана чыхан зиддијјәтләрин ән дәрини вә ән кизли галан сәбәбидир ки, буржуа истеһсалы һәмин зиддијјәтләр чәрчивәси дахилиндә һәрәкәт едир вә бу зиддијјәтләр, һәтта ән кобуд, сәтһи бахышда да, һәмин истеһсалын јалныз, тарихән кечичи бир форма олдуғуну көстәрир» (Маркс К., Изафи дәјәр нәзәријјәләри— «Капитал»ын IV чилди, һ. 3, Б., 1974, сәһ. 84—85).

Илк вахташыры И.б. (1825 ил бөһраны) Б. Британијада баш вермишдир. 1836 ил бөһраны игтисади чәһәтдән бирбиринә сых бағлы олан АБШ-ы вә Б. Британијаны, 1847 ил И. б.-ы Авропанын, демәк олар ки, бүтүн өлкәләрини бүрүмүшдү. Биринчи дүнја И. б.-ы 1857 илдә баш вермишдир. 1866 ил И.б.-ы хүсусән Б. Британијада кәскин олмушдур. 1873 ил дүнја И.б.-ы Австрија вә Алманијада башламыш, сонралар Б. Британијаны бүрүмүшдү. 1878 илдә баша чатан бу бөһран капитализм тарихиндә ән узун сүрән бөһран иди. 1882 ил И.б.-ы, әсасән, АБШ-ы вә Франсаны бүрүмүшдү; 1890 ил бөһраны Алманијада, АБШ-да, Франсада мүшаһидә олунмушдур. 1900—03 илләр бөһраны азад рәгабәт капитализми дөврү илә империализм дөврү арасында өзүнә мәхсус һәдд олмушдур. Бу бөһранда, әсасән, АБШ вә Алманија, гисмән Б. Британија вә Франса сарсынтылара мә'руз галмышды. Русијада И.б.-ын гытлыгла ејни вахта дүшмәси илә әлагәдар игтисади вәзијјәт хүсусилә ағыр иди. Империализм дөврүндәки илк И.б.—1907 ил бөһраны һеч дә әввәлки бөһранлардан аз дағыдычы олмады. О, АБШ игтисадијјатыны даһа чох бүрүдү. В. И. Ленин «Марксизм вә тәфтишчилик» мәгаләсиндә көстәрирди ки, 1907 ил бөһраны парлаг сурәтдә сүбут етди ки, бөһранлар капитализмин лабүд тәркиб һиссәси олараг галыр. В. И. Ленин ејни заманда көстәрирди ки, империализм дөврүндә «ајры-ајры бөһранларын формалары, ардычыллығы вә мәнзәрәси дәјишмишдир...» (Әсәр. там күллијјаты, ч. 17, сәһ. 22). 1929 илдә башлајан вә 1933 илин орталарына гәдәр давам едән чох кәскин дүнја И.б.-ы бүтүн капитализм системини көкүндән сарсытды. 1929—33 илләр дүнја И.б.-ы инһисарчы капитализмдән *дөвләт-инһисарчы капитализмә* кечилмәсини сүр'әтләндирди.

Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра илк дүнја И.б.-ы 1957 илин ахырларында башламыш, 1958 илин орталарынадәк давам едәрәк АБШ, Канада, Белчика вә Һолландијанын игтисадијјатыны бүрүмүшдү. 50—60-чы илләрдә бир сыра капиталист өлкәсинин нисбәтән сабит игтисади инкишафы белә бир буржуа вә тәфтишчи нәзәријјәнин мејдана кәлмәсинә сәбәб олду ки, куја тәсәррүфат просесләринин дөвләт тәрәфиндән тәнзимләнмәси методларыны тәкмилләшдирмәклә капитализмин бөһрансыз инкишафы имканлары мөвчуддур. Лакин капитализм керчәклији бу нәзәријјәни тезликлә тәкзиб етди. 70-чи илләрин әввәлләриндә капитализм системинин тәкрар истеһсал просесиндә бир сыра позулма һалларынын баш вермәси нөвбәти дүнја И.б.-ына кәтириб чыхарды; бөһран 1973 илин сонунда АБШ-да башлады вә 1974—75 илләрдә әслиндә бүтүн капитализм аләмини бүрүдү. Бөһран бүрүдүјү өлкәләрин сајына, даваметмә мүддәтинә, дәринлијинә вә дағыдычы гүввәсинә көрә 1957—58 илләрдәки дүнја И.б.-ыны әһәмијјәтли дәрәчәдә өтүб кечди вә бир сыра әламәтләринә көрә 1929—33 илләр бөһранына јахынлашды. 1973—75 илләр дүнја И.б.-ынын күчлү *инфлјасија* просесләри, валјута вә енержи бөһранлары (бах *Валјута бөһраны*), әрзаг вә еколожи проблемләрин кәскинләшмәси илә гарышмасы онун хүсусилә дәрин олмасына вә узун мүддәт давам етмәсинә сәбәб олмушду. 1973—75 илләрин И.б.-ы һәмчинин сүбут етди ки, буржуа дөвләти кортәбии игтисади просесләри, игтисадијјатын сикллик һәрәкәтини тәнзимләмәкдә мәһдуд имканлара маликдир. 70-чи илләрдә дөвләт антисикл тәнзимләмәнин өзүнүн бөһраны башланды; бу, капиталист өлкәләри һөкумәтләринин бөһранын гаршысыны алмаг вә ондан чыхыш јолуну тапмаг игтидарында олмадығыны көстәрди. Истеһсалын ичтимаиләшмә сәвијјәсинин әһәмијјәтли дәрәчәдә јүксәлмәси, тәсәррүфат һәјатынын бејнәлмиләлләшдирилмәси вә дәринләшмәси шәраитиндә, мүһарибәдән сонракы илләрдә ишләниб һазырланмыш антисикллик тәнзимләмәнин форма вә методлары 70-чи илләрдә өз еффектлијини итирди. И.б. буржуа чәмијјәти мәһсулдар гүввәләринин истеһсал мүнасибәтләри характеринә ујғун кәлмәдијини нүмајиш етдирир, дөври олараг мадди вә инсан еһтијатларынын исрафы баһасына инкишаф едән капиталист истеһсал үсулунун кечичи характерини ашкара чыхарыр. И.б. зәһмәткешләри бөһранлардан, ишсизликдән, истисмардан азад јени ичтимаи гурулуш—*сосиализм* уғрунда мүбаризәнин зәрури олмасы гәнаәтинә кәтирир.

Әд.: Маркс К., Капитал, ч. 1, Б., 1969, ч. 3, Б., 1960; јенә онун, Изафи дәјәр нәзәријјәләри («Капитал»ын IV чилди), һ. 1—3, Б., 1967—74; Енкелс Ф., Анти-Дүринг, Б., 1967; Ленин В. И., Базарлар мәсәләси дејиләч мәсәләјә даир, Әсәр. там күллијјаты, ч. 1; јенә онун, Русијада капитализмин инкишафы, јенә орада, ч. 3; Коммунист вә Фәһлә Партијаларынын Бејнәлхалг Мүшавирәси. Сәнәдләр вә материаллар, Б., 1970; Брежнев Л. И., Ленин јолу илә, ч. 1—7, Б., 1970—80; Теория и история экономических кризисов и циклов, т. 1—3, М., 1959—64; Современные циклы и кризисы [Сб. статей], М., 1967; «Мировая экономика и международные отношения», 1973, № 6—8, 1975, № 4—6; Углубление общего кризиса капитализма, М., 1978; Сажина М. А., Буржуазное государство и экономический цикл. К вопросу о модификации современного экономического цикла, М., 1978.

ИГТИСАДИ ВӘ ИЧТИМАИ ШУРА—бах *Бирләшмиш Милләтләр Тәшкилатынын Игтисади вә Ичтимаи Шурасы.*

ИГТИСАДИ ГАНУНАУЈҒУНЛУГЛАР—бах *Игтисади ганунлар.*

ИГТИСАДИ ГАНУНЛАР—инсан чәмијјәти инкишафынын мүхтәлиф пилләләриндә мадди не'мәтләрин истеһсалы, бөлкүсү, мүбадиләси вә истеһлакы просесиндә игтисади һадисәләрин зәрури, сабит, тәкрарланан, дахили маһијјәт, сәбәбијјәт вә гаршылыглы асылылыг әлагәләри. И.г. ајры-ајры ичтимаи-игтисади формасијалара мүвафиг *истеһсал мүнасибәтләри* системинин мөвчудлуғу, фәалијјәти вә инкишафы ганунларыдыр. И.г. да тәбиәт ганунлары кими објектив характер дашыјыр. Бунунла јанашы тәбиәт ганунларындан фәргли олараг И.г. јалныз чәмијјәт үзвләринин әмәк вә истеһсал васитәсилә тәзаһүр едир. «Инсанлар өз тарихләрини өзләри јарадырлар, лакин бу тарихи истәдикләри кими јаратмырлар, өзләринин сечдији шәраитдә дејил, билаваситә мејданда олан, онлара верилән вә кечмишдән галмыш шәраитдә јарадырлар» (Маркс К., бах Маркс К. вә Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 1, Б., 1978, сәһ. 436).

И.г. тарихи характер дашыјыр. Фәалијјәт көстәрмә мүддәтинә вә мәзмунуна көрә И.г. ашағыдакы кими груплашдырылыр: 1) бүтүн ичтимаи-игтисади формасијаларда фәалијјәт көстәрән үмуми И.г. (мәс., истеһсал мүнасибәтләринин мәһсулдар гүввәләрин характеринә ујғунлуғу гануну, әмәк мәһсулдарлығынын артмасы гануну,

jүксәлән тәләбат гануну, вахта гәнаәт гануну вә с.); 2) бир нечә формасијада фәалијјәт көстәрән үмуми И.г. Бураја, әмтәә истеһсалынын бүтүн ганунлары, дәјәр гануну, пул тәдавүлү гануну, тәләб вә тәклиф гануну вә с. аиддир; 3) јалныз бир формасијада вә ја онун мүәјјән фазасында фәалијјәт көстәрән с п е с и ф и к И.г. (капитализмдә— изафи дәјәр гануну, капитал јығымы гануну, капиталист әһали артыглығы гануну; сосиализмдә—х.т.-нын планаујғун, пропорсионал инкишафы гануну, әмәјә көрә бөлкү гануну вә с.). Һәр бир мөвчуд ичтимаи-игтисади формасијанын И.г.-ы бир-бирилә үзви әлагәдә вә гаршылыглы асылылыгда олмагла мүәјјән систем—мөвчуд истеһсал үсулунун И.г. системини тәшкил едирләр. И.г. системиндә исә мүәјјәнедичи, истигамәтверичи вә мәркәзи мөвге һәмин чәмијјәтин *әсас игтисади ганунуна* мәхсусдур. Антагонист чәмијјәтләрдә И.г.-ын дәрк едилмәси вә онлардан истифадә синфи характер дашыјыр, јә'ни истеһсал васитәләри саһибләринин мәнафејинә хидмәт едир. Јалныз сосиализмдә И.г.-дан там елмиликлә, планаујғун шәкилдә вә бүтүн чәмијјәт үзвләринин мәнафеји наминә истифадә едилир. Сосиализмдә И.г.-дан истифадәнин елми әсаслары К. Марксын, Ф. Енкелсин, В. И. Ленинин әсәрләриндә шәрһ олунмушдур; бунлар Сов.ИКП-нин, дикәр коммунист вә фәһлә партијаларынын сәнәдләриндә, марксист алимләрин әсәрләриндә ишләниб һазырланыр вә инкишаф етдирилир. И. г.-дан истифадә коммунист вә фәһлә партијаларынын, сосиалист дөвләтинин игтисади сијасәти васитәсилә һәјата кечирилир.

Әд.: М а р к с К., Сијаси игтисадын тәнгидинә даир. Мүгәддимә, Б., 1955; ј е н ә о н у н, Гота програмынын тәнгиди, Б., 1964; ј е н ә о н у н, Биринчи нәшрә мүгәддимә. Капитал, ч. 1, Б., 1969; ј е н ә о н у н, Икинчи нәшрә сөзарды, јенә орада; ј е н ә о н у н, Капитал, ч. 3, фәсил 13, Б., 1960; Е н к е л с Ф., Анти-Дүринг, бөлмә 2, фәсил 1, бөлмә 3, фәсил 2—4, Б., 1967; ј е н ә о н у н, Лудвиг Фејербах вә классик алман фәлсәфәсинин сону, Б., 1976; Л е н и н В. И., Материализм вә емпириокритисизм, Әсәр. там күллијјаты, ч. 18; ј е н ә о н у н, Сосиализмин бир даһа мәһв едилмәси, Әсәрләри, ч. 20; ј е н ә о н у н, Карл Маркс, јенә орада, ч. 21; ј е н ә о н у н, Фәлсәфә дәфтәрләри, јенә орада, ч. 38; Сов. ИКП Програмы, Б., 1977; Антимарксист игтисади нәзәријјәләрин тәнгиди, Б., 1975; А б а л к и н Л. И., Экономические законы социализма, М., 1971; П е р в у ш и н С. П., Экономические законы в развитом социалистическом обществе. Особенности проявления и использования, М., 1974; К а ш и н В. Н., Познание и использование экономических законов при социализме, М., 1975; Специфика действия экономических законов в мировом социалистическом хозяйстве, М., 1979.

ИГТИСАДИ ЕФФЕКТЛИК— истеһсалын нәтичәси (мәһсулу) илә мадди хидмәтләр, әмәк вә истеһсал васитәләри мәсрәфләри арасындакы нисбәт. Сосиалист тәсәррүфатында И.е. игтисади инкишафы характеризә едән мүһүм көстәричидир. Капиталист тәсәррүфатында исә И.е. капиталистин әлдә етдији мәнфәәтлә чәкдији хәрчин—аванс етдији әсас вә дөврijјә капиталынын нисбәтидир.

ИГТИСАДИ ИНКИШАФ СӘВИЈЈӘСИ—мүәјјән тарихи вахтда өлкәнин (бир груп өлкәнин, игтисади р-нун) х.т.-нын (ичтимаи истеһсалын) вәзијјәти. И.и.с. үмумиләшдиричи анлајыш олуб бир нечә көстәричи групу илә характеризә олунур: 1) адамбашына *ҹәмму ичтимаи мәһсул*, *милли кәлир*, мадди не'мәтләр истеһсалы; 2) ичтимаи истеһсалын структуру (х.т.-нда сәнаје вә к.т.-нын пајы вә с.); 3) әһалинин мәшғулијјәтинин кәмијјәт вә кејфијјәт сәвијјәси; 4) тәбии еһтијатлардан истифадә сәвијјәси; 5) ичтимаи истеһсалын тәшкили вә игтисади еффектлији. И.и.с.-ни *игтисади потенсиалдан* фәргләндирмәк лазымдыр. Кичик өлкә мәһдуд игтисади потенсиала, бунунла јанашы јүксәк И.и.с.-нә малик ола биләр. Капитализмдә *капитализмин игтисади вә сијаси инкишафынын гејри-бәрабәрлији ганунунун* фәалијјәти нәтичәсиндә игтисадијјатын ајры-ајры саһәләри, һабелә бә'зи өлкәләр сычрајышларла инкишаф едир; бу да онларын арасында сијаси вә игтисади рәгабәти кәскинләшдирир. ССРИ-дә сосиализм гуручулуғунун башланғычында өлкәнин И.и.с. чох ашағы иди. Сосиализм гуручулуғу просесиндә сәнајенин мүасир саһәләринин јарадылмасы, к.т.-нын интенсивләшдирилмәси, милли кадрларын һазырланмасы әсасында өлкәнин И.и.с. хејли артды, сосиализмин мадди-техники базасы јарадылды, мүттәфиг респ.-ларын И.и.с. таразлашдырылды. 1913—78 илләрдә ССРИ-дә милли кәлир 71, сәнаје мәһсулу 152, к.т.-нын үмуми мәһсулу 3, 7, сәнаје вә тикинтидә чалышан фәһләләрин реал кәлири (бир нәфәр ишчијә дүшән кәлир һесабы илә) 10,2, кәндлиләрин реал кәлири (бир нәфәр ишчијә дүшән реал кәлир һесабы илә) 14,7 дәфә артмышдыр. Азәрб.ССР-дә 1940—78 илләрдә сәнаје мәһсулу 10,38, к.т.-нын үмуми мәһсулу 4,57 дәфә, 1970—78 илләрдә милли кәлир 1,73 дәфә, адамбашына реал кәлир 1,33 дәфә артмышдыр. Инкишаф етмиш сосиализм дөврүндә *коммунизмин мадди-техники базасы* јарадылдыгча И.и.с. дә јүксәлир.

Дикәр сосиалист өлкәләри дә И.и.с.-нин јүксәлдилмәсиндә әһәмијјәтли мүвәффәгијјәтләр газанмышлар. Дүнја сосиализм системиндә сосиалист өлкәләринин И.и.с.-нин таразлашмасынын објектив игтисади гануну фәалијјәт көстәрир. Игтисади сәвијјәләрин јахынлашдырылмасы дүнја сосиализминин дүнја капитализминә нисбәтән әсас үстүнлүкләриндән биридир.

ИГТИСАДИ ИСЛАҺАТ(1965), ССРИ-дә—Сов.ИКП МК-нын 1965 ил Март вә Сентјабр пленумларындан сонра тәсәррүфатчылығын јени системинә кечилмәси; тәсәррүфатчылығын јени системи мәркәзләшдирилмиш планлашдырманын тәкмилләшдирилмәсинә, игтисади идарәетмә методларындан даһа кениш истифадә олунмасына, мүәссисә вә тәсәррүфат тәшкилатларынын оператив-тәсәррүфат мүстәгиллијини кенишләндирмәјә, истеһсалын еффектлијинин јүксәлдилмәсиндә зәһмәткеш коллективләринин мәс'улијјәтини артырмаға вә мадди марағыны күчләндирмәјә әсасланыр. И.и. *елми-техники ингилаб* шәраитиндә истеһсалын инкишаф сәвијјәсинин вә мигјасынын артмасындан, тәсәррүфат әлагәләринин кетдикчә мүрәккәбләшмәсиндән ирәли кәлмишдир. И.и. сосиалист истеһсал мүнасибәтләринин, әсас е'тибарилә чәмијјәтлә (ваһид тәсәррүфат организми кими) мүәссисәләр (онун тәркиб һиссәләри кими) арасындакы мүнасибәтләрин тәкмилләшдирилмәсиндә јени мәрһәлә олду. И.и. бүтүнлүклә тәсәррүфат һесабына, гијмәт, мәнфәәт, кредит вә мүкафатдан кениш истифадә олунмасына кечилмәси илә характеризә олунур. И.и. идарәетмә саһәсиндә мәркәзләшдирилмиш рәһбәрлији истеһсалын инкишафынын даһа мүһүм перспектив мәсәләләринин, һәмчинин игтисади идарәетмә методларынын даһа кениш тәтбиги мәсәләләринин һәллинә јөнәлтди. ССРИ-дә И.и.-ын кедишиндә саһә үзрә идарәетмәнин бәрпасы вә күчләндирилмәсинин, истеһсал вә елм-истеһсал, иттифаг (респ.) сәнаје бирликләри јаратмаг јолу илә идарәетмә һалгаларынын ихтисарынын бөјүк әһәмијјәти олду. И.и. *сосиализм јарышынын* инкишафына көмәк етди. И.и.-ын кедишиндә мәркәзләшдирилмиш планлашдырманын ролу артды.

И.и.-ын тәркиб һиссәси топдансатыш гијмәтләринин ислаһатыдыр. Топдансатыш гијмәтләринин ислаһаты дөврүндә (1967) гијмәтләрин истеһсалын фондтутуму нәзәрә алынмагла планлашдырылмасына кечилди. И.и.-ын кедишиндә әмтәә-пул мүнасибәтләринин вә дәјәр категоријаларынын х.т.-да истифадәси хејли дәрәчәдә кенишләнди. Буна истинад едән буржуа игтисадчылары ислаһатын мәзмунуну тәһриф етмәјә чалышмыш, ислаһаты сосиализмин өз әсасларындан, јени чәмијјәт гуручулуғунун марксист-ленинчи принсипләриндән имтина етмәк, капитализмә доғру тәкамүлә, јахуд ики системин «конверкенсијасы»на (јахынлашмасына) сүбут кәтирмәклә сосиализмин «либераллашмасы» кими шәрһ етмәјә чәһд көстәрмишләр. Лакин һәјат көстәрди ки, И.и. сосиалист истеһсалынын тәшкилинин В. И. Ленин тәрәфиндән ишләнилмиш вә ССРИ, һабелә дикәр сосиалист өлкәләринин тәсәррүфат гуручулуғу тәчрүбәси илә зәнкинләшмиш тәсәррүфатчылыг принсипләринин тәкмилләшдирилмәсинә вә тәдричән һәјата кечирилмәсинә јөнәлдилән конкрет формаларынын даһа да инкишаф етдирилмәсидир.

Әд.: Сов.ИКП XXIII гурултајынын материаллары, Б., 1966; Сов.ИКП XXIV гурултајынын материаллары, Б., 1971; Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, Б., 1976; С а н и н а Ј. И., Тәсәррүфат ислаһаты вә истеһсалын сәмәрәлилијинин јүксәлдилмәси, Б., 1973; Экономическая реформа; ее осуществление и проблемы, М., 1969; Основы и практика хозяйственной реформы в СССР, М., 1971; Хозяйственный расчет в социалистической экономике, М., 1976; Совершенствование хозрасчетного механизма развития производства, М., 1978.

ИГТИСАДИ ЈҮКСӘЛИШ МӘРҺӘЛӘЛӘРИ НӘЗӘРИЈЈӘСИ—тарихи инкишафын буржуа консепсијасы; чәмијјәтин тәкамүлүнүн тәһлилиндә техниканын инкишаф сәвијјәсини вә ири сәнаје истеһсалынын һөкмранлығыны өн плана чәкир; истеһсал мүнасибәтләринин характерини инкар едир, сәнајечә инкишаф етмиш капиталист вә сосиалист өлкәләринин игтисади системләрини «сәнаје чәмијјәти» кими ејни типли тәсәввүр едир. «Сәнаје чәмијјәти» буржуа нәзәријјәсинин мүхтәлиф нөвләриндән биридир. 20 әсрин 50-чи илләринин ахырларында У. *Ростоу* тәрәфиндән ичтимаи-игтисади формасијалар һаггында марксист тә'-

лиминә гаршы ирәли сүрүлмүшдүр. Бу нәзәријјәјә көрә чәмијјәтин ики әсас типи бунлардыр: «ән'әнәви» (капитализмәгәдәрки) вә «сәнаје» (капитализм); тарихи инкишаф исә игтисади јүксәлишин беш мәрһәләси илә характеризә олунур: 1) «ән'әнәви чәмијјәт»; 2) «ирәлиләјиш» үчүн шәраит һазырланмасы мәрһәләси; 3) «ирәлиләјиш» мәрһәләси вә сәнаје инкишафына кечид; 4) «сәнаје чәмијјәти»; 5) «күтләви истеһлак» мәрһәләси. Ростоу иддиа едирди ки, һәр бир өлкәдә сәнајенин инкишафы вә сәнајеләшдирмә лабүд олараг Гәрбдәки нәтичәләрә кәтириб чыхармалыдыр вә бу, күја истеһсал мүнасибәтләринин характериндән асылы олмадан баш верәчәкдир. Ростоуја көрә, сосиалист өлкәләри инкишаф етмиш капиталист өлкәләринин кечмиш олдуглары мәрһәләләри күја тәкрар едирләр. Беләликлә, методоложи чәһәтдән гүсурлу олан инкишаф мәрһәләләри консепсијасында техноложи детерминизм психоложи детерминизмлә, бир чох чәһәтдән тарихи инкишафын волјунтарист изаһы илә әлагәләндирилир вә бүтөвлүкдә капитализмин мәддаһы кими чыхыш едир.

Әд.: Осадчая И. М., Критика современных буржуазных теорий экономического роста, М., 1963; Альтер Л. Б., Избр. произведения. Буржуазная политическая экономия США, М., 1971; Рейснер Л. И., Развивающиеся страны: очерк теорий экономического роста, М., 1976.

ИГТИСАДИ КАТЕГО́РИЈА — реал мөвчуд олан *истеһсал мүнасибәтләринин* нәзәри (мүчәррәд) ифадәси. Елми анлајышлар системиндә И.к.-нын објектив аләмин ин'икасы үсулу кими елми тәһсилини илк дәфә марксизм вермишдир. И.к. сијаси игтисад методуна ујғун олараг истеһсал мүнасибәтләринин дәркедилмә дәрәчәси кими чыхыш едир, ичтимаи истеһсалын инкишафынын һәр бир тарихи мәрһәләсинә хас олан һадисә вә просесләри ифадә едир. И.к. системинә бүтүн истеһсал үсулларына хас олан үмуми И.к. (әмәк бөлкүсү, зәрури мәһсул вә с.); бир нечә истеһсал үсулуна мәхсус олан хүсуси И.к. (мәс., әмтәә-пул мүнасибәтләри категоријалары, әмтәә, дәјәр, гијмәт) вә јалныз мүәјјән истеһсал үсулуна аид спесифик И.к. (феодал рентасы, капитал, изафи дәјәр, әсас фондлар вә с.) дахилдир. Истеһсал васитәләри үзәриндә хүсуси мүлкијјәтә әсасланан *әмтәә истеһсалы* шәраитиндә истеһсал мүнасибәтләринин маддиләшмәси баш верир (бах *Әмтәә фетишизми*) вә бу заман И.к. керчәклик һаггында тәһриф олунмуш тәсәввүр јарадыр; инсанлар арасындакы мүнасибәт шејләр арасындакы мүнасибәт кими чыхыш едир (бах һәмчинин *Игтисади мәнафеләр*).

И.к. *игтисади ганунларын* дәрк едилмәси вә онлардан истифадә олунмасы просесиндә мүһүм јер тутур. Бу, хүсусән социализм шәраитиндә мүһүм әһәмијјәт кәсб едир.

ИГТИСАДИ КИБЕРНЕ́ТИКА — *кибернетиканын* идеја вә методларынын игтисади системләрә тәтбиги илә мәшғул олан елми истигамәт. И.к. игтисадијјата, һәмчинин онун структур вә фәалијјәт һалгаларына системләр кими бахыр. И.к. игтисади објектләрдә идарәетмә просесләрини тәдгиг едир. «И.к.» термини илк дәфә 1960-чы илләрин әвәлләриндә В. С. *Немчиновун*, О. Ланкенин, Г. Греневскинин (Полша) вә С. Бирин (Б. Британија) әсәрләриндә ирәли сүрүлмүшдүр. Лакин И.к.-нын бир чох мүһүм мүддәасы хејли әввәл формалашмышдыр. Ф. *Кененин* «игтисади чәдвәли»ндә (1758) игтисадијјат систем кими тәсвир едилир; игтисадијјата систем бахымы К. Марксын вә В. И. Ленинин әсәрләриндә инкишаф етдирилмиш вә елми чәһәтдән әсасландырылмышдыр. И. к. бир-бирилә сых әлагәдә олан үч әсас истигамәтдә инкишаф едир. Игтисади системләр вә моделләр нәзәријјәси И.к.-нын үмумиләшдиричи бөлмәсидир; игтисадијјатын системли тәһлили вә моделләшдирилмәси, игтисади системләрин структурунун вә фәалијјәтинин моделләрдә әкс олунмасы методолокијасыны, игтисади-ријази моделләр комплексинин тәснифаты вә гурулмасы мәсәләләрини, игтисади системләрин фәалијјәтиндә игтисади тәнзимләмә, мүхтәлиф стимулларын вә тә'сирләрин нисбәти вә гаршылыглы ујғунлуғу проблемләрини вә с. тәдгиг едир. Игтисади информасија нәзәријјәси игтисадијјата информасија системи кими бахыр. О, х.т.-нда дөвр едән информасија ахынларыны, информасија каналларынын вә бунлар васитәсилә верилән мә'луматларын характеристикасыны, игтисади өлчүләрини вә үмумијјәтлә, игтисадијјатдакы ишарәләр системини, мә'луматларын ишләнмәси просесләрини вә с. мәсәләләри өјрәнир. Игтисадијјатда идарәетмә системләри нәзәријјәси И.к.-нын дикәр бөлмәләринин тәдгигини конкретләшдирир вә вәһдәт һалында бирләшдирир. О, х.т. вә ајры-ајры тәсәррүфат објектләринин идарә олунмасы системләринин комплекс өјрәнилмәсинә вә тәкмилләшдирилмәсинә, нәтичәдә исә онларын оптимал фәалијјәт көстәрмәсинә јөнәлдилмишдир. Бурада планлашдырма проблемләринә вә планларын һәјата кечирилмәсинә, идарәетмә практикасында игтисади-ријази моделләр комплексләриндән вә дикәр елми методлардан истифадә едилмәсинә, игтисади, инзибати, һүгуги вә дикәр стимулларын вә идарәетмә нормаларынын дахилән ујғунлашдырылмыш комплексләринин ишләниб һазырланмасына, тәсәррүфатын идарә олунмасы просесиндә инсан амилләринин (сосиал, психоложи вә с.) өјрәнилмәсинә, автоматлашдырылмыш идарәетмә системләриндә (АИС) инсанларын вә машынларын гаршылыглы тә'сиринә, АИС-и бүтүнлүклә лајиһәләшдирмәк вә тәтбиг етмәк проблемләринә бөјүк диггәт јетирилир. ССРИ-дә бу истигамәтдә х.т.-нын идарә олунмасынын бүтүн сәвијјәләриндә — ССРИ Дөвләт План Комитәси системи вә саһәләрин АИС-индән тутмуш мүәссисәләрин АИС-инәдәк тәдгигатлар апарылыр вә тәтбиги ишләр көрүлүр.

Әд.: бах *Кибернетика* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ИГТИСАДИ МАТЕРИАЛИ́ЗМ — тарихин биртәрәфли баша дүшүлмәси. И.м. 19 әсрин сонунда марксизмин онун әлејһдарлары тәрәфиндән тәһриф едилмәси нәтичәсиндә јаранмышды. «... марксизмсиз кечинә билмәјән синифләрин... тәбәгәләри... марксизми сон дәрәчә биртәрәфли, ејбәчәр шәкилдә мәнимсәмишдиләр, онлар бу вә ја башга «шүарлары», тактика мәсәләләринә бу вә ја башга чаваблары әзбәрләмиш, лакин һәмин чавабларын марксист ме'јарларыны баша дүшмәмишдиләр» (Ленин В. И., Әсәрләри, ч. 17, сәһ. 27). И.м.-ә көрә, ичтимаи инкишафын јеканә һәрәкәтверичи гүввәси игтисадијјатдыр. И.м. сијасәтин вә сијаси тә'сисатларын, идејаларын, нәзәријјәләрин тарихи просесдәки ролуну ја инкар едир, ја да азалдыр. И. м. тарихин материалист анлајышыны вулгарлашдырмаг чәһдидир. Гәрбдә Е. Бернштејн, Русијада исә *«легал марксизм»ин*, «игтисадчылығын» нүмајәндәләри И.м.-ин тәрәфдары олмушлар.

ИГТИСАДИ МӘНАФЕЛӘР — инсан фәалијјәтинин објектив сәбәби; ичтимаи истеһсал системиндә онларын јерини әкс етдирир. Ф. Енкелс көстәрир ки, «һәр бир мөвчуд чәмијјәтин игтисади мүнасибәтләри ән әввәл мәнафе кими тәзаһүр едир» (Маркс К., Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 1, Б., 1953, сәһ. 612). И.м.-ин елми изаһыны илк дәфә марксизм вермишдир. Марксизмә көрә, ичтимаи һадисәләрин әсасыны мүәјјән синифләрин мәнафејини әкс етдирән *истеһсал мүнасибәтләри* тәшкил едир (Ленин В. И., Әсәр. там күллијјаты, ч. 1 сәһ. 559—60). Ичтимаи мүнасибәтләрин тәзаһүр формасы олан И.м. ичтимаи һәрәкатын вә синфи мүбаризәнин ән башлыча сәбәбидир. Капитализмдә буржуа истеһсал мүнасибәтләри капиталистләрин изафи дәјәр мәнимсәмәјә чан атмасы шәклиндә тәзаһүр едир.

Сосиализмдә ичтимаи мүлкијјәт әсасында үмумхалг мәнафеји әсас көтүрүлмәклә зәһмәткешләрин И.м.-инин бирлији тә'мин едилир. Үмумхалг мәнафеји илә јанашы сосиализмдә фәһлә вә кәндлиләрин, зијалыларын, истеһсал мүәссисәләри коллективләринин И.м.-и, шәхси И.м. вә с. мәнафеләр мөвчуддур. Үмумхалг И.м.-инин ифадәчиси сосиалист дөвләтидир.

ИГТИСАДИ МҮНАСИБӘТЛӘР — бах *Истеһсал мүнасибәтләри*.

ИГТИСАДИ ПОТЕНСИА́Л — мүәјјән тарихи вахтда х.т. саһәләринин сәнаје вә к.т. мәһсуллары истеһсал етмәк, әсаслы тикинти ишләри көрмәк, јүк дашымаг, әһалијә хидмәт көстәрмәк имканларынын мәчмусу. И.п. әмәк еһтијатларынын кәмијјәти вә онларын пешә һазырлығынын кејфијјәти; сәнаје вә тикинти тәшкилатларынын истеһсал күчүнүн һәчми, к.т.-нын истеһсал имканлары, нәгл. магистралларынын уз. вә мөвчуд нәгл. васитәләри, гејри-истеһсал саһәләринин инкишафы, елм вә техниканын инкишаф сәвијјәси, өјрәнилмиш фајдалы газынтылар еһтијаты, јә'ни чәмијјәтин мәһсулдар гүввәләрини тәшкил едән үнсүрләрин мәчмусу илә мүәјјән едилир; өлкәнин *милли сәрвәтинин* һәчминдән асылыдыр. И.п. сосиал категоријадыр. Капитализм шәраитиндә И.п.-дан сосиализм бирлији өлкәләринә игтисади вә һәрби тәзјиг көстәрмәк, игтисадијјаты зәиф инкишаф етмиш өлкәләри игтисади вә сијаси чәһәтдән асылы етмәк, сатыш базарлары уғрунда мүбаризә апармаг, јүксәк мәнфәәт көтүрмәк, зәһмәткешләри истисмар етмәк вә с. амили кими истифадә олунур. Сосиализмдә И.п. сосиалист өлкәләринин игтисади мүстәгиллијини вә мүдафиә гүдрәтини, халгын мадди вә мәдәни һәјат сәвијјәсинин јүксәлдилмәси һесабына зәһмәткешләрин тәләбатыны даһа долғун тә'мин етмәјә, иш-

кишаф едән өлкәләрә јардым көстәрмәјә јөнәлдилмишдир. ССРИ дүнја сәнаје мәһсулунун 1/5-ни һазырлајыр вә сәнаје истеһсалынын һәчминә көрә дүнјада 2-чи јери тутур. ССРИ полад вә чугун әридилмәсинә, нефт вә көмүр (әмтәәлик) һасилатына, дәмир, кокс, трактор, магистрал тепловозлар вә електровозлар (1977), семент, јығма дәмир-бетон конструксијалар вә деталлар, тахта шалбан, дәри ајаггабы, јун парча, кәрә јағы, минерал күбрә вә с. мәһсул нөвләри истеһсалына көрә дүнјада 1-чи јери тутур (1978).

ИГТИСАДИ ПРОГНОЗ — игтисадијјатын вә онун ајры-ајры үнсүрләринин кәләчәк инкишаф истигамәтләри һаггында елми тәдгигатлар системи. Сосиалист өлкәләриндә И.п. мәһсулдар гүввәләрин вә истеһсал мүнасибәтләринин инкишаф проблемләрини бүтөвлүкдә әһатә едир. Сосиализмдә И.п.-ун ишләниб һазырланмасы х.т.-нын планлашдырылмасы просесинин елми-аналитик мәрһәләси, конкрет план һәллинин вә план тапшырыгларынын һазырланмасынын тәдгигат әсасыдыр. И.п.-да кәләчәк инкишафын објектив имканларына фәал тә'сир едәчәк вариантлар тәһлил едилир. Х.т.-нын инкишаф планларынын ишләниб һазырланмасында И.п.-ун мүһүм ролу вар. И.п.-ун методолокијасы чәмијјәтин инкишаф ганунаујғунлуглары, игтисади ганунларын објектив характери, сосиалист кениш тәкрар истеһсалы, сосиализм вә коммунизмин мадди-техники базасынын јарадылмасы һаггында марксизм-ленинизм тә'лиминә әсасланыр. И.п.-ун ишләниб һазырланмасында мүхтәлиф конкрет методлардан (*екстраполјасија*, регрессија вә *коррелјасија* методлары, норматив метод вә с.) истифадә олунур.

Капиталист өлкәләриндә И.п. буржуа игтисади јүксәлиш вә сосиал инкишаф консепсијаларына әсасланыр.

ИГТИСАДИ РАЈОНЛАР, ССРИ-нин игтисади рајонлары — Совет һакимијјәтинин илк илләриндән башлајараг *игтисади рајонлашдырма* өлкәнин х.т.-нын елми әсаслар үзәриндә тәртиб олунан инкишаф планларынын мүһүм тәркиб һиссәсини тәшкил етмишдир. Өлкәдә мәһсулдар гүввәләрин инкишафында әлдә едилән наилијјәтләр, ичтимаи истеһсалын әрази үзрә сосиалист принсипләри әсасында јенидән тәшкили ССРИ-дә игтисади р-нлашдырма шәбәкәсинин даим тәкмилләшмәсинә сәбәб олмушдур. ССРИ-дә һазырда гүввәдә олан И.р. 1963 илдә тәсдиг олунмуш, 1966 илдә исә дәгигләшдирилмишдир. Өлкәнин әразиси 18 бөјүк игтисади р-на бөлүнүр.

Шимал-Гәрб игтисади р-ну. РСФСР-ин Авропа һиссәсинин шм.-ыны әһатә едир. Тәркибинә Ленинград, Псков, Новгород, Вологда, Архангелск, Мурманск вил.-ләри, Карелија МССР вә Коми МССР дахилдир. Саһ. 1663 мин *км²*-дир. Тәбии еһтијатларла (даш көмүр, нефт, тәбии газ, боксит, никел, мис, апатит вә с.) зәнкиндир. ССРИ-нин Авропа һиссәсинин мешә еһтијатынын 60%-и бурададыр. Машынгајырма (хүсусилә кәмигајырма, електротехника, чиһазгајырма), мешә, селлүлоз-кағыз вә ағач е'малы, јүнкүл, јејинти, һәмчинин кимја, әлван вә гара металлуркија, јаначаг сәнајеси, електроенеркетика инкишаф етмишдир. К.т.-нда сүдлүк вә сүдлүк-әтлик һејвандарлыг, тәрәвәзчилик, картофчулуг, кәтанчылыг әсас јер тутур. Нәгл. (хүсусилә дәниз нәгл.) бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Бу р-н өлкәнин мүһүм елми-техники базасыдыр.

Мәркәз игтисади р-ну. ССРИ-нин Авропа һиссәсинин мәркәзини әһатә едир. Тәркибинә Москва, Калинин, Рјазан, Смоленск, Владимир, Иваново, Кострома, Јарославл, Брјанск, Калуга, Орјол, Тула вил.-ләри дахилдир. Саһ. 485 мин *км²*-дир. Әсас тәбии еһтијатлары гонур көмүр, торф, фосфорит, дәмир филизидир. ССРИ-нин кениш истеһсал профилли мүһүм сәнаје р-нудур. Үмумиттифаг мигјасында јүксәк инкишаф етмиш машынгајырма (әсасән нәгл. машынгајырмасы, дәзкаһгајырма, електротехника вә електроника), јүнкүл (әсасән тохучулуг), кимја (хүсусилә резин) сәнајеси, һәмчинин тикинти материаллары истеһсалы (әсасән шүшә) илә танынар. Елми-техники вә лајиһә ишләри үзрә ихтисаслашмышдыр. Р-н ССРИ-дә тәчрүбә-конструктор ишләринин әсас базасыдыр. Мүһүм к.т. р-нудур. Тахыл, кәнаф, шәкәр чуғундуру, күнәбахан истеһсалы инкишаф етмишдир. Шәһәр әһалисини тәзә к.т. мәһсуллары (сүд, тәрәвәз, әт вә с.) илә тәчһиз едир. Бөјүк нәгл. системинә маликдир. Р-н дашынан јүкләрин һәчминә көрә өлкәдә 2-чи (Донетск-Днепрбоју игтисади р-нундан сонра), сәрнишин дашынмасына көрә исә 1-чи јери тутур.

Волга-Вјатка игтисади р-ну. ССРИ-нин Авропа һиссәсинин мәркәзиндә, Шәрги Авропа дүзәнлијинин ш. јарысындадыр. Тәркибинә Горки вә Киров вил.-ләри. Мари МССР, Мордва МССР, Чуваш МССР дахилдир. Саһ. 263 мин *км²*-дир. Әсас тәбии еһтијатлары мешә материаллары вә фосфоритдир. Рајонун х.т. сәнајенин вә мешә тәсәррүфатынын к.т.-на нисбәтән үстүнлүјү илә характеризә олунур. Машынгајырма (автомобилләр, чај кәмиләри вә с.), кимја, ағач е'малы, кағыз-селлүлоз сәнајеси инкишаф етмишдир. Р-н өлкәнин мүһүм узунлифли кәтан вә кәнаф истеһсалы р-нларындандыр. Игтисади әлагәләри д.ј. вә су нәгл. иләдир.

Мәркәзи Гараторпаг игтисади р-ну. ССРИ-нин Авропа һиссәсиндә Гараторпаг зонанын мәркәзиндәки әразиләри әһатә едир. Орта Русија јүксәклијинин ч.-уну вә Ока-Дон дүзәнлијинин ш.-ини тутур. Тәркибинә Белгород, Воронеж, Курск, Липетск, Тамбов вил.-ләри дахилдир. Саһ. 168 мин *км²*-дир. Үмумиттифаг әһәмијјәтли тәбии еһтијатлары к.т.-на јарарлы торпаглар (р-н әразисинин 82%-и), Курск магнит аномалијасынын (КМА) дәмир филизи, доломит, табаширдир. Ән'әнәви к.т. вә јејинти сәнајеси үзрә ихтисаслашмыш р-н КМА базасындан комплекс истифадә әсасында сүр'әтлә инкишаф едән мә'дән сәнајеси, гара металлуркија, чох метал тутумлу машынгајырма вә тикинти материаллары сәнајеси илә тәкмилләшир. Әкинчилик шәкәр чуғундуру, јағлы вә дәнли биткиләр истеһсалы үзрә ихтисаслашмышдыр. Һејвандарлыг инкишаф етдирилир. Д.ј. шәбәкәси сыхдыр.

Волгабоју игтисади р-ну. Өлкәнин мәркәзи р-нлары, Укр.ССР, Шимали Гафгаз, Урал д-ры вә Хәзәр дәнизи арасындадыр. Тәркибинә Волгоград, Кујбышев, Пенза, Саратов, Һәштәрхан вә Улјановск вил.-ләри, Башг. МССР, Калмык МССР вә Тат.МССР дахилдир. Саһ. 680 мин *км²*-дир. Әсас тәбии еһтијатлары нефт, тәбии газ, Волга вә Кама чајларынын су енержисидир. Нефтчыхарма вә нефт е'малы, хүсусилә нефт кимјасы үстүнлүк тәшкил едир. Машынгајырма, илк нөвбәдә автомобилгајырма чох инкишаф етмишдир. Тикинти материаллары истеһсалы үмумиттифаг әһәмијјәтлидир. К.т.-нда буғда, јағлы биткиләр, бостан биткиләри, һәмчинин әт истеһсалы әсас јер тутур. Игтисади әлагәләриндә д.ј., автомобил вә һава нәгл. илә јанашы су јолларынын (Волга) хүсуси әһәмијјәти вар.

Шимали Гафгаз игтисади р-ну. Тәркибинә Краснодар вә Ставропол өлкәләри, Ростов вил., Дағ.МССР, Кабарда-Балкар МССР, Шимали Осетија МССР вә Чечен-Ингуш МССР дахилдир. Саһ. 355 мин *км²*-дир. Тәбии еһтијатлары: нефт, тәбии газ, полиметал филизләр, минерал сулар вә с. Р-нун к.т. (тахылчылыг, јағлы биткичилик, әтлик һејвандарлыг, гојунчулуг) үмумиттифаг әһәмијјәтлидир. Сәнајеси инкишаф етмишдир. Јејинти сәнајеси, к.т. машынгајырмасы, әлван металлуркија, семент истеһсалы әсас јер тутур. Өлкәнин мүһүм тахылчылыг базаларындан биридир. Үмумиттифаг әһәмијјәтли курортлары вар. Игтисади әлагәләри инкишаф етмиш дәниз нәгл., д.ј., һава вә автомобил јоллары иләдир.

Урал игтисади р-ну. Орта, гисмән Шимали вә Чәнуби Уралда, һәмчинин она битишик Шәрги Авропа вә Гәрби Сибир дүзәнликләриндәдир. Тәркибинә Курган, Оренбург, Перм, Свердловск, Чељабинск вил.-ләри вә Удм. МССР дахилдир. Саһ. 680 мин *км²*-дир. Фајдалы газынтыларла (нефт, тәбии газ, метал вә гејри-метал филизләр вә с.) зәнкиндир. Сәнајеси к.т.-на нисбәтән хејли үстүнлүк тәшкил едир. Әсас сәнаје саһәләри гара вә әлван металлуркија, машынгајырмадыр (хүсусилә ағыр, енеркетика, нәгл. вә к.т. машынгајырмасы). Үмумиттифаг әһәмијјәтли мә'дән-кимја сәнајеси, ағач тәдарүкү вә газчыхарма инкишаф етмишдир. К.т.-нда тахылчылыг вә әтлик-сүдлүк һејвандарлыг мүһүм јер тутур. Д.ј., автомобил, су вә һава нәгл. инкишаф етмишдир.

Гәрби Сибир игтисади р-ну. Әсасән Гәрби Сибир дүзәнлијиндәдир. Тәркибинә Алтај өлкәси, Кемерово, Новосибирск, Омск, Томск вә Түмен вил.-ләри дахилдир. Саһ. 2427 мин *км²*-дир. Фајдалы газынтылары: нефт вә тәбии газ, һәмчинин даш көмүр, гара вә әлван металлар вә с. Зәнкин мешә вә су еһтијатына (260 млрд. *квт·саат*) маликдир. Р-н сон он илдә өлкәнин әсас нефт базасына чеврилмишдир. Јаначаг, гара металлуркија, кимја сәнајеси, ағач тәдарүкү инкишаф етмишдир. ССРИ-нин әсас тахылчылыг базаларындан биридир. Игтисади әлагәләриндә д.ј., чај кәмичилији вә һава нәгл. мүһүм јер тутур.

Шәрги Сибир игтисади р-ну. Асијанын шм. һиссәсиндәдир. Тәркибинә Краснојарск өлкәси, Иркутск вә Чита вил.-ләри, Бур.МССР вә Тува МССР дахилдир. Саһ. 4123 мин *км²*-дир. Су енержиси, мешә (ССРИ мешә еһтијатынын 35%-и) вә мүхтәлиф фајдалы газынты (көмүр, әлван вә надир металлар вә с.) еһтијатлары илә зәнкиндир.

Әлван металлуркија, мешә вә ағач е'малы, мә'дән, кимја сәнајеси инкишаф етмишдир. Р-нун игтисадијјатында Јенисеј вә Ангара чајларындакы СЕС-ләрин хүсуси әһәмијјәти вар. К.т. нисбәтән зәиф инкишаф етмишдир. Нәгл.-нда д.ј. вә чај кәмичилији әсас јер тутур.

Узаг Шәрг игтисади р-ну. ССРИ-нин учгар ш. һиссәсини тутур. Тәркибинә Приморје вә Хабаровск өлкәләри, Амур, Камчатка, Магадан вә Сахалин вил.-ләри, Јак.МССР дахилдир. Саһ. 6216 мин $км^2$-дир. Тәбии еһтијатлары: мешә (ССРИ мешә еһтијатынын 30%-и), су енержиси, мүхтәлиф фајдалы газынтылар вә с. Игтисадијјатында мә'дән, мешә вә балыг сәнајеси саһәләри даһа чох инкишаф етмишдир. К.т.-нда дәнли биткиләр вә соја истеһсалы, һејвандарлыг әсас јер тутур. Игтисади әлагәләриндә нәгл.-ын бүтүн нөвләриндән истифадә олунур.

Донетск-Днепрбоју игтисади р-ну. Солсаһил Украјнасында, әсасән мешәчөл вә чөл зонасында јерләшир. Тәркибинә Ворошиловград, Днепропетровск, Донетск, Запорожје, Кировоград, Полтава, Сумы вә Харков вил.-ләри дахилдир. Саһ. 221 мин $км^2$-дир. Сәнаје вә к.т.-нын јүксәк дәрәчәдә инкишаф етмәси илә характеризә олунур. Үмумиттифаг әһәмијјәтли јаначаг (көмүрчыхарма), металлуркија (гара металлуркија), машынгајырма (ағыр вә нәгл. машынгајырмасы) вә кимја сәнајеси вар. К.т.-нда тахылчылыг, шәкәр чуғундуру вә јағлы биткиләр әкини, әтлик һејвандарлыг үстүнлүк тәшкил едир. Сых д.ј., автомобил јоллары шәбәкәсинә маликдир. Һава, чај вә дәниз нәгл. инкишаф етмишдир.

Чәнуб-Гәрб игтисади р-ну. Әсасән Сағсаһил Украјнасындадыр. Тәркибинә Винница, Волын, Житомир, Закарпатје, Ивано-Франковск, Кијев, Лвов, Ровно, Тернопол, Хмелнитски, Черкассы, Черновтсы вә Чернигов вил.-ләри дахилдир. Саһ. 270 мин $км^2$-дир. Тәбии сәрвәтләри: су енержиси (Днепр, Днестр вә с. чајлар), нефт, тәбии газ, даш көмүр вә с. Јүксәк дәрәчәдә инкишаф етмиш к.т. р-нудур. Үмумиттифаг шәкәр мәһсулунун чох һиссәсини верир. Јејинти, мә'дән вә машынгајырма сәнајеси инкишаф етмишдир. Нәгл.-нда д.ј. вә автомобил јоллары мүһүм јер тутур.

Чәнуб игтисади р-ну. УССР-ин чөл зонасынын ч вә ч.-г. һиссәсини тутур. Тәркибинә Крым, Николајев, Одесса вә Херсон вил.-ләри дахилдир. Саһ. 113 мин $км^2$-дир. Әсас фајдалы газынтылары дәмир филизи вә хөрәк дузудур. Үмумиттифаг мигјасында машынгајырма (әсасән кәмигајырма) вә јејинти сәнајеси, һәмчинин чохсаһәли к.т. илә танылыр. Курорт тәсәррүфаты вар. Дәниз, һәмчинин чај портлары өлкәнин бејнәлхалг тичарәт әлагәләриндә бөјүк рол ојнајыр.

Белорусија игтисади р-ну. БССР әразисини әһатә едир. Саһ. 208 мин $км^2$-дир. Үмумиттифаг әмәк бөлкүсүндә машынгајырма (автомобилгајырма, к.т. машынгајырмасы, дәзкаһгајырма), кимја сәнајеси (хүсусилә күбрә истеһсалы) вә к.т. мәһсуллары (әсасән кәтан вә картоф) истеһсалы илә танылыр.

Прибалтика игтисади р-ну. Тәркибинә Лит.ССР, Лат.ССР, Ест.ССР вә РСФСР-ин Калининград вил. дахилдир. Саһ. 189 мин $км^2$-дир. Әсас фајдалы газынтысы јанар шистдир. Инкишаф етмиш чохсаһәли сәнајејә маликдир. Хүсусилә машынгајырма, Үмумиттифаг әһәмијјәтли електротехника вә дәзкаһгајырма саһәләри вә јејинти (илк нөвбәдә балыг) сәнајеси инкишаф етмишдир. К.т.-нда сүдлүк һејвандарлыг үстүнлүк тәшкил едир. Курорт тәсәррүфаты вар. Дәниз вә автомобил нәгл. инкишаф етмишдир.

Загафгазија игтисади р-ну. Тәркибинә Күрч.ССР, Азәрб.ССР, Ерм.ССР дахилдир. Саһ. 186 мин $км^2$-дир. Тәбии сәрвәтләрлә зәнкиндир. Фајдалы газынтылары: нефт, тәбии газ, полиметал филизләр, алүминиум хаммалы, дәмир филизи, минерал сулар вә с. Мә'дән, јаначаг, әлван металлуркија, јејинти, һәмчинин машынгајырма (нефт машынгајырмасы, нәгл. машынгајырмасы, електротехника вә с.) вә кимја сәнајеси инкишаф етмишдир. К.т.-нын ихтисаслашмасында чај, памбыг, үзүм, мејвә, тәрәвәз вә түтүн истеһсалы әсас јер тутур. Үмумиттифаг мигјасында субтропик биткиләр базасы кими дә танынмышдыр. Өлкәнин әсас курорт, туризм вә алпинизм р-нларындан биридир. Игтисади әлагәләриндә дәниз кәмичилији, д.ј., автомобил вә һава нәгл.-нын мүһүм ролу вар.

Газахыстан игтисади р-ну. Газах. ССР әразисини әһатә едир. Саһ. 2717 мин $км^2$-дир. Үмумиттифаг әмәк бөлкүсүндә әлван металлуркија, јаначаг сәнајеси (хүсусилә көмүр), һәмчинин гара металлуркија илә танылыр. Машынгајырма инкишаф етдирилир. Өлкәнин мүһүм тахылчылыг базасыдыр. Гојунчулуг инкишаф етмишдир.

Орта Асија игтисади р-ну. Тәркибинә Өзб.ССР, Тач.ССР, Гырғ.ССР вә Түр.ССР дахилдир. Саһ. 1277 мин $км^2$-дир. Әсас фајдалы газынтылары: нефт, тәбии газ, полиметал филизләр, әлван вә надир металлар, көмүр вә с. Машынгајырма (к.т., тохучулуг машынгајырмасы вә с.), нефт вә газчыхарма, нефт е'малы, әлван металлуркија, јүнкүл вә јејинти сәнајеси инкишаф етмишдир. К.т. әсасән, памбыгчылыг (өлкәдә истеһсал едилән памбығын бөјүк әксәријјәти), гојунчулуг, мејвәчилик вә үзүмчүлүк саһәсиндә ихтисаслашмышдыр.

Молд.ССР (әразиси 34 мин $км^2$) бөјүк И.р.-ын тәркибиндә верилмәмишдир.

Мүттәфиг респ.-ларын, бөјүк вил.-ләрин әразиләриндә дә республикадахили вә вилајәтдахили И.р. шәбәкәси јарадылмышдыр. Мәс., Азәрб.ССР-дә 10 республикадахили игтисади р-н (Абшерон, Губа-Хачмаз, Нах.МССР, Дағлыг Гарабағ МВ, Күр-Араз вә с.) ајрылмышдыр.

«1976—1980-чи илләрдә ССРИ халг тәсәррүфаты инкишафынын әсас истигамәтләри» һаггында Сов.ИКП 25-чи гурултајынын гәбул етдији гәрарда И.р.-да тәсәррүфатын бүтүн саһәләринин јүксәлиши нәзәрдә тутулмушдур. Бу әсасән јаранмыш әрази-истеһсал комплексләринин вә сәнаје говшагларынын даһа да инкишаф етдирилмәси вә јениләринин јарадылмасы һесабына һәјата кечириләчәкдир.

Әд.: Азәрбајчан ССР атласы, Б.—М., 1963; Алампиев П. М., Экономическое районирование СССР, кн. 1—2, М., 1959—63; География хозяйств республик Закавказья, М., 1963; Телецко Л. Н., Крупные экономические районы СССР, М., 1963; Экономические районы СССР, М., 1965; Суворова Л., Экономическая география СССР, М., 1977.

ИГТИСАДИ РАЈОНЛАШДЫРМА— өлкәдә ичтимаи әрази *әмәк бөлкүсүнә* мүвафиг олараг тәшәккүл тапан вә формалашан *игтисади рајонларын* ајрылмасы. Социализм шәраитиндә елми әсасландырылмыш И.р. х.т.-нын әрази үзрә планлашдырылмасынын зәрури васитәси олуб, мәһсулдар гүввәләрин әрази үзрә тәшкилинин вә игтисадијјаты идарә етмәјин тәкмилләшдирилмәсинин мүһүм шәртидир. Бах *Мәһсулдар гүввәләрин јерләшдирилмәси, Әрази-истеһсал комплексләри*.

ИГТИСАДИ СИЈАСӘТ—социализмә гәдәрки формасијаларда һаким синифләрин, социализмдә исә бүтүн чәмијјәтин мәнафеји наминә дөвләтин һәјата кечирдији игтисади тәдбирләр системи; игтисадијјат елминин бир саһәси. И.с.-ин ичтимаи мәзмуну, мәгсәди вә буна чатмаг васитәләринин сечилмәси ичтимаи гурулушун характери илә, истеһсал васитәләри үзәриндә *мүлкијјәт* мүнасибәтләри илә мүәјјән олунур; һәр бир сијасәт кими И.с. дә игтисадијјатын, мүәјјән *истеһсал үсулунун* мәркәзләшдирилмиш ифадәсидир.

Синфи антагонист чәмијјәтләрдә И.с. истисмарчы синифләрин мәнафејини ифадә етмәклә бу мәнафенин мүдафиә вә һәјата кечирилмәси васитәсидир. Социализм шәраитиндә исә И.с. чәмијјәтин инкишафынын әсасы олан мадди истеһсал просесини тәнзимләмәјә вә бунунла да сосиал тәрәггинин сүр'әтини вә перспективини мүәјјәнләшдирмәјә јөнәлдилмишдир; бу сијасәт чәмијјәтин сосиал структурунун дәјишмәсинә вә халгын рифаһынын јүксәлмәсинә билаваситә тә'сир көстәрир, коммунизм гуручулуғунун әсас ичтимаи-игтисади мәсәләләринин һәллини тә'мин едир. Социалист дөвләти И.с.-инин мүһүм принсипләрини В. И. Ленин ишләјиб һазырламышды. «...сијасәт игтисадијјатын чәмләшдирилмиш ифадәсидир...» (Ленин В. И., Әсәрләри, ч. 32, сәһ. 76). И.с. мәсәләләри үзрә принсипиал көстәришләр х.т.-нын идарә олунмасы вә планлашдырылмасы системи васитәсилә социалист дөвләтинин фәалијјәтиндә конкретләшир вә һәјата кечирилир. Социалист дөвләтинин вә коммунист партијасынын И.с.-инин али мәгсәди халгын мадди вә мәдәни һәјат сәвијјәсинин дурмадан јүксәлдилмәсидир (бах *Игтисади стратекија*). Инкишаф етмиш социализм чәмијјәтинин гурулмасы бу мәгсәдин һәјата кечирилмәси үчүн имканлары даһа да артырыр. И.с.-ин узун мүддәтли мәгсәдләри бешиллик планларын сосиал програмында конкретләшдирилир (бах *Халг тәсәррүфаты инкишафынын бешиллик планлары*). Гаршыја гојулмуш мәгсәдләрә чатмаг үчүн әсас васитәләр ичтимаи истеһсалын еффектлијинин јүксәлдилмәси, елми-техники тәрәггинин сүр'әтләндирилмәси, әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлдилмәси вә х.т.-нын бүтүн һалгаларында ишин кејфијјәтинин һәртәрәфли јүксәлдилмәси, елми-техники ингилабын наилијјәтләринин социализмин үстүнлүкләри илә бирләшдирилмәсидир. И.с.-ә әсаслы вәсаит гојулушу вә мәһсулдар гүввәләрин сәмәрәли јерләшдирилмәси, кәлир вә гијмәт, әмәк һаггы, малијјә-кредит вә демографија сијасәти дахилдир. Мүасир шәраитдә тәбиәтдән сәмәрәли истифадә едилмәси вә әтраф мүһитин горунма-

сы И.с.-ин мүстэгил саһәси кими формалашыр вә инкишаф едир. И.с.-ин мүһүм тәркиб һиссәси олан харичи И.с. *динҹ јанашы јашамаг* принсипләринә ардычыл риајәт едилмәси әсасында *социалист игтисади интеграсијасынын* инкишафына, инкишаф едән өлкәләрлә сабит вә гаршылыглы сурәтдә әлверишли әмәкдашлығын мөһкәмләнмәсинә, сәнајечә инкишаф етмиш капиталист өлкәләрилә игтисади вә елми-техники әлагәләрин кенишләнмәсинә бөјүк тә'сир көстәрир. Социализмдә И.с.-ә инсанпәрвәрлик вә әсл хәлгилик хасдыр.

Мүасир шәраитдә И.с. мүһүм вә мүстәгил елми истигамәт кими ајрылыр вә формалашыр. Онун предметини игтисадијјата сијаси рәһбәрлијин елми әсасларынын вә принсипләринин, социалист ҹәмијјәти инкишафынын мүхтәлиф мәрһәләләриндә И.с.-ин јеридилмәси тәҹрүбәсинин өјрәнилмәси тәшкил едир. ССРИ-дә Сов.ИКП-нин И.с.-нин өјрәнилмәси игтисади тәһсил вә сијаси маариф системинә дахилдир.

Әд.: Маркс К., Сијаси игтисадын тәнгидинә даир. Мүгәддимә, Маркс К. вә Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ҹ. 1, Б., 1978; Ленин В. И., Пролетариат диктатурасы дөврүндә игтисадијјат вә сијасәт, Әсәрләри, ҹ. 30; Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, Б., 1976; Брежнев Л. И., Мүасир мәрһәләдә Сов.ИКП-нин игтисади сијасәтинин әсас мәсәләләри һаггында. Нитгләр вә мә'рузәләр, ҹ. 1—2, Б., 1975—76; Һазыркы мәрһәләдә Сов.ИКП-нин игтисади сијасәти мәсәләләри, Б., 1972; Абалкин Л. И., Политическая экономия и экономическая политика, М., 1970; Буржуазные экономические теории и экономическая политика империалистических стран, М., 1971; бах һәмчинин *Игтисади стратекија* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ИГТИСАДИ СТАТИСТИКА — статистика елминин бир һиссәси. И.с. игтисади һадисә вә просесләрин кәмијјәт тәрәфини онларын кејфијјәт мәзмуну илә гырылмаз әлагәдә өјрәнир. Сәнајенин, к.т.-нын, нәгл.-ын вә с. һадисә вә просесләрини өјрәнән саһә статистикасындан фәргли олараг И.с. бүтөвлүкдә х.т.-ны комплекс өјрәнир. И.с. В. И. Ленинин мүәјјән етдији кими ҹәмијјәтин инкишафынын ичтимаи-игтисади һадисә вә ганунаујғунлугларынын «статистика ифадәсини» вермәлидир (бах Әсәрләри, ҹ. 22, сәһ. 206). И.с.-нын нәзәри әсасыны марксист-ленинчи сијаси игтисад тәшкил едир. И.с.-нын елми тәшкилинин әсас шәрти өјрәнилән һадисә вә просесләрин илкин ичтимаи-игтисади тәһлилидир. Совет И.с.-сы х.т.-нын идарә олунмасынын вә планлашдырылмасынын мүһүм аләтидир. Игтисади һадисә вә просесләри статистик ифадә вә характеризә етмәк үчүн И.с.-нын һазырладығы көстәричиләр системиндән истифадә олунур. И.с.-нын әсас үмумиләшдиричи көстәричиләри бунлардыр: мәҹму ичтимаи мәһсул, милли кәлир, гејри-истеһсал истеһлакы, јығым, әсас вә дөвријјә фондлары, ичтимаи әмәк мәһсулдарлығы, әһалинин реал кәлири вә с. Бу көстәричиләр бүтөвлүкдә х.т. саһәләри, мүлкијјәт формалары үзрә, реал кәлирләр исә әһалинин әсас ичтимаи груплары үзрә һазырланыр. И.с. статистик мә'луматларын топланмасы, ишләнмәси вә тәһлили үчүн күтләви статистика мүшаһидәси методундан, сечмә методундан, груплашдырма методундан, индекс методундан, динамика сыраларынын тәһлили методундан, баланс методундан вә дикәр методлардан кениш истифадә едир. И.с.-да һесаблајан електрон машынындан истифадә етмәклә игтисадијјазы тәдгиг методу даһа чох тәтбиг едилир. И.с.-нын әсас бөлмәси *ССРИ халг тәсәррүфаты балансыдыр*.

Әд.: Курс экономической статистики, 5 изд., М., 1975; Экономическая статистика, 2 изд., М., 1976; Курс статистики промышленности, М., 1978.

ИГТИСАДИ СТИМУЛЛАШДЫРМА ФОНДЛАРЫ, ССРИ-дә — социалист мүәссисәләринин (бирликләринин) мәнфәәтиндән јарадылан пул вәсаити фондлары; мәһсул бурахылышынын артырылмасында, әмәк мәһсулдарлығынын вә истеһсалын еффектлијинин јүксәлдилмәсиндә тәшәббүсләри инкишаф етдирмәк, коллектив вә шәхси марағы јүксәлтмәк мәгсәдилә јарадылыр. И.с.ф. *мадди вә мә'нәви стимуллашдырма* системинин әсас тәркиб үнсүрүдүр. И.с.ф. шәхси вә коллектив игтисади мәнафеләрин үмумхалг мәнафеји илә әлагәләндирилмәсини тә'мин едир, истеһсалын игтисади идарә олунмасы системиндә мүһүм рол ојнајыр. И.с.ф.-на 3 фонд дахилдир: *мадди һәвәсләндирмә фонду, сосиал-мәдәни тәдбирләр вә мәнзил тикинтиси фонду, истеһсалын инкишаф фонду*. Сов.ИКП 25-ҹи гурултајы тәсәррүфат механизмини тәкмилләшдирмәк мәгсәдилә игтисади стимул вә васитәләрдән даһа бачарыгла истифадә етмәк мәсәләсини гаршыја гојмушдур.

Әд.: Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, Б., 1976; Заверикин Н. М., Фонды экономического стимулирования, М., 1976.

ИГТИСАДИ СТРАТЕКИЈА — социалист дөвләтинин вә она рәһбәрлик едән марксист-ленинчи партијанын игтисади сијасәтинин мүһүм тәркиб һиссәси. И.с. х.т. инкишафынын баш истигамәтинин маһијјәтини ифадә едир вә фундаментал, узунмүддәтли мәгсәдләрдән ибарәтдир. И.с. ән үмуми шәкилдә *коммунизмин мадди-техники базасынын* јарадылмасы кими партијанын програм мәгсәдинә наил олунмасына јөнәлдилмишдир; бу, В. И. Ленинин јени ҹәмијјәт үчүн әсас мәсәлә кими ирәли сүрдүјү ән јүксәк әмәк мәһсулдарлығына (капитализмлә мүгајисәдә) наил олмаг, «һәр кәсдән бачарығына көрә, һәр кәсә тәләбатына көрә» коммунист принсипини һәјата кечирмәк үчүн игтисади әсас јаратмаг мәсәләсинин гәти һәллини тә'мин етмәлидир. И.с.-ја һабелә гаршыја гојулмуш мәгсәдләрә наил олмаг үчүн васитә вә јолларын дәгиг мүәјјән едилмәси дә дахилдир. Бу, ичтимаи истеһсалын динамик вә пропорсионал инкишафы, еффектлијинин јүксәлдилмәси, елми-техники тәрәггинин сүр'әтләндирилмәси, әмәк мәһсулдарлығынын артырылмасы, х.т.-нын бүтүн һалгаларында ишин кејфијјәтинин һәртәрәфли јахшылашдырылмасы демәкдир. Сов.ИКП 25-ҹи гурултајы көстәрмишдир ки, И.с.-нын тәмәли өлкәнин игтисади гүдрәтинин даһа да артырылмасы, истеһсал фондларынын кенишләндирилмәси вә әсаслы сурәтдә тәзәләнмәси, игтисадијјатын әсасы олан ағыр сәнајенин сабит балансլашдырылмыш инкишафынын тә'мин едилмәсидир, Беләликлә, И.с. х.т. инкишафына комплекс шәкилдә јанашмағы, ҹари вә перспектив мәгсәдләри үзви сурәтдә әлагәләндирмәји тәләб едир.

Әд.: Ленин В. И., Аз олсун, јахшы олсун, Әсәрләри, ҹ. 33; Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, Б., 1976; Брежнев Л. И., Инкишаф етмиш социализм ҹәмијјәти игтисадијјатынын идарә олунмасы мәсәләләри, Б., 1977; Деборин Г., Экономическая стратегия КПСС на современном этапе, «Вопросы истории КПСС», 1976, № 6; Кашин В., Экономическая стратегия и политика КПСС в условиях развитого социализма, «Плановое хозяйство», 1976, № 10; Киперман Г., Экономическая стратегия КПСС и основные особенности десятой пятилетки, «Вестник статистики», 1977, № 1; Зеленков И. А., Кудинов В. С., Терновой О. И., XXV съезд КПСС, М., 1978, с. 25—53.

ИГТИСАДИ ТӘРӘГГИ — бах *Елми-техники тәрәгги*.

ИГТИСАДИ ҺӘВӘСЛӘНДИРМӘ — бах *Мадди вә мә'нәви стимуллашдырма*.

ИГТИСАДИ ҸОҒРАФИЈА, игтисади вә ичтимаи ҹоғрафија — ҹоғрафија елмләри комплексинә дахил олан ичтимаи елм; ичтимаи истеһсалын әрази үзрә јерләшдирилмәси ганунаујғунлугларыны, онун инкишаф шәраити вә хүсусијјәтләрини, мүхтәлиф өлкә вә р-нларда јерләшдирилмәсини өјрәнир. И.ҹ. јалныз ичтимаи истеһсалын јерләшдирилмәсини дејил, һәм дә ичтимаи тәкрар истеһсал просесләрини тәдгиг едир. И.ҹ. әһалини мәһсулдар гүввә вә мадди не'мәтләрин истеһлакчысы кими өјрәнмәклә дә мәшғул олур. Игтисади-ҹоғрафи тәдгигатлар тәбиәт вә ҹәмијјәтин гаршылыглы әлагәси проблемләринин комплекс өјрәнилмәсинин мүһүм һиссәсидир. И.ҹ. физики ҹоғрафија вә мүәјјән әразидә тәбии шәраити өјрәнән дикәр елмләрлә, һәмчинин бир сыра ичтимаи елмләрлә (*игтисадијјат, етнографија, демографија* вә с.) сых әлагәдардыр. И.ҹ.-нын ән мүһүм категоријаларындан бири ҹоғрафи (әрази) әмәк бөлкүсүдүр; мәһсулдар гүввәләрин јерләшдирилмәси, игтисади-ҹоғрафи мөвге, әрази-истеһсал комплексләри вә с. анлајышлары да вар. И.ҹ. үмуми И.ҹ.-ја, саһә И.ҹ.-сына, дүнја тәсәррүфаты ҹоғрафијасына, *әһали ҹоғрафијасына*, сијаси ҹоғрафијаја вә рекионал И.ҹ.-ја бөлүнүр. Саһә И.ҹ.-сынын сәнаје ҹоғрафијасы, к.т. ҹоғрафијасы, нәгл. ҹоғрафијасы, хидмәт ҹоғрафијасы, тәбии еһтијатлар ҹоғрафијасы вә с. саһәләри вар.

Өлкәләрин ичтимаи-игтисади гурулушундан асылы олараг истеһсалын јерләшдирилмәси ганунаујғунлугларынын мүхтәлифлији социалист өлкәләрин И.ҹ.-сынын вә капиталист өлкәләринин И.ҹ.-сынын мејдана кәлмәсинә сәбәб олмушдур. Социалист өлкәләриндә игтисади-ҹоғрафи тәдгигатлар истеһсалын јерләшдирилмәсинин сәмәрәли планлашдырылмасы, әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлдилмәси, тәбии вә әмәк еһтијатларындан сәмәрәли истифадә вә с.-јә әсасланыр. Капиталист өлкәләриндә мәһсулдар гүввәләрин јерләшдирилмәси кортәбии вә антагонист формада баш верир.

Русијада И.ҹ. 18 әсрдә јаранмышдыр. И.ҹ.-нын Русијада инкишаф етдирилмәсиндә М. В. Ломоносовун бөјүк ролу олмушдур. Дөвләтин идарә олунмасы игтисади р-нлашдырма ишләринин елми әсасларла һәјата кечирилмәсини зәруриләшдирирди. Инкилабдан әввәл игтисади р-нлашдырмаја

аид игтисади-чоғрафи тәдгигатларла К. И. Арсенјев, Н. П. Огарјов, П. П. Семјонов-Тјаншански, Д. И. Менделејев, В. П. Семјонов-Тјаншански мәшғул олмушлар.

К. Маркс вә Ф. Енкелсин кәшф етдикләри ичтимаи инкишаф вә әрази әмәк бөлкүсү ганунлары әсл елми И.ч.-нын формалашмасынын әсасыны јаратмышдыр. К. Марксын «Капитал», Ф. Енкелсин «Анти-Дүринг», В. И. Ленинин «Русијада капитализмин инкишафы», «Империализм капитализмин ән јүксәк мәрһәләсидир» вә с. әсәрләри И.ч.-нын әсасыны тәшкил етмишдир. Марксист-ленинчи И.ч. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра инкишаф етмишдир. ССРИ-дә марксист-ленинчи И.ч.-нын инкишафында Н. Н. Барански, Н. Н. Колосовски, В. Ф. Васјутин, Ј. Г. Фејкин, И. А. Витвер, П. М. Алампијев, Ј.Г. Саушкин, В. М. Четыркин, В. В. Покшишевски вә б.-нын ролу бөјүкдүр. И.ч. мәсәләләринин һәлли үчүн партија вә һөкумәтин ССРИ-дә мәһсулдар гүввәләрин јерләшдирилмәси һаггындакы гәрарлары бөјүк әһәмијјәт кәсб едир.

Азәрб.ССР-дә И.ч. тәдгигатлары илк нөвбәдә ајры-ајры х.т. саһәләринин инкишафы вә јерләшдирилмәсинин өјрәнилмәсинә, игтисади-чоғрафи р-нлашдырма мәсәләләринин ишләнилмәсинә вә респ.-да әмәли сурәтдә һәјата кечирилмәсинә јөнәлдилмишдир. Азәрб.ССР-дә мәһсулдар гүввәләрин инкишафы вә јерләшдирилмәсинә һәср едилмиш игтисади хәритәләрин тәртиби вә нәшри И.ч. тәдгигатларында мүһүм јер тутур. Х.т.-нын мүхтәлиф саһәләринин, әһали чоғрафијасынын, хидмәт чоғрафијасынын өјрәнилмәсинә, тәбии шәраитин вә еһтијатларын (хүсусилә торпагларын) игтисади чәһәтдән гијмәтләндирилмәсинә даир хејли иш көрүлмүшдүр. Азәрб.ССР-дә И.ч.-нын инкишафында Һ. Әлијев, Ә. Һачызадә, Б. Нәзирова. Г. Кочарјан, Б. Әбдүррәһманов, А. Надиров вә б.-нын ролу олмушдур.

И.ч.-ја даир елми тәдгигатлар ССРИ ЕА Чоғрафија Ин-ту, мүттәфиг респ.-ларын чоғрафија ин-тлары, шө'бә вә бөлмәләриндә апарылыр. Мәһсулдар гүввәләрин јерләшдирилмәси мәсәләләри илә ССРИ Дөвләт План Комитәсинин мәһсулдар гүввәләри өјрәнән Шурасы, игтисадијјат ин-тлары, һәмчинин јерли елми мүәссисәләр (мәс., мүттәфиг респ.-ларын Дөвләт план комитәләринин игтисадијјат ин-тлары) мәшғул олур. Али мәктәбләрдә дә игтисади-чоғрафи тәдгигат ишләри апарылыр. Азәрб.ССР ЕА Чоғрафија Ин-тунда И.ч. шө'бәси, респ.-нын бир нечә али мәктәбиндә (С. М. Киров ад. АДУ, В. И. Ленин ад. Азәрб. Дөвләт Педагожи Ин-ту, Д. Бүнјадзадә ад. Азәрб. Х.Т. Ин-ту вә с.) И.ч. кафедралары вар.

Әд.: Маркс К., Капитал, ч. 1, Б., 1969; ч. 3, Б., 1960; Енкелс Ф., Анти-Дүринг, Б., 1967; Ленин В. И., Русијада капитализмин инкишафы, Әсәр. там күллијјаты, ч. 3; јенә онун, Империализм капитализмин ән јүксәк мәрһәләсидир, Әсәрләри, ч. 22; јенә онун, Елми-техники ишләр планынын илк гејдләри, јенә орада, ч. 27; Һачызадә Ә. М., ССРИ-нин игтисади чоғрафијасы, Б., 1961; Азәрбајчан ССР атласы, Б.—М., 1963; Әлијев Һ. Б., Азәрбајчан ССР-ин игтисади чоғрафијасы, Б., 1967; Баранский Н. Н., Экономическая география, экономическая картография, 2 изд., М., 1960; География хозяйств республик Закавказья, М., 1963; Альбрут М. И., Марксистско-ленинские теоретические основы экономической географии, кн. 1—2, Челябинск, 1971—73; Саушкин Ю. Г., Экономическая география: история, теория, методы, практика, М., 1973; Географические проблемы экономической интеграции социалистических стран, М., 1976; Селевский Б. Н., Введение в экономическую географию, 2 изд., Л., 1976; Современная география мирового хозяйства, М., 1977.

ИГТИСАДИЈЈАТ—1) *истеһсал мүнасибәтләринин* мәчмусу, чәмијјәтин игтисади базиси. К. Маркс илк дәфә олараг И.-ын елми тә'рифини вермиш, чәмијјәтин инкишафында јерини мүәјјән етмишдир. «...истеһсал мүнасибәтләринин мәчмусу чәмијјәтин игтисади гурулушуну, реал базиси тәшкил едир, һүгуги вә сијаси үстгурум бу базис үзәриндә јүксәлир вә мүәјјән ичтимаи шүур формалары бу базисә ујғун олур» (бах Маркс К. вә Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 1, Б., 1978, сәһ. 554). И. бүтүн дикәр ичтимаи мүнасибәтләрин әсасыны тәшкил едир вә чәмијјәтин инкишафында һәлледичи рол ојнајыр (бах *Базис вә үстгурум*) 2) Мүәјјән өлкәнин х.т.,јахуд онун бир һиссәси. И. өлкәнин х.т. кими тәкчә мөвчуд истеһсал үсулунун характерик хүсусијјәтләрини дејил, һабелә ајрыча көтүрүлмүш өлкәнин фәргләндиричи хүсусијјәтләрини дә екс етдирир. И. мадди истеһсал саһәләрини — сәнаје, к.т., нәгл., тичарәт вә с. вә *гејри-истеһсал саһәсини* әһатә едир (бах *Халг тәсәррүфаты*). 3) Елм саһәси. Ичтимаи-игтисади формасијалар чәрчивәсиндә чәмијјәтин игтисади гурулушунун објектив ганунаујғунлугларыны өјрәнир, х.т.-нын мүхтәлиф саһәләриндәки просесләри, һадисәләри нәзәри тәһлил едир, һәјат не'мәтләринин истеһсалы вә бөлкүсү саһәсиндә тәчрүби төвсијәләр ишләјиб һазырлајыр. И. ичтимаи елмләр групунун тәркиб һиссәсидир. Игтисади биликләр системинин јарадылмасы билаваситә *сијаси игтисадын* елм кими мејдана кәлмәси илә бағлыдыр. И. елми инкишафынын елми әсасыны *классик буржуа сијаси игтисады* нүмајәндәләри гојмушлар. Лакин игтисади биликләрин әсл елми системи марксист игтисади тә'лиминин мејдана кәлмәси илә јарадылмышдыр. Ф. Енкелс вә В. И. Ленин К. Марксын игтисади нәзәријјәсини даһа да зәнкинләшдирмишләр. Марксист-ленинчи игтисади нәзәријјә сонралар Сов.ИКП-нин вә гардаш марксист-ленинчи партијаларын нәзәри фәалијјәтиндә, совет вә харичи марксист игтисадчы алимләрин әсәрләриндә инкишаф етдирилмиш вә конкретләшдирилмишдир. И. елми системинин марксистчәсинә тәснифаты фундаментал вә тәтбиги тәдгигата ајрылыр. Фундаментал тәдгигатын вәзифәси објектив игтисади ганунларын дәрк едилмәси вә онлардан сәмәрәли истифадә олунмасы јолларынын әсасландырылмасыдыр. Белә елмләрә сијаси игтисад, х.т. вә игтисади фикир тарихи, х.т.-нын планлашдырылмасы, игтисадијјатын идарә едилмәси нәзәријјәси, статистика, мүһасибат учоту вә с. аиддир. Тәтбиги елмләр фундаментал тәдгигатларын нәтичәләриндән хүсуси вә конкрет әмәли проблемләрин һәллиндә истифадә едир. Бу елмләр функсионал (малијјә-кредит, пул тәдавүлү, гијмәтин әмәлә кәлмәси, демографија, әмәк игтисадијјаты вә с.), мәһәлли, өлкә (ајры-јары өлкәләрин игтисадијјаты) вә саһә (сәнаје, к.т., нәгл., рабитә вә с. игтисадијјаты) әламәтләринә көрә тәснифләшдирилир. И. елми системиндә сијаси игтисад әсас рол ојнајыр. И. елминин инкишафынын мүасир мәрһәләсинин фәргләндиричи хүсусијјәти игтисади тәдгигатларда ријази үсулларын тәтбигинин күчләнмәсидир. Игтисади просесләрин моделләшдирилмәси хүсусән сүр'әтлә инкишаф етдирилир.

Әд.: Маркс К., Сијаси игтисадын тәнгидинә даир, Маркс К. вә Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 1, Б., 1978; Ленин В. И., Пролетариат диктатурасы дөврүндә игтисадијјат вә сијасәт, Әсәрләри, ч. 30; Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, Б, 1976; Система экономических наук, М., 1968; Абалкин Л. И., Политическая экономия и экономическая политика, М., 1970; Хачатуров Т. С., Советская экономика на современном этапе, М., 1975; История социалистической экономики СССР, в 7-ми т., т. 1—5, М., 1976—78; Федоренко Н. П., Экономическая наука на новых рубежах, в кн.: Октябрь и наука, М., 1977; Экономическая наука Азербайджанской ССР, в кн.: Великий Октябрь и расцвет науки Советского Азербайджана, Б., 1977; Экономическая история СССР и зарубежных стран, М., 1978; Холай Г., Экономические науки и развитие социалистической экономики, М., 1979.

ИГТИСАДИЈЈАТ ЕНСИКЛОПЕДИЈАЛАРЫ вә лүғәтләри—Илк игтисадијјат лүғәтләри 17 әсрин сону—18 әсрин әввәлләриндә Б. Британија, Алманија, Франса вә б. Авропа өлкәләриндә нәшр едилмишдир. 18 әсрдә Русијада М. В. Ломоносов илк әмтәәшүнаслыг терминләри лүғәтини тәртиб етмишдир. Сонралар коммерсија, малијјә вә һесабдарлыға даир бир сыра И.е. вә лүғәтләри нәшр олунмушдур.

«Игтисадијјат енсиклопедијасы. Сијаси игтисад» (нәшринә 1972 илдән башланмышдыр) ССРИ-дә илк марксист үмуми игтисадијјат енсиклопедијасыдыр. Совет И.е. вә лүғәтләри бунлардыр: «Игтисадијјат енсиклопедијасы Сәнаје вә тикинти» (ч. 1—3, 1962—65), «ССРИ-нин игтисади һәјаты. 1917—65 илләрин һадисә вә фактларынын хроникасы» (ч. 1—2, 2-чи нәшр, 1967), «Сијаси игтисад лүғәти» (1964; 2-чи нәшр, 1972), «Малијјә-кредит лүғәти» (ч. 1—2, 1961—64) вә с.

Азәрб.-да илк «Игтисадијјат терминләри лүғәти» Азәрб.ССР ЕА тәрәфиндән 1967 илдә бурахылмышдыр.

ИГТИСАДИЈЈАТ ИНСТИТУТУ, Азәрб.ССР Дөвләт План Комитәсинин Елми-Тәдгигат Игтисадијјат Ин-ту (ЕТИИ)—1965 илдә јарадылмышдыр. Башлыча вәзифәси Азәрб.ССР-дә мәһсулдар гүввәләрин узунмүддәтли инкишафы вә јерләшдирилмәсинин нәзәри вә әмәли проблемләрини һазырламагдыр. ЕТИИ-нин 20 шө'бәси вә һесаблама мәркәзи вар. Бурада 163 елми ишчи (о чүмләдән 3 е.д., 51 елмләр намизәди) чалышыр (1979).

ИГТИСАДИЈЈАТ ИНСТИТУТУ, Азәрб.ССР ЕА Елми-Тәдгигат Игтисадијјат Ин-ту (ЕТИИ)—Азәрб.ССР ЕА-нын игтисадијјат бөлмәси әсасында јарадылмышдыр (1958). Башлыча вәзифәси, әсасән, совет игтисадијјат елминин вә Азәрб.ССР

х.т.-нын мүһүм саһәләринин үмуми проблемләрини, хүсусилә нефт вә нефткимја сәнајесинин игтисадијјатыны, ичтимаи истеһсалын сәмәрәли јерләшдирилмәсини, к.т. истеһсалынын интенсивләшдирилмәсини, әмәк еһтијатларындан истифадә олунмасыны, һәмчинин респ. х.т.-нын перспектив инкишафы илә әлагәдар мәсәләләри өјрәнмәкдир. Ин-тун 10 шө'бәси вар. Бурада 122 елми әмәкдаш (о чүмләдән 7 е. д., 40 елмләр намизәди) чалышыр (1979). Ин-т респ.-нын елми-тәдгигат идарәләри вә али мәктәбләри, һәмчинин Москва, Ленинград вә с. шәһәрләрин елми мәркәзләри илә сых әлагә сахлајыр.

«ИГТИСАДЧЫЛАР»—бах *«Игтисадчылыг»*.

«ИГТИСАДЧЫЛЫГ»—19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә Русија социал-демократијасында илк оппортунист чәрәјан; тәфтишчилијин бир нөвү. «Онун сијаси маһијјәти бу програмдан ибарәт иди: «фәһләләрә—игтисади, либераллара—сијаси мүбаризә»» (Ленин В. И., Әсәрләри, ч. 21, сәһ. 339). Лидерләри К. М. Тахтаројев, С. Н. Прокопович, Ј. Д. Кускова, В. И. Кричевски, А. С. Мартынов, В. П. Акимов (Махноветс) вә б. РСДФП-нин 2-чи гурултајынадәк Русија социал-демократијасында идеја вә тәшкилат бирлијинин јохлуғу, мүстәгил мүбаризә јолуна јеничә чыхмыш пролетариатын синфи шүурунун азлығы, хырда буржуа үнсүрләринин с.-д. тәшкилатына күтләви ахыны, тәчрүбәли вә нәзәри чәһәтдән һазырлыглы ингилабчыларын һәбс едилмәси вә с. «И.»-ын хејли јајылмасына сәбәб олмушду. «Игтисадчылар» К. Марксын тә'лимини буржуа «тәнгиди» руһунда шәрһ едир, демократик ингилабда пролетариатын һекемонлуғуна гаршы чыхырдылар. Онлар мөһкәм мәркәзләшмиш ингилабчылар тәшкилаты әвәзинә тред-јунионист партија јаратмағы ирәли сүрүр, беләликлә дә пролетариатын мүбаризәсиндә партијанын рәһбәр вә истигамәтверичи ролуну инкар едирдиләр. Рус марксистләриндән илк дәфә В. И. Ленин «И.»-ын фәһлә һәрәкаты үчүн чидди тәһлүкә олдуғуну көрмүш вә онун тәфтишчи маһијјәтини ахырадәк ифша етмишдир. В. И. Ленин көстәрирди ки, «И.» марксизмин ән пис ејбәчәрләшдирилмәсидир. «И.» фәһлә синфинин мүбаризәсини јалныз игтисади тәләбләрлә мәһдудлашдырыр, чаризмә гаршы сијаси мүбаризәни либерал буржуазијанын иши һесаб едирди. «Игтисадчылар» көстәрирдиләр ки, фәһлә һәрәкатына социалист шүуру кәтирмәк лазым дејилдир, о, кортәбии фәһлә һәрәкатындан јаранаҹагдыр. Беләликлә, «И.» фәһлә һәрәкатында буржуа идеолокијасына јол ачырды.

Бакы Комитәсинин РСДФП-нин 2-чи гурултајына мә'рузәсиндә дејилирди ки, Бакыда «И.» јерли-дибли олмамышдыр, әксинә, комитә һәмишә тәблиғаты сырф сијаси зәминдә апармышдыр. Ленинчи «Искра»нын Бакы мүхбирләриндән биринин мәктубунда (1903 ил ијулун 1-дә «Искра»нын 43-чү нөмрәсиндә дәрч олунмушду) «И.» тәрәфдарлары тәнгид едилирди.

1899 илдә Ј. Д. Кускова «И.»-ын манифестини («Credo») тәртиб етди. Буна ҹаваб олараг В. И. Ленин һәмин илин августунда Сибир сүркүнүндә 17 марксистин јығынҹағында гәбул едилмиш «Русија социал демократларынын протести»ни јазды (бах Әсәр. там күллијјаты, ч. 4). В. И. Ленин јазырды ки, «игтисадчылар»ын програмынын һәјата кечирилмәси рус социал-демократијасы үчүн сијаси интиһар, рус ингилаби һәрәкатынын сон дәрәчә ләнкидилмәси вә алчалдылмасы оларды. Ингилабчы марксистләрин програм бәјанаты олан «Протест» с.-д.-ларын тәшкилатларында кениш јајылды вә Русијада марксист партијанын јарадылмасында мүһүм рол ојнады. «Протест»дән сонра В. И. Ленин «И.»-а гаршы бир сыра әсәр јазды («Рус социал-демократијасында кериләмә истигамәти», «Profession de foi һаггында» вә с.). В. И. Ленинин сүркүндә јаздығы әсәрләр «И.»-ын дармадағын олунмасынын башланғычыны гојду. «И.»-а гаршы мүбаризәдә *«Искра»* вә *«Зарјанын»* бөјүк ролу олмушдур. В. И. Ленинин *«Нә етмәли?»* (1902) китабы «И.»-ын идејаҹа дармадағын едилмәсини баша чатдырды. В. И. Ленинин рәһбәрлик етдији ингилабчы марксистләрин «И.»-а гаршы мүбаризәси *јени типли партија* јаратмағын шәртләриндән бири иди.

Әд.: Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, һ. 1, сәһ. 156); История КПСС, т. 1, М., 1965; Костин А. Ф., Ленин—создатель партии нового типа (1884—1904 гг.), М., 1970; Большевизм и реформизм, 2 изд., М., 1978.

ИГУАНАЛАР, игуанакимиләр (Fguanidae)—кәртәнкәләләр дәстәсиндән сүрүнәнләр фәсиләси. *Кәләзләр* фәсиләсинин нүмајәндәләриндән фәргли олараг И.-ын дишләри чәнәләрин ичәри сәтһинә бирләшмишдир. 700-дәк нөвү әһатә едән 50-дән артыг чинси вар. Әсасән, Гәрб јарымкүрәсиндә јајылмышдыр; Шәрг јарымкүрәсиндә јалныз Мадагаскар (3 нөв), Фичи вә Чәмијјәт а-рында (2 нөв) тәсадүф олунур. Мешәдә, ағачда, бир чоху сәһра вә дағларда, бә'зиләри исә су һөвзәләринин кәнарларында јашајыр.

Һәшәрат вә хырда онурғасызларла гидаланыр; бә'зиләри (мәс., дәниз кәртәнкәләси) биткијејәндир. Әксәријјәти јумурта гојмагла чохалыр, бә'зиләри исә јумуртадиридоғандыр. Әсл И. чинси (2 нөв), әсасән, Ҹәнуби Американын тропик һиссәсиндә јајылмышдыр; рәнки јашылдыр, уз. 1,8 *м*-дәк олур. Адәтән, су кәнарындакы ағачларда јашајыр. Эти вә јумуртасы јејилир.

ИГУАНОДОНТЛАР (Iguanodontidae)—гушчанаглы динозаврлар дәстәсиндән нәсли кәсилмиш сүрүнәнләр фәсиләси. Јура дөврүнүн ахырларында вә Табаширин 1-чи јарысында јашамышлар. Дал әтрафлары үзәриндә һәрәкәт едән ири (уз. 10 *м*-дәк), битки илә гидаланан вә диш гурулушуна көрә *игуаналары* хатырладан сүрүнән һејванлар имиш. Бир чох нөвү әһатә едән 5 чинси олмушдур. И. өрдәкбурун динозаврларын әҹдадыдыр. И.-ын галыглары Гәрби Авропа, Шимали Африка

Игуанодон скелети (Jguanodon bernissartensis).

вә Мәркәзи Асијада тапылмышдыр. Белчикада (Берниссар) тапылмыш 29 скелет газынты һалында олан онурғалы һејванларын ән јахшы коллексијаларындан бири һесаб едилир.

ИГУАСУ́ (Iguaçú)—Бразилијанын ч.-ш.-индә чај. Парананын сол голу. Уз. 1320 *км*, һөвзәсинин саһ. 62 мин *км*²-дир. Серра-ду-Мар силсиләсинин г. јамаҹларындан башланыр. Г.-дә Бразилија јајласындан ахыр. Ашағы ахыны бојунча Бразилијанын Аркентина илә сәрһәди кечир. Јағыш сулары илә гидаланыр. Чохлу астана вә шәлалә (Озориу, Игуасу вә с.) вар.

ИГУ́МНОВ Константин Николајевич (1.5.1873, индики Липетск вил.-нин Лебедјан ш.—24.3.1948, Москва)—совет пианочусу, педагог. ССРИ халг артисти (1946). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1946). Сәнәтшүнаслыг доктору (1940). Москва консерваторијасыны битирмишдир (1894, П. Пабстын синфини). 1895 илдә пианочуларын А. Г. Рубинштејн ад. бејнәлхалг мүсабигәсиндә (Берлин) иштирак етмишдир. 1899 илдән Москва консерваторијасынын проф., 1924—29 илләрдә ректору олмушдур. И. совет пианочулуг мәктәбләриндән биринин јарадычысыдыр. Л. Оборин, Ј. Флијер, М. Гринберг, Ј. Милштејн, Н. Штаркман, Азәрб.ССР халг артисти Р. *Атакишијев* онун јетишдирмәләридир. Ленин ордени вә Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

ИДАРӘ—мүәјјән нөв фәалијјәти һәјата кечирән тәшкилат. ССРИ-дә дөвләт И.-ләри вә ичтимаи И.-ләр вар. Һәмин И.-ләр низамнамәјә (әсаснамәјә) ујғун фәалијјәт көстәрир вә бир гајда олараг, һүгуги шәхс һесаб олунурлар.

ИДАРӘ (синтаксисдә)—чүмләнин үзвләри арасында грамматик әлагә нөвү; табе едән сөзүн лексик хүсусијјәтләринин тәләби илә табе олунан сөзүн һал шәкилчиси гәбул етмәси. Азәрб. дилиндә фе'лләр, гошмалар, мүгајисә мәгсәди илә ишләнән сифәтләр, икинчи вә үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин икинчи тәрәфи кими ишләнән бүтүн сөзләр исмин һаллары И. едә билир.

Әд.: Абдуллајев Ә., Сеидов Ј., Һәсәнов А., Мүасир Азәрбајҹан дили. Синтаксис. Б., 1972.

ИДАРӘ АРБИТРАЖЫ—бах *Арбитраж*.

ИДАРӘЕДИЧИ ГУРҒУ—бах *Рәгәмлә һесаблајан машын.*

ИДАРӘЕДИЧИ МАШЫН, идарәедичи һесаблајан машын (ИһМ)—мүрәккәб агрегат, систем, јахуд гаршылыглы әлагәдар објектләрин идарә олунмасы үчүн тәркибиндә бир вә ја бир нечә һесаблајан гурғу, јахуд һесаблајан електрон машыны олан автоматлашдырылмыш комплекс. Идарәолунан објектин сәмәрәли иш режиминин тә'мин олунмасы (мәһсулдарлығын артырылмасы, јүксәк кејфијјәтин әлдә едилмәси, хаммал сәрфинин азалдылмасы вә с.) үчүн тәтбиг едилир. ИһМ универсал (үмуми тә'јинатлы) вә ихтисаслашдырылмыш олур. Информасија тәгдиматы үсулуна көрә ИһМ-лар рәгәмлә һесаблајан машын (РһМ), аналог һесаблајан машын (АһМ) вә һесаблајан һибрид систем кими нөвләрә бөлүнүр. РһМ-ларын идарәетмә дәгиглији АһМ-лара нисбәтән јүксәкдир, лакин чәлдишләмә хүсусијјәти ашағыдыр. Һибрид системләрдә һир ики нөв машынлар биркә ишләјир вә онларын үстүнлүкләриндән макс. истифадә олунур.

Әд.: Шигин А. Г., Дерюгин А. А., Цифровые вычислительные машины (память ЦВМ), М., 1976; Хазацкий В. Е., Управляющие машины и системы, М., 1976.

ИДАРӘЕТМӘ — мүхтәлиф тәбиәтли (биоложи, сосиал, техники) мүтәшәккил системләрин елементи, функсијасы; онларын мүәјјән структурунун сахланмасыны, фәалијјәт режиминин мүһафизәсини, програм вә мәгсәдинин реаллашмасыны тә'мин едир. Чәмијјәти низама салмаг, тәкмилләшдириб инкишаф етдирмәк мәгсәди илә она тә'сир васитәси кими сосиал И. һәр бир чәмијјәтин мүһүм дахили хассәсидир. Чәмијјәтдә кортәбии вә шүурлу И. формалары мөвчуддур. Системә кортәбии низамлајычы, идарәедичи тә'сир автоматик олуб, инсанларын мүдахиләсини тәләб етмир. Мәс., капиталист игтисадијјатынын әсас тәнзимчиси, истеһсалын башлыча идарәедичи гүввәси олан базар вә онунла мүәјјән едилән бүтүн ичтимаи мүнасибәтләр системи бу гәбилдәндир. Шүурлу И. ибтидаи ичма чәмијјәтиндә нәсилдән нәслә кечән ән'әнәләр, адәтләр васитәси илә И.-дән сосиализм шәраитиндә чәмијјәти елми әсасларла И.-јәдәк дәрин дәјишикликләрә мә'руз галмышдыр. Синифли чәмијјәтдә шүурлу И. синфи характер дашыјыр вә һаким синфин мәнафеји наминә һәјата кечирилир. Буржуа чәмијјәтиндә капиталист мүлкијјәтинә әсасланан И.-нин мәгсәди буржуазијанын һөкмранлығыны мөһкәмләтмәкдир. Сосиализмдә И. ичтимаи мүлкијјәтә әсасланыр, мәгсәди исә истеһсалы, бүтүн ичтимаи мүнасибәтләри, мәдәнијјәти зәһмәткешләрин мадди вә мә'нәви тәләбләрини там өдәмәк наминә инкишаф етдирмәк вә тәкмилләшдирмәкдир. Чәмијјәтимизи билаваситә вә јахуд нүмајәндәли органлар васитәси илә зәһмәткешләр өзләри идарә едирләр. Сосиализмдә И. елми характер кәсб едир. «Јалныз сосиализм, бүтүн зәһмәткешләрин һәјатыны һансы јолла даһа да јүнкүлләшдирмәк вә онларын рифаһ ичиндә јашамасына имкан верән бир һәјата дөндәрмәк һаггында елми мүлаһизәләрә ујғун олараг, ичтимаи истеһсалы вә мәһсул бөлкүсүнү кениш тәтбиг етмәјә вә һәгиги сурәтдә табе етмәјә имкан верәчәкдир» (Ленин В. И., Әсәрләри, ч. 27, сәһ. 424). В. И. Ленин елми И. мәсәләләринә бөјүк әһәмијјәт вермиш, буну сосиализм вә коммунизм гуручулуғунун башлыча вәзифәси һесаб етмишдир. В. И. Ленин вә Коммунист партијасы сосиалистчәсинә И.-нин ашағыдакы әсас принсипләрини ишләјиб һазырламышлар: системлилик; игтисади, сосиал-сијаси вә идеоложи проблемләрин һәллинин сых әлагәләндирилмәсини тәләб едән комплекслик; тәсәррүфат вә сијаси рәһбәрлијин вәһдәти; *демократик мәркәзијјәт*; партијалылыг; конкрет тарихи шәраитдә објектив ганунаујғунлугларын вә онларын баш вермәсинин спесификлијини нәзәрә алмағы тәләб едән елмилик, објективлик вә конкретлик; чохлу вәзифәләр ичәрисиндән бүтүн комплекс И. мәсәләләринин һәллини тә'мин едәчәк башлыча вәзифәни ахтарыб тапмаг; саһәләрә инзибати јанашманы һөкмән әлагәләндирмәји ирәли сүрән әрази-саһә принсипи вә с. И. апаратына верилән башлыча тәләбләр бунлардыр: сәриштәлилик (иши билмәк), ишкүзарлыг (иши апармаг бачарығы), елми вә инзибати чәһәтләри әлагәләндирмәк, систематиклик, мүтәшәккиллик, И. кадрларынын һазырланмасы вә тәкмилләшдирилмәси јоллары. И. принсипләри конкрет тәзаһүрүнү дөвләт идарәчилијиндә, игтисадијјатын, техники системләрин идарә едилмәсиндә тапыр. И. идарәетмә субјектинин бир сыра ардычыл әмәлијјат һәјата кечирмәсини нәзәрдә тутур: гәрарларын һазырланмасы вә гәбулу (директивләр, планлар, ганунлар, гајдалар вә с.), гәрарларын һазырланмасыны тәшкил етмәк вә онларын һәјата кечирилмәси үзәриндә нәзарәтдән нәтичәләр чыхармаг. Бу, ичтимаи системин компонентләри, һәмчинин мөвчуд системлә ону әһатә едән мүһит арасында систематик информасија мүбадиләсиндән ибарәтдир. Информасија И. субјектинә истәнилән вахт әрзиндә системин вәзијјәти, она тә'сир етмәк вә И. гәрарынын јеринә јетирилмәси үчүн верилмиш мәгсәдә наил олмаг (јахуд наил олмамаг) һаггында тәсәввүр јарадыр.

Јеткин сосиализм ичтимаи һәјатын бүтүн саһәләринин аһәнкдар инкишафыны, игтисади, сосиал-сијаси вә идеоложи проблемләрин вәһдәтдә һәллини, дәрин елми-техники вә игтисади дәјишикликләрин нәтичәләрини һәртәрәфли нәзәрә алмағы, игтисади јүксәлиши, кениш сосиал вәзифәләрин (зәһмәткешләрин рифаһыны јүксәлтмәк, чәмијјәтин синфи диференсиасијасындан сосиал јекчинслијә доғру һәрәкәти сүр'әтләндирмәји, мәдәнијјәтин кетдикчә јүксәлишини) һәјата кечирилмәсини тәләб едир вә бунлара имкан јарадыр. Бу амилләр сајәсиндә И. мәсәләләри спесифик И. органларынын, рәһбәр вә мүтәхәссисләрин сәлаһијјәт чәрчивәсиндән кәнара чыхыр вә бунларын һәллиндә бүтүн партија тәшкилатларынын, совет, тәсәррүфат органларынын, зәһмәткеш коллективләринин иштиракы зәрури олур. ССРИ-дә рәһбәр кадрларын вә мүтәхәссисләрин, зәһмәткешләрин билик сәвијјәсинин вә пешә һазырлығынын јүксәлмәси сајәсиндә И. имканлары хејли артмышдыр. Елми вә техники И. васитәләри, хүсусилә електрон һесаблама техникасы хејли инкишаф етмишдир. Елми И.-нин вәзифәси инкишаф етмиш сосиализм чәмијјәтинин үстүнлүкләри вә имканларындан там истифадә етмәји чәмијјәтимизин сәмәрәли фәалијјәтини вә инкишафыны, коммунизмә доғру мүвәффәгијјәтли һәрәкәти тә'мин етмәкдир.

Сосиал И.-нин бир формасы да *дөвләт идарәчилијидир.* И.-нин мәгсәдләри онун сәвијјәсиндән асылы олараг х.т., саһә, әрази, ајры-ајры бирликләр, јахуд мүәссисәләрин мәгсәдләринә бөлүнүр. Бу мәгсәдләр системи Коммунист партијасынын вә сосиалист дөвләтинин сосиал-игтисади сијасәтиндә там формалашыр.

Х.т.-нын идарә едилмәсиндә саһә вә әрази принсипләри әлагәләндирилир. Саһә принсипи үзрә И.-нин башлыча вәзифәләри: х.т.-нын бу саһәнин мәһсулларына олан тәләбатынын мүәјјән едилмәси вә өдәнилмәси, ваһид техники сијасәт јеридилмәси, елми-техники тәрәггинин наилијјәтләринин истеһсала тәтбигинин тәшкили, габагчыл тәчрүбәнин өјрәнилмәси вә јајылмасы, тәсәррүфат објектләри ишинин кејфијјәт көстәричиләринин өјрәнилмәси. Әрази принсипи үзрә И.-нин әсас вәзифәси исә ваһид планлашдырма, јерли тәбии еһтијатлардан даһа сәмәрәли истифадә олунмасы, рајонлараарасы вә рајондахили кооперасијанын тәшкили јолу илә бу вә ја дикәр игтисади р-нун комплекс инкишафыны тә'мин етмәкдир.

Истеһсалын идарә едилмәси истеһсалын инкишафынын објектив ганунларына ујғун олараг ичтимаи әмәк просесинә низамлајычы тә'сир көстәрмәјин конкрет-тарихи үсулудур; сосиал И.-нин әсас нөвләриндән биридир.

Капитализм шәраитиндә истеһсалын идарә едилмәси үч әсас инкишаф мәрһәләсинә ајрылыр. Капитализмин тәшәккүл тапдығы мәрһәләдә капиталист мануфактурасыны, ф-ки саһибкар өзү идарә едирди; капиталист истеһсалынын үмуми тәнзимләјичиси кими исә кортәбии базар механизми чыхыш едирди. Ири машынлы истеһсал мәрһәләсиндә И. функсијасы капитал-мүлкијјәтдән ајрылыр; И.-ни муздлу мүдирләр һәјата кечирир. Дөвләт-инһисарчы капитализм дөврү истеһсалын пешәкар тәшкилатчыларынын — *менечерләрин* формалашмасы, И. просесиндә мүасир техники васитәләрин тәтбиги, капиталист игтисадијјатына дөвләтин мүдахиләси илә характеризә олунур. Капиталист истеһсалынын елми идарә олунмасы үнсүрләри ири машынлы истеһсал мәрһәләсиндә вә дөвләт-инһисарчы капитализм дөврүндә јараныр вә инкишаф едир. Лакин капитализмдә елми И. саһәси хүсуси мүлкијјәт чәрчивәси илә мәһдудлашыр вә јалныз ајры-ајры мүәссисәләри, ширкәтләри әһатә едир.

Сосиализмдә ичтимаи истеһсалын идарә олунмасы х.т.-нын бүтүн саһәләри арасында оптимал гаршылыглы әлагәләрин тә'мин едилмәси, фасиләсиз фәалијјәти вә инкишафы мәгсәди илә сосиалист ичтимаи истеһсал просесләринин шүурлу тәнзимләнмәсидир. И.-нин ваһид игтисади мәркәзи ролуну мәркәзи тәсәррүфат органлары јеринә јетирир. Сосиалист ичтимаи истеһсалы системиндә И. објекти х.т.-дыр. Сосиализмдә И. демократик характерли олдуғундан ичтимаи истеһсала һәм дөвләт, һәм дә гејри-дөвләт ор-

ганлары рәһбәрлик едир. Сосиалист игтисадијјатынын инкишафынын програм мәсәләләрини ишләјиб һазырлајан Коммунист партијасы х.т.-нын идарә едилмәсиндә рәһбәр рол ојнајыр, Сов.ИКП МК мүһүм мәсәләләрә аид гәрарлары ССРИ Али Совети вә ССРИ Назирләр Совети илә бирликдә гәбул едир. И.-нин али органы олан ССРИ Назирләр Совети иттифаг вә иттифаг-респ. назирлик вә идарәләринин ишини бирләшдирир вә истигамәтләндирир, х.т. планларынын, дөвләт бүдчәсинин ишләниб һазырланмасы вә һәјата кечирилмәси, кредит-пул системинин мөһкәмләндирилмәси саһәсиндә тәдбирләр көрүр. ССРИ Назирләр Советинин органлары, әсасән, саһә вә саһәләрарасы тә'јинатлы органлара (*дөвләт комитәләринә*, бә'зи назирликләрә, баш идарәләрә) бөлүнүр.

Истеһсалда тәмәркүзләшмәнин артмасы, ихтисаслашма вә кооперасијалашманын дәринләшмәси нәтичәсиндә тәсәррүфат әлагәләринин мүрәккәбләшмәси И. әмәјинин һәчминин артмасына сәбәб олур. Буна көрә дә Коммунист партијасынын ишләјиб һазырладығы И.-нин тәкмилләшдирилмәси Програмы ашағыдакылары нәзәрдә тутур: планлашдырманын елми сәвијјәсинин јүксәлдилмәси, узунмүддәтли прогнозлашдырманын тәшкили, сосиалист игтисадијјаты инкишафынын баш планларынын ишләниб һазырланмасы, х.т.-нын идарә олунмасы методларынын вә тәшкилати структурунун тәкмилләшдирилмәси вә И. апаратынын сахланылмасы хәрчләринин ихтисар едилмәси, ән мүһүм үмумдөвләт програмларынын јеринә јетирилмәси үчүн гүввә вә еһтијатларын чәмләшдирилмәси, х.т.-нын бүтүн сәвијјәләриндә И.-нин игтисади иаситә вә стимулларындан даһа там истифадә олунмасы, нәһәнк үмумдөвләт, саһәләрарасы вә әрази проблемләринин комплекс һәлли методларынын тәкмилләшдирилмәси, вәзифәли шәхсләрин гәбул едилмиш гәрарлар үчүн мәс'улијјәтинин артырылмасы, автоматлашдырылмыш И. системинин ишләниб һазырланмасы вә тәтбиги, елми-техники ингилабын тәләбләри нәзәрә алынмагла И. үчүн кадрлар һазырланмасы системинин тәкмилләшдирилмәси, И.-дә демократик мәркәзијјәтин даһа да инкишафы вә с.

Сов.ИКП МК-нын вә ССРИ Назирләр Советинин «Планлашдырманы јахшылашдырмаг, истеһсалын сәмәрәлилијинин вә ишин кејфијјәтинин јүксәлдилмәсинә тәсәррүфат механизминин тә'сирини күчләндирмәк һаггында» 1979 ил 12 ијул тарихли гәрарынын инкишаф етмиш сосиализм мәрһәләсиндә истеһсалын идарә едилмәси сәвијјәсини јүксәлтмәкдә бөјүк әһәмијјәти олачагдыр.

Техникада идарәетмә. Т е х н о л о ж и п р о с е с л ә р (фајдалы газынтыларын чыхарылмасы, хаммал вә материалларын е'малы вә с.), е н е р к е т и к а п р о с е с л ә р и (енержинин һасилаты, чеврилмәси, өтүрүлмәси вә пајлашдырылмасы), н ә г л и ј ј а т п р о с е с л ә р и (јүк вә сәрнишин дашынмасы), и н ф о р м а с и ј а п р о с е с л ә р и (информасијанын топланмасы, ишләнмәси, өтүрүлмәси вә сахланмасы) техникада И. објектләридир. Техники просесләр и ш (билаваситә просесин ичрасы үчүн зәрури олан) вә и д а р ә е т м ә (иш әмәлијјатларынын ичрасынын координасијасыны, аваданлығын верилмиш иш режиминин көзләнилмәсини тә'мин едән) әмәлијјатларына бөлүнүр. И. әмәлијјатларынын топлусу И. просесини тәшкил едир. Һәр бир објектин сәчијјәви хүсусијјәтләриндән асылы олараг И. просесләри мүхтәлифдир; бунунла бәрабәр һәмин просесләрин үмуми ганунаујғунлуглары да вар. Үмуми И. нәзәријјәсинин әсасыны тәшкил едән бу ганунаујғунлуглары кибернетика елми өјрәнир. Иш әмәлијјатларынын ичрасында инсан әмәјинин машын вә механизмләрлә әвәз олунмасы (истеһсалын механикләшдирилмәси) инсаны И. әмәлијјатларынын ичрасындан да азад етмәјә (*истеһсалын автоматлашдырылмасына*) зәмин јаратды. Үмуми *автоматик идарәетмә* нәзәријјәси илк дәфә техникада формалашмышдыр. Техники објект а в т о м а т и к и д а р ә е т м ә с и с т е м л ә р и (АИС) васитәси илә автоматлашдырылыр. Мүасир АИС өзүндә бир нечә *автоматик тәнзимләмә* системини бирләшдирир. Мәс., Владимир Илич ад. Јени Бакы Нефтајырма з-дунда ајры-ајры тәнзимләмә системләрини әлагәләндирән АИС тәтбиг етмәклә гурғунун мәһсулдарлығы 5%-дәк артырылмышдыр. Објектин бүтүн саһәләринин ваһид комплекс автоматлашдырылмасы үчүн һесаблајан електрон машынынын (ҺЕМ-нын) вә онун әсасында гурулан АИС-ин тәтбиги тәләб олунур. Технoложи просесләрин АИС-и (ТПАИС) инди нәинки ајры-ајры тәнзимләмә системләрини координасија едир, һәм дә бу системләрдә ҺЕМ-нын тәнзимләмә вә И. функсијаларынын әксәријјәтини өз үзәринә көтүрүр. Мәс., Јени Бакы Нефтајырма з-дунда нефтин илкин е'малы гурғусунун (ЕЛОУ АВТ) АИС-ндә ҺЕМ нәинки мүхтәлиф оператив нәзарәт вә И. функсијаларыны јеринә јетирир, ејни заманда вачиб параметрләри тәнзимләјир. ТПАИС-дә идарәедичи ҺЕМ-нын тәтбиги техники објектләрин јүзләрлә, минләрлә параметрләринин еффектив идарә олунмасына, даһа дәгиг вә мүрәккәб алгоритмләрин истифадә олунмасына шәраит јарадыр. ТПАИС дәјишкән технолоkијалы просесләрин идарә олунмасы үчүн кениш истифадә едилир. Техники објектләрин идарә олунмасынын мүасир мәрһәләсиндә ТПАИС агрессив шәраитдә инсан әмәјини әвәз едән р о б о т л а р л а тамамланыр. Мүасир И. системләри јүзләрлә автоматик тәнзимләјичидән, өлчү елементләриндән, автоматлардан, ҺЕМ-дан, роботлардан тәшкил олунса да, бу елементләрин координасијасында инсан иштирак етмәлидир. Бу системләрдә мәс'ул функсијалар (систем гаршысында мәгсәд гојулмасы, онун јеринә јетирилмәси үчүн гәрарлар гәбул олунмасы) инсана тапшырылыр. Инсан өзүнүн иштиракы илә системә јарадычылыг елементләри «ашылајыр». Инсанла системин галан елементләри арасында диалог (анлашма) мүхтәлиф гурғулар васитәсилә һәјата кечирилир. Сон вахтлар И.-дә ТПАИС илә тәшкилати-игтисади мәсәләләри әһатә едән АИС-ин үзви бирләшмәси просеси кедир. Белә интеграллашмыш АИС-дә техники вә игтисади сәмәрә даһа јүксәкдир.

Әд.: М а р к с К., Капитал, ч.1, Б., 1969; ч. 2—3, Б., 1956—1960; Е н к е л с Ф., Анти-Дүрин Б., 1967; ј е н ә о н у н, Аиләнин, хүсуси мүлкијјәтин вә дөвләтин мәншәји, Б., 1971; Л е н и н В. И., Совет һакимијјәтинин нөвбәти вәзифәләри, Әсәрләри, ч. 27; ј е н ә о н у н, Совет идарәләрини идарә етмәк һаггында гајдаларын илк гејди, јенә орада, ч. 28; ј е н ә о н у н, Пролетариат диктатурасы дөврүндә игтисадијјат вә сијасәт, јенә орада, ч. 30; ј е н ә о н у н, Аз олсун, јахшы олсун, јенә орада, ч. 33; ј е н ә о н у н, Фәһлә-кәндли мүфәттишлијини биз нечә јенидән гурмалыјыг, јенә орада; Сов.ИКП XXIV гурултајынын материаллары, Б., 1971; Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, Б., 1976; Ленинизм и управление социальными процессами при социализме, М., 1973; А л и е в Р. А., Промышленные инвариантные системы автоматического управления, М., 1971; А ф а н а с ь е в В. Г., Научное управление обществом, 2 изд., М., 1973; ј е н ә о н у н, Социальная информация и управление обществом, М., 1975; Г л у ш к о в В. М., Введение в АСУ, 2 изд., Киев, 1974; А б д у л л а е в А. А., А л и е в Р. А., У л а н о в Г. М., Принципы построения автоматизированных систем управления промышленными предприятиями, М., 1975; У ш а ч е в И. Г., Управление сельскохозяйственным производством (включая АСУ), М., 1978; Передовой опыт комплексного управления качеством, 2 изд., М., 1978; Организация управления, М., 1979.

ИДАРӘЕТМӘ ИНГИЛАБЛАРЫ НӘЗӘРИЈЈӘСИ, «м ү д и р л ә р и н г и л а б ы» н ә з ә р и ј ј ә с и — мүасир буржуа сосиал-игтисади фикринин технократија нәзәријјәләриндән бири. И.и.н. капиталист-мүлкијјәтчиләрин корпорасијалар вә банклар үзәриндә һакимијјәтдән куја әл чәкмәси вә һакимијјәтин мүтәхәссис-мүдирләрин, технократларын вә бүрократларын әлинә кечмәси һаггында тезис ирәли сүрүр. *«Халг капитализми» нәзәријјәсинин* тәркиб һиссәсидир. И.и.н.-нин бир сыра мүддәасы 20 әсрин 30-чу илләриндә Америка игтисадчылары Г. Минсин вә Л. Берлинин әсәрләриндә корпоратив ингилаблар вә менечерләрә нәзарәт нәзәријјәләри формасында, консепсија кими исә 40-чы илләрдә Ч. Бөрнһемин вә П. Друкерин әсәрләриндә формалашмышдыр. 60—70-чи илләрдә Америка игтисадчысы Ч. Һолбрејт тәрәфиндән тәблиғ едилир.

ИДАРӘЕТМӘ ИШЛӘРИНИН АВТОМАТЛАШДЫРЫЛМАСЫ — х.т.-нын мүхтәлиф сәвијјә вә саһәләриндәки идарәетмә мәсәләләринин (мәс., планлашдырма, учот вә с.) һәллиндә мүасир ријази үсулларын, автоматик гурғуларын вә һесаблама техникасы васитәләринин тәтбиги. Х.т.-нын мүхтәлиф саһәләри үчүн И.и.а мүасир һесаблајан електрон машынларыны (ҺЕМ) вә ујғун техники васитәләри өзүндә топлајан комплекс автоматлашдырылмыш идарәетмә системләринин (АИС) лајиһәләндирилмәси вә тәтбиги јолу илә апарылыр. АИС-дә әсас ишләри инсан јеринә јетирир. Автоматлашдырма вә һесаблама техникасы васитәләри инсаны нисбәтән садә әмәлијјатлары јеринә јетирмәкдән азад едир вә она тәләб олунан мүддәт әрзиндә оптимал мәсәләләрин һәллиндә көмәк етмәклә, елми чәһәтдән әсасландырылмыш идарәедичи гәрарлары гәбул етмәк имканы верир. И.и.а. нәзәри чәһәтдән *игтисади кибернетикаја* әсасланыр. Ваһид АИС-дә инсан вә кибернетик машынлар арасындакы гаршылыглы әлагәләр (бах *«Инсан-машын» системи*), х.т.-нын идарә олунмасында спесифик хүсусијјәтләр вә оптимал игтисади идарәетмә системләринин ја-

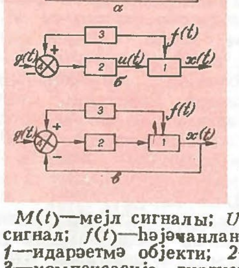
радылмасы, ријази үсулларын игтисади мәсәләләрин һәллиндә тәтбиги вә нәзәри мәсәләләр өјрәнилир. И.и.а.-нда әсас техники база кими ҺЕМ вә ихтисаслашдырылмыш техники васитәләрдән (информасија вә рабитә гурғулары, клавишли һесаблајан машынлар вә с.) истифадә олунур. Техники васитәләрдән истифадә етмәклә ваһид һесаблама мәркәзләри (ҺМ) шәбәкәси јарадылыр. Х.т.-нын ајры-ајры саһәләриндә И.и.а. саһә АИС-и васитәси илә, бир-биринә јахын јерләшмиш мүәссисәләрарасы И.и.а. исә мүәссисә АИС-и васитәсилә һәјата кечирилир.

Азәрб.ССР-дә мүхтәлиф АИС-ләр ишләниб һазырланмыш вә истифадәјә верилмишдир. *Јени Бакы Нефтајырма Заводунун* АИС-ндә истеһсал програмы, әмәк, әмәк һаггы вә маја дәјәринин һесабланмасы, мадди-техники тәчһизатын планлашдырылмасы вә учоту вә с. мәсәләләр һәлл олунур. Бөјүк мигдарда информасија автоматик ишләниб һазырланыр вә алынмыш нәтиҹәләрдән һазыр игтисади сәнәдләр шәклиндә истифадә олунур. АДУ-нун елми-тәдгигат ҺМ-дә али мәктәб АИС-индәки «Абитуријент», «Сессија», «Тәдрис ҹәдвәли», «Давамијјәт» вә с. функсионал алт системләр ишләниб һазырланмыш вә истифадәјә верилмишдир.

Әд.: Глушков В. М., Введение в АСУ, 2 изд., Киев, 1974; Жимерин Д. Г., Мясников В. А., Автоматизированные и автоматические системы управления, М., 1975; Основы построения АСУ, под ред. В. И. Костюкова, М., 1977.

ИДАРӘЕТМӘ ПУЛТУ—идарәетмә системинин елементи; панелләриндә информасијаны әкс етдирән васитәләр вә идарәетмә һиссәләри јерләшдирилән стол, стенд вә с. шәклиндә гурғу. И.п.-нун архасында отуран оператор (јахуд операторлар групу) идарәетмә васитәләринин көмәји илә идарәолунан објектләрә (просесләрә), онларын кејфијјәт, јахуд кәмијјәт көстәрициләринә тә'сир едир. И.п. билаваситә идарәолунан објектин өзүндә (мәс., нефтајырма з-дунда технолоҗи просесләрин идарә олунмасы үчүн) вә ја ондан узаг мәсафәдә (мәс., планетләрарасы автомат стансијаларынын, енерҝетика системләринин вә с.-нин идарә олунмасы, нефт мә'дәнләринин телемеханикләшдирилмәси үчүн) јерләшдирилир. И.п. лајиһәләндирилдикдә техники мәсәләләрин мүкәммәл һәллиндән әлавә, *ергономика*, *мүһәндис психолоҝијасы* вә *техники естетиканын* тәләбләри дә нәзәрә алыныр.

ИДАРӘЕТМӘ СИСТЕМЛӘРИ— идарәетмә објектләриндән, идарәедици тә'сирләр јарадан ҹанлы вә ҹансыз елементләрин биркә фәалијјәтиндән ибарәт системләр. Нөвләри: адаптив, ади, гапалы, ачыг, пајланмыш параметрли, ахтарышлы вә дәјишәнструктурлу И.с. Адаптив И.с. идарәетмәнин јахшылашмасы үчүн дахили вә харичи шәраитә ујғунлаша билир (*адаптасија*), өзүндәки гејри-мүәјјәнлијин арадан галдырылмасыны вә кејфијјәт көстәрициси үчүн ән әлверишли гијмәтләрин алынмасыны тә'мин едир. Хүсуси нөвләри екстремал вә автоматик ахтарышлы И.с.-дир. Бурада идарәедици параметрләр үзәриндә ахтарыш апармагла објектин елә иш режимләри сечилир ки, онлар системин билаваситә өлчүлән кејфијјәт көстәрицисинин максимум вә ја минимум гијмәтини тә'мин едир. Лакин објект вә онун ишләдији шәраит һағгында там башланғыч информасија тәләб олунмур. Екстремумун варлығы вә екстремал функсијанын нөвүнүн тәгриби дә олса билинмәси системин гурулмасы үчүн кафидир. Екстремум һаггында информасијаны ахтарыш заманы систем өзү тапыр. Екстремал тәнзимләмәдә ики мәсәлә һәлл олунур: а) екстремумун тә'јини үчүн кејфијјәт көстәрицисинин градијенти тапылыр; б) екстремум нөгтәси истигамәтиндә системин дајаныглы һәрәкәти тәшкил едилир. Бир чох истеһсал просесиндә кејфијјәт көстәрициләри илә идарәедици параметрләр арасында екстремал характеристикалар олдуғундан белә систем истеһсалатда кениш тәтбиг едилир. Ади И.с.-нин гурулмасы вә фәалијјәти үчүн идарәедилән објект вә харичи шәраит һаггында там башланғыч информасија олмалыдыр. Ади И.с. гапалы, ачыг, комбинә олунмуш, пајланмыш параметрли вә дәјишәнструктурлудур. Гапалы И.с.-ндә идарәетмә објектин чыхыш координатынын онун верилмиш гијмәтиндән олан $x(t)$ мејлинә көрә иҹра едилир. *1* објектинин (шәк. *а*) тәнзим олунан $x(t)$ параметринин гијмәти онун верилмиш $g(t)$ гијмәти илә *3* гурғусунда мүгајисә едилир. Јаранан $\mu(t)$ мејл сигналы *2* гурғусуна верилир, чыхышда исә $g(t)$ вә $x(t)$ арасындакы мејли азалдан $U(t)$ сигналы алыныр. Идарәетмәнин нәтиҹәси јени идарәедици сигналын јаранмасына тә'сир едир, јә'ни системдә һәмишә әкс-әлагә фәалијјәт көстәрир. $x(t)$-нин мејли $g(t)$ дахили параметрләр вә системдә $f(t)$ һәјәҹанландырыҹы тә'сирләри дәјишдикдә јарана биләр. Бу мејл ишчи информасија кими көтүрүлдүјүндән вә мәнфи әкс-әлагә илә өтүрүлдүјүндән систем ону һәмишә азалда билир. Гапалы И.с. дахили параметрләрин дәјишмәсинә һәссас дејил, лакин онларын дәгиглији илә дајаныглығы арасында әкслик вар. Белә системин кејфијјәт көстәрициләрини јахшылашдырмаг үчүн гејри-хәтти вә мәнтиги әлагәләр ишләдилир. Ачыг И.с.-ндә идарәетмә һәјәҹанландырыҹы тә'сирләрә әсасланыр. О әкс-әлагә илә әһатә олунмајан паралел вә ардыҹыл гошулмуш елементләрдән дүзәлдилир, гапалы И.с.-нә нисбәтән сүр'әтлә ишләјир, техники ҹәһәтдән садәдир, компенсасијасы тәләб олунан һәјәҹанландырыҹы тә'сирләр бурада ишчи информасија кими көтүрүлүр, објектә тә'сир едән һәјәҹанландырыҹы тә'сирләри азалтмаг үчүндүр. Бу, һәмин тә'сирләри өлчмәк вә компенсасија үчүн просесә әкс истигамәтдә сүн'и тә'сир јаратмагла едилир. *3* вә *2* елә идарәедици $U(t)$ тә'сири јарадыр ки, $f(t)$-нин $x(t)$-јә тә'сири арадан галдырылыр (шәк. *б*). Бу системләрдә јүксәккејфијјәтлилијин тә'мини мүмкүндүр. Бүтүн һәјәҹанландырыҹы тә'сирләр өлчүлә билмәдијиндән вә објектин характеристикаларыны дәгиг өјрәнәркән јаранан тә'сирләрин компенсасијасы мүмкүн олмадығындан, онлар $x(t)$ параметринә көрә әкс-әлагә илә тамамланмалыдыр (шәк. *в*). Бунлар һәјәҹанландырыҹы тә'сири вә мејлә көрә комбинәедилмиш идарәетмә принсипләрини бирләшдирән И.с.-дир. Гапалы вә ачыг И.с.-нә хас мәнфи ҹәһәтләр бунларда јохдур. Пајланмыш параметрли И.с. заманын вә фәза координатларынын функсијасы кими тә'јин олунур (мәс., собанын истилик режиминин идарәетмә системи). Гыздырылан мә'мулатлар чохлуғунун һалы темп-рун пајланмасы вә гыздырылма вахты илә характеризә олунур. Белә системин тәдгигинә хүсуси төрәмәли диференсиал тәнлик, интеграл тәнлик вә интегро-диференсиал тәнлик тәтбиг едилир. Дәјишәнструктурлу И.с. функсионал елементләр арасындакы гаршылыглы әлагәни мүәјјән алгоритм үзрә гуран вә ја бәрпа едән, јә'ни структуру дәјишән мәнтиги елементләрә малик гејри-хәтти автоматик системләрдир. Чохөлчүлү објектин идарә олунмасында вә инвариант идарәетмәдә кениш ишләдилир. Дахили вә харичи тә'сирләрин дәјишмәсинә көрә һәр конкрет һалда елә структурлар сечмәк олур ки, онларын комбинасијасы васитәсилә јүксәк кејфијјәт көстәрициләри алыныр. Белә системдә ајры-ајрылыгда һеч бир структура хас олмајан, кејфијјәтҹә јени динамик хассәләр алына билир. Структурун дәјишмәси идарәедици тә'сирин гырылма анларыны тә'јин едән дәјишмә функсијасы үзрә баш верир. Бу функсија јалныз бир структурун фаза трајекторијаларындан ибарәтдирсә, онун иш режими дә чырлашмыш трајекторија үзрә баш верир.

Идарәетмә системләри: *а*—гапалы; *б*—ачыг; *в* — комбинә олунмуш. $U(t)$—тәнзимолунан параметр; $M(t)$—мејл сигналы; $U(t)$—идарәедици сигнал; $f(t)$—һәјәҹанландырыҹы тә'сир; *1*—идарәетмә објекти; *2*—тәнзимләјиҹи; *3*—компенсасија гурғусу; *4*—мүгајисә елементи; $g(t)$—$x(t)$-нин верилмиш гијмәти.

Әд.: Емельянов Е. В., Системы автоматического управления с переменной структурой, М., 1967; Кадымов Я. Б., Расчет переходных процессов в системах с распределенными параметрами, М., 1968; Алиев Р. А., Промышленные инвариантные системы автоматического управления, М., 1971; Петров Б. Н. и др., Принципы построения адаптивных систем с эталонной моделью, М., 1975.

ИДАРӘОЛУНАН РАКЕТЛӘР—учушу автоматик идарә едән хүсуси апаратларла (ракети һәдәфә јөнәлдән вә учушу мүәјјән трајекторија үзрә стабилләшдирән) тәчһиз олунмуш, реактив мүһәррикли пилотсуз учуш апаратлары. И.р. ади вә нүвә дөјүш сурсаты дашыја билир. Јерүстү И.р., зенит И.р.-и, танквуран И.р.-и, дәниз И.р.-и вә авиасија И.р.-и нөвләри вар. Идарәолунма үсулуна көрә автоном идарәолунан, телеидарәетмә системли, өзүтушланан вә гарышыг системли ракет групларына; аеродинамик хүсусијјәтләринә, мүһәррикләринин нөвүнә вә учуш трајекторијасына көрә баллистик ракет, тәјјарә-мәрми вә *ганадлы ракет* нөвләринә ајрылыр. Дөјүшдә тәтбигинә көрә тактики, оператив-тактики вә стратежи И.р. мөвҹуддур.

ИДАРӘЧИЛИК ФОРМАСЫ—дөвләт һакимиjjәтинин тәшкили; али дөвләт һакимиjjәти органларынын јарадылмасы үсулу вә вәзиjjәти (сәлаһиjjәти), һабелә дөвләт башчысынын статусу илә характеризә едилир. Истисмарчы дөвләтләрдә әсас И.ф. *монархија* вә *республикадыр*. Мүасир буржуа дөвләтләри үчүн респ. И.ф. даһа типикдир: парламентли респ. (Австрија, АФР, Исвечрә, Италија, Финландија), президентли респ. (АБШ, Аргентина, Бразилија, Мексика). Бир сыра буржуа дөвләтиндә (Белчика, Б. Британија, Данимарка, Исвеч, Нидерланд, Норвеч) конститусијалы (парламентли) монархија мөвчуддур. Мүстәмләкәчилик асылылығындан азад олан өлкәләрин, демәк олар ки, һамысы респ. И.ф.-ны гәбул етмишдир. Бүтүн сосиалист дөвләтләри И.ф.-на көрә респ.-дыр вә зәһмәткешләрин һакимиjjәтини тәчәссүм едирләр. Бах һәмчинин *Дөвләт*.

ИДДИА—позулмуш вә ја мүбаһисәли һүгугун, ганунла горунан мәнафејин мүдафиәси үчүн мәһкәмәјә, арбитража, *јолдашлыг мәһкәмәсинә* вә *мунсифләр мәһкәмәсинә* едилән мүрачиәт. Совет һүгугуна көрә, мәһкәмә ашағыдакы шәртләрлә И.-ны гәбул вә һәлл етмәли, И. барәсиндә гәрар чыхармалыдыр: иддиачы, јахуд чавабдеһ сифәтилә вәтәндашлар вә ја тәшкилатлар чыхыш етдикдә, И. тәләби һәмин мәһкәмә органларынын сәлаһиjjәтинә аид олдугда, И. фәалиjjәт габилиjjәтли вәтәндаш тәрәфиндән, јахуд онун адындан иши апармаға сәлаһиjjәти олан шәхс тәрәфиндән верилдикдә вә с. И.-нын формасы вә мәзмуну ганунла мүәjjән едилмишдир. И. јазылы гајдада верилир. И. верилән заман дөвләт рүсуму өдәнилир. Иддиачы И.-нын предметини вә ја әсасыны дәјишдирә биләр: онун И. тәләбләринин мигдарыны дәјишмәјә, И.-дан имтина етмәјә вә с.-јә һаггы вар.

ИДДИА ӘРИЗӘСИ—бах *Иддиа*.

ИДДИА МҮДДӘТИ—вәтәндашын, јахуд тәшкилатын позулмуш вә ја мүбаһисәли һүгугунун мүдафиәси үчүн ганунла мүәjjән олунмуш мүддәт. Үмуми И.м. 3 ил, тәшкилатларын бир-биринә тәләбләри үзрә И.м. 1 ил мүәjjән олунмушдур. Бә'зи иддиалар үчүн даһа гыса мүддәт (мәс., рабитә органларындан тәләб үчүн 6 ај) нәзәрдә тутулмушдур. И.м. иддиа һүгугу әмәлә кәлән күндән башланыр. Ганун И.м.-нин дајандырылмасы вә кәсилмәси үчүн әсаслар нәзәрдә тутур.

ИДДИА СӘВИJJӘСИ—шәхсиjjәтин фәалиjjәт заманы гаршысына гојдуғу мәгсәд вә вәзифәләрин чәтинлик дәрәчәси илә мүәjjән олунан характеристикасы; илк дәфә алман психологу К. Левин вә һәмкарлары (Ф. Һоппе, М. Јуннат вә б.) тәрәфиндән өјрәнилмишдир. Шәхсиjjәтин И.с. мүвәффәгиjjәт вә мүвәффәгиjjәтсизликлә билаваситә бағлыдыр; инсан мүвәффәгиjjәт газандыгча И.с. адәтән јүксәлир вә әксинә. Психоложи тәдгигатлар көстәрир ки, ишин мүвәффәгиjjәт вә уғурсузлуғу тәкчә фәалиjjәтин нәтичәси илә дејил, һәм дә инсанын өз гаршысына гојдуғу мәгсәдә мүнасибәти илә әлагәдардыр (мәс., «3» гијмәтини ә'лачы тәләбә уғурсузлуг, зәиф тәләбә исә мүвәффәгиjjәт кими гијмәтләндирир). И.с. инсанын өзү, шәхсиjjәти вә имканлары һаггында тәсәввүрләри илә бағлыдыр. Онун әсасыны өзүнүгијмәтләндирмә тәшкил едир. И.с.-нин өјрәнилмәси шәхсиjjәтин фәалиjjәт вә davranышынын мотивләрини баша дүшмәк үчүн әһәмиjjәтлидир.

ИДДИАЧЫ—мүлки һүгугда позулмуш вә ја мүбаһисәли һүгугун, ганунла горунан мәнафеләрин мүдафиәси үчүн мәһкәмәјә, арбитража, јолдашлыг мәһкәмәсинә, јахуд мүнсифләр мәһкәмәсинә иддиа әризәси илә мүрачиәт едән физики, ја да һүгуги шәхс.

ИДЕА́Л (фр. ideal, јун. idéa—анлајыш, тәсәввүр)—инсанын вә ја ичтимаи синфин тәфәккүрүнүн, фәалиjjәтинин характер вә үсулларыны мүәjjәнләшдирән тәсәввүрләрин образы. И.-ын мүхтәлиф формалары мөвчуддур. И ч т и м а и И. һәр һансы сосиал групун игтисади вә сијаси мәнафејинә ујғун кәлән тәкмил ичтимаи гурулуш һаггында тәсәввүрләри әһатә едир. Тарихән һәм чәмиjjәтин објектив инкишаф мејлинә ујғун кәлән вә ингилаби һәрәкатларын идеја әсасы олан мүтәрәгги И., һәм дә ичтимаи инкишафа мане олан, вахты кечмиш синифләрин мәнафе вә тәсәввүрләрини әкс етдирән мүртәче И. олмушдур. Хүсуси мүлкиjjәт, сосиал бәрабәрсизлик вә истисмар шәраитиндә синфи барышыға чан атан буржуазијанын И.-ы утопик идеалдыр. Кечмишин бир чох мүтәрәгги И.-лары да утопик характер дашымышдыр. Марксизм сосиализми утопијадан елмә чевирәрәк пролетариатын ичтимаи И.-ыны һәјата кечирмәк јолуну *коммунизм* чәмиjjәти гурулмасында көрмүшдүр. Ә х л а г и И. өзүндә әхлаги нүмунә ола биләчәк кејфиjjәтләри бирләшдирән камил инсан һаггында тәсәввүрләрин образыдыр. Буржуазијанын әхлаги И.-ынын әсасында фәрдиjjәтчилик, егоизм, өз мәнфәәтини күдмәк кими мәнфи кејфиjjәтләр дурур. Пролетариатын әхлаги И.-ы коллективчилик, јолдашчасына гаршылыглы јардым, бејнәлмиләлчилик, инсанпәрвәрлик, ичтимаи борчу дәриндән баша дүшмәк, дүзкүнлүк, тәвазөкарлыг вә с. кими мүсбәт чәһәтләри әһатә едир. Е с т е т и к И. инсанларын хошбәхт һәјат вә камил инсан һаггында тәсәввүрләринин тәчәссүмү олан бүтөв конкрет һисси образдыр. К. Маркс вә Ф. Енкелс синифләри ингилаби фәалиjjәтә чәлб едән вә онларын диггәтини үмуми реал тәләбләрин тәһлилинә јөнәлдән И.-ы јүксәк тутмушлар. В. И. Ленин јазмышдыр: «...«идеаллар» кәрәк ән јахшы вә ән јахын јоллар дүшүнмәкдән ибарәт олмасын, бизим капитализм чәмиjjәтиндә «ичтимаи синифләрин» көзүмүзүн гаршысында кедән «шиддәтли мүбаризәсинин» вәзифә вә мәгсәдләрини мүәjjән етмәкдән ибарәт олсун...» (Әсәр. там күллиjjаты, ч. 1, сәһ. 428). Бәшәриjjәтин тәрәггиси наминә чалышан синифләр бүтүн фәал адамлары бирләшдирән мүтәрәгги И. јарадырлар. Мәс., Бөјүк Франса ингилабынын И.-ы вә мүасир дөврдә Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын И.-ы бу гәбилдәндир. Коммунист дүнјакөрүшү мүтәрәгги И.-ы әкс етдирән ваһид идејалар системидир. О, капитализмдәки һәллолунмаз зиддиjjәтләрдән азад олмаг јолуну коммунизм чәмиjjәти гурмагда көрүр.

ИДЕА́Л—әсас чәбри анлајышлардан бири. K һалгасынын бош олмајан L алтчохлуғу ашағыдакы шәртләри өдәјәрсә, она һәмин һалганын сағ идеалы дејилир: 1) $a \in L$, $b \in L$ шәртләриндән $a-b \in L$ алыныр; 2) $a \in L$ вә истәнилән $r \in K$ шәртләриндән $ar \in L$ алыныр. $ar \in L$ әвәзинә $ra \in L$ оларса, L сол И. адланыр. L һәм сағ вә һәм дә сол И. оларса, она икитәрәфли И. дејилир (коммутатив һалгада бу үч анлајыш үст-үстә дүшдүјүндән, садәчә И. һаггында данышылыр). Мисал: һалганын бир a үнсүрүнү көтүрсәк, онда $ra+na$ ($r \in K$, n—там әдәддир) шәклиндә бүтүн үнсүрләр чохлуғу сол И. тәшкил едир. Бу, баш И. адланыр вә (a) илә ишарә едилир. Там әдәдләр һалгасында истәнилән И. баш идеалдыр. Мәс., (3) баш идеалы 3-ә бөлүнән бүтүн там әдәдләрдән ибарәтдир. Идеалы илк дәфә алман ријазиjjатчысы Е. Куммер бир хүсуси һал үчүн вермиш (1847), истәнилән әдәди мејдан үчүн Р. *Дедекинд* (1871) вә рус ријазиjjатчысы Ј. И. Золотарјов (1877) чидди әсасландырмышдыр. И. нәзәриjjәси әдәдләри вуругларa ајырма илә әлагәдар јаранмышдыр 19 әсрин 2-чи јарысында ријазиjjатчылар там әдәдләрдән фәргли олан даһа үмуми тәбиәтли әдәдләри вуругларa ајырма зәрурәти илә гаршыламышлар. Там әдәдләрдә бу ајрылыш јеканәдир, мәс., вуругларын дүзүлүшү вә ишарә нәзәрә алынмаса, $30=2\cdot3\cdot5=(-5)\cdot2\cdot(-3)$. $m+n\sqrt{-7}$ (m, n—там әдәдләрдир) шәклиндә бүтүн әдәдләр чохлуғу һалга тәшкил едир (там әдәдләр һалгасы она дахилдир), лакин вуругларa ајрылышы јеканә дејил: Мәс., $16=4\cdot4=(3+\sqrt{-7})(3-\sqrt{-7})$. Белә һалгада бөлүнмә хассәләрини әдәдләрә дејил, идеаллара аид етдикдә вуругларa ајрылышын јеканәлији мүәjjән мә'нада позулур. Әдәдләрин бөлүнмәси илә әлагәдар анлајышлар идеаллар үчүн белә верилир: A идеалынын B идеалына бөлүнмәси, A-дакы истәнилән үнсүрүн B-јә дахил олмасы (әдәди һалгада исә бу, A-дакы истәнилән әдәдин B-дәки әдәдләрдән ән азы биринә бөлүнмәси) демәкдир: $A \subset B$ A вә B идеалларынын һасили бири A-дан, дикәри B-дән көтүрүлмәклә дүзәлдилмәси мүмкүн олан бүтүн ab һасилләринин дахил олдуғу ән кичик идеала дејилир. Мәс., (3) вә (7) идеалларынын һасили (21) баш идеалыдыр; $(3)\cdot(7)=(21)$. Там әдәдләр һалгасында бир идеалын дикәринә бөлүнмәси ујғун әдәдләрин бөлүнмәси демәкдир. Үмуми һалда, чәбри иррасионал әдәдләр һалгасында истәнилән И. баш И. дејил, лакин бурада да баш идеала бөлүнмә, бу идеала ујғун әдәдә бөлүнмә илә ејни күчлүдүр вә истәнилән идеалын садә идеалларын һасилинә ајрылышы јеканәдир. Вуругларa ајрыла билмәјән баш идеала садә И. дејилир. И. нәзәриjjәси чәбрин бир чох саһәсиндә, хүсусилә һалгалар нәзәриjjәсиндә кениш тәтбиг олунур.

Әд.: в а н д е р В а р д е н Б. Л. Алгебра, пер. с нем., 2 изд., М., 1979.

ИДЕАЛ ГАЗ—һиссәчикләринин арасындакы гаршылыглы тә'сир нәзәрә алынмајачаг дәрәчәдә кичик (һиссәчикләринин орта кинетик енержиси гаршылыглы тә'сир енержисиндән чох бөјүк) олан газ. К л а с с и к И.г.-ын хассәләри классик физиканын, к в а н т И.г.-ынкы исә квант механикасынын ганунларына табедир. Классик И.г.-ын тәзјиги һиссәчикләрин габын диварларына вердикләри импулсларынын, енержиси исә ајры-ајры һиссәчикләрин енержиләринин чәминә бәрабәрдир,

Классик И.г. Клапејронун һал тәнлијини (бурадан хүсуси һалда Бојл—Мариотт, Кеј-Лүссак вә Шарл ганунлары алыныр) өдәјир вә *Болтсман статистикасына* табедир. И.г. ганунлары кифајәт гәдәр сејрәк реал газлар үчүн дә доғрудур. Квант И.г. ики нөвдүр: *Ферми—Дирак статистикасыны* өдәјән (зәррәчијинин спини јарымтам олан) И.г. вә *Бозе—Ејнштејн статистикасыны* өдәјән (зәррәчијинин спини там олан) И.г. Улдузларын гурулушуна даир нәзәријјәјә әсасән сыхлығы 1—10 $кг/см^3$ олан улдузларда електронлардан ибарәт Ферми—Дирак И.г.-ы (чырлашмыш И.г.), сыхлығы 10^9 $кг/см^3$ оланларда исә нејтронлардан ибарәт Ферми—Дирак И.г.-ы мөвчуддур. Бозе—Ејнштејн И.г.-ына мисаллар: мүтләг сыфра јахын темп-рларда һелиум, шүаландырычы илә истилик таразлығында олан електромагнит шүаланмасы (фотонлардан ибарәт И.г.). И.г.-а бә'зән бир-бирилә гаршылыглы тә'сирдә олмајан мадди нөгтәләр чохлуғу кими дә бахмаг олар.

ИДЕА́Л МАЈЕ—өзлүлүк вә истилик-кечирмә әмсаллары сыфыр олан хәјали маје. Белә маједә дахили сүртүнмәнин олмадығы гәбул едилир. *Һидроаеромеханикада* бир чох мәсәлә әввәлчә И.м. үчүн өјрәнилир вә сонра реал мајеләрә тәтбиг олунур. Бу, маје вә газларын һәрәкәтинә аид нәзәри тәдгигатлары асанлашдырыр.

ИДЕА́Л МӘҺЛУЛ—бах *Мәһлул*.

ИДЕАЛИ́ЗМ (фр. idéalisme, јун. idéa—анлајыш, тәсәввүр)—шүурун, тәфәккүрүн, психи вә мә'нәви башланғычларын биринчилијини вә материјанын, тәбиәтин икинчилијини тәсдиг едән фәлсәфи чәрәјан. Фәлсәфәнин әсас мәсәләсинин (тәфәккүрүн варлыға, руһун мадди аләмә мүнасибәти) һәллиндә И. материализмә гаршы дурур. И. әслиндә 2500 ил бундан әввәл јаранса да, фәлсәфәдә идеализмлә материализмин мүбаризәсини билдирән термин кими 18 әсрин әввәлләриндә мејдана кәлмишдир. 1702 илдә *Лејбнитс*, Епикүр вә Платонун һипотезләрини тәһлил едәркән биринчини материалист, икинчини исә идеалист адландырмышды. И.-ин ики әсас формасы вар: објектив вә субјектив И. Објектив И. руһу биринчи, материјаны исә икинчи, төрәмә һесаб едир. Објектив И.-ә көрә, мөвчудатын әсасында инсан шүуру дејил, нәсә објектив, ахирәт шүур—«мүтләг руһ», «дүнја зәкасы» вә с. дурур. Субјектив И. ја објектив аләмин мөвчудлуғуну инкар едир, ја да ону субјектин дујғулары, тәәссүратлары, һәрәкәтләри, әһвали-руһијјәси аләми сајыр. Објектив И. классик ифадәсини *Платонун* фәлсәфәсиндә тапмышдыр. *Аристотел* дә И.-ә мејл етмишдир. Орта әсрләрдә објектив И.-и схоластик *реализм* тәмсил едирди. Лејбнитс, *Шеллинг*, *Һекел* објектив И.-ин көркәмли нүмајәндәләри олмушлар. 19 әсрин орталарында објектив И.-и *јенићекелчилик*, *неотомизм* вә б. тә'лимләр тәмсил етмишләр. Субјектив И.-ин рүшејмләринә гәдим дөврүн фәлсәфәсиндә, мәс., софистләрдә тәсадүф едилир. Субјектив И. јалныз 17—18 әсрләрдә формалашмыш, бариз нүмунәсини Ч. *Берклинин*, Д. *Јумун* фәлсәфәсиндә тапмышдыр. И.-ин ики әсас формасы олса да, илкин мә'нәви башланғычы шәрһ етмәк бахымындан онун дүнја зәкасы (панлокизм), *волјунтаризм*, идеалист *монизм*, монадолокија (бах *Монада*), идеалист *расионализм*, *емпиризм* вә *сенсуализм*, *иррасионализм* вә с. вариантлары вар. И.-ин сосиал-синфи вә гносеоложи көкләри мөвчуддур. В. И. Ленин јазмышдыр ки, И.-ин «...гносеоложи көкләри вардыр, о, зәминсиз дејилдир, о, шүбһәсиз ки, барсыз чичәкдир, лакин инсанын чанлы, сәмәрәли, һәгиги, гүдрәтли, там күчлү, објектив, мүтләг идракы ағачында битән барсыз чичәкдир» (Әсәрләри, ч. 38, сәһ. 385). Абстрактлашдырма, тәчридетмә инсанын идрак фәалијјәтинин мүһүм вә зәрури чәһәтләриндәндир. Мәһз бу чәһәтдә дәрк олунаны идеалистчәсинә тәһриф етмәк имканы вар. В. И. Ленин көстәрирди: «Зира ән садә үмумиләшдирмәдә дә, ән елементар үмуми идејада... фантазијанын мүәјјән бир тикәси вардыр» (јенә орада, сәһ. 395). Мадди чисимләрдән ајры, тәчрид олунмуш хассә, һәрәкәт вә мүнасибәти гәбул етмәк, тәфәккүрү материјадан ајырмаг И. үчүн әсас јарадыр. Бу, үмумини ајрыча шеј, мүстәгил варлыг кими дүшүнмәјә кәтириб чыхарыр. «Фәлсәфи идеализм кобуд, садә, метафизик материализм нөгтеји-нәзәриндән јалныз чәфәнкијатдыр. Диалектик материализм нөгтеји-нәзәриндән исә, эксинә, фәлсәфи идеализм идракын әламәтләриндән, тәрәфләриндән, чәһәтләриндән бирини биртәрәфли, мүбалиғәли... бир сурәтдә инкишаф етдириб (бөјүдүб, шиширдиб), материјадан, тәбиәтдән ајры олан, илаһиләшдирилән бир абсолјута чевирмәкдир... Дүзхәтлилик вә биртәрәфлик, һәрәкәтсизлик вә донуглуг, субјективизм вә субјектив корлуг—voila идеализмин гносеоложи көкләри» (јенә орада, сәһ. 385). Истисмарчы чәмијјәтдә И. мифоложи, дини фантастик тәсәввүрләрин елмәбәнзәр шәкилдә давамыдыр. Варлығын дүзкүн елми ин'икасыны, мөвчуд ичтимаи мүнасибәтләрин дәјишмәсини истәмәјән мүһафизәкар вә мүртәче синифләр И.-дән идеоложи силаһ кими истифадә едирләр. И.-ин сонракы тәкамүлү капитализмин үмуми бөһраны дөврүндә онун *екзистенсиализм*, *неопозитивизм* вә *неотомизм* формаларынын мејдана чыхмасы илә характеризә олунур. 20 әсрин орталарында һәмин чәрәјанлар дахилиндә мүхтәлиф епигончу мәктәбләр мејдана кәлмишдир. Мүасир И.-ин мүхтәлиф формаларынын (*феноменолокија*, *персонализм*, *һәјат фәлсәфәси* вә с.) јаранмасынын сосиал сәбәбләри буржуа ичтимаи шүурунун бөһраны илә әлагәдардыр. И.-ин тәнгиди В. И. Ленинин «Материализм вә емпириокритисизм» әсәриндә верилмишдир.

Әд.: Енкелс Ф., Лүдвиг Фејербах вә классик алман фәлсәфәсинин сону, Б., 1976; Ленин В. И., Әсәр. там күллијјаты, ч. 18; јенә онун, Диалектика мәсәләсинә даир, Әсәрләри, ч. 38; Корнфорт М., Наука против идеализма, пер. с англ., М., 1957; Современный субъективный идеализм, М., 1957; Современный объективный идеализм, М., 1963; Современная идеалистическая гносеология, М., 1968; Ойзерман Т. И., Главные философские направления, М., 1971; Идеализм и религия, в кн.: Современная буржуазная философия и религия, М., 1977.

ИДЕ́ЈА (јун. idéa — анлајыш, тәсәввүр)—«мә'на», «маһијјәт» билдирән, һәмчинин шүур вә тәфәккүрүн категоријалары илә сых бағлы олан фәлсәфи термин. «И.» анлајышы һәлә антик дөврдә ирәли сүрүлмүшдүр. Демокрит атомлары И. адландырмыш, Платон үчүн И. конкрет чисим вә һадисәләрдән кәнарда јерләшән објектив реаллыг олмушдур. Орта әсрләрдә И. илаһи руһа мәхсус шејләрин тимсалы кими баша дүшүлүрдү; аллаһ шејләри өз И.-ларына ујғун јаратмышдыр. Классик алман фәлсәфәси И.-ны зәканын һиссләримиздә предмети олмајан анлајышлар (Кант), имманент мәгсәдләр (Фихте), објектив һәгигәт вә субјектин објектә мүтабиг кәлмәси (Һекел) кими баша дүшүрдү. Һекелә көрә, бүтүн шејләрин мә'насы вә јарадычысы олан идеја халис мәнтиги инкишафда үч мәрһәләдән (објектив, субјектив, мүтләг) кечир.

Марксизм-ленинизм классикләринә көрә, И. објектив аләмин просес вә ганунаујғунлугларынын, шејләрин вә һадисәләрин әкс олунмасыдыр: «Бүтүн идејалар тәчрүбәдән көтүрүлмүшдүр, бунлар керчәклијин дүзкүн вә ја тәһриф олунмуш ин'икасыдыр» (Енкелс Ф., Анти-Дүринг, Б., 1967, сәһ. 342). В. И. Ленин И.-ны керчәклији дәрк етмәјин ән јүксәк нәзәри формасы кими гијмәтләндирмишдир. Мәзмунундан асылы олараг И. керчәклијин инкишафында вә инсан фәалијјәтиндә фәал васитәчидир. Һәгигәти тәһриф едән вә тарих сәһнәсиндән кетмәкдә олан синифләрин мәнафејинә чаваб верән мүртәче И. сосиал тәрәггијә мане олур. Аләми дүзкүн вә дәриндән әкс етдирән, габагчыл ичтимаи синифләрин мәнафејини күдән И.-лар сосиал просесләри сүр'әтләндирир, бу синифләри көһнәлијин девирилмәси вә јенилијин бәргәрар олунмасына сәфәрбәр едир.

ИДЕЈАЛЫЛЫГ — мүәјјән идејалар системинә вә она ујғун сосиал, мә'нәви вә естетик идеаллара тәрәфдар олмаг. Нәзәријјә вә практикада онлара садиг галмаг. И.-ын објектив ме'јары инкишаф етдирилән бахышларын, нәзәријјәләрин вә ја ичтимаи фәалијјәтин сосиал әһәмијјәтиндәдир. Елм, фәлсәфә вә әхлаг саһәсиндә И.-дан имтина етмәк принсипсизлик, еклектизм, биртәрәфлилик доғурур, мүртәче ичтимаи мүнасибәтләрә гаршы мүбаризәдән чәкиндирир вә аморализмә апарыр.

И.-ын ән јүксәк тарихи формасы мүтәрәгги синиф вә ичтимаи групларын идеолокијасыны ифадә едән коммунист И.-ыдыр. Коммунистчәсинә идејалы олмаг ичтимаи тәрәггинин диалектикасыны баша дүшмәк, даим јарадычы фәалијјәтдә олмаг вә јенилијә фәал мүнасибәт бәсләмәкдир. Марксизм-ленинизм пролетариатын коммунизмин гәләбәси уғрунда мүбаризәсинин јүксәк И.-ыны әсасландырмышдыр. Пролетариатын идејаларыны мүдафиә едән, халгын азадлығы, сәадәти һаггында дүшүнән шәхс һуманист вә идејалы инсандыр. Коммунист вә фәһлә партијаларынын фәалијјәти һәгиги И. нүмунәсидир. Сосиализм вә коммунизм шәраитиндә И. бүтүн чәмијјәтин сәчијјәви хүсусијјәти, вәтәндашларын мә'нәвијјатынын әсасы олур. Сов.ИКП Програмында, коммунизм гуручулуғунун әхлаг кодексиндә совет адамларынын јүксәк И.-ы вә мә'нәви кејфијјәтләри өз әксини тапмышдыр. Инчәсәнәт вә әдәбијјатда И. әсәрин бәдии дәјәринин башлыча ме'јарыдыр.

«Сәнәт сәнәт үчүн» идеалист нәзәриjjә-сини гәбул етмәк И.-дан узаглашмагдыр.

Әд.: Маркс К. и Энгельс Ф., Немецкая идеология, Соч., т. 3; Ильенков Э. В., Об идолах и идеалах, М., 1968.

ИДЕН (Eden) Антони, лорд **Еjвон** (Avon) (12.6.1897, Уиндлстон, Дарем—14.1.1977, Лондон)—Б. Британиja дөвләт хадими, Мүһафизәкарлар партиjасынын лидерләриндән бири. Итон вә Оксфорд ун-тләрини битирмишдир. 1935—38 илләрдә хариҹи ишләр назири олмуш, Н. *Чемберленин* алман-фашист тәҹавүзүнү ширникләндирмәк сиjасәти илә гисмән разылашмадығы үчүн истеʼфа вермишди. 1939—40 илләрдә доминионлар үзрә назир, 1940—45 вә 1951—55 илләрдә jенидән хариҹи ишләр назири олмушдур. Теһран (1943), Крым вә Потсдам (1945) вә с. конфрансларында иштирак етмишдир. 1955 илин апрели—1957 илин јанварында баш назир иди. Б. Британиja мүстәмләкәчилик мөвгеләринин мүһафизәсинә мүһүм әһәмиjjәт верирди. Мисирә гаршы Инкилтәрә—Франса—Исраил тәҹавүзүнүн (1956) тәшәббүсчүләриндән бири иди; тәҹавүз боша чыхдыгдан сонра истеʼфа вермиш вә сиjаси фәалиjjәтдән узаглашмышды. 1961 илдә лорд титулу алмышдыр.

Әд.: Трухановский В. Г., Падение Антони Идена, «Вопросы истории», 1973, № 8.

ИДЕНТИКЛӘШДИРМӘ, **идентификасиjа** (сон лат. identificare—еjниләшдирмәк)—обjектләрин еjнилиjини гәбулетмә, таныма.

Криминалистикада И.—мәһкәмә субутларынын әлдә едилмәси мәгсәди илә конкрет обjектин, јахуд шәхсин үмуми вә фәрди әламәтләрин мәҹмусуна көрә онларын мүгаjисәли тәдгигаты jолу илә еjниләшдирилмәси просеси. И. субjекти, обjекти вә үсулларына көрә истинтаг И.-си, чинаjәт-гејдиjjат И.-си вә експерт И.-синә аjрылыр. И.-нин нәтиҹәләри процессуал сәнәдләрдә рәсмиләшдирилмәлидир (бах һәмчинин *Криминалистика*, *Мәһкәмә експертизасы*).

Психолокиjа вә социолокиjада И.—инсанын өзүнү башга бир адамла, група вә ја нүмунә илә емосионал сәвиjjәдә еjниләшдирмәси. «И.» терминини психолокиjаjа илк дәфә З. *Фрејд* дахил етмишдир. Ушағын өзүнү валидеjн илә еjниләшдирмәсинә психоаналитик әдәбиjjатда, адәтән, И.-нин модели кими бахылыр. Үмуми психолокиjада перспектив әмәлиjjатлардан бири (еjни вахтда гавраныылан ики гычығын вә ја билаваситә гаврааныылан гычыгла мувафиг һафизә сурәтинин еjниләшдирилмәси) И. кими характеризә олунур. И. мүасир сосиал психолокиjада вә инҹәсәнәт психолокиjасында гаршылыглы анлашманы вә тәрлиди шәртләшдирән әсас ҹәһәтләрдән бири кими изаһ едилир.

Техникада И. мүхтәлиф әшjаларын идентикләшдирилмәси, онлара хас олан характеристикаларын (мәс., өлчүләрин, чәкиләрин вә с.) еjниләшдирилмәси jолу илә һаjата кечирилир (мәс., касса автоматларында хырда пуллар күтлә вә формасына көрә еjниләшдирилир). И.-нин әсас мәсәләләри ашағыдакылардыр: сурәтләрин танынмасы; охшарлыгларын тәшкили, үмумиләшдирилмәси вә тәснифаты; ишарәетмә системләринин тәһлили вә с. Идентификаторлар, бир гаjда оларaг, гаршылыглы уjғун обjектләрин ишарәләридир; идентик обjектләрин ишарәләри, јәʼни мәʼнасы вә гиjмәти еjнидир.

Кимjада—намәʼлум маддәнин кимjәви анализ нәтиҹәләрини, һабелә физики вә кимjәви хассәләрини мәʼлум маддәнин мувафиг көстәриҹиләри илә тутушдурмагла онун тәркиби вә гурулушунун тәʼjин едилмәси. Бүтүн көстәриҹиләрин еjнилиjинә көрә намәʼлум маддә илә мәʼлум маддәнин идентиклиjи мүәjjәнләшдирилир.

Әд.: Юинг Г. В., Инструментальные методы химического анализа, пер. с англ., М., 1963; Колдин В. Я., Идентификация и ее роль в установлении истины по уголовным делам, М., 1969; Вапник В. Н., Червоненкис А. Я., Теория распознавания образов, М., 1974; Ту Д. и Гонсалес Р., Принципы распознавания образов, пер. с англ., М., 1978.

ИДЕНТИКЛИК (сон лат. identicus—еjни)—ики әшjанын, јахуд анлаjышын еjнилиjи.

ИДЕОГРА́М (*идеjа*+jун. grámma—ҹизки, һәрф, jазылыш)—һәр һансы бир дилдә һәрфләрдән фәргли олараг, аjры-аjры сәсләри деjил, бүтөв сөзү вә ја көкү билдирән jазы ишарәси (мәс., Гәдим Мисир, Чин һероглифләри).

ИДЕОГРАФИК JАЗЫ (*идеjа*+jун. grápho—jазырам, тәсвир едирәм, ҹизирәм)—ишарәләри (бах *Идеограм*), сәсләри вә һеҹалары деjил, бүтөв сөзләри вә ја морфемләри екс етдирән jазы нөвү. Ән гәдим jазы нөвләриндәндир. Гәдим Мисир, Шумер вә б. гәдим jазы системләри даһа чох идеографик характер дашымышдыр. Бу jазы нөвү Чин *һероглифләриндә* ән јүксәк инкишаф сәвиjjәсинә чатмышдыр. И.j. системләри сон дәрәҹә мүрәккәб олдуғундан халгларын әксәриjjәти ону даһа садә олан һеҹа вә фонетик jазы илә әвәз етмишләр.

Әд.: Истрин В. А., Возникновение и развитие письма, М., 1965; Дирингер Д., Алфавит, пер. с англ., М., 1963; Тайны древних письмен. Сб. статей, М., 1976.

ИДЕОГРАФИК ЛҮҒӘТ—сөзләрин мөвзуjа көрә дүзүлдүjү *лүғәт*.

ИДЕОЛО́КИJА (*идеjа*+...локиjа)—сиjаси, һүгуги, әхлаги, естетик, дини, фәлсәфи вә с. бахышлар системи.

И.-да инсанларын керчәклиjә вә бир-биринә мүнасибәти, сосиал проблемләр вә конфликтләр дәрк едилир вә гиjмәтләндирилир, һәмчинин мөвҹуд иҹтимаи мүнасибәтләрин дәjишдирилмәсинә jөнәлдилмиш сосиал фәалиjjәтин мәгсәди (програмы) әксини тапыр. И. үстгурумун тәркиб һиссәси олуб, нәтиҹә еʼтибарилә, игтисади мүнасибәтләри әкс етдирир. «И.» терминини илк дәфә франсыз философу вә игтисадчысы Дестјут дә Траси ишләтмишдир. Наполеон дөврүндә Франсада «И» термининә хор бахылырды. Мәс., иҹтимаи һаjата мүҹәррәд принсипләр мөвгеjиндән јанашанлары вә реал сиjасәтин практик мәсәләләриндән башы чыхмаjанлары «идеолог» адландырырдылар. Марксизмә көрә, инсанларын мадди һаjат шәраити онларын сиjаси, һүгуги, фәлсәфи вә с. бахышларынын jаранмасы вә инкишафынын башлыҹа шәртидир. И. һәмчинин иҹтимаи мүнасибәтләрин бүтөвлүкдә системә салынмыш инʼикасыдыр. Марксизм-ленинизм бүтөвлүкдә ваһид елми И. jаратмышдыр. В. И. Ленин К. Марксын тәʼлимини пролетар И.-сы кими гиjмәтләндирәрәк көстәрмишдир ки, «...пролетариатын синфи мүбаризә идеолокиjасы олан социализм, идеолокиjанын меjдана кәлмәсинин, инкишаф етмәсинин вә мөһкәмләнмәсинин үмуми шәртләринә табедир, jәʼни, социализм бүтүн бәшәр билиjи материалына әсасланыр, елмин јүксәк дәрәҹәдә инкишаф етмәсини нәзәрдә тутур...» (Әсәр. там күллиjjаты, ч. 6, сәһ. 395). Марксизм-ленинизм И.-ны сосиал психолокиjадан фәргләндирир. И.-нын мүһүм ҹәһәтләриндән бири онун нисби мүстәгиллиjидир. Марксизм-ленинизмә көрә, һәр бир jени И. өзүндән габагкы фикир инкишафынын давамы олуб, әввәлки мәрһәләләрдә топланмыш анлаjыш вә тәсәввүрләрә әсасланыр. И. вахты кечмиш истеһсал мүнасибәтләринин ләғвинин зәруриликини әсасландырыр, иҹтимаи һаjаты ингилаби әсасларла гурмаға көмәк едир.

Синифли ҹәмиjjәтдә И. һәмишә синфи характер дашыjыр вә бу сәбәбдән сосиал сиjаси категориjалар илә сәҹиjjәләнир (ингилаби јахуд мүртәҹе, мүтәрәгги јахуд мүһафизәкар, либерал јахуд радикал, беjнәлмиләлчи јахуд милләтчи вә с.). Бу әкс гиjмәтләр арасындакы әлагә В. И. Ленин тәрәфиндән һәртәрәфли ишләнмиш И.-нын *партиjалылығы* принсипини мүәjjәнләшдирир. Елми И. елмин, мүтәрәгги иҹтимаи фикрин инкишафы илә бағлыдыр. Елми И.-нын дашыjыҹысы фәһлә синфи вә онун сиjаси партиjасыдыр. Бөjүк Октjабр социалист ингилабынын гәләбәси илә буржуа И.-сы сарсылмаға башламышдыр. Дүнjа социализм системи мөһкәмләндикҹә, капитализмин бөһраны дәринләшдикҹә коммунизм И.-сынын ролу вә нүфузу даһа да артыр. Мүасир дөврдә коммунизм И.-сы илә буржуа И.-сы арасындакы мүбаризә капитализмдән социализмә кечидин инʼикасыдыр. Буржуа И.-сы күтләләри сосиал проблемләрдән, демократиjа вә социализм уғрунда мүбаризәдән узаглашдырмаға ҹәһд көстәрир.

Социализмдә И. сосиал тәрәгги наминә ҹәмиjjәти фәһлә синфи вә онун партиjасы әтрафында бирләшдирир. Сов.ИКП Програмында деjилдиjи кими партиjа «...бүтүн зәһмәткешләри јүксәк идеjалылыг вә коммунизмә сәдагәт руһунда, әмәjә вә иҹтимаи тәсәррүфата коммунист мүнасибәти руһунда тәрбиjә етмәjи, буржуа бахышларынын вә әхлагынын галыгларыны тамамилә арадан галдырмағы, шәхсиjjәти һәртәрәфли, аһәнкдар инкишаф етдирмәjи; әсл мәʼнәви мәдәниjjәт сәрвәти jаратмағы мүасир дөврдә идеоложи иш саһәсиндә башлыҹа вәзифә һесаб едир» (Сов.ИКП Програмы, Б., 1977, сәһ. 106). Сов.ИКП 25-ҹи гурултаjы көстәрмишдир ки, идеоложи ишин мүһүм вәзифәләриндән бири дә социалист өлкәләринин, беjнәлхалг коммунист вә фәһлә һәрәкатынын бирлиjини, дүнjада сүлһ ишини горуjуб мөһкәмләтмәкдир. Коммунизм И.-сы Сов.ИКП-нин вә Совет дөвләтинин дахили вә хариҹи сиjасәт хәттини мүәjjән едир, халгын бөjүк jарадыҹылыг фәалиjjәтинә вә мүбаризәсинә елми истигамәт верир. Буну «Идеоложи иши вә сиjаси тәрбиjә ишини даһа да јахшылашдырмаг һаггында» Сов. ИКП МК-нын гәрарынын (апрел, 1979) jеринә jетирилмәси кедишини мүзакирә едән идеоложи ишчиләрин Үмумиттифаг мүшави-

рәси (16—17 октјабр 1979) бир даһа тәсдиг етди.

Әд.: Маркс К. вә Енкелс Ф., Коммунист Партијасынын Манифести, Б., 1976; јенә онларын, Немецкая идеология, Соч., т. 3; Маркс К., Капитал, ч. 1, Б., 1969; Енкелс Ф., Анти-Дүринг, Б., 1967; јенә онун, Лүдвиг Фејербах вә классик алман фәлсәфәсинин сону, Б., 1976; Ленин В. И., «Халг достлары» нәдир вә сосиал-демократлара гаршы онлар неҹә мүбаризә едирләр?, Әсәр. там күллијјаты, ч. 1; јенә онун, Марксизмин үч мәнбәји вә үч тәркиб һиссәси, Әсәрләри, ч. 19; јенә онун, Мүбариз материализмин әһәмијјәти һаггында, јенә орада, ч. 33; Брежнев Л. И., Актуальные вопросы идеологической работы КПСС, т. 1—2, 2 изд., М., 1979; Суслов М. А., Бүтүн партијанын иши, Б., 1979; Келле В. Ж., Ковальзон М. Я., Формы общественного сознания, М., 1959; Ядов В., Идеология как форма духовной деятельности общества, Л., 1961; Москвичев Л. Н., Теория «деидеологизации»: иллюзии и действительность, М., 1971; Иванов В., Идеология: характер и закономерности развития, пер. с болгарского, М., 1977; Кризис современной буржуазной идеологии. Сб. статей, Л., 1978; Биккенин Н. Б., Социалистическая идеология, М., 1978; Яковлев М. В., Идеология, М., 1979.

ИДЕОЛОКИЈАНЫН ПАРТИЈАЛЫЛЫҒЫ—бах *Партијалылыг.*

ЙДЕР—МХР-ин шм.-ында чај. Селенга чајыны сағдан әмәлә кәтирән әсас гол. Уз. 452 *км*, һөвзәсинин саһ. 24,6 мин *км*²-дир. Чох һиссәдә енли дәрә илә ахыр. Әсасән јағыш сулары илә гидаланыр. Јајда дашыр. Нојабрдан апрелдәк донмуш олур. Кәмичилијә јарамыр.

ИДИЛЛИЈА (јун. eidyllion—кичик ше'р)—*буколик поезијанын* әсас формаларындан бири. Садә адамларын күндәлик һәјат гајғыларына, фәрди интим һиссләрә мараг И.-нын сәчијјәви хүсусијјәтләридир. Илк нүмунәләрини *Феокрит* јаратмышдыр. Сонралар *Веркили* дә бу сәпкидә ше'рләр јазмышдыр. Јени Авропа әдәбијјатында И., кениш мә'нада, буколик поезија, мәһдуд мә'нада исә тәбиәт гојнундакы динҹ һәјаты, мүәллифин, ја да гәһрәманын дахили аләмини экс етдирән кичикһәчмли лирик, јахуд епик әсәрләрә дејилир. Сентиментализм нүмајәндәләри [И. Һ. Фосс, Ф. Мүллер, Жан Пол (И.П.Ф. Рихтер)—Алманија; С. Кеснер—Исвечрә] бу жанра тез-тез мүраҹиәт етмишләр. Русијада А. А. Делвиг, Н. И. Гнедич, В. И. Панајев И. нүмунәләри јаратмышлар. Абдулла Шаигин «Көч» һекајәси, Аббас Сәһһәтин «Јај сәһәри» ше'риндә идиллик мотивләр күчлүдүр.

ИДИОМ (јун. idiōma — өзүнәмәхсус хүсусијјәт) — лексик дил ваһидләринин мә'наларына ујғун кәлмәјән бирләшмәси. И. һәр дилдә сәчијјәви хүсусијјәтләрә малик, башга дилләрә һәрфән тәрҹүмә едилмәјән, һиссәләринә ајрылмајан мәҹази сөз бирләшмәси олуб, бүтөвлүкдә ваһид бир мәфһуму билдирир (мәс., «баша салмаг», «әлдән дүшмәк», «көзүмүн көкү саралды» вә с.). Бах һәмчинин *Фразеолокија*.

Әд.: Ҹәфәров С., Мүасир Азәрбајҹан дили. Лексика, Б., 1970; Мүасир Азәрбајҹан дили, 3 ҹилддә, ч. 1, Б., 1978.

ИДИОМАТИКА—1) мүәјјән дилә мәхсус идиомларын мәҹмусу. 2) Спесифик дил ваһиди кими идиомун лексик-грамматик тәркибини, мә'на сәчијјәсини, синтактик вә үслуб хүсусијјәтләрини өјрәнән дилчилик бәһси. Бах һәмчинин *Фразеолокија.*

ИДИОМОРФИЗМ (јун. idios—өзүнә мәхсус, хүсуси—morphē—форма)—минерал дәнәләринин сүхурларда, јахуд филиз күтләләриндә кристаллашаркән өз минералына хас олан кристал формасыны алмаг габилијјәти. И. адәтән ән чох сүхурун, јахуд филизин әмәлә кәлмәсинин илк мәрһәләсиндә кристаллашан минераллара хасдыр. Идиоморф минераллар: сүхурларда чөл шпатлары, аукит, амфиболлар, кварс, нефелин, филизләрдә пирит, арсенопирит вә с.

ИДИОСИНКРАЗИЈА (јун. idios—өзүнә мәхсус, хүсуси, гејри-ади + sýnkrasis—јердәјишмә)—инсанларда (әксәријјәтиндә баш вермир) мүәјјән гычыглара гаршы баш верән патоложи реаксија. Әсасән, векетатив синир системинин мүәјјән гычыглара гаршы һәссаслығынын анаданкәлмә јүксәк олмасындан, јахуд организмдә античисим јаратмајан маддәләрин тәкрар тә'сириндән төрәнир. И.-нын аллеркијадан фәрги мүәјјән гычыгландырычы маддәләрлә (аллеркија төрәтмәјән садә, кимјәви бирләшмәләр; гида маддәләри—балыг, күрү, сүд, јумурта, чијәләк вә с.; дәрманлар—амидопирин, антибиотикләр, сулфаниламид препаратлары вә с.; бә'зи чичәкләрин тозчуғу, һәшәратларын зәһәри, һәмчинин физики амилләр—донвурма, травма) илк дәфә тәмасда олдугда белә баш вермәсиндәдир. И. заманы башағрысы олур, темп-р артыр, бә'зән психи ојанмалар, тәнәффүс вә һәзм органларынын функсијасы позулур, дәри вә селикли гишалар шишкинләшир вә с. Адәтән, тез кечиб кедир, бә'зән бир неҹә күн давам едир. И. кечирмиш шәхсләрдә һәмин гычыға гаршы тәкрар реаксија төрәнир. Мүаличәси: И. төрәдән амилләрлә тәмасда олмамаг.

ИДИОТИЈА (јун. idiōtéia—ҹаһиллик, кобудлуг)—психи хәстәлик; *олигофренијанын* ән ағыр дәрәҹәси. И. заманы хәстәләрин нитги анлашылмаз олур; һәрәкәтләриндә ләнклик мүшаһидә едилир. Ағыр һалларда хәстәләрдә идрак просеси, өзүнәхидмәт габилијјәти итир. Гүввәтли гычыглар гавранылмыр. Хәстәләрдә вәрдишләр тәрбијә етмәк, онлары хүсуси ихтисаслашдырылмыш мүәссисәләрдә охутмаг мүмкүн дејил (тәк-тәк сөз өјрәтмәкдән башга). И.-нын бә'зи формалары үчүн мүаличә тәдбирләри (глутамин туршусу, сакитләшдиричи вә нејролептик маддәләр, пәһриз, ҹәрраһи әмәлијјат вә с.) ишләниб һазырланмышдыр. Педагожи мүаличә (илк елементар вәрдишләри систематик олараг тәрбијә етмәк) үстүнлүк тәшкил едир.

ЙДИШ—Авропада (о ҹүмләдән ССРИ-дә), Америкада, Ҹәнуби Африкада вә Исраилдә јашајан јәһудиләрин бир гисминин дили. Гәрби керман дилләри групуна дахилдир. Јухары алман диалектләринин сами (гәдим јәһуди, арами) вә славјан дилләри илә гаршылыглы әлагәси вә тә'сири нәтиҹәсиндә јаранмышдыр. 12—13 әсрләрдә Алманијада тәшәккүл тапмышдыр. Алман дилиндән истифадә едән јәһудиләр дини, аилә-мәишәт, тиҹарәт, әхлаги анлајышлары ифадә етмәк үчүн гәдим јәһуди сөз вә ифадәләри дә ишләдирдиләр. Бунунла әлагәдар, гәдим јәһуди дилиндән И.-ә чохлу бағлајычы, өнлүк, сонлуг, фе'л формалары, һабелә образлы ифадәләр кечмишдир. Јәһудиләрин Полшаја вә дикәр славјан өлкәләринә көчмәси (15—16 әсрләр) илә И.-ә славјан дил үнсүрләри дә дахил олмушдур. Керман, сами вә славјан дил үнсүрләринин гајнајыб гарышмасы илә јени сөзләр вә сөздүзәлтмә моделләри јаранмышдыр. Данышыг дили шәрти олараг 3 диалектә (Полша, Украјна, Литва-Белорусија) ајрылыр. Лакин әдәби дил ваһиддир. Јазысы сағдан соладыр (бах *Јәһуди јазысы*).

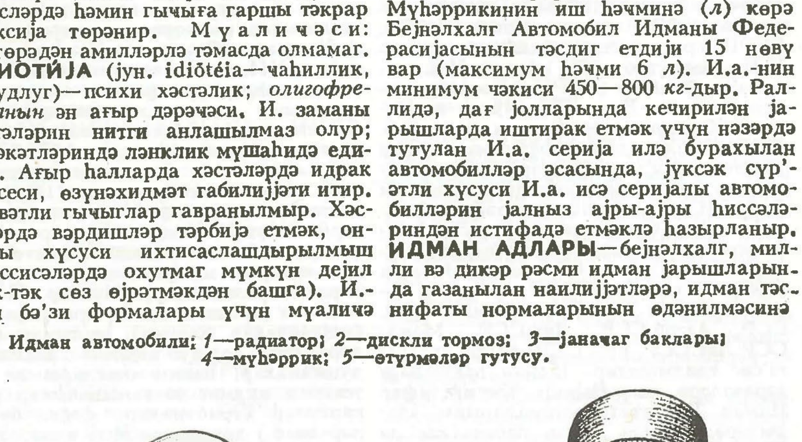
Әд.: Языки народов СССР, т. 1, М., 1966.

ИДМАН—бах *Бәдән тәрбијәси вә идман.*

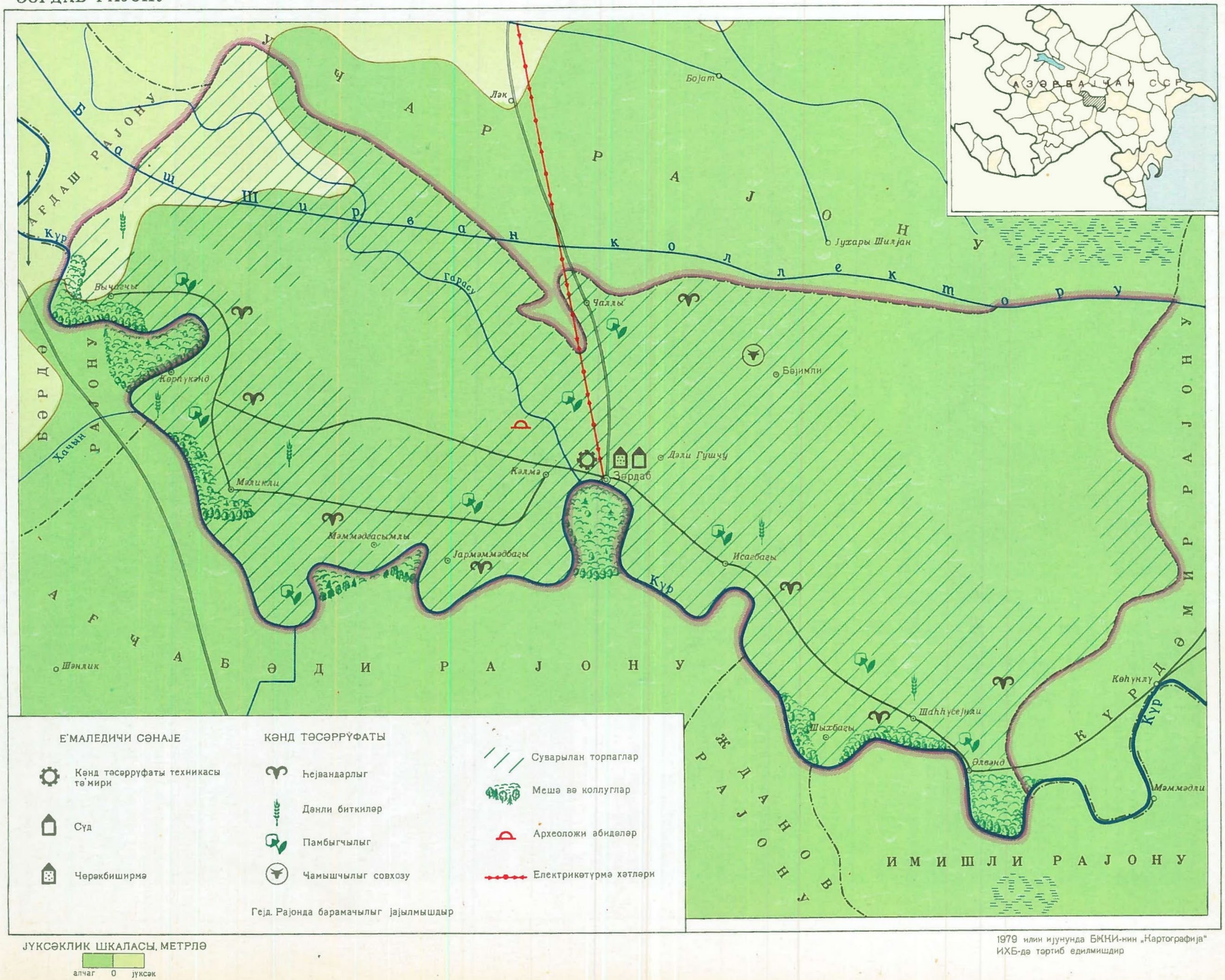
ИДМАН АВТОМОБИЛИ—*автомобил идманы* үчүн миник автомобили. Мүһәррикинин иш һәҹминә (*л*) көрә Бејнәлхалг Автомобил Идманы Федерасијасынын тәсдиг етдији 15 нөвү вар (максимум һәҹми 6 *л*). И.а.-нин минимум чәкиси 450—800 *кг*-дыр. Раллидә, дағ јолларында кечирилән јарышларда иштирак етмәк үчүн нәзәрдә тутулан И.а. серија илә бурахылан автомобилләр әсасында, јүксәк сүр'әтли хүсуси И.а. исә серијалы автомобилләрин јалныз ајры-ајры һиссәләриндән истифадә етмәклә һазырланыр.

ИДМАН АДЛАРЫ—бејнәлхалг, милли вә дикәр рәсми идман јарышларында газанылан наилијјәтләрә, идман тәснифаты нормаларынын өдәнилмәсинә

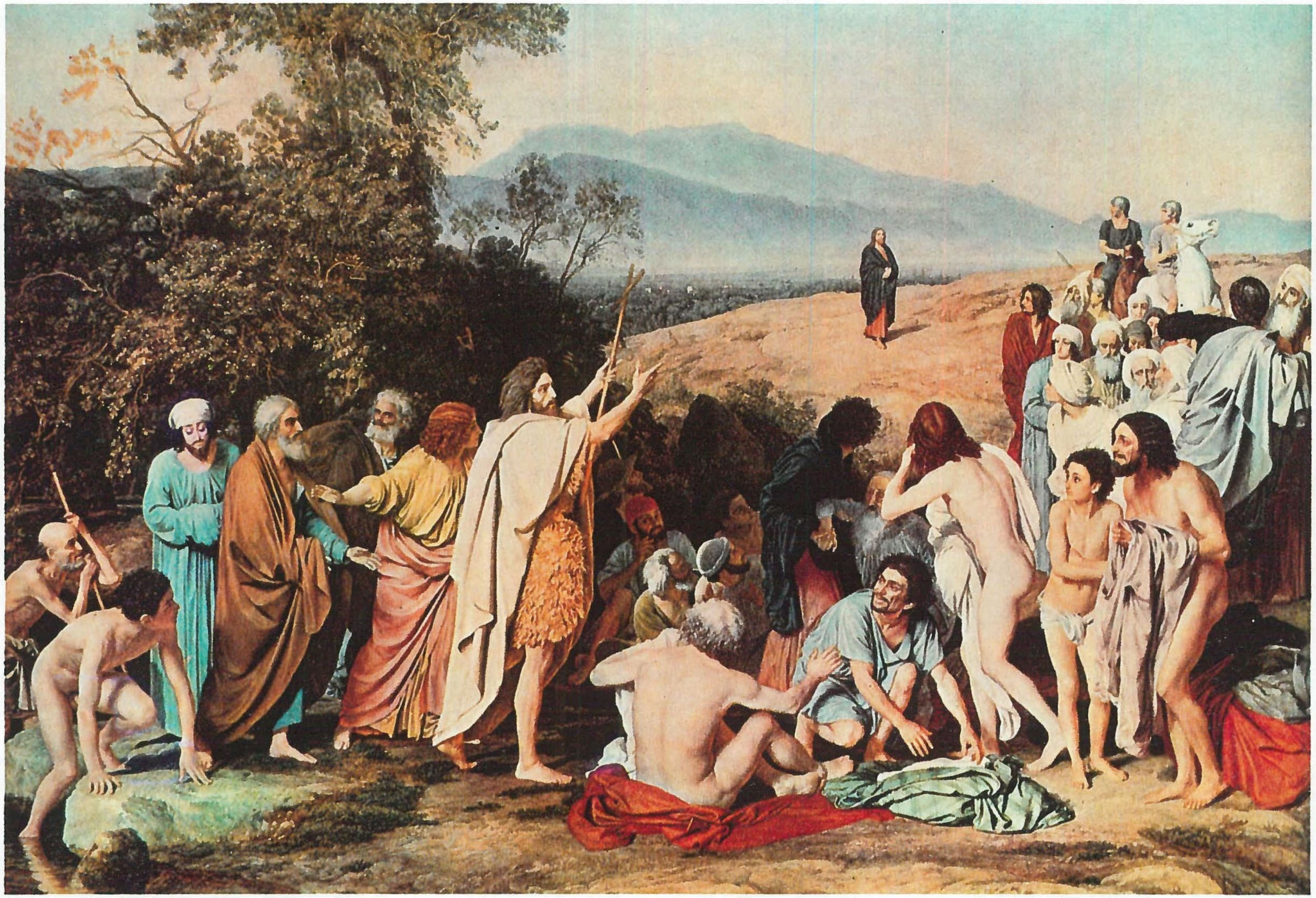
Идман автомобили: *1*—радиатор; *2*—дискли тормоз; *3*—јанаҹаг баклары; *4*—мүһәррик; *5*—өтүрмәләр гутусу.

ЗӘРДАБ РАЈОНУ

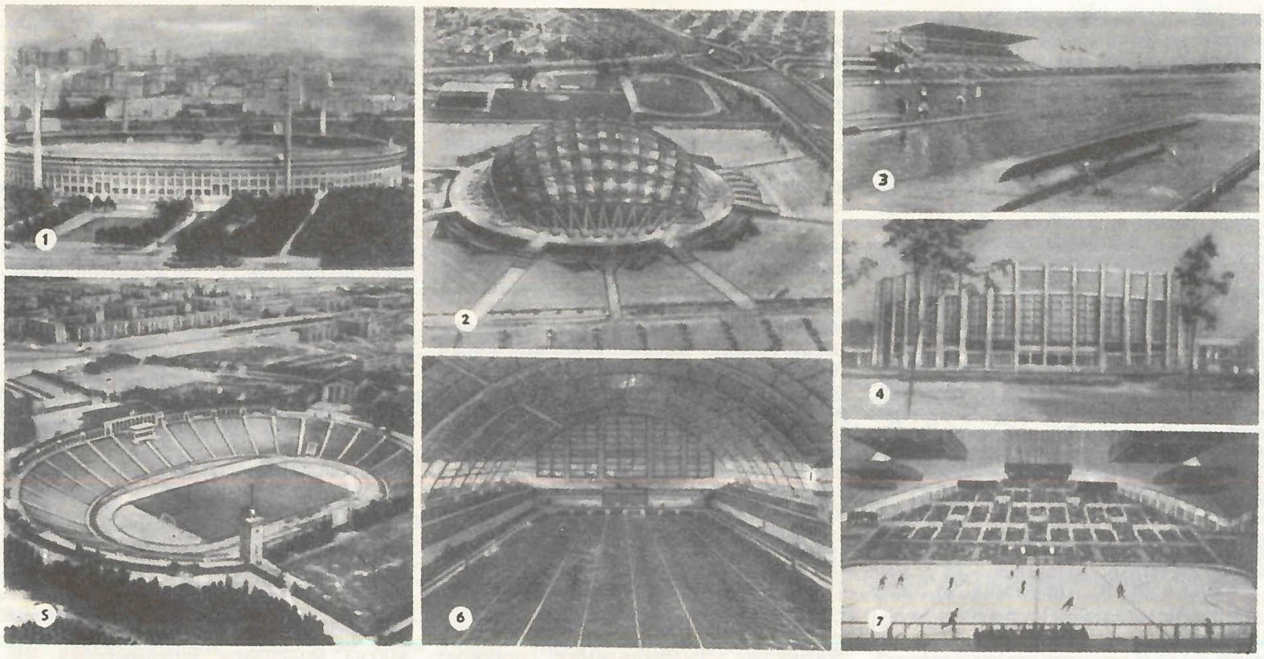

1979 илин ијунунда БКНИ-нин „Картографија" ИХБ-дә тәртиб едилмишдир

А. А. Иванов. «Исанын халга көрүнмәси». 1837—57. Третјаков галерејасы. Москва.

Иванов А. А. мәгаләсинә.

Идман гурғулары. 1. Москва. В. И. Ленин ад. Мәркәзи стадионун бөјүк идман мејданы. 2. Мехико. Идман сарајы. 3. Москва. Крылатскда Олимпија аварчәкмә каналы. 4. Ленинград. «Јубилејны» идман сарајы. 5. Бакы. В. И. Ленин ад. республика стадиону. 6. Бакы. Үзкүчүлүк һовузу. 7. Греһобл. Гыш идман сарајы.

сәмәрәли педагожи вә мәшгчилик фәалијјәтинә, ихтисаслы идман һакимлијинә вә с. көрә өмүрлүк верилән ад. ССРИ әмәкдар идман устасы (1934 илдән), ССРИ идман устасы (1935), ССРИ әмәкдар мәшгчиси (1956), идман үзрә фәхри һаким (1972), Үмумиттифаг дәрәчәли һаким (1934), бејнәлхалг дәрәчәли ССРИ идман устасы (1965), ССРИ гроссмејстери (шаһмат үзрә—1935, дама үзрә—1961) фәхри И.а. тә'сис едилмишдир (ССРИ Назирләр Совети јанында Бәдән Тәрбијәси вә Идман Комитәси тәрәфиндән верилир). 1950—60 илләрдә мүттәфиг респ.-ларда милли идман нөвләри үзрә идман устасы вә респ.-нын әмәкдар мәшгчиси фәхри И.а., һәмчинин мүттәфиг респ.-ларын Али Советләринин Рәјасәт һеј'әтләри тәрәфиндән верилән әмәкдар идман хадими (Ест.ССР), әмәкдар бәдән тәрбијәси хадими (БССР), әмәкдар бәдән тәрбијәси вә идман хадими (Күрч. ССР, Азәрб.ССР, Лит.ССР, Молд. ССР, Лат.ССР, Ерм.ССР) фәхри адлары тә'сис едилмишдир. Идман һакимлији дәрәчәләри вә Ваһид Үмумиттифаг Идман Тәснифаты нормаларыны өдәјәнләрә верилән идман дәрәчәләри дә И.а.-на аиддир. Бејнәлхалг дәрәчәли һаким (идман нөвләри үзрә), бејнәлхалг гроссмејстер вә уста (шаһмат вә дама үзрә) И.а.-ны бејнәлхалг идман федерасијалары верир.

ИДМАН ГАЈЫҒЫ—јелкәнли гајыгсүрмә вә аварчәкмә идманында, һәмчинин су туризминдә истифадә едилир. Аварлы И.г.-ларына академик гајыглар (бирјерли, икијерли, дөрдјерли вә сәккизјерли скиф вә кринкерләр), бајдаркалар, каноеләр, шлүпкалар, һабелә кәзинти үчүн күтләви аварчәкмә гајыглары дахилдир. Јелкәнли И.г.-лары (јахта, швертбот) јелкәнләринин сајы вә саһәсинә, һабелә гајығын һәчминә көрә бири-бириндән фәргләнир. Моторлу И.г.-лары (скутер, глиссер) кичикһәчмли дахилијанма вә ја реактив мүһәррикли гајыглардыр. Јелкәнли-моторлу И.г.-лары, адәтән, су кәзинтиси вә туризм үчүндүр.

ИДМАН ГУРҒУЛАРЫ—сағламлашдырма вә идман мәшғәләләри, јарышлар кечирмәк үчүн тикилмиш хүсуси гурғу вә ја гурғулар комплекси. Антик стадионлар, ипподромлар, сиркләр, амфитеатрлар (Ромадакы Колизеј вә б.) мүасир И.г.-нын прототипидир. Инсанын аһәнкдар физики инкишафы идејасыны рәдд едән христианлығын јајылмасы И.г.-нын иншасыны дајандырды. Јалныз 19 әсрин орталарындан, сонра исә *Олимпија ојунларынын* јенидән кечирилмәси (1896) илә әлагәдар мүхтәлиф И.г. тикилди. 20 әсрдә бөјүк И.г. һәм дә мүасир ме'марлығын габагчыл ән'әнәләрини өзүндә әкс етдирән мүһүм ичтимаи мәркәзләрә чеврилмишдир. Мүасир И.г.-на мәшг вә јарышларын кечирилдији әсас (мејданчалар, заллар), јардымчы (гардероблар, сојунуб-кејинмә отаглары, душханалар, һаким отаглары вә с.), техники хидмәт вә тамашачылар үчүн гурғулар (трибуналар, фоје, буфетләр вә с.) дахилдир. И.г. ачыг, јахуд өртүлү олур. 1960—70 илләрдән јајда ачыг, гышда исә өртүлү олан И.г. да тикилир. 1980 ил Олимпија ојунларынын ССРИ-дә кечирилмәси илә әлагәдар Москвада, Минскдә, Кијевдә, Ригада, Таллиндә вә б. шәһәрләрдә јени бөјүк идман комплексләри тикилмишдир.

Азәрб.-да ингилабдан әввәл И.г. пәһләванларын мәшг етдикләри зорханалар (бах *Зорхана*) һесаб едилә биләр. Бакыдакы В. И. Ленин ад. респ. стадиону Азәрб.ССР-дә ән бөјүк идман гурғусудур. Бакыда кениш идман сарајы да дахил олмагла, јени И.г. комплекси, әл ојунлары стадиону, трек вә с. тикилир.

ИДМАН ЈАРЫШЛАРЫ—ајры-ајры идманчылар вә ја командалар арасында кечирилән јарышлар; күчлү идманчыларын вә командаларын ашкар едилмәси, јүксәк идман наилијјәтләринин газанылмасы, идман усталығынын тәкмилләшдирилмәси вә с. мәгсәдлә тәшкил едилир. Бејнәлхалг И.ј. мүхтәлиф өлкәләрин идманчылары арасындакы достлуғун мөһкәмләндирилмәси вә гаршылыглы анлашма үчүн мүһүм vаситәдир. Чоғрафи әламәтинә көрә дүнја јарышлары (Олимпија ојунлары, универсиадалар, д ү н ј а чемпионатлары, дүнја кубоку уғрунда вә и.а.), р е к и о н а л (гитә чемпионатлары, гитә кубоку уғрунда) вә м и л л и (ајры-ајры өлкәләр дахилиндә) јарышлар олур. Јарыш програмынын мәзмунундан асылы олараг комплекс (Олимпија ојунлары, универсиада, спартакиада вә и.а.), јахуд идманын ајры-ајры нөвләри үзрә шәхси вә ја команда јарышлары кечирилир. Кишиләр, гадынлар, кәнчләр, јенијетмәләр вә ушаглар үчүн јарышлар, әсасән, ајры-ајрылыгда кечирилир. И.ј. гајдаларына риајәт едилмәсинә нәзарәти, нәтичәләрин гејдә алынмасыны вә с. идман һакимләри һәјата кечирирләр.

Азәрб.ССР-дә идманын ајры-ајры нөвләри үзрә респ. чемпионатлары илә јанашы, мүхтәлиф мигјаслы Үмумиттифаг, бејнәлхалг вә хатирә јарышлары да (мәс., јүнкүл атлетика үзрә 26 Бакы комиссарынын хатирәсинә һәср едилмиш бејнәлхалг јарышлар вә с.) кечирилир.

ИДМАН КЛУБУ—идманчылары вә идман һәвәскарларыны бирләшдирән ичтимаи вә ја хүсуси тәшкилат. Будчәси һәмкарлар иттифагларынын ајырығы вәсаитдән, идман гурғуларындан истифадәјә көрә ичарә һаггындан, һабелә үзвлүк һаггындан ибарәт олан һ ә в ә с к а р И.к.-лары, капиталист өлкәләриндә һәмчинин ири саһибкарларын, сәһмдар ширкәтләринин әслиндә газанч мәгсәди илә бурахдыг-

лары вәсаит һесабына фәалиjjәт көстәрән пешәкар И.к.-лары мөвчуддур. Сосиалист өлкәләриндә jалныз һәвәскар И.к.-лары, капиталист өлкәләриндә исә пешәкар И.к.-лары кениш jajылмышдыр. Илк И.к.-лары 17—18 әсрләрдә Инкилтәрәдә («Голф клуб», 1608; «Крикет-клуб», 1787) вә Шотландиjада («Скетинг-клуб», 1742) jарадылмышдыр.

Русиjада илк И.к.-лары 19 әсрин 2-чи jарысында Петербургда тә'сис едилмишдир (1846 илдә император jахт-клубу, 1860 илдә чаj jахт-клубу вә идман оjунлары клубу, 1864 илдә конки илманы клубу вә с.). ССРИ-дә И.к.-ларынын 3 нөвү — һәмкарлар иттифагларынын, Силаһлы Гүввәләрин вә ОАДКJЧ-нин И.к.-лары мөвчуддур. Сәнаjе, к.т., тәһсил мүәссисәләринин бәдән тәрбиjәси вә идманын инкишафында jүксәк нәтиҹәләр газанан коллективләринә һәмкарлар иттифаглары көнүллү идман ҹәмиjjәтләри Үмумиттифаг Шурасы Рәjасәт һеj'әтинин гәрары илә И.к. ады верилир. ССРИ Силаһлы Гүввәләринин И.к.-лары ССРИ Мүдафиә Назирлиjинин мүстәгил һәрби идарәләри, техники идман клублары исә ССРИ ОАДКJЧ-нин тә'лим вә идман тәшкилатларыдыр.

Азәрб.-да ингилабдан әввәл jалныз 2 И.к. («Сокол» вә «Унитас») вар иди. Совет һакимиjjәтинин гәләбәсиндән сонра 1920 илдә Азәрб.-да илк «Речник», «Автомотор», «Водник» И.к.-лары jарадылды. Респ.-нын сәнаjе, к.т., тәһсил мүәссисәләриндә мүвафиг олараг «Нефтчи», «Мәһсул», «Буревестник» вә с. көнүллү идман ҹәмиjjәтләринин И.к.-лары фәалиjjәт көстәрир. Бах һәмчинин *Көнүллү идман ҹәмиjjәтләри.*

ИДМАН ЛӘВАЗИМАТЫ ВӘ АВАДАНЛЫҒЫ—бәдән тәрбиjәси вә идманла мәшғул олмаг үчүн бурахылан мә'мулат; беjнәлхалг (милли) федерасиjалар тәрәфиндән тәсдиг едилмиш вә беjнәлхалг (дөвләт) стандарт тәшкилатларында гејдә алынмыш стандартлара (гаjдалара, нормалара) мүвафиг олараг һазырланыр. И.л. вә а.-на идман кеjими (форма), идман гурғуларыны тәчһиз етмәк вә jарышлара хидмәт етмәк үчүн аләтләр, аваданлыг, мүхтәлиф ҹиһазлар вә с. дахилдир. Һәм спесифик идман кикиjенасына, һәм дә естетик тәләбләрә ҹаваб верән тәгр. 200 нөв идман кеjими вә 60 нөвдән чох идман аjаггабысы истеһсал едилир. Идман аләтләринә топлар, теннис вә бадминтон ракеткалары, хоккеj ағачлары, jүнкүл атлетика низәләри, дискләр, jадролар, ағырлыггалдырма үчүн штанг вә чәки дашлары, кимнастика аләтләриндән бруслар, турникләр, һалгалар, идман аты вә тири, кимнастика диварлары; батутлар, конкиләр, хизәкләр, түфәнк вә тапанчалар, каман вә охлар, шпагалар, рапиралар вә с. дахилдир. Аләт-апаратлар—идман гаjыглары, велосипедләри, мотосиклетләри, автомобилләри, тәjjарәләри хүсуси груп тәшкил едир. Идман аваданлығына гапылар, торлар, дирәкләр вә идман меjданчасыны тәчһиз етмәк үчүн дикәр вәсаитләр, бокс ринкләри, кимнастика вә күләш халчалары вә с. дахилдир. Һакимлик үчүн информасиjа апаратлары, тибби-биоложи апаратлар, идман гурғуларына хидмәт етмәк үчүн хүсуси техника (фотофинишләр, електрик лөвһәләри, електрокардиографлар, велоергометрләр, газ саатлары вә с.), буз тәмизләjән комбаjнлар, хизәк jолларыны һазырламаг үчүн хүсуси тракторлар, дағ хизәкчиләри үчүн отурачаглы галдырычылар вә с. дә И.л. вә а.-на аиддир.

И.л. вә а. истеһсал едән ән бөjүк мүәссисәләр ССРИ-дә Москванын «Спорт» комбинаты, Ворошиловград, Киров ш. вә Ленинградын идман маллары з-длары, Бакы идман маллары ф-ки, Таллин вә Мукачевонун хизәк ф-кләри, Риганын «Дзинтарс» идман гаjыглары з-ду, харичдә «Ботас», «Гала» (ЧССР), «Адидас», «Берг» (АФР), «Фишер», «Кестле» (Австриjа), «Данлоп», «Шлазенкер» (Б. Британиjа), «Колнаго» (Италиjа), «ССМ» (Канада), «Ката-Поле», «Һед», «Дик Һелд»(АБШ), «Приөр», «Рефлекс» (Франса), «Jарвинен», «Коhо», «Карһу» (Финландиjа), «Митсуру», «Микаса» (Jапониjа) фирмаларыдыр.

ИДМАН МӘКТӘБЛӘРИ—jүксәк ихтисаслы идманчылар һазырлаjан ихтисаслашдырылмыш тә'лим-тәрбиjә мүәссисәләри. ССРИ-дә И.м.-нин 3 әсас нөвү вар: ушаг-кәнҹләр И.м., олимпиjа командасына еһтиjат гүввә һазырлаjан ихтисаслашдырылмыш ушаг-кәнҹләр И.м. вә jүксәк идман усталығы мәктәбләри. И.м. маариф назирлиjи, бәдән тәрбиjәси вә идман комитәләри, һәмкарлар иттифаглары вә дикәр тәшкилатлар тәрәфиндән jарадылыр. Илк ушаг-кәнҹләр И.м. 1934 илдә Москвада, Тбилисидә, Киjевдә, сонралар Ленинградда, Ростовда, Дашкәнддә, Бакыда вә б. ш.-ләрдә ачылмышдыр. Азәрб.ССР-дә 97 (о ҹүмләдән респ. Маариф Назирлиjи системиндә—62) идман мәктәби фәалиjjәт көстәрир (1978). Һәр ил өлкәнин И.м.-ндә 600-дән чох шакирд идман устасы нормасыны jеринә jетирир.

Сосиалист өлкәләринин бир чохунда интернат типли ушаг-кәнҹләр И.м. вар. Капиталист өлкәләриндә И.м., бир гаjда олараг, идман клубларынын нәздиндә jарадылыр.

ИДМАН НИШАНЛАРЫ ВӘ МҮКАФАТЛАРЫ—бәдән тәрбиjәси вә идман саһәсиндәки наилиjjәтләрә, идман дәрәҹәләри нормаларынын jеринә jетирилмәсинә көрә верилән дөш нишанлары вә мүкафатлар. И.н. вә м. 19 әсрин 2-чи jарысындан идманын мүасир нөвләринин инкишафы, милли вә беjнәлхалг идман jарышларынын тәшкили, идман клубларынын вә ҹәмиjjәтләринин тә'сис едилмәси илә әлагәдар jajылмышдыр. ССРИ-дә «ССРИ әмәкдар идман устасы», «ССРИ идман устасы», «ССРИ әмәкдар мәшгчиси», «Беjнәлхалг дәрәҹәли ССРИ идман устасы», «Фәхри идман һакими», «ССРИ идман һакимләринин Үмумиттифаг коллекиjасы» (Үмумиттифаг дәрәҹәли һакимләр үчүн), «Бәдән тәрбиjәси вә идман ә'лачысы», «Бәдән тәрбиjәси вә идманын инкишафында хидмәтләринә көрә» дөш нишанлары, һәмчинин Ваһид Үмумиттифаг Идман Тәснифатынын, Үмумиттифаг ӘМҺ бәдән тәрбиjәси комплексинин мүәjjәнләшдирдиjи нормалары jеринә jетирәнләр үчүн мүвафиг нишанлар, «ССРИ алпинисти», «ССРИ туристи», «Кәнҹ турист» вә с. дөш нишанлары тә'сис едилмишдир. Мүттәфиг респ.-ларда (о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә) респ. дәрәҹәли һакимләрә, респ.-нын әмәкдар мәшгчиләринә, милли идман нөвләри үзрә дәрәҹә нормаларыны jеринә jетирәнләрә мүвафиг нишанлар верилир.

Идман мүкафатларына Олимпиjа оjунларынын, дүнjа, гитә, өлкә вә с. jарышларынын галибләринә верилән медаллар, ҹәләнкләр, лентләр, кечичи кубоклар, вымпелләр, дипломлар, фәхри фәрманлар вә с. дә аиддир.

ИДМАН ОJУНЛАРЫ—ики команда вә jа ики идманчы арасында, мүвафиг идман аләти васитәсилә (топ, шаjба, шаһмат фигурлары вә с.) кечирилән jарышлар. И.о. мәзмунуна вә кечирилмәсинә көрә команда (футбол, волеjбол, әл топу, хоккеj, регби вә с.), шәхси (шаһмат, дама вә с.), шәхси-команда (бадминтон, теннис вә с.) оjунларына аjрылыр. Беjнәлхалг идман федерасиjаларынын тәсдиг етдикләри И.о.-ндан әлавә, милли И.о. да мөвҹуддур (мәс,. Азәрб.-да човкан, сүрпапаг, jаjлыггачыртды вә с.). И.о.-ны идман характерли мүтәһәррик оjунлардан (мәс., русларда лапта, франсызларда крокет, азәрб.-ларда топалдыгач вә с.) фәргләндирмәк лазымдыр.

ИДМАН ПСИХОЛОКИJАСЫ —психолокиjа елминин мүһүм саһәләриндән бири. И.п. идманчынын шәхсиjjәтини, идман фәалиjjәтинин психоложи хүсусиjjәтләрини, психоложи һазырлығынын шәрт вә васитәләрини, һәмчинин онун мәшг вә сәфәрбәрлик һазырлығынын психоложи параметрләрини, идман jарышларынын тәшкили вә кечирилмәси илә әлагәдар олан психоложи амилләри, шәхсиjjәтин идман баҹарыг вә вәрдишләринин jаранмасы ганунларыны өjрәнир. Мүасир дөврдә идман коллективләриндә шәхсиjjәтин фәалиjjәти просесиндә емосионал вәзиjjәтинин низама салынмасы, иради ҹәһд вә аjры-аjры идман нөвләриндә бунун хүсусиjjәтләри, jүксәк идман наилиjjәтләринин психоложи әсаслары вә с.-нин өjрәнилмәсинә хүсуси диггәт jетирилир.

Әд.: Рудик П. А., Психология, М., 1976; Гриненко М. Ф., Путь к здоровью, М., 1978.

ИДМАН ТӘJJАРӘСИ—авиасиjа идманы jарышларында, тәjjарә сүрмәк мәшгләриндә, рекорд газанмаг үчүн учушларда вә с. идман тәдбирләриндә истифадә едилир. И.т.-ләринин әксәриjjәти бирjерли вә jа икиjерли олуб, мүһәррикинин күҹү 100—200 *а.г.*-нә чатыр. Учуш сүр'әти 200—500 *км/с.*, узаглығы 500—1000 *км*, һүнд. 4000—6000 *м*-дәк олур. Сүр'әт, jүксәклик вә даһа узаға учуш рекордлары газанмаг үчүн һәрби вә мүлки тәjjарәләрдән дә истифадә едилир.

ИДМАН ТӘСНИФАТЫ—рәсми jарышларда идманчыларын әлдә етдикләри нәтиҹәләрә әсасән идман адлары вә дәрәҹәләринин верилмә системи. Милли вә беjнәлхалг И.т.-лары мөвҹуддур (ССРИ-дә *Ваһид Үмумиттифаг Идман Тәснифаты*). Ихтисас вә тәҹрүбәләриндән асылы олараг идман һакимләринә ад вә дәрәҹәни милли вә jа беjнәлхалг идман федерасиjалары верир.

Әд.: Единая Всесоюзная спортивная классификация, 1977—1980, 2 изд., М., 1978.

ИДМАН УСТАСЫ—ССРИ-дә jүксәк идман ады. ССРИ И.у. ады ССРИ МИК jанында Бәдән Тәрбиjәси Али Шурасынын гәрарына (1935) уjғун олараг, рәсми jарышларда Ваһид Үмумиттифаг Идман Тәснифатынын норма вә тәләбләрини jеринә jетирән идман-

чылара өмүрлүк верилир. Рәсми бејнәлхалг јарышларда галиб кәлән вә ја мүкафата лајиг јер тутан идманчылара 1965 илдән Бејнәлхалг дәрәҹәли И.у. ады верилир. ССРИ МИК-нин гәрары илә (1934) бејнәлхалг вә Үмумиттифаг јарышларында јүксәк наилијјәтләр газанмыш, бәдән тәрбијәси вә идманын инкишафында фәал иштирак етмиш көркәмли идманчылар әмәкдар И.у. фәхри адына лајиг көрүлүр. ССРИ И.у. Бејнәлхалг дәрәҹәли И.у. вә ССРИ әмәкдар И.у. мүвафиг дөш нишаны вә вәсигә алыр.

Азәрб.ССР-дә 3084 И.у. (о ҹүмләдән 316 гадын) вардыр (1980).

ИДМАН ҸӘМИЈЈӘТЛӘРИ—бах *Көнүллү идман ҹәмијјәтләри.*

«ИДМАН»—«СПОРТ»—Азәрб. вә рус дилләриндә һәфтәдә 3 дәфә чыхан идман гәзетләри. Азәрб.ССР Назирләр Совети јанында Бәдән Тәрбијәси вә Идман Комитәсинин, АҺИШ-ин вә Азәрб. ССР ОАДКЈҸ МК-нын органы. 1933 илдән Бакыда чыхыр. 1941—50 илләрдә нәшри дајандырылмыш, 1968 иләдәк «Азәрбајҹан бәдән тәрбијәчиси»—«Физкултурник Азербајджана» адлары илә чыхмышдыр. Әсасән Азәрб. ССР-дә идман вә бәдән тәрбијәсинин вәзијјәтини, һәмкарлар иттифаглары вә комсомол тәшкилатларынын бу саһәдәки фәалијјәтини ишыгландырыр. Күндәлик тиражлары, мүвафиг олараг 91 мин вә 20 мин нүсхәдир (1980).

ИДРАК—објектив керчәклијин инсан бејниндә экс етдирилмәси вә онун һаггында дүрүст билик алмагдан ибарәт фәал ичтимаи-практик просес. Инсанлар И. просесиндә әлдә едилән һәгигәтләр васитәсилә аләми дәрк едир, ону өз тәләбатына ујғун дәјишдирирләр. Диалектик материализмә көрә, И. биздән хариҹдә мөвҹуд олан објектив аләмин инсанын һисс үзвләринә, бејнинә тә'сириндән јаранан ин'икас просесидир. И.-ын һисси вә мәнтиги пилләләри мөвҹуддур. Бах һәмчинин *Идрак нәзәријјәси.*

ИДРАК НӘЗӘРИЈЈӘСИ, гносеолокија, епистемолокија—идракын тәбиәти вә имканларыны, онун үмуми шәртләрини, мө'тәбәрлијини вә һәгигилијини, билијин керчәклијә мүнасибәтини өјрәнән фәлсәфә саһәси. «И.н.» терминини илк дәфә шотланд философу Ҹ. Феррер ишләтмишдир.

И.н.-нин тарихи материализм вә идеализм арасында мүбаризә илә бағлыдыр. Антик И.н. биликлә предмети ајрылмаз вәһдәтдә көтүрүр, идракда әлдә едилән билији предметин өзүнәмәхсус сурәти һесаб едир, лакин субјектин идрак просесиндә фәаллығыны нәзәрә алмыр, ону гносеолокија објектиндән кәнарда ахтарырды. 17—18 әсрләрдә И.н. тәбиәтшүнаслығын инкишафы илә әлагәдар мүтләг мө'тәбәр билијин ашкар едилмәси јоллары вә васитәләрини мүәјјәнләшдирирди. Һәмин дөврдә И.н. проблемләри *емпиризм* вә *расионализм* мөвгејиндән һәлл едилирди. И.н. јалныз мадди субстансија илә субјект арасындакы мүнасибәтләри көстәрмәклә кифајәтләнмәмиш, әсас диггәти биликләрин мәнтиги әсасландырылмасына вермишдир.

Классик алман фәлсәфәсиндә И.н. проблемләри әмәли вә идраки фәалијјәтин тарихи инкишаф формаларынын тәдгиги илә бағлы олмушдур. И. *Кант* илк дәфә олараг И.н.-ни онтоложи вә психоложи ҹәһәтдән ишләјиб һазырламыш, маһијјәт вә ја реаллығын идрак фәалијјәтиндән асылылығы принсипини әсасландырмыш, идракда субјектин фәал вә јарадычы ролуна үстүнлүк вермишдир. О, идракын зиддијјәтли тәбиәтини көстәрсә дә, ону керчәкликдән тәҹрид етмишдир. *Һекел* И.н.-нә онтоложи вә гносеоложи проблем кими јанашмыш, марксизмәгәдәрки фәлсәфәдә илк дәфә субјект вә објект, емпирик вә расионал билик, «шеј өзүндә» илә «бизим үчүн шеј» арасындакы учуруму «мүтләг руһ» васитәси илә арадан галдырмаға чалышмышдыр. О, И.н.-нә субјектин өзинкишафы кими јанашмыш, идракын субјектив, фәалијјәт тәрәфини гејд етмишдир. Һекелин И.н.-нә практиканы дахил етмәсини В. И. Ленин јүксәк гијмәтләндирмишдир. Һекелә көрә, субјектлә објект ејнијјәт тәшкил едир, чүнки керчәклијин әсасында мүтләг субјект вә өзү өз објекти олан мүтләг руһун өзинкишафы дурур. Бунунла о, идеалист әсасда диалектиканын, мәнтигин вә И.н.-нин ујғунлуғу принсипини ирәли сүрмүшдүр. Беләликлә, марксизмдән әввәлки И.н. ја објектин субјектлә, ја да субјектин објектлә мүәјјән едилмәси принсипини әсас көтүрмүш, идрак принсипинин диалектик маһијјәтини ашкар етмәмишдир. Диалектик материализмин И.н. өзүндән әввәлки фәлсәфи системләрин бу саһәдә газандығы наилијјәтләрин гануни вариси, онун тәнгиди сурәтдә мәнимсәнилмәси кими формалашмышдыр. Марксист фәлсәфә диалектика, мәнтиг вә И.н.-нин вәһдәтини көстәрмәклә варлыг һаггында тә'лимлә (онтолокија) идрак һаггында тә'лими (гносеолокија) үзви вәһдәтдә көтүрүр. Диалектик материализмә көрә, идрак проблемләри инсанын ичтимаи-әмәли фәалијјәтиндән кәнарда көтүрүлә билмәз. Субјектин гносеоложи фәаллығы онун објектив әлагә вә мүнасибәтләри нә дәрәҹәдә мәнимсәмәсиндән асылыдыр. Марксизм фәлсәфәси субјективлә објективин диалектик гаршылыглы мүнасибәтинә әсасланараг материалист *ин'икас нәзәријјәсини* јаратмышдыр.

Диалектик материализм И.н.-нин гносеоложи проблемләрини елми биликләрин, инсан практикасынын тәнгиди тәһлили әсасында гурур. И.н.-нин тарихи көстәрир ки, ән камил гносеолокија тә'лимләри тәбиәтшүнаслыг вә ичтимаи елмләрин мә'луматларыны үмумиләшдирән билик саһәләри кими формалашмышдыр. Диалектик И.н. елмин ән јени мә'луматларыны ассимилјасија едәркән мадди аләми, објектив керчәклији шүурдан асылы олмајан һал кими гәбул едир.

Диалектик материалист И.н.-нин әсас хүсусијјәти диалектиканын, мәнтигин вә И.н.-нин ујғунлуғу принсипини гәбул етмәсидир. «Диалектика мәһз (Һекелин вә) марксизмин идрак нәзәријјәсидир...» (Ленин В. И., Әсәрләри, ҹ. 38, сәһ. 384). Диалектик материализм И.н. проблемләрини сосиал варлыг проблемләри илә вәһдәтдә көтүрүр. Идракын маһијјәти вә тәбиәти сосиал характер дашыдығы үчүн инсанларын практик фәалијјәти илә гырылмаз әлагәдә өјрәнилир. Инсан аләм һаггында башланғыч биликләри һисси идрак (дујғулар, гаврајышлар, тәсәввүрләр) васитәсилә әлдә едир. Марксист И.н. идеалист вә метафизик *сенсуализм* әлејһинә, һәмчинин расионал идракы (тәфәккүрү, анлајышы) һисс үзвләринин вердији мә'луматларын мәҹмусуна мүнҹәр етмәк әлејһинә чыхыр. Марксизмәгәдәрки вә гејри-марксист И.н. билијин дәјишмәз, тарихиликдән узаг әсаса малик олдуғунда исрар етмиш, бунунла да идракын нәтиҹәләринин гејри-тарихи гијмәтләндирилмәсини әсас көтүрмүшдүр. Марксист-ленинчи И.н. тарихилик принсипини рәһбәр тутараг билијин конкрет-тарихи мәзмунуну көстәрмиш, идрак просесиндә биликләр системинин (илк нөвбәдә елми нәзәријјәләрин) мәнтиги структурунун дәјишкәнлијини әсасландырмышдыр. Диалектик материализм мүтләг вә нисби һәгигәтин диалектикасыны көстәрмәклә инсан билијинин објектив һәгигәтә, јә'ни инсанларын ирадәсиндән асылы олмајан мәзмуна малик олдуғуну гејд едир. О, идракын әсасында дуран ичтимаи-тарихи практиканы һәгигәтин ме'јары кими гијмәтләндирир. Материалист И.н.-нин мәһәк дашы *ин'икас* принсипидир. К. Маркс вә Ф. Енкелс тәрәфиндән әсасы гојулан вә В. И. Ленинин јени пилләјә галдырдығы марксист-ленинчи ин'икас нәзәријјәси бүтүн марксист фәлсәфәнин, о ҹүмләдән И.н.-нин әсасыдыр. Диалектик материализмдә И.н. ин'икас нәзәријјәсинә мүтләг мүтабиг дејил. Ин'икас просеси мадди вә идеал јарадычылыг просеси илә сых әлагәдә баша дүшүлүр. Конкрет елми нәзәријјәләрин гносеоложи шәрһи бир тәрәфдән И.н.-нин бә'зи үмуми принсипләринин хүсуси һалларын тәһлилинә тәтбиги, дикәр тәрәфдән исә бир сыра гносеоложи мүддәалары дәгигләшдирмәк, јахуд онлара јенидән бахмаг мәгсәди илә јени елми нәтиҹәләрин өзүнәмәхсус ассимилјасијасы кими чыхыш едир. Мәс., 19—20 әсрләрин ајрыҹында физикадакы ингилаб сејрчи, метафизик материализмин әсассызлығыны сүбут етди. *Махизмин* вә *мәнтиги позитивизмин* И.н. мүасир елмин инкишафы илә зиддијјәт тәшкил етмишди. В. И. Ленин 20 әсрин башланғыҹында тәбиәтшүнаслығын инкишафыны тәһлил едәрәк диалектик-материалист И.н.-нин әсас принсипләрини јарадычылыгла ишләјиб һазырламышдыр. Елмин инкишафы онун нәтиҹәләринин јени гносеоложи шәрһинә еһтијаҹ јарада биләр. Бу исә, һәр шејдән әввәл, И.н.-нин классик проблемләринә нәзәр салмағы зәрури едир. 20 әсрин 2-ҹи јарысында идеализмин И.н.-нин метафизика илә әлагәси олмајан хүсуси елм саһәси кими шәрһ етмәк ҹәһдләринин (хүсусилә неокантчылығын) әсассызлығы ашкар едилди. И.н.-нин фәлсәфи билик саһәси олмаг е'тибары илә әһәмијјәти артыр вә о, дүнјакөрүшү мәсәләләринин һәллиндә мүһүм рол ојнајыр.

Әд.: Маркс К., Экономико-философские рукописи 1844 г., в кн.: Маркс К. и Энгельс Ф., Из ранних произведений, М., 1955; јенә онун, Тезисы о Фейербахе, Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 3; Енкелс Ф., Тәбиәтин диалектикасы, Б., 1966; јенә онун, Анти-Дүринг, Б., 1967; Ленин В. И., Материализм вә емпириокритисизм, Әсәр. там күллијјаты, ҹ. 18; јенә онун, Фәлсәфә дәфтәрләри, Әсәрләри, ҹ. 38; Ленинская теория отражения и современная наука, т. 1—3, София, 1973; Гегель Г., Феноменология духа. Соч., т. 4, М., 1959; јенә онун, Наука логики, т. 1—3, М., 1970—72; Кант И., Критика чистого разума. Соч., т. 3, М., 1964;

Лекторский З. А., Проблема субъекта и объекта в классической и современной буржуазной философии, М., 1965; Хилл Т. И., Современные теории познания, пер. с англ., М., 1965; Современные проблемы теории познания диалектического материализма, т. 2, М., 1970; Копнин П. В., Гносеологические и логические основы науки, М., 1974; Проблемы материалистической диалектики как теории познания, М., 1979; бах һәмчинин *Диалектик материализм* мәгаләсинин әдәбијјатына

ИДРАК СОСИОЛОКИЈАСЫ — нәзәри вә емпирик сосиоложи тәдгигатлар саһәси. И.с. мүстәгил саһә кими 20 әсрин 20—30-чу илләриндә Алманијада (М. Шелер, К. Манһејм), сонралар исә АБШ-да (Ф. Знанетски, П. Сорокин, Р. Мертон, А. Чајлд, Ч. Р. Миллс, В. Старк, Т. Парсонс вә б.) вә Авропанын дикәр өлкәләриндә јаранмышдыр. «И.с.» терминини илк дәфә алман сосиологу М. Шелер ишләтмишдир. Лакин И.с.-нын бә'зи проблемләри илә Ф. Бекон, Р. Декарт, Б. Спиноза, Ч. Локк вә б. мәшғул олмушлар. Мүасир буржуа сосиологлары (М. Шелер) идрак просеси вә онун нәтичәләри арасындакы әлагәнин диалектик характерини дүзкүн изаһ едә билмир, шүурун формалашмасында ичтимаи-тарихи практиканын ролуну нәзәрә алмыр, игтисади амилләрин идејалара тә'сирини харичи тә'сир кими баша дүшүрләр. Онлар сосиал амилләрин (сосиал мөвге, синфи вәзијјәт, идеолокија, әхлаги сәрвәтләр вә с.) идрак просесинә тә'сирини дәјишдиричи амилләр кими гијмәтләндирирләр. Бу зәминдә 60-чы илләрдә ичтимаи елмләрин идеоложи мәзмуну инкар едилир, елм идеолокијаја гаршы гојулур, биликләрин «идеолокијасызлашдырылмасы» консепсијасы јајылырды. Буржуа И.с.-на көрә, куја идеолокија биликләрин «тәмизлијинә» хәләл кәтирир. 70-чи илләрдән исә елми биликләрин нисбиләшдирилмәсинә, елмләрин идеолокијалашдырылмасына мејл артмышдыр. Тәфәккүрүн објектив мәзмунуну инкар едән И.с.-нын тәрәфдарлары емпирик материалы топламаг техникасы вә үсулуну тәдгиг етмишләр. И.с.-на аид илк тәдгигатлар ССРИ-дә 60-чы илләрдә мејдана кәлмишдир. Һәмин дөврә гәдәр исә И.с. мәсәләләри тарихи материализм чәрчивәсиндә өјрәнилирди. Совет И.с. идракын сосиал маһијјәтинин идеоложи формаларыны, фәлсәфи вә сосиоложи консепсијаларын ичтимаи детерминасијасыны өјрәнир; буржуа И.с.-нын консепсијаларынын тәнгидини верир; идрак фәалијјәти, шүура вә идрак просесинә сосиоложи јанашма, кәрчәклијин објектив ин'икасынын сосиал-синфи шәртләнмәсинин методоложи проблемләри, мүхтәлиф биликләрин, әһвали-руһијјәләрин, рә'јләрин, әгидәләрин сосиал груп вә коллективләр сәвијјәсиндә тәшәккүлү принсипләрини тәдгиг едир (В. Јадов, В. Грушан, Г. Волков).

Әд.: Беккер Г., Босков А., Современная социологическая теория в ее преемственности и изменении, М., 1961; Леонтьев А. Н., Проблемы развития психики, М., 1971; Москвичев Л. Н., Теория «деидеологизации»: иллюзии и действительность, М., 1971; Мегрелидзе К. Р., Основные проблемы социологии мышления (2 изд.), Тбилиси, 1973; Современная буржуазная социология знания, М., 1977.

ИДРИСИ (الادريسى), Әбу Абдуллаһ Мәһәммәд ибн Мәһәммәд ибн Идрис әл-Идриси (1100, Мәракеш, Сеута—1161, јахуд 1165, орада) — әрәб чоғрафијашүнас-сәјјаһы. Тәһсилини Кордовада алмышдыр. Португалија, Франса, Инкилтәрә вә Кичик Асијаја сәјаһәт етмишдир. Палермода Сичилија кралы II Рожерин [1130—54] сарајында јашадығы мүддәтдә (1138—54) Јерин мә'лум һиссәсинин хәритәсини тәртиб етмиш вә «Нүзһәт әл-мүштаг фи-хтираг әл-афаг» («Өлкәләри долашмагдан јорулмушун әјләнчәси») әсәрини јазмышдыр. И. Јери 7 иглимә, һәр иглими исә г.-дән ш.-ә доғру узанан 10 һиссәјә бөлмүш вә онларын ајрылыгда тәсвирини вермишдир (һәр тәсвирә аид хәритә вардыр). Әсәрдә һәмчинин Азәрб., онун дағлары, иглими, чајлары, шәһәрләри, онлар арасындакы мәсафәләр, Хәзәр дәнизи вә с. һаггында да әтрафлы мә'лумат вар. И. Ибн Хордадбеһ, Јә'губи, Ибн Һавгәл, Мәс'уди вә б. әрәб чоғрафијашүнас-сәјјаһларынын әсәрләриндән дә истифадә етмишдир.

Әд.: Вәлиханлы Н. М., IX—XII әср әрәб чоғрафијашүнас-сәјјаһлары Азәрбајчан һаггында, Б., 1974; Бунијатов З. М., Обзор источников по истории Азербайджана (источники арабские), Б., 1964.

ИДРИСИЛӘР—Узаг Мәғрибдә (индики Мәракеш әразиси) 788—985 (башга мә'лумата көрә 974) илләрдә һакимијјәтдә олмуш әрәб сүлаләси. И. сүлаләси вә дөвләтинин баниси, Мәдинә ш.-ндә Аббасиләрә гаршы уғурсуз үсјандан сонра Әрәбистаны тәрк етмиш Идрис ибн Абдуллаһ иди. О, бәрбәр тајфаларындан көмәк алараг Сәут ш.-нә көчмүшдү. 789 илдә, оғлу II Идрисин дөврүндә [792—828] И. дөвләтинин пајтахты олмуш Фәс ш.-нин әсасыны гојмушдур. II Идрисин өлүмүндән сонра дөвләт ајры-ајры әмирликләрә парчаланмышды.

Әд.: Жюльен Ш. А., История Северной Африки, пер. с франц., т. 1—2, М., 1961.

ИДХАЛАТ—дахили базарда реализә етмәк үчүн башга өлкәләрдән әмтәә кәтирилмәси; *ихрачатын* әксн.

ИДХАЛАТ КӨМРҮЈҮ—бах *Көмрүк рүсумлары*.

ИЕНА—Јапонијанын пул ваһиди; 100 *сенә* бәрабәрдир. 1871 илдә тәдавүлә бурахылмышдыр. 1000 И. 2,68 маната бәрабәрдир (1980, јанвар). Јапонијанын гәдим гызыл вә күмүш сиккәләри дә И. адланмышдыр.

ИЕРАКОНПОЛ, Һиераконпол (јун. Hierákonpólis—гәдим Мисир дилиндә Нехен)—Гәдим Мисирдә шәһәр (харабалыглары МӘР-дә Нил чајынын сол саһилиндә Кум әл-Әһмар к. јахынлығындадыр), Гор аллаһына ситајиш мәркәзи. Е.ә. 4-чү минилликин орталарына аид гәбирләрдән гајыг, ов вә мүһарибә сәһнәләри тәсвир едилән гәдим дивар рәсмләри ашкар едилмишдир. И.-да I Мисир сүлаләсинә (е.ә. 4-чү минилликин сону) мәхсус мә'бәд тапылмышдыр. Мә'бәддән үзәриндә арх чәкилиши тәсвир олунан топпуз вә һөкмдар Нармерин мәшһур даш лөвһәси (үзәриндә Чәнуби вә Шимали Мисирин бирләшдирилмәсини тәсвир едән шәкилләр, пиктографик јазылар вә еркән Мисир һероглифләри вардыр) кими гәдим Мисир инчәсәнәтинин гијмәтли абидәләри ашкар едилмишдир.

Әд.: Чайлд Г., Древнейший Восток в свете новых раскопок, пер. с англ., М., 1956.

ИЕССЕН Александр Александрович (23.7.1896, Петербург—31.3.1964, Ленинград)—совет археологу, Гафгазын Тунч дөврү археолокијасы вә ССРИ әразисиндә метал е'малы тарихи үзрә мүтәхәссис. Бир сыра әсәри тајфалар арасы әлагәләрә вә ибтидаи инчәсәнәтә һәср олунмушдур. «Гафгазда ән гәдим мис металлуркијасы мәсәләсинә даир» (1935), «Гара дәнизин шимал саһилләринин јунанлар тәрәфиндән колонијалашдырылмасы» (1945), «Бөјүк Кубан курганлары»нын хронолокијасына даир» (1950), «Гафгаз вә Гәдим Шәрг е.ә. IV вә III минилликләрдә» (1963) вә с. әсәрләри вар. Азәрб.-ын гәдим мадди мәдәнијјәт абидәләринин тәдгигиндә дә хидмәтләри олмушдур. 1953—60 илләрдә ССРИ ЕА Археолокија Института Азәрб.ССР ЕА Тарих Ин-ту илә биркә тәшкил етдији Азәрб. археоложи експедисијасына рәһбәрлик етмишдир. Експедисија Мил—Гарабағ дүзләриндә вә Нах.МССР әразисиндә Енеолит, Тунч вә Дәмир дөврләринә, һабелә орта әсрләрә аид гијмәтли абидәләр ашкар етмиш вә өјрәнмишдир.

Әд.: Крупнов Е. И., Пиотровский Б. Б., Памяти А. А. Иессена, «Советская археология», 1965, № 1.

ИЖЕВСК — Удм.МССР-ин пајтахты. Иж чајы (Каманын сағ голу) саһилиндәдир. Д.ј. вә автомобил јоллары говшағы. Әһ. 549 мин (1979).

1760 илдә әсасы гојулмуш дәмир е'малы з-ду әтрафында гәсәбә кими јаранмышдыр. 1807 илдә һәмин з-д силаһ з-дуна чеврилмишди. 1904 илдә з-дда с.-д. групу јарадылмышды. И. фәһләләри 1905—07 илләр ингилабында фәал иштирак етмишләр. Болшевикләрин рәһбәрлији илә 1917 илин февралында кечирилән тә'тилдә тәгр. 40 мин адам иштирак етмишди. 1917 ил октјабрын 27-дә (нојабрын 9-да) И.-дә Совет һакимијјәти гурулмушдур. 1918 илдән И. шәһәр адланыр. Вәтәндаш мүһарибәси (1918—20) дөврүндә И.-и ағгвардијачылар тутмуш, 1919 илин ијунунда Гызыл Орду тәрәфиндән азад олунмушдур. 1934 илдән Удм. МССР-ин пајтахтыдыр. И. Октјабр Ингилабы ордени илә тәлтиф едилмишдир (1978). И. Удм.МССР-ин мүһүм сәнаје вә мәдәнијјәт мәркәзидир. Металлуркија, метал е'малы вә машынгајырма (мотосиклет, електрик мишарлары, редукторлар, металлуркија вә нефт аваданлығы, ов вә идман түфәнкләри вә с.), ағач е'малы сәнајеси, чохлу јејинти вә јүнкүл сәнаје мүәссисәси, аәлитражлы автомобил з-ду вар. И. јахынлығында биоложи тәмизләмә гурғулары комплексинин 2-чи нөвбәси ишә салынмышдыр (1978). И.-дә ун-т, механика, тибб вә к.т. ин-тлары, сәнаје вә гурашдырма техникумлары, тибб, мусиги вә мәдәни-мaариф мәктәбләри, рус вә Удмурт мусигили драм театрлары, кукла театры, сирк, өлкәшүнаслыг музеји вар. Тәпәликдә салынмыш И. шм. вә г. тәрәфдән мешә илә әһатәләнмишдир. Иж чајы шәһәри 2 јерә бөлүр. 1808 илдән И. планлы гајдада тикилмәјә башланмышдыр. Ампир үслубунда тикилиләр мүһафизә олунмушдур: дәмир е'малы з-длары комплекси (1809—44), чәббәхана (1823—25), Александр Невски килсәси (1820—23) вә с. Баш план үзрә (1961) И.-нин дағлыг һиссәсиндә јени инзибати-мәдәни мәркәз јарадылыр; шәһәрдә интенсив тикинти ишләри апарылыр.

Әд.: Севрюков О. В., Ижевск, Ижевск, 1969.

ИЖЕМЛИЛӘР, коми-ижемлиләр—кечмишдә коми халгынын (бах *Комиләр*) тәркибиндә етнографик груп.

ИЖМА, Изва—Коми МССР-дә чај. Печоранын сол голу. Уз. 531 *км*, һөвзәсинин саһ. 31 мин *км*²-дир. Тиман тирәсинин ч. һиссәсиндән башланыр. Әсасән гар сулары илә гидаланыр. Нојабрдан мајадәк донмуш олур. Бөјүк голлары: Ухта, Ајјува, Себыс. Ағач ахыдылыр. Уст-Ухтадан кәмичилијә јарарлыдыр.

ИЗАБЕЛЛА (Isabel) (22.4.1451, Мадригал-де-лас-Атлас-Торрес—26.11.1504, Медина-дел-Кампо)—Кастилија краличасы (1474 илдән), крал II Хуанын гызы. Арагон кралы Фердинанда әрә кедәрәк Кастилија вә Арагон унијасынын јаранмасына (әслиндә Испанијанын әрази бирлијинә) наил олмушду. Бир сыра шәһәрләрин көмәји илә феодал ә'јанларынын мүгавимәтини гырмыш, сонралар шәһәрләрин азадлығыны мәһдудлашдырмыш, мәркәзләшдирилмиш идарә системинин әсасыны гојмушду. И.-нын дөврүндә *Реконкиста* баша чатдырылмыш, *Колумбун* експедисијалары һазырланмышды. И.-нын дини сијасәти фанатизмлә фәргләнирди (1480 илдә инквизисијанын тә'сиси, 1492 илдә јәһудиләрин говулмасы, әрәбләрин зорла христианлашдырылмасы вә с.).

ИЗАБЕЛЛА, ајыүзүмү—Америка үзүмү сорту. Тәбии һибриддир (Vitis labrusca X Vitis vinifera). Күрч. ССР, Азәрб.ССР-ин рүтубәтли р-нларында јајылмышдыр; Краснодар өлкәси вә Крымда да вар. Гара киләмејвәси ширәли (ширәсиндә 18,9—19,1% шәкәр, 6,2—7,1 *г/л* туршу олур), спесифик этирлидир. Кечјетишәндир; векетасија дөврү 172—183 күндүр. Шәрабчылыгда истифадә едилир. И., һәмчинин сармашан декоратив биткидир. Көбәләк хәстәликләринә, һәмчинин филлоксераја гаршы нисбәтән давамлыдыр. Азәрб.ССР үзүм сортлары стандартына дахилдир.

ИЗАЈ (Ysaye) Ежен (16.7.1858, Лјеж—12.5.1931, Брүссел)—Белчика скрипкачысы, бәстәкар. А. *Вјетан* вә Һ. *Венјавскинин* тәләбәсидир. 1886 илдән Брүссел консерваторијасынын проф. олмушдур. Симли квартет (1888) вә «Изаи консертләри» симфоник чәмијјәтини (1895) јаратмыш, бурада дирижорлуг етмишдир. Скрипка үчүн поемаларын, 6 соната вә с. әсәрләрин, «Шахтачы Пјер» (тамашасы 1931) операсынын мүәллифидир. Брүсселдә скрипкачыларын (1937) вә пианочуларын (1938) Изаи ад. бејнәлхалг мүсабигәләри кечирилмишдир.

ИЗАР (Isar)—АФР-дә чај (мәнбәји Австријададыр). Дунајын сағ голу. Уз. 283 *км*, һөвзәсинин саһ. тәгр. 9 мин *км*². Јухары ахыны Тирол Алп д-рындадыр. Јајда дашгын олур. Үстүндә СЕС-ләр (күчү 150 мин *квт*-дан чох) вар. Ағач ахыдылыр. Мүнхен ш. И. саһилиндәдир.

ИЗАФӘТ (әр. إضافة — әлавә)—сами вә Иран дилләриндә узлашмајан тә'јини *сөз бирләшмәси*. И.-дә тә'јин олунан сөз тә'јин едән сөздән әввәл кәлир. И. әрәб дилиндә тә'јин едән сөзә јиәлик һал шәкилчиси (мәс., китаб-у талиб-ин—тәләбәнин китабы), фарс дилиндә исә тә'јин олунан сөзлә тә'јин едән сөз арасына И. әламәти (тә'јин олунан сөз саитлә битәрсә «е», саитлә битәрсә «је») әлавә етмәклә (мәс., вәтән-е мүгәддәс, сәда-је мусиги) јарадылыр. Азәрб дилиндә ишләдилән фарс И.-индә «е» «и» илә әвәз едилир (мәс., шәб-и һичран).

Әд.: Әлизадә Һ., Һатәми Н., Фарс дили, Б., 1961; Мәммәдов Ә., Әрәб дили, Б., 1971.

ИЗАФИ ДӘЈӘР—муздлу фәһләнин һаггы өдәнилмәјән әмәјилә *иш гүввәси* дәјәриндән артыг јаратдығы вә капиталистләрин һавајы мәнимсәдији *дәјәр*. Спесифик капиталист истисмар формасыны ифадә едир; бу истисмар формасында *изафи мәһсул* И.д. формасы алыр. И.д.-ин истеһсалы вә мәнимсәнилмәси *капитализмин әсас игтисади ганунунун* маһијјәтини тәшкил едир. И.д. истеһсалынын илкин шәрти иш гүввәсинин *әмтәәјә* чеврилмәсидир. И.д. һаггында тә'лими илк дәфә К. Маркс 1857—58 илләрдә «Сијаси игтисадын тәнгиди» («*Капитал*»ын илк варианты) әсәринин әлјазмасында ишләјиб һазырламышдыр. В. И. Ленин И.д. тә'лимини «...Марксын игтисади нәзәријјәсинин тәмәл дашы...» (Әсәрләри, ч. 19, сәһ. 6) адландырмышдыр. К. Маркс И.д. истеһсалы просесинин тәдгигинә капиталын үмуми формулунун тәһлилиндән башламышдыр (П—Ә—П′, бурада П′ П-дән бөјүкдүр, јә'ни $n'=n+n$); бу, капиталы артырмаг мәгсәдилә әмтәә алынмасыны (П—Ә) вә сонра сатылмасыны (Ә—П′) ифадә едир. Дәјәрин (n) аванс едилмиш вә дөврижјә бурахылмыш илкин пул мәбләғинә (П) нисбәтән артмасыны, јахуд чохалмасыны К. Маркс И.д. адландырмышдыр. Илкин пул мәбләғинин И.д. һесабына артмасы ону *капитала* чевирир. К. Маркс И.д.-и чанлы әмәјин истеһсал просесиндә јаратдығы јени дәјәрлә капиталистин әмәк һаггы формасында өдәдији дәјәр арасындакы фәрг кими мүәјјәнләшдирир. И.д. реал олараг *мәнфәәт* формасында чыхыш едир. Мәнфәәтин реаллашмасы вә бөлкүсү просесиндә И.д. *саһибкар кәлири*, *фаиз* вә *торпаг рентасы* формалары алыр. И.д.-ин ики формасы—мүтләг вә нисби И.д. формасы вар. Мүтләг И.д. зәрури иш вахты мүддәтини дәјишдирмәдән изафи иш вахты вә беләликлә, иш күнүнүн узадылмасы һесабына истеһсал едилир. Мүтләг И.д. *иш күнүнүн* узунлуғуну дәјишмәз сахламагла (һәтта гысалтмагла) *әмәјин интенсивлијинин* јүксәлдилмәси һесабына да арта биләр. И.д. истеһсалынын артырылмасынын икинчи үсулу иш күнүнүн узунлуғуну сабит сахламагла зәрури иш вахтынын гысалдылмасы вә буна мүвафиг олараг изафи иш вахтынын узадылмасыдыр. Бу үсулла истеһсал едилән И.д. нисби И.д. адланыр. Нисби И.д.-ин мүхтәлиф нөвләриндән бири үстәлик И.д.-дир. Үстәлик И.д.-и даһа мүкәммәл вә тәкмилләшмиш машын, иш үсуллары тәтбиг едән вә нәтичәдә даһа јүксәк әмәк мәһсулдарлығына наил олан капиталистләр әлдә едирләр. Капитализмин инкишафы И.д. нормасынын сабит олараг артмасы илә характеризә олунур. И.д. нормасы И.д. күтләсинин дәјишән капитала, јахуд изафи иш вахтынын зәрури иш вахтына олан нисбәтинин фаизлә ифадәсидир: $m' = \frac{m}{\gamma}$, бурада m'—И.д. нормасы, m—И.д. күтләси, γ—дәјишән капиталдыр. И.д. нормасы иш гүввәсинин капитал тәрәфиндән истисмар дәрәчәсини характеризә едир. К. Маркс көстәрмишдир ки, «...изафи дәјәр нормасы иш гүввәсинин капитал тәрәфиндән вә ја фәһләнин капиталист тәрәфиндән истисмары дәрәчәсинин дүрүст ифадә едир» (бах Капитал, ч. 1, Б., 1969, сәһ. 222). И.д. күтләси (m) исә И.д.-ин мүтләг кәмијјәтини екс етдирир вә дәјишән капиталла И.д. нормасынын һасилинә бәрабәрдир ($m=m'\gamma$). И.д. тә'лими Маркса капитализм чәмијјәтинин әсас игтисади ганунуну дүрүст ифадә етмәк, онун инкишафынын објектив мејлләрини ачмаг, капиталист истеһсал үсулуну баша дүшмәк имканы верди.

Әд.: Маркс К., Капитал, ч. 1—3; јенә онун, Изафи дәјәр нәзәријјәләри («Капитал»ын IV чилди), Б., 1968—74; Енкелс Ф., Анти-Дүринг, Б., 1967, фәсил 7 вә 8; Ленин В. И., Марксизмин үч мәнбәји вә үч тәркиб һиссәси, Әсәрләри, ч. 19; јенә онун, Карл Маркс, јенә орада, ч. 21; Политическая экономия. Капиталистический способ производства, 4 изд., М., 1978.

ИЗАФИ ДӘЈӘР КҮТЛӘСИ—бах *Изафи дәјәр*.

ИЗАФИ ДӘЈӘР НОРМАСЫ — бах *Изафи дәјәр*.

ИЗАФИ ӘМӘК—мадди истеһсал ишчиләринин *изафи мәһсул* јарадылмасына сәрф етдикләри әмәк. Әмәјин зәрури вә изафи әмәјә бөлүнмәси *мәһсулдар гүввәләрин* елә инкишаф пилләсиндә әмәлә кәлмишдир ки, бу заман ишчинин өзүнүн вә аиләсинин јашамасы үчүн лазым олдуғундан артыг мәһсул истеһсал етмәк имканы јаранмышдыр. Капитализмдә И.ә. *изафи дәјәр* мәнбәјидир. Капитализм шәраитиндә әмәјин зәрури вә изафи әмәјә бөлүнмәси заһирән *әмәк һаггы* формасы илә өрт-басдыр едилир, күја муздлу фәһләнин бүтүн әмәји өдәнилир. Һәгигәтдә исә әмәк һаггы формасында фәһләнин јалныз *иш гүввәсинин* дәјәри, јахуд зәрури әмәји өдәнилир. И.ә.-и исә капиталист һавајы мәнимсәјир. Сосиализмдә И.ә.-ин сосиал-игтисади мәзмуну кејфијјәтчә дәјишир. Бурада И.ә. ичтимаи истеһлак үчүн (идарәетмә, мүдафиә, чәмијјәтин әмәк габилијјәти олмајан үзвләринин сахланмасы үчүн) истифадә олунан мадди не'мәтләр истеһсалына, һәмчинин әлавә истеһсал васитәләри, истеһлак предметләри јарадылмасына сәрф олунан әмәкдир. И.ә.-дән зәһмәткешләрин мәнафеји үчүн истифадә олунур.

ИЗАФИ ИШ ВАХТЫ—бах *Изафи мәһсул*.

ИЗАФИ МӘҺСУЛ—ичтимаи мәһсулун бир һиссәси; мадди истеһсал саһәсиндә билаваситә истеһсалчыларын *зәрури мәһсулдан* артыг јаратдыглары мәһсул. И.м.-ун истеһсал олундуғу вахт изафи иш вахты, бу вахт әрзиндә сәрф олунан әмәк исә *изафи әмәкдир*. Мүхтәлиф ичтимаи-игтисади формасијаларда И.м. спесифик формалардадыр. Бүтүн истисмарчы формасијаларда И.м.-у һаким синифләр әвәзсиз олараг мәнимсәјирләр. Сосиализмдә И.м.-ун сосиал-игтисади мәзмуну кејфијјәтчә дәјишмишдир; ичтимаи мәһсулун зәрури вә изафи мәһсула бөлүнмәси антагонист характердә дејилдир. И.м. истеһсалчыларын ичтимаи тәләбатыны тә мин едән

мәһсул формасындадыр. Бу, сосиалист јығымы. өлкәнин мүдафиә габилијјәтинин мөһкәмләндирилмәси, дөвләт апаратынын вә гејри-истеһсал саһәсинин сахланылмасы мәнбәјидир.

ИЗАҺЛЫ ЛУҒӘТ—бах *Луғәт.*

ИЗБЕРБА́Ш — Дағ.МССР-дә шәһәр. Хәзәр дәнизи саһилиндәдир. Д.ј. ст. Електротехника, нефт вә газ сәнајеси инкишаф етмишдир. Електротермики аваданлыг, чөрәк вә сүд з-длары, мәишәт хидмәти комбинаты, сәнаје комбинаты, педагожи мәктәб, Дағыстан механика техникумунун филиалы, драм театры, халг мусигили комедија театры вә с. вар. Тикинти дашы вә кварслы гум чыхарылыр.

«ИЗВЕ́СТИЈА БАКИ́НСКОГО СТА́ЧЕЧНОГО КОМИТЕ́ТА»—гәзет; Бакы Тә'тил Комитәсинин органы. Есер вә меншевикләр тәрәфиндән бурахылмышдыр. 1-чи нөмрәси 1918 ил декабрын 25-дә, 2-чи нөмрәси декабрын 26-да чыхмышдыр. 2-чи нөмрә Мүсават һөкумәти тәрәфиндән мүсадирә едилмишдир. Гәзетин һәмин нөмрәләриндә тә'тилә чағырыш, тә'тилин кедиши, мүсаватчыларын вә инкилисләрин Бакыда ингилаби һәрәкаты боғмаг чәһдләри вә с. һаггында хәбәрләр дәрч едилмишдир.

«ИЗВЕ́СТИЈА ВОЈЕ́ННО-РЕВОЛЈУСИОННОГО КОМИТЕ́ТА КАВКА́ЗСКОЈ А́РМИИ»—ичтимаи, сијаси гәзет. Гафгаз Ордусунун ҺИК Бакыја көчдүкдән сонра нәшр едилмишдир. 1918 ил јанварын 15-дә чыхмыш илк нөмрәси һаггында мә'лумат вар. Гәзет меншевик, есер вә дашнакларын сијасәтини ифша етмиш, бејнәлмиләл һәрби һиссәләрин јарадылмасы уғрунда, әксингилабчы *Загафгазија комиссарлығына* гаршы мүбаризә апармышдыр. Гәзетдә Г. Н. Корганов вә И. В. Малыкинин мәгаләләри, Гафгаз Ордусу ҺИК-нин әмр вә тә'лиматлары дәрч олунмушдур.

«ИЗВЕ́СТИЈА ЗАКАВКА́ЗСКОГО КРАЈЕВОГО КОМИТЕ́ТА РКП(б)»—ајлыг ичтимаи-сијаси журнал. РК(б)П Загафгазија Өлкә Комитәсинин (ЗӨК) органы. 1922—29 илләрдә Тифлисдә нәшр едилмишдир. 1922—23 илләрдә 12, 1924 илдә 9 нөмрәси чыхмышдыр. 1924 илин сентјабрындан 1926 илин апрелинәдәк журналын нәшриндә фасилә јаранмышдыр. 1926 илдә 12, 1927 илдә 15, 1929 илдә исә 8 нөмрәси чыхмышдыр. Журналда РК(б)П ЗӨК-үн гәрар, гәтнамә вә тә'лиматлары, партија гуручулуғу мәсәләләринә һәср олунмуш мүхтәлиф јазылар, һәмчинин Азәрб. партија тәшкилатынын фәалијјәти һаггында рәсми мә'луматлар верилмишдир.

«ИЗВЕ́СТИЈА МУГА́НСКОГО ИСПОЛНИ́ТЕЛНОГО КОМИТЕ́ТА»—Муған өлкә кәндли, фәһлә вә әскәр депутатлары Совети Ичраијјә Комитәсинин гәзети. 1919 илин ијун-ијул ајларында Муғанда Совет һакимијјәти гурулдуғу вахтларда нәшр едилмишдир. Нечә нөмрәсинин чыхдығы мүәјјән дејил. Гәзет Совет Муғанында сијаси вәзијјәти ишыгландырмыш, зәһмәткешләри әксингилаба гаршы Советләр әтрафында сых бирләшмәјә чағырмышдыр.

Әд.: Большевистская периодическая печать Азербайджана (1904—апрель 1920 гг.), Б., 1964.

«ИЗВЕ́СТИЈА СЕНТРА́ЛНОГО КОМИТЕ́ТА АЗЕРБАДЖА́НСКОЈ КОММУНИСТИ́ЧЕСКОЈ ПА́РТИИ (большевиков)»—бах *«Азәрбајҹан Коммунист (болшевик) Фиргәси Мәркәзи Комитәсинин Әхбары».*

«ИЗВЕ́СТИЈА СЕНТРА́ЛНОГО КОМИТЕ́ТА РКП(б)»—РК(б)П МК-нын сијаси фәалијјәтини вә онун јерли тәшкилатларынын ҹари ишини әкс етдирән журнал. Партијанын 8-ҹи гурултајынын гәрары илә 1919 ил мајын 28-дән Москвада нәшр едилмишдир (1920 илдә 1—20-ҹи нөмрәләри «Правда» гәзетинә әлавә кими чыхмышдыр). Илк вахтлар мүнтәзәм нәшр едилмәмиш, 1924 илдән һәфтәлик журнал кими бурахылмышдыр. Партијанын дахили һәјатыны, партија-тәшкилат ишинин јени форма вә методларыны ишыгландырмыш, јерли тәшкилатларын иш тәҹрүбәсини тәблиғ етмишдир. Журналда «Мә'лумат», «Хәбәрләр», «Библиографија» шө'бәләри вар иди. 1929 илин октјабрындан «И.» «Партијноје строителство» журналы илә әвәз едилмишдир.

«ИЗВЕ́СТИЈА СОВЕ́ТОВ НАРО́ДНЫХ ДЕПУТА́ТОВ СССР», «И з в е с т и ј а»—күндәлик сијаси гәзет, ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин нәшри. Илк нөмрәси «Известија Петроградского Совета рабочих депутатов» ады илә 1917 ил мартын 13-дә Петроградда чыхмышдыр. 1917 ил августун 14-дән «Известија Сентралного Исполнителного Комитета и Петроградского Совета рабочих и солдатских депутатов», октјабрын 12-дән «Известија Сентралного Исполнительного Комитета Советов рабочих и солдатских депутатов» адлары илә бурахылмышдыр. О дөврдә гәзетин сијаси истигамәтини Петроград Советиндә вә МИК-дә рәһбәр вәзифә тутан меншевикләр вә есерләр мүәјјәнләшдирирди. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәсиндән сонра «Известија»ја рәһбәрлик болшевикләрин әлинә кечди. 2-ҹи Үмумрусија Советләр гурултајындан сонра (1917 ил нојабрын 9-дан) «Известија» МИК-ин вә Петроград фәһлә вә әскәр депутатлары Советинин органына чеврилди. Гәзетдә сүлһ вә торпаг һаггында тарихи декретләр, һәмчинин башга мүһүм сәнәдләр дәрҹ едилди. Гәзетин «Известија Всероссијского Сентралного Исполнителного Комитета Советов крестјанских, рабочих, солдатских и казачјих депутатов» ады илә 1918 ил мартын 12-дә Москвада чыхмыш илк нөмрәси В. И. Ленинин «Зәманәмизин башлыҹа вәзифәси» мәгаләси илә ачылды. Фәһлә синфинин вә зәһмәткеш кәндлиләрин јени һәјат уғрунда мүбаризәси, јерләрдә Совет һакимијјәти органларының јарадылмасы вә мөһкәмләндирилмәси, Вәтәндаш мүһарибәсиндә дағылмыш х. т.-нын бәрпасы вә с. гәзетин диггәт мәркәзиндә дурмушдур. «Известија»да В. И. Ленинин програм характерли «Совет һакимијјәтинин нөвбәти вәзифәләри» (1918, 28 апрел) вә дикәр мәгаләләри дәрҹ едилмишдир. 1923 ил ијулун 14-дән «Известија» ССРИ МИК вә ҮРМИК-ин органы олмушдур. 1938 ил јанварын 26-дан «Известија Советов депутатов трудјашихсја СССР» ады илә чыхмышдыр. 1977 ил октјабрын 8-дән индики ады илә чыхыр. Гәзет Советләрин иш тәҹрүбәсини үмумиләшдирир, сосиалист демократијасынын даһа да инкишаф етдирилмәси, совет адамларынын идеја тәрбијәси мәсәләләрини ишыгландырыр. «Известија»нын илк редакторлары Ј. М. Стеклов, И. И. Сквортсов-Степанов, М. А. Савелјев олмушлар. М. И. Калинин, Н. Н. Нәриманов, Г. К. Орҹоникидзе, М. В. Фрунзе, Г. И. Петровски, В. В. Кујбышев, Н. К. Крупскаја, Г. М. Кржижановски, А. В. Луначарски, М. Горки вә б. көркәмли дөвләт вә мәдәнијјәт хадимләри «Известија»нын сәһифәләриндә дәфәләрлә чыхыш етмишләр. Нәримановун «Известија»да «Ленин вә мүсәлман Шәрги» (1924, 25 јанвар), «Тә'хирә салмаг олмаз» (1924, 18 март) вә с. мәгаләләри дәрҹ едилмишдир.

Бүтүн мүттәфиг респ.-ларда, мухтар респ.-ларын, өлкә вә вил.-ләрин чохунда, һәмчинин 30-дан чох хариҹи өлкәдә «Известија»нын мүхбири вар. «Известија» хүсуси полиграфија базасына маликдир. Гәзет Москвадан әлавә,матрисалардан (о ҹүмләдән Бакыда) вә ја фототелеграф сурәтләриндән өлкәнин 47 шәһәриндә чап едилир (1980). Тиражы 7 млн. нүсхәдир (1980). 1959 илдән «Известија»нын һәфтәлик әлавәси—«Неделја» бурахылыр. Гәзет Ленин ордени, Октјабр ингилабы вә Гырмызы Әмәк Бајрағы орденләри илә тәлтиф олунмушдур.

«ИЗВЕ́СТИЈА СОВЕ́ТОВ РАБО́ЧИХ И СОЛДА́ТСКИХ ДЕПУТА́ТОВ БАКИ́НСКОГО РАЈО́НА»— күндәлик ичтимаи, сијаси гәзет. Бакы Советинин органы. 1917 ил мартын 30-дан 1918 ил ијулун 31-дәк (бир гәдәр дәјишилмиш адларла) нәшр едилмишдир. 1918 илин апрелиндән ејни заманда Азәрб. вә ермәни дилләриндә дә (№ 28, 29) бурахылмышдыр. Ҹәми 372 нөмрәси чыхмышдыр. 6-чы нөмрәјәдәк редактору С. К. Шаумјан олмуш, 7-ҹи нөмрәдән редаксија меншевик, есер вә дашнакларын әлинә кечмиш, 1917 илин нојабрындан гәзетә јенидән болшевикләр рәһбәрлик етмишләр. 1918 илин апрелиндә Бакы Халг Комиссарлары Совети јарандыгдан сонра исә гәзет тамамилә болшевик истигамәтли органа чеврилмишдир. «Известија»да В. И. Ленинин «Правда» вә «Известија» гәзетләриндә чыхмыш «Сүлһ, јохса мүһарибә?», «Ағыр, лакин зәрури дәрс», «Зәманәмизин башлыҹа вәзифәси» вә б. мәгаләләри јенидән чап олунмушдур. Гәзетин нәшриндә вә бурахылмасында М. Әзизбәјов, С. А. Богданов, П. А. Ҹапаридзе, А. Б. Каринјан («Линч»), И. В. Малыкин, А. И. Микојан («Коммунист»), С. К. Шаумјан вә б. иштирак етмишләр.

ИЗГОЈЛАР—11—12 әсрләрдә рус торпагларында мүәјјән сәбәбләрдән әввәлки ичтимаи вәзијјәтини итирәрәк, мүстәгил тәсәррүфат јаратмаг имканы олмајан адамлар. И. һәм шәһәр, һәм дә кәнд сакинләри ола биләрди. И.-ын әсас һиссәси, еһтимал ки, феодаллашманын тә'сири алтында ичмә илә әлагәни кәсән вә феодаллардан пулла, јахуд пулсуз азад етдикләри холоплардан олурду. Феодал мүнасибәтләринин кенишләнмәси илә И. башга асылы әһали категоријалары илә гајнајыб-гарышдылар.

ИЗЕ́Р (Isére)—Франсанын ҹ.-ш.-индә чај. Рона чајынын сол голу. Уз. 290 *км*, һөвзәсинин саһ. 11,8 мин *км*²-дир. Грај Алп д-рындан, Италија илә сәрһәддән башланыр. Әсасән гар сулары илә гидаланыр. Јаз-јај дашгынлары олур. Һөвзәсиндә СЕС вә су анбарлары (ән бөјүјү Тин) вар. Ашағы ахынындан сувармада вә кәмичиликдә исти-

фадә едилир. Гренобл ш. И. саһилиндәдир. И.-ин јухары ахыны гыш идманы вә туризм мәркәзидир.

ИЗЗӘДДИН ШИРВАНИ (?—?)—12 әср Азәрб. шаири. Әбүл-үла Кәнчәви вә Хаганинин мүасирләриндәндир. Фарсча јазмышдыр. Әдәби ирсинин аз бир гисми дөврүмүзә гәдәр кәлиб чатмышдыр. Әлдә олан ше'рләри И.Ш.-нин јүксәк бәдии сәнәткарлыға малик лирик шаир олдуғуну көстәрир.

Әсәри: Ше'рләр, «Низаминин мүасирләри» китабында, Б., 1940.

Әд.: Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, 3 чилддә, ч. 1, Б., 1960, сәh. 72; Бертельс Е. Э., Избр. труды. Низами и Физули, М., 1962, с. 42—44.

ИЗИРТУ, Зирта—*Манна* дөвләтинин пајтахты. Урмија көлүнүн ч.-унда јерләширди. Шәһәрин ады илк дәфә Ассурија (Ашшур) һөкмдары III Салманасарын [е.ә. 859—824] китабәләриндә Зирта кими гејд едилмишдир. Е.ә. 828 илдә И.-ну ашшурлулар зәбт етмишләр. Маннадакы дахили чәкишмәләрдән истифадә едән Ашшур һөкмдары III Саргон (е.ә. 722—705) шәһәри тутмуш вә гәләбәси шәрәфинә И.-да һејкәлини гојдурмушду. Е.ә. тәгр. 660 илдә Манна һөкмдары *Аһшери* илә мүһарибә заманы Ашшур һөкмдары Ашшурбанипалын гошунлары И.-јадәк ирәлиләмиш вә онун әтрафындакы јашајыш мәнтәгәләрини гарәт етмишди.

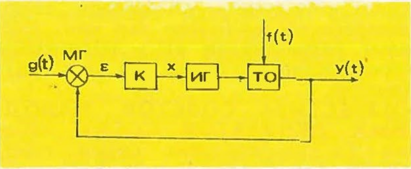
Әд.: Дьяконов И. М., История Мидии, М.—Л., 1956; Алиев Играр, История Мидии, Б., 1960; Кашкай С. М., Из истории Маннейского царства, Б., 1977.

ИЗЈАСЛАВ—УССР Хмелнитски вил.-ндә шәһәр. Изјаслав р-нунун мәркәзи. Горын чајы (Припјатын голу) саһилиндәдир. Д.ј. ст. Аеропорт. Јејинти, ағач е'малы, иншаат материаллары сәнајеси инкишаф етмишдир. Шәкәр, консерв сәнајеси үчүн техноложи аваданлыг вә кәрпич з-длары, мебел, мусиги аләтләри ф-кләри вар.

ИЗЈУМ—УССР Харков вил.-ндә шәһәр. Северски Донетс чајы саһилиндәдир. Д.ј. ст. Әһ. 58 мин (1977). Тепловоз тә'мири, оптика-механика, иншаат материаллары, кәрпич, пивә з-длары, мебел ф-ки, јејинти сәнајеси мүәссисәләри, тибб мәктәби, өлкәшүнаслыг музеји вар.

ИЗЛӘЈИЧИ ЕЛЕКТРИК ИНТИГАЛЫ — мүхтәлиф техники гурғуларда мүәјјән һиссәнин һәрәкәтинин (дөнмә бучағыны, валын фырланма сүр'әтини вә с.) ихтијари (о чүмләдән тәсадүфи) јердәјишмәләрини тапшырылмыш дәгигликлә идарәетмә објектиндә јенидән тәкрарлајан *изләјичи систем*. И.е и. әсасән, өлчү чевиричиси, күчләндиричи, ичра вә коррексија елементләриндән ибарәтдир. И.е.и. иш принсипинә көрә кәсилмәз, јахуд дискрет типли олур. И.е.и. мүхтәлиф идарәетмә системләриндә, информасија вә өлчү системләриндә тәтбиг едилир.

ИЗЛӘЈИЧИ СИСТЕМ—кириш кәмијјәтинин ихтијари дәјишмәсини изләјәрәк системин чыхышында ону мүәјјән дәгигликлә јенидән төрәдән автоматик идарәетмә системи. Бурада кириш сигналы габагчадан мә'лум олмајан ганунла дәјишир. И.с.-ләр чох мүхтәлиф физики тәбиәтә малик олдуғундан конструксија е'тибарилә дә бир-бириндән хејли фәргләнән гурғулар кими јарадыла биләр. Садә И.с. мејлетмә принсипи, даһа мүкәммәл системләр исә нисбәтән мүрәккәб гурашдырылма принсипи әсасында гурулур. И.с.-ин ишләмә принсипи һәм мејлетмә вә һәм дә һәјәчанланма принсипинә әсасланыр (мејлетмә принсипи әсасында ишләјән И.с.-ин схеми шәкилдә верилмишдир). Системин чыхыш кәмијјәти—$y(t)$ мүгајисә гурғусунда гијмәтчә тапшырыг кәмијјәти—$g(t)$ илә мүгајисә едилир вә алынан ујғунсузлуг сигналы $\varepsilon = g(t) - y(t)$ һазырланыр. Беләликлә, мүгајисә гурғусу системин сәһвини (ε) тә'јин едир. Бу ујғунсузлуг күчләндиричи-чевиричидән кечәрәк ичра гурғусуна тә'сир (идарәетмә сигналы) һазырлајыр вә тәнзимләмә објектинә өтүрүр. Ичра гурғусу чыхыш кәмијјәтини елә дәјишир

Изләјичи системин блок-схеми: $g(t)$—тапшырыг (кириш) кәмијјәти; ε—ујғунсузлуг; $y(t)$—чыхыш кәмијјәти; $f(t)$—һәјәчан сигналы; *МГ*—мүгајисә гурғусу; *К*—күчләндирици-чевиричи; *ИГ*—ичра гурғусу; *ТО*—тәнзимләмә објекти; *Х*—идарәетмә сигналы.

ки, Σ сыфра гәдәр азалсын. И.с. үмумијјәтлә, иш просесиндә системдә баш верән ујғунсузлуғу изләјир вә ону ләғв етмәк үчүндүр. Мејлетмә принсипли И.с.-дән фәргли олараг гарышыг принсип әсасында гурулмуш И.с.-ин схеминә әлавә әлагә вә ја рабитәләр дахил едилир. Бунун нәтичәсиндә И.с.-ин әсас көстәричиләри (дәгиглији вә чәлд ишләмәси) хејли јахшылашыр. И.с. дәзкаһларын автоматик идарә олунмасы, автопилотун көмәји илә учан тәјјарәнин һүнд. вә һәрәкәт истигамәтинин изләнмәси, космик кәмиләрин фәзада чыздығы трајекторијанын изләнмәси, мәсафәдән идарәолунан гурғуларын автоматик идарә едилмәси вә б. саһәләрдә кениш тәтбиг едилир.

Әд.: Бесекерский В. А., Попов Е. П., Теория систем автоматического регулирования, 3 изд., М., 1975; Основы проектирования следящих систем, под ред. Н. А. Лакоты, М., 1978.

ИЗЛӘР, криминалистикада—төрәдилмиш чинајәтлә әлагәдар баш верән мадди нәтичәләр. И.-ин өјрәнилмәси чинајәт мүһити вә характери, чинајәт аләтләри, чинајәткарын өзү һаггында мүһакимә јүрүтмәјә имкан верир. Бах *Идентикләшдирмә* (криминалистикада).

ИЗМАЈЛ—УССР Одесса вил.-ндә шәһәр. Килија чајы (Дунајын голу) саһилиндә порт. Гара дәниздән 80 *км* аралыдыр. Д.ј. ст. Аеропорт. Әһ. 80 мин (1977). Селлүлоз-картон комбинаты, кәми тә'мири з-ду, јејинти, јүнкүл вә метал е'малы сәнајеси мүәссисәләри; педагожи ин-т, Одесса али мүһәндислик вә орта дәнизчилик мәктәбинин шө'бәси, к.т.-нын механикләшдирилмәси вә електрикләшдирилмәси техникуму, драм вә мусиги драм театрлары, мусиги вә рәссамлыг мәктәбләри, А. В. Суворов музеји вә с. вар.

Шәһәрин салындығы тарих мүәјјән едилмәмишдир. 12 әсрдә И.-ин јериндә кенујалыларын галасы (сонралар Молдавија князлығына дахил едилмишдир) олмушдур. 16 әсрдән түрк галасы кими гејд едилир. И. 1768—74 илләр Русија—Түркијә мүһарибәсиндә кенерал Н. В. Репнинин корпусу тәрәфиндән алынмыш (26.7.1770), Күчүк Гајнарча сүлһүнә (1774) әсасән Түркијәјә гајтарылмышды. 1787—91 илләр Русија—Түркијә мүһарибәсиндә алынмаз гала һесаб едилән И.-и 1790 илин нојабрында рус ордусу [декабрын 2(13)-дән команданы А. В. Суворов иди] мүһасирәјә алмыш вә сонра әлә кечирмишди (кен.-м. М. И. Кутузовун башчылығ етдији дәстә хүсусилә фәргләнмишди). Јассы мүгавиләсинә (1791) әсасән И. Түркијәјә гајтарылды. 1806—12 илләр Русија—Түркијә мүһарибәси заманы, И. 1809 ил сентјабрын 14-дә рус ордулары тәрәфиндән тутулду вә Бухарест мүгавиләсинә (1812) әсасән Русијанын тәркибиндә галды. 1853—56 илләр Крым мүһарибәсиндән сонра Парис бејнәлхалг мүгавиләсинә (1856) көрә И. Бессарабијанын ч. һиссәси илә бирликдә Түркијәјә верилмишдир. И. 1877—78 илләр Русија—Түркијә мүһарибәсиндә дөрдүнчү дәфә (1877, 13 апрел) рус ордулары тәрәфиндән тутулмуш вә Сан-Стефано сүлһ мүгавиләсинә (1878) әсасән Русијаја верилмишди. 1918 илдә И.-и Румынија ишғал етди. 1940 илдә совет-румын мүнагишәсинин сүлһ јолу илә һәлл едилмәси нәтичәсиндә И. Совет Иттифагына гајтарылмышдыр. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә И.-и 1941 илин ијулунда алман-румын гошунлары ишғал етмишди; 1944 ил августун 26-да Совет Ордусу тәрәфиндән азад олунмушдур.

И. мүнтәзәм план үзрә салынмышдыр. Түрк галасы әразисиндәки мәсчид (15 әср) мүһафизә едилмишдир. 19 әсрин ме'марлыг абидәләри: Рождество (1823), Покров (1831) вә Никола (1833) килсәләри. Совет дөврүндә И.-дә интенсив тикинти ишләри апарылыр. А. В. Суворова абидә гојулмушдур (1945).

ИЗМАИЛЈАН Акоп Саркисович (д. 1.3.1924, индики Мардакерт р-нунун Мардакерт гәс.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1958). 1947 илдән Сов. ИКП үзвү. Гојунчулуг фермасында (1948—70) ишләмишдир. 1970 илдән «Партијанын 22-чи гурултајы» с-зунун фермасында ишләјир. 1957 илдә һејвандарлыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур.

ИЗМИР (İzmir) —Түркијәдә шәһәр. Измир илинин инз. м. Екеј дәнизинин Измир көрфәзиндә порт (Түркијәнин әсас ихрачат вә Истамбулдан сонра икинчи идхалат порту). Д.ј. вә шосе јоллары говшағы; бејнәлхалг аеропорт. Әһ. 636 мин (1975). Тохучулуг, јејинти, машынгајырма (кәмигајырма, трактор, јүк автомобилләри истеһсалы вә с.), кимја сәнајеси; ун-т, консерваторија, археоложија музеји вә с. вар. Тикинти материаллары истеһсал олунур. Јахынлығында ССРИ-нин көмәји илә нефтајырма з-ду тикилир. И.-дә һәр ил бејнәлхалг јармарка кечирилир. Јармарканын ССРИ павилјонунда мүхтәлиф илләрдә Азәрб.ССР-ин х.т. наилијјәтләри нүмајиш етдирилмишдир.

И.-ин әсасы е.ә. 2-чи миниллликдә јунан-еолијалыларын колонијасы кими гојулмуш вә Смирна (јун. Smurné) адландырылмышдыр. И. Һомерин вәтәни сајылан 7 шәһәрдән биридир. Е.ә. 6 әсрдә Лидија чары Алиатт шәһәри дағытмыш, е.ә. 4 әсрдә јенидән салынмышдыр. Е.ә. 27 илдән ерамызын 324

илинәдәк ромалыларын, сонра исә бизанслыларын (11 әсрә гәдәр) һакимијјәти алтында олмушдур. 11 әсрин сонунда И.-и Сәлҹугиләр тутмушдулар. Биринҹи сәлиб јүрүшү дөврүндә јенидән Бизансын тәркибинә кечмиш (1097), 13 әсрдә исә кенујалыларын лиман шәһәри олмушдур. 1402—03 илләрдә Тејмур И.-и тутуб таламыш, 1425 илдә Османлы империјасынын тәркибинә дахил едилмишди (о вахтдан И. адланыр). 1919—22 илләрдә јунан ордусу тәрәфиндән ишғал олунмуш, 1922 ил сентјабрын 9-да азад едилмишдир. Икинҹи дүнја мүһарибәсиндән сонра И. порту һәрби дәниз базасына чеврилмишдир. НАТО-нун Ҹәнуб-Шәрги Авропадакы гуру гошунлары команданлығынын гәраркаһы И.-дәдир.

И.-дә антик тикилиләрин (мә'бәд, е.ә. 7 әср), еллинизм дөврүнә аид театр вә стадион, һәмчинин Рома дөврүнә аид портикли вә базиликалы агора, 3 акведук, «Диана терми» вә с. харабалыглары галмышдыр. И. шәрти олараг «Көһнә» вә «Јени» һиссәјә бөлүнүр. «Көһнә» һиссәдә Һисар-ҹаме (1598), Шадырван-ҹаме (1636—37), Хатунијјә ҹамеси (1640), Һаҹы Һүсејн ҹамеси (1652; зәлзәлә нәтиҹәсиндә дағылмыш, 1774 илдә бәрпа едилмишдир) вә с., «Јени» һиссәдә исә 20 әсрдә инша олунмуш иҹтимаи бина вә тикилиләр (саат гүлләси, биржа, банк, меһманхана, бејнәлхалг јармарканын павилјонлары вә с.) диггәти ҹәлб едир. И.-дә Ататүркә (1933) вә 1922 ил сентјабрын 9-да шәһәрин азад едилмәсиндә һәлак олмуш түрк әскәрләринә абидә гојулмушдур (1933).

Әд.: Петросян Ю. А., Юсупов А. Р., Измир, М., 1973.

ИЗМИТ (Izmit), Измид, Гоҹаели — Түркијәнин шм.-г.-индә шәһәр. Гоҹаели илинин инз. м. Мәрмәрә дәнизи саһилиндә порт. Д.ј. ст. Автомобил јоллары говшағы. Әһ. 123 мин (1970). Өлкәнин селлүлоз-кағыз сәнајеси мәркәзидир. Нефт е'малы, металлуркија, јејинти, автомобилгурашдырма мүәссисәләри вар. Автомобил шини, И. р-нунда гурғушун-синк консентраты истеһсал едилир. И. јахынлығында (Көлҹүк ш.) Түркијәнин әсас һәрби дәниз базасы јерләшир.

ИЗНИК (Iznik) — Түркијәнин шм.-г.-индә, Бурса илиндә јашајыш мәнтәгәси. Әсасыны е.ә. 4 әсрдә Македонија һөкмдары I Антигон [е.ә. 306—301] гојмуш вә шәһәр Антигона адланмышды. Македонијалы Искәндәрин сәркәрдәси диадох Лисимах [е.ә. 306—287] И.-ә Никеја (јун. Nikaia) адыны вермишди. Е.ә. 1 әсрдә Ромаја бирләшдирилмишди. Ерамызын 4 әсринин сонундан 13 әсрин әввәлинәдәк Бизансын ән бөјүк тиҹарәт, сәнәткарлыг вә мәдәнијјәт мәркәзи иди. 7—10 әсрләрдә Әрәб—Бизанс мүһарибәләри заманында әрәбләр И.-и ики дәфә мүһасирәјә алмышдылар; 1081 илдә сәлҹуглар тутмуш вә 1097 илә гәдәр *Конја султанлығынын* пајтахты олмушдур. 1097 илдә 1-ҹи сәлиб јүрүшүндә Бизанса гајтарылмышды. 1204—61 илләрдә И. Никеја империјасынын пајтахты иди. 14 әсрдә Османлы түркләри шәһәри ишғал етмишдиләр (бу вахтдан И. адланыр). 17 әсрин 2-ҹи јарысындан И. тәнәззүлә уғрамышдыр. И.-дә еллинизм дөврү тикилиләринин (театр, шәһәр диварлары) галыглары мүһафизә олунмушдур. Бизанс дөврү абидәләриндән Успеније (7 вә 10 әсрләр, мозаикалары 7—9 вә 11 әсрләр; галмамышдыр), мүгәддәс Софија (Ајасофија; 8 әср, дивар рәсмләри 13 әср) килсәләри мә'лумдур. Түрк ме'марлығы абидәләриндән Јашыл ҹаме (1378—91), Нилуфәр имарәти (1388), Сүлејман паша мәдрәсәси (тәгр. 1336), Ҹандарлы Хејрәддин паша түрбәси (1379), Шејх Гүтбәддин ҹамеси (1492) вә түрбәси (?) галмышдыр.

ИЗО... (јун. isos—бәрабәр, ејни, охшар)—бәрабәрлик, форма вә тәтбиг јеринә көрә охшарлыг билдирән мүрәккәб сөзләрин тәркиб һиссәси (мәс., изомер, изотоп, изоморфизм вә с.).

ИЗОБАЗЛАР—харитәләрдә Јер сәтһинин океан сәвијјәсинә нисбәтән бәрабәр галхмыш вә ја чөкмүш нөгтәләрини бирләшдирән хәтләр. Бәрабәр галхма хәтләри изоанабазлар, бәрабәр чөкмә хәтләри исә изокатабазлар адланыр. И. гәдим саһил хәтләри васитәсилә, кеодезија үсуллары вә с. илә тә'јин едилир.

ИЗОБАР (*изо...+бар*)—*һал диаграмында* сабит тәзјигдә кедән просеси тәсвир едән хәтт.

ИЗОБАРИК ПРОСЕС—сабит тәзјигдә кедән просес. И.п. заманы идеал газын һәҹми илә темп-ру арасында дүз мүтәнасиб асылылыг олур (бах *Кеј-Люссак гануну*). Белә просесдә кәнардан верилән истилик һесабына системин дахили енержиси артыр, һәм дә иш көрүлүр (силиндрдә сәрбәст һәрәкәт едә билән поршенин алтында олан газ гыздырыланда олдуғу кими). Буна көрә дә И.п.-дә системин истилик тутуму изохорик просесдәкиндән бөјүк олур.

ИЗОБАРЛАР—күтлә әдәди (A) ејни олан мүхтәлиф кимјәви елементләрин атомлары (нуклидләр). И.-ын нүвәләриндә нуклонларын сајы ејни, нејтронларын (N) вә протонларын (Z) сајы исә мүхтәлифдир: мәс., $^{10}_{4}Be$, $^{10}_{5}B$, $^{10}_{6}C$ күтлә әдәди $A=10$ олан И.-дыр. Күтлә әдәди ејни олан И.-ын күтләләри бир-бириндән бир гәдәр фәрглидир. Күтләси ән кичик И. стабил, нисбәтән бөјүк күтләјә малик И. исә β-радиоактив олур. Протон (нејтрон) артымына малик И. позитрон (електрон) бурахмагла β-чеврилмәјә уғрајыр.

ИЗОБАТЛАР (*изо..*+јун. báthos—дәринлик)—су һөвзәләринин (көл, дәниз, океан) ејни дәринликдә олан нөгтәләрини харитәдә бирләшдирән хәтләр.

ИЗОБУТИЛЕН, метилпропан, изобутен, $(CH_3)_2C{=}CH_2$—рәнксиз, дојмамыш карбоһидрокен газы. —6,9°С-дә мајеләшир, сыхлығы (—6,6° С-дә) 0,626 *г/см³*-дир; сәнаједә пиролиз газларындан вә ја изобутаны каталитик деһидрокенләшдирмәклә алыныр. Асан полимерләшир; *полиизобутилен*, *бутилкаучук*, *изопрен* вә *изооктан* истеһсалында ишләдилир.

ИЗОГАМЕТЛӘР—бах *Изогамија*.

ИЗОГАМИЈА (*изо...*+јун. gámos—*никаһ*)—морфоложи ҹәһәтдән бир-бириндән фәргләнмәјән ики гаметин (изогаметләр) ҹүтләшмәси илә кедән ҹинсијјәтли чохалма типи. И. јосунлар, ибтидаи көбәләкләр вә бирһүҹејрәли һејванлар арасында кениш јајылмышдыр; чохһүҹејрәли һејванларда мүшаһидә едилмир. И. заманы физиоложи вә биокимјәви хүсусијјәтләри илә фәргләнән гаметләр ҹүтләшиб *зигота* әмәлә кәтирир.

ИЗОГОНЛАР (*изо...*+јун. gónia—буҹаг)—*метеоролокијада* күләјин истигамәти, Јер магнетизминдә исә магнит мејли ејни олан нөгтәләри бирләшдирән хәтләр. Магнит хәритәләриндә И. орта енликләрдә тәгр. меридионал истигамәтлидир (јалныз Асијанын ш. һиссәсиндә гапалыдыр). Јүксәк енликләрдә Јерин ҹоғрафи вә магнит гүтбләринә јахынлашыр. Күнәш тутулмасында И. Күнәшин мәркәзини гисмән тутулманын башланғыч вә ја сон нөгтәләри (бу нөгтәләрдә Ајын гаранлыг даирәси тутулманын башланғычы вә сонунда Күнәшин даирәсинә тохунур) илә бирләшдирән, һәмчинин Јер сәтһинин нөгтәләриндән кечән вә ејни буҹаг алтында көрүнән дүз хәтләрдир. И. әввәлдән һесабланыр. Күнәш тутулмасынын мүшаһидәсиндә истифадә олунур.

ИЗОДРОМ (*изо...*+јун. drómos—гачыш)—тәнзимләјиҹиләрдә «еластик» вә ја «јох олан» экс-әлагә јаратмаг үчүн гурғу. И. *демпфер* (катаракт), линкләр системи вә јајдан ибарәт механизмдән, јахуд, экс-әлагә дөврәсинә гошулмуш диференсиаллајыҹы дөврәдән ибарәтдир. И. јалныз кечид просеси мүддәтиндә тә'сир көстәрир. Илк дәфә «И.» ифадәси мәркәздәнгачма тәнзимләјиҹиләринә нәзәрән ишләдилмишдир.

ИЗОКЛИНАЛ ГЫРЫШЫГ, изоклинал—ох сәтһинин вә ганадларынын мејллији ејни истигамәтли олан вә тәгр. ејни буҹаг алтында јатан чөкмә сүхур гырышығы. Јандан интенсив сыхылма шәраитиндә вә ја ағырлыг гүввәсинин тә'сирилә сүрүшмә заманы әмәлә кәлир. Ох сәтһинин вәзијјәтиндән асылы олараг И.г. дүз, чәп вә јатыг олур.

ИЗОКЛИНЛӘР (*изо...*+јун. klinó—мејл едирәм)—харитәдә магнит әгрәбинин үфүги вәзијјәтиндән ашағыја мејли ејни олан нөгтәләри бирләшдирән хәтләр. Магнит әгрәби магнит екваторунда үфүги, магнит гүтбүндә исә шагули вәзијјәтдә олур.

ИЗОКИЈЕТ (*изо...*+јун. hyetós—јағыш)—харитәдә мүәјјән вахтда дүшән (күн, ај, ил) јағынтынын һәм ајры-ајры илләр үчүн, һәм дә чохиллик орта мә'лумата көрә мигдары бәрабәр олан јерләри бирләшдирән хәтт.

ИЗОКИПСЛӘР (*изо...*+јун. hypsos—һүндүрлүк)—дәниз сәвијјәсинә нисбәтән һүндүрлүк *изохәтләри*; һәмчинин *һоризонталлар*.

ИЗОЛЈАСИЈА (фр. isolation—ајырма, тәҹридетмә), тәҹридолунма (биолокијада)—фәрдләрин сәрбәст ҹүтләшмәсинин мәһдудлашмасы вә ја позулмасы; тәкамүлүн елементар амилләриндән бири. Ч. Дарвин ада фаунасы вә флорасынын јахын фәрдләри арасында фәргин әмәлә кәлмәси, кәскинләшмәси вә јајылмасында И.-нын ролуну көстәрмишдир. Макротәкамүл вә ја нөвдән јүксәк сәвијјәдә баш верән И. заманы ҹүтләшмә кетмәдији үчүн белә И. репродуктив характер дашыјыр. Микротәкамүл вә ја нөвдахили сәвијјәдә баш верән И.-нын исә эрази-механики вә биоложи групу ајырд едилир: эрази-механики И. популјасијалар арасында манеә әмәлә кәлмәси илә кедир. Биоложи И., өз нөвбәсиндә еколожи (ики вә ја даһа чох биотопун фәрдләри көрүшмүр), морфофизиоложи (морфоложи вә ја етоложи ҹәһәтдән ҹүтләшмә мүмкүн олмур) вә

хүсуси кенетик (чүтләшмә нәтичәсиндә там јарарлы һибрид алынмыр) И. јарымгрупларына ајрылыр.

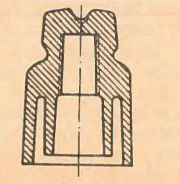
ИЗОЛЈАСИЈА МАТЕРИАЛЛАРЫ— бах *Акустик материаллар, Истилик-изолјасијасы материаллары, Електроизолјасија материаллары, Һидроизолјасија материаллары.*

«ИЗОЛЈАСИОНИЗМ»— 19 әсрин орталарындан, башлыча олараг, АБШ-ын харичи сијасәт хәттини ифадә етмәк үчүн ишләдилән термин; әсасыны Авропа ишләринә, үмумијјәтлә, Америка гитәсиндән кәнарда силаһлы мүнагишәләрә гарышмамаг идејасы тәшкил едирди. АБШ-ын јарандығы илк дөврләрдә мејдана кәлмиш «И.» Америка милләтчилијинин өзүнәмәхсус ифадәси олуб, кәнч АБШ дөвләтини, Америка буржуазијасынын мәнафејини монархист Авропадан (илк нөвбәдә, Америка гитәсиндә итирилмиш мөвгеләрини бәрпа етмәјә сә'ј көстәрән Б. Британијадан) горумагда мүһүм рол ојнамышдыр. АБШ империализм мәрһәләсинә гәдәм гојдуғдан сонра инһисарчы даирәләр «И.» принсипләриндән дүнјанын дикәр р-нларында өз експансионист нијјәтләрини һәјата кечирмәк үчүн истифадә етмәјә башладылар (бах *Монро доктринасы*).

19 әсрин сонундан «И.» термини һәмчинин, әсасыны Америка гитәсиндән кәнарда мүһарибәләрә гошулмамаг принсипи тәшкил едән кениш ичтимаи һәрәкаты билдирмәк үчүн дә ишләдилирди. 20 әсрин 30-чу илләриндә фашист дөвләтләринин тәчавүзү кенишләндикчә мүһарибәјә гаршы күтләләрин мүхалифәти пасифист вә «изолјасионист» мәзмунуну итирәрәк кетдикчә даһа чох антифашист характери алды. Икинчи дүнја мүһарибәси әрәфәсиндә «И.» тәрәфдарлары АБШ-ын Авропада фашист тәчавүзүнүн дәф едилмәсиндә иштиракына, АБШ мүһарибәјә гошулдугдан сонра исә *икинчи чәбһәнин* ачылмасына вә *антиһитлер коалисијасынын* мөһкәмләнмәсинә һәр вәчһлә мане олурдулар. Мүһарибәдән сонра әксәр изолјасионистләр ифрат експансионист вә антисовет мөвгеләрә кечди. 1950-чи илләрин орталарындан өлкәнин ичтимаи-сијаси һәјатында, «И.»-ин јени формасы олан вә либерал мөвгеләрдән АБШ-ын империалист харичи сијасәтини тәнгид едән «неоизолјасионизм» мүһүм јер тутмушдур.

ИЗОЛЈАТОР (фр. isolateur; isoler— ајырмаг), тибдә — әтрафдакылары јолухдура билән шәхсләри (инфексион хәстәлијә тутуланлар вә онларла тәмасда оланлар, епидемиоложи чәһәтдән хәстәлик төрәдә билән сағлам адамлар вә с.) мүвәггәти јерләшдирмәк үчүн хүсуси аваданлыгла тәчһиз олунмуш отаг вә ја бина.

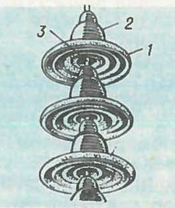
ИЗОЛЈАТОР, електрик изолјатору—електрик гурғусунун мүх-

Шәк. 1. Чубуглу изолјатор.

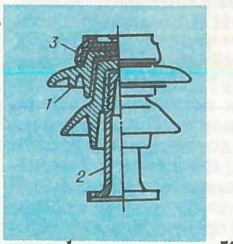
тәлиф потенсиаллы һиссәләринин електрик изолјасијасы вә механики рабитәси үчүн гурулуш. И. диелектрикдән вә ону бәркитмәк үчүн бир сыра детал-

дан (арматурдан) ибарәтдир. И. ән чох чини вә бә'зән дә шүшәдән һазырланыр. И.-ун конструксија вә өлчүләри она дүшән механики јүкләр, гурғуларын електрик кәркинлији вә истифадә гајдалары илә мүәјјән едилир. Кәркинлији 6 *кв*-дан 35 *кв*-а гәдәр олан електрикөтүрмә хәтләриндә чубуглу

Шәк. 2. Асма изолјатор зәнчирәси: *1*—чини һиссә; *2*—дөјмә чугун башлыг; *3*—полад ичлик.

И.-лар (шәк. 1), даһа јүксәк кәркинлик хәтләриндә исә асма И. зәнчирәләри (шәк. 2) ишләдилир. Зәнчирәдәки И.-ларын сајы хәттин номинал кәркинлији илә тә'јин олунур. Ачыг пајлашдырычы гурғуларда шинләри бәркитмәк вә кәркинлик алтында олан апаратларын гурулмасы үчүн адәтән чубуглу дајаг И.-ларындан (шәк. 3)

Шәк. 3. Јүксәк кәркинлик үчүн чубуглу дајаг изолјатору; *1* — чини һиссә; *2*—чубуг; *3*—башлыг.

истифадә едилир. Кечид И.-лары јерлә бирләшдирилмиш сәтһләрдән(мәс., трансформатор чәнинин гапағы) јүксәк потенсиалы кәнар етмәк үчүндүр. Өртүлү јерләрдә ишләјән гурғулар үчүн бакелитдән вә ја чинидән садә формалы И.-лар һазырланыр.

Әд.: Дроздов Н. Г., Никулин Н. В., Електрик материалшүнаслығы, Б., 1971; Богородицкий Н. П., Пасынков В. В., Тареев Б. М., Электротехнические материалы, 6 изд., Л., 1977.

ИЗОМЕР (*изо*...+јун. méros—һиссә, пај)—тәркиб вә молекул күтләләри ејни олан, лакин гурулуш вә хассәләри (кимјәви вә физики хассәләри) илә бир-бириндән фәргләнән маддәләр (бах *Изомерлик, Изомерләшмә*).

ИЗОМЕРЛӘШМӘ — үзви бирләшмәнин тәркиби вә молекул күтләси дәјишилмәдән башга гурулушлу бирләшмәјә чеврилмәси. И. заманы молекулун карбон скелети, функсионал групларын характери вә ја онларын молекулда јерләшмә ардычыллығы дәјишир, бә'зән карбон атомлары тсикли кичилир, јахуд кенишләнир вә с. Мәс., нормал гурулушлу парафинләр алүминиум-хлоридин тә'сириндән изогурулушлу карбоһидрокенә чеврилир: $CH_3CH_2CH_2CH_3 \rightarrow (CH_3)_2CH—CH_3$. И., адәтән, катализаторларын иштиракы илә кедир. И.-нин сәнаједә әһәмијјәти бөјүкдүр. Нефт е'малы просесләри, мәс., крекинг, пиролиз, риформинг вә с. карбоһидрокенләрин И.-си илә кедир. Тсиклоһексаноноксим туршуларын тә'сири илә изомерләшдикдә *капролактама* чеврилир.

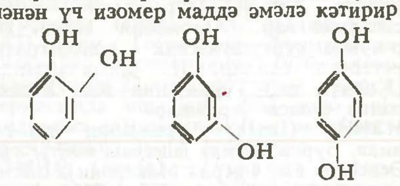
ИЗОМЕРЛИК, изомерија—бә'зи кимјәви бирләшмәләрин өз тәркибини вә молекул күтләсини дәјишдирмәдән фәза гурулушуну дәјишдирмәси, буна көрә дә јени физики-кимјәви хассәләр кәсб етмәси һадисәси. Бу јолла әмәлә кәлән бирләшмәләрә *изомер* дејилир. И. һадисәсини 1823 илдә J. *Либих* кәшф етмиш, 1830 илдә исә И. J. *Бертселиус* елмдә илк дәфә олараг «И.» терминини ишләтмишдир. А. М. *Бутлеров* 19 әсрин 60-чы илләриндә ирәли сүрдүјү кимјәви гурулуш нәзәријјәси илә И. һадисәсинин маһијјәтини изаһ етмишдир. И. ән чох үзви кимјада мүшаһидә едилир вә күлли мигдарда мүхтәлиф үзви бирләшмәнин јаранмасына сәбәб олур. И.-ин әсас нөвләри гурулуш И.-и вә фәза И.-и, јахуд стереоизомерликдир. Гурулуш изомерләри бир-бириндән молекулда атомларын дүзүлүш формасына көрә, стереоизомерләр исә атом групларынын вә ја тәк-тәк атомларын фәзада јерләшмә гајдасына көрә фәргләнир.

Гурулуш И.-и бир нечә нөвдүр. Башлычалары скелет И.-и вә вәзијјәт И.-идир. Скелет И.-и молекулун скелетини әмәлә кәтирән карбон атомларынын мүхтәлиф формаларда бирләшмәсиндән ирәли кәлир. Дојмуш карбоһидрокенләрдә И. анчаг нормал бутандан башлајыр. Онун ики изомери вар: *н*-бутан (I) вә изобутан (II):

$$CH_3—CH_2—CH_2—CH_3,$$
I

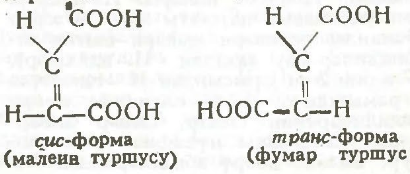
$$\begin{array}{c} CH_3 \\ | \\ CH_3—CH—CH_3 \end{array}$$
II

Карбоһидрокен молекулунун скелетиндә карбон атомларынын сајы артдыгча изомерләрин сајы бөјүк сүр'әтлә чохалыр, мәс., C_5H_{12}-нин 3 вә $C_{13}H_{28}$-ин 802 изомери олдуғу һалда $C_{20}H_{42}$-нин 366319 изомери вар. Вәзијјәт И.-и һәр һансы функсионал групун ја да әвәзедичи групун фәзада јерләшмә вәзијјәтинин мүхтәлифлијиндән төрәјир. Мәс., икиатомлу фенол, OH групунун бензол һалгасында јерләшмәсиндән асылы олараг, өз хассәләри илә бир-бириндән кәскин фәргләнән үч изомер маддә әмәлә кәтирир:

Пирокатехин Резорсин Һидрохинон

Фәза И.-и ики нөв олур: һәндәси И. вә оптик И. Һәндәси И.-и икигат рабитәли (C=C, C=N вә с.) вә ја ароматик сыраја мәнсуб олмајан тсиклик бирләшмәләр төрәдир. Бу да атомларын (әвәзедичи групларын) икигат рабитә әтрафында вә ја тсикл дахилиндә сәрбәст фырлана билмәмәсиндән ирәли кәлир. Белә бирләшмәләрдә әвәзедичи групалар икигат рабитә мүстәвисинин ја бир тәрәфиндә (*сис*-вәзијјәт), ја да һәр ики тәрәфиндә (*транс*-вәзијјәт) олур. Һәндәси И.-ә 1,2-дикарбон туршусунун *сис* вә *транс*-формалары мисал ола биләр:

сис-форма (малеин туршусу) *транс*-форма (фумар туршусу)

Бу ики туршу физики хассәләринә көрә бир-бириндән кәскин сурәтдә фәргләнир.

Оптик И.-и симметрија мүстәвиси олмајан вә өзүнүн күзкүдәки әкси илә үст-үстә дүшмәјән молекуллар төрәдир. Белә асимметрик молекуллара оптик активлик олур. Онлар полјаризасија мүстәвисини саға вә сола фырладан α вә l изомерләр әмәлә кәтирир (мәс., сүд туршусу $CH_3CHCOOH$ вә

$$\underset{OH}{|}$$

глисерин алдеһиди $CH_2OHCHOHCHO$). Оптик изомерләр кимјәви хассәләринә көрә бир-бириндән фәргләнмәдији һалда, физиоложи хассәләринә көрә чох фәргләнир.

Әд.: Илиел Э., Стереохимия соединений углерода, пер. с англ., М., 1965; Перекалин В. В., Зонис С. А., Органическая химия, М., 1977.

ИЗОМОРФ ИН'ИКАС—бах *Изоморфизм*.

ИЗОМОРФ ЧОХЛУГЛАР—бах *Изоморфизм.*

ИЗОМОРФИЗМ (*изо...*+јун. morphe—шәкил, форма)—кимјәви тәркиби охшар маддәләрин ејни формалы кристаллар әмәләкәтирмә хассәси. Белә маддәләрин өзләринә изоморф маддәләр дејилир. Мәс., $MgCO_3$, $ZnCO_3$ вә $FeCO_3$ изоморфдур. Изоморф маддәләрдән биринин мәһлулуна дикәринин мәһлулуну әлавә етдикдә бу маддәләрин гарышыг кристалы (изоморф гарышығы) әмәлә кәлир. Гарышыг кристал, ади монокристал кими, ваһид фәза шәбәкәсинә маликдир, физики чәһәтдән бирчинсли, кимјәви тәркибчә ики вә ја бир нечә маддәнин гарышығыдыр. Изоморф гарышығын кимјәви тәркибини көстәрмәк үчүн онун фәза шәбәкәсиндә бир-бирини әвәз едән елементләри кичик мө'тәризәдә јазыб, араларында веркүл гојмалы, мө'тәризә харичиндә дикәр елементләр јазылмалыдыр. Мәс., $(Mg, Fe)CO_3$ $MgCO_3$-лә $FeCO_3$-ын изоморф гарышығыны көстәрир. Изоморф маддәләр истәнилән нисбәтдә изоморф гарышыг әмәлә кәтирирсә, буна мүкәммәл И. дејилир. Гејри-мүкәммәл И.-дә бу нисбәт мәһдуддур. Изовалент И.-дә кристал шәбәкәсиндә бир-бирини әвәз едән ионлар ејни валентли (мәс., сфалеритдә Fe^{2+}-у Zn^{2+} әвәз едир), һетеровалент И.-дә исә мүхтәлиф валентлидир (мәс., һорнбленддә Si^{4+}-у Al^{3+} вә Na^{1+} бирликдә әвәз едир).

И. тәбиәтдә кениш јајылмышдыр. Изоморф әвәзетмәнин кениш инкишафы минералларын әксәријјәтинин, хүсусилә силикатларын кимјәви тәркибини мүрәккәбләшдирир. И.-дән надир елементләрин ахтарышында, лазыми хассәјә малик техники кристалларын һазырланмасында истифадә едилир. И.-ин кимјанын инкишафында да бөјүк ролу вар. Белә ки, бир сыра бирләшмәләрин кимјәви тәбиәтләри мәһз И. кәшф едилдикдән сонра мүәјјәнләшдирилмишдир; $KClO_4$-лә $KMnO_4$-ын вә Na_2SO_4-лә $NaSeO_4$-ин изоморф олмаларына әсасланараг Mn вә Se-нин атом чәкиләри тә'јин едилмишдир вә с. И.-и елмә илк дәфә 1819 илдә алман алими Е. Митчерлих дахил етмишдир.

ИЗОМОРФИЗМ — ријазијјатын әсас анлајышларындан бири; груп, һалга вә с. илә әлагәдар јаранмышдыр. Үнсүрләри мүхтәлифтәбиәтли олан X чохлуғунда $\varphi_\kappa(x_1, x_2)$ вә $У$ чохлуғунда исә ујғун олараг $\psi_\kappa(y_1, y_2)$ чәбри әмәлләри вә мүнасибәтләри верилмишдир ($\kappa=\overline{1, s}$). Ашағыдакы шәртләр өдәнәрсә X вә $У$ изоморф чохлуглар адланыр: 1) x вә y-ин үнсүрләри арасында гаршылыглы биргијмәтли ујғунлуг вар: $\gamma(x)=y$, јә'ни x үнсүрүнә y гаршы гојулмушдур (x әсил, y исә онун *сурәти* адланыр); 2) бу ујғунлуг $\varphi_\kappa(x_1, x_2)$ үнсүрүнә $\psi_\kappa(y_1, y_2)$ үнсүрүнү гаршы гојур: $\gamma(x_1, x_2)=\psi(y_1, y_2)$, бурада $\gamma(x_1)=y_1$, $\gamma(x_2)=y_2$ вә $\varphi(x_1, x_2)$ исә чәбри әмәл нәтичәсиндә алынан үнсүрдүр; $\varphi_\kappa(x_1, x_2)$ әсилләр арасында бир мүнасибәтдирсә, сурәтләр арасында ујғун $\psi_\kappa(y_1, y_2)$ мүнасибәти олмалыдыр. Һәмин ујғунлуға И. јахуд изоморф ин'икас дејилир. Мисал X һәгиги, $У$ мүсбәт әдәдләр чохлуғу, X-дә әдәдләри топлама әмәли φ_1 вә $<$ мүнасибәти φ_2 верилир: $\varphi_1(x_1, x_2)=x_1+x_2$; $\varphi_2(x_1, x_2)$, јә'ни $x_1 < x_2$. $У$-дә әдәдләр вурма әмәлинә вә $\leqslant$ мүнасибәтинә бахылыр: $\psi(y_1, y_2)=y_1 \cdot y_2$; $\psi_2(y_1, y_2)$, јә'ни $y_1 \leqslant y_2$. Көстәрәк ки, X вә $У$ изоморфдур: 1) гаршылыглы биргијмәтли ујғунлуг үчүн истәнилән x үнсүрүнә $У$ чохлуғунун $y=a^x$ әдәди гаршы гојулур: $\gamma(x)=a^x=y$; 2) онда а) $\gamma(\varphi_1(x_1, x_2))=\gamma(x_1+x_2)=a^{x_1+x_2}=y_1 \cdot y_2=\psi_1(y_1, y_2)$ алынар; бурада $\gamma(x_1)=y_1=a^{x}$; $\gamma(x_2)=y_2=a^{x_2}$; демәли, γ ујғунлуғунда $\varphi_1(x_1, x_2)$ үнсүрүнә $\psi_1(y_1, y_2)$ үнсүрү гаршы дурур. б) $\varphi_2(x_1, x_2)$, јә'ни $x_1 \leqslant x_2$ мүнасибәтиндән $\varphi_2(y_1, y_2)$, јә'ни $y_1 \leqslant y_2$ алыныр. Доғрудан да $y_1=a^{x_1}$; $y_2=a^{x_2}$ олдуғундан $y_1 \leqslant y_2$ (чүнки $x_1 \leqslant x_2$). Беләликлә X вә $У$ верилмиш чәбри әмәлләрә вә $\leqslant$ мүнасибәтинә нәзәрән изоморфдур. X чохлуғунда $S_n=x_1+\ldots+x_n$ әдәди силсиләсинин чәми $S_n=\frac{n(x_1+x_n)}{2}$ дүстуру илә һесабланыр. Ујғун сурәти $У$-дә тапмаг үчүн $\gamma(S_n)$ чәми P_n илә ишарә едилир: $P_n=\gamma(S_n)=\gamma(x_1+\ldots+x_n)=a^{x_1+\ldots+x_n}=a^{x_1}\cdots a^{x_n}=y_1\ldots y_n$; дикәр тәрәфдән

$$\gamma(S_n)=\gamma\left(\frac{n(x_1+x_n)}{2}\right)=a^{n(x_1+x_n)/2}=(a^{x_1}\cdot a^{x_n})^{n/2}=\sqrt{(y_1 \cdot y_n)^n};\ P_n=\sqrt{(y_1 \cdot y_n)^n}.$$

Бу мисалдан көрүнүр ки, изоморф чохлугларын бириндә һәр һансы дүстур доғрудурса, икинчидә дә она ујғун дүстур доғрудур. Беләликлә, изоморф чохлуглардан бирини өјрәнмәк (абстракт-ријази мә'нада) дикәрини өјрәнмәк демәкдир. Бу мә'нада изоморф системләр ејни һесаб едилир. И. ријазијјатын бир чох саһәсинин үмуми дәрк олунмасына вә тәтбиг саһәсини тә'јин етмәјә имкан верир.

Әд.: Султанов Р. М., Хәтти чәбрин әсаслары, Б., 1960; бах һәмчинин *Детерминант* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ИЗОНИТРИЛЛӘР, карбиламинләр, изосианидләр— үмуми формулу $R-\overset{+}{N}\equiv\overset{-}{C}$ олан үзви бирләшмәләр; нитриллләрин (сианид туршусу ефирләринин $R-C\equiv N$) гурулуш изомерләридир. Спесифик пис ијли чох зәһәрли, рәнксиз мајеләрдир. И.-дән метилизосианид CH_3NC 59,6°С-дә, етилизосианид C_2H_5NC 79,0°С-дә, изопропилизосианид $(CH_3)_2CHNC$ 87,0°С-дә гајнајыр. И. суда һәлл олмур, лакин спиртдә, ефирдә һәлл олур. Дурулашдырылмыш туршуларын тә'сири илә тез һидролиз олунараг бирралдикаллы аминләрә (RNH_2) вә формиат туршусуна ($HCOOH$) ајрылыр. Бә'зи И.-дән азотлу бирләшмәләр (амидләр, нитрилләр, аминтуршулар вә с.) синтез етмәк үчүн истифадә олунур. Алман кимјачысы А. Һофман кәшф етмишдир (1866).

ИЗООКТА́Н, 2, 2, 4—триметилпентан, $CH_3C(CH_3)_2CH_2CH(CH_3)CH_3$—дојмуш карбоһидрокен; бензин ијли рәнксиз маједир; 99,24°С-дә гајнајыр, сыхлығы (20°С-дә) 0,69192 $г/см^3$-дир. Нефтин бирбаша дистилләсиндә алынан бензин нөвләриндә аз мигдарда олур. Сәнаједә диизобутилени каталитик һидрокенләшдирмәклә, ја да изобутаны изобутиленлә алкилләшдирмәклә алыныр. Онун антидетонасија хассәси октан әдәдләри шкаласында 100 гәбул едилмишдир. И. авиасија бензини истеһсалында (антидетонасија хассәсини јүксәлтмәк үчүн) вә с. мәгсәдлә ишләдилир.

ИЗОПЕРИМЕТРИК МӘСӘЛӘ (*изо...* + *периметр*) — вариасија һесабынын мәсәләси. Ән садәси беләдир: узунлуғу b әдәдинә бәрабәр олан елә гапалы әјри тапмалы ки, онун әһатә етдији саһә ән бөјүк олсун (бу, чеврәдир). Әјри

$$x=x(t),\ y=y(t),\ (t_0 \leqslant t \leqslant t_1)$$

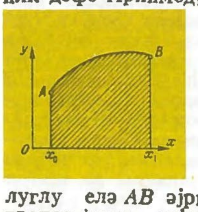
шәклиндә верилә́рсә, И.м. ријази шәкилдә беләдир:

$$\int_{t_0}^{t_1}\sqrt{x'^2+y'^2}\,dt=l$$

шәрти дахилиндә

$$S=\int_{t_0}^{t} x(t)\,y'(t)\,dt$$

функсионалынын максимумуну тапмалы. Бу, интеграл васитәсилә верилән шәрти екстремум мәсәләсидир. И.м.-ни илк дәфә Архимед, Зенодор вә б. јунан алимләри өјрәнмиш, Ј. *Бернулли*, Л. *Ејлер*, Ж. *Лагранж* исә мүнтәзәм тәдгиг етмишләр. Л. Ејлерин тәклиф етдији И.м. беләдир: A вә B нөгтәләриндән кечән l узунлуглу елә AB әјрисини тапмалы ки, трапесијанын саһәси (шәкилдә штрихләнмишдир) максимум олсун. Јә'ни

$$l=\int_{x_0}^{x_1}\sqrt{1+y'^2}\,dx$$

шәрти дахилиндә $\int_{x_0}^{x_1} y\,dx$ максимум гијмәти алсын. Үмуми шәртләр дахилиндә интеграл васитәсилә верилмиш функсионалын минимумунун ахтарылмасы да И.м. адланыр.

ИЗОПРЕ́Н, 2-метилбутадиен-1,3, $CH_2=C(CH_3)-CH=CH_2$—алифатик диен карбоһидрокени. Рәнксиз, характерик ијли, асан учучу, јанар маједир. −145,95°С-дә донур, 34,067°С-дә гајнајыр, сыхлығы (20°С-дә) 0,681 $г/см^3$-дир. И. суда һәлл олмур, карбоһидрокенләрин чохунда јахшы һәлл олур. Асанлыгла полимерләшир вә бир сыра дикәр кимјәви реаксијалара ки-

рир; икигат рабитә јериндә һидрокен, һалокен, һидрокен-һалокенид, амин вә с. илә бирләшир. Сәнаједә, әсасән, изобутиленлә ики молекул формалдеһидин бирләшмәсиндән әмәлә кәлән 4,4-диметилдиоксан-1,3-үн И. вә формалдеһидә парчаланмасындан, изопентан вә ја изоамиленләрин каталитик деһидрокенләшдирилмәсиндән вә пиролиз мәһсулларындан алыныр. И. *изопрен каучуку* вә *бутилкаучук* истеһсалында кениш ишләдилир.

ИЗОПРЕ́Н КАУЧУКУ — *изопренин* стереомүнтәзәм полимерләшмә мәһсуллары. Гурулушу е'тибарилә тәбии каучука јахындыр. Макромолекуллары 65—99% 1,4 *сис*-изопренләрдән ибарәтдир. Изопрен каучуклары отаг темп-рунда аморф маддәләрдир. Тәбии каучук кими онлар да 0°С-дән јухары темп-рда дартылдыгда вә ја 0°С-дән ашағы темп-рларда дартылмадан өз-өзүнә кристаллашыр. Истифадә едилән катализаторларын тәбиәтиндән асылы олараг И.к. нөвләри мүхтәлиф гурулушда алыныр. Онлардан физики-механики хассәләри ән јүксәк оланы изотактик гурулушлу каучукдур. И.к. нөвләринин сыхлығы 0,910—0,920 *г/см*^{3}, шүшәләшмә темп-ру— 70°С-јә јахындыр. Спирт вә кетонда һәлл олмур, гаты туршуларын тә'сиринә давамсыз, сујун тә'сиринә исә давамлыдыр. И.к. макромолекулларында дојмамыш рабитәләр чох олдуғундан, һәмин каучук нөвләри оксидләшмәјә гаршы аз давамлыдыр. Вулканлашдырма маддәси, әсасән, күкүрддән ибарәтдир. Шин вә техники резин мә'мулаты истеһсалында истифадә едилир. Истеһсалы сәнаје мигјасында илк дәфә 1958 илдә АБШ-да вә 1964 илдә ССРИ-дә тәшкил едилмишдир. Совет Иттифагында бу каучук нөвү СКИ-3, харичи өлкәләрдә JR-307, JR-310, америпол SN, натсин вә с. ады илә сатылыр.

ИЗОПРОПИ́Л СПИРТИ, пропанол-2—алифатик сыранын ән садә икили спирти, $CH_3CH(OH)CH_3$; характерик ијли рәнксиз маједир. —89,5°С-дә донур, 82,4°С-дә гајнајыр; сыхлығы (20°С-дә) 0,7851 *г/см*^{3}-дир. И.с. су вә үзви һәллedичиләрлә истәнилән нисбәтдә гарышыр. Сәнаједә сулфат туршусунун көмәји илә, јахуд бирбаша фосфат туршусунун каталитик тә'сири илә пропиленин һидратасијасындан алыныр. Хаммал олараг крекинг газларынын пропан-пропилен фраксијасындан, ја да нефтин пиролизи просесиндә алынан пропилендән истифадә едилир. И.с. ефир јағлары вә асетон истеһсалында (хаммал кими), әтријјатда (һәлледичи кими) вә с. тәтбиг олунур.

ИЗОПРОПИЛБЕНЗО́Л—бах *Кумол.*

ИЗОСИ́КЛ БИРЛӘШМӘЛӘР, карбосикл бирләшмәләр—молекуллары карбон атомларынын әмәлә кәтирдији сикләрдән ибарәт үзви бирләшмәләр синфи. Әсасән, ики јерә ајрылыр: *алисикл бирләшмәләр* вә *ароматик бирләшмәләр*.

ИЗОСПОРИ́ЈА (*изо*...+јун. sporá—әкин, тохум, нәсил)—ејниспорлулуг—биткиләрдә ејни спорун (изоспор) әмәлә кәлмәси. Ејниспорлулуг гыжылар (су гыжыларындан марсилија, салвинија истисна олмагла), гатыргујруғулар вә плаунлар (селакинеллалардан башга) үчүн характерикдир. Бә'зи гатыргујруғуларын ејни спорларындан гидаланма шәраити вә ишыгланмадан асылы олараг хырда—еркәк (антеридили) вә нисбәтән ири—диши (архегонили) чүчәрти (протал) алмаг олар.

ИЗОСПОРЛАР (*изо*...+ *спорлар*)—тамамилә бир-биринин ејни олан спорлар (бах һәмчинин *Изоспорија*).

ИЗОСТАЗИ́ЈА, изостатик таразлыг (јун. isostásios—бәрабәр чәкидә)— Јер габығы күтләсинин вә мантијанын таразлыг һалы. «И.» терминини илк дәфә 1892 илдә Америка кеологу Деттон (Datton) тәклиф етмиш вә даһа мәһдуд мә'нада, Јер габығынын һидростатик таразлыға доғру мејл етмәсинин тә'јининдә ишләтмишдир. Мүасир мә'луматлар көстәрир ки, континентләрдә вә океанларда Јер габығынын ири (ени 100—200 *км*) блокларыны вә мантијаны тәшкил едән күтләләрин чох һиссәси И. шәртләринә ујғун олараг јерләшмишдир. Јалныз мүтәһәррик гуршаглар системинә аид олан саһәләр бу ганунаујғунлуға табе олмур вә орада ағырлыг гүввәсинин изостатик аномалијалары мүшаһидә едилир. И. шагулун мејлинин мүшаһидәси, Јер габығы галынлығынын сејсмик методларла өлчүлмәси вә әсасән, ағырлыг гүввәсинин изостатик аномалијаларынын тә'јин едилмәси илә ашкар едилир. И.-ны чох тез бәрпа етмәк олур. Белә ки, сон бузлашма заманы Балтик вә Канада галханлары бузун ағырлығы илә енмиш (мүасир кеоложи епохада Антарктида вә Гренландија), буз әридикдә исә һәмин саһәләр илдә бир нечә *мм* сүр'әтлә галхмаға башламышлар. Балтик галханы саһәсиндә мүасир галхманын сүр'әти 11 *мм/ил*-дир. И.-ны бәрпа едән һәрәкәтләр аз вахт апарыр вә аз јерләрдә мүшаһидә олунур.

ИЗОТЕ́РМ (*изо*...+јун. thérmē—истилик)—*һал диаграмында* сабит темп-рда кедән просеси тәсвир едән хәтт.

ИЗОТЕРМИ́К АВТОМОБИ́Л — бах *Рефрижератор*.

ИЗОТЕРМИК ВАГО́Н—бах *Рефрижератор*.

ИЗОТЕРМИК ПРОСЕ́С—сабит темп-рда кедән просес (мәс., гајнама, бәркимә). И.п. заманы *идеал газын* һәчми илә тәзјигинин һасили сабит галыр (бах *Бојл—Мариотт гануну*). *Фаза кечиди* баш вермирсә, бәрк чисимләр вә мајеләрин әксәријјәти өз һәчмини дәјишмир.

ИЗОТЕРМЛӘР, чоғрафијада—һава, су вә торпаг темп-рунун *изохәтләри*. Ән чох И. хәритәләри һаванын чохиллик орта ајлыг темп-ру, илин һәр һансы фәслинин орта темп-ру вә ја фәслин мүәјјән вахтынын темп-ру үчүн тәртиб едилир. Јер күрәсинин илк И. хәритәсини 1817 илдә А. *Һумболдт* тәртиб етмишдир.

ИЗОТОНИ́ЈА — организмин тохумаларында вә маје мүһитиндә осмос тәзјигинин нисби сабитлији.

ИЗОТОНИК МӘҺЛУЛЛАР (*изо*...+ јун. tónos— кәркинлик) — осмос тәзјиги ејни олан, тибдә вә биолокијада—тәзјиги битки вә һејван һүчејрәсинин ширәси, ган вә тохума мајеси тәзјигинә бәрабәр олан, тәбии вә ја сүн'и һазырланмыш мәһлуллар. Нормал фәалијјәт көстәрән һејван һүчејрәләринин дахили мөһтәвијјаты, адәтән, һүчејрәдәнкәнар мәһлулла изотоник олур. Һүчејрә илә әтраф мүһит арасында изотониклик һәддиндән артыг позулдугда су вә суда һәлл олмуш маддәләр сәрбәст гајдада һүчејрәјә вә ја әксинә кечир; бу да һүчејрәнин нормал фәалијјәтинин позулмасына сәбәб олур (бах *Плазмолиз*, *Тургор*). Истиганлы һејванлар үчүн хөрәк дузунун 0,9%-ли вә глүкозанын 4,5%-ли мәһлулу изотоникдир. И.м. *һидрокен көстәричиси*, буфер хассәси вә с. хассәләринә көрә ган зәрдабына јахын олуб, физиоложи мәһлул адланыр. Ганы әвәз едән И.м.-а коллоидал осмос тәзјиги јаратмаг мәгсәди илә иримолекуллу бирләшмә (декстран, поливинол вә с.) әлавә едилир.

ИЗОТОНЛАР—нүвәләриндә нејтронларын сајы ејни олан мүхтәлиф кимјәви елементләрин атомлары (нуклидләр). Мәс., нүвәләриндә 3 нејтрон олан ^{6}H, ^{7}Be, ^{8}B—атомлары И.-дыр.

ИЗОТО́П (*изо*...+јун. tópo—јер)—кимјәви елементин бир-бириндән күтләчә фәргләнән атомларынын ады. Атомларын кимјәви хассәләри електронларын сајындан вә тәбәгәләрдә јерләшмәсиндән асылыдыр. Електронларын сајы елементләрин дөври системиндә атомун сыра нөмрәсинә (Z-ә) бәрабәр олдуғундан вә елементин бүтүн И.-лары ејни ханада јерләшдијиндән онларын хассәләри дә ејнидир. Атом нүвәсиндә протонларын сајы да Z-ә бәрабәрдир вә нүвәнин јүк әдәди адланыр. И.-ларда протонларын сајы ејни, нејтронларын сајы (N) вә күтлә әдәди ($A=N+Z$) мүхтәлифдир. Демәли, И.-лар идентик кимјәви хассәјә, лакин мүхтәлиф нүвә хассәләринә маликдир. Атомларын истәнилән мүхтәлифлијини ифадә етмәк үчүн *нуклид* термининдән дә истифадә едилир. И.-ларда A күтлә әдәди кимјәви елементин символунун солунда, јухарыда көстәрилир. Мәс., һелиумун И.-лары ^{3}He, ^{4}He, ^{6}He, ^{8}He кими ишарә олунур. Кимјәви елементин символундан истифадә етмәдән И.-лары көстәрдикдә исә елементин адындан сонра A күтлә әдәди верилир (һелиум-3, һелиум-4 вә с.).

Ејни кимјәви хассәли маддәләрин мүхтәлиф физики хассәләрә малик олмасы илк дәфә атомларын радиоактив чеврилмәләринин тәдгиги заманы мүәјјән едилмишдир (1906—07). Инкилис физики Ф. Содди белә атомлары И. адландырмышдыр. Ч. *Томсон* неонун тәркибиндә ^{20}Ne атомлары илә јанашы даһа ағыр неон атомларынын олдуғуну мүшаһидә етмиш (1913), Ф. *Астон* исә гурдуғу күтлә спектрографынын көмәјилә неонун ^{20}Ne вә ^{22}Ne И.-ларын гарышығындан ибарәт олдуғуну мүәјјәнләшдирмишдир (1919). Тәбии неонда 91% ^{20}Ne вә 9% ^{22}Ne вардыр. Сонралар хлорун, чивәнин вә бир сыра башга елементләрин дә И.-лары ашкар едилди. И. Жолио-Күри вә Ф. Жолио-Күри азотун ^{13}N, силисиумун ^{28}Si вә фосфорун ^{30}P тәбиәтдә олмајан радиоактив И.-ларыны сүн'и јолла (1934) алдылар. Даһа сонра нүвә реаксијаларындан мә'лум кимјәви елементләрин чохлу сајда радиоактив И.-лары вә 20-дән артыг јени кимјәви елемент сүн'и јолла алынды. И.-лар β-стабил вә β-радиоактив олараг ики група ајрылыр. $Z=1\div83$ олан бүтүн β-стабил И.-лар демәк олар ки, радиоактив дејилдир. Јалныз ^{8}Be, ^{146}Sm вә бир нечә дикәр α-радиоактив И.-лар истисналыг тәшкил едир. $Z>83$ олан бүтүн β-стабил И.-лар исә α-радиоактив олур вә ја спонтан бөлүнүр. Z-и тәк әдәд олан елементләр бир вә ја ики стабил изотопа (бунларда A да

тәк әдәддир), Z-и чүт әдәд олан әксәр елементләр исә бир нечә стабил изотопа маликдир (бу И.-да *A* да чүт әдәддир). *A* тәк әдәд олдугда исә бир вә ја ики стабил И. ола биләр. Ән чох стабил И.-лары (10) олан елемент галајдыр. Ксенонун-9, кадмиумун вә теллурун-8 стабил изотопу вар. Мүхтәлиф кимјәви елементләрдә стабил И.-ларын сајынын белә дәјишмәси нүвәләрин рабитә енержисинин нејтрон вә протонларын сајындан асылылығынын мүрәккәб олмасы илә әлагәдардыр. Стабил И.-ларда Z-ин верилмиш гијмәтиндә нејтронларын сајы мүәјјән $N=N_0$ гијмәтини алыр. $N>N_0$ олан И.-лар нејтронларла зәнкинләшдијиндән β-радиоактив, $N<N_0$ олан И.-лар исә сүр'әтли јүклү зәррәчикләр вә ағыр ионларла кедән нүвә реаксијаларындан алыныр. Бүтүн стабил И.-лар узаг кечмишдә кетмиш нүвә просесләри нәтичәсиндә јаранмышдыр. И.-ларын тәбиәтдә јајылмасы бу просесләрин кетдији шәраитдән вә нүвәләрин хассәләриндән асылыдыр (бах һәмчинин *Изотопајырма*, *Изотоп индикаторлары*).

Әд.: Селинов И. П., Изотопы, т. 1—3, М., 1970; Кравцов В. А., Массы атомов и энергии связи ядер, М., 1974.

ИЗОТО́П ЕФФЕКТИ, изотопик ефект—мә'лум елементин изотопларынын вә ја изотоп тәркибинә көрә бир-бириндән фәргләнән бирләшмәләрин хассәләриндә атом күтләләринин мүхтәлифлији нәтичәсиндә мүшаһидә едилән фәрг. Изотопларын хассәләриндә, күтләчә фәргләнмәләринә көрә дејил, атом нүвәләринин башга хүсусијјәтләринә көрә мөвчуд олан мүхтәлифлик (радиоактив парчаланманын мүхтәлифлији вә с.), адәтән И.е. сајылмыр.

Изотопларын күтләләри арасындакы фәрг молекул күтләләринин, әталәт моментләринин вә мүвафиг кимјәви рабитәләрин давамлылығынын бир-бириндән фәргләнмәсинә сәбәб олур. Елементин ат.н. бөјүк олдугча, онун изотопларынын күтләләри арасындакы фәрг дә аз олур. Һидрокенин изотопларында бу фәрг протиума $H(^1H)$ нисбәтән, дејтериумда $D(^2H)$ 100%, тритиумда $T(^3H)$ 200%-дир. Буна көрә дә һидрокен вә һелиумда И.е. даһа бөјүкдүр. Тәркибиндә мә'лум елементин изотоплары олан кимјәви бирләшмәләрин изотоп формалары хассәчә (сыхлығы, сындырма әмсалы, өзлүлүјү, диффузија әмсалы вә с.) бир-бириндән фәргли олур. И.е. нәтичәсиндә маддәнин термодинамик хассәләри (истилик тутуму, истиликкечирмә габилијјәти, бухарланма истилији, әримә темп-ру, мүәјјән темп-рда дојмуш бухарларынын тәзјиги вә с.), еләчә дә молекулларын кристал гәфәсләриндә атомларын рәгс тезликләри дәјишир. Изотоплардан *изотоп индикаторлары* кими истифадә едилмәси елементин изотопларынын физики вә кимјәви хассәләринин охшарлығына әсасланмышдыр. *Изотопајырманын*, демәк олар ки, бүтүн мә'лум сәнаје вә лабораторија үсулларында И.е.-ндән истифадә едилир.

ИЗОТО́П ИНДИКАТОРЛАРЫ, нишанланмыш атомлар—изотоп тәркиби тәбии бирләшмәләринкиндән фәргләнән маддәләр. Бу хүсусијјәтләринә көрә һәмин маддәләрдән мүхтәлиф кимјәви, биоложи, техники вә с. тәдгигатларда индикатор кими (нишанланмыш изотопу тәдгиг едиләчәк маддәјә дахил етмәклә) истифадә олунур. Индикатор олараг кимјәви елементләрин тәдгиг едиләчәк маддәдә (објектдә) асанлыгла ашкара чыхарыла билән вә мигдарыны мүәјјән етмәјә имкан верән сабит вә ја радиоактив изотоплары ишләдилир. И.и.-нын јүксәк һәссаслығы вә спесификлији онлары ән мүрәккәб системләрдә (о чүмләдән чанлы организмләрдә) маддәләрин һәрәкәти, пајланмасы вә чеврилмәси просесләриндә изләмәјә имкан верир.

И.и. үсулунун (башга сөзлә, нишанланмыш атомлар үсулунун) кениш тәтбиги нүвә техникасынын инкишафы сајәсиндә мүмкүн олмушдур. И.и. үсулу ејни елементин мүхтәлиф изотопларынын кимјәви хассәчә, демәк олар ки, ејни олмасына вә изотопларын, хүсусилә дә радиоактив изотопларын асанлыгла ашкара чыхарыла билмәсинә әсасланыр. Бу үсулдан истифадә етдикдә нишанланмыш атомларын јенидән пајланмасына (вә демәли, бирләшмәнин шүаланма габилијјәтинин азалмасына) сәбәб ола билән *изотоп мүбадиләси* реаксијаларынын кедә биләчәјини, бә'зән дә просесин кедишинә радиоактив шүаланманын тә'сириндән төрәјән радиасија еффектләринин нәзәрә алмаг лазымдыр.

Сабит изотоплардан истифадәнин үстүнлүјү, онларын давамлылығы вә нүвә шүаланмаларынын олмамасыдыр. Лакин индикатор кими јалныз бә'зи елементин сабит изотоплары әлверишли һесаб олунур. Сабит изотопларын асан әлдә едилә билмәмәси вә ашкара чыхарылмасынын нисбәтән чәтинлији И.и. үсулунун нөгсан чәһәтидир. Бу мәгсәдлә радиоактив изотоплардан истифадә едилмәси даһа әлверишлидир. Бунун сәбәби дөври системин, демәк олар ки, бүтүн елементләринин радиоактив изотопларыны алмағын мүмкүн олмасы, онларын јүксәк һәссаслығы, спесификлији, дәгиг тә'јин олуна билмәси, нәһајәт, өлчү чиһазларынын садәлији вә асан әлдә едилә билмәсидир.

Һидрокен, карбон, күкүрд, хлор, гурғушун кими елементләрин истифадә үчүн әлверишли олан һәм сабит изотоплары: ^2H, ^{13}C, ^{34}S, ^{35}Cl, ^{204}Pb, һәм дә радиоактив изотоплары: ^3H, ^{11}C, ^{14}C, ^{35}S, ^{36}Cl, ^{212}Pb вардыр. Азот вә оксикенин чох вахт сабит ^{15}N, ^{18}O изотоплары ишләдилир.

И.и.-ндан, әсасән, үч истигамәтдә истифадә едилир: 1) маддәләрин пајланма характери вә мүбадилә јоллары өјрәнилир. Бу мәгсәдлә системә И.и. дахил едилир, сонра онун мүхтәлиф һиссәләриндә И.и. олмасы вахташыры хүсуси васитәләрлә (мәс., авторадиографија илә) јохланылыр; 2) мигдари анализдә изотопу сејрәкләшдирмә үсулу тәтбиг олунур. Анализ едилән маддәјә мүәјјән мигдарда И.и. әлавә едилир вә изотопун сејрәкләшмәсинә әсасән маддәнин илкин мигдары һаггында мүһакимә јүрүдүлүр; 3) мүхтәлиф просесләрин механизми вә кимјәви бирләшмәләрин гурулушу өјрәнилир.

Биолокијада башга методларла өјрәнилмәси чәтинлик төрәдән вә ја мүмкүн олмајан проблемләрин һәллиндә И.и.-ндан истифадә едилир. Биоложи тәдгигатларда тохуманын тамлығыны позмајан нишанланмыш атом методунун тәтбиг едилмәсинә даһа чох үстүнлүк верилир. Һидрокен (^2H вә ^3H), карбон (^{13}C вә ^{14}C), азот (^{15}N), оксикен (^{18}O), фосфор (^{32}P), күкүрд (^{35}S), дәмир (^{59}Fe), јод (^{131}J) вә с. елементләрин сабит вә радиоактив изотопларындан истифадә етмәклә зүлал, нуклеин туршулары, карбоһидратлар, јағлар вә с. биоложи актив бирләшмәләрин биосинтези, парчаланмасы вә онларын чанлы һүчејрәдә чеврилмәләри дәгиг өјрәнилмишдир. И.и.-нын тәтбиги фотосинтез просеси вә биткиләрин минерал маддәләри мәнимсәмәси барәсиндәки тәсәввүрләри јенидән нәзәрдән кечирмәјә имкан вермишдир. Биосфердә популјасијаларын, популјасија дахилиндә фәрдләрин јерләшмә јоллары вә динамикасыны өјрәнмәк, организмдә микробларын вә с. бирләшмәләрин миграсијасыны ајдынлашдырмаг үчүн дә И.и.-ндан истифадә едилир. И.и. васитәсилә минерал маддәләрин (о чүмләдән микроелементләрин), маје вә газларын биткијә дахилолма јоллары ајдынлашдырылмышдыр. Мүәјјән едилмишдир ки, карбон газы јалныз јарпаглар васитәсилә дејил, көк системи илә дә биткијә дахил олур. И.и. методу илә организмдә кедән кимјәви реаксијаларын механизмини өјрәнмәк истигамәтиндә апарылан тәдгигатларын мүасир метаболизм схеминин тәртиб олунмасында мүһүм әһәмијјәти олмушдур. И.и. методунун јүксәк һәссаслығы чанлы организмдә ганын мигдарыны, һәрәкәт сүр'әтини, онун там дөвретмә мүддәтини, еләчә дә дахили секресија вәзиләринин ишини өјрәнмәјә имкан верир.

Тибдә И.и.-нын көмәји илә бир сыра хәстәликләрин инкишаф механизми, диагностикасы вә с. ашкар едилмишдир. И.и. организмә чүзи мигдарда јеридилир ки, бу да һеч бир патолокијаја сәбәб олмур. Дикәр маддәләр кими И.и. да организмдә гејри-бәрабәр пајланылыр. Изотопларын парчаланмасындан әмәлә кәлән шүаланма радиометрик чиһазларын (авторадиограф) көмәји илә гејдә алыныр. Тәркибиндә ^{24}Na, ^{131}J, ^{99M}Tc олан бирләшмәләр кичик вә бөјүк ган дөвранынын, ганын һәрәкәт сүр'әтинин вә үрәк бошлуғунун тәсвириндә; тәркибиндә ^{99M}Tc, ^{133}Xe олан бирләшмәләр ағчијәр вентилјасијасынын вә онурға бејни хәстәликләринин өјрәнилмәсиндә вә с. истифадә едилир. Гарачијәр функсијасы вә ифразатынын гатылығы ^{131}J, ^{198}Au, бенгал-чәһрајысы рәнки илә мүәјјән едилир. Диагностика мәгсәди илә, һәмчинин ^{85}Sr, ^{34}P вә с. изотоплардан да истифадә едилир.

Кәнд тәсәррүфатында (^3H, ^{14}C, ^{22}Na, ^{32}P, ^{35}S, ^{42}K, ^{45}Ca, ^{60}Co, ^{65}Zn, ^{99}Mo вә б.) торпағын физики хассәләринин вә онда гида елементләри еһтијатынын мүәјјәнләшдирилмәсиндә, торпағын вә күбрәләрин гаршылыглы тә'сирини, биткиләрин минерал күбрәләрдән гида елементләрини мәнимсәмәси просесләрини, јарпаглар вә с. васитәсилә минерал гиданын биткијә дахил олмасыны, торпагшүнаслыг вә агрокимјанын башга мәсәләләрини өјрәнмәк үчүн И.и.-нда нистифадә олунур. И.и. пестисидләрин, хүсусилә һербисидләрин битки организминә тә'сирини ашкара чыхарыр, онларын консентрасијасынын вә әкинләрдә истифадә мүддәтләринин мүәјјәнләшдирилмәсинә сәбәб олур. Һејвандарлыгда И.и. һејван организминдә кедән физиоложи просесләри

өјрәнир; јемләрин тәркибиндә олан зәһәрли маддәләри вә микроелементләри тәһлил едир. И.и.-нын көмәји илә истеһсалат просесләринин автоматлашдырылмасы гајдаларыны (мәс., дашлы вә килли торпагларда комбајнла мәһсул јығымы заманы мејвәкөкләри дашдан вә кәсәкләрдән ајырмагда) ишләјиб һазырлајырлар.

Әд.: Радиоактивные изотопы в химических исследованиях, Л.—М., 1965; Радиоактивные изотопы во внешней среде и организме, М., 1970; Глинка Н. Л., Общая химия, 20 изд., Л., 1979.

ИЗОТО́П КЕНЕРАТОРУ — космик учуш апаратларынын енержи тәчһизаты системләриндә електрик енержиси мәнбәји. Атомларын радиоактив парчаланмасы нәтичәсиндә истиликајыран радиоактив изотоплардан, һәмчинин бу истилији електрик енержисинә чевирән чевиричидән ибарәтдир. И.к.-нун күчү бир нечә *квт*-а гәдәрдир; ишләмә мүддәти изотопун јарымпарчаланма дөврү вә термоелектрик чевиричинин параметрләри илә мүәјјән едилир. И.к. бир сыра сүн'и пејкләрдә јохланылмышдыр.

ИЗОТО́П МҮБАДИЛӘСИ — реаксијаја кирән маддәләр арасында һәр һансы елементин изотопларынын јенидән пајланмасы просеси. И.м.-ндә бу вә ја дикәр маддәнин молекулларында һәр һансы елементин бир изотопу, молекулун елементар тәркибини дәјишдирмәдән, һәмин елементин башга изотопу илә әвәз олунур. Мәс., хлорун ағыр изотопу олан ^{37}Cl илә зәнкинләшдирилмиш һидрокен-хлоридә ади тәркибли (75,53% ^{35}Cl вә 24,47% ^{37}Cl) хлор гарышдырдыгда И.м. нәтичәсиндә хлор өзүнүн ағыр изотопу илә зәнкинләшир, һидрокен-хлориддә исә ағыр изотопларын мигдары азалыр. Бу заман белә бир реаксија кедир:

$$H^{37}Cl + {}^{35}Cl_2 = H^{35}Cl + {}^{35}Cl^{37}Cl$$

$$H^{37}Cl + {}^{35}Cl^{37}Cl = H^{35}Cl + {}^{37}Cl_2$$

И.м. реаксијалары һәм һомокен шәраитдә (мәс., һәлл олмуш маддә илә һәллеdичи арасында, мүхтәлиф газларын гарышығында вә с.), һәм дә һетерокен шәраитдә (мәс., бәрк вә ја маје маддә илә һәлл олмамыш газ арасында) кедә биләр. И.м. реаксијаларынын механизми башга кимјәви реаксијаларын механизминдән фәргләнмир.

Ејни елементин изотопларынын кимјәви хассәләри, демәк олар ки, ејни күтләләри арасындакы фәрг исә кичик олдуғундан (һидрокенин изотоплары мүстәсна олмагла), И.м.-ндә кимјәви таразлыг јарандыгда һәр изотоп реаксијаја кирән маддәләр арасында тәгр. бәрабәр пајланыр. Ағыр елементләрин изотопларынын пајланышында гејри-бәрабәрлик 0,1%-дән, јүнкүл елементләрин (Li-дан Cl-а гәдәр) изотопларынын пајланышында исә 10%-дән артыг олмур. Јалныз бә'зи маддәләр арасында һидрокен изотопларынын пајланышындакы гејри-бәрабәрлик бир нечә јүз фаизә чатыр. И.м.-нин сүр'әти јалныз кедән реаксијаларын механизминдән асылыдыр. И.м. бә'зи һалларда (мәс., мәһлулда кедән ион реаксијаларында), демәк олар ки, ани баш верир, бә'зән дә сон дәрәчә јавашыјыр вә ја һеч кетмир. И.м.-ни сүр'әтләндирмәк үчүн чох вахт, башга кимјәви реаксијаларда олдуғу кими, мүхтәлиф катализаторлардан истифадә едилир.

И.м. маддәдә тәләб олунан изотопун консентрасијасыны артырмаға имкан верән үсуллардан бирирдир. Мәс., атом вә истилик нүвә енеркетикасында ишләдилән һидрокен вә литиум изотопларынын истеһсалында бу үсул сәнаје мигјасында тәтбиг едилир. Ағыр су алмаг үчүн су илә һидрокен-сулфидин вә ја су илә һидрокенин И.м.-ндән истифадә олунур:

$$^{1}H^{2}HS + {}^{1}H_2O = {}^{1}H_2S + {}^{1}H^{2}HO$$

јахуд:

$$^{1}H^{2}H + {}^{1}H_2O = {}^{1}H_2 + {}^{1}H^{2}HO.$$

Кимјәви тәдгигатларда мүхтәлиф реаксијаларын елементар мәрһәләләрини ајдынлашдырмаг үчүн И.м.-ндән истифадә едилир. Бә'зән молекулларда атомларын мүтәһәрриклији вә кимјәви бирләшмәләрин реаксијајакирмә габилијјәти һаггында И.м.-нин сүр'әтинә әсасән мүһакимә јүрүтмәк даһа әлверишли олур.

Әд.: Бродский А. И., Химия изотопов, 2 изд., М., 1957; Радиоактивные изотопы в химических исследованиях, Л.—М., 1965; Некрасов Б. В., Основы общей химии, т. 2, М., 1973; Кемпбел Дж., Современная общая химия, пер. с англ., т. 1, М., 1975.

ИЗОТО́П МҮҺӘРРИКИ — бах *Радиоизотоп ракет мүһәррики.*

ИЗОТОПАЈЫРМА — елементин изотоплары гарышығындан бу вә ја дикәр изотопу ајырыб чыхарма вә ја гарышығы һәр һансы изотопла зәнкинләшдирмә просеси. Изотопларын кәшфиндән 1930 илә гәдәр сабит елементләрин изотопларыны ашкара чыхармаг, һәмчинин онларын күтләсини вә изотоп тәркибини тә'јин етмәк үчүн ајры-ајры тәшәббүс көстәрилмиш, бә'зи елементләрин изотопла чүзи зәнкинләшдирилмиш чох аз мигдарыны әлдә етмәк мүмкүн олмушдур. 1930-чу илләрдә атом нүвәләри, *нүвә реаксијалары*, зәррәчикләрин нүвәләрлә гаршылыглы тә'сири вә с. саһәсиндә әсаслы тәдгигат ишләринә башланды. 1939 илдә нејтронларын тә'сири илә ^{235}U изотопун парчаланмасы реаксијасы мүәјјән едилдикдән сонра нүвә енержисиндән динч јашајышда вә һәрби мәгсәдләр үчүн истифадә едилмәсинә имкан јаранды (бах *Нүвә енеркетикасы*, *Нүвә реактору*, *Нүвә силаһы*).

И.-нын мүхтәлиф үсуллары вар. Бу үсулларын һамысы изотопларын вә изотоп бирләшмәләринин хассәләриндәки фәргә әсасланыр. Башлыча И. үсуллары мәсамәли аракәсмәдән газ һалында диффузија, бухар ахынында диффузија, термодиффузија, дистиллә, изотоп мүбадиләси, електролиз, електромагнит үсулу вә с.-дир. Мәсамәли аракәсмәдән газ һалында диффузија. Ајрылачаг елементин газ һалындакы бирләшмәси хејли ашағы (~10^{-3} *мм ч.* сүт.) тәзјиг шәраитиндә 1 *см*^{2}-индә тәгр. 10^6 мәсамә олан аракәсмәдән «кечирилир». Јүнкүл молекуллар ағыр молекуллара нисбәтән сүр'әтлә кечир, нәтичәдә газ, аракәсмәнин бир тәрәфиндә јүнкүл, о бири тәрәфиндә исә ағыр компонентлә зәнкинләшир. Молекул күтләләри арасында фәрг чох аз олдугда просес мин дәфәләрлә тәкрар едилир. Бухар ахынында диффузија (әкс-ахынлы күтлә диффузијасы). И. силиндршәкилли хүсуси гурғуда апарылыр. Термодиффузија. Бу үсулла И., бири дикәринин ичәрисиндә јерләшдирилмиш ортагохлу ики борудан ибарәт колонкада апарылыр. Бу боруларда темп-р мүхтәлиф һәдд дахилиндә сахланылыр. Ајырмаг тәләб олунан гарышыг бу боруларын арасына долдурулур. Боруларын сәтһләри арасындакы темп-р фәрги диффузија ахыны јарадыр, бу да колонканын енинә кәсијиндә изотопларын консентрасијаларында мүәјјән фәрг јаранмасына сәбәб олур. Темп-р фәрги шагули истигамәтдә газын конвексијасына да тә'сир көстәрир. Нәтичәдә даһа јүнкүл изотоплар дахили борунун исти сәтһи јахынлығына топланыб, јухарыја доғру һәрәкәт едир. Термодиффузија үсулу изотоплары һәм газ, һәм дә маје фазада ајырмаға имкан верир. О садә олдуғундан, лабораторија шәраитиндә И. үчүн әлверишлидир. Бу үсулла ^{3}He, ^{18}O, ^{15}N, ^{13}C, ^{20}Ne, ^{22}Ne, ^{35}Cl, ^{86}Kr вә с. алынмышдыр (консентрасијасы ⩾99,5%).

Елми-тәдгигат ишләрини изотопла тә'мин етмәк үчүн ССРИ-дә Дөвләт сабит изотоплар фонду јарадылмышдыр; фондда, демәк олар ки, бүтүн елементләрин изотопларынын мүәјјән еһтијаты вардыр.

Әд.: Бродский А. И., Химия изотопов, 2 изд., М., 1957; Розен А. М., Теория разделения изотопов в колоннах, М., 1960; Некрасов Б. В., Основы общей химии, т. 2, М., 1973; Кемпбел Дж., Современная общая химия, пер. с англ., т. 1, М., 1975.

ИЗОТОПИК ИНВАРИАНТЛЫГ — күчлү *гаршылыглы тә'сирин* зәррәчикләрин електрик јүкүндән асылы олмамасы. Күчлү гаршылыглы тә'сирдә иштирак едән зәррәчикләри (адронлары) дахили хассәләри (спини, чүтлүјү, барион јүкү, гәрибәлији, тәгр. күтләси) ејни, електрик јүкү исә мүхтәлиф олан зәррәчикләрдән ибарәт групларa ајырмаг олар. Һәмин групларa изотопик мултиплетләр (јүк мултиплетләри) вә ја изомултиплетләр дејилир. Изомултиплет бир зәррәчикдән ибарәтдирсә—изосинглет [мәс., ета—сыфыр мезон (η_0), лјамбда-һиперон (λ), омега—минус-һиперон (Ω^-)], ики зәррәчикдән ибарәтдирсә—изодублет [мәс., нејтрон (n), протон (p), ка—мезонлар (K^+, K^0)], үч зәррәчикдән ибарәтдирсә—изотриплет [мәс., пи—мезонлар (π^+, π^0, π^-) сигма-һиперонлар (Σ^+, Σ^0, Σ^-)] адланыр. Изомултиплетә дахил олан зәррәчикләрин електрик јүкләри мүхтәлиф олса да күчлү гаршылыглы тә'сирләри ејнидир (мәс., протонун протонла, нејтронун нејтронла, протонун нејтронла). Изомултиплетдәки зәррәчикләрин сајы (N) изотопик спинлә (T) тә'јин едилир: $N = 2T + 1$. Зәррәчикләрин ади спининә охшар олараг изотопик спинин T_3 пројексијасы мүчәррәд изотопик фәзада $+T$ илә $-T$ арасында бир-бириндән ваһид гәдәр фәргләнән N сајда мүхтәлиф гијмәтләр алыр: $T_3 = +T, T-1, \ldots, -T$. Бу гијмәтләрдән һәр бири изомултиплетә дахил олан зәррәчикләрдән биринә ујғундур. $N=2$ олдугда $T=1/2$. Бу һалда T_3 ики гијмәт алыр: $+1/2, -1/2$. Протон-нејтрон изодублетиндә $T_3 = +1/2$ протона, $T_3 = -1/2$ исә нејтрона ујғундур. $N=3$ олдугда $T_3 = 1$ вә $T_3 = +1, 0, -1$ олур. Пионлар изотриплетиндә T_3-үн бу гијмәтләри ујғун олараг π^+, π^0 вә π^--јә аиддир. Изосинглет үчүн $T=0$. Адронун електрик јүкү (Q), барион јүкү (B), гәрибәлији (S) вә изотопик спининин

T_3 пројексијасы Келл-Ман—Нишиҹима дүстуру илә әлагәдардыр:

$$Q=\frac{B}{2}+\frac{S}{2}+T_3.$$

Протонлар вә нејтронлар арасындакы күчлү гаршылыглы тә'сирләр ејни олдуғундан, протон вә нејтрона ејни бир зәррәчијин—нуклонун мүхтәлиф јүклү ики һалы кими бахылыр (бу, башга изомултиплетләрә дахил олан зәррәчикләрә дә аиддир). Зәррәчикләрин күчлү гаршылыглы тә'сиринин електрик јүкүндән асылы олмамасына изотопик спинин сахланмасы гануну кими бахмаг олар. Бу ганун (вә ја И.и.) јалныз күчлү гаршылыглы тә'сир үчүн доғрудур. Електромагнит вә зәиф гаршылыглы тә'сирләрдә исә өдәнилмир. Мүасир тәсәввүрләрә көрә, верилмиш изомултиплетдәки зәррәчикләрин күтләләри арасындакы фәрг онларын електромагнит гаршылыглы тә'сиринин нәтиҹәсидир. Мүрәккәб системин изотопик спини ону тәшкил едән зәррәчикләрин изотопик спинләринин мүәјјән гајда илә (ади спин һалында олдуғу кими) көтүрүлмүш ҹәминдән тапылыр. Мәс., бир нуклон (T=1/2) вә бир пиондан (T=1) ибарәт системин изотопик спини T=1+1/2==3/2 вә ја T=1—1/2=1/2 ола биләр.

Әд.: бах *Елементар зәррәчикләр* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ИЗОТОПИК СПИН—дахили хассәләри (спини, ҹүтлүјү, барион јүкү, гәрибәлији), тәгр. күтләси вә күчлү гаршылыглы тә'сири ејни, електрик јүкү исә мүхтәлиф олан зәррәчикләрин сајыны көстәрән әдәд (бах *Изотопик инвариантлыг*).

ИЗОТРОПЛУГ (*изо*...+јун. trópos—истигамәт), и з о т р о п и ј а— мүһитин физики хассәләринин истигамәтдән асылы олмамасы. Газлар, мајеләр, аморф бәрк ҹисимләр вә нисбәтән бөјүк өлчүлү бирҹинс поликристаллар бүтүн физики хассәләринә көрә изотропдур. Кристал бәрк ҹисимләр, адәтән, анизотроп (бах *Анизотроплуг*) олур. Лакин симметриклији јүксәк олан кристалларын да бир сыра физики хассәси (електриккечирмә, истидәнкенишләнмә әмсалы вә с.) истигамәтдән аз асылыдыр.

ИЗОФТАЛ ТУРШУСУ—бах *Фтал туршулары*.

ИЗОХӘТЛӘР (*изо*...+*хәтт*)—ҹоғрафи хәритә, шагули кәсилиш вә графикдә һәр һансы бир кәмијјәтин (мәс., атмосфер тәзјигинин—изобарын, дәниз дәринлијинин—*изобатын*, темп-рун—*изотермин*, атмосфер јағынтыларынын—*изоһијетин* вә с.) ејни гијмәтли нөгтәләрини бирләшдирән хәтт.

ИЗОХОР (*изо*...+јун. chōra—фәза)—*һал диаграмында* сабит һәҹмдә кедән просеси тәсвир едән хәтт.

ИЗОХОРИК ПРОСЕС—сабит һәҹмдә кедән просес (мәс., һәҹмини сабит сахлајан һерметик габдакы маје вә газларда кедән просес). И.п. заманы *идеал газын* тәзјиги илә темп-ру арасында дүз мүтәнасиб асылылыг олур (бах *Шарл гануну*). И.п.-дә системин дахили енержиси јалныз истилијин удулмасы вә ајрылмасы һесабына дәјишир. Бәрк ҹисимләрдә *изотермик просес* (~10^9 *н/м²*—тәзјигләрә гәдәр) практики олараг һәм дә изохорикдир.

ИЈ—тохуҹулуг истеһсалатында әјирмә, бурма вә сарыма машынларынын әсас иҹра органы; илк иплији, иплији, сапын бурулмасы вә сарынмасы үчүндүр. Әл И.-и гәдим Шәрг өлкәләриндә (еһтимал ки, Сон Неолит дөврүндән) мејдана кәлмишдир.

Һәлә гәдим заманлардан мәишәтдә ип әјирмәк мәгсәдилә ағаҹ, кил, сүмүк вә метал И.-дән истифадә олунмушдур. Азәрб.-да археоложи газынтылар заманы мүхтәлиф гәдим И. нүмунәләри ашкар едилмишдир. И. азәрб.-лар арасында кениш јајылмышды. И. гурашдырылмыш машынлар 18 әсрин 2-ҹи јарысындан тәтбиг олунур. И. тәбии (памбыг, јун, кәтан) вә кимјәви лифләр үчүн олуб, мүрәккәб һәндәси формалы узун, нисбәтән назик вә еластик полад *шпинделдир*. Әјирмә машынларында һалгавары вә сентрифугалы И.-лар, әјирмә-бурма машынларында ичибош И., бурма машынларында һалгавары И. вә икигат бурма үчүн И. вә с. кениш јајылмышдыр. Онларын әксәријјәти еластик өтүрмә васитәсилә (гајышла вә ја јасты гајтанла), бә'зиләри исә винтли чархларла фырладылыр. Кимјәви лифләрин әјирилмәсиндә И. јүксәктезликли електрик мүһәррики илә һәрәкәтә кәтирилир. И.-ин фырланма тезлији нөвүндән асылы олараг 2500-дән 16 000 *дөвр/дәг*-дәк вә даһа чохдур. Совет мүтәхәссисләри тәрәфиндән әјирмә-бурма машынлары үчүн һазырланмыш И. ики сапын әјрилмәси, бирләшдирилмәси, бурулмасы вә сарынмасы просесләринин бирҝә јеринә јетирилмәсинә имкан верир.

ИЈА—РСФСР Иркутск вил.-ндә чај. Уз. 486 *км*, һөвзәсинин саһ. 18,1 мин *км²*-дир. Шәрги Сајан д-рынын шм. јамаҹларындан башланыр. Братск су анбарынын Ока көрфәзинә төкүлүр. Әсасән јағыш сулары илә гидаланыр. Октјабрын ахырлары—нојабрын әввәлләриндән апрелин ахырларынадәк донмуш олур. Мүһүм голлары: Киреј, Икеј, Илир. Тулун ш. И. саһилиндәдир.

ИЈДӘ (Elaeagnus)—ијдә фәсиләсиндән јарпағытөкүлән вә ја һәмишәјашыл кол јахуд ағаҹ ҹинси. Һүнд. 4—8 *м*-дир. Ики, бә'зән бирҹинсијјәтли этирли чичәкләри (1—3 әдәд) јарпаг голтуғунда јерләшир. Мејвәси унлу чәјирдәкварыдыр. Асија, Ҹәнуби Авропа, Шимали Америка вә Австралијада битир; 40-дан чох нөвү мә'лумдур. ССРИ-дә 5, о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә 2 нөвү тәбии һалда јајылмышдыр, бир нечә нөвү исә беҹәрилир. Мејвәси јејилир вә дәрман биткиси кими ишләдилир. И. јашыллашдырмада вә мешә зоңасы салынмасында истифадә едилир. Тәркибиндә ашы маддәси вә ефир јағлары, китрә вардыр. Гијмәтли одунҹағындан истифадә олунур. Балверән биткидир.

ИЈЕРАРХИЈА (јун. hierarchia, hieros—мүгәддәс + archē—һакимијјәт)—бүтөв бир системин һиссәләринин, јахуд елементләринин јухарыдан ашағыја јерләшмәси. «И.» термининә илк дәфә 5 әсрин 2-ҹи јарысында Афина јепископу Диониси Јаланчы-Ареопакитин трактатларында раст кәлинмиш вә 19 әсрәдәк христиан килсәсинин гурулушуну характеризә етмәк үчүн истифадә едилмишдир. Сосиал елмләрдә И. әввәлләр антагонист ҹәмијјәтин (мәс., феодал И.-сы) синфи силк бөлкүсүнү тәсвир етмәк вә һакимијјәтин структуруну, хүсусилә бүрократијаны характеризә етмәк үчүн ишләдилирди. Мүасир буржуа социоложијасында ҹәмијјәт бәрабәрсизлијинин ифадәси олараг нүфуз И.-сына, сәрвәт И.-сына, һакимијјәт вә нәзарәт И.-сына чохлу тәдгигатлар һәср олунур.

ИЈЕРАРХИК ИДАРӘЕТМӘ ПРИНСИПИ (ИИП)—функсионал, тәшкилати, техники вә с. бахымдан чохсәвијјәли структура малик мүхтәлиф системләрдә (техники, игтисади, биоложи, иҹтимаи) елементләрин композисијасы вә гаршылыглы әлагәсинин анализ вә синтези принсипи. Ијерархик структурун фәргләндириҹи ҹәһәти ондадыр ки, систем ардыҹыл сурәтдә алт системләрә бөлүнүр вә бунларын арасында гаршылыглы асылылыг олур. Јухары сәвијјәдә олан идарәедиҹи апарат өз идарәедиҹи апаратлары олан бир чох алт системләри идарә едир. Һәр бир алт систем, өз нөвбәсиндә, мүвафиг идарәедиҹи апарата малик һиссәләрә бөлүнүр. Системин белә һиссәләрә бөлүнмәси сон елементар алт системин бөлүнмәсинин мәгсәдәујғун сајылмадығы вахтадәк давам едир. ИИП тәбиәтдә вә әмәли фәалијјәт саһәсиндә кениш јајылмышдыр. Инсан организминин һәр бир һүҹејрәсиндә кедән маддәләр мүбадиләсини бејин бирбаша идарә етмир. Һүҹејрәләрин һәјат фәалијјәти тамамилә автоном идарәетмә системләри илә—нүвәнин нуклеин туршусу васитәсилә тәнзим олунур. Бу идарәетмә системләри исә өз нөвбәсиндә бејиндә әлагәләндирилир.

ИИП-ли техники системләрә бирләшмиш енеркетика системләри, нәгл. системләри, мүасир һесаблајан електрон машынлары вә с. мисал ола биләр. ИИП-нин ашағыдакы саһәләри тәдгиг олунмушдур: ијерархик идарәетмә системинин (ИИС) структур анализи вә синтези; ИИС-дә идарәедиҹи тә'сирләрин оптимал координасијасы, ИИС-нин фәалијјәтинин оптималлашдырылмасы.

Азәрб.ССР-ин бир чох елми-тәдгигат мүәссисәси вә али мәктәбиндә бу саһәдә ишләр апарылыр. Владимир Илич ад. Јени Бакы Нефтајырма з-дунда автоматлашдырылмыш идарәетмә системинин әсасыны ИИП тәшкил едир. Белә систем 4 сәвијјәли ијерархик гурулуша маликдир. Ајры-ајры сәвијјәләрдә з-дун оптимал планлашдырылмасы, оператив идарә олунмасы, истеһсал просесләринин оптимал идарә олунмасы вә параметрләрин автоматик тәнзим едилмәси мәсәләләри һәлл олунур. Бу систем 1975-ҹи илдә истеһсалатда тәтбиг олунмушдур. 1971 илдә ИИС-ләринә һәср олунмуш Үмумдүнја симпозиуму Бакыда кечирилмишдир.

Әд.: К у х т е н к о А. И., О теории сложных систем с иерархической структурой управления, в кн.: Сложные системы управления, Киев, 1966; М е с а р о в и ч М., М а к о Д., Т а к а х а р а И., Теория иерархических многоуровневых систем, пер. с англ., Киев, 1973; А б д у л л а е в А. А., А л и е в Р. А., У л а н о в Г. М., Принципы построения автоматизированных систем управления промышленными предприятиями, М., 1975.

ИЈЕРИХОН (гәдим јәһуди дилиндә Ерихо, јун. erichō)—Фәләстиндә (индики Иорданија әразисиндә) ән гәдим шәһәрләрдән (галыглары Гүдсдән 22 *км* шм.-ш.-дәдир; индики Тәлл әс-Султан) бири. И. һаггында Библијада мә'лумат вар. И.-ун јериндә ән гәдим мәскән е.ә. 7—6-ҹы миниликләрә аиддир. Зәнкин аваданлыглы вә коллектив дәфн сәрдабалары И.-ун чичәкләнмә дөврүнә (е.ә. 18—16 әсрләр) аиддир. Е.ә. 2-ҹи

миниллијин ахырларында И. јәһуди тајфаларынын Фәләстинә басгыны нәтиҹәсиндә дағыдылмышды. Е.ә. 9 әсрин орталарында И. гисмән бәрпа едилмиш, 7—6 әсрләрдә әввәлки әһәмијјәтини итирмишди. Рома дөврүндә (ерамызын 1 әсри) И. әввәлки јериндән бир гәдәр ҹ.-г.-дә еллин-Рома планы әсасында јенидән тикилмишди. Көһнә шәһәр јери некропола чеврилмишдир.

Әд.: Массон В. М., Докерамический неолит Иерихона, «Советская археология», 1958, № 3.

ИЈЕШ (Illyés) Дјула (д. 2.11.1902, Ратсегреш к.)—мачар шаири, насир, драматург. Кошут ад. мүкафат (1950, 1952) вә МачХР Дөвләт мүкафаты лауреаты (1970). Әсәрләриндә халгына мәһәббәт, һуманист идејалар тәрәннүм олунур. «Ағыр торпаг» (1928), «Бичилмиш чәркәләр» (1930), «Харабалыгда низам» (1937), «Дик бахмаг» (1947), «Јени ше'рләр» (1961) ше'р китаблары, «Пуштанын адамлары» (1936) романы, «Ики киши» (1950) ссенариси, «Озоранын тимсалы» (1953), «Мүдрик ағаҹда» (1971), «Гардашлар» (1972) драмлары вә с. әсәрләрин мүәллифидир. Совет јазычыларынын 1-ҹи гурултајында (1934) иштирак етмишдир. «Русија» (1935) китабында өлкәмиздә социализм гуруҹулуғундан данышылыр. «Дәјүшчү кими», «Тахтапушчулар» ше'рләри Азәрб. дилинә тәрҹүмә олунмушдур.

Әсәрләри: Избранное, М., 1975; В ладье Харона, или Симптомы старости. Роман-эссе, «Иностранная литература», 1977, № 5—6; Избр. лирика, М., 1979.

ИЈИРМИ АЛТЫ БАКЫ КОМИССАРЫ—бах *Бакы комиссарлары.*

ИЈИРМИ АЛТЫ БАКЫ КОМИССАРЫ—Азәрб.ССР Нефтчала р-нунда шәһәр типли гәсәбә. И.А.Б.К. гәс. советлијинин мәркәзи. Д.ј. ст. (Нефтчала). Р-н мәркәзиндән 8 *км* ҹ.-г.-дә, Салјан—Нефтчала шосе јолу кәнарында, Хәзәр дәнизиндән 3 *км* аралы, Салјан дүзүндәдир. 2 јод-бром, асфалт з-длары, 2 орта мәктәб, 2 клуб, 2 китабхана, 3 тибб мәнтәгәси, ушаг бағчасы вә көрпәләр еви, телефон ст. вар.

ИЈИРМИ АЛТЫ БАКЫ КОМИССАРЫ АДЫНА НЕФТ ВӘ ГАЗЧЫХАРМА ИДАРӘСИ (1971 илләдәк Ијирми алты Бакы Комиссары ад. Нефт Мә'дәнләри Идарәси)—Азәрб.ССР нефт вә газчыхарма сәнајеси мүәссисәси. Абшерон ј-а-ндадыр. *Азәрнефт* Истеһсал Бирлијинә дахилдир. 4 нефт вә газчыхарма сехи вар. *Бибиһејбәт нефт јатағында* нефт вә газ чыхарыр. Бурада әл илә нефт гујулары газылмасы вә нефт чыхарылмасы та гәдимдән мә'лумдур. 1825 илдә 17 нефт гујусу олмушдур. 1847 илдә техники үсулла нефт гујусу газылмасына тәшәббүс көстәрилмиш, лакин бу иш 1871 илдә нәтиҹәләнмишдир. 1873 илдән башлајараг сәнаје үсулу илә нефт чыхарылыр. 1913 илдә Бибиһејбәтдә 1605 мин *т* нефт чыхарылмышдыр. Азәрб.-да Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра идарәдә јенидәнгурма ишләри апарылмыш, «*Илич бухтасы*» јарадылмышдыр. 1941—45 илләрдә идарәнин чыхардығы 15,3 млн. *т* нефтин 11,3 млн. *т*-уну «Илич бухтасы» вермишди. Азәрб.ССР-дә гујулары *маили газылма* үсулу илк дәфә бу идарәдә тәтбиг едилмишдир. Идарәнин гујуларына нәзарәтдә телемеханика гурғуларындан истифадә едилир. НГЧИ 1959—78 илләрдә 21 дәфә Үмумиттифаг социализм јарышынын галиби олмушдур. Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

ИЈИРМИ АЛТЫ ДӨВЛӘТИН БӘЈАННАМӘСИ (1942), Вашингтон бәјаннамәси (1942)—јанварын 1-дә Вашингтонда *антиһитлер коалисијасынын* иштиракчысы олан дөвләтләрин нүмајәндәләри имзаламышдыр. Бәјаннамәдә көстәрилирди ки, дүшмән үзәриндә гәләбә «...һәјатын, азадлығын, истиглалијјәт вә дин азадлығынын горунмасы, инсан һүгугларынын вә әдаләтин мүһафизәси үчүн» зәруридир. Бәјаннамәни имзалајан дөвләтләр бүтүн һәрби вә игтисади еһтијатларыны онлара мүһарибә апаран Үчләр пакты [бах *Берлин пакты* (*1940*)] иштиракчыларына вә онлара гошулмуш дөвләтләрә гаршы јөнәлтмәк, бир-бири илә әмәкдашлыг етмәк, дүшмән дөвләтләрлә сепарат барышыг, јахуд сүлһ имзаламамаг барәдә өһдәлик көтүрдүләр. Бәјаннамәни имзалајан вә сонрадан она гошулан дөвләтләр *Бирләшмиш Милләтләр* адыны алды. Бәјаннамә антиһитлер коалисијасынын мөһкәмләнмәсинә көмәк етди.

Әд.: Исраэлян В. Л., Антигитлеровская коалиция (1941—1945), М., 1964; Бережков В. М., Рождение коалиции, М., 1975.

ИЈИРМИ БИР АЗӘР МЕДАЛЫ—*Ијирми бир азәр һәрәкатынын* фәал иштиракчыларыны тәлтиф етмәк үчүн 1946 ил февралын 6-да *Азәрбајҹан Милли Һөкумәти* тәрәфиндән тә'сис олунмуш медал. Тәбриз сәнәткарлары И.б.а. м.-ны мисдән дүзәлтмишдиләр. 20 мин нәфәрдән чох һәрәкат иштиракчысы медалла тәлтиф олунмушду.

ИЈИРМИ БИР АЗӘР ҺӘРӘКАТЫ—Ҹәнуби Азәрб.-да 1941 илин сентјабрындан 1946 ил декабрын сонунадәк давам етмиш милли азадлыг вә демократик һәрәкат. *Азәрбајҹан Демократ Фиргәсинин* (АДФ) рәһбәрлији алтында Иран тәгвими илә 1324 ил азәр ајынын 21-дә (1945 ил 12 декабр) Ҹәнуби Азәрб.-да халг һакимијјәти јарандығы үчүн һәрәкат И.б.а.һ. ады илә мәшһур олмушдур. И.б.а.һ. Икинҹи дүнја мүһарибәсиндә ССРИ-нин тарихи гәләбәси вә Иранда демократик һәрәкатын јүксәлиши шәраитиндә башланмышды. И.б.а.һ. Үмумиран сијаси, игтисади вә иҹтимаи зәмининдә јаранса да, Ҹәнуби Азәрб.-ын өзүнәмәхсус хүсусијјәтләрини (Иранда азәрб.-ларын милли һүгугларынын тапдаланмасы, кәндлиләрлә ири мүлкәдарлар арасында мүбаризәнин сон дәрәҹә кәскинләшмәси, Азәрб.-да ингилаби ән'әнәләрин даһа гүвлү олмасы вә с.) экс етдирирди. И.б.а.һ.-нын һәрәкәтверичи гүввәләри фәһлә синфи вә кәндлиләр иди. Сәнәткарларын хејли һиссәси мүтәрәгги зијалылар, милли буржуазија нүмајәндәләри, хырда мүлкәдарлар вә бә'зи руһанилəр дә һәрәката гошулмушдулар. И.б.а.һ.-нын иҹтимаи-тәшкилати әсасыны АДФ, Азәрб. Фәһлә Һәмкарлар Иттифагы, Демократ Ҹаванлар Тәшкилаты, Гадынлар тәшкилаты, Азәрб. Халг Конгреси, *Азәрбајҹан Милли Мәҹлиси* (АММ), *Азәрбајҹан Милли Һөкумәти* вә Азәрб. Әјаләт Әнҹүмәни тәшкил едирди. Һәрәкат гаршысында Азәрб.-а Иран дахилиндә мухтаријјәт верилмәсинә наил олмаг, үмуми бәсвермә јолу илә һәгиги халг демократик һөкумәти јаратмаг, Азәрб.-ын сијаси, иҹтимаи вә мәдәни һәјатыны демократик әсасларла јенидән гурмаг вә с. вәзифәләр дурурду. АДФ-нин рәһбәрлији илә һәрәкатын кедишиндә јаранмыш халг силаһлы гүввәләри—фәдаи дәстәләри Азәрб.-ы Иран иртиҹачы һөкумәтинин вә мүлкәдарларын силаһлы гүввәләриндән азад етди. И.б.а.һ. дөврүндә демократик вә азад сечки јолу илә халг һакимијјәти органлары—АММ, вил., маһал вә кәнд әнҹүмәнләри јарадылды; шәһәр әнҹүмәнләри сечилди. Гадынлара сечки һүгугу верилди. АММ Азәрб. Милли Һөкумәтинин тәркибини тәсдиг етди. Халг гошунлары јарадылды. Дөвләтә вә ири мүлкәдарлара мәхсус торпаглар әвәзсиз олараг кәндлиләрә пајланды. Мүтәрәгги әмәк гануну верилди, 8 саатлыг иш күнү, иҹтимаи сығорта тәтбиг едилди. Бүтүн тәбии сәрвәтләр халгын мүлкијјәти е'лан едилди. Азәрб. дили дөвләт дили е'лан олунду; мәктәбләрдә тәһсил Азәрб. дилиндә апарылды. Тәбриздә ун-т, театр, филармонија, инҹәсәнәт музеји вә с. ачылды. Мәктәбјашлы ушаглар үчүн иҹбари тәһсил һәјата кечирилмәјә башланды. Азәрб.-да јашајан ермәни, ајсору (ассуријалы) вә б. халглар өз милли дилләриндә маариф, мәдәнијјәт вә мәтбуатларыны инкишаф етдирмәк имканы тапдылар. 1946 ил ијунун 13-дә Иран дөвләти Азәрб. нүмајәндәләри илә мүгавилә бағлајараг, һәјата кечирилмиш демократик ислаһатлары рәсмән таныды; Иранда мәҹлис вә әнҹүмәнләрә демократик сечкиләр кечирәҹәјини вә'д етди. Лакин 1946 илин пајызында Иран һөкумәти АБШ вә Инкилтәрә империалист даирәләринин билавасит тәһрик вә көмәји илә Азәрб.-а һүҹум етди; И.б.а.һ. 1946 илин сонунда амансызлыгла јатырылды. Буна бахмајараг И.б.а.һ. Иранда иртиҹанын вә империализмин һөкмранлығыны әсаслы сурәтдә зәифләтди, Јахын вә Орта Шәрг өлкәләринә ингилабиләшдириҹи тә'сир көстәрди.

Әд.: Гулијев Ә., Ҹәнуби Азәрбајҹанда милли азадлыг вә демократик һәрәкат тарихиндән (1941—1946-чы илләр), Азәрб.ССР ЕА Тарих вә Фәлсәфә Институтунун Әсәрләри, ҹ. 4, 1954; Ибрагимов М., О демократическом движении в Южном Азербайджане в 1945—1946 гг., Б., 1948; История Ирана, М., 1977.

ИЈИРМИ ИКИ БОЛШЕВИКИН МҮШАВИРӘСИ—1904 ил ијулун 30-у—августун 1-дә (12—14-дә) Ҹеневрә јахынлығында В. И. Ленинин тәшәббүсү илә кечирилмишдир. Мүшавирәдә В. И. Ленин, В. Д. Бонч-Брујевич, В. М. Величкина, Н. К. Крупскаја, И. Х. Лалајантс, М. С. Олмински, Л. А. Фотијева вә б. (ҹәми 19 нәфәр) иштирак едирди; сонрадан мүшавирәнин гәрарларына даһа 3 нәфәр—В. В. Воровски, Р. С. Землјачка, А. В. Луначарски дә гошулду. Мүшавирә меншевикләрин позуҹулуг вә тәфригәчилик фәалијјәти нәтиҹәсиндә РСДФП-дә јаранмыш бөһран мәсәләсини музакирә етди. Партијанын 3-ҹү гурултајынын чағырылмасы уғрунда мүбаризәнин мүһүм мәрһәләси олан бу мүшавирәдә В. И. Ленинин јаздығы «Партијаја» мүраҹиәтнамәси гәбул олунду. Мүраҹиәтнамәдә партија бөһранынын јаранма сәбәбләри тәһлил едилир вә ондан чыхыш јоллары көстәрилирди. Гурул-

таја әмәли һазырлыг үчүн Русијада болшевик мәркәзи—*Чохлуг комитәләри бүросу* јаратмаг гәрара алынды. В. И. Ленинин тапшырығы илә 1904 илин сентјабрында Загафгазијаја кәлән Р. С. Землјачка Бакы, Тифлис, Кутаиси вә Батумда ичласлар кечириб, јерли партија комитәләрини мүрачиәтнамә вә мүшавирәнин гәрарлары илә таныш етди. Гафгаз болшевикләри мүрачиәтнамәни јекдилликлә бәјәнди, ону 3-чү гурултајын чағырылмасы уғрунда мүбаризәнин әмәли програмы кими гәбул етди.

ИЈИРМИ СӘККИЗ АПРЕЛ (1920)—Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәси вә Азәрбајчан Совет Сосиалист Республикасынын е'лан едилмәси күнү. Мүвәггәти Ингилаб Комитәсинин ичласында Азәрб.ССР ХКС-нин биринчи һеј'әти тәшкил едилди: Н. Нәриманов (сәдр), Ч. Илдырым, Һ. Султанов, Ә. Һ. Гарајев, Г. Мусабәјов, М. Д. Һүсејнов, Д. Бүнјадзадә, Ч. Вәзиров, А. Әлимов; һәмчинин Ә. Һ. Гарајевин сәдрлији илә Бакы Ингилаб Комитәси јарадылды. Апрелин 28-дә АК(б)П МК-сы вә XI Гызыл Ордунун ҺИШ-и В. И. Ленинә хүсуси телеграмла Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәси һаггында мә'лумат вердиләр. Ертәси күнү В. И. Ленин Москвада шүшә-чини истеһсалы фәһләләринин Үмумрусија гурултајында чыхыш едәрәк демишди: «...Дүнән Бакыдан алдығымыз бир хәбәр көстәрир ки, ... Бакы пролетарияты һакимијјәти өз әлинә алмыш... Инди бизим бүтүн сәнајемизи чанландыра биләчәк бир игтисади базамыз вардыр» (В. И. Ленин Азәрбајчан һаггында, Б., 1970, сәһ. 168). 28 апрел Азәрб. халгына әсл ичтимаи вә милли азадлыг кәтирди, ону өз әразисинин вә сәрвәтләринин там һүгуглу саһиби етди, Азәрб. зәһмәткешләри гаршысында јени дөврүн—сосиализм гуручулуғунун башланғычыны гојду. 28 апрел һәр ил Азәрб.ССР-дә Совет һакимијјәти илдөнүмү кими бајрам едилир.

ИЈИРМИ СӘККИЗ АПРЕЛ—Азәрб. ССР Јевлах р-нунда шәһәр типли гәсәбә. И.С.А. гәс. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 15 *км* г.-дә, Бакы—Газах шосе јолу кәнарында, Гарабағ дүзүндәдир. Дәмир-бетон мә'мулатлары з-ду, машын-мелиорасија ст., сәнаје комбинаты, 2 орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, клуб, 2 китабхана, хәстәхана, 2 ушаг бағчасы, тибб мәнтәгәси вар. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

ИЈИРМИБЕШМИНЧИЛӘР — 1930 илин әввәлләриндә, к.т.-нын елликлә коллективләшмәси дөврүндә партијанын чағырышы илә тәсәррүфат-тәшкилат иши үчүн өлкәнин ири сәнаје мәркәзләриндән к-злара көнүллү кетмиш габагчыл фәһләләр. ҮИК(б)П МК-нын нојабр (1929) пленуму кифајәт гәдәр тәшкилат-сијаси тәчрүбәси олан 25 мин нәфәр фәһләни к-зларда вә МТС-ләрдә ишләмәк үчүн кәндә көндәрмәји гәрара алды. ССРИ үзрә 27 519 нәфәр сечилиб кәндә даими ишә көндәрилди. Онлардан 69,9%-и коммунист, 8,6%-и комсомолчу, 21,5%-и битәрәф иди. И. кәндә кетмәздән әввәл 2 һәфтәлик курсларда к-з гуручулуғу мәсәләләрини өјрәнирдиләр. Бакыдан кәндә көндәрилән 477 нәфәр ијирмибешминчидән 277-си нефтчи иди. И.-дән 293 нәфәри Азәрб. маһалларына, 184 нәфәри Күрчүстан (23), Ермәнистан (12), Татарыстан (55), Шимали Гафгаз (49), Орта Волга (34) вә Дағыстана (11) көндәрилмишди. Азәрб. кәндиндә И.-дән 123 нәфәри к-з сәдри сечилмишди. 1930 ил ијулун 20-дәк к-злара дахил олмуш 41 685 кәндли тәсәррүфатындан 17 153-ү И.-ин рәһбәрлик етдикләри к-зларда иди. И.-ин к-злара көндәрилмәси Бакы фәһләләри илә Азәрб.-ын зәһмәткеш кәндлиләринин иттифагынын даһа да мөһкәмләнмәсинә көмәк етди, кәнддә фәһлә синфинин рәһбәр ролуну артырды. Чоху кәнддә даими ишдә галан И. партијанын гаршыја гојдуғу вәзифәни шәрәфлә јеринә јетирдиләр. И.-ин образы бәдии әдәбијјатда әксини тапмышдыр.

Әд.: Сов.ИКП гурултајлары, конфранслары вә МК пленумларынын гәтнамә вә гәрарлары, һ. 2, Б., 1954; Гурбанов Б. С., Азәрбајчан кәндиндә колхоз гурулушунун гәләбәсиндә Бакы фәһләләринин ролу, «Азәрбајчан ССР-ин 40 иллији» китабында, Б., 1960; јенә онун, Бакы фәһләләринин Азәрбајчан кәндинә һамилик көмәји (1923—1934-чү илләр), Б., 1960; Селунская В. М., Рабочие-двадцатипятитысячники, М., 1964.

ИЈНӘ—тикиш истеһсалаты, тәбабәт вә с.-дә кениш истифадә олунан детал. Тикиш ијнәси 2 нөв олур: машын И.-си вә әл И.-си. Машын И.-си, адәтән, силиндрик (диаметри 0,25—4 *мм*), учу исә конусвары олур. И.-ләр диаметринә көрә нөмрәләниб *мм*-ин 1/100 һиссәләри илә ифадә олунур. Граммофон И.-си граммофон валы чығырларында һәрәкәт едән *адаптерин* әсас елементләриндән биридир; даими граммофон И.-си корунд вә ја алмаздан һазырланыр. Гравүра И.-си тахта дәстәкли полад милдир. Бунлардан әлавә тибб ијнәси, трикотаж И.-си вә с.-дән дә кениш истифадә олунур.

ИЈНӘ БУРНУ, Агулјаш (Agulhas)—Африканын ән ч. гуртарачағы (34°52′ ч.е. вә 19°59′ ш.у.). Үмид бурнундан 155 *км* ч.-ш.-дә, ЧАР әразисиндәдир. Ады, јахынлығында (дәниздә) магнит аномалијасынын мүшаһидә едилмәси илә әлагәдар верилмишдир (португалча agulha—ијнә, бурада—компасын магнит әгрәби).

ИЈНӘ БУРНУ АХЫНЫ, Агулјаш ахыны—Һинд океанында, Африканын ч.-ш. саһилләриндә исти ахын. Мозамбик вә Мадагаскар ахынларынын говушмасындан әмәлә кәлир. Сүр'әти 2,7—3,7 *км/саатдыр*. 38° ч.е. јахынлығында, сојуг Гәрб күләкләри ахыны илә бирләшир. Сујун темп-ру февралда 27-дән (шм.-да) 20°С-јә (ч.-да), августда мүвафиг олараг 22-дән 16°С-јә гәдәрдир. Дузлулуғу 35,5‰-дир.

ИЈНӘБАЛЫГЛАР (Syngnathus)—дәниз ијнәкимиләри фәсиләсиндән балыг чинси. Бәдәни 6 вә 7 тилли назик, узунсов (40 *см*-дәк) олуб, үзәри сүмүк лөвһәчикли бүтөв зиреһлә өртүлүдүр. Бурну бору шәклиндә дартылмышдыр; ағзы кичик, дишләри вә гарын үзкәчләри јохдур; гујруг үзкәчи чох кичикдир. Еркәкләрин гарын вә ја гујруг һиссәсиндә хүсуси чыхарычы камера вар; дишиси чохалма дөврүндә күрүсүнү бу бошлуға төкүр, күрүнүн харичи мүһитлә әлагәси кәсилир вә еркәк фәрдин ганындакы оксикен һесабына инкишаф едир. И.-ын тропик вә субтропик дәнизләрдә 50-дәк, ССРИ-дә 10-а јахын нөвү, о чүмләдән Азәрб. ССР-дә 1 јарымнөвү—Хәзәр ијнәбалығы вар.

ИЈНӘВУРМА—бах *Инјексија*.

ИЈНӘЈАРПАГ—бир чох ијнәјарпаглы ағачын, јахуд кол биткисинин јарпағы. Ијнәшәкилли, 3—4 тилли, пулчугвары олуб, нөвбәли, гаршылыглы вә дәстә илә дүзүлүр. Адәтән, бир нечә ил будагларда галыр. Бә'зи нөвләрдә исә (мәс., гара шамда) һәр ил төкүлүр. Сојуға, истијә вә күчлү күләкләрә давамлыдыр. Һәр И.-да, адәтән, 1—2 өтүрүчү лиф топасы олур. И. һаванын микрофлорасына тә'сир едән фитонсидләр ифраз едир. Бә'зи чинсләрин И.-ындан ағ шам јағы вә б. јағлар, витаминләр, И. уну (шам, күкнар) алмаг үчүн истифадә едилир.

ИЈНӘЈАРПАГЛЫЛАР (Coniferae вә ја Pinidae)—чылпагтохумлу биткиләрин ән кениш јајылмыш јарымсинфи. Тохумлу биткиләрин Даш Көмүр дөврүндә мејдана кәлмиш гәдим групудур. Бә'зи фәсиләләринин галыглары јалныз газынты һалында мә'лумдур. 8 фәсиләјә (55 чинсә) дахил олан 600, ССРИ-дә 50, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 9 (2 шам, 6 ардыч, 1 гарачөһрә) нөвү јајылмышдыр. Һәмишәјашыл, бә'зән јарпағытөкүлән ағач, надир һалда коллардыр. Әксәријјәтиндә *микориза* мүшаһидә едилир. Јарпаглары отураг ијнәвары, пулчугвары, бә'зән лөвһәли-лансетвары вә с. олур. Стробилләри (кенератив орган) ајрычинсијјәтлидир. Күләклә тозланыр. Тозландыгдан сонра ендоспермлә тәчһиз олунмуш рүшејм инкишаф едир. Тохумларын гурулуш вә формасы мүхтәлифдир. И. Јер күрәсинин, хүсусән Аврасија вә Шимали Американын битки өртүјүнүн әсасыны тәшкил едир. И.-ын х.т.-нда бөјүк әһәмијјәти вар. Одунчағындан тикинти материалы кими истифадә едилир, кағыз-селлүлоз, канифол, скипидар, ашы маддәләри вә с., бә'зи И.-ын тохумундан јағ алыныр. Гијмәтли декоратив биткиләрдир.

ИЈНӘЛӘМӘ МҮАЛИЧӘСИ—бах *Рефлексотерапија*.

ИЈНӘЧӘЛӘР (Odonata)—јыртычы һәшәрат дәстәси. Сыхторлу 2 чүт ганады олур. Јахшы учур. Башы һәрәкәтли, көзләри иридир. Ганады 10—94 *мм*, гарынчығы 14—120 *мм* уз.-дадыр. Һәшәраты һавада тутмагла гидаланыр. Ағчаганады, һүнүнү вә б. зәрәрли һәшәраты мәһв етмәклә хејир, ев гушларынын протогонимоз хәстәлијини јајмагла зәрәр верир. И. јајда чүтләширләр. Јумуртасыны суја вә ја су биткиләри үзәринә, бә'зән дә нәм торпаға гојур. Суда инкишаф едән сүрфәси гәлсәмә илә тәнәффүс едир. Чох узанмыш алт додағы овуну тутмаг үчүндүр. И.-ин сүрфәси дә јыртычыдыр; су һәшәратларынын сүрфәләри илә гидаланыр, өзү исә ејни заманда балыглар үчүн јемдир. Әксәријјәти тропик вә рүтубәтли субтропикләрдә јајылмышдыр; 4500-дән чох, ССРИ-дә (гураг јерләрдән башга) 165 нөвү мә'лумдур.

ИЈРӘНЧӘЛӘР (Podicipediformes)—су гушлары дәстәси. Бәдәнинин уз. 23—60 *см*-дир. Ганадлары гыса, ләләји сых, бели түнд, гарны ағ, бә'зән боз вә ја күрән олур. Бармагларында үзмә пәрдәси вар. Јахшы үзүр вә суја чумур, пис кәзир. Әти јејилмир (ады да бурадандыр). Кениш јајылмышдыр (јалныз гүтб өлкәләриндә вә бә'зи океан а-рында јохдур). Шимал вил.-ләриндә көчәридир; чох вахт дәнизләрин саһи-

линдә гышлајыр. Фәсиләнин 4 чинсә аид 20 нөвү вар. ССРИ-дә, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 5 нөвү—ири И., бозјанаг И., гырмызыбојун И., гарабојун И., хырда И. јајылмышдыр. Ширинсу һөвзәләриндә, әсасән, көлләрдә дүзәлтдији јуваја 2—8 јумурта гојур. 20—25 күн күрт јатыр. Әсасән, хырда балыгларла, су онурғасызлары вә с. илә гидаланыр.

ИЈУЛ (лат. Julius)—*Григори тәгвиминдә* илин једдинчи ајы (31 күн). Јули Сезарын шәрәфинә адландырылмышдыр.

ИЈУЛ БӨҺРАНЫ (1917)—бах *Ијул күнләри (1917)*.

ИЈУЛ ИНГИЛАБЫ (1830), Франсада— Бурбонлар монархијасыны ләғв етмиш буржуа ингилабы. Либерал буржуазија нүмајәндәләринин әксәријјәт тәшкил етдији депутатлар палатасынын бурахылмасы, сечки һүгугунун торпаг сензи илә мәһдудлашдырылмасы, мүтәрәгги мәтбуата гаршы чәза тәдбирләринин күчләндирилмәсинә даир 1830 ил 26 ијул тарихли крал ордонанслары (фәрманлары) ингилаба биласитә сәбәб олду. Ијулун 27-дә Парисдә күтләви силаһлы үсјан башланды (әсас һәрәкәтверичи гүввәси хырда вә орта буржуазија вә зијалыларын габагчыл һиссәси тәрәфиндән мүдафиә олунан фәһлә вә сәнәткарлар иди). Ијулун 29-да үсјанчылар Түилри сарајыны вә дикәр һөкумәт биналарыны тутдулар. Крал гошунлары Париси тәрк етмәјә мәчбур олду, бир сыра полклар халгын тәрәфинә кечди. Әјаләт шәһәрләриндәки ингилаби чыхышлар да мүвәффәгијјәтлә нәтичәләнди. Лакин хырда буржуа демократијасынын зәифлији вә фәһлә синфинин гејри-мүтәшәккиллији үзүндән ири буржуазија халгын гәләбәсиндән өз хејринә истифадә едәрәк ингилабын дәринләшмәсинә имкан вермәди. *Орлеанчыларын* әксәријјәт тәшкил етдији депутатлар палатасы тахт-тачы ири банкирләрлә сых әлагәдар *Луи Филиппә* верди. Олдугча мәһдуд сијаси нәтичәләринә бахмајараг И.и. бөјүк мүтәрәгги әһәмијјәтә малик олуб задәкан аристократијасынын сијаси ағалығыны девирди, һакимијјәт гәти олараг буржуазијанын әлинә кечди; Франсада буржуа монархијасы бәргәрар олду. И.и. мүртәче «*Мүгәддәс иттифаг*» системинә чидди зәрбә ендирди.

ИЈУЛ КҮНЛӘРИ (1917), ијул бөһраны—халг күтләсинин сүлһ вә Совет һакимијјәти уғрунда мүбаризәси илә Мүвәггәти һөкумәтин империалист сијасәтинин барышмаз зиддијјәти нәтичәсиндә Русијада јаранмыш үчүнчү (апрел вә ијундан сонра) сијаси бөһран; үмуммилли бөһранын јетишмәсиндә јени мүһүм мәрһәлә. Чәбһәләрдә ијун һүчумларынын боша чыхмасы вә ингилаби орду һиссәләринин бурахылмасы бөһран үчүн бәһанә олду. Кадетләр ијулун 2(15)-дә һөкумәтдән чыхдылар. Һөкумәт бөһраны сијаси вәзијјәти кәркинләшдирди. Петроградын Выборғ р-нунда кортәбии чыхышлар башланды. Болшевикләр, есер-меншевик тә'сириндәки ордунун вә әјаләтләрин чыхыша гошулмајачагларыны нәзәрә алараг, бу һазырлыгсыз нүмајишә разы олмадылар. Лакин күтләни сахламаг мүмкүн дејилди. Ијулун 3(16)-дә ахшам Москва, Гренадер вә с. полкларын әскәрләри «Рәдд олсун 10 капиталист назир!», «Рәдд олсун Мүвәггәти һөкумәт!», «Бүтүн һакимијјәт фәһлә вә әскәр депутатлары Советинә!» шүарлары илә силаһлы нүмајишә чыхдылар. Бир чох мүәссисәнин фәһләләри дә онлара гошулду. Партија МК-сы Петроград Комитәси вә орду тәшкилатлары илә бирликдә вәзијјәти мүзакирә етди. Һәрәката башчылыг едиб, ону мүтәшәккил динч нүмајишә чевирмәк гәрара алынды. Ијулун 4(17)-дә 500 мин фәһлә, әскәр вә матрос «Бүтүн һакимијјәт Советләрә!» шүары алтында нүмајишә башлады. В. И. Ленин нүмајишчиләри мөһкәм вә сајыг олмаға чағырды. Ијулун 4-дә һәлә һакимијјәтин динч јолла Советләрә кечмәси, рус ингилабынын динч јолла инкишафы мүмкүн иди. Лакин есер-меншевик МИК-и нүмајишчиләрин тәләбиндән бојун гачырды. Һәрби органлар нүмајишчиләрә гаршы орду көндәрди. Петроградын бир сыра јериндә нүмајиш күлләбаран едилди. Јүзләрлә өлән вә јараланан олду. В. И. Ленин ијулун 3—5-дәки һадисәләри бүтүн ингилабын дөнүш нөгтәси адландырмышды (бах Әсәрләри, ч. 25, сәһ. 330). Нүмајишин давам етдирилмәси әксингилабын хејринә оларды вә РСДФ(б)П МК ијулун 5(18)-дә онун дајандырылмасы һаггында гәрар верди. МИК-ин сазишчи рәһбәрләри исә һөкумәтин ингилаби күтләјә гаршы чәза тәдбирләрини мүдафиә етди. Ијулун 6(19)-да В. И. Ленинин һәбс олунмасы барәдә әмр верилди. Партија рәһбәрини кизләтди. Һөкумәт нүмајишдә иштирак едән һәрби һиссәләри дағытмаг һаггында гәрар чыхарды. Чәбһәдән әлавә гошун кәтирилди.

Ијулун 5(18)-дә Бакы Фәһлә вә Һәрби Депутатлары Совети ијул һадисәләрини мүзакирә етди. Болшевикләрин чидди мүгавимәтинә бахмајараг, Советин сазишчиләрин тә'сири алтында олан әксәријјәти МИК-ин ингилабы писләјән гәрарына тәрәфдар чыхды. Лакин Бакы болшевикләри митинг вә јығынчагларда, мүрачиәтнамәләрдә зәһмәткешләри әксингилабын фитнәләринә ујмамаға, болшевикләр әтрафында сых бирләшмәјә чағырырдылар. «Һүммәт»ин үзвү олан фәһләләр Балаханыда М. Ајдынбәјов вә Б. Әфәндијевин рәһбәрлији алтында кечирилән јығынчагда буржуа гәзетләринин В. И. Ленинә гаршы башладыглары бөһтан кампанијасына сон гојулмасыны тәләб едирдиләр.

Баш назир К. Д. Лвовун исте'фасы илә һөкумәт бөһраны дәринләшди. А. Ф. *Керенски* ијулун 24 (августун 6-сы)-дә јени коалисион һөкумәт тәшкил етди. Советләрин есер-меншевик МИК-и ону «ингилабы хилас едән һөкумәт» кими таныды. *Икиһакимијјәтлик* гуртарды. Есер-меншевик Советләри һакимијјәтдән мәһрум олуб, буржуа һөкумәтинин әлавәсинә чеврилди. Пролетариат һакимијјәти инди јалныз силаһлы үсјан васитәси илә әлә ала биләрди. Буна көрә дә В. И. Ленинин тәклифи илә «Бүтүн һакимијјәт Советләрә!» шүары мүвәггәти олараг көтүрүлдү. В. И. Ленин ијул бөһраны һаггында јазмышдыр: «...бөһран мүддәтиндә һәрәкат өз формасы е'тибарилә нүмајишдән ибарәт иди... Лакин... бу ади бир нүмајиш дејилди, бу, нүмајишдән хејли бөјүк вә ингилабдан кичик бир шеј иди. Бу, ингилаб вә әксингилабын бирликдә партлајышы иди...» (Әсәрләри, ч. 25, сәһ. 173). И.к. өлкәдә зиддијјәтләри даһа да кәскинләшдирди. Сосиалист ингилабынын динч јолла гәләбәси имканы арадан чыхды, силаһлы үсјан лабүдләшди.

Әд.: Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, һ. 1, сәһ. 160); Ибраһимов З., В. И. Ленин вә Азәрбајчанда сосиалист ингилабынын гәләбәси, Б., 1970; Знаменский О. Н., Июльский кризис 1917 г., М.—Л., 1964; Совокин А. М., На путях к Октябрю. Проблемы мирной и вооруженной борьбы за власть Советов, М., 1977.

ИЈУЛ МАНИФЕСТИ (1944)—Халг Полшасынын илк дөвләт сәнәди; ијулун 22-дә Хелм ш.-ндә Полша Милли Азадлыг Комитәси (ПМАК) гәбул етмишдир; дөвләт һакимијјәтинин зәһмәткешләрин әлинә кечдијини, 1935 ил мүртәче конститусијасынын, алман-фашист ишғалчыларынын вердикләри бүтүн ганунларын ләғв едилдијини, демократик азадлыг вә бүтүн вәтәндашларын бәрабәрлији әсасында Полша дөвләтинин бәрпа олундуғуну е'лан етди. И.м. полјак халгыны өлкәни алман-фашист ишғалчыларындан тамамилә азад етмәјә вә Совет Ордусу илә биркә фәалијјәт көстәрмәјә чағырды. И.м.-ндә гејд олунурду ки, Совет—Полша сәрһәд мәсәләси Полша торпагларынын Полшаја, Украјна торпагларынын Совет Украјнасына, Белорусија торпагларынын Совет Белорусијасына вә Литва торпагларынын Совет Литвасына верилмәси принсипи әсасында һәлл едиләчәкдир.

ИЈУЛ МОНАРХИЈАСЫ—Франса тарихиндә Реставрасија режиминә сон гојмуш *Ијул ингилабындан* (*1830*) Икинчи респ.-нын јарадылмасы илә нәтичәләнән *Феврал ингилабынадәк* (*1848*) олан дөвр. И.м. заманы крал Луи Филиппин шәхсиндә «...бүтүн франсыз буржуазијасы дејил, онун јалныз бир фраксијасы... малијјә аристократијасы адлананлар һөкмранлыг едирди» (Маркс К., бах Маркс К. вә Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, 3 чилддә, ч. 1, Б., 1978, сәһ. 219).

ИЈУН (лат. Junius)—*Григори тәгвиминдә* илин алтынчы ајы (30 күн). Гәдим Рома илаһәси Јунонанын шәрәфинә адландырылмышдыр.

ИЈУН БӨҺРАНЫ (1917)—Русијада сүлһ, торпаг уғрунда вә игтисади дағынты әлејһинә мүбаризә едән халг күтләләри илә империалист буржуазијанын барышмаз зиддијјәтиндән доған сијаси бөһран. *Апрел бөһранындан* (*1917*) сонра икинчи олан И.б. үмуммилли бөһранын бир мәрһәләси иди. Есер-меншевикләрин үстүнлүк тәшкил етдији 1-чи Үмумрусија Советләр гурултајынын Мүвәггәти һөкумәтә е'тимад көстәрмәси күтләләри гәзәбләндирди. Ијунун 8(21)-дә Петроградын 29 з-ду тә'тил едирди. РСДФ(б)П МК ијунун 10(23)-да динч нүмајиш кечирмәји гәрара алды. Советләр гурултајы ијунун 9(22)-да нүмајиши гадаған етди. РСДФ(б)П МК өзүнү гурултаја гаршы гојмамаг үчүн фәһлә вә әскәрләри гурултајын гәрарына табе олмаға чағырды. Чыхыш олмады. Есер-меншевикләр азачыг да олса күтләләрин е'тимадыны сахламаг, онларын ингилаби әһвали-руһијјәсини Мүвәггәти һөкумәтә е'тимада јөнәлтмәк үчүн ијунун 18 (ијулун 1-и)-дә нүмајиш кечирилмәси һағгында гурултајда гәрар гәбул етдиләр. Лакин болшевикләрин һазырладығы 500 мин нәфәрлик сијаси нү-

мајиш «Бүтүн һакимијјәт Советләрә!», «Рәдд олсун 10 капиталист назир!», «Нә алманларла биртәрәфли сүлһ, нә дә инкилис-франсыз капиталистләри илә кизли мүгавиләләр бағламамалы!» шүарлары алтында кечди. Мүвәггәти һөкумәт ијунун 18-дә чәбһәдә һүчума башлады. Бөһран баш вермәди. Лакин бу нүмајиш «...ингилаба јол көстәрән, чыхылмаз вәзијјәтдән чыхмаг үчүн чарә көстәрән ингилабчы пролетариатын гүввәт вә сијасәтинин нүмајиши олду» (Ленин В. И., Әсәрләри, ч. 25, сәһ. 104). Бөһранын сәбәбләри галырды вә бунлар *Ијул күнләрини (1917)* төрәтди.

Азәрб.-ын Бакы, Јелизаветпол, Шуша вә с. шәһәрләриндә ијунун 2-чи јарысында кечирилән јығынчаг вә митингләрдә Мүвәггәти һөкумәтин сијасәти писләнилир, пајтахт пролетариатынын ингилаби фәдакарлығы алгышланырды.

Әд.: бах *Ијул күнләри (1917)* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ИЈУН ҮСЈАНЫ (1848)—Парис фәһләләринин күтләви силаһлы үсјаны (23—26 ијун), «...пролетариатла буржуазија арасында биринчи бөјүк вәтәндаш мүһарибәси...» (Ленин В. И., Әсәрләри, ч. 29, сәһ. 312). И.ү. *Феврал ингилабы (1848)* нәтичәсиндә зәһмәткешләрин газандыглары демократик һүгуг вә азадлыглары онларын әлиндән алмаг истәјән буржуа иртичасынын һүчумуна чаваб олараг башланды. Ијунун 23-дә Парис фәһләләри күчәләрә чыхараг баррикадалар гурдулар. Үсјанчылар ингилаби шүарлар ирәли сүрәрәк һөкумәт үзвләринин һәбсә алынмасыны, ишсизлијә гаршы мүбаризә апарылмасыны, милли е'малатханаларын сахланмасыны вә с. тәләб едирдиләр. Ваһид рәһбәр мәркәзин вә мүхтәлиф үсјанчы дәстәләр арасында кифајәт гәдәр әлагәнин олмамасы *Ијул ингилабынын (1830)* иштиракчысы забит И. Керсозинин һазырладығы үмуми һүчум планынын јеринә јетирилмәсинә мане олду. Ијунун 26-да үсјан амансызлыгла јатырылды. К. Маркс вә Ф. Енкелс «Јени Рејн гәзети»ндә мүртәче мәтбуатын үсјанчылар барәдә бөһтанларыны ифша едәрәк үсјанын бөјүк тарихи әһәмијјәтини көстәрдиләр. И.ү. Авропада 1848—49 илләр ингилабынын зирвәси олуб пролетариатын синфи шүурунун јүксәлмәсиндә мүһүм рол ојнады.

Әд.: Маркс К., 1848-чи ил ијун мәғлубијјәти, Маркс К. вә Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, 3 чилддә, ч. 1, Б., 1978; Ленин В. И., Кавенјаклар һансы синфи мәнбәдән төрәјирләр вә «төрәјәчәкләр»?, Әсәрләри, ч. 25; Молок А. И., Июньские дни 1848 г. в Париже, М., 1948; Июньское восстание рабочих Парижа, в кн.: Международное рабочее движение, т. 1, М., 1976.

ИЈУС, Аг вә Гара Ијус—РСФСР Краснојарск өлкәсинин Хакас МВ-ндә ики чај. Аг И.-ун (Пихтерск) уз. 224 *км*, Гара И.-ун уз. 178 *км*-дир. Һөвзәләринин саһ. мүвафиг олараг 5370 $км^2$ вә 4290 $км^2$-дир. Һәр икиси Кузнетск Алатаусунун ш. јамачларындан башланыр. Әсасән гар сују илә гидаланырлар. Бирләшәрәк Чулым чајыны (Обун сағ голу) әмәлә кәтирирләр. Ағач ахыдылыр.

ИК, Бөјүк Ик—Башг. МССР вә Тат.МССР-дә чај. Кама чајынын сол голу. Уз. 571 *км*, һөвзәсинин саһ. 18 мин $км^2$-дир. Бугулма-Белебеј јүксәклијинин әразиси илә ахыр. Әсасән гар сују илә гидаланыр. Нојабрын 2-чи јарысындан апрелин орталарынадәк донмуш олур. Мәнсәбиндән 100 *км* мәсафәдә кәмичилијә јарарлыдыр. Октјабрски ш. И. саһилиндәдир. Һөвзәсиндә нефт чыхарылыр.

ИКАЛТО АКАДЕМИЈАСЫ — Күрчүстанын ш.-индә али дини-фәлсәфи мәктәб. 11 әсрин ахыры—12 әсрин әввәлләриндә философ Икалтојели Арсен тәрәфиндән јарадылмышдыр. Күрчү ичтимаи фикриндә дини-схоластик истигамәтә башчылыг етмиш, *Келати академијасына* гаршы дурмушдур. И.а.-нда диалектика вә ја фәлсәфә (илаһијјат да дахил олмагла), риторика, грамматика, поетика, һесаб, һәндәсә, астрономија вә с. фәнләр тәдрис едилирди.

ИКАР (Ikaros)—гәдим јунан мифолокијасында *Дедалын* оғлу.

ИКАР—кичик планет (№ 1566). Американ астроному У. Бааде кәшф етмишдир (1949). Күнәшдән орта мәсафәси 1,08 *астрономик ваһид*, ексцентриситети 0,83, орбитинин мејли 23°, диаметри тәгр. 2 *км*-дир. Јерә 0,04 астрономик ваһидәдәк јахынлашыр.

ИКАРИЈА—франсыз утопик коммунисти Е. Кабенин «Икаријаја сәјаһәт» романында (1840) тәсвир едилән утопик коммунизм өлкәси. 1848—95 илләрдә Е. Кабе вә онун ардычыллары Шимали Америкада јаратдығы коммунист ичмаларына «И.» ады верилмишди. «Икаријалылар»ын АБШ Сосиалист Фәһлә Партијасы вә I Интернасионал илә әлагәләри варды.

ИКАТ СИЛСИЛӘСИ— Забајкаљедә (Бур.МССР-дә) дағ силсиләси. Һүнд. чох јердә 1800—2000 *м*, макс. 2573 *м*-дир. Уз. 200 *км*-дән чохдур. Әсасән метаморфик шистләрдән вә гранитләрдән тәшкил олунмушдур. Һамар зирвәләри вар. Јамачларынын ашағы һиссәси мешә-чөл, нисбәтән јухарылары гара шам тајгасы, даһа јухарылары исә сидр коллуглары вә дағлыг тундрадыр.

ИКЕБАНА— Јапонијада јајылмыш букетдүзәлтмә сәнәти. И. ганунлары әсасында һазырланмыш букетин өзүнә дә чох вахт И. дејилир. 15 әсрдә мејдана кәлмишдир. И. үч мүһүм компонентдән ибарәтдир: тәбии материал (чичәк, ағач будағы, јарпаг вә с.), ваза вә кендзан (букети истәнилән вәзијјәтдә гојмаг вә онун көвдәсини бәркитмәк үчүн васитә). И.-нын композисијасыны символик мә'на дашыјан үч будаг (јахуд чичәк) мүәјјәнләшдирир; будаглардан ән һүндүрү сәманы, ондан кодәји инсаны, кичији исә торпағы тәмсил едир. И. сәнәтинин әсасларыны өјрәдән хүсуси мәктәбләр вар.

Әд.: Федоренко Н., Эстетика икэбаны, «Иностранная литература», 1979, № 3.

ИКЕЈА—СЕКИ КОМЕТИ—јапон мүшаһидәчиләри К. Икеја вә С. Секинин бир-бириндән хәбәрсиз кәшф етдикләри (1965) комет. 8-чи улдуз өлчүлүдүр. Диффуз објектдир. 1965-чи ил октјабрын 21-дә Күнәш тачындан кечмиш, күндүз Күнәш әтрафында мүшаһидә олунмушдур. Комет вә метеор астрономијасынын инкишафы үчүн бу комет зәнкин материал вермишдир.

ИКИ ВӘТӘНДАШЛЫГ— бах *Бипатридләр*.

ИКИ ЈҮЗ ИЈИРМИ ҮЧҮНЧҮ ГЫРМЫЗЫ БАЈРАГ ОРДЕНЛИ БЕЛГРАД АТЫЧЫ ДИВИЗИЈАСЫ—1941 илин октјабрында Азәрб.ССР-дә јарадылмыш дивизија. Командирләри, сијаси рәһбәрләри В. П. Зуванов, А. Г. Сагитов, Һ. И. Әлијев вә б. олмушлар. 44-чү ордунун тәркибиндә олан дивизија 1942 ил декабрын 11-дә Шимали Гафгазда Моздок әтрафында дөјүшә башлады. Гысамүддәтли дөјүшләрдән сонра 1943 илин јанварында Совет Ордусунун Шимали Гафгазда үмуми әксһүчуму заманы Моздок, Прохладны, Кеоркијевск, Минералнызе Воды шәһәрләринин азад олунмасында иштирак етмишдир. 1943 ил јанварын орталарында дивизија Лабинск вә Петропавловск јашајыш мәнтәгәләри р-нунда дүшмәнин дәф едилмәсиндә фәргләнмишдир. 1943—44 илләрдә дивизија Укр.ССР-ин ч. р-нларынын, Кишинјов ш.-нин азад олунмасында, 57-чи ордунун тәркибиндә Јассы-Кишинјов әмәлијјатынын кечирилмәсиндә мәһарәт көстәрмиш вә Али Баш Командanlығын тәшәккүрүнә лајиг көрүлмүшдүр. Болгарыстанын, Мачарыстанын, Румынијанын вә Југославијанын бир сыра јашајыш мәнтәгәсинин дүшмәндән тәмизләнмәсиндә иштирак етмишдир. 1944 ил октјабрын 20-дә Белградын азад едилмәсиндә көстәрдији дөјүш рәшадәтинә көрә дивизијаја «Белград» дивизијасы фәхри ады верилмишдир. 1944 илин декабрында Мачарыстан әразисиндә фәалијјәт көстәрән дивизија Комар, Тата вә Будапешт шәһәрләринин азад едилмәсиндә фәргләнмишдир. 1945 илин март-апрел ајларында 46-чы ордунун тәркибиндә Австрија әразисиндә вә Вјана ш. уғрундакы дөјүшләрдә фәргләндијинә көрә дивизија Гырмызы Бајраг ордени илә тәлтиф едилмишди. Дивизијанын ајры-ајры полклары вә минләрлә дөјүшчүсү ССРИ орден вә медаллары илә тәлтиф олунмушду.

Әд.: Әлијев Һ. Ә., Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә Совет халгынын гәләбәсинин отуз иллији, «Коммунист» гәзети, 1975, 8 мај; История Азербайджана, т. 3, ч. 2, Б., 1963; Мальцев О., Поход за Дунай, Б., 1960; Мадатов Г. А., Азербайджан в Великой Отечественной войне, Б., 1975; Азербайджанская ССР в период Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.). Сб. документов и материалов, в двух томах, т. 1, Б., 1976.

ИКИ ЈҮЗ ЈЕТМИШ БИРИНЧИ ДИВИЗИЈА, Ики јүз јетмиш биринчи Гырмызы Бајраг орденли вә икинчи дәрәчәли Богдан Хмелнитски орденли Горловка атычы дивизијасы—1942 илин август-сентјабр ајларында Азәрб.ССР-дә тәшкил едилмиш дивизија. 1942 ил сентјабрын 9-да Маһачгалада мүдафиә мөвгеји тутмушду. Дивизија 1943 илин јанварында Совет Ордусунун Шимали Гафгазда үмуми экс-һүчуму заманы бир сыра јашајыш мәнтәгәсинин азад олунмасында иштирак етмишдир. 1943 ил сентјабрын әввәлләриндә Донбас әмәлијјатында көстәрдији дөјүш рәшадәтинә көрә дивизијаја «Горловка» дивизијасы фәхри ады верилди. 1944—45 илләрдә Украјна, Полша вә Чехословакијада кедән дөјүшләрдә иштирак етмишди. Шимали Гафгаздан Прагајадәк дөјүш јолу кечән дивизија алман-фашист ишғалчыларына гаршы вурушмаларда икидлик вә мәрдлик көстәрдији үчүн

Гырмызы Бајраг вә 2-чи дәрәчәли Богдан Хмелнитски орденләри илә, минләрлә дөјүшчү исә ССРИ орден вә медаллары илә тәлтиф олунмушду.

Әд.: Мадатов Г. А., Азербайджан в Великой Отечественной войне, Б., 1975; Азербайджанская ССР в период Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.). Сб. документов и материалов, в двух томах, т. 1, Б., 1976.

ИКИ СИСТЕМИН ИГТИСАДИ ЈАРЫШЫ—үмумдүнја мигјасында пролетариатла буржуазија арасында синфи мүбаризәнин мүһүм формасы; бу мүбаризәдә бир тәрәфдән *фәһлә синфи*, дикәр тәрәфдән империалист *буржуазија* чыхыш едир. И.с.и.ј.-нын әсасыны мүхтәлиф сосиал-сијаси гурулушлу өлкәләрин динч јанашы јашамасы тәшкил едир. Ики экс сосиал-игтисади системин јарышы објектив вә глобал характер дашымагла игтисади, елми-техники, сијаси, идеоложи вә һәрби саһәләри әһатә едир.

Дүнја тәсәррүфатынын экс (сосиалист вә капиталист) системләринә дахил олан өлкәләрин гаршылыглы мүнасибәтләриндә ачыг дүшмәнчиликдән һәгигәтән динч јанашы јашамаға кечилмәси саһәсиндә көклү дөнүш Сов. ИКП 24-чү гурултајынын ирәли сүрдүјү Сүлһ програмынын Сов.ИКП вә Совет һөкумәти тәрәфиндән јорулмадан һәјата кечирилмәси нәтичәсиндә мүмкүн олмушдур. *Динч јанашы јашамаға* вә кениш әмәкдашлыға доғру дөнүш социализмин игтисади мөвгејинин күчләнмәси вә дүнјада гүввәләр нисбәтинин онун хејринә әсаслы дәјишмәси, бир сыра капиталист өлкәси рәһбәрләринин сосиалист өлкәләрилә гаршылыглы сурәтдә фајдалы олан даими тичарәт вә с. әлагәләр јарадылмасы зәрурилијини вә игтисади чәһәтдән мәгсәдәујғун олмасыны баша дүшмәләри нәтичәсиндә һазырланмышдыр.

В. И. Ленин көстәрирди ки, сосиализм өзүнүн тәсәррүфат мүвәффәгијјәтләрилә, игтисадијјаты мөһкәмләндирмәклә дүнја инкишафына һәлледичи тә'сир көстәрир. «Үмумдүнја мигјасында мүбаризә бу саһәјә кечирилмишдир. Бу вәзифәни јеринә јетирсәк, о заман биз бејнәлхалг мигјасда јәгин вә гәти олараг газанмыш оларыг» (Әсәрләри, ч. 32, сәһ. 472). Јени ичтимаи гурулуш даһа јүксәк ичтимаи әмәк мәһсулдарлығыны тә'мин етмәк әсасында көһнә ичтимаи гурулуша галиб кәлир «...кимин ән бөјүк техникасы, тәшкилаты, интизамы, ән јахшы машынлары вардырса, о үстүн кәлир» (јенә орада, ч. 27, сәһ. 188).

И.с.и.ј. тарихән 3 мәрһәлә кечмишдир: 1917 ил Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан дүнја социализм системинин јаранмасына гәдәр. Бу мәрһәләдә социализм бир өлкә илә—ССРИ илә тәмсил олунмушду; Икинчи дүнја мүһарибәси гуртарандан 60-чы илләрин сонуна гәдәр. Бу мәрһәләдә дүнја сосиалист тәсәррүфат системи формалашмыш вә өз үстүнлүкләрини көстәрмишдир (бах *Дүнја социализм системи*); 60-чы илләрин сонундан 70-чи илләрә кими мүасир мәрһәлә. Бу мәрһәләдә *сосиалист игтисади интеграсијасы* просесләри инкишаф етмишдир.

ССРИ илә АБШ-ын игтисади јарышынын нәтичәләри И.с.и.ј.-на һәлледичи тә'сир көстәрир (70-чи илләрин орталарында дүнја социализм системи чәрчивәсиндә сәнаје мәһсулу истеһсалынын 50%-дән чоху ССРИ-нин, капиталист өлкәләри сәнаје мәһсулу истеһсалынын тәгр. 40%-и АБШ-ын пајына дүшмүшдүр). ССРИ дүнја сәнаје мәһсулу истеһсалынын 1/5-ини верир. ССРИ 1950 илдә *милли кәлирин* вә сәнаје истеһсалынын һәчминә көрә АБШ-дан 3 дәфәдән чох кери галырдыса, 1978 илдә ССРИ-нин милли кәлири АБШ-ын милли кәлиринин 67%-ини, сәнаје истеһсалы исә 80%-дән чохуну тәшкил етмишдир. ССРИ бир сыра мүһүм сәнаје мәһсуллары—нефт, әмтәәлик көмүр, дәмир филизи, чугун, полад, кокс, минерал күбрә, јығма дәмир-бетон конструксијалар вә деталлар, семент, тахта-шалбан, јун парча, дәри ајаггабы, мәишәт сојудучулары, һејван јағы вә с. мәһсул нөвләри истеһсалына көрә АБШ-ы өтүб кечмиш вә дүнјада 1-чи јерә чыхмышдыр (1978). Бунунла белә, ССРИ бир сыра мәһсул нөвләри, јүксәк мәһсулдарлыглы аваданлыглар, чиһазлар вә автоматлашдырма васитәләри, пластик күтлә, сүн'и лиф, електрик енержиси, електроника мәһсуллары истеһсалына вә истеһсалың автоматлашдырылмасы вә мүасир техноложи просесләрин тәтбиги сәвијјәсинә көрә АБШ-дан вә бир сыра инкишаф етмиш капиталист өлкәсиндән кери галыр. Лакин ССРИ-нин игтисади инкишаф сүр'әтиндәки бөјүк үстүнлүк бу керилији тезликлә арадан галдырмаға имкан верир. Белә ки, 1951—78 илләрдә ССРИ-дә сәнаје мәһсулунун орта иллик артым сүр'әти 9,1%, АБШ-да 4,3%, јә'ни ССРИ-дә АБШ-дакына нисбәтән 2 дәфәдән дә чох олмушдур. Бу дөврдә социализм бирлијинин игтисади инкишаф сүр'әти дә капиталист өлкәләриндәкиндән хејли јүксәк иди. 1950—78 илләрдә сосиалист өлкәләринин сәнаје мәһсулу 13 дәфә, инкишаф етмиш капиталист өлкәләрининки 3,7 дәфә артмышдыр. Еффектлијин бир сыра көстәричиләринә көрә сосиалист өлкәләри капиталист өлкәләриндән ирәлидә кедирләр; бу, һәр шејдән әввәл, социализмин үстүнлүјү олан әмәк еһтијатларындан истифадә едилмәсиндә—ишсизлијин олмамасында өзүнү көстәрир. ССРИ космосун тәдгигиндә, атом енержисиндән динч мәгсәдләрлә истифадә едилмәсиндә, јүксәк күчә малик бир сыра һидроенержи аваданлыгларынын истеһсалында бөјүк мүвәффәгијјәтләр газанмышдыр.

И.с.и.ј.-нын мүһүм објекти һәјат тәрзинин мүхтәлиф тәрәфләри вә бүтөвлүкдә әһалинин һәјат тәрзинин өзүдүр. Инкишаф етмиш социализми мүәјјән едән хүсусијјәтләрдән бири игтисадијјаты инкишаф етдирмәк вә еффектлијини јүксәлтмәклә әһалинин һәјати тәләбатыны даһа долғун өдәмәк вә һәјат тәрзини тәкмилләшдирмәкдир.

Әд.: Ленин В. И., Јахынлашан фәлакәт вә онунла нечә мүбаризә етмәли, Әсәрләри, ч. 25; јенә онун, Совет һакимијјәтинин нөвбәти вәзифәләри, јенә орада, ч. 27; Коммунист вә Фәһлә Партијаларынын Бејнәлхалг Мүшавирәси. Сәнәдләр вә материаллар, Б., 1970; Сов. ИКП XXIV гурултајынын материаллары, Б., 1971; Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, Б., 1976; Брежнев Л. И., Мүасир мәрһәләдә Сов.ИКП-нин игтисади сијасәтинин әсас мәрһәләләри һаггында. Нитгләр вә мә'рузәләр, ч. 1—2, Б., 1975—76; Соревнование двух систем. Исследования. Дискуссии. Информация, в 6—7, М., 1973—75; Кудров В. М., Экономическое соревнование двух систем и его отражение в идеологической борьбе, М., 1975; јенә онун, Экономическое соревнование двух мировых систем и десятая пятилетка, М., 1976; Цырлин Л., Экономическое соревнование СССР и капиталистических стран, М., 1977; Федини н В. К., Соревнование: политэкономические аспекты, М., 1978; Материализация разрядки: экономические аспекты, М., 1978.

ИКИ ЧИСИМ МӘСӘЛӘСИ—Үмумдүнја чазибә ганунуна әсасән бир-бирини чәзб едән ики чисмин һәрәкәти һаггында мәсәлә. Һәлли үчүн араларындакы мәсафә өлчүләринә нәзәрән чох бөјүк олан сферик чисимләр мадди нөгтә кими көтүрүлүр (мәс., Күнәш вә бир планет, Ај вә Јер). Адәтән Кеплер ганунларына әсасән бир чисмин дикәринә нәзәрән *конус кәсикләринә* вә дүз хәтт бојунча һәрәкәтинә бахылыр. Һәјәчанланмајан һәрәкәти (бах *Көј чисминин сарсынмасы*) тәсвир едән И.ч.м. көј чисминин һәгиги һәрәкәтини өјрәнәркән илк јахынлашма кими көтүрүлүр.

ИКИАРВАДЛЫЛЫГ вә ја чохарвадлылыг—никаһын гејдә алыныб-алынмамасындан асылы олмајараг үмуми тәсәррүфаты биркә идарә етмәклә ики вә ја даһа чох гадынла фактик сурәтдә јашама. И. тәкникаһлыг принсипини позур. И.-а көрә чинајәт мәс'улијјәти бир сыра мүттәфиг респ.-ларын (мәс., Ерм.ССР, Күрч.ССР, Газах.ССР, Гырғ.ССР, Тач.ССР, Түр. ССР, Өзб.ССР вә с.), һабелә бә'зи мухтар респ. вә мухтар вил.-ин чинајәт мәчәлләләриндә нәзәрдә тутулмушдур. Азәрб.ССР Чинајәт Мәчәлләси (м. 130) И.-а көрә 3 иләдәк мүддәтә азадлыгдан мәһруметмә вә ја 1 иләдәк ислаһ ишләри чәзасыны нәзәрдә тутур. Бах һәмчинин *Јерли адәтләрин галыгларындан ибарәт чинајәтләр.*

ИКИГАНАДЛЫЛАР (Diptera), милчәкләр—там метаморфозлашмыш һәшәрат дәстәси. Јалныз бир чүт габаг ганады (ады да бурадандыр) инкишаф етмишдир; дал ганадлар редуксијаја уғрамыш вә «вызылты» органына чеврилмишдир. Дәјирми башынын јанларында ири фасет көзләри вар. Ағыз органы соручудур. Бәдәни узунсовдур (1—50 *мм*-дәк). И.-ын 80 миндән артыг, ССРИ-дә 10 миндән чох, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 2 минә јахын нөвү мә'лумдур. 2 јарымдәстәјә—узунбығчыглар (Nematocera) вә гысабығчыглара (Bracycera) бөлүнүр. Сүрфәләри јыртычы һәјат сүрүр. Инкишаф сикли дәниздә кечән нөвләр дә вар; адәтән сүрфәләр торпагда, чүрүјән битки тохумаларында, ширинсу һөвзәләриндә, јашыл биткиләрдә, һејван чәмдәкләриндә вә ја һејван паразитләри кими инкишаф едир. Јеткин И. чичәк нектары вә чүрүјән маддәләрлә гидаланыр. Һејванларын ганыны сорур; бә'зиләри гидаланмыр. Бир чох И.-ын (узунајаглар, Һессе милчәји, Исвеч вә зејтун милчәји) сүрфәси биткиләрин тәһлүкәли зәрәрверичиләридир. Гнуслар адланан гансоран И.-а бә'зи јерләрдә күлли мигдарда раст кәлинир. И.-ын чоху инсанда вә ев һејванларында хәстәлик төрәдичиләридир (*көјүнләр*, *ағчаганадлар*, *ев милчәји*, гансоранлар вә с.). Сүрфәләри зәрәрли һәшәратларын бәдәниндә инкишаф едән бә'зи И. к.т. зәрәрверичиләринин сајыны азалдыр вә бунлардан биоложи мүбаризәдә истифадә олунур. И.-ын бир һиссәси битки тозла-

јычысы кими фајдалыдыр; торпаг әмәлә кәлмәсиндә фәал иштирак едирләр.

Әд.: Определитель насекомых Европейской части СССР, т. 5, в. 1—2, М., 1969—70.

ИКИГАТ ДУЗ—икиметаллы нормал дуз. Комплекс бирләшмәләрдә И.д. ионунун тәркибиндә комплекси әмәлә кәтирән метал ионундан башга, анҹаг туршу анионлары олур. Нисбәтән давамлы олан И.д.-ларла, мәс., $K_2[PtCl_6]$ јанашы аз давамлы оланлары да вар, мәс., зәј $K[Al(SO_4)_2]$. Аз давамлы олан И.д. мәһлулларынын давамлылығы һәлледиҹинин темп-ру вә тәбиәтиндән чох асылыдыр. Хүсуси һәллеҹиҹиләрдә һазырланмыш зәј мәһлуллары ашағы темп-рларда кифајәт гәдәр давамлы олур.

ИКИГАТ МАЈАЛАНМА — өртүлү-тохумлу биткиләрин рүшејм кисәсиндә јумуртаһүҹејрәнин вә мәркәзи һүҹејрәнин мајаланмасы илә кедән ҹинси просес. И.м. просесини 1898 илдә С. Г. *Навашин* кәшф етмишдир. Просес заманы тозҹуг борусундан рүшејм кисәсинә дахил олан ики спермадан биринин нүвәси јумуртаһүҹејрәнин нүвәсини мајалајараг зиготаны, дикәри исә мәркәзи һүҹејрә илә бирләшәрәк ендосперманы әмәлә кәтирир. И.м. просесиндә јумуртаһүҹејрәдә ики һаплоид нүвә ҹүтләшдији үчүн зиготанын нүвәси диплоид хромосом јығымына малик олур. Өртүлүтохумлуларын әксәријјәтиндә мәркәзи һүҹејрәнин нүвәси диплоид олдуғундан, онун икинҹи сперма нүвәсини мәнимсәмәсиндән алынан ендосперм триплоид (үчгат хромосом јығымына малик) олур. Нәтиҹәдә, мајаланмыш зиготадан тохумун рүшејми, мәркәзи һүҹејрәдән исә ендосперм инкишафа башлајыр. Беләликлә, еркәк вә диши гаметләрин дашыдығы валидејн әламәтләри И.м. заманы бирләшәрәк тохум васитәсилә кәләҹәк нәслә кечир.

Әд.: Навашин С. Г., Избр. труды, т. 1, М.—Л., 1951; Поддубная—Арнольди В. А., Цитоэмбриология покрытосеменных растений, М., 1976.

ИКИГАТ НИСБӘТ, дүз хәтт үзәриндә *А*, *В*, *С*, *Д* нөгтәләринин мүрәккәб вә ја анһармоник нисбәти—(*АВСД*) илә ишарә едилән әдәд

$$\frac{AC}{CB} : \frac{AД}{ДB}$$

әдәдинә бәрабәрдир. *АС* вә *СВ* парчаларынын истигамәти ејнидирсә (мүхтәлифдирсә) *АС/СВ* мүсбәтдир (мәнфидир). Бир нөгтәдә кәсишән дөрд дүз хәттин И.н.-инә дә бахылыр. И.н. пројектив чевирмәдә *инвариант* олдуғундан пројектив һәндәсәдә ролу бөјүкдүр. И.н.-и.—1 олан дөрд нөгтәјә һармоник нөгтәләр дејилир (бах *Һармоник дүзүлүш*).

ИКИГАТ РАБИТӘ—молекулда ики гоншу атом арасындакы дөрделектронлу ковалент рабитә. Адәтән, ики хәтлә көстәрилир, мәс.: $>C{=}C<$, $<C{=}N-$, $>C{=}O$, $>C{=}S$, $-N{=}N-$ $-C_2-N{=}O$ вә с. (бах һәмчинин *Кимјәви рабитә*).

ИКИГАТ СЫРА—сонсуз дүзбуҹаглы $\|u_{mn}\|$ матрисинин үнсүрләриндән дүзәлдилмиш

$$u_{11} + u_{12} + \ldots + u_{1n} + \ldots$$
$$u_{12} + u_{22} + \ldots + u_{2n} + \ldots$$
$$u_{m1} + u_{m2} + \ldots + u_{mn} + \ldots \quad (1)$$
$$\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots$$

ифадәси. $\sum_{m,\ n=1}^{\infty} u_{mn}$ кими јазылыр. Һәдләр һәгиги вә ја комплекс әдәддирсә (һәр һансы Е. чохлуғунда тә'јин олунмуш функсијадырса) И.с. әдәди (функсионал) И.с. адланыр.

$$S_{mn} = \sum_{i,\ j=1}^{i=m,\ j=n} u_{ij} \sim$$

сонлу ҹәминә И.с.-нын хүсуси ҹәми дејилир. *m* вә *n* бир-бириндән асылы олмадан сонсузлуға јахынлашдыгда $\{S_{mn}\}$ ардыҹыллығынын сонлу *S* лимити варса, И.с. јығылан, әкс һалда исә дағылан сыра адланыр вә

$$S = \sum_{m,\ n=1}^{\infty} u_{mn}$$

кими јазылыр. И.с.-нын јығылмасындан онун хүсуси ҹәмләр ардыҹыллығынын мәһдудлуғу чыхмыр. *E* чохлуғунун һәр гејд олунмуш нөгтәсиндә алынан әдәди И.с. јығыландырса, функсионал И.с.-ја *E* чохлуғунда јығылан сыра дејилир.

$$\sum_{m,\ n=0}^{\infty} u_{mn} x^m y^m$$

И.с.-сына икидәјишәнли гүввәт сырасы дејилир (u_{mn}—әмсаллардыр). Елә икидәјишәнли гүввәт сырасы вар ки, о јалныз мүстәвинин ики нөгтәсиндә јығылыр. Буна көрә биргат гүввәт сырасы үчүн доғру олан Абел теореми икидәјишәнли белә сыра үчүн доғру дејил. (1)-дән формал олараг

$$\sum_{m-1}^{\infty}\sum_{n-1}^{\infty} u_{mn} \text{ вә } \sum_{n=1}^{\infty}\sum_{m=1}^{\infty} u_{mn}$$

тәкрар сыралар дүзәлдилир. Илк тәкрар сыраны алмаг үчүн әввәлҹә бүтүн дахили сыраларын

$$A_m = \sum_{n-1}^{\infty} u_{mn}$$

ҹәми һесабланыр, сонра исә һәдләри бу ҹәмләр олан сыраја бахылыр. Алынан илк тәкрар сыра јығыларса вә онун ҹәми варса, она И.с.-нын сүтунлара көрә ҹәми дејилир. Сәтирләрә көрә ҹәм дә охшар тә'јин олунур. И.с.-нын јығылмасындан дахили вә тәкрар сыраларын јығылмасы алынмыр. И.с. јығылмырса, тәкрар сыра јығыла да биләр. И.с. вә сәтирләрә (сүтунлара) көрә бүтүн биргат сыралар јығылырса, тәкрар сыра да јығылыр вә онун ҹәми И.с.-нын ҹәминә бәрабәрдир.

Әд.: Кудрявцев Л. Д., Математический анализ, 2 изд., ч. 1, М., 1973.

ИКИГАТ СУПЕРФОСФА́Т — бах *Суперфосфат*.

ИКИГАТ ТАБЕЛИК—сосиалист дөвләтләриндә дөвләт идарәчилији органларынын табелик гајдасы; бу гајдаја әсасән ашағы органлар ејни вахтда һәм дөвләт һакимијјәтинин јерли органынын (јахуд үмуми сәлаһијјәтли идарәчилик органынын), һәм дә үмуми (вә ја хүсуси) сәлаһијјәтли јухары органын билаваситә рәһбәрлији илә фәалијјәт көстәрир. И.т. идарәчилијин мүхтәлиф пилләләриндә тәтбиг едилир. ССРИ Конститусијасы (м. 150) вә Азәрб.ССР Конститусијасы (м. 150) мүәјјән едир ки, јерли халг депутатлары Советләринин иҹраијјә комитәләри һәм онлары сечмиш Советә, һәм дә јухары иҹра вә сәрәнҹам органына билаваситә һесабат верирләр. Һүгуги ҹәһәтдән И.т., адәтән, И.т.-дә олан идарә органы һаггында әсаснамәдә тәсбит олунур.

ИКИГУЈРУГЛУЛАР, ҹәнкәлгујруглар (Diplura)—ентогнатлар јарымсинфиндән примитив илк ганадсыз һәшәратлар (аптеригот) дәстәси. И. хырда (адәтән, 10 *мм*-дән кичик, бә'зән 40—50 *мм*-дәк), узунсов гурдшәкилли, ағ вә ја сарымтыл һәшәратдыр. Бәдәнинин гуртараҹағында ҹәнкәләбәнзәр сапшәкилли чыхынтысы вар (икинҹи ады да бурадандыр). Башы дәјирми, ағзы кәмириҹидир; көзләри јохдур. 3 ҹүт ајаға маликдир. Үч фәсиләјә аид 400-ә јахын нөвү вар. ССРИ-дә 20-дәк, о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә 8 нөвү мә'лумдур. Дашларын, хәзәлләрин алтында, торпагда, чүрүмүш ағаҹ көвдәләриндә јашајыр. Әсасән, јыртыҹыдыр; хырда һәшәрат вә чүрүнтү илә гидаланыр.

ИКИДӘРӘҸӘЛИ МӘКТӘБ —Совет һакимијјәтинин илк илләриндә јарадылмыш 4 иллик үмумтәһсил мәктәби. Русијада «РСФСР-ин ваһид әмәк мәктәбләри һаггында Әсаснамә» (1918), Азәрб.-да исә «Азәрбајҹан ССР-дә ваһид әмәк мәктәбләри һаггында Әсаснамә» (1920) илә кечмиш мәктәбләрин әсасында јарадылмышдыр. ҮИК(б)П МК вә ССРИ ХКС-ин «ССРИ-дә ибтидаи вә орта мәктәбин гурулушу» һаггында 1934 ил 16 мај тарихли гәрары илә И.м. јени типли мәктәбләрлә әвәз едилмишдир.

ИКИЕВЛИ БИТКИЛӘР—еркәкчикли вә дишичикли чичәкләри (чичәкли биткиләрдә), јахуд еркәк вә диши ҹинсијјәт органлары (чичәксиз биткиләрдә) мүхтәлиф фәрдләрдә олан биткиләр. Мәс., сөјүд, титрәк говаг, кәнаф вә с. (бах һәмчинин *Биревли биткиләр*).

«ИКИЈАРЫМ ИНТЕРНАСИОНА́Л» —Сосиалист партијалары бејнәлхалг әмәли бирлијинин (јахуд Вјана интернасионалынын) ады; 1921—23 илләрдә фәалијјәт көстәрмишдир. Австрија, Белчика, Б. Британија, Алманија, Јунаныстан, Полша, Испанија, Румынија, АБШ, Франса, Исвечрә вә бир сыра дикәр өлкәләрин сентрист сосиалист партија вә групларыны, һабелә рус меншевик вә есерләрини бирләшдирирди. Формал олараг оппортунист Берн интернасионалы (1919—23 илләрдә мөвҹуд олмушдур) илә әлагәни кәсмиш сентрист партија вә групларын Вјана конфрансында (1921, феврал) јарадылмышды. «И.и.»-ын лидерләри пролетар һәрәкатынын бүтүн мәсәләләриндә оппортунист вә сентрист мөвгеләрдә дурурду. В. И. Ленин јазырды ки, «II 1/2 Интернасионалдан олан ҹәнаблар ингилабчы адланмаг истәркән, ишдә һәр бир ҹидди вәзијјәтдә әксингилабчы олурлар, чүнки онлар көһнә дөвләт апаратынын зоракылыгла дағылмасындан горхурлар» (Әсәрләри, ҹ. 33, сәһ. 6). 1923 илин мајында «И.и.» Берн интернасионалы илә бирләшәрәк Сосиалист Фәһлә Интернасионалыны јаратды.

Әд.: Ленин В. И., Јени заманә, көһнә сәһвләр јени шәкилдә, Әсәрләри, ҹ. 33; Могилевский С. А., Восстановление II Интернациаонала. 1919—1923 гг. (Из истории международных реформистских центров в годы революционного подъема), Л., 1963.

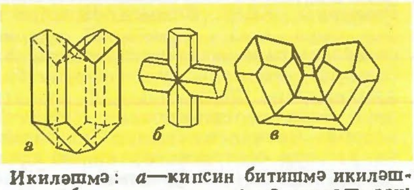
ИКИ́КЕ (Iquiqe)—Чилинин шм.-ында шәһәр. Тарапака әјаләтинин инз. м. Са-

кит океан саһилиндә порт. Д.ј. ст. Әһ. 64,3 мин (1970). Мүһүм балыговлама мәркәзидир. Балыг е'малы вә кимја сәнајеси вар. Балыг уну, шора вә јод ихрач едилир. 16 әсрдә салынмышдыр.

ИКИЛӘПӘЛИЛӘР (Dicotyledoneae вә ја Magnoliatae)— өртүлүтохумлу битки синфи. Рүшејмдә гаршы-гаршыја јерләшмиш ики ләпәнин олмасы илә характеризә едилир (ады да бурадандыр). *Бирләпәлиләрдән* фәргли олараг өтүрүчү борулар топасы даирәви јерләшир: одунчаг (ксилем) вә габыг (флоема) арасында хүсуси төрәдичи тохума— камби олур. Әксәријјәтинин јарпаглары бөлүмлү, кәнары ојуглу вә ја дишли олуб, торвары дамарланыр; чичәкләри, адәтән 4 вә ја 5 үзвлүдүр. Рүшејм көкчүјү әсас көкә чеврилир. И. чичәкли биткиләрин ән кениш групудур; 350—360 фәсиләјә аид 175 мин, ССРИ-дә 15000-дәк (125 фәсилә, 1370 чинс), о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 3000-дәк нөвү вар. Күман едилдијинә көрә, өртүлүтохумлуларын тәкамүлүндә ән гәдим башланғыч груп чохмејвәлиләрдир. И.-ә гијмәтли әрзаг, мејвә, киләмејвә вә јем биткиләри, чај, гәһвә, түтүн, бир чох дәрман вә *әдвијјат биткиләри*, лиф, каучук, бојаг вә ефир јағы верән, еләчә дә декоратив биткиләр дахилдир.

Әд.: Тахтаджян А. Л., Система и филогения цветковых растений, М.—Л., 1966; Новости систематики высших растений, т. 12, Л., 1975.

ИКИЛӘШМӘ—ејни чинсли кристалларын ганунаујғун битишикләри. И. кристалларына ајры-ајрылыгда И. фәрди дејилир. И. ганунаујғунлуғуна көрә ону тәшкил едән фәрдләрдән бири дикәринә нисбәтән мүәјјән вәзијјәтдә (180° чеврилмиш) олур. Фәрдләрин вәзијјәти И. елементләри васитәсилә тә'јин едилир. Бу елементләр үчдүр: икиләшмә оху (әтрафында кристаллардан бири дикәринә нисбәтән 180° чеврилмишдир); икиләшмә мүстәвиси (И. охуна перпендикулјар олан мүстәви); битишмә мүстәвиси (фәрдләрин бир-биринә битишдикләри сәтһ). И.-ләр кристаллик маддә јарандыгда, кристалын бөјүмә тәбәгәсиндә атомларын дүзүлүшү ганунаујғун позулдугда, зәрбә вә ја тәзјигин тә'сириндән (механики И.) кристаллар бир модификасијадан дикәринә кечдикдә вә с. һалларда әмәлә кәлир. И. әсасән ики нөв олур: битишмә вә кечмә. И.-ни тәшкил едән фәрдләрин сајындан асылы олараг она үчләшмә, дөрдләшмә, фәрдләрин сајы чох олдугда полисинтетик И. дејилир. Бә'зи И.-ләрә онларын даһа характерик олдуглары минералларын вә ја илк дәфә тапылдыглары јерин ады верилир: мәс., шпинел И.-си (шпинел, флүорит вә пиритдә), Бразилија И.-си, Дофине И.-си, Јапонија И.-си (кварсда), Парис И.-си (кипсдә), Карлсбад И.-си (ортоклазда) вә с.

Икиләшмә: *а*—кипсин битишмә икиләшмәси; *б*—ставролитин кечмә икиләшмәси; *в*—рутилин дирсәјәбәнзәр үчләшмәси.

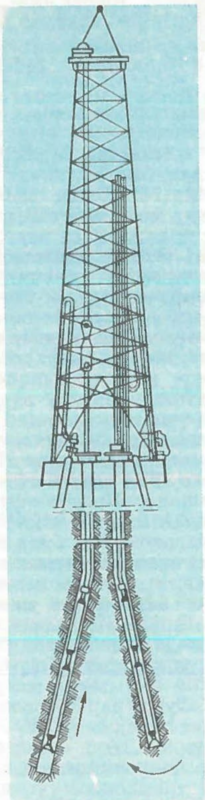
ИКИЛИ ВАЛЈУТА—бах *Биметализм.*

ИКИЛИ ТАРИФ—бах *Көмрүк тарифләри.*

ИКИЛИ ҺӘГИГӘТ, икигат һәгигәт—фәлсәфи вә теоложи һәгигәтләрин бир-бириндән гејри-асылылығы вә онлар арасында објектив зиддијјәтләрин мөвчудлуғу һаггында тә'лим. И.һ. орта әсрләрдә Аристотел фәлсәфәсинин бә'зи мүддәаларынын ислам вә христианлыг еһкамлары илә зиддијјәт тәшкил етдији ашкара чыхан заман мејдана кәлмиш вә елми дини buховлардан азад етмәк тәшәббүсү олмушдур. Ән бариз ифадәсини әрәб фәлсәфәсиндә тапмышдыр. Мәс.: *Ибн Рүшдә* көрә, фәлсәфәдә елә һәгигәтләр вар ки, илаһијјат онлары гәбул етмир вә јахуд әксинә. Бу тә'лими Ибн Рүшдүн, *номинализмин* (Дунс Скот, Уилјам Оккам) тәрәфдарлары, Ренессанс дөврүндә П. Помпонатси инкишаф етдирмишләр. И.һ. *расионализмин* инкишафына тә'сир көстәрмишдир.

ИКИЛИК САЈ СИСТЕМИ—әдәдләри 2 әсасына көрә јазмагла гурулан систем. Бу системдә јалныз 0 вә 1 рәгәмләри ишләдилир. Бурада рәгәмин гијмәти дурдуғу јердән дә асылыдыр. 2 әдәди 2-чи мәртәбә ваһиди һесаб едилир вә 10 кими јазылыр («бир, сыфыр» кими охунур). Һәр мәртәбәнин ваһиди әввәлкиндән 2 дәфә бөјүкдүр. *Онлуг сај системиндәки* әдәди И.с.с.-ндә јазмаг үчүн ону ардычыл 2-јә бөлүб, алынмыш 0 вә 1 галыгларыны сонунчудан биринчијәдәк јазмаг лазымдыр. Мәс., $55=27.2+1$; $27=13.2+1$; $13=6.2+1$; $6=3.2+0$; $3=1.2+1$; $1=0.2+1$; онда 55 әдәдинин И.с.с.-ндә јазылышы 110111 олар. Беләликлә, сонунчу әдәд һәмин системдә $1.2^0+1.2^1+1.2^2+$ $+0.2^3+1.2^4+1.2^5$ кими јазылыр. Һесаб әмәлләри белә системдә чох садә јеринә јетирилир. Мәс., вурма чәдвәли $1.1=1$ бәрабәрлијинә кәтирилир. Лакин И.с.с.-ндә бөјүк әдәдләри јазмаг чох чәтиндир. 9000 әдәдини бу системдә јаздыгда ондөрдрәгәмли әдәд алыныр. И.с.с. нәзәри мәсәләләр вә рәгәмлә һесаблајан машында һесаблама үчүн фајдалыдыр.

ИКИЛҮЛӘЛИ ГАЗЫМА—бир буруг гурулушундан бир газыма аләтләри комплекти илә ејни заманда ики маили гујунун газылмасы үсулу. 1949 илдә Е. И. Тағыјев, О. А. Межлумов, М. А. Кејман вә С. Л. Залкин тәрәфиндән тәклиф едилмиш вә «Дағдәнизнефт» трестинин (Дағ.МССР) дәниз саһәсиндә (1949), Бакыда Илич бухтасында (1950) тәтбиг едилмишдир. И.г.-дан анчаг дајаз (2500 *м*-ә гәдәр) гујуларын газылмасында истифадә олунмушдур. Бу үсулла бир гујуда газыма заманы, о бири гују бош дајаныр. Балта ишләдикдән сонра бир гујуда галдырма әмәлијјаты апараркән о бири гујуја газыма аләти бурахылыр. Гујунун биринчи лүләсинин газылмасы үчүн тал системи кронблок васитәсилә роторун мәркәзинә кәтирилир. Биринчи лүлә кондуктор бурахылачаг дәринлијәдәк газылыр. Кондуктор гујуја бурахылыр вә сементләндикдән сонра сементин бәркимәси мүддәтиндә икинчи лүлә газылыр. Бунун үчүн тал системи кронблок васитәсилә икинчи роторун мәркәзинә түшләндырылыр. Кондукторларын узунлуглары фәргләнир. Лај тәзјиги јүксәк олан рајонларда бу үсулун тәтбиги гејри-мүмкүндүр, чүнки газылан лүләләрин бириндә техноложи дајанма мүддәтинин сүн'и сурәтдә артмасы гәзалара вә техноложи чәтинликләрә сәбәб олур. Чох вахт лүләләр арасында һидродинамик әлагә дә јараныр. Һазырда бу үсул тәтбиг олунмур.

Икилүләли гују.

Әд.: Гулијев С. М., Нефт вә газ гујуларынын газылмасы, Б., 1953; Бернович М. Я. и др., Технология бурения нефтяных и газовых скважин, М., 1969; Квитка В. Г., Пешалов Ю. А., Внедрение прогрессивных способов в практику буровых работ, М., 1975.

ИКИНЧИ БЕШИЛЛИК ПЛАН—бах *Халг тәсәррүфаты инкишафынын бешиллик планлары*, хүсуси чилд—*Азәрбајчан Совет Сосиалист Республикасы.*

ИКИНЧИ ДҮНЈА МҮҺАРИБӘСИ (1939—45)—бејнәлхалг империалист иртича гүввәләринин һазырладығы вә башлыча тәчавүзкар дөвләтләр—фашист Алманијасы, фашист Италијасы вә милитарист Јапонијасы тәрәфиндән башланмыш ән бөјүк мүһарибә. И.д.м.-нә 61 дөвләт, Јер күрәси әһалисинин 80%-дән чоху чәлб едилмишди. Һәрби әмәлијјатлар 40 дөвләтин әразисиндә, һәмчинин дәниз вә океанларда апарылмышды. И.д.м. мәһз капиталист дүнјасы дахилиндә зиддијјәтләрин кәскинләшмәси нәтичәсиндә баш вермишди. И.д.м. 2 капиталист коалисијасы арасында һәрби тоггушма кими башлады. Фашист блоку дөвләтләри—Алманија, Италија вә Јапонијанын башладығы бу мүһарибә империалист характери дашыјырды. Совет Иттифагынын мүһарибәјә чәлб олунмасы вә *антиһитлер коалисијасынын* јарадылмасы мүһарибәнин һәмин тәрәфдән әдаләтли характерини гәти мүәјјән етди.

Италија фашистләри 1935 илдә Ефиопијаја һүчум етдиләр. Фашист Алманијасы 1938 илин мартында Австријаны тутду вә Чехословакијаја һүчума һазырлашды. Јапон империалистләри 30-чу илләрин әввәлиндә ССРИ-јә тәчавүз етмәк үчүн дајаг мәнтәгәси јаратмаг мәгсәди илә Шимал-Шәрги

Чин әразисинин хејли һиссәсини ишғал етдиләр. Тәчавүзкарлары ширникләндирмәк вә онлары ССРИ-јә гаршы тәһрик етмәк сијасәти *Мунхен сазишиндә (1938)* хүсусилә ашкар әксини тапды. Б. Британија вә Франса һаким даирәләри Судет вил.-нин Алманија тәрәфиндән ишғалына разылыг вермәклә мүттәфиг олдуглары Чехословакијаја хәјанәт етдиләр; бундан мәгсәд фашист Алманијасы үчүн «Шәргә јол ачмаг» иди. Совет Иттифагы гаршылыглы јардым һаггында Чехословакија илә имзаладығы мүгавиләјә (1935) әсасән көтүрдүјү тәәһһүдләрә әмәл етмәјә һазыр олдуғуну дәфәләрлә билдирди. Лакин Чехословакијанын халга зидд һөкумәти бу тәклифи рәдд етди. 1938 илин пајызында Алманија әввәлчә Чехословакијанын бир һиссәсини, 1939 илин јазында бүтүн өлкәни ишғал етди, Литванын Клајпеда вил.-ни тутду; Румынијаны ағыр шәртли «тәсәррүфат» мүгавиләси бағламаға мәчбур етди. Италија 1939 илин апрелиндә Албанијаны әлә кечирди. Һәмин илин апрел—мајында Алманија Инкилтәрә—Алманија дәниз сазишләрини ләғв етди, Полша илә гаршылыглы һүчум етмәмәк һаггында 1934 ил мүгавиләсини позду вә Италија илә «Полад пакты» дејилән пакт бағлады (бу пакта көрә Италија һөкумәти Гәрб дөвләтләри илә мүһарибә баш верәчәји тәгдирдә Алманијаја көмәк етмәли иди). 1939 илин апрел—августунда Совет—Инкилтәрә—Франса данышыглары апарылды [бах *Москва данышыглары (1939*). Лакин Гәрб дөвләтләринин мөвгеји үзүндән Авропада коллектив тәһлүкәсизлик системи јаратмаг вә фашист тәчавүзүнүн гаршысыны бирликдә алмаг барәдәки совет тәклифләри гәбул едилмәди. Б. Британија һөкумәти дүнјаны ССРИ-нин һесабына бөлмәјә чан атараг һитлерчиләрлә кизли сөвдәләшмәјә кирди. Белә бир шәраитдә ССРИ Алманија илә һүчум етмәмәк һаггында мүгавилә бағламаға мәчбур олду.

1933—39 илләрдә фашист Алманијасы һәрби мәгсәдләрә 90 милјард маркадан чох вәсаит сәрф етмишди. 1939 ил сентјабрын 1-нә онун силаһлы гүввәләринин сајы 4,6 млн. нәфәрә чатырды. Силаһлы гүввәләрин истифадәсиндә 26 мин топ вә минаатан (зенит артиллеријасы бура дахил дејил), 3195 танк, 4093 дөјүш тәјјарәси, 107 дөјүш кәмиси (о чүмләдән 57 суалты гајыг) вар иди. Алманија али команданлығынын стратекијасы *«илдырымсүр'әтли мүһарибә»* консепсијасына әсасланырды.

1939 ил августун сонунда Франсанын силаһлы гүввәләрини 2674 мин нәфәр (108 дивизија), 26 миндән чох топ вә минаатан, 3100 танк, 3335 тәјјарә, 174 дөјүш кәмиси (о чүмләдән 77 суалты гајыг) тәшкил едирди. Б. Британија күчлү ҺДГ-јә (328 дөјүш кәмиси вә 1222 дөјүш тәјјарәси) вә ҺҺГ-јә (3891 тәјјарә) малик иди. Гуру гошунларында 25 дивизија, 19 бригада, 5,6 мин топ вә минаатан, 547 танк варды. Б. Британија силаһлы гүввәләринин метрополијада үмуми сајы 1270 мин нәфәрә (бүтөвлүкдә Б. Британија империјасында 1662 мин нәфәр) чатырды.

Мүһарибәнин биринчи дөврү (1939, 1 сентјабр—1941, 21 ијун). И.д.м. сентјабрын 1-дә фашист Алманијасынын Полшаја һүчуму илә башланды. Сентјабрын 3-дә Б. Британија вә Франса Алманијаја мүһарибә е'лан етдиләр; Инкилтәрә—Франса коалисијасына Британија доминионлары вә мүстәмләкәләри дә гошулду. Полша гошунларынын мүгавимәтинә бахмајараг алман гошунлары Полшаны ишғал етди.

Совет респ.-лары илә бирләшмәјә чан атан Гәрби Украјна вә Гәрби Белорусија зәһмәткешләринин арзусу илә Совет Ордусу онларын һәјат вә әмлакыны мүдафиә етмәк, Һитлер тәчавүзүнүн кәләчәкдә јајылмасына имкан вермәмәк үчүн сентјабрын 17-дә азадлыг јүрүшүнә башлады.

1940 ил апрелин 9-да алман-фашист ордусунун бирләшмәләри мүһарибә е'лан етмәдән Данимаркаја вә Норвечә сохулдулар вә бу өлкәләрин әразисини ишғал етдиләр [бах һәмчинин *Норвеч әмәлијјаты (1940)*]. Данимарка вә Норвечи тутмагла Һитлер Алманијасы шималда Совет Иттифагынын сәрһәдләри јахынлығында өз донанмасынын базаларда јерләшмәсини тә'мин етди. Франсаја һүчум 1940 ил мајын 10-да башланды. Алман-фашист гошунлары Арден дағларыны ашыб *«Мажино хәтти»ни* шм.-дан өтүб кечәрәк әсас зәрбәни Шимали Франсаја ендирдиләр. Седан р-нунда мүдафиәни јаран алман-фашист гошунларынын танк бирләшмәләри мајын 20-дә Ла-Манша чыхарылды. Мајын 14-дә Һолландија гошунлары, 28-дә Белчика ордусу тәслим олду. Дүнкерк р-нунда мүһасирәјә алынмыш инкилис вә франсыз гошун һиссәләри, ағыр һәрби техниканын итирилмәси баһасына Б. Британијаја көчүрүлдү. Ијунун әввәлиндә алман-фашист гошунлары Сомма вә Сена чајлары боју франсызларын тәләсик јаратдығы чәбһәни јардылар. Франса Коммунист Партијасы өлкәнин вәтәнпәрвәр гүввәләрини үмумхалг мүгавимәти көстәрмәјә, Парисин мүдафиәсини тәшкил етмәјә чағырды. Лакин Франсанын сијасәтини мүәјјән едән тәслимчиләр вә сатгынлар (П. Рејно, А. Петен, П. Лавал вә б.), һәмчинин М. Вејганын башчылығы илә али команданлыг өлкәнин бу јеканә хилас јолундан имтина етдиләр. Ијунун 10-да Франса һөкумәти Парисини тәрк етди. Ијунун 14-дә алман гошунлары дөјүшсүз Париси тутду. 1940 ил ијунун 22-дә Франсанын тәслим олмасы һаггында акт имзаланды [бах *Компјен барышыглары (1918, 1940)*]. Һәмин ил ијунун сонунда Лондонда Ш. де *Голлун* башчылыг етдији *«Азад Франса»* (1942 илдән *«Дөјүшән Франса»*) тәшкилаты јарадылды. 1940 ил ијунун 10-да Италија Б. Британија вә Франсаја гаршы мүһарибәјә башлады; августда италјан гошунлары Британија Сомалисини, Кенија вә Суданын бир һиссәсини тутду, октјабрда Сүвејш каналына доғру чан атараг, Ливија вә Мисирә сохулду. Лакин тезликлә италјанларын һүчуму дајандырылды, 1940 илин декабрында исә инкилис гошунлары онлары дармадағын етди. Италјанларын 1940 илин октјабрында Албанија вә Јунаныстана һүчумуну јунан гошунлары дәф етдиләр. 1941 илин јанвар—мајында үсјана галхмыш әһалинин вә јерли партизанларын көмәји илә Б. Британија гошунлары италјанлары Британија Сомалиси, Кенија, Судан, Ефиопија, Италија Сомалиси вә Еритрејадан говду. Италија донанмасы Аралыг дәнизиндә бөјүк тәләфата уғрады. Муссолини 1941 илин јанварында көмәк үчүн Һитлерә мүрачиәт етмәјә мәчбур олду. 1941 илин әввәлиндә Африкаја алман гошунлары көндәрилди (кенерал Роммелин башчылығы илә «Африка корпусу» тәшкил олунду). Мартын 31-дә һүчума кечән алман-италјан гошунлары апрелин 2-чи јарысында Ливија—Мисир сәрһәдинә чатдылар. Авропада кедән һәрби әмәлијјатларла јанашы империалист Јапонијасынын Чиндә тәчавүзү кенишләнирди. Јапон гошунлары Чин әразисинин ичәриләринә доғру ирәлиләјәрәк онун ч. р.-ннларыны ишғала башладылар, Һинд-Чинин шм. һиссәсини тутдулар. АБШ 1941 илин јазында гошунларыны Гренландијаја, јајда исә Исландијаја чыхарды (орада базаларыны јаратды). 1940 илин августунда алман авиасијасынын Б. Британија шәһәрләринә күтләви һүчумлары башланды. Алман донанмасы ејни заманда Атлантик океанында фәал һәрби әмәлијјатлара киришди. *Берлин пактынын (1940)* имзаланмасы илә Алманија, Италија вә Јапонијанын тәчавүзкар иттифагы даһа да мөһкәмләндирилди. ССРИ-јә гаршы мүһарибәјә һазырлашан фашист Алманијасы 1941 илин јазында Балканларда тәчавүзә башлады. Мартын 1-дә алман-фашист гошунлары Болгарыстана кирдиләр, апрелдә италјан-алман, сонра исә мачар гошунлары Југославија вә Јунаныстаны ишғал етди.

И.д.м..-нин биринчи дөврүнүн сонуна јахын фашист Алманијасы вә Италија Гәрби вә Мәркәзи Авропанын, демәк олар ки, бүтүн өлкәләрини ишғал етдиләр вә ја өзләриндән асылы вәзијјәтә салдылар.

Мүһарибәнин икинчи дөврү (1941, 22 ијун—1942, 18 нојабр). 1941 ил ијунун 22-дә фашист Алманијасы Совет Иттифагына хаинчәсинә һүчум етди. И.д.м.-нин мүһүм тәркиб һиссәси олан *Бөјүк Вәтән мүһарибәси* башланды. ССРИ-нин И.д.м.-ндә иштиракы онун јени мәрһәләсини мүәјјән етди, дүнјанын бүтүн тәрәггипәрвәр гүввәләринин фашизмә гаршы мүбаризәдә һәмрә'јлијинә сәбәб олду, әсас дүнја дөвләтләринин сијасәтинә тә'сир көстәрди. 1941 ил ијулун 12-дә ССРИ илә Б. Британија арасында фашист Алманијасына гаршы биркә фәалијјәт һаггында сазиш имзаланды. Августун 2-дә ССРИ илә АБШ арасында һәрби-игтисади әмәкдашлыг вә ССРИ-јә мадди јардым һаггында сазиш әлдә едилди. Августун 14-дә *Рузвелт* вә *Чөрчилл Атлантик хартијасыны* е'лан етдиләр (сентјабрын 24-дә ССРИ дә она гошулду). Москва мүшавирәсиндә (1941, 29 сентјабр—1 октјабр) ССРИ, Б. Британија вә АБШ арасында гаршылыглы һәрби јардым һаггында илк протокол имзаланды. Јахын Шәргдә фашист тәһлүкәсини арадан галдырмаг үчүн инкилис вә совет гошунлары 1941 илин август—сентјабрында Ирана дахил олдулар. Бу биркә һәрби-сијаси тәдбирләрлә, антиһитлер коалисијасынын башланғычы гојулду.

Фашист Алманијасы ССРИ-јә гаршы өз һәрб машынынын әсас гүввәләрини јеритмишди. Гәрби Авропада, Балкан өлкәләриндә, Шимали Африкада вә алман гуру гошунлары команданлығынын еһтијатында 62 дивизија вар идисә, ијунун 22-си үчүн ССРИ сәрһәдиндә алман-фашист гошунларынын 153, әлалтыларынын исә 37

дивизијасы, о ҹүмләдән 19 танк вә 14 моторлашдырылмыш дивизија ҹәмләнмишди. И.д.м.-нин башлыҹа ҹәбһәсинә чеврилмиш совет-алман ҹәбһәсиндә силаһлы мүбаризә әввәлдән сон дәрәҹә кәркин характер алмышды. Мүһарибәнин илк ајларында хејли әрази тутмасына бахмајараг фашист Алманијасы *«Барбаросса» планында* нәзәрдә тутулмуш стратежи мәгсәдини һәјата кечирә билмәди. *Москва вурушмасында* вә 1941—42 илләр гыш һүҹумунда совет гошунларынын гәләбәси фашистләрин «илдырымсүр'әтли мүһарибә» планыны пуча чыхарды, ишғал едилмиш өлкәләрдә *Мүгавимәт һәрәкатына* күчлү тәкан верди.

1941 ил декабрын 7-дә Јапонија Сакит океандакы Пирл-Харбор һәрби базасына ендирдији гәфил зәрбә илә АБШ-а гаршы мүһарибәјә башлады. Декабрын 8-дә АБШ, Б. Британија вә бир сыра дөвләтләр Јапонијаја, 11-дә исә фашист Алманијасы вә Италија АБШ-а мүһарибә е'лан етдиләр. Вашингтон конфрансында (1941, 22 декабр—1942, 14 јанвар) ленд-лиз үзрә ССРИ-јә көмәк көстәрмәк һаггында гәрар тәсдиг едилди.

АБШ-ын мүһарибәјә гошулмасы антиһитлер коалисијасыны күчләндирди. 1942 ил јанварын 1-дә Вашингтонда *Ијирми алты дөвләтин бәјаннамәси (1942)* имзаланды, сонра бәјаннамәјә јени дөвләтләр гошулду. 1942 ил мајын 26-да ССРИ илә Б. Британија арасында Алманија вә онун мүттәфигләринә гаршы иттифага кирмәк һаггында мүгавилә бағланды; ијунун 11-дә мүһарибә кедишиндә ССРИ илә АБШ арасында гаршылыглы јардымын принсипләри һаггында сазиш имзаланды.

1942 илин ијулунда *Сталинград вурушмасы (1942—43)* башланды. Сталинградын гәһрәманҹасына мүдафиәси дөврүндә (1942, ијул—нојабр) совет гошунлары дүшмәнин зәрбә груплашмасына ағыр тәләфата уғратды вә әкс-һүҹума кечмәк үчүн шәраит һазырлады. Инкилтәрә силаһлы гүввәләри исә бу дөврдә Алманијанын ајры-ајры шәһәрләрини јалныз ара-сыра бомбардман етмәклә вә саһил р-нларына тәхрибат характерли һәмләләрлә кифајәтләнирдиләр. Онлар Шимали Африкада хејли әразини тутсалар да, 1942 илин јанварында алман-фашист гошунлары јенидән һүҹума кечәрәк 1200 *км* ирәлиләдиләр, јенидән Тобруку вә Мисирин бир һиссәсини тутдулар. Атлантик океанында алман суалты гајыглары Инкилтәрә донанмасыны ҹидди тәләфата уғратмагда иди. Сиам көрфәзиндә инкилис ескадрасынын мәһви вә Јавада инкилис-американ-һолланд донанмасынын ағыр мәғлубијјәти (1942, 27—28 феврал) Сакит Океанда Јапонијанын мөвгејини даһа да күчләндирди. 1942 илин 1-ҹи јарысындан Сакит Океанда АБШ силаһлы гүввәләринин артырылмасы гүввәләр нисбәтини мүттәфигләрин хејринә дәјишдирди. Мәрҹан дәнизиндәки (7—8 мај) вә Мидуеј а. јахынлығындакы (1942, ијун) вурушмаларда јапон донанмасына ҹидди зәрбәләр ендирилди; Јапонија командалығы Сакит Океанда өз әмәлијјатларыны мәһдудлашдырмаға вә 1942 илин сонунда мүдафиәјә кечмәјә мәҹбур олду.

Мүһарибәнин үчүнҹү дөврү (1942, 19 нојабр—1943, 31 декабр). Бу дөвр һәрби әмәлијјатларын кәркинлијинин артмасы илә сәҹијјәләнир. Алманијанын һәрби-сијаси рәһбәрлији бүтүн васитәләрлә ССРИ үзәриндә гәләбә газанмаға ҹәһд едирди. Мүһарибәнин үчүнҹү дөврүндә дә әсас һадисәләр совет-алман ҹәбһәсиндә баш верирди. 1942 ил нојабрын 19-да совет гошунлары Сталинград әтрафында әкс-һүҹума кечди вә дүшмәнин 330 минлик гошун груплашмасыны мүһасирәјә алыб дармадағын етди.

Сталинград әтрафындакы гәләбә фашист Алманијасыны сарсытды, онун һәрби вә сијаси нүфузуну азалтды, ишғал олунмуш өлкәләрдә милли азадлыг мүбаризәсинин инкишафына күчлү тәкан верди. Тәшәббүсү әлә кечирән Совет Ордусу 1943 илин јазында Шимали Гафгазда, Донбасда, Ленинград әтрафында вә с. ҹәбһәләрдә дүшмәнә сарсыдыҹы зәрбәләр вурду. *Курск вурушмасында (1943)* алман-фашист гошунларынын дармадағын едилмәси фашист Алманијасыны гәти олараг стратежи мүдафиәјә кечмәјә мәҹбур етди.

1943 илин јајында силаһлы гүввәләринин сајы 13 млн.-а чатан АБШ вә Б. Британијанын Гәрби Авропада *икинҹи ҹәбһәни* ачмаға бүтүн имканлары вар иди. Лакин онларын ССРИ-нин вә Алманијанын гаршылыглы сурәтдә тагәтдән салынмасына јөнәлдилән стратекијасы әввәлки кими АБШ вә Б. Британија сијасәтинин әсасыны тәшкил едирди. Антиһитлер коалисијасы өлкәләри арасында һәрби-сијаси әмәкдашлығын мөһкәмләнмәсиндә *Теһран конфрансы (1943)* бөјүк рол ојнады. Бурада бир сыра мүһүм проблемләр мүзакирә едилди, 1944 илин мајында икинҹи ҹәбһәни ачмаг гәрара алынды. 1942 илин октјабрында Шимали Африкада 8-ҹи инкилис ордусунун (Б. Л. *Монтгомери*) һүҹуму башланды. *Әл-Әламејн әмәлијјатында (1942)* гәләбә газанан инкилис гошунлары сонракы 3 ај әрзиндә Триполитанијаны, Киренаиканы тутдулар; Тобруку, Бенгазини азад едәрәк Тунисин ҹ. срһәдинә јахынлашдылар. 1942 ил нојабрын 8-дә американ-инкилис експедисија гүввәләринин (кенерал Д. *Ејзенһауер*) Франса Шимали Африкасына чыхарылмасына башланды; Әлҹәзаир, Оран вә Касабланканын лиманларына 12-јәдәк дивизија (150 мин нәфәр) чыхарылды [бах *Шимали Африка әмәлијјатлары (1942)*].

Нојабрын ортасында мүттәфигләр Мәракеши, Әлҹәзаири тутдулар, Тунисә дахил олдулар. Буна ҹаваб олараг фашист Алманијасы 1942 илин нојабрында Франсанын бүтүн әразисини ишғал етди. 1943 илин ијулунда американ-инкилис гошунлары Сичилија а.-ны тутду, сентјабрын әввәлиндә исә Апеннин ј-а-на десант чыхарылды. Ијулун 25-дә Муссолини деврилди. Октјабрын 13-дә *Бадолјо* һөкумәти Алманијаја мүһарибә е'лан етди. Италијаја чыхарылмыш инкилис-американ гүввәләри сајҹа үстүн олмасына бахмајараг алман-фашист мүдафиәсини јара билмәди вә 1943 илин декабрында фәал әмәлијјатлары дајандырды.

И.д.м.-нин үчүнҹү дөврүндә Сакит Океанда вә Асијада вурушан тәрәфләр нисбәтиндә әһәмијјәтли дәјишиклик баш верди. Јапонија 1941—42 илләрдә газанылмыш стратежи һүдудларда мөһкәмләнмәјә чалышырды. Мүттәфигләрин (АБШ, Б. Британија вә б.) Сакит Океанда һүҹуму 1942 илин пајызында башланды. Гуадалканал а. (Соломон а-ры) уғрунда дөјүшләрдә илк мүвәффәгијјәт әлдә едилди. 1943 илдә АБШ гошунлары Јени Гвинејаја чыхарылды вә јапонлары Алеут а-рындан сыхышдырыб онларын һәрби-дәниз вә тиҹарәт донанмасыны ҹидди тәләфата уғратды.

Мүһарибәнин дөрдүнҹү дөврү (1944, 1 јанвар—1945, 9 мај). Бу дөврүн ән мүһүм һәрби-сијаси һадисәләри — антифашист коалисијасынын һәрби-игтисади гүдрәтинин артмасы, Авропада мүттәфиг гошунлары әмәлијјатларынын фәаллашмасы илә мүәјјән олунур. Лакин мүттәфигләрин Авропа вә Асијада фәаллығына бахмајараг фашист блокунун дағылмасында һәлледиҹи рол совет халгына вә онун силаһлы гүввәләринә мәнсуб иди. Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин кедиши тәкзибедилмәз шәкилдә сүбут етди ки, Совет Иттифагы өз гүввәләри илә фашист Алманијасы үзәриндә там гәләбә газанмаға вә Авропа халгларыны фашист әсарәтиндән хилас етмәјә гадирдир. Иртиҹа гүввәләринин Алманија илә тәкбәтәк мүбаризәдә ССРИ-нин зәифләмәсинә бәсләдији үмидләр тамамилә боша чыхды. 1944 илин гыш һүҹумунда совет гошунлары Ленинград вә Новгород әтрафында дүшмәни дармадағын едәрәк Румынија әразисинә гәдәм гојдулар. Карелија бәрзәхиндә вә Ҹәнуби Карелијада совет гошунларынын һүҹуму Финландија һөкумәтинин барышығ (1944, 19 сентјабр) бағламаға, фашист блокундан чыхмаға вә Алманијаја мүһарибә е'лан етмәјә (1945, 4 март) мәҹбур етди. *Белорусија әмәлијјаты (1944)* нәтиҹәсиндә алманларын «Мәркәз» орду групу дармадағын едилди. Совет гошунлары 1-ҹи Полша ордусу илә биркә Полшаны азад етмәк әмәлијјатына башладылар. *Јассы-Кишинјов әмәлијјатында (1944)* фашистләрин «Ҹәнуби Украјна» орду групу дармадағын едилди, Молд.ССР әразиси вә Румынијанын хејли һиссәси азад олунду. Румынија зәһмәткешләри Коммунист партијасынын рәһбәрлији илә силаһлы үсјана галхдылар вә Ј. Антонескунун һәрби-фашист диктатурасыны девирдиләр (1944, 23 август). Румынијанын јени һөкумәти фашист Алманијасына мүһарибә е'лан етди. Совет гошунларынын Болгарыстана дахил олмасы өлкәдә халг үсјаныны сүр'әтләндирди; сентјабрын 9-да баш вермиш үсјан нәтиҹәсиндә монархист-фашист режими деврилди, Вәтән ҹәбһәси һөкумәти јарадылды вә Алманијаја мүһарибә е'лан етди. 1944 илин сонундан башлајараг совет гошунлары Чехословакија, Југославија вә Маҹарыстанын азад едилмәси уғрунда бөјүк әмәлијјатлар кечирдиләр [бах *Белград әмәлијјаты (1944)*, *Будапешт әмәлијјаты (1944—45)*]. Совет Ордусунун Ҹәнуб-Шәрги Авропада һүҹуму. Албанија вә Јунаныстанын алман-фашист ишғалчыларындан азад едилмәси үчүн шәраит јаратды. 1944 илдә Совет Ордусу Норвечин шм.-ш. р-нларыны азад едәрәк Норвеч халгына јардым көстәрди.

ССРИ-нин һәрби-игтисади гүдрәтинин дурмадан артмасы АБШ вә Б. Британијаны һәрби-сијаси фәалијјәтләриндә әсаслы дәјишиклик етмәк мәҹбуријјәти гаршысында гојду. Артыг 1944 илин јајында елә бејнәлхалг вә һәрби шәраит јаранмышды ки, **икинҹи**

чәбһәнин ачылмасынын јубадылмасы бүтүн Авропанын ССРИ Силаһлы Гүввәләри тәрәфиндән азад олунмасына кәтириб чыхара биләрди. Бу перспектив АБШ вә Б. Британија һаким даирәләрини нараһат етдији үчүн онлар Ла-Маншдан кечәрәк Гәрби Авропаја гошун чыхармағы гәт етдиләр. Ијунун 6-да *Нормандија десант әмәлијјаты* (*1944*) башланды. 1944 ил августун 19-да Парисдә үсјан баш верди. Мүттәфиг гошунлары јетишдикдә артыг шәһәр вәтәнпәрвәрләрин әлиндә иди. 1944 ил августун 15-дә Чәнуби Франсаја чыхарылмыш мүттәфиг гошунлары шм. вә шм.-г. истигамәтләриндә һүчума кечди. Сентјабрда ч.-дан һүчум едән 1-чи Франса ордусунун гошунлары шм.-дан һүчум едән американ гошунлары илә бирләшди. Лакин 1944 ил декабрын 16-да алман-фашист гошунлары Ардендә әкс-һүчума кечәрәк 1-чи американ ордусуну чидди мәғлубијјәтә уғратды вә мүттәфиг гошунларыны ағыр вәзијјәтә салды [бах *Арден әмәлијјаты* (*1944—45*)]. Бунунла әлагәдар мүттәфигләрин хаһишини нәзәрә алараг Совет Али Баш Командանлығынын Гәраркаһы Вислада вә Шәрги Пруссијада һүчуму вахтындан габаг—1945 ил јанварын 12—14-дә башламағы гәрара алды. *Висла-Одер әмәлијјатында* (*1945*) вә *Шәрги Пруссија әмәлијјатында* (*1945*) алман-фашист гошунлары дармадағын едилди. Феврал да—апрелин 1-чи јарысында Шәрги Померанија вә Силезијада дүшмәнин ири груплашмалары дармадағын олунду, Дансигдән Одерә гәдәр Балтик саһили азад едилди. Совет гошунларынын Висла, Шәрги Пруссија вә Будапешт р-нунда зәрбәләри Гәрби Алманија вә Италијада мүттәфигләрә мүвәффәгијјәтли әмәлијјатлар кечирмәјә имкан верди. Белә шәраитдә фашист Алманијасына гаршы фәалијјәти әлагәләндирмәк вә с. мәсәләләри һәлл етмәк үчүн Јалтада *Крым конфрансы* (*1945*) чағырылды. Мартын 24-дә мүттәфигләрин гошунлары Рејни кечәрәк, апрелин әввәлиндә Рурда алманларын тәгр. 20 дивизијасыны мүһасирәјә алды. Алман гошунлары г. чәбһәсиндә, әслиндә мүгавимәти дајандырмышды. Апрел—мај ајларында мүттәфигләр Елбаја чатыб Ерфурту, Нүрнберги тутду, Чехословакија вә Гәрби Австријаја дахил олдулар. Мајын 2-дә алманларын Италијадакы «ТС» орду групу тәслим олду.

Берлин әмәлијјатында (*1945*) совет гошунлары дүшмәнин Берлин груплашмасыны дармадағын етди, апрелин 25-дә Елба саһилиндәки Торгау ш. јахынлығында 1-чи американ ордусунун һиссәләри илә көрүшдү. Мајын 6—11-дә *Прага әмәлијјатында* (*1945*) алман-фашист гошунларынын сонунчу груплашмасы да ләғв едилди, Чехословакијанын азад олунмасы баша чатдырылды. Кениш чәбһәдә һүчум едән Совет Силаһлы Гүввәләри Мәркәзи вә Чәнуб-Шәрги Авропаны тамамилә азад етди. Мајын 7-дә кенерал А. *Јодл* алман командանлығы адындан Ејзенһауерин гәраркаһында тәслим шәртләрини имзалады (мајын 9-дан гүввәјә минмәли иди). Совет һөкумәти бу биртәрәфли сәнәдә гәти е'тиразыны билдирди, буна көрә дә мүттәфигләр ону илкин тәслим протоколу һесаб етмәјә разылашдылар. Мајын 8-дә Карлсхорстда (Берлин јахынлығында) В. *Кејтелин* башчылығы илә Алманија али командանлығынын нүмајәндәләри фашист Алманијасы силаһлы гүввәләринин данышыгсыз тәслим олмасы һаггында акты имзаладылар. Совет һөкумәтинин тапшырығы илә тәслим сәнәдини К. К. Жуков (АБШ, Б. Британија, Франса нүмајәндәләри илә биркә) гәбул етди.

Мүһарибәнин бешинчи дөврү (1945, 9 мај—2 сентјабр). 1945 илин мајында тәчавүзкар дөвләтләрдән јалныз Јапонија мүбаризәни давам етдирирди. *Потсдам конфрансында* (*1945*) Авропа проблемләринин мүзакирәси илә јанашы, Узаг Шәргдәки вәзијјәтә дә бөјүк диггәт јетирилди. 1945 ил 26 ијул Бәјаннамәсиндә АБШ, Б. Британија вә Чин һөкумәтләринин Јапонијаја тәклиф етдикләри конкрет тәслим шәртләрини Јапонија һөкумәти рәдд етди. 1945 ил августун 8-дә өз мүттәфиглик борчуна сәдагәтли олан Совет һөкумәти Јапонијаја мүһарибә е'лан етди. Августун 10-да МХР Јапонијаја гаршы мүһарибәјә башлады. Совет гошунларынын сүр'әтли һүчуму нәтичәсиндә Квантун ордусу дармадағын едилди; Шимал-Шәрги Чин вә Шимали Кореја, Чәнуби Сахалин вә Курил а-ры азад олунду. ССРИ-нин Јапонијаја гаршы мүһарибәјә башламасы әрәфәсиндә АБШ һәрби зәрурәт олмадан илк дәфә јени силаһ тәтбиг едәрәк Хиросима вә Нагасаки ш.-ләринә ики атом бомбасы атды (6 вә 9 август). Бурада өлән, јараланан, шүаланан вә иткин дүшәнләрин үмуми сајы тәгр. 468 мин нәфәр иди. Бу барбарлыг акты ачыг-ашкар АБШ-ын күчүнү нүмајиш етдирмәк, мүһарибәдән сонракы проблемләрин һәллиндә ССРИ-јә тәзјиг көстәрмәк мәгсәди күдүрдү. Јапонијанын тәслим олмасы һаггында сәнәд сентјабрын 2-дә имзаланды. Бунунла И.д.м. гуртарды.

И.д.м. бәшәријјәтин талејинә бөјүк тә'сир көстәрди. Алман фашизминин вә јапон милитаризминин дармадағын едилмәси нәтичәсиндә фашист блокунун ишғал етдији өлкәләрин суверенлији бәрпа олунду. Совет дөвләтинин бејнәлхалг нүфуз вә тә'сиринин артмасы И.д.м.-нин мүһүм јекуну иди. Совет Иттифагынын һәлледичи ролу илә газанылан гәләбә Авропа вә Асијанын бир чох өлкәләриндә ингилаби дәјишикликләрин башланғычыны гојду. Дүнја социализм системинин јаранмасы Бөјүк Октјабр социалист ингилабынын гәләбәсиндән сонра ән бөјүк үмумдүнја тарихи һадисә олду. И.д.м. капитализм системи зиддијјәтләрини кәскинләшдирди, капитализмин үмуми бөһранына дәринләшдирди, бејнәлхалг фәһлә вә коммунист һәрәкатыны милли азадлыг һәрәкатыны даһа да күчләндирди.

Ән ири һәрби тоггушма кими И.д.м. һәрби әмәлијјатларын кениш вүс'әти, һәрби истеһсалын мисли көрүнмәмиш артымы, бөјүк мадди вә инсан иткиси илә характеризә олунур.

И.д.м. 2194 күн (6 ил) сүрдү; мүһарибәдә иштирак едән дөвләтләрин әһалисинин үмуми сајы 1,7 милјарда јахын иди. Силаһлы гүввәләрә 110 млн.-дан чох адам чағырылмышды. И.д.м. дөврүндә тәкчә антиһитлер коалисијасы өлкәләриндә 588 мин тәјјарә (425 мин дөјүш тәјјарәси), 236 мин танк, 1476 мин топ, 616 мин минаатан, Алманијада исә тәгр. 109 мин тәјјарә, 46 мин танк вә һүчум силаһы, 435 миндән чох топ вә минаатан вә с. силаһлар истеһсал едилмишди. И.д.м. тарихдә баш вермиш мүһарибәләрин ән дағыдычысы иди. Тәкчә Авропаја һәрби дағынтыдан дәјән мадди зәрәр там олмајан мә'лумата көрә 260 милјард доллар (1938 гијмәтләри илә), вурушан дөвләтләрин бирбаша һәрби хәрчләри онларын милли кәлиринин 60—70%-ини тәшкил едирди. И.д.м.-ндә 50 млн.-дан чох адам һәлак олду. ССРИ 20 млн.-дан артыг, Полша тәгр. 6 млн., Југославија 1,7 млн. вә с. гурбан вермишди. АБШ-ын иткиси 400 мин нәфәр, Инкилтәрәнинки 370 мин нәфәр тәшкил едирди. Алманијанын иткиси өлән, јараланан вә әсирләрлә биркә 13,6 млн. нәфәр, онун мүттәфигләрининки исә 1,5 млн.-дан чох иди. И.д.м. һәрб сәнәтинин кәләчәк инкишафына һәртәрәфли тә'сир көстәрди.

Тарихи сахталашдыран буржуа тарихчиләри И.д.м.-нин бир чох фактыны тәһриф едирләр. Онлар бу мүһарибәјә јалан шәрһләр верир, империализмә, Һитлерә вә сазишчилијә һагг газандыраг мүһарибәни башламаг мәс'улијјәтини онун үзәриндән атмаға чалышырлар.

И.д.м.-нин тарихи, социализмин бөјүклүјүнү вә мәғлубедилмәзлијини, Коммунист Партијасы әтрафында сых бирләшмиш чохмилләтли совет халгынын вәтәнпәрвәр вә бејнәлмиләл гәһрәманлығыны көстәрди.

Әд.: Ленин В. И., Империализм капитализмин ән јүксәк мәрһәләсидир, Әсәрләри, ч. 22; јенә онун, Мүһарибә вә ингилаб, јенә орада, ч. 24; Брежнев Л. И., Ленин јолу илә. Нитгләр вә мәгаләләр, ч. 1—7, Б., 1970—80; јенә онун, Кичик торпаг (Хатирәләр), Б., 1978; Тегеран—Ялта—Потсдам. Сб. документов, 3 изд., М., 1971; История второй мировой войны. 1939—1945, т. 1—10, М., 1973—79; Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., 2 изд., т. 1—2, М., 1976; Фуллер Дж., Вторая мировая война 1939—1945 гг. Стратегический и тактический обзор, пер. с англ., М., 1956; Типпельскирх К., История второй мировой войны, пер. с нем., М., 1956; Мировая война 1939—1945 гг. Сб. статей, пер. с нем., М., 1957; Антифашистское движение Сопротивления в странах Европы в годы второй мировой войны, М., 1962; Ундасынов И. Н., Рузвельт, Черчилль и второй фронт, М., 1965; Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сб. материалов, т. 1—3, М., 1965—66; Жилин П. А., Как фашистская Германия готовила нападение на Советский Союз, 2 изд., М., 1966; Большая ложь о войне. Критика новейшей буржуазной историографии 2-й мировой войны, М., 1971; Кулиш В. М., История второго фронта, М., 1971; Освободительная миссия Советских Вооруженных Сил во второй мировой войне, М., 1974; Дзелепи Э., Секрет Черчилля, пер. с франц., М., 1975; Лидел Гарт Б., Вторая мировая война, пер. с англ., М., 1976; Жуков Г К., Воспоминания и размышления, 4 изд., ч. 1—2, М., 1979; Фомин В. Т., Фашистская Германия во второй мировой войне (сентябрь 1939 г.—июнь 1941 г.), М., 1978; Мерцалов А. Н., Западногерманская буржуазная историография второй мировой войны, М., 1978.

ИКИНЧИ ЕЛЕКТРО́Н ЕМИ́ССИЈАСЫ—електрон дәстәсилә бомбардман нәтичәсиндә метал, диелектрик вә ја јарымкечиричиләрдән електронларын чыхмасы һадисәси. Алман физикләри Аустин вә Г. Штарке кәшф етмишләр (1902). Чисми бомбардман едән елек-

тронлара биринҹи, ҹисимдән чыханлара исә икинҹи електронлар дејилир. И.е.е.-нын јаранма механизми беләдир: бөјүк енержијә малик биринҹи електронлар енержисинин бир һиссәсини ҹисмин дахилиндәки електронлара верир, нәтиҹәдә дахилдәки електронларын бир гисми сәтһдәки *потенсиал ҹәпәри* ашыб кәнара чыхыр. И.е.е. икинҹи емиссија σ әмсалы (икинҹи електронларын сајынын биринҹи електронларын сајына олан нисбәти) илә характеризә олунур. σ-биринҹи електронларын енержисиндән, онларын ҹисмин сәтһинә һансы буҹаг алтында дүшмәсиндән, бомбардман олунан ҹисмин тәбиәтиндән, сәтһинин гурулуш вә тәмизлијиндән вә с. асылыдыр. Биринҹи електронларын енержиси артдыгҹа, әввәлҹә σ артыр, максимума чатдыгдан сонра исә азалыр. Тәмиз металлар үчүн σ-нын гијмәти 2-дән чох олмадығы һалда, јарымкечириҹи материалиар үчүн 15-ә чатыр. Назик тәбәгәләрдә И.е.е. һәр ики сәтһдә (бомбардман олунан вә онун әкс сәтһиндә) баш верир. И.е.е. һадисәсиндән електровакуум ҹиһазларында истифадә олунур.

Әд.: Добрецов Л. Н., Гомоюнова М. В., Эмиссионная электроника, М., 1966; Калашников С. Г., Электричество, М., 1977.

«ИКИНҸИ ИЛ»—ибтидаи мәктәбләрин 2-ҹи синфи үчүн ана дили дәрслији. 1908 илдә Тифлисдә чап едилмиш, 1909—12, 1914—17 илләрдә Бакыда тәкрар нәшр олунмушдур (мүәллифләри М. Маһмудбәјов, С. Әбдүррәһманбәјзадә, С. Ахундзадә, Ф. Ағазадә, А. Ш. Талыбзадә, Ә. Әфәндизадә). «И.и.» әлифба тә'лиминдән сонра өјрәнилән илк дәрслик иди.

ИКИНҸИ ИМПЕРИЈА — Франсада дөвләт чеврилиши нәтиҹәсиндә һакимијјәтә кәләрәк *Икинҹи республиканы* ләғв едән император III Наполеонун һакимијјәт дөврү (1852, 2 декабр—1870, 4 сентјабр). *Сентјабр ингилабынын (1870)* тә'сири илә сүгут етмишдир.

ИКИНҸИ ИНТЕРНАСИОНАЛ—фәһлә партијаларынын бејнәлхалг бирлији; 1889 илдә тә'сис олунмушду. Тәшкилиндә Ф. Енкелсин мүстәсна ролу олмуш, о, И.и.-ын 1-ҹи вә 2-ҹи конгресләринин (1889 вә 1891) һазырланмасында, 3-ҹү конгресинин (1893) ишиндә исә шәхсән иштирак етмишдир.

И.и.-ын фәалијјәти ики дөврә ајрылыр. 4-ҹү Лондон конгресинин (1896) иши илә баша чатан 1-ҹи дөврүн башлыҹа нәтиҹәси фәһлә һәрәкатында марксизмин һекемонлуғунун бәргәрар олмасындан ибарәт иди; бу дөврдә И.и.-ын сајәсиндә Италија, Б. Британија, Болгарыстан, Румынија, Австрија-Маҹарыстан, Полша краллығы, Ирландија, Чили, Аркентина вә с. өлкәләрдә јени социалист вә фәһлә партија вә тәшкилатлары јаранды, онларын програм вә тактики әсаслары марксизм руһунда инкишаф етмәјә башлады (бах *Ерфурт програмы*). В. И. Ленин тәрәфиндән *Петербург «Фәһлә синфинин азадлығы уғрунда мүбаризә иттифагы»нын* јарадылмасы фәһлә һәрәкатынын инкишафында мүһүм һадисә олду. Сечкиләрдә газандыглары бөјүк наилијјәтләр социалистләрин күтләләр арасында нүфузунун артдығыны көстәрди. Онларын тә'тил вә нүмајишләрин тәшкилиндә ролу артды. Пролетар гадынлар вә кәнҹләр һәрәкатынын кенишләндирилмәси үчүн аддымлар атылды. Лакин империализм мәрһәләсинин башланмасы илә, хүсусилә Ф. Енкелсин өлүмүндән (1895) сонра күчләнән оппортунист мејлләр И.и.-да үстүнлүк тәшкил етмәјә башлады, әсас мөвгеләри тәдриҹлә ачыг оппортунистләр әлә кечирди. В. И. Ленинин јаратдығы болшевикләр партијасы, И.и.-ын тәшкилати ҹәһәтдән оппортунизмлә әлагәни кәсәрәк онунла барышмаз мүбаризә апаран јеканә партијасы иди; Ленин башда олмагла болшевикләр И.и.-ын хадимләринин (Е. *Бернштејн*, һ. һајндман вә б.) ачыг оппортунизмини вә сентризми (лидерләри К. *Каутски*, Е. *Вандервелде*, А. Тома, О. Бауер вә б.) гәтијјәтлә ифша едир, сол гүввәләрин бирлији уғрунда ардыҹыл мүбаризә апарырдылар. В. И. Ленин И.и.-ын 7-ҹи (Штутгарт; 1907) вә 8-ҹи (Копенһакен; 1910) конгресләриндә иштирак етмишдир.

Русијадакы 1905—07 илләр ингилабынын тә'сири илә башланмыш ингилаби јүксәлиш шәраитиндә И.и. Штутгарт вә Копенһакен конгресләриндә, һабелә сонунҹу 9-ҹу (Базел) конгресиндә (1912) јахынлашмагда олан империалист мүһарибәси әлејһинә бир сыра гәрарлар гәбул етди [бах *Базел манифести (1912)*]. Лакин Биринҹи дүнја мүһарибәси башландыгдан сонра И.и.-ын оппортунист лидерләри өз буржуа һөкумәтләринин империалист сијасәтини мүдафиә хәтти көтүрәрәк империалист мүһарибәси үчүн кредитләр ајрылмасына сәс вердиләр, бир чоху исә (Ж. Кед, Е. Вандервелде вә б.) мүһарибә апаран буржуа һөкумәтләринин тәркибинә дахил олдулар. И.и. социалшовинистләрин рәһбәрлик етдији ајрыајры партијалара парчаланды. Тәкҹә В. И. Ленин башда олмагла, болшевикләр партијасы мүһарибәнин илк күнләриндән мүһарибә вә фәһлә синфинин ингилаби мүбаризәси мәсәләләриндә ардыҹыл бејнәлмиләлчи мөвге тутду. В. И. Ленин мүһарибәнин империалист характерини ачыб көстәрәрәк, империалист мүһарибәсини вәтәндаш мүһарибәсинә чевирмәји, «өз» һөкумәтләринин империалист мүһарибәсиндә мәғлубијјәтинә наил олмағы, ифласа уғрамыш И.и.-ла әлагәни тамамилә кәсмәји, оппортунизмдән азад јени коммунист интернасионалы јаратмағы ингилаби фәалијјәтин башлыҹа вәзифәләри кими мүәјјәнләшдирди (бах Әсәрләри, ҹ. 21, сәһ. 11—21).

Болшевикләрин ингилаби фәалијјәти вурушан вә битәрәф өлкәләрин бејнәлмиләлчиләри үчүн әсл нүмунә олду. 1914 ил декабрын 2-дә К. Либкнехт рејхстагда һәрби кредитләрә гаршы чыхыш етди. *Симмервалд конфрансы* вә *Кинтал конфрансы* Коминтернин јарадылмасы јолунда мүһүм аддым олду. Бу дөврдә В. И. Ленин тәрәфиндән империализм һаггында нәзәријјәнин, мүһарибә, сүлһ вә ингилаб һаггында тә'лимин ишләниб һазырланмасы, јени шәраитдә бејнәлхалг пролетариатын стратекија вә тактикасынын мүәјјән едилмәси, социалшовинизмин вә социал-пасифизмин ифша олунмасы бөјүк бејнәлхалг әһәмијјәт кәсб етди. Социал-шовинизм И.и.-ын ифласына сәбәб олмуш биткин оппортунизм иди. Русијада социалшовинизм тәрәфдары олан меншевикләр вә есерләр күтләләр арасында вәтәндаш «сүлһү» сијасәтини, өз империалист һөкумәтинә јардым көстәрмәји вә «вәтәни» мүдафиә етмәји тәблиғ едирдиләр. Лакин пролетар Бакысында ачыг социал-шовинистләр өз фәалијјәтләрини кенишләндирмәјә мүвәффәг ола билмәмишдиләр. Загафгазија меншевикләринин лидери, гаты социал-шовинист Н. Жорданија 1915 илдә Бакыја кәлмиш, лакин бурада өзүнә тәрәфдарлар тапа билмәдијиндән, там мәғлубијјәтә уғрамышды.

Бөјүк Октјабр социалист ингилабы В. И. Ленинин, болшевикләрин вә оппортунистләрлә әлагәни кәсмиш дикәр бејнәлмиләлчиләрин стратекија вә тактикасынын дүзкүнлүјүнү сүбут етди. Бејнәлмиләлчи социалистләр дүнјада илк социалист дөвләтинин јарадылмасыны алгышлајараг ону мүдафиәјә галхдылар. 1918 илдә бир сыра өлкәләрдә бејнәлмиләлчи груплар әсасында коммунист партијалары тә'сис олунду; Коминтернин тәшкилиндән өтрү зәмин јаранды (1919 илин мартында тә'сис олунмушдур).

И.и.-ын лидерләри дүнјада илк социалист дөвләтини дүшмәнҹәсинә гаршыладылар. Сонрадан исә бә'зиләри Совет Русијасына гаршы империалист мүдахиләсинин илһамчысы олдулар. 1920 илин пајызында И.и.-ын бир груп лидери (К. Каутски, Вандервелде, Макдоналд, Ренодал вә б.) Загафгазијада болшевизмә гаршы һәрби әмәлијјатлары кенишләндирмәјә идеоложи һазырлыг апармаг мәгсәдилә Тифлисә кәлмишдиләр.

Биринҹи вә Икинҹи дүнја мүһарибәләри арасында социалист партијалары јени Бејнәлхалг Социалист Бирлијинин тәшкилиндән өтрү бир сыра ҹәһдләр көстәрдиләр; бу дөврдә Берн интернасионалы, *Икијарым интернасионал*, Социалист фәһлә интернасионалы кими оппортунист бирликләр тә'сис едилди. Икинҹи дүнја мүһарибәсиндән сонра Социалист Фәһлә интернасионалынын әвәзинә *Социалист Интернасионалы* јарадылды (1951).

Әд.: Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат ҹилди, һ. 1, сәһ. 161—164); История Второго Интернационала, т. 1—2, М., 1965—66; Кривогуз И. М., Второй Интернационал, 1889—1914, М., 1964; Новые формы интернациональных связей. Создание II Интернационала, Международное рабочее движение, т. 2, М., 1976; Первая мировая война. Крах II Интернационала. Ленинский курс на революционный выход из войны, јенә орада, т. 3, М., 1978.

ИКИНҸИ ЈЕДДИОЈМАГ—Азәрб.ССР Масаллы р-нунда кәнд. Једдиојмаг советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 9 *км* ҹ.-ш.-дә, Бакы—Астара шосе јолундан 6 *км*, Гасымлы д.ј. ст.-ндан 1 *км* аралы, Ләнкәран овалығындадыр. Әһ. 2662 нәфәр (1979); тәрәвәзчилик, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, тибб мәнтәгәси вар.

ИКИНҸИ НӨВ ЗӘРБӘЛӘР — һәјәҹанланмыш атомларын, молекулларын вә ионларын електронларла, јахуд бирбирилә тоггушмасы; бу заман һәјәҹанланмыш һиссәҹикләрин дахили енержиси тамамилә вә ја гисмән тоггушан һиссәҹикләрин кинетик енержисинә чеврилир. Тоггушмаја гәдәр һәјәҹанланмыш һалда олан атом вә ја молекул електронларын бир орбитдән о биринә кечмәси һесабына нормал һала дүшүр. Тоггушан һиссәҹикләрин һәрәкәт енержиләри һесабына онларын һәјә

чанланмасына сәбәб олан просес исә биринчи нөв зәрбә адланыр.

ИКИНЧИ НҮКӘДИ—Азәрб.ССР Губа р-нунда кәнд. И.Н. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 10 *км* ч.-ш.-дә, Губа—Гонагкәнд шосе јолу кәнарында, Гарачајын саһилиндә, дүзәнликдәдир. Әһ. 5805 (1979). Әсас тәсәррүфаты мејвәчиликдир. Сәккизиллик вә 2 орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, ушаг бағчасы, хәстәхана, автомат телефон ст. вар.

ИКИНЧИ РЕСПУБЛИКА — *Ијул монархијасынын* сүгутундан сонра 1848 ил февралын 25-дә Франсада бәргәрар олмуш респ. идарә үсулу дөврү (бах *Франсада 1848 ил ингилабы*). 1851 ил декабрын 2-дәк, формал олараг 1852 ил декабрын 2-дәк (*Икинчи империја* е'лан едиләнә кими) мөвчуд олмушдур.

ИКИНЧИ СЕРБИЈА ҮСЈАНЫ (1815) —бах *Сербија үсјанлары* (*1804—13, 1815*).

ИКИНЧИ СИГНАЛ СИСТЕМИ—*али синир фәалијјәтинин* инсана хас олан хүсуси кејфијјәт формасы—нитг сигналлары системи. Инсан вә һејван бејнинин ишини принсипчә фәргләндирмәк үчүн И. П. Павлов (1932) И.с.с. анлајышыны тәклиф етмишдир. Һејван бејни анчаг харичи мүһитин гычыгларына (ишыг, сәс, темп-р, ағры вә с.), ја да онларын изинә чаваб верир. Бу заман јаранан дујғулар керчәклијин *биринчи сигнал системини* тәшкил едир. Инсан исә бундан әлавә һәмин гычыгларын сөзлә ифадәләринә дә реаксија верир. Бу заман инсан сөзү ајры-ајры сәсләр кими дејил, онун мә'насыны гаврајыр. Беләликлә, И.с.с. ваһид али синир фәалијјәтинин биринчи сигнал системинә нисбәтән даһа јүксәк сәвијјәсини тәшкил едир. И.с.с. инсанын башгалары илә гаршылыглы әлагәсинин тә'сири алтында формалашыр, демәли И.с.с. јалныз биоложи амилләрлә дејил, һәм дә сосиоложи амилләрлә мүәјјән едилир. Биринчи сигнал системи илә И.с.с. арасындакы гаршылыглы әлагә тәрбијә шәраитиндән (сосиоложи амил) вә синир системинин хүсусијјәтиндән (биоложи амил) асылы олараг дәјишир. Бә'зи адамларда биринчи сигнал системи, дикәрләриндә исә И.с.с. үстүнлүк тәшкил едир. Шәхсијјәтин һәртәрәфли инкишаф етмәси үчүн һәр ики сигнал системинин ҹүзкүн вә вахтында инкишаф етдирилмәси әсас шәртдир.

Әд.: Кольцова М. М., Обобщение как функция мозга, Л., 1976; Ушакова Т. Н., Функциональные структуры второй сигнальной системы, М., 1979.

ИКИНЧИ ЧӘБҺӘ, Икинчи дүнја мүһарибәсиндә (1939—45) —АБШ вә Б. Британијанын 1944 ил ијунун 6-да Шимал-Гәрби Франсаја десант чыхармасы илә фашист Алманијасына гаршы башланан һәрби әмәлијјатлар. 1942 илдә Авропада И.ч.-нин ачылмасы һаггында гәрар ССРИ, АБШ вә Инкилтәрә нүмајәндәләринин Лондон вә Вашингтондакы (1942, мај—ијун) данышыглары кедишиндә гәбул едилмишди. Бу гәрарын вахтында һәјата кечирилмәси фашист блокунун дармадағын едилмәсини хејли сүр'этләндирәр, мүһарибәнин мүддәтини, еләчә дә онун гурбанларынын сајыны азалдарды. Лакин АБШ вә Б. Британијанын һаким даирәләри көтүрдүкләри тәәһһүдләри јеринә јетирмәкдән бојун гачыраraг, тезликлә И.ч.-нин ачылмасынын 1943 илә кечирилмәси барәдә биртәрәфли гәрар гәбул етдиләр. ССРИ, АБШ вә Инкилтәрә һөкумәтләринин Алманијаја разылашдырылмыш стратежи зәрбәләр вурмаг һаггында сазишә кәлдији *Теһран конфрансында* (*1943*) Гәрб мүттәфигләри И.ч.-ни Авропада 1944 илин мајын 1-и үчүн ачмаг барәдә јени тәәһһүдләр көтүрдүләр. 1944 ил ијунун 6-да инкилис-американ гошунлары Нормандијаја чыхарылды. Әлверишли шәраитдән (совет-алман чәбһәсиндә 235, Гәрб чәбһәсиндә 65 алман дивизијасы вурушурду) истифадә едән мүттәфиг гошунлары 1945 илин јазында әсаслы мүгавимәтә раст кәлмәдән Елба чајынын саһилинә, Австрија вә Чехословакијанын гәрб р-нларына чыхдылар вә совет гошунлары илә бирләшдиләр. Италија тамамилә азад едилди. Франса вә Италијанын азад олунмасында *Мүгавимәт һәрәкаты* мүһүм рол ојнады.

И.ч.-нин *антиһитлер коалисијасынын* үмуми мүбаризәсиндә мүсбәт ролу олмушдур. И.ч.-нин ачылмасы үчүн АБШ вә Б. Британијанын халг күтләләри бөјүк иш көрдүләр. И.ч. уғрунда мүбаризәнин вүс'әти антиһитлер коалисијасы өлкәләринин халглары илә Совет Иттифагы халгларынын һәмрә'јлијини нүмајиш етдирди.

Әд.: бах *Икинчи дүнја мүһарибәси (1939—1945)* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ИКИНЧИ ШАҺСЕВӘН — Азәрб.ССР Жданов р-нунда кәнд. И.Ш. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 22 *км* ч.-ш.-дә, Араз чајындан 5 *км* аралы, Бакы—Јереван д.ј. кәнарында, дүзәнликдәдир. Әһ. 1902 (1979); памбыгчылыг, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси вар. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

ИКИНЧИ ШЫХЛЫ—Азәрб.ССР Газах р-нунда кәнд. И.Ш. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 36 *км* шм.-г.-дә, Храм чајынын (Күрүн голу) мәнсәби јахынлығында, дүзәнликдәдир. Әһ. 3027 (1979); үзүмчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Шәраб, ширә з-длары, 2 орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, 2 китабхана, хәстәхана, 2 ушаг бағчасы, 2 рабитә шө'бәси; ме'марлыг абидәләриндән 19 әсрә аид түрбә вар.

ИКИПАЛАТАЛЫ СИСТЕМ — дөвләт һүгугунда ганунверичи органын ики һиссәдән (палатадан) ибарәт олмасы. ССРИ-дә 2 палатадан (*Иттифаг Совети* вә *Милләтләр Совети*) ибарәт али нүмајәндәли орган олан *ССРИ Али Совети* бу принсипдә гурулмушдур. ССРИ Али Советинин И.с.-и Совет дөвләтинин чохмилләтли дөвләт олмасы илә әлагәдардыр вә һәм ССРИ зәһмәткешләринин үмуми мәнафејини, һәм дә бурада јашајан бүтүн милләтләрин спесифик милли мәнафеләрини тә'мин едир. Һәр ики палата ардычыл олараг демократик үсулла—бирбаша сечки јолу илә јарадылыр; палаталар там бәрабәр һүгуглудурлар; онлар ејни бир вахта вә ејни мүддәтә сечилир вә ејни дәрәчәдә *ганунверичилик тәшәббүсү* һүгугуна маликдирләр вә с.

И.с. илк дәфә Инкилтәрәдә 14 әсрдә јаранмышдыр. И.с. һәм федератив, һәм дә унитар дөвләтләрдә мөвчуддур. Ашағы палата, бир гајда олараг, сечки нормаларына ујғун шәкилдә, әһали тәрәфиндән сечилир, јухары палатанын үзвләрини исә дөвләт башчысы тә'јин едир, јахуд онлар долајы сечкиләр јолу илә сечилирләр. Федератив дөвләтләрдә јухары палата адәтән һәр федератив ваһиддән (мәс., АФР-дә әразиләрдән, АБШ-да штатлардан) бәрабәр сајда депутатлара, ја да әрази ваһидинин әһалисинин сајына көрә сечилир. Јухары палатаја сечилмәк үчүн јүксәк әмлак, јаш сензи вә дикәр сензләр мүәјјән едилир. Палаталар, бир гајда олараг, бәрабәр һүгуглу дејилдирләр; јухары палатаја, адәтән, даһа кениш һүгуглар верилир.

ИКИПАРТИЈАЛЫ СИСТЕМ — бир сыра буржуа дөвләтиндә бәргәрар олмуш сијаси системин тә'рифи; бу системдә өлкәнин ики әсас партијасы һакимијјәт башында вахташыры бир-бирини әвәз едәрәк һаким синфин мәнафејини горујур. АБШ, Б. Британија, һәмчинин Канада вә бир сыра башга өлкәләр үчүн характерикдир. Инһисарчы буржуазија рәсми партија апараты вә күлли мигдар малијјә «јардымы» васитәсилә һәр ики партијаја нәзарәт едир вә онларын фәалијјәтини истигамәтләндирир. И.с. дикәр партијаларын мөвчудлуғуну инкар етмирсә дә, һәмин партијалар сијаси һәјатда бөјүк рол ојнаја билмирләр. И.с. васитәсилә һаким синифләр халг күтләләринин мәнафејини һәгигәтән ифадә едә биләчәк үчүнчү бөјүк бир партијанын јарадылмасына һәр вәчһлә мане олурлар.

ИКИСИНИФЛИ ИБТИДАИ МӘКТӘБ —тәһсил мүддәти 5—6 ил олан јүксәк типли мәктәб. Русијада 19 әсрин 70-чи илләриндә (Азәрб.-да 80-чи илләрдә), әсасән, бөјүк кәндләрдә вә гәза шәһәрләриндә ачылмышдыр. Биринчи үч ил I синиф (ибтидаи мәктәб курсуна там мувафиг), 4—6-чы илләр II синиф һесаб едилирди. Тәһсил рус дилиндә иди. Тәдрис планына рус дили, һесаб, тәбијјатшүнаслыға аид елементар мә'лумат, тарих, чоғрафија, рәсмхәтт, һүснхәтт, илаһијјат дахил иди. Азәрб. мәктәбләриндә ана дили әсас фәнн кими тәдрис едилирди. Рус дили, әсасән, К. Д. Ушинскинин, ана дили А. О. Чернјајевски вә Р. Әфәндијевин дәрсликләри әсасында өјрәнилирди. Ингилабдан сонра И.и.м.-ләр бирдәрәчәли вә икидәрәчәли мәктәбләрлә әвәз едилмишдир.

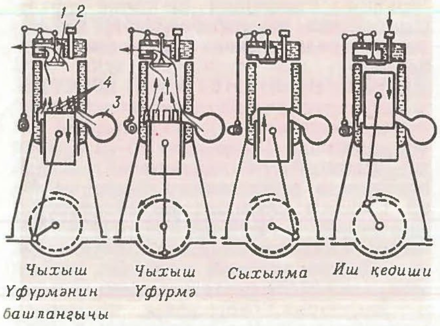
ИКИСОРМАЧЛЫЛАР — трематодлар синфиндән бә'зи паразит гурдларын, јахуд дикенетик соручуларын ады. Гарачијәр, ган вә ағчијәр соручулары мә'лумдур. И.-ын ағыз вә гарын сормачлары вар. Әввәлләр бүтүн синфин ады И. адланырды. Бу ад И.-дакы сормачларын ики ағыз дәлији олмасы барәдә сәһв анлајышдан јаранмышдыр.

ИКИТАВРЛЫ ПРОФИЛ—бах *Прокат профили*.

ИКИТАЈЛЫ МОЛЈУСКЛАР (Bivalvia)—молјусклар типиндән ики тәрәфи симметријалы суда јашајан онурғасызлар. Чанаг ики тајдан ибарәт олуб, бәдәни јан тәрәфләрдән әһатә едир; уз. бир нечә *мм*-дән 1,5 *м*-дәкдир. Бәдәни мантија илә өртүлмүшдүр; гарын һиссәсиндә әзәләли чыхынтыдан ибарәт ајаг вар. Ајағындакы вәзинин ифраз етдији биссусла субстрата мөһкәм јапышыр. Гәлсәмә илә тәнәффүс едир. Бә'зи нөвләрин гәлсәмәләри лөвһә шәклиндә олдуғу үчүн бунлара лөвһәгәлсәмәлиләр дә (Lamellibranchia) дејилир. Башсыздыр. Һәзм системи

ағыз, гида борусу, мә'дә вә илкәкшәкилли бағырсагдан ибарәтдир. Үрәк мә'дәчик вә гулагчыглардан әмәлә кәлмишдир; ган-дамар системи гапалы дејил. Ики бөјрәји вар. И.м.-ын әксәријјәти ајрычинсијјәтлидир. Мајаланма харичдә кедир. Синир системи 3 чүт ганглидән ибарәтдир. Дујғу органлары зәиф инкишаф етмишдир. Бә'зи нөвләри көзлүдүр. Дәнизләрдә вә ширин суларда јашајыр. Планктон вә детритлә гидаланыр. Бә'зиләринин вәтәкә әһәмијјәти вар. Дүнјада 15000 (ССРИ дахили су һөвзәләриндә 85, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 32) нөвү мә'лумдур.

ИКИТАКТЛЫ ДАХИЛИЈАНМА МҮҺӘРРИКИ—поршенин ики кедиши, јахуд дирсәкли валын бир дөврү мүддәтиндә там иш сикли јарадан *дахилијанма мүһәррики*. *Дөрдтактлы дахилијанма мүһәррикиндән* фәргли олараг И.д.м.-ндә силиндрин јанар гарышыг, јахуд һава илә долмасы вә ишләнмиш газларын кәнар едилмәси просесләри ики мүстәгил такт јох, ишләк кедиш вә сыхылма тактларынын бир һиссәсини тәшкил едир. Нәзәри чәһәтдән И.д.м. дөрдтактлы мүһәррикә нисбәтән ики дәфә күчлү олмалыдыр. Мүхтәлиф сәбәбләрдән

Икитактлы дахилијанма мүһәррикинин иш схеми: 1—чыхыш клапаны; 2—форсунка; 3—үфүрүчү насос; 4—кириш пәнчәрәләри.

(үфүрмәнин тәкмил олмамасы вә с.) дөрдтактлы мүһәррикә нисбәтән күч артымы тәгр. 50%, јаначаг сәрфи исә 15—20% чохдур. Бундан әлавә И.д.м.-ндә поршен групу термики тә'сирләрә даһа чох мә'руз галдығындан мүһәррикин е'тибарлылығы азалыр. Бу сәбәбдән јүнкүл јаначагла ишләјән азкүчлү И.д.м.-ләри (мотосиклет, моторлу гајыг вә с. үчүн) истеһсал олунур. Икитактлы дизелләр 15 *Мвт* (20000 *а.г.*) күчүндә һазырланыр вә јүксәк е'тибарлылығы илә фәргләнир. Мәс., јавашсүр'әтли кәми мүһәррикләри, дүзахынлы үфүрмә системи олан итисүр'әтли автомобил дизелләри.

ИКИТӘНӘФФҮСЛҮЛӘР (Dipnoi)—балыглар јарымсинфи. И. һәм гәлсәмә, һәм дә «ағчијәр»лә тәнәффүс едирләр (ады да бурадандыр). Бәдәни узунсов, бә'зиләриндә јанлардан басыгдыр; дикәрләри иланбалығына охшајыр. И.-ин 12 фәсиләси вар; 9-у газынты һалында тапылмыш, 3-ү исә—г ә р н и д и ш (Ceratodidae) Австралијада, л е п и д о с и р е н (Lepidosirenidae) Чәнуби Америкада, п р о т о п т е р л ә р (Protopteridae) Мәркәзи Африкада јашајыр. И. ширин су балыгларыдыр. Уз. 2 *м*-дәкдир. Онурғасызлар, балыглар вә амфибијаларла гидаланыр. Гәрнидишин овланмасы гадағандыр. Лепидосирен вә протоптерләр гураглыг дөврдә гыш јухусуна кедирләр. Газынты һалында тапылан И.-ин ширин суда јашадыглары күман едилир.

ИКИТӘРТИБЛИ СӘТҺ— дүзбучаглы Декарт координатлары икидәрәчәли

$$a_{11}x^2+a_{22}y^2 + a_{33}z^2 + 2a_{12}xy + 2a_{13}xz +$$
$$+ 2a_{23}yz + 2a_{14}x + 2a_{24}y +$$
$$+ 2a_{34}z + a_{44} = 0 \qquad (1)$$

чәбри тәнлијини өдәјән нөгтәләр чохлуғу. (1) һәгиги һәндәси образы тә'јин етмирсә дејилир ки, о хәјали И. с.-и тә'јин едир. Әмсалларын гијмәтләриндән асылы олараг паралел көчүрмәклә вә координат системини дөндәрмәклә И.с. ашағыдакы парчаланмајан сәтһләрдән биринә кәтирилир: *еллипсоид*, *һиперболоид*, *параболоид*, икитәртибли *конус* вә *силиндрә*. Бир чүт кәсишән һәгиги ($x^2/a^2—y^2|b^2 = 0$) вә хәјали ($x^2/a^2 + y^2/b^2 = 0$), бир чүт паралел һәгиги ($x^2=a^2$) вә хәјали ($x^2 = — a^2$), бир чүт үст-үстә дүшән ($x^2=0$) мүстәвиләр парчаланан И.с.-ләрдир.

$$\Delta = \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} & a_{14} \\ a_{21} & a_{22} & a_{43} & a_{24} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} & a_{34} \\ a_{41} & a_{42} & a_{43} & a_{44} \end{vmatrix} = 0$$

оларса, (1) парчаланан И.с.-и чырлашан икитәртибли конусу вә силиндри тә'јин едир ($a_{ij}=a_{ji}$).

$$\delta = \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} \end{vmatrix} \neq 0$$

оларса, сәтһин јеканә симметрија мәркәзи (И.с.-ин мәркәзи) вар вә (1) мәркәзли сәтһ адланыр. $\delta=0$ оларса сәтһин мәркәзи ја јохдур, ја да сонсуз сајдадыр. Ики И.с.-дән бири дикәринә *афин чевирмә* илә кәтирилирсә, белә ики сәтһ афин синфә дахилдир (И.с.-ләрин проjектив синифләри аналожи тә'јин олунур). Һәр афин синфә јухарыда сајылан сәтһләрдән бири ујғун кәлир. Проjектив чевирмә васитәсилә И.с.-ләрин афин синифләри арасында әлагә јарадылыр. Бу, онунла изаһ едилир ки, белә чевирмәләр заманы фәзанын һәр *сонсуз узаглашмыш елементинин* хүсуси ролу јох олур. Мәс., афин бахымдан мүхтәлиф олан еллипсоидләр вә ики ојуглу һиперболоидләр И.с.-ләрин бир проjектив синфинә аиддир.

Әд.: бах *Икитәртибли хәтт* вә *Аналитик һәндәсә* мәгаләләринин әдәбијјатына.

ИКИТӘРТИБЛИ ХӘТТ—мүстәвидә дүзбучаглы Декарт координатлары икидәрәчәли

$$a_{11}x^2 + 2a_{12}xy + a_{22}y^2 + 2a_{13}x +$$
$$+ 2a_{23}y + a_{33} = 0 \qquad (1)$$

чәбри тәнлијини өдәјән нөгтәләр чохлуғу (һәмин тәнлик һәгиги һәндәси образы тә'јин етмирсә дејилир ки, о хәјали И.х.-и тә'јин едир). Әмсаллардан асылы олараг координат башланғычыны паралел көчүрмәклә вә координат системини дөндәрмәклә ашағыдакы хәтләрдән биринә кәтирилир: *еллипс*, *һипербола*, *парабола*, хәјали еллипс, бир чүт кәсишән һәгиги вә хәјали дүз хәтләр, бир чүт паралел һәгиги вә хәјали дүз хәтләр, бир чүт үст-үстә дүшән һәгиги дүз хәтләр. И.х. (1) тәнлијини каноник шәклә кәтирмәдән дә тәдгиг едилир. Бунун үчүн онун әмсалларындан дүзәлдилмиш, паралел көчүрмәдә вә координат системи дөндәрилдикдә дәјишмәјән И.х.-ләрин әсас инвариантлары һесаб едилән,

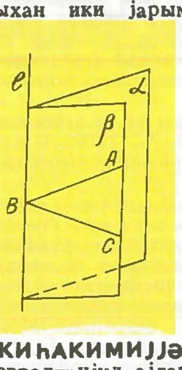
$$\Delta = \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} \end{vmatrix}, \ \delta = \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{vmatrix},$$
$$S = a_{11} + a_{22} \ (a_{ij} = a_{ji})$$

чәбри функсијаларынын гијмәтләринә биркә бахылыр. Мәс., еллипс үчүн δ 0, һипербола үчүн $\delta<0$, парабола үчүн $\delta = 0$ олур. Δ вә S мүхтәлиф (ејни) ишарәлидирсә, еллипс һәгигидир (хәјалидир). Ики хәттин ујғун Δ δ вә S инвариантлары бәрабәрдирсә, онлары һәрәкәт етдирмәклә үст-үстә салмаг олар. Башга сөзлә, белә хәтләр мүстәвинин һәрәкәтләр групуна нәзәрән еквивалентдир. И.х.-ләрин тәснифаты башга груп чевирмәси бахымындан да верилир. *Афин чевирмә* групуна көрә еквивалент хәтләр елә хәттә дејилир ки, онларын каноник тәнликләри ејни олсун. Мәс., ики охшар И.х. еквивалент һесаб едилир. И.х.-ин афин синифләри арасындакы әлагәләр проjектив һәндәсә бахымындан бу хәтләрин тәснифатына имкан јарадыр. Еллипс, һипербола вә парабола овал хәтләр синфини тәшкил едир, сонсуз узаглашмыш дүз хәттин вәзијјәтинә көрә јерләшмәсиндән асылы олараг һәгиги овал хәтт, еллипс, һипербола вә ја параболадыр. Еллипс (һипербола) бу дүз хәтти ики хәјали (һәгиги) нөгтәдә кәсир, парабола исә она тохунур. И.х.-ин беш проjектив еквивалентлик синфи вар: һәгиги вә хәјали оваллар, бир чүт һәгиги вә хәјали дүз хәтләр, бир чүт үст-үстә дүшән һәгиги дүз хәтләр. И.х. *конус кәсикләри* васитәсилә дә алыныр.

Әд.: М ә м м ә д о в Р., Али ријазијјат курсу, һ. 1, Б., 1978; П о г о р е л о в А. В., Аналитическая геометрия, 4 изд., М., 1978.

ИКИТОС (Iqitos)—Перунун шм.-ш.-индә шәһәр. Лорето департаментинин инз. м. Амазон чајынын сол саһилиндә порт. Әһ. 111,3 мин (1972). Нефт е'малы сәнајеси; ун-т вар. Каучук вә б. мешә мәһсуллары ихрач едилир.

ИКИҮЗЛҮ БУЧАГ—бир дүз хәтдән чыхан ики јарыммүстәвинин әмәлә кәтирдији фигур.

Бу дүз хәттә И.б.-ын тили, јарыммүстәвиләрә исә үзләри дејилир. Тили l, үзләри α вә β олан И.б. $\alpha l\beta$, $L(l)$ вә ја (α, β) кими көстәрилир. И.б.-ы тилә перпендикулјар мүстәви илә кәсдикдә алынан бучаға (ABC) онун хәтти бучағы дејилир. И.б. өзүнүн хәтти бучағы илә өлчүлүр.

ИКИҺАКИМИЈЈӘТЛИК—1917 илин феврал—ијул ајларында Русијада ики һакимијјәтин—буржуа Мүвәггәти һөкумәти илә фәһлә, әскәр вә кәндли депутатлары Советләринин зиддијјәтли чулғалашмасы. И.-и Феврал буржуа-демократик ингилабынын (1917) гәләбәси илә јаранмыш мүрәккәб шәраит мејдана кәтирмишди. Күтләләрин ингилаби шүуру кифајәт гәдәр јеткинләшмәмиш, онлар лазыми сәвијјәдә тәшкил олунмамыш, хырда буржуа тәбәгәдә-

ринин фәаллығы сон дәрәчә артмышды. В. И. Ленин јазмышдыр ки, Мүвәггәти һөкумәтлә јанашы «...һәлә зәиф, рүшејм һалында олан, лакин... инкишаф едән д и к ә р б и р һ ө к у м ә т: фәһлә вә әскәр депутатлары Советләри...» дуруРду (Әсәрләри, ч. 24, сәһ. 20). Халгын силаһлы гүввәсинә архаланан Советләр бүтүн һакимијјәти әлә ала биләрди. Советләр чох вахт, хүсусилә јерләрдә әсл һакимијјәт органлары кими фәалијјәт көстәрирди. Лакин бунларда, хүсусилә һәлледичи рол ојнајан Петроград Советиндә әксәријјәт тәшкил едән есер-меншевикләр хәјанәткар јол тутдулар. Петроград Совети сазишчи лидерләринин разылығы илә мартын 2(15)-дә кадет вә октјабристләрдән ибарәт Мүвәггәти һөкумәт јарадылды. В. И. Ленин бу вәзијјәти «тарихдә бу шәкилдә һәлә көрүнмәмиш олан ...хүсуси вәзијјәт, и к и диктатуранын, буржуазија диктатурасы илә... пролетариат вә кәндлиләр диктатурасынын... б и р - б и р и и л ә г о в у ш у б чулғашмасы...» адландырмышдыр (јенә орада, сәһ. 44—45). И. ингилабын инкишафында јалныз кечид дөврү иди вә барышмаз зиддијјәтләринә көрә узун сүрә билмәзди. Һакимијјәтләрдән бири галмалы иди. *Ијул күнләриндә* (*1917*) есер вә меншевикләр ачыг-ашкар әксингилаб тәрәфә кечдиләр. Һакимијјәт Мүвәггәти һөкумәтин әлиндә чәмләшди. Әксингилаби диктатура гурулду. И. гуртарды. Зәһмәткешләр јалныз Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәси нәтичәсиндә һакимијјәти әлә ала билдиләр.

Әд.: Л е н и н В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, һ. 1, сәһ. 164); Азәрбајчан Коммунист Партијасы тарихинин очеркләри, Б., 1964; Азәрбајчан тарихи, ч. 3, һ. 1, Б., 1973; С о в о к и н А. М., На путях к Октябрю. Проблемы мирной и вооруженной борьбы за власть Советов, М., 1977.

ИКИҺӘДЛИ ТӘНЛИК—$x^n + a = 0$ шәклиндә тәнлик (*a*—һәгиги вә ја комплекс әдәд, *n* исә натурал әдәддир). Комплекс әдәдләр чохлуғунда *n* көкү вар. $x = y\sqrt[n]{a}$ әвәзләмәси илә даирәнин *n* бәрабәр һиссәјә бөлүнмәси (тәнлијин һәлли илә еквивалентдир) адланан $y^n - 1 = 0$ тәнлијинә кәтирилир. Бунун көкләри ваһидин *n* дәрәчәдән көкләридир, јә'ни $y_к = \cos 2к\pi/n + i\sin 2к\pi/n$ (бурада $к = \overline{0, n-1}$). И.т.-ин һәлләри $x_к = y_к\sqrt[n]{a}$ кими тапылыр.

ИКИҺҮРКҮЧЛҮ ДӘВӘ—бах *Дәвәләр*.

ИКÓНА (јун. eikōn—тәсвир, образ)—дини ситајиш објекти. *Православлыгда* вә *католисизмдә* јајылмышдыр. Кениш мә'нада—Исанын, Мәрјәм ананын вә дикәр мүгәддәсләрин тәсвири (килсә бу И.-лары мүгәддәс һесаб едир); мәһдуд мә'нада ситајиш характерли дәзкаһ бојакарлығы әсәри (бах *Икона сәнәти*). Католисизмдә һејкәлтәрашлыг тәсвирләри, православлыгда исә ағач үзәриндә тәсвир даһа үстүндүр. Еркән христианлыгда И. ајини јох иди. О, 2 әсрдә јаранмышдыр. Көркәмли килсә хадимләри (католисизмдә *Августин*, Иероним, православлыгда Искәндәријјәли Афанаси, Иоанн Златоуст вә б.), *Икона әлејһдарлары һәрәкатынын* иштиракчылары И.-ја ситајишә зидд чыхмышдылар. И.-лара ситајиш гәдим бүтпәрәстлијин, хүсусилә *фетишизмин* галығыдыр. Христианлыгда И.-ја (бүтләрдән фәргли олараг) аллаһын ејни, сурәти кими дејил, онунла сирли әлагәдә олан вә буна көрә дә аллаһын өзүнә руһән јахынлашмаға, керчәк аләмин предмети васитәсилә фөвгәлтәбии аләмә говушмаға имкан верән символ кими бахылыр. Бә'зән И.-ја ситајиш бүтпәрәстлијә чеврилир, И.-нын мадди ифадәси белә (материалы, рәнки) ситајиш предмети олур. Дин хадимләри И.-дан килсәнин нүфузуну мөһкәмләтмәк вә варидатыны артырмаг мәгсәдилә истифадә етмишләр.

ИКÓНА ӘЛЕЈҺДАРЛАРЫ ҮСЈАНЫ (1566)—Нидерландда күтләви халг һәрәкаты; *Нидерланд буржуа ингилабынын* (*16 әср*) башланғычы. *Калвинизм* бајрағы алтында баш вермишди. Үсјан кедишиндә тәгр. 5500 килсә вә монастыр талан олунмуш, иконалар вә «мүгәддәсләрин» һејкәлләри мәһв едилмишди. Бир сыра јерләрдә үсјанчылар задәканларын ев вә маликанәләрини дағытмыш, борч вә ичарә һаггында сәнәдләри мәһв етмишдиләр. И.ә.ү.-нын башлыча һәрәкәтверичи гүввәси шәһәр плебејләри вә шәһәрәтрафы кәндлиләр иди. Илк әввәлләр үсјанчыларын фәалијјәтинә рәһбәрлик едән калвинист консисторијалары вә «Задәканлар иттифагы»нын (1565 илдә јарадылмышды) ајры-ајры мүтәрәгги әһвали-руһијјәли үзвләри аз сонра һәрәкатын кенишләнмәсиндән горхараг Испанија чанишини илә сөвдәјә кирдиләр. Рәһбәрликдән мәһрум олмуш И.ә.ү. јатырылды.

ИКÓНА ӘЛЕЈҺДАРЛАРЫ ҺӘРӘКАТЫ— христианларын иконаја ситајиш әлејһинә јөнәлмиш дини-сијаси һәрәкаты. 1) Бизансда И.ә.һ. (и к о н а к л а з м) 8 әср—9 әсрин 1-чи јарысына тәсадүф едир. Мүхтәлиф дөврләрдә И.ә.һ. ајры-ајры сосиал групларын мәнафејини ифадә етмишдир. 7—8 әсрләрин ајрычында баш верән бид'әт һәрәкатлары И.ә.һ.-нын илкин сәбәбләриндән иди. Бизансда һаким синифләрин арасында иконаја ситајиш әтрафында мүбаризә әслиндә һакимијјәт уғрунда мүбаризә иди. 730 илдә император III Лев иконаја ситајиши гадаған етди. Папалыгдан көмәк алан пајтахт ә'јанлары вә раһибләр И.ә.һ.-нын әлејһинә чыхдылар. 754 илдә килсә јығынчағында (Константинопол јахынлығында) И.ә.һ.-нын әсас принсипләри мүәјјән олунду вә иконаја ситајиш күфр е'лан едилди. 8 әсрин сонунда И.ә.һ. тәнәззүлә уғрады вә 737 илдә иконаја ситајиш бәрпа олунду. И.ә.һ.-нын V Левин һакимијјәти дөврүнә [813—820] тәсадүф едән икинчи мәрһәләсиндә бу һәрәкат даһа демократик характер дашыјырды; халг күтләләри килсә зүлмүнә, раһиблијә, пајтахт ә'јанларына гаршы чыхырдылар. Антифеодал халг һәрәкатынын артмасы тәһлүкәси әјаләт вә пајтахт ә'јанларыны бирләшмәјә мәчбур етди. И.ә.һ. мәғлубијјәтә уғрады. 843 илдә иконаја ситајиш јенидән бәрпа олунду. 2) И.ә.һ.-на Гәрби Авропада Реформасија дөврүндә (16 әср) тәсадүф олунмушдур (Алманијада Карлштадт чыхышлары, Нидерландда *Икона әлејһдарлары үсјаны* (*1566*) вә с.

ИКÓНА СӘНӘТИ, и к о н а ч ә к м ә к—орта әсрләрдә ситајиш мәгсәди дашыјан дини мөвзулу вә сүжетли бојакарлыг нөвү. Ағач (бә'зән дәмир)

«Дон Мәрјәми». 14 әсрин сону—15 әсрин әввәли. Загорск музеји.

лөвһә вә кәтан үзәриндә ишләнмиш, бојакарлығын әсас нөвләриндән олмушдур. И.с. православлығын һаким олдуғу өлкәләрдә даһа кениш јајылмышды (бах *Икона*). И.с.-ндә *иконографија* ганунларына чидди риајәт едилдијиндән, иконачы рәссамларын әсәрләриндә шәрти формалар үстүн иди. Ән јахшы И.с. әсәрләри үчүн чизкиләрин вә рәнкләрин аһәнкдарлығы сәчијјәвидир. И.с. мәншәчә Өн Асија илә бағлыдыр. Ән гәдим нүмунәләри (тәгр. 6 әср) Сина ј-а-ндан тапылмышдыр. И.с. Бизансда вә Кијев Рус дөвләтиндә чичәкләнмә дөврүнә чатмышды. Реалист сәнәтин инкишафы илә И.с. тәнәззүл етмиш, тәдричән пешәјә чеврилмишдир.

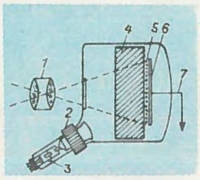
ИКÓНИ (Ikónion)—Түркијәнин *Конја* ш.-нин Бизансда ишләдилмиш productivity ады.

ИКÓНИ СУЛТАНЛЫҒЫ—11 әср—14 әсрин әввәлиндә Кичик Асијада дөвләт. Бах *Конја султанлығы*.

ИКОНОГРÁФИЈА (*икона*+*...графија*)—1) т ә с в и р и с ә н ә т д ә һәр һансы персонажын, јахуд сүжет сәһнәсинин гәбул едилмиш тәсвир системи. И. гәдимдә сәнәтин дини ситајиш вә мәрасимләрлә бағлылығындан јаранмышдыр. Сәнәтин дүнјәвиләшмәси вә инкишафы илә мөвчуд И. схемләринин чоху дәјишмиш, һәм дә јениләри јаранмышдыр. 2) С ә н ә т ш ү н а с л ы г д а һәр һансы персонажын (һәм реал, һәм дә әсатири), јахуд сүжет сәһнәсинин тәсвириндә гәбул едилмиш тиположи әламәтләрин вә схемләрин тәснифи вә системләшдирилмәси. 3) Т а р и х е л м и н д ә бу вә ја дикәр тарихи шәхсин, јахуд һадисәнин тәсвиринин һәгигилијини, јаранма тарихини мүәјјәнләшдирән методика вә үсуллар системи.

ИКОНОСКÓП (јун. eikōn — тәсвир + skopéō—бахырам, көздән кечирирәм) —оптик тәсвири телевизија сигналларына чевирмәк үчүн електрик јүкләри топланан илк *веричи телевизија борусу*. И.-да објектдән кәлән ишыг сели оптик системдән кечиб ишығаһәссас һәдәфин үзәринә дүшәрәк онун сәтһиндә потенсиал релјефин (електрик јүкләринин характерик пајланмасына)

јаранмасына сәбәб олур. Һәдәфин о бири үзүнә сигнал лөвһәси адланан метал гат чәкилмишдир. Сигнал лөвһәли һәр бир фотокатод конденсатор

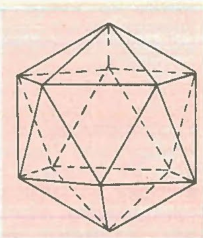

Иконоскопун схеми: *1*—објектив; *2*—мејлетдиричи систем; *3*—прожектор; *4*—коллектор; *5*—мозаика; *6*—сигнал лөвһәси; *7*—чыхыш.

олур. Електрон шүасы һәдәфин мозаикасындан телевизија ачылышы характеринә ујғун ардычыллыгда кечәрәк резистор үзәриндә тәсвир сигналыны јарадыр (електрон шүасы конденсаторлары бошалдараг, резисторун дөврәсиндә јердәјишмә чәрәјаны јарадыр). И.-у 1931 илдә совет алими С. И. Катајев вә Америка-алими В. К. *Зворыкин* бир-бириндән хәбәрсиз тәклиф етмишләр. 50-чи илләрдә И. даһа тәкмил веричи телевизија борулары илә (*суперикоскоп* вә с.) әвәз едилмишдир.

Әд.: Жигарев А. А., Электронная оптика и электроннолучевые приборы, М., 1972; Изнар А. Н., Электронно-оптические приборы, М., 1977.

ИКОСА́ЕДР (јун. eikosi—ијирми+hédra—үз)—дүзкүн чохүзлүләрин беш нөвүндән бири; һәр бири үчбучаг олан 20 үзү, 12 тәпәси (һәрәсиндә 5 тил бирләшир) вә 30 тили вар. Һәчми $V \approx 2{,}1817\ a^3$ дүстуру илә һесабланыр (a—тилин узунлуғудур).

ИКРА́МОВ Акмал Икрамович (сентјабр, 1898, Дашкәнд—13.3 1938)—совет дөвләт вә партија хадими, Өзбәкистан КП-нин тәшкилатчыларындан бири. 1918 илдән Сов.ИКП үзвү. Наманган Ингилаб Комитәси сәдринин мүавини, РК(б)П Фәрганә вә Сырдәрја вил. комитәләринин катиби олмуш, 1921—22 илләрдә Түркмәнистан К(б)П МК-нын шө'бә мүдири, катиби ишләмишдир. 1922 илдән Москвада Ј. М. Свердлов ад. Коммунист ун-тиндә охумушдур. 1925 илин јанварындан Дашкәнд Вил. Партија Комитәсинин катиби, мартдан һәм дә Өзбәкистан К(б)П МК катиби, 1929 илдән биринчи катиби вә ҮИК(б)П МК Орта Асија Бүросунун катиби иди. Партијанын 12, 14—17-чи гурултајларынын нүмајәндәси олмуш, 17-чи гурултајда МК үзвү сечилмишдир. ССРИ МИК үзвү вә ССРИ МИК Рәјасәт һеј'әти үзвлүјүнә намизәд иди. Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Хасанов К., Товарищ Акмаль. О жизни и деятельности А. И. Икрамова, Ташкент, 1970.

ИКСИ́Р, (әр. اکسیر—аби-һәјат), әликсир, еликсир—1) гәдим кимјакәрләрә көрә инсанын өмрүнү узадан, ону даим кәнч сахлајан фантастик маје. 2) Битки мәншәли маддәләрдән спирт, ефир јағы вә ја туршу васитәсилә чыхарылмыш екстракт, ја да онлардан һазырланан гаты дәмләмә; тибдә вә косметикада истифадә едилир.

ИКС-ШҮАЛАР—бах *Рентген шүалары*.

ИКТИ́Н (Iktinos)—е.ә. 5 әср гәдим јунан ме'мары. Афинада *Парфенон* мә'бәдини (е.ә. 447—438; *Калликратла* биркә), Перикл одеонуну (мүғәнниләрин чыхыш етдији тикили), Бассада (индики Вассе) Аполлон мә'бәдини (е.ә. тәгр. 430), Елевсиндә Телестериону (мә'бәддә мәрасим залы, е.ә. 430 илләр; иншасы е.ә. 5 әсрин сонунда гуртармышдыр) тикмишдир. Пластиклик, дорик вә ионик формаларын үзви бағлылығы И. јарадычылығы үчүн сәчијјәвидир.

ИЛ—Јерин Күнәш әтрафына доланма дөврүнә тәгр. бәрабәр олан вахт мүддәти. Дәгиг гијмәти һәлә гәдим Чиндә вә Гәдим Мисирдә мә'лум иди. *Һиппарх* онун 365,25 күндән 1/300 күн аз олдуғуну мүәјјән етмишдир. Бу, һәгиги илдән јалныз 6,5 *дәг* фәргләнир. Јерин Күнәш әтрафына һәрәкәти мүрәккәб олдуғундан елмдә мүхтәлиф илләр ишләдилир. Улдуз или (сидерик ил)—көј сферасында Күнәшин улдузлара нәзәрән көрүнән иллик һәрәкәтинә сәрф олунан вахт. Тропик ил—Күнәшин ардычыл ики јаз кечә-күндүз бәрабәрлији нөгтәсиндән кечмәси арасындакы вахт. Јердә дөрд фәслин дәјишмәси үчүн лазым олан мүддәтә ујғундур. Аномалија или—Күнәшин периһелидән ардычыл ики дәфә кечмәси арасында галан вахт; көј механикасында тәтбиг едилир. Әждаһа или—Күнәшин Ај орбитинин ејни дүјүнүндән ардычыл ики дәфә кечмәси арасында галан вахт; *Күнәшин вә Ајын тутулмасыны* һесабладыгда ишләдилир. Јули или—Јули тәгвиминин әсасы; астрономијада бә'зән бөјүк вахт интервалларыны (Јули јүзиллији 36 525 суткаја бәрабәрдир) көстәрмәк үчүн ишләдилир. Григори или—Григори тәгвиминин әсас ваһиди. Ај или—12 (вә ја 13) синодик аја бәрабәр вахт; ај тәгвиминдә ишләдилир.

Ил	Илин узунлуғу (суткаларла)	Һәр јүз илдә дәјишмәси (суткаларла)
Улдуз или	365,256360	$-0{,}11\cdot15^{-6}$
Тропик ил	365,242196	$-6{,}16\cdot10^{-6}$
Аномалија или	365,259641	$+3{,}04\cdot10^{-6}$
Әждаһа или	346,620047	$+32\cdot10^{-6}$
Ај или (12 ај)	354,3670	$-2{,}4\cdot10^{-6}$
Јули или	365,25	–
Григори или (орта уз.)	365,2425	–

Әд.; бах *Вахт* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ИЛ (il)—Түркијәдә вилајәтә бәрабәр инзибати-әрази ваһиди; өз нөвбәсиндә илчәләрә бөлүнүр. Түркијәнин бүтүн әразиси инзибати чәһәтдән 67 И.-ә (1977) бөлүнүр. И.-дә јерли идарәчилији мәркәзи һакимијјәтин нүмајәндәси—вали һәјата кечирир; сечкили баш шуралар вә онларын ичра органлары — әнчүмәнләр дә вар.

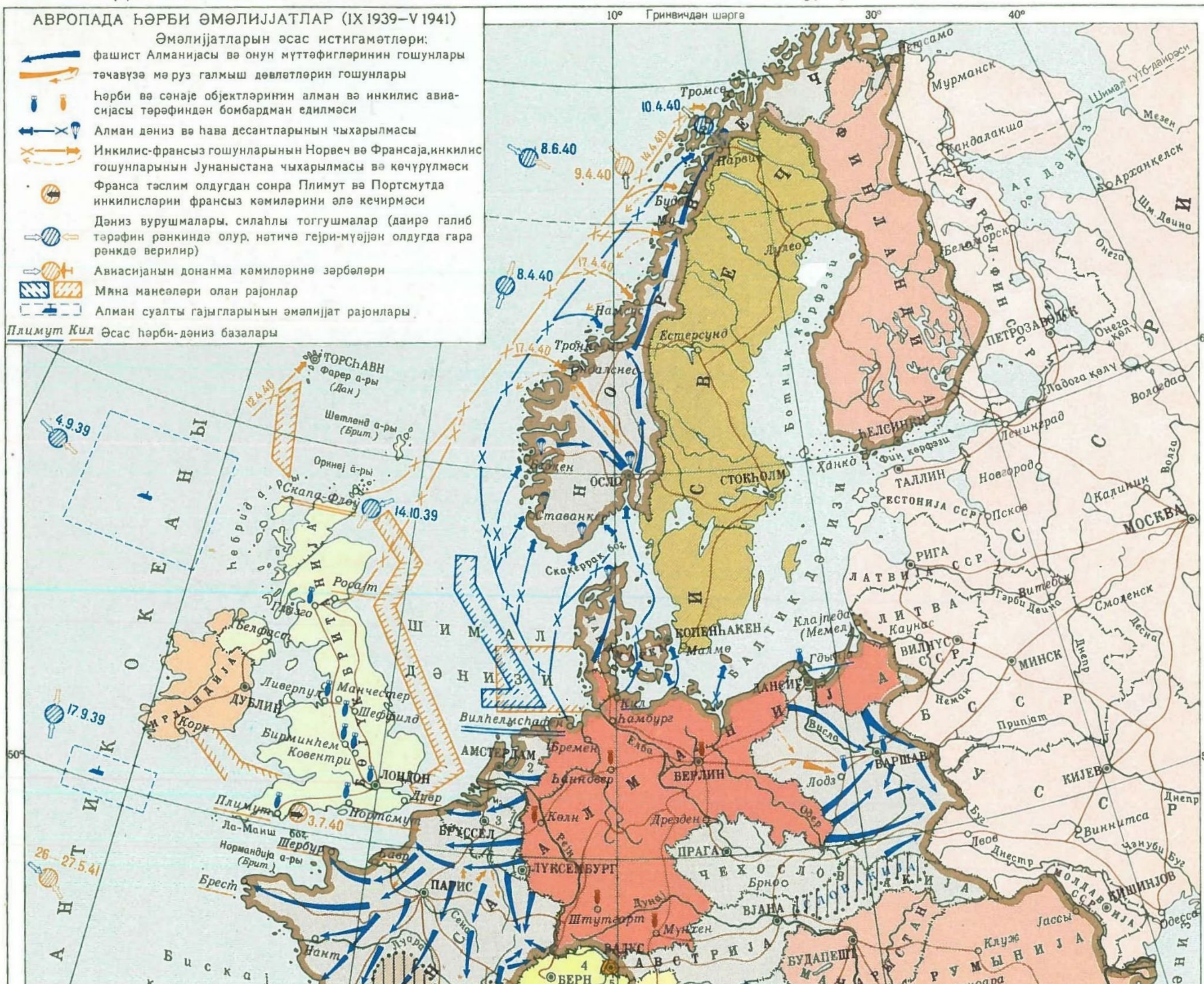
ИЛАН (лат. Serpens)—екваториал бүрч. Ән парлаг улдузу 2,6 визуал *улдуз өлчүлүдүр*. *Иландашыјан* бүрчү ону баш вә гујруг һиссәләринә ајырыр. ССРИ-нин бүтүн әразисиндә көрүнүр (бах *Улдуз хәритәси*).

ИЛАН ЗӘҺӘРИ—бә'зи иланларын түпүрчәк вәзиләринин зәһәрли ифразаты. И.з. рәнксиз, сарымтыл, јахуд јашылабәнзәр дуру маједир. И.з.-ни гурудулмуш һалда 23 илә гәдәр сахламаг олур (күрзәнин 1 *гр* гурудулмуш зәһәри 80 адам үчүн, зынгыровлу иланын 1 *гр* гурудулмуш зәһәри исә 125 адам үчүн өлүм дозасыдыр). Тәркиби албуминләрдән, глобулинләрдән, ферментләрдән, су, дуз вә с.-дән ибарәтдир. Бүтүн илан зәһәрләринин тәркиби ејни олмур. Мәс., күрзә зәһәринин тәркибиндә гансызмаја сәбәб олан һеморракин, көзлүклү И.з.-нин тәркибиндә исә синир системини зәдәләјән нејротоксин вар. Мүхтәлиф иланларын санчмасындан ашағыдакы әламәтләр мејдана чыхыр. Мәс., күрзә санчдыгда ағры, өдем вә с., көзлүклү илан санчдыгда үрәкдөјүнмә, башкичәлләнмә, үрәкбуланма, гусма олур; бә'зән өлүмлә нәтичәләнир. Илан санчманын профилактикасы: чөлдә ишләјәркән узунбоғаз ајаггабы кејмәк. И.з. организмдә тез јајылдығындан илан санчан наһијәни чәртмәк, дағламаг мүсбәт нәтичә вермир. Илк јардым: там сакитлик, чохлу маје (чај, кофе, су) ичмәк. Илан санчан наһијәнин јухары һиссәсинә лигатура бағламаг (лигатура 30 *дәг*-дән артыг галмамалы), зәдәләнмиш наһијәни зәһәрсизләшдирмәк, јаранын әтрафына 10—30 *мл* 2%-ли калиум перманганат мәһлулу, дәри алтына исә 1 *мл* 0,1%-ли адреналин, јахуд 1 *мл* 5%-ли ефедрин мәһлулу јеритмәк. И.з. әлејһинә зәрдаб (И.з.-ндән һазырланыр) тәтбиг етмәк вә с. Аз дозада И.з. мүаличә әһәмијјәтлидир. Зынгыровлу вә көзлүклү иланын зәһәри епилепсијанын, бронхиал астманын вә с. мүаличәсиндә, һабелә невралкија, әзәлә вә хроник ојнаг ағрыларында ишләдилир. Вәрәм, ган дөвраны позғунлуғу, гарачијәрин вә бөјрәјин ағыр формалары вә с.-дә И.з.-ндән истифадә етмәк олмаз. Бир чох препарат (випералкин, випраксин вә с.), һабелә мәлһәмләрин (випратокс, випросал вә с.) тәркибиндә И.з. вар. И.з. лабораторија-диагностика тәчрүбәсиндә, хүсусилә ган лахталанмасынын мүхтәлиф позғунлугларыны мүәјјән етмәк, һабелә анатоксин һазырламаг вә с. үчүн кениш тәтбиг олунур. Зәһәрли иланлар мүһафизә олунур. Абшерон ј-а-нын Шаһдили бурнунда 3 мин күрзә сахланылан горуг вар. Һәмин иланлардан илдә 6 *кг*-а јахын гуру зәһәр алыныр (1978). ССРИ-дә И.з.-нин организмә тә'сирини илк дәфә А. А. Јемилјанов, В. И. Каманин, о чүмләдән Азәрб.-да М. Илисујски, Орта Асијада А. С. Мәлик-Карамјан өјрәнмишләр.

Әд.: Недялков А. Д., Опасные тропы натуралиста (Записки ловца змей), 2 изд., М., 1973; Орлов Б. Н., Вальцева И. А., Яды змей, Ташкент, 1977.

ИЛАНБАЛЫҒЫЛАР (Petromyzones)—дәјирмиағызлылар синфиндән онурғалылар јарымсинфи; 1 дәстәси вар. Башынын јухары һиссәсиндә тәк бурун дәлији олур; удлаг бошлуғу илә бирләшмир. Ағзы соручу дискин дибиндәдир; дилинин вә дискин үзәриндә гәрни дишләри вар. 7 гәлсәмә кисәсинин һәрәси ајры-ајры дәликләр васитәсилә тәнәффүс борусу вә харичи мүһитлә әлагәдәдир. Ган дөвраны системи гапалы, үрәји икикамералыдыр. Бәдәнинин уз. 15 *см*-дән 100 *см*-дәкдир. Чајда чохалыр. Хырда И. јуваја (чухура) 2—3 мин, орта бөјүклүкдә оланлар 40 минәдәк, ири дәниз И.-ы (Petromyzon marinus) 240 минәдәк күрү төкүр.

ИКИНЧИ ДҮНЈА МҮҺАРИБӘСИ
АВРОПАДА ФАШИСТ ТӘЧАВҮЗҮНҮН КЕНИШЛӘНМӘСИ (1941 илин ијунунадәк)

1979 илин ијунунда БЖКИ-нин „Картографија" ИХБ-дә тәртиб едилмишдир

ИКИНЧИ ДҮНЈА МҮҺАРИБӘСИ
АВРОПАДА ВӘ ШИМАЛИ АФРИКАДА ФАШИСТ ТӘЧАВҮЗКАРЛАРЫНЫН ДАРМАДАҒЫН ЕДИЛМӘСИ

АЛМАНИЈА	Фашист блокунун дөвләтләри (Италија 1943 илин сентјабрынадәк, Румынија 1944 илин августунадәк, Болгарыстан вә Финландија 1944 илин сентјабрынадәк, Мачарыстан 1944 илин декабрынадәк)
ФРАНСА	Алманија вә Италијанын ишғал вә илһаг етдији дөвләтләр (1941 илин ијунуна)
Кил *Плимут* *Полјарны*	Әсас һәрби-дәниз базалары
— — — —	Дәниз нәглијјаты јоллары
	Алманија суалты гајыгларынын фәалијјәт рајонлары
	1943–1945 илләрдә Алманијанын сәнаје вә һәрби објектләринин мүттәфигләрин авиасијасы тәрәфиндән бомбардман едилмәси
I	Әсас һәрби әмәлијјат мејданы (совет—алман чәбһәси)
II, III, IV	Дикәр һәрби әмәлијјат мејданлары: Гәрби Авропа, Балкан, Шимали Африка
	1939–1941 илләрдә Шимали Африкада алман-фашист гошунларынын әмәлијјат истигамәтләри
	Совет-алман чәбһәсиндә фашист гошунларынын ән чох ирәлиләдији һүдудлар
	Совет гошунларынын зәрбә истигамәтләри
	1943 ил декабрын сонуна чәбһә хәтти
	1944 ил декабрын сонуна чәбһә хәтти
	Шимали Африкада мүттәфиг гошунларынын вәзијјәти (1941 илин ијунуна)
	1941–1943 илләрдә мүттәфиг гошунларынын зәрбә истигамәтләри
	1942–1944 илләрдә мүттәфиг гошунлары десантларынын чыхарылмасы
	1944–1945 илләрдә мүттәфиг гошунларынын зәрбә истигамәтләри
	1944–1945 илләрдә Лондонун вә Бөјүк Британијанын дикәр шәһәрләринин алман тәјјарә-мәрмиләри вә баллистик ракетләри илә атәшә тутулмасы
	Авропада мүһарибәнин сонуна совет вә мүттәфиг гошунларынын вәзијјәти

Мүгавимәт һәрәкаты гүввәләринин фәалијјәти:

	Авропада мүгавимәт гүввәләринин, ССРИ-дә партизан һәрәкаты мүбаризәсинин әсас рајонлары
	Фашизм әлејһинә ән ири силаһлы үсјанлар
1944	Дикәр ири үсјанлар (или көстәрилмәклә)
8.V.1945	Алманијанын данышыгсыз тәслим олмасы һагда актын имзаланмасы

Хәритәдә рәгәмләрлә көстәрилмишдир:

1 Данимарка
2 Азад шәһәр-Дансиг
3 Нидерланд
4 Белчика
5 Лүксембург
6 Исвечрә
7 Лихтенштејн
8 Албанија
9 Мәракеш (Исп.)
10 Ливан (Фр. мандаты)
11 Фәләстин (Брит. мандаты)
12 Трансиорданија (Брит. мандаты)

Дөвләт сәрһәдләри көстәрилмишдир:

ССРИ-1941 ил ијунун 22-нә, капиталист өлкәләри-1938 ил мартын 1-нә; Румынија вә Болгарыстан арасында сәрһәд 7 сентјабр 1940 ил тарихли мүгавиләјә әсасән

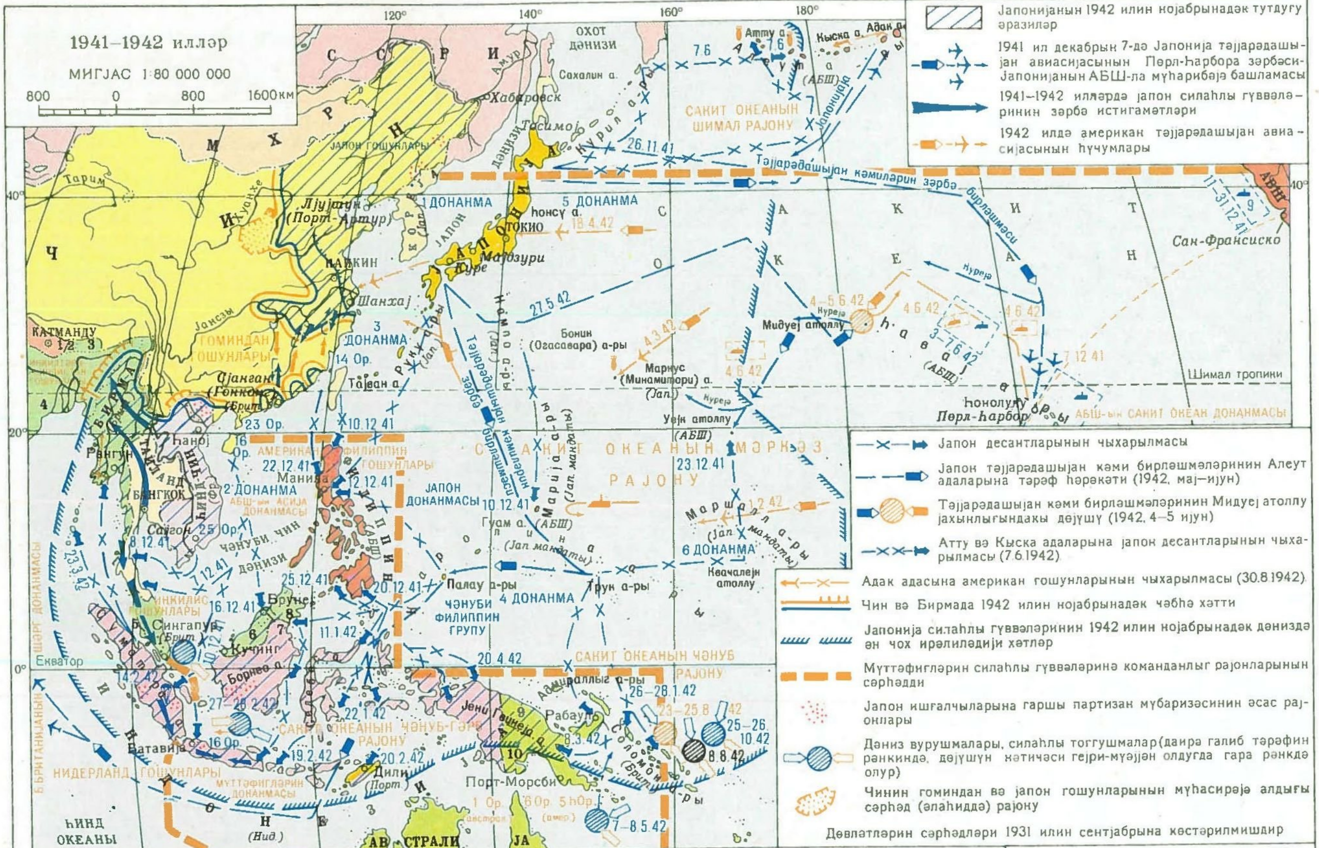
Гејд. Шимали Африкада һәрби әмәлијјатлар хәритәдә 1939 илин сентјабрындан көстәрилмишдир.

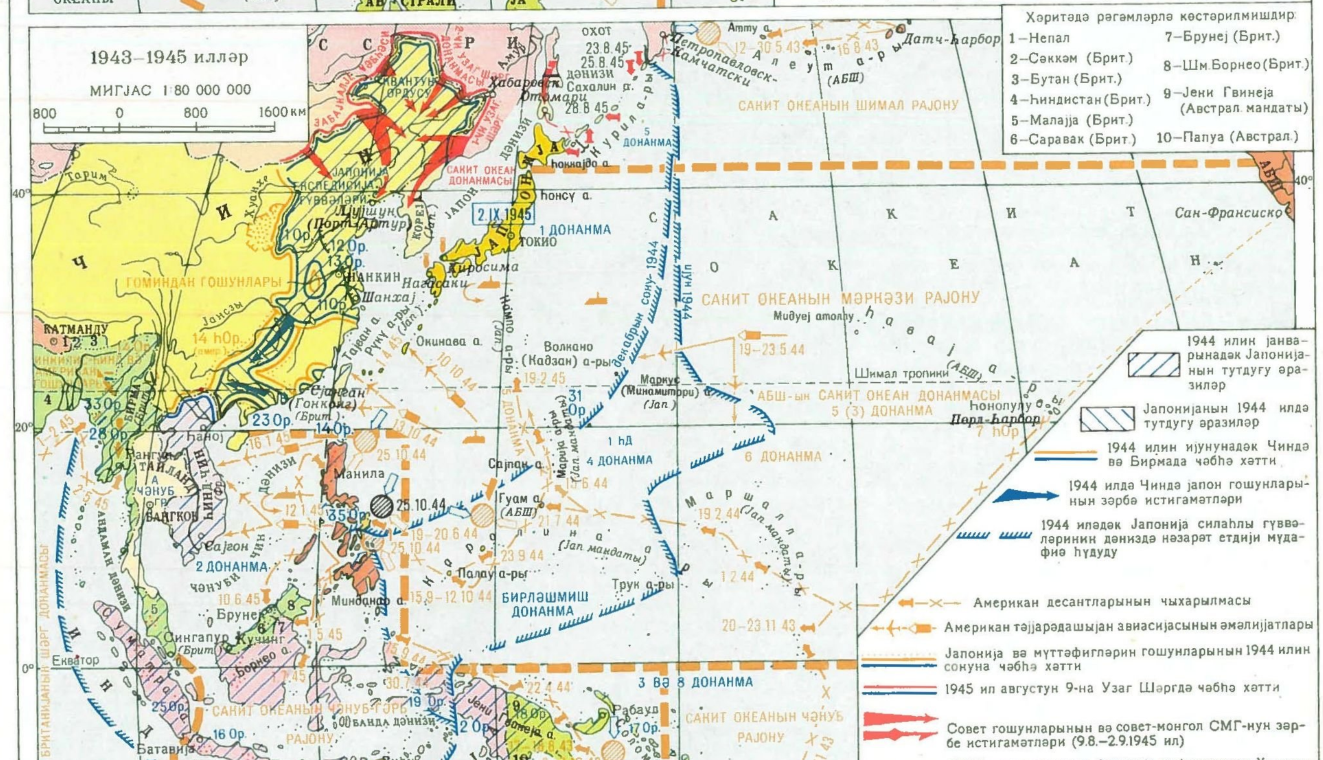
МИГЈАС 1:30 000 000

300 0 300 600 км

1979 илин ијунунда БКНИ-нин „Картографија" ИХБ-дә тәртиб едилмишдир

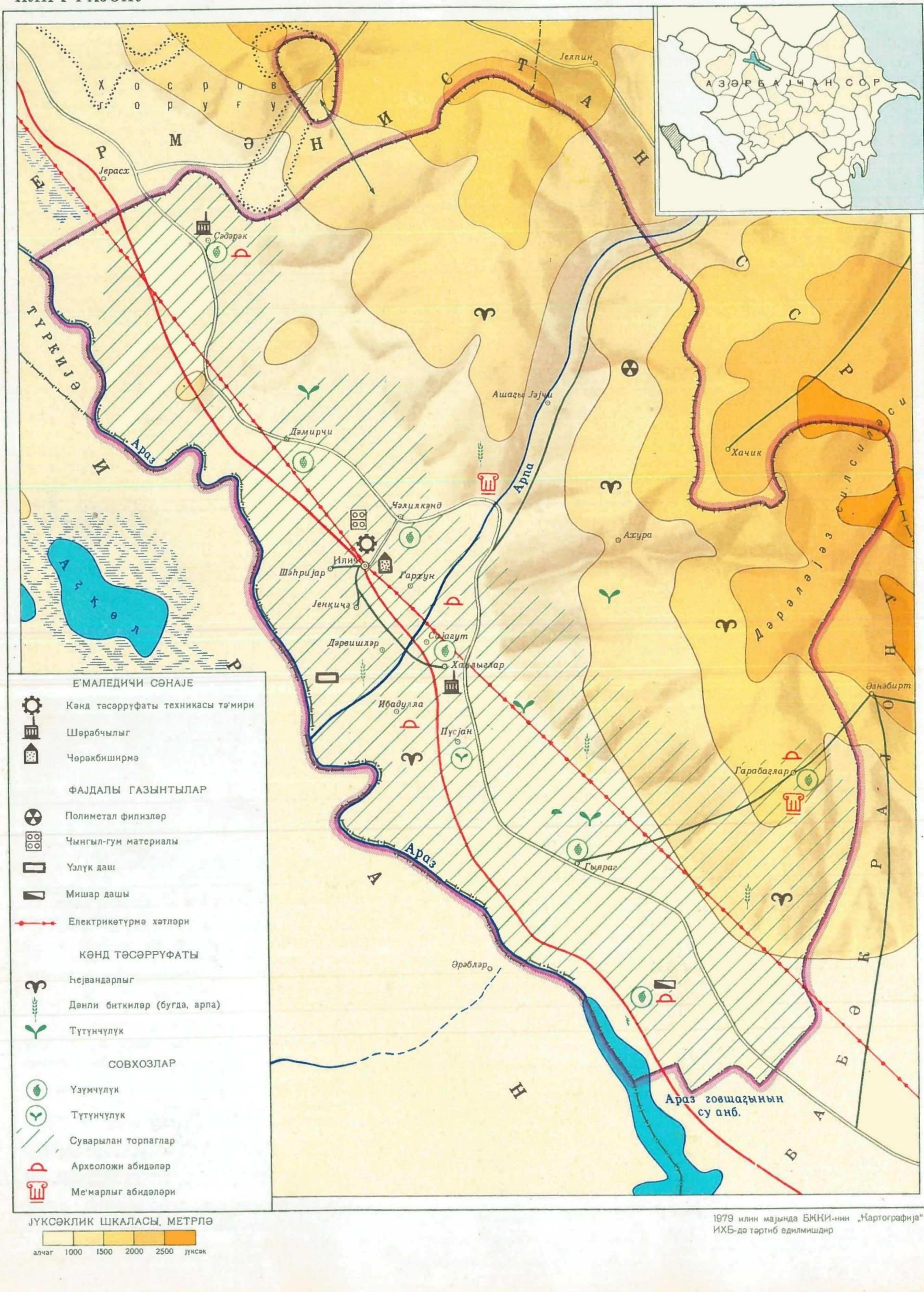
ИКИНЧИ ДҮНЈА МҮҺАРИБӘСИ
ЧӘНУБ-ШӘРГИ АСИЈАДА ВӘ САКИТ ОКЕАНДА ҺӘРБИ ӘМӘЛИЈЈАТЛАР

1979 илин ијунунда БККИ-нин „Картографија" ИХБ-дә тәртиб едилмишдир

ИЛИЧ РАЈОНУ

1979 илин мајында БЖКИ-нин „Картографија“ ИХБ-дә тәртиб едилмишдир

Күрү төкдүкдән сонра мәһв олур. Сүрфәси гумешән адланыр. Кечичи балыглар дәнизә миграсија едиб, бир нечә ил орада јашајыр; башга балыглара јапышыб онларын ганы вә әзәләси илә гидаланыр. Күрүләмәк үчүн чаја гајыдыр. 30-дәк нөвү вар. Шимал вә Ҹәнуб јарымкүрәсинин мүлајим суларында вә Шимал Бузлу океаны һөвзәсиндә јајылмышдыр. ССРИ-дә 9, о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә (Хәзәр дәнизиндә) 1 нөвү вар. Вахтилә Күр чајында овланырды. Бә'зи нөвләри вәтәкә әһәмијјәтлидир.

ИЛАНБАШЛАР (Ophisops)—кәртәнкәләләр фәсиләсиндән сүрүнән һејван ҹинси. Көз гапаглары иланларда олдуғу кимидир (ады да бурадандыр); алт көз гапағынын ортасында ири шәффаф даирәҹик вар. Шимали Африкада, Ҹәнуб-Шәрги Авропада, Кичик, Өн вә Ҹәнуби Асијада (Һиндистанда) 5 нөвү јајылмышдыр. ССРИ-дә (Азәрб. ССР-дә) 1 нөвү—к ө з ә л и л а н б а ш (Ophisops elegans) мә'лумдур. Уз. 60 *см*-дәк олуб, үстдән зејтуну-гәһвәји, јанлардан узунуна ачыг рәнкли золаглы, ашағыдан исә ағдыр. Әсасән, јарымсәһраларда јашајыр. Һәшәрат вә онларын сүрфәләри илә, һәмчинин һөрүмчәкләрлә гидаланыр. Мөвсүм әрзиндә һәр дәфә 4—6 јумурта гојмагла 2—3 дәфә јумуртлајыр.

ИЛАНБОЈУН ТЫСБАҒАЛАР (Chelidae)—*јанбојун тысбағалар* дәстәсиндән сүрүнәнләр фәсиләси. Дәстәнин башга фәсиләләриндән (пеломедузалар) хүсусилә бојнунун узун олмасы вә бир сыра башга хүсусијјәтләри илә фәргләнир. 10 ҹинси бирләшдирән 30-а јахын нөвү мә'лумдур; Ҹәнуби Америка, Австралија вә Јени Гвинејанын чај вә көлләриндә јајылмышдыр. А в с т р а л и ј а И.т.-нын (Chelodina longicollis) јасты, даирәви зиреһи вар. Әсасән, хырда балыгларла гидаланыр. Дишиси 15—25 јумурта гојур. Ҹәнуби Америка үчүн И.т.-дан һидромедуза ҹинси вә матамата нөвү характерикдир.

ИЛАНБОЈУНЛАР, а н һ и н г л ә р (Anhingidae)—күрәкајаглылар дәстәсиндән гуш фәсиләси. Бәдәнинин уз. тәгр. 90 *см*-дир. Башы кичик, димдији ити вә дүз, бојну назик вә узундур. 4 нөвү әһатә едән бир ҹинси (Anhinga) вар. Американын тропик вә субтропик өлкәләриндә, Африкада (Бөјүк Сәһрадан ҹ.-а), Мадагаскарда, Ҹәнуби Асијада, Австралија вә Јени Гвинејада јајылмышдыр. Суја јахшы ҹумур: үзәркән јалныз башы вә бојну көрүнүр. Су јахынлығындакы ағаҹ вә колларда колонијаларла дүзәлтдији јуваја 3—6 көјүмтүл вә ја јашылымтыл јумурта гојур. Һәм еркәји, һәм дә дишиси күрт јатыр. Балыгла вә б. су һејванлары илә гидаланыр.

ИЛАНДАҒ—Азәрб.ССР Кәлбәҹәр р-ну әразисиндә дағ. Тутгунчајын һөвзәсиндәдир. Һүнд. 2467 *м*.

ИЛАНДАҒ—Азәрб.ССР-ин Ҹулфа р-нунда (Нах.МССР) дағ. Һүнд. 2412 *м*. Вулкан (магма) мәншәлидир. Андезит-дасит сүхурларындан тәшкил олунмушдур. Јамаҹлары сылдырымлыдыр. Ксерофит коллуг вә гуру чөл ландшафты вар.

ИЛАНДАШЫЈАН (лат. Ophiuchus)—екваториал бүрҹ. Ән парлаг улдузу 2,1 визуал *улдуз өлчүлүдүр*. ССРИ-нин бүтүн әразисиндә көрүнүр (бах *Улдуз хәритәси*).

ИЛАНДИЛИ (Ophioglossum), к о р а м а л о т у—*иландили фәсиләсиндән* чохиллик гыжы ҹинси. Әксәријјәти алчаг отлардыр. Тропикләрдә битән бә'зи јарпаглы нөвләринин—епифитләрин һүнд. 2,7 *м*-ә чатыр. Јарпаглары бүтөв вә ја дилимли, споранкиси отурагдыр. Һәр ики јарымкүрәнин тропик, һәмчинин мүлајим гуршағында тәгр. 45 нөвү, ССРИ-дә 3—4, о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә 2 нөвү—а д и И. (O. vulgatum) вә П о р т у г а л и ј а И.-си (O. lusitanicum) јајылмышдыр. Португалија И.-си Азәрб.ССР-ин Ләнкәран р-нунда вар.

ИЛАНДИЛИ ФӘСИЛӘСИ (Ophioglossaceae), к о р а м а л о т у ф ә с и л ә с и—гыжылар синфиндән фәсилә. Әсасән, зәиф инкишаф едән чохиллик отлар, бә'зиләри (тропикләрдә битән) епифитләрдир. Јарпаглары илбизвары олуб, башга гыжылардакы кими гыврылмыр. Көкүмсовлары гысадыр; көкүндә әмиҹи телләр олмур, микориза әмәлә кәтирир. Спорофит (фертил), вeкетатив (стерил) вә гаметофит (гаметверән ҹүҹәрти—протал) нәсли олур. 4 ҹинси, 70—80 нөвү вар. Рүтубәтли јерләрдә, хүсусән енлијарпаглы мешәләрдә битир. Азәрб.ССР-дә 2 ҹинсә аид 4 нөвү вар.

ИЛАНЈЕЈӘН (Circaetus ferax)—гарталлар фәсиләсиндән јыртыҹы гуш нөвү. Рәнки бозумтул-гонурдур; гарын тәрәфиндә гонур нахышлар вар. Ачылмыш һалда ганадларынын уз. 1,9 *м*-дәкдир. Бармаглары гыса, дырнағы итидир. Авропа, Асија вә Шимали Африкада, ССРИ-дә исә Ленинград—Казан—Алтај хәттиндән ҹ.-а доғру јајылмышдыр. Көчәри гушдур; Африкада, Ҹәнуб-Гәрби Асијада гышлајыр. Сејрәк енлијарпаглы мешәләрдә јашајыр. Крымда вә Орта Асијада мешәсиз дағларда раст кәлир. Ағаҹда вә ја гајада дүзәлтдији јуваја 1 јумурта гојур; һәм еркәји, һәм дә дишиси 35—36 күн күрт јатыр. Әсасән, сүрүнәнләр, суда-гуруда јашајанлар вә кәмириҹиләрлә, гисмән дә гуш вә ири һәшәратла гидаланыр.

ИЛАНЛАР (Serpentes вә ја Ophidia)—сүрүнәнләр дәстәси. Бәдәни узунсовдур; гәрни пулҹугларла өртүлүдүр. Көзүнүн үстүндә бүтөв шәффаф пәрдә вар. Рәнки чох вахт хариҹи мүһитә ујғунлашмыш олур. Еһтимал ки, әтрафларынын тәдриҹән редуксијаја уғрамасы сых колларын, дашларын арасы илә һәрәкәт етмәк вә ја суда үзмәклә әлагәдардыр. И. һәрәкәтли габырғаларынын мејллији вә гарын пулҹуглары сајәсиндә һәрәкәт едир. Алт ҹәнәнин сағ вә сол јарысы да еластик бағларла бирләшдијиндән И. ағзыны истәдији гәдәр ача билир вә овуну бүтөв удур. Зәһәрли И.-ын үст ҹәнәсиндә зәһәр дишләри вар. Түпүрҹәк вәзисинин дәјишилмиш формасы олан вәзидә һазырланан зәһәр дишләрин каналы илә ахыр. Илан санҹдыгда кичкаһ әзәләләри јығылараг вәзини сыхыр; нәтиҹәдә зәһәр ифраз олунур. И. узун һачалы дилини (әсас дујғу органы) чыхарыб әтраф мүһити һисс едир.

Гәдим И. ири олмушлар (уз: 11 *м*-дән чох); һазырда јашајан ән ири И.-ын (јатағанлар) уз. 10 *м*-дәк, ән кичикләрин уз. 5—10 *см*, јоғунлуғу бир нечә *мм* олур. И.-ын чоху јумурта гојмагла чохалыр, дикәрләри јумуртадиридоғандыр (јә'ни јумуртлајан кими јумуртадан дири бала чыхыр). Суда јашајан И. да вар. И.-ын Јени Зеландија, бир сыра океан адалары вә гүтб әразисиндән башга һәр јердә 2500-дән чох, ССРИ-дә 55, о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә 23 нөвү јајылмышдыр. Зәһәрли И.-ын ССРИ-дә 11 (о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә 5—Загафгазија күрзәси, галхансифәт, Кичик Асија күрзәси вә с.) нөвү мә'лумдур. Сичан, илбиз, һәшәрат, гуш јумуртасы вә с. илә гидаланыр. Зәһәриндән тәбабәтдә кениш истифадә едилир. Зәһәрли И. ССРИ-дә хүсуси серпентариләрдә сахланыр вә онлардан вахташыры зәһәр алыныр. И.-ын дәрисиндән портсигар, сумка, портфел дүзәлдилир, һәмчинин гадын ајаггабысы тикилир. Бир сыра өлкәдә, о ҹүмләдән ССРИ-дә (ҹ. р-нларында) зәһәр алмаг үчүн овланмасы нәтиҹәсиндә сајы чох азалмышдыр. Буна көрә дә Орта Асија вә Загафгазија респ.ларында зәһәриндән тибдә истифадә олунан күрзәләрин, көзлүклү И.-ын в.с.-нин овланмасыны мәһдудлашдыран вә гадаған едән хүсуси гәрарлар гәбул едилмишдир.

Әд.: Н е д я л к о в А. Д., Опасные тропы натуралиста (Записки ловца змей), 2 изд., М., 1973; И в а н т е р Э. В., Земноводные и пресмыкающиеся, Петрозаводск, 1975.

ИЛАНЛЫТӘПӘ—Хачын чајынын сол саһилиндә (Азәрб.ССР Ағдам р-нунун Орта Гәрвәнд к.) Енеолит дөврүнә (е.ә. 5—4-ҹү минилликләр) аид јашајыш јери. И.-дә ики тикинти дөврүнү әһатә едән мәдәни тәбәгәдән чиј кәрпиҹ вә меһрә илә тикилмиш даирәви вә дүзбуҹаглы јашајыш евләринин галыглары ашкар едилмишдир. Археоложи газынты заманы сүмүкдән тохалар, биз, ҹилалајыҹы аләтләр вә дулус мә'мулаты тапылмышдыр. Әһалиси, әсасән, әкинчилик вә малдарлыгла мәшғул олмушдур. И.-дә е.ә. 5—3 әсрләрә аид гәбирләр дә ашкар едилмишдир. Бу гәбирләрдә скелетләр сағ вә сол бөјрү үстә, бүкүлү вәзијјәтдә, аваданлыгла бирликдә басдырылмышдыр.

Әд.: Н а р и м а н о в И. Г., Раскопки неолитического поселения Иланлытепе, Археологические открытия 1968 г., М., 1969; Д а н и э л я н О. А., Выпускные погребения из поселений Рустепеси и Иланлытепе, Материальная культура Азербайджана, т. 8, Б., 1976.

ИЛАНСОҒАНЫ (Muscari)—*занбаг-кимиләр* фәсиләсиндән чохиллик, соғанаглы от ҹинси. Јарпаглары хәтварыдыр. Абы, көј, бәнөвшәји вә ја мави чичәкләри көвдәнин уҹунда салхымда јерләшир. Әсасән, Аралыг дәнизи өлкәләриндә 60-дәк, ССРИ-дә 19, о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә 9 нөвү јајылмышдыр. Г р о с с һ е ј м И. (M. Grossheimi), г ә ш ә н к И. (M. elegantulum), а ғ ы з ҹ ы г л ы И. (M. leucostomum) Азәрб. флорасы үчүн ендемикдир. Чичәкләриндән ефир јағы алыныр вә әтријјат сәнајесиндә ишләдилир. Бә'зи нөвләри декоратив битки кими беҹәрилир.

ИЛАҺАБАД, А л л а һ а б а д—Шимали Һиндистанда, Уттар-Прадеш штатында шәһәр. Ганг вә Ҹамна чајларынын говушдуғу јердәдир. Нәгл. говшағы. Әһ. 541 мин (1971). Һиндуизмин дини мәркәзидир. Дини ибадәт әшјалары истеһсал олунур. Јејинти, түтүн, шүшә сәнајәси, ун-т, ме'марлыг абидәләри вар.

ИЛАҺИЈЈАТ (әр. الالهيات — дини елмләр)—*теолокијанын* мүсәлман Шәргиндә јајылмыш ады.

ИЛБА́РС, Елбарс (? — 1538) — Харәзмдә өзбәк сүлаләсинин баниси [1511—38]; Чүчи нәслиндән олан Бәркә султанын оғлу. 1511 илдә Сәфәвиләрә гаршы чыхан Вәзир ш.-нин әһалиси ону һакимијјәтә дә'вәт етмишди. Харәзм шәһәрләриндән топладығы һәрби дәстәләрин көмәји илә Сәфәви гарнизонларыны Уркәнч, Хивә вә с. ш.-ләрдән чыхармышды. Балхаш көлү әтрафында вә Манғышлаг ј-а-нда јашајан түркмән гәбиләләрини әсарәт алтына алмыш, 1524 илдә Шимали Хорасанын хејли һиссәсини тутмушду.

Әд.: История Узбекской ССР, т. 1, Ташкент, 1967.

ИЛБИЗЛӘР—бах *Молјусклар.*

ИЛ-ДЕ-ФРАНС (Ie-de-France, һәрфи мә'насы — Франсанын адасы)—Франсада Парис һөвзәсинин (Сена, Марна вә Уаза чајлары арасында) мәркәзи һиссәсиндә тарихи вилајәт. И.-де-Ф. әразиси (мәркәзи Парис олмагла) Франса дөвләтинин әсас өзәји ролуну ојнамышдыр (бах *Капетингләр*). Бөјүк Франса ингилабы, Франсада 1848 ил ингилабы, Парис Коммунасы (1871) дөврүндә И.-де-Ф. ингилаб мәркәзи олмушдур. Алман-фашист ишғалы дөврүндә (1940—44) Франсада Мүгавимәт һәрәкатынын әсас мәркәзләриндән иди. И.-де-Ф. әразиси һазыркы Парис, Ивелин, Ессонн, Јухары Сена, Сен-Сен-Дени, Валл-де-Марн, Вал-д'-Уаз, Уаза, гисмән Сена, Мариа вә Ена департаментләрини әһатә едир.

ИЛДӘКӘЗЛӘР—бах *Елдәкәзләр.*

ИЛДӘКӘЗЛӘР ДӨВЛӘТИ—бах *Елдәкәзләр дөвләти.*

ИЛДӘНИЗЛӘР—бах *Елдәкәзләр.*

ИЛДӘНИЗЛӘР ДӨВЛӘТИ—бах *Елдәкәзләр дөвләти.*

ИЛДЫРЫМ, шимшәк—гасырғалы булудлар арасында вә ја гасырғалы булудла Јер арасында баш верән електрик бошалмасы. Американ физики Б. Франклин тәдгиг етмишдир. И. атмосфердәки термик вә динамик просесләрин нәтиҹәсиндә булудларда мүсбәт вә мәнфи електрик јүкләринин әмәлә кәлмәсиндән баш верир. Мүхтәлиф ишарәли јүкләр булудлар арасында вә булудла Јер арасында електрик саһәси јарадыр. Електрик саһәсинин кәркинлији бөһран гијмәтә чатдыгда һава дешилир, кечириҹи назик канал әмәлә кәтирир. Каналын уҹу Јерә чатдыгда Јерлә булуд канал васитәсилә бирләшир (И.-ын инкишафынын биринҹи—лидер мәрһәләси). Јердәки әкс-ишарәли електрик јүкү канал дахилиндә бөјүк сүр'әтлә өз јерини дәјишәрәк орадакы електрик јүкүнү нејтраллашдырыр (И. бошалмасынын икинҹи мәрһәләси). Икинҹи мәрһәлә даһа тәһлүкәлидир. Бу мәрһәләдә ҹәрәјанын шиддәти он минләрлә вә һәтта јүз минләрлә ампера чатыр. Бу ики мәрһәләдән ибарәт бошалмаја импулс дејилир. И. бошалмалары бир вә бир нечә импулсдан ибарәтдир. Азәрб.ССР-дә 42 чохимпулслу И. бошалмалары мүшаһидә олунмушдур (1978). Импулслар арасында фасилә санијәнин јүздә бир һиссәсиндән артыг олмур. Бә'зи һалларда чохимпулслу И. (јаныб-сөнмә) ади көзлә көрүнүр. Белә И. бошалмаларынын даваметмә мүддәти 1,5 *сан* ола билир. И. ҹәрәјанынын каналдан гыса мүддәтдә кечмәси нәтиҹәсиндә каналдакы һава гызыр вә кенишләнир. Бу кенишләнмә һаваны титрәдир вә күҹлү сәс далғаларына сәбәб олур. Каналда ҹәрәјан бирдән-бирә кәсилдикдә дә онун темп-ру сүр'әтлә азалыр, орадакы һава исә сүр'әтлә сыхылыр. Бу сыхылмада һава титрәјәрәк јени сәс далғалары әмәлә кәтирир. Демәли, И.-ын ишығы вә сәси каналдан бөјүк ҹәрәјан кечдији аида әмәлә кәлир, лакин ишығын сүр'әти сәсин сүр'әтиндән бөјүк олдуғундан әввәлҹә И.-ын ишығы көрүнүр, сонра исә сәси (*Көј курултусу*) ешидилир.

И.-ын тә'сириндән ҹисимләр јаныр, ја да дағылыр. Бә'зи һалларда бу ики тә'сир ејни заманда баш верә биләр.

Әд.: Әлизадә А., Илдырым вә ондан мүһафизә тәдбирләри, Б., 1956; Стекольников И. С., Физика молнии и грозозащита, М.—Л., 1943; Юман-М. А., Молния, пер. с англ., М., 1972; Базелян Э. М., Горин Б. Н., Левитов В. И., Физические и инженерные основы молниезащиты, Л., 1978.

ИЛДЫРЫМ БАЈАЗИД [Yildirim Bayezit; 1354, јахуд 1360—8.3.1403, Ағшәһәр (Түркијә)]—Османлылар сүлаләсиндән түрк султаны [1389—1402]. И.Б.-ин башчылығы илә түрк гошунлары Балкан ј-а-нын вә Анадолу әразисинин хејли һиссәсини ишғал етмиш, 1394 илдә исә Константинополу мүһасирәјә алмышды (1401 илә гәдәр давам едәрәк нәтиҹә вермәмишди); 1396 илин сентјабрында Никопол (Болгарыстан) әтрафында сәлибчиләр ордусуна галиб кәлмишди. Ангара ш. јахынлығында Анадолу әмирләринин хәјанәти нәтиҹәсиндә И. Б. Тејмурла вурушмада (1402; Ширваншаһ I Ибраһимин, Шәки һакими Сиди Әһмәдин вә ағгојунлуларын һәрби дәстәләри Тејмурун тәрәфиндә чыхыш едирдиләр) мәғлуб олараг әсир алынмыш (оғуллары илә биркә) вә орада өлмүшдүр (бә'зи мә'луматлара көрә зәһәрләнмишдир).

ИЛДЫРЫМ ЧИНКИЗ, Чинкиз Илдырым оғлу Илдырым (Султанов) (10.7.1890, Губадлы—1937)—совет дөвләт хадими. 1920 илин јанварындан Сов. ИКП үзвү. Шуша (1905) вә Владигафгаз (индики Орҹоникидзе) реални мәктәбләрини битирмишдир (1909). Петроград Политехник Ин-туну гуртардыгдан (1916) сонра бурада «Ајваз» з-дунда 1918 илдәк мүһәндис-металлург ишләмишдир. Ингилаби фәалијјәтә тәләбәлик илләриндән башламышдыр. 1917 ил апрелин 3-дә В. И. Ленини Финландија вағзалында гаршылајанлар арасында И.Ч. дә олмушдур. Петроградда Гырмызы Гвардијанын тәркибиндә Октјабр силаһлы үсјанында иштирак етмишдир. И. Ч. 1918 илдән РСФСР ХКС јанында Русија мүсәлманларынын ишләри үзрә мүвәккил, Шимал вил. Коммуналары Иттифагынын милли ишләр комиссарлығында Петроград мүсәлман шө'бәсинин сәдри олмуш, Петроград Фәһлә вә Әскәр Депутатлары Советинә үзв сечилмишдир. 1919 илин әввәлиндә Азәрб.-а гајыдан И.Ч. Гарабағда вә Бакыда ингилаби иш апармыш, Бакы порту рәисинин баш көмәкчиси, ејни заманда һәрби портун рәис мүавини тә'јин олунмушдур. И.Ч. Бакыдан Совет Русијасына нефт вә нефт мәһсуллары дашыјан «*Хүсуси дәниз експедисијасы*»нын рәһбәрләриндән иди. Мүсават һөкумәтинә гаршы силаһлы үсјанын һазырланмасында мүһүм рол ојнамыш, мүсават донанмасынын ингилабын тәрәфинә кечмәсинә башчылыг етмишди. АК(б)П МК-нын тапшырығы илә 1920 ил апрелин 27-дә Хәзәр һәрби Донанмасы адындан мүсават һөкумәтинә вә парламентинә һакимијјәтин Н. Нәриманов башда олмагла болшевикләрә верилмәсини тәләб едән ултиматум вермишди. 1920 ил апрелин 28-дә И.Ч. Совет Азәрб.-ынын илк һәрби Дәниз Ишләри комиссары тә'јин олунмушдур. Сонракы илләрдә Азәрб.ССР почт вә телеграф комиссары, јоллар комиссары, Али Халг Тәсәррүфаты Шурасынын вә Дөвләт План Комиссијасынын сәдр мүавини вә с. вәзифәләрдә чалышмышдыр. Бакы—Сабунчу електрик д.ј.-нун чәкилмәсиндә, Дашкәсән дәмир филизи јатагларынын ашкар едилмәсиндә, сәнајенин вә к.т.-нын инкишафында И.Ч.-ин мүһүм хидмәти олмушдур. И.Ч. 1929—34 илләрдә Магнитогорск металлуркија комбинаты тикинтиси рәисинин мүавини, рәиси, 1934—37 илләрдә исә Кривој-Рог металлуркија комбинаты рәисинин мүавини ишләмишдир. М. Горкинин редакторлуғу илә чыхан «Наши достиженија» журналы (1936, № 8) јазмышды: «Магнитогорскда мисли көрүнмәмиш нәһәнк бир завод тикилир, онун башчысы Илдырымдыр, о, бәшәр дејил, гылынҹдыр, оддур, илдырымдыр». И.Ч. дәфәләрлә АК(б)П МК, Азәрб. ССР вә ЗСФСР МИК-ләринин үзвү сечилмишдир. Гырмызы Бајраг ордени илә тәлтиф олунмушдур (1920, 5 мај). И.Ч.-ин ад. али мәктәб, к-з, күчә вә с. вар. Јазычы Ә. Вәлијевин «Гарабағда галан изләр» романында И.Ч.-ин ингилаби фәалијјәтиндән бәһс олунур.

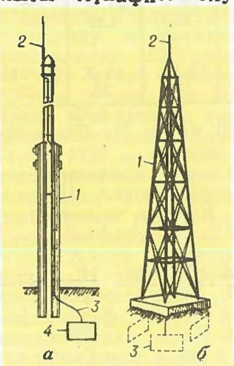
Әд.: Катибли М., Чинкиз Илдырым, Б., 1964; Миндлин Эм., Начало Магнитогорска, М.—Л., 1931; Полонский Л., Комиссар Ильдрым, М., 1969; По светлому пути Октября, Статьи, речи и воспоминания, Б., 1977.

ИЛДЫРЫМДАН МҮҺАФИЗӘ—мүхтәлиф објектләри илдырым вурмасындан горумаг үчүн тәдбирләр вә техники васитәләр комплекси. Мүһафизә үсулларынын һамысында әсас фактор мүһафизә олунан објектләрә дүшә биләҹәк илдырымлары алыб, јерә кечирмәкдир. Бу үсулларын мүәјјәнләшдирилмәси мүһафизә олунан објектләрин характериндән асылыдыр. Бу објектләри әсас ики гисмә ајырмаг олар: тәк-тәк мүһафизә олунан објектләр (биналар вә гурғулар) вә електрик хәтләри. Биналар вә гурғулар әсас е'тибары илә ја *илдырымөтүрәнлә*, ја да јерлә бирләшән тросларла (мәфтилләрлә) мүһафизә олунур. Електрик хәтләрини илдырым вурмасындан мүһафизә етмәк үчүн метал дајагларын үзәриндән чәкилән трос вә ја хәттин мүәјјән јерләриндә хүсуси бошалдыҹылар гурулур. ССРИ-дә И.м. проблемләри илә мәшғул олан әсас мүәссисә И.Г. Јесман ад. Азәрб. Елми-Тәдгигат Енеркетика Ин-тудур. Тәдгигатлар Азәрб. ССР ЕА-нын м. үзвү А. Ә. *Әлизадәнин* рәһбәрлији илә апарылыр вә алынан нәтиҹәләрдән ССРИ әразисиндә вә бир нечә хариҹи өлкәдә истифадә олунур.

Әд.: Әлизадә А. Ә., Илдырым вә ондан мүһафизә тәдбирләри, Б., 1956; Базелян Э. М., Горин Б. Н., Ле-

витов В. И., Физические и инженерные основы молниезащиты, Л., 1978.

ИЛДЫРЫМӨТҮРӘН, илдырым сипәри—биналары, сәнаје, нәгл., коммунал, к.т. вә б. тикилиләри илдырымдан мүһафизә едән гурғу. И. илдырым гәбуледичисиндән, јерлә бирләшдиричидән вә онлары әлагәләндирән чәрәјанөтүрәндән ибарәтдир. Објектин хүсусијјәтиндән асылы олараг И. ја онун үзәриндә гурулур (чубуг И.-и), ја да трос (мәфтил) шәклиндә електрикөтүрмә хәтләринин үзәриндән узадылыр (трос И.-и). Мүһафизә олунан објектләрин һүнд.-ндән асылы олараг И.-ләрин сајы бир, ики вә ја чох ола биләр. И.-ин гурулмасында әсас мәсәлә, онун һавада нә һәчмдә фәзаны мүһафизә едә билмәсидир. И.-ин учалығы мүһафизә олунан објектләрин

Чубугшәкилли илдырымөтүрән: *а*—тахта дајаг үзәриндә гурулан; *б*—полад дајаг үзәриндә гурулан; *1*—ајаг; *2*—диаметри 50—75 *мм* олан чубуг (бору); *3, 4*—јерлә бирләшдирмә.

һүнд.-дән вә тутдуглары һәчмдән асылы олараг мүәјјән едилир. И. уча олдугча илдырымы даһа бөјүк фәзада чәкә билир. Бу фәза дахилиндә галан бүтүн чисимләр илдырымдан горунур. Буна көрә дә И.-ин горудуғу фәзада мүһафизә зонасы дејилир. И.-и лајиһәләндирдикдә нәзәрә алмаг лазымдыр ки, илдырым И.-дән мүһафизә олунан објектә кечә биләр. Бу һадисә И.-дән кечән чәрәјанын гијмәтиндән вә јерлә бирләшмәнин мүгавимәтиндән асылыдыр.

ИЛДЫРЫМСҮР'ӘТЛИ МҮҺАРИБӘ, «блицкриг»—алман милитаристләринин рәгиб үзәриндә ән гыса мүддәтдә там гәләбәјә наил олмаг мәгсәди күдән мүһарибә нәзәријјәси. Алманија Баш Гәраргаһынын Биринчи дүнја мүһарибәсиндә (1914—18) вә Икинчи дүнја мүһарибәсиндә (1939—45) И.м. васитәсилә мүвәффәгијјәт газанмаг нијјәти боша чыхмышдыр.

ИЛЕК—Газах. ССР-дә вә РСФСР Оренбург вил.-ндә чај. Урал чајынын сол голу. Уз. 623 *км*, һөвзәсинин саһ. 41,3 мин *км*²-дир. Мугочар д-рынын г. јамачларындан башланыр. Әсасән гар сују илә гидаланыр. Нојабрдан апреләдәк донур. Актүбинск ш. И. саһилиндәдир. Һөвзәсиндә фосфорит јатаглары вар.

ИЛЕК КУРГАНЛАРЫ—*Илек* чајынын сол саһилиндә курганлар групу. Ән гәдим курган *гују гәбирләри мәдәнијјәтинә* (е.ә. 3-чү минилик) аиддир. *Андроново мәдәнијјәтинә* (е.ә. 2-чи минилик) аид гәбирләр дә вар. Савроматлара вә сарматлара (е.ә. 6—2 әсрләр) аид курганлар даһа марағлыдыр. Е.ә. 5—4 әсрләрә аид савроматлара мәхсус зәнкин курганлардан гошгу ләвазиматы илә бирликдә ат скелетләри, чохлу силаһ, гызылдан бәзәк шејләри, Јахын Шәрг вә Орта Асија мәншәли әшјалар тапылмышдыр.

Әд.: Смирнов К. Ф., Савроматы, М., 1964; јенә онун, Сарматы на Илеке, М., 1975.

ИЛЕКХАН—Гараханиләр сүлаләсиндән олан әјаләт һакимләринин титулу. «Илек» (елик, илек, илиг) сөзү «хан» титулундан бир рүтбә ашағы иди. «И.» термини исә Мавәрәүннәһри тутмуш Арслан-илек Нәср илә Арслан Гара хан Әһмәд бин Әлинин адларынын мүсәлман мәнбәләриндә гарышдырылмасындан јаранмышдыр.

Әд.: Бартольд В. В., Соч., т. 2, ч. 2, М., 1964.

ИЛЕША (Ilesha)—Никеријанын ч.-г.-индә шәһәр. Гәрб штатында, Ибадан—Онича шосе јолу үстүндәдир. Әһ. 200,4 мин (1972). Мүһүм тичарәт-сәнәткарлыг мәркәзидир. Какао пахласы јығылыр вә е'мал едилир. Палма јағы истеһсал олунур.

ИЛИ—ССРИ-дә вә Чиндә чај. Шәрги Тјаншандан башланан Текес вә Кункес чајларынын бирләшмәсиндән әмәлә кәлир. Балхаш көлүнә төкүлүр. Уз. Текес вә Кункес чајларынын бирләшдији јердән 1001 *км*, Текеслә бирликдә 1439 *км*-дир. Һөвзәсинин саһ. 140 мин *км*². Бузлаг вә гар сулары илә гидаланыр. Декабрдан мартадәк донмуш олур. Мүһүм голлары: Каш, Хоргос, Чарын, Чилик, Талгар, Каскелен, Курты. Үстүндә Капчагај СЕС-и вар. И. вә онун голлары ирригасија әһәмијјәтлидир. Чиндә Кулча (Инин) ш.-ндән, ССРИ әразисиндә исә дөвләт сәрһәдиндән Баканас кәми дајаначағынадәк кәмичилијә јарарлыдыр.

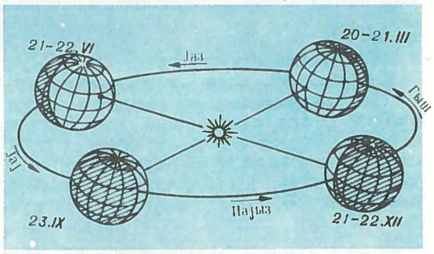
ИЛИАМНА (Iliamna), Илјамна—Алјаскада ән бөјүк көл. Саһ. тәгр. 2100 *км*². Бузлаг-тектоник мәншәлидир. Алеут силсиләсинин шм. голларында јерләшир. Квичак чајы васитәсилә Беринг дәнизинин Бристол көрфәзинә ахары вар. Балыгла (хүсусилә гызылбалыг фәсиләси) зәнкиндир.

ИЛИК, сүмүк илији—онурғалы һејван вә инсанларда сүмүк бошлугларыны долдуран тохума. Ганјарадычы миелоид тохумасы үстүн олан гырмызы И. вә јағлы тохумасы артыг олан сары И. ајырд едилир. Бәдән чәкисинин 1,5%-ини тәшкил едән гырмызы И. јасты сүмүкләрин (габырға, дөш сүмүјү, кәллә сүмүјү, чанаг сүмүјү вә с.), фәгәрәләрин, борувари сүмүкләрин епифазаларында организмин һәјаты боју сахланылыр. Организм јаша долдугча ганјарадычы тохума јағлы тохума илә әвәз олунур вә И. саралыр. И. һүчејрәләринин 0,1%-ә гәдәрини хүсуси гурулушлу һүчејрәләр тәшкил едир. Онларын тәкрар бөлүнәрәк ган вә лимфа һүчејрәләри истигамәтиндә инкишафетмә габилијјәти ганјаранма просесинә јардым көстәрир, даим сырадан чыхан еритросит вә лејкоситләрин јенисии илә әвәз олунмасыны тә'мин едир. Бунунла әлагәдар сағлам организмдә ганитирмә вә И.-ин гисмән зәдәләнмәси һаллары, адәтән, тезликлә арадан галдырылыр. Лакин бу һүчејрәләр бә'зи амилләрин (мәс., ионлашдырычы шүалар) тә'сиринә гаршы чох һәссас олур. Одур ки, И.-ин вәзијјәти организмин бәлә тә'сирләрә гаршы давамлылығыны мүәјјән едән әсас амилләрдән биридир.

ИЛИМ — РСФСР Иркутск вил.-ндә чај. Ангара чајынын сағ голу. Уз. 589 *км*, һөвзәсинин саһ. 30,3 мин *км*²-дир. Орта Сибир јајласындан башланыр вә онун әразисиндә ахыр. Гар вә јағыш сулары илә гидаланыр. Октјабрдан мајадәк донмуш олур. Ағач ахыдылыр. Илимск к.-дән кәмичилијә (кичик кәмиләр үчүн) јарарлыдыр. Коршуновск дәмир филизи јатағы И. һөвзәсиндәдир.

ИЛИМПЕЈА—РСФСР Краснојарск өлкәсиндә, Евенк Мухтар Маһалында чај. Ашағы Тунгуска чајынын сол голу. Уз. 611 *км*, һөвзәсинин саһ. 17,4 мин *км*². Орта Сибир јајласындан башланыр вә онун әразисиндә ахыр. Октјабрдан мајадәк донмуш олур. Кәмичилијә јарамыр.

ИЛИН ФӘСИЛЛӘРИ (јаз, јај, пајыз, гыш)—илин улдузлу көјдә Күнәшин һәрәкәтинә ујғун дөврләрә бөлүнмәси. Нөвбәләшмәсинә сәбәб Јер охунун Јерин Күнәш әтрафына доландығы орбит мүстәвисинә 66°33' мејлли олмасыдыр. Јерин Күнәш әтрафына һәрәкәтиндә бу ох јерини өзүнә паралел дәјишдијиндән ил әрзиндә каһ шм., каһ да ч. учу (јә'ни Јерин мүвафиг гүтбләри) Күнәшә тәрәф мејлли олур. Буна көрә Күнәш Јерин каһ Шимал, каһ да Чәнуб јарымкүрәсини күчлү гыздырыр вә ишыгландырыр. Бу сәбәбдән Шимал јарымкүрәсиндә јајдырса, Чәнубда гышдыр вә әксинә.

Күнәшин мәркәзи еклиптика бојунча јерини дәјишәрәк Чәнуб јарымкүрәсиндән Шимала кечир (20—21 март) вә јаз *кечә-күндүз бәрабәрлији* нөгтәсиндә олур. Бу ан Шимал јарымкүрәсиндә јазын башланғычы һесаб едилир вә гүтб р-нларындан башга бүтүн Јер күрәсиндә күндүз кечәјә бәрабәр олур. Шимал јарымкүрәсиндә јајын башланғычында (21—22 ијун) Күнәш јај *күнәшдурушу* нөгтәсиндән кечир. Бу заман Јерин Шимал (Чәнуб) јарымкүрәсиндә күндүз (кечә) ән узун олур. Шимал јарымкүрәсиндә пајызын башланма анында (23 сентјабр) Күнәш екватору пајыз кечә-күндүз бәрабәрлији нөгтәсиндә кәсәрәк Чәнуб јарымкүрәсинә кечир. Бу ан бүтүн Јер күрәсиндә күндүз кечәјә бәрабәрдир. Шимал јарымкүрәсиндә гыш Күнәшин гыш күнәшдурушу нөгтәсиндән кечдији андан (21—22 декабр) башлајыр. Бу заман Шимал (Чәнуб) јарымкүрәсиндә күндүз (кечә) ән гыса олур. Һәмин күн чәнуб тропикиндә Күнәш зенитдән күнорта кечир, Шимал (Чәнуб) гүтб даирәсиндә исә һеч чыхмыр (батмыр), јалныз кечәјары үфүгә тохунур. Шимал (Чәнуб) гүтб даирәси дахилиндә бүтүн сутка кечә (күндүз) олур. Јер орбити еллиптик олдуғундан онун Күнәш әтрафындакы һәрәкәти гејри-мүнтәзәмдир. Буна көрә, И.ф.-нин давамијјәти мүхтәлифдир. Јанварын әввәлиндә Јер Күнәшә ән јахын олур вә һәрәкәти ән сүр'әтлидир. Буна көрә Шимал јарымкүрәсиндә И.ф.-нин ән гысасы гыш, узуну исә јајдыр.

Шимал јарымкүрәсинин мүхтәлиф мәнтәгәләриндә илин фәсилләринин башланғычы (орта һесабла) вә онларын давамијјәти (сутка илә).

Ҹоғрафи мәнтәгә	Бакы	Дашкәнд	Лвов	Ростов-Дон	Саратов	Минск	Москва	Ленинград	Красноjарск	Владивосток	Кола	Дудинка	Виннипег (Канада)	Чикаго (АБШ)	Шпитсберген
Шимал енлији	40°	41°	50°	47°	52°	54°	56°	60°	56°	43°	69°	69°	50°	42°	79°
Гыш															
Башланғычы	2.I	30.XII	2.XII	25.XI	6.XI	14.XI	4.XI	12.XI	21.X	11.XI	15.X	22.IX	3.XI	8.XI	16.IX
Давамијјәти	59	35	94	111	146	133	150	143	166	137	195	254	156	119	262
Јаз															
Башланғычы	2.III	2.II	6.III	16.III	1.IV	27.III	3.IV	3.IV	5.IV	28.III	29.V	3.VI	7.IV	6.III	5,VI
Давамијјәти	74	95	65	59	48	51	51	48	57	83	97	67	51	79	54
Јај															
Башланғычы	15.V	8.V	10.V	14.V	19.V	17.V	24.V	21.V	1.V	19.VI	—	—	28.V	24.V	—
Давамијјәти	148	158	129	128	112	112	105	104	95	116	—	—	107	139	—
Пајыз															
Башланғычы	10.X	13.X	16.IX	19.IX	8.IX	6.IX	6.IX	3.IX	4.IX	13.X	4.VIII	—	13.IX	11.X	29.VII
Давамијјәти	84	77	77	67	59	69	59	70	47	29	73	—	51	28	49

Феноложи әламәтләринә көрә илин фәсилләри. Шимал јарымкүрәсинин орта енликләриндә илин дөрд фәсли вар. Г ы ш д а адәтән һаванын орта суткалыг темп-ру 0°С-дән ашағы олур. Ј а з ы н башланғычы орта суткалыг темп-рун 0°С-дән јухары олдуғу тарих гәбул едилир. Феноложи ј а ј ы н башланғычы сутка әрзиндә орта темп-рун илин ән исти ајынын орта темп-рунун 70%-ә гәдәри олан күн көтүрүлүр. Иглим бахымындан јај гышын мөвҹуд олдуғу (илин ајларындан һеч олмаса биринин орта темп-ру 0°С-дән ашағы олдуғу) јерләрдә мүшаһидә едилир. Јајын әввәлиндән һесабламагла векетасија дөврүнүн 60%-инә гәдәр кечдији күн п а ј ы з ы н башланғычы һесаб едилир. Иглим бөлкүсүнә көрә Бакыда гыш 59 (һәр 4 илдән бир 60), јаз 74, јај 148, пајыз исә 84 күн давам едир.

Авропада дөрдмөвсүмлү зонанын шм. сәрһәди тундранын ҹ. сәрһәдинә ујғун кәлир; Асијада Тоболск вә Томскын ҹ.-ундан, Благовешшенскин шм.-ындан, Сахалин а.-нда 50-ҹи енликдән, Камчатка ј-а-нда 56—57-ҹи енликләрдән; Америкада Алјаска ј-а-нын шм.-ындан, Ҹејмс көрфәзинин ҹ.-ундан, Лабрадор ј-а илә Гренландијанын гуртараҹағындан кечир. Бу сәрһәддән шм.-да әсл јај јохдур, илин 3 фәсли олур. Тропик вә екваториал өлкәләрдә темп-рун иллик кедиши ајдын нәзәрә чарпмыр. Векетасија дөврү ил боју давам едир. Бурада јалныз гуру вә рүтубәтли дөврләр мүшаһидә едилир.

Әд.: М ө д ө т з а д ә Ә. А., Шәрги Гафгазын тәбии-синоптик иглим фәсилләри, Б., 1973; Ә ј ј у б о в Ә. Ҹ., Бакынын иглими, Б., 1973; П о л я н с к и й И. И., Сезонные явления в природе, 6 изд., Л., 1956; Ш и г о я е в А. А., Ш и м а н ю к А. П., Изучение сезонных явлений, М., 1962; бах һәмчинин *Астрономија* мәгаләсинин әдәбијјатына.

«ИЛИН ФӘСИЛЛӘРИ ҸӘМИЈЈӘТИ» (La sociétédes saisons)—1837—39 илләрдә Парисдә фәалијјәт көстәрмиш кизли ингилаби тәшкилат. Мәгсәди Ијул монархијасы режиминә сон гојмаг, респ. јаратмаг иди. Баниләри О. *Бланки*, А. Барбес вә М. Бернар олмушлар. 30-ҹу илләрин әввәлинин кизли ҹәмијјәтләринә нисбәтән егалитар (бәрабәрлик) ингилаби идејаларыны даһа ардычыллыгла мүдафиә едирди. 1839 илдә миндән артыг үзвү (башлыҹа олараг фәһләләр вә сәнәткарлар) вар иди. Суи-гәсдчи (бланкичи) тактикасы 1839 илин 12—13 мај үсјанындан сонра тәшкилатын ифласына сәбәб олду.

ИЛИНДЕН ҮСЈАНЫ (1903)—Македонија халгларынын Османлы зүлмүнә гаршы милли азадлыг үсјаны. 1903 ил ијулун 20-дә (август 2-дә) Илја күнүндә (Илинден ады да бурадандыр) башланмыш И.ү.-ны Дахили Македонија-Одрин (Адрионопол) Ингилаби Тәшкилаты (ДМОИТ) һазырламышды. Әсасән кәндлиләрдән ибарәт олан үсјанчылар августун 4-дә Крушево ш.-ни тутараг респ. е'лан етдиләр вә болгар с.-д.-ы Н. Каревин башчылығы илә мүвәггәти ингилаби һөкумәт јаратдылар. Сентјабрын орталарына јахын Түркијәнин низами ордусу И.ү.-ны амансызлыгла јатырды.

Әд.: Илинден. Преображение. 1903, София, 1968; Илинден. 1903, Скопје, 1970.

ИЛИОН (Ilion)— *Тројанын* икинҹи ады.

ИЛИСУ— Азәрб.ССР-ин Гах р-нунда кәнд. И. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 12 *км* шм.-ш.-дә, Гах—Сарыбаш шосе јолу кәнарында, Күрмүк чајынын сол саһилиндә, Баш Гафгаз силсиләсинин ҹ. јамаҹындадыр. Әһ. 1961 (1979); һејвандарлыг вә тахылчылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, хәстәхана, ушаг санаторијасы вар. Јахынлығында минерал су чыхыр.

И. Азәрб.-ын гәдим јашајыш мәнтәгәләриндәндир. Етимолокијасы еһтимал ки, јахынлығында исти минерал булагларын («Ылыг су» — «Илису») олмасы илә әлагәдардыр. 19 әср рус мәнбәләриндә «Јелису» кими гејд олунан И. 16 әсрин 2-ҹи јарысында јарадылмыш *Илису султанлығынын* мәркәзи иди. 1807 илдә султанлығын әразиси Русијаја бирләшдирилди. 1812 илдә Шәки ханлығына һүҹум етмиш Иран гошунларына гаршы И. атлылары да дөјүшмүшләр. 1830 илдән И. Ҹар-Балакән инзибати даирәсинә дахил иди. 1844 илдә чар һөкумәти тәрәфиндән имтијазлары мәһдудлашдырылан ахырынҹы И. һакими *Данијал султан* Шамилин тәрәфинә кечди. Буна ҹаваб олараг кенерал Шварсын команданлыг етдији чар гошунлары султанлығын әразисини тутду; султанлыг ләғв олунду. 1860 илдән И. *Загатала даирәсинә* дахил иди.

И.-нун ме'марлыг абидәләриндән гала (17—18 әсрләр), мәсҹид (18 әср), Сумуг галасы (?), Күрмүк чајы үзәриндә Улу көрпү (?) вә с. мүһафизә олунмушдур.

ИЛИСУ СУЛТАНЛЫҒЫ—16 әсрин 2-ҹи јарысы—19 әсрин орталарында Азәрб.-да мөвҹуд олмуш феодал һакимлији. Мәркәзи *Илису* иди. Шм.-дан вә ш.-дән Гафгаз д-ры, г.-дән Ганыг чајы, ҹ.-ш.-дән Шәки ханлығы илә һәмсәрһәд иди. Әһалиси азәрб.-лар, сахурлар, аварлар, муғаллар вә јенкилојлар иди. Тәсәррүфатында гојунчулуг, ипәкчилик вә әкинчилик әсас јер тутурду. И.с.-нын һакимләри Сәфәви һөкмдарлары тәрәфиндән султан титулу илә тәсдиг вә тә'јин олунурдулар. 17 әсрин сону—18 әсрдә феодал чәкишмәләри шәраитиндә бир-бирини әвәз едән Султан Әли бәј, Мәһәммәд бәј, Алхас бәј вә б. Илису һакимләри И.с.-нын номинал мүстәгиллијини горуја билмишдиләр. 1807 илдә султанлыг Русијаја бирләшдирилди вә 1830 илдә Ҹар Балакән инзибати даирәсинин тәркибинә дахил едилди. 1840 илдә И.с.-нын әразиси Күрҹүстан—Имеретија губ.-на гатылды. 1844 илдә И.с.-нын сонунҹу һакими *Данијал султан* Шамилин тәрәфинә кечдикдән сонра султанлыг ләғв олунду.

Әд.: Э с а д з е С., Историческая записка об управлении Кавказом, т. 1—2, Тифлис, 1907; Хроника войн Джара в XVIII столетии, Б., 1931; П е т р у ш е в с к и й И. П., Джаро-Белоканские вольные общества в первой трети XIX столетия, Труды Научно-исследовательского института кавказоведения, т. 1, Тифлис, 1934.

ИЛИЧ (1964 иләдәк Н о р а ш е н)—Азәрб.ССР-дә (Нах.МССР) шәһәр типли гәсәбә (1948 илдән). Илич р-нунун

Илич гәсәбәси. Н. Нәриманов күчәси.

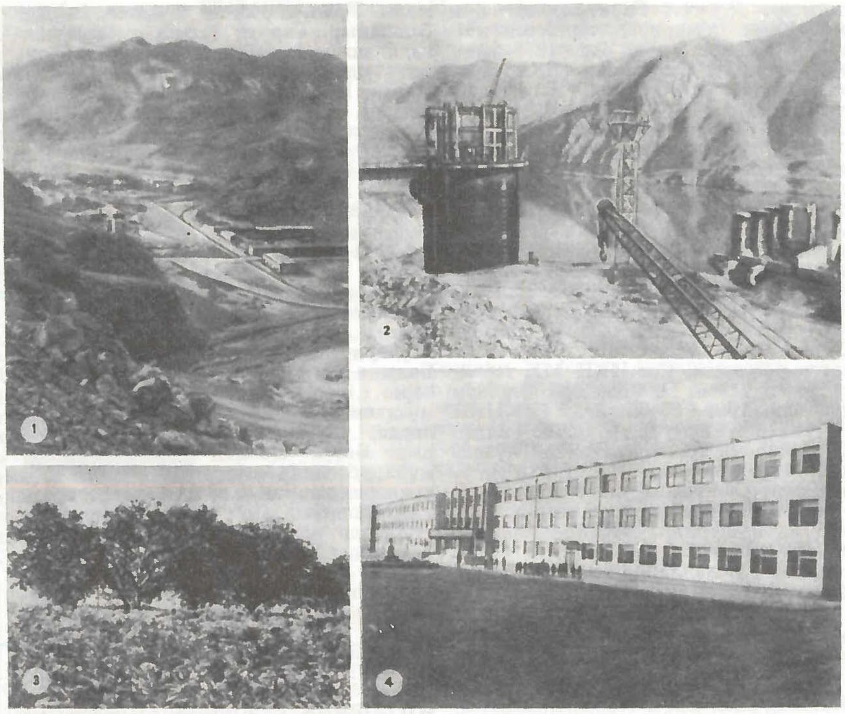
мәркәзи. Бакы—Јереван д.ј.-нда ст. (Норашен). Нахчыван ш.-ндән 66 *км* аралы, Нахчыван—Јереван шосе јолу кәнарында, Шәрур дүзүндәдир. Респ. Дөвләт К.Т. Истеһсал-Техники Тә'минат Комитәсинин р-н шө'бәси, әһәнк сехи, үмумтәһсил мәктәби, мәркәзи китабхана, мәдәнијјәт еви, клуб, кинотеатр, мәркәзи р-н хәстәханасы, ушаг хәстәханасы вә с. вар.

ИЛИЧ БУХТАСЫ—Бакыда Хәзәр дәнизинин Бибиһејбәт бухтасында гурудулмуш саһәдә салынмыш илк дәниз нефт мә'дәни. Һәлә 1909 илдә бухтада нефт мә'дәни јаратмаг тәшәббүсләри олса да, бу ишләрә анҹаг Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра башланмышды (1922). Бухтанын гурудулмасы ишләринә рәһбәрлик етмәк мүһәндис П. И. Потоцкијә тапшырылды. Гыса мүддәтдә 300 *һа* саһә гурудулду вә дәнизин нефтли саһәси фәтһ едилди. 1923 илин апрелиндә 5 №-ли гују күҹлү фонтан вурараг күндә 50 мин пуддан чох нефт вермәјә башлады. Фәһләләрин тәклифи илә бухта «Илич бухтасы» адландырылды. М. Горки 1928 илдә Бакыда оларкән И.б.-на кетмиш вә «Совет Иттифагы» адлы очеркиндә фәһләләрин фәдакар әмәјини јүксәк гијмәтләндирмишди. Дүнјада илк дәфә олараг турбинлә маили гују И.б.-нда газылмышдыр (Аға Нe'мәтулла, 1941). И.б.-нда јерләшән 4-ҹү мә'дән 1942 илдә нефт чыхарылмасы планларыны нүмунәви јеринә јетирдијинә көрә Ленин ордени илә тәлтиф олунмушдур. И.б.-нын 50 иллији мүнасибәти илә тәнтәнәли митинг кечирилмиш (1973) вә 5 №-ли гујунун јанында В. И. Ленинин барелјефи олан мемориал лөвһә гојулмушдур. «Азәрбајҹанфилм» киностудијасында И.б.-нын јарадылмасындан бәһс едән бәдии филм («Севинҹ бухтасы», 1977) чәкилмишдир. Ҹ. Мәҹнунбәјовун «Илич бухтасы» әсәри дә бу мөвзуја һәср олунмушдур.

Әд.: Мустафаев М., М, Из истории развития Биби-Эйбатского нефтяного месторождения, Б., 1961; јенә онун, Бухта имени Ильича, «Азербайджанское нефтяное хозяйство», 1977, № 10—11.

ИЛИЧ РАЈОНУ (1964 иләдәк Норашен рајону)—Азәрб.ССР-дә (Нах. МССР) инзибати р-н. 1930 илдә тәшкил едилмишдир. Шм.-да вә шм.-ш.-дә Ерм.ССР, шм.-г.-дә Түркијә, г.-дә вә ҹ.-г.-дә Иранла һәмсәрһәддир. Саһ. 1316 *км*². Әһ. 79,1 мин (1979, јанвар). Р-нда 1 шәһәр типли гәс., 70 кәнд вә гәс. вар (1979). Мәркәзи шәһәр типли Илич гәс.-дир.

Тәбиәт. Сәтһи шм.-да вә ш.-дә дағлыг, Аразбоју һиссәдә бир-бириндән тирә вә јүксәкликләрлә ајрылан маили дүзәнликләрдән (Сәдәрәк, Шәрур вә с.) ибарәтдир. Әразидә Дәрәләјәз силсиләси кениш јер тутур. Һүнд. Араз чајы саһилиндә тәгр. 600—700 *м*-дән, Дәрәләјәз силсиләсиндә 2775 *м*-дәк (Галынгаја д.) дәјишир. Дүзәнлик вә дағәтәји һиссәдә әсасән Антропокен, дағлыг һиссәдә Девон, Перм, Триас, Табашир чөкүнтүләри јајылмышдыр. Фајдалы газынтылары: полиметал филизләр, травертин, мәрмәрәбәнзәр әһәнкдашы вә с. Јајы гураг кечән сојуг јарымсәһра, гуру чөл вә јајы гураг кечән сојуг иглими вар. Орта темп-р јанварда —3-дән —6°С-јә гәдәр, ијулда 20—26°С-дир. Иллик јағынты

Илич рајону. 1. Күмүшлү гәсәбәси. 2. Арпачај су анбарынын тикинтисиндә. 3. Түтүн плантасијасы. 4. Илич гәсәбәси. Н. Нәриманов ад. мәктәбин бинасы.

200—400 *мм*-дир. Чајлары (Арпачај, Гарадәрә вә с.) р-нун Түркијә вә Иран сәрһәди боју ахан Араз һөвзәсинә аиддир; сувармада кениш истифадә олундуғундан сују јајда мәнсәбә чатмыр. Боз вә чәмән-боз, шоракәтвары боз-гонур, дағ-шабалыды вә гәһвәји дағ-мешә торпаглары јајылмышдыр. Битки өртүјү әсасән јарымсәһра биткиләриндән (јовшан, шораноту вә с.) вә дағ ксерофитләриндән ибарәтдир. Һејванлары: гајакечиси, муфлон, ҹанавар, түлкү, боз довшан, чөлдонузу, дашлыг дәләси, чөлсичаны вә с. Гушлардан гырговул, кәклик, улар, гарагарын бағрыгара вә с. вар.

Әһали. Орта сыхлыг 1 *км*²-дә 60 нәфәрдир (1979). Ири јашајыш мәнтәгәләри шәһәр типли Илич гәс., Сәдәрәк, Гарабағлар вә Гывраг к.-ләридир.

Тәсәррүфат. И.р. Нах.МССР-ин ән бөјүк түтүнчүлүк, үзүмчүлүк, һејвандарлыг, тахылчылыг вә тәрәвәзчилик р-ну, Азәрб.ССР-ин исә ири түтүнчүлүк р-нларындандыр. Р-нда 10 к-з, 11 с-з вар. К.т.-на јарарлы торпаглар 41,2 мин *һа*-дыр. Бунун 13 мин *һа*-ы шум јери, 5 мин *һа*-ы чохиллик биткиләр, 6,2 мин *һа*-ы динҹә гојулмуш торпаглар, 0,4 мин *һа*-ы бичәнәкләр, 16,6 мин *һа*-ы отлаглардыр. Суварылан торпаглар 20,4 мин *һа*-дыр. Арпачајда ири су анбары истифадәјә верилмишдир. 14 мин *һа* әкин саһәсинин 40,7%-индә дәнли вә дәнли пахлалы биткиләр (әсасән буғда, гисмән арпа, гарғыдалы вә с.), 24,3%-индә техники биткиләр (түтүн), 9,3%-индә тәрәвәзбостан биткиләри вә гисмән картоф, 25,7%-индә јем биткиләри әкилир. Үзүмчүлүк, тәрәвәзчилик инкишаф етдирилир. К-з вә с-зларда 6,2 мин *һа* үзүмлүк вар (1978). Мејвә јетишдирилир. 1978 илдә 7,2 мин *т* түтүн, 25,3 мин *т* үзүм истеһсал едилмишдир. К-з вә с-зларда 13,6 мин гарамал (о ҹүмләдән 3,8 мин инәк вә ҹамыш), 33,4 мин давар вар (1978). Һејвандарлыг тәбии јем базасына әсасланыр. Гыш отлаглары кениш саһә тутур. Р-нда һејвандарлыг бирликләри јарадылыр. Барамачылыгла мәшғул олунур. Сәнајеси әсасән к.т. мәһсуллары е'малы вә тикинти материаллары истеһсалы үзрә ихтисаслашмышдыр. Р-нда илкин шәраб е'малы мүәссисәләри, Респ. Дөвләт К.Т. Истеһсал-Техники Тә'минат Комитәсинин шө'бәси вә с. мүәссисәләр вар. Р-нун әразисиндән Бакы—Јереван д.ј., Нахчыван—Јереван магистрал шосе јолу кечир.

Мәдәни гуруҹулуг вә сәһијјә. Р-нун 20 мәктәбәгәдәр мүәссисәсиндә 528 ушаг тәрбијә алыр (1980). 4 ибтидаи мәктәбдә 63, 27 сәккизиллик мәктәбдә 5397, 33 орта мәктәбдә 18 804, техники пешә мәктәбиндә 398 шакирд охујур (1979/80). Р-нда 65 китабхана, 15 мәдәнијјәт еви, 43 клуб, 55 киногурғу вар (1980).

Азәрб.КП Илич Р-н Комитәси вә Р-н Халг Депутатлары Советинин органы «Ишыглы јол» гәзети 1931 илдән чыхыр (1966 иләдәк әввәлләр «Памбыға доғру», сонра «Норашен колхозчусу» адлары илә чыхмышдыр). Јерли радио верилишләри 1931 илдән апарылыр. Р-нда телевизија верилишләринә бахылыр.

Р-нун ме'марлыг абидәләриндән Арпачај үзәриндә көрпү (?), Гарабағлар к.-ндә түрбә вә гоша минарә (бах *Гарабағлар түрбәси*), Улја Норашен к.-ндә гала диварлары вә үч бүрҹ (?) мүһафизә олунмушдур.

Р-нда 540 чарпајылыг 14 хәстәхана мүәссисәси, 44 фелдшер-мама мәнтәгәси, санитарија-епидемиоложи ст., 86 һәким, 452 орта тибб ишчиси вар (1978).

ИЛИЧЕВСК—УССР-ин Одесса вил.-ндә шәһәр. Одесса ш.-нин 26 *км*-ли-

јиндәдир. Д.ј. ст. Ғара дәниздә ири порт. Кәми тә'мири, дәмир-бетон мә'мулаты з-длары вә с. вар. 1978 илин нојабрында И. илә Варна (БХР) арасында дәниз д.ј. бәрәси истифадәјә верилмишдир.

ИЛИЧОВ Леонид Фјодорович (д. 15.3.1906, Јекатеринодар, индики Краснодар)—совет философу. ССРИ ЕА акад. (1962). Ленин мүкафаты лауреаты (1960). Сов.ИКП үзвү (1924). Шимали Гафгаз Коммунист Ун-тини (1930) вә Гырмызы Профессура Ин-туну (фәлсәфә, 1937) битирмишдир. 1930—53 илләрдә мүәллим, 1938—65 илләрдә «Правда» гәзетинин мәс'ул катиби, «Известија» гәзетинин баш редактору, ССРИ Харичи Ишләр Назирлији мәтбуат шө'бәсинин, Сов.ИКП МК тәблиғат вә тәшвигат шө'бәсинин мүдири ишләмиш, 1961—65 илләрдә Сов.ИКП МК катиби олмушдур. 1965 илдән ССРИ харичи ишләр назиринин мүавинидир. И. диалектик вә тарихи материализмә, ССРИ-нин харичи сијасәти вә бејнәлхалг әлагәләринә даир әсәрләрин мүәллифидир. Ленин ордени, Октјабр Ингилабы ордени, 5 башга орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Ә с ә р и: Философия и научный прогресс. Некоторые методологические проблемы естествознания и обществознания, М., 1977.

ИЛИШКӘНЛӘР (Cobitis)— илишкәнкимиләр фәсиләсинин бир чинси. Бәдәни узунсов (6,5 *см*-дән 10,7 *см*-дәк), јанлардан басыг, хырда пулчугларла өртүлүдүр. Ағзынын әтрафында бығчыглар вар. Авропа вә Асијада, адәтән, чајларын вә ахар көлләрин дајаз (гумлуг) јерләриндә јашајыр. ССРИ-дә, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә З а г а ф г а з и ј а и л и ш к ә н и, г ы з ы л ы и л и ш к ә н вә Х ә з ә р и л и ш к ә н и нөвләри вар. И. апрелдән ијуна гәдәр һиссә-һиссә (140—3200) күрү төкүр. И. диб чанлылары илә гидаланыр.

ИЛИШМӘ МЕХАНИЗМИ—нәгл. машынларында буручу моменти дахилијанма мүһәррикиндән өтүрүчүләр гутусуна өтүрән механизм. И.м. мүһәррикин валы илә трансмиссија валынын гысамүддәтли ајрылмасыны, өтүрмәнин зәрбәсиз дәјишдирилмәсини, машынын јериндән сәлис тәрпәнмәсини тә'мин едир. Апарылан дискләрин сајына көрә И.м. бир, ики вә чох дискли олур. Автомобилин И.м. дискләри јајларла сыхылмыш бир вә ја ики дискли муфтадан ибарәтдир. И.м.-нин сәлис гошулмасы вә трансмиссијанын буручу рәгсләринин азалдылмасы үчүн чох вахт дискләрин фриксион үстлүкләринин арасына јасты јајлар гојулур, дискләр исә диск топуна еластик муфта васитәсилә бәркидилир. И.м. педал, јахуд сервоинтигал (*Ичраедичи механизм*) васитәсилә ачылыр. Бу просес автоматик ичра олуна биләр. И.м. ајры-ајры нәгл. васитәләри (автомобил, трактор, мотосиклет) үчүн мүхтәлиф гурулушда һазырланыр.

Әд.: Х е л ь д т П. М., Автомобильные сцепления и коробки передач, пер. с англ., М., 1969; К о ж е в н и к о в С. Н., Е с и п е н к о Я. И., Р а с к и н Я. М., Механизмы, 4 изд., М., 1976.

ЙЛЫЧ, Ы л ы ч—Коми МССР-дә чај. Печора чајынын сағ голу. Уз. 411 *км*, һөвзәсинин саһ. 16 мин $км^2$-дир. Шимали Урал д-рынын г. голларындан башланыр. Гар вә јағыш сулары илә гидаланыр. Нојабрдан апреләдәк донмуш олур. Мүһүм голлары: Кокел, Палју. Шантымдан кәмичилијә јарарлыдыр. И.-ын саһилбојунда Печора—Илыч горуғу јерләшир.

ИЛЈАРАСЫ—бах *Лејшманиоз*.

ИЛЈАСОВ Иван Василјевич (1912, индики Шамахы р-нунун Һилмилли к.—6.7.1943, Белгород вил.-нин Крутој Луг к.)—Совет Иттифагы Гәһрәманы (өлүмүндән сонра; 18.11.1943), гвардија капитаны.

Мүһарибәдән әввәл Бакыда мә'дән јоллары идарәсиндә мүхтәлиф вәзифәләрдә чалышмышдыр. Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин илк күнләриндән Чәнуб вә Гәрб чәбһәләриндә, Сталинград, Воронеж әтрафында дөјүшләрдә иштирак етмишдир. И.-ун башчылыг етдији рота Курск јахынлығында Крутој Луг к.-ндәки вурушмаларда икидлик көстәрмиш вә гәһрәманчасына һәлак олмушдур. Гырмызы Бајраг, Гызыл Улдуз орденләри вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Азәрбајчанын гызыл улдузлары, Б., 1975.

ИЛЈАШЕНКО Кирилл Фјодорович (д. 27.5.1915, индики Одесса вил. Котовски р-нунун Липетскоје к.)—совет дөвләт вә партија хадими.

1945 илдән Сов.ИКП үзвү. Кәндли аиләсиндә доғулмушдур. Тираспол Педагожи Ин-туну битирмишдир (1939). Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин иштиракчысыдыр. 1946 илдән Молдавија КП МК апаратында чалышмышдыр. 1962—63 илләрдә Молд.ССР Назирләр Совети Дөвләт Елми-Тәдгигат Ишләрини Әлагәләндирмә Комитәсинин сәдри, Молд.ССР Назирләр Совети сәдринин мүавини ишләмишдир. 1963 илин мартындан Молд.ССР Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин сәдридир. Партијанын 24—25-чи гурултајларында Сов.ИКП МК үзвлүјүнә намизәд сечилмишдир. ССРИ Али Советинин (7—10-чу чағырыш) депутатыдыр. 2 дәфә Ленин ордени, Октјабр Ингилабы, 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы, «Шәрәф нишаны» орденләри вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ИЛЈИН Фјодор Николајевич (24.6.1873, Петербург—20.2. 1959, Бакы)—совет мама-кинекологу. Тибб е.д., проф. (1907). Азәрб.ССР әмәкдар елм хадими (1936). Азәрб.-да доғума јардым вә елми мамалығын баниләриндән бири. И. 1920 илдә Бакыја кәлмиш, һәмин илдән өмрүнүн сонунадәк АДУ-нун тибб факүлтәсинин, сонра Азәрб. Дөвләт Тибб Ин-тунун Мамалыг-кинекологија кафедрасынын мүдири олмушдур. Тәдгигаты, әсасән, септик заһылыг хәстәликләринин, һамиләлијин ағыр токсик позғунлуглары вә с.-нин мүаличәсинә һәср олунмушдур. Русијада илк дәфә ушаглыг хәрчәнкинин рентген вә радиотерапија үсулуну ишләјиб һазырламышдыр. Азәрб.-да мама-кинекологлар мәктәби јаратмыш, елми кадрлар һазырланмасында хидмәти олмушдур. «Јени һәјат вадиси» романы вә с. елми-фантастик әсәрләрин мүәллифидир. Ленин ордени, 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур. Бакынын 1 №-ли тибб мәктәби онун адынадыр.

Ә с ә р л ә р и: Труды, Б., 1964; Долина Новой жизни, Б., 1967.

Әд.: С а в и н П., Не изменяя высоким идеалам, «Литературный Азербайджан», 1968 № 10; М а х м у д б е к о в а М. К., Ш а м с а д и н с к а я Н. М., К 100-летию со дня рождения заслуженного деятеля науки профессора Федора Николаевича Ильина (1873—1973), «Акушерство и гинекология», 1973, № 5.

ИЛЈИН ВЛАДИМИР—В. И. Ленинин тәхәллүсләриндән бири. «*Русијада капитализмин инкишафы*» (1896—1899), «Халгчы лајиһәбазлығынын инчиләри» (1897) вә «Биз һансы ирсдән имтина едирик?» (1897) әсәрләри бу тәхәллүслә нәшр олунмушдур.

ИЛЈИНСКИ Игор Владимирович (д. 24.7.1901, Москва)—рус совет актјору.

ССРИ халг артисти (1949). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1974). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1941, 1942, 1951). 1960 илдән Сов.ИКП үзвү. Илк дәфә 1918 илдә В. Ф. Комиссаржевскаја ад. театрда, сонралар Москванын мүхтәлиф театрларында чыхыш етмишдир. 1938 илдән Малы театрын (Москва) актјорудур. Ән јахшы роллары: Присыпкин («Бирә», В. Мајаковски), Аркаша Счастливтсев, Шмага («Мешә», «Күнаһсыз мүгәссирләр», А. Островски), Расплјујев («Тој», А. Сухово-Кобылин), Аким («Зүлмәт сәлтәнәти», Л. Толстој), Чеснок («Украјна чөлләриндә» (А. Корнејчук), газмачы Сабир («Мезозој әһвалаты», М. Ибраһимбәјов), Л. Н. Толстој («Һәр шеј өз јеринә гајыдыр», И. Друтсе) вә б. Кениш диапазонлу актјор олан И.-нин јарадычылығы үчүн дәрин психоложизм вә драматиклик, инчә јумор, сатира, күчлү мүасирлик дујуму сәчијјәвидир. И. 1958 илдән реж.-луг да едир. О, Малы театрын сәһнәсиндә К. Тренјовун «Лјубов Јароваја» (В. И. Сыганковла биркә), Г. Флоберин «Ханым Бовари», Н. Гоголун «Мүфәттиш» әсәрләрини тамашаја гојмушдур. И., һәмчинин мәшһур кино актјорудур («Торжоклу дәрзи», «Мисс Менд», «Волга-Волга», «Карнавал кечәси» вә с.). Бәдии гираәт устасы кими радио вә естрадада чыхыш едир. Ленин ордени, 3 башга орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Ә с ә р л ә р и: Сам о себе, М., 1961; Со зрителем наедине, М., 1964.

Әд.: Х а й ч е н к о Г., Игорь Ильинский, М., 1961; В л а д и м и р о в а З., Игорь Ильинский, М., 1967; И. В. Ильинский, М., 1975.

ИЛЈУШИН Алексеј Антонович (20.1.1911, Казан)—механика саһәсиндә совет алими. ССРИ ЕА м. үзвү (1943), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1948). 1940 илдән Сов.ИКП үзвү. 1953 илдән ССРИ ЕА Механика Ин-

тунун директорудур. Әсас тәдгигатлары еластиклик вә пластиклик нәзәријјәси саһәсиндәдир. И. өзлү-пластик ахын, кичик еластик-пластик деформасија, пластик деформасија јарандыгда лөвһә вә өртүкләрин дајаныглығы нәзәријјәләрини ишләјиб һазырламышдыр. О, сәсдәнсүр'әтли ахарлылыг һалы үчүн моделләмә нәзәријјәсини вермиш вә газ динамикасынын бир сыра мәсәләсини һәлл етмишдир. РСФСР Али Советинин (3—4-чү чағырыш) депутаты олмушдур.

ИЛЈУШИН Серкеј Владимирович (30.3.1894, Вологда губ. Дилјалево к.—9.2.1977, Москва)—совет авиаконструкору. ССРИ ЕА акад. (1968), үч дәфә Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1941, 1957, 1974). Ленин мүкафаты лауреаты (1960), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1941, 1942, 1943, 1946, 1947, 1950, 1952), мүһәндис-техники хидмәт кен.-пол.-и. 1918 илдән Сов.ИКП үзвү. 1926 илдә Н. Ј. Жуковски ад. Һәрби-Һава Мүһәндисләри Академијасыны битирмишдир. 1931 илдән Мәркәзи Конструктор Бүросуна (МКБ) башчылыг етмишдир. И.-ин конструксија етдији ЦКБ-26, ЦКБ-30 маркалы илк дөјүш тәјјарәләри илә јүксәјә галхмагда дүнја рекордлары газанылмыш, 1938—39 илләрдә исә Москвадан Владивосток р-нуна вә Москвадан Мискоу а.-на (Шимали Америка) бирбаша учуш һәјата кечирилмишдир. 1939 илдә И.-ин јаратдығы Ил-2 зиреһли һүчум тәјјарәси јени дөјүш авиасијасы групу үчүн башланғыч олмушдур. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә (1941—45) чохмәгсәдли Ил-4 тәјјарәси әсас узагучан бомбардманчы вә торпедадашыјан олмушдур. Сонра Ил-8 (1943), Ил-10 (1943), Ил-16 һүчум тәјјарәләрини вә авиасија тарихиндә илк реактив һүчум тәјјарәсини (Ил-40) јаратмышдыр. Ил-4 тәјјарәсиндән сонра Ил-6 (1943), експериментал реактив Ил-22 (1946), серијаларла бурахылан илк совет реактив бомбардманчы Ил-28 (1948) тәјјарәләрини һазырламагла бомбардманчы авиасијаны инкишаф етдирмишдир. Ил-12 вә Ил-14 сәрнишин тәјјарәләри 1946 вә 1951 илләрдә бурахылмышдыр. Чохјерли турбовинтли Ил-18 (1957) узун мүддәт әсас сәрнишин тәјјарәси, гитәләрарасы учуш үчүн јарадылмыш турбовентилјаторлу Ил-62 (1962) тәјјарәси исә ССРИ Мүлки Һава Донанмасынын флагманы олмушдур. И. тәјјарәчиликдә өз мәктәбини јаратмышдыр. ССРИ Али Советинин (1—7-чи чағырыш) депутаты олмушдур. 8 дәфә Ленин ордени, Октјабр Ингилабы ордени, 7 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Козлов П. Я., «Илы» летят на фронт, М., 1976; Ученый и конструктор С. В. Ильюшин, М., 1978.

ИЛК КОМСОМОЛ ТӘШКИЛАТЫ—ҮИЛККИ-нин әсасы. Истеһсалат принсипи үзрә азы 3 нәфәр комсомолчунун олдуғу иш вә ја тәһсил јерләриндә, Совет Ордусу һиссәләриндә јарадылыр. ҮИЛККИ-нин 38,5 млн. комсомолчуну бирләшдирән 433,5 мин (1979), АЛККИ-нин 870403 комсомолчуну бирләшдирән 9342 (1979) илк тәшкилаты вар.

Әд.: ҮИЛККИ-нин Низамнамәси, Б., 1974; Основы комсомольского строительства, 2 изд., М., 1979.

ИЛК ПАРТИЈА ТӘШКИЛАТЫ (1934 илдәк партија өзәји)—Сов.ИКП-нин әсасы. Коммунистләрин иш јерләриндә—ән азы 3 нәфәр партија үзвүнүн олдуғу з-д, ф-к, с-з вә с. мүәссисәләрдә, к-зларда, Совет Ордусу һиссәләриндә, идарәләрдә, мәктәбләрдә вә с. јарадылыр. 50 нәфәрдән артыг партија үзвү вә намизәди олан мүәссисә, к-з вә идарәләрдә р-н, шәһәр, маһал партија комитәсинин ичазәси илә үмуми И.п.т. дахилиндә сех, саһә, ферма, бригада, шө'бә вә с. партија тәшкилатлары, бунларын да дахилиндә *партија групу* јарадыла биләр. И.п.т. өз фәалијјәтиндә Сов.ИКП Програмыны вә Низамнамәсини рәһбәр тутур. Сов.ИКП-дә 16 721 322 партија үзвү вә намизәдини бирләшдирән 403090 (1979, јанвар), АКП-дә 313742 коммунисти бирләшдирән 8811 И.п.т. вар (1979, јанвар).

Әд.: Сов. ИКП Низамнамәси, Б., 1977; Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, Б., 1976; Партија гуручулуғу, Б., 1975; Захаров Д. А., Огуртсов П. А., Идарәнин партија тәшкилаты, Б., 1978.

ИЛКАҒЫЗЛЫЛАР (Protostomia)—онурғасыз һејванлар групу. И.-а јассы вә јумру гурдлар, илкбәдәнбошлуглулар, немертинләр, һәлгәви (гыллы) гурдлар, молјусклар вә буғумајаглылар дахилдир. Ики тәрәфи симметријалы һејванлардыр. Ағыз дәлијинин (бластопора) әмәлә кәлмәси, бәдәнин арха һиссәсиндә анус дәлијинин јенидән ачылмасы, харичи скелетин (кутикула, гәрни вә ја чанаг) олмасы вә с. И.-ын характерик инкишаф хүсусијјәтидир.

ИЛКИН (Гылман Исабала оғлу Мусајевин тәхәллүсү; д. 28.4.1914, Бакы, Мәрдәкан)—Азәрб. совет јазычысы. Азәрб.ССР Дөвләт мүкафаты лауреаты (1967). 1944 илдән Сов.ИКП үзвү. Илк һекајәси («Јаралы шаһин») 1943 илдә дәрч олунмушдур. «Һәјат јолларында» (1947) повести Н. Б. Вәзировун ушаглыг вә кәнчлик илләринә һәср едилмишдир. В. И. Ленин һаггында һекајәләриндә азәрб. ингилабчыларын даһи рәһбәрлә көрүшләри тәсвир олунур. «Галада үсјан» (1959) вә «Шимал күләји» (1964) романларында Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда мүбаризә екс етдирилмишдир. «Көлкәләр сүрүнүр» вә «Јенилмәз баталјон» филмләринин ссенари мүәллифидир. Әсәрләри ССРИ халглары дилләринә вә бә'зи харичи дилләрә тәрчүмә едилмишдир. Азәрб. Дөвләт Нәшријјатынын баш редактору (1960—63) вә директору (1967—71), «Азәрбајчан» журналынын баш редактору (1963—67) олмушдур. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Сечилмиш әсәрләри, 2 чилддә, Б., 1966; Өмрүн оғлан чағлары. Повест вә һекајәләр, Б., 1974; Дағлы мәһәлләси. Повест вә һекајәләр, Б., 1978.

ИЛКИН КАПИТАЛ ЈЫҒЫМЫ—билаваситә истеһсалчылар (илк нөвбәдә кәндлиләр) күтләсинин муздлу фәһләләрә, истеһсал васитәләринин вә пул сәрвәтинин исә капитала чеврилмәсинин зоракы просеси; тарихән капиталист истеһсал үсулундан әввәл олмушдур. И.к.ј. мәһсулдар гүввәләрин инкишафы, әмтәә-пул мүнасибәтләринин артмасы вә кифајәт гәдәр кениш милли базарларын формалашмасы илә һазырланмышдыр. Феодализмин дахилиндә әмтәә-пул мүнасибәтләринин кенишләнмәси хырда әмтәә истеһсалчыларынын игтисади диференсиасијасыны вә мүфлисләшмәсини күчләндирмиш, *мануфактуранын* мејдана кәлмәси исә иш гүввәсинә тәләбатын артмасына сәбәб олмушду. Бу шәраитдә кәндлиләрин вә хырда сәнәткарларын мүлкијјәтдән зорла мәһрум едилмәси өн плана кечмишди. Белә үсулларын «классик» нүмунәси Инкилтәрәдә ичма торпагларынын чәпәрләнмәси олмушдур (бах *Чәпәрләмә*). И.к.ј. просесинин интенсив инкишафынын мүһүм шәрти кәндлиләрин шәхси тәһкимчилик асылылығындан азад едилмәси иди. И.к.ј. просесинин дикәр тәрәфи гәсб едилмиш истеһсал васитәләринин капитала чеврилмәси вә буржуазијанын формалашмасыдыр. Мүстәмләкә мүһарибәләри вә ишғал едилмиш мүстәмләкә әһалисинин вәһшичәсинә истисмары И.к.ј.-ны сүр'әтләндирән күчлү амилләр олмушдур. *Протексионизм* системи дә И.к.ј.-на мүһүм васитә кими хидмәт етмишдир.

Русијада И.к.ј.-нын хүсуси тарихи дөврү олмамышдыр, чүнки феодал-тәһкимчилик тәсәррүфат системинин һөкмранлығы капитализмә кечилмәсини ләнкитмишди. Буна көрә дә тәһкимчилик һүгугунун ләғви вә *кәндли ислаһаты* (*1861*) кедишиндә кәндлиләрин мүлкијјәтдән зорла мәһрум едилмәси И.к.ј.-нын инкишафында хүсусән мүһүм рол ојнамышдыр. «Бу, капитализмин мәнафеји үчүн кәндлиләрә күтләви зоракылыг едилмәси саһәсиндә атылан икинчи бөјүк аддымдыр. Бу, капитализм үчүн мүлкәдар үсулу илә икинчи дәфә «торпагларын тәмизләнмәсидир» (Ленин В. И., Әсәр. там күллијјаты, ч. 16, сәһ. 272). Сонракы дөврдә И.к.ј. кәскин сурәтдә күчләнди, ејни заманда капиталист јығымы даһа мүһүм рол ојнамаға башлады.

ИЛКТРАХЕЈАЛЫЛАР, онихофорлар (Onychophora)—гуруда јашајан рүтубәтсевән онурғасыз һејванлар јарымтипи. Әсас әламәтләри һәлгәви гурдлара вә буғумајаглылара охшадығындан бә'зи зоологлар И.-ы мүстәгил типә аид едир. Protracheata адланан бир синфи (онларча нөвү) вар. Бәдәни тыртыла бәнзәр, уз. 10 *м*-дәкдир. Башы бәдәнинә бојунсуз бирләшмишдир. Бир чүт быгчығы вә бир чүт көзү вар. Ағыз дәлији өндә бәдәнин алт тәрәфиндәдир; ағыз бошлуғунда гармагшәкилли бир чүт чәнә вар. Бәдәниндә 14—43 чүт буғумсуз ајаг олур. Дәри-әзәлә кисәси харичи һәлгәви вә дахили узунуна саја әзәләләрдән тәшкил олунмушдур. Ајрычинсијјәтлидир; јумуртламагла, јумуртадиридоғмагла вә диридоғмагла чохалан чинсләри вар. 20 нөвү мә'лумдур. Бүтүн И. јыртычыдырлар; овуну тутмаг үчүн ағызын јанларындакы сормачларда олан хүсуси вәзиләрин дәлијиндән јапышганлы селик бурахыр. И. Чәнуб јарымкүрәси материкләриндә, Малајја архипелагы а.-рында, Јени Гвинејада, Јени Зеландијада вә б. јерләрдә јајылмышдыр.

ИЛКХОРДАЛЫЛАР—бах *Јарымхордалылар*.

ЙЛЛЕШ (Illés) Бела [22.3.1895, Кашша (индики Кошитсе ш.)—5.1.1974, Бу-

дапешт]—маҹар јазычысы. Кошут мүкафаты лауреаты (1950, 1955). 1919 илдән Коммунист Партијасынын үзвү. 1919 ил маҹар пролетар ингилабынын иштиракчысыдыр. 1920 илдә Закарпатједә (Гәрби Украјна) кизли ингилаби иш апармышдыр. 1921 илдән Австријада, 1923—45 илләрдә ССРИ-дә јашамышдыр. 1925—33 илләрдә Бејнәлхалг Ингилаби Јазычылар Бирлијинин катиби олмушдур. «Доктор Пал Утриушун гејдләри» (1917) романы Биринҹи дүнја мүһарибәсиндән бәһс едир. «Тисса јаныр» (рус дилиндә, 1929—33; маҹар дилиндә, 1957) романында 1919 илдә Маҹарыстанда Совет һакимијјәти уғрунда мүбаризә экс етдирилмишдир. «Карпат рапсодијасы» трилокијасы (рус дилиндә, 1941; маҹар дилиндә, 1945) Закарпатје зәһмәткешләринин ингилаби мүбаризәсинә, «Тапылмыш вәтән» (китаб 1—3, 1952—54) романы Икинҹи дүнја мүһарибәсинә, Маҹарыстанын азад едилмәсинә һәср олунмушдур. Азәрб. Пролетар Јазычылары Ҹәмијјәтинин 2-ҹи гурултајында (1929) иштирак етмишдир.

Әсәрләри: Тисса јаныр, Б., 1931; Избранное, М., 1974; Обретение родины, М., 1976.

ИЛЛИК ПАРАЛЛАКС — бах *Параллакс*.

ИЛЛИК ҺАЛГАЛАР, биткиләрдә—илин сојуг вә исти фәсилләринин нөвбәләшмәси илә әлагәдар камби фәалијјәтинин дәјишилмәси нәтиҹәсиндә одунҹагда әмәлә кәлән артым. И.һ. одунҹағын бир вежетасија дөврүндәки артымына ујғун кәлдији үчүн көндәнин (көк боғазындан јухары) ен кәсијиндә И.һ.-ын сајына көрә биткинин јашыны тә'јин етмәк олур. И.һ.-ын галынлығы биткинин јашындан, инкишаф шәраитиндән вә с.-дән асылы олараг дәјишилир. Һејванларда И.һ. һәр ил шәклини дәјишән, бә'зи тохумаларда узун мүддәт мүһафизә олунан вә фәрдин јашыны мүәјјәнләшдирән төрәмәләрдир. И. һ.-ын һәр бири нисбәтән мүхтәлиф гурулушлу вә минераллашмыш тохумаларда минерал дузларын консентрасијасындан асылы олараг оптик сыхлығы олан енли вә енсиз гатлардан ибарәтдир. И.һ.-ын сајына көрә фәрдин јашы, нисби енлилијинә көрә бөјүмә сүр'әти мүәјјәнләшдирилир. И.һ. газынты галыгларында мүһафизә олунур вә нәсли кәсилмиш һејванларын бөјүмә сүр'әтини мүәјјәнләшдирмәкдә истифадә едилир.

ИЛЛИНО́ЈС (Illinois)—АБШ-да чај. Миссисипи чајынын сол голу. Дес-Плејнс вә Канкаки чајларынын бирләшмәсиндән әмәлә кәлир. Уз. 437 *км*, Канкакинин мәнсәбиндән 653 *км*-дир. Јағыш вә гар сулары илә гидаланыр. Март—мај ајларында дашыр. Јухары ахынында кәмичилијә јарарлы каналлар ону Мичиган көлү вә Миссисипи чајы илә әлагәләндирир. Башдан-баша шлүзләшдирилмиш вә кәмичилијә јарарлыдыр. Пеорија ш. И. саһилиндәдир.

ИЛЛИНО́ЈС (Illinois)—АБШ-да штат. Мәркәзи Дүзәнликләрин шм. һиссәсиндә Мичиган көлү, Миссисипи вә Оһајо чајлары арасындадыр. Саһ. 146 мин *км*^{2}, әһ. 11,1 млн. (1970). Инз. м. Спирингфилд ш.-дир. Бөјүк шәһәри вә мүһүм игтисади мәркәзи Чикагодур. АБШ-ын трансконтинентал јоллары вә дахили су јоллары үстүндәдир. Сәтһи тәпәли дүзәнликдир (һүнд. 378 *м*-дәк). Иглими мүлајим, континенталдыр. Орта ајлыг темп-р —3-дән 25°С-јә гәдәрдир. Иллик јағынты 800—1000 *мм*. Фајдалы газынтылары: даш көмүр, нефт, флүорит вә с. И. сәнаје-аграр штатыдыр. Радиоелектроника, електротехника, тикинти вә сәнаје аваданлығы, к.т. аләтләри истеһсалы, локомотив вә вагонгајырма (Чикаго, Рокфорд, Рок-Ајленд, Пеорија), гара металлуркија (әсасән Чикаго), нефт е'малы, кимја вә әт консерви (Чикаго, Ист-Сент-Луис) вә с. сәнаје саһәләри вар. Полиграфија, тикиш, арагчәкмә вә с. саһәләр дә инкишаф етмишдир. Әразинин 85%-и ферма торпагларыдыр. Әсасән гарғыдалы вә соја, гисмән буғда, дары вә от әкилир. Һејвандарлыг инкишаф етдирилир. Д.ј.-ларынын уз. 18,1 *км*, шосе јолларынын уз. 170 мин *км*-дир.

ИЛЛИРИ́ЗМ—19 әсрин 30—40-ҹы илләриндә Хорватија вә Славонијада, гисмән дә диҝәр ҹәнуби славјан торпагларында јајылмыш милләтчи иҹтимаи-сијаси вә мәдәни һәрәкат. Әсасыны «Бөјүк Иллирија» јаратмаг идејасы тәшкил едирди. Бу вил.-ләрин әһалисини *иллиријалылардан* тәшәккүл тапмыш ваһид бир халг һесаб едән И. идеологлары ҹәнуб славјанларынын кәләҹәк сијаси бирлијинин әсас амили олмаг е'тибарилә илк вахтлар дил бирлији мәсәләсини өн плана чәкирдиләр. 40-ҹы илләрин әввәлләриндән И. сијаси характер алды. 1841 илдә Хорватија вә Славонијаны Маҹарыстанла иттифага чағыран маҹарпәрәст «Хорват-маҹар партијасы» груплашмасы јаранды вә И. тәрәфдарларына гаршы чыхды. Илк илләр И.-ә көмәк көстәрән Австрија ҹәнуби славјан халгларынын јахынлашмасындан вә хорват-маҹар зиддијјәтләринин кәскинләшмәсиндән горхуја дүшәрәк һәрәкатын кенишләнмәсинә һәр ваҹһлә мане олмаға башлады. Һабсбурглар империјасында әксингилабын гәләбәси И.-и ифласа уғратды.

И. хорват мәдәнијјәти вә әдәбијјатынын инкишафында мүһүм рол ојнамышдыр. 1847 илдә хорват дили Хорватија вә Славонијанын рәсми дили кими танынды.

ИЛЛИРИ́ЈА (лат. Illyria)—Балкан ј-а-нын шм.-г.-индә (*иллиријалыларын* јашадығы әразидә) тарихи вилајәт. Е.ә. 27 илдән Романын Иллирик әјаләти [тәркибинә Јухары Иллирик (Далмасија) вә Ашағы Иллирик (Паннонија) дахил иди]. Сонралар Јухары Мәзија, Ресија, Норик вә Дакија, Македонија, Јунаныстан Иллирикә дахил едилди. Рома илә сых игтисади әлагәләри И. әһалисинин романлашмасына көмәк етди. 5 әсрин әввәлиндән И. вестготларын басгынларына мә'руз галды; 5 әсрин сонунда И.-ны Италија илә бирликдә остготлар ишғал етди. 6 әсрдән И.-да славјанлар мәскунлашараг онун әразисиндә бир сыра дөвләтләр јаратдылар.

ИЛЛИРИ́ЈА ДИЛИ — *иллиријалыларын* дили. Һинд—Авропа дилләриндәндир. Балкан ј-а әразисиндә абидәләри тапылмамышдыр. Чохлу ҹоғрафи вә шәхси адлар, һабелә Апеннин ј-анын ҹ.-унда мессап дилиндәки (мүтәхәссисләрин әксәријјәти ону И.д. һесаб едирләр) китабәләр әсасында бәрпа олунур.

Әд.: Гиндин Л. А., Язык древнейшего населения юга Балканского полуострова, М., 1967, с. 10—11.

ИЛЛИРИЈАЛЫЛАР (јун. Illyrioi)—гәдимдә Балкан ј-а-нын шм.-г.-индә, Адриатик дәнизи саһилләриндән Дунајын орта ахарына гәдәрки әразидә вә гисмән Апеннин ј-а-нын ҹ.-ш. һиссәсиндә јашамыш Һинд-Авропа тајфалары групунун үмуми ады. И. һаггында илк мә'лумата јунан мүәллифләри Милетли Һекатеј (е.ә. 6 әср) вә Һеродотун (е.ә. 5 әср) әсәрләриндә тәсадүф олунур. Е.ә. 7—3 әсрләрдә јунанлар И.-ын јашадыглары әразидә бир сыра тиҹарәт вә әкинчилик мәскәнләри—колонијаларын әсасыны гојдулар. Е.ә. 3 әсрин әввәлләриндә келтләр И.-ын јашадыглары вил.-ләрә сохулду. Е.ә. 148 илдә И.-ын әразиси Македонијанын тәркибинә гатылды. *Халгларын бөјүк көчү* дөврүндә И. тамамилә романлашдылар; гәдим *Иллирија дили* тәдриҹән арадан чыхды. Бә'зи алимләр мүасир албанлары гәдим И.-ын нәсилләри һесаб едирләр. Австрија, Италија, Албанија вә Југославија әразисиндә И.-ын мәдәни абидәләри галмышдыр. Һәмин абидәләр И.-ын дөврү үчүн јүксәк мадди мәдәнијјәтә малик олдуғуну көстәрир.

Әд.: Свиридова И. Н., Иллирийские племена в кон. 1 в. до н.э.—нач. 1 в. н. э., Ученые записки Московского государственного педагогического института им. В. И. Ленина, 1960, № 153 (а).

ИЛЛУ́ЗИЈА (лат. illusio—алдатма, масгара)—1) ҹисимләрин сәһв, тәһриф олунмуш шәкилдә гавранылмасы; 2) јанлыш, һәјата кечмәси мүмкүн олмајан үмид вә арзу. Һисс үзвләримизин бизи алдатмасы фәалијјәт, практика васитәсилә арадан галдырылыр. Бу, И.-ја истинад едәрәк варлығын адекват ин'икасынын мүмкүнлүјүнү инкар едән идеалист фәлсәфәнин әсассызлығыны сүбут едир. И. физики, физиоложи вә психоложи сәбәбләрдән баш верә биләр. Стәкандакы суја салынмыш гашыг су илә мүһит сәрһәдиндә сынмыш кими көрүнүр. Бу, физики И.-дыр. Көз алмасы јан тәрәфдән басылса, ҹисим ики көрүнәр. Бу, физиоложи И.-дыр. Психоложи И. инсанын емосионал вәзијјәтиндән вә ҹисмин гавранылмасы шәраитиндән асылыдыр. И., әсасән, көрмә гаврајышы саһәсиндә өзүнү бүрузә верир. Көрмә И.-сы һејванларда да нәзәрә чарпыр. Көрмә И.-сындан практикада (маскалама ишләриндә, архитектурада, рәссамлыгда вә с.) истифадә едилир. Көрмә И.-сы ҹисимләрин һәҹм, форма вә мәсафәсинин јанлыш гавранылмасыдыр. И. синир системинин позулмасы нәтиҹәсиндә дә јарана биләр. И. ҹисмин билаваситә тә'сири илә бағлы олмајан *һаллүсинасија* илә гарышдырылмамалыдыр.

Әд.: Артамонов И. Д., Иллюзии зрения, М., 1961; Грегори Р. Л., Разумный глаз, М., 1972; Общая психология, М., 1976.

ИЛЛҮЗИОНИ́ЗМ, көзбағлајычылыг—1) сирк вә естрада сәнәти нөвү. И. сәнәти хүсуси оптик ҹиһаз вә апаратларын истифадә едилмәсинә, һәмчинин манипулјасијаја (хүсусилә биләк вә бармагларын ҹәлд һәрәкәтинә) әсасланыр. И.-дә, әсасән, көзалдадыҹы нөмрәләр башлыҹа јер тутур. И. фәндләриндән та гәдимдән истифадә етмишләр. 20 әсрдә иллүзионистләр мүрәккәб вә еффектли нөмрәләр әсасында гурулмуш ревүләр јарагмаға, чыхышларына комик елементләр дахил етмәклә бунлары театраллашдырмаға сә'ј көстәрирләр. 2) Тәсвири сәнәт әсәрлә-

риндә реал әшјаларын имитасијасы, еләчә дә заман вә мәкан тәәссүратынын јарадылмасы.

Әд.: Вадимов А. и Тривас М., От магов древности до иллюзионистов наших дней. Очерки истории иллюзионного искусства, 2 изд., М., 1979.

ИЛЛҮМИНА́ТОР (лат. illuminator— ишыгландырычы) — дахили һиссәнин ишыгландырылмасы вә вентилјасијасы, һәмчинин мүшаһидә үчүн кәминин көвдә, јахуд көјәртәсиндә олан шүшә пәнчәрә. Кәми И.-лары даирәви вә дүзбучаглы, ачылан вә ачылмајан, әксәрән субурахмајан гапаглы олур. Тәјјарә, вертолјот, космик кәми, суалты тәдгигат апаратларынын даирәви пәнчәрәләри дә И. адланыр.

ИЛЛҮСТРА́СИЈА (лат. illustratio— ишыгландырма, әјани тәсвир)—1) мәтни мүшајиәт едән вә ону тамамлајан тәсвир (рәсм, гравүра, фотошәкил, репродуксија, хәритә, схем вә с.). 2) Бәдии вә елми әсәрләри образлы шәрһ едән тәсвири сәнәт саһәси. Китаб, гәзет вә журналларда верилән И.-лар мәтнин образлы шәрһинә јардым едән тәртибатын дикәр елементләри (фронтиспис, винјетка, китабын башлыг вә сонлуг шәкилләри, башланғыч һәрфләр) илә тамамланыр. И. тарихән гәдим әлјазмаларын вә китабларын бәдии тәртиби илә әлагәдар јараныб инкишаф етмишдир. И. сәнәтинин илк нүмунәләри гәдим әлјазмаларыны бәзәјән миниатүрләрдир (бах *Миниатүр*). *Китаб чапы* вә *ксилографијанын* ихтирасындан сонра И. *графиканын* тәркиб һиссәси кими кениш јајылмышдыр. Ксилографија техникасында ишләнмиш ән гәдим И.-лар 6—7 әсрләрдә Чиндә мејдана кәлмиш, 12 әсрдән хүсусилә кениш јајылмышды; 16 әсрин сонунда рәнкли гравүра (ағач үзәриндә) јаранмышдыр. Јапонијада китаб графикасы 17 әсрин әввәлиндә тәшәккүл тапмыш, 18—19 әсрин әввәлиндә ксилографик И.-лар јүксәк инкишаф сәвијјәсинә чатмышды. 13—17 әсрләрдә Шәргин бир сыра өлкәсиндә (Сурија, Мисир, Иран, Түркијә, Һиндистан вә с.) *хәттатлыг* вә миниатүр сәнәтинин инкишафы сајәсиндә камил И.-лар јарадылмышды. Орта әсрләрдә Авропада әлјазмалары вә китабларда миниатүр вә гравүралардан истифадә олунурду. Интибаһ дөврүндән башлајараг И. сәнәтиндә реализм мејлләри җетдикчә күчләнмиш, А. Дүрер, С. Боттичелли, П. Рубенс, Ж. Калло, У. Һогарт, О. Домје, Г. Доре вә Авропанын б. рәссамлары рәнкарәнк И. силсиләләри јаратмышлар. Мүасир дөврүн рәссамларындан П. Пикассо, Р. Кент, Р. Гуттузо, Ж. Еффел вә б.-нын И.-лары орижиналлығы илә диггәти чәлб едир. И. сәнәти 19 әсрдә вә 20 әсрин әввәлләриндә бир сыра рус рәссамынын (А. Акин, В. Васнетсов, А. Бенуа, И. Билибин, Ј. Лансере) јарадычылығында мүһүм јер тутмушдур.

Совет рәссамларынын (В. Фаворски, Д. Шмаринов, Кукрыниксләр, Ј. Кибрик, О. Верејски, В. Касијан, Н. Кузмин, И. Богдеско, С. Кобуладзе, А. Кучас, Г. Ханҹјан) классик вә мүасир әсәрләрә чәкдикләри И.-лар шөһрәт газанмышдыр.

Азәрб. мәдәнијјәти тарихиндә китаб тәртибаты, хәттатлыг вә миниатүр сәнәти ән'әнәләри мүһүм јер тутур. *Тәбриз миниатүр мәктәбинә* мәнсуб сәнәткарлар (Пир Сејид Әһмәд Тәбризи,

Иллүстрасија. 1. Г. Доре. Ф. Рабленин «Гаргантүа вә Пантагруел» романына иллүстрасија. 1854. 2. П. Пикассо. Сервантесин «Дон Кихот» романына иллүстрасија. 1955. 3. О. К. Верејски. М. А. Шолоховун «Сакит Дон» романына иллүстрасија. 1951—52. 4. М. В. Добужински. Ф. М. Достојевскинин «Бәјаз кечәләр» повестинә иллүстрасија. 1922. 5. М. Һ. Абдуллајев. Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» поемасына иллүстрасија. 1958. 6. О. С. Садыгзадә. В. Һүгонун «Сәфилләр» романына иллүстрасија. 1955. 7. М. Ј. Рәһманзадә. Һејран ханымын «Сечилмиш әсәрләри»нә иллүстрасија. 1960.

Султан Мәһәммәд, Садыг бәј Әфшар, Ағамирәк Исфаһани, Мәһәммәди, Мирзә Әли, Вәличан Тәбризи) Фирдөвси, Низами, Һафиз вә б. классикләрин әсәрләрини гијмәтли И.-ларла бәзәмишләр. Тәбриз мәктәбинин ән'әнәләри 19 әсрдә Мир Мөһсүн Нәвваб, Әвәзәли Муғанлы вә дикәр рәссамларын И.-ларында инкишаф етдирилмишдир. 20 әсрин әвәлләриндә «Молла Нәсрәддин» вә дикәр журналларда дәрч олунмуш сатирик рәсмләр, еләчә дә Ә. Әзимзадәнин «Һопһопнамә»јә чәкдији И.-лар Азәрб. китаб графикасынын ән көзәл нүмунәләриндәндир. Совет дөврүндә Азәрб. китаб И.-сы инкишаф едәрәк јени мәзмун кәсб етмиш, классик вә мүасир әдибләрин әсәрләринә, еләчә дә халг дастанларына («Китаби-Дәдә Горгуд», «Короғлу» вә с.) чохлу И. чәкилмишдир. Азәрб. совет графикасында И. жанрынын инкишафы Г. Халыгов, Ә. Һачыјев, И. Ахундов, К. Казымзадә, М. Власов, М. Рәһманзадә, М. Абдуллајев, О. Садыгзадә, Р. Бабајев, Ј. Һүсејнов, А. Һачыјев, А. Елчин вә б. рәссамларын јарадычылығы илә бағлыдыр.

Әд.: Гаджиев П., Азербайджанская советская графика, Б., 1962; Гончаров А. Д., Художник и книга, М., 1964; Искусство книги, в. 1—6, М., 1960—70; Казиев А. Ю. Художественное оформление азербайджанской рукописной книги XIII—XVII вв., М., 1977.

ЙЛМЕН (гәдим славјанларда Словен дәнизи)—РСФСР Новгород вил.-ндә көл. Илменјаны овалыгда, 18 *м* јүксәкликдәдир. Саһ. 982 *км*^{2}. Уз. тәгр. 45 *км*, ени 35 *км*-ә, дәринлији 10 *м*-ә гәдәрдир. Көлә тәгр. 50 чај (Мста, Пола, Ловат, Шелон вә с.) төкүлүр. Волхов чајы И.-дән ахыр. Нојабрдан апреләдәк донмуш олур. Балыгла зәнкиндир. Кәмичилијә јарарлыдыр. Мста вә Волхов чајлары И.-и Вышневолотск системи илә бирләшдирир. Новгород ш. И. саһилиндәдир.

ИЛМЕ́Н ГОРУҒУ, В. И. Ленин ад.—Ҹәнуби Уралын ш. јамачларындадыр (РСФСР Челјабинск вил.-ндә). Бах *Горуглар*.

ИЛМЕ́Н ДАҒЛАРЫ—Ҹәнуби Уралда (РСФСР Челјабинск вил.-ндә) дағ силсиләләри групу. Һүнд. 748 *м* (Илментау д.) гәдәрдир. Гранит вә гнејсләрлә јанашы илменит, апатит, гранат, топаз вә с.-дән (тәгр. 180 минерал мә'лумдур) ибарәт мүрәккәб вә мүхтәлиф минераложи тәркибли чохлу пегматит дамарларындан тәшкил олунмушдур. Јамачлары мешәләрлә (шам, гара шам, тозағачы) өртүлүдүр. В. И. Ленин ад. Илмен горуғу (бах *Горуглар*) И.д.-ндадыр.

ИЛМЕНИ́Т (илк дәфә тапылдығы Илмен дағларынын адындан)—оксидләр синфинә аид минерал. Тәркиби $FeTiO_3$ (FeO—47,34%; TiO_2—52,66%); гејри-сабитдир. Fe^{2+} Mg^{2+} вә Mn^{2+}-ла изоморф әвәз олуна билир вә ујғун олараг пикроилменити вә манганилмелменити әмәлә кәтирир. И.-дә һәмчинин Nb, V, Cr, Co, Ni гарышыглары да олур. Тригонал сингонијада кристаллашыр. Бә'зән мүрәккәб ромбоедрик кристаллар, чох вахт исә дәнәли күтләләр вә јығымлар әмәлә кәтирир. Рәнки дәмири-гара олур. Металлик вә јарымметаллик парылтылыдыр. Сәртлији 5,6—6, сыхлығы 4600—4800 *км/м*^{3}-дир. И.-ин кристал гурулушу *һематитинки* кимидир. И. әсаси сүхурларда, пегматитләрдә јығымлар әмәлә кәти-

рир; надир һалларда филиз дамарларында тапылыр. Металлуркија, кимја вә с. сәнаје саһәләриндә кениш тәтбиг едилән титан алмаг үчүн гијмәтли филиздир. Јатаглары ССРИ-дә Ҹәнуби вә Орта Уралда, Алтајда, Кола ј-анда, Украјнададыр.

ИЛМӘ — тохума технолокијасынын әсасыны тәшкил едән мүхтәлиф формалы дүјүнләр; ховлу халчаларда *эриш* вә *арғаҹдан* әлавә истифадә едилән үз ипи. И. дүјүн вә «ганад»лардан ибарәтдир. Дүјүн И.-ни эришләрә бәркидир, «ганадлар» исә хов әмәлә кәтирир. Ховлу И.-ләр ејни заманда халчанын нахышларыны да јарадыр.

ИЛМИНСКИ Николај Иванович (23.4.1822, Пенза — 27.12.1891, Казан)— рус түркологу. Казан руһани академијасыны битирмишдир. Казан ун-ти түрк-татар дилләри кафедрасынын проф. (1863 илдән), Русија ЕА м. үзвү (1871 илдән) иди. Казан мүәллимләр семинаријасынын директору олмушдур. 1851—54 илләрдә Түркијә, Сурија, Мисир вә с. өлкәләрә сәјаһәт етмишдир. Татар, түрк, газах, гырғыз, әрәб вә фарс дилләрини өјрәнмишдир. Түрк дилләринин өјрәнилмәсинә даир илк вәсаитләрдән олан «Түрк-татар дилчилији курсуна кириш» (1861) әсәринин, газах дилинин грамматикасына даир илк тәдгигатын мүәллифидир. «Бабурнамә» (1857), «Гиссеји-Рәбғузи» (1859) вә с. түрк јазылы абидәләрини нәшр етдирмишдир.

Әд.: Биобиблиографический словарь отечественных тюркологов. Дооктябрьский период, М., 1974.

ИЛМОВАЈА ЈАРҒАНЫ — Бурјат МССР Кјахта ш.-ндән 28 *км* шм.-да е.ә. 2—1 әсрләрә аид бөјүк һун гәбиристаны. Тәдгигат заманы садә әһалијә мәхсус кичик гәбир тикилиләри илә јанашы, тајфа ә'јанларынын монументал тикилиләри дә ашкар едилмишдир. Гәбирләрдән ипәк парча гырыглары, күзкү вә с. тапылмышдыр.

ИЛОВАЈСК—УССР Донетск вил.-ндә шәһәр. Мүһүм д.ј. говшағы (Иловајскоје). Д.ј. нәгл. хидмәти мүәссисәләри вар. Шлак блоклар истеһсал едилир.

ИЛОВЛЈА—РСФСР Волгоград вил.-ндә (јухары ахыны Саратов вил.-ндә) чај. Дон чајынын сол голу. Уз. 358 *км*, һөвзәсинин саһ.. 9250 $км^2$-дир. Волгабоју јүксәклији әразисиндә ахыр. Әсасән гар сулары илә гидаланыр. Декабрдан март — апреләдәк донмуш олур. Јајда ајры-ајры плјосларa ајрылыр.

ИЛОЙЛО (Iloilo)—Филиппиндә шәһәр вә порт. Илоило әјаләтинин инз. м. Панај а.-нын ҹ.-г.-индә, Кимарас боғазынын саһилиндәдир. Әһ. 213 мин (1970). Јејинти вә тикиш сәнајеси, кәми тә'мири мүәссисәләри вар. Шәкәр, чәлтик, Манила кәндири ихраҹ едилир.

ИЛОРИН (Ilorin)—Никеријанын ҹ.-г.-индә шәһәр. Квара штатынын инз. м. Д.ј. ст. Шосе јоллары говшағы. Әһ. 260,5 мин (1972). К.т. р-нунун тиҹарәт мәркәзи (јағлы палма, јамс, гарғыдалы, мал-гара). Шәкәр, түтүн вә кибрит ф-кләри вар. Дулусчулуг мә'мулаты истеһсал олунур.

ИЛОТЛАР (јун. Heilōtai)—Гәдим Спартанын дориләр тәрәфиндән табе едилмиш әкинчи әһалиси. Гуллардан фәргли олараг И. истеһсал васитәләринә, шәхси тәсәррүфата малик идиләр. Саһибкарлар И.-ы сата вә өлдүрә билмәздиләр. И. мәһсулун тәгр. јарысыны натурал верҝи шәклиндә өз ағаларына вермәли идиләр. Спарталыларын һәдсиз истисмары вә даими террору И.-ын үсјанларына [ән бөјүјү Икинҹи Мессенија мүһарибәси (е.ә. 7 әср) иди] сәбәб олурду.

ИЛСК ДҮШӘРКӘСИ—Краснодар ш.-ндән 45 *км* ҹ.-г.-дә Даш дөврүнә аид дүшәркә. 1925 илдән фасиләләрлә тәдгиг едилир. Палеолитин Мустје дөврүнә аид едилир. Археоложи газынтылар заманы даш итиуҹлулар, дискшәкилли нуклеуслар, һәмчинин ибтидаи инсанын овладығы вәһши һејванларын (вәһши ат, мағара ајысы, мамонт, буға вә с.) сүмүкләринин чохлу галығы тапылмышдыр. И.д.-ндә әтрафына вә алтына мүхтәлиф формалы даш парчалар дүзүлмүш оҹаг јерләринә дә тәсадүф едилмишдир. Газынтылар заманы (1960 илләрдә) И.д.-ндә Мустје дөврүнүн мүхтәлиф мәрһәләләринә аид бир нечә мәдәни тәбәгә ашкара чыхарылмышдыр.

Әд.: Любин В. П., Мустьерские культуры Кавказа, Л., 1977.

ИЛТИЗАМ, 1) кәнар јерә кетмәмәк һаггында И.—ССРИ-дә *гәтимкан тәдбири*; тәһгигат апаран шәхсин, мүстәнтигин, прокурорун, мәһкәмәнин иҹазәси олмадан мүгәссирә (шүбһә едилән шәхсә) даими јашадығы, јахуд мүвәггәти олдуғу јердән кәнар јерә кетмәмәк һаггында көстәришдән ибарәтдир. 2) Кәлмәк һаггында И. — ССРИ-дә мүгәссирин тәһгигат апаран шәхсин, мүстәнтигин, прокурорун, мәһкәмәнин чағырышы илә кәлмәси, һабелә јашајыш јеринин дәјишмәсини онлара хәбәр вермәси һаггында јазылы өһдәлији. Гәтимкан тәдбири дејил. И. позулдугда мүгәссир милис органлары васитәсилә мәҹбури гајдада мүстәнтигин, прокурорун јанына, мәһкәмәјә кәтириләбиләр вә ја онун һаггында гәтимкан тәдбири сечилә биләр.

ИЛТИСАГИ ДИЛЛӘР, агглүтинатив дилләр — грамматик мә'наларын *илтисагиләшмә* васитәсилә јарадылдығы дилләр. *Флектив дилләрдән* фәргли олараг, И.д.-дә һәр һансы грамматик мә'на, адәтән, ајры-ајры шәкилчиләрлә ифадә едилир. Буна көрә дә И.д.-дә көклә шәкилчи арасында әлагә флектив дилләрә нисбәтән зәиф олур, сөз асанлыгла тәркиб һиссәләринә ајрылыр. И.д.-дә сөзләр шәкилчиләр васитәси илә әлагәјә кирирләр. Түрк дилләри (о ҹүмләдән Азәрб. дили), фин-угор дилләри, тунгус-манҹур дилләри, Кореја вә јапон дилләри, һабелә бә'зи һинди вә Африка дилләри И.д.-дир.

Әд.: Ахундов А., Үмуми дилчилик, Б., 1979.

ИЛТИСАГИЛӘШМӘ, агглүтинасија — грамматик мә'наларын сөз көкүнә, јахуд әсасына шәкилчи артырылмагла јарадылмасы үсулу (мәс., јаз-јазы-јазычы-јазычылыг). *Илтисаги дилләрдә* шәкилчиләр бирмә'налыдыр; мүәјјән грамматик мә'наны ифадә етмәк үчүн һәмишә ејни шәкилчи ишләдилир. Шәкилчиләр көкләрә вә әсаслара механики тәрздә гошулур, морфемләр исә өз мүстәгил мә'наларыны сахлајыр.

ИЛТИҺАБ—мүхтәлиф хәстәликтөрәдән амилләрә гаршы организмин мүдафиә реаксијасы. И. ган дөвранынын позулмасы, тохумада дистрофија вә полиферасија вә с. әламәтләр илә характеризә олунур. И. хариҹи хәстәликтөрәдән амилләрдән бактеријалар, токсинләр, темп-р (јаныг), кимјәви, механики (зәдә) тә'сирләрдән, еләҹә дә дахили сәбәбләрдән (тохумалара гансызма, дузјығылма, тохума һүчејрәләринин мәһв олмасы вә с.) баш верир. И.-ын кениш өјрәнилмәсинә Р. *Вирховун* селлүлјар патолокија нәзәријјәси јарадыландан сонра башланды. Вирховун фикринҹә, И. јерли тохума реаксијасы олуб, һүҹејрәдә зулал дистрофијасы төрәдир. Алман алими Ј. Конһејмә көрә, И. олан наһијәдә әввәл ган вә лимфа дөвраны позулур. Мәшһур рус биологу И. И. *Мечников* И.-ын үмуми биоложи нәзәријјәсини ирәли сүрмүшдүр.

И.-ын әмәлә кәлмәсиндә организмин мүгавимәт габилијјәтинин, реактивлијинин бөјүк ролу вар. Јерли патоложи просес заманы һәмин наһијәдә һәрарәт, гызарты, шишкинлик, ағры, тохумада мүбадилә дәјишмәси баш верир (алтерасија), дамарларда хүсуси реаксија мүшаһидә олунур, нәтиҹәдә дамар диварынын нүфуз габилијјәти позулур, дамар әтрафына ганын маје һиссәси, еритроситләр, лејкоситләр сүзүлүр (ексудасија) вә тохума елементләринин артмасы (пролиферасија) мүшаһидә едилир. И. кәскин вә хроник ола биләр. И. бир јерли просес кими бүтүн организмлә гаршылыглы әлагәдә олдуғундан, үрәк-дамар вә синир системинә, маддәләр мүбадиләсини низамлајан просесләрә вә с. тә'сир едә биләр. Һәјат үчүн зәрури органларда (ағҹијәр, бөјрәк вә с.) И. олдугда һәкимә тә'ҹили мүраҹиәт едилмәлидир.

Әд.: Абдуллајев Ҹ., Дахили хәстәликләр, Б., 1967; Чернух А. М., Александров П. Н. и Алексеев О. В., Микроциркуляция, М., 1975, библиогр.

ИЛТНЕР Едгар Карлович (д. 3.3.1925, Бурики хутору, Лат.ССР-ин индики Лијепаја р-нунда)—латыш совет бојакары. ССРИ халг рәссамы (1977). Лат.ССР Рәссамлар Иттифагынын сәдри (1968 илдән). Лат.ССР Рәссамлыг Академијасында охумушдур (1949—56, Рига). Јарадыҹылығында мүасир мөвзулар мүһүм јер тутур. И.-ин әсәрләри үчүн фәлсәфи үмумиләшдирмә, композисијанын аһәнкдар һәлли, сәрт колорит сәҹијјәвидир («Кишиләр гајыдыр», 1957, «Партизанлар», 1958, «Торпағын саһибләри», 1960, «Габарлы әлләр», 1962, «Өлмәзлик», 1968, «Колкасраг балыгчылары», 1973, «Курзем саһили», 1974; һамысы Лат.ССР Рәссамлыг Музејиндәдир, Рига).

ИЛУРАТ—Боспор дөвләти әразисиндә 1—3 әсрләрә аид јашајыш јери. Харабалығы Керч ш.-ндән 17 *км* ҹ.-г.-дәдир. И. Пантикапеј ш.-нин кирәҹәјиндә мүһүм дајаг мәнтәгәси олмушдур. Археоложи газынтылар заманы (1948 илдән тәдгиг едилир) И.-да мөһкәм мүдафиә дивары, бүрҹләр, дарваза, күчә, јашајыш мәһәлләләри вә с. ашкар едилмишдир. И. сакинләри, әсасән, әкинчилик вә малдарлыгла мәшғул олмушлар. Евләрдә тахыл анбарлары вә гујулар, һејван сахламаг үчүн дамлар варды. И.-дан к.т. вә сәнәткарлыг аләтләри, јапма керамика мә'мулаты вә с. тапылмышдыр. 3 әсрин 60-ҹы илләриндә И. готларын вә боранларын һүҹуму нәтиҹәсиндә дағыдылмышдыр.

Әд.: Гајдукевич Ф. В., Боспорский город Илурат, в сб.: Советская археология, т. 13, М.—Л., 1950; јенә онун, Илурат, в сб.: Боспорские города, М.—Л., 1958; Кубланов М. М., Раскопки некрополя Илурата, Археологические открытия 1969 года, М., 1970.

ИЛФ И. вә ПЕТРО́В Ј.—рус совет јазычылары: Илф (тәхәллүсү; әсл фамилијасы Фајнзилберг) Илја Арнолдович (15.10.1897, Одесса—13.4.1937, Москва); Петров (тәхәллүсү; әсл фамилијасы Катајев) Јевкени Петрович (13.12.1903, Одесса — 2.7.1942)— 1926 илдән биркә әдәби фәалијјәтә башламышлар. «12 стул» (1928) вә онун давамы олан «Гызыл дана» (1931) романларында кечмишин галыглары, јени һәјат гуручулуғуна мане олан мәнфи һаллар кәскин сатира атәшинә тутулур. 1935—36 илләрдә АБШ-а сәјаһәтләринин тәәссүраты илә «Бирмәртәбәли Америка» (1936) китабыны нәшр етдирмишләр. И.-ин өлүмүндән сонра дәрч едилән «Гејд дәфтәрләри»ни әдәби тәнгид јүксәк гијмәтләндирмишдир. П. 1940 илдә Сов.ИКП сыраларына дахил олмуш, мүһарибәнин илк күнләриндән һәрби мүхбир ишләмиш, мүһасирәјә дүшмүш, тәјјарәдә һәлак олмушдур. Ленин ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир. И. вә П.-ун әсәрләри ССРИ вә харичи өлкә халглары дилләринә тәрчүмә олунмуш, дәфәләрлә сәһнәләшдирилмиш вә екранлашдырылмышдыр.

Әсәрләри: Собр. соч., т. 1—5, М., 1961; Двенадцать стульев. Золотой теленок, Кишинев, 1977.

Әд.: Галанов Б., Илья Ильф и Евгений Петров, М., 1961.

ИЛХЫ—ат, дәвә сүрүсү. И. һејванын јашындан вә чинсиндән асылы олараг тәшкил едилир. Һәр И.-да гулунла бирликдә 80—120 мадјан вә ја бир јашардан јухары 120—150 баш дајча сахланылыр. И. һејванын ил боју сахланмасы, јахуд отарылмасы үчүн тәшкил едилир.

ИЛХЫ АТЧЫЛЫҒЫ—илхыны отлагда сахламагла атларын јетишдирилмәси үсулу. Әсасән, Чәнуби Америка, Асија, Австралија өлкәләринин кениш тәбии отлаглары олан р-нларында инкишаф етмишдир. ССРИ-дә И.а. Алтај өлкәси, Һәштәрхан вә Чита вил., Бур.МССР, Калмык МССР, Јак.МССР вә Башг.МССР, Газах.ССР-дә вә Орта Асијанын бир сыра р-нларында инкишаф етдирилир. И.а.-нын ики үсулу вар: отлагда (ил боју) вә мәдәни илхыда (јајда отлагларда, гышда төвләләрдә) сахламаг. Биринчи үсулла ишләк атлар, һәмчинин гымыз фермалары үчүн вә әтлик һејванлар, икинчи үсулла идман үчүн дамазлыг вә ишләк һејванлар јетишдирилир.

ИЛҺАГ—башга дөвләтин вә ја халгын әразисинин бүтүнлүклә, јахуд бир һиссәсинин дикәр дөвләтин торпағына зорла гатылмасы (ишғал едилмәси). Совет дөвләти *Сүлһ һаггында декретдә* И.-ын тәчавүзкар маһијјәтини ачыб көстәрмиш, И. барәдә өз мөвгејини билдирмишдир. «...илһаг вә ја өзкә торпагларынын ишғал едилмәси—кичик вә ја зәиф бир халгын өз разылығы вә арзусуну гәти, ајдын вә көнүллү сурәтдә билдирмәкдән онун нә шәкилдә олурса олсун бөјүк вә ја гүввәтли бир дөвләтә гатылмасы демәкдир» (Ленин В. И., Әсәрләри, ч. 26, сәһ. 246). ССРИ бүтүн милләтләрин өз мүгәддәратыны тә'јин етмәси вә мүстәгиллик һүгугуну мүдафиә етмәклә И. сијасәтинә гаршы ардычыл мүбаризә апарыр.

Мүасир бејнәлхалг һүгуга көрә И. ганунсуздур. БМТ Низамнамәси һәр һансы дөвләтин әрази тохунулмазлығына, јахуд сијаси мүстәгиллијинә гаршы зор ишләдилмәсини вә ја зор ишләтмәклә һәдәләмәни гадаған едир. Лакин бу гајдалар империалист дөвләтләри тәрәфиндән чидди сурәтдә позулур. Мәс., Исраилин тәчавүзкарлығы нәтичәсиндә әрәб халгларынын торпагларынын һәрби ишғалы бејнәлхалг һүгуг мәс'улијјәтинә әсас олан И.-дыр.

ИЛҺАМ—дахили фәаллығын, психи вә физики гүввәләрин кәркинлијинин артмасы вә емосионал јүксәлиш сајәсиндә мүрәккәб јарадычылыг мәсәләләрини мүвәффәгијјәтлә һәлл етмәји шәртләндирән психоложи вәзијјәт. И. вәзијјәтиндә инсанын бүтүн психи гүввәләри кәнар шејләрдән узаглашыб јарадычылыг објекти үзәриндә чәмләшир, фикирләр ајдынлашыр, кәскинләшир, јарадычылыг һәвәси артыр. Идеалист философларын (Платон, Ф. Шеллинг, З. Фрејд вә б.) күман етдикләриндән фәргли олараг, И. «верки», фөвгәлтәбии һадисә дејил, мүәјјән саһәдә узунмүддәтли, мүнтәзәм вә кәркин әмәјин нәтичәсидир. И. иш заманы јараныр, бүтүн фәалијјәт нөвләриндә өзүнү бүрузә верир. И. сајәсиндә әмәк даһа мәһсулдар олур.

ИМАЖИ́ЗМ (инк. imagism; image—образ)—1910—20-чи илләрин әввәлиндә инкилис вә американ поезијасында модернист чәрәјан. И.-ин баниләри вә нәзәријјәчиләри инкилис философу Т. Һјум вә американ шаири Е. Паунд иди. И. нүмајәндәләри (американ шаирләри Е. Лоуелл, Х. Дулитл, У. К. Уилјамс, Ч. Г. Флетчер, инкилис шаирләри Ф. М. Форд, Д. Г. Лоуренс, Р. Олдингтон вә б.) интуитивизм фәлсәфәсинә вә франсыз символизминә әсасланараг тәбиәти тәрәннүм едир, ани тәәссүратларын тәчәссүмүнә чалышыр, «саф» образа, сәрбәст ше'рә алудәчилик көстәрирдиләр. *Имажинизм* И. илә бағлы олмушдур.

ИМАЖИНИ́ЗМ (*имажизм* сөзүндән)—20 әсрин 20-чи илләриндә Русијада фәалијјәт көстәрмиш әдәби груп. *Имажизм* чәрәјаны илә бағлы олмушдур. Әсас нүмајәндәләри С. Јесенин, Р. Ивнев, А. Маријенгоф, В. Шершеневич, А. Кусиков, И. Грузинов вә б. иди. Имажинистләр *футуризмә* гаршы чыхмагла поетик дилин образлылығыны мүдафиә етсәләр дә, онун шәрһиндә јекдил дејилдиләр. С. Јесенин рус дилинин тәбии образлылығына, халг јарадычылығына әсасланырдыса, В. Шершеневич вә А. Маријенгоф сүн'и образлылығы чанлы керчәклијә гаршы гојурдулар. И. формализм вә «сәнәт сәнәт үчүн» нәзәријјәсинин тәзаһүрләриндән олуб, сәнәти дөвләтә, ингилаба гаршы гојмаға, онун ичтимаи ролуну инкар етмәјә јөнәлдилмишди. 1924 илдә С. Јесенинин имажинистләр сырасындан чыхмасы, әслиндә, бу групун дағылмасына сәбәб олду.

Әд.: Ермилова Е. В., Лирическое «Я» в поэзии реализма и модернизма. Есенин и имажинисты, в сб.: Критический реализм XX в. и модернизм, М., 1967.

ИМА́И Тадаси (д. 8.1.1912, Токио)—јапон кино режиссору. Бејнәлхалг Сүлһ мүкафаты лауреаты (1951). 1939 илдән кинода фәалијјәт көстәрир. Ән јахшы филмләри: «Халгын дүшмәнләри» (1946), «Һәр һалда јашајырыг» (1951), «Күндүз чағы зүлмәт» (1956), «Дүјү» (1957), «Гисас» (1964), «Көрпүсүз чај» (1969—70; 1—2 серија), «Ону О-ен чағырырдылар» (1971), «Достумун сәси» (1972), «Такидзи Кобајаси» (1975) вә с. Филмләриндә Јапонијанын үмуми ичтимаи проблемләри—ағыр, үзүчү әмәк, ишсизлик, ири инһисарларын фырылдагчылығы, мәһкәмәнин әдаләтсизлији вә полис үсули-идарәсинин амансызлығы әксини тапмышдыр.

ИМАЛӘ—мүаличә вә профилактика мәгсәди илә мүхтәлиф мәһлулларын дүз бағырсагдан организмә јеридилмәси. Мүаличә мәгсәди илә тәмизләјичи (јујучу), ишләдичи, дәрман вә гида И.-ләри едилир. Кәскин аппендиситдә, перитонитдә, бағырсаг ганахмаларында, ганахма верән бабасилдә, кәскин илтиһаб вә хора хәстәлијиндә И. етмәк олмаз.

ИМАМ (әр. امام— өндә кедән, рәһбәр)—1) мүсәлманларда дини рәһбәр, ичма башчысы. 2) Сүннилик тәригәтиндә мөвчуд олан дөрд мәзһәбин (һәнәфилик, маликилик, шафиилик, һәнбалилик) башчыларынын ады. 3) Шиәләрдә баш руһани. 4) Мүсәлман теократик дөвләтләриндә һөкмдар (мәс., Аббасиләр хилафәтиндә хәлифә, Јәмән һөкмдары вә с.). 5) Мәсчиддә чүмә намазына башчылыг едән руһани.

ИМАМ ЈӘҺЈА (امام يحيى) ибн Мәһәммәд Һамид әд-дин (1869—17.2.1948)—Јәмән дөвләт хадими. 1904 илдә зејдиләр тәригәтинин имамы сечилмиш вә Јәмән зејди тајфаларынын Османлы әсарәтинә гаршы чыхышларына башчылыг етмишдир. 1918 илдә Османлы империјасынын сүгутундан сонра Јәмән кралы титулуну гәбул етмиш, пәракәндә Јәмән тајфаларыны ваһид Јәмән Мүтәвәккили Краллығында бирләшдирмишди. 1928 ил нојабрын 1-дә ССРИ илә достлуг вә тичарәт һаггында мүгавилә бағламышды. И. Ј. харичи сијасәтдә антиимпериалист мөвге тутса да, өлкә дахилиндә мүртәче феодал-теократик режимин сахланмасы вә мөһкәмләндирилмәсинә чалышырды. Суи-гәсд нәтичәсиндә өлдүрүлмүшдүр.

ИМАМГУЛИЈЕВА Фатма Мәһәррәм гызы (д. 15.6.1923, индики Шаһбуз р-нунун Шаһбуз к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1950). 1951 илдән Сов ИКП үзвү. Киров ад. к-зда сәдр, мангабашчысы, Низами ад. к-зда мангабашчысы, Илич р-ну Дәмирчи кәнд советинин сәдри (1950—73) олмушдур. 1973 илдән Низами ад. к-зда бригадирдир. 1949 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. Азәрб.ССР Али Советинә депутат (3-чү чағырыш) сечилмишдир.

ИМАМГУЛУКӘНД— Азәрб.ССР Гусар р-нунда кәнд. И. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 18 *км* шм.-да, Гусар маили дүзәнлијиндәдир. Әһ. 2134 (1979); бағчылыг, һејвандарлыг, гәрәвәзчилик вә арычылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, хәстәхана, ушаг бағчасы вә көрпә еви, јахынлығында Дәмир дөврүнә аид Кавдушан курганлары вар. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

ИМАМӘЛИЈЕВ Ајдын Салар оғлу (д. 7.6. 1926, Бакы)—совет травматологу, ортопед. Тибб е.д. (1962), проф.

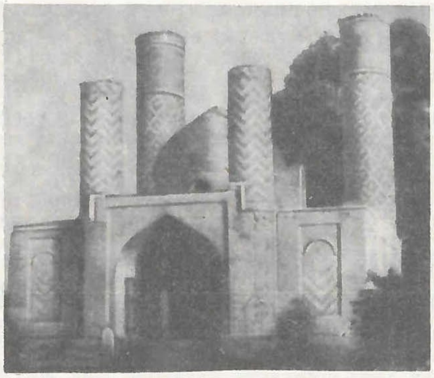
(1964). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1977). 1951 илдән Сов.ИКП үзвү. К. *Имамәлијеванын* оғлу. Москва ш.-нин ортопедија үзрә баш мүтәхәссиси (1978). Азәрб. Дөвләт Тибб Ин-туну битирмишдир(1947). 1961—77 илләрдә Н. Н. Приоров ад. Мәркәзи Травматолоқија вә Ортопедија Ин-тунда өзүнүн тәшкил етдији орган вә тохумаларын көчүрүлмәси ше'бәсинин мүдири ишләмишдир. 1977 илдән Н. А. Семашко ад. Москва Тибб Стоматолоқија Ин-тунда травматолоқија, ортопедија вә һәрби сәһра чәрраһлығы кафедрасынын мүдиридир. Тәдгигаты, әсасән, консерватив ојнагларын вә сүмүк-ојнаг учларынын експериментал өјрәнилмәсинә, клиникада ишләдилмәсинә вә с.-јә һәср едилмишдир. И. трансплантатын фиксасијасына даир јени орижинал үсуллар ишләјиб һазырламышдыр. Шишләрин чыхарылмасы вә илтиһаби зәдәләнмәләрин мүаличәси заманы сүмүк скелетиндә чәрраһијјә әмәлијјаты апарараг тибдә пластик ортопедија истигамәтини јаратмышдыр. И.-ин кадр һазырланмасында хидмәти вар. ССРИ Тибб ЕА-нын Н. И. Пирогов ад. мүкафатыны алмышдыр. ССРИ—Венесуела Достлуг Чәмијјәтинин витсе-президентидир.

Әсәрләри: Заготовка и консервация костей с использованием их в пластике суставов, Б., 1966; Заготовка и консервация тканей опорно-двигательного аппарата, М., 1970; Ошибки и осложнения при пересадке суставных концов костей, Б., 1971; Краниопластика гомокостью, Б., 1973; Кость в пластмассе, Б., 1974; (совм. с М. Н. Павловой и Л. Д. Аскеровым); Гомопластика суставных концов костей, 2 изд., М., 1975.

ИМАМӘЛИЈЕВА Күлзар Манаф гызы (д. 5.12.1907, Грозны ш.)—совет инфексионисти. Тибб е.д. (1966), проф. (1967). Загафгазијада бруселлјоз хәстәлијини өјрәнән илк азәрб. гадын алим. 1944 илдән Сов. ИКП үзвү. Н. Нәриманов ад. Азәрб. Дөвләт Тибб Ин-тунун инфексион хәстәликләр кафедрасынын мүдири (1973 илдән). Тәдгигаты, әсасән, бруселлјоз хәстәлијинин вә еңдемик гајыдан јаталағын мүаличәси вә профилактикасына һәср олунмушдур. И.-нын кадр һазырланмасында хидмәти вар. Азәрб.ССР Инфексионистләр Чәмијјәтинин сәдридир (1977 илдән).

ИМАМЗАДӘ МӘСЧИДИ—Азәрб.ССР Бәрдә ш.-ндә ме'марлыг комплекси. Түрбә вә мәсчиддән ибарәтдир. Түрбәнин 14 әсрдә тикилдији, 18 әсрдә исә бәрпа едилдији еһтимал олунур. Б. А. *Дорнун* фикринчә әввәлләр бурада Имамзадә түрбәси олмуш, сонралар, онун әтрафында мәсчид (1868, ме'мар *Кәрбәлајы Сәфихан*) инша едилмишдир. И.м.-нин дахилиндә меһрабын олмамасы да бу фикри тәсдиг едир. Дөрдминарәли И.м.-нин тикинтисиндә милли ме'марлыг ән'әнәләриндән истифадә олунмушдур. И.м. комплекси кәрпичләрин фигурлу дүзүлүшү, тикинтидә дашла кәрпичин үзви әлагәләндирилмәси, еләчә дә ме'марлыг бөлкүләринин һәлли чәһәтдән фәргләнир. Бурада Нахчыван ме'марлыг мәктәбинин, хүсусилә *Бәрдә түрбәсинин* (1322) тә'сири көрүнүр.

Имамзадә мәсчиди. 14 әср (?). Бәрдә.

Әд.: Саламзаде А. В., Архитектура Азербайджана, Б., 1964.

ИМАМЗАДӘ ТҮРБӘСИ, Көј имам—гәдим Кәнчәнин шм. һиссәсиндә (индики Кировабадын 7 *км*-лијиндә) орта әсрләрә аид ме'марлыг абидәси. Үзәриндәки китабәдә түрбәнин имам Мәһәммәд Бағырын оғлу Ибраһимин (?—739) гәбри үстүндә тикилдији вә кен.-м. Исрафил бәј Јадикарзадәнин тәшәббүсү илә бәрпа едилдији (1878—79) көстәрилир. Кәрпичдән тикилмиш түрбәнин әтрафында кичик мәсчидләр, тәкјәләр, карвансара типли евләр, алагапы вә көмәкчи биналардан ибарәт дини комплекс јарадылмыш, комплексин әтрафына даш вә кәрпичдән һасар чәкилмишдир; түрбә бу комплексин ән гијмәтли абидәсидир. И.т.-нин тикилдији тарих дәгиг мүәјјән едилмәмишдир. Ме'марлыг гурулушуна көрә түрбәнин 14 әсрин сону—15 әсрин әввәлләриндә, әтрафындакы комплексин исә 17 әсрдә тикилдији еһтимал едилир. Түрбәнин һүнд. 12 *м*, күнбәзин һүнд. 2,7 *м*, диаметри 4,4 *м*-дир. Күнбәзә мави кашыдан үзлүк чәкилмишдир («Көј имам» ады да бунунла әлагәдардыр). Бәрдә вә Нахчыван имамзадә мәсчидләриндә олдуғу кими И.т.-ндә меһраб тикилмәмишдир. И.т. илә *Бәрдә түрбәси*, һәмчинин *Ахсаданбаба түрбәси* арасында ме'марлыг чәһәтдән үслуб јахынлығы вар.

Әд.: Рзајев Н., Көһнә Кәнчәдә «Имамзадә» түрбәси, Азәрбајчан Тарихи Музејинин әсәрләри, ч. 2, 1957; Усейнов М., Бретаницкий Л., Саламзаде А., История архитектуры Азербайджана, М., 1963.

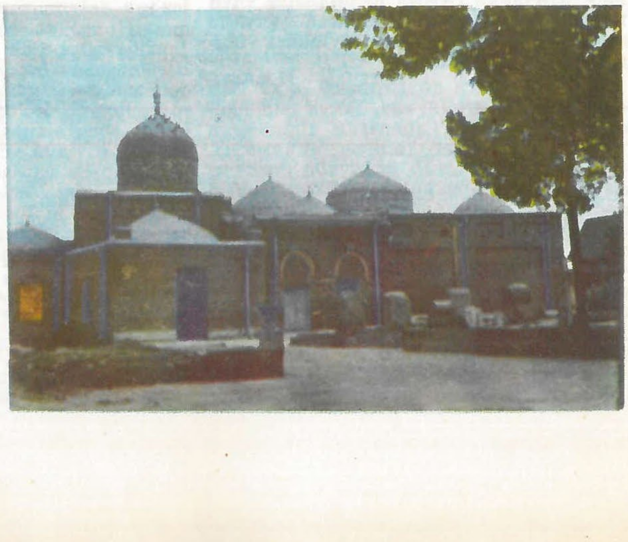
ИМАМЛЫГ—1) мүсәлманлар үзәриндә али дини вә дүнјәви һөкмранлығын ирсән кечмәсинә даир ислам еһкамы; 2) мүсәлман *теократијасынын* формаларындан бири; 3) Дағыстан вә Чечениста̄нда мүридләрин дөвләти. 19 әсрин 20-чи илләринин сонунда, Гафгаз халгларынын чаризмин мүстәмләкәчилик сијасәтинә гаршы мүбаризәси заманы јаранмышды. *Шамилин* һакимијјәти илләриндә (1834—59) И. өзүнү хүсусилә бариз көстәрмишдир. Шамилин И.-ында сырф дүнјәви мәгсәдләр (чар гошунлары илә мүбаризәјә башчылыг едән Дағыстан вә чечен феодалларынын синфи һөкмранлығынын мөһкәмләндирилмәси) *мүридизм* илә пәрдәләнмишди. И. имамын јахын адамларына вә јерләрдә һакимијјәти тәмсил едән силаһлы мүридләрә архаланырды. 50-чи илләрин әввәлләриндә И.-да дахили бөһран дәринләшди. Наибләрлә кәндлиләр арасында зиддијјәтләр кәскинләшди; кәндлиләр Шамил һәрәкатындан узаглашмаға башладылар.

Әд.: бах *Гафгаз мүһарибәси (1817—64)*, *Мүридизм*, *Шамил* мәгаләләринин әдәбијјатына.

ИМА́Н, Има—РСФСР-ин Приморје өлкәсиндә чај. Уссури чајынын (Амур һөвзәси) сағ голу. Уз. 440 *км*, һөвзәсинин саһ. 29,6 мин *км*²-дир. Сихоте-Алин силсиләсиндән башланыр. Әсас голлары: Ваку, Арму, Татибе вә с. Нојабрдан апреләдәк донмуш олур. Ағач ахыдылыр. Ашағы ахыны кәмичилијә јарарлыдыр. Иман ш. И. саһилиндәдир.

ИМАНДРА́—Кола ј-а-нын ч.-г.-индә, РСФСР Мурманск вил.-ндә көл. 126,7 *м* јүксәкликдәдир. Саһ. 812 *км*², дәринлији 67 *м*-э гәдәрдир. Ш. саһили зәиф, г. саһили кәскин парчаланмышдыр. Чохлу ада вә көрфәз вар. И.-ја 20-јәдәк чај төкүлүр. Көлдән Нива чајы ахыр. Нојабрдан мајадәк донмуш олур. Нива чајы үстүндә Нива СЕС-и тикилмәси нәтичәсиндә И. чохиллик тәнзимләјичи су анбарына чеврилмишдир. И.-дан ағач ахыдылмасында вә су тәчһизатында истифадә едилир. Балыгла зәнкиндир. Мончегорск ш. И. саһилиндәдир.

ИМАНОВ Ләтиф Мухтар оғлу (д. 15.9.1922, Шуша)—совет физики. Фи-

Имамзадә түрбәси. 14—17 әсрләр (?).

зика-ријазијјат е.д. (1964), проф. (1966), Азәрб.ССР ЕА акад. (1976; м. үзвү 1968), Азәрб. ССР әмәкдар елм хадими (1979). 1955 илдән Сов.ИКП үзвү. 1954 илдән Азәрб. ССР ЕА Физика Ин-тунун радиофизика лабораторијасын ы н мүдиридир. Молекулјар газ радиоспектроскопијасы, диелектрик релаксасија, електрон-парамагнит резонанс вә нүвәмагнит резонанс спектроскопијалары саһәсиндә әсаслы елми нәтиҹәләри вар. И.-ун рәһбәрлији илә мүрәккәб газ радиоспектрометр гурғулары јарадылмыш, мүхтәлиф молекулларын вә онларын изотоп формаларынын микродалға спектрләри өјрәнилмиш, спирт вә меркаптан молекулларынын јени дөнмә изомерләри ашкар едилмишдир. И. јаратдығы диелектрик өлчү үсуллары васитәсилә үзви маје вә бәрк маддәләрин тәдгиги саһәсиндә мүһүм нәтиҹәләр алмыш, шүшәләрин електрон-парамагнит резонанс спектрини вә електрик хассәләрини өјрәнмишдир. И. ССРИ ЕА «Спектроскопија» елми шурасынын, ССРИ Али вә Орта Ихтисас Тәһсили Назирлији елми техники шурасынын «Маје һалы физикасы» бөлмәсинин вә АСЕ елми редаксија шурасынын үзвүдүр (1976). И. бир чох елми мәгаләнин мүәллифидир (хејли һиссәси хариҹдә чап олунмушдур). Јүксәк ихтисаслы кадрлар һазырланмасында хидмәти вар. И. Инкилтәрә (1970) вә Чехословакијада (1972) микродалға спектроскопијасына аид бејнәлхалг мүшавирәләрдә мә'рузә етмишдир.

Әсәрләри: Измерение комплексной диэлектрической проницаемости при повышенных потерях в диэлектрике, «Измерительная техника», в. 12, 1967; Диэлектрические исследования и строение жидкостей, Изв. АН Азерб.ССР (серия физико-технических и математических наук), 1970, № 1; Состояние и перспективы развития микроволновой спектроскопии молекул..., Материалы первого Всесоюзного Симпозиума по вращательным спектрам молекул, Б., 1972; Диэлектрическая релаксация в селене, «Физика твердого тела», в. 7, 1976.

ИМАНОВ Лүтфијар Мүслүм оғлу (д. 17.4.1928, Сабирабад)— Азәрб. совет мүғәнниси (лирик-драматик тенор).ССРИ халг артисти (1977). А. Зејналлы ад. Бакы Мусиги Мәктәбини битирмиш (1956), ССРИ Бөјүк Театрында (1965) вә Миланда (Италија) «Ла Скала» театрында (1975) тәҹрүбә кечмишдир.

И. 1954—56 илләрдә Азәрб. Телевизијасы вә Радиосу Хорунун, 1956—57 илләрдә Азәрб. Дөвләт Естрада Оркестринин солисти олмуш, 1957—59 илләрдә Азәрб. Дөвләт Мусигили Комедија Театрында чыхыш етмишдир. 1959 илдән М. Ф. Ахундов ад. Азәрб. Опера вә Балет Театрынын солистидир. Короғлу партијасы («Короғлу», Ү. Һаҹыбәјов) опера сәһнәсиндә илк ишидир. Дикәр партијалары: Балаш («Севил», Ф. Әмиров), Ајаз («Азад», Ҹ. Ҹаһанкиров), Вагиф («Вагиф», Р. Мустафајев), Баһадыр («Баһадыр вә Сона», С. Әләскәров), Хозе («Кармен», Ж. Бизе), Керман («Гаратохмаг гадын», П. Чајковски), һерсог, Манрико, Радамес («Риголетто», «Трубадур», «Аида», Ҹ. Верди), Фауст («Фауст», Ш. Гуно),

Л. Иманов Вагиф («Вагиф», Р. Мустафајев) ролунда.

Каварадосси («Тоска», Ҹ. Пуччини) вә б. Хозе вә һерсогун партијаларыны, һәмчинин ССРИ Бөјүк Театрында, Керман вә Радамес партијаларыны исә Ангара Опера Театрында (Түркијә) ифа етмишдир. И.-ун репертуарында Азәрб. халг маһнылары, романслар

Л. Иманов һерсог («Риголетто», Ҹ. Верди) ролунда.

мүһүм јер тутур. ССРИ-нин бир чох шәһәриндә, Франса, Италија, Норвеч, Јапонија, Һиндистан, Куба, БХР, ПХР вә с. өлкәләрдә чыхыш етмишдир. Азәрб.ССР Али Советинин (10-ҹу чағырыш) депутатыдыр. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Алекперова Н., Лютфияр Иманов, Б., 1973.

ИМАНОВ Рәшид Уғурлу оғлу (д. 1905, индики Жданов р-нунун Таталылар к.)— Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). 1958 илдән Сов.ИКП үзвү. «Јени һәјат» к-зунда баш чобан (1937—72) ишләмишдир. 1947 илдә һејвандарлыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир. 1972 илдән Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр.

ИМАНОВА Сәкинә Дадаш гызы (12. 8.1908, индики Ағдам р-нунун Гарадағлы к. — 12.8.1975, орада)— Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). 1944 илдән Сов.ИКП үзвү. Телман ад. к-зда мангабашчысы (1932—56) ишләмишдир. 1947 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур.

ИМАРӘТ—Шәрг ме'марлығында үмумијјәтлә бина мәфһумуну ифадә едән термин. Азәрб.-да, әсасән, әзәмәтли вә мөһтәшәм биналар И. адланыр.

ИМАРӘТ—Азәрб. зәркәрлик мә'мулаты. *Бојунбағы* нөвү. И.-ин мунҹуг, мирвари, һәмчинин «арпа» вә ја бута елементләриндән һазырланан нөвләри кениш јајылмышды. И.-ин әсас һиссәсини күл, улдуз, ај-улдуз кими шәбәкә үсулу илә дүзәлдилән бәзәк тәшкил едирди. Чох вахт узун вә ағыр олдуғу үчүн (адәтән синәдән ашағы дүшмәмәли иди) һәр ики тәрәфдән гармагла палтарын чијнинә бәнд едилирди.

ИМАРӘТ ГӘРВӘНД— Азәрб.ССР Мардакерт (ДГМВ) р-нунда кәнд. И.Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 53 *км* г.-дә, Ағдабанчајын саһилиндә, Муровдағ силсиләсинин ҹ. әтәјиндәдир. Әһ. 897 (1979); һејвандарлыг вә әкинчиликлә мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси вар.

ЙМАТРА (Imatra)— Финландијанын ҹ.-унда, Вуокса чајында суашары. 1,5 *км* мәсафәдә сујун үмуми дүшмә һүнд. 18,4 *м*-дир. Су сәрфи 475—620 *м³/сан*. И.-нын ени 23—50 *м*-дир. Сујун чох һиссәси Иматра ш. јахынлығындакы СЕС-ә сәрф олунур. Туризм инкишаф етмишдир.

ИМБЕСИЛЛИК (лат. imbecillus— зәиф, күчсүз, әлдән дүшмүш)— анадангәлмә ағыл зәифлији. *Олигофренијанын* орта дәрәҹәси.

«ИМДАДИЈЈӘ»— Петербург вә Москвада тәһсил алан азәрб. тәләбәләрин мүтәрәгги тәшкилаты. «И.» 1878 илин әввәлләриндә Москвада Н. Б. Вәзиров, Ә. Адыкөзәлов (Корани), М. Әлизадә вә б. тәрәфиндән јарадылмышды. «Әкинчи» гәзетинин идејаларыны әсас көтүрән И. үзвләринин башлыча мәгсәди Азәрб.-да маариф вә мәдәнијјәтин инкишафы уғрунда мүбаризә апармаг иди.

Әд.: Тарвердијева К., Әскәрағ Адыкөзәлов Корани, Б., 1977; Геюшев З. Б., Архивные материалы об обществе «Имдадиййе», ДАН Азерб.ССР, т. 10, 1963.

ИМДЙН МҮҺАРИБӘСИ— бах *Имчин мүһарибәси*.

ИМЕРЕ́ТИ, Имеретија— Гәрби Күрҹүстанда тарихи вил. Мәркәзи Кутаиси ш. иди. 15 әсрин сонунда бурада *Имерет и чарлығы* јаранмышды.

ИМЕРЕ́ТИ ЧАРЛЫҒЫ— Күрҹүстанда үч мүстәгил чарлыгдан (И.ч., *Картли чарлығы, Кахети*) бири. 15 әсрин сонунда јаранмышды; пајтахты Кутаиси ш. иди. 1555 илдә Сәфәвиләрлә Түркијә арасында бағланмыш сүлһә әсасән, И.ч. Түркијәјә табе едилди вә она хәраҹ верирди. Чарлыгда даим феодал чәкишмәләри кедирди (хүсусилә 17 әсрдә). Көлә алвери кениш јајылмышды. Јалныз чар I Соломон [1752—84] мәркәзи һакимијјәти мөһкәмләндирә билмишди. О, көлә алверини гадаған етмишди вә Гәрби Күрҹүстанын бирләшдирилмәсинә чалышырды. Түркијә илә узун илләр мүһарибә апаран I Соломон Херсил дөјүшүндә (1757) галиб кәлмиш вә 1758 илдә Картли чары II Иракли илә һәрби иттифаг бағламышды. 18 әсрдә И.ч. көмәк үчүн дәфәләрлә Русијаја мүраҹиәт етмишди. Күчүк Гајнарҹа сүлһү (1774) И.ч.-нын Түркијәјә вердији хәраҹы ләғв етди. 1804 илдә II Соломон Русијанын һимајәсини гәбул етди; 1811 илдә И.ч. Русијанын Имерети вил.-нә чеврилди.

Әд.: История Грузии, т. 1, Тбилиси, 1962; ბურჯანაძე შ., სოლომონ I-ის მეფობის პირ ვ

ли периоди (1752—1768 წ.წ.), «თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები», 1950, ტ. 41; მ ი ს ი ძ ე, იმერეთის სამეფო 1768—1784 წლებში, «ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე», 1961, ტ. 3; მ ი ს ი ძ ე, იმერეთის სამეფოს პოლიტიკური ისტორიისათვის 1784—1789 წლებში, იქვე, 1960, ტ. 2; მ ი ს ი ძ ე, იმერეთის სამეფოს საშინაო პოლიტიკა 1789—1802 წლებში, იქვე, 1962, ტ. 4; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. 4, თბ., 1973; ტ. 5, თბ., 1970.

ИМЕРЕТИЛӘР — Күрҹүстанын *Имерети* тарихи вил.-ндә јашајан күрҹүләр. Күрҹү дилинин Имерети диалектиндә данышырлар; кечмишдә мәдәнијјәт вә мәишәтләринин јерли хүсусијјәтләри илә фәргләнирдиләр.

ИМӘЧИЛИК—бир сыра халгларда тәмәннасыз көмәк вә гаршылыглы јардым формасы. Коллектив әмәк тәләб едән мүхтәлиф тәсәррүфат вә мәишәт ишләринин көрүлмәси заманы тәшкил едилир. Азәрб.-ын бә'зи зоналарында И. *әврәз* илә ејнијјәт тәшкил етсә дә, әксәр р-нларда мәзмунуна көрә бир-бириндән фәргли олмушдур. Кечмишдә ев тикмәк, јол вә суварма каналлары чәкмәк, мејвә топламаг, јун дарајыб әјирмәк, халча, палаз тохумаг вә с. кими ишләрдә тәтбиг едилирди. И.-дә иштирак едәнләрә и м ә ч и дејилирди. Әрә кедән гызларын ҹеһизинә И. јолу илә тохунан халча-палаз да гојулурду. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра И. јени форма вә кениш мәзмун алмышдыр (бах *Коммунист имәчиликләри*).

ИМЗАСЫЗ ӘСӘРЛӘР—бах *Аноним*.

ИМИДАЗО́Л, г л и о к с а л и н — рәнксиз кристал маддә. 256°C-дә гајнајыр, суда вә спиртдә јахшы һәлл олур. Ароматик гурулушлу олуб, асанлыгла һалокенләшир, нитролашыр, сулфолашыр вә с. Һејван вә биткиләрдә кениш јајылмышдыр, бөјүк биоложи әһәмијјәти вар (һистамин, һистадин, карнозин, пилокарпин вә с.).

ИМИДЛӘР—бах *Туршу имидләри*.

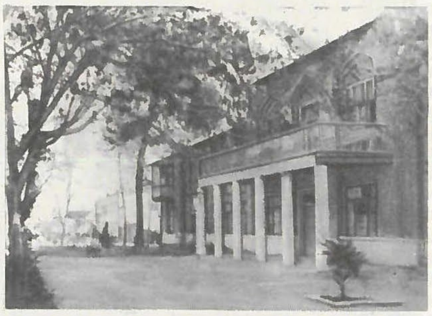
ИМИНТУРШУЛАР—тәркибиндә имин групу (⟋NH) олан карбон туршулары. Һејван, битки вә микроб зүлалларындан бир чохунун тәркибиндә гапалы гурулушлу И. (пролин вә оксипролин) олур. Организмдә И. мүбадиләси аминтуршулар мүбадиләси илә сых бағлыдыр; онлардан бир һидрокен атомунун ајрылмасы нәтиҹәсиндә И. әмәлә кәлир.

ИМИТА́СИЈА (лат. imitatio—тәглид, јамсылама)—1) бир шеји тәглид вә ја тәкраретмә, јамсылама. 2) Сахта, гәлп.

ИМИТА́СИЈА, м у с и г и д ә — чохсәсли мусиги әсәриндә әввәлҹәдән сәсләнмиш мелодијанын билаваситә һәр һансы башга сәсдә ејнилә, јахуд дәјишилмиш шәкилдә тәкрары. И. Авропа өлкәләри чохсәсли халг мусигисиндә јаранмыш, 13 әсрдән професионал мусигидә кениш тәтбиг олунмушдур. И. мусиги мөвзусунун шәрһи, ишләнмәси вә инкишаф етдирилмәси үсулу кими бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. И.-да бир мелодија, еләҹә дә ејни вахтда сәсләнмиш ики-үч мелодија нөвбә илә бир нечә сәсдә тәкрар олунур. Мөвзунун даһа мүнтәзәм тәкрарына әсасланан И.-ја каноник И., јахуд *канон* (мусиги формасы) дејилир; кварта вә квинта мүнасибәтли И. фуганын әсасыны тәшкил едир. Азәрб. халг мусиги ифачылығында (әсасән, муғамларда) И. эламәтләри вар.

ИМИТАСЈОН МОДЕ́Л—бах *Ријази модел*.

ИМИШЛИ (1938 иләдәк Г а р а д о н л у)—Азәрб.ССР-дә шәһәр (1944—60 илләрдә шәһәр типли гәс.). Имишли р-нунун мәркәзи. Бакы—Јереван д.ј.-нда ст. Бакыдан 207 *км* аралы, Әли Бајрамлы—Фүзули шосе јолу кәнарында, Араз чајынын сол саһилиндә, Мил дүзүндәдир. Әт комбинаты, депо, асфалт з-длары, Респ. Дөвләт К.Т. Истеһсал-Техники Тә'минат Комитәсинин р-н шө'бәси, инкубатор-гушчулуг ст., електрик шәбәкәси, 5 үмумтәһсил мәктәби, мусиги мәктәби, 3 китабхана, мәдәнијјәт еви, клуб, кинотеатр, д.ј. вә мәркәзи р-н хәстәханалары, вәрәм диспансери, поликлиника вә с. вар.

Имишли. Гызыл әскәр күчәси.

ИМИШЛИ РАЈОНУ (1938 иләдәк Г а р а д о н л у р а ј о н у)— Азәрб. ССР-дә инзибати р-н. 1930 илдә тәшкил едилмишдир. Ҹ.-г.-дә Иранла һәмсәрһәддир. Саһ. 1821 *км*². Әһ. 69,8 мин (1979). Р-нда 1 шәһәр, 1 шәһәр типли гәс., 51 кәнд вә гәс. вар. Мәркәзи Имишли ш.-дир.

Тәбиәт. И.р. Күр-Араз овалығында, Мил дүзүнүн ш., Муған дүзүнүн г. һиссәсиндәдир. Сәтһи шм.-ш.-ә вә ш.-ә доғру мејллидир. Әразинин чох һиссәси океан сәвијјәсиндән ашағыда јерләшир. Антропокен чөкүнтүләри јајылмышдыр. Фајдалы газынтылары: нефт, чынгыл, гум. Јајы гураг кечән мүлајим исти јарымсәһра вә гуру чөл иглими вар. Орта темп-р јанварда 1,6, ијулда 26,1°C-дир. Иллик јағынты 300 *мм*-дир. Р-нун шм. сәрһәди боју Күр, мәркәзи һиссәсиндән Араз чајы (бир һиссәси Иранла сәрһәд тәшкил едир) ахыр. Сарысу көлүнүн чох һиссәси И.р. әразисиндәдир. Боз-чәмән, гисмән боз вә чәмән-боз торпаглары јајылмышдыр. Әсас битки өртүјү јарым-

Имишли рајону. 1. Сарысы көлү. 2. Имишли. Дәмирјолчулар клубу. 3. Мурадханлы нефт јатағында. 4. Имишли. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрә абидә.

сәһра типлидир (јовшан, шораноту вә с.). Р-нда мешәләрин үмуми саһ. 0,7 мин *ha*-дыр. Һејванлары: чөлдонузу, чанавар, түлкү, боз довшан, чејран, мүхтәлиф гумсичаны вә с. Гушлардан турач, гырговул, гарагарын бағрыгара вә с. вар. Бәзкәк вә довдаг гышлајыр.

Әһали. Орта сыхлыг 1 $км^2$-дә 38 нәфәрдир (1979). Ири јашајыш мәнтәгәләри: Имишли ш., шәһәр типли Бир Мај гәс., Сарыханлы, Полтавка, Рәсуллу, Чәфәрли вә Мәзрәли кәндләри вә с.

Тәсәррүфат. И.р. әсасән к.т. р-нудур. Игтисадијјатында памбыгчылыг, һејвандарлыг, тахылчылыг мүһүм јер тутур. Сәнајеси к.т. мәһсулларыны е'мал едир. Р-нда 21 к-з вар (1979). К.т.-на јарарлы торпаглар 92,9 мин *ha*-дыр (1978). Бунун 28,5 мин *ha*-ы шум јери, 0,1 мин *ha*-ы чохиллик биткиләр, 1,1 мин *ha*-ы динчә гојулмуш торпаглар, 63,2 мин *ha*-ы отлаглардыр. Р-нда кениш суварма шәбәкәси (Баш Муған каналы, Баш Мил каналы вә с.) јарадылмышдыр. Суварылан торпаглар 31 мин *ha*-дыр. 29,1 мин *ha* әкин саһәсинин 34%-индә дәнли вә дәнли-пахлалы биткиләр (буғда, арпа вә с.), 38%-индә техники биткиләр (памбыг), 3%-индә тәрәвәз-бостан биткиләри, 25%-индә исә јем биткиләри әкилир (1978). Үзүм јетишдирилир. 1979 илдә 32 мин *т* памбыг јығылмышдыр. Һејвандарлыг әсасән тәбии јем базасына әсасланыр. Гыш отлаглары кениш саһә тутур. К-зларда 14,2 мин гарамал (о чүмләдән 4 мин инәк вә чамыш), 101,2 мин давар вар (1979). Гушчулугла мәшғул олунур.

Р-нда әт вә јағ-пендир комбинатлары, депо, асфалт, дәмир-бетон мә'мулатлары вә чынгыл з-длары, Респ. Дөвләт К.Т. Истеһсал-Техники Тә'минат Комитәсинин р-н шө'бәси, инкубатор-гушчулуг ст. вә с. вар. Р-нун әразисиндән Бакы—Јереван д.ј. вә Әли Бајрамлы—Зәнкилан шосе јолу кечир.

Мәдәни гуручулуг вә сәһијјә. Р-нун 6 мәктәбәгәдәр мүәссисәсиндә 331 ушаг тәрбијә алыр (1979). 59 үмумтәһсил мәктәбиндә 20 012, дәмирјол орта мәктәбиндә 1144, техники-пешә мәктәбиндә 340, једдииллик мусиги мәктәбиндә 167 шакирд охујур (1979/80). Р-нда 11 мәдәнијјәт еви, 21 клуб, 34 китабхана, 25 киногурғу вар (1979). Азәрб. КП Имишли Р-н Комитәси вә Р-н Халг Депутатлары Советинин органы «Гызыл улдуз» гәзети 1932 илдән нәшр едилир (1938 иләдәк «Гарадонлу колхозчусу», 1961 иләдәк «Имишли колхозчусу», 1966 иләдәк «Јүксәлиш» адлары илә). Јерли радио верилишләри 1946 илдән апарылыр. Р-нда телевизија верилишләринә бахырлар. Р-нда 450 чарпајылыг 11 хәстәхана мүәссисәси, 27 фелдшер-мама мәнтәгәси, санитарија-епидемиоложи ст., 69 һәким, 347 орта тибб ишчиси вар (1978).

ИМКАН ВӘ КЕРЧӘКЛИК—материјанын заманда мөвчудлуғуну, һәрәкәтин үсулуну мәнтиги әкс етдирән категоријалар. И. вә К. категоријаларыны илк дәфә Аристотел тәдгиг етмишдир. Метафизик материализм нүмајәндәләри (17—18 әсрләр) *детерминизмин* механики изаһына әсасланараг тәсадүфүн вә имканын објектив мөвчудлуғуна гаршы чыхмыш, керчәклији објектив реаллыға мүнчәр етмишләр. И. вә К.-ин субјектив идеалист шәрһини И. Кант вермишдир. Онун фикринчә, И. вә К. модаллығын априор категоријалары, заманда мөвчудлугла бағлы тәсәввүрләрдир. Һекел И. вә К.-и варлыг категоријалары кими нәзәрдән кечирмишдир. Онун фикринчә, имкан керчәклијин моментидир. Керчәклик варлыгдан, мөвчудлугдан, маһијјәтдән, имкандан даһа конкретдир. Марксист фәлсәфәјә көрә, имкан јенинин мүәјјән илкин шәртләри, предмет, һадисә вә просесләрин инкишафында мејл, објектив реаллығын өзүндә јетишән вә мүвафиг шәраитдә керчәк оландыр. Керчәклик исә реаллашдырылмыш, јахуд һәјата кечирилмиш имкандыр. И. шүурдан төрәмә олмајыб објектив характер дашыјыр. И. вә К.-ин гаршылыглы диалектик әлагәси детерминизм әсасында баш верир. Објектив реаллыг чохкејфијјәтли олдуғундан, онда мүхтәлиф И.-лар мөвчуддур. Инкишаф просесиндә И.К.-ә чеврилир. Һәмин К. исә мүхтәлиф сәбәбләрә көрә, јени И.-лар јарадыр. Бу И.-лар да өз нөвбәсиндә мүвафиг шәраитдә К.-ә чеврилирләр. Мадди аләмдә инкишаф сонсуз олдуғу кими И.-ын К.-ә чеврилмәси вә К.-дән И.-ларын јаранмасы да сонсуздур. Кениш мә'нада К. објектив аләм, материја вә мадди реаллыгдыр. Мәһдуд мә'нада исә варлыг вә практиканын имканларынын реаллашмасыдыр. Бу мә'нада бәшәр тарихи варлығын објектив И.-ларынын ашкар олунмасы, онларын реаллашмасы вә практикада тәчәссүмү тарихидир. Бу вә ја дикәр нөв И.-ын әсасында дуран ганунаујғунлугларын характериндән асылы олараг абстракт вә реал И.-лары фәргләндирирләр. Абстракт И. билаваситә К.-ә чеврилә билмир. Реал И. онун реаллашмасы үчүн објектив шәраитин мөвчудлуғуну билдирир. Бунлар арасында фәрг нисбидир. Шәраит дәјишдикдә абстракт И. реал И.-а чеврилир. Бу вә ја дикәр һадисәнин И. олмасы дәрәчәси еһтималлыгдан асылыдыр. И.-ын К.-ә чеврилмәсинин објектив вә субјектив шәраити мөвчуддур. Субјектив шәраит чәмијјәтә хасдыр. Чәмијјәтдә һәр бир И. инсанларын фәалијјәти нәтичәсиндә К.-ә чеврилә биләр. Фәалијјәтин субјектив моменти онун волјунтаристчәсинә һәјата кечирилмәсинә И. јарадыр. Лакин тарихдә субјектив өзбашыналыг мәһз керчәклијин ганунларынын, онун реал И.-ларынын нәзәрә алынмамасына көрә ифласа уғрајыр. Марксизм И.-ларын реаллашмасында, ичтимаи инкишафын дәрк олунмуш мејлләринин К.-ә чеврилмәсиндә инсанын фәал ролуна, јарадычы сә'јләринә үстүнлүк верир.

Әд.: Маркс К., Капитал, ч. 1, Б., 1969; јенә онун, Фејербах һаггында тезисләр, Маркс К. вә Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 1, Б., 1978; Енкелс Ф., Тәбиәтин диалектикасы, Б., 1966; Ленин В. И., Фәлсәфә дәфтәрләри, Әсәрләри, ч. 38; Проблема возможности и действительности, М.—Л., 1964; Арутюнов В. Х., О категориях возможности и действительности и их значении для современного естествознания, Киев, 1967.

ИМЛА—јазы иши нөвү; орфографија вә пунктуасија тә'лиминдә шакирдләрин билик вә јазы вәрдишләрини мөһкәмләндирмәк вә јохламаг үчүн истифадә едилир. Ики нөвү вар: өјрәдичи вә јохлама И. Өјрәдичи И. хәбәрдарлыглы (сәһвә јол верилә биләчәк һаллар әввәлчәдән хәбәр верилир), изаһлы луғәт үзрә, јарадычы, сәрбәст вә с. олур. Јохлама И. исә шакирдләрин кечилән материалы нә дәрәчәдә мәнимсәдикләрини өјрәнмәк мәгсәдилә тәтбиг едилир.

ИММАНЕ́НТ ФӘЛСӘФӘ—19 әсрин сонунда фәлсәфәдә јаранмыш субјектив идеалист чәрәјанлардан бири. Бу фәлсәфәјә көрә, «јалныз һаггында фикир јүрүдүлән шејләр мөвчуддур», варлыг шүура имманентдир, објект субјектлә гырылмаз бағлыдыр. Танынмыш нүмајәндәләри: Шуппе, Шуберт-Золдерн, Ремке, Леклер вә б. Имманентләр Кантын «шеј өзүндә»сини тәнгид етмиш, кантчылыгдан Беркли вә Јума гајытмағы ирәли сүрмүшләр. И.ф.-нин ин'икас нәзәријјәсини инкар етмәсини, идракы «шејләрин шүура дахил олмасы» кими сәчијјәләндирмәсини сонралар неореализм тәрәфдарлары гәбул етмишләр. В. И. Ленин И.Ф.-ни кәскин тәнгид етмишдир: «...имманентләр ән гаты иртичачыдырлар, фидеизмин ачыг тәблиғатчысыдырлар, там чәһаләтпәрәст адамлардыр. Онлардан б и р и д ә јохдур ки... дини а ч ы г ч а мүдафиәјә кәлиб чыхмасын...» (Әсәр. там күллијјаты, ч. 18, сәһ. 232). 20 әсрин әввәлиндә И.Ф хырда чәрәјанлара парчаланмышдыр.

ИММАНЕ́НТЛИК (лат. immanentis—нәјинсә дахилиндә олан, нәјә исә хас олан)—һәр һансы предметә, һадисәјә, просесә дахилән хас олан бу вә ја дикәр хассәни, ганунаујғунлуғу билдирән анлајыш. Материалист диалектикаја көрә, харичи аләм һадисәләринә вә идрака дахилән эксликләр, диалектик зиддијјәтләр имманентдир, јә'ни хасдыр. Фәлсәфәдә *трансендентлијә* гаршы гојулур. Мүасир мә'нада И. мәсәләсини Кант ирәли сүрмүшдүр. Онун фикринчә, зәканын ганули тәтбиг саһәси һадисәләр аләминин тәчрүбәдә верилмиш мә'луматы илә мәһдудлашыр. *Имманент фәлсәфә* тәрәфдарлары идрак објектини шүурун дахили мәзмуну һесаб етдикләриндән өз консепсијаларыны имманент фәлсәфә адландырырлар.

ИММИГРАНТЛАР, б и о л о к и ј а д а—башга әразиләрдә јаранан вә инкишаф едән, лакин мә'лум әразидә хејли кеч мәскән салан нөв, чинс, фәсилә вә с. һејван груплары. И., адәтән, онларын кәлдикләри јерин ады илә адланыр. И. тәбии јолла вә ја инсан фәалијјәти нәтичәсиндә јајыла биләр. Мәс., Гафгаздакы һејванларын чоху вахтилә Авропа вә Асијадан тәбии јолла јајылмышлар. Инсанлар бир чох нөвләри мәгсәдли вә мәгсәдсиз иммиграсија етмишләр. Бә'зән иммиграсија вахты вә онун истигамәти билаваситә мүшаһидәләрлә вә ја тарихи мә'луматларла мүәјјән олунур. Әслиндә бу мәсәләләр кеоложи вә палеонтоложи мә'луматларын, гоһумлуг мүнасибәтләринин, ареалын характери әсасында һәлл едилир.

ИММОБИЛИЗА́СИЈА (лат. immobilis—һәрәкәтсиз)—бәдәнин хәстә, јахуд зәдәләнмиш һиссәсинин һәрәкәтсизлијини тә'мин етмәк. Зәдәләнмиш вә јараланмыш әтрафларын И.-сы заманы ағры азалыр, шокун вә инфексија јајылмасынын гаршысы алыныр. И. әсасән, сыныгларда ишләдилир. И. мүвәггәти вә даими (мүаличәви) олур. Мүвәггәти И. заманы илк јардым көстәрмәк үчүн хүсуси шинләрдән истифадә едилир; шин олмадыгда тахтадан, чубугдан вә с.-дән шин һазырланыр.

Мүаличә И.-сы кипс сарғылары илә, ортопедија корсетләри вә апаратларла апарылыр. Сүмүк гырынтыларыны битишдирмәк вә һәрәкәтсизлији тә'мин етмәк үчүн хүсуси мисмарлардан, винтләрдән вә ләвһәләрдән дә истифадә едилир.

Әд.: Хромов Б. М., Первая помощь при травмах и транспортировка пострадавших Л., 1969; Пособие по травматологии, М., 1973.

ИММУН СЕРУМЛАРЫ—бах *Мүаличә серумлары*.

ИММУНИЗАСИЈА (лат. immunis—азад олунмуш)—инсан вә һејванларда сүн'и *иммунитет* јаратмаг үсулу. И. актив вә пассив олур. Актив И. заманы организмә *антикенләр* јеридилир. Ән кениш јајылмыш формасы *вaксинасијадыр*; инсан вә һејванларда инфексион хәстәликләрин спесифик профилактикасы үчүн И. вaксинлә апарылыр. И.-нын нәтиҹәси вaксинин дозасындан, кејфијјәтиндән, организмин реактивлијиндән вә с. амилләрдән асылыдыр. Иммунитетин јаранмасы үчүн вaксин организмә бир нечә дәфә јеридилмәлидир. Актив И. нәтиҹәсиндә организмдә узун мүддәт спесифик иммунитет јаранып. Пассив И. инсан вә һејванын әввәлҹәдән иммунлашдырылмыш ган зәрдабынын, јахуд онун фраксијаларынын организмә јеридилмәси јолу илә апарылыр. Пассив И. гысамүддәтли (1 ајадәк) иммунитет јарадыр.

Бајтарлыгда хәстәликтөрәдән вирусларын, риккетсијаларын вә бактеријаларын төрәтдији һејван хәстәликләринә гаршы И. кениш тәтбиг олунур.

ИММУНИТЕТ (лат. immunitas—азадолма)— инфексион амилә вә јад кенетик информасија дашыјан антикен хассәли јад маддәләрә гаршы организмин давамлығы. И. анаданкәлмә вә газанылмыш олур. Анаданкәлмә И. (гејри-спесифик, конститусионал вә с.) организмин анаданкәлмә биоложи (ирси мөһкәмләндирилмиш) хүсусијјәтиндән асылы олан давамлығыдыр (мәс., инсанын гарамал вә ит таунуна, јахуд һејванларын сүзәнәјә вә ҹүзама гаршы И.-и). Бир нөвүн мүхтәлиф фәрдләри мүәјјән хәстәлијә гаршы ејни дәрәҹәдә давамлы олмур. Газанылмыш И. (спесифик) организмин һәјат боју инфексион хәстәликләрә гаршы газандығы давамлығыдыр. Газанылмыш И.-ин ики формасы вар: тәбии вә сүн'и. Һәр ики форма актив (хәстәлик кечирмәклә газанылан И.), јахуд пассив (иммунизасија заманы организмә јеридилән антиҹисимләр) ола биләр. Актив И. даһа давамлы вә узунмүддәтлидир. Бә'зи хәстәликләрдә (мәс., тәбии чичәк) өмрүн ахырынадәк, дикәрләриндә исә (мәс., гызылҹа, скарлатина вә с.) узун илләр давам едир, ирси характер дашымыр. Пассив И. гысамүддәтлидир (2—3 һәфтәдән бир нечә ајадәк давам едир)

И.-ин әмәләкәлмә механизми: дәри вә селикли гиша бактерисид хүсусијјәтли олдуғундан, микробларын әксәријјәтинин организмә кечмәсинин гаршысыны алыр, jә'ни барјер функсијасыны дашыјыр. Јүксәк вирулентли микроблар дәри вә селикли гишанын барјер функсијасына үстүн кәләрәк тохумалара дахил олуб илтиһаби просес әмәлә кәтирир. Бу һал микробларын јајылмасынын гаршысыны алыр. Илтиһаби оҹагда микробларын фиксасијалашмасында, онларын мәһв олмасында нормал вә иммун антиҹисимләр, һәмчинин фагоситоз әсас рол ојнајыр. Микроблар вә вируслар организмә дахил олдугда һүҹејрәләр мүһафизәедиҹи зүлал—интерферон ифраз едир. Организмин инфексијадан вә јад ҹисимләрдән горунмасында әсас јери спесифик иммуноложи реактивлик, јә'ни спесифик антиҹисимләрин јаранмасы тәшкил едир. Антиҹисимләрин әксәријјәти плазматик һүҹејрәләрдә, лимфатик дүјүнләрин вә далағын һүҹејрәләриндә синтез олунур.

Әд.: Блинкин С. А., Иммунитет и здоровье, М., 1977; Шварцман Я. С. и Хазенсон Л. Б., Местный иммунитет, Л., 1978.

ИММУНИТЕТ, битки иммунитети—биткиләрдә хәстәлик төрәдиҹиләри, зәрәрвериҹиләр вә онларын һәјат фәалијјәти мәһсулларынын тә'сиринә мејлин азалмасы. Битки И.-и давамлылыг (резистент), дөзүмлүлүк мә'насында да ишләдилир. Давамлылыг дедикдә, мүәјјән сортун (нөвүн) башгасына нисбәтән хәстәлијә аз тутулмасы (вә ја тутулмамасы), зәрәрвериҹинин тә'сириндән аз зәдәләнмәси (вә ја зәдәләнмәмәси), дөзүмлүлүк дедикдә исә хәстәлијә тутулмуш вә ја зәдәләнмиш биткиләрин өз мәһсулдарлығыны мүһафизә етмәси нәзәрдә тутулур. Н. И. *Вавилов* көстәрмишдир ки, биткиләрдә давамлылыг тәбии шәраитдә онларын узун мүддәт (мин илләрлә) хәстәлик төрәдиҹиләри илә јолухмасы нәтиҹәсиндә—тәкамүл просесиндә мејдана чыхмышдыр. Америка кенетики вә фитопатологу Х. Г. Флор көстәрмишдир ки, паразитин чохалмасы биткинин чохалмасындан сүр'әтли олдуғу үчүн резистент организмин бүтүн кенләри кеч-тез вирулент паразитин (бах *Вирулентлик*) кени илә растлашыр. Буна бахмајараг тәбиәтдә мә'лум олан бүтүн паразитләрә гаршы давамлы битки тапмаг олар.

Биткиләрдә мүдафиә реаксијаларынын вә хәстәлик төрәдиҹиләринин чох олмасы илә әлагәдар биткиләрин И.-и барәсиндә ваһид нәзәријјә јохдур. Н. И. Вавилов битки И.-ини гурулуш (механики—биткинин морфоложи гурулушу төрәдиҹинин организмә кечмәсинә имкан вермир) вә кимјәви (организмдә паразит үчүн зәрури олан маддә олмур вә ја биткидә паразит үчүн зәрәрли олан маддәләр—фитонсидләр әмәлә кәлир) олмагла ики јерә бөлүр. Совет микробиологу Т. Д. Страхов давамлы битки организминдә ферментләрин тә'сири илә төрәдиҹинин регрессив дәјишиклијә уғрадығыны мүшаһидә етмишдир. Совет биокимјачысы Б. А. Рубин вә б. төрәдиҹинин фәалијјәтинә гаршы биткиләрин реаксијасыны онун һәјат фәалијјәти мәһсулларынын битки һүҹејрәсинин оксидләшдириҹи системинә вә енержи мүбадиләсинә тә'сири илә әлагәләндирир. И.-ли биткиләрин һәмин просесләри иҹра едән ферментләри төрәдиҹи метаболитләрин тә'сиринә гаршы (И.-сиз организмә нисбәтән) давамлы олур. Одур ки, төрәдиҹи дүшмүш һүҹејрәләрдә бу ферментләрин фәаллығы нәинки азалмыр, һәтта артыр, плазма органоидләри там фәалијјәт көстәрир. Селексијада хәстәлик төрәдиҹисинин вә зәрәрвериҹиләрин тә'сиринә гаршы давамлы биткиләрин алынмасында һибридләшдирмәнин (сортдахили, нөварасы, һәтта ҹинсарасы) әһәмијјәти вар. Совет алимләриндән М. Ф. Терновски мүхтәлиф хромосомлу организмләри һибридләшдирмәклә унлу шеһ хәстәлијинә гаршы давамлы амфидиплоид түтүн сортлары, Л. А. Жданов вә В. С. Пустовојт исә чарпаз тозланан биткиләрдә һетерозигот фәрдләр арасында сечмә апармагла кәһрәјә давамлы күнәбахан сорту алмышлар. Бу мәгсәдлә сүн'и мутакенездән дә истифадә етмәк олар. Јарадылмыш сортларын давамлығыны узун мүддәт мүһафизә етмәк мәгсәди илә тәсәррүфат үчүн гијмәтли сортлары мүхтәлиф давамлығы кени олан сортларла чарпазлашдырмаг, тәсәррүфатда бечәрилән биткиләрин нөв тәркибини дөври олараг дәјишмәк мәсләһәт көрүлүр.

Әд.: Горленко М. В., Краткий курс иммунитета растений к инфекционным болезням, 2 изд., М., 1962; Рубин Б. А., Арциховская Е. В., Биохимия и физиология иммунитета растений, 2 изд., М., 1968; Физиология иммунитета культурных растений. Сб. статей, М., 1976.

ИММУНИТЕТ, тарихдә—орта әсрләрдә Авропада ири торпаг мүлкијјәтчиләринин өз маликанәләриндә јашајан әһали үзәриндә сијаси һакимијјәти илә бағлы имтијазлары. И.-ә көрә, феодал өз маликанәсиндә бә'зи дөвләт функсијаларыны (мәс., мәһкәмә, верки алынмасы, полис нәзарәти) һәјата кечирирди. Феодал мүлкијјәтинин инкишафында, кәндлиләрин тәһкимчилик әсарәтинә алынмасында мүһүм рол ојнамышдыр. И., бир гајда олараг, крал фәрманы илә ганунилашдирилирди.

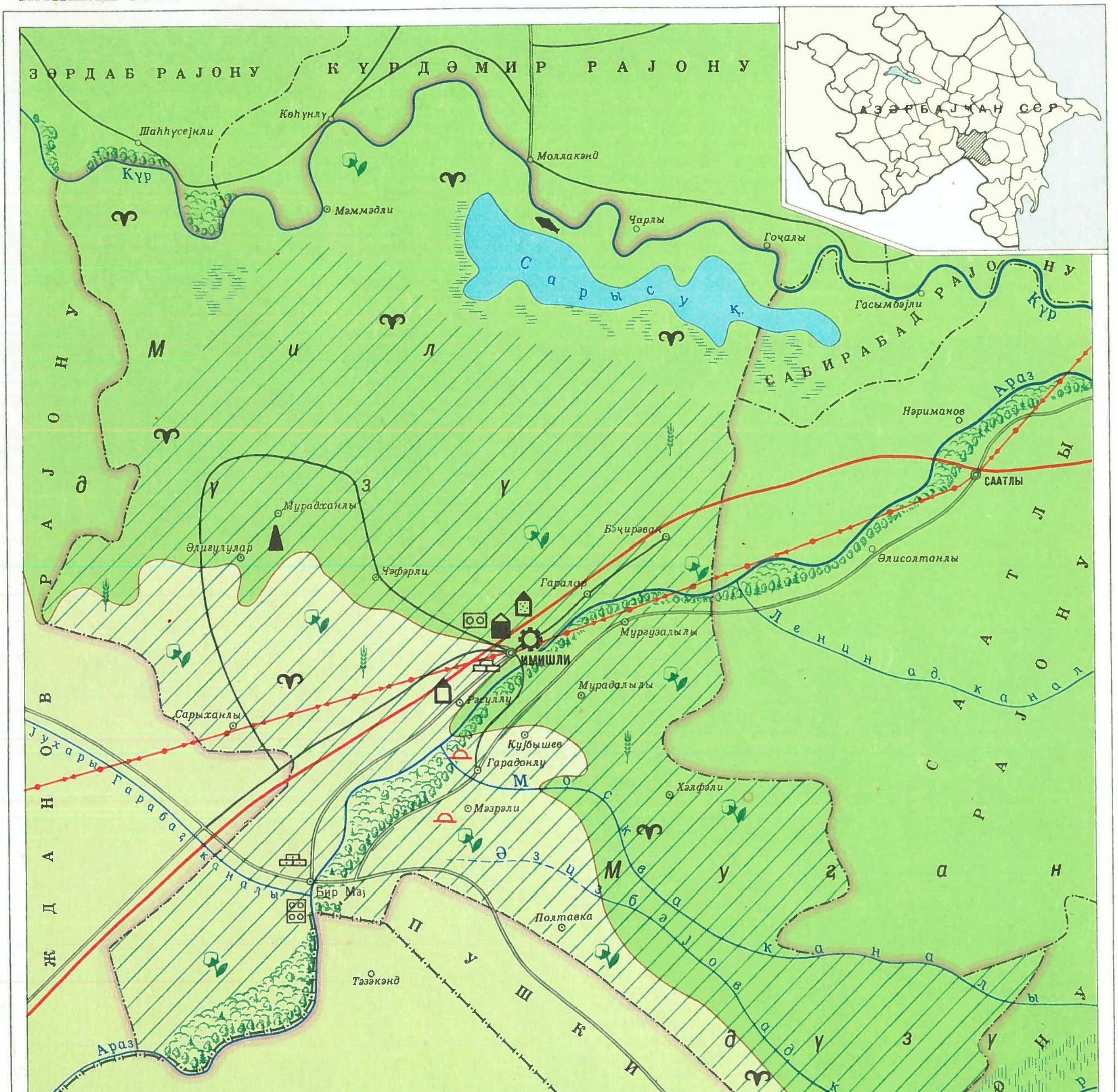
ИММУНОДИАГНОСТИКА (*иммунитет* + *диагностика*)—сероложи реаксијанын (бактериолиз, агглүтинасија вә с.), һәмчинин аллеркик диагностика пробунун көмәји илә инфексион хәстәликләри мүәјјән етмәк; практик иммунолокијанын бир бөлмәси. Ган групларынын тә'јин едилмәсиндә вә мәһкәмә тиббиндә сероложи реаксијадан истифадә олунур.

Бајтарлыгда И. бир чох инфексион һејван хәстәликләрини, һәмчинин хәстә һејванлары вә микробкәздирәнләри мүәјјән етмәк үчүн истифадә едилир. И. системли вә планлы сурәтдә һәјата кечирилир.

ИММУНОКИМЈА—*иммунолокијанын* бир бөлмәси. Иммунитетин кимјәви әсасларыны өјрәнир. И.-нын әсас проблемләри—иммун зүлаллар олан антиҹисимләрин, тәбии вә сүн'и антикенләрин гурулуш вә хассәләрини өјрәнмәк, һәмчинин мүхтәлиф организмләрдә иммуноложи реаксијаларын һәмин компонентләри арасындакы гаршылыглы тә'сир ганунаујғунлугларыны ашкара чыхармагдыр.

ИММУНОКЕНЕТИКА—иммунолокија, молекулјар биолокија вә кенетика методлары васитәсилә *иммунитетин* ирси амилләрини, тохума антикенләринин ирсилији вә нөвдахили мүхтәлифлијини, кенетик вә популјасија аспектиндә макро вә микроорганизмләрин гаршылыглы мүнасибәтләрини вә тохума ујғунсузлуғуну өјрәнән комплекс елм саһәси. «И.» терминини 1930 илдә Америка алими М. Ирвин тәклиф етмишдир. Бактерија вә вирус јолухмаларына гаршы фәрдин вә нөвүн

ИМИШЛИ РАЈОНУ

ЕМАЛЕДИЧИ СӘНАЈЕ

- Кәнд тәсәрруфаты техникасы тә'мири
- Тикинти материаллары
- Дәмир-бетон мә'мулаты
- Әт
- Јағ-пендир
- Чөрәкбиширмә

ФАЈДАЛЫ ГАЗЫНТЫЛАР

- нефт
- чынгыл-гум материалы
- Електрикөтүрмә хәтләри
- Археоложи абидәләр
- Мешә вә коллуглар

КӘНД ТӘСӘРРУФАТЫ

- Һејвандарлыг
- Дәнли биткиләр
- Памбыгчылыг
- Балыгчылыг
- Инкубатор-гушчулуг стансијасы
- Суварылан торпаглар

ЈҮКСӘКЛИК ШКАЛАСЫ, МЕТРЛӘ

алчаг 0 јүксәк

1979 илин мајында БЖКИ-нин „Картографија" ИХБ-дә тәртиб едилмишдир

давамлығы организмин чохпилләли мүдафиә гүввәси системи илә тә'мин олунур. Јолухучу микроорганизмләр сүр'әтлә артараг, чохмилјонлу популјасија әмәлә кәтирир вә онларын арасында әввәлки штаммлара нисбәтән даһа агрессив хүсусијјәтләрә малик мутант формалар мејдана чыхыр. Онурғалы һејванларын тәкамүлүнүн мүәјјән мәрһәләсиндә (онлар јолухучу акентләрлә тәмасда олдугда) акентин тә'сириндән мүдафиә васитәси кими адаптив иммунитет (античисим әмәләкәлмә) системи мејдана чыхмышдыр. Организмин античисим әмәлә кәтирмәси (јахуд әмәлә кәтирмәмәси) габилијјәти ирси әламәтдир. Ганда груп антикенләрдән башга, ајры-ајры һүчејрә типләри үчүн (мәс., лејкоситләр үчүн) спесифик олан дикәр антикенләр дә мөвчуддур. Донор вә ресипијентин лејкосит антикенләринин фәргләнмәси орган вә тохума көчүрмәләриндә ујғунсузлуға сәбәб олур. Ган зәрдабы зүлалларынын (албуминләр, трансферринләр вә с.) гурулушундакы нөвдахили ирси мүхтәлифлијә, бир гајда олараг, аллел кенләр нәзарәт едир. Популјасијада белә аллелләрин сыхлығы (расткәлмә еһтималы) јүксәк (20% вә даһа чох) олур. И.-нын әсас вәзифәләриндән бири популјасијада јени аллелләрин јајылмасына сәбәб олан амилләри мүәјјән етмәкдән ибарәтдир. Белә амилләрдән бири хәстәликтөрәдән микроорганизмләрлә макроорганизмин антикенләринин гурулушча јахын олмасыдыр. Мүвафиг кенин мутасијасы нәтичәсиндә макроорганизмин дәјишилмиш молекулу микробун ферментатив системи тәрәфиндән субстрат кими истифадә олуна билмәдикдә дә популјасијада јени аллел кенләр јајыла биләр. Бунун үчүн полипептид зәнчириндә бир аминтуршунун әвәз олунмасы кифајәт едир (һемоглобинин бә'зи мутант формаларында олдуғу кими). Белә формалара малјарија хәстәлији кениш јајылмыш р-нларда тәсадүф едилир. Малјарија плазмодиси белә һемоглобини субстрат кими истифадә едә билмәдији үчүн мутант һемоглобинә малик олан шәхсләр малјарија хәстәлијинә тутулмур. Бә'зи һалларда мутасија нәтичәсиндә һүчејрә вә ја организм биокимјәви чәһәтдән елә дәјишилир ки, паразитин ујғунлашма габилијјәтини позур. Беләликлә, организмин хәстәликләрә дөзүмлүлүк дәрәчәси, әсасән, организмлә хәстәлик төрәдичиләринин бәдән гурулушунун хүсусијјәтләри илә мүәјјән олунур. Хәстәликләрә ирси давамлыг спесифик олур; ајры-ајры хәстәликләрә давамлығын физиоложи әсасы мүхтәлиф амилләрлә мүәјјән едилир.

Әд.: Эфроимсон В. П., Иммуногенетика, М., 1971; Введение в иммуногенетику, пер. с англ., М., 1975.

ИММУНОЛО́КИЈА (*иммунитет* + *...локија*) — организмин гурулуш вә функсионал ваһидлијинин, һәмчинин биоложи фәрдлијинин сахланмасында рол ојнајан мүһафизә реаксијасындан бәһс едән елм. И. һүчејрә вә молекул сәвијјәсиндә античисимләрин әмәләкәлмә механизмини, онларын патокенетик ролуну, иммун системинин филокенезини, онтокенезини вә с. өјрәнир. И. башланғычыны мүшаһидәләрдән алыр: јолухучу хәстәлијә тутуланлар кечирдикләри хәстәлијин епидемијасы заманы өзләри үчүн һеч бир тәһлүкә олмадан хәстәләрә гуллуг едә билир, 1796 илдә инкилис һәкими Е. Ченнер инсанлары инәк чичәјинә јолухдурмагла тәбии чичәјә гаршы сүн'и пејвәнд үсулуну тәклиф етмишдир. И.-нын мүстәгил елм кими мејдана чыхмасы *Л. Пастерин* кәшфи илә (1880) әлагәдардыр. О, тојуглары көһнә вәба чөпләри илә пејвәнд едиб онларда јүксәквирулентли (јолухдуручу габилијјәтә малик) тојуг вәбасына гаршы давамлығы артырмышдыр. Л. Пастер ваксинин һазырланмасынын әсас принсипләрини дәгигләшдирәрәк гудузлуға вә гарајараја гаршы ваксин әлдә етмишдир. *И. И. Мечников* фагоситоз феноменини кәшф етмиш вә иммунитетин һүчејрә (фагоситар) нәзәријјәсини јаратмышдыр. 1890 илдә алман бактериологу Е. Беринг әмәкдашлары илә сүбут етмишдир ки, организмә јеридилән микроб вә онларын токсинләринә гаршы организмдә античисимләр јараныр. Алман алими П. Ерлих иммунитетин һуморал нәзәријјәсини ирәли сүрмүш (1898, 1900), Белчика алими Ж. Борде вә рус алими Н. Н. Чистович организмә јеридилән јад зәрдаб зүлалына вә еритроситләрә гаршы античисимләрин әмәлә кәлмәсини ашкар етмишләр (1898—99). Бу кәшф гејри-инфексион И.-нын јаранмасынын башланғычы олду. И.-нын инкишафында Н. И. Мечников, А. А. Безредка, Г. Н. Габричевски, Н. Ф. Гамалеја, И. Л. Кричевски, Л. А. Зилбер, П. Ф. Здродовски вә б.-нын бөјүк хидмәти олмушдур. И. кимја, кенетика, физиолокија, радиобиолокија елм саһәләри, һәмчинин иммуноморфолокија, мүгајисәли И., иммунопатолокија, гејри-инфексион И., клиник И. вә с. саһәләрлә әлагәли инкишаф едир. ССРИ-дә, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә И. тибб ин-тларынын мүвафиг кафедраларында тәдрис едилир.

Әд.: Бернет Ф. М., Клеточная иммунология, пер. с англ., М., 1971; Петров Р., Беседы о новой иммунологии, М., 1976; Шляхов Э., Иммунология, иммунодиагностика, иммунопрофилактика инфекционных болезней. Справочник, Кишинев, 1977.

ИММУНОПРОФИЛА́КТИКА (*иммунитет* + *профилактика*) — практик иммунолокијанын бир бөлмәси. Әсас мәсәләси иммуноложи препаратларла (ваксин, иммун серумлары, гамма-глобулин вә с.) инфексион хәстәликләрин гаршысыны алмаг, организмдә иммунитет јаратмагдыр. И. нәтичәсиндә бир сыра хәстәликләрин (полиомиелит, сары гыздырма, дифтерија, чичәк вә с.) гаршысы алынмышдыр. Гарын јаталағы, вәба, дизентерија вә с. хәстәликләрә гаршы даһа мүкәммәл ваксинләр һазырламаг И.-нын әсас мәсәләләриндәндир.

ИММУНОТЕРАПИ́ЈА (*иммунитет* + *терапија*) — практик иммунолокијанын бир бөлмәси. Инфексијалы хәстәләрин иммуноложи препаратларла (ваксин, иммун серумлары, гамма-глобулин вә с.) мүаличәси; серумлар вә гамма-глобулин кәскин инфексион хәстәликләрдә (дифтерија, ботулизм, күзаз вә с.) ишләдилир. Узун сүрән, кедиши зәиф олан хроник инфексион хәстәликләрин (дизентерија, бруселлјоз, тулјаремија вә с.) мүаличәсиндә ваксинләрдән истифадә едилир. И. антибиотикләрлә мүаличә вә кимјатерапија илә бирликдә апарылыр.

Бајтарлыгда И. һејванларын инфексион хәстәликләри заманы мүаличә серумларынын, бактериофагларын организмә јеридилмәси јолу илә кечирилир.

ИМПЕРА́ТОР (лат. imperator — һөкмдар; сәркәрдә) — *монархија* титулу (*Август* вә онун хәләфләри дөврүндән).

ИМПЕРИА́Л (лат. imperialis — императора мәхсус) — рус гызыл сиккәси. 1755 илдән номинал дәјәри 10 манат олмагла кәсилирди; 10 күмүш маната бәрабәр иди. Тәркибиндә 11,61 *г* гызыл вар иди. 1895—97 илләрин пул ислаһаты вә тәдавүлә гызыл валјута бурахылмасы заманы көһнә чәкидә номинал дәјәри 15 манат олан И. бурахылмышды. Ислаһатдан сонра кәсилән јени 10 вә 5 манатлыг гызыл сиккәләр мүвафиг олараг И.-ын 2/3-ни вә 1/3-ни тәшкил едирди.

ИМПЕРИАЛИ́ЗМ (фр. impérialisme, инк. imperialism, алм. Imperialismus, лат. imperium — һакимијјәт, һөкмранлыг) — инһисарчы капитализм, капитализмин јүксәк вә сон мәрһәләси, социалист ингилабы әрәфәси. И.-ә кечид 19 әсрин сону — 20 әсрин башланғычында, әсас капиталист өлкәләриндә инһисарларын һөкмранлығынын тәшәккүл тапдығы дөврдә олмушдур. И.-ин нәзәри тәһлилини илк дәфә В. И. Ленин вермишдир. В. И. Ленин елми коммунизмин баниләри К. Маркс вә Ф. Енкелсин әсәрләринә әсасланараг вә чохлу факты тәһлил едәрәк бу нәтичәјә кәлмишдир ки, капитализмин инкишафындакы бу јени мәрһәләнин мәчмусу «...кәмијјәтин кејфијјәтә кечмәси... инкишаф етмиш капитализмин империализмә кечмәси...» (Әсәрләри, ч. 22, сәһ. 281) демәкдир. В. И. Ленин И.-ин әсас игтисади әламәтләрини белә мүәјјәнләшдирмишдир: «1) истеһсалын вә капиталын тәмәркүзләшмәси елә бир јүксәк инкишаф дәрәчәсинә чатмышдыр ки, тәсәррүфат һәјатында һәлледичи рол ојнајан инһисарлар јаратмышдыр; 2) банк капиталы илә сәнаје капиталынын говушмасы вә бу әсас үзәриндә «малијјә капиталы»нын, малијјә олигархијасынын јаранмасы; 3) әмтәә ихрачындан фәргли олараг капитал ихрачы хүсусилә бөјүк бир әһәмијјәт кәсб едир; 4) капиталистләрин бејнәлхалг инһисар иттифаглары әмәлә кәлир вә бунлар дүнјаны бөлүшдүрүр вә 5) дүнја әразиси ән ири капиталист дөвләтләри тәрәфиндән бөлүшдүрүлүб гуртармышдыр» (јенә орада, сәһ. 280—81).

И. илк нөвбәдә капиталист ичтимаи истеһсалынын көрүнмәмиш дәрәчәдә тәмәркүзләшмәси илә фәргләнир, һәм дә бу просес капиталист мүлкијјәтинин «фәрди-аилә» формасындан сәһмдар мүлкијјәти формасына кечидлә мүшајиәт олунур. Һәлә 19 әсрин сонунда бу тәкамүлү мүшаһидә едән Ф. Енкелс «Капитал»ын 3-чү чилдинә өз әлавәсиндә јазмышдыр: «Ади тәкбашына фирма кетдикчә даһа артыг бир дәрәчәдә јалныз елә бир илкин пиллә һалыны алыр ки, һәмин пиллә мүәссисәни, кифајәт гәдәр бөјүјүб сәһмдар мүәссисәсинә чеврилмәјә ...һазырлајыр» (Маркс К., Капитал, ч. 3, сәһ. 935—36). Сәһмдар мүлкијјәти сәнајенин вә капиталын нисби тәмәркүзләшмәси вә бу зәминдә инһисарларын јаранмасы, банк капиталынын сәнаје капиталы илә говушмасы үчүн илкин шәрт олмушдур. Капиталист инһисарлары мәһз сәһмдар мүлкијјәти әсасында инкишаф етмишдир. «... Банкларын әсасы сәһмләрдән

ибарэтдир, империализмин эсасы исэ сэһмлэрин топланмасындан ибарэтдир» (Ленин В. И., Эсэрлэри, ч. 25, сэһ. 19). Чар Русијасынын ири сэнаје мэркэзлэриндэн олан Бакыда нефтчыхарма ширкэтлэринин 35,7%-ини тэшкил едэн сэһмдар чэмијјэтлэри ишлэјэн гујуларын 76,7%-ини, чыхарылан нефтин 82,5%-ини, мэ'дэн фэһлэлэринин 78,7%-ини өз эллэриндэ чэмлэшдирмишди. И.-дэ истеһсалын вэ капиталын тэмэркүзлэшмэси *капиталист инһисарларынын* јаранмасына сэбэб олур. В. И. Ленинэ көрэ бу просес И. мэрһэлэсинин «...үмуми вэ эсас ганунудур» (јенэ орада, ч. 22, сэһ. 210). *Сэнаје капиталынын* банк капиталы илэ говушмасы *малијјэ капиталынын* вэ ону тэмсил едэн хүсуси сосиал зүмрэнин — малијјэ олигархијасынын јаранмасы илэ нэтичэлэнир. «Империализмин хүсусијјэти мэһз сэнаје капиталы дејил, малијјэ капиталыдыр» (јенэ орада, сэһ. 283). Олигархијалар игтисади, сијаси һэјатын бүтүн саһэлэриндэ һөкмранлыг васитэлэрини өз эллэриндэ чэмлэшдирирлэр. И. — мүстэмлэкэчилик системи вэ сијасэти демэкдир, чүнки бу дөврдэ капитал гојулушу үчүн нүфуз даирэси ахтармаг игтисади тэлэбат вэ дөвлэт сијасэти сэвијјэсинэ галхыр. Капитализм «дүнјасы» илэ мүстэмлэкэлэр арасында игтисади мүнасибэтлэр јени мэзмун алыр. «...Кечмишдэ... мүстэмлэкэлэр эмтээ мүбадилэсинэ чэлб олунурду, лакин капиталист истеһсалына һэлэ чэлб олунмурду. Империализм буну дэјишдирди. Империализм, бир дэ, капитал ихрачы демэкдир. Капиталист истеһсалы кетдикчэ даһа бөјүк сүр'этлэ мүстэмлэкэлэрэ кечирилир» (јенэ орада, сэһ. 359). 19 эсрин 80—90-чы иллэриндэн башлајараг Загафгазијада капиталист сэнајесинин бир сыра саһэси инкишаф етди, Бакы Русија нефт сэнајесинин мэркэзинэ чеврилди. Игтисадијјатын үмуми характери — к.т.-нын үстүн јер тутмасы вэ е'мал сэнајесинин зэиф инкишаф етмэси дэјишмэсэ дэ, Загафгазија Русија сэнајеси үчүн даһа кениш мигдарда хаммал мэнбэји вэ сатыш базары олмушду.

Русијада И. бир сыра хүсусијјэтэ малик иди. Капиталист тэсэррүфатынын зиддијјэт вэ гејри-бэрабэрлијинин дэринлэшэрэк ејбэчэр һала дүшмэси бурада хүсусилэ габарыг көзэ чарпырды. Русијада «эн јени» капитализм феодализмин күчлү галыглары илэ чулғалашмышды. В. И. Ленин рус ингилабыны дэрин характеризэ едэн бу тэзадлы «бағлылыг» һаггында јазмышдыр: «...эн керидэ галмыш торпаг саһиблији илэ, эн вэһши һалда олан кэндлэ бэрабэр, эн габагчыл сэнаје вэ малијјэ капитализминин мөвчуд олмасы..» (Эсэр. там күллијјаты, ч. 16, сэһ. 453). В. И. Ленин «һэрби-феодал», «һэрби-мүтлэгијјэтчи» И. вэ «эн јени капиталист империализми» анлајышлары арасында мэ'нача фэрг гојурду. Русијада да И. маһијјэтчэ «эн јени капиталист» характери дашыјырды. «Һэрби-феодал» И.-и дејилдикдэ исэ Русијанын ичтимаи гурулушунда тэһкимчилијин бүтүн галыгларынын тэчэссүмү олмаг е'тибарилэ чаризм нэзэрдэ тутулур; онун харичи вэ мүстэмлэкэ сијасэти, «дахили» мүстэмлэкэлэрдэ исэ јени инһисарчы методларла јанашы, көһнэ «һэрби-феодал» методларын давам етдирилмэси нэзэрдэ тутулур. Русијада И.-ин «һэрби-феодал» атрибутларла чулғалашмасы милли-мүстэмлэкэ зүлмүнүн чох габа шэкилдэ һэјата кечирилмэсиндэ өзүнү көстэрирди. Чаризм учгарларда метрополијаны тэмсил едэн инһисарчы капиталы (Нобел вэ с.) милли ширкэтлэрин рэгабэтиндэн һэм игтисади, һэм дэ гејри-игтисади сијасэт системи илэ мүһафизэ едирди. Мэс., дөвлэтэ мэхсус дэмир јоллары идарэси Нобелэ нисбэтэн даһа учуз гијмэт тэклиф едэн «Ш. Эсэдуллајев» ширкэтиндэн нефт алмагдан имтина едирди, «Күр—Хэзэр чэмијјэти» адланан синдиката (Һ. З. Тағыјев), «Гафгаз вэ Меркури» вэ с. инһисарлара аид етдији имтијазлары вермирди.

Мүасир империалист капитализми үмуми бөһран шэраитиндэ инкишаф едир; бу бөһранын башланғычыны исэ Биринчи дүнја мүһарибэси вэ Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы гојмушдур. Икинчи дүнја мүһарибэсиндэн сонра *дүнја сосиализм системинин* јаранмасы, мүстэмлэкэ системинин дағылмасы *капитализмин үмуми бөһраныны* дэринлэшдирди. И. дүнјада игтисади вэ сијаси һекемонлуғуну итирди. Мүасир елми-техники ингилаб шэраитиндэ дүнја сосиалист вэ капиталист системлэринин мүбаризэси инһисарчы капитализмин *дөвлэт-инһисарчы капитализмэ* чеврилмэсини сүр'этлэндирди. Инһисарлашма просеси к.т.-ны да бүрүмүш, гејри-истеһсал саһэси инһисарларын нэзарэти алтына кечмишдир. Сэнаје инһисарларынын сэнаје-тичарэт-малијјэ инһисарларына чеврилмэси мејли мүшаһидэ олунур. Банк капиталы да јүксэк сэвијјэдэ тэмэркүзлэшмиш, малијјэ капиталынын структурунда мүһүм дэјишикликлэр баш вермишдир. Мүасир дөврдэ хүсуси капиталист инһисарлашмасынын эн јүксэк формасы *малијјэ групларыдыр*. Сэнаје инһисарларына нэзарэт едэнлэрин бир чоху, өз нөвбэсиндэ, малијјэ групларынын башында дуран инһисарчыларын нэзарэти алтындадыр.

Капитал ихрачы јенэ мүһүм јер тутур. Инкишаф едэн өлкэлэрэ «јардым» көстэрэн империалистлэр бу өлкэлэрдэ *јени мүстэмлэкэчилији* јајмаға чалышырлар. Сэнајечэ инкишаф етмиш өлкэлэрэ дэ капитал ихрачы эһэмијјэтли јер тутур. Белэ ки, 1978 илин эввэлинэ АБШ-ын харичэ бирбаша хүсуси (шэхси) инвестисијасы 148,8 млрд. доллар иди вэ бунун 60,6 млрд.-ы Гэрби Авропа өлкэлэринин, 35,4 млрд.-ы исэ Канаданын пајына дүшүрдү. Бејнэлхалг инһисарларын јени формалары јараныб инкишаф етмэкдэдир. Бунларын бир чоху мүхтэлиф өлкэлэрдэки мүэссисэлэрэ биркэ саһиблик едирлэр. Нэһэнк *трестлэр* вэ *консернлэр* эмэлэ кэлмишдир; бунлардан бэ'зилэри капитал үзэриндэки саһибкарлыға көрэ милли, фэалијјэт саһэсинэ көрэ исэ бејнэлхалгдыр. Бир чох империалист дөвлэтинин капиталларыны бирлэшдирэн башга типли бејнэлхалг инһисарлар да јаранмышдыр. Капиталын бејнэлмилэллэшдирилмэси мејли империалист интеграсијасында да тэзаһүр едир.

Дүнја сосиализм системинин инкишафы, И.-ин мүстэмлэкэ системинин дағылмасы вэ капитализмин мэһсулдар гүввэлэри вэ истеһсал мүнасибэтлэри системиндэ јени тэзаһүрлэрин эмэлэ кэлмэси нэтичэсиндэ империалист дөвлэтлэрин гаршылыглы мүнасибэтлэриндэ хејли дэјишикликлэр баш вермиш, онларын арасындакы зиддијјэтлэр даһа да кэскинлэшмишдир. Мэс., 1964—77 иллэрдэ капитализм дүнјасынын сэнаје мэһсулу истеһсалында Јапонијанын пајы 5,8%-дэн 9,5%-дэк артмыш, Б. Британијанын пајы исэ 8,5%-дэн 5%-дэк азалмышдыр. Игтисадијјаты сүр'этлэ инкишаф едэн өлкэлэрин инһисарлары сатыш базарларында, хаммал мэнбэлэриндэ вэ капитал гојулушу саһэлэриндэ даһа чох үстүнлүк элдэ етмэјэ чалышырлар. Лакин дүнја сосиализм системинин мөвчудлуғу вэ дүнја ингилаб просеси гаршысында горху империалистлэри һэрби мүнагишэлэрэ даһа аз эл атмаға мэчбур едир. Онлар игтисади *експансија* методларыны кенишлэндирмэјэ вэ өз мүнагишэлэрини, эсасэн, бејнэлхалг дөвлэт-инһисарчы сазишлэрлэ һэлл етмэк үчүн јоллар ахтармаға мэчбур олурлар. Лакин бу јоллар зиддијјэтлэри јалныз дэринлэшдирир.

И. дөврүндэ милитаризм ағласығмаз дэрэчэдэ күчлэнир. Һэрби сэнаје капиталист игтисадијјатынын инкишафыны хејли дэрэчэдэ мүэјјэнлэшдирэн саһэ олмушдур. Дөвлэт бүдчэсиндэн һэрби еһтијачлара даһа чох вэсаит ајрылыр. Белэ ки, АБШ-ын һэрби хэрчлэри 1973/74 бүдчэ илиндэки 73,4 млрд. доллардан 1979/80 бүдчэ илиндэ 125,8 млрд. доллардэк артмышдыр. В. И. Ленин И.-ин тарихи јерини мүэјјэн етмишдир: «...империализм (1) — инһисарчы капитализмдир; (2) түфејли вэ ја чүрүмэкдэ олан капитализмдир; (3) өлмэкдэ олан капитализмдир» (јенэ орада, ч. 23, сэһ. 107). Капитализмин чүрүмэси о демэкдир ки, капитализмэ хас истеһсал мүнасибэтлэри мэһсулдар гүввэлэрин инкишафы амилиндэн (илк мэрһэлэлэрдэ белэ олмушдур) бу инкишафы лэнкидэн амилэ чеврилмишдир. Капитализмин чүрүмэси инһисарчы буржуазијанын јаратдығы *фэһлэ аристократијасында* да өзүнү көстэрир. Фэһлэ аристократијасы фэһлэ һэрэкатында *оппортунизмин* синфи эсасыдыр. Капитализмин чүрүмэси түфејлилијин һэддиндэн артыг артмасында да тэзаһүр едир. Капиталистлэрин истеһсалын билаваситэ тэшкилиндэн тамамилэ узаглашмасы И. үчүн характерикдир. Бу функсија муздлу мүдирлэрэ, менечерлэрэ һэвалэ едилмишдир. *Рантје* тэбэгэси артмагдадыр. АБШ-да капиталистлэрин тэгр. 1/3-и һэтта формал шэкилдэ белэ истеһсалла элагэдэ олмајыб, түфејли һэјат сүрүрлэр. И. капитализмин дахили зиддијјэтлэрини сон һэддэ чатдырыр. Өн плана мүасир чэмијјэтин апарычы гүввэси олан фэһлэ синфи кечир. И. капитализмин инкишафыны сүр'этлэндирмэклэ ичтимаи истеһсалын үмумилэшдирилмэси үчүн мадди зэмин јарадыр, ингилаби мүбаризэнин сосиал базасыны кенишлэндирир. Бу мүбаризэдэ фэһлэ синфинин потенсиал мүттэфиги шэһэр вэ кэндин хырда буржуа тэбэгэлэридир. И. эсарэтдэ сахладығы мүстэмлэкэ вэ јарыммүстэмлэкэ халгларыны да тарихи фэалијјэт мејданына чыхарыр. И.-дэ фэһлэ синфинин сосиалист һэрэкаты илэ мүстэмлэкэ вэ јарыммүстэмлэкэ халгларынын милли азадлыг һэрэкаты бир ахында бирлэшир.

Дэрин сосиал ирэлилэјишлэрин вэ ингилаби дэјишикликлэрин баш вердији, демократик гүввэлэрин даһа чох гэлэбэлэр газандығы индики шэраитдэ империалист даирэлэри маневрлэрини

кәскинләшдирир, рискли авантүраја әл атырлар. Јени мүстәмләкәчиләрин Африкада тәҹавүзүнүн күҹләнмәси, Ҹәнуби Африкада сағ режимләрин фәаллашмасы, ҸАР иргчиләринин силаһлы чыхышлары, НАТО-нун «сојуг мүһарибә» руһлу фәалијјәти вә с. мүртәҹе даирәләрин бејнәлхалг тәһлүкәсизлијә јөнәлдилмиш сијасәтинин нәтиҹәсидир. Империалистләр 20 әсрдә бәшәријјәти ики дәфә дүнја мүһарибәси фәлакәтинә салмыш, мүһарибәдән сонра 25 ил давам едән «сојуг мүһарибә» сијасәти јеритмиш, Вјетнама тәҹавүзкарлыг етмиш, Јахын Шәргдә кәркин вәзијјәт јаратмышлар. Мүасир И. үчүн кәркинлији артырмаг, һәрби мүнагишәләр төрәтмәк, башга дөвләтләрин дахили ишләринә гарышмаг сәҹијјәвидир. Империалист иртиҹасы өз һәрәкәтләринә һагг газандырмаг үчүн ССРИ-нин сүлһ вә бејнәлхалг тәһлүкәсизлик сијасәтини тәһриф едәрәк «совет тәһлүкәси» һаггында ағыз долусу данышыр вә бунунла да сүр'әтлә силаһланманы күҹләндирир, јени-јени силаһ нөвләри (нејтрон бомбасы вә с.) јарадыр, бәшәријјәти јени мүһарибә горхусу илә һәдәләмәјә чалышыр.

И. сосиалист ингилабы әрәфәсидир. И. өз инкишафы илә сосиалист ингилабынын мадди шәртләрини јетишдирир. Лакин бу һеч дә о демәк дејил ки, И. тарих мејданындан өзү чыхаҹагдыр. Малијјә олигархијасы өз һөкмранлығыны сахламаг уғрунда вар гүввәси илә мүбаризә апарыр. И.-ин сүгуту јалныз пролетариатын вә онун коммунист авангардынын башчылыг етдији кениш зәһмәткеш күтләләринин ингилаби мүбаризәси нәтиҹәсиндә мүмкүндүр.

Әд.: Ленин В. И., Империализм капитализмин ән јүксәк мәрһәләсидир, Әсәрләри, ҹ. 22; јенә онун, Империализм вә сосиализмин парчаланмасы, јенә орада, ҹ. 23; јенә онун, Мүһарибә вә ингилаб, јенә орада, ҹ. 24; Сов.ИКП Програмы, Б., 1977; Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, Б., 1976; Коммунист вә фәһлә партијаларынын бејнәлхалг мүшавирәси. Сәнәдләр вә материаллар, Б., 1970; Мүасир дөврдә империализмин игтисади ганунаујғунлуглары, Б., 1973; История СССР, т. 6, М., 1968; Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции. Документы и материалы, ч. 1—2, М.—Л., 1957; Ахундов Б. Ю., Монополистический капитал в дореволюционной бакинской нефтяной промышленности, М., 1959; Монополистический капитал в нефтяной промышленности России. Документы и материалы, кн. 1—2, М.—Л., 1961, Л., 1973; Об особенностях империализма в России, М.—Л., 1963; Варга Е. С., Очерки по проблемам политэкономии капитализма, М., 1964; Драгилен М. С. и Мехов Н. И., Ленинский анализ монополистического капитала и современность, М., 1970; јенә онларын, Капитализм на современном этапе его общего кризиса, М., 1974; Политическая экономия современного монополистического капитализма, т. 1—2, 2 изд., М., 1975; Ленинская теория империализма и современность, «Мировая экономика и международные отношения», 1977, № 8; Кучин В. Д., Империализм— враг свободы и прогресса, М., 1978; Миголатьев А. А., Империализм и милитаризм, М., 1979.

«ИМПЕРИАЛИЗМ КАПИТАЛИЗМИН ӘН ЈҮКСӘК МӘРҺӘЛӘСИДИР»— В. И. Ленинин әсәри (Әсәрләри, ҹ. 22, сәһ. 193—322). Марксистләрдән илк дәфә олараг В. И. Ленин бу әсәрдә империализмин игтисади вә сијаси маһијјәтини кәшф етмишдир. Әсәр К. Марксын «Капитал» әсәринин билаваситә давамы, онун 1-ҹи ҹилдинин нәшриндән кечән 50 ил әрзиндә капитализмин игтисади вә сијаси инкишаф вә хүсусијјәтләринин марксистҹәсинә дәрин елми шәрһидир. В. И. Ленинин империализм проблеми илә билаваситә вә һәртәрәфли мәшғул олмасы Биринҹи дүнја мүһарибәси илә бағлы иди. Мүһарибәни доғуран игтисади вә сијаси амилләри елми бахымдан ајдынлашдырмадан империалист иртиҹасы вә оппортунизм идеолокијасы илә мүбаризә апармаг, бејнәлхалг вә Русија пролетариатынын мүһарибәјә мүнасибәтини вә мүбаризәсини дүзкүн истигамәтләндирмәк мүмкүн дејилди.

В. И. Ленин әсәр үзәриндә ишә 1915 илин јајында Берндә башламыш, 1916 илин јанварында Сүрихдә давам етдирмишдир. Һазырлыг материалларынын әлјазмасы 20 дәфтәрдән ибарәт иди (1939 илдә «Империализмә даир дәфтәрләр» ады илә чап олунмушдур; бах Әсәрләри, ҹ. 39). Әсәр һазыр олдугдан сонра «Парус» нәшријјатына (Петроград) көндәрилмишди. Нәшријјат меншевикләрин әлиндә олдуғундан, бејнәлхалг вә Русија оппортунизми (К. Каутски, Л. Мартов вә б.) һаггындакы кәскин тәнгидләр әлјазмасындан чыхарылмышды. Әсәрин оријиналы Совет һакимијјәти илләриндә там бәрпа олунмушдур. Әсәр илк дәфә 1917 илин сентјабрында «Империализм капитализмин ән јени мәрһәләсидир» ады илә чап олунмушдур. В. И. Ленин марксист диалектиканын ганунларыны капитализмин сонракы инкишафына тәтбиг едәрәк көстәрмишдир ки, империализм капитализмин ән јүксәк вә сон мәрһәләсидир, сосиалист ингилабынын әрәфәсидир. Әсәр киришдән, алм. вә фр. нәшринә мүгәддимәләрдән вә 10 фәсилдән ибарәтдир. Илк алты фәсилдә империализмин әсас игтисади әламәтләринин, бу әламәтләрдә тәзаһүр едән игтисади маһијјәтинин һәртәрәфли елми тәһлили верилмишдир. Сон дөрд фәсил империализмин хүсусијјәтләринин нәзәри-елми үмумиләшдирилмәсинә, империализм һаггында тәфтишчи вә буржуа мәддаһларынын нәзәријјәләринин тәнгидинә һәср олунмушдур. В. И. Ленин көстәрмишдир ки, империализмин игтисади маһијјәти капиталист инһисарларынын һөкмранлығындан ибарәтдир. «Әкәр империализмә мүмкүн гәдәр даһа гыса бир тә'риф вермәк лазым кәлсәјди, демәк лазым кәләрди ки, империализм капитализмин инһисар мәрһәләсидир» (јенә орада, сәһ. 280). Лакин В. И. Ленин бу тә'рифи дә кифајәт билмәјиб капитализмин јени мәрһәләсинин 5 әсас хүсусијјәтиндән ибарәт мәшһур тә'рифини вермишдир (бах *Империализм*). В. И. Ленин елми сурәтдә изаһ етмишдир ки, азад рәгабәти инһисарларын һөкмранлығы әвәз етмәси нәтиҹәсиндә капитализм өзүнүн ән јүксәк вә сон мәрһәләсинә дахил олмушдур. Бу заман капитализм ҹәмијјәтинә хас олан бүтүн зиддијјәтләрин кәскинләшмәси лабүддүр. Әмәклә капитал арасында антагонизм даһа да кәскинләшир. В. И. Ленин империализми түфејли, чүрүмәкдә, өлмәкдә олан капитализм кими характеризә етмиш вә онун мәһвинин шәртләрини, даһа мүтәрәгги ҹәмијјәт олан сосиализм илә әвәз олунмасынын лабүдлүјүнү вә зәрурилијини ачыб көстәрмишдир. В. И. Ленин империализми, дүнја әһалисинин бөјүк чохлуғунун бир нечә империалист дөвләтләр тәрәфиндән мүстәмләкә зүлмүнә вә малијјә әсарәтинә алынмасынын үмумдүнја системи кими характеризә етмишдир. В. И. Ленинин бу әсәри марксист игтисад нәзәријјәсинин инкишафында јени — Ленин мәрһәләсидир. Әсәрдә сосиалист ингилабы нәзәријјәси игтисади ҹәһәтдән әсасландырылмышдыр. В. И. Ленин әввәлки даһијанә мүддәаларыны инкишаф етдирәрәк вә әсасландыраараг сүбут етмишдир ки, империализм дөврүндә капиталист өлкәләринин гејри-бәрабәр инкишафы мүхтәлиф өлкәләрдә ингилабларын ајры-ајры вахтларда баш вермәсинә кәтириб чыхарыр. В. И. Ленин сосиализмин ајрыҹа көтүрүлмүш бир капиталист өлкәсиндә галиб кәлмәсинин мүмкүнлүјү һаггында тә'лими ишләјиб һазырламышдыр. Ленинин сосиалист ингилабы нәзәријјәсинин күҹү вә һәјатилији тарихи инкишафын кедишиндә там тәсдиг олунмушдур. Әсәр бејнәлхалг фәһлә һәрәкатынын стратекија вә тактикасынын ишләниб һазырланмасында бөјүк методоложи әһәмијјәтә маликдир.

Әсәр Азәрб. дилиндә илк дәфә 1927 илдә нәшр едилмишдир. ССРИ-дә 9235,3 мин тиражла 257 дәфә (1977, јанвар), Азәрб.ССР-дә 52 мин тиражла 5 дәфә (1978, декабр) чап олунмушдур.

Әд.: В. И. Ленинин тәрҹүмеји-һалы, Б., 1975; Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, Б., 1976; Сов.ИКП тарихи, Б., 1972; Коммунист вә фәһлә партијаларынын бејнәлхалг мүшавирәси, Б., 1970; История КПСС, т. 2, М., 1966.

ИМПЕРИАЛИЗМИН МҮСТӘМЛӘКӘ СИСТЕМИ— империалист дөвләтләринин аграр-хаммал әлавәсинә, капитал гојулушу, учуз ишчи гүввәсинин истисмары, әмтәәләрлә гејри-еквивалент мүбадилә вә верки сојғунчулуғу саһәләринә чеврилмиш Асија, Африка вә Латын Америкасы өлкәләринин һәрби-сијаси ҹәһәтдән табе едилмәси, игтисади ҹәһәтдән истисмар олунмасы, идеоложи ҹәһәтдән боғулмасы системи. Капитализмин империализм мәрһәләсинә кечмәси вә инһисарчы капитализмин инкишафы просесиндә јаранмышдыр. Капитализмин үмуми бөһранынын башланмасы илә И.м.с.-нин дә бөһраны башламыш, Икинҹи дүнја мүһарибәсиндән сонра *дүнја сосиализм системинин* јаранмасы илә дағылмаға башламыш вә мүасир дөврдә әввәлләр мүстәмләкә вә јарымүстәмләкә олмуш өлкәләрин демәк олар ки, һамысынын сијаси истиглалијјәт әлдә етмәси нәтиҹәсиндә там ифласа уғрамышдыр. Бу шәраитдә империализм азад олмуш өлкәләри әсарәт алтына алмаг вә истисмар етмәк үчүн *јени мүстәмләкәчилијин* мүхтәлиф формаларына әл атмаға башламышдыр.

ИМПЕРИАЛИЗМИН МҮСТӘМЛӘКӘ СИСТЕМИНИН БӨҺРАНЫ — бах *Империализмин мүстәмләкә системи, Капитализмин үмуми бөһраны.*

ИМПЕРИЈА (лат. imperium— һакимијјәт, дөвләт)— 1) дөвләт башчысы *император* олан *монархија* дөвләтләринин ады. Рома дөвләти (е.ә. 1 әсрин сонунда *Август* дөврүндән) И. адланырды. Чар Русијасы I Пјотр дөврүндән (1721) монархија девриләнәдәк (1917) И. олмушдур. Буржуа Франсасы I Наполеон (1-ҹи империја) вә III Наполеон (2-ҹи империја) дөврүндә, Австрија 1804

илдән (1868-дән Австрија—Мачарыстан) 1918 иләдәк, Алманија 1871 илдән 1918 ил ингилабынадәк И. адланмышлар. 2) Бә'зән чохлу мүстәмләкәси олан ири дөвләтләр дә И. адландырылыр (мәс., *Британија империјасы*, *Османлы империјасы*).

ИМПЕ́РИЈА СЕЈМИ—«*Мүгәддәс Рома империјасы*»нын силки-нүмајәндәли органынын (орта әсрләр рејхстагы) тарих әдәбијјатында кениш јајылмыш ады.

ИМПЕ́РИЈА ЧӘНКАВӘРЛӘРИ—«Мүгәддәс Рома империјасы»нда (1806 иләдәк)—феодал дворјанларын ашағы тәбәгәси (әксәрән Алманијанын ч. вә г. вил.-ләриндә). Империја төјчүләрини өдәјир вә императордан бирбаша вассал асылылығында олурдулар. Рејхстагда тәмсил олунмурдулар. 15—16 әсрләрдә кнјазларла мүбаризәдә вар-јохдан чыхмыш, онларын табелијинә кечмишдиләр. Империјанын ләғви илә (1806) И.ч.-нин мүлкләри Рејн Иттифагы дөвләтинин тәркибинә гатылды.

ИМПЕРИЈА ШӘҺӘРЛӘРИ—«Мүгәддәс Рома империјасы»нда (1806 иләдәк) императора билаваситә табе олан алман шәһәрләри. И.ш.-нин чоху Швабија вә Франконијада иди. Алманијада мәркәзи һакимијјәтин тәнәззүлү (13 әср) илә кениш өзүнүидарә һүгугу вә империја чәрчивәсиндә там сијаси мүстәгиллик газандылар, рејхстагда тәмсил олундулар. Кнјазларын һакимијјәтинин күчләнмәси илә (16 әср) И.ш.-нин бир чоху онлардан асылы вәзијјәтә дүшдү вә әһәмијјәтини итирди.

Әд.: Колесницкий Н. Ф., Священная Римская империя: притязания и реальность, М., 1977.

ИМПЛАНТА́СИЈА [(лат. in (im)—дахилә+plantatio—әкмә, јерләшдирмә, көчүрмә)]—рүшејмин бәтндахили инкишафа малик мәмәлиләрдә балалығын вә инсанда ушаглығын епители тохумасына јапышмасы. 3 типи олур: мәркәзи И., ексцентрик И., интерстисиал И. Бу, инсанларда бластула мәрһәләсиндә баш верир. И. нәтичәсиндә ана организмлә рүшејм арасында трофик әлагә јараныр; бундан әлавә, башга һејван организминә өз бәдәниндән, јахуд башгасындан тохума вә орган көчүрүлмәси дә И. адланыр. И. експеримент васитәсилә һәјата кечирилир.

ИМПЛИКА́СИЈА (лат. implico—сых әлагәләндирирәм)—мәнтиг әмәлләриндән бири; «әкәр..., онда» сөзләринә ујғундур.

И́МПОРТ (инк. import, лат. importare—кәтирмәк, дашымаг)—бах *Идхалат*.

ИМПОТЕ́НСИЈА (лат. impotentia—зәифлик)—бах *Чинси зәифлик*.

ИМПРЕССИОНИ́ЗМ (фр. impressionnisme, impression—тәәссүрат) — 19 әсрин 60—70-чи илләриндә Франсада тәшәккүл тапмыш инчәсәнәт чәрәјаны. И.-ин чичәкләнмә дөврүндә (1870—80-чи илләрин 1-чи јарысы) бу чәрәјаны К. Моне, О. Ренуар, Е. Дега, К. Писсарро, А. Сислеј, Б. Моризо вә б.-ндан ибарәт рәссамлар групу тәмсил едирди. Һәлә 1860-чы илләрдә И.-ин истигамәтини мүәјјәнләшдирән, 1870—80-чи илләрдә бир чох мәсәләдә импрессионистләрлә бағлы олан Е. Мане бу група дахил дејилди. «И.» термини 1874 ил сәркисиндә нүмајиш етдирилән К. Моненин «Тәәссүрат. Күнәшин доғмасы» («Impression, Soleil levant», 1872) мәнзәрәсинин ады илә әлагәдардыр. Мүасирләри тәрәфиндән ришхәндлә гаршыланан импрессионистләр реалист сәнәткарларын 1840—60 илләрдә башладыглары иши давам етдирир, әсәрләриндә һәјатын зәнкин бојаларыны фырчаја алыр, тәбиәтлә инсанын вәһдәтини чанландырырдылар. Онлар тәсвир просесиндә фәрди мүшаһидәләринә, чанлы натурадан алынан илк тәәссүрата әсасланырдылар. Импрессионистләр ачыг һавада (пленер) ишыңын, даим дәјишән рәнкләрин аһәнкинә хүсуси әһәмијјәт верирдиләр. Колоритин ачыг вә әлван рәнк чаларларынын инсана емосионал тә'сири илә әлагәдар ахтарышлар бә'зән һадисәләрин ичтимаи вә тәнгиди тәһлилини вермәкдә рәссамларын имканларыны мәһдудлашдырырды. Буна көрә дә чох вахт импрессионистләри мәзмуну формаја гурбан вермәкдә күнаһландырырдылар. Әслиндә исә онларын ән јахшы әсәрләри маһијјәт е'тибарилә мүасирлик, демократик әһвали-руһијјә мотивләри, буржуа чәмијјәтинин әхлаг нормаларына гаршы е'тираз һиссләри илә сәчијјәләнир. Е. Маненин «Чәмәнликдә сәһәр јемәји», «Олимпија», «Фоли-Бержер мејханасы»; Е. Деганын «Мави рәггасәләр», «Палтарјујан гадынлар» таблоларында, О. Ренуарын гадын портретләриндә, К. Моне, К. Писсарро, А. Сислеј вә б.-нын мәнзәрәләриндә мүасирләрин мә'нәви аләми, көзәллији, тәбиәтин бојалары долғун ифадәсини тапмышдыр. Импрессионистләр бојакарлыгда олдуғу кими һејкәлтәрашлыгда да (хүсусилә О. Роденин јарадычылығында) бәдии ифадә формаларыны јениләшдирмиш вә даһа да кенишләндирмишләр. Кечмиш реалист сәнәтин ән'әнәләринә әсасланан И. инчәсәнәтин сонракы тәрәггисинә мүһүм тә'сир көстәрмишдир. 19 әсрин 80-чи илләриндә И. тәнәззүл етсә дә, онун бәдии үслуб хүсусијјәтләри *постимпрессионизмә* мәнсуб рәссамларын јарадычылығында давам вә инкишаф етдирилмишдир. 20 әср дүнја рәссамлары, о чүмләдән рус вә совет рәссамларындан К. А. Коровин, В. А. Серов, И. Е. Грабар, К. Ф. Јуон, һејкәлтәраш А. С. Голубкина вә б.-нын јарадычылығында И.-ин тә'сири дујулур. Азәрб. рәссамларындан Б. Кәнкәрли вә С. Бәһлулзадәнин әсәрләриндә И.-ә хас хүсусијјәтләр вар.

Әдәбијјатда И. кениш мә'нада 19 әсрин сон рүбүндә јаранмыш, мүхтәлиф әгидәјә вә јарадычылыг методуна малик јазычылары бирләшдирән үслуб, мәһдуд мә'нада исә 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә *декадентлијә* мејл көстәрән чәрәјандыр. Дәгиг дүшүнүлмүш форманын олмамасы, ани тәәссүратларын өтәри, лакин дахили вәһдәт вә әлагәдә верилмәси «импрессионист үслуб»ун сәчијјәви чәһәтләридир. Тәһкијәнин илк тәәссүрат, тәсадүфи деталлар үзәриндә гурулмасына бахмајараг, о, өзүнүн «долајы» һәгигәти илә һекајәтә гејри-ади парлаглыг вә тәравәт верирди. И. бөјүк јазычыларын (А.П.Чехов, И. А. Бунин вә б.) јарадычылығында реализмин бәдии принсипләринә әсла хәләл кәтирмир, әксинә, ону даһа да зәнкинләшдирирди. И.-ин үмуми реалист әсаслары олан бир нечә үслуб чалары мөвчуд иди (Ж. вә Е. Гонкур гардашлары, С. Свејг, Е. Золја, Р. Л. Стивенсон, Ч. Конрад, П. Верлен вә б.).

Сонралар И. реализмдән узаглашараг (К. Һамсун) мүстәгил, гисмән «шүур ахыны» әдәбијјатыны габаглајан субјектив метода чеврилди (М. Пруст). Декадентлик мотивләри И.-ин Вјана мәктәби нүмајәндәләри (К. Бар, А. Шнитслер вә б.), еләчә дә полјак јазычылары Ј. Каспрович вә К. Тетмајерин јарадычылығы үчүн сәчијјәвидир. И.-ин тә'сири О. Уајлд, Г. фон Һофманстал, рус әдәбијјатында исә Б. К. Зајтсев вә К. Д. Балмонтун әсәрләриндә дә дујулур. И. јарадычылыг методу кими 20 әсрин орталарында арадан чыхмышдыр.

«И.» термининин мусигијә тәтбиги, демәк олар ки, шәрти характер дашыјыр. И. мусигидә 1880-чи илләрин сону—90-чы илләрин әввәлләриндә јаранмыш, К. Дебүссинин јарадычылығында классик ифадәсини тапмышдыр. И. әламәтләри франсыз бәстәкарларындан М. Равел, П. Дүка вә б.-нын мусигисиндә дә өзүнү көстәрир. 20 әсрин әввәлләриндә И.-и Испанија (М. де Фалја), Италија (А. Казелла), Полша (К. Шимановски), Инкилтәрә (Ф. Делиус) бәстәкарлары өзүнә мәхсус тәрздә инкишаф етдирмишләр. Русијада А. Скрјабин, И. Стравински (илк дөврдә) јарадычылығына И.-ин естетик принсипләринин тә'сири олмушдур. Рәмзи мә'на кәсб едән әһвали-руһијјәнин, харичи мүһитин (тәбиәт мәнзәрәләри вә с.) мүшаһидәси илә әлагәдар јаранан психоложи һалларын ифадәси импрессионист бәстәкарларын әсәрләринин башлыча чәһәтләриндәндир. Онлар мусигинин ифадә васитәләрини (хүсусилә һармонија) зәнкинләшдирмиш, мәгам-һармонија вә тембр бојаларынын рәнкарәнклијинә хүсуси диггәт вермишләр. Маһны вә рәгс жанрларына, Шәрг халглары вә испан мусигисинә, зәнчи чазынын илкин формаларына мүрачиәт етмәләри импрессионистләрин әсәрләринә хүсуси тәравәт вермишдир.

Театрда И. әламәтләринә 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндән тәсадүф едилир. А. Антуан (Франса), М. Рејнһардт (Алманија) вә В. Мејерхолдун (Русија), еләчә дә Москва Бәдаје Театрынын тамашаларында И.-ин ифадә васитәләриндән истифадә едилмишдир.

Јапышдырма шәкил, бах сәһ. 368—369

Әд.: Вентури Л., От Мане до Лотрека, пер. с итальянского, М., 1958; Ревалд Дж., История импрессионизма, пер. с англ., Л.—М., 1969; Чегодаев А. Д., Импрессионисты, М., 1971; Импрессионисты, их современники, их соратники, М., 1976; Волынский Л., Зеленое дерево жизни, 3, изд., М., 1978.

ИМПРОВИЗА́СИЈА (фр. improvisation, итал. improvvisazione, лат. improvisus—көзләнилмәз, гәфил)—һәр һансы мөвзуда хүсуси һазырлыг олмадан, бәдаһәтән (бах *Експромт*) бәдии әсәр јаратмаг; поезија, мусиги, рәгс, театр сәнәтиндә, хүсусилә халг јарадычылығында кениш истифадә едилир. Гәдим заманлардан мүхтәлиф халгларда импровизаторлар (*аед*, *акын*, *ашыг*, *гусан* вә с.) олмушдур. Әдәбијјатда И. шаирин һәјат тәчрүбәси вә мүшаһидәләринин зәнкинлијини, тәбинин чошғун вә рәванлығыны, ше'р гошмаг мәһарәтини, фитри истe'дад вә һазырчаваблығыны көстәрир. А. Митскевич, А. С. Пушкин, В. Ј. Брјусов, М. Һади, М. Мүшфиг, Ә. Ваһид вә б. И. јолу илә әсәрләр јаратмышлар.

Мусигидә И. халг јарадычылығынын тә'сири илә формалашмышдыр. Шәрг халглары мусиги ифачылығынын әсасыны тәшкил едән И. һәмчинин Азәрб. мусигисиндә (ашыг һаваларында вә хүсусилә муғамларда) дә өзүнү көстәрир. Орта әсрләрдә Авропа профессионал (дини) мусигисиндә дә И. мөвчуд иди. 15—18 әсрләрдә И. *кенерал-бас* системиндә, полифоник мусигидә тәтбиг олунурду; инструментал (лүтнја, клавир, орган) мусиги ифачылары, вокалистләр И.-дан кениш истифадә едирдиләр. Мүасир мусиги сәнәтиндә И., чаз мусигиси вә бә'зи модернист чәрәјанлар истисна олмагла, әһәмијјәтли рол ојнамыр.

Рәгсдә И. һәлә гәдим заманлардан халг мәрасимләри, ојун вә шәнликләринин тәркиб һиссәси олмуш, һазырда Шәрг вә Асија өлкәләринин тәкчә халг тамашаларында дејил, професионал рәгс сәнәтиндә дә сахланмышдыр. Азәрб. халг рәгсләриндә дә И. башлыча јер тутур. 20 әсрин әввәлләриндә мусигини рәгсдә интуитив шәкилдә ифадә едән јени И. нөвү јаранмышды. 20 әсрин 2-чи јарысындан И. халг рәгсләринин вачиб елементи кими галмагла јанашы, бал рәгсләриндә (чарлстон, липси. твист, шејк вә с.) дә кениш истифадә олунур.

Театрда актјорун тамаша заманы, һазырлыг көрмәдән сәһнә образы јаратмасы. И. та гәдимдән Шәрг өлкәләри театрынын әсас елементләриндән бирини тәшкил едир. Антик, орта әсрләр вә Интибаһ дөврү театрларында да И. елементләри олмуш, италјан дел арте комедијасында (16—18 әсрләр) вә франсыз фарсларында (15—16 әсрләр) јүксәк сәвијјәјә чатмышды. И. сәнәти мүасир театр педагокикасында әсас елементләрдән сајылыр.

Азәрб. халг мејдан театры тамашаларында («Гаравәлли», «Килимарасы», «Кос-коса» вә с.) И. әһәмијјәтли јер тутурду. Ифачылар тамашаја онун мәзмунуна ујғун И.-лы сәһнәчикләр әлавә едирдиләр. 1920-чи илләр Бакы Азад Тәнгид-Тәблиғ Театры вә Бакы Түрк Ишчи Театрында мүхтәлиф мөвзулу И.-лы сәһнәчикләр ојнанылмышдыр. Ч. Зејналов, һ. Әрәблински, Сидги Руһулла, И. һидајәтзадә, М. А. Әлијев вә б. маһир И. усталары олмушлар. Мүасир сәһнә усталарындан Н. Зејналованын јарадычылығында И. елементләри хүсуси јер тутур.

ИМПУЛС (лат. impulsus—зәрбә, тәкан)—бах *һәрәкәт мигдары.*

ИМПУЛС ЛАМПАСЫ — електрик ишыг мәнбәји; ајры-ајры вә ја дөври тәкрарланан чох интенсив вә гысамүддәтли ишыг импулслары верир. И.л.-нын иши плазманын ишыгланмасындан (мәс., тә'сирсиз газда импулс бошалмасы заманы) истифадәјә әсасланыр. Фасиләсиз јанан *газбошалма ишыг мәнбәјиндән* фәргли олараг И.л.-нда чәрәјан сыхлығынын гијмәти бөјүк вә плазманын темп-ру даһа јүксәкдир (30 000 К). И.л. конструксијача борушәкилли вә күрәви олур. И.л.-нда парлаглығын макс. гијмәти $(10—30)\cdot10^{10}$ *кд/м²*, ишыг шиддәти 10^8 *кд*, ишыг сели 10^9 *лм* гәдәрдир. И.л. фото вә кино чәкилишиндә, оптик локасија вә ишыг сигналлашмасы үчүн, автоматика вә телемеханикада, лазер гурғуларында, фотокимја вә полиграфијада вә с. тәтбиг едилир.

Әд.: Маршак И. С., Импульсные источники света, М.—Л., 1963; Справочник по импульсной технике, под ред. В. Н. Яковлева, Киев, 1970.

ИМПУЛС МОДУЛЈАСИЈАСЫ—һармоник рәгсләрин гысамүддәтли радиоимпулслар шәклинә салындығы *рәгсләр модулјасијасы.* Белә радиоимпулсларын характеристикалары модуллајычы видеоимпулсун формасы илә тә'јин едилир. И.м. рабитә системиндә информасија дашыјычы импулсларын дөври ардычыллығындан ибарәтдир. Бурада сигналын енержиси гысамүддәтли импулслар шәклиндә шүаланыр вә фасиләсиз сигналын енержисиндән xejли аз олур. Модуллајычы сигнал радиоимпулсларын мүхтәлиф параметрләрини: һүнд.-ну (амплитуд-импулс модулјасијасы), заман охундакы вәзијјәтини (фаза-импулс модулјасијасы), мүддәтини (енинә-импулс модулјасијасы) дәјишдирә биләр. И.м.-нын әсас хүсусијјәти онун манеәјә дајаныглығыдыр. Импулс-код модулјасијасы даһа бөјүк үстүнлүјә маликдир. Бу һалда верилән сигналын мүхтәлиф нөвләринә импулсларын мүхтәлиф код групларынын верилиши ујғун кәлир. И.м. режиминдә ишләјән веричинин шүаландырдығы сигналын тезлик золағы нисбәтән кениш олдуғундан И.м.-ндан ифрат јүксәктезликли диапазонда истифадә едилир. И.м. импулс модулјаторлары илә алыныр. И.м.-ндан *радиолокасијада* вә импулслу радиорабитә системиндә истифадә олунур.

Әд.: Латхи Б. П., Системы передачи информации, М., 1971; Кловский Д. Д., Теория передачи сигналов, М., 1973.

ИМПУЛС МОМЕНТИ — бах *һәрәкәт мигдары моменти.*

ИМПУЛС САЈҒАЧЫ—физика, радиокимја, автоматика, биолокија вә б. саһәләрдә електрик импулсларыны һесаблајан чиһаз (гурғу). Електромагнит вә електрон И.с.-лары вар. Давам-етмәси вә периоду бөјүк олан импулслар електромагнит принсипли И.с.-нда гејд едилир. Белә И.с.-нда електромагнит долағындан кечән һәр чәрәјан импулсу, тезлик артдыгда исә мүәјјән сајда импулслар гејдә алыныр. Зәиф импулсларын һесабланмасы үчүн механики рекистратора тә'сир едән електрон вә ион чиһазлары ишләдилир. Јүксәк тезликли импулслар ардычыллығынын сајылмасы үчүн (мәс., һесаблама техникасында) електрон И.с.-ндан истифадә олунур.

Әд.: Лаврова А. Т., Элементы автоматических приборных устройств, М., 1975.

ИМПУЛС СИСТЕМИ, импулс идарәетмә системи—автоматик идарәетмә системи; идарәетмә мүәјјән заман анларында јаранан гысамүддәтли сигналларла (импулсларла) һәјата кечирилир. Идарәетмәнин импулсив характери чох вахт системин тә'сир принсипиндән асылы олур. Мәс., радиолокасија ст.-нын шүаландырдығы гыса електромагнит импулслары һәдәфдән экс олундугдан сонра јерүстү идарәетмә системи тәрәфиндән истифадә олунур. И.с. чохканаллы системләрин јарадылмасында даһа әлверишлидир (мәс., фајдалы сигналларын манеәләрдән мүһафизәсинин даһа јүксәк олмасына көрә). И.с. импулс модулјасијасыны һәјата кечирән һиссәдән вә модуллашдырылмыш ардычыл импулсларын тә'сиринә мә'руз галан кәсилмәз тә'сирли һиссәдән ибарәтдир. И.с.-ндә идарәедичи импулс ардычыллығы фасиләсиз (фајдалы) сигналла модулјасијаја уғрадылыр. Амплитуд, фаза, тезлик вә енинә-импулс модулјасијалы И.с. олур. И.с.-нин тәдгиги кәсилмәз тә'сирли идарәетмә системләринин тәдгигат үсулларына әсасланыр вә бу заман хүсуси ријази апаратдан (дискрет Лаплас чевирмәсиндән) истифадә едилир.

Әд.: Назаров В. М., Кувшинов Б. И., Попов О. В., Теория передачи сигналов, М., 1970; Цыпкин Я. З., Основы теории автоматических систем, М., 1977.

ИМПУЛС ТЕХНИКАСЫ, импулс електроникасы—импулслу иш режиминдән истифадә едән радиоелектроника саһәси. Белә иш режиминдә електрон гурғулары електрик сигналларынын тә'сиринә фасиләсиз дејил, ајры-ајры заман анларында мә'руз галыр: импулслар арасындакы фасиләләрдә сигналлар ја кәсилир, ја да онларын тә'сири чүзи олур. Импулс сигналларынын параметрләри истифадә олунан апаратларын тә'јинат вә иш режиминдән асылы олараг тәгр. ашағыдакы һәдләрдә дәјишир: күчү 1 *мквт*-дан (телемеханикада, һесаблама техникасында) онларча *Мвт*-а гәдәр (радиолокасијада), даваметмә мүддәти 1 *нсан*-јәдән (сүр'әтли зәррәчикләр физикасында) 0,1—1 *сан*-јә гәдәр, дәринлији (импулслар периодунун онларын даваметмә мүддәтинә нисбәти) исә 5—10-дан (автоматикада, һесаблама техникасында) 10 000-ә гәдәр (радиолокасијада). И.т.-нда електрик импулсларынын кенерасијасы, дәјишилмәси вә күчләндирилмәси, һәмчинин өлчүлмәси вә индикасијасы өјрәнилир; автоматика, телемеханика, һесаблама техникасы, електрик рабитәси, радиолокасија, телевизија вә өлчү техникасында истифадә олунан импулс системи елементләрини лајиһә етмәк вә һесабламагла мәшғул олур.

Әд.: Справочник по импульсной технике, под ред. В. Н. Яковлева, Киев, 1970; Старостин А. Н., Импульсная техника, М., 1973.

ИМПУЛСЛУ РЕАКТОР—импулс режиминдә ишләјән нүвә реактору. Күчү заман әрзиндә дәјишмәјән стасионар нүвә реакторундан фәргли олараг, И. р.-да күчүн вә мувафиг олараг нејтронлар ахынынын гысамүддәтли күч импулслары кенерасија едилир. Импулсларын даваметмә мүддәти бир нечә *мксан*-дән бир нечә *сан*-дәкдир. Бу чүр иш режими мүхтәлиф тәдгигат мәгсәдләри үчүн әлверишлидир. И.р.-да күч импулсу зәнчирвары нүвә реаксијасынын чох сүр'әтлә кетмәси һесабына јараныр. Бунун үчүн И.р.-а артыг мигдарда нүвә јаначағы верилир, јахуд нејтрон удучулары И.р.-дан кәнар едилир. Импулсун сөндүрүлмәси үчүн исә чох вахт «артыг» нүвә јаначағы кәнар едилир. Бирдәфәли вә периодик И.р.-лар олур. Бирдәфәли И.р.-ларда темп-р артдыгча (зәнчирвары реаксијада енержинин ајрылмасы сәбәбиндән), нејтронларын чохалма әмсалы азалдығындан зәнчирвары реаксија дајаныр. Тәкрар күч импулсуну јалныз систем там сојудугда алмаг мүмкүндүр. Чәлд нејтронларла ишләјән бирдәфәли реакторлардан бири «Леди Годива» 1951 илдә АБШ-да јарадылмышдыр. Белә

реакторларын импулс күчү 100 милјон *квт*-дыр (импулсун даваметмә мүддәти тәгр. 50 *мксан* олдугда). Белә импулс реакторун темп-руну 400°С-дәк галдырыр. Периодик И.р.-ларда күч импулслары *сан*-дән аз интервалла тәкрар олунур; һәр импулсдакы күч бирдәфәли И.р.-дакына нисбәтән аз олур. Илк периодик И.р. 1960 илдә ССРИ-дә јарадылмышдыр. 1968 илдә И.р.-да даһа узунмүддәтли (1/5 *имп/сан* тезлијиндә 36 *мксан* фасиләсиндә) импулс алынмышдыр. Даһа тәкмилләшдирилмиш ИБР-2 реактору лајиһәләндирилмишдир (1978). Јаначаг (PuO_2) даһа јүксәк консентрасијалы олдуғундан ИБР-2 реактору јығчам актив зонаја маликдир. Актив зонанын Na илә сојудулмасы јүксәк хүсуси күч (5 *hc* тезликдә 7700 *Мвт*) алмаға имкан верир. Бу реактордан атом нүвәләринин, бәрк чисимләрин вә мајеләрин структурунун өјрәнилмәси үчүн истифадә олунур. Реакторун ани нејтронлара көрә идарә олунмасы имканы И.р.-ларын јени бир үстүнлүјүдүр.

Әд.: Ширинов Х., Нүвә енеркетикасы гурғулары, Б., 1978; Бондаренко И. И., Стависский Ю. Я., Импульсный режим работы быстрого реактора, «Атомная энергия», 1959, т. 7, № 5.

ЙМПУЛСУН САХЛАНМАСЫ ГАНУНУ—бах *һәрәкәт мигдарынын сахланмасы гануну*.

ИМРӘЛИЈЕВ Сәрдар Мәммәд оғлу (д.15.12.1930, Чәбрајыл р-нунун Һоровлу к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1965). Азәрб. ССР әмәкдар механизатору вә әмәкдар памбыгчысы. ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1975). 1958 илдән Сов. ИКП үзвү. Жданов р-нундакы В. И. Ленин ад. 3 №-ли с-зун механизатору (1945—60), 1960 илдән һәмин с-зда памбыгчылыг үзрә комплекс механикләшдирилмиш бригаданын башчысыдыр. И.-ин иш тәчрүбәсини өјрәнмәк үчүн В. И. Ленин ад. с-зда «Сәрдар мәктәби» јарадылмышдыр. 1964 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. АСЕ елми редаксија шурасынын үзвүдүр (1976). ССРИ Али Советинин (6—10-чу чағырыш) депутатыдыр. 4 дәфә Ленин ордени вә Октјабр Ингилабы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Нағыјев Р. вә Әлијев Т., Сәрдар Имрәлијев [Фотоалбом], Б., 1977.

ИМРӨЗ (Imroz), Имброс—Екеј дәнизинин шм.-ш. һиссәсиндә, Келиболу ј-а-нын г. саһилләри јахынлығында ада. Түркијәјә мәхсусдур. Саһ. 220 *км²* (дикәр мә'луматлара көрә 289 *км²*), һүнд. 672 *м*-ә гәдәрдир. Кристаллик сүхурлардан тәшкил олунмушдур. Балыг овланыр. Зејтун јетишдирилир.

ИМРУ-Л-ГЕЈС (امرؤ القيس) Һүндүч ибн Һүчр әл-Кинди (? — 530—40 илләр арасында)—әрәб шаири. Мүәлләгәси (мәшһур гәсидә) олан једди әрәб шаириндән бири. Ше'р јаздығына вә ишрәтлә мәшғул олдуғуна көрә гәбилә иттифагынын башчысы олан атасы ону вәрәсәликдән мәһрум етмишдир. Атасынын өлүмүндән сонра һакимијјәт үстүндә мүһарибә апармыш, Бизанс императору Јустиниандан көмәк истәмишди. Јарадычылығында мәһәббәт мөвзусу вә тәбиәт тәсвирләри әсас јер тутур. *Хәтиб Тәбризи* И.-л-Г.-ин гәсидәсини шәрһ етмиш вә јүксәк гијмәтләндирмишди. Гәсидә исламдан әввәлки дөврү өјрәнмәк үчүн дәјәрли мә'хәздир.

Әсәри: Стихи, в кн.: Арабская поэзия средних веков, М., 1975.

Әд.: Фильштинский И. М., Арабская литература в средние века, М., 1977.

ИМТАҺАН—шакирд вә тәләбәләрин билик, бачарыг вә вәрдишләрини јохламаг үсулу. Илк дәфә Чиндә (е.ә. 2 әсрдә), сонралар дүнјанын дикәр өлкәләриндә тәтбиг олунмушдур. Русијада гүввәдә олан И. гајдалары Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра ләғв едилмишдир. ССРИ-дә 1930 илдән үмумтәһсил мәктәбләриндә (4-чү синифдән башлајараг) кечид, сон синифләрдә бурахылыш, орта ихтисас вә али мәктәбләрдә исә гәбул И.-лары, курс семестрләри (бах *Семестр*) вә дөвләт бурахылыш И.-лары кечирилир. И. һәр бир тәдрис мүәссисәси типинә мәхсус әсаснамә үзрә јазылы, шифаһи (*имтаһан билети* үзрә) вә ја өз бачарығыны аудиторија гаршысында нүмајиш етдирмәк кими (мәс., мусиги мәктәбләриндә) мүхтәлиф нөв вә формада апарылыр.

ИМТАҺАН БИЛЕТИ—шифаһи имтаһанларда шакирд вә тәләбәләрин чаваб верәчәкләри јазылы суаллар. Совет мәктәбләриндә 1938 илдән тәтбиг едилмәјә башламышдыр. Ваһид И.б.-ләри үмумтәһсил мәктәбләринин бурахылыш имтаһанлары үчүн мүттәфиг респ.-ларын маариф назирликләри (1945), али мәктәбләр үчүн исә ССРИ Али вә Орта Ихтисас Тәһсили Назирлији тәрәфиндән тәртиб едилир.

ИМТАҺАН-ЈОХЛАМА СЕССИЈАСЫ—али вә ја орта ихтисас мәктәбләринин тәдрис планында мүәјјән фәнн үзрә нәзәрдә тутулан имтаһан дөврү. Бир гајда олараг, дәрс илиндә күндүз вә ахшам факүлтәләриндә (шө'бәләриндә) ики—гыш (јанварда) вә јаз (ијунда) И.-ј.с., гијаби факүлтәләрдә исә бир—лабораторија-имтаһан сессијасы олур. Сессијаларда имтаһанларын сајы тәдрис планына ујғун олараг, али мәктәбләрдә 5-дән, орта ихтисас мәктәбләриндә исә 4-дән чох олмамаг шәрти илә мүәјјән едилир.

«ИМТИЈАЗЛЫ ТАРЙФ»—чар һөкумәтинин 1821 ил октјабрын 8-дән Загафгазијада тәтбиг етдији тичарәт сијасәти. «И.т.»-ә әсасән харичи өлкәләрдән (әслиндә Гәрби Авропадан) Загафгазијаја кәтирилән маллара чәми 5% көмрүк гојулмушду. Чаризм бунунла Загафгазија тичарәтини чанландырмагла хәзинә үчүн әлавә кәлир мәнбәји јаратмаг истәјирди. Лакин «И.т.» экс нәтичә верди: Загафгазија тачирләринин Лејпсиг јармаркасы васитәсилә Гәрби Авропа илә тичарәти тәгр. 4 дәфә артды, онларын Нижни Новгород јармаркасында әмәлијјатлары исә мүвафиг сурәтдә азалды. Русијанын тичарәт вә сәнаје буржуазијасы «И.т.»-ин ләғвини тәләб етди. 1831 ил ијунун 3-дә «И.т.» ләғв олунду. Гәрби Авропадан Загафгазијаја кәтирилән маллара чох јүксәк көмрүк гојулду.

Әд.: Полное собрание законов Российской империи, Собр. I, т. 37, № 28771; Собр. II, т. 6, № 4266; Рожкова М. К., Экономическая политика царского правительства на Среднем Востоке во второй четверти XIX в. и русская буржуазия. М.—Л., 1949.

ИМҺОТЕП (е.ә. тәгр. 28 әсрдә Мемфисдә јашамышдыр) —Гәдим Мисир алими, ме'мар вә һәким. Фир'он Чосерин дөврүндә баш ә'јан вә иншаат ишләри рәиси олмушдур. *Саккарада* фир'он Чосерин пилләвары пирамидасыны (һүнд. 60 *м*) вә дәфн мә'бәдини тикмишдир. И. сонрадан мүгәддәсләшдирилмишдир. Птолемејләр дөврүндә шәфа аллаһы кими ситајиш објекти олмуш, аллаһ Птахын оғлу һесаб едилмишдир. Гәдим јунанлар И.-и Асклепи илә ејниләшдирмишләр.

ИМЧИН МҮҺАРИБӘСИ, Имдин мүһарибәси— 1592—98 илләрдә Кореја халгынын Јапонија ишғалчыларына гаршы мүһарибәси. Чин—Кореја тәгвиминин 60 иллик силсиләсиндә 1592 илин ады илә («имчин») адландырылмышдыр. И.м. нәтичәсиндә 1598 илин сонунда Јапонија ишғалчылары өлкәдән говулду.

ИНАГ—бах *Дифтерија*.

ИНАГУА, Бөјүк вә Кичик (Great, Little Inagua)—Вест-Һинддә, Баһам а-ры групунда 2 мәрчан адасы. Б. Британијаја мәнсубдур. Бөјүк И.-нын саһ. 1723 *км²*, Кичик И.-нын саһ. 94 *км²*-дир. Иглими тропик, пассатдыр. Сизал, ананас вә тәрәвәз јетишдирилир. Дәниз сујундан дуз һасил едилир. Балыг овланыр.

ИНАД—1) мүсбәт мә'нада: һәр һансы дүшүнүлмүш тәдбирин һәјата кечирилмәсиндә тә'кид, исрар етмәк, сөзүнүн үстүндә дурмаг, сәбатлы, мөһкәм олмаг (инадлы мүбаризә, инадлы мүгавимәт). 2) Мәнфи мә'нада: тәрслик, һеч бир еһтијач олмадығы вә ја фајдалы нәтичә вермәјәчәји һалда истәдијинә наил олмаг чәһди.

ИНАМ РӘМЗИ—һәр һансы динин, јахуд тәшкилатын әсасыны тәшкил едән мүһүм еһкамларын гыса күллијјаты. И.р. диндарлар тәрәфиндән кор-коранә, сүбутсуз гәбул олунур. Христианлығын И.р. Никеја (325) вә Константинопол (381) килсә јығынчағында тәсдиг едилмишдир. И.р. килсәдә вә евдә кечирилән дини ибадәтләрдә дуа кими охунур, мә'бәдләрдә хорла ифа едилир. Англикан килсәсинин 39 еһкамдан ибарәт И.р. даһа кениш јајылмышдыр.

ИНАНЛЫЛАР—Азәрб. тајфаларындан бири. Әсасән, Чәнуби Азәрб.-да (Савалан д.-нын ш. әтәкләриндә) јашајырлар. Малдарлыг вә тохучулугла (кечә, чечим, халча, палаз, јун чораб, шал вә с.), гисмән дә әкинчиликлә мәшғулдурлар (бах һәмчинин *Шаһсевәнләр*).

ЙНАРИ (Inari)—Финландијанын шм.-ында тектоник-бузлаг мәншәли көл. 114 *м* јүксәкликдәдир. Саһ. тәгр. 1050 *км²* (адаларсыз; тәгр. 3000 ада вар), дәринлији 60 *м*-ә гәдәрдир. Саһилләри кәскин парчаланмышдыр. Нојабрдан мартадәк донмуш олур. Патсјоки чајы васитәсилә Баренс дәнизинә ахары вар.

ЙНБЕР Вера Михајловна (10.7.1890, Одесса—11.11.1972)—рус совет шаири. ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1946). 1943 илдән Сов.ИКП үзвү. «Мәгсәд вә јол» (1925), «Пычылты илә» (1932) вә с. топлуларындакы ше'рләрдә јени һәјат гуручулуғу тәрәннүм едилир. «Ленинградын гәлби» (1942), «Үч илә јахын» (1956) ше'р китаблары, «Пулково меридианы» (1943) поемасы Ленин-

градын гәһрәман мүдафиәсинә һәср олунмушдур. «Апрел» (1960), «Заманын анкети» (1971) ше'р китабларынын, әдәби тәнгид вә нәср әсәрләринин мүәллифидир. Азәрб. поезијасындан тәрҹүмәләри, Азәрб.-а һәср олунмуш ше'рләри вар. Бир сыра ше'ри Азәрб. дилинә тәрҹүмә олунмушдур. 3 орденлә тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Собр. соч., т. 1—4, М., 1965—66; Избр. проза, М., 1971; Душа Ленинграда. Избр. стихи, рассказы и статьи, Л., 1979.

Әд.: Гринберг И., Вера Инбер. Критико-биографический очерк, М., 1961; История русской советской литературы, т. 1—3, М., 1967—68.

ИНБРИДИНГ (инк. inbreeding; in— дахилдә + breeding — чохалма), инсухт (алм. Inzucht), гоһумарасы чарпазлашдырма— организмләрин бир популјасијасы дахилиндә јахын гоһум фәрдләрин чарпазлашмасы. Ән јахын формасы өз-өзүнә мајаланмадыр. И. нәсилдә сабитлијин артмасына сәбәб олур. Чарпаз тозланан биткиләрдә вә һејванларда фәрдләрин өз-өзүнә мајаланмасы заманы әввәлҹә һетерозигот вәзијјәтдә олан кенләрин јарысы сонракы нәсилдә һомозигот вәзијјәтә кечир. И. өз-өзүнә тозланан биткиләр үчүн нормал һалдыр. Чарпаз тозланан биткиләрдә вә һејванларда И. заманы рецессив кенләрин зәрәрли фәалијјәти мејдана чыха билир вә нәтиҹәдә һомозигот вәзијјәтдә организм гисмән вә ја тамамилә мәһв олур. И.-ин зәрәрли тә'сири чох вахт чарпаз тозланан биткиләр (гарғыдалы, картоф вә с.) өз-өзүнә тозландырда (инсухт) вә ја һејвандарлыгда «бачы» илә «гардаш» бир нечә ил ардыҹыл ҹүтләшдирилдикдә мејдана чыхыр; алынмыш нәслин мәһсулдарлығы азалыр вә һәјат габилијјәти зәифләјир. Јахын гоһумлар арасындакы никаһдан алынмыш нәсилдә ирси хәстәликләр артыр, анадангәлмә ејбәҹәрликләр, өлүдоғма вә ушаг өлүмү һаллары даһа чох баш верир. Бә'зән һејванларда узун мүддәт И. апармагла нормал һәјат габилијјәтинә малик хәтләр алмаг мүмкүн олур. Белә хәтләрин чарпазлашмасы нәтиҹәсиндә илк репродуксијалары јүксәк тәсәррүфат көстәричиләринә малик *һетерозис* алыныр. Совет алимләриндән М. Ф. Иванов, Н. И. Вавилов вә б. И. һадисәсини тәтбиг етмәклә гијмәтли һејван ҹинсләри вә битки сортлары јетишдирмишләр.

ИНВАЗИЈА (лат. invasio— һүҹум, сохулма)—инсанын, һејванын вә биткинин һејван мәншәли паразитләрлә јолухмасы. Актив вә пассив олур. Паразит зәдәләнмиш вә зәдәләнмәмиш дәридән организмә (саһибә) дахил олуб, орада көк салдыгда актив, су, гида вә с. илә организмә дүшдүкдә исә пассив олур. Бах *Инвазион хәстәликләр*.

ИНВАЗИОН ХӘСТӘЛИКЛӘР, паразитар хәстәликләр— бирһүҹејрәли ибтидаиләрин, гурдларын, кәнәләрин вә бә'зи буғумајаглыларын паразитлик етмәси нәтиҹәсиндә баш верән инсан вә һејван хәстәлији. Төрәдичинин нөвүндән асылы оларaг И.х. протозоозлара (төрәдиҹиси—ибтидаиләр), һелминтозлара (төрәдиҹиси—гурдлар), акарозлара (төрәдиҹиси—кәнәләр), ентомозлара (төрәдиҹиси—һәшәратлар) ајрылыр. И.х.-ин төрәдиҹиләри бәдәнин сәтһиндә (ектопаразитләр), һәмчинин инсан, јахуд һејван организминин дахилиндә (ендопаразитләр) јашаја биләр. Протозоозлардан малјарија, токсоплазмоз, трипаносомоз, амјөбиаз вә с., һелминтозлардан аскаридоз, трихинеллјоз, ентеробиоз, анкилостомидоз, ехинококкоз вә с. (200-дән артыг нөв), акарозлардан вә ентомозлардан готурлуг, миазлар, педикулјоз вә с. ән чох јајылмыш И.х.-дир. И.х.-ин мәнбәји хәстәлик вә ја паразитгәздирәнләрлә јолухмуш төрәдиҹигәздирән организмләрдир. И.х онун төрәдиҹиләри (мәс., готурлуг хәстәлији олан атларла, адамла) илә тәмасда олдугда, аскаридоз, амјөбиаз заманы, сүрфәләр зәдәләнмиш дәридән кечдикдә (мәс., анкилостомидоз, стронкилоидоз заманы) јолуха биләр. Бә'зи И.х.-ин (лејшманиозлар, малјарија вә с.) төрәдиҹиләри буғумајаглы дашыјыҹылардыр.

ИНВАР (лат. invariabilis—дәјишмәз)— тәркибиндә 36% никел олан ферромагнит әринти. Илк дәфә 1896 илдә Франсада Ш. Килјом тәрәфиндән алынмышдыр. И.-ын истидән кенишләнмә әмсалы кичикдир (темп-р—80°С-дән 100°С-дәк олдугда $1{,}5\cdot10^{-6}$ °C^{-1}). Бу, онунла әлагәдардыр ки, гыздырылма заманы магнитләнмә нәтиҹәсиндә И.-ын һәҹминин кичилмәси истидән кенишләнмәни таразлајыр (бах *Магнитострикција*). И.-дан кеодезијада ишләдилән мәфтил вә лентләрин, јүксәк дәгиглијә малик хәткешләрин, өлчү вә нәзарәт ҹиһазлары деталларынын вә с. һазырланмасында истифадә олунур. И.-ын әримә темп-ру 430°С, мөһкәмлик һәдди 490 *Мн/м²*-ә (49 *кгг/мм²*) гәдәрдир.

ИНВАРИАНТ (лат. invariantis—дәјишмәјән)—һәр һансы ријази објектлә бағлы олан вә бу објектин, јахуд онун тәсвир едилдији һесаблама системинин мүәјјән чеврилмәләриндән сонра дәјишмәјән әдәд, ҹәбри ифадә вә с. Һәндәси фигурун өзүнү вә вәзијјәтини әдәдләр васитәсилә характеризә етмәк үчүн көмәкчи һесаблама системи дахил едилир. Бу системдә алынан $x_1...,x_n$ әдәдләри бахылан фигуру вә онун һәмин системә мүнасибәтини характеризә едир.

ИНВЕНСИЈА (лат. inventio—ихтира, ујдурма)—мелодијасында, мусиги инкишафы вә формасында ујдурма, тапынты олдуғуну билдирән кичик инструментал мусиги пјеси. Илк дәфә «И.» терминини 1555 илдә франсыз бәстәкары К. Жанекен ишләтмишдир. И. С. Бахын клавир үчүн И.-лары кениш јајылмышдыр.

ИНВЕНТАР (лат. inventarium—әмлак сијаһысы)—тәсәррүфатда ишләдилән вә истеһсал тә'јинатлы мүхтәлиф предметләрин мәҹмусу.

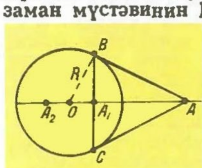
ИНВЕНТАРИЗАСИЈА — мадди сәрвәтләрин (әсас вә дөвријјә фондларынын) натура формасында мөвҹудлуғу вәзијјәтинин, һабелә банк һесабында олан пул вәсаитинин, вәсаит галығынын, дебитор вә кредиторларла дикәр һесаблашмаларын јохланылмасы. И. социалист мүлкијјәтинин горунмасына, хаммалын, материалын вә һазыр мә'мулатын кејфијјәти вәзијјәтинә, анбар тәсәррүфатынын вә ҹари учотун дүзкүн апарылмасына нәзарәт етмәк үсулларындан биридир. ССРИ-дә И. бүтүн дөвләт, кооп. вә иҹтимаи мүәссисәләр, тәшкилатлар вә идарәләр үчүн мәҹбуридир. И.-нын там, гисмән, планлы вә гәфил формалары вар. И.-нын апарылмасы гајдасыны назирликләр вә идарәләр мүәјјән едир.

ИНВЕРСИЈА (лат. inversio—чевирмә, јердәјишмә)—ҹүмләдә ади сөз сырасынын дәјишдирилмәси илә јарадылан бәдии ифадә үсулу. Јери дәјишдирилән үнсүрү нәзәрә чарпдырмаг вә ја бүтүн ҹүмләјә хүсуси мә'на вермәк мәгсәди илә истифадә олунур. И. әдәбијјатда, хүсусилә ше'рдә бәдии дили даһа күҹлү вә тә'сирли едир (мәс., «Вар олсун ше'римиз, шаирләримиз», С. Вурғун).

ИНВЕРСИЈА, биолокијада— хромосомун дахили һиссәләриндән биринин 180° дөнмәси нәтиҹәсиндә хромосом гурулушунун дәјишилмәси; бир хромосомда ејни заманда ики кәсик әмәлә кәлмәси нәтиҹәсиндә бу ҹүр хромосом дәјишилмәләри баш верир.

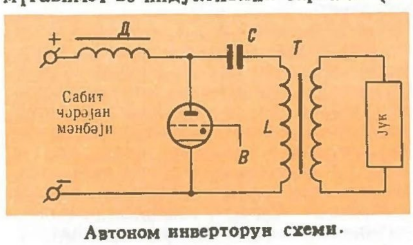
ИНВЕРСИЈА, тектоникада— кеосинклиналларын инкишаф сиклиндә мүһүм мәрһәлә. Бу мәрһәләдә кеосинклинал чөкәкләр ардыҹыллыгла галхымлара (кеоантиклиналлара), кеоантиклиналлар исә чөкәкләрә чеврилир вә бөјүк дәјишикликләрә (гырышыглыға, метаморфизмә, интрузијаларын сохулмасына) мә'руз галыр. Кеосинклиналларда И.-дан әввәл Јер габығынын енмәси, И.-дан сонра исә галхмасы үстүнлүк тәшкил едир. Бу галхмалар нәтиҹәсиндә кеосинклиналы өртән дәниз чөкәклијинин јериндә тәдриҹән дағлыг саһә әмәлә кәлир. Ән јүксәк силсиләләр, адәтән, И.-ја гәдәр чөкмә вә вулканик сүхурларын бөјүк галынлыгда топландығы ән дәрин чөкәкликләрин јериндә јараныр.

ИНВЕРСИЈА, верилмиш $O(R)$ чеврәсинә нәзәрән И.—чеврә мүстәвиси нөгтәләринин чеврилмәси; бу заман мүстәвинин һәр A нөгтәсинә елә A' нөгтәси уј-ғун гојулур ки, ики шәрт өдәнилир: 1) A' нөгтәси OM шүасы үзәриндә јерләшир; 2) $OA\cdot OA'=R^2$. Буна көрә $O(R)$ чеврәси И. чеврәси, O нөгтәси И. нөгтәси, R^2 исә И. әмсалы адланыр.

Бирләшмәләр нәзәријјәсиндә—ики елементин нормал (адәтән, әлифба) дүзүлүшүнүн позулмасы. Мәс., *авс* нормал дүзүлүш гәбул едилсә, *вса* пермутасјонунда *в* вә *а*, *с* вә *а* И. тәшкил едир.

ИНВЕРТОР (лат. inverto—чевирирәм, дәјишдирирәм)—1) електротехникада сабит ҹәрәјаны дәјишән ҹәрәјана чевирмәк вә енержини сабит ҹәрәјан шәбәкәсиндән дәјишән ҹәрәјан шәбәкәсинә өтүрмәк үчүн гурғу. И.-лар асылы (електрик шәбәкәсиндән гидаланан) вә автоном олур. Асылы И.-ларда сабит вә дәјишән ҹәрәјан мәнбәләри арасына идарәолунан вентил, мүгавимәт вә индуктивлик сарғаҹы (*L*

Автоном инверторун схеми.

гошулур. Автоном И.-ларда конденсатор (*С*) дроссел (*Д*) васитәсилә сабит ҹәрәјан мәнбәјиндән долдурулур, сонра

вентил (B) вә даһа сонра трансформаторун (T) илкин долағы васитәсилә бошалдылыр. Трансформаторун икинчи долағында дәјишән чәрәјан алыныр. 2) Р а д и о т е х н и к а д а — чыхышындакы амплитуд дәјишмәси, електрик сигналларынын полјарлығы вә ја фазасы киришдәкинә нисбәтән экс олан електрик дөврәси, јахуд електрон гурғусу. Радиотехника апаратларында И. (фазоинвертор) амплитуда көрә бәрабәр, фазаја көрә исә экс олан ики сигналын алынмасында тәтбиг едилир. 3) Һ е с а б л а м а т е х н и к а с ы н д а — *инкар* әмәлини јеринә јетирән мәнтиг елементи; ону аналог һесаблајан машында $x_{чых}(t) = -x_{кир}(t)$ мүнасибәтини јеринә јетирән әмәлијјат күчләндиричиси әвәз едир.

Әд.: Ч и ж е н к о И. М., Р у д е н к о В. С., С е н ь к о В. И., Основы преобразовательной техники, М., 1974.

ИНВЕСТИСИЈА (алм. Investition, лат. investio—кејиндирирәм)—мәнфәәт алмаг мәгсәдилә һәм өлкә дахилиндә, һәм дә харичдә сәнаје, к.т., нәгл. вә тәсәррүфатын дикәр саһәләринә узунмүддәтли капитал гојулушу. Буржуа игтисадијјат елминдә малијјә И.-сы вә реал И. фәргләндирилир. М а л и ј ј ә И.-сы корпорасијаларын, јахуд дөвләтин бурахдығы сәһм, истиграз вәрәгәси вә дикәр гијмәтли кағызларын алынмасына, р е а л И. исә һәм өлкә дахилиндә, һәм дә харичдә истеһсал тә'јинатлы әсас капитала (бина, гурғу, аваданлыг), мәнзил тикинтисинә, әмтәә-материал еһтијатларына капитал гојулушудур. И.-лары хүсуси корпорасијалар вә дөвләт һәјата кечирир. Х ү с у с и И.-лар даһа мәнфәәтли (сәнајејә), д ө в л ә т И.-лары азкәлирли саһәләрә (мәс., *инфраструктур*) јөнәлдилир. Дөвләт И.-ларынын мәнбәләри веркиләр, дахили вә харичи истигразлар, дөвләт мүәссисәләринин кәлирләри, тәзә пул бурахылмасыдыр.

И. капиталистләрин сәрвәтинин артмасына, зәһмәткешләрин вәзијјәтинин писләшмәсинә сәбәб олур.

ИНГИЛАБ—тәбиәт, чәмијјәт вә ја идрак һадисәләринин инкишафында дәрин кејфијјәт дәјишиклији (мәс., кеоложи И., сәнаје И.-ы, *елми-техники ингилаб*, *мәдәни ингилаб*, физикада И., фәлсәфәдә И. вә с.). И. анлајышы ичтимаи инкишафы характеризә етмәк үчүн даһа чох ишләдилир вә диалектик инкишаф консепсијасынын ајрылмаз чәһәтидир. И. кәмијјәт дәјишикликләринин кејфијјәт дәјишикликләринә кечмәси ганунунун дахили механизмини ачыр. И. тәдричилијин кәсилмәси, инкишафда кејфијјәт сычрајышы демәкдир. И. *тәкамүлдән* вә ислаһатдан фәргләнир.

ИНГИЛАБ, с о с и а л и н г и л а б — тарихән вахты кечмиш ичтимаи гурулушдан даһа мүтәрәгги гурулуша кечмәк үсулу, чәмијјәтин инкишафында онун сијаси вә сосиал-игтисади гурулушундакы көклү кејфијјәт дәјишикликләри илә әлагәдар олан дөнүш дөврү. И.-а «нормал» тарихи инкишафдан кәнара чыхан тәсадүфи һадисә кими бахан буржуа идеологларынын, һәмчинин И.-сыз, сосиал ислаһатлар јолу илә капитализмдән сосиализмә кечмәјин мүмкүнлүјү барәдә хүлјалар јајан оппортунистләрин вә тәфтишчиләрин әксинә олараг, марксизм-ленинизм тәсдиг вә сүбут етмишдир ки, И. синифли антагонист чәмијјәтин инкишафында әввәлки пилләни ганунаујғун шәкилдә әвәз едән зәрури мәрһәләдир. И.-ын игтисади әсасы ичтимаи истеһсалын инкишафы кедишиндә јени мәһсулдар гүввәләрлә көһнә истеһсал мүнасибәтләри арасында ганунаујғун сурәтдә мејдана чыхан зиддијјәтдир. К. Маркс тарихи материалистчәсинә анлајыш әсасында И.-ын маһијјәтини ачараг јазмышдыр: «Чәмијјәтин madди мәһсулдар гүввәләри өз инкишафынын мүәјјән пилләсиндә мөвчуд истеһсал мүнасибәтләринә, јахуд бу мүнасибәтләрин анчаг һүгуги ифадәси олуб мәһсулдар гүввәләри индијәдәк өз дахилиндә инкишаф етдирән мүлкијјәт мүнасибәтләринә зидд кәлир. Бу мүнасибәтләр мәһсулдар гүввәләрин инкишаф формаларындан дөнүб онлар үчүн бухов олур. Онда ичтимаи ингилаб дөврү башланыр» (М а р к с К. вә Е н к е л с Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 1, Б., 1978, сәһ. 554).

Јени мәһсулдар гүввәләрлә онларын инкишафыны ләнкидән көһнә истеһсал мүнасибәтләри арасындакы зиддијјәт ичтимаи синифләрин мүбаризәсиндә тәзаһүр едир. Синфи мүбаризә өзүнүн ән јүксәк формасы—И.-ла нәтичәләнир ки, бунун кедишиндә мүтәрәгги синифләр һаким синифләри девирир, мөвчуд дөвләт гурулушуну ләғв едирләр. И. објектив вә субјектив амилләрин биркә тә'сири илә јетишир вә баш верир. И. әрәфәсиндә објектив амилләрин тә'сири алтында *ингилаби шәраит* јараныр. Ингилаби чеврилишләр һәлл едәчәји тарихи вәзифәләрин характеринә, синфи мәзмунуна көрә фәргләнирләр. И.-лар һәрәкәтверичи гүввәләринә көрә дә фәргләнирләр, белә ки, феодализм гурулушуну девирән И.-лар буржуа вә буржуа-демократик, халг И.-лары олмушдур.

И. дөврүндә тарихин әсл јарадычысы кими халг күтләләринин ролу чох бөјүк гүввә илә тәзаһүр едир. Онларын фәдакар мүбаризәси, әзмкарлығы, гәһрәманлығы тарихи јарадычылыгда —јени ичтимаи гајдалар јарадылмасында тәчәссүм едир. Бу мә'нада «...ингилаб ичтимаи вә сијаси тәрәггинин... гүдрәтли һәрәкәтверичи гүввәси олур» (јенә орада, сәһ. 355). К. Маркс И.-лары тарихин локомотивләри адландырмышдыр (бах јенә орада, сәһ. 298). Халг күтләләринин кениш иштиракы вә онларын фәаллығы ингилаби дәјишикликләрин дәринлијини, көһнә истеһсал мүнасибәтләринин дағылмасынын гәтилијини вә әсаслылығыны мүәјјәнләшдирир. Кениш халг күтләләринин иштиракы илә һәјата кечирилән, һәр чүр зүлмә вә инсанын инсан тәрәфиндән истисмарына һәмишәлик сон гојан ән дәрин чеврилиш *сосиалист ингилабыдыр*.

Һаким истисмарчы синифләр дөвләт һакимијјәтинә архаланараг тә'гибләрә вә әксингилаби зоракылыға әл атырлар (бах *Әксингилаб*). Она көрә дә һәр бир И.-ын әсас, башлыча мәсәләси дөвләт һакимијјәти мәсәләсидир. Сијаси һакимијјәтин әлә алынмасы сосиал-игтисади дәјишикликләрин һәјата кечирилмәсинин һәлледичи шәрти, И.-ын баша чатдырылмасы демәкдир. Силаһлы мүбаризә, силаһлы үсјан заманы ингилаби зоракылыг ичтимаи тәрәггијә јол ачмагла сон дәрәчә јарадычы рол ојнајыр. К. Маркс јазмышдыр: «һәр бир көһнә чәмијјәтин бојнуна јени бир чәмијјәт дүшдүкдә зоракылыг онун мамачасы олур» (Капитал, ч. 1, Б., 1969, сәһ. 748). Лакин бир сыра И.-ларда сијаси һакимијјәт јени синфин әлинә динч јолла, силаһлы мүбаризәсиз кечмишдир. Деврилмиш һаким синифләр шиддәтли силаһлы мүгавимәт көстәрдикдә *Вәтәндаш мүһарибәси* баш верир. И.-ын мүвәффәгијјәтинин мүһүм шәртләриндән бири *ингилаби сајыглыгдыр*. «Һәр бир ингилабын јалныз о заман бир гијмәти ола биләр ки, өзүнү мүдафиә едә билсин» (Л е н и н В. И., Әсәрләри, ч. 28, сәһ. 118). *Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы* капитализмин ингилаби јолла деврилмәси вә дүнјанын сосиалистчәсинә көкүндән дәјишдирилмәси дөврүнү ачды. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра дүнја И. просеси Авропа вә Асијанын бир сыра өлкәсиндә, сонра Кубада халг демократик И.-лары илә нәтичәләнди; бунлар да сонралар бөјүјүб сосиалист И.-ларына чеврилди. Капитализм системиндән ајрылан јени өлкәләр ССРИ илә бирликдә дүнја сосиализм системини тәшкил етди.

Сијаси чеврилишләрлә мүшајиәт олунан сосиал И. тарихән кечичи һадисәдир. Капитализмин мәһви вә сосиализмә кечилмәси илә сосиал И.-ын игтисади әсасы арадан галдырылыр; ичтимаи истеһсалын инкишафы кедишиндә әмәлә кәлән зиддијјәтләри сосиалист чәмијјәти вахтында вә планаујғун сурәтдә һәлл едир.

Бах һәмчинин *Буржуа ингилабы*, *Милли азадлыг ингилабы*, *Халг демократик ингилабы*, *Русијада 1905—07 илләр ингилабы*, *Феврал буржуа-демократик ингилабы (1917)*.

Әд.: М а р к с К. вә Е н к е л с Ф., Коммунист Партијасынын Манифести, Б., 1976; М а р к с К., 1848-чи илдән 1850-чи илә гәдәр Франсада синфи мүбаризә, М а р к с К., Е н к е л с Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 1, Б., 1978; ј е н ә о н у н, Луи Бонапартын он сәккиз брүмери, јенә орада; Е н к е л с Ф., Алманијада ингилаб вә әксингилаб, јенә орада; Л е н и н В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, һ. 1, сәһ. 187—190, 225); Сов. ИКП Програмы, Б., 1977; Коммунист вә фәһлә партијаларынын бејнәлхалг мүшавирәси, Б., 1970; Б р е ж н е в Л. И., Бөјүк Октјабр вә бәшәријјәтин тәрәггиси, Б., 1977; Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы вә Асија, Африка вә Латын Америкасы халгларынын милли азадлыг һәрәкаты, Б., 1978; С а д ы г з а д ә М., Сов. ИКП вә дүнја ингилаби просеси, Б., 1978; С е л е з н е в М. А., Социальная революция, М., 1971; Международное рабочее движение. Вопросы истории и теории, в 7-ми т., т. 1—3, М., 1976—78; М о с к в и н Л. Б., Рабочий класс и его союзники, М., 1977; А л е к с а н д р о в С. В., Великий Октябрь и мировой революционный процесс, М., 1978.

«ИНГИЛАБ ВӘ МӘДӘНИЈЈӘТ»— —бах *«Азәрбајчан»*.

ИНГИЛАБ КОМИТӘЛӘРИ—1) Совет һакимијјәтинин мүвәггәти фөвгәл'адә органлары; әсасән, Вәтәндаш мүһарибәси вә харичи һәрби мүдахилә илләриндә (1918—20) фәалијјәт көстәрмишләр. Респ., өлкә, губ., гәза, наһијә вә кәнд И.к. јарадылырды. Бүтүн мүлки вә һәрби һакимијјәт онларын әлиндә чәмләшмишди. ҮРМИК-ин «Ингилаб комитәләри һаггында» 1919 ил 24 октјабр тарихли Әсаснамәси ашағыдакы И.к. јарадылмасыны нәзәрдә турурду: дүшмәндән азад едилән јерләрин И.к., чәбһәјаны р-нларын И.к., арха И.к. И.к. мүдафиә вә ингилаби гајда-гануну горумаг мәсәләләринә ба-

хырды. 1920 ил јанварын 2-дә Фәһлә вә Кәндли Мүдафиә Шурасынын гәрары илә ләғв едилмишләр. Истисна олараг јенидән азад едилмиш, лакин Советләрин һәлә тәшкил олунмадығы јерләрдә, һабелә зәрурәт олан јерләрдә И.к. сахланылырды.

Азәрб.-да И.к. *Азәрбајҹан Мүвәггәти Ингилаб Комитәсинин* 1920 ил 3 мај тарихли гәрарына әсасән Совет һакимијјәтинин гурулмасынын илк күнләриндән Бакыда, һабелә респ.-нын кәнд, наһијә вә гәзаларында јарадылмышды. 2) Бөјүк Франса ингилабы дөврүндә *јакобин диктатурасынын* јерли органлары; Конвент тәрәфиндән 1793 илин мартында јарадылмышды. И.к.-нин әсас вәзифәси ингилаби гајда-ганунлары вә иҹтимаи тәһлүкәсизлик тәдбирләрини һәјата кечирмәк иди. 1794 илдә јакобин диктатурасынын сүгуту илә И.к. фәалијјәтини дајандырды.

ИНГИЛАБ МУЗЕЈИ, ССРИ Мәркәзи Ингилаб Музеји—ССРИ МИК-ин 1924 ил 9 мај тарихли гәрары илә јарадылмышдыр; Москвададыр. 1922 илдә Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын 5 иллијинә һәср едилмиш мүвәггәти сәркинин материаллары әсасында 1923 илдә Москва тарих-ингилаб музеји ачылмышды. 1924 илдән ССРИ Дөвләт Ингилаб Музеји, 1968 илдән ССРИ Мәркәзи Ингилаб Музеји адланыр. Музејин експозисијасында 19 әсрин 90-чы илләриндә Русијада ингилаби һәрәкат тарихиндән башлајараг ССРИ-дә сосиализм вә коммунизм гуруҹулуғунадәк дөврү әһатә едән 20 миндән чох експонат («Искра»нын 1-ҹи нөмрәси, В. И. Ленинин әсәрләринин илк нәшрләри, илк партија билетләри вә с.) вар. Фондларда 1 млн.-а јахын сәнәд, фотошәкил, мүхтәлиф әшјалар, тәсвири вә тәтбиги сәнәт әсәрләри вә с. сахланылыр. Сәнәдләр фондундакы 500 мин сәнәд вә фотошәкилдән 100 минә гәдәри бејнәлхалг коммунист, фәһлә вә милли азадлыг һәрәкатына (100-дән чох өлкәјә) аиддир. Бурада көркәмли партија вә дөвләт хадимләриндән А. А. Андрејев, Н. Е. Бауман, К. Ј. Ворошилов, Ф. Е. Дзержински, Н. К. Крупскаја, Г. К. Орҹоникидзе, Г. И. Петровски, Ј. М. Свердлов, Ј. Д. Стасова, М. В. Фрунзе вә б.-нын шәхси фондлары сахланылыр. Тәсвири сәнәт фондунда 100 минәдәк бојакарлыг, һејкәлтәрашлыг әсәри, плакатлар вә с. вар. Музејин елми китабханасы 1924 илдән фәалијјәт көстәрир.

Музејдә Азәрб. тарихинә аид чохлу сәнәд вә әшја вар. Тәкҹә әшјалар фондунда 500-дән чох експонат сахланылыр. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабына гәдәрки дөврә аид материаллар ичәрисиндә Азәрб. ингилабчыларынын фотолары, *«Нина»* мәтбәәсинин, Бакы нефт мә'дәнләринин шәкилләри, РСДФП Бакы Комитәсинин вәрәгәләри, фәһләләрин һагг-һесаб китабчалары, вәсигәләри илә таныш олмаг мүмкүндүр. Музејдә һәмчинин Бакыда Совет һакимијјәти гурулмасына, Вәтәндаш мүһарибәсинә, сосиализм гуруҹулуғуна, Бөјүк Вәтән мүһарибәсинә вә Азәрб.-ын бу күнүнә аид материаллар да вар. Фондларда инҹәсәнәт әсәрләри, бајраглар, вымпелләр, фәхри фәрманлар, партија хадимләринин, респ.-нын елм, мәдәнијјәт хадимләринин, габагҹыл фәһлә вә к-зчуларын шәхси шејләри сахланылыр. 1924 ил февралын 22-дә Москванын Хамовники р-н партија комитәси тәрәфиндән Н. Нәриманова верилмиш 399136 №-ли партија билети дә И.м.-дә сахланылыр.

Һәр ил музејә 900 минәдәк адам кәлир; үмумијјәтлә, музејә 40 млн.-дан чох тамашачы бахмышдыр (1977). И.м. өлкәдә совет ҹәмијјәти тарихинә даир музеј иши саһәсиндә елми тәдгигат мәркәзидир. И.м.-нин 4 филиалы вар: Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы Дөвләт музеји (Ленинград), «Краснаја Преснја», «1905—06 илләрдә РСДФП МК-нын кизли мәтбәәси», «Г. М. Кржижановскинин мәнзил музеји» (һәр үчү Москвада). И.м. 1967 илдә Ленин ордени, 1974 илдә Октјабр Ингилабы ордени илә тәлтиф олунмушдур.

Әд.: Центральный ордена Ленина Музей Революции СССР. Путеводитель, М., 1972; Кротов Ф. Г., Центральный Музей Революции СССР, «Вопросы истории», 1977, № 10.

ИНГИЛАБ МҮБАРИЗЛӘРИНӘ БЕЈНӘЛХАЛГ ЈАРДЫМ ТӘШКИЛАТЫ. (ИМБЈТ) — капиталист өлкәләриндә Бејнәлхалг Гырмызы јардым. Зәһмәткешләри ағ террордан горумаг, онун гурбанларына јардым көстәрмәк мәгсәди илә Коминтернин 4-ҹү конгресинин гәрары илә 1922 илдә јарадылмышды. Рәһбәрлији Москвада иди. 1932—39 илләрдә бир сыра мүһүм бејнәлхалг е'тираз кампанијаларынын тәшәббүсчүсү вә тәшкилатчысы олмушдур. К. Сеткин, Ј. Стасова, Сен Катајама, В. Пик вә б. ИМБЈТ-иң фәал хадимләриндән олмушлар. 1937 илин сонунда тәшкилатын рәһбәрлији Москвадан Парисә көчүрүлдү. Икинҹи дүнја мүһарибәсинин башланмасы илә тәшкилатын бејнәлхалг мигјасда фәалијјәтинә сон гојулду (ССРИ бөлмәси 1947 илədәк фәалијјәт көстәрмишдир). Гырмызы јардымын милли тәшкилатлары Франсада, Латын Америкасынын бир сыра өлкәләриндә фәалијјәт көстәрмәкдәдир.

Әд.: Аврус А. Ч., Пролетарский интернационализм в действии, Саратов, 1971.

ИНГИЛАБИ МҮДАФИӘЧИЛИК — Русијада *икиһакимијјәтлик* дөврүндә мејдана чыхмыш идеја-сијаси ҹәрәјан. Хырда буржуа вәтәнпәрвәрлији формасы олан И.м.-ин сәләфи буржуа-демократик ингилабы идејасыны Биринҹи дүнја мүһарибәсини гәләбәјәдәк давам етдирмәк ҹәһди илә бирләшдирән ингилаби шовинизм иди. И.м. пролетариатын сијаси ҹәһәтдән јеткинләшмәмиш һиссәси дә дахил олмагла шәһәр вә кәнд зәһмәткешләринин кениш күтләсини әһатә етмишди. Онлар сијасәтә бәләд дејилдиләр вә ингилабын наилијјәтләрини хариҹи дүшмәндән горумаға чағыран јаланчы шүарлара алданырдылар. В. И. Ленин онларын мүдафиәчилијини виҹданлы мүдафиәчилик адландырмышдыр. В. И. Ленин көстәрмишдир ки, И.м. «...бир тәрәфдән, буржуазијанын күтләләри алдатмасынын нәтиҹәси, кәндлиләрин вә бир гисим фәһләләрин һәр шејә инанмаг кими шүурсузлуғунун нәтиҹәсидир, дикәр тәрәфдән исә, илһаглардан вә банк мәнфәәтләриндән мүәјјән дәрәҹәјәдәк фајдаланан... хырда саһибкарын мәнафе вә нөгтеји-нәзәринин ифадәсидир» (Әсәрләри, ч. 24, сәһ. 48—49). В. И. Ленин болшевикләр партијасы гаршысында буржуа Мүвәггәти һөкумәтинин империалист сијасәтини, меншевик вә есерләрин сазишчилијини ифша етмәк, күтләләрә мүдафиәчилик хәјалларынын сәһв олдуғуну сәбр вә тә'кидлә изаһ етмәк вәзифәләрини гојмушду. «Ингилаби мүдафиәчилијә азаҹыг да күзәшт етмәк... сосиализмә хәјанәтдир, бејнәлмиләлчиликдән гәти үз дөндәрмәкдир» (јенә орада, сәһ. 49). Зәһмәткешләр өз тәҹрүбәләриндә болшевикләрин һаглы олдугларына инандылар. Болшевикләриң апардыглары изаһат иши нәтиҹәсиндә зәһмәткеш күтләләр меншевик вә есерләрин тә'сириндән, И.м. әһвали-руһијјәсиндән хилас олдулар. В. И. Ленин көстәрирди ки, болшевикләр јалныз 1917 ил октјабрын 25-дә (нојабрын 7-дә) халг һакимијјәти әлә алдыгдан сонра «...вәтәни мүдафиә етмәк лүзумуну тәсдиг етмиш мүдафиәчи» олдулар (јенә орада, ч. 27, сәһ. 84). Коммунист партијасы Совет респ.-нын һәрби гүдрәтини мөһкәмләндирән әсл И.м. мөвгеји тутду.

Әд.: Ленин В. И., Һазыркы ингилабда пролетариатын вәзифәләри һаггында, Әсәрләри, ч. 24; јенә онун, Ингилабымызда пролетариатын вәзифәләри, јенә орада; јенә онун, Виҹданлы мүдафиәчилик өзүнү көстәрир, јенә орада; История КПСС, т. 3, кн. 1, М., 1967.

ИНГИЛАБИ САЈЫГЛЫГ—ингилабчы синфин вә онун партијасынын фәалијјәтинин башлыҹа принсипләриндән бири. И.с. идејасы синфи мүбаризә кедишиндә јаранмыш вә сијаси анлајыш кими буржуа-демократик ингилаблары дөврүндә формалашмышдыр. И.с. һәр бир марксист-ленинчи партијанын, һәр бир коммунист вә ингилабчынын зәрури кејфијјәтидир. И.с. пролетариат диктатурасынын гәләбәсиндән сонра да зәруридир вә буна көрә дә сосиалист дөвләти үчүн бөјүк әһәмијјәтә маликдир. В. И. Ленин Совет һакимијјәтинин илк илләриндә јазмышдыр: «...биз ән артыг дәрәҹәдә еһтијатлы олмалыјыг. Сијасәтимизин биринҹи тәләби ...фәалијјәтимиздән доған биринҹи дәрс, бүтүн фәһлә вә кәндлиләрин мәнимсәмәли олдуглары дәрс—сајыг олмаг, бизә гаршы ән бөјүк нифрәтләрини ачыгҹа билдирән адамларла, синифләрлә, һөкумәтләрлә әһатә олундуғумузу јадда сахламагдыр» (Әсәрләри, ч. 33, сәһ. 140). ССРИ-нин тәҹрүбәси көстәрир ки, кәнҹ Совет дөвләти империалист буржуазијанын вә онун әлалтыларынын позуҹулуг ишләринин гаршысыны вахтында алмаг үчүн даим јүксәк И.с. көстәрмәли олмушдур. Пролетариат диктатурасынын тарихдә мисли көрүнмәмиш тамамилә јени бир органы—*Үмумрусија Фөвгәл'адә Комиссијасы* да бу мәгсәдлә јарадылмышды. Һазырда Дөвләт Тәһлүкәсизлији Комитәси кими фәалијјәт көстәрән һәмин орган өз фәалијјәтиндә даим совет вәтәндашларына вә онларын јүксәк И.с.-ына истинад едир. И.с. совет вәтәнпәрвәрлијинин бир формасы олмагла бәрабәр, һәм дә совет адамларынын вәтәндашлыг борҹудур. Сосиализмлә капитализм арасында идеоложи мүбаризәнин хүсусилә кәскинләшдији, антикоммунизм вә антисоветизм бир чох өлкәдә дөвләт сијасәти сәвијјәсинә галдырылдығы, Чинин индики рәһбәрләринин дә бу сијасәтә гошулараг

социалист өлкәләринә, марксист-ленинчи партијалара, милли азадлыг һәрәкатларына гаршы мүбаризә апардыгларыр бир заманда совет адамларынын вә бүтүн социалист өлкәләри зәһмәткешләринин јүксәк И.с. көстәрмәләри хүсусилә вачибдир. И.с.-ын сәвијјәси фәһлә синфинин, онун партијасынын, бүтөвлүкдә чәмијјәтин сијаси јеткинлијиндән, идејача мәтинлијиндән билаваситә асылыдыр. В. И. Ленин көстәрмишдир: «...бу күн үзәримизә әлдә силаһла һүчум етмирләр, бунa бахмајараг капитализм чәмијјәти илә мүбаризә јүз гат артыг кәскинләшмиш вә тәһлүкәли олмушдур, чүнки дүшмәнимизин һарада олдуғуну вә достумузун ким олдуғуну һеч дә һәмишә ајдын көрмүрүк» (јенә орада, сәһ. 291). Социализм дүшмәнләринин идеоложи тәхрибатлары позучулуг фәалијјәтинин тәһлүкәли формасыдыр. Л. И. Брежнев Сов.ИКП 25-чи гурултајындакы мә'рузәсиндә демишдир: «Ики дүнјакөрүшүнүн мүбаризәсиндә битәрәфлијә вә компромисләрә јер ола билмәз. Бурада јүксәк сијаси сајыглыг, фәал, оператив вә инандырычы тәблиғат иши лазымдыр...» (Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, Б., 1976, сәһ. 81).

Капиталист өлкәләриндә фәһлә синфинин, кениш халг күтләләринин јүксәк И.с. көстәрмәдән сүлһ, демократија вә социализм уғрунда мүвәффәгијјәтлә мүбаризә апармасы чәтиндир. И.с.-ын јүксәлдилмәсиндә пролетариат диктатурасы вә социализм чәмијјәти гурмаг уғрунда мүбаризәдә Сов.ИКП-нин тәчрүбәсинин, онун апардығы мүбаризәнин форма вә методларынын бүтүн коммунистләр вә зәһмәткешләр тәрәфиндән өјрәнилмәсинин бөјүк әһәмијјәти вар.

ИНГИЛАБИ ТРИБУНАЛЛАР — 1) Совет һакимијјәтинин илк илләриндә әдаләт мүһакимәси органлары. Фәһлә вә кәндли И.т.-ы әксингилабчы, саботаж вә дикәр тәһлүкәли чинајәтләрлә мүбаризә апармаг үчүн јарадылырды. 1918 илдә часуслуг, талан (гарәт), рүшвәтхорлуг, сахтакарлыг, сәнәдләрдән ганунсуз истифадә, хулиганлыг һаггында ишләрә бахылмасы да И.т.-а һәвалә едилди. 1919 ил апрелин 12-дә ҮРМИК-ин дәрч етдији Әсаснамәјә көрә И.т. губ. шәһәрләринин һамысында, һабелә дикәр ири шәһәрләрдә јарадылыр, сәдр вә 2 үзвдән ибарәт олурду. Јерли Совет, јахуд онун ичраијјә комитәси И.т.-ы мәс'ул сијаси ишчиләр арасындан сечирди. 1922 илдә Вәтәндаш мүһарибәсинин гуртармасы илә ләғв едилмишләр. И.т. дикәр совет респ.-ларында да охшар принсипләрдә фәалијјәт көстәрмишләр. Азәрб.-да Совет һакимијјәти гурулмасынын (1920, 28 апрел) ертәси күнү Али Ингилаби Трибунал тә'сис едилмишди.

2) Бөјүк Франса ингилабы дөврүндә әксингилабла мүбаризә апармаг үчүн јарадылан фөвгәл'адә мәһкәмәләр. И.т. даһа бәсит мүһакимә ичрааты формасы илә фәргләнирди: ибтидаи истинтаг апарылмырды, мүгәссир билаваситә мәһкәмәдә диндирилирди, мүдафиәјә вә һөкмдән шикајәтә јол верилмирди, јеканә чәза нөвү өлүм чәзасы иди вә с. 1795 илдә ләғв едилмишләр.

ИНГИЛАБИ ФӘХРИ ГЫЗЫЛ БАЈРАГ — дөјүш мүкафаты. РСФСР Халг Һәрби Комиссарлығынын 1918 ил 3 август әмри илә Фәһлә-Кәндли Гызыл Ордусунун дөјүшдә фәргләнмиш һиссә вә бирләшмәләринә верилирди (1920 ил мартын 18-дә бу әмр ҮРМИК-ин гәрары илә тәсдиг олунду; бајрағы вермәк һүгугу јалныз ҮРМИК-ә аид едилди). 1932 ил нојабрын 27-дә ССРИ МИК, динч дөврдә дөјүш һазырлығында хидмәтләри вә ја јүксәк мүвәффәгијјәтләринә көрә гошун һиссә вә бирләшмәләринин И.ф.г.б.-ла тәлтиф олунмасы һаггында јени гәрар гәбул етди.

ИНГИЛАБИ ФӘХРИ СИЛАҺ — 1919—30 илләрдә ССРИ Силаһлы Гүввәләриндә али мүкафат. ҮРМИК, онун Рәјасәт Һеј'әти вә респ. Ингилаб Шурасы тәрәфиндән дөјүшән ордунун али рәис һеј'әтинә «дөјүшдә хүсуси фәргләндикләринә көрә» верилирди. И.ф.с., дәстәси (үстүндә Гырмызы Бајраг орденинин нишаны олурду) гызыл сујуна салынмыш гылынч иди. И.ф.с.-ын тә'сис олунмасы һаггында ҮРМИК-ин декрети 1920 ил апрелин 8-дә дәрч едилсә дә, онунла тәлтиф олунмасына 1919 илдән башланмышды. И.ф.с.-ла 21 нәфәр (С. М. Будјонны, М. В. Фрунзе, К. Ј. Ворошилов вә б.) тәлтиф олунмушдур. И.ф.с. кими одлу силаһ (тапанча) да тә'сис едилмишдир (1924, 12 декабр).

ИНГИЛАБИ ШӘРАИТ — *ингилабы* јетишдирән објектив ичтимаи-сијаси шәртләр. В. И. Ленин И.ш.-ин 3 башлыча әламәтини көстәрмишдир: «1) Һаким синифләрә, өз һөкмранлығыны дәјишмәз һалда сахламағын мүмкүн олмамасы; «јухарыларын» бу вә ја башга бөһраны, һаким синфин јеритдији сијасәтин бөһраны јарыг әмәлә кәтирир вә мәзлум синифләрин наразылыг вә һиддәти бу јарыгдан өзүнә јол ачыр. Ингилаб баш вермәси үчүн, көһнә гајда илә јашамағы «ашағыларын истәмәмәси» адәтән кифајәт етмир, тәләб олунур ки, бу чүр јашамаға «јухарылар да гадир олмасынлар». 2) Мәзлум синифләрин еһтијач вә мәшәггәтинин һәмишәкиндән артыг кәскинләшмәси. 3) Көстәрилән сәбәбләр үзүндән күтләләрин, «динчлик» дөврүндә өзүнүн сојулмасына сакитчә јол верән, туфанлы заманларда исә, һәм бүтүн бөһран шәраити нәтичәсиндә, һ ә м д ә «ј у х а р ы л а р ы н» ө з л ә р и т ә р ә ф и н д ә н мүстәгил тарихи чыхыша чәлб олунан күтләләрин фәаллығынын артмасы» (Әсәрләри, ч. 21, сәһ. 212—213). И.ш.-ин көкләри истеһсал мүнасибәтләри илә мәһсулдар гүввәләрин характери арасында олан кәскин зиддијјәтләрдәдир. Лакин бу зиддијјәтләрлә И.ш. арасында автоматик асылылыг јохдур. Мадди шәртләрин јетишмәси, истеһсал үсулундакы зиддијјәтләрин кәскинлији һәлә һөкмән И.ш.-ин мөвчуд олмасы демәк дејил. Бу, И.ш.-ин јаранмасы үчүн јалныз әсасдыр. И.ш. синифләрин гаршылыглы мүнасибәтләринин мәчмусундан да асылыдыр. И.ш.-ин јаранмасы вә инкишафында субјектив шәртләрин ролу бөјүкдүр. В. И. Ленин јазмышдыр ки, И.ш.-дән ингилабын доғмасы үчүн објектив дәјишикликләрә субјектив дәјишикликләр — ингилабчы синфин, көһнә һөкумәти јыхмаг үчүн кифајәт гәдәр күчлү күтләви ингилаби һәрәкатлара гадир олмасы әлавә едилмәлидир (бах јенә орада, сәһ. 213). Објектив вә субјектив шәртләрин бу вәһдәти үмуммилли бөһранын маһијјәтини тәшкил едир. Һәр һансы бөјүк ингилабын әсас гануну бундан ибарәтдир. И.ш. олмадан үмуммилли бөһран, галибијјәтли ингилаб мүмкүн дејилдир. Лакин һәр бир И.ш. һәмишә ингилабла нәтичәләнмир. Ингилабын гәләбәси ингилабчы синфин мүтәшәккиллик вә шүурлулуғундан, онун партијасынын мүбаризәјә рәһбәрлик етмәк вә јаранмыш вәзијјәти дүзкүн гијмәтләндирмәк бачарығындан асылыдыр (бах јенә орада, ч. 31, сәһ. 82—83). И.ш.-дән үмуммилли бөһрана вә ондан ингилаба — ССРИ-нин вә дикәр социалист дөвләтләринин тәчрүбәсиндә тәсдиг олунмуш ингилаби һәрәкатын јолу беләдир.

В. И. Ленинин рәһбәрлик етдији болшевикләр партијасы Русијада јаранмыш И.ш. вә үмуммилли бөһрандан мүвәффәгијјәтлә истифадә едәрәк, мүхтәлиф ингилаби һәрәкатлары ваһид гүдрәтли ахында бирләшдириб, тарихдә ән бөјүк һадисә олан социалист ингилабынын гәләбәсинә наил олду. Бөјүк Октјабр социалист ингилабы вә башга өлкәләрдәки социалист ингилаблары И.ш. һаггында марксизм-ленинизм тә'лиминин дүзкүнлүјүнү вә һәјатилијини тәсдиг етди.

И.ш.-ин јетишмәси илә әлагәдар мәрһәләләри фәргләндирмәк үчүн «үмумијјәтлә» вә «билаваситә» И.ш. анлајышлары ишләдилир. Бу мәрһәләләри мүәјјән етмәк вә коммунист партијасынын тактикасыны ишләјиб һазырламаг јалныз бу вә ја башга өлкәдә јаранмыш шәраити һәртәрәфли өјрәнмәк әсасында мүмкүндүр.

Әд.: бах *Ингилаб* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ИНГИЛАБЧЫ ДЕМОКРАТЛАР, Р у с и ј а д а — ингилаби һәрәкат нүмајәндәләри, кәндли демократијасынын идеологлары. 19 әсрин 40-чы илләриндә мејдана чыхан ингилаби демократик идеолокија 60—70-чи илләрин ичтимаи һәрәкатында башлыча истигамәтә чеврилмишди. И.д. сосиал мәншәчә *разночинләр* иди. В. Г. Белински илк И.д.-дан олмушдур. 50—60-чы илләрдә Н. Г. Чернышевски, Н. А. Добролјубов, А. И. Һерсен, Н. П. Огарјов вә б. башда олмагла И.д. *«Современник»* вә *«Колокол»да* өз идејаларыны јајыр, кәндли ингилабы идејасыны утопик социализм идејалары илә бирләшдирир, кәндлиләри башлыча ингилаби гүввә сајырдылар. И.д.-ын фикринчә, тәһкимчилијин ләғвиндән сонра Русија кәндли ингилабы јолу илә, капитализм мәрһәләсини кечмәдән, кәндли ичмасындан социализмә кәлиб чыхачагдыр. И.д. *«Земља и воља»*, *«Народнаја воља»* вә с. кизли ингилаби тәшкилатлар јаратмышдылар. В. И. Ленин Һерсени, Белинскини, Чернышевскини вә 70-чи илләрин парлаг ингилабчылар дәстәсини рус сосиал-демократијасынын сәләфләри адландырмышдыр (бах Әсәр. там күллијјаты, ч. 6, сәһ. 27—28). И.д.-ын идејалары Русија халгларынын, о чүмләдән Азәрб. халгынын мәдәнијјәтинин инкишафына мүсбәт тә'сир көстәрмишдир. Бах һәмчинин *Халгчылыг*.

ИНГИЛОЈЛАР — бах *Јенкилојлар*.

ИНГОДА́ — РСФСР Чита вил.-ндә чај. Онон чајы илә бирләшәрәк Шилка чајыны әмәлә кәтирир. Уз. 708 *км*, һөвзәсинин саһ. 37,2 мин *км*²-дир. Хентеј силсиләсиндән башланыр. Јухары ахынында дар дәрә, орта ахынында исә ени дағарасы чөкәкликлә ахыр. Әсасән јағыш сују илә гидаланыр. Нојабрын әввәлиндән апрелин ахырына-

дәк донмуш олур. Чита ш. Чита чајынын И.-ја төкүлдүјү јердәдир. И. дәрәси бојунча бөјүк мәсафәдә Транссибир макистралы кечир.

ЙНГОЛШТАДТ (Ingolstadt)—АФР-дә шәһәр. Дунај чајы саһилиндәдир. Нүрнберг—Мүнхен макистралында нәгл. говшағы. Әһ. 89 мин (1972). Машынгајырма вә метал е'малы, електротехника, ағач е'малы сәнајеси вар. Мүһарибәдән сонракы дөврдә (20 әсрин 60-чы илләриндә) Марсел — Карлсруе — И., Кенуја—И. вә Тријест—И. нефт кәмәрләринин чәкилмәси илә әлагәдар И. (Нөјштадт ш. илә бирликдә) АФР-ин ири нефт е'малы мәркәзинә чеврилмишдир. Шәһәр кими 1250 илдән мә'лумдур.

ИНГРЕССИЈА (лат. ingressio—дахилолма)—дәниз сәвијјәсинин галхмасы вә ја саһилбоју гурунун чөкмәси нәтичәсиндә дәниз суларынын саһилин алчаг һиссәләрини басмасы. И. нәтичәсиндә кириптили-чыхынтылы саһил хәтти илә характеризә олунан ингрессија типли саһил әмәлә кәлир.

ИНГРЕССИЈА ТИПЛИ САҺИЛ—*ингрессија* нәтичәсиндә јаранан саһил типи. Мәншәјинә көрә И.т.с.-ләр фјорд, шхер, риас, далмасија, лиман типли вә с. олур.

ИНГУЛ, Бөјүк Ингул—УССР-ин Кировоград вә Николајев вил.-ләриндә чај. Уз. 354 *км*. Һөвзәсинин саһ. 9890 *км*². Днепрбоју јүксәкликдән башланыр вә онун әразисиндә ахыр. Ашағы ахыны Гарадәнизјаны овалыгдадыр. Николајев ш. јахынлығында Чәнуби Буг чајына төкүлүр. Әсасән гар вә јағыш сулары илә гидаланыр. Декабрдан феврал—мартадәк донмуш олур. Мәнсәбиндән 55 *км* мәсафәдә кәмичилијә јарарлыдыр. Сувармада истифадә едилир. Кировоград ш. И. саһилиндәдир.

ИНГУЛЕТС, Кичик Ингул—УССР-дә чај. Днеприн сағ голу. Уз. 549 *км*, һөвзәсинин саһ. 13 700 *км*². Днепрбоју јүксәкликдән башланыр вә әсасән бу әразидә ахыр. Гар сулары илә гидаланыр. Мүһүм голу Висундур. Декабрдан мартадәк донмуш олур. Мәнсәбиндән 109 *км* мәсафәдә кәмичилијә јарарлыдыр. Сују Ингулетс суварма-су тә'минаты системинә верилир. Александрија, Кривој-Рог, Ингулетс, Сникирјовка ш.-ләри И. саһилиндәдир.

ИНГУМАСИЈА—өлүләри јандырмадан дәфнетмә адәти. Мустје дөврүндән мә'лумдур. Загафгазијада, еләчә дә Азәрб.-да Енеолит дөврүндән кениш јајылмыш *кремасија* (өлүјандырма) илә јанашы, И. да мөвчуд олмуш вә индијәдәк давам едир.

Әд.: Нәриманов И., Кәнчәчај рајонунун археоложи абидәләри, Б., 1958; Амалрик А. С., Монгайт А. Л., В поисках исчезнувших цивилизаций, М., 1959.

ИНГУРИ, Ингур—Гәрби Күрчүстанда чај. Уз. 213 *км*, һөвзәсинин саһ. 4060 *км*². Баш Гафгаз силсиләси, јахуд Суајырычы силсиләнин бузлагларындан башланыр, Гара дәнизә төкүлүр. Ашағы ахыны Колхида овалығындадыр. Бузлаг вә јағыш сулары илә гидаланыр. Март—сентјабр ајларында дашгын олур. Ағач ахыдылыр, гисмән сувармада истифадә олунур. Үстүндә СЕС-ләр каскады јарадылыр. Каскадын биринчи нөвбәси (Ингури СЕС) 1978 илдә истифадәјә верилмишдир.

ИНГУШ ДИЛИ—*ингушларын* дили. Гафгаз дилләринин нах групуна дахилдир. И.д.-ндә 166 минә јахын адам данышыр (1976). Самит вә саитләрин зәнкинлији илә сечилир. И.д. грамматик синифләрин мөвчудлуғу, чүмләнин ергатив гурулушу, шәхсләрә көрә тәсрифин олмамасы илә сәчијјәләнир. Луғәт тәркибиндә рус, әрәб, фарс вә түрк дилләриндән алынма сөзләр чохдур. Совет һакимијјәти дөврүндә әввәлләр әрәб вә латын, 1938 илдә исә рус графикасы әсасында әлифба јарадылмышдыр.

Әд.: Мальсагов З. К., Грамматика ингушского языка, 2 изд., Грозный, 1963; Языки народов СССР, т. 4, М., 1967.

ИНГУШЛАР (өзләрини галгај адландырырлар)—Чечен-Ингуш МССР-ин гәрб р-нларында, һәмчинин Баш Гафгаз сыра д-рынын мәркәзи һиссәсиндә јашајан халг. Үмуми сајы 166 мин нәфәрдир (1976). *Ингуш дилиндә* данышырлар. Диндарлары мүсәлмандыр. Дил вә мәдәнијјәтчә чеченләрә јахын олан И. Чечен-Ингуш МССР-ин јерли әһалисини тәшкил едирләр. И.-ын гәдим јашајыш мәскәнләри дағларда олмуш, 16—17 әсрләрдән дүзәнликләрә көчмәјә башламышлар (19 әсрин 30—60-чы илләриндә бу просес даһа да сүр'әтләнмишди). И.-ын дүзәнликдә илк јашајыш мәнтәгәси Ангуш вә ја Ингуш к. олмушдур (адлары да бурадандыр). Әсасән әкинчилик, һејвандарлыг, балыгчылыгла мәшғул олурлар; әксәријјәти сәнаје саһәләриндә ишләјир. Совет һакимијјәти илләриндә И.-ын мәдәни һәјатында көклү дәјишикликләр баш вермиш, савадсызлыг ләғв олунмушдур. 1943 илин сону—1944 илин әввәлләриндә сосиалист ганунчулуғунун позулмасы нәтичәсиндә И. Орта Асија вә Газахыстанын мүхтәлиф р-нларына көчүрүлмүшдүләр. ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин фәрманы (1957, 9 јанвар) илә ингуш халгынын милли мухтаријјәти бәрпа едилди. И.-ын әксәријјәти доғма јерләрә гајытды (бах *Чечен-Ингуш Мухтар Совет Социалист Республикасы*).

Әд.: Народы Кавказа, т. 1, М., 1960; Заседания Верховного Совета СССР четвертого созыва. Шестая сессия (5—12 февраля 1957). Стенографический отчет, М., 1957.

ИНДАЛС-ЕЛВЕН, Индалселвен (Indalsälven)—Исвечдә чај. Уз. 420 *км*. Һөвзәсинин саһ. 26,7 мин *км*². Скандинавија д-рындан, Норвечлә сәрһәд јахынлығындан башланыр. Бир нечә көлдән ахараг *Ботник көрфәзинә* төкүлүр. Астаналыдыр. Шәлаләләр әмәлә кәтирир. Гар вә јағыш сулары илә гидаланыр. Јаз-јајда дашыр. Үстүндә СЕС вар. Ағач ахыдылыр. Ашағы ахынында кәмичилијә јарарлыдыр.

ИНДАНТРЕН БОЈАЛАРЫ—синтетик бојаларын бир групу. Типик нүмајәндәси көј индантрен бојасыдыр. О *индигодан* да давамлыдыр. И.б. *куб бојаларынын* кениш јајылмыш нөвләридир.

ИНДЕКС, индексләшдирмә (лат. index—көстәричи, сијаһы)—адлар, сәрләвһәләр вә с. көстәричиси, сијаһысы; һәрфләрдән, рәгәмләрдән, јахуд һәр икисинин гарышығындан алынан шәрти ишарәләр системи (мәс., китабхана-библиографија И.-и, нәшријјат И.-и, китаб тичарәти И.-и, почт И.-и вә с.).

ИНДЕКС, ријазијјатда—ријази ифадәләри бир-бириндән фәргләндирмәк үчүн һәрфи вә ја әдәди көстәричи. Мәс., x_0, x_i, x_3, a_n ифадәләриндә o, i, 3, n И.-дир.

ИНДЕКСЛӘР, статистикада—статистик көстәричинин мөвчуд (һесабат) сәвијјәсинин мүгајисә үчүн әсас гәбул едилмиш дикәр сәвијјәсинә нисбәти кими һесабланан нисби кәмијјәтләр. Мүгајисә үчүн сечилмиш әсасдан асылы олараг ичтимаи-игтисади һадисәләрин динамикасыны, планларын јеринә јетирилмәсини, әразиләрин игтисади инкишафынын мүгајисәсини характеризә едән И. фәргләндирилир. Билаваситә мүгајисә олунан кәмијјәтләрин нисбәтини ифадә едән И. фәрди И., билаваситә мүгајисә олунмајан кәмијјәтләрин нисбәтини ифадә едән И. исә үмуми И. адланыр. Үмуми И. һесабланан заман индексләшдирилән кәмијјәтләрин (x_0 вә x_1) мүгајисә олунан сәвијјәси илә јанашы формула ортаг өлчү (чәки) ролуну ојнајан кәмијјәтләр—y дә дахил едилир. Мәс., истеһсал едилмиш, јахуд сатылмыш мүхтәлиф нөв мәһсулларын үмуми һәчм индекси һесабланаркән мәһсулун мүхтәлиф нөвләринин гијмәти ортаг өлчү ролу ојнајыр. Гијмәтин дәјишмәсиндән асылы олмајан И. алмаг үчүн онлар мүгајисә олунан һәр ики дөвр (әрази) үчүн ејни көтүрүлмәлидир. Бу шәрт нәзәрә алынмагла мәһсулун һәчм индекси белә олачагдыр: $\frac{\sum q_1p_0}{\sum q_0p_0}$, бурада q—базис вә һесабат дөврүндә мәһсулун ајры-ајры нөвләринин мигдары, p_0—бу мәһсуллары базис дөврү сәвијјәсиндә мүәјјән едилмиш гијмәтидир. Индексләшдирилән кәмијјәтләр вә онларын чәкиләри һаггындакы мә'лумат әсасында һесабланан үмуми И. агрегат формасында олан И. адланыр. Совет статистикасында агрегат формасында олан И. әсас һесаб едилмәклә өлчүлмүш һесаби орта, јахуд һармоник орта И.-ә чеврилә биләр:

$$\frac{\sum x_1y_0}{\sum x_0y_0} = \frac{\sum \frac{x_1}{x_0} x_0y_0}{\sum x_0y_0} = \frac{\sum x_1y_0}{\sum \frac{x_0}{x_1} x_1y_0}$$

Фәрди И.-и $i_x = \frac{x_1}{x_0}$ ишарә етсәк, онда һесаби орта И. $\frac{\sum i_x x_0y_0}{\sum x_0y_0}$, һармоник орта И. исә $\frac{\sum x_1y_0}{\sum \frac{1}{i_x} x_1y_0}$ формулу илә верилә биләр. Бу формуллардан көрүнүр ки, И.-ин кәмијјәти тәкчә индексләшдирилән кәмијјәтләрдән јох, һәм дә сечилмиш чәкиләрдән (ортаг өлчүләрдән) асылыдыр. Белә чәкиләр системи И.-дә әдәди ифадә тапан ичтимаи-игтисади һадисәнин структурунун моделини әкс етдирмәлидир. Буна көрә дә И.-ин чәкиләринин сечилмәсинин әсасландырылмасы статистика нәзәријјәсинин мүһүм вәзифәсидир. И.-ин бу вә ја дикәр өлчүлмүш формасынын сечилмәси мөвчуд информасијанын характериндән, чәкиләрин сечилмәсинин дүзкүнлүјү исә онун сурәт вә мәхрәчиндәки чәмләрин һәгиги мә'насы сахланылмагла агрегат формаја чеврилмәси имканы илә мүәјјән олунур. И. планын јеринә јетирилмәсинә нәзарәт олунмасында вә игтисади көстәричиләрин динамикасынын

өјрәнилмәсиндә кениш тәтбиг олунур. Бундан башга әкәр амилләрин сәвијјәси арасында әлагә һасиллә ($z=xy$), јахуд һасилләрин ҹәми илә ($z=\Sigma xy$) ифадә олунурса, бу заман амилләрин мүтләг вә нисби дәјишмәсинин нәтиҹә көстәриҹисинин (z) мүтләг вә нисби дәјишмәсинә тә'сирини тәһлил етмәк үчүн И.-дән истифадә олунур.

ИНДЕПЕНДЕНТЛӘР (инк. independents, һәрфи мә'насы—мүстәгилләр)—*Инкилтәрә буржуа ингилабы* (*17 әср*) дөврүндә протестантчылығын истигамәтләриндән бирини тәмсил едән дини-килсә ҹәрәјанынын тәрәфдарлары (баниси Р. Браунун ады илә һәмчинин браунчулар адланырдылар); 16 әсрин 80—90-ҹы илләриндә пуританчылығын сол ҹинаһы кими формалашмыш, килсә иҹмаларынын там мухтаријјәти уғрунда чыхыш етмишдиләр. Буржуазијанын вә буржуалашмыш јени задәкан тәбәгәсинин радикал ҹинаһынын мәнафејини ифадә едән сијаси партија иди. Ингилабын биринҹи мәрһәләсиндә мүәјјән дәрәҹәдә кениш халг күтләләринин арзуларыны ифадә едән И., Стүартлар мүтләгијјәтинә гаршы үсјана башчылыг етдиләр. 1646 илдә крал үзәриндә гәләбә газанмыш, 1649 илдә I Карл е'дам едилдикдән сонра һакимијјәти әлә кечирмишдиләр. И.-ин рәһбәри О. Кромвел иди. Стүартларын һөкмранлығы бәрпа едилдикдән сонра (1660) И. партијасы сијаси фәалијјәтдән узаглашды.

Әд.: Барг М. А., Кромвель и его время, 2 изд., М., 1960; Павлова Г. А., Оливер Кромвель: человек и политик, «Новая и новейшая история», 1971, № 1—2.

ИНДЕТЕРМИНИЗМ (лат. in—инкар билдирән сөзөнү + *детерминизм*)— сәбәбијјәт әлагәсинин објективлијини инкар едән фәлсәфи тә'лим. Фәлсәфә тарихиндә Сократдан башлајараг И. вә детерминизм әкслик тәшкил етмишләр. И. нүмајәндәләри сәбәбијјәт принсипләринин инсан давранышына аид олунмадығыны ирәли сүрүр, детерминизмин тәрәфдарларыны фатализмдә тәгсирләндирирләр. Һалбуки, «Детерминизм фатализмин олмасыны нәинки фәрз етмир, әксинә, мәһз ағлаујғун һәрәкәт етмәк үчүн зәмин верир» (Ленин В. И., Әсәр. там күллијјаты, ч. 1, сәһ. 462). Мүасир буржуа фәлсәфәсиндә И.-ин мүхтәлиф формалары мөвҹуддур. *Неопозитивизм*, *прагматизм* вә *персонализм* детерминизми јалныз мәнтиг саһәси илә мәһдудлашдырыр. Сосиолокијада *волјунтаризм* тәблиғ олунур, сәбәб вә објектив шәртләр инкар едилир. Диалектик материализм И.-и инкар етмәклә јанашы детерминизм һаггында әввәлки механистик тәсәввүрләрин кифајәт етмәдијини көстәрмиш, мүасир тәбиәтшүнаслығын вә иҹтимаи елмләрин наилијјәтләри әсасында јени үмумиләшдирилмиш детерминизм анлајышыны ирәли сүрмүшдүр.

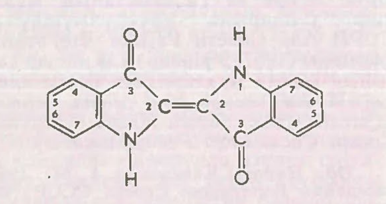
ИНДИАНА (Indiana)—АБШ-ын шм.-ында штат (1816 илдән). Мичиган көлү вә Оһајо чајы арасындадыр. Саһ. 94,1 мин $км^2$, әһ. 5,2 млн. (1970). Инз. м. вә мүһүм шәһәри Индианаполисдир. Сәтһи тәпәликдир. Макс. һүнд. 378 *м*-дир. Иглими мүлајим-континенталдыр. Иллик јағынты 1000 *мм*-дир.

Авропалылар Американы мүстәмләкәјә чевирәнәдәк И. әразисиндә мүхтәлиф һинди тајфалары мәскунлашмышды. 17 әсрин сону—18 әсрдә авропалылар бурада илк јашајыш мәнтәгәләри вә фортлар салдылар. И. 1763 илдә Б. Британијанын табелијинә кечди. Шимали Америкада истиглалијјәт уғрунда мүһарибәдән (1775—83) сонра АБШ-ын тәркибинә дахил олду. И. әразисинин авропалылар тәрәфиндән мәскунлашдырылмасы нәтиҹәсиндә һиндиләрин бөјүк әксәријјәти гырылды, галаны исә резервасијалара говулду.

И. сәнаје-аграр штатыдыр. Сәнајенин габагҹыл саһәси мүхтәлиф машынгајырма (тәјјарә мүһәррикләри вә һиссәләри, ракет, миник, јүк вә јол машынлары, к.т. аләтләри, сојудуҹулар, радиоелектроника вә с.; мүһүм мәркәзи—Индианаполис) вә гара металлуркијадыр (мүһүм мәркәзи—Кери). Кимја, резин, јејинти сәнајеси дә инкишаф етмишдир. Гарғыдалы вә буғда јетишдирилир, әтлик-сүдлүк һејвандарлыг инкишаф етдирилир. Оһајо чајындан вә Уобаш чајынын ашағы ахынындан кәмичиликдә истифадә олунур.

ИНДИАНАПОЛИС (Indianapolis)—АБШ-да шәһәр. Индиана штатынын инз.м. Уајт-Ривер чајы саһилиндәдир. Дәмир вә шосе јоллары говшағы. Әһ. 746 мин (1974). Мүһүм сәнаје вә тиҹарәт мәркәзидир. Машынгајырма (авиасија мүһәррикләри, автомобил, електрик ҹиһазлары, иншаат аваданлығы, к.т. аләтләри үчүн һиссәләр вә аваданлыг истеһсал олунур), кимја вә јејинти сәнајеси инкишаф етмишдир. Ун-т вар.

ИНДИГО (исп. indigo, лат. indicum, јун. indikós—Һиндистана аид)—түнд-көј рәнкли кристал маддә. 390—392°С-дә парчаланмагла әријир, суда вә спиртдә һәлл олмур, башга үзви һәлледиҹиләрдә аз һәлл олур. Гәдимдән мә'лум

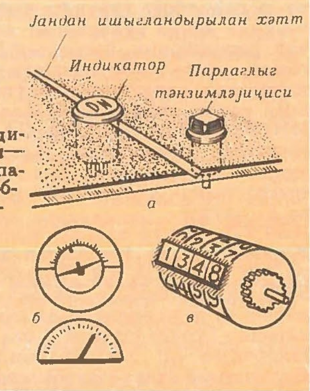
олан боја нөвүдүр. Ону индиголу биткиләрдән алырдылар. Памбыг вә јуну көј рәнкә бојамаг үчүн чох ишләдилирди. 19 әсрин ахырларында И.-нун кимјәви гурулушунун өјрәнилмәси вә синтези үсулларынын тапылмасы *индигоид бојалар* истеһсалынын кенишләндирилмәсинә тәкан верди.

ИНДИГОИД БОЈАЛАР— гурулушҹа *индигоја* јахын олан *куб бојалары* групу; селлүлоз лифләрини, зүлали лифләри вә чит парчалары бојамаг үчүн ишләдилир. Нарынҹыдан гараја гәдәр мүхтәлиф рәнкләрдә олур. Ишығын вә сујун тә'сиринә кифајәт гәдәр давамлыдыр, лакин бу ҹәһәтдән полисикл бојалардан кери галыр. И.б.-ын характерик нүмајәндәләри индиго вә тиоиндигодур. Инди 15—20 нөвүндән истифадә едилир. И.б. истеһсалы чохмәрһәләли мүрәккәб просесдир. Анилин, нафталин вә с.-нин мүхтәлиф төрәмәләриндән һазырланыр.

ИНДИГОКАРМИН — индиго-5,5'-дисулфотуршунун динатриум дузу. *Индигону* сулфолашдырмагла алыныр. И. суда асан һәлл олур, мүрәккәб һазырламаг вә јејинти мәһсулларына хошакәлән рәнк вермәк үчүн, һәмчинин кимјәви индикатор кими ишләдилир. Ишығын тә'сиринә кифајәт гәдәр давамлы олмадығындан, парча бојамаг үчүн ондан истифадә едилмир.

ИНДИКАТОР (сон лат. indicator—көстәриҹи)—просесләрин кедишини вә ја мүшаһидә олунан објектин вәзијјәтини инсанын асан гаврајаҹағы формада әкс етдирән ҹиһаз (гурғу, елемент). И.-ларын, әсасән, визуал вә акустик нөвләри вар. Информасијанын 90%-и визуал И.-ла (мәс., сигнал лампасы, әгрәбли вә рәгәмли ҹиһазлар) гәбул олунур. Визуал И.-ларын бөјүк бир групуну тәсвири (әјани) И.-лар тәшкил едир. Тәсвири И. електрон-шүа борусунун екранында објектин фәзада вәзијјәтини мүхтәлиф характеристикаларын дәјишмәсини әкс етдирән график вә ја әјри шәклиндә көс-

Визуал индикаторлар: *а*—сигнал лампасы; *б*—әгрәбли; *в*—рәгәмли.

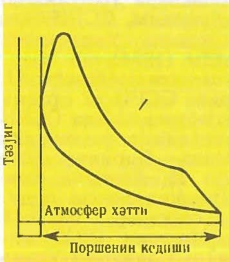
тәрир. «Иштирак еффекти» јарадан визуал И.-ларын тәтбиги илә гаврама асанлашыр. Мәс., тутгун һавада тәјјарәнин јерә енмә вәзијјәтини әкс етдирән бир нечә ајры-ајры И.-ларын көстәриҹиләри ҹиһаз екранында објектин јердәјишмәсини көстәрән үмуми шәрти тәсвирлә әвәз едилир. Информасијанын чохлуғундан мүшаһидәчинин көрмә гаврајышы зәифләдикдә, јахуд онун диггәти визуал И.-дан јајындығы һалларда акустик И. (зәнк, сирена) тәтбиг едилир.

ИНДИКАТОР—кимјәви реаксијанын сонуну вә ја һидрокен ионларынын консентрасијасыны асан нәзәрә чарпан бу вә ја дикәр әламәтлә (анализ едилән мәһлулун рәнкинин дәјишмәси, чөкүнтү вә ја буланты әмәлә кәлмәси вә ја чөкүнтүнүн һәлл олмасы илә) мүәјјәнләшдирмәјә имкан верән үзви вә ја гејри-үзви маддә, мәс., лакмус, фенолфталеин вә с. Башлыҹа олараг титриметрик анализдә титрләмәнин сон нөгтәсини мүәјјән етмәк үчүн ишләдилир. И. дүзкүн сечилдикдә кимјәви реаксијанын еквивалент нөгтәси титрләмәнин сону илә үст-үстә дүшүр. Титрләнән мәһлула, адәтән, аз мигдарда И. әлавә едилир. Бә'зән титрләнән мәһлулун бир дамҹысы чини лөвһәҹик үзәриндә И.-ла јохланылыр вә ја И. һопдурулмуш сүзкәҹ кағызы үзәринә салыныр. Кимјәви И.-лар, адәтән, 5 група бөлүнүр: туршу-әсас И.-лары—мүһитин һидрокен көстәриҹиси (pH) дәјишдикдә өз рәнкини дәјишән маддәләр, мәс., метилоранж, метилрот, фенолфталеин; флуоресселт И.-лар да (мәс., *а*-нафтиламин, акридин) бураја дахилдир; оксидләшмә-редуксија олунма И.-лары—оксидләшмә потенсиалы мүәјјән һәддә чатдыгда өз рәнкини дәјишән реактив-

лар, мәс., метиленблау, дифениламин; комплексонометрик И.-лар —мүәјјән метал ионлары илә рәнкли комплекс бирләшмәләр әмәлә кәтирән маддәләр, бунлара металлохром И.-лар да дејилир, мәс., гара ериохром, нарынҹы ксиленол (диметилфенол) вә с.; адсорбсија И.-лары — титрләмәнин чөкдүрмә үсулу илә мүәјјән едилән сон титрләмә нөгтәсиндә чөкүнтүнүн рәнкини дәјишән маддәләр, мәс., еозин вә флуорессеин бојалары; хемилүминессент И.-лар— титрләмәнин сон нөгтәсиндә ишыгсачан маддәләр, мәс., лүминол, силоксен вә с.; бунлардан рәнкли мәһлуллары титрләдикдә истифадә олунур.

Әд.: Крешков А. П., Основы аналитической химии, 4 изд., кн. 2, М., 1976.

ИНДИКА́ТОР ДИАГРАМЫ—поршенли машынларын (дахилијанма мүһәррики, компрессор вә насос) силиндриндәки газ вә ја бухар тәзјигинин поршенин вәзијјәтиндән, јахуд дирсәкли валын дөнмә бучағындан асылы олараг дәјишмәсини көстәрән график тәсвир. И.д., адәтән, тәзјиг индикаторунун көмәји илә чәкилир. Абсис оху үзрә газларын силиндрдә тутдуғу һәчм, ординат оху үзрә исә тәзјиг пајлашдырылыр. И.д.-нда һәр нөгтә поршенин верилмиш вәзијјәтиндә мүһәррикин силиндриндәки тәзјиги көстәрир.

И.д.-нын саһәси ишләк чисмин силиндр дахилиндә бир сикл әрзиндә көрдүјү ишә мүтәнасибдир. И.д.-на көрә индикатор күчү, һәмчинин бухар пајлајычы һиссәләрин насазлығы, поршен һалгаларынын киплији мүәјјән олунур.

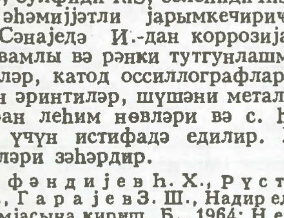
ИНДИКИ́РКА—Јак.МССР-дә чај. Уз. 1726 *км*, һөвзәсинин саһ. 360 мин *км*²-дир. Хастах вә Тарын-Јурјах чајларынын бирләшмәсиндән әмәлә кәлир. Јухары ахынында Ојмјакон јајласы илә ахыр, шм.-да Черск силсиләсини кечир. Астаналыдыр. Ашағы ахынында батаглашмыш овалыгла ахыр вә делта (саһ. 5500 *км*²) әмәлә кәтирир. Шәрги Сибир дәнизинә төкүлүр. Јағыш, гар вә бузлаг сулары илә гидаланыр. Илин исти вахтында дашыр. Октјабрдан мајын ахыры — ијунун әввәлләринәдәк донмуш олур. Мүһүм голлары: Кјуенте, Елки, Селеннјах, Ујандина, Нера, Мома, Бадјариха вә с. Балыг овланыр. Мома чајынын төкүлдүјү јердәк кәмичилијә јарарлыдыр. Мүһүм кәми дајаначаглары: Хонуу, Дружина, Чокурдах, Табор.

ИНДИКИ́РКА ОВАЛЫҒЫ — Јак. МССР-дә, Индикирка чајынын орта ахынында овалыг. Һүнд. 10—180 *м*-дир. Ајры-ајры јүксәкликләрин һүнд. 300—500 *м*-ә чатыр. Јура вә Антропокен системләринин ичәрисиндә лајлы вә линза шәклиндә газынты буз олан көврәк чөкүнтүләриндән тәшкил олунмушдур. Сәтһи маили-далғалы, ч.-да дәрә-тәпәлидир. Кениш чухурлар (аласлар) вә донушлуг нәтиҹәсиндә әмәлә кәлмиш габарма тәпәләри (булгуннјахлар) характерикдир. Овалығын чох һиссәси тундрадыр. Чохлу көл вә батаглыг, һәмчинин гара шам мешәләри вар.

ИНДИУМ (лат. Indium), In—кимјәви елемент. Елементләрин дөври системинин III групунададыр; ат.н. 49, ат. к. 114,82-дир. И. асан әријән, јумшаг, күмүшү-ағ металдыр; сыхлығы 7,362 *г/см*³-дир. 156,2°С-дә әријир. Спектр хәтти *индиго* рәнкиндә олдуғуна көрә И. адландырылмышдыр. И.-ун ики тәбии изотопу вар: ^{113}Jn вә ^{115}Jn. 11 радиоактив сүн'и изотопу вә 6 изомери алынмышдыр. Јарымпарчаланма дөвру 6·10^{14} ил олан ^{115}In изотопу өзүндән електрон бурахыр. И. сәпәләнмиш елементләрдәндир; синк, галај, гурғушун, мис вә с. елементләрин сулфидли минералларында гатышыг шәклиндә олур вә һәмин металларын истеһсалында әмәлә кәлән туллантылардан вә јарымфабрикатлардан електролиз јолу илә алыныр. И. һавада дәјишмир, гыздырдыгда јанараг сары рәнкдә In_2O_3 әмәлә кәтирир. Су вә гәләви мәһлуллары И.-а тә'сир етмир, дурулашдырылмыш туршуларда сојуг һалда зәиф, исти һалда чох јахшы һәлл олур. Гыздырдыгда һалокен вә халкокенләрлә асан бирләшир. Бирләшмәләриндә, әсасән, үчвалентлидир, лакин күчлү редуксијаедиҹи олан бирвалентли вә икивалентли бирләшмәләри дә вар. И.-ун бә'зи бирләшмәләри (нитриди InN, фосфиди InP, антимониди InSb, сулфиди InS, селениди InSe, техники әһәмијјәтли јарымкечириҹиләрдир. Сәнаједә И.-дан коррозијаја гаршы давамлы вә рәнки тутгунлашмајан өртүкләр, катод оссилографлары, асанәријән әринтиләр, шүшәни метала јапышдыран леһим нөвләри вә с. һазырламаг үчүн истифадә едилир. И. бирләшмәләри зәһәрдир.

Әд.: Әфәндијев Һ. Х., Рүстәмов П. Һ., Гарајев З. Ш., Надир елементләр кимјасына кириш, Б., 1964; Некрасов Б. В., Основы общей химии, т. 1—2, М., 1973.

ИНДО́Л (2,3-бензопиррол), C_8H_7N—пис ијли, рәнксиз кристал үзви маддә. 52°С-дә әријир, 254°С-дә гајнајыр, исти суда вә үзви һәлледиҹиләрдә һәлл олур. И. зәиф туршу хассәлидир, даш көмүр гатранында вә ефирли јағлардан бә'зиләриндә (мәс., жасмин јағында) вар; инсан вә мәмәлиләрин бағырсагларында да тапылмышдыр. Төрәмәләриндән бир чохунда (мәс., 3-индолиласетат туршусу, серотонин, резерпин) биоложи активлик хассәси вар. И.-дан сәнаједә һетероауксин вә триптофан алынмасында (хаммал кими) вә етријјат сәнајесиндә (чичәк ессенсијаларынын әтрини кәскинләшдирмәк вә кејфијјәтини јахшылашдырмаг үчүн) истифадә едилир.

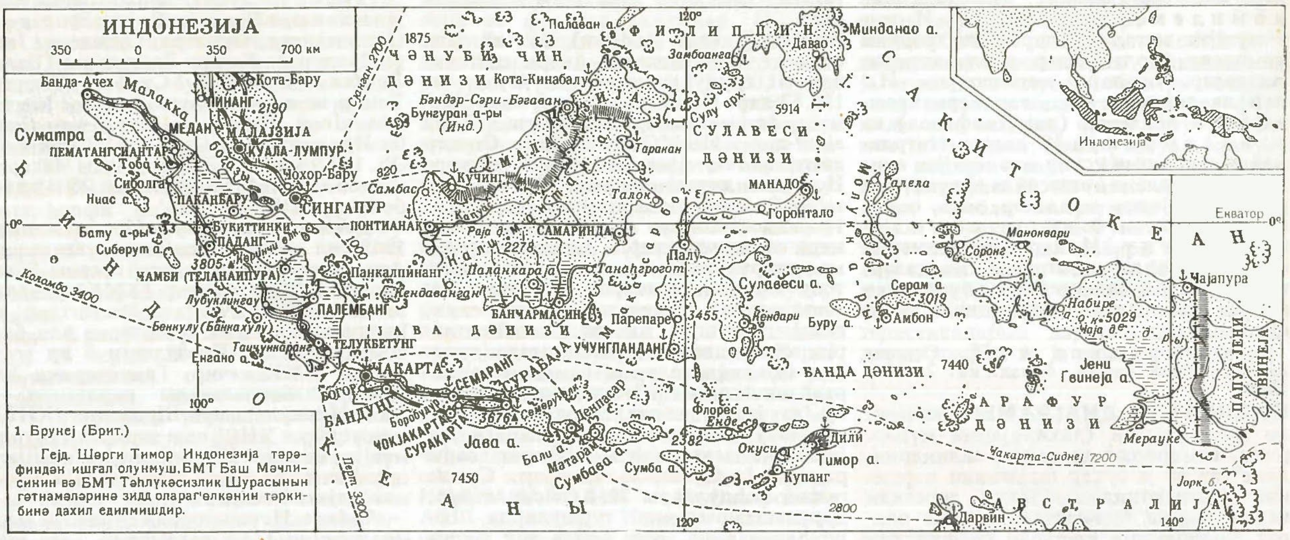
ИНДОНЕ́ЗИЈА (Indonesia), Индонезија Республикасы (Republik Indonesia).

Үмуми мә'лумат. Ҹәнуб-Шәрги Асијада дөвләт. Әразиси Бөјүк Зонд а-ры (Калимантан, Суматра, Сулавеси, Јава вә Мадура), Кичик Зонд а-ры (Бали, Ломбок, Сумбава, Сумба, Флорес, Тимор вә с.), Молукк а-ры, һәмчинин Јени Гвинеја а.-нын г.-ини (Гәрби Ириан) тутур. Саһ. 1904,3 мин *км*². Әһ. 140,9 млн. (1979). Пајтахты Ҹакарта ш.-дир. Инзибати ҹәһәтдән 26 әјаләтә бөлүнүр (1977).

Дөвләт гурулушу. И. респ.-дыр. 1945 ил Конститусијасы гүввәдәдир. Али Дөвләт һакимијјәти органы Халг Мәсләһәт Конгресидир (ХМК). Дөвләт вә һөкумәт башчысы президентдир; о, һәмчинин силаһлы гүввәләрин али баш команданыдыр. Президенти 5 ил мүддәтинә ХМК сечир. Ганунвериҹи һакимијјәт бирпалаталы парламентә — Халг Нүмајәндәләри Шурасына (ХНШ) мәхсусдур. ХНШ-нын тәркиби ганунла мүәјјән едилир. Иҹраедиҹи һакимијјәти президент вә онун тә'јин етдији һөкумәт һәјата кечирир.

Тәбиәт. И. екваториал гуршагдадыр. Әразисинин 1/2-и дағлыгдыр. Ән јүксәк зирвәси Гәрби Ирианда Ҹаја д.-дыр (5029 *м*). Өлкәнин ш. һиссәсини (Макасар боғазынадәк), һәмчинин ч. вә ч.-г. кәнарыны гырышыг вә вулканик дағлар тутур. Суматра а.-нын шм.-г.-индән Халмахера а.-надәк 5000 *км*-лик мәсафәдә 400-ә гәдәр вулкан (о ҹүмләдән тәгр. 80-и пүскүрән — Керинчи, 3800 *м*; Ринҹани, 3726 *м*; Семеру, 3676 *м* вә с.) вар. Јава а.-нда вулкан даһа чохдур. Суматра, Јава, Калимантан а-рынын дахили дәнизләрә тәрәф һиссәси вә Јени Гвинеја а.-нын г.-и аллүвиал дүзәнликдир. И.-нын чох һиссәси Кајнозој тектокенези саһәсинә, Суматранын шм.-ш.-и вә Калимантанын ч.-г.-и Мезозој, Јени Гвинејанын ч. һиссәси вә Ару а-ры Мезозојдан әввәлки гырышыглыг саһәсинә дахилдир. Фајдалы газынтылары: нефт, көмүр, дәмир филизи, манган, галај филизи, алүминиум, никел, фосфат вә с. Иглими әразинин чох һиссәсиндә екваториал, Јава а.-нын ш.-индә вә Кичик Зонд а-рында субекваториалдыр. Орта ајлыг темп-р дүзәнликләрдә 25—27°С-дир. Иллик јағынты екваториал иглимли саһәләрдә 2000—4000 *мм*, субекваториал иглимли саһәләрдә 2000 *мм*-ә гәдәрдир. Чај шәбәкәси сыхдыр (ч.-г. һиссәдән башга). Бөјүк чајлары: Капуас, Барито, Хари (Ҹамби), Кампар, Муси, Мамберамо, Дигул вә с. Кичик көлләр вар. Латерит, гонур даг-мешә, гырмызы-гонур вә с. торпаглар јајылмышдыр. Әразинин чох һиссәси һәмишәјашыл екваториал мешәләрлә (палма, чөрәк ағаҹы, фикус, ағаҹабәнзәр ајыдөшәји, пандanус вә с.) өртүлүдүр. 1300—1500 *м* вә 2600—3000 *м* һүнд.-дә тропик дағ мешәләри, ч.-ш.-дә саванналар кениш саһә тутур. Һејванлары: һиббон, орангутан, кәркәдан, вәһши өкүз, көзлүклү илан, Јава товуз гушу, ҹәннәт гушу вә с. Тәбии парклары (Котаваринкин, Сампит, Кутаи, Пулау-Панајтан, Гунунг-Лесер, Комодо) вар.

Әһали. Әһалинин 96%-и дил, мәдәнијјәт вә мәишәтҹә јахын олан, 150-дән чох халгдан ибарәт *индонезијалылардыр*. И.-да ибтидаи иҹма мүнасибәтләрини сахлајан тајфа вә гәбиләләр, һәмчинин (хүсусилә шәһәрләрдә) чинлиләр (4 млн.-дан артыг), әрәбләр (100 мин), һиндистан, Пакистан вә Бангла-

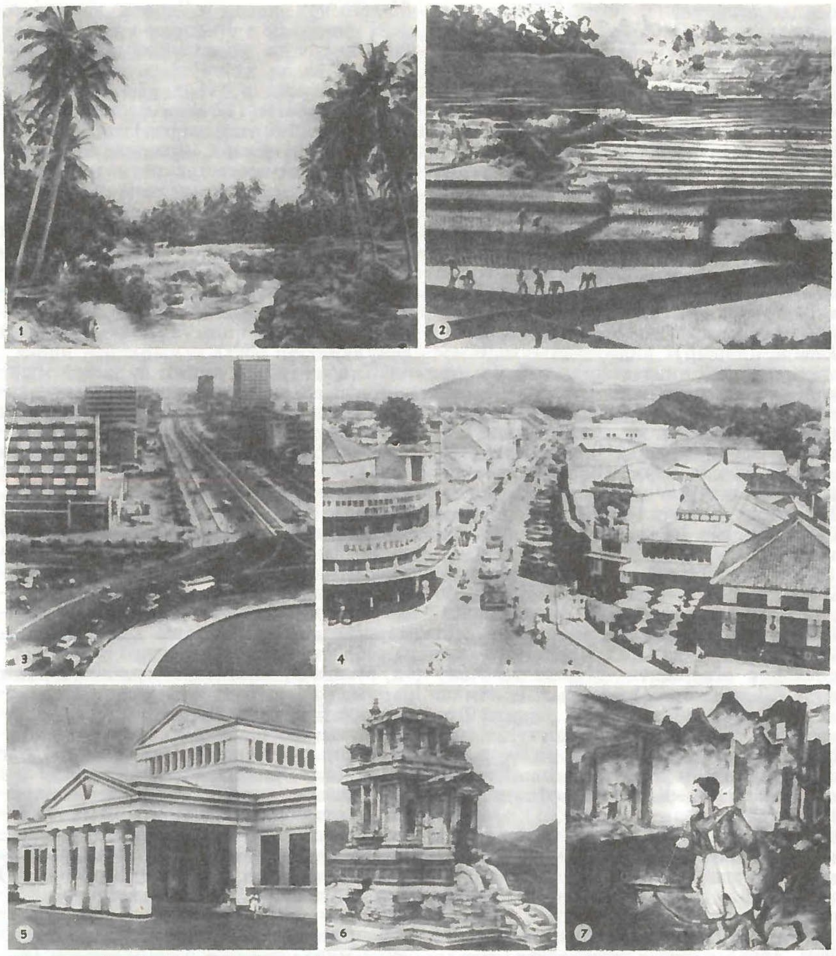
дешдән кәлмәләр (100 минәдәк), һолландлар (10 мин) да јашајыр. Дөвләт дили И. дилидир. Диндар әһалинин 87%-и мүсәлман, 7,4%-и христиандыр; галанлары буддист, һиндуист вә конфусичиләрдир; бир гисми јерли ән'әнәви динләрини сахламышлар. Иллик тәбии артым тәгр. 2,8%-дир (1963—77). Әһалинин 2/3 һиссәси Јава вә Мадура а-рында чәмләшмишдир; бурада 1 $км^2$-дә 500 нәфәрдән чох адам јашајыр. Шәһәр әһалиси 20%-дир. Мүһүм шәһәрләри: Чакарта (6,5 млн.; 1977), Сурабаја (1,2 млн.), Бандунг (1,1 млн.), Семаранг (600 мин) вә с. (1976).

Тарихи очерк. И. әразиси мүасир инсан типинин (питекантроп, јавантроп, сонралар вадјак адамы) формалашмасы мәркәзләриндәндир. Бурада Ашағы, Јухары Палеолит вә Мезолит дөврләринә аид абидәләр ашкар едилмишдир. И. әразисиндә 2—5 әсрләрдә мәһсулдар гүввәләрин инкишафы илә илк синифли чәмијјәтләр тәшәккүл тапмаға башлады. И.-нын саһил р-нларында Тарум, Калинг, Малајја, Шривичајја вә с. еркән дөвләтләр јаранып, һиндуизм вә буддизм динләри јајылырды. Архипелагын әксәр һиссәси 13 әсрин сонунда Јавада јаранан И.-нын ән бөјүк орта әср дөвләти Мачапаһит империјасына (1295—тәгр. 1520) бирләшдирилмишди. 16 әсрдә И. мүсәлман сүлаләләринин (ислам И.-ја 14 әсрдә Һиндистан вә Малаккадан кечмәјә башламышдыр) башчылыг етдикләри кичик дөвләтләрә бөлүндү. Авропа мүстәмләкәчиләринин И.-ја кәлмәси 16 әсрә аид едилир. 18 әсрин орталарында һолландлар Јаванын әсас р-нларыны, 19 әср—20 әсрин әввәлиндә исә И. әразисини тамамилә ишғал етдиләр. Јерли әһалинин амансызчасына истисмары дәфәләрлә үсјанлара сәбәб олмушду. Јавада Дипонегоронун башчылығы илә халг мүһарибәси (1825—30) даһа кениш вә күтләви һал алмышды. 19 әсрин ахырларында И.-да капиталист уклады јаранырды; өлкәнин игтисадијјатына харичи капиталын тәзјиги шәраитиндә милли буржуазија ләнк инкишаф едирди. 20 әсрин әввәлиндән мүтәшәккил милли азадлыг һәрәкаты башланды. Јавада фәһлә вә гуллугчуларын илк һәмкарлар иттифаглары тәшкил олунду (1905).

Русијада 1905—07 илләр ингилабы И.-нын сијаси һәјатына тә'сир көстәрди; 1908 илдә илк милли тәшкилат—«Буди утомо», 1911 илдә Саригат ислам күтләви-сијаси тәшкилаты тә'сис едилди. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәси И.-да милли азадлыг һәрәкатынын јүксәлишиндә мүһүм рол ојнады; 1920 илин мајында *Индонезија Коммунист Партијасы* (ИКП) јаранды. 1927 илдә ингилаби-демократик гүввәләрин јаратдығы Индонезија Милли Партијасы (ИМП) вә онун ардычылы Партиндо (1931) үмуммилли тәләбләр ирәли сүрүр, зәһмәткешләрин мәнафејини мүдафиә едир, истиглалијјәт уғрунда мүбаризәни кенишләндирирди. И.-да милли шүурун күчләнмәси 1939 илдә илк ваһид милли чәбһә тәшкилатынын—Индонезија Сијаси Бирлијинин (ГАПИ) јаранмасына сәбәб олду. 1942—45 илләрдә И.-ны Јапонија ишғал етмишди. Милли азадлыг һәрәкатынын јүксәлиши нәтичәсиндә кечмиш мүстәмләкә әразисиндә 1945 ил августун 17-дә мүстәгил унитар Индонезија респ.-сы е'лан олунду. *Сукарно* президент сечилди. Һолландија вә Б. Британија мүстәмләкәчилик һөкмранлығыны бәрпа етмәк мәгсәдилә И.-ја гаршы силаһлы мүдахиләјә башладылар. И. халгынын инадлы мүбаризәси вә дүнја демократик гүввәләринин һәмрә'јлији Һолландијаны И.-нын мүстәгиллијини танымаға мәчбур етди. Лакин И.-ја зорла федератив гурулушу гәбул етдирилди; Јава вә Суматра әразисиндә јерләшән И. респ. Индонезија Бирләшмиш Штатлары (ИБШ) тәркибиндә «16 бәрабәр һүгуглу дөвләт»дән бири олду. Һаагада «дәјирми стол» конфрансында (1949) И. ИБШ-ын суверенлијини јалныз харичи сијасәт вә өлкәнин мүдафиәси саһәләриндә мәһдудлашдырмагла Һолландија-Индонезија Иттифагына (ҺИИ) дахил олду. Һолландија Гәрби Ириан үзәриндә гејри-мүәјјән мүддәтә нәзарәти әлиндә сахлады. И. 1,75 млрд. доллар мүстәмләкә борчу вермәјә мәчбур едилди. 1950 илдә унитар респ. бәрпа едилди. Респ. һөкумәти 1954 илдә ҺИИ-ны позду, 1956 илдә исә 1949 ил сазишини ләғв етди. И. блоклара гошулмамаг сијасәти јеритмәјә башлады, ССРИ илә сәфирликләр сәвијјәсиндә дипломатик мүнасибәтләр јаратды (1954).

1956 илин август—сентјабрында И. президенти Сукарно ССРИ-дә рәсми сәфәрдә олду; сентјабрын 15-дә ССРИ илә И. арасында игтисади вә техники әмәкдашлыг һаггында Биринчи Баш сазиш имзаланды. И. *Бандунг конфрансынын (1955)* тәшкилатчысы олду. Парламентә илк сечкиләр (1955) 4 партијанын ИМП, Мәшуми (1945 илдә јарадылмышды) Нәһдәт-үл-Үләма (НҮ; 1926 илдә јарадылмышды) вә ИКП-нин гәләбәси илә баша чатды. ИМП ашағы вә орта буржуазијанын, Мәшуми тичарәт буржуазијасынын вә мүлкәдарларын, НҮ ислам партијасы исә кәндләрдә варлы тәбәгәләрин мәнафејини мудафиә едирди. Бу партијалар 1957 илә гәдәр парламентдә үстүнлүк газанырдылар. ИКП сечкиләрдә 4-чү јери тутурду. Коммунистләрин «парламент јолу» илә һакимијјәтә кечмәсинә мане олмаг мәгсәдилә, ордунун вә буржуа даирәләринин мүртәче һиссәси капиталист дөвләтләринин, Мәшуми вә сағ тәмајүллү Индонезија Сосиалист Партијасынын (ИСП, 1946 илдә јарадылмышды) көмәји илә Суматра вә Сулавесидә (1957—58) һөкумәт әлејһинә гијамлар һазырлады. Фөвгәл'адә һәрби вәзијјәт һаггында ганун верилди (1957). Гијамлар јатырылдыгдан сонра (1958) ордунун сијаси мөвгеји күчләнди. Сукарнонун «истигамәтләндирилән демократија» консепсијалы чыхышындан сонра президентә јени сәлаһијјәтләр верилди; мүхалифәтин фәалијјәтинә сон гојулду; бүтүн партијалара «синфи сүлһ» вә әмәкдашлыг тәклиф едилди. Сечкили парламент бурахылды (тә'јин олунан парламентлә әвәз олунду, 1960). 1963 илдә дә Гәрби Ириан јенидән И. респ.-сына бирләшдирилди. Сукарнонун «синфи сүлһ» еһкамы пәрдәси алтында кизләнән буржуа-мүлкәдар гүввәләринин фәһлә вә кәндлиләрин игтисади-сијаси һүгугларына гаршы һүчумунун күчләндији бир шәраитдә орду рәһбәрләринин дөвләт ишләринә нәзарәти артды. ИКП илә орду арасында сијаси саһәдә зиддијјәт јаранды. И.-нын һа-

ким даирәләри халг күтләләринин диггәтини дахили проблемләрдән јајындырмаг мәгсәдилә, 1963 илдә истиглалијјәт газанмыш Малајзија әлејһинә сијаси кампанијаја башлајараг ЧХР-ин Африка-Асија һәмрә'јлијини позмаг чәһдләринә гошулмуш олдулар. Дәрин игтисади вә сијаси бөһран шәраитиндә президентин шәхси мүһафизә дәстәси вә ИКП рәһбәрлијинин бир һиссәсинин көмәк етдији забитләр групу Сукарно әлејһинә чеврилиш һазырламагда тәгсирләндирилән «Кенераллар Шурасы»ны ләғв етмәк мәгсәдилә 1965 ил сентјабрын 30-да («30 сентјабр һәрәкаты» адланыр) суи-гәсд һазырлады. Бир сыра һәрби рәһбәр өлдүрүлдү. Кенерал Сухартонун башчылығы илә гуру гошунлары конкрет сосиал програм ирәли сүрмәјән вә халг күтләләри илә әлагәси олмајан бу һәрәкаты дармадағын етди. Өлкәјә орду нәзарәт етмәјә башлады; ИКП вә бир сыра сол тәшкилат ганундан кәнар е'лан едилди. Јүз минләрлә коммунист вә демократик тәшкилатларын мүтәрәгги хадимләри өлдүрүлдү. Өлкәдә һәрби-бүрократик режим јарадылды. Сукарно һакимијјәтдән узаглашдырылды (1966). Сухарто президент олду (1968). И. Малајзија илә достлуг әлагәләрини бәрпа етди. И. 1967 илдә тәшкил олунмуш АСЕАН (*Чәнуб-Шәрги Асија Дөвләтләри Чәмијјәти*) дахилиндә игтисади вә мәдәни әмәкдашлығын тәшәббүсчүсү олмагла чәмијјәтдә башчыл рол ојнамаға чәһд көстәрирди. Сухарто һөкумәти блоклара гошулмамаг әсасында «фәал вә мүстәгил» харичи сијасәт јеридәчәјини е'лан етсә дә, бу һәрәкатда сағ мөвге тутду. И. блоклара гошулмајан дөвләтләрин әксәријјәти илә бирликдә сүлһ, тәрксилаһ уғрунда мүбаризә, иргчилик вә апартһејд әлејһинә чыхыш етсә дә, онун империалист дөвләтләриндән малијјә-игтисади асылылығы, Асија вә Африкада милли азадлыг һәрәкатына гејри-ардычыл, зиддијјәтли мүнасибәт бәсләмәсинә сәбәб олурду. И. 1976 илдә Португалија мүстәмләкә империјасынын дағылмасындан истифадә едәрәк Шәрги Тимору өз әразисинә бирләшдирди. Һөкумәт, хүсуси капиталист бөлмәләрини инкишаф етдирмәк, өлкә игтисадијјатына харичи капитал гојулушуну артырмаг вә империалист дөвләтләриндән бөјүк мәбләғдә борч алмаг хәтти јеритмәјә башлады. 1965 илдән сонра И.-нын сосиалист өлкәләри илә сијаси вә игтисади әлагәләри мәһдудлашды. Јалныз 70-чи илләрин 2-чи јарысында ССРИ, ПХР, БХР вә б. сосиалист өлкәләри илә игтисади әмәкдашлыг мүәјјән гәдәр чанланды. Капиталист өлкәләринин көмәји И.-нын игтисадијјатыны дирчәлдә билмәди. Инфлјасија күчләнир вә гијмәтләр дурмадан артырды. И.-да там ишсизләрин сајы 5 млн.-дан чох иди. 1974 илин јанварында, һәмчинин 1974 илин нојабр—декабрында И.-нын бөјүк шәһәрләриндә јохсулларын вә тәләбәләрин күтләви һәјәчанлары баш верди. 1971 вә 1977 илләрдә «јухарыдан тәзјиг» шәраитиндә кечириләң үмуми сечкиләрдә орду сијаси һөкмранлығыны мөһкәмләндирди. 1971 ил сечкиләринин јекунундан истифадә едәрәк Сухарто һөкумәти фәалијјәт көстәрән 10 сијаси партијаны 3 партија дахилиндә бирләшдирмәклә партија системини «садәләшдирди». Һәрби хадимләр идеолокија саһәсиндә Сукарнонун «панча сила» (беш принсип: милләтчилик, һуманизм, ваһид аллаһа инам, демократија вә сосиал әдаләт) консепсијасына (мүасирләшдирилмиш формада) әсасланараг «милли дөзүм» стратекијасыны ирәли сүрдүләр. И. һөкумәти 1965 ил 30 сентјабр һадисәләри заманы һәбс едилмиш сијаси мәһбусларын хејли һиссәсинә амнистија вермишдир (1978, 1979).

Индонезија. 1. Бали адасында һиндгозу плантасијасы. 2. Суматра јарымадасында чәлтик зәмиләри. 3. Чакарта шәһәриндән көрүнүш. 4. Бандунг шәһәри. 5. Индонезија Мәдәнијјәти Институту нәздиндәки Археолокија вә Етнографија Музеји. 6. Чанди Пунтадева мә'бәди. Дијонг јајласы. 7 әср—8 әсрин әввәли. 7. С. Сучојоно. «Партизан дәстәсинин кешикчиси». 1949.

1979 илин апрелиндә И.-нын пајтахты Чакартада совет сәнаје-тичарәт сәркиси ачылмышды. Сәркидә Азәрб. ССР мүстәгил бөлмә илә тәмсил олунмуш вә апрелин 23-дә Азәрб. күнү кечирилмишдир.

Сијаси партијалар, һәмкарлар иттифаглары. Индонезија Демократ Партијасы—1973 илдә јарадылмышдыр. Буржуазија вә бүрократијанын мәнафејини мүдафиә едир. Бирлик вә Инкишаф Партијасы—1973 илдә тә'сис едилмишдир. Ири торпаг саһибләри вә мүсәлман буржуазијасынын партијасыдыр. Сәкбәр Голкар (Функсионал групларын Бирләшмиш Катиблији)—1964 илдә јарадылмышдыр. Һөкумәтә јахын партија кими чыхыш едәрәк башга сијаси партијалара дахил олмајан мүхтәлиф һәрби груплар, кәнчләр, гадынлар, кооператив, дини бирликләри вә с. бирләшдирир. *Индонезија Коммунист Партијасы.* Үмуминдонезија Фәһлә Федерасијасы (ФБСИ)—әсасы 1973 илдә гојулмушдур. Федерасија рәһбәрлији «синфи сүлһ» мөвгејиндән чыхыш етдијиндән мүәссисәләрдә тә'тилләри фәһләләрин өзләри тәшкил едирләр. Индонезија Кәндлиләринин Бирлији Иттифагы—1973 илдә јарадылмышдыр.

Игтисади-чоғрафи очерк. И. инкишаф етмиш мә'дән сәнајеси олан аграр өлкәдир. Игтисадијјаты инкишаф етмиш капиталист өлкәләриндән асылыдыр. Асијада ән бөјүк плантасија типли тәсәррүфата маликдир. К. т. үмуми милли мәһсулун 1/2-ини верир. Ири капиталист плантасијалары илә (дөвләтә, Б. Британија, АБШ вә б. харичи ширкәтләрә мәхсус) јанашы, чохлу (тәсәррүфатларын 90%-дән чоху) кичик (2 *ha*-а гәдәр) јарымнатурал кәндли тәсәррүфаты вар. Кәндлиләрин 1/3-индән чоху торпағы мүлкәдар вә сәләмчиләрдән ичарәјә көтүрүр. К.

т.-ндан көтүрүлән кәлирин 5/6-ини экинчилик верир. Әсас әрзаг биткиси чәлтикдир (1978 илдә 17,6 мин *т* мәһсул). Һәмчинин гарғыдалы, кассава, батат, јерфындығы вә соја экилир. Әрзаг биткиләри дахили тәләбаты өдәмир. Әсас ихрачат мәһсулу каучукдур; 1978 илдә 835 мин *т* истеһсал едилмишдир (2/3-си Суматра а.-нда). И. каучук истеһсалына көрә дүнјада Малајзијадан сонра 2-чи јери тутур. Һиндгозу, зејтун (1976 илдә 470 мин *т* зејтун јағы истеһсал едилмишдир; дүнјада 4-чү јердәдир), гәһвә (1978 илдә 199 мин *т*; Јава вә Суматрада), чај (95 мин *т*), шәкәр гамышы (1978 илдә 1,1 млн. *т* јығылмышдыр; әсас экин саһәләри Јава а.-ндадыр), кинә ағачы вә с. бечәрилир. И. кинә габығынын (2 мин *т*-а гәдәр) вә кинәнин әсас истеһсалчысыдыр. Өлкәдә 8,5 млн. гарамал, (о чүмләдән 2,3 млн. кәл), 11,2 млн. давар вар (1978). Балыгчылыг (1975 илдә 1,4 млн. *т*), дәниз овчулуғу вә балыгјетишдирмә инкишаф етмишдир. Гијмәтли одунчаг тәдарүк едилир. Сәнаје үмуми милли мәһсулун 1/10-ини верир. Әсас саһәси нефтчыхармадыр. 1978 илдә 83,9 млн. *т* нефт, һәмчинин 248,5 мин *т* даш көмүр, 24,6 мин *т* галај, 189,1 мин *т* мис филизи, 1317 мин *т* никел филизи вә с. чыхарылмыш, 1975 илдә 3,25 млрд. *квт·саат* електрик енержиси (1/2-индән чохуну СЕС-ләр верир) истеһсал едилмишдир. Е'маледичи сәнаједә јејинти (шәкәр, јағ, түтүн вә с.) вә тохучулуг (әсасән памбыг парча) саһәләри үстүнлүк тәшкил едир. Јерли хаммал е'малы илә әлагәдар саһәләр, нефт е'малы, галај вә мисәритмә, кимја (хүсусилә күбрә истеһсалы), ағач е'малы, шин, механики тә'мир, кәмигајырма, автомобилгурашдырма вә с. мүәссисәләр вар. К.т. вә мәишәт мә'мулатлары, семент, шүшә-кирәмит истеһсал едилир. Кустар сәнәткарлыг инкишаф етмишдир. Мүһүм сәнаје мәркәзләри: Чакарта, Сурабаја, Чокјакарта, Палембанг.

Д.ј.-ларынын уз. 8,6 мин *км*, автомобил јолларынын уз. 90 мин *км*-дир (1978). Дәниз тичарәт донанмасынын тоннажы 1049 мин брутто рек. *т*-дур (1978). Мүһүм дәниз портлары: Сурабаја, Палембанг, Белаван, Баликпапан. Ән бөјүк бејнәлхалг аеропорту Кемајорандыр (Чакартада). Нефт кәмәрләринин уз. тәгр. 1000 *км*-дир. Газ кәмәрләри (Јава а.-нда) вар. Нефт вә нефт мәһсуллары, галај, тахта-шалбан, каучук, гәһвә, чај, түтүн, кинә вә с. ихрач едилир. Машын вә аваданлыг, сәнаје хаммалы, дүјү, истеһлак маллары вә с. идхал олунур. Тичарәти әсасән Јапонија, АБШ, Сингапур, АФР илэдир. 1974 илин декабрында И. илә ССРИ арасында тичарәт, игтисади вә техники әмәкдашлыг һаггында мүгавилә бағланмышдыр. Пул ваһиди И. рупијасыдыр.

Силаһлы гүввәләр. И.-нын силаһлы гүввәләри гуру гошунлары, ҺҺГ вә ҺДГ-дән ибарәтдир. Үмуми сајы 246 мин нәфәрдән чохдур (1976). Али баш командан вә мүдафиә назири президентдир. Силаһлы гүввәләрин әсасыны гуру гошунлары тәшкил едир (180 мин нәфәрдән чох). Онун тәркибиндә 14 пијада, 1 зиреһли сүвари, 2 һава-десант бригадасы, 8 әлаһиддә баталјон, 4 парашүт-десант баталјону, 6 артиллерија вә 4 зенит артиллеријасы полку вар. ҺҺГ-ә 28 мин нәфәр, 30 дөјүш вә 60-дан чох нәгл. тәјјарәси дахилдир. ҺДГ (тәгр. 38 мин нәфәр) донанмадан (170 дөјүш вә көмәкчи кәмиси), авиасијадан вә дәниз пијадасындан (1 бригада) ибарәтдир. И.-да һәмчинин полис бригадасы (12 мин нәфәр) вә милис (тәгр. 100 мин нәфәр) вар. Силаһлы гүввәләр әскәри мүкәлләфијјәт һаггында ганун әсасында сечмә чағырыш јолу илә комплектләшдирилир. Хилмәт мүддәти 2 илдир.

Сәһијјә. 1975 илдә И.-да әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум сајы 42,9, өлүм сајы 16,9 олмушдур. Инфексион вә паразитар хәстәликләр үстүнлүк тәшкил едир. Дүнјада малјарија хәстәлијинин ән чох јајылмыш р-нудур.

Тибби јардым дөвләт вә шәхси мүәссисәләр, һәмчинин шәхси һәкимләр тәрәфиндән апарылыр. И.-да 86 мин чарпајылыг (әһалинин һәр мин нәфәринә 0,7 чарпајы) 1,2 мин хәстәхана (1971), о чүмләдән дөвләтә мәхсус 67,2 мин чарпајылыг 748 хәстәхана, 6,2 мин һәким (әһалинин һәр 20 мин нәфәринә 1 һәким), 1,5 мин әчзачы, 25 минә јахын орта тибб ишчиси вар (1973). Һәким кадрларыны 11 дөвләт вә 16 шәхси тибб факүлтәси һазырлајыр. ССРИ И. халгына 200 чарпајылыг поликлиникалы госпитал (Чакартада) бағышламышдыр (1963).

Маариф. 1940 илдә јерли әһалинин јалныз 6%-и савадлы иди. Өлкә истиглалијјәт газандыгдан сонра савадсызлығын ләғвиндә бир сыра мүвәффәгијјәтләр газанылмасына бахмајараг 1977 илдә јашлы әһалинин 50%-дән чоху һәлә савадсыз иди. 1961 илдән ибтидаи тәһсил ичбаридир. Мәктәбәгәдәр мүәссисәләрдә 512 мин ушаг тәрбијә олунур (1974). Ибтидаи вә орта мәктәбләр (икимәрһәләли—һәрәси 3 ил) 6 илликдир. 1975/76 дәрс илиндә ибтидаи мәктәбләрдә 14 280 мин, орта мәктәбләрдә 1764 мин, ибтидаи мәктәбләр үчүн мүәллимләрин һазырланмасы системиндә 79 миндән чох, техники пешә һазырлығы системиндә 722,2 мин шакирд тәһсил алырды. Өлкәдә 28 дөвләт ун-ти вә 23 хүсуси ун-т, бир чох ин-т вә коллеч вар (1977). Бөјүк али мәктәбләри: Чакартада Индонезија ун-ти (1950 илдә јарадылмышдыр; 7,3 мин тәләбә), Чокјакартада Гача-Мада ун-ти (1949; 14,8 мин тәләбә), Бандунгда Пачачаран ун-ти (1957; 10,4 мин тәләбә) вә Техноложи ин-т (1959; 7,5 мин тәләбә). Өлкәдә 40-дан чох елми идарә, бир сыра елми чәмијјәт вар. Бөјүк китабханалары: Богорда тәбијјат елмләри үзрә Мәркәзи китабхана (1977 илдә 300 миндән чох чилд), Чакартада Парламент китабханасы (200 мин чилд) вә с. Музејләри: Чакартада Индонезија мәдәнијјәти музеји (1778), Богорда Зоолокија музеји (1894) вә с.

Елм вә елми идарәләр.

Тәбијјат вә техника елмләри. И.-да илк елми-тәдгигат мүәссисәләри 18 әсрин ахыры—19 әсрин әввәлләриндә јарадылмышдыр. Богорда ботаника бағы (1817), онун нәздиндә һербари (1817), Ботаники Тәдгигатлар Ин-ту (1884), Зоолокија музеји (1894), Бандунгда Кеодезија Ин-ту (1855), Чакартада Метеоролокија вә Кеофизика Ин-ту (1866), Богорда к.т. тәчрүбә ст.-сы (1876), Пасуруанда шәкәр сәнајеси тәчрүбә ст.-сы (1887), Чакартада Һәрби Кикијена Ин-ту вә Ејкман Тибб Ин-ту (1888), Бандунгда Пастер Ин-ту вә Кеолокија лабораторијасы (1890) тә'сис олунмушду. Елми тәдгигатлары әсасән һолланд алим вә мүтәхәссисләри апарырды. 20 әсрин 1-чи јарысында Һолландија вә дикәр өлкәләрин капиталистләри тәрәфиндән И.-нын тәбии сәрвәтләри вә ишчи гүввәсинин истисмары илә әлагәдар елми тәдгигатлар кенишләндирилди. Богорда Мәркәзи Бајтарлыг Ин-ту (1908), Мәркәзи Мешәчилик Ин-ту (1913) вә Каучук Ин-ту (1941), Чакартада Дәниз Тәдгигатлары Ин-ту (1919) јарадылды. Елми-тәдгигат тибб мүәссисәләринин дә сајы артды: Чакартада Таун Әлејһинә Мүбаризә Ин-ту (1911), Малјаријанын Тәдгиги Ин-ту (1920) вә Чүзам Ин-ту (1935), Бандунгда Техники Кикијена Лабораторијасы (1920), Меданда вә Макасарда Санитарија Лабораторијасы (1931) вә с. Респ. е'лан едилдикдән сонра И.-да елмин сүр'әтли инкишафы башланды. И. Елми Шурасы (ИЕШ, 1956), Елми Тәдгигатлар Назирлији (1962) вә бунларын әсасында И. Елми-Тәдгигатлар Ин-ту (1967) јарадылды. Бурада бәрк чисимләр физикасы, електрон техникасы, биткиләрин систематикасы, патолокијасы, анатомијасы вә с. саһәләрә даир проблемләр үзрә тәдгигатлар апарылыр. 1958 илдә Милли Атом Енержиси Акентлији јарадылды. Бурада нүвә физикасы, атом енержиси, радиоактив изотопларын биолокија, к.т., тибб вә сәнајејә тәтбигинә вә с.-јә даир елми мүәссисәләр чәмләшмишдир. Назирлик вә идарәләрин елми-тәдгигат мүәссисәләриндә дә тәдгигат ишләри апарылыр.

Ичтимаи елмләр.

Фәлсәфә. И.-да дини фәлсәфи фикрин инкишафы синфи чәмијјәтин јаранмасы илә башламышдыр (2 әср). Бу заман *анимизм* вә әчдадлара ситајиш әсасында ајинләр формалашмышды. Ејни заманда *һиндуизм* (шиваизм, вишнуизм) вә *буддизм* (махајана) әхз едилир вә јенидән ишләнирди. 14 әсрдән И.-нын г.-индә *ислам* кениш јајылды; дини һәјатда јерли адәт-ән'әнәләрә ујғун кәлән шафиилик әсас мәзһәб олду. 15—16 әсрләрдә ислам И.-нын экинчи халгларынын, 19 әсрин сонунда исә бүтүн халгын双ининә чеврилди. Һолландија мүстәмләкә режими шәраитиндә 19 әсрин сонунда *Маарифчилик* һәрәкаты башланды. Сәригат ислам тәшкилаты илә әлагә сахлајан дини-фәлсәфи маарифчи тәшкилат (Мәһәммәдијјә) мејдана кәлди. Сонракы идеја мүбаризәсиндә мүасир ичтимаи фикир чәрәјанлары (исламын модернләшдирилмиш мүһафизәкар вариантлары вә с.) јаранды. Милли буржуазијанын мүтәрәгги һиссәси Сукарнонун «мархаенизм» («мархаен»—садә инсан) идејасына тәрәфдар олду. И.-да марксизм-ленинизм идејаларынын јајылмасы ИКП-нин фәалијјәти илә бағлыдыр. К. Маркс, Ф. Енкелс, В. И. Ленинин әсәрләри дәфәләрлә нәшр едилмиш, мүасир И.-нын тарихи вә сосиал-игтисади гурулушуна даир бир сыра марксист әсәрләр јаранмышдыр.

Тарих елми. Орта әсрләр И. тарихнәвислијиндә хроникалара әләби әсәр кими јанашылырды. Бунларда чох вахт тәхәјјүл керчәкликдән ајрылмырды. 17—18 әсрләр Јава дөвләти Матарамын тарихиндән бәһс едән «Бабад танаһ Чави» мүсәлман дөврүнүн гијмәтли салнамәсидир. *Дипонегоро* вә Риаулу Әли Һачы ибн Әһмәд 19 әсрин

көркәмли тарихчиләридир. Һолландијанын ишғалындан сонра јерли тарихшүнаслыг ән'әнәләри тәнәззүлә уғрамышды. 20-чи илләрдә милли ингилаби һәрәкат һаггында И. коммунистләринин бир сыра әсәри дәрч олунду (Семаун, С. Дингли вә б.). 30-чу илләрдә инкишаф едән милли тарихшүнаслыг үчүн мүстәмләкәчилијә гәдәрки кечмиши идеализә етмәк сәчијјәви иди. Бу ән'әнә И.-нын мүстәгиллијиндән (1945) сонра даһа да күчләнмишди. Мүстәмләкә әлејһинә мүбаризәнин гәһрәманларынын (Јәмин, Һасил вә б.) мәдһинә хүсуси диггәт јетирилир. Тарих әсәрләриндә, факт вә мә'хәзләр, әсасән, милли-вәтәнпәрвәрлик руһунда шәрһ едилирди. 1965 илдән сонра нәшр олунан әсәрләр И.-нын гәдим вә орта әср тарихини долғун экс етдирир (Сламет Мулјоно вә б.). Мүасир дөврдә јаранмыш әсәрләр үчүн Индонезија Коммунист Партијасыны ләкәләмәк вә демократик гүввәләрин боғулмасына һагг газандырмаг чәһди сәчијјәвидир.

Мәтбуат, радио верилишләри, телевизија. И.-да бирдәфәлик үмуми тиражы 1,8 млн. нүсхә олан 100-дән чох күндәлик гәзет чыхыр (1978). Мүһүм мәтбуат органлары И. дилиндә «Мердека» (1945), «Синар харапан» (1961), «Компас» (1965), «Ангкатан берсенчата» (1965), «Брита Буана» (1970), «Суара Карја» (1972), «Пелита» (1974), инкилис дилиндә «Индонезиан обсервер» (1950) вә б. гәзетләрдир. Антара Милли Мә'лумат Акентлији (1937), дөвләт радио (1945) вә телевизија (1962) хидмәти идарәләри Чакартададыр.

Әдәбијјат. И. әразисиндә гәдим Малајја вә Јава дилләриндә илк јазылы абидәләр 7 әсрин сону—8 әсрә аид даш китабәләрдир. 9—11 әсрләрдә Јава дилиндә әдәбијјат хүсусилә инкишаф етди: «Рамајана» (һинд шаири Бһаттининин «Равана вадһа» епосу әсасында), «Арчунанын тоју» поемалары. 14—17 әсрләрдә И. јазычылары классик һинд әдәбијјаты илә јанашы, јерли мифолокија вә өлкәнин тарихи әсасында әсәрләр јаздылар («Танту Панкеларан», «Параратон» нәср әсәрләри, Прапанчанын «Нагаракертагама» поемасы вә с.). 16—18 әсрләрдә тарихи вә дидактик характерли әсәрләр мејдана кәлди, исламы тәблиғ ролу ојнајан әдәбијјат кениш јајылды (Һәмзәһ Фансури, Нурәддин әр-Ранири, Әбд үр-Рауф вә б.). Әдәби дилин инкишафында *Абдуллаһ* бин Әбдүлгадир Мүншинин әсәрләри мүһүм рол ојнамышдыр. Маарифчилик идејаларынын јајылмасы Мәһәммәд Муса, Вилэм Искәндәр Муд вә б.-нын јарадычылығы илә бағлыдыр. Бу дөврдә *Индонезија дили* дөвләт дили кими формалашды. 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә пролетар јазычылары М. Картодикромо, Семаун капиталист истисмары вә мүстәмләкәчилик әлејһинә јөнәлдилмиш илк романлар јаратдылар. М. Русли, Нур Сутан Искәндәр мәишәт («адәт») романлары, С. Т. Әлишаһбана маарифчи романлар, Р. Әфәнди вә М. Јәмин вәтәнпәрвәр руһлу ше'рләр јаздылар. Әбд үл-Муис, Асмар Һади вә б.-нын јарадычылығында мүстәмләкәчилијә гаршы мүбаризә мөвзусу әсас јер тутур. 30-чу илләрин сонларында реалист мејлләр күчләнди (Армајн Пане, Х. Б. Јасин, Х. Бандаһаро). И. истиглалијјәт газандыгдан (1945) сонра мүтәрәгги әдәбијјат инкишаф етди, «45-чи ил нәсли» әдәби чәрәјаны јаранды (Хејрил Әнвәр, Идрус, П. А. Тур, У. Т. Сонтани вә б.). 50-чи илләрин әввәлиндә мүтәрәгги јазычылар «Лекра» («Халг мәдәнијјәти») чәмијјәтиндә бирләшдиләр. 1965 ил һадисәләри илә әлагәдар иртичанын күчләнмәси нәтичәсиндә «Лекра» чәмијјәти дағылды, јазычыларын чоху өлкәни тәрк етмәјә мәчбур олду. Мүасир јазычылардан В. С. Рендра, А. Расид, Т. Мухтар вә б.-нын әсәрләриндә һуманист идејалар тәрәннүм едилир. М. Буше вә К. О. Појкун јарадычылығында сосиал проблемләр мүһүм јер тутур. 70-чи илләрин сонларында әдәби просесдә мүәјјән чанланма әмәлә кәлмишдир. Лакин ашағы сәвијјәли беллетристика һәлә дә кениш јајылыр. И. нағыллары, И. шаир вә јазычыларынын бә'зи әсәрләри Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур.

Ме'марлыг вә тәсвири сәнәт. И.-нын гәдим пластик сәнәт нүмунәләри (менһирләр, долменләр, даш һејкәлләр) ибтидаи ичма гурулушу дөврүнә аиддир. 7—11 әсрләрдә Јава а.-нда һинду вә будда «чанди»ләри (пилләвары өзүл үзәриндә кубшәкилли мә'бәдләр) тикилмишдир (Дијенг јајласындакы чандиләр, Каласан, Севу, Лара Чонгранг чандиләри, *Боробудур* мә'бәди). Мә'бәд ме'марлығы һејкәлтәрашлыгла (һејкәлләр, релјефләр) сых бағлы иди. 13—15 әсрләрдә Јава вә Бали а.-рында ојма нахышларла бәзәдилмиш һинду мә'бәдләри учалдылмышды. Индонезија а.-рында бәдии сәнәткарлығын мүхтәлиф нөвләри—тунчдан төкмә сәнәти (дини һејкәлчикләр), тохучулуг (басманахышлы парча вә с.), бамбугдан вә һиндгозу јарпағындан һөрмә (јелпик, һәсир) вә с. инкишаф етмиш, мүхтәлиф типли халг јашајыш тикилиләри (кома, ағач вә бамбуг каркаслы евләр) јајылмышдыр. 18—20 әсрләрдә шәһәрләрин тикинтисинә Авропа ме'марлығынын тә'сири олмушдур. 19 әсрин орталарында И.-да милли вәтәнпәрвәрлик мөвзусунда реалист бојакарлыг (Раден Салеһ), 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә романтик характерли милли мәнзәрә жанры (С. С. Абдуллаһ) јаранды. Истиглалијјәт уғрунда мүбаризә вәтәнпәрвәрлик һиссләри илә ашыланмыш мүтәрәгги милли реалист инчәсәнәтин инкишафына тә'сир етди. 1937—38 илләрдә Индонезија Рәссамлары Бирлији јарадылды (С. Сучојоно, А. Чаја, К. Аффанди, Х. Нгантунг, Б. Ресобово). И. истиглалијјәт газандыгдан (1945) сонра мүтәрәгги милли реалист инчәсәнәт апарычы гүввә олду. Јени шәһәрләрин (Суматра а.-нда Сумберчаја ш.) тикинтисинә башланды. 1965 илдән сонра инчәсәнәтдә модернист чәрәјанлар үстүн мөвге тутду.

Мусиги. Халг мәишәти, инчәсәнәтин мүхтәлиф нөвләри илә сых бағлы олан И. мусигиси јүксәк профессионаллығы илә фәргләнир. Слендро (*пентатоника* нөвү) вә пелог (гонлары гејри-бәрабәр олан 7 пәрдәли мәгам) И. мусигисинин мәгам әсасыны тәшкил едир. Инкишаф етмиш *һетерофонија* вә чохсәслилик И. мусигисинин характерик чәһәтләриндәндир. Орта әсрләрдән мөвчуд олан гамелан халг чалғы аләтләри оркестри И. классик мусигисинин јүксәк нүмунәсидир. Мусиги аләтләриндән бонанг, гамбанг, кенданг, мүхтәлиф синчләр (зәрб аләтләри), сулинг (нәфәс аләти) кениш јајылмышдыр. 20 әср И. профессионал мусигисинә Авропа дини мусигисинин (Григори хораллары) мүәјјән тә'сири олмушдур. Респ. јарандыгдан сонра (1945) бир сыра профессионал вә һәвәскар мусиги коллективи, Чокјакарта, Чакарта радиолары нәздиндә камера орк.-ләри тәшкил едилмиш, Суракартада консерваторија (1960), И. классик мусиги мәктәби ачылмышдыр. Бәстәкарлардан Сучасмина, А. Пасарибу, Сусбини вә б. мәшһурдур.

Театр. Вајанг-топенг (маска театры), вајанг-пурво (көлкә театры), вајанг-голек (кукла театры), топенг-бабакан (мәзһәкә театры) И.-нын ән'әнәви театр формаларыдыр. Бу тамашаларын сүжети гәдим һинд епосу «Рамајана» вә «Маһабһарата»дан, еләчә дә И. дастанларындан көтүрүлүр; онлар, адәтән гамелан оркестри илә мүшајиәт едилир. 20 әсрдә формалашмыш мүасир кетопрак вә лудрук театрлары ән'әнәви милли театр вә Авропа театры ифадә васитәләрини өзүндә бирләшдирир. Белә труппалардан 50-чи илләрдә «Марһаен», «Триснокантен» популјар иди. Мүасир театр сәһнәсиндә милли драматурглардан Утуј Татанг Сонтани, Әбу Һәнифаһ, Әли Мәһәммәд, Сануси Пане, еләчә дә Һ. Ибсен, А. Чехов вә Н. Гоголун әсәрләри тамашаја гојулур.

Кино. «Тичитарум чајынын сују» (1949, реж. Р. Палиндих вә А. Асмара) илк И. милли филмидир. 1950 илдә Чакартада дөвләт кино ширкәти јарадылмыш, ичтимаи мөвзуда бир сыра бәдии филм чәкилмишдир: «Шикәст адам» (1952, совет прокатында «Киман», реж. К. Сукарди), «Туранг» (1954, реж. Б. Сиакин), «Комендант саатындан сонра» (1955, реж. А. Сани) вә с. «Кемандоран пәләнки», «Доггуз» (1966, 1967, реж. В. Умбох), «Сән нә ахтарырсан, Палупа?» (1971, реж. А. Сани), «Чиркабда нәфәс алан» (1971, реж. Т. Чунаиди), «Самиун вә Дасима» (реж. Н. Исмајыл), «Нојабр 1828-чи ил» (1979, реж. Т. Карја) 60—70-чи илләрдә чәкилмиш ән јахшы филмләрдәндир.

Әд.: Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, һ. 1, сәһ. 227); Холл Д., История Юго-Восточной Азии, пер. с англ., М., 1958; Сукарно, Индонезия обвиняет, М., 1956; јенә онун, Сарина, М., 1958; Архитектура стран Юго-Восточной Азии, М., 1960; Демин Л. М., Искусство Индонезии, М., 1965; Сикорский В., Индонезийская литература. Краткий очерк, М., 1965; Беленький А. Б., Национальное пробуждение Индонезии, М., 1965; јенә онун, Идеология национально-освободительного движения в Индонезии. 1917—1942 гг., М., 1978; Прокофьев О., Искусство Юго-Восточной Азии, М., 1967; Коробков А. Ф., Буржуазная общественно-политическая и философская мысль Индонезии, М., 1972; Основные произведения иностранной художественной литературы. Литература стран зарубежного Востока, М., 1975; История стран Азии и Африки в новейшее время (1917—1945), ч. 1—2, М., 1976—79; Николаев Н. Э., Индонезия: государство и политика, М., 1977; Симония Н. А., Индонезия, М., 1978; Зарубежная Азия. Юго-Восточная Азия, М., 1979 (серия «Страны и народы»).

ИНДОНЕ́ЗИЈА ДИЛИ—*индонезијалыларын* дили. Индонезија Респ.-нын дөвләт дили. Малајја-Полинезија дилләри Индонезија голунун Суматра групуна дахилдир. И.д.-ндә 130 млн.

адам данышыр (1975). Индонезија респ. е'лан олунанадәк (1945) «И.д.» әвәзинә *Малајја дили* термини ишләдилмишдир. И.д. Малајја дилинин сонракы инкишаф мәрһәләси олмагла бәрабәр, лексик вә морфоложи ҹәһәтдән ондан фәргләнир. Јазыда мүхтәлиф әлифбалардан (13 әсрин сонунадәк *деванагаридән*, 14—19 әсрләрдә әрәб әлифбасындан) истифадә олунмушдур. 19 әсрин әввәлиндән латын графикасы әсасында јарадылмыш әлифбадан истифадә едилир.

Әд.: Тесёлкин А. С., Алиева Н. Ф., Индонезийский язык, М., 1960; Грамматика индонезийского языка, М., 1972.

ИНДОНЕЗИЈА ДИЛЛӘРИ—Малајја-Полинезија дилләринин бир голу. Филиппин, Тајван, Бөјүк вә Кичик Зонд, Молук а-рында, Малакка ј-анда, ВСР-ин бә'зи ч. р-нларында вә Мадагаскар а-нда јајылмышдыр. Аз өјрәнилмиш, елми тәснифаты дәгигләшдирилмәмишдир. Илк тәснифатлара әсасән И.д. 8 (франсыз алими Г. Ферран) вә ја 16 (һолланд алими Ј. Гонда) група бөлүнүр. *Индонезија дили, Малајја дили, Јава дили, Малагаси дили, тагал дили* даһа чох јајылмышдыр. Тиположијасына көрә И.д. көксөзлү дилләрә (бах *Аморф дилләр*) дахилдир. Саит системи, әсасән, ејниҹинсли олуб, монофтонг вә дифтонгларла сәҹијјәләнир. Самитләрин сајы мүхтәлифдир. Нитг һиссәләри морфоложи ҹәһәтдән зәиф диференсиаллашмышдыр. Франсыз алимләри П. Фавр, А. Мар де Марен, һолланд алимләри Х. Тендело, Е. Уленбек, совет алими А. С. Тесјолкин вә б. И.д.-ндә нитг һиссәләринин тәснифинә даир мүхтәлиф ме'јарлар тәклиф етмишләр. Лүғәт тәркиби, әсасән, ејниҹинсли олуб, сөздүзәлдиҹи шәкилчиләр, сөз көкләринин гошалашмасы васитәсилә зәнкинләшир. Санскрит, әрәб, һолланд, франсыз, инкилис вә б. дилләрдән алынма сөзләр дә чохдур. И.д.-нин әлифбасы латын графикасы әсасында јарадылмышдыр. Бу дилләрдә зәнкин бәдии әдәбијјат мөвҹуддур.

Әд.: Аракин В. Д., Индонезийские языки, М., 1965.

ИНДОНЕЗИЈА КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫ (ИКП)—Јавада 1920 ил мајын 23-дә с.-д. бирликләри әсасында јарадылмышдыр. Һәмин ил Коминтернә дахил олмушдур. 1926—27 илләрдә Һолландија мүстәмләкәчиләринә гаршы үсјана рәһбәрлик етмиш, үсјанын мәғлубијјәтиндән сонра ганундан кәнар е'лан олунмушдур. Јапонија ишғалы дөврүндә (1942—45) тәҹавүзкарлара гаршы ағыр мүбаризә шәраитиндә кизли фәалијјәт көстәрмишди. Индонезија коммунистләри милли азадлыг ингилабында (1945, август) фәал иштирак етмишдиләр. Мүстәгил Индонезија респ.-сы јарадылдыгдан (1945) сонра ИКП-нин нүмајәндәләри мүһүм дөвләт вә һөкумәт вәзифәләри тутдулар. 1948 илдә М. *Муссонун* рәһбәрлији илә партија конфрансында «Индонезијанын јени јолу» програм сәнәди гәбул олунду. 1948 илин сентјабрында Мадиун р-нунда (Јаванын ш.-и) ганлы һадисәләр нәтиҹәсиндә партијанын бир чох рәһбәри (Муссо, Шәрифәддин) мәһкәмәсиз вә истинтагсыз күлләләндиләр. Лакин 1951 илдә партија өз фәалијјәтини бәрпа едә билди. Д. Н. *Ајдитин* башчылығы илә јени рәһбәрлик сечилди. ИКП-нин 5-ҹи гурултајында (1954) күтләви партијанын тә'сис едилмәси вә өлкәнин бүтүн тәрәггипәрвәр гүввәләринин ваһид милли ҹәбһәсинин јарадылмасы хәтти гәбул едилди. 60-ҹы илләрин орталарында ИКП өз сыраларында 3,5 млн. үзв вә намизәди бирләшдирәрәк капиталист дүнјасы өлкәләринин ән бөјүк коммунист партијасы олду. Лакин 60-ҹы илләрин әввәлләриндән ИКП рәһбәрлији маоизм консепсијасынын тә'сири алтына дүшәрәк марксист-ленинчи мөвгедән узаглашмаға башлады. ИКП рәһбәрлији президент Сукарнонун ваһид диктаторлуғуну мөһкәмләтмәјә јөнәлдилән «истигамәтләндирилән демократија» принсипләринә тәрәфдар олмагла партијанын сијасәтини президентин фәалијјәтинә вә сијасәтинә уйғунлашдырмаг јолуну тутду. 1964—65 илләрдә Индонезијанын игтисади вәзијјәтинин писләшмәси илә әлагәдар дахили иртиҹанын сијаси һакимијјәти әлә кечирмәк ҹәһдинә ҹаваб олараг ордунун сол әһвали-руһијјәли забитләринин тәшкил етдикләри вә «30 сентјабр һәрәкаты» адыны алмыш суи-гәсддә МК-дан хәбәрсиз бир нечә ИКП рәһбәри дә иштирак етди. «30 сентјабр һәрәкаты»нын мәғлубијјәтиндән сонра сағ даирәләрин коммунист вә демократлара гаршы ганлы террору башланды. ИКП вә сол ичтимаи тәшкилатларын бир нечә јүз мин үзвү, о ҹүмләдән рәһбәр хадимләри (Ајдит, Лукман, Њјото, Судисман, Њјоно вә б.) өлдүрүлдү; он минләрлә адам һәбс едилди. 1965 илин октјабрындан кизли фәалијјәтә кечмиш ИКП вә она гошулмуш чохлу ичтимаи тәшкилатлар 1966 ил мартын 12-дә рәсмән ганундан кәнар е'лан едилди. Марксизм-ленинизм вә коммунизм идејаларынын јајылмасыны гадаған едән ганун гәбул олунду. Кизли фәалијјәт дөврүндә Индонезија коммунистләринин «Индонезија ингилабынын доғру јолу уғрунда» (1967), «Индонезија коммунист һәрәкатынын мүһүм вәзифәләри» (1969) адлы тәшкилат вә идеја бирлији програмы гәбул едилди.

ИКП нүмајәндә һеј'әти Коммунист вә фәһлә партијаларынын бејнәлхалг Москва мүшавирәләриндә (1957, 1960) иштирак етмиш вә мүшавирәләрин сәнәдләрини бәјәнмишдир.

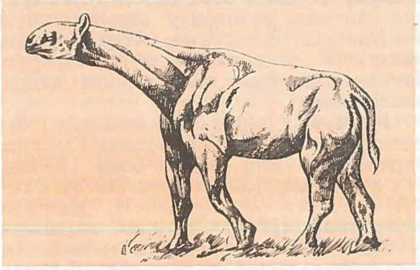
ИНДОНЕЗИЈАЛЫЛАР — Индонезија Респ.-нын әсас әһалиси. Мүхтәлиф *Индонезија дилләриндә* данышан И. респ. әһалисинин 96%-ини тәшкил едир. Диндарларын 87%-и мүсәлман, 7,4%-и христиан, галанлары буддист, һиндуист вә конфусичиләрдир. И.-ын формалашмасында ҹәнуби монгол иргинә мәнсуб Меланезија вә ведда антроположи типләри, гисмән дә авропалылар иштирак етмишләр. Мүасир милләтин јаранмаға башламасы исә 19—20 әсрләрә аиддир. И.-ын мәдәнијјәтинә һинд (15—16 әсрләр), әрәб (хүсусилә мүсәлман; 10—17 әсрләр), Чин вә Авропа мәдәнијјәтинин (16 әсрдән) тә'сири олмушдур. И.-ын тарихи, тәсәррүфаты вә мәдәнијјәти һаггында бах *Индонезија*.

Әд.: Народы Юго-Восточной Азии, М., 1966 (библ.); Маретин Ю. В., Особенности бахаса Индонезиа как государственного языка Республики Индонезии, в кн: Вопросы социальной лингвистики, Л., 1969.

ИНДОССАМЕНТ (алм. Indossament, итал. indossamento, лат. in—да, dorsum—арха), өтүрүҹү јазы—вексел, чек, *коносамент* вә бир сыра дикәр гијмәтли кағызларын арха тәрәфиндә һәмин сәнәдләр үзрә һүгугларын бир шәхсдән (индоссантдан) дикәринә верилмәси үчүн гејд едилән јазы. Адлы И., ордер И.-и (сәнәдин верилдији, јахуд сәрәнҹамына кечдији шәхс көстәрилир) вә ја бланк (тәгдим олунан) И.-и олур. Вексел, јахуд чек И.-и индоссантын үзәринә һәмин сәнәд үзрә өдәмә мәс'улијјәти гојур.

ЙНДРА—*Веда дининдә* баш аллаһлардан бири, илдырымсачан, аллаһфатеһ, аллаһлар һөкмдары (раҹә).

ИНДРИКОТЕРИЛӘР (Indricotheriidae)—нәсли кәсилмиш нәһәнк кәркәданлар фәсиләси; Аврасијада Олигосен дөврүндә јашамышлар. Газахыстан, Монголустан вә Чиндә Орта Олигосенә

Индрикотери (бәрпа олунмуш).

аид кениш јајылан Indricotherium ҹинси даһа чох өјрәнилмишдир. И.-ин бәдәни гыса, башы кичик, бујнузсуз, бојну узун, орта бармағы чох инкишаф етмиш, ајаглары үчбармаглы, дүз вә узун, бир ҹүт кичик јухары вә ашағы кәсичи диши олмушдур. Азы дишләри примитив гурулушлу имиш. Гуруда јашајан ән һүндүр вә ири мәмәлиләр иди (һүнд. 5 *м*-дәк). Јарпаг вә будагларла гидаланмышлар. Олигосенин сону вә ја Миосенин әввәлиндә нәсли кәсилмишдир.

ИНДУКСИЈА (лат. inductio—јөнәлтмә, сөвгетмә), физиоложи индуксија—синир просесләринин динамик гаршылыглы әлагәси—ојанма вә тормозланма; И. онунла ифадә олунур ки, бир груп синир һүҹејрәсиндә тормозланма башгаларынын ојанмасына (индуксијаланмасына — мүсбәт И.) вә әксинә, илкин ојанма тәрәдән просес тормозланманын баш вермәсинә (индуксијаланмасына—мәнфи И.) сәбәб олур. И.-нын ифадә олунма дәрәҹәси, мүддәти ојанма вә тормозланма гүввәсиндән вә с. асылыдыр.

Ембриоложи индуксија—инкишаф етмәкдә олан рүшејмин мүәјјән һиссәси онун дикәр һиссәсинә (реаксија көстәрән системә) тә'сир едәрәк һәмин һиссәнин кәләҹәк инкишаф истигамәтини мүәјјәнләшдирир. Алман ембриологу Х. Шпеман ембрионал инкишаф заманы хордомезодерманын индуксион тә'сири илә гаструланын ектодермасындан мәркәзи синир системинин башланғычы олан синир лөвһәсинин әмәлә кәлдијини мүәјјән етмишдир. О, бу һадисәни илкин ембрионал И., хордомезодерманы индуктор, ектодерма һүҹејрәләрини исә реаксија көстәрән систем адландырмышдыр. Просес заманы рүшејмин бел һиссәсиндәки хорда башланғыҹы һүҹејрәләри ектодерма һүҹејрәләринин синир тохумасы әмәлә кәтирәҹәк кенләри фәаллашдыран хүсуси маддә ифраз едир.

Инкишаф просесиндә индуксија олунан орган сонрадан дикәр системә индуксијаедичи тә'сир көстәриб һәмин системин инкишаф истигамәтини мүәјјәнләшдирә билир. Организмин инкишаф просесиндә И.-нын әһәмијјәти бөјүкдүр. Чинсијјәт һормонларынын тә'сири илә икинчи чинсијјәт әламәтләринин диференсиасијасы, һәшәрат сүрфәсиндә екдизон һормонунун тә'сири илә габыггојманын И.-сы, биткиләрдә фитоһормонларын тә'сири илә мүхтәлиф органларын диференсиасијасы, ишыг, темп-р вә с. амилләрин тә'сири илә инкишафын ритмик характери И. илә изаһ едилир.

ИНДУ́КСИЈА—*әгли нәтичә* вә тәдгигат методларындан бири. И.-ја даир фикирләр Аристотелин әсәрләриндә ирәли сүрүлмүшдүр. Емпирик тәбиәтшүнаслығын јаранмасы илә (17—18 әсрләр) И.-ја мараг хүсусилә артмышды. Ф. *Бекон*, Г. *Галилеј*, И. *Нјутон*, Ч. С. Милл И. мәсәләләрини дәриндән тәдгиг етмишләр. Там И., популјар И. вә елми И. мөвчуддур. Т а м И. просесиндә синфин (һадисәләр, мүһакимәләр синфи) үмуми вәзијјәти һаггында нәтичә онун бүтүн елементләри нәзәрдән кечирилдикдән сонра алыныр. Бу нөв И. мө'тәбәр нәтичә әлдә етсә дә, онун тәтбиг саһәси мәһдуддур. П о п у л ј а р И. заманы синфин бир гисим елементләринин әламәтинә әсасән онун бүтүн елементләринин һәмин әламәтә малик олмасы нәтичәси чыхарылыр. Популјар И.-нын тәтбиг саһәси гејри-мәһдуддур. Онун нәтичәләри еһтимал мүддәалар вердијиндән бу мүддәаларын сонракы субутуна еһтијач јараныр. Е л м и И. васитәси илә дә синфин бир гисим елементләринә әсасән бүтүн синиф һаггында нәтичә әлдә едилир. Лакин алынан нәтичә синфин елементләриндә бу вә ја дикәр әламәтин бүтүн синфә мәнсубијјәтини зәрури шәртләндирән мүһүм әлагәләрин ашкар едилмәсинә әсасланыр. Буна көрә елми И.-да мүһүм әлагәләри ашкар едән үсул әсас јер тутур. Мәнтиг елминдә бә'зи үсуллар ишләниб һазырланмышдыр. Мәс., сәбәбијјәт әлагәсини тәдгиг едән индуктив методлар: ваһид охшарлыг методу, ваһид фәрг методу, бирләшмиш охшарлыг вә фәрг методу (икигат охшарлыг методу), јанашы дәјишикликләр методу вә галыглар методу. Тәдгигат методу олмагла И. һадисәләрин тәчрүби өјрәнилмәси јолу кими баша дүшүлүр; бу заман ајрыча фактлардан үмуми мүддәалара кечид баш верир, ајрыча фактлар бир нөв, үмуми мүддәалара доғру апарыр. Идрак просесиндә И. илә *дедуксија* бирликдә тәтбиг едилир. «Индуксија илә дедуксија синтез илә анализ кими бир-бирилә зәрури сурәтдә әлагәдардыр» (Е н к е л с Ф., Тәбиәтин диалектикасы, Б., 1966, сәһ. 199). Диалектик материализм И. илә дедуксијаны керчәклијин диалектик дәрк едилмәсиндә бир-бирини шәртләндирән моментләр һесаб едир.

Әд.: Е н к е л с Ф., Тәбиәтин диалектикасы, Б., 1966; Л е н и н В. И., Фәлсәфә дәфтәрләри, Әсәрләри, ч. 38; А р и с т о т е л ь, Аналитика первая и вторая, М., 1952; У ё м о в А. И., Индукция и аналогия, Иваново, 1956; Основы марксистско-ленинской философии, М., 1979.

ИНДУ́КСИЈА—1) е л е к т р о с т а т и к И.—електрик саһәсинә дахил едилмиш нагил вә диелектрикдә електрик јүкләринин јаранмасы просеси; һәмчинин мүһитин електрик саһәсини характеризә едән физики кәмијјәтдир: $P=\varepsilon E$, бурада E—саһәнин интенсивлији, ε—мүһитин диелектрик нүфузлуғу, P—електрик индуксијасыдыр. 2) М а г н и т И.-сы—магнит саһәсинә дахил едилмиш чисимләрин магнитләнмә просеси; һәмчинин магнитләнмәни характеризә едән кәмијјәтдир: $B=\mu H$, бурада H—саһәнин интенсивлији, μ—маддәнин магнит нүфузлуғудур. 3) Е л е к т р о м а г н и т И.—нагилин контуруну кәсиб кечән магнит селинин бүтүн дәјишмәләриндә нагилдә е.һ.г.-нин јаранмасы просеси: $E_i = -\kappa\frac{\Delta\Phi}{\Delta t}$, бурада E_i—е.һ.г., $\frac{\Delta\Phi}{\Delta t}$—магнит индуксија селинин дәјишмә сүр'әти, κ—мүтәнасиблик әмсалыдыр. 4) Өзүнә И.—електромагнит И. һадисәсинин хүсуси һалы; нагилдә чәрәјан шиддәтинин һәр һансы дәјишмәсиндә өзүнә е.һ.г.-нин јаранмасы просеси: $E_i = -L\frac{\Delta I}{\Delta t}$, бурада $\frac{\Delta I}{\Delta t}$—чәрәјан шиддәтинин дәјишмә сүр'әти, L—дөврәнин индуктивлијидир. 5) У н и п о л ј а р И.—магнитләнмиш чисим һәрәкәт етдикдә е.һ.г.-нин јаранмасы просесидир.

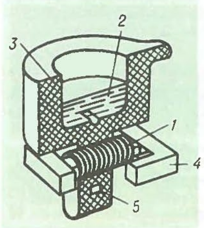
ИНДУ́КСИЈА ВАСИТӘСИЛӘ ГЫЗМА—чәрәјан кечирән чисимләрдә (әсасән металларда) дәјишән електромагнит саһәси јарадылмасы һесабына онларын гыздырылмасы. И.в.г. заманы нагилдә јаранан куч онун өлчүләриндән вә физики хассәләриндән (нисби магнит нүфузлуғу, хүсуси електрик мүгавимәти), һәмчинин електромагнит саһәсинин тезлик вә каркинлијиндән асылыдыр. Електромагнит саһәси үчүн мәнбә индукторлардыр. *Индуктор* билаваситә, јахуд каркинлик трансформатору васитәсилә алчаг (адәтән 50 *hc*), орта (10 *кhc*-дәк) вә ја јүксәк (10 *кhc*-дән јүксәк) тезликли дәјишән чәрәјан мәнбәјинә гошулур. Чәрәјан тезлији азалдыгча, онун нүфузетмә дәринлији чохалыр. Галын пәстаһлар алчаг тезликли дәјишән чәрәјанла гыздырылыр. И.в.г.-дан гара вә әлван металларын әридилмәси, дөјмә, јахуд штампламадан әввәл метал пәстаһларын гыздырылмасы, деталларын сәтһи табланмасы үчүн даһа чох истифадә едилир.

ИНДУ́КСИЈА ДЕФЕКТОСКОПИ́ЈАСЫ—*дефектоскопија* методларындан бири; чәрәјанкечирән материаллардан (метал, графит вә с.) һазырланмыш мә'мулатларын кејфијјәтинә нәзарәт етмәк үчүн тәтбиг едилир. Бу метод сынагдан кечириләчәк мә'мулатда бурулғанлы чәрәјанларын јаранмасына (дефектоскоп веричисиндән дәјишән магнит саһәси васитәсилә), електрик вә магнит саһәләринин гаршылыглы тә'сиринин өлчүлмәсинә (дефектоскоп индикатору илә) әсасланыр. И.д. методлары илә материалын структуру, кимјәви тәркиби вә хәтти өлчүләри, гејри-магнит материалларын електрик кечиричилији, мә'мулатларда азот вә сементит тәбәгәләринин галынлығы јохланылыр.

ИНДУ́КСИЈА ӨЛЧҮ ЧИҺАЗЫ—дәјишән чәрәјан дөврәләриндә електрик кәмијјәтләрини өлчмәк үчүн гурулуш. Иш принсипи бир, јахуд бир нечә дәјишән магнит селинин чиһазын мүтәһәррик һиссәсиндә индуксијаланан чәрәјанла гаршылыглы тә'сиринә әсасланыр. Дәјишән магнит селләринин мигдарына көрә бирахынлы вә чохахынлы И.ө.ч.-лары олур. И.ө.ч., адәтән, електрик енержиси сајғачы кими истифадә олунур (бах *Електрик сајғачы*). Амперметр, волтметр вә ваттметр кими аз ишләдилир. Бу системдән олан дикәр өлчү чиһазлары истеһсал едилмир.

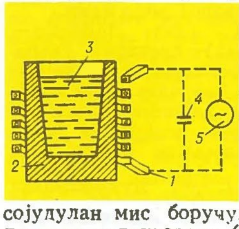
Әд.: А л у к е р Ш. М., Электроизмерительные приборы, М., 1976.

ИНДУ́КСИЈА СОБАСЫ—*индуксија васитәсилә гызмадан* истифадә етмәклә материаллары әритмәк үчүн електротермик соба. Сәнаједә, әсасән, путалы вә каналлы И.с.-лары тәтбиг едилир.

Шәк. 1. Каналлы индуксија собасы: 1—индуктор; 2—әридилән метал; 3—пута; 4—магнит ичлик; 5—истиликајыран каналлы дөшәмә дашы.

Собаларын тутуму бир нечә *кг*-дан бир нечә јүз *т*-а гәдәр олур. П у т а л ы И.с.-нда, адәтән, полад вә чугун әридилир.

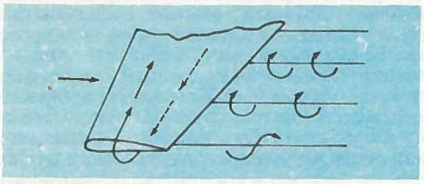
Шәк. 2. Путалы индуксија собасы: 1—индуктор; 2—һөркү; 3—әридилән метал; 4—конденсатор; 5—кенератор.

Путалы И.с. су илә сојулулан мис боручуглардан һазырланмыш индуктордан (соленоиддән) вә әринтинин хассәләриндән асылы олараг керамик материаллардан (хүсуси һалларда исә графит, полад вә с.) һазырланмыш путадан ибарәтдир. Алчаг, орта вә јүксәк тезликли чәрәјанларла ишләјир. К а н а л л ы И.с., әсасән, әлван металлуркијада ишләдилир. Әсас говшаглары индуктив һиссә (дөшәмә дашы, магнит ичлик вә индуктордан ибарәт) вә әритмә ваннасыдыр. Сәнаје тезликли чәрәјанла гидаланыр. Үстүнлүкләри: посанын нисбәтән сојуг алынмасы, просесин јүксәк мәһсулдарлығы, металын интенсив гарышдырылмасы вә јүксәк кејфијјәтлилији вә с.

Әд.: К р а м а р о в А. Д., С о к о л о в А. Н., Электрометаллургия стали и ферросплавов, М., 1976; П р о с т я к о в А. А., Индукционные печи и миксеры для плавки чугуна, М., 1977.

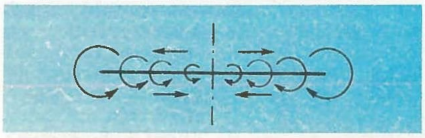
ИНДУКТИ́В МҮГАВИМӘТ (а е р о д и н а м и к а д а)—ганадын *аеродинамик мүгавимәтинин* бир һиссәси; һава бурулғанларындан асылы олуб, охлары ганаддан башлајараг ахын боју ашағыја истигамәтләнир. Һава ахыны ганадын үстүндә кәнарлардан симметрија мүстәвисинә, ганадын алтында исә симметрија мүстәвисиндән кәнарлара доғру истигамәтләнир; нәтичәдә ганадларын архада бурахдығы ахын вә ја издә һәр зәррәчик өзүндән кечән вә ирәлидән кәлән ахынын v сүр'әт векторуна паралел олан ох әтрафында

фырланмаға башлајыр (сағ вә сол јарымганадлар үчүн фырланма истигамәтләри бир-биринә әкс олур). Сәрбәст

Шәк. 1. Һаванын ганадалты саһәдән ганадүстү саһәјә ахмасы нәтиҹәсиндә кәнарларда бурулған әмәлә кәлмәси.

бурулғанлар ганадын кәнарлары (гыраглары) арасындан ашағыја јөнәлән сүр'әт јарадыр вә сәрбәст бурулғанларын индуксија етдији ахын ирәлидән кәлән

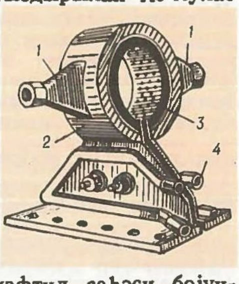
Шәк. 2. Ганадархасы ахынын v-јә перпендикулјар олан мүстәви илә кәсилиши, кәнарлардакы (тилләрдәки) һава ахыны сәрбәст бурулған системинин јаранмасына сәбәб олур.

ахынла растлашдыгда ону ашағы мејл етдирир ($\Delta\alpha$ бучағы гәдәр). Ганадын *галдырыҹы гүввәси* ирәлидән кәлән ахына перпендикулјар олдуғундан керијә (α бучағы гәдәр) мејл едир.

ИНДУКТИВЛИК (лат. inductio—јөнәлтмә, сөвгетмә)—електрик дөврәсинин магнит хассәсини характеризә едән кәмијјәт (L). Дөврәдән кечән електрик ҹәрәјанынын дәјишмә сүр'әти илә орада јаранан өзүнә индуксија е.һ.г. арасындакы асылылығы ифадә едән дүстурда $\left(E_l=-L\frac{\Delta I}{\Delta t}\right)$ мүтәнасиблик әмсалыдыр. Дөврәнин индуктив мугавимәти (x_L) вә ҹәрәјанын магнит саһәсинин енержисини (w) ифадә едән дүстурлара да дахилдир: $x_L=\omega L$; $w=\frac{1}{2}LI^2$ ($\omega=2\pi f$, f—ҹәрәјанын дәјишмә тезлијидир). L-ин гијмәти дөврәнин формасындан, өлчүләриндән вә јерләшдији мүһитин магнит нүфузлуғундан асылыдыр. И.-ин ваһиди *һенридир*.

ИНДУКТИВЛИК САРҒАҸЫ, и н д у к т и в л и к м а к а р а с ы—силиндр, тороид вә ја дөрдбучаг формалы диелектрик каркаса сарынан бөјүк индуктивликли изолә едилмиш нагил. Ҹәрәјанын магнит саһәсинин енержисини сарғынын дахилиндә вә онун әтрафында топламаға имкан верир. И.с. бир вә чохгатлы, ичликли вә ичликсиз, өлчү, форма вә сарынма нөвүнә көрә мүхтәлиф олур. Ән садә И.с.-нын (соленоидин) индуктивлији: $L=4\pi\frac{S\mu w^2}{l}\times 10^{-9}$ дүстуру илә һесабланыр, бурада μ—ичлијин магнит нүфузлуғу; S—сарғаҹын ен кәсијинин саһәси, l—узунлуғу, w исә сарғыларын сајыдыр. И.с.-ндан електрик гурғуларында, сүзкәҹ вә рәгс контурларында истифадә едилир.

ИНДУКТОР (лат. inductor, induco—јөнәлдирәм, сөвг едирәм)—1) г ы з д ы р ы ҹ ы И.—*индуксија васитәсилә гызма* үчүн ишләдилән електромагнит гурғу. Ики әсас һиссәдән—индуксијалајан мәфтилдән (дәјишән магнит саһәсини јарадан) вә ҹәрәјанкәтирәнләрдән (мәфтили електрик енержиси мәнбәјинә гошан) ибарәтдир. Гыздырыҹы И.-лары ики група ајырмаг олар: ејни вахтда гыздыран И.-лар вә фасиләсиз—ардычыл гыздыран И.-лар. Биринҹи һалда индуксијалајан мәфтилин саһәси гыздырылан сәтһин саһәсинә тәгр. бәрабәр олдуғундан, сәтһин бүтүн саһәләри ејни вахтда гызыр. Икинҹи үсулда гыздырылан мә'мулат

Гыздырыҹы индуктор: 1—гыф; 2—камера; 3—индуксијалајан мәфтил; 4—су илә сојутма үчүн бору кәмәри.

индуксијалајан мәфтил саһәси бојунҹа һәрәкәт етдирилир вә мә'мулат сәтһинин саһәләри ардычыл олараг фасиләсиз гызыр. Мүхтәлиф мә'мулатларын (деталларын) сәтһинин гыздырылмасы вә табландырылмасы, дәмирчи пәстаһларынын, тәбәгә материалларын гыздырылмасы, металларын әридилмәси вә с. үчүн истифадә олунан гыздырыҹы И.-лар мөвҹуддур. 2) Т е л е ф о н И.-у әл илә ишә салынан магнитоелектрик машындыр. Әл илә хидмәт ст.-ларынын телефон апаратларында чағырыш вә гајтарыш сигналларынын көндәрилмәси үчүн тәтбиг едилир.

ИНДУКТОТЕРМИЈА (лат. inductio—јөнәлтмә, јеритмә+јун. therme—истилик)—електриклә мүалиҹә үсулу; бәдәнин мүәјјән наһијәләринин јүксәктезликли (10—40 *мһс*) електромагнит саһәсинин дәјишән ҹәрәјанын тә'сири илә гыздырылмасы. Електромагнит саһәси организмин тохумаларында бурулғанлы електрик ҹәрәјанлары јарадыр. Ҹәрәјанын тә'сиринә мә'руз галан наһијәләрдә мүәјјән истилик јараныр, маддәләр мүбадиләси артыр, ган дөвраны күҹләнир, әзәлә тонусу вә синир ојанығлығы зәифләјир, ағры азалыр. Бунлар илтиһаб очагларынын, һәмчинин периферик синир системинин мүалиҹәсинә сәбәб олур. И. апармаг үчүн јүксәктезликли електрик кенераторларындан истифадә едилир. Бу мәгсәдлә ССРИ-дә ДКВ-2 апараты истеһсал олунур.

ИНДУЛИНЛӘР—көј вә бәнөвшәји үзви боја маддәләри. Чит парчалара нахыш басылмасында, көн-дәринин бојанмасында, лак, мүрәккәб, рәнкли карандаш вә с. истеһсалында ишләдилир.

ИНДУЛКЕНСИЈА (лат. indulgentia—мәрһәмәт, шәфгәт)—католик килсәсиндә «күнаһлар»ын там вә ја гисмән бағышланмасы; һәмчинин килсәнин «күнаһларын бағышланмасы» һаггында вердији шәһадәтнамә. 12—13 әсрләрдән католик килсәсинин И.-ны варланмаг мәгсәди илә кениш мигјасда сатмасы һуманистләрин ҹидди е'тиразына сәбәб олмушду. И. сатышыны ләғв етмәк *Реформасијанын* әсас тәләбләриндән иди. И.-нын папалыг тәрәфиндән сатышы һәлә дә давам едир.

ИНӘК—диши гарамал. Ҹинси јетишкәнлијә 8—10 ајлыгдан башлајыр (бах һәмчинин *Гарамал*). Бә'зи ҹүтдырнаглы һејванларын (марал, ҹүјүр, ҹејран, сығыр) доғмуш дишиси дә И. адланыр.

ИНӘКБОҒАН—Азәрб.ССР Кәдәбәј р-нунда кәнд. И. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 20 *км* г.-дә, Шаһдағ силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 1444 (1979); һејвандарлыг вә әкинчиликлә мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

ИНӘКЧИЧӘЈИ—бах *Пәрпәрәнк*.

ИНЖЕКСИЈА ГУЈУСУ—нефт јатағында лај тәзјигини лазымы сәвијјәдә сахламаг, нефт јатагларындан тәкрар истифадә заманы нефт һасилатыны интенсивләшдирмәк мәгсәди илә контурархасы зонаја су вә ја газ вурмаг үчүн гују. И.г.-на в у р у ҹ у г у ј у да дејилир. И.г. илә јералты газ анбарларына газ вурмаг да мүмкүндүр.

ИНЖЕКТОР (фр. injecteur; лат. injicio—атырам)—бухар селинин кинетик енержиси һесабына сујун јүксәк тәзјигли мүһитә (мәс., бухар газанына) верилмәсини тә'мин едән насос. И. үч әсас һиссәдән ибарәтдир: учлуг (конус); гарышдырыҹы камера вә диффузор. И.-да бухар газанындан кәлән бухар учлугда кенишләнәрәк гарышдырыҹы камераја ахыр вә орада харичдән верилән су илә гарышыр, гызыр вә камерада гарышығын темп-руна ујғун кәлән гајнама тәзјигинә бәрабәр тәзјиг јараныр; бу гарышыг бухарын кинетик енержиси һесабына диффузора дахил олур. Диффузорда сујун кинетик енержиси потенсиал енержијә чеврилир вә су газанын бәсләјиҹи макистралына верилир. Газ, бухар вә ја маје соран И.-лар е ж е к т о р адланыр.

ИНЗА—РСФСР Улјановск вил.-ндә шәһәр. Инза р-нунун мәркәзи. Сјуксјумка чајы (Сура чајы һөвзәси) саһилиндәдир. Д.ј. говшағы. Диатоме комбинаты, ағаҹ е'малы вә јағ з-длары, мебел, тохунмајан материаллар истеһсалы ф-кләри, јејинти вә тахта-шалбан комбинатлары вә с. вар.

ИНЗЕР, Б ө ј ү к И н з е р—Башг. МССР-дә чај. Сим чајынын (Белаја һөвзәси) сол голу. Уз. 307 *км*, һөвзәсинин саһ. 5380 *км*²-дир. Ҹәнуби Урал д-рынын г. јамаҹларындан Бөјүк Инзер ады илә башланыр. Гар сулары илә гидаланыр. Нојабрын орталарындан апрелин орталарынадәк донмуш олур. Мүһүм голу Кичик Инзердир. Ағаҹ ахыдылыр.

ИНЗИБАТИ КОМИССИЈА—ССРИ-дә р-н, шәһәр, шәһәрдә р-н халг депутатлары Совети иҹраијјә комитәси јанында коллекиал орган; функсијасы инзибати хата ишләринә бахмаг, инзибати тәнбеһ вә ја башга тә'сир тәдбирләри көрмәкдир. Мүвафиг Совет тәрәфиндән (һәмин Советин сәлаһијјәти мүддәтинә) депутатлар вә иҹтимаи тәшкилатларын нүмајәндәләриндән тәшкил едилир. И.к.-нын тәркиби вә иш гајдасы мүттәфиг респ.-ларын ганунвериҹилији илә мүәјјән олунур. Бир гајда олараг, И.к.-ја Советин иҹраијјә комитәси сәдринин мүавинләриндән бири, јахуд үзвү вә ја катиби башчылыг едир. И.к. хәбәрдарлыг, ҹәримә, јахуд дикәр инзибати тә'сир тәдбири тәтбиг едә биләр; бу һагда хатакарын иш, тәһсил, јахуд јашајыш јеринә билдирилир. И.к. ишә хатакарын иштиракы илә ачыг ичласда бахыр. Бах һәмчинин *Инзибати мәс'улијјәт*, *Инзибати тәнбеһ*.

ИНЗИБАТИ МӘС'УЛИЈЈӘТ—вәтәндашын, јахуд вәзифәли шәхсин нисбәтән аз иҹтимаи тәһлүкәси олан һүгуг позғунлуғуна көрә дөвләт гаршы-

сында мәс'улијјәти (бах *Инзибати һүгуг позғунлуғу*). И.м.-ин мәгсәди һүгуг позғунлуғу төрәдәни чәзаландырмагла јанашы онда гануни давраныш вәрдиши тәрбијә етмәк, дикәр сәбатсыз шәхсләри һүгуг позғунлуғундан чәкиндирмәкдир. И.м.-ә 16 јашына чатмыш вәтәндашлар чәлб олуна биләр. И.м.-и ССРИ вә мүттәфиг респ.-ларын али дөвләт һакимијјәти органлары мүәјјән едир, халг депутатлары Советләринә инзибати гајдада чәримә илә чәзаландырылмасы нәзәрдә тутулан бир сыра мәсәләләр (ичтимаи асајиши горумаг, јашајыш мәнтәгәләринин санитарија вәзијјәти, мешәләрин, су еһтијатларынын мүһафизәси вә с.) барәдә гәрар гәбул етмәк һүгугу верилир. Һәр бир инзибати хата һаггында протокол (акт) тәртиб едилир. Инзибати һүгуг позғунлуғу барәдә ишләрә *инзибати комиссијалар* бахыр.

ИНЗИБАТИ МӘҺКӘМӘ ИСЛАҺАТЫ (1840)— Загафгазијада комендант үсули-идарәсини ләғв вә инзибати системини тә'сис едән ислаһат. 1840 ил апрелин 10-да чар һөкумәтинин «Загафгазија өлкәсинин идарә олунмасына даир идарә» һаггында ганунуна әсасән Азәрб. әразисинин бир һиссәси Каспи вил. (Шамахы, Шуша, Нуха, Ләнкәран, Бакы, Губа вә Дәрбәнд гәзаларындан ибарәт иди), дикәр һиссәси исә (Јелизаветпол, Балакән, Нахчыван гәзалары) Күрчүстан-Имеретија губ. тәркибинә дахил едилди. Гәзалар мәнтәгәләрә бөлүнмүшдү. Загафгазијада мөвчуд олан 72 мәнтәгәдән 32-си Азәрб. әразисини әһатә едирди. Ислаһата әсасән Загафгазија өлкәсини кен.-губернатор һүгугунда олан баш рәис идарә едирди; о, ејни заманда Загафгазија гошунларынын баш команданы иди. Император тәрәфиндән тә'јин олунан баш рәис көмрүкхана, тәдрис, почт вә с. идарәләрә дә рәһбәрлик едирди. Ислаһата көрә, Загафгазијанын мәһкәмә ишләри губ., вил. вә даирә мәһкәмәләринин ихтијарына кечди. Истисна олараг кәбин-талағ ишләри руһаниләрин ихтијарында галырды. Ислаһат Загафгазијада, о чүмләдән Азәрб.-да феодал пәракәндәлији галыгларынын ләғвинә вә ваһид пул, чәки, өлчү системләринә кечилмәсинә шәраит јаратды.

Әд.: Азәрбајчан тарихи, ч. 2, Б., 1964; Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20—60-х гг. XIX в., ч. 1—2, М.—Л., 1936; Мильман А. Ш., Политический строй Азербайджана в XIX—начале XX веков, Б., 1966.

ИНЗИБАТИ НӘЗАРӘТ— бах *Нәзарәт*.

ИНЗИБАТИ ТӘНБЕҺ— *инзибати һүгуг позғунлуғу* төрәдән шәхсләрә гаршы дөвләтин тә'сир тәдбирләриндән бири. ССРИ-дә И.т. вәтәндашлары, дөвләт апаратынын вәзифәли шәхсләрини вә ичтимаи тәшкилат ишчиләрини сосиалист биркәјашајыш гајдаларына һөрмәт, дөвләт интизамына вә ганунчулуға риајәт етмәк руһунда тәрбијәләндирмәјә јөнәлдилмишдир. И.т. системи, И.т. нөвләринин тәтбиги шәртләри вә гајдасы ганунла мүәјјән едилмишдир. Бу системә хәбәрдарлыг (ичтимаи мәзәммәт), чәримә, ислаһ ишләри, әмлак мүсадирәси, һәбс, бә'зи хүсуси һүгуглардан мүвәггәти мәһруметмә дахилдир. Х ә б ә р д а р л ы г (ичтимаи мәзәммәт) чох вахт јерли дөвләт һакимијјәти органларынын мәчбури гәрарлары илә мүәјјән олунмуш гајдалары позанлара тәтбиг едилир. И н з и б а т и ч ә р и м ә һүгуг позғунлуғу төрәдән вәтәндашлардан вә вәзифәли шәхсләрдән тутулан пулдур. Инзибати чәримә һәмчинин хулиганлыға көрә дә алыныр (бах *Чәримә*). И с л а һ и ш л ә р и ондан ибарәтдир ки, һүгугу позанын ајлыг маашынын 20%-ә гәдәри һакимин тә'јин етдији мүддәт әрзиндә дөвләт кәлиринә тутулур. Инзибати гајдада м ү с а д и р ә хырда еһтикарлыг предметләринин, почтла көндәрилмәси гадаған олунмуш әмлакын, контрабанд предметләринин, ганунсуз ов аләтләринин, ганунсуз сахланылан одлу вә сојуг силаһын вә с.-нин дөвләт хејринә мәчбури—әвәзсиз көтүрүлмәсиндән ибарәтдир. И.т. тәдбири кими 15 суткајадәк һ ә б с халг һакиминин гәрары илә хырда хулиганлыг, хырда еһтикарлыг вә с.-јә көрә тәтбиг едилир. Б ә ' з и х ү с у с и һ ү г у г л а р д а н м ү в ә г г ә т и м ә һ р у м е т м ә мүәјјән фәалијјәтлә мәшгул олмағын, јахуд мүәјјән әмлакдан истифадәнин гадаған едилмәсиндән ибарәтдир. Мәс., вәтәндашлар автомобили идарә етмәкдән, кустар сәнәтлә мәшғул олмагдан вә с.-дән мәһрум едилә биләр.

ИНЗИБАТИ ХАТА— бах *Инзибати һүгуг позғунлуғу*.

ИНЗИБАТИ ҺҮГУГ— һүгуг саһәси; дөвләт идарәчилији просесиндә әмәлә кәлән ичтимаи мүнасибәтләри тәнзимләјән һүгуг нормалары мәчмусу. И.һ. нормалары дөвләт идарәчилији апаратынын тәшкили вә фәалијјәти гајдасыны, мәркәзи вә јерли идарәчилик органларынын сәлаһијјәтини, вәзифәли шәхсләрин һүгуг вә мәс'улијјәтини, идарәчилик органлары илә вәтәндашларын вә онларын ичтимаи тәшкилатларынын гаршылыглы мүнасибәтини мүәјјән едир, һабелә идарәчилик актларынын гәбулу вә нәшри гајдасыны, инзибати фәалијјәт методларыны, инзибати мәчбуријјәт тәдбирләринин тәтбиги гајдасыны мүәјјән едир.

Сосиалист дөвләтләриндә И.һ. мүстәгил һүгуг саһәсидир. И.һ. нормалары вәтәндашларын конститусијада тә'минат верилмиш сијаси вә сосиал-игтисади һүгугларынын һәјата кечирилмәсини тә'мин едир. И.һ. нормалары васитәси илә дөвләт идарәчилијинин әсас принсипләри һүгуги чәһәтдән мөһкәмләндирилир (бах *Дөвләт идарәчилији*).

И.һ. коммунизм гуручулуғу вәзифәләринин һәллиндә мүһүм рол ојнајыр. И.һ.-ун әсас вәзифәси дөвләт идарәчилији системини елми әсасларла тәкмилләшдирмәк вә инкишаф етдирмәк, сосиалист һүгуг гајдаларынын, вәтәндашларын һүгугларынын горунмасына тә'минат јаратмаг вә с.-дир. Совет И.һ. системи үмуми вә хүсуси һиссәдән ибарәтдир. Үмуми һиссәдә дөвләт идарәчилик органларынын һүгуги вәзијјәтини вә сәлаһијјәтини мүәјјән едән нормалар, идарәчилик вә с. өз әксини тапыр. Хүсуси һиссәдәки нормалар х.т., сосиал-мәдәни, инзибати-сијаси саһәләрин тәшкили вә фәалијјәтинин форма вә методларыны низамлајыр. Совет И.һ.-нун мәнбәји ССРИ Конститусијасы, мүттәфиг вә мухтар респ.-ларын конститусијалары, ССРИ Али Советинин, мүттәфиг вә мухтар респ.-ларын Али Советләринин, ССРИ Али Совети, мүттәфиг вә мухтар респ.-ларын али Советләри рәјасәт һеј'әтләринин фәрман вә гәрарлары, ССРИ Назирләр Советинин, мүттәфиг вә мухтар респ.-ларын назирләр советләринин гәрар вә сәрәнчамлары; назирләрин, дөвләт комитәләринин сәдрләри вә һөкумәт үзвлүјүнә дахил олан идарә рәһбәрләринин әмр вә тә'лиматлары, јерли халг депутатлары Советләринин вә онларын ичраијјә комитәләринин гәрар вә сәрәнчамларыдыр.

Әд.: Абдуллајев Ј. Б., Инзибати һүгуг, Б., 1974; Коренев А. П., Нормы административного права и их применение, М., 1978; Советское административное право, М., 1979.

ИНЗИБАТИ ҺҮГУГ ПОЗҒУНЛУҒУ— һүгуга зидд тәгсиркар һәрәкәт (һәрәкәтсизлик); сәлаһијјәтли дөвләт органлары тәрәфиндән мүәјјән олунмуш гајдалары, дөвләтин, ичтимаи тәшкилатларын вә вәтәндашларын мәнафејини, дөвләт органларынын вә ичтимаи тәшкилатларын нормал ишини, ичтимаи асајиши, дөвләт вә ичтимаи тәһлүкәсизлији вә с.-ни позур вә *инзибати мәс'улијјәтә* сәбәб олур.

ИНЗИБАТИ-ӘРАЗИ ГУРУЛУШУ— дөвләт әразисинин ајры-ајры һиссәләрә бөлүнмәси: *вилајәт, губернија, департамент* вә с. Һәр бир дөвләтин И.-ә.г. онун синфи тәбиәти, вәзифә вә функсијалары илә шәртләнир. И.-ә.г.-нун мәгсәди бүтүн дөвләт механизминин, хүсусилә јерли дөвләт һакимијјәти органлары системинин (јерли идарәчилијин) даһа сәмәрәли тәшкили вә фәалијјәт көстәрмәсидир. Буржуа өлкәләриндә И.-ә.г. инзибати «мүнасиблик» (әлверишлилик) мүлаһизәләри вә фискал-полис (нәзарәтчи-полис) мәнафејинә әсасланыр.

Совет И. ә.г. тәбии-тарихи вә игтисади шәраит (тәбии еһтијатлар, тәсәррүфатын характери вә инкишаф сәвијјәси, әһалинин сајы, сыхлығы вә с.), милли хүсусијјәтләр (әһалинин милли тәркиби, мәишәт хүсусијјәтләри) вә с. нәзәрә алынмагла мүәјјән едилир. ССРИ-дә әсас инзибати-әрази ваһидләри ашағыдакылардыр: вил., р-н, шәһәр, кәнд (станитса, хутор, гышлаг, аул), гәс. (фәһлә, јајлаг, курорт гәс.-ләри); РСФСР-дә һабелә өлкәләр дә вар. Һәр бир мүттәфиг респ. өзүнүн инзибати-әрази гурулушуну мүәјјән едир вә И.-ә.г.-нун дикәр мәсәләләрини һәлл едир (ССРИ Конститусијасы, м. 79). Азәрб.ССР Конститусијасына (м. 78) көрә Азәрб.ССР тәркибинә Нах.МССР вә ДГМВ дахилдир; Азәрб.ССР-дә 61 р-н (о чүмләдән Нах. МССР-дә 5 р-н, ДГМВ-дә 5 р-н), 60 шәһәр (онлардан 9-у респ., 1-и МССР, 1-и вил. табелијиндәдир), 125 шәһәр типли гәс. вар.

Әд.: Азәрбајчан ССР. Инзибати-әрази бөлкүсү. Б., 1979; СССР. Административно-территориальное деление союзных республик, М., 1977.

ИНЗИБАТИ-ПРОСЕССУАЛ ҺҮГУГ— дөвләт идарәчилији саһәсиндә фәрди инзибати ишләрә бахылмасы вә онларын һәлли заманы әмәлә кәлән вә формалашан ичтимаи мүнасибәтләри низамлајан һүгуг саһәси, һүгуг нормаларынын мәчмусу. И.-п.һ. нормалары идарәчилик апаратында вәтәндашларын әризә вә шикајәтләринин гәбулу вә һәлли, бир сыра инзибати актларын (о чүмләдән инзибати мәчбуријјәт тәдбирләринин тәтбиги барәдә актларын) нәшри вә инзибати һүгуг мүнасибәтләринин тәрәфләри арасындакы мүбаһисәләрин һәлли гајдаларыны, вәтән-

дашларын вә дикәр инзибати просес иштиракчыларынын һүгугларынын просессуал тә'минатларыны, инзибати хата һаггында ишләрин истинтагы, бахылмасы вә иҹрасы гајдасыны вә с.-ни мүәјјән едир. ССРИ-дә И.-п.һ. нормалары ССР Иттифагы вә мүттәфиг респ.-ларын бир сыра ганунвериҹилик акты илә тәсбит едилир (инзибати ҹәримә вә дикәр инзибати тә'сир тәдбирләринин тәтбиги һаггында ганунвериҹилик, *инзибати комиссија* һаггында әсаснамә, *һәдди-булуға чатмамышларын ишләри үзрә комиссија* һаггында әсаснамә вә с.).

ИН'ИКАС—ријазијјатын әсас анлајышларындан бири. Һәр һансы гајда вә ја ганунла A чохлуғунун һәр x елементинә B чохлуғунун мүәјјән бир $y=f(x)$ елементи ујғун гојулдугда дејилир ки, A чохлуғунун B чохлуғуна f ин'икасы верилмишдир. Бу һалда y елементинә x-ин образы, x-ә исә y-ин прообразы дејилир. Мәс., күрәнин мүстәвијә *стереографик пројексијасы*, бир мүстәвинин башга мүстәви үзәринә паралел пројексијасы, мүстәвинин координат башланғыҹы әтрафында мүәјјән буҹаг гәдәр фырланмасы. И. мәнтиги олараг *функсија*, *оператор* вә *чевирмәнин* ејнидир. $f(A)$ илә B-нин елә елементләри чохлуғуну ишарә едәк ки, онларын һәр бири A-нын һеч олмаса бир елементинин образы олсун. Онда $f(A) \in B$. Хүсуси һалда $f(A)=B$ оларса дејилир ки, f ин'икасы A чохлуғуну B үзәринә И. етдирир. Бу һалда истәнилән $x \neq x_2$ үчүн $f(x) \neq f(x_2)$ оларса, A-нын B чохлуғуна И.-ы гаршылыглы биргијмәтли И. адланыр. Бунун тәрси вар вә B-нин һәр y елементинә онун $f^{-1}(y)$ прообразыны ујғун гојур. A-нын $x \in A$ елементинә јығылан ихтијари $x_1, x_2, \ldots, x_n, \ldots$ ардыҹыллығына ујғун олан $f(x_1), \ldots, f(x_n), \ldots$ ардыҹыллығы һәмишә $f(x)$ елементинә јығылырса, A-нын B-јә ин'икасы кәсилмәз адланыр. Гаршылыглы биргијмәтли И.-ын өзү вә тәрси кәсилмәздирсә, она тоположи вә ја һомеоморф И. дејилир. Бу И.-да фигурларын өлчүсү, рабитәлилији вә б. үмуми хассәләри дәјишмир.

A функсијалар чохлуғунун B функсијалар чохлуғуна f ин'икасы

$$f(x_1+x_2)=f(x_1)+f(x_2) \text{ вә } f(\lambda x)= \lambda f(x) \qquad (1)$$

($x_1, x_2 \in A$ вә λ—сабит әдәддир) шәртләрини өдәдикдә, она хәтти И. дејилир. A вә B хәтти фәзаларынын (1) шәртләрини өдәјән гаршылыглы биргијмәтли И.-ы варса, онлара изоморф фәзалар дејилир. Бу һалда f ин'икасы *изоморфизм* адланыр. Бу фәзаларын елементләри мүхтәлифтәбиәтли елементләрдән ибарәт олса да, топлама вә әдәдәвурма әмәлләри илә ифадә олунан хассәләрә көрә ејни фәзалардыр. Ејниөлчүлү бүтүн һәгиги хәтти фәзалар изоморфдур. Областларын И.-ында бир нөгтәдән чыхан ихтијари ики әјри арасындакы буҹаг гијмәт вә истигамәтҹә дәјишмирсә вә һәмин нөгтәдән чыхан истәнилән истигамәт үзрә хәтти дартылма әмсалы сабитдирсә, бу И.-а биринчи, һәмин буҹаглар мүтләг гијмәтҹә сабит галыб, анҹаг истигамәтләрини дәјиширсә вә дартылма әмсалынын сабитлији хассәси сахланырса икинчи нөв конформ И. дејилир.

A вә B чохлуглары ујғун олараг $(x_1, x_2, \ldots, x_n)$ вә $(y_1, y_2, \ldots, y_n)$ нөгтәләриндән ибарәтдирсә, A-нын B-јә ин'икасы $y_k=f_k(x_1, x_2, \ldots, x_n)$ функсијалар системи илә тә'јин олунур $(k=\overline{1, m})$. y_k диференсиалланандырса, И. диференсиалланан адланыр. И. диференсиалланан, $m=n$ вә системин *јакобианы* сыфырдан фәргли дирсә, И. гаршылыглы биргијмәтлидир. Сәтһин изометрик И.-ында сәтһ үзәриндә һәр гөвс ејни узунлугда гөвсә кечир. Бу И.-да фигурун саһәси вә нөгтәдән чыхан ихтијари ики әјри арасындакы буҹаг дәјишмир. Сәтһин кеодезик И.-ында сәтһ үзәриндәки һәр кеодезик хәтт јенә дә кеодезик хәттә кечир.

Әд.: Мәммәдов Р. һ., Али ријазијјат курсу, һ. 1, Б., 1978; Рашевский П. К., Риманова геометрия и тензорный анализ, М., 1967.

ИН'ИКАС, психолокијада—ҹисим вә һадисәләрин инсан бејниндә әкс олунмасы. Дујғуларла башлајан вә бу әсасда мадди аләмин маһијјәтини дәрк етмәјә—тәфәккүрә гәдәр јүксәлән И. просеси чох мүрәккәб психи просесдир (бах *Дујғу*, *Тәфәккүр*, *Ин'икас нәзәријјәси*, *Идрак нәзәријјәси*).

ИН'ИКАС НӘЗӘРИЈЈӘСИ—*ин'икас* хассәсини, онун мәзмун вә формаларыны, динамикасыны, идрак просесиндә ролуну өјрәнән нәзәријјә. «...диалектик материализмин идрак нәзәријјәси әсасында хариҹи аләмин вә инсан башында онун ин'икасынын гәбул олунмасы дурур» (Ленин В. И., Әсәр. там күллијјаты, ҹ. 18, сәһ. 5). И.н. принсипләри ашағыдакылардыр: а) хариҹи аләм објектләри инсандан вә онун шүурундан әввәл, ондан кәнарда мөвҹуддур; б) хариҹи аләмин предметләри бизим һисс үзвләримизә тә'сир етмәклә шүурумузда әкс олунурлар, онларын сурәтләри, шәкилләри алыныр; в) ин'икас формалары илә ин'икас едән предметләр арасындакы нисбәт даими јахынлашмада олан идентикликдир; г) ин'икас формалары објектив аләмин субјектив формаларыдыр, јә'ни онлар објективлә субјективин вәһдәтидир; д) ин'икасын әсасында нәзәријјә илә практиканын вәһдәти дурур. Бу принсипләр објектив вә субјектив *идеализмин*, *агностисизмин* вә дикәр идеалист нәзәријјәләрин әсассызлығыны сүбут едир.

Ин'икас И.н.-нин мәркәзи анлајышыдыр. О, гаршылыглы ин'икас формасында олур (бурада тәрәфләр һәм ин'икас едән, һәм дә ин'икас етдирән ролунда чыхыш едир). Лакин хүсуси шәраитдә тәрәфләр арасындакы мүнасибәтләр бир истигамәтлидир, онлардан бири тә'сир едән—әзәли, биринҹи, мүстәгил, икинҹиси исә—тә'сирә мә'руз галан—төрәмә, асылы олур. Мәһз бу ҹүр ин'икас јүксәк тәшәккүллү мадди системләрдә, даим дәјишилән мүһитдә өз кејфијјәт мүәјјәнлијини сахламаға гадир олан системләрдә һәјата кечир. Ҹанлылар бу ҹүр системләрдәндир.

Ин'икас һәм просесдир, һәм дә нәтиҹә. Структуруна көрә мүхтәлиф нөв вә сәвијјәләрә ајрылыр; ин'икасын мәзмунунун мөвҹудлуг вә ифадә үсулу олан формасы вар. Ин'икас пассив вә актив олур; ин'икас тәбии-елми вә гносеоложи ҹәһәтдән тәһлил едилир вә с. Тәбии-елми тәһлил ин'икасын мадди субстансијасыны тәдгиг едир, гносеоложи тәһлил исә идеал мәзмуна малик сурәтләрдән, шәкилләрдән әксетдирмәләрдән бәһс едир. Ин'икас характеринә, һәјатакечмә механизминә вә нәтиҹәләринә көрә үч типә ајрылыр: гејри-үзви тәбиәтдәки ин'икас; ҹанлылар аләминдәки ин'икас; иҹтимаи һәјатда баш верән ин'икас. Гаршылыглы тә'сир нәтиҹәсиндә баш верән механики деформасија, ишыг шүаларынын (күтләсинин) тә'сири нәтиҹәсиндә сәтһин гызмасы, күләјин тә'сири илә пәрләрин һәрәкәтә кәлмәси вә с. гејри-үзви тәбиәтдәки ин'икаса мисалдыр. В. И. Ленин ин'икасы материјанын ән үмуми хассәси һесаб едәркән мәһз биринҹи нөв ин'икасы нәзәрдә тутмушдур. Икинҹи тип ин'икаса ҹанлылара мәхсус кенетик информасија, садә тәкһүҹејрәлиләрин гыҹыгланмасы (хариҹи сигнала бүтөв реаксија) вә һејванларын давранышыны тәнзимләјән бәсит психи ин'икас, јахуд һејвани һиссијјат (дујғу, гаврајыш) дахилдир. Үчүнҹү тип ин'икас ҹәмијјәтин јаранмасы илә бағлы олмушдур. Бу тип ин'икаса *иҹтимаи шүур формалары*, елм вә техниканын инкишафы илә әлагәдар јарадылан сүн'и системләр дахилдир. Ин'икас формалары илә ин'икас едән објект арасында мүнасибәт мүрәккәбдир. Бу просесин мәзмуну образ, сурәт, әксетдирмә, мә'лумат, информасија, анлајышлар васитәсилә ифадә олунур. Һәмин мәзмунун сәҹијјәви ҹәһәтләри ашағыдакылардыр: а) ин'икас апаратына тә'сир едән информасија мүхтәлифлији; буна модаллыг дејилир. Ин'икас формалары илә објектләр арасында ејнијјәт дејил, охшарлыг, мүтабиглик мүнасибәти мөвҹуддур. Бу мүнасибәтин дүзкүн анлашылмамасы нәтиҹәсиндә физиоложи идеализм, психо-физиоложи паралелизм, символлар, һероглифләр нәзәријјәси вә с. кими гејри-елми «тә'лимләр» јаранмышдыр; б) објектин структуру; бу, *катеторијалар*, принсипләр вә елм ганунлары системиндә ачылыр. Диалектик-материалист И.н. В. И. Ленинин ады илә бағлыдыр. О, ин'икас анлајышыны диалектик материализмин тә'рифинә дахил етмиш, бу бахымдан субјектив вә објектив идеализмин гносеолокијасыны тәнгид етмишдир; в) әкс едилән објектләрин кәмијјәт тәрәфи. Мүәјјән һәдләр дахилиндә кәмијјәт һисс үзвләри васитәсилә, јахуд һисс үзвләринин давамы олан хүсуси ҹиһазлар вә механизмләр васитәсилә ин'икас едир; г) информасијанын гијмәтлилији. Бу, өз нөвбәсиндә информасијанын мө'тәбәрлик вә мүһүмлүк дәрәҹәсиндән асылыдыр. Елмин мүхтәлиф саһәләриндә мүвәффәгијјәтлә тәтбиг едилән ин'икас вә онун формалары марксизм идрак нәзәријјәсинин мүһүм мәсәләсидир.

Әд.: Ленин В. И., Материализм вә емпириокритисизм, Әсәр. там күллијјаты, ҹ. 18; јенә онун, Фәлсәфә дәфтәрләри, Әсәрләри, ҹ. 38; Павлов Т., Теория отражения, М., 1949; Рубинштейн С. Л., Бытие и сознание, М., 1957; Коршунов А. М., Теория отражения и современная наука, М., 1968; Украинцев Б. С., Отражение в неживой природе, М., 1969; Живкович Л., Теория социального отражения, пер. с сербо-хорватского, М., 1969; Ленинская теория отражения и современность, София, 1969; Андреев А. Л., Ленинская теория отражения и природа искусства, М., 1978.

ИНЈА—РСФСР Кемерово вә Новосибирск вил.-ләриндә чај. Об чајынын сағ голу. Уз. 663 *км*, һөвзәсинин саһ.

17,6 мин *км²*-дир. Кузнетск чөкәклијиндән башланыр. Әсасән гар сулары илә гидаланыр. Нојабрдан апрелин орталарынадәк донмуш олур. Мүһүм голлары солдан: Касма, Ур, Бачат. Јазда ағач ахыдылыр. Ленинск-Кузнетск вә Тогучин ш.-ләри И. саһилиндә, Новосибирск ш. исә онун Оба төкүлдүјү јердәдир.

ИНЈЕКСИЈА (лат. injectio—тулламა), и ј н ә в у р м а—аз мигдар дәрман мәһлулунун организмә јеридилмәси; парентерал (дәријә, дәри алтына, әзәләјә, венаја, онурға бејни каналына, үрәјә) јеридилмәнин бир нөвү. И.-нын үстүн чәһәтләри: дәрман маддәси организмә даһа тез тә'сир едир; гарачијәрин барјер функсијасыны сахлајыр; ән ағыр хәстәләрин организминә дәрман јеритмәк олур вә с. Аллеркијалы хәстәләрдә И. бә'зән анафилактик шока сәбәб олур. И. ган дамарлары вә сињирләрлә зәнкин олмајан, мүәјјән едилмиш наһијәјә вурулур. И. заманы антисептика гајдаларына әмәл едилмәлидир.

ИНЈЕКСИЈА, п е т р о л о к и ј а д а—магматик материалын чөкмә сүхур тәбәгәләри арасына вә ја сүхур гатыны кәсән чатлара сохулмасы просеси.

ИНКАР—*мәнтиг әмәлләриндән* бири; мәнтиги нәтичәләрдә «доғру дејил» ифадәси кими ишләдилир.

ИНКАР—фәлсәфи категорија. Материалист диалектикаја көрә, И. инкишафын зәрури моменти, шејләрин кејфијјәт дәјишкәнлијинин шәртидир (бах һәмчинин *Инкары инкар гануну*).

ИНКАРЫ ИНКАР ГАНУНУ—диалектиканын үч әсас ганунундан бири. Илк дәфә *Һекелин* «Мәнтиг елми» әсәриндә (1812) шәрһ олунмушдур. Һекелин идеалист фәлсәфәсинә көрә, «мүтләг идеја» ирәлијә доғру триадаларла һәрәкәт едир: тезис—антитезис—синтез. Икинчи мәрһәлә (антитезис) биринчи мәрһәләнин (тезис) инкары кими чыхыш едир. Үчүнчү мәрһәлә (синтез) икинчи мәрһәләнин инкары кими, биринчи мәрһәләјә нисбәтән исә инкары инкар кими чыхыш едир. Онун фикринчә, үчүнчү мәрһәләдә биринчи мәрһәләјә санки гајытма баш верир. Марксизм классикләри Һекелин идеалист диалектикасыны материалистчәсинә ишләмиш вә И.и.г.-нун објектив аләмин вә тәфәккүрүн инкишаф гануну олдуғуну көстәрмишләр. Әкәр *эксликләрин вәһдәти вә мүбаризәси гануну* инкишафын мәнбәјини, *кәмијјәт дәјишмәләринин кејфијјәт дәјишмәләринә кечмәси гануну* инкишафын механизмини ашкар едирсә, И.и.г. инкишафын истигамәтини, форма вә нәтичәләрини ифадә едир. И.и.г. *варислик* принсипини, јенинин көһнә илә әлагәсини, инкишафын јүксәк мәрһәләсиндә ашағы мәрһәләләрин хүсусијјәтләринин тәкрарыны экс етдирир. В. И. Ленин буну «Кечилмиш пилләләри санки тәкрар едән, лакин бунлары башга чүр, даһа јүксәк бир әсас үзәриндә тәкрар едән бир инкишаф («инкары инкар»), дүз хәтт үзрә дејил, спирал хәтт үзрә олан инкишаф...» адландырмышдыр (Әсәрләри, ч. 21, сәһ. 43). Диалектик инкар заманы әввәлки мәзмун тамамилә дејил, гисмән инкар олунур, мәзмунун мүсбәт, мүтәрәгги, инкишаф үчүн зәрури тәрәфләри сахланылараг даһа јүксәк сәвијјәјә галдырылыр. И.и.г. там шәкилдә јалныз бүтөв, нисбәтән баша чатмыш инкишаф просесиндә бир-бири илә гаршылыглы әлагәдә олан кечидләр васитәсилә ашкар олунур. Һәмин кечидләрдә инкишаф просесинин (онун истигамәти бахымындан) аз вә ја чох баша чатмыш нәтичәләрини гејдә алмаг олур. Һәр бир мәрһәләдә бу ганун адәтән мејл кими үзә чыхыр. И.и.г.-на әсасән инкишаф тсикլләрлә һәјата кечир. Һәр тсикл үч мәрһәләдән ибарәтдир: 1) објектин башланғыч вәзијјәти, 2) онун өз әксинә чеврилмәси, јә'ни инкар, 3) һәмин экслијин өз экслијинә чеврилмәси, јә'ни инкары инкар. Метафизика инкары көһнәни атмаг, онун мүтләг мәһви кими баша дүшүр (мәс., пролеткултчуларын вә бә'зи Чин нәзәријјәчиләринин кечмишин мәдәнијјәтини мәһв етмәк вә јени, пролетар мәдәнијјәти јаратмаг һаггында консепсијалары). И.и.г. мүхтәлиф предмет вә һадисәләрдә онларын сәчијјәви хүсусијјәтләриндән асылы олараг мүхтәлиф шәкилдә тәзаһүр едир. Идрак вә објектив аләмин гануну олан И.и.г. ичтимаи системләрдә ашкар олунур. Мәс., коммунизм капитализмин инкары олмагла чәмијјәтдә ичтимаи-игтисади формасијаларын бир-бирини әвәз етмәси просесинә сон гојур. Лакин бу һеч дә диалектик инкары истисна етмир. Бу нөв диалектик инкарын спесификлији јени чәмијјәтдәки зиддијјәтләрин гејри-антагонист характери илә изаһ олунур.

Әд.: Е н к е л с Ф., Анти-Дүринг, Б., 1967; Л е н и н В. И., Карл Маркс, Әсәрләри, ч. 21; Б а г и р о в З. Н., В. И. Ленин и диалектическое понимание отрицания, Б., 1969; Г е г е л ь, Наука логики, т. 1—3, М., 1970—72; Р у т к е в и ч М. И., Диалектический материализм, М., 1973.

ИНКАРЛЫГ, г р а м м а т и к а д а—әшјанын, кејфијјәт әламәтләринин, һәрәкәт вә ја вәзијјәтин јохлуғуну, еләчә дә наразылыг, е'тираз билдирән категорија. И. мүхтәлиф васитәләрлә—И. билдирән сөз (јох, хејр), бағлајычы (нә, нә дә) вә шәкилчиләрлә [-сыз, -сиз, -суз, -сүз; -ма, -мә, (-м); ла-, би-, на-] јарадылыр. Ики И. әламәти јанашы ишләдилдикдә мүсбәт мә'на алыныр (демәјә билмәди, кәлмәјә билмәдим).

Әд.: Һ ү с е ј н з а д ә М., Мүасир Азәрбајчан дили, Морфолокија, Б., 1973.

ИНКАССО (итал. incasso)—банк әмәлијјаты; бу заман мүштәријә чатмалы олан пул мәбләғини онун тапшырығы илә пул, әмтәә, јахуд һесаблашма сәнәдләри әсасында банк алыр. Капиталист өлкәләриндә И. әмәлијјаты коммерсија хидмәтидир; банклар бу хидмәти јеринә јетирмәклә һагг алыр. Капиталист өлкәләринин банклары И.-ја сәһм, *истиграз вәрәгәси*, һабелә харичи валјута гәбул едирләр. ССРИ-дә И. әмтәә вә хидмәтләрә көрә *акцепт* формасында нағдсыз һесаблашмалар һәјата кечирилдикдә тәтбиг едилир. И.-дан һәмчинин борчлудан кредиторун И.-ја гојдуғу ичра сәнәдләри үзрә (вә онлара бәрабәр тутулан сәнәдләр үзрә) өдәмәләр алмаг зәрурәти олдугда истифадә олунур. И. әмәлијјатларыны *ССРИ Дөвләт Банкы* вә *ССРИ Тикинти Банкы* һәјата кечирир. ССРИ-дә И. әмәлијјатлары бејнәлхалг һесаблашмаларда да тәтбиг олунур.

ИНКВИЗИСИЈА (лат. inquisitio—тәһгигат, ахтарыш)—13—19 әсрләрдә «чинајәт» ишләри илә мәшғул олан католик килсә мәһкәмәси. И.-нын бир идарә кими фәалијјәти папа III Иннокентинин ады илә бағлыдыр. 1231 илдән папа IX Григори бид'әтчиләрин изләнилмәсини хүсуси мүвәккилләрә—инквизиторлара тапшырды. Даһа сонра Авропанын бир сыра өлкәсиндә хүсуси И. трибуналлары тә'сис едилди; тәһгигат ишләри, һөкмүн чыхарылмасы вә јеринә јетирилмәси бүтүнлүклә онлара тапшырылды. И. трибуналларынын үзвләри шәхсән тохунулмаз олуб јерли дүнјәви вә дини һакимијјәтдән асылы дејилдиләр вә билавасиә папанын өзүнә табе идиләр. Бир сыра көркәмли алим вә мүтәфәккир (мәс., Ч. *Бруно*, Ч. Ванини вә б.) И.-нын гурбаны олмушдур. Мәһкумлар одда јандырылырды. И. 19 әсрдә ләғв едилмишдир.

Әд.: Г р и г у л е в и ч И. Р., История инквизиции, М., 1970; ј е н ә о н у н, Инквизиция, М., 1976; ј е н ә о н у н, Крест и меч, М., 1977.

ИНКЕРМАН ВУРУШМАСЫ (1854)—Крым мүһарибәси (1853—56) заманы 1854 ил октјабрын 24-дә (5 нојабр) Инкерман р-нунда (Севастополдан ш.-дә јер) рус вә инкилис-франсыз гошунлары арасында вурушма. Мүттәфигләрин Севастопола һүчум планыны позмағы вә шәһәри мүһасирәдән чыхармағы гаршыја мәгсәд гојмуш рус гошунлары И.в.-нда командanлығын һәрби-тактики сәһвләри үзүндән мүвәффәгијјәт газана билмәмишдиләр. Мүттәфигләр нојабрын 6(18)-на нәзәрдә тутулмуш һүчуму тә'хирә салмаға вә узунмүддәтли мүһасирәјә кечмәјә мәчбур олмушдулар. И.в.-нда рус ордусу 10634 нәфәр, мүттәфигләр исә 4700 нәфәр итки вермишди.

ИНКИШАФ—мадди вә идеал објектләрин әввәлки һала гајытмамагла ганунаујғун, истигамәтли дәјишилмәси. И. нәтичәсиндә објектин јени кејфијјәт һалы јараныр вә бу һал онун тәркиби, јахуд структурунун дәјишмәси кими чыхыш едир. И. материја вә шүурун үмуми хассәләриндәндир. И.-ын мүһүм чәһәти онун реал заманда баш вермәсидир. И. објекти, структуру (һәјатакечмә механизми), мәнбәји, форма вә истигамәти илә характеризә олунур. Објект мүхтәлифлијинә көрә И.-ын дөрд нөвү вар: чансыз тәбиәтдә (абиокен) И., чанлы тәбиәтдә (биокен) И.; ичтимаи һәјатда (сосиал) И. вә шүурда (идеал) И. Бу И. нөвләри фәргләнсәләр дә, бир сыра мүһүм әламәтләринә көрә охшардырлар. И.-ын биринчи үч формасы садәдән мүрәккәбә јүксәлмә принсипинә әсасланыр; һәр бир әввәлки И. нөвүнүн ганунлары сонракы нөвүн ганунларынын хүсуси тәзаһүр формасыдыр. И.-ын структуруна инкишаф едән објект, И.-ын башланғыч нөгтәси (ејнијјәт), онун кечдији сонракы мәрһәләләр (фәрг, зиддијјәт, экслик, антагонизм, һәлл), просесин механизми (хырда кәмијјәт дәјишмәләринин топланараг әсаслы кејфијјәт дәјишмәләринә апармасы вә нәһајәт онун истигамәти (спиралабәнзәрлик) дахилдир. Һәмин структура И.-ын баш вердији шәраит дә аиддир. И. һәм просес, һәм дә нәтичәдир, биринчи И. икинчини һазырлајыр, икинчи биринчини тамамлајыр, баша чатдырыр. И. едән објектин структуру кәмијјәти илә онун елементләринин јерләшмә гајдасы вә бунлар арасындакы асылылығын сәвијјәси илә характеризә олунур. И.-ын структурунда бүтүн чәһәтләрин дәјишмәси објектин јени кејфијјәт һалы кәсб етмәсидир. Истигамәтинә көрә

И.-ын ики—*тәрәгги* вә тәнәззүл нөвләри вар. Бунлар үзви аләм вә чәмијјәт һадисәләриндә даһа бариз көрүнүр.

Тәбиәтшүнаслығын инкишафы илә И. идејасынын актуаллығы артмыш вә о ејни заманда фәлсәфи тәдгигат објекти олмушдур. И. проблемини классик алман фәлсәфәси, хүсусилә Һекел дәриндән ишләмиш, И.-ын универсал принсип олдуғуну гејд етмәклә јанашы, экслuкләрин мејдана кәлмәсини, мүбаризәсини вә арадан галдырылмасыны да көстәрмишдир.

И.-ын елми консепсијасыны марксизм ишләјиб һазырламышдыр. Марксизмә көрә И. материјанын универсал хассәси, чәмијјәт вә идрак тарихинин изаһынын әсасында дуран үмуми принсипдир. И. просесләринин башлыча хүсусијјәтләрини материалист диалектиканын әсас ганунларынын мәзмуну ифадә едир. И.-ын метафизик вә диалектик консепсијалары мөвчуддур: метафизик консепсија И.-ы садәчә артма вә азалмаја мүнчәр етмәклә онун сәбәбини харичи мүһитлә бағлајыр. Диалектик консепсија исә И.-ы өзинкишаф, дахили зиддијјәтләрин мүбаризәси нәтичәсиндә баш верән, садәдән мүрәккәбә јүксәлән просес кими изаһ едир. Диалектик консепсијаја В. И. Ленин белә тә'риф вермишдир: «Кечилмиш пилләләри санки тәкрар едән, лакин бунлары башга чүр, даһа јүксәк бир әсас үзәриндә тәкрар едән бир инкишаф («инкары инкар»), дүз хәтт үзрә дејил, спирал хәтт үзрә олан инкишаф;—сычрајышлы, сарсынтылы, ингилаби бир инкишаф;—«тәдричиликдә фасиләләр», кәмијјәтин кејфијјәтә кечмәси;—мүәјјән бир чисмә тә'сир көстәрән вә ја мүәјјән бир һадисә ичәрисиндә, јахуд мүәјјән бир чәмијјәт дахилиндә һәрәкәт едән мүхтәлиф гүввәләр вә тәмајүлләрин зиддијјәти вә тоггушмасынын инкишафа ичәридән вердији тәканлар;—һәр бир һадисәнин бүтүн чәһәтләри (һәм дә тарих даим јени-јени чәһәтләр мејдана чыхарыр) арасындакы гаршылыглы асылылыг вә олдугча сых, мөһкәм бир әлагә, һәм дә ваһид вә ганунаујғун бир дүнја һәрәкәти просесини јарадан әлагә,—инкишаф һаггында (ади нәзәријјәјә нисбәтән) даһа мәзмунлу бир нәзәријјә олан диалектиканын бә'зи чәһәтләри бунлардыр». (Әсәрләри, ч. 21, сәһ. 43). И. һаггында диалектик материалист тә'лим чәмијјәти ингилаби јолла дәјишдирмә нәзәријјәсинин фәлсәфи методоложи өзүлүнү тәшкил едир, *тәкамүл вә ингилабы* вәһдәтдә көтүрүр. Марксизмин И. консепсијасынын сосиал-практик чәһәти өзүнүн билаваситә ифадәсини сосиалист ингилабы вә сосиализмдән коммунизмә кечид нәзәријјәсиндә тапмышдыр. И. диалектик материализмин тарихилик принсипинин әсасыны тәшкил едир. Елми идракда тарихилик вә систем-структур методлары јанашы вә биркә тәтбиг олунур.

Әд.: Енкелс Ф., Тәбиәтин диалектикасы, Б., 1966; јенә онун, Анти-Дүринг, Б., 1967; Ленин В. И., Материализм вә емпириокритисизм, Әсәр. там күллијјаты, ч. 18; јенә онун, Фәлсәфә дәфтәрләри, Әсәрләри, ч. 38; Проблемы развития в природе и обществе, М.—Л., 1958; Лем Г. О., Переходы от старого качества к новому в общественном развитии, М., 1958; Мелюхин С. Т., О диалектике развития неорганической природы, М., 1960; Трушин Б. А., Очерки логики исторического исследования (процесс развития и проблемы его научного воспроизведения), М., 1961; Принцип историзма в познании социальных явлений, М., 1972; Федосеев П. Н., Диалектика современной эпохи, 3 изд., М., 1978; Мороз И. А., Диалектика развития социализма, Киев, 1978.

ИНКИШАФ БИОЛОКИЈАСЫ, онтокенетика—биолокијанын организмин фәрди инкишаф (онтокенез) просесини вә онун һәрәкәтверичи гүвәләрини һәртәрәфли өјрәнән бөлмәси. Елм саһәси кими 20 әсрин орталарында формалашмышдыр. И.б. организмин бүтүн инкишаф сәвијјәсиндә баш верән биосинтез, һүчејрә, тохума вә ембрионал диференсиасија, органокенез, бөјүмә, онтокенездә ирси информасијаларын һәјата кечирилмәси, инкишафын низамлајычы механизми, рекенерасија, гочалма вә с.-нин комплекс тәдгиги илә мәшғул олур. Бу истигамәтдә апарылан тәдгигат бир чох чанлынын мәншәји вә тәкамүлүнү мүәјјән етмәјә, фәрди инкишаф просесиндә мејдана чыхан ејбәчәрликләрин сәбәбини ајдынлашдырмаға, инсанларда бә'зи ирси хәстәликләрин гаршысыны алмаға, һејван вә биткиләрин инкишафыны идарә етмәклә онларын мәһсулдарлығыны артырмаға имкан верир. И.б. саһәсиндә ССРИ ЕА Инкишаф Биолокијасы Ин-тунда кениш тәдгигат апарылыр. Азәрб.ССР ЕА-нын Кенетика вә Селексија, Зоолокија вә Ботаника Ин-тларында да мүәјјән ишләр көрүлүр. И.б. ајрыча фәнн кими 1975 илдән тәдрис едилир.

ИНКИШАФ ГҮСУРЛАРЫ, инкишаф аномалијалары—бәтндахили вә доғулдугдан сонра инкишаф просесинин позулмасы нәтичәсиндә организмин, јахуд ајры-ајры органларын анормал гурулушу. И.г. мүхтәлиф дахили (ирсијјәт, һормонал позғунлуглар, чинси һүчејрәләрин биоложи чәһәтдән там олмамасы вә с.) вә харичи (ионлашдырычы шүаландырма, вирус инфексијасы, оксикен чатышмазлығы, бә'зи кимјәви маддәләр вә с.) амилләрин тә'сири нәтичәсиндә баш верир. 20 әсрин 2-чи јарысында аномалијаларын сајы инкишаф етмиш капиталист өлкәләриндә хүсусилә артмышдыр. И.г. орган вә тохумаларын формалашма просесинин позулмасындан да төрәнә биләр. Бу заман орган, јахуд онун һиссәси ја инкишафдан галыр (һипокенезија), ја һәддиндән артыг инкишаф едир (һиперкенезија), ја тамам инкишаф етмир (акенезија), ја да тохуманын формалашмасы позулур (дисплазија) вә с. Бә'зи И.г. чәрраһи үсулла мүаличә олунур. Профилактикасы: һамилә гадынлары харичи зәрәрли амилләрдән мүһафизә етмәк вә с.

ИНКИШАФ ЕДӘН ӨЛКӘЛӘР—кечмишдә әксәријјәти империалист дөвләтләринин мүстәмләкәси вә јарыммүстәмләкәси олмуш вә ја онлардан асылы вәзијјәтә дүшмүш Асија, Африка, Латын Америкасы вә Океанија өлкәләри [сосиалист өлкәләри, империализмин сијаси һөкмранлығындан хилас олмамыш өлкәләр, һәмчинин иргчи режимли Африка өлкәләри (ЧАР, Чәнуби Родезија), Јапонија, Исраил вә Јени Зеландија бураја дахил дејилдир]. Бу өлкәләрин чоху сијаси суверенлијә малик олса да, инкишаф етмиш капиталист дөвләтләриндән игтисади чәһәтдән асылы галмышдыр. «И.е.ө.» термини «зәиф инкишаф етмиш өлкәләр» терминини әвәз етмишдир; адәтән «үчүнчү дүнја», һәмчинин «азад олмуш өлкәләр» терминләри дә «И.е.ө.» термини илә ејни мә'нада ишләдилир. Сосиал-игтисади инкишаф сәвијјәсинә көрә И.е.ө.-и 4 әсас група ајырмаг олар: 1) Тропик Африканын ән керидә галмыш өлкәләри; 2) Тропик Африканын инкишаф етмиш вә Чәнуб-Шәрги Асијанын бир сыра өлкәси; 3) Јахын Шәргин вә Шимали Африканын бә'зи өлкәләри, һәмчинин Малајзија вә Шри Ланка; 4) Латын Америкасы өлкәләри вә Филиппин; бунлардан бә'зиләри (Аркентина, Бразилија, Мексика вә с.) орта инкишаф сәвијјәли капиталист өлкәләри дә һесаб едилә биләр. Һиндистан хүсусијјәт тәшкил едир (она 2-чи, 3-чү вә 4-чү групларын бир сыра чәһәтләри хасдыр). И.е.ө.-ин чохунун кери галмыш игтисадијјаты вә сосиал структуру онларын игтисади вә сосиал инкишафыны ләнкидир; бу өлкәләрин әксәријјәтиндә кизли, ја гисмән ишсизлик мөвчуддур. Әрзаг проблеми чох кәскин шәкилдә дурур. Бу өлкәләрин империализмә гаршы мүбаризәси башлыча олараг сосиал-игтисади мүнасибәтләр саһәсинә кечмишдир; сосиал-игтисади азадлыг уғрунда мүбаризә И.е.ө.-дә давам едән антиимпериалист милли азадлыг һәрәкатынын башлыча вәзифәси олмушдур. Дүнја сосиалист тәсәррүфаты системинин јаранмасы И.е.ө.-ин дүнја тәсәррүфат әлагәләри системиндәки вәзијјәтиндә әсаслы дәјишикликләрә сәбәб олмушдур. И.е.ө.-ин харичи сијасәт хәтти бир гајда олараг блоклара гошулмамаг вә фәал битәрәфлик принсипләринә әсасланыр; бу өлкәләрин чоху мүтәрәгги харичи сијасәт јеридир, мүасир бејнәлхалг мүнасибәтләрин һүгуг бәрабәрлији вә демократија әсасында инкишаф етмәсинә чалышыр.

Әд.: Брежнев Л. И., Бөјүк Октјабр вә бәшәријјәтин тәрәггиси, Б., 1977; Әлијев Һ. Ә., Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы вә Асија, Африка вә Латын Америкасы халгларынын милли азадлыг һәрәкаты, Б., 1977; Абдуллајев З. вә Әлијев Һ., Сов.ИКП-нин XXV гурултајы вә азад олмуш өлкәләр, Б., 1977; Колесов В. П., Государственной сектор экономики развивающихся стран, М., 1977; Старушенко Г. Б., Социалистическая ориентация в развивающихся странах, М., 1977; Тузмухамедов Л. А., Развивающиеся страны в мировой политике, М., 1977; Левковский А. И., Социальная структура развивающихся стран, М., 1978; Развивающиеся страны: проблемы экономики, М., 1979.

ИНКИШАФ МЕХАНИКАСЫ—биолокијанын организмләрин фәрди инкишаф сәбәбләрини өјрәнән бөлмәси. Әсасыны 19 әсрин 80-чи илләриндә алман алими В. Ру гојмушдур. 20 әсрин 30-чу илләринә кими сүр'әтлә инкишаф етмишдир. И.м. инкишафын илк мәрһәләсиндә ајры-ајры тохумаларын јаранмасы, онларын бир-биринә индуксија тә'сириндән органларын әмәлә кәлмәси, орган вә тохумаларын коррелјатив әлагәси нәтичәсиндә организмин формалашмасы механизмини өјрәнмәклә мәшғул олмушдур. 20 әсрин орталарындан И.м.-нын јени тәдгигат саһәси—*инкишаф биолокијасы* јаранмышдыр.

ИНКИШАФ МӘРҺӘЛӘЛӘРИ, инкишаф фазалары—инсан вә һејван организминин фәрди инкишафында

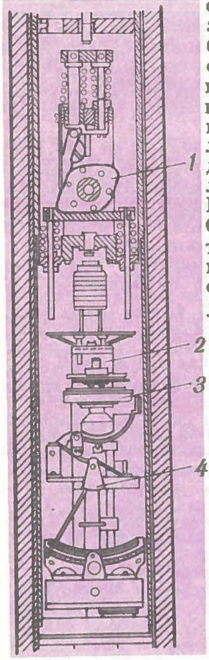
морфоложи, физиоложи вә биокимјәви дәјишмәләрлә кедән ардычыл дөврләр.

ИНКЛӘР, инкалар (исп. inca, inga)—11—13 әсрләрдә Перуда (Чәнуби Америкада) јашајан кечуа дил групуна мәнсуб һинди тајфасы (сонралар һаким тәбәгә дә И. адланды). 1438 илдә И.-ин Тауантинсују гулдар дөвләти јаранмышды. И. сүн'и сувармадан истифадә едир, һәрби вә инзибати мәгсәдлә гурғулар тикирдиләр. И. табе етдикләри тајфалардан хәрач алыр, сырави ичма үзвләринин, сәнәткарларын вә гулларын әмәјиндән истифадә едирдиләр. Торпаг һөкмдара—Али Инкә мәхсус иди. И.-ин илк әфсанәви һөкмдары Манко Капак «Күнәшин оғлу» кими мүгәддәсләшдирилмишди. 1532 илдә Испанија ишғалчылары Ф. Писарронун башчылығы илә И.-ин әразисинә сохулду. Әсарәтә алынмыш И. сонралар кечуаларын тәркибинә дахил олду.

И.-ин ме'марлығы јазылы мәнбәләрдән вә чохлу бина (мә'бәд, сарај, рәсәдхана, амфитеатр, гала вә с.) галыгларындан мә'лумдур. Нәһәнк даşлардан сиклопик гурғулар (Куско јахынлығында Саксауаман галасы) сонралар гранит блоклардан инша едилән тикилиләрлә (Куско јахынлығында Писак галасы) әвәз олунмушдур. И.-ин зәнкин зәркәрлик абидәләри (о чүмләдән Кориканча мә'бәдиндә биткиләри, гушлары, кәпәнәкләри, фигурлары гызыл вә күмүшдән дүзәлдилмиш «гызыл бағ») тамамилә мәһв олмушдур.

Әд.: Кинжалов Р. В., Искусство древней Америки, М., 1962; Башилов В. А., Древние цивилизации Перу и Боливии, М., 1972; Зубрицкий Ю. А., Инки-кечуа, М., 1975; Гавраков Ю. П., Перу: от инков до наших дней, М., 1977.

ИНКЛИНО́МЕТР (лат. inclino—мејл етдирирәм+...*метр*)—газыма гујусу охунун шагули вәзијјәтдән мејлинин бучаг вә азимутуну өлчән чиһаз. Гујунун фәза вәзијјәтинә нәзарәт мәгсәди илә ишләдилир. Билаваситә өлчмә вә долајы өлчмә үсуллары илә ишләјән И. груплары вар. Өлчмә билавасиtә И.-дә (механики, фотогејдетмә, електрометрик, кимјәви үсулларла),

ИК-2 маркалы инклинометрин өлчүчү говшағы: *1*—чевиркәчли механизм; *2*—чәрчивә; *3*—буссол; *4*—шагул.

јахуд мәсафәдән апарылыр. ССРИ-дә кениш тәтбиг едилән ИК-2 И.-и дәринлик чиһазы (веричи) вә гејдедичи јерүстү ст.-дан (идарәетмә панели) ибарәтдир. И.-ин вәзијјәти 3 һәссас елементин көмәји илә тә'јин олунур: чәрчивә, шагул, буссол. Електромагнитлә һәрәкәтә кәтирилән чевиркәчли механизм мејлетмәни гејдә алыр. Дәринлик чиһазы каротаж кабели васитәсилә мәсафәдән идарә олунур.

Әд.: Калинин А. Г., Искривление буровых скважин, М., 1963; Геологический словарь, т. 1, М., 1973.

ИНКОРПОРЛАШАН ДИЛЛӘР—грамматик мә'наларын *инкорпорлашма* васитәсилә јарадылдығы дилләр. И.д.-дә сөз мүстәгил ваһид кими ишләнир. Бүтүн чүмлә бир вурғу илә тәләффүз едилдијиндән вә аһәнк ганунуна табе олдуғундан формача ваһид ифадә шәклиндә тәзаһүр едир. И.д.-ә бир сыра *Палеоасија дилләри* (чукот, корјак, нивх вә с.), бә'зи һинди дилләри (Дакота, кајут, тсимшиан вә с.) дахилдир. Бә'зән сырф илтисаги дилләрдән олан ескимос вә Алеут дилләрини дә И.д.-ә аид едирләр.

ИНКОРПОРЛАШМА (сон лат. incorporátio—өз тәркибинә дахил етмә)—көкләрин јанашма әлагәси үзрә бирләшмәси вә бу бирләшмәнин көмәкчи үнсүрләр васитәси илә формалашдырылмасындан ибарәт сөздүзәлтмә үсулу. *Илтисагиләшмә* вә И. сых бағлы олуб, бир-биринә гаршылыглы тә'сир көстәрир.

ИНКО́У—Чинин шм.-ш.-индә, Љаонин әјаләтиндә шәһәр. Љаохе чајынын Љаодун көрфәзинә төкүлдүјү јердә порт. Әһ. тәгр. 200 мин (1971). Мүһүм нәгл. говшағыдыр. Селлүлоз-кағыз, тохучулуг, трикотаж, јејинти сәнајеси, машынгајырма, метал е'малы, кәми тә'мири мүәссисәләри вар. Резин вә асбест мә'мулаты истеһсал олунур.

ИНКРЕ́Т [лат. in—дахилдә+(se) cretio—ифразат]—дахили секресија вәзиләринин ифраз етдији һормонлар.

ИНКРУСТА́СИЈА (лат. incrustatio—өртмә)—декоратив-тәтбиги сәнәт сaһәси. Мәрмәр, керамика, метал (гызыл, күмүш вә с.), фил сүмүјү, ағач, сәдәф парчаларыны бәзәдилән әшјанын һамар сәтһинә јерләшдирмәклә нахыш вә тәсвирләр јарадылыр. Гәдимдән даш, ағач вә метал үзәриндә И.-лар мә'лумдур. Гәдим Шәрг инчәсәнәти вә антик инчәсәнәтдә һејкәл вә бүстләрин көзләри И. илә ишләнирди. Мүасир тикинтидә И.-дан бетон таваларын бәзәк ишләриндә дә (таваларын үзәринә керамика гырынтылары јеритмәклә) истифадә едилир. И. Азәрб.-да һәлә гәдимдән хатәмкарлыг вә ризәкарлыг адлары илә јајылмышды.

Инкрустасија. 1. «Короғлу» дастаны мөвзусунда иллүстрасијалы вә инкрустасијалы мүчрү. 1959. Ә. вә Һ. Пәријаблар, рәссам Ә. Минаји. 2. Мүчрү. 1959. Ә. вә Һ. Пәријаблар.

ИНКУБА́СИЈА (лат. incubatio—күртјатма), гушчулугда—*инкубаторда* јумуртадан чүчә чыхмасы. 2500 ил әввәл Мисирдә вә Чиндә мејдана кәлмишдир. И. гајдалары узун мүддәт кизли сахланырды. Јалныз 19 әсрин сону вә 20 әсрин әввәлләриндән И. Авропа вә АБШ-да кениш тәтбиг едилмәјә башланмышдыр. Инкубаторгушчулуг ст.-ларында вә ихтисаслашдырылмыш тәсәррүфатларда И. бүтүн ил боју тәтбиг олунур. И. үчүн 8—9 ајлыг сағлам тојугларын, 6—7 ајлыг өрдәкләрин, 9—10 ајлыг газларын, 8 ајлыг һиндтојугларынын биоложи чәһәтдән там кејфијјәтли тәзә јумурталары сечилир. Јумуртальг тојугларын јумуртасы 50, әтлик-јумурталыгынкы 52—53, һиндтојуғунунку 70—90, өрдәјинки 120—180, фирәнк тојуғунунку 40—45 *г*-дан артыг олмамалыдыр. Тојуг јумуртасы 20—22, өрдәк јумуртасы 27—28, газ јумуртасы 29—31, һиндтојуғу јумуртасы 26—28, фирәнк тојуғу јумуртасы 26—48, гырговул јумуртасы 25—26 күн И. едилир. Инкубаторда И. режиминин башлыча физиоложи амилләри темп-р, нисби рүтубәтлик, һаванын кимјәви тәркиби вә һәрәкәт сүр'әтидир. Мүхтәлиф дөврләрдә ембрионун инкишафы мүхтәлиф шәраитдә кедир; буна көрә И.-нын кедиши дә дәјишир. Тојуг вә һиндтојуғу јумурталары 37,4—37,5°C темп-рда вә 54—55% рүтубәтликдә И. едилир. И.-нын сон күнләриндә инкубаторда темп-ру 36,9—37°C-дәк азалдыр, рүтубәтлији 70%-дәк вә даһа чох артырырлар. Һәр ики саатдан бир јумурталар автоматик чеврилир. К.т. гушларындан чүчәләрин алынмасында сүн'и И.-дан истифадә едилир. Тојуг, һиндтојуғу јумурталары шагули, өрдәк јумуртасы маили вә ја үфүги вәзијјәтдә И. едилир.

ИНКУБА́СИЈА ДӨВРҮ, инкубасија, кизли дөвр—инфексијанын организмә дахил олдуғу андан хәстәлијин илк клиник әламәтләринин тәзаһүр етдији вахтадәк кечән мүддәт. И.д. инфексијанын характериндән, вирулентлијиндән, дахилолма јолларындан, еләчә дә микроорганизмин фәрди хүсусијјәтләриндән, организмин физики һалындан асылы олуб, бир нечә саатдан бир нечә аја, һәтта бир нечә илә гәдәр давам едә билир. *Ваксинасија*, сероложи профилактика вә с. И.д.-нү узадыр. Бә'зи хәстәликләрдә (гызылча, дифтерија вә с.) инфексија төрәдичиләри әтраф мүһитә јајылыр вә башга шәхсләрин хәстәләнмәсинә сәбәб олур.

Инфексијанын мәнбәјинин ашкар едилмәсиндә, һабелә диагноз гојмагда И.д.-нүн әһәмијјәти вар.

Әд.: Носов С. Д., Детские инфекционные болезни, М., 1973; Спутник педиатра, Минск, 1976; Инфекционные заболевания у детей. Сб. статей, Кишинев, 1978.

ИНКУБА́ТОР (лат. incubare—чүчә чыхармаг)—јумуртадан сүн'и сурәтдә чүчә чыхармаг үчүн апарат. Ән садә И. хүсуси отаглар, истиләшдирилмиш чәлләкләр, соба вә с. шәклиндә олуб, һәлә бир нечә мин ил бундан әввәл тропик өлкәләрдә истифадә едилмишдир. Авропа вә АБШ-да И.-дан 19 әсрдән истифадә олунур. ССРИ-дә И.-лар 1928 илдән истеһсал олунур. Азәрб.ССР-дә И.-дан истифадә 1934—36 илләрдән (Губа, Шамхор, Ағсу р-нларында) башланмышдыр. Мүасир И. кабинәли вә ја шкафлы (даһа кениш јајылмышдыр) олур. И.-ун ичәрисиндәки һава

Бә'зи инфексион хәстәликләрдә инфексија дөврүнүн давамы.

Инфексион хәстәликләр	Инкубасија дөврүнүн мүддәти (сутка) илә		
	ән чох тәсадүф олунан «орта»	минимал	максимал
Гудуәлуг	40	12	3—6 aj (надир һалда 1 илә гәдәр)
Ботулизм	12—24 саат	1—2 саат	1 (надир һалда чох)
Бруселлјоз	14	7	20—30
Гарын јаталағы	14	3—4	21
Сучичәји	11—14	10	21
Грип	2	бир нечә саат	3
Дизентерија	3	2 саат	7
Дифтерија	5	2	7—10
Көјөскүрәк	7—9	2	14—15
Гызылча	8—10	7	17 вә 21 серум јеритдикдә
Маларија	10—15	6	31 (үчкүнлүк бә'зән 7—11 aj)
Епидемик паротит (габагулаг)	11	9	21
Полиомиелит	7—14	3	35
Скарлатина	3—6	бир нечә саат	7—12
Күзаз	7—14	1	40 (бә'зән бир нечә ил)
Сәпкили јаталаг	12—14	6	20
Тулјаремија	8	1	21
Епидемик онурға бејни менинкити	2—3	бир нечә саат	7
Дабаг	4	2	6

темп-рунун вә рүтубәтинин лазыми һәддә сахланылмасы, һава мүбадиләси, јумурталарын чеврилмәси вә үмумијјәтлә, инкубасија просеси автоматик јеринә јетирилир. Дајаныглы инкубасија режими И.-да јумурталарын 95%-ә гәдәриндән ҹүҹә алмаға имкан верир. Кабинәли («Рекорд-39», «Рекорд-42») И. термостатик гутудан ибарәтдир. Һәр ики тәрәфиндә јумурталар үчүн новлары олан сүтунлар јерләшдирилир. Әсасән, тојуг, һиндтојуғу вә фирәнк тојуғу јумурталары үчүн нәзәрдә тутулур. Шкафлы («Универсал-45», «Универсал-50», «Универсал-50 М») И. ики мүстәгил апаратдан: бир көвдәдә јерләшдирилмиш үч шкафдан вә ајрыҹа көвдәдә јерләшдирилән ҹүҹәчыхаран бөлмәдән ибарәтдир.

И. шкафларында јумурта дүзүлмүш новлар вал үзәриндә гурашдырылмыш дөнән барабанлара бәркидилир (ҹүҹәчыхарма бөлмәсиндә исә 12 мәртәбәли гәфәсәдә). Шкафлы И.-да су гушларынын (газ, өрдәк) јумурталарындан да ҹүҹә чыхармаг мүмкүндүр. ССРИ-дә «Универсал» типли шкафлы И.-лар даһа кениш јајылмышдыр. ССРИ-дә тәтбиг олунан И.-ларын характеристикалары ҹәдвәлдә верилир. Хариҹдә (АБШ, Канада, Инкилтәрә, Италија) бөлмәли-кечидли И.-лардан чох истифадә олунур. И.-лар инкубатор-гушчулуг ст.-ларынын әсас тәркиб һиссәсидир.

Ҹәдвәл

ССРИ-дәки инкубаторларын характеристикалары.

Характеристика	«Рекорд-39»	«Универсал-45»		«Универсал-50»	
		инкубасија шкафы	ҹүҹәчыхарма шкафы	инкубасија шкафы	ҹүҹәчыхарма шкафы
Тутуму (јумурталарын сајы)	39312	37440	6240	44304	6480
Өлчүләри (м):					
һүндүрлүјү. . .	2,8	2,55	2,55	2,44	2,44
ени.	3,1	2,35	2,24	2,20	2,20
узунлуғу	4,1	5,22	1,83	5,34	2,13
инкубасија нөвү (әд.)	216	312	—	312	—
ҹүҹәчыхарма нөвү (әд.)	40	—	52	—	52
Темп-р диапазону (C°), ±0,2°C дәгигликлә	36—38	36—38	36—37	36—38	36—38
Нисби рүтубәт диапазону (%), ±0,3% дәгигликлә	40—80	40—80	40—80	40—80	40—80

ИНКУНАБУЛА (лат incunabula—бешик, илкин ушаглыг)—1501 илләдәк јығы үсулу илә һазырланмыш илк чап китаблары. Көрүнүшҹә әлјазма китабларына охшајыр. Тиражлары 100—300 нүсхәдән чох олмур. ССРИ-дә, әсасән, В. И. Ленин ад. Дөвләт Китабханасында, М. Ј. Салтыков-Шедрин ад. Дөвләт Күтләви Китабханасында, ССРИ ЕА Китабханасында чохлу И. сахланылыр.

ИНКИЛИС ДИЛИ—һинд-Авропа дилләринин ҹәнуби керман групуна дахилдир. И.д.-ндә Б. Британија вә Ирландијада (ирланд дили илә јанашы), АБШ-да, Канадада (франсыз дили илә јанашы), Австралијада, Јени Зеландијада, гисмән Ҹәнуби Африка вә Һиндистанда 350 млн. адам данышыр (1975). БМТ-дә гәбул едилмиш 5 рәсми дилдән биридир. Гәдим И.д. (5—11 әсрләр) *англосакс истиласы* заманы керман тајфаларынын (анклларын, саксларын, јутларын) јерли келтләрлә гајнајыб гарышмасы нәтиҹәсиндә тәшәккүл тапмышдыр. Илк јазылы абидәләри (китабәләр, «Боевулф» поемасы вә с.) 7—8 әсрләрә аиддир. Инкилтәрәнин 1016 илдә Данимаркаја табе етдирилмәси өлкәдә скандинав мәскәнләринин салынмасына зәмин јаратды. Инкилис вә гоһум скандинав дилләринин гаршылыглы тә'сири мүасир. И.д.-нин лексика вә фонетикасында, еләҹә дә грамматикасында эксини тапмышдыр. 1066 илдә Инкилтәрәнин норманлар тәрәфиндән ишғалы илә әлагәдар икидиллилик јаранды: И.д. халг дили кими, франсыз дили исә дөвләт дили кими ишләдилди. Бунун нәтиҹәсиндә И.д. лексикасына чохлу франсыз сөзү кечди. Ваһид инкилис халгынын (бах *Инкилисләр*) тәшәккүлү просесиндә Лондон диалектинә әсасланан үмумхалг дили формалашды. Орта И.д. (12—15 әсрләр) гәдим И.д.-нин сәс системиндән кәскин фәргләнән бир сыра дәјишикликләрлә сәҹијјәләнир. Инкилтәрәдә китаб чапынын (1476) артыг 15 әсрин сонундакы орфоепијаны экс етдирмәјән бә'зи ән'әнәви јазы нормаларыны горујуб сахламасы мүасир И.д. үчүн дә сәҹијјәви олан јазы вә тәләффүз фәргләринин јаранмасына сәбәб олду. 16—17 әсрләрдә јени И.д. тәшәккүл тапды. И.д.-ндә елми вә фәлсәфи әсәрләрин јазылмасы терминолокијанын инкишафына тәкан верди, лүғәт тәркиби латын, јунан, италјан, испан вә франсыз дилләриндән кечмә сөзләрлә зәнкинләшди. И.д. грамматик гурулушҹа аналитик дилләрдәндир. Инкилтәрәнин мүстәмләкәчилик сијасәти нәтиҹәсиндә И.д. бир сыра өлкәләрдә дә јајылмыш вә онун бә'зи мәһәлли фәргләрә (әсасән, лексикада) малик вариантлары јаранмышдыр. И.-д.-нин американ вә Б. Британија вариантлары арасында, әсасән, лексик, гисмән дә фонетик фәргләр мөвҹуддур. Грамматик фәргләр исә ҹүзидир; сөздүзәлтмә моделләри ејнидир.

И.д. Азәрб.ССР-дә орта вә али мәктәбләрдә тәдрис олунур. И.д. тәмајүллү орта мәктәбләр мөвҹуддур. ССРИ-нин 50 иллији ад. Азәрб. Педагожи Хариҹи Дилләр Ин-тунда И.д. факүлтәси вар. Азәрб. вә инкилис дилләри мүгајисәли шәкилдә өјрәнилир, И.д.-ндән бирбаша тәрҹүмәләр едилир.

Әд.: Инкилис дилинин практик грамматикасы, Б., 1966; English. Инкилис дили, Б., 1971; Мусајев О., Инкилис дилинин грамматикасы, Б., 1979; Барсук Р. Ј., Азәрбајҹан мәктәбләриндә хариҹи дил тәдрисинин бә'зи проблемләри, Б., 1967; Аббасгулијев Т., Инкилис дилиндән тәрҹүмәнин грамматик әсаслары, Б., 1971; Ярцева В. Н., Историческая морфология английского языка, М.—Л., 1960; јенә онун, Исторический синтаксис английского языка, М.—Л., 1961; Вердиева З., Семантический анализ прилагательных, обозначающих понятие материального состояния, Б., 1976; Корсаков А. К., Употребление времен в английском языке, 2 изд., Киев, 1978; Verdieva Z. N., Kerimzade J.A., The systematic dictionary of english verbs, book 1, Baku, 1978.

ИНКИЛИС ДУЗУ, ачы дуз—*магнезиум-сулфатын* башга ады. Ишләтмә дәрманыдыр.

ИНКИЛИС ӘДӘБИЈЈАТЫ—бах *Бөјүк Британија.* Әдәбијјат.

ИНКИЛИС—БУР МҮҺАРИБӘСИ (1899—1902)—Инкилтәрәнин бур респ.-лары (бах *Африканјорлар*)—Трансваал вә Оранж респ.-ларына гаршы гәсбкар империалист мүһарибәси. Башлыча олараг Трансваал әразисиндә ашкар едилмиш бөјүк гызыл вә алмаз јатагларыны әлә кечирмәк мәгсәди дашыјырды. Трансваал респ.-сынын *уитлендерләрә* сечки һүгугу вермәкдән имтина етмәси мүһарибәнин башланмасына билаваситә сәбәб олду. Инкилтәрәнин бур респ.-лары илә сәрһәд р-нлара гошун һиссәләри чәмләмәсинә чаваб олараг, бурлар 1899 ил октјабрын 11-дә Инкилтәрәјә мүһарибә е'лан етдиләр. Бирләшмиш бур ордусу кенерал П. Жуберин башчылығы илә мүһарибәнин әввәлиндә бир сыра гәләбә газанды; ишғалчылара гаршы партизан мүбаризәси кенишләнди. Лакин Инкилтәрәнин һәрб мејданына әлавә гүввә јеритмәси вә бурларын јерли зәнчи әһалиси тәрәфиндән мүдафиә олунмамасы ишғалчылара гаршы мүбаризәни зәифләтди; 1902 ил мајын 31-дә бағланмыш алчалдычы сүлһ мүгавиләсинә әсасән Трансваал вә Оранж респ.-лары Инкилтәрәјә илһаг едилди. В. И. Ленин И.-б. м.-ни «дүнја тарихинин јени дөврүнүн башлыча тарихи нөгтәләри»ндән адландырмышдыр (Әсәрләри, ч. 23, сәһ. 108).

ИНКИЛИСЛӘР — Б. Британијанын әсас әһалиси, милләт. 52 млн. нәфәрдир; 88,1%-и Б. Британијада јашајыр (1975). АБШ-да, һәмчинин кечмишдә Инкилтәрәнин мүстәмләкә вә доминиону олмуш өлкәләрдә дә јашајырлар. *Инкилис дилиндә* данышырлар. Диндар И.-ин әксәријјәти *англикан килсәсинә* мәнсубдур. И.-ин етнокенезиндә мүхтәлиф етник елементләр (Британија а-рынын әсас әһалиси, пиктләр, келтләр, бритләр, англлар, сакслар, јутлар вә б.) иштирак етмишдир. Ваһид инкилис халгы тәгр. 13—14 әсрләрдә формалашмышдыр. 17 әср Инкилтәрә буржуа ингилабынын гәләбәси илә инкилис милләтинин тәшәккүлү баша чатмышдыр. 17—19 әсрләрдә И.-ин бир чоху Шимали Америка, Австралија, Јени Зеландија, Чәнуби Африкаја көчмүш вә инкилисдилли халглар (америкалылар, канадалылар, мүасир австралијалылар, јенизеландијалылар) јаранмышдыр.

Әд.: Грин [Дж. Р.], Краткая история английского народа, пер. с англ., в.1—3, М., 1897—1900; Мортон А. Л., История Англии, пер. с англ., М., 1950; Косминский Е. А., К вопросу об образовании английской нации, «Вопросы истории», 1951, № 3; Матковский Н., Великобритания, М., 1972; Жигалов И. И., Современная история Великобритании. 1945—1975, М., 1978.

ИНКИЛТӘРӘ (England, сон лат. Anglia, ады 5—6 әсрләрдә Авропанын материк һиссәсиндән Британија әразисинә көчмүш керман тајфаларындан олан англарла әлагәдардыр)—Б. Британијанын инзибати-сијаси һиссәси, онун тарихи өзәји. Кениш мә'нада чох вахт бүтүн Б. Британија вә Шимали Ирландија Бирләшмиш Краллығыны И. адландырырлар. Б. Британија әразисинин 54%-и вә әһалисинин 80%-и И.-дәдир. Саһ. 130,3 мин $км^2$. Әһ. 46,4 млн. (1973). Инзибати чәһәтдән 39 графлыға вә 7 метрополитен графлығына (Лондон ш. дахил олмагла) бөлүнүр. И. Б. Британијанын игтисади чәһәтдән ән чох инкишаф етмиш р-нудур. Өлкәнин әсас мә'дән (даш көмүр, дәмир филизи), гара металлуркија, метал е'малы, кимја, тохучулуг вә јејинти сәнајеси мәркәзләри И.-дәдир. Машынгајырма (автомобилгајырма, тәјјарәгајырма, чиһазгајырма), електротехника, радиотехника, атом сәнајеси вә онун елми-тәдгигат мәркәзләри И.-дә мәркәзләшмишдир. Ән бөјүк сәнаје мәркәзләри: Лондон, Бирминһем, Манчестер, Ливерпул вә с. Өлкәнин әкин саһәсинин 70%-дән чоху И.-дәдир. И. өлкәнин әсас сүдлүк һејвандарлыг, тәрәвәзчилик вә бағчылыг р-нудур. Сых нәгл. шәбәкәсинә маликдир. Өлкәнин јүк дөвријјәсинин 80%-и И. портларынын (Лондон, Ливерпул, Саутһемптон вә с.) пајына дүшүр. (Бах һәмчинин *Бөјүк Британија* мәгаләсинә).

ИНКИЛТӘРӘ БАНКЫ (Bank of England)—Б. Британијанын мәркәзи *емиссија* банкы. 1694 илдә хүсуси сәһмдар банкы кими тә'сис едилмишдир. Банкын илкин капиталы 1,2 млн. фунт стерлинг иди. Сонрадан капиталы 14,5 млн. фунт стерлингә чатдырылмышдыр. И.б. әсас емиссија ин-туна, өлкәнин малијјә мәркәзинә, банклар банкына вә дөвләт банкына чеврилмишдир. Биринчи дүнја мүһарибәсинәдәк И.б.-нын банкнотлары гызыла дәјишдирилирди. 1946 илдә һөкумәт И.б.-ны милиләшдирди. И.б.-нын мүдирини вә директоруну һөкумәт тә'јин едир. 1978 илдә Инкилтәрәдә 7 шө'бәси олмушдур. Пул емиссијасы мәбләғи 8681 млн. фунт стерлингдир (1978, ијул).

ИНКИЛТӘРӘ БУРЖУА ИНГИЛАБЫ (17 әср)—Инкилтәрәдә капитализм гурулушунун бәргәрар олмасы илә нәтичәләнән галибијјәтли буржуа ингилабы. Үмумаврова мигјаслы илк ингилаб олуб, гитәдә феодализм гурулушунун ифласынын, капиталист формасијасына кечилмәсинин башланғычыны гојмушдур. 17 әсрин орталарында Инкилтәрәдә сәнаје вә тичарәт мүвәффәгијјәтлә инкишаф едирди. Мануфактурачы-саһибкарларын фәалијјәт даирәсинин мәһдудлашдырылмасы буржуазијаны наразы салыр вә о, азад рәгабәт вә сәрбәст саһибкарлыг принсипинә кечилмәсини тәләб едирди. И.б.и. Авропада бир дини доктринанын дикәринә гаршы мүбаризәси бајрағы алтында апарылан сонунчу ингилаби һәрәкат олмушдур. Инкилтәрә мүтләгијјәтинин идеолокијасы, етикасы вә әхлагы *англикан килсәсиндә* тәчәссүм олунмушдуса, буржуа ингилабчылары өзләрини килсә ислаһатчылары кими гәләмә верәрәк, идеоложи чәһәтдән пуританизмдә (бах *Пуританлар*) бирләшмиш, тәшкилати чәһәтдән исә парламентдә формалашмышдылар (16 әсрин сонларындан). Крал һакимијјәти илә буржуа мүхалифәти арасында мүнагишә 1640 илдә (11 иллик фасиләдән сонра) парламентин чағырылмасы илә даһа да кәскинләшди. 1642—46 илләрдә парламент тәрәфдарлары («кирдәбашлар») илә ројалистләр (крал тәрәфдарлары «кавалерләр») арасында Биринчи вәтәндаш мүһарибәси баш верди. О. *Кромвелин* јаратдығы вә кәндлиләрин әксәријјәт тәшкил етдији парламент ордусу Марстон Мур (1644, 2 ијул) вә Нејзби (1645, 14 ијун) јахынлығында крал ордусуну мәғлуб етди.

И.б.и. кедишиндә мејдана чыхан сијаси чәрәјан вә груплашмалар феодал ә'јанларына вә мүтләгијјәт тәрәфдарларына гаршы мүбаризәдә јекдил олсалар да, ингилабын башлыча мәгсәд вә вәзифәләрини анламаг бахымындан бир-бириндән кәскин шәкилдә ајрылырдылар. Пресвитерианлар (пуританизм чәрәјанларындан биринин тәрәфдарлары) Лондонун ири буржуазијасыны, *индепендентләр* орта буржуазија вә буржуалашмыш задәканлары (лидери Кромвел иди), левеллерләр радикал хырда буржуа демократларыны (рәһбәри Ч. Лилбөрн), «диккерләр», башлыча олараг, азторпаглы кәндлиләри (көркәмли идеологу Ч. Уинстенли) тәмсил едирди. 1648 илин јазында башланмыш Икинчи вәтәндаш мүһарибәси индепендентләри мүвәггәти олараг левеллерләрлә барышыға кирмәјә мәчбур етди. Лакин «грандлар»ын (индепендент забитләринин) левеллерләрин програмынын хејли һиссәсини гәбул етмәләри, онун «грандлар»ын програмына нисбәтән радикал вариант олдуғуну сүбут етди вә көстәрди ки, «...анчаг кәндлиләрин вә пролетариатын, «шәһәрләрдәки плебеј үнсүрүнүн» мүдахиләси буржуа ингилабыны чидди сурәтдә ирәлиләтмәјә габилдир» (Ленин В. И., Әсәр. там күллијјаты, ч. 17, сәһ. 49). Престон јахынлығындакы дөјүшдә (1648, 17—19 август) Кромвел шотландијалылар вә Инкилтәрә ројалистләри үзәриндә гәти гәләбә газанды. Ингилабчы күтләләрин тәзјиги илә ингилаб 1649 ил мәрһәләсиндә буржуа-демократик характери алды. I Карл е'дам олунду, монархија вә лордлар палатасы ләғв едилди. 1649 ил мајын 19-да Инкилтәрә респ. е'лан олунду. Әсас һәрәкәтверичи гүввәсинин кәндлиләрдән, шәһәр јохсулларындан вә хырда буржуазијадан ибарәт олмасына бахмајараг, И.б.и.-нын бәһрәләриндән буржуалашмыш задәкан силки фајдаланды. 1653 илдә Кромвелин протектораты—јени задәканлығын вә буржуазијанын һәрби диктатурасы јаранды. Кромвел Ирландија вә Шотландијадакы үсјанлары амансызлыгла јатырды, Һолландија, Франса вә Испанија илә мүһарибә нәтичәсиндә исә Инкилтәрәнин дәниздә һекемонлуғуна наил олду. Кромвелин өлүмүндән (1658, 3 сентјабр) сонра онун режими ифласа уғрады. Демократик һәрәкатын күчләнмәсиндән горхуја дүшән буржуазија вә јени задәканлыг «ән'әнәви монархија»ја мејл етмәјә башлады. Буржуа ингилабынын башлыча наилијјәтини—буржуазијанын игтисади һөкмранлығыны гәбул етмәси шәрти илә Стүартларын һакимијјәти јенидән бәрпа едилди (1660). 1688—89 илләр чеврилиши (бах «*Шанлы ингилаб*») буржуазија илә торпаг аристократијасы арасындакы күзәшти рәсмиләшдирди. И.б.и. еркән капитал јығымы просесинә бөјүк тәкан верди, јеничә сијаси һәјата гәдәм гојан буржуа синфинин фәалијјәт азадлығыны тә'мин етди, 18 әсрин сәнаје ингилабы үчүн јол ачды.

Әд.: Английская буржуазная революция XVII в., т. 1—2, М., 1954 (библ.); Лавровский В. М., Барг М. А., Английская буржуазная революция, М., 1958; Архангельский С. И., Крестьянские движения в Англии в 40—50-х годах XVII в., М., 1960; Павлова Т. А., Оливер Кромвель: человек и политик, «Новая и новейшая история», 1971, № 1—2; Шарифжанов И. И., Исторические предпосылки английской революции XVII в. в освещении современной английской и американской историо-

графии XIX в., в сб.: Средние века, в. 41, М., 1977.

ИНКИЛТӘРӘ—АЛМАНИЈА БӘЈАННАМӘСИ (1938)—Б. Британијанын баш назири Н. Чемберлен вә А. Һитлер тәрәфиндән *Мүнхен сазишиндән* (*1938*) аз сонра сентјабрын 30-да имзаланмышдыр. И.—А.б. әслиндә Инкилтәрә илә Алманија арасында бир биринә һүчум етмәмәк барәдә мүгавилә олуб фашист Алманијасына ССРИ-јә гаршы мүнасибәтдә там фәалијјәт сәрбәстлији верирди. И.—А.б. фашист Алманијасынын мөвгеләрини мөһкәмләндирди вә Икинчи дүнја мүһарибәсинин башланмасыны сүр'әтләндирди.

ИНКИЛТӘРӘ—АЛМАНИЈА ДӘНИЗ САЗИШИ (1935)—Б. Британија вә фашист Алманијасынын ҺДГ-нин нисбәтини дәјишдирмиш вә алман ҺДД-нын дирчәлдилмәсинә көмәк етмиш сазиш. Ијунун 18-дә имзаланмышдыр.

ИНКИЛТӘРӘ—АМЕРИКА МҮҺАРИБӘСИ (1812—14)—Инкилтәрә вә АБШ арасында рәгабәтин кәскинләшмәси нәтичәсиндә баш верән мүһарибә. 1812 ил ијунун 18-дә АБШ Инкилтәрәјә мүһарибә е'лан етди. Ери (1813, сентјабр) вә Шамплејн көлләриндәки (1814, сентјабр) дөјүшләрдә АБШ донанмасы гәләбә чалды. 1814 ил августун 24-дә инкилисләр десант чыхараraг Вашингтону тутсалар да (Капитоли, Аг ев вә бир сыра дикәр һөкумәт идарәләри јандырылды), мүвәффәгијјәти кенишләндирә билмәдиләр. АБШ үчүн мүһарибә милли истиглалијјәт уғрунда мүбаризә характери алды. Јаранмыш бејнәлхалг вәзијјәт вә Америка гошунларынын кетдикчә артан мүгавимәти Инкилтәрәни сүлһ данышыгларына башламаға мәчбур етди. Русијанын васитәчилији илә бағланмыш Кент мүгавиләсинә (1814) әсасән тәрәфләр тутдуглары әразиләри гаршылыглы сурәтдә кери гајтардылар. Һәмчинин һиндиләрә гаршы һәрби әмәлијјатлара вә зәнчи алверинә сон гојмаг барәдә тәәһһүдләр көтүрүлдү. И.—А.м. нәтичә е'тибарилә АБШ-ын мүстәгиллијини мөһкәмләндирди.

ИНКИЛТӘРӘ—ЕФИОПИЈА МҮҺАРИБӘСИ (1867—68)—Инкилтәрәнин Ефиопијаја гаршы ишғалчылыг мүһарибәси. 1867 илин декабры—1868 илин јанварында инкилис гошунлары Африка саһилләринә чыхарылды. 1868 ил апрелин 10-да Арога јахынлығындакы вурушмада инкилис гошунлары галиб кәлди; апрелин 13-дә Магдала галасы тутулду. Ефиопија гошунларына команданлыг едән император II Фјодор әсир дүшмәмәк үчүн өзүнү өлдүрдү (1868, 13 апрел). Инкилтәрә, халгын мүгавимәти нәтичәсиндә Ефиопијада мөвгеләрини мөһкәмләндирә билмәди вә 1868 ил мајын ахырларында гошунларыны өлкәдән чыхармаға мәчбур олду.

ИНКИЛТӘРӘ—ӘФГАНЫСТАН МҮГАВИЛӘ ВӘ САЗИШЛӘРИ (1809, 1855, 1857, 1879, 1893, 1905, 1919, 1921)—1809 ил мүгавиләси Пишавәр ш.-ндә бағланмыш, ијунун 17-дә тәсдиг олунмушдур. Инкилтәрәнин Әфганыстана гәбул етдирдији тәјрибәрабәр һүгуглу илк мүгавиләдир. Һакимијјәт уғрунда мүбаризәдә инкилисләрдән көмәк алмаға чалышан әфган әмири Шүча әл-Мүлк, Франса вә Иран Һиндистана һүчум едәрләрсә, Инкилтәрәнин тәрәфиндә чыхыш едәчәји барәдә тәәһһүд көтүрмүшдү. 1855 ил мүгавиләси Пишавәр ш.-ндә, мартын 30-да имзаланмышдыр. Бу мүгавилә Биринчи Инкилтәрә—Әфганыстан мүһарибәсиндән сонра тәрәфләрин мүнасибәтләрини низама салмышды; бирбиринин өлкәләринә гәсд етмәмәк, «достларын досту» вә «дүшмәнләрин дүшмәни» олмаг һаггында гаршылыглы тәәһһүдләри нәзәрдә тутурду. 1857 ил мүгавиләси Инкилтәрә—Иран мүһарибәси (1856—57) заманы Пишавәр ш.-ндә имзаланмышдыр. Инкилтәрә әмир *Дост Мәһәммәдә* јардым көстәрмәк барәдә тәәһһүд көтүрмәклә ону Иранла мүһарибәјә чәлб етмәјә чалышырды. Мүгавилә Һиндистанда 1857—59 илләр милли азадлыг үсјаны заманы Дост Мәһәммәдин бitәрәфлијини тә'мин етди. 1879 ил мүгавиләси мајын 26-да Гәндәмаг ш.-ндә имзаланмышдыр. Бу мүгавилә Әфганыстаны Инкилтәрәдән асылы дөвләтә чевирди. Әфганыстан харичи өлкәләрлә мүстәгил әлагә сахламаг һүгугуну итирди. Әслиндә өлкәнин дахили ишләринә дә Кабилдәки инкилис резиденти нәзарәт едирди. Мүгавилә Әфганыстанда наразылыға сәбәб олду. Халг күтләләринин антиимпериалист мүбаризәси нәтичәсиндә Инкилтәрә Әфганыстанын дахили ишләринә нәзарәтдән имтина етмәјә вә 1879 илин јанварында гошунларыны тутдуғу Гәндәһардан чыхармаға мәчбур олмушду. 1893 ил сазишләри Кабилдә әмир Әбд үр-Рәһман тәрәфиндән нојабрын 12-дә имзаланмышдыр. Бу сазишләрдә Амударја чајынын јухары вә орта ахарында Әфганыстан—Русија сәрһәдләринин бәрпа едилмәси һаггында Инкилтәрә—Русија разылығы (1869—73) тәсдиг едилмиш, Әфганыстан вә Б. Британија торпагларынын сәрһәди Инкилтәрәнин тәэјиги илә Һиндистан тәрәфиндән гәбул едилмиш «Дуранд хәтти» илә мүәјјәнләшдирилмишди; һазырда бу бөлкү Пакистан сәрһәди кими Әфганыстан тәрәфиндән танынмыр. 1905 ил мүгавиләси мартын 21-дә Кабил ш.-ндә имзаланмышдыр. Әмир Һәбибулла әмир Әбд үр-Рәһманын имзаладығы бүтүн Инкилтәрә—Әфганыстан сазишләрини тәсдиг етди. 1919 ил мүгавиләси августун 8-дә Равалпинди ш.-ндә имзаланмышдыр. Инкилтәрә вә Әфганыстан арасында сүлһ мүнасибәтләринин јарадылдығыны, «Дуранд хәтти»нин сахландығыны е'лан етмишди; Инкилтәрәнин әввәлки әфган әмирләринә көстәрдији «мадди јардым» дајандырылмыш, Әфганыстанын мүстәгиллији формал олараг танынмышды. 1921 ил мүгавиләси октјабр ајында бағланмыш, нојабрын 22-дә Кабил ш.-ндә тәсдиг едилмишдир. Инкилтәрә, Совет Русијасы илә достлуг әлагәләри нәтичәсиндә бејнәлхалг мөвгеји хејли мөһкәмләнмиш Әфганыстанын мүстәгиллијини таныды.

ИНКИЛТӘРӘ—ӘФГАНЫСТАН МҮҺАРИБӘЛӘРИ—Инкилтәрәнин Әфганыстана гаршы мүстәмләкәчилик мүһарибәләри. Биринчи И.—Ә.м. (1838—42) 1838 илин декабрында инкилис ордусунун (30 мин нәфәрдән артыг) Чәнуб-Гәрби Әфганыстана сохулмасы илә башланды. 1839 илдә инкилис ордулары Гәндәһар, Гәзни вә Кабили тутдулар. Инкилисләр әлејһинә партизан мүһарибәси башланды. Кабилдә баш вермиш үсјан (1841, нојабр) нәтичәсиндә ишғалчы гошунлары мәһв едилди вә инкилисләр тәрәфиндән тә'јин олунмуш шаһ Шүча өлдүрүлдү. 1842 илин ахырларында Инкилтәрә ордусунун галыглары Әфганыстандан чыхарылды. Икинчи И.—Ә.м.-ндә (1878—80) инкилис гошунлары (36 мин нәфәр) Әфганыстана сохулду вә 1879 илин јанварында Гәндәһары тутду. Әмир Јагуб хан Инкилтәрә илә Гәндәмаг мүгавиләсини (бах *Инкилтәрә—Әфганыстан мүгавилә вә сазишләри* (19—20 әсрләр) бағлады. Бу, 1879 илин сентјабрында халг үсјанына сәбәб олду. 1880 ил ијулун 27-дә Мејванд јахынлығында инкилис бригадасы дармадағын едилди. Кабилдә тәгр. 100 минлик үсјанчы ордусу инкилисләри мүһасирәјә алды. Инкилтәрә Әфганыстаны истила етмәк планларындан имтина етмәјә мәчбур олду, лакин 1880 илдә әмир *Әбд үр-Рәһманла* бағланмыш сазишә әсасән өлкәнин харичи сијасәти үзәриндә нәзарәти әлә кечирди. Үчүнчү И.—Ә.м. (1919) әмир *Әманулла хан* Әфганыстанын мүстәгиллијини е'лан етдикдән сонра башланды. Мајын 3-дә башлајан һәрби әмәлијјатларда чанлы гүввә вә һәрби техника чәһәтдән үстүнлүк инкилисләрин тәрәфиндә иди (Инкилтәрә ордусу тәгр. 340 мин, Әфганыстан ордусу исә 40 мин нәфәр иди). Инкилисләр Һејбәр истигамәтиндә гәләбә газандылар, лакин мајын 27-дә Вәзиристан јахынлығында Әфганыстан гошунлары Тал галасыны мүһасирәјә алдылар. Сәрһәд р-нларында јашајан пушту тајфаларынын инкилисләр әлејһинә үсјанлары, һабелә Һиндистанда азадлыг һәрәкатынын кенишләнмәси тәчавүзкарларын вәзијјәтини чәтинләшдирди. 1919 ил ијунун 3-дә мүвәггәти барышыг, августун 8-дә Равалпинди ш.-ндә илк сүлһ мүгавиләси имзаланды. Әфганыстанын истиглалијјәтини биринчи танијан Совет Русијасынын мә'нәви-сијаси јардымы вә харичи мүдахиләчиләр үзәриндәки гәләбәси Үчүнчү И.—Ә.м.-ндә Әфганыстанын мүвәффәгијјәт газанмасы үчүн ән мүһүм шәрт олду.

Әд.: Массон В. М., Ромодин В. А., История Афганистана, т. 2, М., 1965.

ИНКИЛТӘРӘ—ИРАН МҮГАВИЛӘ ВӘ САЗИШЛӘРИ (1800, 1809, 1814, 1841, 1857, 1882, 1919)—Сијасәт вә тичарәт һаггында мүгавиләләр (1800). Декабрын 29-да (мүгавиләнин мәтниндә 1801 илин јанвар ајы көстәрилмишдир) Теһранда имзаланмышдыр. Әфганыстанын, јахуд һәр һансы бир Авропа дөвләтинин Һиндистана һүчум едәчәји тәгдирдә Иран Һиндистаны мүдафиә етмәји, Инкилтәрә исә Иран ордусуну һәрби аваданлыгла тәчһиз етмәји өһдәләринә көтүрдүләр. Тичарәт һаггында мүгавилә Инкилтәрә вә Һиндистан тачирләринә Иран лиманларындан сәрбәст истифадә етмәк, бә'зи инкилис малларыны көмрүксүз кәтирмәк һүгугу верди. Мүттәфиглик вә достлуг һаггында 1809 ил мүгавиләси мартын 12-дә Русија—Иран мүһарибәси (1804—13) заманы имзаланмышдыр. Ираны Русија илә мүһарибәни давам етдирмәјә, ону Франса илә вә Инкилтәрәјә дүшмән олан дикәр дөвләтләрлә әлагәләри кәсмәјә мәчбур етмәк мәгсәди күдүрдү. Инкилтәрә Ирана мадди јардым көстәрмәји, ону һәрби аваданлыгла тәчһиз етмәји вә тә'лиматчылар вер-

мәји өһдәсинә көтүрдү. 1814 ил мүгавиләси нојабрын 25-дә имзаланмышдыр. 1809 ил мүгавиләсини ејни илә тәкрар едирди. Иран Һиндистана һүчум олачағы тәгдирдә инкилисләрә гошунла көмәк көстәрәчәјини өһдәсинә көтүрүрдү. 1841 ил тичарәт һаггында мүгавилә октјабрын 28-дә имзаланмышдыр. Мүгавиләјә әсасән Инкилтәрәјә тичарәт үстүнлүкләри верилди. 1857 ил мүгавиләси мартын 4-дә Парс ш.-ндә бағланмышдыр. 1856—57 илләр Инкилтәрә—Иран мүһарибәсинә сон гојду. Иран Һерат вә Әфганыстанын мүстәгиллијини танымаға мәчбур олду. Иран көрфәзиндә гул сатышына гаршы мүбаризә һаггында 1882 ил сазиши мартын 2-дә имзаланмышдыр: 1851 ил конвенсијасы бәрпа олунурду; Инкилтәрәјә Иран тичарәт кәмиләринә нәзарәт етмәк һүгугу верилирди. 1919 ил сазиши августун 9-да имзаланмышдыр. Инкилтәрә Иран ордусуну јенидән гурмаг вә өз мәшвәрәтчиләрини Иранын дөвләт идарәләринә көндәрмәк һүгугу алды. Иран ичтимаијјәтинин кәскин е'тиразлары, Јахын вә Орта Шәрг өлкәләриндә милли азадлыг һәрәкатынын јүксәлиши вә Москвада Совет—Иран данышыгларынын мүвәффәгијјәтлә кечмәси шәраитиндә Иран һөкумәти 1921 илин февралында бу сазишин ләғв олундуғуну е'лан етди.

Әд.: История Ирана, М., 1977.

ИНКИЛТӘРӘ—ЈАПОНИЈА ИТТИФАГЫ—Чиндә вә Корејада Русија әлејһинә Инкилтәрә вә Јапонијанын мөвгеләрини мөһкәмләтмәјә, дикәр империалист дөвләтләринин нүфузунун јајылмасына мане олмаға јөнәлдилмиш һәрби-сијаси иттифаг. 1902 ил јанварын 30-да Лондонда имзаланмышдыр. Мүгавилә Инкилтәрәнин Чиндә, Јапонијанын исә Корејада вә Чиндә «хүсуси мәнафеләрини» мүдафиә едир, бу өлкәләр дахилиндәки «һәрч-мәрчлик» үзүндән онларын «хүсуси мәнафеләрини» дахили вә харичи тәһлүкә һәдәләјәчәји тәгдирдә мүттәфигләрин ишә гарышмаг һүгугуна тә'минат верирди. И.—Ј.и. ики дәфә: 1905 ил августун 12-дә вә 1911 ил ијулун 13-дә бир сыра дәјишикликләрлә бәрпа едилмишди. *Вашингтон конфрансында* (*1921—22*) АБШ И.—Ј.и.-нын ләғв едилмәсинә вә 1921 ил декабрын 13-дә онун 4 дөвләтин (Инкилтәрә, АБШ, Франса вә Јапонија) сазиши илә әвәз едилмәсинә наил олду.

ИНКИЛТӘРӘ—ЛИВИЈА МҮГАВИЛӘСИ (**1953**)—ијулун 29-да Бенгази ш.-ндә 20 ил мүддәтинә имзаланмышды. И.—Л.м. вә она әлавә едилмиш сазишләрә (һәрби мәсәләләр вә малијјә үзрә) әсасән Инкилтәрә Ливијада һәрби гүввәләр сахламаг вә һәрби базалара малик олмаг һүгугу әлдә етди. И.—Л.м. тәрәфләрдән бири мүһарибәјә чәлб олуначағы тәгдирдә гаршылыглы јардым көстәрмәји нәзәрдә тутурду. Инкилтәрә она верилән имтијазларын әвәзиндә Ливијаја малијјә јардымы көстәрмәји өһдәсинә көтүрдү. И.—Л.м. Икинчи дүнја мүһарибәси дөврүндән Ливија әразисиндә јерләшмиш инкилис гошунларынын орада галмасыны рәсмиләшдирди. И.—Л.м. 1970 илдә ләғв едилмишдир.

ИНКИЛТӘРӘ—МАЈСУР МҮҺАРИБӘЛӘРИ—18 әсрин 60—90-чы илләриндә Инкилтәрә мүстәмләкәчиләринин Мајсур (Һиндистан) кнјазлығына гаршы мүһарибәләри. Биринчи мүһарибә (1767—69) Ост-Һинд ширкәти гошунларынын Мајсура сохулмасы илә башланмышды. Мәдрәс сүлһүнә (1769) әсасән һәр ики тәрәф зәбт етдикләри әразиләрдән әл чәкди вә мүдафиә һаггында иттифаг бағлады. Икинчи мүһарибәдә (1780—84) Мајсур кнјазлығы Һејдәрабад вә Маратһ кнјазлыглары илә бирликдә чыхыш етмишди. Мајсур ордусунун франсызларын көмәји илә газандығы һәрби мүвәффәгијјәтләр мүттәфигләрин хәјанәти вә Инкилтәрә—Франса арасында Версал сүлһ мүгавиләсинин (1783) имзаланмасы илә әһәмијјәтини итирди. Мангалур сүлһүнә (1784) әсасән дүшмән тәрәфләр ишғал етдикләри әразиләри вә әсирләри кери гајтардылар. Үчүнчү мүһарибәдә (1790—92) Маратһ вә Һејдәрабад гошунлары илә иттифага кирән инкилисләрин һәрби үстүнлүјү Мајсур кнјазлығыны Серингапатам сүлһүнү (1792) бағламагла кнјазлығын әразисинин тәгр. јарысыны (һәмчинин тәзминат) Инкилтәрәјә вермәјә мәчбур етди. Дөрдүнчү мүһарибәдә (1799) Мајсур Ост-Һинд ширкәтиндән асылы кнјазлыға чеврилди.

Әд.: Антонова К. А., Английское завоевание Индии в XVIII веке, М., 1958.

ИНКИЛТӘРӘ—МАРАТҺИ МҮҺАРИБӘЛӘРИ—Ост-Һинд ширкәтинин (Инкилтәрә) Маратһ (Һиндистан) кнјазлығына гаршы ишғалчы мүһарибәләри. Биринчи И.—М.м. (1775—82) инкилис һәрби дәстәләринин әмәлијјатлары илә башланмышды. Маратһ кнјазлары арасында дахили зиддијјәтләрдән истифадә едән инкилисләр маратһлары 1782 ил мајын 17-дә Салбај мүгавиләсини бағламаға мәчбур етдиләр. Мүгавиләјә көрә, ширкәт Солсетт а. вә Бассејн әјаләтини әлә кечирди. Маратһларын 1802 ил Бассејн мүгавиләсини (пешва II Бачи Рао илә инкилисләр арасында имзаланмышды; әслиндә маратһларын мүстәгиллијинә сон гојурду) танымагдан имтина етмәләри икинчи И.—М.м.-нин (1803—05) башланмасына сәбәб олду. 1805 илә гәдәр маратһларын мүгавимәт һәрәкаты јатырылды вә онлар ширкәтдән асылы вәзијјәтә дүшдүләр. Үчүнчү И.—М.м.-нин (1817—18) кедишиндә Маратһ кнјазларынын бә'зиләри мүгавимәтсиз тәслим олдулар, дикәрләри исә дармадағын едилдиләр.

ИНКИЛТӘРӘ—МИСИР МҮГАВИЛӘСИ (**1936**), Достлуг вә мүттәфиглик һаггында—августун 26-да Лондон ш.-ндә имзаланмышдыр. Мүгавилә Мисирин дахили вә харичи ишләриндә мүстәгиллијини бир гәдәр кенишләндирди; Мисирин инкилис гошунлары тәрәфиндән ишғалына формал олараг сон гојулду. Инкилтәрә сүлһ дөврүндә Сүвејш каналы зонасында тәгр. 10 мин нәфәрлик гошун сахламаг һүгугу алды, «мүһарибә, билаваситә мүһарибә тәһлүкәси, јахуд фөвгәл'адә бејнәлхалг шәраит» јаранaчағы тәгдирдә исә Мисир бүтүн лиман, тәјјарә мејданы, мә'лумат вә рабитә васитәләрини Инкилтәрәнин сәрәнчамына вермәјә мәчбур едилди. 1951 ил октјабрын 15-дә Мисир парламенти 1936 ил И.—М.м.-ни ләғв етди, 1954 ил И.—М.м.-нә көрә Инкилтәрә онун ләғви илә разылашды.

Әд.: Курдгелашвили Ш. Н., Революция 1952 года и крах британского господства в Египте, М., 1966.

ИНКИЛТӘРӘ—МИСИР МҮҺАРИБӘСИ (**1882**)—Мисирдә мүстәмләкә һөкмранлығынын гурулмасы вә *Әрәби пашанын* рәһбәрлији илә милли азадлыг үсјаныны јатырмаг мәгсәдилә Инкилтәрәнин Мисирә гаршы мүһарибәси. Ијулун 11-дә инкилис ескадрасынын Искәндәријјәни бомбардман етмәси илә башланды; ијулун 15-дә инкилис десанты шәһәри тутду. Ијулун 28-дә Кафр уд-Даввар јахынлығындакы вурушмада инкилис гошунларынын Гаһирәјә һүчуму дајандырылдыгда Инкилтәрә Сүвејш каналы зонасына хејли һәрби гүввә јеритди; августун 2-дә Сүвејш, августун 20-дә Исмаилијјә тутулду, сентјабрын 13-дә Тәлл-үл-Кәбир јахынлығында мисирлиләр дармадағын едилди. Бунун ардынча бүтүн Мисир әразиси ишғал олунду вә Инкилтәрәнин мүстәмләкәсинә чеврилди.

Әд.: Ротштейн Ф. А., Захват и закабаление Египта, 2 изд., М., 1959; Луцкий В. Б., Новая история арабских стран, 2 изд., М., 1966.

ИНКИЛТӘРӘ—МИСИР САЗИШЛӘРИ (**1899, 1953**)—Суданын мүштәрәк идарә едилмәси һаггында 1899 ил сазиши јанварын 19-да Гаһирә ш.-ндә имзаланмышдыр. Шәрги Судан Инкилтәрәнин мүстәмләкәсинә чеврилди. Һеч бир дөвләт Инкилтәрәнин разылығы олмадан Суданла консуллуг әлагәси јарада билмәзди. Сазиш 1924 илдә Инкилтәрә Суданы тамамилә табе етдикдән сонра ләғв олунду; 1936 ил Инкилтәрә—Мисир мүгавиләсинә әсасән бәрпа едилди. 1951 ил октјабрын 15-дә Мисир һөкумәти сазиши е'тибарсыз сајды; Судан һаггында 1953 ил сазиши илә гәти олараг ләғв едилди. Судан һаггында 1953 ил сазиши февралын 12-дә Гаһирә ш.-ндә имзаланмышдыр. Суданда «кечид дөврү»нүн мүәјјән едилмәсини (3 илдән чох олмајараг), Инкилтәрә вә Мисир гошунларынын Судандан чыхарылмасыны, кен.-губернаторун јанында бејнәлхалг гарышыг нәзарәт комиссијасы јаратмагла али ганунверичилик һакимијјәтинин һәјата кечирилмәсини нәзәрдә тутурду. 1956 ил јанварын 1-дә Суданын истиглалијјәтинин е'лан едилмәси илә гүввәдән дүшдү.

Әд.: Киселев В. И., Путь Судана к независимости, М., 1958; Смирнов С. Р., История Судана (1821—1956), М., 1968.

ИНКИЛТӘРӘ—МИСИР СУДАНЫ—1899—1955 илләрдә Шимал-Шәрги Африкада өлкәнин рәсми ады. Бах *Судан*, тарихи очерк.

ИНКИЛТӘРӘ—ТРАНСИОРДАНИЈА МҮГАВИЛӘЛӘРИ (**1928, 1946, 1948**)—1928 ил мүгавиләси. Трансиорданијада инкилис мандатлығыны пәрдәләмәк мәгсәдилә февралын 20-дә Гүдс ш.-ндә имзаланмышдыр. Мүгавиләјә әсасән әмирә бә'зи ганунверичилик вә ичраедичилик һакимијјәти верилсә дә, Инкилтәрә Трансиорданијанын харичи, малијјә вә консессија сијасәтинә нәзарәт, һабелә өлкәдә гошун сахламаг вә һәрби вәзијјәт е'лан етмәк һүгугу әлдә едирди. 1934 илдә мүгавиләјә, Трансиорданијаја әрәб дөвләтләри илә консуллуг сәвијјәсиндә дипломатик әлагәләр јаратмаға ичазә верән бәнд әлавә едилди. 1941 ил ијунун 19-да да-

хил едилмиш маддәјә көрә Инкилтәрәјә Трансиорданијада «Британија һөкумәтинин тәһлүкәсизлијини тә'мин едәҹәк мигдарда гошун сахламаг» һүгугу верилди. Достлуг вә мүттәфиглик һаггында 1946 ил мүгавиләси мартын 22-дә Лондон ш.-ндә 25 ил мүддәтинә имзаланмышды; 1928 ил И.—Т.м.-ни әвәз етмишди. Трансиорданијанын мандат асылылығы формал олараг ләғв едилир вә она мүстәгиллик верилирди. Мүгавилә һәр ики дөвләтә хариҹи сијасәтләриндә «әмәкдашлыг» етмәји, мүһарибә заманы «гаршылыглы јардым» көстәрмәји нәзәрдә тутмушду. Тәрәфләрин разылығы илә Инкилтәрәјә Трансиорданијанын әразисиндә гошун сахламаг һүгугу верилирди. Трансиорданија һөкумәтиндә инкилис мүшавирләри вә експертләри вар иди. Мүттәфиглик һаггында 1948 ил мүгавиләси мартын 15-дә Әмман ш.-ндә 20 ил мүддәтинә имзаланмышды. 1946 ил мүгавиләсини әвәз етмишди. Иорданијанын Инкилтәрәдән асылылығыны тамамилә сахлајырды. Инкилис гошунларына Әмман вә Мәфрагда базалар ајрылды; Инкилтәрә, мүһарибә олачағы вә мүһарибә тәһлүкәси заманы гошунларыны Иорданијанын истәнилән р-нуна дахил етмәк вә өлкә әразисиндә гошунларынын сәрбәстлији һүгугуну өзүндә сахлајырды. Инкилтәрә-Иорданија Мүдафиә Шурасы јаратмаг нәзәрдә тутулурду. 1957 ил мартын 14-дә халг һәрәкаты нәтиҹәсиндә һакимијјәтә кәлмиш Нәблуси һөкумәти мүгавиләни ләғв етди.

ИНКИЛТӘРӘ—ТҮРКИЈӘ МҮГАВИЛӘЛӘРИ (**1799, 1809, 1878**)—1799 ил мүгавиләси јанварын 5-дә Истамбулда имзаланмышдыр. Инкилтәрәнин Русија—Түркијә мүгавиләсинә (1799) гошулмасыны вә Түркијәнин Франса әлејһинә икинҹи коалисијаја дахил олмасыны рәсмиләшдирмиш, Аралыг дәнизиндә вә Мисирдә Франсаја гаршы гаршылыглы әмәлијјатлары һәјата кечирмәји нәзәрдә тутмушду. 1809 ил мүгавиләси (Дарданел сүлһү адланырды) јанварын 5-дә имзаланмышдыр. 1807—09 илләр И.—Т.м.-нә сон гојду. Султан Гара дәниз боғазларындан хариҹи өлкәләрин һәрб кәмиләрини бурахмамағы өһдәсинә көтүрдү; бу да Русијанын мәнафеји әлејһинә иди. 1878 ил мүгавиләси (Кипр конвенсијасы адланырды)—«Мүдафиә иттифагы» һаггында кизли мүгавилә *Берлин конгресинин (1878)* ачылышындан әввәл ијунун 4-дә Истамбулда имзаланмышды. 1877—78 илләр Русија—Түркијә мүһарибәсиндә Русија тутдугу Батум, Әрдәһан вә Гарсдан әлавә, Кичик Асијада јени әразиләр әлә кечирмәјә ҹәһд едәрсә, Инкилтәрә «силаһ күҹүнә» султана көмәк көстәрмәји өһдәсинә көтүрдү. Түркијә, әвәзиндә, Инкилтәрәјә Кипр а.-ны ишғал етмәк һүгугу верди. И.—Т.м. Инкилтәрәнин Кипри илһаг етмәси илә ләғв едилди (1914, 5 нојабр).

ИНКИЛТӘРӘ — ТҮРКИЈӘ МҮҺАРИБӘСИ (**1807—09**) — Түркијәнин 1806 илдә Инкилтәрәнин мүттәфиги Русијаја һүҹуму илә әлагәдар башланмышды. Түркијәнин Франса илә әлагәсини дипломатик јолла позмаг ҹәһди баш тутмадығындан Инкилтәрә Түркијәјә һәрби васитәләрлә тә'сир көстәрмәји гәрара алды. 1807 илин феврालында Инкилтәрә ескадрасы Мәрмәрә дәнизинә дахил олду. Инкилис командалығы Түркијә султанына ултиматум верәрәк Русијаја гаршы һәрби әмәлијјатлары дајандырмағы, Франса сәфири О. Себастианинин Түркијәдән чыхарылмасыны, Дарданел фортларыны Инкилтәрәнин нәзарәтинә вермәји тәләб етди. Лакин султанын Мәрмәрә вә Истамбул р-нларында тә'чили һәрби тәдбирләри нәтиҹәсиндә мүһасирәјә дүшәҹәјиндән горхан инкилис командалығы ескадраны Мәрмәрә дәнизиндән Аралыг дәнизинә чыхармагла һәрби әмәлијјатлары дајандырды. 1809 илдә Дарданел сүлһ мүгавиләси имзаланды (бах *Инкилтәрә—Түркијә мүгавиләләри (1799, 1809, 1878)*).

ИНКИЛТӘРӘ — ЧИН МҮҺАРИБӘСИ (**1840—42**), биринҹи «тирјәк» мүһарибәси — Инкилтәрәнин Чинә гаршы тәҹавүзкарлыг мүһарибәси. 1839 ил ијунун 3-дә хариҹи өлкә (хүсусилә Инкилтәрә) таҹирләринин Чин базарларында сатмаг үчүн ганунсуз кәтирдикләри бөјүк мигдарда тирјәк еһтијатынын Чин һөкумәти тәрәфиндән мүсадирә едилмәси мүһарибәнин башланмасына (1840, ијун) бәһанә олду. 1842 илин орталарына јахын инкилисләр Сјанган а.-ны, Динхај, Нинбо, Сјамын, Шанхај, Чженсзјан ш.-ләрини тутараг Нанкинә јахынлашдылар. Халг күтләләри тәҹавүзкарлара кәскин мүгавимәт көстәрирди. Лакин Чин һөкумәти өлкәнин мүдафиәсини тәшкил едә билмәди вә августун 29-да илк гејри-бәрабәр һүгуглу Нанкин мүгавиләсини (1842) имзалады. Икинҹи «тирјәк» мүһарибәси — Инкилтәрә вә Франсанын Чинә гаршы мүһарибәси 1856— 60 илләрдә олмушдур.

Әд.: Новая история Китая, М., 1972.

ИНН (Inn) — Исвечрә, Австрија вә АФР-дә чај. Дунајын сағ голу. Уз. 517 *км*, һөвзәсинин саһ. 26,1 мин *км²*-дир. Шәрги Алп д-рындакы Бернина массивинин бузлагларындан башланыр. Мүһүм голлары: Естсалер-Ахе, Силлер, Алтс, Залтсах, Ротт. Јаз-јај дашгынлары олур. Залтсах чајынын мәнсәбиндән кәмичилијә јарарлыдыр. Ағач ахызылыр. Австрија вә АФР әразиләриндә И.-дә СЕС-ләр каскады (орта һесабла илдә 3,9 млрд. *квт-саат* електрик енержиси истеһсал едилир) вар. Инсбрук ш. (Австрија) И. саһилиндәдир.

ИННАБ (Ziziphus) — мурдарчакимиләр фәсиләсиндән битки ҹинси. Асија, Африка вә Австралијанын тропик вә субтропик р-нларында битән 40-дәк нөвү вар. Ән кениш јајыланы J. jujuba нөвүдүр. 300 илә гәдәр јашајан ири ағаҹ, бә'зән һүнд. 4 *м*-ә чатан колладыр. Јарпаглары јумуртавары, овал, бә'зән лансетвары олур; чаван зоғлары тиканлыдыр. Икиҹинсијјәтли чичәкләри чарпаз тозланыр. Гырмызыгәһвәји вә ја сары, үзәри ләкәли, парылтылы мејвәси чәјирдәклидир. Дадлы, ширин мејвәсинин тәркибиндә 30%-дәк шәкәр вар; бүзүшдүкдә (гурудугда) кејфијјәти даһа да јахшылашыр. Мејвәсини узун мүддәт сахламаг олур. Јабаны һалда Ән Асија, Һималај, Шимали Чин вә Јапонијада битир; Јапонија, Пакистан, Әфганыстан, Чин, АБШ вә с. өлкәләрдә, ССРИ-дә исә Түр.ССР, Таҹ.ССР, Өзб.ССР вә Азәрб.ССР-дә (Самур-Дәвәчи вә Күр-Араз овалығында, Абшеронда) бечәрилир. Јејилир. Халг тәбабәтиндә ган тәзјигини ашағы салмаг үчүн истифадә олунур.

«ИННАБЫ»— Азәрб. халг рәгс мелодијасы. Әсасән, гадынлар тәрәфиндән тәк, јахуд гоша ифа олунур. 20 әсрин әввәлләриндән мәишәт рәгси кими мә'лумдур. Һәрәкәтләри, әсасән, сакит вә рәвандыр. Мәгам әсасы раст, мусиги өлчүсү 6/8, темпи чалддир.

ИННЕРВАСИЈА (лат. in—дахилдә+ *синирл р*)— орган вә тохумаларын синирлә тәҹһиз олунмасы. И.-нын мәркәзә гачан вә мәркәздән гачан шө'бәләри органларын мәркәзи синир системи илә әлагә сахламасына имкан верир. Мәркәзи синир системи И. васитәсилә органын фәалијјәтинә нәзарәт едир, ону организмин тәләбатына ујғунлашдырыр.

ИННОКЕНТИ III (Innocentius III), дүнјәви ады Лотарио ди Сенји (1160 вә ја 1161, Ананји—16.7.1216, Перуҹа)— Рома папасы (1189 илдән). III И.-нин дөврү орта әсрләрдә папалығын ән әзәмәтли дөврү иди. III И. дини һакимијјәтин дүнјәви һакимијјәт үзәриндә һөкмранлығына чалышыр, Авропа дөвләтләринин дахили ишләринә гарышырды; Сичилија краллығыны өзүнә табе етмиш, Алманијада мәркәзи һакимијјәтин зәифләмәсинә наил олмушду. Инкилтәрә, Арагон, Португалија краллары, Болгарыстан чары III И.-нин вассалына чеврилмишдиләр. III И. Романын шәһәр мухтаријјәтини ләғв едәрәк, бүтүн папа дөвләти әразисиндә папанын һакимијјәтинә бәрпа етмишди. 4-ҹү сәлиб сәфәринин тәшәббүсчүсү олмуш, *гылынҹлылар ордени* вә *инквизисијанын* башланғычыны гојмуш, бид'әтчиләри амансызлыгла тә'гиб етмишдир.

ИНОВРОТСЛАВ (Inowrocław)— Полшада шәһәр. Нотетс чајы јахынлығындадыр. Д.ј. говшағы. Әһ. 58 мин (1974). Јејинти вә јерли хаммал әсасында ишләјән сода сәнајеси вар. К.т. машынлары, автомобил деталлары истеһсал олунур. И. әтрафында даш дуз, кипс чыхарылыр. Балнеоложи курортдур.

ИНОЗЕМТСЕВ Николај Николајевич (д. 4.4.1921, Москва)— совет игтисадчысы вә тарихчиси. ССРИ ЕА акад. (1968; м. үзвү 1964), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1977). 1943 илдән Сов.ИКП үзвү. «Коммунист» журналынын мәсләһәтчиси (1952—55), ССРИ ЕА Дүнја Игтисадијјаты вә Бејнәлхалг Мүнасибәтләр Ин-тунун директор мүавини (1959—61), «Правда» гәзети редакторунун мүавини (1961—66) олмушдур. 1966 илдән Дүнја Игтисадијјаты вә Бејнәлхалг Мүнасибәтләр Ин-тунун директорудур. 1971 вә 1976 илләрдә Сов.ИКП МК үзвлүјүнә намизәд сечилмишдир. ССРИ Али Советинин (9—10-ҹу чағырыш) депутатыдыр. Ленин ордени, дикәр орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Американский империализм и германский вопрос (1945—1954 гг.), М., 1954; Внешняя политика США в эпоху империализма, М., 1960; Современный капитализм: новые явления и противоречия, М., 1972; Углубление общего кризиса капитализма, М., 1976 (совм. с др.); Ленинский курс международной политики КПСС, М., 1978.

ИНОЗИН, һипоксантозин— азотлу пурин әсасы һипоксантин вә рибоза карбоһидратындан ибарәт нуклеозид. Нуклеин туршусунун аралыг мүбадилә мәһсулудур. Организмдә аденозинин аминсизләшмәси просесиндә әмәлә кәлир. И. сәрбәст пурин әса-

сындан ашағыдакы реаксија үзрә синтез етмәклә дә алыныр:

һипоксантин + рибоза — 1-фосфат⇆ ⇆инозин + фосфат.

Бу дөнәр реаксијада нуклеозидфосфорилаза ферменти катализатор ролуну ојнајыр.

ИНОЗИТ, һ е к с а о к с и с и к л о һ е к с а н, с и к л и т—алтыатомлу ароматик спирт. И.-ин 9 мүмкүн стереоизомериндән јалныз мезоинозит витамин хассәлидир. И. ширин дадлы бәрк маддәдир ($t_{әр}$=225—227°C). Мол. к. 180,2-дир; суда асан һәлл олур, үзви һәлледичиләрдә һәлл олмур. Биткиләрдә, әсасән, фитин туршусу вә онун калсиум-магнезиум дузу (фитин) шәклиндә јајылмышдыр. Бә'зи микроорганизмләр үчүн И. зәрури бөјүмә амилидир. Инсанын И.-ә олан күндәлик тәләбаты тәгр. 1—1,5 *г*-дыр. И. дә холин кими липотроп хассәлидир; хүсусилә гидада зүлал чатышмадыгда гарачијәрин пијләнмәсинин гаршысыны алыр.

ИНОКУЛЈАСИЈА (лат. inoculatio — пејвәнд)—чанлы микроорганизмләрин, инфексијалы материалларын, зәрдабларын вә с. маддәләрин битки, һејван јахуд инсан тохумаларына јеридилмәси (һәмчинин гида мүһитинә дахил едилмәси). И. едилмиш маддәләр сағлам организмдә зәиф формада хәстәлик төрәтмәклә һәмин организмдә *иммунитет* әмәлә кәлмәсинә сәбәб олур. И. мүаличә вә ја профилактика мәгсәди илә апарылыр.

«ИНОСТРАННАЈА ЛИТЕРАТУРА»— ајлыг әдәби-бәдии вә ичтимаи-сијаси журнал. «Интернасионалнаја литература» (1933—43) журналынын давамы. ССРИ Јазычылар Иттифагынын органы. 1955 илдән Москвада нәшр едилир. «И.л.» мүасир харичи өлкә јазычыларынын әсәрләрини дәрч едир. «И.л.»-да сосиалист өлкәләри јазычыларына хүсуси јер верилир. Журналын «Әдәби ирс» бөлмәси дә вар. «И.л.»-да мүхтәлиф өлкәләрин әдәбијјатына, көркәмли әдәби simалара, тәнгиди вә сосиалист реализми, мүасир модернизм мәсәләләринә, буржуа естетикасынын мүртәче нәзәријјәләринин тәнгидинә һәср олунмуш мәгаләләр дәрч едилир. Тиражы 480 мин нүсхәдир (1980).

ИНОСТРАНСЕВИЈА (Inostrancevia)— териодонтлар јарымдәстәсиндән нәсли кәсилмиш мәмәли кими сүрүнәнләр чинси. Рус к ологу А. А. Инострансевин шәрәфинә адландырылмышдыр.

Уз. 3 *м*-дәк вә еһтимал ки, бөјүк һејванлара һүчум етмәк үчүн чох ири, гылынчвары көпәк дишләри олмушдур. Нисбәтән јүнкүл скелети күман ки, И.-нын чох һәрәкәтли олмасы илә әлагәдар имиш. И.-нын скелетини рус алими В. П. Амалитски Шимали Двинада Үст Перм чөкүнтүләриндә тапмышдыр.

ИНӨНҮ (Inönü) Исмет (24.9.1884, Измир—26.12.1973, Анкара)—Түркијә сијаси вә дөвләт хадими. Ихтисасча һәрбчи иди. 1920 илдә *камалчылар ингилабына* гошулмуш, тезликлә *Ататүркүн* јахын силаһдашларындан олмушдур. Түркијә ордусу Баш гәраргаһынын рәиси вә Гәрб чәбһәсинин команданы иди. И.-нүн (о заман Исмет пашанын) командanlығы илә түрк гошунлары 1921 илин јанвар вә март ајларында Инөнү к. јахынлығында јунан мүдахиләчиләри үзәриндә гәләбә газанмышды [И. тәхәллүсү дә бурадандыр (1934)]. 1922 илдә харичи ишләр назири олмуш, *Лозанна конфрансында (1922—23)* иштирак етмишдир. Түркијә Респ.-нын баш назири [1923—37 (1924 ил нојабрын 20-дән 1925 ил мартын 3-дәк фасилә илә), (1961—65)], президенти (1938—50) иди. 1938 илдән Халг Чүмһуријјәт Партијасынын (ХЧП) сәдри сечилмиш, 1950 вә 1965 илләрдән ХЧП-нин парламент сечкиләриндәки мәғлубијјәтиндән сонра мәчлисдә мүхалифәтә башчылыг етмишди. 1972 илдә ХЧП сәдрлијиндән әл чәкмишди. ССРИ-дә олмушдур (1932).

ИН-САЛАҺ, А ј н - С а л а һ (әр. عين صلاح)—Әлчәзаирдә ваһә. Бөјүк Сәһранын мәркәзи һиссәсиндә, Лағуат-Зиндер автомобил јолу үстүндәдир. Тичарәт-сәнәткарлыг мәркәзидир. Су тәчһизатында артезиан суларындан истифадә олунур. Хурма јетишдирилир. И.-С.-дан ч.-г.-дә тәбии газ јатағы (Чәбал-Бәрга) вар.

ИНСАН—Јер үзәриндә чанлы организмләрин ән јүксәк пилләси, ичтимаи-тарихи фәалијјәт вә мәдәнијјәт субјекти. И. сосиолокија, психолокија, физиолокија, педагокика, тәбабәт вә с. елмләрин тәдгигат објектидир. Фәлсәфә бу елмләрин мүхтәлиф мә'луматларыны мәнимсәјәрәк онлары мүәјјән сурәтдә шәрһ вә дәрк едир. И.-ын тәбиәти (маһијјәти), мәншәји вә ролу, онун дүнјада мөвгеји һаггындакы мәсәлә фәлсәфи фикир тарихиндә әсас проблемләрдәндир.

Марксизм И.-ы чәмијјәтдән төрәмә, әмәк фәалијјәтинин мәһсулу вә субјекти кими изаһ едир. К. Маркс јазмышдыр: «...инсанын маһијјәти, ајрыча бир фәрдә хас олан абстракт бир шеј дејилдир. Инсан маһијјәти өз кәрчәклијиндә ичтимаи мүнасибәтләрин мәчмусудур» (М а р к с К. вә Е н к е л с Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 1, Б., 1978, сәһ. 2). И. проблеминин марксистчәсинә тәһлили онун сосиал варлығынын ашкар едилмәсини, шүур вә фәалијјәтинин конкрет-тарихи сурәтдә мүәјјән олунмасыны, И. варлығынын вә һәјат тәрзинин мүхтәлиф тарихи формаларынын, И.-да сосиал вә биоложи мүнасибәтләрин мејдана чыхарылмасыны вә с. нәзәрдә тутур. Марксизм И.-ын тәшәккүлүндә әмәји әсас шәрт һесаб едир; әмәјин мејдана кәлмәси исә инсанабәнзәр мејмунун И.-а чеврилмәси демәк иди. «Әввәлчә әмәк, сонра исә онунла бирликдә ајдын нитг ики ән башлыча амил олмуш вә бунларын тә'сири алтында мејмунун бејни тәдричән инсан бејнинә чеврилмишдир...» (Е н к е л с Ф., Тәбиәтин диалектикасы, Б., 1966, сәһ. 148). И.-лар јашадыглары шәраитә садәчә ујғунлашмыр, биркә әмәкдә бирләшәрәк һәмин шәраити өзләринин даим артан тәләбатына ујғун сурәтдә көкүндән дәјишдирир, мадди вә мә'нәви мәдәнијјәт аләмини јарадырлар. И. физики вә мә'нәви, тәбии вә сосиал, ирси вә һәјатда әлдә едиләнләрин вәһдәтиндән ибарәт чанлы системдир. И. һәм һадисәләрин тәбии әлагәсинә гошулур, һәм дә биоложи (биофизики, биокимјәви, физиоложи) ганунауjғунлуглара табедир; И. шүурлу психик вә шәхсијјәт сәвијјәсиндә спесифик ганунаујғунлуглары олан сосиал варлыға чеврилмишдир. И.-ын физики, морфоложи организми каинатда материјанын ән јүксәк мүтәшәккил формасыдыр. Ушаг инсан вүчудунун спесифик гурулушу, бејин гурулушу, әсәб системи, габилијјәт васитәси илә кенетик мә'лумат еһтијатыны ирсән топлајыр. Лакин тәбии (анатомик-физиоложи) исте'дад әләмәтләри ушағын анчаг јашлыларла үнсијјәт просесиндәки сосиал һәјат тәрзи шәраитиндә инкишаф едиб һәјата кечир. Марксизм И.-да анаданкәлмә идеја вә габилијјәтин мөвчуд олмасы һаггында метафизик тәсәввүрү рәдд едир. И.-ын һәрәкәтләри, онун дүшүнчә вә һисс тәрзи јашадығы објектив тарихи шәраитдән, мәнафеjини шүурлу вә ја шүурсуз сурәтдә тәмсил етдији сосиал групун, синфин хүсусијјәтләриндән асылыдыр. И.-ын мә'нәви һәјатынын вә онун һәјат ганунларынын мәзмуну ирсән габагчадан програмлашдырылмыр. Һәјата гәдәм гојан И. әввәлки нәсилләрин фәалијјәтинин тәчәссүмү олан шејләр вә сосиал варлыг илә гаршылашыр. Фәалијјәтин сосиал, тарихән јаранмыш формалары И.-ын фәрди тәшәккүлүнүн башлыча шәрти вә һәлледичи механизмидир. Мәдәнијјәтә говушмаг просесиндә И.-да өзүнәнәзарәт механизмләри јараныр; һәмин механизмләр кениш һәвәс, инстинкт вә с. даирәсини ирадә күчү илә низама салмаг бачарығында өзүнү көстәрир. Бу өзүнәнәзарәт әслиндә сосиал нәзарәтдир. Тарихән јаранмыш һүгуг, әхлаг, мәишәт, тәфәккүр вә грамматика гајдалары, естетик зөвг вә с. нормалар И.-ын давранышы вә идракыны формалашдырыр, ајрыча бир И.-ы мүәјјән һәјат тәрзи, мәдәнијјәт вә психолокија нүмајәндәсинә чевирир. Тәчрид олунмуш *монада* кими И. һаггындакы тәсәввүрү тәнгид едәркән К. Маркс көстәрмишдир ки, И. тәкликдә галдыгда белә чәмијјәтлә һәртәрәфли әлагәдә, үнсијјәтдә олур. Ајрылыгда көтүрүлмүш һәр бир И. тәкраредилмәз фәрдијјәтдир. Шәхсијјәтин тәшәккүлү ичтимаи тәбәгәләшмә просеси, онун тәәһһүд вә вәзифәләринин инкишафы ајрыча фәрдијјәтин коллективдән ајрылмасы илә әлагәдардыр. Марксизмә көрә, И. анчаг азад чәмијјәтдә азад ола биләр; белә чәмијјәтдә И. тәкчә ичтимаи мәгсәдләринин һәјата кечирилмәси васитәси дејил, һәм дә һәр шејдән әввәл өзүнәмәгсәд кими чыхыш едир. Марксизм белә идеал чәмијјәти коммунизм чәмијјәтиндә көрүр, чүнки И. анчаг коммунизмдә она өз фәрди хүсусијјәтләрини там ашкара чыхармаға имкан верән васитәләрә малик ола биләр.

Инсанын мәншәји. И. тарихи-тәкамүл нәтичәсиндә мејдана кәлмишдир. И.-ын тәкамүл хәтти, инсанабәнзәр мејмунларда үмуми көкдән, тәхм. 12—15 млн. ил әввәл ајрылмышдыр. Еһтимала көрә И.-ын бу мәрһәләдә әчдады рамапитекләр (вә ја кениапитекләр) олмушдур. Бу јүксәк инкишаф етмиш приматын галығы Асија (Һиндистан, Пакистан) вә Шәрги Африкада (Кенија) ашкар едилмишдир. Газынты һа-

лында тапылмыш али инсанабәнзәр мејмунларын тәбии әшјалардан мүнтәзәм олараг аләт кими истифадә етмәкдән илк сүн'и аләт һазырламаға кечмәси илк И.-ын әмәлә кәлмәсиндә әсас дөнүш олмушдур. Беләликлә, илк И.-ы һејвани әчдадындан ајыран әсас сәрһәд әмәк фәалијјәти олмушдур. Ф. Енкелсин гејд етдији кими, үмумијјәтлә инсанын өзүнү әмәк јаратмышдыр. Әкәр әмәк фәалијјәтинин, һәмчинин дә мәдәнијјәтин инкишафы вә јени дауранныш үсулунун мејдана чыхмасы илә әлагәдар јени јашајыш шәраитинә ујғунлашма нәзәрә алынса, онда һоминидләшмәнин морфоложи критеријасына шагули кәзмә, әлин әмәјин илк мәрһәләсинә вә мүрәккәб һәрәкәтләрә алышмасы, бејинин кифајәт дәрәчәдә јүксәк инкишафы дахил едилмәлидир. Бу хүсусијјәтләр нәзәрә алынараг, јахын вахтларадәк Л. Ликинин Олдовај тапынтысы әсасында мүәјјән едилмиш Homo habilis һоминидләрин һәгиги нүмајәндәси (бах *Антропокенез*) сајылырды. 19.2 илдә Р. Лики Рудолф көлүндән ш.-дә (Кенија) мүтләг јашы 2 млн.-дан артыг олан И. кәлләси вә әтраф сүмүкләри тапмышдыр. Кәллә H. habilis-ә нисбәтән даһа прогрессив әламәтләрә (кәллә гүббәсинин дәјирми, нисбәтән һүндүр олмасы, алын вә әнсә сүмүкләри сәтһинин һамарлығы вә с.) маликдир; бејин һәчми (770—775 *см*³) даһа бөјүк олуб, бә'зи архантроплар үчүн сәчијјәви өлчүјә чатыр. Буд сүмүјүнүн гурулушуна көрә тапынты тамамилә И.-а охшајыр. Һоминидләрин башга бир галығыны Танзанијада 3,5 млн. ил әввәлә аид даш аләтләрлә ејни тәбәгәдә М. Лики тапмышдыр. Гәдимлији тәхм. 3 млн. илә јахын һоминид Ефиопијада да ашкар едилмишдир. Тәхм. 1,9 млн. ил (бәлкә дә даһа чох) әввәл јашамыш архантроплар вә јашадығы дөвр 0,3—0,35 млн. или әһатә едән палеоантроплар мүасир И.-ын хроноложи сәләфләри сырасына аиддир (бах *Антропокенез*). Мүасир И. нөвү (H. sapiens) 40 мин ил, бә'зи дәлилләрә көрә даһа әввәл әмәлә кәлмишдир (бах *Кроманјон адамы*). Беләликлә, И.-ын тарихи тәкамүлү, јә'ни онун һејвани әчдадындан камил инсана (H. sapiens) гәдәр кечирдији инкишаф јолу күман едилдијиндән даһа узун вә ағыр олмушдур. И.-ын тарихи тәкамүлүндә ајдынлашдырылмамыш чәһәтләр аз дејил. Одур ки, антропокенез просесини тамамилә тәдгиг едилмиш һесаб етмәк олмаз. Күман едилир ки, антропокенез просесиндә полиморф груплар тәркибиндә кедән шахәләнмә илә бәрабәр, ајры-ајры шахәләрин дүз хәтт үзрә мәрһәләли инкишафы да баш вермишдир. Ола билсин ки, бу мәрһәләләр (бах *Архантроплар*, *Палеоантроплар*, *Неоантроплар*) гисмән ејни вахтда јашамыш, мәдәнијјәт типләринә көрә бир-бириндән фәргләнмәмишләр.

Инсанын биоложи хүсусијјәтләри. И. камил инсан нөвүнә (Homo sapiens), инсан чинсинә (Homo), һоминидләр фәсиләсинә (Hominidae), приматлар дәстәсинә (Primates), мәмәлиләр синфинә (Mammalia), онурғалылар јарымтипинә (Vertebrata), хордалылар типинә (Chordata) дахилдир. И.-ын һејванлар аләми илә әлагәси ембриоложи, палеонтоложи, мүгајисәли анатомија вә физиоложи дәлилләрлә сүбут едилир. И.-ын онурғалылар, хүсусилә мәмәлиләрлә јахынлығыны көстәрән ән мүһүм хүсусијјәтләр ашағыдакылардан ибарәтдир: бүтүн онурғалыларда олдуғу кими И.-ын бәдәни метамер гурулуша вә икитәрәфли симметријаја, дахили скелетин (сүмүк вә гығырдаг) әсасыны тәшкил едән онурға сүтунуна, ики чүт бешбармаглы әтрафа, гапалы ган дөвранына (үрәк-дамар системинә), онурға вә баш бејнә маликдир. И. дәрисинин дә мәмәлиләрдә олдуғу кими бир сыра хүсусијјәтләри вардыр. И. дәрисиндә түк өртүјү (чох һиссәси рудимент һалына кечсә дә), пиј вә тәр вәзиләри, тәр вәзиләринин бә'зиләриндән сүд вәзиләри инкишаф етмишдир. И.-лар да мәмәлиләр кими баласыны сүдлә гидаландырыр. Бүтүн али мәмәлиләрдә олдуғу кими И.-да да дөл ана бәтниндә хүсуси орган—чифт васитәсилә гидаланыр. Гырмызы ган күрәчикләри И.-да вә мәмәлиләрдә нүвәсиздир, бәдән темп-ру сабитдир. Бу охшарлыгларла бәрабәр И. синир системинин, хүсусилә баш бејнин вә һисс органларынын јүксәк инкишафы сајәсиндә бүтүн али мәмәлиләрдән чох ирәли кетмишдир. И. үчүн сәчијјәви олан мүһүм анатомик вә физиоложи хүсусијјәтләр шагули вәзијјәтдә дајанмаг вә кәзмәклә әлагәдар әмәлә кәлмишдир. И. организминин ән әсас үзвләриндән бири олан ајаг истинад (дајаг) ролуну ојнајыр. Шагули кәзмәклә әлагәдар И.-нын ашағы әтраф скелети вә әзәләләри чох гүввәтли инкишаф етмишдир. Чанағын гурулушунда мүһүм дәјишиклик кетмишдир; онурға сүтунунда әмәлә кәлмиш әјрилик, бир тәрәфдән мүвазинәти сахламаға көмәк едир, дикәр тәрәфдән тулланма вә зәрбә заманы јај ролуну ојнајыр вә баш бејни зәдәләнмәдән горујур. Әмәјә алышма, чәлд вә инчә һәрәкәтләрин ичрасы илә әлагәдар јухары әтрафда әмәлә кәлмиш мүһүм әламәтләрдән әлдә баш бармағын башга бармаглара гаршы гојулмасыны, енли бармаг јастыгчыгларынын формалашмасыны (тохунма һисси) вә мил сүмүјүнүн дирсәк сүмүјү оху әтрафында фырланмасыны (пронасија-супинасија) көстәрмәк олар. И. бејнинин ән сәчијјәви чәһәтиндән бири ики сигнал системинә малик олмасыдыр. Икинчи сигнал системинин инкишафы инсанлар арасында әсас үнсијјәт васитәси олан ајдын нитг фәалијјәти илә әлагәдардыр. И. бејнинин тәфәккүр вә нитг фәалијјәтиндә иштирак едән наһијәләри (кичкаһ, тәпә вә әнсәнин чох һиссәси) али мејмунлара нисбәтән һәддиндән артыг инкишаф етмишдир. И.-ын бүтүн дахили органлары шагули вәзијјәтдә кәзмәјә ујғунлашмышдыр. И. доғуларкән анатомик-физиоложи чәһәтдән там формалашмамыш олур. Лакин инсани хүсусијјәтләрин инкишафынын тәмәли, ушаг ана бәтниндә оларкән ирсијјәт ганунаујғунлуглары әсасында гојулмуш олур.

Мүасир И.-лар әсасән 3 бөјүк иргә бөлүнән 1 нөвә (Homo sapiens) аиддир. Бүтүн иргләр иргчилијин иртичачы мүддәаларынын зиддинә олараг биоложи чәһәтдән ејни инкишаф сәвијјәсиндә дурурлар. Антропологларын әксәријјәти күман едир ки, бөјүк иргләрин башланғыч формалары Үст Палеолитдә әмәлә кәлмишләр. Бә'зи тәдгигатчыларын фикринчә И. вә онун иргләри, аз-чох кениш олан бир мәркәздә әмәлә кәлмишдир. Сонра онлар өз арсалларыны кетдикчә кенишләндирмишләр. Дикәрләринә көрә исә белә мәркәзләрин сајы чох олмушдур (бах *Моносентризм*, *Полисентризм*). Чүнки И. метисләшдикдә нәсил вермәјә гадир вә фенотипчә чох дәјишкән груплар әмәлә кәлир. И.-ын бәдән гурулушу типләринин тәснифаты јарадыларкән, онун һәјат фәалијјәтинин мүхтәлиф чәһәтләри (физиоложи, биокимјәви) нәзәрә алыныр. И.-ын бәдән гурулушу типинин мүхтәлифлији иглим шәраити илә дә әлагәләндирилир (бах *Инсанын конститусијасы*, *Иглимәујғунлашма*). И. (һејванлардан фәргли олараг) тәбии шәраит дәјишдикдә әмәк фәалијјәти сајәсиндә өз нөв хүсусијјәтләрини сахлајыр. Етник вә ирги мәнсубијјәтиндән асылы олмајараг Homo sapiens-ин бүтүн груплары үчүн чинси диморфизм ејни дәрәчәдә сәчијјәвидир. Мүасир И.-ын фәрди инкишафында исә спесифик хүсусијјәт: ушаглыг дөврүнүн нисбәтән узун, бөјүмә сүр'әтинин исә зәиф олмасы, чинси јетишкәнликлә әлагәдар бөјүмә сүр'әтиндә сычрајышын баш вермәсидир (бах *Онтокенез*). Мүасир И.-ын инкишаф сүр'әтиндә групдахили фәрди дәјишкәнлик ола биләр (бах *Дәјишкәнлик*). Биоложи јашын ме'јары кими, мүхтәлиф морфоложи, физиоложи вә биокимјәви әламәтләрдән истифадә олунур. Биоложи јаша бир чох амилләрин тә'сири вар. Ән чох ичтимаи-игтисади, ән аз исә тәбии амилләр тә'сир көстәрир. Сон әсрләрдә бир чох өлкәләрдә бәдән өлчүләриндә «әсри вә јахуд дөври дәјишкәнликләр» мүшаһидә едилмишдир. Бу чүр морфодинамик просесләр H. sapiens-ин нөвдахили дәјишкәнлијиндән ибарәтдир. Белә әсри дәјишкәнлик һәлә Неолит дөврүндән дә әввәл мә'лумдур. Бу һадисәнин кедиши, хүсусилә башын формасынын дәјишилмәси—брахикефализасија (бах *Брахикефалија*) вә дебрахикефализасија (әкс һал) јахшы өјрәнилмишдир. Брахикефализасија просеси Гафгазда, о чүмләдән Азәрб.-да мүшаһидә едилмишдир. H. sapiens нөвүнүн дахилиндә кедән бу чүр микротәкамүлүн сәбәби Јер күрәси әһалисинин метисләшмәси, кенләрин сыхлығынын дәјишмәси вә с. илә әлагәдар олан ирси хүсусијјәтләрлә, ичтимаи-игтисади вә бир сыра башга амилләрлә изаһ едилир. Бунунла белә неантропларда тәбии сечмәнин нөв әмәлә кәлмәсиндә ролунун арадан галдырылмасы, тәбии мутасија просесинин тәзаһүрүнә әкс тә'сир көстәрән панмиксијанын инкишафы, Үст Палеолитдә әмәлә кәлмиш H. sapiens нөвүнүн кәләчәкдә нә кими дәјишиклијә уғраја биләчәји һаггында габагчадан фикир сөјләмәјә имкан вермир.

Әд.: Енкелс Ф., Тәбиәтин диалектикасы, Б., 1966, сәһ. 144; Әлијев М., Әлијев Ә., Октјабр вә јени инсан, Б., 1977; Ископаемые гоминиды и происхождение человека, М., 1966; Биология человека, пер. с англ., М., 1968; Проблема человека в современной философии, М., 1969; Адаптация человека, Л., 1972; Основные закономерности роста и развития детей и критерии периодизации, Одесса, 1975; Дубинин Н. П., Шевченко Ю. Г., Некоторые вопросы биосоциальной природы человека, М., 1976; Ананьев Б. Г., О проблемах современного человекознания, М., 1977; Возникновение человеческого общества, в кн.: Палеолит Африки, Л., 1977; Рогинский Я. Я. и Левин М. Г., Антропология, 3 изд., М., 1978; Человек и его бытие как проблема современной философии, М., 1978;

Рогов И. М., Человек в условиях научно-технической революции, М., 1978.

ИНСАН ВӘ ВӘТӘНДАШ ҺҮГУГЛАРЫ БӘЈАННАМӘСИ—Бөјүк Франса ингилабынын акты; 1879 ил августун 26-да Мүәссисләр Мәчлисиндә гәбул олунмушду. И. вә в. һ.б. һүгуг бәрабәрлијини инсана хас тәбии кејфијјәт һесаб едәрәк вәтәндашларын ганун гаршысында бәрабәрлијини, һеч кәсин ганунда көстәриләндән кәнар гајдада чәзаландырылмамасы принсипини ирәли сүрдү, бүтүн вәтәндашлар үчүн шәхсијјәт тохунулмазлығы, сөз, мәтбуат, вичдан азадлығы мүәјјән етди, онларын шәхсән вә ја нүмајәндәләри васитәсилә ганунверичиликдә иштирак етмәк һүгугуну көстәрди. Бәјаннамә һәм Франсада, һәм дә дикәр өлкәләрдә феодал-мүтләгијјәт гајда-ганунларына гаршы мүбаризәдә мүһүм рол ојнамышдыр.

ИНСАН ВӘ ҺЕЈВАН ЕМБРИОЛОКИЈАСЫ—бах *Ембриолокија*.

ИНСАН ҺҮГУГЛАРЫ БӘЈАННАМӘСИ, БМТ-нин инсан һүгуглары барәсиндә үмуми бәјаннамәси—1948 ил декабрын 10-да БМТ Баш Мәчлиси гәбул етмишдир. Преамбула (кириш) вә 30 маддәдән ибарәтдир. Бәјаннамә халглар арасында әмәкдашлығын кенишләндирилмәсинин зәрурилији, инсан һүгуглары вә азадлыгларына үмуми һөрмәт вә риајәт һаггында БМТ Низамнамәсинин мүддәаларына әсасән шәхсијјәтин елементар һүгугларыны е'лан етмишдир: ајры-сечкилик олмадан бүтүн инсанларын бәрабәрлији, һәјат, азадлыг вә шәхси тохунулмазлыг һүгугу, шәхсијјәт, шәрәф, ләјагәт, мәнзил тохунулмазлығы, әдаләтли мәһкәмә гаршысында мүдафиә олунмаг һүгугу. Бәјаннамә һәмчинин шәхсин мүлки вә сијаси һүгуг азадлыгларыны (никаһ бағламаг һүгугу, сығыначаг һүгугу, фикир, вичдан вә дин азадлығы, динч јығынчаглар вә чәмијјәтләр азадлығы һүгугу вә с.), сосиал-игтисади һүгугларыны (әмәк һүгугу, тәһсил һүгугу, сосиал тә'минат вә с.) е'лан етмишдир. Иргиндән, миллијјәтиндән, дәрисинин рәнкиндән, чинсиндән, дилиндән, дининдән, силки вә ја башга мәнсубијјәтиндән асылы олмајараг һәр бир инсан е'лан едилмиш һүгуг вә азадлыглара малик олмалыдыр.

Совет Иттифагы И.Һ.Б.-ни мүтәрәгги акт һесаб етмәсинә бахмајараг бәјаннамә гәбул едиләркән сәсвермәдә битәрәф галмышдыр, чүнки е'лан едилән һүгуг вә азадлыгларын һәјата кечирилмәси үчүн һәмин бәјаннамәдә конкрет тәдбирләр нәзәрдә тутулмур. Бәјаннамәдә тәсбит олунмуш әсас һүгуг вә азадлыглар ССРИ-дә вә дикәр сосиалист өлкәләриндә өз һәгиги тәчәссүмүнү тапмышдыр. Буну јени ССРИ Конститусијасынын (1977) вә ССРИ вәтәндашлығы һаггында Ганунун (1978) гәбул едилмәси бир даһа тәсдиг едир. Капиталист өлкәләриндә дә Бәјаннамәнин јеринә јетирилмәси үзрә (әсасән зәһмәткешләрин мүбаризәси нәтичәсиндә) мүәјјән аддымлар атылмышдыр. Лакин ән ири капиталист өлкәләриндә, хүсусән АБШ-да инсан һүгуглары әтрафында галдырылан һај-күјдән башга Бәјаннамәнин принсипләринин реал сурәтдә һәјата кечирилмәси үчүн, демәк олар ки, һеч нә едилмәмишдир. И.Һ.Б.-нин бир сыра мүддәасы Авропада тәһлүкәсизлик вә әмәкдашлыг мәсәләләринә даир Һелсинки мүшавирәсинин (1975) Јекун Актында даһа да инкишаф етдирилмишдир. Совет Иттифагы вә социализм бирлијинин дикәр өлкәләри Һелсинкидә гәбул етдикләри өһдәликләри дөнмәдән јеринә јетирирләр.

ИНСАН ҺҮГУГЛАРЫ ҺАГГЫНДА ПАКТЛАР—бејнәлхалг сәнәдләр серијасы. 1966 ил декабрын 16-да БМТ Баш Мәчлиси бәјәнмишдир. Игтисади, Сосиал вә Мәдәни Һүгуглар Һаггында Бејнәлхалг Пактдан вә Мүлки вә Сијаси Һүгуглар Һаггында Бејнәлхалг Пактдан ибарәтдир. И.һ.һ.п. инсан һүгугларынын мүдафиәси саһәсиндә мүһүм бејнәлхалг-һүгуги актдыр. *Инсан Һүгуглары Бәјаннамәсиндән* (БМТ) фәргли олараг И.һ.һ.п. онлары тәсдиг (ратификасија) едән дөвләтләрин үзәринә бу һүгуглара риајәт етмәк барәсиндә өһдәлик гојмушдур. Пактларда сүлһүн тә'мин едилмәсинә, мүстәмләкәчилијин бүтүн формаларынын тамамилә ләғвинә јөнәлдилмиш мүддәалар вар; бурада инсанын мүһүм сосиал-игтисади вә сијаси һүгуглары тәсдиг олунмушдур. Һәмин пактларын бир сыра мүддәаларынын һазырланмасында ССРИ вә дикәр сосиалист өлкәләри мүһүм рол ојнамышлар.

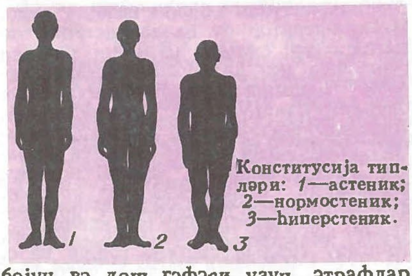
ИНСАНАБӘНЗӘР МЕЈМУНЛАР вә ја антропоидләр (Anthropomorphidae)—али приматлар групу. Һоминидләр фәсиләси илә бирликдә инсанабәнзәр приматлар (Hominoidea) тамфәсиләсини әмәлә кәтирир. И.м.-ын 2 фәсиләси вар: *һиббонлар*, јахуд кичик И.м. (Hylobatidae) вә понкидләр, јахуд ири И.м. (Pongidae)—*орангутан*, *шимпанзе*, горилла.

Һиббонларын боју (ајаг үстә) 1 *м*-дәк, чәкиси 4—12,5 *кг*-дыр. Ири И.м.-ын боју 1,5 *м*-дән (орангутан, шимпанзе) 1,75 *м*-дәк вә даһа һүндүр (горилла), чәкиси 50—70 *кг*-дан (шимпанзе) 100—150 *кг*-дәк (орангутан, горилла) олур. Гујругсуздур; овурд кисәләри јохдур; отураг дөјәнәји јалныз һиббонларда олур. Өн әтрафлары арха әтрафларындан узундур. Бејни нисбәтән ири олуб, үзәриндә шырымлар вә гырышлар инкишаф етмишдир; һиббонларын бејни 100—150, ири И.м.-да 350—600, горилларда бә'зән 750 *г*-дәк олур. Орангутанларда 12 чүт, галанларында 13 чүт габырға вар. И.м. Африканын тропик вә дағ мешәләриндә (шимпанзе вә горилла), Малакка вә Суматра дахил олмагла Чәнуб-Шәрги Асијада (һиббон), Калимантан вә Суматра а-рында (орангутан) кичик сүрүләрлә вә ја аилә руплары илә јашајыр. Ири И.м. кечәләри јувада, һиббонлар исә ағачларда кечирир. Битки, бә'зән гуш јумуртасы вә әтчәбала, һәмчинин гарышга вә термитләри (шимпанзе) јејир. Ил боју чохалыр; һиббонларын боғазлыг дөврү 7 ајдан 9 ајадәк олур. Бир бала доғур. 7—10 јашында чинси јеткинлијә чатыр. 30—60 иләдәк јашајыр. Бир чох анатомик-физиоложи әламәтләринә көрә шимпанзе вә горилла инсана даһа чох јахындыр. Газынты И.м. Миосен вә Плиосен дөврүндә кениш јајылмышды. Инсанын сәләфи вә бүтүн мүасир ири И.м.-ын башланғыч формасы олан дриопитекләр һиббонларын әчдады сајылан Миссен плиопитекләриндән төрәмишләр. И.м. азалмасы (2 нөв һиббон, орангутан, шимпанзе, горилла) илә әлагәдар мүһафизә едилир. «Гырмызы китаб»а дахилдир.

ИНСАНЫН БӨЈҮМӘСИ (бәдәнин узунлуғу)—фәрди инкишаф дөврүндә (онтокенездә) организмин вә ја онун ајры-ајры органларынын чәки вә өлчүсүнүн артмасы; башын ән јүксәк нөгтәсиндән дабана гәдәр олан проjексија мәсафәси. И.б.-нин әсасы маддәләр мүбадиләси, һәм дә ассимилјасијанын диссимилјасијаја үстүн кәлмәсидир. Мүрәккәб биоложи һадисә олан бөјүмә просеси ассимилјасија илә диссимилјасијанын сәвијјәси бәрабәрләшдикдә дајаныр. И.б.-нә гиданын тәркиби, мигдары, кејфијјәти вә организми әһатә едән мүһит амилләри (темп-р, ишыг вә с.) тә'сир көстәрир. Аминтуршуларындан бә'зиләринин (мәс., триптофан, тирозин, систин), А витамини вә с.-нин организмдә чатышмазлығы И.б.-нә хүсусилә мәнфи тә'сир көстәрир. Бөјүмәнин тәнзиминдә синир системи вә дахили секресија вәзиләри (һипофиз, галханабәнзәр вәзи, чинсијјәт вәзиләри вә с.) мүһүм рол ојнајыр. Бөјүмә дөврүндә бој гејри-бәрабәр артыр. Кишиләрдә бу просес орта һесабла 18—20, гадынларда 16—18 јашларында дајаныр. Бөјүмә дајандыгдан сонра тәхминән 50 јашынадәк инсанын боју сабит галыр, сонра исә *гочалма* просеси илә әлагәдар олараг кет-кедә азалыр. Орта һесабла кишиләрдә бој 167—168 *см*, гадынларда исә 156—157 *см* олур. Сон әлли илдә И.б.-ндә *акселерасија* мүшаһидә едилир (бах һәмчинин *Кигантизм*, *Чыртданбојлулуг*).

Әд.: Количественные аспекты роста организмов, М., 1975.

ИНСАНЫН КОНСТИТУСИЈАСЫ — организмин ирси вә газанылмыш хассәләр әсасында јаранан вә онун мүхтәлиф (о чүмләдән хәстәликтөрәдән) тә'сирләрә реактивлијини тә'јин едән функсионал вә морфоложи хүсусијјәтләри. Мүхтәлиф адамларда организмин гурулуш вә функсионал хүсусијјәтләринин мүәјјән дәрәчә охшарлығы И.к.-ны мүәјјән типләрә ајырмаға имкан верир. Совет алими М. В. Черноруткси бој, бәдән чәкиси вә дөш гәфәси даирәсинин нисбәтинә әсасланан физики инкишаф индексиндән истифадә едәрәк И.к.-ны үч типә бөлүр: астеник, һиперстеник вә нормостеник (шәк.). Астеник типдә бој,

Конститусија типләри: *1*—астеник; *2*—нормостеник; *3*—һиперстеник.

бојун вә дөш гәфәси узун, әтрафлар нисбәтән узун, дәри назик вә солғун, дәриалты пиј гаты исә зәиф инкишаф етмиш олур. Һиперстеник типдә бој орта, бојун вә дөш гәфәси гыса, әтрафлар нисбәтән гыса, бәдән көк, гарын бөјүк олур. Нормостеник типдә исә бәдән гурулушу нисбәтән мүтәнасиб вә һармоник, әксәр һалларда сүмүк, әзәлә системләри јахшы инкишаф едир. Бу тип астеник вә һиперстеник тип арасында орта вәзијјәт тәшкил едир. Франсыз алими Д. Р. Сиго И.к.-ны тәнәффүс, һәзм, әзәлә вә се-

ребрал типләрә бөлүр. Тәнәффүс типи дөш гәфәсинин чох инкишаф етмәси, һәзм типи исә гарнын бөјүк олмасы, үзүн ашағы 1/3 һиссәсинин јахшы инкишаф етмәси вә бојнун гысалығы илә характеризә олунур. Әзәлә типиндә әзәләләр јахшы инкишаф едир, дөш енли, бәдән гурулушу мүтәнасиб вә үз квадрат формасында олур. Серебрал тип исә кәлләнин бөјүк, бәдәнин инчә олмасы, әзәләләрин чох зәиф инкишаф етмәси илә характеризә едилир. Алман алими Кречмер И.к.-нын астеник, пикник вә атлетик типләрини көстәрир. Һиппократ инсанлары темперамент характеринә көрә холерик, сангвиник, флегматик вә меланхолик типләрә ајырмышдыр. Буна мүвафиг олараг И. П. Павлов һејванлар үзәриндә тәҹрүбәдә али синир фәалијјәтинин гүввәли мүвазинәтсиз, гүввәли мүвазинәтли мүтәһәррик, гүввәли мүвазинәтли сакит јахуд зәиф типләрини мүәјјән етмишдир. И. П. Павлов, һәмчинин инсана хас олан бәдии вә мүтәфәккир типләри дә көстәрмишдир. И.к.-ны гијмәтләндирдикдә бәдән гурулушу илә бәрабәр али синир фәалијјәтинин характери, синир системинин бүтүн шө'бәләринин, дахили секресија вәзиләринин вә с. вәзијјәти дә нәзәрә алынмалыдыр.

Әд.: Рогинский Я. Я. и Левин М. Г., Антропология, 3 изд., М., 1978.

«ИНСАН-МАШЫН» СИСТЕМИ—тәркибиндә бир елемент кими инсан-оператор (инсан коллективи вә оператор групу) иштирак едән систем. 20 әсрин орталарындан инкишафдадыр. Идарәетмә објектләринин идарә олунмасы үчүн әввәлдән намә'лум ситуасијалар нәзәрә алынмалы, әтраф мүһитә даир информасија аздырса, әлверишли гәрарлар сечилмәли, системин идарәедичи һиссәси јүксәк *адаптасијалы* олмалыдыр. Бунлар инсанын (коллективин) билаваситә системин идарә олунмасында иштиракыны тәләб едир. *Автоматлашдырылмыш идарәетмә системи* «И.-м.» с.-дир. Бу системдә инсанын әсас функсијасы идарәетмә вә оптимал гәрар гәбулетмә просесләрини јеринә јетирмәкдир. Оператор идарәолунан објектә нәзарәт едир. Инсан-оператор бу һалда системлә тәмасда олур, системә паралел, техники гурғулара исә ардычыл гошулур, *роботу*, машыны билаваситә идарәедән оператор-манипулјатор вәзифәсини, топланан информасија әсасында оптимал гәрарларын гәбулу вә онун ичрасы функсијаларыны јеринә јетирир, билаваситә идарәедичи тә'сирләрин формалашмасында иштирак едир, системдә сырадан чыхан блоку тапыр, јенисини сечәрәк системә гошур вә с. «И.-м.» с. бир операторлу вә чохоператорлу олур. Биринчини бир нәфәр, икинчини исә коллектив идарә едир.

«И.-м.» с. 2 мәрһәләдә гурулур. Биринчи мәрһәләдә системин функсионал гурулушу нәзәри сечилир, ејни заманда инсан-оператор вә техники гурғулар арасында идарәетмә функсионаллары бөлүнүр. Икинчидә исә инсан-операторун јери вә функсијалары експериментал оптималлашдырылыр, техники гурғуларын параметрләринин оптимал гијмәтләри сечилир.

Әд.: Ломов Б. Ф., Человек и техника, М., 1966; Технические эргатические системы, под ред. В. В. Павлова, Киев, 1977.

ИНСАН-ОПЕРА́ТОР—идарәетмә системинин тәшкиледичи елементи кими иштирак едән инсан (башга елементләр кими дә иштирак едә биләр). Информасијанын гәбулу, өтүрүлмәси, тәһлили вә әмрләрин јеринә јетирилмәси функсијаларыны ичра едир. *«Инсан-машын» системиндә* И.-о. илә машын-автомат арасында функсија бөлкүсүнүн оптималлығы ваҹибдир. Информасија аз олан һал үчүн дүрүст гәрарларын гәбулу вә *адаптасија* габилијјәтинин јүксәклијинә көрә инсан автоматдан, аз мүддәтдә күлли мигдарда информасијанын ишләнмәси, «тез јорулмамаг» вә «јаддан чыхмама» хүсусијјәтләринә көрә исә машын И.-о.-дан үстүндүр.

ИНСБРУК (Innsbruck; һәрфи мә'насы —Инн чајы үстүндә көрпү)—Австријанын г.-индә шәһәр. Тирол әразисинин инз. м. Инн чајы саһилиндә, Шәрги Алп д-рындадыр. Мүһүм нәгл. говшағы. Әһ. 115 мин (1974). Тохуҹулуг (јун, памбыг парча вә ипәк парча), метал е'малы, кимја, јејинти сәнајеси; ботаника бағы, ун-т (17 әсрдән), етнографија, тарих вә өлкәшүнаслыг музејләри вар. Бәдии сәнәткарлыг (мозаика, шүшә вә с.) инкишаф етмишдир. И. туризм вә гыш идман ојунлары мәркәзидир.

Көһнә шәһәрдә (Инн чајынын сағ саһили) *еркерли* вә *лоҹијалы* һүндүр евләр тикилмишдир («Гызыл дам» лоҹијасы, 1500). Ме'марлыг абидәләри: шәһәр гүлләси (14—16 әсрләр), Һофбург сарајы (14—18 әсрләр), Һофкирхе килсәси (1553—63), мүгәддәс Анна сүтуну (1706) вә с. Гыш Олимпија ојунлары (1964) үчүн буз мејданчасы олан өртүлү стадион вә 8 һүндүр бина тикилмишдир.

ИНСЕКТИ́СИДЛӘР (лат. insectum—һәшәрат+caedo—өлдүрүрәм)—зәрәрли һәшәратлара гаршы истифадә едилән маддәләр. Тә'сиринә көрә бағырсаг (дахили), контакт (харичи), интоксикант вә фумигант (боғуҹу) груплара бөлүнүр. Бағырсаг И.-и гида илә бирликдә зәрәрвериҹинин бәдәнинә дахил олур вә ону өлдүрүр. Белә И. (ән чох арсенин гејри-үзви бирләшмәләри), әсасән, кәмириҹи һәшәратлара (кәпәнәк тыртылы, бөҹәкләр, чәјиркә, шала вә с.), һәмчинин сичанабәнзәр кәмириҹиләрлә мүбаризәдә ишләдилир. Контакт И. һејванын бәдәнинә дүшдүјү заман тә'сир едир. Бу И. (фосфор, хлор, азот вә күкүрдүн үзви бирләшмәләри, пиретринләр, пиретроидләр), әсасән, соруҹу һәшәратлара (мәнәнә, јастыча, јарымсәртганадлылар вә с.), илбизләрә, кәнәчикләрә гаршы истифадә едилир. Интоксикант И. зәрәрвериҹиләрә битки дахилиндән «системли» тә'сир көстәрир. Белә ки, зәһәр биткинин көк системи вә ја јерүстү органлары (зоғ, јарпаг, мејвә вә с.) васитәсилә онун дахилинә (һүҹејрә ширәсинә) кечир вә соруҹу зәрәрвериҹиләр һәмин битки илә гидаландыгда зәһәрләнир. Фумигант И. зәрәрвериҹиләрин тәнәффүс јолуна бухар вә ја газ һалында дахил олуб онлары өлдүрүр (мәс., хлорпикрин, синил туршусу, дихлоретан вә с.).

И.-ин тәбиәтә вә ҹанлылара вурдуғу зәрәр мүрәккәб вә чохҹәһәтлидир. И. инсанын истифадә етдији су һөвзәләринә, тозлајыҹы һәшәрата, битки вә һејван мәншәли гидаја, јемләрә вә с. зәһәрли тә'сир көстәрир. Буна көрә дә 1976—80-ҹи илләрдә ССРИ х.т.-нын инкишаф етдирилмәсинин әсас истигамәтләриндән бири олан к.т. биткиләри зәрәрвериҹиләри илә мүбаризәдә биоложи үсулларын тәтбигинә даир хүсуси гәрар гәбул едилмишдир.

И. бәрк, маје вә газ һалында олур. И.-ин хүсусијјәтиндән, һәшәратын һәјат тәрзиндән вә харичи амилләрдән асылы олараг онлар чиләмә, тозлама, түстүләтмә, фумигасија, алдадыҹы јемләр, јапышганлы һалгалар вә золаглар, аерозол һалында тәтбиг едилир. И.-ин тәтбиги, сахланмасы вә дашынмасы заманы тәһлүкәсизлик техникасына әмәл едилмәлидир.

Әд.: Берим Н. Г., Биологические основы применения инсектицидов, Л., 1971; Биологические средства защиты растений, М., 1974.

ИНСИРАФИ ДИЛЛӘР—бах *Флектив дилләр*.

ИНСИРАФИЛИК—бах *Флексија*.

ИНСОЛЈА́СИЈА (лат. Insolatio, insolo—күнәш шүасы алтына гојурам)—мүәјјән вахт (дәгигә, күн вә с.) әрзиндә үфүги сәтһә (1 $см^2$) дүшән дүз күнәш радиасијасы вә ја үмуми күнәш радиасијасы (калориләрлә) ахыны. Атмосферин јухары сәрһәдиндә И. күнәш сабити адландырылыр. Бә'зән күнәш радиасијасынын шагули сәтһә (мәс., дивар) вә маили сәтһә (јамаҹ) ахыны да И. кими баша дүшүлүр.

ИНСТА́НСИЈА (лат. instantia—билаваситә јахынлыг, пиллә)—бәрабәр табеликдә олан органлар (дөвләт, партија органлары вә с.) системиндәки пиллә, һалга. Мәһкәмә органлары системиндә И., просесин мүәјјән мәрһәләсиндә ишләрә бахан мәһкәмәдир. Мәһкәмә И.-сы анлајышы һәмчинин *мәһкәмә системиндә* ејнимә'налы һалгалары, ја'ни ишләрә бахмаг үчүн ејни функсија вә һүгуглара малик мәһкәмәләри билдирир. ССР Иттифагы вә Мүттәфиг Республикаларын Мәһкәмә Гурулушу һаггында Ганунвериҹилик Әсасларына көрә ССРИ-дә ишләрә биринчи И. мәһкәмәсиндә, кассасија вә нәзарәт И.-ларында бахылмасы нәзәрдә тутулур.

ИНСТИ́НКТ (лат. instinctus—ојанма)—организмин харичи вә дахили гыҹыгланмалара вердији анаданкәлмә ҹаваб реаксијаларынын мәҹмусу. И.-ин механизми, шәртсиз рефлексләр кими олдуғундан И. П. Павлов И.-и вә шәртсиз рефлексләри охшар һесаб етмишдир. Лакин садә шәртсиз рефлексләрдән фәргли олараг И. мүрәккәб шәртсиз рефлексләрдир. И. П. Павлов мәктәбинин мә'луматына көрә ән башлыҹа И.-ләр бунлардыр: гида И.-и гиданы әлдә етмәк, онун еһтијатыны топламаг вә с. шәклиндә мејдана чыхыр; мүдафиә И.-и гачмаг, дишләрин, ҹајнагларын, бујнузларын көмәји илә мүдафиә олунмаг вә с. шәклиндә олур; ҹинси И.-ә ҹүтләшмә илә нәтиҹәләнән актлар—ҹүтләшмәдән әввәл рәгс етмәк, охумаг, диши үстүндә вурушмаг, күрүтөкмә јеринә күтләви көчмә вә с. аиддир; валидејн И.-и (нәслин гајғысына галмаг да адланыр) јува тикмәк, ону горумаг, гида топламаг вә с.; груп И.-и сүрү, гуш вә ары дәстәси аилә үзвләринин биркә мүдафиә олунмаг, сојугда бир-бирини иситмәк вә с. кими мүнасибәтләрин әсасыны тәшкил едир. Ибтидаи онурғасыз һејванларын бүтүн давранышы И. һәрә-

кәтләридир. Али онурғасыз һејванларын дав анышында мүрәккәб И.-ин олмасына бахмајараг, онларын һәрәкәтиндә (хүсусән арылар, гарышгалар) шәрти рефлексләрин ролу бөјүкдүр.

Инсан И.-и тәрбијә просесиндә формалашмыш шүурлу фәалијјәтә табедир. Лакин бу фәалијјәт ана бәтниндә вә доғулдугдан сонракы дөврләрдә мүһүм И. (шәртсиз рефлексләр) әсасында јаранып. И.-ин өјрәнилмәсинин тибдә, һејвандарлыгда, к.т. зәрәрвериҹиләри илә мүбаризәдә вә с. әһәмијјәти вар.

ИНСТИНКТИВ ДАВРАНЫШ — һејванларда анадангәлмә, шәртсиз рефлексләрә әсасланан вә биоложи тәләбатлары өдәмәјә јөнәлдилмиш давраныш формасы. И.д. дәгиг әлагәләндирилмиш инстинктив һәрәкәт вә дуруш комплексләриндән, һәмчинин сәс сигналы вә дикәр хәбәрдарлыг сигналларындан, секресија просесләриндән, бәдәндә истилијин тәнзим едилмәсиндән, рәнкин дәјишмәсиндән вә мүәјјән ардыҹыллыгла баш верән дикәр просесләрдән ибарәтдир. Арынын шан гурмасы, һөрүмчәјин тор һөрмәси, гушун јува тикмәси, ову гәфилдән јахаламаг үчүн пәләнкин пусгуда дурмасы, бугәләмунун өз рәнкини дәјишмәси вә с. И.д.-а мисалдыр. И.д. организмин биоложи тәләбатына вә харичи мүһитдә јаранмыш мүәјјән шәраитә ҹаваб реаксијасыдыр.

ИНСТИТУСИЈАЛАР (лат. institutiones—һәрфи мә'насы—өјүд-нәсиһәт)—Рома һүгугшүнасларынын ибтидаи дәрсликләри; бурада гүввәдә олан *хүсуси һүгугун* системли иҹмалы верилирди. Бизә чатанлардан ән гәдими 2 әср Рома һүгугшүнасы Гајын И.-ыдыр. Гәдим Рома да Мартсиалын, Каллистратын, Павел Улпианын И.-ы да мөвҹуд олмушдур. 6 әсрдә Гајын И.-ы әсасында Јустиниан И.-ы (бах *Јустиниан мәҹәлләләшдирмәси*) тәртиб едилмишдир. И. системи буржуа дөвләтләриндә кениш јајылмышдыр.

ИНСТИТУСИОНАЛИЗМ — 1) 20 әсрдә буржуа дөвләтшүнаслығы вә һүгугшүнаслығы ҹәрәјанларындан бири. И. ҹәмијјәт, дөвләт вә һүгуг проблемләрини «институсија» әсасында һәлл едир; «институсија» дедикдә, инсанларын мүәјјән мәгсәдләрә наил олмаг үчүн һәр ҹүр сабит бирләшмәләри (аилә, партија, трест, килсә, һәмкарлар иттифагы, дөвләт вә с.) баша дүшүлүр. И. һәмин проблемләрә бу ҹүр јанашмағы һәм буржуа фәрдијјәтчилијинә, һәм дә синифләр вә онларын ҹәмијјәтин инкишафында ролу һаггында марксист нәзәријјәјә гаршы гојурду. И.-ә көрә, дөвләт мүһүм институсија олса да, о, сијаси һакимијјәти һәјата кечирән чохлу институсијалардан јалныз биридир (јә'ни И. дөвләт суверенитети анлајышыны рәдд едир), дөвләтин јаратдығы һүгуг исә чохлу һүгуглардан биридир, белә ки, һәр бир институсијанын өз һүгугу вар. Мәсәләјә белә јанашма капиталист дөвләтинин буржуазијанын сијаси һакимијјәт аләти кими әсл маһијјәтини, һәм дә онун дөвләт-инһисарчы капитализм шәраитиндә ролунун даһа да артмасыны пәрдәләјир. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра И. идејалары әсасында вә онларын сонракы инкишафы кими «һакимијјәтин диффузијасы» вә «плүралистик демократија» буржуа-реформист нәзәријјәләри ирәли сүрүлмүшдүр. 2) 20 әсрдә Америка буржуа сијаси игтисадында вулгар ҹәрәјан. Буржуа сијаси игтисадында И.-ин мејдана кәлмәсинә капитализмдән инһисарчы капитализмә кечилмәси илә әлагәдар буржуазијанын бир синиф кими идеоложи вә практики тәләбатынын дәјишмәси сәбәб олмушдур. И.-ин ваһид игтисади нәзәријјәси јохдур; о, үч истигамәтә бөлүнүр: психо-биоложи (Т. Веблен вә б.); сосиоложи (Ҹ. Коммонс вә б.); емпирик (У. Митчел вә б.). И. дөвләт-инһисарчы капитализм (И. нүмајәндәләри ону «инзибати капитализм» адландырмышлар) вә она бәраәт газандыран буржуа сијаси игтисадынын илк ҹәрәјанларындан биридир.

ИНСТИТУТ (лат. institutum—тә'сисат) —1) иҹтимаи гајдаларын мүәјјән даирәсини әһатә едән һүгуг нормаларынын мәҹмусу. 2) Али мәктәбләрин кениш јајылмыш ады. 3) Бир чох елми-тәдгигат мүәссисәси вә лајиһә тәшкилатынын ады. 4) Мүтәхәссисләрин ихтисасыны артырмаг системиндә тәдрис-методики мүәссисә. 5) Тәдрис мүәссисәләринин хүсуси типи. 6) Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан әввәл Русијада гызлар үчүн гапалы орта тәһсил мүәссисәси (мәс., Смолны ин-ту).

ИНСТИТУТ — Азәрб.ССР Ханлар р-нунда фәһлә гәс. И. гәс. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 22 *км* шм.-ш.-дә, Кировабад д.ј. ст.-ндан 3 *км* аралы, Кәнҹә чајынын сол саһилиндә, Кәнҹә—Газах дүзәнлијиндәдир. Әһ. 1330 (1979). Әсас тәсәррүфаты памбыгчылыгдыр. Гырмызы Әмәк Бајрағы орденли Азәрбајҹан Елми-Тәдгигат Памбыгчылыг Ин-ту, орта вә фәһлә кәнҹләр мәктәби, мәдәнијјәт еви, китабхана, кинотеатр, амбулаторија, ушаг бағчасы, рабитә шө'бәси вар.

ИНСТРУМЕНТАЛ МУСИГИ — мусиги аләтләриндә ифа үчүн нәзәрдә тутулмуш мусиги. И.м. соло аләт (мүшајиәтлә вә мүшајиәтсиз), ансамбл вә орк. үчүн олур.

ИНСТРУМЕНТАЛИЗМ — АБШ философу Ҹ. Дүи вә онун ардыҹылларынын субјектив идеалист тә'лими; *прагматизмин* бир нөвү. И.-ә көрә, субјект вә објектин, фикир вә фактын, психи вә физикинин фәрги јалныз «тәҹрүбәнин» дахилиндәки, «шәраитин» елементләриндәки, «һадисәләрин» истигамәтләриндәки фәргдир. Бу ҹүр икимә'налы истилаһлара истинад едән И. өзүнүн идеалист характерини пәрдәләмәјә чалышыр. И.-ә көрә, анлајышлар, елми ганун вә нәзәријјәләр јалныз инструмент (аләт), «шәраитә ачар», «һәрәкәт планыдыр». Идракы организмин һәјати функсијасы кими гәбул едән И. онун објектив аләми экс етдирмәк габилијјәтинә малик олмасыны инкар едир. И. керчәклијә субјективчәсинә, һеч ҹүр «бәраәт газандырылмајан», «јалныз мөвҹуд шәраит үчүн мүвәффәгијјәти тә'мин едән» бир шеј кими бахыр. И.-ин башлыҹа нүмајәндәләри (Ҹ. Дүи, С. Хук, А. Чајлд, Ҹ. Шлезинкер) марксист-ленинчи нәзәријјәнин вә сосиализмин гаты дүшмәнләридир.

ИНСТРУМЕНТОВКА — мусиги әсәринин һәр һансы бир инструментал һеј'әт үчүн (камера ансамблындан симфоник орк.-ә гәдәр) шәрһи; даһа кениш мә'нада вокал ансамбл, хор үчүн дә нәзәрдә тутулур. О р к е с т р о в к а термини дә чох вахт И. мә'насында ишләдилир. И. һәр бир мусиги аләтинин техники имканлары вә ифадә васитәләринә, мүхтәлиф вә ејни типли аләтләрин биркә сәсләнмәсинә, контраст сәсләрин гаршылашдырылмасына әсасланыр. Орк. мусигисинин партитура шәклиндә јазылышы тәгр. 17 әсрдән тәтбиг олунур. О вахта гәдәр исә әсәрин һансы һеј'әтли орк. тәрәфиндән ифа олунаҹағыны бәстәкар мүәјјәнләшдирмирди. И. сәнәти мусиги аләтләринин зәнкинләшмәси, соло ифачылығы техникасынын тәкмилләшмәси, орк. һеј'әтинин бөјүмәси илә паралел инкишаф етмишдир. Бу просесдә орк. үчүн јазылмыш әсәрләрлә јанашы, опера жанрынын да мүһүм ролу олмушдур. Вјана классик мәктәби нүмајәндәләриндән Ј. Һајдн, В. А. Моцарт, Л. Бетһовенин јарадыҹылығы И.-нын инкишафында әсас мәрһәләләрдән биридир. 19—20 әсрләрдә И. сәнәти хүсусилә инкишаф етмиш, јени ифадә васитәләри илә зәнкинләшмишдир. Һ. Берлиоз, Р. Вагнер, Ф. Лист, Р. Штраус, Г. Малер, К. Дебүсси, М. Равел вә Б. Бриттен, рус бәстәкарларындан М. Глинка, Н. Римски-Корсаков, П. Чајковски, С. Рахманинов, А. Скрјабин, И. Стравински, совет бәстәкарларындан С. Прокофјев, Д. Шостакович, Г. Гарајев, С. Һаҹыбәјов вә б.-нын И. сәнәтинин инкишафында хидмәтләри олмушдур.

ИНСУЛИН (лат insulinum—һормон)—мә'дәалты вәзинин (панкреас) Лангерһанс адаҹыглары β-һүҹејрәләринин ифраз етдији зүлал мәншәли һормон. Илк дәфә Канада алими Ф. Бантинг вә Ҹ. Бест алмышлар (1921—22). Тәркибиндә амин туршулары, күкүрд вә синк вар. Пепсин вә трипсинин тә'сириндән тез парчаланыр. И. гараҹијәрдә гликокенин парчаланмасыны вә глүкозанын синтезини ләнкитмәклә гандә шәкәрин мигдарыны азалдыр. Организмдә И.-ин чатышмазлығы маддәләр мүбадиләсинин позулмасына (*шәкәрли диабетә*) сәбәб олур. И. препаратлары гарамалын вә с. һејванларын мә'дәалты вәзисиндән истеһсал олунур; шәкәрли диабетин мүалиҹәсиндә ишләдилир. И. мәһлул һалында 5 *мл*-лик хүсуси флаконларда бурахылыр. Мәһлулун һәр *мл*-индә 40—80 тә'сир ваһиди олур. И. дәри алтына, јахуд әзәләјә јеридилир. И. ичилдикдә мә'дә ширәсинин тә'сириндән парчаланыр.

Әд.: Машковский М. Д., Лекарственные средства, 8 изд., ч. 1, М., 1977.

ИНСУЛТ (сон лат. insultus—сычрама) —бејин ган дөвранынын кәскин инкишаф етмиш позғунлуғу. Бејин тохумаларынын зәифләмәси вә функсијасынын позулмасы заманы мүшаһидә олунур. С ә б ә б и: һипертонија, бејин дамарларынын атеросклерозу, аномалијасы, аневризмләр, үрәк, ревматизм, ган хәстәликләри вә с. Һеморракик (ганлы) вә ишемик (бејин инфаркты) олур. Һ е м о р р а к и к И. гәфләтән, чох вахт күндүз психи вә физики кәркинлик нәтиҹәсиндә баш верир. Ә л а м ә т л ә р и: бејинә ган сызыр, хәстәнин һушу итир (хәстә јыхылыр, бә'зән зәифләјир), үзү түнд-гырмызы рәнкдә, тәнәффүсү хырылтылы олур, артериал ган тәзјиги јүксәлир, бә'зән гусур. Әтрафларын ифлиҹи, данышығын позулмасы баш верир вә с. И ш е м и к И. әсасән, бејин дамарларынын атеросклерозу, макистрал дамарларын стенозу, артериал ган тәзјигинин дүшмәси вә с. нәтиҹәсиндә баш верир. Ишемик бејин

инфаркты бејин дамарларынын тромб, јахуд ембола тутулмасындан, һәмчинин бејин дамарларынын спазмындан олур. Нәтиҹәдә зәифләмиш наһијәјә гида маддәләри вә оксигенлә зәнкин ган ахмыр, һәмин наһијә јумшалыр, мәһв олур. Ишемик И.-да башағрысы, башкиҹәлләнмә, сәндәләмә, үрәк наһијәсиндә ағры, зәифлик, әтрафларын кејимәси, һушсузлуг вә с. олур. Ишемик И. тәдриҹән башлајыр, чох вахт кечә, јахуд сәһәр баш верир. Хәстәнин рәнки авазыјыр, артериал ган тәзјиги дүшүр, тәнәффүс вә үрәк фәалијјәти зәифләјир, үрәк тонлары карлашыр вә с. Профилактикасы: әмәк, истираһәт вә гида режимини дүзкүн тәшкил етмәк, синир-психи кәркинлији арадан галдырмаг, үмуми дамар хәстәликләрини вахтында мүалиҹә етмәк вә с. Мүалиҹәси: там сакитлик, јатаг режими, үрәк-дамар позғунлугларыны төрәдән сәбәбләри арадан галдырмаг, мүалиҹә кимнастикасы, масаж вә с.

Әд.: Ишемическая болезнь сердца, Л., 1977; Аносов Н. Н. и Виленский Б. С., Инфаркт мозга, Л., 1978; Рябов С. И., Уход за больными сердечно-сосудистыми заболеваниями, Л., 1978.

ИНСУ́ХТ— бах *Инбридинг.*

ИНТА́— Коми МССР-дә шәһәр. Инта д.ј. ст.-ндан 12 *км* аралыдыр. Әһ. 52 мин (1977). Көмүр чыхарылыр. Механики-тә'мир з-ду, ағаҹ е'малы комбинаты, иншаат материаллары мүәссисәләри, ИЕС, гушчулуг ф-ки, сәнаје техникуму, халг театры вар.

ИНТЕГРА́Л (лат. integer— там)— ријазијјатын мүһүм анлајышларындан бири; төрәмәсинә көрә функсијанын тапылмасы, гөвсүн узунлуғу, саһә, һәҹм вә с. һесабланмасы тәләбаты илә јаранмышдыр. Бунунла әлагәдар И. ики нөвдүр: гејри-мүәјјән И. вә мүәјјән И.

Гејри-мүәјјән И. һәгиги x дәјишәнинин һәр гијмәтиндә төрәмәси $f(x)$-ә бәрабәр олан $F(x)$ функсијасына $f(x)$-ин ибтидаи функсијасы дејилир. $F(x)$ верилмиш $f(x)$-ин ибтидаисидирсә, истәнилән C сабити үчүн $F(x)+C$ дә $f(x)$-ин ибтидаисидир. Ибтидаи функсијаларын бу үмуми ифадәсинә $f(x)$-ин гејри-мүәјјән И.-ы дејилир вә

$$\int f(x)\,dx$$

кими јазылыр.

Мүәјјән интеграл. Мәһдуд $f(x)$ функсијасынын тә'јин олундуғу $[a, b]$ парчасыны ($a<b$) ихтијари

$$a = x_0 < \ldots < x_n = b \qquad (1)$$

нөгтәләри илә һиссәләрә бөлүб, һәр $[x_{i-1}, x_i]$ парчасында истәнилән ξ_i нөгтәси үчүн $(i=\overline{1, n})$

$$S_n = f(\xi_1)(x_1-x_0)+\ldots+f(\xi_n)(x_n-x_{n-1})$$

ҹәми дүзәлдилир. Бу, x_i вә ξ_i-нин сечилмәсиндән асылыдыр. $n\to\infty$ шәртиндә (x_i-x_{i-1}) фәргләринин ән бөјүјү сыфра јахынлашдыгда x_i вә ξ_i нөгтәләринин сечилмәсиндән асылы олмајараг (1) сонлу лимитә јахынлашырса, она $f(x)$-ин $[a, b]$ парчасы үзрә мүәјјән И.-ы дејилир вә

$$\int_a^b f(x)\,dx \qquad (2)$$

кими јазылыр. $F(x)$ функсијасы $f(x)$-ин ихтијари ибтидаисидирсә,

$$\int_a^b f(x)\,dx = F(b) - F(a).$$

Тә'рифә көрә

$$\int_a^a f(x)\,dx = 0 \text{ вә } \int_a^b f(x)\,dx = -\int_b^a f(x)\,dx.$$

$F(x)$ функсијасыны

$$F(x) = E(a) + \int_a^x f(t)\,dt$$

кими јазмаг олар. Буна ујғун гејри-мүәјјән И.

$$\int f(x)\,dx = \int_a^x f(t)\,dt + c$$

шәклиндә јазылыр.

Интеграл анлајышынын үмумиләшмәси. Риман интегралы. О. Коши И.-ын тә'рифини јалныз кәсилмәз функсијаја тәтбиг етмишдир. Б. Риман исә тәклиф етмишдир ки, $\max(x_i-x_{i-1})\to 0$ шәртиндә S_n ҹәмләринин лимити биргијмәтли тә'јин олундугда бу лимит тә'рифә көрә $f(x)$ функсијасынын $[a, b]$ үзрә И.-ы адландырылсын:

$$J = \int_a^b f(x)\,dx.$$

Чохлуғун өлчүсү анлајышындан истифадә едәрәк А. *Лебег* Риман мә'нада интегралланан функсијалар синфини тамамилә характеризә етмишдир. $f(x)$ функсијасынын $[a, b]$-дә Риман мә'нада интегралланан олмасы үчүн зәрури вә кафи шәрт беләдир: 1) $f(x)$ функсијасы $[a,b]$-дә мәһдуддур; 2) функсијанын $[a, b]$-дә кәсилмә нөгтәләри чохлуғунун өлчүсү сыфырдыр.

Лебег интегралы. Лебег $[a, b]$-дә верилмиш $y=f(x)$ функсијасынын гијмәтләри чохлуғуну

$$\ldots < y_{-2} < y_{-1} < y_0 < y_1 < y_2 < \ldots$$

нөгтәләри илә һиссәләрә бөлүр вә $[a, b]$-нин

$$y_{i-1} \leqslant f(x) \leqslant y_i$$

шәртини өдәјән нөгтәләр чохлуғуну E_i илә ишарә едәрәк

$$S = \Sigma_i\, \eta_i\, \mu(E_i) \qquad (3)$$

ҹәмини дүзәлдилир; бурада $\mu(E_i)$ функсијасы E_i чохлуғунун өлчүсүдүр вә η_i әдәди $y_{i-1} \leqslant \eta_i \leqslant y_i$ шәртини өдәјир. S ҹәмини тә'јин едән сыралар $\max(y_i-y_{i-1})\to 0$ шәртиндә мүтләг јығылырса (онда S ҹәмләри сонлу лимитә јахынлашыр), $f(x)$ функсијасы $[a, b]$-дә Лебег мә'нада интегралланандыр. Бу ҹәмләрин лимитинә $f(x)$-ин $[a, b]$-дә Лебег интегралы дејилир. Мәһдуд $f(x)$ функсијасынын $[a, b]$ үзрә Лебег мә'нада интегралланмасы үчүн зәрури вә кафи шәрт $f(x)$-ин Лебег мә'нада өлчүлән олмасыдыр (бах *Өлчүлән функсија*). Риман мә'нада интегралланан функсија Лебег мә'нада да интегралланандыр вә бу һалда һәр ики И. үст-үстә дүшүр. Лебегин интеграла вердији тә'риф јарым ох вә бүтүн ох үзрә

$$\int_a^{\infty} f(x)\,dx, \quad \int_{-\infty}^{a} f(x)\,dx,$$

$$\int_{-\infty}^{\infty} f(x)\,dx$$

кими үмумиләшдирилир. Лебег интегралы Риман мә'нада мүтләг јығылан гејри-мәхсуси И.-лар синфини дә әһатә едир.

Стилтјес интегралы. Риман И.-ыны башга шәкилдә Т. *Стилтјес* үмумиләшдирмишдир (1894). $[a, b]$ парчасында тә'јин олунмуш ики мәһдуд $f(x)$ вә $g(x)$ функсијалары верилдәрсә, Стилтјес И.-ынын тә'јини үчүн $[a, b]$ парчасы (1) гајдасы илә һиссәләрә бөлүнүр вә

$$f(\xi_1)[g(x_1)-g(x_0)]+\ldots$$
$$\ldots+f(\xi_n)[g(x_n)-g(x_{n-1})] \qquad (3)$$

ҹәми дүзәлдилир; бурада $\xi_i \in [x_i, x_{i+1}]$ ихтијари нөгтәдир $(i=\overline{0, n-1})$. Әкәр $\max(x_{i+1}-x_i)\to 0$ шәртиндә $[a, b]$-нын бөлкү гајдасындан вә ξ_i-нин сечилмәсиндән асылы олмајараг (3)-үн сонлу лимити варса, $f(x)$ функсијасы $g(x)$-ә нәзәрән Стилтјес мә'нада интегралланан адланыр вә бу лимит

$$\int_a^b f(x)\,dg(x) \qquad (4)$$

кими јазылыр. $f(x)$ кәсилмәз вә $g(x)$ мәһдуд вариасијалы функсијадырса, $f(x)$ функсијасынын $g(x)$-ә нәзәрән Стилтјес И.-ы вар, $f(x)$ кәсилмәздирсә вә $g(x)$-ин мәһдуд вә мүтләг интегралланан төрәмәси варса, Стилтјес И.-ы Риман И.-ына кәтирилир, јә'ни

$$\int_a^b f(x)\,dg(x) = \int_a^b f(x)\,g'(x)\,dx.$$

$g(x)=x$ оларса (4)-дән (2) алыныр.

Сонракы үмумиләшмәләр. Еһтимал нәзәријјәси, динамик системин үмуми нәзәријјәси, спектрал нәзәријјә вә һармоник анализин тәләбләри даһа үмуми И.— мүҹәррәд Лебег И.-ынын дахил едилмәсинә сәбәб олду. Бу И. чохлуғун өлчүсү вә өлчүлән функсија нәзәријјәсинин даһа үмуми анлајышларына әсасланыр вә классик чохгат И.-лары там әһатә едир. Бирләшмәси X-ә бәрабәр олан сонлу, јахуд һесаби сајда $A_1, \ldots, A_n, \ldots$ чохлугларында ујғун олараг $y_1, y_2, \ldots, y_n, \ldots$ гијмәтләрини алан $y=f(x)$, $x \in X$ функсијасынын И.-ы $\Sigma_j\, y_j \mu(A_j)$ сырасы мүтләг јығылдыгда, һәмин сыранын ҹәминә дејилир вә

$$\int_X f(x)\,d\mu(x)$$

кими јазылыр. Лимитә кечмә вә пилләвары функсијанын бу гајда илә тә'јин олунан И.-ы васитәсилә даһа үмуми функсијанын И.-ы верилир. Аналожи тә'јин едилмиш мүҹәррәд И. ријази көзләмәдә, статистик физикада вә с. тәтбиг едилир.

Әд.: бах *Интеграл һесабы* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ИНТЕГРА́Л ӘЈРИСИ— диференсиал тәнлијин вә ја *диференсиал тәнликләр* системинин һәллини һәндәси тәсвир едән әјри.

ИНТЕГРА́Л СХЕМЛӘР, интеграл микросхемләр— електрон гурғусунун функсионал говшағы; микроминиатүр компонентләри вә бирләшдиричи нагилләри (там вә ја гисмән) мүәјјән һәҹмдә, јахуд үмуми сәтһдә, груп әмәлијјатларын тәтбиги илә, ваһид технoложи сиклдә, там шәкилдә јығылыр вә үмуми көвдәдә јерләшдирилир. Конструктив-технолoжи хүсусијјәтләринә көрә мүхтәлиф олан јарымкечиричили И.с. кениш јајылмышдыр. Тәбәгәли јарымкечиричили И.с.-дә бүтүн (актив вә пассив) ком-

понентләр вә онларын бирләшдиричи нагилләри мүхтәлиф материаллардан тәбәгә шәклиндә һазырланыр вә диелектрик сәтһә чөкдүрүлүр. Бәрк чисимли И.с.-ин компонентләри мүәјјән һәчмдә, јахуд силисиум лөвһәнин сәтһиндә гурашдырылыр. Һибрид И.с.-дә пассив компонентләр вә онларын рабитәләри диелектрик сәтһдә тәбәгә шәклиндә һазырланыр вә актив компонентләр сонрадан асылы шәкилдә гурашдырылыр. Актив елементләринин типләринә көрә биполјар вә униполјар транзисторлу И.с. олур. Метал-оксид-јарымкечиричи (МОЈ) структурлу транзисторлар даһа чох јајылмышдыр. Компонентләрин изолјасија үсулуна көрә $p-n$ кечиди олан изолјасијалы, диелектрик изолјасијалы вә комбинә олунмуш изолјасијалы јарымкечиричили И.с. вар. Функсионал тә'јинатына көрә рәгәмли (мәнтиги) вә хәтти И.с. олур. Мәнтиги И.с. *рәгәмлә һесаблајан машынын* мәнтиг вә јаддаш блокларында, хәтти И.с. исә сигналларын күчләндирилмәси, чеврилмәси вә кенерасијасы үчүн тәтбиг олунур. Ашағы (1—20 компонент), орта (50—100) вә јүксәк (100-дән чох) интеграсија дәрәчәли И.с. ола биләр. Минләрлә компоненти олан И.с. **бөјүк интеграл схем** (БИС) адланыр вә онлар електрон апаратын бүтөв бир говшағынын функсијаларыны јеринә јетирир. Интеграсија дәрәчәсинин артырылмасы, БИС-ләрә кечид, е'тибарлылығын јахшылашдырылмасы, маја дәјәринин азалдылмасы, технолоки просесләрин тәкмилләшдирилмәси вә автоматлашдырылмасы И.с.-ин инкишафында әсас истигамәтләрдир.

Әд.: Наумов Ю. Е., Интегральные логические схемы, М., 1970; Словарь по кибернетике, Киев, 1979.

ИНТЕГРА́Л ТӘНЛИК—мәчһул функсијасы интеграл ишарәси алтында олан тәнлик. Ики нөвдүр. Хәтти И.т. вә гејри-хәтти И.т. Хәтти И.т. бирдәјишәнли функсија үчүн

$$y(x)=\lambda\int_a^b K(x,t)\,y(t)\,dt+f(x) \quad (1)$$

кими јазылыр; бурада $f(x)$ сәрбәст һәдд, $K(x, t)$ нүвә адланыр; x, t сәрбәст дәјишән, $x, t\in[a, b]$, $y(x)$—ахтарылан функсија, $K(x, t)$ нүвәси $a\leqslant x,\ t\leqslant b$ квадратында, $f(x)$ исә $[a, b]$ парчасында тә'јин олунмуш мә'лум функсијалар, $\lambda\neq0$ әдәди параметрдир. $f(x)\equiv0$ оларса (1) тәнлији гејри-бирчинс, әкс һалда бирчинсдир.

$$\int_a^b K(x, t)\,y(t)\,dt=f(x) \quad (2)$$

биринчи нөв, (1) шәкилли тәнлик исә икинчи нөв хәтти И.т. адланыр. Икинчи нөв хәтти И.т.-ләрдән ән чох јајыланы Фредһолм типли И.т. вә *сингулјар интеграл тәнликдир*. Мәһдуд, јахуд ваһиддән кичик тәртибли сонсузлуға чеврилән нүвәли хәтти И.т. Фредһолм типли И.т. адланыр. Јухары сәрһәди дәјишән

$$y(x)=\lambda\int_a^x K(x, t)\,y(t)\,dt+f(x)$$

шәкилли И.т. Волтерра типли И.т. адланыр. Бирчинс хәтти И.т.-ин һәмишә сыфыр (тривиал) һәлли вар. λ-нын бә'зи гијмәтләриндә сыфырдан фәрглидир. Бу һалда λ—мәхсуси әдәд, она ујғун һәлл исә мәхсуси функсија адланыр. Фредһолм типли хәтти И.т.-ин һәлли бә'зән λ-нын кичик гијмәтләриндә λ параметринә нәзәрән сыра шәклиндә ахтарылыр. Волтерра типли хәтти И.т. адәтән *ардычыл јахынлашма үсулу* илә һәлл едилир. Нүвәси $K(x,t)=\sum_{i=1}^{m} a_i(x)\,b_i(t)$ шәкилли хәтти И.т. чырлашмыш нүвәли И.т. адланыр. Онун һәлли чәбри тәнликләр системинә кәтирилир вә мәхсуси әдәдләри сонлу сајдадыр. Гејри-хәтти И.т. үмуми шәкилдә:

$$\Phi\left[x, y(x),\ldots, \int_a^b K(x, t, y(t)\,dt\right] = 0$$

кими јазылыр. Урысон вә Һаммерштејн типли гејри-хәтти И.т.-ләр даһа кениш јајылмыш вә ујғун олараг

$$\int_a^b K[x, t, y(t)]\,dt=f(x)$$

$$\int_a^b K\{x, t, f[t, y(t)]\}\,dt=\varphi(x)$$

шәклиндәдир. Кәсилмәз нүвәли интеграл тәнлијин үмуми нәзәријјәсини исвеч ријазијјатчысы Е. Фредһолм вермишдир. И. т. чохдәјишәнли функсија вә абстракт фәза үчүн дә верилир. Ади вә хүсуси төрәмәли диференсиал тәнликләр үчүн сәрһәд мәсәләси, еластиклик нәзәријјәсинин бә'зи мәсәләләри чох вахт И.т.-ә кәтирилир.

Әд.: Һүсејнов Ә. И., Интеграл тәнликләр, Б., 1962; Петровский И. Г., Лекции по теории интегральных уравнений, 3 изд., М., 1965; Краснов М. Л. и др., Интегральные уравнения, 2 изд., М., 1976.

ИНТЕГРА́Л ҺЕСАБЫ—ријазијјатын бөлмәси; интегралларын һесабланмасы вә тәтбигини өјрәнир. Диференсиал һесабы илә бирликдә сонсуз кичиләнләр анализинин әсасыны тәшкил едир. Әсас анлајышлары һәгиги дәјишәнли функсијанын гејри-мүәјјән интегралы вә мүәјјән интегралыдыр.

Гејри-мүәјјән интеграл. Гејри-мүәјјән интегралын тапылмасы, јахуд **интегралламa** диференсиалламанын тәрсидир. Диференсиалламада функсија верилдикдә онун төрәмәси, интегралламада исә төрәмәси мә'лум олан функсијанын өзү ахтарылыр. Төрәмәси верилмиш $f(x)$ функсијасына бәрабәр олан $F(x)$ функсијасы $f(x)$-ин **ибтидаи функсијасы** адланыр. Бир функсијанын сонсуз сајда ибтидаиси вар. $f(x)$-ин бүтүн ибтидаи функсијалары чохлуғуна онун гејри-мүәјјән интегралы дејилир вә

$$\int f(x)\,dx=F(x)+C$$

кими јазылыр [$F(x)$ функсијасы $f(x)$-ин ибтидаиләриндән бири, C исә ихтијари сабитдир]. Ики функсија ејни бир функсијанын ибтидаисидирсә, онларын фәрги сабитдир вә әксинә бир-бириндән сабит гәдәр фәргләнән функсијаларын ибтидаиләри ејни функсијадыр. Елементар функсијанын гејри-мүәјјән интегралы елементар функсија олмаја да биләр. Мәс.,

$$\int e^{-x^2}\,dx,\ \int \sin x^2\,dx,\ \int \cos x^2\,dx.$$

Мүәјјән интеграл. $[a, b]$ парчасында тә'јин олунмуш кәсилмәз $y=f(x)$ функсијасы верилдикдә әјрихәтли трапесија саһәсини һесаблајаг. Парчаны ихтијари гајда илә кичик $a=x_0<x_1<\ldots<x_i<x_{i+1}<\ldots<x_n=b$ һиссәләринә бөләк. Бөлкү нөгтәләриндә Ox охуна перпендикулјар кечирәк. Һәр $[x_i, x_{i+1}]$ парчасында ихтијари $x=\xi_i$ нөгтәсини көтүрәк. $f(x)$-ин бу нөгтәләрдәки гијмәтини $f(\xi_i)$ илә ишарә едәк ($\Delta x_i=x_{i+1}-x_i$ мүвафиг дүзбучаглынын отурачағыдыр). Онда, бу трапесија мүвафиг дүзбучаглыларла тәгриби әвәз олунур. Һәр дүзбучаглынын саһәси исә

$$y_i\,\Delta\xi_i=f(\xi_i)\,\Delta x_i$$

һасилидир. Онларын саһәләрини топладыгда тәгр. ахтарылан саһә алыныр:

$$S\approx\sum_{i=0}^{n-1} f(\xi_i)\Delta x_i \quad (1)$$

Бөлкү нөгтәләринин сајы артдыгча Δx_i кәмијјәти кичилир вә (1) чәминин гијмәти S-ә даһа јахын олур. Бөлкү гајдасындан вә ξ_i нөгтәләринин сечилмәсиндән асылы олмајараг ән бөјүк парчанын Δx_i уз. сыфра јахынлашдыгда (1) чәминин сонлу лимити варса, она $f(x)$ функсијасынын $[a, b]$ парчасында мүәјјән интегралы дејилир вә

$$\int_a^b f(x)\,dx=\lim_{\Delta x_i\to} \sum_{i-}^{n-1} f(\xi_i)\,\Delta x_i$$

кими јазылыр. a вә b ујғун олараг бу интегралын ашағы вә јухары сәрһәдләри адланыр. Мүәјјән интегралын көмәји илә саһә, һәчм, әјринин узунлуғу, фигурун ағырлыг мәркәзи, әталәт моменти, електрик саһәсиндә көрүлән иш вә с. һесабланыр. Мүәјјән интеграл анлајышы чохдәјишәнли функсија үчүн дә верилир (бах *Әјрихәтли интеграл*). $a=\pm\infty$; јахуд $b=\pm\infty$ олдугда, һәмчинин бә'зи кәсилән функсијалар үчүн дә мүәјјән интеграл тә'јин едилир (бах *Гејри-мәхсуси интеграл*).

Мүәјјән интеграл

$$\int_a^b f(x)\,dx=F(b)-F(a)$$

Нјутон-Лејбнитс дүстуру илә вә ја дәјишәни әвәз етмәклә дә һесабланыр. $\int_a^b f(x)\,dx$ интегралында x дәјишәни кәсилмәз диференсиалланан $\varphi(t)$ функсијасы илә әвәз едилсә

$$dx=\varphi'(t)\,di$$

вә

$$\int_a^b f(x)\,dx=\int_c^d f[\varphi(t)]\,\varphi'(t)dt$$

c вә d әдәдләри ујғун олараг $\varphi(a)=c$ вә $\varphi(b)=d$ шәртләриндән тапылыр. Мүәјјән интеграл

$$\int_a^b udv=u(b)\,v(b)-u(a)\,v(a)-\int_a^b vdu$$

һиссә-һиссә интеграллама дүстуру, тәгриби интеграл исә *дүзбучаглылар дүстуру*, *трапесијалар дүстуру*, Симпсон дүстуру вә б. дүстурларла да һесабланыр.

И. һ. илк дәфә саһә вә һәчмләрин һесабланмасы илә әлагәдар јаранмыш, 16—17 әсрләрдән исә онун дәгиг үсуллары инкишафдадыр. И. *Кеплер*, П. *Ферма*, Х. *Һујкенс* вә б. алимләрин тәдгигатлары бу гәбилдәндир. Лакин мүасир диференсиал һесабы И. Нјутон вә Г. Лејбнитсин ады илә бағлыдыр. И.һ.-нын сонракы инкишафында И. *Бернулли*, Л. *Ејлер*, О. *Коши*, Б. *Риман*, А. *Лебег*, М. *Остроградски*,

В. *Бунјаковски* вә б. алимләрин бөјүк ролу олмушдур.

Әсас интегралларын вә интегралллама гајдаларынын чәдвәли

$$\int x^m\,dx = \frac{x^{m+1}}{m+1} + C; \quad \int \frac{dx}{x} = \ln|x| + C;$$

$$\int a^x\,dx = \frac{a^x}{\ln a} + C; \quad \int e^x\,dx = e^x + C;$$

$$\int \sin x\,dx = -\cos x + C; \quad \int \cos x\,dx = \sin x + C;$$

$$\int \frac{dx}{\sin^2 x} = -\mathrm{ctg}\,x + C; \quad \int \frac{dx}{\cos^2 x} = \mathrm{tg}\,x + C;$$

$$\int [f_1(x) \pm f_2(x)]\,dx = \int f_2(x)\,dx \pm \int f_1(x)\,dx;$$

$$\int kf(x)\,dx = k\int f(x)dx; \quad \int u\,dv = uv - \int v\,du;$$

$$\int \frac{dx}{1+x^2} = \mathrm{arc\,tg}\,x + C;$$

$$\int \frac{dx}{\sqrt{1-x^2}} = \arcsin x + C.$$

Әд.: Ибраһимов И. И., Ријази анализ курсу, Б., 1962; Мәммәдов Р. Һ., Али ријазијјат курсу, һ. 1, Б., 1978; Ньютон И., Математические работы, пер. с латинского, М.—Л., 1937; Эйлер Л., Интегральное исчисление, пер. с латинского, т. 1—3, М., 1956—58; Фихтенгольц Г. М., Курс дифференциального и интегрального исчисления, 7 изд., т. 2, М., 1970.

ИНТЕГРА́Л ҺӘНДӘСӘ—ријазијјатын бөлмәси; әсасән бирчинс фәзаларда инвариант өлчүләрин һесабланмасыны өјрәнир. Хәттин узунлуғу, икиөлчүлү фигурун саһәсинин, чисмин һәчминин вә с. интеграл васитәсилә һесабланмасы И.һ.-јә аиддир. И.һ.-дә нөгтәләр чохлуғу илә јанашы мүхтәлифтәбиәтли елементләр чохлуғу (дүзхәтләр, мүстәвиләр, чеврәләр вә с.) да өјрәнилир. Бу сәпкидә И.һ.-нин инкишафында һәндәси еһтимал мәсәләләринин мүһүм ролу вар. Франсыз ријазијјатчысы Е. Картанын тәдгигатларында И.һ. интеграл инвариантларынын үмуми'нәзәријјәсинә дахил едилир. 20 әсрин 20-чи илләриндә И.һ. мүстәгил нәзәријјә кими тамамилә формалашмышдыр вә *габарыг областын* өјрәнилмәсинә *һәндәси оптика*, шүаланма вә с. мәсәләләрә тәтбиг едилир. И.һ. функсионал анализин бөлмәси кими бирчинс фәзада тә'јин олунмуш функсијаларла, онларын интеграл чевирмәләри арасында мүнасибәтләри дә өјрәнир.

Әд.: бах *Тензор һесабы* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ИНТЕГРАЛЛАЈЫЧЫ ВУРУГ—вурма васитәсилә

$$p(x, y)\,dx + Q(x, y)\,dy = 0$$

тәнлијини $\varphi(x, y)$ функсијасынын там диференсиалына (бах *Диференсиал һесабы*) чевирмәк үчүн вуруг. И.в. кими $\mu(x, y)$ көтүрүләрсә,

$$\mu(x, y)\,[p(x, y)\,dx + Q(x, y)dy] = du(x, y).$$

ИНТЕГРАЛЛАЈЫЧЫ ГУРҒУ, интегратор—$z = z_0 + \int_{x_0}^{x} y\,dx$ шәклиндәки асылылыглары интеграллајан гурғу (x вә y кириш дәјишәнләри—тәзјиг, кәркинлик, импулслар сајы, темп-р вә с.; z_0—чыхыш кәмијјәтинин, x_0 исә интегралллама дәјишәнинин башланғыч гијмәтидир. И.г. физики просесләрин моделләшдирилмәси вә с. үчүн истифадә олунур. Мәс., һидравлик И.г. истилик-өтүрмә, сүзүлмә, диффузија кими гәрарлашмамыш просесләрин өјрәнилмәсиндә тәтбиг едилир. И.г. кәмијјәтләрин тәсвири үсулларына көрә кәсилмәз тә'сирли И.г., рәгәмлә И.г. вә гарышыг тә'сирли И.г., иш принсипинә көрә исә пневматик, механики, електромеханики, електрон вә б. И.г. нөвләри вар. Кәсилмәз тә'сирли електрон И.г.-нун әсас елементини конденсатор тәшкил едир. Әмәлијјат күчләндиричисинин экс-әлагә дөврәсинә гошулмуш конденсаторунун лөвһәләри арасындакы кәркинлик, ондан ахан чәрәјанын интегралы илә мүтәнасибдир. Белә И.г. үмумијјәтлә анолог һесаблајан машынынын тәркибинә дахилдир. Рәгәмлә И.г.-лар бир сыра ихтисаслашдырылмыш һесаблама гурғуларынын (мәс., интерполјаторларын) вә рәгәмли диференсиал анализаторларын тәркибинә дахилдир. Бурада функсијанын интеграллланмасы, онун сонлу мигдарда ардычыл дискрет нөгтәләриндә верилмиш гијмәтләрин (артымларынын) чәмләнмәси васитәсилә апарылыр.

Әд.: Каган Б. М., Каневский М. М., Цифровые вычислительные машины и системы, 2 изд., М., 1973; Урмоев А. С., Основы моделирования на АВМ, М., 1978.

ИНТЕГРАЛЛАМА— бах *Интеграл һесабы.*

ИНТЕГРА́СИЈА (лат. integratio—бәрпаетмә, тамамлама, integer—там)—ајры-ајры һиссәләрин тамда бирләшмәси һаггында системләр нәзәријјәси анлајышы. Сосиал И. мөвчуд чәмијјәтдә ичтимаи групплар, тәшкилатлар, дөвләтләр арасында антагонизмин арадан галдырылмасы вә үзви тамлығын әмәлә кәлмәсидир. И. маһијјәтчә анчаг антагонист зиддијјәтләрдән азад сосиализм чәмијјәтиндә мүмкүндүр. Чәмијјәтин вә ја дөвләтләрин И.-сы мәчбуретмә, гаршылыглы фајда вә ја мүхтәлиф шәхсләр, ичтимаи групплар, синифләр, дөвләтләр арасында ичтимаи-игтисади гурулуш, мәнафе вә мәгсәдләрин јахынлығы әсасында һәјата кечирилә биләр. Мүасир шәраитдә истәр сосиализм, истәрсә дә капитализмдә игтисади вә сијаси саһәләрдә дөвләтләрарасы И.-ја мејл инкишаф едир. Лакин бу системләрдә И. өзүнүн ичтимаи-игтисади маһијјәти, форма, метод, игтисади вә сијаси нәтичәләринә көрә көкүндән фәргләнир. «И.» термини елмләрин *диференсиасијасы* илә јанашы, онларын јахынлашма вә әлагәси просесини характеризә етмәк үчүн дә ишләдилир.

ИНТЕГРА́СИЈА, дилләрин интеграсијасы— *диференсиасијаја* экс просес. И. просесиндә әввәлләр башга-башга дилләрдән (диалектләрдән) истифадә едән дил коллективләри тәдричән ејни бир дилдән истифадә етмәјә башлајыр, бир дил коллективиндә бирләширләр. Мүвафиг халгларын ичтимаи-сијаси, игтисади вә мәдәни И.-сы илә бағлы олан бу просес ја говушан дилләрдән биринин тамамилә арадан чыхмасы вә ја һәр ики дилин әламәтләрини экс етдирмәклә бәрабәр, онлардан фәргләнән јени бир дилин јаранмасы илә нәтичәләнә биләр. И. просеси, әсасән, гоһум дил вә диалектләр арасында баш верир; мәс., *инкилис дили* мүхтәлиф гәдим керман диалектләринин гајнајыб-гарышмасы нәтичәсиндә јаранмышдыр.

ИНТЕГРА́СИЈА, капиталист игтисади интеграсијасы—капиталист өлкәләринин тәсәррүфат һәјатынын бејнәлмиләлләшдирилмәсинин ән јени формасы; ики просесин—мүхтәлиф капиталист өлкәләринин хүсуси инһисарларынын гаршылыглы говушмасынын вә бу өлкәләр арасында игтисади мүнасибәтләрдә вә үчүнчү өлкәләрлә мүнасибәтдә разылашдырылмыш дөвләт-инһисарчы сијасәт јеридилмәсинин үзви әлагәләндирилмәси шәклиндә тәзаһүр едир. И. инһисарчы капиталын фәһлә синфинә гаршы бејнәлхалг мигјасда апардығы мүбаризә васитәсидир. И.-нын әсасында истеһсалын ихтисаслашдырылмасы просеси вә *бејнәлхалг әмәк бөлкүсү* дурур. И. *капитализмин үмуми бөһранынын* мүасир мәрһәләсиндә, мөвчуд бејнәлхалг мүнасибәтләрин бүтүн саһәләри илә сых гаршылыглы әлагәдә, мәһсулдар гүввәләрин инкишаф сәвијјәси илә истеһсал мүнасибәтләри арасында зиддијјәтләрин дәринләшмәси, капитализм аләминдә базар проблемләринин кәскинләшмәси шәраитиндә инкишаф едир. И. бирликләри капитализм аләминин мүхтәлиф һиссәләриндә јарадылмышдыр; лакин бунлардан даһа күчлүсү Гәрби Авропада јарадылмыш *Авропа Игтисади Бирлијидир* (АИБ). Мүасир Гәрби Авропа И.-сы, онун мејдана кәлмәси, формалары вә бир чох характерик хүсусијјәтләри капиталист өлкәләринин гејри-бәрабәр игтисади вә сијаси инкишафы илә, хүсусән Гәрби Авропа инһисарчы капиталы илә АБШ инһисарчы капиталы арасындакы мүбаризә илә бағлыдыр. Бејнәлхалг империализмин даһа мүртәче, тәчавүзкар гүввәләри И.-дан, һәр шејдән әввәл социалист өлкәләринә гаршы бир васитә кими истифадә етмәјә чалышырлар. Инһисарлар И.-дан өлкә дахилиндә халг күтләләринин демократик һүгугларына вә һәјат сәвијјәсинә һүчум етмәк, әмәк һаггыны артырмамаг, әмәји интенсивләшдирмәк васитәси кими истифадә едир, фәһлә һәрәкатыны парчаламаға чәһд көстәрирләр.

Сосиализмдә И. һаггында бах *Сосиалист игтисади интеграсијасы.*

Әд.: Сов.ИКП Програмы, Б., 1977, бөлмә 4; Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, Б., 1976; Проблемы интеграции производства при капитализме, М., 1973; Шевцов В. С., Капиталистическая интеграция: сущность проблемы, М., 1975; Алексеев А. В., Панысов В. С., Противоречия капиталистической интеграции, М., 1976; Капица Л. М. и Сухов В. Д., Экономическая интеграция развивающихся стран, М., 1978; Глухарев Л. И., Западноевропейская интеграция и международные монополии, М., 1978.

ИНТЕГРА́СИЈА, биолокијада—организмдә гурулуш вә функсијанын вәһдәти, ујғунлашмасы вә низамланмасы просеси. Чанлы системин бүтүн инкишаф сәвијјәләри үчүн характерикдир. «И.» терминини инкилис алими Г. Спенсер тәклиф етмишдир (1857).

Молекул сәвијјәсиндә мүрәккәб зүлал молекулунда аминтуршуларын И.-сы, һүчејрә сәвијјәсиндә исә һүчејрә нүвәсинин формалашмасы И.-ја мисал ола биләр. Чохһүчејрәлиләрдә И. өзүнүн јүксәк сәвијјәсинә чатыр, корреләсија системи мүрәккәбләшир, инкишафда олан организмин дөзүмлүлүјүнү вә тамлығыны тә'мин едән идарәетмә механизми јараныр. Груп сәвијјәсиндә И.-ја популјасија, нөв вә биосенозлары мисал көстәрмәк олар. Физиолокијада И. ајры-ајры физиоложи механизмләрин функсија е'тибарилә организмин мүрәккәб координасијалы ујғунлашдырычы фәалијјәтиндә бирләшдирилмәсини нәзәрдә тутур. Физиоложи И. принсипинин онурға бејнин рефлектор фәалијјәтинин әлагәләндирилмәси мисалында инкилис физиологу Ч. Шеррингтон ашкар етмишдир (1906). Бу принсип синир системинин бүтүн сәвијјәләриндә фәалијјәт көстәрир. Физиоложи И.-нын јүксәк формасы шәрти рефлексләрдир.

ИНТЕГРА́ТОР—бах *Интеграллајычы гурғу*.

ИНТЕГРО-ДИФЕРЕНСИА́Л ТӘНЛИК—мәчһул функсијасы һәм төрәмә, һәм дә интеграл ишарәси алтында олан тәнлик. Бирдәјишәнли функсија үчүн үмуми шәкилдә

$$\Phi\left[x, y(x), y'(x), \dots y^{(m)}(x), \int_a^b \kappa\,(x, t, y(t), y'(t) \dots y^{m}(t))\,dt\right] = 0$$

кими јазылыр. Бурада $\kappa\,(x, t, y(t), y'(t), \dots, y^{m}(t))$ нүвә, Φ мә'лум функсија, $x \in [a, b]$ аргумент, $y(x)$ мәчһул функсија, $y^{(j)}(x)$ исә $(j=1,2\dots)$ онун төрәмәсидир. Хүсуси һалда, италјан ријазијјатчысы В. Волтерранын ады илә бағлы олан

$$y(x) = a\,[f(x) - my''(x)] + \int_0^t \kappa\,(x, t)\,\{y(t) - y''(t)\,m\}\,dt$$

тәнлији бурулма рәгсләрини характеризә едир. Бир чох һалда, И.-д.т. *интеграл тәнлијә*, јахуд *диференсиал тәнлијә* кәтирилир.

Әд.: Вольтерра В., Математическая теория борьбы за существование, пер. с франц., М., 1976.

ИНТЕЛЛЕ́КТ (лат. intellectus—идрак, дүшүнчә, анлајыш)—чисим вә һадисәләр арасындакы әлагә вә мүнасибәтләри дәрк едәрәк, инсанын өз давранышыны шәраитин тәләбинә ујғун сурәтдә дәјишдирмәк габилијјәти. И. фәал вә мүрәккәб идрак әмәлијјаты системи олуб, јалныз һәлл едилән мәсәләләрин мүрәккәблији илә дејил, инсан фәалијјәтинин истигамәти, тәһрик вә мотивләрин характери илә мүәјјән олунур. И. башга психи просеслөрдән (мәс., һисс, ирадә вә с.) фәргли олараг тәфәккүрүн сәмәрәли идрак габилијјәтидир. Инсанда давраныш формалары тәкамүлүнүн јүксәк мәрһәләси олан И.-ин формалашмасында әмәк фәалијјәти вә нитг һәлледичи рол ојнамышдыр. 19 әсрин сонундан *експериментал психолокијада* И.-ин инкишаф сәвијјәсини мүәјјәнләшдирмәк үчүн мүхтәлиф кәмијјәт методлары—тестләр кениш јајылмышдыр. Лакин һәләлик И.-ин сәвијјәсини дәгиг тә'јин едән методика јохдур. И.-ин инкишафына сәмәрәли тәшкил едилмиш тә'лим-тәрбијә просеси мүсбәт тә'сир көстәрир. Мүасир буржуа идеалист психолокијасы И.-и мүстәсна габилијјәт кими, ирадә вә һиссә гаршы гојур.

ИНТЕЛЛЕКТУА́Л ИНКИ́ШАФ—психи просесләрин ибтидаи формасындан (филокенездә) али формаларын, садә идрак әмәлијјатларындан (онтокенездә) исә али тәфәккүр формаларынын тәшәккүлү просеси. Психи инкишафын филокенездә үч әсас мәрһәләси—сенсор психика, просептив психика вә интеллект мәрһәләси фәргләндирилир. Интеллект мәрһәләси шүурун инкишафынын әсасыны тәшкил едир. Һејванлар аләминдә психиканын, о чүмләдән интеллектуал давранышын инкишафы онларын биоложи тәкамүлү просесиндә јараныр вә һәмин просесин үмуми ганунуна табе олур. Инсанда интеллектин инкишафында ичтимаи әмәк фәалијјәти вә нитг һәлледичи рол ојнамышдыр. И.и. мәһдуд мә'нада тәфәккүрүн инкишафыны ифадә едир. Һәр јаш мәрһәләсиндә тәфәккүр өзүнүн мүәјјән инкишаф сәвијјәси илә сәчијјәләнир. И.и.-да анализ, синтез вә мүгајисәнин тәшәккүлү әсас рол ојнајыр. Һәмин әмәлијјатларын көмәји илә инсан чисим вә һадисәләрин маһијјәтинә нүфуз едир, өз рәфтар вә давранышыны шәраитин тәләбинә ујғун гура билир.

Әд.: Войтонис Н. Ю., Предыстория интеллекта, М.—Л., 1949; Леонтьев А. Н., Проблемы развития психики, М., 1972; Общая психология, М., 1976.

ИНТЕЛЛЕКТУА́Л ҺИССЛӘР—инсанын идрак фәалијјәти илә бағлы һиссләр. И.һ. инсанын интеллектуал фәалијјәт просесинә, онун нәтичәләринә, фикир вә мүлаһизәләрә мүнасибәтини ифадә едир. Көзләнилмәз, анлашылмајан, јени чисим вә һадисәләрин тә'сири илә төрәнән (тәәччүб), ирәли сүрүлән фикир, мүддәа вә ја һипотеза зидд фактларла гаршылашдыгда доған (шүбһә), дүшүнчә просесиндә мүәјјәнләшдирилән әлагә вә мүнасибәтләрин, әлдә едилән нәтичәләрин дүзкүнлүјү сүбут олундугда әмәлә кәлән (инам), мүәјјән мәсәләнин мүвәффәгијјәтли һәлли, елми кәшф заманы јаранан (севинч), һәмчинин чисим вә һадисәләр арасында ахтарылан әлагәләрин характери барәсиндә илкин мүлаһизәләрин јаранмасы илә бағлы (фәһм) һиссләр И.һ.-дир.

ИНТЕ́ЛЛИЧЕНС СЕ́РВИС (инк. Intelligence Service), Сикрет И.С. (Secret I. S.), Ем-Ај-Сикс (М. I.-6 — «Милитари интелличенс»ин баш һәрфләриндән) — Б. Британијанын баш вә сон дәрәчә мәхфи кәшфијјат хидмәти. И.с. 15 әсрин сону—16 әсрин әввәлләриндә харичи сијаси кәшфијјат хидмәти кими јарадылмыш, 1789—94 илләрдән дөвләт тә'сисатына чеврилмишдир. И.с. НАТО-нун кәшфијјат хидмәтиндә фәал иштирак едир. И.с. тәшкилати чәһәтдән 4 мәһәлли оператив идарәдән (сосиалист дөвләтләри истисна едилмәклә Авропа өлкәләри; Африка вә Орта Шәрг; Узаг Шәрг, Мәркәзи вә Чәнуби Америка; ССРИ вә дикәр сосиалист дөвләтләри), тапшырыглары һазырлајан вә мә'луматын тәһлили идарәсиндән, радиокәшфијјат вә көмәкчи хидмәт идарәсиндән ибарәтдир. И.с.-ин Лондонда јерләшән мәркәзи апаратынын 3 миндән чох әмәкдашы вар (1976). Кәшфијјат мә'луматлары топламагдан әлавә И.с. харичи һөкумәтләри девирмәк мәгсәди илә суи-гәсдләр тәшкил едир, террорчулуг актларыны јеринә јетирир, сијаси фитнәкарлыг вә идеоложи тәхрибатлардан ибарәт «хүсуси әмәлијјатлар» һәјата кечирир. И.с. сосиалист өлкәләри бирлијинә, бејнәлхалг коммунист, фәһлә вә милли азадлыг һәрәкатына гаршы мүбаризәдә Инкилтәрә буржуазијасы вә бејнәлхалг империализмин әлиндә мүһүм аләтдир.

Әд.: Свигун С. К., Кизли чәбһә, Б., 1976; Черняк Е. Б., Секретная дипломатия Великобритании. Из истории тайной войны, М., 1975.

ИНТЕНДА́НТ (фр. intendant—мүдир)—силаһлы гүввәләрдә гошунун әрзаг, јем вә нәгл.-тәсәррүфат мүхәлләфаты илә тәчһизи, һәмчинин шәхси һеј'әтин мәнзил вә мәишәт хидмәтинин тәшкилинә нәзарәт едән вәзифәли шәхс. Бә'зи ордуларда мүхтәлиф дөврләрдә И.-лар гошунларын тибб вә бајтарлыг ләвазиматы, пул вә с. тәчһизи илә дә мәшғул олмушлар. Бах һәмчинин *Интендант хидмәти*.

ИНТЕНДА́НТ ХИДМӘТИ—силаһлы гүввәләрдә әрзаг, силаһ, нәгл.-тәсәррүфат мүхәлләфаты вә с. тәчһизаты, һәмчинин шәхси һеј'әтин мәнзил вә мәишәт ишләри илә мәшғул олан хидмәт нөвү. И.х.-нә, бир гајда олараг, идарә органлары вә интендант мүәссисәләри (анбарлар, е'малатханалар, дәјирманлар, чөрәкханалар вә с.) дахил иди. И.х. Франсада 17 әсрдә, Русијада 1700 илдә јаранмышдыр. 1959 илдә Совет Силаһлы Гүввәләриндә И.х. ләғв едилмишдир. Бә'зи өлкәләрдә (Австрија, Испанија вә с.) И.х. инди дә галыр.

ИНТЕНСИ́В (фр. intensif, лат. intensio—кәркинләшмә, күчләнмә)—кәркин, күчләндирилмиш, кәсәрли, мәһсулдар

ИНТЕНСИВЛӘШДИРМӘ — кәркинлијин, мәһсулдарлығын, фәаллығын күчләндирилмәси, артырылмасы.

ИНТЕРВА́Л (лат. intervalum—ара, мәсафә)—мусигидә вә акустикада ики сәс рәгсләри тезлијинин нисбәти. Ардычыл көтүрүлән сәсләр мелодик И., ејни вахтда сәсләнән исә һармоник И. әмәлә кәтирир. Һәр бир И. онун дахилиндәки пәрдәләрин, тон вә јарымтонларын сајы илә мүәјјәнләшдирилир. И.-ларын ады гадын чинсини билдирән латын сыра сајларынын адындан көтүрүлмүшдүр. И.-ларын адлары онларын әһатә етдији пәрдәләрин сајыны көстәрир. Садә И.-лар: халис прима (0 тон), кичик секунда ($^1/_2$ тон), бөјүк секунда (1 тон), кичик терсија ($1\,^1/_2$ тон), бөјүк терсија (2 тон), халис кварта ($2\,^1/_2$ тон), артырылмыш кварта (3 тон), эксилдилмиш квинта (3 тон), халис квинта ($3\,^1/_2$ тон), кичик секста (4 тон), бөјүк секста ($4\,^1/_2$ тон), кичик септима (5 тон), бөјүк септима ($5\,^1/_2$ тон), халис октава (6 тон). Һәчми октавадан бөјүк И.-лара мүрәккәб И. дејилир: нона, десима, ундесима, дуодесима, терсдесима, квартдесима, квинтдесима (ики октава). И.-лар диатоник (бах *Диатоника*) вә хроматик (бах *Хроматизм*) олур.

Акустика бахымындан бүтүн һармоник И.-лар *консонанс* вә *диссонанс* И.-лара ајрылыр. И.-ын дөндәрилмәси (алт сәсин октава јухары, јахуд үст сәсин октава ашағы кечирилмәси) нәтичәсиндә јени И. алыныр.

ИНТЕРВА́Л ВӘ СЕГМЕ́НТ—дүз хәтт үзәриндә нөгтәләр чохлуғу. $a < x < b$ шәртини өдәјән һәгиги x әдәдләри (нөг-

тәләри) чохлуғуна интервал (а р а л ы г) $a \leqslant x \leqslant b$ чохлуғуна исә сегмент (п а р ч а) дејилир. Интервал $]a, b[$ сегмент исә $[a, b]$ кими көстәрилир. Бә'зән «интервал» термини даһа кениш мә'нада дүз хәтт үзәриндә әлагәли чохлуғу көстәрмәк үчүн ишләдилир. Бу һалда сонсуз вә ја гејри-мәхсуси $]-\infty, a[$, $]a, +\infty[$, $]-\infty, +\infty[$, интерваллары, $[a, b]$ сегменти, $[a, b[$; $[a+\infty[$ сағ јарыминтерваллары вә $]a, b]$; $]-\infty, a]$ сол јарыминтерваллары да интервала аид едилир.

ИНТЕРВИ́ЗИЈА (лат. inter—арасында, гаршылыглы+visio—көрмә)—бејнәлхалг телевизија тәшкилаты. 1960 илдә јарадылмышдыр. Әсас вәзифәси Јерин сүн'и пејкләринин көмәји илә телевизија верилишләри саһәсиндә бејнәлхалг әмәкдашлыгдыр. Игамәткаһы Прагададыр. АДР, Бел.ССР, БХР, Мач.ХР, Лат.ССР, Лит.ССР, Ест.ССР, Молд.ССР, ПХР, РСР, ССРИ, Укр. ССР, Финландија вә ЧССР-ин телевизија тәшкилатлары И.-нын үзвүдүр.

ИНТЕРВЈУ́ МЕТОДУ—ичтимаи рә'ји, дөвләтләрарасы, шәхсијјәтләрарасы вә с. мүнасибәтләри ајдынлашдырмаг вә өјрәнмәк үчүн тәтбиг едилән сорғу үсулу. Интервју мүсаһибәдән фәргли олараг гаршылыглы фикир мүбадиләси характери дашымыр; бу заман һәр һансы бир мәсәлә һаггында јалныз мүвафиг шәхсин мүлаһизәси сорушулур. Сосиал психолокијада И.м. һипотезләри мүәјјәнләшдирмәк, мәсәлә барәдә илкин мә'лумат топламаг, јығылмыш материаллары әлавә фактларла зәнкинләшдирмәк үчүн тәтбиг едилир. И.м.-ндан журналистикада кениш истифадә олунур.

ИНТЕРДИ́КТ (лат. interdictum—гадаған)—католисизмдә килсәнин тә'сир вә чәза формаларындан бири. Папа (бә'зән јепископ) тәрәфиндән бу вә ја башга әразидә ибадәтин вә дини мәрасимләрин мүвәггәти ләғвиндән (локал И.) ибарәт иди; бә'зән дә ајры-ајры шәхсләрә аид едилирди (фәрди И.). 11—12 әсрләрдә кениш тәтбиг олунмушдур. Әввәлки әһәмијјәтини итирмиш, јалныз каноник һүгугда сахланмышдыр.

ИНТЕРИОРИЗА́СИЈА (фр. interriorisation, лат. Interior—дахили)—чисим вә һадисәләр арасында әлагә вә мүнасибәтләрин инсан бејниндә ин'икасындан ибарәт психи просес. Бах, *Тәфәккүр*.

ИНТЕРЈЕ́Р (фр. interieur—дахили)—1) м е ' м а р л ы г д а—бинанын дахили гурулушу вә тәртибаты. И.-ин характери бинанын нә мәгсәдлә (сарај, јашајыш еви, дини, ичтимаи, инзибати бина) тикилмәсиндән асылы олуб, дахили план гурулушу (өлчүсү, ишыгландырылма дәрәчәси, гапы вә пәнчәрә јерләринин, лајагларын ритмик јерләшдирилмәси) вә аваданлығы (мебел) илә мүәјјән олунур. И.-ин бәзәјиндә тәтбиг едилән монументал дивар рәсмләри, релјеф, һејкәл, мозаика вә витраж онун ме'марлыг гурулушу илә әлагәләндирилир. 2) Т ә с в и р и с ә н ә т д ә—17 әср һолланд вә фламанд бојакарлығында чичәкләнмә дөврүнә чатмыш жанр. Русијада А. Г. *Венесианов* вә онун давамчылары, Азәрб.-да Уста Гәнбәр Гарабағи, Мирзә Гәдим Ирәвани, Мир Мөһсүн Нәввваб И. жанрында әсәрләр јаратмышлар. И.-дә, әсасән, мәишәт сәһнәләри вә тарихи сүжетләр тәсвир олунур.

ИНТЕРЈЕ́Р, һ е ј в а н л а р ы н и н т е р ј е р и—мәһсулдарлыг вә нәсилвермә кејфијјәтләри илә әлагәдар к.т. һејванлары организминин биокимјәви вә физиоложи хүсусијјәтләри, орган вә тохумаларынын дахили гурулушу. И. тә'лими к.т. һејванларынын конститусијасы тә'лиминин әсасыдыр. 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә мејдана кәлмишдир. Тәдгигат објекти орган вә тохумалар (сүд вәзиси, үрәк, ағчијәр, гарачијәр, дахили секресија вәзиләри, скелет, дәри, әзәлә тохумасы, ган, бирләшдиричи тохума вә с.), ган групплары, али синир фәалијјәти, маддәләр мүбадиләсидир. Мүхтәлиф конститусија типинә вә мәһсулдарлыг истигамәтинә малик һејванлар И. көстәричиләринә көрә бир-бириндән фәргләнир. Сүдлүк һејванларда әтликләрә нисбәтән ган дөвраны вә тәнәффүс органлары, сүд вәзиләри, һәзм органлары, галханвары вә һипофиз вәзиләри јахшы, дәринин харичи гаты даһа чох инкишаф етмишдир; түк өртүјү сыхдыр. Ваһид һәчмдәки ганда еритроситләрин вә һемоглобинин мигдары аз, лакин 1 *кг* дири чәкидә ганын вә ондакы лазыми елементләрин мигдары исә чохдур. И. көстәричиләриндәки бу чүр фәргләр башга к.т. һејванларында да ајырд едилмишдир. Һејванларда И. көстәричиләри онларын чинсијјәтиндән вә јашындан асылы олараг дәјишир.

Әд.: Э й д р и г е в и ч Е. В. и др., Интерьер сельскохозяйственных животных, М., 1966; Введение в иммуногенетику, пер. с англ., М., 1975.

«ИНТЕРКО́СМОС»—1) космик фәзанын тәдгиги вә ондан истифадә саһәсиндә ССРИ ЕА нәздиндә Бејнәлхалг Әмәкдашлыг Шурасы (1966 илдә јарадылмышдыр). ССРИ-дә космик фәзанын тәдгиги вә ондан динч мәгсәдләрлә истифадә саһәсиндә фәалијјәт көстәрән мүхтәлиф назирликләрин, идарә, елми мүәссисә вә сәнаје тәшкилатларынын дикәр өлкәләрлә әмәкдашлығыны әлагәләндирир. Шура «И.» програмы үзрә ССРИ Милли Әлагәләндирмә Комитәсинин функсијаларыны јеринә јетирир. Шура космосун өјрәнилмәси вә мәнимсәнилмәси саһәсиндә дөвләтләрарасы икитәрәфли сазишләрә әсасән апарылан биркә ишләри тәшкил едиб узлашдырмагла да мәшғул олур. Белә сазишләр Франса (1966), Авропа Космик Тәдгигатлар Тәшкилаты (1971), Һиндистан (1972), АБШ (1972) вә Исвечлә (1973) бағланмышдыр; 2) совет ракетләри илә Совет Иттифагы әразисиндән «И.» програмы үзрә бурахылан бејнәлхалг пејкләрин ады. Илк «И.-1» пејки 1969 ил октјабрын 14-дә орбитә чыхарылмышдыр. 1979 ил нојабрын 1-дәк бу серијадан 20 пејк бурахылмышдыр; 3) динч мәгсәдләрлә космик фәзанын тәдгиги вә ондан истифадә саһәсиндә сосиалист өлкәләринин әмәкдашлыг програмы. Совет һөкумәтинин тәклифи илә БХР, Мач. ХР, АДР, Куба, МХР, ПХР, РСР, ССРИ илә ЧССР нүмајәндәләринин иштиракы илә Москвада кечирилмиш көрүшләрдә (1965, 1967) 4 әсас истигамәт (космик физика, Јерин сүн'и пејкләри васитәсилә рабитә, космик метеоролокија, космик биолокија вә тәбабәт) үзрә комплекс әмәкдашлыг програмы һазырланмышдыр (1979 ил мајын 17-дән ВСР да бу сазишә гошулмушдур). Мүвафиг олараг тә'сис едилмиш 4 даими груп өз фәалијјәтиндә 1968 илдә гәбул олунмуш Низамнамәјә әсасланыр. Әмәкдашлыг едән өлкәләрин һәр бириндә «И.» програмы үзрә милли координасија комитәси јарадылмышдыр. Бүтүн принсипиал мәсәләләр комитә рәһбәрләринин һәр ил кечирилән мүшавирәләриндә һәлл олунур. «И.» програмынын инзибати апараты вә үмуми бүдчәси јохдур. Һәр өлкә өзүнүн елми вә истеһсалат мүәссисәләринин хәрчини өдәјир. 1976 илдә әлдә едилмиш разылыға әсасән, 1978—83 илләрдә совет космик кәмиләри вә орбитал ст.-ларында совет космонавтлары илә бирликдә «И.» програмында иштирак едән сосиалист өлкәләринин вәтәндашлары да космик учушларда олачаглар. 1978 ил мартын 2-дә «И.» програмына мүвафиг бурахылмыш «Сојуз-28» кәмиси (А. А. *Губарев* вә ЧССР вәтәндашы В. *Ремекдән* ибарәт һеј'әтлә) мартын 3-дә «Салјут-6»—«Сојуз-27» орбитал комплекси илә бирләшмишдир. Биркә тәдгигатлары давам етдирдикдән сонра космонавтлар мартын 10-да Јерә гајытмышлар. 1978 ил ијунун 28-дә «Сојуз-30» кәмиси (П. И. *Климук* вә ПХР вәтәндашы М. *Кермашевскидән* ибарәт һеј'әтлә) «Салјут-6»—«Сојуз-29» орбитал комплекси илә бирләшмишдир. 1978 ил августун 27-дә «Сојуз-31» пилотлу космик кәмиси (В. Ф. *Быковски* вә АДР вәтәндашы З. *Јендән* ибарәт һеј'әтлә) «Салјут-6»—«Сојуз-29» комплекси илә бирләшмишдир. Нәзәрдә тутулан учуш програмы јеринә јетирилдикдән сонра космонавтлар 1978 ил сентјабрын 3-дә Јерә гајытмышлар. 1979 ил апрелин 10—12-дә «Сојуз-33» кәмиси (Н. Н. *Рукавишников* вә БХР вәтәндашы К. И. *Ивановдан* ибарәт һеј'әтлә) космосда олмушдур.

Әд.: Орбиты сотрудничества, М., 1975; По программе «Интеркосмос», М., 1976; Освоение космического пространства в СССР. 1975. Пилотируемые полеты, М., 1977; Н о в и к о в Н., На космических орбитах, М., 1977; К о в а л ь А. Д., Т ю р и н Ю. А., Космос—Земля. Международное сотрудничество в области прикладного использования космонавтики, М., 1979.

ИНТЕРЛУ́ДИЈА (сон лат. interludium, лат. inter—арасында+ludus—ојун)—1) опера, јахуд драм пәрдәләри арасында ифа олунан кичик мусиги пјеси, јахуд әлагәләндиричи һиссә [чох заман *интермедија* (1-чи мә'нада), *интермессо* да адланыр]. 2) Орта әсрләрин ахырлары вә Ренессанс дөврүнүн башлангычында Инкилтәрәдә инкишаф етмиш драм әсәри нөвү. И. моралите илә фарс арасында кечид формасы олмушдур.

ИНТЕРМЕ́ДИЈА (лат. intermedius—орта, аралыг)—1) драм тамашасында пәрдәарасы ифа олунан, адәтән комик сәчијјәли кичик пјес јахуд сәһнә (пантомима, рәгс вә с.). И. орта әсрләрдә *мистерија* тамашаларында јаранмыш, мәктәб театрлары, дел арте комедијалары, Молјер театрында кениш истифадә олунмушдур. Испанијада пасос ады илә мүстәгил жанр кими инкишаф етмиш (Лопе де Руеда, М. Сервантес), Инкилтәрәдә «интерлүдија», Португалијада «интремиш» адланмышдыр. И. опера вә балетләрдә әлавә нөмрә, јахуд сәһнә кими мөвчуд олмуш, 17—18 әсрләрдә Италијада кичик операја чеврилмишди (Ч. Перголезинин «Гуллугчу-ханым» комик операсы). 2) *Фугада* мөвзунун мүхтәлиф тәкрарлары арасындакы епизод (бә'зән интерлүдија да адланыр).

ИНТЕРМЕДИН—бах *Һормонлар.*

ИНТЕРМЕССО (итал. intermezzo, лат. intermedius—орта, аралыг) — 1) силсилә әсәрин әсас һиссәләри, јахуд бирһиссәли әсәрин бөлмәләри арасындакы инструментал пјес. 2) Сәрбәст гурулушлу «характерик» инструментал пјес (Р. Шуманын фп. үчүн И.-су; Ј. Брамс вә б.-нын пјесләри). 3) *Интермедијанын* (1-чи мә'нада) ејни.

ИНТЕРМЕТАЛ—ГИЈШ үзвү олан социалист өлкәләринин гара металлургија саһәсиндә әмәкдашлығы үзрә тәшкилат. 1964 илин ијунунда јарадылмышдыр. И.-а АДР, БХР, Мач.ХР, ПХР, ССРИ вә ЧССР дахилдир. 1968 илин нојабрындан И. Југославија металлуркија з-длары бирлији илә әмәкдашлыг едир. 1970 илин февралында И. вә «Металлимпорт» (Румынија) дөвләт мүәссисәси арасында әмәкдашлыг һаггында сазиш имзаланмышдыр. И.-ын фәалијјәтинә Шура рәһбәрлик едир; Шурада һәр иштиракчы өлкә 3 нәфәрдән ибарәт нүмајәндә һеј'әти илә тәмсил олунур (һәр һеј'әт 1 сәсә маликдир). Шуранын гәрарлары гәтнамә, јахуд тәвсијә формасында олур. Јалныз јекдилликлә гәбул едилән гәрарлар мәчбуридир. И.-ын даими ичраедичи органы онун бүросудур. Будапештдәдир (Мач.ХР).

ИНТЕРМЕТАЛ БИРЛӘШМӘЛӘР, металлидләр, интерметаллизләр— металларын бир-бири илә кимјәви бирләшмәләри. Бураја кечид металларын гејри-металлардан бә'зиләри (H, B, C, N вә с.) илә әмәлә кәтирдији бирләшмәләр дә дахилдир. И.б.-ин тәркиби өз компонентләринин формал валентлијинә, адәтән, ујғун кәлмир. Бунун сәбәби онларын анчаг надир һалларда ион вә ковалент рабитәли олмасыдыр; онларда чох вахт әсас рабитә формасы метал рабитәсидир. И.б. ики типә ајрылыр: *далтонидләр* вә *бертоллидләр.* Далтонидләр сајча нисбәтән аздыр, һәм дә гурулушча моносилан H_4Si вә фосфин H_3P типлидир, мәс., Mg_2Si, Mg_2Ge, Mg_2Sn, Mg_3P_2 Mg_3As_2 вә с. Онлар үчүн ион вә ковелент рабитәләринин үстүн јер тутмасы, һәмчинин чох көврәк олмалары, өз компонентләри илә бәрк мәһлул әмәлә кәтирмәмәләри вә електрики пис кечирмәләри характерикдир. И.б. (еләчә дә онларын әринтиләри) магнит материалы вә јарымкечиричи кими, һабелә башга мәгсәдләр үчүн ишләдилир.

«ИНТЕРНАСИОНАЛ» (фр. L'internationale, лат. inter—арасында + natio —милләт, халг)—бејнәлхалг пролетар һимни, Сов.ИКП-нин вә дикәр коммунист вә фәһлә партијаларынын партија һимни. Мәтни *Е. Потјенин* (1871), мусигиси П. *Декејтериндир* (1888). Илк дәфә 1888 ил ијунун 23-дә Лилл ш.-ндә гәзет сатычыларынын бајрам консертиндә фәһлә хору ифа етмишдир; һәмин ил Лилдә 6 мин нүсхә тиражла нәшр олунмушдур. 1890-чы илләрин әввәлиндә Шимали Франса вә Белчиканын фәһлә р-нларында, Икинчи Интернасионалын 1-чи конгресиндән сонра исә башга өлкәләрдә дә пролетариатын ингилаби мүбаризәсинин бејнәлхалг һимни кими сәсләнмишдир. «И.»-ын мәтни илк дәфә башга дилләрә (испан, алман, италјан вә с.) 90-чы илләрдә тәрчүмә едилмишдир. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын тә'сири илә «И.» дүнјада кениш јајылмыш, онун мәтни исә демәк олар ки, дүнјанын бүтүн дилләринә тәрчүмә олунмушдур. «И.»-ын мәтнинин нәгәраты рус дилиндә ленинчи «Искра»нын 1-чи нөмрәсиндә дәрч олунмушдур (1900). «И.»-ын үмумән гәбул едилмиш рус мәтнини 1902 илдә А. Котс јаратмышдыр. В. И. Ленинин «Јевкени Потје» мәгаләсиндә «И.»-ын үмумдүнја тарихи әһәмијјәти характеризә едилмишдир. «И.» РСДФП-нин 2-чи гурултајында нүмајәндәләр тәрәфиндән охунмуш, РСДФП-нин 4-чү гурултајындан (1906) е'тибарән рус ингилаби сосиал-демократијасынын партија һимни олмушду. 3-чү Үмумрусија Советләр гурултајынын ачылышында (1918, 23 јанвар) «И.» Респ.-нын Дөвләт һимни кими ифа едилмишдир. 1944 илдә Совет Иттифагынын јени Дөвләт һимнинин тәсдиги илә әлагәдар, «И.»-ын партијанын һимни кими сахланмасы гәрара алынмышдыр. «И.» рус редаксијасы әсасында ССРИ халгларынын вә бир чох харичи өлкә халгларынын дилләринә тәрчүмә едилмишдир. «И.»-ын ваһид мусиги редаксијасы (Д. Василјев-Буглај, А. Кедике, Л. Шулкин вә б.) 1923 илдә тәсдиг олунмушдур. 1937 илдә «И.-»ы Д. Шостакович симфоник оркестр үчүн ишләмишдир. Һәлә 20 әсрин әввәлләриндә Бакы пролетариатынын сијаси нүмајишләри вә тә'тилләриндә башга ингилаби маһныларла јанашы «И.» да сәсләнмишдир. «И.»-ын мәтни Азәрб. дилинә илк дәфә 1920 илин октјабрында тәрчүмә олунмушдур.

Әд.: Ленин В. И., Јевкени Потје, Әсәрләри, ч. 36; Потье Э., «Интернационал», М., 1939; Дрейден Симон, Музыка—революции, 2 изд., М., 1970; Јенә онун, Бессмертие, «Музыкальная жизнь», 1978, № 13; «Интернационал» —великий пролетарский гимн. Альбом, М., 1975.

ИНТЕРНАТ МӘКТӘБ (лат. internus—дахили)—1956 илдән ССРИ-дә ушагларын јашајыб тәһсил алдыглары үмумтәһсил мәктәби (әсасән 8 иллик). И.м.-ә илк нөвбәдә јетимләр вә чохушаглы аиләләрин ушаглары гәбул олунур. Шикәст вә ағлыкәм ушаглар әлаһиддә И.м.-ләрдә тәрбијә олунур вә тәһсил алырлар. Ушагларын И.м.-ләрдә сахланмасы хәрчини гисмән валидејнләр өдәјир; чохушаглы аиләләрин ушаглары, јетим вә анормал ушаглар дөвләт һесабына сахланыр. И.м.-дә тә'лими шакирдләрин ичтимаи-фајдалы әмәји илә әлагәләндирмәк үчүн һәр чүр шәраит вардыр; тә'лим вә тәдрислә јанашы, клуб-дәрнәк, әмәк, идман ишләри тәшкил едилир. Бурада тәдрис отагларындан әлавә истеһсалат тә'лими е'малатханалары, мәктәбјаны тә'лим саһәси, јашајыш корпуслары, идман комплекси, дәрнәк мәшғәләләри үчүн отаглар вә с. олур. Сон вахтлар И.м.-ләрин тәмајүллү олмасына (мәс., физика-ријазијјат, кимја-биолокија, идман вә с. тәмајүллү) хүсуси әһәмијјәт верилир.

Азәрб.ССР-дә 57 үмумтәһсил (о чүмләдән Бакыда 14), һәмчинин физика-ријазијјат, кимја-биолокија, идман вә с. тәмајүллү И.м.-ләр вар. Загафгазијада инчәсәнәт тәмајүллү илк орта И.м. Бакыдадыр (1979).

Әд.: Учебно-воспитательная работа в школе-интернате, М., 1962.

ИНТЕРОРЕСЕПСИЈА (лат. interior—дахили+receptio—гәбуледилмә, гәбул), интеросепсија—дахили органларда сәпәләнмиш ресепторларын (бах *Интероресепторлар*) ојанмасы нәтичәсиндә әмәлә кәлмиш импулсларын нәгл едилмәси вә мәркәзи синир системи тәрәфиндән гавранмасы. И. васитәсилә дахили органлар, ган вә лимфа дамарлары, скелет әзәләләри вә с. илә мәркәзи синир системи арасында әлагә јарадылыр. Әзәлә тохумасында И. олдуғуну илк дәфә рус физиологу И. М. Сеченов сөјләмишдир. Лакин И. тә'лими һәрәки реаксијаларда әзәлә И.-сынын ролуну өјрәнән инкилис физиологу Ч. Шеррингтонун тәдгигатлары илә башланмышдыр. Ган дамарларынын И.-сыны алман физиологу К. Керинг вә Белчика фармакологлары Ж. вә К. Һејманслар, еләчә дә совет физиологу В. В. Парин, тохумаларын И.-сыны исә В. Н. Черниговски этрафлы өјрәнмишләр. И.-нын өјрәнилмәсиндә организмдә харичи мүһит анализаторлары илә јанашы дахили мүһит анализаторларынын да олмасы барәдә И. П. Павловун ирәли сүрдүјү тәсәввүрүн бөјүк ролу олмушдур. Һәмин тәсәввүр сонралар К. М. Быков вә онун мәктәби тәрәфиндән инкишаф етдирилмишдир. А. И. Гарајев вә әмәкдашлары И.-нын маддәләр мүбадиләсиндәки ролуну, дүз бағырсаг, сидик кисәси, мә'дә, гарачијәр вә с. органларын интероресепторларыны гычыгландырмагла карбоһидрат вә зүлал мүбадиләсиндә иштирак едән ферментләрин фәаллығында баш верән рефлектор дәјишикликләри өјрәнмишләр. Һазырда һәмин рефлексләрин тәнзим олунмасында мәркәзи синир системинин, хүсусилә баш бејнин ајры-ајры һиссәләринин иштиракы өјрәнилир. И. илә екстроресепторлардан мәркәзи синир системинә дахил олан гычыгларын гаршылыглы әлагәси организмин бүтүнлүкдә реаксијасыны вә онун дәјишән харичи мүһит шәраитинә ујғунлашмасыны тә'мин едир.

ИНТЕРОРЕСЕПТОРЛАР, интеросепторлар (лат. interior — дахили+receptor—гәбул едән),—мүхтәлиф тохумаларда вә дахили органларда (үрәк, ган вә лимфа дамарлары, тәнәффүс, һәзм апаратлары вә с.) кениш сәпилмиш һисси синир учлары групу—ресепторлар. «И.» терминини илк дәфә инкилис физиологу Ч. Шеррингтон тәклиф етмишдир. И. сәрбәст вә ја капсула илә өртүлү олур. Гычыға чаваб вермәсинә көрә И. бир нечә групa бөлүнүр: тохумаларын деформасијасындан ојанан механоресептор'лар; ган тәзјигинин дәјишмәсиндән ојанан бароресепторлар; кимјәви гычыглара, о чүмләдән маддәләр мүбадиләсинин дәјишмәсинә реаксија верән хеморесепторлар; мүһитин темп-р дәјишиллијиндән (сојугдан вә ја истидән) ојанан терморесепторлар; осмос тәзјигинин дәјишмәсинә һәссас олан осморесепторлар.

ИНТЕРПЕЛЛЈАСИЈА (лат. interpellatio, һәрфи мә'насы—нитгин кәсилмәси)—бах *Депутат сорғусу*.

«ИНТЕРПОЛ», бејнәлхалг чинајәт полиси идарәси (ICPO —International Criminal Police Organization, «Interpol»)—1923 илдә Вјанада бејнәлхалг чинајәт полиси комиссијасы кими тәшкил олунмуш идарә. Гүввәдә олан Низамнамәси 1956 илдә гәбул едилмишдир. «И.» үзву олан өлкәләрдә Милли мәркәзи бүролар јарадылыр. 120 өлкәни (о чүмләдән Куба, Румынија, Југославија) бирләшдирир (1975). «И.»-ун фәалијјәти, әса-

сән, һәдди-булуға чатмамышларын чинајәткарлығы, наркотик маддәләрлә контрабанда вә онларын гејри-тибби истифадәси илә, гәлп пулкәсмә вә гијмәтли кағызлары сахталашдырма илә, дахили вә харичи мүлки авиасија хәтләриндә бандитизм илә мүбаризәјә јөнәлдилмишдир. Даими игамәткаһы Парисдәдир.

ИНТЕРПОЛЈАСИЈА—кәмијјәтин мә'лум гијмәтләринә көрә дикәр гијмәтләринин һесабланмасы. Мәс., $y=f(x)$ функсијасынын гијмәтләри јалныз $x_0<...<x_n$ нөгтәләриндә мә'лум олдугда онун ихтијари x нөгтәсиндәки гијмәтинин тапылмасы. Ән кениш јајылаңы хәтти Лагранж И.-сыдыр: хәтти асылы олмајан мә'лум $\varphi_\kappa(x)$ функсијаларынын көмәји илә $\Phi(x)=a_0\varphi_0(x)+\cdots+a_n\varphi_n(x)$ хәтти комбинасијасы тәртиб едилир вә намә'лум a_κ әмсаллары $\Phi(x_i)=f(x_i)$ шәртиндән тапылыр. $x_0,..., x_n$ интерполјасија дүјүнләри, $f(x)$ И. едилән функсија адланыр. $x\in[x_0, x_n]$ һалында мәсәлә И., экс һалда *екстраполјасија* адланыр. Функсија үчүн чәдвәл тәртибиндә, интегралын тәгриби һесабланмасында, чәбри тәнлијин вә диференсиал тәнлијин тәгриби һәллиндә И. тәтбиг олунур. Мәс., функсијанын дөрдрәгәмли ријазијјат чәдвәли $\varphi_\kappa(x)$ әвәзинә x^κ ($\kappa=0, 1,...$) көтүрмәклә алыныр. Бу һалда $\Phi(x)$ И. чохһәдлиси адланыр.

ИНТЕРПОЛЈАСИЈА ДҮСТУРУ—интерполјасија васитәсилә $y=f(x)$ функсијасынын тәгриби гијмәтини тапмаг үчүн дүстур.

1. Лагранжын И.д.

$$f(x)\approx P_n(x)=$$

$$=\sum_{\kappa=0}^{n} y_\kappa \frac{(x-x_0)(x-x_1)...}{(x_\kappa-x_0)(x_\kappa-x_1)...}\rightarrow$$

$$\rightarrow\frac{..(x-x_{\kappa-1})}{..(x_\kappa-x_{\kappa-1})}\times\frac{(x-x_{\kappa+1})...(x-x_n)}{(x_\kappa-x_{\kappa+1})...(x_\kappa-x_n)}$$

шәклиндәдир [$P_n(x)$—интерполјасија чохһәдлисидир]. $f(x)$ функсијасынын $P_n(x)$ илә ифадәсинин хәтасы мүтләг гијмәтчә

$$M\frac{|(x-x_0)(x-x_1)...(x-x_n)|}{(n+1)!}$$

кәмијјәтини ашмыр. Бурада M әдәди $f(x)$ функсијасынын $[x_0, x_n]$ парчасындакы $f^{(n+1)}_{(x)}$ төрәмәсинин мүтләг гијмәтинин максимумудур.

2. Нјутонун И.д. Әкәр x_0, ..., x_n дүјүн нөгтәләри үчүн бөлкү addымы ($h=x_\kappa-x_{\kappa=1}$) сабитдирсә, $x_\kappa=x_0+\kappa h$ олур вә $P_n(x)$ чохһәдлиси

$$P_n(x+th)=y_0+\frac{t}{1!}\Delta y_0+\frac{t(t-1)}{2!}$$

$$\Delta^2 y_0+\cdots+\frac{t(t-1)...(t-n+1)}{n!}\Delta^n y_0$$

шәклиндә јазылыр ($x_0+th=x$, $\Delta^\kappa y_i=\Delta^{\kappa-1}y_{i+n}\Delta^{\kappa-1}y_i$). Бу, габагчадан интерполјасија етмәк үчүндүр вә функсијанын x әтрафындакы нөгтәләрдә интерполјасијасы үчүн әлверишлидир. Дүјүн нөгтәләри арасындакы мәсафә бир-биринә бәрабәр олмадыгда бу дүстур бөлүнмүш фәргләр васитәсилә јазылыр.

3. Стирлингин И.д. $f(x_0+$

$$+th)\approx y_0+\frac{t}{1!}\mu\delta y_0+\frac{t^2}{2!}\delta^2 y_0+$$

$$+\frac{t(t^2-1^2)}{3!}\mu\delta^3 y_0+\frac{t^2(t^2-1^2)}{4!}\delta^4 y_0+$$

$$+\frac{t(t^2-1^2)(t^2-2^2)}{5!}\mu\delta^5 y_0+...$$

$$+\frac{t^2(t^2-1^2)(t^2-2^2)...[t^2-(\kappa-1)^2]\delta^{2\kappa}y_2}{(2\kappa)!}$$

шәклиндәдир (μ символунун гијмәти вә δ^m илә Δ^m арасындакы әлагә үчүн *Сонлу фәргләрин һесабланмасы* мәгаләсинә бах) вә функсијаны x-ин орта дүјүн нөгтәсинә јахын гијмәтләриндә интерполјасија етмәк үчүн тәтбиг едилир. Бу заман x нөгтәси мәркәзи дүјүн һесаб едилир вә $x_{-\kappa},...,x_{-1}$, x_0, $x_1,...,x_n$ дүјүн нөгтәләри тәк сајда олмалыдыр.

4. Бесселин И.д. $f(x_0+th)\approx$

$$\approx\mu y_{1/2}+\frac{(t-1/2)}{1!}\delta y_{1/2}+\frac{t(t-1)}{2!}$$

$$\mu\delta^2 y_{1/2}+\frac{t(t-1)(t-1/2)}{3!}\delta^3 y_{1/2}+$$

$$+\frac{t(t-1)(t+1)(t-2)}{4!}\mu\delta^4 y_{1/2}+$$

$$+\frac{t(t-1)(t+1)(t-2)(t-)_{1/2}}{5!}$$

$$\delta^5 y_{1/2}+\cdots+\frac{t(t-1)(t+1)...}{(2\kappa+1)!}\rightarrow$$

$$\rightarrow\frac{..(t-\kappa)(t+\kappa-1)(t-1/2)\delta^{2\kappa+1}y_{1/2}}{(2\kappa+1)!}$$

шәклиндәдир вә функсијаны x-ин ики дүјүн нөгтәсинин a орта нөгтәсинә ($x_0<a<x$) јахын гијмәтләриндә интерполјасија етмәк үчүн тәтбиг едилир. Бу заман дүјүн нөгтәләри чүт сајда вә a нөгтәсинә нәзәрән симметрик олмалыдыр.

Әд.: Мәммәдов Р., Али ријазијјат курсу, һ. 1, Б., 1978; Ибрагимов И. И., Методы интерполяции функций и некоторые их применения, М., 1971.

ИНТЕРПРЕТАСИЈА (лат. interpretatio—шәрһетмә), һүгугшүнаслыгда—вәкил, јахуд һаким тәрәфиндән мәчәлләнин һәр һансы маддәсиндәки «хүсуси» ифадәләрин ади, һәјати дилә «тәрчүмәси», һабелә тәтбиги үзрә төвсијәләри.

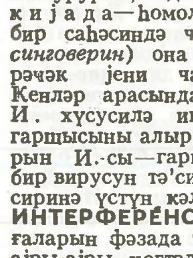
ИНТЕРПРЕТАСИЈА, мусигидә—ифа заманы мүғәнни, дирижор, камера ансамблы вә с. тәрәфиндән әсәрин идејасы вә образларынын ачылмасы, бәдии шәрһи. И. сәнәти 18 әсрин орталарында јаранмышдыр. 20 әсрдә И. сәнәтинин тәдгигиндә сәсјазма үсулунун (фонограф, граммофон вә магнитофон јазылары вә с.) бөјүк әһәмијјәти вар.

ИНТЕРСЕКСУАЛЛЫГ (лат. inter—арасында + sexus — чинс)—ајрычинсијјәтли организмләрдә һәр ики чинсијјәт әламәтләринин олмасы. Бу әламәтләр, адәтән, там инкишаф етмир вә аралыг характер дашыјыр. Белә организмин интерсекс адланан ембрионал инкишафы нормал башлајыр, лакин мүәјјән моментдән сонра истигамәтини дәјишәрәк икинчи чинсијјәтин әламәтләри үзрә давам едир. Дәјишилмә нә гәдәр тез башласа, И. бир о гәдәр кәскин нәзәрә чарпыр. Зиготаны әмәлә кәтирән гаметләрдә чинсијјәт хромосомлары вә ја кенләринин нормадан чох олмасы илә баш верән И.-а зиготa И.-ы дејилир. Хромосом сајынын дәјишилмә характериндән асылы олараг триплоид (вә ја анеуплоид) И. да мејдана кәлә биләр. Бу һалда И.-нын дәрәчәси хромосом вә ја кенләрин балансы илә мүәјјән едилир. Чинсијјәт хромосомларынын сајынын дәјишилмәси илә әлагәдар олан И. инсанда да мүшаһидә едилә биләр. Һејванларда икинчи чинсијјәт әламәти хүсуси вәзиләрин һазырладығы һормонларын тә'сири илә мејдана чыхыр. Еркәк организмин белә вәзиләрини кәсиб диши чинсијјәтли организмә көчүрдүкдә (вә ја әксинә) организмдә И. мүшаһидә едилир. Бу, һормон И.-ы адланыр.

ИНТЕРФАЗА (лат. inter—арасында+*фаза*), интеркинез—һүчејрәнин ики ардычыл митоз бөлүнмәси арасындакы һәјат дөвру мәрһәләси. И. әрзиндә һүчејрә нөвбәти бөлүнмәјә һазырлашыр. Адәтән, һетеросинтетик И. вә автосинтетик И. ајырд едилир. Дезоксирибонуклеин туршусу (ДНТ) синтезинин интенсивлијиндән асылы олараг автосинтетик И., өз нөвбәсиндә үч дөврә (синтездән әввәлки вә ја митоздан сонракы, синтез, синтездән сонракы вә ја митоздан әввәлки) бөлүнүр.

ИНТЕРФЕРЕНСИЈА (лат. inter—гаршылыглы, өз арасында+ferio—зәрбә вурурам, зәдәләјирәм)—1) биолокијада—һомоложи хромосомларын бир саһәсиндә чарпазланманын (*кроссинговерин*) она јахын саһәдә баш верәчәк јени чарпазланмаја тә'сири. Кенләр арасында мәсафә аз олдугда И. хүсусилә икигат кроссинговерин гаршысыны алыр; 2) тибдә вирусларын И.-сы—гарышыг инфексијаларда бир вирусун тә'сиринин дикәринин тә'сиринә үстүн кәлмәси.

ИНТЕРФЕРЕНСИЈА—коһерент далғаларын фәзада топланмасы; бу заман ајры-ајры нөгтәләрдә јекун далғанын амплитуду кичилир вә ја бөјүјүр. Јекун далғанын амплитуду топланан далғаларын көрүшдүјү нөгтәдәки фазалар фәргиндән асылыдыр. И.-нын алынмасы үчүн мәнбәләр коһерент (бах *Коһерентлик*), топланан далғаларын електрик векторлары арасындакы бучаг 90°-дән фәргли олмалыдыр. S_1 вә S_2 коһерент мәнбәләрдән кәлән a_1 вә a_2 амплитудлу һармоник далғаларын B нөгтәсиндә јаратдығы далғанын јекун амплитуду $A=\sqrt{a_1^2+a_2^2+2a_1a_2\cos\varphi}$ дүстуру илә ифадә олунур (φ—көрүшмә нөгтәсиндә далғаларын фазалар фәргидир). $\varphi=2\pi n$ (n—там әдәдләрдир) олан нөгтәләрдә максимум ($A=a_1+a_2$); $\varphi=\pi(2n+1)$ олан нөгтәләрдә исә минимум ($A=a_1-a_2$) алыныр. Әкс истигамәтләрдә јајылан ики (дүшән вә гајыдан) мүстәви далғанын И.-сы заманы *дурғун далғалар* јарана билир. Далғалар коһерент олдугда һәр көрүшмә нөгтәсиндә фазалар фәрги сабит галыр, фәзанын нөгтәсиндән дикәринә кечдикдә исә дәјишир. Бу сәбәбдән енержи сели (амплитудун квадраты илә тә'јин олунур) гејри-бә-

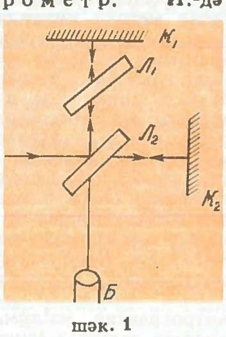

рабәр пајланыр. Далғалар коһерент олмадыгда, фазалар фәрги сүр'әтлә дәјишир, јекун далғанын амплитуду фәзанын һәр нөгтәсиндә еjни гијмәт алыр вә И. мәнзәрәси итир. И. һадисәси бүтүн далғалара (сәс вә ишыг далғалары, радиодалғалар вә с.) мәхсусдур.

Сәс вә радио далғаларындан фәргли олараг ишыг далғаларынын коһерентлији сүн'и јолла әлдә едилир. Сәс вә радиодалғаларын мәнбәләринин өлчүләри, адәтән, шүаландырдыглары далғаларын уз. тәртибиндә, ишыг далғалары мәнбәјининки исә хејли бөјүкдүр. Буна көрә дә ишыг далғаларынын И.-сы мәнбәнин өлчүләриндән асылыдыр вә ону мүшаһидә етмәк үчүн хүсуси шәраит тәләб олунур. И. һадисәсиндән техникада кениш истифадә едилир (бах *Интерферометр*).

Әд.: Гочајев Н., Әлијев М., Оптика, Б., 1974; Годжаев Н. М., Оптика, М., 1977.

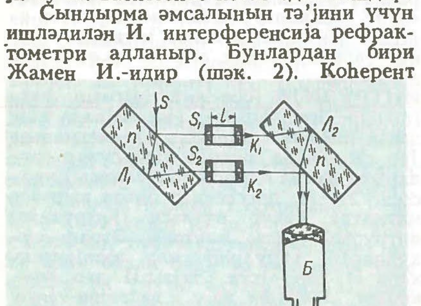
ИНТЕРФЕРО́МЕТР—иш принсипи далғаларын интерференсијасына әсасланан чиһаз. Ики нөвдүр: акустик И. вә електромагнит И. Електромагнит И. өзү дә ики нөвдүр: ултрабәнөвшәји, көрүнән вә инфрагырмызы ишыг далғалары илә ишләјән оптик И., радио далғалары илә ишләјән радиоинтерферометр. И.-дә интерференсија мәнзәрәси сүн'и јолла јарадылыр (мәнбәдән кәлән шүа мүәјјән гурғу васитәсилә ики вә даһа чох коһерент шүалара ајрылыр вә јенидән көрүшдүрүлүр). Интерференсија јарадан шүаларын сајына көрә икишүалы вә чохшүалы И.-ләр вар.

шәк. 1

Икишүалы И.-ләрдән олан Мајкелсон И.-и. (шәк. 1) бир-биринә перпендикулјар, јахуд мејлли ики мүстәви күзкүдән (K_1 вә K_2), шәффаф ($Л_1$) вә јарымшәффаф ($Л_2$) паралел лөвһәләрдән ибарәтдир. $Л_2$ лөвһәсинә дүшән шүа гисмән гајыдараг К күзкүсүнә, гисмән кечәрәк K_2 күзкүсүнә дүшүр. Күзкүләрдән гајыдан шүалар ејни истигамәтдә *Б* бахыш борусуна јөнәлир. Хүсуси нисбилик принсипинин тәчрүби әсасларындан бири—«ефир күләји»нин мөвчуд олмамасы (Мајкелсон—Морлеј тәчрүбәси) вә ишығын бошлугда јајылма сүр'әтинин сабитлији бу И. васитәсилә исбат едилмишдир.

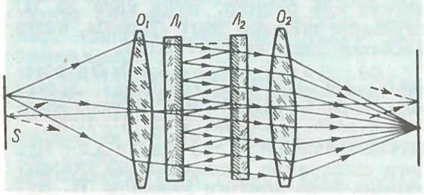
Сындырма әмсалынын тә'јини үчүн ишләдилән И. интерференсија рефрактометри адланыр. Бунлардан бири Жамен И.-идир (шәк. 2). Коһерент

шәк. 2

шүалар (S_1 вә S_2) K_1 вә K_2 куветләриндән (оптик габлардан) кечиб $Л_2$ лөвһәсиндә сынараг *Б* бахыш борусуна дүшүр вә интерференсија едир. Габлардан биринә сындырма әмсалы (n_0) мә'лум олан, дикәринә сындырма әмсалы тә'јин олуначаг (n_x) шәффаф маддә долдурдугда шүалар арасында ($n_x—n_0$) l јоллар фәрги јараныр. ($n_x—n$) $l = m\lambda$ (λ—дүшән ишығын далға уз.; l исә оптик габын уз.-дур) олдугда интерференсија мәнзәрәси золаг енинин m (m—там вә кәср әдәд ола биләр) һиссәси гәдәр сүрүшүр. Микрометрик винт васитәсилә јоллар фәргини компенсасија едәрәк m вә беләликлә, n_x тә'јин едилир.

Чохшүалы И.-ләрдән бири Фабри—Перо И.-дир (шәк. 3). Бу И. ич үзләри

шәк. 3

паралел ики шүшә вә ја кварс лөвһәдән ($Л_1$, $Л_2$) ибарәтдир. Лөвһәләрин гајтарма әмсалы елә сечилир ки, дәфәләрлә гајытма заманы онлардан кечән шүаларын интенсивликләри тәгр. бәрабәр олсун. Бир шүадан алынмыш паралел шүалар линза (O_1, O_2) васитәсилә топланараг интерференсија мәнзәрәси јарадыр. Фабри—Перо И. оптик квант кенератору (резонатор) ролуну ојнајыр. И.-лар сындырма әмсалыны, онун тәзјиг вә темп-рдан асылылығыны, далға уз.-ну, спектрин инчә гурулушуну, шәффаф сәтһләр арасындакы кичик бучағы вә с. тә'јин етмәк, сәтһләрин кәләкөтүрлүјүнү јүксәк дәгигликлә мүәјјән етмәк мәгсәдилә ишләдилир.

Әд.: бах *Интерференсија* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ИНТИБАҺ—бах *Ренессанс*.

ИНТИБАҺНАМӘ (әр. انتباه ојанма, диггәт+фар. نامه—мәктуб)—кизли јајылан вә фәал мүбаризәјә (тә'тилә, нүмајишә, силаһлы үсјана) чағыран, сијаси характерли тәблиғи вәрәгә. Болшевикләр Партијасы Бөјүк Октјабр социалист ингилабынадәк (Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсинәдәк) И.-ләрдән күтләви-сијаси тәшвигат васитәси кими кениш истифадә етмишләр.

ИНТИГАЛ—машын вә ја механизмләри һәрәкәтә кәтирмәк үчүн гурулуш. И. васитәсилә һәрәкәтин сүр'әтини, истигамәтини вә характерини дәјишмәк олар. И. енержи мәнбәјиндән, өтүрүчү механизмдән вә идарәетмә апаратларындан ибарәтдир. Енержи мәнбәји кими мүхтәлиф мүһәррикләрдән вә ја јајлы, әталәтли механизмләрдән вә с.-дән истифадә едилир. Бә'зи һалларда И. әзәлә гүввәси һесабына һәјата кечирилир (мәс., әл бучургадларында, тикиш машынларында, велосипедләрдә). Енержинин пајланмасына көрә груп, фәрди вә чохмүһәррикли И.-лар олур. Груп И.-да һәрәкәт бир мүһәррикдән бир вә ја бир нечә *трансмиссија* васитәсилә ишләк машынлар вә ја механизмләр групуна өтүрүлүр. Техники чәһәтдән мүкәммәл олмадығына көрә демәк олар ки, истифадә едилмир. Фәрди И. нөвүндә һәр ишләк машынын һәрәкәти өтүрән мүһәррики олур. Белә И.-да даһа әлверишли фырланма тезлијиндән истифадә нәтичәсиндә машынлары тез ишә салмаг вә дајандырмаг, һәрәкәтин истигамәтини дәјишмәк мүмкүн олур. Чохмүһәррикли И.-да машынын һәр бир ишләк органы мүстәгил мүһәрриклә өз өтүрмә системи васитәсилә һәрәкәтә кәтирилир. Бу чүр И. машынын конструксијасыны јығчамлашдырмаға, автоматик идарәетмәдән истифадәјә имкан верир. *Електрик интигалы* даһа кениш јајылмышдыр. Електрик И.-ында механики енержи мәнбәји електрик мүһәррикидир. Һәрәкәт едән ишләк вә нәгл. машынларында әсасән *ист илик мүһәррикләриндән* истифадә едилир. Истеһсалатда *пневматик интигал* вә *һидравлик интигал* да тәтбиг едилир. Машын И.-ы үчүн һазырланан өтүрүчүнүн өтүрмә әдәди сабит, јахуд тәнзим едилән олур. И.-ларда өтүрүчү механизм кими редукторлардан, мултипликаторлардан, вариаторлардан, һәрәкәтин сүр'әтини пилләли дәјишән өтүрүчүләр (сүр'әтләр) гутусундан вә мүхтәлиф ачыг типли өтүрүчүләрдән (мәс., гајышлы, зәнчирли, дишли вә с.) даһа чох истифадә едилир. И.-ларын идарәетмә системләри әл илә идарәолунан, јарымавтоматик вә автоматик ола биләр. Автоматлашдырманын тәтбиги И.-ын ишинин е'тибарлығыны вә дәгиглијини артырыр, мәһсулдарлығы чохалдыр вә И.-ы мәсафәдән идарәетмәјә имкан верир. И.-ларын идарә олунмасынын автоматлашдырылмасы ишләк машынларын фәрди идарә олунмасындан истеһсал саһәләри вә сехләринин автоматик идарә олунмасына кечмәјә шәраит јарадыр.

Әд.: Кожевников С. Н., Есипенко Я. И., Раскин Я. М., Механизмы, 4 изд., М., 1976; Куликов А. А., Основы электропривода, Киев, 1977; Прочность и надежность механического привода, Л., 1977.

ИНТИЗАМ, ичтимаи интизам—чәмијјәтин һүгуг вә әхлаг нормаларына, јахуд һәр һансы тәшкилатын тәләбләринә ујғун оларaг адамларын мүәјјән рәфтар гајдасы. И. чәмијјәтин нормал фәалијјәти үчүн вачиб шәртдир. Чәмијјәтдә ики чүр И. мөвчуддур: үмуми-ичбари вә хүсуси (мүәјјән тәшкилатларын үзвләри үчүн әмәк И.-ы, партија И.-ы, һәрби И. вә с.). И., бир гајда олараг, ичтимаи мүнасибәтләрә көрә мүәјјән едилир вә онлары горујуб сахлајыр. Мүхтәлиф ичтимаи системләрдә И. нөвләринин һеч биринә тәчрид олунмуш шәкилдә тәсадүф едилмир. Ичтимаи гурулушу, башлыча олараг, ән'әнәләрә әсасланан чәмијјәтләрдә инсанларын давранышы даһа чох дини-әхлаги нормаларла тәнзим едилир, И. исә ичбари характер (шәхси асылылыг) дашыјыр. Буржуа чәмијјәтиндә мадди кәлир, шәхси мәнафе мәгсәди күдән И. үстүн мөвге тутур. Социализм чәмијјәтиндә И. зәһмәткешләрин шүурлулуғу үзәриндә гурулмушдур, јени ичтимаи мүнасибәтләрин шүурлу сурәтдә јаранмасы просесиндә, коммунист тәрбијәси нәтичәсиндә инкишаф едир. Ичтимаи нәзарәт, мадди вә мә'нәви стимуллашдырма социалист И.-ыны мөһкәмләтмәјин мүһүм васитәсидир. Коммунизм гуручулуғу дөврүндә чәмијјәт үзвләринин И. нормасы ССРИ Конститусијасында, Сов.ИКП Програмында, коммунизм гуручусунун

әхлаг кодексиндә мүәјјәнләшдирилмишдир.

Әд.: Маркс К. и Энгельс Ф., О воспитании и образовании, т. 1—2, М., 1978; Энгельс Ф., Об авторитете, Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 18; Ленин В. И., Дөвләт вә ингилаб, Әсәрләри, ч. 25; јенә онун, Совет һакимијјәтинин нөвбәти вәзифәләри, јенә орада, ч. 27; јенә онун, Јарышы нечә тәшкил етмәли?, јенә орада, ч. 29; Брежнев Л. И., Ленин јолу илә. Мә'рузәләр вә нитгләр, ч. 1—7, Б., 1970—80; јенә онун Хам торпаг, Б., 1978; Сов.ИКП Програмы, Б., 1977; Талыбов Һ., Әмәк интизамы, Б., 1977; Макаренко А.С., Соч., [2 изд.], т. 5, М., 1958, с. 36—43, 130—44; Суслин В. Т., Дисциплина. Инициатива. Ответственность, М., 1974; Сухомлинский В. А., О воспитании, М., 1975; јенә онун, Как воспитать настоящего человека, Киев, 1978; јенә онун, Родина в сердце, М., 1978; Юнак И. Х., Воспитание социалистической дисциплины труда, М., 1977.

ИНТИЗАМ МӘС'УЛИЈЈӘТИ—совет һүгугунда *әмәк интизамыны* позмаға көрә фәһлә вә гуллугчуларын мәс'улијјәти. Ишчинин ишләдији мүәссисәнин, тәшкилатын мүдиријјәти, јахуд јухары орган (табелик гајдасында) интизам тәнбеһи вермәклә һәјата кечирир. И.м. *инзибати мәс'улијјәтдән* фәргләндирилмәлидир. Фәһлә вә гуллугчуларын И.м.-нин үмуми гајдалары ССР Иттифагы вә Мүттәфиг Республикаларын Әмәк Ганунверичилијинин Әсаслары, мүттәфиг респ.-ларын әмәк ганунлары мәчәлләләри, нүмунәви *дахили әмәк интизамы гајдалары* илә низама салыныр.

ИНТИЗАМ ТӘНБЕҺИ—әмәк интизамыны позанлара тәтбиг олунан интизам тә'сири тәдбири. Совет әмәк һүгугуна көрә *дахили әмәк интизамы гајдалары* әсасында ашағыдакы И.т. тәтбиг олунур: ирад, тәһмәт, шиддәтли тәһмәт, 3 ај мүддәтинә азмаашлы ишә вә ја һәмин мүддәтә ашағы вәзифәјә кечирмә, ишдәнчыхарма. Үмуми гајдаја көрә И.т. мүәссисә (идарә) рәһбәри, һабелә дикәр *вәзифәли шәхс* (онларын сијаһысыны мүвафиг назирлик мүәјјән едир) тәрәфиндән верилир. Һәр дәфә әмәк интизамыны позмаға көрә јалныз бир И.т. тәтбиг едилә биләр. И.т. әмр, јахуд сәрәнчамла е'лан едилир. Әкәр И.т. верилдији күндән 1 ил мүддәтиндә ишчијә јенидән И.т. верилмәсә, елә һесаб едилир ки, она И.т. верилмәјиб. Әкәр ишчи әмәк интизамыны позмамыш вә өзүнү јахшы ишчи кими көстәрмишсә, мүәссисә (идарә) рәһбәри 1 ил кечмәмиш дә И.т.-нин көтүрүлмәси барәдә әмр (сәрәнчам) верә биләр.

ИНТОКСИКА́СИЈА (лат. in—дахилә + јун. toxikón—зәһәр)—организмдә (ендокен) әмәлә кәлән, јахуд харичдән (екзокен) дахил олан токсик маддәләрлә зәһәрләнмә. Екзокен токсинләрә һејван, битки мәншәли зәһәрләр (бактериал токсин, илан зәһәри вә с.), сәнаје зәһәрләри (арсен, бензол, гурғушун вә с.), дәрманлар аиддир. Гарачијәрин, бөјрәјин вә с. органларын ағыр хәстәлијиндә организмин өзүндә әмәлә кәлән И. *аутоинтоксикасија* адланыр. И. заманы зәһәрин организмдән тез харич олмасы үчүн бир сыра тәдбирләр көрмәк, хәстәјә симптоматик маддәләр вермәк, ганы «сүн'и бөјрәк» апараты илә јумаг вә с.

ИНТОНА́СИЈА (лат. intonare—учадан тәләффүз етмәк), авазланма—нитгин мә'на ваһидләринин јаранмасына хидмәт едән фонетик васитәләр мәчмусу, сәс тонунун учалыб алчалмасы. И. нитги фонетик чәһәтдән гајдаја салыр, ону *синтагмлара* ајырыр, чүмләнин һиссәләри арасында мә'на әлагәләрини мүәјјәнләшдирир, она нәгли, суал, әмр, нида вә с. мә'на-лар верир, мүхтәлиф емосијалар ифадә едир. И.-ја динамик (експиратор) вә мәнтиги вурғу, аваз, фасилә, сәсин күчү, тембри, емосионал әламәтләри, данышыг ритми, сүр'әти вә с. дахилдир. И.-сыз шифаһи нитг гејри-мүмкүндүр. И. јазыда дурғу ишарәләри васитәсилә ифадә едилир, лакин һәмин ишарәләр И.-нын кениш мә'на чаларларыны (хүсусилә емосионал чәһәтдән) еһтива едә билмир. Буна көрә дә И. сајәсиндә шифаһи нитг јазылы нитгә нисбәтән даһа конкрет олур.

Әд.: Дәмирчизадә Ә. Ә., Мүасир Азәрбајчан дили (Фонетика, орфоепија, орфографија), Б., 1972; Мүасир Азәрбајчан дили, 3 чилддә, ч. 1, Б., 1978.

ИНТОНА́СИЈА, мусигидә—мусиги сәсләринин (тонларынын) учалыгларына көрә мәнтиги тәшкили. И. мусиги нәзәријјәси вә естетикасында бир нечә мә'нада ишләнән мүһүм анлајышлардан биридир. 1) Мусиги ифадәсинин нисбәтән мүстәгил әһәмијјәтә малик семантик өзәји; адәтән, белә И. 2—3, бә'зән бир сәсдән ибарәт олур. 2) Мусиги ифачылығында акустик бахымдан мусиги тонлары учалығынын вә нисбәтинин дәгиглик дәрәчәси. 3) Сәс учалыглары мүәјјән олунмуш мусиги аләтләринин (фп., орган вә с.) гурашдырылмасы вә көкләнмәси заманы аләтин сәсдүзүмүндәки һәр тонун учалығы, күчү вә тембринә көрә рәван, дәгиг сәсләнмәси.

ИНТРОДУ́КСИЈА (лат. introductio—кириш), мусигидә—1) силсилә инструментал әсәрләрин (симфонија, дивертисмент, симли квартет вә с.) 1-чи һиссәсинә, еләчә дә бирһиссәли инструментал әсәрә мүгәддимә. 2) Опера, јахуд балетдә кичик увертүра; операнын ајры-ајры пәрдәләринин И.-ларына да тәсадүф олунур. 3) Операда билаваситә увертүрадан сонра ифа олунуб 1-чи пәрдәни ачан вокал ансамбл вә ја хор сәһнәси.

ИНТРОДУ́КСИЈА, биолокијада—1) мүәјјән битки нөвүнүн вә ја сортунун әввәлләр тәсадүф едилмәдији јердә (өлкәдә, вилајәтдә) бечәрилмәси; 2) һејванларын өз тәбии ареалындан кәнарда јајылмасы. Бу һалда «И.» термини иглимәујғунлашманын илк мәрһәләсинин синоними кими ишләдилир.

ИНТРОДУ́КСИЈА, биткиләрин интродуксијасы—мүәјјән битки нөвүнүн вә ја сортунун әввәлләр тәсадүф едилмәдији јердә бечәрилмәси. И. нәзәријјәсини илк дәфә А. *Декандол* әсасландырмыш (1855), Н. И. *Вавилов*ун мәдәни биткиләрин мәншә мәркәзләри нәзәријјәсиндә инкишаф етдирилмишдир. Биткиләрин мәншә мәркәзләриндә индики мәдәни биткиләрин селексија үчүн чох гијмәтли олан јабаны нөвләри вә гәдим формаларын кенофонду топланмышдыр. Инсанларын тә'сири илә бу биткиләр мәншә мәркәзләриндән јени вилајәтләрә көчүрүлмүш, ареалы кенишләндирилмиш, индики мәдәни биткиләр әмәлә кәлмишдир. Биткиләрин И.-сы илә ботаника бағлары, ботаника вә селексија мүәссисәләри мәшғул олур. Азәрб.ССР ЕА В. Л. Комаров ад. Ботаника Ин-тунун Ботаника бағы декоратив, дәрман, ефирјағлы вә б. фајдалы биткиләрин И.-сы саһәсиндә ишләр апарыр.

Әд.: Базилевская Н. А., Теории и методы интродукции растений, М., 1964; Вавилов Н. И., Избр. труды, т. 5, М., 1965; Интродукция растений. Сб. статей, Минск, 1976.

ИНТРОЈЕ́КСИЈА (лат. intro—дахилә + iectio—туллама)—натуралист вә сејрчи (метафизик) материализми изаһ вә тәнгид етмәк мәгсәдилә Р. Авенариусун ирәли сүрдүјү анлајыш. Материализмә гаршы өзүнүн «принсипиал координасија» тә'лимини гојан Авенариуса көрә, И. фәрдин шүуруна мә'нәви образын, идеал оланын кәнардан «әлавә» едилмәсидир. Бу исә *дуализмә* кәтириб чыхарыр. Диалектик материализм идеал оланы маддилијин ин'икасы һесаб едир вә бунунла да И. вә дуализмин мәһдудлуғуну көстәрир. В. И. Ленин «Материализм вә емпириокритисизм» әсәринә И.-нын тәнгидини вермишдир.

ИНТРОСПЕ́КСИЈА (лат. introspecto—ичәријә бахырам)—бах *Өзүнүмүшаһидә*.

ИНТРОСПЕКТИВ ПСИХОЛО́КИЈА—интроспексијаны әсас психоложи тәдгигат методу кими гәбул едән мүхтәлиф психоложи чәрәјанларын мәчмусу. И.п.-нын фәлсәфи әсасыны шүур һаггында идеалист тәсәввүр тәшкил едир. И.п.-ја көрә, гуја дахили психоложи вәзијјәт вә просесләрин өзүнүмүшаһидәси психи һадисәләрин маһијјәтинә нүфуз етмәјә имкан верән јеканә методдур. Интроспексијанын вердији мә'луматлар һисси идракын һүдудларындан кәнара чыхыр вә һәмин мә'луматларын өјрәнилмәси үчүн чидди објектив методлар тәләб олунур. Буна көрә дә материалист психолокија интроспексијаны бир метод кими инкар едир, интроспектив мә'луматлары исә психоложи тәдгигат үчүн јалныз көмәкчи материал кими гәбул едир.

ИНТРУЗИ́В СҮХУРЛАР, дәринлик сүхурлары—Јер габығы дәринликләриндә магманын сојумасындан әмәлә кәлән магматик сүхурлар; јүксәк тәзјиг шәраитиндә вә магманын сојума темп-руну ашағы салан вә минералларын кристаллашмасыны тә'мин едән учучу компонентләрин актив иштиракы илә тәдричлә сојума шәраитиндә формалашыр. Ириденәли вә там кристаллик гурулушлудур. Кимјәви вә минераложи тәркибинә, һәмчинин рәнк вә структуруна көрә әтраф сүхурлардан фәргләнир. И.с. батолит, лакколит, шток, лополит вә с. јатым формалары әмәлә кәтирир. Гранит, габбро, диорит, сијенит вә с. И.с.-а дахилдир.

ИНТРУ́ЗИЈА (сон лат. intrusio, лат. intrudo—итәләјирәм)—ики мә'нада ишләнән кеоложи термин: 1)—магманын Јер габығыны тәшкил едән сүхур гатларына дахил олмасы (сохулмасы) просеси; 2)—И. просесиндә әмәлә кәлмиш магматик сүхур күтләси (интрузија, интрузив күтлә, плутон). Әтраф сүхурларын гурулушу илә вәзијјәтинә көрә И.-лар ујғун (лајлы И.-лар, *лакколит*, *лополит* вә с.) вә гејри-ујғун (*батолит*, *шток*, *дајка* вә с.) олур. Дахилолма дәринлијинә көрә дәринлик (абиссал) И.-ларына вә аз дәринликдә олан (һипабиссал) И.-лара ајрылыр.

ИНТУБА́СИЈА (лат. in—дахилә+... tuba—бору)— бә'зи травмаларда, јанығларда, ағыр гыртлаг спазмаларында, гыртлаг дифтеријасында тәнәффүсү бәрпа етмәк үчүн ағыздан нәфәс борусуна јеридилән бору. Боғулма тәһлүкәси кечдикдә бору чыхарылыр вә хәстәнин тәнәффүсү нормалашыр.

ИНТУИ́СИЈА, д у ј у м (лат. intuitio—көрмә, диггәтлә бахма)—инсанын хүсуси мәнтиги мүһакимәјә әл атмадан һәгигәти билаваситә дујмаг, намә'лум һадисәләрин маһијјәтинә нүфуз етмәк габилијјәти. Идеалист фәлсәфәдә вә психолокијада И. сирли дахили мүшаһидә габилијјәти һесаб едилмиш, инсанын һәгигәти дәрк етмәсиндә мәнтиги тәфәккүрүн, тәчрүбәнин ролу дүзкүн гијмәтләндирилмәмишдир. Идеалист фәлсәфәјә көрә, инсанын интеллектуал фәалијјәти тәркибиндә елә һәгигәтләр вар ки, онлар ағыл, мәнтиги сүбут, мүһакимә әсасында дејил, билаваситә «интеллектуал көрмә» илә ашкар едилир. Материалист диалектика И.-ны билаваситә газанылан билик, чанлы мүшаһидә нәтичәси һесаб едир. И. үчүн кениш билик, һәјат тәчрүбәси мүһүм рол ојнајыр, интуитив дәркетмәнин нәтичәси сонрадан мәнтиги јолла, јахуд тәчрүбәдә јохланылыр.

Әд.: И р и н а В. Р., Н о в и к о в А. А., В мире научной интуиции, М., 1978.

ИНТУИСИОНИ́ЗМ—ријазијјатда фәлсәфи чәрәјанлардан бири. 20 әсрин әввәлләриндә мејдана кәлмишдир (бах *Ријази интуисионизм*). Баниси Һолландија ријазијјатчысы Л. Брауердир. И.-ә көрә, дәгиг ријази фикир расионал *интуисијаја* әсасланыр. Бураја бүтүн ријази објектләри әгли әсасларла гурмаг просеси, актуал сонсузлуг абстраксијаларындан истифадә етмәмәк, гурулан објектләри ајырд етмәк вә ејниләшдирмәк дахилдир.

ИНТУИТИВИ́ЗМ—идракда *интуисијаны* јеканә мө'тәбәр васитә һесаб едән идеалист фәлсәфи чәрәјан. Империализм дөврүнүн (19—20 әсрләрин ајрычында) буржуа фәлсәфәсиндә кениш јајылмышды. Иррасионализмин бир нөвүдүр. Ики формасы вар: интуисијаны *интеллектә* гаршы гојан антиинтеллектуалист И. вә онлары бирләшдирмәк чәһди олан И. А н т и и н т е л л е к т у а л и с т И. (А. Бергсон) интуисијаны мәнтиги тәфәккүрә гаршы гојараг ону субјектлә објектин билаваситә говушмасы, онлар арасында әксликләрин арадан көтүрүлмәси кими шәрһ едир. Икинчи форманын тәрәфдарлары исә фәлсәфәнин һисси тәчрүбәјә дејил, мә'нәви (әслиндә дини) тәчрүбәјә әсасланмасыны вачиб сајырлар. И. 20 әср буржуа етикасында кениш јајылмышдыр; әввәлчә Инкилтәрәдә (Мур, Г. Причард, Д. Росо, Ч. Броуд, Е. Керритт, Е. Јуинг), 50-чи илләрдән исә АБШ-да (Б. Блешард, Е. Халл, О. Чонсон) интишар тапмышдыр. И. идејалары илк дәфә 17—18 әсрләрдә неоплатоникләрин *Кембрич мәктәбиндә* (Р. Прајс, Р. Кедворт, С. Кларк) мејдана кәлмишдир. Етик И.-ә көрә хејир вә шәр һеч чүр изаһ едилмәјән, сүбутсуз гәбул едилән, өзөзүндән бәлли олан вә интуитив дәрк едилән ән үмуми әхлаги анлајышлардыр. И. тәрәфдарларынын фикринчә әхлаги идејалар чәмијјәтдән кәнарда мөвчуд олуб, гејри-тарихи вә мүтләг мә'на кәсб едир. Етик И.-дән мәгсәд буржуа әхлагынын универсаллығыны, тохунулмазлығыны әсасландырмагдыр.

ИНУЛИ́Н $(C_6H_{10}O_5)_n$—полисахаридләр групундан үзви маддә, D-фруктозанын полимери. Ағ тоз маддәдир; исти суда асан, сојуг суда чәтин һәлл олур. Мол. к. 5000—6000-дир, дады ширindir. И. редуксија олунмајан полисахариддир, туршу вә инулаза ферментинин тә'сири илә һидролиз олундугда D-фруктоза вә аз мигдарда глүкоза әмәлә кәтирир. Биткиләрдән бир чохунда вар (кеоркин, нәркизкүлү, сүнбүлчичәји, тубероз, јералмуду вә көксаггыз биткиләринин көк јумрулары вә көкләриндә 10—12% И. олур). И.-и инсан вә һејван организми асанлыгла һәзм едир, шәкәрли диабет хәстәлији оланлара шәкәр әвәзинә верилир. Сәнаједә фруктоза алмаг үчүн хаммалдыр.

ИНФА́НТ (исп. вә португалча infante, лат. infans—көрпә, ушаг)—Испанија вә Португалијада крал аиләси шаһзадәләринин титулу; гадынлар и н ф а н т а адланырды.

ИНФАНТЕ́РИЈА (көһн. итал. infanteria, infante—кәнч, пијада)— Гәрби Авропанын бир сыра өлкәсиндә гошун нөвү кими пијадаја верилән ад. 18 әср—20 әсрин әввәлиндә Русијада рәсми сәнәдләрдә «пијада» термини илә бәрабәр ишләдилирди. 1796 илдә рус ордусунда инфантерија кенералы һәрби рүтбәси тә'сис олунмушду.

ИНФАНТИЛИ́ЗМ (лат. infantilis—ушаг)—организмин инкишафдан галмасы; јашлыларда ушаглара хас олан психи вә физики хүсусијјәтләрин сахланмасы. С ә б ә б и: инфексион хәстәликләр (вәрәм, сифилис, малјарија вә с.), интоксикасијалар, бејин, бөјрәк, үрәк-дамар системи хәстәликләри, узунсүрән мә'дә-бағырсаг позғунлуглары, һәмчинин кејфијјәтсиз гидаланма, авитаминоз, кикијена шәраитинин пис олмасы вә с. И. дахили секресија вәзиләринин зәдәләнмәсиндән, һәмчинин анаданкәлмә конститусионал хүсусијјәтләрдән баш верир. Үмуми И. (бүтүн организмин инкишафдан галмасы) вә гисмән И. (ајры-ајры орган вә системләрин инкишафдан галмасы) ајырд едилир. Ү м у м и И. заманы бәдән гурулушу зәриф, көврәк, дөш гәфәси узун, енсиз, сүмүкләр вә аорта назик, үрәк кичик, ган тәзјиги ашағы, икинчи чинсијјәт әламәтләри зәиф олур. Г и с м ә н И.-дә исә ајры-ајры орган вә системләрин И.-и төрәјир (мәс., чинси И., психи И. вә с.). Психи И.-дә әһвали-руһијјәнин вә диггәтин давамсызлығы, ујдурмачылыға мејллик, күсәкәнлик вә с. Чинси И.-дә сүд вәзиләри вә ушаглыг инкишафдан галыр, чанаг даралыр, ајбашы вахтлывахтында олмур, сонсузлуг јахуд ушагсалма, ушаглыгдан кәнар һамиләлик вә с. баш верир. Чинси И. кишиләрдә аз тәсадүф олунур; харичи вә дахили чинсијјәт органлары там инкишаф етмир, чинсијјәт функсијасы позулур вә с. М ү а л и ч ә с и: әлверишли кикијена шәраити јаратмаг, кејфијјәтли гидаланма, бәдән тәрбијәси илә мәшғул олмаг, ушаглары санаторијаја вә с. көндәрмәк, һәмчинин И.-ә сәбәб олан хәстәликләри арадан галдырмаг. Ендокрин вәзиләринин позғунлугларында һормонал препаратлар (тиреоидин, һипофиз препаратлары вә с.).

ИНФА́РКТ (лат. infarctus — тыханмыш, долмуш)—ганла тәчһиз позулдугда органын, јахуд тохуманын өлмәси (некроз). Билаваситә тромбоз, емболија, јахуд һәмин тохуманы гидаландыран артеријаларын спазмы вә с. нәтичәсиндә баш верир. Некрозун зонасындан асылы олараг И. ағ, јахуд ишемик (гансыз наһијә), гырмызы, һеморракик (ган һопмуш некроз наһијә) олур. Ағ вә һеморракик И. чох вахт үрәкдә, бөјрәкдә, далагда, гырмызы И. ағчијәрдә, бағырсагларда баш верир. Ағчијәрдә, бөјрәкдә И. конус шәклиндә, үрәкдә, бејиндә мүхтәлиф формада олур. Некрозун характериндән асылы олараг И. гуру (*миокард инфаркты*), јахуд нәм (бејин И.) ола биләр. И. заманы органларда әсаслы дәјишикликләр мејдана чыхыр: өлмүш күтлә ја сорулур, ја да ондан сист (мәс., бејиндә), јахуд чапыг (мәс., үрәк әзәләсиндә) төрәнир. И.-ын өлчүсүндән, тәркибиндән вә јериндән асылы олараг органын функсијадан дүшмәси, јахуд зәифләмәси баш верир.

Әд.: Р я б о в С. И., Уход за больными сердечно-сосудистыми заболеваниями, Л., 1978.

ИНФА́УНА (лат. in—ичиндә, дахилдә +*фауна*)—дәниз, чај, көл вә ноһурларын дибиндәки грунтда јашајан һејванлар. Молјусклар, дәриситиканлылар, һәлгәви вә кирдә гурдлар, һәшәрат сүрфәләри, бә'зи балыглар вә с. И.-ја аиддир. Грунт типләринә ујғунлашмасына көрә И. пелофил (лилдә), псаммофил (гумда), литофил (дашда), аркиллофил (килдә) олур. Детритлә гидаланыр. И. балыглар үчүн јем базасыдыр. Мәс., Хәзәр дәнизинин дибиндәки грунтда јашајан һејванлар Хәзәр И.-сыдыр.

ИНФЕ́КСИЈА (сон лат. infectio—јолухма)—харичи мүһитин тә'сириндән патокен микроорганизмин инсан јахуд һејван организминә дахил олмасы нәтичәсиндә организмдә кедән гаршылыглы просес. И.-ны төрәдән амил организмә дахил олдугда мүәјјән орган вә тохумаларда мәһдудлашыр (мәс., грип вирусу јухары тәнәффүс јолларынын селикли гишасында паразитлик едир вә с.). Нәтичәдә инфексион просес әмәлә кәлир. Инфексион просес кәскин вә хроник хәстәликләр, јахуд инфексијакәздирмә формасында ашкар ола биләр. И.-нын бу вә ја дикәр формада баш вермәси бир тәрәфдән хәстәлији төрәдән амилин хүсусијјәтиндән—онун јолухдурма габилијјәтиндән, екзо вә ендотоксин ифраз етмәсиндән вә с., дикәр тәрәфдән исә организмин спесифик вә гејри-спесифик иммунолокик реактивлијиндән, һәмин хәстәлијә гаршы һәссаслығын дәрәчәсиндән асылыдыр. И.-нын мәнбәји хәстә организм, јахуд инфексија кәздирәнләрдир. Һәр бир И.-нын өзүнәмәхсус јолухма механизми вар; тәнәффүс јолларынын инфексион хәстәликләриндә хәстә өскүрдүкдә, асгырдыгда вә данышдыгда И. селик дамчылары васитәсилә әтрафа јајылыр вә сағлам инсана һава илә јолухур; сәпкили јаталаг, малјарија, таунун бубонлу формасы вә с. хәстәликләр гансоран һәшәратлар васитәсилә јајылыр; гудузлуғун, көбәләк вә зөһрәви хәстәликләрин төрәдичиләри исә хәстә илә билаваситә тәмасда олдугда кечир. И.-нын јолухма механизминин ајдынлашдырылмасы инфексион хәстәликләрин профилактикасынын әсасыны тәшкил едир.

Әд.: Тағызадә Т., Јолухучу бағырсаг хәстәлији, Б., 1977; Практическая паразитология, под ред. Д. В. Виноградова-Волжинского, Л., 1977.

ИНФЕ́КСИЈАКӘЗДИРМӘ, басилкәздирмә, вирускәздирмә —јолухучу хәстәлијин ашкар клиник әламәти олмајан, анчаг онун төрәдичиләрини кәздирән вә харичи мүһитә јајан инсанлар. И.-јә дифтеријада, гарын јаталағында, паратифләрдә, вирус һепатитиндә вә с. инфексион хәстәликләрдә тәсадүф олунур; тәбии чичәк, сучичәји, гызылча, мәхмәрәк вә с.-дә мүшаһидә едилмир. И.-нин механизми там ајдынлашдырылмамышдыр. И. гысамүддәтли, јахуд хроник олур. Инфексијакәздирәнләр сағлам шәхсләр (һәмин хәстәлији кечирмәјәнләр) вә мүәјјән хәстәликләрдән (гарын јаталағы, паратиф, дизентерија, вәба, дифтерија вә с.) сағаланлар арасында раст кәлир. Сағлам шәхсләрдә ашкар олунан И. гысамүддәтли олур. Хәстәликдән сағаланларда әмәлә кәлән И. чох вахт 1—3 һәфтә әрзиндә гуртарыр. Бә'зи хәстәликләрдә исә (гарын јаталағы, паратиф, бруселлјоз вә с.) И. хроник вәзијјәт (бир нечә ајдан бир нечә илләдәк, һәтта өмүр боју) ала биләр. Инфексијакәздирәнләрә иашә вә ушаг мүәссисәләриндә ишләмәк гадағандыр.

Әд.: Тағызадә Т., Јолухучу бағырсаг хәстәлији, Б., 1977.

ИНФЕКСИОН АНЕМИ́ЈА, атларын инфексион анемијасы —даими вә ја тез-тез дәјишән гыздырма, анемија, үрәк-дамар системинин зәдәләнмәси вә организмдә вирусун узун мүддәт галмасы илә характеризә едилән хәстәлик. Төрәдичиси 1904—06 илләрдә франсыз алимләри А. Карре вә А. Валленин кәшф етдији вирусдур. Хәстәлијин мәнбәји хәстә атлар вә ја вирускәздирәнләрдир. Ону әсасән һәшәратлар (ағчаганад вә с.) јајыр. И.а. мешә вә батаглыг зоналарында мүшаһидә едилир. Хәстәлијин кизли дөврү 5—30, бә'зән 90 күн вә даһа чох чәкир. Клиник әламәтләри: темп-рун јүксәлмәси, иштаһасызлыг, јорғунлуг, зәифлик вә с. Мүаличәси тапылмамышдыр. Мүбаризә тәдбирләри: хәстә һејванлары ајырыб мәһв етмәк, хәстә һејванлар өлдүкдән вә ја кәсилдикдән 3 ај сонра карантини көтүрмәк.

Әд.: Вирусные болезни лошадей, М., 1973.

ИНФЕКСИОН ВАКИНИ́Т, гарамалын инфексион вакинити, инфексион фолликулјар вестибулит—инәкләрдә балалыг јолу вә буғанын пүлүјүнүн селикли гишасынын иринли катарал илтиһабы илә характеризә олунан хәстәлик. Кәскин вә хроник олур. Хәстәлијин төрәдичиси там ајдынлашдырылмамышдыр. Ән чох чаван һејванлар хәстәләнир. Јолухма чүтләшмә заманы, һәмчинин јолухмуш дөшәнәкдән, истифадә олунан әшјалардан баш верир. Кизли дөврү 20 саатдан 10 күнәдәк, кедиши 2—4 һәфтәдир. Хәстәлик чох бөјүк игтисади зијан верир. Мүаличәси симптоматикдир. Профилактикасы: һејванларын сахланмасында бајтарлыг-санитарија гајдаларына риајәт едилмәли, һејванлар ајрылыб мүаличә олунмалыдыр. Биналар дезинфексија едилир.

Әд.: Сәфәров Ј., Һејвандарлыг комплексләриндә инфексион хәстәликләр әлејһинә мүбаризә тәдбирләри, Б., 1978; Инфекционные болезни крупного рогатого скота, М., 1974.

ИНФЕКСИОН ЕНСЕФАЛОМИЕЛИ́Т, атларын инфексион енсефаломиjелити— тәкдырнаглыларын вируслу хәстәлији. Синир системи фәалијјәтинин позулмасы илә характеризә олунур. Бир нечә нөвү мә'лумдур: Борн хәстәлији (АДР вә АФР-дә), американ И.е.-и (Америка гитәсиндә), јапон И.е.-и (Чәнуб-Шәрги Асија вә Јапонијада). Хәстәлик кәскин давам едир, белә ки, хәстә атларын 80%-и 24—28 саат әрзиндә тәләф олур. Әламәтләри: темп-рун јүксәлмәси, селикли гишанын сарылығы вә с. Профилактикасы вә мүбаризә тәдбирләри: гансоранлары, вируслары јајан һәшәрат вә кәмиричиләри мәһв етмәк. Американ вә јапон И.е.-инин төрәдичиси инсаны хәстәләндирә биләр (бах *Енсефалит*).

ИНФЕКСИОН МОНОНУКЛЕО́З, моноситар анкина, вәзи гыздырмасы, Филатов хәстәлији (1885 илдә хәстәлији тәсвир етмиш Н. Ф. Филатовун адынадыр)— вирус мәншәли кәскин инфексион хәстәлик; гыздырма, анкина, лимфатик дүјүнләрин бөјүмәси, ган тәркибинин дәјишмәси илә характеризә олунур. Төрәдичиси инсан вә мејмунлары јолухдуран сүзүлән вируслар, инфексија мәнбәји исә хәстәләр вә инфексијакәздирәнләрдир. Хәстәлик һава-дамчы (өскүрдүкдә, асгырдыгда вә с.) вә контакт јолу илә кечир. Әсасән, ушаглар арасында јајылмышдыр. Вирус әснәјин вә јухары тәнәффүс јолларынын селији васитәсилә организмә кечәрәк, әсасән, лимфатик дүјүнләри, гарачијәри вә далағы зәдәләјир. Хәстәлик инкубасија дөврүндән сонра (6—18 күн) үмуми зәифлик, темп-рун јүксәлмәси илә (38—39°С) башлајыр, удгундугда ағры олур. Бадамчыглар әрплә өртүлүр (*анкина*), бојнун лимфа вәзиләринин кәскин бөјүмәси хәстәлијин әсас әламәтләриндәндир. Ганда характерик дәјишиклик әмәлә кәлир. Гыздырма бир нечә күндән 3—4 һәфтәјә гәдәр давам едир. Хәстәлик там сағалма илә нәтичәләнир, надир һалларда ағырлашмалар олур. Мүаличәси: хәстәхана шәраитиндә һәким мәсләһәти илә апарылыр; ағыр формаларында антибиотикләрдән, глүкокортикоидләрдән (преднизолон вә с.) истифадә етмәк вә с. Профилактикасы: тәмизлији көзләмәк, хәстәләри сағалана гәдәр сағламлардан тәчрид етмәк вә с.

Әд.: Носов С. Д., Детские инфекционные болезни, М., 1973; Инфекционные заболевания у детей. Сб. статей, Кишинев, 1978.

ИНФЕКСИОН ПСИХОЗЛАР—инфексија нәтичәсиндә әмәлә кәлән психи позғунлуглар. Адәтән кәскин вә давамлы олур. Психи позғунлуглар үмуми, јахуд билаваситә бејни зәдәләјән инфексија нәтичәсиндә баш верир. Кәскин И.п.-да дүшүнчәнин позулмасы (*Делири*, *Аменсија* вә с.), давамлы И.п.-да исә шизофренијанын әламәтләри ашкар едилир.

ИНФЕКСИОН САРЫЛЫГ—бах *Вирус һепатити*.

ИНФЕКСИОН ХӘСТӘЛИКЛӘР (сон лат. infectio—јолухма), јолухучу хәстәликләр— хәстәликтөрәдән бактеријаларын хәстәлијә һәссас олан инсан, һејван вә гушларын организминә кечмәсиндән баш верән хәстәлик. И.х.-ин әсас хүсусијјәти инфексијанын хәстәдән, јахуд басилкәздирәндән мүәјјән шәраитдә сағламлара кечмәсидир. Һәлә чох гәдим заманлардан бә'зи хәстәликләрин кениш јајылмасы вә гыса мүддәтдә сағлам адамлара кечмәси инсанлары дүшүндүрмүшдүр. Бу хәстәликләрдән таун, тәбии чичәк, вәба вә с. чохлу инсан тәләфатына сәбәб олурду. Белә хәстәликләрин мејдана чыхмасы вә јајылмасы һавада зәрәрли бухарланмаларын «миазмларын» әмәлә кәлмәси вә онларын инсанлара тә'сири илә изаһ едилирди. Јалныз 16 әсрдә италјан алими Ч. Фракасторо (1483—1553) белә хәстәликләрин јолухучу олдуғуну вә онларын јолухма јоллары һаггында нәзәријјә јаратды. Рус микробиолокијасынын баниси Д. С. Самојлович (1744—1805) таунлу хәстәләрин јолухучу олдуғуну сүбут едәнәдәк «миазм» нәзәријјәси һөкм сүрдү. И.х.-ин мәншәји 19 әсрдә бактериолокија, микробиолокија вә иммунолокија саһәсиндә газанылан наилијјәтләрдән сонра ајдынлашдырылды. Бу наилијјәтләр франсыз алими Л. Пастерин, алман алими Р. Кохун, мәшһур рус алимләри И. И. Мечниковун, Н. Ф. Гамелејанын, Д. И. Ивановскинин, Г. Н. Габричевскинин, А. М. Безредканын вә б. ады илә бағлыдыр. И.х. групуна јолухма илә баш верән хәстәликләр дахилдир. И.х.-дә патоложи просес ашағыдакы дөврләрдә гејд олунур: јолухма вә ја хәстәлији төрәдән амилин организмә кечмә вахты; кизли дөвр, јахуд инкубасија дөврү—организмин инфексија јолухмасындан хәстәлијин илк әламәтләри мејдана чыханадәк кечән дөвр; продромал дөвр—өзүнү пис һиссетмә, үрәкбуланмасы, башағрысы, темп-рун бир гәдәр јүксәлмәси вә с., хәстәлијин клиник инкишаф дөврү—спесифик әламәтләрин мејдана кәлмәси; әламәтләрин сөнмә дөврү: сағалма дөврү. И.х. (дифтерија, скарлатина, дизентерија, јаталаглар, тәбии чичәк, грип вә с.) заманы ағырлашмалар баш верә биләр. И.х.-дән сонра организмдә кечирилән инфексијанын төрәдичисинә гаршы мүәјјән мүддәт (даими, јахуд гысамүддәтли) иммунитет јараныр. И.х.-ә гаршы (мәс., дифтерија, гарын јаталағы, гајыдан јаталаг, ботулизм, гыздырма вә с.) спесифик мүаличә үсуллары (зәрдаб, ваксин, кимјәви препаратлар вә с.) апарылыр. Антибиотикләрдән вә симптоматик мүаличә үсулларындан да кениш истифадә едилир. Епидемија әлејһинә апарылан тәдбирләр: хәстәләри тәчрид етмәк, дезинфексија, ваксинасија, шәхси кикијена, хәстәләрә гуллуг, дүзкүн гидаланма вә с.

И.х.-ин јајылмасында сосиал-мәишәт амилләринин, әһалинин мадди вәзијјәтинин, мәдәнијјәтинин, јашајыш шәраитинин, дүзкүн гидаланманын бөјүк әһәмијјәти вар. Бир сыра Асија, Африка вә Чәнуби Америка өлкәләриндә чох горхулу хәстәликләр (таун, вәба, чүзам, тәбии чичәк вә с.) кениш јајылмышдыр. ССРИ-дә, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә, социалист өлкәләриндә, бу чүр хәстәликләр ләғв едилмишдир.

Әд.: Ушагларда кәскин бағырсаг токсикозларынын клиникасы вә мүаличәси, Б., 1973; Руководство по инфекционным болезням, под ред. В. И. Покровского и К.М.

Лобана, М., 1977; Инфекционные заболевания у детей. Сб. статей, Кишинев, 1978.

ИНФИЛТРА́Т (лат. in—дахилә+filtratus—сүзүлмүш)—һүчејрә елементләринин ган вә лимфа гарышығы илә тохумада топланмасы. Илтиһаблы вә шишкин формада олур. И л т и һ а б л ы И. кејләшдиричи маддәләри тохумаја вурдугда, дәрман маддәләрини дәрија, әзәләјә, венаја дүзкүн вурмадыгда баш верә биләр. Ш и ш к и н И. илтиһабда, јаман шишләрдә мүшаһидә олунур. И. наһијәсиндәки тохуманын һәчми бөјүјүр, сәртләшир, чох вахт ағрылы олур, бә'зән рәнки дәјишир.

И́НФИМУМ (лат. infimum—ән ашағы) —E һәгиги әдәдләр чохлуғунун ашағы сәрһәди; inf$E$ илә ишарә едилир.

ИНФЛЈА́СИЈА (лат. inflatio—һәдсиз артырылма)—тәдавүл каналларынын артыг кағыз пулла һәддиндән артыг долмасы; пулун гијмәтдән дүшмәсинә вә ичтимаи мәһсулун, милли кәлирин х.т. саһәләри арасында, ичтимаи синифләр вә әһали группары арасында (истисмарчы синифләрин хејринә) јенидән бөлүшдүрүлмәсинә сәбәб олур. И. нәтичәсиндә кағыз пул пул әмтәәсинә—гызыла, һәмчинин бүтүн али әмтәәләр күтләсинә, өз әввәлки дәјәрини сахламыш, јахуд аз дәрәчәдә гијмәтдән дүшмүш харичи валјутаја нисбәтән гијмәтдән дүшүр. *Капитализмин үмуми бөһраны* шәраитиндә И. үмуми вә даими характер алыр. Мүасир дөвләтинһисарчы капитализмин ән кәскин зиддијјәтләриндән бири узун мүддәт давам едән И.-дыр; бу, капиталист өлкәләриндә гијмәтләрин вә јашајыш дәјәринин артмасында, валјутанын алычылыг габилијјәтинин ашағы дүшмәсиндә ифадә олунур. И. заманы әмәк һаггынын артмасы әмтәә гијмәтләринин артмасындан кери галыр; бу да реал әмәк һаггынын ашағы дүшмәсинә сәбәб олур. Мәс., АБШ-да И. нәтичәсиндә 1972—77 илләрдә чөрәк вә сүдүн гијмәти 40%, картоф—116%, маргарин—75%, шәкәр—62%, мәишәтдә ишләдилән газ һаггы—97%, електрик енержиси һаггы—58% артмышдыр. И. сосиал-синфи зиддијјәтләри кәскинләшдирир, јүксәк дәрәчәдә инкишаф етдикдә исә бүтүн капиталист истеһсал просесинин позулмасына сәбәб олур; нәтичәдә пул ислаһаты кечирмәк (һеч олмаса мүвәггәти) вә валјутаны сабитләшдирмәк зәруријјәти јараныр.

Сосиализмдә тәдавүл үчүн лазым олан пулун мигдары планаујғун пәракәндә мал дөвријјәсини тәләбинә ујғун олараг мүәјјән едилир. Бу да тәдавүл каналларынын артыг кағыз пулла долмасы имканыны арадан галдырыр.

ИНФЛУЕ́НСА—бах *Грип*.

ИНФОРМА́СИЈА (лат. informatio—изаһетмә, шәрһетмә)—дахили вә бејнәлхалг һәјатын актуал јениликләри һаггында мә'луматлар мәчмусу. Күтләви коммуникасија васитәләри илә јајылыр.

Публисистиканын жанрлары олан хәбәрләр, мә'луматлар, репортажлар, һесабатлар, мүсаһибәләр, ичмаллар И.-нын әсас оператив формаларыдыр.

Әд.: Журналистика мәсәләләри, һ. 1—2, Б., 1962—73; Бровиков В. И., Попович И. В., Современные проблемы политической информации и агитации, М., 1969; Цырдя Ф. Н., Социальная информация, Кишинев, 1978.

ИНФОРМА́СИЈА (к и б е р н е т и к а д а) —*кибернетиканын* әсас анлајышларындан бири; елми изаһы информасија нәзәријјәси (јахуд статистик рабитә нәзәријјәси) вә статистик гијмәтләндирмә нәзәријјәсинә әсасланыр. Кибернетикада машын вә чанлы организмләр мүәјјән И. мәнимсәмәк, ону «јаддаа» сахламаг, «рабитә каналы» илә өтүрмәк, өз фәалијјәтләрини (давранышларыны) ујғун сәмтә јөнәлдән «сигналлар»а чевирмәк габилијјәти бахымындан өјрәнилдијиндән И. анлајышы мәркәзи мөвге тутур. Бә'зи һалларда мә'лумат (рәгәм) группарыны онлардакы И.-ја көрә мүгајисә сон дәрәчә тәбии олур. Мәс., A фигуру B-дә тамамилә јерләширсә, бу о демәкдир ки, саһәнин өлчүлмә үсулундан асылы олмајараг, A-нын саһәси B-нинкиндән бөјүк дејил. Башга мисал: $a=b$ бәрабәрлији a вә b чисимләри һаггында $a^2=b^2$ бәрабәрлијинә нисбәтән чох И. верир. Чүнки $a^2=b^2$ ифадәси $a=b$-дән алыныр вә бунлар ејникүчлү дејил, $a^3=b^3$ исә $a=b$ илә ејникүчлү олдуғундан һәмин И.-ны верир. Демәли, $a=b$ вә $a^3=b^3$ ејни И.-нын мүхтәлиф верилишидир.

И. анлајышыны елми анлајыш кими илк дәфә инкилис статистики Р. Фишер ишләтмишдир (1921). Американ алими Р. Хартли рабитә каналынын бә'зи мәсәләләри үчүн информасија мигдарыны (бах *Информасија нәзәријјәси*) өлчмәјә имкан верән логарифмик ифадә тәклиф етмиш (1928), американ алими К. Шеннон исә ону даһа үмуми һал үчүн дәгигләшдирмишдир (1948). О, бир тәсадүфи објектә (кәмијјәтә, һадисәјә вә с.) нәзәрән дикәр објектдәки И. мигдарыны рәгәмлә ифадә етмәк үчүн үсул вермишдир: X тәсадүфи кәмијјәти $p_1, p_2, \ldots, p_n$ еһтималлары илә $x_1, x_2, \ldots, x_n$ гијмәтләрини, J исә $g_1, g_2, \ldots, g_m$ еһтималлары илә $y_1, y_2, \ldots, y_n$ гијмәтләрини алырса, бу һалда У-ә нәзәрән X-дәки И. мигдары $I(X, У)=-\sum_{i,j} p_{ij} \log_2 (p_{ij}/q_i g_i)$ шәклиндә мүәјјән едилир (p_{ij} — һәмин һадисәләрин биркә башвермә еһтималыдыр; 2 рәгәми И.-нын өтүрүлмәсиндә икилик коддан истифадә едилдијини көстәрир). I кәмијјәтинин әсас хассәси онун һәмишә $I(X, У)$ 0 олмасыдыр. $I(X, У)=0$ һалы јалныз о заман мүмкүндүр ки, i вә j-нин бүтүн гијмәтләриндә $p_{ij}=p_i g_j$ олсун. Бу һалда исә X вә У асылы олмајан кәмијјәтләрдир.

И.-нын мәнбәји «гејри-мүәјјәнликдир». Идарәетмә гејри-мүәјјәнлијин И. һесабына азалдылмасына јөнәлән просесдир. *Н. Винер* И.-ја кибернетик системләрин тәшкилолунма амили кими бахмышдыр. Бу исә маһијјәтчә мүрәккәб һәрәкәт олуб, системин мәгсәдәујғун дәјишилмәсинин, садәдән мүрәккәбә, ибтидаидән алијә доғру инкишафынын ифадәсидир. Бир вәзијјәтдән дикәринә кечилмәси А. И. *Бергә* көрә идарәетмә просесинин маһијјәтини тәшкил едир. Онда И. нәинки идарәетмәнин, һабелә кибернетик системин мөвчудлуғунун әсас шәртидир. Чүнки системин кибернетик мә'нада ән үмуми хассәси И.-лы олмасыдыр. Јә'ни онун бүтүн елементләри арасында И. мүбадиләсинин мөвчудлуғу ваҹибдир. Идарәетмә субјектинин хүсуси нөв И. дәјишдиричиси кими гәбул олунмасы вә И. мигдарынын мүәјјән едилә билмәси идарәетмә системләринин јарадылмасына имкан верди.

Әд.: Ахлиблинский В. В., Информация и система, Л., 1969; Урсул А. Д., Информация, М., 1971; Щербицкий Г. И., Системный характер информации, Минск, 1978.

ИНФОРМА́СИЈА МАШЫНЫ — нисбәтән бөјүк тутумлу јаддаш гурғуларына, мүхтәлиф кириш вә чыхыш гурғуларына, информасијаны тәләб олунан шәкилдә узаг мәсафәјә өтүрән вә гәбул едән мүхтәлиф информасија чевиричиләринә вә с.-јә малик *рәгәмлә һесаблајан машын*. И.м.-нын әсас хүсусијјәтләриндән бири мүхтәлиф мәнтиг әмәлләрини вә информасијаны ишләмә әмәлијјатларыны јеринә јетирмәсидир. И.м. бә'зән ассосиатив јаддашла да тәчһиз едилир. И.м., әсасән, автоматлашдырылмыш информасијаахтарыш системләриндә кениш тәтбиг олунур. Бурада И.м. хүсуси ријази тә'минат системиндәки ујғун програмлара әсасланараг информасијанын топланмасы вә онларын јерләшдирилмәси, верилмиш информасија сорғуларына ујғун информасија ахтарышы просесләринин апарылмасы вә мүвафиг чавабларын тәшкили кими функсијалары јеринә јетирир. Јаддаш гурғуларында сахланылан информасија ајры-ајры информасија ваһидләриндән (фактографик—мәс., статистик мә'луматлардан), ја да ујғун сәнәдләрдән (игтисади, реферазтив вә с.) ибарәт олур.

Әд.: Чеботарев В. О., Кубович М. М., Информационно-поисковые системы, М., 1976; Машинная обработка экономической информации, М., 1978.

ИНФОРМА́СИЈА МИГДАРЫ—бах *Информасија нәзәријјәси*.

ИНФОРМА́СИЈА НӘЗӘРИЈЈӘСИ—кибернетиканын бөлмәси; информасијанын сахланмасы, дәјишдирилмәси вә өтүрүлмәсини өјрәнир. И. н. еһтимал нәзәријјәси, ријази статистика, граф нәзәријјәси вә б. ријази саһәләрин үсулларындан истифадә едир. Јаранмасы американ алими Семуел Морзенин кәшф етдији електрик телеграфы илә әлагәдардыр. Әсасыны американ ријазијјатчысы К. Шеннон јаратмышдыр. Совет алимләри А. Н. Колмогоров, А. Ј. Хинчин, В. А. Котелников, А. А. Харкевич вә б. И.н.-нә даир мүһүм нәтичәләр алмышлар. Чох вахт «И.н.» термини «информасијанын өтүрүлмәси нәзәријјәси» термининин синоними кими ишләдилир. И.н. и н ф о р м а с и ј а м и г д а р ы н ы (бир тәсадүфи објектә, мәс., һадисәјә, кәмијјәтә вә с.-јә нәзәрән дикәр објектдәки информасија мигдарынын нәзәри өлчүсү) онун мәзмунундан асылы олмајараг мүәјјән едә билир. Чүнки информасија мигдары һадисәләрин сајындан асылы олса да, өтүрүлән фактдакы намә'лумлуғун, јахуд гејри-мүәјјәнлијин ләғви илә өлчүлүр. И.н.-ндә «гејри-мүәјјәнлик» мә'луматын конкрет тәбиәтини дејил, башвермә еһтималыны ифадә етдијиндән, ону кәмијјәтчә өлчмәк олур. И.н.-ндә верилмиш мәнбәјин ихтијари мә'луматынын гејдијјаты үчүн ишләдилән «0» вә «1» символларынын зәнчириндәки икилик ишарәләрин сајы «гејри-мүәјјәнлик өлчүсү» көтүрүлүр. Бу заман мүхтәлиф мә'луматлара мүхтәлиф символлар зәнчиринин ујғунлуғу вә бу зәнчир декодланаркән илкин

мә'луматын олдуғу кими бәрпасы тә'мин едилир. Бу һалда ән гәнаәтли кодлама үсулуна ујғун олан код зәнчиринин орта уз. гејри-муәјјәнлик өлчүсү, бир *битлик* ишарә исә гејри-муәјјәнлијин өлчү ваһиди кими гәбул едилир.

И.н.-нин үсуллары биолокија, тәбабәт, физика, кимја, психолокија, педагокика, нејрофизиолокија, дилчилик, мәнтиг, естетика, игтисадијјат вә с. саһәләрдә тәтбиг едилир. Лакин Шеннон нәзәријјәси гејри-еһтималлы информасија просесләринин тәдгигинә јарамыр. А. Н. Колмогоров көстәрмишдир ки, информасија еһтимал анлајышына нисбәтән әввәл вә үмуми олдуғундан, информасијанын еһтималла дејил, еһтималын информасија илә ифадәси даһа доғрудур.

Әд.: Мусајев И. К., Информасија вә кодлашдырма нәзәријјәси, Б., 1977; Ясин Е. Г., Теория информации и экономические исследования, М., 1970; Цымбал В. П., Теория информации и кодирования, Киев, 1973; Мазур М., Качественная теория информации, пер. с польского, М., 1974.

ИНФОРМА́СИЈА СИСТЕМИ—мүхтәлиф характерли мә'луматларын сорғуја көрә топланмасы, сахланмасы, јениләшдирилмәси, ахтарышы вә верилиши үчүн систем. Автоматлашдырылмыш И.с.-ләри, әсасән, сәнәдли (сәнәдләрин ахтарышы үчүн) вә фактографик (игтисади вә статистик информасијаларын ишләнмәси үчүн) олур. И.с. техники вә информасија васитәләри илә (мәс., рабитә апаратлары, перфорасија-һесаблама комплектләри, микрофилмчәкмә техникасы, һесаблајан електрон машынлар), һәмчинин системин фәалијјәтини тә'мин едән комплекс програмларла, системдә нәзәрә алынан ајры-ајры мә'луматларла, мүхтәлиф информасија васитәләри вә с. илә тәчһиз олунур. И.с. гәбул етдији информасија дили мә'лумат, сорғу вә чавабларын ади дилдән информасија дилинә автоматик тәрҹүмә үсулу илә характеризә едилир.

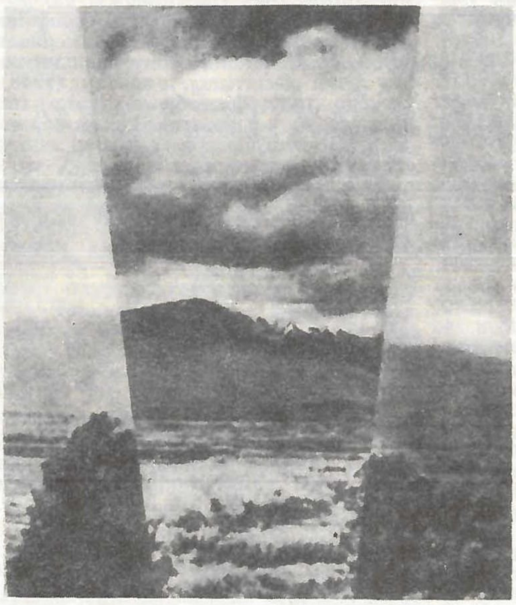
Әд.: Алиев Т. М., Мамиконов А. Г., Мелик-Шахназаров А. М., Информационные системы в нефтяной промышленности, М., 1972; Ланкастер Ф., Информационно-поисковые системы, пер. с англ., М., 1972; Куликовский Л. Ф., Морозов В. К., Основы информационной техники, М., 1977.

ИНФОРМА́ТИКА—елми мә'луматын гурулушуну вә үмуми хассәләрини, онун јарадылмасынын, ишләнмәсинин, сахланмасынын вә мүхтәлиф фәалијјәт саһәләриндә истифадәсинин ганунаујғунлугларыны өјрәнән елм. Бир-бири илә сых бағлы үч бөјүк саһәни—тәләбатчылар, мә'лумат мәнбәләри, мә'лумат фәалијјәти вә каналларыны әһатә едир. Елми мә'луматын алынмасы, ишләнмәси вә верилмәси өз мәзмуну вә истигамәти чәһәтдән чәмијјәтдә баш верән објектив просес олдуғундан И. ичтимаи елмләр системинә аиддир. И.-нын елми фәалијјәт саһәсинә чеврилмәси 1938 илдә Белчикада Бејнәлхалг Сәнәдшүнаслыг Федерасијасынын јаранмасы илә бағлыдыр. Бу дөврдә мә'лумат просесләринин механикләшдирилмәси проблемләри ирәли сүрүлмүш, мә'луматын сәпәләнмәси гануну кәшф едилмиш вә елми мә'лумат ишинә даир бир нечә бејнәлхалг конфранс (Лондон, 1948; Вашингтон, 1958) кечирилмишдир. И.-нын инкишафынын мүасир мәрһәләси елми мә'лумат фәалијјәтинин нәзәри, методики вә тәшкилати проблемләринин комплекс һаллда ишләнмәси, мә'лумат просесләриндә вә системләриндә мүасир техники васитәләрин вә електрон техникасынын кениш тәтбиги илә фәргләнир. Мүасир И.-ны әсасән ашағыдакы јарымсаһәләрә ајырмаг олар: И. нәзәријјәси (елми мә'луматын предмет вә методлары, мәзмуну, гурулушу вә хассәләри), елми коммуникасија (елми мә'лумат фәалијјәтинин формал вә гејри-формал просесләри), мә'лумат ахтарышы, елми мә'луматын јајылмасы вә истифадәси, елми мә'лумат фәалијјәтинин тарихи вә тәшкили. И.-нын нәзәри вә тәчрүби проблемләринин һәллиндә бир нечә елм саһәсинин (кибернетика, елмшүнаслыг, китабшүнаслыг, китабханашүнаслыг, библиографијашүнаслыг, мә'лумат нәзәријјәси, ријази мәнтиг, психолокија вә с.) принсип, метод вә фактларындан истифадә едилир.

ССРИ-дә И.-нын јаранмасы совет елми вә х.т.-нын тәрәгги јолуна гәдәм гојмасы илә бир дөврә—20 әсрин 30-чу илләринә, онун мүстәгил елм саһәси кими формалашмасы исә интенсив дөврүнә—50-чи илләрә аиддир. Елми-техники ингилабын доғурдуғу күчлү мә'лумат ахынынын идарә едилмәси проблемләри 1952 илдә Үмумиттифаг Елми вә Техники Мә'лумат Ин-тунун јарадылмасы илә өз тәшкилати һәллини тапмыш олду.

ССРИ-дә јүксәк сәмәрәлилијә, күчлү елми базаја вә автоматлашдырма сәвијјәсинә малик олан үмумдөвләт елми-техники мә'лумат системи јарадылмышдыр. Бу системә 10 үмумиттифаг, 86 мәркәзи саһә, 15 респ., 97 саһәләрарасы әрази, 11 мин мүәссисә вә идарә мә'лумат органлары дахилдир. Үмумдөвләт елми-техники мә'лумат системинин тәркиб һиссәсини елми-техники китабханалар тәшкил едир. Бунларын сајы 23 миндән чохдур (1977).

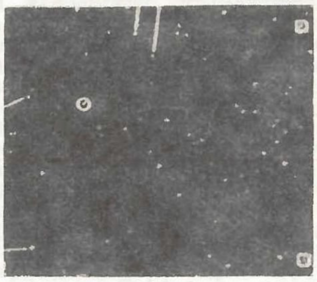
Азәрб.ССР-дә елми мә'лумат фәалијјәтинин тәшкилинә 20 әсрин 40-чы илләриндән башланмышдыр. 1946 илдә Бакыда Мәркәзи Елми-Тәдгигат Техники Мә'лумат вә Нефт Сәнајеси Игтисадијјаты Ин-тунун филиалы јарадылмышдыр. 1958 илдә филиалын базасы әсасында Азәрб.ССР Назирләр Советинин Респ. Елми-Техники Мә'лумат Ин-ту тәшкил едилмишдир (һазырда Азәрб. Елми-Тәдгигат Елми-Техники Мә'лумат вә Техники-Игтисади Тәдгигатлар Ин-ту адланыр). 1972 илдә Азәрб.ССР ЕА нәздиндә ичтимаи елмләр үзрә Мә'лумат Мәркәзи

1

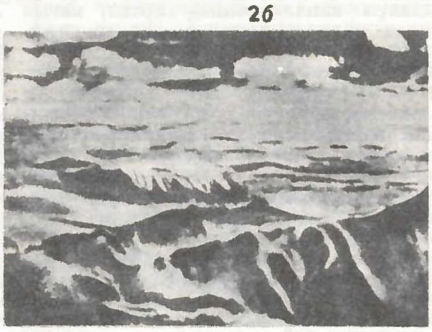
2а

2б

3а

3б

Инфрағырмызы фотографија. *1*—ландшафтын орта һиссәсинин фотосу инфрағырмызы шүаларда, јан һиссәләриниңки исә көрүнән шүаларда чәкилмишдир; *2*—көјүн бир саһәси: *а*—көрүнән шүаларда; *б*—инфрағырмызы шүаларда; *3*—тәбиәт мәнзәрәси: *а*—ади шүаларда; *б*—инфрағырмызы шүаларда.

1976 илдән Нах.МССР-дә мә'лумат мәркәзи, ДГМВ-дә, Сумгајыт, Кировабад вә Әли-Бајрамлы ш.-ләриндә Азәрб. Елми-Тәдгигат Елми-Техники Мә'лумат вә Техники-Игтисади Тәдгигатлар Институн филиаллары тәшкил едилмишдир. Азәрб.ССР-дә «Информатика» халг ун-ти јарадылмышдыр.

И. саһәсиндә елми журналлар, дөври мәчмуәләр, реферативжурналлар ириһәчмли елми-тәдгигат әсәрләри, дәрслик вә дәрс васитәләри бурахылыр. ССРИ-дә «Научно техническаја информасија» (1961), «Информатика» (1966) журналлары вә с. нәшр едилир.

Әд.: Меһдијев Ч. М., Рустәмов Ә. М., Елми-техники мә'луматын тәшкили вә ахтарышы системләри, Б., 1976; Теоретические проблемы информатики. Сб. статей, М., 1968; Машинная обработка экономической информации, М., 1978.

ИНФРАГЫРМЫЗЫ ДЕФЕКТОСКОПИЈА—*дефектоскопија* методу; мүхтәлиф мүһитләрдә бәрабәр мәсафәләрә јајылмыш инфрагырмызы шүаларын мүхтәлиф тәрздә удулмасына әсасланыр. Иш просесиндә истилик ахынынын тә'сиринә мә'руз галан мә'мулатлара нәзарәт үчүн И.д.-дан истифадә даһа сәмәрәлидир.

ИНФРАГЫРМЫЗЫ ФОТОГРАФИЈА—чисимләрин фотошәкилләринин инфрагырмызы (ИГ) шүаланмада алынмасы. Ән садә үсул шәкилләрин билаваситә ИГ шүаланмаја һәссас олан фотолөвһә вә фотоплјонкаларда чәкилмәсидир. Бунун үчүн фотоапаратын објективинә ИГ шүалары бурахан, көрүнән ишыг үчүн исә гејри-шәффаф олан сүзкәч кејдирилир. Мүасир инфрафотоматериалларын һәссаслығынын узундалғалы сәрһәди: $\lambda=1,2$ *мкм*-дир. ИГ плјонка вә лөвһәләрин һәссаслығы нисбәтән аз олдуғундан зәиф ишыгланма шәраитиндә И.ф. үчүн електрон-оптик чевиричидән вә ади фотоапаратдан ибарәт чиһазлар тәтбиг едилир. Фотоапаратын објективи гаршысында гојулмуш електрон-оптик чевиричи көрүнмәјән инфрагырмызы тәсвири көрүнән тәсвирә чевирир вә ејни заманда онун парлаглығыны күчләндирир. Белә чиһазлар зәиф ИГ шүаланма васитәсилә там гаранлыгда ади фотоплјонкаларда фотошәкил алмаға имкан верир. Чиһазын узундалғалы сәрһәди чевиричи фотогәбуледичисинин спектрал һәссаслығы илә мүәјјән едилир вә $\lambda=1,2$ *мкм*-дән чох олмур. Хүсуси чиһазларын көмәји илә $\lambda>1,2$ *мкм* саһәсиндә И.ф. алмаг олар. Белә чиһазлардан бири инфрагырмызы *видикондур*. Көрүнән вә ИГ диапазонларда ишығын әксолунма вә бурахма әмсаллары мүхтәлиф олдуғундан И.ф.-да көзлә вә ади фотографијада көрүнмәјән деталлары көрмәк олар. И.ф.-нын бу хүсусијјәтләриндән ботаникада (битки хәстәликләринин өјрәнилмәсиндә), тибдә (дәри вә ган-дамар хәстәликләринин диагностикасында), криминалистикада (сахтакарлығын ашкара чыхарылмасында), астрономијада (улдуз вә думанлыгларын шәклини чәкдикдә) кениш истифадә олунур. И.ф. там гаранлыгда мүшаһидә апармаг үчүн јарарлыдыр. И.ф.-дан машынларын ифрат гызмыш һиссәләрини ашкара чыхармаг, Јерин термал хәритәсини тәртиб етмәк үчүн (ИГ аерофотографијада) дә истифадә олунур.

Әд.: Соловьев С. М., Инфракрасная фотография, М., 1960; Козелкин В. В., Усольцев И. Ф., Основы инфракрасной техники, 2 изд., М., 1974.

ИНФРАГЫРМЫЗЫ ШҮА ТЕХНИКАСЫ—тәтбиги физика вә техниканын инфрагырмызы шүалардан вә бу шүаларын физики хассәләриндән истифадәјә әсасланан чиһазларын һазырланмасы, онларын елми-тәдгигат, истеһсалат вә һәрби ишдә тәтбиги мәсәләләри илә мәшғул олан саһәси. И.ш. т.-на инфрагырмызы шүаланманы ашкара чыхаран, онун спектрал тәркибини вә интенсивлијини өлчән, гаранлыгда мүшаһидә апаран (*видикон*, електрон-оптик чевиричиләр) вә фотошәкил чәкән (*инфрагырмызы фотографија*), гызмыш чисимләрин темп-руну (мәсафәдән) өлчән чиһазлар (пирометр), кизли сигналлашма, јерүстү вә космик рабитә үчүн чиһазлар, инфрагырмызы нишанкаһлар, узаглыгөлчәнләр, јер, дәниз вә һава һәдәфләрини онларын өз инфрагырмызы шүаланмасына көрә ашкара чыхаран чиһазлар (истилик пеленгаторлары, кечә мүшаһидә чиһазлары), мәрми вә ракетләрин һәдәфләрә јөнәлдилмәси үчүн гурғулар дахилдир.

Әд.: Левитин И. Б., Инфракрасная техника, Л., 1973; Козёлкин В. В., Усольцев И. Ф., Основы инфракрасной техники, 2 изд., М., 1974; Сафронов Ю. П., Эльман Г. П., Инфракрасные распознающие устройства, М., 1976; Бураковский Т., Гизиньский Е., Саля А., Инфракрасные излучатели, пер. с польского, Л., 1978.

ИНФРАГЫРМЫЗЫ ШҮАЛАР—далға узунлуғу 0,74 *мкм*-дән 1—2 *мм*-ә гәдәр олан шүалар. Инкилис алими В. Һершел кәшф етмишдир (1800). Електромагнит далғалары шкаласында спектрин көрүнән гырмызы сәрһәди илә миллиметрлик далғалар диапазону арасында јерләшир. Спектрин И.ш. областы шәрти олараг үч һиссәјә ајрылыр: јахын (0,74—2,5 *мкм*), орта (2,5—50 *мкм*) вә узаг (50—2000 *мкм*). И.ш. оптика ганунларына табедир, спектрләри хәтти, золаглы вә кәсилмәз ола биләр. Һәјәчанланмыш атом вә ионлар хәтти, һәјәчанланмыш молекуллар золаглы, гыздырылмыш бәрк вә маје чисимләр кәсилмәз спектрләр бурахыр. Спектрин инфрагырмызы областында маддәләрин оптик хассәләри (шәффафлығы, сындырма әмсалы, әксолунма әмсалы) көрүнән вә ултрабәнөвшәји областлардакы оптик хассәләрдән хејли фәргләнир. Мәс., көрүнән областда шәффаф олан маддә И.ш.-ын бә'зи областларында гејри-шәффаф олур вә әксинә. Әксәр металларын И.ш.-ы әксетдирмә габилијјәти олдугча бөјүкдүр. И.ш. көзлә көрүнмүр, бурахдыглары енержини мүхтәлиф истилик (болометр, термоелемент, радиометр) вә фотоелектрик (фотоелемент, фотолөвһә, фотомүгавимәт) гәбуледичиләри васитәсилә башга нөв енержијә чевирәрәк шүаларын варлығы вә хассәләри һаггында мә'лумат алмаг олур. Темп-ру мүтләг сыфырдан фәргләнән истәнилән чисим И.ш. мәнбәји ола биләр. Күнәш шүаланмасынын 50%-и И.ш. областына дүшүр. Газ-бошалма вә импулс лампалары, көзәрмә лампалары, електрик гөвсү вә с. дә күчлү И.ш. мәнбәјидир. Инфрагырмызы спектроскопија методлары илә молекул, кристал, полимер, биоложи објект вә минералларын тәдгиги, кимјәви рабитә енержиси, кимјәви реаксијаларын механизми вә бәрк чисимләрдә шүаларын удулма просесинин өјрәнилмәси кениш тәтбиг олунур. И.ш.-ын көмәји илә апарылан астрономик тәдгигатлар атм.-ин гурулуш вә тәркибини, пејкләрдә мөвчуд олан мүхтәлиф физики шәраитләри өјрәнмәјә имкан верир. Инфрагырмызы спектроскопијанын көмәји илә физика, биолокија, кимја, астрофизика, кеофизика вә б. саһәләрдә кениш тәдгигат ишләри апарылыр.

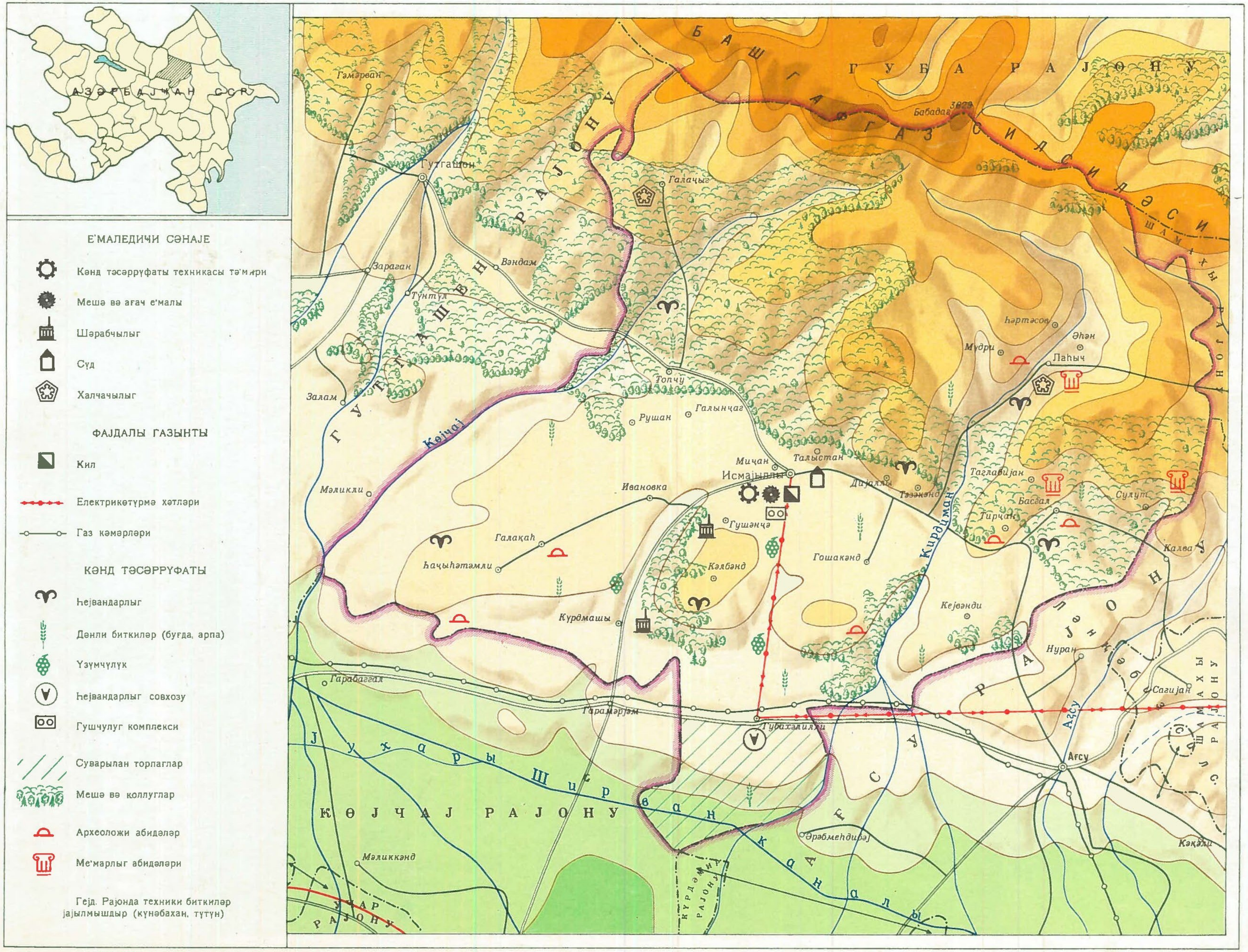
Әд.: Леконт Ж., Инфракрасное излучение, пер. с франц., М., 1958; Козёлкин В. В., Усольцев И. Ф., Основы инфракрасной техники, 2 изд., М., 1974; Годжаев Н. М., Оптика, М., 1977.

ИНФРАСӘС—тезлији ешидилмә һүдудундан ашағыда олан еластик далға. И. тезлијинин јухары сәрһәди 16—25 *һс*, ашағы сәрһәди гејри-мүәјјәндир. Атмосфер, мешә вә дәниз сәс-күјүндә И. вардыр. Онларын мәнбәји атм. бурулғанлары вә күләкдир. Илдырым бошалмасы, нәгл. васитәләри, бә'зи мусиги аләтләри, һәмчинин партлајыш вә силаһдан атәш И. мәнбәјидир. Јер габығында бә'зи титрәмә, силкәләнмә, учгун, истеһсал вә мәишәт васитәләринин тә'сириндән биналарын титрәмәси вә бә'зи чанлыларда И. тезликли далғалар шүаландырыр. Мүһитдә удулмасынын кичик вә сәпилмәсинин зәиф олмасына көрә И. далғалары һавада, суда вә Јер габығында чох узаг мәсафәләрә јајыла билир. Мүасир техника тезлији 10^{-2} *һс* олан И.-и гәбул едиб шүаландырмаға имкан верир. 10^{-1} вә 10^{-2} *һс* тезликли И. практики чәһәтдән даһа әһәмијјәтлидир. И. үсулларынын көмәји илә күчлү партлајышын јерини тә'јин етмәк, гасырға, фыртына, вулкан вә зәлзәләнин баш верәчәјини габагчадан хәбәр вермәк, Јерин дахили гурулушуну, атм.-ин јухары гатларыны тәдгиг етмәк, су вә дикәр мүһитин хассәләрини өјрәнмәк олур. И.-ин биоложи вә психоложи тә'сири күчлүдүр. Белә ки, 7 *һс* тезлик инсанын дахили органларынын рәгс тезлијинә ујғун олдуғундан резонанс јараныр вә һәјат үчүн тәһлүкә төрәдир. Бу вә буна јахын тезликли И.-ин тә'сириндән инсанда күчлү үрәк буланмасы вә санчы башлајыр. О, гүссәләнир вә һәјәчанланыр, әһвали-руһијјәси писләшир, бә'зән көрмә габилијјәтини итирир, өзүнә гәсд едә билир. И. бә'зән биналара, заводлара вә көрпүләрә дә дағыдычы тә'сир көстәрир. И. микрофон, һидрофон вә кеофонла гәбул едилир вә өлчүлүр.

Әд.: Вәлијев М. И., Акустиканын мә'чүзәләри, Б., 1975; Шулейкин В. В., Физика моря, М., 1968; Хорбенко И. Г., Звук, ультразвук, инфразвук, М., 1978.

ИНФРАСТРУКТУР (лат. infra—ашағы, алтында+structura—структур, вәзијјәт, мөвге, јер)—сәнаје вә к.т. истеһсалына хидмәт едән тәсәррүфат саһәләри комплекси (шосе јоллары, канал, порт, анбар вә с. тикилмәси, енержи тәсәррүфаты, д.ј. нәгл., рабитә, су тәчһизаты вә канализасија, үмуми вә пешә тәһсили, елмә вә сәһијјәјә чәкилән хәрчләр вә с.). «И.» термини һәрби лексикадан көтүрүлмүшдүр. Игтисади әдәбијјатда 20 әсрин 40-чы илләринин ахырындан ишләдилир. Совет игтисадијјат елминдә И. ики група бөлүнүр: истеһсал вә гејри-истеһсал (сосиал). Биринчи група билава-

ИСМАЈЫЛЛЫ РАЈОНУ

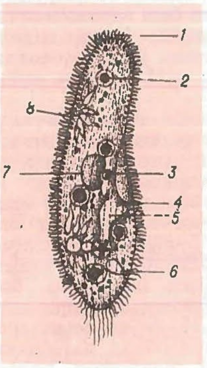

1979 илин ијунунда БКҠИ-нин „Картографија" ИХБ-дә тәртиб едилмишдир

ситə мадди истеhсала хидмəт едəн И. саhəлəри (шосе јолу вə д.ј., су тəчhизаты, канализасија вə б.), икинчи група истеhсал просеси илə билаваситə əлагəдə олан И. саhəлəри (кадр hазырлығы, тəhсил, сəhијјə вə с.) дахил едилир.

Капиталист тəсəррүфаты И. саhəлəринин характерик чəhəти онларын икили тəбиəтдə олмасыдыр. Бир тəрəфдəн бу саhəлəри инкишаф етдирмəдəн əмтəə истеhсал едилəн вə изафи дəјəр јарадылан сəнаје вə к.т. мүəссисəлəринин фəалијјəти гејри-мүмкүндүр. Дикəр тəрəфдəн бу саhəлəрин јарадылмасы вə фəалијјəти бу саhəлəрə капитал гојанлара мəнфəəт кəтирмир, лакин сəнаје вə к.т. ширкəтлəринин мəнфəəтини артырыр. Сосиал проблем кими И. јалныз капиталист истеhсал үсулуна хасдыр. Сосиализмдə онун јалныз техники-игтисади чəhəти мөвчуддур ки, бу да елми планлашдырма илə həлл олунур. Бунунла белə сосиалист өлкəлəриндə дə И. проблеми əсас истеhсалла И. саhəлəри арасындакы пропорсијалар, ичтимаи истеhсалын еффектлији проблеми кими галыр.

ИНФУЗОРЛАР ((Infusoria)—ибтидаилəр типинин (Protozoa) мүкəммəл инкишаф етмиш синфи. Типик нүмајəндəси тəрликдир. Əсас елементлəри: həрəкəт органы түквары, плазматик чыхынтылар—кирпиклəрдир; нүвə апараты 2 hиссəдəн (кичик нүвə—микронуклеус вə бөјүк нүвə—макронуклеус) ибарəт олуб, мүхтəлиф вəзифə дашыјыр. Чохалмасы гејри-чинси (вегетатив) вə чинси (конјугасија) јолла, јалныз илккирпикли И.-да (Protociliata) *копулјасија* јолу илə кедир. И.-да həзм, тəнəффүс, ифразат вə осмос тəзјиги вакуолларла тəнзим олунур. И.-ын

Тəрлик (Paramecium caudatum): *1*—кирпикчиклəр; *2*—həзм вакуолу; *3*—микронуклеус; *4*—ағыз дəлији; *5*—удлаг; *6*—анал вакуолунун ифразаты; *7*—макронуклеус; *8*—трихосисталар.

бəдəн формасы мүхтəлиф олуб, уз. 12 *мк*-дан 3 *мм*-дəк дəјишилир. Бəдəни харичи (ектоплазма) вə дахили (ендоплазма) гатдан ибарəтдир. Бактеријалар, јосунлар вə б. ибтидаилəрлə гидаланыр. Бир груп И.-да ағыз олмадығына көрə гидаланма осмос јолу илə кедир (бах *Сапрофитлəр*). И. синфи кениш јајылмыш су организмлəридир. 400 чинсə аид 6000 нөвү, о чүмлəдəн Азəрб.ССР-ин ширин су hөвзəлəриндə 150-дəн, Хəзəр дəнизиндə исə 440-дан чох нөвү мə'лумдур. И.-ын чоху сəрбəст həрəкəт едир. Бə'зилəри исə мүвəггəти, јахуд даими олараг хүсуси органлар васитəсилə субстрата јапышараг отураг həјат сүрүр. Бир груп И. исə паразит həјат кечирир. Онларын бир гисми инсан вə hејванларын бағырсағында, балығын дəриси алтында вə үзəриндə горхулу хəстəликлəр əмəлə кəтирир. И.-ын дикəр групу (Entodiniomorpha) дырнаглы hејванларын мə'дəсиндə вə јоғун бағырсағында јашајыр. Бунлар хəстəлик төрəтмир, јалныз гиданын həзм олунмасында рол ојнајыр. И.-ын гамчылылардан əмəлə кəлмəси күман олунур.

ИНhАЛЈАСИЈА (лат. inhalare— нəфəс алмаг)—дəрман маддəлəрини нəфəс алмагла организмə јеритмəк үсулу. И. мəгсəди илə дəрман маддəлəри бухар, газ, аерозол hалында тəтбиг едилир вə хүсуси апаратларла (инhалјаторларла) апарылыр. Стасионар вə сəјјар инhалјаторлар мə'лумдур. И. тəнəффүс јолларынын илтиhабында мəслəhəт көрүлүр. Јағ И.-сы (битки јағларындан вə ментолдан hазырланыр), əсасəн, мүаличə вə профилактика мəгсəди илə ишлəдилир; јухары тəнəффүс јолларында назик јағ лөвhəчик əмəлə кəлир ки, бу да токсик маддəлəрин организмə дахил олмасынын гаршысыны алыр. Лөвhəчик үзəринə топланан токсик маддəлəр hајхырмагла харич олунур. Континкентлəрин күтлəви профилактикасыны тə'мин етмəк үчүн (мəс., кимја вə семент з-дларынын фəhлəлəри, шахтачылар вə с.) хүсуси инhалјаторијалар тəшкил едилир. Дəрман маддəлəри илə нəфəсалма сүн'и И., дəниз hавасы, мешə јахуд дағ hавасы илə нəфəсалма исə тəбии И. адланыр.

ИНhИБИТОРЛАР (лат. inhibire— дајандырмаг, сахламаг), биолокијада—чанлы организмдə вə hүчејрəсиз системдə ферментлəрин фəаллығыны азалдан тəбии вə ја синтетик маддəлəр. Организмдə маддəлəр мүбадилəсинин бə'зи мəhсуллары ферментлəрин тəбии И.-ы кими тə'сир көстəрə билəр. И. кенетик (бу hалда И. репрессор адланыр вə ферментлəрдəн биринин биосинтезини дајандырыр) вə ја кинетик сəвијјəдə (И. ретроинhибитор адланыр вə ферментин фəаллығыны азалдыр) фəалијјəт көстəрир. Ферментлəрин каталитик тə'сирини өјрəнмəк, маддəлəр мүбадилəсинин мүхтəлиф ферментатив просеслəриндə зүлалларын функсионал групларыны ајдынлашдырмаг, елəчə дə к.т. зəрəрверичилəри вə алагла мүбаризəдə И.-ын бөјүк əhəмијјəти вар.

ИНhИБИТОРЛАР (кимјада)—мүхтəлиф кимјəви реаксијалары лəнкидəн маддəлəр; арзу едилмəјəн просеслəрин, мəс., металларын коррозијасынын, јаначаг, сүртку јағлары вə јејинти мəhсулларынын оксидлəшмəсинин, полимерлəшмəнин, полимерлəрин көhнəлмəсинин вə с. гаршысыны алмаг, јахуд лəнкитмəк үчүн кениш тəтбиг едилир. Белə маддəлəрə кимјəви И. дејилир. Кимјəви И.-ын характерик хүсусијјəти кичик консентрасијаларынын (0,001%-дəн бир нечə %-ə гəдəр) лазыми лəнкидичи тə'сир көстəрмəсидир. Бу тə'сир кимјəви инhибиторун тəбиəти, реаксија мүhитинə дахиледилмə мүддəти, темп-р вə с.-дəн асылыдыр.

Тəтбиг саhəсинə көрə И., əсасəн, үч група ајрылыр: коррозија И.-ы, оксидлəшмə реаксијасы И.-ы вə полимерлəшмə И.-ы. Коррозија И.-ы башлыча олараг металлары коррозијадан горумаг үчүн онлара дағыдычы тə'сир көстəрəн мүhитə дахил едилир. Бу И. дағыдычы мүhитин тəбиəтиндəн асылы олараг турш, нејтрал вə гəлəви мүhит коррозијалары вə атм. коррозијасы И.-на ајрылыр. Оксидлəшмə реаксијасы И.-ы јаначаг вə јағларын (о чүмлəдəн сүртку јағларынын) молекулјар оксикенлə оксидлəшмəсини лəнкитмəк үчүн ишлəдилир. Бу мəгсəдлə əсасəн феноллардан вə онларын төрəмəлəриндəн, ароматик аминлəрдəн вə бə'зи күкүрдлү бирлəшмəлəрдəн истифадə едилир. Сүртку јағларына гарышдырылан И. онларын оксидлəшмəјə гаршы давамлылығыны артырмагдан башга јағын бир сыра истисмар көстəричилəрини дə јахшылашдырыр. Полимерлəшмə И.-ы сахланма вə ја дистиллə заманы мономер вə олигомерлəрин полимерлəшмəсинə јол вермир, ја да ону лəнкидир, hавада оксидлəшмəсинин гаршысыны алыр. Полимерлəшмə И.-ы кими, əсасəн, күкүрд, мүхтəлиф феноллар, таннин, канифол, мис дузлары вə с.-дəн истифадə олунур.

ИНhИСАР (əр. انحصار — мəhдудлашдырма)—мүəјјəн саhəдə дөвлəтин, (мəс., харичи тичарəт инhисары), тəшкилатларын, фирмаларын вə с.-нин мүстəсна (инhисар) hүгугу.

ИНhИСАР ГИЈМƏТИ—əмтəəнин базар гијмəтинин спесифик формасы; *дəјəрдəн*, јахуд *истеhсал гијмəтиндəн* узаглашыр вə инhисарларын үстəлик мəнфəəт көтүрмəлəрини тə'мин едир. И.г. *истеhсал хəрчлəри* вə јүксəк *инhисар мəнфəəтиндəн* ибарəтдир. И.г.-нин 2 нөвү фəрглəндирилир: јүксəк И.г. вə ашағы И.г. Инhисарлар өз мəhсулларыны јүксəк И.г.-нə сатыр, хаммал вə мəhсуллары исə ашағы И.г.-нə алырлар. *Изафи дəјəрин* И.г. механизми васитəсилə јенидəн бөлкүсү инhисарлашмамыш мүəссисəлəрин вəзијјəтини даhа да пислəшдирир, хырда саhибкарлар күтлəсинин ифласа уғрамасына сəбəб олур. Ејни заманда И.г. həтта тəлəблə тəклиф арасында бөјүк ујғунсузлуг оланда да ири ширкəтлəрин мəнфəəтини тə'мин едир. И.г. фəhлə синфинин вə əhалинин дикəр тəбəгəлəринин əлавə истисмары васитəсидир.

ИНhИСАР МƏНФƏƏТИ—кəлир формасы, инhисарчы тичарəт вə сəнаје капиталы фəалијјəтинин мəгсəди вə нəтичəси. И.м. нəинки капиталын фəhлə синфини истисмар етмəси нəтичəси, həмчинин кəндлилəрин, сəнəткарларын, азад пешə саhиблəринин, хырда вə орта буржуазијанын кəлирлəринин инhисарларын хејринə јенидəн бөлүшдүрүлмəсинин, инкишаф едəн өлкəлəрин истисмарынын нəтичəсидир.

Тичарəт И.м. кəндлилəрдəн, сəнəткарлардан мəhсуллары дəјəриндəн ашағы гијмəтə алмаг вə дəјəриндəн јухары гијмəтə сатмагла онларын истисмары нəтичəсиндə јараныр. Сəнаје И.м.-нин əсас мəнбəји *изафи дəјəрдир*. К. Маркс сəнаје И.м.-нин 2 нөвүнү көстəрмишдир: тəбии вə сүн'и. Тəбии И.м. мəhсулдар гүввəлəрин надир вə чəтин тəкрар истеhсал едилəн үнсүрлəринин (мəс., торпағын) капитал тəрəфиндəн мəнимсəнилмəси вə тəсəррүфат истифадəсинə верилмəси нəтичəсиндə јаранан тəбии сəнаје инhисарларынын игтисади чəhəтдəн реаллашмасы формасыдыр. Сүн'и И. м. истеhсал саhəсиндə вə (јахуд) сатыш базарларында тəкрар истеhсал олунан капиталист əмтəəлəринин инhисара алынмасы нəтичəсиндə јараныр. Капитализмдəн дөвлəт-инhисарчы капитализмə кечилмəси илə И.м. даhа инкишаф етмиш формалар алыр: тəсадүфи И.м.-ни əввəлчə ајры-ајры саhə-

ләрин сабит үстәлик мәнфәәти (И.м.-нин кениш формасы), сонра исә онун үмуми һөкмран формасы әвәз едир. И.м. *фиктив капитал* вә *малијјә капиталы* мәнфәәтинин әсасыны тәшкил едир. И.м. капитализмин игтисади вә сосиал зиддијјәтләрини кәскинләшдирир.

ИНҺИСАР РЕНТАСЫ — капиталист тәсәррүфатында *торпаг рентасынын* хүсуси формасы. Әмтәәләрин *инһисар гијмәти* үзрә сатышындан јараныр. К.т.-нда И.р. надир к.т. биткиләри (мәс., хүсуси үзүм сортлары вә с.) бечәрилән торпагларда, һасилат сәнајесиндә исә надир метал чыхарылмасы заманы әмәлә кәлир. Надир әмтәәләрин истеһсалы үчүн әлверишли шәраити олан торпаг саһәләринин мәһдудлуғуна вә бу әмтәәләрә тәләбин чох олмасына көрә онлары базарда дәјәриндән артыг гијмәтә сатмаға имкан јараныр. Белә һалларда бу чүр саһәләри ичарәјә көтүрмүш капиталистләр торпаг мүлкијјәтчиләринә јүксәк ичарә һаггы вермәјә мәчбур олурлар. И.р. торпаг мүлкијјәтчисинин әлавә кәлиридир. Беләликлә, И. р.-нын мәнбәји *изафи дәјәрдир*.

ИНҺИСАРЧЫ КАПИТАЛИЗМ — бах *Империализм*.

ИНЧҺОН, Чемулпо — Чәнуби Корејада шәһәр вә порт. Кәнкидо әјаләтинин инз. м. Сары дәниз саһилиндә, Һанган чајынын мәнсәби јахынлығындадыр. Нәгл. говшағы. Әһ. 646 мин (1970). Машынгајырма вә метал е'малы, поладтөкмә вә кимја сәнајеси, ири тохучулуг ф-ки, униүјүтмә мүәссисәләри, чохлу кустар е'малатханалар вар. Шүшә, чини вә сахсы мә'мулатлар истеһсал олунур.

ИНЧӘ — Азәрб.ССР Көјчај р-нунда кәнд. И. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 34 *км* ч.-ш.-дә, Јухары Ширван каналынын саһилиндә, Исмајыллы — Мүсүслү шосе јолу кәнарында, Ширван дүзүндәдир. Әһ. 2244 (1979); памбыгчылыг, тахылчылыг, барамачылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, 2 китабхана, тибб мәнтәгәси вар. И. јахынлығында антик вә еркән орта әсрләрә аид јашајыш јери вә күп гәбир абидәләри ашкар едилмишдир.

ИНЧӘ — Азәрб.ССР Шәки р-нунда кәнд. И. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 10 *км* шм.-г.-дә, Шәки — Гах шосе јолу кәнарында, Баш Гафгаз силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 580 (1979); биткичилик вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси вар.

ИНЧӘЛӘР — 11—13 әсрләрдә Чәнуби Русија чөлләриндә вә Шимали Гафгазда јашамыш гыпчаг тајфаларындан (тәртәр, гарабөрк, вәрәндә, гов, туг, уран, котјан вә б.) бири. Мәнбәләрдә адлары ә н ч ә л ә р кими дә чәкилир. 13 әсрин 1-чи јарысында бир гисми гыпчагларын тәркибиндә Азәрб.-а кәлмишди. Азәрб.-да Инчә вә Инчәдағ (Шәки р-ну), Инчәсу (Газах р-ну), Инчәчај вә Инчәчөл (Чәбрајыл р-ну), Инчилли (Чәлилабад р-ну), Ончаллы (Гах р-ну) вә с. адларынын И.-лә әлагәдар олмасы еһтимал едилир.

Әд.: Т и з е н г а у з е н В. Г., Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, т. 1, СПБ, 1884; П о п о в А. И., Кипчаки и Русь, Ученые записки ЛГУ (серия исторических наук), в. 14, 1949; П а ш у т о В. Т., Внешняя политика Древней Руси, М., 1968.

ИНЧӘСӘНӘТ — ичтимаи шүур формаларындан бири; бәшәријјәтин мә'нәви мәдәнијјәтинин тәркиб һиссәси, аләми практик-мә'нәви гаврамасынын спесифик нөвү. И. керчәклијин бәдии образларла ин'икасыдыр. Естетик фәалијјәтин хүсуси нөвү кими мејдана чыхмыш И.-ин мәнбәји әмәк олмушдур. Ибтидаи инчәсәнәтин илк изләри Сон Палеолит дөврүнә (е.ә. тәгр. 30-чу мин иллик) тәсадүф едир. И.-ин инкишафына ибтидаи инсанларын јаратдыглары мифләрин, маһны, рәгс, *гајаүсту тәсвирләрин*, әмәк аләтләринә, силаһа, палтара, һәтта өз бәдәнләринә вурдуглары бәзәкләрин бөјүк тә'сири олмушдур (бах *Ибтидаи инчәсәнәт*). И. өзүнүн бу мәрһәләсиндә һәлә мүстәгил фәалијјәт формасы олмамышдыр. Һәмин дөврдә «...инсанларын мә'нәви үнсијјәти бурада онларын мадди фәалијјәтинин һәлә билаваситә мәһсулудур» (М а р к с К. вә Е н к е л с Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 1, Б., 1978, сәһ. 14). Әмәк бөлкүсү нәтичәсиндә әввәлләр синкретик (бах *Синкретизм*) характер дашыјан инсан фәалијјәти бир сыра мә'нәви вә мадди истеһсал саһәләринә ајрыларкән фәрдин емосионал вә интеллектуал инкишафына јаранан тәләбатдан И. мејдана кәлмишдир. И.-ин әсасында керчәклијин мүәјјән естетик идеал мөвгејиндән образлы ин'икасы дурур. О, адамларын естетик зөвгүнү өдәмәк функсијасыны һәјата кечирир (бах *Естетика*). Сәнәткар фәрди бәдии образлар васитәсилә һадисәләрин, һәјат шәраитинин, ичтимаи мүнасибәтләрин, инсанларын характер вә һәјәчанларынын үмуми маһијјәтини ашкара чыхарыр, һәјат һәгигәтини образлы экс етдирир. О, һәмчинин образларла тәчәссүм етдирдији аләмә идеоложи нүмајәндәси олдуғу сосиал гүввәләрин вә ја синифләрин идеалы бахымындан гијмәт верир. Һәјат һәгигәтинин вә габагчыл естетик идеалын мәчмусу бәдии һәгигәти јарадыр ки, бу да И.-ин маһијјәтини тәшкил едир вә онун идеја-естетик тә'сир гүввәсини артырыр. Бәдии һәгигәт И.-ин мүхтәлиф нөвләриндә конкрет тәчәссүмүнү спесифик бәдии ифадә васитәләри илә (тәсвири сәнәтдә боја, рәнк, даш, мәрмәр вә с., мусигидә мусиги сәси, әдәбијјатда сөз вә с.) тапыр. Сәнәткарын исте'дады онун јарадычылыг тәхәјјүлүнүн мәһсулларынын адамлара чатмасына, һәмчинин сәнәт әсәринин мејдана кәлмәсинә кәмәк едир. Өзүнәмәхсус естетик хүсусијјәтләри олан И. ичтимаи шүурун дикәр формалары илә үмуми олан чәһәтләрә дә маликдир. «Халис сәнәт» нәзәријјәчиләринин әксинә олараг марксизм-ленинизм естетикасы бәшәријјәтин бүтүн бәдии мәдәнијјәтинин тәһлили әсасында көстәрмишдир ки, И.-ин сијасәт, әхлаг вә идеолокија илә гаршылыглы әлагәси онун спесификлијинин ифадәсидир. *Партијалылыг* принсипинә әсасланан И. ичтимаи һәјатын даһа мүһүм, типик чәһәтләрини экс етдирир, ичтимаи синифләрин вә сосиал груплары сијаси идеал вә мәгсәдләрини ифадә едир. Мәһз буна көрә дә о, идеја мүбаризәсиндә кәсәрли силаһдыр. И.-ин вә сијасәтин гаршылыглы әлагәси өзүнү бунда көстәрир. Бу бахымдан марксизм-ленинизм И.-и «мүтләг идеја»нын, «дүнја ирадәси»нин, «илаһи вәһј»ин мәһсулу, јахуд сәнәткарын тәәссүратларынын ифадәси сајан идеалист нәзәријјәләри рәдд едир. Бәдии үмумиләшдирмә, јә'ни керчәклијин ичтимаи зиддијјәт вә әксликләрини мүәјјән фәрди конкрет образлы формада ифадә етмәк габилијјәти, һадисәләрин әсл маһијјәтини бәдии шәкилдә ашкара чыхармаг бачарығы И.-ин идрак әһәмијјәтини мүәјјәнләшдирир.

И.-ин әхлагла әлагәси хүсусилә сыхдыр. И. гәдим дөврләрдән бу күнә кими нәинки әхлаг проблемләринә тохунур, инсанларын әхлаги кејфијјәтләрини экс етдирмәклә кифајәтләнир, һәмчинин инсанын әхлаги камиллији һаггында сәнәткарын фикирләрини тәчәссүм етдирир, шәхсијјәтин ичтимаи-тарихи практикасынын кедишиндә формалашан кејфијјәтләринин ашкара чыхарылмасына, мөһкәмләндирилмәсинә имкан јарадыр. Мәс., И.-дә *сосиалист реализми* методу мә'нәви зәнкинлији, әхлаги сафлығы вә физики камиллији өзүндә чәмләшдирән шәхсијјәт идеалыны әсасландырыр. И. адамларын естетик идеалларынын вә зөвгләринин, көзәллик вә үлвилик һаггында тәсәввүрләринин формалашмасында фәал иштирак едир вә бунунла да керчәклији јалныз экс етдирмир, һәм дә ону дәјишдирир. В. И. Ленин јазмышдыр: «Инсанын шүуру објектив дүнјаны нәинки экс етдирир, ону јарадыр да» (Әсәрләри, ч. 38, сәһ. 215). Һәр бир конкрет-тарихи мәрһәләдә бу дәјишдиричи тә'сирин истигамәти, мәгсәди, еләчә дә И.-ин инкишафы, нәтичә е'тибары илә чәмијјәтин мадди һәјат шәраити илә мүәјјән едилир. Синифли чәмијјәтдә И.-ин инкишафы зиддијјәтли олмуш, мәс., буржуазија тарихдә мүтәрәгги рол ојнадығы дөврдә бу синфин мәнафејини ифадә едән сәнәт бөјүк бәдии сәрвәтләр јаратмышдыр. Сонралар буржуа чәмијјәтиндә синфи зиддијјәтләрин дәринләшмәси нәтичәсиндә буржуазија бәдии инкишафа мане олан гүввәјә чеврилмишдир. К. Маркс јазырды: «...капиталист истеһсалы мә'нәви истеһсалын мүәјјән саһәләринә: ...инчәсәнәтә вә поезијаја дүшмәнчәсинә бахыр» (Изафи дәјәр нәзәријјәләри. Капитал, ч. 4, һ. 1, Б., 1967, сәһ. 285). Бу шәраитдә И. мөвчуд гурулуша гаршы е'тираз (19 вә 20 әсрләрин тәнгиди реализм И.-и) вә ја пролетаријатын идеоложи мүбаризә силаһы (илк үнсүрләри 19 әср пролетар И.-индә мејдана кәлмиш сосиализм реализми) кими мејдана чыхыр. Мүасир буржуа И.-и үчүн идеја тәнәззүлү характерикдир (бах *Декадентлик*, *Модернизм*). Али естетик идеал өз тәчәссүмүнү коммунизм уғрунда мүбаризә апаран фәһлә синфинин дүнјакөрүшүндә тапмышдыр. Һәмин идеал сосиализм реализми И.-инин әсасыны тәшкил едир.

Әд.: М а р к с К. и Э н г е л ь с Ф., Об искусстве, [3 изд.], т. 1—2, М., 1976; Л е н и н В. И., О литературе и искусстве, 6 изд., М., 1979; Ленин и искусство, М., 1969; Л у н а ч а р с к и й А. В., Статьи об искусстве, М.—Л., 1941; П л е х а н о в Г. В., Эстетика и социология искусства, т. 1—2, М., 1978; Античные мыслители об искусстве. Сб. статей, 2 изд., М., 1938; Б у р о в А. И., Эстетическая сущность искусства, М., 1956; Л е с с и н г Г. Э., Лаокоон, или О границах живописи и поэзии, М., 1957; В ы г о т с к и й Л. С., Психология искусства, М., 1965; Н а т е в А., Искусство и общество, пер. с болгарского, М., 1966; Ш е л л и н г Ф., Философия искусства, М., 1966; З и с ь А. Я., Искусство и эстетика, М., 1967; Г е г е л ь Г., Эстетика,

т. 1—3, М., 1968—71; Новожилова Л. И., Социология искусства, Л., 1968; Раппопорт С. Х., Искусство и эмоции, М., 1968; Каган М. С., Лекции по марксистско-ленинской эстетике, 2 изд., Л., 1971; Современное западное искусство. К критике буржуазной художественной культуры XX в., М., 1972; Гете И. В.. Об искусстве, М., 1975; Яковлев Е. Г., Искусство и мировые религии, М., 1977; Андреев А. Л., Ленинская теория отражения и природа искусства, М., 1978; Актуальные проблемы социалистического искусства, М., 1978; Лифшиц М., Искусство и современный мир, 2 изд., М., 1978.

ИНЧӘСӘНӘТ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ДЕКАДАЛАРЫ ВӘ КҮНЛӘРИ—бах *ССРИ халгларынын инчәсәнәт вә әдәбијјат декадалары вә күнләри.*

ИНЧӘСӘНӘТ ИНСТИТУТЛАРЫ—мусиги, театр, тәсвири сәнәт, мәдәни-маариф иши саһәсиндә педагожи вә јарадычы кадрлар һазырлајан али мәктәбләр. Әксәријјәтиндә мәдәни-маариф, режиссорлуг, театршүнаслыг, актјорлуг, мусиги, рәссамлыг факүлтәләри вә ја шө'бәләри, мүхтәлиф кафедралар, ихтисас кабинетләри, лабораторијалар вә с. вар. И.и.-нда тәдрис просеси консерваторија вә театр ин-тларына ујғун шәкилдә тәшкил едилмишдир. Тәһсил мүддәти 5, театр вә кино актјорлары, мәдәни-маариф факүлтәләриндә исә 4 илдир. И.и.-ны битирән тәләбә сечдији ихтисас үзрә мүвафиг ад (педагог, консертмејстер, хор дирижору, мусигишүнас, халг театры режиссору, клуб ишчиси вә с.) алыр. Азәрбајчан Инчәсәнәт Институту 1968 илдән мөвчуддур.

ИНЧӘСӘНӘТ ПСИХОЛОКИЈАСЫ—психолокијанын бир саһәси; инчәсәнәт әсәрләринин јарадылмасы, гавранылмасы вә анлашылмасы просесинин психоложи ганунаујғунлугларыны, инчәсәнәт васитәсилә бәдии тәрбијәнин психоложи мәсәләләрини өјрәнир. И.п. әсәрин тамашачы тәрәфиндән гаврanылмасы вә анлашылмасы просесинин тәһлилинә дә хүсуси диггәт јетирир, бу ишдә онун шәхси кејфијјәти, јаш хүсусијјәти вә инкишаф сәвијјәсинин ролуну ајдынлашдырыр, һәмчинин естетик гаврајыш, тәфәккүр, һиссләр вә с.-нин даһа сәмәрәли тәшкили јолларыны мүәјјән едир. И.п. инсанын мүхтәлиф јаш дөврләриндә естетик гаврајышы вә зөвгүнүн формалашмасы шәраитини тәһлил едир; аиләдә, инчәсәнәт дәрнәкләриндә вә тәдрис мүәссисәләриндә рәссамлыг, мусиги вә ја актјорлуг габилијјәтинин инкишаф хүсусијјәтләрини ајдынлашдырыр. И.п.-нда мүхтәлиф тәһлил үсулларындан (мүшаһидә, експеримент, анкет вә с.) истифадә едилир. И.п. естетика, инчәсәнәтин сосиолокијасы, јарадычылығын, о чүмләдән бәдии јарадычылығын психолокијасы илә сых әлагәдардыр.

ИНЧӘСӘНӘТ СИНТЕЗИ—инчәсәнәтин мүхтәлиф нөвләринин ваһид бәдии әсәр чәрчивәсиндә (мәс., театр тамашасы), јахуд нисбәтән мүстәгил әсәрләрин ваһид ансамблда (монументал бојакарлыг вә һејкәлтәрашлығын ме'марлыгла ујушдурулмасы) бирләшмәси, гаршылыглы әлагәси вә үзви вәһдәти. Инчәсәнәтин тарихән јаранмыш нөвләри мүхтәлиф вә рәнкарәнкдир. Мәкан сәнәтләри ичәрисиндә ме'марлыг, заман-мәкан сәнәтләриндән исә театр тамашалары бәдии синтез үчүн даһа әлверишлидир. Ме'марлыг әсәрләриндә бојакарлыг, һејкәлтәрашлыг, монументал-декоратив сәнәт елементләри (фреска, мозаика, витраж, панно, орнамент вә с.) тәтбиг олундугда абидә јени естетик мәзијјәтләр кәсб едир. Поезија, мусиги кими заман сәнәтләриндә вокал вә програмлы мусиги синтезләшир. Театр вә кино (еләчә дә телевизија) маһијјәт е'тибары илә синтетик сәнәтләрдир. Бурада сәһнә вә екран әсәрләри поезија, драматуркија, бәдии нитг, мусиги, актјор ифасы, рәгс, рәссамлыг, ме'марлыг, һејкәлтәрашлыг елементләриндән вә реж. ишинин вәһдәтиндән јараныр. Китаб тәртибаты вә иллүстрасијалары бәдии әдәбијјатын тәсвири сәнәтлә синтезини тә'мин едир.

Инчәсәнәтин ајры-ајры нөвләри дә өзлүјүндә дахили синтез принсипләринә әсасланыр. Мәс., Гәдим Мисир еһрамларында, антик јунан мә'бәдләриндә, орта әср готик килсәләриндә ме'марлыг образлары илә монументал вә декоратив һејкәлләр гырылмаз вәһдәт тәшкил едир. Бәдии синтез тәшкил едән сәнәт нөвләринин гаршылыглы тәнасүбү мүхтәлифдир, онлардан бири дикәриндән үстүн олур, ону өзүнә табе едир. Мәс., Бакыдакы Ширваншаһлар сарајы комплексинин баштағларыны бәзәјән декоратив елементләр, даш үзәриндә ојма нахышлар, јахуд Шәки Хан сарајындакы зәнкин вә монументал дивар рәсмләри бинанын садә ме'марлыг формаларындан хејли үстүндүр.

Ренессанс дөврүндә сәнәтләрин синтези просеси бөјүк вүс'әт алмыш, мүхтәлиф сәнәт нөвләри ваһид ансамбл јарадычылығынын тәркиб һиссәләринә чеврилмиш, дөврүн һуманист тенденсијалары илә сәсләшән дүнјәви маһијјәт газанмышдыр. Сонракы әсрләрдә И.с.-нин истигамәтини һаким синфин зөвгүнү, естетик тәләбләрини ифадә едән ме'марлыг ансамбллары, тәмтәраглы сарај әјләнчәләри, опера, балет тамашалары вә с. мүәјјән етмишдир.

Буржуа чәмијјәтиндә И.с.-нин бир сыра мүһүм тәзаһүр формасы тәнәззүлә уғрајыр. Лакин мүтәрәгги ичтимаи гүввәләрин јарадычы сә'јләри нәтичәсиндә јени синтез нөвләри јараныр.

ССРИ халгларынын јени типли социалист мәдәнијјәтиндә И.с. идејалары өз ифадәсини В. И. Ленинин *монументал тәблиғат* планында тапмышдыр. И.с. саһәсиндә һәјата кечирилән тәдбирләр бир сыра ме'марлыг ансамблынын, ичтимаи биналарын, метрополитен ст.-ларынын, Халг Тәсәррүфаты Наилијјәтләри Сәркисинин, театрларын, мәдәнијјәт вә идман сарајларынын, паркларын бәдии тәртиби сон илләрдә даһа кениш вүс'әт алмышдыр. Бу бахымдан Бакы метрополитенинин «Низами», «Кәнчлик» вә «Нәриманов» ст.-лары диггәтәлајигдир.

Әд.: Вопросы синтеза искусств. [Сб.], М., 1936; Синтез искусств в архитектуре. [Сб.], М., 1963; Громов Е. С., Современный кинематограф и проблема синтеза искусств, в кн.: Кинематограф сегодня. [Сб.], М., 1967; Синтез искусств и архитектура общественных зданий. [Сб.], М., 1974; Взаимодействие и синтез искусств. Сб. статей, Л., 1978.

ИНЧӘСУ—Ерм.ССР вә Азәрб.ССР-дә чај. Күрүн сағ голу. Уз. 44 *км*, һөвзәсинин саһ. 245 *км*^{2}-дир. Ерм.ССР әразисиндән (1400 *м* һүнд.-дән) башланыр. Әсасән јағыш сулары илә гидаланыр. Ашағы ахыны илин чох вахты гурујур. Сувармада кениш истифадә едилир. Ерм.ССР әразисиндә Кохп адланыр.

ИНЧӘЧАЈ—Азәрб.ССР-дә чај. Күрүн сағ голу. Уз. 83 *км*, һөвзәсинин саһ. 205 *км*^{2}-дир. Муровдағын јамачындан (2580 *м* һүнд.-дән) башланыр. Ашағы ахыны Јевлах р-ну әразисиндәдир. Јухары ахыны Шаумјан вә Мардакерт, орта ахыны исә Гасым Исмајылов вә Мирбәшир р-нларынын сәрһәдиндән ахыр. Әсасән јералты вә гар сулары илә гидаланыр. Иллик ахым һәчми 46 млн. *м*^{3}-дир. Сувармада кениш истифадә едилдијиндән сују мәнсәбинә чатмыр.

ИНЧӘЧАЈ—Азәрб.ССР-дә чај. Аразын сол голу. Уз. 51 *км*, һөвзәсинин саһ. 351 *км*^{2}-дир. Чох һиссәси Чәбрајыл р-ну әразисиндәдир. Гарабағ силсиләсиндән (1370 *м* һүнд.-дән) башланыр. Әсасән јералты вә јағыш сулары илә гидаланыр. Иллик ахым һәчми 18 млн. *м*^{3}-дир. Ашағы ахыны илин чох вахты гурујур. Сувармада истифадә едилир.

ИНЧӘЧАЈ—Азәрб.ССР-ин Чәлилабад р-нунда чај. Уз. 41 *км*, һөвзәсинин саһ. 200 *км*^{2}-дир. Буровар силсиләсиндән (600 *м* һүнд.-дән) башланыр, Киров көрфәзинә төкүлүр. Әсасән јағыш сулары илә гидаланыр. Јағынты олмајан дөврләрдә гурујур. Иллик ахым һәчми 10 млн. *м*^{3}-дир. Сувармада истифадә едилир. Үстүндә су анбары јарадылмышдыр.

ИНЧӘЧАЈ СУ АНБАРЫ—Азәрб.ССР Чәлилабад р-ну әразисиндә, Инчәчајын үстүндәдир. 1958 илдә истифадәјә верилмишдир. Үмуми һәчми 2,1 млн. *м*^{3}, фајдалы һәчми 1,8 млн. *м*^{3}-дир. 400 *ha* әкин саһәсинин суварылмасында истифадә едилир.

ИНЧӘЧӨЛ—Азәрб.ССР Чәбрајыл р-ну әразисиндә, Кичик Гафгазын ч.-ш. әтәјиндәдир. Инчәчајын саһили бојунча узаныр. Уз. (г.-дән ш.-ә) 18 *км*, ени 6 *км*, һүнд. 450—500 *м*-дир. Сәтһи далғавары, тәпәли-тирәлидир. Үст Плиосен вә Антропокенин аллүвиал-пролүвиал чөкүнтүләриндән тәшкил олунмушдур. Дағәтәји јарымсәһра вә гуру чөл ландшафты вар. Һејвандарлыг вә памбыгчылыг инкишаф етмишдир.

ИНЧИЛ (јун. euangélion—мүждә, хејирхәбәр)—*Библијанын* христианлыға аид һиссәси. И.-дә, әсасән Иса пејғәмбәр вә онун «мө'чүзәләринә» аид еркән христианлыг әфсанәләри топланмышдыр. Илк дөврләрдә 30-а гәдәр И. китабы олмушдур. Сонралар килсәнин мүгәддәсләшдирдији вә куја анчаг Исанын шакирдләриндән Матфеј, Марк, Лука вә Иоаннын јаздығы дөрд китаб *Әһд-и Чәдидә* салынмышдыр. Һәмин китаблар куја аллаһын өз кәламлары, јә'ни мүгәддәс руһ васитәсилә көндәрилән вәһјләрдир. Еһтимал ки, И.-и тәгр. 1 әсрин сону—2 әсрин әввәлләриндә ајры-ајры мүәллифләр јаратмышлар. И.-ин һарада тәртиб олунмасы мәсәләси мүбаһисәлидир. Матфеј, Марк вә Луканын И. китабларында мәзмунча мүәјјән јахынлыг олса да, Иоаннын китабы онлардан һәм мәзмунча, һәм дә үслубча хејли фәргләнир. Бу китабла Кумран тапынтыларынын (бах *Өлү дәниз әлјазмалары*) мәтнләри арасында бөјүк охшарлыг вар. И. китабларында изтираб чәкмәк, шәрә мүгавимәт көстәрмәмәк, сәбирлилик вә мүтилик, ахирәт дүнјасындакы хошбәхтлијә говушмаг хәтринә һәр чүр ишкәнчә вә чәтинлијә дөзүмлүлүк вә с. тәблиғ олунур.

Әд.: Маркс К. вә Енкелс Ф., Дин һаггында, Б., 1965; Францов Г.

Н., Научный атеизм, М., 1972; Крывелев И. А., История религии, т. 1—2, М., 1975—76; Токарев С. А., Религия в истории народов мира, М., 1976; Емельянов Л. И., Происхождение христианских таинств, М., 1978.

ИНЧИЧИЧӘЈИ (Convallaria)—занбагчичәклиләр фәсиләсиндән битки чинси. 1 нөвү (C. majalis), бир нечә нөвмүхтәлифлији (вә ја јарымнөвү) вар. Һүнд. 30 *см*-дәкдир; јарпаглары узунсов еллипсвары, гырмызы мејвәси дәјирмидир. Зәнквары ағ чичәкләри салхым чичәк групунда јерләшир. Гәрби Авропада, Шимали Американда, еләчә дә ССРИ-нин Авропа һиссәсиндә, Гафгазда, Шәрги Сибирдә вә Узаг Шәргдә битир. Азәрб.ССР-дә Загафгазија И. (C. transcaucasica) нөвмүхтәлифлији јајылмышдыр. Јарпаг вә чичәкләриндән алынан тинктурасы үрәк фәалијјәтинин тәнзиминдә дәрман кими истифадә едилир. Декоратив вә ефирјағлы биткидир; зәһәрлидир.

ИНЧУ (монголча)—орта әсрләрдә Монголустанда гызлара верилән чеһиз (асылы шәхсләр дә дахил олмагла); Чинкиз ханын нәслиндән олан шаһзадәләрин мүлк саһиблији. Сонралар монгол истиласына мә'руз галмыш өлкәләрдә дә «И.» термини кениш ишләдилмәјә башланды. *Елханиләр* дөврүндә Азәрб.-да вә бир сыра гоншу өлкәләрдә һөкмдара вә хан нәслинин нүмајәндәләринә мәхсус торпаглар («хасс» торпаглары; «хасс И.» термини дә бурадандыр) И. адланырды. Елханын, онун арвадларынын вә ја шаһзадәләрин һимајәсиндә олан шәхсләр дә (бә'зән өз торпаглары илә бирликдә) И. һесаб едилирди; онлар мүхтәлиф ичтимаи тәбәгәләрә (феодаллар, мә'мурлар, јохсуллар, сәнәткарлар вә б.) мәнсуб олурду. Һөкмдар вә шаһзадәләрин хүсуси гошунлары да И. сајылырды. И. торпаглары илә әлагәдар мәсәләләрә чох вахт һөкмдарын тә'јин етдији мә'мурлар («һаким-и И.» вә ја «мәлик И.») бахырды. Бә'зи һалларда һөкмдар И. торпагларыны һәдијјә олараг мүәјјән хидмәт әвәзиндә әмирләрә бағышлајырды. *Газан хан ислаһатлары* нәтичәсиндә истифадәсиз галмыш И. торпагларынын хејли һиссәси *игта* кими әмирләрә верилди. «И.» термини Елханиләр дөвләтинин сүгутундан сонра, 15 әсрдә арадан чыхды.

Әд.: Али-заде А. А., К вопросу об институте «инджу» в Азербайджане в XIII—XIV вв., Изв.АзФАН СССР, 1943, № 8; јенә онун, Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Б., 1956; Петрушевский И. П., Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV вв., М.—Л., 1960.

ИНША—мүәјјән едилмиш мөвзуда шакирдләрин мүстәгил јазы иши, мәктәбдә тә'лим-тәрбијә системинин тәркиб һиссәләриндән бири. И. шакирдләрин тәфәккүрүнү кенишләндирир, онлары сәрбәст ишә алышдырыр, мүһүм һәјати мәсәләләр үзәриндә мүстәгил фикир јүрүтмәји вә нәтичә чыхартмағы өјрәдир.

ИНШААТ—бах *Тикинти*.

ИНШААТ АКУСТИКАСЫ—*акустиканын* бир бөлмәси; јашајыш јерләриндәки отаг, бина вә мәнтәгәләрин ме'марлыг-планлашдырма вә иншаат-акустика (конструктив) үсуллары илә сәсдән мүһафизә мәсәләләриндән бәһс едир. Бунун үчүн мүхтәлиф сәсудан материалларла дахили дивар сәтһләринә үзлүкләр чәкмәк, сәсзәифләдән конструксијалар јаратмаг, өртүкләрдә сәси изолјасија едән материаллардан истифадә етмәк вә с. лазым кәлир (бах *Акустик материаллар*). И.а. истеһсалат сәс-күјү илә мүбаризә мәсәләләрини өјрәнмәклә, һәм дә сәс-күј мәнбәләрини арашдырыр вә билаваситә һәмин мәнбәләрдә (мәс., вентилјаторларда, насос гурғуларында) сәс-күјүн азалдылмасы, арадан галдырылмасы јолларыны тапыр. И.а. мүстәгил елм саһәси кими 20 әсрин 30-чу илләриндә јаранмыш вә 50-чи илләрдән е'тибарән интенсив инкишафа башламышдыр. Мүасир биналарда раһатлығын (комфортун) тә'мин едилмәси И.а. елминин инкишафы илә сых бағлыдыр.

Әд.: Пособие по проектированию и расчёту шумопоглощения строительно-акустическими методами, М., 1973; Градостроительные меры борьбы с шумом, М., 1975.

ИНШААТ ИСТИЛИК ТЕХНИКАСЫ, иншаат истилик физикасы—*иншаат физикасынын* бир бөлмәси; бина, гурғу вә онларын конструксијаларына истилик, рүтубәт вә һаванын өтүрүлмәси просесләрини вә бунларын дикәр физики просесләрә тә'сирини, һәмчинин бу просесләрин һесабланмасынын мүһәндис методларыны өјрәнир. И. и.т.-нда истилик вә күтлә мүбадиләси, физики кимја, дөнмәз просесләр термодинамикасы нәзәријјәләриндән, *моделләшдирмә* методларындан, охшарлыг нәзәријјәсиндән истифадә олунур. И. и.т.-нда биналарын һүдудлајычы конструксијаларынын темп-р вә рүтубәт саһәләринин натурада вә лабораторија јолу илә тәдгигинин, һәмчинин иншаат материаллары вә конструксијаларынын истилик-физики хассәләринин тә'јининин мүһүм әһәмијјәти вар. Бу үсул вә нәтичәләрдән јашајыш, ичтимаи вә истеһсалат биналарынын һүдудлајычы конструксијаларынын лајиһәләнмәсиндә истифадә олунур. Иншаатын сәнајеләшмәси, јүнкүлләшдирилмиш конструксија вә јени *иншаат материалларынын* кениш тәтбиги илә әлагәдар олараг И.и.т.-нын әһәмијјәти хүсусилә артмышдыр.

Әд.: Фокин К. Ф., Строительная теплотехника ограждающих частей зданий, 4 изд., М., 1973; Ильинский В. М., Строительная теплофизика, М., 1974.

ИНШААТ ИШЛӘРИ—бина вә гурғуларын тикилмәси үчүн иншаат мејданчасында көрүлән ишләр. И.и. үмуми вә хүсуси ишләрә бөлүнүр. Үмуми ишләрә *торпаг ишләри*, *арматур ишләри*, *бетон ишләри*, *харратлыг ишләри*, дам өртүјү ишләри, тамамлама ишләри (суваг, үзчәкмә вә рәнксазлыг), гурашдырма ишләри вә с., хүсуси ишләрә исә һидроизолјасија ишләри, *истилик изолјасијасы ишләри*, санаторија техникасы ишләри, *електромонтаж ишләри* вә с. дахилдир. И.и. ардычыллығына көрә 2 група бөлүнүр: һазырлыг ишләри вә бүтүн үмуми иншаат ишләринин дахил олдуғу әсас ишләр. Бунлардан әлавә көмәкчи ишләр (чала вә хәндәк диварларынын бәркидилмәси, грунт сулары сәвијјәсинин ашағы салынмасы, грунтун сыхлашдырылмасы вә с.), өртүлү иншаат ишләри (грунтун бәркидилмәси, кессонларын дүзәлдилмәси, монолит дәмир-бетонун арматурланмасы, антикоррозија тәдбирләри вә с.) ајрыча груп тәшкил едир. И.и.-нин ичра үсулуна вә мүрәккәблијинә көрә просесләр комплекс-механикләшдирилмиш вә механикләшдирилмиш һалда, һәмчинин әл илә јеринә јетирилә биләр. Тикинтинин сәнајеләшмәси нәтичәсиндә И.и. тәдричән гурашдырма ишләринә чеврилир, јә'ни сәнаје мүәссисәләриндә һазырланмыш елемент вә деталларын механикләшдирилмиш сурәтдә гурашдырылмасы характери дашыјыр (бах һәмчинин *Иријыгма конструксијалар*). Иншаат објектиндә И.и. ардычыл, паралел вә ја ахынлы үсулла апарыла биләр. Ахынлы үсул даһа сәмәрәлидир. Бу һалда иншаат просесләри мүәјјән тәшкилати вә технолоҗи ардычыллыгла јеринә јетирилдији үчүн әмәк мәһсулдарлығы јүксәлир, ишдә аһәнкдарлыг јараныр, материаллардан даһа сәмәрәли истифадә олунур. И.и. тикинти тәшкилатларынын габагчадан ишләјиб һазырладыглары иншаатын тәшкили вә ичрасы лајиһәләринә ујғун апарылыр. Ајры-ајры тикинти просесләринин јеринә јетирилмә мүддәтләри вә технолоҗи ардычыллығы исә технолоҗи карта ујғунлашдырылыр. И.и.-нин кејфијјәти, ишләрин ичра вә гәбул үсуллары иншаат нормалары вә гајдалары илә мүәјјән олунур. И.и.-нин јеринә јетирилмә үсулларынын мәчмусу иншаат ишләринин технолоҗијасы адланыр.

Әд.: Әлијев Ә. Ә., Тикинти ишләринин технолоҗијасы, планлашдырылмасы вә тәшкили, һ. 1—2, Б., 1955—1957; Прохоркин С. Ф., Основы строительного производства, Л., 1977; Технология строительного производства, 4 изд., Киев, 1978.

ИНШААТ КОНСТРУКСИЈАЛАРЫ—бина вә тикилиләрин јүксахлајан вә һүдудлајычы конструксијалары. Тағ, ферма вә ја чәрчивә кими конструксијалар—јалныз јүксахлајан, панел, дивар, гүббә вә өртүк кими конструксијалар исә һәм дә һүдудлајычыдыр (мүһафизәедичидир). Һесаблама схеминә көрә јүксахлајан И.к. мүстәви (мәс., тир, ферма, чәрчивә) вә фәза гурулушлу (мәс., габыг-өртүк, гүббә, күмбәз) олур. Мүстәви И.к.-на нисбәтән фәза гурулушлу И.к.-нда гүввәләр даһа әлверишли пајландығы үчүн материала гәнаәт етмәјә имкан верир. Материалына көрә И.к., әсасән, бетон, дәмир-бетон, полад, даш вә тахтадан олур. Бетон вә дәмир-бетон конструксијалар ән чох јајылмыш конструксија нөвүдүр (бах *Бетон конструксија вә мә'мулатлар*, *Дәмир-бетон конструксија вә мә'мулатлар*). *Полад конструксијалар*, әсасән, бөјүкашырымлы бина вә тикилиләрин каркасларында, сехләрин ағыр кран аваданлығында, гүллә типли гурғуларын гурашдырылмасында тәтбиг едилир. *Даш конструксијалардан*, әсасән, дивар вә аракәсмәләрдә истифадә олунур. Ағач конструксијаларын инкишафында јапышдырма конструксијалар мүһүм јер тутур. Јүксахлајан вә һүдудлајычы јапышдырма конструксијалардан к.т.-нда хүсусилә кениш истифадә олунур. Мүасир иншаатда сәнаје типли јени конструксијалара кетдикчә даһа чох тәсадүф едилир. Онларын башлыча үстүн чәһәтләри: хүсуси күтләләринин кичик олмасы вә механикләшдирилмиш ахын хәттиндә һазырлана билмәсидир. Сон вахтлар ағыр дәмир-бетон вә керамзит-бетон панелләр әвәзинә јүнкүл үчгат панелләрдән (профилли полад, алү-

миниум вә асбест-сементдән өртүк гаты вә пластик күтләдән истиләшдиричи тәбәгәси олан) истифадә кенишләндирилир. И.к. ода вә коррозијаја давамлы, тәһлүкәсиз, истисмарда әлверишли вә гәнаәтли олмалы, асан һазырланмалы вә нәгл едилмәлидир. И.к. мөһкәмлијә, дајаныглыға вә рәгсетмәјә көрә һесабланмалыдыр. ССРИ-дә И.к.-ны һесабламаг үчүн әсасән һәдди-һал үсулу тәтбиг олунур.

Әд.: Строительные конструкции, под ред. А. М. Овечкина и Р. Л. Маиляна, 2 изд., М., 1974; Эффективные строительные конструкции, Киев, 1978.

ИНШААТ МАТЕРИАЛЛАРЫ — бина вә гурғуларын тикинти, јахуд тә'мириндә истифадә олунан тәбии вә сүн'и материал вә мә'мулатлар. Технололожи вә истисмар әламәтләринә көрә исә И.м. ашағыдакы әсас група бөлүнүр: тәбии даш материаллар механики е'малдан кечирилмиш сүхурлардан (үзлүк тавалар, дивар дашлары, чынгыл, гырмадаш, бут дашы вә с.); тахта-шалбан вә ағач мә'мулатлар, әсасән, ағачын механики е'малы јолу илә алыныр (даирәви енкәсикли тир, мишарланмыш мә'мулат, паркет, фанер вә с.); керамик материал вә мә'мулатлар килли хаммалы гәлибләмәк, гурутмаг вә биширмәк јолу илә алыныр; гејри-үзви јапышдырычы маддәләр (семент, *кипс*, әһәнк вә с.), әсасән, тоз шәклиндә олур; су илә гарышдырылдыгда пластик хәмир әмәлә кәтирир вә гурудугда дашлашыр; бетон вә мәһлуллар јапышдырычы маддә, су вә долдуручуларын гарышығындан алынан сүн'и даш материаллардыр. Бетонун әсас нөвләриндән бири сементли бетондур. Конструктив елементләрин мөһкәмлијини артырмаг үчүн бетона арматур әлавә едилир (*дәмир-бетон*); металлар иншаатда, әсасән, полад прокат кими тәтбиг едилир. Поладдан арматур, бина каркасы, көрпү ашырымы конструксијасы, бору кәмәри, иситмә чиһазлары, дам өртүјү материалы вә с. һазырланыр. Сон вахтлар *алүминиум әринтиләриндән* конструксија вә бәзәк материалы кими истифадә кенишләнир. Истилик изолјасијасы материаллары (минерал памбыг, мәсамәли бетон, асбест материаллары, перлит, фибролит вә с.) бина вә гурғуларын һүдудлајычы конструксијаларында, сәнаје аваданлығы вә бору кәмәрләриндә истилији изолјасија етмәк үчүн ишләдилир. Шүшә ишыгкечирән һүдудлајычы елементдир. Ади тәбәгә шүшә илә јанашы, хүсуси тә'јинатлы шүшә (арматурлу, табланмыш, истиликкечирмәјән вә с.) вә шүшә мә'мулатлар да истеһсал олунур. Үзви јапышдырычы маддәләр вә һидроизолјасија материалларына *битум*, зифт вә онларын әсасында алынан *асфалт-бетон*, рубероид, тол вә с. материаллар, һәмчинин полимер-бетон истеһсалы үчүн ишләдилән полимер јапышдырычылар дахилдир.

И.м.-нын кејфијјәти онларын әсас истисмар көстәричисини (мәс., мөһкәмлији, һәчм күтләси, шахтајадавамлығы), јахуд бир нечә көстәричинин мәчмусуну тә'јин едән кәмијјәтлә, јә'ни онун маркасы илә ифадә олунур. И.м.-нын сынаг методлары вә онлара тәгдим олунан техники тәләбләр дөвләт стандартлары вә техники шәртләрлә мүәјјән едилир.

Әд.: Воробьев В. А., Строительные материалы, 5 изд., М., 1973; Коровников Б. Д., Строительные материалы, М., 1974; Шейнин А. Е., Строительные материалы, 2 изд., М., 1978.

ИНШААТ МАШЫНЛАРЫ — иншаат ишләрини јеринә јетирмәк үчүн механикләшдирмә васитәләри. Ишин нөвүнә көрә И.м. група ајрылыр: һазырлыг ишләри көрән (*көтүкчыхаран машын*, грунтјумшалдан машын); торпаггазан (екскаватор, торпаггазан нәгл. машынлары, һидромеханикләшдирмә васитәләри); сыхлашдырычы (статик вә вибрасија тә'сирли јолбасан машынлар, дөјәчләмә вә вибросыхлашдырма машынлары); газыма (зәрбә-канат, фырланма вә пневматик-зәрбә газымасы; газыма чәкичләри); пајабасдыран (свајбасдыран) аваданлыг (паја чәкичләри, вибробасдырычылар вә с.); галдырычы-нәгл. (*галдырычы кран*, *бучургад*, *домкрат* вә с.); јол-иншаат (*бетондөшәјән*, *гудронатор*, *асфалтбетондөшәјән* вә с.); хырдалама-чешидләмә аваданлығы (хырдалајычы, хәлбир вә с.); гарышдырычылар (*бетонгарышдыран*, *мәһлулгарышдыран* вә с.); суваг, рәнксазлыг, дөшәмә, тамамлама вә с. ишләр үчүн машынлар (гум-шырнаг апараты, пардагламасүртмә машыны, бојагвуран пулт, паркетдүзән машын вә с.); әл машынлары (механикләшдирилмиш мишар, рәндә, тохачлама машыны) вә с. Бунлардан әлавә, бир сыра механикләшдирмә васитәләри (јүкләмә вә бошалтма машынлары, јүк машынлары, конвејер, трактор вә с.) вә әл машынлары да мөвчуддур.

Әд.: Справочное пособие по строительным машинам, в. 1—12, М., 1972—74; Справочник конструктора дорожных машин, под ред. И. П. Бородачева, 2 изд., М., 1973; Строительные машины, т. 1—2, под ред. В. А. Баумана и Ф. А. Лапира, 2 изд., М., 1977.

ИНШААТ МЕХАНИКАСЫ — мүһәндис гурғуларынын мөһкәмлијә, сәртлијә вә дајаныглыға көрә һесабланмасынын үсул вә принсипләрини өјрәнән елм. Ашағыдакы фәнләрлә сых әлагәдардыр: нәзәри механика, *материаллар мүгавимәти*, *еластиклик нәзәријјәси* вә *пластиклик нәзәријјәси*. И.м. әсасән, ики јерә бөлүнүр: 1) гурғулар статикасы; 2) гурғулар динамикасы вә дајаныглыг нәзәријјәси. И.м.-на гурғулар нәзәријјәси дә дејилир. И.м. ајры-ајры елементләрдән бүтөв гурғу јарадылмасы гајдаларыны өјрәнир; гурғу елементләринин ән кәсикләриндә харичи тә'сирләрдән јаранан дахили гүввәләри вә јердәјишмәләри мүәјјән едир; ән сәмәрәли гурғу нөвүнү тапмаға имкан верир. И.м. гурғуларын реал тикинти материалларындан јарадылмасыны вә онларда деформасија (еластик вә еластик-пластик) әмәлә кәлмәсини нәзәрә алыр. И.м.-нда аналитик үсуллардан, хүсусилә аналитик әдәди һесаблама үсулундан кениш истифадә олунур, матрис һесабламасы, еһтимал нәзәријјәси, статистик механика вә *итерасија* үсулларынын иншаат механикасына тәтбиги артыр. Експериментал-нәзәри елм олан И.м. үмуми механика илә биркә јаранмыш, мүстәгил елм кими 19 әсрин 1-чи јарысындан инкишаф етмәјә башламышдыр. Мөһкәмлик һаггында илк елми әсәри италјан алими Галилеј нәшр етдирмишдир (1638). И.м. саһәсиндә Р. Һук, Л. Ејлер, Ж. Лагранж, М. Ј. Ломоносов вә б.-нын ролу бөјүкдүр. Совет алимләриндән А. Х. Динник, А. Н. Крылов, И. Г. Бубнов, Б. Г. Галјоркин, В. З. Власов, А. А. Илјушин, А. П. Синитсын вә б. И.м. саһәсиндә хејли иш көрмүшләр. Мүасир И.м. гаршысында игтисади чәһәтдән даһа сәмәрәли вә кејфијјәтли гурғулар јарадылмасы мәсәләләри дурур. И.м. курсу јалныз бина вә тикилиләри дејил, кәми, тәјјарә вә ракет конструксијаларыны да һесабламаға имкан верир.

Әд.: Мурадханов Һ. С., Статик һәлл олунан системләрин иншаат механикасы, Б., 1972; Болотин В. В., Гольденблат И. И., Смирнов А. Ф., Строительная механика. Современное состояние и перспективы развития, 2 изд., М., 1972; Шухов В. Г., Строительная механика, под ред. А. Ю. Ишлинского, М., 1977.

ИНШААТ ПОЛАДЫ — ади кејфијјәтли, јахшы гајнаг едилән вә лазыми механики хассәләрә малик азкарбонлу полад (бах һәмчинин *Конструксија полады*).

ИНШААТ ФИЗИКАСЫ — бина вә гурғуларда, һәмчинин башга конструксијаларда иглимдән вә истифадә шәраитиндән асылы олараг баш верән физики просесләри өјрәнән елм. И.ф.-нын ашағыдакы бөлмәләри вар: *иншаат истилик техникасы*, *иншаат акустикасы*, иншаат ишыг техникасы (бах *Ишыг техникасы*), иншаат иглимшүнаслығы, иншаат аеродинамикасы, иншаат конструксија вә материалларынын узунөмүрлүлүк нәзәријјәси. И.ф. мәсәләләринин һәллиндә үмуми ганунаујғунлуглар әсасында апарылан нәзәри һесабламалардан, *моделләшдирмәдән*, лабораторија сынагларындан (мәс., сүн'и иглим камераларында), тикилмиш објектләр үзәриндә апарылан өлчмә вә мүшаһидәләрдән истифадә олунур. Бир елм кими И.ф. 20 әсрин әввәлләриндә формалашмышдыр. ССРИ-дә И.ф. профиллиилк елми лабораторијалар 20—30-чу илләрдә тәшкил олунмушдур. Мүасир И.ф.-нда ади истилик физикасы методлары, акустик чиһаз вә үсулларла јанашы, јени мүтәрәгги тәдгигат үсулларындан да кениш истифадә едилир. Иншаат иглимшүнаслығында атмосфер физикасы вә үмуми *иглимшүнаслығын* наилијјәтләри зәмининдә бина вә конструксијаја харичи тә'сирләр өјрәнилир. Бинанын дахили микроиглими кикијеник вә технолокжи тәләбләр әсасында мүәјјәнләшдирилир. Темп-р вә тәзјиг фәрги нәтичәсиндә әмәлә кәлән күләк вә дикәр һава ахынларынын тә'сири исә иншаат аеродинамикасында арашдырылыр (мәс., аеродинамик тәзјигин бина вә ја конструксијанын харичи сәтһиндә пајланмасы тәбии вә сүн'и вентилјасија үчүн мүһүм әһәмијјәтә маликдир). Узунөмүрлүлүк нәзәријјәси чохиллик истифадә тәчрүбәси әсасында јохланылмамыш јени материалларын вә јүнкүлләшдирилмиш конструксијаларын күтләви тәтбигиндә хүсусилә зәруридир. Тикинти материалларынын механики рәгсләри, вибрасијаны вә сәс рәгсләрини өтүрмәси, конструксијанын сәси изолјасија етмәк хассәси өјрәнилиб јохланылыр, биналарда тәбии күнәш ишығындан истифадә мәсәләси сәмәрәли һәлл едилир.

Əд.: Строительная физика. Состояние и перспективы развития, М., 1961; Гусев Н. М., Основы строительной физики, М., 1975.

ЙО (Io)—гәдим јунан мифолоҝијасында Ај илаһәси; *Һеранын*, көзәллији илә Зевси мәфтун етмиш каһинәси. Һера И.-ну Зевсә гысгандығындан инәјә дөндәрмиш, чохкөзлү нәһәнк Аргусу исә она көзәтчи гојмушду. *Һермес* Аргусу өлдүрдүкдән сонра Һера И.-нун үстүнә горхунҹ мозалан көндәрмишди. Ондан хилас олмаға чалышан И. Мисирә кәлиб чыхмыш вә бурада јенидән инсана чеврилмишди.

ЙО—Јупитер планетинин пејки. Диаметри 3470 *км*, планетин мәркәзиндән орта мәсафәси 421 600 *км*-дир. Г. Галилеј кәшф етмишдир (1610). *Ионун* шәрәфинә адландырылмышдыр.

ИОАНЕ ПЕТРИСИ—бах *Петриси* Иоане.

ИОАНН (Iōánnēs) Бизансда: I И. Симисхи (тәгр. 925, Ијераполис—10.1.976, Константинопол)—Бизанс императору [969—976]. Чеврилиш нәтиҹәсиндә һакимијјәтә кечмиш, Бизанс килсәсинә бир сыра күзәштләр етмиш, Кијев кнјазы Свјатославын дәстәләрини Болгарыстандан сыхышдырыб чыхармыш (971) вә Болгарыстанын шм.-ш.-ни табе етмишди. I И. Суријанын бир сыра шәһәрини тутмуш, феодал ә'јанларынын гијамларыны јатырмышды.

II И. Комнин (13.9.1087, Константинопол—1143, Киликија)—Бизанс императору [1118—43]. Комнинләр сүлаләсиндәндир. Печенегләр (1112), сербләр (тәгр. 1124), маҹарлар (1129), сәлҹуглар (1135) үзәриндә гәләбә газанмыш, Антиохијаны табе етмишди (1137).

III И. Дука Ватас (1193, Фракија, Дидимотика—3.11.1254, Нимфеј)—Никеја императору [1222—54]. Латын империјасы илә мүбаризәдә шәһәрлиләрә вә Кичик Асијанын дағлыг вил.-ләринин азад кәндлиләринә архаланырды. 1225 илдә Латын империјасындан Кичик Асијадакы бүтүн әразиләрини, Самос, Лесбос а-рыны вә с. кери алмыш, 1235 илдә Фракијада мөһкәмләнмиш, 1246 илдә Фессалоникини әлә кечирмиш, 1252 илдә Епир һөкмдарыны өзүнүн вассалына чевирмишди. III И. дөврүндә Никеја империјасы Еҝеј дәнизи һөвзәсиндә күчлү дөвләт олмушду.

VI И. Кантакузин (тәгр. 1293, Константинопол—15.6.1383, Мистра)—Бизанс императору [1341—54]. 1341 илдә азјашлы V Иоанн Палеологун гәјјуму тә'јин едилмишди. 1347 илдә Константинополу әлә кечирмиш, 1349 илдә зилотларын үсјаныны јатырмышды. VI И.-ын дахили вә хариҹи сијасәти шәһәр сәнәткарларынын, таҹирләрин вә с.-нин мәнафејинә гаршы јөнәлмишди. Сијаси дүшмәнләри илә мүбаризәдә Османлы түркләринә архаланан VI И. онларын Авропа саһилиндә мөһкәмләнмәсинә имкан вермишди. Үмуми наразылыг VI И.-ы тахт-таҹдан әл чәкмәјә мәҹбур етди. «Тарих» әсәринин мүәллифидир.

Əд.: История Византии, т. 2—3, М., 1967.

ИОАНН ПАВЕЛ II (Joannes Paulus II), дүнјәви ады Карол Војтыла (Karol Wojtyla) (д. 18.5.1920, Краков воједалығы, Вадовитсе ш.) — 1978 илин октјабрындан Рома папасы, илаһијјат е.д. 1938—39 илләрдә Јакеллон ун-тинин (Краков) фәлсәфә факүлтәсиндә охумушдур. Алман-фашист ишғалы дөврүндә заводда ишләмиш вә кизли католик семинаријасында охумушдур. 1946 илдә кешиш рүтбәси алмышдыр. Јакеллон ун-тинин илаһијјат факүлтәсини вә Ромадакы доминикчиләр ун-тини битирмишдир. Краков вә Лүблинин семинарија вә ун-тләриндә дәрс демишдир. 1958 илдә јепископ рүтбәси алмыш, 1963 илдә исә Краков архијепископу тә'јин едилмишдир. 1967 илдә кардинал рүтбәси алмышдыр. II И. П. 1523 илдән бәри гејри-италјан мәншәли илк Рома папасыдыр. Сүлһ вә бејнәлхалг кәркинлијин зәифләдилмәси ишинә көмәк едәҹәјини билдирмишдир.

ИОАННЕСЈАН Аванес Ајрапетович (1881, Шуша—28.7.1938, Бакы)—совет дирижору, педагог.

Азәрб. ССР әмәкдар инҹәсәнәт хадими (1936). И. илк Азәрб. халг чалғы аләтләри орк.-нин (Азәрб. Дөвләт Шәрг Оркестри) тәшкилатчысыдыр (1920). И.-нын рәһбәрлик етдији орк. Загафгазијада, Москва, Ленинград, Минск вә с. ш.-ләрдә консертләр вермишдир. Азәрб.-да гадынлардан ибарәт илк халг чалғы аләтләри орк.-нин јарадылмасында (1925) да И.-ын хидмәти олмушдур. «Шәрәф нишаны» ордени илә тәлтиф едилмишдир.

ИОБУЛА—Гафгаз Албанијасында јашајыш мәнтәгәси. *Птолемејин* «Ҹоғрафи тә'лимнамә» әсәриндә ады чәкилир. Күрүн Гафгаз д-рындан башлајан шм. голларындан бири илә *Албан чајы* арасында олдуғу көстәрилир. Јери мүәјјәнләшдирилмәмишдир.

Əд.: Тревер К. В., Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, М.—Л., 1959.

ИОКАНГА—РСФСР Мурманск вил.-ндә чај. Кола ј-а-нын шм.-ындадыр. Уз. 203 *км*, һөвзәсинин саһ. 6020 *км*². Кејвы јүксәклијинин шм. јамаҹларындан башланыр. Баренс дәнизинин Мүгәддәс Бурун көрфәзинә төкүлүр. Астаналар, Иоканга көлүндән ашағыда шәлаләләр әмәлә кәтирир. Əсасән гар вә јағыш сулары илә гидаланыр. Нојабрдан мајадәк донмуш олур. Ағаҹ ахыдылыр.

ИОКОҺАМА, Јокоһама—Јапонијада, Һонсү а.-нын ҹ.-ш.-индә шәһәр. Канагава префектурасынын инз. м. Токио көрфәзиндә мүһүм порт. Д.ј. говшағы. Əһ. 2,6 млн. (1974). Канто игтисади р-нунун сәнаје мәркәзидир. Кәмигајырма, гара металлуркија, машынгајырма, нефт-кимја, һәрби, јүнкүл, јејинти сәнајеси инкишаф етмишдир. Шүшә-керамика сәнајеси мүәссисәләри дә вар. 1858 илдә салынмышдыр.

ИОКИХЕС (Jogiches) Лео (1867—1919)—Полша вә Алманија фәһлә һәрәкаты хадими; бах *Тышка* Јан.

ИОН МИКРОСКОПУ—бах *Електрон микроскопу.*

ИОН РАБИТӘСИ—бах *Кимјәви рабитә.*

ИОН РАДИУСУ—ионун өлчүсүнү характеризә едән кәмијјәт. Ион кристалларында нүвәләрарасы мәсафәләри тәхмини олараг көстәрмәјә имкан верир. Ренткенструктур анализлә тапылыр. И.р.-нун гијмәти елементин дөври системдәки мөвгеји илә ганунаујғун әлагәдардыр. И.р.-ндан *кристаллокимјада* (мүхтәлиф бирләшмәләрин кристал гурулушундакы ганунаујғунлугларын ашкара чыхарылмасында), ҝеокимјада (ҝеокимјәви просесләрдә ионларын бир-бирини әвәз етмәси һадисәләринин өјрәнилмәсиндә) вә с. истифадә едилир. Бә'зи елементләрин И.р.-нун гијмәти (Å илә) беләдир; F^- 1,33; Cl^- 1,81; Br^- 1,96; J^- 2,20; O^{2-} 1,36; Li^+ 0,68; Na^+ 0,98; K^+ 1,33; Rb^+ 1,49; Sc^{3+} 0,83; Y^{3+} 0,97; La^{3+} 1,04. Елементләрин дөври системиндә груп дахилиндә елементин ат.н. артдыгҹа И.р.-нун гијмәти артыр. Буну II груп елементләриндә ајдын көрмәк олар: Be^{2+} 0,34; Mg^{2+} 0,74; Ca^{2+} 1,04; Sr^{2+} 1,20; Ba^{2+} 1,38.

ИОН РЕАКСИЈАЛАРЫ—суда һәлл едилмиш ики маддәнин мәһлулуну гарышдырдыгда ионлар арасында ҝедән кимјәви реаксијалар. Гаршылыглы тә'сирдә олан ионлардан бири дикәринә електрон верирсә, оксидләшмә-редуксија реаксијасы, вермирсә (ионларын јүкү дәјишмирсә) мүбадилә реаксијасы адланыр. И.р. һәм јени маддә әмәлә кәлмәси истигамәтиндә, һәм дә әкс истигамәтдә ҝетдикдә кимјәви таразлыг јараныр. $NaCl$ вә KNO_3 көтүрүлдүкдә кимјәви таразлыг һалы ашағыдакы тәнликлә ифадә олунур: $NaCl + KNO_3 \rightleftarrows NaNO_3 + KCl$ (икигат мүбадилә реаксијасы). Ионларын консентрасијасынын азалмасы үчүн реаксија мәһсулу чөкүнтү, газ вә ја аз диссосиасија едән маддә шәклиндә ајрылмалыдыр, мәс., $Ag^+ + Cl^- = AgCl$ реаксијасы солдан сағa ҝедир, чүнки бу заман $AgCl$ чөкүнтү шәклиндә ајрылыр; $NaCl$ илә сулфат туршусу бирҝә гыздырылдыгда HCl газы чыхдығындан реаксија Na_2SO_4 дузу алынмасы истигамәтиндә ҝедир. Ҝүввәтли туршуларла гәләвиләр арасында ҝедән нејтраллашма реаксијалары аз диссосиасија едән су алынмасы нәтиҹәсиндә кери дөнмүр. И.р.-ндан аналитик кимјада ҝениш истифадә едилир.

Əд.: Некрасов Б. В., Основы общей химии, т. 1, М., 1973; Ахметов Н. С., Неорганическая химия, М., 1975.

ИОН ҸИҺАЗЫ, газбошалма ҹиһазы—иш принсипи газларда, јахуд метал бухарында мүхтәлиф нөв електрик бошалмаларындан истифадәјә әсасланан *електровакуум ҹиһазы.* Адәтән тә'сирсиз газлар (неон, криптон, аргон вә с.) вә ҹивә бухары ишләдилир. Əн садә И.ҹ. *диоддур.* И.ҹ.-нын хассәләри електродлар арасындакы електрик саһәси вә електрон сели илә газ мүһити арасындакы гаршылыглы тә'сирә әсасән мүәјјән едилир. Катоддан анода доғру һәрәкәт едән електронлар газ атомлары вә молекуллары илә тоггушараг онлары ионлашдырыр; И.ҹ.-нын електродлары арасындакы фәзада електронлар вә мүсбәтјүклү ионлар јараныр. И.ҹ.-нда електродлар арасындакы потенсиаллар фәрги кичик олдугда бөјүк ҹәрәјан шиддәти алмаг мүмкүндүр. Буну дикәр електровакуум ҹиһазларында алмаг олмур. Бошалманын башланғыч моментинин идарә олунмасы үчүн И.ҹ.-нда әлавә електродлардан (тор, әлавә анодлар вә с.) истифадә олунур. Əксәр һалларда електрик бошалмалары һәмин газын спектрал

тәркибинә хас ишыг шүаланмалары илә мүшајиәт олунур. И.ч.-ларынын 50-дән чох нөвү вар. Әсасән, көзәрән бошалмадан, гөвс бошалмасындан, гығылчым бошалмасындан, тач бошалмасындан истифадә олунур. Көзәрән бошалма чиһазлары (сигнал лампалары, стабилитрон, *тиратрон*, *декатрон* вә с.) сајча даһа чохдур вә мүһүм груп тәшкил едир. Габарит вә күтләси кичикдир. Гөвс бошалмасы чиһазларынын (*газотрон*, тиратрон, клиппер чиһазы, таситрон вә с.) дахили мүгавимәти кичикдир. Катод тәдричән дағылдығындан вә долдурулмуш газын тәзјиги кетдикчә азалдығындан бу груп чиһазларын узунөмүрлүлүјүнү артырмаг үчүн маје чивә катоддан истифадә олунур (*чивә вентили*, *игнитрон*). Өзүгызан катодлу гөвс бошалмасы чиһазлары (аркатронлар) да мә'лумдур. Гығылчым бошалмасы чиһазларында парлаг ишыгланан назик каналшәкилли електрик гығылчымы јараныр. Тә'сирсиз газларын оксикен вә карбон 4-оксидлә гарышығындан даһа чох истифадә олунур. Бошалма аралығында електрик кечиричилијинин кениш һүдудда ани дәјишмә хассәсиндән идарә олунмајан вә идарә олунан гығылчым бошалдычыларында (*тригатронларда*) истифадә олунур. Тач бошалмасы чиһазларында (стабилитронлар вә с.) ионлашма ән јүксәк кәркинликли саһәдә јараныр. Ионлашма үчүн ики електрод арасындакы електрик саһәсинин бирчинсли олмамасы (електродлар коаксиал формада олдугда) зәрури шәртдир. *Газбошалма ишыг мәнбәләри* хүсуси груп тәшкил едир. Иш принсипи чох јүксәк тезликли саһә илә газын ионлашмыш саһәләри арасында гаршылыглы тә'сирә әсасланан И.ч. групу да (аттенјуатор, бошалдычылар вә с.) вар.

Әд.: Власов В. Ф., Электронные и ионные приборы, 3 изд., М., 1960; Кацнельсон Б. В., Калугин А. М., Ларионов А. С., Электровакуумные, электронные и ионные приборы, 2 изд., М., 1976.

ИОНДӘЈИШДИРИЧИЛӘР — *ионитләрин* башга ады.

ИОНЕСЈА́Н Владимир Абрамович (1906, Бакы—8.8.1943, Брјанск вил.-нин Карачев ш.)— Совет Иттифагы Гәһрәманы (өлүмүндән сонра, 27.8.1943), гвардија баш лејтенанты. Мүһарибәдән әввәл Бакынын сәнаје мүәссисәләриндә чалышмышдыр. 1941 илдә Совет Ордусуна чағырылмышды. 1941—43 илләрдә Ленинград, Москва,

Ростов әтрафында кедән вурушмаларда иштирак етмишдир. Карачев ш. уғрунда кедән дөјүшләрдә икидлик көстәрмишдир. Карачев ш.-ндә һејкәли гојулмушдур.

Әд.: Азәрбајчанын гызыл улдузлары, Б., 1975.

ИО́НИ (ИОНИЈА) АДАЛАРЫ (Iónioi nēsoi)— Балкан ј-а-нын г. саһилләри јахынлығында, Иони дәнизиндә адалар групу. Јунаныстана мәхсусдур. Саһ. 2,2 мин *км*². 5 бөјүк (Керкира, Лефкас, Кефалинија, Итака́, Закинтос) вә чохлу кичик ададан ибарәтдир. Саһилләри әсасән сылдырымлы, сәтһи дағлыгдыр (һүнд. 1628 *м*-ә гәдәр). И.(И.)а. әсасән әһәнкдашылар вә килли шистләрдән тәшкил олунмушдур. Тез-тез зәлзәләләр олур. Һәмишәјашыл коллуглар вә палыд мешәләри вар. Зејтун, үзүм вә ситрус биткиләри јетишдирилир. Гојунчулуг вә балыгчылыгла мәшғул олунур. Мүһүм шәһәрләри: Керкира, Аргостолион вә Закинтос.

ИО́НИ (ИОНИЈА) ДӘНИЗИ— Аралыг дәнизинин Балкан вә Апеннин ј-алары, Крит вә Сичилија а-ры арасындакы һиссәси. Отранто боғазы ону Адриатик дәнизи, Мессина боғазы исә Тиррен дәнизи илә бирләшдирир. Дәринлији 4594 *м*-ә гәдәрдир. Сујунун темп-ру 14°С-дән (февралда) 25,5°С-јә (августда) гәдәрдир. Дузлулуғу 38‰-дән чохдур. Балыгла зәнкиндир. Мүһүм портлары: Патра, Керкира (Јунаныстан), Таранто, Катанија (Италија).

ИО́НИЈА (Iōnia)— е.ә. 11—9 әсрләрдә Кичик Асијанын г. саһилинин мәркәзи һиссәсиндә, Фокеја вә Милет ш.-ләри арасында (әтраф адаларла бирликдә), ионијалыларын колонијаја чевирдији вилајәт. И. шәһәрләринин јүксәк мәдәнијјәти бүтүн Јунаныстанын мәдәни инкишафына бөјүк тә'сир көстәрмишди. Илк јунан философ вә тарихчиләри (Фалес, Анаксимандр, Анаксимен, Һеродот вә б.) И.-да јетишмишләр. Е.ә. 6 әсрдә И. әразисини Лидија, е.ә. 546 илдән сонра иранлылар ишғал етмиш, е.ә. 4 әсрдә Македонијанын, е.ә. 2 әсрдән сонра Романын һакимијјәти алтында олмушдур.

ИО́НИЈА МӘКТӘБИ— гәдим јунан фәлсәфәсиндә кортәбии материалист чәрәјан. Е.ә. 6—4 әсрләрдә Јунаныстанын Ионија колонијаларында јаранмыш вә инкишаф етмишдир. Милет ш.-индә мејдана кәлмишдир. Нүмајәндәләри *Фалес*, *Анаксимандр* вә *Һераклит* олмушлар. И.м. Пифагор, Елеја вә Аттика мәктәбләринә гаршы чеврилмишди. И.м.-нә мәнсуб философлар мөвчуд олан һәр шејин вәһдәти, бүтүн шејләрин ваһид башланғычдан јарандығы фикрини ирәли сүрмүшләр. Фалес сују, Анаксимен һаваны, Һераклит оду, Анаксимандр исә апејрону илкин башланғыч һесаб едирди. И.м. диалектик фикрин инкишафында бөјүк рол ојнамышдыр.

ИОНИЈАЛЫЛАР (Iōnes)— гәдим јунан тајфаларынын әсас групларындан бири. И.-ын ады тајфа башчысы, әфсанәви гәһрәман Ионун ады илә бағлыдыр. И. Аттика әразисиндә, Евбеја а.-нын бир һиссәсиндә, Хиос, Самос, Наксос вә с. а-рда мәскунлашмышдылар. Е.ә. 11—9 әсрләрдә Ионија вил.-ндә, Гара дәниз вә Мәрмәрә дәнизи саһилләриндә јашајыш јерләри—колонијалар салмышдылар. Кениш јајылмыш иони диалектиндә чохлу әдәбијјат (Һомерин поемалары, Һеродотун әсәрләри вә бә'зи епиграфик абидәләр) сахланмышдыр.

Әд.: Тюменев А. И., К вопросу об этногенезе греческого народа, «Вестник древней истории», 1953, № 4; 1954, № 4; Народы зарубежной Европы, т. 1, М., 1964.

ИОНИК О́РДЕР— бах *Ме'марлыг ордерләри.*

ИОНИТЛӘР— бир-бири илә ион мүбадиләси едә билән, лакин суда, демәк олар ки, һәлл олмајан бәрк маддәләр. И. електролитләрин (дуз, туршу, гәләви) мәһлулларындан мүсбәт вә ја мәнфи ионлары (катион вә ја анионлары) удараг, әвәзиндә мәһлула еквивалент мигдарда ејни ишарәли дикәр ионлар бурахыр. Мүбадилә олунан ионларын електрик јүкләринин ишарәсинә көрә И. катионит вә анионитләрә ајрылыр. Катионитләр туршу хассәли, анионитләр исә әсаси хассәлидир. Һәм катионла, һәм дә анионла мүбадиләјә кирә билән И.-ә амфотер ионит дејилир. И. кимјәви тәркибләринә көрә гејри-үзви (минерал) вә үзви, мәншәләринә көрә исә тәбии вә сүн'и (ја да синтетик) олур. Гурулуш хүсусијјәтләриндән, спесифик хассәләриндән, һансы мәгсәдлә истифадә едилмәләриндән вә с. асылы олараг И.-и мүхтәлиф тип вә групларa ајырырлар.

Гејри-үзви И.-дән тәбии вә сүн'и алүмосиликатларын, һабелә чохвалентли металларын һидроксид вә дузларынын (мәс., сиркониум-фосфат вә сиркониум-һидроксид) практик әһәмијјәти вар. Лакин ән бөјүк әһәмијјәти оланлар синтетик үзви маддәләрдән ибарәт ионит гатранларыдыр. И.-ин ән мүһүм хассәси удма габилијјәтләридир. О, ионитин ваһид күтләси вә ја ваһид һәчминин макс. уддуғу ионларын *мг-екв*-ләри сајына бәрабәрдир. И., адәтән, ионудма габилијјәтини узун мүддәт итирмир, буна көрә онлардан дәфәләрлә истифадә етмәк мүмкүн олур. Сатыша тоз, дәнәчик, лөвһәчик, лиф, тәбәгә вә ја плјонка шәклиндә бурахылыр. Башлыча олараг дәниз сујунун ширинләшдирилмәсиндә (бухар газанларында, мүхтәлиф техноложи просесләрдә, мәишәтдә вә с. ишләтмәк үчүн), һидрометаллуркијада (гызыл, күмүш, платин, мис, хром, уран вә с. истеһсалында), кимја сәнајесиндә (үзви вә гејри-үзви синтез мәһсулларыны тәмизләмәк, ајырмаг вә с. үчүн), јејинти сәнајесиндә (шәкәри кәнар маддәләрдән тәмизләмәк, шәрабын, һабелә мејвә ширәләринин кејфијјәтини јахшылашдырмаг вә с. үчүн), дәрман препаратлары истеһсалында, еләчә дә бә'зи хәстәликләрин мүаличәсиндә ишләдилир.

Әд.: Гельферих Ф., Иониты, пер. с нем., М., 1962; Тремийон Б., Разделение на ионообменных смолах, пер. с франц., М., 1967; Фролов В. В., Химия, М., 1975.

ИОНЛАР (јун. iṓn— һәрәкәт едән, кедән)— атомларын, јахуд атом групларынын (молекулларын, радикалларын) електрон (вә ја јүклү зәррәчик) итирмәси, еләчә дә онлара електрон (вә ја башга јүклү зәррәчик) бирләшмәси нәтичәсиндә әмәлә кәлән јүклү зәррәчикләр. «Ион» терминини елмә 1834 илдә М. *Фарадеј* дахил етмишдир. Чәрәјан бурахылдыгда мәһлулда мәнфи гүтбә (катода) тәрәф һәрәкәт едән мүсбәт јүклү И.-а катион, мүсбәт гүтбә (анода) тәрәф һәрәкәт едән мәнфи јүклү И.-а исә анион дејилир. Јүкләри мүвафиг олараг мүсбәт вә ја мәнфи ишарә илә көстәрилир. Атом (јахуд атомлар групу) 1, 2, 3,... електрон итирдикдә вә ја алдыгда бирјүклү, икијүклү, үчјүклү... ион әмәлә кәлир. Мәс., Na^+, Ca^{2+}, Al^{3+}, Cl^-, SO_4^{2-} И. рәнкли вә ја рәнксиз олур. Онлар молекулларын тәркибинә дахил ола биләр. Маддәнин бүтүн агрегат һалларында—газларда (о чүмләдән һавада), мајеләрдә (әринти вә мәһлулларда) вә кристалларда И.-а

мүстәгил зәррәчик кими тәсадүф едилир. Һавада ион олмасы, онун нөвү вә консентрасијасы, һаванын физики хассәләриндән бир чохуна, һабелә физиоложи вә кимјәви активлијә тә'сир көстәрир. Организмдә И. маддәләр мүбадиләсиндә иштирак едир.

ИОНЛАШМА— атомдан (вә ја молекулдан) бир, јахуд бир нечә електронун гопмасы вә ја електронун она бирләшмәси һадисәси. И. нәтичәсиндә сәрбәст електронлар, мүсбәт вә мәнфи ионлар әмәлә кәлир. Тә'сирсиз газлар, чивә бухары вә гәләви метал бухарлары кими бирatомлу газларда И. нәтичәсиндә атом ионлары (бирјүклү, чохјүклү), икиатомлу молекулун И.-сында исә һәм молекул ионлары, һәм дә атом ионлары јарана билир. И. електронларын, ионларын, атомларын зәрбәләри, рентген вә ултрабәнөвшәји шүаларын тә'сири нәтичәсиндә баш верир. Атомун И. үчүн тоггушан електронун вә ја ишыг квантынын енержиси атомун енержисиндән (бах *Ионлашма потенсиалы*) кичик олмамалыдыр. Електронун енержиси атомун И. енержисиндән бөјүк олдугда тоггушма заманы о, атома анчаг И. үчүн лазым олан енержи верир. Бөјүк сүр'әтләрдә И.-нын еһтималы азалыр, електрон атому ионлашдырмадан онун јанындан кечиб кедир. Ағыр зәррәчикләрин (ионларын, нејтрал атомларын) И. јаратмасы үчүн онларын енержиси атомун И. енержисиндән азы ики дәфә чох олмалыдыр. И. просеси п и л л ә л и дә ола билир; тоггушма заманы атом әввәлчә һәјәчанланыр, сонракы тоггушмада исә ионлашыр. Бәрк чисимләрдә И. мүхтәлиф тә'сир нәтичәсиндә електронун валент зонасындан вә ја ашағ мәркәзләриндән кечиричилик зонасына кечмәсидир.

Әд.: Э н г е л ь А., Ионизованные газы, пер. с англ., М., 1959; Г р а н о в с к и й В. Л., Электрический ток в газе, М., 1971.

ИОНЛАШМА КАМЕРАСЫ — нүвә шүаланмаларыны гејд вә тәдгиг етмәк үчүн чиһаз. Иш принсипи јүклү зәррәчикләрин газлары ионлашдырма габилијјәтинә әсасланыр. Араларында мүәјјән потенсиаллар фәрги (100÷1000 *в*) јарадылмыш ики електроду олан вә һәр һансы газла долдурулмуш гапалы габдан ибарәтдир. Јүклү зәррәчик И.к.-ндан кечдикдә газ атомларыны (вә ја молекулларыны) ионлашдырыр, јаранан ионларын вә електронларын уйғун електрода доғру һәрәкәти чәрәјан импулсу јарадыр вә бунунла да јүклү зәррәчик гејдә алыныр. Чәрәјан шиддәти билаваситә вә ја күчләндиричинин (чәрәјан чох зәиф олдугда) көмәји илә өлчүлүр. Импулсларын сајы И.к.-на дүшән зәррәчикләрин сајыны, чәрәјанын гијмәти исә зәррәчијин енержисини тә'јин етмәјә имкан верир. И.к. ионлашма јаратмаjан нејтрал зәррәчикләри (бу зәррәчикләрлә тоггушараг тәпинән нүвәләрә көрә) вә γ-квантлары (газ дахилиндә онларын јаратдығы јүклү зәррәчикләрә көрә) да гејдә алмаг үчүн истифадә едилир.

ИОНЛАШМА ПОТЕНСИАЛЫ— атомун (вә ја молекулун) *ионлашма* енержисинин електронун јүкүнә олан нисбәти. Електрону атомдан гопармаг үчүн сәрф олунан енержијә ионлашма енержиси дејилир. Ионлашма енержиси електрон-волтла, И.п. исә волтла өлчүлүр. Ионлашма енержиси елементләрин дөври системиндә тутдуғу вәзијјәтдән, гопан електронун атомдакы енержи һалындан асылыдыр. Валент електронларынын нүвә илә рабитәси зәиф олдуғундан онлары атомдан гопармаг үчүн аз енержи сәрф едилир. Атомдан бир електрон гопдугдан сонра о бири електронларын нүвә илә рабитәси күчләнир. Одур ки, бир дәфә ион-

Атом вә ја молекул	Ионлашма потенсиалы (*в*)		
	I	II	III
H	13,60		
H_2	15,42		
He	24,58	54,40	
Li	5,39	75,61	122,42
N	14,53	29,59	47,43
N_2	15,58		
O	13,61	35,10	54,89
O_2	12,20		
Ne	21,56	41,07	63,5
Ar	15,75	27,62	40,90
Cs	3,89	26,1	
Hg	10,43	18,75	34,20

лашмыш атомдан бир електрон да гопармаг үчүн даһа чох енержи тәләб олунур. И.п. гәләви металларын атомлары үчүн ән кичик, тә'сирсиз газларын атомлары үчүн ән бөјүк гијмәтә маликдир. Дөври системдә һәр групун дахилиндә атом күтләси артдыгча И.п. азалыр. Мәс., гәләви металлардан ән кичик И.п. оланы сезиум атомудур (3,89 *в*). Чәдвәлдә бә'зи атом вә молекулларын ионлашма потенсиаллары верилмишдир. I, II, III— ионлашма дәрәчәсини көстәрир.

Әд.: Э н г е л ь А., Ионизованные газы, пер. с англ., М., 1959; Ш п о л ь с к и й Э. В., Атомная физика, М., 1974.

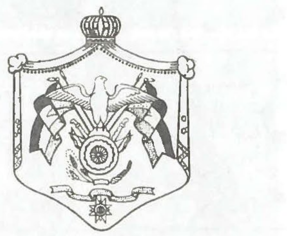
ИОНОГАЛВАНИЗА́СИЈА — физиотерапевтик үсул; бах һәмчинин *Електрофорез.*

ИОНО́Л, $(CH_3)(C_4H_9)_2C_6H_2OH$— үзви маддә. Техники И. нарын, сары маддәдир; 69—70°C-дә әријир. Јејинти мәһсуллары, сүртку јағлары, каучук вә с. истеһсалында оксидләшмәнин гаршысыны алмаг үчүн антиоксидант кими ишләдилир.

ИОНОСФЕ́Р (*ионла́р*+јун. spáira— күрә)— атмосферин 50 (80) *км*-дән јухарыда јерләшән ионлашмыш гаты. Јухары сәрһәди шәрти олараг 15—20 мин *км* көтүрүлүр. Ионлашма гысадалғалы Күнәш шүаларынын, корпускулјар селләрин, космик шүаларын вә с. тә'сири нәтичәсиндә баш верир. Ион вә електронларын атмосфердә концентрасијасы һүндүрлүкдән, кечә-күндүзүн дәјишилмәсиндән вә с. асылыдыр. Макс. ионлашма кечә 300—400 *км*, күндүз исә 160—320 *км* јүксәклијдәк мүшаһидә олунур. И.-ин ајры-ајры тәбәгәләриндә ионлашдырычы шүаларын тә'сири мүхтәлифдир. Мәс., ионларын чох һиссәсини гысадалғалы Күнәш шүалары И.-ин 120—200 *км* һүнд.-дәки гатында әмәлә кәтирир. Күнәшин һансы јүксәкликдә олмасындан вә фәаллығындан асылы олараг И. дәјишилир (хүсусилә 100—200 *км* һүнд.-дә), бә'зән дә һәјәчанланыр (бу, магнит гасырғалары илә дә әлагәдардыр). Ионлашмыш күтләләрин һәрәкәти вә турбулентлији радио далғаларынын јајылмасына тә'сир көстәрир, бә'зән онларын экс олунмасына манечилик төрәдир, радио рабитәсинин тамамилә кәсилмәсинә сәбәб олур. И.-дә темп-р һүндүрлүкдән асылы олараг јүзләрлә, һәтта минләрлә дәрәчәјә чатыр. Буна көрә И. термосфер дә адланыр.

Јердән чох јүксәкдә ионлашмыш атм. гатынын олмасы һаггында илк фәрзијјәләр Јерин магнит саһәсинин вә атм.-дә електрик һадисәләринин тәдгиги (К. Гаусс, 1839; У. Томсон, 1860; Б. Стүарт, 1878) илә әлагәдар сөјләнилмишдир. И.-ин елми тәдгигинә 20-чи иллэрдән башланмышдыр. И.-ин өјрәнилмәсиндә совет алимләри Д. А. Рожански, М. А. Бонч-Бруjевич, А. Н. Шукин, С. И. Крјучков, инкилис алимләри Ч. Лармор, Е. Еплтон вә б.-нын хидмәти вар. Ракет вә пејк техникасынын инкишафы И.-ин тәдгигинә бөјүк көмәк көстәрир.

ИОРДАН (әр. الأردن)— Јахын Шәргдә чај. Чох һиссәси Иорданија әразисиндәдир. Уз. 252 *км*. Чәбәл әш-Шејх (Һәрмун) силсиләсиндән башланыр; Гһор тектоник чөкәклијиндән ахараг, Һула вә Тәбәријјә көлләриндән кечир. Өлү дәнизә төкүлүр. Астаналыдыр. Грунт вә көл сулары илә гидаланыр. Әсас голу Јармук чајыдыр. Сувармада истифадә едилир. СЕС вар. И. чајынын вадиси әкинчилик р-нудур.

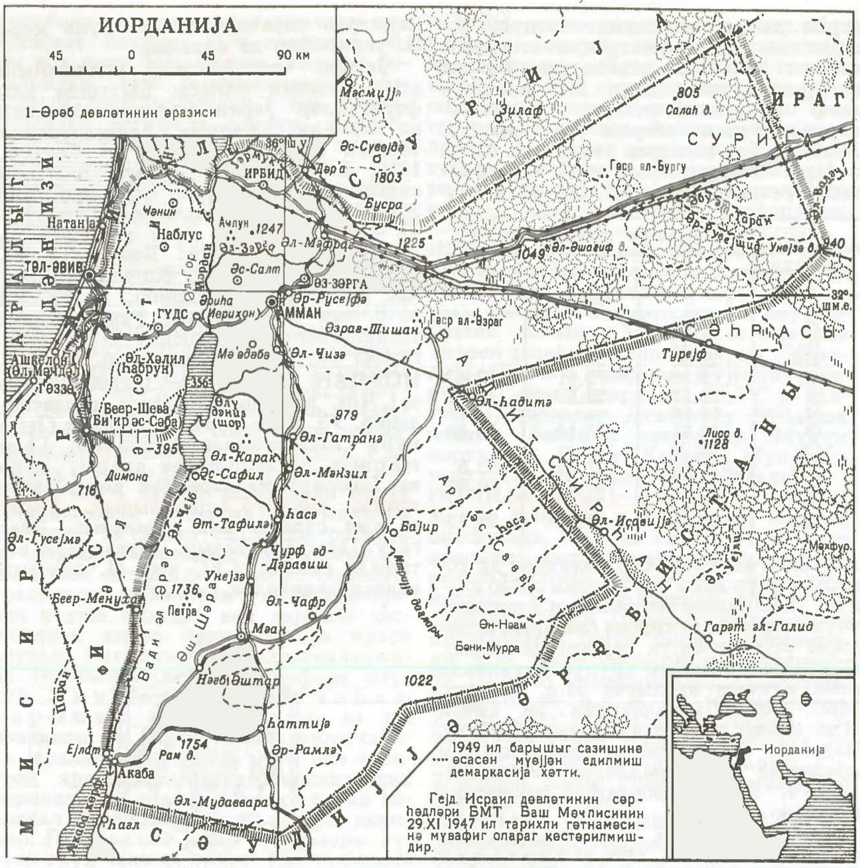

ИОРДА́НИЈА, И о р д а н и ј а Һ а ш и м и К р а л л ы ғ ы (المملكة الأردنية الهاشمية)

Үмуми мә'лумат. Јахын Шәргдә, Асијанын г.-индә дөвләт. Шм.-да Сурија, ш. вә шм.-ш.-дә Ираг, ч. вә ч.-ш.-дә Сәудијјә Әрәбистаны, г. вә шм.-г.-дә Исраиллә һәмсәрһәддир. Ч.-г.-дә Гырмызы дәнизин Акаба көрфәзинә говушур. Саһ. 95,4 мин *км*². 1967 илдән Исраил бунун 6,6 мин *км*²-ни (Иордан чајындан г.-дә) ишғал етмишдир. Әһ. 3,0 млн. (1979). Пајтахты Амман ш.-дир. Инзибати чәһәтдән 8 мүһафазаја (3-ү Исраилин ишғал етдији зонададыр) бөлүнүр.

Дөвләт гурулушу. И. конститусијалы монархијадыр. Дөвләт башчысы кралдыр. Ганунверичи һакимијјәти крала вә икипалаталы (сенат вә депутатлар палатасы) Милли Мәчлисә мәхсусдур. Сенаты 4 ил мүддәтинә крал тә'јин едир; тәркибинин јарысы 2 илдән бир тәзәләнир. Депутатлар палатасы бирбаша вә кизли сәсвермә јолу илә 4 ил мүддәтинә сечилир. Крал депутатлар палатасыны бураха биләр. 1974 илдә крал 1952 ил Конститусијасынын гүввәсини дајандырмышдыр. Ичраедичи һакимијјәти крал тә'јин етдији һөкумәт (Назирләр Шурасы) васитәсилә һәјата кечирир.

Тәбиәт. И. әразисинин чох һиссәси ш.-дән г.-ә јүксәлән (500 *м*-дән 1000—1500 *м*-дәк) јајладыр. Ән јүксәк нөггәси өлкәнин ч.-унда Рам д.-дыр (1764 *м*). Өлкәнин г.-и Гһор (Әл-Гор) тектоник чөкәклијиндә вә онун давамы Әл-Әрәб вадисиндәдир. Гһор чөкәклијиндә Иордан чајынын дәрәси вә Өлү дәниз (сәвијјәси—395 *м*-дир) јерләшир.

Чөкәклијин һәр ики тәрәфиндә Сурија-Фәләстин д-ры јүксәлир. Фајдалы газынтылары: фосфорит, манган, калиум дузлары (Өлү дәниздә), мис вә с. Субтропик, гуру иглими вар. Орта темп-р јанварда 8—14°С, ијулда 24—30°С, Гһор чөкәклијиндә вә ҹ.-да бә'зән 50°С-јә чатыр. Иллик јағынты дағларда (г.-дә) 500—700 *мм*, Гһор чөкәклијиндә вә ш.-дә 100 *мм*-дән аздыр. Әсас чајы Иордандыр. Битки өртүјү г.-дә (дағларда) Аралыг дәнизи, ш.-дә јарымсәһра вә сәһра типлидир. Ваһәләрдә хурма беҹәрилир. Һејванлары: ҹејран, кафтар, сәһра түлкүсү. Гушларын вә сүрүнәнләрин бир чох нөвү вар.

Әһали. Әһалинин 95%-и әрәбләрдир (о ҹүмләдән Исраилин ишғал етдији әразидә тәгр. 760 мин, хариҹдә 300 миндән артыг). Ермәниләр, чәркәзләр, түркләр, күрдләр, јунанлар да јашајыр. Дөвләт дини исламдыр; шәһәрләрдә 100 миндән чох христиан вар. Дөвләт дили әрәб дилидир. Ишләјән әһ.-нин 60%-и к.т.-нда чалышыр (1976). Орта сыхлыг 1 $км^2$-дә тәгр. 30 нәфәрдир (1979). Ири шәһәрләри: Амман—850 мин (1979), әз-Зәрга, Гүдс (ш. һиссәси), Ирбид.

Тарихи очерк. Муасир И. әразисиндә гәдим заманларда сами тајфалары јашамышдыр. Е.ә. 1-ҹи минилликдә И. әразисинин бир һиссәси Исраил вә Јәһуди (Иудеја) падшаһлыгларынын тәркибинә дахил иди. Е.ә. 1-ҹи миниллијин ахырлары—2 әсрин әввәлләриндә бу әрази гәдим әрәб *Нәбатиләр дөвләтинин* мәркәзи олмушдур. 2 әсрин 30-ҹу илләриндә И. әразиси Ромаја, 4 әсрдән Бизанс империјасына табе едилмишди. 7 әсрдә әрәбләр ишғал едәрәк Хилафәтә гатмыш, бурада тәдриҹән әрәб дили вә ислам јајылмаға башламышды. 11—15 әсрләрдә И. әразисинә сәлибчиләр, сәлҹугиләр, Мисир мәмлүкләри һүҹумлар етмишдиләр. И. 16 әсрин әввәлләриндән 1918 илә гәдәр Османлы империјасына дахил иди. Биринҹи дүнја мүһарибәсиндән (1914—18) сонра Б. Британијанын мандатлығында олан Фәләстин әразисинә дахил едилди. 1921 илдән Б. Британија мандатлығында Трансиорданија (1946 иләдәк И. белә адланырды) әмирлији јарадылды; әмирлији Һашимиләр сүлаләсиндән олан һакимләр идарә едирди. Икинҹи дүнја мүһарибәси башланмаздан әввәл Трансиорданија әмирлији Б. Британијанын Јахын Шәргдә һәрб мејданларындан бири иди. 1946 ил Инкилтәрә—Иорданија мүгавиләсинә әсасән Б. Британија Трансиорданијадакы мандатлығындан имтина едәрәк, ону мүстәгил дөвләт кими таныса да, әслиндә орада мөвгеләрини сахлады. 1946 ил мајын 25-дә өлкә И. краллығы е'лан едилди. 1948 илдә 1946 ил мүгавиләси гејри-бәрабәр һүгуглу мүгавилә илә әвәз олунду (бах *Инкилтәрә—Трансиорданија мүгавиләләри*). 50-ҹи илләрин әввәлләриндә И.-да Америка империализминин нүфузу күҹләнди. 1948—49 илләр Әрәб—Исраил мүһарибәсиндә Фәләстинин р-нлары (Иордан чајынын г. саһили, Гүдсүн ш. һиссәси вә с.) И.-ја бирләшдирилди. 1950 илдән И. Һашимиләр Краллығы адланды. И. 1955 илдә БМТ-јә гәбул олунду.

50-ҹи илләрин әввәлиндә И.-да сијаси һәјат хејли ҹанланды. 1952 илин јанварында јени конститусија гәбул едилди. Иорданија Коммунист Партијасынын (ИКП, 1943 илдә јарадылмышдыр) тәшәббүсү илә 1954 илдә вәтәнпәрвәр Милли Ҹәбһә (МҸ) јарадылды. Бураја ИКП-дән башга әсасы 1954 илдә гојулмуш Милли Сосиалист Партијасы (МСП), 1952 илдә јарадылмыш Әрәб Сосиалист Дирчәлиш Партијасы (ӘСДП, јахуд Бә'с) вә с. дахил иди. 1956 ил парламент сечкиләриндә МҸ үстүнлүк газанды; һакимијјәтә МСП-нин лидери С. Нәбулсинин рәһбәрлик етдији һөкумәт кәлди. 1957 илин февралында Б. Британија 1948 ил Инкилтәрә—Иорданија мүгавиләсинин ләғв едилмәсинә вә И.-дан Инкилтәрә гошунларынын чыхарылмасына разылыг вермәјә мәҹбур олду. Лакин 1957 илин апрелиндә иртиҹа гүввәләри Нәбулси һөкумәтини исте'фа вермәјә мәҹбур етдиләр. Өлкәдә һәрби вәзијјәт е'лан олунду; сијаси партијаларын, о ҹүмләдән ИКП-нин (1967 илдән сонра јарымлегал вәзијјәтдәдир) фәалијјәти гадаған едилди. 60-чы илләрин әввәлиндә И.-нын хариҹи вә дахили сијасәтиндә ирәлиләјишләр олду. Игтисадијјатын 7 иллик (сонралар 5 илликлә әвәз олунду) инкишаф планы һазырланды. 1965 ил әмәк гануну илә фәһләләрин һүгуглары бир гәдәр кенишләнди. Сијаси мәһбусларын вә сијаси мүһаҹирләрин амнистијасы һаггында ганун верилди. 1963 ил августун 21-дә И. ССРИ илә дипломатик мүнасибәтләр јаратды. 1967 илдә мәдәни вә елми әмәкдашлыг, 1969 илдә тиҹарәт, игтисади вә техники әмәкдашлыг һаггында Совет—И. сазишләри имзаланды.

Исраилин әрәб өлкәләринә гаршы тәҹавүзү нәтиҹәсиндә 1967 илин ијунунда Исраил ордусу И.-нын 6,6 мин $км^2$ әразисини (Иордан чајындан г.-дә) ишғал етди. Тәхминән 300 мин нәфәр Иордан чајынын ш. саһилләринә гачды. И.-да Фәләстин гачгынларынын сајы (1948—49 илләр Әрәб—Исраил мүһарибәсиндән сонракы гачгынлар да һесаба алынмагла) 800 мин нәфәри кечди. 1967 илин ијунундан 1971 илин ијулунадәк И. әразисиндә Фәләстин Мүгавимәт Һәрәкатынын (ФМҺ) һәрби дәстәләри фәалијјәт көстәрирди. Бу дәстәләрдән чоху Фәләстин Азадлыг Тәшкилатына (ФАТ; әсасы 1964 илдә гојулмушдур) дахил иди. 1970 илин әввәлиндә И. ордусу илә ФМҺ-нын дәстәләри арасында тоггушмалар баш верди; ФМҺ дәстәләри 1971 илдә башга әрәб өлкәләринин әразиләринә чәкилмәјә мәҹбур олду вә онларын бир гисми кизли фәалијјәт көстәрмәјә башлады. 1972 илин мартында Крал Һүсејн Бен Тәлал тәркибинә И. р-ну (Иордан чајынын ш. саһили) вә Фәләстин р-нунун (Иордан чајынын г. саһили, Гүдсүн ш. һиссәси вә Гәззә бөлмәси) дахил олдуғу «Бирләшмиш Әрәб Краллығы» јаратмаг планыны ирәли сүрдү. Әрәб өлкәләринин әксәријјәти бу планы писләјиб ону Јахын Шәрг мүнагишәсинин әдаләтлә низама салынмасына мане олан тәшәббүс һесаб едәрәк, И. илә дипломатик әлагәләри кәсдиләр. Һүсејнин дахили вә хариҹи сијасәти өлкәдә наразылыглары күҹләндирди. 1971—74 илләрдә орду забитләри вә ФМҺ хадимләри бир нечә дәфә дөвләт чеврилиши етмәјә ҹәһд көстәрдиләр. 1974 илдә ордуда гијам баш верди; Һүсејн гијамчыларын бир сыра тәләбләрини јеринә јетирмәјә мәҹбур олду. 1973—74 илин

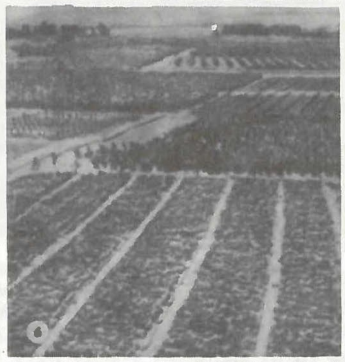

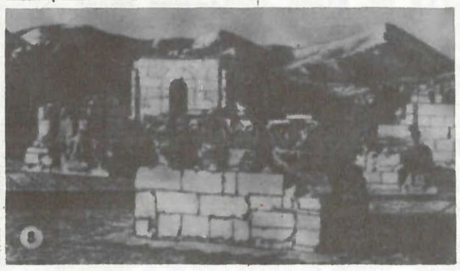

Иорданија. 1. Өлкәнин ҹәнуб һиссәсиндән көрүнүш. 2. Иордан чајынын гәрб саһилиндән мәнзәрә. 3. Акаба порту. 4. Амман шәһәриндә мәркәзи күчә. 5. Әр-Русејфәдә фосфат истеһсалы. 6. Иордан чајы вадисиндә. 7. Әл-Каракда гәср галыглары. 12 әср. 8. Иерихон јахынлығында Хирбәт әл-Мәфҹәр гәсринин галыглары. 8 әсрин 2-ҹи рүбү. 9. Амманда Рома театры.

октјабрында сијаси мәһбуслара амнистија верилди. Әрәб дөвләтләри башчыларынын Рабат конфрансында (1974, октјабр) И. ФАТ-ы Фәләстин әрәб халгынын јеканә гануни нүмајәндәси кими таныды.

И. Кемп-Девиддә (АБШ) АБШ-ын васитәчилији илә Мисир вә Исраил арасында имзаланмыш сепарат сөвдәләшмәни (1979, март) писләмиш, әрәб дөвләтләринин јүксәк сәвијјәдә кечирилмиш Бағдад мүшавирәләриндә (1978, 1979) иштирак етмиш вә онларын сәнәдләрини бәјәнмишдир. Сон вахтлар И.-нын бир сыра әрәб өлкәләри, о ҹүмләдән Сурија илә мүнасибәтләри јахшылашмышдыр. ССРИ илә мүнасибәтләр фәаллашмыш, бир сыра социалист өлкәләри илә игтисади, тиҹарәт вә мәдәни әмәкдашлыг һаггында сазишләр бағланмышдыр.

Сијаси партијалар, һәмкарлар иттифагы вә дикәр иҹтимаи тәшкилатлар. 1957 илдән сијаси партијаларын фәалијјәтләри гадаған едилмишдир. *Иорданија Коммунист Партијасы.* И. Һәмкарлар Иттифагларынын Үмуми Конфедерасијасы—1954 илдә тә'сис едилмишдир. Иорданија Совет Достлуғу Ҹәмијјәти—1969 илдә јарадылмышдыр.

Игтисади-ҹоғрафи очерк. И. зәиф инкишаф етмиш әкинчилик вә һејвандарлыг өлкәсидир. Игтисадијјатында хариҹи (әсасән АБШ вә Б. Британија) капитал үстүн јер тутур. Исраил тәҹавүзү (1967) тәсәррүфата бөјүк зәрәр вурмушдур (милли мәһсулун 38%-ә гәдәрини ишғал едилмиш р-нлар верирди). К.т. үчүн нисбәтән ири мүлкәдар торпаглары вә хырда кәндли тәсәррүфатлары характерикдир. Әразинин тәгр. 13%-и бечәрилир. Бунун јалныз 1%-и суварылыр. Әсас әкинчилик р-ну Иордан чајы дәрәсидир. Мејвә, үзүм, зејтун, тәрәвәз, буғда, арпа, һәмчинин гарғыдалы, мәрҹимәк әкилир. 25 мин гарамал, 18 мин дәвә, 1336 мин давар вар (1977). Сәнајеси зәиф инкишаф етмишдир. Әсас сәнаје саһәләри: мә'дән (әсасән фосфоритчыхарма; еһтијаты 270 млн. *т*), к.т. мәһсулларынын вә хариҹдән кәтирилән нефтин е'малы, тикинти материаллары истеһсалы (семент, мәрмәр вә онун е'малы). 1978 илдә өлкәнин ҹ.-унда 2 јени фосфорит јатағы (еһтијаты 83 млн. *т*) ашкар едилмишдир. 1978 илдә 2,3 млн. *т* фосфат, 497,8 мин *т* семент, 483,9 млн. *квт·саат* електрик енержиси истеһсал едилмишдир. Сәнајенин габагчыл саһәләри дөвләтин нәзарәти алтындадыр. Д.ј.-ларынын уз. 478 *км*, автомобил јолларынын уз. 8,7 мин *км*, о ҹүмләдән бәрк өртүклү јолларын уз. 4,2 мин *км*-дир (1978). Јеканә дәниз порту Гырмызы дәниз саһилиндәки Акаба ш.-дир. И. әразисиндән ики нефт кәмәри кечир. Фосфорит, тәрәвәз, мејвә, зејтун јағы, түтүн ихраҹ едилир. Машын вә аваданлыг, нефт, әрзаг вә истеһлак маллары идхал олунур. Хариҹи тиҹарәти әсасән Б. Британија, АБШ, Јапонија, Франса, ЧССР, һәмчинин Сәудијјә Әрәбистаны вә с. әрәб өлкәләри иләдир. Пул ваһиди И. динарыдыр.

Силаһлы гүввәләр. И.-нын силаһлы гүввәләри гуру гошунлары, ҺҺГ, ҺДГ вә јерли өзүнүмүдафиә дәстәләриндән ибарәтдир. Үмуми сајы тәгр. 68 мин нәфәрдир (1976). Али баш командан кралдыр; билаваситә рәһбәрлији мүдафиә назирлији һәјата кечирир. Гуру гошунларында 61 мин нәфәр, тәгр. 500 танк, 600-дәк зиреһли авто-

мобил, 600-дән чох артиллерија силаһы вә минаатан; ҺҺГ-дә 6650 нәфәр, 66 һәрби тәјјарә; ҺДГ-дә 250 нәфәр вә 12 кичик кешикчи катери вар. Силаһлы гүввәләр көнүллүлүк әсасында комплектләшдирилир; хидмәт мүддәти гејри-мәһдуддур. Низами ордудан әлавә жандармерија (тәгр. 3 мин нәфәр) вә Милли гвардија (7 мин нәфәр) да вар.

Сәһијјә. 1975 илдә И.-да әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум сајы 47,6, өлүм сајы 14,7, һәр мин нәфәр дири доғулана көрә ушаг өлүмү 21,9 олмушдур. Өлкәдә инфексион патолокија үстүнлүк тәшкил едир. Бағырсаг инфексијасы, вәрәм, трахома, һелминтоз вә с. хәстәликләр кениш јајылмышдыр. И.-да 2000 чарпајылыг (әһалинин һәр мин нәфәринә 1,1 чарпајы) 27 хәстәхана мүәссисәси, 12 поликлиника, 309 диспансер, 763 һәким (әһалинин һәр 2400 нәфәринә 1 һәким), 136 стоматолог, 346 әчзачы вә 2,3 миндән чох орта тибб ишчиси вар (1974). Тибб кадрларыны Амман ун-ти нәздиндәки тибб мәктәбләри һазырлајыр.

Маариф. 70-чи илләрин әввәлләриндә әһалинин тәгр. 50%-и савадсыз иди. 6—14 јашлылар үчүн ибтидаи вә натамам орта тәһсил ичбари вә пулсуздур. Тәһсил мүддәти ибтидаи мәктәбдә 6 ил (371,6 мин шакирд), натамам орта вә там орта мәктәбләрин һәрәсиндә 3 ил (орта мәктәбләрдә 137,8 мин шакирд), техники пешә мәктәбиндә (натамам орта тәһсил әсасында) 3 ил (5,5 мин шакирд), ибтидаи мәктәбләр үчүн мүәллимләрин һазырланмасы системиндә (там орта тәһсил әсасында) 2 илдир (1974/75; мә'луматлар Иордан чајындан ш. тәрәфә аиддир). Ин-т вә коллечләрдә 4,5 мин (1974/75), Амман ун-тиндә 5,4 мин (1975/76), Ирбид ун-тиндә тәгр. 600 (1977/78) тәләбә охујурду. Азәрб.ССР-ин али мәктәблә-риндә И.-лы тәләбәләр дә тәһсил алырлар. Амманда Елми Тәдгигатлар Шурасы (1964), Крал Елми Чәмијјәти (1970), китабханалар (ун-т китабханасы—150 мин чилд, Күтләви китабхана—50 мин чилд), археолокија, ислам, мозаика музејләри фәалијјәт көстәрир (1977).

Мәтбуат, радио верилишләри, телевизија. И.-да гәзетләр 1909 илдән чыхыр. Мүһүм гәзетләри: «әд-Дүстур» (1967), «әл-Акса» (1970), «әр-Рај» (1971), «әл-Әхбар» (1975) вә с. Һәфтәлик мәчмуәләр вә идарә журналлары да нәшр едилир. Һөкумәтин ихтијарында олан И. Мә'лумат Акентлији (1965), И. Һашими Краллығынын Радио Верилишләри Идарәси (1959) вә телевизија (1968) мәркәзи Аммандадыр.

Әдәбијјат. И. әдәбијјаты 19 әсрә гәдәр үмумәрәб әдәбијјаты зәмининдә инкишаф етмишдир (бах *Әрәб мәдәнијјәти* мәгаләсинин Әдәбијјат бөлмәсинә). 19 әсрин әввәлләриндән јени әдәбијјат јаранмаға башлады. Мәтбуат вә публисистика инкишаф етди. 19 әсрин сону -20 әсрин әввәлиндә Ј. Зија әд-Дин әл-Халиди, Н. Зәррик, Х. Бејдас, Х. әс-Сәккакини вә б. маарифчиләр фәалијјәт көстәрмишләр. 20 әсрин 1-чи јарысында поезијада романтизм вә сентиментализм кениш јајылмышды (И. әд-Даббаг, И. Тукан, С. әл-Кәрами). М. В. әт-Тиллин јарадычылығында милли азадлыг идејалары ифадә олунмушдур. И. әл-Һури әл-Бајтачали, М. әш-Шарики, Һ. Фариз вә М. И. әл-Иранинин лирикасы ичтимаи мәзмуна маликдир. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра әдәбијјата кәлән реалист јазычылардан М. Басисо, Н. Салам вә б.-нын әсәрләриндә милли азадлыг һәрәкаты әксини тапмышдыр. Б. әл-Абуши, Әбу Сәлма вә б. лирик шаирләр мәшһурдур. Нәсрдә һекајә вә новелла мүһүм јер тутур (М. С. әл-Ирани, М. Ә. әл-Әмри вә б.). Н. Сидгинин роман вә повестләри нәшр олунмушдур. Империализм әлејһинә, сосиал тәрәгги уғрунда мүбаризә И.-нын мүасир мүтәрәгги јазычыларынын (М. Дәрвиш, Һ. Һ. Рәшид, М. Басисо вә б.) јарадычылығынын әсас мөвзусудур.

Мә'марлыг вә тәсвири сәнәт. И. әразисиндә Сон Палеолитә аид гаја рәсмләри, Неолит, Енеолит, Тунч дөврләринә аид мәскән, мә'бәд галыглары, мәгбәрәләр, керамика вә зәркәрлик мә'мулаты ашкар едилмишдир. Е. ә. 4 әсрдән И. мәдәнијјәтинә антик инчәсәнәтин тә'сири олмушдур. Петрада (әл-Бәтра) дик гајаларда јонулмуш 1000-дән артыг мәгбәрә, ибадәткаһ, мә'бәд, гәср вә с.-дән ибарәт ме'марлыг комплекси, Хирбәт-Таннур вә Умм әл-Чәмалдакы абидәләр бу дөвр И. инчәсәнәтинин ән јахшы нүмунәләридир. Рома (2—3 әсрләр) вә Бизанс (4—7 әсрин әввәли) дөврүнә аид дини вә јашајыш биналарынын харабалары галмышдыр. Гүдсдәки зәнкин бәзәкли Гүббә әс-Сәһра мәсчиди (687—91), Амман јахынлығындакы даш үзәриндә ојма нахышлы фризи олан Мшатта гәсри, надир фрескалара малик Күсејр-Әмра гәсри, һејкәлтәрашлыг әсәрләри, мозаика вә с. илә бәзәдилмиш Хирбәт әл-Мәфчәр гәсри вә с. Әмәвиләр дөврү (661—750) әрәб инчәсәнәтинин мүһүм абидәләридир. 12 әсрдән сәлибчиләрин гәсрләри, әрәб әмирләринин галалары галмышдыр. 20 әсрин әввәлләриндән И.-да јени типли биналар (1—4 мәртәбәли јашајыш евләри, мүасир форма вә конструксијалы ичтимаи вә инзибати биналар) тикилир. Халг сәнәти тохучулуг, тикмә, керамика, еләчә дә ағач, сәдәф вә дәри мә'мулатлары илә тәмсил олунур.

Театр. Гәдим дини мәрасимләрдә вә халг ојунларында театр сәнәти елементләри олмушдур. 20 әсрин әввәлләриндә театр һәвәскарлары дәрнәкләри јајылмаға башламышды. 1965 илдә И. Мә'лумат Назирлији нәздиндә илк милли труппа јарадылмышдыр. Амман вә Черашдакы антик амфитеатрларда тамашалар көстәрилир, театр фестиваллары кечирилир.

Əд.: Крачковский И. Ю., Избр. соч., т. 2—4, М.—Л., 1956—57; Современная арабская литература. Сб. статей., пер. с арабского, М., 1960; Котлов Л. Н., Иордания в новейшее время, М., 1962; Современная Иордания, М., 1964; Луцкий В. Б., Новая история арабских стран, 2 изд., М., 1966; Новейшая история арабских стран (1917—1966), М., 1968; Современная Азия. Справочник, М., 1977; Зарубежная Азия. Общий обзор, Юго-Западная Азия, М., 1979 (серия «Страны и народы»).

ИОРДА́НИЈА КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫ (ИКП; الحزب الشيوعي الاردني)— 1943 ил нојабрын 25-дә гејри-легал шәраитдә тә'сис олунмушдур (1951 илин сентјабрына гәдәр Милли Азадлыг Чәмијјәти адланырды). ИКП-нин 1951 илдә гәбул олунмуш програмында империализмин һөкмранлығынын, феодализмин ләғви, Иорданијада милли-демократик гурулуш јарадылмасы әсас мәгсәд кими ирәли сүрүлдү. 1954 илдә ачыг фәалијјәтә башламыш ИКП-нин тәшәббүсү илә өлкәдә вәтәнпәрвәр вә антиимпериалист гүввәләрин Милли Чәбһәси јарадылды. 1957 ил мүртәче чеврилишиндән сонра ИКП гадаған олунду вә ағыр тә'гибләрә мә'руз галды. ИКП-нин 1967 илин августунда (бу заман партија јарымлегал шәраитдә фәалијјәт көстәрирди) гәбул олунмуш Фөвгәл'адә програмында Исраил тәчавүзүнүн нәтичәләрини ләғв етмәк уғрунда мүбаризәдә бүтүн вәтәнпәрвәр антиимпериалист гүввәләрин кениш милли чәбһәсинин јарадылмасы әсас вәзифә кими ирәли сүрүлдү. ИКП Јахын Шәрг бөһранынын БМТ гәрарлары әсасында низама салынмасы уғрунда чыхыш едир, АБШ-ын васитәчилији илә Мисирлә Исраил арасында имзаланмыш Кемп-Девид сөвдәләшмәсини (1979, март) писләјир. ИКП нүмајәндә һеј'əти коммунист вә фәһлә партијаларынын бејнәлхалг Москва мүшавирәләриндә (1957, 1960, 1969) иштирак етмиш вә гәбул олунан сәнәдләри бәјәнмишдир. 1980 илин јанварында ИКП вә Сов.ИКП нүмајәндә һеј'әтләринин Москва көрүшүндә ики гардаш партија арасында мүнасибәтләрин даһа да möhкәмләндирилмәси мәсәләләри нәзәрдән кечирилмишдир, ИКП-нин али органы гурултајдыр. ИКП МК-нын биринчи катиби Фаиг Варраддыр. Мәтбуат органлары—«Әл Чәмаһир» вә «Әл-Вәтән» гәзетләри, «Әл-Һагигә» журналыдыр.

ИО́РИ—Күрч.ССР-дә вә гисмән Азәрб. ССР-дә чај. Бах *Габырры*.

ИОСИ́ДА Сикеру (22.9.1878, Токио—20.10.1967, Оисо) — Јапонија сијаси хадими. Ихтисасча һүгугшүнас олмушдур. Узун илләр Јапонија Харичи Ишләр Назирлијиндә ишләмишдир. 1946—54 илләрдә (1947—48 илләрдә фасилә илә) Јапонијанын баш назири иди. Јапонија Либерал Партијасынын (1946—48; 1950—54), Демократик Либерал Партијасынын (1948—50) сәдри олмушдур. Антисовет мөвге тутмуш, Јапонијанын АБШ-ла әлагәләринин кенишләндирилмәси, өлкәнин һәрбиләшдирилмәси вә демократик гүввәләрин сыхышдырылмасы руһунда чыхыш етмишдир. Сан-Франсиско мүгавиләсини (1951) имзаламышдыр.

ИОФА́Н Борис Михајлович (28.4.1891, Одесса—10.3.1976, Москва)—совет ме'мары. ССРИ халг ме'мары (1970). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1941). 1926 илдән Сов.ИКП үзвү. Ромада Али Зәриф Сәнәтләр Ин-туну (1916) вә Мүһәндисләр мәктәбини (1919) битирмишдир. Италија Коммунист Партијасынын үзвү (1921—24). 1924 илдән ССРИ-дә ишләмишдир. Әсас ишләри: Москванын Серафимович күчәсиндәки биналар комплекси (1928—31), Барвихдә (Москва јахынлығында) клиник санаторија (1931—35), Парисдә (1937, һејкәлтәраш В. И. Мухина илә биркә) вә Нју-Јоркда (1939, К. С. *Алабјанла* биркә) Үмумдүнја сәркиләриндәки ССРИ павилјонлары вә с. И. Москвадакы нефт вә мә'дән ин-тлары комплексинин (1947—50) лајиһәсини вермиш, һәмчинин Измајлов, Марјина Рошша (1955—66) јашајыш массивләринин тикинтисинә рәһбәрлик етмишдир. Ленин ордени, 4 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Əд.: Эйгель И. Ю., Борис Иофан, М., 1978.

ИОФФЕ Абрам Фјодорович (29.10. 1880, Полтава губ., Ромны—14.10. 1960, Ленинград)—совет физики. ССРИ ЕА акад. (1920; м. үзвү 1918) вә витсе-президенти (1926—29; 1942—45), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1955). Ленин мүкафаты лауреаты (1961), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1942), 1942 илдән Сов.ИКП үзвү.

Рентгенолокија вә Радиолокија Ин-тунун физика-техника шө'бәсинин мүдири (1918), ССРИ ЕА Физика-Техника Ин-тунун (1921—51, инди онун адыны дашыјыр), ССРИ ЕА Јарымкечиричиләр Лабораторијасынын (1952—53) вә Јарымкечиричиләр Ин-тунун (1955—60), Агрофизика Ин-тунун (1932—60) директору олмушдур. Ион кристалларынын електриккечирмә механизмини (М. В. Кирпичјова илә бирликдә) илк дәфә изаһ етмиш, кристалларын пластиклији вә мөһкәмлијинә даир мүһүм нәтичәләр алмыш (башгалары илә биркә), пластик деформасијаны өјрәнмәк үчүн рентген үсулуну ишләјиб һазырламышдыр. Јарымкечиричиләрин хассәләрини характеризә едән әсас кәмијјәтләри тә'јин етмәк үчүн үсул вермишдир (А. В. Иоффе илә бирликдә). И.-нин тәдгигатлары јарымкечиричиләр техникасынын јени саһәләринин инкишафына сәбәб олмушдур. Л. А. *Артсимович*, А. П. *Александров*, П. Л. *Капитса* вә б. Иоффе мәктәбинин нүмајәндәләридир. 3 дәфә Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Физика полупроводников, 2 изд., М.—Л., 1957; О физике и физиках, Л., 1977.

Әд.: Соминский М. С., Абрам Федорович Иоффе, М.—Л., 1964; Воспоминания об А. Ф. Иоффе, Л., 1973.

ИОҺАНСОН Борис Владимирович (25. 7.1893, Москва—25.2.1973, Москва)—совет бојакары. ССРИ халг рәссамы (1943). Проф. (1939 илдән). ССРИ Рәссамлыг Академијасынын һәгиги үзвү (1947). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1941, 1951), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1968). 1943 илдән Сов. ИКП үзвү. ССРИ Рәссамлыг Академијасынын президенти (1958—62), ССРИ Рәссамлар Иттифагы Идарә Һеј'әтинин биринчи катиби (1965—68) олмушдур.

«Совет мәһкәмәси» (1928, Третјаков галерејасы, Москва), «Тәләбәләр» (1928, Рус Инчәсәнәти Музеји, Кијев) вә с. әсәрләрдә совет керчәклијини экс етдирмишдир. 1930-чу илләрдә тарихи-ингилаби мөвзуда бир сыра әсәрләр јаратмышдыр [«Коммунистләрин диндирилмәси» (1933), «Көһнә Урал заводунда» (1937)—һәр ики әсәр Третјаков галерејасындадыр]. И. 1950 илдә «Комсомолун 3-чү гурултајында В. И. Ленинин чыхышы» (мүштәрәк әсәр; Третјаков галерејасы) таблосуну јаратмышдыр. 3 дәфә Ленин ордени, «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Б. В. Иоһансон. «Коммунистләрин диндирилмәси». 1933. Третјаков галерејасы. Москва.

Әсәри: За мастерство в живописи. Сб., М., 1952.

Әд.: Соколова Н., Б. В. Иогансон, Л., [1969]; Станкевич Н. И., Б. В. Иогансон. 1893—1973, Л., 1978.

ИОҺАНЧЫЛАР, госпиталјерләр—сәлибчиләрин 12 әсрин әввәлиндә Фәләстиндә јаратдығы руһани-чәнкавәр орденинин үзвләри. Гүдсдәки мүгәддәс Иоһан госпиталынын (зијарәтчиләр еви) адындан көтүрүлмүшдүр. Сәлибчиләрә вә зијарәтчиләрә хидмәтдән әлавә И.-ын вәзифәсинә һәрби гуллуг да дахил иди. И. мүсәлман дөвләтләринә гаршы сәлиб сәфәрләриндә фәал иштирак едирдиләр. 12—13 әсрләрдә орден ири һәрби-сијаси гүввәјә чеврилмиш, Јахын Шәргдә вә Гәрби Авропада кениш торпаг мүлкләри әлә кечирмишди. Бөјүк Франса ингилабы (1789—94) И.-а күчлү зәрбә вурду. 1798 илдә И. әһәмијјәтини итирди вә тәдричән мүлкләриндән мәһрум олду. 1834 илдә И.-ын игамәткаһы Ромаја көчүрүлдү. АФР, Инкилтәрә, Исвечрә вә с. дөвләтләрдә И.-ын тәшкилатлары галмышдыр. Орден тәгр. 8 мин нәфәри (әксәрән аристократија нүмајәндәләрини) бирләшдирир; фәалијјәти мүртәчә сијаси характер дашыјыр.

Әд.: Заборов М. А., Папство и крестовые походы, М., 1960; јенә онун, История крестовых походов в документах и материалах, М., 1977.

ИП ЧОХБУЧАГЛЫСЫ—дајаг реаксијаларыны вә гүввәләр әвәзләјичисини, әјичи момент епүрләрини вә тәзјиг әјриләрини тапмаг, таҒ вә асма системләр үчүн әлверишли формалар мүәјјән етмәк вә мүстәви системләр статикасынын дикәр мәсәләләрини һәлл етмәк үчүн гурулан график. Бу график ики учу бәркидилмиш вә тәтбиг олунан гүввәләрин тә'сириндән кәрилмиш ипи хатырлатдығы үчүн И.ч. адланыр.

ИПАТОВО ҮСУЛУ—к.т. ишләринин техникадан комплекс истифадә јолу илә апарылмасы; к.т. истеһсалынын даһа јүксәк сәвијјәдә тәшкили. Илк дәфә 1977 илдә Ставропол өлкәси Ипатово р-нунун әкинчиләри тәтбиг етмишләр. И.ү.-на көрә тахыл јығым дөврүндә јығым-нәгл. комплекси јарадылыр. Тахылын бичилмәси, дөјүлмәси дашынмасы, техникаја гуллуг едилмәси, сапинә һазырлыг комплекс шәкилдә апарылыр, техникадан 2 нөвбәдә истифадә олунур. Јығым заманы јарадылан гәраркаһын тәркибиндә һәр бир иш саһәси үчүн ајрыча әмәлијјат групу тәшкил едилир. Сов.ИКП МК «1977-чи ил мәһсулунун јығымында Ставропол өлкәси Ипатово рајон партија тәшкилатынын иш тәчрүбәси һаггында» гәрарында бу тәчрүбәни бәјәнмиш, ондан һәр јердә вә кениш истифадә олунмасыны төвсијә етмишдир. И.ү.-нүн тәтбиги нәтичәсиндә техникадан вә ишчи гүввәсиндән сәмәрәли истифадә едилир, әмәк мәһсулдарлығы артыр, әмәк сәрфи азалыр, мәһсулун кејфијјәти, ишчиләрин мадди марағы јүксәлир, чохлу вәсаитә гәнаәт олунур. Јени үсул тәкчә тахыл јығымында дејил, башга к.т. ишләриндә дә (памбыг јығымы, јем тәдарүкү вә с.) тәтбиг едилир. И.ү.-ндан Азәрб. ССР-дә илк дәфә 1978 илдә Сабирабад р-нунда тахыл јығымында истифадә олунмушдур. Респ.-нын бүтүн р-нларында јајылмышдыр.

Әд.: Ипатовский метод—в жизнь, М., 1978; Ипатовский метод: опыт и проблемы, М., 1979.

ИПӘК—тәбии *тохучулуг лифләри*, ипәкгурду тыртылларынын ипәк вәзиләринин ифраз етдији мәһсул. Тут ипәкгурдундан алынан И. сәнаје әһәмијјәтлидир. Ипәкгурду тыртылы 2 елементар сап шәклиндә И. һазырлајыр. Бу сап зүлал маддәләрдән фиброин (күтләјә көрә 70—80%) вә ону бүрүјүб-бир-биринә јапышдыран серисиндән (20—30%) ибарәтдир. И.-ин тәркибиндә бу ики маддәдән башга мум вә пиј (1—1,5%), минерал маддәләрдән калиум, натриум, калсиум дузлары вә с. (1—1,5%) олур. Ипәкгурду тыртылынын барама сапындан дүзәлтдији сых ипәк габыг (барама) И. алмаг үчүн хаммалдыр. И.назиклији, һигроскопиклији, асан бојанмасы, хош парылтысы илә фәргләнир. Онун механики хассәләри дә јахшыдыр (гырылмада кәркинлији 40 *кгг/мм*²; гырылмада узанмасы 14—18%). И. гәләви тә'сиринә аз, минерал туршуларын тә'сиринә нисбәтән чох давамлыдыр. И. ади үзви һәллидичиләрдә һәлл олмур, ишығын тә'сиринә чох давамлы дејил. Барамалары ачдыгда уз. 1200 *м*-дәк олан бүтөв сап алыныр. Лакин бу сап чох назик олдуғундан, сәнаједә техники сап кими хам ипәк

сaплардан (хамнадан) истифадә олунур (бах *Барамаачма*). И. баһа баша кәлән тохуҹулуг материалларындан бири һесаб олунур.

Əд.: Кукин Г. Н., Соловьёв А. Н., Текстильное материаловедение, ч. 1—3, М., 1964—67; Учебная книга шелковода, 2 изд., М., 1973.

ИПӘК АКА́СИЈА—бах *Күләбришин*.

ИПӘК ПАРЧА—тәбии ипәкдән вә ја кимјәви лифләрдән һазырланан тохуҹулуг мәһсулу. Истифадә олунан сапларын (моносаплар, комплекс, бурулмуш, текстуралы, фасонлу, кәсилмиш саплар вә иплик) вә тохунма үсулларынын мүхтәлифлијинә кәрә И.п.-нын структуру да мүхтәлиф олур. Ағардылмыш, бојанмыш, нахышлы, әлван тохунушлу вә меланж (бах *Меланж парча*) И.п. нөвләри истеһсал едилир. Бәзәмә просесиндә парчанын сәтһинә релјефлилик вермәк олур. И.п. әзилмәјән, јығылмајан, суһопмајан вә с. хүсусијјәтли һазырлана биләр. Тәбии И.п. назик вә јүнкүл, јумшаг, аз әзилән, лакин сүртүлүб јејилмәјә гаршы нисбәтән давамсыздыр. Вискоз ипәјиндән һазырланан парчалар исә тез әзилән вә һигроскопик олмасына бахмајараг, сүртүлүб јејилмәјә гаршы давамлыдыр. Вискоз сапларындан (асетат саплары илә биркә бурулмуш) тохунмуш И.п. аз әзилир, јумшагдыр. Капрон ипәји, нејлон вә перлондан һазырланан И.п.-лар, демәк олар ки, әзилмир, сују һопмур вә чох давамлы олур. Тә'јинатына кәрә И.п. шәрти олараг ашағыдакы групларa бөлүнүр: палтарлыг, астарлыг, плашлыг, костјумлуг, палтолуг, һәмчинин галстук, гадын туалети вә галантереја мә'мулатлары үчүн. Бунлардан әлавә И.п.-дан ләчәк вә јајлыг, сүфрә, өртүк, һабелә техники парчалар да һазырланыр.

Əд.: Пожидаев Н. Н., Сименко Д. Ф., Савчук Н. Г., Материалы для одежды, М., 1975.

ИПӘК СӘНАЈЕСИ—бах *Тохуҹулуг сәнајеси*.

ИПӘКБУРМА—тәбии ипәк сапларын, јахуд бурулмамыш кимјәви сапларын бурулмуш сапа чеврилмәси үчүн көрүлән технололжи просесләр комплекси. Бурулмуш тәбии вә кимјәви ипәк саплар тә'јинатына кәрә тохуҹулуг, трикотаж-һөрмә истеһсалаты үчүн, тикиш, нахыш салмаг вә техники мәгсәдләрлә (ҹәрраһијјә, изолјасија вә с.) истеһсал олунур. Саплар ади, мүрәккәб вә фасонлу гајдада бурулур. И. просесиндә хам ипәјин (хамнанын) тәркибиндәки серисини јумшалтмаг (сапларын јахшы ајрылмасы вә с. үчүн), саплара јумшаглыг вә јахшы дартылма хассәси вермәк, һәмчинин онларын сүртүнмә әмсалыны вә електрикләшмәсини азалтмаг мәгсәди илә ону јағ-сабун емулсијасында исладырлар. Кимјәви лифләри исә исламаг әвәзинә шлихтләјирләр (мөһкәмлик вә һамарлығыны артырмаг үчүн јапышдырыр, һәмчинин електрикләшмәсини азалдырлар). Сапын бүтөвлүјүнә нәзарәт етмәк, назик һиссәләрини кәнар етмәк вә нөвбәти е'малы асанлашдырмагдан өтрү кәләфләри гурутдугдан сонра сарыма машынларында ачырлар. Даһа галын саплар алмаг үчүн бир нечә сап азачыг бурулмагла бирләшдирилир. Бу, сонракы бурма әмәлијјатында сапларын гырылма һалларыны азалдыр. Сапларын бурумунун ачылмамасы үчүн онлар хүсуси камераларда бухара верилир. Һазыр бурулмуш ипәк, адәтән, мүхтәлиф бурумлу (сапын 1 *м*-нә 50-дән 3000-ә гәдәр бурум дүшмәклә) бир нечә (2—5) сапдан ибарәт олур.

Əд.: Усенко В. А., Шелкокручение, М., 1969.

ИПӘКӘЈИРМӘ—ипәкчилик сәнајесинин мүхтәлиф просесләриндә алынан гырынтылардан иплик истеһсал етмәк үчүн технололжи просесләр мәҹмусу. И.-дә үч әјирмә системиндән истифадә олунур: карддарамасыз дараглы әјирмә, карддарамалы дараглы әјирмә (гырынты әјирмәси) вә апаратла әјирмә. Карддарамасыз дараглы әјирмәдә илк хаммал чешидләнир, јапышган вә јағын тәмизләнмәси үчүн гајнадылыр, сонра јумшалдылыр вә штапелләнир. Штапелләнмиш лифләр даирәви дарама машынларынын кечидләриндә дарандыгдан сонра гатлајыҹы машында дартылараг лент шәклиндә барабана сарыныр. Лент икисаһәли лент машынларынын бир нечә кечидиндә дартылма вә топлама просесиндән сонра илк иплик машынына дахил олур вә ешилмиш илк иплијә, ијли илк иплик машынында исә бурулмуш илк иплијә чеврилир. Карддарамалы дараглы әјирмәдә сонунҹу дарама машынларындан алынан дарагағзы лифләрдән иплик һазырланыр. Бунун үчүн ону чешидләјир, јумшалдыр вә халлы дарама машынларында дарајырлар. Сонра лент машынларында, лентбирләшдириҹи вә дараглы дарама машынларында лентләр е'мал олунур. Лент илк иплик вә әјирмә машынларында иплијә чеврилир. Апаратла әјирмәдә карддарамалы дарама системинин гырынтылары әјрилир. Һәр 3 системдә һалгалы әјирмә машынларындан истифадә едилир.

ИПӘКСАРЫ ЈАНЛАР (Bombycidae)—кәпәнәкләр фәсиләси. Бәдәни нисбәтән ириdir; ағыз органлары рудимент һалда, бығҹыглары дарагварыдыр. Өн ганадларынын кәнары ојуглу, уҹлары исә орагшәкиллидир. Тыртылын гарынҹығынын 8-ҹи буғумунда гыса тиканабәнзәр чыхынтысы вар. Бәдәнинин өн һиссәси енсиздир. Сүрфәси барамада инкишаф едир. Әсасән, тропикләрдә 20-дәк нөвү јајылмышдыр. ССРИ-дә әһлиләшдирилмиш *тут ипәкгурду* јетишдирилир; вәһши И.-ын Theophila вә Oberthueria ҹинсләриндән олан нөвләринә тәсадүф едилир.

19 әсрдә «И.» (Bombices) ады јеткин мәрһәләдә гидаланмајан кечә кәпәнәкләри фәсиләси групуна аид едилирди. Бу фәсиләдән олан кәпәнәкләрдән дәјишик И.-ын, шам вә Сибир И.-ын, һәлгәви И.-ын ады «И.» олараг сахланылыр. Һәлгәви вә дәјишик И. Азәрб.ССР-дә кениш јајылмышдыр. Мејвә вә мешә ағаҹларына зәрәр вурур. Мүбаризә тәдбирләри: биоложи, механики вә кимјәви үсулла апарылыр.

ИПӘКЧИЛИК—к.т.-нын ән гәдим саһәләриндән бири. Тәбии ипәк алмаг үчүн ипәкгурдунун јетишдирилмәси. ССРИ-дә әһлиләшдирилмиш тут ипәкгурду јетишдирилир, башга өлкәләрдә исә бир сыра вәһши ипәкгурдларындан да (ајлант, палыд, кәнәкәрчәк вә с.) истифадә едилир. Чиндә тәгр. 5 мин ил бундан әввәл тәбии ипәк алмаг үчүн ипәкгурду јетишдирилмишди. И. Орта Асија вә Загафгазијада 5—7 әсрләрдә мејдана кәлмишдир.

И.-ин истеһсал просеси јем базасы олан тут ағаҹы плантасијалары салынмасы вә она јахшы гуллуг едилмәсиндән, барама тохумунун истеһсалындан, тохумун инкубасијасындан, ипәкгурдларынын бәсләнмәсиндән вә с. ибарәтдир. Ипәкгурдлары хүсуси биналарда (күмханаларда) 30—35 күн (габагҹыл тәсәррүфатларда 22—25) әрзиндә бәсләнилир. Јүксәк мәһсулдар ипәкгурду вә тут ҹинсләри јетишдирмәк мәгсәди илә селексија иши апарылыр. Дүнја И.-и тарихиндә илк дәфә олараг ССРИ-дә (Орта Асија вә Загафгазијада) ихтисаслашдырылмыш И. с-злары, дөвләт ипәкгурду тохуму ст.-лары вә з-длары, дөвләт вә к-з тут ағаҹы плантасијалары вә с. тәшкил едилмишдир. Кенетик үсулла чох вә зәриф јарпаг верән тут ағаҹы сортлары вә ипәкгурду ҹинсләри јетишдирмәк саһәсиндә наилијјәтләр әлдә едилмишдир. И. саһәсиндә селексија ишләри Орта Асија Елми-Тәдгигат Ипәкчилик Ин-тунда, Азәрб. Елми-Тәдгигат Ипәкчилик Ин-тунда, Күрҹүстан Кәнд Тәсәррүфаты Ин-тунда, мүттәфиг респ.-ларын бир сыра ин-тларында, тәҹрүбә ст.-ларында апарылыр. Ипәкгурду барамасы, әсасән, Јапонија, Чин, Кореја вә Һиндистанда истеһсал олунур.

Азәрб.-а ипәкгурду тохуму тәгр. 5 әсрдә кәтирилмишдир. Орта әсрләрдә Азәрб.-да И. к.т.-нын әсас вә ән кәлирли саһәләриндән бири кими кәндлиләрин игтисади һәјатында мүһүм рол ојнајырды.

Азәрб. ипәји Иран, Кичик Асија, Сурија вә Авропанын бир сыра өлкәсинә ихраҹ едилирди. 15—19 әсрләрдә хам ипәк вә ипәк мә'мулаты Русија базарларында әсас јер тутурду. Нуха (Шәки), Әрәш, Шамахы, Кәнҹә вә Гарабағ ипәји хүсусилә мәшһур иди. 19 әсрдә ипәк е'малы сүр'әтлә артды. 1829 илдә Шәкидә Ханабад ипәксарыма мүәссисәси тикилди. 19 әсрин орталарында Загафгазијада е'мал едилән хам ипәјин 2/3 һиссәсиндән чохуну (28 мин пуд) Азәрб. верирди. 1861 илдә Нухада бөјүк барамаачма ф-ки дә тикилди. 1887 илдә тәшкил олунмуш «Гафгаз ипәкчилик стансијасы»нын Азәрб.-да фәалијјәт көстәрән Шәки, Ағдам, Гах, Варташен вә с. шө'бәләринин И. мәдәнијјәтини әһали арасында јајмасы сајәсиндә барама истеһсалы хејли артмышды. Азәрб.-да тәкҹә хам ипәк дејил, һәм дә бу ипәкдән мүхтәлиф нөв парчалар да тохунурду. Шамахы, Шәки, Кәнҹә, Ордубад ш.-ләри ипәк парча истеһсал едән мәркәзләр идиләр. Азәрб. ипәји дүнја базарларында Италија вә Јапонија ипәји илә бәрабәр гијмәтләндирилирди. Шәки ипәји Тифлис ипәк мәһсуллары сәркисиндә (1863) биринҹи јери тутмуш, Лондон (1862), Москва (1872) вә Вјана (1873) Үмумдүнја сәркиләриндә медал алмышды; Москва бәдии сәркисиндә (1882) Ордубад ипәји гызыл вә күмүш медал, Тифлис сәркисиндә (1889) Гарабағ ипәји гызыл медал, Нижни Новгород Үмумрусија бәдии сәркисиндә (1896) Шәки ипәји фәхри диплома лајиг көрүлмүшдү. 1903 ил Гаграда Үмумрусија биткичилик сәркисиндә Ордубад ипәји бөјүк вә кичик гызыл медал алмышды. Үмумијјәтлә, Ордубад ипәји 20 әсрин әввәлләриндә 13 дәфә гызыл медалла тәлтиф олунмуш-

ду. 1914 илдә Азәрб.-да чәкил плантасијаларынын саһәси 60 мин десјатинә, И.-лә мәшғул олан кәндләрин сајы 2200-ә, барама истеһсалы исә 260 мин пуда чатмышды.

Вәтәндаш мүһарибәси вә һәрби мүдахилә илләриндә И. дә хејли зијан чәкди. Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра Нуха (Шәки), Ағдам, Загатала, Ағдаш, Ордубад вә с. р-нларда тохумчулуг ст.-лары јарадылды. Совет һакимијјәтинин илк илләриндә Азәрб.ССР јеканә хам ипәк истеһсалчысы иди. 1925 илдә «Гарабағ ипәји» тресті јарадылды. 1931 илдә ССРИ-дә ән бөјүк барамаачма, ипәкбурма, тохучу, бојаг-бәзәк ф-кләриндән ибарәт Шәки Ипәк Комбинаты јарадылды. Ордубад барамаачма ф-ки кенишләндирилди. 1940 илдә хам ипәк истеһсалы 292 *т*-а чатдырылды вә 0,2 млн. *м* ипәк парча истеһсал олунду. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә Азәрб. ССР-дә ипәк мәһсуллары истеһсалы хејли азалды. Мүһарибәдән сонра ипәк е'малы вә ипәктохума сәнајеси јенидән сүр'әтлә инкишафа башлады. 1946—50 илләрдә ипәк парча истеһсалы 178% артды. 1968 илдә Азәрб.ССР-дә хам ипәк истеһсалы 1913 илдәкинә нисбәтән тәгр. 12,7 дәфә, ипәк парча истеһсалы исә 1940 илдәкинә нисбәтән 77 дәфә артды. 1978 илдә Азәрб.ССР-дә барама истеһсалы 5000 *т*-а чатдырылды, бу да тәбии ипәк вә ондан һазырланан ипәк парча истеһсалыны даһа да кенишләндирди. Азәрб.ССР барама истеһсалына көрә ССРИ-дә 2-чи, ипәјин кејфијјәтинә көрә исә 1-чи јери тутур.

ССРИ, Јапонија, Чин, Кореја вә Һиндистанда И.-ин инкишафында елми наилијјәтләрин бөјүк ролу олмушдур. Кенетик үсуллардан истифадә едәрәк јени јүксәк мәһсуллу, јахшы кејфијјәтли тут вә барама сортлары јарадылмыш, јени агрозоотехники мәсәләләрин технолокијасы ишләниб һазырланмыш вә бунларын кениш јајылмасы тәбии ипәк истеһсалынын хејли артырылмасына сәбәб олмушдур.

Әд.: Азәрбајҹан тарихи, ҹ. 1—3, Б., 1961—73; Абдуллајев И. К., Азәрбајҹан тутунун сорт тәркиби, Б., 1964; Вәлијев Т. Т., XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајҹанын ипәк е'малы сәнајеси, Б., 1977; Губайдуллин А., К истории шелководства в Азербайджане, Известия общества обследования и изучения Азербайджана, Б., 1927, № 5; Гугушвили П. В., Шелководство в Грузии и Закавказье в XIX—XX вв., Тбилиси, 1960; Астауров Б. Л., Цитогенетика развития тутового шелкопряда и ее экспериментальный контроль, М., 1968; Учебная книга шелковода, 2 изд., М., 1973; Экспериментальная полиплоидия у шелковицы, т. 2, Б., 1976.

ИПӘКЧИЛИК ИНСТИТУТУ, Азәрбајҹан ССР Елми-Тәдгигат Ипәкчилик Институту—тут ипәкгурдунун вә тут биткисинин јени ҹинс, сорт вә һибридләрини јаратмаг, онларын бечәрилмәсинин мүтәрәгги агрозоотехники вә агротехники гајдаларыны һазырламаг, хәстәлик вә зәрәрвериҹиләрә гаршы мүбаризә үсулларыны ишләмәк, ипәкчилији интенсивләшдирмәк вә с. мәсәләләрлә мәшғул олан елми мүәссисә. 1925 илдән фәалијјәт көстәрән елми-тәдгигат ипәкчилик ст. әсасында тәшкил едилмишдир (1958). Азәрб.ССР Кәнд Тәсәррүфаты Назирлијинин табелијиндәдир. Ин-тун тутчулуг, ипәкчилик, ипәкгурдунун вә тут биткисинин хәстәликләрини өјрәнән шө'бәләри, тут ипәкгурдунун селексијасы, тохумчулуғу, јемләндирилмәси, тут биткисинин селексијасы, агротехникасы, ипәјин технолокијасы лабораторијалары, биокимја групу вә аспирантурасы вар. Ин-тда тут ипәкгурдунун «Азәрбајҹан», «Азад», «Аран», «Ширван» вә с. ҹинсләри сечилмиш, јарадылмыш, онларын һибридләри алынмыш вә истеһсалата тәтбиг едилмишдир. Јүксәк мәһсулдар Зәрифтут, Сыхкөзтут, Ханлартут вә Закиртут сортлары јарадылмышдыр. Ин-тун «Әсәрләри» нәшр олунур.

ИПИУТА́К (Ipiutak)—морж, суити вә с. овчуларынын ерамызын 1-чи миниллијинин 1-чи јарысына аид гәдим ескимос мәдәнијјәти. 1939—41 илләрдә Хоп бурнунда (Алјаска) тәдгиг едилмишдир. Археоложи газынтылар нәтиҹәсиндә оҹағы олан 700-дән артыг тахтадан дөрдкүнҹ јарымгазма евләр, 140-дәк гәбир (ичәрисиндә тахта табут олан бә'зи гәбирләрдә скелетин кәлләсиндә маска, көз һәдәгәләринә исә ири диш-хиллә вә гара кәһрәбадан сүн'и көз тахылмышдыр), даш аләтләр, сүмүк вә бујнуздан (ох уҹлары, һарпунлар, ијнәләр вә с.) бәзәкли һејван фигурлары вә ири дишләрдән һејкәлләр ашкар олунмушдур.

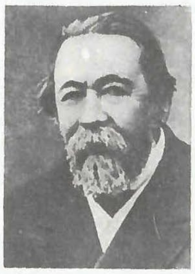
ИПЛИК—бурулмагла (бә'зән јапышдырмагла) бирләшдирилмиш лифләрдән ибарәт сап. И.-ләр лифләрин нөвүнә, ишләдилмә јеринә, һазырланма үсулуна, хассәләринә вә структур хүсусијјәтләринә көрә мүхтәлиф нөвләрә ајрылыр. И. памбыгдан, кәтандан, јундан, ипәк туллантыларындан, кимјәви лифләрдән вә с. алыныр. Гарышыг лифләрдән һазырланмыш И.-ләр дә олур.

ИПОТЕ́КА—бах *Һипотека*.

И́ПОҺ (Ipoh)—Малајзија Федерасијасында шәһәр. Перак штатынын инз. м. Кинт чајы вадисиндәдир. Нәгл. говшағы. Әһ. 248 мин (1970). И. әсас галај истеһсалы р-нунун мәркәзидир.

ИППОДРО́М (јун. hippódromos; hippos—ат+drómos—гачыш, гачыш үчүн јер)—лөһрәм вә чапар атларын сынағынын, һәмчинин *атчылыг идманы* јарышларынын кечирилдији јер; бу сынаглары вә јарышлары тәшкил едән мүәссисә. И.-да даирәви *чыдыр* јоллары, тамашачылар үчүн трибуналар вә һаким вышкасы олур. Трибуналарын јахынлығында атлары кәздирмәк вә јәһәрләмәк үчүн чәпәрләнмиш јер ајрылыр. И.-да мүтләг јардымчы биналар вә тәсәррүфат тикилиләри (өртүлү манежләр, төвләләр, дәмирчихана, бајтарлыг лазарети, карантин вә с.) олмалыдыр. И.-лар е.ә. Јунаныстанда вә Ромада тикилмишдир. Антик дөврүн ән бөјүк И.-у Константинополда иди (203—330). Русијада илк И. 1826 илдә Тамбов губ.-нын Лебедјан ш.-ндә тәшкил едилмишдир. Азәрб.-да илк И. 1927 илдә Бакыда истифадәјә верилмишдир. И.-ларын бир чохунда *тотализаторлар* фәалијјәт көстәрир. Капиталист өлкәләриндә мәһз тотализатора әсас әһәмијјәт верилир. Ән мүһүм мүасир И.-лар Москва (ССРИ, ил әрзиндә сынагдан чыхарылан атларын сајына көрә), Лексингтон (АБШ), Нју-Маркет, Епсом (Б. Британија), Венсенн, Лоншан (Франса), И.-лары вә б.-дыр.

ИППОЛИ́ТОВ-ИВА́НОВ (әсл фамилијасы Иванов) Михаил Михајлович (19.11.1859, Гатчина—28.1.1935, Москва)—рус совет бәстәкары, дирижор, педагог, мусиги хадими. Респ.-нын халг артисти (1922). Петербург консерваторијасыны битирмишдир (1882, Н. Римски-Корсаковун бәстәкарлыг синфини). Рус Мусиги Ҹәмијјәтинин Тифлис шө'бәсинә вә онун нәздиндәки мусиги мәктәбинә рәһбәрлик етмиш (1882—93), Москва консерваторијасынын проф. (1893 илдән), директору (1905—18), ректору (1919—22), Бөјүк театрын (1925 илдән) дирижору олмушдур. З. Палиашвили, С. Василенко, Р. Глиер, А. Голденвејзер вә б. онун јетишдирмәләридир. О, јарадычылығында рус классик мусиги ән'әнәләринә әсасланмыш, бир чох халгын (хүсусилә Гафгаз вә Орта Асија), о ҹүмләдән Азәрб. мелодијаларындан («Түрк фрагментләри», 1925) истифадә етмишдир. Симфоник орк. үчүн «Гафгаз ескизләри» (1894), «Јубилеј маршы» (1931; К. Ј. Ворошилова һәср едилмишдир) мәшһур әсәрләриндәндир. И.-И. һәмчинин «Руф», «Әзра», «Асја» вә с. операларын, кантата, вокал-инструментал әсәрләрин мүәллифидир.

Әд.: Бугославский С., М. М. Ипполитов-Иванов, М., 1936; Подземская Л. П., М. М. Ипполитов-Иванов и грузинская музыкальная культура, Тбилиси, 1963.

ИПР МӘРТӘБӘСИ [Белчикадакы Ипр (фр. Ypres) ш.-нин адындан]—Палеокен системинин Еосен шө'бәсинин мәртәбәләриндән бири. 1849 илдә Белчика кеологу Дүмон ајырмышдыр. Азәрб.-да Алт Гоундағ һоризонтуна мүвафиг кәлир; килли, гумлу, меркелли вулканик сүхурлардан, әһәнкдашыларындан ибарәтдир. Характер фаунасы фораминиферләрдән нуммулитләр Globorotalia ex. gr. canariensis (Orb.), Gl. Crassata Cushm., Gl. velascoensis (Cushm.) вә с.-дир.

ИПРИ́Т, хардал газы, $S(CH_2—CH_2Cl)_2$—зәһәрләјиҹи маддә. Илк дәфә 1917 ил ијулун 12-дә алманлар Белчиканын Ипр ш. јахынлығында инкилис-франсыз гошунларына гаршы ишләтмишләр (ады да бурадан көтүрүлмүшдүр). Рәнксиз маједир, 14,5°С-дә донур, 217°С-дә гајнајыр, суда чәтин (0,05%), үзви һәлледиҹиләрдә асан һәлл олур. Техники И. пис ијли, түндгәһвәји вә ја гара маједир. Дәријә вә көзә дамҹы, бухар вә ја думан һалында тохундугда ирин әмәлә кәтирир, бухарлары ағҹијәрә вә тәнәффүс јолларына шиддәтли тә'сир көстәрир. И.-дән горунмаг үчүн әлејһгаз вә хүсуси горујуҹу палтардан истифадә едилир.

И́ПСУИЧ (Ipswich)—Б. Британијада шәһәр. Шимал дәнизинә төкүлән Оруелл чајынын естуарисиндә порт. Әһ. 122 мин (1974). Машынгајырма, полиграфија, кимја, мебел, тикиш вә јејинти сәнајеси; музеј, 15—16 әсрләрә аид ме'марлыг абидәләри вар.

И́ПУТ—РСФСР-дә вә БССР-дә чај. Сож чајынын (Днепр һөвзәси) сол голу. Уз. 437 *км*, һөвзәсинин саһ. 10,9 мин *км*². Әсасән гар сулары илә гидаланыр. Нојабрдан март-апреләдәк донмуш олур. Ағаҹ ахыдылыр. Ашағы ахы-

ны кәмичилијә јарарлыдыр. Добруш-Су раж ш.-ләри И. саһилиндәдир.

ИРАВА́ДИ, И р р а в а д и—Бирмада чај. Тибет јајласынын ч.-г. кәнарында дағлардан башланыр. Уз. 2150 *км*, һөвзәсинин саһ. 430 мин *км*²-дир. Бөјүк делта (саһ. тәгр. 30 мин *км*²) әмәлә кәтирәрәк Андаман дәнизинә төкүлүр. Гар-јағыш сулары илә гидаланыр. Әсасән муссон режимлидир. И. Јер күрәсиндә ән јүксәк ахым модулу олан чајлардандыр (1 *км*²-дә 360 *л/сан*). Ашағы ахынында сәвијјәнин дөври тәрәддүдү 8—11 *м*-дир. Иллик кәтирмәләри тәгр. 250 млн. *т*-а чатыр. 1100 *км* мәсафәдә (јајда 1440 *км* мәсафәдә; Бамо ш.-нәдәк) кәмичилијә јарарлыдыр. Мүһүм голлары: сағдан Му, Чиндуин, солдан Минке. Мандалај вә Рангун (делтада) ш.-ләри И. саһилиндәдир.

ИРАГ (العراق), И р а г Р е с п у б л и к а с ы (الجمهوريه العراقيه).

Үмуми мә'лумат. Гәрби Асијада дөвләт. Шм.-да Түркијә, г.-дә Сурија вә Иорданија, ш.-дә Иран, ч.-да Сәудијјә Әрәбистаны вә Күвејтлә һәмсәрһәддир. Ч.-ш.-дән 50 *км* мәсафәдә Иран көрфәзи илә әһатәләнир. Саһ. 434,9 мин *км*². Әһ. 12,9 млн. (1979). Пајтахты Бағдад ш.-дир. Инзибати чәһәтдән 18 мүһафазаја (әјаләтә) бөлүнүр. И. илә Сәудијјә Әрәбистаны арасында олан битәрәф зонанын (3,5 мин *км*²) 1/2-и И.-ын тәркибиндәдир.

Дөвләт гурулушу. И. респ.-дыр. Гүввәдә олан Мүвәггәти Конститусијасы 1970 ил ијулун 16-да е'лан едилмишдир. Али һакимијјәт органы Ингилаби Команданлыг Шурасыдыр (ИКШ). Дөвләт башчысыны—президенти ИКШ сечир. Президент һәм дә ИКШ-нин сәдри, һөкумәт (Назирләр Шурасы) башчысы вә али баш командандыр. 1970 ил Конститусијасы өлкәдә ганунверичи органын јарадылмасыны нәзәрдә тутур. Конститусија ваһид Ираг чәрчивәсиндә күрд халгынын милли һүгугларыны тәсбит етмишдир. 1974 ил мартын 11-дә Ираг Күрдүстанынын мухтаријјәти е'лан едилмиш вә орада јерли ганунверичи вә ичраедичи шуралар јарадылмышдыр.

Тәбиәт. И. әразисинин чох һиссәсини Јухары вә Ашағы Месопотамија дүзәнликләри тутур. Јухары Месопотамија (Чәзирә) кичик дағ силсиләләри (Синчар вә с.) олан һамар, бир гәдәр тәпәли јајла (һүнд. 300—450 *м*), Ашағы Месопотамија аллүвиал овалыгдыр (һүнд. 100 *м*-ә гәдәр). Өлкәнин шм. вә шм.-ш.-и Ермәнистан вә Иран јајлаларына, ч. вә ч.-г.-и Сурија-Әрәбистан јајласынын кәнар һиссәсинә (һүнд. 900 *м*-дәк) дахилдир. Фајдалы газынтылары: нефт, газ (еһтијатлары мүвафиг олараг 5,3 млрд. *т* вә 660 млрд. *м*³), фосфорит, күкүрд вә с. Шм.-да иглими континентал, Аралыг дәнизи типлидир; јајы гызмар, гуру, гышы исти, нисбәтән јағышлыдыр. Орта темп-р Мосулда ијулда 34°С, јанварда 7°С-дир. Гышда дағларда минимум темп-р —18°С-јә чатыр. И.-ын ч.-унда тропик иглим һакимдир. Бәсрәдә орта темп-р јанварда 11°С, августда 34°С, чох вахт 50°С-јә чатыр. Иллик јағынты дағлыг р-нларда 500 *мм*-ә гәдәр, өлкәнин ч.-ш.-индә 60—100 *мм*-дир. Әсас чајлары Дәчлә вә Фәратдыр (орта вә ашағы ахынлары). Бу чајлар әл-Гурнә ш. јахынлығында бирләшәрәк Шәтт-үл-Әрәб ады алыб Иран көрфәзинә төкүлүр. И. әразисиндә Дәчләнин бир нечә ири голу (Бөјүк Заб, Кичик Заб, Дијала) вар; Фәратын голлары кичикдир. Сәһра р-нлары үчүн вадиләр характерикдир. Ири чај дәрәләриндә (Дәчлә, онун голлары, Фәрат вә Шәтт-үл-Әрәб) сүн'и сувармаја еһтијачы олан мәһсулдар аллүвиал, бә'зи јерләрдә батаглашмыш торпаглар јајылмышдыр. Һәмчинин шабалыды, боз чөл вә јарымсәһра торпаглары, шм. вә шм.-ш.-дә дағ-чәмән торпаглары вар. Әразинин чох һиссәсини тутан чөл зонасы ч.-г.-дә јарымсәһра вә сәһраларла әвәз олунур. Дағ јамачларында тиканлы коллуглар вар. Тәк-тәк ағачлар да битир. Чај кәнарларында сөјүд, говаг, јулғун битир. Өлкәнин ч. һиссәси үчүн (әсасән Шәтт-үл-Әрәб чајы дәрәси вә Дијала чајынын ашағы ахыны) хурма ағачы, Дәчлә вә Фәрат чајларынын вадиләри үчүн мәдәни ландшафт характерикдир. Дүзәнликләрдә чејран, вәһши ешшәк, золаглы кафтар, чаггал вә бәбирә раст кәлмәк олур. Чохлу кәмиричи, сүрүнән (һәмчинин зәһәрли күрзә) вә зәрәрли һәшәратлар (чәјирткә, бүвә, әгрәб), чај саһилләриндә су гушлары (ваг, гызылгаз, гутан) вар.

Әһали. Әсас әһали әрәбләр (тәгр. 80%), күрдләр (17%), һәмчинин түркманлар (2%), ајсорлар (а с с у р и ј а л ы л а р) вә б.-дыр. Рәсми дил әрәб вә күрд дилләридир. Рәсми дин исламдыр. Орта әсрләрдә (хүсусилә Ағгојунлулар вә Сәфәвиләр дөврүндә) Азәрб.-дан И. әразисинә хејли әһали көчмүшдүр. Әһалинин 95%-и мүсәлмандыр. Иллик орта артым тәгр. 3,3% (1965—75). Ишләјән әһалинин тәгр. 50%-и к.т., тәгр. 10%-и сәнаје, тәгр. 5%-и тикинти, галанлары исә нәгл., тичарәт вә с. саһәләрдә чалышыр (1975). Орта сыхлыг 1 *км*²-дә тәгр. 30 нәфәрдир (1977). Әһалинин тәгр. 10%-и көчәри вә јарымкөчәри һәјат кечирир. Шәһәр әһалиси 57,8%-дир. Әсас шәһәрләри: Бағдад—3,2 млн.-дан чох (әтрафы илә бирликдә; 1977), Мосул—857 мин, Бәсрә—854 мин, Кәркүк—184 мин (1975) вә с.

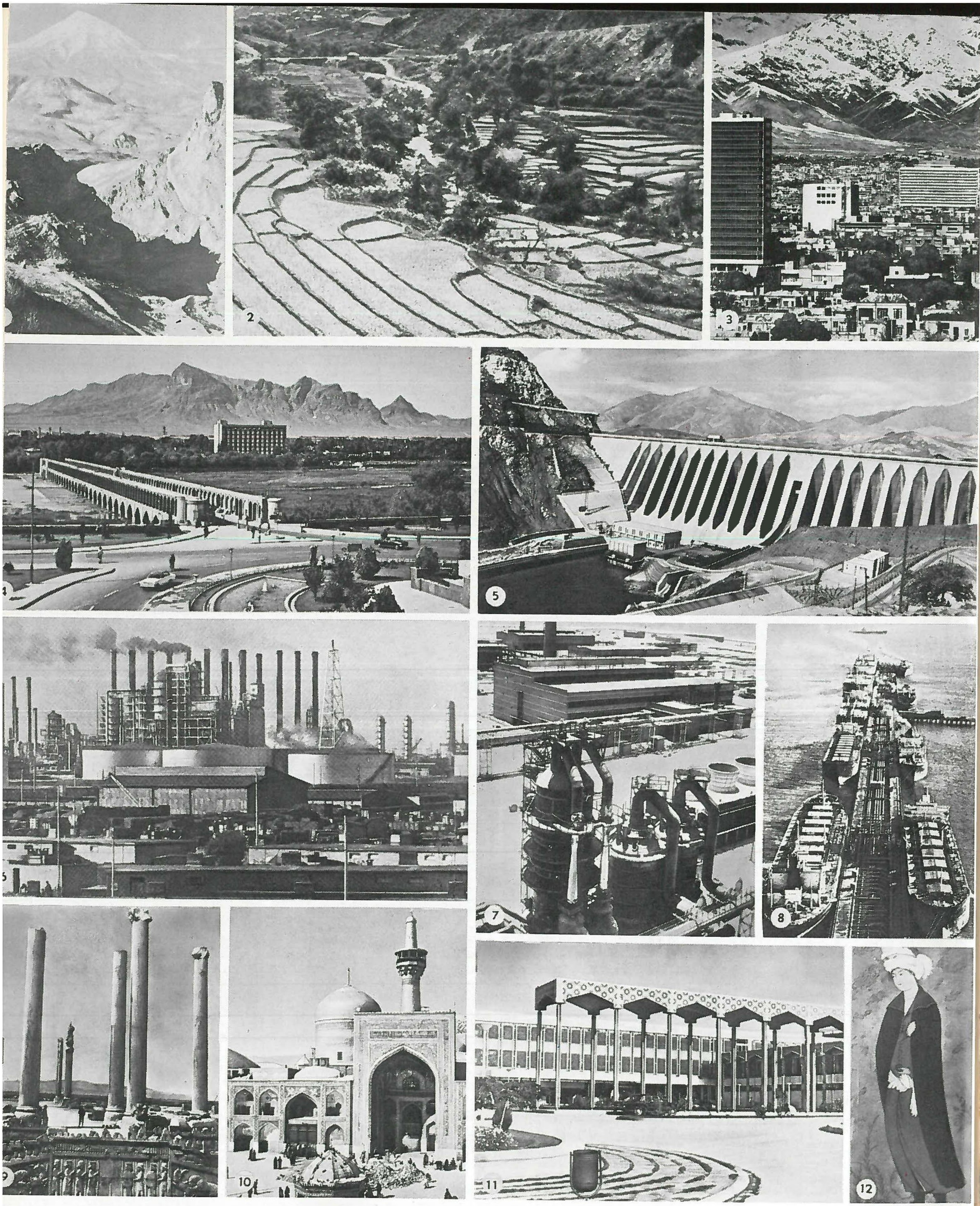
Тарихи очерк. Мүасир И.-ын әразиси (Бејнәннәһрејн, јахуд Месопотамија) дүнјанын ән гәдим мәдәнијјәт мәркәзләриндәндир (бах *Бабилистан-Ассурија мәдәнијјәти*). Өлкәнин шм. р-нлары һәлә Палеолит дөврүндән мәскунлашмышды. И. әразисиндә гәдим *Шумер* вә Аккад дөвләтләри, *Бабилистан* вә *Ассурија* (Ашшур) падшаһлыглары мөвчуд олмушдур. Е.ә. 6 әсрдән Әһәмәниләр, сонралар *Селевкиләр* дөвләтләринин вә *Парфија падшаһлығынын* тәсәррүфат вә тичарәт мәркәзи олмуш, 3 әсрдән Сасаниләрин һакимијјәтинә кечмиш, 7 әсрин 30-чу илләриндә әрәбләр ишғал етмиш, 661 илдән Әмәвиләр дөвләтинин тәркибинә дахил олмушдур. Әһалинин әсас күтләси ислам динини вә әрәб дилини гәбул етмишди. 750 илдә һакимијјәтә Аббасиләр кечдиләр. И. Хилафәтин мәркәзи олду. Бағдад ш. мүсәлман дүнјасынын мүһүм сијаси вә мәдәнијјәт мәркәзи иди. И. 11 әсрдән Сәлчугиләрин, сонра Елханиләрин һакимијјәти алтына кечмиш, 14 әсрин сону—15 әсрин әввәлиндә исә *Тејмуриләрин* табелијиндә олмушдур. 16 әсрин 30-чу илләриндә түркләр, 17 әсрин әввәлиндә Сәфәвиләр ишғал етмишди. 17 әсрин 30-чу илләриндән Биринчи дүнја мүһарибәсинә (1914—18) гәдәр Османлы империјасынын тәркибиндә иди. 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлиндә Мосул р-нунда нефт јатагларынын ашкар едилмәси вә Бағдад дәмир јолунун чәкилиши илә әлагәдар И. империалист дөвләтләринин (Алманија—Инкилтәрә) рәгабәт објектинә чеврилмишди. Биринчи дүнја мүһарибәси заманы Инкилтәрә гошунлары И.-ы ишғал етмиш вә 1920 илдә И. Б. Британијанын мандатлығына кечмишди. 1920 ил антиимпериалист үсјаны [бах *Ираг үсјаны* (*1920*)] мүстәмләкәчиләри һөкмранлыг формасыны дәјишдирмәјә мәчбур етди. 1921 илдә И. краллыг е'лан олунду. 1922 илдә Б. Британија илә И. арасында, әслиндә, мандатлыг шәртләрини рәсмиләшдирән мүгавилә имзаланды (бах *Инкилтәрә—Ираг мүгавилә вә сазишләри*). Бу мүгавилә (1932 илдә гүввәјә минмишди) И.-ы формал сурәтдә мүстәгил дөвләт е'лан етсә дә, Б. Британија бурада әсас стратежи, игтисади вә сијаси мөвгеләрини сахлады. Бу вәзијјәт И.-да 30-чу илләрдә кәндли чыхышлары вә тә'тил һәрәкатларына сәбәб олду. 30-чу илләрдә илк һәмкарлар иттифаглары вә сијаси тәшкилатлар мејдана кәлди. 1934 илдә *Ираг Коммунист Партијасы* (ИКП) јарадылды. Икинчи дүнја мүһарибәси башландыгдан сонра Нури Сәид һөкумәти Алманија илә дипломатик әлагәләри кәсәрәк (1939, 5 сентјабр) игтисадијјатын әсас саһәләрини инкилис мүшавирләринин нәзарәтинә верди вә демократик гүввәләрә гаршы чәза тәдбирләрини күчләндирди. Һөкумәтин иртичачы дахили сијасәтинә гаршы кенишләнән «Зәһмәткешләрин һүгуглары уғрунда» һәрәкат, һөкумәти бир сыра күзәштә кетмәјә мәчбур етди.

1943—45 илләрдә күрд халгынын күтләви чыхышлары нәтичәсиндә И. һөкумәти күрдләрә милли мухтаријјәт вә'д етди; лакин 1945 илдә сазиши позду, үсјанчыларын рәһбәри Мустафа Бәрзани вә онун 2 мин силаһдашы мүһачирәт етмәјә мәчбур олду.

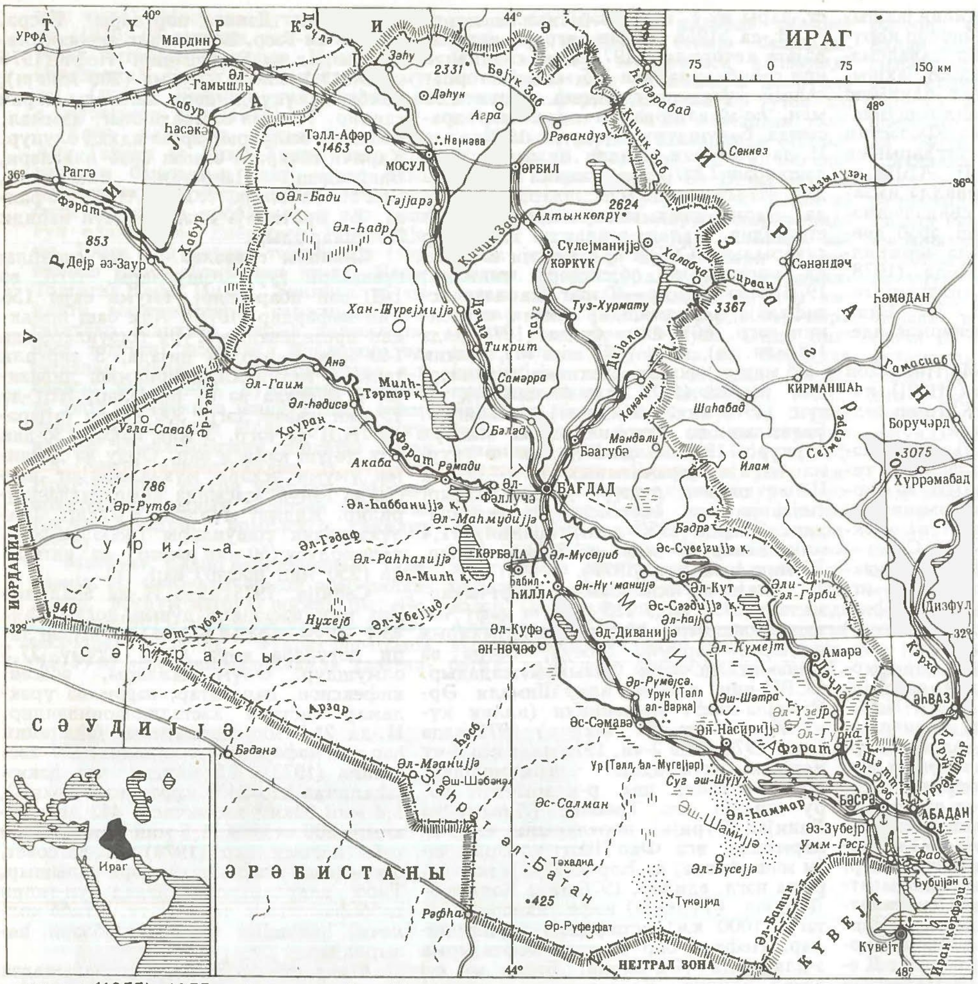
Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра милли азадлыг һәрәкаты күчләнди. *Әрәб—Исраил мүһарибәси* (1948—49) заманы И. һөкумәти демократик гүввәләрә гаршы тәзјиги күчләндирәрәк 1949 илин февралында ИКП МК Баш катиби Фәһиди (Јусиф Салман Јусиф) вә МК-нын дикәр ики үзвүнү е'дам етди. 1950—52 вә 1954 илләрдә һөкумәтин мүртәче сијасәтинә гаршы, өлкәнин нефт истеһсалына нәзарәт едән харичи инһисарын («Ираг петролеум компани») милliләшдирилмәси уғрунда мүбаризә давам едир, кәндләрдә антифеодал чыхышлар баш верирди. 1954 илдә партијаларын фәалијјәти гадаған олунду. И. АБШ-ла һәрби вә техники јардым һаггында сазиш бағлады (1954), Түркијә илә тәчавүзкар *Бағдад пактынын* јарадылмасынын башланғычыны гојмуш мүгавилә им-

Ираг. 1. Ирагын шималындан бир мәнзәрә. 2. Ирагын ҹәнубунда хурма ағаҹлары. 3. Бағдадын мәркәзи һиссәси. 4. Шимали Рүмејлада нефт ҹәнләри. 5. Әл-Кут шәһәриндә трикотаж фабрики. 6. Совет тахылјыған комбајны тарлада. 7. Гәдим Һадра шәһәриндә сарај. 8. Гәдим Ассуријанын пајтахты Нејнәвада мәһсулдарлыг илаһәсинин һејкәли. 9. Сәнәткарлыг е'малатханасында. 10. М. Сәбри. «Ингилабчынын дәфни». 1961.

Иран. 1. Дәмавәнд дағы. 2. Иранын шималында чәлтик зәмиләри. 3. Теһранын шимал һиссәси. 4. Исфаһан. Зајәндәруд чајында көрпү. 5. Сәфидруд чајы үзәриндә бәнд. 6. Абадан. Нефт е'малы заводу. 7. Исфаһан. Металлуркија комбинаты. 8. Харк адасы. Нефтдашыма портунда. 9. Тәхти-Чәмшид (Персепол). Ападана. Е.ә. 4—5 әсрләр. 10. Мәшһәд. Имам Рза дини ансамблындан бир көрүнүш. 11. Исфаһан Университети тибб факүлтәсинин бинасы. 12. Р з а А б б а с и. «Гырмызы кејимли кәнч». 1587.

залады (1955). 1955 ил јанварын 3-дә И. ССРИ илә дипломатик мүнасибәтләри (1944 илдә јарадылмышды) позду. 1957 илдә чох кизли шәраитдә Милли Бирлик Ҹәбһәси (МБҸ) јарадылды. Онун тәркибинә ИКП, Милли Демократик Партија, Истиглалијјәт Партијасы («Истиглал», 1946), һәмчинин *Әрәб Сосиалист Дирчәлиш Партијасы* (Бә'с) дахил иди. МБҸ кизли «Азад забитләр» һәрби тәшкилаты илә әлагә јаратды. 1958 ил ијулун 14-дә И.-да антиимпериалист, антифеодал ингилаб баш верди [бах *Ираг ингилабы (1958)*]. Мүтләгијјәт девирилди, И. респ. е'лан олунду. Кенерал Әбдүл Кәрим *Гасимин* башчылығы илә һөкумәт тәшкил едилди. Милли гүввәләрин бирлијинә әсасланан И. һөкумәти өлкәдә сосиал-игтисади дәјишикликләрә башлады (аграр ислаһаты һаггында ганун вә с.). 1958 ил ијулун 26-да бүтүн вәтәндашларын ганун гаршысында бәрабәр олдуғуну е'лан едән вә демократик азадлыглара зәманәт верән мүвәггәти конститусија гәбул едилди. Сијаси партијалар ачыг фәалијјәтә башладылар. Илк дәфә гадынларла кишиләрин һүгугу бәрабәрләшдирилди. 1959 илин мартында И. Бағдад пактындан чыхды, әразисиндәки Инкилтәрә һәрби базаларыны ләғв етди, ССРИ илә дипломатик мүнасибәтләри бәрпа едәрәк бир сыра сазишләр имзалады. Лакин 1959 илин орталарындан Гасим һөкумәти тәрәггипәрвәр тәшкилатларын фәалијјәтини мәһдудлашдырмаг вә һәтта боғмаг сијасәтини әсас хәтт кими гәбул етди, 1961 илин сентјабрында күрдләрә гаршы мүһарибәјә башлады. 1963 ил февралын 8-дә баш вермиш дөвләт чеврилиши нәтиҹәсиндә Бә'с-ин сағ екстремист лидерләри һакимијјәтә кәлди. Коммунистләрә [ИКП-нин рәһбәр хадимләри (о ҹүмләдән *Салам Адил*) өлдүрүлдү] вә демократлара гаршы террор күчләнди, күрдләрә гаршы һәрби әмәлијјатлар давам етдирилди. 1963 ил нојабрын 18-дә кенерал Арифин башчылыг етдији һәрбчиләр сағ Бә'с һөкумәтини девирди. 1964—68 илләр И.-да мүхтәлиф сијаси груплар һакимијјәт уғрунда фасиләсиз мүбаризә дөврү иди. 1967 илдә И. Исраилин әрәб өлкәләринә тәҹавүзүнә гаршы чыхыш етди. 1968 ил ијулун 17-дә Бә'с-ин сол ҹинаһынын вә «Әрәб ингилабчылары һәрәкаты» кизли тәшкилатына дахил олан забитләрин тәшкил етдикләри дөвләт чеврилиши нәтиҹәсиндә кенерал Әһмәд Һәсән әл-*Бәкрин* башчылығы илә јени һөкумәт јарадылды. 1970 илин ијулунда гәбул олунмуш мүвәггәти конститусија И.-ы «халг демократик респ.-сы» е'лан етди ки, бунун да әсас мәгсәди «ваһид әрәб дөвләти вә социализм гурулушу јаратмаг» иди. 1970 илдә аграр ислаһаты, әмәк, пенсија вә сосиал сығорта һаггында ганунлар верилди. 1970 ил мартын 11-дә И. һөкумәти күрд проблеминин динҹ јолла низама салынмасы һаггында бәјанат верди. И. дөвләти дахилиндә күрдләрин милли мухтаријјәти танынды. Күрдүстанда һәрби әмәлијјатлар дајандырылды, Күрдүстан Демократ Партијасы (КДП) вә с. тәшкилатларын фәалијјәтинә иҹазә верилди, күрд дили икинҹи рәсми дил е'лан едилди; күрдләрә дөвләт органларына сечилмәк һүгугу верилди. 1971 ил нојабрын 15-дә империализм, сионизм вә иртиҹа әлејһинә мүбаризә әсасында И.-ын мүтәрәгги партијаларынын вә тәрәггипәрвәр гүввәләринин ваһид ҹәбһәсинин јарадылмасыны, социалист өлкәләри илә мүнасибәтләрин мөһкәмләндирилмәсини вә с. нәзәрдә тутан Милли Фәалијјәт Хартијасынын лајиһәси е'лан едилди. 1972 илин мајында ИКП-нин 2 нүмајәндәси һөкумәтин тәркибинә дахил олду. 1972 илин ијунунда «Ираг петролеум компани»нин миллиләшдирилмәси һаггында ганун верилди. 1973 илин ијулунда ИКП вә Бә'с Мүтәрәгги Милли Вәтәнпәрвәр Ҹәбһә (ММВҸ) јаратмаг һаггында разылыға кәлдиләр.

Ираг Күрдүстанынын мухтаријјәти һаггында ганунун (1974, 11 март) күрд феодал-тајфа башчыларынын мәнафејини мүдафиә едән сағ күрд рәһбәрләри тәрәфиндән (КДП лидери Бәрзанинин башчылығы илә) рәдд едилмәси өлкәнин шм.-ында һәрби әмәлијјатларын башланмасына сәбәб олду. КДП-нин парчаланмасы нәтиҹәсиндә јени Күрдүстан Ингилаби Партијасы (КИП) јарадылды; Әкраји баш катиб сечилди. 1975 илдә И. һөкумәти һәрби әмәлијјатлары дајандыраraг, Күрдүстан үзәриндә нәзарәтини сахлады. Күрдүстанын игтисади, сосиал вә мәдәни инкишафы үчүн тәдбирләрин һәјата кечирилмәсинә башланды; феодал вә шејх торпагларынын кәндлиләрә пајланмасы 1976 илдә баша чатды. 1975 илдә КИП-нин нүмајәндәләри вә күрдләрин бир сыра сијаси тәшкилаты ММВҸ-нин али комитәсинә дахил олдулар. 1976 илин февралындан Күрд мухтар р-нунун ганунверичилик шурасынын органы—«әл-һөкм Әз-Зәти» («Мухтаријјәт») нәшрә башлады. 1976 илин әввәлинә јахын И.-дакы бүтүн харичи нефт ширкәтләри миллиләшдирилди. Өлкәнин игтисадијјатында дөвләт бөлмәсинин инкишафына хүсуси әһәмијјәт верилир, бөјүк аграр дәјишикликләри һәјата кечирилир (бечәрилән торпагларын тәгр. 70%-и кооперативләрдә бирләшмишдир; дөвләт тәсәррүфатлары јарадылыр), халг

күтләләринин мадди вәзијјәтинин јахшылашдырылмасына даир тәдбирләр көрүлүр, пулсуз тәһсилә кечилир, савадсызлыг ләғв едилир, тибби хидмәт јахшылашыр. И. һөкумәти ишғал олунмуш әрәб торпагларындан Исраил гошунларынын чыхарылмасыны вә Фәләстин әрәб халгынын гануни һүгугларынын танынмасыны тәләб едир. И. АБШ-ын васитәчилији илә Кемп—Девиддә имзаланмыш Мисир—Исраил сөвдәләшмәсини (1979, март) писләмиш, әрәб дөвләтләринин јүксәк сәвијјәдә кечирилмиш Бағдад мүшавирәләриндә (1978, 1979) иштирак етмиш вә онларын гәрарларыны бәјәнмишдир. И. Һинд океаныны сүлһ зонасына чевирмәк идејасыны мүдафиә едир.

1979 ил ијулун 16-да И. Ингилаби Командanлыг Шурасынын (ИКШ) ичласында Сәддам Һүсејн ИКШ-нин сәдри вә И. президенти сечилди.

И.-ын ССРИ вә б. сосиалист өлкәләри илә әлагәләри кенишләнмиш, тичарәт, игтисадијјат, мәдәнијјәт вә һәрби саһәдә сазишләр имзаланмышдыр. 1972 ил апрелин 9-да достлуг вә әмәкдашлыг һаггында бағланмыш Совет—Ираг мүгавиләси вә ГИЈШ илә әмәкдашлыг һаггындакы сазиш (1975), игтисади вә техники әмәкдашлыг һаггында Совет—Ираг сазиши (1977, мај) И.-ын милли игтисадијјатынын дирчәлдилмәсиндә мүһүм рол ојнајыр. 1973 илдән совет археоложи експедисијасы (Р. М. Мунчајев, И. Һ. Нәриманов вә б.) И.-да гәдим әкинчилик мәдәнијјәти абидәләрини тәдгиг едир. Бакы илә Бәсрә гардашлашмыш шәһәрләрдир. Бакы али мәктәбләри илә Бәсрә ун-ти арасында елми вә мәдәни әмәкдашлыг һаггында сазиш имзаланмышдыр (1973, декабр). 1974 илдә Бакыда Ираг консуллуғу ачылмышдыр.

Сијаси партијалар, һәмкарлар иттифаглары вә дикәр ичтимаи тәшкилатлар. *Әрәб Сосиалист Дирчәлиш Партијасы* (Бә'с); *Ираг Коммунист Партијасы* (ИКП); Күрдүстан Демократ Партијасы (КДП)—1946 илдә јарадылмышдыр. Күрдүстан Ингилаби Партијасы— 1974 илдә Күрдүстана мухтаријјәт веriләндән сонра КДП-нин парчаланмасы нәтичәсиндә тә'сис олунмушдур. Мүтәрәгги Милли Вәтәнпәрвәр Чәбһә (ММВЧ)—әсасы 1973 илдә гојулмушдур. Бә'с, ИКП вә с. өз сыраларында бирләшдирир. Үмумираг Фәһлә Һәмкарлар Иттифаглары Федерасијасы— 1959 илдә тәшкил олунмушдур; Үмумдүнја Һәмкарлар Иттифаглары Федерасијасы вә Үмумәрәб һәмкарлар иттифагы Бејнәлхалг Конфедерасијасына дахилдир. Ираг—Совет Достлуғу Чәмијјәти—әсасы 1959 илдә гојулмуш, 1963 илә гәдәр фәалијјәт көстәрмишдир; 1969 илдән фәалијјәтини бәрпа етмишдир.

Игтисади-чоғрафи очерк. И. инкишаф етмиш нефтчыхарма сәнајеси олан аграр өлкәдир. Игтисадијјаты сәнајеләшдирмә вә дөвләт бөлмәсинин (үмуми милли мәһсулун 93%-ини верир) күчләндирилмәси әсасында инкишаф етдирилир. Бешиллик план (1976—80) һәјата кечирилир. Өлкәнин игтисадијјатынын инкишафында ССРИ—Ираг әмәкдашлығынын ролу бөјүкдүр. ГИЈШ үзвү олан өлкәләрин көмәји илә И.-да 200-ә јахын (47-си ССРИ-нин көмәји илә) сәнаје вә к.т. мүәссисәси, електрик ст.-лары вә с. објектләр тикилмишдир.

И.-да 1958 илдән аграр ислаһат һәјата кечирилир. 1975 илин сонунадәк ири саһибкарлардан 2,5 млн. *ha* торпаг саһәси мүсадирә едилмиш, бунун 1,55 млн. *ha*-ы азторпаглы кәндлиләр арасында бөлүшдүрүлмүшдүр. 1979 илдә И.-да 360 мин кәндли аиләсини бирләшдирән 2200 кооп. тәшкил едилмишдир. И.-ын к.т. аз мәһсулдардыр. Шм.-да әсасән дәмјә әкинчилији инкишаф етмишдир. Галан р-нларда торпаглар суварылыр. ССРИ-нин көмәји илә И.-да иррикасија објектләри тикилир; 1976 илдә Сәрсәр—Фәрат каналы истифадәјә верилмишдир. Әкин саһәсинин тәгр. 80%-индә буғда (1978 илдә 1,8 млн. *т*), арпа (743 мин *т*), чәлтик (358 мин *т*) әкилир. Техники биткиләрдән памбыг (1975 илдә 40 мин *т*), түтүн (1976 илдә 6 мин *т*) бечәрилир. Бағчылыг вә бостанчылыгла мәшғул олунур. 1977 илдә 578 мин *т* хурма (дүнја ихрачатынын тәгр. 80%-и И.-ын пајына дүшүр) јығылмышдыр. Һејвандарлыг екстенсив характерлидир. Өлкәдә 1950 мин гарамал, 11,4 млн. давар, 69 мин ат, 28 мин гатыр, 52 мин дәвә вар (1976).

Сәнајенин әсас саһәси нефтчыхармадыр. 1978 илдә 115 млн. *т* нефт чыхарылмышдыр. Мүһүм нефтчыхарма р-нлары Кәркүк, Мосул, Бәсрә вә Ханәкин ш.-ләри јахынлығындадыр. ССРИ-нин көмәји илә Шимали Әр-Румејлә нефт мә'дәнинин (иллик күчү 40 млн. *т*-дан чохдур) 1972 илдә 1-чи, 1974 илдә 2-чи, 1976 илдә исә 3-чү нөвбәси истифадәјә верилмишдир. Нефт өлкәнин шм. р-нларындан бору кәмәри илә Траблис (Ливан) вә Банијас (Сурија) портларына, ч. р-нларындан исә Фао (Шәтт-үл-Әрәб чајы мәнсәбиндә) вә Һор-әл-Әмајә портларына нәгл. едилир. 1976 илдә Кәркүк—Дөрдјол (Түркијә) нефт кәмәри (уз. тәгр. 1000 *км*) истифадәјә верилмишдир. Нефтин бир һиссәси нефтајырма з-дларында (Әд-Даура, Бәсрә вә с.) е'мал олунур. Електрик ст.-ларынын күчү 1706 мин *квт*-дыр (1975 илдә 4150 млн. *квт·саат* електрик енержиси истеһсал едилмишдир). Докан ш.-ндә ССРИ-нин көмәји илә СЕС тикилир (1978). 1978 илдә Насиријјә ш.-ндә өлкәнин тарихиндә илк дәфә алүминиум истеһсал едән мүәссисә ишә салынмышдыр. Јени сәнаје саһәләри—електротехника (Әт-Тачидә електрик лампалары з-ду, Бағдадда електротехника з-ду вә с.), к.т. машынгајырмасы (Искәндәријјә), әчзачылыг вә с. јарадылмыш, тохучулуг (Бағдад, Кут-әл-Өмәр, Мосул), јејинти сәнајеси, тикинти материаллары (әсасән семент) истеһсалы (Бағдад, Сәрчинар, Сәмавә) инкишаф етдирилмишдир. Сувејрада автомобилјығма з-ду тикилир (1978). И.-да кичик мүәссисәләр үстүнлүк тәшкил едир. Кустар сәнәткарлыг кениш јајылмышдыр.

Д.ј.-ларынын уз. 2,5 мин *км*, автомобил јолларынын уз. 11,8 мин *км*, о чүмләдән бәрк өртүклү јолларын уз. 7,6 мин *км*, нефт кәмәрләринин үмуми уз. 4,7 мин *км*-дир (1978). 1977 илдә Әр-Румејлә—Насиријјә газ кәмәри (134 *км*), ССРИ-нин көмәји илә тикилмиш Бағдад—Бәсрә нефт кәмәри (545 *км*) истифадәјә верилмишдир. Уз. 360 *км* олачаг Бағдад—Әл-Гасим д.ј.-нун чәкилишинә башланмышдыр (1979). И.-да нефтдашыма донанмасы јарадылыр. Дәниз портлары: Бәсрә, Фао, Умм-Гәср. Бејнәлхалг аеропортлары Бағдад вә Бәсрәдәдир. Нефт (1976 илдә 113,1 млн. *т*), хурма (200 мин *т*), памбыг, күкүрд, дәри хаммалы ихрач едилир. Машын вә аваданлыг, хаммал, истеһлак маллары, әрзаг идхал олунур. Харичи тичарәти әсасән әрәб өлкәләри, Бангладеш, Пакистан, Һиндистан, ССРИ, Јапонија, АФР, АБШ, Франса, Б. Британија иләдир. Пул ваһиди И. динарыдыр.

Силаһлы гүввәләр. И.-ын силаһлы гүввәләри гуру гошунлары, ҺҺГ вә ҺДГ-дән ибарәтдир. Үмуми сајы 158 мин нәфәрдир (1976). Али баш командан президентдир. Гуру гошунларында 140 мин нәфәр (4 пијада, 3 зиреһли танк, 2 механикләшдирилмиш дивизија, 2 бригада вә с. һиссәләр, ҺҺГ-дә 15 мин нәфәр, тәгр. 300 дөјүш тәјјарәси, ҺДГ-дә тәгр. 3 мин нәфәр, 30-дан чох дөјүш кәмиси вар. Орду вә донанма үмуми әскәри мүкәлләфијјәт һаггында ганун әсасында комплектләшдирилир. Хидмәт мүддәти 2 илдир. Тәһлүкәсизлик гошунлары (4800 нәфәр), халг ордусу (50 мин нәфәр) вә еһтијатда (250 мин нәфәр) вар.

Сәһијјә. 1975 илдә И.-да әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум сајы 48,1, өлүм сајы 14,6, һәр мин нәфәр дири доғулана көрә ушаг өлүмү 27,5 олмушдур. Өлүм һаллары, әсасән, инфексион, паразитар, вәрәм вә үрәк-дамар системи хәстәликләриндәндир. И.-да 21,7 мин чарпајылыг (әһалинин һәр мин нәфәринә 2,1 чарпајы) 177 хәстәхана (1973), 4,5 миндән чох һәким (әһалинин һәр 2400 нәфәринә 1 һәким), 1,4 мин һәким көмәкчиси, 442 диш һәкими, 800 әчзачы, 1,5 мин мама, 2 мин тибб ишчиси вар (1974). И.-да совет, о чүмләдән Азәрб. һәкимләри чалышыр. Тибб кадрларыны Бағдад ун-тинин тибб факүлтәси, тибб ин-ту, 3 тибб коллечи, һәмчинин тибб мәктәбләри һазырлајыр.

Маариф. 1958 ил ингилабынадәк кишиләрин тәгр. 80, гадынларын 95%-и савадсыз иди. 1959 илдә ибтидаи тәһсил, 1970 илдә 6—14 јашлыларын тәһсили (ибтидаи вә натамам орта) ичбари е'лан едилмишдир. 45 јашадәк бүтүн вәтәндашларын савадсызлығынын ләғви барәдә ганун гәбул олунмушдур (1978). Маариф Назирлијиндә күрд тәһсили департаменти вар. 1975 илдә бағчаларда 35,4 мин ушаг тәрбијә олунурду. 1974/75 дәрс илиндә 6 иллик ибтидаи мәктәбләрдә 1524 мин, 3 иллик натамам вә 3 иллик там орта мәктәбләрдә 457,7 мин, 3 иллик техники пешә мәктәбләриндә 21 миндән чох шакирд, ибтидаи мәктәб үчүн мүәллим һазырлајан 2 иллик педагожи ин-тларда 7,5 мин тәләбә, али мәктәбләрдә 70,2 миндән чох, о чүмләдән ун-тләрдә 63,3 мин тәләбә тәһсил алырды. Бөјүк ун-тләри: Бағдад ун-ти (1957), Бәсрә ун-ти (1967), Мосул ун-ти (1967) вә с. Бир чох ираглы ССРИ, АБШ вә дикәр өлкәләрин али мәктәбләриндә охујур. 1977/78 дәрс илиндә Азәрб. ССР-ин али мәктәбләриндә 50, Бакы Нефт Техникумунда 28 ираглы тәһсил алырды.

Бағдад ун-тинин Мәркәзи китабханасы (1960; 204 миндән чох чилд), Бағдадда Милли китабхана (1955; 40 миндән чох чилд), вәгфләр китабханасы (1928; 100 миндән чох чилд), Ираг музејинин китабханасы (1934; 100 миндән

чох чилд), Мосулда күтләви китабхана (1930; 65 миндән чох чилд) И.-ын бөјүк китабханаларыдыр. Ираг музеји (Бағдадда), Бәсрә ун-ти нәздиндә музеј (гәдим Бабилин галыглары) вә с. музејләри вар (1978).

Елми идарәләр. Елми идарәләрә Али Тәһсил вә Елми Тәдгигатлар Назирлији башчылыг едир. Әсас елми идарәләри: атом енержисинин әмәли тәтбиги вә нәзәри проблемләри илә мәшғул олан Атом Енержиси Комиссијасы, Елми тәдгигатлар тәшкилаты (тәркибинә тәбии еһтијатлар ин-ту, Елми-Тәдгигат Нефт Ин-ту, Тикинти вә тикинти материаллары саһәсиндә Тәдгигатлар Мәркәзи, хурма палмаларынын тәдгиги мәркәзи, Биоложи тәдгигатлар мәркәзи, Експериментал к.т. базасы дахилдир), һуманитар елмләр вә тибб тарихи илә мәшғул олан алимләри бирләшдирән Ираг ЕА, күрдшүнаслыг проблемләрини ишләјән Күрд ЕА. Азәрб. алимләриндән Һ. Араслы Ираг ЕА-нын фәхри үзвүдүр. Москва архитекторларынын лајиһәси әсасында Бәсрәдә тәдрис комплекси тикилир (1979).

Мәтбуат, радио верилишләри, телевизија. И. мәтбуаты әсасән әрәб дилиндәдир. Мүһүм мәтбуат органлары: «Әс-Саура» (1967), «Әл-Чумһуријјә» (1963), «Әл-Ираг» (1976), «Тариг-әш-Шәаб» (1973) вә «Әл-Фикр-әл-Чәдид» гәзетләри (1972, һәр икиси Ираг КП-нын органы), «Ваи-әл Уммал» (1969) гәзети вә с. И. Мә'лумат Акентлији (1959, ИНА), радио вә телевизија верилишләри идарәси һөкумәтин ихтијарындадыр. Телевизија мәркәзләри Бағдад, Бәсрә, Кәркүк вә Мосулдадыр (верилишләр әрәб вә күрд дилләриндәдир).

Әдәбијјат. Орта әсрләр И. әдәбијјаты үмумәрәб әдәбијјаты зәмининдә инкишаф етмишдир (бах *Әрәб мәдәнијјәти*. Әдәбијјат бөлмәси). 19 әсрин сону — 20 әсрин әввәлләриндә И.-да капиталист мүнасибәтләринин јаранмасы мәдәни һәјатда да чанланмаја сәбәб олду. Өлкәдә баш верән сијаси јүксәлиш Чамил Сидги эз-Зәһави, Мааруф әр-Русафи вә б. көркәмли шаирләрин јарадычылығында эксини тапмышдыр. М. М. әл-Чәваһири, М. С. Бәһр үл-Улум вә б. халгы Инкилтәрә мүстәмләкәчиләринә гаршы милли азадлыг мүбаризәсинә чағырырдылар. И. әдәбијјатында бәдии нәср нисбәтән кеч јаранмышдыр. 20-чи илләрдә илк һекајәләр мејдана кәлди (М. Ә. эс-Сәид, Ә. Зүннун вә б.). 40—50-чи илләрдә реалист әдәбијјат инкишаф етмәјә башлады. Икинчи дүнја мүһарибәси илләриндә вә сонракы халг чыхышлары дөврүндә поезијада формализм әсас јер тутса да, ше'рин көһнә әдәби ән'әнәләрдән узаглашмасына јардым көстәрирди (Н. әл-Мәлаикә, Б. Һејдәри). 1958 ил ингилабындан сонра јетишән Ә. В. әл-Бәјати, Һ. әл-Бәјати, С. Јусиф, Р. әл-Амил вә б. мүтәрәгги јазычыларын әсәрләриндә актуал сосиал мөвзулар, өлкәнин кәләчәк инкишаф проблемләри галдырылыр. И.-да күрдләрин вә түркманларын да ана дилиндә әдәбијјаты инкишаф едир. 15—16 әсрләрдә бир сыра Азәрб. шаирләри (Фүзули, Әһди Бағдади, Фәзли, Зајеји вә б.) Бағдадда јашајыб јаратмышлар. И. шаир вә јазычыларындан Ә. В. әл-Бәјати, М. С. Бәһр үл-Улум, Ә. Зүннун вә б.-нын бә'зи әсәрләри Азәрб. дилинә тәрчүмә едилмиш, түркман шаири Әбдүлләтиф Бәндәроғлунун «Гәрәнфил» ше'р китабы Бакыда нәшр олунмушдур. Классик вә мүасир Азәрб. шаир вә јазычыларынын бир сыра әсәри әрәб вә түркман дилләринә тәрчүмә едилмиш, әрәб вә түркман мәтбуатында Азәрб. әдәбијјатына, мәдәнијјәтинә даир мәгаләләр (о чүмләдән «Јурд» гәзетиндә Азәрбајчан Совет Енсиклопедијасынын биринчи чилдинин нәшри мүнасибәтилә рә'ј) дәрч олунмушдур. Азәрб.-да классик вә мүасир И. әдәбијјатына даир тәдгигатлар апарылыр.

Бағдадда Муса әл-Казым мәгбәрә-мәсчиди («Гызыл мәсчид»). 1515; 17 әсрдә јенидән гурулмушдур.

Ме'марлыг вә тәсвири сәнәт. И.-ын гәдим инчәсәнәт абидәләри е.ә. 7—5-чи минилликләрә аиддир. И.-да Бабилистан — Ассурија мәдәнијјәтинин, Парфија дөвләтинин, Сасани инчәсәнәтинин гијмәтли сәнәт нүмунәләри тапылмышдыр. Әрәб мәдәнијјәтинин формалашмасында И. инчәсәнәтинин мүһүм ролу олмушдур. 7 әсрин 30-чу илләриндә Куфә, Бәсрә, 8 әсрин әввәлиндә Васит И.-ын әсас шәһәрләри иди. 8 әсрин 2-чи јарысында хәлифәләрин Уһәјдир гала-сарајы тикилмишдир. 762 илдә Бағдад ш. салынмышдыр. Аббасиләр дөврүнүн ме'марлығы Самирә ш.-нин тикилиләри — мөһтәшәм сарај ансамбллары (Балкувара сарајы), мәсчид вә минарәләр (Мүтәвәккилијјә мәсчиди, әл-Малвијјә минарәси), күнбәзли мәгбәрәләр (Гүббә әс-Сүлејбијјә) илә сәчијјәләнир. 10—11 әсрләрдә Хилафәтин зәифләмәси илә монументал тикинти азалыр. 12—13 әсрләрдә конусшәкилли күнбәзи олан 8 үзлү мәгбәрәләрин тикинтиси кенишләнир (Бағдадда Зүбејдә мәгбәрәси). Монгол basгынларындан сонра И.-да, демәк олар ки, тикинти ишләри апарылмамышдыр (13—15 әсрләр). 16—17 әсрләрдә Сәфәви ме'марлығынын тә'сири илә И.-да бөјүк күнбәзли мәгбәрә-мәсчидләр (Бағдадда Муса әл-Казым, Кәрбәлада имам Һүсејн, Нәчәфдә имам Әли мәгбәрә-мәсчидләри) тикилмишдир. Халг јашајыш евләри 20 әсрәдәк ән'әнәви формасыны сахламышдыр.

Аббасиләр дөврүнүн тәсвири сәнәти үчүн дивар бојакарлығы вә ағач үзәриндә рәсмләр, ојма нахышлар сәчијјәви иди. Бу дөврдә Бағдадда, еләчә дә И.-ын шм. һиссәсиндә китаб миниатүрү инкишаф етмишди [«Маһнылар китабы»на (1218—19), Диоскридин «Фармаколокија» әсәринә (1222) чәкилмиш иллүстрасијалар]. 14 әсрин сонунда Бағдадда Чүнејид Султанинин миниатүрләри шөһрәт газанмышды (Һачы Керманинин «Хәмсә»синә чәкилмиш иллүстрасијалар, 1396, Британија музеји, Лондон). Декоратив-тәтбиги сәнәтдә керамика, бәдии метал, күмүш инкрустасијалы дөјмә мә'мулатлар, шүшә габлар, тохучулуг мәһсуллары мүһүм јер тутурду. Орта әсрләрин бәдии ән'әнәләри 20 әсрәдәк галмышдыр. 20 әсрдә И.-да милли азадлыг һәрәкаты вә 1958 ил ингилабы јени ме'марлығын инкишафына тә'сир көстәрди. Бағдадда јени ичтимаи вә јашајыш бианалары тикилди, Мосул, Бәсрә вә с. шәһәрләр јенидән гурулду. Харичи ме'марларла јанашы И. ме'марлары да (Н. А. Чөвдәт, Р. әл-Чадәрчи, Х. Мунир, К. Х. әл-Мидфаи вә б.) фәалијјәтә башладылар. И.-да јағлы боја техникасы 20 әсрин әввәлләриндә јаранмышдыр (Әбдүл Гадир Рәссам, Мәһәммәд Салеһ Зәки вә б.-нын мәнзәрә вә портретләри). Рәнккарлыгла јанашы һејкәлтәрашлыг вә графика да инкишаф едир. И. рәссамларындан Фаиг Һәсән абстракт композисијалар вә тематик таблолар јарадыр, Һафиз әд-Дүруби *импрессионизм* ән'әнәләриндән истифадә едәрәк Бағдадын гајнар һәјатыны тәсвир едир. Исмајыл әш-Шејхли, Дија әл-Азави, Саад әт-Тај вә Нури әр-Равинин таблоларында халг јарадычылығы мотивләри, Ата Сәбри, Халид әл-Чадәр вә б.-нын әсәрләриндә реалист ән'әнәләр үстүндүр. Мәһәммәд Ариф вә Маһмуд Әһмәд мүасир мөвзулара мејл көстәририләр. Бир сыра һејкәлтәрашлар (Халид әр-Рәһһал, Мәһәммәд Гәни), һәмчинин мајолика илә ишләнмиш панноларын мүәллифләри (Шәмсәддин Фарис, Не'мәт Маһмуд) реализм принсипләрини инчәсәнәтин гәдим үслублары илә ујғунлашдырырлар Күрдләрин бәдии мәдәнијјәти инкишаф едир. Рәссам кадрлары 1959 илдә Бағдадда јарадылмыш Зәриф Сәнәтләр Ин-тунда һазырланыр. 1956 илдән И. Рәссамлар Ассосиасијасы фәалијјәт көстәрир.

Мусиги. И. мусигисинин мәншәји гәдим әрәб мәдәнијјәти илә бағлыдыр. Халг мусигиси вә професионал мусиги инкишаф етмиш мәгамлар (39-у мә'лумдур) системинә әсасланыр. Мәгамларын сәсдүзүмү аралары 1/3 тона јахын 24 интервала ајрылыр. Сүита типли бөјүк вокал-инструментал пјес, халг маһны жанрларындан атаба (диалог шәклиндә гурулмуш маһны) популјардыр. Уд, рүбаб, каманча, нej, дуфф кениш јајылмыш мусиги аләтләридир. Мүасир И. мусигисиндә Ав-

ропа мусиги мәдәнијјәтинин наилијјәтләриндән истифадә едилир. Мусиги мәдәнијјәти мәркәзи Бағдаддыр; бурада Шәрг мусигиси орк. (радио нәздиндә), Зәриф Сәнәтләр Академијасы (1940 илдән), Милли симфоник орк. (1971 илдән), мусиги мәктәби (1969 илдән; мүәллимләри арасында совет, һәмчинин Азәрб. мусигичиләри вар) фәалијјәт көстәрир. Мүасир И. мусигичиләриндән бәстәкар Әһмәд әл-Хәлил, муғам ифачыларындан Мәһәммәд Гүббәлчи, Сәлимә Мурад, Арифә Искәндәр, халг вә мүасир маһны ифачылары Ламијә Тофиг, Дахил Һәсән, Зүһур Һүсејн, Фаруг Хәләл, Рза Әли вә б. мәшһурдурлар.

Театр. И. театр сәнәтинин тарихи гәдимдир. Ислам дининин јајылдығы илкин дөврдә дини мәзмунлу тамашалар—тә'зијәләр јаранмышды. Хилафәт дөврүндә сарајда алим, шаир вә мусигичиләрлә јанашы актјорлар да олмушдур. 20 әсрин әввәлләринәдәк күчә вә мејданларда дастанчы импровизаторларын (мүһәддис) вә сәјјар труппаларын иштиракы илә тамашалар көстәрилирди. 1929 илдә Бағдадда орта мәктәб тәләбәләриндән ибарәт милли театр јарадылды. 1931 илдә реж. Һәгги әш-Шиблинин рәһбәрлији илә илк профессионал театр труппасы фәалијјәтә башлады; бу труппаја Ираг, Мисир, Сурија вә Ливан артистләри (50-јә јахын) дахил иди. 1958 илдә Мүасир Бәдаје Театры тәшкил олунмуш, 1968 илдә бу театрын әсасында Милли театр јарадылмышдыр; Зәриф Сәнәтләр Академијасы нәздиндә драм мәктәби (1940 илдән), театр вә кино тәшкилаты (1960 илдән), мусиги-балет мәктәби (1969 илдән) фәалијјәт көстәрир. ССРИ халг артисти Г. Алмасзадә 1970—72 илләрдә И.-да ишләмиш, илк профессионал халг рәгс ансамблыны тәшкил етмишдир. Бабил ш.-ндәки бәрпа едилмиш гәдим амфитеатрда театр фестиваллары кечирилир.

Кино. И.-да кино сәнәти 40-чы илләрин орталарындан инкишаф етмишдир; И. актјорларынын иштиракы илә «Гаһирә-Бағдад», «Шәргин өвладлары» (Мисир кинематографчылары илә биркә) вә с. филмләр чәкилмишдир. 1947 илдә Бағдадда киностудија тикилмиш, 1960 илдә театр вә кино тәшкилаты јарадылмышдыр. «Сәид Әфәнди» (1958, реж. К. Һүсни), «Кечә кәзәтчиси» (1968, Һ. Шәфги), «Сусамышлар» (1973, М. Ш. Чәмил) ән јахшы филмләриндәдир.

Јапышдырма шәкил, бах сәһ. 496—497.

Әд.: Јусифи Ә., Октјабр ингилабы вә Ираг мүтәрәгги поезијасы, АДУ Елми әсәрләри (шәргшүнаслыг серијасы), 1971, № 2; Мәммәд Ариф, Доғма гајнаглара бағлы, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 1974, № 47; Левин И., Ирак, М., 1937; Крачковский И. Ю., Арабская литература в XX в., Избр. соч., т. 3, М.—Л., 1957; Котлов Л. Н., Подъём освободительного движения в Ираке в 1918—1924 гг., в сб.: Великий Октябрь и народы Востока, М., 1957; јенә онун, Национально-освободительное восстание 1920 г. в Ираке, М., 1958; Фарман Г., Ирак в годы чёрного режима, пер. с арабского, М., 1958; ал-Фахури Х., История арабской литературы, т. 2, М., 1961; Луцкий В. Б., Новая история арабских стран, М., 1966; Современный Ирак, М., 1966; Камаль М., Национально-освободительное движение в Иракском Курдистане (1918—1932), Б., 1967; Новейшая история арабских стран (1917—1966), М., 1968; Воронина В. Л., Архитектура арабских стран, в кн.: Всеобщая история архитектуры, т. 8, М., 1969; Федченко А. Ф., Ирак в борьбе за независимость, М., 1970; Халаминская М., Искусство современного Ирака, «Творчество», 1971, № 2; Ллойд С., Реки—близнецы, М., 1972; Матюшин А. Н., Между Тигром и Евфратом, М., 1975; Оганесян Н. О., Национально-освободительное движение в Ираке. 1917—1958 гг., Ереван, 1976; Арабские страны. Экономика и внешне-экономические связи, М., 1977; Мгои Ш. Х., Проблема национальной автономии курдского народа в Иракской Республике (1958—1970), Ереван, 1977; Тума Э., Национально-освободительное движение и проблема арабского единства, М., 1977; Фильштинский И. М., Арабская литература в средние века. Словесное искусство арабов в древности и раннем средневековье, М., 1977; јенә онун, Арабская литература в средние века. Арабская литература VIII—IX веков, М., 1978; Реалисты Ирака, «Азия и Африка сегодня», 1978, № 4; Ткаченко А. А., Аграрное развитие Египта, Ирака и Сирии, М., 1978; Тюньков Ю., Ирак—не только нефть и финики, «Новое время», 1979, № 4; Зарубежная Азия. Общий обзор. Юго-Западная Азия, М., 1979 (серия «Страны и народы»).

ИРАГ—муғам шө'бәси (бах *Әраг*).

ИРАГ ИНГИЛАБЫ (1958)—өлкәдә милли ингилабын, империалист вә феодал зүлмүнүн ләғв едилмәсинин башланғычыны гојмуш ингилаб. И.и.-ны Милли Бирлик Чәбһәси (Ираг Коммунист Партијасы, Милли Демократик Партија, «Истиглал» вә Бә'с партијалары дахил иди) илә сых әлагәдә олан *Гасимин* башчылыг етдији «Азад забитләр» кизли вәтәнпәрвәр тәшкилатынын рәһбәрлији илә Ираг ордусу һиссәләри һәјата кечирмишди (1958, 14 ијул). Нәтичәдә мүтләгијјәт деврилди, Ираг респ. е'лан олунду (бах *Ираг*. Тарихи очерк).

ИРАГ КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫ (ИКП); (الحزب الشيوعى العراقى) — марксист групларын вә дәрнәкләрин бирләшмәси нәтичәсиндә 1934 ил мартын 31-дә кизли шәраитдә јарадылмышдыр. ИКП-нин 1-чи гурултајында (1945) програм вә низамнамә гәбул едилмиш, Јусиф Салман Јусифин (партија ләгәби Фәһд) башчылығы илә МК сечилмишди. ИКП зәһмәткешләрин Британија империализми вә Нуру Сәидин мүртәче режими әлејһинә мүбаризәјә сәфәрбәр едилмәсинин фәал тәшкилатчысы иди. 1947 илдә һәбс едилән Фәһд, МК үзвләри Зәки Бәсим вә Һүсејн әш-Шәбиби 1949 илдә е'дам олундулар. ИКП-нин 2-чи конфрансы (1956) «Милли азадлыг уғрунда мүбаризәдә партијанын сијаси хәтти» сәнәдини гәбул етди вә Салам Адилин (әр-Рази) башчылығы илә МК-нын јени тәркибини сечди. ИКП 50-чи илләрин 2-чи јарысында Ирагда милли азадлыг һәрәкатынын јүксәлиши дөврүндә Милли Бирлик Чәбһәсинин јарадылмасынын (1957) тәшәббүсчүсү олмуш вә онун тәркибиндә 1958 ил антифеодал, антиимпериалист ингилабында фәал иштирак етмишди. Ингилабдан сонра ачыг фәалијјәтә башлајан ИКП бөјүк сијаси гүввәјә чеврилди. ИКП-нин нүфузунун артмасындан горхуја дүшән *Гасим* һөкумәти 1960 илин февралында партијанын фәалијјәтини гадаған етди. ИКП јенидән кизли фәалијјәтә кечмәјә мәчбур олду. 1963 ил мүртәче дөвләт чеврилишинин нәтичәсиндә Салам Адил башда олмагла партија рәһбәрлији мәһв едилди вә минләрлә коммунист һәбсә алынды. 1964 илин августунда јени рәһбәрлик сечилди. 1968 илин ијулунда һакимијјәтә кәлмиш Бә'с (бах *Әрәб Сосиалист Дирчәлиш Партијасы*) партијасы һөкумәти коммунистләри һәбсханалардан азад етди. ИКП-нин 2-чи гурултајында (1970, сентјабр) јени програм гәбул олунду вә низамнамәдә бир сыра дәјишикликләр едилди. ИКП Ирагда тәрәггипәрвәр гүввәләрин милли чәбһәсинин јарадылмасында Бә'с-лә әмәкдашлыг етди. 1973 илин ијулунда ИКП, Бә'с вә Күрдүстан Демократ Партијасы илә бирликдә Мүтәрәгги Милли Вәтәнпәрвәр Чәбһәјә дахил олду. ИКП-нин 3-чү гурултајында (1976, мај) өлкәнин тәрәггипәрвәр гүввәләринин даһа сых әмәкдашлығы хәтти тәсдиг олунду; дахили вә харичи сијасәтдә партијанын нөвбәти вәзифәләри мүәјјән едилди. 1978 илдә бејнәлхалг империализм вә сионизмин фәал јардым көстәрдији дахили иртича ИКП илә Бә'с арасындакы мүнасибәтләрин кәркинләшмәсинә наил ола билди; ИКП тәшкилатлары вә мәтбуаты тә'гибләрә мә'руз галды. ИКП коммунист вә фәһлә партијаларынын Бејнәлхалг Москва мүшавирәләриндә (1957, 1960, 1969) иштирак етмиш, бу мүшавирәләрин сәнәдләрини бәјәнмишдир. ИКП МК-нын биринчи катиби Әзиз Мәһәммәддир; мәркәзи органы «Әс-Сәгафә әл-чәдидә» журналы вә «Тәриг әш-Шә'б» гәзетидир.

ИРАГ ТҮРКМАНЛАРЫ—Ираг республикасынын шм.-ында, әсасән, Кәркүк вил.-ндә јашајан түркдилли халг. Сајы тәгр. 250 миндир (1977). *Ираг-түркман дилиндә* данышырлар. И.т.-нын 40%-ә гәдәри сәнаједә, 60%-ә гәдәри исә к.т.-нда чалышыр. Тәдгигатчыларын әксәријјәти (түрк алими С. Булуч, инкилис алими С. Лонгриг, Азәрб. совет алимләри Һ. Араслы, Ә. Дәмирчизадә, Һ. Мирзәзадә, Г. Пашајев, Ираг-түркман алимләри Шакир Сабир Забыт, Әта Тәрзибашы, Әбдүлләтиф Бәндәроғлу вә б.) мүасир И.т.-нын, һәлә еркән орта әсрләрдән башлајараг, әсасән, Азәрб.-дан көчүб орада мәскән салмыш тајфаларын нәсилләри олдуғуну гејд едирләр. Азәрбајчанлыларла Ираг түркманларынын дили, адәт-ән'әнәләри, халг јарадычылығы арасында бөјүк охшарлыг вар. И.т.-нын јашадығы әрази дәфәләрлә Азәрб.-ла бир дөвләт тәркибиндә олмуш, М. Фүзули вә бир сыра башга Азәрб. шаирләри бурада јашајыб јаратмышлар.

Ираг респ. е'лан едилдикдән сонра И.т.-нын мәдәни инкишафы үчүн шәраит јаранмышдыр. Ираг мәдәнијјәт назирлијиндә түркман мәдәнијјәт департаменти, Бағдадда түркман јазычылары бирлији, «Гардашлыг надиси» адлы мәдәнијјәт еви фәалијјәт көстәрир. Мүхтәлиф вахтларда Ираг-түркман дилиндә «Кәркүк», «Јени Ираг», «Бәшир», «Афаг», «Ираг» гәзетләри бурахылмышдыр. Һазырда Бағдадда мүтәрәгги «Јурд» гәзети вә «Гардашлыг» журналы нәшр едилир. Бағдад радиосу вә Кәркүк телевизијасы илә һәр күн Ираг-түркман дилиндә верилишләр апарылыр. 50-чи илләрдән Ираг-түркман дилиндә китаб нәшринә башланмышдыр. Һичри Дәдә, Хыдыр Лүтфи, Әли Мааруфоғлу, Әбдүлхалыг Бајатлы, Мустафа Көк Гаја, Әбдүлләтиф Бәндәроғлу, илк Ираг-түркман шаирәси Нәсрин Әрбил вә б.-нын ше'р китаблары бурахылмышдыр. Әта Тәрзибашы, Ибраһим Дагуглу, Мәһәммәд Хуршуд Дагуглу, Рза Дәмирчи, Шакир

Сабир Забыт, Бөјүк Һафизоғлу Сабир вә б. диггәтәлајиг филоложи, тарихи тәдгигатлар апармыш, фолклор нүмунәләрини чап етдирмишләр. Мүғәнниләрдән Әбдүлваһид Көзәчиоглу, Кәркүк гызы, Әбдүлрәһман Гызыл Ај, Һүсејн Тузлу вә б. танынмышлар.

Ираг, о чүмләдән Кәркүк вил. Түркијә һакимијјәти алтында олдуғу дөврдә (1638—1918) Азәрб.—Ираг-Кәркүк игтисади, мәдәни вә әдәби әлагәләри, демәк олар ки, кәсилмишди. Ирагда 1958 ил ијул ингилабындан сонра һәмин әлагәләр јенидән чанланмышдыр. «Јурд» гәзетиндә, «Гардашлыг» журналында классик вә мүасир Азәрб. әдәбијјатындан нүмунәләр, Азәрб. әдәбијјатына даир мәгаләләр дәрч едилир; Совет Азәрб.-ы алимләринин дә јазылары чап олунур. 1976 илдә Бағдадда Азәрб. совет шаирләринин әсәрләриндән ибарәт «Мүасир Азәрбајчан ше'риндән сечмәләр» адлы мәчмуә нәшр едилмишдир. Әбдүлваһид Көзәчиоглу С. Вурғунун «Азәрбајчан» вә «Күлә-күлә» ше'рләринә мусиги бәстәләмишдир. Азәрб.-да да И.т.-нын әдәбијјатына даир мәгаләләр дәрч олунмуш, «Кәркүк бајатылары» (1968), халг дастаны «Арзу-Гәнбәр» (1971), «Кәркүк маһнылары» (1973), «Ираг-Кәркүк аталар сөзләри» (1978), Әбдүлләтиф Бәндәроғлунун «Гәрәнфил» (1977) ше'р китабы нәшр едилмишдир.

Әд.: Азәрбајчан тарихи, ч. 1, Б., 1961; Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, ч. 2, Б., 1960; Ибраһимов Ч., Азәрбајчанын XV әср тарихинә даир очеркләр, Б., 1958; Араслы Һ., Бөјүк Азәрбајчан шаири Фүзули, Б., 1958; Рәсул Рза, Узаг елләрин јахын төһфәси, «Азәрбајчан», 1961, № 2; Гулузадә М., Фүзулинин лирикасы, Б., 1965; Пашајев Г., Кәркүк шаирләри, «Улдуз», 1968, № 7; Мәммәд Ариф, Доғма гајнаглара бағлы, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 1974, № 47; Данциг Б. М., Ирак в прошлом и настоящем, М., 1960; Современный Ирак, М., 1966; Пашаев Г. М., Краткая справка об Ираке, в кн.: Русско-арабский разговорник, Багдад, 1974; Longrigg S., Four Centuries of modern Irag, Oxford, 1925; İbrahim Dakuki, Irak türkmenleri (Dilleri, tarihleri ve edebiyatleri), Ankara, 1970.

ИРАГ ҮСЈАНЫ (1920)—Ирагда инкилис һөкмранлығына гаршы милли азадлыг үсјаны. Әрәб өлкәләринин Б. Британија вә Франса арасында бөлүшдүрүлмәси һаггында Сан-Ремода (1920, апрел) кечирилмиш конфрансын гәрары И.ү.-нын башланмасынын билаваситә сәбәби олмушду. Ијунун 30-да Рүмејса ш.-ндә башланмыш үсјан августда әрәбләрин мәскунлашдығы бүтүн әкинчилик р-нларынын вә күрд әјаләтләринин бир һиссәсини бүрүдү. Бағдад, Мосул, Бәсрә вә Дәчлә чајынын орта р-ну инкилисләрин әлиндә галды. Үсјанын әсас апарычы гүввәси кәндлиләр, хүсусилә орта Дәчләнин јарымкөчәри әһалиси, рәһбәрләри исә тајфа шејхләри вә шиә руһанилари иди. Азад едилмиш вил.-ләрдә ингилаби һөкумәт органлары тәшкил едилди. 1920 илин октјабрында 65 минлик Инкилтәрә ордусу үсјанчыларын әсас гүввәләрини дармадағын етди. И.ү. өлкәнин кәләчәк инкишафына бөјүк тә'сир көстәрди; Б. Британија Ирагда бирбаша мүстәмләкә режими јаратмаг планындан әл чәкди.

ИРАГ-ТҮРКМАН ДИЛИ—*Ираг түркманларынын* дили. Түрк дилләринин оғуз групунун оғуз-сәлчуг (ч.-г.) јарымгрупуна дахилдир. Фонетик, грамматик вә лексик чәһәтдән Азәрб. дилиндән чох аз фәргләнир; буна көрә тәдгигатчылар И.-т.д.-ни, әслиндә, Азәрб. дилинин диалекти сајырлар. Ираг түркманларынын хојратлары, аталар сөзләри вә с. дә бу јахынлығы сүбут едир. Ираг узун мүддәт османлы империјасынын әсарәти алтында олдуғундан И.-т.д.-ндә түрк дилинә хас бә'зи хүсусијјәтләр дә мөвчуддур. Лексикасына әрәб дилиндән чохлу сөз кечмишдир.

Әд.: Мирзәзадә Һ., Ираг әразисиндә јашајан азәрбајчанлыларын дили һаггында бә'зи гејдләр, АДУ-нун Елми әсәрләри, 1961, № 4; Дәмирчизадә Ә., Азәрбајчан дилинин тарихи грамматикасы, Б., 1967; Пашајев Г., Ираг әразисиндә Азәрбајчан дилинин Кәркүк диалектиндә сәсләрин јердәјишмәси, Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри (әдәбијјат, дил вә инчәсәнәт серијасы), 1968, № 2; Зејналов Ф., Ә. Бәндәроғлу вә Ираг-түркман дилинин тәдгиги, АДУ-нун Елми әсәрләри, 1978, № 6; Пашаев К. М., Фонетика керкукского диалекта (автореф. канд. дис.), Б., 1969; عبداللطيف بندراغلو، عراق تورکمن دیلی، بغداد ١٩٧٦ .

ИРАДӘ—инсанын мәгсәдә чатмаг үчүн чәтинлик вә манеәләри арадан галдырмасы илә ифадә олунан шүурлу психи фәалијјәти; мүәјјән фәалијјәт мәгсәдини сечиб, онун һәјата кечмәси үчүн дахили чәһд көстәрмәк габилијјәти. Лакин һәр чүр шүурлу һәрәкәт И. һесаб едилә билмәз.

Совет психолокијасы, инсанын башга психи функсијалары кими, И. фәалијјәтини дә тарихи мәншәји е'тибарилә әмәк просеси вә ичтимаи мүнасибәтләрин инкишафынын мәһсулу сајыр. И. инсан бејнинин рефлектик фәалијјәти нәтичәсидир, бејнин һисси вә һәрәки саһәләри арасында рабитәнин јаранмасы илә әлагәдардыр. Иради фәалијјәт, әсасән, ики мәрһәләдән—һазырлыг вә ичра мәрһәләләриндән ибарәтдир. Һазырлыг мәрһәләсиндә мәгсәд дәрк олунур, она чатмаг үчүн зәрури јол вә васитәләр мүәјјәнләшдирилир, гәти гәрар гәбул едилир. Бу, мүхтәлиф имканларын өлчүлүб-бичилмәси, дүшүнмә, фикрән һәрәкәтетмә мәрһәләсидир. Бу мәрһәләдә гаршыја ајдын мәгсәд гојулур, мәгсәдин әһәмијјәти, јахын вә узаглығы, мүјәссәрлији, ичтимаи дәјәри вә с. дәрк олунур. Јә'ни инсанын һәр бир һәрәкәти нәјинсә хатиринә (мәгсәд), нә үчүнсә (мотив) едилир. Гаршыдакы мәгсәдә чатмаға дахили манеәләр (горху, тәнбәллик, јорғунлуг, ағры вә с.) имкан вермирсә, онда иради ишин һазырлыг мәрһәләси мотивләр мүбаризәси (сечмә акты) характери алыр. И. инсаның ичтимаи әхлаги борчуну дәрк етмәк, ону јеринә јетирмәјә өзүнү вадар етмәк бачарығындан тәзаһүр едир. Һазырлыг мәрһәләси гәрар гәбулу илә сона чатыр. Бундан сонра ичра мәрһәләси (сөздән әмәли фәалијјәтә кечмә) башланыр. Ики формада—харичи һәрәкәт (харичи иради давраныш) вә ја харичи һәрәкәтдән имтина етмә (дахили иради давраныш) формасында өзүнү көстәрән ичра мәрһәләсиндә И. үч әсас вәзифәни—давранышы тәнзимләмәк, ону тормозламаг вә она нәзарәт етмәк функсијаларыны јеринә јетирир. Инсанын иради фәалијјәти просесиндә шәхсијјәтин мүстәгиллик, гәтијјәт, тә'кидлилик, тәмкинлилик, өзүнү идарә етмәји бачармаг вә с. кими иради кејфијјәтләри формалашыр. Бунун үчүн илк нөвбәдә инсанда јүксәк борч һисси, ајдын һәјат мәгсәди вә она наил олмаг еһтирасы олмалыдыр.

Әд.: Чхартишвили Ш. Н., Проблема воли в психологии, «Вопросы психологии», 1967, № 4; Рубинский Л. И., Теория самовоспитания, М., 1973.

ИРАДӘ АЗАДЛЫҒЫ — инсанын өз фәалијјәтинин нәтичәләрини әввәлчәдән дүзкүн гијмәтләндирмәк бачарығы. Инсан, билији вә тәчрүбәси әсасында һадисәләр силсиләсини бејиндә моделләшдирир вә һәјата кечирмәк истәдији һадисәни фикрән сечир, өз фәалијјәтинин нәтичәләрини дәрк етмәк әсасында онун истигамәтини дәјишир. «Демәли, ирадә азадлығы, иши билмәк әсасында бир гәрара кәлмәк габилијјәтиндән башга бир шеј дејилдир» (Енкелс Ф., Анти-Дүринг, Б., 1967, сәһ. 113). И.а. *сәбәбијјәтлә* сых бағлыдыр. Механики *детерминизм* (Спиноза, Декарт, Һолбах, Дидро вә б.) бүтүн мә'нәви просесләри харичи илк сәбәблә изаһ едирди. В. И. Ленин *индетерминизми* тәнгид едәрәк јазырды: «...һәр шеји азад ирадә үзәринә јүкләмәк дејил, чидди вә дүзкүн гијмәт вермәк анчаг детерминизм бахышы әсасында мүмкүндүр» (Әсәр. там күллијјаты, ч. 1, сәһ. 164).

Мүасир буржуа фәлсәфәси И.а.-ны шәхсијјәт вә чәмијјәт мүнасибәтләри чәрчивәсиндә арашдырмыр, ону тәсадүфлә бағлајараг, зәрурәтлә әлагәсини инкар едир. Марксизмә көрә инсанын азадлығы онун фәрди мөвчудлуғундан дејил, тарихи зәрурәтә шүурлу мүнасибәтиндән асылыдыр, «...чәмијјәт ајрылыгда һәр бир адамы азад етмәсә, өзүнү азад едә билмәз» (Енкелс Ф., Анти-Дүринг, Б., 1967, сәһ. 298). Инсан чәмијјәтдә јашадығындан, онун мә'нәви аләми дә ичтимаи мәсәләләрлә бағлыдыр. Синифли чәмијјәтдә И.а. әхлаги нормаларла вә һүгуги тәләбләрлә мүәјјән едилир. Ф. Енкелс јазырды: «Әхлаг вә һүгугдан бәһс едиркән, ирадә азадлығы дејилән азадлыг... зәрурәтлә азадлыг арасындакы нисбәт мәсәләсиндән данышмамаг олмаз» (јенә орада, сәһ. 112). Сосиализмдә И.а. фәрдин өз фәалијјәтини коммунист әхлагы принсипләри вә һүгуг ганунлары илә шүурлу әлагәләндирмәсиндә тәзаһүр едир. Инсан фәалијјәтинин нәтичәләри чәмијјәтдә онун мөвгејини мүәјјәнләшдирир.

Әд.: Маркс К., Фејербах һаггында тезисләр, Маркс К. вә Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 1, Б., 1978; Енкелс Ф., Анти-Дүринг, Б., 1967; Ленин В. И., «Халг достлары» нәдир вә сосиал-демократлара гаршы онлар нечә мүбаризә едирләр? Әсәр. там күллијјаты, ч. 1; Паркин В. Ф., Диалектика свободы и необходимости при социализме, М., 1973; Голубенко В. П., Необходимость и свобода, М., 1976; Лук А. Н., Мышление и творчество, М., 1976.

ИРА́КЛИ II (18.11.1720, Телави—22.1.1798, орада)—Күрчүстан дөвләт xадими, дипломат. 1744 илдән Кахети, 1762 илдән Картли-Кахети чары; Картли чары II Тејмуразын оғлу. Иран вә Түркијә һөкмранлығына табе олмајан дөвләт јаратмаға, гоншу феодал дөвләтләрин һесабына әразисини кенишләндирмәјә чалышырды. Шәки ханы Һачы Чәләби әлејһинә Азәрб.-ын бә'зи ханлары илә данышыглар апармаг үчүн 1752 илдә Кәнчәјә кәләркән күч-

лү гошун да кәтирмишди. Данышыглар заманы гәфилдән ханлары әсир алмышды. Лакин Һачы Чәләбинин гошунлары И.-ни мәғлуб етмиш, әсирләри гуртармышды. II И. Гарабағ ханы Ибраһимхәлил илә достлуг етмиш, Аға Мәһәммәд ханын Гарабаға һүчуму заманы (1795) она көмәк көндәрмишди. Русијанын васитәчилији сајәсиндә, әввәлләр рәғабәт апардығы Губалы Фәтәли ханла 1789 илдә барышмышды. II И.-нин бағладығы *Кеоркијевск трактатына (1783)* әсасән Картли-Кахети чарлығы Русијанын һимајәсинә кечмишди. II И. мәһсулдар гүввәләри инкишаф етдирмәк, өлкәнин мүдафиәсини мөһкәмләндирмәк үчүн тәдбирләр көрмүш, Тифлис вә Телавидә мәктәб вә семинаријалар ачмышды.

Әд.: Азәрбајчан тарихи, ч. 1, Б., 1961; Кәрим Аға Фатеһ, Шәки ханларынын мүхтәсәр тарихи, «Шәки ханлығынын тарихиндән» китабында, Б., 1958; Кикодзе Г. Д., Ираклий Второй, 2 изд., Тбилиси, 1948; Рогава А., Зачатки капитализма в Грузии и политика Ираклия II, Тбилиси, 1974; ცინცაძე ი., 1783 წლის მფარველობითი ტრაქტატი, თბ., 1960; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. 4, თბ., 1973.

ИРАН, Иран Ислам Республикасы (фар. جمهوری اسلامی ایران).

Үмуми мә'лумат. Гәрби Асијада дөвләт. Шм.-да ССРИ (Азәрб.ССР, Ерм.ССР вә Түр.ССР), г.-дә Түркијә вә Ираг, ш.-дә Әфганыстан вә Пакистанла һәмсәрһәддир. Шм.-дан Хәзәр дәнизи, ч.-дан Иран (Фарс) вә Оман көрфәзләри илә әһатә олунур. Кешм, Һүрмүз, Харк вә с. адалар И.-а мәхсусдур. Саһ. 1648 мин *км²*. Әһ. 36,3 млн. (1979). Пајтахты Теһран ш.-дир. Инзибати чәһәтдән 23 остана бөлүнүр (1979, ијул).

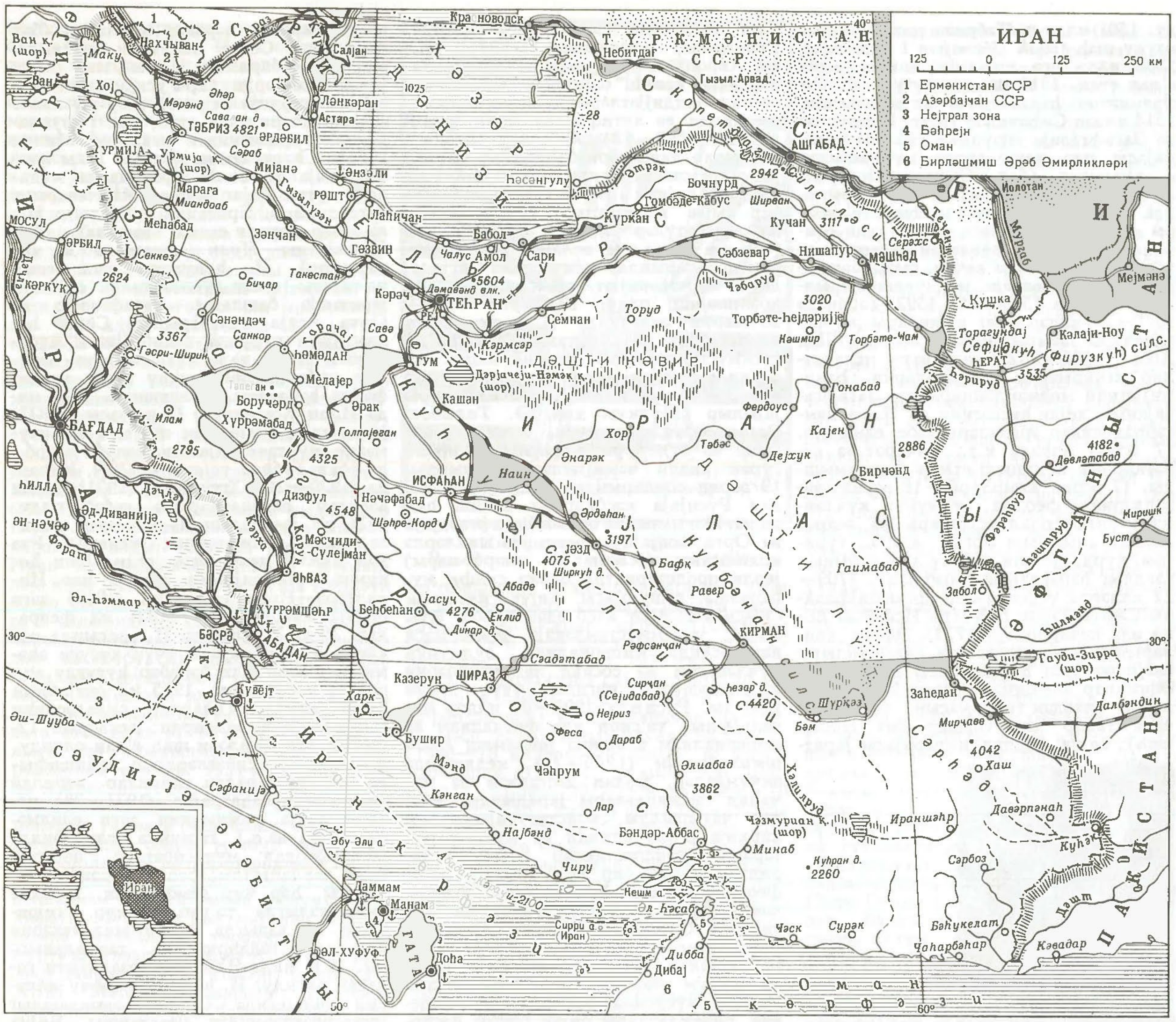
Дөвләт гурулушу. И. 1979 ил мартын 30—31-дә кечирилән үмумхалг референдуму нәтиҹәсиндә Ислам Республикасы е'лан едилмишдир (1979 ил апрелин 1-дән). 1979 ил февралын 12-дәк монархија олмушдур. 1979 илин декабрында үмумхалг референдумунда јени Конститусија бәјәнилмишдир. Конститусијаја көрә али ганунверичи һакимијјәт органы үмуми, бирбаша, кизли сәсвермә јолу илә 4 ил мүддәтинә сечилән парламентдир (халг шурасы мәчлиси). Дөвләтдә ән јүксәк рәсми шәхс президентдир. О, үмуми бирбаша кизли сәсвермә јолу илә 4 ил мүддәтинә сечилир. Президент һәм дә али баш командандыр. Һөкумәти баш назир тәшкил, президент исә тәсдиг едир.

Тәбиәт. Әразиси Иран јајласынын хејли һиссәсини вә Ермәнистан јајласынын ч.-ш.-ини тутур. Дахили р-нлар јајлалардан вә сәһралары (Дәшт-и-Кәвир, Дәшт-и-Лут вә с.) олан јүксәк дүзәнликләрдән ибарәтдир. Сәтһинин јарыдан чоху дағлыгдыр. Шм.-да Хәзәр дәнизи илә Елбурс д-ры (ән јүксәк нөгтәси Дәмавәнд вулканы, 5604 *м*) арасында енсиз Ҹәнуби Хәзәр овалығы, шм.-г.-дә Ермәнистан јајласынын бир һиссәси, ч.-г.-дә вә ч.-да Загрос вә Ҹәнуби Иран д-ры јерләшир. Иран (Фарс) вә Оман көрфәзләри саһилиндә Месопотамија овалығы илә бирләшән дүзәнлик вар. И.-ын шм.-ш. һиссәсини Түркмән-Хорасан д-ры, ш. һиссәсини Шәрги Иран д-ры тутур. И. әразисиндә Алп гырышыглығы саһәси үстүнлүк тәшкил едир. Фајдалы газынтылары: нефт, газ, даш көмүр, дәмир, хром, полиметал вә мис филизләри, надир елементләр, боксит, күкүрд, сүрмә, барит, дашдуз. Иглими чох јердә субтропик-континентал, Хәзәр дәнизи саһилиндә рүтубәтли, Иран (Фарс) вә Оман көрфәзләринин саһилбојунда тропикдир. Орта темп-р јанварда шм.-да —2°С-дән ч.-да 19°С-јә гәдәр, ијулда мүвафиг олараг 25—32°С-дир. Иллик јағынты чох јердә 50 *мм*-дән 500 *мм*-ә гәдәр, Елбурсун јамаҹларында вә Ҹәнуби Хәзәр овалығында 1000—2000 *мм*-дир. Әсас чајлары: Араз (ССРИ илә дөвләт сәрһәди боју ахыр), Карун, Гызылүзән, Әтрәк, Һилмәнд, Хәлилруд вә с. Бунлардан кәмичилијә јарарлы јеканә чај Карундур. Урмија, Дәрјачеји-Нәмәк вә с. ахарсыз көлләри вар. Көлләрин чоху јајда гурујур вә шоран батаглыглар әмәлә кәтирир. Суварма үчүн бәндләр вә су анбарлары јарадылмышдыр. Јералты сулардан, кәһризләрдән кениш истифадә олунур. Боз сәһра торпаглары үстүндүр; гонур вә гәһвәји дағ торпаглары да јајылмышдыр. Сәһра биткиләри вә дағ ксерофитләри кениш саһә тутур. И. әразисинин тәгр. 11%-и мешәликдир. Елбурсун шм. әтәкләриндә енлијарпаглы, Загросда сејрәк палыд мешәләри вар. Сәһра вә јарымсәһраларда кәмиричиләр вә сүрүнәнләр чохдур. Дахили р-нларда дағкечиси вә дағгојуну, чанавар, кафтар, бәбир, шм. р-нларында гонур ајы, чөлдонузу, нәчиб марал, чүјүр, тропик р-нларда ириганад, мангуст, буғаләмун вә с. вар. Саһил сулары балыгла зәнкиндир. Хәзәр дәнизиндә нәрә, бөлкә, узунбурун, Иран (Фарс) көрфәзиндә сијәнәк вә с. овланыр, мирвари чыхарылыр.

Әһали. Иранда 30-дан артыг халг јашајыр. Дәгиг олмајан рәсми мә'луматлара (шаһ үсули-идарәси гејрифарс вә азлыгда галан халгларын сајыны гәсдән азалдырды) көрә И.-да фарслар (13,5 млн.), азәрб.-лар (8 млн., бә'зи мәнбәләрә көрә тәгр. 13 млн.; 1979), күрдләр (3,5 млн.), лурлар (2 млн.), киланлылар (1,9 млн.), мазандаранлылар (1,2 млн.), бәхтијариләр, бәлучлар, талышлар, татлар, чәмшидиләр, әфганлар, тачикләр, түркмәнләр, гашгајлар, һәмчинин әрәбләр, ермәниләр, ассуријалылар, јәһудиләр, браһуиләр, күрчүләр, гарачылар вә б. јашајыр. Рәсми дил фарс дилидир. Дөвләт дини исламдыр (әһалинин 90%-и шиәдир). Иллик орта артым тәгр. 2,8%-дир (1970—74). Ишләјән әһалинин (7,8 млн. нәфәр) 46%-и к.т., 26,3%-и сәнаје вә тикинти, 3%-и нәгл. вә рабитә, 22,2%-и тиҹарәт вә хидмәт саһәсиндә чалышыр (1970). Орта сыхлыг 1 *км²*-дә тәгр. 22 нәфәрдир (1979). Шәһәр әһалиси 47%-дир (1976). Бөјүк шәһәрләри: Теһран—4,5 млн. (1976), Исфаһан—1132 мин, Мәшһәд—592 мин, Тәбриз—510 мин, Шираз—370 мин, Әһваз—320 мин (1975).

1979 ил феврал ингилабындан сонра азлыгда галан милләтләр вә халглар мухтаријјәт, дил вә мәдәнијјәт һүгугларынын тә'мин едилмәси тәләбләрини күчләндирмишләр.

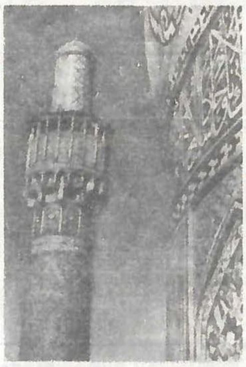
Тарихи очерк. И. әразисинин мәскунлашмасы Алт Палеолит дөврүнә аид едилир. Е.ә. 3-чү миниллијин әввәлиндә И.-ын ч.-г.-индә илк синифли ҹәмијјәтләр мејдана кәлмиш, әввәлҹә ајры-ајры шәһәр дөвләтләри јаранмыш, сонралар *Елам* вә е.ә. 3-чү миниллијин 2-чи јарысында *луллубеләрин* еркән гулдарлыг дөвләтләри мөвчуд олмушдур. Е.ә. тәгр. 2200 илдә *кутиләр* Шумер вә Аккады мүвәггәти зәбт етмиш, *кассиләр* исә е.ә. 18—16 әсрләрдә Бабилистаны әлә кечирәрәк е.ә. 13 әсрин сонуна кими бурада һөкмранлыг сүрмүшдүләр. Е.ә. 2-чи миниллијин сонундан И. әразисинә Һинд-Иран дилләриндә данышан Һинд-Авропа тајфаларынын И. групундан олан ари (мүасир И.-ын ады да бурадандыр; гәдим И. дилиндә Агуапат—«ариләр өлкәси» вә ја падшаһлығы демәкдир) тајфалары көләрәк г. вә мәркәзи р-нларда мәскунлашдылар. Индики И.-ын Хузистан вә Луристан әразисини әһатә едән вил.-ләрлә јанашы, е.ә. 7 әсрә гәдәр И.-ын әсас әкинчилик р-нларында да синифли ҹәмијјәтләр мејдана кәлмишди. Е.ә. тәгр. 673/672 илдә *Ассурија* (Ашшур) әлејһинә башланмыш үсјан нәтиҹәсиндә И. јајласынын шм.-г.-индә *Мидија* дөвләти јаранды. Е.ә 616—605 илләрдә Мидија Бабилистанла иттифагда Ассурија, Манна, Урартуну вә И. јајласынын чох һиссәсини ишғал етмишди. Мидијанын табелијиндә олан Парс (Парса, Парс, мүасир Фарс сөзү бурадандыр) падшаһлығы илә мүһарибә (е.ә. 553—550) нәтиҹәсиндә һакимијјәт Әһәмәниләр (Һахаманишиләр) сүлаләсинин әлинә кечди. 6 әсрин сонунда II Кир (Куруш) вә онун варисләринин ишғаллары нәтиҹәсиндә *Әһәмәниләр дөвләтинин* сәрһәди Һинд чајындан Екеј дәнизинә вә Кичик Гафгаз д-рындан Нил чајына гәдәр кенишләнди. Әһәмәниләр дөвләти I Даранын һакимијјәти дөврүндә [е.ә. 521—485] даһа да гүввәтләнди. Тиҹарәт јоллары үзәриндә һөкмранлыг уғрунда Гәрб илә Шәрг арасында кедән мүбаризә Әһәмәниләр дөвләтини Јунаныстанла узун сүрән мүһарибәләрә сөвг етмишди (бах *Јунан—Иран мүһарибәләри*). Е.ә. 330 илдә Македонијалы Искәндәр И.-ы ишғал етди. Е.ә. 312 илдә И. *Селевкиләр* дөвләтинин тәркибинә гатылды (Искәндәрин өлүмүндән сонра мүстәгиллик газанан *Атропатена* дөвләти јалныз е.ә. 3 әсрин 20-чи илләринин сонунда Селевки һөкмдары III Антиохун һакимијјәтини танымышды). Е.ә. 3 әсрин орталарында индики И. вә Түркмәнистан сәрһәдиндә јаранмыш *Парфија падшаһлығы* е.ә. 2 әсрин орталарында бүтүн И.-ы һакимијјәти алтына алмышды. Парфијадан асылы олан Фарс һөкмдары I Әрдәшир 224 илдә Парфијанын ахырынчы падшаһы V Артабаны мәғлуб едәрәк *Сасаниләр дөвләтинин* әсасыны гојмушду. Сасаниләр дөврүндә (3—7 әсрләр) И.-да феодал мүнасибәтләри јаранмаға башлады. Сасаниләр И.-да мөһкәмләндикдән сонра Ҹәнуби Әрәбистан, Сурија, Фәләстин, Мисир, Атропатена, Албанија (Гафгаз), Ермәнистан вә Иберијаны әлә кечирдиләр. Сасани һөкмдарлары

һәлә Әһәмәниләр дөврүндә јеридилән хәтти—дөвләт апаратында вә ордуда фарслара үстүнлүк верилмәси, онларын веркиләрдән азад едилмәси сијасәтини даһа да күчләндирмиш, зәрдүштилији дөвләт дини е'лан етмишдиләр. Загафгазија халгларынын Сасани әсарәтинә гаршы 450—451, 457, 481—484 илләрдә гүдрәтли үсјанлары баш верди (бах *Аварајр вурушмасы*, *Халхал вурушмасы* вә с.). Сасаниләр дөвләтиндә синфи зиддијјәтләрин кәскинләшмәси вә феодал сепаратизминин күчләнмәси, һәмчинин Бизансла апарылмыш узун сүрән мүһарибәләр 7 әсрдә әрәбләрин И.-ы ишғал етмәсини асанлашдырды (бах *Әрәб истилалары*); ислам дини вә әрәб дили јајылмаға башлады. И.-да әрәб һөкмранлығы 7 әсрин 80-ҹи илләриндә кәндли үсјанларына сәбәб олду. 747 илдә Мәрвдә Әбу Мүслимин башчылығы илә Әмәвиләр хилафәтинә гаршы халг һәрәкаты бүтүн И.-ы бүрүмүшдү. *Аббасиләрин* һөкмранлығы дөврүндә Маг Сумбатын (755), Устад Сисин (767) вә Азәрб.-да Бабәкин башчылығы илә халг үсјанлары (бах *Бабәк һәрәкаты*) баш верди. *Шуубијјә* һәрәкаты кениш вүс'әт алырды. Бүтүн бунлар Хилафәтин сүгутуну сүр'әтләндирди. 9—10 әсрләрдә И.-да јалныз формал сурәтдә Хилафәтдән асылы олан әмирликләр вар иди. 900 илдә Хорасан вә И.-ын ш. һиссәси *Саманиләр дөвләтинин* тәркибинә дахил олду (999 илә гәдәр); И.-ын г.-индә вә Ирагда *Бүвејһиләр* дөвләти (935—1055), Азәрб. әразисиндә исә 9 әсрин сону—11 әсрдә Саҹиләр, Салариләр вә Рәввадиләр дөвләтләри јаранды. 10 әсрдә шәһәрләрин вә транзит тиҹарәтин инкишафы, әрәб һөкмранлығына сон гојулмасы 11 әсрдә И.-да игтисади вә мәдәни јүксәлишә шәраит јаратды. Саманиләр дөвләтинин сүгутундан сонра И.-ын ш.-и, Орта Асијанын бир һиссәси вә индики Әфганыстан әразиси *Гәзнәвиләр дөвләтинин* тәркибинә дахил олду. 1040 илдә сәлҹуг (оғуз) түркләри И.-ы вә онунла һәмсәрһәд өлкәләри ишғал едәрәк *Сәлҹугиләр дөвләтини* јаратдылар. 12 әсрин әввәлиндә Сәлҹугиләр дөвләти ајры-ајры султанлыглара парчаланды; султанлыглар дахилиндә *Атабәјләрин* һакимијјәти јаранды. Мәркәзи Әләмут галасы олан *Исмаилиләр дөвләти* (1090—1256), һабелә *Елдәкәзләр дөвләти* (1136—1225) И. әразисинин хејли һиссәсини әдә кечирмишди. 1220—56 илләрдә И.-ы монголлар ишғал етди. 13 әсрин орталары—14 әсрләрдә И. *Елханиләр дөвләтинин* тәркибинә дахил иди. Газан ханын [1295—1304] һајата кечирдији ислаһатлар И.-ын игтисади инкишафына шәраит јаратды (бах *Газан хан ислаһатлары*). Елханиләр дөвләтинин сүгутундан сонра И. әразиси Ҹалаириләр, Мүзәффәриләр (14 әсрин 40—50-ҹи илләри) вә с. феодал дөвләтләринин тәркибинә дахил олду. Феодал зүлмү вә монгол һөкмранлығы Хорасанда сәрбәдарлар үсјанына (14 әсрин 30—80-ҹи илләри), Мазандаран вә Киланда сејидләр һәрәкатына (1350) сәбәб олмушду.

1380—93 илләрдә Тејмур И.-ы ишғал етди. Онун өлүмүндән сонра И. Тејмуриләр вә *Гарагојунлу дөвләти* арасында бөлүшдүрүлдү. 1468 илдә Гарагојунлу дөвләтини *Ағгојунлу дөвләти* әвәз етди. *Гызылбашлара* архаланан Исмајыл Сәфәви халг күтләләринин үмуми наразылығындан вә дахили чәкишмәләрдән истифадә едәрәк Азәрб.-да һакимијјәтини мөһкәмләндирди вә Ағгојунлу дөвләтинә сон гој-

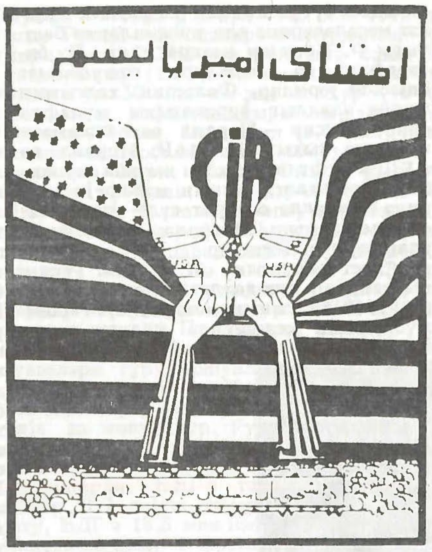
ду. 1501 илдә о, Тәбризә дахил олараг өзүнү шаһ (*Шаһ Исмајыл* I ады илә), 1502 илдә исә шиәлији дөвләт дини е'лан етди. 1510 илдәк бүтүн И. *Сәфәвиләрин* һакимијјәти алтына кечди. 1514 илдән Сәфәвиләр Ираг, Күрдүстан вә Загафгазија уғрунда Османлы империјасы илә узун сүрән мүһарибәләр апармышлар (бах *Сәфәви—Османлы мүһарибәләри*). 16 әсрин ахырларынадәк Сәфәви дөвләти характери е'тибары илә Азәрб. дөвләти иди. Лакин сонралар тәдричән дөвләтин идарәсиндә үстүнлүк фарслара кечди, гызылбашларын сијаси мөвгеји мәһдудлашдырылды. Киланда 1570—71, 1592, Тәбриздә 1571—73 илләр халг үсјанлары вә чыхышлары јатырылдыгдан сонра I Шаһ Аббас [1587—1629] инзибати ислаһатлар кечирмәклә Сәфәвиләрин һакимијјәтини мөһкәмләндирмиш, Загафгазијанын хејли һиссәсини вә И.-ла һәмсәрһәд дикәр әразиләри табе етмишди. 17 әсрдә өлкәдә к.т.; тиҹарәт вә сәнәткарлыг инкишаф етмәјә башламышды. 17 әсрин ахырлары—18 әсрин әввәлләриндә феодал зүлмүнүн күҹләнмәси антифеодал үсјанлара вә әсарәт алтына алынмыш әфган, азәрб., түркмән, күрд, ермәни, күрҹү халгларынын азадлыг һәрәкатына сәбәб олду. 1709—22 илләрдә үсјан етмиш әфган тајфалары Сәфәвиләрин пајтахты Исфаһан ш.-ни әлә кечирдиләр (1722). Әфган ханларынын гыса мүддәтли һөкмранлығы әлејһинә халг һәрәкатлары баш верди. Әфганлар әлејһинә мүбаризәјә вә түркләрин өлкәдән говулмасына башчылыг едән Надир хан Әфшар (бах *Надир шаһ*) бөјүк феодал империјасы јаратды.

Исфаһанда Мадәршаһ мәдрәсәси комплексиндән бир һиссә. 1706—14.

Лакин о өлдүрүлдүкдән (1747) сонра бу дөвләт сүгут етди. Кәрим хан Зәндин һакимијјәт дөврү [1760—79] истисна олмагла, И.-ын 18 әср тарихи фасиләсиз феодал чәкишмәләри илә характеризә олунур. Зәндиләрлә *Гаҹарларын* узун сүрән мүбаризәси Гаҹарлар сүлаләсинин [1796—1925] һакимијјәтә кәлмәси илә баша чатды. 1795—97 илләрдә Аға Мәһәммәд шаһын башчылыг етдији Иран ордусунун Загафгазијаја (о ҹүмләдән Гарабаға) басгынлары бөјүк дағынтылара вә гырғынлара сәбәб олду. 18 әсрин ахырлары—19 әсрин әввәлләриндә Б. Британија, Русија вә Франсанын И.-ы әсарәт алтына алмаг ҹәһдләри өлкәдә капитулјасија режиминин јарадылмасы, И.-ла бир сыра Авропа дөвләтләри арасында гејри-бәрабәр мүгавиләләр имзаланмасы илә нәтиҹәләнди. Әввәлләр И.-ын ишғал етдији Загафгазија торпаглары Русија—Иран мүһарибәләри нәтиҹәсиндә Русија империјасына дахил олду [бах *Күлүстан мүгавиләси* (*1813*), *Түркмәнчај мүгавиләси* (*1828*)]. И.-ын Авропа өлкәләринин сәнаје маллары үчүн сатыш базарына чеврилмәси сосиал зиддијјәтләри даһа да кәскинләшдирди вә антифеодал *Баби үсјанларына* (*1848—52*) сәбәб олду. Феодал-мүлкәдар даирәләри бөһрандан чыхыш јолуну мәркәзи һакимијјәти вә дөвләтин мүстәгиллијини мөһкәмләтмәкдә вә бир сыра ислаһатлар кечирилмәсиндә көрүрдүләр. Мирзә Тағы ханын (Ә м и р Н и з а м) ислаһатлары (19 әсрин орталарында) нәтиҹәсиндә игтисадијјат вә мәдәнијјәт саһәсиндә мүәјјән ирәлиләјиш олду. 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлиндә И. империалист дөвләтләрин (Б. Британија, Русија) јарыммүстәмләкәсинә чеврилмишди. 19 әсрин сонундан милли шүур инкишаф едир, буржуа милләтчилик идејалары јајылыр (Мүлкүм хан, Ә. *Талыбов*, *Зејналабдин Марағаји*, Ағахан Кирмани вә б.), буржуа тәләбләри ирәли сүрән кизли ҹәмијјәтләр јаранырды. 19 әсрин сонларындан башлајараг И.-дан Русијаја кәсбкарлыг кениш һал алды. Иш далынҹа әсасән Загафгазијаја вә Орта Асијаја кәлмиш јүз минләрлә иранлынын (әсасән И. азәрб.-лары) јерли пролетариатла биркә синфи мүбаризәјә гошулмасы бөјүк иҹтимаи-сијаси әһәмијјәт кәсб едән просес иди. И.-ын јарыммүстәмләкәјә чеврилмәси нәтиҹәсиндә империализм зүлмүнүн күҹләнмәси вә сосиал зиддијјәтләрин кәскинләшмәси ингилаб үчүн зәмин јаратды. Русијада 1905—07 илләр ингилабынын тә'сири илә феодализм вә империализм әлејһинә јөнәлмиш *Иран ингилабынын* (*1905—11*) кедишиндә әнҹүмәнләр, фәдаи дәстәләри вә муҹаһид тәшкилатлары јарадылды, мәҹлис чағырылды, конститусијалы монархија е'лан едилди вә мүәјјән мүтәрәгги дәјишикликләр, һәјата кечирилди. И.-ын бир чох р-нунда антифеодал кәндли һәрәкатлары кенишләнди, фәһлә вә гуллугчуларын тә'тилләри башланды. Ҹәнуби Азәрб.-да Сәттарханын башчылыг етдији *Тәбриз үсјаны* (*1908—09*) И. ингилабында мүһүм мәрһәлә олду. Бу үсјана Русија, хүсусилә Загафгазија болшевик тәшкилатлары бөјүк рәғбәт бәсләјирдиләр. «Һүммәт» вә «Иҹтимаијјун-е амијјун» (мүҹаһид) тәшкилатлары И.-да сосиализм идејаларынын јајылмасында вә фәһлә чыхышларынын тәшкилиндә мүһүм рол ојнады. 1909 илин ијулунда Мәһәммәдәли шаһ девриликдән сонра һакимијјәти, ингилабы вә демократик һәрәкаты мәһдудлашдырмаға чалышан либерал феодал-мүлкәдар даирәләри вә ири тиҹарәт буржуазијасы әлә кечирди. Иран ингилабы 1911 илин сонунда инкилис империализми, чар Русијасы вә И.-ын мүртәҹе даирәләринин биркә гүввәси илә јатырылды. Биринҹи дүнја мүһарибәси (1914—18) заманы И. һәрби әмәлијјатлар мејданына чеврилди. И.-ын шм.-ыны Русија, ҹ.-уну Инкилтәрә, г.-ини исә түрк-алман гошунлары тутду. Феврал буржуа-демократик ингилабы (1917) И.-ын дахили вә бејнәлхалг вәзијјәтинә ҹидди тә'сир етди; Киланда антиимпериалист ҹәнкәлиләр һәрәкаты кенишләнди; Азәрбајҹан Демократ Фиргәси (1920—21) вә «*Әдаләт*» партијасы јаранды. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын тә'сири илә 1918 илдә И.-да вә хүсусилә Азәрб.-да антиимпериалист вә демократик һәрәкат күҹләнди (бах *Хијабани*). Совет һөкумәти антиимпериалист мүбаризәдә И. халгына бөјүк јардым көстәрди, чар Русијасынын И.-а гәбул етдирдији гејри-бәрабәр мүгавилә вә сазишләри ләғв етди, рус гошунларыны И. әразисиндән чыхарды. Милли азадлыг һәрәкатыны боғмаг, И.-ы мүстәмләкәјә вә Совет Русијасына мүдахилә үчүн дајаг мејданына чевирмәк мәгсәдилә Б. Британија 1919 илдә И.-ла ағыр шәртли сазиш имзалады (бах *Инкилтәрә—Иран мүгавилә вә сазишләри*). И. һөкумәти Совет респ.-на гаршы ачыг дүшмәнчилик сијасәти јеритмәјә башлады. Загафгазија вә Орта Асија халгларынын Совет һакимијјәти уғрунда галибијјәтли мүбаризәси И.-да халг күтләләринин азадлыг мүбаризәсинә күҹлү тәкан верди, фәһлә һәрәкаты кенишләнди. 1920 илдә Иран Коммунист Партијасы (ИКП) јарадылды. Инкилис ишғалы вә һөкумәтин мүртәҹе сијасәти Ҹәнуби Азәрб.-да [бах *Тәбриз үсјаны* (*1920*)], Киланда (1920—21), Хорасанда (1921) милли азадлыг һәрәкатларына сәбәб олду. 1921 ил февралын 21-дә казак дивизијасынын командири, кенерал Рза хан дөвләт чеврилиши етди. Јени һөкумәт иҹтимаијјәтин тәзјиги илә Инкилтәрә—Иран сазишини (1919) ләғв етмәјә мәҹбур олду. 1921 ил февралын 26-да РСФСР-лә И. арасында өлкәнин истиглалијјәти үчүн хүсуси әһәмијјәти олан илк бәрабәр һүгуглу мүгавилә имзаланды. 1925 ил октјабрын 31-дә мәҹлис Гаҹарлар сүлаләсинин девирилдијини билдирди; декабрын 12-дә Рза хан Пәһләви шаһ е'лан олунду. Буржуа мүнасибәтләринин инкишафына шәраит јарадан ганунлар верилди [мәһкәмә ислаһатлары (1927—28), капитулјасија режиминин ләғв едилмәси (1928) вә с.]. Бунунла белә кәнддә јарымфеодал мүнасибәтләр әввәлки кими сахланылды; фәһлә вә кәндли һәрәкаты, һәр ҹүр демократик һәрәкат амансызлыгла тә'гиб олунур, гејри-фарс вә азлыгда галан милләтләрин һүгуглары гәддарҹасына тапдаланырды. 1931 илдә ИКП-нин фәалијјәти гадаған олунду. И. һөкумәти 30-ҹу илләрин сонларында ССРИ илә әмәкдашлыг мүнасибәтләриндән узаглашды. Бөјүк Вәтән мүһарибәси башландыгдан сонра Совет һөкумәти И.-да фашист акентурасынын фәалијјәтинин гаршысыны алмаг вә өзүнүмүдафиә мәгсәдилә [Совет—Иран мүгавиләсинә (1921) әсасән] 1941 илин августунда өз гошунларыны мүвәггәти олараг И. әразисинә дахил етди. Ејни заманда И.-ын ҹ.-уна Инкилтәрә, 1942 илин сонунда исә АБШ гошунлары јеридилди; мүһарибә гуртардыгдан сонра мүттәфиг гошунлары И.-дан чыхарылды. Совет вә инкилис гошунлары И. әразисинә дахил олдугдан сонра Рза шаһ өз оғлу Мәһәммәд Рза Пәһләвинин хејринә һакимијјәтдән әл чәкди. 1941 ил сентјабрын 16-да Мәһәммәд Рза Пәһләви шаһ е'лан едилди. 1942 ил јанварын 29-да ССРИ, Б. Британија вә И. арасында бағланан мүгавиләјә әсасән, ССРИ вә Б. Британија И.-ын әрази бүтөвлүјүнә, суверенлијинә вә мүстәгиллијинә һөрмәт етмәк, һәмчинин ону һәр һансы дөвләтин тәҹавүзүндән горумаг барәдә тәәһһүд көтүрдүләр. Теһран конфрансында (1943) ССРИ, Б. Британија вә АБШ дөвләтләринин Бәјаннамәсиндә бу тәәһһүдләр бир даһа тәсдиг олунду.

Мүһарибә дөврүнүн чәтинликләринә бахмајараг ССРИ И.-а сәнаје маллары вә әрзаг көндәрмәклә бөјүк јардым көстәрди. Фашист Алманијасынын вә милитарист Јапонијанын дармадағын едилмәси И.-да милли-демократик һәрәката тәкан верди (Чәнуби Азәрб.-да, Күрдүстанда вә с.). 1941 илдә јарадылмыш *Иран Халг Партијасынын* (ИХП; Тудә) күтләләр арасында нүфузу артды. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра шаһ һөкумәтинин милли мәнафејә зидд дахили сијасәти өлкә игтисадијјатыны тәнәззүлә уғратды, И.-да АБШ-ын сијаси, игтисади, һәрби мөвгеји хејли мөһкәмләнди. 1946 илин декабрында И. һөкумәти АБШ вә Б. Британијанын көмәјинә архаланараг *Азәрбајчан Милли һөкумәти* илә сазиши (1946, 13 ијун) хаинчәсинә позду вә милли демократик һәрәкатлары гәддарлыгла боғду. 1949 илдә ИХП ганунданкәнар е'лан едилди, мүтәрәгги гәзетләр бағланды, күтләви һәбсләр апарылды. 1948 илдән Инкилтәрә — Иран Нефт Ширкәтинә (ИИНШ) гаршы башланан чыхышлар 1950—51 илин әввәлиндә даһа кәскин характер алды; 1933 ил Инкилтәрә— Иран мүгавиләсинин (һәмин мүгавиләјә көрә ИИНШ-ин консессија мүддәти 60 ил узадылмышды) ләғви, ИИНШ-ин вә б. империалист консессијаларын милиләшдирилмәси, демократик тәшкилатлар вә мәтбуатын фәалијјәтинә ичазә верилмәси шүары илә күтләви митингләр вә чыхышлар олду. Нефт сәнајесинин милиләшдирилмәси уғрунда һәрәката 1949 илдә М. *Мусәддигин* башчылығы илә јарадылмыш Милли Чәбһә рәһбәрлик едирди. 1951 ил мартын 15-дә мәчлис нефт сәнајесинин милиләшдирилмәсинә даир ганун верди. Шаһ өлкәдән гачмаға (чеврилиш чәһди баш тутмадыгдан сонра) мәчбур олду. Лакин милли вә антиимпериалист гүввәләр арасында бирлијин олмамасы, империализм акентләринин позучу фәалијјәти Мусәддиг һөкумәтинин фәалијјәтинә манечилик төрәдирди. И.-ын мүртәче гүввәләринин вә АБШ империалист даирәләринин көмәји, билаваситә АБШ Мәркәзи Кәшфијјат Идарәсинин иштиракы илә баш вермиш һәрби чеврилиш нәтичәсиндә Мусәддиг һөкумәти деврилди вә кенерал Заһиди баш назир олду. Шаһ јенидән И.-а гајытды. 1954 илдә Чәнуби И. нефтинин Бејнәлхалг нефт консорсиумуна истисмара верилмәси һаггында сазиш имзаланды. 1957 илдә һәр чүр азад фикир вә демократик фәалијјәти әзмәк мәгсәди күдән кизли хәфијјә идарәси—САВАК [фәалијјәтиндә Мәркәзи Кәшфијјат Идарәси вә Моссад (Исраил) часуслуг тәшкилаты мүһүм рол ојнајырды] јарадылды. 1955 илдә И. тәчавүзкар *Бағдад пактына* дахил олду. И. вә АБШ арасында икитәрәфли һәрби сазиш (1955) имзаланды. 1960—61 илләрдә И.-да империализмә, монархијаја гаршы вә демократик азадлыглар уғрунда мүбаризә күчләнди. Кениш халг күтләләринин, хүсусилә кәндлиләрин наразылығы 1962 илдә И. һөкумәтини «ағ ингилаб» ады илә сосиал-игтисади ислаһатлар кечирмәјә, сечки системиндә чүзи дәјишиклик етмәјә (гадынлара сечки һүгугу верилди; лакин чохлу гејд-шәртләрин ирәли сүрүлмәси нәтичәсиндә гадынларын јалныз аз бир һиссәси бу һүгугдан истифадә едә билди), сәнаје, тәһсил вә сәһијјә

«Империализмин ифшасы»
Иранда чап олунмуш плакат. 1980.

системләрини јахшылашдырмаг үчүн бә'зи тәдбирләр көрмәјә мәчбур етди. Шәһәр әһалисинин сүр'әтлә артмасы (әкәр 1966 илдә өлкә әһалисинин 31%-ини тәшкил едирдисә, 1976 илдә 47%-ә чатды), фәһләләрин сајынын чохалмасы (70-чи илләрин орталарында 10 млн. нәфәрдән чох) вә пауперчилијин күчләнмәси, өлкәјә ихрач олунан малларын (1966—76 илләрдә 10 дәфә) вә һәрби хәрчләрин (1970/71 илдәки 900 млн. доллар әвәзинә 1977/78 илдә тәгр. 10 млрд. доллар) кәскин шәкилдә артмасы шәраитиндә бүтүн бу тәдбирләр зәһмәткешләрин игтисади, сосиал вә ичтимаи-сијаси вәзијјәтини нәинки јахшылашдырмады, әксинә сосиал зиддијјәтләри даһа да кәскинләшдирди; өлкәдә шаһ режиминдән наразылыг кениш вүс'әт алды.

1978 илин јанвар ајындан бир чох шәһәрләрдә шаһ һөкумәти әлејһинә башламыш халг чыхышлары И.-да дәрин игтисади, сосиал вә сијаси бөһранын нәтичәси иди. Бир тәрәфдән күтләләрин игтисади вәзијјәтинин дурмадан ағырлашмасы, демократик һүгуг вә азадлыгларын боғулмасы, вәтәнпәрвәрләрә гаршы террорун шиддәтләнмәси, дикәр тәрәфдән исә зәһмәткешләрин истисмары, рүшвәтхорлуг вә сатгынлыг һесабына һәдсиз варланмыш шаһын, онун гоһум-әгрәбасынын, компрадор буржуазијанын халгын вә өлкәнин мүгәддәратыны империализмин јени мүстәмләкәчилик сијасәтинә гурбан вермәси фәһләләрин, кәндлиләрин, сәнәткарларын, гуллугчуларын, зијалыларын, милли буржуазијанын, һәмчинин руһаниләрин хејли һиссәсини И.-да мисли көрүнмәмиш мүтәшәккил вә ардычыл мүбаризәјә галдырды. Шаһ режиминин сон илләрдә АБШ-ын һәрби-сәнаје комплекси илә сүр'әтлә говушмасы (1972—78 илләрдә тәкчә АБШ-а верилмиш һәрби сифаришләр 19,38 млрд. доллар тәшкил едирди; 1978 илин пајызында И.-да ишләјән АБШ һәрби мүтәхәссис вә техникләринин сајы 43 мин нәфәрә чатырды), И.-ын Јахын вә Орта Шәргдә империализмин әлалтысына чеврилмәси халгын сәбр касасыны дашдырды. Өлкәнин дахилиндә Милли Чәбһәнин, харичдән исә шиә руһаниләринин Франсада мүһачирәтдә олан башчысы ајәтуллаһ Руһулла Хомејнинин рәһбәрлик етдији үмумхалг һәрәкаты кетдикчә күчләнди. 1978 ил октјабрын сону—нојабрын әввәлиндә И.-да шаһ диктатурасы әлејһинә мүбаризә јени инкишаф мәрһәләсинә гәдәм гојду вә әслиндә үмумхалг ингилабы характери алды. Бу вахтдан сәнаје пролетариаты, гуллугчулар, тәләбәләр, зијалылар вә И. мәктәбләринин јухары синиф шакирдләри фәал сурәтдә ингилаби һәрәката гошулдулар. Даһа јүксәк сијаси шүура малик олан бу сосиал гүввәләр, һәрәката јени, даһа сәмәрәли мүбаризә методлары вә формалары (тә'тилләр, бојкот) кәтирдиләр. Е'лан олунмуш һәрби вәзијјәт, мүртәче һәрбчиләрин дөвләт чеврилиши етмәк тәшәббүсү шәраитиндә, бүтүн И.-ы бүрүмүш арды-арасы кәсилмәјән нүмајиш вә тә'тил һәрәкаты дахили вә харичи иртичанын бүтүн чәһдләрини пуча чыхарды; 1979 ил јанварын 16-да шаһ өлкәдән гачмаға мәчбур олду; февралын 1-дә И. ингилабынын лидери Хомејни вәтәнә гајытды. Бундан сонра ингилаби һәрәкат өз јүксәк зирвәсинә чатды. Шәһәрләрин чохунда ингилаби өзүнүидарә органлары (ингилаб комитәләри, тә'тил, фабрик-завод комитәләри, халг милиси, мәһәлли шуралар, јардым комитәләри вә с.) јарадылды. Халгын монархија вә империализм әлејһинә демократик һәрәкаты дурмадан кенишләнир, ордуда ингилаби чәбһә илә јахынлашма сүр'әтләнир, мүтәрәгги дүнја ичтимаијјәтинин һәмрә'јлији күчләнирди. Дахили иртичаја вә шаһын тә'јин етдији Ш. Бәхтијар һөкумәтинә һәр чүр васитәләрлә ачыг көмәк көстәрән АБШ-ын бүтүн сә'јләри нәтичәсиз галды. Иртича гүввәләринин ганлы фитнәләринә ингилабчылар февралын 9—10-да силаһлы үсјанла чаваб верәрәк февралын 12-дә Теһранда һакимијјәти әлә алдылар. Башга шәһәрләрдә дә ингилаб гәләбә чалды. М. Базәрканын башчылығы илә Мүвәггәти һөкумәт тәшкил едилди. 13 ај давам едән мүбаризә вә бөјүк гурбанлар баһасына (100 минә јахын өлән вә јараланан олмушдур) галиб кәләрәк 2500 иллик шаһлыг үсулиидарәсинә сон гојмуш бу демократик, милли азадлыг, антиимпериалист ингилаб бејнәлхалг иртичанын тәкчә И.-да дејил, бүтүн Јахын вә Орта Шәргдә ағыр мәғлубијјәти олду. Бу ингилаб И.-ын сијаси, сосиал вә игтисади инкишафы үчүн кејфијјәтчә јени шәраит јаратды. 1979 ил мартын 30—31-дә кечирилмиш үмумхалг референдумунда И.-ын 16 јашындан јухары бүтүн вәтәндашлары (20 млн.-дан чох; 92,5%) иштирак етди. Сечичиләрин 97%-и Ислам респ. јарадылмасына тәрәфдар чыхды. Апрелин 1-дә Иран Ислам Респ. јарадылдығы е'лан едилди.

И. һөкумәти өлкәдә вәзијјәти сабитләшдирмәк үчүн мүәјјән тәдбирләр һәјата кечирди. Күндәлик нефт һасилаты 4 млн. баррелә (1 баррел=159 *л*) чатдырылды. Шаһ вә онун аилә үзвләринин варидаты, хүсуси банклар, харичи вә хүсуси сығорта ширкәтләри, бә'зи сәнаје саһәләри милиләшдирилди. Һөкумәт шаһ вә онун аиләсинин мүхтәлиф өлкәләрин банкларына көчүрдүкләри күлли мигдарда вәсаитин (тәгр. 52 млрд. доллар) өлкәјә гајтарылмасыны тәләб етди. Сијаси парти-

јаларын фәалијјәтинә имкан верилди. АБШ-ла вә дикәр Гәрб өлкәләри илә һәрби бағлашма вә сөвдәләшмәләрин әксәријјәти ләғв едилди. И. СЕНТО блокундан чыхды (1979, 13 март; Пакистан вә Түркијәнин СЕНТО-дан чыхмасы илә бу тәчавүзкар иттифагын фәалијјәтинә сон гојулду). Бунунла белә, ингилабда иштирак етмиш ичтимаи вә сијаси гүввәләрин јени шәраитдә ваһид чәбһәдә чыхыш етмәмәси, зәһмәткешләрин һәјатыны јахшылашдырмаг үчүн әсаслы дәјишикликләр һәјата кечирилмәмәси нәтичәсиндә өлкәдә мүрәккәб вәзијјәт јаранды. 1979 илин августунда Күрдүстан Демократ Партијасынын фәалијјәти, бир сыра мүтәрәгги гәзет вә журналларын нәшри дајандырылды. Милли буржуазија нүмајәндәләриндән ибарәт рәсми Мүвәггәти һөкумәт 1979-чу ил нојабрын әввәлләриндә истеʼфа верди. Онун функсијалары Ислам ингилаб шурасына кечди. Демократик гүввәләрин сијаси ишләрдән тәчрид едилмәси шәраитиндә ингилаб дүшмәнләри вә мүһафизәкар дин хадимләри ислам еһкамларына истинад едәрәк сол гүввәләрә зәрбә ендирмәјә чалышыр, демократик азадлыглар, мүһүм сосиал тәдбирләр, милли мәсәләнин һәлли кими тәдбирләрин һәјата кечирилмәсинә һәр вәчһлә мане олурлар.

Теһранда антиимпериалист нүмајиш.

Милли игтисадијјатда јаранмыш дурғунлуг сијаси бөһраны даһа да мүрәккәбләшдирир. Ишсизләрин сајы 3 млн.-а чатмышдыр. Өлкәдә тез-тез ишсиз фәһләләрин вә кәнчләрин тәʼтилләри кечирилир. Мәркәзи һөкумәтин азлыгда галан халгларын тәләбләринә лагејдлији И. Күрдүстанында бөјүк гурбанлара сәбәб олан силаһлы тоггушмалара кәтириб чыхармышдыр.

И. ингилабынын гаршылашдығы чәтинликләрин башлыча харичи сәбәби АБШ империалистләринин башчылыг етдији бејнәлхалг иртичанын тәхрибатчылыг фәалијјәтидир. АБШ империализми муздлу гүввәләрин вә дахили әксингилабын әли илә гәсдләр, фитнәләр тәшкил едир, ингилаби гүввәләрин үнванына бөһтан јағдырыр вә онлары парчаламаға чалышыр, етник груплар арасында ихтилаф јарадыр вә с. АБШ әлејһинә мүнтәзәм чыхышлар күчләнирди. 1979 илин нојабр—декабрында И.-да антиамерикан чыхышлар хүсусилә бөјүк вүсʼәт алмышдыр.

1979 ил декабрын 2—3-дә кечирилмиш үмумхалг референдумунда өлкәнин јени Конститусијасы гәбул едилди; конститусијада руһаниләрин өлкә һәјатындакы рәһбәр ролу тәсбит олунду. 1980 илин јанварында Ә. Бәнисәдр И.-нын президенти сечилди; әслиндә исә өлкәнин бүтүн дахили вә харичи сијасәт мәсәләләринә али руһаниләрин башчысы Р. Хомејни нәзарәт едир. И. битәрәфлик вә блоклара гошулмамаг сијасәти јеридир, Фәләстин халгынын милли азадлыг һәрәкатыны мүдафиә едир, Мисир — Исраил сөвдәләшмәси әлејһинә чыхыр. И. ЦАР, Исраил вә АБШ-а нефт вермәкдән имтина етмишдир. Әрәб халгларынын мәнафеји зиддинә Исраиллә сепарат сүлһ мүгавиләси имзаламыш Мисирлә дипломатик әлагәләри кәсмишдир.

Совет һөкумәти И. Ислам Респ.-ны танығын илк дөвләтләрдән биридир. ССРИ И. халгынын монархијаја гаршы мүбаризәси кедишиндә олдуғу кими һазырда да харичдән И.-ын дахили ишләринә мүдахиләјә гаршы чыхыр. И. илә ССРИ арасында әлагәләр достлуг, гоншулуг, гаршылыглы әмәкдашлыг шәраитиндә инкишаф едир. 1971 илдә Бакыда И. консуллуғу ачылмышдыр. ССРИ вә И. кәнчләри һәфтәси (1975, ијун) вә елми-техники әмәкдашлыг үзрә Совет—И. биркә комиссијасынын 5-чи сессијасы (1978, 25 мај—2 ијун) Бакыда кечирилмишдир.

Сијаси партијалар, ичтимаи тәшкилатлар. И.-ын сијаси структурунда руһаниләр, ајәтуллаһ Р. Хомејнинин башчылыг етдији радикал шиә чинаһы мүһүм јер тутур. Милли Чәбһә — 1949 илдә тәшкил олунмушдур. «Иран» партијасыны, Иран Милләти Партијасыны, Сосиалистләрин Милли Һәрәкат Чәмијјәтини вә бир сыра милләтчи вә демократик мөвгеләрдә дуран дикәр партија вә груплары бирләшдирир. *Иран Халг Партијасы* (Тудә). Мүсәлман Халг—Чүмһуријјәт Партијасы — 1979 илдә јарадылмышдыр (лидери С. К. Шәриәт-Мәдари). Ислам Республикасы Партијасы — әсасы 1979 илдә гојулмушдур. Сырф дини әсаслар үзәриндә гурулмушдур. Иран Күрд Демократ Партијасы. Иран Ислам Ингилаб Һәрәкаты («Чаме», «Мүбариз мүсәлманлар һәрәкаты», «Ингилаби Шура Тәшкилаты» вә «Чонбеш» адлы партија вә груплары бирләшдирир). Халг мүбаризләри — фәдаиләр тәшкилаты — әсасы 1970 илдә гојулмушдур. Иран Халг мүбаризләри тәшкилаты (мүчаһидләр) вә с. Иран—ССРИ Мәдәни Әлагәләр Чәмијјәти — 1943 илдә јарадылмышдыр.

Игтисади-чоғрафи очерк. И. аграр-сәнаје өлкәсидир. Бечәрилән торпаглар тәгр. 17 млн. *ha*-дыр. Бунун тәгр. 11 млн. *ha*-ы суварылмајан торпаглардыр. Суварма ишләрини јахшылашдырмаг үчүн ири ирригасија гурғулары тикилмишдир. Совет—Иран мүгавиләсинә (1963) әсасән Араз чајында (Азәрб.ССР-лә сәрһәддә) су говшаглары (*Араз су говшағы*, *Мил-Муған сукөтүрмә говшағы*) јарадылмыш, суварма каналлары чәкилмишдир. Араз чајында јени су говшағынын тикилмәси нәзәрдә тутулмушдур. Әкинчиликдә дәнли вә дәнли-пахлалы биткиләр (буғда, арпа, чәлтик, нохуд, лобја, мәрчимәк вә с.) мүһүм јер тутур. Буғда әкинләринин саһ. тәгр. 5 млн. *ha*-дыр. Јығылан буғданын 1/2-ини өлкәнин шм.-г. вә шм.-ш. һиссәси (Шәрги Азәрб., Гәрби Азәрб., Хорасан), һәмчинин Хузистан вә Фарс останлары верир. Техники биткиләрдән памбыг, шәкәр чуғундуру, түтүн, хашхаш, күнәбахан, кәнаф вә с. бечәрилир. И.-да һәмчинин гәдимдән әнʼәнәви хына (әсасән Кирманда), тәбии бојалар истеһсал олунан марен (ализарин) вә индиго (Систан, Хорасан, Хузистан вә с.), әдвијјат биткиләри бечәрилир. Бағчылыг (ситрус, әрик, шафталы, әнчир, пүстә, бадам вә с.) вә үзүмчүлүк инкишаф етмишдир. Ч.-да хурма јетишдирилир. Чај бечәрилир. 1977/78 илдә 4 млн. *т* буғда, 1,1 млн. *т* арпа, 0,8 млн. *т* чәлтик, 0,5 млн. *т* памбыг, 3,6 млн. *т* шәкәр чуғундуру, 116 мин *т* чај, 15 мин *т* түтүн јығылмышдыр. Һејвандарлыгда екстенсив көчәри малдарлыг мүһүм јер тутур. Өлкәдә 5,3 млн. гарамал, 45,9 млн. давар (1977/78), 64,2 млн. гуш вар (1976/77). Барамачылыгла мәшғул олунур. Балыгчылыг инкишаф етмишдир. И. гара күрү истеһсалына көрә дүнјада ССРИ-дән сонра икинчи јердәдир. Өлкәнин к. т. әһалинин әрзаға олан тәләбатыны өдәмир. И.-да әкинчилијин вә һејвандарлығын инкишафы үчүн бөјүк еһтијатларын олмасына бахмајараг шаһ һакимијјәти дөврүндә илдә 4,5 млрд. долларлыгдан чох әрзаг идхал едилирди.

Сәнаје үмуми милли мәһсулун јарыја гәдәрини верир. Әсас саһәләри нефтчыхарма вә нефт еʼмалыдыр. Өлкәнин башлыча сәрвәти олан нефтин еһтијатына (ашкар едилмиш еһтијаты 8,4 млрд. *т*) көрә И. капиталист өлкәләри арасында Сәудијјә Әрәбистаны вә Күвејтдән сонра 3-чү јердәдир. И.-ын нефт сәрвәти тәгр. 80 ил әрзиндә империалист өлкәләри тәрәфиндән сојғунчасына истисмар олунмушдур. 1973 иләдәк нефт һасилатынын 90%-ә гәдәри *Бејнәлхалг Нефт Консорсиумунун* пајына дүшүрдү. 1973 илин ијулундан нефтин чыхарылмасы, еʼмалы вә сатышынын Иран Милли Нефт Ширкәтинин (1951 илдә јарадылмышдыр) ихтијарына верилмәси барәдә ганун гәбул едилмишди. Буна бахмајараг һәмин консорсиум 1978 илин сонунадәк нефт сатышынын 4/5-үнә нәзарәт етмиш, И.-ла нефт истеһлакчылары арасында васитәчи ролуну ојнамышдыр. Сон 25 илдә Консорсиум И.-дан 2,5 млрд. *т*-дан чох нефт апармышдыр. Шаһ һакимијјәти devрилдикдән сонра Иран Милли Нефт Ширкәти консорсиумун «хидмәтләриндән» имтина етмишдир. Шаһ һакимијјәти дөврүндә нефт ихрачындан алынан кәлирин (үмуми милли мәһсулун тәгр. 2/5-сини, бүдчә кәлиринин 4/5-үнү, харичи валјута кәлиринин 90%-ини тәшкил едирди) чох аз һиссәси милли игтисадијјатын тәләбатына вә халгын еһтијачларына сәрф олунурду. 1973—

78 илләрдә И.-дан 1474 млн. *т* нефт ихрач олунмуш, 1972—78 илләрдә нефт ихрачындан тәгр. 90 млрд. доллар кәлир әлдә едилмишди. Бу кәлирин әсас һиссәси харичдән силаһ алынмасына, өлкәнин һәрбиләшдирилмәсинә, шаһ аиләсинин варланмасына сәрф едилирди. Әсас нефтчыхарма (1978 илдә И.-да 255 млн. *т* нефт чыхарылмышдыр) р-нлары өлкәнин ч.-унда вә мәркәзи һиссәсиндәдир. Абадан, Мәсчиди-Сүлејман вә Теһранда нефт е'малы з-длары (тәгр. 50 млн. *т* күчүндә) вар. 1977/78 илдә 38,9 млн. *т* нефт е'мал олунмуш, 59,5 млрд. $м^3$ газ чыхарылмышдыр. Газын бир һиссәси Иран—ССРИ газ кәмәри (1970 илдә ишә салынмышдыр; ССРИ әразисинә Астара ш.-ндән дахил олур) илә ССРИ-јә верилир (1970—78 илләрдә ССРИ-јә тәгр. 70 млрд. $м^3$ газ нәгл. олунмушдур). Совет кеологлары иранлы һәмкарлары илә бирликдә И.-да бөјүк дәмир филизи (јүксәк кејфијјәтли), кокслашмыш көмүр јатаглары ашкар етмишләр. Нефт һасилатынын сүр'әтлә артмасы илә әлагәдар 50-чи илләрин икинчи јарысындан милли сәнаје инкишафа башламышдыр. Тәгр. сон 20 илдә јени сәнаје саһәләри, о чүмләдән металлуркија, нефт-кимја, кимја, машынгајырма вә метал е'малы јарадылмышдыр. Ән'әнәви јүнкүл вә јејинти сәнајеси вә с. инкишаф етмишдир. Сәнаједә јарымкустар кичик мүәссисәләр үстүнлүк тәшкил едир. ССРИ вә б. социалист өлкәләри илә игтисади вә техники әмәкдашлыг өлкәнин игтисади инкишафы, хүсусилә сәнајенин инкишафы үчүн мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Совет тәшкилатлары И.-да тәгр. 150 објектин тикилмәсиндә иштирак етмишләр. Бунун тәгр. 90-ы истифадәјә верилмишдир. И.-да илк металлуркија мүәссисәси (Исфаһанда) ССРИ-нин көмәји илә тикилмишдир. Әһвазда полад-прокат з-длары, Әракда алүминиум з-ду вар. Нефт-кимја вә кимја сәнајеси, әсасән пластик күтлә, јујучу маддәләр вә с. истеһсал едир. Абаданда вә Харк а.-нда ири нефт-кимја комплексләри вар. Машынгајырма вә метал е'малы сәнајеси әсасән автомобилгурашдырма (Теһран), трактор истеһсалы (Тәбриз, Әрак) вә с.-дән ибарәтдир. ССРИ-нин (Әракда) вә ЧССР-ин (Тәбриздә) көмәји илә машынгајырма з-длары, РСР-ин (Тәбриздә) көмәји илә трактор з-ду тикилмишдир. Електротехника сәнајеси әсасән истеһлак маллары (сојудучулар, телевизорлар, радиогәбуледичиләр вә с.) истеһсал едир. Бир сыра ири мүәссисәләрдә бурахылан мәһсулларын мүрәккәб һиссәләри Гәрби Авропа вә Америка ширкәтләриндән алынырды. Јејинти сәнајесиндә шәкәр истеһсалы әсас јер тутур. Јүнкүл сәнајенин ән чох инкишаф етмиш саһәси тохучулугдур (Исфаһан, Јәзд, Теһран). И. халчалары дүнја шөһрәти газанмышдыр. Халчачылығын әсас мәркәзләри: Кашан, Азәрбајчан, Хорасан, Һәмәдан, Исфаһан вә с. Тикинти материаллары, хүсусилә семент истеһсалы инкишаф етмишдир. 1977/78 илдә 19 млрд. *квт·саат* електрик енержиси, 203,2 мин автомобил, 210 мин радиогәбуледичи, 259 мин телевизор, 570 мин сојудучу, 253 мин кондисионер, 7,2 млн. *т* семент, 620 мин *т* шәкәр, 450 млн. *м* памбыг парча вә синтетик парча, 19,7 млн. *м* јун парча истеһсал едилмишдир.

Д.ј.-ларынын уз. 4,5 мин *км*-дир. Чулфа—Тәбриз д.ј.-нун (146 *км*; 1916 илдә Русија чәкмишдир) електрикләшдирилмәси ССРИ-нин көмәјилә баша чатдырылыр (1979). Автомобил јолларынын уз. 50 мин *км*-дән чохдур (16 мин *км*-и асфалтлашдырылмышдыр). Өлкәдә 1,9 млн. автомобил (1,6 млн.-у миник автомобили) вар (1978). Әсас портлары: Харк, Абадан, Әнзәли вә с. Теһран, Абадан, Бәндәр-Аббас вә Ширазда бејнәлхалг аеропортлар вар. Әсасән нефт вә нефт мәһсуллары, газ, памбыг, халча, парча, мејвә вә с. ихрач едилир. Машын вә аваданлыг, гара металлар, әрзаг, кимјәви маддәләр, дәрман вә с. идхал олунур. ССРИ илә тичарәт апарыр. Пул ваһиди риалдыр.

Силаһлы гүввәләр. И.-ын силаһлы гүввәләри гуру гошунлары, ҺҺГ вә ҺДГ-дән ибарәтдир. Үмуми сајы тәгр. 300 мин нәфәр иди (1976). Жандармерија да мөвчуддур. Гуру гошунлары (200 мин нәфәр) 4 пијада, 3 зиреһли танк дивизијасыны, 5 бригаданы бирләшдирирди. ҺҺГ-ә тәгр. 81,5 мин нәфәр, 317 дөјүш тәјјарәси вә вертолјоту, ҺДГ-ә 18,5 мин нәфәр, 3 ескадра минадашыјаны, 4 фрегат, 25 кешикчи катери вә 20-дән чох башгакәми дахил иди. 1979 ил феврал ингилабындан сонра АБШ-дан силаһ алынмасы дајандырылмыш, өлкәдә американ базалары ләғв едилмишдир.

Сәһијјә. 1975 илдә И.-да әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум сајы 45,3, өлүм сајы 15,6, һәр мин нәфәр дири доғулана көрә ушаг өлүмү 120 олмушдур. Орта өмүр кишиләрдә 50,7, гадынларда 51,3 илдир. Өлкәдә инфексион (трахома, гарын јаталағы, паратиф, дизентерија, вәрәм, сүзәнәк, сифилис, кәнә спирохетозу вә с.), һәмчинин инфексион ушаг хәстәликләри (гызылча, скарлатина, дифтерија вә с.) вә паразитар хәстәликләр (дәри вә висцерал лејшманиозлар, анкилостомидозлар вә с.) кениш јајылмышдыр. И.-да 42 мин чарпајылыг (әһалинин һәр мин нәфәринә 1,4 чарпајы) 519 хәстәхана, Совет Гырмызы Хач Чәмијјәтинин Теһранда ачдығы вә совет һәкимләринин хидмәт етдији госпитал, 10,1 мин һәким (әһалинин һәр 3 мин нәфәринә 1 һәким), 1,8 мин диш һәкими, 3,5 мин әчзачы, 1,7 мин мама вә 13 мин тибб бачысы вар. Әһалијә тибби јардым әсасән пуллудур; хүсуси практикасы олан һәкимләр чохлуг тәшкил едир. Тибб кадрлары ун-тләрин 7 факүлтәсиндә, һабелә орта тибб мәктәбләриндә һазырланыр.

Маариф. Әһалинин тәгр. 60%-и савадсыздыр (1979). 6—14 јашлы ушагларын тәһсили ичбаридир. Шаһ үсулидарәси дөврүндә бүтүн мәктәбләрдә тәдрис фарс дилиндә иди; гејри-фарс вә азлыгда галан мүсәлман халг вә тајфаларынын дилиндә, о чүмләдән Азәрб. дилиндә мәктәбләр јох иди. Јалныз христианлыға, зәрдүштилијә вә јәһудилијә е'тигад едән халгларын өз дилиндә ибтидаи мәктәбләри вар. Тәһсил мүддәти ибтидаи мәктәбләрдә 5, орта мәктәбләрдә 7 (натамам 3, там 4), ибтидаи мәктәб мүәллимләри һазырлајан педагожи мәктәбләрдә 4, техники пешә мәктәбләриндә 2 вә ја 4 илдир. И.-да һәр 10 мин нәфәрә чәми 25 али мәктәб тәләбәси дүшүрдү (1974). Харичи өлкәләрин, о чүмләдән ССРИ-нин али мәктәбләриндә 30 мин иранлы али тәһсил алырды (1974). Бөјүк ун-тләри: Теһран ун-ти (1934; 1976/77 дәрс илиндә 18 миндән чох тәләбә), Тәбриз ун-ти (1957, 7,2 мин тәләбә, 1974/75), Иран Милли ун-ти (1960, Теһран; 6,9 мин тәләбә, 1974/75), Политехники ун-т (1966, Теһран; 2,9 мин тәләбә, 1974—75). Исфаһан, Шираз, Мәшһәд, Әһваз ш.-ләриндә дә ун-т вар.

Елм вә маарифин тәдгиги вә планлашдырылмасы ин-ту (1969, Теһран), Иран мәдәнијјәти тәдгигаты мәркәзи (1971, Теһран), Инчәсәнәт тарихи вә археолокија милли тәдгигат мәркәзи (1972, Теһран) вә с. елми-тәдгигат идарәләри фәалијјәт көстәрир. Бөјүк китабханалары: парламент китабханасы (1924; 120 миндән чох чилд), Милли китабхана (1935; 100 миндән чох чилд), кечмиш Пәһләви китабханасы (1965; 450 миндән чох чилд; һәр үчү Теһрандадыр). Теһранда Археолокија музеји (1936), Етнографија музеји (1938), Исфаһан, Күлүстан, Гум, Шираз, Мәшһәд вә б. шәһәрләрдә дә музејләр вар.

Елм вә елми идарәләр

Тәбијјат вә техника елмләри. И.-да тәбијјат елмләри һәлә Сасаниләр дөврүндән (3—7 әсрләр) инкишаф етмәјә башламышдыр. Гәдим Сурија вә Пәһләви дилләриндә ријазијјат, астрономија, тибб, бајтарлыг вә к.т.-на даир китаблар дөврүмүзә кәлиб чатмышдыр. И. Аббасиләр хилафәти тәркибиндә оларкән елм, хүсусилә чоғрафија (Әл-Бәлһи вә Әл-Истәһри) даһа да инкишаф етди (8—11 әсрләр). Бу дөврдә тибб (әр-Рази, ибн Сина), ријазијјат (Өмәр Хәјјам) вә с. елмләрин инкишафы да сүр'әтләнди. Азәрб. алими Нәсирәддин Тусинин *Мараға Астрономија Рәсәдханасындакы* фәалијјәти астрономија, ријазијјат, метролокија вә с. елмләрин сонракы инкишафында мүһүм рол ојнады. Мирзә Тағы ханын (Әмир Низам) ислаһаты (1849—51), Теһран Политехник мәктәбинин тә'сис едилмәси, харичи алимләрин И.-а дә'вәт олунмасы елми фикрин инкишафына тәкан верди: 1920 илдә Пастер ин-ту тәшкил едилди, Теһран, Тәбриз, Шираз, Исфаһан, Мәшһәд, Әһваз ун-тләриндә елми-тәдгигат ишләри (әсасән тибб саһәсиндә) кенишләнди. 60-чы илләрин 2-чи јарысында физика-ријазијјат вә техника елмләри инкишаф етмәјә башлады. Теһран ун-ти нәздиндә тибб, атом енержиси вә с. саһәләр үзрә елми мәркәзләр вар. 1967 илдә тәдгигат атом реактору ишә салынды. Теһран ун-тинин нәздиндә чоғрафија, кеофизика, Игтисади Тәдгигатлар вә с. ин-тлар фәалијјәт көстәрир. Теһран Тибби Тәдгигатлар Мәркәзиндә епидемиолокија, һелминтолокија, тропик тибб, малјарија, трахома вә с. даир ишләр көрүлүр. Тибби тәдгигатлар һәмчинин Пастер Ин-тунда, Тәбриз ун-ти нәздиндәки Тибби Тәдгигатлар Ин-тунда, бајтарлыг ишләри Рази Ин-тунда, сәнаје истеһсалынын технолокијасы проблемләри Теһрандакы Сәнаје ун-тиндә, физика-ријазијјат саһәсиндәки тәдгигатлар Шираз Ун-тиндә, к.т.-на даир елми ишләр исә, Мәшһәд, Исфаһан вә с. шәһәрләрдәки елми мәркәзләрдә апарылыр. Елми-тәдгигат ишләринә Елм вә Али Тәһсил Назирлији нәздиндәки Елми-Тәдгигат Комитәси (1967) рәһбәрлик едир. 30-чу илләрдән И. вә совет алимләри к.т. зәрәрверичиләринә гаршы мүбаризә проблемләри үзәриндә биркә ишләјирләр. 1971 илдә Совет Иттифагы вә И. арасында елми-техники әмәк-

дашлыг һаггында сазиш бағланмышдыр. И. алимләри совет алимләри илә, о ҹүмләдән Азәрб.ССР алимләри илә әмәкдашлыг едирләр.

Иҹтимаи елмләр

Фәлсәфә. Гәдим вә Орта әсрләрдә И., Орта Асија вә Азәрб. халгларынын фәлсәфи вә иҹтимаи фикри гаршылыглы әлагәдә инкишаф етмишдир. Бу халглар кими И. фәлсәфи фикринин дә ән гәдим абидәси *Авестадыр*. И.-да Сасаниләрин һөкмранлығы дөврүндә гәдим јунан тә'лимләри, хүсусилә неоплатонизм фәлсәфәси кениш јајылмышды. *Манилик* вә мәздәкизм бөјүк әһәмијјәт кәсб едирди. И. Әрәб хилафәти тәркибинә гатылдыгдан сонра фәлсәфә бүтүн мүсәлман Шәрги үчүн сәҹијјәви олан идејалар истигамәтиндә инкишаф етмәјә башлады (мәс., әбәди варлыг һаггында тә'лим). Еркән орта әсрләрдә бу тә'лимин ардыҹыллары ислам илаһијјатчылары илә мүбаһисә апарырдылар. Азадфикирлилик мејлләри әр-Разинин (9 әсрин сону—10 әсрин әввәли) көрүшләри үчүн сәҹијјәвидир. *Исмаилилик* идејалары өз әксини Насир Хосровун јарадыҹылығында тапды. Неоплатонизмин бир чох үнсүрүнү өзүндә бирләшдирән Шәрг аристотелизми кениш јајылды. Онун көркәмли нүмајәндәси *Ибн Сина* иди. *Сүһрәвәрдинин* һикмәт-и ишраги (нур фәлсәфәси) тә'лими И. фәлсәфәсинин мүһүм наилијјәти иди. 16—17 әсрләрдә И. фәлсәфи фикриндә јени ҹанланма (Исфаһан интибаһы дејилир) баш верди. Онун нүмајәндәләри (Молла Сәдр Ширази вә б.) һикмәт-и ишраги фәлсәфәси илә бәрабәр аристотелизми дә инкишаф етдирирдиләр. 18—19 әсрләрдә «үсули» вә «әхбари» дини-фәлсәфи мәктәбләри арасында мүбаризәдә И.-да һал-һазырда да фәалијјәт көстәрән «Шејхи» (Ә. Әһсаи, 19 әсрин әввәли) мәктәби јаранды. 19 әсрдә *бабилик* вә *бәһаилик*, һәмчинин либерал-буржуа маарифчилији мејдана кәлди. 20 әсрдә И.-да марксизм идејалары јајылмаға башлады. Тағы *Әрани* марксизмин көркәмли тәблиғатчысы иди. С. Ҹ. *Пишәвәри*, Хосров Рузбеһ И.-да марксизм-ленинизм тә'лиминин јајылмасында мүһүм рол ојнамышлар.

Мүасир И. фәлсәфәси үчүн Гәрби Авропа фәлсәфәсинин мүхтәлиф ҹәрәјанларыны исламын дини бахышлары илә бирләшдирмәк (мәс., екзистенсиализми суфизмлә вә с.) ҹәһдләри сәҹијјәвидир. Гәрби Авропа тә'лим вә мәктәбләринин дә тә'сири дујулур. Икинҹи дүнја мүһарибәсиндән сонра сосиоложи, хүсусилә емпирик сосиоложи тәдгигатлар апарылыр. Теһран ун-тинин филоложија факүлтәси нәздиндәки И. фәлсәфә вә һуманитар елмләр ҹәмијјәти фәлсәфәјә даир әсәрләрин нәшри вә өјрәнилмәси илә мәшғулдур.

Тарих елми. И.-да тарихшүнаслыг ән'әнәси салнамәләр вә епик дастанлар шәклиндә ән гәдим дөврләрдән мөвҹуд олса да, бунлардан јалныз бә'зиләри Хилафәтин еркән дөврүндә әрәб дилинә тәрҹүмә едилиб дөврүмүзәдәк кәлиб чатмышдыр. Тарихшүнаслыг саһәсиндә мүнтәзәм иш 9—10 әсрләрдә башланмыш (Тәбәри, Һәмзә Исфаһани вә б.), 11—12 әсрләрдә (Ибн Мисгәвејһ, Әбү-л-фәзл Бејһәги вә б.) вә хүсусилә 13—14 әсрләрдә (Ҹүвејни, Рәшид әд-дин Фәзлуллаһ, Вәссаф, Һәмдуллаһ Гәзвини вә б.) даһа да кенишләнмишди. Сонракы әсрләрдә дурғунлуг кечирән И. тарихшүнаслығында әсасән шаһ вә һакимләрин, дин хадимләринин мәдһинә һәср олунан әсәрләр јазылырды ки, бунларын да әксәријјәти бир-бирини тәкрар вә тәглиддән ибарәт иди (Һафизи Әбру, Мирхонд, Хондәмир, Һәсән бәј Румлу, Искәндәр бәј Мүнши, Меһди хан Астрабади, Мәһәммәд Казым вә б.).

19 әсрин 2-ҹи јарысы—20 әсрин әвәлләриндә Гәрбин буржуа сосиоложијасы вә тарих елминин (хүсусән идеалист механики-тәкамүлчү вә позитивист мәктәбләри) тә'сири илә И. тарихшүнаслығында јени мәрһәлә башланды. Тарихчиләрдән Мирзә Ағахан Кирмани, Мирзә Әлихан Форуги вә б. тарих елмини халгы маарифләндирмәкдә мүһүм каситә һесаб едирдиләр. Иран ингилабы (1905—11) тарихшүнаслығын инкишафында мүһүм рол ојнады. Мәтбуат сәһифәләриндә («Иране-ноу» гәзети) тарихи материализм мөвгејинә јахынлашан мәгаләләр дәрҹ едилди. 20—30-ҹу илләрдә буржуа тарих елминдә тәдгигатларын сајы артды; мәнбәшүнаслыг базасы кенишләнди (Ә. Кәсрәви, А. Игбал, Һ. Пирнија, С. Нәфиси, М. Баһар вә б.). 1934 илдән Теһран, сонралар исә Тәбриз, Шираз вә Мәшһәд ун-тләриндә тарихчи мүтәхәссисләр һазырланмасына башланды. И. тарихиндә сосиал зиддијјәтләрин, синфи мүбаризәнин олмадығыны иддиа едән «нәзәријјәләр» јајылырды. Тарих елминин инкишафында ән мүһүм һадисә марксист тарихшүнаслығынын (С. Ҹ. Пишәвәри, Х. Х. Рузбеһ) мејдана кәлмәси олду; 40—50-ҹи илләрдә мәтбуат сәһифәләриндә, 50—60-ҹы илләрдән исә монографик әсәрләрдә И.-ын јени вә ән јени тарихинин бир сыра мүһүм проблемләри тәдгиг олунду (А. Камбәхш, Е. Тәбәри, Т. Шаһин, Ә. Акаһи, Һ. Һатәми, М. Рәбизадә, Ә. Шәмидә вә б.). 40-ҹы илләр буржуа тарихшүнаслығы (Һ. Мекки, Ә. Азәри, М. Маһмуд, С. Нәфиси, Һ. Фәлсәфи вә б.-нын әсәрләри, А. Игбалын «Јадикар» адлы илк тарих журналынын нәшри) 50—70-ҹи илләрдә И.-да неопозитивист мәктәбинин һаким олдуғу тарих елминин интенсив инкишафына имкан јаратды; тәдгигатларын даирәси кенишләнди, тарихчи кадрларын һазырлығы күҹләнди, бејнәлхалг тарих вә шәргшүнаслыг тәшкилатлары илә әлагәләр артды. Лакин ајры-ајры истисналар (Ф. Адәмијјәт, И. Әфшар, Ә. Шәмим вә б.) нәзәрә алынмазса, И.-ын тарих елминдә емпиризм, ифрат субјективизм, конјунктурачылыг, методоложи сүстлүк һөкм сүрүр. 60-ҹы илләрин орталарындан һаким даирәләрин гызышдырдығы сәлтәнәтпәрәстлик (шаһәншаһлыг) вә Мәһәммәд Рза шаһын шәхсијјәтинә пәрәстиш тәблиғаты илә әлагәдар, бунлар күҹлү паниранизм, шовинизм вә ираносентризм тәмајүлләри илә чулғашды; гејри-фарс вә азлыгда галан милләт вә халгларын мүстәгил тарихинин инкар едилмәси мејлләри ифрат дәрәҹәдә күҹләнди. Һөкумәтин нәшр етдирдији «Бәррасиһаје тарихи» («Тарихи тәдгигатлар»; 1966 илдән) вә «Бастаншинаси вә һөнәре-Иран» («Иран археоложијасы вә инҹәсәнәти», 1969 илдән) журналларында бу вәзијјәт өзүнү хүсусилә көстәрирди. Рәсми тарихшүнаслығын әксинә олараг хариҹдә тәһсил алмыш бир чох алим мүһаҹирәтдә тарих ҹәмијјәтләри јаратды. Бунлардан диггәтәлајиги 1967 илдә АБШ-да јарадылмыш «Иранын мәдәни вә иҹтимаи фәнләрини өјрәнән ҹәмијјәт» (Ә. Әшрәф, М. Пәрвин, Н. Алгар, Ә. Бәнани, Ә. Бәнуәзиз вә б.) вә онун бурахдығы «Иран фәнләри» журналы иди.

Дилчилик. И. дилчилијинин зәнкин луғәтчилик ән'әнәләри вар. Фарс дилинин изаһлы луғәтләри 11 әсрдән мә'лумдур. Еһтимала көрә, онларын ән гәдими Әбу Һәфс Соғдинин (10 әср) дөврүмүзәдәк кәлиб чатмамыш луғәтидир. Азәрб. шаири Гәтран Тәбризинин Әт-тәфасир» (11 әср), Әсәди Тусинин «Лоғәти-фурс» (11 әср) әсәрләри дә илк изаһлы луғәтләрдән һесаб едилир. Сонралар Азәрб. алими Мәһәммәд бин Һиндушаһ Нахчыванинин «Сиһаһ әл-фурс» (14 әср), Шәмси Фәхри Исфаһанинин «Ме'јари-ҹәмали» (14 әср), Маһмуд ибн шејх Зија әд-дин Мәһәммәдин «Төһфәт үс-сәадәт» (16 әср), Мәһәммәд Гасим Сүрурининин «Мәҹмә үл-фурс» (17 әср), Һүсејн Инҹунун «Фәрһәнки-Ҹаһанкири», Азәрб. алимләри Мәһәммәд Һүсејн ибн Хәләф Тәбризинин «Бүрһани-гате» (17 әср) вә Кәрим хан Меһдигулу Тәбризинин «Бүрһани-ҹаме» (18 әср), Рзагулу хан Һидајәтин «Әнҹүмәни араји-Насири» (19 әср) вә с. луғәтләр тәртиб олунмушдур. 11 әсрдән әрәбҹә-фарсҹа (Әбүлгасим Мәһәммәд Зәмәхшәринин «Мүгәддимат әл-әдәб»и, 12 әср вә с.), 13 әсрдән фарсҹа-түркҹә (Һүсамәддин Һәсән Хојинин «Төһфеји-Һүсам»ы, 13 әср вә с.), 19 әсрдән франсызҹа-фарсҹа икидилли луғәтләр јарадылмышды. 20 әсрин әввәлләриндән енсиклопедик вә терминоложи луғәтләр (Ә. *Деһхуда*, Ә. Гәриб, М. Моин, А. Нәфиси) нәшр едилмишдир. Фарс дили һаггында илк грамматик мә'лумат Гејс Разинин «Әл-мө'ҹәм» (13 әср) вә Азәрб. алими Һиндушаһ Нахчыванинин «Сиһаһ әл-Әҹәм» (13 әср) әсәрләриндә верилмишдир. Һүсејн Инҹу фарс дилинин норматив грамматикасынын јарадыҹыларындан сајылыр. 19—20 әсрин әввәлләриндә фарс дилинин тәдгигиндә азәрб. алимләрин дә (Әбдүлкәрим Ирәвани Тәбризи, А. А. Бакыханов, М. Казымбәј, М. К. Абидинов, М. А. Гаффаров вә б.) хидмәтләри олмушдур. 20 әсрин орталарындан фарс дилинин мәншәји, әдәби дил тарихи, грамматика, диалектоложија, үслубијјат, орфоепија, орфографија мәсәләләри вә с. проблемләр мүнтәзәм өјрәнилмәјә башланмышдыр. И. Пур-Давуд, М. Баһар, Сәид Нәфиси, Әһмәд Кәсрәви, П. Н. Ханләри, Еһсан Јар Шатер, М. Минови, М. Ехтијар вә б. 20 әсрин көркәмли дилчиләридир. Шаһ һакимијјәти дөврүндә, башга иҹтимаи елмләр саһәсиндә олдуғу кими, дилчиликдә дә паниранизм һаким иди. Дилчилик тәдгигатлары, әсасән, И. Дилчилик Академијасында, Теһран, Тәбриз, Мәшһәд ун-тләриндә апарылыр.

Мәтбуат, радио верилишләри, телевизија. Фарс дилиндә чыхан мүһүм гәзет вә журналлар: «Кејһан», «Еттелаат», «Бамдад», «Ингилаби ислами», «Ҹүмһуријје ислами», «Хәлги мүсәлман», «Ҹаванмәрдан», «Үмид», «Азәррахш» вә с. И.-да инкилис дилиндә дә гәзет вә журналлар чыхыр. ИХП (Тудә) органы «Мәрдом» («Халг») гәзети 1979 илин мартындан ачыг нәшр едилир. Шаһ үсули-идарәси дөврүндә

Азәрб. дилиндә һеч бир мәтбуат органы олмамышдыр. Һазырда Азәрб. дилиндә бир нечә гәзет вә журнал бурахылыр.

И. Мә'лумат Акентлији Парс 1934 илдә јарадылмышдыр. 1979 ил феврал ингилабындан сонра «Ислам республикасынын сәси» радиостансијасы фәалијјәт көстәрир. Теһран, Рәшт, Мәшһәд, Тәбриз, Бәндәр-Аббас вә Шираз ш.-ләриндә телевизија мәркәзләри вар. Радио вә телевизија верилишләри, әсасән, фарс дилиндәдир. Азәрб. вә күрд дилләриндә дә радио верилишләри апа-

Иран гадынлары.

рылыр (Тәбриз, Урмија, Әрдәбил, Сәнәндәҹ, Мијандаб вә с.), Азәрб. вә күрд мусигиси верилир.

Әдәбијјат. И. әдәбијјаты дүнјанын ән гәдим вә зәнкин әдәбијјатларындандыр. Орта әсрләр И. әдәбијјаты дәфәләрлә үмуми дөвләт тәркибиндә бирләшмиш ирандилли халгларын (фарсларын, таҹикләрин, әфганларын, күрдләрин вә б.), бир сыра түркдилли халгларын (азәрб.-ларын, түркләрин, өзбәкләрин, түркмәнләрин), һабелә Һиндистанын бир сыра халгларынын јаратдыглары үмуми сәрвәтдир. Классик И. әдәбијјатыны (9—15 әсрләр) бә'зән фарс-таҹик әдәбијјаты да адландырырлар.

Гәдим И. әдәбијјаты ики дөврә бөлүнүр: 1-ҹи дөврдә (е.ә. 1-ҹи миниллик—ерамызын 1-ҹи миниллијинин илк әсрләри) гәдим И. дилләриндәки јазылы абидәләр, әсасән, *зәрдүштиликлә*, 2-ҹи дөврдә (3—9 әсрләр) орта И. дилләриндә јаранан әдәбијјат исә зәрдүштилик үнсүрләри илә јанашы *манилик* вә мәздәкизмлә бағлыдыр. Јазылы И. әдәбијјатынын ән гәдим абидәси, зәрдүштилијин мүгәддәс китабы *Авеста* әсатирләрин вә гәһрәманлыг епосунун үнсүрләри мөвҹуддур. *Әһәмәниләр* дөврүнә аид гајаүстү јазыларда (мәс., *Бисутун китабәси*) поетиканын үнсүрләринә раст кәлмәк мүмкүндүр. Сасаниләр дөврүндә орта фарс (пәһләви) вә Парфија дилләриндә јарадылмыш абидәләрдә («Ассурик ағаҹы», «Әрдәшир Папаганын әмәлләри», «Шүбһәләри арадан галдыран изаһатлар», «Хватај намәк», «Јадикари-Зәриран» вә с.) әсатирләрин, халг поезијасы мотив вә сүжетләринин үнсүрләринә тәсадүф едилир. Гәдим И. әдәби ән'әнәсинин мәзмунуну әдаләтли шаһ вә сосиал утопија, дивләрлә дөјүшән пәһләван, адамлары хиласкары вә аллаһын досту олан инсан сурәти, хејир вә шәр, ишыг вә зүлмәт мөвзулары, шаирин мүдрик кәламынын вә пејғәмбәрлијин вәсфи, космогоник әсатирләр вә илк инсан, илк падшаһ сурәтләри вә с. тәшкил едирди.

7—9 әсрләрдә И. әдәбијјаты, әсасән, әрәб дилиндә инкишаф едирди. Бу сәбәбдән фарс әдәбијјаты әрәб поезијасынын бә'зи үнсүрләрини гәбул едиб зәнкинләшсә дә, гәдим И. әдәби ән'әнәләрини, өз орижинал хүсусијјәтләрини горујуб сахлаја билди. Бу дөвр И. әдәбијјаты шуубијјә идеолокијасы илә дә әлагәдар иди. Шуубичиләрин, хүсусилә *Ибн әл-Мугәффанын* И. әдәбијјатынын инкишафында ән бөјүк хидмәти пәһләви әдәбијјатыны тәмсил едән әдәби абидәләри («Кәлилә вә Димнә» вә с.) әрәб дилинә тәрҹүмә етмәләридир. 8—9 әсрләрин әрәбдилли шаирләри (*Әбу Нүвас, Бәшшар ибн Бурд*) И. әдәбијјатына вәтәнпәрвәрлик вә мәһәббәт мөвзулары, һәмчинин һуманист идејалар кәтирдиләр. Фарсдилли әдәбијјат 9 әсрдә әввәлҹә Хорасанда инкишаф едиб мөһкәмләнди. Онун гајнаглары халг әдәбијјаты илә бағлы иди (Һәнзәле Бәдгиси, Әбу Сәлик Күркани вә б.). *Дәри дилинин* там формалашмасы *Рудәки* вә онун давамчыларынын јарадыҹылығы илә бағлыдыр. 10 әсрдә И.-ын кечмиш шөһрәтинә һәср олунан мәнзум (Мәс'уди Мәрвәзи, *Дәгиги*) вә мәнсур «шаһнамә», јахуд «бастаннамә»ләр мејдана чыхды. Һәмин мөвзуда јазылмыш әсәрләрин зирвәси *Фирдөвсинин* «Шаһнамә» епопејасыдыр. Дидактик жанр (Әбу Шәкур Бәлхи, «Афәриннамә»), һабелә бәдии нәср (Әбу-л-Фәварис Канаризи, «Синдбаднамә») формалашмаға башлады.

Орта Асија вә Хорасана нисбәтән Гәрби И.-да фарсдилли әдәбијјат даһа кеч формалашмышдыр. Һәр ики әдәби мүһити *Ибн Синанын* јарадыҹылығы бирләшдирирди. Саманиләр дөвләтинин сүгутундан сонра әдәби мәркәз Гәзнәјә кечди; поезијада мәдһчилик вә гәһрәманлыг мөвзулары јајылды, һәм лирик жанрлар, һәм дә нәсиһәтчилик вүс'әт алды (Мәнучеһри, Фәррухи, *Үнсүри* вә б.). Мөвзу, сүжет вә поетик форма рәнкарәнклији, гәсидә, гәзәл вә мәснәвинин формалашмасы, һабелә вәзн ганунларынын (әрузун), гафијә системи вә бәдии ифадә васитәләринин мүәјјәнләшдирилмәси һәмин дөврүн сәчијјәви хүсусијјәтләридир. 11—13 әсрләрдә И. әдәбијјатында әсилзадә вә һуманист истигамәтләр арасында мүбаризә күҹләнди. Әбу-л-Фәрәҹ Руни, Муиззи, Рәшидәддин Вәтвәт, Зәһир Фарјабинин гәсидәләриндә мәддаһ сарај поезијасынын «керчәклијин бәдии шәкилдә тәһрифи» консепсијасы өз әксини тапды. Епик ән'әнә дә инкишаф едирди (*Әсәди Тусинин* «Кәршаспнамә»си, Әтаинин «Барзунамә»си). Бу дөврдә Мәс'уд Сә'д Сәлман, Әдиб Сабир Термези, Сузәни Сәмәргәнди вә б. һуманист поезијаја садиг галдылар. Инсан шәхсијјәтинә, онун арзу вә истәкләринә диггәт, мә'нәви камиллијә чағырыш тәсәввүф (бах *Суфилик*) әдәбијјатында да (*Баба Куһи Бакуви*, А. *Әнсари*, Ә. *Сәнаи*, Ф. *Әттар*) өзүнү көстәрирди. *Насир Хосров исмаилилик* идејаларыны тәблиғ етмәклә һәгигәтә вә әдаләтә тәрәфдар чыхырды. Феодализмин тәнгиди бахымындан Ф. *Күрканинин* «Вис вә Рамин» поемасы хүсуси јер тутур. *Өмәр Хәјјам* инсанпәрвәр поезијанын ән көркәмли нүмајәндәләриндән иди. 11 әсрдә Радвијанинин илк фундаментал поетика әсәри олан «Бәлағәтин тәфсири», һабелә «Габуснамә» китаблары, 12 әсрдә «Кәлилә вә Димнә»нин Әбу-л-Мә'али тәрәфиндән тәртиб олунмуш варианты, Заһиринин тәртиб етдији «Синдбаднамә», һабелә Низам үл-Мүлкүн «Сијасәтнамә» әсәрләри јарадылды. Шәһәр әһалисинин әһвали-руһијјәсини әкс етдирән «халг романлары» (Әјјар Сәмәк һаггында роман вә с.) кениш јајылды. Классик И. әдәбијјатынын сон инкишаф мәрһәләси (13—15 әсрләр) монгол истиласындан сонра халг һәрәкатларынын күҹләндији дөврә тәсадүф едир. Бу дөврдә мәдһчи поезијаны *Сәлман Савәҹи* тәмсил едирди.

Азәрб. шаирләри Низами Кәнҹәви вә Хагани Ширванинин јарадыҹылығы Јахын Шәрг, о ҹүмләдән фарсдилли әдәбијјатын инкишафына күҹлү тә'сир көстәрмишдир. *Әмир Хосров Дәһләви* вә Хаҹу Кирмани дидактик вә романтик епос саһәсиндәки дурғунлуғу арадан галдырдылар, гәзәлин мөвзу даирәсини кенишләндирдиләр. Инсан шәхсијјәтини илаһиләшдирмиш тәсәввүф поезијасы Ҹ. *Руми* јарадыҹылығында даһа да камилләшди. Һуманист ҹәрәјан үчүн сәчијјәви олан икимә'налылыг, өртүлү рәмзләр азадфикирли шаирләрин әсәрләриндә һаким мөвге тутду (Үбејд *Закани*, *Ибн Јәмин*, *Сә'ди*, *Һафиз* вә б.). Классик дөврүн сон көркәмли нүмајәндәси Ә. *Ҹамидир*. Ишығын зүлмәт, хејрин шәрлә мүбаризәси классикләрин бүтүн етик системинин мәзмунуну тәшкил едир. Инсан идракынын вәсфи (Рудәки, Фирдөвси) «идрак сәлтәнәти» консепсијасына (Ибн Сина, Хәјјам, Сә'ди) чеврилди. Шәр вә залымын ифшасы мөвзусу ичтимаи сатира (Закани) вә е'тираз лирикасы (Ибн Јәмин, Һафиз) сәвијјәсинә јүксәлди.

15—16 әсрләрдән И. әдәбијјаты өз тәркиб һиссәләринә парчаланды: таҹик, әфган әдәбијјатлары мүстәгил инкишаф етмәјә башладылар. И. әдәбијјаты идеја-мәзмун ҹәһәтдән дә хејли дәјишди, әдәбијјатын жанр даирәси интим лирика вә мәдһ гәсидәләри илә мәһдудлашды. И.-да, Орта Асијада вә Һиндистанда түркдилли һөкмдарларын һакимијјәтә кечмәси илә түркдилли әдәбијјатын мүстәгил инкишафына шәраит јаранды.

И. әдәбијјатында 16 әсрдән башлајан дурғунлуг 19 әсрин орталарына гәдәр давам етди. Сарај шаирләринин әксәријјәти һакимләрә мәдһнамәләр јазырдылар (Һатифи, Зүлали, Мәҹмәр, Сәһаб, Нишат, Сәба, Вүсал, Сүруш, Гаани, Шејбани вә б.). Шејбани вә Гаанинин јарадыҹылығында сосиал әдаләтсизлијә гаршы е'тираз мотивләринә дә тәсадүф едилир. Бу бахымдан *Јәғма Ҹәндәгинин* јарадыҹылығы диггәтәлајигдир. 19 әсрин әввәлләриндән өлкәдә баш верән ҹидди сосиал-игтисади вә мәдәни дәјишикликләр, хүсусән рус вә Аврупа мәдәнијјәти илә танышлыг И.-да габагҹыл ичтимаи фикрин инкишафына, мәдәни вә әдәби һәјатын ҹанланмасына сәбәб олду. Аврупа јазычыларынын әсәрләри фарс дилинә тәрҹүмә вә нәшр олунмаға башлады. 19 әсрин 2-ҹи јарысында М. Ф. Ахундов И. әдәбијјатынын инкишафына, хүсусән Мирзә Мүлкүм хан, М. А. Кирмани, Мәлик үл-Мүтәкәллимин, миллијјәтҹә азәрб. олан *Мирзәаға Тәбризи*, *Ә. Талыбов*, *Зејналабдин Марағаји* вә б.-нын јарадыҹылығына күҹлү тә'сир көстәрди. М. Ф. Ахундовун әсәрләринин фарс дилиндә нәшри вә И.-да јајылмасы бурада илк пјесләр-

рин јарадылмасына, ше'р вә бәдии нәср мөвзуларынын мүасирләшмәсинә, дил вә үслубун демократикләшмәсинә сәбәб олду. 19 әсрин сонларында јајылан маарифчилик идејалары әдәбијјата да күчлү тә'сир көстәрди.

20 әсрин 1-чи рүбүндә ичтимаи һәјат вә мүнасибәтләр поезијанын әсас мөвзусу олду. 1905—11 илләр Иран ингилабы заманы И. поезијасы јениләшди, азадлыг вә демократијанын чарчысына чеврилди. Ингилаби-демократик Азәрб. әдәбијјаты, хүсусән «Молла Нәсрәддин» журналы, М. Ә. Сабир вә Ч. Мәммәдгулузадә јарадычылығы мүтәрәгги И. әдәбијјатынын инкишафына күчлү тә'сир көстәрди; сијаси сатира јаранды, публисистика инкишаф етди (Ә. *Деһхуда*, М. *Баһар*, *Әдиб үл-Мәмалик Фәраһани*, *Ирәч Мирзә*, М. *Ешги*, *Ариф Гәзвини* вә б.). Ә. *Килани*, Ә. *Лаһути*, *Фәррухи Јәзди* вә б. кәскин сијаси мәзмунлу әсәрләр јаздылар. Рза хан һакимијјәти дөврүндә мүтәрәгги шәхсијјәтләрә вә тәшкилатлара диван тутулду. Шаһы вә мүтләгијјәт үсули-идарәсини мәдһ едән гәсидә жанры јенидән дирчәлди. Габагчыл шаирләр рәмзләрдән истифадә етмәјә мәчбур олдулар (*Пәрвин Е'тисами*). *Нима Јушич* вә онун ардынча М. *Әфраштә*, Е. *Тәбәри* вә б. классик ше'р формаларыны садәләшдирмәк, јениләшдирмәк саһәсиндә чидди фәалијјәт көстәрдиләр. 40-чы илләрин әввәлиндән башлајараг И.-да азадлыг вә демократија уғрунда мүбаризә јенидән чанланды. Әдәбијјата исте'дадлы кәнчләр [*Жалә*, *Сајә* (Һушәнк Ебтеһач), С. *Беһбәһани* вә б.] кәлди. М. Әфраштә, Ә. Чәли вә б. кәскин антиимпериалист ше'рләр јаздылар. Мүһарибәдән сонракы илләрин поезијасында империализмә гаршы мүбаризә мөвзусу күчләнди. Классик поезија ән'әнәләри илә мүасир тәләбләрин јарадычы сурәтдә әлагәләндирилмәси нәтичәсиндә «ше'ре-ноу» («јени ше'р») истигамәти даһа да инкишаф етди (Н. *Надирпур*, Ә.Ш.Бамдад, Ф.Фәррухзад вә б.).

И. әдәбијјатында 19 әсрин сонларындан инкишаф едән бәдии нәср (роман, повест, новелла) 20 әсрдә вүс'әт алды. Әсрин әввәлләриндә тарихи роман жанры кениш јајылды (Ә. *Сәнә'тизадә Кирманинин* «Мәздәкин интигамчылары» вә «Дөјүшчү» романлары, М. Б. Хосровинин «Шәмс вә Торга» трилокијасы, Рәһимзадә Сәфәвинин «Шәһрбану», П. Кашанинин «Мидијалы кәлин» романлары вә с.). Сосиал роман да јаранырды; илк вахтларда онларын әсас мөвзусу һүгугсуз гадынын фачиәси иди (М. М. *Казиминин* «Горхулу Теһран», Ј. Дөвләтабадинин «Шәһрназ», А. Хәлилинин «Ачы тале», «Интигам», М. Һичазинин «Зиба», «Фүрузә» романлары вә с.). Јени И. әдәбијјатына новелла жанры илә бирликдә 20-чи илләрдә кениш ичтимаи мәишәт мөвзусу да кәлди (С. М. Чамалзадә вә б.). 20 әсрин әввәлләриндән И. әдәбијјатында инкишаф едән реализм С. *Һидајәтин* јарадычылығында јүксәк мәрһәләјә чатды. И. әдәбијјатында тәнгиди реализмин мөһкәмләнмәсиндә Б. *Әләви* јарадычылығынын да ролу олмушдур. М. М. Деһати, *Сәид Нәфиси*, Ә. Һаләт, С. Чубәк, Беһазин, Гуламһүсејн Саеди вә б.-нын әсәрләриндә шаһ режими дөврүндә И.-да һөкм сүрән ичтимаи әдаләтсизлик тәсвир олунур.

И.-да драматуркијанын илк нүмунәләри М. Ф. Ахундов комедијаларынын тә'сири илә һәлә 19 әсрдә јаранмышдыр (Мирзәаға Тәбризи). 20 әсрин 20—30-чу илләриндә милли мөвзуларда чохлу пјес јазылды (Р. Сәфәвинин «Надиршаһ Әфшар», Р. Шәһрзадын «Сасан кәлини», С. Нәфисинин «Надир шаһын сон јадикары», М. Ешгинин «Иран шаһларынын дирилмәси» вә с.). Икинчи дүнја мүһарибәси вә ондан сонракы илләрдә театр сәнәти хејли чанланды (Р. Азәрәхшинин «Вәтән үчүн», Әмининин «Һөкумәтин сүгуту», М. Гәрибин «Заминлә азадлыг» пјесләри вә с.). Дүнја, рус вә совет драматуркијасына бөјүк мараг ојанды. М. Горки вә А. П. Чехов јарадычылығынын тә'сири илә Ә. *Нушин* «Сәһәр хорузу», С. Чубәк «Резин топ» пјесләрини јаратмышлар. Мүасир И. драматуркијасы Әкбәр Ради, Г. Саеди вә б.-нын әсәрләри илә тәмсил олунур.

И. әдәбијјатында совет мөвзусу да әһәмијјәтли јер тутур. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы, В. И. Ленин, совет халгынын Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндәки гәһрәманлығы, И.—Совет достлуғу вә с. һаггында онларча ше'р вә поема (Фәррухи Јәздинин «Октјабр ингилабынын онунчу илдөнүмүнә», Н. Амелинин «Октјабр ингилабы туфаны», М. М. Дәсткәрдинин «Ачлыг һаггында китаб», Ј. Гәһрәманын «Ленин» вә «Берлинин фәтһи», Рәббанинин «Азәрбајчан икидләринә», М. Шәһријарын «Сталинград гәһрәманларына», М. Баһарын «Бакыда баһар», Һушәнк Ебтеһачын «Өпүрәм гардаш тәк» әсәрләри вә с.) јазылмышдыр.

Фарс әдәбијјаты һәлә ингилабдан әввәл Азәрб. охучулары арасында кениш јајылмышды. Фирдөвси, Сә'ди, Һафиз, Өмәр Хәјјам вә б.-нын әсәрләриндән нүмунәләр Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушду. Совет һакимијјәти илләриндә «Шаһнамә»нин «Рүстәм вә Сөһраб» дастаны, Сә'динин «Бустан», «Күлүстан», Һафизин «Сечилмиш әсәрләри», Өмәр Хәјјамын «Рүбаиләр»и, Ф. Күрканинин «Вис вә Рамин», Ә. Чаминин «Јусиф вә Зүлејха» әсәрләри, «Габуснамә», «Кәлилә вә Димнә», һабелә М. Ешгинин «Мүнтәхәбат», М. Әфраштәнин «Һекајәләр» китаблары, Жаләнин ше'р мәчмуәләри, М. Шәһријарын «Сечилмиш әсәрләри», М. Казиминин «Горхулу Теһран» романы, М. Баһар, С. Һидајәт, С. Нәфиси, С. Беһбәһани, С. Чубәк, Х. Самани вә б. шаир вә јазычыларын бә'зи әсәрләри Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур.

19 әсрин 70-чи илләриндә М. Ф. Ахундовун комедијалары вә «Алданмыш кәвакиб» повести М. *Гарачадағи* тәрәфиндән фарс дилинә тәрчүмә олунараг Теһранда китаб һалында нәшр едилмишди. Мүасир дөврдә «Китаби-Дәдә Горгуд» дастаны, классик вә мүасир Азәрб. әдәбијјатынын көркәмли нүмајәндәләринин (М. Фүзули, М. П. Вагиф, Г. Закир, М. Ә. Сабир, Ч. Мәммәдгулузадә, М. С. Ордубади, Ч. Чаббарлы, С. Вурғун, С. Рүстәм, М. Ибраһимов, Р. Рза вә б.) бир сыра әсәрләри фарс дилинә тәрчүмә олунмушдур. Сон илләрдә М. Ә. Сабирин «Һопһопнамә»си, М. П. Вагиф, Ч. Мәммәдгулузадә, С. Вурғун вә Ашыг Әләскәрин сечилмиш әсәрләри Бакыда фарс дилиндә чапдан чыхмышдыр.

Шаһ үсули-идарәсинин гејри-фарс халгларын ана дилиндә әдәбијјатынын инкишафына һәр чүр манечилик төрәтмәсинә бахмајараг, Азәрб. дилиндә бир сыра диггәтәлајиг әсәрләр јаранмышдыр (бах *Чәнуби Азәрбајчан. Әдәбијјат*).

Әдәбијјатшүнаслыг. Мүасир мә'нада әдәбијјатшүнаслыг вә әдәби тәнгид И.-да 20 әсрин 1-чи рүбүндә формалашмаға башламышдыр (Мәһәммәд Гәзвини, М. *Баһар*, М. *Чамалзадә* вә б.-нын әдәбијјат тарихинә вә классик әдәби абидәләрин тәдгигинә даир әсәрләри). Сонралар М. *Тәрбијәт*, М. Форуги, Ч. Һомаи, А. Игбал, И. Пур-Давуд, Р. Јасәми, Сәид Нәфиси, *Рзазадә Шәфәг*, *Вәһид Дәсткирди*, Зәбиһулла Сәфа, П. Н. Ханләри, С. Һидајәт, М. Моин, М. Минови вә б. классик әдәбијјата даир монографијалар, мәтншүнаслыг әсәрләри јаратмышлар. Зејналабдин Мө'тәмәнин «Фарс ше'ринин тәкамүлү» (1961), Фәзлуллаһ Пәрвинин «Көзәллик вә сәнәт» (1967), П. Н. Ханләринин «Фарс ше'ринин вәзни» (1966), «Ше'р вә сәнәт» (1967) китаблары вә с. әсәрләр мүасир И. әдәбијјатынын тәдгигинә һәср олунмушдур. Митранын «Реализм вә антиреализм», Ә. Дәстгејбин «Јени фарс ше'ринин чаларлары» (1970), Ә. Зәрринкубун «Ријасыз вә пәрдәсиз поезија» монографијалары И. әдәбијјатында реализм проблемләриндән бәһс едир. И. Н. Аланын јени вә ән јени фарс поезијасына даир «Бугүнкү Иран ше'ринин вәзијјәти вә имканлары» (1969) китабында «јени ше'р»ин инкишаф мәрһәләләри, жанр хүсусијјәтләри тәһлил олунур.

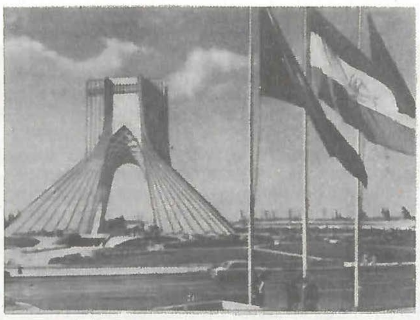
Ме'марлыг вә тәсвири сәнәт. И. әразисиндә ашкар олунмуш инчәсәнәт абидәләри чох гәдим дөврләрә аиддир. Неолит дөврүндән килмөһрә евләрдән ибарәт јашајыш мәскәнләри, дивар рәсмләри, сүмүк вә терракотадан инсан вә һејван фигурлары, керамика, зооморф габлар, силиндрик мөһүрләр (е.ә. 5—4-чү миниллikләр) галмышдыр. Еламда Месопотамија мәдәнијјәтинә јахын инчәсәнәт инкишаф етмишди. Е.ә. 12—7 әсрләрә аид гәбирләрдән гијмәтли металдан бәдии мә'мулатлар, керамик габлар вә с. тапылмышдыр. Мидија дөвләтинин (е.ә. 1-чи миниллијин 1-чи јарысы) пајтахты Екбатанда (индики Һәмәдан) мөһтәшәм истеһкамлар тикилмиш, Әһәмәниләрин һакимијјәти илләриндә сарај ме'марлығы кениш вүс'әт алмышды [Пасаргад, Персепол (Тәхти-Чәмшид), Суз ш.-ләриндәки сарај комплексләри]. Бу дөврүн дини тикилиләри атәшкәдәләр вә мүгәддәс оду сахламаг үчүн иншә едилән даш гүлләләрлә (Персепол јахынлығындакы Нәгши-Рүстәм гәбиристанлығында «Кәбеји-Зәрдүшт» мә'бәди) тәмсил олунур. Әһәмәниләр дөврүнүн һөкмдар түрбәләри гајада чапылмыш сәрдабалардан ибарәтдир. Декоратив тәтбиги сәнәт әсәрләри—күмүш вә гызыл габлар, зәркәрлик мә'мулаты, мөһүрләр, сиккәләр вә с. нәбати нахышларла, һејван тәсвирләри, еләчә дә ов сәһнәләри илә бәзәдилирди. Селевкиләрин дөврүндә *еллинизм* ме'марлығы нүмунәләри (Кенгавердәки мә'бәд, е.ә. 2 әср), Парфија падшаһлығында дахили һәјәти олан ејванлы сарај тикилиләри (Куһе Хоча д.-ндакы сарај) кениш јајылмышды.

Сасаниләрин һакимијјәт илләри И.-да интенсив шәһәрсалма (Кур, индики Фирузабад) дөврүдүр. Мөһтәшәм

Сасани сарајлары үчүн тағлы *ејван* (гәбул залы), күнбәзли отаглар, бөјүк сүтунлар (*контрфорс*) сәчијјәвидир (Фирузабадда, 3 әср; Сәрвистанда, 5 әср). Сасаниләр дөврүнүн тәсвири сәнәтиндә һејкәлтәрашлыг әсас јер тутур (Нәгши-Рүстәм вә Бишапурдакы рел-јефли тәсвирләр вә с.). Биналарын фасад вә интерјерләри һејкәлтәрашлыг әсәрләри, ојма нахышлар, дивар рәсмләри вә мозаикаларла бәзәдилирди.

Әрәб ишғалы (7 әср) вә исламын јајылмасы илә әлагәдар И.-да јени типли гурғулар (минарәли мәсчид, мәдрәсә, мәгбәрә, өртүлү базар, карвансара, һамам вә с.) мејдана кәлди. Орта әср шәһәр-галаларынын тикинтиси кенишләнди. Биналарын таг вә күнбәзләри тәдричән чатматағ шәкли алды (Дамғанда Тарикханә мәсчиди, 8 әср). 11 әсрдән дүзбучаглы һәјәти галерејa илә әһатәләнмиш 4 ејванлы мәсчидләр (Исфаһанда чүмә мәсчиди), һәмчинин мәгбәрәләр [Јәздә Дәваздәһ имам (12 имам) мәгбәрәси, 1037] тикилирди. И.-да ислам дининин јајылмасы орнамент вә хәттатлығын инкишафы илә мүшајиәт олунурду. 7—13 әсрләрдән дивар рәсмләри галмышдыр (Савә, Реј, Нишапур сарајлары). Бу дөврдә миниатүр сәнәти, декоратив-тәтбиги сәнәт, бәдии метал инкишаф етмишди. Сәлчугиләр дөврүндә (11—12 әсрләр) мис вә күмүшлә инкрустасија едилмиш тунч мә'мулатлар кениш јајылмышды. 9—13 әсрләрдә декоратив сәнәтдә керамика мүһүм јер тутурду. Реј, Кашан, Вәрамин, Султанабад, Савә вә с. шәһәрләр керамика истеһсалынын әсас мәркәзләри иди. Рәнкли шүшәләрдән мә'мулатлар (сәһәнк, нимчә, әтир габы вә с.) јүксәк бәдии зөвглә һазырланмышдыр. Декоратив композисијалы бәдии парчаларда зәнкин нәбати орнаментләр, инсан вә һејван тәсвирләри, китабәләр галмышдыр. Бәдии мә'мулатларда, хүсусилә керамика үзәриндә «Шаһнамә» сүжетинә, һәмчинин сарај һәјаты, ов, дөјүш, чөвкән ојунуна аид сәһнәләр тәсвир едилмишдир. 13 әсрин орталары—14 әсрдә (Елханиләр дөврү) дини ансамбллар јарадылды, чохлу карвансара, көрпү вә һамам тикилди. Султанијјәдә Өлҹајту Худабәндә түрбәси (1305—13, ме'мар Әлишаһ Тәбризи) орта әсрләрин көркәмли ме'марлыг абидәләриндәндир. 14 әсрин сону—15 әсрдә (Тејмур вә Тејмуриләрин һакимијјәт дөврү) дини биналар көј кашыдан үзлүк чәкилмиш күнбәзләр вә фасады ширли кашы илә бәзәдилмиш минарәләрлә сәчијјәләнир (Мәшһәддә Көвһәршад мәсчиди, 1405—18, ме'мар Гәвамәддин Ширази). Бу дөврүн тәсвири сәнәтиндә миниатүрләр мүһүм јер тутур. Шираз миниатүрләри персонажын вә ону әһатә едән мүһитин, мәнзәрәнин дәгиг тәсвири вә рәнк чаларларынын зәнкинлији илә фәргләнир. 15 әсрдә миниатүр сәнәтинин инкишафында *Һерат миниатүр мәктәбинин* мүһүм ролу олмушдур.

Сәфәвиләр дөврүнүн ме'марлығы И.-да кениш миғјасда тикинти ишләри апарылмасы, биналарын иншасында тәмтәраглылыг вә әзәмәтлилијә күчлү мејл, ме'марлыг бәзәкләринин инчәлији, көзәллији вә мүрәккәблији илә сәчијјәләнир. Бу дөврдә шәһәрсалма иши хүсусилә кенишләнди. Шәһәрләрдә мөһтәшәм ансамбллар јарадылды. Исфаһандакы Мејдане-шаһ, Чәһар-бағ магистралы вә онларын әтрафындакы

Теһранда азадлыг мејданы.

сарајлар, мәсчидләр, карвансара вә базарлар Сәфәвиләр дөврү ме'марлығынын ән көзәл нүмунәләриндәндир. Сәфәви сарајларынын декоратив бәзәкләриндә бојакарлыгдан (Исфаһанда Али Гапы вә Чеһелсүтун сарајларынын, еләчә дә Гәзвин сарајларынын дивар рәсмләри), рәнкли мајоликадан вә һејкәлтәрашлыгдан (Чеһелсүтун сарајында) кениш истифадә едилирди. Миниатүр сәнәтинин јүксәлиши 16—17 әсрләрә аиддир. 16 әсрин 1-чи јарысында *Тәбриз миниатүр мәктәби* бу саһәдә башлыча рол ојнады. 16 әсрин 2-чи јарысында Мәшһәд вә Гәзвин ш.-ләри мүһүм рәссамлыг мәркәзләринә чеврилди. Шираз миниатүр үслубу инкишаф етдирилди (Низаминин «Хәмсә»си, 1561—62, рәссам *Бәһрам Әфшар*). 17 әсрин 1-чи јарысында *Рза Аббасинин* рәһбәрлик етдији *Исфаһан миниатүр мәктәби* мәшһурлашды. Сәфәвиләр дөврүнүн декоратив-тәтбиги сәнәтиндә тохучулуг вә халчачылыг (әсас мәркәзләри Тәбриз, Кашан, Исфаһан вә Јәзд) мүһүм јер тутурду. Бурада зәриф ипәк, атлаз, зәрхара вә мәхмәр парчалар тохунурду. 16—17 әсрләрдә керамика мә'мулатлары (әсас мәркәзләри Кашан, Кирман, Јәзд) чичәк вә мәнзәрә рәсмләри илә бәзәдилир, метал мә'мулатларын үзәринә нахышлар вә орнаментләр чәкилирди.

18—19 әсрләрдә игтисадијјатын тәнәззүлү тикинтинин кәскин сурәтдә азалмасына сәбәб олду. Бу дөврдә инша едилән јашајыш биналары, базар, карвансара, һамам, су анбарлары вә с. тикилиләрдә әнәнәви формалар сахланылыр, халчачылыг, керамика, бәдии метал вә с. сәнәт саһәләриндә милли ән'әнәләр давам етдирилирди. Авропа инчәсәнәти илә танышлыг нәтиҹәсиндә јағлы боја вә акварел сәнәти инкишаф етди (Сани әл-Мүлк, Маһмуд Мәлик әш-Шәара вә б.-нын әсәрләри).

Мискәрләр иш заманы.

20 әсрдә ме'марлыг вә тәсвири сәнәтин инкишафында чидди ирәлиләјиш әмәлә кәлди, шәһәрләрдә јени типли биналар тикилмәјә башланды (Теһранда ун-т бинасы, 1930-чу илләр). Јашајыш биналары вә ичтимаи биналарын, көрпүләрин, һидротехники вә сәнаје гурғуларынын тикинтисиндә дәмир-бетон конструксијалар, шүшә вә метал тәтбиг едилди. 50-чи илләрдән е'тибарән һөкумәт биналары, хатирә гурғулары, меһманхана, хәстәхана, мәктәб вә с. тикилди (Теһранда Мәчлис бинасы, 1959, Теһран јахынлығында Һилтон-отел, 1962, ме'марлар М. Форуғи, Х. Гиаи; Мәшһәддә госпитал, 1965, Х. Гиаи вә б.). И. ме'марлары тикинтидә мүасир ме'марлыг принсипләри илә милли ән'әнәләри гаршылыглы сурәтдә тәтбиг едирләр [Һәмәданда Ибн Синанын (1952), Мәшһәддә Надир шаһын (1961) мәгбәрәләри; Нишапурда Өмәр Хәјјамын гәбри үстүндәки көшк-ротонда (1963), ме'мар Һ. Сејһун]. Мүасир шәһәрсалмада совет ме'марлары да иштирак едирләр. Исфаһанын 40 *км*-лијиндә металлуркија з-ду тикилмиш вә јени Аријаншәһр салынмышдыр (лајиһәси 1969—70, ме'марлар А. И. Мелик-Пашајев вә б.). Тәсвири сәнәтин һејкәлтәрашлыг, бојакарлыг вә графика нөвләри инкишаф едир; портрет вә мәнзәрә жанрына сијаси вә мәишәт мөвзуларына диггәт артыр. *Камал әл-Мулк* (бојакар), Һәсән Әли Вәзири (бојакар вә һејкәлтәраш), Мөһсүн Мүгәддәм (бојакар), Әбүлгасим Садиги (һејкәлтәраш) вә б.-һын әсәрләри мәшһурдур. Реалист рәссамлар әсәрләриндә әмәкчи халгын һәјатыны (Лејли Мәтин Дәфтәринин «Ушаглы гадын» таблосу, Һушәнк Пезәшкнијанын гравүралары вә с.), доғма тәбиәти (Һүсејн Мөвчудинин мәнзәрәләри), сүлһ уғрунда мубаризә мөвзуларыны (Рза Мәсаһ вә б.) экс етдирирләр. Миниатүрчү рәссамларын (Һ. *Беһзад* вә б.) әсәрләриндә кечмиш сәнәткарларын ән'әнәләри чанландырылыр. Ејни заманда мүхтәлиф модернист чәрәјанлар да јајылмышдыр (Беһчәт Сәдр, Әһмәд Исфәндијари вә б.). Декоратив тәтбиги сәнәтдә милли ән'әнәләр мүһафизә едилир. 1959 илдә Теһранда Али Декоратив Сәнәтләр Мәктәби јарадылмышдыр.

Халг сәнәтинин әсас саһәләри ағач, сәдәф вә сүмүк илә инкрустасија, метал үзәриндә нахыш ачмаг вә с. илә тәмсил олунур.

Мусиги. Гәдим тарихә малик И. профессионал (классик) вә халг мусигиси, әсасән, бирсәслидир; лакин вокал-инструментал мусиги формаларында чохсәслилик елементләри вар. 13—15 әсрләрдә И. мусигисиндә классик мәгам системи јаранмышдыр. Һәр мәгама бир, јахуд бир нечә дәсткаһ (интерваллары 1/4 вә 3/4 тондан ибарәт 24 пәрдәли сәсдүзүмү) дахилдир. 7 әсас дәсткаһла (Шур, Маһур, Һумајун, Секаһ, Чаһаркаһ, Нәва, Раст) јанашы әлавә дәсткаһ, јахуд авазлардан (Исфаһан, Бајаты-түрк, Әбуәта, Әфшары вә с.) да истифадә олунур. Ритмик чәһәтдән И. мусигиси, хүсусилә классик мусиги импровизасија характери дашыјыр. Халг мусигисиндә 2/4 вә 6/8 вәзнә даһа чох тәсадүф олунур. Мусиги аләтләри: уд, сантур, сетар, тар, каманча (симли), неј, зурна, донај, кәррәнај (нәфәс), рарабан томбак (томбак, дүмбәк, дүмбәләк), дәф (зәрб

аләтләри) вә с. Мусиги формаларындан тәсниф, тәранә, муғамлар кениш јајылмышдыр. И. мусигисинин Месопотамијанын мусиги ән'әнәләри илә бағлы олдуғуну сөјләмәк олар. И. Македонијалы Искәндәр тәрәфиндән зәбт едилдикдән (е.ә. 330) сонра онун мусигисинә еллин инчәсәнәтинин тә'сири олмушдур. Сасаниләр дөврүндә мусиги нәзәријјәсинин әсасы гојулмуш, мусиги аләтләри зәнкинләшмишди. Бәрбәт, Фәһлабад, Бәмшад, Нәкиса, Сәркеш о дөврүн мәшһур мусигичиләри олмушлар. Әрәб истиласындан сонра И. мусигисинә әрәб-мүсәлман мәдәнијјәти тә'сир көстәрмишдир; ејни заманда И. мусигисинин бир чох елементи әрәбләр тәрәфиндән мәнимсәнилмишдир. 8 әсрин сонунда И. классик мусигиси чичәкләнмә дөврүнә чатмыш, онун тә'сири бүтүн Әрәб Шәргинә јајылмышды. 9 әсрдән сарај инчәсәнәти инкишаф етмиш, халг арасында мүтрүбләр (ханәндә, рәггас) популјар олмушдур. Илк Сәфәвиләр дөврүндә дүнјәви мусиги интишар тапмышды. 19 әсрин 2-чи јарысындан мусиги сәнәти дирчәлмиш, милли мусигинин тәдгигинә башланылмышды (Ә. Ә. Фәрәһани, Мирзә Абдулла). 90-чы илләрдә Теһранда «Дар үл-фүнун» политехник мәктәби нәздиндә хүсуси мусиги шө'бәси, 1908 илдә исә Али Мусиги Мәктәби ачылмышды: 20 әсрин 1-чи јарысында И. мусигисинин инкишафында бәстәкар вә тарзән Әли Нағи Вәзиринин мүһүм ролу олмушдур. О, милли мусиги тәһсилинин әсасыны гојмуш, дәсткаһлары нота салмыш, мусиги нәзәријјәсинә аид дәрсликләр бурахмыш вә 1946 илдә Милли Мусиги Чәмијјәти јаратмышдыр. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән (1939—45) сонра И.-ын мусиги һәјатында мүһүм дәјишикликләр баш вермиш, харичи өлкәләрин (о чүмләдән ССРИ-нин) мәшһур мусигичиләри мүнтәзәм чыхыш етмәјә башламышлар; бир сыра јени тәһсил мүәссисәләри, ифачылыг коллективләри јарадылмышдыр. И. бәстәкарлары әсәрләриндә милли ән'әнәләрлә мүасир Авропа мусиги формалары вә бәстәкарлыг техникасыны әлагәләндирмәјә чалышырлар. Бир сыра бәстәкарларын әсәрләриндә Гәрб өлкәләри модернист чәрәјанларынын тә'сири дујулур. Бәстәкар вә мусигишүнаслардан П. Маһмуд, Һ. Теһрани, Ә. Сәба, Р. Халиги, М. Поур-Тураб, Ф. Фәрзанә, Һ. Сәнчәри, А. М. Рәшиди, Ә. Пәжмән, М. Мәс'уди, Һ. Оставәр, мусиги ифачыларындан Ф. Сәба, Ф. Пәнаһ, Т. Ашот, С. Тачбәхш, Һ. Сәршар, Т. Никчу, Е. Меликасланјан вә б. мәшһурдурлар. И.-да Рудәки ад. консерт залы, филармонија, 2 симфоник орк., консерваторија (Теһран вә Тәбриздә), ибтидаи, орта вә али мусиги мәктәбләри вә с. фәалијјәт көстәрир. 1968 илдән Ширазда милли инчәсәнәт фестивалы кечирилир.

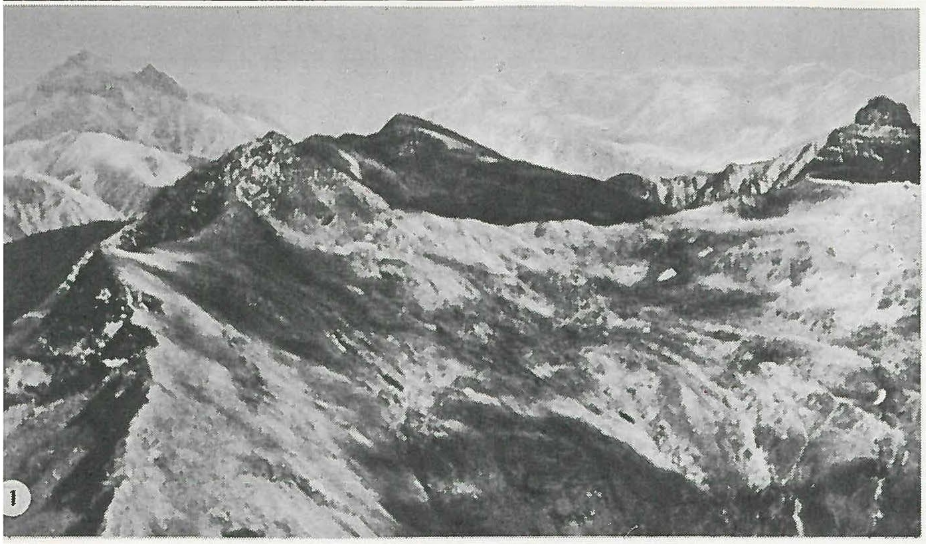
Азәрб. Опера вә Балет Театры И.-да гастролда олмуш (1941), ССРИ халг артистләри Нијази, Бүлбүл, Р. Беһбудов, М. Магомајев, Азәрб.ССР халг артистләри Һ. Рзајева, Х. Шушински, Ш. Әләкбәрова, Ә. Әлијев, С. Гәдимова, Б. Мәнсуров, З. Ханларова, Ф. Бәдәлбәјли вә б. бурада чыхыш етмишләр. И. мусиги хадимләри (ханәндәләр, ифачылар, дирижорлар вә б.) дәфәләрлә Бакыда гастролда олмушлар.

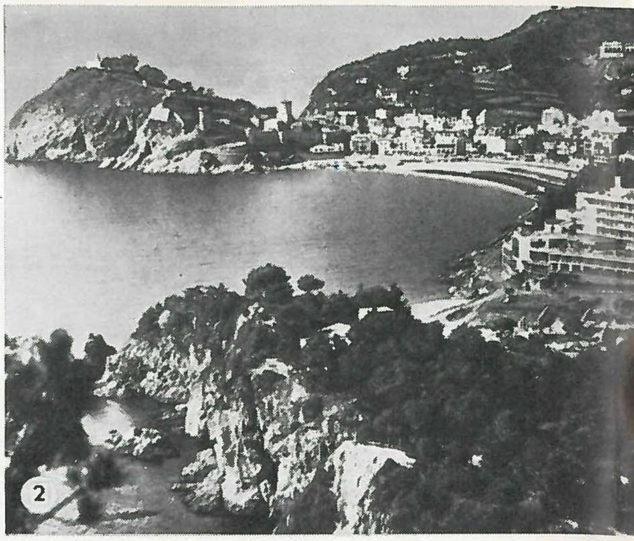
Театр. И.-да театр сәнәти елементләри һәлә Сасаниләр дөврүндә мөвчуд олмуш, сарајда хүсуси мүғәнни, рәггас вә дастанчылар сахланмышдыр. Шиәләрин дини мәрасимләри илә әлагәдар 10 әсрдән И.-да мүсәлман театр сәнәти јаранмыш, фачиә нөвләриндән олан тә'зијәләрин әсасы гојулмушдур; тә'зијәләр мәһәррәм ајында ичра олунурду. Тә'зијәләр үчүн хүсуси сәһнәләр (19 әсрдән исә биналар) тикилир, 17—18 әсрләрдә мүстәгил мәтнләр јазылырды. Гәдим И.-да пантомима, маска, көлкә вә кукла театрлары инкишаф етмишди. Орта әсрләрдән базикәр (һоггабаз вә фалабахан), наггал, јахуд тәглидчи (дастанчы-импровизатор), масгарабаз тамашалары кениш јајылмышды. Күчә вә мејданларда көстәрилән бу тамашаларда јерли һакимләр, дин хадимләри вә тачирләр масгараја гојулурду. 19 әсрин орталарындан И.-да Авропа театр сәнәтинә мараг ојанды. И. драматуркијасынын тәшәккүлүндә М. Ф. Ахундовун пјесләринин бөјүк ролу олмушдур. 1890 илдә Теһранда политехник мәктәби нәздиндә театр труппасы јарадылмыш, 1911—12 илләрдә милли театр, 1917 илдә комедија театры ачылмышды. Бу театрларын јарадылмасында Авропа театры тәчрүбәсиндән истифадә едән актјор Сејид Әли Нәср фәал иштирак етмишдир. И.-да Азәрб. дилиндә илк театр тамашасы 20 әсрин әввәлләриндә көстәрилмишдир. М. С. *Кирманшаһлынын* Тәбриз вә Теһран театр труппаларында фәалијјәти дә диггәтәлајиг иди. И. професионал сәһнә сәнәтинин инкишафында театр хадимләриндән Ә. Нушин, М. Чәфәри, М. Нәггашбашы, Р. Шәһрзад, М. Чаванмәрд, М. Заһирәддин вә б.-нын хидмәти вар. 40-чы илләрдән бөһран кечирән И. театры 60-чы илләрдә јенидән инкишафа башлады. 1963 илдә Теһранда пешәкар актјорлар һазырлајан драм студијасы јарадылды, бир сыра даими труппа («Күнүн театры», Милли труппа, Инчәсәнәт вә Мәдәнијјәт Назирлијинин труппасы вә с.) тәшкил едилди. Теһранда «25 шәһривәр», «Кәсра», «Нәср», «Митра», «Чамеји-Бәрбәт», Мәшһәддә Милли Театр, Исфаһанда «Сепаһан», Һәмәданда «Буали» театрлары вә с. фәалијјәт көстәрир. Театрларын репортуарына милли драматургларла (К. Мурад, М. Әфраштә, С. Һидајәт, Б. Бејзаји, С. Чубәк Г. Саеди вә б.) јанашы Гәрби Авропа, рус вә совет драматургларынын әсәрләри дә дахилдир. Мүасир театр хадимләри: Мустафа вә Мәһин Өскујиләр, М. Кешавәрз, Р. Хосрови, Ч. Вәли, Ә. Ширван, С. Бәһрами, Һ. Сәмәндәриан, З. Хачәнури вә б. Театр сәнәтинин инкишафында радио вә телевизија да әһәмијјәтли рол ојнајыр. Мүхтәлиф вахтларда И.-да М. Ф. Ахундовун «Һачы Гара» комедијасы, Ү. Һачыбәјовун «Әсли вә Кәрәм» операсы, «Аршын мал алан», «О олмасын, бу олсун» мусигили комедијалары вә с. әсәрләр тамашаја гојулмушдур. Азәрб. актјорларындан М. А. Әлијев, С. Руһулла, Ә. Гурбанов, И. Исфаһанлы вә б. И.-да чыхыш етмишләр.

Кино. Илк И. филми «Әби Рәби» (реж. Еһанијан) 1930 илдә чәкилмишдир. Теһранда «Митрафилм» киностудијасы јарадылдыгдан (1946) сонра мүнтәзәм кино истеһсалына башланылды. «Әмир Арслан» (реж. И. Кушан), «Һадисәләрин тәсадүф етдији јер» (реж. С. Хачикјан), «Лиман оғрусу» (реж. А. Ширази), «Теһран кечәси» (реж. С. Јасәми) 50—60-чы илләр И. киносунун уғурлу филмләриндәндир. И. киносуна 70-чи илләрдә кәлән кәнч реж.-ларын филмләриндә сосиал проблемләрә тохунулур, милли ән'әнәләр сахланмагла Авропа кино сәнәти тәчрүбәсиндән истифадә едилир: «Кәнар кишиләрин јанында сојугганлылыг» (1971, реж. И. Тәгван), «Лејсан» (1972, реж. Б. Бизаи), «Торпаг», (1973, реж. М. Кимјан), «Мирас» (1974, реж. Д. Меһрчуји), «Үмидсизләр» (1977, реж. А. Хәтани) вә с. Милли кинематографијанын инкишафында реж.-лардан И. Кушан, М. Мисакијә, Мө'тәсим, М. Мөһсени, С. Јасәми, Ш. Рафијәнин хидмәти вар. Киноактјорлардан В. Восуки, Ф. Һатәми, М. Агили вә б. мәшһурдурлар. Өлкәдә 20-јә гәдәр киностудија фәалијјәт көстәрир. Теһранда бејнәлхалг (1955 илдән) вә милли (1964 илдән) кино фестиваллары кечирилир.

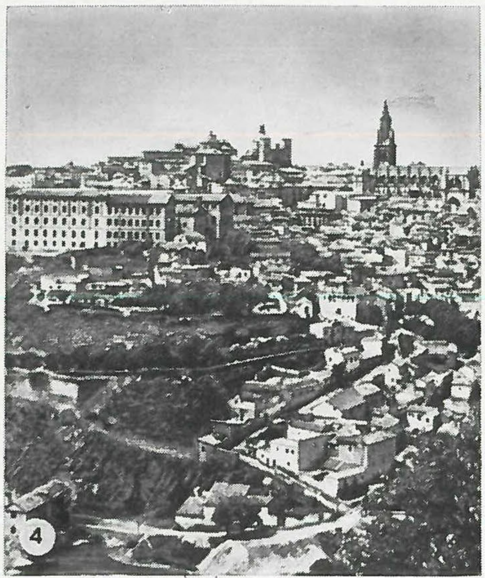
Јапышдырма шәкил, бах сәһ. 496—497.

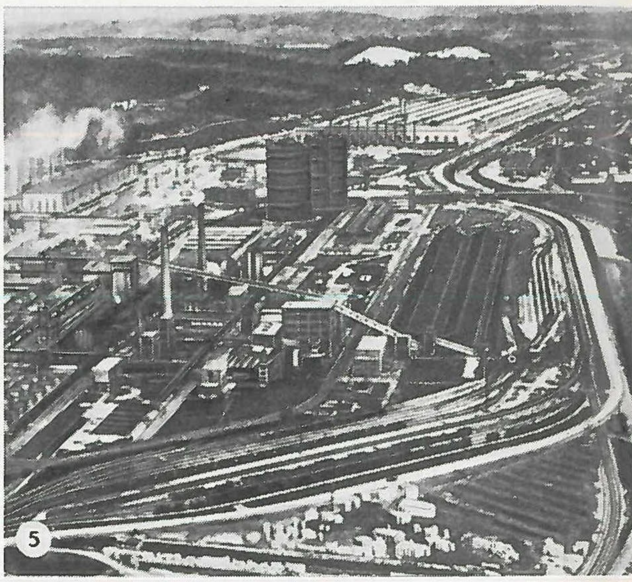
Әд.: Маркс К., Энгельс Ф., Соч. (см. Предметный указатель ко 2 изд., ч. 1, с. 269); Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, h. 1, сәһ. 231—32); Нәриманов Н. Н., Мәгаләләр вә нитгләр, ч. 1, Б., 1971; Тағыјева Ш., Бағыров Ј., Октјабр ингилабынын Иранда вә Түркијәдә милли азадлыг һәрәкатына тә'сири, Б., 1957; Шәмидә Ә. И., Иранда фәһлә вә һәмкарлар һәрәкаты (1941—1946), Б., 1961; Һүсејнов Б., Мүтәрәгги фарс поезијасында совет мөвзусу, Б., 1961; јенә онун, XX әср фарс ше'риндә ән'әнә вә новаторлуг, Б., 1975; Ибраһимов Т. А. (Шаһин), Иран Коммунист Партијасынын јаранмасы, Б., 1963; Иран филолокијасы мәсәләләри (мәчмуә), ч. 1—2, Б., 1966—73; Тағыјева Ш., XIX әсрин сону вә XX әсрин әввәлләриндә Иран кәндлиләринин вәзијјәти, Б., 1969; Фазили А., Азәрбајчанын гәдим тарихи мүасир Иран тарихшүнаслығында, Б., 1970; Абдуллајев З. З., Агаси Н. М., Мүасир Иран, Б., 1976; Азәрбајчанын тарих вә мәдәнијјәтинин буржуа сахталашдырычыларына гаршы, Б., 1978; Иран вә Түркијәнин игтисади инкишаф мәсәләләри, Б., 1978; Әлијев М. М., Мүасир Иран зијалылары, Б., 1979; Крымский А. Е., История Персии, ее литературы и дервишской теософии, т. 1—3, М., 1914—17; Денике Б. П., Живопись Ирана, М., 1938; Иванов М. С., Очерк истории Ирана, М., 1952; јенә онун, Иран в 60—70-х годах XX века, М., 1977; Мачокки М., Иран в борьбе, пер. с итальянского, М., 1953; История Ирана с древнейших времен до конца XVIII в., Л., 1958; Алиев Играр, История Мидии, Б., 1960; Бертельс Е. Э., История персидско-таджикской литературы, Избр. труды, [т. 1], М., 1960; Меликов О. С., Установление диктатуры Реза-шаха в Иране, М., 1960; Петрушевский И. П., Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XV вв., М.—Л., 1960; јенә онун, Ислам в Иране в VII—XV вв., Л., 1966; Агахи А., Распространение идей марксизма-ленинизма в Иране, Б., 1961; јенә онун, Из истории общественной и философской мысли в Иране, Б., 1971; Дьяконов М. М., Очерк истории древнего Ирана, М., 1961; Иванова М. Н., Национально-освободительное движение в Иране, М., 1961; Бартольд В. В., Соч., т. 1—9, М., 1963—77; Брагинский И., Комиссаров Д., Персидская литература, М., 1963; Алексеев Л., Советский Союз и Иран, М., 1963; Массон В. М., Средняя Азия и Древний Восток, М.—Л., 1964; Сеидов Р. А., Иранская буржуазия в конце XIX—начале XX века, М., 1964; Кор-Оглы Х., Современная персидская литература, М., 1965; Палюкайтис И. И., Экономическое развитие Ирана, М., 1965; Шамиде А. И., Рабочее и профсоюзное

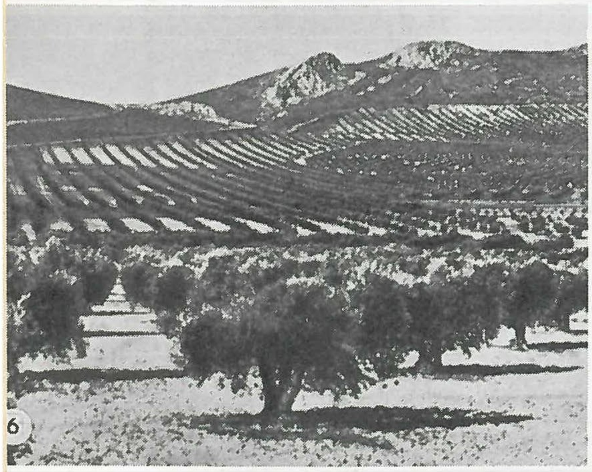

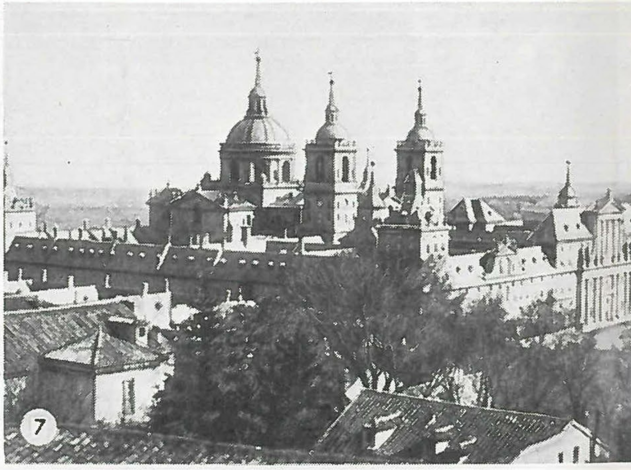

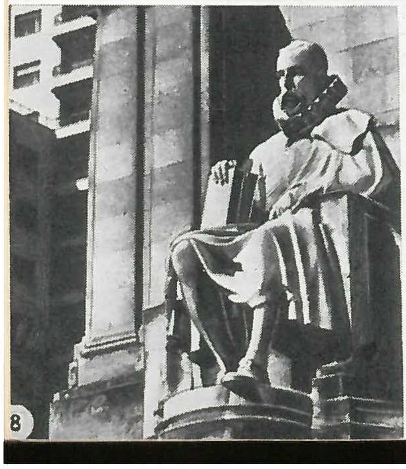

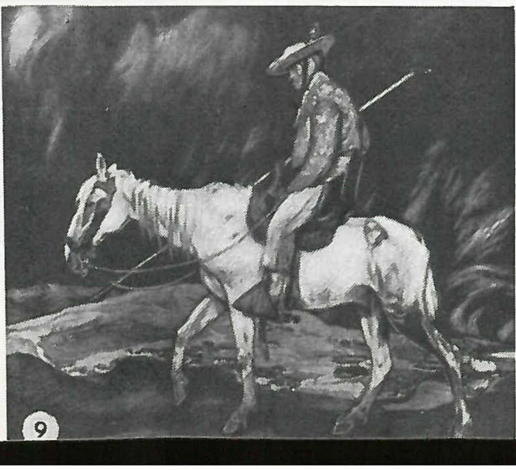

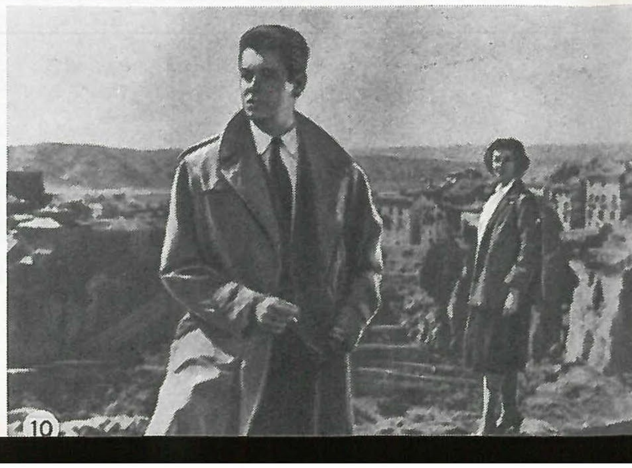

Испанија. 1. Пиренеј дағлары. 2. Аралыг дәнизи саһилиндә Тосса дел Мар курорту. 3. Мадрид. Мәркәзи күчәләрдән бири. 4. Толедо шәһәриндән көрүнүш. 5. Авилес шәһәри. «Енсидес» ширкәтинин завод комплекси. 6. Мора де Толедода зејтун бағлары. 7. Ескориал. Сан Лоренсо дел Ескориал сарај-монастыры. 1563—84. Ме'мар Х. Б. Еррера. 8. Мадрид. Сервантесин абидәси. 1927. Һејкәлтәраш К. Валера. 9. И. Сулоага. «Фијеста гәһрәманы». 1910. Америка испан ҹәмијјәти. Нју-Јорк. 10. «Баш күчә» филминдән кадр. Реж. Х. А. Бардем. 1956.

движение в Иране (1946—1963), Б., 1965; Валиева Д. В., Советско-иранские культурные связи, Ташкент, 1965; Библиография Ирана. Литература на русском языке (1917—1965 гг.), М., 1967; Юсифов Ю. Б., Элам. Социально-экономическая история, М., 1968; Персидские миниатюры XIV—XVIII вв., М., 1968; Грантовский Э. А., Ранняя история иранских племен Передней Азии, М., 1970; Рипка Ян, История персидской и таджикской литературы (пер. с чешского), М., 1970; Агаев С. Д., Иран: внешняя политика и проблемы независимости (1925—1941 гг.), М., 1971; История Иранского государства и культуры, М., 1971; Фрай Р., Наследие Ирана (пер. с англ.), М., 1971; Стори Ч. А., Персидская литература. Биобиблиографический обзор, пер. с англ., ч. 1—3, М., 1972; Орлов Е. А., Внешняя политика Ирана после второй мировой войны, М., 1975; Иран. Очерки новейшей истории, М., 1976; Иран (Экономика. История. Историография. Литература), М., 1976; Искусство и археология Ирана, М., 1976; Брагинский И. С., 12 миниатюр, 2 изд., М., 1976; Ханыков Н. В., Записки по этнографии Персии, пер. с франц., М., 1977; Хинц В., Государство Элам, пер. с нем., М., 1977; Луконин В. Г., Искусство древнего Ирана, М., 1977; јенә онун, Иран в III веке. Новые материалы и опыт исторической реконструкции, М., 1979; Уилбер Д., Персеполь, пер. с англ., М., 1977; История Ирана, М., 1977; Погребова М. Н., Иран и Закавказье в раннем железном веке, М., 1977; Багиров Б. С., Против фальсификации марксистско-ленинской философии в Иране (после второй мировой войны), Б., 1978; Очерки новой истории Ирана, М., 1978; Строева Л. В., Государство исмаилитов в Иране в XI—XIII вв., М., 1978; Якачева М. Я., Современные прогрессивные поэтессы Ирана, Ташкент, 1978; Сахаров И. В., Иран. Рекомендательный указатель литературы, М., 1978; Киянури Н., Начало нового этапа в народной революции, «Проблемы мира и социализма», 1979, №4; Касаткин Д., Ушаков В., Иран: особенности развития революционного движения, «Азия и Африка сегодня», 1979, № 4; Ахмедзянов А., Иран: республика, рожденная в огне народного восстания, «За рубежом», 1979, № 16; Зарубежная Азия. Общий обзор. Юго-Западная Азия, М., 1979 (серия «Страны и народы»); عباسی مهرین. تاریخ ادبیات
ایران در عصر هخامنشی. تهران ۱۳٤۸؛ حسین
فریور، تاریخ ادبیات ایران،تهران ، ۱۳۳۱. خانلری
پرویز. شعر و هنر ، تهران ، ۱۳٤۵؛ دائی جواد
محمد رضا. تاریخ ادبیات ایران، اصفهان ، ۱۳۳۸؛
دکتر ذبیح‌الله صفا ، تاریخ ادبیات ایران. جلد اول.
تهران. ۱۳۳۵. جلد دوم. تهران ۱۳٤٦؛ دکتر
عبدالحسین زرّین کوب، نقد ادبی. تهران؛ دکتر
لطفعلی صورتگر. ادبیات توصیفی ایران. تهران
۱۳٤۷؛ رشید یاسمی ، ادبیات معاصر، تهران،۱۳۳٦؛
سعید نفیسی. تاریخ مختصر ادبیات ایران، سالنامه
رسمی مملکتی پارسی، ۱۳۲۲ - ۱۳۱۱
Browne E. G., A literary history of Persia, v. 1—2, London, 1906—08; јенә онун, The Press and Poetry of modern Persia, Cambridge, 1914; јенә онун, A history of Persian Literature in modern times, Cambridge, 1924.

ИРАН АЗӘРБАЈЧАНЫ—бах *Чәнуби Азәрбајчан.*

ИРАН АРЫСЫ—вади групуна дахил оланлары. Гафгаз вади арыларына охшајыр. Хортуму боз, Гафгаз арысына нисбәтән гыса, гарын наһијәсиндә сары һалгалары олур. Исти иглимә јахшы ујғунлашмышдыр. Узун сүрән гыша давамсыздыр. Мөвсүм әрзиндә И.а. 100-дәк јува гуруб тәхм. 10 дәфә бечә верир. Иранда, Ерм.ССР-дә, Азәрб. ССР-ин ч.-ш. р-нларында (Лерик, Јардымлы, Астара, Ләнкәран), о чүмләдән Нах.МССР-дә јајылмышдыр.

ИРАН ДИЛЛӘРИ—*һинд-Авропа дилләринин* һинд-Иран групуна дахил олан мәншәчә гоһум дилләр. И.д. јалныз Иранда вә Әфганыстанда дејил, гисмән Ирагда, Пакистанда, Һиндистанда, Түркијәдә, Чиндә, ССРИ әразисиндә—әсасән, Тач.ССР-дә, һабелә Шимали Осетија МССР-дә, Чәнуби Осетија МВ-ндә, мүәјјән гәдәр исә Загафгазија респ.-ларында (о чүмләдән Азәрб.ССР-дә) вә Түр.ССР-дә јајылмышдыр. И.д. һинд-Иран дилләри дахилиндә мүстәгил груп кими фәргләндији вахтдан шәрти олараг 3 тарихи инкишаф дөврү кечирмишдир: гәдим (е.ә. 2-чи миниллијин әввәлиндән—е.ә. 4—3 әсрләрәдәк)—Мидија, Авеста, гәдим фарс вә скиф дилләри; орта (е.ә. 4—3 әсрләр—ерамызын 8—9 әсрләри)—орта фарс (пәһләви), Парфија, Бактрија (Бәлх), Согд, Харәзм, сак, орта осетин (алан) дилләри; јени (8—9 әсрләрдән сонра)—фарс, тачик, фарси-кабили, јахуд дәри, пушту вә ја әфган, бәлуч, күрд, осетин, тат дилләри вә бир сыра јазысыз дилләр (Памир, јагноб, талыш вә с.). Башлыча олараг, фонетик әламәтләрә әсасланан мөвчуд тәснифата көрә бүтүн И.д. 2 (г. вә ш.) групa, онлар исә өз нөвбәсиндә мүвафиг олараг, шм.-г., ч.-г. вә шм.-ш. (скиф), ч.-ш. јарымгрупларына бөлүнүр.

Әд.: Һачыјев М. И., Јаршатер Е., Иран дилләри вә ләһчәләри, Азәрб.ССР ЕА Хәбәрләри (ичтимаи елмләр серијасы), 1962, № 3; Иран филолокијасы мәсәләләри (мәг. мәчмуәси), ч. 1—2, Б., 1966—73; Оранский И. М., Иранские языки, М., 1963; јенә онун, Иранские языки в историческом освещении, М., 1979; Очерки по истории изучения иранских языков, М., 1962; Языки народов СССР, т. 1, М., 1966; Языки Азии и Африки, кн. 2, М., 1978; Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки, М., 1979.

ИРАН ИНГИЛАБЫ (1905—11)—феодализм вә империализм әлејһинә баш вермиш буржуа ингилабы. *Гачарлар* сүлаләсинин башчылыг етдији мүртәче феодал дәстәләри, һәмчинин онлара көмәк көстәрән империалистләр илә јенични јаранан Иран милли буржуазијасы, руһаниләр, кәндлиләр, сәнәткарлар вә фәһләләр арасындакы зиддијјәтләрин кәскинләшмәси нәтичәсиндә баш вермишди. 1905—07 илләр рус ингилабы Иранын сијаси һәјатына бөјүк тә'сир көстәрмиш вә И.и.-нын башланмасыны сүр'әтләндирмишди. В. И. Ленин јазырды: «Русијадакы 1905-чи ил һәрәкатынын ардынча демократик ингилаб бүтүн Асијаны—Түркијәни, Ираны... бүрүмүшдүр... Орта әср дурғунлуғу шәраитиндә чәһаләт ичиндә боғулан јүз милјонларла мәзлум әһали ајылыб јени һәјата вә инсан үчүн ән ибтидаи һүгуглар уғрунда мүбаризәјә, демократија уғрунда мүбаризәјә гошулмушду» (Әсәрләри, ч. 19, сәһ. 71, 72). И.и. 1905 илин декабрында Теһран, Тәбриз, Кирман, Шираз вә Мәшһәддә истибдада гаршы нүмајишләрлә башланды. Әввәлчә Тәбриздә, сонра исә Иранын башга шәһәрләриндә илк «Ичтимаијјун-е амијјун» (сосиал-демократ) сијаси тәшкилатлары тә'сис едилди, силаһлы мүчаһид дәстәләри вә әнчүмәнләр јаранды. И.и.-нын биринчи мәрһәләси 1906 илин декабрында шаһ һакимијјәтини мәһдудлашдыран Иран конститусијасынын биринчи һиссәсинин гәбул едилмәси илә баша чатды. Конститусијанын гәбулундан сонра И.и.-нда кәндли вә фәһләләрин ролу артды, илк фәһлә һәмкарлар иттифаглары јаранды. Үмумхалг һәрәкатынын тәзјиги илә биринчи Иран мәчлиси конститусијаја әлавәләри тәсдиг етмәјә мәчбур олду (1907, 7 октјабр). *Мәһәммәдәли шаһын* әксингилаби чеврилишиндән сонра (1908, 23 ијун) конститусија ләғв едилди, иртичачы гајдалар бәрпа олунду. Тәбриз үсјаны (1907) илә 1908—09 илләрдә И.и. ингилаби вәтәндаш мүһарибәсинә чеврилди; ингилабын мәркәзи Чәнуби Азәрб.-а кечди. Ингилаби һәрәката башчылыг едән *Сәттар хан* вә *Бағырханын* рәһбәрлији илә Азәрб.-да бир сыра демократик тәдбирләр һәјата кечирилди. Н. Нәримановун башчылығы илә «Һүммәт», еләчә дә дикәр Загафгазија с.-д. тәшкилатларынын И.и.-на көмәји вә Тәбриз үсјанынын гәләбәси Иранда јени ингилаби һәрәката сәбәб олду; ингилабчылар Исфаһан, Рәшт, Бушир вә Бәндәр Аббасда һакимијјәти әлә алдылар. 1908 илин ахырында РСДФП Бакы Комитәсинин тапшырығы илә Г. К. Орчоникидзенин башчылыг етдији Загафгазија болшевикләри И.и.-на фәал көмәк етдиләр. 1911 илин ахырына јахын И.и. империалист дөвләтләри (шм.-дан чар Русијасы, ч.-дан инкилис гошунлары) вә Иранын иртича гүввәләри тәрәфиндән јатырылды. И.и. Иранда феодал гурулушуну сарсытды, Јахын вә Орта Шәрг өлкәләринә бөјүк ингилаби тә'сир көстәрди.

Әд.: Ибраһимов Т. А. (Шаһин), Иран Коммунист Партијасынын јаранмасы, Б., 1963; Һәсәнов Н. Ә., Бејнәлмиләлчиләрин 1905—1911-чи илләр Иран ингилабында иштиракы тарихиндән, АДУ-нун Елми әсәрләри (тарих вә фәлсәфә серијасы), 1971, № 8; јенә онун, Иранын јени тарихи (1870—1917), Б., 1972; Иванов М. С., Иранская революция 1905—1911 гг., М., 1957; Белова Н. К., Саттархан и другие деятели Тебризского восстания 1908—1909 гг., Краткие сообщения Института народов Азии, М., 1963; История Ирана, М., 1977.

ИРАН ЈАЈЛАСЫ—Өн Асијада јајла. Шм.-дан Туран вә Чәнуби Хәзәр овалыглары, ш.-дән Һинд чајы бојундакы дүзәнлик, ч.-дан Кәрмсир сәһрасы, ч.-г.-дән Месопотамија овалығы илә әһатәләнир. Саһ. тәгр. 2,7 млн. *км*², уз. ш.-дән г.-ә 2500 *км*, шм.-дан ч.-а тәгр. 1500 *км*-дир. Әсасән Иран, Әфганыстан вә Пакистана мәхсусдур; кәнар һиссәләри Ираг вә ССРИ-дәдир (Копетдағын шм. һиссәси). Релјефи мүрәккәбдир. Шм.-да Елбурс (Дәмавәнд д., 5604 *м*), Түркмән-Хорасан, Паропамиз вә Һиндигуш (Тиричмир д., 7690 *м*) д-ры, ч. вә ч.-г.-дә Загрос вә Мәкран д.-ры, ш.-дә Киртһар вә Сүлејман д-ры, Мәркәзи һиссәсиндә јајлалар (Сәрһәд, Гәзни-Гәндаһар вә с.) вә кениш дағарасы чөкәкликләрлә (Дәшт-и-Кәвир, Дәшт-и-Лүт, Систан вә с.) нөвбәләшән бир нечә дағ системи (Күһруд, Куһбәнан, Орта Әфганыстан д-ры вә с.) јерләшир. И.ј. Алп-Һималај кеосинклиналы саһәсиндә Алп вә даһа еркән һәрәкәтләр нәтичәсиндә формалашмышдыр. Фајдалы газынтылары: нефт, даш көмүр, дәмир вә мис филизләри, полиметаллар, гијмәтли вә надир металлар вә с. Иглими гуру континентал,

субтропикдир. Иллик јағынты 50—100 *мм*, Елбурсун шм. јамачларында 2000 *мм*-ә гәдәрдир. Гыса вә азсулу дағ чајлары үстүнлүк тәшкил едир; ән мүһүмләри: Һарун, Һилмәнд, Гызылүзән вә с. Торпаг вә битки өртүјү әсасән јарымсәһра вә сәһра, бә'зи јерләрдә чөл типлидир. Рүтубәтли дағ јамачларында мешәләр вар.

ИРАН КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫ (ИКП; Һизбе Коммунисте Иран)—1920 илин ијунунда «*Әдаләт*» с.-д. тәшкилатынын гурултајында (Әнзәли ш.-ндә) јарадылмышдыр. Партијанын програмы Иранын империалист һөкмранлығындан азад олунмасыны, Гачарлар сүлаләсинин вә мүтләгијјәт режиминин деврилмәсини, ваһид демократик халг респ. јарадылмасыны, ири феодал торпаг саһиблијинин ләғвини әсас вәзифәләр кими ирәли сүрмүшдү. Гурултајдан сонра ИКП Коминтернә дахил олмушду. 1920 илин октјабрында солчу вә авантүрист үнсүрләр МК тәркибиндән чыхарылды вә *Һејдәрхан Әмиоғлунун* башчылығы илә партијанын јени рәһбәрлији сечилди. ИКП 1920—22 илләр милли азадлыг һәрәкатында фәал иштирак етмишди. *Рза шаһ Пәһләви* һакимијјәтә кәләндән сонра (1925) ИКП чәза вә тә'гибләрә мә'руз галды. Партијанын 2-чи гурултајы (1927 илдә гејри-легал вәзијјәтдә кечирилмишди) јени програм вә низамнамә, аграр, милли вә с. мәсәләләр һаггында тезисләр гәбул етди. 1929—31 илләрдә ИКП тә'тил һәрәкатларына рәһбәрлик етмишди. 1931 илдә ИКП-нин фәалијјәти гадаған олунду; партија фәалларынын вә МК үзвләринин әксәријјәти һәбс едилди. 1934 илдә Тағы *Әранинин* башчылығы илә ИКП фәалијјәтини күчләндирди. 1937 илдә партија јени тә'гибләрә мә'руз галды; ИКП үзвләри һәбсә алынды. ИКП рәһбәрлији 1938 илдә мәһкәмәјә чәлб едилди («53-ләр просеси»). 1941 илдә јарадылан Иран Халг Партијасы ИКП-нин давамчысы олду.

Әд.: Ибраһимов Т. А. (Шаһин), Иран Коммунист Партијасынын јаранмасы, Б., 1963; Агахи А. М., Распространение идей марксизма-ленинизма в Иране, Б., 1961.

ИРАН КӨРФӘЗИ—Һинд океанынын шм.-г.-индә, Асија саһилләриндә көрфәз. Әрәбистан ј-а илә әһатә олунур. Саһ. 239 мин *км*². Ени 180—320 *км*. Ш.-дә Һүрмүз боғазы васитәсилә Әрәбистан дәнизинин Оман көрфәзинә бирләшир. Дәринлији чох јердә 50 *м*-дән аз, макс. дәринлији 102 *м*-дир. Чохлу ада, ч. һиссәсиндә мәрчан рифләри вар. И.к-нә Шәтт-үл-Әрәб чајы төкүлүр. Сујун темп-ру февралда 15—21, августда 30—33°С-дир. Дузлулуғу 40‰-ә гәдәрдир. Мирвари чыхарылыр, балыг овланыр. Көрфәзи әһатә едән саһәдә зәнкин нефт јатаглары вар. Мүһүм портлары: Фао, Бәсрә (Шәтт-үл-Әрәб чајында, Ираг), Абадан (Шәтт-үл-Әрәб чајында, Иран), Күвејт (Күвејт), Рас-Тәннүра (Сәудијјә Әрәбистаны), Манама (Бәһрејн), Үмм-Сәид (Гатар), Әбу-Даби (Бирләшмиш Әрәб Әмирликләри) вә с.

ИРАН ХАЛГ ПАРТИЈАСЫ (ИХП; Һизбе Тудеји Иран, Тудә)—1941 илин октјабрында јарадылмышдыр. *Иран Коммунист Партијасынын* давамчысыдыр. ИХП-нин 1-чи конфрансында (1942) мүвәггәти програм, 1-чи гурултајында исә (1944) програм вә низамнамә гәбул едилмиш, МК вә МНК сечилмишди; Иранын милли истиглалијјәтинин вә суверенлијинин мөһкәмләндирилмәси, империализмә гаршы мүбаризә, сүлһ, демократик һүгуг вә азадлыглар, 8 саатлыг иш күнү, зәһмәткеш кәндлиләрин мәнафејинә ујғун олараг аграр ислаһаты кечирмәк, торпагларын әвәзсиз олараг кәндлиләрә пајланмасы уғрунда мүбаризә вә с. вәзифәләр ирәли сүрүлмүшдү. 1946 илдә Иранда милли-демократик һәрәкатын боғулмасы шәраитиндә ИХП-нин комитәләри вә клублары дағыдылмыш, гәзет вә журналлары бағланмыш, рәһбәр партија хадимләри һәбс едилмишди. 2-чи гурултај (1948) јени низамнамә гәбул етди. ИХП 1949 илин февралында шаһа суи-гәсддә тәгсирләндириләрәк ганундан кәнар е'лан едилди. Мүсәддиг һөкумәти заманы (1951—53) ИХП ачыг фәалијјәтә кечәрәк демократик вә мүтәрәгги гүввәләрин мүстәмләкәчиләрә вә шаһ режиминә гаршы мүбаризәсинә рәһбәрлији давам етдирмишди. АБШ Мәркәзи Кәшфијјат Идарәсинин билаваситә иштиракы илә Иран мүртәче даирәләринин һәјата кечирдији дөвләт чеврилишиндән сонра (1953, август) ИХП јени тә'гибләрә мә'руз галмыш вә кизли фәалијјәтә кечмишди. 14-чү пленум (1971) партијаны халг демократик дөвләти јаратмаг уғрунда мүбаризәјә чағырмышдыр. ИХП нүмајәндәләри коммунист вә фәһлә партијаларынын бејнәлхалг Москва мүшавирәләриндә (1957, 1960, 1969) иштирак етмиш вә мүшавирәләрин сәнәдләрини бәјәнмишдир. Иранда феврал ингилабынын (1979) гәләбәсиндән сонра ачыг фәалијјәтә кечмиш (1979, 11 март) ИХП өлкәдә халгын мәнафејинә ујғун кәлән ингилаби, демократик ичтимаи гурулуш јарадылмасы, тәрәггипәрвәр гүввәләрин бејнәлхалг империализмә вә дахили иртичаја гаршы ваһид чәбһәдә бирләшдирилмәси, шаһ режими дөврүндә империалист дөвләтләри (хүсусән АБШ-ла) илә имзаланмыш әдаләтсиз вә сојғунчу мүгавиләләрин ләғв олунмасы, Иранын бүтүн милләтләринин һүгуг бәрабәрлијинин тә'мин едилмәси уғрунда чыхыш едир. Партијанын али органы гурултајдыр, гурултајлararасы ишинә МК рәһбәрлик едир. Биринчи катиби Нурәддин Кијануридир. Мәркәзи органы «Мәрдом» гәзети вә «Дүнја» журналыдыр.

ИРАН—БИЗАНС МҮҺАРИБӘЛӘРИ (6—7 әсрләр)—Өн Асијада һөкмранлыг уғрунда Бизансла Сасани Ираны арасында мүһарибәләр. Барбарлара гаршы биркә мүбаризә һаггында мүгавиләјә көрә Бизанс Ирана пулла дотасија верирди. 6 әсрин әввәлиндә Бизансын бу өдәнишдән имтина етмәси 502—506 илләр мүһарибәсинә сәбәб олду. 502—503 илләрдә Иран гошунлары Бизансын әлиндә олан Месопотамијаны вә Суријаны виран гојдулар. Бизансын мүттәфиги олан һунларын Гафгаздан һүчума кечмәси (506) Ираны Бизансла сүлһ мүгавиләси бағламаға мәчбур етди. Бизансын Иран әсарәтинә гаршы мүбаризә апаран Иберијаја көмәји 527—532 илләр мүһарибәсинә сәбәб олду. 532 илдә бағланмыш «әбәди сүлһ» узун сүрмәди. Бизанс гошунларынын Италијада олмасындан истифадә едән Иран 540 илдә јени мүһарибәјә башлады: Иран гошунлары Суријанын бир сыра вил.-ләрини әлә кечирдиләр. Лакин Лазиканы тутмаг, Гара дәнизә чыхмаг вә Бизанс үчүн шм.-дан тәһлүкә јаратмаг чәһдләри 555 илдә мәғлубијјәтлә гуртарды. 562 илдә 50 иллијә бағланмыш сүлһә көрә Иран Лазиканы Бизанса күзәштә кетди, Сванетини исә өзүндә сахлады. 570 илдә Иранын Јәмәни (Бизансын мүттәфиги олан Ефиопијанын һакимијјәти алтында иди) тутмасы, Бизансын гызышдырдығы Орта Асија түркләринин вә хәзәрләрин Ирана һүчумлары 572—591 илләр мүһарибәсинә сәбәб олду. 6 әсрин 2-чи јарысында Бизанс *аланлар* вә *сабирләр* тајфалары илә Ирана гаршы биркә мүбаризә үчүн иттифаг јаратмышды. 586 илдә Бизанс гошуну Албанијаја (Гафгаз) һүчум етди. 590 илин сонунда *Бәһрам Чубинин* башчылығы илә Иран гошуну Шимали Гафгазда хәзәрләри мәғлубијјәтә уғратды. Лакин Араз чајы вадисиндә Бизанс гошунлары онлары дармадағын етди. 591 илдә бағланмыш сүлһ мүгавиләсинә көрә Бизанс императору Маврики Бәһрам Чубинә гаршы мүбаризәдә Иран шаһы II Хосров Пәрвизә [590—628] көмәк көстәрмәји өһдәсинә көтүрдү, Иран исә әввәлләр тутулмуш бә'зи шәһәрләри Бизанса гајтарды. 602—629 илләр мүһарибәсинә бәһанә император Маврикинин өлдүрүлмәси олду. Мүһарибәнин 13 или әрзиндә II Хосров Суријаны, Месопотамијаны, Киренаиканы вә Кичик Асијаны ишғал етди. 614 илдә Иран гошунлары илк дәфә Африкаја чыхарылды вә Ашағы Мисир тутулду. Бу вәзијјәтдән истифадә едән Албанија (Гафгаз) әһалисинин католикос *Виронун* башчылығы илә Сасани әсарәтинә гаршы үсјаны баш верди. II Хосров бу үсјаны јатырды. 622 илдә Бизанс императору Иракли [610—641] Тавр д-рында Иран гошунуну дармадағын етди. 623 илдә бүтүн Ермәнистаны (Араз чајына гәдәр), Нахчываны вә Атропатенанын пајтахты *Газаканы* әлә кечирди, 50 мин нәфәр әсир алды, Албанијанын (Гафгаз) шәһәр вә кәндләрини талан етди. Бөјүк гәнимәт әлә кечирән Иракли гышламаг үчүн Аранда галды; 624—626 илләрдә Иран ордусунун итирилмиш әразиләри гајтармаг чәһдләри баш тутмады. 627 ил декабрын 1-дә Нејнәва харабалыглары јахынлығында Иран гошуну дармадағын едилди. 627 илдә Иракли атәшпәрәстләрин мәшһур *Азәркәшәсб* атәшкәдәсини дағытды. II Хосров суи-гәсд нәтичәсиндә өлдүрүлдүкдән сонра һакимијјәтә кечән оғлу Губад Ширујә 629 илдә Бизансла сүлһ бағлады. Бу сүлһә көрә II Хосров дөврүндә Асија вә Мисирдә ишғал едилмиш әразиләр Бизанса гајтарылды, Ермәнистан Бизансын һакимијјәтинә кечди, Азәрб. исә Сасаниләрин әсарәтиндә галды. И.—Б.м. һәр ики дөвләти зәифләтди, онларын *әрәб истилаларына* гаршы мүгавимәт көстәрмәк имканыны азалтды.

Әд.: Азәрбајчан тарихи, ч. 1, Б., 1961; Пигулевская Н. В., Византия и Иран на рубеже VI и VII веков, М.—Л., 1946; Буниятов З. М., Азербайджан в VII—IX вв., Б., 1965; История стран зарубежной Азии в средние века, М., 1970; История Ирана, М., 1977.

ИРАНЗУ (?—е.ә. тәгр. 719—717 илләр арасы)—Манна һөкмдары (е.ә. 8 әсрин 2-чи јарысы). Тәгр. индики Чәнуби Азәрб.-ын әһатә етдији әразини һа-

кимиј̇јәти алтында бирләшдирә билмиш И.-нун дөврүндә ассуријалылар (а ш ш у р) илк дәфә Маннанын дахили ишләринә гарышдылар. Е.ә. 719 илдә Зикирту һакими Метаттинин пијада вә сүвари гүввәләринин көмәк етдији Шуандахул вә Дурдукка галалары Маннадан ајрылдыгда И.-нун хаһиши илә Ашшур һөкмдарынын көмәјә көндәрдији мүһасирә дәстәләри һәмин галалары тутмушду.

Әд.: Дьяконов И. М., История Мидии, М., 1956; Алиев Играр, История Мидии, Б., 1960; Кашкай С. М., Из истории Маннейского царства, Б., 1977.

ИРАНЛЫ ДОН ЖУАН (ХУАН)— бах *Оруҹ бәј Бајат.*

ИРАН—ТҮРКИЈӘ МҮГАВИЛӘСИ (1926), Достлуг вә тәһлүкәсизлик һаггында—апрелин 22-дә Теһран ш.-ндә 5 ил мүддәтинә имзаланмышдыр. Мүгавилә тәрәфләрин бир-бири әлејһинә сазиш имзаламамаг вә һеч бир тәҹавүзкар һәрәкәтә јол вермәмәк барәдә гаршылыглы тәәһһүдләрини нәзәрдә тутмушду. Сонралар сәрһәд мүнагишәләринә көрә Иран—Түркијә мүнасибәтләри дәфәләрлә кәскинләшмишди. 1932 илдә сәрһәд мүбаһисәләри низама салындыгдан сонра И.—Т.м.-нин вахты узадылды.

ИРАН—ТҮРКИЈӘ МҮҺАРИБӘЛӘРИ—бах *Сәфәви-Османлы мүһарибәләри.*

ИРАН—ФРАНСА МҮГАВИЛӘЛӘРИ (1807, 1855, 1929)—Мүдафиә вә һүҹум иттифагы һаггында 1807 ил мүгавиләси. Мајын 4-дә Наполеонун Финкенштејн (Алманија) јахынлығындакы дүшәркәсиндә имзаланмышдыр. Русија—Иран мүһарибәси (1804—13) кедишиндә Иранын мәғлуб олмасы вә Инкилтәрә—Иран мүгавиләсинә (1801) әсасән, Инкилтәрәнин Ирана вә'д етдији јардымдан бојун гачырмасы Иран шаһыны Франса илә мүгавилә бағламаға мәҹбур етди. Мүгавиләјә көрә шаһ Инкилтәрә илә һәр ҹүр мүнасибәтләри кәсмәли вә она мүһарибә е'лан етмәли, Һиндистандакы инкилис мүлкләринә гошун көндәрмәли вә Франса гошунларынын Ирандан Һиндистана кечиб кетмәсини тә'мин етмәли иди. Әвәзиндә Наполеон Иранын әрази тохунулмазлығыны тә'мин етмәји, Иран ордусуна мүшавирләр вә силаһ көндәрмәји вә с. өһдәсинә көтүрмүшдү. Лакин Русија илә бағланмыш *Тилзит сүлһүндән (1807)* сонра Наполеон Ирана јардым көстәрмәкдән имтина етди. Достлуг вә тиҹарәт һаггында 1855 ил мүгавиләси—ијулун 23-дә Теһран ш.-ндә имзаланмышдыр. Франса илә Иранын «әбәди достлуғуну» е'лан едән бу мүгавиләјә әсасән, капитулјасија режими үзрә Иранда Франса тәбәәләринә бир сыра имтијаз вә үстүнлүкләр, сәрбәст тиҹарәт етмәк һүгугу вә с. верилди. Достлуг һаггында 1929 ил мүгавиләси—мајын 10-да Теһран ш.-ндә имзаланмышдыр. Франса Иранда капитулјасија режиминин ләғв олундуғуну рәсмән таныды. Иранын көмрүк мухтаријјәти бәрпа едилди, тиҹарәт, көмрүк вә с. мәсәләләр низама салынды.

ИРАНШҮНАСЛЫГ—ирандилли халгларын тарихини, игтисадијјатыны, дилини, әдәбијјатыны, инҹәсәнәтини, мадди вә мә'нәви мәдәнијјәтини өјрәнән һуманитар елмләр комплекси. И.-ын әсасы 19 әсрдә Гәрби Авропада гојулмушдур. 20 әсрдә И. мүстәгил елм саһәси кими билаваситә Ираны, Иран дилләрини, бу дилләрдәки јазылы абидәләри (Иран филолокијасы) вә ирандилли халгларын гәдим тарихини өјрәнир. Епиграфик абидәләрлә јанашы, ирандилли халгларын гәдим дөвр, һәмчинин еркән орта әсрләр тарихи вә мәдәнијјәтинә аид әсәрләр (Гәдим Јунаныстан, Рома, Һиндистан, Чин вә Бизансда) И.-ын гијмәтли мәнбәләри һесаб олунур. И.-ын мејдана кәлмәси Авропа өлкәләринин Иран, Загафгазија, Орта Асија, Һиндистанла тиҹарәт вә дипломатик әлагәләринин инкишафы илә бағлыдыр. 13—14 әсрләрдә сәјаһәтнамәләрин (Ҹ. Карпини, В. Рубрук, Марко Поло, Клавихо, Ж. Тавернје, Ж. Шарден, А. Олеари, Е. Кемпфер вә б.), 17—18 әсрләрдә исә грамматика вә лүғәтләрин јаранмасы, бәдии әсәрләрин, тарихи мәнбәләрин тәрҹүмәләри И.-ын тәшәккүлү үчүн зәмин олду. *Авестанын* тәдгиги, гәдим фарс јазысынын охунмасы, Гәдим Иран дилләри вә классик поезијаја даир тәдгигатлар, фарс дилиндән тәрҹүмәләр вә мәтнләрин нәшри И.-ын бир елм кими формалашмасында мүһүм рол ојнамышдыр. 19 әсрин орталарында классик фарс поезијасынын ән јахшы нүмунәләри Б. Британија, Франса, Алманија вә с. өлкә алимләринин тәрҹүмәләри сајәсиндә дүнја әдәбијјаты хәзинәсинә дахил олду. Иран тарихинә даир тарихи-мүгајисәли үсул вә филоложи тәһлил әсасында санбаллы тәдгигатлар әсасән, сәјјаһ вә дипломатларын (Ҹ. Морјер, Ҹ. Фрејзер, О. Блау, А. Вамбери вә б.) әсәрләриндә әксини тапырды.

19 әсрдә Авропа дөвләтләринин Шәргдәки мүстәмләкәчилик сијасәти илә әлагәдар буржуа И.-ында шовинистиргчи тәмајүлләр күҹләнди. 19 әсрин 2-ҹи јарысы—20 әсрин әввәлләриндә И.-ын тәдгигат даирәси кенишләнди: өјрәнилән дил вә диалектләрин сајы артды; тарихи ҹоғрафија, јени тарих, етнографија, палеографија, епиграфика, нумизматика вә с. саһәләр јаранды. 20 әсрдә ирандилли халгларын мәдәнијјәти, Иран дилләри, әдәбијјаты, етнографија вә археолокијасы (Х. Ете, П. Хорн, Ф. Јусти, Т. Т. Нөлдеке, В. Кејкер, М. Маркварт, Ф. Зарре, И. Голдсиһер, Е. Вест, Р. Николсон вә б.), Гәдим Иран тарихи вә мәдәнијјәти (Е. Херсфелд, Ҹ. Камерон, Р. Кент, В. Һеннинг, Е. Денисон-Росе, Х. Бејли, И. Кершевич, Е. Бенвенист, Ж. Лазар, А. Годар, Р. Киршман вә б.), орта әсрләр тарихи вә мәнбәләрин нәшри (А. Массе, Г. Корбен, Л. Локкарт, А. Арберри, Х. Риттер, В. Һинтс, А. Кристенсен, Н. Келди вә б.), һәмчинин сосиал-игтисади мәсәләләр саһәсиндә хејли иш көрүлмүшдүр.

Иранда И. мәнбәјини тарихи хроника вә тәзкирәләрдән алмышдыр. Гәдим дөвр тарихи, мәдәнијјәт вә әдәбијјат тарихи үзрә мүтәхәссисләр јазылы абидәләри нәшр етдирмиш, мәтншүнаслыг вә сијаси тарихин өјрәнилмәси саһәсиндә хејли иш көрмүшләр. Иранда И. үзрә библиографик мә'луматлар, каталоглар вә мүхтәлиф лүғәтләр, енсиклопедик әсәрләр чап едилмишдир. Иранда марксист тарихшүнаслыг 20 әсрин 20-ҹи илләриндә тәшәккүл тапмаға башлады. 1968 илдә Иран инҹәсәнәти вә археолокијасы, 1970 илдә исә илк милли И. конгресләри кечирилмишдир. Һиндистан, Пакистан, Әфганыстан, Мисир, Ираг, Түркијә, Јапонија, АБШ вә бир сыра башга өлкәләрдә дә И. саһәсиндә елми-тәдгигат ишләри апарылыр. Иранда И.-ла Али Елми Шура, Дил вә Әдәбијјат Академијасы, Иран мәдәнијјәтинин тәдгигат фонду, ун-тләр, музејләр мәшғул олур. 15 әср, хүсусилә 17—18 әсрләрдә Русијанын Иранла дипломатик вә тиҹарәт әлагәләри әсасында Ирана даир биликләрин топланмасы (А. Никитин, А. Волынски, П. Бутков вә б.) 19 әсрин 1-ҹи јарысында рус И. мәктәбинин (О. И. Сенковски, А. И. Ходзко, Н. В. Ханыков, И. Н. Березин, М. Ҹ. Топчубашов, А. К. Казым бәј, М. Гаффаров, Б. А. Дорн, В. В. Бартолд, А. Крымски, К. А. Инострансев вә б.) тәшәккүлүнә зәмин јаратды. Совет һакимијјәти илләриндә Гәдим Иран (В. В.Струве, М. М. вә И. М. Дјаконовлар, И. Һ. Әлијев вә б.), орта әсрләр (Н. В. Пигулевскаја, А. Ј. Јакубовски, Б. Н. Заходер, И. П. Петрушевски, Ә. Ә. Әлизадә вә б.), јени вә ән јени тарихә даир санбаллы әсәрләр јаранды; Иран филолокијасына (Ј. Е. Бертелс, И. С. Бракински вә б.) даир кениш тәдгигатлар апарылды.

Азәрб.-да И. 19 әсрдә А. Бакыхановун вә М. Ф. Ахундовун фәалијјәти илә тәшәккүл тапды; Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра хүсусилә инкишаф етди [АДУ-нун шәргшүнаслыг факүлтәсинин (1922), Јахын вә Орта Шәрг Халглары елми-тәдгигат ин-тунун (1958), Республика Әлјазмалары Фондунун (1950) јарадылмасы]. Азәрб.-да Иранын гәдим дөвр вә орта әсрләр тарихинә, 19—20 әсрләр иҹтимаи-игтисади вә сијаси тарихинә, классик вә мүасир әдәбијјатына, дилчилик мәсәләләринә вә мәтншүнаслыға даир тәдгигатлар јаранды. Азәрб. совет И.-ынын мүһүм мәркәзләриндәндир. И. проблемләри Москва, Ленинград, Өзбәкистан, Күрҹүстан, Ермәнистан, Таҹикистан, Түркмәнистанын елми-тәдгигат ин-тларында, Москва, Ленинград, Бакы, Дашкәнд, Тбилиси, Јереван, Дүшәнбә, Ашгабад, Казан ун-тләриндә өјрәнилир. Марксист И. сосиалист өлкәләриндә дә, хүсусилә Чехословакија, Маҹарыстан, АДР вә Полшада тәшәккүл тапмышдыр.

ИРАСЕК, Ј ирасек (Jirásek) Алоис (23.8.1851, Гронов—12.3.1930, Прага)—чех јазычысы. «Гәдим чех әфсанәләри» (1894) китабы, «Псоглавлылар» (1884), «Һерсогун сарајында» (1877), «Ики су арасында» (1887—90), «Гусчулар кралы» (1916—20), «Ф. Л. Век» (1888—1906) романлары вә с. әсәрләри чех халгынын милли вә иҹтимаи азадлыг мүбаризәси тарихиндән бәһс едир. Сијаси көрүшләри мәһдуд олмуш, пролетар ингилабына мәнфи мүнасибәт бәсләмишдир. Бә'зи һекајәләри Азәрб. дилинә тәрҹүмә олунмушдур.

Әсәри: Собр. соч., т. 1—8, М., 1955—58.

ЙРБИД (әр. اربد) — Иорданијанын шм.-ында шәһәр. Автомобил јоллары говшағы. Әһ. 116 мин (1974). К.т. р-нунун (зејтун, дәнли биткиләр) тиҹарәт мәркәзи. Кустар үсулла мәишәт әшјалары истеһсал олунур.

ИРБИС, гар бәбири (Uncia uncia) —*пишиккимиләр* фәсиләсиндән јыртыҹы мәмәли һејван. Бәдәнинин уз. 130 *см*-дәк, гујруғунун уз. 90 *см*-дәк, чәкиси 26—40 *кг*-дыр. Хәзи боз-ағымтыл, һалгавары түнд ләкәлидир. Мәр-

кәзи Асијанын јүксәк дағ гуршағында (3000 *м*-дән 5000 *м*-дәк јүксәкликдә) јашајыр. Боғазлыг дөврү 90 күндүр;

2—3 бала доғур. Әсасән, дағ кечиләрини јејир. Һејвандарлыға зәрәр вурмур. Зоопаркларда сахланмаг үчүн тутулдуғундан ССРИ-дә сајы азалмышдыр. Мүһафизә олунур.

Әд.: Покровский В. С., Снежный барс (ирбис), М., 1974.

ИРБИТ— РСФСР Свердловск вил.-ндә шәһәр. Ирбит чајынын Нитса чајына төкүлдүјү јердәдир. Д.ј. ст. Әһ. 52,4 мин (1977). Мотосиклет вә автогошгу, шүшә, кимја-әчзачылыг, кәрпич з-длары, мебел, тикиш ф-кләри; техникумлар, тибб мәктәби, драм театры, өлкәшүнаслыг музеји, шәкил галерејасы вар.

ЙРВИН (Irvin) Чејмс (17.3.1930, Питсбург, Пенсилванија штаты) — АБШ астронавты, ҺҺГ полковники. 1951 илдә АБШ Һәрби-Дәниз Академијасыны битириб һәрби-дәниз елмләри бакалавры, 1957 илдә Мичиган Ун-тини битирдикдән сонра исә аеронавтика, астронавтика вә чиһазгајырма ихтисаслары үзрә елмләр магистри алимлик дәрәчәсини алмышдыр. АБШ ҺҺГ-дә хидмәт етмишдир. 1966 илдән АБШ Аеронавтика вә Космик Фәзанын Тәдгиги үзрә Милли идарәсинин астронавтлар дәстәсиндәдир. 1971 ил ијулун 26-да «Аполлон-15» космик кәмисиндә Ај кабинәсинин пилоту кими Аја учмушдур (Д. *Скотт* вә А. *Уорденлә* бирликдә). Учуш августун 7-дәк давам етмишдир. 1971 ил ијулун 31-дә ичәрисиндә И. вә Д. Скотт олан Ај кабинәси Ај сәтһинә енмишдир. И. вә Д. Скотт 3 дәфә кабинәдән Ај сәтһинә чыхмышлар. И. үмумијјәтлә 66 *саат* 55 *дәг* Ајда (о чүмләдән 18 *саат* 37 *дәг* Ај сәтһиндә) олмушдур. И. вә Д. Скотт Ај сәтһиндә Луноходла һәрәкәт етмишләр.

ЙРВИНГ (Irving) Вашингтон (3.4. 1783, Нју-Јорк — 28.11.1859, Тарритаун)—американ јазычысы. АБШ әдәбијјатында романтизмин вә новелла жанрынын банисидир. «Нју-Јоркун тарихи» (1809) хроникасында шәһәрин о заманкы мәнзәрәси экс олунмушдур. «Брејс брич-һолл» (1822) китабында патриархал инкилис һәјат тәрзи тәсвир едилир. «Сәјјаһын һекајәләри»ндә (1824) ријакарлыг вә пуританчылыг, «Әлһәмра» (1832) китабында деспотизм писләнилир. Лакин сонракы әсәрләриндә капиталист експансијасыны идеализә етмишдир («Асторија», 1836).

Әсәри: Альгамбра, М., 1979.

Әд.: Литературная история Соединенных Штатов Америки, т. 1, М., 1977.

ЙРВИНГ (Irving) Һенри (әсл ады вә фамилијасы Чон Һенри Бродрибб; Brodribb) (6.2.1838, Кејнтон — 13.10. 1905, Лондон)—инкилис актјору, режиссор вә театр хадими. Актјорлуға 1856 илдән әјаләт театрында башламышдыр. 1866 илдән Лондонда јашамыш, мелодрамларда чыхыш етмишдир. И.-ин актриса Е. Терри илә биркә фәалијјәти 19 әср инкилис театры тарихиндә мәрһәлә тәшкил едир (1878—98 илләрдә «Литсеум» театрынын рәһбәри олмушлар). И. инкилис сәһнәсиндә Шекспир драматуркијасыны дирчәлтмишдир. И.-ин АБШ-а гастроллары американ театрынын инкишафына тә'сир көстәрмишдир. Б. Британијада задәкан титулу алмыш (1895) илк актјордур.

ИРГА (Amelanchier) — күлчичәклиләр фәсиләсиндән битки чинси. Һүнд. 3 *м*-дәк олан кол вә ја ағачлардыр. Јарпаглары кирдә вә ја овалшәкилли, көвдәнин учунда салхымларда јерләшән чичәкләри ағ, кирдә мејвәси исә көјүмтүл-гара вә ја гырмызымтыл-бәнөвшәјидир. Шимали Америка, Шимали Африка вә Гәрби Авропада, ССРИ-дә исә Гафгаз вә Крымда 25-дәк нөвү, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә кирдәјарпаглы И. вә ја ади И. (A. rotundifolia) јајылмышдыр. Мејвә биткиси, балвериән вә декоратив битки кими бечәрилир.

ИРГИ-АНТРОПОЛОЖИ МӘКТӘБ, сосиолокијада—19 әсрин 2-чи јарысында—20 әсрин әввәлләриндә буржуа сосиолокијасында чәрәјан. И.-а.м. нүмајәндәләри *јашамаг уғрунда мубаризә*, *тәбии сечмә*, *ирсијјәт* кими биоложи ганунлары инсан чәмијјәтинә аид етмәјә сә'ј көстәрмишләр. Авропа иргини тәбии сечмәнин јүксәк мәһсулу, рәһбәр синифләри исә јашамаг уғрунда мүбаризәнин галиби кими гәләмә верән «консепсијаны» тәблиғ едәнләрдән Ж. А. Гобино, Ж. Лапужа, О. Аммон, Ф. Галтон вә К. Пирсону көстәрмәк олар. Онлар өзләринин чохчилдли әсәрләриндә «али» вә «ашағы» иргләр һаггында јаланчы нәзәријјәни мүхтәлиф үсулларла әсасландыраraг, иддиа едирдиләр ки, бәшәријјәтин инкишафынын әсасыны иргләрин мүбаризәси тәшкил едир. И.-а.м. «консепсијасы» әслиндә синфи мүбаризәни вә мүстәмләкә әсарәтини әсасландырмагла капитализм чәмијјәтинә көмәк едирди вә *иргчилик* идеолокијасы илә сых әлагәдар иди.

Әд.: Нестурх М. Ф., Происхождение человека, М., 1958; јенә онун, Человеческие расы, М., 1965; Рогинский Я. Я., Левин М. Г., Антропология, 3 изд., М., 1978.

ИРГЛӘР—мүәјјән әразидә тарихән әмәлә кәлмиш, үмуми мәншәјә малик биоложи инсан груплары. И., әсасән, харичи көрүнүшә аид ирси әламәтләрин комплекси илә фәргләнир. Ән мүһүм ирги әламәтләрә—бәдәндә түк өртүјүнүн инкишаф дәрәчәси, дәри, сач вә бәбәјин рәнки; башын, үзүн вә онун һиссәләринин (бурун, додаг, көз гапағы вә с.) формасы аиддир. 18 әсрдән башлајараг, бу әламәтләр әсасында И.-ин бир сыра тәснифаты тәртиб едилмишдир. Совет антропологларынын әксәријјәти инсанлары үч бөјүк иргә бөлүр: авропоид (Авропа—Асија), негроид (зәнчи-австралоид) вә монголоид (Асија—Америка). Авропоид ирги үчүн дәринин ағ-чәһрајыдан буғдајыја, бәбәјин түндгонурдан мавијә, сачын түнд-шабалыдыдан саманыја гәдәр мүхтәлиф рәнкә чалмасы, бәдәндә вә үздә түк өртүјүнүн сых инкишафы, алмачыг сүмүкләринин зәиф чыхмасы, ортогнатизм, бурунун енсиз, бурун әсасынын һүндүр, додагларын назик, јахуд орта галынлыгда олмасы сәчијјәвидир. Илк ареалы Авропаны, Өн Асијаны, Африканын вә Һиндистанын шм.-ыны әһатә етмишдир. Авропа ирги сачын вә көзүн рәнкинә көрә үч әсас иргә бөлүнүр: шимал (ачыг рәнкли), чәнуб (түнд рәнкли) вә орта авропоид (кечид рәнкли). Ареалына көрә Һинд—Аралыг дәнизи адыны алмыш чәнуб шахә үч антроположи тип групундан ибарәтдир; Аралыг дәнизи—Балкан, Һинд—Памир вә Өн Асија (Понт — Загрош). Гафгаз әһалиси, о чүмләдән азәрб.-лар, әсасән чәнуб шахәјә дахилдир. Лакин Гафгаз әһалисинин тәркибиндә мүәјјән едилмиш дөрд мәһәлли антроположи тип (Гафгасион, Понт, Понт—Загрош, Каспи) һәмин шахәнин мүхтәлиф групуна аиддир. Азәрб. халгынын тәркибиндә үстүнлүк тәшкил едән Каспи типи Һинд—Памир антроположи типләр групуна дахил едилир. Монгол иргинин әсас ареалы Асија вә Американы әһатә едир. Зәнчи иргинин зәнчи-австралоид ареалы Африка, Асијанын ч. р-нлары вә Австралија дахилиндәдир. Ичтимаи инкишаф, гул алвери, хүсусилә капиталист експансијасы И.-ин ареалынын кенишләнмәсинә сәбәб олмушдур. И.-ин харичи көрүнүшүндәки фәргләрә бахмајараг ареалларында кәскин сәрһәд јохдур. И. арасында никаһ әлагәләри нәтичәсиндә әмәлә кәлмиш метис групларын һәм биоложи, һәм дә сосиал-мәдәни чәһәтдән там јарарлы олмасы инсанларын нөв ваһидлијини сүбут едән әсас дәлилдир. Антрополокија вә б. елмләр бүтүн И.-ин газынты һоминидләрин (бах *Антропокенез*, *Һоминидләр*) ејни нөвүндән әмәлә кәлдијини сүбут едир. «Али» вә «ашағы» И.-ин мөвчуд олмасыны иддиа едән мүртәче консепсија фактик әсаслардан мәһрумдур. Тәснифат үчүн ајры-ајры ирги әламәтләрин мүхтәлиф әһәмијјәтә малик олмасыны, И.-ин гејри-бәрабәрлији һаггында иргчи (бах *Иргчилик*) принсиплә гарышдырмаг олмаз. Кенетик әлагәләрә әсасән И. шәрг вә гәрб групуна бөлүнүр. Бә'зи тәдгигатчылар түк өртүјүнүн вә кәлләнин хүсусијјәтләринә әсасланараг, гәрб групуна авропоид вә екваториал, шәрг групуна монголоид И.-и, дикәри исә гәрб групуна зәнчи вә авропоид, шәрг групуна австралоид вә монголоид И.-ини дахил едирләр.

Мүасир И.-ин тарихи. Әксәр антропологларын еһтималына көрә Палеолит дөврүнүн ахырларында мүасир инсан нөвүнүн ики ирг әмәләкәлмә мәркәзи олмушдур: гәрбдә—Шимал-Шәрги Африка вә Чәнуб- Гәрби Асија; шәргдә—Шәрги вә Чәнуб-Шәрги Асија. Инсанларын мүхтәлиф груплары сонра Јер күрәсиндә јајылараг мүасир И.-ә бөлүнмүшләр. Мутасија нәтичәсиндә мејдана чыхмыш илк ирги әламәтләр тәбии сечмәнин тә'сири илә мөһкәмләнмишдир. Күман едилир ки, зәнчи вә австралоид И.-и үчүн сәчијјәви олан дәринин һәддиндән артыг түндлүјү вә «папаг» шәклини алмыш чох сых гыврым сач, организми исти рүтубәтли иглим шәраитиндә гызмар күнәш шүаларынын зәрәрли тә'сирләриндән горумаг үчүн әмәлә кәлмишдир. Рүтубәтин бухарланмасыны күчләндирмәк үчүн тропик өлкәләрдә јашајан инсанларын додагларынын галын, бурнунун енли вә бурун дәликләринин көндәлән

јерләшмәси шәраитә ујғунлашманын нәтичәсидир. Авропоид ирги үчүн сәчијјәви олан дәринин, сачын вә көзүн ачыг рәнки, Үст Палеолитдә Шимали

Авропоид

Негроид

Монголоид

вә Орта Авропанын булудлу, Күнәш шүаларынын зәиф олдуғу, сојуг иглим шәраитинә ујғунлашма илә изаһ едилир. Мәркәзи Асијанын чөл вә јарымсәһраларында формалашмыш монголоид иргини фәргләндирән көзүн үст гапағынын бүкүшү вә епикантус тез-тез шиддәтли күләкләрин, гум туфанларынын баш вердији гуру континентал иглим шәраитиндә көзү горумаг үчүн ујғунлашмадыр. Коллектив әмәк просесиндә чәмијјәтин истеһсал гүввәләринин инкишафы илә әлагәдар И.-ин әмәлә кәлмәсиндә тәбии сечмәнин ролу тезликлә азалмаға башламышдыр. Ирг әмәләкәлмә просесиндә изолјасија бир амил кими чох бөјүк рол ојнамышдыр. Чәмијјәт инкишаф етдикчә мүхтәлиф тајфа вә гәбиләләр арасында әлагәләр артмаға, изолјасија зәифләмәјә башламыш, метисләшмәнин ролу исә артмышдыр. Беләликлә И.-ин ареалынын сәрһәдләри тәдричән силинмәјә башламышдыр. И.-и, онларын бу вә ја дикәр әразидә тарих боју дәјишилмәсини өјрәнмәк мүхтәлиф тајфа вә халгларын мәншәјини, һәр һансы инсан групунун јашадығы әразидә гәдимлијини, јерли, јахуд кәлмә олмасыны, гоншу, јахуд даһа гәдим етник групларла гарышмасыны вә с. мәсәләләри өјрәнмәјә көмәк едир. Беләликлә, антроположи материал тарихи мәнбә (бах *Етногенез*) ролуну ојнајыр.

Әд.: Наука о расах и расизм, М., 1939; Бунак В. В., Человеческие расы и пути их образования, «Советская этнография», 1956, № 1; Нестурх М. Ф., Человеческие расы, М., 1965; Расы и народы, в. 1—8, [М.], 1971—78; Рогинский Я. Я. и Левин М. Г., Антропология, 3 изд., М., 1978; Расовый состав населения мира, в кн.: Народонаселение стран мира. Справочник, М., 1978.

ИРГЧИЛИК—инсан ирҝләринин физики вә психи гејри-бәрабәрлији вә ирги фәргләрин инсан чәмијјәти тарихинә вә мәдәнијјәтинә һәлледичи тә'сири һаггында мүддәалара әсасланан елмә зидд консепсијаларын мәчмусу. И. сосиал гејри-бәрабәрлијә, истисмара, мүһарибәјә инсанларын мүхтәлиф иргләрә мәнсубијјәти илә бәраәт газандырыр. И. инсанларын ичтимаи маһијјәтини онларын биоложи, ирги әламәтләринә мүнчәр едир, «али» вә «ашағы» иргләрин мөвчудлуғуну башлыча чәһәт сајыр. И. һаггында тәсәввүрләр һәлә гулдарлыг чәмијјәтиндә мејдана кәлмиш, гулдарлар вә гуллар арасындакы сосиал бәрабәрсизлији әсасландырмышдыр. Орта әсрләрдә «задәкан» вә «гара чамаат» арасындакы «ган фәрги» һаггында мүддәалардан силки бәрабәрсизлијә һагг газандырмаг үчүн истифадә едилмишдир. Илкин капитал јығымы дөврүндә И. истисмара бәраәт газандырмыш, Америка һиндуларини, африкалылары, Чәнуби Асија, Австралија вә Океанијанын бир чох халгларыны гырмаг үчүн әсас олмушдур. И. империализм дөврүндә Б. Британија, Алманија вә АБШ-да даһа кениш јајылмышдыр. Һитлер диктатурасы дөврүндә Алманијада И. фашизмин идеолокијасы олмуш, бундан өзкә торпагларын ишғалына, илк нөвбәдә ССРИ-дә вә дикәр славјан өлкәләриндә динч әһалини мәһв етмәјә, Алманија дахилиндә антифашистләри өлүм дүшәркәләринә салмаға бәраәт газандырмаг үчүн истифадә едилмишдир. И.-и милитарист Јапонијасы Чиндә вә Асијанын дикәр өлкәләриндә, Италија фашистләри Ефиопија, Албанија вә Јунаныстанда һәјата кечирмишдир. Фашизмин дармадағын едилмәси И.-и сарсытса да, мүасир капиталист өлкәләриндә (хүсусилә ЧАР-да, Родезијада) ирги ајры-сечкилијә, *сегрегасија*, бир чох һалда исә кеносидә јенә дә бәраәт газандырылыр. ЧАР-да јалныз ағлар тамһүгуглу вәтәндаш һесаб едилир. Родезијада И. рәсми идеолокијадыр. Португалијада фашист диктатурасынын ләғвинә гәдәр (1974) Ангола, Мозамбик вә Гвинеја-Бисауда јерли африкалы әһали ирги ајры-сечкилијә мә'руз галырды. Сионизм дүнјада ваһид јәһуди милләтинин мөвчудлуғу һаггында гејри-елми ујдурманы өз силаһына чевирмишдир. Канадада ескимослар, һиндиләр вә Африкадан кәлмәләр, Австралијада аборикенләр, Б. Британијада Милләтләр бирлији өлкәләриндән олан «рәнкли» мүһачирләр ирги ајры-сечкилијә мә'руз галырлар. АБШ-да зәнчиләрә вә һиндиләрә (һәмчинин хырда етник групларa) гаршы јөнәлмиш И.-ә гаршы мүбаризә күчләнир. Маочулар өзләринин һаким милләтчилик сијасәтләрини әсасландырмаг үчүн Асија халгларынын ирги чәһәтдән бирлији вә Чинин мүстәсналығы һаггында нәзәријјәни тәблиғ едирләр. Тарихи тәчрүбә сүбут едир ки, сосиал-игтисади, мәдәни тәрәгги әһалинин ирги мәнсубијјәти илә дејил, сосиал гурулуш илә шәртләнир.

БМТ Баш Мәчлисинин 21-чи сессијасынын гәрарына көрә һәр ил мартын 21-дә ирги ајры-сечкилијин ләғв едилмәси уғрунда мүбаризә күнү кечирилир. ЈУНЕСКО-нун чағырдығы експерт-мүтәхәссисләрин Москва (1964) вә Парисдәки (1976) мүшавирәләри И.-ин бүтүн нөвләрини писләмишдир. 1971 ил ирги ајры-сечкилијин бүтүн тәзаһүрләринә гаршы бејнәлхалг јекдил һәрәкәтләр или, 1974—84 илләр исә И.-лә мүбаризә ониллији е'лан едилмишдир. И.-ә гаршы мүбаризә капитализм илә социализм арасында идеоложи мүбаризәнин ајрылмаз һиссәсидир.

Әд.: Документы обличают расизм, М., 1968; Народы против расизма, М., 1970; Уинстон Г., Объединить усилия в борьбе с расизмом, «Проблемы мира и социализма», 1974, № 5; Красильников А., В борьбе против апартеида и расизма, М., 1978.

ИРГШҮНАСЛЫГ—бах *Антрополокија*.

ИРД Каарел Кириллович (д. 27.8.1909, Рига)—естон совет режиссору, театр хадими. ССРИ халг артисти (1970). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1967). 1940 илдән Сов.ИКП үзвү. 1937—39 илләрдә Тарту Фәһлә Театрынын актјору вә реж. олмушдур. 1940 илдән (фасиләләрлә) «Ванемујне» (Тарту) театрына рәһбәрлик едир. «Интигам алову» (1945, Е. Капп), «Фыртыналар саһили» (1958, Г. Ернесакс), «Монастырда нишанланма» (1962, С. Прокофјев), «Катерина Измајлова» (1966, Д. Шостакович), «Гвианалы Чонни» (1969, А. Буш) вә с. опералары, «Мешшанлар», «Јегор Булычов вә башгалары» (1946, 1950, М. Горки), «Венесија тачири», «Кориолан» (1958, 1964, В. Шекспир), «Галилејин һәјаты», «Кураж ана вә ушаглары» (1961, 1975, Б. Брехт), «Лос Каприччос» (1973, Л. Промет) вә с. пјесләри тамашаја гојмушдур. И. «Ванемујне» театры нәздиндәки студијанын тәшкилатчысы вә педагогудур. 2 орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Постараемся поймать чудо. Статьи о театре, Л., 1967; Размышления о театре, Л., 1973.
Әд.: «Ванемуйне» сегодня и вчера, Таллин, 1970.

ИРЕМЕЛ—Чәнуби Уралда (Башг. МССР әразисиндә), Белаја чајынын мәнбәји јахынлығында дағ массиви. Ики зирвәси вар: Бөјүк И. (һүнд. 1582 *м*) вә Кичик И. (тәгр. 1400 *м*). Кварсит вә кристаллик шистләрдән тәшкил олунмушдур. Јамачлары мешәлик (әсасән ијнәјарпаглы), јухары һиссәләри дағлыг тундра вә дағ чәмәнләридир.

ИРЕНДЫК—Чәнуби Уралда, Башг. МССР-дә дағ силсиләси. Уз. 120 *км*, һүнд. 987 *м*-ә гәдәрдир (Гарадашмус д.). Әсасән кварсит, порфирит, диабаз вә әһәнкдашыларындан тәшкил олунмушдур. Јамачлары мүхтәлиф отлу-шијавлы чөлләрлә вә мешә илә (тозағачы, ағчаговаг, гара шам, шам) өртүлүдүр.

ИРӘВАН—бах *Ериван*.

ИРӘВАН ГУБЕРНИЈАСЫ—бах *Ериван губернијасы*.

ИРӘВАН ХАНЛЫҒЫ—бах *Ериван ханлығы*.

ИРӘВАНИ Мирзә Гәдим Мәһәммәдһүсејн оғлу (1825, Ериван—1875, Ериван)—Азәрб. рәссамы, Азәрб. дәзкаһ бојакарлығынын баниси. Монументал бојакарлыг вә портрет саһәсиндә дә ишләмишдир. И. хүсуси рәссамлыг тәһсили алмамышдыр. Ериванда үсули-чәдид мәктәбини вә Тифлисдә прокимназијаны битирмишдир. Рәссам-

лыг сәнәтини ағач үзәриндә бәдии ојма устасы олан атасындан өјрәнмишдир. Јарадычылығынын илк дөврүндә декоратив сәнәтлә мәшғул олмуш, бир сыра портретләр—«Сувари», «Рәггасә», «Дәрвиш» (Азәрб. Инчәсәнәт Музеји) вә с. јаратмышдыр. И. 1850-чи илләрдә Ириван сәрдарынын сарајындакы паннолары вә сүжетли композисијалары бәрпа етмиш, сарајын күзкүлү залында јағлы боја илә бир нечә монументал портрет (Фәтәли шаһ, Аббас Мирзә вә б.-нын) чәкмишдир. Бу әсәрләр, еләчә дә онларын акварел вә темпера илә ишләнмиш сонракы вариантлары (Азәрб. Инчәсәнәт Музеји) Азәрб. инчәсәнәтиндә орта әср миниатүрләринә хас олан шәртиликдән реалист бојакарлыға кечид дөврүнүн ән јахшы нүмунәләридир. Бу бахымдан И.-нин 1860—70-чи илләрдә јаратдығы «Вәчиһулла Мирзә», «Молла», «Ајаг үстә дајанмыш гадын», «Кәнч оғлан» (Азәрб. Инчәсәнәт Музеји), «Маһ Тә'ләт» (Күрч.ССР Дөвләт Инчәсәнәт Музеји) портретләри сурәтләрин ифадәлилији, зәнкин колорити илә фәргләнир. И. икифигурлу тематик композисијаларына («Шаһзадә Александр арвады илә», «Шаһ вә вәзири» вә с.) мәишәт лөвһәләри дахил етмишдир. Әсәрләриндә тәсвир олунан халча, кејим вә ев әшјаларынын үзәриндә чәкилмиш зәриф нахышлар, мүрәккәб орнаментли шәбәкәләр, күл, чичәк вә гушларын чанлы, реал екси («Чичәкләр вә гушлар», Ермитаж, Ленинград) диггәти чәлб едир. И.-нин, бир тәрәфдән классик Шәрг миниатүрү вә халг сәнәтинин зәнкин ән'әнәләринә, дикәр тәрәфдән исә Авропа реалист бојакарлығына әсасланан јарадычылығы илә Азәрб. тәсвири сәнәтинин инкишафында јени мәрһәлә башланмышдыр.

Јапышдырма шәкил, бах сәһ. 512—513.

Әд.: Саламзадә Ә. Р. вә башгалары, Азәрбајчан инчәсәнәти, Б., 1977; Миклашевская И. М., Художники XIX века Мирза Кадым Эривани и Мир Мохсун Навваб, в кн.: Искусство Азербайджана, т. 4, Б., 1954.

ИРӘЛИЛӘМӘ ҺӘРӘКӘТИ—бәрк чисмин һәрәкәти; бу заман онун ихтијари ики нөгтәсини бирләшдирән дүз хәтт јерини өзүнә паралел дәјишир. И.һ.-ндә чисмин бүтүн нөгтәләри ејни трајекторија чызыр. Буна көрә бәрк чисмин И.һ.-нин өјрәнилмәси нөгтәнин кинематикасы мәсәләсинә кәтирилир.

ИРӘМ (әр. ارام—әфсанәви бағ, чәннәт)—рәвајәтә көрә, гәдим Јәмәндә шәһәр. Шәрг әсатириндә көзәл бағ кими тәсвир едилир (куја Бабил һөкмдары Шәддад чәннәт кими көзәл бағ салдырмыш, лакин орада кәзәркән һәм өзү, һәм дә бағ јоха чыхмышдыр), А. А. *Бакыхановун* «Күлүстани-Ирәм» әсәриндә дә «И.» термини бу мә'нададыр. Бә'зән мәчази олараг чәннәт мә'насында да ишләдилир. Шәрг, о чүмләдән, классик Азәрб. әдәбијјатында фүсункарлыг вә тәбиәт көзәллијинин рәмзидир.

ИРӘЧ МИРЗӘ (ایراج میرزا; титулу: Чәлал әл-Мәмалик) (октјабр, 1874, Тәбриз—март, 1926, Теһран)—Иран шаири. Гачарлар сүлаләсиндән олса да, јохсул һәјат кечирмишдир. Әсәрләриндә империализмә гаршы чыхмыш, демократик идејалары тәрәннүм («Ишчи вә саһибкар», «Матәм јығынчағы» вә с.), дин хадимләринин ријакарлығыны, фанатизми («Шејхин көз јашлары») ифша етмишдир. «Арифнамә» поемасында, «Һичаб» вә с. ше'рләриндә Иран гадынларынын ачыначаглы талејиндән бәһс олунур. «Ана мәһәббәти», «Ана үрәји» вә с. ше'рләри мәшһурдур. И.М. фарс ушаг әдәбијјатынын илк нүмунәләрини јаратмышдыр. Бә'зи ше'рләри Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур.

Әсәри: Верность. Избр. лирика, Л., 1977.

Әд.: Һүсејнов Б., XX әср фарс ше'риндә ән'әнә вә новаторлуг, Б., 1975; Ворожейкина З. Н., Иредж-Мирза, М., 1961.

ИРИ ЈАПАЛАГЛАР (Bubo)—бајгушлар дәстәсинин бир чинси. Бәдәнинин уз. 36—75 *см*-дир. Бармаглары ләләклидир; 12 нөвү мә'лумдур. Авропа, Асија, Африка вә Америкада јајылмышдыр. ССРИ-дә бир нөвү—ири јапалаг (B. bubo), о чүмләдән Азәрб. ССР-дә Чәнуб ири јапалағы (Bubo bubo interpositus) јарымнөвү јашајыр. Бел тәрәфдән ала олуб гара-гонур рәнкли узунуна вә ениә нахышлары вар. Отураг вә ја гышда көчәндир. Мешә, чөл, сәһра вә дағларда јашајыр. Ағачларын алтында, јарған чухурларындакы јувасына 2—3, бә'зән 4 јумурта гојур. Дишиси 35 сутка күрт јатыр Сичан, довшан, гуш, гурбаға вә с. илә гидаланыр. Кәмиричиләри гырдығына көрә фајдалыдыр.

ИРИАН (Irian)—Јени Гвинеја а.-нын Индонезија дилиндә ады.

ИРИБЛОКЛУ КОНСТРУКСИЈАЛАР —бах *Ириөлчүлү конструксијалар*.

ИРИДИУМ (лат. Iridium), Ir—кимјәви елемент. Елементләрин дөври системинин VIII групундадыр; ат.н. 77, ат.к. 192,22-дир; платин групу металларына мәнсубдур; тәбиәтдә ики стабил изотопу вар: ^{191}Ir (38,5%) вә ^{193}Ir (61,5%). И. елементини 1804 илдә инкилис кимјачысы С. Теннант (1761—1815) кәшф етмиш вә дөрдвалентли И.-ун үчвалентлијә редуксијасы заманы бирләшмәләринин мүхтәлиф рәнкләр алмасына көрә ону «И.» адландырмышдыр [јун. iris (iridos)—көј гуршағы демәкдир]. Надир һалларда, адәтән, платинлә бирликдә тапылыр (Јер габығында күтләчә $1\cdot10^{-7}$%-дир). И. чох бәрк, чәтин әријән, кимјәви чәһәтдән чох давамлы, күмүшү-ағ металдыр. Сәнаједә өлчү чиһазлары үчүн јүксәк темпра давамлы, мөһкәм әринтиләр һазырланмасында ишләдилир. Платин групунун башга металлары илә, һәмчинин гызыл вә күмүшлә бирликдә И. да нәчиб металлар сырасына дахилдир.

Әд.: Әфәндијев Һ. Х., Рүстәмов П. Һ., Гарајев З. Ш., Надир елементләр кимјасына кириш, Б., 1964; Некрасов Б. В., Основы общей химии, т. 1—2, М., 1973; Популярная библиотека химических элементов, кн. 1, М., 1977.

ИРИДОСИКЛИТ (јун. iridos—гүзеһ+kýklos—даирә, көз)— көзүн гүзеһли гишасынын вә кирпикли чисминин илтиһабы. Сәбәби ревматизм, вирус хәстәликләри, јаталаглар, ағчијәр илтиһабы, сүзәнәк, сифилис, вәрәм, маддәләр мүбадиләси позғунлуғу илә әлагәдар хәстәликләр, диш хәстәликләри, һабелә көз травмалары вә с. ола биләр. Әламәтләри: ағры (әсасән кечәләр), көзјашынын ахмасы, ишыгдан горхма, көрмә функсијасынын зәифлији; көзүн бујнуз гишасында гырмызы-бәнөвшәји һалә әмәлә кәлир. Гүзеһли гишанын рәнки вә шәкли дәјишир. Онун шишкинләшмәсиндән вә көзүн һәрәки синир учларынын гычыгланмасындан бәбәк јығылыр. Көзә кичик тәзјиг етдикдә белә ағры верир. Гүзеһли гиша илә бүллурун өн сәтһи арасында битишмә төрәндикдә бәбәк гејри-бәрабәр форма алыр. Ағыр һалларда бүллурла гүзеһли гишанын арха сәтһиндә даирәви битишмә әмәлә кәлир, бу заман көзүн өн вә арха камерасы тәчрид олунур, көздахили мајенин нормал ахачағы позулур. Бу да икинчили глаукомаја сәбәб олур. Хроник И.-дә илтиһаби просес нисбәтән зәиф кечир. Ревматик вә вәрәм мәншәли И. ресидив верир. Мүаличәси: көз наһијәсинә исти гојмаг, кортикостероидләр, антибиотикләр вә с. И.-ә сәбәб олан хәстәликләри мүаличә етмәк.

Әд.: Глазные болезни, под ред. Т. И. Ерошевского и А. А. Бочкаревой, М., 1977; Справочник по офтальмологии, под ред. Э. С. Аветисова, М., 1978.

ИРИМОЛЕКУЛЛУ БИРЛӘШМӘЛӘР—молекулларында бир-бири илә кимјәви рабитәләрлә бирләшмиш јүзләрлә, минләрлә атом олан маддәләр. И.б.-дән чохунун, о чүмләдән полимерләрин характерик хүсусијјәти, молекулларында дәфәләрлә тәкрарланан һалгалар (мүхтәлиф атомларын кимјәви бирләшмәсиндән ибарәт групплар) олмасыдыр. Әтрафлы мә'лумат үчүн бах *Полимерләр* мәгаләсинә.

ИРИН—илтиһаб нәтичәсиндә әмәлә кәлән сарымтыл-јашыл рәнкли екссудат. Өлмүш тохумалардан, микроблары мәһв едән ферментләрдән, зүлал вә лејкоситләрдән ибарәтдир. И.-дән гана токсик маддәләр сорулдуғундан ону тез кәнар етмәк лазымдыр.

ИРИНЛИК—бах *Абсес*.

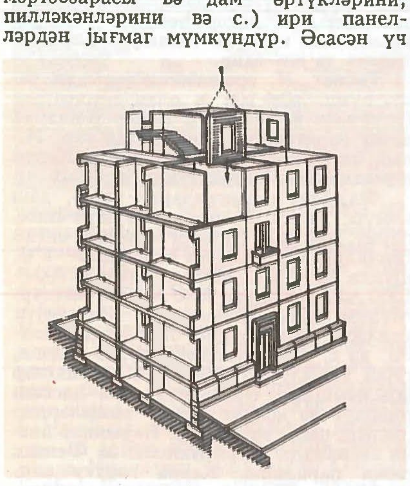
ИРИНТӨРӘДӘН БАКТЕРИЈАЛАР, пиокен бактеријалар (јун. pýon—ирин+genés — төрәдән, төрәнмиш)—јерли иринли илтиһаб, јахуд үмуми инфексија төрәдән бактеријалар (пиемија, сепсис). И.б.-а иринтөрәдән кокклар (стафилококклар, стрептококклар, гонококклар) вә бир чох башга бактеријалар (протеј групу, көјиринтөрәдән гарајара, бә'зән дә бағырсаг чөпләри) аиддир. И.б. сероз бошлугларын селикли гишаларында, јахуд тохумаларын дахилиндә (иринли инфилтрат, флегмона вә с.) иринли илтиһаба сәбәб олур. Иринтөрәтмәјән микроорганизмләр дә (бағырсаг чөпләри, гарын јаталағы вә дифтерија чөпләри) јерли иринләмә төрәдә биләр.

ИРИӨЛЧҮЛҮ КОНСТРУКСИЈАЛАР — бина вә гурғуларын тикинти мејданчасында гурашдырылан ириөлчүлү јығма конструксијалары. Јашајыш, ичтимаи вә сәнаје биналарынын тикинтисиндә тәтбиг едилир. Әсасән үч нөв олур: ириблоклу конструксијалар, ирипанелли конструксијалар вә ириһәчмли блоклар.

Ириблоклу конструксијалар мүхтәлиф бетонлардан, һәмчинин кәрпич вә дикәр керамик дашлардан з-дда һазырланыр. Күтләси адәтән 3 *т*-дан артыг олмур. Ири блоклардан бинанын мүхтәлиф һиссәләри гурашдырылыр. ССРИ-дә ири блоклардан истифадә 1927—28 илләрдән башланмышдыр. Мүасир иншаатда јүнкүл вә мәсамәли бетонлардан (поса-бетон, керамзит-бетон, газ-бетон вә с.) ән чох харичи дивар конструксијасын-

да истифадә олунур. Ири блокдан һазырланан диварларын һәчм күтләси 1100—1600 *кг/м*³, галынлығы 30—60 *см*-дир. Мәртәбә дахилиндә һүнд. 1: 2 вә 4 чәркә ола биләр. Ән чох икичәркәли систем тәтбиг едилир. З.-дларда хүсуси блоклар (арадивар, пәнчәрәалты, атма, күрсүлүк, карниз вә с.) бурахылыр. Харичи диварлар үчүн ағыр силикатлы бетондан (һәчм күтләси 1900—2000 *кг/м*³) истифадә олунур. Дахили диварларда галынлығы азалтмаг (30—40 *см*-ә гәдәр) мүмкүндүр. Ири блоклардан адәтән һүнд. 12 мәртәбәјә гәдәр олан биналарда истифадә едилир.

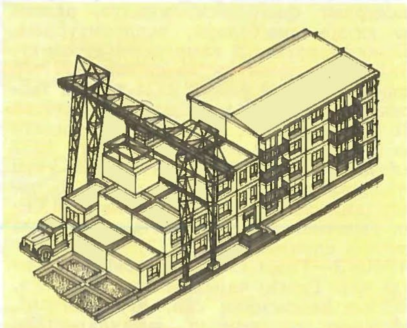
Ирипанелли конструксијалар—мүтәрәгги иншаат конструксијасы нөвләриндән биридир. Ән чох күтләви јашајыш биналарында тәтбиг олунур. Бинанын тикилмә мүддәтини 1,5—2 дәфә гысалтмаға, иншаат мејданчасында әмәк сәрфини 30—40% азалтмаға имкан верир. Панел типли ириөлчүлү елементләрдән биналарын дивар вә өртүкләри үчүн истифадә етмәк идејасы 1920—30 илләрдә ирәли сүрүлмүшдүр. Лакин о дөврдә јалныз лајиһәләр һазырламагла кифајәтләнирдиләр. Илк ирипанелли евләр 40—50-чи илләрдә тикилмишдир. 1947—48 илләрдә 4-мәртәбәли илк каркас-панел конструксијалы јашајыш еви Москвада, 1949—52 илләрдә каркассыз ирипанелли евләр (3—4-мәртәбәли) Магнитогорскда тикилмишдир. 1958 илдән ирипанелли ев тикилиши ССРИ-дә јүксәк дәрәчәдә механикләшдирилмишдир. 1960 илдә ССРИ-дә јашајыш евләринин 15—20%-и, 1975 илдә исә 50%-и ирипанелли конструксијалардан гурашдырылмышдыр. Бинанын әсас һиссәләрини (харичи вә дахили диварларыны, мәртәбәарасы вә дам өртүкләрини, пилләкәнләрини вә с.) ири панелләрдән јығмаг мүмкүндүр. Әсасән үч

Шәк. 1. Чохмәртәбәли јашајыш бинасынын ирипанелли конструксијасы.

конструктив схем үзрә гурашдырылыр: каркас-панелли, каркассыз-панелли вә јарыкаркас-панелли. Харичи дивар каркасынын һүнд. 1 вә ја 2 мәртәбә, ени исә бир, јахуд 2 отаг ениндә олур. Ирипанелли-каркаслы бинлардан 25 мәртәбәјә гәдәр вә даһа һүндүр евләр гурашдырмаг мүмкүндүр. Панелләр бүтөв һазырланыр, јахуд онларда гапы-пәнчәрә јерләри олур. Конструксијасына көрә дивар панелләри биргат (истилији изолјасија едән материалдан јүксахлајан конструксијалы һазырланыр) вә чохгат (2 вә ја 3) олур. Дивар панелләри з-ддан тамамланмыш, сәтһи рәнкләнмәк үчүн һазыр вәзијјәтдә, гапы вә пәнчәрәләри јериндә, истилик бору кәмәрләри вә електрик хәтләри чәкилмиш һалда бурахылыр. Мәртәбәарасы өртүкләр чох вахт дәмир-бетондан һазырланыр, саһәси адәтән бир отағын саһәси гәдәр (30 *м*²-дәк), конструксијасы бүтөв вә ја тәбәгәли (сәси изолә едән) олур. Дам өртүјү панелләринин уз. 12 *м*-ә гәдәр ола биләр. Ирипанелли конструксијаларын күтләси 1,5—7,5 *т*-дур.

Ириһәчмли блоклардан гурашдырмагла ев тикинтиси ән мүтәрәгги иншаат үсулудур. Блоклар һазырланма үсулуна көрә ајры-ајры панелләрдән ибарәт олур вә ја монолит төкүлүр. Бурада иншаат ишләринин бөјүк бир һиссәси з-д шәраитиндә көрүлүр. Өлчү вә ағырлығына көрә

Шәк. 2. Јашајыш бинасынын ири. ли блоклардан гурашдырылмасы.

һәчми блоклар ики нөв ола биләр: бир отаг һәчминдә, ики отаг һәчминдә вә ја бүтөв мәнзил һәчминдә. Биротаглы блокларын планда өлчүләри 2,4×4,8 *м* —3,6×6 *м*, күтләси исә 5—10 *т*-дур. Икиотаглы вә ја бирмәнзилли блокларын ени 6 *м*-дәк, уз. 8—10 *м*-ә гәдәр, күтләси исә 15—25 *т*-дур. Блок евләрин гурашдырылмасы үчүн хүсуси күчлү кранлар тәләб олунур. Шәһәр шәраитиндә нәһәнк блокларын нәгл едилмәси бир сыра чәтинликләрлә әлагәдар олдуғундан вә белә биналарын конструксијасынын һесабланма нәзәријјәсиндә бир сыра техники проблемләр һәлл олунмадығы үчүн һәләлик онларын тәтбиги мәһдуддур.

Әд.: Дроздов П. Ф., Себекин И. М., Проектирование крупнопанельных зданий, М., 1967; Белов В. П., Развитие объёмноблочного домостроения, М., 1973; Сербинович П. П., Гражданские здания массового строительства, 2 изд., М., 1975; Дроздов П. Ф., Конструирование и расчет несущих систем многоэтажных зданий и элементов, М., 1977; Бронников П. И., Объемноблочное домостроение, М., 1979.

ИРИПАНЕЛЛИ КОНСТРУКСИЈАЛАР—бах *Ириөлчүлү конструксијалар*.

ИРИПОЛИМЕ́Р БИРЛӘШМӘЛӘР—бах *Иримолекуллу бирләшмәләр*.

ИРИ́С (јун. iris, һәрфи мә'насы—көј гуршағы) — тамлы маддәләр (гәһвә, гоз, фындыг, мејвә екстракты, соја уну вә с.) вә әдвијјат гатмагла гатылашдырылмыш сүд, гәнд, патка вә јағын (әсасән кәрә јағы, јахуд маргаринин) биркә биширилмәсиндән алынан гәннады мә'мулаты. 1 *кг*-нын калорилији 17 *Мч*-дур (4100 *ккал*). Сахланма мүддәти 2—6 ајдыр.

ИРИ́Т (јун. iris—бурада; көзүн гүзеһли гишасы)—көзүн гүзеһли гишасынын илтиһабы. Белә ки, гүзеһли гиша вә кирпикли чисим ејни ган системи илә тәчһиз олундуғундан онларын илтиһабы да ејни заманда баш верир (бах *Иридосиклит*).

ИРКУ́Т—РСФСР Иркутск вил. вә Бур.МССР-дә чај. Ангара чајынын сол голу. Уз. 488 *км*, һөвзәсинин саһ. 15 мин *км*². Шәрги Сајан д-рындан башланыр. Астаналыдыр. Әсасән гар вә јағыш сулары илә гидаланыр. Октјабрнојабрдан апрел-мајадәк донмуш олур. Ағач ахыдылыр. Иркутск ш. И.-ун мәнсәбиндәдир.

ИРКУ́ТСК—РСФСР-дә шәһәр. Иркутск вил.-нин мәркәзи. Д.ј. ст., бејнәлхалг аеропорт, автомобил јоллары говшағы. Иркут чајынын Ангараја төкүлдүјү јердә порт. Әһ. 550 мин (1979, 17 јанвар). Ағыр машынгајырма, дәзкаһгајырма, механики-тә'мир, алүминиум, көн-дәри, гарышыг јем з-длары, тикинти материаллары мүәссисәләри, мика е'малы, мебел, ајаггабы, тикиш, трикотаж, гәннады, макарон, чај ф-кләри, әт, јағ-пиј комбинатлары, дәјирман, Иркутск СЕС-и (Ангара үзәриндә) вар. 1661 илдә салынмышдыр. И. Шәрги Сибирин бөјүк елм вә мәдәнијјәт мәркәзидир. Бурада ССРИ ЕА Сибир шө'бәсинин ин-тлары, ун-т, политехник, д.ј. мүһәндисләри, к.т., х.т., тибб, педагожи, харичи дилләр ин-тлары, 4 театр, филармонија, сирк, телевизија мәркәзи, планетари, 2 музеј фәалијјәт көстәрир. «Декабристләр Сибирдә» хатирә комплекси ачылмышдыр.

ИРКУ́ТСК ВИЛАЈӘТИ—РСФСР-дә вилајәт. 1937 ил сентјабрын 26-да тәшкил едилмишдир. Саһ. 767,9 мин *км*². Әһ. 2560 мин (1979, 17 јанвар). Тәркибинә Уст-Орда Бурјат мухтар маһалы дахилдир. 30 р-ну, 21 шәһәри вә 55 шәһәр типли гәс. вар. Мәркәзи Иркутск ш.-дир.

Тәбиәт. И.в. Шәрги Сибирин ч. һиссәсиндәдир. Әразиси Орта Сибир јајласынын (орта һүнд. 500—700 *м*) ч.-ш. һиссәсини тутур. Сәтһи дәрин чај дәрәләри илә парчаланмышдыр. Шм.-ш.-дә Шимали Бајкал вә Патом јајлалары јерләшир (орта һүнд. 1000 *м*). Иглими кәскин континенталдыр. Орта темп-р јанварда —15°С-дән (Бајкал көлү саһилләриндә) —33°С-јәдәк (Бодајбо), ијулда 17—19°С-дир. Иллик јағынты 350—430 *мм*, дағларын шм.-г. вә г. јамачларында 800 *мм*-ә гәдәрдир. Мүһүм чајлары: Ангара, Ашағы Тунгуска, Витим. Бајкал көлүнүн г. вә ч. һиссәси И.в.-ндәдир. Әсасән подзоллу, батаглыг вә гара торпаглар јајылмышдыр. Әразинин 3/4 һиссәси мешәликдир (әсасән шам, гара шам, сидр). Мешәләрдә чохлу һејван (самур, син чаб, марал, чүјүр, сығын вә с.) вар.

Әһали. Әсасән руслардыр (87%, 1970). Орта сыхлыг 1 *км*²-дә 3,3 нәфәрдир (1979). Әһ.-нин 1984 мини шәһәрләрдә, 576 мини кәндләрдә јашајыр. Бөјүк шәһәрләри: Иркутск, Ангарск, Братск.

Тәсәррүфат. И.в. Сибирин инкишаф етмәкдә олан ири сәнаје р-нларындандыр. Әсас сәнаје саһәләри јаначаг вә електрик енержиси истеһсалы, кимја (о чүмләдән нефт-кимја), селлүлоз-кағыз, јејинти сәнајесидир. Енеркетикасы Ангара чајынын һидроенержи вә Иркутск һөвзәсинин көмүр еһтијатына әсасланыр. Ири СЕС-ләр

(Братск, Иркутск, Мамакан) тикилмишдир. 1977 илдә Уст-Илимск СЕС-нин илк нөвбәси истифадәјә верилмишдир. Електрик вә истилик енержисиндән кениш истифадә едән истеһсалат саһәләри (алүминиум, кимја, нефт-кимја, нефт е'малы, селлүлоз сәнајеси) инкишаф етдирилир. Мика, дәмир филизи, дуз вә с. чыхарылыр. Машынгајырма мүәссисәләри филизчыхарма, нефт-кимја вә металлуркија сәнајеси үчүн аваданлыг, металкәсән дәзкаһлар, кабел мә'мулаты, автотрактор һиссәләри, радиогәбуледичиләр, чај кәмиләри вә с. истеһсал едир. Тикинти материаллары (семент, шүшә вә с.), јејинти вә јүнкүл сәнаје мүәссисәләри, филизсафлашдырма комбинаты вар. Зимада електрокимја з-ду тикилир (1978). И.в. одунчаг тәдарүкүнә көрә өлкәдә биринчи јери тутур (1976 илдә 28 млн. $м^3$-дән чох). Братск—Уст-Илимск әрази-истеһсал комплекси јарадылыр.

Вил.-дә 136 с-з, 82 к-з вар. К.т.-на јарарлы торпаглар әразинин тәгр. 3,2%-ни тәшкил едир. Дәнли биткиләр (әсасән буғда, јулаф, арпа), техники биткиләр, картоф, тәрәвәз, јем биткиләри әкилир. Сүдлүк-әтлик һејвандарлыг инкишаф етмишдир. Вил.-дә 793 мин гарамал (о ҹүмләдән 281 мин инәк), 422 мин давар, 357 мин донуз вар (1977). Хәзли һејванлар (түлкү, сусамуру), шм.-да вә Шәрги Сајанда марал јетишдирилир. Овчулуг (самур, синчаб, ондатра), балыгчылыг (Бајкал көлү, Ангара вә Лена чајлары) инкишаф етмишдир. Д.ј.-ларынын уз. 2126 *км* (1769 *км*-и електрикләшдирилмишдир), автомобил јолларынын уз. 16,1 мин *км*-дир. Мүһарибәдән сонракы илләрдә јени д.ј. хәтләри (Тајшет—Лена, Иркутск—Слјудјанка вә с.) ишә салынмышдыр. Икинчи Тајшет—Лена д.ј. хәтти чәкилир (1978). Су јолларынын (Лена, Витим, Ангара чајлары, Бајкал көлү) уз. тәгр. 7,5 *км*-дир. Иркутск ш.-ндә бејнәлхалг аеропорт вар. И.в. Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир (1967).

Мәдәни гуруҹулуг. 1976/77 дәрс илиндә үмумтәһсил мәктәбләриндә 460 мин, 120 орта ихтисас вә техники пешә мәктәбиндә 80 миндән чох шакирд, 9 али мәктәбдә 60 миндән чох тәләбә тәһсил алырды. Мәктәбәгәдәр мүәссисәләрдә 130 мин ушаг тәрбијә олунурду. Вил.-дә бир чох елми идарә, о ҹүмләдән ССРИ ЕА Сибир шө'бәсинин Шәрги Сибир филиалы фәалијјәт көстәрир. 1977 илдә вил.-дә 1000-дән чох күтләви китабхана, 6 театр, 5 музеј, 1000-дән чох клуб мүәссисәси, 1800 киногурғу, пионерләр сарајы, кәнч тәбијјәтчиләр ст., ушаг д.ј. ишләјирди. «Восточно-Сибирскаја правда» (1917) вә «Советскаја молодјож» (1924) вил. гәзетләри чыхыр. Вил. радио вә телевизија верилишләри 1 програмлыдыр. Москва верилишләри ретранслјасија олунур, «Орбита» програмы гәбул едилир. Телевизија мәркәзләри Иркутск вә Братскдадыр.

Сәһијјә. Вил.-дә 29,4 мин чарпајылыг (әһалинин һәр мин нәфәринә 12,5 чарпајы) 301 хәстәхана мүәссисәси, 56 диспансер, 6 мин һәким (әһалинин һәр 395 нәфәринә 1 һәким), Усол-Сибир, Уст-Кут курортлары, санаторија, истираһәт евләри вар (1972, јанвар).

ИРКУТСК СУ-ЕЛЕКТРИК СТАНСИЈАСЫ—Ангара чајы үзәриндә, чајын мәнбәјиндән 65 *км* аралыда, Иркутскдадыр. 1950—58 илләрдә тикилмишдир. Күҹү 660 мин *квт*, орта иллик електрик енержиси истеһсалы 4,1 млрд. *квт·саатдыр*. СЕС-дә 8 агрегат гурашдырылмышдыр. Су говшағына СЕС-ин бинасы, торпаг бәнд (уз. 2,5 *км*, һүнд. 44 *м*), кәркинлији 110 вә 220 *квт* олан ачыг пајлашдырычы гурғулар дахилдир. Торпаг бәнд Иркутск су анбарыны әмәлә кәтирир. СЕС Мәркәзи Сибирин Бирләшмиш Енержи Системинә дахилдир вә Иркутск вил.-нин сәнајесини, д.ј. нәгл.-ыны вә с. електрик енержиси илә тә'мин едир.

ИРКУТСК УНИВЕРСИТЕТИ, А. А. Жданов ад.—Шәрги Сибирдә илк али мәктәб. 1918 илдә јарадылмыш, 1939 илдә ун-тә А. А. Ждановун ады верилмишдир. 9 факүлтәси, һәмчинин харичи өлкәләрин вәтәндашлары үчүн һазырлыг факүлтәси, күндүз, ахшам вә гијаби шө'бәләри, аспирантурасы, 67 кафедрасы, 3 елми-тәдгигат ин-ту, Бајкал биоложи ст. вә с. вар. 1977/78 дәрс илиндә И.у.-ндә 9524 тәләбә тәһсил алмыш, 735 мүәллим, о ҹүмләдән 31 е.д. вә проф., 307 елмләр намизәди вә досент дәрс демишдир. Ун-т 1932 илдән «Әсәрләр» нәшр едир. МХР үчүн јүксәкихтисаслы милли кадрлар һазырламаг ишиндә хидмәтинә көрә МХР-ин Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир (1972).

ИРКИЗ—Газах.ССР Актүбинск вил.-ндә чај. Тургај чајынын сағ голу. Уз. 593 *км*, һөвзәсинин саһ. 31,6 мин $км^2$. Мугоҹар д-рынын ш. јамаҹларындан башланыр. Јајда (хүсусилә ашағы ахынында) ајры-ајры саһәләрдә бә'зән ахын кәсилир. Јухары ахынында ширин сују олан И. ашағы ахынында шорлашыр. Әсасән гар сују илә гидаланыр. Нојабрдан апреләдәк донмуш олур.

ИРЛАНД ДИЛИ—Ирландија Респ. вә Шимали Ирландија әһалисинин, һабелә мүһаҹир *ирландларын* бир һиссәсинин дили, Ирландија Респ.-нын илк рәсми дили (1921 илдән). *Келт дилләринә* дахилдир. Ирландија Респ.-нда бу дилдә 600 мин адам данышыр (1971). Илк абидәләри 4—5 әсрләрә аид китабәләрдир. Мүасир әдәби дил Мунстер, Коннахт вә Олстер диалектләринин синтези әсасында формалашмышдыр. 15 әсрдән е'тибарән инкилис дили И. д.-нә күҹлү тә'сир көстәрмишдир.

Әд.: Льюис Г., Педерсен Х., Краткая сравнительная грамматика кельтских языков, пер. с англ., М., 1954.

ИРЛАНДИЈА (Ireland)— Британија а-ры архипелагында ада. Шм.-г. вә ҹ.-дан Атлантик океаны, ш.-дән Ирландија дәнизи вә И.-ны Б. Британијадан ајыран Мүгәддәс Кеорг вә Шимал боғазлары илә әһатәләнир. Саһ. 84 мин $км^2$. Уз. шм.-дан ҹ.-а 450 *км*, г.-дән ш.-ә тәгр. 300 *км*-дир. Саһилләри көрфәзләрлә парчаланмышдыр. Мәркәзи һиссәси, бузлаг чөкүнтүләри олан овалыг, кәнар р-нлары әсасән алчаг вә орта јүксәкликли дағлар вә платодур. Иглими мүлајим океан типлидир. Ән бөјүк чајы Шаннондур. Чохлу көл (Лох-Неј, Лох-Ерн вә с.) вә батаглыглар вар. Әсасән подзол вә торфлу—батаглыг торпаглары јајылмышдыр. Битки өртүјүндә чәмәнлик вә коллуглар үстүндүр. *Ирландија* дөвләти вә Б. Британијанын тәркибиндәки *Шимали Ирландија* И. әразисиндәдир.

ИРЛАНДИЈА (Ireland), Ирландија Республикасы (ирландҹа Eire, Poblacht na h-Eireann, инк. Irish Republic).

Үмуми мә'лумат. Гәрби Авропада дөвләт. Ирландија а.-нын чох һиссәсини (5/6-ини) тутур. Б. Британија вә Шимали Ирландија Бирләшмиш Краллығына дахил олан Шимали Ирландија илә һәмсәрһәддир. Авропадан Шимали Америкаја кедән мүһүм дәниз вә һава јоллары үстүндәдир. Саһ. 70,3 мин $км^2$, әһ. 3,2 млн. (1978). Пајтахты Дублин ш.-дир. Инзибати ҹәһәтдән 26 графлыға вә мүстәгил шәһәр-графлыға (Дублин, Корк, Лимерик, Уотерфорд, Дан-Лере) бөлүнүр. Графлыглар 4 тарихи әјаләтдә груплашдырылмышдыр.

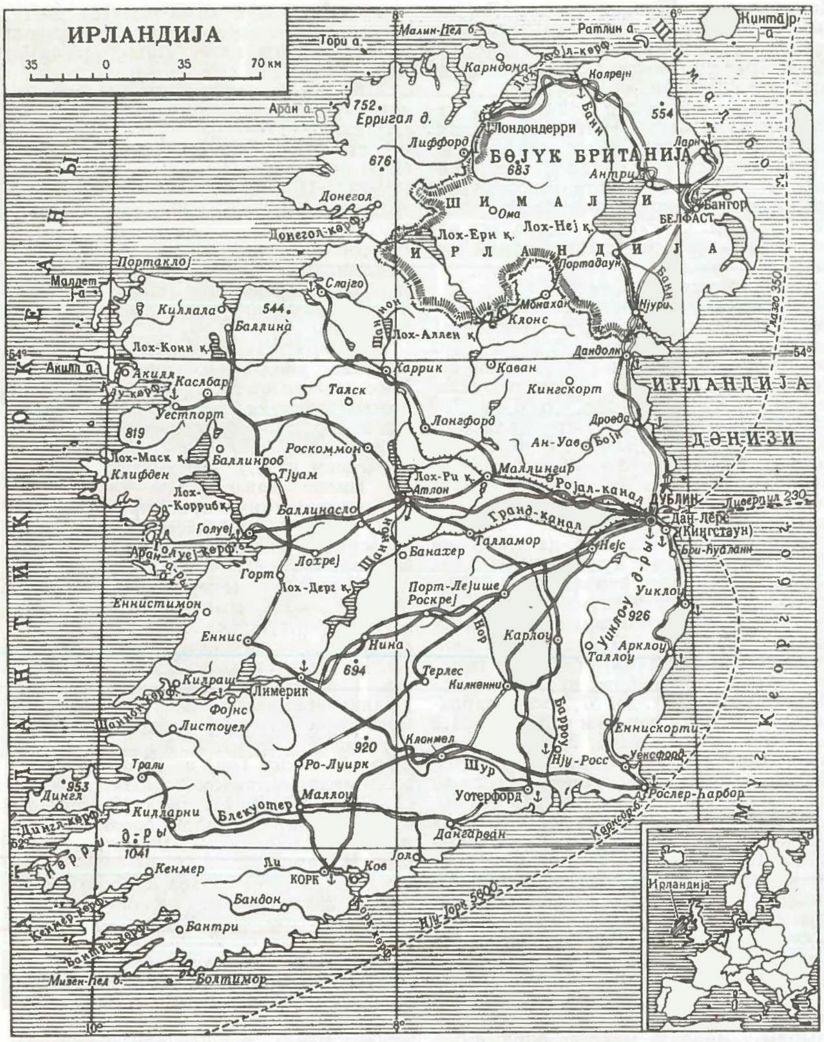
Дөвләт гурулушу. И. респ.-дыр. 1937 ил Конститусијасы гүввәдәдир (1972 илдә дәјишикликләр едилиб). Дөвләт башчысы президентдир (әһали 7 ил мүддәтинә сечир). Ганунверичи һакимијјәт Милли парламентә мәхсусдур. Парламент президент вә ики палатадан (нүмајәндәләр палатасы вә сенат) ибарәтдир. Иҹраедичи һакимијјәти һөкумәт һәјата кечирир; баш назири нүмајәндәләр палатасынын тәклифи илә, дикәр һөкумәт үзвләрини исә баш назирин тәклифи илә президент тә'јин едир.

Тәбиәт. И. әразисинин јарыдан чоху һүнд. 40—100 *м* олан овалыгдыр (мәркәздә вә шм.-да). Кәнар р-нларда алчаг вә орта һүнд.-лү дағлар вар. И.-нын ән јүксәк нөгтәси ҹ.-г.-дә, Керри д-рындадыр (Каррантуилл д., 1041 *м*).

Фајдалы газынтылары: торф, даш көмүр, дәмир филизи, гурғушун-синк, пирит, мис вә с. Иглими мүлајим океан типлидир. Орта темп-р јанварда 5—8°С, ијулда 14—16°С. Иллик јағынты 700—1500 *мм*, дағларда 2000 *мм*-дән чохдур. Мүһүм чајы Шаннондур. Ән бөјүк көлләри: Лох-Корриб, Лох-Маск, Лох-Ри вә с. Чәмән-подзол, турш подзол, турш торфлу-батаглыг вә с. торпаглар јајылмышдыр. Әразисинин чох һиссәси торфлуг вә коллуг, 1%-и мешәләрдир (палыд, шам, тозағачы). Һејванлар аләми касыбдыр. Бурн-Винсент вә Феникс тәбии парклары, Карра горуғу вар.

Әһали. Әһалиси әсасән *ирландлардыр*. Инкилисләр, шотландлар, һәмчинин јәһудиләр дә јашајыр. Рәсми дилләри ирланд вә инкилис дилләридир. Һаким дин католисизмдир. Әһалинин иллик орта артымы 0,5% (1970—75). Ишләјән әһалинин (1,1 млн.) 28%-и сәнаје, 25%-и к.т. вә балыгчылыг, 39%-и хидмәт, нәгл. вә тиҹарәт саһәсиндә чалышыр. Орта сыхлыг 1 $км^2$-дә 46 нәфәрдир (1978). Шәһәр әһалиси 52,2%-дир. Әсас шәһәрләри Дублин—778,1 мин, Корк (128,6 мин, 1975) вә с.

Тарихи очерк. И. әразисиндә инсан ҹәмијјәтинин мејдана кәлмәси е.ә. тәгр. 6-ҹы миниллијә аиддир. Е.ә. 4-ҹү мин-

илликдә келт тајфалары бурада мәскунлашараг тәдричән јерли әһалини ассимилјасија етдиләр. Ерамызын әввәлләриндә И. әразисиндә илк еркән феодал дөвләтләри јаранмаға башлады. 8 әсрин сону—11 әсрин әввәлләриндә И. фасиләсиз олараг норманларын, 12 әсрин сонларындан исә инкилис-норман феодалларынын басгынларына мә'руз галды. 1169—71 илләр басгынындан сонра И. әразисиндә илк инкилис колонијасы «Пејл» («чәпәр») јарадылды. 16 әсрин сону—17 әсрин әввәлләриндә Инкилтәрә Манстер вә Олстери, һабелә Ленстерин «Пејл»ә дахил олмајан һиссәсини мүстәмләкәјә чевирди. Мүстәмләкәчиләрин өзбашыналығы И. халгынын гәти мүгавимәтинә сәбәб олду; өлкәни үсјан далғасы бүрүдү [бах *Ирландија үсјаны (1641—52)*]. Инкилтәрә һакимијјәт органлары үсјаны амансызлыгла јатыраraг И.-нын ишғалыны баша чатдырдылар. И.-да ағыр милли вә дини ајры-сечкилик системи тәтбиг олунду. Инкилтәрәнин мүстәмләкә сијасәти И. сәнајесинин инкишафыны ләнкидир, к.т.-нда јарымтәһкимчи методларын мүһафизә олунмасына көмәк едирди. 18 әсрин орталарындан халг күтләләринин мүстәмләкә зүлмүнә гаршы мүбаризәси күчләнди (кизли кәндли тәшкилатларынын вә «*Бирләшмиш ирландијалылар*» чәмијјәтинин јарадылмасы, 1798 ил милли үсјаны вә с.). «Унија һаггында акт»а әсасән, 1782—83 илләрдә И.-ја верилмиш парламент мухтаријјәти ләғв олунду (1801), 19 әсрдә И. тамамилә метрополијанын аграр әлавәсинә чеврилди. И.-нын тарихи инкишафынын сәчијјәви чәһәти олан күтләви мүһачирәт даһа да кенишләнди. 19 әсрин 40-чы илләринин орталарында башланмыш аграр чеврилиши кедишиндә И.-да хырда ичарәдарларын өз торпагларындан говулмасы күчләнди, ири тәсәррүфатларын (әсасән, һејвандарлыг) әсасы гојулду.

70—80-чи илләрдә *һомрул* (Британија империјасы чәрчивәсиндә өзүнүидарә) уғрунда мүбаризә сијаси һәјатда мәркәзи јер тутду. И. пролетариаты мүстәгил вә фәал чыхышлара башлады. 1896 илдә марксист Ирландија Сосиалист Республикачылары Партијасы (1903 иләдәк фәалијјәт көстәрмишдир) јарадылды. 1905 илдә хырда буржуазија нүмајәндәләрини, гисмән дә буржуа тәбәгәләрини бирләшдирән вә И.-нын сијаси вә игтисади мүстәгиллији уғрунда чыхыш едән Шинн фејн партијасы фәалијјәтә башлады. Бөјүк Дублин тә'тили (1913—14) кедишиндә силаһлы пролетар тәшкилаты—«Ирландија вәтәндаш ордусу» јарадылды. 1914 илин мајында мүһафизәкарларын мүгавимәтинә бахмајараг Инкилтәрә ичмалар палатасы һомрул һаггында ганун гәбул етди, лакин Биринчи дүнја мүһарибәсинин башланмасы илә әлагәдар ганунун һәјата кечирилмәси тә'хирә салынды. Пролетар тәшкилатлары вә хырда буржуазијанын бир һиссәси И. халгынын милли тәләбләрини ингилаби јолла һәјата кечирмәји тәләб едирди [бах *Ирландија үсјаны (1916)*]. 1919—21 илләрдә өлкәни антиимпериалист милли азадлыг мүһарибәси бүрүдү. 1919 илин јанварында шинфејнерләрин Дублиндә чағырдығы парламент И.-ны мүстәгил е'лан етди. И. респ. ордусу Инкилтәрә гошунлары вә полисинә гаршы силаһлы мүбаризәјә башлады. 1921 илин декабрында сағ шинфејнерләрин Б. Британија илә бағладығы сүлһ мүгавиләсинә көрә И. (сәнаје чәһәтдән нисбәтән инкишаф етмиш 6 шм.-ш. графлығы истисна едилмәклә) бирләшмиш краллығын тәркибиндә галды вә доминион статусу алды. Мүртәче Куман-на-Кел партијасы (1922 илдә јарадылмышдыр) нүмајәндәләриндән ибарәт һөкумәт өлкәдә полис террору режими јаратды. 1932 ил сечкиләриндә Фианна фајл партијасы (1926 илдә јарадылан бу партија милли буржуазијанын мәнафејини ифадә едир вә өлкәнин мүстәмләкә вәзијјәтинә сон гојулмасына, инкишаф етмиш милли игтисадијјат јарадылмасына чалышырды) галиб кәлди. 1937 ил конституцијасына мувафиг олараг И. номинал шәкилдә Б. Британија илә бағлы олан «Суверен Ејре дөвләти» е'лан олунду. Милли игтисадијјатын инкишафы үчүн тәдбирләр көрүлдү. 1933 илдә өлкәдә јени партија—*Ирландија Коммунист Партијасы* (ИКП) вә ири буржуазијанын, варлы фермерләрин мәнафејини ифадә едән Фине кел партијасы јарадылды. Икинчи дүнја мүһарибәси дөврүндә И., онун әразисинин бир һиссәсини өз һөкмранлығы алтында сахладығы үчүн Б. Британија илә һәрби иттифага кирә билмәјәчәјини сәбәб кәтирәрәк, мүһарибәјә гошулмады. 1949 илдә И. респ. е'лан олунду вә Британија *Милләтләр Бирлијиндән* чыхды. Фианна фајл (бу партија 1951—54 вә 1957—73 илләрдә һакимијјәтдә олмуш, 1977 илин ијулунда јенидән һөкумәт тәшкил етмәк һүгугу газанмышдыр) мүһарибәдән сонра да өлкәнин сијаси һәјатында мүһүм рол ојнајырды. Өлкәдә дөвләтин иштиракы илә капиталист сәнајеләшдирмәси просеси давам етсә дә игтисадијјатын биртәрәфли инкишафы гаршыда дуран мүһүм проблемләри һәлл етмәјә имкан вермир, шәһәрләрдә ишсизлијин сәвијјәси ашағы дүшмүр. И.-нын Авропа Игтисади Бирлијинә дахил олмасы да (1973) өлкәнин игтисади һәјатында әсаслы дәјишиклик етмәмишдир. И. 1973 илдә ССРИ, 1976 илдә ПХР, Мач.ХР илә дипломатик мүнасибәтләр јаратмыш, Ангола Халг Республикасыны танымышдыр. Шимали Ирландијада вәзијјәтин кәскинләшмәси илә әлагәдар Б. Британија илә мүнасибәтләр проблеми 60-чы илләрин сонларындан И.-нын харичи сијасәтиндә мүһүм јер тутур. И. һөкумәти Шимали Ирландија проблеминин сијаси чәһәтдән ни-

зама салынмасы уғрунда чыхыш едир. ССРИ илә И. арасында игтисади, сәнаје, елми-техники әмәкдашлыг һаггында сазиш имзаланмышдыр (1976).

Сијаси партијалар, һәмкарлар иттифаглары вә дикәр ичтимаи тәшкилатлар. Фианна Фајл («Талејин әскәрләри»). Һаким партијадыр. 1926 илдә јарадылмышдыр. Финекел (Бирләшмиш Ирландија Партијасы), 1933 илдә јарадылмышдыр. Ирландија Лејборист Партијасы — 1912 илдә тә'сис олунмушдур; Шинфејн («Биз өзүмүз») 1905 илдә јарадылмышдыр; Ентохтејреан («Ирландија Бирлији Партијасы»)— әсасы 1971 илдә гојулмушдур; *Ирландија Коммунист Партијасы.* Ирландија тред-јунионларынын конгреси — 1959 илдә јарадылмышдыр. И.-нын вә Шимали И.-нын 112 һәмкарлар иттифагларыны бирләшдирир. Ирландија—ССРИ чәмијјәти — 1949 илдә тәшкил олунмушдур.

Игтисади-чоғрафи очерк. И. сәнаје-аграр өлкәсидир. Сәнајеләшмә дөвләт бөлмәсинин күчләндирилмәси вә кенишләндирилмәси, харичи капиталын чәлб едилмәси илә һәјата кечирилир. Капитал гојулушунда Б. Британија, АБШ вә АФР инһисарлары иштирак едир. Үмуми милли мәһсулун 36%-ини сәнаје, 18%-ини к.т. верир. 1978 илдә 175 мин *т* синк, 65 мин *т* гурғушун чыхарылмыш, 10 млрд. *квт.саат* електрик енержиси истеһсал едилмишдир (әсасән ИЕС-ләрдә). Терлу-Һилл АЕС-и, Шаннон чајында Арднакраш СЕС-и вар. Јејинти сәнајеси (әт, сүд, пивә вә с.) инкишаф етмишдир. Тохучулуг, тикиш, дәри-ајаггабы, кағыз, кимја, нефт е'малы (з-дларын иллик күчү 3 млн. *т* идхал нефт), машынгајырма сәнајеси саһәләри дә мүһүм јер тутур. Металлуржија, автомобилгурашдырма, к.т. машынгајырмасы, тохучулуг дәзкаһлары з-длары, бир нечә кәми тәрсанәси, минерал күбрә вә тикинти материаллары истеһсалы мүәссисәләри вә с. вар. 1977 илдә тәгр. 50 мин миник автомобили, 2,5 мин јүк автомобили гурашдырылмыш, 1,6 млн. *т* семент, 44 мин *т* полад истеһсал едилмишдир. Електротехника сәнајеси (електрик мәишәт чиһазлары вә радио апаратлары) дә инкишаф етдирилир.

К.т.-нын башлыча саһәси һејвандарлыгдыр; мәһсулунун тәгр. 1/2-и Б. Британијаја ихрач едилир. К.т. торпагларынын 2/3-дән чоху вә мал-гаранын 1/3-ә гәдәри ири малдарлыг-фермер тәсәррүфатларында (бүтүн тәсәррүфатларын 7,4%-и) мәркәзләшмишдир. Кичик вә хырда тәсәррүфатлар үстүнлүк тәшкил едир. Үмуми торпаг фондунун (1973 илдә 6,9 млн. *ha*) 1,2 млн. *ha*-ы әкин јери, 3,7 млн. *ha*-ы отлаг вә чәмәнликләрдир. Әсасән буғда, арпа, вәләмир, картоф, шәкәр чуғундуру әкилир. И.-да 6,1 млн. гарамал, 1,1 млн. донуз, 2,4 млн. гојун вар (1978). 1977 илдә 540 мин *т* әт, 109 мин *т* јағ, 51 мин *т* пендир, 175 мин *т* гуру сүд вә с. истеһсал олунмушдур. Балыгчылыг инкишаф етмишдир. Илдә 80 мин *т*-дан чох балыг овланыр.

Д.ј.-ларынын уз. тәгр. 4 мин *км*, автомобил јолларынын уз. 90 мин *км*-дир. Өлкәдә 570 мин автомобил, о чүмләдән 511 мин миник автомобили вар. И.-нын тичарәт донанмасынын тоннажы 212 мин брутто рекистр *т*-дур (1978). Кәмичиликдә Шаннон чајы,Ројјал-канал вә Гранд-каналдан истифадә едилир. Әсас дәниз портлары Дублин, Корк, Бантри (нефт дашыныр), аеропортлары Дублин вә Шанноңдур.

Гарамал, әт вә сүд мәһсуллары ихрач олунур, әлван метал филизләри, кимја мәһсуллары, сәнаје аваданлығы, нефт, көмүр вә с. идхал едилир. Тичарәти әсасән Б. Британија вә Авропа Игтисади Бирлијинин башга өлкәләри иләдир. ССРИ вә с. сосиалист өлкәләри илә тичарәт едир. Туризм инкишаф етмишдир.

Пул ваһиди И. фунтудур.

Силаһлы гүввәләр. И.-нын силаһлы гүввәләри гуру гошунлары, ҺҺГ вә ҺДГ-дән ибарәтдир. Үмуми сајы тәгр. 14 мин нәфәрдир (1976). Баш командан президентдир. Гуру гошунларында 12,8 мин нәфәр, ҺҺГ-дә 700 нәфәр әскәр вә забит, тәгр. 25 тә'лим-дөјүш, 2 нәгл. тәјјарәси, 8 вертолјот, ҺДГ-дә 500 нәфәр, 3 мина кәмиси вар. Силаһлы гүввәләр көнүллүләр јығмаг јолу илә комплектләшдирилир. Еһтијат 18,1 мин нәфәрдир.

Сәһијјә. 1975 илдә И.-да әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум сајы 21,6, өлүм сајы 10,7; һәр мин нәфәр дири доғулана көрә ушаг өлүмү 17,1 олмушдур. Орта өмүр кишиләрдә 68,5, гадынларда 73,4 илдир. Өлкәдә өлүм һаллары әсасән ган-дамар системи хәстәликләри, јаман шишләр вә бәдбәхт һадисәләрдәндир. И.-да 37,5 мин чарпајылыг (әһалинин һәр мин нәфәринә 11,3 чарпајы) 142 хәстәхана, 3,6 мин һәким (әһалинин һәр 836 нәфәринә 1 һәким), 65 диш һәкими, 1652 әчзачы, 19,3 мин орта тибб бачысы вә мама вар (1973).

Маариф. 6—15 јашлы ушагларын 9 иллик тәһсили ичбаридир. Мүстәгил мәктәбәгәдәр мүәссисә јохдур. 4—6 јашлы ушаглар ибтидаи мәктәбләрин нәзиндәки мәктәбәгәдәр шө'бәләрдә тәрбијә олунурлар. Мәктәбләрә килсәнин тә'сири күчлүдүр. 1974/75 дәрс илиндә 6 иллик 3630 ибтидаи мәктәбдә 520 мин, 5—6 иллик икимәрһәләли (әсас мәрһәлә 3—4 ил, јухары мәрһәлә 2 ил) 541 орта мәктәбдә 173,6 мин шакирд тәһсил алырды. Дөвләтә мәхсус бирләшмиш орта (14 мәктәбдә 6,6 мин шакирд) вә ичма мәктәбләри (16 мәктәбдә 6,9 мин шакирд; 1974/75) јарадылыр. 265 техники пешә мәктәбиндә 69,6 мин, ибтидаи мәктәбләр үчүн мүәллим һазырлајан 2—3 иллик 5 педагожи коллечдә 1755 шакирд охујурду (1974/75). Бөјүк али мәктәбләри Дублин ун-ти (Тринити-коллеч, 1592) вә Милли ун-тдир (Дублиндә, 1909), һәмчинин 11 к.т. коллечи, Лимерикдә Милли али тәһсил ин-ту вә с. али мәктәбләр вар (1974/75 дәрс илиндә 20,7 миндән чох тәләбә).

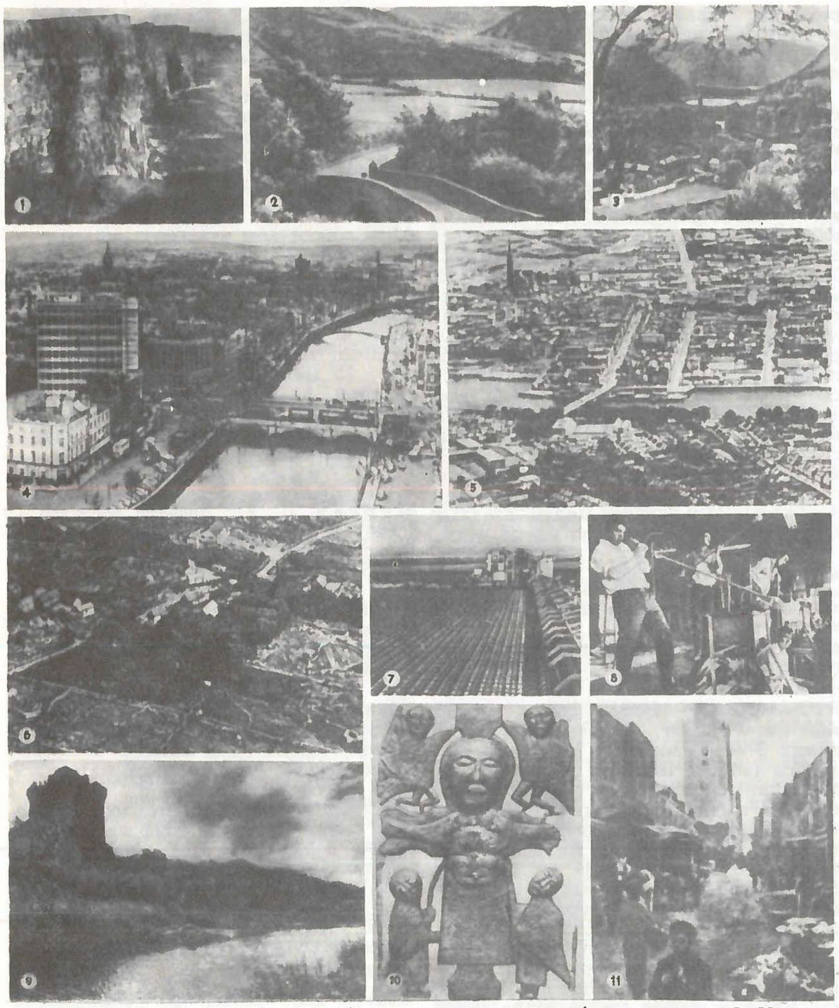
Бөјүк китабханалары: Дублиндә Милли китабхана (1877; 500 миндән чох чилд), Дублин күтләви китабханасы (1,3 млн. чилд), ун-т китабханалары вә с. Дублиндә Милли музеј (1731), Милли галереја (1864), Мүасир инчәсәнәт галерејасы вә с. вар.

Елми идарәләр. И.-да Дублин Крал чәмијјәти (1731), И. Крал академијасы (1786), саһә академијаларындан Крал рәссамлыг, һејкәлтәрашлыг вә ме'марлыг академијасы (1823), Крал тибб академијасы (1882), Крал филолокија академијасы (1932) вә с., елми чәмијјәтләрдән Крал зоолокија чәмијјәти, Крал к.т. чәмијјәти, килсә педагокика чәмијјәти, И. астрономија чәмијјәти вә с., бир сыра елми-тәдгигат ин-ту, о чүмләдән елми-тәдгигат игтисадијјат вә сосиолокија ин-ту (1966) фәалијјәт көстәрир.

Мәтбуат, радио верилишләри, телевизија. Мүһүм мәтбуат органлары: «Ајриш индепендент» (1905), «Ајриш пресс» (1931), «Ајриш соушелист» (1961, ИКП-нин органы), «Ивнинг һералд» (1891), «Ирис әфигјул» (1922), «Корк екзаминер» (1841), «Санди индепендент» (1905) вә с. гәзетләрдир. «Ајриш фичерс аченси» мә'лумат акентлији Дублиндәдир. Радио (1926) вә телевизија (1961) верилишләри (ирланд вә инкилис дилләриндә) дөвләтин нәзарәтиндәдир.

Әдәбијјат. И. әдәбијјаты ирланд вә инкилис дилләриндә инкишаф едир. Епос вә *сагаларда* И. халгынын гәһрәманлыг тарихи әксини тапмышдыр. Орта әсрләрдә *бард* поезијасы кениш јајылмышды (Д. Мор, М. Албанах, Г. Фионн вә б.). Мүстәмләкә әсарәтинә, милли мәдәнијјәтин мәһвинә јөнәлдилмиш ганунлара, ирланд дилинин гадаған олунмасына бахмајараг 12 әсрдән әдәбијјат инкишаф етмәјә башлады. 16—18 әсрләрдә әдәбијјатда вәтәнпәрвәрлик мөвзусу әсас јер тутду (Ф. О'Најв, Ч. Начент). Бу дөврдә задәкан поезијасы тәнәззүлә уғрады, кәндлиләрин һәјат вә мәишәтинә мараг артды (О. Р. О'Салливан вә б.). Милли азадлыг һәрәкатынын јүксәлиши дөврүндә јаранан романтик поезија мүбаризә мотивләри илә зәнкинләшди (У. Һеффернан, Т. Дермоди, У. Дреннан, Ч. Орр, Т. Уолф Тон) вә 19 әсрин 40-чы илләриндә ингилаби характер алды (Т. Девис, Ч. К. Манган). 19 әсрин сонунда мәдәни дирчәлиш һәрәкаты күчләнди (У. Б. Јитс, Ч. Рассел, Ч. Стивенс, Ч. Кемпбелл Ч. Синг вә б.). Ирландија үсјаны (1916) әдәбијјатын да инкишафына тәкан верди. Үсјанда иштирак едән шаирләрдән П. Пирс, Т. Мак-Донах, Ч. Планкетт е'дам олундулар. Јитс, Стивенс Рассел вә б.-нын әсәрләриндә халгын гәһрәманлыг мүбаризәси тәрәннүм олунур, ишғалчыларын гәддарлығы ифша едилир. И. әдәбијјатында Б. *Шоунун* јарадычылығы хүсуси јер тутур. Ч. *Чојс* әсәрләриндә И. һәјатынын реал мәнзәрәсини јаратмыш, буржуа мәдәнијјәтинин бөһраныны көстәрмишдир. 20—30-чу илләрдә милли азадлыг мүбаризәси әдәбијјатын әсас мөвзусу олду (Ш. О'Кејси, П. О. Доннелли, Ф. О. О'Коннор, Ч. Фелан вә б.). 50-чи илләрин 2-чи јарысы—60-чы илләрдән сосиал проблемләрә диггәт артмышдыр (Б. Биен, П. Кеванах, Е. Милн, Ч. Монтеку, О. Кларк, У. Мекки вә б.).

Ме'марлыг вә тәсвири сәнәт. И. әразисиндә Тунч дөврүнә аид курганлар, долменләр вә кромлехләр ашкар едилмишдир. Дәмир дөврүндә (е.ә. 5—4 әсрләр) келтләрин метал мә'мулатлары һәндәси орнаментләрлә бәзәдилирди. 5—12 әсрләрдә И.-да монастырлар (Глендалоһ, Келс вә с.), көзәтчи вә зәнк гүлләләри тикилмишди. Тәсвири сәнәт үчүн сүжетли релјефләр вә лентвары орнаментләрлә ишләнмиш даш хачлар, експрессив миниатүрләр («Келс инчили», тәгр. 800) сәчијјәви иди. Бу дөврдә «һејвани үслуб» мотивләри илә бәзәдилмиш тунч санчаглар, әл ағачлары вә лөвһәләр һазырланырды. 11—12 әсрләрдә роман, 12 әсрин сону—14 әсрдә готика үслубларында капелла

Ирландија. 1. Атлантик океаны саһилиндә клифләр. 2. Тәбиәт мәнзәрәси. 3. Уиклоу шәһәриндән көрүнүш. 4. Дублин шәһәри. 5. Лимерик шәһәриндән көрүнүш. 6. Мәркәзи овалыгда хуторлар. 7. Торф һасили. 8. Уотерфорд. Бүллур заводунун сехләриндән бири. 9. Манстер әјаләти. Килларнеј көлү саһилиндә Рогс гәсри. 10. Атлондан тапылмыш үзәри бәдии ојмалы, хачабәнзәр тахма лөвһә. Тунҹ. 8—9 әсрләр. Ирландија Милли Елм вә Инҹәсәнәт Музеји. Дублин. 11. У. Осборн. «Сент-Патрик мејданы, Дублин». Ирландија Милли Галерејасы. Дублин.

вә килсәләр тикилирди. 17—18 әсрләрдә Дублиндә классик үслубда сарај вә шәхси евләр (ме'марлар У. Чејмберс, У. Робинсон, Т. Кули вә б.) тикилди; 1829 илдән исә инҝилис неоготикасы руһунда килсә иншасына башланды. 19 әср—20 әсрин башланғычында порт шәһәрләриндә еклектик биналардан ибарәт р-нлар салынды, 18 әср И. бојакарлығында портрет (Ч. Ҹервас вә б.) вә мәнзәрә (Ҹ. Баррет) жанры јајылды, 19 әсрин 40-чы илләриндән исә реалист мејлләр ҝенишләнди [Н. Хоунун (Бөјүк) мәнзәрәләри, У. Осборнун жанр сәһнәләри]. 20 әсрин башланғычында милли реалист рәссамлыг мәктәби јаранды (Ҹ. Б. Јитс, Ҹ. Китинг вә б.-нын портретләри, Ҹ. Х. Крејг вә П. Һенринин мәнзәрәләри). И.-да муасир ме'марлыг руһунда комплексләр (ме'марлар М. Скотт, Т. Кеннеди вә б.) јарадылмышдыр. Тәсвири сәнәтдә реалист ән'әнәләрлә (бојакар Д. О'Нил, һејкәлтәраш Л. Кемпбелл вә б.) јанашы декоратив үслублашдырма (Л. Ле Брокки, М. Ҹеллет вә б.) вә мүхтәлиф модернист ҹәрәјанлар јајылмышдыр. Ән'әнәви халг јашајыш евләри дамы саманла өртүлмүш даш биналардыр. Халг сәнәти үчүн јундан парчалар тохунмасы, тикмә, ағаҹдан ев аваданлығы һазырланмасы вә с. характерикдир.

Мусиги. Ирланд халг мусигиси, әсасән бирсәслидир; халг маһнылары үчүн ахычылыг, симметрик гурулуш, 3 (бә'зән 5—7) һиссәли вәзн, пентатоника әламәти илә фәргләнән диатоник 7 пәрдәли мәгамлар сәҹијјәвидир. Чохсимли арфа әсас мусиги аләтләриндәндир. 14 әсрдән жига, рила, сетдакс кими рәгсләрин ирланд нөвләри јајылмышды. Зәнкин мөвзулу, романтик балладада характерли маһнылар 18—19 әсрләрдә Авропада популјар иди (Л. Бетһовен 62 ирланд маһнысыны ишләмишдир). Мусиги фолклорунда халгын Инҝилтәрә истилачыларына гаршы азадлыг мүбаризәси әксини тапмышдыр. 18 әсрдә мусигичиләрдән Д. Мөрфи (бәстәкар вә арфачалан), М. Келли (мүғәнни вә бәстәкар), Ҹ. Филд (пианочу вә бәстәкар; ноктүрнүн јарадычысы), 19 әсрдә М. Балф (опера бәстәкары, мүғәнни) танынмышды. 20 әср мусигичиләри: Ч. Станфорд, А. Бакс, В. Беккет, Б. Бојдел вә б. Инҝилис бәстәкары Е. Ҹ. Моран әсәрләриндә ирланд мусиги фолклорундан ҝениш истифадә етмишдир. Мусиги мәркәзләри Дублин вә Корк ш.-ләридир (мусиги академијасы, симфоник орк.-лар, хор бирликләри, мусиги ҹәмијјәтләри). 1963 илдә Дублиндә милли опера труппасы јарадылмышдыр. 1978 илдә Р. Беһбудовун башчылығы илә бир груп Азәрб. инҹәсәнәт устасы Ирландијада концертләр вермишдир.

Театр. 16 әсрдә Дублиндә мистерија тамашалары, 17 әсрдән исә инҝилис задәканлары үчүн театр тамашалары тәшкил олунурду. 19 әсрдә милли мәдәнијјәтин инкишафы уғрундакы һәрәкат («Ирланд интибаһы») нәтиҹәсиндә Дублиндә Ирландија әдәби театры јаранды; 1901 илдә бу театр һәвәскар дәрнәкләрлә бирләшәрәк И. милли драм ҹәмијјәти адланды (сонралар аббатлыг театрына чеврилмишди). 1922 илдә драм иттифагы, 1929 илдә јениликчи театр јарадылмышдыр.

Әд.: Энгельс Ф., Рукописи по истории Англии и Ирландии, в кн.: Архив Маркса и Энгельса, т. 10, Л., 1948; јенә онун, Древняя Ирландия, јенә орада; Ленин В. И., Әсәрләри, ч. 22, сәһ. 377—82; Керженцев П. М., Ирландия в борьбе за независимость, 3 изд., М., 1936; Стрелецкая Л. Н., Ирландская республика, М., 1953; Тарле С. В., Ирландия от восстания 1798 г. до аграрной реформы нынешнего министерства. Соч., т. 1, М., 1957; Сапрыкин Ю. М., Английская колонизация Ирландии в XVI—нач. XVII вв., М., 1958; јенә онун, Ирландское восстание XVII в., М., 1967; Черняк Е. Б., Массовое движение в Англии и Ирландии в кон. XVIII—нач. XIX вв., М., 1962; Колпаков А. Д., Ирландия—остров мятежный, М., 1965; Рабинович И. Е., Великобритания, Ирландия, М., 1966; Коннолли Дж., Рабочий класс в истории Ирландии, пер. с англ., М., 1969; Гольман Л. И., Ф. Энгельс о важнейших проблемах истории Ирландии в XIX в., в кн.: Проблемы британской истории. 1972, М., 1972; Саруханян А. П., Современная ирландская литература, М., 1973; Устименко Ю., Познакомьтесь: Ирландия, М., 1978; Mac Liammoir M., Theatre in Ireland, Dublin, 1950; Arnold B. A., Concise history of Irish art, London, [1969].

ИРЛА́НДИЈА ДӘНИЗИ — Б. Британија (ш.-дә) вә Ирландија (г.-дә) а-ры арасында Атлантик океанынын кәнар дәнизи. Шимал боғазы (шм.-да) вә Мүгәддәс Ҝеорг боғазы (ҹ.-да) васитәсилә океанла бирләшир. Дәринлији 272 *м*-ә гәдәрдир. Бөјүк адалары: Мен вә Англси. Саһилләри көрфәз вә бухталарла парчаланмышдыр. И.д. үзәриндә илбоју гәрб күләкләри әсир. Гышда тез-тез фыртына олур. Һаванын темп-ру гышда 5°С, јајда 15°С-дир. Сујун темп-ру февралда 5—9°С, августда 13—16°С-дир. Дузлулуғу 32—34,8‰. Јарымкүнлүк габармалар (һүнд. 1,2—6 *м*) олур. Балыг (сијәнәк, килкә, треска вә с.) овланыр. Бөјүк портлары Ливерпул (Б. Британија) вә Дублиндир (Ирландија).

ИРЛА́НДИЈА КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫ — Шимали вә Ҹәнуби Ирландија коммунистләрини бирләшдирән Үмумирландија тәшкилаты кими 1933 илин ијунунда Дублиндә чағырылан тә'-

сис гурултајында јарадылмыш, аз сонра Коминтернә дахил олмушдур. Фәалијјәтинин илк мәрһәләсиндә тә'сис гурултајында гәбул олунмуш «Ирландијанын азадлыға доғру јолу» манифестини рәһбәр тутараг фәһлә-фермер респ.-сы јаратмаг уғрунда мүбаризәни өзүнүн башлыча вәзифәси һесаб едирди. 1940 илдә өлкәнин ч. һиссәсиндә партијанын фәалијјәти дајандырылды. Шимали Ирландијанын партија тәшкилатлары Шимали Ирландија Коммунист Партијасы (ШИКП) адландырылды. Чәнубда коммунист партијасы јалныз 1948 илдә Ирландија Фәһлә Чәмијјәти [1962 илдән Ирландија Фәһлә Партијасы (ИФП)] ады илә бәрпа олунду. Ирландијада ики мүстәгил марксист-ленинчи партијанын фәалијјәт көстәрмәсинә бахмајараг онлар бир-бири илә сых әлагә сахлајыр, бә'зи мүһүм мәсәләләр үзрә биркә гәрарлар гәбул едирдиләр. ШИКП вә ИФП нүмајәндә һеј'әтләри коммунист вә фәһлә партијаларынын бејнәлхалг Москва мүшавирәләриндә (1960, 1969) иштирак етмиш вә онларын сәнәдләрини бәјәнмишләр. 1970 ил мартын 15-дә Белфастда кечирилән фөвгәл'адә бирләшдиричи гурултај ШИКП вә ИФП-ни ваһид ИКП-дә бирләшдирди, ваһид партија низамнамәси вә манифести гәбул етди. Манифестдә «Јени, азад, бирләшмиш сосиалист Ирландијасы јаратмаг» партијанын сон мәгсәди е'лан олунду. 17-чи гурултај (1979, феврал) партијаны милли истиглалијјәт вә сосиал тәрәгги уғрунда мүбаризә програмы илә силаһландырды. Гурултајын гәбул етдији сәнәдләрдә мүасир дүнја ингилаби просеси, Шимали Ирландијада јаранмыш вәзијјәт марксист-ленинчи бахымдан тәһлил олунур. ИКП демократик мәркәзијјәт принсипи әсасында гурулмушдур. Тәшкилати чәһәтдән һәрәси өз гурултајыны чағыран 2 вил. тәшкилатына (Шимал—Шимали Ирландија вә Чәнуб—Ирландија Республикасы) ајрылыр. Партијанын али органы 3 илдән бир чағырылан гурултајдыр. ИКП Милли Ичраијјә Комитәсинин сәдри Е. Барра, баш катиби М. О'Риордандыр. Мәркәзи органлары һәфтәлик «Јунити», «Ајриш уоркерс војс», «Ајриш соушелист» гәзетләридир.

ИРЛАНДИJА ҮСJАНЫ (1641—52)— Түдорлар вә илк Стүартлар дөврүндә Инкилтәрә монархијасынын мүстәмләкә зүлмүнә вә Ирландија торпагларыны мүсадирә етмәсинә гаршы милли азадлыг үсјаны. *Инкилтәрә буржуа ингилабы* (*17 әср*) кедишиндә 1641 ил октјабрын 23-дә башланмышдыр. 1642 илин октјабрында үсјанчылар өзләринин дөвләтини (Ирландија Католикләр Конфедерасијасы) јаратдылар. Лакин ә'јанларын вә јухары руһани даирәләринин хәјанәти үзүндән Конфедерасија аз сонра Инкилтәрәдәки феодал әксингилабынын мүттәфигинә чеврилди вә нәтичә е'тибарилә Инкилтәрә *индепендентләри* Ирландијаны тамамилә ишғал етмәк имканы әлдә етдиләр. 1649 илин августунда О. *Кромвелин* башчылығы илә Ирландијаја гошун чыхарылды. Кромвелин вә онун тәрәфдарларынын Ирландијада һәјата кечирдикләри күтләви торпаг мүсадирәси Инкилтәрәдә монархијанын бәрпасында (1660) мүһүм рол ојнајан јени инкилис торпаг аристократијасынын јаранмасына көмәк етди. К. Марксын тә'бириичә «...Кромвел заманы гурулан Инкилтәрә республикасы әслиндә Ирландија илә үз-үзә кәлиб әзилмишди» (Маркс К., Енкелс Ф., Сечилмиш мәктублар, Б., 1955, сәһ. 239).

Әд.: Сапрыкин Ю. М., Ирландское восстание XVII века, М., 1967; Павлова Т. А., Оливер Кромвель: человек и политик, «Новая и новейшая история», 1971, № 1—2.

ИРЛАНДИJА ҮСJАНЫ (1916)— Инкилтәрә империализминә гаршы милли азадлыг үсјаны (24—30 апрел); «Пасха һәфтәси үсјаны» кими дә мә'лумдур. Хырда буржуазија вә зијалыларын да иштирак етдији бу үсјанда фәһлә синфи вә онун силаһлы тәшкилаты—Ирландија Вәтәндаш Ордусу даһа фәал рол ојнады. Үсјанын әсас мәркәзи Дублиндә апрелин 24-дә Ирландија респ.-сы е'лан едилди вә Мүвәггәти һөкумәт јарадылды. Үсјан Дублин графлығына вә онунла гоншу графлыглара вә бир сыра дикәр јерләрә дә јајылмышды. 6 күнлүк дөјүшләрдән сонра И.ү. амансызлыгла јатырылды. Мәғлубијјәтинә бахмајараг И.ү. өлкәдә милли азадлыг һәрәкатынын јүксәлишинә көмәк етди.

Әд.: Осипова Т. С., Освободительная борьба ирландского народа против английской колонизации, М., 1962; Колпаков А. Д., «Красная пасха», «Вопросы истории», 1966, № 4.

ИРЛАНДИJА ФӘҺЛӘ ПАРТИJАСЫ— бах *Ирландија Коммунист Партијасы*.

ИРЛАНДЛАР— Ирландијанын әсас әһалиси, милләт. Ирландија Респ.-сында 3 млн.-дан чох, Б. Британијада исә (әсасән Шимали Ирландијада) 1,3 млн. нәфәрдирләр (1975). И.-ын күтләви мүһачирәти нәтичәсиндә (хүсусилә 19 әсрин орталарындан) АБШ-да (тәгр. 2 млн. нәфәр), Канадада (160 миндән чох), Австралија вә Океанијада (60 миндән чох) И.-ын бөјүк группары јаранмышды. Әксәријјәти инкилис дилиндә, Ирландија Респ. әһалисинин тәгр. 1/4-и вә мүһачирләрин мүәјјән һиссәси ирланд дилиндә данышырлар. Диндарлары католикдир. Ирланд халгынын әсасыны е.ә. 4 әсрдә Шотландијадан адалара көчмүш келтдилли кел тајфалары тәшкил етмишдир. Ирланд халгы милләт кими 18—19 әсрләрдә формалашмышдыр. Инкилтәрә һаким даирәләри И.-а ирланд дилиндә данышмағы гадаған етмишди. И.-ын әксәријјәти инкилис дилиндә данышмаға мәчбур олса да етник хүсусијјәтләрини сахламышлар. 19 әсрин 90-чы илләриндә И.-ын ана дили вә милли мәдәнијјәти уғрунда мүбаризәси кенишләнмишди. 1921 илдә Азад Ирланд дөвләти јарандыгдан сонра инкилис дили илә бәрабәр ирланд дили дә рәсми дил е'лан едилди. Ирландијада јашајан И.-ын мәишәт вә мәдәнијјәтиндә келт мәншәли халгларын бә'зи әламәтләри горуну б сахланылмышдыр (бах *Ирландија* мәгаләсинә).

Әд.: Народы зарубежной Европы, т. 2, М., 1965 (библ.); Павленко А. П., Ирландцы в Англии и Шотландии, в сб.: Расы и народы, в. 8, М., 1978.

ЙРОД I, Бөјүк Ирод (е.ә. тәгр. 73—4)—е.ә. 40 илдән (әслиндә 37 илдән) јәһуди падшаһы. Е.ә. 37 илдә Рома гошунларынын көмәји илә Гүдсү тутмушду. I И. тикинти ишләринин кенишләндирилмәсинә хүсуси диггәт јетирирди. Бәдкүман вә һакимијјәтпәрәст олан I И. рәгибләрини (о чүмләдән өз аилә үзвләрини) амансызчасына мәһв едирди. Христиан мифолокијасында I И.-ун ады бәдхаһлыг рәмзидир.

ИРОКЕЗЛӘР— АБШ-ын шм.-ш.-индә јашамыш һинди тајфалары групу. И. әкинчилик вә овчулугла, 16 әсрдән исә дәри тичарәти илә мәшғул олмушлар. И.-ин гәдим сосиал тәшкилаты матриархал-нәсли гурулуша классик мисалдыр. Тәгр. 1570 илдә И.-ин тајфа иттифагы (ирокез чәмијјәти) јаранмышды. 18 әсрин ахырларында АБШ гошунлары иттифагы дағытмыш, И.-ин торпаглары ишғал олунмуш, өзләри исә АБШ-ын 16 резервасијасына вә Канадаја говулмушду. Мүасир И.-ин әксәријјәти к.т. илә мәшғулдур; бир һиссәси сәнаје саһәсиндә ишләјир. АБШ-да тәгр. 35 мин, Канадада исә тәгр. 15 мин ирокез јашајыр. Ирокез дилләри һока-сиу дилләри аиләсинә аиддир. И.-ин әксәријјәти христиан сајылса да, тәбиәт гүввәләринә инамы да сахламышлар.

Әд.: Енкелс Ф., Аиләнин, хүсуси мүлкијјәтин вә дөвләтин мәншәји, Б., 1971; Морган Л. Г., Древнее общество..., 2 изд., пер. с англ., Л., 1935; Fenton W., The Iroquois in history, в кн.: North American Indians in historical perspective, New York, 1971.

ИРПЕ́Н— УССР Кијев вил.-ндә шәһәр. Ирпен чајы (Днеприн голу) саһилиндәдир. Д.ј. ст. Әһ. 83,1 мин (1978). Машынгајырма («Ирпенмашторф»), ағач е'малы з-длары, мебел, дәри-галантереја мә'мулатлары ф-кләри, сәнаје вә к.т.-нын мүһасибат учоту техникумлары, јазычыларын јарадычылыг еви вар. Тикинти материаллары истеһсал олунур.

ИРРАСИОНА́Л (лат. irrationalis—зәкаја сығмајан)—зәка, тәфәккүр васитәсилә дәрк олунмајан, мәнтиги анлајышларда ифадә едилмәјән. И. термини идракда зәканын ролуну инкар едән фәлсәфи тә'лимләри характеризә етмәк үчүн ишләдилир.

ИРРАСИОНА́Л ӘДӘД— дөврү олмајан сонсуз онлуг кәср (мәс., $\sqrt{2}=1,41...$, вә $\pi=3,14...$); p/q шәклиндә көстәрилә билмир (p вә q гаршылыглы садә әдәдләрдир; $q\neq 0$). Һәр И.ә. расионал әдәдлә тәгриби ифадә олунур. И.ә. чәбри әдәд вә ја транссендент әдәд ола биләр (бах *Әдәд*).

ИРРАСИОНА́Л ИФАДӘ— чохһәдли вә ја чохһәдлиләрин нисбәти шәклиндә көстәрилә билмәјән чәбри ифадә. Мәс., $\sqrt{x+1}$; $a+\sqrt{a+2b}$, $(a-1)/(\sqrt[3]{a+2}+1)$. Белә ифадәнин әдәди гијмәти иррасионал әдәд олмаја да биләр. Мәс., $a=3$ олдугда $\sqrt{a+1}$ расионал әдәддир.

ИРРАСИОНА́Л ТӘНЛИК — мәчһулу радикал ишарәси алтында олан тәнлик. Мәс., $\sqrt{x+1}=2$.

ИРРАСИОНАЛИ́ЗМ — расионализмин әксинә олараг идрак просесиндә зәканын, тәфәккүрүн имканларыны мәһдудлашдыран вә интуисијаны, һисси инстинкти вә с. башлыча метод һесаб едән фәлсәфи тә'лим. И.-ә көрә, кербәкликдә ганунаујғунлуг јохдур, онун әсасында тәсадүфи һадисәләр, кортәбии ирадә дурур. И. дар мә'нада јени дөврүн расионалист фәлсәфи тә'лимләринә хасдыр. Мәс., Г. Јакобинин «һисс вә инам фәлсәфәси» Ф. Б. Шеллингин јарадычылығынын сон дөврүндә ирәли сүрдүјү «вәһј фәлсәфәси», А. Шопенһауерин волјунтарист консепсијасы, С. Кјеркегорун тә'лими классик алман

фәлсәфәсинин, хүсусилә Һекел панлокизминин расионал чәһәтләринә гаршы чеврилмишдир. И. *волјунтаризм*, *интуитивизм*, *фрејдизм*, *неопозитивизм* (бә'зи нөвләри) кими фәлсәфи систем вә чәрәјанлары бирләшдирир. Бүтүн дини вә дини-фәлсәфи тә'лимләр дә иррасионал характер дашыјыр. И. мејлләри капитализмдән империализмә кечид дөврүндә буржуа чәмијјәти вә мәдәнијјәтинин бөһраны заманы формалашмыш, *һәјат фәлсәфәси* (В. Дилтеј, А. Бергсон) вә *екзистенсиализм* (М. Һајдеккер) чәрәјанларында даһа кениш јајылмышдыр. 19 әсрин орталарында И.-ин нүмајәндәләри Ф. *Нитсше*, Е. Һартман олмушдур. И. *агностисизмдән* фәргләнир. И. мотивләри буржуа е т и к а с ы н д а бөјүк нүфуза маликдир. Мүасир буржуа етик философларынын фикринчә, әхлаги принсипләри расионал тәфәккүр вә елмин көмәји илә әсасландырмаг мүмкүн дејил. И. ифрат шәкилдә әксини фашизмдә тапыр. И. марксист-ленинчи *идрак нәзәријјәсинә*, елми материалист дүнјакөрүшүнә зиддир.

ИРРИГАСИЈА (лат. irrigatio—суварма (к ә н д т ә с ә р р ү ф а т ы н д а)— *мелиорасија* нөвләриндән бири. Бах һәмчинин *Суварма*.

ИРСИ ХӘСТӘЛИКЛӘР—һүчејрәнин ирси әламәтләрини дашыјан кенетик апаратын позулмасы нәтичәсиндә баш верән хәстәликләр. Бирһүчејрәли организмләр бөлүнмә јолу илә чохалдыгда өз ирси информасијасыны гыз һүчејрәләрә верир. Чинси јолла артан организмләрдә чохалма чинсијјәт һүчејрәләри васитәсилә кетдији үчүн валидејнләри әламәт вә хассәләри һәмин һүчејрәләрлә нәслә өтүрүлүр, бу да И.х.-ә сәбәб олур. Ирсијјәт вә дәјишкәнлик просесләринә харичи мүһит амилләри дә тә'сир көстәрир (мәс., шүа, кимјәви маддә, гида вә с.). Мүхтәлиф амилләрин тә'сири алтында баш верән кенотипик дәјишикликләр (мутасија) ирси хәстәликләрин әсасыны тәшкил едир. Хромосом вә кен мутасијаларына ујғун олараг хромосом вә кен И.х.-и ајырд едилир. И.х.-ин әксәријјәтинин биокимјәви механизми мә'лум дејил, буна көрә дә онлары патокенетик принсипә әсасән тәснифатлашдырмаг мүмкүн олмур. Одур ки, хәстәлик заманы мүәјјән системләрин позулмасы принсипини нәзәрә алараг мүвафиг тәснифат верилир. Мәс., ирси ган хәстәликләри (һемоглобинопатија, јени доғуланларын һемолитик хәстәлији); ендокрин системинин позғунлуғуна (адренокенитал синдром, шәкәрли диабет), бирләшдиричи тохумаја (Марфан хәстәлији, мукополисахаридозлар), синир-әзәлә системинә (прогрессив әзәлә дистрофијасы) аид И.х. вә с. Патоложи (мутант) кенин аутосом, јахуд чинсијјәт хромосомунда јерләшмәсиндән вә онун нормал аллел кенләрлә гаршылыглы мүнасибәтиндән асылы олараг И.х.-ин аутосом-доминант, аутосом-ресессив вә чинсијјәтлә илишикли формалары ајырд едилир.

Сүбут олунмушдур ки, ирси әламәтләрин нәслә верилмәсиндә ДНТ-нин (дезоксирибонуклеин туршусу) бөјүк ролу вар. Нуклеин туршуларынын ирси информасија сахламасы, нәслә өтүрүлмәси, кенетик кодун ачылмасы, зүлал молекулунун тәркиби, онун сүн'и јолла синтез олунмасы вә с. өјрәнилмәси И.х.-ин вахтында ашкар едилиб гаршысынын алынмасына вә радикал мүаличә үсулларынын тәтбиг едилмәсинә шәраит јарадыр.

ИРСИЈЈӘТ—нәслин инкишафында ејни әламәт вә хассәләрин тәкрар олунмасы габилијјәти. Бүтүн организмләрә хас олан И. чохалма просесиндә фәрдин инкишаф програмына малик олан һүчејрәнин мадди гурулушуну нәслә өтүрмәклә онун инкишафына хас олан морфоложи, физиоложи вә биокимјәви просесләрин јени нәсилдә ардычыллығыны тә'мин едир. И. үмуми биоложи һадисә олуб, чанлы организмләрин әламәт вә хассәләринин нисби сабитлијинә имкан јарадыр. Әламәтләрин бу сабитлији позулдугда организмләр арасында фәргләр мејдана чыхыр.

Чох гәдимдән И. һадисәсини өјрәнмәјә чәһд едилмишдир (Һиппократ, Аристотел). Лакин илк дәфә 1865 илдә чех алими Г. *Мендел* нохуд биткиси үзәриндә апардығы тәчрүбәләри илә И.-ин бә'зи ганунаујғунлугларыны мүәјјән етмишдир. Сонрадан *Мендел ганунлары* адланан бу үмумиләшдирмәләр *менделизмин* әсасыны тәшкил етди. А. *Вејсман* И. дашыјычысынын хромосомларда јерләшдијини көстәрди. Данимарка биологу В. Иоһансен тәрәфиндән кен адландырылмыш бу ваһидләри Ч. Дарвин һемулалар, X. Де Фриз панкенләр, А. Вејсман детерминантлар адландырырды. Мендел әламәтләрин ирсилијинә аид үч ганун мүәјјән етмишдир: биринчи һибрид нәсилдә әламәтләрин ејнилији вә ја доминантлыг гануну, икинчи нәсилдә әламәтләрин парчаланмасы гануну, ди вә полиһибрид (ики вә чох әламәтлә фәргләнән валидејнләрин чарпазлашмасы) чарпазлашма заманы икинчи нәсилдә әламәтләрин сәрбәст (бир-бириндән асылы олмадан) пајланмасы гануну. Мендел бу ганунлары мүәјјән едәркән «Гаметләрин сафлығы» һипотезиндән истифадә етмишдир.

Ситолокијанын инкишафы И.-ин мадди әсасыны мүәјјән етмәјә имкан верди. Илк дәфә алман биологу О. Һертвиг (1884) вә Полша ботаники Е. Страсбуркер (1884) мајаланма просесини өјрәнәркән И.-ин дашыјычылығында нүвәнин ролуну гејд етдиләр. Бундан сонра алман ситологу Т. Бовери (1887) хромосомларын фәрдилијини вә онларын кејфијјәтчә мүхтәлиф олдугларыны ашкар етди, Америка алимләриндән У. Сеттон (1902) Менделин әламәтләрин сәрбәст пајланмасы ганунунун ситоложи изаһыны верди, Т. Морган вә онун әмәкдашлары исә (1911 илдән башлајараг) И.-ин хромосом нәзәријјәсини јаратдылар. Онлар Менделин И. ганунларыны тәсдиг етмәклә јанашы И.-ин чинсијјәтлә илишикли хассәләрини мүәјјән етдиләр. Кенләрин илишиклији һадисәси әламәтләрин сәрбәст пајланмасы ганунуну позараг, ирси хассәләрин нәслә биркә (гоша) өтүрүлмәси һалыны изаһ едир. Ситоложи тәдгигатлар нәтичәсиндә мүәјјән едилди ки, бә'зи һејванларда (дрозофилдә, бүтүн мәмәлиләрдә, о чүмләдән инсанда) диши фәрдләр 2 ејни чинсијјәт хромосомларына (XX), еркәкләр исә мүхтәлиф чинсијјәт хромосомларына (XY) малик олдуғу һалда, дикәр һејванларын (кәпәнәкләр, гушлар, бә'зи балыглар вә сүрүнәнләр) еркәкләри ејни хромосомлар (XX), дишиләри исә мүхтәлиф хромосомлар (XY) дашыјыр. Ејни чинсијјәт хромосомларына малик олан организм һ о м о г а м е т, мүхтәлиф хромосома малик оланлар исә һ е т е р о г а м е т адланыр. Әламәтләрин ирсән кечмәси хромосомларын чидди сурәтдә нәслә верилмәси илә мүәјјән едилир. Бә'зән мејозда чинсијјәт хромосомларынын ајрылмамасы нәтичәсиндә XXY хромосомлу диши, XYY хромосомлу еркәк фәрдләр алыныр. Бу һалда X хромосомлары учлары васитәсилә бир-биринә бирләшә биләр. Бу вахт дишиләр илишикли X хромосомлары, адәтән, гызлара өтүрүр; бунларда чинсијјәтлә илишикли кечән әламәт мүшаһидә олунур, оғуллар исә аталарына бәнзәјир. Бу һадисә һ о л о к е н и к И. адланыр. Әкәр нәслә өтүрүлән кен Y хромосомда јерләширсә, онун дашыдығы әламәт ата хәтти илә анҹаг оғуллара өтүрүлүр ки, бу да һ о л а н д р и к И. адланыр. И.-ин хромосом нәзәријјәси И. һадисәсинин һүчејрәдахили механизмини ачмаға, чинсијјәтли чохалма заманы бүтүн И. проблемләрини дәгиг вә әтрафлы өјрәнмәјә вә И.-ин дәјишилмәси һадисәсинин маһијјәтини ашкар етмәјә имкан верир. Бә'зи ирси әламәтләр ситоплазма васитәсилә дә нәслә өтүрүлүр. С и т о п л а з м а т и к И. адланан бу һадисәдә чох вахт ана фәрдин ситоплазмасы һәлледичи рол ојнајыр.

Кенетик тәдгигатларла физики вә кимјәви методларын тәтбиги, еләчә дә бактерија вә вируслардан тәдгигат објекти кими истифадә едилмәси И.-и молекул сәвијјәсиндә өјрәнмәјә имкан верир. Бу саһәдә апарылан тәдгигат нәтичәсиндә 20 әсрин 40-чы илләриндә дезоксирибонуклеин туршусунун (ДНТ) кенетик ролу, 50—60-чы илләрдә онун молекулјар гурулушу вә кенетик информасијаларын кодлашдырылмасы принсипи мүәјјән едилди. И.-ин молекул сәвијјәсиндә өјрәнилмәси кен һаггында тәсәввүрләри кенишләндирди. Әввәлләр кен бөлүнмәјән елементар И. ваһиди һесаб едилирди. Лакин Америка алими С. Бензер сүбут етди ки, кен к р о с с и н г о в е р баш верә билән вә сәрбәст мутасијалара уғрамаг имканына малик мүхтәлиф саһәләрдән ибарәт олуб, мүрәккәб гурулуша маликдир. И.-ин тәкамүл просеси үчүн мүһүм амил олдуғуну һәлә Ч. Дарвин көстәрмишдир. Организмин фәрди инкишаф просесиндә И.-ин бөјүк ролу вар. Фәрди инкишафын бүтүн мәрһәләләри (бах *Онтокенез*) конкрет мүһит шәраитиндә И.-ин нәзарәти алтында баш верир, организмин кенотипиндә програмлашдырылмыш ирси информасијалар мүһит амилләри илә гаршылыглы мүнасибәтдә һәјата кечирилир вә фәрдин фенотипи формалашыр.

И. ганунларынын өјрәнилмәси к.т. вә тибб тәчрүбәси үчүн бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Јени һејван чинсләри вә битки сортларынын јетишдирилмәси, мөвчуд чинс вә сортларын тәкмилләшдирилмәси И. ганунларына әсасланыр (бах *Мутакенез*, *Һетерозис*, *Полиплоидија*). Инсан организминдә јүзләрлә ирси хәстәликләр вә чатышмазлыглар мүәјјән едилмишдир. Бу чатышмазлыгларын гаршысыны алмаг үчүн онларын ирси маһијјәти ајдынлашдырылыр вә бунлары арадан галдырмаг үчүн конкрет методлар һазырланыр (бах һәмчинин *Ирси хәстәликләр*, *Тибби кенетика*).

Әд.: С э д ж е р Р. и Р а й н Ф., Цитологические и химические основы нас-

ледственности, пер. с англ., М., 1964; Дубинин Н. П., Общая генетика, М., 1976; Платонов Г. В., Жизнь, наследственность, изменчивость, М., 1978.

ИРТЫШ—Газах. ССР-дә (Шәрги Газахыстан, Семипалатинск вә Павлодар вил.-ләриндә) вә РСФСР-дә (Омск вә Түмен вил.-ләриндә) чај. Об чајынын сол голу. Уз. 4248 *км*, һөвзәсинин саһ. 1643 мин *км*²-дир. Чиндә Монгол Алтајы д-рындан башланыр. Зајсан көлүнә төкүләнәдәк Гара И. адланыр. Јухары ахынында дағ чајыдыр. Семипалатинск ш.-ндән сонра И. Гәрби Сибир дүзәнлији илә ахыр. Әсас голлары: Ом, Тара, Демјанка (сағдан), Ишим, Вагај, Тобол, Конда (солдан). Јуҳары ахынында әсасән гар вә бузлаг сулары, ашағы ахынында гар, јағыш вә грунт сулары илә гидаланыр. Орта су сәрфи Уст-Каменогорскда 628 *м*³/*сан*, Тоболскда 2150 *м*³/*сан*-дир. Иллик ахым мәнсәбдә тәгр. 95 *км*³-дир. Нојабрдан апреләдәк донмуш олур. Балыгла (нелма, ханы, дурнабалығы, нәрә, чөкә, налим вә с.) зәнкиндир. Сују И.—Гараганда каналына ахыдылыр; су тәчһизатында вә сувармада истифадә олунур. ССРИ әразисиндә, әсасән кәмичилијә јарарлыдыр. Үстүндә Уст-Каменогорск, Бухтарма СЕС-ләри вә су анбарлары вар. Әсас портлары: Уст-Каменогорск, Семипалатинск, Павлодар, Омск, Тара, Тоболск, Ханты-Мансијск. Һөвзәсиндә нефт вә полиметал филиз јатаглары вар.

ИРЧИ ГАЗАГ (тәгр. 1830, Мүслүм аулу, индики Дағ.МССР-ин Бујнакск р-ну—1879)—гумуг шаири, гумуг әдәбијјатынын баниси. Ашиганә вә фәлсәфи-дидактик мәзмунлу ше'рләр, нәғмәләр јазмышдыр. Феодалын сарајында кәниз олан севкилисини гачырмагда достуна көмәк етдији үчүн Сибирә сүркүн едилмишди. Ше'рләриндә ағыр гүрбәт һәјаты, вәтән һәсрәти тәсвир олунур. Сүркүндән гајытдыгдан сонра бәјләри вә кнјазлары ифша едән сатирик ше'рләр јазмышдыр. Хаинчәсинә өлдүрүлмүшдүр.

Әсәри: Иные времена, Махачкала, 1960.

«ИРШАД» (әр. ارشاد — јолкөстәрмә)—күндәлик сијаси, ичтимаи, әдәби гәзет. 1905 ил декабрын 17-дән 1908 ил ијунун 25-дәк Бакыда, Азәрб. дилиндә нәшр олунмушдур. Либерал-буржуа истигамәтли «И.»-да ислам тарихи, мәдәнијјәти, адәт вә ән'әнәләринә даир материалларла јанашы, елм, маариф, әдәбијјат вә инчәсәнәтә аид демократик руһлу мәгаләләр дә дәрч едилирди. Н. Нәриманов, С. М. Әфәндијев, ингилаби мәгсәдләр үчүн «И.»-дан истифадә етмиш, Ү. Һачыбәјов, Сабир, М. Һади вә башгалары «И.» үчүн мүтәрәгги идејалы мәгаләләр јазмышлар. Редактору Ә. Ағајев олмушдур. 1905—08 илләрдә Әдиб-үл-Мәмалик Фәрәһанинин редакторлуғу илә «И.»-ын фарсча бурахылышынын бир нечә нөмрәси чыхмышдыр.

ИСА, Иисус Христос—христианлығын әфсанәви баниси. Христиан тә'лиминә көрә И. «аллаһ-инсандыр» вә «аллаһын оғлу»дур. Рәвајәтә көрә, И. Рома императору *Августун* дөврүндә Фәләстинин Вифлејем ш.-ндә доғулмуш, Иудеја, Галилеја, Самирә вә б. јерләрдә јени дини тә'лими тәблиғ етмиш, чармыха чәкилмиш, сонра дирилләрәк гејб олмушдур. И.-ја е'тигад христианлығын әсас еһкамларындандыр.

Әд.: Кубланов М. М., Иисус Христос—бог, человек, миф? М., 1964; Гегель, Философия религии, т. 1, Жизнь Иисуса. Дух христианства и его судьба. Фрагмент системы, М., 1976; Емелях Л. И., Происхождение христианских таинств, М., 1978.

ИСААКИ КИЛСӘСИ, Ленинградда—рус классисизминин сон дөврүнә аид ме'марлыг абидәси. 1710 илдә I Пјотрун шәрәфинә тикилмиш вә мүгәддәс Исаак Далматлынын ады верилмишдир; дәфәләрлә јенидән гурулмушдур. Индики И.к. 1818—58

Исааки килсәси. 1818—58. Ме'мар А. А. Монферран. Ленинград.

илләрдә рус ме'мары А. А. Монферранын лајиһәси илә инша едилмишдир. Килсә И. П. Витали, П. К. Клодт вә б.-нын һејкәлтәрашлыг әсәрләри, К. П. Брјуллов, Ф. А. Бруни вә б.-нын мозаика вә дивар рәсмләри илә бәзәдилмишдир. Үмуми һүнд. 101,52 *м*, планда өлчүсү (портикләри илә) 111,5 *м*× 97,6 *м*-дир. Бөјүк күнбәзли И.к. Ленинградын ме'марлыг доминантларындандыр. 1931 илдән музејә чеврилмишдир.

Әд.: Бутиков Г. П., Хвостова Г. А., Исаакиевский собор, 2 изд., Л., 1979.

ИСАБАБАЈЕВА Һәчәр Мүштаг гызы (д.21.6.1938, Бакы)— почталјон, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1977). 1955 илдән Бакынын Октјабр р-нундакы 9 №-ли рабитә шө'бәсиндә ишләјир. 2 дәфә Ленин ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Гарајев С., Әлијев Ә., Сәадәт улдузлары, Б., 1978.

ИСАВРИЛӘР СҮЛАЛӘСИ (даһа доғрусу Суријалылар сүлаләси)—Бизанс императорлары сүлаләси [717—802]. «Исавриләр» ады шәртидир вә сүлаләнин баниси III Левин ләгәбиндән («Исавр») көтүрүлмүшдүр. Әслиндә III Лев Исавријадан јох, Суријадан иди. И.с. дөврүндә Бизанс мөһкәмләнди, *Фема* системи бәргәрар олду. Македонија, Јунаныстан вә Пелопоннесдә мәскән салмыш славјан әһалисинин табе едилмәси әсасән баша чатдырылды. И.с. императорлары әрәбләрә вә болгарлара гаршы мүвәффәгијјәтлә вурушур, чохтајфалы империјанын бирлијини мөһкәмләндирмәјә сә'ј көстәрирдиләр. И.с.-нин нүмајәндәләри: III Лев [717—741], V Константин [741—775], IV Лев [775—780], VI Константин [780—797], Ирина [IV Левин арвады; 797—802].

ИСАГБАҒЫ — Азәрб.ССР Зәрдаб р-нунда кәнд. И. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 7 *км* ч.-ш.-дә, Күр чајынын саһилиндә, Ширван дүзүндәдир. Әһ. 565 (1979); памбыгчылыг, һејвандарлыг, тахылчылыг вә бостанчылыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, китабхана, тибб мәнтәгәси вар.

ИСАЗАДӘ Һәсән Муса оғлу (д. 25. 12.1912, Газах)—совет терапевти. Тибб е.д. (1958), проф. (1961). Азәрб.ССР әмәкдар һәкими (1960) вә әмәкдар елм хадими (1968). 1942 илдән Сов.ИКП үзвү. Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин иштиракчысыдыр. 1963 илдән Н. Нәриманов ад. Азәрб. Дөвләт Тибб Ин-тунун госпитал терапијасы кафедрасынын мүдиридир. Тәдгигаты, әсасән, үрәк-дамар патолокијасына һәср олунмушдур. Респ. Кардиологлар Чәмијјәтинин сәдр мүавинидир (1958).

Әсәрләри: Состояние гемодинамики и обменных процессов при мозговых проявлениях гипертонической болезни, Б., 1963; Учебное пособие по профессиональным заболеваниям, Б., 1977.

ИСАЈЕВ Алексеј Михајлович (24.10. 1908, Петербург—25.6.1971, Москва)—совет конструктору, авиасија вә ракет мүһәррикләри саһәсиндә мүтәхәссис. Техника е.д. (1959). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1956). Ленин мүкафаты лауреаты (1958), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1948; 1968). 1951 илдән Сов.ИКП үзвү. Мајели ракет мүһәррики олан илк совет реактивгырычы тәјјарәсинин јарадылмасында (А. Ј. Березнјак вә В. Ф. Болховитинов илә бирликдә) иштирак етмишдир. 1942 илдән ракет мүһәррикләринин јарадылмасы илә мәшғул олмуш, 1944 илдән конструктор бүросуна башчылыг етмишдир. И.-ин рәһбәрлији алтында ракет вә космос техникасы үчүн јарадылмыш мүһәррикләрдән «Восток», «Восход», «Сојуз» космик кәмиләриндә вә планетләрарасы автомат ст.-ларда истифадә едилмишдир. 4 дәфә Ленин ордени, Октјабр Ингилабы ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әд.: Арлазоров М. С., Конструкторы, М., 1975.

ИСАКОВ Иван Степанович (22.8. 1894, индики Кировабад ш. Һачыкәнд гәс.—

11.10.1967, Москва)—Совет Иттифагынын Донанма Адмиралы (1955), Совет Иттифагы Гәһрәманы (1965). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1951). ССРИ ЕА м. үзвү (1958). 1919 илдән Сов.ИКП үзвү. 1918 илдән Совет ҺДД-нда хидмәт етмишдир. Балтик вә Хәзәр дәнизи һәрби донанмаларында Вәтәндаш мүһарибәсинин, Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда мүбаризәнин иштиракчысы олмушдур (1918—20), 1923 илдә Гара дәниз донанмасында (командир, гәраркаһ рәисинин көмәкчиси вә мүавини) ишләмишдир. И. Һәрби Дәниз Академијасы јанында Али команда һеј'әти курсуну битирмишдир (1928). Баш гәраркаһ идарәси-

нин әмәлиjjат шө'бәсинин рәиси, Һәрби Дәниз Академиjасынын баш мүәллими, Балтик Донанмасы гәраргаһынын рәиси вә команданы, Һәрби Дәниз Академиjасынын рәиси (1930—39), ССРИ ҺДД Халг Комиссарынын мүавини вә 1-чи мүавини олмушдур (1939—46). ҺДГ Баш Гәраргаһынын рәиси (1946—47), ССРИ ҺДД Баш командынынын мүавини (1947—50) вәзифәләриндә чалышмышдыр. 1950—56 илләрдә И. ССРИ Дәниз Донанмасы Назиринин мүавини ишләмишдир. 1956—58 илләрдә ССРИ Мүдафиә Назирлиjинин мәркәзи апаратында мәс'ул вәзифәләрдә чалышмыш, 1958—67 илләрдә ССРИ Мүдафиә Назирлиjинин баш инспектору олмушдур. ССРИ Али Советинин (1-чи чағырыш), РСФСР Али Советинин (2-чи чағырыш) депутаты олмушдур. И. 6 дәфә Ленин ордени, 3 Гырмызы Бајраг ордени, 2 дәфә 1-чи дәрәчәли Ушаков ордени, 1-чи дәрәчәли Вәтән мүһарибәси ордени, Гырмызы Улдуз ордени вә медалларла, һәмчинин харичи орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Операции подводных лодок, т. 1, Л., 1933; Операция японцев против Циндао в 1914 г., М.—Л., 1941; Морские истории, М., 1970; Каспий. 1920 год, М., 1973.

Әд.: Азәрбајчанын гызыл улдузлары, Б., 1975; Арзуманян А. М., Адмирал, М., 1980.

ИСАКОВА Марија Григорјевна (д. 5.7.1918, Киров ш.)—совет идманчысы, ССРИ әмәкдар идман устасы (1946). 1941 илдән Сов.ИКП үзвү. Сүр'әтли конки сүрмәк үзрә ССРИ-нин мүтләг чемпиону (1945—49; 1951) вә совет гадынлары арасында илк дүнја чемпиону (1948—50); дәфәләрлә ССРИ вә дүнја рекордчусу олмушдур. Ленин ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ИСАКОВСКИ Михаил Васильевич [19.1.1900, кечмиш Јелнја гәзасынын

Глотовка к. (индики Смоленск вил.-ндәдир)—20.7.1973, Москва]—рус совет шаири. Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1970). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1943, 1949). 1918 илдән Сов. ИКП үзвү. Кәнддә сосиализм гуручулуғу «Саманлыгда мәфтил» (1927), «Әјаләт» (1930), «Торпағын усталары» (1931), «Дөрд арзу» (1936) китабларындакы ше'рләрин әсас мөвзусудур. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә совет адамларынын гәһрәманлығыны тәрәннүм едән ше'рләр («Рус гадынына», «Русија һаггында сөз» вә с.) јазмышдыр. Бир сыра ше'рләринә мусиги бәстәләнмишдир («Катјуша», «Ким билир», «Јола салма», «Чәбһә јахынлығындакы мешәдә», «Сәрһәдчи хидмәтдән гајыдырды», «Көчәри гушлар учур», «Көһнә гармон» вә с.). «Јелнја торпағында» (1978 илдә нәшр олунмушдур) адлы автобиографик повести, поезија проблемләринә даир мәгаләләри вар. Ше'рләри бир чох дилә, о чүмләдән Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур. 4 дәфә Ленин ордени, 2 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Собр. соч., т. 1—4, М., 1968—69; Стихи, М., 1976; На Ельнинской земле, М., 1978; Стихотворения, М., 1979.

Әд.: Рус совет әдәбијјаты тарихи, Б., 1976; Поликанов А., Песенное сердце, М., 1977; Твардовский А., Поэзия Михаила Исаковского, М., 1978; Осетров Е., Человек—песня, М., 1979.

ИСАЛЫ—Азәрб.ССР Кәдәбәј р-нунда кәнд. И. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 42 *км* г.-дә, Ахынча чајынын саһилиндә, Шаһдағ силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 490 (1979); һејвандарлыг вә әкинчиликлә мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, клуб, киногурғу, рабитә шө'бәси вар.

ИСАЛЫЛАР—Азәрб. тајфаларындан бири. Әсасән Чәнуби Азәрб.-да (Савалан д.-нын ш. әтәкләриндә) јашајырлар. Малдарлыг, тохучулуг (кечә, халча, чечим, палаз, јун чораб, шал вә с.), гисмән әкинчиликлә мәшғулдурлар (бах һәмчинин *Шаһсевәнләр*).

ИСАҺАКЈАН Аветик Саһакович [31.10.1875, Александропол (индики Ленинакан) јахынлығындакы Газарабад к.—17.10.1957, Јереван]—ермәни совет шаири. Ерм.ССР ЕА акад. (1943). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1946). 1889—92 илләрдә Ечмиәдзиндә руһани семинаријасында охумушдур. 1893 — 95 илләрдә Лејпсиг ун-тиндә

азад динләјичи кими тәһсил алмышдыр. Илк ше'ри 1892 илдә дәрч олунмушдур. Ше'рләриндә чаризми тәнгид етдијинә көрә, 1896 илдә һәбсә алынмыш вә Одессаја сүркүн олунмушдур. «Нәғмәләр вә јаралар» (1897) адлы илк китабында халгына вә вәтәнинә мәһәббәт, истисмарчы гурулуша гаршы е'тираз әксини тапмышдыр. И.-ын сонракы 2 китабы («Көһнә нәғмә вә јаралардан», 1902; «Ше'рләр», 1903) Бакыда нәшр олунмушдур. 1905—07 илләр ингилабы дөврүндә И.-ын әсәрләри милли вә ичтимаи зүлмә гаршы мүбаризә мотивләри илә даһа да зәнкинләшди («Азадлыг зәнки» ше'ри, «Шакро Валишвили» һекајәси вә с.). «Әбүл-әла-Мәарри» (1909—11) фәлсәфи поемасында зүлмә, әдаләтсизлијә, хәјанәт вә ријакарлыға дәрин нифрәт ифадә едилмишдир. Поема чар сензурасы тәрәфиндән гадаған олунмушду. И. 1911 илдә тә'гиб учундан харичә мүһачирәт етмиш, Ченеврәдә, Парисдә, Берлиндә јашамышдыр. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы И. јарадычылығында јени дөвр ачды. «Сасма Мһер» (1919) поемасында И. халг гәһрәманынын образыны јаратмышдыр. 1926 илдә И. Совет Ермәнистанына кәлмиш, «Сәбр чубуғу» (1928) адлы ше'р вә һекајәләр китабы вә б. әсәрләри Јереванда нәшр едилмишдир. 1936 илдә шаир һәмишәлик вәтәнә гајыдараг кениш әдәби вә мәдәни-ичтимаи фәалијјәт көстәрмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә И. фашизми ифша едән, гәләбәјә инам јарадан ше'рләр јазмышдыр («Дөјүш чағырышы», «Мәним гәлбим дағларын зирвәсиндәдир», «С. Г. Закијанын әбәди хатирәсинә», «Бөјүк гәләбә күнү» вә с.). И. Азәрб. әдәбијјат вә инчәсәнәтинин јахын досту вә тәблиғатчысы олмушдур. Јарадычылығында Азәрб. мөвзусу әһәмијјәтли јер тутур [«Јасәмән ханым» драмы, «Бајрамәли» (1924), «Сәбр чубуғу» (1928), «Зилли Султан һаггында нәғмә» (1933) һекајәләри вә с.]. Әсәрләриндә Азәрб. вә ермәни халгларынын достлуғу тәрәннүм едилир. 2 дәфә Ленин ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур. Анадан олмасынын 100 иллији ССРИ-дә, о чүмләдән Азәрб. ССР-дә кениш гејд едилмишдир.

Әсәрләри: Сечилмиш ше'рләр вә һекајәләр, Б., 1951; Сечилмиш әсәрләри, Б., 1975; Избр. произв., т., 1—2, М., 1975; С жаворонком на плече, Л., 1978.

Әд.: Јереванлы Ә., Аветик Исаһакјан вә Азәрбајчан әдәбијјаты, Б., 1975; Хәлилов П., ССРИ халглары әдәбијјаты, һ. 1, Б., 1975; Ганаланян О. Г., Аветик Исаакян, Ереван, 1975.

ИСБАТ—бах *Сүбут*.

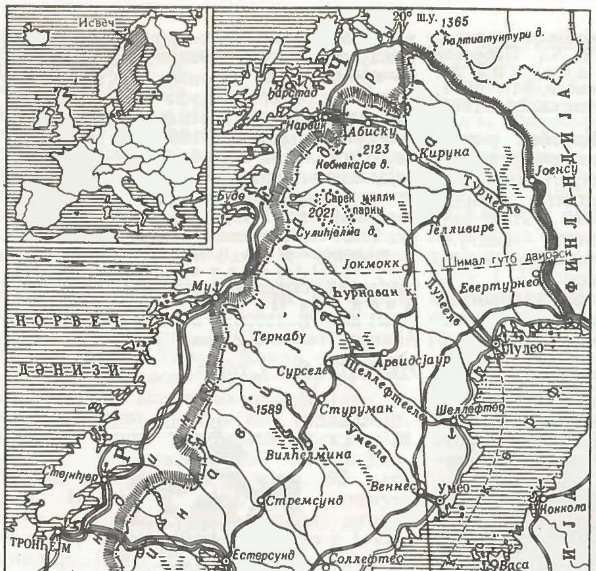

ИСВЕЧ (Sverige), Исвеч Краллығы (Konungariket Sverige).

Үмуми мә'лумат. Шимали Авропада, Скандинавија ј-а-нда дөвләт. Әразисинә Готланд вә Еланд а-ры да дахилдир. Г.-дән вә шм.-дан Норвеч, шм.-ш.-дән Финландија илә һәмсәрһәддир. Ч. вә ш.-дән Балтик дәнизи вә Ботник көрфәзи, ч.-г.-дән Скагеррак, Каттегат вә Ересунн боғазлары илә әһатәләнир. Саһ. 449,8 мин *км*². Әһ. 8285 мин (1979, 1 јанвар). Пајтахты Стокһолм ш.-дир. Инзибати чәһәтдән 24 ленә бөлүнүр.

Дөвләт гурулушу. И. конститусијалы монархијадыр. 1975 ил Конститусијасы гүввәдәдир. Дөвләт башчысы кралдыр. Ганунверичи һакимијјәт әһалинин 3 ил мүддәтинә сечдији бирпалаталы парламентә (риксдага) мәхсусдур. Ичраедичи һакимијјәти һөкумәт һәјата кечирир. Һөкумәт риксдагы бурахыб, нөвбәдәнкәнар сечкиләр кечирә биләр. Баш назири риксдаг тә'јин едир. Һөкумәт риксдаг гаршысында мәс'улдур.

Тәбиәт. Сәтһиндә јајлалар вә тәпәли дүзәнликләр үстүнлүк тәшкил едир. Г. вә шм.-г.-дә Норвечлә сәрһәд бојунча мүтләг һүнд. 2123 *м*-ә (Кебнекајсе д.) чатан Скандинавија д-рынын ш. һиссәси узаныр. Скандинавија д-рындан ш.-дә Норланд јајласы, мәркәзи һиссәдә көллү овалыг, ч.-да Смоланд јүксәклији (һүнд. 377 *м*-дәк) вә Сконе ј-а јерләшир. Өлкәнин әразиси Балтик галханы саһәсиндәдир. Релјефин формалашмасында Антропокен бузлашмаларынын бөјүк тә'сири олмушдур. Фајдалы газынтылары: дәмир филизи, әлван металлар (гурғушун, синк, мис) вә с. Уран хаммалы еһтијатлары вар. Иглими шм.-да континенталдыр; мәркәзи һиссәдә вә ч.-да дәниз иглиминдән континентал иглимә кечид тәшкил едир. Орта темп-р јанварда 1-дән (ч.-да) —14°С-јә (шм.-да), ијулда мүвафиг олараг 15—17°С-дән 10—11°С-јә гәдәрдир. Иллик јағынты ш. вә шм.-да 400—600 *мм*, ч. вә г.-дә 1000 *мм*, дағларда 1500 *мм*-ә чатыр. Чај шәбәкәси сыхдыр. Әсас чајлары Дал*е*лвен,

Турнеелв, Кларелвендир; мүһүм һидроенержи әһәмијјәтинә маликдир. Тектоник вә бузлаг мәншәли көлләр вар. Бөјүк көлләри: Венерн, Веттерн, Меларен, Турнетреск, Һурнаван вә с. Дашлы, подзол, ч.-да гонур мешә торпаглары јајылмышдыр. Әразинин јарыдан чоху ијнәјарпаглы мешәләр тутур. Сконе ј-а-нда фыстыг вә палыд мешәләри, шм.-да дағлыг тундра биткиләри јајылмышдыр. Һејванлары: сығын, гонур ајы, вашаг, шимал маралы, порсуг, кирпи вә с. Чохлу су гушу вә балыг вар.

Әһали. Әһалинин тәгр. 95%-и *исвечлиләрдир*. И.-дә финләр, данимаркалылар, норвечләр, алманлар, јунанлар вә б. халглар да јашајыр. Дөвләт дили *исвеч дилидир*. Диндарлары лүтерандыр. Ишләјән әһалинин 34%-и сәнаје, 7%-и к.т., мешә тәсәррүфаты вә балыгчылыг саһәсиндә, 8%-и тикинтидә, 7%-и нәглијјат вә рабитә, 44%-и исә тичарәт вә хидмәт саһәсиндә чалышыр (1975). 1979 илдә И.-дә тәгр. 78 мин нәфәр ишсиз вар иди. Орта сыхлыг 1 *км*²-дә 18,6 нәфәрдир (1979). Әһалинин тәгр. 60%-и шәһәрләрдә јашајыр. Ири шәһәрләри: «Бөјүк Стокһолм» — 1400 мин (1978), Һөтеборг — тәгр. 691 мин, Малмө — тәгр. 454 мин (1976).

Тарихи очерк. И. әразиси е.ә. тәгр. 9—8-чи миниликләрдә мәскунлашмышдыр. Е.ә. тәгр. 3-чү миниликдә И. әһалиси отураг малдарлыға вә ибтидаи әкинчилијә кечди. Е.ә. тәгр. 2-чи миниликдә И. әразисинә Авропа гитәсиндән јени малдар тајфалар (Һинд-Авропа дилли тајфалар олдуғу еһтимал едилир) сохулараг јерли әһалини өзләринә табе етдиләр. Тунч дөвриндә (е.ә. 1500—500 илләр) И. әразисиндә ичтимаи тәбәгәләшмә башланды. Артыг 1—5 әсрләрдә И.-дә Рома мәдәнијјәтинин тә'сири мүшаһидә олунурду. Антик мүәллифләрә (Татсит вә б.) көрә, гәдим И.-дә чохлу тајфа јашамышдыр. Онлардан ән бөјүкләри свионлар вә гаутлар (јотлар) олмушлар. Тајфалар вә тајфа иттифаглары һәрби рәһбәрә (конунга) табе иди. 5—6 әсрләрдә И.-ин шәрг һиссәси Упландда свевләрин илк тајфа иттифагы јаранды. Рома империјасынын сүгутундан сонра гәдим исвечлиләр франклар, фризләр, гәрб славјанлары вә Шәрги Прибалтика халглары илә тичарәт апарырды. 8 әсрин сонларындан онлар Балтик дәнизинин ш. вә ч. саһилләриндә дајаг мәнтәгәләри (мәс., Бирка) јаратдылар. 9 әсрдән И. *викингләри* тичарәт вә сојғунчулуг мәгсәдилә узаг сәфәрләр едирдиләр. 11 әсрин әввәлиндән И.-дә христианлыг јајылмаға башлады. И. халгы Скандинавијанын гәдим тајфалары арасындан ајрылараг формалашмаға башлады. Бу дөврдә свевләрин мөвчуд олмуш Свитод краллығы дәниз саһили рајонундан башга, И.-ин чәнубуну вә гәрбини табе етди. 12 әсрин орталарындан И. феодаллары фин тајфаларына гаршы сәлиб јүрүшләринә башладылар. 13 әсрин орталарындан исвечлиләрин Финландијанын саһил р-нларында мәскунлашмасы күтләви һал алды. 14 әсрин әввәлләриндә И. Финландијаны тамамилә ишғал етди. И.-ин шм.-г.-и Рус торпагларына ишғалчылыг јүрүшләри мәғлубијјәтлә нәтичәләнди [бах *Нева вурушмасы* (*1240*)]. Орешек (Ореховетс) сүлһү (1323) илә И.-ин дөвләт сәрһәди мүәјјән олунду.

13 әсрин 2-чи јарысында И.-ин еркән феодал дөвләти кими мәркәзләшмәси баша чатды. Илк ганун мәчәлләси (ландслаг) һазырланды, өлкә крал чанишинләринин идарә етдији маһаллара (ленләрә) бөлүндү. Лакин мәркәзләшдирмә сијасәти Скандинавија өлкәләриндә бир-бири илә гаршылыглы әмлак вә гоһумлуг әлагәләри олан јүксәк ә'јанларын наразылығына сәбәб олурду. 1319 илдә кечмиш крал Биркерин нәвәси — Норвеч кралы Магнус Ериксон И. кралы [1319—63] е'лан олунду. Лакин Ериксонун ифрат мүтләгијјәтчи сә'јләриндән һиддәтләнән И. ә'јанлары 1363 илдә ону өлкәдән говдулар. 1389 илдә И. Данимарка илә унијаја кирди. 1397 илдә Норвеч дә бу унијаја [бах *Калмар унијасы* (*1397—1523*)] дахил олду. Лакин Данимарканын игтисади чәһәтдән өзүндән зәиф олан И.-и табе етмәк чәһдләри *Енкелбрект Енкелбректсонун* рәһбәрлији илә халг үсјанына (1434—36) сәбәб олду. 1448 илдә И. задәканы Карл Кнутсон крал сечилдикдән сонра Данимарка илә унија әслиндә дағылды. 1521 илдә задәкан Густав Ериксонун башчылыг етдији бөјүк халг үсјаны Данимарка ағалығына сон гојду (1523), Ериксон, Густав Ваза (бах *Ваза*) ады илә И. кралы [1523—60] е'лан олунду. 16 әсрин 30-чу илләриндә И.-дә *Реформасија* кечирилди (лүтеранлыг тәтбиг едилди). 16 әсрин орталарындан башлајараг И. Балтик дәнизи р-нунда һөкмранлыг үстүндә бир сыра мүһарибә апарды [16 вә 17 әсрләрдә Данимарка илә мүһарибәләри, *Ливонија мүһарибәсиндә* (*1558—83*) иштиракы, *Отузиллик мүһарибәдә* (*1618—48*) вә Биринчи Шимал мүһарибәсиндә (1655—60) иштиракы, 17 әср Полша — Исвеч мүһарибәләри] вә нәтичәдә мүвәггәти олараг Балтик дәнизиндә һөкмранлығы әлә алды, Шәрги Прибалтиканы вә Померанијаны ишғал етди, Сконени өзүнә бирләшдирди. Икинчи Шимал мүһарибәсиндә (1700—21) ағыр мәғлубијјәтә уғрајан И. биринчи дәрәчәли дөвләт кими әһәмијјәтини итирди. И.-ин өз мөвгеләрини кери гајтармаг үчүн 1741—43 вә 1788—90 илләрдә Русија илә апардығы мүһарибәләр дә бир нәтичә вермәди. 1814 илдә Норвеч И.-ин һакимијјәти алтына кечди [бах *Исвеч-Норвеч унијасы* (*1814—1905*)]. 19 әсрин 50—60-чы илләриндә И.-дә сәнаје капитализми сүр'әтлә инкишаф етмәјә башлады. 1865—66 илләрдә дөрдтәбәгәли И. риксдагы јенидән гурулараг икипалаталы риксдага чеврилди. 19 әсрин 70-чи илләриндә И.-дә фәһлә һәрәкаты мүтәшәккил форма алды, һәмкарлар иттифаглары јаранмаға башлады. 1889 илдә Исвеч Сосиал-Демократ Фәһлә Партијасы (ИСДФП) јарадылды, лакин онун рәһбәрлији реформистләрин әлинә кечди. Русијада 1905—07 илләр ингилабы И.-дә фәһлә һәрәкатынын, Норвечдә исә милли азадлыг һәрәкатынын күчләнмәсинә бөјүк тә'сир көстәрди. 1905 илдә Норвеч И.-дән ајрылараг мүстәгил дөвләт олду. Биринчи дүнја мүһарибәсиндә (1914—18) И.-ин битәрәф мөвге тутмасы, вурушан өлкәләрлә ти-

Исвеч. 1. Рапа-Елвен чајы. 2. Һөтеборг. Һөте-Елвен чајында кәми дајаначаглары вә тәрсанәләр. Арха планда Каттегат боғазы. 3. Еребру шәһәриндән көрүнүш. 4. Стокһолм. Шәһәрин мәркәз һиссәси. 5. Малмө шәһәриндән көрүнүш. 6. Һөтеборг. «Һөтаверкен» ширкәтинин «Арендол» тәрсанәси. 7. Клар-Елвен чајы саһилиндә хутор тәсәррүфатлары. 8. К. Миллес. Стокһолм јахынлығында һејкәлтәрашлыг групу. 9. «Макбет» (В. Шекспир) тамашасындан сәһнә. Һөтеборг шәһәр театры.

чарәт етмәси И. буржуазијасыны хејли варландырды. Мүһарибәнин сонунда И.-дә фәһлә һәрәкатынын јени јүксәлиши башланды. 1917 илдә сол С.-Д. партијасы (1921 илдә Исвеч Коммунист Партијасы адландырылды; 1967 илдән Исвеч Сол Коммунистләр Партијасы адланыр) јаранды. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын вә Алманијада *Нојабр ингилабынын* (*1918*) тә'сири илә 1918—20 илләрдә өлкәни күтләви тә'тил һәрәкаты бүрүдү. 1919 илдә һөкумәт 8 саатлыг иш күнү һаггында ганун вермәјә вә јени (үчүнчү) сечки ислаһаты кечирмәјә мәҹбур олду. Бу дөврдә И.-ин харичи сијасәтиндә *Аланд адалары* мәсәләси мүһүм јер тутурду. 20-чи илләрдән башлајараг И.-ин харичи сијасәт мәсәләләри арха плана кечди (И. Милләтләр Ҹәмијјәтиндә битәрәф өлкәләр групунда чыхыш едирди). 1918 илин сонларында Антантанын тәзјиги илә И. Совет Русијасы илә тиҹарәти (Совет-И. тиҹарәт сазиши 1918 илин ијунунда имзаланмышды) кәсди, 1920 илдә исә бәрпа етди. И.-ин Совет Иттифагыны танымасындан вә ики өлкә арасында дипломатик мүнасибәтләр јарадылмасындан (1924) сонра бу әлагәләр даһа да кенишләнди. Икинчи дүнја мүһарибәсинин башланғычында И. чидди битәрәфлик е'лан етсә дә Совет—Финландија мүһарибәси (1939—40) дөврүндә Финландијаја һәрби јардым көстәрирди. Бунунла јанашы, 1939 илин декабрында с.-д.-ларын башчылығы илә јарадылмыш «милли бирлик» һөкумәти, Инкилтәрә вә Франсанын И.-и Финландијанын ССРИ-јә гаршы мүһарибәсинә ҹәлб етмәк сә'јләринин әксинә олараг, 1940 илин әввәлләриндә ССРИ илә Финландија арасында данышыгларын бәрпасында әмәли фәалијјәт көстәрди. Фашист Алманијасынын Скандинавијаја басгыны заманы Совет һөкумәтинин фәал дипломатик тәдбирләри сајәсиндә И.-ин Алманија тәрәфиндән ишғалы тәһлүкәси ләғв олунду. Һитлер Алманијасынын ССРИ-јә гәфил һүҹумундан сонра И. ән'әнәви битәрәфлик хәттинә хәјанәт едәрәк фашист блокуна јардым көстәрмәјә башлады. Јалныз 1942 илин орталарындан Инкилтәрә вә АБШ-ын тәзјиги илә бу јардымы дајандырды (Алманија илә дипломатик мүнасибәтләри исә јалныз 1945 илин мајында позду). Мүһарибә илләриндә өлкәдә сола доғру мејл күчләнди, коммунистләрин нүфузу артды, Коммунист Партијасы парламентин 2-чи палатасына 1944 ил сечкиләри заманы илк дәфә олараг 15 депутат јеринә наил олду. И. 1946 илдә БМТ-јә, 1948 илдә Авропа Игтисади Әмәкдашлыг Тәшкилатына (1961 илдән Игтисади Әмәкдашлыг вә Инкишаф Тәшкилаты), 1949 илдә исә Авропа Шурасына дахил олду. ССРИ вә дикәр сосиалист өлкәләри илә мүнасибәтләри кенишләндирилди. 60-чы илләрин 1-чи јарысында И. игтисадијјатында хејли чанланма баш верди. 1961—65 илләрдә сәнаје истеһсалынын һәчми 40% артды. 60—70-чи илләрин әввәлләриндә к.т.-нын интенсивләшдирилмәси күчләнди. Өлкәнин игтисади һәјатында харичи тиҹарәтин ролу артды. 60-чы илләрин орталарындан И.-ин игтисади вәзијјәти кәркинләшди. 1966 илдә тә'дијә балансынын кәсири 300 млн. кронаја чатды. 1969

илдә риксдаг гисмән конститусија ислаһаты кечирди. Конститусијанын әсаслы шәкилдә демократикләшдирилмәсини тәләб едән сол гүввәләр ислаһаты тәнгид етди. 1969 илин октјабрында ИСДФП-нин сәдри У. Палме һакимијјәтә кечди. 1970 ил парламент сечкиләри заманы ИСДФП риксдагда мүтләг әксәријјәтдән мәһрум олду. Буна бахмајараг У. Палме һөкумәти сечкиләрдә сәсләрин 4,8%-ни газанмыш коммунистләрә архаланыб, игтисади вә сосиал сијасәт саһәсиндә өз фәалијјәтини кенишләндирди вә бир сыра мүтәрәгги тәдбир һәјата кечирди. С.-Д. һөкумәти И.-ин «Үмуми базар»а дахил олмасы тәклифини рәдд етди. 1973 ил парламент сечкиләри заманы с.-д.-ларын мөвгеји јенидән зәифләсә дә, онлар һакимијјәтләрини мүһафизә едә билдиләр. Лакин У. Палме һөкумәти буржуазијанын бир сыра тәклифләрини гәбул етмәјә мәчбур олду.

60-чы иллэрдән башлајараг И. һөкумәти бир сыра бејнәлхалг мәсәләләрдә реал мөвге тутмуш, 1960—64 илләрдә БМТ-нин Конгодакы (Заир) әмәлијјатларында иштирак етмиш, 1969 илин јанварында ВДР-и танымыш, һабелә она 200 млн. крона һәчминдә јардым көстәрмиш, Вјетнамда вурушмагдан имтина етмиш американлылара сығыначаг вермишди (бүтүн бунлара көрә АБШ-ла И.-ин мүнасибәтләри бир мүддәт кәскинләшмишди). И. Авропада мөвчуд сәрһәдләри таныдығыны, Јахын Шәргдә әдаләтли сүлһ јарадылмасына тәрәфдар олдуғуну билдирмишдир (И. һөкумәтинин разылығы илә И.-ин ССРИ-дәки сәфири Һ. Јарринг БМТ Баш катибинин Јахын Шәрг үзрә хүсуси нүмајәндәси тә'јин едилмиш, 1975 илдә исә Фәләстин Азадлыг Тәшкилатынын И.-дә нүмајәндәлији ачылмышдыр). И. һөкумәти 1972 илдә АДР-и таныды. 1973 илдә Чили халгы илә И. һәмрә'јлик комитәси Чили сијаси мүһачирләринин тәшкилатларына 500 мин крона јардым көстәрмишдир. И. БМТ-нин ишиндә фәал иштирак едир, 10 миндән артыг исвечли БМТ-дә вә онун ихтисаслашдырылмыш мүәссисәләриндә хидмәтдәдир. И. нүвә силаһынын үч мүһитдә сынагларынын гадаған олунмасына даир *Москва мугавиләсини* (*1963*) имзаламыш, *Нүвә силаһынын јајылмамасы һаггында мугавиләјә* гошулмуш, *Авропада тәһлүкәсизлик вә әмәкдашлыға даир мүшавирәнин* (1975) ишиндә иштирак етмиш вә онун Јекун актыны имзаламышдыр. Лакин дахили сијасәтдә кетдикчә реформист мөвгеләрә јуварланмасы У. Палме һөкумәтинин сечичиләр арасында нүфузунун ашағы дүшмәсинә сәбәб олмушдур. 1976 ил сечкиләри нәтичәсиндә ИСДФП сон 44 илдә илк дәфә олараг мүхалифәтә кечмишдир. 1979 ил сечкиләриндән сонра буржуа партијаларындан [Мәркәз (Аграр) Партијасы, Мө'тәдил Коалисија Партијасы, Халг Партијасы] ибарәт јени коалисија һөкумәти өз фәалијјәтиндә ән'әнәви битәрәфлик хәттинә садиг галачағыны билдирмишдир.

1979 илдә И.-дә Азәрб. ССР тимсалында Совет Иттифагы күнләри кечирилмишдир.

Сијаси партијалар, һәмкарлар иттифаглары вә дикәр ичтимаи тәшкилатлар. И. Сосиал-Демократ Фәһлә Партијасы (ИСДФП)—1889 илдә јарадылыб, 1 млн.-дан артыг үзвү (1978) вар. Сәдри У. Палмедир. Мәркәз (Аграр) Партијасы — әсасы 1910 илләрдә гојулмушдур; варлы кәндлиләри, ортабаб торпаг саһибләрини, һәмчинин шәһәр әһалисинин бә'зи тәбәгәләрини бирләшдирир, 200 миндән артыг үзвү (1978) вар. Мө'тәдил Коалисија Партијасы—1904 илдә јарадылыб, мүһафизәкар партија олуб ири сәнаје вә малијјә капиталыны, ири торпаг саһибләрини, һәрбчиләрин јухары даирәләрини тәмсил едир. *Исвеч Сол Коммунистләр Партијасы* (ИСКП). И. Фәһлә Коммунистләр Партијасы—1977 илдә тә'сис олунмушдур. И. Һәмкарлар Иттифагларынын Мәркәзи Бирлији—өлкәнин сәнаје фәһләләринин 95%-ни бирләшдирир, тәгр. 2 млн. үзвү вар (1978); ИСДФП-ни мүдафиә едир. Гуллугчуларын Һәмкарлар Иттифагларынын Мәркәз Тәшкилаты — тәгр. 980 мин үзвү вар (1978). Исвеч—Совет Достлуг Чәмијјәтләри Иттифагы (1935).

Игтисади-чоғрафи очерк. И. интенсив к.т.-на малик, јүксәк инкишаф етмиш сәнаје өлкәсидир. 1814 илдән мүһарибәләрдә иштирак етмәмәси вә харичи сијасәтдә ән'әнәви битәрәфлик мөвгеји игтисадијјатынын инкишафына мүсбәт тә'сир көстәрмишдир. Игтисадијјатын габагчыл саһәләри ири инһисарларын тә'сири алтындадыр. Үмуми мәһсулун тәгр. 2/5 һиссәсини сәнаје верир. Сәнајесиндә машынгајырма, ағач е'малы вә селлүлоз-кағыз, мә'дән, металлуркија вә с. саһәләр әсас јер тутур. Кимја, јејинти вә тохучулуг сәнајеси инкишаф етмишдир. Електрик ст.-ларынын мүәјјән едилмиш күчү 25,1 млн. *квт*, о чүмләдән фәалијјәтдә олан АЕС-ләрин күчү 3,9 млн. *квт*-дыр (1978). 1978 илдә 90,2 млрд. *квт. саат* електрик енержиси истеһсал едилмишдир. И. һидроенержи еһтијатына көрә Гәрби Авропада 2-чи јери тутур. Мә'дән сәнајеси дәмир филизи (еһтијатына көрә И. Гәрби Авропада Франсадан сонра 2-чи јердәдир) һасилатына әсасланыр. Башлыча дәмир филизи р-нлары өлкәнин шм. һиссәсиндәдир. Гара металлуркија јүксәк кејфијјәтли полад истеһсалы үзрә ихтисаслашмышдыр. Әлван металлуркија мүәссисәләри һәм кәтирмә, һәм дә јерли хаммал әсасында ишләјир (алүминиум, мис, гурғушун истеһсал едир). 1978 илдә 21,5 млн. *т* дәмир филизи, 2363 мин *т* чугун, 4323 мин *т* полад, 3300 мин *т* прокат, 64 мин *т* мис, 57 мин *т* гурғушун (1977), 79 мин *т* алүминиум истеһсал едилмишдир. Машынгајырма сәнајесинин мүһүм саһәләри електротехника вә кәмигајырмадыр. И. кәми истеһсалына көрә дүнјада Јапонијадан сонра 2-чи јердәдир. Машынгајырма сәнајеси мәркәзләри: Стокһолм, Малмө, Ескилстуна, Линчөпинг, Карлстад вә с. 1978 илдә 254 мин миник автомобили, 51 мин јүк автомобили вә автобус, үмуми тоннажы 1300 мин брутто рекистр *т* олан тичарәт кәмиси вә с. истеһсал едилмишдир. Мешә, ағач е'малы вә селлүлоз-кағыз сәнајеси өлкәнин игтисадијјатында мүһүм јер тутур. И. одунчаг еһтијатына көрә Гәрби Авропада 1-чи јердәдир. 1978 илдә 10,6 млн. $м^3$ тахта-шалбан, 5650 мин *т* кағыз вә картон, 8550 мин *т* селлүлоз вә одунчаг күтләси истеһсал едилмишдир. Е'маледичи сәнајенин мәркәзләри Стокһолм, Һөтеборг, Малмө, Норчөпингдир. Кимја, нефт-кимја вә тикиш сәнајеси кәтирмә хаммала әсасланыр.

Совет һакимијјәтинин илк илләриндән давам едән ССРИ—И. әлагәләри инкишаф етдирилир. Һазырда 180 И. фирмасы совет харичи тичарәт тәшкилатлары илә әлагә сахлајыр. 1968—78 илләрдә ики өлкә арасында мал дөвријјәси 5 дәфәдән чох артмышдыр.

Јүксәк дәрәчәдә инкишаф етмиш вә механикләшдирилмиш к.т. өлкәнин әрзаға олан тәләбатыны тамамилә өдәјир. К.т.-нда фермер тәсәррүфатлары үстүнлүк тәшкил едир. К.т.-нын әсас саһәси әтлик-сүдлүк һејвандарлыгдыр (к.т. кәлиринин 68%-и, 1976). Өлкәдә 1895 мин гарамал (о чүмләдән 721 мин инәк), 2607 мин донуз (1978), 391 мин гојун (1977) вар. 1978 илдә 459 мин *т* әт, 38 мин *т* јағ, 91 мин *т* пендир истеһсал едилмишдир. Әкинчилик јем истеһсалы үзрә ихтисаслашмышдыр. Буғда, човдар, арпа, вәләмир, картоф, шәкәр чуғундуру вә с. әкилир. 1978 илдә 1300 мин *т* буғда, 300 мин *т* човдар, 2450 мин *т* арпа, 1570 мин *т* вәләмир, 1420 мин *т* картоф, 2200 мин *т* шәкәр чуғундуру јығылмышдыр.

Д.ј.-ларынын уз. 12,1 мин *км*-дир (1978); бунун 7,5 мин *км*-и електрикләшдирилмишдир. Д.ј. нәгл.-нын јүк дөвријјәси 15,2 млрд. *т/км*, автомобил нәгл.-нын јүк дөвријјәси 20,3 млрд. *т/км*-дир. Өлкәдә 2856 мин миник, 185 мин јүк автомобили вә автобус вар(1978). Харичи нәгл. әсасән дәнизләдир. Дәниз тичарәт донанмасынын тоннажы 5,5 млн. брутто рекистр *т*-дур (1978). Әсас портлары: Һөтеборг, Стокһолм Лулео. И. илә Данимарка, АДР вә АФР арасында кәми-бәрәләр ишләјир. Һава нәгл. инкишаф етмишдир. И. машынгајырма, метал е'малы, металлуркија мәһсуллары, кағыз, тахта-шалбан вә с. ихрач едир. Машын вә аваданлыг, минерал јаначаг, кимја мәһсуллары вә с. идхал олунур. Тичарәти әсасән АФР, Б. Британија, Данимарка, АБШ, Норвеч, Финландија, ГИЈШ өлкәләри, о чүмләдән ССРИ илә-дир. Пул ваһиди кронадыр.

Силаһлы гүввәләр. И.-ин силаһлы гүввәләри гуру гошунлары, ҺҺГ вә ҺДГ-дән ибарәт олуб, 68 мин нәфәрдир (1977). Али баш командан краллдыр. Гуру гошунларында тәгр. 46 мин нәфәр (50 пијада, артиллерија, зиреһли танк вә с. полклар), ҺҺГ-дә тәгр. 10 мин нәфәр, 600-дәк дөјүш тәјјарәси, ҺДГ-дә 12 мин нәфәрдән чох әскәр вә забит, 200 кәми (о чүмләдән 6 ескадра мина кәмиси, 17 суалты гајыг, 40 торпеда катери вә с.) вар.

Сәһијјә. 1976 илдә И.-дә әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум сајы 11,9, өлүм сајы 11, һәр мин нәфәр дири доғулана көрә ушаг өлүмү 8,7 олмушдур. 1972 илдә 123,1 мин чарпајылыг (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 150 чарпајы) 721 хәстәхана мүәссисәси, 11,9 мин һәким (680 нәфәрә 1 һәким), 3,4 мин әчзачы, 100 миндән чох дикәр тибб ишчиси вар иди. Һәким кадрлар 6 тибб факүлтәсиндә, орта тибб ишчиләри исә 34 тибб мәктәбләриндә һазырланыр. Медеви, Порла, Роннебү вә с. курортлары вар.

Маариф. И.-дә илк мәктәбләр 13 әсрдә јаранмышдыр. 19 әсрин ортала-

рынадәк мәктәб килсәјә табе иди. 1936 илдә ичбари 7 иллик, 1962 илдә ичбари 9 иллик тәһсил һаггында ганун гәбул едилмишдир. 9 иллик мәктәби битирәнләр орта тәһсилини кимназијаларда давам етдирә биләрләр (тәһсил мүддәти али мәктәбә дахил олмаг истәјәнләр үчүн 3—4 ил, техники пешә һазырлығы үзрә 2 илдир). Али мәктәбләрдә тәһсил мүддәти 3—6 илдир. 9 иллик мәктәбләрдә 1195 мин, кимназијаларда 221 мин шакирд (1974/75), али мәктәбләрдә 101,8 мин тәләбә охујурду (1976/77). Бөјүк али мәктәбләри: Стокһолм (1877), Упсала (1477), Лунд (1668), Һөтеборг (1891), Умео (1963), Линчјопинг (1970) ун-тләри, Стокһолмда али техники мәктәб, Һөтеборгда политехник ин-т вә с. Бөјүк китабханалары: Стокһолмда Крал китабханасы (1 млн. китаб; В. И. Ленин бу китабхананын охучусу олмушдур), Упсала ун-тинин китабханасы (2 млн.-дан чох китаб), Стокһолм шәһәр китабханасы (1,4 млн.-дан чох китаб) вә с. Музејләри: Стокһолмда—Милли Музеј, Мүасир Инчәсәнәт Музеји, Етнографија Музеји, Тарих Музеји вә с., Скансен ачыг сәма алтында гәдим Кәнд Тикилиләри вә Әшјалары Музеји, Һөтеборгда Рәссамлыг Музеји вә с.

Елм вә елми идарәләр.

Тәбиијат вә техника елмләри. И.-дә тәбиәтшүнаслығын инкишафы Упсалада вә Лундда ун-тләрин вә астрономија рәсәдханаларынын јарадылмасы илә әлагәдардыр. 18 әсрдә И.-дә елм Франса вә Б. Британијанын маарифчилик идејаларынын тә'сири алтында иди. Упсалада Крал Елми Чәмијјәти (1710) вә Стокһолмда Крал ЕА тә'сис олунду (1739). И. ЕА-нын баниләриндән бири М. Тривалд Скандинавијада илк бухар машыныны гурашдырды, мә'дән ишинә даир әсәр јазды, П. В. Варкентин (Петербург ЕА-нын әчнәби фәхри үзвү, 1760) Стокһолм рәсәдханасынын әсасыны гојду (1753); А. Селси јүздәрәчәлик темп-р шкаласыны тәклиф етди, П. Артеди балыгларын систематикасыны ишләјиб һазырлады, Е. Ахариус лихенолокијанын әсасларыны јаратды, Т. У. Бергман вәсфи анализи тәкмилләшдирди, К. Шејеле манган, хлор, глисерин, калиум перманганат, бир сыра туршу вә мүхтәлиф бирләшмә алды. 17—18 әсрләрдә металлуркија вә метал е'малы сәнајесинин технолокијасы, һәрби кәмигајырма, сојуг вә одлу силаһларын һазырланмасы саһәсиндә дә мүһүм ишләр көрүлдү.

19 әсрдә елми ишләр әсасән али мәктәбләрдә апарылырды. Кимја вә минералокија И. елминдә хүсуси јер тутурду. Ј. Ј. Бертселиус вә онун шакирдләри надир торпаг елементләри—ербиум, тербиум, иттриум вә лантаны, Л. Ф. Нилсон скандиуму, И. А. Арфведсон литиуму кәшф етди. А. Нобел динамити (1867) ихтира етди вә *Нобел мукафатларыны* тә'сис етди, С. А. *Аррениус* електролитик диссосиасија нәзәријјәсини ирәли сүрдү. А. Ј. Ангстрем Күнәш спектриндәки далғаларын узунлуғуну өлчдү, Ј. Р. Ридберг универсал физики сабити (*Ридберг сабитини*) елмә дахил етди. Ј. Һолмгрен диференсиал тәнликләр саһәсиндә мүһүм нәтичәләр алды, М. Г. Миттаг-Леффлер (ССРИ ЕА-нын әчнәби фәхри үзвү, 1926) комплекс дәјишәнли функсијалар нәзәријјәсинин әсасыны гојду (20 әсрдә һәмин тәдгигатлар даһа да кенишләндирилди). И. А. Кјүлден (Петербург ЕА-нын әчнәби м. үзвү, 1882) кометләрин вә кичик планетләрин һәјәчанланмасы нәзәријјәсини инкишаф етдирди вә онун ријази апаратыны ишләјиб һазырлады. Г. Килдебранд-Килдебрандсон (Петербург ЕА-нын әчнәби м. үзвү, 1907) атмосферин умуми дөвраныны өјрәнди, Н. А. Е. Норденшелдин (Петербург ЕА-нын әчнәби м. үзвү, 1879) тәдгигатлары Арктиканын вә Антарктиданын өјрәнилмәсиндә мүһүм рол ојнады.

19 әсрдә биолокија елминдә алголокларын әсәрләри хүсуси јер тутурду: К. А. Агард јосунларын систематикасыны верди, Е. М. Фрис (Петербург ЕА-нын әчнәби м. үзвү (1850), миколокијанын әсасыны гојду, К. Ј. Һартман Скандинавијанын флорасына даир китаб јазды, С. Ловен (Петербург ЕА-нын әчнәби м. үзвү, 1860) И. көлләринин вә Балтик дәнизинин һејванлар аләмини тәсвир етди, Ф. Холмгрен И.-дә илк физиолокија лабораторијасынын әсасыны гојду, далтонизми ашкар етмәк үчүн үсул ишләјиб һазырлады, А. Гулстранд (Нобел мукафаты, 1911) көздә ишығын сынмасы нәзәријјәсини јенидән нәзәрдән кечирди. Г. Сандер механотерапијанын әсасыны јаратды. 19 әсрин 1-чи јарысында Һета-канал И.-ин нәһәнк һидротехники гурғусу сајылырды. И. Ериксон кәми вә паровоз конструктору кими танынмышды.

19 әсрин 2-чи јарысы—20 әсрин әввәлләриндә сәнајенин бир чох саһәләриндә дүнја шөһрәти газанан мүһүм ихтиралар едилди. Г. Е. Паш тәһлүкәсиз кибрити кәшф етди (1844), Ј. Е. Лундстрем кибритин технолокијасыны ишләјиб һазырлады, К. Д. Екман јүксәк кејфијјәтли сулфит селлүлозунун истеһсал үсулуну јаратды, Л. М. Ериксон илк телефон фирмасынын әсасыны гојду. Ј. А. Бринелл металларын бәрклијини тә'јин етмәк үчүн үсул верди, Н. Г. Дален (Нобел мукафаты, 1912) асетилен мајакларыны автоматик јандырмаг вә сөндүрмәк үчүн систем јаратды. 1910 илдә о дөврүн ән нәһәнк СЕС-и Тролһеттан ишә салынды. 20 әсрдә еһтимал нәзәријјәси вә ријази статистика, диференсиал операторлар нәзәријјәси, улдуз астрономијасы, физики кимја (Т. Сведберг, Нобел мукафаты, 1926); А. Тиселиус (Нобел мукафаты, 1948), ферментләрин вә витаминләрин биокимјәви тәдгиги (Х. К. Ејлер-Һелпин, Нобел мукафаты, 1929 вә Х. Теорелл, Нобел мукафаты, 1955), нүвә спектроскопијасы (М. Сигбан, Нобел мукафаты, 1924), плазма физикасы вә астрофизика (Һ. Алфвен, Нобел мукафаты, 1970), бәрк чисим физикасы (Г. Изинг), кеофизика (А. К. Ангстрем), океанолокија, кеолокија, зоолокија, ситолокија, ембриолокија, палеонтолокија вә ботаникаја даир мүһүм ишләр көрүлдү. Тибб вә физиолокијаја аид тәдгигатлар Стокһолмдакы Каролина ин-тунда апарылырды. Ј. Форселл хәрчәнкин рентгенодиагностикасы вә рентгенотерапијасыны, Р. Гранит (Нобел мукафаты, 1967) көрмәнин нејрофизиолоҗи просесләрини, У. Ејлер (Нобел мукафаты, 1970) синир импулсларынын өтүрүлмәсиндә норадреналинин ролуну тәдгиг етди. К.т. саһәсиндә дә мүһүм нәтичәләр алынды.

20 әсрдә елми-тәдгигат вә тәчрүбә-конструкторлуг ишләри (ЕТТКИ) сүр'әтлә инкишаф етди. Електротехникаја даир нәзәри вә тәтбиги тәдгигатлар апарылды, телеграф вә телефон техникасынын принсипләри ишләниб һазырланды. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра авиасија, космик тәдгигатлар вә кәмигајырма саһәсиндә ишләр кенишләнди. 60-чы илләрдә Һөтеборгда супертанкерләр һазырлајан дүнјада илк тәрсанә («Арендал») тикилди. И.-дә бир сыра АЕС вар. Металшүнаслыг вә металлуркија саһәсиндә дә мүһүм ишләр көрүлүр. 1975 илдә ССРИ ЕА илә И. Крал ЕА вә Мүһәндислик ЕА арасында елми әмәкдашлыг һаггында нөвбәти сазиш бағланмышдыр.

Ичтимаи елмләр

Фәлсәфә. Орта әсрләрдә И. фәлсәфәсинин инкишафы христианлыг мистикасы вә *схоластика* илә сых бағлы олмушдур. И.-дә мүстәгил дүнјәви фәлсәфә 17 әсрдә јаранмышдыр. Илк И. философу Һ. Шернелмин әсәрләриндә пифагорчулуг, неоплатонизм, Ренессанс натурфәлсәфәси идејалары вә с. еклектикчәсинә бирләшдирилирди. Р. *Декартын* тәрәфдарлары орта әср схоластикасына гаршы чыхырдылар. Етика вә идрак нәзәријјәси саһәсиндә расионалист идејалары А. Рүделиус инкишаф етдирмишдир. 18 әсрдә материалист емпиризм вә сенсуализм (П. Кришернин, М. Фремлинг, К. Г. Леополд, Н. фор Розенштејн) идејалары кениш јајылмышды. Кантчылыг фәлсәфәсинин танынмыш нүмајәндәси Б. Хојер иди. 19 әсрин 1-чи јарысында фәлсәфи фикир романтизмин тә'сири алтында иди. 20 әсрин әввәлләриндә позитивизмә вә експериментал психолокија мараг артмышды. 1910 илә јахын мәнтиги позитивизмин еркән формасыны тәмсил едән «јени Упсала мәктәби» тәшәккүл тапмышдыр (баниләри А. Хегерстром вә А. Пален). Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра И.-дә неопозитивизм (А. Ведберг, К. Марк-Вогау, М. Моритс, И. Сегелберг, И. Хедениус вә б.) әсасында буржуа фәлсәфәсинин интеграсијасы күчләнди. Емпирик сосиолокија вә психолокија кениш јајылды. 19 әсрин орталарында И.-дә марксизм јајылмаға башламыш вә 80-чи илләрдән (А. Палм, А. Вермелин вә б.) күчләнмишдир. Тарихи материализм вә елми коммунизм методларыны И.-ин сосиал шәраитинин тәһлилинә илк дәфә А. Даниелсон тәтбиг етмишдир. Коммунист партијасынын јаранмасы илә (1917) сосиал инкишаф һаггында марксист (С. Х. Линдерут вә б.) вә реформист (К. Ј. Брантинг вә б.) консепсијалар арасында мүбаризә күчләнмишдир. Мүасир марксист нәзәри фикир И. чәмијјәтинин актуал сосиал проблемләринә марағын артмасы илә характеризә олунур. Ичтимаи елмләр үзрә марксист «Haften for kriitska stu dier» журналы (1968 илдән) нәшр едилир. Фәлсәфи тәдгигатларын мәркәзләри Стокһолм, Упсала, Лунд ун-тләринин фәлсәфә кафедраларыдыр. 1935 илдән «Theoria» фәлсәфә журналы нәшр олунур.

Тарих елми. И.-ин илк мә'лум тарихчиси Упсала ун-тинин илаһијјатчы проф. Ерик Олаи (15 әср) олмушдур. Илк тарих елми чәмијјәти 1710 илдә Упсалада јаранмышдыр. 18 әсрдә И. тарихинин дүнјәви мөвгедән ишыгландырылмасына, 19 әсрдә милли мәнбәләрин нәшринә башланды, тарих чәмиј-

јәтләри вә музејләр јарадылды. Империализм дөврүндә тарихшүнаслыгда монархизм, антидемократизм вә шовинизм мејлләри күчләнди. 20 әсрин әввәлләриндә И. тарих елминдә позитивизм вә либерал мүхалифәтчи тарихшүнаслыг мејдана кәлди. 20 әсрин 30-чу илләриндән өлкә тарихинин марксист мөвгеләриндән тәһлили саһәсиндә илк аддымлар атылды (П. Нүстрјом). Өлкәнин игтисади тарихи, викингләр дөврү, халг һәрәкатлары, јени дөврүн радикал ичтимаи фикринин тәдгиги, шәргшүнаслыг вә гәдим дүнја тарихинин өјрәнилмәси, археолокија вә етнографија вә с. саһәләрдә мүвәффәгијјәтләр газанылды. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра И. буржуа тарихшүнаслығында радикал истигамәт күчләнди, неопозитивизмин тә'сири артды. Ејни заманда марксист тарихшүнаслығын инкишафында мүһүм ишләр көрүлдү. Өлкәнин сосиал-игтисади, јени вәән јени тарихинин тәдгигинә вә *медијевистикаја* мараг артды. 60—70-чи илләрдә И. вә сосиалист өлкәләри тарихчиләри арасында әлагәләр кенишләнди [Совет-Исвеч тарихчиләринин Таллин (1973), Стокһолм (1976), Москвада (1978) кечирилмиш симпозиумлары]. Упсала, Лунд, Стокһолм, Һөтеборг, Умео ун-тләри һуманитар факүлтәләринин тарих-фәлсәфә шө'бәләри тарих елминин әсас мәркәзләридир.

Игтисадијјат елми. И.-дә игтисади фикрин тәшәккүлү 17 әсрә аиддир; бу дөврдә И.-дә *меркантилизм* һаким игтисади доктрина иди. 18 әсрин ахырларында игтисадијјат елминин инкишафына *физиократларын* вә А. *Смитин* бахышлары әһәмијјәтли тә'сир көстәрмишди. 19 әсрин 1-чи јарысында игтисади либерализм идејасы кениш јајылмышды. И.-дә милли сијаси игтисад мәктәбинин баниси Д. Давидсон олмушдур. 1929—33 илләрдә И.-дә Стокһолм сијаси игтисад мәктәби тәшәккүл тапды. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра И. игтисадијјат елминдә дүнја капиталист игтисадијјатынын буржуа нәзәријјәләри кениш јајылмышдыр. 60-чы илләрдән И. буржуа игтисадчылары гијмәтин, инфлјасијанын, пул тәдавүлүнүн дөвләт-инһисарчы тәнзимләнмәсинин әмәли чәһәтләринә, веркигојма проблемләринә хүсуси диггәт јетирирләр. И.-дә марксист игтисади фикир сосиал-игтисади проблемләрә бөјүк мараг көстәрир. Игтисадијјат елминин мәркәзләри: Стокһолм Ун-ти јанында Бејнәлхалг Игтисадијјат Ин-ту, Стокһолм Али Тичарәт Мәктәби јанында Елми-Тәдгигат Игтисадијјат Ин-ту вә с.

Елми идарәләр. Елми-тәдгигат ишләриндә дөвләт мүһүм рол ојнајыр. Елм үзрә Мәсләһәт шурасы (1962) өлкәдә елми фәалијјәти истигамәтләндирир. Елми-тәдгигат вә тәчрүбә-конструксија ишләринә дөвләт елми-тәдгигат шуралары башчылыг едир. Ән мүһүм лајиһәләрин сечилмәси илә хүсуси орган—Елми Һазырлыг Комиссијасы мәшғулдур. Исвеч Крал ЕА харичи өлкәләрдәки елми мәркәзләрлә, о чүмләдән ССРИ ЕА илә әлагә сахлајыр, физика вә кимја саһәсиндә Нобел мүкафатлары верир. Мүһәндис ЕА-да, елми-тәдгигат мәркәзләриндә, ун-тләрин вә дикәр али мәктәбләрин нәздиндәки ин-тларда, Стокһолмдакы Каролина тибб-чәрраһијјә ин-тунда (тибб вә физиолокија саһәсиндә Нобел мүкафатлары верир) вә с. елми идарәләрдә әсаслы тәдгигатлар апарылыр.

Мәтбуат, радио верилишләри, телевизија. И.-дә үмуми тиражы 4,6 млн. нүсхә олан 130-дан чох күндәлик гәзет вә үмуми тиражы 10 млн. нүсхәдән чох олан тәгр. 500 дикәр дөври мәтбуат нәшр едилир (1977). Мүһүм гәзетләри: «Арбетет» (1877; Сосиал-Демократ Фәһлә Партијасынын органы), «Арбетартидниниен-Нју даг» (1974; Исвеч сол Коммунистләр Партијасынын органы), «Афтонбладет» (1830), «Дакенс нјухетер» (1864), «Норшенсфламман» (1906; 1977 илдән Фәһлә Коммунистләр Партијасынын органы) вә с. Исвеч Телеграф Бүросу 1921 илдә јарадылмышдыр. Радио вә телевизија верилишләринә нәзарәт едән И. радиосу 1924 илдән фәалијјәт көстәрир. Мүнтәзәм телевизија верилишләринә 1956 илдән башланмышдыр.

Әдәбијјат. Гәдим әдәбијјатдан бә'зи парчалар даш китабәләрдә мүһафизә олунмушдур. Феодализмин тәшәккүлү әрәфәсиндә вә христианлығын јајылдығы дөврләрдә (10—12 әсрләр) латын дилиндә дини әдәбијјат јаранды. 14 әсрин әввәлләриндә тарихи хроника вә куртуаз поезијасы мејдана кәлди. 15 әсрдә поезијада вәтәнпәрвәрлик мотивләри күчләнди (Т. Симонссон). 16 әсрдә *Ренессанс* вә *Реформасијанын* тә'сири илә һуманист идејалар јајылды (Олаус Петри вә б.). 17 әсрин әввәлиндә Ј. Мессениус И. драматуркијасынын әсасыны гојду. 18 әсрдә Маарифчилик идејалары инкишаф етди (Ј. Һ. Мјорк, Ј. Валленберг, Һедвиг Шарлотта Нурденфлјукт, Г. Ф. Крејтс, Ј. Һ. Челгрен вә б.). 19 әсрин әввәлләриндә романтизм јаранмаға башлады (Т. Турилд, П. Д. Аттербум, Е. Тегнер, Л. Һаммаршелд вә б.). К. Ј. Л. Алмквистин јарадычылығы романтизмдән реализмә кечид мәрһәләсини тәшкил едир. 30—50-чи илләрдә И. әдәбијјатында сосиал мотивләр күчләнди (К. В. А. Страндберг, О. П. Стуртсен-Беккер, А. В. Рјудберг вә б.). 70—80-чи илләрдә тәнгиди реализм јаранды (А. *Стриндберг*, Г. Кејерстам, Викторија Бенедиктсон, А. Ш. Лефлер-Едгрен, Т. Һедберг, С. *Лакерлөф* вә б.). 20 әсрин әввәлләриндә М. Кок, Г. Һеденвинд Ериксон, Д. Андерсон, Марија Сандел, А. Викстен вә б. фәһләләрин һәјат вә мүбаризәсиндән бәһс едән әсәрләр јаздылар. Е. Линдурм, Р. Ендел, Е. Блумберг вә б.-нын јарадычылығына Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын тә'сири олду. Ј. К. Челгрен, А. *Лундквист* вә б. И. әдәбијјатына сосиалист идејалары кәтирдиләр. 30-чу илләрдә реалист сосиал роман жанры, антифашист әдәбијјат даһа да инкишаф етди: П. *Лакерквист*, Е. Јонсон, В. Муберг, И. Лу-Јухансон, Ј. Фридегорд, Һ. М. *Мартинсон* (Муа), У. Һедберг вә б. Икинчи дүнја мүһарибәси дөврүндә вә сонракы илләрдә Гәрб демократијасына вә буржуа мәдәнијјәтинә инамсызлыг И. әдәбијјатына үмидсизлик мотивләри кәтирди (С. Дакерман, Е. Линдегрен, К. Венберг, Һ. Мартинсон вә б.). 60—70-чи илләрдә А. Лундквист, Л. Јөрлинг, П. Рөдстрөм, П. А. Фөкелстрөм, П. К. Ерсилд, П. Валје, М. Шөвалл, С. Лидман, Б. Седерберг вә б. буржуа чәмијјәтинин сосиал вә мә'нәви ејбәчәрликләрини ифша едән әсәрләр јазмышлар. А. *Линдгренин* ушаг әсәрләри дүнја шөһрәти газанмышдыр. И. јазычыларынын бә'зи әсәрләри Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур.

Ме'марлыг вә тәсвири сәнәт. И. әразисиндә Тунч вә Дәмир дөврләринә аид *Боһуслен гаја тәсвирләри*, мүхтәлиф орнаментли силаһлар ашкар едилмиш, ерамызын 1-чи миниллијиндән даш стелалар, ојма тәсвирли метал вә ағач мә'мулатлар галмышдыр. Орта әсрләрә аид тикилиләрдән Көһнә Упсала вә Лунд ш.-ләриндә роман үслублу килсәләр (11—12 әсрләр), Стокһолм вә Упсалада готик мә'бәдләр (13—15 әсрләр), Калмар вә с. шәһәрләрдә гәсрләр (16 әср) горунуб сахланмышдыр. Орта әсрләрдә тәсвири сәнәтдә декоратив бојакарлыг, һејкәлтәрашлыг вә китаб миниатүрү сәнәти инкишаф етмәкдә иди. 17 әсрдә классисизм вә барокко руһунда сарајлар вә шәһәркәнары игамәткаһлар тикилмишдир (ме'марлар Ж. де ла Валле, ата вә оғул Тессинләр). 18 әсрдә И. классисизминин нүмајәндәләри Ј. Т. Серкел (һејкәлтәрашлыг), П. Һиллестрөм (мәнзәрә), А. Рослин, К. Г. Пило, Г. Лундберг (портрет) иди. 19 әсрин 1-чи јарысында тәсвири сәнәтдә классисизм өз јерини романтизмә верди (бојакарлар Н. Бломмер, Е. Лундгрен, һејкәлтәраш Ј. П. Мулин). 19 әсрин 2-чи јарысы—20 әсрин әввәлләриндә И. инчәсәнәтиндә реализм инкишаф етди: Е. Јусефсон, А. Сорн (портрет), К. В. Вилһелмсон, К. Ларсон (мәишәт жанры), шаһзадә Јевкени, Е. Јансон (мәнзәрә), Б. Лилјефорс (анималистик жанр) вә б. 20 әсрин башланғычында И. ме'марлығында неоклассисизм (ме'мар Р. Естберг) вә функсионализм (ме'марлар Г. Асплунд, С. Маркелиус) чәрәјанлары формалашды. 20 әсрин орталарындан Стокһолм, Һөтеборг, Малмө вә б. шәһәрләрдә комплекс иншаат ишләри апарылыр. Тәсвири сәнәтдә реалист ән'әнәләрлә (һејкәлтәрашлар К. Миллес, Б. Јурт, бојакарлар И. Грүневалд, Л. Енгстрөм) јанашы модернист чәрәјанлар да кениш јајылмышдыр. Халг сәнәтинин ән'әнәви нөвләри үчүн ағач үзәриндә ојма, тохучулуг, керамика метал, сүмүк вә дәри мә'мулатлары сәчијјәвидир. 1979 илдә Стокһолмда вә бир чох б. ш.-ләрдә Азәрб. тәсвири вә халг-тәтбиги сәнәтиндән, Бејнәлхалг ушаг илинә һәср олунмуш рәсмләрдән ибарәт сәрки нүмајиш етдирилмишдир.

Мусиги. И.-дә халг мусигиси инкишаф етмиш, маһныларын мүшајиәти илә ифа олунан јаллывары, еләчә дә гоша рәгсләр популјар олмушдур. Зәнк, шејпур, лур гәдим мусиги аләтләриндәндир; сонралар халг шәнликләри вә тојлардакы орк.-ләрин тәркибинә скрипка, кларнет, арфа вә с. аләтләр дахил едилмишдир. Орта әсрләрдә дүнјәви вә килсә мусигиси, 16 әсрдән профессионал мусиги инкишаф етмишдир. 18 әсрдә илк консертләр тәшкил едилмиш, Крал Мусиги Академијасы (1771), Крал Опера Театры (1773) јарадылмышды. 19 әсрдә маһны антолокијалары нәшр едилмишди. Милли бәстәкарлыг мәктәбинин тәшәккүлүнә халг мусигисинин тә'сири олмушдур (А. Линдблад, Ф. Бервалд, А. Сөдерман, И. Һалстрөм вә б.). 20 әсрдә мүасир И. мусигисинин баниләриндән Һ. Алвен, еләчә дә В. Петерсон-Беркер, Һ. Русенберг, Н. Берг, К. Аттерберг, Л. Ларсон, Е. фон Кох,

Б. Нилсон, Ј. Монтерсон вә б. мәшһурдур. И.-дә 6 симфоник орк., Крал Опера Театры, Крал Мусиги Академијасы (нәздиндә али мусиги мәктәби), хүсуси мусиги мәктәбләри, бәстәкарлар иттифагы, хор иттифагы вә с. фәалијјәт көстәрир. 1979 илдә Исвечдә кечирилмиш ССРИ мәдәнијјәти күнләриндә (Азәрб.ССР тимсалында) Азәрб. инчәсәнәт усталары кениш програмла чыхыш етмишләр.

Театр. Скалдларын чыхышларында, бүтпәрәстләрин дини мәрасимләриндә театр елементләри олмушдур. 16 әсрин орталарында театрларда мистеријә вә моралителәр ојнанылыр, мәктәб вә тәләбә труппалары тәшкил едилирди. Илк И. професионал театр труппасыны 1862 илдә Упсала ун-тинин бир груп тәләбәси јаратмышдыр. Дротнингһолмда сарај театры (1766), Стокһолмда Крал Драм Театры (1788) ачылмыш, 18 әсрин ахырларында милли труппалар формалашмышды. 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә И. театры Ј. Стриндбергин фәалијјәти сајәсиндә Авропада шөһрәт газанмышды. 1907 илдә Стокһолмда експериментал «Интим театр» јарадылмышды. Өлкәнин театр мәркәзи Стокһолмдур. Һөтеборг, Малмө, Упсала, Һелсингборг, Норчепинг вә Линчепинг ш.-ләриндә дә театрлар вар. Реж.-лардан У. Муландер, А. Шөберг, И. Бергман, С. Малмквист, актјорлардан И. Тулин, М. Сјудов, Е. Далбек, К. Һеннинг, Б. Андерсон, Ј. Кулле, Һ. Волгрен мәшһурдур. 1975 илдә Малмөдә Н. Әливердибәјовун «Муғам» хореографија лөвһәси Р. *Ахундова* вә М. Д. *Мәммәдовун* вердији гурулушда тамашаја гојулмушдур.

Кино. Илк И. филмләри 1896—97 илләрдә чәкилмишдир. Реж. Ш. Магнуссон 1907 илдә Стокһолмда «Свенскабио» кино ширкәтини јаратмышдыр. 1910—29 илләрдә реж., актјор В. Шөстрөмүн («Терје Викен», 1916, «Фајтончу», 1920) вә реж. М. Стиллерин («Чәнаб Арненин пуллары», 1919) јарадычылығы илә бағлы «Исвеч классик мәктәби» формалашды. 20-чи илләрин 2-чи јарысы И. киносунун бөһран, 40-чы илләр исә јени јүксәлиш дөврүдүр. Реж.-лардан А. Шөберг («Һәјат баһасына», 1940, «Фрөкен Јулија», 1951, «Ада», 1966), Г. Муландер («Сөз», 1943), Һ. Фаустман («Јад лиман», 1948), Л. Е. Челгрен («Зоракылыг», 1955) вә А. Матсонун («О, бирчә јај рәгс етди», 1951) филмләриндә кәскин ичтимаи проблемләр әсас јер тутур. 50-чи илләрин орталарындан И. киносу идеја бөһраны кечирмиш, әјләнчәли, еротик вә психопатоложи филмләр чәкилмишдир. И. киносунда И. *Бергманын* («Једдинчи дамға», 1956, «Чијәләк таласы», 1957, «Сүкут», 1964, «Һәја», 1969, «Гышгырыглар вә пычылтылар», 1973; вә с.) јарадычылығы хүсуси јер тутур. 60-чы илләрдә өлкәдә мүтәрәгги «Јени Исвеч киносу» чәрәјаны мејдана кәлди. Б. Видерберг («Гарғалар мәһәлләси», 1964, «Елвира Мадиган», 1967; вә с.) бу чәрәјанын көркәмли нүмајәндәсидир. 1972 илдә ССРИ—Исвеч биркә филми («Кәнардан кәлмиш адам», реж. Ј. Јегоров) јарадылмышдыр. «Сон мачәра» (1974, реж. Ј. Һалдоф), «Свен Клангын квинтети» (1976, реж. С. Олеон), «Јүксәлиш» (1978, «Кеннет Ал» јарадычы групу) И. киносунун сон филмләриндәндир.

Әд.: Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, һ. 1, сәһ. 232—233); Шыхлы И., XX әср харичи әдәбијјат тарихи, Б., 1974; Садуль Ж., Всеобщая история кино, т. 2, 3, 6, пер. с франц., М., 1958—65; Кан А., Новейшая история Швеции, М., 1964; Сванидзе А. А., Ремесло и ремесленники средневековой Швеции (XIV—XV вв.), М., 1967; История зарубежной литературы конца XIX—нач. XX в. (1871—1917), М., 1968; История зарубежной литературы после Октябрьской революции (1917—1945), ч. 1, М., 1969; Мысливченко А. Г., Философская мысль в Швеции, М., 1972; Ерамов Р. А., Физическая география зарубежной Европы, М., 1973; История Швеции, М., 1974; Дейниченко Г., Швеция всех времен года, М., 1974; Лебедев Г. С., Шведские погребения в ладье VII—XI веков, в кн.; Скандинавский сб., в. 19, Таллин, 1974; Ковалевский С. Д., Образование классового общества и государства в Швеции, М., 1977; Иконников А. В., Современная архитектура Швеции, М., 1978; Тимашкова О. К., Скандинавская социал-демократия на современном этапе, М., 1978; Рогинский В. В., Швеция и Россия. Союз 1812 года, М., 1978.

ИСВЕЧ ДИЛИ — *исвечлиләрин* дили. Керман дилләринин Скандинавија групуна дахилдир. И.д.-ндә 10 млн.-а јахын адам данышыр (1975). Исвечин дөвләт дили, Финландијанын 2-чи рәсми дилидир. 6 диалект групу вар. И.д. 9—11 әсрләрдә формалашмышдыр. Бу дилдә илк китабәләр һәмин дөврә аиддир. 2 тарихи инкишаф дөврү кечирмишдир: гәдим (9—16 әсрләр) вә јени И.д. (16 әсрдән сонра). 13 әсрин әввәлиндән латын әлифбасындан истифадә едилир.

Әд.: Стеблин-Каменский М. И., История скандинавских языков, М.—Л., 1953; Погодина Н., Практический курс шведского языка, 2 изд., М., 1979.

ИСВЕЧ КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫ —бах *Исвеч Сол Коммунистләр Партијасы*.

ИСВЕЧ МИЛЧӘКЛӘРИ (Oscinella)—тахыл милчәкләри чинси. Јалныз тахыл биткиләриндән бири үчүн специфик олан бир нечә нөв (мигдары дәгиг мүәјјән дејил) зәрәрверичинин ады. Илк дәфә тәсвир олундуғу јерин ады илә адланыр. Бәдәнинин уз. 1,5 *мм*, рәнки гарадыр. Ән чох раст кәлән вә әсасән јулафа зәрәр верән O. frit, арпаја зәрәр верән O. pusilla, пајызлыг буғдаја зәрәр верән O. vastator нөвләридир. Ики ахырынчы нөв јазлыг човдары вә буғданы, гарғыдалыны, бә'зи тахыл отларыны да зәдәләјир. И.м. илдә Шималда 2—3-дәк, Чәнубда 5-дәк нәсил верир. Јумурталарыны 2—3 јарпағы олан чаван биткиләрин вә ја сүнбүлчүкләрин үзәринә гојур. И.м. сүрфә мәрһәләсиндә чохиллик тахылларын көвдәсиндә вә пајызлыг чүчәртиләрдә гышлајыр. Мүбаризә тәдбирләри: бичилмиш тарланы үздән шумлајыб јумшалтмаг, дондурма шуму апармаг, јазлыг дәнли биткиләри еркән, гарғыдалыны вә пајызлыг биткиләри исә мүвафиг мүддәтләрдә сәпмәк вә с.

ИСВЕЧ СОЛ КОММУНИСТЛӘР ПАРТИЈАСЫ (ИСКП)—1917 ил мајын 13—16-да Исвеч с.-д. партијасындан (1889 илдә тә'сис едилмишдир) сол мүхалифәтин чыхмасы нәтичәсиндә јаранмышдыр. 1921 илдәк Исвеч Сол С.-Д. Партијасы адланырды. 4-чү гурултајда (1921) Исвеч Коммунист Партијасы (ИКП; 1967 илдән ИСКП) адланды. Сағ оппортунист үнсүрләрин тәгсири үзүндән 1921, 1924 вә 1929 илләрдә партијада парчаланма баш вермишди. 30-чу илләрдә ИКП өз сыраларыны мөһкәмләндирәрәк фәһлә синфинин мәнафеји уғрунда мүбаризәни күчләндирди. Икинчи дүнја мүһарибәси дөврүндә ИКП чәтин шәраитдә фәалијјәт көстәрмишди. ИКП-нин 12-чи гурултајы (1944) өлкәдә сосиализм чәмијјәти гурмаг вәзифәсини гаршыја мәгсәд гојду. Партијанын күтләләр арасында нүфузу күчләнди (1944—48 илләр парламент вә коммунал сечкиләриндә сәсләрин 10%-дән чоху алмышды). «Исвечин сосиализмә јолу» јени програм сәнәдини гәбул етмиш ИКП-нин 16-чы гурултајында (1953) партија дахили ихтилафларын арадан галдырылмасы вә сектантчылығын дәф олунмасы партијанын идеоложи вә тәшкилати чәһәтдән мөһкәмләнмәсинә көмәк етди. 60-чы илләрин орталарында ИКП-нин риксдагда вә јерли идарә органларында мөвгеләри хејли мөһкәмләнди. Лакин ејни вахтда партија дахилиндә ихтилафлар јенидән башланды. Нәтичәдә партијаны ИСКП адландырмағы гәрара алмыш 21-чи гурултајын (1967) гәбул етдији јени низамнамәдә демократик мәркәзијјәт принсипинин бир сыра мүһүм мүддәалары әксини тапмады. 22-чи гурултај (1969) партија сыраларынын бирлији уғрунда мүбаризәдә мүәјјән дәрәчәдә дөнүш нөгтәси олду, низамнамәдә бә'зи дүзәлишләр едилди. 23-чү гурултајда (1972) гәбул олунмуш јени програмда ИСКП-нин өз фәалијјәтини «елми сосиализм, К. Маркс вә В. И. Ленинин ингилаби нәзәријјәси» әсасында гурачағы гејд олунурду. Гурултај низамнамәјә, зәһмәткешләрин сосиализм уғрунда мүбаризәсиндә партијанын рәһбәр ролуну тәсбит едән хүсуси бәнд әлавә етди. 24-чү гурултај (1975) партијанын фәалијјәтини даһа да кенишләндирмәк вәзифәсини ирәли сүрдү. Пролетар бејнәлмиләлчилији, партијанын синфи характери мәсәләләриндә мејдана чыхмыш ихтилафларла әлагәдар 1977 илин әввәлләриндә ИСКП-дә парчаланма баш верди, ИСКП-ни тәрк едәнләр 1977 илин мартында мүстәгил Фәһлә Коммунистләр Партијасы јаратдылар. ИСКП-нин 26-чы гурултајы (1978) партијанын гаршысында дуран бир сыра мүһүм сијаси мәсәләләри мүзакирә етди, јени шәраитдә партијанын гаршысында дуран вәзифәләри мүәјјәнләшдирди, јени идарә һеј'әти сечди.

ИСКП нүмајәндә һеј'әтләри коммунист вә фәһлә партијаларынын бејнәлхалг Москва мүшавирәләриндә (1957, 1960), Авропа коммунист вә фәһлә партијаларынын Конфрансында (1976, Берлин) иштирак етмиш вә онларын сәнәдләрини бәјәнмишләр. Коммунист вә фәһлә партијаларынын 1969 ил Москва мүшавирәсиндә ИСКП мүшаһидәчиләрлә тәмсил олунмушду. Низамнамәјә әсасән ИСКП-нин али органы гурултајдыр. Гурултајлararасы партија ишинә Идарә һеј'әти рәһбәрлик едир. Партијанын сәдри Л. Вернер, мәркәзи органы «Нјудаг» гәзетидир.

ИСВЕЧЛИЛӘР—Исвечин әсас әһалиси (тәгр. 95%). Исвечдә тәгр. 8 млн., АБШ вә Канадада (1 млн.-дан чох), Финландијада (тәгр. 370 мин) вә с. өлкәләрдә дә јашајырлар (1978). *Исвеч дилиндә* данышырлар. И. халг ки-

ми кермандиҹли тајфалар әсасында 9—11 әсрләрдә тәшәккүл тапмышлар. Етнокенезиндә финләр вә саамлар да мүәјјән рол ојнамышлар. 17—18 әсрдә Исвеч буржуа милләти формалашмышдыр. Диндар И.-ин әксәријјәти лүтерандыр (тарих, игтисадијјат вә мәдәнијјәтләри һаггында бах һәмчинин *Исвеч* мәгаләсинә).

Әд.: Народы зарубежной Европы, т. 2, М., 1965; Березина Т. А., Шведы, в сб.: Расы и народы, в. 8, М., 1978.

ИСВЕЧ—НОРВЕЧ ЎНИЈАСЫ (1814—1905)—Исвеч вә Норвечин дөвләт-һүгуг бирлији. Мосс конвенсијасы (1814) әсасында бағланмыш И.—Н.у. Норвечә Исвеч—Норвеч мүһарибәсиндә (1814) силаһ күчүнә вә Наполеон әлејһинә коалисијаја дахил олан бөјүк дөвләтләрин көмәји илә гәбул етдирилмишди. Унијаја көрә Исвеч кралы һәм дә Норвеч кралы кими танынды, Исвечин мүәјјән едәчәји үмуми харичи сијасәт әсас көтүрүлдү; Исвеч исә өз нөвбәсиндә Норвечин дахили мүстәгиллијинә вә унија јарадылмасыны нәзәрә алан мүвафиг әлавәләр истисна олмагла *Ејдсволл конститусијасынӑ (1814)* тохунмајачағы барәдә тәәһһүд көтүрдү. Русијада 1905—07 илләр ингилабынын тә'сири И.—Н.у.-нын ләғвини сүр'әтләндирди. 1905 ил ијунун 7-дә Норвеч стортинги унијанын ләғви барәдә гәрар гәбул етди. *Карлстад сазишләринә (1905)* әсасән Исвеч Норвечин мүстәгиллијини таныды.

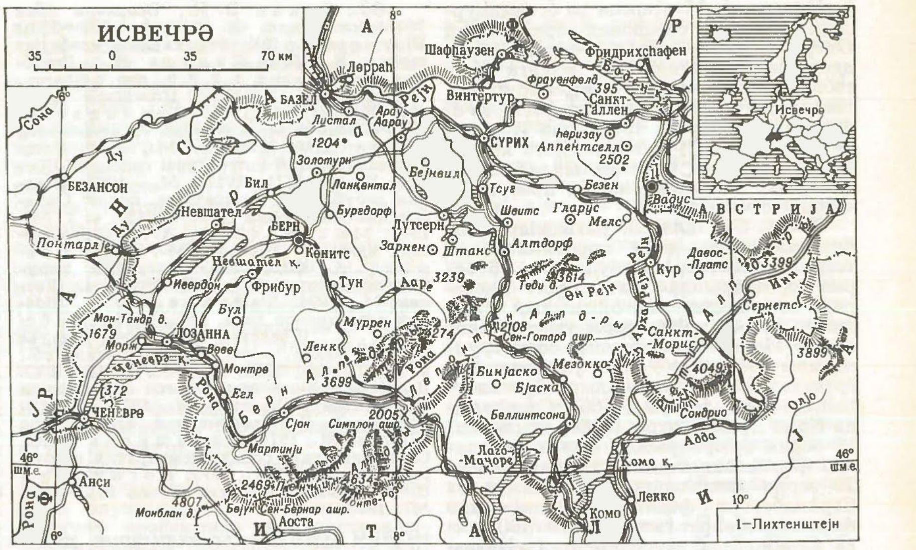

ИСВЕЧРӘ, Исвечрә Конфедерасијасы (алм. Schwiezerische Eidgenossenschaft, фр. confédération, итал. Confederazione Svizzera).

Үмуми мә'лумат. Мәркәзи Авропада дөвләт. Шм.-дан АФР, г.-дән Франса, ч. вә ч.-ш.-дән Италија, ш. вә шм.-ш.-дән Лихтенштејн вә Австрија илә һәмсәрһәддир. Саһ. 41,3 мин *км²*. Әһ. 6,3 млн. (1979, 1 јанвар). Пајтахты Берн ш.-дир. Инзибати ҹәһәтдән 23 кантона бөлүнүр.

Дөвләт гурулушу. И. федератив респ.-дыр. 1874 ил Конститусијасы гүввәдәдир (сонрадан дәјишикликләр едилиб). Дөвләт башчысы президентдир; президенти парламент Федерал Шура үзвләриндән 1 ил мүддәтинә сечир; јенидән сечилмәк һүгугу јохдур. Президент һәмчинин һөкумәт башчысыдыр. Ганунверичи һакимијјәт ики палатадан (Милли Шура вә Кантонлар Шурасы) ибарәт Федерал Мәҹлисә (парламентә) мәхсусдур. Иҹраедичи һакимијјәт Федерал Шураја мәхсусдур. Федерал Шураја президент сәдрлик едир. Һәр кантонун конститусијасы, парламенти вә һөкумәти вар.

Тәбиәт. И. дағлыг өлкәдир. Әразисинин јарыдан чохуну Исвечрә Алп д-ры (Пеннин, Берн, Гларн, Рети Алп д-ры вә с.), тәгр. 1/3-ини Исвечрә јајласы, 1/10-ини орта јүксәкликли Јура

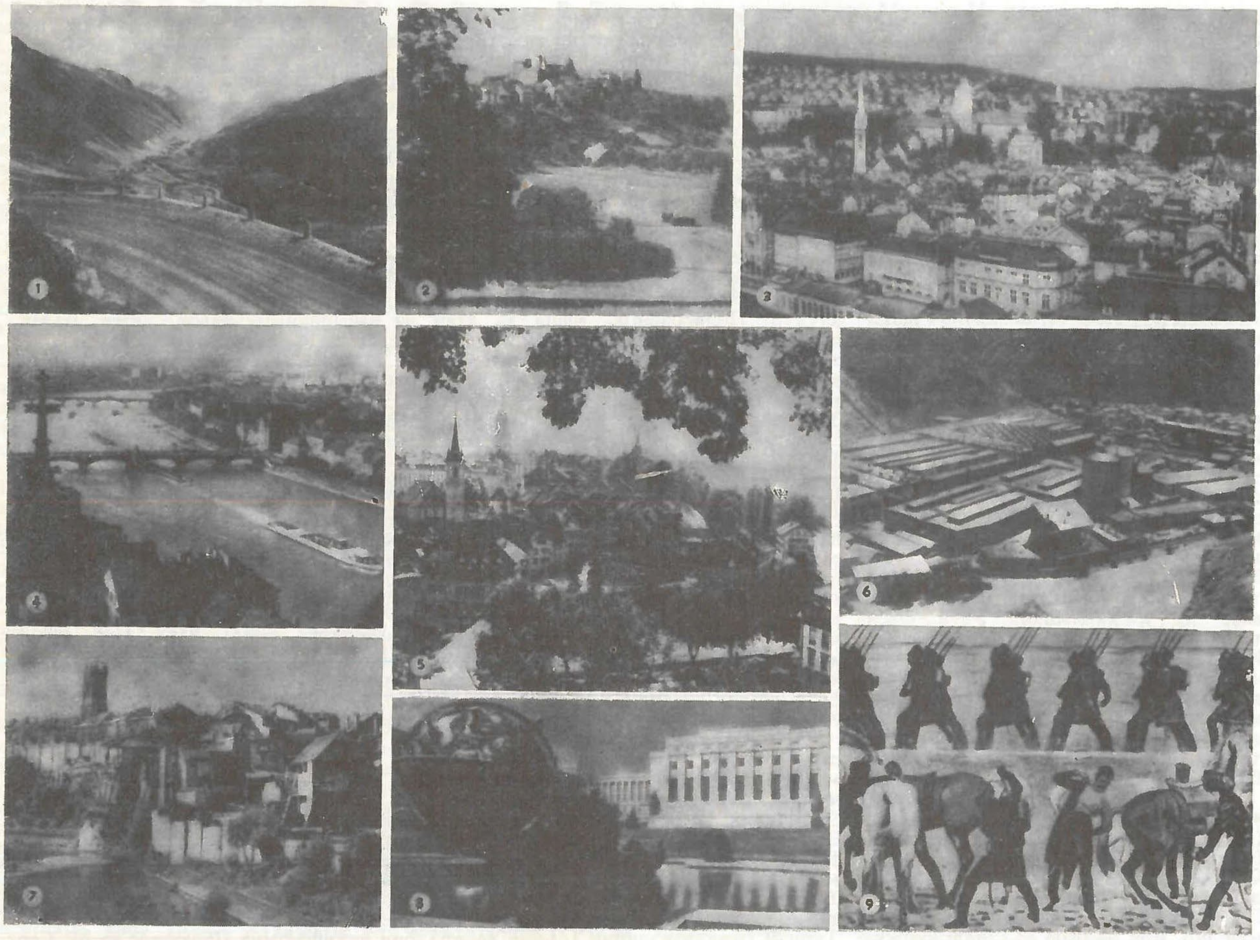

д-ры тутур. Пеннин Алп д-рынын Монте-Роза массивиндәки Дүфур зирвәси (4638 *м*) И.-нин ән јүксәк нөгтәсидир. Силсиләләрин јал һиссәләри һәмишә гарла өртүлүдүр. Бузлаглар вар. Франса илә сәрһәд боју Јура д-ры узаныр. Исвечрә јајласы Алп д-рыны шм. вә г.-дән әһатә едир. Иглими рүтубәтлидир. Орта темп-р јанварда —1,6-дан —7°С-јәдәк; ијулда 12,1—21,3°С. Иллик јағынты 2400 *мм*-ә гәдәрдир. Чај шәбәкәси сыхдыр. Әсас чајлары: Рејн вә онун голлары, Инн, Тичино, Рона. Көлләри чохдур вә тектоник-бузлаг мәншәлидир (Ченеврә, Боден, Невшател, Лугано, Лаго-Мачоре, Сүрих вә с.). Гонур мешә вә аллүвиал торпаглар јајылмышдыр. Әразинин тәгр. 24,5%-и мешәләр (палыд, фыстыг, ағ шам, күкнар, шам, гарашам), 1800 *м*-дән јүксәкдә олан һиссәси субалп вә алп чәмәнләридир. Һејванлары: гонур ајы, дағкечиси, көпкәр, түлкү, довшан, бајбак, гушлардан беркут, гаратојуг вә с.

Әһали. Әсас әһали *исвечрәлиләрдир*. И.-дә 0,9 млн. әҹнәби (мөвсүми ишчиләрдән башга) дә јашајыр; бунлардан тәгр. 0,5 млн. нәфәри италјандыр (1978). Алман (65%), франсыз (18%), италјан (12%), һәмчинин ретороман вә с. дилләрдә данышырлар (биринчи үч дил дөвләт дилидир). Диндарларын 49%-дән чоху католик, тәгр. 48%-и протестантдыр. Ишләјән әһалинин 51,2%-и сәнаје (һәмчинин сәнәткарлыг), 9%-и к.т., 39,8%-и хидмәт саһәсиндә чалышыр. И.-дә әмәк биржасында 12 миндән чох ишсиз гејдә алынмышдыр (1979, март). Орта сыхлыг 1 *км²*-дә 152,8 нәфәрдир (1979). Ири шәһәрләри: Сүрих—тәгр. 380 мин нәфәр, Ченеврә—тәгр. 180 мин, Берн—тәгр. 150 мин (1977).

Тарихи очерк. И. әразисиндә Палеолит вә Неолит дөврләринә аид чохлу јашајыш мәскәни ашкар едилмишдир. И. сакинләри һаггында илк јазылы мә'лумат е.ә. 2 әсрә аиддир. И. әразисинин әксәр һиссәсиндә бу дөврдә келт тајфасы келветләр, ш.-индә исә ретләр јашајырды. *Халгларын бөјүк көчү* заманы И. әразисинин әксәр һиссәсини алеманлар (406—407), г.-ини бургундлар (тәгр. 450), ч.-ш. һиссәсини исә остготлар (493) ишғал етди. 536 илдә И. әразиси Франк дөвләтинин һакимијјәтинә кечди. 6 әсрин сону—7 әсрдә И. әһалисинин христианлашмасы баша чатды. 1033 илдән бүтүн И. «*Мүгәддәс Рома империјасы*»нын тәркибинә дахил олду вә хырда дөвләтләрә парчаланды. 1264 илдән И. әразисиндә *Һабсбурглар* ән гүдрәтли сенјорлара чеврилдиләр. 1291 илин августунда «Мүгәддәс Рома империјасы» тәркибиндә мүстәгил И. дөвләтинин (И. конфедерасијасынын) әсасы гојулду (августун 1-и И.-нин милли бајрамы— конфедерасијанын јаранмасы күну кими гејд олунур). Швабија мүһарибәсиндән (1499) сонра И. «Мүгәддәс Рома империјасы»нын асылылығындан гәти гуртарды. 15 әсрин сону—16 әсрин әввәлләриндә Базел, Берн, Ченеврә вә Сүрихдә илк капиталист мануфактуралары јаранды. Капитализмин мејдана кәлмәси илә шәһәр вә кәнд кантонлары арасында даһа да кәскинләшән сосиал зиддијјәтләр вәтәндаш мүһарибәсинә чеврилди. И. Авропада Реформасија мәркәзләриндән бири олду. 30-ҹу илләрин орталарындан Ченеврә Реформасијанын, һәм дә Авропада калвинист Реформасијасынын мәркәзинә чеврилди (бах *Калвинизм*). *Вестфалија сулһу (1648)* илә И.-нин мүстәгил дөвләт кими мөвҹудлуғу һүгуги ҹәһәтдән тәсбит олунду.

18 әсрин сонуна јахын өлкәдә сәнаје вә тиҹарәт хејли инкишаф етди. *Бөјүк Франса ингилабынын* тә'сири илә 1792 илдә И.-дә ингилаби чыхышлар баш верди. 1798 ил мартын 5-дә Франса гошунлары Берни тутду; И. Конфедерасијасы сүгут етди. Апрелин 12-дә Франсанын көмәји илә Аарау ш.-ндә Келвет респ.-сы јаранды. И. Франсадан асылы мәркәзләшдирилмиш унитар дөвләтә чеврилди. *Вјана конгреси (1814—15)* И.-нин «әбәди битәрәфлији» тәсдиг етди вә сәрһәдләрини мүәјјәнләшдирди. 1847 ил вәтәндаш мүһарибәси буржуазијанын һәрби-сијаси гәләбәси илә нәтиҹәләнди, ваһид федератив дөвләт јарадылды, мәркәзи ганунвериҹилик органы—икипалаталы федерал мәҹлис тә'сис едилди. Берн И.-нин пајтахты олду. 1874 ил мајын 29-да гәбул олунмуш јени конститусија мәркәзи һакимијјәт органларынын сә-

Исвечрә. 1. Вале кантонуна кедән јол. 2. Рекенсберг шәһәрчији. 3. Сүрих шәһәри. 4. Базел шәһәри. 5. Берн шәһәри. 6. Шиппи алүминиум заводу. 7. Фрибур шәһәри. 8. К и ј о л. Ченеврәдә Милләтләр сарајы. 1927—37. 9. Ф. Х о д л е р. «1813 илдә Јена тәләбәләринин игтишашлары». 1908—09. Фреска. Университет. Јена.

лаһијјәтини кенишләндирди, килсәнин фәалијјәтини мәһдудлашдырды. Дөвләтин мәркәзләшдирилмәсинин баша чатмасы вә капитализмин бәргәрар олмасы игтисадијјатын инкишафына тәкан верди. Сәнаје буржуазијасы вә ф-к пролетариаты формалашды. 60—70-чи илләрдә И.-дә 1-чи Интернасионалын бөлмәләри јарадылды. 1880 илдә Исвечрә Һәмкарлар Иттифаглары Бирлији, 1888 илдә исә Исвечрә Сосиал-Демократ Партијасы (ИСДП) јарадылды. 19 әсрин сонларында јүзләрлә сијаси мүһачир И.-дә сығыначаг тапмышды (1-чи Интернасионалын Рус бөлмәси вә «*Әмәк азадлығы» групу* И.-дә јарадылмышды).

19 әсрин сонунда И.-дә јени сәнаје саһәләри (машынгајырма, кимја, електротехника вә с.) мејдана кәлди. 20 әсрин әввәлләриндә банк капиталынын тәмәркүзләшмәси сүр'әтләнди. 1905 илдә Милли банк тә'сис олунду. И. капитал ихрачы саһәсиндә дүнја базарында мүһүм јерләрдән бирини тутду. Биринчи дүнја мүһарибәсиндә (1914—18) И.-нин битәрәф галмасына бахмајараг, газанч далынча гачан буржуазија вурушан һәр ики тәрәфә силаһ сатмагла даһа да варланды. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын тә'сири илә тә'тил һәрәкаты кенишләнди. 1918 илин нојабрында кечирилән үмуми сијаси тә'тил силаһ күчүнә дағыдылды. Лакин һөкумәт зәһмәткешләрин тәләбләрини гисмән јеринә јетирмәјә мәчбур олду (48 саатлыг иш һәфтәси вә с.). 1921 илин мартында *Исвечрә Коммунист Партијасы* (ИКП) јарадылды. 1929—33 илләрин дүнја игтисади бөһраны И. игтисадијјатына да ағыр зәрбә вурду. Ишсизләрин сајы артды, синфи мүбаризә кеңишләнди. Ејни заманда фашист груплашмаларынын фәалијјәти күчләнди.

Икинчи дүнја мүһарибәси заманы И. һөкумәти ән'әнәви битәрәфлик сијасәтинә дөнүк чыхараг, фашист Алманијасына стратежи хаммал, аваданлыг, силаһ, дөјүш сурсаты сатырды, Алманија вә Италија һәрби јүк дашынмасында И.-нин д.ј.-ларындан истифадә едирди. ИКП-нин фәалијјәти дә гадаған олунмушду. Фашист Алманијасынын сүгуту әрәфәсиндә И. һөкумәти фашистпәрәст груплашмалары гадаған етмәјә, ИКП-нин ачыг фәалијјәтинә ичазә вермәјә мәчбур олду. 1944 илин октјабрында Сүрихдә *Исвечрә Әмәк Партијасынын* (ИӘП) тә'сис гурултајы олду. 1945 илин февралында И. фашист Алманијасы илә тичарәт әлагәләрини кәсди, өз әразисиндән јүк дашынмасыны дајандырды. Мүһарибә илләриндә И.-нин сәнаје потенсиалы, гызыл еһтијаты хејли артды. «Сојуг мүһарибә» дөврүндә һаким даирәләр фәһлә һәрәкаты фәалларына вә ИӘП-нин үзвләринә гаршы бөһтан кампанијасына башладылар. Буржуа партијаларынын ИСДП-нин реформист рәһбәрлији илә әмәкдашлығы кенишләнди. 70-чи илләрин әввәлләриндән фәһлә һәрәкатынын јени јүксәлиши башланды. Зәһмәткешләрин тәзјиги илә сијаси характерли бә'зи мәһдудијјәтләр көтүрүлдү, 1971 илдә гадынлара кишиләрлә бәрабәр вәтәндашлыг һүгуглары верилди. 1974—76 илләрдә И. игтисадијјатыны бүрүјән бөһранла әлагәдар ишсизләрин сајы артды. Иш јерини итирмиш 200 миндән артыг харичи фәһлә И.-ни тәрк етди.

Харичи сијасәт саһәсиндә И. 1945 илдә «фәал» вә јахуд «һәмрә'ј» битәрәфлик доктринасы е'лан етмишди; бу о демәкдир ки, И. формал олараг империалист дөвләтләрин һәрби-сијаси блокларына гошулмаса да, әслиндә онларын сијасәти илә һәмрә'јдир. 1948 илдә И. Авропа Игтисади Әмәкдашлыг Тәшкилатына (1961 илдән Игтисади Әмәкдашлыг вә Инкишаф Тәшкилаты), 1959 илдә Авропа Азад Тичарәт Ассосиасијасына, 1963 илдә Авропа Шурасына дахил олмушдур. И. өзүнүн фәал битәрәфлик сијасәтинин БМТ Низамнамәсинин бә'зи мүддәалары илә (бу мүддәалар тәшкилатын үзвләрини

тәчавүзә гаршы биркә силаһлы гүввә илә чыхыш етмәји, бә'зи һалларда исә игтисади мәһдудиј̆јәт тәдбирләринә әл атмағы нәзәрдә тутур) бир араја сығмадығыны әсас тутараг она дахил олмагдан имтина етсә дә, БМТ-нин бүтүн ихтисаслашдырылмыш тәшкилатларынын үзвүдүр. И. әразисиндә мүхтәлиф бејнәлхалг тәшкилатлар јерләшир, конфранслар кечирилир. И. нүвә силаһынын үч мүһитдә сынагларынын гадаған олунмасына даир *Москва мүгавиләсинә (1963)*, нүвә силаһынын јајылмамасы һаггында мүгавиләјә (1969) гошулмуш, *Авропада тәһлүкәсизлик вә әмәкдашлыға даир мүшавирәнин* ишиндә иштирак етмиш вә онун Јекун актыны имзаламышдыр. И. 132 дөвләтлә (о чүмләдән социалист өлкәләри илә) дипломатик әлагә сахлајыр (1977). ССРИ илә И. арасында дипломатик мүнасибәтләр 1918 илин мартында јарадылмышды. Лакин нојабрда И. һөкумәти сахта иттиһам әсасында ССРИ нүмајәндәлијини кери гајтарараг бу мүнасибәтләри позду. Ағгвардијачылар *Лозанна конфрансындакы (1922—23)* совет нүмајәндә һеј'әтинин баш катиби В. В. *Воровскини* өлдүрдүкдән сонра ики өлкә арасында мүнасибәтләр даһа да кәскинләшди. Узун фасиләдән сонра—1946 ил мартын 18-дә И. илә ССРИ арасында дипломатик мүнасибәтләр бәрпа едилди. 1948 илдә илк И.—Совет тичарәт мүгавиләси имзаланды. 60-чы илләрин сонларындан И.—Совет әлагәләри хејли кенишләнди. 1974 илдә Ченеврәдә ССРИ-нин Баш консуллуғу ачылды.

Сијаси партијалар вә һәмкарлар иттифаглары. Социал-Демократ (јахуд Социалист) Партијасы (СДП)—1888 илдә јарадылмышдыр, Социалист Интернасионалына дахилдир. Радикал Демократик Партијасы—1848 илдә тә'сис едилмишдир, ири малијјә вә сәнаје буржуазијасынын мәнафејини ифадә едир. Демократик-христиан партијасы—1912 илдә јарадылыб; Ватиканла сых әлагәдәдир. Исвечрә Халг Партијасы—1971 илдә ики партијанын бирләшмәсиндән јарадылыб; орта вә хырда буржуазијанын, сәнәткарларын, кәндлиләрин варлы тәбәгәсинин мәнафејини әкс етдирир. *Исвечрә Әмәк Партијасы* вә с. Исвечрә Һәмкарлар Иттифаглары Бирлији—СДП-нин тә'сириндәдир. Бејнәлхалг Азад Һәмкарлар Иттифаглары Конфедерасијасына дахилдир. Дикәр һәмкарлар иттифаглары да мөвчуддур. Исвечрә—ССРИ Мәдәни Әлагәләр Чәмијјәти—1945 илдә јарадылмышдыр.

Игтисади-чоғрафи очерк. И. интенсив к.т.-на малик инкишаф етмиш сәнаје өлкәсидир. Адамбашына дүшән милли кәлирин мигдарына көрә капиталист өлкәләри арасында 1-чи јери тутур. Дүнјанын ән мүһүм малијјә вә банк мәркәзләриндән биридир. Игтисадијјатында ири инһисарларын ролу бөјүкдүр. Сәнајеси јүксәк кејфијјәтли, баһалы мәһсуллар истеһсалы саһәсиндә ихтисаслашдырылыр. Әсас сәнаје саһәләри машынгајырма (тохучулуг машынлары, кәми мүһәррикләри, електрик моторлары, газ турбинләри, кенераторлар, турбокомпрессорлар, мүхтәлиф чиһазлар, дәзкаһлар, велосипедләр, мотосикләр, електровозлар, вагонлар вә с.), метал е'малы, кимја (пластик күтлә, сүн'и лиф, боја, минерал күбрә, әчзачылыг препаратлары вә с.), саат, јејинти вә тохучулугдур (памбыг парча, памбыг иплик, јун парча, трикотаж вә с.). Мүһүм машынгајырма мүәссисәләри Сүрих, Базел, Винтертур, Баден вә Ченеврәдәдир. И.-нин саат сәнајеси капиталист өлкәләриндә истеһсал олунан саат вә саат механизмләринин тәгр. 50%-ини верир. Јејинти сәнајесиндә сүд мәһсуллары (пендир, гуру сүд, кәрә јағы, сүдлү шоколад вә с.) истеһсалы әсас јер тутур. И.-дә кәтирмә хаммал әсасында гара металлар вә алүминиум истеһсал олунур. Полиграфија, мешә вә ағач е'малы сәнајеси вар. Тикинти материаллары (әсасән семент) истеһсалы инкишаф етдирилир. 1978 илдә И.-дә 79 мин *т* алүминиум, 3,4 млн. *т* семент, 3481 млн. франклыг үзви кимја мәһсуллары, 1380 млн. франклыг боја, 1545 млн. франклыг әчзачылыг маллары, 22,2 мин *т* памбыг парча, 35,5 мин *т* памбыг иплик, 9,5 млн. чүт ајаггабы, 60,3 млн. әдәд гол вә чиб саатлары, 700 мин *т* кағыз вә картон истеһсал едилмишдир. Електрик енержисинин чох һиссәсини СЕС-ләр верир. «Емоссон» СЕС-инин истифадәјә верилмәси илә өлкәнин су еһтијатларынын мәнимсәнилмәси баша чатдырылмышдыр (1976). Өлкәдә 1978 илдә 43,4 млрд. *квт.саат* електрик енержиси истеһсал едилмишдир. Бунун 18%-дән чохуну АЕС-ләр верир.

К.т., әсасән һејвандарлыг (хүсусән сүдлүк) саһәсиндә ихтисаслашмышдыр. Өлкәдә 2 млн. гарамал (о чүмләдән 900 минәдәк инәк) вар (1978). Әкинчилик 2-чи дәрәчәли саһәдир. Әразинин анчаг 10%-и бечәрилир. Әкинә јарарлы саһәләрин тәгр. 1/2-и ири фермер тәсәррүфатларына мәхсусдур. Буғда, арпа, вәләмир, картоф, мејвә, тәрәвәз, шәкәр чуғундуру бечәрилир. Туризм (милли кәлирин 1/3-ини верир) инкишаф етмишдир (1978 илдә өлкәдә 18,8 млн. турист олмушдур).

Д.ј.-ларынын уз. 5 мин *км*, магистрал автомобил јолларынын уз. 18,5 мин *км*-дир (1976). Өлкәдә 2,11 млн. автомобил (о чүмләдән 1,9 млн. миник автомобили) вар (1978). Һава нәгл. инкишаф етмишдир. Бејнәлхалг аеропортлары: Базел, Ченеврә вә Сүрих. Рејн чајы вә көлләрдән кәмичиликдә истифадә олунур.

И. саат вә тохучулуг сәнајеләри үчүн дәзкаһлар, саатлар вә с. дәгиг механизм мә'мулатлары, дахили јаначаг мүһәррикләри, електрик моторлары, тикиш машынлары, оптик вә өлчү чиһазлары, радио апаратлары, кимја, јүнкүл сәнаје мәһсуллары ихрач едир. Хаммал вә минерал јаначаг (көмүр, нефт), автомобил, парча, гара металлар, әрзаг идхал олунур. Харичи тичарәти әсасән АФР, Франса, Италија, АБШ, Б. Британија, Австрија, Исвеч иләдир. ССРИ илә тичарәт әлагәләри кенишләнир. Пул ваһиди И. франкыдыр.

Силаһлы гүввәләр. И.-нин силаһлы гүввәләри гуру гошунлары, ҺҺГ вә ҺҺМ-дән ибарәтдир. Али баш командан президентдир. Силаһлы гүввәләрин үмуми сајы тәгр. 46,5 мин нәфәрдир (1977). Еһтијат кадр һеј'әти 23 мин нәфәрдир. Гуру гошунларында (37,5 мин нәфәр) 1 Алп (дағ) корпусу, 3 орду корпусу, ҺҺГ-дә (тәгр. 9 мин нәфәр) 345 дөјүш тәјјарәси, ҺҺМ гошунларында 7 зенит артиллерија полку, 2 «Бладһаунд» зенит идарәолунан реактив мәрмиләри дивизиону вар.

Сәһијјә. 1976 илдә И.-дә әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум сајы 11,7, өлүм сајы 9, һәр мин нәфәр дири доғулана көрә ушаг өлүмү 11 олмушдур. Инфексион вә гејри-инфексион хәстәликләр кениш јајылмышдыр. 1975 илдә 72,4 мин чарпајылыг (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 110 чарпајы) 474 хәстәхана мүәссисәси, 1976 илдә 10,4 мин һәким (әһалинин һәр 680 нәфәринә 1 һәким), 17 минәдәк орта тибб ишчиси олмушдур. Һәким кадрлары ун-тләрин 5 тибб факүлтәсиндә һазырланыр. Давос, Лезен, Баден, Андер вә с. курортлары вар.

Мaариф. Өлкәдә ваһид халг маарифи системи јохдур. 6—7 јашындан 15—16 јашынадәк бүтүн ушагларын тәһсили ичбаридир. Әсас (ибтидаи) мәктәб, һәр кантонда гәбул едилмиш системдән асылы олараг 7—9 иллик вә 2 мәрһәләлидир (4+3, 4+4 вә ја 4+5). 1972/73 дәрс илиндә ибтидаи мәктәбләрдә 526 миндән, орта мәктәбләрдә 344 миндән чох шакирд охујурду. Али мәктәбләрдә (о чүмләдән 7 ун-тдә) тәһсил мүддәти 3—5 ил, бә'зи факүлтәләрдә 6 илдир (1974/75 дәрс илиндә тәгр. 45 мин тәләбә). Бөјүк китабханалары: Базел ун-тинин күтләви китабханасы (2 млн.-дан чох китаб; 1977), Берндә Милли китабхана (1,5 млн. китаб). Музејләри: Берндә тарих, рәссамлыг, Базелдә етнографија, Ченеврәдә инчәсәнәт вә тарих музејләри вә с.

Елм вә елми идарәләр

Тәбијјат вә техника елмләри. 9—11 әсрләрдә тәбиәтшүнаслыға даир биликләр орта әсрин ән ири мәдәнијјәт мәркәзи олан Санкт-Галлен аббатлығында чәмләшмишди. 1465 илдә И.-дә илк мәтбәә ишә салынды. 15—16 әсрләрдә Базел, Лозанна вә Ченеврәдә илк ун-тләр јарадылды. Биолокија вә тиббин инкишафына Паратселс вә М. Серветин фәалијјәти тә'сир көстәрди. К. Кеснер «Һејванларын тарихи» әсәрини јазды. Ријазијјатын, механиканын инкишафына 16 әсрдә И.-јә мүһачирәт етмиш һукенотларын тә'сири олду. 17 әсрин әввәлиндә Ј. Бјурки Ч. Непердән хәбәрсиз логарифми ихтира етди. П. Гулдин фырланма чисимләринин һәчм вә сәтһләринин тә'јини һаггында теоремләр верди. 18 әсрин 1-чи јарысында Јакоб вә Иоһанн *Бернулли* гардашларынын, Л. *Ејлерин* вә Г. Крамерин әсәрләри дүнја шөһрәти газанды. Ж. Малле-Фавр Ченеврә ун-ти нәздиндә астрономија кафедрасынын вә рәсәдхананын әсасыны гојду. И.-дә бир сыра елм саһәләринин (кеолокија, глјасиолокија, чоғрафија вә с.) инкишафы Алп д-рынын өјрәнилмәси илә бағлыдыр. 18 әсрдә биолокија елмләри преформасија тә'лиминин тә'сири илә инкишаф едирди. И. федератив дөвләтә чевриләндән сонра (1848) Лозаннада вә Сүрихдә Али Политехник мәктәбләр, Фрибурда, Невшателдә јени ун-тләр, Санкт-Галлендә Коллеч, Ченеврәдә Милли Ин-т јарадылды. 19 әсрин 2-чи јарысында нуклеин туршуларынын кәшфи (Ф. Мишер, 1868) биолокија елминдә мүһүм рол ојнады. А. *Ејнштејнин*, И. Балмерин, Ш. Килјомун, В. *Паулинин* фундаментал ишләри физика елминин инкишафына ингилабиләшдиричи тә'сир көстәрди.

20 әсрдә А. *Вернер* комплекс бирләшмәләрин координасија нәзәријјәсини

тәклиф етди, Ф. О. Күи (Петербург ЕА-нын әчнәби үзвү, 1913) вә гардашы Ш. Е. Күи електрокимјәви тәдгигатларын әсасыны гојду, Л. *Ружичка* андростерону вә тестостерону синтез етди. Тәбии бирләшмәләр кимјасынын баниләриндән бири П. Каррер (Нобел мүкафаты, 1937, У. Хоуорсла биркә) кимјачылар мәктәбини јаратды, П. Г. Мүллер (Нобел мүкафаты, 1948) ДДТ-нин инсектисид хассәләрини, А. Һејм (ССРИ ЕА әчнәби фәхри үзвү, 1925) Алп д-ры бузлагларынын тектоник гурулушуну өјрәнди. О. А. Форелин синир системинин анатомија вә физиолокијасына, психотерапијаја, сексолокијаја, етномолокијаја, Т. Кохерин (Нобел мүкафаты, 1909) галханабәнзәр вәзи хәстәликләринин өјрәнилмәсинә вә мүаличәсинә даир әсәрләри тибб елминин инкишафына тәкан верди. 19 әсрин ахыры—20 әсрин әввәлиндә курортолокијаја, балнеолокијаја вә физиотерапијаја даир тәдгигатлар кенишләнди. И.-дә техника елмләринин инкишафы тикинти вә сәнајеләшдирмә илә әлагәдардыр. 1882 илдә Сен-Готард тунели, 1906 илдә исә Симплон тунели ишә салынды. 50-чи илләрдә И.-дә 237 *м* узунлуғунда Мовуазен бәнди, 1967 илдә Сан-Бернардино јахынлығында автомобил јолу үчүн тунел салынды. 1944 илдә Берндә елми тәдгигатлар саһәсиндәки наилијјәтләри мүкафатландырмаг үчүн дөвләт комиссијасы, 1952 илдә елми тәдгигатларын милли фонду, 60-чы илләрдә һәмин фонд әсасында Милли тәдгигатлар шурасы, 1969 илдә дахили ишләр департаменти нәздиндә Елм бөлмәси јарадылды. 20 әсрин 2-чи јарысында ријазијјат, кеолокија, чоғрафија, биолокија, физиолокија вә тибб хүсусилә инкишаф етди. В. Р. Һесс (1949) синир системинин физиолокијасы, Т. Рејхштејн (1950) исә ендокринолокија саһәсиндәки тәдгигатлара көрә Нобел мүкафаты алдылар.

Ичтимаи елмләр

Фәлсәфә. И. елми фикринин башлыча наилијјәтләри шәһәр мәдәнијјәтинин инкишафы (14—15 әсрләр) илә әлагәдардыр. 16 әсрдә Роттердамлы Еразмын фәалијјәти И. ун-тләри илә бағлы олмушдур. Һәмин дөврдә И. протестант теолокијасынын мәркәзинә чеврилмишди. 18 әсрин 1-чи јарысында елми идракын фәлсәфи проблемләри (Ж. Л. Лесаж) ишләниб һазырланырды. Ж. Ж. *Руссонун*, сонралар исә *Волтерин* фәалијјәтинин И.-дә маарифчилијин јајылмасында бөјүк ролу олмушдур. Бејнәлхалг «Гырмызы хач» чәмијјәтинин баниси А. Дүнанын әсәрләриндә дөвләтләрарасы мүнасибәтләрин бир сыра сосиал вә етик мәсәләси гојулмушду. 19 әсрин 1-чи јарысында фәлсәфәдә алман классик идеализми үстүн иди. 19 әсрин сонунда позитивизмин вә неокантчылығын тә'сири күчләнмишди. 20 әсрин әввәлиндә неофихтечи «фәаллыг» фәлсәфәси јајылмышды. И.-дә марксист фәлсәфә 19 әсрин 2-чи јарысы—20 әсрин әввәлиндә, хүсусилә И. Сосиал-Демократ Партијасынын (1888) вә И. Коммунист партијасынын (1921) јаранмасындан сонра јајылмаға башламышдыр. И. социалистләринин В. И. Ленин вә К. В. Плехановла көрүшләри дә И.-дә марксист фикрин јајылмасында бөјүк рол ојнамышдыр. 1920—40 илләрдә И. марксистләринин (З. Баматтер, Ј. Мимиола, Ф. Платтен, В. Тростел) әсәрләриндә бејнәлмиләлчилик, диалектик вә тарихи материализм идејалары ирәли сүрүлүрдү. Исвечрә Әмәк Партијасы јарадылдыгдан сонра (1944) онун хадимләри (Е. Воог, Ж. Венсан, К. Фарнер вә б.) марксист-ленинчи тә'лими фәал тәблиғ едирләр. Фәлсәфи тәдгигатлар ун-тләрдә апарылыр. Бир нечә фәлсәфә журналы чыхыр.

Тарих елми. И.-дә тарихшүнаслыг 9-10 әсрләрдә инкишафа башламышдыр. 16 әсрдә И.-нин тарихини системләшдирмәјә илк чәһдләр көстәрилди (И. Штумпф, Е. Чуди). 18 әсрдә Маарифчилик идејаларынын тә'сири илә тарихшүнаслыг елм кими формалашды. 19 әсрин 1-чи јарысында илк тарих чәмијјәтләри јаранды. Ј. Буркһардт вә Г. Велфлин Авропа мәдәнијјәт тарихинин инкишафында, Матриархат дөврүнүн, аиләнин тәкамүлүнүн тәдгигинин әсасыны гојмуш И. Ј. Баһофен исә етнографија елминин инкишафында мүһүм рол ојнамышлар. 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә *медијевистика*, Авропа тарихшүнаслығы, фәһлә һәрәкаты вә И.-дә социализм идејаларынын јајылмасы тарихи, етнографија вә археолокија саһәсиндә фундаментал әсәрләр јаранды. Мүасир тарих чәрәјанлары ичәрисиндә либерал истигамәт үстүндүр. Сон вахтлар тарихшүнаслыгда сосиоложи чәрәјан нүмајәндәләри дә мүһүм рол ојнамаға башламышлар (С. Стеллинг-Мишо, Г. Һофман-Новотны вә б.). Бир сыра мүәллифләр (М. Боденман, М. Пјантсола, К. Фарнер, Г. Еккер вә б.) И. тарихини материалист мөвгедән шәрһ едирләр. Мүтәрәгги И. алими А. *Бонн арын* јунан сивилизасијасы тарихинә даир әсәрләри кениш шөһрәт газанмышдыр. Базел, Берн, Ченеврә, Лозанна, Сүрих вә с. ун-тләринин фәлсәфә-тарих, сијаси вә сосиал елмләр факүлтәләри И.-дә тарих елминин башлыча мәркәзләридир.

Игтисадијјат елми. И.-дә игтисадијјат елми мүстәгил билик саһәси кими 18 әсрин 2-чи јарысында тәшәккүл тапмышдыр. 19 әсрин 1-чи јарысында И. игтисадијјат елминин көркәмли нүмајәндәси, *хырда буржуа сијаси игтисадынын* баниләриндән бири Ж.Ш.Л. дө Сисмонди иди. 19 әсрин 2-чи јарысында Л. Валрас буржуа сијаси игтисадынын *ријази мәктәбинин* әсасыны гојду. 20 әсрин әввәлләриндә тичарәт, пул тәдавүлү вә банк системи проблемләринин тәдгигинә бөјүк фикир верилирди. Мүасир И. игтисадчыларынын әксәријјәти *кејнсчилик* бахышларына тәрәфдар чыхыр. Онларын әсәрләриндә игтисади статистика вә игтисади проблемләрин моделләшдирилмәси проблемләринә башлыча диггәт верилир. Игтисади тәдгигатларын әсас мәркәзләри Ченеврә, Берн, Сүрих, Фрибур ун-тләри вә бунларын нәздиндәки елми тәдгигат ин-тларыдыр.

Елми идарәләр. Елми әлагәләндирмә мәркәзи Ченеврә Милли Ин-тудур (1853). Елми тәдгигатларын милли фонду (1952) елми фәалијјәтин тәшкилиндә мүһүм рол ојнајыр. Елми ишләр, әсасән, ун-тләрдә вә политехники ин-тларда апарылыр. Дахили Ишләр Департаменти јанында Елм шө'бәси (1969), Атом Енержиси үзрә Тәдгигат Комиссијасы (1945) вә бир сыра башга һөкумәт идарәләри дә елми-тәдгигат ишләри илә мәшғул олур. Шәхси тәдгигат вә лајиһә-конструктор тәшкилатлары әсасән ири инһисарлара мәхсусдур. Һуманитар елмләр саһәсиндә тәдгигатлар, башлыча олараг, ун тләрдә мәркәзләшдирилмишдир.

Мәтбуат, радио верилишләри, телевизија. И.-дә үмуми тиражы тәгр. 3 млн. нүсхә олан 276 гәзет нәшр едилирди (1976). Мүһүм гәзетләри: алман дилиндә—«Блик» (1959), «Такес антсајкер» (1893), «Нoје сүрхер сајтунг» (1870); франсыз дилиндә—«Сјуисс» (1898), «Трибун де Женев» (1879), «Трибун-матен» (1862); италјан дилиндә—«Коррјере дел Тичино» (1890), «Чорнале дел пополо» (1926) вә б. Исвечрә Әмәк Партијасынын органлары: франсыз дилиндә—«Вуа увријер» (1944), алман дилиндә—«Форвертс» (1920), италјан дилиндә—«Лавораторе». И. Телеграф Акентлији (АТС) 1894 илдә јарадылмышдыр. И. радио верилишләри вә телевизија бирлији әсасән, һөкумәтин нәзарәти алтында ишләјән коммерсија тәшкилатыдыр.

Әдәбијјат. И. әдәбијјаты 4 дилдә (алман, франсыз, италјан вә ретороман) инкишаф едир. Алман дилиндә әдәбијјат 13—14 әсрләрдә јаранмышдыр. Шифаһи халг әдәбијјаты зәнкиндир. 16 әсрин әввәлләриндә П. Кенкенбах, Н. Мануел вә б. һуманист драматурглар килсә әлејһинә әсәрләр јазмышлар. 16—17 әсрләрдә әдәбијјатын инкишафы дини мүһарибәләрлә бағлы олмушдур. 18 әсрдә Маарифчилик идејалары (А. Галлер, И. Ј. Бодмер, С. Кеснер вә б.), сентиментализм (И. Г. Залис-Зевис) вә романтизм

Јунгфрау д.-нын этәкләриндә јерләшән Венкен шәһәри.

Зерматт шәһәри. Архадан Маттерһорн дағы көрүнүр.

(И. Мүллер) јазылды. 19 әсрин 20—30-чу илләриндә реализм јаранды (К. Һессе, И. Готһелф, Г. *Келлер*, К. Ф. Мејер вә б.). 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә *декадентлик* мејдана кәлди (Ф. Дранмор, Г. Лојтһолд, А. Фреј, М. Линерт вә б.). 20—30-чу илләрдә Р. Валзер, Ј. Бүрер, К. А. Лосли, Ш. Штрассер вә б. ичтимаи-тәнгиди әсәрләр дәрч етдирдиләр. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра М. Фриш, Ф. *Дүрренматт* вә б. антифашист, антиимпериалист әсәрләр јаздылар. 50—70-чи илләрдә әдәбијјата кәлмиш О. Штејкер, В.М. Ликкелман, А. Мушг вә б. әсәрләриндә буржуа чәмијјәтинин сосиал зиддијјәтләрини экс етдирирләр. Франсыз дилиндә әдәбијјат 14—16 әсрләрдән инкишаф етмишдир (О. де Грансон, Ж. Банјон, Ф. Бонивар, Т. Беза, Ж.Калвин, П. Вире вә б.). 17 әсрдә Т. А. д'Обинје, Ж. Флурнуа вә б. јазыб-јаратмышлар. 18 әсрдә Ф. Аботси, Ж. Бурламаки, Т. Троншен, И. де Круза, А. Рүша вә б. Маарифчилик идејаларыны јајмышлар. 19 әсрдә реализм инкишаф етди (Р. Тепфер). 20 әсрдә П. Будри, Ш. А. Сенгрио, Р. де Траз, П. Л. Маттеи, Ш. Ф. Рамјү вә б. мүтәрәгги јазычылар әдәбијјатда јенилик уғрунда мүбаризә апармышлар. Мүасир јазычылардан И. Велан, Ж. Алда, В. Вејдели, М. Дантан, М. Шаппа вә б.-нын јарадычылығында сосиал проблемләр әсас јер тутур. Италјан дилиндә әдәбијјат 16 әсрдән италјан мәдәнијјәти илә сых бағлы олмушдур. 19 әсрин әввәлләриндә әдәбијјатда вәтәнпәрвәрлик мөвзусу күчләнди (П. Пјеро). 19 әсрин сону—20 әсрдә Ч. Тсоппи, В. Аббондио, Ч. Мотта, Ф. К. Кјез вә б. һәмин мөвзуну давам етдирмишләр. П. Бјанкони, Ф. Филиппини, А. Ченни, Ф. Менкини, Ч. Орелли вә б. мүасир јазычылар танынмышлар. Ретороман дилиндә шифаһи халг әдәбијјаты зәнкиндир. Илк јазылы әдәби абидәләр (илаһијјат әсәрләри) 16 әсрә аиддир. 17—18 әсрләрдә дидактик вә сијаси характерли әсәрләр јаранмышдыр (Ч. Ф. Кадерас, Ч. К. Моут, Ф. Аспермунт, Ф. Каматиас вә б.). 19—20 әсрләрдә П. Лансел, Ч. М. Нај, Ч. Фонтана вә б. јазыб јаратмышлар. Ф. Дүрренматт вә б. И. јазычыларынын бә'зи әсәрләри Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур.

Ме'марлыг вә тәсвири сәнәт. И. әразисиндәки илк инчәсәнәт абидәләри *латен мәдәнијјәти* вә Гәдим Рома дөврүнә аиддир. Орта әср инчәсәнәти Франса, Алманија вә Италија мәдәнијјәти илә гаршылыглы әлагәдә инкишаф етмишдир. Гәдим ме'марлыг абидәләриндән Санкт-Галлен монастыры (7—8 әсрләр), Сүрихдә роман (11 әср) вә Лозаннада готик (1175—1275) килсәләри, Берндә ратуша (1406—17) вә б. горунуб сахланмышдыр. 15—16 әсрләрдә дәзкаһ бојакарлығы вә графика кениш јајылмышды (К. Витс, У. Граф, Н. Мануел-Дојч вә б.). 17 әсрдә барокко (Санкт-Галлен килсәси), 18 әсрдә рококо (рәссамлар Ж. Е. *Лиотар*, А. Граф вә б.) үслублары һаким иди. 18 әсрин сонунда классисизм, 19 әсрин орталарында еклектизм, ахырларында исә «модерн» үслубу мејдана кәлди. Романтизми рәнккарлардан Г. Фокел, И. Һесс, Л. Робер вә б. тәмсил едирди. 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә көркәмли рәссамлар (А. *Бөклин*, Ф. Ходлер) тарихи вә символик характерли монументал әсәрләр јаратмышлар. 20 әсрин әввәлләриндә И.-дә импрессионизм вә експрессионизм, 30—50-чи илләрдә исә абстракт сәнәт даһа кениш јајылды. Рәнккарлардан А. Бланшер, К. Амјет, график Ф. Валлотон вә б. тәсвири сәнәтин мүхтәлиф саһәләриндә фәалијјәт көстәрирдиләр. Мүасир дөврдә формалист чәрәјанларла јанашы мүтәрәгги реалист инчәсәнәт дә инкишаф едир (Х. Ерни, А. Барро, Р. Енар вә б.). Тикинтидә мүасир үслублар гәдим ме'марлығын ән'әнәви елементләри илә үзви сурәтдә әлагәләндирилир, функсионализм үсуллары кенишләнир (ме'марлар К. Мозер, О. Залвисберг вә б.). 60—70-чи илләрдә шәһәрләрдә (Сүрих, Ченеврә, Кур вә с.) јашајыш массивләри салынмыш, 8—12 мәртәбәли евләр тикилмишдир. Шәһәрләрин кәнарында «шале» (кәнд еви) адланан ән'әнәви евләр инша едилир.

Мусиги. Чохмилләтли И. мусигисинин өзүнә мәхсус хүсусијјәтләри вар. Алп дағлылары арасында јодл маһны жанры кениш јајылмышдыр. И.-дә полка, валс вә онларын нөвләри, еләчә дә јаллыјабәнзәр рәгсләр популјардыр. Рәгсләр кичик һеј'әтли орк.-ин (скрипка, кларнет, аккордеон, зәрб аләтләри) мүшајиәти илә ифа олунур. 17 әсрдән башлајараг И. мусиги сәнәтинин (хүсусилә хор) инкишафында «мусиги һәмкарлары»нын («Һәвәскар вә профессионал мусигичиләр бирлији») әһәмијјәтли ролу олмушдур. 19 әсрин әввәлләриндән хор бирликләри јарадылмыш, маһны бајрамлары кечирилмиш, халг маһны мәчмуәләри чап едилмишдир. Профессионал мусигинин илк нүмунәләри 10 әсрдә мејдана кәлмишдир (Ноткерин секвенсијалары). 15—16 әсрләрдә көркәмли мусиги нәзәријјәчиси Глареан, килсә полифоник мусигиси устасы Л. Зенфи мәшһур олмушлар. 19 әсрин 2-чи јарысында Б. Бубер илк симфоник әсәрләр бәстәләди. Бәстәкарлардан Е. Жак-Далкроз, Г. Доре, О. Шөк, А. *Онеккер*, дирижор Е. Ансерме, мусигишүнаслардан М. Луси, К. Неф 19—20 әсрләрин көркәмли мусигичиләриндәндирләр. Мүасир бәстәкарлардан К. Бөк, В. Буркһард, Һ. Зутермејстер, Ф. Мартен, В. Шултһесс, мүғәннилpoints Л. Делла Каса, Е. Рефус вә б. мәшһурдурлар. И.-дә 7 консерваторија (Ченеврә, Берн, Лозанна, Базел, Сүрих, Фрибур, Невшател), мусиги мәктәбләри, опера труппалары, хор бирликләри, И. мусигичиләри иттифагы вә с. фәалијјәт көстәрир. 1939 илдән Ченеврәдә мусиги ифачыларынын бејнәлхалг мүсабигәси кечирилир.

Театр. Халг театр тамашалары орта әсрләрдә јаранмышдыр. Әввәлләр мистерија вә моралителәр, сонралар исә фастнахтшпилләр тамашаја гојулур, маскарадлар вә карнавал кәзинтиләри тәшкил едилирди. 1512 илдә Алтдорфда алман дилиндә «Телл һаггында ојун» адлы илк И. пјеси, 1514 илдә исә Сүрихдә илк И. драмы көстәрилмишдир. 1801 илдә Санкт-Галлендә профессионал театр, 1848 илдән сонра исә Лозанна, Ченеврә, Берн вә с. ш.-ләрдә И. труппалары јарадылмышды. 20 әсрдә театр һәјаты Берн, Сүрих вә Лозаннада мәркәзләшдирилмишдир. Лүтсерн вә Базелдә дә театрлар фәалијјәт көстәрир. И. театрларынын репертуарында классик вә мүасир әсәрләр, милли драматургларда́н М. Фриш, Ф. Дүрренматт, А. Жери, Р. Моракс вә б.-нын пјесләринә бөјүк јер верилир. 50-чи илләрдә Берн («Ателје-театр», 1951) вә Лозаннада («Пти-Шен», 1953, «Болје», 1954) јени театрлар ачылмышдыр. Сүрихдәки «Шаушпилһауз» (1908 илдә «Пфаунтеатер» ады илә јарадылмышдыр) И.-нин ән мәшһур театрыдыр.

Кино. Илк И. филмләри 20 әсрин 20-чи илләриндә чәкилмишдир. 1924 илдә Сүрихдә «Презенс» кино ширкәти јарадылмышдыр. Кино истеһсалында гысаметражлы вә сәнәдли филмләр әсас јер тутур. «Ахырынчы шанс» вә «Чип» маркалы машында дөрд нәфәр» (1945, 1951, реж. А. Линдтберг), «Полис нәфәри Векерли» (1955, реж. К. Фрү), «Пендиртутанлар» вә «Барышыг» (1958, 1964, реж. Ф. Шнејдер), «Дөрд гадын» (1967, реж. К. Шампјон вә б.), «Милјард билјард ојунундадыр» (1968, реж. Н. Кеслер), «Үчүнчү гышгырыг» (1974, реж. И. Ниддам), «Үзләшдирмә» (1975, реж. Р. Лисси), «2000-чи илдә Јонасын 25 јашы олачагдыр» (1976, реж. А. Таннер) вә с. И. киносунун ән јахшы бәдии филмләриндәндир. 1946 илдән Локарнода Бејнәлхалг кино фестивалы кечирилир.

Әд.: Энгельс Ф., Гражданская война в Швейцарии, Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 4; јенәонун, Политическое положение Швейцарской республики, јенә орада, т. 9; Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, һ. 1, сәһ. 233); Јелизарова М. Ј. вә башгалары, XIX әср харичи әдәбијјат тарихи, Б., 1964; Ван Мюйден, История швейцарского народа, пер. с франц., т. 1—3, СПБ, 1898—1902; Юданов Ю. И., Международные монополии Швейцарии, М.

1961; Сабельников Л. В., Швейцария. Экономика и внешняя торговля, М., 1962; Литература Швейцарии, М., 1969; Едике Ю., История современной архитектуры, пер. с нем., М., 1972; Могутин В. Б., Швейцария: большой бизнес маленькой страны, М., 1975; Мазохин В.А., Очерки новейшей истории Швейцарии (1917—1975 гг.), М., 1976; Всемирная история, т. 11, М., 1977; Драгунов Г. П., Швейцария: история и современность. Очерк новейшей истории, М., 1978.

ИСВЕЧРӘ БАНКЛАР ИТТИФАГЫ (Schweizerischer Bankverein)—Исвечрәнин ән ири коммерсија банкы. 1872 илдә «Базлер банкферајн» ады илә јарадылмышдыр; 1897 илдә бир сыра банкла бирләшдикдән сонра индики адыны алмышдыр. Бејнәлхалг малијјә даирәләриндә бөјүк нүфуза маликдир. Идарә һеј'әти Базелдә вә Сүрихдәдир. Өлкәдә 156 шө'бәси вә 9 төрәмә ширкәти, харичдә 7 шө'бәси, 13 ширкәти, 21 нүмајәндәлији вар; чохмилләтли банкларын ишиндә иштирак едир. Баланс мәбләғи 53,8, банкларын вә дикәр мүштәриләрин чари һесабы вә әманәтләри 42,3, капиталы вә еһтијаты 3,2, борчлары вә вексел учоту 21,1, дикәр банклардакы банк вәсаити 24,1 млрд. франкдыр (1977, ијун).

ИСВЕЧРӘ ӘМӘК ПАРТИЈАСЫ (ИӘП)—1944 ил октјабрын 14—15-дә Сүрихдә тә'сис гурултајында јарадылмышдыр. Әсасән Исвечрә Коммунист Партијасынын (ИКП), Исвечрә Сосиалист Федерасијасынын үзвләрини бирләшдирди. Гурултај марксизм-ленинизми партијанын нәзәри әсасы е'лан етди. ИӘП-нин 4-чү гурултајында (1949) партијанын биринчи низамнамәси гәбул едилди. Јарымлегал вәзијјәтдә фәалијјәт көстәрән ИӘП өз сыраларында сағ вә сол оппортунист тәмајүлләрә гаршы мүбаризә апарырды. 50-чи илләрин сонунда партија чәтинликләри арадан галдырды; онун фәһлә һәрәкатына тә'сири артды. ИӘП-нин милли конфрансы (1971) јени низамнамә (демократик мәркәзијјәт принсипләри әсасында) вә програм (принсипиал мүддәалары 1959 илдә гәбул олунмуш илк програма ујғун кәлирди) гәбул етди. Програм Исвечрәдә (имкан дахилиндә динч јолла) сосиализм, сонра исә коммунизм чәмијјәти гурмағы партијанын әсас мәгсәди е'лан етди: ИӘП һәм дә кениш халг һәрәкаты, «әмәк дүнјасынын бүтүн гүввәләринин» бирлији уғрунда чыхыш едирди. 10-чу гурултај (1974) партија иши сәвијјәсини даһа да јүксәлтмәјин јолларыны мүәјјән етди, ИӘП-нин пролетар бејнәлмиләлчилији принсипләринә садиг олдуғуну көстәрди. Гурултајын гәрарлары әсасында ИӘП өлкәдә баһалыға вә инфлјасијаја гаршы зәһмәткешләрин әмәк вә мәишәт шәраитинин, сосиал сығортанын јахшылашдырылмасы уғрунда мүбаризә програмыны ирәли сүрдү. Харичи сијасәт саһәсиндә ИӘП сүлһ вә тәрксилаһ, Исвечрәнин һәгиги битәрәфлији уғрунда чыхыш едир. 1975 ил парламент сечкиләриндә ИӘП (өлкәнин кантонларынын јалныз 1/3-ндә намизәдләрини ирәли сүрмүшдү) сечичиләрин сәсинин 2,3%-ини топлајараг Милли Шураја 4 мандат алды. ИӘП-нин 11-чи гурултајы (1978) бир сыра мүһүм јекун сәнәдләри гәбул етмишдир. Гурултајын гәтнамәләриндә Исвечрә коммунистләринин бејнәлхалг һәмрә'јлик бајрағыны јүксәк тутмаг, инһисарларын һөкмранлығына гаршы, зәһмәткешләрин үмдә мәнафеләри, бејнәлхалг кәркинлијин зәифләдилмәси, тәрксилаһ, сүлһ, демократија вә социализм уғрунда гәтијјәтлә мүбаризә апармаг әзми ифадә олунмушдур. ИӘП-нин милли конфрансында гәбул олунмуш (1979, мај) сијаси програм сосиалист чәмијјәти гурмаг, өлкәнин игтисади вә сосиал һәјатыны демократикләшдирмәк, Исвечрәнин ән'әнәви битәрәфлик сијасәтинин көзләнмәси уғрунда мүбаризәни партијанын башлыча вәзифәләри кими мүәјјәнләшдирмишдир. ИӘП нүмајәндә һеј'әти коммунист вә фәһлә партијаларынын бејнәлхалг Москва мүшавирәләриндә (1957, 1960, 1969) вә Авропа коммунист вә фәһлә партијаларынын Берлин конфрансында (1976) иштирак етмиш, мүшавирәләрдә вә конфрансда гәбул едилмиш сәнәдләри бәјәнмишдир. ИӘП демократик мәркәзијјәт принсипи әсасында гурулмушдур. Али органы гурултајдыр. ИӘП-нин фәхри сәдри Жан Венсан (1978 илдән), Баш катиби Арман Манјендир. Мәркәзи органлары «Вуа уврије», «Форвертс» вә «Ил Лаваторе» һәфтәлик гәзетләридир.

Әд.: Материалы X съезда Швейцарской партии труда, М., 1975.

ИСВЕЧРӘ КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫ (ИКП)—1921—44 илләрдә Исвечрәдә фәалијјәт көстәрмиш марксист-ленинчи партија. Коминтернә дахил иди. Исвечрәдә социализм гурмағы партијанын башлыча вәзифәси е'лан етмишди. 1940 илин нојабрындан кизли фәалијјәт көстәрмишдир. 1944 илин октјабрында *Исвечрә Әмәк Партијасынын* тәркибинә дахил олмушдур.

ИСВЕЧРӘЛИЛӘР—Исвечрәдә јашајан әсас етник групларын үмуми ады. Узун мүддәт ваһид дөвләт тәркибиндә јашамалары, игтисади, сијаси вә мәдәни әлагәләринин инкишафы, ики вә үчдиллилијин јајылмасы нәтичәсиндә ваһид милләт кими формалашырлар (бах *Исвечрә* мәгаләсинин әһали бөлмәсинә).

ИСЕЈИН (Iseyin)—Никеријада шәһәр. Гәрб штатындадыр. Әһ. 115 мин (1971). Кустар сәнәткарлыг (парчатохума, түтүн мә'мулаты) инкишаф етмишдир. Палма јағы истеһсал олунур.

ИСЕ́Т—РСФСР Свердловск, Курган вә Түмен вил.-ләриндә чај. Тобол чајынын сол голу. Уз. 606 *км*, һөвзәсинин саһ. 58,9 мин *км*²-дир. Исет су анбарындан (Свердловск ш.-ндән шм.-г.-дә) башланыр. Јухары ахынында бир нечә сүн'и көлдән (Јухары Исет вә с.) вә су анбарындан кечир. Гарышыг мәнбәдән гидаланыр. Нојабрдан апреләдәк донмуш олур. Мүһүм голлары сағдан: Миасс, Теча, Синара.

ИСИ́ДА—Гәдим Мисир мифолокијасында даһа чох ситајиш олунан илаһәләрдән бири. *Горун* анасы, *Осирисин* арвады вә бачысыдыр. Әр-арвадлыг вә аналыг сәдагәтинин тәчәссүмү, һәмчинин бәрәкәт, су, күләк вә с., сонралар исә дәнизчилик илаһәси һесаб олунмушдур. Инәк башлы, јахуд бујнузлу гадын сурәтиндә тәсвир едилирди.

ИСИКА́ВА Такубоку (20.2.1885—28.10.1912)—јапон јазычысы, тәнгидчи. Јени јапон поезијасында реалист вә демократик чәрәјанын банисидир. «Чәһд» (1905), «Бир овуч гум» (1910), «Гәмли ојунчаг» (1912) вә с. ше'р китабларынын мүәллифидир. Ән'әнәви танка (5 сәтирлик сәрбәст ше'р нөвү) формасында јазмыш, она демократик мәзмун кәтирмишдир. «Исте'дадын талеји» (1906), «Бизим дәстә вә о киши» (1912) вә с. романлары вар. Еһтијач ичиндә јашамыш, вәрәмдән өлмүшдүр.

Әсәрләри: Стихи, М., 1957; Избр. лирика, М., 1971.

ИСИКА́РИ—Јапонијада Һоккајдо а.-нын г.-индә, Јапон дәнизи саһилиндә овалыг. Әсасән Исикари чајы вә онун голларынын кәтирдији чөкүнтүләрдән тәшкил олунмушдур. Јапонијанын мүһүм к.т. р-нудур. Саппоро ш.-и И. әразисиндәдир.

ИСИЛКУ́Л—РСФСР Омск вил.-ндә шәһәр. Исилкул р-нунун мәркәзи. Д.ј. ст. Шосе јоллары говшағы. Д.ј. нәгл. мүәссисәләри, кәрпич, дәмир-бетон мә'мулаты з-длары, техноложи аваданлыг вә трикотаж ф-кләри, әт вә јағ-пендир комбинатлары, елеватор, педагожи, мусиги вә рәссамлыг мәктәбләри вар.

ИСИМ—әсас нитг һиссәләриндән бири. Мә'нача әшја билдирир. Морфоложи чәһәтдән һал, кәмијјәт вә мәнсубијјәт шәкилчиләри гәбул едир. Чүмләдә, әсасән, мүбтәда, тамамлыг, һабелә хәбәр, зәрфлик вә тә'јин вәзифәләриндә ишләнир. И. садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб олур. Зәнкин сөздүзәлдичи шәкилчиләр системинә маликдир. И. конкрет (даш, гузу) вә мүчәррәд (көзәллик, кәләчәк), чанлы (инсан, ушаг) вә чансыз (чөрәк, китаб), хүсуси (хүсуси адлар—Адил, Бакы) вә үмуми (бүтүн башга И.-ләр) кими семантик, тәк (шакирд, алма) вә чәм (фәһләләр, чичәкләр) кими лексик-грамматик групларa бөлүнүр.

Әд.: Һүсејнзадә М., Мүасир Азәрбајчан дили. Морфолокија, Б., 1973.

ИСИТМӘ—бах *Малјарија.*

ИСИТМӘ СИСТЕМИ, биналарын гыздырылмасы — илин сојуг чағларында бина вә отагларда истилик иткисинин әвәзини өдәмәк, темп-ру истилик комфорту шәртләринә ујғун сәвијјәдә сахламаг мәгсәди илә сүн'и иситмә системи вә васитәләри. Истилик комфорту чох вахт отаг темп-ру илә мүәјјән едилир (мәс., јашајыш отаглары үчүн 18—20°C, һамамларын сојунма отағы үчүн 23°C-дир). Отагда темп-рун үфүги вә шагули истигамәтләрдә бәрабәр јајылмасы ваҹиб шәртдир. Техноложи аваданлыгдан истилик ајрылдыгда иситмә чиһазларынын күчү ујғун тәрздә азалдыла биләр. И.с. илә бинаја верилән истилијин мигдары (истилик иткиси илә истилик ајрылмасынын фәрги) тәнзимләнмәлидир. Автоматлашдырма јолу илә тәнзимләмә даһа еффектлидир. Истилијин верилмәси И.с. чиһазлары үзәриндәки кранлар васитәсилә дә тәнзимләнир.

И.с. мәркәзләшдирилмиш вә јерли олур. Мәркәзләшдирилмиш И.с.-ндә истилик кәнарда (газанханада, ИЕМ-дә) һасил едилиб, бинаја бору кәмәрләри васитәсилә нәгл олунур. Мәркәзләшдирилмиш И.с. истиликдашыјычынын (су, һава, бухар вә с.) нөвүнә көрә дә мүхтәлиф олур. Су илә иситмә системи даһа чох јајылмышдыр. Һава илә иситмә системинә, панел васитәсилә иситмәјә вә шүаланма иситмәсинә дә тез-тез тәсадүф едилир. Азмәртәбәли биналарда адәтән јерли И.с.-ндән истифадә олунур. Ән чох јајылмыш нөвү соба илә иситмәдир. Лакин бу систем мәркәзләшдирилмиш И.с., һәмчинин јерли иситмәнин дикәр

нөвләри (газла иситмә системи, електриклә иситмә системи вә мәнзил И.с. адланан иситмә нөвү) илә əвәз олунур.

ССРИ-дә чыхарылан бәрк вә газ јаначағын 30%-ә јахыны јалныз јашајыш вә мүлки биналарын гыздырылмасына сәрф едилир. И.с.-нин гурулмасына сәрф олунан хәрҹ исә бүтөв објектин тикилишинә ишләдилән хәрҹин 4—6%-ини тәшкил едир.

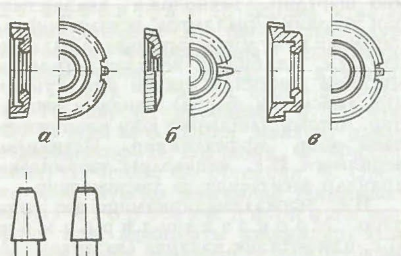
Иситмә техникасынын чохәсрлик тарихи вар. Илк иситмә гурғулары һәлә даш дөврүндән мә'лумдур. Ерамызын әввәлиндә јанма мәһсулларыны кәнар етмәк үчүн бачасы олан гыздырычы собалар мејдана чыхмышды. Бу нөв собалар тәкмилләшәрәк узун мүддәт әсас И.с. олараг галмыш, 15 әсрдән һава илә иситмә системинә кечилмишди. Су вә бухарла И.с.-нә 19 әсрдән кечилмиш, 20 әсрин әввәлләриндә исә шүа вә панел васитәсилә И.с. јарадылмышдыр.

Әд.: Громов Н. К., Городские теплофикационные системы, М., 1974; Каменов П. Н. и др., Отопление и вентиляция, 3 изд., ч. 1, М., 1975; Ливчак И. Ф., Квартирное отопление, М., 1977.

ИСИТМӘОТУ (Centaurium)—ачычичәк фәсиләсиндән битки ҹинси. Бир, ики вә ја чохиллик отлардыр. Јарпаглары тамкәнарлы, беш, бә'зән дөрдүзвлү чичәкләри ағ вә ја чәһрајы олур; мејвәси гутучугварыдыр. Дүнјанын һәр јериндә 40—50, ССРИ-дә 7, о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә 5 нөвү јајылмышдыр. C. pulchellum вә C. umbellatum нөвләри дәрман биткисидир. Тәркибиндә алкалоидләр, ачы гликозидләр вә с. маддәләр вар. Һәлими, дәмләмәси, ҹөвһәри иштаһаны артырыр вә һәзм просесини јахшылашдырыр. Халг тәбабәтиндә иситмә, гарачијәр вә өд хәстәликләринә гаршы, еләҹә дә гурдговуҹу дәрман кими ишләдилир.

ИСКӘНӘ—чархларда вә тамасаларда мүхтәлиф конструксијалы диш ачан

Искәнә типләри: *а*—I тип; *б*—II тип; *в*—III тип; *г*—IV тип; *ғ*—V тип.

аләт. И. дишләри кәсичи вәзифәсини јеринә јетирән дишли чарх шәклиндә олур вә тезкәсән поладдан һазырланыр. И.-ләр 5 тип (шәк.) олур: I тип—даирәви дүздишли (диаметрләри 75, 100, 125, 160 вә 220 *мм*), II тип—даирәви чәпдишли (диаметри 100 *мм*), III тип—касавары дүздишли (диаметрләри 50, 75, 100 вә 125 *мм*), IV тип—гујруглу дүздишли (диаметри 25 вә 38 *мм*) вә V тип—гујруглу чәпдишли (диаметри 38 *мм* вә мејл бучаглары 15° вә 23°). Искәнә дәзкаһынын ишләк һиссәсинә дә И. дејилир.

ИСКӘНӘ ДӘЗКАҺЫ—1) мә'мулатын дахили вә харичи сәтһинин е'малы үчүн ишләдилән *металкәсмә дәзкаһы*. И.д.-нда кәсичи аләт ирәли-кери (әсас һәрәкәт), е'мал едилән мә'мулатлар бәркидилмиш стол исә дүзхәтли вә даирәви (вериш һәрәкәти) һәрәкәт едир. *Фрез дәзкаһына* вә *дартма дәзкаһына* нисбәтән мәһсулдарлығы ашағыдыр. 2) Ағач емалында И.д. тахта деталларда кәсичи аләтләрлә (фрез зәнҹирләри, јасты кәсичи) дүзбучаглы вә еллипс шәкилли јарығлар вә дешикләр ачыр. Мебел, пәнҹәрә, гапы, хизәк, вагон, кәми вә с.-нин деталларыны һазырламаг үчүндүр. И.д.-нда апарылан е'мал просесинә искәнәләмә дејилир.

ИСКӘНҸӘБИ—Азәрб.-да кениш јајылмыш ички, шәрбәт. И. һазырламагдан өтрү үзүм сиркәсинә (бә'зән абгораја) бәрабәр мигдарда гәнд вә ја бал гатылыр, әтирли олмагдан өтрү азачыг бәдмүшк, күлаб, нанә ҹөвһәри вә с. әлавә едиб дошаб гатылығына чатана гәдәр гајнадылыр. Алынан мәһлул И. ҹөвһәри адланыр. Ичәркән И.-јә су әлавә едиб гатышдырырлар. Иштаһаачан, туршмәзә ички олан И. бир сыра јағлы хөрәкләр јанында верилир. Каһыны да И. илә јејирләр. И.-дән Азәрб. халг тәбабәтиндә (титрәтмә-гыздырма вә с. гаршы) дә истифадә едилир.

Әд.: Нәсирли М. Н., Азәрбајҹанын бә'зи ичкиләри һаггында, Азәрбајҹан етнографик мәҹмуәси, I бурахылыш, Б., 1964.

ИСКИТИМ—РСФСР Новосибирск вил.-ндә шәһәр. Искитим р-нунун мәркәзи. Берд чајы саһилиндәдир. Д.ј. ст. Әһ. 60 мин (1977). Семент, 3 дәмирбетон мә'мулаты, санитарија техникасы аваданлығы, механики, електрод з-длары, мебел вә гәннады ф-кләри, ирипанелли евтикмә комбинаты, сәнаје техникуму, тибб, идман, мусиги мәктәбләри, бәдии өлкәшүнаслыг музеји вә с. вар.

ИСКЫР (Искр) — Болгарыстанда чај. Дунајын сағ голу. Уз. 368 *км*, һөвзәсинин саһ. 8,6 мин *км²*-дир. Рила массивиндән башланыр. Стара-Планина д-рыны кечәрәк Ашағы Дунај дүзәнлијинә чыхыр. Јазда дашыр. Һөвзәсиндә су анбары вә СЕС вар. Сувармада истифадә едилир. Болгарыстанын пајтахты Софија ш. И. һөвзәсиндәдир.

«ИСКРА»—В. И. Ленинин 1900 илдә јаратдығы илк Үмумрусија кизли сијаси марксист гәзети. Гәзет о заман Русија сосиал-демократијасында һөкм сүрән идеја һәрҹ-мәрҹлијини, тәшкилати пәракәндәлији вә кустарчылығы арадан галдырмалы, кортәбии фәһлә һәрәкатыны ваһид мәгсәдә јөнәлтмәјә көмәк етмәли иди. Бу мәгсәдлә 1900 илин ијулунда В. И. Ленин Исвечрәдә «Әмәк азадлығы» групу илә биркә гәзет нәшр етмәк һаггында разылыға кәлди. Редаксијанын тәркибинә В. И. Ленин, К. В. Плеханов, Л. Мартов, П. Б. Акселрод, В. И. Засулич, А. Н. Потресов дахил олдулар. Н. К. Крупскаја 1901 илин апрелиндән редаксијанын катиби иди. Гәзет декабристләрин А. С. Пушкинә јаздыглары ҹаваб мәктубундан көтүрүлмүш «Гығылҹымдан алов доғар» ҹүмләсини епиграф етмишди. «И.»-нын илк нөмрәси 1900 илин декабрында Лејпсигдә јығылмыш вә сәһифәләнмиш, декабрын 11(24)-дә Мүнхендә чап едилмишдир. Редаксија Мүнхендә јерләширди. 1902 илин апрелиндә Лондона, 1903 илдә, партијанын 2-ҹи гурултајындан бир гәдәр әввәл Ҹеневрәјә көчмүшдү. В. И. Ленин гәзетә идеја рәһбәрлији едир, сијаси мәгаләләри илә ону истигамәтләндирирди. 1901 илин орталарындан гәзет мүнтәзәм олараг ајда бир дәфә, 1902 илдән исә ајда 2 дәфә нәшр едилмишдир. Бирдәфәлик тиражы тәгр. 8 мин, бә'зи нөмрәләринки исә 10 минәдәк нүсхә олмушдур. Харичдә чыхмасына бахмајараг, «И.» Русија илә сых әлагә сахлајырды (бах *«Искра»нын акентләри*). «И.» әтрафында фәһлә мүхбирләр дәстәси јаранмышды. Партијанын 2-ҹи гурултајынадәк чыхан 44 нөмрәдә фәһлә мүхбирләрин 500-дәк мәктубу верилмишди.

В. И. Ленин «И.»-нын вә дикәр марксист әдәбијјатын харичдән Бакы васитәсилә Русијаја көндәрилмәсинә ҹидди әһәмијјәт верирди. Бу мәгсәдлә 1901 илдә *Бакы «Искрачы» групу* вә кизли *«Нина»* мәтбәәси јарадылды; декабрда бурада «Искра»нын 11-ҹи нөмрәси матрисадан чап олунду. «И.»-нын нөмрәләри Азәрб. гәзаларында да (Шуша, Кәнҹә) јајылырды. 52-ҹи нөмрәдәк гәзетдә Азәрб. һаггында 40-дан чох мүхбир мәктубу вә мәгалә дәрҹ едилмишдир.

«И.»-нын бүтүн фәалијјәти јени типли партија јарадылмасына јөнәлдилмишди. 1902 илин јазындан «И.» РСДФП 2-ҹи гурултајынын чағырылмасына һазырлыға башлады. 2-ҹи гурултај партија јарадылмасы уғрунда мүбаризәдә «И.»-нын мисилсиз ролуну јүксәк гијмәтләндирди, ону РСДФП-нин мәркәзи органы е'лан етди; В. И. Ленин, Плеханов вә Мартовдан ибарәт редаксија һеј'әти сечилди. «И.»-нын 46—51-ҹи нөмрәләри В. И. Ленин вә Плехановун, 52-ҹи нөмрәси тәкҹә Плехановун редакторлуғу илә чыхды. 53-ҹү нөмрәдән сонра «И.» меншевикләрин әлинә кечди. 1904 илин декабрында В. И. Ленин вә болшевикләр ингилаби «И.»-нын ән'әнәләрини давам етдирән *«Вперјод»* гәзетини јаратдылар. Меншевик «И.»-сынын нәшри 1905 илин октјабрында дајанды.

Ленинчи «И.»-нын марксист партија јаратмаг уғрунда мүбаризәси тәкҹә Русија үчүн дејил, һәмчинин бејнәлхалг фәһлә һәрәкаты үчүн бөјүк әһәмијјәтә малик иди. В. И. Ленин «И.»-нын ролу һаггында сонрадан јазмышды: «...бизим тарихи шәраитдә, 1900—1905-ҹи илләр Русијасында «Искра» тәшкилатындан савајы һеч бир башга тәшкилат инди јарадылмыш олан белә бир сосиал-демократ фәһлә партијасы јарада билмәзди» (Әсәр. там күллијјаты, ҹ. 16, сәһ. 110).

Әд.: Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат ҹилди, һ. 1, сәһ. 234—236); Азәрбајҹан Коммунист Партијасы тарихинин очеркләри, Б., 1964; Гарајев С., В. И. Ленинин Бакыда кизли фәһлә мәтбуатынын тәшкилиндә Азәрбајҹан искрачыларына көмәји, Б., 1964; Ольховский Е. Р., Ленинская «Искра» в Петербурге, Л., 1975; Жукова Е. Д., Интернациональные связи ленинской «Искры», М., 1975.

«ИСКРА»—күндәлик әдәби, ичтимаи, сијаси гәзет. РСДФП (меншевик) Бакы

комитәсинин органы. 1918 ил августун 13-дән 1920 ил апрелин 28-дәк Бакыда (рус дилиндә) нәшр олунмушдур. Гәзет шовинист, әксингилаби идејалар тәблиғ етмиш вә болшевикләрә гаршы чыхмышды.

«И.» И. Әбиловун редакторлуғу илә чыхдығы дөврдә (1920 ил февралын 20-дән) Азәрб. ингилаби һәрәкаты, Бакы фәһләләринин митинг вә јығынҹаглары һаггында материаллар дәрҹ етмишди. Гәзетдә С. Ағамалыоғлунун мүсават һөкумәтини, инкилис, түрк ишғалчыларыны вә ағгвардијачылары ифша едән, ингилаби мүбаризә руһлу мәгаләләри чап олунмушдур.

«ЙСКРА»НЫН АКЕНТЛӘРИ—1901—03 илләрдә ленинчи *«Искра»* әтрафында бирләшмиш пешәкар ингилабчылар. Марксист партија јаратмаг уғрунда В. И. Ленинин јахын силаһдашлары олан «И.» а. партијанын өзәјини тәшкил едирдиләр. И В. Бабушкин, Н. Е. Бауман, С. С. Бобровскаја, О. А. Варентсова, П. Ф. Дубровински, Р. С. Землјачка, М. И. Калинин, Г. М. Кржижановски, М. М. Литвинов, В. П. Нокин, Ј. Д. Стасова, А. М. Стопани, А. Д. Сүрупа, Д. И. Улјанов, М. И. Улјанова вә б. «И.»а. иди. Рәһбәри В. И. Ленин, онларла әлагә јарадан Н. К. Крупскаја иди.«И.» а.-ндән В. З. Кетсховели, Л. Ј. Галперин, Л. Б. Красин вә б. мүхтәлиф вахтларла Бакыда ишләмишләр (бах *Бакы «Искрачы» групу*). «И.»а. чәтинликләрә бахмајараг, кизли шәраитдә ленинчи «Искра»нын идеја вә шүарларыны тәблиғ едир, Русија фәһлә һәрәкатында оппортунизмин мүхтәлиф тәзаһүрләринә гаршы гәти мүбаризә апарыр, јерли партија комитәләрини «Искра» әтрафында бирләшдирир, гәзет үчүн пул топлајыр, ону јерләрдән материалларла тә'мин едир, гәзетин хариҹдән кәтирилмәсини вә јајылмасыны тәшкил едир, «Искра»нын вә дикәр марксист әдәбијјатын нәшри үчүн кизли мәтбәәләр јарадырдылар (3 мәтбәәдән бири Бакыдакы *«Нина»* мәтбәәси иди). В. И. Ленин «Искра»нын көмәји илә Үмумрусија партија тәшкилаты јаратмаг вәзифәсини ирәли сүрдү. 1902 илин јанварында Самарада кечирилән мүшавирәдә искрачыларын Үмумрусија тәшкилаты јаранды, Мәркәзи комитә сечилди. «И.» а. партијанын 2-ҹи гурултајынын чағырылмасы үзрә тәшкилат комитәсинин рәһбәр өзәји иди. «И.» а.-нин һәртәрәфли фәалијјәти *јени типли партија* јарадылмасында чох бөјүк рол ојнамышдыр. В. И. Ленин јазмышдыр: «Бу адамлар... пролетар күтләләри ичәрисиндә инадла, дөнмәдән ишләјәрәк, о н л а р ы н шүурунун инкишаф етмәсинә, о н л а р ы н тәшкил олунмасына, о н л а р ы н ингилаби өзфәалијјәтинә јардым етмишләр» (Әсәр. там күллијјаты, ҹ. 20, сәһ. 88).

Әд.: Л е н и н В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат ҹилди, һ. 1, сәһ. 234—236); История КПСС, т. 1, М., 1964; П р о к о ф ь е в В. А., Верные до конца. Искровцы, М., 1977; Н о в и к о в В. И., Ленин и деятельность искровских групп в России 1900—1903 гг., М., 1978.

«ИСКУ́ССТВО»—ССРИ Дөвләт Нәшријјат, Полиграфија вә Китаб Тиҹарәти Ишләри Комитәсинин нәшријјаты; Москвададыр. «Изогиз» (1930) вә «Искусство» (1936) нәшријјатлары әсасында 1938 илдә јарадылмышдыр. Естетика, тәсвири сәнәт, ме'марлыг, театр, драматуркија, кино, фотографија, радио вә телевизија мәсәләләринә даир әсәрләр, о ҹүмләдән монографијалар, бәдии өзфәалијјәт коллективләри үчүн әдәбијјат, албомлар нәшр едир. «И.»-да Азәрб. рәссам вә инҹәсәнәт хадимләриндән М. Абдуллајев, Т. Салаһов, Т. Нәриманбәјов вә б.-нын әсәрләриндән ибарәт топлулар, Ҹ. Ҹәфәровун «Әзизбәјов адына театр» монографијасы да бурахылмышдыр.

«ИСКУ́ССТВО» — ајлыг бәдии, иллүстрасијалы журнал. ССРИ Мәдәнијјәт Назирлији, ССРИ Рәссамлар Иттифагы вә ССРИ Рәссамлыг Академијасынын органы. 1933 илдә јарадылмышдыр. *«Искусство»* нәшријјаты тәрәфиндән (Москва) бурахылыр. Журнал совет тәсвири сәнәтинин нәзәри вә тәҹрүби мәсәләләринә, совет инҹәсәнәти тарихинә даир материаллар верир, әҹнәби өлкәләрин мүасир инҹәсәнәтини, онларда тәшкил олунан сәркн, мүсабигә, јарадыҹы семинар вә конфрансләры шәрһ едир. «И.»-да Азәрб. тәсвири сәнәтиндән, онун тарихи, милли хүсусијјәтләриндән, проблем вә вәзифәләриндән дә бәһс олунур; рәссам, һејкәлтәраш вә с. сәнәт мүтәхәссисләринин јарадыҹы портретләри өз әксини тапыр. «И.»-да рәнкли вә ағгара репродуксијалар верилир. Тиражы 22 миң нүсхәдир (1980).

«ИСКУ́ССТВО КИНО»—бәдии, иллүстрасијалы журнал. ССРИ Дөвләт Кинематографија Комитәсинин вә ССРИ Кинематографчылар Иттифагынын органы. 1931 илдән Москвада нәшр едилир. 1936—41 илләрдә ајда 1 дәфә (1941 — 45 илләрдә чыхмамышдыр), 1948—51 илләрдә 2 ајда бир дәфә чыхмыш, 1952 илдән исә јенә ајда 1 дәфә чыхыр. «И.к.»-да кинонун тарихинә, нәзәријјәсинә даир мәгаләләр, филмләрә ресензијалар, ссенариләр дәрҹ едилир, кино сәнәткарларынын јарадыҹылығы ишыгландырылыр. Тиражы 56 мин нүсхәдир (1980).

ИСКӘНДӘР, Г а р а И с к ә н д ә р, И с к ә н д ә р М и р з ә (?—1437, *Әлинҹәгала*)—Гарагојунлу һөкмдары [1421—29; 1431—36], *Гара Јусифин* оғлу. Атасынын Уҹанда өлүм хәбәрини ешидән И. Гарагојунлу гошунларынын галыгларыны топлајараг Тәбризә һәрәкәт етмиш, 1421 илин јајында Тејмури Шаһрухла дөјүшдә мәғлуб олараг кери чәкилмишди. Һәмин илин пајызында Шаһрухун гошунлары Һерата гајыдан кими И. јенидән һакимијјәти әлә кечирди. Шәхси шүҹаәти илә фәргләнсә дә дипломатик бачарығы олмајан И.-ин апардығы мүһарибәләр өлкәни фәлакәтә дүчар етмишди. 1427 илдә Ширваншаһларын торпагларына сохулан И. ејни заманда Тејмуриләрин һакимијјәтиндә олан Зәнҹан, Султанијјә вә Гәзвин ш.-ләрини әлә кечирди. 1428 илдә Шаһрухун гошунлары Азәрб.-а дахил олду. 1429 илдә Салмас јахынлығындакы дөјүшдә Тејмуриләрә кәскин мүгавимәт көстәрән И. мәғлуб едилди. Шаһрух Гара Јусифин дикәр оғлу Әбу Сәиди Гарагојунлу тахтына чыхарараг 1430 илдә Азәрб.-дан кери чәкилди. 1431 илдә гардашы Әбу Сәиди өлдүрән И. јенидән һакимијјәтә кечди; Ширваншаһлар вә Тејмуриләрлә мүбаризәни давам етдирди. 1434 илдә И. Ширваншаһ Хәлилуллаһдан оғлу Јарәлинин (Ван әјаләтинин һакими олан Јарәли атасы И.-дән ачыг едиб 2 мин атлы илә Ширвана гачмышды) кери гајтарылмасыны тәләб етди. Ширваншаһдан рәдд ҹавабы алан И.-ин гошуну Ширвана сохулду; Дәрбәндә гәдәр шәһәр вә кәндләри дағытды. I Хәлилуллаһ Шаһрухдан көмәк истәди. 1435 илдә Тејмури вә Ширван гошунлары тәрәфиндән мәғлуб едилән И. Кичик Асијаја гачды. Шаһрух И.-ин гардашы Ҹаһаншаһы тахта чыхарды. Әлинҹәгалаја сығынан И.-и, аз сонра һәрәмләрдән биринин көмәји илә оғлу Губад Мирзә өлдүрдү.

Әд.: Азәрбајҹан тарихи, ҹ. 1, Б., 1961; И б р а һ и м о в Ҹ., Гарагојунлу дөвләти, Б., 1948; ј е н ә о н у н, Азәрбајҹанын XV әср тарихинә даир очеркләр, Б., 1958; П е т р у ш е в с к и И. П., XV әср Азәрбајҹан дөвләтләри, Азәрб.ССР ЕА Тарих вә Фәлсәфә Институтунун Әсәрләри, ҹ. 1, 1951.

ИСКӘНДӘР ЗҮЛГӘРНЕЈН — Шәрг әдәбијјатларында мифолокијасында, фолклорунда вә тарихи мәнбәләрдә *Македонијалы Искәндәрин* кениш јајылмыш ады.

ИСКӘНДӘР МҮНШИ, И с к ә н д ә р б ә ј Т ү р к м а н М ә һ ә м м ә д Ј у с и ф М ү в ә р р и х (1560/61—1634)—Сәфәви тарихчиси, шаир вә хәттат. Кәнҹлијиндә Мәһәммәд Худабәндәнин [1578—87] диван катиби, сонралар I Шаһ Аббасын [1587—1629] «бөјүк катибләри»ндән вә сарај тарихчиси олмушдур. И.М. I Шаһ Аббасын сарајында малијјә ишләринә дә бахырды. И.М. вәзифәси илә әлагәдар I Шаһ Аббасын һәрби јүрүш вә сәфәрләриндә иштирак етмишдир. Тәгр. 1630 илдә фарс дилиндә «Тарих-и аләм араји Аббаси» («Дүнјаны бәзәјән Аббасын тарихи») әсәрини јазмышдыр. Әсәрдә мүәллиф Азәрб.-ын тарихинә [гызылбаш тајфалары, I Шаһ Исмајыл тәрәфиндән Күлүстан галасынын мүһасирәси (1500), Сәфәвиләрин һакимијјәтә кечмәләри, Ҹәлалиләр һәрәкаты, Ширван (1537, 1547—48), Тәбриз (1571—73), Гәзвин (1576), Талыш (1580—81), Урмија (1610), Салмас (1616), Күрҹүстан вә Күрдүстандакы үсјанлар, I Шаһ Аббасын һәрби ислаһатлары, Сәфәвиләр дөвләтинин дахили вә хариҹи сијасәти, Азәрб.-ын игтисади-сијаси һәјаты, Сәфәви—Османлы мүһарибәләри, Крым татарларынын Азәрб.-а јүрүшләри, Ериван, Ҹулфа, Нахчыван вә с. шәһәрләрдән әһалинин көчүрүлмәси, Азәрб.-да феодал-торпаг саһиблији, Сәфәвиләр дөврүндә Азәрб. дилинин ролу вә с.] хүсуси јер вермишдир.

М. Ф. Ахундов «Алданмыш кәвакиб» һекајәсини И.М.-нин әсәринин мотивләри әсасында јазмышдыр. И. М.-нин әсәри Азәрб.-ын 16—17 әсрләрдә иҹтимаи, игтисади, сијаси вә мәдәни һәјаты һаггында илк мәнбә кими гијмәтлидир. И. М. тарихи һадисәләри һаким синфин мөвгејиндән ишыгландырмыш, халг чыхышларына мәнфи мүнасибәт бәсләмишдир.

Ә с ә р л ә р и: تاریخ عالم آرای عباسی تهران ۱۳۱۴؛ زیل تاریخ عالم آرای عباسی تهران ۱۳۱۷.

Әд.: Р ә һ м а н и Ә. Ә., Искәндәр Мүншинин һәјат вә јарадыҹылығы һаггында, Азәрб.ССР ЕА Тарих Институтунун Әсәрләри, ҹ. 12, 1957; ј е н ә о н у н, «Тарих-и алам арай-и Аббаси» как источник по истории Азербайджана, Б., 1960.

ИСКӘНДӘРБӘЈ, С к а н д е р б е г (Scanderbeg, Skënderbeu) Кеорг

Кастриоти (Kastrioti) (тәгр. 1405—17.1.1468, Лежа)—албан халгынын Османлы ишғалчыларына гаршы азадлыг мүбаризәсинин рәһбәри, Албанијанын милли гәһрәманы. Нүфузлу Кастриоти феодал кнјазлары нәслиндән иди. Ушаг икән Түркијә султаны II Мурада киров верилән И. онун гошунунда хидмәт етмиш, сәркәрдәлик исте'дадына көрә (Македонијалы Искәндәрин шәрәфинә—Искәндәр) бәј титулу алмышды. 1443 илдә түрк дүшәркәсини тәрк едәрәк 300 атлы илә Дибраја кәлмиш, Кастриоти кнјазлығынын башчысы е'лан едилмиш, түрк гарнизонларыны бир сыра галалардан говмушду. Албан феодалларыны бирләшдирмәјә сә'ј көстәрмиш, низами орду јаратмышды. Албан халгы И.-ин рәһбәрлији илә 24 ил Османлы ишғалчыларынын һүчумларыны дәф етмишди. И. исте'дадлы дөвләт хадими олмуш, феодал сепаратизмини ләғв етмишди. АХР-да И. ордени тә'сис олунмушдур. Һаггында бәдии филм чәкилмишдир.

Әд.: Курбатов Г. Л., Скандербек—народный герой Албании, М., 1961; Георги Кастриоти-Скандербег, 1468—1968, София, 1970.

ИСКӘНДӘРБӘЈЛИ—Азәрб.ССР Зәнкилан р-нунда кәнд. И. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 20 *км* шм.-да, дағ әтәјиндәдир. Әһ. 158 (1979); һејвандарлыг, үзүмчүлүк вә тахылчылыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, клуб, китабхана вар.

ИСКӘНДӘРЗАДӘ Зәрифә Әлирза гызы (д. 22.7.1935, Бакы)—совет физики. Физика-ријазијјат е.д. (1973). 1969 илдән Сов.ИКП үзвү. М. В. Ломоносов ад. МДУ-ну битирмишдир (1959). 1970 илдән Азәрб. ССР ЕА Физика Ин-тунун һетероструктурлар физикасы лабораторијасынын мүдиридир. Тәдгигатлары јарымкечиричи чиһазлар (диод, транзистор, фотоелемент) физикасы вә бәрк чисим електроникасы саһәсиндәдир. Јүксәк ихтисаслы кадрларын һазырланмасында хидмәти вар.

Әсәрләри: Јарымкечиричи чевиричиләр, Б., 1974; Исследование реактивных свойств диффузионных кремниевых *p—n* переходов, «Solid State Electronics Pergamon Press, vol. 11, p. 233, Printed in Great Britain, 1968; Некоторые вопросы физики электронно-дырочных переходов, Б., 1971 (совм. с Г. Б. Абдуллаевым).

ИСКӘНДӘРИЈЈӘ (әр. الاسكندرية)—МӘР-ин шм.-ында шәһәр. Искәндәријјә мүһафазасынын инз. м. Аралыг дәнизи саһилиндә, Нил чајы делтасынын г. һиссәсиндәдир. Д.ј. вә автомобил јоллары говшағы, океан кәмиләри јан ала билән порт. Әһ. 2,1 млн. (1975). И. МӘР-ин мүһүм нәгл. вә тичарәт мәркәзидир. Өлкә ихрачатынын тәгр. 4/5-ү И. порту илә дашыныр (әсасән памбыг вә чијид). Кәмигајырма вә кәми тә'мири, нефт е'малы, кимја, машынгајырма вә метал е'малы, семент, тохучулуг сәнајеси мүәссисәләри вар. Мүхтәлиф сәнәткарлыг инкишаф етмишдир. И.-дә ССРИ-нин көмәји илә кәми тәрсанәси тикилмишдир. И. јахынлығында зәнкин газ јатаглары вар. Сүвејш—И. нефт кәмәри чәкилмиш (1977), Әбукир—И. газ кәмәринин чәкилишинә башланмышдыр.

Шәһәри е.ә. 332—331 илләрдә Македонијалы Искәндәр салдырмышдыр (1979 илдә И.-дә Македонијалы Искәндәрин һејкәлинә аид едилән мәрмәрдән баш тапылмышдыр; бу, гәдим јунан мәдәнијјәтинин надир абидәләриндәндир). Птолемејләр дөврүндә [е.ә. 305—30] Мисирин пајтахтына вә еллинизм мәдәнијјәти мәркәзләриндән биринә чеврилмишди. Е.ә. 30 илдән Рома империјасынын, 4 әсрин сонундан исә Бизансын тәркибиндә иди. Ерамызын 1 әсриндә 1 млн. адам јашајан И. еркән христианлығын әсас мәркәзләриндән олмушдур. И.-ни 7 әсрдә әрәбләр ишғал етмишди. Түркләрин Мисири ишғалы заманы (1517) И. хејли дағылмыш, 19 әсрин әввәлләриндә дирчәлмәјә башламышды. И. Мисирдә милли азадлыг һәрәкатынын әсас мәркәзләриндән олмушдур (1919—21, 1923—24, 1927, 1930, 1945—48, 1950—51 илләрдәки чыхышлар).

И.-дә антик дөврдән Помпеј (јахуд Диоклетиан) сүтуну, некропол вә катакомбалар галмышдыр. Фарос а-нда дүнјанын једди мө'чүзәсиндән бири сајылан мәшһур мајак олмушдур (јериндә инди Гаит бәј галасы вар). И. енсиз күчәләр вә кичик јашајыш тикилиләриндән ибарәт көһнә һиссәјә вә кениш күчәләр, көзәл саһилбоју р-н, комфортлу шәхси евләр вә чохмәртәбәли мүасир биналардан ибарәт јени һиссәјә ајрылыр. Шәһәрдә чохлу сарај (Рас әт-Тин, 19 әср; Мүнтәза, Мәһәммәд Әли—һәр икиси 20 әср) вә мәсчид вар. Әт-Тәһрир мејданында Мисир һөкмдары Мәһәммәд Әлинин [1805—49] ат үстүндә һејкәли (19 әсрин 2-чи јарысы, франсыз һејкәлтәрашы А. Жакмар) учалдылмышдыр. И.-дә ун-т, 5 музеј, Милли китабхана вар.

ИСКӘНДӘРИЈЈӘ КИТАБХАНАСЫ—гәдим дөврүн ән мәшһур китабханасы. Е.ә. 3 әсрин әввәлләриндә *Искәндәријјә мусејону* нәздиндә јарадылмышды. И. к.-на көркәмли алимләр—Ератосфен, Зенодот, Каллимах вә б. башчылыг етмишләр. Фондунда 100 миндән 700 минәдәк чилд китаб олмушдур. Бурада китабларын сурәтини чыхармагла да мәшғул олмушлар. Каллимахын башчылығы илә китабхананын каталогу һазырланмышдыр. Искәндәријјә мүһарибәси дөврүндә (е.ә. 47 ил) И. к. јанмыш, сонрадан јенә бәрпа едилмишдир. Ерамызын 391 илиндә И.к.-нын бир һиссәсини фанатик христианлар дағытмыш, әрәбләрин һакимијјәти дөврүндә (7—8 әср) китабхана тамамилә мәһв едилмишдир.

ИСКӘНДӘРИЈЈӘ МУСЕЈОНУ (јун. muséion—музаларын мә'бәди)—антик дүнјанын әсас елм вә мәдәнијјәт мәркәзләриндән бири. Е.ә. 3 әсрин әввәлләриндә јарадылмышдыр. И.м.-нда ријазијјатчылар (Архимед, Евклид, Ератосфен); астрономлар (Самослу Аристарх, К. Птолемеј), философлар (Филон вә Плотин), шаирләр (Каллимах, Феокрит) вә б. ишләмиш вә јашамышлар. И.м.-на али рүтбәли каһин башчылыг едирди. И.м.-нун чичәкләнмә дөврү е.ә. 3, ајры-ајры елмләр үзрә исә е.ә. 3—2 әсрләрә тәсадүф едир. Ријазијјат, астрономија, тәбијјатшүнаслыг, чоғрафија, тибб, филолокија вә грамматика елмләри үзрә бөјүк мүвәффәгијјәтләр әлдә едилмишди. *Искәндәријјә китабханасы* И.м.-нда иди. Рома ағалығы дөврүндә (е.ә. 30 илдән сонра) И.м. тәдричән әһәмијјәтини итирди, 272—273 илләрдә исә дағыдылды.

Әд.: Дитмар А. Б., Родосская параллель, М., 1965.

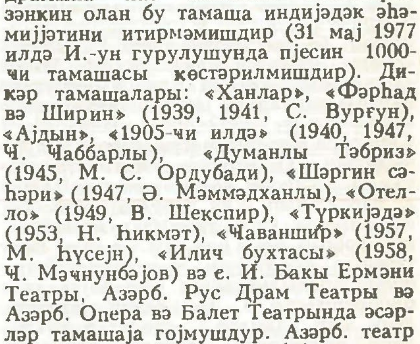
ИСКӘНДӘРИЈЈӘ ПОЕЗИЈАСЫ—бах *Еллинизм.*

ИСКӘНДӘРИЈЈӘЛИ МЕНЕЛАЈ—бах *Менелај.*

ИСКӘНДӘРОВ Адил Рза оғлу (5.5.1910, Јелизаветпол, индики Кировабад—18.9.1978, Бакы)—Азәрб. совет режиссору, актјор вә педагог. ССРИ халг артисти (1959). Азәрб.ССР әмәкдар инчәсәнәт хадими (1938). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1948). 1940 илдән Сов.ИКП үзвү. Бакы Театр Техникумуну (1931) вә А. В. Луначарски ад. Москва Дөвләт Театр Сәнәти Ин-туну (1936) битирмишдир. 1932—36 илләрдә Москва Бәдаје Театрында вә Вахтангов ад. театрда реж.-луг тәчрүбәси кечмишдир. 1936—60 илләрдә М. Әзизбәјов ад. Азәрб. Дөвләт Драм Театрынын реж. (1937 илдән баш реж. вә директору), 1966—74 илләрдә «Азәрбајчанфилм» киностудијасынын директору олмушдур.

И.-ун илк реж.-луг иши «Полад Гартал» (1936; А. Корнејчукун «Платон Кречет» пјесинин тәбдили) тамашасыдыр. 1937 илдә «Һәјат» (М. Ибраһимов) пјесини сәһнәјә гојмушдур. «Вагиф» (С. Вурғун) пјесинин сәһнә тәчәссүмү (1938) милли реж.-луг сәнәтинин ән көркәмли нүмунәләриндәндир. Кениш бәдии үмумиләшдирмәләр, типик характерләр вә мизанлар, халг драмына хас әзәмәтли сәһнәләрлә зәнкин олан бу тамаша индијәдәк әһәмијјәтини итирмәмишдир (31 мај 1977 илдә И.-ун гурулушунда пјесин 1000-чи тамашасы көстәрилмишдир). Дикәр тамашалары: «Ханлар», «Фәрһад вә Ширин» (1939, 1941, С. Вурғун), «Ајдын», «1905-чи илдә» (1940, 1947, Ч. Чаббарлы), «Думанлы Тәбриз» (1945, М. С. Ордубади), «Шәргин сәһәри» (1947, Ә. Мәммәдханлы), «Отелло» (1949, В. Шекспир), «Түркијәдә» (1953, Н. Һикмәт), «Чаваншир» (1957, М. Һүсејн), «Илич бухтасы» (1958, Ч. Мәчнунбәјов) вә с. И. Бакы Ермәни Театры, Азәрб. Рус Драм Театры вә Азәрб. Опера вә Балет Театрында әсәрләр тамашаја гојмушдур. Азәрб. театр сәнәтинин инкишафында бөјүк хидмәти олан И.-ун јарадычылығы үчүн

С. Вурғунун «Вагиф» тамашасындан сәһнә. 1939. Реж. А. Искәндәров. Азәрб. Дөвләт Драм театры.

А. Р. Искәндәров «Ахырынҹы ашырым» филминдә.

реализм, орижинал вә тә'сирли ифадә васитәләри, монументаллыг сәҹијјәви олмушдур. И. кино актјору кими дә фәалијјәт көстәрмиш, «Гара дашлар» (1958), «Узаг саһилләрдә» (1958), «Мәһәббәт дастаны» (1961), «Ромео гоншумдур» (1963), «Мән рәгс едәҹәјәм» (1963), «26 Бакы комиссары» (1966), «Ахырынҹы ашырым» (1971), «Дәрвиш Париси партладыр» (1976), «Архадан вурулан зәрбә» (1977) филмләриндә јадда галан образлар јаратмышдыр. «Әһмәд һарададыр?» (1964) бәдии филминин гурулушчу реж.-дур. 1937 илдән Азәрб. Дөвләт Инҹәсәнәт Ин-тунда дәрс демишдир (1956 илдән проф.). Азәрб. театр сәнәти проблемләринә даир бир сыра мәгаләләрин мүәллифидир. Азәрб. ССР Али Советинин (4—5-ҹи чағырыш) депутаты олмушдур. Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы вә «Шәрәф нишаны» орденләри илә, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Мәммәдов Ҹ., Адил Искәндәров, Б., 1949; Ҹәфәров Ҹ., Азәрбајҹан театры, Б., 1974; Минкевич Д., Адиль Искендеров, Б., 1964.

ИСКӘНДӘРОВ Әһмәд Әһмәд оғлу (д. 23.11.1927, Бакы, Мәрдәкан к.)— совет тарихчи-шәргшүнасы. Тарих е.д. (1969), проф. (1970), ССРИ ЕА м.ү. (1979). РСФСР әмәкдар елм хадими (1978). 1951 илдән Сов. ИКП үзвү. Үмумиттифаг Харичи Дилләр Ин-туну (1950), МДУ-нун фәлсәфә факүлтәсини битирмишдир (1955). ССРИ ЕА

Асија Халглары Ин-тунун елми ишчиси (1957—63), «Проблемы мира и социализма» журналынын әмәкдашы (1960—69), Бејнәлхалг Фәһлә Һәрәкаты Ин-тунун директор мүавини (1969—70) олмушдур. 1970 илдән ССРИ ЕА Үмуми Тарих Ин-тунун директор мүавинидир. Асија вә Африка өлкәләри илә Совет Һәмрә'јлик Комитәси Рәјасәт Һеј'әтинин үзвүдүр. Јапонијанын феодализм дөврүнә, бејнәлхалг милли азадлыг һәрәкатына һәср олунмуш тәгр. 80-дәк елми әсәрин мүәллифидир. «Үчүнҹү дүнја: проблемләр вә перспективләр» (рус дилиндә) коллектив моног-рафијанын әсас мүәллифләриндәндир. Әсәрләри бир сыра харичи дилләрә тәрҹүмә едилмишдир. ССРИ медаллары илә тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Феодальный город Японии XVI столетия, М., 1961; Мировой революционный процесс на современном этапе, М., 1966; Национально-освободительное движение. Проблемы, закономерности, перспективы, М., 1970; Африка: политика, экономика, идеология, М., 1973.

ИСКӘНДӘРУН (Iskenderun)—Түркијәнин ҹ.-ш.-индә шәһәр. Аралыг дәнизинин Искәндәрун көрфәзи саһилиндә мүһүм порт. Әһ. 79 мин (1970). Д.ј. И.-у Адана—Һәләб (Сурија) д.ј. хәтти илә әлагәләндирир. Тохуҹулуг вә јејинти сәнајеси, суперфосфат з-ду вар. Минерал күбрәләр истеһсал олунур. ССРИ-нин көмәји илә металлуркија з-ду тикилир (1975 илдә биринчи нөвбәси ишә салынмышдыр).

ИСЛАМ (әр. اسلام—итаәтетмә) — дүнјада кениш јајылмыш монотеист динләрдән бири. 7 әсрин әввәлләриндә Әрәбистан ј-а-нда, гәбилә-тајфа мүнасибәтләринин дағылдығы вә синифли ҹәмијјәтин јарандығы дөврдә мејдана кәлмишдир. Сонралар Асија вә Африкада кениш, Авропада гисмән јајылмышдыр. Һазырда Бангладеш, Әлҹәзаир, Әфганыстан, Индонезија, Иорданија, Ираг, Иран, Ливија, Мавританија, Малајзија, МӘР, Мәракеш, Пакистан, Сәудијјә Әрәбистаны, Сомали, Судан, Сурија, Тунис, Түркијә вә с. өлкәләрдә әһалинин әксәријјәти, Һиндистанда, Ефиопијада хејли һиссәси И. дининә е'тигад едир. Дүнјада И.-а инананларын сајы тәгр. 700 млн.-а гәдәрдир.

5—6 әсрләрдә Әрәбистанда 360-дан артыг гәбилә аллаһынын мөвҹудлуғу, бүтпәрәстлик ән'әнәләри гәбиләләрин бирләшмәсинә мане олурду. Бирләшмә мејли монотеист дини доғурду. 7 әсрин әввәлиндә Мәккәдә *гүрејшиләр* бир сыра гәбиләни өзүнә табе едәрәк ваһид тајфа иттифагы јаратдылар. Бу иттифагын мә'нәви-дини һәјатында *Кә'бә* мүһүм рол ојнајырды. Гүрејшиләрин гәдим әл-Иллаһ вә ја *Аллаһы* гәбилә аллаһлары ичәрисиндә баш аллаһ кими гәбул едилди. И. дининин идеја мәнбәләри *иудаизм* вә *христианлыг*, *зәрдүштилик*, гәдим Шәрг, хүсусилә әрәб мифолокијасы олмушдур. И. гәдим «әрәб милли монотеизм ән'әнәсинә» мүраҹиәт едирди (Маркс К. вә Енкелс Ф., Дин һаггында, Б., 1965, сәһ. 99). Бу бахымдан *һәнифәлик* И.-ын формалашмасында мүһүм рол ојнамышдыр. Рәвајәтә көрә *Мәһәммәд* 610 илдән Мәккәдә И.-ы тәблиғ етмәјә башламышды. 7 әсрин 30-ҹу илләринин башланғыҹында И. әрәбләрин рәсми дининә чеврилди. ССРИ әразисиндә И. дини һәлә 7 әсрин сонундан Орта Асија вә Загафгазијада (хүсусилә Азәрб.-да), 9—11 әсрләрдә исә Шимали Гафгаз, Волга-Кама һөвзәси вә Урал әтрафында јајылмаға башлады.

9—10 әсрләрдә И. даһа да тәкмилләшдирилмиш, теоложи-фәлсәфи системлә (*кәлам*) говушмуш, мүсәлман һүгуг нормалары (*шәриәт*) ишләниб һазырланмышды. И. еһкамчылығыны вә гануначулуғуну даһа да мөһкәмләтмәк мәгсәди дашыјан чохлу «мүгәддәс» рәвајәтләр (сүннәләр) вә *һәдисләр* топланылыб системләшдирилмишди. И.-ын сосиал функсијасы аллаһ адындан һаким синифләрин һөкмранлығына, истисмар, зүлм вә антагонизмә, ичтимаи бәрабәрсизлијә бәраәт газандырмаг, зәһмәткеш күтләни итаәт вә дөзүмлүлүк руһунда тәрбијә етмәк иди. И. дининин 5 сүтуну вар: ваһид аллаһаситајиш; намаз гылмаг; оруҹ тутмаг; хүмс, зәкат вермәк; Мәккәдә Кә'бәни зијарәт етмәк.

И. дининдә Каинатын, инсанын, тәбиәтин, битки вә һејванларын мәншәји вә маһијјәти гејри-елми, дини-әфсанәви тәрздә изаһ олунур. Куја бүтүн бунлар аллаһын тәкҹә «јаран» («ол») демәси илә јаранмышдыр. И.-а көрә инсан аҹиз вә зәиф мәхлугдур. Онун талејини аллаһ әввәлҹәдән мүәјјән етмишдир. Мәһз бу ҹәһәтләрә көрә К. Маркс јазырды ки, «фатализм—мүсәлманлығын мәғзини тәшкил едир» (Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., 2 изд., т. 9, с. 427). И. диндарлара «бу дүнја ојун вә әјләнҹәдир, мүвәггәти вә кечичидир», «әсл һәјат, јашајыш, сәадәт ахирәтдәдир» идејасыны ашылајыр. Одур ки, инсанлар ибадәт вә итаәтлә өзләрини ҹәннәтә һазырламалыдырлар. Башга динләр кими И. да аллаһ адындан мулки вә синфи бәрабәрсизлијә һагг газандырмаға чалышыр. И. мүсәлманлара гејри-мүсәлманлара (кафирләрә) гаршы дини әдавәт һисси ашылајыр. К. Маркс јазырды ки, И. башга динә инананлары «ганундан кәнар һесаб едир вә мүсәлманларла кафирләри арасы кәсилмәјән дүшмәнчилик вәзијјәтиндә сахлајыр» (јенә орада, т. 10, с. 167).

И. гадын һүгугсузлуғу вә әсарәтинә, чадраја, чохарвадлылыг, азјашлы гызларын әрә верилмәси вә с. кими зәрәрли адәтләрә дә һагг газандырыр, кишиләри ләјагәтҹә гадынлардан јүксәк һесаб едир. И.-да вәрәсәлик һүгугу кишијә мәхсусдур. И. да мүкәммәл, ваһид вә биткин дин дејилдир. Сосиал-игтисади, сијаси вә тарихи инкишафла әлагәдар И.-да парчаланма баш вермиш, *суннилик*, *шиәлик* ҹәрәјанлары вә *мө'тәзиләлик*, *исмаилилик*, *суфилик*, *вәһһабилик*, *бабилик*, *бәһаилик* вә с. кими тәригәтләр јаранмышдыр. Чаризм Русијада мүсәлманлары итаәтдә сахламаг, онлары милли азадлыг һәрәкатындан, ингилаби мүбаризәдән јајындырмаг мәгсәдилә И. дининдән, хүсусилә мүсәлман руһанилијиндән истифадә едирди. Чаризм јүксәк рүтбәли руһаниләрә задәкан һүгуглары верир, онлары веркн вә мүкәлләфијјәтдән азад едирди. Руһаниләрин әксәријјәти Бөјүк Октјабр социалист ингилабыны дүшмәнчиликлә гаршыламыш, өлкәнин сәнајеләшдирилмәси вә коллективләшдирилмәси дөврүндә әксингилаби мөвгe тутмуш, мәдәни ингилаб, гадын азадлығы вә с. әлејһинә чыхмышды. Јеткин социализм дөврүндә руһанилар диндарлардан тамамилә ајры дүшмәмәк үчүн Совет һакимијјәтинә лојал мүнасибәт мөвгејинә кечмишләр.

Ичтимаи вә елми-техники тәрәгги шәраитиндә дин хадимләри дини мүддәалары мүасир шәраитә ујғунлашдырмаға чалышырлар. 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә Шәрг өлкәләриндә бу мејл күҹләнмиш, мүһафизәкарларла модернистләр арасында мүбаризә кәскинләшмишдир. Модернистләр дүнјанын дәркинин мүмкүнлүјүнү, инсанын азад ирадәсини, гадынларын ичтимаи һәјатда иштиракыны, Гуран вә сүннәләрин јенидән тәфсир олунмасыны вә с. гәбул едирләр. Модернизм дини вә елми дүнјакөрүшләри барышдырмаға чалышыр, дини идеалла коммунист идеалынын «ујғунлуғу» идејасыны, бир сыра гәдим дини-әфсанәви еһкамлардан, ајин вә мәрасимләрдән (мөвлуд, шахсеј-вахсеј, чадра вә с.)

узаглашмаг зәрурәтини ирәли сүрүр, дини мәрасимләри милли ән'әнәләрә бәрабәр тутур. Империализмә гаршы мүбаризәдә И.-а, хүсусилә шиәлијә хас бә'зи чәһәтләр објектив олараг бә'зән мүсбәт әһәмијјәт кәсб етмишдир.

И.-дан данышаркән онун ики чәһәтини гејд етмәк лазымдыр. Бир тәрәфдән И.-да мүһафизәкарлыға, јени мејлләрә, ичтимаи тәрәггијә мугавимәт күчлүдүр ки, бундан да әсрләр боју һәм феодаллар, һәм дә мүстәмләкәчиләр истифадә етмишләр. И.-ын икинчи чәһәти исә зәһмәткешләрин ичтимаи әдаләтсизлијә е'тираз, јаделли әсарәтә, империализмә гаршы мүбаризә формасы кими тәзаһүр олунур. Лакин бүнүнла белә И.-ын мүртәче ичтимаи маһијјәти арадан галхмыр. О, јенә дә диндарларын мә'нәви тәкамүлүнә, онларда елми материалист дүнјакөрүшүнүн формалашмасына мане олур. Азәрб. ССР-дә И.-а е'тигад бәсләјәнләр сүр'әтлә азалыр. Оруч, намаз, мәһәррәмлик вә с. кими дини ајин вә мәрасимләр чох вахт адәт, вәрдиш вә ән'әнә үзүндән ичра олунур. Дини галыглар, әсасән мәишәтдә, көһнәлмиш зәрәрли адәтләрлә гаршылыглы әлагәдә тәзаһүр едир. ССРИ-дә дини галыглара, һәр чүр зәрәрли адәтләрә гаршы мүбаризә идеја-сијаси ишин ајрылмаз һиссәсидир, дини галыгларын тамамилә арадан галдырылмасы—јени инсанын формалашмасы, һәјатда фәал мөвге тутмасы зәруријјәтиндән кәлән тәләбдир. Сов.ИКП күтләләрин елми атеизм тәрбијәсинә мүнтәзәм диггәт јетирир (бах *Атеизм тәрбијәси*).

ССРИ-дә мүсәлман ичмаларынын фәалијјәтинә бир-бириндән асылы олмајан дөрд руһани идарәси рәһбәрлик едир: Орта Асија вә Газахыстан мүсәлманларынын руһани идарәси (Дашкәнд), ССРИ-нин Авропа һиссәси вә Сибир мүсәлманларынын руһани идарәси (Уфа), Шимали Гафгаз мүсәлманларынын руһани идарәси (Бујнакск), Загафгазија мүсәлманларынын руһани идарәси (Бакы). Һәр бир руһани идарәсинин инзибати рајонларда (вил., респ.) газы рүтбәли нүмајәндәләри вар. Газылары идарә һеј'әти тә'јин едир. Динин мүасир мәсәләләри барәдә руһани идарәләри фитва (төвсијјә) верир вә бунлары мәсчидләрдә диндарлара е'лан едирләр. Бухарада «Мир Әрәб» мәдрәсәси (мүсәлман руһани мәктәби), Дашкәнддә али руһани мәктәби вар.

1980 илдә И. дининин јаранмасынын 1400 иллији (һичри тәгвим илә) гејд едилир.

Әд.: Маркс К. вә Енкелс Ф., Дин һаггында, Б., 1965; Ленин В. И., Дин һаггында, Б., 1965; Белјајев Ј. А., Мүсәлман тәригәтләри (тарихи очеркләр), Б., 1958; јенә онун, Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье, М., 1966; Массе А., Ислам, Б., 1964; Абдуллајев Һ., Исламын мәһәррәмлик мәрасими, Б., 1967; Сәттаров М. М., Ислам дини галыглары һаггында, Б., 1967; Һәсәнов Ә., Мустафајев Г., Исламын маһијјәти, Б., 1967; Әһмәдов А. Ф., Ислам дини модернизми һаггында, онун «Һәјат, ганун, дин» китабында, Б., 1978; Буниятов З., Азербайджан в VII—IX вв., Б., 1965; Бертельс Е. Э., Суфизм и суфийская литература. Избр. труды, т. 3, М., 1965; Климович Л. М., Ислам, М., 1965; Бартольд В. В., Ислам, Соч., т. 6, М., 1966; Петрушевский И. П., Ислам в Иране в VII—XV вв., Л., 1966; Смирнов Н. А., Пятьдесят лет советского исламоведения, в сб.: Вопросы научного атеизма, т. 4, М., 1967; Мавлютов Р. Р., Ислам, М., 1969; Религия и общественная мысль народов Востока, М., 1971; Фильштинский И. М., Шидфар Б. Я., Очерк арабо-мусульманской культуры, М., 1971; Аширов Н., Эволюция ислама в СССР, М., 1973; Мец А., Мусульманский Ренессанс, пер. с нем., 2 изд., М., 1973; Керимов Г. М., Шариат и его социальная сущность, М., 1978; Сандбаев Т. С., Ислам и общество, М., 1978.

ИСЛАМ ЕНСИКЛОПЕДИЈАСЫ (ИЕ, алм. «Enzyklopaedic des Islam. Geographisches, ethnographisches und biographisches Wörterbuch der muhammedanischen Völker»; инк.: «The Encyclopaedia of Islam. A dictionary of the geography, ethnography and biography of the Mohammadan peoples»., фр. «Encyclopédie I'Islām Dictionnaire geographique, ethnographique et biographique des peuples musulmans...»; түркчә «Islam Ansiklopedisi. Islam âlemi tarih, cografya, ethnografya lugati»)—мүсәлман өлкәләри вә халгларындан бәһс едән енсиклопедија. Илк дәфә Академијаларын Бејнәлхалг Иттифагынын гәрары илә (1901) нәшр едилмишдир. Мәгаләләринин мүәллифләри дүнјанын мәшһур шәргшүнаслары иди (Русијадан, сонра исә ССРИ-дән В. В. Бартолд, Ј. Е. Бертелс, И. Ј. Крачковски, А. Н. Самојлович, А. Ј. Јакубовски). Мәгаләләрин чоху алман дилиндә јазылыр, сонра инкилис вә франсыз дилләринә тәрчүмә едилирди. 1-чи нәшри 4 чилддә (ејни мәтнлә 3 дилдә) 1913—36 илләрдә Лејден, Лејпсиг, Лондон вә Парисдә чыхмыш, 1938 илдә әлавә чилд бурахылмышдыр. Әсас диггәт Јахын вә Орта Шәрг, Орта Асија вә Шимали Африка өлкәләринә верилмишдир. Мәгаләләрин әсас мөвзусу ислам, мүсәлман һүгугу, орта әср тарихи вә әдәбијјаты иди. 1941 илдә алман, 1953 илдә исә инкилис дилиндә кичик И.Е. бурахылмышдыр. 1948 илдә И.Е.-нын 2-чи нәшринә башланмыш, 1978 илədək 3 там чилд вә 4-чү чилдин бир һиссәси чап едилмишдир. 2-чи нәшрдә мәгаләләрин чоху јенидән јазылмышдыр.

И.Е.-нда Азәрб. тарихинә вә әдәбијјатына даир мәгалә вә мә'луматлар вар.

ИСЛАМ ИНЧӘСӘНӘТИ МУЗЕЈИ (1952 илədək Әрәб Инчәсәнәти Музеји)—Мисирин ән бөјүк музејләриндән бири. Гаһирәдәдир. 1881 илдә јарадылмышдыр. Коллексијасынын (1970-чи илләрин әввәлләриндә 70 мин експонат) әсасыны Гаһирә мәсчидләри вә шәхси евләрдән топланмыш експонатлар, еләчә дә археоложи тапынтылар тәшкил едир. Музејдә әрәб өлкәләри, Иран вә Түркијәнин орта әсрләрә аид монументал-декоратив вә тәтбиги сәнәт әсәрләри сахланылыр. Музејин експозисијасында әлјазмалары вә миниатүрләр, ағач үзәриндә ојма (Фатимиләр сарајындан релјефләр, 11 әср), керамика, бәдии метал (султан Галаунун күрсүсү, 1327), нахышлы шүшә мә'мулатлары (чыраг, габ) вә с. әсәрләрдән ибарәт гијмәтли коллексија нүмајиш етдирилир. 1979 илдән музеј иллик дөври «Гәдим ислам дөврүнә даир тәдгигатлар» (әрәб вә инк. дилләриндә) нәшр едир.

«ИСЛАМ СОСИАЛИЗМИ»—исламы сосиализмә ујғунлашдырмаға, ислам дини илә елми сосиализм идејаларыны ејниләшдирмәјә вә онун әсасында сосиализм гурмаға чәһд көстәрән идеолокија формасы. Ичтимаи тәрәггинин сүр'әтләндији вә 19 әсрин ахырларындан башлајараг мүсәлман Шәрги өлкәләриндә елми сосиализм тә'лими јајылдығы заман мејдана кәлмишдир. М. Игбал, Ч. Әфгани, Әс-Сибаи, Ч. Ә. Насир, А. М. Малик, Ә. Һ. Чөвдәт, А. М. Шумејс, Һ. Ә. Мә'мун, Д. М. Сәид, Р. Ә. Ма'чуб, Турхан Тожкөз, Јердоған Алхан, Х. Гримм, М. Роденсон вә б. «И.с.»-нин идеологларыдыр. «И.с.» идејалары 20 әсрин әввәлләриндә Азәрб.-да буржуа-мүлкәдар зијалыларынын тәблиғ етдикләри «Иттиһади-ислама» тә'сир көстәрмишдир. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәси, дүнја сосиалист системинин јаранмасы, мүсәлман өлкәләриндә кенишләнән милли-азадлыг һәрәкаты вә јени мүстәгил дөвләтләрин мејдана кәлмәси сосиализмә марағы даһа да күчләндирди. «И.с.» нәзәријјәси 20 әсрин 50—60-чы илләриндә кениш тәблиғ олунмушдур. Исламын елми сосиализм тә'лиминә мүнасибәти зиддијјәтлидир. Ири буржуазија исламдан сосиализмин ингилаби атеист маһијјәти әлејһинә истифадә едир, диггәти сосиализмин ислам руһуна зидд олдуғуна јөнәлдир. Хырда буржуазија нүмајәндәләри исә исламы сосиализмә ујғунлашдыраraг, сосиализм илә ислам арасындакы әсас фәрги јалныз аллаһа мүнасибәтдә көрүрләр. «И.с.»-нин ингилаби демократик вә с. формалары да вардыр. Ингилаби демократизм јени чәмијјәт гуручулуғунда исламла елми сосиализмин биркәјашајышынын мүмкүн, һәтта зәрури олдуғуну көстәрир, сосиализм гуручулуғу јолунда сәфәрбәредичи идеолокија кими исламдан истифадәни тәләб едир. «И.с.» анчаг милли азадлыг һәрәкатынын инкишафы просесиндә ингилаби ичтимаи гүввәләрин идеолокијасы кими демократик мәзмун кәсб едир вә мүтәрәгги характер дашыјыр. В. И. Ленин јазырды: «Сосиализм дин демәкдир» мүддәасы бә'зиләри үчүн диндән сосиализмә кечмәк, башгалары үчүн исә сосиализмдән динә кечмәк формасыдыр» (Әсәр. там күллијјаты, ч. 17, сәһ. 457—458). «И.с.» нәзәријјәчиләри хүсуси мүлкијјәтин ләғв едилмәси тәләбини динә вә аллаһа зидд һесаб едирләр. Кија хүсуси мүлкијјәт «тәбиидир», «илаһи» мәншәјә маликдир. Онлар чәмијјәтин инкишафыны исламын принсипләринә әсасланан мүлкијјәтин мөһкәмләндирилмәсиндә вә ондан мүсәлманларын хејринә истифадә едилмәсиндә көрүрләр. «И.с.» «ичтимаи мүлкијјәти» тәблиғ едән «дәлилләр» ирәли сүрүр, һәтта Мәһәммәдин рәһбәрлији алтында Мәдинәдә јарадылан «мүсәлман ичмасыны» сосиализм һәрәкаты; пејғәмбәрин вә илк 4 хәлифәнин дөврүндәки исламы (әслиндә 19 әсрин ахырынчы рүбүндән башлајараг модернизә олунан, мүасирләшдирилән исламы) исә «сосиализм тә'лими» адландырыр. «И.с.» мүсәлманлары «бу дүнја вә ахирәтдә һамынын рифаһы наминә» вар күчү илә ишләмәјә чағырса да, ичтимаи сәрвәтин чәмијјәт үзвләри арасында әдаләтли бөлкүсүндән узаглашыр, елми коммунизмин «һәр кәсдән габилијјәтинә көрә, һәр кәсә тәләбатына көрә» принсипинә гаршы чыхыр. «И.с.» синфи мүбаризә вә пролетариат диктатурасы әлејһинә чыхараг «хејирхаһ», әлиачыг саһибкар вә «ишкүзар фәһлә» мүнасибәтләриндән бәһс едир, әкслик

тәшкил едән синфи мәнафеләри барышдырмаға чалышыр. Милли азадлыг һәрәкатынын гәләбәси нәтичәсиндә һакимијјәтә кечән буржуазијанын милли мәнафедән узаглашыб империализмлә әмәкдашлыг мөвгеји тутдуғу заман «И.с.» мүртәче рол ојнајыр. Сосиализм јолуну әсас көтүрмүш өлкәләрдә исә «И.с.» мүтәрәгги рол ојнаја биләр.

Әд.: Маркс К. вә Енкелс Ф., Дин һаггында, Б., 1965; Ленин В. И., Фәһлә партијасынын динә мүнасибәти һаггында, Әсәр. там күллијјаты, ч. 17; Мустафајев Г. И., XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанда ислам идеолокијасы вә онун тәнгиди, Б., 1973; Мавлютов Р. Р., Ислам, М., 1969; Степанянц М. П., Ислам в философской и общественной мысли зарубежного Востока, М., 1974; Религия и общественная мысль стран Востока, М., 1974.

ИСЛАМАБА́Д—Пакистанын пајтахты. Равалпинди ш.-ндән 28 *км* аралы, һималај д-рынын әтәкләриндәдир. Әһ. 250 миндән чохдур (1978). Мүасир типдә бөјүк биналар, јүнкүл сәнаје мүәссисәләри; Пакистан нүвә тәдгигатлары вә технолокијасы, исламшүнаслыг ин-тлары, Милли китабхана вә с. вар. 1960 илдә салынмышдыр.

ИСЛАМЕ́Ј, исламиј—кабардин вә адыке халг рәгси. Ритмик чәһәтдән «гајтағы»ја («ләзкиһәнки») јахындыр. Мелодијасы пхатсыкын (4—6 ләвһәчикдән ибарәт шах-шах) мушајиәти илә скрипка вә гармонда ифа олунур. М. Балакирев фп. үчүн «Исламеј» (1869) Шәрг фантазијасында И. мелодијасындан истифадә етмишдир.

ИСЛА́НД ДИЛИ—*исландларын* дили. Керман дилләринин Скандинавија групунун Гәрби Скандинавија јарымгрупуна дахилдир. Бу дилдә Исландијада 200 минә, Шимали Америкада 40 минә јахын адам данышыр. Гәдим абидәләри 13 әсрдә јазыја алынмыш скалд ше'рләридир (9 әср). Зәнкин ән'әнәләри сајәсиндә И.д. Данимарка һөкмранлығы дөврүндә дә (14 әсрин сону—20 әсрин әввәли) әдәби дил олараг галмышдыр. Диалект фәргләри мүшаһидә олунмур.

Әд.: Стеблин-Каменский М., История скандинавских языков, М.—Л., 1953; јенә онун, Древнеисландский язык, М., 1955.

ИСЛА́НДИЈА (Island—буз өлкәси), Исландија Республикасы (Lydveldid Island).

Үмуми мә'лумат. Атлантик океанынын шм.-ында, Исландија а.-нда дөвләт. Шм.-дан Гренландија дәнизи, ш.-дән Норвеч дәнизи, г.-дән Данимарка боғазы илә әһатәләнир. Саһ. 103 мин $км^2$. Әһ. 224 мин (1979, 1 јанвар). Пајтахты Рејкјавик ш.-дир. Инзибати чәһәтдән 16 сислаја (маһала) бөлүнүр.

Дөвләт гурулушу. И. респ.-дыр. Гүввәдә олан Конститусијасы 1944 илдә гәбул едилмишдир. Дөвләт башчысы президентдир (әһали 4 ил мүддәтинә сечир). Ганунверичи һакимијјәт парламентә (алтингә) вә президентә мәхсусдур. Алтинг јухары вә ашағы палатадан ибарәтдир. Ичраедичи һакимијјәти президент вә һөкумәт һәјата кечирир; һөкумәти президент тә'јин едир.

Тәбиәт. Саһил хәтти г., шм. вә ш.-дә көрфәз вә фјордларла чох парчаланмышдыр. И.-нын чох һиссәси вулканик платодан ибарәтдир. Макс. һүнд. 2119 *м*-дир. Пүскүрән вулканлар (Һекла, Лаки, Һваннадалсһнукур), чохлу маар, гејзер, исти булаг вар. Әразинин 11,8 мин $км^2$-и бузлагларла өртүлүдүр. Фајдалы газынтылары: Исландија шпаты, күкүрд вә с. Иглими субарктик, дәниз типлидир. Орта темп-р јанварда —1-дән—3°С-јә гәдәр, ијулда 9—11°С-дир. Иллик јағынты 2000 *мм*-ә гәдәрдир. Мүһүм чајы Тјоурсаудур. Бөјүк көлләри: Тингвадлаватн (83 $км^2$), Тоурисватн (69 $км^2$) вә с. Әсасән тундра типли торпаглар јајылмышдыр. Битки өртүјүндә дағ тундрасы, торфлуг саһәләр вә чәмәнликләр үстүндүр. Һејванлары: шимал маралы, лемминг, шимал түлкүсү вә с. Саһилдә чохлу гуш вар. Саһил сулары балыгла зәнкиндир. Милли парк (Тингведлир) вә горуглар вар.

Әһали. Әһалиси әсасән *исландлардыр* (99%-дән чох). Данимаркалылар, алманлар, норвечләр дә јашајыр. Дөвләт дили *исланд дилидир*. Дөвләт килсәси лүтеран килсәсидир. Ишләјән әһалинин 36,4%-и сәнаје вә тикинтидә, 13%-и к.т., 5,8%-и балыгчылыг вә с. саһәләрдә чалышыр. Аданын ч.-г.-индә әһали сыхдыр (1 $км^2$-дә 11,6 нәфәрәдәк). Әһалинин 70%-дән чоху шәһәрләрдә јашајыр. Ири шәһәрләри: Рејкјавик—тәгр. 83 мин, Акурејри—15 мин (1979).

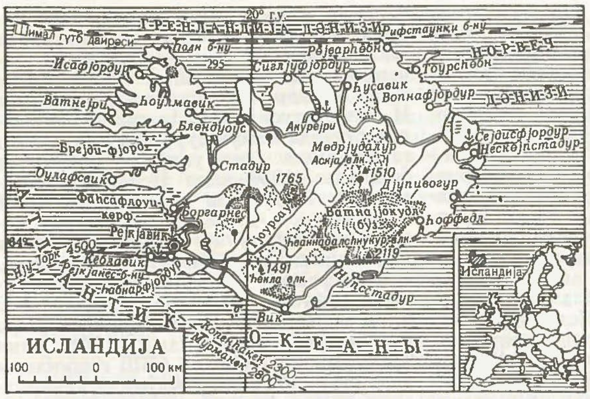
Тарихи мә'лумат. И. 9—10 әсрләрдә әсасән норвечлиләр тәрәфиндән мәскунлашмыш, 1000 илдә буранын әһалиси христианлығы гәбул етмишдир. 1262 ил унијасына әсасән И. Норвечдән там асылы вәзијјәтә дүшдү. И. алтинги (тәгр. 930 илдә чағырылмыш үмумхалг мәчлиси) ганунверичилик функсијаларынын әксәријјәтиндән мәһрум олду. 1380 илдә И. (Норвечлә бирҝә) Данимарка илә унијаја кирди, 1397 илдән исә *Калмар унијасына* дахил олду. Норвеч краллыг статусуну итирдикдән (1537) сонра И. билаваситә Данимарканын асылылығына дүшдү. Данимарканын И.-да лүтеранлығы рәсми дин кими тәтбиг етмәси илә И. мүстәгиллијини тамамилә итирди. Килсә ислаһатына гаршы башланмыш мүгавимәт милли азадлыг мүбаризәси характери алды. Онун јатырылмасындан сонра мүстәмләкә зүлмү даһа да артды. Капитализмин мејдана кәлмәси илә 19 әсрин орталарына јахын милли азадлыг һәрәкатына рәһбәрлик буржуазијанын әлинә кечди. 1843 илдә алтингин фәалијјәти (мәшвәрәтчи функсијаларла) бәрпа олунду. 1851 илдә чағырылмыш Милли мүәссисләр мәчлиси И.-нын мухтаријјәтинин танынмасыны тәләб етди. Данимарка бә'зи күзәштләрә кетмәјә мәчбур олду. 1871 илдә И. дахили мухтаријјәт алды.

19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә И.-да капиталист мүнасибәтләри бәргәрар олду. Ири гојунчулуг фермалары јаранды, балыгчылыг (ихрач үчүн) инкишаф етмәјә башлады. 1918 илдә И. илә Данимарка арасында бағланмыш унијаја көрә мүдафиә вә харичи әлагәләр истисна олмагла галан мәсәләләрдә И.-нын суверенлији танынды, И.-нын даими битәрәфлији е'лан олунду. 1920 илдә гәбул едилмиш И. конститусијасына әсасән (1944 илләдәк гүввәдә олмушдур) һөкумәт алтинг гаршысында мәс'улијјәт дашымаға башлады. 1930 илдә Исландија Коммунист Партијасы јарадылды, 1938 илдә исә о, с.-д. партијасынын сол чинаһы илә *Исландија Вәһид Сосиалист Партијасында* (ИВСП) бирләшди. Алман-фашист гошунлары Данимарканы ишғал етдикдән сонра, 1940 илин мајында И. әразисинә Инкилтәрә гошунлары чыхарылды, 1941 илин ијулунда исә онлары АБШ гошунлары әвәз етди. 1944 илин мајында кечирилмиш рә'ј сорғусуна әсасән ијунун 17-дә И. респ. е'лан олунду. ССРИ И. респ.-сыны танıјан илк дөвләтләр сырасында олмушдур (ССРИ илә И. арасында билаваситә дипломатик мүнасибәтләр 1943 илдә јарадылмышды). 1951 илин мајында имзаланмыш «мүдафиә һаггында» Исландија—Америка сазиши И. әразисиндә АБШ һәрби базаларынын јерләшдирилмәсини һүгуги чәһәтдән рәсмиләшдирди. Бу һадисә фәһләләрин бөјүк үмуми тә'тилинә сәбәб олду. 1956 илдә алтинг 1951 ил сазишини јенидән нәзәрдән кечирмәк барәдә гәрар гәбул етди, лакин АБШ НАТО-дан (И. 1949 илдән онун үзвүдүр) истифадә едәрәк мәсәләнин гејри-мүәјјән мүддәтә тә'хирә салынмасына наил олду. 1964 илдә И.-нын мүһафизәкарлардан вә с.-д.-лардан ибарәт коалисија һөкумәти АБШ-ын Хвал-фјорд көрфәзи саһилиндә һәрби дәниз базасы јаратмасына разылыг верди. 1974 илдә Истиглалијјәт партијасы вә Мүтәрәгги партија нүмајәндәләриндән ибарәт коалисија һөкумәтинин АБШ илә имзаладығы јени сазишә әсасән АБШ гошунларынын И.-да галмасы мүддәти узадылды.

И. 50-чи илләрин ахырларындан балыг ову зонасынын кенишләндирилмәси уғрунда мүбаризә апарыр; 1975 илдә И.-нын битәрәфли гајдада дәниздә өзү үчүн 200 миллик балыг зонасы мүәјјән етмәси, онунла Б. Британија арасында мүнасибәтләри кәскинләшдирди. Өлкәдәки харичи һәрби базаларын ләғв едилмәси вә И.-нын НАТО-дан чыхмасы уғрунда һәрәкат күчләнди. 1977 илин апрелиндә И. илә ССРИ арасында елми вә техники әмәкдашлыг, дәниз фаунасы илә әлагәдар мәсләһәтләшмәләр барәдә сазиш имзаланмыш, сентјабрда исә И. тарихиндә илк дәфә олараг өлкәнин баш назири Г. Халгримсон ССРИ-дә рәсми сәфәрдә олмушдур.

1978 ил ијунун 25-дә кечирилмиш парламент сечкиләри буржуа партијаларынын мәғлубијјәти илә нәтичәләнди; сентјабрын 1-дә Мүтәрәгги партија, И. С.-Д. Партијасы вә Халг Иттифагы партијасы нүмајәндәләриндән ибарәт сол—мәркәзчи коалисија һөкумәти јарадылды. Јени һөкумәт бир сыра мүтәрәгги сосиал-игтисади тәдбирләр (фәһләләр әлејһинә ганунларын ләғви, әсас әрзаг мәһсулларынын учузлашдырылмасы вә ја гијмәтләринин ејни сәвијјәдә сахланмасы, веркиләрә јенидән бахылмасы вә с.) һәјата кечирди.

Сијаси партијалар, һәмкарлар иттифаглары вә дикәр ичтимаи тәшкилатлар. Истиглалијјәт (Мүһафизәкар) Партијасы — әсасы

1897 илдә гојулмуш, 1929 илдә формалашмышдыр, сәнаје вә тичарәт буржуазијасынын мәнафејини күдүр; **Мүтәрәгги** (фермер) **Партијасы**— 1916 илдә јарадылмышдыр. **Халг Иттифагы**—әсасы 1956 илдә гојулмуш, 1968 илдә формалашмышдыр; зәһмәткешләрин һүгуглары уғрунда мүбаризәјә башчылыг едир; **Исландија Сосиал-Демократ Партијасы**—1916 илдә јарадылмышдыр. Сосиалист Интернасионалына дахилдир. **Исландија Һәмкарлар Иттифаглары Федерасијасы**—1916 илдә тәшкил олунмушдур. **Исландија—ССРИ Чәмијјәти**—әсасы 1950 илдә гојулмушдур.

Игтисади-чоғрафи очерк. И. балыгчылыг вә балыг е'малы саһәсиндә ихтисаслашмыш капиталист өлкәсидир. И. балыг мәһсулларынын ихрачына көрә дүнја базарында габагчыл јерләрдән бирини тутур. Тәсәррүфатын әсас саһәләри хүсуси капиталист ширкәтләри тәрәфиндән инһисарлашдырылмышдыр. Сәнајенин ајры-ајры саһәләриндә харичи капитал (АБШ, АФР, Исвечрә, Исвеч) иштирак едир. Кооперасијанын ролу бөјүкдүр. Дөвләт-инһисарчы капиталынын әһәмијјәти артыр. Үмуми милли мәһсулун 30%-ә гәдәрини балыгчылыг вә балыг е'малы сәнајеси верир. 1978 илдә 1550 мин *т* балыг тутулмушдур. Тутулмуш балығын адамбашына дүшән мигдарына көрә И. дүнјада 1-чи јердәдир. Әсасән балыг мәһсуллары—дондурулмуш, дузлу вә гуру балыг, балыг јағы, балыг уну истеһсал олунур. Азот күбрәләри, алүминиум, семент, електрик моторлары, автомобил тә'мири з-длары, тәрсанәләр, тохучулуг (әсасән јун парчалар, шал вә с.), трикотаж, дәри-ајаггабы, ағач е'малы вә јејинти сәнајеси (әсасән сүд) мүәссисәләри вар. 1978 илдә 3,0 млрд. *квт.саат* електрик енержиси (әсасән СЕС-ләрдә) истеһсал едилмишдир. И. әразисинин 25%-индән чәмән вә отлаг кими истифадә олунур. Әтлик-јунлуг гојунчулуг вә сүдлүк һејвандарлыг инкишаф етмишдир. И.-да 63 мин гарамал, 896 мин гојун вар (1978). Тәбии исти булаглар әсасында шәһәрәтрафы шитиллик тәсәррүфатлары јарадылмышдыр. Дәниз вә балыгчылыг донанмасынын үмуми тоннажы 16,7 мин брутто рекистр *т*-дур (1976). Мүһүм портлары: Рејкјавик вә Акурејри. Дахили вә харичи јүкдашымалары әсасән дәниз нәгл. иләдир. Автомобил јолларынын уз. 12 мин *км*-дир. Д.ј. јохдур. Балыг мәһсуллары (ихрачат дәјәринин 70%-индән чоху), јун мә'мулаты ихрач едилир; јаначаг сәнајеси аваданлығы, әрзаг мәһсуллары идхал олунур. Тичарәти әсасән АБШ, АФР, Б. Британија, ССРИ иләдир. Туризм инкишаф етмишдир (һәр ил тәгр. 60 мин турист).

Пул ваһиди И. кронасыдыр.

Сәһијјә. 1975 илдә И.-да әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум сајы 20,6, өлүм сајы 69, һәр мин нәфәр дири доғулана көрә ушаг өлүмү 11,1 олмушдур. Орта өмүр кишиләрдә 72,2, гадынларда 77,2 илдир. Өлүм һаллары, әсасән, үрәк-дамар системи хәстәликләри, јаман шишләр, пневмонија вә бәдбәхт һадисәләрдәндир. И.-да 2,9 мин чарпајылыг (әһалинин һәр мин нәфәринә 14,6 чарпајы) 48 хәстәхана, 321 һәким (әһалинин һәр 654 нәфәринә 1 һәким), 106 диш һәкими, 96 әчзачы, 141 мама, 847 тибб бачысы вар. Тибб кадрлары ун-тин тибб факүлтәсиндә һазырланыр.

Маариф. 1946 илдә 7—15 јашлы ушагларын пулсуз ичбари тәһсили е'лан едилмишдир. Тәһсил müддәти ибтидаи мәктәбдә 6, натамам орта мәктәбдә 3, там орта мәктәбдә 4 илдир. Ибтидаи мәктәб мүәллимләринин һазырланмасы вә пешә һазырлығы натамам орта тәһсил әсасындадыр. 1974/75 дәрс илиндә ибтидаи мәктәбләрдә 27248, натамам орта мәктәбләрдә тәгр. 16 мин, там орта мәктәбләрдә 3,9 мин, педагожи вә пешә мәктәбләриндә 5200 шакирд охујурду. Дөвләт ун-ти (1911; 1976/77 дәрс илиндә 2600 тәләбә), техноложи вә мусиги коллечләри Рејкјавикдәдир. И.-да һәмчинин к.-т. коллечи вә ин-ту вар. Рејкјавикдә милли китабхана (1818; 1977 илдә 320 мин чилд), Күтләви китабхана (1923; 250 мин чилд), Милли музеј (1863), Тәбиәт тарихи музеји (1889), Рәссамлыг галерејасы (1920) вар.

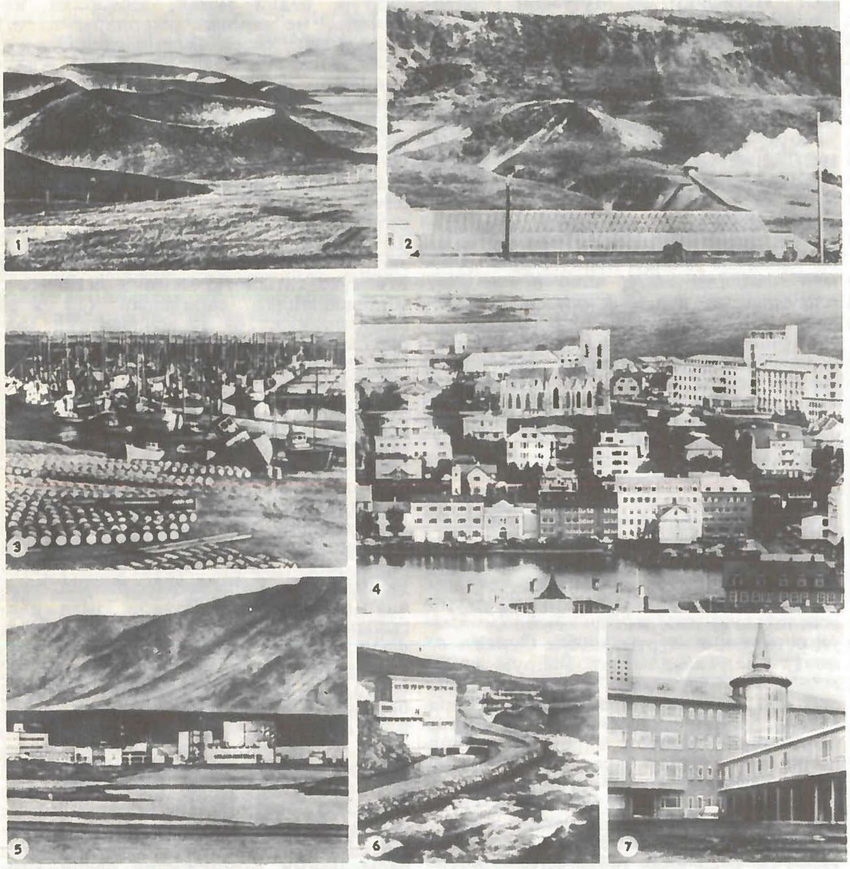
Елми идарәләр. Өлкәдә 20-дән чох елми чәмијјәт вә идарә, о чүмләдән тәдгигатлар үзрә Милли шура, И. елми чәмијјәти, мүһәндисләр ассосиасијасы, археологлар бирлији, әдәбијјат чәмијјәти, мусиги чәмијјәти, метеоролоkија ин-ту, статистика бүросу, балыгчылыг тәсәррүфаты үзрә елми мәркәз вә с. фәалијјәт көстәрир. Елми идарәләрин ишинә тәдгигатлар үзрә Милли шура истигамәт верир. Әсас елми тәшкилатлар Рејкјавикдәдир.

Мәтбуат, радио верилишләри, телевизија. Дөври мәтбуат 18 әсрин сону—19 әсрин әввәлиндә јаранмышдыр. 1977 илдә И.-да 6 күндәлик гәзет нәшр едилирди. Мүһүмләри: «Ниутсин» (1969, Халг Иттифагы Партијасынын органы), «Алтидјубладид» (1919, с.-д. партијасынын органы), «Висир» (1910), «Тиминн» (1917, Мүтәрәгги партијанын органы), «Дагбладид» (1975) вә с. Ајрыча мә'лумат акентлији јохдур. Мә'луматлары Норвеч Телеграф Бүросундан, Рөјтер вә Ассошиејтедпресс (АБШ) акентликләриндән алыр. Радио (1930) вә телевизија (1966) дөвләтин ихтијарындадыр.

Әдәбијјат. И. әдәбијјатынын тарихи гәдим Скандинавија фолклорундан башлајыр (бах *Една*). *Скалдларын* јарадычылығында 9—13 әсрләрин һадисәләри әксини тапмышдыр. И. *сагалары* дүнја әдәбијјаты хәзинәсинә дахил олмушдур. Скалд поезијасы илә јанашы инкишаф едән христиан поезијасында инсанын дахили аләминә диггәт күчлү иди (Е. Аусгримссонун «Занбаг» поемасы, 14 әср). 16 әсрин сонундан гәдим әлјазмалары топланыб өјрәнилмәјә башланды. 17 әср јазычысы Х. Пјетурссонун әсәрләри алман вә Данимарка әдәбијјатына тәглид характери дашыјыр. 18 әсрдә маарифчи јазычы Е. Оулафссонун јарадычылығы милли шүурун ојанмасында рол ојнады. С. Пјетурссон илк исланд комедијаларыны јазды. 19 әсрдә милли истиглалијјәт мүбаризәси илә бағлы романтизм инкишаф етди (Ј. Халлгримссон, Б. Тораренсен, С. Брејдфөрд, Х. Јоунссон, Г. Томсен, С. Торстејнссон, М. Јохумсон вә б.). Реализмин инкишафында К. *Брандесин* мүһүм хидмәти вар. Реалист јазычы Г. Паулсонун әсәрләриндә дөврүн ичтимаи зиддијјәтләри әксини тапмышдыр. И.-нын милли истиглалијјәт газанмасы (1918) әдәбијјатын да инкишафына тәкан верди. Сосиалист јазычы Т. Ерлингссон, Стефан Г. Стефанссон лирик вә сатирик ше'рләр јаздылар. Т. Тоурдарссонун әсәрләри ичтимаи шүурун формалашмасында мүһүм рол ојнады. Һ. К. *Лакснесс*, Х. Стефаунссон, О. И. Сигурдсон, Ј. Јоунассон, Ур Кјетлум вә б. реализм ән'әнәләрини давам етдирирләр. Мүасир шаир вә јазычылардан С. Стејнер, Т. Вилхаумссон, А. Богасон вә б. танынмышлар.

Ме'марлыг вә тәсвири сәнәт. Исландијалыларын гәдим евләри чимдән вә торфдан һазырланмыш блоклардан тикилән, үстү чимлә өртүлән «узун евләр»дән ибарәт иди. 11—13 әсрләрдә ағач үзәриндә ојма, 14—15 әсрләрдә бәдии тикмә вә с. инкишаф етмишди. 18 әсрин орталарындан даш биналардан ибарәт шәһәрләр салынды. 19 әсрдә милли бојакарлыг мәктәби јаранды (Сигурдур Гудмундссонун портретләри, Туораринн Торлаухссон вә б.-нын мәнзәрәләри). 20 әсрдә һејкәлтәрашлыг вә реалист бојакарлыг инкишаф етди. 20-чи иллөрдән тикинтидә мүасир ме'марлыг формалары вә конструксијалар, композисија вә планлашдырма үсуллары тәтбиг едилир (Рејкјавикин јени тикилиләри), 4—5 мәртәбәли сексијалы евләр, инзибати, ичтимаи биналар тикилир (ме'марлар Гудјоун Самуелссон, Сигвалди Тордарсон вә б.). Тәсвири сәнәтдә реалист ән'әнәләрлә (Сигурдур Сигурдссон) јанашы, модернист чәрәјанлар да (Торвалдур Скулассон вә б.) јајылмышдыр. Халг јарадычылығы үчүн ојма, тикмә вә һөрмә сәнәтләри характерикдир.

Мусиги. Мүасир И. халг маһнылары үчүн икисәслилик, диатоник әсаслы мелодијалар, сәрбәст, гејри-мүнтәзәм вәзн сәчијјәвидир. Баниси бәстәкар С. Свејнбјөрнссон олан И. профессионал мусигиси 19 әсрин сонундан инкишаф етмишдир. Инструментал вә хор әсәрләринин мүәллифләриндән Һ. Һелгасон, Ј. Лаксдал, мусиги фолклору тәдгигатчысы Б. Торстејнссон 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә танынмыш мусиги хадимләри иди. 20 әср И. бәстәкарлары мүасир бәстәкарлыг техникасындан истифадә етмәклә

Исландија. 1. Мивати көлү рајонунда вулкан кратерләри. 2. Һјеракерддә гејзерләрин сују илә гыздырылан шитилликләр. 3. Гриндавик порту. 4. Рејкјавик шәһәриндән көрүнүш. 5. Гувунес шәһәриндә азот күбрәләри истеһсал едән мүәссисә. 6. Лаксау чајында СЕС. 7. Рејкјавикдә сәһијјә мәркәзи.

јанашы халг мусиги фолклору зәмининдә милли мусиги јаратмаға да сә'ј көстәрирләр. Мүасир бәстәкарлардан П. Исоулфссон, Ј. Лејфс, Е. Тородсен, К. Руноулфссон, Ј. Тораринссон вә б., мүғәннилардән Г. Симонар, Ф. Паулсдоуттир, С. Исланди, Ф. Вејсгаппел вә б. танынмышлар. Рејкјавикдә дөвләт симфоник орк., «Фостбрајдур» кишн хору, «Исландија мүғәнниләри» хору, камера-инструментал ансамбллар, Милли театр, мусиги мәктәбләри фәалијјәт көстәрир.

Театр. Илк театр тамашалары 1720 илдән Скаулһолтдакы латын мәктәбиндә (1799 илдән Рејкјавикдә) көстәрилмишдир. 19 әсрин 2-чи јарысында театр һәвәскарлары дәрнәкләри, 1897 илдә Рејкјавикдә театр чәмијјәти јарадылмышды. 1950 илдә театр чәмијјәти әсасында Милли театр тәшкил едилмишдир. Рејкјавик вә дикәр ш.-ләрдә јарыпрофессионал труппалар да фәалијјәт көстәрир. И. театрларынын сәһнәсиндә милли драматурглардан Ј. Сигурјоунссон, Г. Камбан, Е. Кваран, Д. Стефаунссон, һәмчинин Һ. Ибсен, Б. Шоу, Н. Гогол, А. Чехов, А. Арбузов вә б.-нын пјесләри ојнанылыр. Театр хадимләри: И. Воке, Л. Паулссон, Б. Һалдоурссон вә б.

И.-да кинореж.-лар, әсасән, өз вәсаитләри һесабына сәнәдли-хроника вә мәнзәрә филмләри чәкирләр.

Әд.: Андерссон К. Е., Современная исландская литература, 1918—1948, пер. с исландского, М., 1957; Кристьянссон С., Великая Октябрьская социалистическая революция и Исландия, (пер. с датского), М., 1957; Ольгейрссон Э., Из прошлого исландского народа, пер. с исландского, М., 1957; Бенедиктссон Г., Исландия в борьбе за независимость (1940—1955), пер. с исландского, М., 1958; Выставки живописи Исландии. Каталог, М., 1959; Колли Н., Архитектура Исландии, в сб.: Советская архитектура, М., 1960, № 12; Стеблин-Каменский М. И., Культура Исландии, Л., 1967; Серебряный Л. Р., Исландия, М., 1969; Јенә онун, Исландия—книга природы, М., 1973; Гуревич А. Я., История и сага, М., 1972; Александров С. К. и др., Страны мира. Краткий политико-экономический справочник, М., 1979.

ИСЛАНДИЈА АДАСЫ—бах *Исландија.*

ИСЛАНДИЈА ВАҺИД СОСИАЛИСТ ПАРТИЈАСЫ (ИВСП)—Исландија зәһмәткешләринин 1938—68 илләрдә фәалијјәт көстәрмиш марксист партијасы. Исландија Коммунист Партијасы (1930 илдә јарадылмышды) илә Исландија Сосиал-Демократ Партијасы сол чинаһынын бирләшмәси нәтичәсиндә јаранмышды. Өлкәдә социализм гурмағы гаршыја мәгсәд гојмуш, Исландија әразисиндәки Америка һәрби базаларынын ләғви, өлкәнин НАТО-дан чыхыб фәал битәрәфлик сијасәтинә гајытмасы уғрунда мүбаризә апармышдыр. ИВСП-нин нүмајәндәләри 1944—47, 1956—58 илләрдә һөкумәтә дахил олуб өлкәнин игтисади истиглалијјәтинин мөһкәмләндирилмәсиндә мүһүм рол ојнамышлар. 1956 илдә партијанын сол с.-д.-ларла јаратдығы «Халг иттифагы» 1963 ил сечкиләриндә парламентдә 9, 1967 ил сечкиләриндә исә 10 јер алмышды. «Халг иттифагы»-нын сијаси партијаја чеврилмәси илә әлагәдар ИВСП 1968 ил декабрын 31-дән е'тибарән фәалијјәтини дајандырмышдыр.

ИСЛАНДИЈА КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫ—Исландија зәһмәткешләринин 1930—38 илләрдә фәалијјәт көстәрмиш марксист партијасы. Бах *Исландија Ваһид Сосиалист Партијасы.*

ИСЛАНДИЈА ШПАТЫ — *калситин* шәффаф, рәнксиз вә ја ачыг рәнкли кристаллары. Мүхтәлиф чиһазларын полјаризасија призмаларынын һазырланмасында истифадә олунур. Бөјүк јатағы Исландијада (ады бурадан көтүрүлмүшдүр) Һелгастадир дағы јахынлығындадыр. Јатаглары ССРИ-дә Ашағы Тунгуска чајы һөвзәсиндә, Јак. МССР-дә, Тува МВ-ндә, Шимали Гафгазда, Загафгазијада, Орта Асијада вә Узаг Шәргдә мә'лумдур.

ИСЛАНДЛАР — Исландијанын әсас әһалиси (99%-дән чоху; 1979), милләт. Канада вә АБШ-да да јашајырлар. *Исланд дилиндә* данышырлар. Диндарлары протестантдыр (лүтеран). И. 9—10 әсрләрдә, әсасән, Норвечдән көчүб кәлмиш гәдим скандинавијалыларын нәсилләридир. И.-ын халг кими формалашмасында Ирландија вә Шотландијада јашајанлар да иштирак етмишләр. Исланд халгы 11—13 әсрләрдә тәшәккүл тапмышдыр. Узун мүддәт давам етмиш Данимарка ағалығы (1380 илдән) И.-ын милли инкишафыны хејли ләнкитди. Әсасән балыгчылыг, балыг е'малы, к.т. илә мәшғул олурлар. И.-ын тарихи, игтисадијјаты вә мәдәнијјәтләри һаггында бах *Исландија* мәгаләсинә.

Әд.: Народы зарубежной Европы, т. 2, М., 1965.

ИСЛАТМА—маје илә бәрк чисмин (вә ја дикәр мајенин) сәрһәдиндә баш верән һадисә. Мајенин бәрк чисмин сәтһи бојунча јајылмасында өзүнү бүрузә верир. Мәс., шүшә вә мум тәбәгәләри үзәринә су дамчысы дүшдүкдә биринчи һалда дамчы јајылыр (сәтһ исланыр), икинчидә исә күрә шәклиндә галыр (сәтһ исланмыр). И. бәрк чисмин сәтһи илә маје сәтһи арасындакы бучагла (И. бучағы) характеризә едилир (φ). $\varphi > 90^\circ$ олдугда И. артыр, сыфра јахынлашдыгда азалыр. И. молекулларарасы гаршылыглы тә'сирдән асылыдыр. Лакин бә'зи һалларда мәс., маје металлар бәрк металларла, алмазла, графитлә тәмасда олдугда И. кимјәви бирләшмәләрин, бәрк вә маје мәһлулларын јаранмасы вә дифузија просесләри илә әлагәдардыр. И. тәбиәтдә, сәнаје вә мәишәтдә мүһүм рол ојнајыр.

ИСЛАҺ ИШЛӘРИ, азадлыгдан мәһрум етмәмәклә—совет чинајәт һүгугуна көрә әсас чәза нөвү; мәһкәмә 1 ајдан 1 иләдәк мүддәтә тә'јин едир. И.и. мүддәтиндә мәһкумун газанчынын 5%-дән—20%-ә гәдәри (мәбләғ мәһкәмәнин һөкмүндә мүәјјән едилир) дөвләт кәлиринә тутулур. И.и.

төрәдилмиш ҹинајәтин характери вә тәгсиркарын шәхсијјәти онун ҹәмијјәтдән тәҹрид едилмәдән әмәк коллективиндә ислаһ олунмасы вә јенидән тәрбијәләндирилмәси үчүн әсас вердикдә тә'јин олунур. И.и.-нә мәһкум олунанлар үчүн әмәк һүгуглары саһәсиндә бә'зи маһдудијјәт мүәјјән едилмишдир: ҹәза чәкилән мүддәтдә нөвбәти мә'зунијјәт верилмир; ҹәза мүддәти үмуми вә фасиләсиз әмәк стажына һесабланмыр вә с. Ҹинајәт ганунвериҹилији азадлыгдан мәһрум едилмәмәклә ики нөв И.и.-ни нәзәрдә тутур: мәһкумун иш јериндә чәкилән И.и., башга јердә, лакин мәһкумун јашадығы р-нда чәкилән И.и. Мәһкумун фактики ишләдији вә газанҹындан пул тутулан күн вә ајлар И.и.-нә һесабланыр. Инзибати һүгуг позғунлуғуна көрә И.и. һаггында бах *Инзибати тәнбеһ* мәгаләсинә.

ИСЛАҺАТ— мөвҹуд сосиал гурулушун әсасларынын мәһв едилмәмәси шәртилә иҹтимаи һәјатын бу вә ја дикәр тәрәфинин дәјишдирилмәси, јенидән гурулмасы. Формал бахымдан И.-лар јени мәзмунлу гајда-гануиларын тәтбиги кими дүшүнүлүр. Лакин сијаси практика вә сијаси нәзәријјәдә адәтән чох вә ја аз дәјишикликләрә, јахшылашмаја доғру аддыма да И. дејилир. «Ислаһат ингилаби мүбаризәни ләнкитмәк, зәифләтмәк вә ја сөндүрмәк үчүн, ингилабчы синифләрин күҹүнү вә әзмини парчаламаг, онларын шүуруну күтләшдирмәк вә и.а. үчүн һаким синифләрин етдикләри бир күзәштдир» (Ленин В. И., Әсәр. там күллијјаты, ҹ. 15, сәһ. 117). Антагонист ҹәмијјәтдә һаким синиф әлаҹсызлыгдан И. кечирир. Инкишаф етмиш капиталист өлкәләриндә Коммунист партијаларынын рәһбәрлији илә фәһлә синфинин мүтәшәккил мүбаризәси бир сыра мүтәрәгги И.-ларла нәтиҹәләнмишдир.

И. илә ингилабын нисбәти бејнәлхалг фәһлә һәрәкатынын, бүтүнлүклә дүнја ингилаб просесинин мүһүм нәзәри вә практик проблемләриндәндир. И.-ын ингилабдан фәрги будур ки, биринҹидә һакимијјәт әввәлки һаким синфин әлиндә галыр, икинҹидә исә јени синфин әлинә кечир. Ингилабын гејри-динҹ инкишафы шәраитиндә И.-ын рол вә әһәмијјәтинә В. И. Ленин «...пролетариатын ингилаби синфи мүбаризәсинин бир ј а р д ы м ч ы м ә һ с у л у к и м и...» бахмышдыр (јенә орада, сәһ. 118). Фәһлә синфи вә онун партијасы билаваситә радикал сијаси вә сосиал-игтисади дәјишикликләрә мејл едир. Бејнәлхалг коммунист һәрәкатынын, гардаш партијаларын сәнәдләриндә, Сов.ИКП Програмында гејд едилир ки, И. мүасир ингилаб просесинин бүтүн хүсусијјәтләрини экс етдирмир. Сов.ИКП Програмында дејилир: «Јени тарихи шәраитдә бир чох өлкәләрин фәһлә синфи һәлә капитализми јыханадәк буржуазијаны елә тәдбирләр көрмәјә вадар едә биләр ки, бунлар ади ислаһат чәрчивәсиндән кәнара чыхараг, истәр фәһлә синфи үчүн, ...социализм уғрунда онун мүбаризәсинин инкишафы үчүн, истәрсә дә милләтин әксәријјәти үчүн бөјүк һәјати әһәмијјәтә малик олар» (Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын Програмы, Б., 1977, сәһ. 33).

ИСЛАҺ-ӘМӘК ИДАРӘСИ (ИӘИ)— ССРИ-дә дөвләт органы; азадлыгдан мәһруметмә ҹәзасыны һәјата кечирир. ССР Иттифагы вә Мүттәфиг Республикаларын Ислаһ-Әмәк Ганунвериҹилијинин Әсаслары үч нөв ИӘИ-ни нәзәрдә тутур: *ислаһ-әмәк колонијасы, һәбсхана* вә *әмәк-тәрбијә колонијасы.* Мәһкумун ҹәзаны һансы ИӘИ-ндә чәкмәли олмасы мәһкәмәнин һөкмүндә мүәјјән едилир.

ИСЛАҺ-ӘМӘК КОЛОНИЈАСЫ (ИӘК)— ССРИ-дә азадлыгдан мәһрум едилмәјә мәһкум олунмуш һәдди-бүлуға чатмыш шәхсләрин сахланылдығы ислаһ-әмәк идарәси. ИӘК-да ҹәзаны чәкмәклә јанашы мәһкумлары иҹтимаи фајдалы әмәјә ҹәлб етмәк јолу илә онларын ислаһ едилмәси вә јенидән тәрбијәләндирилмәсинә даһа сәмәрәли наил олунур. Мүәјјән олунмуш режимдән вә мәһкумларын категоријасындан асылы олараг ИӘК-нын ашағыдакы нөвләри вар: үмуми, мөһкәм, ҹидди вә хүсуси режимли колонијалар, һабелә колонија-мәнтәгә.

ИСЛАҺ-ӘМӘК МӘҸӘЛЛӘСИ (ИӘМ)— ССРИ-дә системләшдирилмиш ганунвериҹилик акты; ССР Иттифагы вә Мүттәфиг Республикаларын Ислаһ-Әмәк Ганунвериҹилији Әсасларына ујғун олараг мүттәфиг респ.-нын әразисиндә ҹинајәт ҹәзасынын иҹрасы вә чәкилмәси принсипләрини вә үмуми әсасларыны, *азадлыгдан мәһруметмәјә,* сүркүнә, көчүртмәјә (бах *Сүркүн вә көчүртмә*), азадлыгдан мәһрум олунмадан *ислаһ ишләринә* мәһкум едилмиш шәхсләр барәсиндә ислаһ-әмәк тә'сири тәдбирләринин көрүлмәси гајдасы вә шәртләрини мүәјјән едир. Һәмчинин һәмин нөв ҹәзалар барәсиндә һөкмләри иҹра едән мүәссисә вә органларын фәалијјәтини тәнзимләјир. ИӘМ-нин гәбул едилмәси мүттәфиг респ.-нын сәлаһијјәтинә аиддир. Азәрб.ССР-ин биринҹи ИӘМ-си 1925 илдә гәбул олунмушдур. Һазыркы ИӘМ Азәрб.ССР Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин 1970 ил 23 декабр тарихли Фәрманы илә гәбул олунуб вә 1971 ил ијунун 1-дән гүввәдәдир.

ИСЛАҺ-ӘМӘК ҺҮГУГУ— сосиалист һүгугунун бир саһәси; онун нормалары ҹинајәт ҹәзасынын чәкилмәси вә мәһкумлар барәсиндә ислаһ-әмәк тә'сири тәдбирләринин көрүлмәси гајдасы вә шәртләрини, јә'ни бүтүн ҹинајәт нөвләринин иҹрасы заманы вә бу сәбәбдән әмәлә кәлән иҹтимаи мүнасибәтләри тәнзимләјир. ССРИ-дә И.-ә.һ.-нун предмети ССР Иттифагы вә Мүттәфиг Республикаларын Ислаһ-Әмәк Ганунвериҹилијинин Әсаслары илә мүәјјән едилир; бурада мәһкәмәнин тә'јин етдији ҹинајәт ҹәзаларынын иҹрасы вә чәкилмәси принсипләри вә үмуми әсаслары мүәјјәнләшдирилир. Мүхтәлиф нөв ҹәзаны чәкмәк вә ислаһ-әмәк тәдбирләри көрмәк гајдасы вә шәртләри, һабелә мүттәфиг респ.-ларын ислаһ-әмәк мәҹәлләләри вә ССР Иттифагынын дикәр ганунлары илә тәнзим олунур. И.-ә.һ. ҹинајәт, ҹинајәт-просессуал һүгугла, һабелә ислаһ-әмәк педагокикасы вә психолокијасы илә сых бағлыдыр. И.-ә.һ. Совет һакимијјәтинин илк илләриндә инкишаф етмишдир. Ислаһ-әмәк сијасәтинин әсас принсипләринин мүәјјән едилмәсиндә В. И. Ленинин бөјүк ролу олмушдур; о, бир сыра әсәриндә ислаһ-әмәк идарәләринин ишиндә мәһкумларла инсани рәфтар, онлары мүхтәлиф тә'сир тәдбирләри илә ислаһ етмәк принсипини ирәли сүрмүшдүр.

ИСЛИМИ— декоратив сәнәтин мүхтәлиф саһәләриндә (халча, тикмә, миниатүр, бәдии метал, зәркәрлик, керамика, ме'марлыг декорлары вә с.) ишләдилән бәзәк елементи. Әсасән, Шәргдә (о ҹүмләдән Азәрб.-да) јајылмышдыр. Стилизә едилмиш јарпаг шәклиндә олан И. чох вахт һәләзунларын (пичәк) долама вә сонлугларында, бә'зән дә мүстәгил тәтбиг едилир. Формасына көрә «садә», «ганадлы», «һачалы», «һөрмә», «буталы» вә с. олур. И.-нин илк нүмунәләри еркән орта әсрләрдә јаранмыш, 15—16 әсрләрдә инкишаф етмишдир. И. композисијасынын ән јахшы формалары Мө'мүнә хатын түрбәсинин (12 әср), Ширваншаһлар сарајынын (15 әср) бәзәкләриндә, 16—17 әсрләрә аид Тәбриз халчаларында мүшаһидә олунур. И. Авропада *арабеск* ады илә танынмышдыр.

ИСМАИЛ (إسماعيل) Әбд-үл-Фәттаһ (д. 1939, Әдән ш.)— Јәмән Халг Демократик Республикасынын (ЈХДР) дөвләт вә сијаси хадими. Бригада кенералы (1978). Ихтисасына көрә педагогдур; Әдән мәктәбләриндә мүәллим ишләмишдир. Јәмәнин ишғал олунмуш ҹәнубунун Милли Азадлыг Ҹәбһәсинин [1967 илдә Милли Ҹәбһә (МҸ)] јарадылмасынын тәшәббүсчүләриндән олуб онун сыраларында Ҹәнуби Јәмән халгынын милли азадлыг һәрәкатында фәал иштирак етмишдир. Ҹәнуби Јәмән истиглалијјәт газандыгдан (1967) сонра МҸ рәһбәрлијиндә вә һөкумәтдә бир сыра вәзифәдә олмушдур. 1969 илин ијунундан МҸ МК-нын, 1975 илин октјабрында Бирләшмиш Сијаси Тәшкилат— Милли Ҹәбһә (БСТ—МҸ) јарадылдыгдан сонра БСТ—МҸ МК-нын Баш катиби вә Президент Шурасынын үзвү, 1971 илин мајындан һәмчинин ЈХДР Мүвәггәти Али Халг Шурасы Даими Комитәсинин сәдри иди. 1978 илин октјабрындан Јәмән Сосиалист Партијасы Мәркәзи Комитәсинин Баш катиби. 1979 илин јанварындан ЈХДР Али Халг Шурасы Рәјасәт Һеј'әтинин сәдридир. Дәфәләрлә ССРИ-дә олмушдур. 1979 ил октјабрын 23—26-да Совет Иттифагына рәсми сәфәри заманы ССРИ илә ЈХДР арасында достлуг вә әмәкдашлыг һаггында Мүгавилә вә с. мүһүм сәнәдләр имзаланмышдыр. Халглар достлуғу ордени (1979), Ф. Жолио-Күри ад. «Гызыл сүлһ медалы» илә тәлтиф олунмушдур (1977).

Ә с ә р л ә р и: Об опыте народной революции в Демократическом Йемене, пер. с арабского, М., 1978; Рождение авангардной партии нового типа, «Проблемы мира и социализма», 1979, № 1.

ИСМАИЛИЈЈӘ (әр. الإسماعيلية)— МӘР-дә шәһәр. Исмаилијјә каналынын Тимсаһ көлүнә төкүлдүјү јердәдир. 1863 илдә Сүвејш каналынын чәкилмәси илә әлагәдар салынмышдыр. Д.ј. вә шосе јоллары говшағы. Әһ. 182 мин (1976). И. јахынлығындан кечән вә Нил чајындан ширин су верән канал Сүвејш каналы зонасынадәк чатыр. Телевизор вә радио апаратлары з-ду, И. р-нунда даш карханасы вар.

И. јахынлығында (Тәл әл-Мәсһутә к.) археоложи газынтылар заманы гәдим шәһәрин харабалығы ашкар едилмишдир (1978). Тәдгигатчыларын фикринҹә, бу јер Фир'он II Рамсесин һәрби јүрүшләри дөврүндә Мисир ордусу үчүн дајанаҹаг мәнтәгәси олмушдур. Буну мәһсул сахланылан анбарлар, II Рамсесин «Зәфәр тилсимләри», һә-

маилләр вә с. сүбут едир. Исраилин әрәб өлкәләринә гаршы тәчавүзү дөврүндә (1967, ијун) күчлү дағынтыја мә'руз галмышды.

ИСМАИЛИЛӘР ДӨВЛӘТИ— исмаилиләрин (бах *Исмаилилик*) 1090 илдә јаратдығы дөвләт. Мәркәзи Әламут галасы (Иран) иди. И.д. әразисинә Иран вә Суријадакы бир сыра торпаглар, гала вә гәсрләр дахил иди. И.д. Сәлчугиләрин һөкмранлығына вә феодал истисмарына гаршы сәнәткарларын, шәһәр јохсулларынын вә кәндлиләрин һәрәкаты нәтичәсиндә јаранмышды. Тәблиғат вә үсјанларла јанашы, сијаси террор исмаилиләрин хүсуси мүбаризә формасы иди. Һәрәкат исмаилилик, сонра исә онун голу олан низарилик дини пәрдәси алтында кедирди. И.д.-нин баниси Һәсән Сәббаһ (1090—1124) вә онун варисләринин сијаси вә дини һакимијјәти гејри-мәһдуд иди. 12—13 әсрләрдә әмлак бәрабәрсизлијинин дәринләшмәси исмаилиләр арасында кәскин мүбаризәјә сәбәб олду. 13 әсрин орталарында И.д.-нә башчылыг едән халг груплашмасы монголлара гаршы мүбаризәдә харәзмшаһ Чәлал әд-динә [1221—31] көмәк едирди. 1256 илдә Һүлаку хан сосиал зиддијјәтләрин зәифләтдији И.д.-нә сон гојду. Исмаилиләрин Суријадакы мүлкләрини Мисир мәмлүкләри дағытдылар. И.д. илә *Елдәкизләр дөвләти* арасында мүәјјән сијаси вә игтисади әлагәләр мөвчуд олмушдур. И.д.-нин башчысы Чәлал әд-дин Һәсән атабәј Өзбәкә көмәк едирди. Онлар Ираг һакими Нәср әд-дин Менклијә гаршы иттифаг бағламышдылар. Өзбәк дә өз нөвбәсиндә И.д.-нин гошунуну әрзаг вә сурсатла тәчһиз едирди. Бир сыра Азәрб. һакимләринин (о чүмләдән *Гызыл Арсланын*) исмаилиләр тәрәфиндән өлдүрүлдүјү еһтимал едилир.

Әд.: Строева Л. В., Государство исмаилитов в Иране в XI—XIII вв., М., 1978; Буниятов З. М., Государство атабеков Азербайджана, Б., 1978.

ИСМАИЛИЛИК — шиәликдә тәригәт. 8 әсрдә Хилафәтдә синфи зиддијјәтләрин кәскинләшмәси нәтичәсиндә мејдана кәлмишдир. И. ифадәси шиә имамы Чәфәр Садығын оғлу Исмајылын адындан көтүрүлмүшдүр. И.-ин дини-фәлсәфи тә'лими ортодоксал мүсәлман принсипләриндән кәскин фәргләнир. И.-ә көрә аллаһ инсанлар үчүн дәрк едилмәздир. Буна көрә, дуа заманы она јох, аллаһын јаратдығы «дүнја шүуруна» мүрачиәт етмәк лазымдыр. И. руһун бир инсан бәдәниндән дикәринә кечмәси идејасы илә разылашыр. И. једди пејғәмбәри (Адәм, Ибраһим, Нуһ, Муса, Иса, Мәһәммәд вә Исмајыл) гәбул едир. Имамлар вә пејғәмбәрләрә аид тә'лимдә тәригәт рәһбәрләринин јер үзәриндәки һакимијјәти әсасландырылыр. И.-ә көрә, «чанлы аллаһ» һесаб едилән вә күнаһсыз сајылан имам мүгәддәс јазылары јалныз изаһ едә биләр. И. мүсәлман өлкәләриндә, хүсусилә Һиндистан мүсәлманлары арасында кениш јајылмышдыр. 11 әсрин 1-чи рүбүндә *друзлар* И.-дән ајрылмышлар. И. Тач.ССР-дә (Памир) дә мөвчуддур. Лакин бурада И.-ин тәрәфдарлары аздыр.

Әд.: Белјајев Ј. А., Мүсәлман тәригәтләри (тарихи очеркләр), Б., 1958.

ИСМАЈЫЛ I—бах *Шаһ Исмајыл* I.

ИСМАЈЫЛ II—бах *Шаһ Исмајыл* II.

ИСМАЈЫЛ БӘЈ ГУТГАШЫНЛЫ— бах *Гутгашынлы* Исмајыл бәј.

ИСМАЈЫЛ ИБН ЈӘСАР (?—749)— әрәб дилиндә јазмыш Азәрб. шаири. Нисаи тәхәллүсү илә дә мәшһурдур. Һәјаты һаггында мә'лумат аздыр. Әрәбистана көчмүш И.И.Ј. өмрүнүн әсас һиссәсини Мәдинәдә кечирмишдир. Шүубијјә идејаларына тәрәфдар чыхдығындан Әмәви хәлифәләри тәрәфиндән тә'гиб вә сүркүн едилмишдир. И. И.Ј. әрәбдилли поезијанын инкишафына тә'сир көстәрмишдир. Ше'рләри мәзмунча долғун, формача мүкәммәлдир (гардашынын өлүмүнә һәср етдији мәрсијә, Күлсүм адлы көзәлә јаздығы ше'р).

Әд.: Маһмудов М., Исмајыл ибн Јәсар, Азәрб.ССР ЕА Хәбәрләри (әдәбијјат, дил вә инчәсәнәт серијасы), 1972, № 2.

ИСМАЈЫЛ МИКАЈЫЛ, Исмајылов Исмајыл Микајыл оғлу (5.8.1899, Бакы јахынлығындакы Забрат к.—25.6.1974, Бакы)—нефтчи. 1917 илдән Забрат нефт мә'дәнләриндә фәһлә, 1924—32 илләрдә «Лениннефт» Мә'дәнләри Идарәсинин газыма конторунда газымачы, 1932—36 илләрдә буруг устасы, 1936—59 илләрдә газыма бригадасынын бригадири ишләмишдир. 1959 илдән фәрди пенсијачы иди. И.М. 1930 илдә нефтчыхарма саһәсиндә јүксәк истеһсал көстәричиләринә көрә илк зәрбәчи, 1935 илдә ССРИ-дә нефт гујуларынын газылмасы саһәсиндә илк стахановчулардан бири олмушдур (бах *Стаханов һәрәкаты*). 2 дәфә Ленин ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ИСМАЈЫЛ ПАША (اسماعيل باشا) (31.12.1830, Гаһирә—2.3.1895, Истамбул)— Мисир һакими [1863—79]. 1867 илдә *хәдив* титулу алмышды. Османлы империјасына формал дахил олан Мисирин мухтаријјәтини кенишләндирмиш, өлкәнин капиталист инкишафына шәраит јарадан ислаһатлар кечирмишди. Авропа дөвләтләринин Мисир үзәриндә гојдуғу малијјә нәзарәтиндән (1876) азад олмаг үчүн милли азадлыг һәрәкаты илә әлагәјә кирмәк чәһди баш тутмамышды. Авропа дөвләтләринин тә'киди илә Түркијә султаны И.п.-ны һакимијјәтдән кәнар етди.

ИСМАЈЫЛ САМАНИ МӘГБӘРӘСИ— Өзб.ССР-ин Бухара ш.-ндә Саманиләр сүлаләсинин түрбәси. 9 әсрин сону—10 әсрин әввәлиндә тикилмишдир. И.с.м. бишмиш кәрпичдән тикилмиш, һөркү нахышлары бинанын ме'марлыг формалары илә үзви сурәтдә әлагәләндирилмишдир. Куб формалы түрбәнин јухары һиссәси сыратағлы галереја илә дөврәләнмиш, бинанын күнчләри балача күнбәзләрлә, үстү исә бөјүк күнбәзлә тамамланмышдыр. Фасадларынын мәркәзиндә баштағлы киришләр гојулмушдур. И.с.м.-нин композисија гурулушу Орта Асијанын сонракы ме'марлығында кениш истифадә едилмишдир. Иллүстрасија үчүн бах ч. 2, сәһ. 368.

Әд.: Пугаченкова Г., Мавзолей Исмаила Самани, Ташкент, 1969.

ИСМАЈЫЛЗАДӘ Ибраһим Мәммәд оғлу (25.10.1898, Кәнчә—индики Кировабад—21.10.1962, Бакы)—совет дерматологу, Азәрб.ССР-дә дермато-венералокијанын баниләриндән бири. Тибб е.д. (1929), проф. (1932). Азәрб.ССР әмәкдар елм хадими (1960). И. 1922 илдә 1-чи Москва Дөвләт Ун-тинин тибб факүлтәсини битирмиш, 1923—25 илләрдә Берлин, Һејделберг вә Мүнхен дермато-венероложи клиникаларында ихтисасыны артырмышдыр. 1925 илдән Азәрб. Дөвләт Тибб Ин-тунда ассистент, елми катиб, декан вә проректор вәзифәләриндә чалышмышдыр. Тәдгигаты, әсасән, өлкә патолокијасына, дәри хәстәликләринин нафталанла мүаличәсинә һәср олунмушдур. Абшерон нефт мәһсулларында илк дәфә онкокен факторуну тапмышдыр. Респ. Дерматологлар Чәмијјәтинин сәдри олмушдур (1948 илдән).

Әсәри: Эндемия кожного лейшманиоза в Барде, Б., 1948.

ИСМАЈЫЛЗАДӘ Шәфигә Иса гызы (д. 12.10.1918, Кәнчә—индики Кировабад) — совет офталмологу.

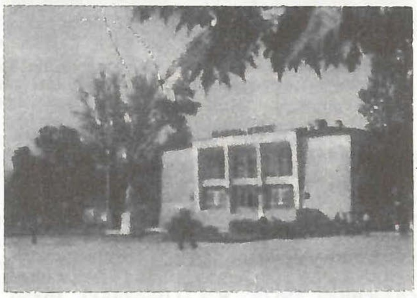

Тибб е.д. (1952). 1945 илдән Сов.ИКП үзвү. Азәрб. Елми-Тәдгигат Офталмолокија Ин-тунда көз зәдәләнмәләри вә онларын профилактикасы шө'бәсинин мүдири (1958 илдән). Тәдгигаты, әсасән, көз зәдәләнмәләринин микрочәррaһлығына, мүаличәсинә вә профилактикасына һәср олунмушдур. И. истеһсалатда баш верән пешә зәдәләнмәләринә гаршы профилактик тәдбирләр апарыр.

Әсәри: Клинико-морфологические и гистохимические изменения глаза при прободных ранениях, Б., 1975.

ИСМАЈЫЛЛЫ— Азәрб.ССР Исмајыллы р-нунун Мичан советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 1 *км* ч.-г.-дә, Әјричајын саһилиндә, Алазан-Һәфтәран вадисиндәдир. Әһ. 2349 (1979); һејвандарлыг, тахылчылыг, түтүнчүлүк вә барамачылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана вә клуб вар. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

ИСМАЈЫЛЛЫ— Азәрб.ССР-дә шәһәр (1959—67 илләрдә шәһәр типли гәс.). Исмајыллы р-нунун мәркәзи. Мүсүслү д.ј. ст.-ндан (Бакы—Тбилиси д.ј.)

Исмајыллы. Мәдәнијјәт еви.

47 *км*, Бакыдан 270 *км* аралы, Бөјүк Гафгазын ч. әтәјиндәдир. Истеһсалат вә мәишәт хидмәти комбинатлары, Респ. Дөвләт К.Т. Истеһсал-Техники Тә'минат Комитәсинин р-н шө'бәси, сүд вә асфалт з-длары, гушчулуг комплекси; техники пешә вә мусиги мәктәбләри, 3 үмумтәһсил мәктәби, 2 күтләви китабхана, мәдәнијјәт еви, 2 клуб, кино-театр, мәркәзи р-н хәстәханасы, поликлиника, ушаг хәстәханасы, вәрәм диспансери вә с. вар.

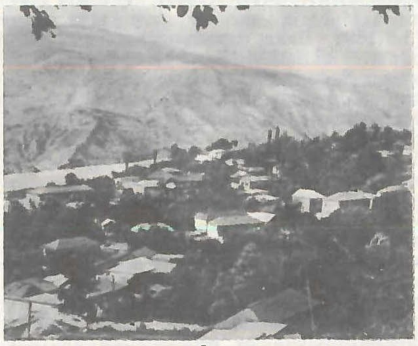
ИСМАЈЫЛЛЫ ЈАСАГЛЫҒЫ— Азәрб. ССР-дә дөвләт јасаглығы. Исмајыл-

лы вә Гутгашен р-нлары әразисиндә, Бөјүк Гафгазын ҹ. јамаҹындадыр. Саһ. 74 мин *һа*-дыр. Нәҹиб марал, Дағыстан дағкечиси, чөлдонузу вә ҹүјүрләри мүһафизә етмәк вә сајыны артырмаг, һәмчинин зубрлары иглимә ујғунлашдырмаг мәгсәди илә 1969 илдә тәшкил олунмушдур.

ИСМАЈЫЛЛЫ РАЈОНУ— Азәрб. ССР-дә инзибати р-н. 1931 илдә тәшкил едилмишдир. Бөјүк Гафгазын ҹ. јамаҹындадыр. Саһ. 2064 *км*. Әһ. 53,8 мин (1979, 1 јанвар). Р-нда 1 шәһәр, 1 шәһәр типли гәс., 107 кәнд вә гәс. вар (1979, јанвар). Мәркәзи Исмајыллы ш.-дир.

Тәбиәт. Сәтһи әсасән дағлыгдыр. Р-нун шм. кәнары Баш Гафгаз силсиләсинин ҹ. јамаҹына дахилдир. Бундан ҹ.-да Нијалдағ силсиләси узаныр.

1

2

3

4

Исмајыллы рајону. 1. Ашыгбајрамлы су анбары. 2. Лаһыҹ гәсәбәси. 3. «Совет Азәрбајҹанынын 40 иллији» совхозунун инәк нахыры. 4. Күрдмашы кәнди. Шәраб е'малы мүәссисәси.

Алазан-Һәфтәран вадисинин ҹ.-ш. гуртараҹағы И. р-ндадыр. Р-нун ҹ. һиссәси, әсасән алчаг дағлыг (*Аҹынобур өн дағлығынын* ҹ.-ш. һиссәси вә с.), бир гисми исә овалыгдыр (Ширван дүзү). Әрази дәрин чај дәрәләри илә парчаланмышдыр. Һүнд. Ширван дүзүндә тәгр. 200 *м*-дән Баш Гафгаз силсиләсиндә 3629 *м*-ә (Бабадағ) гәдәр дәјишир. Јура, Табашир, Неокен вә Антропокен чөкүнтүләри јајылмышдыр. Кил јатағы, минерал булаглар (Дијаллы, Галаҹыг вә с.) вар. Иглими дүзәнлик вә дағәтәји һиссәдә мүләјим исти, јүксәк дағлыгда сојугдур. Орта темп-р јанварда 1°С-дән (дүзәнлик вә дағәтәји һиссәдә) —6°С-јә (јүксәк дағлыгда), ијулда мүвафиг оларат 25°С-дән 15°С-јә гәдәрдир. Иллик јағынты 500—1000 *мм*-дир. Чајлары (Кирдиман, Көјчај) Күр һөвзәсинә аиддир; сувармада истифадә олунур. Кичик көлләр вар. Шабалыды вә ачыг-шабалыды, дағ түнд-шабалыды, дағ боз-гәһвәји, гәһвәји дағ-мешә, аллүвиал чәмән-мешә, гонур дағ-мешә, чимли дағ-чәмән, торфлу вә ибтидаи дағ-чәмән торпаглары јајылмышдыр. Р-нда мешәләрин (палыд, фыстыг, вәләс вә с.) үмуми саһ. 67 мин *һа*-дыр (1978). Јүксәк дағлыгда субалп вә алп чәмәнликләри, ҹ. һиссәдә исә коллу вә сејрәк мешәли чәмәнликләр вар. Һејванлары: нәҹиб марал, Дағыстан дағкечиси, көпкәр, ајы, мешә пишији, јенот, ҹүјүр, чөлдонузу вә с. Гушлардан улар, кәклик, гырговул вә с. вар. *Исмајыллы јасаглығынын* бир һиссәси И.р. әразисиндәдир.

Әһали. Орта сыхлыг 1 $км^2$-дә 26,6 нәфәрдир (1979). Әһали әсасән р-нун мәркәзи һиссәсиндә мәскунлашмышдыр. Ири јашајыш мәнтәгәләри Исмајыллы ш., шәһәр типли Лаһыҹ гәс., Ивановка, Миҹан, Басгал, Күрдмашы, Галаҹыг к.-ләри вә Губахәлилли гәс.-дир.

Тәсәррүфат. И.р. әсасән к.т. р-нудур. Игтисадијјатында тахылчылыг, һејвандарлыг, техники биткичилик, мејвәчилик вә үзүмчүлүк мүһүм јер тутур. Р-нда 13 к-з, 15 с-з вар (1978). К.т.-на јарарлы торпаглар 84,1 мин *һа*-дыр (1978, нојабр). Бунун 25,9 мин *һа*-ы шум јери, 11,2 мин *һа*-ы чохиллик биткиләр, 3 мин *һа*-ы динҹә гојулмуш торпаглар, 3,5 мин *һа*-ы биҹәнәкләр, 40,5 мин *һа*-ы отлаглардыр. Суварылан торпаглар 5,1 мин *һа*-дыр. Р-нда *Ашыгбајрамлы су анбары* вә *Јекәхана су анбары* јарадылмышдыр. 30 мин *һа* әкин саһ.-нин 62%-индә дәнли вә дәнли-пахлалы биткиләр (буғда, арпа, гарғыдалы вә с.), 3%-индә техники биткиләр (күнәбахан, түтүн), 1%-индә тәрәвәз-бостан биткиләри вә картоф, 34%-индә исә јем биткиләри әкилир (1978). И.р. респ.-нын ири тахылчылыг р-нларындандыр. 1977 илдә 46,7 мин *т* тахыл истеһсал едилмишдир. К-з вә с-зларда мејвә бағларынын саһ. 1,6 мин *һа*, үзүмлүкләр 9,42 мин *һа*-дыр. Әсасән тумлу мејвәләр јетишдирилир. Үзүмчүлүк инкишаф етдирилир. 1979 илдә дөвләтә 20 мин *т* үзүм сатылмышдыр. Һејвандарлыг кениш јај вә гыш отлагларына әсасланыр. К-з вә с-зларда 19,8 мин гарамал (о ҹүмләдән 5 мин инәк вә ҹамыш), 73 мин давар вар (1978). Һејвандарлыг комплексләри јарадылыр. Гушчулуг комплекси вар. Р-нда истеһсалат комбинаты, сүд, асфалт вә шәраб з-длары, халча ф-ки вә е'малатханасы (Галаҹыг, Лаһыҹ), Респ. Дөвләт К.Т. Истеһсал-Техники Тә'минат Комитәсинин р-н шө'бәси, мешә комбинаты вар. Шәрабчылыг сәнајеси истеһсалат-аграр бирлији, мешә тәсәррүфаты јарадылмышдыр. Ағсу—Көјчај, Гарамәрјәм — Гутгашен вә Ағсу—Гутгашен шосе јоллары р-нун әразисиндән кечир.

Мәдәни гуручулуг вә сәһијјә. Р-нда 10 мәктәбәгәдәр мүәссисәдә 332 ушаг тәрбијә олунур (1978). 80 үмумтәһсил мәктәбиндә (19 ибтидаи, 33 сәккизиллик, 27 орта, 1 гијаби) 17173, техники пешә мәктәбиндә 445, једдииллик мусиги мәктәбиндә 137 шакирд тәһсил алыр (1977/78). Р-нда 10 мәдәнијјәт еви, 23 клуб, 57 китабхана, 25 киногурғу, 3 мәктәб музеји вар (1978).

Ме'марлыг абидәләриндән Талыстан к. јахынлығында *Ҹаванишир галасы*, Ханәкаһ к. јахынлығында Гыз галасы (тәгр. 11—12 әсрләр), Басгал к.-ндә һамам вә мәсҹид (17 әср), Лаһыҹ к. јахынлығында Кирдиман галасы, Сулут к. јахынлығында Фитдағ (һәр икиси 18 әср), Лаһыҹ к.-ндә түрбә (19 әср) вә с. вар.

АКП Исмајыллы Рајон Комитәси вә Рајон ХДС-нин органы «Зәһмәткеш» гәзети 1934 илдән чыхыр (1966 илдәк «Јени Исмајыллы» ады илә). Јерли радио верилишләри редаксијасы 1962 илдән фәалијјәт көстәрир. Телевизија верилишләринә бахылыр.

Р-нда 280 чарпајылыг 8 хәстәхана мүәссисәси, 25 фелдшер-мама мәнтәгәси, санитарија-епидемиоложи ст., 60 һәким, 232 орта тибб ишчиси вар (1978, јанвар).

ИСМАЈЫЛОВ Гасым Исмајыл оғлу (әсл фамилијасы Султанов; 19.4.1887, Шамахы гәз. Лаһыҹ к. — 10.4.1922, Кәнҹә—индики Кировабад)— Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда фәал мүбариз. 1918 илдән Сов. ИКП үзвү. 1901 илдән Бакы дәмирчиханаларынын бириндә фәһләлијә башламыш, фәһлә вә кәндлиләр арасында ингилаби иш апармышдыр. 1918—19 илләрдә И. мүсаватчы гијамчылара гаршы мүбаризәдә иштирак етмиш, партијанын тапшырығы илә мүсават экс-кәшфијјатында ишләмиш, кизли партија өзәкләринә рәһбәрлик етмишдир. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра халг милис органларында, Губа Гәза Ингилаб Комитәсинин вә Губа Гәза Иҹраијјә Комитәсинин сәдри вәзифәләриндә ишләмишдир. И. 1920 илин декабрында Азәрб.

нүмајәндәләринин тәркибиндә 8-чи Үмумрусија Советләр гурултајынын нүмајәндәси олмушдур.

Бу заман ХКС-нин ишләр мүдири Н. П. Горбунов васитәсилә В. И. Ленинә Губа гәзасындакы социалист дәјишикликләри һаггында мә'лумат чатдырмыш вә гәза зәһмәткешләри адындан рәһбәрә алма совгаты вермишдир. В. И. Ленинин көстәришилә Губа зәһмәткешләринә гәзет нәшр етмәк үчүн бир чап машыны көндәрилмишди. И.-ун Н. П. Горбуновла сөһбәти «Правда» (5 јанвар, 1921) вә «Беднота» (6 јанвар, 1921) гәзетләриндә дәрч олунмушду. 1922 илдә Кәнчә Гәза Ичраијјә Комитәси сәдри вәзифәсиндә ишләркән эксингилабчылар тәрәфиндән вәһшичәсинә өлдүрүлмүшдүр. АК(б)П-нин 3—4-чү вә Азәрб.-ын 1-чи Советләр гурултајларынын нүмајәндәси олмуш, Азәрб.МИК, АК(б)П МК үзвлүјүнә намизәд, Загафгазија коммунист тәшкилатларынын 1-чи вә РК(б)П-нин 2-чи гурултајларына нүмајәндә сечилмишдир. Азәрб.-да ад. р-н, шәһәр, к-з, күчә вә с. вар.

Әд.: Саркисов А. А., Касум Исмайлов, Б., 1978.

ИСМАЈЫЛОВ Әли Гурбанәли оғлу (1909, индики Илич р-нунун Маһмудкәнд к.—5.10.1968, орада)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1950). 1941 илдән Сов.ИКП үзвү. Һ. Асланов ад. к-зда мангабашчысы (1938—68) ишләмишдир. 1949 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур.

ИСМАЈЫЛОВ Әнвәр Әләкбәр оғлу (д.10.4.1916, Тифлис)— Азәрб. совет ме'мары. Азәрб.ССР әмәкдар иншаатчысы (1960). ССРИ Ме'марлар Иттифагы Идарә Һеј'әтинин үзвү (1955). 1941 илдән Сов.ИКП үзвү. М. Әзизбәјов ад. Азәрб. Сәнаје Ин-туну битирмишдир (1939). 1942—58 илләрдә бир сыра мәс'ул вәзифәдә ишләмиш, 1959 илдән Азәрб.ССР Дөвләт Тикинти Ишләри Комитәси сәдринин мүавинидир. Бакынын Низами күчәсиндә Енергетикләрин еви (1952), Степанакертдә меһманхана, Нахчыванда Мусигили Драм Театрынын бинасы (1961, Һ. Мәчидовла биркә), Кировабадда инзибати бина, Бакы сиркинин бинасы, Бакы метрополитенинин «Нефтчиләр» стансијасы (1961, 1967, 1972, һәр үчү Ф. Леонтјева илә биркә) вә с. әсас ишләриндәндир. И., һәмчинин бир сыра һејкәлтәрашлыг абидәләринин лајиһәсини вермишдир. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәри: Азәрбајҹан ССР шәһәрләринин план гурулушу, Б., 1974.

ИСМАЈЫЛОВ Әһәд Һүсејн оғлу (д. 5.5.1918, Товуз ш.)—совет кимјачысы (нефт кимјасы). Техника е.д. (1974), Азәрб.ССР Дөвләт мүкафаты лауреаты (1976). 1939 илдән Сов.ИКП үзвү. Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин иштиракчысыдыр. Әсас тәдгигаты јүксәк кејфијјәтли мотор јаначаглары вә нефт карбоһидрокенләриндән кимјәви вә микробиоложи синтез үчүн парафин истеһсалы саһәсиндәдир. Тәклиф етдији јени технолоҗи просесләр әсасында Москва, Кујбышев, Уфа, Горки, Волгоград вә Бакыда сәнаје гурғулары ишләјир.

Әсәрләри: Деароматизация жидких парафинов серной кислотой, «Химия и технология топлив и масел», 1975, № 12 (совм. с др.); Исследование влияния присадок на качество депарафинированных дизельных фракций, «Азербайджанское нефтяное хозяйство», 1977, № 5 (совм. с др.).

ИСМАЈЫЛОВ Исмајыл Бәјләр оғлу (д. 10.4.1915, индики Ағдам р-нунун

Кәнкәрли к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1955). 1948 илдән Сов. ИКП үзвү. Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин иштиракчысыдыр. Натаван ад. үзүмчүлүк с-зунда агротехник, бригадир, шө'бә мүдири, һәмин с-зун директору (1939— 75) ишләмишдир. 1975 илдән консерв з-дунун фәһләсидир. 1954 илдә үзүмчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. 3 дәфә Ленин ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ИСМАЈЫЛОВ Исмајыл Чәфәр оғлу (28.11.1897, Тифлис—1937)—Азәрб. совет дипломатларындан бири, педагог, журналист. 1920 илин мајындан Сов. ИКП үзвү. 1918 илдән Тифлис «Һүммәт» (меншевик) тәшкилатында фәалијјәт көстәрмишдир. 1920 илин јајындан Тифлисдә Азәрб.ССР-ин дипломатик миссијасында мәс'ул вәзифәдә чалышмышдыр. Күрҹүстан меншевик һөкумәтинин тә'гибләриндән гачараг И. Тифлисдә кизли ишә кечмишдир. 1921—22 илләрдә әввәл Азәрб.ССР-ин, сонра ЗСФСР-ин Түркијәдәки сәфирлијинин биринчи катиби олмушдур. 1923 илдә «Јени фикир» гәзетиндә (Тифлис) ишләмишдир. 1926 илдә Москва унтини битирмишдир. 1929—30 илләрдә Азәрб.ССР План Комиссијасы сәдринин мүавини, сәдри, ҮИК(б)П Загафгазија Өлкә Комитәсиндә шө'бә мүдири ишләмишдир. И. 1934 илдә *Гырмызы Профессура Институтуну* гуртармыш, Шәрг Зәһмәткешләринин Коммунист Ун-тиндә сијаси игтисад кафедрасынын мүдири ишләмиш, сонра Бакыја гајыдараг «Коммунист» гәзетинин редактору, АК(б)П МК шө'бә мүдири, Азәрб.ССР халг торпаг комиссары вәзифәләриндә чалышмышдыр. В. И. Ленинин әсәрләрини Азәрб. дилинә тәрҹүмә едән редаксијанын үзвү олмушдур. И. дәфәләрлә ҮИК(б)П Загафгазија Өлкә Комитәсинин, АК(б)П МК вә БК-нын, Азәрб. вә Загафгазија МИК-ләринин үзвү сечилмишдир.

ИСМАЈЫЛОВ Расим Рза оғлу (д. 13.7.1936, Бакы)—Азәрб. совет кино оператору. Азәрб.ССР әмәкдар инчәсәнәт хадими (1976). Азәрб.ССР Дөвләт мүкафаты лауреаты (1978). Үмумиттифаг Дөвләт Кинематографија Интуну битирмишдир (1962). 1962—69 илләрдә «Сәма илә көрүш», «Шәһәрин ритмләри» сәнәдли телевизија филмләрини вә «Данышан ишыглар», «Гырмызы, гара вә башгалары» мултипликасија филмләрини чәкмишдир. И. «Јенилмәз баталјон» (1966, Х. Бабајевлә биркә), «Торпаг. Дәниз. Од. Сәма» (1967), «Севил» (1970), «Једди оғул истәрәм» (1970), «Нәсими» (1973), «Дәдә Горгуд» (1975), «Хошбәхтлик гајғылары» (1976), «Севинч бухтасы» (1977) бәдии филмләринин гурулушчу оператору, «Ширин «ев»дән кетмәси» (1978) бәдии филминин гурулушчу реж.-дур.

ИСМАЈЫЛОВ Рза Паша оғлу (1905, индики Илич р-нунун Гывраг к.—28. 1.1966, орада)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1949). Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин иштиракчысыдыр. «Гырмызы Октјабр» к-зунда мангабашчысы, Н. Нәриманов ад. к-зда бригадир (1956—66) ишләмишдир. 1948 илдә түтүнчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. Нах.МССР Али Советинә депутат (2-чи чағырыш) сечилмишдир.

ИСМАЈЫЛОВ Рүстәм Һачы Әли оғлу (1.7.1909, Бакы—1.6.1972, Бакы)—

совет кимјачысы (нефт кимјасы вә нефт е'малы технолоҗијасы). Техника е.д. (1961), проф. (1958), Азәрб.ССР ЕА акад. (1962; м. үзвү 1959) вә президенти (1967—70). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1948). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). Азәрб. ССР әмәкдар елм хадими (1964). 1941 илдән Сов.ИКП үзвү. 1933 илдән Бакы Нефтгаз з-дунда әмәк фәалијјәтинә башлајан И. сех рәиси, з-д директору, Азәргаз трестинин мүдири вә с. мәс'ул вәзифәләрдә чалышмыш, Бакы Шәһәр Зәһмәткеш Депутатлары Совети Ичраијјә Комитәсинин сәдри сечилмиш (1950—54), Азәрнефтзаводлары бирлијинин баш мүһәндиси (1954—59), Азәрб.ССР ХТШ Нефт Е'малы вә Кимја Сәнајеси Идарәсинин рәиси (1959—61), ХТШ сәдринин биринчи мүавини (1961—65), нефт е'малы вә нефт кимја сәнајеси назири (1965—67) олмушдур. И.-ун әсас елми ишләри нефт кимјасына вә нефт е'малы технолоҗијасына аиддир. О, бир груп башга мүтәхәссислә бирликдә синтетик каучук сәнајеси үчүн мүһүм мономер олан дивинилин бутандан алынмасы кими оријинал вә чох ефектли бир просеси ишләјиб һазырламыш, јүнкүл пиролиз јағынын тәркибиндәки дојмамыш карбоһидрокенләр гарышығыны полимерләшдирмәк јолу илә синтетик гатран алмағын јени үсулуну тәклиф едәнләрдән бири олмушдур. Республиканын нефтајырма сәнајесиндә термик крекинг технолоҗијасынын әсаслы сурәтдә тәкмилләшдирилмәсиндә И.-ун хидмәти бөјүкдүр. И. Азәрб. Нефт вә Кимја Ин-тунда досент, проф. вә кафедра мүдири вәзифәсиндә чалышмышдыр. О, Азәрб.ССР Али Советинин (2, 3, 6 вә 7-чи чағырыш) депутаты вә Сов.ИКП 23-чү гурултајынын нүмајәндәси олмуш, 5 дәфә Ленин ордени, «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Нефт технолоҗијасы, һ. 1, Б., 1951 (М. Ф. Нағыјевлә биркә); Нефт технолоҗијасы, һ. 2, Б., 1957 (Ч. Ә. Һүсејновла биркә); Очерки развития нефтеперерабатывающей, нефтехимической и химической промышленности Азербайджана, М., 1968.

Әд.: Р. Г. Исмайлов. Библиография, Б., 1969 («Деятели науки и культуры Азербайджана»); Алиев В. С., Менделеевская дружина, «Бакинский рабочий», 1968, 26 декабря.

ИСМАЈЫЛОВ Һәбиб Әләкбәр оғлу (21.2.1906, Нахчыван—31.12.1966, Бакы)—Азәрб. совет кино режиссору. Азәрб.ССР әмәкдар инчәсәнәт хадими

(1960). 1930 илдән Сов.ИКП үзвү. Дөвләт Театр Сәнәти Ин-тунун (Москва) реж.-луг вә актјорлуг факүлтәсини битирмишдир (1931). 1931—43 илләрдә Бакы, Кировабад, Маһачгала театрларында бәдии рәһбәр, реж. вә баш реж. ишләмишдир. 1943 илдән кинода фәалијјәт көстәрмишдир. «Нахчыван МССР-ин 25 иллији», «Чәфәр Чаббарлы», «Дағыстан МССР-ин 25 иллији», «Памбыгчылыгда габагчыл методларын тәтбиги» вә с. сәнәдли филмләрин, «Өкеј ана» (1959; һәмин ил Кијевдә кечирилән Үмумиттифаг кино фестивалында мүкафата лајиг көрүлмүшдүр), «Бөјүк дајаг» (1963) бәдии филмләринин реж.-дур. Педагожи фәалијјәт көстәрмишдир.

ИСМАЈЫЛОВ Һәмид Салман оғлу (д. 2.1.1913, индики Ханлар р-нунун Кешкү к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1950). 1941 илдән Сов.ИКП үзвү. Шамхор, Ханлар, Абшерон вә Кировабадда үзүмчүлүк с-зу вә шәраб з-дунун директору,

Азәрб.ССР јејинти сәнајеси назиринин мүавини, Азәрб. ССР Дөвләт План Комитәси сәдринин мүавини, Азәрб.ССР кәнд тәсәррүфаты вә тәдарүк назиринин биринчи мүавини, Азәрб.ССР ХТШ Јејинти Сәнајеси Идарәсинин рәиси, Азәрб. ССР Совхозлар Назирлијиндә Баш Мејвә-Тәрәвәз, Чајчылыг Идарәсинин рәиси (1939—78) олмуш, 1978 илдән Азәрб. ССР Тәдарүк Назирлији респ. тахыл әрзаглары мүһафизә експедисијасынын рәисидир. 1949 илдә үзүмчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. АКП 20—24-чү гурултајларынын нүмајәндәси олмуш вә 21—22-чи гурултајда МК үзвлүјүнә намизәд сечилмишдир. Азәрб.ССР Али Советинин (5-чи чағырыш) депутаты олмушдур. 2 дәфә Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

ИСМАЈЫЛОВА Галијә Бајазитовна (д. 12.2.1925, Томск)—өзбәк совет балет артисти. ССРИ халг артисти (1962). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1949). 1962 илдән Сов.ИКП үзвү. 1941 илдән Нәваи ад. Өзбәкистан Опера вә Балет Театрынын солистидир. Партијалары: Симург («Ағбиләк», С. Василенко), Марија («Бахчасарај фонтаны», Б. Асафјев), Ежина («Спартак», А. Хачатурјан) вә с. И. өзбәк, Чин, әрәб, һинд вә б. халгларын рәгсләринин ифачысы кими Инкилтәрә, АБШ, Франса, Норвеч, Һиндистан вә с. өлкәләрдә чыхыш етмишдир. 1979 илдә А. Мәликовун «Мәһәббәт әфсанәси» балетини Ә. Нәваи ад. Өзбәкистан Дөвләт Опера вә Балет Театрында тамашаја гојмушдур. 2 дәфә Ленин ордени, «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ИСМАЈЫЛОВА Содар Мә'буд гызы (д. 15.3.1930, индики Шәки р-нунун Баш Зәјзит к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1949). 1957 илдән Сов.ИКП үзвү. «Шәфәг» к-зунда колхозчу, мангабашчысы (1946—53) олмуш, 1953 илдән һәмин к-зда түтүнчү ишләјир. 1948 илдә түтүнчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур.

ИСМАЈЫЛОВА Сона Әһмәд гызы (д. 1.1.1927, индики Мирбәшир р-нунун Гараағачы к.) —Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1949). 1949 илдән Сов. ИКП үзвү. «Бакы фәһләси» к-зунда колхозчу (1936—76) ишләмиш, 1976 илдән бригадирдир. 1948 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур.

ИСМИЈЕВ Шаһбала Чаһанкир оғлу (д. 1877, индики Шамахы р-нунун Нәриманкәнд к.—16.4.1974, орада)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). Азәрб.-да Совет һакимијјәти гурулана гәдәр Дәрәкәнд к.-ндә әкинчилик вә һејвандарлыгла мәшғул олмуш, сонра исә индики Телман ад. к-зда чобан, мангабашчысы (1935—68) ишләмишдир. 1947 илдә тахылчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. 1968 илдән Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачы иди.

ИСОКРАТ (Isokrátēs) (е.ә. 436, Афина—е.ә. 338, Афина)—гәдим јунан публисисти. Софистләрин шакирди; Сократын тә'сири алтында олмушдур. Гулдарлыг чәмијјәтинин али тәбәгәсинин мәнафејини мүдафиә едирди. Илк бөјүк публисистик әсәриндә («Панекирик» е.ә. 380) шәргә ишғал јүрүшү үчүн јунанларын сијаси бирлијинин зәрурилији идејасы јүрүдүлүр.

ИСПАН ДИЛИ—Испанијанын, Чәнуби вә Мәркәзи Америка өлкәләринин (Бразилија, Һаити, Гајана, Суринам, Кичик Антил а-ры истисна едилмәклә) вә Мексиканын дөвләт вә әдәби дили. Испанијанын кечмиш мүстәмләкәләри Мәракеш, Танжер (Африка), Филиппин а-ры вә АБШ-ын ч. р-нларынын әһалиси дә И.д.-ндән истифадә едир. Балкан өлкәләриндә вә Орта Шәргдә 1492 илдә Испанијадан говулмуш јәһудиләрин—сефардларын ишләтдикләри гәдим И.д.-нә тәсадүф олунур. *Роман дилләринә* дахилдир. И.д.-ндә 210 млн. (1975), о чүмләдән Испанијада тәгр. 27 млн. адам данышыр (1978). И.д. ромалыларын е.ә. 3 әсрин сонунда Пиренеј ј-а-на кәтирдикләри вә автохтон әһалинин—иберләрин ләһчәсини әвәз едән латын халг дилинин давамы вә сонракы инкишафы нәтичәсиндә јаранмышдыр. И.д. 2 әсас диалект групуна (шм. вә ч.) бөлүнүр. Латын Америкасы өлкәләриндәки мәһәлли вариантлары, әсасән, лексикаја вә тәләффүзә аиддир. Әдәби дил Кастилија диалектинә әсасланыр; буна көрә дә И.д. узун мүддәт Кастилија дили адланмышдыр. Мүасир И.д.-ндә 5 саит, чохлу дифтонг вә трифтонг, 18 самит вар. Грамматик гурулушу, әсасән, 16 әсрдә формалашмышдыр. Исим вә сифәтләр һалланмыр, сөз сырасы гисмән сәрбәстдир. Фе'лин 115 морфоложи вә аналитик формасы вар. Лексикасында керман, франсыз, италјан вә әрәб дилләриндән кечмә сөзләр чохдур. Јазыда латын әлифбасындан истифадә олунур. Орфографијасынын сәчијјәви хүсусијјәти суал вә нида ишарәләринин тәрсинә ишләдилмәсидир.

Әд.: Степанов Г. В., Грамматика испанского языка, 2 изд., М., 1963; Јенәонун, Испанский язык в странах Латинской Америки, М., 1963; Родригес-Данилевская Е. И., Патрушев А. И., Степунина И. Л., Учебник испанского языка, М., 1978.

ИСПАН ИНГИЛАБЫ (1931—39)—Испанијада халг-демократик ингилабы. Илк мәрһәләсиндә буржуа-демократик ингилабы характери дашымышдыр. Ингилаби партлајыш әрәфәсиндә сијаси мүбаризәнин әсасыны 1930 илин орталарында игтисади бөһранын кәскинләшдирдији торпаг мүлкијјәтчиләри вә малијјә олигархијасы блоку илә бүтөвлүкдә испан халгы арасындакы антагонизм тәшкил едирди. 1931 ил апрелин 12-дә кечирилән бәләдијјә сечкиләри нәтичәсиндә өлкәнин бүтүн бөјүк шәһәрләриндә республикачылар гәләбә газанды. Апрелин 14-дә Ингилаби комитә (1930 илин августунда Сан-Себастјан ш.-ндә буржуа республикачы һәрәкаты лидерләри јаратмышды) монархијанын девриилдијини вә өзүнүн Испанијанын мүвәггәти һөкумәтинә чеврилдијини билдирди. Крал XIII Алфонс мүһачирәт етди. Ингилабын 1-чи дөврүндә (1931—33) гәбул едилмиш респ. конститусијасы әсасында (1931, 9 декабр) бир сыра мүтәрәгги ислаһат кечирилди. 1932 илин сентјабрында Каталонија мухтар р-н статуту алды. Бунунла белә демократик гүввәләрин пәракәндәлији 1933 ил нојабр сечкиләри заманы сағ партијаларын гәләбәсинә имкан јаратды. 1932 илин октјабрында бир сыра сағ партија вә групларын јаратдығы Сағ Партијаларын Мухтар Конфедерасијасы (СЕДА) 1933—35 илләрдә әксингилабын әсас гүввәсинә чеврилди. Испанија фалангасы фашист партијасы јарадылды (1933, октјабр). СЕДА нүмајәндәләринин һөкумәтә дахил олмасы (1934, 4 октјабр) өлкәдә үмуми сијаси тә'тилә сәбәб олду. *Октјабр дөјүшләриндән (1934)* сонра сол антифашист гүввәләрин бирлији артды. Антифашист коалисијасынын тәшкилиндә Испанија Коммунист Партијасы (ИКП) башлыча рол ојнады. *Халг чәбһәсинин* (1936 илин јанварында јарадылмышды) 1936 ил феврал сечкиләриндә парлаг гәләбәси Испанија респ.-сынын инкишафында јени дөвр ачды (1936, феврал—ијул). 1936 ил ијулун 17—18-дә һәрби фашист гијамы баш верди. Милли-ингилаби мүһарибә характери дашыјан вәтәндаш мүһарибәси дөврү башланды. Гијамын илк күнләриндән Алманија вә Италија гијамчылара һәртәрәфли һәрби јардым көстәрди (мүһарибә әрзиндә гијамчылар тәрәфиндә 300 мин италјан, алман вә Мәракеш әскәри вурушмушду); 1936 ил октјабрын 1-дә Ф. *Франко* гијамчыларын Бургос ш.-ндә јаратдыглары дөвләтин вә һөкумәтин башчысы е'лан олунду. Б. Британија вә Франсанын тәшәббүсү илә Авропанын 27 дөвләти Испанија ишләринә гарышмамаг барәдә сазиш имзаладылар (1936, август). Лакин Алманија вә Италија сазишә әмәл етмәдиләр. Гијам нәтичәсиндә әслиндә ордусуз галан респ.-нын вәзијјәти даһа да кәскинләшди. Белә бир шәраитдә фәһлә синфи, халг күтләләри респ.-нын мүдафиәсинә галхды вә һөкумәтдән силаһ тәләб етди. Ијул дөјүшләри заманы јерләрдә һакимијјәт халг чәбһәси вә антифашист милиси комитәләринин әлинә кечди. 1936 ил сентјабрын 4-дә Ф. Ларго Кабалјеронун башчылығы илә коммунистләрин дә дахил олдуғу коалисија һөкумәти јарадыл-

ды. 1936 илин октјабрында респ. дүшмәнләринә мәхсус торпагларын мүсадирә олунуб кәндлиләрә пајланмасы барәдә декрет верилди.

Испанија республикачылары илә бејнәлхалг һәмрә'јлик һәрәкаты кенишләнди. ССРИ Испанија респ.-сына һәртәрәфли јардым көстәрирди. Испанијада *Бејнәлмиләл бригадалар* тәркибиндә 2 миндән артыг совет көнүллүсү (башлыча олараг танкчы вә тәјјарәчи) вурушмушдур. Испан ингилабчыларынын фашизмә гаршы мүбаризәсиндә азәрб.-лар да иштирак етмишләр. Испан халгынын гәһрәман мүбаризәси вә онун илк гәләбәләри нәинки фашизмә гаршы мүбаризәнин, һәм дә она галиб кәлмәјин мүмкүнлүјүнү әјани сүбут етди. Лакин Халг чәбһәси сыраларында бирлијин зәифләмәси Испанија респ.-сынын варлығы үчүн кетдикчә бөјүк тәһлүкәјә чеврилирди. Испанија респ.-сыны мүдафиә етмәк үчүн бејнәлхалг фәһлә һәрәкатында сә'јләри бирләшдирмәк барәдә Коминтернин тәклифини Сосиалист Фәһлә Интернасионалынын рәдд етмәси гијамчылара кениш фәалијјәт азадлығы верди. Италија вә Алманијадан јени көмәк алан гијамчылар 1938 ил мартын 9-да Арагон чәбһәсини јармаға наил олдулар. Апрелин 15-дә исә Аралыг дәнизи саһилинә чыхмагла респ.-нын әразисини ики јерә бөлдүләр. Б. Британијанын гызышдырдығы тәслимчиләрин чеврилиши нәтичәсиндә (1939, 5 март) полковник Касадонун башчылығы илә хунта јарадылды. Тәслимчиләр мартын 28-дә испан халгына мисли көрүнмәмиш хәјанәт едәрәк Мадридин гапыларыны фашист чаниләринин үзүнә ачдылар. И.и. кедишиндә 1 млн. дан чох адам һәлак олду.

И.и. 20 әсрин 30-чу илләринин 2-чи јарысында капиталист өлкәләринин фәһлә вә демократик һәрәкатынын зирвәси олду. Ингилаб кедишиндә Испанија респ.-сы халг демократијасынын еркән инкишаф дөврүнү хатырладан респ.-ја чеврилди. Мәғлуб олмасына бахмајараг Испанија халг-демократик респ.-сы испан халгынын хатириндә әбәди јашајыр.

Әд.: Пономарева Л. В., Рабочее движение в Испании в годы революции. 1931—1934, М., 1965; Гарсиа Х., Испания XX века, М., 1967; Ибаррури Д., В борьбе. Избр. статьи и выступления. 1936—1939, пер. с испанского, М., 1968; Война и революция в Испании. 1936—1939, пер. с испанского, т. 1, М., 1968; Вместе с патриотами Испании, 2 изд., Киев, 1978.

ИСПАНАГ (Spinacia), шому—тәрәчичәклиләр фәсиләсиндән бир вә ја икииллик битки чинси. Авропа, Асија вә Шимали Америкада јабаны һалда 3 нөвү јајылмышдыр. Мүлајим иглимли өлкәләрдә, еләчә дә ССРИ-нин Авропа һиссәсинин ч. р-нларында, Гафгазда, Орта Асијада бостан И.-ы (S. oleraceae) бечәрилир. Һүнд. 25—50 *см* олур. Азәрб.ССР-дә дөрдеркәкчикли И. (S. tetrandra) вә бостан И.-ына тәсадүф едилир. Тәркибиндә A, B, C, D, K витаминләри, каротин, дәмир, фосфор, карбоһидрат вә зүлаллар вар. Парник вә истиханаларда И. векетасија дөврүнүн әввәлләриндә кеч бөјүјән биткиләрин чәркәараларында торпағы бәркитмәк үчүн әкилир. Мүхтәлиф хөрәкләр (көјәрти гутабы, довға, күкү вә с.) биширмәк үчүн истифадә едилир.

ИСПА́НИЈА (España), Испанија дөвләти (Estado Español).

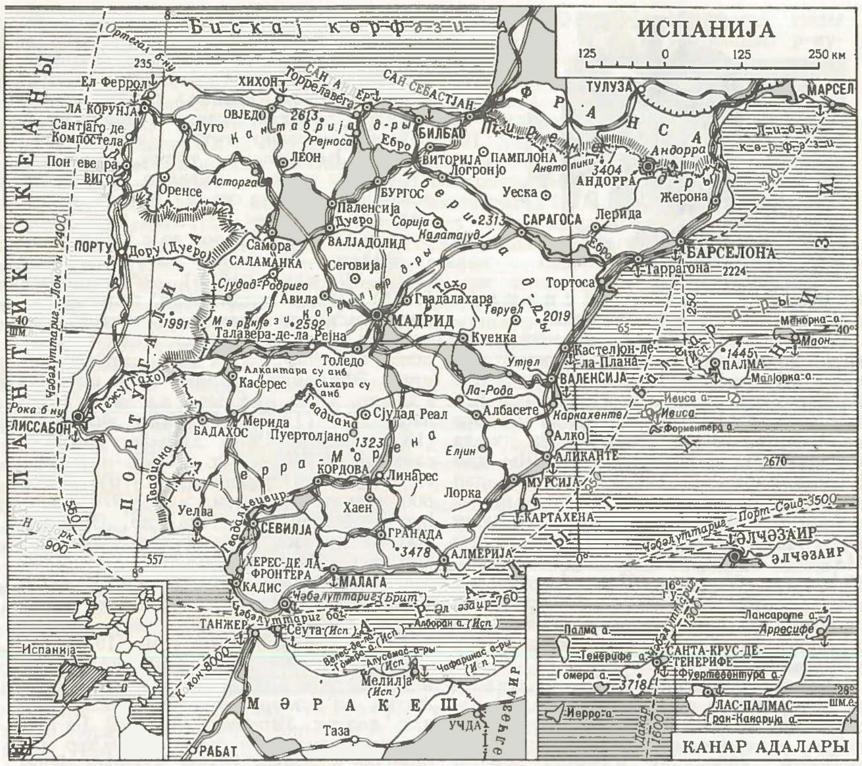
Үмуми мә'лумат. Авропанын ч.-г.-индә дөвләт. Әразисинә Пиренеј ј-анын 5/6 һиссәси, Аралыг дәнизиндә Балеар а-ры, Атлантик океанында Канар а-ры дахилдир. Шм.-ш.-дә Франса вә Андорра, г.-дә Португалија, ч.-да Чәбәлүттариглә һәмсәрһәддир. Шм.-дан Бискај көрфәзи, шм.-г. вә ч.-г.-дән Атлантик океаны, ч. вә ш.-дән Аралыг дәнизи илә әһатәләнир. Саһ. 504,75 мин $км^2$. Әһ. 37,4 млн. (1979). Пајтахты Мадрид ш.-дир. Инзибати чәһәтдән 50 әјаләтә бөлүнүр (47-си ј-а-да, 3-ү адалардадыр; ј-адакы әјаләтләр 13 тарихи вил.-дә бирләшмишдир). Мәракеш саһилиндәки Сеута вә Мелилја шәһәр р-нлары И.-нын мүлкүдүр.

Дөвләт гурулушу. 1978 ил декабрда кечирилмиш милли референдум нәтичәсиндә И.-нын јени конститусијасы гәбул едилмишдир. Дөвләт башчысы маралдыр — кралдыр. 1939—75 илләрдә өлкәдә әслиндә фашист типли диктатура мөвчуд иди. Ганунверичи-мәшвәрәтчи орган бирпалаталы парламент—кортесләрдир; сәдрини крал тә'јин едир. Дөвләт башчысы кортесләрин бәјәндији һәр һансы ганун лајиһәсинә вето гојмаг, кортесләрин иштиракы олмадан декретләр вермәк һүгугуна маликдир. Дөвләт башчысы јанында Краллыг Шурасы мөвчуддур (али мәшвәрәтчи орган функсијасыны ичра едир). Краллыг Шурасынын сәдри кортесләрин сәдридир. Али ичра органы сәдрин башчылыг етдији Назирләр Шурасыдыр.

Тәбиәт. И. субтропик гуршагдадыр. Әразисинин 65%-дән чоху 500 *м*-дән јүксәкдәдир. И.-нын ән јүксәк зирвәси Сјерра-Невада силсиләсиндәки Муласен д.-дыр (3478 *м*). Мәркәзи һиссәни Месета јајласы (һүнд. 600—1000 *м*) тутур. Мәркәзи Кордилјер д-ры јајланы 2 һиссәјә (шм.-г.-дә Көһнә Кастилија вә ч.-ш.-дә Јени Кастилија јајлаларына) бөлүр. Месета јајласыны Иберија вә Әндәлис гырышыг дағлары әһатә едир. Өлкәнин шм. вә шм.-г.-индә Пиренеј вә Кантабрија д-ры јерләшир. И. әразисинин 10%-и овалыгдыр (Әндәлис, Арагон вә с.). Фајдалы газынтылары: көмүр, дәмир, пирит, синк, гурғушун, уран филизләри, чивә, волфрам вә с. Иглими әразинин шм.-г. вә шм. кәнарында мүлајим океан типли вә рүтубәтли, галан р-нларда субтропик, Аралыг дәнизи типлидир. Орта темп-р јанварда 8—12°C, ијулда 24—28°C-дир. Иллик јағынты 300 *мм*-дән (гураг мәркәз вә ч.-ш. р-нларында) 1500—2000 *мм*-ә (рүтубәтли шм. вә шм.-г. р-нларында) гәдәрдир. Бөјүк чајлары: Тахо, Дуеро, Гвадиана, Гвадалквивир, Ебро. Көлләри кичикдир. Мәркәзи вә ч. һиссәдә әсасән гәһвәји, шм.-г.-дә подзол, овалыгларда вә чај дәрәләриндә мәһсулдар аллүвиал торпаглар јајылмышдыр. Дағларда гонур дағ-мешә, дағ-гәһвәји торпаглар инкишаф етмишдир. Һәмишәјашыл коллуглары (маквис, гарига) олан Аралыг дәнизи типли битки өртүјү характерикдир. Әразисинин 10%-ни мешәләр тутур (әсасән шм.-дадыр). Һејванлары: түлкү, дәлә, гонур ајы, порсуг, виверра, Испанија довшаны, макака вә с. Милли парклар (Ајкес-Тортес, Ордеса вә с.), горуглар (Анајет, Гредос вә с.) вар.

Әһали. Әһалинин 75%-дән чоху (тәгр. 27 млн. нәфәр) *испанлардыр* (1978). И.-да каталанлар, галисијалылар, басклар, гарачылар, португаллар вә б. халглар да јашајыр. Дөвләт дили *испан дилидир*. Рәсми дин—католисизмдир. Әһалинин иллик орта артымы 1%-дир. Орта сыхлыг 1 *км*-дә тәгр. 70 нәфәрдир (1979). Ишләјән әһалинин (13,4 млн.) 40,4%-и хидмәт, 27,5%-и сәнаје, 20,8%-и к.т., 10,2%-и тикинти саһәсиндә чалышыр (1976). Тәгр. 800 мин нәфәр ишсиз вар (1976). Шәһәр әһалиси тәгр. 70%-дир. Әһалиси 100 миндән чох олан 30-дан артыг шәһәр вар. Әсас шәһәрләри: Мадрид—3,37 млн. нәфәр (1979), Барселона—1,8 млн., Валенсија—661 мин, Севилја—550 мин, Сарагоса—480 мин, Билбао 413 мин, Малага—380 мин (1972).

Тарихи очерк. И. әразисиндә илк инсан изләри Ашағы Палеолитә аиддир. Антик ән'әнәләрә көрә И. әразисиндә илк дөвләт *Тартесс*, Пиренеј ј-а-нда мәскән салмыш ән гәдим тајфалар исә *иберләр* (ј-а-нын гәдим адынын *Иберија* олмасы да бурадан ирәли кәлир) олмушдур. Е.ә. 3 әсрин сонларында И. әразисинин бөјүк бир һиссәси *Карфакенин* һакимијјәти алтына кечди; е.ә. 1 әсрин сонларына доғру Рома И.-ны фәтһ едәрәк ики әјаләтә (Јахын Испанија вә Узаг Испанија) бөлдү. Јерли әһали Рома ишғалына гаршы инадлы мүбаризәјә галхды (бах *Вириат*). Рома һөкмранлығы дөврүндә гулдарлыг И.-да истеһсал мүнасибәтләринин әсасыны тәшкил едирди. 409 илдә вандаллар, аланлар вә свевләр И. әразисинә сохулдулар. 5 әсрин 2-чи јарысында *вестготлар* И. әразисини демәк олар бүтүнлүклә әлә кечирдиләр. 711—718 илләрдә Шимали Африкадан кәлән әрәбләр вә бәрбәрләр (маврлар) Пиренеј ј-а-ны ишғал етдиләр. 929 илдә онлар *Кордова хилафәтини* јаратдылар. Һәлә 8 әсрдә ј-а-нын шм.-ында әрәб ишғалына гаршы мүгавимәт мәркәзләри мејдана кәлмишди. Јерли үсјанчы дәстәләрин әрәбләр үзәриндә гәләбәсиндән сонра (718) мүстәгил Астурија краллығы јаранды; бунунла *Реконкиста* һәрәкатынын әсасы гојулду. Кордова хилафәти хырда әмирликләрә парчаландыгдан (1031) сонра Реконкиста һәрәкатынын һәлледичи мәрһәләси башланды. Кичик әрәб дөвләтләринин Шимали Африкадан көмәјә чағырдыглары *Әлмүрабиләр* Салака јахынлығындакы гәләбә илә (1086) Реконкистанын кедишини дајандырыб, бүтүн мүсәлман И.-сыны өзләринә табе етдиләр. 1212 илдә испан краллыглары *Әлмүвәһһидиләр* дөвләтини мәғлубијјәтә уғратдылар. 13 әсрин орталарына јахын маврларын әлиндә И.-нын ч.-унда кичик бир әрази (Гәрнатә әмирлији) галмышды. Гәрбдә Португалија Реконкиста апарырды. Реконкистанын әсас һәрәкәтверичи гүввәси олан Кастилија вә Леон

кәндлиләри азад олунмуш торпагларда мәскунлашараг кралдан вә феодаллардан бир сыра имтијазлар алдылар; кәндлиләрин әксәријјәти шәхси асылылыгдан гуртарды. Әрәбләрлә мүбаризәдә мүһүм рол ојнајан шәһәрлиләр әсасы 12 әсрдән гојулан силки-нүмајәндәли идарәләрдә (кортесләрдә) нүфузлу гүввәјә чеврилдиләр. Бунунла јанашы Реконкистанын кедишиндә дүнјәви вә килсә феодалларынын, дини-ҹәнкавәр орденләринин ири торпаг маликанәләри мејдана кәлди. Арагонлу Фердинандла кастилијалы Изабелланын евләнмәси (1469) сајәсиндә 1479 илдә Кастилија—Арагон унијасы јаранды. Бу, И.-нын ваһид бир дөвләт кими бирләшмәсинин башланғычыны гојду. 1480 илдә *инквизисија* тә'сис олунду. 1492 илдә Гранаданын алынмасы илә Реконкиста баша чатды. Һиндистана дәниз јоллары ахтарыб тапмаг үчүн узаг дәниз сәфәрләринин тәшкилиндә Авропа дөвләтләриндән илк дәфә И. вә Португалија елм вә дәнизчилијин наилијјәтләриндән истифадә етмәјә башладылар. Американын кәшфиндән (1492) сонра, 16 әсрин 1-чи јарысында И. колонистләри Мексика, Перу вә Боливијаны, Мәркәзи вә Ҹәнуби Американын бир сыра торпагларыны тутдулар; И. мүстәмләкә империјасынын әсасы гојулду. 16 әсрдә И. өз әразисини Авропада да хејли кенишләндирди. Франса илә мүһарибә нәтиҹәсиндә [бах *Италија мүһарибәләри (1494—1559)*] Шимали вә Орта Италијада бир сыра әрази И.-нын һакимијјәти алтына кечди. I Карл Һабсбургун И. тахт-тачына саһиб олмасы илә Нидерланд да И.-ја бирләшдирилди. 1519 илдә I Карл «*Мугәддәс Рома империјасы*»нын императору олду; И. гүдрәтли дүнја дөвләтинә чеврилди. Бунунла белә, крал һакимијјәти И.-да сәнајенин јүксәлишинә вә дахили тиҹарәтә әһәмијјәт вермир, уҹуз хариҹи малларын өлкәјә ахынына һәр ҹүр шәраит јарадырды. «*Гијмәтләр ингилабы*» 16 әсрдә И.-нын игтисадијјатыны хејли сарсытды. 16 әсрин орталарындан өлкәнин игтисади тәнәззүлү башлады, әсрин 2-чи јарысындан исә И. хариҹи сијасәтдә бөјүк мүвәффәгијјәтсизлијә уғрады («Мәғлубедилмәз армада»нын мәһви вә с.). 1556 илдә башланмыш Нидерланд буржуа ингилабы 1579—81 илләрдә *Бирләшмиш Әјаләтләр* респ.-сынын јарадылмасы вә Шимали Нидерландын И. һөкмранлығындан азад олунмасы илә нәтиҹәләнди. 16—17 әсрләрдә Инкилтәрә илә мүһарибәләр нәтиҹәсиндә И. дәнизләрдә үстүнлүјү әлдән верди. *Отузиллик мүһарибә (1618—48)*, Франса вә Инкилтәрә илә сонракы мүһарибәләр нәтиҹәсиндә И. Һолландијанын истиглалијјәтини танымаға мәҹбур олду, 1668 илдә Португалијанын истиглалијјәтини таныдығыны билдирди. *Испанија ирси уғрунда мүһарибә* нәтиҹәсиндә *Бурбонлар* сүлаләсинин нүмајәндәси V Филипп И.-да һакимијјәтә кәлди. И.-нын Авропадакы әразиләри исә галиб дөвләтләр арасында бөлүшдүрүлдү.

18 әсрин орталарына јахын И. игтисадијјаты бир гәдәр ҹанланды, тиҹарәт тәдриҹлә кенишләнди, капиталист мануфактурасы инкишаф етмәјә башлады. 18 әсрин сонунда Франсада ингилаб башландыгда И. һаким даирәләри иртиҹа ҹәбһәсинә кечдиләр, 1793 илдә И. Франсаја гаршы мүһарибәјә башлады, лакин мәғлуб олду. Инкилтәрә вә Португалија илә мүһарибәләр дә И.-нын мәғлубијјәти илә гуртарды. 1808 илдә Франса гошунлары И.-ја сохулдулар; Наполеонун гардашы Жозеф Бонапарт И. кралы е'лан олунду. Франсызларын өлкәјә басгыны И.-да азадлыг мүһарибәсинә вә ингилаби партлајыша сәбәб олду. 1874 илләдәк И.-да беш буржуа ингилабы баш верди [әтрафлы мә'лумат үчүн, бах *Испанија ингилаблары (19 әср)*]. 70-ҹи илләрин ахырларындан И.- да фәһлә синфи мүстәгил сијаси гүввәјә чеврилди. Бир сыра сосиалист вә анархист истигамәтли ири фәһлә тәшкилатлары мејдана кәлди. 1879 илдә Испанија Сосиалист Фәһлә Партијасы (ИСФП), 1888 илдә һәмкарлар иттифаглары мәркәзи тә'сис олунду. 90-ҹы илләрдә анархистләр арасында террорчулуг хәтти күҹләнди.

19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә И.-да илк ири сәнаје инһисарлары мејдана кәлмәјә башлады. Хариҹи капиталдан (әсасән, Инкилтәрә вә Франса) асылылыг јаранмагда олан И. империализминин характерик хүсусијјәти иди. Лакин сәнајеси зәиф инкишаф етдијиндән И. аграр өлкә олараг галырды. 19 әсрин сонларында И. мүстәмләкәләриндә азадлыг мүбаризәси (1895 илдә Кубада, 1896 илдә Филиппиндә) кенишләнди. 1898 илдә АБШ Кубанын азад едилмәси пәрдәси алтында И. илә мүһарибәјә башлады [бах *Испанија—Америка мүһарибәси (1898)*]. Мүһарибәдә мәғлуб олан И. Куба, Пуерто-Рико, Гуам вә Филиппини итирди. 1899 илдә И. Каролин вә Мариан а-рыны Алманијаја сатмаға мәҹбур олду. 20 әсрин әввәлләриндә И. Мәракешин бөлүшдүрүлмәсиндә иштирак етди. И.-нын хариҹи сијасәт саһәсиндәки уғурсузлуглары әһалинин мүхтәлиф тәбәгәләринин наразылығыны артырды, респ. уғрунда мүбаризә вә фәһлә һәрәкаты кенишләнди. И.-нын сијаси һәјатында Каталонијадакы милли һәрәкат мүһүм рол ојнады. Биринҹи дүнја мүһарибәси дөврүндә И. битәрәф мөвге тутду. 1917 илдә өлкәни, башлыҹа шүары демократик респ. тәләбиндән ибарәт олан сијаси тә'тил бүрүдү. 1918—20 илләрдә И.-да ингилаби һәрәкат даһа да кенишләнди. 1920 илдә *Испанија Коммунист Партијасы* (ИКП) јарадылды. Кенишләнмәкдә олан ингилабын гаршысыны алмаг мәгсәди илә иртиҹа һәрби диктатура јаратмағы гәрара алды; 1923 илдә кенерал Примо де Ривера дөвләт чеврилиши етди. Јени һөкумәт (һәрби директорија) кортесләри вә бәләдијјә идарәләрини, фәһләләрин тә'тил вә јығынҹаг азадлығы һүгугларыны ләғв етди, сијаси партијалар вә әксәр фәһлә тәшкилатлары гадаған олунду. 1926 илдә И. Мәракешин саһил зонасынын ишғалыны баша чатдырды. 1931 илин апрелиндә монархијанын деврилмәси вә өлкәдә буржуа респ.-сынын јарадылмасы *Испан ингилабынын (1931—39)* башланғыҹыны гојду. Һакимијјәтә кечән республикачылардан вә сосиалистләрдән ибарәт блокун (1931—33) е'лан етдији конститусија (1931) әсасән, килсә дөвләтдән ајрылды, үмуми сечки һүгугу (23 јашына чатмыш шәхсләрә) вә демократик азадлыглар верилди, сәккиз саатлыг иш күнү мүәјјән олунду. 1932 илдә Каталонија мухтар р-на чеврилди. Лакин мүлкәдар торпагларынын әвәзсиз јолу илә мүсадирә олунмасына әсасланан аграр ислаһатынын ләнк һәјата кечирилмәси, мүртәҹе гүввәләрин пәракәндәлији 1931—33 илләрин демократик наилијјәтләрини боғмаға сә'ј көстәрән иртиҹа гүввәләринин һакимијјәтә кәл-

мәсинә әлверишли шәраит јаратды. Зәһмәткешләр респ.-нын мүдафиәсинә галхдылар. *Октјабр дөјүшләри (1934)* Астурија вә Каталонијада силаһлы үсјана чеврилди; үсјан ордунун көмәји илә јатырылды. Авангард гүввәси ИКП-дән ибарәт антифашист гүввәләр 1936 илин әввәлләриндә *Халг ҹәбһәсиндә* бирләшдиләр. Коммунистләр, социалистләр вә сол респ.-чылардан ибарәт бу ҹәбһә кортесләрә сечкиләрдә (1936, феврал) гәләбә газанды. Коммунистләрин вә социалистләрин мүдафиә етдији сол респ.-чылар һөкумәти демократик дәјишикликләр хәттини давам етдирди. Б. Британија, Франса вә АБШ һөкумәтләринин хәјанәткар «гарышмамазлыг» сијасәти үзүндән вә Италија—Алманија мүдахиләси нәтиҹәсиндә 1939 илин мартында респ.-нын мүгавимәти гырылды, өлкәдә кенерал *Франконун* фашист диктатурасы јарадылды.

Икинҹи дүнја мүһарибәси дөврүндә Франко И.-сы рәсмән битәрәф галдығыны билдирсә дә, Алманија вә Италијаја мүхтәлиф көмәк көстәрмиш, совет-алман ҹәбһәсинә өзүнүн «Мави дивизија»сыны (20 мин нәфәр) көндәрмишди. Мүһарибәдән сонра И.-да АБШ-а мејл күчләнди. 1953 илдә бағланмыш Америка—Испанија пактына (1963 вә 1970 илләрдә вахты узадылмышдыр) әсасән өлкәдә АБШ һәрби базалары шәбәкәси јарадылмышдыр. (1977 илин јанварында бу пакт әмәкдашлыг һаггында мүгавилә илә әвәз олунмушдур). И. һәлә 1947 илдә Франконун өмүрлүк дөвләт башчысы кими галмасы шәрти илә краллыг е'лан олунмушду. 1969 илдә Хуан Карлос Бурбон (1934 илдә деврилмиш Крал XIII Алфонсун нәвәси) Франконун вариси вә И.-нын кәләҹәк кралы тәсдиг едилди. 60-ҹы илләрдә И. игтисадијјатынын инкишаф сүр'әти хејли артды, урбанизасија просеси күчләнди. Тә'тил һәрәкаты (хүсусилә, мә'дән, поладәритмә вә кәмигајырма сәнајесиндә) кенишләнди. Мүхтәлиф респ.-чы вә либерал груплашмалары, Каталонија, Басклар өлкәси вә Галисијанын милләтчи партијалары фәаллашдылар.

Испанија республикасы әһалисинә әрзаг кәтирмиш «Нева» совет кәмисинин кәлиши мүнасибәтилә Аликантедә кечирилән нүмајиш. 1936, 19 октјабр.

Франконун өлүмүндән (1975) сонра крал I Хуан Карлос Бурбонун башчылығы илә монархија е'лан олунан И. өз инкишафынын кечид дөврүнә гәдәм гојду. Дахили вә хариҹи амилләрин тә'сири алтында крал вә һөкумәт илк вахтлар Гәрби Авропа дөвләтләри үчүн характерик олан сијаси гурулуш јаратмаға сә'ј көстәрир, «јухарыдан» бә'зи дәјишикликләр етмәк јолу илә өлкәдә үмумдемократик вә социал мүбаризәни зәифләтмәјә чалышырды. Лакин демократик гүввәләрин, илк нөвбәдә фәһлә синфинин тәзјиги илә һакимијјәт органлары сијаси партијаларын, о ҹүмләдән ИКП-нин (1977, апрел), демократик һәмкарлар иттифагларынын ачыг фәалијјәтинә иҹазә верди. Фашист Милли Һәрәкат (Испанија фалангасы) Партијасыны бурахды. Сон 40 илдә өлкәдә илк дәфә олараг 1977 илин ијунунда үмуми азад сәсвермә јолу илә парламент сечкиләри кечирилди. 1977—78 илләрдә Каталонија, Басклар өлкәси, Арагон, Әндәлис, Валенсија, Балеар а-ры, Галисија, Леон-Кастилија, Канар а-ры вә Стремадураја мухтаријјәт верилди. Демократик гүввәләрин тәзјиги илә 1978 илин октјабрында кортесләрин гәбул етдији јени конститусијанын мәтнинә Франко режими галыгларынын гәти ләғвинә шәраит јарадан, һабелә әсас милли, социал вә с. азадлыглары тә'мин едән бир сыра мүһүм мүддәалар дахил едилмишдир. Ифрат сағ вә солчу груплашмаларын фитнәләринә бахмајараг һәмин илин декабрында јени конститусија илә әлагәдар кечирилмиш рә'ј сорғусу да демократик гүввәләрин гәләбәси илә баша чатды. 1979 илдә кортесләрә (парламентә) кечирилән сечкиләрдә Демократик Мәркәз Иттифагы јенидән үстүнлүк газанараг илк конститусијалы һөкумәт тәшкил етмәк һүгугу алды (сәдри А. Суарес Гонсалес). Сечкиләрдә сол гүввәләр дә (социалистләр, коммунистләр вә с.) уғурла чыхыш етдиләр. 1977 илин февралында ССРИ илә И. арасында дипломатик мүнасибәтләр јарадылмышдыр. 1979 илин јанварында Москвада ССРИ илә И. арасында мәдәни вә елми-техники әмәкдашлыг һаггында сазишләр имзаланмышдыр. ССРИ хариҹи ишләр назири А. А. Громыко И.-да рәсми сәфәрдә олмуш (1979, нојабр), И. рәһбәрләри илә данышыглар апармышдыр.

Сијаси партијалар вә һәмкарлар иттифаглары. Д е м о к р а т и к М ә р к ә з И т т и ф а г ы—һаким партијадыр, 1977 илин мајында мө'тәдил буржуа партијаларынын сечкигабағы блоку кими јарадылмышдыр; Халг Партијасы, Христиан-демократ партијасы, Демократик вә либерал партијаларын Федерасијасыны, Социал-демократ партијасы вә Халг Демократ Партијасыны бирләшдирир, сәдри А. Суарес Гонсалесдир, конгресдә 167, сенатда 120 јери вар. И с п а н и ј а С о с и а л и с т Ф ә һ л ә П а р т и ј а с ы (ИСФП)—1879 илдә јарадылмышдыр. 1978 илин апрелиндә Социалист Халг Партијасы да она гошулмушдур; баш катиби Ф. Гонсалесдир. Әсас мүхалифәт партијасыдыр, конгресдә 121, сенатда 51 јери вар. *Испанија Коммунист Партијасы* (ИКП). Х а л г И т т и ф а г ы—1976 илин октјабрында неофранкист сијаси тәшкилатларын сечкигабағы коалисијасы кими јарадылмышдыр. Бунлардан башга өлкәдә бир сыра мәһәлли сијаси партија вә тәшкилатлар мөвҹуддур. Ү м у м и с п а н и ј а З ә һ м ә т к е ш л ә р И т т и ф а г ы; 1888 илдә јарадылмышдыр, 1939 илдә ганунданкәнар е'лан едилмишди. 1977 илин апрелиндән ачыг фәалијјәт көстәрир. ИСФП илә сых бағлыдыр, тәгр. 2 млн. үзвү вар (1979). Ф ә һ л ә Һ ә м к а р л а р И т т и ф а г л а р ы Б и р л и ј и; 1960 илдә јарадылмышдыр. 1977 илин апрелиндән ачыг фәалијјәтә башламышдыр. Ф ә һ л ә к о м и с с и ј а л а р ы, там ады Фәһлә Комиссијалары Һәмкарлар Иттифагларынын Конфедерасијасы; 1964 илдә јарадылмышдыр. 1977 илин апрелинәдәк кизли фәалијјәт көстәрирди. 2 млн. үзвү вар (1979). Баш катиби М. Камачодур. Фәһлә комиссијалары ичәрисиндә ИКП бөјүк нүфуза маликдир.

С С Р И—И с п а н и ј а Д о с т л у г Ҹ ә м и ј ј ә т и—1978 илин октјабрында јарадылмышдыр.

Игтисади-ҹоғрафи очерк. И. капитализмин орта сәвијјәдә инкишаф етдији аграр-сәнаје өлкәсидир. Үмуми мәһсулун 41,6%-ни сәнаје вә тикинти, 9,6%-ни к.т., 48,8%-ни хидмәт саһәси верир (1974). Игтисадијјаты хариҹи капиталдан чох асылыдыр. Франко һакимијјәти дөврүндә игтисадијјатда «*автаркија* мејлләри» күчлү иди. 60-ҹы илләрин әввәлләриндән өлкәдә хариҹи мәнбәләрин капитал јығымы һесабына сәнаје сүр'әтлә инкишафа башламышдыр. Банк вә сәнаје капиталынын инһисары күчләнмиш, дөвләт бөлмәсинин ролу (хүсусилә ағыр сәнаједә) артмышдыр. Капиталист өлкәләриндәки сәнаје истеһсалынын 2%-и И.-нын пајына дүшүр (1978). И. адамбашына дүшән кәлирә көрә капиталист Авропасынын инкишаф етмиш бүтүн өлкәләриндән кери галыр. Ишсизләрин сајы 1 млн. нәфәрдән чохдур (1978).

И. сәнајеси үчүн ири мүәссисәләрлә (металлуркија, кәмигајырма, кимја, автомобилгајырма вә с. сәнаје мәһсулларынын әсас һиссәсини верир) јанашы хырда мүәссисәләрин чохлуғу вә кустар истеһсалын хүсуси чәкисинин јүксәк олмасы характерикдир. Һасиледиҹи сәнаје тәсәррүфатын көһнә саһәләриндәндир. И. пирит һасилатына (1976 илдә тәгр. 3 млн. *т*) көрә капиталист өлкәләри арасында 2-ҹи (Јапонијадан сонра), ҹивә һасилатына (1,5 млн. *т*) көрә 1-ҹи јердәдир. Өлкәдә нефтин әксәр һиссәси, көмүрүн 30%-и, металлуркија хаммалынын 2/3-си хариҹдән кәтирилир. Електрик енержиси истеһсалы (1978 илдә 100,3 млрд. *квт.саат*), башлыҹа олараг идхал јанаҹаға әсасланыр. Өлкәнин ҹ.-унда Авропада «ән күнәшли јер» олан Алмерија р-нунда күнәш енержиси илә ишләјәҹәк експериментал електрик ст.-нын тикилишинә башланмышдыр (1980). Е'маледиҹи сәнаједә машынгајырма вә метал е'малы 1-ҹи јердәдир. Металлуркија вә кимја сәнајесинин мүһүм ролу вар. 1978 илдә өлкәдә 7,1 млн. *т* дәмир филизи, 6,5 млн. *т* чугун, 11,4 млн. *т* полад, 91,4 мин *т* гурғушун, 163,4 мин *т* синк филизи, 127 мин *т* мис, 12,2 млн. *т* даш көмүр, 880 мин *т* нефт истеһсал едилмишдир. Машынгајырма сәнајесиндә кәмигајырма вә автомобилгајырма, дәзкаһ, електрик аваданлығы истеһсалы әсас јер тутур. Електроника сәнајеси инкишаф етдирилир. Истеһсал едилән кәмиләрин тоннажына (1978 илдә 1742 мин брутто рекистр *т*) көрә И. капиталист өлкәләри арасында 4-ҹү, кәми ихраҹына көрә 3-ҹү јердәдир. Мүһүм кәмигајырма мәркәзләри Кадис, Билбао, Картахена, Ел-Ферролдур. 1978 илдә И.-да 1634 мин автомобил, о ҹүмләдән 1047 мин миник автомобили истеһсал олунмушдур. Мүһүм автомобилгајырма мәркәзләри Барселона,

Мадрид, Валјадолиддир. Нефт-кимја сәнајеси инкишаф етдирилир. Нефт е'малы з-дларынын иллик күчү 74 млн. *т*-дур. Јејинти сәнајесиндә зејтун јағы (1978 илдә 416 мин *т*; капиталист өлкәләри арасында 1-чи јер) вә шәраб (28 млн. *гл*; дүнјада 3-чү јер) истеһсалы хүсуси јер тутур. Јүнкүл сәнајенин әнәнәви саһәси тохучулугдур. Памбыг парча истеһсалы инкишаф етмишдир. Јун вә ипәк сәнајеси вар. Тикинти материаллары истеһсал олунур. 1978 илдә 28,1 млн. *т* семент истеһсал едилмишдир. Сәнаје мүәссисәләри, әсасән өлкәнин шм.-ш. вә шм. һиссәсиндәдир.

К.т.-нда торпаг мүлкијјәти тәмәркүзләшмишдир; латифундијалар вә хырда әмтәә тәсәррүфатлары үстүндүр. Торпагларын тәгр. јарысы һәр биринин саһ. 200 *ha*-дан (бүтүн тәсәррүфатларын 1,2%-и) чох олан ири тәсәррүфатлардадыр. Бечәрилән торпагларын тәгр. 60%-и ичарәјә вә јардарлыға верилир. Мүлкәдар тәсәррүфатларынын чоху механикләшдирилмиш вә мүасир агротехники гајдалар тәтбиг едилән капиталист тәсәррүфатларына чеврилмишдир. Бунунла бәрабәр, хырда кәндли тәсәррүфатлары сүр'әтлә мүфлисләшир. И. әразисинин 60%-дән чоху к.т.-на јарарлыдыр; бунун 65%-и бечәрилән торпаглар, 35%-ә гәдәри чәмән вә отлаглардыр (1977). К.т. мәһсулларынын јарыдан чохуну әкинчилик верир. Әсасән тахыл, ситрус биткиләри, мејвә, зејтун, үзүм бечәрилир. 1978 илдә 4,8 млн. *т* буғда, 7,9 млн. *т* арпа, 2,2 млн. *т* гарғыдалы, 416 мин *т* чәлтик, 183 мин *т* памбыг, 8,4 млн. *т* шәкәр чуғундуру, 5,3 млн. *т* картоф, 2,6 млн. *т* ситрус мејвәләри јығылмышдыр. Өлкәдә 4,5 млн. гарамал, 9,8 млн. донуз, 14,5 млн. гојун вар (1978). И. балыг овуна (1978 илдә тәгр. 1,2 млн. *т*) көрә Гәрби Авропада габагчыл өлкәләрдән биридир.

Д.ј.-ларынын уз. 13,5 мин *км*, автомобил јолларынын уз. 144,5 *км*-дир (1977). Јүк дөвријјәсиндә дәниз нәгл.-нын ролу бөјүкдүр. Дәниз тичарәти донанмасынын тоннажы 7098 мин брутто рекистр *т*-дур (1977 илин сону). Ән бөјүк портлары Картахена, Санта-Крус-де-Тенерифе, Барселона, Билбаодур. Әсас аеропортлары: Мадрид, Барселона, Палма-де-Малјорка. И. бөјүк бејнәлхалг туризм р-нудур. Туристләрин сајына (1978 илдә өлкәјә 40 млн. турист кәлмишдир) көрә И. Гәрби Авропада 1-чи јердәдир. И.-дан машынгајырма вә метал е'малы мәһсуллары (кәми, автомобил вә с.), к.т. мәһсуллары (әсасән ситрус, зејтун јағы, консерв, шәраб) ихрач едилир. Минерал хаммал, јаначаг, машын вә аваданлыг, әрзаг идхал олунур. Харичи тичарәти әсасән Гәрби Авропа өлкәләри, АБШ, сосиалист өлкәләри илэдир. Пул ваһиди песетадыр.

Силаһлы гүввәләр. И.-нын силаһлы гүввәләри гуру гошунлары, ҺҺГ вә ҺДГ-дән ибарәт олуб, үмуми сајы 302,3 мин нәфәрдир (1976). Мүлки гвардија (65 мин нәфәр) вә полис һиссәләри дә вар. Али баш командан кралдыр. Һәрби рәһбәрлијин али органы Милли Мүдафиә Хунтасыдыр. Гуру гошунлары (220 мин нәфәр) дөјүш гүввәләринә, әрази мүдафиә гошунларына вә үмуми еһтијата бөлүнүр. Дөјүш гүввәләринә 5 пијада дивизијасы, 16 әлаһиддә бригада, гүввәтләндирмә вә хидмәт һиссәләри дахилдир. ҺҺГ-дә 35,7 мин нәфәр вә 205 дөјүш тәјјарәси, ҺДГ-дә 46,6 мин нәфәр, 1 вертолјотдашыјан, 13 ескадра мина кәмиси, 13 кешикчи кәмиси, 10 дизел суалты гајығы, 23 трал кәмиси, торпеда катерләри вә с. кәмиләр вар. Силаһлы гүввәләр үмуми әскәри мүкәлләфијјәт һаггында ганун әсасында, һәмчинин көнүллүлүк әсасында комплектләшдирилир. Гуру гошунларында вә ҺҺГ-дә һәгиги хидмәт мүддәти 1,5 ил, ҺДГ-дә 2 илдир.

Сәһијјә. 1975 илдә әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум сајы 18,3, өлүм сајы 8,2, һәр мин нәфәр дири доғулана көрә ушаг өлүмү 13,8 олмушдур. Орта өмүр кишиләрдә 69,7, гадынларда 74,9 илдир. Өлүм һаллары әсасән, пневмонија, үрәк-дамар системи хәстәликләриндән, јаман шишләр вә бәдбәхт һадисәләрдәндир. Диабет, вәрәм, анкилостомоз, дәри вә висцерал лејшманиоз вә с. хәстәликләр кениш јајылмышдыр. Дәниздән узаг учгар р-нларда ендемик ур хәстәлијинә тәсадүф олунур. И. дүнјада ехинококкоз хәстәлијинин ән чох јајылдығы өлкәдир. И.-да 159,3 мин чарпајылыг (әһалинин һәр мин нәфәринә 4,6 чарпајы) 1285 хәстәхана, 310 диспансер (1973), 47,4 мин һәким (әһалинин һәр 745 нәфәринә 1 һәким), 3,7 мин диш һәкими, 16,5 мин әчзачы, 4,1 мин мама, 27,8 мин тибб бачысы вар. Һәким кадрлар ун-тләрин тибб факүлтәләриндә һазырланыр. И.-да иглим курортлары, минерал булаглар вар.

Маариф. 1970 ил ганунуна әсасән 6—14 јашлы ушагларын 8 иллик тәһсили ичбаридир. 1973/74 дәрс илиндә тәгр. 32,8 мин мәктәбәгәдәр мүәссисәдә вә 4 иллик ибтидаи мәктәбләрдә 5775 мин, 3 миндән чох орта мәктәбдә (7 иллик; 4 иллик ичбари кечид орта мәктәби вә 3 иллик үмумтәһсил, јахуд техники орта мәктәб) 1013 мин, 1398 техники пешә мәктәбиндә 192,5 мин шакирд охујурду. 1976/77 дәрс илиндә 410 али мәктәбдә (о чүмләдән 25 ун-т) 399,5 мин тәләбә тәһсил алырды. Ун-тләрин чоху 12—16 әсрләрдә јарадылмышдыр. Бөјүк ун-тләри: Саламанка дөвләт ун-ти (1218; 10 мин тәләбә), Барселона ун-ти (1430; 40 мин тәләбә), Севилја ун-ти (1502; 24,5 мин тәләбә), Мадрид ун-ти (1508; 100 мин тәләбә). Јени ун-тләри: Гијаби тәһсил ун-ти (1972; 30 мин тәләбә), Билбао ун-ти (1968; 10,3 мин тәләбә) вә с. Техники тәһсил 8 техники ун-тдә вә 3 политехник ин-тда һәјата кечирилир. Али мәктәбләрдә тәһсил пуллудур.

Мүһүм китабханалары: Мадриддә Милли китабхана (1712; 1977 илдә 2173 миндән чох китаб), ун-т китабханасы (1341; 631,6 миндән чох китаб), Барселонада Каталонија китабханасы (1914; 600 мин китаб) вә с. Бөјүк музејләри: Мадриддә Прадо музеји (1819), Милли археолокија музеји (1867), Барселона, Кордова, Валенсија, Севилја вә с. шәһәрләрдә рәссамлыг музејләри.

Елм вә елми идарәләр.

Тәбијјат вә техника елмләри. И.-да елми фикирләр антик дөврдән јаранмаға башламышдыр. Чоғрафијашүнас Помпони Мела, агроном вә ботаник Лутси Колумелла вә б. алимләрин фәалијјәти Рома империјасынын әјаләтләриндән олан И. илә бағлыдыр. Барбар тајфаларын И. әразисинә сохулмасы вә вестготларын еркән феодал дөвләтинин јаранмасы (5 әсрин орталары—8 әсрин әввәлләри) елм вә мәдәнијјәтин тәнәззүлүнә сәбәб олду. Һәмин дөврдә елми билимләр әсасән, килсә вә монастыр мәктәбләриндә чәмләшмишди. 8 әсрин әввәлләриндә әрәбләр И.-ны тутдугдан сонра елм сүр'әтлә инкишафа башлады. 9—10 әсрләрдә Кордова ун-ти бөјүк елми мәркәзә чеврилди. 10—11 әсрләрдә Мәсләмә вә онун шакирдләри Әбү-әл-Гасим вә Ибн әл-Сафф һәндәсә, һесаб вә астрономијаја даир әсәрләр јаздылар. 12 әсрдә Севилја вә Толедо ш.-ләриндә дә елми мәркәзләр јарадылды. 13 әсрдә елмин инкишафында Кастилија кралы Мүдрик X. Алфонсун мүһүм ролу олду. Онун рәһбәрлији илә тәртиб едилмиш планетләрин һәрәкәт чәдвәли үч әср мүддәтиндә Авропада ән јахшы чәдвәлләрдән һесаб олунурду. Лерида (1300), Уеска (1334), Валјадолид (1346), Валенсија (1500) вә Барселонада (1450) ун-тләр тә'сис олунду. 15 әсрин 70-чи илләриндә И.-да китаб нәшринә башланылды. Американын кәшфиндән (1492) сонра оранын чоғрафијасынын өјрәнилмәсиндә И. сәјјаһларынын мүһүм ролу олду. 1503 илдә Севилјада Тичарәт Палатасы, онун нәздиндә исә ријазијјат, астрономија, картографија, һидрографија вә артиллерија кафедралары јарадылды. Бу дөврдә И.-да Коперник системи јахшы мә'лум иди. Астрономија, навигасија, картографија проблемләринин ишләниб һазырланмасы һесаблама ријазијјатынын, дәнизчилик, мә'дән иши вә металлуркија саһәләриндәки тәләбат исә физика вә кимјанын инкишафына сәбәб олду. И.-да чоғрафија, ботаника вә зоолокија елмләри сүр'әтлә инкишаф етди. И. һәкимләри Авропада мәшһур иди. Анатом М. Сервет кичик ган дөвраныны кәшф етди (1536). 17 әсрдә педиатријанын әсасы гојулду, ган дөвраны вә синир системи тәдгиг едилди. 18 әсрдә јени елми мүәссисәләр вә тәдрис мүәссисәләри јарадылды. Латын Американсы, Австралија вә Филиппинә елми експедисијалар көндәрилди. Д'Елујар гардашлары волфрамит минералындан илк дәфә саф волфрам алдылар (1783), А. М. Дел Рио ванадиуму кәшф етди (1801), Јени нөв тохучулуг дәзкаһы (1749), су чыхармаг үчүн бухар насосу (1796) вә с. ихтира едилди. Биолокија вә тибб саһәсиндә X. С. Мутис, Ф. Д'Асара, М. Барнадес вә с. мәшһур алимләр фәалијјәт көстәрирдиләр. Кадис рәсәдханасында мүнтәзәм астрономик мүшаһидәләр апарылырды. Јерин формасыны өјрәнмәк мәгсәди илә онун мүхтәлиф нөгтәләриндә чазибә гүввәсини өлчмәк үчүн елми експедисијалар тәшкил олунурду. Сәнајенин инкишафы илә әлагәдар, Мүлки мүһәндислик (1823) вә Сәнаје Мәктәбләри (1850) ачылды. И.-нын кеоложи хәритәсинин тәртиби үчүн комиссија тәшкил едилди. 19 әсрдә биолокија вә тибб елмләри дә инкишаф етди. Һистолог вә синир системинин тәдгигатчысы С. Рамон-и-Кахалын ишләри Нобел мүкафатына лајиг көрүлдү (1906).

20 әсрдә И.-да Биоложи Тәдгигатлар Ин-ту (1900), Елми Тәдгигатларын Инкишафы үзрә Шура (1907), Физики тәдгигатлар лабораторијасы вә Ријазијјат лабораторијасы, Тәбијјат Елмләри Музеји вә с. јарадылды. Магнетизм, спектроскопија, кристаллофизика, фи-

зики кимја вә с.-јә даир тәдгигатлар апарылды. Бу лабораторија әсасында Милли Физика вә Кимја Ин-ту тә'сис олунду (1932). И.-да ентомолоҝија, патолоҝија, ендокринолоҝија вә офталмолоҝија саһәсиндә тәдгигатлар апарылыр. 50-ҹи иллэрдән сонра машынгајырма, електроенерҝетика, електротехника вә електроника сәнајесинин инкишафы илә әлагәдар олараг техники вә дәгиг елмләр саһәсиндә елми идарәләрин сајы да сүр'әтлә артды. И.-да магнетизм, термодинамика, саһәнин квант нәзәријјәси, елементар зәррәҹикләр, нүвә физикасы, плазма физикасы, нүвә енерҝетикасы, радиофизика, електроника вә кибернетика саһәсиндә елми ишләр апарылыр.

Испанија-Америка биокимјачысы С. Очоа вә А. Корнберг (АБШ) ДНТ вә РНТ молекулларынын ферментатив синтези саһәсиндәки ишләринә ҝөрә Нобел мүкафатына лајиг ҝөрүлмүшләр. Тибб алимләри К. Х. Диасоле, Ф. М. Лагос, Л. Пинјеро вә б. дүнја шөһрәти газанмышлар.

Иҹтимаи елмләр

Фәлсәфә. И.-да әрәбләрин һөкмранлығы дөврүндә (8—12 әсрләр) антик фәлсәфи ирси орта әср Авропа иҹтимаи фикринә танытдырмагда бөјүк рол ојнамыш әрәб фәлсәфәси јајылмаға башлады. 12 әсрдә әсасән И.-да јашајыб јаратмыш *Ибн Бәҹҹа*, *Ибн Туфејл* вә хүсусилә *Ибн Рушд* әрәб аристотелизминин ҝөркәмли нүмајәндәләри идиләр. 10 әсрдә И. һәм дә јәһуди фәлсәфәсинин мәркәзи олмушдур. Билаваситә И. фәлсәфәси орта әсрләрдә зәиф инкишаф етмишди. 13 әсрдә И.-да схоласт Рајмунд Луллија фәалијјәтә башлады; Саламанка схоластик фикрин мәркәзи олду. 16 әсрин 1-ҹи јарысында И.-да бөјүк һуманист Л. Вивес фәалијјәт ҝөстәрирди. Тәбиәтин објектив дәркинә мараг «Тәбијјат» фәлсәфәсинин јаранмасына (М. Сервет вә б.), сонралар исә материализмә (Х. Уарте) ҝәтириб чыхарды. 16 әсрдә И. *контрреформасијанын* идеоложи дајағы олду (језуитләр орденинин јаранмасы вә с.), схоластика јенидән ҹанланды. Бу дөврдә И. фәлсәфәсиндә христиан антрополоҝијасы мәсәләләри мүһүм јер тутурду. И. маарифчи фәлсәфәси 17—18 әср франсыз фәлсәфәсинин тә'сири алтында инкишаф едирди (Б. Х. Фејхоо, Г. Ховелјанос вә Г. Мајанс-и-Сискар). Ф. Пи-и-Маргал, П. Мата-и Фонтанент вә б. 19 әсрин 2-ҹи јарысында материалист тәмајүлүн ифадәчиси идиләр. Алман мүтәфәккири К. Краузенин фәлсәфәси, јени кантчылыг, јени һеҝелчилик, позитивизм јајылды, сон католик модернизминә јахын идејалар мејдана ҝәлди. 1876 илдә И. елми вә онун оријиналлығы әтрафында башлајан полемика «И. проблеми» һаггында мүбаһисәјә чеврилди. Мүбаһисәнин ҝедишиндә «Авропаја чатмағы» вә «дүнја тарихи просесинә» гошулмағы әсасландыран «испан мә'нәвијјаты», И.-нын «хүсуси јолу», «Бөјүк миссијасы» һаггында консепсијалар мејдана ҝәлди. «И. проблеми» 1898 ил сијаси бөһраны илә әлагәдар кәскинләшди. «1898 ил нәсли» мә'нәви дирчәлиш јоллары ахтарырды. Неосхоластиканын мүхтәлиф ҹәрәјанлары да мөвҹуддур. 19 әсрин ахырларында сосиалист тәшкилатларынын мејдана чыхмасы илә марксизм фәлсәфәси јајылмаға башлады, ИКП-нин тәшкилиндән сонра исә мөвгеји даһа да мөһкәмләнди. Буржуа фәлсәфи фикринин мәркәзләри «Һуманитар елмләр Ин-ту», журналы вә нәшријјатыдыр.

Тарих елми. Е.ә. 2 әср—ерамызын 5 әсриндә И. әразисиндә тарих елми Гәдим Рома тарихшүнаслығынын тәркиб һиссәси иди. Павел Орози (тәгр. 380—тәгр. 420) вә Севилјалы Исидор (тәгр. 560—636) Вестгот краллығынын тарихи илә әлагәдар гијмәтли мә'луматлар вермишләр. Еркән Реконкиста дөврүнүн тарих әсәрләри «монастыр хроникалары вә Сид нәғмәләри» (12 әсрин орталары) һесаб олунур.

Авила шәһәринин гала диварлары. 1088—91.

13—14 әсрләрдә Каталонија тарихшүнаслығы тәшәккүл тапмышды. 8—15 әсрләрдә әрәб И.-сы да бир сыра тарих мәктәби вә ҝөркәмли тарихчи јетишдирмишди (Ибн Һәјјан, Ибн Әбд Рәббини вә б.). 16 әсрдә һуманист тарихшүнаслығын ҝөркәмли нүмајәндәси философ вә тарихчи Хуан Луис Вивес иди. Лакин 16 әсрин 2-ҹи јарысында башланмыш иртиҹа шәраитиндә тарихшүнаслыгда феодал ән'әнәләри үстүнлүк газанды. 17 әсрдә бир груп тарихчи (Мартинес де Мата, Санчо де Монкада, Алварес Осорио вә б.) Һабсбурглар империјасынын тәнәззүлүнүн сәбәбләрини араштырмаға сә'ј ҝөстәрди. 18 әсрин 2-ҹи јарысында мәтнләрин тәнгиди тәһлили әсасында орта әср мәнбәләринин нәшринә башланды. Ҝөркәмли тарихчиләр П. Кампоманес, Г. Ховелјанос маарифчилик идејаларыны тәблиғ етмәјә башладылар. Тарих вә ҹоғрафијаја даир енсиклопедија луғәтләри бурахылды. 19 әср тарихшүнаслығында буржуа-либерал ҹәрәјанын ән ҝөркәмли нүмајәндәси чохҹилдлик «Испанијанын үмуми тарихи» әсәринин мүәллифи Модесто Лафуенте олмушдур.

19—20 әсрләрин ајрыҹында тарих елминин инкишафында М. Унамуно, А. Ганивета, Х. Ортега-и-Гасет, Р. де Маесту, Р. Менендес Пидал кими тарихчиләрин мүһүм ролу олду. Онларын И. һәгигәтини кәскин тәнгид етмәләри бир чох көһнәлмиш тарих консепсијасынын јенидән нәзәрдән кечирилмәси илә нәтиҹәләнди. *Испан ингилабындан (1931—39)* сонра ингилаба һәср олунмуш, јахуд бу вә ја диҝәр дәрәҹәдә ингилаб дөврү И.-сынын иҹтимаи һәјаты илә бағлы чохлу тәдгигат әсәри мејдана ҝәлди. Франко режиминин елм вә мәдәнијјәт саһәсиндә јеритдији зоракылыг сијасәтинә бахмајараг, Икинҹи дүнја мүһарибәсиндән сонра бир сыра тарихчиләр И. тарихини демократик, маһијјәт е'тибарилә антифранкочу мөвгеләрдән ишыгландырмаға башладылар. Фашист режими бир чох ҝөркәмли тарихчини (К. Санчес Алборнос, Америко Кастро, С. де Мадаријага-и-Рохс, М. Тунјон де Ларра, А. Рамос Оливејра вә б.) өлкәдән ketмәјә мәҹбур етди.

Испан ингилабына (1931—39), милли-ингилаби мүһарибәјә (1936—39), фәһлә вә коммунист һәрәкатларына даир тарихшүнаслыгда ИКП-нин чап етдирдији «Испанијада 1936—39 илләр мүһарибәси вә ингилабы», «Испанија Коммунист Партијасынын тарихи. Гыса курс» әсәрләри, Д. Ибаррурининн «Јеканә јол» хатирәләри мүһүм јер тутур.

Франко режиминин сүгутундан сонра И.-да тарихшүнаслыг јени инкишаф мәрһәләсинә гәдәм гојмушдур. И. Крал Академијасы (1713), Крал Тарих Академијасы (1738), Испанија—Америка Крал Академијасы (1910) вә с. тарих саһәсиндә мүһүм тәдгигат мәркәзләридир.

Игтисадијјат елми. И.-да игтисадијјат елми мүстәгил билик саһәси кими 16 әсрдә јаранмаға башламышдыр. И.-нын 18 әср маарифчиләри физиократларын вә буржуа сијаси игтисады классикләринин идејаларыны И.-нын шәраитинә ујғун олараг инкишаф етдирмишләр. Маарифчиләрин идеја ирсиндә Г. Ховелјаносун «Аграр ислаһат һаггында мә'рузә» (1795) әсәри әсас јер тутурду. К. Маркс бу әсәри И. ингилабчыларынын һәгиги бәјаннамәси кими гијмәтләндирмишдир. 19 әсрин 2-ҹи јарысында И.-да елми сосиализм идејалары јајылмаға башлады. 20 әсрдә конкрет игтисади проблемләрин ишләниб һазырланмасы А. Флорес де Лемус, Ф. Бернис вә б.-нын ады илә бағлыдыр. Франко диктатурасы гурулдугдан (1939) сонра милли синдикализм өлкәдә рәсми игтисади доктрина олду; бунун әсасыны дөвләтин игтисадијјата фәал мүдахиләси консепсијасы тәшкил едирди. 50-ҹи илләрин ахырында дөвләтин игтисадијјаты тәнзимләмәси методунун тәтбиги ифласа уғрады. Дөвләт-игтисади сијасәтин нәзәри әсасы неолиберализм олду. 50 вә 60-ҹы илләрдә, хүсусилә Франко режими деврилдикдән сонра И.-нын игтисади вә сосиал һәрәкатынын тәһлилинин мүтәрәгги истигамәтләри јаранмаға башлады. И. игтисадијјатынын инкишаф мејлләринин, мүасир мәрһәләдә аграр мәсәләнин, дөвләт-инһисарчы тәнзимләмә проблемләринин өјрәнилмәсин-

дә марксист-игтисади фикринин нүмајәндәләри Т. Гарсија, Х. Гомес вә б.-нын хидмәти бөјүкдүр. Игтисадијјат саһәсиндә тәдгигат ишләри Милли Статистика Ин-ту, Елми-Тәдгигат Игтисадијјат Ин-ту, Тәбијјат вә Аграр Елмләр Ин-ту, ун-тләрин игтисадијјат факүлтәләри вә с.-дә апарылыр.

Һүгуг елми. И.-да һүгуг елминин тарихи Рома истилалары дөврүндән башланыр. 12—13 әсрләрдә Крал һүгугу вә адәт нормаларынын компилјасијалары јарадылмышдыр. Әрәб һөкмранлығы вә Реконкиста дөврүндә һүгугшүнас алимләрин фәалијјәти Болонја һүгуг мәктәби илә сых әлагәдә олмушдур. Кордова вә с. шәһәрләрдәки мүсәлман һүгугу мәктәбләри И.-нын һүгуг елминә мүһүм тә'сир көстәрмишдир. 14 әсрдә јаранан сијаси вә бејнәлхалг һүгуг мәктәби 15—17 әсрләрдә хејли инкишаф етмишди. Инквизисијанын тә'сири илә 16—17 әсрләрдә макија, чадукәрлик, бид'әтчилијә даир чохлу әсәр јаранмышдыр. 18 әсрдә И.-нын һүгуг фикринә тәбии һүгуг идејалары вә Франса маарифчиләри мүһүм тә'сир көстәрмишди. 19 әсрин әввәлиндә конститусионалистләрин либерал вә радикал мәктәби јаранмышды. Әсрин сонунда һүгуг саһәсиндә буржуа руһлу ислаһатлар һәјата кечирилмиш, һүгугун мүхтәлиф саһәләринә аид мәчәлләләр гәбул олунмушдур. Франко диктатурасы дөврүндә рәсми һүгуг доктринасы ачыг-ашкар фашист характери алмышды. Фашист нәзәријјәчиләри Франко режиминин «ганунилијини», Франкочу дөвләтин «миллилијини», «хәлгилијини» әсасландырмаға чалышырдылар. Мүасир И.-нын һүгуг елминдә мүхтәлиф чәрәјанлар вар.

Һүгуг саһәсиндә ири елми мәркәзләр: Крал Әхлаг вә Сијаси Елмләр Академијасы (Мадрид, 1857), Крал Һүгугшүнаслыг вә Ганунверичилик Академијасы (Мадрид, 1730). Һүгугшүнаслар Барселона, Мадрид, Памплон, Овједо-Севилја вә с. шәһәрләрдәки ун-тләрдә һазырланыр.

Әдәбијјатшүнаслыг. И.-да әдәбијјатшүнаслығын тәшәккүлү романтизмин јаранмасы (19 әср) илә бағлыдыр. И. Бөл де Фабер, А. Дуран, Б. Х. Галјардо вә б. классик испан әдәбијјаты мәтнләрини нәшр етдирмиш, И. Мила-и Фонтаналс орта әсрләр испан вә каталан әдәбијјатларына даир тәдгигатлар апармышдыр. И. Менендес-и-Пелајо И. әдәбијјатшүнаслығында мәдәни-тарихи мәктәбин мөвгејини мөһкәмләндирди. Р. Менендес Пидал әсәрләриндә халг јарадычылығына вә классик испан әдәбијјатынын демократик ән'әнәләринә бөјүк мараг көстәрмишдир. А. Бонилја-и-Сан-Мартин, Ф. Родрикес Марин вә А. Кастро онун ардычылларыдыр. Мүасир И. әдәбијјатшүнаслығында мүхтәлиф мүртәче фәлсәфи вә естетик консепсијалара истинад едән чәрәјан (Х. Касалдуеро, Е. Хименес Кабасеро вә б.) вә еклектик «академик» чәрәјан (Х. Фернандес Монтесинос, Г. Диас Плаха, М. Л. Астрана вә б.) диггәти чәлб едир. «Үслубијјат» мәктәби дә сонунчу чәрәјана јахындыр (Д. Алонсо, К. Боусонјо, А. Алонсо вә б.).

Дилчилик. И.-да дилчилик 15 әсрин сонунда тәшәккүл тапмышдыр. А. де Неброха испан дилинин илк грамматикасынын (1492), испанча-латынча вә латынча-испанча лүғәтләрин јарадычысы, гәдим дилләрин көркәмли тәдгигатчысы олмушдур. 16 әсрдә Х. де Валдес, 17 әсрдә С. Коваррубуас дилчилији инкишаф етдирмишләр. 1713 илдә тә'сис едилән И. Крал Академијасында испан дили грамматикасы, лүғәтчилик саһәсиндә ишләр апарылды, илк 6 чилдлик академик лүғәт («Мө'тәбәрләр лүғәти», 1726—39) вә академик грамматика (1772) нәшр олунду. 19 әсрдә испан дилинин тарихи, јазычыларын дил вә үслуб хүсусијјәтләринин тәдгиги, тәнгиди мәтнләрин һазырланмасы кенишләнди (Х. Сехадор-и-Фраука, Р. Менендес Пидал вә б.). 20 әсрдә диалектолокија, дилчилик чоғрафијасы инкишаф етди, мәһәлли лүғәтләр тәртиб олунду (В. Гарсиа де Дијего, М. Алвар вә б.). Мүасир испан (Т. Наварро Томас, А. Алонсо, Е. Лоренсо вә б.), каталан (А. Бадир Маргарит), португал (П. Васкес Куеста, М. А. Мендиш да Луш) дилләри саһәсиндә тәдгигатлар апарылыр. И. Крал Академијасы, Елми Тәдгигатларын Али Шурасы нәздиндә М. Сервантес ад. ин-т, һабелә «Офинес» (мүасир И. вә Латын Америкасы испан дилинә даир мә'лумат топланмасы вә мүшаһидә апарылмасы үзрә бејнәлхалг тәшкилат; игамәткаһы Мадриддәдир) әсас дилчилик мәркәзләридир.

Елми идарәләр. Елми-тәдгигат ишләринин тәшкили вә истигамәтләндирилмәсинә 1939 илдә јарадылмыш Елми Тәдгигатларын Али Шурасы рәһбәрлик едир. Онун тәркибинә И. Крал Академијасынын үзвләри, ун-т мүәллимләри, елми-тәдгигат ин-тларынын, али техники мәктәбләрин, сәнаје мүәссисәләринин ишчиләри, орду нүмајәндәләри вә б.-лары дахилдир. Әсас елми идарәләри: Испанија Крал Академијасы (1713), Крал Һүгугшүнаслыг вә Ганунверичилик Академијасы (1730), Крал Милли Тибб Академијасы (1732), Крал Тарих Академијасы (1738), Крал Елмләр вә Инчәсәнәт Академијасы (1764), Крал Әхлаги вә Сијаси Елмләр Академијасы (1857) вә с. Әсас елми-тәдгигат ин-тлары: Тәбијјат вә Аграр Елмләр Ин-ту, Санчо де Монкада ад. Игтисадијјат Ин-ту, Али Шура нәздиндә Микел Сервантес Ин-ту вә с.

Мәтбуат, радио верилишләри, телевизија. И.-да чыхан мүһүм күндәлик гәзетләр: «А Бе Се» (1929), «Ван-гуардиа» (1881), «Диарио-16» (1976), «ИА» (1935), «Мундо обреро» (1931; ИКП-нин органы), «Паис» (1976), «Пуебло» (1940), «Сосиалиста» (1886) вә с.

И. Мә'лумат Акентлији—ИФЕ (1939) Мадриддәдир. Радио верилишләри 1919, телевизија верилишләри 1951 илдән (1956 илдән мүнтәзәм) апарылыр. Һөкумәтин вә сијаси партијаларын нүмајәндәләриндән ибарәт Шуранын идарә етдији радио вә телевизија илә јанашы, дөвләтин ихтијарында олан Милли радио вә телевизија да фәалијјәт көстәрир.

Әдәбијјат. И. әдәбијјаты испан, һабелә баск, каталан дилләриндә вә португал дилинин Галисија диалектиндә инкишаф едир.

Испан әдәбијјаты орта әсрләрдә халг јарадычылығы зәмининдә, һабелә антик дөвр вә әрәб мәдәнијјәтләринин (бах *Әрәб мәдәнијјәти. Әдәбијјат*) тә'сири илә формалашмышдыр. *Реконкиста* дөврүндә халг поезијасы, гәһрәманлыг епосу («*Сид нәғмәләри*» вә с.) вә клерикал-чәнкавәрлик әдәбијјаты инкишаф етмишди. 12 әсрдә шаир Г. де Берсео испан дилиндә «елми» әдәбијјатын әсасыны гојду («Мүгәддәс Мәрјәмин мө'чүзәләри» мәчмуәси). 13 әсрдә аноним мачәра-дидактик роман жанры кениш јајылды («Аполони һаггында китаб», «Искәндәр һаггында китаб», «Чәнкавәр Сифар» вә с.). 14 әсрдә И. әдәбијјаты һуманизм идејалары илә зәнкинләшди (Х. Мануел, Х. Руис, П. Лопес де Ајал вә б.). 15 әсрдә халг романслары вә сатирик поезија кениш шөһрәт газанды. 15 әсрин сону—16 әсрин әввәлләриндә испан әдәбијјаты *Ренессанс* дөврүнә гәдәм гојду (Ф. де Рохас, Х. Боска Алмогавер, Гарсиласо де ла Вега, Г. О. Родрикес де Монталво, А. де Ерсилја-и-Сунјига, Б. де Валбуен, Ф. де Еррера, Л. де Леон, Х. де Монтемајор вә б.). М. де *Сервантесин* јарадычылығы И. Ренессансынын идеја вә бәдии зирвәсини тәшкил едир. 16 әсрин сону—17 әсрин 1-чи рүбүндә Ренессанс драматуркијасы *Лопе де Веганын* ады илә бағлыдыр. Х. *Руис де Аларкон-и-Мендоса*, Г. *Тирсо де Молина* драматуркијаны инкишаф етдирдиләр. Бу дөврдә *барокко* әдәбијјаты мејдана кәлди (Ф. де Кеведо-и-Вилјегас, Б. Грасиан-и-Моралес, П. *Калдерон*, Л. Гонгора-и-Арготе вә б.). 17 әсрин 2-чи јарысында И. әдәбијјатында феодал-дини иртича һаким мөвге тутду. 18 әсрдә *Маарифчилик* идејалары јајылды. Классисизм (Н. Фернандес де Моратин, Г. де-ла Уерта, Л. Фернандес де Моратин вә б.) вә реализм (Д. де Торрес-и-Вилјароел, Х. Ф. де Исла, Р. Ф. де ла Крус вә б.) чәрәјанлары инкишаф етмәјә башлады. 19 әсрин әввәлиндә ингилаби вәтәнпәрвәрлик мотивләри кениш јајылды (М. Х. Кинтана, Х. Н. Галјегос, А. Листа). И. әдәбијјатында романтизмин јаранмасы вә инкишафы мүтләгијјәтә гаршы мүбаризә һәрәкаты илә бағлыдыр (А. де Сааведра де Ривас, Х. де Еспронседа, А. Гарсиа Гутјеррес, Х. Е. Артсенбуч вә б.). 19 әсрин орталарында реализм даһа да инкишаф етди (П. А. де *Аларкон*, Х. Валера, М. Тамајо-и-Баус, Х. Ечегарај-и-Ејсакирре вә б.). И. әдәбијјатында тәнгиди реализмин көркәмли нүмајәндәси Б. *Перес Галдосдур*. «1898-чи ил нәсли» адланан чәрәјан нүмајәндәләринин әсәрләриндә испан буржуа чәмијјәти вә мәдәнијјәтинин бөһраны әксини тапды (М. де *Унамуно*, Р. М. дел Валје Инклан, А. *Мачадо-и-Руис*, Х. Р. *Хименес* вә б.). В. *Бласко Ибанјес* тәнгиди реализм ән'әнәләрини давам етдирди. Биринчи дүнја мүһарибәсиндән сонра И.-да модернист чәрәјанлар јаранды (П. Салинас, Х. Килјен, В. Алејксандре, Л. Фелипе). Ф. *Гарсиа Лорканын* әсәрләриндә демократик идејалар, фашизмә гаршы мүбаризә тәрәннүм олунурду. Мүтләгијјәт деврилдикдән (1931) сонра вә милли-ингилаби мүһарибә (1936—39) илләриндә сосиал роман вә поезија жанрлары кениш интишар тапды (Р. Х. Сендер, С. М. *Аркона́да*, Х. Ардериус, М. Д. *Бенавидес*, Р. *Алберти*, М. *Ернандес*, А. Касона вә б.). Респ.-нын мәғлубијјәтиндән сонра (1939) бир чох мүтәрәгги јазычы өлкәни тәрк етди. Әдәбијјатда франкизм идејалары һаким мөвге тутду. 50-чи илләрин әввәлиндән франкизмә гаршы мүбаризә кенишләнди. Д. Алонсо, Г. Селаја, А. Фикера, К. Алварес вә б. ичтимаи-сијаси поезијанын нүму-

нәләрини јаратдылар. Х. А. Сунсунеки вә К. Х. Села тәнгиди реалист нәсри инкишаф етдирдиләр. Кәнч јазычылар «һәјат һәгигәтләринә доғру», «објектив роман» шүарлары алтында әсәрләр јаздылар (Х. *Гојтисоло*, А. М. Матуте, А. Лопес Салинас, М. Делибес, Л. Гојтисоло-Гај вә б.). Х. Фернандес де ла Рекеранын әсәрләриндә милли-ингилаби мүһарибә бәдии эксини тапмышдыр. Х. Гарсиа Ортелано, Д. Медио вә б.-нын әсәрләриндә һаким синифләрин һәјат тәрзи тәсвир вә тәнгид олунур. 70-чи илләрин орталарындан мүтәрәгги әдәбијјат дирчәлмәјә башламышдыр.

М. де Сервантесин «Дон Кихот» романы, Лопе де Веганын «Пјесләр»и, И. шаир вә јазычыларынын бә'зи әсәрләри Азәрб. дилиндә нәшр едилмиш, Лопе де Вега, Ф. Гарсиа Лорканын пјесләри Азәрб. сәһнәсиндә тамашаја гојулмушдур.

Баск әдәбијјаты. Епик халг поема вә нәғмәләри мүһафизә олунмушдур. Кешиш Б. Дечепаренин «Баск дилинин мәншәји» (1545) ше'р мәчмуәсиндә халг поезијасынын тә'сири дујулур. 17 әсрдә дини әдәбијјат инкишаф етмишди (П. де Ашулар, Х. Етчеберри вә б.). 18 әсрдә Маарифчилик идејалары јајылды (М. де Ларраменди, П. П. де Астарлоа, С. Моне, П. Топет вә б.). 19 әсрдә романтизм инкишаф етди (Х. М. Ипарракирре, Х. М. Ирибаррен, Е. М. де Аскуа, А. Чао вә б.). С. де Аран Гојри, М. Сороа, Т. Алсаки, Д. Акирре вә б.-нын јарадычылығында реалист мејлләр эксини тапмышдыр. 20 әсрдә халг шаирләри Е. де Уркиага вә Х. М. Акирре танынмышлар. Респ.-нын мәғлубијјәтиндән сонра бир чох јазычы өлкәни тәрк етди. Франкизм дөврүндә баск дили вә әдәбијјатынын тә'гиб олунмасына бахмајараг, Н. де Ормаечеа, Х. А. Ирасуст вә Х. Ечајде вәтәнпәрвәрлик мөвзусунда вә реалист әсәрләр јазмышлар.

Галисија әдәбијјаты. 8—11 әсрләрдә халг поезијасы мөвчуд олмушдур. 15 әсрин сонларындан 19 әсрин әввәлләринәдәк әдәбијјатда шифаһи ән'әнәләр әсас јер тутмушдур. Јазылы әдәбијјатын инкишафында романтик шаирләр Ф. Анјон-и-Пас, Х. М. Пинтос, А. вә Ф. де ла Иглесиа гардашлары мүһүм рол ојнамышлар. Шаирә Р. Кастро, М. Куррос-Енрикес, Е. Пондал 19 әср әдәбијјатынын көркәмли нүмајәндәләридир. М. Валјадарес илк романын мүәллифидир. 20 әсрдә В. Тајбо Гарсиа, Л. Амадо Карбалјо ичтимаи мәзмунлу әсәрләр јаратдылар. Франкизм дөврүндә көркәмли јазычылар (А. Родрикес Кастелао, Л. Варела, Е. Пита вә б.) өлкәни тәрк етмиш, Галисија әдәбијјаты әслиндә гадаған олунмушду. С. Е. Феррејро, У. Новонејра, М. Марија, К. Касорес мүтәрәгги әдәбијјаты инкишаф етдирирләр.

Каталан әдәбијјаты. 9—13 әсрләрдә шифаһи халг поезијасы, 12 әсрин сонларындан исә јазылы дини әдәбијјат инкишаф етмишди. Дүнјәви әдәбијјат 13 әсрин сонунадәк *Прованс дилиндә* јарадылмышдыр. 14 әсрдә Ф. Ешименис, Ч. вә П. Марк гардашлары вә б. јазыб-јаратмышлар. 15 әсрдән *Ренессанс* идејалары интишар тапды (А. Фебрер, Ч. Фогассот, А. Марк, Ч. Ројс, А. Турмеда вә б.). 15 әсрин сонларындан тәнәззүлә уғрајан каталан әдәбијјаты, јалныз 18 әсрин сонларындан Маарифчилик идејаларынын тә'сири илә дирчәлмәјә башлады (А. де Кампанја, Масдеу вә б.). 19 әсрдә романтизм јаранды (Ч. Сол-и-Падрис, В. Балакер, Ч. Вердалер вә б.). Ч. Пин-и-Солер, Н. Олјер, А. Кимера, С. Русинјол вә б. тәнгиди-реалист роман вә драм әсәрләри јаздылар. 20 әсрин 20—30-чу илләриндә Т. Гарсес, К. Салвадор, Ч. Оливер, Ч. Рујр, Ч. Пла, П. Бертран вә б. реалист ән'әнәләри давам етдирмишләр. Франкизм дөврүндә каталан әдәбијјаты гадаған едилмишди. Каталан дилиндә јенидән китаб нәшринә јалныз 50-чи илләрин сонларындан башланылмышдыр. Мүасир әдәбијјатда неомодернист (М. де Педроло, Б. Бонет вә б.) вә реалист (С. Есприу, Ч. Сорсанедес, Ч. Серда, М. Ариман, Г. Ферратер, Ч. М. Еспинас, Б. Порсел, Е. Торрес вә б.) чәрәјанлар мөвчуддур.

Франкизмин ләғвиндән сонра өлкәдә баш вермиш демократик дәјишикликләр мүтәрәгги вә милли дилләрдә әдәбијјатын инкишафына мүсбәт тә'сир көстәрмишдир. 1979 илин феврал
ында И. јазычыларынын биринчи милли гурултајы кечирилмишдир.

Ме'марлыг вә тәсвири сәнәт. Ме'марлыг. И.-да мегалитик гурғулар, келт-ибер, Гәдим Рома вә вестготларын тикилиләри галмышдыр. Орта әср И. ме'марлығына *Мавританија инчәсәнәтинин* (*Әлһәмра* сарајы вә с.) бөјүк тә'сири олмушдур. И. бәдии мәдәнијјәти *Реконкиста* шәраитиндә формалашмаға башламышды. 8—9 әсрләрдә Астурија үслубунда килсәләр (Овједо јахынлығында Сан-Микел де Линјо килсәси, 9 әср), 11—12 әсрләрдә истеһкамлар (Авила, Саламанка вә Саморада), јарашыглы күнбәзләри (симборио) олан, һејкәлләр вә Мавританија декоратив мотивләри илә бәзәдилмиш роман үслублу килсәләр (Сантјаго-де-Компостела, Авила, Саламанка вә Саморада) мејдана кәлди. 13 әсрдән *готика* (Бургос, Толедо, Леон, Севилја вә с. ш.-ләрдәки килсәләр) инкишаф етди. 13—14 әсрләрдә *мудехар* үслубуна готика вә Мавританија инчәсәнәти чизкиләри дахил олмушду. Килсәләрдә тәмтәраглы меһраблар, меһрабдахили иконостаслар (ретабло) тикилирди. 15 әсрин сону—16 әсрин әввәлләриндә Интибаһ дөврү ме'марлығы («платереско» үслубу) мудехар ән'әнәләри илә бағлы иди. 16 әсрдә Италија илә тичарәт вә мәдәни әлагәләрин кенишләндирилмәси нәтичәсиндә И. ме'марлығына Ренессанс инчәсәнәти формаларынын тә'сири кечди. Әсрин 2-чи јарысындан е'тибарән ме'марлыгда сәрт, гуру, рәсми характерли биналарын иншасы кенишләнди (*Ескориал*). 17 әср—18 әсрин әввәлләриндә *барокко* үслубу чичәкләнди (ме'мар Х. Б. де Чуррикера вә б.). 18 әсрдә италјан вә франсыз сәнәткарларынын башчылығы илә Мадриддә Крал сарајы, Сеговија јахынлығында Ла-Гранха сарајы вә Аранхуесдә сарај-парк комплексләри тикилди, *классисизм* рәсми үслуба чеврилди (ме'мар Х. де Вилјануева). Орта әсрләрдә И.-да ән'әнәви килмөһрә кәндли еви типләри формалашмышды; кәнд вә шәһәрләрдә дахили һәјәтли, балконлу даш евләр тикилирди. 19 әсрдә шәһәрләр кенишләндирилир, биналарын тәртибатында чох вахт готика вә Мавританија мотивләриндән истифадә олунурду (ме'марлар Е. Репулјес, Е. Ајусо). 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә ме'марлыгда «модерн» үслубу башлыча јер тутурду (ме'мар А. *Гауди*). 20 әсрдә *конструктивизм* јајылса да чох вахт классик формалардан истифадә едилирди. Испанија респ.-сы јарадылдыгдан (1931) сонра өлкәдә шәһәрсалма кенишләндирилди. И.-да фашист диктатурасы гурулмасы илә ме'марлыгда новатор ахтарышлары арадан галхды, милли ме'мар кадрлары мүһачирәт етди. Алманија вә Италијада фашизм дармадағын едилдикдән сонра Франко режими ме'марлыгда мүәјјән күзәштләр етмәјә мәчбур олду. Өлкәдә функсионализмлә јанашы јени ме'марлыг принсипләри (брутализм вә с.) тәтбиг едилир. Лакин, көрүлән тәдбирләр шәһәрләрин вә онларын мәнзил фондларынын кениш мигјасда јенидән гурулмасы проблемләрини арадан галдырмамышдыр.

Тәсвири сәнәт. Палеолит дөврүнә аид гаја тәсвирләри (бах *Алтамира*), келт-ибер һејкәлтәрашлығы вә вестготларын зәркәрлик мә'мулатлары нүмунәләри И. әразисиндә тапылмыш ән гәдим инчәсәнәт абидәләридир. Дини һејкәлтәрашлыгда, роман вә готика үслубларында јарадылмыш фреска вә миниатүрләрдә фолклор мотивләри илә јанашы, чанлы һәјат мүшаһидәләри ајдын көрүнүр. 14—15 әсрләрдә даш вә ағач үзәриндә ојма, Испанија-Мавританија керамикасы јүксәк сәвијјәјә

Сеговија шәһәриндә гәср (әл-Гәср). 11 әср.

чатмышды. 15 әсрин орталарындан бојакарлыг вә һејкәлтәрашлыг орта әср үсулларынын тә'сириндән узаглашмаға башлады. 16 әсрин әввәлиндә И. инчәсәнәти һуманист Ренессанс мәдәнијјәтинә гошулду. Әсрин 2-чи јарысында сарај инчәсәнәти һөкм сүрмәјә башлады. Бу дөврдә јарадылан портретләрдә вә *Ел Греконун* таблоларында реалист мејлләр өзүнү көстәрирди. 17 әсрин 1-чи јарысы И. инчәсәнәтинин јүксәлиш дөврүдүр. Бу дөврүн мәшһур рәссамларындан Х. *Рибера*, Ф. *Сурбаран*, хүсусилә Д. *Веласкесин* реалист ән'әнәләри әсрин 2-чи јарысында бојакарлардан Б. Е. Мурилјо, А. Пуга вә б.-нын јарадычылығында инкишаф етдирилирди. 18 әсрдә милли ән'әнәләрә јабанчы академик сарај инчәсәнәти әсас јер тутурду. 18 әсрин сону—19 әсрин әввәлләриндә Ф. *Гојјанын* јарадычылығы И. инчәсәнәтиндә мүһүм мәрһәлә тәшкил едир.

19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә һаким салон инчәсәнәти илә јанашы, демократик истигамәтли бојакарлыг (М. Бенедито Вивес) вә һејкәлтәрашлыг (Х. Антонио) инкишаф етди. 20 әсрин әввәлләриндә өлкәдә формалист чәрәјанлар (кубизм, сүрреализм вә с.) кениш јајылды, Франса инчәсәнәтинин тә'сири күчләнди. Сүрреалист рәссамлардан С. *Дали*, Х. Миро, кубист Х. Грис, һәмчинин П. *Пикассонун* јарадычылығы билаваситә Парис мәктәби истигамәтиндә инкишаф едирди. Азадлыг мүһарибәси дөврүндә (1936—39) бир чох рәссам фашизмә гаршы мүбаризәдә бирләшди. Бу мүбаризә Франко диктатурасы дөврүндә дә давам етди. Мүасир И. рәссамларындан Б. Паленсија, Г. Ортега Мунјес, Ф. Сан-Хосе, А. Делгадо, П. Тардес вә б.-нын әсәрләриндә вәтәнин әзәмәти, тәбиәти, әмәк адамларынын көзәллији тәрәннүм олунур. 1979 илдә И.-да Т. *Салаһовун* фәрди сәркиси ачылмышдыр.

Мусиги. И. мусигисинин мәншәји өлкәнин ән гәдим сакинләри олан *иберләрин* мусиги ән'әнәләри илә бағлыдыр. Сонракы дөврләрдә истилачылар (финикијалылар, карфакенлиләр, јунанлар) И.-ја өз мусиги мәдәнијјәтләрини кәтирмишләр. 8—15 әсрләрдә И.-да һөкмранлыг едән әрәбләрин вә 15 әсрдә өлкәнин ч.-уна көчмүш гарачы тајфаларынын сајәсиндә И. мусигисиндә Шәрг колорити даһа да күчләнмишди. Ајры-ајры әјаләтләрин мусигисинин бир-бириндән фәргләнмәсинә бахмајараг И. мусигиси үчүн ритм зәнкинлији, рәгс формаларынын мүхтәлифлији сәчијјәвидир. Ауррееску, сардана, малакенја, агудо, хота, секидилја рәгсләри, чисту, гајта, хүсусилә китара вә с. мусиги аләтләри кениш јајылмышдыр. Бир сыра испан рәгсләри (сарабанда, чакона, еләчә дә болеро, хабанера, фанданго) профессионал инструментал мусиги формаларына чеврилмиш, өлкәдән узагларда мәшһур олмушдур. Әндәлис мусигиси емосионаллығы, темпераменти, әлван мелизми вә ритми илә фәргләнир (фламенко, канте хондо вә с.). И. профессионал мусиги јарадычылығынын илк јазылы нүмунәләри вестготлар дөврүнә (5—8 әсрләр) аиддир. *Реконкиста* милли испан мәдәнијјәтинин, о чүмләдән мусигинин формалашмасыны сүр'әтләндирди. Испан халгынын бир нөв һәјат салнамәси олан романс (роман) виуеланын (китаранын сәләфи) мүшајиәти илә ифа едилирди. Халг арасында кәнд мәншәли вилјансико вә садә формалы кантарсилјос маһнылары хүсусилә кениш јајылмыш, 15—16 әсрин көркәмли бәстәкарларындан Х. де Анчијета, В. Пенјалос вә Х. дел Енсина тәрәфиндән инкишаф етдирилмишдир. 16 әсрдә мусигили театр тәшәккүл тапмыш, 17 әсрдә сарсуела (мусигили сәһнә жанры), 18 әсрдә тонадилја (лирик мусигили комедија) јаранмышды. Ренессанс дөврүндә полифоник мусиги К. Моралес, Ф. Керреро, хүсусилә Т. Л. де Викторијанын јарадычылығында јүксәк зирвәјә чатмыш, мусиги нәзәријјәси вә естетикасына аид мүһүм әсәрләр мејдана кәлмишди. 19 әсрин 30-чу илләриндә Мадрид вә Барселонада консерваторија вә опера театрлары ачылмыш, 19 әсрин 2-чи јарысында бәстәкар вә мусиги хадими Ф. Педрелин рәһбәрлији илә милли мусиги мәдәнијјәтинин дирчәлиши уғрунда һәрәкат (Ренасимјенто) башланмышды. Ф. Педрелин јетишдирмәләриндән И. *Албенис*, Е. *Гранадос*, М. де *Фалја* јени мусиги мәктәбинин әсасыны гојмушлар. 20 әсрдә И. ифачылыг сәнәти јүксәк сәвијјәјә чатмыш, пианочу Х. Турина, Р. Винјес, скрипкачы П. *Сарасате*, Х. Манен, виолончелчалан П. *Казалс*, Г. Касадо, китарачы Ф. Таррега, М. Лјобет, А. Сеговија, дирижор Е. Ф. Арбос, Х. Итурби, мүғәннилардән М. Гај, Е. Идалго, К. Супервиа, В. де Лос Анхелес, М. Кабалје, П. Доминго вә б. кениш шөһрәт газанмышлар. Милли-ингилаби мүһарибә илләриндә (1936—39) И.-да ингилаби-вәтәнпәрвәрлик мөвзусунда күтләви маһнылар (С. Бакарissе, Е. К. Чапи, К. Паласио) кениш јајылмышды. Франко режими гурулдугдан сонра мусиги хадимләриндән М. де Фалја, П. Казалс вә б. мүһачирәт етдиләр. Бу дөврдә И.-да Франко режими әлејһинә јазылмыш, мүәллифи бәлли олмајан сијаси маһнылар јајылырды. О. Еспла Триај, Е. вә К. Алфтерләр, Г. Питталуга, П. Соросабал мүасир И. бәстәкарларындандыр. Бир чох көркәмли бәстәкарлар—М. Глинка, Н. Римски-Корсаков, Ж. Бизе, К. Дебүсси, М. Равел вә б. испан мусиги фолклору әсасында орижинал, парлаг әсәрләр јаратмышлар. Г. Гарајев «Дон Кихот» симфоник гравүрләриндә, еләчә дә «Гојја» филминә јаздығы мусигидә (Ф. Гарајевлә биркә) испан мусигисинин жанр хүсусијјәтләриндән истифадә етмишдир. Испан естрада мүғәнниләриндән Рафаел, Мичел, рәггасә К. Клавихо вә б. Бакыда гастролда олмушлар.

Театр. Һәлә ромалыларын һөкмранлығы дөврүндә И.-да мүнтәзәм театр тамашалары тәшкил олунурду. Орта әсрләрдә дини театр (литуркија драмлары, мистерија) вә халг комедија театрлары инкишаф етмишди. 14—15 әсрләрдә сарај театрлары, 16 әсрин орталарында профессионал театр труппалары мејдана кәлмишди. 16 әсрин 2-чи јарысындан И. театрларында көркәмли драматург Лопе де Веганын, еләчә дә Х. Руис де Аларкон, Тирсо де Молина вә б.-нын әсәрләри ојнанылырды. Католик килсәси һуманист вә демократик мејлли коррали тамашаларыны мәһдудлашдырыр, сарај театрларына һимајә едирди. 17 әсрдә ауто жанры кениш јајылмышды. Реалист ән'әнәләр актјорлардан М. Ладвенант, Р. Луна вә М. Р. Фернандесин јарадычылығында давам етдирилмиш, сајнете, сарсуела, тонадилја кими мусигили драм жанрлары кениш јајылмышды. Көркәмли актјор И. Мајкес Мадриддә «Канјос дел Перал» (1801—05) вә «Принсипе» (1805—18) театрларына рәһбәрлик етмиш, театр сәнәтиндә мүһүм ислаһатлар апармышдыр. 19 әсрин 30—40-чы илләриндә романтик драматуркијанын (А. Сааведра, А. Гарсиа Гутјерес вә б.) вә реалист аилә-мәишәт комедијасынын тәшәккүлү И. театрынын инкишафына тәкан вермиш, Мадрид («Еспанјол», 1849), Барселона («Лисео», 1847) вә с. шәһәрләрдә јени театрлар ачылмыш, актјорлардан Б. вә Т. Ламадрид бачылары, К. Латорре, М. Дијес, Х. Ромеа, К. Родрикес мүвәффәгијјәтлә чыхыш етмишләр. 20 әсрин әввәлләриндә театр сәнәти тәнәззүлә уғрамыш, сәһнәдә «кичик жанр»лара, әјләнчә характерли вә мелодраматик пјесләрә, сонралар исә модернист драматуркијаја кениш јер верилмишди. Лакин бу дөврдә дә актриса М. Керреро вә онун әри Ф. *Диас де Мендоса* «Еспанјол» театрында 16—17 әср мүәллифләринин вә мүтәрәгги мүасир драматургларын әсәрләрини тамашаја гојмушлар. Респ. илләриндә (1931 илдән сонра) И. театрында ислаһатлар апарылмыш, театрын демократикләшдирилмәсиндә Ф. *Гарсиа Лорка* вә драматург А. Касонанын рәһбәрлик етдикләри сәјјар труппаларын хүсуси ролу олмушдур. Милли-ингилаби мүһарибә (1936—39) дөврүндә респ. әразисиндәки дөвләт театрларында классикләрин, мүасир мүтәрәгги Гәрби Авропа вә милли драматургларын әсәрләри ојнанылыр, чәбһәләрдә сәјјар професионал вә өзфәалијјәт труппалары чыхыш едирди. Франкочуларын һакимијјәти дөврүндә респ. һөкумәтинин театр саһәсиндәки ислаһатлары арадан чыхмыш, театрлар јенидән газанч мәгсәди дашыјан мүәссисәләрә чеврилмишди. Јалныз 50-чи илләрдән сонра театрларда классик вә мүасир И. драматургларынын, еләчә дә А. Чехов, М. Горки, Б. Брехт, Ч. Б. Пристли, А. Миллер вә б.-нын әсәрләри тамашаја гојулур. Өлкәнин театр мәркәзи олан Мадриддә 20-дән чох театр фәалијјәт көстәрир. Актјор кадрларыны Мадрид вә Барселона консерваторијаларынын хүсуси шө'бәләри, һәмчинин Мадрид Драм Сәнәти Мәктәби һазырлајыр. Реж.-лардан Х. Л. Алонсо Милјанес, Х. Осуна, Х. Тамајо, Л. Ескобар, А. де ла Торре, К. Лука де Тена, актјорлардан Р. Лусија, И. Гарсес, Е. Норијега, К. Лопес Аранда, М. Леал, А. Марсилјак И.-нын танынмыш театр хадимләридир.

Кино. И.-да илк бәдии филм 1905 илдә чәкилмишдир. Респ. илләриндә (1931—36) кинофилм истеһсалы артмышды. «Барсыз торпаг» (1932, реж. Л. *Бунјуел*) сәнәдли филми бу дөврүн ән јахшы кино әсәридир. «Үмид шәфәги», «Маһны ахтарышында» филмләри 1936—39 илләрин милли-ингилаби мүһарибәси мөвзусундадыр. Франко диктатурасы дөврүндә И.-да газанч мәгсәди күдән филмләр истеһсал олунмушдур; лакин сензуранын кәскинлијинә бахмајараг сосиал-тәнгиди әһәмијјәтли филмләр дә јарадылмышды: «Хош кәлмишсиниз, мистер Маршалл!», «Калабуч», «Чәллад» (1953, 1956, 1963, реж. Л. *Берланга*), «Вело-

сипедчинин өлүмү», «Баш күчә» (1954, 1956, реж. Х. А. *Бардем*). Л. Бунјуелин «Виридиана» (1961) филми дүнја шөһрәти газанмышдыр. Сензура чәтинликләри илә әлагәдар 60—70-чи илләрин биринчи јарысында реж.-ларын чоху газанч мәгсәди дашыјан филмләр (сексуал комедијалар, мелодрамлар, мусигили филмләр) чәкмәк мәчбуријјәти гаршысында галмышдылар. 70-чи илләрин сонунда И.-да Франко үсул-идарәсини ифша едән («Гара дәстә», реж. М. Арагон, «Кечмиш күнләр», реж. М. Камус, «Каудилјо», реж. Б. Патино, «Јанвар ајынын једди күнү», реж. Х. А. Бардем), «али» аристократија чәмијјәтини сатира атәшинә тутан («Милли силаһ», реж. Л. Берланга) филмләр, еләчә дә сијаси детективләр («Көпәк», реж. А. Исаси) чәкилмишдир. Мадриддә Милли Кино Ин-ту вар. Сан-Себастјан, Барселона вә Валјадолиддә бејнәлхалг кино фестиваллары кечирилир. Х. Мистрал, Ф. Рабал, Е. Пенелја, К. Монтес, Х. Суарес, С. Монтјел мәшһур кино актјорларыдыр.

Франко режиминин сүгутундан сонра өлкәдә демократик инчәсәнәтин инкишафы үчүн шәраит јаранмышдыр. Мүтәрәгги мәдәнијјәт хадимләри мүһачирәтдән вәтәнә гајыдыр, јени руһлу театр тамашалары, тәсвири сәнәт әсәрләри јарадылыр, сосиалист өлкәләри илә гаршылыглы мәдәни әлагәләр кенишләндирилир.

Јапышдырма шәкил, бах сәһ. 512—513.

Әд.: Маркс К., Восстание в Мадриде, Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 10; јенә онун, Испанская революция, јенә орада; јенә онун, Революционная Испания, јенә орада; Ибаррури Д., Единственный путь, пер. с испанского, М., 1962; јенә онун, В борьбе. Избр. статьи и выступления. 1936—1939, пер. с испанского, М., 1968; Алтамира-и-Кревеа Р., История Испании, пер. с испанского, т. 1—2, М., 1951; Мишулин А. В., Античная Испания..., М., 1952; Всеобщая история искусств, т. 1—5, 6, кн. 1, М., 1956—65; Александрова В. Н., Испанские народные танцы, Л., 1959; Галан Х. М., Крушение монархии в Испании (1917—1931), М., 1959; Майданик К. Л., Испанский пролетариат в национально-революционной войне, М., 1960; Проблемы рабочего и антифашистского движения в Испании. Сб. статей, М., 1960; Садуль Ж., Всеобщая история кино, пер. с франц., т. 6, М., 1963; Гарсиа Х., Диктатура Примо де Ривера, М., 1963; Левина И., Искусство Испании XVI—XVII веков, М., 1965; Пожарская С. П., Социалистическая партия Испании. 1931—1939, М., 1966; јенә онун, Тайная дипломатия Мадрида, М., 1971; јенә онун, От 18 июля 1936—долгий путь. Очерки об Испании, М., 1977; Смирнов А. А., Средневековая литература Испании, Л., 1969; Фалья М. де, Статьи о музыке и музыкантах, М., 1971; Солидарность народов с Испанской Республикой. 1936—1939, М., 1972; Тертерян И., Современный испанский роман, М., 1972; јенә онун, Испытание историей. Очерки испанской литературы XX в., М., 1973; Евстигнеев В. П., Испания в мировой политике, М., 1974; Проблемы испанской истории, М., 1975; Мартынов И., Музыка Испании, М., 1977; Баранова Т. Н., Лукьянова Л. И., Испания: истоки и современные тенденции оппозиционного движения, М., 1977; Вместе с патриотами Испании, 2 изд., Киев, 1978; Испанская поэзия в русских переводах. 1792—1976, М., 1978; Плавскин З. И., Испанская литература XVII—середины XIX века, М., 1978; Низский В., Ягодин Л., Страна делает выбор, «Новое время», 1979, № 3.

ИСПАНИЈА ИНГИЛАБЫ (1808—14) —бах *Испанија ингилаблары (19 әср).*

ИСПАНИЈА ИНГИЛАБЫ (1820—23) —бах *Испанија ингилаблары (19 әср).*

ИСПАНИЈА ИНГИЛАБЫ (1834—43) —бах *Испанија ингилаблары (19 әср).*

ИСПАНИЈА ИНГИЛАБЫ (1854—56) —бах *Испанија ингилаблары (19 әср).*

ИСПАНИЈА ИНГИЛАБЫ (1868—74) —бах *Испанија ингилаблары (19 әср).*

ИСПАНИЈА ИНГИЛАБЛАРЫ (19 әср)—1808—74 илләрдә Испанијада баш вермиш буржуа ингилаблары; мәгсәди Испанијада капиталист мүнасибәтләринин инкишафына јол ачмаг, феодализм галыгларыны ләғв етмәк, өлкәдә феодализмин дајағы олан католик килсәсинин нүфузуну зәифләтмәк иди.

Биринчи Испанија ингилабы (1808—14) I Наполеонун өлкәни ишғалы шәраитиндә *Аранхуес чыхышы (1808)* илә башлады, IV Карл devрилди, тахта оғлу VII Фердинанд кечди. Лакин Наполеонун тә'киди илә тезликлә тахтдан әл чәкмәјә мәчбур олду. Задәканларын бир һиссәси вә руһаниләр хәјанәт јолу тутараг Наполеонун гардашы Жозеф Бонапарты Испанија кралы е'лан етдиләр. Мүбаризәнин илк ајларында испан ордусунун галыглары силаһлы мүбаризәјә галхмыш халгла бирликдә бир сыра парлаг гәләбә газанды. Ишғалчылардан тәмизләнмиш әразиләрдә јени һакимијјәт органлары—хунталар јарадылды. Үзвләринин әксәријјәти задәканлардан ибарәт олса да 1808 илин сентјабрында јарадылмыш Мәркәзи Хунта халгын тәзјиги илә Мүәссисләр кортеси чағырмаға мәчбур олду. 1812 ил мартын 19-да Кадисдә гәбул олунмуш конститусија халгы «али һакимијјәтин апарычысы» е'лан етди. Лакин кортесләрин күтләләрлә зәиф әлагәси үзүндән ислаһатларын әксәријјәти һәјата кечирилмәди. Бунунла белә, 1912 ил ијулун 22-дә инкилис гошунлары испан партизанлары илә биркә Арапилес јахынлығында франсыз гошунларыны мәғлуб етди. Наполеонун Русијадакы мәғлубијјәти испан халгынын азадлыг мүбаризәсини сүр'әтләндирди. Лакин ингилабын дәринләшмәсиндән горхуја дүшән иртича гүввәләри VII Фердинанды јенидән тахта чыхардылар (1814, март); 1812 ил конститусијасы ләғв олунду.

Икинчи Испанија ингилабы (1820—23) Кадисдәки һәрби чыхышла башланды (1820, јанвар). Әсас һәрәкәтверичи гүввәси биринчи ингилаб дөврүндә ингилабиләшмиш орду иди. Өлкәни үсјан бүрүдү. VII Фердинанд 1812 ил конститусијасыны бәрпа етмәјә мәчбур олду. Конститусијалы һөкумәт јарадылды. Ексалтадос (сол либераллар) партијасынын тәләби илә сенјорлардан алынан торпагларын кәндлиләрә верилмәси барәдә ганун гәбул едилди. Лакин ганун кағыз үзәриндә галды. 1822 илин августунда һакимијјәтә кечән сағ либералларын (Масонлар) әксингилаба гаршы гәти тәдбирләр көрмәмәси коммунеросларын (бу ингилабда сол чәрәјан) чидди наразылығына сәбәб олду. Бу шәраитдә Мүгәддәс иттифаг ачыг мүдахиләјә кечди, 1823 ил апрелин 7-дә франсыз ордусу Испанијаја сохулду. 1823 ил октјабрын 1-дә Испанија һөкумәти тәслим олду. VII Фердинанд јенидән мүтләгијјәт режимини бәрпа етди.

Үчүнчү Испанија ингилабы (1834—43) 1-чи Карлист мүһарибәси (бах *Карлист мүһарибәләри*) илә сых бағлы иди. Сарај даирәләринин вә Модерадос (1820—68 илләрдә фәалијјәт көстәрмиш сағ либераллар партијасы) һөкумәтинин мүтләгијјәт гајдаларыны мүһафизә етмәк сијасәти халг үсјанына сәбәб олду. Ингилаби хунталарын тәзјиги илә јерләрдә јарадылмыш (1835, 18 сентјабр) тәрәггипәрвәрләрдән (либерал-буржуа партијасы нүмајәндәләри) ибарәт һөкумәт бир сыра мүһүм ислаһат кечирди. Рекент Марија Кристинанын әксингилаби чеврилиш етмәк чәһди јени үсјана сәбәб олду. 1836 илин августунда 1812 ил конститусијасы вә 1820—23 илләр ингилабы дөврүнүн ганунлары бәрпа едилди. Лакин тәрәггипәрвәрләр дахилиндәки парчаланмадан истифадә едән иртича гүввәләри тезликлә ингилабын наилијјәтләринә гаршы һүчума кечди. 1837 илин сонунда тәрәггипәрвәрләр һакимијјәтдән кәнар едилдиләр. 1841 ил сечкиләри нәтичәсиндә јенидән һакимијјәтә кечән тәрәггипәрвәрләрин лидери Б. Еспартеро рекент тә'јин едилди. Лакин аз сонра модерадосларын лидери кенерал Нарваес ордуја архаланараг һакимијјәти әлә алды.

Дөрдүнчү Испанија ингилабы (1854—56) һәрби үсјанла (1854, 28 ијун) башланды. Мадридин вә бир сыра дикәр ири шәһәрләрин әһалиси үсјаны мүдафиә едирди. Краличa II Изабелла Еспартерону баш назир тә'јин етмәјә мәчбур олду (1854, 31 ијул), халг милиси дәстәләри фәалијјәт азадлығы алды. Лакин ингилабын инкишаф етдирилмәси тәрәфдарлары вә әлејһдарлары арасындакы мүбаризә мүһафизәкарларын гәләбәси илә баша чатды. 1856 илин ијулунда II Изабелла Еспартеро һөкумәтини истe'фа вермәјә мәчбур етди. Либераллар иттифагынын лидери, һәрби назир О'Доннелин јаратдығы јени һөкумәт үсјанлары амансызлыгла јатырды, халг милиси вә кортесләр бурахылды. 1845 ил конститусијасы вә ингилаба гәдәрки ганунлар бәрпа едилди.

Бешинчи Испанија ингилабы (1868—74) Кадисдә, адмирал Топетенин башчылығы илә донанманын үсјаны илә башланды. Орду вә ири шәһәрләрин әһалиси дә үсјана гошулду. Ингилаб кәнди дә әһатә етди. Өлкәдә ингилаби хунталар јаранды. II Изабелла өлкәдән гачды. Маршал Серранонун башчылығы илә мүвәггәти һөкумәт јарадылды. Јени конститусија (1869, 6 ијун) Испанијаны ирси монархија е'лан етсә дә, ејни заманда кишиләрә үмуми сечки, мәтбуат, јығынчаг, мүлки никаһ, дин азадлығы (Испанија тарихиндә илк дәфә) вә с. һүгуглар верилди. Серрано рекент тә'јин олунду, Италија кралы II Виктор Еммануилин оғлу шаһзадә Савојалы Амадеј исә Испанија тахтына чыхарылды. Лакин ингилабын нәтичәләри кениш халг күтләләрини разы салмадығындан тә'тил һәрәкаты, кәндлиләрин торпаг уғрунда мүбаризәси күчләнди. Респ. уғрунда һәрәкат кенишләнди. Зәһмәткешләрин тәшкилатлары јаранмаға башлады. Пролетариат мүстәгил сијаси гүввәјә чеврилди. Мадриддә вә Барселонада Биринчи Интернасионалын бөлмәләри јаранды (1868 илин сону—1869 илин әввәли). 1873 илин февралында Амадеј тахтдан әл чәкди, Испанија

респ. е'лан олунду. Сол республикачы Ф. Пи-и-Маргал кениш демократик програм ирәли сүрдү. Лакин өлкәни мүстәгил хырда кантонлара парчаламаг тәрәфдары олан республикачылар федератив респ. јарадылмасыны нәзәрдә тутан јени конститусија лајиһәсинә гаршы чыхдылар, онун дәрч олунмасындан өлкәнин мүхтәлиф р-нларында һөкумәт әлејһинә үсјанларын тәшкили үчүн бәһанә кими истифадә етдиләр. 1873 илин ијулунда Пи-и-Маргал һөкумәти исте'фа верди. 1874 ил јанвар чеврилиши нәтичәсиндә һәрби диктатура јарадылды. 1874 ил декабрын 29-да баш вермиш јени чеврилишдән сонра II Изабелланын оғлу XII Алфонс Испанија кралы е'лан олунду. Феодаллара күзәштә кедән буржуазијанын зәифлији, онун халгла әлагәсинин мөһкәм олмамасы вә с. сәбәбләрдән И.и. баша чатмады.

Әд.: Маркс К., Революционная Испания, Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 10, гл. 8; јенә онун, Революция в Испании, јенә орада, т. 12; Майский И. М., Испания. 1808—1917. Исторический очерк, М., 1957; Додолев М. А., Россия и испанская революция. 1820—1823 гг., «История СССР», 1969, № 1.

ИСПА́НИЈА ИРСИ, Испанија ирси уғрунда мүһарибә (1701—14)— Авропада һекемонлуг үстүндә Франса илә Австрија вә Испанија Һабсбурглары арасында узун сүрән мүбаризә; һәмчинин кәнч капиталист дөвләтләри Инкилтәрә вә Нидерландын Авропада сијаси мејдана чыхмасы нәтичәсиндә баш вермишди. Киши вариси олмајан Испанија кралы II Карл Һабсбургун өлүмү (1700) мүһарибәнин башланмасына билаваситә бәһанә олду. Мүһарибә һәр ики тәрәфдән коалисијалы иди (бунлардан биринә феодал-мүтләгијјәтчи Франса, дикәринә исә Австрија вә Инкилтәрә башчылыг едирди). Кифајәт гәдәр һәрби үстүнлүјә бахмајараг Инкилтәрә вә Австрија *Шимал мүһарибәсиндә* (*1700—21*) мүвәффәгијјәт газанмагда олан Русијанын Авропада һаким мөвге тутачағындан горхараг Франсаја гаршы гәти тәдбирләр көрмәди. *Утрехт сүлһүнә* (*1713*) вә *Раштатт сүлһүнә* (*1714*) көрә И.и.-нә мәхсус бир сыра әразиләр Австрија вә Инкилтәрәнин һакимијјәти алтына кечди. Варисләринин Франса тахт-тачына имтијазларындан имтина етмәси шәрти илә Испанија Һабсбурглары илә гоһумлуг әлагәси олан XIV Лүдовикин нәвәси Филипп И.и.-нә (Испанија вә онун мүстәмләкәләринә) саһиб олду.

ИСПА́НИЈА КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫ (ИКП)—1920 ил апрелин 15-дә Испанија Сосиалист Кәнчләр Федерасијасы Милли Мәчлиси тәрәфиндән ИКП ады илә јарадылмыш вә Коминтернә дахил олмушдур. ИКП-нин јарадылмасы Испанија Сосиалист Фәһлә Партијасы (ИСФП) сыраларында гүтбләрә ајрылма просесини сүр'әтләндирди; 1921 ил апрелин 13-дә ИСФП-нин Фөвгәл'адә гурултајынын сол мөвгеләрдә дајанан нүмајәндәләри Испанија Коммунист Фәһлә Партијасынын јарадылдығыны билдирдиләр; 1921 илин нојабрында һәр ики Коммунист Партијасы ваһид Испанија Коммунист Партијасында (ИКП) бирләшди. Өлкәдә һәрби диктатура гурулдугдан (1924, сентјабр) сонра ИКП кизли фәалијјәтә кечмәјә мәчбур олмушду. Монархија девриликдән (1931, 14 апрел) сонра ачыг фәалијјәтә кечән ИКП-нин гаршысында партија дахилиндәки сектантчы иш методларыны ләғв етмәк кими мүһүм вәзифә дурду. 4-чү гурултај (1932, март) сектантчы мејлләри кәскин шәкилдә писләди. Гурултајын МК тәркибинә сечдији Х. *Диас*, Д. *Ибаррури* вә б.-нын рәһбәрлији илә ИКП-нин нүфузу артды. Коммунистләрин тәшәббүсү илә јарадылмыш Халг Чәбһәси блоку 1936 илин феврал сечкиләри заманы монархист-фашист партијалары үзәриндә мүһүм гәләбә газанды. Милли-ингилаби мүһарибә дөврүндә (1936—39) ИКП испан халгынын фашист гијамчыларына гаршы гәһрәман мүбаризәсинин тәшкилатчысы олду. Респ. сүгут етдикдән (1939, март) вә өлкәдә фашист диктатурасы гурулдугдан сонра ИКП кизли фәалијјәтә кечиб мүртәче режим шәраитиндә чәтин мүбаризә апармышдыр.

Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра ИКП јени шәраитлә әлагәдар партијанын тактикасыны ишләјиб һазырлады, ингилаби һәрәкат формасы кими партизан мүбаризәсиндән имтина едәрәк зәһмәткешләрин Франко диктатурасына гаршы там милли истиглалијјәт уғрунда мүбаризәсинә башчылыг етди. 5-чи гурултајда (1954) јени програм вә низамнамә гәбул едилди. 6-чы гурултај (1960) бејнәлхалг вә дахили шәраитдәки дәјишикликләри вә с. нәзәрә алараг партија програмыны јенидән ишләди: Каталонија, Басклар Өлкәси вә Галисија халгларынын милли мухтаријјәт һүгугуну мүдафиә етдијини билдирди, һәмчинин низамнамәдә дә бир сыра дәјишикликләр етди, партијанын сәдри вәзифәси тә'сис олунду. 1961 илдә ИКП фәһлә комиссијаларынын тәшкили әсасында һәмкарлар иттифагларынын кениш мүхалифәтини јаратмаг тәшәббүсүнү ирәли сүрдү. ИКП 1974 илдә јарадылмыш вә Франко режиминә гаршы мүхалифәтдә олан бир сыра сијаси груплашма вә чәрәјанлары бирләшдирән «Испанијанын Демократик Шурасы»на дахил олду. Франконун өлүмүндән (1975) сонра демократик гүввәләрин, биринчи нөвбәдә фәһлә синфинин тәзјиги илә ИКП-нин фәалијјәтинә ичазә верилмишдир (1977, апрел). Партијанын ачыг шәраитдә кечән 9-чу гурултајы (1978, Мадрид) јени низамнамә гәбул етди, јени шәраитдә партија гаршысында дуран вәзифәләри мүәјјәнләшдирди. ИКП нүмајәндә һеј'әтләри коммунист вә фәһлә партијаларынын Бејнәлхалг Москва мүшавирәләриндә (1957, 1960, 1969), Авропа коммунист вә фәһлә партијаларынын Берлин конфрансында (1976) иштирак етмиш вә онларын сәнәдләрини бәјәнмишдир.

ИКП демократик мәркәзијјәт принсипи әсасында гурулмушдур. Али органы гурултајдыр. Мухтар тәшкилат сифәти илә Басклар өлкәси Коммунист Партијасы, Каталонија Бирләшмиш Сосиалист Партијасы, Галисија Коммунист Партијасы ИКП тәркибинә дахилдир. ИКП-нин сәдри Д. Ибаррури, баш катиби С. *Каррилјодур*. Мәркәзи органы «Мундо обреро» гәзетидир.

ИСПА́НИЈА—АМЕ́РИКА МҮҺАРИБӘСИ (1898)—мүстәмләкә әразиләринин бөлүшдүрүлмәси үстүндә илк империалист мүһарибәси; Испанија мүстәмләкәләри—Куба, Филиппин вә Пуерто-Риконун гијмәтли хаммал мәнбәләрини әлә кечирмәк, бу әразиләри АБШ капиталынын Асија вә Латын Америкасы өлкәләринә експансијасыны кенишләндирмәк үчүн дајаг мәнтәгәсинә чевирмәк мәгсәди күдән АБШ империалистләри тәрәфиндән башланмышды; Испанијанын мүстәмләкә ағалығыны сарсытмыш Куба (1895) вә Филиппиндәки (1896) күчлү үсјанлар шәраитиндә баш вермишди. Һәрби әмәлијјатлар апрелин 22-дә Испанијанын Кубадан имтина етмәсини тәләб едән Америка ултиматумуна рәдд чавабындан сонра башлады. АБШ Куба вә Филиппин саһилләринә күчлү донанма көндәрди; һәрби вә игтисади чәһәтдән гат-гат күчлү олан АБШ үсјанчы дәстәләрлә бирликә Куба вә Филиппиндәки Испанија гошунларыны дармадағын етди, Пуерто-Рико а.-нын г. һиссәси ишғал олунду. Мүбаризәнин мә'насыз олдуғуну көрән Испанија августун 12-дә барышыг имзаламаға мәчбур олду. Испанија ишғалчылары үзәриндә гәләбәнин башлыча олараг Куба вә Филиппин үсјанчылары сајәсиндә әлдә олунмасына бахмајараг онун бәһрәләриндән јалныз АБШ истифадә етди. Парис сүлһүнә (1898) көрә Филиппин, Пуерто-Рико, Гуам АБШ-ын табелијинә кечди. АБШ гошунлары тәрәфиндән ишғал олунмуш Куба формал мүстәгиллик алды (әслиндә АБШ-ын мүстәмләкәсинә чеврилди). В. И. Ленин И.—А. м.-ни империализм дөврүнүн башландығыны билдирән башлыча мәрһәләләрдән бири адландырмышдыр (Әсәрләри, ч. 23, сәһ. 108).

Әд.: Слезкин Л. Ю., Испано-американская война 1898 г., М., 1956; јенә онун, Россия и война за независимость в Испанской Америке. М., 1964; Нитобург Э. Л., Похищение жемчужины. Полтора века экспансионистской политики США на Кубе, М., 1968.

ИСПАНИЈАНЫН АМЕРИКАДАКЫ МҮСТӘМЛӘКӘЛӘРИНИН ИСТИГЛАЛИЈЈӘТ УҒРУНДА МҮҺАРИБӘСИ (1810—26)— Испанија Америкасы халгларынын Испанија ағалығына гаршы азадлыг мүбаризәси. *Шимали Америкада истиглалијјәт уғрунда мүһарибә* (*1775—83*), *Бөјүк Франса ингилабы*, Сан-Доминго (Һаити) зәнчи көләләринин азадлыг мүбаризәси (1791—1803), Испанијада 1808 ил ингилаби һадисәләри Испанија мүстәмләкәләриндә милли азадлыг һәрәкатынын инкишафында мүһүм рол ојнады. 1801 илдә Буенос-Ајрес (Ла-Плата), Богота (Јени Гранада), Долорес (Јени Испанија) вә Сантјагода (Чили) баш вермиш үсјанлар Испанија мүстәмләкә режимини девириб истиглалијјәт уғрунда мүһарибәнин башланғычыны гојду. Лакин Испанија әлејһинә чәбһәнин дахилиндәки кәскин сосиал зиддијјәтләрдән истифадә едән ишғалчылар 1815 илдә Ла-Платадан башга бүтүн јерләрдә үсјаны јатырмаға наил олдулар. Азадлыг һәрәкатынын бир чох рәһбәр хадими (М. Һидалго, Х. М. Морелос вә б.) е'дам едилди. 1816 илдә азадлыг һәрәкатынын јени јүксәлиш дөврү башланды. С. *Боливарын* јаратдығы Азадлыг Ордусу 1817—18 илләрдә Венесуеланын бөјүк бир һиссәсини, 1819 илдә Јени Гранаданы, 1822 илдә Китону (индики Еквадор) азад етди, бу әразиләрдә мүстәгил Бөјүк Колумбија федератив респ.-сы јаранды. Х. Сан-Мартинин башчылыг етдији вәтәнпәрвәрләрдән ибарәт орду 1818 илдә Чилини, 1821 илдә исә Пе-

рунун бир һиссәсини азад етди; Мексика вә Мәркәзи Америка өлкәләри истиглалијјәт газанды. 1826 илин әввәлиндә сонунҹу испан гарнизонлары тәслим олду. Куба вә Пуерто-Рикодан башга Испанијанын Америкадакы бүтүн мүстәмләкәләри сијаси истиглалијјәт әлдә етдиләр. Азадлыг газанмыш өлкәләрдә респ. гурулушу бәргәрар олду; әксәријјәтиндә көләлик ләғв олунду. Мүстәмләкәчилик әлејһинә буржуа ингилабы характери дашымасына бахмајараг, 1810—26 илләр мүһарибәси Испанија Америкасы өлкәләринин сосиал-игтисади структурунда әсаслы дәјишиклик етмәди.

ИСПАНЛАР—Испанијанын әсас әһалиси, милләт. Испанијада вә она мәхсус адаларда тәгр. 27 млн. нәфәрдир (1978). Африка, Латын Америкасы өлкәләри, Франса вә АФР-дә дә јашајырлар. *Испан дилиндә* данышырлар. Диндарлары католикдир. Испанијанын гәдим әһалисинин тәшәккүлүндә *иберләрин* мүһүм ролу олмушдур. Е.ә. 1-чи миниллијин 1-чи јарысында бу әразијә шм.-дан келтләр көчүб кәлмишди; ч.-да исә Финикија (е.ә. 8 әср), Јунан (е.ә. 7 әсрин сону—е.ә. 6 әср) вә Карфакен (е.ә. 6 әсрдән) колонијачылары мәскунлашмышды. Карфакенлиләр, сонралар јерли тајфалара күчлү тә'сир көстәрмиш (е.ә. 2 әср—ерамызын 5 әсри) ромалылар тәрәфиндән сыхышдырылмышды. И.-ын тәшәккүлүндә свевләр, вандаллар, аланлар, вестготлар, әрәбләр вә бәрбәрләр дә әһәмијјәтли рол ојнамышлар. *Реконкиста* (8—15 әсрләр) И.-ын милли бирлијинин тәшәккүлүнә шәраит јаратды. Испанијада капитализмин ләнк инкишафы нәтиҹәсиндә И.-ын милләт кими формалашмасы јалныз 19 әсрин сонларында баша чатды. И. Латын Америкасынын бир чох мүасир халгынын формалашмасына күчлү тә'сир көстәрмишләр. Бах *Испанија* мәгаләсинә.

Әд.: Народы зарубежной Европы, т. 2, М., 1965.

ИСПА́РТА (Isparta)—Түркијәнин ч.-г.-индә шәһәр. Испарта илинин инз.м. Д.ј. ст. Әһ. 51 мин (1970). К.т. р-нунун (тахыл, јағлы биткиләр, үзүм) тиҹарәт мәркәзи. Тохуҹулуг сәнајеси инкишаф етмишдир. Халчачылығын ири мәркәзләриндәндир. Гызылкүл јағы истеһсал олунур. Јахынлығында күкүрд чыхарылыр.

ИСПИК—Азәрб.ССР Губа р-нунун Түләкаран советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 8 *км* ч.-г.-дә, Јан силсиләнин (Бөјүк Гафгаз) әтәјиндәдир. Әһ. 926 (1979); тахылчылыг, һејвандарлыг вә тәрәвәзчиликлә мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана вар.

ИСПОЛИ́Н ДАҒЛАРЫ—Гәрби Авропада дағлар; Судет д-рынын шм. һиссәси; бах *Крконоше*.

ИСРАЕЛЈА́Н Рафаел Серкејевич (Саркисович) (17.9.1908, Тифлис—8.9.1973, Јереван)—ермәни совет ме'мары. ССРИ халг ме'мары (1970). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1950). Әсас ишләри: Јереванда «Арарат» трестинин шәраб анбарлары (1937—63), Раздан чајы үзәриндә акведук (1949), «Ваагн» монументи (1965) вә с. И. Бөјүк Вәтән мүһарибәси гәһрәманларынын шәрәфинә тикилмиш бир сыра јени типли хатирә гурғуларынын (кичик абидә-булаглар) мүәллифидир.

ИСРА́ИЛ, Исраил дөвләти (The State of Israel).

Үмуми мә'лумат. Јахын Шәргдә дөвләт. Гәрби Асијада, Аралыг дәнизинин ч.-ш. саһилиндәдир. Шм.-дан Ливан, шм.-ш.-дән Сурија, ш.-дән Иорданија, ч.-г.-дән МӘР-лә һәмсәрһәддир. Саһ. БМТ Баш Мәҹлисинин Фәләстинин бөлүнмәси һаггындакы 1947 ил 29 нојабр тарихли гәрары илә мүәјјән олунмуш сәрһәдләр дахилиндә 14,1 мин *км*², 1948—49 илләрдә Әрәб—Исраил мүһарибәси дөврүндә ишғал едилмиш әрази илә бирликдә 20,7 мин *км*²-дир. Әһ. 3830 мин (1980). И. 1967 илдә силаһлы тәҹавүз нәтиҹәсиндә әрәб дөвләтләринә мәхсус әразини (саһ. 68,7 мин *км*²-дән чох, әһ. 1 млн.-дан артыг) зәбт етмиш вә индијәдәк ганунсуз олараг һәмин торпагларын хејли һиссәсини өз әлиндә сахлајыр. Әсас игтисади вә мәдәнијјәт мәркәзи *Тәл-Әвив* ш.-дир. И.-ин һөкумәт вә рәсми идарәләри БМТ-нин 1947 ил 29 нојабр тарихли гәрарына зидд олараг 1950 илдә өлкәнин пајтахты е'лан едилмиш *Гүдсүн* г. һиссәсиндә јерләшир. Инзибати ҹәһәтдән И. 6 маһала бөлүнүр.

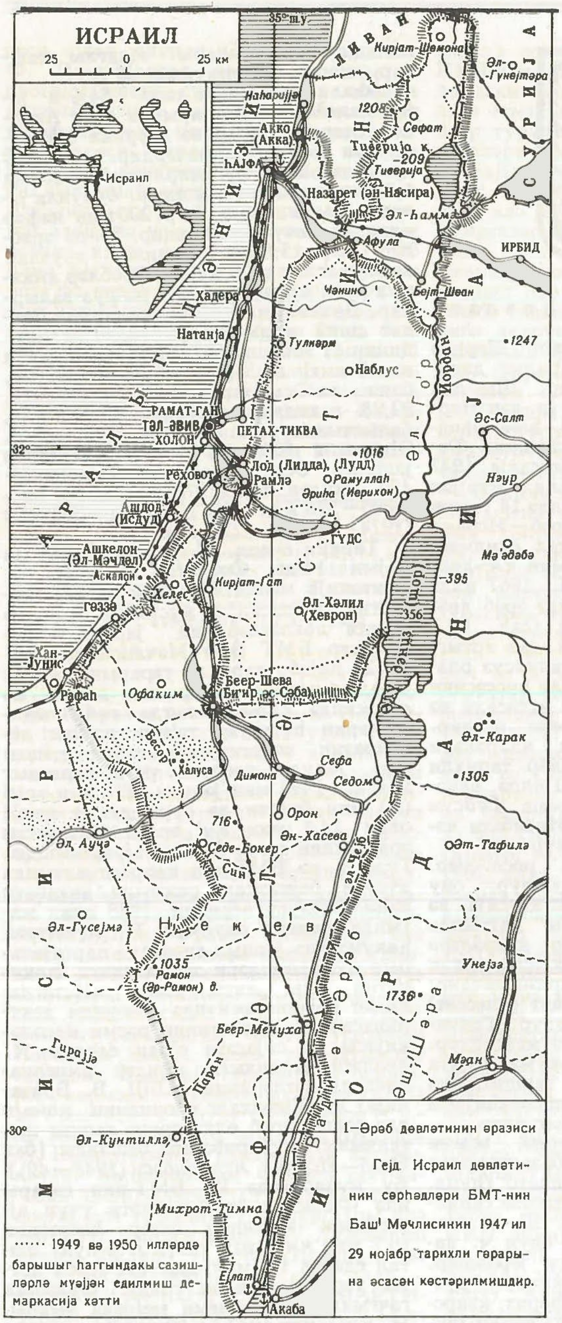
Дөвләт гурулушу. И. респ.-дыр. Ваһид Конститусијасы јохдур; ону ганунлар әвәз едир. Конститусија вә вәтәндашларын һүгуглары һаггында ганунун олмамасы рәһбәр даирәләрә сијаси өзбашыналыг үчүн кениш имкан верир. Дөвләт башчысы президентдир; ону бирпалаталы парламент (кнессет) сечир, сәлаһијјәти мәһдуддур. Ганунверичи һакимијјәт кнессетә мәхсусдур. Иҹраедичи һакимијјәти һөкумәт һәјата кечирир; һөкумәт кнессет гаршысында мәс'улдур. Һөкумәтә кениш сәлаһијјәти олан баш назир башчылыг едир.

Тәбиәт. Сәтһи чох јердә, әсасән әһәнкдашы, гумдашы вә базалтлардан тәшкил олунмуш тәпәли плато (һүнд. 1208 *м*-дәк), г.-дә Аралыг дәнизи саһилибојунда енсиз овалыгдыр. Ш.-дә тектоник Гһор чөкәклији вә онун ч. давамы олан әл-Әрәб вадиси јерләшир. Фајдалы газынтылары: калиум дузлары (Өлү дәнииздә), фосфорит, кварслы гум, кил, мәрмәр, мис, дәмир филизи, торф, нефт вә газ. Иглими субтропикдир; шм.-да нисбәтән рүтубәтли, ч.-да јарымсәһра вә сәһра типлидир. Орта темп-р ијул вә августда 24—28°С (Гһор чөкәклијиндә 36°С-јәдәк), јанварда 6—14°С-дир (Өлү дәнизин ч.-г.-индә 18°С-јәдәк). Иллик јағынты Гһор чөкәклијиндә, Өлү дәнизин саһилиндә вә Некев сәһрасында 100—200 *мм* (бә'зи јерләрдә 100 *мм*-дән аз), шм.-да 600—800 *мм*. Аралыг дәнизи саһилбојунда 400—800 *мм*-дир. Сәтһ сулары аздыр. Јеканә гурумајан чајы Иордандыр. Гәнвәји, дағ боз-гәһвәји, бозумтул, ч.-да боз-гонур торпаглар јајылмышдыр. Битки өртүјүндә маквис, фригана үстүнлүк тәшкил едир. Ҹ.-да сәһра вә јарымсәһра биткиләри јајылмышдыр. Һејванлары: золаглы кафтар, чаггал, кәмиричиләр вә с.

Әһали. Әһалинин тәгр. 84%-и *јәһудиләрдир* (1977); јарыдан чоху Авропа, Америка, Асија вә Африка өлкәләриндән көчүб кәлмәләрдир. 1948—70 илләрдә әһали мүһаҹирләрин һесабына 1,3 млн. нәфәр артмышдыр, бунунла јанашы һәмин дөврдә тәгр. 200 мин нәфәр өлкәдән көчүб кетмишдир. И.-дә әрәбләр (тәгр. 15,8%), ермәниләр, друзлар вә б. халглар да јашајыр. Әрәбләр амансыз ирги ајры-сечкилијә мә'руз галырлар. Дөвләт дили *иврит* дилидир. Дөвләт дини иудаизмдир. Ишләјән әһалинин (1 млн. нәфәр) 32,6%-и тикинти вә ичтимаи ишләрдә, 18,2%-и тиҹарәт, банк вә сығорта мүәссисәләриндә, 32,9%-и хидмәт саһәсиндә, 8,8%-и к.т., балыгчылыг вә с. саһәләрдә чалышыр. Әһалинин 82%-дән чоху шәһәрләрдә јашајыр. Әсас шәһәрләри: Тәл-Әвив—450 миндән чох (1976), Гүдс (г. һиссәси)—376 мин (1977), Јафа—358 мин (1974), Һајфа—217 мин (1970).

Тарихи очерк. И. дөвләти 1948 ил мајын 14-дә, Фәләстин үзәриндә Б. Британија мандатлығынын ләғви, Фәләстин әразисиндә мүстәгил әрәб вә јәһуди дөвләтләринин јарадылмасына даир БМТ Баш Мәҹлисинин 1947 ил 29 нојабр тарихли гәрарына әсасән јарадылмышдыр. Һәр ики дөвләт өз өлкәсиндә сајҹа азлыгда галан милләтләрин һүгугуну тә'мин едәҹәк демократик конститусија гәбул етмәли иди. Јәһуди дөвләти үчүн гаршыг әһалиси [498 мин јәһуди, 497 мин әрәб (90 мин бәдәви дә бура дахил иди)] олан 14,1 мин *км*² әрази (Фәләстин әразисинин тәгр. 56%-и) ајрылмышды. Гүдс ш.-нә БМТ-нин идарәси алтында хүсуси бејнәлхалг режимли инзибати ваһид статусу верилди. 1948 илин мајында тәшкил олунмуш И. мүвәггәти һөкумәтинә јалныз сионист партијаларын нүмајәндәләри дахил олду. Һөкумәтин илк акты олан «Истиглалијјәт бәјаннамәси»ндә «сионизм доктринасы» И. дөвләтинин рәсми идеолокијасы вә сијасәти е'лан едилди. И. дөвләти јарандығы күндән империалист дөвләтләринин (АБШ, Б. Британија) вә бејнәлхалг сионизмин көмәји илә гоншу әрәб өлкәләринә гаршы ишғалчылыг мүһарибәсинә башлады [бах *Әрәб—Исраил мүһарибәси (1948—49)*]. Бу мүһарибәдә И. БМТ-нин гәрары илә Фәләстин әрәб дөвләти үчүн ајрылмыш әразинин әксәр һиссәсини (6,7 мин *км*²) вә Гүдсүн г. р-нуну ишғал едәрәк 1,2 млн.-дан чох әрәби доғма торпагларындан говду. Фәләстин гачгынлары проблеми мејдана чыхды. И. БМТ-нин 1947 ил 29 нојабр тарихли гәрарына зидд олараг Гүдсү пајтахт е'лан етди (1950).

Империалист дөвләтләри, биринчи нөвбәдә АБШ вә онларла бағлы олан сионист даирәләри И.-дән әрәб дөвләтләринә гаршы мүбаризәдә аләт вә империализмин Јахын Шәргдәки дајаг мәнтәгәси кими истифадә етмәјә башладылар. 1956 илдә И. Инкилтәрә вә Франса илә бирликдә Мисирә гаршы тәҹавүз етмиш, 1957 илин мајында *Ејзенһауер доктринасына* гошулмуш, 1958 илдә АБШ вә Инкилтәрәнин Ливан вә Иорданијаја мүдахиләсинә јардым көстәрмишди. И. илһагчылыг програмыны һәјата кечирәрәк, 1967 ил ијунун 5-дә империализмин вә бејнәлхалг сионизмин јардымы илә әрәб өл-

1—Әрәб дөвләтинин әразиси

Гејд. Исраил дөвләтинин сәрһәдләри БМТ-нин Баш Мәчлисинин 1947 ил 29 нојабр тарихли гәрарына әсасән көстәрилмишдир.

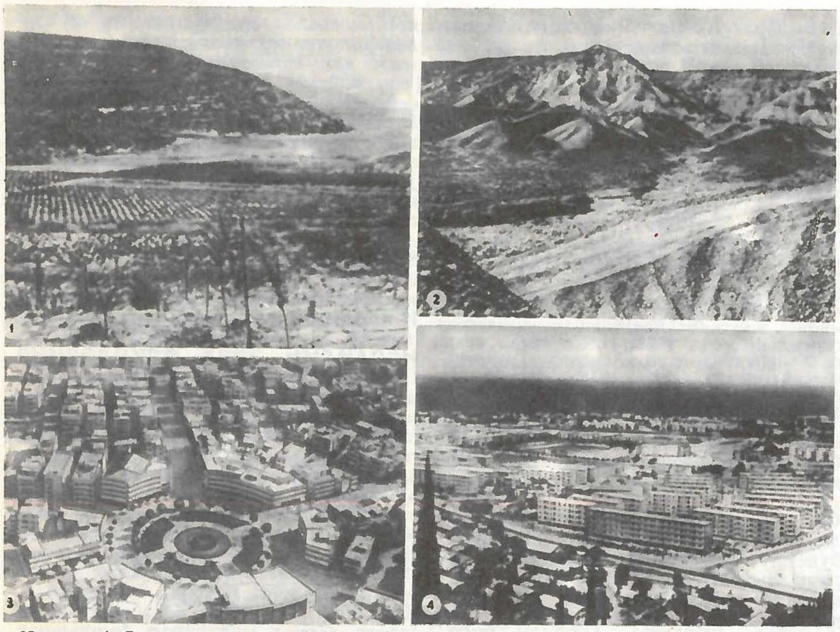
······ 1949 вә 1950 илләрдә барышыг һаггындакы сазишләрлә мүәјјән едилмиш демаркасија хәтти

кәләринә гаршы јени тәчавүзә башлады (бах *Исраилин әрәб өлкәләринә гаршы тәчавүзү*). И. гошунлары Мисирин, Суријанын, Иорданијанын 1 млн. нәфәр әһали јашајан 70 мин *км*² әразисини, Гүдсүн ш. һиссәсини ишғал етди. ССРИ-нин, сосиалист өлкәләринин вә бүтүн дүнјанын тәрәггипәрвәр гүввәләринин гәти чыхышларындан сонра И. БМТ Тәһлүкәсизлик Шурасынын гәрарына (1967, 10 ијун) табе олуб атәши дајандырса да, өз гошунларыны ишғал олунмуш әразиләрдән чыхармады. ССРИ, МХР, ЧССР, ПХР, БХР, ЈСФР И.-лә дипломатик мүнасибәтләри кәсдиләр. И. гошунлары АБШ-ын һавадарлығына архаланараг, Јахын Шәрг бөһранынын сијаси чәһәтдән низама салынмасы һаггында БМТ-нин 1967 ил 22 нојабр тарихли гәтнамәсинә мәһәл гојмадан дәфәләрлә Мисир, Сурија, Иорданија вә Ливан әразиләринә сохулду. И. БМТ-нин Јахын Шәргдә әдаләтли вә мөһкәм сүлһ јарадылмасына, И. гошунларынын ишғал олунмуш әрәб әразиләриндән чыхарылмасына даир 1970 ил 5 нојабр вә 13 декабр тарихли гәтнамәләрини позараг, 1973 илин октјабрында јени һәрби әмәлијјатлара башлады. Һәрби мүвәффәгијјәтсизликләр, дүнја ичтимаијјәтинин тәзјиги вә бејнәлхалг аләмдә кетдикчә даһа чох тәчрид едилмәси нәтичәсиндә И. әввәлчә атәши дајандырмаға, сонра исә Јахын Шәрг үзрә Ченеврә сүлһ конфрансында иштирак етмәјә мәчбур олду. Мисирлә (1974, 18 јанвар), Сурија илә (1974, 31 мај) сазишләрә әсасән И. гошунлары Синај ј-а-нда Сүвејш каналындан 32 *км* ш.-ә, 1973 илдә ишғал олунмуш Сурија әразисиндән, һәмчинин әл-Гүнејтра р-нундан чәкилди. Тәрәфләрин гошунлары арасында БМТ-нин фөвгәл'адә гүввәләринин нәзарәт етдији аралыг зонасы јарадылды. 1977 илин ијунунда сағ партијалар блокунун—«Ликуд»-ун (лидери М. Бекин) һакимијјәт башына кәлмәси илә И.-ин харичи сијасәтинин тәчавүзкар-милләтчи хәтти даһа да күчләнди. 1977 илдә И. Ливанда баш вермиш вәтәндаш мүһарибәсиндә сағ христиан гүввәләринә јардым көстәрди вә 1978 ил мартын 15-дә Ливанын ч.-уну ишғал етди. БМТ Тәһлүкәсизлик Шурасынын Ливанын ишғал олунмуш әразиләриндән И. гошунларынын чыхарылмасы тәләби (1978, 19 март) вә дүнја ичтимаијјәтинин тәзјиги илә И. Ливанын ч.-уну тәрк етсә дә, сағ христиан вә мүһафизәкар гүввәләрә көмәк көстәрмәкдә давам едир. Тәслимчилик мөвгеји тутан МӘР президенти Ә. Садатын 1977 илин сонунда И. һөкумәти илә сепарат данышыглара башламасы Јахын Шәрг проблеминин әдаләтлә низама салынмасына, Фәләстин әрәб халгынын гануни һүгугларынын мүдафиә едилмәси ишинә бөјүк зәрәр вурду. АБШ-ын васитәчилији илә Мисирлә Исраил арасында Кемп-Девиддә (АБШ) сепарат данышыглар (1978, 4—17 сентјабр) заманы имзаланмыш «Јахын Шәргдә сүлһүн әсаслары» вә «Мисир илә Исраил арасында сүлһ мүгавиләси бағланмасынын әсаслары» адлы сәнәдләр, һәмчинин МӘР-лә И. арасында имзаланмыш сепарат «сүлһ мүгавиләси» (1979, 26 март) Мисирин Синај үзәриндә анчаг мәһдуд суверенлијини «тәсдиг етсә» дә, Јахын Шәргдә вәзијјәтин низама салынмасыны, мүнагишәнин әсасыны тәшкил едән үмдә мәсәләләри вә Фәләстин проблемини һәлл етмәди. И. гошунларынын ишғал олунмуш әрәб әразиләриндән чыхарылмасы уғрунда әрәб халгы вә дүнјанын мүтәрәгги гүввәләринин мүбаризәси давам едир. БМТ Баш Мәчлиси 1979 ил 6 декабр тарихли гәтнамәси илә Кемп-Девид сөвдәләшмәсини писләмишдир.

Сијаси партијалар вә һәмкарлар иттифаглары. «Л и к у д» («Иттифаг»)—1973 илдә јарадылмышдыр. Сағ партијалар («Херут», либераллар партијасы, «Даам») блокудур. *Исраил Коммунист Партијасы*, М и л л и - Д и н и П а р т и ј а — 1956 илдә тә'сис едилмишдир. Фәалијјәти «дини сионизм» принсипләринә әсасланыр. Б и р л ә ш м и ш Ф ә һ л ә П а р т и ј а с ы (МАПАМ)—1948 илдә јарадылмышдыр; ифрат сол сионист партијасыдыр. М ү с т ә г и л Л и б е р а л л а р П а р т и ј а с ы—1965 илдә әсасы гојулмушдур. И с р а и л Ә м ә к П а р т и ј а с ы (МАИ)—1968 илдә МАПАЈ, РАФИ вә Ахдут Һаавода партијаларынын бирләшмәси нәтичәсиндә тә'сис едилмишдир. Өлкәнин апарычы сионист партијасыдыр. МАИ вә МАПАМ мүхалифәтчи МААРАХ парламент групуну јаратмышлар вә с. К и с т а д р у т—јеканә һәмкарлар иттифаглары бирлијидир. 1920 илдә јарадылмышдыр. МААРАХ-ын тә'сириндәдир.

Игтисади-чоғрафи очерк. И. сәнаје-аграр өлкәсидир. Игтисадијјаты јүксәк дәрәчәдә һәрбиләшдирилмишдир вә харичи капиталын (әсасән АБШ) күчлү тә'сири алтындадыр. Милли кәлирин тәгр. 1/3-и һәрби хәрчләрә сәрф олунур (1978). Һәрби хәрчләр веркиләрин (милли кәлирин 70%-дән чохуну тәшкил едир вә адамбашына дүшән һәчминә көрә дүнјада ән јүксәкдир), дахили гијмәтләрин вә харичи валјута кәлиринин (харичи борчлар, сионист тәшкилатларын пул јардымы, фәрди инвестисија, АФР-ин вердији репарасија вәреститусија вә с.) артмасы һесабына өдәнилир. Һәрби сәнаје илә јанашы метал е'малы, кимја, нефт, тохучулуг вә кәтирилмә алмаз е'малы (бүтүн сәнаје мәһсулунун 2/5-сини верир) сәнајеси дә инкишаф етмишдир. Сон илләр електротехника, електрон, машынгајырма, авиасија, мисәритмә сәнајеси сүр'әтлә инкишаф етдирилир. 1978 илдә өлкәдә 11,5 млрд. *квт.саат* електрик енержиси, 7,6 мин автомобил, 2 млн. *т* семент, 174 мин *т* сулфат туршусу, 24 мин *т* каустик сода, 13 мин *т* гәзет кағызы, 23 мин *т* памбыг иплик, 9 мин *т* јун иплик вә с. истеһсал олунмушдур. Сәнаје мүәссисәләринин тәгр. 60%-и Тәл-Әвив вә Һајфа р-нларында мәркәзләшмишдир.

И. интенсив вә јүксәк дәрәчәдә механикләшдирилмиш к.т.-на маликдир. Бечәрилән торпагларын чох һиссәси дөвләтә вә сионист мүстәмләкәчи трестләрә мәхсусдур. 1948 илдән һөкумәт тәрәфиндән һәјата кечирилән ајрысечкилик сијасәти нәтичәсиндә әрәбләрә мәхсус 10 млн. *һа*-дан чох торпаг саһәси мүсадирә едилмишдир. Әразинин 1/5-дән чоху (ишғал едилмиш торпаглар дахил олмагла) бечәрилән торпаглар, 40%-и чәмән вә отлаглардыр. Әсас сатлыг мәһсул ситрус мејвәләридир (1977 илдә 1,5 млн. *т*). Дән-

Исраил. 1. Портағал плантасијалары. 2. Некев сәһрасы. 3. Тәл-Әвив шәһәриндән көрүнүш. 4. Һајфа шәһәри.

ли (буғда, арпа, калыш, гарғыдалы) вә техники биткиләр (шәкәр чуғундуру, јерфындығы, памбыг, түтүн, кәтан), тәрәвәз, картоф, үзүм, зејтун бечәрилир. Өлкәдә 335,2 мин гарамал, 370 мин давар, 8,5 млн. гуш вар (1977). К.т. мәһсуллары истеһсалы өлкәнин бир сыра әрзаг мәһсулларына (тахыл, әт, јағ, шәкәр вә с.) олан тәләбатыны там өдәјә билмир. Балыгчылыгла мәшғул олунур (1975/76 илләрдә 24,4 мин *т* балыг овланмышдыр).

Д.ј.-ларынын уз. 994 *км*, автомобил јолларынын уз. 10,8 мин *км*-дир. Өлкәдә 432,5 мин автомобил, о чүмләдән, 292,4 мин миник, 104,1 мин јүк автомобили вә автобус вар (1976). Тичарәт донанмасы 4,4 млн. *т* дедвејтдир (1976). Портлары Һајфа, Ашдод, Тәл-Әвив, Ејлат, бејнәлхалг аеропорту Лоддур (Тәл-Әвив јахынлығында). Нефт кәмәрләри (Ејлат—Һајфа, Һајфа—Тәл-Әвив, Ејлат—Ашкелон вә с.) вар. Чилаланмыш алмаз, мејвә, минерал күбрәләр, тохучулуг маллары вә с. ихрач едилир. Машын вә аваданлыг, нефт, е'мал олунмамыш алмаз, гара метал прокаты, кимја мәһсуллары, тахыл вә с. идхал олунур. Тичарәти әсасән АБШ, Б. Британија, АФР, Нидерланд, Јапонија вә Италија иләдир.

Пул ваһиди И. фунтудур.

Силаһлы гүввәләр. И.-ин силаһлы гүввәләри гуру гошунлары, ҺҺГ, ҺДГ вә еһтијатлардан ибарәтдир. Үмуми сајы 158,5 мин (1976), сәфәрбәрлик заманы тәгр. 400 мин нәфәрдир. Али баш командан баш назирдир. Гуру гошунлары (135 мин нәфәр) 15 зиреһли танк, 9 механикләшдирилмиш, 9 пијада, 19 артиллерија вә 5 парашүт бригадасындан ибарәтдир. ҺҺГ вә ҺҺМ-ин (19 мин нәфәр) 600-дән чох дөјүш тәјјарәси вар. ҺДГ-дә (4,5 мин нәфәр) 5 суалты гајыг, 18 ракет катери, 2 бөјүк вә 43 кичик кешикчи катери, 10 десант кәмиси, 1 дәниз пијада баталјону вар. Сәрһәд мүһафизәсиндә тәгр. 4,5 мин, әрази гошунларында 5 мин нәфәр вар. Һәгиги һәрби хидмәт мүддәти кишиләр үчүн 3, гадынлар үчүн 2 илдир.

Сәһијјә. 1975 илдә И.-дә әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум сајы 28,3, өлүм сајы 7,2; һәр мин нәфәр дири доғулана көрә ушаг өлүмү 22 олмушдур. Өлүм һаллары, әсасән үрәк-дамар системи хәстәликләриндән, јаман шишләрдән вә бәдбәхт һадисәләрдәндир. И.-дә 18,2 мин чарпајылыг (әһалинин һәр мин нәфәринә 5,9 чарпајы) 87 хәстәхана, о чүмләдән 9,7 мин чарпајылыг 39 дөвләт госпиталы, 9 мин һәким, 2 мин әчзачы, 8 мин тибб бачысы (1972) вар. Һәким кадрлар ун-тин 3 тибб факүлтәсиндә һазырланыр.

Мaариф. Маарифин тәшкили милли әламәтә көрә гурулмушдур: јәһуди вә әрәб ушаглары ајры-ајры мәктәбләрдә охујурлар. 1969 илдә гәбул едилмиш јени гануна әсасән 15 јашадәк ушаглар үчүн 10 иллик тәһсил ичбаридир. Јәһуди әһалисинин тә'лим-тәрбијәси ачыг-ашкар милләтчи вә дини характер дашыјыр. Һәрби тә'лимә бөјүк диггәт јетирилир: оғланлар (3 ил), гызлар (2 ил) ичбари һәрби һазырлыг кечирләр. И.-дә јәһуди ушаглары үчүн 4 558 ушаг бағчасы (144,5 мин ушаг), әрәб ушаглары үчүн 261 ушаг бағчасы (17,2 мин ушаг) вар (1976). Ибтидаи мәктәб 6 илликдир. Тәдрис шакирдләрин ана дилиндә апарылыр. 1975/76 дәрс илиндә 1211 јәһуди ибтидаи мәктәбиндә 376,6 миндән чох, 292 әрәб ибтидаи мәктәбиндә 108,3 миндән чох шакирд охујурду. Орта мәктәб 2 мәрһәләлидир (һәрәси 3 иллик). 1975/76 дәрс илиндә 218 јәһуди орта мәктәбиндә тәгр. 56,3 мин, 79 әрәб орта мәктәбиндә тәгр. 14 мин шакирд охујурду. И.-дә техники пешә мәктәбләри, к.т. мәктәбләри, педагожи коллечләр вар. Өлкәдә 5 ун-т, 18 ин-т вә коллеч вар.Ән бөјүк али мәктәбләри: Гүдсдә Јәһуди ун-ти (1918 илдә јарадылмыш, рәсми ачылышы 1925 илдә олмушдур; 1976/77 дәрс илиндә 16 мин тәләбә, о чүмләдән 200 әрәб вә друз), Тәл-Әвив ун-ти (1953; 17,5 мин тәләбә), Һајфада техноложи ин-т (1912; 6,3 мин тәләбә) вә б.Ән бөјүк китабханалары: Гүдсдә Јәһуди милли вә ун-т китабханасы (2 млн.-дан чох чилд), Тәл-Әвивдә ун-т китабханасы (250 мин чилд), Мәркәзи к.т. елмләри китабханасы (150 мин чилд).Ән бөјүк музејләри: Гүдсдә И. Милли музеји (1965), Тибериасда Бәләдијјә музеји (1953), Һајфада Мүасир Инчәсәнәт музеји (1951) вә с.

Елми идарәләр. Елми идарәләрә Елми Тәдгигатларын Милли Шурасы рәһбәрлик едир (сәдри баш назирдир). Харичи сионист тәшкилатларындан, мүхтәлиф фирмалардан елми мәгсәд үчүн чохлу пул вәсаити (ианәләр вә с.) алыныр. И.-дә 46 елми чәмијјәт вә 34 елми-тәдгигат ин-ту вар. Әсас елми мәркәзләри: Исраил ЕА (1959), Вејсман ад. Елми-Тәдгигат Ин-ту (1934; тибб, кенетика, үзви вә физики кимја, атом физикасы, електроника, кристаллографија, сејсмолокија вә с. үзрә тәдгигатлар апарыр), биткиләрин вә һејванларын биолокијасы үзрә Некев елми-тәдгигат ин-ту, Мәркәзи физика лабораторијасы вә с. Елми тәдгигатларын бөјүк әксәријјәти өлкәнин һәрбиләшдирилмәсинә хидмәт едир. И. алимләринин чоху Алманија, Франса, АБШ вә дикәр өлкәләрдән кәлмиш јәһудиләрдир.

Мәтбуат, радио верилишләри, телевизија. И. мәтбуаты мүхтәлиф (әрәб, иврит, инкилис) дилләрдә нәшр едилир. Мүһүмләри «Һаарес» (1918), «Әл һәмишмар» (1943), «Давар» (1925), «Чәрузалем пост» (1932), «Зо һадерех» (1965, ИКП МК-нын органы), «Әл-Иттиһад» (1944, ИКП МК-нын органы), «Әл-Фәчр» (1972) вә с. Радио верилишләрини «Шидурej Исраил» һөкумәт радиостансијасы апарыр (1968). Телевизија ст. 1968 илдән фәалијјәтдәдир. И. һөкумәти вә сионист тәшкилатларын нәзарәти алтында олан бүтүн тәблиғат органлары тәчавүзкар буржуазијаја вә сионизмә гуллуг едәрәк, гаты антисовет характерли фәалијјәт көстәрир.

Әдәбијјат. И. әдәбијјаты кәскин сосиал зиддијјәтләр вә милли мүнагишәләр шәраитиндә инкишаф едир; әсасән, *иврит* дилиндәдир. 20 әсрин әвәлләриндән Фәләстинә мүһачирәт етмиш јазычылар (Ш. Агнон, А. Шлјонски, Леја Голдберг, Ј. Фихман, А. Бараш вә б.) 1948 илдән сонра да реалист әсәрләр јазмышлар. 50-чи илләрдә әдәбијјата кәлмиш фәләстинли јазычылар (Ј. Мар, Ј. Амихај, Т. Ривнер, И. Һендел вә б.) И. чәмијјәтинин актуал проблемләринә һәср олунмуш әсәрләрлә чыхыш етдиләр. 60-чы илләрдә Б. Тамуз, Н. Зах, А. Апелфелд вә б.-нын јарадычылығында Гәрб модернизми вә екзистенсиализминин тә'сири өзүнү көстәрмиш, онларын әсәрләриндә тәнһалыг, үмидсизлик мотивләри әсас јер тутмушдур. Әрәбләрә, Шимали Африка вә Јахын Шәрг мәншәли јәһудиләрә гаршы ирги ајры-сечкилик мүнасибәти И. әдәбијјатынын әсас мөвзуларындандыр. У. С. Гринберг, И. Рагош, М. Шамирин әсәрләриндә шовинизм, антикоммунизм вә антисоветизм тәблиғ олунур. М. Ави-Шаул, А. Пенн, Х. Кадман, А. Ноф, С. Изхар, А. Кенан, Д. Бен-Амотс, Ј. Орпаз, Р. Левин, И. Лев, Е. Бен-Езер вә б. мүтәрәгги јазычылар конформизм вә рәсми екстремист сијасәти тәнгид едирләр. К. Сетник, И. Зрубавел, М. Ман, И.

Паперников, П. Бинетски, И. Бирштејн, Д. Закалик, И. Шаргал вә б. *идиш* дилиндә јазырлар. Әрәбдилли әдәбијјаты шаирләрдән Т. Зијад, Х. Әбу Һәна, С. әл-Гасим, насирләрдән Е. Һәбиби, М. Ә. Таһа вә б. тәмсил едирләр.

Ме'марлыг вә тәсвири сәнәт. И.-дә иншаат ишләри дөвләтин тәләбатына ујғун гурулдуғундан әһалинин вә мүһачирләрин еһтијачыны өдәмир. Тикинтидә мүасир ме'марлыг чәрәјанлары һакимдир. 1950-чи илләрдән Тәл-Әвив, Һајфа, Реховот ш.-ләри кенишләндирилир, јени шәһәрләр (Бет-Јам вә с.) салыныр. Кибутсаларда 1—2 мәртәбәли, барак типли евләр, шәһәрләрдә 6—9 мәртәбәли (даш, кәрпич, дәмир-бетон) биналар тикилир. Ичтимаи вә инзибати биналардан Тәл-Әвивдә консерт залы (1957), Бејлинсон госпиталы (1950—58), Гаарет музеји (1958—60), 36 мәртәбәли «Шалом» контор бинасы, Бет-Јамда меһманхана комплекси (1968—69) вә с. вар. Тәсвири сәнәтдә модернист чәрәјанлар үстүндүр. Реалист инчәсәнәтин нүмајәндәләри 1906 илдә Гүдсдә јарадылмыш «Бетсалел» инчәсәнәт вә бәдии сәнәт мәктәбинин ән'әнәләрини давам етдирирләр.

Мусиги. И.-ин мусиги мәдәнијјәти Фәләстин јәһудиләри вә әрәб милли мусигисинин, еләчә дә мүһачир јәһудиләрин кәтирдији мусиги ән'әнәләри зәмининдә јаранмышдыр. Мүасир бәстәкарлыг мәктәби 50-чи илләрдән формалашмышдыр. П. Бен-Хаим, Е. Партош, М. Лаври, Ј. Тал, Н. Шериф, Т. Авни вә б. танынмыш бәстәкарлардыр. Тәл-Әвив, Һајфа, Гүдс вә Netaнијада симфоник вә камера орк.-ләри вар. Фәләстин јәһуди операсы әсасында Исраил милли опера театры тәшкил едилмишдир. Тәл-Әвивдә јәһуди консерваторијасы, Гүдсдә Рубин ад. мусиги академијасы, Һолонда консерваторија вә с. вар. Ушаг вә кәнчләрин мусиги тәһсилинә бөјүк диггәт верилир. И.-дә мусиги мә'лумат мәркәзи, бәстәкарлар лигасы (1957 илдән), мүәллиф, бәстәкар вә мусиги нааширләри ассосиасијасы, камера мусигиси чәмијјәти вә с. фәалијјәт көстәрир (бә'зиси сионизмә мејл едир).

Театр. Тәл-Әвивдә Милли театр фәалијјәт көстәрир. Камера театры (1944 илдән) мәшһурдур. 1963 илдә Һајфада јарадылмыш шәһәр театрынын репертуарында классик вә мүасир драматургларын әсәрләри башлыча јер тутур. Мадди вәсаит чатышмадығындан милли актјорлуг мәктәби јаратмаға сә'ј көстәрән габагчыл театр коллективләринин фәалијјәти дајандырылмышдыр. 60-чы илләрдә јарадылмыш газанч мәгсәди күдән драм труппаларында авангардист пјесләр вә мусигили комедијалар ојнанылыр. 1963 илдән «Бат-Шева» балет труппасы фәалијјәт көстәрир. 1968 илдә Һајфада «Әл Мәсрәһ ән-Наһид» әрәб драм коллективи јарадылмышдыр.

Кино. И.-дә илк бәдии филм («Барышыг», реж. А. Амара) 1950 илдә чәкилмишдир. 60—70-чи илләрдә «Унутма!» (1964, реж. Ф. Артвис), «Күчәнин о тајындакы оғлан» (1966, реж. И. Шалхин), «Полис ишчиси» (1972, реж. И. Кишон), «Шелуш күчәсиндә ев» (1972, реж. М. Мизрахи), «Салам-Шолом» (1973, реж. С. Хетсер) вә с. филмләр јарадылмышдыр. И. филмләринин чоху шовинист истигамәтлидир. Әксәр филмләри АБШ, Франса, Италија, АФР, Јапонија кино ширкәтләри илә биркә чәкилир.

Әд.: Поэты Израиля, М., 1963; Рассказы израильских писателей, М., 1965; Демченко П., Арабский Восток в час испытаний, М., 1967; Никитина Г. С., Государство Израиль, М., 1968; Евсеев Е. С., Фашизм под голубой звездой, М., 1971; Древнееврейская литература, в кн.: Поэзия и проза Древнего Востока, М., 1973; Против сионизма и израильской агрессии, М., 1974; Покормяк Н. В., Армия Израиля—орудие империалистической агрессии, М., 1977; Современная Азия. Справочник, М., 1977; Александров С. К. и др., Страны мира. Краткий политико-экономический справочник, М., 1978; Идеология и практика международного сионизма. Критический анализ, М., 1978; Зарубежная Азия. Общий обзор. Юго-Западная Азия, М., 1979 (серия «Страны и народы»).

ИСРАЙЛ КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫ (ИКП)—Фәләстин Сосиалист Фәһлә Партијасы ады илә 1919 илин мартында јарадылмышдыр. 1921 илдән Фәләстин Коммунист Партијасы адланмыш вә 1924 илдә Коминтернә гәбул олунмушдур. Исраил дөвләти јарадылдыгдан сонра (1948) Исраил Коммунист Партијасы адланды. ИКП *Исраилин әрәб өлкәләринә гаршы тәчавүзүнү* гәтијјәтлә писләмишдир. ИКП-нин 16-чы гурултајы (1969) ишғал олунмуш бүтүн әрәб әразиләриндән Исраил гошунларыны дәрһал чыхармаг барәдә БМТ Тәһлүкәсизлик Шурасынын 1967 ил 22 нојабр тарихли гәтнамәсинин јеринә јетирилмәси, Јахын Шәргдә мөһкәм вә әдаләтли сүлһ јарадылмасы мәсәләсиндә партијанын мөвгејини бәјәнди; партија дахилиндә вә бејнәлхалг коммунист һәрәкатында тәфтишчилијә, еһкамчылыға вә милләтчилијә гаршы чыхды. ИКП-нин 18-чи гурултајы (1976) Исраил тәчавүзүнү бир даһа писләјәрәк һаким даирәләрин халга зидд фәалијјәтини ифша етди, бүтүн партијалардан олан сағлам дүшүнчәли гүввәләри реал сүлһ сијасәти јеридилмәси уғрунда фәал мүбаризәјә чағырды. ИКП нүмајәндә һеј'әти коммунист вә фәһлә партијаларынын бејнәлхалг Москва мүшавирәләриндә (1957, 1960, 1969) иштирак етмиш вә сәнәдләрини бәјәнмишдир. ИКП-нин кнессетдә 5 депутаты вар. Партија демократик мәркәзијјәт принсипи әсасында гурулмушдур. ИКП-нин али органы гурултајдыр; гурултајлар арасы фәалијјәтинә Сијаси Бүро вә МК Катиблији рәһбәрлик едир. ИКП МК-нин Баш катиби М. Вилнердир. Мәркәзи органы «Зу һадерах» (иврит дилиндә), «Әл-Иттиһад» (әрәб дилиндә) гәзетләри вә «Араһим» (иврит дилиндә), «Әз-Зәрб» (әрәб дилиндә) журналларыдыр.

Әд.: XVIII съезд Коммунистической партии Израиля. Хаифа, 15—18 декабря 1976 г., М., 1977; Слепов Н. Б., В борьбе за мир, демократию и социальный прогресс (К 60-летию образования Компартии Израиля), «Вопросы истории КПСС», 1979, № 6.

ИСРАЙЛ ПАДШАҺЛЫҒЫ (е.ә. тәгр. 928—722)—ваһид Исраил-Јәһуди падшаһлығы парчаландыгдан сонра Шимали Фәләстиндә I Иеровоамын [е.ә. 928—907] әсасыны гојдуғу гәдим дөвләт. Пајтахты Сиһам ш. (Шеһем, индики Нәблус) олмушдур. Финикија, Мисир вә с. өлкәләрлә игтисади вә мәдәни әлагәләр сахламышдыр. И.п.-нын сијаси тарихинин дәјишкәнлији кәскин сосиал зиддијјәтләр вә сәркәрдәләрин тез-тез дөвләт чеврилиши етмәси илә характеризә олунур. Омри [е.ә. 882—871] вә онун варисләринин (е.ә. 871—842) һөкмранлығы дөврүндә И.п.-нын игтисади-сијаси вәзијјәти хејли мөһкәмләнди. Сәмәријјә пајтахт олмуш (тәгр. е.ә. 876), Финикија вә Јәһуди падшаһлығы илә әлагәләр кенишләнмишди. Јеху (е.ә. 841—747) сүлаләсинин һакимијјәти дөврүндә Ассуријаја хәрач вермишди (е.ә. 841—814 илләрдә). Е.ә. 722 илдә Ассурија падшаһы II Саргон Сәмәријјәни дағытмыш вә И.п.-ны ишғал етмишди; И.п. әһалисинин әксәријјәти Ассуријанын узаг әјаләтләринә көчүрүлмүшдү.

ИСРАИЛИН ӘРӘБ ӨЛКӘЛӘРИНӘ ГАРШЫ ТӘЧАВҮЗҮ—бејнәлхалг империализм вә сионизмин јахындан көмәји илә Исраилин әрәб өлкәләринә гаршы силаһлы фитнәкарлығы, мүнагишәләри вә мүһарибәләри. Исраил тәчавүзү експансија, Јахын вә Орта Шәрг өлкәләрини әсарәтә алмаг вә орада империализмин һәрби-стратежи мөвгејини мөһкәмләтмәк мәгсәди күдүр. Исраил дөвләти јарандығы күндән (1948, 14 мај) империалистләрин тәһрики илә Мисир, Сурија, Ливан, Ираг, Иорданија, Сәудијјә Әрәбистаны вә Јәмәнә гаршы мүһарибәјә башлајараг БМТ-нин Баш Мәчлисинин 1947 ил 29 нојабр тарихли гәрарына әсасән, Фәләстин дөвләти үчүн ајрылмыш әразинин чох һиссәсини (6,7 мин $км^2$) зәбт етди. Исраил ишғал олунмуш әразиләрдән јерли әһалини говмагла Фәләстин гачгынлары проблемини јаратмыш олду [бах *Әрәб—Исраил мүһарибәси* (1948—49)]. 1956 илин октјабр—нојабрында Исраил Инкилтәрә вә Франса илә бирликдә Мисирә гаршы мүһарибәдә иштирак етди. 1958 илдә АБШ вә Б. Британијанын Ливана, һәмчинин Иорданијаја мүдахиләсинә көмәк көстәрди. 1967 ил ијунун 5-дә Исраил Мисир, Сурија вә Иорданијаја силаһлы басгын едәрәк әрәб әразиләрини тутду (1 млн.-дан чох әһалиси олан тәгр. 70 мин $км^2$). БМТ-нин Тәһлүкәсизлик Шурасынын ишғал олунмуш әразиләрдән Исраил гошунларынын чыхарылмасы һаггындакы 242 нөмрәли гәтнамәсинә (1967, 22 нојабр) мәһәл гојмајараг әрәб торпагларыны ишғал алтында сахламагда давам етди, атәшин кәсилдији хәттин јахынлығында мөһкәмләндирилмиш дајаг мәнтәгәләри вә һәрбиләшдирилмиш гәсәбәләр јаратды. Исраилин арасы кәсилмәјән фитнәкар һәрәкәтләри 1973 ил октјабрын 6-да әрәб өлкәләринә гаршы јени тәчавүзкар мүһарибәнин башланмасына сәбәб олду. ССРИ вә АБШ тәрәфиндән биркә тәгдим олунмуш вә БМТ Тәһлүкәсизлик Шурасынын 1973 ил октјабрын 22-дә гәбул етдији 338 нөмрәли гәтнамә һәрби әмәлијјатлары октјабрын 22-дә мөвчуд олан сәрһәдләрдә дәрһал дајандырмаға, 242 нөмрәли гәтнамәни әмәли олараг јеринә јетирмәјә чағырды. Мүнагишә рајонуна БМТ-нин фөвгәл'адә гүввәләри көндәрилди. Мисир—Исраил (1974, 18 јанвар), Сурија—Исраил (1974, 31 мај) сазишләринә әсасән Исраил Сүвејш каналынын г. саһилини, 1973 илдә ишғал олунмуш Сурија әразисини вә Әл-Гүнејтраны кери гајтарды. 1975 ил сентјабрын 1-дә АБШ-ын васитәчилији илә јени Мисир—Исраил сепарат сазиши имзаланмасына бахмајараг Исраил Синај ј-а-нын

7/8 һиссәсини өз әлиндә сахлады. 1976 илдә Ә. Садатын башчылығы илә Мисир һаким даирәләри ССРИ илә Мисир арасында достлуг вә әмәкдашлыг һаггында мүгавиләни (1971) биртәрәфли гајдада позду вә 1977 илин сонундан Исраиллә сепарат данышыглара башлады. Ә. Садатын Мисир, еләчә дә башга әрәб өлкәләри халгларынын мәнафејинә зидд тәслимчилик сијасәти Јахын Шәрг проблеминин әдаләтлә низама салынмасыны чәтинләшдирди. 1978 илин мартында Исраил Ливан әразисинә сохулараг јени тәчавүзә башлады вә өлкәнин ч.-уну бир нечә ај ишғал алтында сахлады. АБШ-ын васитәчилији илә Кемп-Девиддә давам етдирилән (1978, 5—17 сентјабр) сепарат данышыглар вә сонракы Мисир—Исраил сөвдәләшмәләри Јахын Шәргдә вәзијјәтин низама салынмасында әсаслы дәјишиклик јаратмады. Әрәб өлкәләринә гаршы давам етмәкдә олан Исраил тәчавүзү Јахын вә Орта Шәргдә даими мүһарибә тәһлүкәси јарадыр (бах һәмчинин *Исраил*, тарихи очерк).

ИСРАФИЛ— дини әфсанәләрдә адлары чәкилән дөрд мәләкдән бири. Куја онун вәзифәси әлиндәки шејпуру чалмагла Каинатда һәјатын јаранмасы вә мәһв олмасы барәдә дүнјаны хәбәрдар етмәкдән ибарәтдир. «Исрафилин суру» ифадәси И. илә бағлыдыр.

ИСРАФИЛБӘЈЛИ Солмаз Һүсејн гызы (д. 13. 3. 1928, Бакы)—совет кинекологу. Тибб е.д. (1974). Ә. Әлијев ад. Азәрб. Һәкимләри Тәкмилләшдирмә Ин-тунун мама-кинеколокија кафедрасынын мүдири (1968 илдән). Тәдгигаты, әсасән, гадынларда ендемик ур хәстәлијинин јумурталыгларын функсијасына тә'сири вә с. мәсәләләрин өјрәнилмәсинә һәср олунмушдур.

ИСРАФИЛБӘЈОВ (Гәдирли) Мөһсүн Нәчмәддин оғлу (12.8.1893, Шамахы—1941)— Азәрб.-да Совет һакимијјәти вә сосиализм уғрунда мүбариз, респ.-да сәһијјә ишинин тәшкилатчыларындан бири, проф. (1934). 1911 илдән Сов.ИКП үзвү. Кијев ун-тиндә охујаркән (1911—17) тәләбәләрин ингилаби нүмајишләриндә иштирак етмишдир. 1917 илдә Бакыја кәлмиш, болшевик «Һүммәт» тәшкилатынын катиби вә бүро үзвү, РСДФ(б)П БК вә Бакы Советинә үзв сечилмишдир. 1918 илдә Ләнкәран, Чавад гәзаларынын фөвгәл'адә комиссары тә'јин олунмушдур. 1918 илин августундан РСФСР Халг Милли Ишләр Комиссарлығы јанында Загафгазија шө'бәсинин мүдири, сонра РК(б)П Һәштәрхан губ. Комитәсинин үзвү, губ. Ичраијјә Комитәсинин үзвү сечилмиш, сәдр мүавини, сәһијјә шө'бәсинин мүдири вәзифәләриндә ишләмишдир. И. 1919 илин мајында РСФСР Халг Харичи Ишләр Комиссарлығынын Јахын Шәрг шө'бәсиндә чалышмышдыр. Шәрг халглары коммунист тәшкилатларынын

2-чи, Үмумрусија 5-чи вә 7-чи Советләр гурултајларында иштирак етмишдир. Москвада оларкән В. И. Ленинлә көрүшмүш вә она Азәрб.-дакы вәзијјәт һаггында мә'лумат вермишдир. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра Халг Һәрби Дәниз ишләри комиссарлығы сијаси идарәсинин рәиси (1920—21), Азәрб.ССР Халг ичтимаи тә'минат комиссары (1921—22), Халг сәһијјә комиссары (1922—34) вәзифәләриндә ишләмишдир. 1935—37 илләрдә Азәрб.ССР ХКС јанында малјарија вә с. тропик хәстәликләрә гаршы мүбаризә комитәсинин сәдри вәзифәсиндә чалышмышдыр. И. дәфәләрлә партија вә совет гурултајларынын нүмајәндәси олмуш, АК(б)П МК-нын, Азәрб. вә Загафгазија МИК-ләринин үзвү сечилмишдир. Азәрб.-да малјарија, трахома вә с. хәстәликләрин ләғв едилмәсиндә И.-ун бөјүк хидмәти олмушдур. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени (2 дәфә) илә тәлтиф едилмишдир. Бакыда И.-ун ад. хәстәхана, күчә вә с. вар.

Әсәри: Проблемы борьбы с малярией в Азербайджанской ССР, Б., 1937.

Әд.: Кадырлы А., М. Н. Кадырлы (Исрафилбеков), Б., 1970.

ИСРАФИЛОВА Нелуфәр Мөһсүн гызы (д. 4.10.1926, Бакы)—совет педиатры. Тибб е.д. (1969), проф. (1971). М. Н. *Исрафилбәјовун* гызы. 1961 илдән Сов.ИКП үзвү. Ә. Әлијев ад. Азәрб. Һәкимләри Тәкмилләшдирмә Ин-тунда педиатрија кафедрасынын мүдири (1969 илдән). Тәдгигаты, әсасән, ушагларда митрал гүсурлара, бөјрәк хәстәликләринә вә с. һәср олунмушдур.

ИСРАФЧЫЛЫГ— бах *Мәнимсәмә, јахуд исрафчылыг.*

ИСС (јун. Issos)— Киликијада (Кичик Асија) гәдим шәһәр. Е.ә. 333 илин пајызында И. јахынлығында *Македонијалы Искәндәрин* ордусу (30—40 мин нәфәр) илә Иран һөкмдары III Даранын гошуну (120—130 мин нәфәр) арасында вурушма олмушдур; вурушмада Даранын гошуну дармадағын едилмишди.

ИССЫККУЛ (гырғыз дилиндә Ысыккөл— исти көл)— Гырғ.ССР-ин шм.-ш.-индә, Тјаншан д-рында ахарсыз көл. Дүнјада ән бөјүк дағ көлләриндән бири. Иссыккул чөкәклијиндә, 1608 *м* јүксәкликдәдир. Уз. 178 *км*, ени 60 *км*-ә гәдәр, саһ. 6236 *км*²-дир. Дәринлији 668 *м*-ә чатыр. И. ахарсыз олдуғу үчүн шордур (5,8‰). Сујун темп-ру јанварда сәтһдә 2—3°С, ијул вә августда 19—20°С-дир. Донмур (көрфәзләр вә бә'зи рајонларда енсиз саһил зоналар истиснадыр). Балыг овланыр. Кәмичилијә јарарлыдыр. Әсас портлары: Рыбачје вә Пржевалскдыр. И.-ун саһилиндә, Пржевалск ш. јахынлығында Н. М. *Пржевалскинин* гәбри вар. Туризм саһәсидир. Саһилиндә курортлар (Чолпон-Ата, Тамга), истираһәт евләри, пионер дүшәркәләри вар. 1958 илдән горугдур.

Әд.: Озеро Иссык-Куль, Фрунзе, 1978.

ИССЫККУЛ ВИЛАЈӘТИ— Гырғ.ССР-дә вилајәт. 1970 ил декабрын 11-дә тәшкил едилмишдир. Саһ. 43,2 мин *км*². Әһ. 353 мин (1979, 17 јанвар). 5 р-ну, 3 шәһәри, 6 шәһәр типли гәс. вар. Мәркәзи Пржевалск ш.-дир.

Тәбиәт. И.в. Тјаншан д-рындадыр. Шм. һиссәсини дағарасы Иссыккул чөкәклији (Иссыккул көлү илә бирликдә) тутур. Ән һүндүр зирвәси ч.-ш.-дә Чинлә сәрһәддә Гәләбә пикидир (7439 *м*). Фајдалы газынтылары: гонур көмүр, даш көмүр, одадавамлы кил, термал минерал сулар, мүаличә палчыглары вә с. Галај јатағы ашкар едилмишдир. Иглими Иссыккул чөкәклијиндә мүлајим континенталдыр. Орта темп-р ијулда 16,9-дан (Пржевалск) 17,5°С-јә (Тамга), јанварда мүвафиг олараг— 2-дән —5,7°С-јә гәдәрдир. Дағларда 4500 *м*-дән јүксәкдә темп-р ил боју 0°С-дән ашағы олур. Иллик јағынты 100—200 *мм*-дән (г.-дә) 400—500 *мм*-ә (ш.-дә) гәдәрдир. Ири бузлаглар (Инылчек, Каинды вә с.) вар. Әсас чајлары: Тјуп, Чергалан, Чу, Сарыча вә с. Иссыккул чөкәклијинин г.-индә сәһра вә јарымсәһра, ш.-индә чөл зонасы үстүнлүк тәшкил едир. Һејванлары: гонур ајы, вашаг, дашлыг дәләси, бәбир, порсуг, Сибир чүјүрү, дағкечиси вә с. Вил.-ин әразисиндә Иссыккул горуғу тәшкил едилмишдир.

Әһали. Вил.-дә гырғызлар, руслар, украјналылар, газахлар вә б. халглар јашајыр. Орта сыхлыг 1 *км*²-дә 8,2 нәфәрдир (1979). Әһалинин 106 мини шәһәрләрдә, 247 мини кәндләрдә јашајыр. Әсас шәһәрләри: Пржевалск, Рыбачје.

Тәсәррүфат. И.в. инкишаф етмиш һејвандарлыг, сәнаје вә курорт тәсәррүфаты р-нудур. И.в. респ.-нын јејинти вә јүнкүл сәнаје мәркәзләриндән биридир. Сәнајеси, әсасән Совет һакимијјәти илләриндә јарадылмышдыр. Вил.-дә електротехника бирлији, мејвә вә шәраб с-з комбинаты, балыг вә әт комбинатлары, електротехника, кәрпич, сүд, пивә вә чөрәк з-длары, мебел, тикиш вә ајаггабы ф-клэри, кәми тәрсанәси (Рыбачје), тикинти материаллары мүәссисәләри (Пржевалск, Рыбачје вә с.) вар. К.т.-нын башлыча саһәси зәрифјунлу гојунчулуг, әтлик-сүдлүк малдарлыг, атчылыг вә донузчулугдан ибарәтдир. К.т.-на јарарлы торпагларын (1,5 млн. *һа*, 1977) чох һиссәсини отлаглар тәшкил едир. Дәнли биткиләр, картоф вә с. әкилир. Мејвә јетишдирилир. Иссыккул көлүндә балыг овланыр. Фрунзе ш. илә Рыбачје арасында д.ј. чәкилмишдир. Дахили јүкдашымада автомобил нәгл. әсас јер тутур. Иссыккул көлүндә мүнтәзәм кәмиләр ишләјир. Иссыккул көлү р-нунда Иттифаг әһәмијјәтли курорт зонасы јарадылыр.

Мәдәни гуручулуг вә сәһијјә. Вил.-дә 103 мәктәбәгәдәр ушаг мүәссисәси, 173 үмумтәһсил мәктәби (тәгр. 89 мин шакирд), 4 орта ихтисас, 7 техники пешә вә 8 мусиги мәктәби, һәмчинин педагожи ин-т фәалијјәт көстәрир (1976/77). 2 музеј, 230 күтләви китабхана, 153 клуб мүәссисәси вар (1977). Гырғыз дилиндә «Исык-Көл правдасы», рус дилиндә «Исык-Кулскаја правда» вил. гәзетләри нәшр едилир. Вил. радио верилишләри (2 програмлы) гырғыз вә рус дилләриндәдир. Фрунзедән телевизија верилишләри ретрансләсијa олунур. Вил.-дә Чолпон-Ата курорту, Аксу, Чжеты-Огуз балнеоложи курортлары вар.

ИСТАМБУЛ (İstanbul, јун. истин полис — шәһәрә кедирәм) (1453 иләдәк К о н с т а н т и н о п о л) — Түркијәдә ән бөјүк шәһәр. Истамбул илинин инз. м. Өлкәнин сәнаје, тиҹарәт, мәдәнијјәт мәркәзи вә әсас порту. Бејнәлхалг аеропорт. Мәрмәрә дәнизи јахынлығында, Босфор боғазынын һәр ики саһилиндәдир. Шәһәрин чох һиссәси Авропада, аз һиссәси Асијададыр. Иглими субтропик, Аралыг дәнизи типлидир. Орта темп-р јанварда 5,2°С, августда 23°С-дир. Иллик јағынты 633 *мм*-дир. Саһ. 285,4 *км*², әһ. 5,5 млн. (1979). И. 14 инзибати р-на бөлүнүр. Шәһәр идарәчилијини 4 ил мүддәтинә сечилән бәләдијјә шурасы һәјата кечирир. Сессијалар арасындакы дөврдә шәһәр өзүнүидарә функсијасыны, сәдр башда олмагла, бәләдијјә идарәси јеринә јетирир. Бәләдијјә идарәси јерли бүдҹә, верки вә рүсумлар, абадлыг вә с. мәсәләләрлә мәшғул олур. Шәһәр р-нларында бәләдијјә ше'бәләри вар.

Истамбулдан бир көрүнүш.

И. 1453 илдән 1923 ил октјабрын 13-дәк Түркијәнин пајтахты иди. Османлы империјасынын тәнәззүлү дөврүндә (17 әсрин сонундан) И. Авропа дөвләтләринин мүбаризә објекти олду; бу проблем *Шәрг мәсәләсинин* мүһүм һиссәсини тәшкил едирди. 20 әсрин әввәлиндә И.-да Түркијәнин илк фәһлә тәшкилатлары, 1918 илин сонунда коммунист групу јаранмышды. Түрк халгынын милли азадлыг мүбаризәси дөврүндә (1918—22), хүсусилә шәһәри Антанта гошунлары ишғал етдикдән сонра (1920, 16 март) И. иртиҹанын дајағына чеврилмишди. Лакин 1923 ил октјабрын 6-да Түркијә милли һөкумәтинин гошунлары И.-а дахил олду. 1923 илин октјабрында дөвләтин пајтахты И.-дан *Анкараја* көчүрүлдү.

Өлкә сәнајесинин чох һиссәси (2,2 миндән чох мүәссисә), һәмчинин е'малedичи, тохуҹулуг вә тикиш, дәри-ајаггабы, полиграфија, семент, машынгајырма (о ҹүмләдән кәмигајырма, електротехника аваданлыглары з-длары вә с.), ағаҹ е'малы сәнајеси мүәссисәләри И.-да вә онун әтрафындадыр. Ән бөјүк мүәссисәләр түтүн вә кибрит ф-кләри, електрик лампалары вә автомобилгурашдырма з-дларыдыр. И. мүһүм нәгл. говшағыдыр. Мәркәзи Авропаны Түркијә, Сурија вә Иракла әлагәләндирән д.ј. магистралы И.-дан кечир. И. портунун дәниз акваторијасы Босфор боғазынын бир һиссәсини, *Гызыл Бујнуз* (Хәлиҹ) бухтасыны вә Мәрмәрә дәнизинин шм.-ш. һиссәсини әһатә едир. Өлкә идхалатынын 40%-ә гәдәри, ихраҹатынын исә тәгр. 15%-и И. васитәсиләдир. Түркијәнин әсас банклары, хариҹи сығорта ҹәмијјәтләри вә акентликләри И.-дадыр.

И.-ун ики гитәдә јерләшмәси, Авропа һиссәсинин Мәрмәрә дәнизинин узунсов (9 *км*) Хәлиҹ көрфәзи илә ики зонаја бөлүнмәси онун шәһәрсалма гурулушуна тәкраредилмәз хүсусијјәт верир. И.-ун ән гәдим абидәләри Хәлиҹин (Гызыл Бујнуз) ҹ.-ундакы Еминјөнү (Көһнә шәһәр) р-нундадыр. Хәлиҹдән шм.-да исә И.-ун тиҹарәт вә мәдәни мәркәзи олан Бәјоғлу (Јени шәһәр) јерләшир. Асија материкиндә шәһәрин үчүнҹү һиссәси—Мәрмәрә дәнизи саһилиндә тикилмиш виллалардан вә бөјүк һәрби казармалардан ибарәт Үскүдар р-ну салынмышдыр. И.-ун ајры-ајры һиссәләри арасында бәрә вә көрпүләр васитәсилә әлагә јарадылмышдыр. Шәһәрин ме'марлыг симасыны 3 дөврүн тикилиләри тәшкил едир. Бизанс дөврүндән шәһәрин гәдим диварлары (5 әср), сарај харабалары (Тәкфур сарајы вә с.), ҹыдыр мејданы (Атмејдан), «Једдигүллә» адланан истеһкам, Галата гүлләси (һүнд. 68 *м*; 5 әср), *Ајасофија* мә'бәди, акведук (һүнд. 36 *м*), 336 вә 224 мәрмәр сүтундан ибарәт «Јерәбатан» вә «Мин бир дирәк» су хәзинәләри (6 әср), сонралар мәсҹидә чеврилмиш бир сыра мә'бәд (Гәһријјә ҹамеси вә с.) галмышдыр. Османлы империјасынын пајтахты олдугдан (1453) сонра И.-да бөјүк иншаат ишләри апарылмыш, 500-дән артыг мәсҹид тикилмишдир. Бајазид ҹамеси (1501, ме'мар Хејрәддин) И. мәсҹидләринин классик типини мүәјјәнләшдирир. Дөрдминарәли Сүлејманијјә (1550—57, ме'мар Синан) вә алтыминарәли Султан Әһмәд (1609—16, ме'мар Мәһәммәдаға) мәсҹидләри дүнја ме'марлығынын шаһ әсәрләриндәндир. И.-да Топгапы сарајы комплекси (15 әср), Чираған (17 әср), Долмабағча (19 әср) вә с. сарајлар мәшһурдур. 1466 илдә тикинтисинә башланан, 1839 иләдәк Османлы султанларынын јашадығы, 20 әсрдән исә музејә чеврилән Топгапы сарајы комплекси онларча мүхтәлиф аидијјәтли бинадан ибарәтдир (Чинили көшк, 1472, Бағдад көшкү, 1638, Китабхана, 1719; вә с.). Топгапы сарајы дүнјанын зәнкин сәнәт хәзинәләриндәндир. Бурада Азәрб. инҹәсәнәтинин гијмәтли нүмунәләри дә, о ҹүмләдән азәрб. рәссамларын миниатүрләри сахланыр. Босфорун саһилиндә тикилмиш «Анадолу һасары» (14 әср) вә «Румели һасары» (1452) И.-ун гүдрәтли истеһкам системи иди. 19 әсрин 2-ҹи јарысында Хәлиҹин шм. вә ҹ. саһилләри Ататүрк (сонралар белә адландырылмышдыр) вә Галата көрпүләри илә бирләшдирилмиш, 1973 илдә «Хәлиҹ» көрпүсү тикилмишдир. 1970—73 илләрдә шәһәрин Авропа вә Асија һиссәләрини бирләшдирмәк үчүн Босфорун үзәриндән асма көрпү салынмышдыр (уз. 1560 *м*, ени 33 *м*, дәниз сәтһиндән һүнд. 64 *м*). Түркијә Респ.-сы јарадылдыгдан (1923) сонра И.-да јенидәнгурма ишләри апарылмышдыр, Әһалинин кәскин мәнзил еһтијаҹыны өдәмәк үчүн көрүлән тәдбирләр кифајәт етмир. И.-да јени јашајыш р-нлары («Атакөј мәһәлләси» вә с.) салыныр, бөјүк инзибати вә ичтимаи биналар (Бәләдијјә бинасы, 1961, ме'мар Н. Әрол; Мәдәнијјәт мәркәзи, ме'мар Һ. Табаноғлу; «Акбанк»ын бинасы, 1971, ме'мар С. Елдем), меһманханалар (Һилтон, Паркотел, Чинаротел, Тарабја вә с.) тикилир. Сон илләрдә И.-ун мәркәзи р-нларында 20—30 мәртәбәли гүлләвары биналар уҹалдылыр. Ататүрк булвары бојунҹа мүасир биналар јүксәлдилмишдир. И. метрополитенинин биринҹи нөвбәсинин (17 *км*) лајиһәси һазырланмышдыр.

«Румели һасары»ндан көрүнүш.

И.-да 3 ун-т (И., И. техники вә Боғазичи ун-тләри), И. игтисадијјат вә тиҹарәт академијасы, Али техники мәктәб, Инҹәсәнәт академијасы, консерваторија вә дикәр али мәктәбләр, бир сыра елми ҹәмијјәтләр (Түркијә тибб, биолокија вә кимја ҹәмијјәтләри вә с.) вар. Бөјүк китабханалары: Ун-тләрин

китабханалары, Сүлејманијә китабханасы, Бајазид китабханасы. Бөјүк музејләри: Мүгәддәс Софија мә'бәди музеји, И. археоложија музеји, Рәссамлыг вә һејкәлтәрашлыг музеји, Топгапы сарајы музеји, Түрк вә ислам инҹәсәнәти музеји. Театрлары: шәһәр театры, «Кәнтәр», «Фатеһ», «Күлтәпә», «Кадыкөј» театрлары, «Максим» опера залы вә с.

Әд.: Юсупов А. Р., Стамбул, М., 1970; Петросян Ю. А., Юсупов А. Р., Город на двух континентах, М., 1977; Şaheserler şehri Istanbul, Istanbul, 1969.

ИСТАМБУЛ «ӘБӘДИ СҮЛҺ» (1720)—нојабрын 16-да Русија вә Түркијә арасында Истамбулда имзаланмыш мүгавилә: Бејнәлхалг ишләрдә Русијанын мөвгејинин күчләндијини әкс етдирән И. «ә.с.» тәрәфләр арасында сүлһү вә мөвҹуд сәрһәдләри тәсдиг етди, әрази мүбаһисәләринин динҹ јолла һәлл едилмәсини гәрарлашдырды. Истамбулда Русијанын, Петербургда исә Түркијәнин даими дипломатик нүмајәндәликләри тә'сис олунду. И. «ә.с.» илә Русија Шимал мүһарибәсинин сон мәрһәләсиндә ҹәнубдан өз тәһлүкәсизлијини мөһкәмләндирмәк имканы әлдә етди.

ИСТАМБУЛ МҮГАВИЛӘСИ (1724)—I Пјотрун Хәзәр саһилләринә јүрүшүндән сонра Загафгазија вә Хәзәр һөвзәси уғрунда Русија илә Түркијә арасында кедән һәрби-сијаси мүбаризәнин тарихиндә мүһүм мәрһәлә; ијунун 12-дә Истамбулда бағланмышдыр. Мүгавиләјә әсасән, 1723 ил Русија—Иран мүгавиләси илә Русијаја кечмиш әразиләр—Азәрб.-ын саһил вил.-ләри, Килан (уз. 600 *км*, ени тәгр. 100 *км* олан әрази) онун әлиндә галырды. Ширванын галан әразиси (Шамахы дахил олмагла) Түркијәнин һимајәси алтында ханлыг е'лан едилирди. Лакин Түркијә бурада һәрби гүввә, мүлки вә ја һәрби мә'мур сахлаја, мүһакимә вә ҹәза тәдбири кечирә билмәзди. Түркијә јалныз она гаршы чыхышлар оларса, Русијанын разылығы илә гошун јеридә биләрди. Әвәзиндә Түркијә Азәрб.-ын галан әразисини, Тифлис вә Ериван дахил олмагла Күрҹүстан вә Ермәнистаны зәбт етмәк һүгугу алырды. Азәрб. әразисиндә Русија вә Түркијәнин нүфуз даирәләрини мүәјјәнләшдирән үч сәрһәд мәнтәгәси (Чыраггала, Шамахы јахынлығында вә Күр илә Аразын говушдуғу јердә) јарадылырды. И.м. Загафгазија халгларынын кәскин наразылығына сәбәб олду.

Әд.: Азәрбајҹан тарихи, ҹ. 1, Б., 1961; Полное собрание законов Российской империи, т. VII. СПБ., 1830, № 4531, с. 303—309; Абдурахманов А. А., Азербайджан во взаимоотношениях России, Турции и Ирана, Б., 1964; Маркова О. П., Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке, М., 1966; Алиев Ф. М., Антииранские выступления и борьба против турецкой оккупации в Азербайджане в первой половине XVIII века, Б., 1975.

ИСТАМБУЛ МҮГАВИЛӘСИ (1854)—Б. Британија, Франса вә Түркијәнин Русијаја гаршы һәрби иттифагы барәдә мүгавилә; мартын 12-дә Истамбулда имзаланмышдыр. Мүгавиләдә Б. Британија вә Франсанын Русијаја гаршы Түркијәјә һәрби вә малијјә јардымы көстәрмәләри нәзәрдә тутулур, ејни заманда Османлы империјасынын мөвҹуд сәрһәдләринин горунмасына тә'минат верилирди. Мүгавиләјә әсасән мүттәфигләр ҺДГ-ни Түркијәнин көмәјинә көндәрдиләр. И.м. шәртләринә көрә Б. Британија вә Франса Русија илә сүлһ мүгавиләси бағландыгдан сонра 40 күн әрзиндә өз силаһлы гүвәләрини Түркијә әразисиндән чыхармаг барәдә тәәһһүд көтүрүрдүләр. И.м. әслиндә Русијаны зәифләтмәк мәгсәди күдүрдү. 1855 ил мартын 16-да И.м.-нә Сардинија краллығы да гошулду.

ИСТАМБУЛ МҮГАВИЛӘСИ (1879)—Русија илә Түркијә арасында мүгавилә. Русија—Түркијә мүһарибәсиндән (1877—78) сонра Истамбулда, 1879 ил февралын 8-дә имзаланмышдыр. И.м. һәр ики дөвләт арасында «сүлһ вә достлуг» е'лан етмиш, Сан Стефано мүгавиләсинин *Берлин конгресинин* (*1878*) трактаты илә ләғв едилмәмиш, јахуд дәјишдирилмәмиш шәртләрини јенидән тәсдигләмиш, Русијаја вериләҹәк «һәрби мүкафат»ын (802,5 млн. франк), рус тәбәәләри вә мүәссисәләринә дәјән зәрәрин мигдарыны (26,7 млн. франк) мүәјјәнләшдирмишди. И.м. тиҹарәт вә Түркијәдә рус тәбәәләринин һүгугларына аид әвvәлләр имзаланмыш мүгавилә, сазиш вә тәәһһүдләри бәрпа етмишди.

ИСТАМБУЛ СҮЛҺ МҮГАВИЛӘСИ (1590)—бах *Сәфәви—Османлы мүһарибәләри.*

ИСТАМБУЛ СҮЛҺ МҮГАВИЛӘСИ (1700)—ијулун 14-дә Русија илә Түркијә арасында Истамбулда имзаланмыш мүгавилә. И.с.м.-нин шәртләринә көрә Азов (әтраф әразидә јенидән тикилмиш галаларла бирқә) Русија тәркибиндә галырды. Днепрбоју әразиләрин бир һиссәси Түркијәјә гајтарылды. Түркијә рус әсирләрини азад етмәли иди; Русија Истамбулда дипломатик нүмајәндәсини (дикәр дөвләтләрлә ејни һүгугда) сахламаға имкан верилирди. Русија Крым ханына иллик өдәнҹдән азад едилирди. И.с.м. I Пјотрун *Азов сәфәрләринин* (*1695—96*) нәтиҹәләрини мөһкәмләндирди, гүввәләр нисбәтиндә үстүнлүјүн Русијаја кечдијини көстәрмәклә Шимал мүһарибәсинин (1700—21) илк мәрһәләсиндә (1710 иләдәк) Түркијәнин битәрәфлијини тә'мин етди.

ИСТАМБУЛ СҮЛҺ МҮГАВИЛӘСИ (1913)—Икинчи Балкан мүһарибәси (1913) нәтиҹәсиндә сентјабрын 29-да Болгарыстанла Түркијә арасында имзаланмыш мүгавилә. 1913 ил ијулун 21-дә Түркијә гошунлары Лондон сүлһ мүгавиләсинин (1913) мүәјјән етдији Болгарыстан—Түркијә сәрһәдини кечәрәк Шәрги Фракијаны ишғал етди. Болгарыстанын бөјүк дөвләтләрдән көмәк алмаг ҹәһди баш тутмады (ону јалныз Русија мүдафиә едирди). Алманија вә Австрија-Маҹарыстанын тә'киди илә Болгарыстан һөкумәти Әдирнә ш. вә онун әтраф р-нларыны гајтармалы олду. Гәрби Фракијанын бир һиссәси Болгарыстанда галды. Мүгавиләдә әсирләри дәјишмәк, дипломатик мүнасибәтләри, ики өлкә арасында д.ј. әлагәләрини, почт-телеграф рабитәсини бәрпа етмәк барәдә разылыг әлдә едилди.

ИСТАМБУЛ УНИВЕРСИТЕТИ—ән гәдим ун-тләрдән бири. 1453 илдә јарадылмыш, 20 әсрәдәк али мүсәлман мәктәби олмушдур. Түркијә респ.-сы е'лан едилдикдән (1923) сонра И.у.-ндә һәјата кечирилән тәшкилати дәјишикликләр (1927 вә 1933 илләрдә) нәтиҹәсиндә ун-т дүнјәви мәктәбә чеврилмишдир. И.у.-ндә филоложија (Түркшүнаслыг Ин-ту илә бирликдә), тәбијјат елмләри, һүгуг, игтисадијјат, мешәчилик, 2 тибб, диш һәкимлији, әҹзачылыг, кимја, мүһәндислик факүлтәләри фәалијјәт көстәрир (1975). Китабханасында 250 миндән чох китаб вар. 1974/75 дәрс илиндә И.у.-ндә 35 миндән чох тәләбә тәһсил алмыш, 1,4 мин профессор вә мүәллим ишләмишдир.

ИСТЕ'ДАД—инсан габилијјәтинин инкишаф едиб бу вә ја дикәр фәалијјәт саһәсиндә хүсуси мүвәффәгијјәт газанмаға имкан верән јүксәк сәвијјәси. И. габилијјәтин јүксәк тәшәккүлү үчүн мүәјјән шәрт олан тәбии имканларын мәҹмусу да һесаб едилир. Габилијјәтин еркән тәзаһүрү, биликләрин јүксәк сүр'әтлә мәнимсәнилмәси, һәр һансы фәалијјәтә мараг вә мејлин јаранмасы, орижиналлыг үнсүрләри, фәалијјәтдә јарадыҹылыг—јүксәк исте'дадын әсас әламәтләридир. И. психи һәјатын бүтүн ҹәһәтләрини әһатә едир. Үмуми вә хүсуси И. ајырд едилир. Буржуа психоложијасында И.-ын фитри олмасы, ирсән кечмәси барәдә фикирләр кениш јер тутур. Куја интеллектуал И. шәхсијјәтин анҹаг кенләриндән асылыдыр, мүһит вә тәрбијә онун тәшәккүлүнә о гәдәр дә тә'сир етмир. И.-ын инкишаф сәвијјәсини тестләрин көмәји илә мүәјјән етмәјә чалышырлар. Буржуа алимләри И.-ын фитрилијини сүбут етмәк үчүн мәшһур мусигичиләр, алимләр вә с. нәслиндән мисаллар кәтирирләр. Лакин И.-ын тәшәккүлү, тәбии имканларла јанашы, даһа артыг әлверишли ичтимаи мүһит вә тә'лим-тәрбијә шәраитиндән асылыдыр.

Әд.: Вопросы психологии способностей школьников, М., 1964; Небылицын В. Д., Психофизиологические исследования индивидуальных различий, М., 1976.

ИСТЕРИЈА (јун. hystéra—ушаглыг, гәдимдә И. хәстәлијини ушаглығын зәдәләнмәси илә әлагәләндирирдиләр)—невроз групундан хәстәлик; мүхтәлиф психи позғунлуглар, дахили органларын һәссаслығынын, функсијасынын позулмасы илә характеризә олунур. Чох вахт кәнҹ гадынларда психи сарсынты илә әлагәдар әмәлә кәлир. И. П. Павлова көрә И. али синир фәалијјәтиндә ојанманын тормозланмадан үстүн олдуғу шәраитдә баш верир. И.-да һәрәки, сенсор, вегетатив вә психи позғунлуглар гејд олунур. Һәрәки позғунлуглара истерик тутмалар, параличләр вә парезләр, сенсор позғунлуглара истерик карлыг, корлуг, гоху, дад һиссинин итирилмәси аиддир. Психи позғунлуг заманы хәстәнин һәссаслығы артыр, хәстә сүстләшир, һәрәкәтсиз, лагејд олур, чох вахт пароксизмал тутмалар, истерик өзүндәнкетмә (хәстә ағлајыр, гышгырыр, јыхылыр вә с.) мүшаһидә олунур. Белә өзүндәнкетмә *епилепсија* хәстәлијини хатырладыр. Вегетатив позғунлугларда чох вахт истерик боғулма мүшаһидә олунур. Хәстә боғазында кечилмәзлик һисс едир, бә'зән кечилмәзлик гида борусунда олур. Тез-тез истерик гусма, сидик ифразынын дајанмасы гејд едилир. Аз вә ја чох мүддәт давам едән истерик позғунлуглар бәрпа олунур. Хәстәлик там сағалма илә гуртарыр. Мүаличәси: психотерапија, әмәк терапијасы, синир системини сакитләшдирән маддәләр, физиотерапија. И.-ја тутулмуш хәстәләр әмәк фәалиј-

јәтини итирмирләр. Профилактикасы: аиләдә, мәктәбдә, чәмијјәтдә тәрбијәни дүзҝүн апармаг, әмәклә, идманла мүнтәзәм мәшғул олмаг вә с.

Әд.: Һәсәнов Х., Психиатрија, Б., 1967; Морозов Г. В., Ромасенко В. А., Нервные и психические болезни, М., 1976.

ИСТЕ'ФА—1) ингилабагәдәрки Русијада (18 әсрдән башлајараг) дөвләт хидмәтиндән һәр чүр азад олунма (о чүмләдән өз хаһиши илә). 2) ССРИ Силаһлы Гүввәләриндә забитләр, ҝенераллар, адмиралларын һәрби хидмәтдән бурахылма нөвү. 3) Буржуа дөвләтләриндә һөкумәт вә ја ичраедичи орган башчысынын И.-сы (һөкумәтә е'тимад ҝөстәрилмәдикдә, һөкумәтдахили мүбаһисәләр баш вердикдә вә с.) онун сәлаһијјәтдән әл чәкмәсидир.

ИСТЕҺКАМ — дүшмәндән мүдафиә мәгсәди илә јарадылан гурғу. Бах һәмчинин *Форт*, *Фортификасија*.

ИСТЕҺКАМЧЫ, сапјор (фр. sapeur, saper—лағым атмаг)—истеһкамчы (мүһәндис-истеһкамчы) бөлмәләринин вә мүһәндис гошунлары һиссәләринин һәрби хидмәтчиси. 1678 илдә Франсада вә 1712 илдә Русијада И.-лар хүсуси һиссә вә бөлмәләрдә бирләшдирилди. 19—20 әсрләрдә И.-ларын тәркибиндән рабитәчиләр, дәмирјолчулар, автомобилчиләр вә б. ајрылды. Мүасир дөвләтләрин силаһлы гүввәләриндә И.-лар мүһәндис гошунларынын әсасыны тәшкил едир.

ИСТЕҺЛАК — игтисади тәләбатын өдәнилмәси просесиндә ичтимаи мәһсулун истифадә едилмәси; *тәкрар истеһсал* просесинин сон фазасы. Истеһсал (мәһсулдар) И.-ы вә гејри-истеһсал И.-ы фәргләндирилир. Мәһсулдар И. истеһсал просесиндә *истеһсал васитәләринин* И.-ы, һәмчинин инсанын иш гүввәсинин (физики вә мә'нәви енержисинин) сәрфидир. *Гејри-истеһсал истеһлакы* истеһсал просесиндән кәнарда баш верир. Бу просесдә *истеһлак предметләриндән* истифадә едилир, јахуд онлар бүтүнлүклә И. олунур. Гејри-истеһсал И.-ы әһалинин И.-ына (јахуд шәхси И.-а) вә үмуми ичтимаи тәләбатын өдәнилмәси И.-а бөлүнүр. И. мадди не'мәтләр И.-ындан вә хидмәтләр И.-ындан ибарәтдир. И.тәләбатын өдәнилмәси үсулуна ҝөрә фәрди вә коллектив (јахуд биркә) формада ола биләр. И. ичтимаи тәкрар истеһсал просесинин сон фазасы олмагла онун диҝәр фазалары —*истеһсал*, *бөлҝү* вә *мүбадилә* илә үзви сурәтдә бағлыдыр. Истеһсалла И. вәһдәтдәдир, белә ки, һәр бир өлкәдә И.-ын үмуми сәвијјәси һәмишә *мәһсулдар гүввәләрин* инкишаф сәвијјәсилә мүәјјән едилир. Капитализмдә күлли мигдарда *изафи дәјәр* күтләсини мәнимсәјән һаким синифләрин нүмајәндәләри ичтимаи мәһсулдан түфејличәсинә истифадә едир, милјонларла зәһмәткеш исә јохсуллуг вә мәһрумијјәт ичәрисиндә јашајыр. Социализмдә зәһмәткешләрин И.-ы планаујғун сурәтдә дурмадан јүксәлир вә структуру јахшылашыр. Шәхси И. фондунун бөлүшдүрүлмәсинин әсас үсулу әмәјә ҝөрә бөлҝүдүр; зәһмәткешләрин И.-ында *ичтимаи истеһлак фондлары* васитәсилә алдыглары мадди вә мә'нәви не'мәтләрин дә хүс. ч. артыр. 1978 илдә әһалинин адамбашына реал ҝәлири 1940 илдәкинә нисбәтән 5,5 дәфә артмышдыр. И.-ын үмуми һәчминдә хидмәтләрин хүс. ч. артыр; гејри-әрзаг мәһсулларынын, хүсусилә узун мүддәт истифадә едилән предметләрин, әрзаг мәһсулларынын И.-ында исә ән гијмәтли мәһсулларын—әт, суд, јумурта, мејвә вә тәрәвәзин пајы артыр. Чөрәк мәһсулларынын, картофун И.-ы исә һәм нисби, һәм дә мүтләг азалыр. *Тәләбатын јүксәлмәси гануну* да бунунла тәзаһүр едир, инкишаф етмиш социализм чәмијјәтиндә онун фәалијјәти үчүн ҝениш имканлар ачылыр.

ИСТЕҺЛАК БҮДЧӘСИ — аиләнин ҝәлир вә хәрчләри балансы; фактики вә норматив И.б. фәргләндирилир. Фактики И.б. аиләләрин ҝәлир мәнбәләрини вә тә'јинат үзрә хәрчләнмәсини ҝөстәрир. Норматив И. б. (һесабланмыш бүдчә) мүәјјән норма вә нормативләрә әсасланыр (бах *Әһалинин пул ҝәлирләри вә хәрчләри балансы*).

ИСТЕҺЛАК ДӘЈӘРИ—әшјанын инсанын һәр һансы тәләбатыны өдәмәк габилијјәти. Бах һәмчинин *Әмтәә*.

ИСТЕҺЛАК КООПЕРАСИЈАСЫ—бах *Кооперасија*.

ИСТЕҺЛАК КРЕДИТИ — *истеһлак предметләри* алмаг, јахуд мәишәт хидмәтләрини өдәмәк үчүн әһалијә верилән кредит.

Капиталист өлкәләриндә И.к. тиҹарәт мүәссисәләринин кредитиндән (алынан әмтәәнин өдәнишини тә'хирә салмаг формасында), банк вә диҝәр кредит-малијјә идарәләринин кредитиндән ибарәтдир. Алычылара кредит верән тиҹарәт мүәссисәләри өзләри дә банк кредитинә мүрачиәт едирләр. Буна ҝөрә дә банклар И.к. саһәсиндә әсас кредитордур. Бир гајда олараг, борҹ 3 ил мүддәтинә, 10—12%, бә'зән даһа артыг иллик фаиз тутулмасы һесабы илә верилир; бунун да ағырлығы истеһлакчыларын үзәринә дүшүр.

Социализмдә И.к.-ни дөвләт, кооп. вә тиҹарәт тәшкилатлары әһалијә шәхси истеһлак предметләри алмаг үчүн верир. И.к.-нин башга нөвү *ломбард* кредити, гаршылыглы јардым кассалары васитәсилә верилән кредитдир. Әмтәәләр кредит үзрә сатылдыгда алычы әмтәә гијмәтинин 20—25%-ини нағд өдәјир. Галан мәбләғ әмтәәнин нөвүндән асылы олараг мөһләтлә—6—12 ај мүддәтиндә өдәнилир. Бә'зи әмтәәләр үчүн кредитин мөһләти 2 илədәк узадылыр. Кредитдән истифадәјә ҝөрә 1—2% һесабы илә иллик фаиз тутулур. Социализм чәмијјәтиндә И.к. әмәкдә газанылан әманәтләрин тәшкили формасы олмагла зәһмәткешләрин тәләбатынын даһа долғун өдәнилмәсинә јөнәлдилир.

ИСТЕҺЛАК ПРЕДМЕТЛӘРИ—гејри-истеһсал истеһлакы, илк нөвбәдә, шәхси истеһлак үчүн әмәк мәһсуллары. Тә'јинатына ҝөрә ашағыдакы И.п. фәргләндирилир: әрзаг мәһсуллары; палтар вә ајаггабы; мәнзил; мәишәт еһтијачлары үчүн истифадә едилән јаначаг, ишыгландырычы материаллар, су, газ вә електрик енержиси; мебел, тәсәррүфат әшјалары; китаблар, журналлар; узун мүддәт истифадә едилән мәдәни-мәишәт предметләри; идман вә кикијена предметләри, дәрманлар. Хидмәт саһәси идарәләриндә, һабелә ичтимаи тәләбатлары тә'мин едән саһәләрдә (идарәетмә, елм, мүдафиә) истеһлак олунан бүтүн мадди не'мәтләр И.п.-дир. Бир чох әмәк мәһсулларындан һәм гејри-истеһсал истеһлакында, һәм дә мәһсулдар истеһлакда истифадә едилә биләр. Мәс., чөрәк биширилмәсиндә ундан, гәннады мә'мулатынын һазырланмасында гәнддән, консервләрин истеһсалында мејвәдән, балыгдан истеһсал васитәләри кими истифадә олунур. *Хидмәтләр* спесифик И.п.-дир.

ИСТЕҺЛАК ФОНДУ—*милли ҝәлирин* фәрди вә ичтимаи истеһлак (гејри-истеһсал) үчүн истифадә олунан һиссәси. И.ф.-нун јаранма мәнбәји *зәрури мәһсул* вә *изафи мәһсулун* бир һиссәсидир. И.ф. тәбии-мадди мәзмунуна ҝөрә *истеһлак предметләриндә* тәчәссүм тапыр. ССРИ-дә И.ф. милли ҝәлирин тәгр. 3/4-үнү тәшкил едир. И.ф. јаранма вә истифадә үсулуна ҝөрә мадди истеһсал ишчиләринин әмәјинин өдәнилмәси фондуна, *ичтимаи истеһлак фондларына* вә идарә апаратынын сахланмасы фондуна бөлүнүр. 1965—78 илләрдә И.ф. 2 дәфәдән чох артмыш вә 1978 илдә тәгр. 307,4 млрд. манат тәшкил етмишдир. И.ф.-нун артырылмасы *әһалинин реал ҝәлиринин* јүксәк вә сабит сүр'әтлә артмасынын мадди әсасыдыр.

ИСТЕҺСАЛ, мадди — чәмијјәтин мөвчуд олмасы вә инкишафы үчүн зәрури мадди не'мәтләр јарадылмасы просеси. И. инсан һәјатынын тәбии шәрти олуб, диҝәр фәалијјәт нөвләринин дә мадди әсасыдыр. И. инсан чәмијјәти инкишафынын бүтүн пилләләриндә мөвчуддур. И.-ын мәзмунуну әмәк просеси мүәјјән едир вә ашағыдакы үч шәрти нәзәрдә тутур: мәгсәдәујғун фәалијјәт, јахуд әмәјин өзү; әмәк предмети, јә'ни инсанын мәгсәдәујғун фәалијјәтинин јөнәлдији һәр шеј; әмәк васитәләри (ән әввәл *әмәк аләтләри*).

Мадди И. инсан фәалијјәтинин диҝәр нөвләриндән, о чүмләдән гејри-мадди И.-дан фәргләнир. Мадди И.-ын әсас ме'јары әмәк васитәләринин көмәјилә тәбиәт чисимләринә тә'сир ҝөстәрмәсидир. И. һәр шејдән әввәл инсанларын тәбиәтә мүнасибәтидир. Лакин инсанлар мадди не'мәтләри тәкликдә, тәҹрид олунмуш шәкилдә истеһсал етмирләр. Онлар мадди не'мәтләри биркә истеһсал едир вә бу заман мүәјјән *истеһсал мүнасибәтләринә* ҝирирләр. Буна ҝөрә дә мадди не'мәтләр истеһсалы һәмишә ичтимаи И.-дыр. И.-ын ики тәрәфи вар: *мәһсулдар гүввәләр* вә истеһсал мүнасибәтләри. Мәһсулдар гүввәләрин вә истеһсал мүнасибәтләринин вәһдәти олан И. мадди не'мәтләрин *истеһсал үсулуну* тәшкил едир вә мөвчуд чәмијјәтин характеринин мүәјјәнләшдирир. Там ҝөтүрүлмүш ичтимаи И. һәм билаваситә мадди не'мәтләр И.-ыны, һәм дә онларын *мүбадиләсини*, *бөлҝүсүну* вә *истеһлакыны* әһатә едир. Марксист сијаси игтисад өјрәдир ки, ичтимаи И.-ын һәмин дөрд тәрәфи дахилиндә билаваситә И. просеси әсас рол ојнајыр. Ичтимаи И. ики бөјүк бөлмәдән ибарәтдир; истеһсал васитәләри истеһсалы (I бөлмә) вә истеһлак предметләри истеһсалы (II бөлмә). И. објектив *игтисади ганунлара* ујғун олараг инкишаф едир вә һәр бир истеһсал үсулунун әсас игтисади гануну бунларын арасында мүәјјәнедичи рол ојнајыр.

Капиталист И.-ы истеһсал васитәләри үзәриндә хүсуси мүлкијјәтә вә муздлу әмәјин капитал тәрәфиндән

истисмарына әсасланыр, кортәбии фәалиjjәт көстәрән игтисади ганунлара уjғун инкишаф едир; *игтисади бөһранларла* арасы кәсилир, капиталистләрин максимум мәнфәәт көтүрмәсинә табе едилир. Сосиализм чәмиjjәтиндә И. истеһсал васитәләри үзәриндә ичтимаи мүлкиjjәтә әсасланыр, чәмиjjәтин бүтүн үзвләринин даим артан мадди вә мәдәни тәләбатынын өдәнилмәси вә шәхсиjjәтин һәртәрәфли инкишафы мәгсәди илә jүксәк сүр'әтлә, планауjғун инкишаф едир.

ИСТЕҺСАЛ БИРЛИJИ, к о м б и н а т —ихтисаслашмыш ваһид истеһсал-тәсәррүфат комплекси; тәркибинә өз араларында истеһсал әлагәләри олан ф-кләр, з-длар, елми-тәдгигат, конструктор, техноложи вә с. тәшкилатлар, мәркәзләшдирилмиш jардымчы вә хидмәт көстәрән истеһсал дахилдир. ССРИ-дә И.б.-нин jарадылмасына 60-чы илләрин әввәлләриндә башланмышдыр. Ихтисаслашмыш истеһсалларын тәмәркүзләшмәсинә кениш мигjасда jүксәк мәһсулдарлыглы техника тәтбиг етмәjә, ичтимаи истеһсалын еффективлиjини jүксәлтмәjә имкан верир. И.б.-нә *Кама автомобил заводуну* мисал көстәрмәк олар. Азәрб. ССР-дә *Азәрнефт* нефт вә газчыхарма саһәсиндә бөjүк И.б.-ндәндир. И.б. *тәсәррүфат һесабы* әсасында фәалиjjәт көстәрир. И.б. ССРИ Назирләр Советинин 1974 ил 27 март тарихли гәрары илә тәсдиг етдиjи истеһсал бирлиjи (комбинат) һаггында Әсаснамәjә уjғун олараг фәалиjjәт көстәрир. Бунунла jанашы И.б. назирлик, идарә, jахуд мүттәфиг респ.-ларын Назирләр Советләри тәрәфиндән мүәjjән олунмуш гаjдада верилән һүгуглардан да бә'зән истифадә едир. И.б. үмумиттифаг, jахуд респ. *сәнаjе бирлиjинин* тәркибинә дахил ола биләрләр. И.б.-нә баш директор, jахуд директор башчылыг едир. И.б.-ндә мәсләһәтчи орган һүгугунда директорлар шурасы фәалиjjәт көстәрир; тәркибинә И.б.-нә дахил олан бүтүн истеһсал ваһидләринин рәһбәрләри, һәмчинин мүвафиг һәмкарлар тәшкилатынын нүмаjәндәси дахилдир. Шуранын сәдри И.б.-нин баш директору (директору) олур.

Әд.: Лешинер Р. Е., Специализация производственных объединений, М., 1976.

ИСТЕҺСАЛ ВАСИТӘЛӘРИ—инсанын мадди не'мәтләр истеһсалы просесиндә истифадә етдиjи әмәк васитәләри вә предметләринин мәчмусу. И.в. *мәһсулдар гүввәләрин* мадди амилидир вә истеһсал технолоkиjасы да дахил олмагла чәмиjjәтин мадди-техники базасыны әмәлә кәтирир. «Әмәк васитәси елә бир шеjдир вә jа шеjләр комплексидир ки, инсан бунлары өзү илә әмәк чисми арасында гоjур вә бунлар өз тә'сирини һәмин чисмә кечирән бир амил хидмәти көрүр» (М а р к с К., Капитал, ч. 1, Б., 1969, сәһ. 185). Ә м ә к в а с и т ә л ә р и н ә вә һәр шеjдән әввәл *әмәк аләтләринә* машынлар, дәзкаһлар, аләтләр (инсанлар бунларын көмәjилә тәбиәтә тә'сир көстәрир), һәмчинин истеһсал бинаглары, торпаг, jоллар, каналлар вә с. дахилдир. Ә м ә к п р е д м е т и әмәк просесиндә инсанын тә'сир көстәрдиjи вә өз шәхси, jахуд истеһсал истеһлакына уjғунлашдырдығы тәбиәт чисимләридир. Инсан әмәjинин тә'сиринә мә'руз галан, лакин сонракы е'мал үчүн нәзәрдә тутулан әмәк предмети *хаммал* адланыр. Бә'зи һазыр мәһсуллар да истеһсал просесиндә әмәк предмети ролу оjнаjа биләр (мәс., үзүм шәрабчылыгда әмәк предметидир). И.в. ичәрисиндә әмәк аләтләри мүәjjәнедичи рол оjнаjыр. Әмәк васитәләринин инкишаф сәвиjjәси техники тәрәггинин мүһүм көстәричисидир. Онларын тәкмилләшдирилмәси истеһсалын техника вә технолоkиjасында дәрин ирәлиләjишә, истеһсал мүнасибәтләринин дәjишмәсинә сәбәб олур; бир *истеһсал усулундан* дикәринә кечилмәсини мүәjjән едир.

Капитализм шәраитиндә И.в. үзәриндә хүсуси капиталист мүлкиjjәти мөвчуддур; бу, *иш гүввәсинин* И.в. мүлкиjjәтчисинә—капиталистә сатылмасына сәбәб олур. Буна көрә дә И.в. истисмар васитәси кими чыхыш едир. Сосиализмдә И.в.-нин игтисади тәбиәти ичтимаи мүлкиjjәтин һөкмранлығы илә мүәjjән олунур (бах *Сосиалист мүлкиjjәти*). Бүтүн зәһмәткешләр И.в.-нә мүнасибәтдә еjни вәзиjjәтдәдир.

ИСТЕҺСАЛ ВАСИТӘЛӘРИ ИСТЕҺСАЛЫНЫН ҮСТҮН АРТМАСЫ ГАНУНУ—кениш *тәкрар истеһсалын* игтисади гануну; *Истеһсал васитәләринин истеһлак предметләринә* нисбәтән үстүн артмасынын објектив зәрурилиjини ифадә едир. Ганунун фәалиjjәти өз эксини *мәчму ичтимаи мәһсулда* истеһсал васитәләринин хүс. ч.-нин тәдричән артмасында тапыр. Гануну илк дәфә К. Маркс өзүнүн тәкрар истеһсал нәзәриjjәсиндә кәшф етмиш вә әсасландырмышдыр. Ганунун фәалиjjәт көстәрмәси зәрурилиjини вә мәзмунуну этрафлы тәдгиг едиб әсасландырмагда В. И. Ленинин ролу бөjүкдүр. «Истеһсал васитәләринин чох сүр'әтлә артмасы һаггындакы бу ганунун бүтүн мә'на вә әһәмиjjәти дә анчаг ондадыр ки, әл әмәjинин машын әмәjи илә әвәз едилмәси,—үмумиjjәтлә машынлы сәнаjе шәраитиндә техниканын тәрәггиси,—әсил «истеһсал васитәләри үчүн истеһсал васитәләри» ...истеһсалларынын гүввәтли инкишафыны тәләб едир» (Л е н и н В. И., Әсәр. там күллиjjаты, ч. 1, сәһ. 103—104). Ганунун фәалиjjәти әмәjин техники чәһәтдән тәчһизинин вә мәһсулдарлығынын jүксәлдилмәси илә истеһсалын техники вә үзви гурулушунун артмасынын гаршылыглы әлагәсиндән ирәли кәлир. Әмәjин техники чәһәтдән тәчһизинин артмасы онун мәһсулдарлығынын да артмасына сәбәб олур. Нәтичәдә мәһсул ваһидинин истеһсал хәрчләриндә вә демәли, мәчму ичтимаи мәһсулда кечмиш әмәjин (c) һиссәси артыр, чанлы әмәjин ($v+m$) һиссәси исә азалыр. Кечмиш әмәjин (c) һиссәсинин артмасы лабүд олараг истеһсал васитәләри истеһсалынын даһа сүр'әтлә артмасына кәтириб чыхарыр. Капиталист вә сосиалист игтисадиjjатынын инкишафынын бүтүн тарихи тәчрүбәси бу ганунун дәjишмәз фәалиjjәтини сүбут етмишдир. Мәс., 1928—78 илләрдә ССРИ-нин бүтүн сәнаjе мәһсулу 128 дәфә артдығы һалда истеһсал васитәләри истеһсалы («А» групу) 272 дәфә, истеһлак предметләри истеһсалы («Б» групу) исә чәми 42 дәфә артмышдыр. Елми-техники ингилаб шәраитиндә ганунун фәалиjjәт формалары дәjишир, лакин ганун өзү гүввәсини сахлаjыр. Ганунун мәзмуну вә тәзаһүрү проблемләринә даир совет вә харичи игтисади әдәбиjjатларда кениш елми мүбаһисәләр кедир. Бә'зи игтисадчылар ганунун мүвәггәти модификасиjасына әсасланараг көстәрирләр ки, о өз гүввәсини итирир. Совет игтисадчыларынын әксәриjjәти конкрет-игтисади тәдгигатлара әсасланараг һесаб едир ки, ганун елми-техники ингилаб шәраитиндә дә бир сыра модификасиjаларда фәалиjjәт көстәрмәкдә давам едир.

ИСТЕҺСАЛ ВАСИТӘЛӘРИНИН ИЧТИМАИЛӘШДИРИЛМӘСИ, к а п и т а л и з м д ә н с о с и а л и з м ә к е ч и д д ө в р ү н д ә—истеһсал васитәләри үзәриндә хүсуси капиталист мүлкиjjәтинин ингилаби jолла сосиалист ичтимаи мүлкиjjәтинә чеврилмәси вә бунун әсасында чәмиjjәтин бүтүн үзвләринин рифаһыны вә һәртәрәфли инкишафыны даһа там планауjғун тә'мин едән jени ичтимаи истеһсал типинин тәшкили. И.в.и.-нин објектив илкин шәрти капитализм мүһитиндә машынлы ири истеһсалын ичтимаи характеринин күчләнмәси нәтичәсиндә jаранар; бу, истеһсалын тәмәркүзләшмәси вә мәркәзләшмәси дәрәчәсинин jүксәлмәсиндә, ичтимаи әмәк бөлкүсүнүн дәринләшмәсиндә, һәр бир өлкәнин дахилиндә истеһсалын мүхтәлиф саһәләри вә нөвләри арасында әлагәләрин кенишләнмәсиндә, дүнjа тәсәррүфатынын jаранмасы вә инкишафында тәзаһүр едир. И.в.и. просеси инһисарчы капитализмин дөвләт-инһисарчы капитализмә кечмәси нәтичәсиндә даһа jүксәк сәвиjjәjә чатыр. Истеһсалын ичтимаи характери илә мәнимсәмәнин хүсуси капиталист формасы арасындакы зиддиjjәт сосиалист ингилабы кедишиндә сосиалистчәсинә милләшдирмә jолу илә һәлл олунур. Сосиалист дөвләти И.в.и.-ни тәкчә һүгуги чәһәтдән е'лан етмир, һәм дә реал һәjата кечирир. В. И. Ленин көстәрмишдир ки, jени чәмиjjәт гурмағын игтисади саһәдә башлыча чәтинлиjи «... истеһсалы һ ә г и г ә т д ә и ч т и м а и л ә ш д и р м ә к...»дир, бу, «...он милjонларла адамын jашамасы үчүн лазым олан мәһсулларын планла истеһсалыны вә бөлкүсүнү әһатә едән сон дәрәчә мүрәккәб вә инчә jени тәшкилат мүнасибәтләри шәбәкәсини саһмана салмағы...» (Әсәрләри, ч. 27, сәһ. 237) тәләб едир. Сосиализм гуручулуғу дөврүндә хырда истеһсалчыларын да И.в.и. баш верир. Бу, кәндлиләрин вә сәнәткарларын хырда әмтәә тәсәррүфатында сосиалист дәjишикликләри вә сосиалист истеһсал кооп.-ләринин jарадылмасы jолу илә һәjата кечирилир.

ИСТЕҺСАЛ ВАХТЫ — капиталын (капитализмдә), jахуд мүәссисә вәсаитинин (сосиализмдә) истеһсал саһәсиндә олмасы мүддәти. Истеһсал васитәләринин мүәссисәjә дахил олдуғу моментдән һазыр мәһсул бурахылмасына гәдәр олан дөврү әһатә едир. И.в. үч дөврдән jаранар: истеһсал васитәләринин *истеһсал еһтиjатларында* олмасы дөврү (мәс., хаммал вә материалын мүәссисә анбарында олдуғу вахт), е'мал дөврү (әмәк просесиндә әмәк предметинин әмәк аләтинин тә'сиринә мә'руз галдығы вахт), тәбии просесләрин (физики, кимjәви, биоложи) әмәк предметләринә тә'сири вахты. Истеһсал васитәләринин истеһсал еһтиjатларында олмасы дөврү хаммал, материал вә с.-нин мүнтәзәм дахил олмасындан,

јә'ни мадди-техники тәчһизатын тәшкилиндән, мал көндәрәнин малы вахтында көндәрмәсиндән асылыдыр. Е'мал дөврүнүн мүддәти истеһсал саһәсиндән, технолокијанын мүрәккәблијиндән, һәмин мүәссисәдә техниканын вә әмәк мәһсулдарлығынын сәвијјәсиндән асылыдыр. И.в.-нын мүддәти ону тәшкил едән үч дөврүн узунлуғундан асылыдыр. И.в.-нын азалдылмасы әсас фондлардан даһа јахшы истифадә олунмасына, тәкрар истеһсалын сүр'әтинин јүксәлдилмәсинә, мәһсул бурахылышынын артырылмасына имкан јарадыр. И.в.-нын азалдылмасынын әсас јоллары: јени техника тәтбиг етмәк, аваданлығы модернләшдирмәк, истеһсалын технолокијасыны тәкмилләшдирмәк, истеһсалы вә әмәји даһа сәмәрәли тәшкил етмәк.

ИСТЕҺСАЛ ГИЈМӘТИ—капитализмдә истеһсал едилмиш әмтәәнин гијмәти; *истеһсал хәрҹләри* илә орта *мәнфәәтин* ҹәминдән ибарәтдир; *әмтәә* дәјәринин чеврилмиш формасыдыр. *Дәјәрин* И.г.-нә чеврилмәси узун тарихи бир просес кечмишдир: јалныз капиталист истеһсал мүнасибәтләринин бәргәрар олмасы илә саһәләрарасы рәгабәт вә дәјәрин И.г.-нә чеврилмәси үчүн илкин зәрури шәртләр јаранмышдыр. Бу заман белә бир заһири тәсәввүр јараныр ки, куја И.г. илә мүбадилә *дәјәр ганунуна* зиддир. И.г. дәјәрдән һәм структуруна, һәм дә һәҹминә көрә фәргләнир. Әмтәәнин дәјәри әмәк мәсрәфилә, И.г. исә капитал мәсрәфилә мүәјјән олунур. Лакин дәјәрлә И.г. арасында дахили үзви әлагә вар. Белә ки, капиталистләрин бир һиссәси әмтәәләрини дәјәриндән јүксәк гијмәтә, дикәри ашағы гијмәтә реализә едир; сон нәтиҹәдә бу газанҹлар вә иткиләр бир-бирини гаршылыглы сурәтдә таразлашдырыр. И.г. буржуа синфи илә фәһлә синфи арасындакы синфи мүнасибәтләри ифадә едир. Бунунла јанашы максимум мәнфәәт әлдә етмәјә чалышан капиталистләр арасында *изафи мәһсулдан* ән чох пај алмаг уғрунда кәскин рәгабәт мүбаризәси кедир. Буна көрә дә И.г. капиталистләр синфи дахилиндәки зиддијјәтләрин дә ифадәсидир.

ИСТЕҺСАЛ ГРАФИКИ—бах *Оператив-истеһсал планлашдырмасы.*

ИСТЕҺСАЛ ЕҺТИЈАТЛАРЫ—истеһлакчы мүәссисәјә дахил олмуш, лакин иш јеринә һәлә верилмәмиш хаммал, материал, сатын алынмыш јарымфабрикат, јанаҹаг, аләт вә с. истеһсал васитәләри. Еһтијатлар натурал көстәричиләр (тонла, метрлә, әдәдлә) вә дәјәр көстәричиләри илә (манатла) өлчүлүр. И.е. ҹари, сығорта вә һазырлыг И.е.-на бөлүнүр. Ҹ а р и еһтијатлар материалларын мүәссисәнин анбарына ики нөвбәти көндәрилмәси арасындакы дөврдә истеһсалын фасиләсизлијини тә'мин едир вә онларын истеһсалда күндәлик истеһлак һәҹми илә мүәјјән олунур. С ы ғ о р т а еһтијатлары малкөндәрмә графикинин позулмасы, јахуд мал көндәрилмәсинин азалмасы һалларында истеһсалын мүнтәзәм тәчһизаты үчүн габагҹадан тә'јин олунур. Һ а з ы р л ы г еһтијатлары истеһсалын фасиләсиз тәчһизатынын тә'мин едилмәси үчүн јарадылыр.

ИСТЕҺСАЛ ЗАЈЫ—совет һүгугунда кејфијјәтинә көрә стандартлара, техники шәртләрә вә дикәр норматив-техники сәнәдләрә ујғун олмајан мәһсул (мә'мулат, јарымфабрикат, һиссә вә с.). Дүзәлдилә (тәсһиһ едилә) билән И.з. вә там И.з. фәргләндирилир. Дүзәлдилә билән И.з.-на мүәссисә шәраитиндә дүзәлдилмәси техники ҹәһәтдән мүмкүн вә игтисади ҹәһәтдән мәгсәдәујғун һесаб едилән мәһсул аид едилир; там И.з.-на гүсурлу мә'мулат аид едилир; һәмин гүсурларын арадан галдырылмасы техники ҹәһәтдән гејри-мүмкүндүр, јахуд игтисади ҹәһәтдән әлверишли дејил. Бу ҹүр мә'мулат *истеһсал туллантылары* кими утилизасија едилмәлидир. И.з.-нын һаггынын өдәнилмәси мәһсулун јарарлығы вә ишчинин тәгсири дәрәҹәсиндән асылыдыр. Ишчинин тәгсири үзүндән баш верән там И.з.-нын һаггы өдәнилмир; гисмән И.з.-нын һаггы ашағы гијмәтлә өдәнилир. И.з. натурал вә дәјәр (пул) ифадәсиндә һесабланыр. И.з.-нын азалмасы тәшкилати-техники тәдбирләрлә тә'мин едилир. Әмәјин дүзкүн тәшкили, фәһләләрин ихтисасынын артырылмасы, јүксәк кејфијјәтли мәһсул уғрунда *сосиализм јарышынын* кенишләндирилмәси, ишчиләрин мадди вә мә'нәви һәвәсләндирилмәси И.з.-нын гаршысынын алынмасында бөјүк әһәмијјәт кәсб едир.

ИСТЕҺСАЛ ИСТЕҺЛАКЫ (м ә һ с у л д а р и с т е һ л а к) — истеһсал просесиндә истеһсал васитәләри вә инсанын иш гүввәсинин истеһлакы, јә'ни *истеһсал* просесинин өзү. Бах һәмчинин *Истеһлак*.

ИСТЕҺСАЛ КҮЧЛӘРИ БАЛАНСЫ—тәкрар истеһсалын вәзијјәтиндән вә хүсусијјәтиндән, аваданлыгдан, јахуд әмәк васитәләринин дикәр нөвләриндән истифадә дәрәҹәсиндән асылы олараг истеһсал күчүнүн дәјишмәсини экс етдирән хүсуси баланс. Һесабат вә план И.к.б. тәртиб едилир. Истеһсал күчү мүәссисәләр вә саһәләр үзрә һесабланылыр. Истеһсал күчүнүн һәҹми јени техниканын тәтбиги, мәһсулун номенклатурасынын, чешидинин вә иш режиминин дәјишмәсиндән асылы олараг вахташыры дәгигләшдирилир. Ајры-ајры мүәссисәнин ејни бир мәһсул нөвү үзрә күчүнүн ҹәми саһәнин һәмин мәһсул нөвү үзрә истеһсал күчүнү тәшкил едир. Сосиалист өлкәләриндә И.к.б. мәһсулун планлашдырылан һәҹми илә зәрури истеһсал күчү арасында әлагә јаратмаг үчүн тәртиб едилир, мәһсул бурахылышы планыны истеһсал күчүндән истифадә көстәричиләри илә әсасландырмаға вә әсаслы вәсаит гојулушунун даһа сәмәрәли истигамәтләрини ишләјиб һазырламаға имкан јарадыр.

ИСТЕҺСАЛ КҮЧҮ, с ә н а ј е с а һ ә л ә р и н и н, м ү ә с с и с ә л ә р и н в ә о н у н б ө л м ә л ә р и н и н и с т е һ с а л к ү ч ү—мүәссисәнин вахт ваһиди әрзиндә (адәтән бир ил әрзиндә) јүксәк кејфијјәтли максимум мәһсул бурахмаг имканы, јахуд е'мал етдији хаммалын һәҹми. Сосиалист өлкәләриндә И.к. планла мүәјјән едилмиш номенклатурада вә мигдарда мүәјјән олунур. Мүәссисәнин И.к. планда гәбул едилмиш өлчү ваһиди илә һесабланыр. Натурал өлчү ваһидләри даһа садә вә дәгигдир. Мүһүм аваданлыг групунун күчүнә көрә саһәнин күчү, әсас саһәјә көрә сехин күчү вә әсас сехә көрә мүәссисәнин күчү мүәјјән олунур. И.к.-нүн һесабланмасында әсас истеһсал фондлары, аваданлығын иш режими, мә'мулатын әмәк тутуму, ишчиләрин ихтисасындан вә с.-дән истифадә едилир. И.к. һесабат илинин јанварын 1-нә (кириш И.к.) вә сонракы илин јанварын 1-нә (чыхыш И.к.) мүәјјән олунур. Мүәссисәнин орта иллик күчү дә мүәјјәнләшдирилир. И.к.-ндән истифадә дәрәҹәси күҹдән истифадә әмсалы илә характеризә олунур; бу, иллик мәһсул бурахылышы һәҹминин һәмин илин орта иллик күчүнә нисбәти илә ифадә едилир.

ИСТЕҺСАЛ МҮНАСИБӘТЛӘРИ—иҹтимаи истеһсал просесиндә инсанлар арасында мадди-игтисади мүнасибәтләрин мәҹмусу вә иҹтимаи мәһсулун истеһсалдан истеһлака доғру һәрәкәти. И.м. иҹтимаи истеһсалын зәрури тәрәфидир. И.м. өз ифадәсини инсанларын истеһсал васитәләринә мүнасибәтиндә тапыр. Әкәр истеһсал васитәләри бүтүн ҹәмијјәтин әлиндәдирсә вә онун игтисади әсасыны иҹтимаи мүлкијјәт тәшкил едирсә (сосиализмдә олдуғу кими), ҹәмијјәт үзвләри арасында әмәкдашлыг вә гаршылыглы јардым И.м. тәшәккүл тапыр. Әксинә, истеһсал васитәләри хүсуси мүлкијјәтчиләрин әлиндә топландыгда инсанын инсан тәрәфиндән истисмары мүнасибәтләри јараныр. Истисмарчы И.м.-нин конкрет-тарихи нөвләри гулдарлыг, феодал вә капиталист иҹтимаи-игтисади формасијаларыдыр. Бундан башга кечичи И.м. дә мөвҹуддур. Бу заман јени тәсәррүфат уклады чәрчивәсиндә мүхтәлиф типли И.м.-нин елементләри узлашыр (мәс., пролетариат диктатурасы шәраитиндә дөвләт капитализми). И.м. бүтүн иҹтимаи һадисәләрә, бүтөвлүкдә ҹәмијјәтә тарихән мүәјјән сосиал кејфијјәт верир. К. Маркс вә Ф. Енкелс истеһсалын ики тәрәфини—мәһсулдар гүввәләр вә ондан асылы олан иҹтимаи мүнасибәтләри көстәрәрәк бунлары «үнсијјәт формалары» адландырмышлар. Сонралар «И.м.» терминини К. Маркс «*Коммунист партијасынын манифести*» вә с. әсәрләрдә әсасландырмышдыр. И.м. мәһсулдар гүввәләрин сосиал формасыдыр. И.м. мәһсулдар гүввәләрин характери вә инкишаф сәвијјәсиндән асылы олараг онларын фәалијјәт вә инкишаф формасы кими тәшәккүл тапыр. И.м. өз нөвбәсиндә мәһсулдар гүввәләрә тә'сир көстәрәрәк ону сүр'әтләндирә вә ја ләнкидә биләр. Бу инкишаф кедишиндә артмыш вә дәјишмиш мәһсулдар гүввәләрлә көһнә И.м. арасында зиддијјәтләр јараныр. Антагонист ҹәмијјәтдә бу зиддијјәт сосиал ингилаб нәтиҹәсиндә һәлл олунур. И.м. идеолокија вә идеоложи мүнасибәтләрә нисбәтән базисдир (бах *базис вә үстгурум*). И.м. иҹтимаи формасијанын игтисади структуруну тәшкил едир. Сосиалист И.м. капитализмдән сосиализмә кечид дөврүндә формалашыр. Сосиалист И.м.-ндә истеһсал аләтләри үзәриндә иҹтимаи мүлкијјәтин дөвләт вә кооператив формалары мөвҹуддур. Сосиалист И.м.-нин инкишафы онларын тәкмилләшмәси вә тәдриҹән коммунист И.м.-нә кечмәсидир (бах *Коммунизм*).

ИСТЕҺСАЛ МҮНАСИБӘТЛӘРИНИН ТӘКРАР ИСТЕҺСАЛЫ—бах *Тәкрар истеһсал*.

ИСТЕҺСАЛ ПРОГРАМЫ—сосиалист тәсәррүфатында мүәјјән номенклатуралы, чешидли вә кејфијјәтли мәһсулларын истеһсалы вә сатышынын план тапшырығы; х.т. планынын, сәнаје

саһәси вә мүәссисә (бирлик) планынын әсас бөлмәси. И.п. х.т.-нын вә әһалинин мәһсуллара олан тәләбатына ујғун олараг баланс методу әсасында тәртиб едилир; бу, нәзәрдә тутулмуш тапшырығы *истеһсал күчү*, мадди, јаначаг-енеркетика вә әмәк еһтијатлары илә әлагәләндирмәјә имкан верир. ССРИ-дә И.п.-нын планлашдырылмасынын әсас формасы тапшырыглары илләр үзрә бөлүшдүрүлмүш бешиллик пландыр. Бешиллик планда И.п. ириләшдирилмиш номенклатура үзрә һазырланыр. Сәнаје саһәсинин И.п.-нда һазырланачаг вә реализә олуначаг мәһсулун һәчми вә номенклатурасы көстәрилир. Мүәссисәләрин (бирликләрин) мәһсул истеһсалы вә сатышы һәчми үзрә бешиллик вә иллик планлар дөвләт тапшырығы әсасында һазырланыр. Мүәссисәләрин (бирликләрин), саһәләрин И.п.-нын көстәричиләри үмуми, әмтәәлик вә реализә олунан мәһсуллардыр.

ИСТЕҺСАЛ СИКЛИ—әмәк предметләринин (хаммал вә материал) һазырланмаға башланмасындан һазыр мәһсул формасында бурахылышынадәк истеһсал просесиндә олмасы дөврү. И.с. иш дөврүнү вә физики, кимјәви, биоложи (тәбии) просесләәдән (мәс., дәринин ашыланмасы вә с.), јахуд әмәк предметинин тәбиәти, истеһсалын технолокијасы вә тәшкилиндән асылы олараг јаранмыш фасиләләри әһатә едир. И.с. *истеһсал вахтынын* бир һиссәсидир. И.с.-нин гысалдылмасы мәһсул бурахылышыны сүр'әтләндирир вә истеһсал фондларындан даһа јахшы истифадә олунмасына имкан јарадыр. И.с.-нин гысалдылмасынын мүһүм амили габагчыл технолокијанын тәтбиги вә истеһсал просесләринин автоматлашдырылмасыдыр.

ИСТЕҺСАЛ ТУЛЛАНТЫЛАРЫ — мәһсул истеһсалы просесиндә әмәлә кәлән, тәркиби вә физики-кимјәви хассәләринә көрә мүхтәлиф олан галыглар. Техники тәрәгги И.т.-ны кәскин азалтмаға, һәмчинин онларын мүәјјән һиссәсиндән әлавә мәһсул истеһсалы үчүн хаммал кими истифадә етмәјә имкан верир. И.т.-нын мигдарынын азалдылмасы, јахуд онлардан тәкрар истифадә олунмасы хаммал вә материал хәрчләрини, мәһсулун дәјәрини ашағы салыр вә истеһсалын еффектлијини јүксәлдир. ССРИ-дә вә бир сыра өлкәләрдә И.т.-нын максимум азалдылмасы, бә'зи һалларда исә тамамилә ләғви үчүн мөвчуд технbackложи просесләр тәкмилләшдирилир вә јениләри јарадылыр. ССРИ-дә И.т.-нын азалдылмасы вә ја утилизасијасы илә әлагәдар тәдбирләр истеһсал вә мадди-техники тәчһизат планларына дахил едилир.

ИСТЕҺСАЛ ҮСУЛУ—инсанлара истеһсал истеһлакы вә шәхси истеһлак үчүн зәрури олан мадди не'мәтләрин әлдә едилмәсинин тарихән мүәјјән үсулу; *мәһсулдар гүввәләрлә истеһсал мүнасибәтләринин* вәһдәти. И.ү.-нун ики тәрәфи дахили гаршылыглы әлагәдәдир; бурада үстүнлүк мәһсулдар гүввәләрә мәхсусдур вә истеһсал мүнасибәтләринин характери онун инкишаф сәвијјәсиндән асылыдыр. Ичтимаи һәјат шәраити системиндә И.ү. мүәјјәнедичи јер тутур. «Мадди һәјатын истеһсал үсулу үмумијјәтлә һәјатын ичтимаи, сијаси вә мә'нәви просесләри үчүн шәрт олур» (Маркс К., бах Маркс К. вә Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 1, Б., 1978, сәһ. 554). Мөвчуд И.ү.-дан асылы олараг мүәјјән үстгурум тәшәккүл тапыр. Инсан чәмијјәти тарихиндә беш И.ү. мә'лумдур: *Ибтидаи ичма гурулушу*, *Гулдарлыг гурулушу*, *Феодализм*, *Капитализм* вә *Коммунизм* (биринчи фазасы Сосиализм). Марксист әдәбијјатда *Асија истеһсал үсулунун* И.ү. кими ајрылмасы мәсәләси мүбаһисәлидир.

ИСТЕҺСАЛ ФОНДЛАРЫ — мадди истеһсал үчүн зәрури олан әмәк аләтләри вә предметләри, сосиалист мүәссисә вә бирликләринин бина вә гурғулары. Истеһсал просесиндә иштиракына вә дәјәрини һазыр мәһсулун үзәринә кечирмәси үсулуна көрә әсас вә дөвријјә И.ф.-на ајрылыр. Бах *Дөвријјә фондлары*, *Әсас истеһсал фондлары*.

ИСТЕҺСАЛ ХӘРЧЛӘРИ—мәһсул истеһсалына чәкилән мәчму әмәк мәсрәфләри (чанлы вә маддиләшмиш). Буржуа чәмијјәтиндә И.х. ичтимаи әмәк вә капитал мәсрәфләри кими фәргләндирилир. «Әмтәәнин капиталистләрә нечәјә баша кәлмәси капитал сәрфи илә өлчүлүр; әмтәәнин һәгигәтдә нечәјә баша кәлмәси исә әмәк сәрфи илә өлчүлүр» (Маркс К., Капитал, ч. 3, Б., 1960, сәһ. 28). Әмтәәнин һәгиги И.х.-нин тәчәссүмү олан дәјәр *истеһсал гијмәти* кими тәзаһүр едир. Капитализмин инһисарчы мәрһәләсиндә истеһсал гијмәти *инһисар гијмәтинә* чеврилир. Сосиализм чәмијјәтиндә И.х. мәһсул истеһсалына чәкилән ичтимаи әмәк сәрфләри кими вә истеһлак едилмиш истеһсал васитәләринин өдәнилмәсинә вә ишчи гүввәсинин тәкрар истеһсалына чәкилән мадди еһтијатларын (ичтимаи мәһсулун бир һиссәси) мәчму мәсрәфи кими фәргләндирилир. Бунлардан биринчиси чанлы вә маддиләшмиш әмәк мәсрәфләри олуб гијмәтин әсасы олан *дәјәри* јарадыр, икинчиси исә *маја дәјәринин* әсасыны тәшкил едир.

Әд.: Майоров Н. Н., Издержки производства, М., 1978.

ИСТЕҺСАЛ ҺӘРЧ-МӘРЧЛИЈИ — игтисади ганунларын кортәбии фәалијјәти шәраитиндә инкишаф едән ичтимаи тәсәррүфатын плансызлығы, низамсызлығы. И.һ.-м. хүсуси мүлкијјәтә әсасланан һәр чүр *әмтәә истеһсалынын* характерик хүсусијјәтидир, лакин капитализм чәмијјәтиндә даһа үмуми вә позучу характердәдир. И.һ.-м. садә әмтәә тәсәррүфаты инкишафынын лабүд нәтичәси кими әмәлә кәлмишдир. И.һ.-м. заманы мүхтәлиф истеһсал саһәләри арасында ичтимаи әмәк бөлкүсүнүн пропорсионаллығы истәр-истәмәз позулур, тәләб вә тәклиф арасында ујғунсузлуг јараныр: базарда әмтәәләрин бир гисми аз, дикәрләри исә лазым олдуғундан артыг олур. Капитализмдә И.һ.-м. капитализмин әсас зиддијјәтинин тәзаһүрләриндән биридир вә ифрат истеһсалын *игтисади бөһранларына* сәбәб олур. Дүнја капиталист тәсәррүфатынын јаранмасы шәраитиндә И.һ.-м. капитализмин спесифик хүсусијјәти кими ајры-ајры өлкәләрдән кәнара чыхмыш, капитализм системи өлкәләрини вә бејнәлхалг игтисади мүнасибәтләр саһәсини бүрүмүшдүр.

ИСТЕҺСАЛАТ БРИГАДАСЫ—ваһид истеһсал тапшырығыны биркә јеринә јетирән, көрүлән ишин нәтичәси үчүн үмуми мәс'улијјәт дашыјан ејни вә мүхтәлиф ихтисаслы ишчиләрин коллективи. Тәтбиг олунан әмәк бөлкүсү вә кооперасијасы формаларындан, һәмчинин фәһләләрин ихтисас тәркибиндән асылы олараг ихтисаслашдырылмыш И.б., јахуд комплекс И.б. ола биләр. Ихтисаслашдырылмыш И.б. ејни технологжи просесләри (мәс., төкмә сехиндә гәлибчиләр бригадасы; гурашдырма сехиндә гурашдырычылар бригадасы вә с.) јеринә јетирән ејни ихтисаслы фәһләләрдән ибарәтдир. Комплекс И.б. технологжи чәһәтдән мүхтәлиф ишләр комплексини јеринә јетирмәк үчүн мүхтәлифихтисаслы фәһләләрдән тәшкил едилир. И.б. нөвбәли (бригада бир иш нөвбәсиндә чалышан фәһләләрдән тәшкил едилдикдә) вә сејрәк (бригадаја мүәссисәнин иш режиминдән асылы олараг бир нечә нөвбәдә ишләјән фәһләләр дахил едилдикдә) дә ола биләр. И.б.-на бригадир башчылыг едир. Совет мүәссисәләриндә бригада фәһләләри әмәјинин өдәнилмәсинин ән чох јајылмыш формасы бригада ишәмузд әмәк һаггы системидир; бу, бригаданын һәр бир үзвүнүн ишләдији вахтдан вә тариф дәрәчәсиндән асылы олараг бөлүшдүрүлүр. Кәнд тәсәррүфатында И.б. әмәјин тәшкилинин әсас формасы вә илк истеһсал ваһидидир. К-зларда И.б. әмәјин тәшкили формасы кими 1929 илдә јарадылмышдыр. К-з вә с-зларда мүасир И.б. тәһким едилдији саһәләрдә бүтүн ишләри јеринә јетирән ишчиләрин даими коллективидир. Ихтисаслашдырылмыш И.б. саһә характери дашыјыр: тарлачылыг, тәрәвәзчилик, бағчылыг, донузчулуг, гојунчулуг бригадалары вә с. Бир чох тәсәррүфатда јем истеһсалы, тохумчулуг, тикинти вә нәгл. бригадалары тәшкил едилмишдир. И.б.-на трактор вә к.т. машынлары тәһким едилдикдә, онлар трактор-истеһсалат вә механикләшдирмә бригадалары адланыр. Бу, ән мүтәрәгги бригада формасыдыр; белә бригадалар ихтисаслашдырылмыш (трактор-тарлачылыг, трактор-тәрәвәзчилик бригадалары) вә комплекс ола биләр. И.б.-нын рәһбәри к-з идарәсинин (с-з мүдиријјәтинин) тә'јин етдији бригадирдир. Бир чох тәсәррүфатда бригаданын истеһсал фәалијјәти мәсәләләрини мүзакирә едән бригада шуралары јарадылмышдыр.

ИСТЕҺСАЛАТ ЕСТЕТИКАСЫ—1) *техники естетиканын* тәркиб һиссәләриндән бири; сәнаје мүәссисәсиндә истеһсалат мүһитинин формалашмасы ганунаујғунлуғуну вә естетик тәшкилинин хүсусијјәтләрини өјрәнир. И.е. саһәсиндә апарылан тәдгигатларда ме'марлыг нәзәријјәси, психофизиолокија, рәнкшүнаслыг, ишыг техникасы, акустика, *ергономика* вә әмәјин елми тәшкилинә даир мә'луматлардан истифадә олунур, истеһсалын технологжи тәләбләри нәзәрә алыныр; 2) истеһсалат мүһитинин естетик тәшкилинә даир әмәли тәдбирләр комплекси. Тәдбирләр комплекси дедикдә, интерјерләрин ме'марлыг-бәдии тәртибаты, оптимал ишыг-рәнк вә микроиглим шәраитинин јарадылмасы, сәнаје аваданлығынын бәдии конструксијаланмасы, иш јерләри вә визуал коммуникасија васитәләринин тәшкили, һәмчинин әразинин абадлашдырылмасы вә јашыллашдырылмасы нәзәрдә тутулур. Мүһитин тез-тез дәјишилән елементләри

(информасија васитәләринин модулјасијасы, мусигили истеһсалат верилиши вә с.), һәмчинин инчәсәнәт әсәрләри, чанлы тәбиәт кушәләри вә с. көмәји илә әмәк шәраити вә просесинин естетик тәшкили дә белә тәдбирләрин тәркиб һиссәсидир. И.е. әмәјин елми тәшкилинин әсас мәсәләләриндән бири олан комфортлу әмәк шәраитини тә'мин едир. И.е.-нын еффективлији әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлиши вә бурахылан мәһсулун кејфијјәтчә јахшылашмасы илә тә'јин олунур. И.е. зәһмәткешләрин мә'нәви тәрбијә васитәләриндән бири олуб, онларда әмәјә естетик мүнасибәт инкишаф етдирир.

Әд.: Основы технической эстетики. Расширенные тезисы, М., 1970; Эстетическая организация производственной среды. Вопросы производственной эстетики, М., 1972 (Труды ВНИИТЭ, в. 3); Алексеев Ю. Г., Эргономика—наука рабочая, М., 1977.

ИСТЕҺСАЛАТ КИМНАСТИКАСЫ—зәһмәткешләрин сағламлығыны горумаг вә мөһкәмләмәк, јорғунлуғуну дәф етмәк вә әмәк габилијјәтини артырмаг мәгсәди илә иш күнү режиминә дахил едилмиш садә физики һәрәкәтләр комплекси. И.к. һәрәкәтләри әмәк просесинин хүсусијјәтләри нәзәрә алынмагла мүәјјәнләшдирилир. Тәчрүбәдә И.к.-нын ики нөвүндән истифадә олунур. Бунлар кириш кимнастикасындан (ишчини әмәк күнүнә башламаға һазырламаг мәгсәди илә) вә бәдән тәрбијәси фасиләсиндән (фәал истираһәт мәгсәди илә) ибарәтдир.

ИСТЕҺСАЛАТ МҮШАВИРӘСИ, даими гүввәдә олан истеһсалат мүшавирәси (ДГОИМ)—ССРИ-дә сосиалист демократијасы, —ичтимаи нәзарәт, зәһмәткеш күтләләрин истеһсалы идарә едилмәсинә чәлб олунмасы формаларындан бири. 1958 илдән фәалијјәт көстәрир. ДГОИМ һаггында Әсаснамә ССРИ Назирләр Советинин вә ҮИҺИМШ-ин 1973 ил 18 ијун тарихли Гәрары илә тәсдиг олунмушдур. ДГОИМ ишчиләринин сајы 300-дән чох олан сәнаје, нәгл. мүәссисәләриндә (истеһсал бирликләриндә, комбинатларда), тикинти, елми-тәдгигат, лајиһә, конструктор тәшкилатларында, онларын структур бөлмәләриндә (сех, шө'бә, лабораторија вә с.-дә), ишчиләрин сајы 100 вә даһа чох олан к.т., рабитә, тичарәт, мәишәт хидмәти мүәссисәләриндә вә онларын бөлмәләриндә тәшкил едилир. ДГОИМ-ин сај тәркиби фәһлә вә гуллугчуларын үмуми јығынчағы (конфрансы) илә мүәјјәнләшдирилир. ДГОИМ-ин үзвләри фәһлә вә гуллугчулар, мүдиријјәтин, партија, һәмкарлар иттифагы, комсомол комитәләринин (бүроларынын) елми-техники чәмијјәт, ихтирачылар вә сәмәрәләшдиричиләр чәмијјәти шураларынын нүмајәндәләридир. ДГОИМ һәмкарлар иттифагынын сәлаһијјәт мүддәтинә сечилир, онларын рәһбәрлији алтында ишләјир вә рүб әрзиндә бир дәфәдән аз олмајараг чағырылыр. ДГОИМ-дә дөвләт план тапшырыгларынын мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирилмәси, *сосиализм јарышынын* инкишафы, истеһсалдахили еһтијатлардан там истифадә едилмәси, әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлдилмәси вә с. мәсәләләр мүзакирә олунур. ДГОИМ елми-техники тәрәггинин сүр'әтләнмәсинә көмәк едир, чари вә перспектив планларын һазырланмасы вә мүзакирәсиндә иштирак едир, игтисади стимуллашдырма фондларындан истифадә мәсәләләрини, сәнаје, мәнзил, мәдәни-мәишәт тикинтиси планларыны вә с. мүзакирә едир.

Әд.: Васильев А. В., Постоянно действующее производственное совещание, М., 1978.

ИСТЕҺСАЛАТ ТӘ'ЛИМИ—истеһсалат просесиндә пешәјә јијәләнмәк мәгсәди күдән тәчрүби вә нәзәри тә'лим. И.т. техники пешә вә орта ихтисас тәһсили, һабелә фәрди-бригада тә'лими јолу илә гысамүддәтли курсларда пешә вә ихтисаслара јијәләнән фәһләләр һазырламағын вә ихтисасы артырмағын тәркиб һиссәсидир. Сечилмиш ихтисас үзрә сынаг истеһсалат ишләринин көрүлмәси вә ихтисас имтаһанларынын верилмәси илә нәтичәләнир. Програмы мүвәффәгијјәтлә мәнимсәјәнләрә мөвчуд тә'лиматлара ујғун ихтисас дәрәчәси, ихтисаса мүвафиг ад вә с. верилир.

ИСТЕҺСАЛАТ ТӘЧРҮБӘСИ—ССРИ-нин, һәмчинин бир сыра дикәр өлкәнин ихтисас тәһсили мүәссисәләриндә мүтәхәссисләр һазырланмасы просесинин тәркиб һиссәси; тәләбә вә шакирдләрә тәчрүби билик, сечдикләри ихтисас үзрә бачарыг вә вәрдиш вермәк мәгсәди күдүр. И.т. әлдә олунмуш нәзәри пикләрин јохланмасына вә мөһкәмләндирилмәсинә, мүтәрәгги технолоҗи просесләрин мәнимсәнилмәсинә, шакирдләрин истеһсалат шәраитинә ујғунлашмасына, тәдрис мүәссисәләринин истеһсалатла әлагәсинин мөһкәмләнмәсинә көмәк едир. Нәзәри биликләрин тәчрүби мәшғәләләрлә үзви әлагәсини нәзәрдә тутан И.т. системи 19 әсрин 60—70 илләриндә Москва техники мәктәбиндә (индики Н. Е. Бауман адына МАТМ) ишләнмишдир. «Рус тәчрүби тәдрис мәктәби» ады алан бу систем сонралар АБШ вә Гәрби Авропанын габагчыл техники мәктәбләри тәрәфиндән гәбул едилмишдир. И.т.-нин һәчми, мәзмуну вә мүддәти, мүтәхәссисләр һазырланмасынын хүсусијјәти нәзәрә алынмагла, тәдрис мүәссисәсинин дәрс планы вә програмларында мүәјјән едилир. И.т.-нин 3 нөвү вар: үмуми танышлыг, технолоҗи, вә дипломгабағы.

ИСТЕҺСАЛДАХИЛИ ЕҺТИЈАТЛАР, ССРИ сәнајесиндә—мәһсул истеһсалынын артырылмасы, кејфијјәтинин јахшылашдырылмасы вә сәнаједахили јығымын артырылмасы мәгсәди илә мүәссисәнин, јахуд дикәр тәсәррүфат бөлмәләринин сәрәнчамында олан истеһсал еһтијатларындан даһа јахшы истифадә етмәк имканлары. Хаммал, әмәк, енержетика, истеһсал күчләриндән истифадә, һазыр мәһсулун кејфијјәти вә үмуми истеһсал еһтијатлары мөвчуддур. Чари вә перспектив еһтијатлар фәргләндирилир. Чари еһтијатлар јахын дөвр үчүндүр; перспектив еһтијатлар узун дөврлә бағлыдыр вә хејли хәрч тәләб едир. И.е.-дан истифадәнин бөјүк х.т. әһәмијјәти вар; нисбәтән аз хәрчлә истеһсалын һәчмини, мәнфәәтини вә рентабеллијини артырмаға вә истеһсал хәрчләрини ашағы салмаға имкан јарадыр. И.е. биринчи нөвбәдә *гәнаәт режиминә* вә һәр чүр иткинин арадан галдырылмасына риајәт олунмасы илә бағлыдыр. И.е. истеһсалын бүтүн һалгаларында вар. Техниканын, истеһсалын тәшкилинин тәкмилләшдирилмәси ишләринин сүр'әтләндирилмәси, иткиләрин ләғви, јахуд арадан галдырылмасы И.е.-дан даһа јахшы истифадә етмәјә имкан јарадыр. И.е.-ын ашкар едилмәсиндә мүәссисәләрин вә истеһсалын дикәр бөлмәләринин фәалијјәти әтрафлы тәһлил едилир, мүхтәлиф һалгаларынын һаггында һесабат, мә'лумат, учот материалы алыныр вә с.; статистик вә игтисади-ријази методлар, игтисади тәһлил методлары вә с. тәтбиг едилир. И.е. ашкар едиләркән истеһсалын еффектлијини характеризә едән көстәричиләр системиндән—мәнфәәтин һәчми, истеһсалын рентабеллији, мәһсулларын реализә едилмәси, әмәк мәһсулдарлығынын сәвијјәси вә динамикасы, маја дәјәринин ашағы салынмасы вә с.-дән истифадә олунур. Истеһсалын дикәр саһәләриндә—тикинти, нәгл. вә к.т.-нда И.е.-ын ашкар едилмәсинин вә онлардан истифадәнин х.т. еффектлијинин јүксәлдилмәси ишиндә бөјүк әһәмијјәти вар. И.е.-дан истифадәнин әсас амили *елми-техники тәрәггидир*.

ИСТЕҺСАЛ-ӘРАЗИ ӘЛАГӘЛӘРИ—истеһсал ваһидләринин (мүәссисәләрин, мүәссисәләр групунун, саһәләрин, игтисади р-нун *әрази-истеһсал комплексләринин*) фәалијјәти просесиндә јаранан гаршылыглы мүнасибәтләр. И.-ә.ә. әрази әмәк бөлкүсүнү әкс етдирир; әрази әмәк бөлкүсүнүн дәринләшмәси И.-ә.ә.-нин мүрәккәбләшмәсинә вә ејни заманда диференсиасијасына сәбәб олур. Х.т.-нын һәр бир саһәсинин өз И.-ә.ә. системи формалашыр; бу да мәһсул истеһсалынын вә сатышынын техники-игтисади хүсусијјәтләрилә мүәјјән олунур. Истеһсал-әрази ваһидләринин (р-нларынын) И.-ә.ә. системи онларын инкишафынын тәбии, игтисади шәраити хүсусијјәтләрини, һәмчинин истеһсал структуруну әкс етдирир. ССРИ-дә И.-ә.ә. ваһид х.т. планы әсасында мүәјјәнләшдирилир. Бу әлагәләрин сәмәрәлилик ме'јары дөвләт планы илә мүәјјән олунан истеһсал нәтичәләринә наил олмаг шәртилә мәһсулун истеһсалы вә истеһлакчыја чатдырылмасы үзрә мәчму х.т. хәрчләринин минимума ендирилмәсидир. Мүәссисәләрин бүтүн әлагә нөвләри рајондахили (јерли) вә рајонлararасы әлагәләрә ајрылыр. Бунунла јанашы ашағыдакы истеһсал әлагәләри фәргләндирилир: әмәк предметләринин (хаммал, јаначаг, електрик енержиси вә с.) чари истеһлакы үзрә; кениш тәкрар истеһсалда истеһсалын әмәк аләтләри илә тә'мин едилмәси вә әмәк предметләринин топланмасы үзрә; аралыг мәһсул (чари истеһсала јенидән е'мал үчүн дахил олан мә'мулатлар) үзрә; истеһлака, сырадан чыхмыш әсас фондларын өдәнилмәсинә, еһтијатларын јарадылмасына вә ихрачата кедән сон мәһсул үзрә. Әлагәләр, һәмчинин саһәләрдахили, саһәләрарасы әлагәләр, ахырынчылар исә өз нөвбәсиндә бирбаша вә долајы әлагәләрә бөлүнүр. Сосиалист өлкәләриндә И.-ә.ә.-нин өјрәнилмәси вә игтисади-ријази моделләшдирилмәси гејри-сәмәрәли әлагәләри ашкар етмәјә, дүзкүн саһә вә әрази пропорсијаларыны мүәјјәнләшдирмәјә, истеһсалы оптимал инкишаф етдирмәјә вә јерләшдирмәјә имкан верир.

ИСТЕҺСАЛЫН АВТОМАТЛАШДЫРЫЛМАСЫ—машынлы истеһсал просесиндә әввәлләр инсан тәрәфиндән јеринә јетирилән нәзарәт вә идарәетмә

функсијаларынын (гисмән вә ја там) чиһазлар вә автомат гурғулар васитәсилә јеринә јетирилмәси. Бир чох истеһсал просесләринин нормал кедиши үчүн онлары автоматлашдырмаг ваҹибдир (мәс., гејри-дајаныглы физики-кимјәви просесләр). И.а. үч нөв олур: гисмән автоматлашдырма, әсасән, мүрәккәб вә ја сүр'әтлә кедән просесләри идарә етмәк әмәли ҹәһәтдән гејри-мүмкүн олдугда, јахуд просес инсан һәјаты үчүн тәһлүкәли шәраитдә кетдикдә тәтбиг олунур; комплекс автоматлашдырмада саһә, сех, з-д вә с. гаршылыглы сурәтдә әлагәләндирилмиш ваһид автомат комплекс кими ишләјир. Белә автоматлашдырма мүкәммәл технолокија вә мүтәрәгги идарәетмә үсулларынын тәтбиг олундуғу истеһсалатда өзүнү доғрулда биләр. Там автоматлашдырма комплекс автоматлашдырылмыш истеһсалын инсанын иштиракы олмадан идарә олунмасы демәкдир. Истеһсалат рентабелли, дајаныглы, иш режимләри (практики бахымдан) сабит олдугда, һәмчинин иш чәтин вә ја тәһлүкәли шәраитдә кетдикдә тәтбиг едилир. Мүрәккәб комплекс проблем олан И.а.-на ашағыдакы мәсәләләр дахилдир: истеһсал просесләринин автоматлашдырылмасынын техники-игтисади тәһлили; истеһсал просесләринин модернләшдирилмәси; истеһсалын идарәолунмасынын автоматлашдырылма системи үчүн структурун сечилмәси вә истеһсалатын идарә едилмәси, тәнзим олунмасы, нәзарәт олунмасы, алгоритмләрин гурулмасы вә системин техники реализасијасы. И.а. системини гурмаг үчүн бүтүн истеһсал саһәсинин вә ајры-ајры истеһсал просесләринин моделләрини (објекти характеризә едән үмумиләшмиш чыхыш параметрләри илә кириш параметрләри арасындакы әлагәләри көстәрән асылылыг комплекси) алмаг лазымдыр. Бу моделләр әсасында истеһсал просесләринин автоматик тәнзим олунмасы, нәзарәт едилмәси, идарәолунмасы, алгоритмләри вә бу функсијалары јеринә јетирән системин структуру сечилир. Системин техники реализасијасы мәрһәләсиндә истеһсал просесләринин иш режимләри һаггында информасијанын ишләнмәсинин вә објекти идарә едәҹәк тә'сирләрин сечилмәсинин функсијаларыны јеринә јетирә билән техники васитә комплексләринин мүхтәлиф вариантлары тә'јин олунур. Бу системләрдә идарәедичи гурғу кими ҺЕМ-ындан истифадә олуна биләр. Азәрб.ССР-дә нефтчыхарма, нефтајырма сәнајеси саһәләриндә, хүсусән нефт мә'дәнләриндә, Јени Бакы нефтајырма заводунда И.а. кениш тәтбиг олунур.

Әд.: Абдуллајев Ә., Автоматик тәнзимләмә, Б., 1972; Глушков В. М., Введение в АСУ, Киев, 1972; Черняк Ю. И., Информация и управление, М., 1974; Абдуллаев А. А., Алиев Р. А., Уланов Г. М., Принципы построения автоматизированных систем управления промышленными предприятиями с непрерывным характером производства, М., 1975; Системы и средства автоматизации производства и управления, т. 6, М., 1977.

ИСТЕҺСАЛЫН АВТОМАТЛАШДЫРЫЛМАСЫНЫН ТЕХНИКИ ВАСИТӘЛӘРИ—истеһсалын автоматлашдырылмасында истифадә олунан гурғу вә техники системләр, И.а.т.в. истеһсал просесләрини идарәетмәдә истифадә олунан информасијанын автоматик алынмасыны, өтүрүлмәсини, чеврилмәсини вә мүгајисәсини тә'мин едир. Информасијанын автоматик әлдә едилмәси үчүн вериҹиләрдән истифадә олунур. Бу вериҹиләрлә тәзјиг, темп-р, тезлик, кәркинлик вә с. параметрләр өлчүлүр, гејдә алыныр. Узаг мәсафәләрдә јерләшән техноложи објектләрин вәзијјәтини, еләҹә дә истеһсал олунан мәһсулун, сәрф олунан мадди-техники еһтијатларын вә с. һәҹмини, нөвүнү характеризә едән информасијанын топланмасы, гејдә алынмасы рабитә каналлары, телемеханики системләр вә информасија гејдетмә гурғулары васитәсилә һәјата кечирилир. Автоматлашдырма заманы информасијанын тәһлили вә һазырланмасында мәнтиги вә ријази гурғулардан истифадә олунур. Бу гурғулара идарәетмәдә вә ја тәнзимләмәдә сигналларла верилән информасијанын формасыны вә характерини дәјишән функсионал чевириҹиләр вә информасијаны верилмиш алгоритм үзрә һазырлајан гурғулар (о ҹүмләдән һесаблајан машынлар) дахилдир. Һесаблајан машынлар һесаблајан, идарәолунан објектләрдән алынан информасијаны машына дахил едән, јаддашында сахлајан вә һазырланмыш информасијаны ҺЕМ-нын чыхышына верән гурғулардан ибарәтдир. Х.т.-нын ајры-ајры саһәләриндә истеһсалын автоматлашдырылмасы заманы техноложи објектләри характеризә едән информасија илә јанашы анбар, сех вә саһәләрдә јаранан илкин информасијанын топланмасы, тәһлили вә ишләнмәси дә зәруридир. Информасијанын топланмасы информасија гејдедичиләри илә (РП-10, РП-50, РП-100, РИ-4511, РИ-7401, РИ-7501 вә с.), тәһлили вә ишләнмәси, мәһсулдарлыг диапазону (санијәдә апарылан әмәлијјатларын сајы) мүхтәлиф олан ҺЕМ-лары васитәсилә әлдә едилир. Белә ҺЕМ-ларындан «Минск», «Наири», «Мир», «М-5000», «М-6000», «М-7000» типли ваһид системли ҺЕМ вә с. көстәрмәк олар. Илкин (кириш) информасијанын алынмасы вә ишләнмиш (чыхыш) информасијанын објектә көндәрилмәси көстәриҹиләри гәбул едән вә өтүрән апаратлар (телетајп, абонент мәнтәгә комплекси, аккорд вә с.) васитәсилә һәјата кечирилир. Азәрб. ССР-дә истеһсал олунан васитәләрдән «АГМ-3М», ,«ЧТП-3», «ТМ-620», «ТМ-700», «Каспи», «Квант», «Радиус-1», . «Наири-3», «Наири-3-1», «АП-61», «АД-63» вә с. көстәрмәк олар.

Әд.: Шляндин В., Цифровые измерительные приборы и преобразователи, М., 1973; Типовые проектные решения АСУП (техническое обеспечение), М., 1975; Системы и средства автоматизации производства и управления, т. 6, М., 1977; Иванов А. П., Абрамов С. Б., Регистрация и сбор первичной информации в АСУП, М., 1978.

ИСТЕҺСАЛЫН АҺӘНКДАРЛЫҒЫ, социалист истеһсалынын аһәнкдарлығы—истеһсал просеси тәшкилинин мүһүм принсипи; мүәссисә вә бирликләрин бүтүн истеһсал һалгаларынын мүәјјән чешиддә вә кејфијјәтдә мәһсул бурахылышы саһәсиндә дөвләт план тапшырыгларыны габагҹадан мүәјјән едилмиш график үзрә јеринә јетирилмәсини нәзәрдә тутур. И.а. техноложи просесин дәгиг ишләнилмәси, истеһсалын тәшкилинин мүтәрәгги методларынын тәтбиги вә материал, јарымфабрикат вә натамам истеһсалын сығорта вә дөврijјә еһтијатларынын јарадылмасы илә тә'мин едилир.

ИСТЕҺСАЛЫН БЕЈНӘЛМИЛӘЛЛӘШДИРИЛМӘСИ—мүхтәлиф өлкәләрин мүәссисәләри арасында истеһсал әлагәләринин јарадылмасы просеси; нәтиҹәдә һәр һансы өлкәнин истеһсалы кетдикҹә дүнја истеһсал просесинин бир һиссәсинә чеврилир. И.б. инкишаф етмиш сәнаје капитализми дөврүндә јаранмыш, империализм дөврүндә даһа да инкишаф етмишдир. Илк дөврләрдә И.б. анҹаг саһәләрарасы бејнәлхалг ихтисаслашма кими инкишаф етмишди. И.б.-нин сонракы инкишафы саһәләрдахили ихтисаслашманын мүхтәлиф формаларынын мејдана кәлмәсилә әлагәдардыр. И.б. елми вә техники тәдгигатларын бејнәлмиләлләшдирилмәси кими дә чыхыш едир. Капитализм шәраитиндә И.б. капиталын бејнәлмиләлләшдирилмәсинин әсасыдыр. И.б.-нин инкишафы һәм истеһсал, нәгл., рабитә, һәм дә бејнәлхалг тиҹарәт вә малијјә саһәсиндә бејнәлхалг игтисади тәшкилатларын јаранмасында да өзүнү көстәрир. Капитализмдә И.б. икили, зиддијјәтли просесдир. О, бир тәрәфдән истеһсалын иҹтимаи характерини гүҹләндирир, дикәр тәрәфдән исә истеһсалын иҹтимаи характерилә мәнимсәмәнин хүсуси формасы арасындакы зиддијјәти кәскинләшдирир. Социализмдә И.б.-нин дәринләшмәси *бејнәлхалг социалист әмәк бөлкүсүнүн* планаујғун формалашмасы просесиндә һәјата кечирилир. Социалист өлкәләринин х.т. планларынын әлагәләндирилмәси әсасында јаранан бејнәлхалг ихтисаслашма вә кооперасија социализм бирлији өлкәләри арасында сых, сабит тәсәррүфат әлагәләринин јаранмасына сәбәб олур (бах *Социалист игтисади интеграсијасы*).

ИСТЕҺСАЛЫН ИНКИШАФ ФОНДУ, ССРИ-дә — *игтисади стимуллашдырма фондларындан* бири; елм вә техниканын јени наилијјәтләринин истеһсала тәтбигинә, истеһсалын кенишләндирилмәсинә, тәкмилләшдирилмәсинә вә еффектлијинин јүксәлдилмәсинә әсаслы вәсаит гојулушуну малијјәләшдирмәк үчүн ајрылыр; *әсас фондлары* јениләшдирмәкдә мүәссисәләрин (бирликләрин) мәркәзләшдирилмәмиш әсаслы вәсаит гојулушларынын малијјәләшдирилмәсинин мүһүм тәсәррүфатдахили мәнбәјидир. Мүәссисәләр истеһсалын техники тәҹһизаты, тәкмилләшдирилмәси, халг истеһлакы малларынын артырылмасы вә кејфијјәтинин јүксәлдилмәси үчүн банкдан алдыглары борҹлары И.и.ф.-ндан өдәјә биләр. И.и.ф. мәнфәәтдән ајырмалар, әсас фондларын там бәрпасы үчүн ајрылмыш амортизасија ајырмаларынын бир һиссәси вә ишә јарарсыз, лазымсыз әмлакын сатышындан әлдә едилән вәсаит һесабына јарадылыр. И.и.ф. мүәссисәләрин вә һәмкарлар тәшкилатлары рәһбәрләринин тәсдиг етдикләри смета үзрә хәрҹләнир.

ИСТЕҺСАЛЫН ИНТЕНСИВЛӘШДИРИЛМӘСИ—иҹтимаи истеһсалын инкишафы просеси; *елми-техники тәрәгги* әсасында техникадан, мадди вә әмәк еһтијатларындан даһа там вә сәмәрәли истифадәјә әсасланыр. Интен-

сив инкишаф екстенсив инкишафдан фәргләнир. «...һәр мүәјјән мүддәтдән бир тәкрар истеһсал, һәм дә она ичтимаи нөгтеји-нәзәрдән бахыларса, кениш мигјасда тәкрар истеһсал баш верир: истеһсал мејданы кенишләндирилирсә, екстенсив шәкилдә кениш тәкрар истеһсал; даһа сәмәрәли истеһсал васитәләри тәтбиг едилирсә, интенсив шәкилдә кениш тәкрар истеһсал баш верир» (Маркс К., Капитал, ч. 2, Б., 1956, сәһ. 171). Капитализмдә истеһсалын интенсив инкишафы капиталистләрин мәнфәәтинин артырылмасына јөнәлдилмишдир. Зәһмәткешләрин истисмарынын күчләнмәси, пешә хәстәликләринин, истеһсал зәдәләнмәләринин, ишсизлијин артмасы капиталистчәсинә И.и.-нин сосиал нәтичәсидир. Сосиалистчәсинә И.и. ичтимаи истеһсалын еффектлијинин һәр васитә илә јүксәлдилмәсинә, ағыр әл әмәјинин ләғвинә, зеһни әмәклә физики әмәк арасындакы фәргләрин тәдричән арадан галдырылмасына јөнәлдилмишдир. Сосиалистчәсинә И.и.-нин әсас мәнбәләри елми-техники тәрәгги, истеһсалын вә әмәјин тәшкилинин тәкмилләшдирилмәси, идарәетмә вә планлашдырма системләринин вә методларынын јахшылашдырылмасыдыр. Сосиализмдә И.и.-нин конкрет формалары х.т.-нын һәр бир саһәсинин хүсусијјәтләриндән асылыдыр. И.и. сәмәрәсинин јүксәлдилмәси һәм јахын илләр, һәм дә узунмүддәтли перспектив үчүн өлкәнин игтисади инкишафынын әсас хәттидир, *коммунизмин мадди-техники базасыны* јаратмағын мүһүм шәртидир (бах һәмчинин *Кәнд тәсәррүфатынын интенсивләшдирилмәси*).

ИСТЕҺСАЛЫН ИХТИСАСЛАШДЫРЫЛМАСЫ—ичтимаи *әмәк бөлкүсү* формасы. Истеһсалын көһнә саһәләринин ајрылмасыны вә јени саһәләринин јаранмасыны, һәмчинин саһә дахилиндә әмәк бөлкүсүнү ифадә едир. Елми-техники тәрәгги вә истеһсал мигјасынын артмасы ихтисаслашдырманын дәринләшмәсинин мүһүм амилләридир. В. И. Ленин көстәрмишдир ки, ичтимаи әмәјин ихтисаслашмасы «...өз маһијјәтинә көрә техниканын инкишафы кими сонсуздур» (Әсәр. там күллијјаты, ч. 1, сәһ. 98—99). И.и. мадди истеһсал вә гејри-истеһсал саһәләри үчүн характерикдир. Сәнаједә ихтисаслашдырма даһа чох инкишаф етмишдир. Сәнајенин ајрыча, мүстәгил саһәләринин чохалдылмасы мүхтәлиф мәһсуллар истеһсалынын хүсусиләшмәсини (ајрылмасыны) вә ејни чүр мәһсулларын номенклатурасынын азалмасыны (ејни заманда һәмин саһә мүәссисәләриндә мәһсул истеһсалы мигјасынын чохалмасыны) көстәрир. Саһә вә мүәссисәләрин ихтисаслашдырылмасынын фәргләндиричи әламәтләриндән ән башлычасы бурахылан мәһсулларын нөвүдүр. Сәнајенин ајрыча, мүстәгил саһәләринин чохалмасы тәкчә мүхтәлиф нөв мәһсул истеһсалынын хүсусиләшмәси нәтичәсиндә дејил, һәмчинин һазыр мәһсулларын ајры-ајры детал вә һиссәләринин, онларын һазырланмасы әмәлијјатларынын хүсусиләшмәси нәтичәсиндә баш верир. И.и.-нын үч әсас нөвү вар: предмет, детал үзрә вә технолоҗи ихтисаслашдырма. Предмет үзрә ихтисаслашдырмаја мүәјјән нөв һазыр мәһсул бурахан автомобил вә трактор з-длары, ајаггабы вә тикиш ф-кләри; детал үзрә ихтисаслашдырмаја дијирчәкли подшипник, автомобил поршени, тикинти деталлары з-длары, детал вә говшаглар бурахан дикәр мүәссисәләр; технолоҗи (мәрһәләли) ихтисаслашдырмаја машынгајырмада металтөкмә, дәмирчи-прес вә гурашдырма з-длары дахилдир. ССРИ-дә предмет үзрә ихтисаслашдырма кениш јајылмышдыр.

Кәнд тәсәррүфатында И.и. нәинки игтисади, сосиал вә демографик амилләри, һәм дә к.т.-нын специфик хүсусијјәтләрини (тәбии шәраит, битки вә һејванларын биолоҗи хассәләри, торпагдан, әмәк еһтијатларындан, нәгл. васитәләриндән истифадә хүсусијјәтләри вә с.) нәзәрә алмагла һәјата кечирилир. Тәсәррүфатлараарасы, тәсәррүфатдахили вә саһәләрдахили И.и. фәргләнир. Дар ихтисаслашдырылмыш (бирсаһәли), дәрин ихтисаслашдырылмыш (саһәләринин сајы мәһдудлашдырылмыш), чохсаһәли тәсәррүфатлар ајрылыр. Дар ихтисаслашдырылмыш мүәссисәләр аһәнкдар истеһсал сиклли к.т. саһәләриндә (гушчулуг, донузчулуг вә с. саһәләрдә) јарадылыр; истеһсалын мәркәзләшдирилмәси, стандартлашдырылмасы онларын сәнаје әсасына кечирилмәсиндә даһа перспективлидир (бах *Гушчулуг фабрики, Аграр-сәнаје бирлији*). Бә'зи әсас әмтәәлик мәһсул истеһсал едән бир сыра донузчулуг, чуғундурчулуг, тәрәвәз-сүдчүлүк тәсәррүфатлары дәрин ихтисаслашмаја маликдир. Чохсаһәли к.т. саһәләринин мүнтәзәм истеһсал истигамәтләри јохдур, лакин истеһсалын тәмәркүзләшмәсини јүксәлтмәк мәгсәди илә тәсәррүфатдахили И.и.-ны һәјата кечирә биләр. К.т.-нын мүасир инкишаф мәрһәләсиндә партијанын аграр сијасәтинин әсас истигамәти истеһсалын ихтисаслашдырылмасы вә тәмәркүзләшдирилмәси, тәсәррүфатлар-арасы кооперасијанын кенишләндирилмәсидир. Бунунла әлагәдар Сов. ИКП МК-нын 1976 ил 2 ијун тарихли гәрарынын вә Сов.ИКП МК-нын ијул (1978) пленумунун бөјүк тарихи әһәмијјәти вар. Нәгл.-да вә тикинтидә дә ихтисаслашдырма инкишаф етмишдир. Ихтисаслашдырма *бејнәлхалг сосиалист әмәк бөлкүсүндә* мүһүм јер тутур (бах һәмчинин *Бејнәлхалг истеһсалын ихтисаслашдырылмасы вә кооперасијалашдырылмасы*). И.и.-нын инкишафы истеһсалын сүр'әтлә артырылмасынын вә тәкмилләшдирилмәсинин мүһүм шәртидир. Ихтисаслашдырылмыш мүәссисәләрин игтисади үстүнлүјү әмәк аләтләри вә мадди еһтијатлардан истифадәнин јахшылашдырылмасында, ишчиләрин ихтисасынын вә әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлдилмәсиндә, маја дәјәринин ашағы салынмасында, рентабеллијин артырылмасында вә әсаслы вәсаит гојулушуна гәнаәтдә ифадә олунур. *Истеһсал бирлијинин* јарадылмасы И.и.-нын инкишафына вә тәкмилләшдирилмәсинә көмәк едир.

ИСТЕҺСАЛЫН ИЧТИМАИ ХАРАКТЕРИ—бах *Истеһсал*.

ИСТЕҺСАЛЫН ЈЕРЛӘШДИРИЛМӘСИ—бах *Мәһсулдар гүввәләрин јерләшдирилмәси*.

ИСТЕҺСАЛЫН КИМЈАЛАШДЫРЫЛМАСЫ—бах *Халг тәсәррүфатынын кимјалашдырылмасы*.

ИСТЕҺСАЛЫН МЕХАНИКЛӘШДИРИЛМӘСИ—бах *Механикләшдирмә*.

ИСТЕҺСАЛЫН СӘМӘРӘЛӘШДИРИЛМӘСИ—ичтимаи истеһсалын еффектлијинин јүксәлдилмәси мәгсәди илә онун васитә вә методларынын тәкмилләшдирилмәси просеси. И.с. техника вә технолоҗијанын јахшылашдырылмасы, әмәјин, истеһсалын вә идарәетмәнин тәшкили мәсәләләрини әһатә едир. И.с. техниканын вә бүтүнлүкдә мәһсулдар гүввәләрин објектив фәалијјәт көстәрән инкишафы ганунлары әсасында һәјата кечирилир. Капитализмдә И.с. (әсас мүддәалары вә методларыны 20 әсрин әввәлиндә Америка мүһәндисләри Ф. Тејлор, Г. Емерсон вә Ф. Килберт һазырламышлар) саһибкарларын макс. мәнфәәт көтүрмәси мәгсәдини күдүр вә истеһсалын техникасыны, технолоҗијасыны вә тәшкилини тәкмилләшдирмәклә јанашы истәр-истәмәз зәһмәткешләрин истисмарынын күчләнмәсинә, ишсизлијин артмасына кәтириб чыхарыр (бах *Тејлоризм*). В. И. Ленин капиталистчәсинә И.с.-нин зиддијјәтли маһијјәтини ачараг көстәрмишдир ки, И.с. «...буржуа истисмарынын инчә вәһшиликләрини вә иш заманындакы механики һәрәкәтләрин тәһлилиндә, лүзумсуз вә кобуд һәрәкәтләрин арадан галдырылмасында, ән дүзкүн иш үсулларынын гәрарлашмасында, ән јахшы учот вә нәзарәт системләринин тәтбиг едилмәсиндә вә башга бу кими ишләрдә бир сыра чох дәјәрли елми наилијјәтләри өзүндә бирләшдирир. Совет республикасы елм вә техниканын бу саһәдәки наилијјәтләринин бүтүн дәјәрлиләрини нечә олурса олсун гәбул етмәлидир» (Әсәрләри, ч. 27, сәһ. 256). Сосиализмдә И.с. зәһмәткешләрин мәнафејинә, халгын мадди вә мә'нәви һәјат сәвијјәсинин дурмадан артмасына хидмәт едир. Истеһсалын техники вә тәшкилати чәһәтдән тәкмилләшдирилмәси әмәк шәраитинин планаујғун јахшылашдырылмасы просеси олуб, инсанын јарадычылыг габилијјәтинин инкишафына имкан јарадыр. И.с. ашағыдакы әсас истигамәтләр үзрә апарылыр: 1) әмәк васитәләринин вә технолоҗи просесләрин тәкмилләшдирилмәси; 2) әмәк предметләринин тәкмилләшдирилмәси; 3) әмәјин елми тәшкили тәдбирләри илә әлагәдар әмәјин тәкмилләшдирилмәси. И.с. ишчиләрин әмәјинин нормалашдырылмасыны вә өдәнилмәсини јахшылашдырмаг, *заводдахили планлашдырманы*, учот, һесабат вә нәзарәти тәкмилләшдирмәк јолу илә һәјата кечирилир. Мүәссисәләрдә И.с.-нин мүһүм саһәси әсас, көмәкчи вә јардымчы истеһсал күчләринин пропорсионал инкишафыдыр, коллективин аһәнкдар ишинин тәшкилидир. Сосиалист игтисадијјатынын мүасир инкишаф мәрһәләсиндә И.с.-нин јени, даһа мүтәрәгги форма вә методлары јарадылыр вә инкишаф етдирилир.

Әд.: Ленин В. И., Тәртөкдүрмәнин «елми» системи, Әсәрләри, ч. 18; јенә онун, Совет һакимијјәтинин нөвбәти вәзифәләри, јенә орада, ч. 27; Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, Б., 1976; Санина Ј. И., Тәсәррүфат ислаһаты вә истеһсалын сәмәрәлилијинин јүксәлдилмәси, Б., 1973; Эффективность социалистического производства, М., 1978.

ИСТЕҺСАЛЫН ТӘМӘРКҮЗЛӘШМӘСИ—ири мүәссисәләрин артмасы вә истеһсал васитәләринин, ишчи гүввәсинин вә мәһсулларын кетдикчә даһа чох

hиссәсинин hәмин мүәссисәләрдә топланмасы. Капиталын вә истеhсалын тәмәркүзләшмәси капитализмин ганунудур. Капитализмдә И.т. шәрти капиталын тәмәркүзләшмәсидир. И.т. капиталын тәмәркүзләшмәсини күчләндирир (бах *Капиталын мәркәзләшмәси*). 19—20 әсрләрдә капиталын вә истеhсалын тәмәркүзләшмәси инhисарларын јаранмасына сәбәб олмуш (бах *Капиталист инhисарлары*), сәhмдарлар ҹәмијјәти капиталист мүәссисәләринин үстүн формасына чеврилмишдир. *Империализмдә* инhисарчы тәмәркүзләшмә баш верир, јә'ни игтисади гүдрәт ири инhисарларын әлиндә мәркәзләшир. Инhисарларын рәгабәт габилијјәти сон дәрәҹә јүксәлир. Инhисарчы тәмәркүзләшмә игтисадијјатын hәрбиләшдирилмәси илә күчләндирилир. Инhисарчы И.т.-нин сүр'әтләндириҹиси бејнәлхалг рәгабәтдир; бу, хүсусилә империалист *интеграсијасы* илә әлагәдар инкишаф едир. Мәс., *Авропа Игтисади Бирлији* вә Авропа Сәрбәст Тиҹарәт Ассосиасијасы өлкәләриндән hәр бириндә инhисарлар hәм бу игтисади груплашмаја дахил олан вә hәм дә дахил олмајан дикәр өлкәләрин рәгабәтинә мүгавимәт көстәрмәк үчүн өз гүввәләрини мөhкәмләтмәјә чалышырлар. Инhисарлар арасында јени бирләшмәләр јараныр, јени сазишләр бағланыр вә с.

Капиталын вә истеhсалын тәмәркүзләшмәси вә мәркәзләшмәси илә капитализмин әсас зиддијјәти кетдикҹә даhа да дәринләшир, Сосиализмин мадди зәмини артыр, сосиалист ингилабы үчүн сосиал-сијаси шәраит инкишаф едир.

Сосиалист өлкәләриндә тәмәркүзләшмә hаггында бах *Сосиалист истеhсалынын тәмәркүзләшмәси*.

ИСТЕҺСАЛЫН ТӘШКИЛИ — мәкан вә заманда әмәк просесләринин истеhсалын мадди үнсүрләри илә сәмәрәли әлагәләндирилмәсинә јөнәлдилән тәдбирләр комплекси.

Сосиалист мүәссисәләриндә И.т. јүксәк кејфијјәтли мәhсулларын истеhсалынын дурмадан артырылмасыны, мә'мулатын тип, модел вә маркаларынын тәкмилләшдирилмәсини, әмәк мәhсулдарлығынын јүксәлдилмәсини, истеhсал хәрҹләринин ашағы салынмасыны, әмәк шәраитинин јахшылашдырылмасыны вә с. тә'мин етмәлидир. И.т.-нә јени мәhсулларын истеhсалына hазырлыг, бурахылан мә'мулатын модернләшдирилмәси, hазырланма просесләринин тәкмилләшдирилмәси, истеhсал hалгалары ишинин ҹари тәнзимләнмәси вә она нәзарәт дахилдир.

Просесләрин фасиләсизлији, бүтүн истеhсал hалгаларынын мүтәнасиблији вә мәhсул истеhсалынын аhәнкдарлығы И.т.-нин мүhүм принсипләридир. И.т.-нин ән мүhүм формалары ихтисаслашма, тәмәркүзләшмә вә комбинәләшдирмәдир (бах *Сәнаједә комбинәләшдирмә*, *Сосиалист истеhсалынын тәмәркүзләшмәси*, *Истеhсалын ихтисаслашдырылмасы*). И.т.-нин ән мүhүм методлары ахын, дәстә илә вә фәрди истеhсал методудур. *Ахын истеhсалы* методу даhа мүтәрәггидир. Фәрди истеhсал методу истеhсал олунан мәhсулун характеринә мүнасиб тәшкил едилир; бурада ајры-ајры саhәләрин техноложи ихтисаслашмасы hәјата кечирилир. Дәстә илә истеhсал методу серија илә мәhсул бурахылышында тәтбиг едилир. О, hәм ахын, hәм дә фәрди истеhсал методларынын үнсүрләрини өзүндә бирләшдирир. Истеhсалын сосиалистҹәсинә тәшкили зәhмәткешләрин мәнафеји наминә, онларын фәал иштиракы илә hәјата кечирилир. Капитализмдә И.т. истеhсал васитәләри саhибкарларынын максимум мәнфәәт әлдә етмәләри мәгсәдини күдүр. Бах hәмчинин *Истеhсалын сәмәрәләшдирилмәси*, *Тејлоризм*, *Фордизм*.

ИСТӘК—инсанын иради hәрәкәт мотивләри инкишафынын јүксәк мәрhәләси. И.-дә hәрәкәтин мәгсәди ајдын дәрк олунмагла јанашы, она чатмаг јоллары да конкрет тәсәввүр едилир. Беләликлә, мәгсәдә чатмаг үчүн дүзкүн јол сечмәк имканы јараныр. Арзуја нисбәтән И. даhа фәал вә даhа ишкүзар сәҹијјә дашыјыр.

ИСТӘХРИ (الاصطخرى), Әбу Исhаг Ибраhим ибн Мәhәммәд әл-Фариси әл-Истәхри (тәгр. 820, Истәхр—934, ?)—әрәб ҹоғрафијашүнасы, сәјјаh. Јахын вә Орта Шәргин бир чох өлкәләринә, hәмчинин Азәрб.-а сәјаhәт етмишдир. «Китаб мәсалик әл-мәмалик» («Мәмләкәтләрин јоллары китабы»; тәгр. 930—933 илләр) әсәриндә мүсәлман өлкәләринин ҹоғрафи, сијаси вә игтисади вәзијјәти hаггында мә'лумат вермишдир. Әсәрдә Азәрб.-ын игтисадијјаты, шәhәрләри, онлар арасындакы мәсафәләр, транзит јоллары, әhалинин мәшғулијјәти, Хәзәр дәнизи вә с. hаггында да мә'лумат вар.

Әд.: Вәлиханлы Н. М., IX—XII әср әрәб ҹоғрафијашүнас-сәјјаhлары Азәрбајҹан hаггында, Б., 1974; Крачковский И. Ю., Арабская географическая литература, Избр. соч., т. 4, М.—Л., 1957.

ИСТИ ГУРШАГ—Јерин иглим гуршаглары мәҹмусу. Бура екваториал гуршаг, субекваториал гуршаглар вә тропик гуршаглар дахилдир. «И.г.» термини Јер күрәсинин ән исти гуршағы мә'насында да баша дүшүлүр. Бу гуршағын сәрhәдләри адәтән 30° шм.е. вә 30° ҹ.е. паралелләри јахынлығындан кечән hәр ики јарымкүрәдә 20°-лик иллик изотерм хәтти көтүрүлүр.

ИСТИ СУ ТӘҸҺИЗАТЫ —мүхтәлиф ишләдиҹиләри (јашајыш биналарыны, коммунал вә сәнаје мүәссисәләрини вә с.) тәсәррүфат-мәишәт вә истеhсал-техноложи мәгсәдләрлә исти су илә тәҹhиз етмәк үчүн тәдбирләр, аваданлыглар вә гурғулар системи. И.с.т. системи мәркәзләшдирилмиш (су мүәјјән бир јердә гыздырылыр вә боруларла нәгл олунур) вә јерли (су ишләдиләҹәк јердә гыздырылыр) олур. Мәркәзләшдирилмиш И.с.т. системи ИЕМ-дән, рајон вә мәhәллә газанханаларындан, јералты исти су мәнбәләриндән, јахуд да сәнаје мүәссисәләриндән тәҹhиз олунур. Јерли И.с.т. системи гыздырыҹы собаларда гурашдырылмыш мүхтәлиф су гыздырыҹыларындан тәҹhиз олунур.

Әд.: Соколов Е. Я., Теплофикация и тепловые сети, 4 изд., М., 1975.

ИСТИ ШИТИЛЛИК—ил боју шитил вә битки беҹәрмәк мәгсәди илә шүшә, јахуд башга ишыгкечирән материалларла өртүлмүш бина. Ил боју истифадә олунан И.ш.-ләр шүшә, мүвәггәти истифадә олунанлар башга шәффаф өртүк илә өртүлүр. И.ш.-ләрдә биткиләр ја торпагда, ја да хүсуси гида мајесиндә беҹәрилир. И.ш.-ләр бир вә ја чохбөлмәли, үстү ики, јахуд бир тәрәфә ахымлы олмагла дүз саhәдә ш.-дән г.-ә доғру узадылыр. И.ш.-ләр Күнәш енержиси, исти су вә ја бухарла гыздырылыр. Мүасир И.ш.-ләрдә зәрури темп-р режимини тә'мин етмәк үчүн истилији тәнзимләјән ҹиhазлар гојулур. Азәрб.ССР-дә ики (Кировабадда вә Абшеронда) И.ш. тәсәррүфаты вар. Бундан башга Шүвәлан с-зунда, Азәрб.ССР ЕА Ботаника бағында, Мәрдәкан дендрарисиндә, Азәрб.ССР Кәнд Тәсәррүфаты Назирлијинин Тәрәвәзчилик Ин-тунда да И.ш.-ләр вар.

Әд.: Справочник по овощеводству, Л., 1971; Справочник овощевода, Алма-Ата, 1978.

ИСТИ ШИТИЛЛИК БИТКИЛӘРИ— исти шитилликләрдә беҹәрилән тәрәвәз, мејвә, киләмејвә, декоратив вә с. биткиләр. Биткиләри ачыг грунтда беҹәрмәк мүмкүн олмадығы дөврдә онлар *исти шитилликдә* беҹәрилир вә мәhсул алыныр. Тәрәвәз биткиләриндән: хијар, помидор, истиот, кәләм, шүјүд, турп, соған, кәрәвиз вә с.; декоратив биткиләрдән: гәрәнфил, пајызкүлү, дағноврузу, сәдбәр; мејвәләрдән: лимон, шафталы; киләмејвәләрдән: чијәләк, hәмчинин үзүм, көбәләк вә с. беҹәрилир.

ИСТИАРӘ (әр. استعاره — игтибас, мәҹаз, метафора)—бәдии тәсвир васитәси; *мәҹазын* әсас нөвләриндән бири. Әшја, јахуд hадисә hаггында тәсәввүрү күҹләндирмәк мәгсәди илә онларын дикәр әшја, јахуд hадисәнин ајры-ајры әламәт вә хүсусијјәтләрини билдирән мәҹази ифадә илә тәсвир едилмәси; мәс.: «Төкдүкҹә ганымы охун, ол аситан ичәр. Бир јердәјәм әсир ки, торпағы ган ичәр» (М. Фүзули) бејтиндәки «торпағы ган ичәр» ифадәси И.-дир.

ИСТИБДАД—бах *Деспотизм*.

ИСТИБДАД ҺАКИМИЈЈӘТИ — бах *Деспотија*.

ИСТИВУРМА, истилик гыздырмасы—харичи мүhитин јүксәк темп-рунун узун мүддәт организмә тә'сириндән баш верән хәстәлик hалы. Инсан вә hејван хәстәлијидир. Инсанда—исти сехләрдә (гәлибчиләрдә, поладәриданләрдә) вә чох исти күнләрдә ачыг hавада ишләјәнләрдә тәсадүф олунур. Үрәк-дамар хәстәликләри, галханабәнзәр вәзинин хәстәлији вә пијләнмә заманы истилик мүбадиләсинин позулмасындан да И. төрәнир. Бир јашына гәдәр ушагларда истилик тәнзимләјиҹиси мүкәммәл олмадығындан онлар И.-ја асан мә'руз галырлар. И.-нын јүнкүл, орта вә ағыр формалары вар. И.-да зәифлик, башкиҹәлләнмә, үрәкбуланма, нәбзин тезләшмәси (јүнкүл форма); темп-рун 39—40°С галхмасы, hушун итмәси вә с. әламәтләр (орта форма); гыҹолма, сәтhи тәнәффүс, ган дөвранынын позулмасы, темп-рун 41—42°С-дәк јүксәлмәси, бә'зән өлүм hаллары да ола биләр (ағыр форма). Илк јардым: сојуг су ичиртмәк, И.-нын ағыр формасында бурундан вә ја ағыздан сүн'и тәнәффүс вермәк вә с. Профилактикасы: исти сехләрдә ишләјәнләри вахташыры тибби мүајинәдән кечирмәк; әмәк кикијенасы гајдаларына әмәл етмәк вә с.

Һејванларда И. онларын узун мүддәт темп-ру јүксәк, вентиља-

М. Г. Ирәвани: «Отурмуш гадын портрети». 1870-чи илләр; «Кәнч оғлан портрети». 1870-чи илләр. Һәр ики әсәр Р. Мустафаjев ад. Азәрб. Дөвләт Инчәсәнәт Музејиндәдир. Бакы.

Ирәвани М. Г. мәгаләсинә.

сијасы нис олан јердә сахланмасы, күнүн исти вахтында бир јердән башга јерә дашынмасы вә ја сүрүлмәси нәтичәсиндә баш верир. Тәрләмә, төвшүмә, нәбзин тезләшмәси, бәдән темп-рунун јүксәлмәси, һәрәкәтин мүтәрәддидлији, бә'зән гычолма илә тәзаһүр едир. Мүаличәси: хәстә һејванлары сәрин вә ја көлкәли јердә јерләшдирмәк; баш наһијәсинә сојуг шеј гојмаг, үрәк дәрманларындан истифадә етмәк; чијәрин шишмәси әламәтләри варса—ганалма. Профилактикасы: һејванларын сахланмасы, бир јердән башга јерә дашынмасы вә истифадә едилмәси гајдаларына әмәл етмәк.

Әд.: Руководство по тропическим болезням, М., 1974; Тропические болезни, 2 изд., М., 1979.

ИСТИГАМӘТЛӘНДИРИЧИ АПАРАТ—1) реактив һидравлик турбиндә—һидравлик турбинин ишләк чархы гаршысында гурашдырылан гәфәс; профилли дөнән күрәкләрдән (12—32) ибарәтдир. И.а. күрәкләринин дөнмәси һидравлик турбиндә су сәрфинин лазыми гәдәр дәјишмәсини вә ишләк чарх пәрләри үчүн мүвафиг ахын истигамәтини тә'мин едир; бу исә һесабланмамыш режимләрдә турбинин ф.и.ә.-ны артырыр. 2) Пәрли насосларда—тәрпәнмәз пәрләрдән ибарәт апарат; ишләк чарх архасында (маје ахыны истигамәтиндә) гурулур; беләликлә маје үчүн ән әлверишли (охбоју) чыхыш әлдә едилир. 3) Актив һидравлик турбиндә су сәрфини тәнзимләјән тахма.

ИСТИГАНЛЫ ҺЕЈВАНЛАР — бах *Һомојотерм һејванлар*.

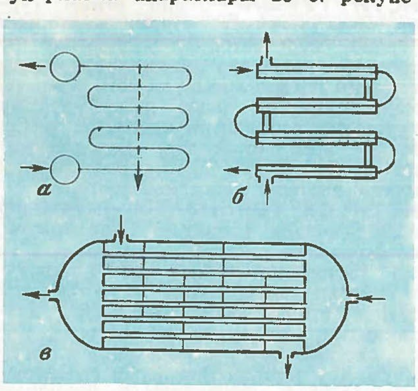
«ИСТИГЛАЛ»—һәфтәлик сијаси, ичтимаи, әдәби, игтисади гәзет. «Мүсават» партијасы Мәркәзи Комитәсинин органы. Илк нөмрәси 1919 ил февралын 4-дә, сон нөмрәси 1920 ил апрелин 25-дә нәшр олунмушдур. 42 нөмрәси бурахылмышдыр. «И.» мүсават һөкумәтинин шовинист милләтчи сијасәтини, истисмарчы синифләрин мәнафејини мүдафиә етмиш, ингилаба вә болшевикләрә гаршы чыхмышдыр.

ИСТИГЛАЛИЈЈӘТ БӘЈАННАМӘСИ (1776)—Шимали Америкада истиглалијјәт уғрунда мүһарибә (1775—83) дөврүндә Инкилтәрә мүстәмләкәләри нүмајәндәләринин 2-чи Континентал Конгресиндә ијунун 4-дә гәбул едилән бәјаннамә. И.б. мүстәмләкәләрин метрополијадан ајрылмасыны вә јени мүстәгил дөвләтин — Америка Бирләшмиш Штатларынын јаранмасыны е'лан етди. Бәјаннамә халгын суверенлији идејасыны, ингилаб һүгуғуну, бүтүн инсанларын ганун гаршысында бәрабәрлијини вә «јашамаг, азадлыг вә хошбәхтлик арзусунда олмаг» һүгугуну е'лан етди. Лакин гулдарларын тәзјиги илә И.б.-ндән гулдарлығы иттиһам едән бәнд чыхарылды. И.б.-нин тарихи әһәмијјәти онун мүтләгијјәт вә феодал гајдалары илә мүбаризәјә чағырыш кими сәсләнмәсиндәдир. Маркс И.б.-ни «илк инсан һүгуглары бәјаннамәси» кими сәчијјәләндирмишдир.

ИСТИГРАЗ—бах *Дөвләт истигразлары*.

ИСТИГРАЗ ВӘРӘГӘСИ—гијмәтли кағыз; саһибинә мүәјјән едилмиш фаиз формасында кәлир әлдә етмәк һүгугу верир. Кәлир хүсуси тиражларда ојнанылан удуш, јахуд *купон* өдәмәк формасында ола биләр. ССРИ-дә дахили истигразлар үзрә И.в. бурахмаг һүгугу дөвләтә мәхсусдур (бах *Дөвләт истигразлары*). И.в. хүсуси нөв вәтәндаш-һүгуг өһдәлијини рәсмиләшдирир; бурада борч алан дөвләт, борч верән исә вәтәндашлардыр. И.в.-ни *әманәт кассалары* сәрбәст сатыр вә алырлар. И.в. вә онун удушларындан верки тутулмур. Капиталист өлкәләриндә И.в.-ни *сәһмдарлар чәмијјәти* вә дөвләт бурахыр. И.в *фиктив капитал* формаларындан биридир. О, *борч капитал* базарында сәрбәст тәдавүл олунур; өзүнүн мәзәннәси (гијмәти) вар. Дөвләт И.в. сатылмасындан топланан вәсаити чох вахт бүдчә кәсиринин јерини долдурмаг үчүн истифадә едир.

ИСТИДӘЈИШДИРИЧИ АПАРАТЛАР—дахилиндә ики вә ја бир нечә истиликдашыјычы маддә арасында, јахуд истиликдашыјычы маддә илә бәрк чисмин сәтһи арасында истилик мүбадиләси кедән апаратлар. Истилијин бир маддәдән башга маддәјә верилмәси просесиндән техникада кениш истифадә едилир. Ишләмә принсипинә көрә И.а. үч чүр олур: рекуператорлар, рекенераторлар вә гарышдырычылар. Бунлардан әлавә, «дахили» истилик (вә ја сојуг) мәнбәји һесабына маддәни гыздыран (вә ја сојудан) И.а. да вар. Рекуператив И.а.-да гаршы-гаршыја ахан мүхтәлиф темп-рлу ики маддә бир-бириндән бәрк диварла ајрылыр. Истилик мүбадиләси *конвексија* јолу илә вә маддәләри ајыран диварын истиликкечирмә габилијјәти сајәсиндә (маддәләрдән бири истилик шүаландыран газ олдугда исә һәм дә шүаланма васитәсилә) баш верир. Бухар кенераторлары, гыздырычылар, бухарлатма апаратлары вә с. рекуператорлар сырасына дахилдир. Шәкилдә рекуператив И.а.-дан үчүнүн гурулушу көстәрилир. Рекенератив И.а.-да ејни гыздырычы сәтһин үзәриндән каһ исти, каһ да сојуг маје ахыр, исти маје аханда сәтһ онун истилијинин бир һиссәсини алыб гызыр, сојуг маје ахдыгда исә һәмин истилији она вериб, сојујур. Рекенераторларын типик нүмунәси домна собаларынын һавагыздыран апаратларыдыр. Гарышдырычыларда исти вә сојуг мајеләрин билаваситә бир-биринә тохунмасы нәтичәсиндә истилик мүбадиләси баш верир. Нүвә реакторлары, електрик гыздырычылары вә с. «дахили истилик» (вә ја сојуг) мәнбәји һесабына ишләјән И.а.-дыр. И.а.-дан истилик енеркетикасында (һавагыздыран апаратлар, бухаргыздырычылар, економајзерләр, конденсаторлар), кимја вә јејинти сәнајеләриндә вә с. саһәләрдә кениш истифадә едилир.

Рекуператив истидәјишдиричи апаратларын конструксијалары: *а*—иланвары апарат; *б*—бору ичәрисиндә бору типли апарат; *в*—көвдәли борулу апарат.

Әд.: Бағыров И. Т., Мүасир јүксәк мәһсулдар вә комбинәли нефт е'малы просесләри, Б., 1967; Касаткин А. Г., Основные процессы и аппараты химической технологии, 2 изд., М., 1973; Общая химическая технология, под ред. А. Г. Амелина, М., 1977.

ИСТИДӘН КЕНИШЛӘНМӘ—чисми гыздырдыгда онун һәндәси өлчүләринин дәјишмәси. И.к. атом вә ја молекуллар арасындакы рабитә гүввәсиндән асылыдыр. Сабит тәзјигдә гыздырылан чисмин һәчми И.к. әмсалы $\beta=\frac{1}{V}\frac{\Delta V}{\Delta T}$ кими тә'јин едилир (V—илкин һәчм, ΔV—һәчм артымы, ΔT—темп-р градијентидир).

Бәрк чисимләрин И.к.-сини характеризә етмәк үчүн хәтти И.к. әмсалы (α) да дахил едилир: $\alpha=\frac{1}{l}\frac{\Delta l}{\Delta T}$ (l—илкин узунлуг, Δl—узунлуг артымыдыр).

И.к. анизотроп кристалларда истигамәтдән асылыдыр. Су, бисмут, чугун вә с. истисна олмагла бүтүн чисимләр гыздырылдыгда адәтән кенишләнир ($\beta>0$). Су 0° илә 4°C арасында гыздырылдыгда сыхылыр ($\beta<0$). И.к. әмсалы дилатометрија, рентген вә с. үсулларла өлчүлүр. И.к.-дән техниканын мүхтәлиф саһәләриндә истифадә олунур.

ИСТИЈӘҺӘССАС БОЈАГЛАР, термоиндикатор бојаглар — тәркибиндәки мүхтәлиф кимјәви бирләшмәләрин тә'сири илә мүәјјән темп-рда өз рәнкини дәјишән бојаглар. Бојағын рәнки, истијәһәссас маддәнин (мәс., дәмир 3-һидроксидин, кадмиум-карбонатын) парчаланмасы, ја да бојағын термоиндикатор компонентләринин бир-бири илә реаксијаја кирмәси (мәс., тиокарбамид вә гурғушун сүлүкәниндән гурғушун-сулфид әмәлә кәлмәси) нәтичәсиндә дәјишә биләр. И.б. ики чүр олур: рәнкини бәрпа едәнләр вә етмәјәнләр. Рәнкини бәрпа едән И.б. әввәлки рәнкини бир дәфә вә ја дәфәләрлә бәрпа едә билир. Паста вә ја карандаш шәклиндә бурахылан И.б. 35°C илә 1600°C арасындакы темп-рлары ±0,5-дән ±10°C-јә гәдәр дәгигликлә өлчмәјә имкан верир. И.б. ади термометрија васитәләриндән истифадә етмәјин чәтинлик төрәтдији вә ја мүмкүн олмадығы һалларда ишләдилир.

ИСТИЛӘШДИРМӘ — *истилик-електрик мәркәзләриндә* (ИЕМ) електрик енержисинин вә истилијин биркә истеһсалына әсасланан мәркәзләшдирилмиш *истилик тәчһизаты*. И. истилијин истеһсалы илә бәрабәр онун истилик шәбәкәләри үзрә пајланмасыны, һәмчинин истилијин технoложи иситмә вә б. мәгсәдләрлә истифадәсини дә әһатә едир. Електрик енержисинин И. сикли илә истеһсалында конденсасија сикли илә һасилатдан фәргли олараг, әтраф мүһитә итириләчәк истилик бир гајда олараг И. мәгсәди илә ишләдилир. Бу сәбәбдән истилик енержисинин һасилатында јаначағын хүсуси сәрфи (һәр *квт·саат*-а дүшән) әһә-

мијјәтли дәрәҹәдә (40—50%) азалыр. ССРИ-дә кениш инкишаф тапмыш бу систем күҹлү ИЕМ-ләрдән истифадәјә әсасланыр.

Әд.: Теплофикация СССР. Сб. статей, под ред. С. Я. Белинского и Н. К. Громова, М., 1977.

ИСТИЛИЈӘДАВАМЛЫЛЫГ, бинанын истилијә давамлылығы—*һүдудлајычы конструксијаларын* отагларда һава темп-рунун сабитлијини бурахылабилән һәдләрдә сахлама габилијјәти; һүдудлајычы конструксија илә һәмсәрһәд олан һава мүһитинин вә конструксијадан кечән истилик ахыны темп-рларынын вахташыры дәјишкәнлији һаллары үчүн нәзәрдә тутулур. И. гејри-мүнтәзәм истилик вә иглим факторларынын (мәс., күнәш радиасијасынын) тә'сири заманы отагда лазыми темп-р шәраитинин јарадылмасыны тә'мин едир. Бинанын И.-ы онун харичи һүдудлајычы конструксијаларынын И.-ындан, һәмчинин дахили конструксија вә аваданлыгларын истилик тутумундан асылыдыр. Ишыг дүшән һиссәләри чох, харичи һүдудлајычы конструксијалары јүнкүл олан биналарын И.-ы аздыр.

Әд.: Фокин К. Ф., Строительная теплотехника ограждающих частей зданий, 4 изд., М., 1973; Ильинский В. М., Строительная теплофизика, М., 1974.

ИСТИЛИЈИН МЕХАНИКИ ЕКВИВАЛЕНТИ—ваһид истилик мигдарына еквивалент олан ишин мигдары: 1 *ккал*=426,9 *кГ·м* вә ја 1 ч=0,239 *кал*=0,102 *кГ·м*. *Бејнәлхалг ваһидләр системиндә* (БС) истилик вә иш ејни ваһидлә (*ҹоулла*) өлчүлдүјүндән И.м.е. анлајышындан истифадә едилмир.

ИСТИЛИК, истилик мигдары—истилик мүбадиләсиндә системин алдығы вә ја вердији енержи. *Калори* вә *ҹоулла* өлчүлүр. Молекулјар-кинетик нәзәријјәјә әсасән изаһыны М. В. Ломоносов вермишдир.

ИСТИЛИК АККУМУЛЈАТОРУ, газан-аккумулјатор — истилији топламаг вә лазым кәлдикҹә пајлашдырмаг хассәсинә малик *бухар газаны*. Белә газанларын су тутуму бөјүк олур. И.а.-нун барабанында исти су мүәјјән тәзјиг алтында сахланылыр; бу тәзјиг азалдыгда исти сујун бир һиссәсинин бухарланмасы һесабына аккумулјатор бухар верир, тәзјиг артдыгда исә бухарын бир һиссәси конденсата чеврилләрәк барабандакы исти суја гарышыр. И.а. електрик стансијаларында јүкләнмәнин тәнзимләнмәси вә сәнаје гурғуларынын бухарла фасиләсиз тәҹһизи үчүн тәтбиг едилир.

ИСТИЛИК БАЛАНСЫ — фајдалы ишә сәрф олунмуш истилијин истилик иткиси илә ҹәминин верилмиш истилик мигдарына бәрабәрлији. *Газан агрегатынын* И.б.-нда мөвҹуд истилик јанаҹағын јанма истилијинин, онун физики истилијинин, кәнар мәнбәдән һаванын гыздырылмасына сәрф олунан истилијин (ишләнмиш бухарын вә с.) вә очаға бухарла верилән истилијин мәҹмусундан ибарәтдир. Сујун гыздырылмасына (су гыздыран газанда) вә бухар һасилатына (газан агрегатында) сәрф олунан истилик фајдалы истиликдир. Кимјәви вә механики натамам јанма нәтиҹәсиндә түстү газлары илә әтраф мүһитә верилән вә очагдан галыг поса илә кәнар едилән истилик исә истилик иткисидир. Маје вә газ јанаҹаг ишләдилдикдә механики натамам јанма нәтиҹәсиндә поса илә кәнар олунан иткиләр јох дәрәҹәсиндәдир. Истилик мүбадиләси агрегатынын (апаратынын) истилијә һесабланмасы И.б.-нын тәртиби илә башланыр. Агрегатын сынағы әсасында тәртиб олунмуш И.б.-на көрә онун сәмәрәлилији мүәјјәнләшдирилир.

ИСТИЛИК ВЕРИМИ (физиолокијада)—һәјат фәалијјәти просесләри нәтиҹәсиндә организмдә ајрылан истилијин әтраф мүһитә верилмәси. Чох вахт физиоложи истилик тәнзими адланан И.в. гидаланма, бухарланма, өтүрүлмә (конвексија) јолу илә баш верир. Оптимал шәраитдә инсан организминдә ајрылан истилијин 50%-ә гәдәри шүаланма, тәгр. 25%-дәк сујун бухарландырылмасы, 25%-дәк исә конвексија јолу илә әтраф мүһитә верилир. И.в.-нин ләнкимәси бәдәнин һәддиндән артыг гызмасына сәбәб олур. Дәријә чохлу ган ахмасы, дәри темп-рунун јүксәлмәси вә тәрин бухарланмасы И.в.-ни сүр'әтләндирир. Мүһитин темп-ру бәдән сәтһинин темп-руна јахын олдугда (тәгр. 34°С) И.в.-нин јеканә васитәси тәрләмә вә төвшүмә олур. Инсанын бәдән сәтһиндән бухарланан тәр (саатда 2 л-дәк) мүһитдә истилик чох олдугда белә бәдән темп-рунун мүәјјән мүддәт нормал сахланмасына имкан верир. Бах һәмчинин *Истилик тәнзими*.

ИСТИЛИК ДАШЫЈЫҸЫСЫ — *истилик мүбадиләси* просесиндә истилији өтүрән, һәрәкәтедән маје вә ја газ мүһит. Су, су бухары, газ, маје метал (калиум, натриум, ҹивә), үзви бирләшмәләр вә с.-дән И.д. кими истифадә олунур. И.д. истилик тәҹһизаты, иситмә, вентилјасија системләриндә, истилик техникасынын технолоҗи аваданлыгларында сојутма, гурутма, термики е'мал вә с. просесләр үчүндүр. И.д. *истиликөтүрмә* просесиндә өз агрегат һалыны дәјишә (гајнајан маје, конденсасија олунмуш бухар), јахуд горујуб сахлаја (гајнамајан маје, ифрат гызмыш бухар) биләр. Биринҹи һалда И.д.-нын темп-ру дәјишмәз галыр, икинҹи һалда исә бу темп-р ја азалыр, ја да артыр. Нүвә реакторларында истифадә олунан И.д. хүсуси тәләбләрә ҹаваб вермәлидир.

Әд.: Чечеткин А. В., Высокотемпературные теплоносители, 3 изд., М., 1971; Исаченко В. П., Осипова В. А., Сукомел А. С., Теплопередача, 3 изд., М., 1975.

ИСТИЛИК ДАШЫЈЫҸЫСЫ (нүвә реакторунда)—нүвә реаксијасындан јаранан истилији реакторун актив зонасындан өзү илә чыхаран маје, јахуд газ маддә. Енеркетика реакторларында И.д. бухар кенераторуна дахил олур, орада һасил олунан бухар турбинләри һәрәкәтә кәтирир. Бә'зән бухар-су, јахуд газ һалында олан И.д.-нын өзү турбин сикли үчүн ишләк чисим кими ишләдилир. Тәдгигат характерли вә хүсуси реакторларда И.д. истилик ахыныны анҹаг актив зонадан чыхарыр. И.д.-на олан әсас тәләбләр бунлардыр: истилик мүбадиләсинин интенсивлији, бухарларын парсиал тәзјигинин аз олмасы, јүксәк гајнама темп-ру, әримә темп-рунун ашағы олмасы, актив зона материалларына кимјәви тә'сирсизлији, аз зәһәрлилији, радиасија шүаланмаларына кимјәви давамлылығы, нејтронлары аз удмасы (истилик реакторларында). Бүтүн тәләбләрә ҹаваб верәҹәк И.д. јохдур. Нисбәтән кениш јајылмыш И.д. нөвләри тәзјиг алтында олан су, гајнајан су вә газлардыр (һелиум, карбон 4-оксид). Чәлд реакторларда јавашыдыҹы хассәјә малик олмајан И.д.-лары (маје металлар вә газлар) ишләдилир.

Әд.: бах *Нүвә реактору* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ИСТИЛИК ЕНЕРКЕТИКАСЫ—*истилик техникасы* саһәси; истилијин дикәр енержи нөвләринә (әсасән механики вә електрик) чеврилмәси илә мәшғул олур. Механики енержинин истилик һесабына кенерасијасы үчүн башлыҹа олараг истилик-күҹ гурғуларындан истифадә олунур; алынмыш механики енержи машынлары (дәзкаһлары, автомобилләри, конвејерләри вә с.), јахуд електромеханики кенераторлары һәрәкәтә кәтирир. Истилији електрик енержисинә бирбаша (електромеханики кенераторларсыз) чевирән гурғулара *магнитоһидродинамик кенераторлар*, термоелектрик кенераторлар вә термоемиссион енержи чевириҹиләри аиддир.

Истилик-күҹ гурғулары термодинамики просесләри гапалы ардыҹыллыгла һәјата кечирән ишләк чисимдән, һәр һансы истилик енержиси мәнбәјиндән, ишләк чисмә истилик чатдыран системләрдән, ишләк чисимдән һәрәкәт алан вә ја ону һәрәкәтә кәтирән бир, јахуд бир нечә машындан, истилији ишләк чисимдән кәнар едән системдән ибарәтдир.

Истилик електрик стансијалары. Мүасир И.е.-нын әсасыны бухар-турбин електрик стансијаларынын истилик-күҹ гурғулары тәшкил едир; бу гурғулар *газан агрегатындан* вә *бухар турбининдән* ибарәтдир. ССРИ-дә һасил олунан (1975) бүтүн електрик енержисинин 80%-индән чоху бу стансијаларын пајына дүшүр. Ири шәһәрләрдә чох вахт *истилик-електрик мәркәзләри* (ИЕМ), рајон јерләриндә исә учуз јанаҹагла ишләјән *конденсасија електрик стансијалары* (КЕС) тикилир. ИЕМ исти су тәҹһизатында да иштирак едир. Истилик електрик стансијаларынын инкишафында әсас истигамәтләрдән бири ајры-ајры агрегатларын күҹүнүн артырылмасыдыр. ССРИ-дә КЕС үчүн 800 *Мвт* күҹүндә, ИЕМ үчүн исә 250 *Мвт* күҹүндә енеркетика блоклары сынагдан кечирилир, КЕС үчүн 1200 *Мвт* күҹүндә блоклар гурашдырылыр.

Газ-турбин електрик стансијаларында истилик-күҹ гурғусу *газ-турбин мүһәррикидир* (ГТМ). 70-чи илләрин орталарында дүнјада олан бүтүн *газ-турбин електрик стансијаларынын* үмуми күҹү 2,5 *Гвт*-ы өтмүшдү. Газ турбини вә бухар турбининдән комбинәли истифадә едән бухар-газ турбин гурғулары (БТГ) перспективлидир.

Дизел електрик стансијаларында (ДЕС) електромеханики кенераторлар дахилијанма мүһәррикләри (дизелләр) илә һәрәкәтә кәтирилир. Ајры-ајры стасионар *дизел електрик стансијаларынын* күҹү 2,2 *Мвт*-ы өтмүшдүр.

Атом електрик стансијалары (АЕС). *Атом електрик стансијаларынын*

әксәријјәти бухар турбинлидир. АЕС-ин истилик електрик стансијаларындан фәрги бухар кенератору әвәзинә *нүвә реакторундан* истифадә олунмасыдыр. 1980-чи илдә дүнјада һасил олунан бүтүн електрик енержисинин 10%-и АЕС-ләрин пајына дүшмүшдүр.

Нәглијјатда истифадә олунан истилик-күч гурғулары. Автомобил нәглијјатында мүхтәлиф конструксијалы дахилијанма мүһәррикләри ишләдилир. Дәмирјол нәглијјатында 20-чи әсрин орталарынадәк әсас мүһәррик *бухар машыны* олмушдур. 70-чи илләрдә сәнајечә инкишаф етмиш бүтүн өлкәләрдә локомотив паркынын әсасыны *тепловозлар* вә *електровозлар* тәшкил едир. *Газотурбовозлар* да перспективлидир. Кәмичиликдә јухарыда адлары чәкилән истилик-күч гурғуларынын бүтүн нөвләриндән истифадә олунур. Авиасијада учуш апаратларыны һәрәкәтә кәтирән әсас истилик мүһәррикләри ашағыдакылардыр: поршенли *авиасија мүһәррикләри*, турбовинтли мүһәррикләр, *реактив мүһәррикләр*.

Истилик енержисини бирбаша чевирән гурғулар. Истилији билаваситә електрик енержисинә чевирән ән перспективли гурғу магнитоһидродинамик кенераторлардыр (МҺД-кенератор). Електрик ст.-нын МҺД-кенератор (үзви јаначағын јанма мәһсуллары илә ишләјән) илә термодинамики сикли газ-турбин гурғусунун иш сиклинә охшардыр. Хүсуси тә'јинатлы кичик енеркетика гурғулары (мәс., космик кәми бортунда олан електрик енержиси мәнбәји) үчүн енержини бирбаша чевирән термоелектрик вә термоемиссион гурғулар тәтбиг олунур. Термоелектрик кенератор (ТЕК) мүхтәлиф кечиричилик габилијјәтинә малик ики јарымкечиричи термоелементдән ибарәтдир. Садә термоемиссион чевиричи икиелектродлу електрон лампасына (*диода*) охшардыр (бах һәмчинин *магнитоһидродинамик кенератор*).

Әд.: Магнитогидродинамический метод получения электроэнергии, в. 3, М., 1972; Термоэмиссионные преобразователи и низкотемпературная плазма, М., 1973; Кириллин В. А., Сычев В.В., Шейндлин А. Е., Техническая термодинамика, 2 изд., М., 1974; Методы измерения характеристик термоэлектрических материалов и преобразователей, М., 1974; Петросянц А. М., Современные проблемы атомной науки и техники в СССР, 3 изд., М., 1976; Рыжкин В. Я., Тепловые электрические станции, М., 1976; Каган А. Д., Режимы работы и эксплуатации тепловых электрических станций, Минск, 1978.

ИСТИЛИК ИЗОЛЈАСИЈАСЫ, термоизолјасија—биналарын, сәнаје әһәмијјәтли истилик гурғуларынын, сојудучу камераларын, бору кәмәрләринин вә с.-нин әтраф мүһитдә истилик мүбадиләсиндән мүһафизә олунмасы. И.и. иншаатда вә истилик енеркетикасында әтраф мүһитә истилик иткисини азалтмаг, сојудучу вә криокен техникасында апаратларын әтраф мүһитин истилик тә'сириндән мүһафизәси үчүндүр. И.и. истиликөтүрмәни чәтинләшдирән вә истилик изолјасијасы материалларындан һазырланан (өртүк, габыг вә с. шәклиндә) хүсуси мүһафизәедичи гурулушларла тәчһиз едилир. Конвектив истилик мүбадиләсиндә И.и. үчүн һавакечирмәјән тәбәгә материаллардан, шүаланма истилик мүбадиләсиндә истилик шүаларыны әкс етдирән материаллардан (мәс., фолгадан, металлашдырылмыш лавсан плјонкадан), истиликкечирмәдә исә мәсамәли материаллардан истифадә едилир (бах һәмчинин *Истилик изолјасијасы ишләри*, *Истилик изолјасијасы материаллары*).

Әд.: Каммерер И. С., Теплоизоляция в промышленности и строительстве, пер. с нем., М., 1965; Матюхин А. Н., Теплоизоляционные работы, 3 изд., М., 1975.

ИСТИЛИК ИЗОЛЈАСИЈАСЫ ИШЛӘРИ—бина вә тикилиләрин һүдудлајычы конструксијаларында, бору кәмәри, сәнаје аваданлығы, нәгл. васитәләри вә с.-дә истилији изолјасија едән васитә вә тәдбирләрин јеринә јетирилмәси. Иншаат вә гурашдырма И. и.и.-нә ајрылыр. Иншаат И. и.и. сәнаје, ичтимаи вә јашајыш бина вә тикилиләрин һүдудлајычы конструксијаларында, гурашдырма И. и.и. исә бору кәмәрләри, бухар газанлары, сојудучу апарат вә с.-дә апарылыр. Изолјасија едилән сәтһин өлчү вә формасындан, һәмчинин истилик изолјасијасы материалынын нөвүндән асылы олараг истилик изолјасија васитәләри з-дларда һазырланан ири мә'мулатлар (тава, блок, сегмент), јумшаг рулон материаллар (изолјасија кечәси, гајтан), хырдаөлчүлү мә'мулатлар (мәс., кәрпич), сәпилән, јахылан, чиләнән вә төкүлән маддәләр шәклиндә олур. И. и.и. комплексинә истилик изолјасија гатынын чәкилмәси илә јанашы бу гатын су вә бухардан изолјасијасы, онун механики тә'сирләрдән горунмасы ишләри дә дахилдир. Мүасир иншаатда И.и.и. әсасән, з-д шәраитиндә, јығма конструксија вә мә'мулатларын һазырланма просесиндә јеринә јетирилир. Гурашдырма И.и.и. үчүн там һазыр елементләр бурахылыр вә И.и.и. һәмин елементләрин изолјасија олунан сәтһә бәркидилмәсиндән ибарәт олур. Бу исә әмәк мәһсулдарлығыны вә И. и.и.-нин кејфијјәтини хејли јүксәлтмәјә имкан верир.

Әд.: Матюхин А. Н., Теплоизоляционные работы, 3 изд., М., 1975.

ИСТИЛИК ИЗОЛЈАСИЈАСЫ МАТЕРИАЛЛАРЫ, термоизолјасија материаллары — истилик кечиричилији кичик олан материаллар. И.и.м.-нын истиликкечирмә әмсалы 0,2 *вт* (*м*.К.)-дан бөјүк олмур, јүксәк мәсамәли (70—98%), һәчм күтләси вә мөһкәмлији (сыхылмада мөһкәмлик һәдди 0,05—2,5 *Мн*/$м^2$) кичик олур. И.и.м.-нын әсас көстәричиси олан истиликкечирмә әмсалынын тә'јини мүрәккәб олдуғундан практикада белә көстәричи кими И.и.м.-нын маркасы адланан кәмијјәтдән (*кг*/$м^3$ илә гуру һалда һәчм күтләсиндән) истифадә едилир. И.и.м.-нын 19 маркасы вар (15-дән 700-ә гәдәр). И.и.м. әсасән, һүдудлајычы иншаат конструксијаларынын, техноложи аваданлығын (сәнаје собалары, истилик агрегатлары, сојудучу камералар вә с.) вә бору кәмәрләринин изолјасијасында тәтбиг едилир. Әсас хаммал нөвүнә көрә И. и.м. үзви, гејри-үзви вә гарышыг олур. 1000°С-дән јүксәк темп-рларда ишләјән сәнаје аваданлығы вә гурғуларын (мәс., мүхтәлиф собаларын, бухар газанларынын вә с.) изолјасијасы үчүн асбест (вулканит, совелит вә с.), көпүрдүлмүш сүхурлар вә керамикадан һазырланан јүнкүл материаллар тәтбиг едилир.

Әд.: Китайцев В. А., Технология теплоизоляционных материалов, 3 изд., М., 1970; Сухарев М. Ф., Производство теплоизоляционных материалов и изделий, М., 1973.

ИСТИЛИК МҮАЛИЧӘСИ—бах *Термотерапија*.

ИСТИЛИК МҮБАДИЛӘСИ—температур (башга физики кәмијјәт, мәс., сыхлыг да ола биләр) градијенти нәтичәсиндә истилијин фәзада көчүрүлмәси; *истиликкечирмә*, *конвексија* вә шүаланма јолу илә баш верир. Техникада мүһүм рол ојнајыр.

ИСТИЛИК МҮҺӘРРИКИ—истилик енержисини механики ишә чевирән мүһәррик. И.м.-ләриндә кимјәви вә нүвә јаначағындан истифадә олунур. И.м.-нин иш принсипини гапалы (јахуд шәрти гапалы) термодинамики сикл тәшкил едир. И.м.-нин еффектив ф.и.ә. (мүһәррикин чыхыш валында јаранан механики ишин верилән истилик енержисинә нисбәти) 0,1—0,6 һүдудунда дәјишир. Термодинамики просесләри јеринә јетирән машынларын типинә көрә И.м. поршенли мүһәррикләрә, роторлу мүһәррикләрә вә реактив мүһәррикләрә ајрылыр. Бу тип И.м.-ләринин комбинә едилмиш нөвү дә (мәс., турбореактив мүһәррик, *Ванкел мүһәррики*) вар. Дахилијанма мүһәррикләри, бухар турбинләри, газ турбинләри И.м.-ләридир. Јаначаг дахилијанма мүһәррикләринин силиндринин дахилиндә, бухар турбинләринин газан гурғуларынын очағында, газ турбинләринин исә хүсуси камерасында јандырылыр. Ишләк чисим дахилијанма мүһәррикләриндә вә газ турбинләриндә јанма мәһсулу, бухар турбинләриндә исә газан гурғусунда һасил едилән бухардыр.

Әд.: Кириллин В. А., Сычев В.В., Шейндлин А. Е., Техническая термодинамика, 2 изд., М., 1974; Стечкин Б. С., Теория тепловых двигателей, М., 1977.

ИСТИЛИК НАСОСУ—истилик енержисини ашағы темп-рлу истиликвериҹидән (әсасән әтраф мүһитдән) јүксәк темп-рлу истиликгәбуледичијә верән гурғу. И.н. механики, електрик, кимјәви енержи илә ишләјир. И. н.-нда ишләк чисим, адәтән алчаг гајнама темп-руна малик маједир (мәс., фреон, аммониак). И.н.-нун истилик гәбуледичиси харичи ишә еквивалент олан истиликдән әлавә билаваситә истиликвериҹидән (мәс., чај сујундан) дә истилик алыр. Белә И.н.-нда енержинин чеврилмә әмсалы ваһиддән бөјүк олдуғундан бу просес һәр һансы нөв енержинин истилијә чеврилмә просесиндән даһа әлверишлидир. Лакин мүасир енеркетикада истилик вә електрик енержиләринин биркә һасилаты тәләбләри И.н.-ндан истифадәни мәһдудлашдырыр. И.н.-лары дикәр истилик нөвләри илә тәчһизат мүмкүн олмадыгда (мәс., објект ИЕМ-дән узагда јерләшдикдә) тәтбиг едилир. Бә'зән И.н.-ндан исти иглимли р-нларда истифадә олунур (гышда иситмә, јајда исә биналара верилән һаванын сојудулмасы мәгсәди илә).

ИСТИЛИК НҮВӘ РЕАКСИЈАЛАРЫ—бах *Термонүвә реаксијалары*.

ИСТИЛИК РЕАКТОРУ, истилик нејтронлары илә ишләјән

реактор—нүвә бөлүнмәләри, әсасән истилик нејтронлары илә гаршылыглы тә'сир нәтичәсиндә баш верән *нүвә реактору*. Бурада истилик нејтронлары реакторун актив зонасында јерләшдирилмиш јавашыдычы (нејтронлары удма габилијјәти зәиф олан маддәдән һазырланмыш) васитәсилә алыныр. ^{233}U, ^{235}U вә ^{239}P изотопларынын кичик енержили нејтронлары тутан ен кәсији бөјүк олур. Бу сәбәбдән И.р. бөлүнән маддә илә һәтта нисбәтән аз јүкләндикдә белә бөһран күтләсинә чата билир. Јавашыдычысы ағыр су вә графит олан И.р.-нда нүвә јаначағы тәбии уран ола биләр.

Әд.: Ширинов Х. Ч., Нүвә енеркетикасы гурғулары, Б., 1977; Доллежаль Н. А., Емельянов И. Я., Опыт создания мощных энергетических реакторов в СССР, «Атомная энергия», т. 40, в. 2, 1976.

ИСТИЛИК СҮЗКӘЧИ, истиликдән мүһафизә сүзкәчи—оптик системдән кечән ишыг селиндәки инфрагырмызы шүалары (истилик шүаларыны) ајыран хүсуси тәртибат, јахуд бу системин тәркиб һиссәси. Бу мәгсәдлә истилик шүалары ја удулур (удучу И. с.-ндә), ја да ишыг селиндән кәнар едилир. И.с. биоложи микроскопларда вә микрофотогурғуларда (чанлы микрообјектләри истилијин зәрәрли тә'сириндән мүһафизә үчүн), мүхтәлиф пројексија чиһазларында (екрана пројексијаланан орижиналын һәддән артыг гызмамасы үчүн) тәтбиг едилир.

ИСТИЛИК ТЕХНИКАСЫ—истилијин алынмасы вә сәнаједә, к.т.-нда, нәгл.-да вә мәишәтдә истифадәси илә мәшғул олан техника саһәси.

Истилијин алынмасы. Истифадә олунан әсас истилик мәнбәји тәбии үзви јаначагдыр. Јаначаг нөвләри бәрк, маје вә газ һалында олур. Ән кениш јајылмыш бәрк јаначаг нөвләри—көмүр, јанар шистләр вә торфдур. Тәбии маје јаначаг олан нефтдән бензин, керосин, әсасән IIЕС-ләрдә тәтбиг едилән мүхтәлиф типли дизел јаначағы вә мазут алыныр. Газ јаначаг тәркиби метан вә башга карбоһидрокенләрдән ибарәт тәбии газдыр (бах *Јанар газлар*). Ағачдан (одун вә ағач туллантыларындан) да истифадә олунур. 20 әсрин орталарындан башлајараг сәнаје вә мәишәт туллантыларындан истилик алмаг мәгсәди илә онларын јандырылмасы методлары һазырланыр. Јаначағын ән мүһүм характеристикасы—хүсуси јанма истилијидир. Һесабламаларда јанма истилији 29303 *кч/кг* (7000 *ккал/кг*) олан шәрти јаначаг анлајышындан истифадә олунур.

Үзви јаначагла јанашы, 20 әсрин орталарындан башлајараг, *нүвә јаначағы* тәтбиг едилир. *Нүвә реакторунда* бу енержи истилијә чеврилир. Үзви вә нүвә јаначағындан башга, кеотермик вә күнәш енержиләринин дә истилик мәнбәји кими практики әһәмијјәти вардыр.

Истиликдән истифадә. Истиликдән истифадә үсуллары мүхтәлифдир. Мәс., дәмир филизиндән чугуну домна собасында алырлар; бу собада дәмир 3-оксидин карбонла бәрпасы тәгр. 1500°C темп-рда баш верир; истилик кокс јандыгда ајрылыр. Истилијин нәгл олунмасы истиликдәјишдиричиләр, автоклавлар, гурудучу вә бухарландырычы гурғулар, дистилљаторлар, реакторлар вә с.-дә истиликдашыјычылар васитәсилә јеринә јетирилир. ССРИ-нин әксәр шәһәрләриндә *иситмә системиндән* истифадә едилир. Истилик һесабына механики иш алмаг үчүн *истилик мүһәррикләри* тәтбиг едилир; истилик магнитоһидродинамик кенераторларда вә термоелектрик кенераторларда вә с. електрик енержисинә чеврилир.

Истилик техникасынын нәзәри әсаслары. Истилијин топланмасы вә истифадәси просесләри И.т.-нын нәзәри әсасларына—техники *термодинамикаја* вә *истиликөтүрмәјә* әсасланыр.

Термодинамикада термодинамики таразлыг вәзијјәтиндә олан макроскопик системләрин хассәләри вә бу вәзијјәтләр арасындакы кечид просесләри өјрәнилир. Таразлыг вәзијјәти бир нечә физики параметрлә характеризә олунур. Мәс., ејничинсли маје, јахуд газын вәзијјәти темп-р, һәчм вә тәзјиглә тә'јин едилир (бах *Клапејрон тәнлији*, *Ван-дер-Ваалс тәнлији*). Истиликөтүрмәдә исә истиликдашыјычылар арасында, онлары ајыран фәза, јахуд бәрк дивар васитәсилә кедән истилик мүбадиләси өјрәнилир. И.т. гурғуларында истилик шүаланма, мүбадилә, *конвексија*, истиликкечирмә васитәсилә өтүрүлә биләр.

Әд.: Мәммәдов Ә., Һүсејнзадә Ә., Үмуми истилик техникасы, Б., 1973; Кириллин В. А., Сычев В. В., Шейндлин А. Е., Техническая термодинамика, 2 изд., М., 1974; Михеев М. А., Михеева И. М., Основы теплопередачи, 3 изд., М., 1977.

ИСТИЛИК ТӘНЗИМИ—харичи мүһит темп-рунун вә организмдә истилик әмәлә кәлмәсинин дәјишмәсинә бахмајараг инсан, мәмәли һејван вә гушларын бејин вә дахили органларын темп-руну дар һүдуд дахилиндә сабит сахламаг габилијјәти. Бәдән темп-рунун сабитлији истилик мәһсуллары (кимјәви И.т.) вә истилик верими (физики И.т.) илә һәјата кечирилир. Бу просесдә И.т. системи бөјүк рол ојнајыр. И.т. системинә һипоталамусда (көрмә габарынын алтында) јерләшән истилик мәркәзи, мәркәзи синир системинин мүхтәлиф шө'бәләриндә (бејин габығындан тутмуш онурға бејниндәк) јерләшән истилијә һәссас синир һүчејрәләри, дахили органларда, селикли гишада вә дәридәки терморесепторлар, еләчә дә бунлардан узаглашан афферент вә мәркәздән ишләк органлара (дәридәки капилљар дамарлар, тәр вәзиләри, ендокрин вәзиләр, скелет әзәләләри, гарачијәр, бөјрәкләр вә с.) кедән еферент синирләр дахилдир. Бәдән темп-рунун мүәјјән едилмиш һүдуддан кәнара чыхмасы дәрһал терморесепторларын ојанмасына сәбәб олур, әмәлә кәлән импулслар һипоталамусдакы И.т. мәркәзинә чатдырылыр вә бурадан да ефектор органлара «идарәедичи» сигналлар көндәрилир. И.т. функсијасынын бејинин али шө'бәләринин, хүсусән габығынын нәзарәти алтында олмасы организмә али давраныш реаксијаларындан истифадә етмәк (јүксәк вә алчаг темп-рдан фәал сурәтдә узаглашма, һејванларын исти јувалара чәкилмәси, гыш јухусуна кетмәси, инсанларын отураг һәјата кечмәси, истидә назик, сојугда галын кејинмәси вә с.) имканы верир. Мүхтәлиф организмләрдә И.т. механизми ејни дәрәчәдә инкишаф етмәмишдир. Мәс., тәрләмә јалныз инсан, мејмун вә тәкдырнаглы һејванлара хасдыр. Дикәр истиганлы һејванларда исә төвшүмә даһа ефектли механизм сајылыр. Темп-ру сабит олмајан сојугганлы һејванларда И.т. механизми олмадығындан онларын бәдән темп-ру харичи мүһитин темп-рундан асылыдыр.

Әд.: Бартон А., Эдхолм О., Человек в условиях холода, пер. с англ., М., 1957; Иванов К. П., Мышечная система и химическая терморегуляция, М.—Л., 1965; Человек и среда. Сб. статей, Л., 1975.

ИСТИЛИК ТӘЧҺИЗАТЫ—јашајыш, ичтимаи вә сәнаје биналарынын, һәмчинин технложи просесләрин иситмә, вентилјасија, исти су тәчһизаты системләринин истиликдашыјычы (исти су, јахуд бухар) васитәсилә истиликлә тәчһизаты. Мәркәзләшдирилмиш И.т. системиндә истилијин һасилат јериндән узагда јерләшән бир чох ишләдичиләр истиликлә тәчһиз олунур. Шәһәр вә мүәссисә истилик-електрик мәркәзләриндән (ИЕМ) И.т. мәнбәји кими истифадә кениш јајылмышдыр. Мәркәзләшдирилмиш И.т. системиндә истилик мәнбәји (газанхана, јахуд ИЕМ) вә истилији мәнбәдән ишләдичиләрә чатдыран бору кәмәрләри (истилик шәбәкәләри) дахилдир. Биналарын *исти су тәчһизаты* системинин истилик шәбәкәләринә бирләшдирмә үсулундан асылы олараг гапалы вә ачыг И.т. системләри мөвчуддур. Гапалы И.т.-нда биналарын исти су тәчһизаты системи истилик шәбәкәләринә сугыздырычылар васитәсилә бирләшдирилир вә шәбәкәнин бүтүн сују И.т. системиндән И.т. мәнбәјинә гајыдыр. Ачыг И.т. системиндә билаваситә истилик шәбәкәсиндән суајырма илә истиликләшдирмә тә'мин едилир.

Әд.: Соколов Е. Я., Теплофикация и тепловые сети, 4 изд., М., 1975; Кулаков Н. Г., Бережнов И. А., Справочник по эксплуатации систем теплоснабжения, 2 изд., Киев, 1977.

ИСТИЛИК ТУТУМУ—чисми 1 дәрәчә гыздырмаг үчүн лазым олан истилик мигдары. Маддәнин ваһид күтләсинин (1 *г*, 1 *кг*) И.т. хүсуси И.т., 1 *молунунку* исә молјар И.т. адланыр. И.т. чисмин гыздырылма үсулундан асылыдыр. Адәтән, сабит һәчмдә хүсуси И.т. (C_v) вә сабит тәзјигдә хүсуси И.т. (C_p) анлајышларындан истифадә едилир (маддә ујғун олараг сабит һәчмдә вә ја сабит тәзјигдә гыздырылыр). Сабит тәзјигдә гыздырылма заманы верилән истилијин бир һиссәси (сабит һәчмдә гыздырылдыгда һамысы) чисмин дахили енержисини артырмаға, дикәр һиссәси исә онун һәчмини кенишләндирмәк үчүн көрүлән ишә сәрф олунур. Она көрә дә һәмишә $C_p > C_v$-дир. Сејрәкләшдирилмиш (*идеал газ* һалына јахын) газлар үчүн: $C_p - C_v = R$ (R—универсал *газ сабитидир*). Мајеләрдә вә бәрк чисимләрдә исә C_p илә C_v арасындакы фәрг чох кичик олур. Кристал гурулушлу бәрк чисимләрин молјар И.т. $C_\mu = 3nR$ дүстуру илә (n—молекулдакы атомларын сајыдыр) һесабланыр. Металлар ($n=1$, бах *Дулонг вә Пти гануну*) вә бә'зи садә бирләшмәләр] [Na, Cl, Mn, S ($n=2$), $PbCl_2$ ($n=3$)

үчүн И.т. елә ади шәраитдә (отаг темп-рунда) бу гиjмәти алыр, мүрәккәб бирләшмәләр исә һәмин сәрһәдә чатмамыш әриjир вә jа тәркиб һиссәләринә аjрылыр.

И.т.-ну тәкҹә термодинамик үсулларла нәзәри һесабламаг мүмкүн деjилдир вә *статистик физиканын* ганунларындан истифадә етмәк лазым кәлир. Кифаjәт гәдәр алчаг темп-рларда исә И.т. үмумиjjәтлә квант статистикасынын көмәjи илә һесабланыр. Бәрк ҹисимләрин И.т.-нун квант нәзәриjjәсини А. *Еjнштеjн* (1907) вә П. *Дебаj* (1912) ишләjиб һазырламышлар. Алчаг темп-рларда бәрк ҹисимләрин И.т. *Дебаj ганунуна* табедир.

ИСТИЛИК ШӘБӘКӘСИ—мәркәзләшдирилмиш *истилик тәҹһизатында* ишләдиҹиләрә исти су, jахуд бухар верилмәсини вә паjланмасыны тә'мин едән бору кәмәри системи. Магистрал вә паjлаjычы И.ш.-нә аjрылыр; ишләдиҹиләр паjлаjычы И.ш.-нә шахәләрлә бирләшдирилир. Бору кәмәрләри jералты вә jерүстү чәкилир. Шәһәр вә гәсәбәләрдә истилик боруларынын каналларда jералты (башга коммуникасиjаларла биркә) вә билаваситә каналсыз чәкилиши даһа чох jаjылмышдыр. Боруларын jерүстү (естакадалар, jахуд хүсуси даjаглар үзәриндә) чәкилиши адәтән сәнаjе мүәссисәләри вә шәһәркәнары әразиләр үчүндүр. И.ш.-нин гурашдырылмасы үчүн әсасән диаметри 50 *мм*-дән (биналар үчүн) 1400 *мм*-ә (магистрал кәмәрләр үчүн) гәдәр олан полад борулар тәтбиг едилир. И.ш.-ндә исти су, jахуд бухарын темп-ру кениш һәдләрдә дәjишир; бору кәмәрләри истиликдән узанмасынлар деjә компенсаторлар тәтбиг едилир. Бору кәмәрләриндә истилик иткиләри боруларын *истилик изолjасиjасы* илә азалдылыр. Каналларда вә jерүстү чәкилишләрдә изолjасиjа үчүн әсас е'тибарилә минерал маһлыҹ мә'мулатдан, каналсыз чәкилишдә исә з-д шәраитиндә бору кәмәринин үзәринә чәкилән көпүк-бетон, битум-перлит вә б. материаллардан истифадә едилир. Истилик изолjасиjасы һәм дә боруларын хариҹи сәтһини коррозиjадан горуjур. Бу мәгсәдлә изолjасиjа гаты сукечирмәjән материал тәбәгәси илә өртүлүр. Истилик тәҹһизатынын фасиләсизлиjи үчүн аjры-аjры магистрал шәбәкәләр, һәмчинин мүхтәлиф шахәләр бирләшдирилир. Чох узун магистрал боjунҹа вә боруларын шахәләндиjи jерләрдә тәнзимләjиҹи арматурлар, компенсаторлар, нәзарәт-өлчү ҹиһазлары jерләшдирилән jералты камералар дүзәлдилир.

Әд.: Витальев В. П., Бесканальные прокладки тепловых сетей, М., 1971; Соколов Е. Я., Теплофикация и тепловые сети, 4 изд., М., 1975.

ИСТИЛИК ШҮАЛАНМАСЫ, температур шүаланмасы—истилик һәрәкәти нәтиҹәсиндә маддәнин атом вә молекулларынын һәjәҹанланмасы заманы jаранан шүаланма. Лүминессенсиjадан фәргли олараг И.ш. таразлыгда олан шүаланмадыр. И.ш. үчүн *Кирхһоф гануну*, *Стефан—Болтсман гануну*, *Релеj—Ҹинс гануну*, *Вин гануну* өдәнилир.

ИСТИЛИКВЕРӘН ЕЛЕМЕНТ, истилик аjыран елемент—нүвә реакторунда нүвә jанаҹағынын бөлүнмә (jахуд парчаланма вә тәкрар истеһсал) просесләринин кетдиjи конструктив елемент. И.е. нүвәдән вә өртүкдән ибарәтдир. Нүвә материалы парчаланан олур. Өртүк истилик дашыjыҹысыны парчаланан гәлпәләрдән горуjур вә истилик дашыjыҹысынын нүвә материаллары илә гаршылыглы тә'сиринин гаршысыны алыр. Өртүк неjтронлары зәиф удан маддәләрдән һазырланыр. Истилик реакторларында алүминиум вә сиркониум, сүр'әтли реакторларда исә полад белә маддәләрдир. И.е.-ин конструксиjасы нүвә өлчүләринин мүхтәлиф тә'сирләрдән (шүаланма, гызма вә с.) дәjишмәсинә гаршы давамлы олмалыдыр. И.е.-ләр реакторларда адәтән груп һалда бирләшдирилир.

Әд.: Ядерная физика и ядерные реакторы, 3 изд., М., 1975.

ИСТИЛИКВЕРМӘ (техникада)—бәрк ҹисим сәтһи илә она тохунан мүһит—истиликдашыjыҹы (маjе, газ вә с.) арасында олан *истилик мүбадиләси*. И. *конвексиjа*, *истиликкечирмә* вә шүаланма васитәсилә олур. И. *истиликдашыjыҹысынын* сәрбәст, jахуд мәҹбури һәрәкәти заманы, jахуд онун агрегат һалы дәjишдикдә jарана биләр. И.-нин интенсивлиjи истиликвермә әмсалы (сәтһ илә истилик дашыjыҹы арасындакы темп-рлар фәрги 1 К олдугда ваһид сәтһдән ваһид заман әрзиндә верилән истилиjин мигдары) илә характеризә олунур. И.-jә *истиликөтүрмә* просесинин бир һиссәси кими дә бахмаг олар.

ИСТИЛИК-ЕЛЕКТРИК МӘРКӘЗИ (ИЕМ)—ишләдиҹиләри електрик енержиси, бухар вә исти су илә тә'мин едән *истилик-електрик стансиjасы*. Ишләнмиш истиликдән истифадә ИЕМ-ин фәргләндириҹи хүсусиjjәтидир вә *истиликләшдирмә* адланыр. Ики нөв енержинин биркә истеһсалы jанаҹагдан даһа гәнаәтлә истифадәjә имкан верир. Jерли газанханаларын мәркәзләшдирилмиш истилик тәҹһизаты системи илә әвәз едилмәси jанаҹаға гәнаәтә, һаванын тәмизлиjини горумаға вә jашаjыш jерләринин санитар вәзиjjәтини jахшылашдырмаға имкан верир. ИЕМ-дә илкин енержи мәнбәjи үзви jанаҹаг, jахуд нүвә jанаҹағыдыр. Үзви jанаҹагла ишләjән бухар турбин ИЕМ-ләри даһа кениш jаjылмышдыр (1976); белә ИЕМ-ләр конденсасиjа електрик ст.-лары илә jанашы истилик-бухар-турбин електрик ст.-ларынын әсас нөвүдүр. ИЕМ-ләр сәнаjе (сәнаjе мүәссисәләрини истиликлә тәҹһиз етмәк үчүн) вә иситмә (jашаjыш вә иҹтимаи биналары исигмәк, һәмчинин онлары исти су илә тәҹһиз етмәк үчүн) мәгсәдли олур. Сәнаjе ИЕМ-ндән алынан истилик (әсасән бухар һалында) бир нечә *км* мәсафәjә, иситмә ИЕМ-ндән алынан истилик (исти су һалында) исә 20—30 *км* мәсафәjә өтүрүлүр.

Бухар-турбин ИЕМ-нин әсас аваданлығы турбин вә *газан агрегатларыдыр*. Турбин агрегатына бухар турбини вә синхрон кенератор дахилдир. ИЕМ-дә истифадә олунан бухар турбинләри истиликләшдирмә турбинләри (ИТ) адланыр. ИТ-ндән истифадә истилик електрик jүкләрини мүстәгил тәнзимләмәjә имкан верир. ССРИ ИЕМ-ләри үчүн тәзә бухарын тәзjиги тәгр. 13—14 $Мн/м^2$ вә тәгр. 24—25 $Мн/м^2$ (күҹү 250 *Мвт* олан ири истиликләшдириҹи енержи блокларында) гәбул олунмушдур. Иситмә ИЕМ-индә истилик jүкү ил әрзиндә геjри-мүнтәзәмдир. Әсас енержи аваданлығынын чох jүкләнмә заманы аjырдығы истилиjин бир һиссәси ИЕМ-ин истиликләшдирмә әмсалыны (адәтән 0,5—0,6) тә'jин едир. Истилик ики схем үзрә паjлашдырылыр. Ачыг схемдә бухар турбиндән билаваситә ишләдиҹиләрә jөнәлир. Гапалы схемдә исә ишләдиҹиләрә нәгл олунан истиликдашыjыҹысына (бухара, суjа) исә истилик истидәjишдириҹиләр (бухар-бухар вә бухар-су) васитәсилә верилир. Схемин сечилмәси ИЕМ-ин су режиминдән әһәмиjjәтли дәрәҹәдә асылыдыр. ИЕМ-дә бәрк, маjе, jахуд газ jанаҹагдан истифадә едилир. ИЕМ-ләр jашаjыш jерләринә jахын олдуғундан онларда мазут вә газдан (бәрк туллантылары илә атм.-и аз чиркләндирән) даһа чох истифадә олунур. Газ-турбин ИЕМ-индә електрик кенераторларыны газ турбинләри һәрәкәтә кәтирир. Газ-турбин гурғусунун компрессорлары илә сыхылан һаванын соjумасы заманы аjрылан истилиjин вә турбиндә ишләнмиш газларын истилиjи һесабына тәҹһиз олунур. Бухар-газ електрик ст.-лары вә *атом електрик стансиjалары* да ИЕМ кими ишләjә биләр. ИЕМ-ләр ССРИ-дә даһа чох jаjылмышдыр. Илк истилик кәмәрләри Ленинград вә Москва електрик стансиjаларындан чәкилмишдир (1924, 1928). 1940 илин сонунда бүтүн ИЕМ-ләрин күҹү 2*Гвт*-а, ил әрзиндә һасил олунан истилик —10^8 *Гҹ*, истилик шәбәкәләринин уз. исә 650 *км*-ә чатырды. 70-ҹи илләрин орталарында ИЕМ-ләрин биркә електрик күҹү тәгр. 60 *Гвт* олмушдур (електрик ст.-ларынын үмуми күҹү тәгр. 220 *Гвт*, истилик-електрик ст.-ларынын үмуми күҹү исә тәгр. 180 *Гвт*). ИЕМ-дә електрик енержисинин иллик һасилаты 330 милjард *квт·саата*, һасил олунан истилик $4 \cdot 10^9$ *Гҹ*-а чатыр. Jени ИЕМ-ләрин күҹү 1,5—1,6 *Гвт*-а, бир саатда бухар һасилаты $(1,6—2,0) \times 10^4$ *Гҹ-г* чатыр. 1 *квт·саат* електрик енержиси истеһсалына орта һесабла 290 г (ДРЕС-дә 370 *г*) шәрти jанаҹаг сәрф олунур. ИЕМ-дә исә шәрти jанаҹағын ән аз орта иллик хүсуси сәрфи тәгр. 200 *г/квт·саат*-дыр (ән jахшы ДРЕС-дә тәгр. 300 *г/квт·саат*). Jанаҹағын хүсуси сәрфинин белә аз олмасы (ДРЕС-ә нисбәтән) ишләнмиш бухарын истилиjиндән истифадә етмәклә ики нөв енержинин биркә истеһсалы илә изаһ олунур. ИЕМ шәбәкәсинин кенишләндирилмәси ССРИ-дә вә башга социалист өлкәләриндә енеркетика тәсәррүфатынын әсас инкишаф истигамәтләриндән биридир. Капиталист өлкәләриндә ИЕМ-ләрдән мәһдуд истифадә (әсас е'тибарилә сәнаjе мәгсәдләри үчүн) едилир.

Әд.: Соколов Е. Я., Теплофикация и тепловые сети, 4 изд., М., 1975; Рыжкин В. Я., Тепловые электрические станции, М., 1976.

ИСТИЛИК-ЕЛЕКТРИК СТАНСИJАСЫ (ИЕС)—үзви jанаҹағын jандырылмасындан аjрылан истилик енержисини електрик енержисинә чевирән електрик стансиjасы. ИЕС тикинтиси 19 әсрин ахырындан башламыш (1882 илдә—Нjу-Jоркда, 1883 илдә—Петербургда, 1884 илдә—Берлиндә) вә кениш jаjылмышдыр. Дүнjада һасил едилән електрик енержисинин тәгр. 76%-и (1973),

ССРИ вә АБШ-да исә 80%-дән чоху (1975) ИЕС-ләрин пајына дүшүр. ИЕС нөвләриндән бухар-турбин електрик ст.-лары үстүнлүк тәшкил едир; бу ст.-нын бухар кенераторунда истилик енержисиндән јүксәк тәзјигли бухар алыныр. Алынмыш бухар исә *бухар турбининин* роторуну (електрик кенераторунун ротору илә бирләшдирилмиш) фырладыр. Белә ИЕС-ләрдә јаначаг кими көмүр, мазут, тәбии газ, лигнит, торф вә шистләрдән истифадә едилир. Ст.-ларын ф.и.ә. 40%-ә, күчү 3 *Гвт*-а чатыр. ССРИ-дә там лајиһә күчү 4—6 *Гвт*-а гәдәр олан истилик бухар-турбин ст.-лары (Екибастуз вә Камск-Ачинск даш көмүр јатаглары р-нларында) тикилир (1978). 1975 илдән Кострома ДРЕС-инин үчүнчү нөвбәсинин тикинтисинә башланмышдыр. Һәр биринин күчү 1,2 *Гвт* (1200 *Мвт*) олан 2 нәһәнк енержи блоку гурашдырылыр. ССРИ ИЕС-ләриндә һасил олунан бүтүн електрик енержисинин 99%-и бу нөв ст.-ларын пајына дүшүр. Електрик кенераторларынын интигалы үчүн конденсасија турбинләри олан вә ишләнмиш бухарынын истилијиндән истилик тәчһизаты үчүн истифадә олунмајан бухар-турбинли ИЕС *конденсасија електрик стансијасы* адланыр (ССРИ-дә рәсми ады Дөвләт рајон електрик ст.-сыдыр). Истиләшдирмә турбинләри илә тәчһиз олунан вә ишләнмиш бухар истилијини сәнаје, јахуд коммунал-мәишәт ишләдичиләринә верән бухар-турбинли ИЕС-ләр *истилик-електрик мәркәзи* (ИЕМ) адланыр. ИЕС-ләрдә истеһсал олунан електрик енержисинин 2/3 һиссәси ДРЕС-ләрин, 1/3 һиссәси исә ИЕМ-ләрин пајына дүшүр. Електрик кенераторунун интигалы үчүн *газ турбинләриндән* истифадә олунан ИЕС *газ-турбин електрик стансијасы* адланыр (ГТЕС). ГТЕС-ин јанма камерасында газ, јахуд маје јаначаг јандырылыр; темп-ру 750—900°С олан јанма мәһсуллары електрик кенераторуну фырладан газ турбининә дахил олур. Белә ст.-ларын ф.и.ә. 26—28%, күчү бир нечә јүз *Мвт*-дыр. ГТЕС-дән адәтән електрик енержисинә олан тәләбат гыса мүддәтдә кәскин артдыгда (електрик енержиси истеһлакы дәјишкән характерли олдуғундан) истифадә едилир. Бухар-газ гурғусу (бухар турбини вә газ турбини агрегатларындан ибарәт) олан ИЕС бухар-газ електрик стансијасы (БГЕС) адланыр; ф.и.ә. 42—43%-ә чатыр. ГТЕС вә БГЕС дә ишләдичиләри ИЕС кими истиликлә тәчһиз едә биләр. Бә'зән шәрти олараг, атом електрик стансијалары (АЕС), магнитоһидродинамик кенераторлу електрик ст.-лары вә кеотермал електрик стансијалары ИЕС-ләрә аид едилир. Азәрб. ССР-дә ИЕС-ләр һаггында бах *Електрикләшдирмә* мәгаләсинә.

Әд.: Әлизадә Н. А., Истилик електрик стансијалары, Б., 1962; Рыжкин В. Я., Тепловые электрические станции, М., 1976; Добродеев Е. Д. и Рожкова Л. Д., Электрооборудование тепловых электростанций, 2 изд., М., 1979.

ИСТИЛИККЕЧИРМӘ—чисимдә температур градијенти јарандыгда истилијин исти јердән нисбәтән сојуг јерә көчүрүлмәси. И.-дә енержинин көчүрүлмәси атом-молекулјар характерлидир вә һиссәчикләр арасындакы рабитә гүввәсиндән асылыдыр. Газларда вә мајеләрдә И, молекулларын тоггушмасы, бәрк чисимләрдә: а) металларда—әсасән електронлар, б) диелектрикләрдә — фононлар, в) јарымкечиричиләрдә — һәм фононлар, һәм дә електронлар, бә'зи һалларда фотонлар васитәсилә олур. И. Фурје ганунуна табедир: $q=\varkappa\,\mathrm{grad}\,T$ (бурада q — истилик селинин сыхлығы, $\varkappa$—И. әмсалыдыр). Темп-р градијентинин бөјүк гијмәтләриндә мәс., күчлү зәрбә далғаларында), алчаг темп-рларда вә јүксәк темп-рларда Фурје гануну дәгиг өдәнилмир.

Әд.: Алиев М. И., Теплопроводность полупроводников, Б., 1963; Расулов М. Л., Решение задач теории переноса тепла и вещества, «Дифференциальные уравнения», т. 3, 1967, № 8; Лыков А. В., Теория теплопроводности, М., 1967; Чудновский А. Ф., Могилевский Б. М., Теплопроводность полупроводников, Л., 1976.

ИСТИЛИККЕЧИРМӘ ТӘНЛИЈИ—хүсуси төрәмәли параболик тәнлик (бах *Ријази физика тәнликләри*). Истиликкечирмә, диффузија, мајенин һәрәкәти вә с. һадисәнин *ријази моделидир*. Мүһитин сыхлығы ρ, истилик тутуму C, истиликкечирмә әмсалы λ, заман t, фәза координатлары x, y, z, ахтарылан температур $T(x, y, z, t)$, истилик мәнбәјинин сыхлығы $q(x, y, z, t)$ оларса, И.т.

$$\frac{\partial}{\partial t}(\rho CT)=\frac{\partial}{\partial x}\left(\lambda\frac{\partial T}{\partial x}\right)+\frac{\partial}{\partial y}\left(\lambda\frac{\partial T}{\partial y}\right)+\frac{\partial}{\partial z}\left(\lambda\frac{\partial T}{\partial z}\right)+q,$$

шәклиндәдир. ρ, C вә λ параметрләри сабитдирсә, И.т.

$$\frac{\partial T}{\partial t}=a^2\left(\frac{\partial^2 T}{\partial x^2}+\frac{\partial^2 T}{\partial y^2}+\frac{\partial^2 T}{\partial z^2}\right)+f$$

кимидир ($a^2=\lambda/\rho C$ — температуркечирмә әмсалы, $f=q(\rho C)$. *Коши мәсәләси* вә гарышыг мәсәлә И.т. үчүн классик коррект мәсәләләрдәндир (бах *Коррект вә коррект олмајан мәсәләләр*). Коши мәсәләсиндә фәза дәјишәнләри бүтүн фәзада, заман исә $t>t_0$ (чох заман $t_0=0$) шуасында дәјишир. Она көрә $t=t_0$-да башланғыч шәрт верилир. Гарышыг мәсәләдә исә бу дәјишәнләр мүәјјән областда дәјишир. Она көрә бу областын сәрһәдиндә сәрһәд шәрти дә (бах *Сәрһәд мәсәләси*) верилмәлидир. Истилик мәнбәји јохдурса вә темп-р јалныз бир истигамәтдә дәјиширсә (мәс., ox оху бојунча), И.т. үчүн Коши мәсәләси беләдир:

$$\frac{\partial T}{\partial t}=a^2\frac{\partial^2 T}{\partial x^2},\ T(x,0)=\varphi(x),\ x\in(-\infty,\infty).$$

Онун һәлли

$$T(x,t)=\frac{1}{2a\sqrt{\pi t}}\int_{-\infty}^{+\infty}e^{-\frac{(x-\xi)^2}{(4a^2t)}}\varphi(\xi)\,d\xi$$

шәклиндәдир. Гарышыг мәсәлә јарымзолагда *Фурје үсулу* илә һәлл едилир.

Әд.: Мәммәдов Р., Чәфәрли К., Аналитик функсијалар..., Б., 1971; бах һәмчинин *Истиликкечирмә* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ИСТИЛИК-НҮВӘ СИЛАҺЫ—бах *Нүвә силаһы*.

ИСТИЛИКӨТҮРМӘ—дивар, јахуд һәр һансы бир сәтһлә бир-бириндән ајрылан ики *истилик дашыјычысы* арасында *истилик мүбадиләси*. И. просеси ашағыдакы мәрһәләләрдән ибарәтдир: даһа чох гызмыш маједән дивара истиликвермә, диварын истилији кечирмәси вә дивардан һәрәкәтдә олан сојуг мүһитә истиликвермә. И. заманы истилијин өтүрүлмә интенсивлији И. әмсалы (κ) илә характеризә олунур.

$$\kappa=\delta Q/(\Delta t\ ds)$$

бурада δQ—ds саһәли дивар сәтһи елементиндән кечән истилик ахыны, Δt исә—истилик дашыјычыларын арасындакы темп-рлар фәргидир. Практикада И. әмсалы чох вахт тәчрүби јолла тә'јин едилир. Бу һалда алынмыш нәтичәләр охшарлыг нәзәријјәси үсуллары илә тутушдурулур. Бејнәлхалг ваһидләр системиндә И. әмсалы *вт/(м²·К)* илә ифадә олунур.

Әд.: Михеев М. А., Михеева И. М., Основы теплопередачи, 3 изд., М., 1977.

ИСТИНАД ДИВАРЫ—грунт күтләсинин учулмасынын гаршысыны алан конструкција. Һидротехники гурғуларда (саһилбоју диварлар, шлүз камералары вә с.), јол кәнарларында, мүлки вә сәнаје тикилиләриндә, һәмчинин мә'дән ишләриндә вә тунел чәкилишиндә тикилир. И.д. даш, бетон, дәмир-бетон, метал вә ағач материалларындан тикилә биләр. Истинад диварынын ен кәсијинин өлчүләри вә профили онун мөһкәмлијинин вә сүрүшмәјә дајаныглығынын һесабланмасы әсасында мүәјјән олунур. И.д. гурғусунун һесабланмасы франсыз алими Кулонун нәзәријјәсинә әсасланыр.

ИСТИНАД (МАРКИР) ҺОРИЗОНТУ—сүхур гатында структуру, рәнки, сыхлығы, конкресијаларын чохлуғу вә с. хүсусијјәтләринә көрә алтда вә үстдә јатан лајлардан фәргләнән вә бөјүк саһәдә асан сечилә билән лај, јахуд лај серијасы.

ИСТИНАД МӘКТӘБИ—бир нечә гоншу мәктәбин методик мәркәзи һесаб едилән үмумтәһсил мәктәби. И.м.-нин башлыча вәзифәси педагожи елмин наилијјәтләрини вә габагчыл мүәллимләрин тәчрүбәсини тәблиғ етмәкдир. И.м. шәбәкәсинин р-н (шәһәр) халг маариф шө'бәси (әлагәдар һәмкарлар иттифагы комитәсинин разылығы илә) мүәјјән едир. И.м.-нин она тәһким олунмуш мәктәбләр үзәриндә инзибати һүгугу јохдур. Тә'лимин кејфијјәтини јүксәлтмәк вә мәзмунуну јахшылашдырмаг мәгсәди илә И.м. ачыг дәрсләр, елми-әмәли конфранслар кечирир, педагожи шура вә методики бирләшмәләрин бирҝә ичласларыны тәшкил едир, һәмчинин дикәр тәдбирләр һәјата кечирир.

ИСТИНТАГ — чинајәт просесиндә ишин дүзкүн һәлли үчүн зәрури һалларын ајдынлашдырылмасы. Совет һүгугуна көрә ики нөвү вар. Ибтидаи вә мәһкәмә И.-ы. Ибтидаи И. чинајәт просеси мәрһәләсиндә әсас ајдынлашдырма формасыдыр. Ибтидаи И.-ын мәгсәди ишин дүзкүн һәлли үчүн әһәмијјәт кәсб едән бүтүн һаллары там, објектив вә һәртәрәфли арашдырмагдыр. Ибтидаи И.-ы прокурорлуг, дахили ишләр, јахуд дөвләт тәһлүкәсизлији органларынын мүстәнтигләри апарыр. Ибтидаи И. чинајәт иши галдырылдыгдан сонра башланыр вә бу мәрһәләдә сүбутлары топламаг вә јохламаг үзрә И. һәрәкәтләри едилир; шәхс мүгәссир сифәтиндә ҹәлб олунур; *гәтимкан тәдбири* сечилир; мүгәссирин, зәрәр чәкмиш шәхсин, мүлки иддиачынын вә дикәр просес иштиро-

ракчыларынын ганчни мәнафеләринин тә'мин едилмәси үчүн һәрәкәтләр едилир; чинајәтин баш вермәсинә көмәк етмиш сәбәбләрин вә шәраитин арадан галдырылмасы, һабелә мүлки иддианы вә әмлак мүсадирәсини тә'мин етмәк үчүн тәдбирләр көрүлүр. Ибтидаи И. ганунла нәзәрдә тутулан мүддәтдә *иттиһамнамә* тәртиби, јахуд ишин хитамы һаггында гәрарла битир (бах һәмчинин *Тәһгигат*). М ә һ к ә м ә И.-ы мәһкәмә бахышынын бир мәрһәләсидир. Бу заман биринчи инстансија мәһкәмәси сүбутлары мәһкәмә ичласында билаваситә тәдгиг едир (һәмчинин ибтидаи И. вә тәһгигат заманы топланмыш сүбутлары јохлајыр вә әлавә сүбутлар топлајыб онлары јохлајыр). Мәһкәмә И.-ы мүстәгил характер дашыјыр вә ишин бүтүн һалларынын там, һәртәрәфли, објектив сурәтдә (мәһкәмә бахышынын шифаһилији вә просес иштиракчыларынын бәрабәр просессуал һүгуглардан истифадә етмәси шәраитиндә) тәдгиг едилмәсиндән ибарәтдир.

ИСТИНТАГ ЕКСПЕРИМЕНТИ—ајдынлашдырылан чинајәтлә бағлы һәрәкәтләрин, шәраитин, јахуд дикәр һалларын тәчрүбә јолу илә јенидән тәкрар едилмәси. Ибтидаи, јахуд мәһкәмә истинтагы кедишиндә апарылыр вә һәр һансы фактын, һадисәнин вә ја һалын мүәјјән шәраитдә һәгигәтән мүмкүн олмасыны јохламаға имкан верир. И.е. *һал шаһидләринин*, зәрури һалларда исә һәмчинин мүтәхәссисин иштиракы илә апарылыр. Мүгәссир, шүбһә едилән шәхс, шаһид вә зәрәр чәкмиш шәхс дә И.е.-нин апарылмасына чәлб олуна биләр.

ИСТИНТАГ МҮАЈИНӘСИ—совет һүгугуна көрә просессуал һәрәкәт; истинтаг едилән чинајәт иши илә бағлы објектләри мүстәнтигин билаваситә өјрәнмәси вә тәсбит етмәсиндән ибарәтдир. И.м. чинајәтин мадди изләринин ашкар едилмәси, онун баш вердији мүһит вә шәраитин, һабелә дикәр һалларын ајдынлашдырылмасыдыр. Һадисә јеринин, биналарын, предметләрин, сәнәдләрин, мејидин, почт-телеграф корреспонденсијасынын И.м. апарылыр; мүгәссирин (шүбһә едилән шәхсин), зәрәр чәкмиш шәхсин, шаһидин шәхси мүајинәси И.м.-нин бир нөвүдүр. И.м.-ндә *һал шаһидләри*, мејитин И.м.-ндә һәким мүтләг иштирак етмәлидир. И.м.-ндә криминалистика техникасындан истифадә олунур, шәкил вә кино чәкилир, топографик планлар, схемләр тәртиб едилир. И.м. апарылмасы һаггында протокол тәртиб олунур.

ИСТИНТАГ ҺӘРӘКӘТЛӘРИ— совет һүгугунда *сүбутларын* топланмасындан вә јохланмасындан ибарәт һәрәкәтләр. И.һ.-ни мүәјјән олунмуш гајдада мүстәнтиг, тәһгигат органы, мәһкәмә һәјата кечирир. И.һ.-нә дахилдир: *диндирмә*, *үзләшдирмә*, һәбс вә корреспонденсијаны (јазышманы) көтүрмә, *ахтарыш*, истинтаг мүајинәси вә шәхси мүајинә, *танытма* үчүн инсанлары вә предметләри (әшјалары) тәгдим етмә, *истинтаг експерименти*, мүгајисәли тәһлил үчүн нүмунәләрин алынмасы. И.һ. чинајәт иши галдырылдыгдан сонра һәјата кечирилир. Мүстәнтиг, тәһгигат апаран шәхс, прокурор вә мәһкәмәдән башга һеч кәс И.һ.-ни ичра едә билмәз.

ИСТИОТ (Piper)—истиот фәсиләсиндән битки чинси. Әсасән, дырманан коллардыр (лианалар), от вә ағач формалары да вар. Адәтән, бирчинсијјәтли хырда чичәкләри сүнбүлвары чичәк групунда јерләшир. Һәр ики јарымкүрәнин тропикләриндә, әсасән, тропик Америкада вә Шәрги Асијанын муссон иглимли вил.-ләриндә 700-дәк (бә'зи мә'лумата көрә 2000) нөвү вар. Ән чох әһәмијјәти олан *гара истиотдур*. P. cubeba, P. longum вә с. нөвләри әдвијјат вә дәрман биткиси кими истифадә олунур. Бадымчанчичәклиләр фәсиләсиндән гырмызы И., гырхбуғум фәсиләсиндән су И.-у вә с. биткиләр дә И. адланыр.

ИСТИРАҺӘТ—иш габилијјәтини бәрпа едән сакит вәзијјәт. И. П. Павловун дедији кими И. инсан фәалијјәтинин елә бир һалыдыр ки, һүчејрә ишдән азад олараг өз тәркибини бәрпа едир. И. актив вә пассив олур. П а с с и в И. јуху вә узанмагдыр. И.-лә иш ардычыл нөвбәләшдикдә инсанын әмәк фәалијјәтинин әсасыны тәшкил едән шәрти рефлексләрин әлагәси мөһкәмләнир. Физиолог вә кикијенистләрин елми-тәдгигаты көстәрирди ки, а к т и в И.-ин чох бөјүк әһәмијјәти вар. Һәлә И. М. Сеченов сүбут етмишди ки, (1903) јорулмуш бир әлин иш габилијјәтинин тез бәрпасы һәр ики әлин И.-и заманы мүмкүн олмур, ишләмәјән әл илә ишләдикдә јорулмуш әл јорғунлуғуну даһа тез алыр. Бир груп әзәлә, јахуд синирләрин иш просесини вә фәалијјәтини башга груп әзәлә, јахуд синирә кечирдикдә иш габилијјәти тез бир заманда бәрпа олунур. Зеһни ишлә мәшғул оланлар иш формасыны дәјишдирмәклә, јахуд јүнкүл физики ишлә өз И.-ини бәрпа едә биләрләр. Әмәјин вә И.-ин расионал режимини ишләјиб һазырламаг әмәк кикијенасынын, ушаг вә јенијетмәләр кикијенасынын, һабелә ушаг вә јенијетмәләрин сағламлығыны горујан системин ән вачиб проблемләриндәндир. Конкрет әмәк шәраитиндән асылы олараг тез-тез гысамүддәтли И. даһа әлверишлидир. И. *туризм*, *бәдән тәрбијәси вә идманла* әлагәли олмалыдыр. *Истеһсалат кимнастикасы* ән јахшы И.-дир. И. курорт, санаторија, пансионат вә истираһәт евләриндә даһа сәмәрәли кечир. ССРИ вәтәндашларынын истираһәт һүгугу ССРИ Конститусијасы (м. 41) илә нәзәрдә тутулмушдур.

Әд.: С а л а м о в Д. А., Сағламлыг вә һәјат, Б., 1974; П о т у л о в Б. М., Ленинская забота о здоровье трудящихся, М., 1977.

ИСТИРАҺӘТ ЕВИ—мүәјјән гајдаја салынмыш, истираһәт режимли сағламлыг мүәссисәси. Илк И.е. 1920 илин мајында Петербургда В. И. Ленинин тәшәббүсү илә тәшкил олунмушдур. И.е.-нин кениш шәбәкәсинин јарадылмасы һаггында РСФСР Халг Комиссарлар Совети 1921 ил мајын 13-дә декрет вермишдир. Илк совет И.е. мүлкәдар маликанәләриндә, сарајларында, шәһәркәнары евләриндә јерләшдирилмишдир. ССРИ-дә 1920 илин сонундан И.е.-нин кениш тикинтисинә башланды. И.е. санаторија типли олур, лакин мүаличәханаларын олмамасы илә ондан фәргләнир. ССРИ-дә 354,1 мин јерлик 1170 (о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 15,5 мин јерлик 72) пансионат вә И.е. фәалијјәт көстәрир (1979, 1 јанвар). И.е. илбоју, јахуд мөвсүмлә әлагәдар ишләјир. Путјовкаларын хејли һиссәси фәһлә вә гуллугчулара пулсуз, јахуд гисмән өдәмәклә (путјовка дәјәринин 30%-и мәбләғиндә) верилир.

ИСТИРАҺӘТ КҮНЛӘРИ—һәфтәлик истираһәт күнләри. ССРИ-дә фәһлә вә гуллугчулара 5 күнлүк иш һәфтәси шәраитиндә ики, 6 күнлүк иш һәфтәси шәраитиндә исә бир истираһәт күнү верилир. Фасиләсиз ишләјән мүәссисәләрдә ишчиләрә И.к. нөвбә чәдвәлинә әсасән мүхтәлиф күнләрдә нөвбә илә верилир. И.к. бајрам күнләринә тәсадүф етдикдә башга И.к. верилмир. И.к.-ндә ајры-ајры фәһләләри вә гуллугчулары бу күнләрдә ишә чәлб етмәјә јалныз һәмкарлар иттифагы фабрик-завод јерли комитәсинин разылығы илә ганунверичиликлә нәзәрдә тутулан һалларда ичазә верилир. И.к.-ндә ишә чәлб едилән ишчиләрә јахын ики һәфтә әрзиндә башга истираһәт күнү (ә в ә з к ү н) верилир. Әвәз-күн верилмәси мүмкүн олмадыгда И.к.-ндәки иш һаггы икигат өдәнилир. Јашы 18-дән ашағы олан фәһлә вә гуллугчулары, һамилә гадынлары, сүдәмәр ушаглы аналары, һабелә бир јашына чатмамыш ушағы олан гадынлары И.к.-ндә ишә чәлб етмәјә јол верилмир.

ИСТИРАҺӘТГАБАҒЫ ВӘ БАЈРАМГАБАҒЫ КҮНЛӘР—әмәк һүгугуна көрә бајрамгабағы күнләрдә һәм 5 күнлүк, һәм дә 6 күнлүк иш һәфтәси шәраитиндә фәһлә вә гуллугчуларын (гысалдылмыш иш вахты оланлардан башга) ишинин давамијјәти 1 саат азалыр. Истираһәтгабағы күнләрдә 6 күнлүк иш һәфтәси шәраитиндә ишин давамијјәти 6 саатдан чох ола билмәз.

ИСТИСМАР—1) синфи антагонист ичтимаи-игтисади формасијаларда истеһсал васитәләри мүлкијјәтчиләринин өзкә әмәји нәтичәләрини мәнимсәмәси. 2) Тәбии сәрвәтләрин ишләнилмәси, истифадәси. 3) Әмәк вә нәгл. васитәләриндән истифадә едилмәси. И. сосиал һадисә олмагла мәчбури әмәк системини нәзәрдә тутур; бу систем васитәсилә һаким синиф билаваситә истеһсалчынын *изафи әмәк* мәһсулуну, бә'зән исә һәтта *зәрури әмәк* мәһсулунун бир һиссәсини әвәзсиз олараг мәнимсәјир. Муздлу фәһләләрин И.-ы *изафи дәјәр* формасында мәнимсәнилмәсиндә ифадә олунур. Капитализм чәмијјәтиндә И. мүнасибәтләри *әмәк һаггы* категоријасы илә пәрдәләнир. Истеһсалын мәгсәди вә рәгабәт ганунлары капиталист И.-ыны даим артырыр. И. гијмәтләрин вә јашајыш дәјәринин даим јүксәлмәси, ишсизләр ордусунун (бах *Ишсизлик*), сосиал бәрабәрсизлијинин артмасы илә мүшајиәт олунур. Капиталист И.-ына нәинки физики, һабелә зеһни (әгли) әмәклә мәшғул оланлар, нәинки мадди истеһсал, һабелә гејри-истеһсал саһәләри дә чәлб едилир. Истеһсал васитәләри үзәриндә ичтимаи мүлкијјәтин бәргәрар олмасы илә истисмарчы синифләр ләғв едилир вә инсанын инсан тәрәфиндән И.-ына сон гојулур (бах *Сосиализм*).

ИСТИСМАР БОРУЛАРЫ—маје-газ гарышығыны гују дибиндән јер сәтһинә галдырмаг үчүн гујуја бурахылан борулар. Боруларын уз. 5,5—10 *м* арасында дәјишир. И.б. Д, К, Е, Л, М маркалы јүксәк механики хассәли поладдан, тикишсиз һазырланыр. Муфталарла бирләшдирилмиш И.б. бору кәмәрини тәшкил едир. И.б. һамар вә учлары галынлашдырылмыш шә-

килдә һазырланыр. Һамар боруларын дахили диаметри онун бүтүн уз. боју бәрабәрдир. Бунунла белә, боруларын мөһкәмлији јив ачылан һиссәдә бору көвдәсинин мөһкәмлијинә нисбәтән 15—20% аздыр. Учлары харичә галынлашдырылмыш боруларын мөһкәмлији бүтүн ен кәсикләрдә ејнидир. И.б. нефт вә газчыхарма үсулундан асылы олараг мүхтәлиф шәраитдә истифадә едилдијиндән мүрәккәб гүввәләрин тә'сиринә мә'руз галыр. Белә ки, фонтан-компрессор үсулу илә истисмарда бору кәмәринә, әсасән боруларын ағырлығындан јаранан дартычы гүввә тә'сир едир. Бу вахт дартычы гүввәнин макс. гијмәти гују ағзына јахын мәсафәдә јерләшмиш борунун ен кәсијинә дүшүр. Она көрә дә истисмар кәмәри елә сечилмәлидир ки, боруларын ағырлығындан јаранан дартычы гүввә бору көвдәсинин вә јив бирләшмәсинин мөһкәмлик һәддиндән артыг олмасын. Бу гүввә боруларын јив бирләшмәсиндә һәм дә позғунлуг јаратмамалыдыр. Дәринлик насосу илә истисмар үсулунда борулар, өз чәкисиндән јаранан ағырлыг гүввәсиндән башга, боруда олан мајенин вә насос штангларынын, насосун вә с. ағырлығына да мә'руз галыр. И.б.-нын макс. бурахыла биләчәји дәринлик истисмар үсулундан, боруларын диаметриндән, онларын һазырландығы поладын маркасындан асылы олараг сечилир. Азәрб. ССР-ин нефт мә'дәнләриндә дахили сәтһи шүшә, емал, епоксид гатраны вә с. илә өртүлмүш (парафинләшмәјә гаршы тәдбир кими) И.б.-ндан истифадә олунур. Дәрин гујуларын газылмасында алүминиумдан һазырланан И.б. тәчрүбә мәгсәди илә ишләдилир. И.б. *Азәрбајчан бору-прокат заводунда* истеһсал едилир.

Әд.: Справочная книга по добыче нефти, М., 1974; Молчанов А. Г., Нефтепромысловые машины и механизмы, М., 1977.

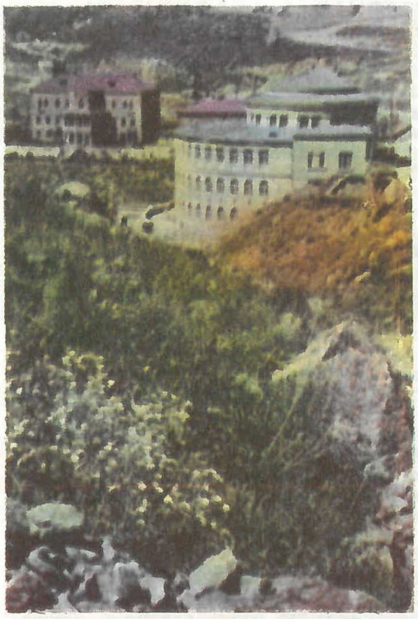
ИСТИСУ—Азәрб.ССР Астара р-нунда чај. Астара чајынын сол голу. Уз. 17 *км*, һөвзәсинин саһ. 69 *км²*-дир. Әсасән јағыш сулары илә гидаланыр. Сувармада истифадә олунур. Һөвзәсиндә һидрокен-сулфидли исти минерал булаглар вар.

ИСТИСУ—Азәрб.ССР Кәлбәчәр р-нунда шәһәр типли гәс., балнеоложи курорт. И. гәс. совхозлујунун мәркәзи. Гарабағ јајласында, Тәртәр чајынын вадисиндә, 2100—2200 *м* јүксәкликдәдир. Р-н мәркәзиндән 25 *км*, Бәрдә д.ј. ст.-ндан 166 *км* аралыдыр. Гышы гураг кечән сојуг иглими вар. Орта темп-р ијулда 16—18°С, јанварда —6°С-дир. Иллик јағынты тәгр. 600 *мм*. И.-да минерал су з-ду, орта мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси вар.

И. минерал сују һипертермал, карбон газлы, һидрокарбонатлы-хлоридли-сулфатлы-натриумлудур. 1 №-ли буруг гујусундан чыхан сујун кимјәви тәркиби:

$$M_{4,9}CO^{2}_{7,1}\frac{HCO_3\ S_3\cdot Cl\ 34\cdot SO_4 1}{Na\ 75\cdot Ca14}\ T61^{\circ}C$$

Карлови-Вари (ЧССР) вә Чермук (Ерм.ССР) минерал суларына јахындыр. Минерал булагларын сују мүаличә мәгсәдилә ичилир вә ванна кими истифадә едилир. Курортда мә'дә-бағырсаг хәстәлијинә, маддәләр мүбадиләсинин позғунлугларына, һабелә

Истису. 1 №-ли санаторијанын ванна бинасы.

һәрәкәт органлары, синир системи вә кинеколожи, бә'зи уроложи хәстәликләрә тутуланлар мүаличә олунур. Булагларын сујундан алынан дузлар хроник гәбизлик, гарачијәр, өд кисәси, гастрит вә с. хәстәликләрин мүаличәсиндә ишләдилир. И.-да ванна бинасы, санаторијалар вар. И.-да јени санаторија, јемәкхана вә поликлиника тикмәк нәзәрдә тутулуб.

Әд.: Курорты Азербайджана, М., 1964; Эфендиев М. З., Курорт Истису, Б., 1965; Здравницы профсоюзов СССР. Курорты, санатории, пансионаты, дома отдыха, 5 изд., М., 1979.

ИСТИСУИТ (Азәрб.ССР Кәлбәчәр р-нундакы Истису курортунун адындан) —амфибол групуна аид минерал. Тәркиби

7,6 (Ca, Na)0,5 (Al, Fe^{+8})$(Si_4O_{11})_2 2H_2O$.

Сүтунвары кристаллар вә лифли (уз. 2—3 *см*) агрегатлар әмәлә кәтирир. Рәнки күлү-боздур. Сәртлији 5—5,5. Дәлидағ (Кәлбәчәр р-ну) интрузиви әтрафындакы контакт-метасоматик минерал ассосиасијасында волластонитлә сых паракенездә раст кәлир. Бурада И. гранитоид интрузивинин әһәнкдашы илә контактында әмәлә кәлмишдир.

ИСТЈАТСК ДӘФИНӘСИ — Түмен вил.-ндә Вагај чајы (Иртышын голу) саһилиндәки Истјатск к. јахынлығында тапылмыш (1886) е.ә. 3—2 әсрин әввәлләринә аид әшјалар. Бунлар јерли гәдим угор тајфаларындан биринин гурбанкаһ јеринин, јахуд мә'бәдинин галыгларыдыр. «Бөјүк мис газан» (еһтимал ки, скиф типли газан), гызыл сујуна чәкилмиш 2 дәмир дәбилгә, онларын ичәрисиндә исә үзәриндә рәсмләр чызылмыш 75 тунч ләвһәчик, 2 Чин күзкүсү, Бактрија истеһсалы олан Артемида илаһәсинин гызыл сујуна чәкилмиш күмүш барелјефи, тунчдан төкүлмүш атлы сурәтләри, гәсдән сындырылмыш чанавар фигурлары вә с. тапылмышдыр.

Әд.: Лыткин Н. А., Археологический отдел Тобольского музея, Тобольск, 1890; Чернецов В. Н., Бронза Усть-Полуйского времени, в сб.: Материалы и исследования по археологии СССР, М., 1953, № 35.

ИСТ-ЛО́НДОН (East London), Ус-Лонден—Чәнуби Африка Республикасынын ч.-ш.-индә, Кап әјаләтиндә шәһәр. Баффало чајынын мәнсәбиндә Һинд океаны саһилиндәдир. Д.ј. говшағы, порт вә тичарәт мәркәзидир. Әһ. 123 мин (1970). Автомобилјығма, тохучулуг, дәри, тикиш сәнајеси мүәссисәләри вар. Балыгчылыг донанмасы базасыдыр.

ИСТМ (јун. Isthmós)—Орта Јунаныстаны Пелопоннес ј-а илә бирләшдирән Коринф бәрзәхинин гәдим ады. И.-дә Гәдим Јунаныстанын ири тичарәт, сәнәткарлыг вә мәдәнијјәт мәркәзләри—Мегара вә *Коринф* шәһәр-дөвләтләри јерләширди; бурада *Истм ојунлары* кечирилирди.

ИСТМ ОЈУНЛАРЫ, Истмиләр—Гәдим Јунаныстанда Посејдонун шәрәфинә кечирилән үмумјунан шәнликләри вә јарышлары. *Истмдә* ики илдә бир дәфә кечирилирди. Шәнликләрдә кимнастика, чыдыр, сонралар поезија вә мусиги јарышлары тәшкил олунур, галибә палма будағы тәгдим едилир, бојнуна кәрәвиздән вә ја шам будағындан чәләнк салынырды.

ИСТО́БЕНСК ГАРАМАЛЫ— сүдлүк гарамал чинси. 19 әсрдә Вјатка губ.-нын Истобенск волостунда јерли гарамалын сечилмәси вә Холмогор, Швитс, Јарославл вә Һолландија чинсләри илә јахшылашдырылмасы јолу илә јетишдирилмишдир. Рәнки гара, ала-гара, гырмызы, ала-гырмызыдыр; бели ағ рәнкли олана да тәсадүф олунур. Инәкләрин дири чәкиси 420—450 *кг*, буғаларынкы 650—720 *кг* олур. Илдә 2400—3000 *кг* сүд верир; сүдүнүн јағлылығы 4,1 — 4,2%, бә'зиләриндә 5%-дир. РСФСР-ин Киров вил.-ндә јетишдирилир.

ИСТО́МИН Владимир Иванович (1809, Пенза губ., индики Пенза вил.—19.3. 1855, Севастопол)—рус контр-адмиралы (1853). Севастопол мүдафиәсинин (1854—55) гәһрәманы. 1832 иләдәк Аралыг дәнизиндәки рус ескадрасында, сонра Балтик донанмасында хидмәт етмишдир. 1836 илдән Гара дәниз донанмасында бир сыра кәмиләрин командири олмушдур. 1850 илдә «Парис» хәтт кәмисинин командири тә'јин едилмиш, *Крым мүһарибәси (1853—56)* заманы Синоп дәниз вурушмасында (1853) иштирак етмишдир. Севастополун мүдафиәсиндә гәһрәманчасына һәлак олмушдур.

«ИСТО́РИЈА СССР» («ИСССР»)—елми журнал,ССРИ ЕА ССРИ Тарихи Ин-тунун (1968 иләдәк ССРИ ЕА Тарих Ин-ту) органы. 1957 илдән Москвада нәшр олунур (илдә 6 нөмрә). ССРИ халгларынын тарихинә даир елми тәдгигат мәгаләләри вә мә'луматлар дәрч едир. «ИСССР»-дә тарихшүнаслыг проблемләринә, тарихә даир харичи әдәбијјатын тәһлилинә кениш јер верилир. Журналын мәгалә, мә'лумат вә гејдләр, мүзакирәләр, мүасир тарихчиләрин јарадычылыг тәчрүбәси, тәнгид вә библиографија вә с. бөлмәләри вар. Азәрб. алимләри «ИСССР»-дә чыхыш едирләр. Тиражы 11500 нүсхәдир (1980).

ИСТПАРТ, Октјабр ингилабынын вә РК(б)П-нин тарихини өјрәнән комиссија—Коммунист партијасы вә Бөјүк

Октјабр сосиалист ингилабы тарихинә даир материаллары топлајан, елми чәһәтдән ишләјән вә нәшр етдирән тәшкилат. 1920 илин августунда Дөвләт нәшријјаты нәздиндә јарадылмышды. Сентјабрын 21-дә ХКС В. И. Ленинин имзасы илә Халг Маариф Комиссарлығы нәздиндә И. тә'сис олунмасы һаггында гәрар гәбул етди; 1921 ил декабрын 1-дә шө'бә һүгугунда РК(б)П МК-ја кечди. И. 2 јардымчы комиссијадан (Октјабр ингилабы тарихи вә партија тарихи) ибарәт иди. Полша ингилаби һәрәкаты тарихини өјрәнмәк үчүн И. нәздиндә Полша комиссијасы јарадылмышды. 20-чи илләрдә ири шәһәрләрдә, милли респ.-ларда вә вил.-ләрдә И.-ын јерли бүролары вар иди. И. 30-дан чох журнал вә мүхтәлиф мәчмуә нәшр етмишдир. И. партија тарихинә аид чохлу материал, В. И. Ленинин сәнәдләрини топлајараг, партија тарихи архиви вә мәркәзи партија китабханасынын әсасыны гојмушдур. И. партија тарихинә даир әсәрләр, сәнәдләр мәчмуәләри, ингилаб иштиракчыларынын хатирәләрини, биографик мә'луматлар нәшр едир, архивләр, китабханалар, музејләр, сәркиләр тәшкил едирди. РК(б)П тарихи вә «Краснаја Москва» сәркиләри әсасында 1924 илдә ССРИ Дөвләт Ингилаб Музеји јарадылды. ҮИК(б)П МК-нын 1928 ил 10 мај вә 20 август тарихли гәрарлары илә В. И. Ленин Ин-ту илә (индики Сов.ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Ин-ту) бирләшди.

1921 илин декабрында АК(б)П МК-нын Сијаси вә Тәшкилат бүролары Азистпарт јарадылмасы һаггында гәрар чыхарды. Азистпарт АК(б)П, Бакы фәһлә һәрәкаты, Азәрб.-да ингилаб вә әксингилаб, Јахын Шәргдә азадлыг һәрәкаты тарихинә даир материалларын топланмасы вә ишләнмәси илә мәшғул олмалы иди. Сонралар материалларын топланмасы Азәрб. Мәркәзи Дөвләт Архивинә тапшырылды. Партија тарихинин, Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы, вәтәндаш мүһарибәси вә совет гуручулуғу тарихинин ишләниб һазырланмасында И.-а көмәк үчүн 1926 илдә Азәрб. јардым групу тәшкил олунду. Сәнәдләр вә хатирә материаллары топламаг үчүн Бакынын мә'дән, з-д вә ф-кләриндә, ири идарә вә мүәссисәләриндә јардым өзәкләри, респ. гәзаларында исә мүвәккилләр шәбәкәси јарадылды. Партија тарихинә аид топланмыш материаллар әсасында Азистпартын әлјазмалары фонду тәшкил едилди. АК(б)П МК-нын гәрары илә 1928 илин сентјабрында Азистпарт әсасында елми тәдгигат ин-ту (бах *Азәрбајҹан КП МК јанында Партија Тарихи Институту*) јарадылды. Азистпартын фондлары ин-тун партија архивиндә чәмләшди. Азистпарт фәалијјәти дөврүндә партија тарихи мөвзусунда 23 адда әсәр һазырламыш вә нәшр етмишдир.

Әд.: Очерки истории исторической науки в СССР, т. 4, М., 1966; Комарова Н. С., Создание и деятельность Истпарта, «Вопросы истории КПСС», 1958, № 5; Аббакумова В. Ф., О создании и деятельности Азербайджанского бюро Истпарта ЦК ВКП(б) (Азистпарт), јенә орада, 1966, № 8.

ИСТР (Ístros)—е.ә. 8 әсрдән Дунајын ашағы ахынынын гәдим јунанча ады. Ерамызын илк әсрләриндә Дунај, Данувиј дә адланырды.

ЍСТРИЈА (итал. Istria), Истра (серб-хорват дилиндә Istra, лат. Histria)—Балкан ј-а-нын шм.-г.-индә, Југославијада, гисмән Италијада (шм.-г. һиссәсиндә) ј-а. Саһ. 3,7 мин $км^2$. Сәтһи јајладыр. Әсасән Мезозој әһәнкдашыларындан тәшкил олунмушдур. Карст кениш јајылмышдыр. Макс. һүнд. 1396 *м*-дир (Учка д.). Гонур көмүр, даш көмүр вә боксит јатаглары вар. Тријест (Италија), Пула (Југославија) ш.-ләри И.-дадыр.

ЍСТРИЈА (јун. Istriē, Ístros)—Гара дәнизин г. саһилиндә, индики Румынија әразисиндә гәдим јунан шәһәри. И.-нын әсасыны е.ә. 7 әсрин 2-чи јарысында Милетдән кәлмиш јунанлар гојмушлар. Әһалиси к.т., балыгчылыг, сәнәткарлыгла мәшғул олмуш, гоншу кет-фракија вә скиф тајфалары илә тичарәт етмишдир. Е.ә. 6—5 әсрләрдә чичәкләнмә дөврү кечирән И.-да ашкар едилән археоложи тапынтылар Аралыг дәнизи вә Гара дәниз саһили шәһәрләри илә тичарәт әлагәләринин инкишафыны көстәрир. Е.ә. 1 әсрин орталарында И.-ны кетләр дағытдылар; е.ә. 27 илдә исә И. Рома империјасынын тәркибинә дахил олду. Ерамызын 3 әсриндә И.-ны кетләр јенә дағытсалар да бәрпа едиләрәк 7 әсрәдәк мөвчуд олмуш, сонра тәдриҹән тәнәззүл етмишдир. И.-да 1914 илдән фасиләләрлә газынты апарылыр. Е.ә. 4 әсрә аид мүдафиә диварларынын, мә'бәдләрин, о ҹүмләдән е.ә. 5 әсрә аид Афродита мә'бәдинин, јашајыш биналарынын вә с. галыглары ашкар едилмишдир. И. археоложи горугдур.

Әд.: Блаватская Т. В., Западнопонтийские города в 7—1 вв. до н. э., М., 1952; Кондураки Э., Истрия, Бухарест, 1962; Федоров Г. Б., Полевой Л. Л., Археология Румынии, М., 1973.

ИСФАРА— Таҹ.ССР-ин Ленинабад вил.-ндә шәһәр. Исфара р-нунун мәркәзи. Исфара чајы саһилиндә, Түркүстан силсиләсинин әтәјиндәдир. Д.ј. ст. Аеропорт. Таҹ.ССР-ин мүһүм мејвәчилик-тәрәвәзчилик р-нунун мәркәзидир. Мејвә консерви, әт вә тикинти материаллары комбинатлары, спирт, сүд, минерал бојалар, електромеханика вә с. з-длар, јејинти сәнајеси техникуму, технолокија техникумунун филиалы, 2 мусиги мәктәби, өлкәшүнаслыг музеји вә с. вар.

ИСФАҺАН (фар. اصفهان)—Иранын мәркәзи һиссәсиндә, Зајәндәруд чајы саһилиндә шәһәр. Исфаһан останынын инз.м. Әһ. тәгр. 1,2 млн. (1976). Өлкәнин икинчи (Теһрандан сонра) игтисади мәркәзидир. Тохуҹулуг, јејинти (јағ, шәкәр), семент, ајаггабы вә с. сәнаје саһәләри; ун-т вар. И. р-нунда ССРИ-нин техники-игтисади көмәји илә тикилмиш вә 1973 илдә истифадәјә верилмиш металлуркија комбинаты (иллик күчү 1,9 млн. *т*, 1978) кенишләндирилир. З.-дун икинчи вә үчүнчү нөвбәләри ишә салындыгдан сонра о, илдә 6 млн. *т*-а гәдәр мә'мулат һазырлајаҹагдыр.

И.-дан Аспадана ады илә һәлә антик мүәллифләрин (мәс., Птолемејин) әсәрләриндә бәһс едилир. Сасаниләр дөврүндә Иранын ири тәсәррүфат вә инзибати мәркәзи иди. 7 әсрдә әрәбләр тутмуш, 8—13 әсрләрдә Јахын вә Орта Шәргин ири сәнәткарлыг вә тичарәт мәркәзләриндән олмуш, 1237 илдә монголлар дағытмыш, лакин тезликлә бәрпа едилмишди. 1387 илдә Тејмур И.-ы әлә кечирмиш вә шәһәр үзәринә ағыр тәзминат гојмушду. Ағыр зүлмә гаршы 1388 илдә И.-да сәнәткарларын вә шәһәр јохсулларынын үсјаны амансызҹасына јатырылды (70 миндән чох адам өлдүрүлдү). И.-ын чичәкләнмә дөврү 16 әсрин сону—17 әсрин әввәлинә тәсадүф едир (1597/98 илдән И. Сәфәвиләр дөвләтинин пајтахты иди). Шаһ Аббас дөврүндә И.-да бөјүк тикинти ишләри апарылмышды. 1722 илдә әфганлар шәһәри тутуб гарәт етмишдиләр. 18 әсрин сонундан пајтахтын Теһрана көчүрүлмәси илә И. әввәлки әһәмијјәтини итирди. Иранда ингилаби чыхышлар заманы (1978—79) монархија әлејһинә мүбаризә мәркәзләриндән бири олмушдур. И.-ын көһнә һиссәсиндә, Чәһарбағ (Дөрд бағ) магистралынын ш.-индә чохлу ме'марлыг абидәси галмышдыр. Бунлардан Ҹүмә мәсчиди (9—20 әсрләр), Чеһел-дохтәран (Гырх гыз; 1107), Саребан (12 әсрин сону) вә с. минарәләр, имамзадә Ҹәфәр (14 әср) түрбәси мәшһурдур. Сәфәвиләр дөврүндә И. кенишләндирилмиш, шәһәрин мәркәзиндә зәнкин бәзәкли биналарла әһатә олунан Шаһ мејданы (Мејдане-шаһ) салынмышдыр. Бунлардан Шаһ мәсчиди (1612—30; 18—20 әсрләрдә јенидән гурулмушдур), Шејх Лүтфуллаһ мәсчиди (1603—18), Гејсәријјә базарынын баштағы (17 әср), Али Гапы сарајы (15 әср; 17 әсрдә кенишләндирилмишдир), онун архасында салынмыш Шаһ бағындакы сарај вә көшкләр [дивар рәсмләри вә күзү

Шаһ мәсчиди. 1612—30; 18—20 әсрләрдә јенидән тикилмишдир.

мозаикаларла бәзәдилмиш Чеһелсутун сарајы (Гырх сүтун; 1590)] дөврүмүзәдәк галмышдыр. Шаһ мејданынын ч.-г.-инлә Мәдрәсеје Мадәре-шаһ комплекси (1706—14), Аллаһверди хан көрпүсү (тәгр. 1600), Хачу көрпүсү (1641—66) јерләшир. И.-ын 40 *км*-лијиндә јени Аријаншәһр салынмышдыр (лајиһәси 1969—70; совет ме'мары А. И. Мелик-Пашајев вә б.). Гәлим халчачылыг мәркәзи олан И. орта әср миниатүрләри илә дә мәшһурдур (бах *Исфаһан миниатүр мәктәби*).

ИСФАҺАН—орта әсрләрдә Јахын Шәргдә кениш јајылмыш 12 әсас муғамдан бири.

ИСФАҺАН МИНИАТҮР МӘКТӘБИ—17 әсрдә Јахын вә Орта Шәрг миниатүр сәнәтинин инкишафында мүһүм рол ојнамыш бәдии јарадычылыг мәктәби. Тәбриз вә Гәзвин мәктәбләринин бәдии ән'әнәләри әсасында јаранмыш И.м.м.-нин формалашмасында Азәрб. рәссамларынын (Мәһәммәди, Садыг бәј Әфшар, Зејналабдин вә б.) бөјүк ролу олмушдур. И.м.м.-ндә иллүстрасијалардан даһа чох, ајры-ајры вәрәгләрдә чәкилмиш мүстәгил миниатүрләр (портрет вә мәишәт сәһнәләри) үстүн јер тутур. Исфаһан миниатүр сәнәтиндә демократик идејалар, реалистик мејлләр кетдикчә гүввәтләнир. 16 әср миниатүрләринә хас олан бојакарлыг үсулу, парлаг рәнкләрин ритмик тәкрары, контраст дүзүмү вә ујарлығына әсасланан зәнкин колорит тәдричән график үсулла («сијаһ гәләм» техникасы) әвәз олунур. Рәсмин дәгиглији вә инчәлији, пластик ифадәлилији әсас тәсвир васитәсинә чеврилир. Исфаһан мәктәби миниатүрләриндә портрет характерли әсәрләр кениш јер тутур.

И.м.м.-нин сәчијјәви үслуб хүсусијјәтләри, ән јүксәк инкишафы Рза Аббасинин ады илә бағлыдыр. Онун сүжетли композисијалары вә портретләри 17 әср миниатүрчү рәссамларын јарадычылығына гүввәтли тә'сир көстәрмиш, Иранда вә башга өлкәләрдә миниатүр сәнәтинин инкишафында истигамәтверичи рол ојнамышдыр.

И.м.м.-нин сонракы инкишафында Муин Мүсәввир, Мәһәммәд Гасым, Мәһәммәд Јусиф, Шәфи Аббаси, Мәһәммәд Заман Тәбризи вә б. рәссамларын мүһүм хидмәтләри олмушдур. Бу рәссамларын јарадычылығында классик миниатүр сәнәти Авропа рәссамлығынын реалистик хүсусијјәтләри илә бирләшәрәк өзүнә мәхсус дәзкаһ бојакарлығы вә дәзкаһ графикасы формасында инкишаф етмәјә башламышдыр.

Әд.: Веймарн Б., Искусство арабских стран и Ирана VII—XVII вв., М., 1974.

ИСФАҺАНЛЫ Ибраһим Һүсејн оғлу (әсл фамилијасы Һүсејнзадә; 1897, Тифлис—13.10.1967, Тбилиси)—Азәрб. совет актјору, режиссор, театр хадими. Күрч.ССР халг артисти (1938). 1943 илдән Сов.ИКП үзвү. Сәһнә фәалијјәтинә 1912 илдән Тифлисдә Азәрб. театр труппасында башламышдыр. И. 1922—47 илләрдә Тифлис Азәрб. Театрында актјор, реж., бәдии рәһбәр кими фәалијјәт көстәрмишдир. И.-нын јарадычылығы үчүн јүксәк темперамент вә еһтираслылыг сәчијјәви иди. Ән јахшы ролллары: Һамлет, Отелло («Һамлет», «Отелло», В. Шекспир), Ајдын, Балаш, Ејваз («Ајдын, «Севил», «1905-чи илдә», Ч. Чаббарлы), Надир шаһ («Надир шаһ», Н. Нәриманов), Нәчәф бәј («Дағылан тифаг», Н. Б. Вәзиров), Вагиф («Вагиф», С. Вурғун) вә с. И. «Мүсибәти-Фәхрәддин» (Н. Б. Вәзиров), «Надир шаһ» (Н. Нәриманов), «Өлүләр» (Ч. Мәммәдгулузадә), «Огтај Елоғлу», «Од кәлини», «Алмас» (Ч. Чаббарлы), «Иблис», «Шејх Сән'ан» (Һ. Чавид), «Гачаглар» (Ф. Шиллер), «Ескадранын мәһви» (А. Корнејчук), «Һәјат» (М. Ибраһимов) вә с. тамашаларын гурулушуну вермишдир. 1947 илдән бәдии өзфәалијјәт дәрнәкләринә рәһбәрлик етмишдир. Иран (1916) вә Түркијәдә (1918—19, 1922) гастролда олмушдур.

Әд.: Сәфәров Ч., Ибраһим Исфаһанлы. «Азәрбајчан», 1969, № 2; јенә онун, Вдохновенное служение театру, «Литературный Азербайджан», 1970, № 3.

ИСФӘҺАНИ (اصفهانی), Имад әд-Дин Мәһәммәд ибн Мәһәммәд әл-Катиб әл-Исфәһани (тәгр. 1125, Исфаһан—1200 вә ја 1201)—әрәб тарихчиси, әдиб. Миллијјәтчә фарсдыр. Әнуширәван ибн Халид әл-Кәшанинин (?—1138) фарсча јаздығы «Фүтур зәман әс-судур вә судур зәман әл-футур» («Вәзирләр дөврүнүн тәнәззүлү вә тәнәззүл дөврүнүн вәзирләри») әсәрини (дөврүмүзәдәк чатмамышдыр) әрәб дилинә чевирмиш вә она Сәлчугиләр дөврү һадисәләрини әлавә етмишдир. И.-нин «Нүсрәт әл-фәтрә вә үсрәт әл-фитрә» («Јорғунлугда көмәк вә јаранмыша сығыначаг») адландырдығы әсәринин јеканә әлјазма нүсхәси Парисдә милли китабханада сахланылыр. 1194 илә гәдәрки һадисәләри әһатә едән әсәрдә Сәлчугиләрин Азәрб.-ы тутмалары, Елдәкәзләрин фәалијјәти, Ширваншаһларла Сәлчугиләрин мүнасибәтләри, Бејләган, Дәрбәнд, Кәнчә, Тәбриз, Әрдәбил, Урмија, Хој, Зәнчан, Марага, Нахчыван вә с. Азәрб. шәһәрләри, 1139 ил Кәнчә зәлзәләси вә бу зәлзәлә заманы јаранмыш гарышыглыгдан истифадә едәрәк күрчү феодалларынын мәшһур Кәнчә дарвазасыны һәрби гәнимәт кими апармалары (һазырда Күрч. ССР-дә К тати монастырында сахланылыр) вә с. һаггында да гијмәтли мә'луматлар верилмишдир. И.-нин әсәрини әрәб алими *Бәндари* (13 әср) бир сыра ихтисар вә әлавәләрлә «Зүбдәт ән-нүсрә вә нүһбәт әл-үсрә» («Көмәк» китабынын әсас һиссәси вә «Сығыначаг» китабындан чыхарыш») ады илә јенидән тәртиб етмишдир.

Әд.: Буниятов З. М., Обзор источников по истории Азербайджана (источники арабские), Б., 1964.

ИС-ФЈОРД (Isfjord)—Гәрби Шпитсберкен а.-нын (Норвеч) г. саһилләри јахынлығында Гренландија дәнизинин көрфәзи. Уз. 92,5 *км*, кириш һиссәсиндә ени 11 *км*, дәринлији 200 *м*-дән чохдур. Нојабрдан август—сентјабрадәк донмуш олур. Саһилиндә Баренсбург вә с. јашајыш мәнтәгәләри вар.

ИСҺАЛ, диарeја (јун. diarrhéo—ахырам)—бағырсагларын һәрәки, сорулма, јахуд секретор функсијаларынын позулмасы. И., әсасән, бактериал вә вирус мәншәли (дизентерија, вәба, колиентерит вә с.) кәскин вә хроник бағырсаг хәстәликләринин әламәтидир. Тезләшмиш бағырсаг перисталтикасы заманы ифразат тез-тез вә дуру олур. Һәддиндән артыг һәјәчан кечирдикдә, горхдугда, мә'дә-бағырсаг перисталтикасыны артыран гида илә (мејвә, тәрәвәз вә с.) гидаландыгда баш верир. Бә'зән гида маддәләри мә'дәдә јахшы һәзм олунмадыгда да И. төрәјир. И. бә'зи һалларла мүһафизә-ујғунлашма реаксијасы кими организмә зәрәр верән маддәләри тез кәнар едир. И. әсасән, мүхтәлиф микроорганизм вә онларын токсинләринин тә'сириндән баш верир, нәтичәдә бағырсағын селикли гишасынын илтиһабыны төрәдир. Кәскин бағырсаг илтиһабы мүхтәлиф зәһәрләрлә (арсен, гурғушун, туршу, гәләви вә с.), организмдә јаранан (ендокен вә екзокен) маддәләрлә зәһәрләндикдә, һәмчинин бағырсаг гурдларындан әмәлә кәлир. Муаличәси һәким мәсләһәти илә апарылыр. И.-а сәбәб олан амилләри арадан галдырмаг. И.-ын мүаличәсиндә һәкимин тә'јин етдији пәһризин әһәмијјәти бөјүкдүр. Профилактикасы: дүзкүн гида режими, гида мәһсулларыны тәмиз сахламаг, шәхси кикијена гајдаларыны көзләмәк (әлләри, дишләри тез-тез јумаг), милчәкләри гырмаг; неврокен И. заманы синир системини мүаличә етмәк вә с.

Әд.: Тағызадә Т., Јолухучу бағырсаг хәстәлији, Б., 1977.

ИТАБИ́РА (Itabira) — Бразилијада шәһәр. Бразилија јајласынын ч.-ш.-индә, Минас-Жерајс штатындадыр. Д.ј. ст.Әһ. 56 мин (1970). Мүһүм дәмир филизи јатағы р-нунун мәркәзи. И.-нын јатаглары өлкәдә һасил едилән дәмир филизинин 3/4-ә гәдәрини верир вә Волта-Редонда металлуркија з-ду үчүн әсас базадыр. Филиз Викторија, Тубаран вә Сепетиба портлары васитәсилә көндәрилир. Хүсуси полад истеһсалы з-ду вар.

АСЕ IV чилдинә дахил едилмиш әсас мәгаләләрин мүәллифләри

М. И. АБАКАРОВ, Ә. Ә. АБАСГУЛИЈЕВ, Б. Х. АББАСОВ, Е. Ә. АБАСОВА, М. И. АББАСОВ, Һ. М. АББАСОВ, Һ. С. АББАСОВ, З. З. АБДУЛЛАЈЕВ, Ј. Б. АБДУЛЛАЈЕВ, Н. Һ. АБДУЛЛАЈЕВ, Р. Н. АБДУЛЛАЈЕВ, А. М. АБЫЈЕВ, А. Ә. АҒАБӘЈЛИ, Е. Р. АҒАЈЕВА, С. Х. АҒАЈЕВА, Ү. М. АҒАМИРОВ, В. Е. АДАМОВ, М. И. АДИЛОВ, Ә. АЗАД, М. И. АЗӘРЛИ, Б. А. АЗӘРОҒЛУ, М. С. АЛЫЧАНОВ, М. Г. АЛЛАҺВЕРДИЈЕВ, М. М. АЛЛАҺВЕРДИЈЕВ, Ш. И. АЛЛАҺВЕРДИЈЕВ, А. М. АСЛАНОВ, Г. Ф. АХУНДОВ, М. А. АХУНДОВ, С. А. АХУНДОВ, З. Ҝ. АШУМОВА, И. А. БАБАЈЕВ, И. Ә. БАБАЈЕВ, И. Л. БАҒБАНЛЫ, А. С. БАҒЫРОВ, Ш. К. БАЈЫМОВ, Ә. С. БАЈРАМОВ, Л. Ә. БАРАТЗАДӘ, Б. Т. БӘҠИРОВ, Л. Ф. БИБИҠ, В. М. БОГУСЛАВСКИ, Т. Ә. БҮНЈАДОВ, Р. М. ВАҺИДОВ, Т. Т. ВӘЛИЈЕВ, Н. М. ВӘЛИХАНОВА, А. Г. ВОЛҠОВ, И. М. ГАЗЫЗАДӘ, М. Ә. ГАЗЫЈЕВ, С. Р. ГАРАМОЛЛАЈЕВ, Ә. Һ. ГАСЫМОВ, А. М. ГАСЫМОВА, Р. М. ГАСЫМОВА, Т. М. ГАФАРОВ, З. Һ. ГАФАРОВА, С. М. ГАШГАЈ, Г. Ә. ГЕЈБУЛЛАЈЕВ, Ф. В. ГӘДИРОВ, Ј. Һ. ГӘМБӘРОВ, С. Т. ГӘНДИЛОВ, В. П. ГӘҺРӘМАНОВ, Ч. Ә. ГИЈАСИ, В. Л. ГУҠАСЈАН, З. М. ГУЛИЈЕВ, Һ. А. ГУЛИЈЕВ, Ч. Б. ГУЛИЈЕВ, Ш. А. ГУЛИЈЕВ, З. Т. ГУЛИЈЕВА, Б. О. ГУРБАНОВ, Б. С. ГУРБАНОВ, К. М. ДАШДӘМИРОВ, Һ. Ә. ДӘЛИЛИ, Ф. И. ЕЈВАЗОВ, М. Р. ЕЈДЕЛМАН, Ә. М. ЕЛДАРОВА, Г. Ј. ӘБДҮЛСӘЛИМЗАДӘ, Ә. Ч. ӘЈЈУБОВ, ӘҠРӘМ ЧӘФӘР, И. И. ӘЛӘҠБӘРОВ, Х. М. ӘЛӘҠБӘРОВ, М. Н. ӘЛӘСКӘРОВ, Ә. М. ӘЛИБӘЈОВА, А. Ә. ӘЛИЗАДӘ, Г. Ә. ӘЛИЗАДӘ, Е. Е. ӘЛИЗАДӘ, Әл. Ә. ӘЛИЗАДӘ, Ә. Ә. ӘЛИЗАДӘ, С. Г. ӘЛИЗАДӘ, С. С. ӘЛИЈАРОВ, В. Һ. ӘЛИЈЕВ, Ә. Ә. ӘЛИЈЕВ, Ә. Һ. ӘЛИЈЕВ, И. Һ. ӘЛИЈЕВ, К. Һ. ӘЛИЈЕВ, О. А. ӘЛИЈЕВ, Р. Ә. ӘЛИЈЕВ, Р. М. ӘЛИЈЕВ, С. В. ӘЛИЈЕВ, Т. Х. ӘЛИЈЕВ, Ф. М. ӘЛИЈЕВ, Ә. Ә. ӘЛИЈЕВА, Ҡ. М. ӘЛИЈЕВА, М. Ә. ӘЛИЈЕВА, Ј. Ә. ӘМӘНЗАДӘ, Ә. И. ӘСӘДОВ, А. М. ӘСКӘРОВ, В. Ф. ӘСКӘРОВ, Ә. И. ӘСКӘРОВ, Т. М. ӘСКӘРОВ, А. Ә. ӘФӘНДИЗАДӘ, Г. И. ӘФӘНДИЈЕВ, Ә. Т. ӘФӘНДИЈЕВ, М. М. ӘФӘНДИЈЕВ, О. Ә. ӘФӘНДИЈЕВ, Ф. М. ӘФӘНДИЈЕВ, Ч. Т. ӘҺМӘДЛИ, Г. М. ӘҺМӘДОВ, Ә. М. ӘҺМӘДОВ, Ән. М. ӘҺМӘДОВ, Н. М. ӘҺМӘДОВ, Һ. М. ӘҺМӘДОВ, А. Ә. ЗЕЈНАЛОВ, К. Ш. ЗЕЈНАЛОВ, Р. Е. ЗЕЈНАЛОВ, Ф. Р. ЗЕЈНАЛОВ, Һ. С. ЗЕЈНАЛОВ, Р. Ф. ЗӨҺРАБОВ, Ч. И. ЗҮЛФҮГАРЛЫ, Н. М. ЗҮЛФҮГАРОВ, С. А. ИБАДОВ, Ф. Ә. ИБРАҺИМОВ, Ә. Ә. ИЗМАЈЫЛОВА, Р. С. ИМАНОВ, Һ. Р. ИМАНОВ, З. М. ИСАЈЕВ, И. М. ИСКӘНДӘРОВ, Р. Н. ИСКӘНДӘРОВ, А. С. ИСМАЈЫЛОВ, Г. С. ИСМАЈЫЛОВ, И. И. ИСМАЈЫЛОВ, М. Ә. ИСМАЈЫЛОВ, М. Ч. ИСМАЈЫЛОВ, Н. М. ИСМАЈЫЛОВ, А. М. ИСМАЈЫЛОВА, Ө. Ш. ИСМИЗАДӘ, Л. Ә. ИСРАФИЛБӘЈОВ, С. З. ЈАГУБОВА, З. И. ЈАМПОЛСКИ, Х. М. ЈАҺУДОВ, Ј. Ј. ЈУСИФЗАДӘ, Ј. Б. ЈУСИФОВ, З. И. КАЗЫМЗАДӘ, А. А. ҠАРЕНИН, М. М. ҠАТИБЛИ, И. Ә. ҠӘРИМОВ, Ј. Ш. ҠӘРИМОВ, К. Ч. ҠӘРИМОВ, Т. М. КӘРИМОВ, Һ. Һ. ҠӘРИМОВ, Р. К. ҠӘРИМОВА, К. Ш. КӨЧӘРЛИ, З. Б. КӨЈҮШОВ, Р. Б. КӨЈҮШОВ, Ҡ. В. ЛАЈГНА, Н. Ј. МАҠЕЈЕВ, Г. И. МАНАЈЕВ, Е. Л. МАНЕВИЧ, А. У. МАҺМУДОВ, Ј. М. МАҺМУДОВ, М. Р. МАҺМУДОВ, П. Һ. МАҺМУДОВ, Ф. Р. МАҺМУДОВ, З. М. МЕҺДИЗАДӘ, Ә. М. МЕҺДИЈЕВ, Ш. Ф. МЕҺДИЈЕВ, Г. Ә. МӘДӘТОВ, Һ. А. МӘДӘТОВ, О. С. МӘЛИҠОВ, М. Ф. МӘЛИҠОВА, Һ. Р. МӘММӘДЗАДӘ, Г. М. МӘММӘДЛИ, К. М. МӘММӘДЛИ, А. Б. МӘММӘДОВ, Ә. И. МӘММӘДОВ, Ә. Ч. МӘММӘДОВ, З. Ч. МӘММӘДОВ, И. А. МӘММӘДОВ, И. М. МӘММӘДОВ, И. П. МӘММӘДОВ, Ј. М. МӘММӘДОВ, Ҡ. Д МӘММӘДОВ, Р. А. МӘММӘДОВ, С. А. МӘММӘДОВ, Т. Ә. МӘММӘДОВ, Ф. Н. МӘММӘДОВ, Ф. Ч. МӘММӘДОВА, М. М. МӘНСУРОВ, Ә. С. МӘҺӘРРӘМОВ, К. Г. МӘҺӘРРӘМОВ, Т. Ә. МӘҺӘРРӘМОВ, А. Ш. МИЛМАН, Ә. М. МИРӘҺМӘДОВ, Х. Һ. МИРЗӘЗАДӘ, С. М. МИРИЈЕВ, М. М. МИРҺАДЫЈЕВ, М. М. МӨВСҮМЗАДӘ, З. Р. МӨҺСҮМОВ, Р. М. МУНЧАЈЕВ, В. Һ. МУРАДОВ, Ф. М. МУРАДОВА, М. Ә. МУРАДХАНОВ, Б. И. МУСАЈЕВ, М. Ә. МУСАЈЕВ, Мир. Ә. МУСАЈЕВ, А. Н. МУСТАФАЈЕВ, Г. И. МУСТАФАЈЕВ, Г. Һ. МУСТАФАЈЕВ, М. Г. МУСТАФАЈЕВ, Р. С. МУСТАФАЈЕВ, Ч. В. МУСТАФАЈЕВ, А. И. МУХТАРОВ, Ҡ. Ј. МУХТАРОВ, М. Һ. МҮСӘДДИГ, И. С. МҮСЛҮМОВ, Т. М. МҮТӘЛЛИМОВ, У. МҮҺИТДИНОВ, Ч. М. МҮЧИРИ, Т. Ә. НАҒЫЈЕВ, А. А. НАДИРОВ, Б. Ә. НӘБИЈЕВ, И. Һ. НӘРИМАНОВ, Н. Һ. НӘРИМАНОВ, С. М. НӘСИБОВ, И. М. НӘЧӘФОВ, М. Н. НӘЧӘФОВ, Н. А. НОВРУЗОВ, Ч. Һ. НОВРУЗОВА, С. М. ОНУЛЛАҺИ, Р. А. ОРУЧОВ, Һ. Ә. ОРУЧОВ, Ө. М. ОСМАНЛЫ, Ф. Л. ОСМАНОВ, Т. Һ. ӨМӘРЗАДӘ, В. Ә. ПАШАЈЕВ, В. З. ПИРИЈЕВ, Р. Х. ПИРИЈЕВ, И. М. РЕЗНИҠОВА, И. Ч. РӘСУЛБӘЈОВ, М. Б. РӘСУЛОВ, Р. М. РӘСУЛОВ, Ә. Ә. РӘҺМАНИ, Ә. М. РӘЧӘБЛИ, Г. Ә. РӘЧӘБОВ, Ә. Ә. РӘЧӘБОВ, Н. Г. РЗАЈЕВ, Н. И. РЗАЈЕВ, С. Ә. РИЗАЈЕВ, И. Ә. РҮСТӘМОВ, М. Ә. РҮСТӘМОВ, М. И. РҮСТӘМОВ, Н. Һ. РҮСТӘМОВ, П. Һ. РҮСТӘМОВ, С. Һ. РҮСТӘМОВ, Ч. Н. РҮСТӘМОВ, А. Ч. РҮСТӘМОВА, С. И. САДЫГЗАДӘ, Ј. В. САДЫГОВ, М. З. САДЫГОВ, М. С. САДЫГОВ, З. М. САЛАЈЕВА, С. Һ. САЛАЈЕВ, Ә. В. САЛАМЗАДӘ, Д. М. СЕЈИДЗАДӘ, Ј. Г. СЕЈИДОВ, Ј. М. СЕЈИДОВ, Н. М. СЕЈИДОВ, В. Ј. СӘМӘДОВ, Н. Һ. СӘМӘДОВ, Р. С. СӘМӘДОВ, Ф. Ј. СӘМӘНДӘРОВ, А. М. СӘФӘРОВ, Ј. Һ. СӘФӘРОВ, Ч. М. СӘФӘРОВ, Ә. В. СӘФИЈЕВ, Р. М. СУЛТАНОВ, С. И. СҮЛЕЈМАНОВ, Р. Һ. ТАҒЫЈЕВ, Ш. Ә. ТАҒЫЈЕВА, И. А. ТАЛЫБЗАДӘ, Ҡ. А. ТАЛЫБЗАДӘ, П. ТУРАЈЕВ, А. Һ. ФАЗИЛИ, И. Ә. ФЕЈЗУЛЛАЈЕВ, Ш. Ф. ФӘРЗӘЛИЈЕВ, М. Б. ФӘТӘЛИЈЕВ, Ш. С. ФӘТУЛЛАЈЕВ, А. И. ХАСАЈЕВ, В. А. ХАЧАТУРЈАН, П. И. ХӘЛИЛОВ, Ч. Ә. ХӘЛИЛОВ, Ә. Г. ҺАЧЫЗАДӘ, Ә. М. ҺАЧЫЗАДӘ, Вагиф, М. ҺАЧЫЈЕВ, В. М. ҺАЧЫЈЕВ, И. А. ҺАЧЫЈЕВ, К. Ш. ҺАЧЫЈЕВ, М. И. ҺАЧЫЈЕВ, Р. Һ. ҺАЧЫЈЕВ, С. М. ҺАЧЫЈЕВ, К. А. ҺАЧЫЈЕВА, М. Х. ҺЕЈДӘРОВ, Н. Д. ҺӘБИБОВ, М. Ә. ҺӘМЗӘЈЕВ, Ш. П. ҺӘМИДОВА, Н. Ә. ҺӘСӘНОВ, И. М. ҺҮММӘТОВ, Ә. М. ҺҮСЕЈНЗАДӘ, Ә. Һ. ҺҮСЕЈНЗАДӘ, Б. Х. ҺҮСЕЈНЛИ, Б. М. ҺҮСЕЈНОВ, В. Ч. ҺҮСЕЈНОВ, Д. Ј. ҺҮСЕЈНОВ, И. Г. ҺҮСЕЈНОВ, Р. Ә. ҺҮСЕЈНОВ, Р. Х. ҺҮСЕЈНОВ, Т. А. ҺҮСЕЈНОВ, Ф. Һ. ҺҮСЕЈНОВ, Ф. Ч. ҺҮСЕЈНОВ, Ч. Х. ҺҮСЕЈНОВ, Ш. А. ҺҮСЕЈНОВ, М. С. ЧОБАНЗАДӘ, Г. Ч. ЧАВАДОВ, Ә. В. ЧАВАДОВ, Г. Һ. ЧАҺАНИ, М. Ф. ЧӘЛИЛОВ, Б. С. ЧӘФӘРОВ, Һ. Ә. ЧИДДИ, Н. Ш. ШИРИНОВ, Ә. Ш. ШЫХӘЛИБӘЈЛИ, Ф. М. ШУШИНСКИ, Ә. Б. ШҮҠҮРЗАДӘ.

АСЕ-нин ЕЛМИ МӘСЛӘҺӘТЧИЛӘРИ

(редаксијалар үзрә: әлифба сырасы илә)

Сов.ИКП ТАРИХИ ВӘ ССРИ ТАРИХИ ЕЛМИ РЕДАКСИЈАСЫ

М. А. ГАЗЫЈЕВ, тарих е. д., проф.; С. Н. ГАРАЈЕВ, тарих е. д., проф.; С. С. ӘЛИЈАРОВ, тарих е. д., проф.; С. Н. ИМАНЗАДӘ, тарих елмләри намизәди, досент; Е. И. МӘММӘДОВ, тарих е. д., проф.; И. М. МӘММӘДОВ, тарих е. д., проф.; И. С. МУСЛУМОВ, тарих е. д., проф.; Ш. Ә. САДЫГОВ, тарих е. д., проф.; З. Б. ШЫХЛИНСКИ, тарих е. д., проф.

АЗӘРБАЈЧАН ТАРИХИ ВӘ АЗӘРБАЈЧАН КП ТАРИХИ ЕЛМИ РЕДАКСИЈАСЫ

Ә. З. БАҒЫРЗАДӘ, тарих е. д., проф.; М. М. БАҒЫРОВ, тарих елмләри намизәди; Т. Ә. БУНЈАДОВ, тарих е. д., проф.; Һ. А. ГУЛИЈЕВ, тарих е. д.; Ф. М. ӘЛИЈЕВ, тарих е. д.; О. Ә. ӘФӘНДИЈЕВ, тарих е. д.; Г. М. ӘҺМӘДОВ, тарих е. д.; М. Ә. ИСМАЈЫЛОВ, тарих е. д., проф.; Г. Ә. МӘДӘТОВ, тарих е. д., проф.; Р. А. МӘММӘДОВ, тарих елмләри намизәди; М. С. НЕ'МӘТОВА, тарих е. д.; Ч. М. ХӘЛИЛОВ, тарих е. д.; А. Ә. ҺҮСЕЈНОВ, тарих елмләри намизәди; М. М. ҺҮСЕЈНОВ, тарих елмләри намизәди, досент; Р. Ә. ҺҮСЕЈНОВ, тарих е. д.

ҮМУМИ ТАРИХ ЕЛМИ РЕДАКСИЈАСЫ

З. З. АБДУЛЛАЈЕВ, тарих е. д., проф.; Т. Ј. АҒАҺҮСЕЈНОВ, кен.-л. (һәрби иш); В. Е. БӘРШАДЛЫ, кен.-м. (һәрби иш); Һ. Һ. ГАСЫМБӘЈОВ, витсе-адмирал (һәрби иш); Ә. Ә. ГАСЫМОВ, полковник (һәрби иш); С. Т. ГӘНДИЛОВ, тарих е. д., проф.; Һ. З. ӘЛИЈЕВ, тарих е. д., проф.; Ј. Б. ЈУСИФОВ, тарих е. д., проф.; Р. А. ОРУЧОВ, тарих е. д., проф.; М. Ә. САДЫГЗАДӘ, досент; М. М. СЕЈИДОВ, полковник (һәрби иш); Ш. Ә. ТАҒЫЈЕВА, тарих е. д.; Ә. М. ШАҺМАЛЫЈЕВ, тарих е. д., проф.; Б. Һ. ШӘМШИЈЕВ, 1-чи дәрәчәли капитан (һәрби иш).

ФӘЛСӘФӘ ВӘ ҺҮГУГ ЕЛМИ РЕДАКСИЈАСЫ

А. А. АБДУЛЛАЈЕВ, Азәрб. ССР Вәкилләр Коллекијасы Рәјасәт Һеј'әтинин сәдри; М. М. АҒАМИРОВ, фәлсәфә е. д.; А. М. АСЛАНОВ, Азәрб. ССР ЕА м. үзвү, фәлсәфә е. д., проф.; Ф. Ф. ГАСЫМЗАДӘ, фәлсәфә е. д., проф.; Т. М. ГАФАРОВ, һүгуг е. д., проф.; З. Ә. ГУЛУЗАДӘ, фәлсәфә е. д.; Ф. Е. ДАВУДОВ, һүгуг е. д., проф.; М. Н. ӘЛӘСКӘРОВ, һүгуг е. д., проф.; Ә. И. ӘСӘДОВ, һүгуг е. д., проф.; Ә. И. ӘСКӘРОВ, һүгуг е. д., проф.; Ч. Т. ӘҺМӘДЛИ, фәлсәфә е. д., проф.; Ә. М. ӘҺМӘДОВ, фәлсәфә е. д., проф.; Ф. Н. ӘҺМӘДОВ, һүгуг е. д., проф.; Һ. Р. ИМАНОВ, фәлсәфә е. д., проф.; А. А. КӘРИМОВ, һүгуг елмләри намизәди; Г. И. МАНАЈЕВ, һүгуг е. д., проф.; М. Ф. МӘЛИКОВА, һүгуг е. д., проф.; И. П. МӘММӘДОВ, һүгуг е. д., проф.; М. Ч. МӘММӘДОВ, фәлсәфә елмләри намизәди; И. Ч. РӘСУЛБӘЈОВ, һүгуг елмләри намизәди; А. Г. РЗАЈЕВ, һүгуг е. д.; проф.; М. М. СӘТТАРОВ, фәлсәфә е. д., проф.; М. С. ХӘЛӘФОВ, һүгуг е. д., проф.

СИЈАСИ ИГТИСАД, СӘНАЈЕ ВӘ КӘНД ТӘСӘРРҮФАТЫНЫН КОНКРЕТ ИГТИСАДИЈЈАТЫ ЕЛМИ РЕДАКСИЈАСЫ

М. М. АЛЛАҺВЕРДИЈЕВ, игтисад е. д., проф.; Б. Ј. АХУНДОВ, Азәрб. ССР ЕА м. үзвү, игтисад е. д., проф.; Т. С. ВӘЛИЈЕВ, игтисад е. д., проф.; Ә. М. ГАРАВӘЛИЈЕВ, игтисад е. д., проф.; Т. Ә. ГУЛИЈЕВ, игтисад е. д., проф.; Г. Ј. ӘБДҮЛСӘЛИМЗАДӘ, игтисад е. д.; Ә. М. ӘЛИБӘЈОВА, игтисад елмләри намизәди, проф.; Ј. М. МӘММӘДОВ, игтисад е. д., проф.; М. М. МУСТАФАЈЕВ, игтисад е. д., проф.; А. А. НАДИРОВ, Азәрб. ССР ЕА м. үзвү, игтисад е. д., проф.; М. Б. ТАҒЫЈЕВ, игтисад е. д., проф.; Ф. Ә. ФӘРӘЧОВ, игтисад е. д., проф.

ДИЛ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ЕЛМИ РЕДАКСИЈАСЫ

Ә. З. АБДУЛЛАЈЕВ, филолокија е. д., проф.; Ә. М. АҒАЈЕВ, филолокија е. д., проф.; В. И. АСЛАНОВ, филолокија е. д.; А. А. АХУНДОВ, филолокија е. д., проф.; В. Л. ГУКАСЈАН, филолокија е. д.; А. Ф. ЗАМАНОВ, филолокија е. д., проф.; Ә. М. МИРӘҺМӘДОВ, Азәрб. ССР ЕА м. үзвү, филолокија е. д.; Б. Ә. НӘБИЈЕВ, филолокија е. д.; Ј. Г. СЕЈИДОВ, филолокија е. д.; К. А. ТАЛЫБЗАДӘ, Азәрб. ССР ЕА м. үзвү, филолокија е. д., проф.; М. Һ. ТӘҺМАСИБ, филолокија е. д., проф.; П. И. ХӘЛИЛОВ, филолокија е. д., проф.; М. Һ. ҺҮСЕЈНЗАДӘ, филолокија е. д., проф.; Б. М. ҺҮСЕЈНОВ, Азәрб. ССР ЕА м. үзвү, филолокија е. д.

МӘДӘНИЈЈӘТ ВӘ ИНЧӘСӘНӘТ ЕЛМИ РЕДАКСИЈАСЫ

Е. Ә. АБАСОВА, сәнәтшүнаслыг намизәди, досент (мусиги); Ә. Ч. АББАСОВ, сәнәтшүнаслыг намизәди, проф. (мусиги); И. В. АБЕЗГАУЗ, сәнәтшүнаслыг намизәди, досент (мусиги); Г. Һ. АЛМАСЗАДӘ, ССРИ халг артисти (балет); Ф. Ш. БӘДӘЛБӘЈЛИ, Азәрб. ССР халг артисти, досент (мусиги); Г. А. ГАСЫМОВ, тарих елмләри намизәди(мусиги); Т. Ә. ГУЛИЈЕВ, Азәрб. ССР халг артисти, бәстәкар; Ә. М. ГУЛУБӘЈОВ, «Азәрбајчанфилм» киностудијасы редаксија коллекијасынын үзвү; С. Ә. ӘЛӘСКӘРОВ, Азәрб. ССР халг артисти, проф., бәстәкар; А. Һ. ӘЛИЈЕВ, Азәрб. Кинематографчылар Иттифагынын биринчи катиби; Ә. Ә. ӘЛИЈЕВА, сәнәтшүнаслыг намизәди (театр); Р. С. ӘФӘНДИЈЕВ, сәнәтшүнаслыг доктору; Ә. И. ИСАЗАДӘ, сәнәтшүнаслыг намизәди (мусиги); Л. Һ. КӘРИМОВ, сәнәтшүнаслыг намизәди; К. Ч. КӘРИМОВ, Азәрб. ССР

ЕА м. үзвү, сәнәтшүнаслыг доктору, проф.; Т. Һ. МӘММӘДОВ, Азәрб. ССР халг рәссамы, ССРИ Рәссамлыг Академијасынын м. үзвү (һејкәлтәрашлыг); М. Н. НӘЧӘФОВ, сәнәтшүнаслыг доктору, проф.; Н. И. РЗАЈЕВ, сәнәтшүнаслыг доктору; М. З. РЗАЈЕВА, сәнәтшүнаслыг намизәди (кино); Ч. М. СӘФӘРОВ, М. А. Әлијев ад. Азәрб. Дөвләт Инчәсәнәт Ин-тунун баш мүәллими (театр); А. З. ТАҒЫЗАДӘ, сәнәтшүнаслыг намизәди, досент (мусиги); Т. А. ХАНЛАРОВ, Азәрб. Ме'марлар Иттифагы Идарә һеј'әтинин сәдр мүавини; П. Ә. ҺАЧЫЈЕВ, сәнәтшүнаслыг намизәди, досент; Н. Д. ҺӘБИБОВ, сәнәтшүнаслыг доктору.

ЧОҒРАФИЈА, КЕОЛОКИЈА ВӘ КЕОФИЗИКА ЕЛМИ РЕДАКСИЈАСЫ

В. М. БАБАЗАДӘ, кеолокија-минералокија е. д., проф.; Ф. М. БАҒЫРЗАДӘ, Азәрб. ССР ЕА м. үзвү, кеолокија-минералокија е. д., проф.; Ә. Ч. ӘЈЈУБОВ, чоғрафија е. д.; А. А. ӘЛИЗАДӘ, Азәрб. ССР ЕА м. үзвү, кеолокија-минералокија е. д.; Г. Ә. ӘЛИЗАДӘ, Азәрб. ССР ЕА акад., кеолокија-минералокија е. д., проф.; Ә. Ә. ӘЛИЗАДӘ, Азәрб. ССР ЕА акад., кеолокија-минералокија е. д., проф.; А. Г. ӘЛИЈЕВ, кеолокија-минералокија е. д., проф.; Ә. Һ. ӘСКӘРОВ, кеолокија-минералокија е. д., проф.; Һ. Ә. ӘҺМӘДОВ, Азәрб. ССР ЕА акад., кеолокија-минералокија е. д., проф.; Н. К. КӘРӘМОВ, чоғрафија е. д., проф.; А. Ә. КӘРИМОВ, чоғрафија елмләри намизәди; Һ. Һ. КӘРИМОВ, кеолокија-минералокија е. д., проф.; Т. Ә. МӘММӘДОВ, кеолокија-минералокија е. д., проф.; Ч. А. МӘММӘДОВ, чоғрафија елмләри намизәди, досент; М. А. МУСЕЈИБОВ, чоғрафија е. д., проф.; Б. Т. НӘЗИРОВА, чоғрафија е. д.; Р. Х. ПИРИЈЕВ, чоғрафија е. д., проф.; С. Һ. РУСТӘМОВ, чоғрафија е. д., проф.; С. Һ. САЛАЈЕВ, кеолокија-минералокија е. д., проф.; Ә. Ч. СУЛТАНОВ, Азәрб. ССР ЕА акад., кеолокија-минералокија е. д., проф.; С. М. СУЛЕЈМАНОВ, кеолокија-минералокија е. д., проф.; Р. Б. ТАРВЕРДИЈЕВ, чоғрафија е. д., проф.; Ә. М. ҺАЧЫЗАДӘ, чоғрафија е. д., проф.; Р. М. ҺАЧЫЈЕВ, кеолокија-минералокија е. д.; К. А. ҺАЧЫЈЕВА, чоғрафија елмләри намизәди, досент; Һ. Ч. ЧӘФӘРОВ, кеолокија-минералокија е. д., проф.; Н. Ш. ШИРИНОВ, чоғрафија е. д.; Ә. Ш. ШЫХӘЛИБӘЈЛИ, Азәрб. ССР ЕА м. үзвү, кеолокија-минералокија е. д., проф.

ФИЗИКА-РИЈАЗИЈЈАТ ВӘ КИМЈА ЕЛМИ РЕДАКСИЈАСЫ

Н. Т. АББАСОВ, физика-ријазијјат елмләри намизәди, проф.; Һ. Н. АҒАЈЕВ, физика-ријазијјат е. д., проф.; Һ. Т. АРАЗОВ, физика-ријазијјат елмләри намизәди; А. Ә. БАБАЈЕВ, Азәрб. ССР ЕА м. үзвү, физика-ријазијјат е. д., проф.; Ч. Ә. БАБАЈЕВ, техника е. д.; И. А. БӘХТИЈАРОВ, физика-ријазијјат е. д., проф.; М. К. ГАСЫМОВ, Азәрб. ССР ЕА м. үзвү, физика-ријазијјат е. д., проф.; Ј. Һ. ГӘМБӘРОВ, Азәрб. ССР ЕА м. үзвү, кимја е. д., проф.; Н. М. ГОЧАЈЕВ, физика-ријазијјат елмләри намизәди, проф.; Ә. М. ГУЛИЈЕВ, Азәрб. ССР ЕА акад., техника е. д., проф.; Н А. ГУЛИЈЕВ, Азәрб. ССР ЕА м. үзвү, физика-ријазијјат е. д.; Р. С. ГУРБАНОВ, техника е. д., проф.; С. М. ӘЗИМОВ, физика-ријазијјат елмләри намизәди, досент; М. И. ӘЛИЈЕВ, Азәрб. ССР ЕА акад., физика-ријазијјат е. д., проф.; М. М. ӘЛИЈЕВ, техника елмләри намизәди, досент; С. А. ӘЛИЈЕВ, физика-ријазијјат е. д.; Т. Ә. ӘМИНЗАДӘ, физика-ријазијјат елмләри намизәди, досент; Б. М. ӘСКӘРОВ, физика-ријазијјат е. д., проф.; Г. И. ӘФӘНДИЈЕВ, физика-ријазијјат е. д., проф.; З. Һ. ЗҮЛФҮГАРОВ, Азәрб. ССР ЕА м. үзвү, кимја е. д., проф.; З. Ә. ИСКӘНДӘРЗАДӘ, физика-ријазијјат е. д., проф.; М. Ү. ИСМАЈЫЛОВ, физика-ријазијјат елмләри намизәди, досент; Ф. Г. МАГСУДОВ, Азәрб. ССР ЕА акад., физика-ријазијјат е. д., проф.; С. И. МЕҺДИЈЕВ, техника е. д., проф.; С. И. МЕҺДИЈЕВА, физика-ријазијјат елмләри намизәди; Ј. Ч. МӘММӘДОВ, физика-ријазијјат е. д., проф.; К. П. МӘММӘДОВ, физика-ријазијјат е. д., проф.; Р. Һ. МӘММӘДОВ, физика-ријазијјат е. д., проф.; Х. С. МӘММӘДОВ, Азәрб. ССР ЕА м. үзвү, кеолокија-минералокија е. д., проф.; А. Г. МИСКӘРЛИ, техника е. д., проф.; М. М. МӨВСҮМЗАДӘ, Азәрб. ССР ЕА м. үзвү, кимја е. д., проф.; И. М. НӘЧӘФОВ, физика-ријазијјат е. д., проф.; М. И. РУСТӘМОВ, техника е. д., проф.; С. И. САДЫГЗАДӘ, кимја е. д., проф.; Ф. С. САДЫГОВ, физика-ријазијјат е. д., проф.; Ј. М. СЕЈИДОВ, Азәрб. ССР ЕА м. үзвү, физика-ријазијјат е. д., проф.; Р. М. СУЛТАНОВ, физика-ријазијјат елмләри намизәди, досент; С. Ә. ҺАЧЫЈЕВ, физика-ријазијјат е. д., проф.; М. У. ҺАШЫМЗАДӘ, физика-ријазијјат елмләри намизәди, досент; Ф. М. ҺАШЫМЗАДӘ, Азәрб. ССР ЕА м. үзвү, физика-ријазијјат е. д., проф.; Ә. Ш. ҺӘБИБЗАДӘ, физика-ријазијјат е. д., проф.; И. Ј. ҺУСЕЈНОВ, кимја е. д., О. Х. ҺУСЕЈНОВ, физика-ријазијјат е. д., Р. Ә. ҺУСЕЈНОВ, физика-ријазијјат е. д., проф.; Ә. В. ЧАВАДОВ, физика-ријазијјат елмләри намизәди, досент; Ә. Ә. ШАҺБАЗОВ, физика-ријазијјат елмләри намизәди; Һ. Б. ШАҺТАХТИНСКИ, Азәрб. ССР ЕА акад., кимја е. д., проф.

БИОЛОКИЈА, КӘНД ТӘСӘРРҮФАТЫ ВӘ ТИББ ЕЛМИ РЕДАКСИЈАСЫ

Б. Х. АББАСОВ, тибб е. д., проф.; А. Ә. АҒАБӘЈЛИ, В. И. Ленин ад. ҮИКТЕА м. үзвү, к. т. е. д., проф.; Г. Ф. АХУНДОВ, биолокија е. д.; М. А. АХУНДОВ, биолокија е. д., проф.; Ш. Ө. БАРХАЛОВ, биолокија е. д.; Ә. Һ. ГАСЫМОВ, Азәрб. ССР ЕА м. үзвү, биолокија е. д., проф.; Р. Ј. ГАСЫМОВ, биолокија е. д.; Р. М. ГАСЫМОВА, биолокија елмләри намизәди; Һ. С. ГАСЫМОВА, биолокија е. д., проф.; Г. М. ГӘҺРӘМАНОВ, тибб е. д., проф.; Ә. М. ГУЛИЈЕВ, Азәрб. ССР ЕА акад., биолокија е. д., проф.; З. Т. ГУЛИЈЕВА, тибб е. д., проф.; Ә. М. ӘЛИЈЕВ, тибб е. д., проф.; С. Ә. ӘЛИЈЕВ, Азәрб. ССР ЕА м. үзвү, к. т. е. д.; Ч. Әл. ӘЛИЈЕВ, Азәрб. ССР ЕА акад., биолокија е. д.; Ч. Әз. ӘЛИЈЕВ, биолокија е. д., проф.; М. М. ӘФӘНДИЈЕВ, тибб е. д., проф.; Ә. М. ӘҺМӘДОВ, биолокија е. д., бајтарлыг е. д., проф.; Н. М. ӘҺМӘДОВ, биолокија е. д.; Ә. Н. КУЛӘҺМӘДОВ, Азәрб. ССР ЕА м. үзвү, к. т. е. д., проф.; Н. Х. МЕҺДИЈЕВ, биолокија е. д., проф.; Т. К. МИКАЈЫЛОВ, биолокија е. д., проф.; М. Г. МУСТАФАЈЕВ, тибб елмләри намизәди, проф.; Н. А. РЗАЈЕВ, биолокија е. д., проф.; Н. М. РЗАЈЕВ, тибб е. д., проф.; З. М. САЛАЈЕВА, тибб е. д., проф.; Н. Һ. СӘМӘДОВ, Азәрб. ССР ЕА м. үзвү, биолокија е. д., проф.; И. С. СӘФӘРОВ Азәрб. ССР ЕА м. үзвү Г М СУЛТАНОВ, Азәрб. ССР ЕА м. үзвү, кеолокија-минералокија е. д., проф.; Ш. К. ТАҒЫЈЕВ, Азәрб. ССР ЕА м. үзвү, биолокија е. д., В. Һ. ҺАЧЫЈЕВ, биолокија е. д., проф.; Д. В. ҺАЧЫЈЕВ, Азәрб. ССР ЕА м. үзвү, биолокија е. д., проф.; К. Ш. ҺАЧЫЈЕВ, тибб е. д., проф.; Ш. К. ҺӘСӘНОВ, чоғрафија е. д., Д. Ј. ҺУСЕЈНОВ, тибб е. д., проф.; Н. М. ҺУСЕЈНОВ, к. т. е. д., проф.; Н. М. ШИРИНОВ, бајтарлыг е. д., проф.

ТЕХНИКА ЕЛМЛӘРИ РЕДАКСИЈАСЫ

М. И. АББАСОВ, техника елмләри намизәди; В. Г. БЕҺБУДОВ, техника елмләри намизәди; Р. Ә. БӘДӘЛОВ, Азәрб. ССР ЕА м. үзвү, техника е. д., проф.; Б. Т. БӘКИРОВ, Республика Мүлки Мүдафиә Курсунун баш мүәллими (һәрби техника); М. С. ГАСЫМЗАДӘ, техника е. д., проф.; А. М. ГУЛИЈЕВ, техника е. д., проф.; И. П. ГУЛИЈЕВ, техника е. д., проф.; Б. Ә. ӘЗИМОВ, Азәрб. ССР ЕА м. үзвү, техника е. д., проф.; Н. Ә. ӘКБӘРОВ, досент; А. Ә. ӘЛИЗАДӘ, Азәрб. ССР ЕА м. үзвү, техника е. д. проф.; Т. М. ӘЛИЈЕВ, Азәрб. ССР ЕА м. үзвү, техника е. д., проф.; Т. М. ӘСКӘРОВ, техника

е. д., проф.; Ј. Ә. ИБАДЗАДӘ, техника е. д., проф.; З. И. КАЗЫМЗАДӘ, техника е. д., проф.; У. С. ҸӘНКӘРЛИНСКИ, техника е. д., проф.; З. Һ. ҸӘРИМОВ, техника е. д., проф.; Н. Ә. ҸӘРИМОВ, техника е. д., проф.; Ј. А. МАҺМУДОВ, техника елмләри намизәди; Ч. М. МАҺМУДОВ, техника е. д., проф.; Г. М. МӘММӘДОВ, техника елмләри намизәди, проф.; Ә. М. МӘММӘДОВ, техника е. д., проф.; Ш. Н. МӘММӘДОВ, Азәрб. ССР ЕА акад., техника е. д., проф.; Ә. Ч. МУСТАФАЈЕВ, техника е. д., проф.; И. Ә. НӘБИЈЕВ, техника е. д., проф.; М. К. СЕЈИДРЗА, Азәрб. ССР ЕА м. үзвү, техника е. д., проф.; Н. Ч. ТАҺИРОВ, техника е. д., проф.; Т. Һ. ФӘРӘЧОВ, техника е. д., проф.; Ф. Һ. ҺҮСЕЈНОВ, Азәрб. ССР ЕА м. үзвү, техника е. д., проф.; Г. Н. ЧӘЛИЛОВ, Азәрб. ССР ЕА м. үзвү, техника е. д., проф.

МӘТБУАТ, ХАЛГ МААРИФИ, ПЕДАГОКИКА ВӘ ПСИХОЛОКИЈА ЕЛМИ РЕДАКСИЈАСЫ

Н. Һ. БАБАЈЕВ, филолокија елмләри намизәди, досент; Х. Һ. ВӘЗИРОВ, тарих елмләри намизәди; З. И. ГАРАЛОВ, педагокика елмләри намизәди; Ә. Ә. ӘЛИЗАДӘ, психолокија е. д., проф.; Ә. Р. ӘФӘНДИЗАДӘ, филолокија е. д.; Н. Н. ЗЕЈНАЛОВ, филолокија елмләри намизәди, досент; Ф. Ә. ИБРАҺИМБӘЈОВ, психолокија вә тибб елмләри намизәди, досент; Н. М. ҸАЗЫМОВ, педагокика е. д., проф.; А. З. КАЗЫМЗАДӘ, журналист; Ф. А. МЕҺДИЈЕВ, филолокија е. д., проф.; Г. М. МӘММӘДЛИ, журналист; Р. М. РӘСУЛОВ, психолокија елмләри намизәди, досент; Р. А. РӘЧӘБОВ, тарих е. д., проф.; А. А. ХӘЛӘФОВ, тарих е. д., проф.; М. Ә. ҺӘМЗӘЈЕВ, психолокија е. д., проф.; Ш. А. ҺҮСЕЈНОВ, тарих елмләри намизәди, досент.

СӨЗЛҮК, ӘЛИФБА ИЛӘ АД КӨСТӘРИЧИСИ ВӘ БИБЛИОГРАФИЈА ЕЛМИ РЕДАКСИЈАСЫ

М. Ш. ГАСЫМОВ, филолокија е. д., проф.; Ф. Р. ЗЕЈНАЛОВ, филолокија е. д., проф.; Ј. М. СЕЈИДОВ, филолокија е. д., проф.; Ә. М. ҺҮСЕЈНЗАДӘ, тарих елмләри намизәди.

АСЕ БӘДИИ ШУРАСЫ

М. Һ. АБДУЛЛАЈЕВ, ССРИ халг рәссамы, ССРИ Рәссамлыг Академијасынын м. үзвү; Ч. М. ГАРЈАҒДЫ, Азәрб. ССР халг рәссамы; Ө. Һ. ЕЛДАРОВ, Азәрб. ССР әмәкдар инчәсәнәт хадими, ССРИ Рәссамлыг Академијасынын м. үзвү; К. М. КАЗЫМЗАДӘ, Азәрб. ССР халг рәссамы; Л. Һ. ҸӘРИМОВ, Азәрб. ССР халг рәссамы; Т. Ф. НӘРИМАНБӘЈОВ, Азәрб. ССР халг рәссамы; М. Н. НӘЧӘФОВ, Азәрб. ССР әмәкдар инчәсәнәт хадими, сәнәтшүнаслыг доктору, проф.; Ә. В. САЛАМЗАДӘ, Азәрб. ССР ЕА м. үзвү, сәнәтшүнаслыг доктору; Т. Т. САЛАҺОВ, ССРИ халг рәссамы, ССРИ Рәссамлыг Академијасынын һәгиги үзвү; Ј. И. ҺҮСЕЈНОВ, Азәрб. ССР халг рәссамы.

АСЕ БАШ РЕДАКСИЈАСЫНЫН ЕЛМИ РЕДАКСИЈАЛАРЫ ВӘ ШӨ'БӘЛӘРИ

Сов.ИКП ТАРИХИ ВӘ ССРИ ТАРИХИ

Редаксија мүдири—**В. М. Мусајев**; бөјүк елми редактор—**Сүбһи ханым А. Р.**; елми редактор—**Һ. З. Һәсәнов.**

АЗӘРБАЈЧАН ТАРИХИ ВӘ АЗӘРБАЈЧАН КП ТАРИХИ

Редаксија мүдири—**Т. А. Бабајев**, тарих елмләри намизәди; бөјүк елми редакторлар—**Р. Ә. Гурбанов, Ч. Х. Һүсејнов**; елми редакторлар—**С. Ш. Аллаһвердијев, Е. Р. Пиријев.**

ҮМУМИ ТАРИХ

Редаксија мүдири—**К. Ј. Мухтаров**, тарих елмләри намизәди; бөјүк елми редактор—**Б. М. Ағајев**; елми редакторлар—**Н. Ә. Гәһрәманов, Ф. И. Һүсејнов.**

ФӘЛСӘФӘ ВӘ ҺҮГУГ

Редаксија мүдири вәзифәсини ифа едән—**Һ. М. Дадашјев**; бөјүк елми редактор—**Ј. Ч. Исмајылов**; елми редактор—**Ф. С. Сүлејманова.**

СИЈАСИ ИГТИСАД, СӘНАЈЕ ВӘ КӘНД ТӘСӘРРҮФАТЫНЫН КОНКРЕТ ИГТИСАДИЈЈАТЫ

Редаксија мүдири—**А. Б. Бәһрамлы**; бөјүк елми редакторлар—**Ј. А. Әлијев, Е. Р. Османова**; елми редактор—**А. И. Гәдиров.**

ДИЛ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ

Редаксија мүдири—**А. С. Бағыров**; бөјүк елми редактор—**Н. Ч. Һәсәнәлијев**; елми редактор—**Р. Ә. Кәримова.**

МӘДӘНИЈЈӘТ ВӘ ИНЧӘСӘНӘТ

Редаксија мүдири—**И. М. Хәлилов**; бөјүк елми редактор—**З. А. Ағајева**; елми редактор—**Х. З. Аббасов.**

ЧОҒРАФИЈА, КЕОЛОКИЈА ВӘ КЕОФИЗИКА

Редаксија мүдири—**М. А. Чаббаров**, чоғрафија елмләри намизәди; бөјүк елми редакторлар—**А. Һ. Мәммәдов, Т. М. Һадыјева**; елми редакторлар—**Р. Һ. Нуријева, Т. Г. Сүлејманов.**

ФИЗИКА-РИЈАЗИЈЈАТ ВӘ КИМЈА

Редаксија мүдири—**З. Һ. Мустафајев**, физика-ријазијјат елмләри намизәди; бөјүк елми редакторлар—**Б. Ш. Бабајев, М. М. Мирзәбабалы**; елми редактор—**Л. Һ. Мусајева.**

БИОЛОКИЈА, КӘНД ТӘСӘРРҮФАТЫ ВӘ ТИББ

Редаксија мүдири—**Е. И. Мәммәдов**, биолокија елмләри намизәди; бөјүк елми редакторлар—**В. М. Имамәлијева, С. Ј. Һүсејнова**; елми редактор—**Һ. Ј. Тағызадә.**

ТЕХНИКА

Редаксија мүдири—**Х. Б. Мәммәдзадә**; бөјүк елми редакторлар—**Ш. Ә. Шүкүрлү, Р. А. Әскәрова**; елми редактор—**К. К. Гочајева.**

МӘТБУАТ, ХАЛГ МААРИФИ, ПЕДАГОКИКА ВӘ ПСИХОЛОКИЈА

Редаксија мүдири—**Ј. А. Бабајев**; бөјүк елми редактор—**И. Ә. Гәмбәров**; елми редактор—**С. Б. Исмајылова.**

ЕЛМИ ВӘ ӘДӘБИ НӘЗАРӘТ

Редаксија мүдири—**С. Ј. Әлијев**, биолокија елмләри намизәди; бөјүк елми редакторлар—**Р. Һ. Зејналова, Е. Ә. Мәммәдова, Н. Ә. Рзајева, М. Һ. Худазаров**; елми редакторлар—**Х. Ј. Абдуллајева, С. О. Гурбанов, М. Р.**

Кәримов, С. С. Мәммәдзадә, М. Ә. Тапдыгова; бөјүк редактор—Р. Ә. Рәһимова; редактор—Ә. Т. Гасымов; редактор-библиограф—А. Ј. Коган.

СӨЗЛҮК, ӘЛИФБА ИЛӘ АД КӨСТӘРИЧИСИ ВӘ БИБЛИОГРАФИЈА

Редаксија мүдири—Т. С. Бабајев; бөјүк елми редактор—Р. Ә. Имамәлијев; елми редакторлар—Ј. М. Абдуллајев, С. Ш. Гәдирова; бөјүк редактор—О. Г. Нәчәфов.

ИЛЛУСТРАСИЈА ВӘ КАРТОГРАФИЈА

Редаксија мүдири—Н. М. Әлијев; бөјүк елми редакторлар—П. Сәрдар, И. С. Сүлејманов; елми редактор—А. Н. Миронов; редактор—В. А. Султанова.

Мәс'ул катиб мүавини—Ч. М. Нәсиров; комплектләшдирмә шө'бәсинин мүдир әвәзи—Д. З. Чанәлијева; истеһсалат шө'бәсинин мүдири—Л. Ј. Боршова; коррекпорлар шө'бәсинин мүдири—Т. А. Зејналова; техники редактор—Л. Ј. Мәликова; фотограф—Һ. М. Һүсејнзадә.

ХӘРИТӘЛӘРИН СИЈАҺЫСЫ

НӘЗӘРӘ ЧАРПМЫШ СӘҺВЛӘР ВӘ ДҮЗӘЛИШЛӘР

Сәһифә	Сутун	Сәтир		Кетмишдир	Охунмалыдыр
		јухарыдан	ашағыдан		
				I чилд	
71	3	—	—	Шәкилалты јазынын ашағыдан 2-чи сәтриндә: чохахынлы хәтт; 1-ишләк агрегатлар;	чохахынлы хәтт; *г*—гарышыг схем; 1—ишләк агрегатлар;
201	3	—	10	Е. ә. тәгр:	Е. ә. тәгр. 5
224	2	—	7	кәзи мөһкәмләндирмәк	кәзи һакимијјәти
421	3	—	18	Сиркакуза	Сиракуза
424	1	9	—	(1941),	(1941) балетини
424	1	11	—	(1941) балетләрини	(1941) операсыны
561	3	—	1	М. Р. Корганов	М. Р. Коганов
				II чилд	
120	1	—	34	01.2.1878	10.2,1878
129	2	—	7	(1958),	(1956),
255	3	—	5	1950	1947
291	1	8	—	Илк Мин—	Илк кнјазы
454	2	—	19—23	(1946—49), 1949 илдән өлкәнин ҺҺМ гошунларынын *Бакы Һава Һүчумундан Мүдафиә Даирәси* гошунларынын, (1954—1956), манданы олмушдур.	1946—49), ҺҺГ Баш команданынын мүавини (1949—51), ҺҺМ гошунларынын команданы (1953—54), *Бакы Һава Һүчумундан Мүдафиә Даирәси* гошунларынын команданы (1954—56) иди.
531	1	40	—	«Сосиалист демократија вә	Сосиал—демократија вә
570	2	8	—	(1154—84)	(1156—84)
				III чилд	
119	2	—	22	үмумдүнја просесидир,	үмумдүнја просесинә дахилдир,
286	—	—	—	Шәкилалты јазынын 2-чи сәтриндә: 3. «Октјабр»	3. «Гутгашен»
310	2	—	27—28	Көвһәрağа мәсчиди (1768—69)	Јухары Көвһәрağа мәсчиди (1883)
391	1	4—5	—	Сибирдә	Суријада

Јығылмаға верилмиш 5/X-1978-чи ил. Чапа имзаланмыш 17/IV-1980-чи ил. ФГ 16799. Сифариш 424/770. Форматы $84\times108^1/_{16}$. Һәчми 37 физики ч. в. +2 јапышдырма. Шәрти ч. в. 65,52. Учот-нәшр в. 129,75. Гијмәти 8 ман. Тиражы 80.000.

Мәтн Азәрбајчан ССР Дөвләт Нәшријјат, Полиграфија вә Китаб Тичарәти Ишләри Комитәсинин „Гызыл Шәрг" мәтбәәсиндә (Бакы, Һәзи Асланов күч., 80) јығылмыш, I завод (3 мин) 26 Бакы комиссары ад. мәтбәәдә (Бакы, Әли Бајрамов күч., 3). II завод (77 мин) Калинин полиграфија комбинатында (Калинин ш., Ленин проспекти, 5) офсет үсулу илә чап едилмишдир.

Дөрдүнчү чилдә верилмиш 18 (128) јапышдырма шәкил Москвада, А. А. Жданов ад. Биринчи Нүмунәви мәтбәәдә офсет үсулу илә чап едилмишдир. 14 рәнкли хәритә вә хәритәләрдәки әсас шәрти ишарәләр чәдвәли Баш Кеодезија вә Картографија Идарәсинин (БККИ) «Картографија» ИХБ-дә тәртиб олунмуш вә БККИ-нин 4 №-ли хәритә фабрикиндә чап едилмишдир. Мәгаләләрдә верилмиш 15 хәритә «Картографија» ИХБ-дә һазырланмышдыр.

Чилдә 656 портрет, шәкил вә схем верилмишдир. Мәтн офсет кағызында чап едилмишдир.

Азәрбајчан Совет Енсиклопедијасы. 10 чилддә. Баш редактор Ч. Б. ГУЛИЈЕВ (IV чилд, Елдәкәз—Итабира)

Бакы, Бөјүк Гала күч., 41. Азәрбајчан Совет Енсиклопедијасынын Баш Редаксијасы.